

Srebrenica: een 'veilig' gebied

Reconstructie, achtergronden, gevolgen
en analyses van de val van een *Safe Area*

Overzicht rapport

Hoofdrapport: *Srebrenica, een 'veilig gebied'. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (NIOD) ISBN 90 5352 716 8

Deelstudie: *Intelligence en de oorlog in Bosnië 1992-1995* De rol van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (C. Wiebes)

ISBN 90 5352 742 7

Deelstudie: *Beeld en Balkan. Waarneming en werkelijkheid van Zuidoost-Europa* (B. Naarden)

ISBN 90 5352 743 5

Deelstudie: *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië. De achtergronden van de val van Srebrenica* (G. Duijzings) ISBN 90 5352 744 3

Deelstudie: *Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden en Bevoorrading door de lucht* (D.C.L. Schoonoord) ISBN 90 5352 790 7

Set hoofdrapport + 4 deelstudies inclusief cd-rom met extra deelstudies

ISBN 90 5352 745 1

Srebrenica: een ‘veilig’ gebied

Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een *Safe Area*

Rapport uitgebracht door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

BAND I

Eindverantwoordelijkheid:

J.C.H. Blom (directeur)

P. Romijn (hoofd onderzoek)

Onderzoeksgroep:

N. Bajalica

G. Duijzings

T. Frankfort

B.G.J. de Graaff

A.E. Kersten

P.C.M. Koedijk

D.C.L. Schoonoord

R. van Uye

C. Wiebes

Ondersteuning:

M. van Kessel

E. Meents

J. Vermolen

Redactie:

P. Bootsma

Boom, Amsterdam

Het bronnenonderzoek dat aan dit rapport ten grondslag ligt en de discussie over de onderzoeksvragen en de bevindingen zijn in zo sterke mate een collectieve inspanning geweest dat het niet mogelijk is specifieke delen ervan aan individuele onderzoekers toe te schrijven. Voor het ontwerpen van de tekst kan dat, met inachtneming van de collectieve inbreng, wel:

Proloog: J.C.H. Blom.

Voorgeschiedenis en Deel I: B.G.J. de Graaff.

Deel II: A.E. Kersten (hoofdstukken 1, 3, 5, 6 en 10), G. Duijzings (hoofdstukken 2, 4 en 7), T. Frankfort (hoofdstuk 8); hoofdstuk 9 is samengesteld uit bijdragen van T. Frankfort, A.E. Kersten en D.C.L. Schoonoord.

Deel III: D.C.L. Schoonoord.

Deel IV: D.C.L. Schoonoord (hoofdstukken 1, 2, 3 en 9; hoofdstuk 1 met bijdragen van N. Bajalica), P.C.M. Koedijk (hoofdstukken 4, 5 en 6), R. van Uye (hoofdstuk 7 en 8; hoofdstuk 8 met bijdragen van J.C.H. Blom, P.C.M. Koedijk en J. Vermolen).

Epiloog: J.C.H. Blom.

De bijlagen zijn op naam van de auteurs gesteld.

N. Bajalica ondersteunde overal waar bronnen in het Servokroatisch aan de orde waren.

P. Bootsma trad voor het hele rapport op als redacteur.

De eindverantwoordelijkheid voor het rapport berust bij J.C.H. Blom en P. Romijn.

Vormgeving omslag: Mesika Design, Hilversum

Opmaak: Koninklijke Van de Garde bv, Zaltbommel

Druk en afwerking: Drukkerij Giethoorn/Ten Brink, Meppel

© 2002 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 90 5352 716 8

NUGI 64I

Inhoud

Proloog	9
De voorgeschiedenis van het conflict: Joegoslavië tot 1991	33
1 De tijd tot 1945	35
2 Het Joegoslavië van Tito	67
3 Het tijdperk na Tito	93
4 Joegoslavië ten tijde van het Servische presidentschap van Milošević	103
5 Het Westen en Joegoslavië vóór de crisis	145
Deel I Het Joegoslavische probleem en de rol van het Westen 1991-1994	173
Inhoud	174
Inleiding	179
1 Europa, geconfronteerd met oorlog in Slovenië: juni-juli 1991	189
2 De oorlog in Kroatië en de westerse reactie	251
3 Erkenning van Kroatië en Slovenië, en de betekenis daarvan voor Bosnië	397
4 UNPROFOR en de bijdrage van Nederland	489
5 Het begin van de oorlog in Bosnië-Herzegovina: maart-mei 1992	515
6 De emotionalisering van het debat door de kampen ('Omarska'): juni-augustus 1992	579
7 De herfst na 'Londen': september-oktober 1992	729
8 Veilige gebieden als uitvloeisel van humanitaire acties: november-december 1992	763
9 De verkrachtingen in Bosnië en het vredesplan van Vance en Owen: januari-februari 1993	809
10 Srebrenica in het nauw	871
11 Bankroet van de internationale gemeenschap. Nederland als katalysator: mei-juli 1993	955
12 Het Owen/Stoltenberg-plan: juli-september 1993	1009
13 De Luchtmobiele Brigade in de aanbidding: augustus-november 1993	1041
14 Tussenbalans	1087
15 Problemen bij de uitvoering	1103
BAND II	
Deel II Dutchbat in de enclave Srebrenica	1165
Inhoud	1166
Inleiding	1171
1 De organisatie van UNPROFOR	1175
2 Voorgeschiedenis van het conflict in Oost-Bosnië tot de vestiging van de <i>Safe Area</i>	1197
3 Srebrenica onder VN-bescherming: gedemilitariseerd en <i>Safe Area</i> (maart-juni 1992)	1221

4	Srebrenica ten tijde van Canbat – de humanitaire situatie en de komst van de ngo's	1255
5	Voorbereiding en uitzending van Dutchbat	1285
6	Operationeel optreden van Dutchbat I, II en III in de <i>Safe Area</i> Srebrenica	1355
7	Dutchbat in de enclave – het lokale perspectief	1453
8	<i>Peacekeeping</i> en humanitair optreden	1479
9	Het intern functioneren van Dutchbat tot de VRS-aanval	1599
10	Srebrenica vanuit het nationale en internationale perspectief	1647

Deel III De val van Srebrenica	1713	
Inhoud	1714	
Inleiding	1717	
1	De militaire en politieke situatie in het voorjaar van 1995	1721
2	Het luchtwapen: <i>Close Air Support</i> en <i>air strikes</i>	1841
3	Geen luchtacties bij vrijlating van de gijzelaars: een deal tussen Janvier en Mladić?	1885
4	De stemming in de enclave: mei-juli 1995	1911
5	De periode van 25 mei 1995 tot 6 juli 1995	1987
6	De val van Srebrenica: 6 tot 11 juli 1995	2079
7	6 tot 11 juli 1995: visies achteraf	2275
8	Plannen voor de herovering van Srebrenica	2411
9	Vertrek Dutchbat uit Srebrenica	2431

BAND III

Deel IV De gevolgen en de nasleep tot eind 1995	2461	
Inhoud	2462	
Inleiding	2467	
1	De tocht van Srebrenica naar Tuzla	2471
2	De executies	2531
3	Het bekend worden van de executies en massagraven	2579
4	Potočari – Dutchbat en het lot van de bevolking	2597
5	Zagreb en Tuzla: op zoek naar informatie	2777
6	'Circus Pleso'	2895
7	De grote debriefing in Assen, van 4 september tot 4 oktober 1995	2933
8	De 'affaire Srebrenica' in het publieke domein	3003
9	Het lot van de overige oostelijke enclaves	3077

Epiloog	3125
Bijlagen bij de proloog	3173
Afkortingen	3191
Lijst van geïnterviewde personen	3199
Archieven	3225
Literatuur	3261
Lijst van kaarten	3343
Fotoverantwoording	3345
Registers	3347

Een tijd van moorden
en verduistering van moorden
wat ligt er achter het rookgordijn
achter de vuilgehouden ramen

Remco Campert
(uit: Remco Campert, Dichter, Amsterdam 1995)

Proloog

1. De onderzoeksopdracht

Op 11 juli 1995 veroverde het Bosnisch-Servische leger de *Safe Area* Srebrenica. In de dagen daarna vonden in de omgeving van de enclave verscheidene duizenden Moslims de dood. In het kader van de vredesmissie van de Verenigde Naties in Bosnië-Herzegovina waren ten tijde van deze gebeurtenissen als onderdeel van de *United Nations Protection Force* in dat ‘veilige gebied’ Nederlandse troepen gelegerd (Dutchbat). De VN-interventie had noch de val van Srebrenica, noch de massamoord voorkomen. Deze schokkende gebeurtenissen gaven aanleiding tot veel debat, ook in Nederland. In dat debat mengden zich de vragen naar wat er precies was gebeurd, met die naar de verantwoordelijkheid van de betrokken militairen en politici. Daaraan kwam geen einde na een Nederlands *debriefings*-rapport van Dutchbat en een als afsluitend bedoeld debat in de Tweede Kamer in december 1995. Met veel nadruk bleven deze vragen in politiek en publiciteit aan de orde.

De Nederlandse regering meende in de zomer van 1996 dat voor een beter inzicht in de gang van zaken een breed opgezet internationaal onderzoek wenselijk was. Voor dit idee bestond in de Tweede Kamer veel steun, maar het bleek dat de andere betrokken landen en de desbetreffende internationale organisaties niet voor een dergelijk onderzoek voelden. Het kabinet zocht vervolgens naar mogelijkheden om vanuit Nederland onderzoek te laten verrichten. Daartoe legde het aan het eind van de zomer van 1996 contact met het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (thans Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, NIOD).¹

De besprekingen tussen het kabinet en het NIOD leidden in november 1996, na instemming van de Tweede Kamer, tot een opdracht van het kabinet aan het NIOD onderzoek te verrichten naar ‘de gebeurtenissen voor, tijdens en na de val van Srebrenica’.² De toelichting van de opdracht somde een serie aspecten op die in ieder geval aan bod zouden moeten komen, maar uitputtend was deze opsomming niet. Het NIOD zou zelf kunnen bepalen welke elementen het verder relevant achtte voor het onderzoek. De uitdrukkelijke bedoeling het onderzoek breed en veelzijdig op te zetten blijkt uit het volgende citaat:

Het NIOD wordt gevraagd om het relevante feitenmateriaal te inventariseren en te ordenen. Het is de bedoeling, dat op basis daarvan vanuit historisch perspectief in zowel nationale als internationale context inzicht wordt verschaft in de oorzaken en gebeurtenissen die hebben geleid tot de val van Srebrenica en tot de dramatische ontwikkelingen die daarop zijn gevolgd.

---

1 Hierna zal het instituut steeds bij de afkorting van de huidige naam worden genoemd.

2 Voor de precieze formulering van de opdracht en de bijbehorende bepalingen en regelingen, zie TK, vergaderjaar 1996-1997, 25 069, nr. 1; ook

als bijlage bij dit rapport gevoegd. De opdracht aan het NIOD werd door een meerderheid in de Tweede Kamer gesteund. Een minderheid was van mening dat bij een onderzoek vanuit Nederland een parlementaire enquête de voorkeur verdiende.

De onderzoeksopdracht formuleerde de voorwaarden waaronder dit onafhankelijk historisch-wetenschappelijk onderzoek zou kunnen plaatsvinden en legde nadrukkelijk vast dat het kabinet al het mogelijk zou doen om de onderzoekers van het NIOD toegang te geven tot het bronnenmateriaal waarover het zeggenschap had. Personen in overheidsdienst werden voor interviews met het NIOD van hun geheimhoudingsplicht ontheven. Vastgelegd werd welke beperkingen uit oogpunt van wettelijke bepalingen, bijvoorbeeld inzake de veiligheid van de staat en de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, aan openbaarmaking van informatie of de bron daarvan gesteld moesten worden.³ Voor het geval van interpretatieverschillen van deze regels werd een arbitrageregeling overeengekomen. Een commissie uit de Raad van State zou dan een bindend advies uitbrengen. Omdat op het moment dat de opdracht werd verstrekt de dimensies van het onderzoek, de specifieke problemen ervan en de omvang van het bronnenmateriaal niet waren te overzien, werd geen bepaling over de tijdsduur van het onderzoek overeengekomen.

Bij het besluit van het NIOD deze opdracht te aanvaarden, was, naast de vervulling van de minimumvoorwaarden voor het bedoelde onderzoek, de overtuiging doorslaggevend dat in de samenleving een sterke wens bestond om in de soms zeer tegenstrijdige stroom van gegevens, berichten, vermoedens en beschuldigingen meer helderheid te krijgen door zorgvuldig en onafhankelijk onderzoek. Er was de wil om te weten in veel bredere kring dan die van de politiek alleen. Het toenmalige bestuur en de directie van het NIOD hebben het in die situatie als hun maatschappelijke plicht gezien om, juist als wetenschappelijk instituut, in te gaan op het verzoek van het kabinet om dit onderzoek te verrichten.

2. De onderzoeksvragen en de opbouw van het rapport

De centrale vragen van het onderzoek zijn vanzelfsprekend direct aan de onderzoeksopdracht ontleend: beschrijving en analyse van de val van Srebrenica en de massamoorden die daarop volgden. Wat is er precies gebeurd en hoe kon dat zo gebeuren? Daarom moet die beschrijving niet alleen precies zijn, maar ook gedetailleerd. Juist gedetailleerde beschrijving maakt de eigen dynamiek van de gebeurtenissen in hun alledaagse opeenvolging duidelijk. Veel van de klemmende vragen van publiek en betrokkenen kunnen ook alleen op dat niveau bevredigend worden beantwoord.

Tegelijkertijd is een goed begrip van de gebeurtenissen alleen mogelijk door deze in een bredere context te plaatsen. De val van Srebrenica is een gebeurtenis in de oorlog in Bosnië, die weer onderdeel is van de gewelddadig uitgevochten conflicten rond het uiteenvallen van Joegoslavië. Het is dus nodig deze conflicten in hun ontwikkeling te volgen en ook de voorgeschiedenis daarin te betrekken. De spanningen en gebeurtenissen in de in ontbinding verkerende federatie Joegoslavië vormen de belangrijkste achtergrond voor de tragische gebeurtenissen in juli 1995. Daar waren de problemen ontstaan en werden zij uitgevochten. Daar lag de wil om doeleinden te bereiken ten koste van veel en grof geweld.

Daarnaast hadden de aard en de mate van internationale bemoeienis of het uitblijven daarvan invloed op de omstandigheden waaronder de conflicten zich verder voltrokken. Op het internationale toneel opereerden afzonderlijke staten zelfstandig en in het kader van internationale organisaties. In de eerste plaats diverse Europese staten en de Europese Ge-

---

³ In paragraaf 3 van deze proloog wordt nader ingegaan op de problematiek rond de bronnen.

meenschap, maar vervolgens ook de Verenigde Staten van Amerika en verscheidene internationale organisaties – met als belangrijkste de VN en de NAVO – besloten niet afzijdig te blijven.

De Nederlandse betrokkenheid bij de gebeurtenissen in de Balkan dient met nadruk in dit kader van de internationale interventies, dus in wisselwerking met andere staten en organisaties, te worden beschouwd. Nederland was nauw betrokken bij de internationale ontwikkelingen en speelde daarin ook een actieve rol. Het leverde onder meer troepen aan de internationale vredesmacht van de Verenigde Naties (UNPROFOR) waarvan een deel tijdens de val in Srebrenica gelegerd was. Voor de besluitvorming in Nederland is vanzelfsprekend van groot belang ook de Nederlandse context in al zijn veelzijdigheid in ogenschouw te nemen. Maar wel dient te worden bedacht dat de reikwijdte van in Nederland genomen beslissingen in het internationale verband soms maar gering was.

Voor een goed begrip is eveneens nodig de uiteenlopende dimensies van de gebeurtenissen in ogenschouw te nemen. In ieder geval waren de militaire, de politieke en de maatschappelijke aspecten van betekenis. Deze beïnvloedden elkaar voortdurend. Militair waren strategische, tactische en logistieke aspecten van belang. In de internationale diplomatie en politiek speelden binnenlands en buitenlands beleid van de diverse staten, veelal in wisselwerking, ieder een eigen rol. Maatschappelijk waren de verhoudingen tussen de diverse bevolkingsgroepen in de Balkan van groot belang, al naar gelang de omstandigheden sociaal, cultureel, staatsrechtelijk, religieus of etnisch gedefinieerd. Ook de rol van de media als maatschappelijke actoren in de moderne samenleving was zowel nationaal als internationaal van betekenis.

Het is duidelijk dat deze overwegingen onvermijdelijk tot een omvangrijk onderzoeksverslag hebben geleid. Dit verslag is in hoofdzaak als een historisch verhaal, dus chronologisch, geordend. Na de proloog met inleiding en verantwoording volgt eerst de relatief ver in het verleden teruggaande voorgeschiedenis van Joegoslavië om de regionale context en ontwikkelingen te verduidelijken. Vervolgens worden vier fasen onderscheiden, die elk een eigen deel van het onderzoeksverslag omvatten. Binnen die delen wordt de in hoofdzaak chronologische volgorde afgewisseld met thematisch getinte passages. Daarbij zal het gezichtspunt van waaruit de gebeurtenissen worden beschreven, wisselen als dat voor een goed begrip nodig is. Een bepaalde situatie kan immers op de ene plaats heel anders worden ervaren en beoordeeld dan op de andere; bijvoorbeeld in het hoofdkwartier van de VN in New York, bij de *Force Commander* van UNPROFOR in Zagreb, en bij het commando van Dutchbat in Srebrenica. Waar dat voor een goed begrip wenselijk is, zal het chronologisch-thematisch opgebouwde verhaal voorts af en toe worden onderbroken voor een tussentijdse beschouwing, analyse of conclusie. Zo wordt gepoogd de complexe veelzijdigheid van het verhaal over de soms dramatische gebeurtenissen toch voldoende helder en begrijpelijk te presenteren.

Deel I behandelt de gebeurtenissen vanaf 1991, het jaar waarin het multi-etnische Joegoslavië uiteenviel, tot en met de besluitvorming over de uitzending van Nederlandse militairen naar de inmiddels door de VN tot *Safe Area* uitgeroepen enclave Srebrenica (1993). De belangrijkste leidraad bij dat verhaal vormt de vraag of ‘de buitenwereld’, nadat het conflict was uitgebroken en gewelddadige vormen begon aan te nemen, mogelijkheden heeft gehad om het conflict te beëindigen of te beperken. Tevens wordt in de context van het Nederlandse buitenlandse beleid de vraag gesteld hoe te verklaren is dat Nederland zo’n relatief grote

bijdrage heeft geleverd aan de vredesmacht in het voormalige Joegoslavië en in dat verband uitgerekend in Srebrenica terecht kwam.

Deel II heeft als centraal onderwerp de aanwezigheid en het optreden van Dutchbat in de enclave in het tijdvak februari 1994 tot de zomer van 1995. Voor een goed begrip van de regionale en lokale achtergrond van het conflict in Oost-Bosnië en Srebrenica wordt bij de beschrijving daarvan ook verder in de tijd teruggegaan. Hetzelfde geldt voor de voorbereiding en opleiding van de aan de VN ter beschikking gestelde Nederlandse militairen. In het bijzonder is de vraag van belang in hoeverre deze voorbereiding aansloot op de ‘blauwe’ vredesmissie. De situatie in de enclave, met inbegrip van de relatie tussen Dutchbat, de organisaties voor humanitaire hulp en de bevolking, ontwikkelde zich mede in het kader van de veranderende positie van UNPROFOR in Bosnië. Die context komt derhalve aan bod, evenals de opstelling van Nederland, al of niet in VN-verband.

Deel III heeft de val van de enclave (11 juli 1995) als hoofdonderwerp en is daarmee hoofdzakelijk militair en diplomatiek van aard. Het begint met een uiteenzetting van het gecompliceerde krachtenveld waarin UNPROFOR, en dus Dutchbat, moest opereren aan de vooravond van de aanval op, en val van Srebrenica. Daarna worden de gebeurtenissen zeer gedetailleerd gevolgd met aandacht voor de verscheidene betrokken partijen en de diverse niveaus bij elk van die partijen. Dit is nodig omdat op de achtergrond in dit deel steeds de vraag speelt of in enig stadium van de ontwikkelingen andere uitwegen uit de netelige situatie reële opties zijn geweest. En zo ja, waarom deze dan niet zijn gekozen of beproefd. Gedetailleerde behandeling is ook nodig om bepaalde veelvuldig dringend gestelde vragen, zoals die naar het gebruik van het luchtwapen, goed te kunnen beantwoorden.

Deel IV behandelt de gevolgen en de nasleep van de val van Srebrenica in brede zin. In het eerste gedeelte staat het lot centraal van de bevolking die zich tijdens de val in de enclave bevond (zowel bewoners van de stad als vluchtelingen en militairen van het Bosnische leger): de tocht, die het merendeel van de mannelijk Moslims naar Tuzla poogde te maken, de gebeurtenissen in en rond de compound van Dutchbat in Potocari waar de overige bevolking zich verzamelde, en de afvoer vanuit deze verzamelplaats waarbij de mannen van de vrouwen werden gescheiden. Bij deze operaties werden duizenden mensen vermoord. Vooral in het licht van deze catastrofe is een klemmende vraag welke opties er voor de verantwoordelijke politieke en militaire functionarissen waren en welke keuzen zij in deze moeilijke omstandigheden maakten. Het deel wordt voortgezet met de beschrijving en analyse van de afwikkeling van het optreden van Dutchbat, eerst in VN-verband in Zagreb en daarna weer in geheel Nederlandse context (debriefing, politiek debat, publiciteit). ‘Srebrenica’ werd daarbij naast een tragedie in de Balkan een affaire in Nederland. Een uiteenzetting van de gevolgen in internationaal verband tot de overeenkomst in Dayton in het najaar van 1995 sluit dit deel af.

In de epiloog ten slotte worden de voornaamste bevindingen samengevat en de conclusies geformuleerd. Bij het rapport behoren voorts bijlagen van verschillende soort. In de eerste plaats zijn er achtergrondstudies, in opdracht van het NIOD door derden uitgevoerd. Ten tweede zijn enkele aspecten van het onderzoek in apart geschreven bijlagen uitvoeriger uiteengezet en in context geplaatst dan in het rapport zelf nodig of mogelijk was. Ten derde zijn er technischer getinte volledige overzichten van bronnen. En ten vierde is een beperkt aantal documenten bijgevoegd, die betrekking op het onderzoek hebben.

Aansluitend bij deze uiteenzetting over de opbouw van het rapport is het van belang te wijzen op de betekenis van de gebezigde terminologie. Taal is niet neutraal. Begrippen en

termen kunnen een politieke, juridische of emotionele lading hebben, soms zonder dat de gebruiker zich daarvan bewust is. Ook kunnen begrippen of begrippenparen, die strikt genomen wel eenduidig zijn gedefinieerd, bij achteloos gebruik toch voor verwarring zorgen (zoals *peacekeeping / peace enforcement; safe haven / Safe Area* en *air strikes / Close Air Support*). Zulke kwesties zullen worden besproken waar dat het meest relevant is. Hier wordt volstaan met de mededeling vooraf dat in de gevoelige problematiek van de aanduiding van de etnische groepen in Bosnië is gekozen voor: *Bosnische Moslims, Bosnische Serven* en *Bosnische Kroaten*. *Bosniër* wordt gebruikt voor allen die in Bosnië wonen. Daarvoor is inmiddels ook de term *Bosniak* of *Bosniak* voorgesteld. Omdat dit een omstreden begrip is, waaraan een politieke lading wordt toegekend, wordt er in dit rapport van afgezien. *Serviër* is naar analogie hiervan de term voor allen die in Servië wonen. Dat wil dus zeggen dat in de gekozen terminologie geen Bosnische Serviërs bestaan (maar dus wel Bosnische Serven). Het gebruik van de term *Moslim* sluit aan bij het sinds de jaren zestig in Joegoslavië bestaande gebruik om deze ‘erkende’ nationale etnische groep aan te duiden met de dominante religieuze term. De hoofdletter duidt aan dat het om de etnisch/nationale categorie gaat. Wordt de kleine letter gebruikt, dan gaat het om moslims in de religieuze betekenis van het woord.

Omdat de termen *genocide, oorlogsmisdrijf* en *misdrijf tegen de menselijkheid* een in volkenrechtelijke zin specifieke betekenis hebben, is er uiterst terughoudend mee omgegaan. De gewelddadige dood van duizenden Bosnische Moslims wordt daarom omschreven als *massamoord*. Er kan geen misverstand bestaan over waar het feitelijk om gaat. De ernst ervan wordt niet gebagatelliseerd, maar vermenging met de internationale strafrechtspraak wordt vermeden.

3. De bronnen voor het onderzoek

Historisch onderzoek baseert zich op de reeds beschikbare literatuur over het te onderzoeken onderwerp en op bronnenmateriaal dat informatie geeft over de te bestuderen gebeurtenissen. Bij de aanvang van het onderzoek konden de onderzoekers al gebruikmaken van een grote hoeveelheid publicaties. Deze betroffen de geschiedenis van, en de beeldvorming over de Balkan in het algemeen, en de (voor)geschiedenis van de actuele conflicten in (voormalig) Joegoslavië in het bijzonder. Sinds het begin van het onderzoek is de stroom aan boeken en artikelen alleen maar groter geworden. Als bijlagen bij dit rapport zijn literatuuranalyses van B. Naarden en N. Tromp opgenomen. Deze kunnen dienen als hulpmiddel om zicht op deze literatuur te krijgen, en vooral om het inzicht te scherpen dat deze geschiedenis en het conflict vanuit vele gezichtspunten kunnen worden gezien, en dat vele factoren in ogenschouw moeten worden genomen.

Ook over de gebeurtenissen in Srebrenica zelf verschenen inmiddels al vele publicaties. Sommige betrokkenen beschreven hun herinneringen daaraan, meestal als onderdeel van hun memoires over een langere periode of een breder onderwerp.⁴ Daarnaast verschenen onderzoeksjournalistieke publicaties en wetenschappelijke analyses waarvan de NIOD-

4 Men denke slechts aan R. ter Beek, H.A. Couzy en vooral Th.J.P. Karremans in Nederland, en daarbuiten aan C. Bildt, Fr. Briquemont, Ph. Corwin, B. Boutros Ghali, R. Holbrooke, L.W.

MacKenzie, Ph. Morillon, Lord Owen en M. Rose. Zie voor de precieze titels van hun publicaties de literatuurlijst in de bijlagen bij dit rapport.

onderzoekers met veel vrucht gebruik hebben kunnen maken.⁵ Zij hebben met verscheidene auteurs ook waardevolle gesprekken kunnen voeren. De meesten stelden ruimhartig hun documentatie ter beschikking, inclusief de stukken die zij niet in hun publicaties gebruikt hebben. Daaronder bevinden zich ook kopieën van documenten, die elders niet te vinden waren of niet beschikbaar werden gesteld.

Bij de bronnen voor historisch onderzoek wordt meestal een onderscheid gemaakt tussen gepubliceerde documenten enerzijds en stukken die zich in archieven of bij particulieren bevinden anderzijds. Bij contemporain-historisch onderzoek, zoals dit, kunnen bovendien personen ondervraagd worden die als waarnemers of anderszins betrokken waren bij de te onderzoeken gebeurtenissen. In de bijlagen bij dit rapport zijn volledige overzichten en lijsten opgenomen van geraadpleegde literatuur en (gedrukte, archivalische en mondelinge) bronnen, met waar nodig enige toelichting.

Onderzoek naar zeer recente gebeurtenissen kenmerkt zich dikwijls door een opmerkelijke en problematische combinatie van overvloed en schaarste van bronnen. De overvloed is het gevolg van de enorme productie van drukwerk, beschreven papier, beelden en digitale bestanden in de hedendaagse samenleving. Overheidsinstanties behoren daarbij in het algemeen met de massamedia tot de koplopers. Dat geldt ook voor het onderwerp van dit onderzoek. De onderzoeksgroep verzamelde tienduizenden documenten van uiteenlopende aard en herkomst.

De media waren in drie opzichten van belang als bron voor het onderzoek. Ten eerste bevatten zij analytische bijdragen, soms heet van de naald en soms nabeschouwend. Strikt genomen vallen deze in dezelfde categorie als de bovengenoemde literatuur. Ten tweede bevatten de journalistieke verslagen veel ooggetuigeninformatie over specifieke gebeurtenissen. In het bijzonder de lokale en regionale pers in het voormalige Joegoslavië was in dat opzicht nuttig. Ten derde speelden de massamedia een opiniërende en politiserende rol in de gebeurtenissen en probeerden zij invloed uit te oefenen op de besluitvormingsprocessen in de betrokken nationale staten en internationale organisaties. In moderne westerse staten is sprake van een voortdurende wisselwerking tussen de inhoud en toon van de massamedia, de publieke opinie, het politieke debat en de politieke besluitvorming. Daarom is ‘de pers’ evenzeer een bron van informatie als een factor in de besluitvorming. Het gaat bovendien niet alleen om de inhoud van kranten en uitzendingen, maar ook om het proces van de nieuwsvoorziening.⁶

5 Als reportages, die ook veel achtergronden belichten en scherpe analyses bevatten, kunnen vooral worden genoemd: Westerman & Rijs, *Srebrenica. Het zwartste scenario*; Rohde, *Endgame*; Sudetić, *Blood and Vengeance*. Al in het najaar van 1996 verscheen van de hand van Both & Honig het historisch en politicologisch analyserende *Srebrenica. Record of a War Crime*. Bij de start van het onderzoek was dat voor de onderzoekers heel nuttig, zoals de verschijning van het proefschrift van Both, *From indifference to entrapment. The Netherlands and the Yugoslav crisis 1990-1995* in 2000 van belang was. In de beginfase was ook het in 1996 verschenen werk van Van Laerhoven, *Srebrenica. Getuigen van een massa-*

moord heel nuttig. Verscheidene andere hier niet expliciet genoemde boeken en artikelen hebben in de loop van het onderzoek eveneens steun en houvast geboden; voor de titels wordt verwezen naar de literatuurlijst in de bijlagen van dit rapport.

6 Zie ook de als bijlagen bij het rapport opgenomen onderzoeksverslagen van Scholten, Ruigrok & Heerma en van Wieten: Scholten, Ruigrok & Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten* (1993); Scholten, Ruigrok & Heerma, *Good guys, bad guys* (eerste halfjaar 1995); Scholten & Ruigrok, *Het debriefingsrapport in de Nederlandse pers* (tweede halfjaar 1995); Wieten, *Srebrenica en de journalistiek*.

Overigens is er niet louter sprake van overvloed aan bronnen uit de gedrukte media. In het Westen leverde de toegankelijkheid van dit bronnenmateriaal geen problemen van betekenis op, maar in het voormalig Joegoslavië bleek dit moeilijker, vooral omdat in de omstandigheden daar materiaal verloren is gegaan. Ook het raadplegen van beeld- en geluidsmateriaal (waarbij de aandacht van de onderzoekers vooral uitging naar beeldmateriaal vanwege de indringendheid daarvan) gaf soms problemen. Het bleek moeilijker te vinden en er is meer verloren gegaan dan bij de geschreven media het geval was.⁷

Naast overvloed was er, zoals gezegd, ook schaarste aan bronnen: over sommige kwesties bleven gegevens tot het einde toe zeldzaam of afwezig. Heel globaal gesproken kan dat op drie hoofdoorzaken worden teruggevoerd. Ten eerste op het opzettelijk achterhouden van informatie. Sommige zaken zijn bewust niet opgeschreven en betrokkenen willen er later ook niet over praten. Wel geproduceerd materiaal wordt voorts soms opzettelijk vernietigd. Dat kan zijn om te voorkomen dat het ‘in verkeerde handen’ raakt. Om die reden heeft bijvoorbeeld Dutchbat III documenten vernietigd voor het vertrek uit de enclave. Ook opzettelijke vernietiging van voor dit onderzoek relevant materiaal met het oogmerk de daarin vervatte informatie voorgoed te verduisteren (al of niet in samenspanning) is niet uit te sluiten. In de praktijk blijkt het echter erg moeilijk informatie geheel te doen verdwijnen. Meestal worden er vroeger of later wel aanwijzingen of delen van die informatie gevonden. Een probleem voor de onderzoeker blijft het daarmee wel.

Informatie kan ten tweede ook ongewild verloren gaan. De onderzoeksgroep heeft te maken gekregen met zulke uiteenlopende oorzaken als brand, gebrek aan inzicht in het belang van documenten of e-mailverkeer en verwaarlozing van de archieftaak. Bij interviews kunnen personen zich vergissen, onderhevig zijn aan misvattingen of vervorming van de herinnering, vergeetachtigheid en verdringing. Ten derde kan informatie verdwijnen of worden achtergehouden als gevolg van wet- en regelgeving: bepalingen inzake selectieve vernietiging van archiefmateriaal of inzake (meestal tijdelijke) geheimhouding in verband met de veiligheid van de staat of de bescherming van de persoonlijke levenssfeer.

Problemen bij de beschikbaarheid van informatie in Nederland

Met het kabinet zijn bij het begin van het onderzoek afspraken gemaakt over de toegang tot overheidsdocumenten.⁸ Als gevolg daarvan is de toegang tot documenten die Nederlandse overheidsinstanties onder zich hebben, veel ruimer geweest dan normaal gesproken bij dergelijk recent materiaal mogelijk is. De meeste andere Nederlandse instanties en personen, waarover het kabinet geen (directe) zeggenschap had, hebben zich bij deze relatief gunstige afspraken aangesloten.

De situatie bleek echter niet geheel zonder problemen te zijn. Om te beginnen stuitte de onderzoekers bij vele overheidsorganisaties op veronachtzaming van de archieftaak. Een lage prioriteit voor archivering, of zelfs volledige afwezigheid daarvan, is in moeilijke en hectische omstandigheden (zoals tijdens de val van Srebrenica bij Dutchbat) nog wel verklaarbaar. De slechte staat waarin veel materiaal bij overheidsinstellingen in Nederland werd aangetroffen, was niettemin opvallend. Dit treft des te meer omdat de afgelopen jaren bij herhaling aandacht voor goede archivering is gevraagd. Ook de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzending van de Tweede Kamer (naar haar voorzitter ook wel de commis-

⁷ Hierbij is de expertise van beeldresearcher G. Nijssen van veel betekenis geweest.

⁸ Zie paragraaf 1 van deze proloog.

sie-Bakker genoemd) heeft dit probleem gesignaleerd en er drie bevindingen en twee aanbevelingen over geformuleerd. Op goede gronden is daarbij, behalve op de traditionele archivering van documenten, ook gewezen op het belang van regels voor archivering van e-mailberichten.⁹ Het gaat hier om een vraagstuk van wijdere strekking dan de bronnen voor dit onderzoek alleen. Het valt dan ook buiten het bestek van dit rapport nader op de gewenste oplossingen in te gaan. Maar signalering van het probleem, ook hier, mag niet achterwege blijven.

In een aantal gevallen moesten over specifieke bronnen nadere afspraken worden gemaakt. Deze gevallen hadden betrekking op de eenheid van de Kroon, de persoonlijke levenssfeer en de veiligheid van de staat. In verband met het beginsel van de eenheid van de Kroon werd afgesproken dat naar het interview met de Prins van Oranje geen herleidbare verwijzingen in het rapport zouden worden opgenomen. Voor de raadpleging van de notulen van de ministerraad – zeer ongebruikelijk, in het bijzonder als het om een nog zittend kabinet gaat – werd overeengekomen, dat de onderzoeksgroep een ‘geobjectiveerde’ – dat wil zeggen: in het bijzonder van namen van sprekende ministers ontdane – versie ter beschikking kreeg. De directeur van het NIOD, tevens onderzoeksleider, kon deze versie met het origineel vergelijken. Hij heeft dit gedaan en vastgesteld dat er behoudens de weggelaten namen van ministers geen verschillen van enige betekenis tussen de geobjectiveerde versie en de originele notulen bestaan.¹⁰ Voorts werd afgesproken dat uit die notulen niet letterlijk zou worden geciteerd. Dat liet onverlet de mogelijkheid voor de onderzoekers om met individuele ministers te spreken over hun opvattingen en opstelling in de ministerraad.

Voor het onderzoek was de toegang tot deze notulen van groot belang. Toch moet de inhoudelijke betekenis er niet van worden overschat. Er is maar weinig informatie in aan te treffen die niet ook op andere wijze had kunnen worden verkregen. Verreweg het meeste is ook in ambtelijke stukken en/of in openbaar gemaakte documenten terug te vinden (brieven aan de Tweede Kamer bijvoorbeeld). De eventueel uiteenlopende standpunten van ministers zijn vaak nog in de tijd zelf of kort erna, via de pers, bekend geworden. Ten slotte valt op dat, hoewel meningsverschillen duidelijk worden geregistreerd, de verslaglegging ingehouden is en strikt zakelijk op de inhoud van het besprokene is gericht. Uit deze notulen valt bijvoorbeeld niet op te maken of, en zo ja wanneer en in welke mate de gemoederen in de ministerraad verhit zijn geraakt.

Specifieke afspraken over de bescherming van de persoonlijke levenssfeer waren in het bijzonder nodig bij de zogeheten debriefingsverklaringen. Dit zijn de verklaringen die door Dutchbatters in het najaar van 1995 in Assen zijn afgelegd bij hun debriefing. Aan de militairen was destijds volstrekte vertrouwelijkheid van die verklaringen beloofd. Alleen met hun uitdrukkelijke toestemming zou hun verklaring aan derden ter inzage mogen worden gegeven. De enige uitzondering betrof informatie over oorlogsmisdrijven, die voor het Joegoslavië-tribunaal van belang kon zijn. Deze belofte was gedaan om te bevorderen dat de militairen vrijuit zouden praten, en zij diende vanzelfsprekend te worden nagekomen. Het NIOD moest zich dus neerleggen bij het feit dat deze op zichzelf belangwekkende verklaringen niet zonder meer geraadpleegd konden worden. Met behulp van de Koninklijke

⁹ TCBU, *Vertrekpunt Den Haag*. TK, vergaderjaar 1999-2000, 26 454, nr. 8, pp. 491/492 (bevindingen 80, 81 en 82) en p. 498 (aanbevelingen 44 en 45).

¹⁰ Hetzelfde geldt voor de handgeschreven notities van de secretarissen van de ministerraad voorzover deze bewaard zijn gebleven.

Landmacht heeft het NIOD vervolgens alle betrokkenen per brief benaderd met het verzoek of zij hun verklaring alsnog ook voor het dit onderzoek ter beschikking wilden stellen. Een groot aantal reageerde daarop positief, enkelen negatief, en een andere groep liet niets van zich horen. In een enkel geval werd geen toestemming tot inzage verkregen, maar kon wel een interview worden afgenomen. Een groot deel van de verklaringen of de daarin vervatte informatie kwam zo alsnog ter beschikking.¹¹

Het NIOD had oorspronkelijk geen bezwaar tegen deze gang van zaken, gezien het grote belang van een overheid die zich aan haar beloftes houdt. Dat werd anders toen bleek dat aan het Joegoslavië-tribunaal niet alleen al vroeg de passages over oorlogsmisdrijven ter beschikking werden gesteld, maar later ook een set kopieën van *alle volledige* verklaringen. Een verzoek om ook het NIOD alsnog inzage te geven in alle verklaringen, om zo te kunnen bezien of er reden was om diegenen die geen toestemming hadden gegeven alsnog te benaderen, wees het ministerie van Defensie echter af. Het is de vraag of dit wel in overeenstemming is met de belofte van het kabinet om alles te doen wat mogelijk was om de onderzoekers toegang tot de bronnen te verlenen: waarom was voor het NIOD niet mogelijk wat voor het Tribunaal in tweede instantie wel mogelijk was?¹²

Het voorbehoud van de veiligheid van de staat speelde vooral een rol bij de bronnen voor de activiteiten van binnenlandse en buitenlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. In het bijzonder de identiteit van informanten, en meer in het algemeen de herkomst van informatie die door die diensten was verworven, alsmede de vertrouwensrelatie met (buitenlandse) zusterdiensten, dienden te worden beschermd. Daarom zijn afspraken gemaakt over (niet) citeren, speciale vormen van annotatie en behoud van anonimiteit van gesprekspartners uit die diensten. In de speciale bijlage over *intelligence* zal hierop en op de problemen die dat opleverde voor de wetenschappelijke verantwoording worden ingegaan.¹³ Ook bij de behandeling hierna van de interviews als bron zal er iets over worden gezegd. Hier volstaat de opmerking dat, los van de manieren waarop in de tekst ondanks de beperkingen van deze bronnen gebruik kon worden gemaakt, de op deze wijze verkregen informatie ook indirect in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de overtuiging in het rapport sommige analyses en inzichten naar voren zijn gebracht.

Voor het onderzoek zijn ook uitvoerige gesprekken gevoerd met betrokkenen. Over het algemeen is het beeld hetzelfde als bij de toegang tot de archieven. In Nederland leidden de afspraken die bij het begin van het onderzoek met de regering werden gemaakt tot een goede medewerking van betrokkenen. Niemand weigerde een gesprek. In die gesprekken was de houding meestal coöperatief. In veel gevallen werden ook eigen aantekeningen, eigen documentatie en in enkele gevallen zelfs een dagboek ter beschikking van het onderzoek gesteld.

Het is in dit verband relevant op te merken dat horen onder ede niet tot het instrumentarium van de contemporaïn-historicus behoort. Het horen onder ede heeft een eigen plaats en

11 In de noten is op naam naar deze debriefingsverklaring verwezen indien de betrokkenen daarmee instemden. Indien zij anoniem wensten te blijven, wordt er verwezen naar ‘vertrouwelijke informatie’.

12 In de bijlagen is de briefwisseling tussen NIOD en ministerie van Defensie opgenomen. NIOD. Brief aan de minister van Defensie 12/10/99; antwoord 28/10/99. De aarzeling of op dit punt

wel alles werd gedaan wat mogelijk is, werd nog versterkt doordat kwam vast te staan dat ambtenaren ten departemente kennelijk debriefingsverklaringen hebben geraadpleegd, ook zonder toestemming van de betrokkenen. Interview H.H. Hulshof, 6/12/01; interview J.H.M. de Winter 20/07/00. De NIOD-collectie Kreemers omvat uittreksels van debriefingsverklaringen.

13 Bijlage Wiebes, *Intelligence*.

specifieke verdiensten in (straf)rechtelijk onderzoek en bij een parlementaire enquête. Bij (straf)rechtelijk onderzoek gaat het om onderzoek naar gedragingen of feiten zoals omschreven in de wet en volgens specifieke procesregels. Hoofddoel is een uitspraak over schuld aan overtreding van een wetsbepaling. Een parlementaire enquête is een belangrijk instrument van onderzoek in de politiek, geregeld bij de wet en vooral bedoeld voor de evaluatie van politiek beleid en de vaststelling van verantwoordelijkheid voor politieke keuzen. De doelstellingen van historisch onderzoek zijn anders van aard, meestal (veel) ruimer, namelijk om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van een episode. Dit noopt tot afweging van het belang van een zo groot mogelijk aantal actoren in hun onderlinge samenhang en wisselwerking. Niet een (straf)rechtelijk vonnis of een politieke uitspraak zijn het doel van historisch onderzoek, maar inzicht in de onderzochte gebeurtenissen. Daarmee is niet gezegd dat (straf)rechtelijk onderzoek en parlementaire enquête niets met historisch onderzoek van doen hebben. Integendeel, er zijn raakvlakken en overlappingsen en er kan sprake zijn van wederzijdse ondersteuning. Maar wel is van belang vast te stellen dat de historicus geen rechter is en evenmin volksvertegenwoordiger. Zijn belang en zijn vraagstelling zijn noch die van de jurist, noch die van de politicus.¹⁴

Het is in dit licht sterk de vraag of het ontbreken van de mogelijkheid om onder ede te horen voor dit onderzoek wel een nadeel is geweest.¹⁵ Het komt in de eerste plaats aan op de vragen die gesteld worden en op de (achtergrond)kennis die de ondervragende historici verworven hebben. Ook de condities waaronder het historisch interview plaatsvindt zijn van belang. Horen onder ede geschiedt in beginsel in het openbaar, en staat daarmee onder de soms bedreigende druk van publiciteit en toewijzing van schuld. Dat lijkt over het algemeen geen gunstige omstandigheid voor een effectief interview, dat wil zeggen: een gesprek dat maximale informatie oplevert. De onderzoeksgroep heeft verscheidene vormen toegepast bij de interviews (met meer ondervragers, met één ondervrager, met of zonder bandopname, bij de mensen thuis, op het NIOD of in een ‘neutrale omgeving’, per telefoon, enzovoort). Maar steeds is de eerste inzet geweest om een zakelijke, onderzoeksgerichte sfeer te scheppen, waarin niet een verhoorsituatie domineerde, maar juist een poging samen van gedachten te wisselen over wat er nu precies gebeurd was en hoe dat geanalyseerd zou moeten worden. Dit gebeurde in de overtuiging dat deze aanpak ook het vertrouwen in de

14 Over de historicus en de rechter bestaat zeer uitvoerige literatuur, waarvan C. Ginzburg, *De rechter en de historicus* (Amsterdam, 1992; vertaling uit het Italiaans) waarschijnlijk de meest bekende titel is. Een recentere bundel is: N. Frei, D. van Laak & M. Stolleis (Hrsg.), *Geschichte vor Gericht. Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit* (München, 2000). Voorts J.C.H. Blom, ‘Historische en Strafrechtelijke ordening van de chaos’, in: *De weerspannigheid van de feiten. Opstellen over geschiedenis, politiek, recht en literatuur aangeboden aan W.H. Roobol* (Hilversum, 2000), pp. 23-32. Over de betekenis van de parlementaire enquête in de recente geschiedenis van Nederland, zie: G. Visscher, ‘Geen onderzoek met “eene tegen het gouvernement vijandige strekking?” De parlementaire enquête in verleden

en heden’, in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* (Den Haag, 1999), pp. 12-26. Voor een analyse van een specifieke enquête vanuit historisch oogpunt, zie: J.J. Woltjer, ‘Het verslag van de parlementaire enquêtecommissie RSV’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 98 (1985) 4, pp. 557-573.

15 Vergelijk ook de opmerking en de bevinding van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzending (commissie-Bakker) over het (niet kunnen) horen onder ede (*Vertrekpunt Den Haag*, p. 17 en 491). Bevinding 79 luidt: ‘De commissie heeft niet kunnen constateren dat het ontbreken van de mogelijkheden tot het horen onder ede en het middel van verschijningsplicht invloed op de uitkomsten van het onderzoek heeft gehad.’

onderzoekers vergroot, en daarmee de openhartigheid van de geïnterviewde bevordert. De onderzoeksgroep geeft dan ook de voorkeur aan de term ‘interview’ of ‘gesprek’ boven ‘verhoor’. Een dergelijke aanpak sluit niet uit dat er op het scherp van de snede wordt gediscussieerd, bij voorkeur met de relevante beschikbare informatie op tafel.

Problemen bij het beschikbaar komen van informatie in het buitenland

De bijzondere medewerking die in Nederland aan het onderzoek werd gegeven, ontbrak in principe in het buitenland. ‘Srebrenica’ was daar over het algemeen niet zoals in Nederland tot een binnenlands politieke affaire geworden. Het strikt wetenschappelijke doel van het onderzoek was ook niet iedereen in het buitenland direct duidelijk. Ging het hier niet om een onderzoek in opdracht van de overheid verstrekt in politiek geladen omstandigheden, om een politiek onderzoek dus? Vaak kon die argwaan in de loop der tijd geheel of gedeeltelijk worden weggenomen en nam de medewerking toe. In enkele gevallen overtrof de medewerking in het buitenland zelfs de verwachtingen. Maar in andere gevallen bleef het moeilijk, wellicht omdat men precedentwerking of vooral nadeel van diepgaand onderzoek vreesde. In de meeste landen zijn de regels en gewoonten voor raadpleging van recente archieven bovendien stringenter dan in Nederland en geldt een strengere geheimhoudingsregime voor overheidsdienaren. Niet in alle gevallen van raadpleging van documenten of interviews werd het toegestaan daarnaar direct te verwijzen.

Bij de pogingen in het buitenland archieven te raadplegen en personen te interviewen werd een tweesporenbeleid gevoerd. Afhankelijk van de beoordeling van de situatie in elk afzonderlijk geval, werden instanties en personen direct benaderd of met behulp van de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers, dan wel een combinatie van beide. De internationale organisaties waren over het algemeen het meest tot medewerking bereid. Voor de Verenigde Naties gold dat deze organisatie aanzienlijk toeschietelijker werd nadat binnen die organisatie zelf opdracht was gegeven voor een onderzoek naar de val van Srebrenica. Voor het onderzoek is inzage verleend in het codeverkeer tussen New York en Zagreb. Bij het Europese VN-hoofdkwartier in Genève is onderzoek gedaan in de archieven van UNPROFOR en van de *International Conference on Former Yugoslavia*. Ook de *United Nations High Commissioner for Refugees* verleende toegang tot de archieven. Wel moet worden opgemerkt dat de toestand van de archieven in diverse sectoren van de VN en aanverwante organisaties, in het bijzonder UNPROFOR, slecht is. Vooral het materiaal uit het conflictgebied bleek onvolledig. De moeilijke omstandigheden waaronder daar gewerkt moest worden, en de vele personele rotaties en financiële problemen, maken overigens wel begrijpelijk dat hier materiaal verloren ging of in ongeordende staat bleef verkeren.

Wat de partners van Nederland in NAVO- en VN-verband betreft, die in de internationale interventie in de Balkan de hoofdrol speelden, was de medewerking in een aantal gevallen gering. Per land liep uiteen wat bereikt kon worden. De Canadese autoriteiten waren het welwillendst. Er werd toestemming gegeven voor inzage in archiefmateriaal, alhoewel dit materiaal niet helemaal werd vrijgegeven in de mate als gevraagd. Verscheidene Canadese betrokkenen kregen toestemming om met de NIOD-onderzoekers te praten. In de Verenigde Staten werd geen archiefonderzoek toegestaan, maar kon wel met betrokkenen worden gesproken. Daarnaast kwamen door gebruikmaking van de Amerikaanse *Freedom of Information Act* en de Canadese *Access to Information Act* redelijk veel gedeclassificeerde overheidsdocumenten ter beschikking. Verschillende overheidsinstanties in Denemarken, Noorwegen en Zweden waren behulpzaam door achtergrondbriefings te geven en toegang

te verlenen tot archiefmateriaal en tot bij UNPROFOR betrokken Skandinavische militairen.

De Franse regering bleek in de praktijk nauwelijks tot medewerking bereid. Dit betrof zowel de medewerking aan, of toestemming tot gesprekken met belangrijke betrokkenen, als de toegang tot archiefmateriaal. Met de Franse regering werd een afspraak gemaakt over openhartige beantwoording van een door het NIOD ingediende questionnaire. Dit was geen erg aantrekkelijk alternatief voor eigen archiefstudie en gesprekken met betrokkenen of deskundigen. Het resultaat was bovendien teleurstellend: er werden slechts zeer korte, oppervlakkige antwoorden gegeven, in de vorm van reeds lang bekende openbare standpunten. Alle vragen naar de achtergronden en de totstandkoming van die standpunten bleven onbeantwoord.¹⁶ De Franse parlementaire commissie, die onderzoek deed naar de gebeurtenissen rond de val van Srebrenica, stelde wel de verslagen van interviews achter gesloten deuren beschikbaar nog voor deze in het najaar van 2001 in het rapport van die commissie werden gepubliceerd. De regering van het Verenigd Koninkrijk was welwillender in medewerking aan gesprekken met betrokkenen, maar sloot enkele personen uit van interviews, omdat zij nog in actieve dienst waren.

Inzake het voormalige Joegoslavië is het resultaat zeer wisselend. De onderzoekers werden hier soms met argwaan bezien omdat men hen, komend uit Nederland, ten onrechte associeerde met het Joegoslavië Tribunaal. Omgekeerd werden soms pogingen gedaan de NIOD-onderzoekers te gebruiken voor eigen politieke of humanitaire doelen, bijvoorbeeld om oorlogsmisdaden bij 'de anderen' aan te tonen, (vermeende) schuldigen aan te wijzen en vermisten op te sporen of lichamen van slachtoffers te vinden. De ineensstorting van de oude staatsmachinerie was evenmin bevorderlijk om documenten te kunnen bemachtigen. In de nieuw gecreëerde staten was nog niet in alle opzichten een heldere institutionele structuur totstandgekomen. De overheidsadministratie was ook nog niet overal goed op orde, of verkeerde in voortdurende veranderingsprocessen. In geen van de gevallen betekende dat veel goeds voor de archivering. Voeg daar aan toe dat betrokkenen in de gegeven conflictueuze situatie zich soms documenten toeëigenden of deze vernietigden, en de term *chaos* is niet misplaatst. In zekere zin is het een wonder dat, al met al, zowel via overheidsorganisaties als via particulieren, toch nog documentatiemateriaal kon worden verzameld.

De bereidheid tot medewerking van de autoriteiten in deze nieuwe staten wisselde ook met de omstandigheden. De toegang tot Republika Srpska was gedurende bepaalde perioden problematisch, die tot Servië ten tijde van de Kosovo-oorlog zelfs onmogelijk. De medewerking werd naarmate de tijd vorderde wel groter, maar de terughoudendheid bleef overheersen. Al met al waren, gezien het onderwerp niet onbegrijpelijk, de Bosnische autoriteiten lange tijd wat welwillender dan die van Servië en de Republika Srpska. In bepaalde fasen van het onderzoek werden echter ook wel degelijk contacten in die beide gebieden gelegd, die enig materiaal en informatie opleverden.

In 2001, tijdens de eindfase van het onderzoek, zocht de in Belgrado opgerichte Waarheids- en Verzoeningscommissie contact met het NIOD. De situatie in Servië was sinds de val van Milošević sterk veranderd. De Commissie stelde samenwerking in het historisch onderzoek voor.¹⁷ Dit heeft in de zomer en het najaar van 2001 inderdaad tot een aantal nuttige

¹⁶ De questionnaire met antwoorden is als bijlage bij dit rapport gevoegd (zie Band II).

¹⁷ Zie voor dit voorstel de procedurele voort-

gangsrapportage van het NIOD aan het kabinet van 23 mei 2001.

contacten en interviews geleid, al bleven enkele sleutelfiguren ook toen onbereikbaar of weigerachtig.¹⁸ Tot beschikbaarstelling van archiefmateriaal kwam het voornog niet. Voor de Commissie zelf bleven de archieven eveneens (nog) gesloten. Zij stond duidelijk nog aan het begin van haar werkzaamheden en kampte met diverse moeilijkheden. Indien de archieven alsnog geheel of gedeeltelijk opengaan, is dat voor het NIOD-onderzoek helaas te laat. Wel kon uit in beginsel open bronnen, die in de praktijk tot dan toe echter niet of maar zeer mondjesmaat raadpleegbaar waren, met behulp van de Commissie extra informatie worden verkregen. Het ging hier voornamelijk om gedrukt materiaal in bibliotheken

Meer nog dan elders was het daarom van belang in het voormalige Joegoslavië met betrokkenen te spreken. Dat is op grote schaal gebeurd. Maar net als elders was de vraag naar de betrouwbaarheid van de informatie, een ingewikkeld probleem. Niet alleen hadden sommige gesprekspartners wellicht een heel eigen agenda of wilden zij zichzelf of anderen ‘schoon praten’. Maar ook was steeds de vraag of informatie die wel te goeder trouw doorgegeven werd, wel juist is.

Daar stond tegenover dat af en toe via de gesprekken ook documenten beschikbaar kwamen en dat al met al veel mensen uit de regio tot een gesprek bereid waren, soms na begrijpelijke aarzeling gezien de traumatische ervaringen. Enkelen vreesden vermoedelijk bovendien repercussies, aangezien de gangen van de onderzoekers met nadruk de belangstelling van de plaatselijke autoriteiten hadden. De combinatie van veel gesprekken met documenten en open bronnen uit het voormalige Joegoslavië, maakte het mogelijk om – ondanks de genoemde moeilijkheden – op veel punten voldoende verantwoorde reconstructies te maken of anders althans plausibele uiteenzettingen te bieden. Deze konden in verscheidene gevallen vervolgens steviger worden onderbouwd met materiaal dat beschikbaar kwam bij processen bij het Joegoslavië-tribunaal.

Ook andere dan de al genoemde redenen kunnen van invloed zijn geweest voor mensen om te bepalen of zij wel of niet in de vorm van een gesprek aan het onderzoek mee zouden werken. De vraag kan hebben gespeeld – zeker niet alleen in de Balkan – of het geven van medewerking niet een persoonlijk nadeel zou opleveren (bijvoorbeeld voor de carrière of in geval van toekomstig justitieel onderzoek). Denkbaar is voorts dat men zich afvroeg waar deze Nederlandse onderzoekers eigenlijk op uit waren (schoonwassen van Dutchbat wellicht?). Sommigen begrepen ook niet wat zij interpreteerden als een vorm van ‘nationale zelfkwellings’. Gelukkig stond daar tegenover dat velen wel degelijk bereid waren tot een gesprek, of daartoe alsnog konden worden overgehaald. Ook sommige personen uit landen waarvan de autoriteiten zich onwelwillend opstelden, waren in die gesprekken buitengewoon mededeelzaam. In enkele gevallen konden zelfs afspraken worden gemaakt met betrokkenen dat zij hun inzichten door nadere bronnenstudie zouden verdiepen en de resultaten daarvan voor het onderzoek op papier zouden zetten.

Toch moet deze beschouwing nu de aandacht vestigen op de weigering van enkele hoofdrolspelers om NIOD-onderzoekers te woord te staan. Meest in het oog springend onder hen zijn de Franse generaals Janvier, Morillon en De Lapresle, en daarnaast de Bosnisch-Servische president Karadžić, generaal Mladić en enkele andere hoofdrolspelers in de Republika Srpska en in Servië. Dat is buitengewoon spijtig en zeker een nadeel voor het onderzoek. Het NIOD heeft dan ook langs verscheidene wegen gepoogd hen te spreken te krijgen. De

¹⁸ In een enkel geval werd een zeer groot geldbedrag voor een interview gevraagd wegens het

risico dat het voor betrokkenen zou meebrengen. Het NIOD is daar niet op ingegaan.

genoemde Franse generaals hebben echter, overeenkomstig de lijn van de autoriteiten in hun land, geweigerd. Sommigen beriepen zich daarbij mede op het feit dat zij aan wat zij elders hadden gezegd of geschreven niets hadden toe te voegen. Hun weigering is overigens schrijnend gezien het feit dat zij wel aan het VN-onderzoek meewerkten en dat in ieder geval generaal Janvier ook persinterviews heeft gegeven.¹⁹ Ook tegenover de in 2000 ingestelde Franse parlementaire onderzoekscommissie hebben zij verklaringen afgelegd. Met president Karadžić en generaal Mladić kon alleen langs indirecte weg contact gezocht worden. Zoals bekend verbergen zij zich. Deze toenaderingspogingen hadden dus geen succes. Betreurenswaardig is ook dat de meeste regeringsleiders en verscheidene ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie van de betrokken landen niet bereid waren tot een gesprek. Het effect hiervan is echter minder ernstig dan op het eerste gezicht lijkt, omdat in veel gevallen via dikwijls beter ingelichte, naaste medewerkers of op grond van documenten over hun rol informatie kon worden verworven.

Overige problemen bij de bronnen voor het onderzoek

In een aantal gevallen leverden archiefraadpleging en interviews een complicatie op waar het ging om het gebruik van de verkregen informatie. Naar sommige documenten mocht niet worden verwezen en sommige gesprekspartners waren alleen bereid onder voorwaarden te spreken. Uiteraard had dit niet de voorkeur van de onderzoekers: wetenschappelijk gezien is immers de standaard dat de bron van de informatie geïdentificeerd wordt zodat die informatie controleerbaar is. Gesteld voor de keuze heeft het NIOD er steeds de voorkeur aan gegeven wel informatie te verkrijgen, met mogelijk een probleem bij het gebruik ervan en de wetenschappelijke verantwoording, boven het niet verkrijgen van informatie.

Het probleem van bronbescherming is als zodanig niet onbekend. Het eenvoudigst op te lossen waren de gevallen waarin iemand zijn naam niet in het rapport genoemd wilde zien. Anonimisering van de bron is dan voldoende en aanvaardbaar. Niet bijzonder moeilijk, zij het wel omslachtig, was meestal ook de voorwaarde tevoren te mogen zien hoe uit het gesprek zou worden geciteerd of uitvoerig geparafraseerd. Ingewikkelder waren de gevallen waarbij de informant in geen geval toestond dat bepaalde informatie die hij wel verschaftte, direct of indirect aan hem zou kunnen worden toegeschreven. In een aantal gevallen stond de betrokkene zelfs niet toe dat hij geanonimiseerd werd opgenomen in de lijst van geïnterviewden. Dit gold onder meer voor enkele personen afkomstig uit Oost-Bosnië wier welwillende opstelling hen in persoonlijk gevaar kon brengen. Verder gold het vooral voor functionarissen uit de wereld van westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Voor de documenten waarvan de herkomst niet vermeld mocht worden, geldt mutatis mutandis hetzelfde. In alle gevallen was de kern van het probleem dat informatie zonder direct controleerbare bronvermelding bleef. Gelukkig bleek het nogal eens mogelijk deze zelfde gegevens (eenmaal verstrekt) alsnog op andere wijze te documenteren of de conclusies waartoe zij leidden op andere bronnen te baseren. Lukte dat niet, dan resteerden enkele mogelijkheden die ook alle zijn toegepast. Ten eerste kon in een aantal gevallen de informatie onder verwijzing naar een anonieme bron zodanig worden geformuleerd, dat ook indirect niet duidelijk is om wie of welk document het gaat. Daarmee wordt van de lezer dus vertrouwen in de onderzoekers gevraagd. Ten tweede kon de weg worden gekozen van wel

¹⁹ In een noot op bladzijde 326 van Ripley, *Operation* wordt generaal Janvier uitdrukkelijk

bedankt voor de vele tijd die hij bereid was aan interviews te besteden.

opnemen van de gevolgtrekkingen van de informatie zonder dat op een (controleerbare) bron te baseren, maar als resultaat van een plausibele aanname of een vermoeden. De veronderstelling is daarbij dat de lezer het hele betoog, waarvan zo'n stap deel uitmaakt, bereid is te volgen. De derde mogelijkheid was om van direct gebruik van de gegevens af te zien. Dan speelde deze informatie indirect mee in de analyse en interpretatie van onderzoeksgegevens die wel konden worden gebruikt. Dat kan doorklinken in de mate van overtuiging waarmee de conclusies naar voren worden gebracht.

Bij de vraag naar de betrouwbaarheid van een bron – kernprobleem voor historici – kan onderscheid worden gemaakt tussen de betrouwbaarheid van de informant (is het door hem opgestelde document echt en is betrokkene eerlijk?) en de juistheid van de verschafte informatie. Het gaat echter in de kern om hetzelfde probleem, en deze beide elementen zijn dan ook dikwijls verstrengeld. Het is evident dat in het conflict in de Balkan propaganda en desinformatie veelvuldig voorkomen. Documenten kunnen de dragers van zulke onjuiste informatie zijn. Gesprekpartners kunnen deze ongewild doorgeven. Bijkleuring van de herinnering door later verworven informatie is mogelijk. Dit geldt in het bijzonder voor het later algemeen bekend worden van de gepleegde massamoorden. Onwillekeurig kunnen herinneringen aan wat zich voordien afspeelde worden beïnvloed door deze kennis achteraf. Bepaalde waarnemingen en ervaringen konden in een verschoven perspectief komen te staan. Dat is specifiek relevant voor de herinnering van alle betrokkenen bij de gebeurtenissen tijdens en na de val van Srebrenica: de bewoners van de enclave, Dutchbatters, functionarissen van instanties in Bosnië, in Zagreb, in New York en in Den Haag en andere regeringscentra.

Veel door de onderzoekers ondervraagde betrokkenen hebben ook belang bij de uitkomsten van het onderzoek. Steeds moest dus rekening worden gehouden met de mogelijkheid van bewuste of onbewuste vertekeningen of zelfs leugens. Omgekeerd kan ook overmatige argwaan een onderzoeker op een verkeerd spoor zetten. Kort en goed komt dit betoog erop neer dat in het onderzoek steeds de historische bronnenkritiek is toegepast, ook waar dat niet expliciet wordt verantwoord.²⁰

De balans opmakend van deze bespreking van de bronnen voor het onderzoek moet enerzijds worden vastgesteld dat er zich zeker, ten dele ernstige, problemen hebben voorgedaan. Deze problemen leverden even zovele beperkingen voor het onderzoek op, en het is van belang dat te constateren. Maar anderzijds waren er ook volop mogelijkheden. Naast de geconstateerde schaarste was er een overvloed aan materiaal voor vrijwel elk belangrijk aspect van het onderzoek. De ruimhartige openstelling van bronnen door het kabinet geeft dit onderzoek een voorsprong op elk vergelijkbaar ander. Ook de medewerking van verscheidene internationale organisaties was groter dan gebruikelijk. Kortom: ondanks beperkingen die nopen tot terughoudendheid, bood de bronnensituatie een ruim voldoende basis voor het onderzoek en een verantwoord rapport.

---

20 Het is ongebruikelijk en ondoenlijk voor elk document en voor elk interview afzonderlijk verantwoording af te leggen. Op enkele cruciale

momenten in het verhaal zal echter wel degelijk expliciet op de vraag naar de betrouwbaarheid van de bronnen worden ingegaan.

4. De onderzoeksgroep en de condities waaronder het onderzoek plaatsvond

Het onderzoek is uitgevoerd onder directe verantwoordelijkheid van de directeur van het NIOD, J.C.H. Blom, en het hoofd onderzoek van het instituut, P. Romijn. Nog in 1996 werd een onderzoeksgroep gevormd van ervaren historici: A.E. Kersten, specialist in de geschiedenis van de internationale betrekkingen, P.C.M. Koedijk, onderzoeksjournalist en mediahistoricus, en D.C.L. Schoonoord, militair historicus. In 1997 werd contemporain-historica T. Frankfort aangesteld als onderzoeksassistent. Later ging zij, in overeenstemming met haar feitelijke werkzaamheden, als onderzoeker in de groep deelnemen.

Na een fase van administratieve en logistieke voorbereiding werd begin 1997 met het eigenlijke onderzoek begonnen. Spoedig bleek het inderdaad veelzijdig, omvangrijk en ingewikkeld te zijn. Ook bleek al snel dat voorwerk in een aantal gevallen ontbrak omdat de gebeurtenissen zo recent hadden plaatsgevonden. Daarom is in de loop der tijd de onderzoeksgroep uitgebreid en zijn delen van het onderzoek aan derden uitbesteed.

Begin 1999 werden drie extra onderzoekers aangetrokken: N. Bajalica, slaviste en regio-deskundige voor de Balkan, B.G.J. de Graaff, specialist in de politieke en bestuursgeschiedenis en C. Wiebes, deskundige in (de geschiedenis van) de werkwijze van (inter-)nationale inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Eind 2000 kon R. van Uye worden aangesteld, regio-deskundige op grond van jarenlange werkervaring in de Balkan bij een internationale organisatie. Tegelijkertijd werd P. Bootsma redacteur om de uiteindelijke tekst zo goed mogelijk te helpen vormgeven. Tal van ondersteunende werkzaamheden bij het onderzoek werden verricht door M. van Kessel, E. Meents en J. Vermolen.

Voor een aantal gespecialiseerde vragen werd onderzoek uitbesteed. Om meer inzicht te krijgen in de uitgebreide internationale literatuur over geschiedenis van, beeldvorming over en huidige problemen in de Balkan (en meer in het bijzonder het voormalige Joegoslavië) is aan B. Naarden en N. Tromp van het Oost-Europa-Instituut van de Universiteit van Amsterdam gevraagd literatuurrapporten uit te brengen.²¹ Meer toegespitst op Oost-Bosnië en Srebrenica is met de *School of Slavonic and East European Studies* (SSEES) overeengekomen dat G. Duijzings een rapport zou schrijven over de geschiedenis van de sociaal-culturele verhoudingen in deze regio. Vanwege het belang van dat onderzoek voor kernvragen uit het rapport is later afgesproken dat dit afzonderlijke rapport zich zou beperken tot het moment dat Srebrenica in 1993 als *Safe Area* werd aangemerkt.²² Het gedeelte van dit onderzoek over de periode daarna is in het eindrapport geïntegreerd. Duijzings trad daartoe in 1999 tot de onderzoeksgroep toe. Verder zijn korter lopende onderzoeksopdrachten verstrekt inzake de rol van enkele internationale hulporganisaties in de regio.²³

Voor de raadpleging van bronnenmateriaal in het Servokroatisch is de hulp ingeroepen van tolken/vertalers in de regio en in Nederland en van stagiaires Slavische talen van de Universiteit van Amsterdam. In enkele gevallen is voorts ook geïnterviewde personen gevraagd hun kennis en inzicht voor het NIOD op papier te zetten. Zulke documenten zijn als

²¹ Bijlage Naarden, *Beeld en Balkan*; N. Tromp, *Achtergronden van de Joegoslavische crisis*.

²² G. Duijzings, *History, Memory and Politics in Eastern Bosnia. An historical anthropological background account to the events in Srebrenica, July 1995*, in vertaling als bijlage bij dit rapport

gevoegd.

²³ Thørsen, *Swedish Rescue Services Agency, Médecins Sans Frontières; Norsk Folkehjelp (Norwegian People's Aid); United Nations High Commissioner for Refugees*.

bijlage bij de interviewverslagen gevoegd of afzonderlijk bij het NIOD gedocumenteerd. Vanwege de grote betekenis van de media voor de bestudeerde gebeurtenissen heeft de *Amsterdam School for Communication Research* (ASCOR) van de Universiteit van Amsterdam studie verricht naar de inhoud van enkele Nederlandse media (P. Heerma, N. Ruigrok en O. Scholten) en naar het proces van nieuwsgaring en nieuwsvorming (J. Wieten).²⁴ Voor in het bijzonder opsporen en selecteren van bewegende beelden is de steun gezocht van beeldresearcher G. Nijssen.

De onderzoeksgroep stond enerzijds naar onderwerp, aard van de vraagstelling en beschikbare bronnen voor een ‘gewoon’ contemporain-historisch onderzoek met alle kenmerken en problemen die daarbij horen. Anderzijds waren de omstandigheden waaronder dat onderzoek zich moest voltrekken zeer ongewoon. Zonder meer positief waren de reeds besproken afspraken met de opdrachtgever (de regering) bij het begin van het onderzoek: maximale toegang tot de bronnen en ruime materiële mogelijkheden om het onderzoek daadwerkelijk te verrichten. Het onderzoek kwam door een reeks factoren echter ook onder grote spanning te staan: de grote emotionele lading van het onderwerp; de politieke gevoeligheid van het onderzoek in het bijzonder in Nederland; de soms snel veranderende politieke en militaire verhoudingen speciaal in het buitenland; de overweldigende media-aandacht; de noodzaak van geheimhouding tijdens het onderzoek; vele andere onderzoeksactiviteiten op hetzelfde terrein; en ten slotte de tijdsdruk om snel te rapporteren, die haaks stond op de omvang en gecompliceerdheid van het onderzoek.

De emotionele lading van het onderwerp is overduidelijk. In het bijzonder de moord op duizenden mensen kort na de val van Srebrenica wekt gevoelens waaraan ook de onderzoekers zich niet konden en wilden onttrekken. Wie met overlevenden en nabestaanden of met daders heeft gesproken – en dat hebben de onderzoekers uiteraard – kan zijn historische onderzoek niet meer als een vrijblijvende, intellectueel wellicht bevredigende activiteit zien. Ook zij die de gebeurtenissen als zogenaamde buitenstaanders hebben moeten waarnemen, kunnen daardoor voor het leven getekend blijven (zoals verscheidene Dutchbat-militairen). De contacten met deze betrokkenen, hebben op de onderzoekers effecten die veel verder strekken dan het vergaren van informatie alleen.

Zo’n emotionele lading draagt een zeker gevaar in zich voor het onbevooroordeelde streven naar reconstructie en analyse van de gebeurtenissen op basis van geverifieerde gegevens. En daar lag toch de kern van de onderzoeksopdracht. De onderzoekers zijn zich van dit probleem bewust geweest. De motivering om de onderzoeksopdracht naar de professionele eisen van het vak tot een goed einde te brengen is er door verdiept.

De politieke gevoeligheid van het onderwerp duurde uiteraard voort nadat de onderzoeksopdracht was verleend: Srebrenica bleef op de (publieke en) politieke agenda staan. Deze gevoeligheid leidde bij herhaling tot nieuw debat over het onderwerp, waarbij ook het onderzoek van het NIOD voorwerp van de aandacht kon zijn. Het NIOD heeft welbewust afgezien van inhoudelijke tussenrapportage of commentaar op nieuwe publicaties over, of media-attentie voor de gebeurtenissen. Naar buiten brengen van gegevens met een voorlopig karakter of onvoldoende in context geplaatst, zou het risico verwarring te wekken met zich meebrengen. De verstrengeling van de vele factoren die in het onderzoek van belang zijn, maakte het ook onmogelijk adequaat over deelonderwerpen te berichten. Tussentijdse rap-

---

²⁴ Bijlagen Scholten, Ruigrok & Heerma.

portages hadden bovendien nadelige gevolgen kunnen hebben voor het nog lopende deel van het onderzoek.

In het verlengde van deze stelregel heeft het NIOD zich steeds zoveel mogelijk buiten debatten gehouden waarin het onderzoek ter sprake kwam. Slechts eenmaal is daarop een uitzondering gemaakt: de nadelige effecten van bepaalde voorstellen voor het lopende onderzoek dreigden toen wel erg sterk verwaarloosd te worden. De directeur van het NIOD heeft in die situatie, vanuit zijn verantwoordelijkheid voor het onderzoek, in 1998 publiekelijk aandacht gevraagd voor de belangen van dat onderzoek.²⁵

Het belangrijkste probleem van de voortdurende politieke aandacht voor het onderzoek was de invloed die dit kon hebben op de gesprekspartners van de NIOD-onderzoekers. Bij sommigen werd aarzeling gewekt om (ruimhartig) mee te werken. Gelukkig hebben de meesten zich in de loop van het gesprek laten overtuigen dat zulke medewerking wel degelijk zinvol en gewenst was. Toch mag niet worden uitgesloten dat een zekere vrees om politieke uitspraken te doen (of uitspraken met een politieke consequentie) in enkele gevallen een grotere rol is blijven spelen dan wenselijk was. Door zich er rekenschap van te geven dat het politieke debat tijdens het onderzoek van invloed kon zijn, hebben de onderzoekers getracht de effecten daarvan op het onderzoek en de bevindingen zo klein mogelijk te houden.

De veranderende politieke omstandigheden in het buitenland waren overigens van veel grotere invloed op het onderzoek dan het politieke debat in Nederland. Dat kon zowel gunstig zijn als ongunstig. Gunstig was bijvoorbeeld dat de VN in 1998 besloot tot een eigen onderzoek naar Srebrenica te verrichten: dat had als neveneffect dat de toegang tot de bronnen van de VN groter werd. Ongunstig was bijvoorbeeld dat de Kosovo-crisis en de NAVO-bombardementen op Servische doelen leidden tot tijdelijke volledige verbreking van de contacten van de onderzoekers in Servië, nadat deze net moeizaam op gang waren gekomen. De onderzoekers werden niet meer tot het land toegelaten. Toen de grootste spanningen voorbij waren, kon de draad voorzichtig weer worden opgepakt. Maar pas in een zeer laat stadium leidde de oprichting van de Commissie van Waarheid en Verzoening in de Republiek Joegoslavië in 2001 tot enige verbetering van de mogelijkheden in dat land. Zonder in detail te kunnen treden – ook de onderzoekers zijn niet alle motiveringen duidelijk geworden – mag worden geconcludeerd, dat de (veranderende) politieke verhoudingen in enkele landen tenminste mede bepaalden hoe men het NIOD-onderzoek zag, en dus of men er aan meewerkte of niet. Daarmee werden verschuivingen in die politieke verhoudingen voor het onderzoek relevant. Voor een historisch onderzoek is dat een ongewenste maar ook weer niet totaal onbekende situatie. Het noopte in ieder geval tot alertheid en zorgvuldig strategisch gedrag.

Heel in het algemeen kan over de veranderende politieke omstandigheden verder worden gezegd dat met het verstrijken van de tijd de mogelijkheden om materiaal te verwerven en betrokkenen te spreken toenamen. Srebrenica en Bosnië kwamen minder centraal op de internationale politieke agenda te staan, zoals dat later voor de hele problematiek van het voormalige Joegoslavië zou gelden. Dat maakte medewerking aan historisch onderzoek aanvaardbaarder. Ook het opbouwen van vertrouwensposities door de onderzoekers bij potentiële informanten of leveranciers van archiefmateriaal, kostte tijd.

In de gegeven omstandigheden lag voorts een intensieve media-aandacht voor Srebrenica

²⁵ J.C.H. Blom, 'Politiek rijdt NIOD lelijk in de wielen', *de Volkskrant*, 18/08/98; voorts toelich-

tingen in diverse radio- en tv-programma's op die dag.

voor de hand. De grote emotionele en politieke lading van het onderwerp droeg ook bij aan het soms sensationele en onthullende karakter van de berichtgeving. Dat was dan weer van betekenis voor de context van het onderzoek. Betrokkenen konden erdoor worden beïnvloed, zowel in hun kijk op de gebeurtenissen als in de aard van hun medewerking. Eigen onderzoek van de media kon het onderzoek van het NIOD op uiteenlopende manieren raken, stimuleren of doorkruisen. Op zichzelf komt het vaker voor dat meer dan één onderzoeker of onderzoeksgroep voor een bepaald onderwerp belangstelling heeft. Voor de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis en inzicht heeft dit per saldo meestal voordelen. Onderzoekers kunnen dan ofwel samenwerking zoeken en dus informatie delen en voorlopige bevindingen bespreken, ofwel juist (al dan niet in concurrentie) ieder hun eigen weg gaan.

De noodzaak om op geen enkele wijze tussentijds met (voorlopige) resultaten te komen, moest een doorslaggevende rol spelen in de houding van de onderzoeksgroep, ook waar het ging om een eventuele samenwerking met de media. De onderzoekers zouden op sommige momenten om inhoudelijke redenen deze samenwerking graag zijn aangegaan, maar toch kon hier geen sprake van zijn. Dit zou het verdere onderzoek namelijk op allerlei manieren kunnen schaden. Dat gold ook wanneer bijvoorbeeld correctie van onjuistheden eigenlijk in de rede lag. Samenwerking met de media zou nu eenmaal onvermijdelijk (en vanuit het standpunt van de media volkomen terecht) openbaarmaking van gedeeltelijke of voorlopige resultaten betekend hebben. Daar kwam nog bij dat de media, zoals eerder uiteengezet, een belangrijke factor waren in het geheel der gebeurtenissen die het NIOD onderzocht. Dan ligt ook om die reden samenwerking met diezelfde media anders dan voor toegang tot de bronnen niet voor de hand.

Tegelijk met het NIOD-onderzoek vonden naast het speurwerk van journalisten nog verscheidene andere onderzoekingen plaats, zowel van particulieren als van overheidsinstellingen. Met onafhankelijke publicisten over Srebrenica, of daarmee verbonden onderwerpen, kon dikwijls wel een vorm van informele samenwerking worden gevonden, soms nadat zij hadden gepubliceerd, soms ook al eerder. Voorwaarde was daarbij steeds dat een en ander niet leidde tot voortijdig openbaarmaking van resultaten van het NIOD-onderzoek. Ook met de onderzoekers van het secretariaat van de VN werd, op basis van een zorgvuldige scheiding van de beide onderzoekingen, een goede zakelijke verstandhouding opgebouwd. Deze wierp vooral vruchten af in de vorm van wederzijds attendering op bronnen, en in de vorm van strikt vertrouwelijke gesprekken over achtergronden en interpretatie van de gebeurtenissen. Het uiteindelijke rapport van de secretaris-generaal van de VN²⁶ was naar vraagstelling en inhoud vanzelfsprekend sterk gericht op de rol van de VN, en mede bepaald door de vraagstukken waarmee de VN ten tijde van het onderzoek kampte. Ook in breder perspectief is dat onderzoek echter van grote waarde. Het bevatte ook voor het NIOD-onderzoek belangrijke informatie en het bood gelegenheid de eigen inzichten aan te scherpen. Voor het Franse parlementaire onderzoek, dat grotendeels in 2001 werd verricht, geldt mutatis mutandis hetzelfde.²⁷

Tegelijk met het NIOD-onderzoek vond in Nederland ook strafrechtelijk onderzoek plaats naar gedragingen van Nederlandse militairen in het voormalig Joegoslavië, een on-

²⁶ *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998)*, (New York, 1999).

²⁷ *Srebrenica: rapport sur un massacre. Assemblée Nationale 3413* (Parijs, 2001).

derzoek dat overigens niet tot vervolging leidde. Ook in dit geval was terughoudendheid in op zich zinvolle samenwerking geboden. Voor (potentiële) verdachten op wie zulk strafrechtelijk onderzoek zich richt, gaat er een bedreigend effect van uit. Dat zal in het algemeen hun bereidheid mee te werken aan ander onderzoek, in dit geval dat van het NIOD, niet vergroten en hun waarde als informant verminderen. Samenwerking van het NIOD met de vervolgende instanties zou alleen maar extra nadelig hebben uitgepakt. Met de Nederlandse strafrechtelijke instanties is het contact daarom tot zakelijke informatie over schriftelijke bronnen beperkt gebleven. De onderzoekers hebben kennis kunnen nemen van de inhoud van de desbetreffende dossiers. Voorzover daar gebruik van is gemaakt, geschiedde dat in geanonimiseerde vorm.

Eveneens parallel aan het NIOD-onderzoek liep en loopt het onderzoek van het Joegoslavië-Tribunaal. Dit richt zich volledig op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid. Het gaat om grootschalig onderzoek met op den duur zeer uitgebreide onderzoeksteams, die zowel in archieven als lokaal heel actief waren. Srebrenica is een van de belangrijke onderwerpen waarmee zij zich bezighouden. Toch was het voor het NIOD, zeker in het begin, van groot belang om de zaken goed gescheiden te houden en in ieder geval in de regio uit elkaars buurt te blijven. De NIOD-onderzoekers hadden immers alleen maar nadeel te vrezen van verwarring over de verhouding tussen beide onderzoeken of associatie van het eigen onderzoek met dat van het Tribunaal. In de praktijk gebeurde dat al vaak genoeg en kostte het moeite dat weer recht te zetten. De vroegste informele contacten met onderzoekers van het Tribunaal beperkten zich daarom vrijwel tot wederzijdse informatie om die verwarring te voorkomen. Naarmate het Tribunaal meer, ook voor het NIOD-onderzoek relevante, informatie wist te verzamelen, werd de wenselijkheid groter om met de onderzoekers van het Tribunaal nader contact te hebben over hun bronnen en hun reconstructies van gebeurtenissen. Ook hier gebeurde dat vanzelfsprekend met behoud van de wederzijdse eigen verantwoordelijkheid en onafhankelijkheid. Gelukkig werden de op de openbare zittingen naar voren gebrachte gegevens en rapporten volgens de regels grotendeels openbaar gemaakt.

Na de opdrachtverlening aan het NIOD is in de Nederlandse politieke arena op hetzelfde terrein nog tweemaal tot een onderzoek besloten. In de zomer van 1998 werd de ‘doofpotbeschuldiging’ in de publiciteit en de politiek met veel nadruk en politieke lading aan de orde gesteld. De beschuldiging was gericht aan het ministerie van Defensie en de Koninklijke Landmacht. De net aangetreden nieuwe minister van Defensie, F.H.G. de Grave, achtte het nodig om deze beschuldigingen apart te laten onderzoeken. De minister gaf hiertoe opdracht aan J.A. van Kemenade met het verzoek op zo kort mogelijke termijn te rapporteren. Die rapportage volgde inderdaad binnen twee maanden.²⁸ Vervolgens heeft de Tweede Kamer in 1999 een Tijdelijke Commissie opdracht gegeven onderzoek te doen naar de gang van zaken bij vooral de politieke besluitvorming in Nederland over deelname aan en uitzendingen in het kader van internationale vredesoperaties (de commissie-Bakker). Hoewel het hier om een ruimere vraagstelling ging dan de uitzending van Dutchbat naar Srebrenica alleen, was

---

28 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*.

duidelijk dat deze uitzending in het bijzonder de aandacht van de commissie-Bakker zou hebben. Het rapport van deze commissie verscheen in september 2000.²⁹

Beide onderzoeken werden ingesteld als gevolg van grote politieke spanning, waarin ook de (on)toereikendheid van en de potentiële strijdigheid met het NIOD-onderzoek in de debatten aan de orde waren. In de onderlinge contacten hebben de heer Van Kemenade en de commissie-Bakker enerzijds, en het NIOD anderzijds zich in goed overleg beperkt tot strikt noodzakelijke wederzijdse informatie om te voorkomen dat de activiteiten elkaar te veel zouden schaden. In de gegeven politieke verhoudingen en gezien de politieke spanning rond het onderwerp achtten alle betrokkenen intensiever contact ongewenst. Het zou alleen maar hebben bijgedragen aan de ‘politisering’ van het onderzoek, die het NIOD juist wilde tegen gaan. Waar dat voor een goed begrip nodig is, gaat dit rapport nader in op de resultaten van deze beide onderzoeken.

De reikwijdte van het onderzoek, de omvang van het bronnenmateriaal, de noodzaak gedetailleerd te zijn en de complicerende omstandigheden waaronder het onderzoek zich voltrok, resulteerden in een lange tijdsduur ervan. Zoals gezegd was bij de aanvang geen tijdslimiet overeengekomen, gezien de vele onzekerheden op dat moment. Toen er meer inzicht in bronnenmateriaal en dimensies van het onderzoek verkregen was, zijn vanzelfsprekend tijdsplanningen gemaakt. Na de commotie in de zomer van 1998 zijn deze in procedurele voortgangsrapportages aan het kabinet ook kenbaar gemaakt. Helaas moesten deze tijdschema’s verscheidene malen worden bijgesteld. Oorspronkelijk lagen daar vooral nieuwe mogelijkheden voor onderzoek en beschikbaar komen van nieuw bronnenmateriaal aan ten grondslag. Later bleken de gecompliceerdheid van de gebeurtenissen en de hoge moeilijkheidsgraad van het op zorgvuldige en aan de professionele eisen van het vak beantwoordende wijze vormgeven van de resultaten van het onderzoek veel meer tijd te vergen dan in de (te optimistische) planning aangenomen. Nieuw uitstel aankondigen was, hoe betreurenswaardig ook, de enige uitweg.

Het paradoxale daarbij is dat van deze deels tijdrovende omstandigheden waaronder het onderzoek werd uitgevoerd, eveneens een sterke druk uitging om snel te rapporteren. De opdracht was verstrekt in een poging op een adequate manier tegemoet te komen aan dringende vragen in politiek en samenleving. Juist omdat de vragen zo dringend waren, was een spoedig antwoord wenselijk. Er bestond spanning tussen deze begrijpelijke, van buiten komende, maar ook door het NIOD onderschreven tijdsdruk en de noodzakelijke professionele eisen van degelijkheid, zorgvuldigheid en precisie. Omdat de kracht en de betekenis van het onderzoek vooral in de historisch-wetenschappelijke kwaliteit ervan gelegen behoort te zijn, hebben die professionele eisen in de afweging zwaar moeten tellen.

5. De aard van het rapport

Een ‘historisch wetenschappelijk onderzoek’ naar de gebeurtenissen, voor, tijdens en na de val van Srebrenica, zo luidde de onderzoeksopdracht. Dat is ook precies de ambitie van dit onderzoeksverslag. Niet meer en niet minder. De termen *rapport* en *verslag* worden veelvuldig gebezigd. Dat past bij de opdracht vanuit de politieke arena. Maar inhoudelijk is de

²⁹ TCBU, *Vertretpunt Den Haag*. TK, vergaderjaar 1999-2000, 26 454, nr. 8. Aan de instelling van deze Commissie waren de werkzaamheden en

rapportage van een werkgroep van de vaste commissie van Defensie (de werkgroep-Blaauw) voorafgegaan.

inzet een wetenschappelijke monografie: een zo goed mogelijk onderbouwde en zo accuraat mogelijke reconstructie van gebeurtenissen als een historisch proces met een eigen dynamiek.

In deze reconstructie en analyses is gebleken dat de politieke, militaire en sociaal-culturele context de marges bepaalde waarbinnen de handelende personen en instanties opereerden en vorm gaven aan hun (politieke) verantwoordelijkheid. Maar van verregaand determinisme was daarbij geen sprake. In de woordkeus van de door Duijzings aangehaalde E.E. Evans Pritchard: ‘de loop van de gebeurtenissen was onomkeerbaar, maar niet onvermijdelijk.’³⁰ Er waren voortdurend situaties waarin een andere beslissing of een ander handelen, op grond van welke overweging of welk toeval dan ook, een andere voortzetting van de gebeurtenissen zou kunnen hebben betekend. Ook voor het verhaal van Srebrenica geldt dat voor een goed begrip nodig is deze principiële, zij het beperkte, openheid van elke historische situatie in ogenschouw te nemen. In die zin is alle geschiedschrijving *if-history*. T. Nijhuis drukt het als volgt uit: ‘geschiedenis kan niet gereduceerd worden tot wat gebeurd is; zij is wat gebeurd is in de context van wat had kunnen gebeuren.’³¹ Dat wil overigens weer niet zeggen dat het altijd alle kanten uit kan gaan. Het wil evenmin zeggen dat het mogelijk is om met enige stelligheid te zeggen wat er gebeurd zou zijn als een of andere beslissing of handelwijze anders zou zijn geweest. Pogingen om langs dergelijke lijnen door te redeneren leiden al helemaal tot opeenstapelingen van veronderstellingen en dus tot zinloze speculatie. Maar een goed oog voor de openheid van historische situaties kan wel helpen om de beslissingen en al of niet toevallige gebeurtenissen aan te wijzen die op een bepaald moment de richting bepaalden van het verdere verloop der gebeurtenissen. Dat alles moet dan wel gezien worden binnen de grenzen van de historische mogelijkheden van dat moment. Voor alle duidelijkheid dient daar nog bij te worden opgemerkt wat in historisch onderzoek bij herhaling is aangetoond: de bedoeling of het motief van betrokkenen enerzijds, en het effect van die bedoeling of dat motief anderzijds, stemmen niet noodzakelijk met elkaar overeen.

Het rapport betracht mede daarom grote terughoudendheid met oordelen van politieke aard. Evenmin als de onderzoekers op de stoel van de (straf)rechter kunnen plaatsnemen, kunnen of willen zij de rol van politieke scheidsrechter spelen. De vraag naar de politieke gevolgtrekkingen uit het onderzoek dient in de politieke arena en in het openbare debat te worden beantwoord. Het is ook maar de vraag of uit de historisch-wetenschappelijke onderzoeksresultaten altijd eenduidig en direct politieke conclusies kunnen worden getrokken. Het rapport beoogt wel voor dat debat een zo degelijk mogelijke basis te bieden, zodat het kan worden gevoerd op grond van de in de huidige omstandigheden best mogelijke reconstructie van de gebeurtenissen en inzicht in de achtergronden daarvan.

Het rapport gaat eveneens terughoudend om met opvattingen over wat bepaalde personen en instituties ‘hadden moeten’ doen. De onderzoekers hebben zich willen hoeden voor te gemakkelijk oordelen achteraf, nu zij na jaren van studie de zaken op een rij hebben gezet en deze rustig hebben overwogen (‘leunstoeleffect’). De betrokkenen dienden dikwijls in uiterst

30 Ontleend aan de door NIOD-onderzoeker G. Duijzings in zijn bijlage over de geschiedenis van Oost-Bosnië aangehaalde E.E. Evans Pritchard. Vergelijk ook de formulering van Jill A. Irvine ‘... the danger of confusing causality with inevitability...’. Jill A. Irvine & Carol S. Lilly (eds), *State*

Society Relations in Yugoslavia 1945-1992 (Basingstoke/Londen, 1997), p. 3. Zie voorts onder meer T. Nijhuis, *Een nieuw Duitsland – een oud geluid?* (inaugurele rede, Amsterdam, 2000), pp. 8-9.

31 T. Nijhuis, p. 8.

PROLOOG

gecompliceerde en hectische situaties *in a split second* te beslissen hoe te handelen. Lang niet altijd waren zij van alle omstandigheden op de hoogte. De volle aandacht gaat in het rapport daarom uit naar de precieze beschrijving en analyse van die situaties. Daarbij kan het zeer verhelderend zijn om ook de mogelijkheden voor de verantwoordelijke functionarissen tot alternatief handelen in de beschouwingen te betrekken. Dat gebeurt dan wel in de eerste plaats ten dienste van een goed begrip van wat er gebeurde, en niet om de beschuldigende vinger te heffen. Hetzelfde geldt voor eventuele spanning tussen geldende en aan betrokkenen bekende voorschriften en het feitelijk handelen van die betrokkenen.

In veel historisch onderzoek zijn deze kwesties niet zo'n probleem omdat voor dat onderzoek de relevante normen algemeen gedeeld worden, deze ook geen bijzondere emoties bij de lezers wekken en de aandacht niet sterk wegtrekken van het analytisch niveau. Bij dit onderwerp is dat anders. De onderzoekers hebben de rol van de scherperechter willen vermijden, juist vanwege de klemmende politieke vragen aangaande het onderwerp. Het spelen van die rol was niet hun opdracht. De opdracht luidde immers: het verrichten van een historisch wetenschappelijk onderzoek. Daar hoort een analytisch-verklarend oordeel bij. Het politieke oordeel hoort in de publieke en politieke arena te worden gevormd en geformuleerd. In die arena leggen de onderzoekers hun rapport nu neer als materiaal voor een nadere oordeelsvorming op grond van de gepresenteerde feiten en inzichten.

De voorgeschiedenis van het conflict: Joegoslavië tot 1991

HOOFDSTUK I

De tijd tot 1945

I. Inleiding

In januari 1991 berichtte de Nederlandse ambassadeur in Joegoslavië, J. Fietelaars, vanuit Belgrado aan het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag dat het vrijwel vaststond dat Slovenië de federatieve staat Joegoslavië zou verlaten.¹ Daarmee zou volgens de Nederlandse diplomaat de staatkundige bal in dat land aan het rollen gaan: Kroatië zou het voorbeeld van Slovenië spoedig volgen en daarna zouden ook de drie overige republieken, te weten Bosnië-Herzegovina, Macedonië en Montenegro, niet in een rompsstaat Joegoslavië willen achterblijven, omdat die gedomineerd zou worden door Servië.

Op de vraag wat er zou gebeuren als Joegoslavië uiteen zou vallen, kwam op 16 januari een antwoord van niemand minder dan president Milošević van Servië tijdens een vier uur durende lunch in Belgrado met de ambassadeurs van de Europese Gemeenschap in Joegoslavië. Milošević gaf bij die gelegenheid het ‘uiterste compromis’ aan waartoe Servië bereid zou zijn als Joegoslavië uiteen zou vallen: ‘indien dit niet vreedzaam haalbaar is, dwingt men Servië naar middelen van macht te grijpen die wij wel maar zij [de overige republieken] niet tot hun beschikking hebben.’ Volgens het codebericht dat ambassadeur Fietelaars aan Den Haag zond, zei de Servische president:

Maar laat er geen misverstand over bestaan: Als dat [federale] Joegoslavië niet meer wordt gewenst, wordt de Servische offervaardigheid overbodig en van zijn waarde beroofd. Dan gaan wij terug naar ons uitgangspunt, naar ons Servië. En dat is niet het huidige administratieve departement, maar het vaderland van de Serven, en de Serven die zich in Joegoslavië uitspreken voor een terugkeer naar het Servische vaderland hebben daartoe het recht en het Servische volk zal dat recht afdwingen.²

Met een vertrek van Slovenië uit het Joegoslavische staatsbestel, zo hield Milošević zijn diplomatieke gehoor voor, had Servië geen probleem, omdat daar nauwelijks Serven woonden. In Kroatië, waar 650.000 Serven leefden, zouden ‘de grenzen worden aangepast en de [Servische] enclaves worden gefixeerd. Daar helpt niets tegen, dat is niet onderhandelbaar. Vertrek uit de federatie is anders niet aanvaardbaar en zal met alle middelen worden verhinderd.’ Over de positie van Macedonië had de Servische leider nog geen conclusies bereikt. Maar Montenegro en Bosnië-Herzegovina zouden deel moeten blijven uitmaken van Joegoslavië. ‘Daarop is geen concessie denkbaar.’³

Vijf maanden later, op 25 juni 1991, riepen Slovenië en Kroatië de onafhankelijkheid uit. In de dagen daarna gingen beelden de wereld over van doodsbangе dienstplichtigen van het

¹ Hazewinkel, ‘Beleid’, pp. 10 en 13.

² ABZ, DDI-DEU/ARA/00408, Joegoslavië/
Binnenlandse politiek/Servië, Fietelaars 14, 21/01/
91.

³ ABZ, DDI-DEU/ARA/00408, Joegoslavië/
Binnenlandse politiek/Servië, Fietelaars 14,
21/01/91.

Joegoslavische Volksleger, die verzeild waren geraakt in een werkelijke oorlog op Europese bodem. Zo'n 45 jaar lang was Europa synoniem geweest met de afwezigheid van oorlog. Aan die bijna idyllische situatie kwam in juni 1991 abrupt een eind. Oorlog was voor de Europeanen niet langer een ver-van-hun-bed-show.

Aanvankelijk leek het nog te gaan om een soort *drôle de guerre*, een operetteachtige oorlog in Slovenië. Het was een oorlog die tien dagen duurde en niet meer dan enkele tientallen doden en gewonden kostte.⁴ In Kroatië, dat tegelijkertijd zijn onafhankelijkheid had geproclameerd, kreeg het conflict tussen Belgrado en de afvallige republieken daar-entegen al gauw een veel verbeterener karakter. Serven en Kroaten vochten een oorlog waarbij de conventies van Genève herhaaldelijk met voeten werden getreden.

In april 1992 breidde het conflict zich uit naar Bosnië-Herzegovina. Dat gebeurde kort nadat de Verenigde Naties hadden besloten een troepenmacht in Kroatië te stationeren: de United Nations Protection Force, kortweg UNPROFOR. Onder deze UNPROFOR-vlag zou ook Nederland al snel betrokken raken bij het conflict in het voormalige Joegoslavië, en uiteindelijk ook bij de val van Srebrenica. Het mandaatgebied van UNPROFOR werd namelijk als snel uitgebreid naar Bosnië.

Nederland leverde van meet af aan een bijdrage aan de vredesmacht UNPROFOR. Nadat Nederland eerder onder meer een verbindingseenheid en een transportbataljon beschikbaar had gesteld, ontplooipte zich in maart 1994 een gevechtseenheid in Oost-Bosnië. Daarmee kwam het aantal Nederlandse militairen in het voormalige Joegoslavië op 2339, waardoor Nederland, na Frankrijk, Groot-Brittannië en Jordanië, de voornaamste troepenleverancier was van UNPROFOR en wereldwijd op de achtste plaats stond bij de toen zeventien vredesoperaties van de Verenigde Naties.⁵ Daarnaast waren met het oog op de operaties in en rond voormalig Joegoslavië ongeveer vierhonderd man van de Koninklijke Marine en nog eens vierhonderd man van de Koninklijke Luchtmacht ingezet. Bovendien had Nederland met een contingent van vijftig ongewapende VN-waarnemers nog eens het grootste aantal waarnemers onder de zeshonderd United Nations Military Observers (UNMO's) in voormalig Joegoslavië. Het merendeel van de in het VN-jargon Dutchbat gedoopte eenheid werd gestationeerd in Srebrenica, een Moslim-enclave in Oost-Bosnië, voor de beveiliging waarvan andere landen maar weinig enthousiasme hadden kunnen opbrengen.

Zestien maanden na de ontplooiing van het eerste Nederlandse gevechtbataljon, in juli 1995, liepen troepen van de Bosnische Serven het door de Verenigde Naties geproclameerde *Safe Area* Srebrenica onder de voet. De daar aanwezige Nederlandse VN-troepen moesten hun taak opgeven, en enkele duizenden Moslims vonden in de daarop volgende dagen de dood in de bossen en op executieterreinen in de directe omgeving van het 'veilige gebied'.

In de ogen van velen was het morele failliet van de internationale gemeenschap, die drie jaar lang geen politieke oplossing voor het conflict in voormalig Joegoslavië had weten te vinden, daarmee een feit. Dat was een hard gelag, zeker gezien de ingrijpende veranderingen op het wereldtoneel die kort tevoren hadden plaatsgevonden. Na het aantreden van de hervormingsgezinde Gorbatsjov in Moskou in 1985, de onttakeling van de sovjetheer-

4 Zametica, *Conflict*, p. 15 spreekt van negentien doden aan de zijde van de Sloveense gewapende macht en 45 gesneuvelden bij het federale leger

5 Behalve achter de drie genoemde landen, na Pakistan, India, Bagladesh en Maleisië. M.A.W.

Scheffelaar, 'De blauwe onmacht', Carré 1995, no. 11, p. 11; Voorlichtingsdienst Ministerie van Buitenlandse Zaken, Nederlandse militairen in en rond voormalig Joegoslavië. Stand van zaken 01/03/94.

schappij in Oost-Europa, de val van de Berlijnse muur en ten slotte in de zomer van 1991 de beëindiging van het communisme als leidende beweging in de Sovjet-Unie veranderde de wereldorde ingrijpend. Dit leidde rond 1990 tot een vrij algemeen heersende euforie over de nieuwe wereldorde, die mogelijk was geworden na de beëindiging van de Koude Oorlog, die ruim veertig jaar lang de internationale verhoudingen had beheerst. Deze euforie werd nog versterkt doordat begin 1991 een internationale troepenmacht onder aanvoering van de Verenigde Staten in korte tijd de bezetting van Koeweit beëindigde. De Amerikaanse president Bush verklaarde dat het in de oorlog tegen Irak was gegaan om ‘more than one small country; it is a big idea, a new world order’.⁶ In deze nieuwe wereldorde zou sprake zijn van nieuwe vormen van samenwerking tussen landen, vreedzame geschillenbeslechting, internationale solidariteit tegen agressie, wapenvermindering, wapenbeheersing en een rechtvaardige behandeling van alle volkeren. Deze nieuwe wereldorde werd met algemeen gejuich ontvangen.

Er was tegelijkertijd echter ook reden tot zorg. Het besef begon te leven dat, nu een suïcidale oorlog tussen Oost en West buiten het beeld verdween, de remmingen voor geweldsuitbarstingen afnamen, vooral op de Balkan.⁷ De internationale context bleek inderdaad niet plotseling beter te zijn geworden, alleen anders. Dit nam niet weg dat de geweldsuitbarstingen op de Balkan in het begin van de jaren negentig tegen deze internationale context moeilijk te begrijpen leken.

Het geweld op de Balkan stak ook schril af tegen het plechtig eerbetoon bij de begrafenis in 1980 van Josip Broz ‘Tito’. In het toen nog verenigde Joegoslavië was bij die gelegenheid de grootst denkbare verzameling staatshoofden uit Oost en West en de Beweging van Ongebonden landen de laatste eer komen bewijzen aan de man die Joegoslavië 35 jaar lang een unieke positie en groot aanzien had bezorgd in de wereld.

Wat was er gebeurd in de elf jaar tussen 1980 en 1991, toen het door Tito aaneengesmede land uiteenviel? Waar moeten de oorzaken worden gezocht voor het dramatische einde van de multi-etnische staat Joegoslavië? Zijn die oorzaken uitsluitend te vinden in Joegoslavië zelf, of was er ook sprake van externe oorzaken? Hebben andere naties of de internationale gemeenschap, bedoeld of onbedoeld, een bijdrage geleverd aan het ineensstorten van het staatkundig bouwwerk van Joegoslavië? Was het mogelijk geweest van buitenaf nog iets te ondernemen tegen dit verval? En wat waren de opties die de buitenwereld had, nadat het conflict eenmaal was uitgebroken, om het te beëindigen, dan wel te beperken? Welke wegen stonden daarvoor open en welke middelen waren daarvoor beschikbaar? Die vragen zullen vooral in het begin van de behandeling van de voorgeschiedenis aan de orde komen, omdat zij nodig zijn voor een goed begrip van de gebeurtenissen in en rondom voormalig Joegoslavië die plaatsvonden tussen 1991 en 1995. Te vaak, zo zal uit het vervolg blijken, botsten namelijk de realiteit van internationale besluitvormers en de werkelijkheid van de ontwikkelingen in de regio zelf met elkaar – met noodlottige gevolgen.

Een goed begrip van de gebeurtenissen in Srebrenica, het is al eerder gezegd, is niet mogelijk zonder de geschiedenis van Joegoslavië te doorgronden. In dit hoofdstuk is al gerefereerd aan president Tito, die tientallen jaren lang de eenheid van het land wist te bewaren. De blik zal nu eerst op de periode van zijn bewind, en de periode daarvoor, gericht

6 Geciteerd in Dore, *Japan*, p. 116.

7 Koen Koch, ‘Het nieuwe dreigingsbeeld’, Neder-

landse defensie tegen een nieuwe achtergrond’, p. 11.

moeten worden: om te kunnen begrijpen dat het conflict begin jaren negentig een lange directe voorgeschiedenis had.

2. De dood van Tito

Uitgeverij Het Spectrum had er geen moeite mee om op 10 mei 1980 kapitalistische munt te slaan uit het overlijden, zes dagen daarvoor, van de Joegoslavische president en verstokte communist Josip Broz, beter bekend als Tito. Onder krantenadvertenties met de kop 'Joegoslavië na Tito' viel te lezen: 'Welke koers gaat Joegoslavië varen? Oost, West, of wordt 't als voor de Eerste Wereldoorlog weer Servië, Montenegro en Kroatië? Gaan nationale belangen de internationale overheersen?' Wie meer wilde weten 'over geschiedenis, over kunst, over arbeiderszelfbestuur, over politiek en muziek waar dit land zo rijk aan is', deed er maar beter aan de 25-delige *Grote Spectrum Encyclopedie* aan te schaffen.

De uitgeverij speelde commercieel handig in op de belangstelling die in de voorafgaande week uit de hele wereld was gebleken voor de overleden staatsman, die tevens de langst levende grote leider uit de Tweede Wereldoorlog was geweest. Regeringen uit Oost en West, en natuurlijk ook van de door Tito mede opgerichte Beweging van Ongebonden Landen, putten zich uit in woorden van lof over de politieke evenwichtskunstenaar, die niet alleen de regionale tegenstellingen in eigen land had weten te beheersen, maar ook een onafhankelijke buitenlandse koers had gevaren tussen de communistische en kapitalistische machtsblokken door.

De waardering voor Tito en de betekenis die men aan hem toedichtte, bleek bij zijn begrafenis. Behalve een half miljoen Joegoslaven kwamen hoogwaardigheidsbekleders uit maar liefst 129 landen de laatste eer bewijzen aan de staatsman in Belgrado. Onder hen vier koningen, zes prinsen, drie presidenten, tien vice-presidenten, elf parlementsvoorzitters, tientallen premiers, 47 ministers van Buitenlandse Zaken en de leiders van communistische partijen. De officiële Nederlandse afvaardiging mocht er ook zijn: deze bestond uit de prinsen Bernhard en Claus, premier Van Agt en minister Van der Klaauw van Buitenlandse Zaken.

Bij velen leefde het gevoel dat na de dood van zijn eerste president Joegoslavië waarschijnlijk nooit meer het land zou zijn dat het tot dan toe was geweest, zoals geïllustreerd wordt door de berichtgeving in die dagen in Nederlandse kranten. Tito had van Joegoslavië, in de woorden van *Algemeen Dagblad*-verslaggever Van Oosterhout, van Joegoslavië, 'eens een achterlijke provincie op de Balkan, speelbal op het krachtenveld van de internationale politiek', 'een zelfbewust, onafhankelijk socialistisch land gemaakt'.⁸ Uiterlijk leek Joegoslavië in de dagen rond overlijden en begrafenis van 'de oude man' ('Stari' of oude man was een van de bijnamen van Josip Broz) onbewogen, afgezien van de honderdduizenden rouwenden, voorbereid als het land was op zijn dood na een vier maanden durend ziekbed van de laatste grote leider uit de Tweede Wereldoorlog.

In de Nederlandse kranten was er ruim aandacht voor de hoofdpunten van de koers die Tito in de 35 jaar na de oorlog had gevaren: zijn onafhankelijke buitenlandse politiek, het arbeiderszelfbestuur en zijn beleid ten aanzien van de afzonderlijke regio's van Joegoslavië.

8 B. van Oosterhout, 'Belgrado loopt uit', *Algemeen Dagblad*, 07/05/80. Vgl. F. Schaling, 'Tito: de successtory van een meedogenloze partizanen-

leider' en idem, 'Door breuk met Stalin kon Joegoslavië geschiedenis maken', *NRC Handelsblad*, 05/05/80.

De dagbladen typeerden hem als ‘de grootste staatsman (...) die de Balkan ooit heeft voortgebracht’,⁹ de man die wel eens de ‘enige Joegoslaaf’ was genoemd,¹⁰ en – met een citaat van Nehru – als de man die van ‘zes republieken, twee autonome provincies, vijf verschillende volkeren, vier talen, drie godsdiensten, twee alfabetten en één politieke partij’ de staat Joegoslavië had gesmeed.¹¹

Het was de vraag of Tito’s erfenis bewaard zou blijven.¹² Volgens F. Schaling van *NRC Handelsblad* had Tito ‘te lang geleefd. Want zijn bijna eeuwig lijkende presentie heeft de oplossing van veel problemen van Joegoslavië’s toekomst geblokkeerd en een vrijwel algemene stagnatie in de leiding van het land veroorzaakt.’ Die stagnatie bleek bijvoorbeeld uit de zorgvuldig geformuleerde regels over het collectieve leiderschap dat Joegoslavië na Tito’s dood moest regeren en waarvan volgens Schaling ‘al tevoren vaststaat dat het nooit een lang leven beschoren kan zijn. Stagnatie die ook blijkt uit het feit dat het garnituur leiders onder de overleden president in het algemeen van beangstigend middelmatig karakter is, omdat elke ambitie door Tito werd gewantrouwd, en kwaliteit niet werd beloond.’¹³

Schokken in het Joegoslavische staatsbestel konden zeker niet worden uitgesloten. Een crisis zou veroorzaakt kunnen worden door de leiding van de Sovjet-Unie, die kort tevoren nog was binnengevallen in Afghanistan: ‘Het Afghaanse scenario – interne machtsstrijd, spanningen tussen nationale minderheden en ten slotte een roep om hulp van bevriende communisten aan het Kremlin – was en is ten slotte de nachtmerrie van vele Joegoslaven.’¹⁴ Moskou verklaarde echter publiekelijk dat de Sovjet-Unie het land van het overleden staats-hoofd met rust zou laten. De Amerikaanse president Carter waarschuwde dat de Verenigde Staten geen enkele vorm van ‘terrorisme’ tegen Joegoslavië zouden dulden. In diplomatieke kringen meende men dat de Amerikaanse president daarmee doelde op het veroorzaken van binnenlandse onlusten, ‘wat een veel groter gevaar voor de Joegoslavische onafhankelijkheid wordt geacht dan een “normale” militaire inval’.¹⁵

Volgens een hoofdredactioneel commentaar in *de Volkskrant* was het ‘een van Tito’s grootste verdiensten geweest, dat een Joegoslavische natie-vorming voldoende wortel lijkt te hebben geschoten om zijn verdwijnen te kunnen overleven’.¹⁶ Voor andere Nederlandse commentatoren daarentegen stond vast dat onder Tito weliswaar het gevoel van de nationale identiteit van de Joegoslaven was toegenomen, maar dat Serven, Kroaten, Bosniërs, Montenegrijnen en Macedoniërs ‘en al die andere stammen’ nog steeds waren besmet door ‘het hartstochtelijk stammenchauvinisme, waaraan de bonte bevolking van Joegoslavië van

9 M. Broekmeyer, ‘Tito was uitzonderlijk’, *Het Parool*, 06/05/80

10 B. van Oosterhout, ‘Belgrado een tranendal’, *Algemeen Dagblad*, 09/05/80. Vgl. ‘Tito was zijn eigen Marx’, *de Volkskrant*, 05/05/80.

11 Nehru geciteerd in T. Kuijt, ‘Tito’s leven in het teken van strijd’, *Het Parool*, 05/05/80.

12 ‘Joegoslavië zonder Tito’, *Algemeen Dagblad*, 05/05/80; B. van Oosterhout, ‘Belgrado loopt uit’, *Algemeen Dagblad*, 07/05/80.

13 F. Schaling, ‘Door breuk met Stalin kon Joegoslavië geschiedenis maken’, *NRC Handelsblad*, 05/05/80.

14 T. Kuijt, ‘Tito’s leven in het teken van strijd’, *Het Parool*, 05/05/80. Vgl. J. den Boef, ‘Kan Joegoslavië zonder Tito?’, *Trouw*, 05/05/80, ‘Tito’, *NRC Handelsblad*, 05/05/80; F. Schaling, ‘Leiders Joegoslavië hebben eerste vuurproef doorstaan’, *NRC Handelsblad*, 06/05/80.

15 A. de la Kromme, ‘Supermachten laten Joegoslavië met rust’, *de Telegraaf*, 08/05/80. Vgl. ‘De politieke dood van een staatsman’, *Het Parool*, 05/05/80; ‘Commentaar – Tito’s dood’, *Trouw*, 05/05/80; ‘Russen blijven uit Joegoslavië’, *ibidem*, 06/05/80.

16 ‘Ten geleide – Tito’, *de Volkskrant*, 05/05/80.

oudsher lijdt'¹⁷; 'pas nu de oude leider er niet meer is, zal blijken hoe sterk de krachten zijn die in en buiten Joegoslavië de eenheid van het land bedreigen.'¹⁸

Tito's necrologieën waren illustraties van de ontwikkelingen die zijn land in de twintigste eeuw had doorgemaakt. Voordat Tito eind jaren dertig de leiding van de communistische partij in handen kreeg, was de man die in 1892 was geboren uit een Kroatische vader en een Sloveense moeder tijdens de Eerste Wereldoorlog opgeklommen tot sergeant-majoor in het keizerlijke leger van Oostenrijk-Hongarije, waar Kroatië toentertijd deel van uitmaakte. Hij streed aanvankelijk langs de Drina tegen de Serven, een gegeven dat hij later liever uit zijn biografie poetste.¹⁹ Nadat hij in Russische krijgsgevangenschap was geraakt, bekeerde hij zich tot het communisme en bleef aanvankelijk in Rusland. Toen Josip Broz in 1920 terugkeerde naar zijn geboortegrond, maakte Kroatië niet langer deel uit van het keizerrijk Oostenrijk-Hongarije, maar van het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen, dat later Joegoslavië zou gaan heten. Dit Eerste Joegoslavië overkwam hem, zo goed als het einde ervan in 1941 hem overviel. Het Tweede Joegoslavië, dat na de Tweede Wereldoorlog totstandkwam, was voor een groot deel zijn creatie en zou hem slechts elf jaar overleven.

De gebeurtenissen die leidden tot de onafhankelijkheidsproclamaties van Slovenië en Kroatië in de zomer van 1991 hebben de vraag opgeworpen hoe levensvatbaar Joegoslavië – in de twintigste eeuw tweemaal gecreëerd en tweemaal verwoest – eigenlijk was. Die vraag was natuurlijk niet alleen van academische betekenis, maar ook relevant voor de eerste positiebepaling van andere landen ten aanzien van het conflict dat zich in 1991 manifesteerde. Daaraan gekoppeld is de vraag of het uiteenvallen van Joegoslavië primair is toe te schrijven aan oorzaken in Joegoslavië zelf (de endogene verklaringen) of aan externe ontwikkelingen en gebeurtenissen (exogene verklaringen). Sommige auteurs kennen een groot gewicht toe aan interne factoren, wanneer het gaat om de desintegratie van beide Joegoslaviës. Een van hen is Necak, die schrijft: 'The nations of Yugoslavia have faced a decision on their common destiny on several occasions in history, but the forces of division and disintegration have always been stronger than those of unity and consolidation.'²⁰ De gezaghebbende historicus van Joegoslavië, Banac, verbonden aan de universiteit van Yale, gaat nog een stap verder. Hij kent de Joegoslaven ook geen krediet toe voor het ontstaan van hun staat Joegoslavië, letterlijk Zuid-Slavië: 'Ieder onderzoek van het project-Joegoslavië laat zien dat het idee van Zuid-Slavische eenheid en wederkerigheid werd gepromoot, vaak onbedoeld, door niet-Slaven, en werd ondermijnd door de Zuid-Slaven zelf.'²¹ Hieronder zal uitgebreid worden ingegaan op de vraag of dit terecht is. Beantwoording ervan is belangrijk om te laten zien welke centrifugale tendensen aanwezig waren in zowel het eerste als het

17 'Tito was zijn eigen Marx', *de Volkskrant*, 05/05/80. Vgl. J. den Boef, 'Kan Joegoslavië zonder Tito?', *Trouw*, 05/05/80.

18 'Joegoslavië zonder Tito', *Algemeen Dagblad*, 05/05/80. Vgl. 'Tito's naaste adviseurs krijgen de macht', *de Volkskrant*, 07/05/80; 'Tito', *NRC Handelsblad*, 05/05/80; F. Schaling, 'Leiders Joegoslavië hebben eerste vuurproef doorstaan', *NRC Handelsblad*, 06/05/80; 'De politieke dood van een staatsman', *Het Parool*, 05/05/80.

19 Glenny, *Balkans*, pp. 571-572.

20 Dušan Nećak, 'Historical Elements for Under-

standing the 'Yugoslav Question'', Akhavan/Howse (eds.), *Yugoslavia*, p. 14. Zie ook Lampe, *Yugoslavia*, p. 7.

21 Ivo Banac, 'The origins and development of the concept of Yugoslavia', Van den Heuvel/Siccama (eds.) *Disintegration*, p. 1. Origineel: 'Every examination of the Yugoslav project will show that the idea of South Slavic unity and reciprocity was promoted, often unwittingly, by the non-Slavs and was undermined by the South-Slavs themselves.'

tweede Joegoslavië, welke mechanismen die ontwikkelingen moesten tegengaan en waarom dat uiteindelijk niet lukte. Daarbij wordt van de lezer een zeker geduld gevraagd omdat Bosnië pas laat in beeld komt. Bosnië-Herzegovina was namelijk niet de bron van de grote staatkundige problemen in Joegoslavië. Integendeel, er zou in de jaren negentig van de twintigste eeuw waarschijnlijk geen oorlog in Bosnië zijn geweest als niet eerst Joegoslavië uiteen was gevallen.²²

3. Wat voorafging aan het eerste Joegoslavië

Yugoslavia's death had been a long one with the first seeds of its destruction sown before its birth . . .²³

Joegoslavië lag op het Balkan-schiereiland, dat in de loop van de geschiedenis het slachtoffer was geweest van beurtelings te weinig en te veel bemoeienis van grote beschavingen en machtige mogendheden. Het land lag daardoor in menig opzicht op een breuklijn: het was tegelijk niemandsland, confrontatiegebied en smeltkroes.

Dwars door het latere Joegoslavië liep eeuwenlang de scheidslijn tussen het West- en het Oost-Romeinse Rijk. Na het schisma tussen de rooms-katholieke en de orthodoxe kerk in 1054 hadden de vertegenwoordigers van beide loten van het christelijk geloof nog lange tijd gezamenlijk gestreden tegen de islam, die zich naar het westen leek te verspreiden.

Vanaf de twaalfde eeuw kenden de Serven een eigen koninkrijk, dat vanaf het begin van de dertiende eeuw werd gesteund door een eigen kerk, gesticht door Sint Sava. Deze had een ogenblik van zwakte in de byzantijnse, orthodoxe kerk aangegrepen om een onafhankelijke Servisch-orthodoxe kerk te stichten met een eigen liturgie. Het Servische rijk bereikte zijn grootste territoriale omvang in het midden van de veertiende eeuw onder koning Stefan Dušan (1331-1355). Het Servische rijk strekte zich toen uit over Servië, Macedonië, Albanië, een groot deel van Griekenland en Bulgarije. Daarna was het bergafwaarts gegaan met het Servische rijk: in 1389 waren bij de slag op het Merelveld (*Kosovska Bitka*) de troepen van de Servische koning Lazar door de Turken verslagen. Die gebeurtenis werd door middel van epische liederen in de volgende eeuwen levend gehouden. Het Servische rijk bleef voortbestaan tot het midden van de vijftiende eeuw, toen het zich gewonnen moest geven tegenover de Ottomanen, de sultans die tussen ruwweg 1300 en 1922 over het Turkse rijk heersten.

Nadat Byzantium in 1453 in handen van de Turken was gevallen, behoorden Slovenen en Kroaten tot het domein van de rooms-katholieke kerk. Slovenen vielen daarbij onder Venetiaanse heerschappij, Kroaten vielen onder Oostenrijks-Hongaarse heerschappij. Het Bosnische Rijk, dat vanaf de twaalfde eeuw had bestaan, moest zich evenals het Servische rijk in het midden van de vijftiende eeuw gewonnen geven aan de Ottomanen.

De meeste Serven bleven onder de Turkse overheersing trouw aan het orthodoxe geloof, maar een deel van de Serven in Bosnië en de Albanezen in Kosovo bekeerde zich tot de islam. Het Ottomaanse bewind kende een hoge mate van religieuze tolerantie, dat gegarandeerd werd door het *millet*-systeem. Dit systeem hield een soort verzuiling in: religieuze organisaties bestierden ook een deel van het maatschappelijk leven van hun gelovigen. Daardoor

22 Vgl. Susan L. Woodward, 'Bosnia and Herzegovina: How Not to End Civil War', in: Walter/

Snyder (eds.), *Wars*, p. 75.

23 Owen, 'Breakup', p. 39.

Kroatië, Servië en Bosnië 800-1800

werd een ontwikkeling in de hand gewerkt waarbij geloof en etniciteit gingen samenvallen. De orthodoxe geestelijken droegen via geloof, rechtspraak en culturele traditie sterk bij tot behoud van een eigen identiteit en de ontwikkeling van een natiebesef van de Serven.

Naar het Congres van Berlijn

Die ontwikkeling van een Servisch natiebesef was niet onbelangrijk. De Serven emigreerden door de Turkse overheersing naar het noorden, weg uit Kosovo, waaraan zij zulke belangrijke herinneringen bewaarden. Ze trokken naar meer perifere gebieden, zoals het latere Vojvodina, de streek rond Banja Luka in het noordwesten van Bosnië, Slavonië, en de Krajina, dat grensde aan het door de Turken beheerste gebied. In die twee laatste gebieden mochten Serven zich van het regime van Oostenrijk-Hongarije vestigen als vrije boeren, met recht op hun eigen religie, in ruil voor militaire dienstverlening in de strijd tegen de Turken.

De Vojna Krajina (letterlijk: militair grensgebied) strekte zich als een sikkels uit van Novi Sad en Belgrado tot nabij Zadar aan de kust. Het gebied, dat zowel Krajina rond Knin als Oost-Slavonië omvatte, had een aparte juridische status tot 1881, toen het, inmiddels militair niet langer van belang, bij Kroatië werd gevoegd.

Vanaf het eind van de achttiende eeuw vormde zich een manifest nationaal bewustzijn in het gebied van het latere Joegoslavië. Dat bewustzijn was inderdaad in eerste instantie gebaseerd op godsdienst. Serven, Kroaten en moslims waren slechts op basis van hun religie, hoe zwak ook beleden, te onderscheiden. Kroaten waren katholiek, Serven waren orthodox, en moslims waren islamiet. ‘Een katholieke Serviër en een orthodoxe Kroaat zijn even absurd als een joodse moslim.’²⁴ Een Serf die van geloof zou veranderen, zou tegelijk van etniciteit veranderen. Een Serf bijvoorbeeld die zich tot de islam zou bekeren zou tegelijk ‘Turk’ of ‘Moslim’ worden; een Serf die het katholicisme zou omarmen werd Kroaat, etc.²⁵

Het tweede onderscheidende element was de herinnering aan het verleden, waarin Serven, Kroaten en Bosniërs hun eigen rijk hadden gekend en waaraan mythes konden worden ontleend, die via een orale traditie eeuwenlang van generatie op generatie waren doorgegeven en bijgekleurd. De epen zorgen voor een gevoel van nabijheid van lang vervlogen eeuwen en drukten de tussengelegen honderden jaren bijna weg uit het bewustzijn. Sommige Servische ideologen gingen daarin zo ver dat een Serf die zich bekeerde tot de islam niet alleen ‘Turk’ werd, maar ook nog eens het bloed aan zijn handen kreeg van de Serven die vier- tot vijfhonderd jaar eerder waren omgebracht ten tijde van de Ottomaanse veroveringen.²⁶

Taalkundig waren de verschillen tussen de drie Slavische groepen gering, vergelijkbaar met de verschillen tussen het Engels en het Amerikaans. Binnen het latere Joegoslavië hadden de Slovenen wel een afwijkende taal, net als de Albanen in Kosovo en de Macedoniërs.

In 1815 stemde de sultan van het verzwakkende Turkse rijk feitelijk in met beperkt zelfbestuur in Servië en in 1830 erkende hij de heerschappij over Servië van Obrenović, de stamvader van een van de twee vorstenhuizen die in de negentiende eeuw Servië zouden regeren. Servië had toen nog de status van een vazalstaat, die een beperkt gebied ten zuiden van de Sava en Donau omvatte met in het uiterste noorden Belgrado.

Tussen 1815 en 1833 immigreerden veel Serven uit omliggende gebieden naar Servië,

²⁴ Detrez, *Balkan*, p. 12.

²⁵ Vgl. Raju G.C. Thomas, ‘History, Religion and National Identity’, Thomas/Friman (eds.), *Conflict*, pp. 26-27.

²⁶ Michael Sells, ‘Christoslavism 2. The Five Major Components’, <http://www.haverford.edu/relg/sells/postings/christoslavism2.html>, geraadpleegd 26/12/00.

terwijl de Turkse burgers en moslims het Servische gebied verlieten. Het was het begin van een reeks verdrijvingen en slachtingen die Servië aan het begin van de twintigste eeuw bijna ‘moslimvrij’ hadden gemaakt en die erop duiden dat het Servische nationalisme veeleer niet-Serven uitsloot, dan dat het hen wilde integreren.

Toch bleven er nog veel Serven buiten dit kernland Servië wonen: in Montenegro, Vojvodina, Krajina, et cetera. Het duurde niet lang of bij vooraanstaande Serven ontstonden visioenen van een Groot-Servisch rijk, dat aansloot bij de herinnering aan het middeleeuwse Koninkrijk Servië. Nadat in 1867 de Turken hun laatste bolwerk in Servië hadden ontruimd, begonnen Serven te streven naar een vereniging met de buiten Servië gelegen gebieden waar hun etnische verwanten woonden.

Met behulp van Rusland bestreed Servië de Turken. Bij de vrede van San Stefano en het Congres van Berlijn (1878) werd de Servische soevereiniteit volledig erkend. Op dat laatste congres werd ook de onafhankelijkheid erkend van Montenegro, een gebied waar de bergbewoners en hun kerkelijke en wereldlijke heersers altijd al een zekere autonomie ten opzichte van de grote mogendheden hadden weten te bewaren.

Naar de Eerste Wereldoorlog

De Serven waren niettemin ontevreden met de uitkomst van het Congres van Berlijn, omdat zij geen voet aan de grond kregen in Bosnië-Herzegovina. Dat Ottomaanse gebied werd in de vorm van een protectoraat toegewezen aan Oostenrijk-Hongarije. In 1908 zou Oostenrijk-Hongarije deze streek, tot grote woede van Servië, zelfs formeel annexeren.

Na het Congres van Berlijn manifesteerde zich naast het Groot-Servische ideaal steeds sterker een streven naar een vereniging van alle Zuid-Slaven, dus Serven, Kroaten en Slovenen, die zich nog binnen de grenzen van de dubbelmonarchie van Oostenrijk-Hongarije bevonden. Deze beweging werd gevoed doordat onder de Zuid-Slaven geen grote taalkundige verschillen bestonden. In die tijd had politiek en militair Servië echter de blik vooral naar het zuiden gericht.

Tijdens de Eerste Balkanoorlog (1912-1913) vielen Servië en Montenegro, samen met Bulgarije en Griekenland, het verzwakte Turkije aan, dat uit bijna heel Europa werd verdreven. Servië en Montenegro voelden zich echter opnieuw onderbedeeld bij de door de grote mogendheden bedisselde verdeling van de territoriale buit. Deze onvrede leidde al een maand later tot nieuwe vijandelijkheden, ditmaal tussen Bulgarije enerzijds en Servië, Griekenland, Roemenië en Turkije anderzijds: de Tweede Balkanoorlog brak uit. Bij de vrede die hierna werd getekend, verkreeg Servië een groot deel van Macedonië. De rest van Macedonië kwam in handen van Griekenland en Bulgarije.

Tijdens de twee Balkanoorlogen groeide het Servische gebied uiteindelijk van 48.000 tot 87.000 vierkante kilometer. Servië kreeg zeggenschap over onder meer Kosovo en Macedonië, beide gebieden waar veel Albanezen woonden. Voor veel Serven was er sprake van historische gerechtigheid. Kroonprins Aleksandar werd na zijn terugkeer uit de tweede Balkanoorlog door de massa toegejuicht als de ‘wreker van Kosovo’.²⁷

Servië kreeg echter nauwelijks tijd de nieuwe gebieden te integreren in het koninkrijk. Oostenrijk-Hongarije zag de machtsuitbreiding van Servië met lede ogen aan. Wenen con-

²⁷ Branislav Gligorijevic, ‘King Aleksandar I Karadordevic’, Radan/Pavkovic (eds.), *Serbs*, p. 143.

stateerde dat onder de elites van Kroatië en Slovenië stemmen opgingen dat Servië dezelfde rol zou moeten vervullen voor een Zuid-Slavische aaneensluiting als Pruisen eerder ten aanzien van de Duitse eenwording of Piemonte voor die van Italië hadden gespeeld. Bij het Servische regime bleef het niet onbekend dat sommige kringen in Wenen wachtten op een aanleiding een oorlog te beginnen tegen Servië.

Op 28 juni 1914 vermoordde de Bosnische Serf Gavrilo Princip de Oostenrijkse aartshertog en troonopvolger Franz Ferdinand en diens vrouw in Sarajevo. Princip behoorde tot een groep Bosnisch-Servische nationalistes, die steun ontving uit semi-officiële Servische kringen. Het betrof kringen die zich niet hadden neergelegd bij de annexatie van Bosnië door Oostenrijk-Hongarije in 1908.²⁸ De aanslag vormde de aanleiding tot de Eerste Wereldoorlog.

Oostenrijk, aangemoedigd door Duitsland, stelde vernederende voorwaarden aan Servië, dat volgens de Oostenrijkers de hand had gehad in de aanslag. Maar Servië, dat gesteund werd door Rusland, wenste niet volledig door de knieën te gaan. Na de Russische mobilisatie, die in rap tempo door ander landen werd gevolgd, was de Eerste Wereldoorlog een feit.

4. Het eerste Joegoslavië

Je kunt Joegoslavië niet begrijpen zonder een grondige kennis van zijn geschiedenis zelfs voor zijn officiële geboorte in 1918. En wel, omdat de redenen voor zijn geboorte dezelfde waren als die voor zijn dood.²⁹

Het zogeheten ‘eerste Joegoslavië’, bestaande uit Servië, Kroatië, Slovenië, Bosnië-Herzegovina, Montenegro en Vojvodina, was op 1 december 1918 totstandgekomen.³⁰ De rechtstreekse aanleiding tot het ontstaan van dit eerste Joegoslavië was gelegen in de loop van de Eerste Wereldoorlog in dit gebied.

In die Eerste Wereldoorlog vochten Kroaten en Slovenen in het Habsburgse leger (het leger van Oostenrijk-Hongarije) tegen de Serven. Dat deed bijvoorbeeld ook, zoals eerder opgemerkt, Josip Broz, de latere Tito. Kroaten richtten zeven concentratiekampen in voor Serven en Bosniërs, waarvan het beruchtste in Doboj was. Hierin zouden tienduizenden gevangen omkomen, voornamelijk door ziekte en verwaarlozing.³¹

In het najaar van 1915 wisten Oostenrijkse en Duitse troepen met Bulgaarse hulp hun Servische tegenstanders te verdrijven naar Albanië. Via Albanië en Montenegro bereikten de Servische troepen Griekenland waarvandaan een Brits-Franse vloot de 155.000 man die de barre tocht hadden overleefd, evacueerde naar Corfu.

Ook in 1915 kwamen politieke ballingen uit Kroatië en Slovenië in Londen overeen een federatieve Joegoslavische staat te vormen. Aanvankelijk was een toenadering tot de aan-

²⁸ Over de gecompliceerde relaties tussen Princip, de groep Vereniging of Dood (*Ujedinjenje ili Smrt*), beter bekend onder haar populaire naam Zwarte Hand (*Crna Ruka*), die verantwoordelijk was voor geheime operaties buiten Servië, en de officiële instanties in Belgrado, zie David MacKenzie, ‘Dragutin Dimitrijević-Apis’, Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, in het bijzonder pp. 69-82.

²⁹ Dobrica Ćosić, geciteerd in Cohen, *Bonds*, p. 1.

³⁰ Voor een overzicht van de geschiedenis van het eerste Joegoslavië zie bijv. Almond, *War*, pp. 112-132; Glenny, *Balkans*, pp. 402-412, 428-436, 473-477; Lampe, *Yugoslavia*, pp. 99-196; Mønnesland, *Land*, pp. 211-238.

³¹ Johnsen, *Enigma*, p. 39.

hangers van het idee van een centralistisch bestuurd Groot-Servië niet mogelijk. De februarirevolutie in Rusland bracht beide partijen echter nader tot elkaar: de Serven zagen nu de steun van de Russische tsaar wegvallen en vreesden dat de andere leden van de Entente – Frankrijk en Groot-Brittannië – een onafhankelijk Kroatië zouden erkennen, dat binnen zijn grenzen nog vele Serven zou tellen. Aan de andere kant hadden ook Slovenen en Kroaten, die zich wilden losmaken uit de Habsburgse Dubbelmonarchie, nu een belang bij een Groot-Servië: zij konden in de door de Russische revolutionairen geopenbaarde diplomatieke documenten lezen dat twee jaar eerder de geallieerden Italië territoriale toezeggingen – Zuid-Tirol, Triëst, Istrië en delen van de Dalmatische kust – had gedaan in ruil voor de toetreding van dat land tot de oorlog aan haar zijde. Dat waren territoriale beloftes die ook ten koste zouden gaan van Slovenië en Kroatië, die zich hoopten los te maken uit de Dubbelmonarchie.

Dankzij deze buitenlandse dreigingen werden Serven, Kroaten en Slovenen het in 1917 eens over een gezamenlijk koninkrijk dat geregeerd zou worden door de Servische dynastie van Karadjordjević. In het laatste oorlogsjaar wisten de Serven vanuit Albanië het terrein dat zij eind 1915 hadden moeten opgeven te heroveren. Tegelijk groeide onder de uitgehongerde bevolking in Slovenië, Kroatië en Bosnië, die de oorlog moe was, de sympathie voor een Zuid-Slavische staat, omdat die het eind zou betekenen van de Oostenrijks-Hongaarse heerschappij, die de Balkan in zo'n catastrofe had gestort.³²

Toen Oostenrijk-Hongarije het onderspit dolf, ontstond ook internationaal een klimaat dat gunstig was voor de realisering van de federatieve plannen van de Zuid-Slaven. Zo kon koning Petar op 1 december 1918 het Koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen proclameren. Macedonië en Montenegro, die tot Servië werden gerekend, werden buiten de naamgeving gehouden, evenals de moslims uit onder meer Bosnië-Herzegovina. Een half jaar later al zou Petar afstand doen van de troon ten gunste van zijn zoon Aleksandar.

Anders dan de nationale staten in het westen van Europa was Joegoslavië dus geen natie in de betekenis van een staatkundige eenheid, geënt op een etnische gemeenschap. Het was de uitkomst van het versplinteringsproces van twee multi-etnische staten, het einde van het lijden van de twee 'zieke' rijken in Europa, te weten het Habsburgse rijk (Oostenrijk-Hongarije) en het Ottomaanse Rijk. En het was het resultaat van de tijdelijke neergang van de grote staten Duitsland en Rusland tijdens de Eerste Wereldoorlog, twee staatkundige eenheden waarvan de invloed op de Balkan in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw steeds voelbaar was geweest.

Joegoslavië was zodoende opgebouwd uit gebieden met zeer verschillende staatkundige achtergronden. Het omvatte de voormalige Koninkrijken Servië en Montenegro, die zich in de negentiende eeuw hadden weten te ontworstelen aan de Ottomaanse overheersing; Kroatië, dat na twee eeuwen zelfstandigheid vanaf het begin van de twaalfde eeuw, met behoud van een zekere autonomie, deel had uitgemaakt van Hongarije en later van het Habsburgse rijk; Bosnië en Herzegovina, die eeuwenlang onderdeel waren geweest van het Ottomaanse Rijk, maar vanaf 1878 waren toegevoegd aan Oostenrijk-Hongarije; en Slovenië, dat nooit als zelfstandige staat had bestaan, vele eeuwen onder Duitse invloed had verkeerd, maar ten slotte ook deel had uitgemaakt van de Habsburgse Dubbelmonarchie.

Anders dan sommige staten in West-Europa was de Joegoslavische staat ook niet het begeerde object van een volk dat als geheel voor zijn vrijheid had gevochten. Serven, Kroa-

³² Lampe, *Yugoslavia*, p. 106.

ten, Slovenen en Montenegrijnen hadden in de negentiende eeuw veelal hetzij gepleit voor het panslavisme (een entiteit die Joegoslavië verre te boven ging), hetzij gevochten voor de Servische, de Kroatische, de Sloveense staat, enzovoort. Dat waren stuk voor stuk aspiraties die verbleekten bij de constructie Joegoslavië.

Als er al sprake was van een Zuid-Slavische staat in nationalistische programma's van Slovenen en Kroaten was dat meer om tactische redenen geweest, namelijk vanuit de gedachte dat zij de steun van de Serviërs nodig zouden hebben om zich te bevrijden uit de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie, dan wel daarbinnen als derde entiteit autonomie te verkrijgen op voet van gelijkheid met Oostenrijk en Hongarije. En wanneer Serven spraken over een Zuid-Slavische aaneensluiting, gebaseerd op het bezit van een gemeenschappelijke taal, was dat dan weer voornamelijk omdat zij een oplossing zochten om de Serven buiten Servië onderdak te bieden in een nieuw nationaal tehuis.³³ Het ideaal van een Zuid-Slavische staat was tot de Eerste Wereldoorlog vrijwel onmogelijk geweest, door de ongelijktijdigheid van de nationalistische aspiraties: Kroatië en Slovenië waren niet onafhankelijk; Servië was al een autonome en later onafhankelijke staat, die zich niet vrijwillig zou laten opsluiten in Oostenrijk-Hongarije.

Het nationaal bewustzijn in het gebied dat vanaf 1918 aanvankelijk onder de naam Koninkrijk der Serviërs, Kroaten en Slovenen de wereldgemeenschap binnentrad, was lange tijd de hartstocht geweest van een elite: van een qua omvang beperkte intelligentsia waaronder de geestelijkheid, die haar politieke voormannen had geadviseerd tegen de achtergrond van een romantisch nationalisme.³⁴ Deze elites woonden in Belgrado, Zagreb, Ljubljana en Sarajevo, steden die in de negentiende eeuw sterk moderniseerden, terwijl het platteland verstoken bleef van vernieuwende impulsen of zich er actief tegen verzette. Deze elites speelden op twee manieren een rol bij nationalistische sentimenten in de regio.

In de eerste plaats trokken representanten van deze elites de grenzen op de kaarten van de Balkan, en kleurden die in op een manier die vervolgens door politieke en militaire leiders moesten worden gerealiseerd. Het volk telde alleen als voetvolk, maar had geen stem in de nationalistische aspiraties.

Een tweede rol die de intelligentsia speelde bij de propagering van het nationalisme in de negentiende eeuw was dat zij de etnisch-nationale mythen schiep die aan het eind van de twintigste eeuw nog hun invloed zouden doen gelden. Met voorbijgaan aan de lange periode van bestuur door Oostenrijkers, Hongaren, Turken en Venetianen, hadden de nationalistenv verlangd naar de perioden waarin de omvang van het historische rijk zijn grootste omvang had gekend – hetzij in werkelijkheid, hetzij in de verbeelding. Daardoor moesten de historische claims op bijvoorbeeld een Groot-Kroatië en een Groot-Servië elkaar wel overlappen. Daardoor ook conflicteerden Macedonische, Bosnische en Albanese behoeften aan een eigen staat met elkaar.

Bij de Serven stond de mythe van de slag op het Merelveld centraal, waarbij koning Lazar, gesteld voor de keus tussen een plaats in het hemelrijk of een overwinning op aarde, het eerste had aanvaard. Aansluitend leden zijn troepen een nederlaag, die de eeuwenlange Turkse overheersing zou hebben ingeluid. Door hun orthodoxe geloof hadden de Serven het idee dat zij een frontstelling innamen tegen enerzijds het katholicisme en anderzijds de islam. Daaraan ontleenden zij tegelijkertijd een trots en een gevoel van slachtofferschap en xenofobie.

33 Bataković, 'Integration'.

34 Vgl. Allcock, *Yugoslavia*, pp. 229-230.

De Kroatische nationalisten meenden dat hun volk zich als een soort bolwerk van het katholieke Rome, de *Antemurale Christianitatis*, tegenover zowel de orthodoxe kerk als de islam had opgesteld.³⁵ De nationalistische bewegingen van de negentiende eeuw versterkten over het algemeen de exclusieve elementen van de eigen partij, al waren paradoxen niet uit te sluiten in een gebied waar de verschillende groepen deels door elkaar leefden. Zo was Ante Starčević – de oprichter in 1861 van de extreem nationalistische Kroatische rechtspartij en door veel Kroaten beschouwd als de grondlegger van het anti-Servische Kroatische nationalisme – de zoon van een orthodoxe Servische moeder en een katholieke Kroatische vader. In een poging gebiedsclaims te rechtvaardigen, werden soms ook andere bevolkingsgroepen geannexeerd. Zo werden Serven ‘orthodoxe Kroaten’ of moslims ‘tot de islam bekeerde Serven’.

Deze vormen van negentiende-eeuws nationalisme mondden ten slotte uit in een compromis, dat slechts mogelijk werd dankzij de Eerste Wereldoorlog. De spanningen tussen de samenstellende etnische delen van het eerste Joegoslavië waren daarmee echter allerminst opgelost. Integendeel, deze spanningen beheersten de politiek van het land gedurende vrijwel zijn hele bestaan. Serven en Kroaten waren immers vanuit verschillende overwegingen tot de vorming van een Zuid-Slavische staat gekomen. De Serven zagen daarin de enige mogelijkheid tot realisering van hun droom alle Serven in één natie bijeen te brengen; zij namen als het ware de aanwezigheid van andere etnische entiteiten op de koop toe. De Kroaten hadden de hulp van Servië nodig om voldoende gewicht te krijgen voor de realisering van hun onafhankelijkheid van Oostenrijk-Hongarije.

Nadat de nieuwe staat een feit was geworden, hadden de Serven, die met vijf van de twaalf miljoen inwoners ver in de meerderheid waren onder de etnische groepen, de neiging de andere etnische entiteiten te domineren. De Kroaten stelden, na afwerping van de Oostenrijks-Hongaarse overheersing en realisering van de staat, het gewicht van de Serven niet langer op prijs. De Kroaten, die een zekere autonomie hadden genoten onder heerschappij van Oostenrijk-Hongarije, hadden zelfs het gevoel er in het nieuwe koninkrijk op achteruit te zijn gegaan. De Serven, die aan de kant van de overwinnaars uit de oorlog tevoorschijn waren gekomen, stelden dat zij in de oorlog offers hadden gebracht voor de vrijheid van de Slovenen en Kroaten, die tijdens de oorlog nota bene onder de hoede van Oostenrijk-Hongarije tegen hen hadden gevochten. De Servische dominantie was ook de opzet geweest van de vredesluiters van Versailles, in het bijzonder van Frankrijk. Deze vonden dat de Zuid-Slavische staat een bolwerk moest zijn tegen een herstel van het Oostenrijks-Hongaarse rijk en tegen eventuele nieuwe Duitse aspiraties op de Balkan.³⁶

De politiek van het zogeheten eerste Joegoslavië nader bezien

De verklaring in het ontstaan van het zogeheten eerste Joegoslavië is gezocht in oorzaken binnenin Joegoslavië (endogene factoren) en in oorzaken daarbuiten (exogene factoren).

De aanhangers van de endogene verklaring voor het ontstaan van het zogeheten eerste Joegoslavië leggen er de nadruk op dat de gedachte aan een Zuid-Slavische staat al aanwezig was in de programma's van de negentiende-eeuwse nationalistes in de diverse gebieden die

35 Volgens sommige negentiende-eeuwse nationalistes hadden de Kroaten West-Europa ook behoeft voor de Avaren en Mongolen; Deschner/Petrović, *Krieg*, p. 101.

36 Lampe, *Yugoslavia*, pp. 108-109, 151, 161; Van den Heuvel, *Land*, pp. 10 en 34; Tiersky, *Mitterand*, p. 204; Naarden, *Beeld en Balkan*.

later de samenstellende delen van Joegoslavië werden. Zij betogen dat dat idee sterk aan aanhang gewonnen had in de laatste tien jaar vóór de Eerste Wereldoorlog.³⁷ Ze wijzen verder op de linguïstische homogeniteit in het Zuid-Slavische gebied, zij het dat de Serven zich vooral bedienen van het Cyrillische schrift en de andere etnische entiteiten van het Latijnse.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog, zo stellen de endogene verklaringen verder, zagen de elites uit Kroatië, Slovenië en Servië in een groot aaneengesloten Zuid-Slavisch gebied de beste garantie tegen machtsuitoefening door naburige landen als Duitsland, Hongarije, Italië, Roemenië en Turkije, hoewel in dat laatste natuurlijk ook een externe factor kan worden gezien. Een voorwaarde voor de Zuid-Slavische aaneensluiting was volgens deze auteurs voorts de kracht van het Servische leger.

De aanhangers van de exogene verklaring achtten de betekenis van de Eerste Wereldoorlog allesverklarend: 'Joegoslavië is een produkt van de Eerste Wereldoorlog.'³⁸ Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk waren verzwakt en verslagen uit de oorlog tevoorschijn gekomen. Van deze rijken hadden Kroatië en Slovenië niets te verwachten na de oorlog. En zonder de Italiaanse dreiging aan het eind van de Eerste Wereldoorlog zouden de elites in Ljubljana en Zagreb niet in de armen van die in Belgrado zijn gevlucht.³⁹ De grote mogendheden dicteerden ten slotte tijdens de vredesconferentie in Versailles aan de Serven, hun bondgenoten in oorlogstijd, dat zij akkoord moesten gaan met de multi-etnische staat Joegoslavië.⁴⁰ Daarbij bepaalden zij tevens dat grote Sloveense minderheden achterbleven in Oostenrijk en Italië, terwijl dat laatste land ook Istrië, Zadar en een aantal Dalmatische eilanden kreeg toegewezen. Hongarije moest Vojvodina en een deel van het Banaat aan het nieuwe koninkrijk afstaan.

De Zuid-Slavische staat die aldus, op zijn minst sterk begunstigd door de internationale omstandigheden, in 1918 totstandkwam, kende geen gemakkelijk begin. Het land was arm. Tachtig procent van de bevolking vond zijn bestaan op het platteland, waar zowel in Kroatië als Servië tijdens de oorlog veel vee en goederen waren gevorderd door de Habsburgse militairen. Tweederde van de boerengezinnen leefde onder het bestaansminimum.⁴¹ De industrie ontwikkelde zich onvoldoende om de massale verborgen werkloosheid op het platteland aanmerkelijk te verminderen. Bovendien was er sprake van grote regionale ongelijkheid. Servië was zwaar getroffen door de oorlog. Tijdens de beide Balkanoorlogen en de Eerste Wereldoorlog was meer dan een kwart van de bevolking van viereneenhalf miljoen Serviërs omgekomen. Van de mannelijk bevolking tussen 15 en 55 jaar was zelfs 62 procent gestorven.⁴² In de delen van Joegoslavië die deel hadden uitgemaakt van Oostenrijk-Hongarije was het verlies in mensenlevens daarentegen minder dan 10 procent van de bevolking.

Wat voor de mensen gold, gold ook voor de industrie. De geringe voorsprong die de industrieën van Slovenië en Kroatië hadden op die van Servië was door de oorlog groter geworden en zou door herstelproblemen in Servië na de oorlog nog verder toenemen.

37 Zie voor de hier genoemde argumenten bijv. Dušan Nećak, 'Historical Elements for Understanding the "Yugoslav Question"', Akhavan/Howse (eds.), *Yugoslavia*, p. 16; Lampe, *Yugoslavia*, p. 99.

38 Stallaerts, *Afscheid*, p. 74. Vgl. Rogel, *Break-up*, p. 7: 'World War I determined what happened to the Southern Slavs; Lampe, *Yugoslavia*, p. 70:

'Only the course of the First World War (...) made it possible to form the first Yugoslav state...'

39 Weithmann, *Brandhaard*, p. 64.

40 Lampe, *Yugoslavia*, p. 4.

41 Almond, *War*, p. 119.

42 Pavković, *Fragmentation*, p. 25.

Terugtrekkende troepen van Oostenrijk-Hongarije hadden vooral in Servië de tactiek van de verschroeide aarde toegepast. Na de oorlog profiteerde Kroatië van investeringen uit Oostenrijk en Hongarije, terwijl in Servië buitenlandse investeringen tijdens de eerste naoorlogse jaren vrijwel uitbleven. Er was in het nieuwe koninkrijk nog nauwelijks sprake van een geïntegreerd nationaal transportsysteem. Spoorverbindingen, wegen en banksystemen vertoonden nog de oude patronen uit de tijd van de grote rijken. Van onderlinge handel tussen de samenstellende delen van het nieuwe koninkrijk was vóór de Eerste Wereldoorlog nauwelijks sprake geweest, daarna was het lange tijd niet anders. Er werd weinig geprofiteerd van de voordelen van een grotere binnenlandse markt.

Het politieke bestel was bijzonder instabiel. Onder Kroatische en Sloveense politieke leiders bestond verzet tegen het door de Serven opgelegde centralistische staatsbestuur in Belgrado, dat werd verankerd in de Grondwet van 1921. Daarmee werd al aan het begin van het eerste Joegoslavië de onevenwichtigheid tussen centralisme en federalisme ingebakken waaraan ook het tweede Joegoslavië ten slotte ten onder zou gaan. Alleen al de dag waarop de grondwet werd geproclameerd, verraadde de Servische dominantie: 28 juni, Sint Vitusdag, de dag van de slag op het Merelveld, de dag ook van de aanslag van Gavrilo Princip.

Krachtens de Grondwet werd Joegoslavië een parlementaire democratie met evenwel een uitzonderlijk grote rol voor de koning. Deze constitutie werd slechts met een kleine meerderheid van de stemgerechtigde volksvertegenwoordigers aangenomen. Een groot aantal afgevaardigden onthield zich van stemming, onder wie de leden van de Kroatische Boerenpartij en de communisten.

De praktijk was voor de niet-Servische bevolkingsgroepen niet milder dan het principe. Bijna alle ministerpresidenten in de 24 kabinetten tussen 1921 en 1929 waren van Servische afkomst; alleen in 1928 was er bijna een halfjaar – een niet-Servische premier, de Sloveense bisschop Anton Korošec. De legertop bestond vrijwel uitsluitend uit Serven, die veertig procent van de bevolking van Joegoslavië uitmaakten. Voor de Kroaten, die een kwart van de bevolking vormden, was er in de topposities nauwelijks plaats, ook niet voor de Slovenen (acht procent). Laat staan voor de Bosnische Moslims (zes procent), de Macedoniërs (vijf procent), de Duitsers (vier procent) en de ongeveer vijftien kleinere etnische groeperingen, die zich niet konden herkennen in de naamgeving van het nieuwe koninkrijk.

Ook in politiek opzicht was sprake van een sterke Servische oververtegenwoordiging: van de 656 ministers tussen 1921 en 1939 waren er 452 Serf, 26 waren partijgebonden Kroaten en 111 niet-partijgebonden Kroaten.⁴³ Aan de vooravond van de Duitse inval in Joegoslavië waren er van de 165 generaals 161 Serviër of Montenegrijn en slechts twee Kroaat, een achteruitgang voor de Kroaten ten opzichte van de Habsburgse tijd toen vijftien procent van de generaals en admiraals van de Oostenrijks-Hongaarse strijdkrachten Kroaat was.⁴⁴ In 1934 waren er van de 145 topdiplomaten 123 van Servische en 21 van Kroatische afkomst.⁴⁵ Behalve in Slovenië waren de provinciale prefecten in overgrote meerderheid Servisch.

In totaal bestond het Joegoslavische leger voor zestig procent uit Serven, de ambtenarij voor meer dan de helft.⁴⁶ Alleen bij de rechterlijke macht waren de verhoudingen proportioneel, althans voorzover het Serven en Kroaten betreft: Van de rechters was meer dan de helft Servisch en ruim een kwart Kroaat.

Slovenen waren overigens van alle niet-Servische groeperingen het beste af binnen het

43 Lampe, *Yugoslavia*, p. 183.

44 Cohen, *War*, pp. 8-9.

45 Almond, *War*, p. 128.

46 Lampe, *Yugoslavia*, p. 130.

koninkrijk. Hun taal zorgde ervoor dat ze een zekere bestuurlijke autonomie kenden ten opzichte van Belgrado. En de mogelijkheden tot onderwijs, die in de Oostenrijks-Hongaarse monarchie beperkt waren gebleven, namen sterk toe. Heel anders verging het de inwoners van Macedonië, dat onder de naam Zuid-Servië moest ervaren hoe in het kader van een Serviseringsprogramma de bestaande onderwijsvoorzieningen en religieuze instellingen werden afgebroken. Hun Macedonische namen werden Servisch gemaakt.⁴⁷

De instabiliteit van het eerste Joegoslavië blijkt ook uit de ernstige omvang van het politieke geweld. Tijdens de eerste tien jaar van het koninkrijk werden er 24 politieke doodvonnissen ten uitvoer gelegd, ongeveer zeshonderd politieke moorden gepleegd, vonden er rond de dertigduizend politiek arrestaties plaats en vluchtten drieduizend burgers om politieke redenen het land uit.⁴⁸ De slachtoffers waren voornamelijk Kroaten, Macedoniërs en Albanen.

Na een van Servische kant te zwaar aangezette poging in het onderwijs leerboeken in te voeren die uitgingen van een gezamenlijke Joegoslavische nationaliteit bleven teksten in gebruik die de eigen etniciteit en regio als uitgangspunt namen.

Partijvorming, evenals trouwens in het algemeen vakbondsactiviteit, bleek slechts mogelijk op etnische basis, met uitzondering van drie partijen: de sociaal-democratische, de communistische en de minuscule republikeinse partij. De communisten behaalden in 1920 bij de gemeenteraadsverkiezingen in 36 steden en dorpen de meerderheid, waaronder Belgrado en Niš. Bij de verkiezingen voor de grondwetgevende vergadering kregen de communisten twaalf procent van de stemmen, waarmee zij de derde partij van het land werden. Door maatregelen tegen het revolutionaire karakter van de partij werd de communistische partij echter spoedig ondergronds gedreven.

Dat de Serven, ondanks het centralisme en hun getalsmatige overwicht, het parlement niet effectief beheersten, kwam doordat er tussen de Servische partijen onderling zelden een eenheid viel te smeden. Er kwam daardoor ook nauwelijks wetgeving tot stand. Op het grondgebied van het koninkrijk bleven lange tijd de verschillende rechtssystemen van de samenstellende delen naast elkaar bestaan.

De voornaamste oppositiepartij binnen het koninkrijk werd de Kroatische Boerenpartij van de populistische advocaat uit Zagreb, Radić. Hij zorgde ervoor dat het nationalisme, dat tot dan toe een elitezaak was geweest, tot in elk Kroatisch gehucht begon door te dringen. Radić zette zich van het begin af aan af tegen de overheersing van de orthodoxe Serviërs en Montenegrijnen en streefde naar een onafhankelijk republikeins Kroatië, dat hoogstens onderdeel zou uitmaken van een Joegoslavische confederatie, een staatsvorm die zich kenmerkt door grote zelfstandigheid van de lidstaten. Door de oriëntatie van Kroatië op Europa te benadrukken, probeerde hij dat gebied op een afstand te houden van de rest van Joegoslavië 'teneinde niet afhankelijk te worden van de Balkan, die, wat men er ook van mag zeggen, een uitstulping van Azië is. Het is onze plicht de Balkan te europeaniseren en niet de Kroaten en Slovenen te verbalkaniseren. . .'⁴⁹

De partij van Radić boycotte herhaaldelijk het parlement en verkiezingen, die altijd gekenmerkt werden door fraude en die geregeld het signaal waren voor de door Serven gedomineerde politie om grof geweld te gebruiken tegen niet-Serven. De Kroatische Boerenpartij was dan ook meer een nationale beweging dan een politieke partijorganisatie. Zij

47 Cohen, *War*, p. 111.

48 Cohen, *War*, p. 10.

49 Radić geciteerd in Cohen, *Bonds*, p. 15.

droeg er toe bij dat in de jaren twintig en dertig eerder het etnisch nationalisme werd bevorderd dan een gevoel van Joegoslavisme.⁵⁰

Een van de dieptepunten in de moeizame geschiedenis van het eerste Joegoslavië was de moordaanslag in 1928 door een Montenegrijnse afgevaardigde in het parlement op drie leden van de Kroatische Boerenpartij, onder wie Radić. Twee van de getroffenen waren op slag dood. Radić overleed enige tijd later aan de gevolgen van de aanslag. In diezelfde tijd werd het rijk van Koning Aleksandar geconfronteerd met territoriale claims en andere dreigingen uit omliggende landen. In het licht van die buitenlandse gevaren en de binnenlandse patstelling schafte de koning de democratie af, en voerde hij een monarchale dictatuur in. Ook begon hij alle uitingen van etnisch-nationalisme te onderdrukken. In verband daarmee verving hij de uitgebreide benaming van zijn koninkrijk door een kortere aanduiding: vanaf begin 1920 heette het land officieel Zuid- of Joegoslavië.

Zo werd tien jaar na het ontstaan van het nieuwe koninkrijk van Serviërs, Kroaten en Slovenen de naam van het koninkrijk officieel veranderd in 'Joegoslavië'. Dit Joegoslavië werd verdeeld in negen bestuurlijke eenheden. Deze waren zodanig ingericht dat in zes ervan een Servische meerderheid bestond, in twee een Kroatische en in één een Sloveense. Het was een opzichtige poging de etnische problematiek onder het tapijt te vegen. Indertijd werd deze stap al becommentarieerd met de opmerking dat men niet per decreet een kind, laat staan een staat op de wereld kan zetten.⁵¹ Politieke partijen werden verboden, er kwam perscensuur en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht werd terzijde geschoven. In Kroatië en Macedonië heerste de terreur van al dan niet geheime en al dan niet officiële politie, die bijna altijd uit Serven bestond.

De Grondwet van 1931 maakte de terugkeer van politieke partijen mogelijk. Aan die partijen werd echter nog slechts een ondergeschikte rol toegekend. Bovendien waren alleen 'Joegoslavische' partijen toegestaan. Het nieuwe kiesstelsel bevoordeelde feitelijk sterk de Serven. Extremistische partijen ter linker- en rechterzijde waren allang ondergronds gegaan. Daaronder was de Macedonische nationalistische organisatie VMRO. Het Kroatische nationalisme kreeg in 1929 zijn extreemste vorm in de Revolutionaire Kroatische Organisatie voor Opstand, kortweg de *Ustaša*, geleid door Pavelić. Deze fascistische beweging richtte zich tegen de Servische dominantie, en werd gesteund vanuit Italië, Duitsland en Hongarije.

In 1934 werd de Joegoslavische koning Aleksandar vermoord tijdens een bezoek aan Marseille. De *Ustaša*-beweging was verantwoordelijk voor deze moord, onder gebruikmaking van een terrorist van de VMRO en met steun van het Italië van Mussolini, dat de terugkeer van voormalige Italiaanse gebieden langs de Adriatische kust verlangde, waar koning Aleksandar uiteraard tegen gekant was.

De politieke verhoudingen bleven troebel, maar de economie van Joegoslavië kende een opleving vanaf 1934. Dat kwam onder meer door een oriëntatie op Duitsland en door een industrialisatieprogramma, dat vooral Servië en de mijnbouw en metallurgische industrie van Centraal-Bosnië ten goede kwam. De Joegoslavische economie behoorde in die jaren niettemin tot de traagst groeiende van de Balkan.⁵²

Kroatische politici zagen in deze verschuiving van het industriële zwaartepunt een nieuw bewijs dat Kroatië niet gebaat was bij wat zij zagen als Servisch centralisme.⁵³ De opvolger

50 Cohen, *Bonds*, p. 16.

51 Gojko Borić, 'Kroatien und Jugoslawien – Ein Abriss historischer Erfahrungen', Bremer (Hg.),

(Sch)erben, p. 62.

52 Allcock, *Yugoslavia*, p. 57.

53 Lampe, *Yugoslavia*, p. 185.

van Radić als voorman van de Kroatische Boerenpartij, Maček, pleitte voor meer autonomie voor Kroatië. Kroatië en Servië mochten volgens hem nog slechts door een personele unie met elkaar verbonden zijn. De prins-regent van Joegoslavië, Pavle, werd intussen geconfronteerd met een toenemende oorlogsdreiging in Midden- en Oost-Europa en met de mogelijkheid dat Italië of Duitsland zich meester zouden maken van Kroatië, dan wel zou proberen dit gebied in een marionettenstaat te veranderen. De prins-regent nam actie om aan die druk het hoofd te bieden: op zijn instigatie trachtte de Servische premier Cvetković in 1939 de stabiliteit van Joegoslavië te versterken door een compromis met de Kroaten. In augustus van dat jaar sloot Cvetković een overeenkomst met Maček, waarbij Kroatië een autonome status verwierf onder toevoeging van dat deel van Bosnië-Herzegovina waar de Kroaten het talrijkst waren. Dit vergroete Kroatië kreeg een eigen parlement en regering. Alleen de buitenlandse politiek, defensie, transport en communicatie zouden nog op nationaal niveau worden geregeld. Noch het parlement, noch de bevolking was in het plan gekend. Deze poging Kroatië meer autonomie toe te kennen, kwam overigens te laat. Van uitvoering van het akkoord kwam nauwelijks iets als gevolg van het naderend oorlogsgeweld.

Naar de Tweede Wereldoorlog

Op 25 maart 1941 stemden prins-regent Pavle en zijn regering onder grote druk van Duitsland in met toetreding van Joegoslavië tot het pact van de As-mogendheden, Duitsland en Italië. Twee dagen later vond een geslaagde militaire putsch plaats tegen deze stap. Deze werd ondersteund door demonstraties, waarbij de bevolking de leuzen ‘Liever dood dan slaaf’ en ‘Liever oorlog dan het pact’ aanhief, leuzen die een halve eeuw later weer van de historische rommelzolder zouden worden gehaald.

Minder principieel dan deze leuzen was de feitelijke opstelling van de coupplegers uit het leger, die veeleer gebruikmaakten van het moment om uiting te geven aan ergernis in het leger over de politiek van de afgelopen jaren. De coupplegers lieten, ondanks hun met de mond beleden weerstand tegen de toetreding tot het pact van de As-mogendheden, spoedig ondershands aan Duitsland weten zich aan de overeenkomst te zullen houden.

De coupplegers gingen vervolgens over tot het reorganiseren van de regering: ze vervingen een aantal ministers uit het vorige kabinet, namen enkele fascisten op in de nieuwe regering, en vervingen prins-regent Pavle door de nog niet volwassen kroonprins Petar II, die tot koning werd uitgeroepen. Zij konden Hitler daarmee echter niet gunstig stemmen. Op 6 april 1941 bombardeerden de Duitsers Belgrado als begin van een veldtocht, die slechts twaalf dagen duurde.

De daarop volgende golf van invasies van landen die elk wilden delen in de nagelaten territoriale boedel – Duitsland, Italië, Bulgarije en Hongarije – maakt het moeilijk het debat tussen de voorstanders van endogene en exogene verklaringen voor de ondergang van het eerste Joegoslavië te beslissen. Enerzijds kan gezegd worden dat de acties van de Duitse strijdkrachten, spoedig gevolgd door die van andere landen, de mogelijkheden van een oplossing van het Joegoslavische vraagstuk volgens de overeenkomst van Cvetković en Maček in de weg hebben gestaan.⁵⁴ Daar valt in zoverre iets voor te zeggen dat deze overeenkomst bij de Kroaten de jarenlange wrevel over een Servische dominantie grotendeels wegnam en verving door de van Kroatische kant reeds lang begeerde status van een federatie.

⁵⁴ Vgl. Lampe, *Yugoslavia*, pp. 8, 190, 192-194; V.P. Gagnon, ‘Historical Roots of the Yugoslav

Conflict’, Esman/Telhami (eds.), *Organizations*, p. 182; Judah, ‘Serbs’, p. 34.

Bij die redenering vallen echter kanttekeningen te plaatsen: de overeenkomst stuitte bij zowel Serven als Kroaten op bezwaren, omdat zij de concessies aan Kroatië respectievelijk te veel of te weinig vonden. Volgens Weithmann bracht de overeenkomst dan ook geenszins een ontspanning in de binnenlandse situatie teweeg, maar integendeel een verdere verdieping van de spanningen binnenslands.⁵⁵

Er resteerden nog zeker drie problemen: ten eerste zou de definitieve grens tussen Kroatië en Servië, in Bosnië, later nog moeten worden vastgesteld; dat beloofde een bron van problemen te worden. Ten tweede was Belgrado pas bereid gebleken rekening te houden met de staatkundige verlangens van de Kroaten onder druk van de bedreigingen vanuit fascistisch Italië en nationaal-socialistisch Duitsland.

Ten derde werden andere etnische en regionale eenheden, zoals Albanezen, Macedoniërs, Montenegrijnen en Slovenen, niet betrokken bij deze oplossing of er, in het geval van de Bosnische Moslims, zelfs door gedupeerd. Ook de Serven in Kroatië waren niet in de overeenkomst gekend. Met andere woorden: het nationaliteitsvraagstuk was in het eerste Joegoslavië aanvankelijk gereduceerd tot een aangelegenheid van drie entiteiten – de Serven, Kroaten en Slovenen – en ten slotte tot een kwestie die zou kunnen worden opgelost door een Servisch-Kroatisch arrangement. Met andere groepen werd nauwelijks of geen rekening gehouden. In Kosovo waren bijvoorbeeld de verhoudingen tussen Albanezen – de sterkst onderdrukte groep in het koninkrijk – en Serven in die tijd al zo gespannen dat in leidende kringen in Belgrado in 1937 massale gedwongen emigratie van de Albanezen als oplossing werd gepropageerd in navolging van de behandeling die joden in nazi-Duitsland onderzonden.⁵⁶

Concluderend kan gesteld worden dat het er de schijn van heeft dat het eerste Joegoslavië zonder invasies toch grote moeite zou hebben gehad in zijn bestaande vorm te overleven. In de woorden van Nećak:

Joegoslavië, het Koninkrijk van Slovenen, Kroaten en Serven zou alleen maar opgericht zijn om de nationale belangen van deze drie naties te beschermen. Toen die verwachting niet werd vervuld, kwam daarmee ook het bestaansrecht van Joegoslavië ter discussie te staan. Maatschappelijke verschillen verdiepten de tegenstellingen tussen deze drie samenstellende naties alleen maar, en werden een substantieel bestanddeel van de explosieve mix van nationale en maatschappelijke verschillen die het eerste Joegoslavië vernietigden.⁵⁷

5. Joegoslavië in de Tweede Wereldoorlog

Volgens Lampe was de Tweede Wereldoorlog nog bepalender voor de vorming van het tweede Joegoslavië dan de Eerste Wereldoorlog voor het eerste. Dat kwam doordat de

55 Weithmann, *Brandhaard*, pp. 70-71.

56 Cohen, *War*, pp. 4-6; Dusan Nećak, 'Historical Elements for Understanding the "Yugoslav Question"', Akhavan/Howse (eds.), *Yugoslavia*, pp. 23-24.

57 Dušan Nećak, 'Historical Elements for Understanding the "Yugoslav Question"', Akhavan/Howse (eds.), *Yugoslavia*, p. 24. Vgl. Glenny, *Balkans*, p. 405; Van den Heuvel, *Land*, p. 10.

Originele tekst: 'The Kingdom of Slovenes, Croats and Serbs was supposedly established exclusively to protect the national interests of the constituent nations. Once this fundamental expectation was not fulfilled, the existence of the state defied its *raison d'être*. Social injustices only deepened national antagonism, and became a substantial part of the explosive mix of national and class differences that destroyed the first Yugoslavia.'

De verdeling van Joegoslavië 1941-1945

ontmanteling van Joegoslavië vrijwel alle bestaande instellingen vernietigde. Zonder die invloed, aldus Lampe, zouden de achtduizend communisten uit het begin van de oorlog er niet van hebben kunnen dromen in 1945 de macht te grijpen en enkele jaren later ook nog de Sovjet-Unie te trotseren.⁵⁸

Voordat het zover was, zouden echter diverse nationalistische stromingen in Joegoslavië tot hun uiterste consequenties worden doorgedreven. Degenen die daartegen een toevlucht zochten, kwamen terecht bij de partizanenbeweging, die werd gedomineerd door de communisten, de enige organisatie van betekenis die een multi-etnisch perspectief bood. De rest van de bevolking had aan het eind van de oorlog nauwelijks een alternatief voor het communisme onder aanvoering van Tito. Het nationalisme verkeerde in een staat van diskrediet. Het vooroorlogse bestel waarin het nationalisme centraal stond, was bankroet.

Het Joegoslavische leger was tijdens de Duitse veldtocht als een kaartenhuis ineengestort. Veel Sloveense en Kroatische officieren en militairen deserterden of kwamen simpelweg niet opdagen bij de mobilisatie. Servische onderdelen van het leger presteerden echter nauwelijks beter. De Duitsers namen honderdduizenden militairen van het Joegoslavische leger krijgsgevangen, voornamelijk Serven; de Duitse troepen verloren zelf slechts 166 man. Koning Petar en het merendeel van de regering – acht Serven, twee Kroaten en een Sloveen – vluchtten naar Londen.

Kon de uitgeweken regering nog een mate van multi-etniciteit hooghouden, het staatkundig bouwwerk van het eerste Joegoslavië raakte volledig versplinterd. Na de capitulatie van Joegoslavië volgde een opdeling van de Joegoslavische monarchie tussen de nationaal-socialistische en fascistische mogendheden. Duitsland nam bezit van Centraal-Servië. De Italianen lieten in Kroatië *Ustaša*-leider Pavelić de ‘eerste Kroatische nationale regering’ vormen en stonden hem toe daarbij Bosnië-Herzegovina te incorporeren. Aanvankelijk hadden Duitsland en Italië een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor Kroatië. Het land werd een Italiaans protectoraat, maar na de Italiaanse capitulatie in 1943 kwam het gebied volledig in de Duitse interessesfeer.

De Ustaša-staat in de oorlog

Pavelić kon met zijn Kroatië *sve do Drine* (helemaal tot aan de Drina) een deel van de nationalistische dromen van het middeleeuwse Kroatische koninkrijk realiseren. Pijnlijk voor hem was wel dat Italië, dat eveneens een verloren rijk wilde herstellen, vrijwel de hele Dalmatische kust en de daarvoor gelegen eilanden bezette, alsmede Montenegro met zijn door Italië begeerde kuststrook. Slovenië werd opgedeeld tussen Italië, Duitsland, Hongarije en Kroatië. Hongarije nam bezit van Vojvodina. Bulgarije bezette Macedonië en zuidelijk Servië. Kosovo werd ingelijfd bij Albanië.

De bezetting van Joegoslavië bracht aanvankelijk een omkering teweeg in de machtsverhoudingen tussen de Serven en Kroaten. De Serven, die Joegoslavië in zijn ruim 22-jarig bestaan hadden gedomineerd, werden nu zelf onderdrukt, zo niet fysiek bedreigd. In Belgrado installeerden de Duitsers na verloop van enkele maanden een marionettenbewind onder leiding van generaal Nedić, een Servische oud-minister van Oorlog, die bekend stond om zijn anticommunistische instelling en voor de oorlog had gepleit voor aansluiting bij de As-mogendheden. De Duitsers stonden deze kruising van Pétain en Quisling toe een legertje van zeventienduizend man op de been te brengen, dat moest helpen het groeiende verzet van

⁵⁸ Lampe, *Yugoslavia*, p. 197.

vooral de partizanen te bestrijden. De Duitsers zelf beschikten daarvoor namelijk over onvoldoende troepen. Nedić kreeg in de loop der tijd nog steun van enkele vrijwilligerskorp- sen van Groot-Servische en/of fascistische snit, zoals de Zbor, de Servische fascistische partij. Nedić was voorstander van een Groot-Servische staat die gebaseerd zou zijn op de Servische boeren, die het ‘ongeschonden Servische ras’ vormden omdat hun ‘bloed nog niet vermengd [was] met dat van andere volken’.⁵⁹

De fysieke bedreiging van de Serven kwam enerzijds van de kant van de Duitse bezetter en hun lokale handlangers in Servië, maar vooral van extreme Kroaten die voorafgaand aan de ondergang van de Joegoslavische staat slechts in de illegaliteit of in zelfgekozen ballingschap hadden kunnen leven.

De *Ustaša*-beweging had vóór de oorlog niet meer dan een paar duizend leden en had een geschatte aanhang van niet veel meer dan vijf procent in Kroatië.⁶⁰ Typerend voor de voor- oorlogse verhoudingen was echter dat de bewoners van de Kroatische hoofdstad Zagreb de binnentrekkende Duitse troepen als bevrijders ontvingen, terwijl Belgrado nog bezig was de 2300 doden te begraven die onder haar burgers waren gevallen als gevolg van Duitse bombardementen.

In het kielzog van de Duitse troepen hield een triomferende Pavelić zijn intocht, overigens net zoals enige dagen later de Bulgaarse troepen toen zij Macedonië binnenmarcheerden. Pavelić kreeg onmiddellijk de steun van de katholieke kerk. De aartsbisschop van Zagreb, Stepinac, stuurde een mandement aan de geestelijkheid met de tekst: ‘De gebeurtenissen van heden doen een lang gekoesterde droom van ons volk in vervulling gaan.’⁶¹

Eenmaal aan de macht, oefende het bewind van Pavelić aantrekkingskracht uit op meer Kroaten. In 1943 telde de *Ustaša*-beweging ongeveer 28.500 leden. Een soort volksmilitie van de *Ustaša*-beweging, de *Domobrani*, beschikte over zeventigduizend man. Op haar hoogtepunt, in september 1944, zou zij zelfs 312.000 leden tellen. Hun gevechtsbereidheid en moreel waren echter laag. Daarnaast was er een kleinere *Ustaša*-militie, die feller in de leer was. Zij telde in september 1944, samen met de Persoonlijke Garde van Pavelić, zeventig- duizend leden. Het was vooral deze laatste categorie die een eigen, bijzonder wrede variant van de *Endlösung* toepaste op de Serven, joden en zigeuners, daarbij gesteund door een deel van de Bosnische Moslims. Op 2 mei 1941, slechts enkele weken nadat het bewind van Pavelić aan de macht was gekomen, verklaarde *Ustaša*-minister Žanić:

Dit land kan alleen een Kroatisch land zijn en er is geen middel dat wij schuwen te gebruiken om het werkelijk Kroatisch te maken en te zuiveren van Serven, die ons eeuwenlang in gevaar hebben gebracht en dat opnieuw zullen doen zodra zij de kans krijgen.⁶²

Pavelić greep terug op het nationalistische gedachtegoed van de negentiende eeuw. Hij sprak van de ‘Wederopstanding’ van de ‘Onafhankelijke Staat Kroatië’, ‘naar Gods genade, de wens van onze bondgenoten en de lange, smartvolle, eeuwenoude strijd van het Kroatische volk’. Deze staat zou ‘zuiver Kroatisch zijn, en een bolwerk van de westerse beschaving tegen de Serviërs.’⁶³ Pavelić verklaarde alle Serven binnen zijn staat vervallen van hun burgerrechten en bescherming. Evenals joden en zigeuners werden zij uitgesloten van overheidsbanen.

59 Cohen, *War*, p. 53.

60 Lampe, *Yugoslavia*, p. 193.

61 Anstadt, *Servië*, p. 97. Zie ook Mønnesland,

Land, p. 269.

62 Geciteerd in Johnsen, *Enigma*, p. 122.

63 Van den Heuvel, *Land*, p. 46.

Huwelijken tussen mensen van verschillende etniciteit werden verboden. Met gedwongen kerstening en grootschalige moordpartijen probeerde de *Ustaša* een etnisch homogene staat te scheppen. Pavelić gaf opdracht eenderde van de bijna twee miljoen Serven in de *Ustaša*-staat, zoals hij Kroatië nu beschouwde, te vermoorden, eenderde te verjagen en eenderde te bekeren. In de woorden van een van zijn leidende figuren na de oorlog: ‘anti-Serbianism was the essence of the *Ustaša* doctrine, its *raison d’être* and *ceterum censeo* [steeds terugkerende grondhouding].’⁶⁴

Symbool voor de moorddadigheid van het regime was het kamp Jasenovac, waar waarschijnlijk tussen de zestig- en tachtigduizend gevangenen omkwamen.⁶⁵ Een franciscaner pater, Filipović, was er commandant. Behalve in Jasenovac, het andere vernietigingskamp Stara Gradiška en enkele concentratiekampen werden tienduizenden Serven in de staat van Pavelić omgebracht bij lokale slachtpartijen, vooral in dominant-Servische steden als Knin, Glina en Bijeljina.

Van de Kroatische joden overleefde ongeveer een kwart de oorlog, wat overigens meer was dan de nog geen tien procent in Servië. Als reden voor hun uitroeiing voerde het *Ustaša*-bewind onder meer aan dat joodse dokters tijdens het interbellum ‘enkele honderduizenden abortussen’ hadden verricht om het geboortetal van de Kroaten laag te houden.⁶⁶

Franciscanen en katholieke priesters leidden in het Kroatië van tijdens de oorlog het programma van gedwongen bekeeringen. Toen dat geen groot succes werd, richtte het bewind van Pavelić een zogeheten Kroatisch-orthodoxe kerk op. Tussen de twee- en driehonderdduizend Serven werden gedwongen bekeerd of sloten zich bij de nieuwe kerk aan. Honderden orthodoxe kerken en kloosters werden vernield, evenals synagogen. Naar schatting meer dan tweehonderdduizend Serven werden gedwongen te migreren van Kroatië en Bosnië-Herzegovina naar Servië.⁶⁷

Het was wel de vraag hoe de ‘eerste Kroatische nationale regering’ van Pavelić en de zijnen niet alleen Kroatië maar ook een groot deel van Bosnië-Herzegovina konden beheersen. Tegenover de moslims stelde de *Ustaša* zich om deze reden ambivalent op. Soms begingen zij wreedheden tegen hen. Aan de andere kant werden moslims de bloem van de Kroatische natie genoemd en aangemoedigd Serven aan te vallen.

Ustaše, četniks en partizanen

Aartsbisschop Stepinac zou zich later meer gereserveerd tonen tegenover het bewind van Pavelić,⁶⁸ maar Pavelić kon niettemin blijven rekenen op de steun van aanzienlijke delen van de clerus.

Een groot deel van de bevolking, die het eind van het eerste Joegoslavië had toegejuicht, raakte daarentegen spoedig gedesillusioneerd door het regime van Pavelić, dat voor anarchistische vormen van geweld zorgde dat zich ook tegen andersdenkende Kroaten richtte. Tal van daden die indruisten tegen ‘de eer en de vitale belangen’ van de *Ustaša*-staat werden

64 Eugen Dido Kvaternik, geciteerd in I. Banac, ‘The Fearful Asymmetry’, p. 155.

65 Er zijn, ten onrechte, vaak veel hogere, soms wel tienmaal zo hoge cijfers genoemd: I. Banac, ‘The Fearful Asymmetry’, pp. 154 en 172, n. 30.

66 Lampe, *Yugoslavia*, p. 207.

67 Lampe, *Yugoslavia*, pp. 206-207.

68 Mønnesland, *Land*, pp. 269-270; Geert van Dartel, ‘Nationalities and Religion in Yugoslavia’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 33.

aangemerkt als hoogverraad, te bestraffen met de dood, bijvoorbeeld een discussie over de grenzen van Kroatië.

Verzet was er binnen Joegoslavië in eerste instantie van onderdelen van het verslagen Servische leger onder leiding van de monarchistische kolonel en later generaal Dragoljub (Draža) Mihailović. Mihailović had vóór de oorlog bekend gestaan om zijn anti-Duitse opstelling en zijn kritiek op het gebrek aan voorbereiding van het Servische leger.⁶⁹ Gestationeerd in Djakovo toen daar in april 1941 Hongaarse troepen binnenvielen, was hij verbitterd over de desertie van Kroatische officieren en militairen die hij daar meemaakte.

Op 11 april, de dag na de proclamatie van de 'onafhankelijke' *Ustaša*-staat raakte hij met zijn troepen bij het Bosnische Brčko in gevecht met *Ustaša*-troepen. Daarbij verloor Mihailović de verbinding met zijn hoofdkwartier, waarna hij verder op eigen initiatief opereerde. Nadat op 17 april Belgrado had gecapituleerd, besloot hij, aanvankelijk met enkele tientallen mannen, verder een guerillastrijd te voeren. Mihailović en zijn officieren beriepen zich daarbij op de traditie van de *četniks*: Servische guerillas die in de negentiende eeuw tegen de Turken vochten. Zijn hoofdkwartier zette hij op in Ravna Gora, een bergdorp in het gebied in Servië van waaruit begin negentiende eeuw de Servische opstand tegen de Ottomaanse heersers was begonnen.

In de zomer van 1941 bereikten de troepen van Mihailović een eerste groot succes tegen de Duitsers toen zij de stad Loznica wisten te bevrijden. De leiding van de *četnik*-beweging verklaarde zich voorstander van een 'homogeen Servië', dat tweederde van Joegoslavië zou omvatten. Ter verwezenlijking van deze plannen zou volgens haar eigen schatting de deportatie van een miljoen Kroaten en ruim anderhalf miljoen anderen nodig zijn. Slovenië, aangevuld met Istrië, en een mini-Kroatië zouden het resterende deel vormen. Moslims werden 'een ernstig probleem' genoemd.⁷⁰ Al snel vergrepen de *četniks* zich in een poging een etnisch zuiver Servië te creëren aan Kroaten en Moslims.

Een tweede verzetsbeweging kwam daadwerkelijk op gang na de Duitse inval in de Sovjet-Unie, toen de communisten onder leiding van Tito een partizanenstrijd begonnen. Nadat de communistische partij begin 1921 wegens aanslagen was verboden, had zij haar bestaan in de illegaliteit voortgezet. Zij had in 1932 minder dan vijfhonderd leden geteld.⁷¹ Tijdens de Volksfrontperiode vanaf 1935, toen de communisten toenadering zochten tot andere partijen en bredere volksmassa's, was de partij weliswaar gegroeid, maar in oktober 1940 waren er nog niet meer dan 6600 leden en 17.800 jeugdige sympathisanten.⁷² De bezetting van Joegoslavië leidde al in de eerste twee maanden tot een groei van de communistische partij met zo'n vijftig procent, zodat er, na de Duitse inval in de Sovjet-Unie, twaalfduizend reguliere en dertigduizend jeugdleden waren.

Josip Broz Tito had in 1937 de leiding over de illegale partij gekregen. Hoewel de partij zich vanaf 1935 op het standpunt had gesteld dat Joegoslavië behouden moest blijven, had zij aan het begin van de oorlog de meeste aanhang onder de Serven, vooral die in Kroatië die door het *Ustaša*-regime werden bedreigd. Dat veranderde echter snel. Tito, van Kroatisch-Sloveense afkomst, streefde, anders dan de *četniks*, geen Groot-Servië na. In oktober 1940 had Tito al een partijbijeenkomst in Zagreb geleid die zich verzette tegen de overeenkomst

69 Kosta Nikolić, 'Dragoljub-Draža Mihailović', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, pp. 207-208.

70 Cohen, *War*, p. 44; Lampe, *Yugoslavia*, p. 202.

71 Lampe, *Yugoslavia*, p. 171.

72 Ivo Banac, 'The origins and development of the concept of Yugoslavia (to 1945)', Van den Heuvel/Siccama (eds.) *Disintegration*, p. 20.

van Maček en Cvetković en zelfbeschikking beloofde aan Montenegro, Macedonië en een hersteld Bosnië-Herzegovina.

Voorafgaand aan operatie Barbarossa werden al voorbereidingen getroffen voor een communistisch verzet. Na het begin van de operatie gingen de Joegoslavische communisten op instigatie van de Komintern, de internationale van communistische partijen, over tot grootschalige sabotage. De partizanenbeweging profiteerde er, net als de *četniks*, van dat de Italiaanse troepen zwak waren en dat Hitler zijn beste troepen had ingezet aan het front in Rusland. In Servië waren op dat moment slechts drie Duitse divisies gelegerd, die elk twee in plaats van de gebruikelijke drie regimenten telden. Bovendien waren het eenheden met vooral oudere dienstplichtigen zonder veel gevechtservaring, die bijna uitsluitend in steden waren gelegerd en over gebrekkige transportmiddelen beschikten.

In september 1941 wist Tito zijn hoofdkwartier te vestigen in Užice aan de Servische kant van de Drina, waar de republiek Užice drie maanden standhield. Aan het eind van het jaar werden Tito's partizanen daar verdreven door de eerste in een reeks van in totaal zeven Duitse offensieven. Tito verplaatste daarna zijn hoofdkwartier naar Foča in Oost-Bosnië. Na dit vertrek van de partizanen zou er in Servië zelf tot in 1944 weinig verzet worden gepleegd en was het er relatief rustig. Eind 1943 waren daar slechts zeventienhonderd partizanen.⁷³

In Kroatië en Bosnië-Herzegovina daarentegen stroomden tienduizenden toe tot zowel het partizanenverzet als de *četniks*. In deze gebieden hadden lokale milities van vooral Serven zich in 1941 teweer gesteld tegen de *Ustaša*-terreur. Bovendien kon in Bosnië het verzet goed gedijen. Het ontbrak Pavelić daar aan voldoende troepen om het gebied volledig te beheersen.

In de nazomer van 1941 opereerden de *četniks* van Mihailović en de partizanen van Tito nog enige tijd gezamenlijk. Zij hadden toen een flink aantal Duitse militairen tot overgave gedwongen en zelf een gezamenlijk krijgsgevangenkamp voor hen ingericht. Spoedig ontstonden echter meningsverschillen tussen de beide verzetsorganisaties over zaken als bevelvoering, tactiek, de verdeling van wapens en de politieke toekomst van het land. De organisatie van de *četniks* was tamelijk los. Van een belangrijk deel van de *četnik*-groepen was onduidelijk of zij het gezag van Mihailović aanvaardden of zich louter door lokale en regionale motieven lieten leiden, al deden Mihailović en de Joegoslavische regering-inballingschap het tegenover de geallieerden natuurlijk graag anders voorkomen. Tito's partizanen hadden een duidelijke structuur en hiërarchie, die bepaald was door de Leninistische doctrine van het democratisch centralisme. Wanneer een deel van de aanhang blijk gaf van afwijkende inzichten, zoals de leiding van de Kroatische sectie in 1944, dan werd zij vervangen of anderszins geëlimineerd.

Er waren meer verschillen tussen de *četniks* en Tito's partizanen. De *četniks* streefden naar herstel van de monarchie. Tito's communisten zagen in de oorlog bij uitstek een mogelijkheid om een politieke en sociale revolutie door te voeren. Zij beperkten zich niet tot *hit-and-run* acties, maar probeerden veroverd gebied ook bezet te houden en er daadwerkelijk het bestuur uit te oefenen. Onder de *četniks* was het gebruikelijke patroon van opereren dat van een warlord, die leiding gaf aan een aantal boeren. De verzetsbeweging van Tito bood daarentegen aan boeren en anderen een reële mogelijkheid tot sociale mobiliteit en een gevoel van eigenwaarde.

⁷³ Cohen, *War*, p. 98.

Een keerpunt in de verhouding tussen *četniks* en partizanen vormden de gebeurtenissen in Kragujevac in oktober 1941. Tien Duitsers waren daar omgekomen en 26 gewond in een hinderlaag; van de doden was de penis afgesneden en in hun mond gestopt, volgens de Duitsers een verminking die typerend was voor de handelwijze van *četniks*.⁷⁴ Als represaille executeerden de Duitsers en hun Servische handlangers ter plaatse ruim 2300 Servische burgers. De Duitsers kondigden aan dat, overigens net als elders in bezet Europa, in het vervolg voor elke omgebrachte Duitser honderd Serven zouden worden terechtgesteld en voor elke gewonde Duitser vijftig Serven. De *četniks* vonden die prijs te hoog. Om een homogeen Servië mogelijk te maken, moesten zoveel mogelijk Serven de oorlog zien te overleven. De *četniks* probeerden daarom Duitse represailles tegen de burgerbevolking voortaan te vermijden. Zij wilden met grote acties wachten totdat het militaire front naderbij kwam.

Vanaf dit moment zocht Mihailović samenwerking met de Italianen, de Duitsers en hun Servische handlangers, die vaak qua ideologie niet veel van de *četniks* verschilden. Hun aller vijand was de partizanenbeweging.⁷⁵ De partizanen schrokken niet terug voor burgeroffers en zagen daarin juist een mogelijkheid om de bevolking te radicaliseren, die zich vervolgens zou aansluiten bij de partizanen.

Vanaf de herfst van 1941 vonden dan ook gevechten plaats tussen de *četniks* en de partizanen. De *četniks* werden in de ogen van de partizanen nu ‘binnenlandse verraders, knechten van de bezetter en Groot-Servische reactionairen’. De *četniks* noemden op hun beurt de partizanen ‘verraders van de Servische natie, *Ustaša*-misdadigers en communistische gekken’.⁷⁶ Begin 1943 zei Pavelić tegen een Britse kolonel dat in volgorde van afnemend belang de vijanden van de *četniks* waren: Tito, de *ustase*, de moslims, de Kroaten en tenslotte de Duitsers en Italianen.⁷⁷ Partizanen op hun beurt oefenden een ware terreur uit in dorpen die verdacht werden van *četnik*-sympathieën, door Joegoslavische communistische historici later vergoelijkend omschreven als een ‘linkse dwaling’. Dat was vooral het geval in Montenegro, waar degenen die de communisten niet steunden door volkstribunalen werden veroordeeld of zonder pardon konden worden doodgeschoten.⁷⁸

Eind 1941 erkenden de Joegoslavische regering in Londen en de Britse regering Mihailović als de leider van het Joegoslavische verzet. Mihailović kon bovendien rekenen op de steun van driekwart van de orthodoxe geestelijkheid.⁷⁹ Hoewel hij in 1942 en 1943 op de hielen werd gezeten door Duitse troepen, wist Mihailović aparte commando’s te vormen voor de diverse delen van Joegoslavië. In de loop van 1942 en 1943 kwamen zo 68 korpsen met tienduizenden gewapende mannen tot stand.⁸⁰ Deze strijders vielen vooral de Duitse verbindingen aan en anticeerden zoveel mogelijk op een geallieerde landing aan de Adriatische kust. Tegelijkertijd bewoog Mihailović de bevolking tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Volgens een Duits inlichtingenrapport van begin 1943 zou Mihailović de sympathie genieten van tachtig procent van de Servische bevolking.⁸¹

74 Cohen, *War*, p. 41.

75 Voor treffende staaltjes van deze (pogingen tot) samenwerking, zie Cohen, *War*, pp. 39-43, 46, 57.

76 Kosta Nikolić, ‘Dragoljub-Dražo Mihailović’, Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 213.

77 Cohen, *War*, p. 48.

78 Voor een van Servische zijde gedocumenteerd

overzicht van deze ‘dwaling’, zie Vukcević, *Tito*, passim.

79 Cohen, *War*, p. 45.

80 Voor de ontwikkeling van de getalsmatige sterkte van Tito’s partizanen zie Gow, *Legitimacy*, pp. 35-37.

81 Kosta Nikolić, ‘Dragoljub-Dražo Mihailović’, Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 216.

Tito's troepen wisten in 1942 een groot deel van Bosnië in handen te krijgen. Het partizanenleger omvatte aan het eind van dat jaar 150.000 manschappen, ondergebracht in acht divisies. Begin 1943 kwamen de partizanen zwaar onder vuur te liggen, toen een Duits-Italiaans offensief met steun van Bulgaren, *ustase* en *četniks* hen in Montenegro wist te omsingelen. Met achterlating van zeker tienduizend man wisten de partizanen de omsingeling echter te doorbreken en Bosnië te bereiken.

De drie inheemse groepen, te weten de *četniks*, de *ustase* en de partizanen, bevochten elkaar intussen meer dan de bezettende mogendheden. Ook de partizanen maakten afspraken met de Duitsers, zij het minder dan de *četniks* dat deden.⁸² Geregeld kwam het bij de onderlinge strijd tussen Joegoslaven tot mensonterende misdaden die zelfs de Duitse en Italiaanse bezetters schokten. Hun walging werd vooral gewekt door de *ustase*, die er bijvoorbeeld niet voor terugdeinsden Serven op te sluiten in hun kerken en die vervolgens in brand te steken of vrouwen en kinderen levend van bergtoppen te duwen.

Naast oprechte afkeer was er ook sprake van berekening: de bezetters vreesden dat de *ustase* met hun harde optreden steeds meer mensen in de armen van de *četniks* en partizanen joegen en aldus het verzet aanwakkerden.⁸³

Aanvankelijk hadden de *četniks* kunnen rekenen op materiële steun vanuit Engeland, dat hoopte daardoor Duitse troepen te binden. Nadat de geallieerden in 1943 in Italië waren geland en Londen er belang bij kreeg dat de Duitse troepen in Joegoslavië effectieve weerstand werd geboden, herzag de Britse regering haar Joegoslavië-beleid. Onderschept Duits berichtenverkeer had Londen er al van overtuigd dat de partizanen meer de handen van de Duitsers bonden dan de *četniks* dat deden. Nadat een Britse missie ter plaatse tot dezelfde slotsom was gekomen, besloot de Britse regering in het vervolg de communisten te steunen. Bovendien nam Londen aanstoot aan de voortdurende represailles van *četniks* tegen de Kroatische bevolking wegens misdrijven van *ustase* tegen Serven. Verder werd duidelijk dat de *četniks* nauwelijks in staat waren onder niet-Serven te recruteren, omdat zij verbonden waren met een vooroorlogse situatie die door niet-Serven niet werd gesteund.

Typerend voor de opstelling van de *četniks* was het volkscongres, het zogeheten Heilige Sava-congres, in het Servische dorp Ba, dat in januari 1944 bijeenkwam. De *četniks* spraken zich daar uit voor herstel van het vooroorlogse Joegoslavië. Zij verwierpen de overeenkomst van Cvetković en Maček. Joegoslavië zou een federatie zijn, bestaande uit een Servische, een Kroatische en een Sloveense deelstaat. De toekomstige grens tussen Servië en Kroatië werd niet vastgelegd, maar wel het principe dat Servië al het land zou omvatten 'waar Servisch bloed werd vergoten en waar Servische hoofden vielen'.⁸⁴ In federale aangelegenheden zouden de Serven een leidende rol moeten spelen.

De communisten konden wél aanhang onder niet-Serven verwerven, dankzij hun *bratstvo i jedinstvo* (broederschap en eenheid-)ideologie en de belofte van een federaal Joegoslavië na de oorlog, dat gebaseerd zou zijn op zelfbeschikkingsrecht. In november 1943 riep Tito in

82 Zie bijv. Almond, 'War', pp. 141-142; Peter Radan, 'The Serbs and their History in the Twentieth Century', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, pp. 11-12; Cohen, *War*, p. 90; Neeven, 'Koning', p. 34; Malcolm, *Bosnia*, p. 183; Vukcevič, *Tito*, p. 267.

83 Almond, *War*, pp. 134 en 136-137; Anstadt, *Servië*, p. 56; Constandse, *Joegoslavië*, p. 70;

Deschner/Petrović, *Krieg*, p. 268; Glenny, *Balkans*, p. 487; Pavlowitch, 'Who is "Balkanizing" Whom?', p. 215; Van den Heuvel, *Land*, pp. 49-50; Peter Radan, 'The Serbs and their History in the Twentieth Century', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 11; Weithmann, *Brandhaard*, p. 77.

84 Kosta Nikolić, 'Dragoljub-Dražica-Mihajlović', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 220.

het Bosnische Jajce voor de tweede maal de Antifascistische Raad voor de Nationale Bevrijding bijeen, waarbij een voorlopige regering in het leven werd geroepen. Deze vergadering legde tevens de nadruk op gelijkberechtiging van Servië, Slovenië, Kroatië, Macedonië, Montenegro en Bosnië-Herzegovina. De rechten van etnische minderheden werden gegarandeerd. Dit was een principiële breuk met de vooroorlogse situatie waarin vooral de Servische rechten, op enige afstand gevolgd door die van Slovenië en Kroatië, hadden gegolden.

Vanaf eind 1943 stuurde Londen geen wapens meer naar de *četniks*, maar naar de partizanen. Op de conferentie in Teheran in november 1943 erkenden de geallieerde leiders de troepen van Tito als bondgenoot. De Britse beleidsverandering ten aanzien van het Joegoslavische verzet is wel toegeschreven aan de activiteiten van communistische agenten bij de Britse geheime dienst *Special Operations Executive* in Cairo.⁸⁵ Ook zonder een dergelijke opzet is moeilijk in te zien hoe de Britse regering anders had kunnen handelen. Het partizanenverzet was daadwerkelijk effectiever dan het optreden van de *četniks* en dat leek voor de Britse regering het zwaarste te wegen.⁸⁶

Op langere termijn was het gegeven dat moeilijk was te voorzien hoe realisering van de toekomstvisie van de *četniks* voor stabiele verhoudingen in Zuid-Slavië had kunnen zorgen, nauwelijks van minder belang gezien hun denkbeelden. De vooruitzichten van de partizanen waren in dat opzicht aanmerkelijk veelbelovender. In de door hen veroverde gebieden wisten de aanhangers van Tito voor een geregelde samenleving te zorgen. Banac gaat zelfs zo ver te stellen dat er zonder communisme geen naoorlogs Joegoslavië zou hebben bestaan.⁸⁷

De partizanen wisten bovendien voordeel te halen uit de terugtrekking van Italiaanse troepen na de capitulatie van Italië in de zomer van 1943. Tito's troepen bezetten grote delen van het vrijkomende gebied en maakten zich er meester van de wapens die de Italianen hadden achtergelaten.

Op 28 juli 1944 begon de beslissende slag om Servië, toen drie partizanendivisies Servië binnendrongen. Binnen enkele weken was er daar sprake van zware gevechten tussen *četniks* en partizanen. De Britse regering zette koning Petar II onder grote druk om de machtspositie van de partizanenbeweging te erkennen. Dat had effect: op 12 september riep de vorst alle Serven, inclusief de *četniks* van Mihailović, op zich onder het commando van Tito en zijn voorlopige regering te plaatsen. Een maand eerder al had Tito amnestie beloofd aan allen die zijn kant zouden kiezen. Tienduizenden *četniks* maakten van het aanbod gebruik, maar ook regelrechte handlangers van de Duitsers. Tito zou het aanbod nog verscheidene malen herhalen, tot 15 januari 1945.

In diezelfde tijd was Tito naar Moskou gevlogen om met Stalin een afspraak te maken over de bevrijding van Joegoslavië. Tito kreeg van Stalin de toezegging dat het Rode Leger tezamen met de partizanen het land zou bevrijden en zich daarna zou terugtrekken. In oktober 1944 drongen Russische troepen het Joegoslavische grondgebied binnen. Zij kozen partij voor de partizanen. Op 20 oktober 1944 bevrijdden het Rode leger en partizaneneenheden gezamenlijk Belgrado. De gevechten in Noordwest-Joegoslavië zouden nog tot mei

85 Voor een verwijzing naar deze verklaringen, zie Kosta Nikolić, 'Dragoljub-Draža Mihailović', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, pp. 218-219.

86 Almond, *War*, pp. 139-140.

87 Ivo Banac, 'The origins and development of the concept of Yugoslavia (to 1945)', Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 20.

1945 duren. Pas op 7 mei 1945 capituleerden de Duitse bezettingstroepen voor de partizanen. Twee dagen later wisten troepen van Tito Zagreb in te nemen.

Joegoslavië aan het eind van de oorlog

Mihailović en de troepen die hem trouw waren gebleven, waren na de bevrijding van Belgrado naar Bosnië-Herzegovina getrokken, in de hoop dat daar een confrontatie zou plaatsvinden tussen de westerse geallieerden en de sovjettroepen. Daarmee gaf hij Servië vrij aan de partizanen, maar Mihailović rekende erop dat de Serven in opstand zouden komen tegen een communistisch bewind. Hij kreeg echter slechts steun van de troepen van Nedić, de marionettengeneraal die van de Duitsers het Servische regime had mogen leiden. De troepen van Nedić plaatsten zich in het najaar van 1944 onder bevel van Mihailović. Verstoken van de aanvoer van wapens en munitie, en met een gebrek aan voedsel, demoraliseerden de overgebleven 25.000 *četniks* echter tijdens de winter van 1944-1945. Veel militairen en enkele leidende officieren deserterden. Mihailović moest ervaren dat zelfs een zoon en dochter van hem zich aansloten bij de partizanen, terwijl een andere zoon in gevechten met partizanen sneuvelde.

Op 13 mei 1945 leden de *četniks* bij de Zelengora-berg in Zuidoost-Bosnië hun laatste nederlaag. Vierduizend van hen raakten er gedood, gewond of in gevangenschap. Mihailović dook onder. Hij weigerde meermalen aanbiedingen van de Amerikaanse autoriteiten om naar de Verenigde Staten te gaan. Steeds meer in de steek gelaten door deserterende officieren werd hij ten slotte in de nacht van 12 op 13 maart 1946 gevangengenomen en naar Belgrado gebracht. Daar was het proces wegens verraad tegen hem al begonnen. Op 15 juli 1946 werd Mihailović schuldig bevonden, en twee dagen later geëxecuteerd. Inmiddels hadden vele tienduizenden vóór hem datzelfde lot ondergaan: *ustase*, *četniks*, Volksduitsers, Servische fascistten, collaborateurs en andere ‘verraders’.⁸⁸ Het exacte aantal geëxecuteerden werd door het regime van Tito angstvallig geheimgehouden.

Over het aantal slachtoffers dat tijdens de oorlog was gevallen, bestonden lange tijd mystificaties. Dit cijfer werd na de oorlog door de autoriteiten aanvankelijk vastgesteld op 1,7 miljoen. Dat getal was voornamelijk bedoeld om Joegoslavië er ‘gunstig’ uit te laten springen bij naoorlogse herstelbetalingen, maar ging nadien een eigen leven leiden.⁸⁹ Begin jaren zestig moest Belgrado in overleg met Duitsland, toen harde cijfers werden geëist, het aantal tot bijna eenderde ervan terugbrengen (600.000), maar dit cijfer werd vervolgens als staatsgeheim bestempeld. Diverse serieuze onderzoeken hebben intussen uitgewezen dat het dodental iets meer dan een miljoen mensen moet hebben bedragen, op een totale bevol-

88 Almond, *War*, pp. 144-146; Arday, ‘Hintergrund’, p. 258; Bell-Fialkoff, ‘History’, p. 117; Glenny, *Balkans*, p. 530; Van den Heuvel, *Land*, pp. 62-63; Johnsen, *Enigma*, p. 43; Lampe, *Yugoslavia*, pp. 223-224; Malcolm, *Bosnia*, p. 193; Mønnesland, *Land*, p. 254; Chuck Sudetic, “Srebrenica – The endurance of depravity”, IWPR’s

Tribunal Update no. 228, Part 1, June 2-7, 2001, pp. 4-7; Raju G.C. Thomas, ‘History, Religion and National Identity’, Thomas/Friman (eds.), *Conflict*, p. 23; Vukcevič, *Tito*, pp. 273-277; Weithmann, *Brandhaard*, p. 78.

89 Cohen, *War*, p. 108.

king van zestien miljoen in 1941.⁹⁰ Over de etnische verdeling van het dodental bestaat meer verschil over het aantal. De aantallen voor de Serven lopen uiteen van 460.000 tot 590.000, voor de Kroaten van 190.000 tot 270.000, voor de Moslims van 70.000 tot 95.000 en voor de joden van 60.000 tot 70.000.⁹¹ Bij benadering kwam bijna 80 procent van de joden om, 7 à 8 procent van de moslims, 7 procent van de Serven en vijf procent van de Kroaten.

Overziet men de aantallen slachtoffers per republiek, dan was Bosnië-Herzegovina het zwaarst getroffen met 10,3 procent doden onder zijn bevolking, vervolgens Kroatië met 7,3 procent en dan Servië met 4,2 procent.⁹²

Van Servische kant is herhaaldelijk gepoogd het voor te stellen alsof de Serven het verzet tegen het fascisme en nationaal-socialisme representeerden en tevens, na de joden, de grootste slachtoffers waren van de Tweede Wereldoorlog. Met termen als ‘der Holocaust an den Serben’⁹³ werd het lot van de Serven zelfs met dat van de joden gelijkgesteld. De Kroaten waren in de Servische zienswijze daarentegen degenen die de misdrijven begingen. Het bewind van Tito werd verweten deze ‘feiten’ onder tafel te weren. Het is een beeld dat in het buitenland veel ingang vond, tot in recente wetenschappelijke publicaties toe.⁹⁴

De hiervoor genoemde cijfers geven aan dat die voorstelling van zaken getalsmatig en bezien over heel Joegoslavië niet gerechtvaardigd is. Wel waren, afgezien van de joden, de Serven in zowel Bosnië-Herzegovina als in Kroatië het zwaarst van alle bevolkingsgroepen getroffen met respectievelijk twaalf en zeventien procent doden onder hun totale bevolkingsgroep, wat dus neerkomt op respectievelijk één op de acht en één op de zes Serven.⁹⁵

Los van de concrete cijfers over slachtoffers valt nog het volgende op te merken. De daden van het *Ustaša*-bewind mogen niet de Kroaten als bevolkingsgroep worden aangewreven. Pavelić en de zijnen konden slechts met Duitse en Italiaanse steun aan de macht komen; op eigen kracht was hen dit nooit gelukt. Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er niet meer dan dertigduizend manschappen aan *ustaše*, die slechts een deel van het Kroatisch grondgebied in handen hadden. De kuststreek was in Italiaanse handen. Na een kortstondig enthousiasme aan het begin, hield een groot deel van de Kroatische bevolking zich afzijdig ten opzichte van Pavelić' bewind.

Tot aan de bevrijding van Belgrado overvleugelde het aantal partizanen in Kroatië dat van

90 Het gaat hier om studies van het U.S. Bureau of Census van 1954, van de Servische wetenschapper Bogoljub Kocović uit 1985, de Kroatische wetenschapper Vladimir Žerjavić uit 1991 en een berekening uit 1995 van de voormalige directeur van het Federale Instituut voor de Statistiek in Belgrado, Srdjan Bogosavljević, die toegang had gehad tot de meeste statistische bronnen tot een berekening. Zie Cohen, *War*, pp. 109-111; Srdjan Bogosavljević, ‘Drugi Svetski Rat – Žrtve u Jugoslaviji’, *Republika*, 01-05/06/95, aangehaald in Hayden, ‘Fate’, pp. 746 en 748.

91 Voor de aantallen omgekomen joden, zie in het bijzonder Cohen, *War*, pp. 93 en 107; Raju G.C. Thomas, ‘History, Religion and National Identity’, Thomas/Friman (eds.), *Conflict*, p. 24.

92 Ivo Banac, ‘The origins and development of the concept of Yugoslavia (to 1945)’, Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 18; Ludwig Steindorff, ‘Die Vorgeschichte – Von der Zeit vor der Staatsbildung Jugoslawiens bis zur Krise der achtziger Jahre’, Bremer (Hg.), (*Sch*) *Erben*, p. 26.

93 Deschner/Petrović, *Krieg*, pp. 264 en 269.

94 Zie bijv. Raju G.C. Thomas, ‘History, Religion and National Identity’, Thomas/Friman (eds.), *Conflict*, p. 25.

95 Ludwig Steindorff, ‘Die Vorgeschichte – Von der Zeit vor der Staatsbildung Jugoslawiens bis zur Krise der achtziger Jahre’, Bremer (Hg.), (*Sch*) *Erben*, p. 26.

de partizanen in Servië. Serven in Kroatië maakten slechts een deel uit van Tito's troepen. Onder hen waren ook vele Kroaten, bijvoorbeeld de jonge Franjo Tudjman.⁹⁶

Onder de Servische 'septemberridders' waren er die eerder hadden gecollaboreerd maar gebruikmaakten van de amnestieregeling die door Tito was afgekondigd. Mede door deze amnestie kon zelfs een groot aantal collaborateurs na de oorlog prominente plaatsen (blijven) innemen in Servië.⁹⁷ Bovendien namen diverse Servische groeperingen en instellingen tijdens de Tweede Wereldoorlog deel aan de vervolging van de joden in en buiten Servië, zoals het door de nazi's gesteunde regime van Nedić en diverse staatsveiligheidsdiensten, de Servische fascistische beweging Zbor en *četniks*. De leidende collaborateurs in Servië waren voornamelijk voortgekomen uit de vooroorlogse hoofdstromingen.

De *ustaše* daarentegen waren vóór de oorlog een marginale beweging in Kroatië. De leiding van de politieke hoofdstroom, de Kroatische Boerenpartij, weigerde te collaboreren, ondanks herhaalde aandrang van de Duitsers. Maček werd zelfs vijf maanden opgesloten in Jasenovac en bleef daarna voor de rest van de oorlog onder huisarrest, omdat hij weigerde politiek mee te werken. Ten slotte mag niet uit het oog worden verloren dat het *četnik*-verzet, waarop veel nationalistische Serven zich beroepen, sterk collaboreerde met de Duitse nationaal-socialisten en Italiaanse fascistten en zelfs met de *ustaše*.

De bezettingstijd in Joegoslavië, zo kan worden geconcludeerd, was tevens een periode van burgeroorlog geweest, waarvan de wonden niet gemakkelijk zouden helen.⁹⁸

Hierna begon in 1945 het tweede Joegoslavië, dat 46 jaar zou bestaan. Dat tweede Joegoslavië was extern mogelijk gemaakt door de fascistische en nationaal-socialistische bezetting, die de vooroorlogse structuren buitenspel plaatste en de nationalistische ideologieën in diskrediet bracht. Intern droegen Tito en de zijnen er toe bij dat Joegoslavië na de oorlog kon worden hersteld, voor een groot deel op eigen condities. Bovendien wisten zij het debat over Joegoslavië, dat tot dan toe voornamelijk een dovemansdiscussie was geweest tussen nationalistische ideologieën, gebracht werd op het niveau van politieke strijd over de inrichting van de staat, waarbij de opeenvolgende naoorlogse grondwetten een belangrijke rol speelden.

96 Almond, *War*, pp. 135-136; Cohen, *War*, p. 96; Vgl. Vinko Prizmić, 'Het volgzame Nederland. Kanttekeningen bij de lessen van "voormalig Joegoslavië"', *Idee*, september 1996, p. 32.

97 Cohen, *War*, passim, in het bijzonder pp. 102-106 en 137-152.

98 Voor delen van deze argumentatie zie ook Michel, *Nations*, p. 220.

HOOFDSTUK 2

Het Joegoslavië van Tito

1. Inleiding

Door de betekenis van de partizanen voor de bevrijding van Joegoslavië was het prestige van de communistische partij onder de bevolking in Joegoslavië groter dan in de andere Oost-Europese landen. Datzelfde gold voor het Joegoslavische Volksleger, de *Jugoslavenska Narodna Armija* (JNA), dat na de bevrijding werd opgericht op de fundamenten van de partizanenbeweging. Bovendien wist de communistische partij in Joegoslavië eerder de macht te veroveren dan in de rest van Oost-Europa, waar de geestverwante partijen zich slechts na enkele jaren definitief konden doorzetten met sterke steun van de Sovjet-Unie.

Het tweede Joegoslavië was dus meer een volksaangelegenheid dan het eerste Joegoslavië, dat een door elites tot stand gebrachte staat was geweest. Hoewel het communisme in Joegoslavië meer dan elders in Oost-Europa een eigen voedingsbodem had en niet van buitenaf was opgedrongen, zou het zich ook hier slechts met behulp van terreur kunnen verankeren. Het bewind van Tito was aanvankelijk zonder meer als stalinistisch te karakteriseren.

In maart 1945 werd een regering gevormd waarin 23 van de 28 leden (voormalige) partizanen waren. Tito werd premier en minister van Defensie. Hij wist de oppositie vrijwel buitenspel te zetten met hulp van zijn vriend A. Ranković, die leiding gaf aan de geheime politie. Aanvankelijk heette deze geheime politie *Odsek za zaštitu naroda* (afgekort OZNA), letterlijk: Afdeling voor de Veiligheid van het Volk. Later werd de naam veranderd in *Uprava državne bezbednosti* (afgekort UDBa), letterlijk: Bureau voor Staatsveiligheid.

Deze geheime politie had vergaande bevoegdheden. Net als haar Russische voorbeeld, de KGB, was het haar toegestaan arrestaties te verrichten en mensen zonder proces terecht te stellen. In feite gingen de executies en wraakacties tegen collaborateurs aan het eind van de oorlog vloeiend over in terechtstellingen en vervolging van tegenstanders van het nieuwe regime. Onder regie van Ranković zouden in de eerste naoorlogse jaren nog vele tienduizenden tegenstanders van het regime worden geëxecuteerd. Er is zelfs het cijfer genoemd van tweehonderdduizend doden in de jaren 1945-1953 als gevolg van de wreedheid van het regime.¹ Honderdduizenden anderen werden geïnterneerd.²

Bij de eerste naoorlogse verkiezingen in november 1945 behaalden de communisten negentig procent van de stemmen, mede doordat de kiesrechten van talrijke tegenstanders van de communisten vervallen waren verklaard. Daarna was de eenpartijstaat een feit en kon de grondwetgevende vergadering aan de slag.

---

1 Van den Heuvel, 'Mythen', p. 373.

2 Lampe, *Yugoslavia*, p. 234.

2. De grondslag van het tweede Joegoslavië

Krachtens de grondwet die op 31 januari 1946 het licht zag, was het nieuwe Joegoslavië een republiek en tevens een federatie van zes gelijkwaardige (deel)republieken: Servië, Kroatië, Slovenië, Bosnië-Herzegovina, Macedonië en Montenegro. De constitutie was sterk gemodelleerd naar de grondwet van de Sovjet-Unie van 1936. In hoge mate verantwoordelijk voor alle grondwetten van het tweede Joegoslavië was de Sloveense partij-ideoloog E. Kardelj, een grote vriend van Tito. Kardelj gaf als reden voor deze navolging dat de Sovjetfederatie ‘het meest positieve voorbeeld [was] van de oplossing van het vraagstuk van de betrekkingen tussen volken in de geschiedenis van de mensheid’.³

De nieuwe Joegoslavische grondwet kende net als haar Sovjetvoorbeeld het formele recht van afscheiding voor de republieken. Volgens de uitleg van het bewind in volgende jaren hadden de republieken echter door de daad van aaneensluiting dat recht op afscheiding verbeurd.⁴ In de grondwet van 1953 zou de bepaling dan ook komen te vervallen.

Vooralsnog was de macht van de afzonderlijke republieken in de praktijk beperkt en werd gekozen voor een strak centralisme vanuit Belgrado, dat opnieuw hoofdstad werd. Met de territoriale indeling van het land probeerde Tito de etnische spanningen die het land vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden gekenmerkt te verzachten. Ook Tito zag zich geconfronteerd met het probleem van de potentiële dominantie van de Serven ten opzichte van de andere etnische groepen: de Serven maakten ruim eenderde van de bevolking uit. De oplossing hadden Tito en de zijnen deels gezocht in de regeling van de grenzen tussen de republieken en provincies. Een kleine commissie uit de communistische partijleiding had die grenzen vastgesteld, maar daar niet al te veel tijd aan besteed, omdat bij de Joegoslavische leiding de verwachting bestond dat de grenzen hun betekenis zouden verliezen naarmate het socialisme voortschreed. De commissie nam daarom vooral de historische grenzen van vóór 1914, maar soms ook etnische of economische overwegingen als uitgangspunt.⁵

De betekenis van de nieuwe grondwet voor de Serven

Die beslissing tot terugkeer naar de situatie van vóór 1914, die overigens al tijdens de oorlog was gevallen, betekende dat Macedoniërs en Montenegrijnen nu werden aangeduid als afzonderlijke nationaliteiten. In het eerste Joegoslavië waren zij door de Serven nog als Serven beschouwd. Bovendien moest Servië toestaan dat twee autonome districten deel uitmaakten van zijn grondgebied: de ‘autonome provincie Vojvodina’ en het ‘autonome gebied Kosovo en Metohija’ (zie het kaartje ‘De Joegoslavische deelrepublieken’ op pagina 71).

Dat het etnisch bontgeschakeerde Vojvodina met behoud van autonomie werd opgenomen in Servië was niet het grootste probleem voor Serven: het gebied had niet eerder deel uitgemaakt van Servië en was bovendien relatief zwaar getroffen tijdens de oorlog met een totaal van tachtigduizend doden.⁶ De fascistische Hongaarse Pijlkruisers hadden er tijdens de oorlog enorm huis gehouden en na de bevrijding zouden Serviërs uit wraak nog eens

3 Geciteerd in Hondius, *Community*, p. 137.

4 Hondius, *Community*, pp. 140-144.

5 Cohen, *Bonds*, p. 24; Mønnesland, *Land*, p. 260; Pavković, *Fragmentation*, pp. 48-51;

Ludwig Steindorff, ‘Die Vorgeschichte – Von der

Zeit vor der Staatsbildung Jugoslawiens bis zur Krise der achtziger Jahre’, in: Bremer (Hg.), *(Sch)erben*, pp. 27-28.

6 Cohen, *War*, p. 111.

ongeveer veertigduizend Hongaren hebben omgebracht.⁷ Bovendien was het aantal Volksduitsers, die in Vojvodina sterk vertegenwoordigd waren geweest, aan het eind van de oorlog met enkele honderdduizenden verminderd door vlucht, deportatie en uitroeiing. Door deze demografische veranderingen waren de Serven in Vojvodina in de meerderheid geraakt, zodat Servië vanuit die regio steun en medewerking meende te kunnen verwachten.

Moeilijker voor Servië te verteren was het ‘verlies’ van Kosovo, waar de wortels van het Servische nationale bewustzijn lagen. Tijdens het eerste Joegoslavië hadden zich hier elfduizend Servische kolonisten gevestigd. In de oorlog had het grootste deel van Kosovo samen met Albanië onder Italiaans bewind had gestaan. Er waren toen Albanen naar Kosovo getrokken, terwijl honderdduizend Serven het gebied hadden verlaten. Tito had er vanaf eind 1944 met een sterk anticommunistisch verzet te maken gehad, dat hij pas in de zomer van 1945 definitief wist neer te slaan. Daarom creëerde hij voor Kosovo een speciaal regime om de Albanen met Joegoslavië te verzoenen, waarbij het Serven – anders dan bijvoorbeeld in Vojvodina – niet werd toegestaan zich in het gebied te vestigen, zelfs niet als zij daaruit tijdens de oorlog gevlucht waren en naar hun huizen wilden terugkeren. Tegelijkertijd werd er in dit gebied een bijzonder repressief bewind van Servische en Albanese communisten ingesteld.

Een teleurstelling voor Servië was dat deze verliezen niet gecompenseerd werden door aansluiting bij Servië van Servische gebieden in Kroatië en Bosnië-Herzegovina. Door de nieuwe grenzen woonde ongeveer dertig procent van de Serven buiten hun ‘eigen’ republiek Servië, evenals trouwens twintig procent van de Kroaten. Zo ontstond de situatie dat Servië constitutioneel uit één volk bestond: de Serven. Kroatië bestond daarentegen uit twee volken: Kroaten en Serven. En Bosnië-Herzegovina tenslotte bestond uit drie volken: Moslims, Serven en Kroaten. Alleen in Slovenië was de bevolking bijna etnisch homogeen. In de andere republieken was wel steeds sprake van een dominante groep, met uitzondering van Bosnië-Herzegovina.

In het Joegoslavië van Tito zouden de volgende drie begrippen, die juridisch maar ook gevoelsmatig van elkaar verschilden, naast elkaar blijven bestaan: het burgerschap van de staat Joegoslavië het ingezetenschap van een republiek; en het behoren tot een etnische groep.

Een etnische groep kon juridisch drie vormen aannemen: die van natie met recht op een eigen republiek (*narod*), nationaliteit (*narodnost*) of nationale minderheid (*nacionalna manjina*). Naties waren de in de grondwet genoemde volken: Slovenen, Kroaten, Serven, Macedoniërs, Montenegrijnen en vanaf 1974 ook Moslims. Een etnische groep werd niet aangeduid als natie indien deze een moederland buiten Joegoslavië had. In zo’n geval ging het om een nationaliteit. Voorbeelden daarvan waren de Hongaren, Italianen en Roemenen. Een ander voorbeeld waren de Albanen, die dus niet de status van natie hadden, hoewel zij na Serven, Kroaten en Moslims de grootste etnische groep binnen het land vormden.

Diverse groeperingen ten slotte vormden een nationale of etnische minderheid, zoals Roethenen, Vlachen en zigeuners. Aanvankelijk getuigde het bewind van Tito van optimisme over het probleem van de etnische nationaliteiten. Kardelj had in 1938 in een uiteenzetting daarover al geschreven dat een Joegoslavisch bewustzijn dat de diverse etnische groepen zou overstijgen vanzelf zou ontstaan wanneer de productieverhoudingen en

⁷ Van den Heuvel, *Hongaren*, pp. 66-67.

de maatschappij de heilzame invloed van het communisme zouden ondergaan.⁸ De leiding van de communistische partij bleef daarvan overtuigd, ook toen de partij zelf aan de macht was.

Even optimistisch was de partijleiding over het verdwijnen van de pijnlijke herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog en de afrekeningen die dadelijk daarop gevolgd waren, gold er een van bovenaf opgelegd taboe op de bespreking van etnische tegenstellingen in het algemeen en de confrontaties uit de jaren 1941-1945 in het bijzonder. Veel slachtoffers van de burgerstrijd tijdens de Tweede Wereldoorlog werden gedurende het bewind van Tito onder één noemer gebracht als slachtoffers van het fascisme; andere slachtoffers werden doodgezwegen. De leiding in Belgrado hoopte dat de tijd de wonden zou helen. Tegelijk werd gepoogd door een ideologie van 'broederschap en eenheid' (*bratstvo i jedinstvo*) een Joegoslavisch bewustzijn te kweken.

Mede door dit soort regelingen had Tito internationaal de reputatie de grote organisator van de stabiliteit in de veelvolkerenstaat Joegoslavië te zijn. Die typering wekt teveel de indruk van een bestendige situatie; het door Tito geschapen evenwicht was juist bijzonder labiel. Zoals Cohen in dit verband schrijft: 'Throughout the existence of the Yugoslav state from 1918 to 1991, survival against the odds was its quintessential feature.'⁹ Tito was de evenwichtskunstenaar, die slechts door voortdurende tactische zwenkingen als hoogste en enige arbiter tussen de etnische groepen kon optreden. Een blijvende oplossing wist hij niet te creëren, zodat hij uiteindelijk een lastige erfenis zou nalaten.

De betekenis van de nieuwe grondwet voor de Kroaten

Evenmin als Servië had Kroatië aanvankelijk reden om erg tevreden te zijn met de staatkundige oplossingen van Tito. In 1944 had hij al de leiding van de Kroatische communisten vervangen omdat zij meer autonomie voor Kroatië eiste en een zekere accommodatie met de traditionele krachten aldaar. Pavelić en Maček wisten aan de wraak van de communisten te ontkomen door naar het buitenland te vluchten.

De katholieke kerk en haar dienaren daarentegen bleven, en in de eerste jaren na de oorlog waren er veel aanvaringen tussen de rooms-katholieke instellingen in Kroatië en de communistische machthebbers. Enkele honderden geestelijken werden omgebracht omdat zij zouden hebben gecollaboreerd. Kardinaal Stepinac werd in een showproces in 1946 tot zestien jaar gevangenisstraf veroordeeld. In 1951 werd hij weliswaar vrijgelaten, maar tot zijn dood in 1960 zou hij een vorm van huisarrest ondergaan.

Doordat de helft van de partizanenbeweging in Kroatië had bestaan uit Serven, waren er onder de communistische partijfunctionarissen na de oorlog verhoudingsgewijs veel Serven in deze republiek, wat de acceptatie van de partij daar minder groot maakte.¹⁰

De Kroaten voelden zich ook tekort gedaan door enkele gebiedsregelingen. Zo verloor Kroatië het deel van Bosnië-Herzegovina dat hun bij de overeenkomst tussen Cvetković en Maček in 1939 was toebedeeld: de streek rond Kotor in het zuiden, die aan Montenegro toeviel, en Srem, dat gevoegd werd bij Vojvodina. Aan de andere kant waren de Kroaten tevreden met het feit dat Tito wel Zadar en een groot deel van Istrië bij Joegoslavië wist te

8 Cohen, *Bonds*, p. 22. De vooraanstaande communist M. Djilas, die zich in de jaren vijftig tot dissident ontwikkelde, dacht er niet anders over,

ibidem, p. 24.

9 Cohen, *Bonds*, p. 1.

10 Cohen, *Bonds*, p. 49.

De voormalige Joegoslavische deelrepublieken

voegen. Alleen het door Joegoslavië opgeëiste Triëst zou na jarenlang geharrewar ten slotte bij Italië blijven.

Oorzaken van etnische spanningen in het tweede Joegoslavië

In Slovenië waren van oudsher weinig communisten geweest. Veel Slovenen voelden niets voor een communistische staat, maar zij verzoenden zich daarmee toen Tito een groot deel van de Sloveense gebieden van Italië en Oostenrijk bij het land wist te voegen.

In Macedonië, dat vóór de oorlog te boek had gestaan als Zuid-Servië, had de communistische partij pas laat tijdens de oorlog gekozen voor Joegoslavië in plaats van voor Bulgarije. In deze republiek zou na 1945 nog jarenlang verzet worden gepleegd tegen de communistische heerschappij van Tito. Als concessie erkende Belgrado het Macedonisch als aparte taal.

Door de erkenning van verschillende republieken en minderheden maakte Tito de beheersing van Joegoslavië op het eerste gezicht een stuk moeilijker dan tussen de twee wereldoorlogen het geval was geweest, toen er officieel slechts drie grote entiteiten waren geweest: Serven, Slovenen en Kroaten. Aan de andere kant maakte het gelijkheidsbeginsel tussen de republieken en veel minderheden de acceptatie van een overkoepelende Joegoslavische staat voor elites en bevolking gemakkelijker. En door het toegenomen aantal pionnen op het staatkundig schaakbord verschaftte Tito zichzelf meer manoeuvreerruimte dan er was geweest ten tijde van de Servisch-Kroatische tegenstellingen van het interbellum. Bovendien creëerde hij een eenpartijstaat, waardoor hij geen last had van de problemen van politieke instabiliteit die in de jaren twintig het parlement hadden geteisterd.

Net als tijdens het eerste Joegoslavië, toen de Serven die als overwinnaars uit de Eerste Wereldoorlog tevoorschijn waren gekomen meenden de lakens te kunnen uitdelen, was Tito's staat echter belast met een Groot-Servische erfzonde. Servië was, in vergelijking met andere delen van Joegoslavië, relatief ongeschonden door de Tweede Wereldoorlog gekomen. Bovendien was het eind 1944 bevrijd, zes maanden eerder dan andere delen van Joegoslavië. Daardoor ontstond een weeffout in de samenstelling van de communistische partij, die nooit helemaal gerepareerd werd. In de maanden tussen het najaar van 1944 en mei 1945 zwol de partij, die tot dan toe enige tienduizenden leden had geteld, aan met enkele honderdduizenden Serven. Zoals we zagen, waren veel van die nieuwkomers bovendien overgelopen *četniks*. Zo slopen een getalsmatige Servische overmacht en het Groot-Servische gedachtegoed alsnog de partij binnen en werden een bron van blijvende onrust.¹¹ Nog in 1981 maakten Serven, met een aandeel van 36,3 procent onder de bevolking, 47,1 procent van het ledental van de partij uit.¹²

Bovendien had Servië opnieuw het voordeel dat de Joegoslavische hoofdstad Belgrado op zijn grondgebied lag. Behalve op het topniveau werden daardoor in zowel het leger als het ambtenarenkorps verhoudingsgewijs de meeste functies bekleed door Serviërs.¹³ Rond 1990 zou het ambtelijk personeel in de federale organisaties voor negentig procent uit Serviërs hebben bestaan.¹⁴ In het Joegoslavische nationale leger (JNA) was ongeveer zestig procent van de officieren en onderofficieren Serf of Montenegrijn. Kroaten en Slovenen waren verhoudingsgewijs naar behoren vertegenwoordigd. Alle andere etnische groepen daarentegen waren in het officierskorps van de JNA ondervertegenwoordigd.¹⁵ Ook de geheime

11 Zie ook Zulfikarpasic, *Bosniak*, p. 93.

12 Mønnesland, *Land*, p. 300.

13 Lampe, *Yugoslavia*, p. 258.

14 Tromp-Vrkić, 'Burgeroorlog', pp. 116-133, n. 5.

15 Lampe, *Yugoslavia*, p. 250.

dienst onder leiding van Rankovic werd gedomineerd door Serven.¹⁶ Doordat Belgrado tegelijk hoofdstad van de Joegoslavië en Servië was, kon gemakkelijk de indruk ontstaan dat een onwelkome maatregel uit de federale hoofdstad een oekaze van Servië was.

Een nieuwe bron van etnische spanning binnen Joegoslavië was daardoor, in weerwil van de egalitaire en multi-etnische belijdenissen van Tito's regime, de oververtegenwoordiging van Serven in leidende maatschappelijke posities. Afgezien van historische toevalligheden uit de oorlogstijd lag daaraan een bewuste politiek ten grondslag. Enerzijds beoogde Tito met de benoemingen van veel Serven de ontevredenheid bij de Serven over de territoriale opdeling van Joegoslavië weg te nemen en anderzijds wilde hij met hun benoeming op posten in andere republieken een eigen koers van die gebieden tegengaan. Tevergeefs hoopte Tito dat zijn landgenoten de Servische functionarissen op den duur als communist en Joegoslaaf zouden zien en niet primair als Serf.

3. De buitenlandse betrekkingen van Joegoslavië na de Tweede Wereldoorlog

De Koude Oorlog, die eind jaren veertig op zijn hoogtepunt was, was vooral 'a war by proxies', een oorlog die niet door de grote mogendheden zelf werd gevoerd maar door hun toedoen via bevriende staten. Door noch van de Sovjet-Unie, noch van de Verenigde Staten de 'proxy' te zijn, bleef Joegoslavië een aantrekkelijke 'bruid' voor beide partijen in het mondiale conflict. Joegoslavië was 'nicht zu haben', maar wel te verleiden.

Relaties met de Sovjet-Unie

Tito was al tijdens de oorlog diverse malen met Stalin in aanvaring gekomen, bijvoorbeeld doordat de sovjetleider zich er uit opportunistische overwegingen tegen verzette dat de partizanen van Tito zich zo nadrukkelijk manifesteerden als communisten. Tito had bovendien zonder overleg met Moskou een voorlopige regering gevormd. Na de oorlog werd duidelijk dat de Joegoslavische leider weliswaar geen bezwaar had tegen het stalinisme, maar zich niet wenste te laten koeioneren door zijn grote voorbeeld. Hij verzette zich zowel tegen directe aanwijzingen uit Moskou als tegen bemoeienissen van Russische agenten en adviseurs in Joegoslavië. Bovendien wenste Tito de Joegoslavische economie niet ondergeschikt te maken aan de belangen van de Sovjet-Unie. Omgekeerd maakte Moskou zich ernstige zorgen over het eigengereide optreden van Tito ten aanzien van de Griekse burgeroorlog en zijn aspiraties naar een Balkanfederatie, waarvan Albanië, Bulgarije en mogelijk het noorden van Griekenland deel zouden uitmaken.

Voor Stalin was het onaanvaardbaar dat er een alternatief communistisch machtscentrum zou bestaan. Dat leidde ertoe dat de Kominform, de door Moskou geleide commandocentrale van de communistische partijen, Joegoslavië uitstootte. Het was niet toevallig dat dat op 28 juni 1948 gebeurde, de in de Joegoslavische geschiedenis zo betekenisvolle Sint Vitusdag. De Kominform nam op die dag een resolutie aan waarin de Joegoslavische partijleiding trotskisme, nationalisme en dwaling in de communistische leer werd verweten. Stalin hoopte dat na deze verkettering de Moskougezinde communisten in Joegoslavië de strijd zouden aanbinden met Tito. Hij ondersteunde deze opzet met een economisch embargo tegen Joegoslavië en de dreiging van een militaire inval in dat land door troepen van de

¹⁶ Dušan T. Bataković, 'Collective and Human Rights: Opposing Views from Former Yugoslavia',

Baehr/Baudet/Werdmöller (eds.), *Rights*, p. 62.

Sovjet-Unie en haar Oost-Europese satellieten. Die invasie is er nooit gekomen, ondanks de verzameling van een troepenmacht aan de Joegoslavische grenzen.

Onduidelijk is in hoeverre Stalin zich heeft laten weerhouden door een tijdens de oorlog met de Britse premier Churchill overeengekomen verdeling, waarbij Joegoslavië voor vijftig procent in de Brits/Amerikaanse sfeer en voor vijftig procent in de sovjetinvloedssfeer zou liggen. Stalin moet hebben beseft dat een sovjetinval in Joegoslavië, dat grensde aan Italië, en die Russische beheersing van de Adriatische Zee mogelijk zou hebben gemaakt, voor het westen onaanvaardbaar was geweest.

De Sovjetdreiging vanaf de zomer van 1948 betekende niet het eind van het bewind van Tito, maar wel van zijn buitenlandse avonturen op de Balkan, zoals het streven naar een Balkanfederatie en zijn bemoeienis met de burgeroorlog in Griekenland. Voortaan was, zoals een Joegoslavisch woordgrapje luidde, het land omringd met *brigama*. Dat was niet alleen een afkorting samengesteld uit de beginletters van de zeven landen die Joegoslavië omringden¹⁷, maar tevens het Servo-Kroatische woord voor zorgen in de naamval van de instrumentalis, meervoud.

Vanaf 1948 verdween elke expansionistische neiging van Joegoslavië, aanvankelijk nog met uitzondering van Triëst, en kwam het accent te liggen op het gevestigde karakter van de Joegoslavische buitengrenzen.

In de tweede helft van de jaren vijftig en begin jaren zestig zouden de betrekkingen tussen Moskou en Belgrado om twee redenen enigszins ontdooien. De eerste reden was de mildere opstelling van Stalins opvolger, Chroestsjov, ten opzichte van de alternatieve vorm van communisme in Joegoslavië. De betrekkingen ontdooiden daarnaast ook door de morele steun die Tito aan de Sovjet-Unie verleende ten tijde van de Hongaarse opstand van 1956, en ten tijde van het conflict tussen de Sovjet-Unie en China vanaf eind jaren vijftig.

Relaties met het Westen

Door zijn stalinistische karakter en de grootschalige nationalisatie van banken en bedrijven, leek Joegoslavië de eerste jaren na de oorlog beslist niet het land te zijn dat uiteindelijk van alle communistische regimes in Oost-Europa de beste relatie zou onderhouden met het Westen. Tot ergernis van de westerse landen verleende het bewind in Belgrado steun aan de communisten in de burgeroorlog in Griekenland en voerde het het conflict over het bezit van Triëst hoog op. Daar kwam echter spoedig verandering in.

Nadat de Sovjet-Unie haar kredietverlening aan Joegoslavië had stopgezet en de handel met Oost-Europa bijna tot stilstand was gekomen, deed Belgrado in 1950 een dringend beroep op de Verenigde Staten en West-Europa voor voedselhulp, omdat anders hongersnood dreigde. De Verenigde Staten alleen al boden het land met zijn strategische ligging aan de Adriatische Zee tussen 1950 en 1955 zeshonderd miljoen dollar aan economische hulp, waarvan slechts 55 miljoen dollar in de vorm van een lening.¹⁸ Dat geld was net niet toereikend om het tekort op de Joegoslavische betalingsbalans te dekken. In economische zin werd Joegoslavië een kunstmatige staat, waarvan de overlevingskansen afhankelijk waren van het westerse infuus.¹⁹ Naast de economische hulp boden de Verenigde Staten nog

17 De letter M staat hierin voor Madjarska, zoals Hongarije wordt genoemd in het Servo-Kroatisch.

18 Pavković, *Fragmentation*, pp. 54-55; Anstadt, *Servië*, p. 107; Lampe, *Yugoslavia*, pp. 254-255.

19 Weithmann, *Brandhaard*, p. 110; Lampe, *Yugoslavia*, pp. 255-256; Woodward, *Tragedy*, p. 25.

eens voor eveneens bijna zeshonderd miljoen dollar aan militaire hulp in de eerste helft van de jaren vijftig.²⁰ In ruil daarvoor ontving het Westen de verzekering dat Joegoslavië bij een inval van sovjettroepen uit Hongarije die op weg zouden zijn naar Noord-Italië, weerstand zou bieden.²¹ Hoewel de omvang van de Amerikaanse hulp na het midden van de jaren vijftig relatief verminderde, namen de Verenigde Staten met hun hulp tussen 1950 en 1964 zestig procent van het tekort op de Joegoslavische betalingsbalans in die periode voor hun rekening. Bovendien kwamen in 1960 leningen van de Amerikaanse Export-Import Bank en de Wereldbank op gang die tot 1990 in totaal respectievelijk één en vier miljard dollar zouden belopen.²²

4. Binnenlandse gevolgen van de buitenlandpolitiek van Joegoslavië

Dat Joegoslavië voor zowel Oost als West ‘nicht zu haben’ maar wel te verleiden was, had ook zijn gevolgen voor het land zelf. Zo werden westerse markten voor Joegoslavische producten opengesteld, vooral in Duitsland en Italië. Door de omvangrijke financiële hulp uit het buitenland werd er echter in Joegoslavië weinig noodzaak gevoeld aandacht te besteden aan de export.

Bovendien leidde de behoefte om als land op eigen benen te kunnen staan, tussen de twee grote machtsblokken in, tot een sterke concentratie op de productie van kapitaalgoederen om in de binnenlandse behoeften te kunnen voorzien. Van de Oost-Europese communistische landen kenden alleen Roemenië en Albanië in de jaren 1950-1965 een geringere omvang van de buitenlandse handel per hoofd van de bevolking.²³

Na 1955 verbeterden de handelsbetrekkingen tussen Joegoslavië en het Oostblok weer. De dreiging van een sovjetinval in Joegoslavië verdween echter nooit helemaal, ondanks de herstelde economische en diplomatieke betrekkingen. Periodiek laaide de angst daarvoor op. Zo leidden in 1959 nieuwe spanningen tot de opnemings in het Joegoslavische Nationale Leger (JNA) van 126 partizanenbrigades als territoriale milities. En in 1968 werd als reactie op de inval van troepen van het Warschaupact in Tsjecho-Slowakije een systeem van territoriale verdediging ingevoerd, dat in beginsel inschakeling van alle Joegoslaven in een partizanoorlog mogelijk maakte.

Ook na de jaren vijftig bleef het Westen in het regime van Tito op zijn minst een luis in de communistische pels zien. Zoals hij tijdens de Tweede Wereldoorlog uiteindelijk als de beste bondgenoot in de strijd tegen Hitler-Duitsland had gegolden, was Tito nu de communistische *darling* van het Westen wegens zijn van het Sovjetstandpunt afwijkende opstelling. De westerse economische hulp aan Joegoslavië was mede bedoeld om andere Oost-Europese landen te laten zien dat het loonde zich onafhankelijker op te stellen tegenover Moskou. Dankzij deze steun leefde Joegoslavië zowel internationaal-politiek als economisch boven zijn stand en dat hielp Tito de spanningen tussen de bevolkingsgroepen te beheersen.

Het Westen had alle belang bij deze stabiliteit in de veelvolkerenstaat van Tito. De Verenigde Staten ondernamen daarom geen pogingen het regime te destabiliseren, zoals zij dat

20 Pavković, *Fragmentation*, p. 55.

21 Gervasi, ‘Germany’, p. 43; Predrag Simić, ‘Civil war in Yugoslavia. The roots of disinte-

gration’, Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 77.

22 Lampe, *Yugoslavia*, pp. 270-271

23 Allcock, *Yugoslavia*, p. 74

wel deden ten aanzien van alle andere Oost-Europese landen (met uitzondering van Albanië).²⁴

Ideologisch gezien steunde de middenpositie van Joegoslavië in de Koude Oorlog op deelname aan de Beweging van Niet-Gebonden Landen, die was voortgevloeid uit de bijeenkomst van voormalige Aziatische en Afrikaanse koloniën in 1955 in Bandung (Indonesië). In 1961 vond de eerste bijeenkomst van deze Beweging plaats in Belgrado. Alleen daaruit blijkt al dat Joegoslavië als Europese mogendheid binnen deze beweging een centrale positie innam. Omgekeerd droegen de vele contacten die Tito in het verband van deze beweging onderhield met buitenlandse staatshoofden, in belangrijke mate bij aan zijn binnenlandse legitimering.

Binnen Joegoslavië had de breuk met de Kominform in 1948 gevolgen op korte en lange termijn. Op korte termijn verhardde het regime. Stalin had gehoopt dat zijn afkeuring van Tito's beleid zou leiden tot ernstige oppositie tegen Tito binnen de partij. De Joegoslavische roerganger wist echter de overgrote meerderheid van de communisten aan zijn zijde te houden, mede door hardhandige onderdrukking van oppositie binnen de partij: communisten die niet aan de zijde van Tito stonden, werden vervolgd als 'Stalinisten'. Ongeveer vijftigduizend van hen werden gearresteerd, onder wie de tien- tot vijftienduizend die gevangen werden gehouden op het eiland Goli Otok, het Naakte Eiland, een rif ten zuiden van Rijeka, waar het 's zomers te heet en 's winters te koud was. Hoewel deze Joegoslavische variant van de Goelag Archipel na enkele jaren werd gesloten, moest over het bestaan ervan tot na de dood van Tito worden gezwegen.

Een ander kortetermijneffect van de breuk met de Kominform deed zich voor op het terrein van de landbouw. In 1949 startte een grootscheepse collectivisering van de landbouw, die ten dele des te strenger was omdat de communistische partijleiding na de breuk met Moskou haar rechtlijnigheid in de leer wilde bewijzen. Ook aan dit collectivisatiebeleid kwam echter na enkele jaren een eind.

Het langetermijneffect van de verstoting door de Kominform was namelijk dat Tito en de zijnen inzagen dat zij meer binnenlandse steun moesten organiseren. Het land zou zich niet staande kunnen houden tegenover de voortdurende sovjetdreiging als er binnenslands teveel verzet zou worden gekweekt door hardhandige repressie. Er werden daarom vanaf het begin van de jaren vijftig geen politieke doodvonnisen meer voltrokken. Politieke oppositie werd bestraft met langdurige gevangenisstraf of met ontslag. Het politieke systeem veranderde in, wat de Servische schrijver Ćosić genoemd heeft, een pragmatische tirannie.²⁵

De omvorming naar een pragmatische tirannie

Het organiseren van meer binnenlandse steun door het regime onder Tito werd onder meer bereikt door een grotere mate van openheid dan in de andere Oostbloklanden. In een aantal opzichten werd het Joegoslavische communisme na de beginjaren minder rigide dan dat in andere Oost-Europese landen. Toen Joegoslavië begin jaren zestig werd getroffen door een economische recessie, reageerde het daarop door de grenzen open te stellen. Vele duizenden Joegoslaven grepen de kans aan om als gastarbeiders in Noord- en West-Europa actief te

24 Gervasi, 'Germany', p. 43; interview Boris Stanojević, 26/10/00. Vgl. Kadrijević, *View*, pp. 13-14. Radio Free Europe en Radio Liberty zonden

ook nooit uit naar Joegoslavië en Albanië.
25 Silber/Little, *Death*, p. 32.

worden. Tegelijk bezochten vanaf eind jaren vijftig massa's toeristen jaarlijks het land en zij zorgden voor een grote deviezeninstroom.

De academische en artistieke vrijheid was in Joegoslavië nog steeds beperkt. Boeken en films konden worden verboden. Toch was ook de culturele vrijheid vanaf begin jaren vijftig groter dan elders in Oost-Europa.²⁶ Aan het eind van de jaren zestig werden 'westerse' consumptiegoederen in grote delen van Joegoslavië gemeengoed. Tito's Joegoslavië was dus relatief open en liberaal, wat voor een goed imago van het land over de grenzen zorgde.

Bovendien leek het economisch goed te gaan met het land. De communisten werden bij hun economisch beleid geholpen doordat de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor de economie van Joegoslavië niet zo ruïneus waren geweest als de effecten van de Eerste.²⁷ De Duitsers hadden bijvoorbeeld de productie in de mijnbouw en de metaalindustrie weten te verhogen door kapitaalsinvesteringen. Het naoorlogs herstel in Joegoslavië was ditmaal voorspoedig verlopen, onder meer door ruim vierhonderd miljoen dollar hulp van de Verenigde Naties voor herstel en wederopbouw, de grootste donatie aan één land binnen dit programma.²⁸ Deze hulp bestond niet alleen uit voedsel en kolen, maar voor een belangrijk deel uit kapitaalgoederen. Onteigening van het bezit van Volksduitsers en collaborateurs vergemakkelijkte de nationalisatie- en herverdelingsprogramma's van de communisten.

Van een voornamelijk agrarische natie vóór de Tweede Wereldoorlog veranderde Joegoslavië onder Tito in een meer geïndustrialiseerde staat, die bovendien langs de kust een toeristische sector wist te ontwikkelen. Tussen 1945 en 1971 daalde het percentage van de bevolking dat werkzaam was in de agrarische sector van ruim 73 naar ruim 38 procent van de totale beroepsbevolking.²⁹ Met een gemiddelde jaarlijkse groei van het nationaal inkomen van 5,3 procent tussen 1953 en 1989 was Joegoslavië een van de snelst groeiende economieën ter wereld.³⁰

Minder goed ging het met de boeren, die juist binnen de partizanenbeweging zo'n sterke plaats hadden ingenomen.³¹ De agrarische sector groeide aanzienlijk minder dan de economie als geheel. Het collectivisatieprogramma was weliswaar teruggedraaid, omdat het tot drastische vermindering van de agrarische opbrengst en diverse lokale oproeren had geleid; daarna echter werd het grondbezit, afhankelijk van de regio, wel beperkt tot maximaal tien of twintig hectaren per boer. Bovendien bleef een ingrijpende prijspolitiek voor landbouwproducten gehandhaafd, waarmee het platteland de ontwikkeling van de industrie en de steden moest financieren.

Bezag de communistische leiding de kleine particuliere boeren enerzijds als melkkoe, anderzijds golden zij, ondanks het afzien van collectivisatie, nog decennialang als kleine kapitalisten voor wie eigenlijk geen plaats was in het communistische systeem. Omdat zij buiten de publieke sector vielen, hadden zij ook geen recht op sociale voorzieningen, evenmin als op vertegenwoordiging op hogere niveaus via het systeem van arbeiderszelfbestuur. Wanneer er mensen moesten worden ontslagen bij bedrijven werden vaak diegenen die een rurale achtergrond hadden het eerst weggestuurd. De gedachte daarachter was dat zij door hun familie op het platteland zouden kunnen worden opgevangen. Dit alles droeg bij tot een

26 Vgl. Ugrešić, *Cultuur*, pp. 46-51.

27 Allcock, *Yugoslavia*, p. 63.

28 Lampe, *Yugoslavia*, p. 235.

29 Allcock, *Yugoslavia*, pp. 126 en 136.

30 V. Bojičić, 'The Disintegration of Yugoslavia:

Causes and Consequences of Dynamic Inefficiency in Semi-command Economies', Dyker/Vejvoda,

Yugoslavia, p. 29. Vgl. Cohen, *Bonds*, p. 31.

31 Allcock, *Yugoslavia*, p. 183; Deschner/Petrović, *Krieg*, pp. 299-300.

ernstige verscherping van de economische verhoudingen tussen de steden en het platteland, dat steeds verder werd gemarginaliseerd.³²

Arbeiderszelfbestuur en de gevolgen ervan

De poging de eigen socialistische ontwikkeling te legitimeren, leidde in 1950 tot de invoering van het zogeheten arbeiderszelfbestuur. Volgens dit systeem kozen de werknemers van elk bedrijf een arbeidersraad. Een dagelijks bestuur daaruit vormde samen met de directeur de bedrijfsleiding. In de praktijk zouden de arbeidersraden worden gedomineerd door de communistische partij. Deze variant op de centralistische communistische planeconomie was uiteindelijk ‘one great utopia, which was really needed as an alibi for the absence of political democracy’.³³

De reden voor het fiasco van het arbeiderszelfbestuur was dat arbeiders onder dit systeem de neiging hadden voorrang te geven aan werkgelegenheid en lonen boven andere economische factoren, daarbij geholpen door het feit dat bedrijven niet failliet konden gaan. Goed ingevoerde buitenlandse waarnemers beoordeelden het experiment dan ook als ‘uneconomical, socially unproductive and to a great extent unsuccessful’.³⁴ Tito zelf had altijd weinig belangstelling voor economische vraagstukken, maar andere Joegoslavische partijleiders begonnen vanaf de jaren zeventig die kritiek te onderschrijven.³⁵ In het buitenland daarentegen droeg het arbeiderszelfbestuur echter lange tijd bij tot de gedachte dat het Joegoslavische communisme een mildere variant was dan dat van Moskou.

Het systeem van arbeiderszelfbestuur ging ook hand in hand met een decentralisatie van de beslissingsbevoegdheid ten aanzien van de economie naar het niveau van de *opstine* (gemeenten) en de overheveling van de controle over vrijwel alle federale bedrijven naar de republieken. Daardoor ontstond op het regionale niveau een verstrengeling van economie en politiek en werd de regeling van de arbeidsverhoudingen in sterke mate een gemeentelijke aangelegenheid. Niet alleen werd daardoor de ontwikkeling van een echte markteconomie tegengegaan, maar de gemeenten raakten ook in zichzelf gekeerd. Deze naar westerse maatstaven anti-moderne ontwikkeling is er een van de voorbeelden van dat Joegoslavië tussen 1945 en 1991 werd gekenmerkt door ‘a deep contradiction between the imperatives of modernisation and the fundamentally anti-modern features of the “Yugoslav road to socialism”’.³⁶

De politieke decentralisatie kreeg naast een economische dimensie in 1952 ook gestalte door de omvorming van de communistische partij tot de Liga van Communisten van Joegoslavië (Savez Komunista Jugoslavije of SKJ), een verandering die duidelijk maakte dat er niet zozeer één communistische partij was, maar dat de liga bestond uit partijen die vooral per republiek of per autonoom gebied waren georganiseerd en slechts op nationaal niveau aaneengesloten waren. Deze vormen van decentralisatie begin jaren vijftig waren typerend voor het bewind van Tito. Elke politieke crisis werd gevolgd door een ‘oplossing’ die leidde tot decentralisering van zowel de politiek als de economie.

32 Allcock, *Yugoslavia*, pp. 126 en 135.

33 Josip Zupanov, geciteerd in Cohen, *Bonds*, p. 36.

34 FBIS-commentaar van 16/10/89, geciteerd in Cohen, *Bonds*, p. 43. Zie ook Russell, *Prejudice*, p. 138.

35 Van den Heuvel, *Land*, p. 87.

36 Allcock, *Yugoslavia*, pp. 7-8. Zie ook Ludwig Steindorff, ‘Die Vorgeschichte – Von der Zeit vor der Staatsbildung Jugoslawiens bis zur Krise der achtziger Jahre’, Bremer (Hg.), *(Sch)Erben*, pp. 31-32.

Voor deze decentralisatie bestonden twee oorzaken. Om te beginnen zou Tito nooit iets willen weten van een meerpartijenstelsel. Decentralisatie was daarvoor in zijn ogen het enige aanvaardbare alternatief. Ten tweede was het fenomeen van het nationalisme zo taboe dat het debat erover alleen gecodeerd kon worden gevoerd, in de vorm van discussies over economische centralisatie of economische decentralisatie. Mede doordat de economische maatregelen die volgden op politieke crises vaak averechtse uitwerkingen hadden, ontstonden vervolgens weer nieuwe politieke crises. We zouden van vicieuze cirkels kunnen spreken, als er niet tegelijk sprake was geweest van een neerwaartse spiraalbeweging die uiteindelijk Joegoslavië rond 1990 in een poel van ellende stortte.

Hoezeer het verboden was het politieke monopolie van de communistische partij ter discussie te stellen, ondervond de Montenegrijnse partijtheoreticus M. Djilas, die met Kardelj en Ranković tot de naaste getrouwen van Tito behoorde. Hij verkondigde de mening dat in het verlengde van het economisch zelfbestuur ook in de politiek meer bevoegdheden gedecentraliseerd moesten worden, teneinde een bureaucratisering van de partij tegen te gaan. Hij was voor een meerpartijenstelsel en bepleitte dat de UDBa (de geheime politie) verantwoording zou afleggen voor haar daden. Djilas werd uit de partij gezet na een speciale bijeenkomst van het centrale partijcomité in januari 1954. In 1956 zou hij wegens zijn voortdurende kritiek in de gevangenis belanden, waarin hij uiteindelijk negen jaar zou doorbrengen.

5. De bevordering van 'de' Joegoslavische cultuur

Djilas had juist een belangrijke aanzet geleverd tot de poging een Joegoslavisch nationaal bewustzijn te creëren. Vanaf 1952 adresseerde het Joegoslavische regime zijn burgers als 'werkende bevolking (*radni narod*) van Joegoslavië' om uit te drukken dat de mens in de eerste plaats telde als producent. Desondanks wist Tito's bewind bij grote delen van het volk juist geen sociaal-economisch bewustzijn te creëren dat de etnische grenzen oversteeg. De communistische partij nam in de eerste helft van de jaren vijftig afscheid van de gedachte dat door een geforceerde industrialisatie en een strakke planning van de economie een nieuwe mens zou ontstaan, een mens die niet langer vatbaar zou zijn voor etnisch nationalisme. Daarna probeerde zij vooral via politieke socialisatie en onderwijs een Joegoslavisch patriottisme aan te kweken. De centrale elementen daarbij vormden de partizanenstrijd tijdens de Tweede Wereldoorlog en de breuk met Stalin uit 1948.

Tito werd het bindende element van de natie en rond zijn persoon ontstond een ware cultus. Steden en straten werden naar hem genoemd. Niet alleen in openbare gebouwen, maar ook in huizen en winkels hingen portretten van de gebruide staatsman in zijn maarschalksuniform. Door het hele land vonden jaarlijks estafettes van de jeugd plaats die op Tito's officiële verjaardag eindigden in een stadion in Belgrado. In 1952 werd het godsdienstonderwijs, dat tot dan toe nog was toegestaan, verboden. In plaats daarvan kwamen er lessen die bedoeld waren om kinderen op te voeden tot socialistische burgers en werd de Joegoslavische cultuur bevorderd. Het zevende partijcongres in 1958 stond geheel in het teken van dit socialistische Joegoslavisme.

Het werd echter nooit volstrekt duidelijk of de Joegoslavische cultuur die het bewind probeerde te bevorderen een verzamelbekken was van de afzonderlijke nationale culturen of een overkoepelende cultuur. 'Broederschap en eenheid' hield namelijk in dat een Joego-

slavische patriot zichzelf zou kunnen zien als een Kroaat, een Serf, een Macedoniër, et cetera maar tegelijk als een Joegoslaaf die bereid was zijn leven te offeren voor Joegoslavië.

De media – kranten, radio en later televisie – waren vooral per republiek georganiseerd. Uitzonderingen waren het dagblad *Borba*, het persagentschap Tanjug dat de opinies van de federale leiding weerspiegelde, alsmede de periodieken *Danas*, *NIN*, *Politika* en *Vjesnik*. Het tweede Joegoslavië zou ook nooit nationale schoolboeken kennen.

De ideologie van het Joegoslavisme had zeker aantrekkingskracht maar lang niet even sterk op iedereen. Zij schoot vooral wortel onder intellectuelen, alsmede delen van de jeugd die niet katholiek of niet islamitisch waren, en dan nog voornamelijk in de steden.³⁷ Het Joegoslavisme leefde ook sterker onder de Serven dan onder andere etnische groeperingen, die er een verkapte poging tot Servische hegemonie in zagen.³⁸

Bij volkstellingen zou slechts een beperkt percentage zichzelf opgeven als Joegoslaaf. Het hoogste percentage in Joegoslavië als geheel werd bereikt in 1991: 6,6 procent, een bescheiden prestatie als wordt bedacht dat dertien procent van de bevolking stamde uit etnisch gemengde huwelijken³⁹ en het regime 45 jaar de kans had gehad met behulp van het partijmonopolie een Joegoslavische ideologie te verspreiden. De Joegoslavië-optanten bestonden voornamelijk uit beroepsmilitairen en ambtenaren. Als kleine concurrenten op het terrein van de waardevorming waren er alleen nog de godsdienstige instellingen. In de jaren zestig en zeventig trad een zekere versoepeling op in de wet- en regelgeving ten aanzien van religie, maar het communistische regime bleef de kerkgenootschappen kort houden, omdat zij er bolwerken van het etnisch nationalisme in zag. Of dat, vanuit de doelstellingen van de communisten bezien, verstandig was, valt te bezien. Juist door de onderdrukking van religieuze uitingen werkte het bewind dat broederschap en eenheid in zijn vaandel had staan een oecumenische beweging tegen, daarmee religie als kenmerk van etniciteit bevestigend.⁴⁰

De communisten slaagden er evenmin in het grote verschil in economische ontwikkeling tussen de gebieden in het noorden van het land en die in het zuiden, dat al vóór de Tweede Wereldoorlog had bestaan, weg te nemen. Ter vermindering van die kloof werd in 1956 een federaal investeringsfonds voor de onderontwikkelde gebieden ingesteld. In 1965 werd dat fonds vervangen door een ontwikkelingsfonds ten behoeve van het achterblijvende Zuiden, dat werd gefinancierd door een belasting van 1,85 procent op alle federale overheidsdiensten. In weerwil van dit beleid bleef de ongelijkheid dramatisch groeien. In 1947 verdienden Slovenen 175 procent van het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking in Joegoslavië en inwoners van Kosovo 53 procent; in 1979 waren deze cijfers respectievelijk 195 en 29 procent. Met andere woorden: in 1947 verdienden Slovenen gemiddeld meer dan driemaal zoveel als Kosovaren en dik dertig jaar later ruim zesmaal zoveel.⁴¹

Ook het genoten onderwijs en de alfabetiseringsgraad verschilden sterk per regio. Terwijl

37 Cohen, *Bonds*, pp. 32 en 49; Mønnesland, *Land*, p. 285; Vesna Pešić, 'The War for Ethnic Sates', Popov (ed.), *Road*, p. 20; Naarden, 'Beeld en Balkan'.

38 Pavković, *Fragmentation*, p. 62; Peter Radan, 'The Serbs and their History in the Twentieth Century', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 14; Williams, *Legitimacy*, p. 62. Zelfs de Servische schrijver Dobrica Ćosić waarschuwde daar in 1961 voor. Cohen, *Bonds*, p. 29; Hondius,

Community, pp. 242 en 315-316.

39 Nikolai Botev, 'Seeing Past the Barricades. Ethnic Intermarriage in Former Yugoslavia, 1962-1989', Halpern/Kideckel (eds.), *Neighbors*, p. 225.
40 Allcock, *Yugoslavia*, p. 299; Geert van Dartel, 'Nationalities and Religion in Yugoslavia', in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 25-28.

41 Allcock, *Yugoslavia*, p. 196. Voor meer cijfers zie bijv. ibidem, pp. 83-84; Cohen, *Bonds*, p. 35.

voor heel Joegoslavië het percentage analfabeten onder de bevolking boven de tien jaar in 1961 twintig procent was, was dat voor Slovenië slechts twee procent, voor Kroatië twaalf, voor Bosnië-Herzegovina 33, en voor Kosovo 41 procent.⁴² Twintig jaar later waren deze cijfers gedaald, maar de regionale verschillen niet veranderd. Voor heel Joegoslavië lag het percentage analfabeten toen op 9,5 procent, voor Slovenië op minder dan één procent, voor Bosnië-Herzegovina 14,5 en voor Kosovo op 17,6 procent.⁴³

Voor de groeiende verschillen in ontwikkelingsgraad tussen de republieken bestonden diverse redenen. Het Noorden was industrieel meer ontwikkeld, terwijl in het Zuiden de landbouw en veeteelt een belangrijker rol bleven spelen. Voorzover er in het Zuiden sprake was van industrie, vooral als gevolg van het industrialisatieprogramma dat de regering kort na de Tweede Wereldoorlog had opgezet, ging het in hoofdzaak om mijnbouw, die kapitaalintensief was en relatief weinig werkgelegenheid bood. Mede door de economische verschillen bleven de geboortecijfers in het Zuiden aanmerkelijk hoger dan in het Noorden zodat de opbrengst van de groei die er was door meer mensen gedeeld moest worden.

Het fiasco van het regeringsbeleid om de economische welvaart gelijk te trekken werd een bron van ergernis: in het Zuiden omdat daar het gevoel ontstond dat de overheid niet genoeg deed, en bijvoorbeeld Kroatië met het toerisme aan zijn kust meer zou kunnen afstaan; in het Noorden omdat het geld dat daaraan onttrokken werd niet effectief werd besteed en daarom dus maar beter in de eigen regio geïnvesteerd had kunnen worden.

Economische recessie – etnische gevolgen

Eind jaren vijftig begon het etnisch nationalisme zich weer te roeren, juist ook in verband met verdelingsvraagstukken. De Servische schrijver Ćosić brandmerkte het daarom toen al als ‘dinar nationalisme’.⁴⁴ In die tijd openbaarde zich ook arbeidsonrust, omdat de werkende bevolking een groter aandeel eiste van het economische succes. Kort daarna was er sprake van een recessie. De economie was tot 1960 sneller gegroeid dan bijna elke andere economie in de wereld. De gemiddelde jaarlijkse toename van het bruto nationaal product lag in de jaren vijftig op 6,7 procent,⁴⁵ vooral dankzij een expanderende industrie, die jaarlijks met meer dan elf procent groeide.⁴⁶ Rond 1960 leek de groei echter op grenzen te stuiten. Daarvoor was gedeeltelijk het centrale investeringsfonds verantwoordelijk, dat met kapitaaloverhevelingen naar de achtergebleven gebieden de groei afplatte. Pogingen van de partijtop om de economie te hervormen, en het management van de grootschalige fabrieken – voornamelijk op politieke gronden aangesteld – meer marktgeoriënteerd en kostenbewust te maken, mislukten.

In 1961 en 1962 daalde de industriële productie. De werkloosheid bedroeg in die jaren respectievelijk 6 en 7,3 procent.⁴⁷ De dinar werd gedevalueerd tot veertig procent van zijn oude waarde. De kosten van levensonderhoud stegen tussen 1959 en 1962 met dertig procent, terwijl de lonen tijdelijk werden bevroren. De communistische partij stond voor de vraag of zij de economie weer op het rechte pad moest krijgen door meer te decentraliseren of juist weer te centraliseren.

42 Hondius, *Community*, p. 25.

43 Lampe, *Yugoslavia*, p. 333.

44 Hondius, *Community*, pp. 241-242.

45 Lampe, *Yugoslavia*, p. 275.

46 Lampe, *Yugoslavia*, p. 272.

47 Lampe, *Yugoslavia*, pp. 273, 277.

6. De jaren zestig: centralisatie versus decentralisatie

De man die zich het sterkst had verzet tegen de decentralisatie van de politieke en economische bevoegdheden was Ranković, hoofd van de geheime politie UDBa tot 1964. In dat jaar was ook de veiligheidsdienst ten dele gedecentraliseerd, wat had geleid tot de wijziging van de naam van de UDBa in Staatsveiligheidsdienst, Služba Državne Bezbednosti (SDB). Niettemin leek de macht van Ranković nog onaangetaast. Hij was als uitvloeisel van de grondwet van 1963 zelfs benoemd tot vice-president van de federatie en dus tweede man van Joegoslavië na Tito.

In 1966 begon echter een onderzoek naar aanleiding van klachten over hardhandig optreden van de geheime politie in Kosovo. De grotendeels met Serven bemande geheime dienst van Ranković had gepoogd elke neiging tot decentralisatie de kop in te drukken, het sterkst in Kosovo. Daar waren de spanningen tussen de Albanen en de Serven ook onder Tito eigenlijk nooit opgelost, en dit had herhaaldelijk tot gewelddadigheden geleid. De activiteiten van de geheime dienst in Kosovo hadden geresulteerd in diverse doden en ernstig gewonden.

Tijdens het onderzoek kwam aan het licht dat Ranković tal van leidende politici had laten afluisteren, volgens onbevestigde geruchten ook Tito zelf. Wat des te pijnlijker was, was dat het onderzoek door Tito was opgedragen aan de KOS (Kontraobaveštajna Služba), de militaire contra-inlichtingendienst, die voornamelijk uit Kroaten bestond. Ranković werd ontslagen en uit de partij gezet, samen met een groot deel van zijn politiemensen. Deze schok voor het regime werd door veel Serven gezien als een aanval op hun positie binnen de staat, maar in de andere republieken begroet met opluchting.⁴⁸

Al in de jaren vijftig was er binnen de Liga van Communisten van Joegoslavië een strijd op gang gekomen tussen de aanhangers van handhaving van het oorspronkelijke centralisme en van decentralisatie. De eersten konden rekenen op de steun van Ranković, de laatsten op die van Kardelj, de Sloveense ideoloog van de communistische partij die veel invloed ontleende aan zijn vriendschap met Tito. De aanhangers van decentralisatie beweerden dat de bestaande nadruk op Joegoslavische eenheid slechts een maskerade was voor Servische dominantie.

Deze politieke kwestie stelde Tito voor een zware beslissing. Rond 1960 had hij het Joegoslavisme nog sterk gestimuleerd, maar bij de volkstelling van 1961, toen voor het eerst de mogelijkheid werd geboden van registratie als Joegoslaaf, kozen daar slechts 317.000 personen voor. Alle anderen verkozen een etnische nationaliteit bij hun opgave. Of dit signaal daartoe bijdroeg, is niet bekend, maar vanaf 1962 stapte Tito steeds meer af van het Joegoslavisme. In maart van dat jaar stelde hij op een geheime partijtop de vraag: 'Is ons land werkelijk in staat zich nog in stand te houden, niet uiteen te vallen (. . .). Is die gemeenschap levensvatbaar of niet?'⁴⁹ Zes maanden later verklaarde Tito dat wat Joegoslaven moest binden de 'socialistische sociale relaties' waren; een overkoepelende Joegoslavische cultuur was volgens hem niet nodig. Tussen de cultuur uit de republieken en de wereldcultuur hoefde geen Joegoslavische laag te bestaan.⁵⁰ Kennelijk meende Tito dat de staat Joegoslavië en de

48 I. Banac, 'Asymmetry', pp. 147-148; Meier, *Jugoslawien*, p. 94.

49 Geciteerd in Stallaerts, *Afscheid*, p. 94. Vgl. Dušan Bilandžić, 'Termination and Aftermath of

the War in Croatia', Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 86; Vukcević, *Tito*, p. 277.

50 Hondius, *Community*, p. 243.

heerschappij van de communistische partij daarbinnen – zijn twee belangrijkste politieke doelstellingen – het meest gebaat waren met het opgeven van het Joegoslavisme en toegeven aan tendensen tot decentralisatie. Kardelj verklaarde: '[O]nze Federatie is niet een raamwerk voor het maken van een of andere nieuwe Joegoslavische natie, of een kader voor het soort nationale integratie waarvan voorstanders van hegemonisme of ont-nationaliserende terreur hebben gedagdroomd.'⁵¹

Het besluit van Tito in 1962 om van het Joegoslavisme af te stappen zou door de latere minister van Defensie generaal Kadujevic worden aangeduid als 'buiten kijf het ergste en meest noodlottige uit het bestaan van het tweede Joegoslavië'.⁵² In 1963 kwam een nieuwe grondwet tot stand, uitgewerkt door Kardelj. Dit was een overwinning van de decentralisten. Tal van bevoegdheden werden overgedragen aan de republieken. De nieuwe constitutie maakte van de federatie vooral de hoeder van de eenheid en integriteit van het land en van eenheid in het financieel-economische beleid. De voornaamste terreinen waar de federatie zich mee zou moeten bezighouden waren de buitenlandse politiek, defensie en handelspolitiek. De republieken hadden echter de behoefte om zich ook op deze terreinen te doen gelden. Daaraan werd voornamelijk tegemoet gekomen door een evenredige vertegenwoordiging van de ambtenaren uit de republieken in de federale functies na te streven. Op basis van deze constitutie zou in de komende jaren een groeiend aantal federale functies bij toerbeurt worden bekleed door vertegenwoordigers van de republieken en autonome provincies. De uitoefening van alle functies werd gebonden aan een maximum van twee termijnen, waarbij een uitzondering werd gemaakt voor president Tito. Het recht van afscheiding werd opnieuw in de grondwet opgenomen, nu toegekend aan de volken, de etnische groeperingen.

Tijdens het achtste congres van de Communistische Liga van Joegoslavië in 1964 leed het joegoslavisme, zes jaar eerder nog het positieve hoofdthema van het voorgaande congres, een nederlaag waarvan het niet zou herstellen.⁵³ Tito veroordeelde het joegoslavisme op die bijeenkomst als een vorm van 'assimilatie en bureaucratisch centralisme, unitarisme en [Groot-Servische] hegemonie'.⁵⁴ En Kardelj drukte gewillig zijn voetsporen door de Joegoslavische natie te typeren als een creatie van 'de resten van het Groot-Servische nationalisme'. Het partijprogramma van 1964 sprak dan ook niet meer van joegoslavisme of een gemeenschappelijke Joegoslavische cultuur.⁵⁵ Eind 1965 verklaarde Kardelj op een bijeenkomst van tachtig leiders uit de federatie en de republieken dat de gedachte dat de etnische onderscheiden vanzelf zouden vervagen niet juist was gebleken. Integendeel, ze waren volgens hem juist sterker geworden. Volgens hem kon alleen een confederatie, met sterke autonomie voor de republieken, nog voorkomen dat Joegoslavië uiteenviel.⁵⁶

Voorafgaand aan het achtste congres in 1964 was de volgorde tussen de regionale congressen en het centrale partijcongres al omgedraaid. Voor die tijd nam het centrale congres bindende beslissingen, die door de regionale congressen moesten worden uitgevoerd. Vanaf 1963 trad daarin een duidelijke breuk op: na dat jaar kwamen eerst de congressen in de

51 Geciteerd in Hondius, *Community*, p. 242.

52 Kadujević, *View*, p. 64.

53 Vesna Pešić, 'The War for Ethnic Sates', Popov (ed.), *Road*, p. 20.

54 Tito geciteerd in Dušan T. Bataković, 'Collective and Human Rights: Opposing Views from

Former Yugoslavia', Baehr/Baudet/Werdmöller (eds.), *Rights*, p. 63.

55 Pavković, *Fragmentation*, p. 63.

56 Dušan Bilandžić, 'Termination and Aftermath of the War in Croatia', Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 87.

republieken en autonome gebieden bijeen en dan pas het centrale congres. Daardoor ontwikkelde het centrale congres zich meer en meer tot een marktplaats voor koehandel tussen de vertegenwoordigers van de regionale congressen.

De grondwet van 1963 en het partijcongres van 1964 werden gevolgd door een groot-schalige economische hervorming in 1965. Deze beleidswijziging leidde tot een reorganisatie van het bankwezen, dat tot dan toe vooral op het niveau van de *opštine* (de gemeenten) georganiseerd was geweest. Het was de bedoeling dat de nieuwe handels- en investeringsbanken door heel Joegoslavië transacties zouden verrichten. In de praktijk gingen zij echter vooral op het niveau van republieken functioneren, met een sterke oververtegenwoordiging in Belgrado. Het investeringsbeleid kwam voornamelijk bij deze banken te liggen in plaats van bij de centrale overheid. De overheid had niet langer controle over geldschepping en het risico van inflatie was ingebakken. De banken begonnen leningen te verstrekken aan favoriete bedrijven tegen zeer gunstige, feitelijk negatieve rentepercentages. Dit probleem werd nog vergroot doordat bedrijven die problemen ondervonden wegens de beperkingen van het bankverkeer elkaar over de republieksgrenzen heen geld gingen lenen, zonder tussenkomst van de banken, zodat ook daardoor de geldhoeveelheid toenam. De som van de uitstaande rekeningen van bedrijven bedroeg in 1970 al een kwart van het bruto nationaal product.⁵⁷ Tussen 1970 en 1979 zou de inflatie gemiddeld achttien procent per jaar bedragen, bijna tweemaal het mondiale gemiddelde.⁵⁸

Tijdens het negende partijcongres in 1969 werd vastgelegd dat in alle belangrijke partijcommissies volgens een bepaalde sleutel posten op etnische basis zouden worden verdeeld. Bovendien zou de partij nog sterker dan voorheen per republiek worden georganiseerd. Daarmee werd een Joegoslavische identiteit voor het partij kader definitief onvoordelig. Bezetting van elke federale post zou tijdelijk zijn. De achterban van politici lag onmiskenbaar in de republiek.

‘Joegoslavië als doel op zich’ ten grave gedragen

Ook andere delen van de Joegoslavische samenleving werden doortrokken van de sleutel van de etnische verdeling. Joegoslavië was de gemeenschappelijke ruif, waaruit ieder zijn deel moest krijgen. Zo ergens, dan blijkt hier dat Joegoslavië voor grote delen van de bevolking steeds meer middel in plaats van een doel in zichzelf was.⁵⁹

In bedrijven in etnisch gemengde gebieden werden banen verdeeld op grond van de sleutel van de etnische verdeling, maar ook bijvoorbeeld het verblijf in vakantiehuisjes van de bedrijven. Bedoeld als mechanisme om de spanning weg te nemen tussen de bevolkingsgroepen droeg de etnische verdeelsleutel daarentegen juist bij tot een fixatie op de onderlinge verhoudingen. Iedereen was voortdurend op zijn hoede om te bezien of zijn groep niet werd benadeeld.⁶⁰ En als die werd benadeeld, dan moest de ander groep eveneens schade ondervinden. Dat zou ook blijken uit de gevolgen van het ontslag van het hoofd van de geheime politie, Ranković.

De grondwet van 1963 en de aanval op Ranković leidden tot een belangrijke omkering in

57 Lampe, *Yugoslavia*, p. 309.

58 Lampe, *Yugoslavia*, p. 309.

59 Paul Shoup, ‘Titoism and the national question in Yugoslavia: a reassessment’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 62.

60 Vgl. Paul Shoup, ‘Titoism and the national question in Yugoslavia: a reassessment’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 61-62; Slapšak, *Joegoslavië*, p. 69; interview R. Dukić, 14/06/00.

de verhouding tussen de geheime dienst en de per republiek georganiseerde communistische partij. De SDB had niet, zoals zijn voorganger de UDBa, zeggenschap over partijbenoemingen in de republieken. De politieke leiders in alle republiek kregen nu juist zeggenschap over de republikeinse veiligheidsdienst. Ook was niet langer de toestemming van de veiligheidsdienst nodig voor een paspoort, wat sterk bijdroeg tot de uitstroom van honderdduizenden gastarbeiders naar West-Europa, waardoor het werkloosheidsprobleem in Joegoslavië eind jaren zestig in één klap leek te zijn opgelost.

De val van Ranković had in veel opzichten een bevrijdend effect op de Joegoslavische samenleving. In kranten en tijdschriften kwam ruimte voor oppositionele geluiden. Tito had er rekening mee gehouden dat er in Servië onrust zou ontstaan over het ontslag van Ranković, maar het bleef er kalm en, sterker nog, er kwamen liberalen aan de macht binnen de Servische partij. Zij waren bereid tot maatregelen als verregaande decentralisatie die de angst bij niet-Serven voor een Servische dominantie zouden wegnemen.⁶¹ Joegoslavië leek een lente te beleven zoals vrijwel tegelijkertijd Tsjecho-Slowakije ondervond onder Dubček. Bovendien kende de economie in 1968 een herstel. Joegoslavië ontwikkelde een consumptie-maatschappij en onderscheidde zich positief van andere Oost-Europese landen, die bekend stonden om hun brood- en vleesrijen.

In 1968 waren er, evenals elders in Europa, studentendemonstraties in Belgrado, die onder meer gericht waren tegen de rijkdom van partijfunctionarissen. De studenten eisten verder universitaire hervormingen en meer socialistisch idealisme in plaats van het afglijden naar een marktoriëntatie. Tito pareerde de studenteneisen met een mengeling van de stroopkwast en de stok. Hij verkondigde dat het ook zijn bedoeling was de economische hervormingen ten goede te laten komen aan de laagstbetaalden. Tegelijk liet hij hardhandig tegen de studenten optreden. Het werd duidelijk dat individuele vrijheid van een afwijkende mening tot op grote hoogte werd toegestaan – studenten mochten zich overgeven aan westerse jeugdervaringen als *sex 'n drugs 'n rock 'n roll* en kritische artikelen schrijven – maar oppositie die een georganiseerd karakter kreeg was en bleef uit den boze.⁶² Het communistische bewind voorkwam aldus het ontstaan van vormen van organisatie op een niveau tussen organen van de communistische staat en het individu. Als er al oppositie werd toegestaan, dan was dat slechts het geval binnen de partij en de staatsorganen.

7. Etnische problemen: Kosovo, Slovenië, Kroatië versus Servië rond 1970

Dat bleek bij het openbarsten van de nationaliteitenkwesties, zeker toen zich spoedig weer economische problemen voordeden en het vraagstuk van de verdeling van de welvaart opnieuw op de agenda kwam. De nationalistische uitingen manifesteerden zich het duidelijkst in Kosovo en Kroatië.

In Kosovo was niet alleen de economie er slecht aan toe: een grote grief van de Albanezen betrof het feit dat Serven en Montenegrijnen in die provincie meer dan de helft van de overheidsfuncties bekleedden, inclusief die bij de politie en de SDB. In het najaar van 1968 demonstreerden Albanezen in Kosovo voor verdergaande autonomie onder de leuze 'Kosovo republiek'. Dit wekte grote irritatie bij veel Serven en Montenegrijnen in Kosovo. Zij voelden zich bedreigd door de daar woonachtige Albanezen, en ook door verschuivingen in

61 Vesna Pešić, 'The War for Ethnic States', Popov (ed.), *Road*, pp. 24-25.

62 Vgl. Allcock, *Yugoslavia*, pp. 274-275.

de demografische verhoudingen. Die waren enerzijds het gevolg van het vertrek van Serven uit de provincie, en anderzijds van een geboortetal onder de Albanezen dat met een jaarlijkse aanwas van 32 per 1000 Albanezen in de jaren zeventig het hoogste van Europa was.⁶³

Verlening van de status van republiek hield, na de totstandkoming van de grondwet van 1963, de mogelijkheid van afscheiding in. Niet-Albanezen meenden dan ook dat achter de roep om de status van republiek het geheime verlangen naar onafhankelijkheid of aansluiting bij Albanië schuilging.

Net als bij de studentendemonstraties trad Belgrado het probleem tegemoet met een mengeling van geweld en toezeggingen. Demonstraties werden fel uiteengeslagen en de organisatoren ervan werden tot jarenlange gevangenisstraffen veroordeeld. Aan de andere kant werden overheidsfuncties op grote schaal opengesteld voor Albanezen en zij kregen voor het eerst een echte plaats in de vertegenwoordigende lichamen van zowel de federatie als van Servië. Het Albanees werd als eigen taal van de Albanezen erkend, ook in het onderwijs. Schoolboeken uit Albanië werden grootscheeps ingevoerd en de hoofdstad Priština kreeg een eigen universiteit. Het duurde niet lang of Serven begonnen op veel grotere schaal dan tot dan toe Kosovo te verlaten. Zij konden er nog moeilijk werk vinden en voelden zich er niet langer thuis. Deze exodus werd een steen des aanstoots voor de Serven, vooral voor degenen die verkozen niet te vertrekken. Kosovo zou zich daardoor steeds meer ontwikkelen tot het kruitvat van Joegoslavië.

Na Kosovo deden zich in 1969 spanningen voor tussen Slovenië en Belgrado. Aanleiding was het feit dat de federale overheid Slovenië had overgeslagen bij de verdeling van gelden van de Wereldbank voor de modernisering van het wegennet. Hoe brisant gevoelens van economische benadeling konden zijn, bleek doordat in Ljubljana dadelijk geluiden over afscheiding van Slovenië te horen vielen. Enerzijds door de belofte dat Slovenië bij volgende projecten voorrang zou krijgen en anderzijds door zware druk van Tito bonden de Slovenen in, maar ze vergaten deze ervaring zeker niet. Bovendien had dit conflict een tegenstelling teweeggebracht tussen Slovenië enerzijds en Kroatië en Macedonië anderzijds, waardoor deze drie republieken niet meer zo hecht als in voorgaande jaren als een liberaal blok op landelijk niveau opereerden.

De grootste uitbarsting van nationalisme had plaats in Kroatië. In 1967 zorgde een taalconflict daar voor de vlam in de pan. In 1954 was afgesproken dat een gezamenlijk Servo-Kroatisch woordenboek zou worden ontworpen. Toen in 1967 de eerste twee delen van het woordenboek werden gepubliceerd, bleek dat veel Kroatische woorden er niet in stonden of waren opgenomen met de aanduiding 'plaatselijk dialect'. In alle gevallen waarin twee schrijfwijzen mogelijk waren, was de Servische variant als de juiste opgenomen. Verontwaardigde Kroatische intellectuelen gaven een verklaring uit waarin zij eisten dat het Kroatisch voortaan als aparte taal zouden worden erkend, naast het Servisch, Sloveens en Macedonisch. Deze oorspronkelijk culturele beweging kreeg steeds meer een politiek karakter.

Er leefden in Kroatië bovendien tal van klachten dat deze republiek met export, gastarbeid en toerisme weliswaar veel geld verdiende, maar dat dit grotendeels door de staat en bedrijven in Belgrado werd toegeëigend, onder meer om de zuidelijke regio's te ontwikkelen. Deze klacht van de noordelijke republieken over de vergeefse pogingen om op hun kosten de rijkdom gelijkmatig te verdelen over het land zouden de volgende twee decennia nog vaak

---

63 Detrez, *Balkan*, p. 98.

worden gehoord. Een andere klacht was de ergernis dat, als de Kroaten maar even uit het gelid dreigden te raken, zij geïdentificeerd werden met de terreur van de *ustaše*.⁶⁴

Door de welwillende opstelling van de Kroatische communistische partij tegenover deze kritische geluiden, werd naar analogie van de Praagse Lente van 1968 gesproken van een Kroatische Lente. Net als in Tsjecho-Slowakije probeerde de leiding van de Kroatische communisten de politieke en economische commandostructuur te versoepelen. De steun vanuit de bevolking voor de nieuwe koers overweldigde de partijleiding in Zagreb zelf, maar dat was voor haar geen reden terug te keren op haar schreden, ondanks te verwachten problemen met de overkoepelende partijorganen in Belgrado.

Er vonden massale demonstraties plaats. Dertigduizend studenten en scholieren gingen in staking om de eisen van meer autonomie en zelfs onafhankelijkheid kracht bij te zetten. De aanvankelijk liberale beweging kreeg feller nationalistische trekken. De partijleiding in Kroatië werd voorbijgestreefd door de *Matica Hrvatska*. Deze Kroatische culturele organisatie had vanaf het midden van de negentiende eeuw het Kroatische zelfbewustzijn geschraagd, maar had in de eerste decennia van het communistische bewind een bijna verborgen bestaan geleid. Tienduizenden nieuwe leden schreven zich in. Er werden lastige vragen gesteld, zoals waarom bijna zestig procent van de politie in Zagreb uit Serven bestond, terwijl zij slechts vijftien procent van de inwoners uitmaakten.⁶⁵ Het recht op een eigen leger, een eigen munt en het lidmaatschap van de Verenigde Naties werden geclaimd en er klonken territoriale aanspraken op delen van Bosnië-Herzegovina. In augustus 1971 onthulde de Kroatische Studentenbond een gedenkplaat ter ere van Radić, door Tito nog aangeduid als 'koelak' (grote boer), aan de gevel van diens vroeger huis in Zagreb. In Metković werd zelfs een standbeeld voor hem opgericht.

Na verloop van tijd begonnen ook de Serven in Kroatië zich te roeren. De mildste eis van hun kant was nog dat de rechten van de Servische minderheid zouden worden vastgelegd in de Kroatische grondwet. Sommige Serven gingen verder en begonnen zich te bewapenen. Zij eisten het recht van afscheiding voor hun gebied en aansluiting daarvan bij Servië.

Op dat punt aangeland was afscheiding door Kroatië of een burgeroorlog niet langer denkbeeldig. Conservatieve communisten, ook uit Kroatië, probeerden Tito daarom over te halen het leger in te zetten in Kroatië. Het inmiddels tachtigjarige staatshoofd zag echter in dat hij met minder gewelddadig optreden kon volstaan omdat op dat moment Kroatië binnen Joegoslavië tamelijk geïsoleerd stond.

Tito besloot daarom eind 1971, begin 1972 tot een zuivering van de Kroatische Liga van Communisten van 'fascistisch-totalitaire tendenzen'. Tienduizenden mensen moesten de partij verlaten. De *Matica Hrvatska* werd verboden. Universiteiten en media ontkwamen niet aan de grote schoonmaak. Enkele duizenden, vooral intellectuelen, werden gedurende enige maanden zonder proces opgesloten. Na de zuivering van 1972 zou de nieuwe leiding van de communistische liga van Kroatië zich nooit meer los kunnen maken van de smet van de verplettering van de Kroatische Lente en van de indruk dat, als het erop aankwam, zij had te dansen naar de pijpen van Belgrado. De kortstondige Kroatische Lente werd gevolgd door een zeventien jaar durende Kroatische Stilte (1972-1989). Onder degenen die waren gearresteerd waren de directeur van Zagrebs Instituut voor de Geschiedenis van de Arbeiders-

64 Voor de voorstelling van Kroatië als 'genocidatie', zie bijv. Mønnesland, *Land*, p. 281.

65 Glenny, *Balkans*, p. 591.

beweging, Franjo Tudjman, alsmede Stipe Mesić en verscheidene anderen wier namen in 1990 zouden opduiken in het centrum van de Kroatische politiek.

Zowel de ingreep zelf als de gelijkstelling van Kroatische hervormingsverlangens met het *Ustaša*-verleden zette kwaad bloed in Kroatië, vooral tegen de Serven. Dat Tito vervolgens aan Kroatië toestond de helft van zijn inkomsten uit de toeristenindustrie en een kwart van de door deze republiek verdiende deviezen te behouden, was een aangename, maar onvoldoende goedmaker. In zekere zin verergerde deze concessie zelfs de economische en politieke problemen van Joegoslavië. Deze concessie was namelijk vervolgens op haar beurt een bron voor groeiende klachten uit het Zuiden over de ongelijke verdeling van de nationale welvaart. En in het Noorden versterkte zij de gedachte dat economische vooruitgang bevochten moest worden op het communisme door het etnisch nationalisme. Ook de Kroatische Serven bleven een bittere ervaring rijker achter. De Amerikaanse journalist van Servische afkomst Duško Doder werd in 1974 door een Serf in Kordun verteld: '[W]ij zullen ons nooit meer laten verrassen. Nu staat er ten minste een bijl achter iedere deur.'⁶⁶

De nationalistische krachten onderdrukt

Het was duidelijk dat Tito er geenszins in was geslaagd de angel uit het nationaliteitsvraagstuk te halen, in het bijzonder niet uit de lastigste spanning, die ook het eerste Joegoslavië al had beheerst: die tussen het Servische streven naar centralisme en het Kroatische verlangen naar op zijn minst autonomie. Tito had dan ook niet zozeer een systeem van onderlinge tolerantie tussen de diverse etnische groepen aangekweekt, maar hij had als een nieuw-Habsburgse vorst met zijn verdeel-en-heers-politiek de groepen tegen elkaar uitgespeeld. De status van een bevolkingsgroep werd verhoogd of verlaagd naar gelang Tito dat nodig vond voor de interne stabiliteit. Vaak werd een actie van overheidswege tegen de ene groep gevolgd door het optreden tegen een andere. Er was een verwachtingspatroon onder de bevolking ontstaan waarbij een slag voor het ene volksdeel noodzakelijk gevolgd moest worden door een nadelige bejegening voor een andere groep.

Zo ook begin jaren zeventig. In een poging de etnische balans te herstellen werden in de maanden die volgden op de onderdrukking van de Kroatische Lente de meeste andere republikeinse en provinciale communistenliga's eveneens gezuiverd. Onder hen bevonden zich de hervormingsgezinde Servische leiders en zesduizend van hun aanhangers.

De zuiveringen waren een fatale klap voor de kans op hervormingen vanuit de communistische partij zelf, en de gevolgen ervan voor de verdere geschiedenis van Joegoslavië kunnen moeilijk worden overschat. De Communistische Liga was ontdaan van de hervormingsgezinde krachten. De liberale oppositie die het nationalisme had omhelsd, zou grotendeels het liberalisme laten varen en slechts het nationalisme behouden, maar die ontwikkeling zou pas aan het eind van de jaren tachtig openlijk naar buiten komen. Voorlopig was alleen zichtbaar dat binnen de communistische partij een steeds verdergaande verstarring en vermolming optraden. De partij was voorgoed ontdaan van haar idealen. Op de jeugd oefende de partij steeds minder aantrekkingskracht uit.⁶⁷

Als surrogaat voor liberale hervormingen besloten Tito en Kardelj nog verder voort te gaan op het pad van machtsverschuiving naar de regio's. Zij wilden het regionalisme stevig verankeren in een nieuwe constitutie. In maart 1970 had Tito al vastgesteld dat:

66 Doder, 'Yugoslavia', p. 13.

67 Cohen, *Bonds*, pp. 48-49.

... er vandaag de dag niet alleen groeiende verlangens naar grotere autonomie zijn, maar dat de republieken feitelijk ook onafhankelijke republieken willen worden, zich politiek willen afscheiden van de Federatie (...). Als iemand het mij nu zou vragen, zou het moeilijk voor mij zijn om te zeggen dat we een echte federatie hebben. Dit lijkt al een confederatie ...⁶⁸

In een brief van 9 december 1970 aan het federale parlement beklemtoonde Tito de noodzaak van een nieuwe grondwet. Daarin zou door grotere autonomie op het niveau van de republieken het hoofd kunnen worden geboden aan spanningen die ontstonden door de uiteenlopende economische ontwikkelingen. De volgende dag besloot het parlement een commissie belast met het ontwerpen van een nieuwe constitutie in het leven te roepen onder voorzitterschap van Kardelj, en met als leden de voorzitters van de parlementen van de republieken en de autonome gebieden. De richting waarin de nieuwe grondwet zou gaan, liet zich niet moeilijk raden.

De grondwet van 1974: Kosovo en Vojvodina tegelijkertijd wel en niet onafhankelijk

In 1974 kwam de nieuwe grondwet gereed. Deze was met 406 artikelen en ruim 350 bladzijden de omvangrijkste ter wereld en bevatte ingewikkelde bepalingen over de verhoudingen tussen de federatie en de republieken die herhaaldelijk aanleiding zouden zijn voor haarkloverijen.

De essentie van de grondwet was dat bestuurlijke bevoegdheden zodanig werden gedecentraliseerd dat het moeilijk werd het land nog vanaf het federale niveau te besturen. Naast de zes republieken – Slovenië, Kroatië, Servië, Bosnië-Herzegovina, Montenegro en Macedonië – vermeldde de constitutie de autonome provincies Kosovo en Vojvodina, die binnen Servië gelegen waren. Deze twee provincies kregen nu dezelfde status als de andere republieken, terwijl ze tegelijk onderdeel bleven uitmaken van Servië, een ongerijmdheid die grote consequenties zou hebben.

Er was één belangrijke uitzondering op deze gelijkstelling. Elk van de republieken heette gebaseerd te zijn op de volkssoevereiniteit, wat een recht op afscheiding impliceerde. Aan de twee autonome provincies werd dit recht echter onthouden, een concessie aan Servië.

Om te voorkomen dat het land uiteen zou vallen, werd in de nieuwe constitutie vastgelegd dat wijzigingen van de grondwet de instemming nodig hadden van alle zes de republieken en de twee autonome provincies Kosovo en Vojvodina. De beslissing daartoe zou moeten komen van het collectieve staatspresidium, dat krachtens deze constitutie totstandkwam. Dit orgaan telde uiteindelijk acht leden, één voor elke republiek en autonome provincie. Het voorzitterschap zou elk jaar volgens een tevoren vastgestelde orde wisselen. Hetzelfde beginsel was van toepassing op het centraal comité van de communistische partij. Ten slotte was er het Comité ter bescherming van de Constitutionele Orde, dat in 1975 in het leven werd geroepen en waarvan de ministers van Binnenlandse zaken en Defensie deel uitmaakten. Deze drie lichamen moesten volgens een systeem van *checks and balances* de continuïteit van de Joegoslavische staat en de communistische maatschappij garanderen na het overlijden van Tito.

Slechts het buitenlands beleid, defensie en de buitenlandse handelspolitiek bleven grotendeels op het nationale niveau. Besluiten in economische aangelegenheden vereisten unanimi-

68 Tito geciteerd in Dušan T. Bataković, 'Collective and Human Rights: Opposing Views from

Former Yugoslavia', Baehr/Baudet/Werdmöller (eds.), *Rights*, p. 65.

teit in het presidium. In de meeste andere zaken was besluit bij meerderheid voldoende, maar elke republiek of autonome provincie kon via haar vertegenwoordiger een veto uitspreken over federale besluiten. Kosovo en Vojvodina konden dus besluitvorming van Servië blokkeren, waarvan zij zelf deel uitmaakten. Zelfs voor het sluiten van een verdrag had de federale regering de instemming van alle republieken nodig. De republieken zelf mochten voortaan buitenlandse contacten onderhouden via de coördinatiecomités voor buitenlandse betrekkingen, die vanaf 1970 waren ontstaan uit de republikeinse Kamers van Koophandel.

Op economisch gebied werden de problemen door de nieuwe grondwet nog vergroot doordat werd toegegeven aan de Kroatische eis dat het banksysteem, dat nog steeds een sterke concentratie in Belgrado kende, volledig zou worden gedecentraliseerd. Het directe gevolg hiervan was dat de kapitaalsstromen tussen de afzonderlijke republieken zouden dalen tot een niveau van één à twee procent van het totale Joegoslavische kapitaal.⁶⁹

Bedoeld als vlucht naar voren na de Kroatische Lente werd de constitutie van 1974 een vlucht in het duister. Zij bood een recept voor moeizame besluitvorming, compromissen op het laagst denkbare niveau en uiteindelijk een volledige impasse. De situatie werd voorlopig nog gered doordat de charismatische Tito door de grondwet tot president voor het leven werd aangewezen. Na zijn dood zou het collectieve staatspresidium moeten werken krachtens een grondwet die in beginsel van Joegoslavië een ‘semi-confederatie van semi-soevereine republieken’ had gemaakt.⁷⁰

Kon er behalve Tito en het staatspresidium in deze situatie nog een arbiter zijn tussen de republieken? Er waren twee andere belangrijke machtscentra: de communistische partij en het leger. Het was niet voor niets dat de leidende rol van de partij na aanvaarding van de grondwet van 1974 opnieuw werd benadrukt. De partij moest het bindende element vormen in een staat waarin de republieken en de autonome provincies vrijwel op voet van gelijkheid en ongebonden door de federale organen met elkaar omgingen. Het beginsel van het democratisch centralisme werd opnieuw ingevoerd en Joegoslavië-kenner Allcock deinst er daarom niet voor terug om de ogenschijnlijk liberalisering na de grondwet van 1974 als feitelijk Stalinistische hervorming te betitelen.⁷¹ Anderen hanteren voor de situatie die na 1974 ontstond de term ‘polycentrisch étatisme’.⁷² De partij kreeg bovendien weer de bevoegdheid kandidaten voor overheidsfuncties te balloteren. Daardoor veranderde de samenstelling van de elites in Joegoslavië in de jaren na 1974 sterk. De technocraten die er een plaats in hadden gekregen als gevolg van het arbeiderszelfbestuur werden verdrongen door beroepspolitici. Deze politici namen vooral de rol aan van exegeten van de zeer ingewikkelde papieren regelingen die voortvloeiden uit de omvangrijkste grondwet ter wereld. Ook deze opnieuw zwaar aangezette rol van de partij, die nauwelijks ruimte liet voor andere organisaties, voorkwam dat zich in de Joegoslavische samenleving een organisatorisch liberaal alternatief kon ontwikkelen dat in de jaren tachtig het opkomend nationalisme had kunnen tegengaan.⁷³

Het zou voor de communistische partij echter moeilijk zijn een bindende rol te vervullen,

69 Ilija Ika Todorović, ‘Regional Economic Nationalism in the Former Yugoslavia’, in: Thomas/Friman (eds.), *Conflict*, pp. 174-175.

70 Pavković, *Fragmentation*, p. 70. Zie ook interview S. Stojanović, 03/08/01.

71 Allcock, *Yugoslavia*, p. 92. Vgl. Djilas, ‘Profile’, p. 85.

72 Pedrag Simić, ‘Civil war in Yugoslavia. The roots of disintegration’, Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 83 en 85.

73 Vgl. Woodward, *Tragedy*, p. 77.

bijvoorbeeld omdat daarin de Serven en Montenegrijnen oververtegenwoordigd waren. Tegelijkertijd deed zich de decentralisatie ook binnen de Communistische Liga van Joegoslavië zelf voelen. De leden van het centrale comité werden bijvoorbeeld gekozen op de regionale congressen. De combinatie van functietoedeling en regionalisme leidde ertoe dat er in elke republiek en provincie bestuurlijke imperia ontstonden die zich niets wilden laten gezeggen vanaf het nationale niveau. Regionale bestuurders hoefden zich niet langer verantwoordelijk te voelen voor het bovenregionale niveau. Zij werden in hun streven naar autarkie gesteund door de hoofden van lokale en regionale ondernemingen, die protectie verlangden tegen de concurrentie uit andere delen van het land. Tussen de politieke bestuurders en de directeuren van staatsbedrijven ontstonden incestueuze relaties. Het gevolg van dit alles was een verdwijnen van politiek fatsoen en het opkomen van een massale zucht naar persoonlijk gewin onder partijfunctionarissen, die als een soort leenheren opereerden. De communistische partij werd steeds minder een politiek orgaan en steeds meer een carrièrekanaal, ook voor personen met minder scrupules. Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw begon door dit alles de corruptie in Joegoslavië welig te tieren, af en toe naar buiten tredend in de vorm van spraakmakende schandalen.⁷⁴

Er bleef, naast Tito en het collectieve staatspresidium, slechts één instituut over dat werkelijk nationaal heette te zijn: het Joegoslavische Volksleger, de JNA. Het was de vraag hoe dat zich zou opstellen wanneer er na de dood van Tito geen andere scheidsrechter meer over was.

---

⁷⁴ Vgl. Meier, *Jugosalwien*, pp. 77-78; Michiel-
sen, 'Joegoslavië', p. 224.

HOOFDSTUK 3

Het tijdperk na Tito

In the wake of the disintegration of the Yugoslav federation (. . .) the attempt to provide an explanation has dwelt quite disproportionately upon the factor of ethnic diversity. Nevertheless, I contend that no explanation which does not place at its heart economic factors deserves to be taken seriously.¹

1. Inleiding

Tito overleed op de respectabele leeftijd van bijna 88 jaar. Voor een mens is dat een mooie leeftijd, voor het land waaraan hij leiding gaf, is het echter moeilijk vast te stellen of zijn dood te vroeg dan wel te laat kwam. Tito leek enerzijds de enige politicus in Joegoslavië te zijn die op grond van verdiensten en charisma als bovennationaal gold. Aan de andere kant had zijn leiderschap al te lang fundamentele oplossingen voor de politiek en de economie in de weg gestaan. De leuze ‘*Posle Tita – Tito!*’ (Na Tito – Tito!) na zijn dood was een getuigenis van armoede. Zoals vrijwel elke dictator had Tito verzuimd een kroonprins na te laten.

In 1980 zei Tito kort vóór zijn overlijden tegen de voormalige Amerikaanse *undersecretary of State* W. Averell Harriman: ‘Toen ik aan de macht kwam, als de leider van de Partizanen, had ik het hele land achter me. Dit zal nooit meer gebeuren. Ik kon zo’n macht uitoefenen wegens de oorlog. Het is totaal onmogelijk voor mij om één enkele opvolger aan te wijzen. Uiteindelijk is er geen manier om dit land te beschermen tegen zijn eigen verdeeldheid.’²

Na Tito bleef alleen het collectief presidium van de Joegoslavische federatie achter, dat met zijn roterende voorzitterschap zelfs niet in de buurt zou komen van het charisma van Tito. In de schaduw van Tito waren de leden van het presidium anonieme figuren gebleven. Zij werden zelfs de risee tijdens bioscoopjournaals, wanneer het publiek bij hun verschijning op het doek luidkeels giste welke schim er nu weer over het linnen schreed. De legitimering van het Joegoslavische leiderschap die was uitgemond in de cultus rond Tito was bovendien sterk gebaseerd geweest op de ervaringen van de jaren veertig: de partizanenstrijd en de breuk met Stalin. Voor jongere generaties waren die ervaringen steeds minder relevant. Juist het feit dat de legitimering van het communistische regime in Joegoslavië aanvankelijk groter was geweest dan elders in Midden- en Oost-Europa, en dat deze zo sterk was gebaseerd op het charismatisch leiderschap van Tito, maakte continuering van het centrale gezag zo moeilijk.³

1 Allcock, *Yugoslavia*, p. 89.

p. 108.

2 Tito’s woorden, zoals herinnerd door mevrouw Pamela Harriman en geciteerd in Cohen, *Hearts*,

3 Vgl. Allcock, *Yugoslavia*, p. 421.

De opvolgers van Tito slaagden er evenmin als hij in de problemen die zich al in de laatste jaren van zijn leven hadden aangekondigd, zoals de moeizame werking van de grondwet van 1974 en de economische problemen, structureel op te lossen. Zoals de latere Servische president Slobodan Milošević het zou beschrijven: ‘Zelfs vóór zijn dood werkte het systeem niet, Tito functioneerde. Na zijn dood werkte niets en niemand is in staat gebleken om ook maar over iets overeenstemming te bereiken.’⁴

Misschien was dat ook te veel gevraagd van een partij waaruit de hervormingsgezinde leden waren verwijderd en waaruit door de herinvoering van het democratisch centralisme en ballotagestelsels de creativiteit was verdwenen. De partij sprak jongeren steeds minder aan en stond meer en meer symbool voor impasses, stagnatie en vervolgens zelfs achteruitgang. Slechts de Sovjetinvasie in Afghanistan zorgde nog voor een opleving van het ledental onder studenten, waardoor de partij in 1982 zijn top bereikte met een ledental van 2,2 miljoen. Daarna daalde het tot anderhalf miljoen leden in 1989. In het midden van de jaren tachtig zei de helft van de jongeren geen lid te willen worden, in Kroatië was zeventig procent die mening toegedaan en in Slovenië zelfs 88 procent.⁵

Ook internationaal had het bewind al vóór Tito's overlijden aan allure verloren. De verankering van de internationale positie van Joegoslavië in de Beweging van Niet-Gebonden Landen was in de jaren zeventig aan erosie onderhevig geweest doordat deze organisatie onder aanvoering van Cuba steeds meer naar het communistische kamp tendeerde. China was al aan het begin van de jaren zeventig een détente begonnen met het Westen en na 1980 kon de ronkende retoriek van de republikeinse president Ronald Reagan tegen het ‘Rijk van het Kwaad’ niet verhullen dat de relaties tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie sterk verbeterden. Dat laatste was van grote betekenis voor de interne verhoudingen van Joegoslavië. Zoals het eerste Joegoslavië mede bijeengebracht en -gehouden was door de angst voor territoriale aanspraken, in het bijzonder van Italië en – later – Duitsland, zo had de dreiging van een inval door de Sovjet-Unie de interne spanningen in het tweede Joegoslavië helpen onderdrukken. Een belangrijke reden om in de Kroatische Lente in te grijpen was voor Tito geweest dat de Russische partijleider Breznev de niet geheel belangeloze hulp van de Sovjet-Unie had aangeboden om de kwestie op te lossen. In een toespraak na afloop van die crisis had Tito arbeiders in Zagreb gewaarschuwd dat als de Joegoslaven geen orde konden bewaren in eigen huis, ‘iemand anders’ dat voor hen zou doen.⁶ Aan de arbeiders van Zagreb hoefde Tito niet uit te leggen wie hij daarmee bedoelde.

Dat het land na de dood van Tito niet dadelijk uiteenviel, zoals door velen was voorspeld, had twee oorzaken. In de eerste plaats was de dreiging van een Sovjetinval nog niet geheel afwezig.⁷ Kort vóórdat Tito overleed had de inval van de Sovjet-Unie in Afghanistan bewezen dat Moskou nog steeds niet aarzelde om communistische regimes gewapenderhand de les te lezen. Tegelijkertijd werd Afghanistan het Vietnam van de Sovjet-Unie: Het toonde de gebreken aan van de Sovjetstrijdkrachten in een guerrillaoorlog. Niet alleen dwong de ervaring van Afghanistan de leiders in Moskou het systeem in eigen land opnieuw te overdenken, het verloop van de oorlog in Afghanistan had ook een gevolg voor Joegoslavië: het maakte een actie tegen Joegoslavië steeds onwaarschijnlijker. De tweede reden dat Joego-

4 Cohen, *Bonds*, p. 53.

5 Lampe, *Yugoslavia*, pp. 336-337.

6 Magaš, *Destruction*, p. 81.

7 Vgl. Paul Shoup, ‘Titoism and the national

question in Yugoslavia: a reassessment’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 55-56.

slavië niet dadelijk uiteenviel was dat het land nog drijvend werd gehouden door kapitaal uit het Westen. Die economische hulp was echter sterk afhankelijk van de eerste factor: de mate waarin de Sovjet-Unie als dreiging werd ervaren.

Binnen Joegoslavië ontstond na de dood van Tito niet dadelijk oppositie. Zoals in het voorgaande betoogd, had het Joegoslavische communistische systeem zeer weinig ruimte gelaten voor de ontwikkeling van organisaties die uitgangspunten zouden kunnen zijn voor oppositie. Voorzover er in de jaren tachtig meer organisaties kwamen, hadden die meestal geen nationaal, maar een regionaal karakter, ook al was dat niet zo bedoeld. Het was bijvoorbeeld typerend dat het Belgrado Comité voor de Vrijheid van Gedachte en Meningsuiting begin jaren tachtig buiten Servië geen leden wist aan te trekken.⁸

Bovendien waren de machtsinstrumenten van het communistische bewind nog intact: de partij die een strakke discipline handhaafde, de geheime dienst SDB en het federale leger JNA. Deze factoren hielden Joegoslavië begin jaren tachtig nog op de been, maar de vraag was: voor hoe lang?

2. Nieuwe etnische spanningen in Kosovo

De consequenties van de grondwet van 1974 maakten een federaal bestuur door het collectieve staatspresidium, dat het na mei 1980 moest stellen zonder een arbiter als Tito, vrijwel onmogelijk. De republieken zochten naar maximale manoeuvreerruimte voor zichzelf.

Voor Servië was het moeilijk te verteren dat het in zijn autonome provincies vrijwel vleugellam was. Dat gold het sterkst voor Kosovo, waar in 1981 78 procent en tien jaar later 90 procent van de bevolking uit Albanezen bestond en de rest voornamelijk uit Serven. De Albanezen in Kosovo hadden in de grondwet van 1974 de eerste stap op weg naar een etnisch zuivere staat gezien.⁹

Al in 1981 traden de Servische autoriteiten in Kosovo, gesteund door Albanese communisten, met de inzet van dertigduizend man speciale politie op tegen de Albanezen toen dezen protesteerden, aanvankelijk vooral tegen de slechte economische situatie. Volgens de niet altijd eensluidende officiële bronnen was er sprake van ongeveer tien doden; Albanezen noemden cijfers van honderden en zelfs meer dan duizend slachtoffers. De partijtop van Kosovo werd gezuiverd, docenten en studenten werden van de universiteit van de hoofdstad Priština verwijderd. Deze confrontatie leidde de volgende jaren tot steeds meer verhitte gemoederen in Kosovo zelf, waar de Albanezen deze vorm van repressie moeilijk konden vergeten. Dat kwam mede doordat de veroordelingen op grond van gekunstelde aantijgingen tegen in totaal 6400 aanstichters en deelnemers van de demonstraties nog vijf jaar doorgingen. Tussen 1981 en 1989 werden bijna zeshonderdduizend Albanezen gearresteerd of ondervraagd; dat was maar liefst de helft van de volwassen bevolking.¹⁰ Ondanks het harde optreden tegen de Albanezen bleven Serven wegtrekken uit Kosovo: honderdduizend tussen 1980 en 1987. Zij deden dit voornamelijk om economische redenen en deels om de pesterijen van Albanezen – zoals het leksteken van banden en in brand zetten van bezittingen – te ontwijken.

Niet alleen de Serven in Kosovo maar ook die daarbuiten ergerden zich aan de aan-

8 Magaš, *Destruction*, p. 70.

9 Dušan T. Bataković, 'Collective and Human Rights: Opposing Views from Former Yugoslavia',

Baehr/Baudet/Werdmöller (eds.), *Rights*, pp. 67 en 69.

10 Thompson, *House*, p. 128.

matiging van de Albanezen, waardoor de verhitheid onder de Serven in Kosovo oversloeg naar andere republieken. Daar beschouwden niet-Serven de Servische repressie in Kosovo dan ook als een teken aan de wand. In Belgrado zagen inderdaad steeds meer Servische politici, intellectuelen en journalisten de voortschrijdende decentralisatie van de staat Joegoslavië met lede ogen aan, omdat dat proces wel ten koste moest gaan van de ongeveer drie miljoen Serven die buiten de republiek Servië woonden. Toen in 1983 het voormalige hoofd van de geheime politie Ranković overleed, die steeds een krachtige Joegoslavische eenheid en een harde aanpak van de Kosovo-Albanezen had voorgestaan, werd dit aanleiding voor een getuigenis tegen de decentralisatie. Naar schatting honderdduizend Serven woonden zijn begrafenis bij.

3. It's the economy, stupid

Intussen zette een neergang van de Joegoslavische economie de staatkundige verhoudingen in het land op scherp. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, was een belangrijk deel van de economische welvaart van het naoorlogse Joegoslavië te danken geweest aan financiële injecties uit het Westen, dat graag zag dat Joegoslavië zijn positie als tamelijk onafhankelijke staat ten opzichte van het communistische blok voortzette.

Ook het toerisme naar het gastvrije en relatief open Joegoslavië zorgde voor een stroom deviezen. Tussen 1959 en 1967 was het aantal buitenlandse toeristen dat Joegoslavië bezocht, gegroeid van een half miljoen naar 3,6 miljoen en de door hen binnengebrachte deviezen van 4,5 naar 133 miljoen dollar.¹¹ Nog meer deviezen waren sindsdien binnengestroomd, dankzij de Joegoslavische gastarbeiders in West-Europa. Rond 1970 waren dat er maar liefst 800.000, meer dan tien procent van het binnenlandse arbeidsleger.¹² In 1971 zonden deze gastarbeiders voor 852 miljoen dollar naar huis ofwel een som gelijk aan 59 procent van het tekort van 1438 miljoen dollar op de handelsbalans.¹³

Na de internationale oliecrisis van 1973 werden de Joegoslavische gastarbeiders echter op grote schaal ontslagen en keerden zij gedeeltelijk terug naar Joegoslavië. De liquiditeitsproblemen die daardoor in Joegoslavië zelf ontstonden, dwongen bedrijven herhaaldelijk voor langere tijd werknemers naar huis te sturen, terwijl tegelijkertijd de kosten van levensonderhoud stegen. Joegoslavië werd ook anderszins buitengewoon hard getroffen door de oliecrisis van 1973. Hoewel het land veel energie opwekte met behulp van waterkracht, was het voor veertig procent van zijn intensieve energiegebruik afhankelijk van het buitenland, voornamelijk in de vorm van olie. De reactie op deze eerste energiecrisis bestond uit het afsluiten van nog meer leningen in het buitenland. Deze financiële steun uit het buitenland verdoezelde intussen een aantal fundamentele tekortkomingen van de Joegoslavische economie: een gebrek aan efficiency en aanpassingsvermogen, een gebrek aan technologische innovatie, een lage arbeidsproductiviteit, grote werkloosheid en hoge buitenlandse schulden. In 1978 bedroeg de werkloosheid al 13,6 procent.¹⁴ Tussen 1970 en 1979 was het bruto nationaal product weliswaar jaarlijks met gemiddeld 5,1 procent gestegen, maar die groei was voornamelijk mogelijk geweest door buitenlands kapitaal. In die zelfde periode groeiden de schulden namelijk jaarlijks met twintig procent.¹⁵ In 1980 bedroeg de Joegoslavische

11 Allcock, *Yugoslavia*, p. 82.

12 Allcock, *Yugoslavia*, p. 165; Glenny, *Balkans*, p. 589; Lampe, *Yugoslavia*, p. 329.

13 Allcock, *Yugoslavia*, p. 94.

14 Lampe, *Yugoslavia*, p. 311.

15 Lampe, *Yugoslavia*, p. 315.

staatsschuld vijftien miljard dollar en werd een kwart van alle inkomsten uit het buitenland besteed aan rentebetalingen op die schuld.

De tweede oliecrisis, in 1979, sloeg de Joegoslavische economie echt uit het lood. In 1980 maakten gastarbeiders intussen al wel 1902 miljoen dollar over naar hun geboorteland, ruim tweemaal zoveel als tien jaar eerder, maar dat was intussen nog maar gelijk aan 31 procent van het tekort op de handelsbalans, dat was gegroeid tot 6086 miljoen dollar.¹⁶ De staatsschuld zou spoedig stijgen naar twintig miljard dollar. Tussen 1979 en 1985 werd de waarde van de dinar gedecimeerd. De subsidies op voedsel werden in 1982 opgeheven en een jaar later stegen de prijzen van brandstof, voedsel en vervoer met eenderde. De import van alle goederen die niet noodzakelijk waren voor de eigen productie werd stopgezet.

Door de decentralisatie van de bevoegdheden op politiek en economisch terrein als gevolg van de grondwet van 1974 ontwikkelden de republieken zich steeds meer tot autarkische eenheden binnen Joegoslavië. De leiders in de republieken konden zelfstandig een groot aantal fiscale en monetaire maatregelen nemen. Doordat het communistische leiderschap in de republieken afhankelijk was van de steun van de eigen bevolking had zij vaak economisch onrendabele bedrijven overeind gehouden, zelfs als elders in Joegoslavië in zo'n bedrijfstak efficiënter geproduceerd werd. De werkgelegenheid was op die manier kunstmatig hoog gehouden.

Omdat zij zich niet verantwoordelijk voelden voor de nationale ontwikkeling, hadden de afzonderlijke republieken, die de mogelijkheid hadden zelf geld te scheppen en te lenen, bijgedragen tot de groeiende schuldenlast van het land. Die schuldenlast was nog verergerd door de lage binnenlandse spaarquote van de Joegoslavische samenleving: het was de prijs die het land betaalde voor de sterke ontwikkeling van de consumptie in vergelijking met andere Oost-Europese landen. De zelfstandigheid van de republieken bij het aangaan van buitenlandse leningen was zo groot dat de federale regering zich in 1981 genoodzaakt zag buitenlandse instellingen de omvang van de totale buitenlandse schuld van Joegoslavië te laten vaststellen.

Toen eind jaren zeventig de kapitaalrente snel steeg, kwam Joegoslavië in grote problemen. In 1982 was het land niet langer in staat aan zijn buitenlandse financiële verplichtingen te voldoen en moesten het Internationale Monetaire Fonds (IMF), de Wereldbank en de *Bank for International Settlements* te hulp schieten. Het evenwicht op de betalingsbalans werd toen hersteld. Het IMF was echter pas tot actie overgegaan nadat de Amerikaanse *Deputy Secretary of State*, Eagleburger, een consortium van particuliere banken onder de naam 'the Friends of Yugoslavia' bereid had gevonden twee miljard dollar aan Joegoslavië te lenen. Op dat moment kon Joegoslavië bij de Verenigde Staten nog steeds op een speciale behandeling rekenen.

Ondanks het reddingspakket van het IMF bleef de economische groei afnemen. In de jaren tachtig bedroeg de gemiddelde jaarlijkse groei van het nationaal inkomen van het land dat eens tot de snelste groeiers ter wereld had behoord nog maar een half procent, het laagste percentage in heel Europa.¹⁷ De levensstandaard daalde drastisch. Het gemiddelde inkomen

¹⁶ Allcock, *Yugoslavia*, p. 94.

¹⁷ V. Bojičić, 'The Disintegration of Yugoslavia: Causes and Consequences of Dynamic Inefficiency

in *Semi-command Economies*', Dyker/Vejvoda, *Yugoslavia*, p. 34.

in 1988 was nog maar zeventig procent van wat het in 1978 was geweest.¹⁸ De werkloosheid steeg enorm. In het relatief welvarende Slovenië bedroeg deze in 1990 acht procent, in Servië in 1991 het dubbele, en in Kosovo toen bijna veertig procent. De werkloosheidsvoorzieningen waren nooit goed geweest en zij waren door de sterke inflatie nog ernstig verslechterd.¹⁹ Tussen 1978 en 1989 groeide het aantal mensen onder de armoedegrens van 3,4 naar 5,4 miljoen, ofwel van 17,2 naar 23,6 procent van de bevolking.²⁰ Er was sprake van een duizelingwekkende inflatie, die in december 1989 op jaarbasis maar liefst 2500 procent bedroeg.

Intussen bleven de economische verschillen tussen zowel de noordelijke en zuidelijke republieken als tussen de steden en het platteland groeien. Economische hervormingen waren hard nodig, maar daarvoor ontbrak op het federale niveau een werkbaar mechanisme. Niet alleen de constitutionele bepalingen, maar juist ook de verschillen tussen achterblijvende en voorlopende regio's maakten het moeilijk een gemeenschappelijk economisch beleid te ontwikkelen. De meer gevorderde economieën, als die van Slovenië, waren voorstander van decentralisatie en marktwerking; de achterblijvende economieën van Macedonië, Montenegro en Bosnië-Herzegovina wilden juist centralisatie en herverdeling van de inkomens. De onwil om nog langer inkomsten over te hevelen naar de minder ontwikkelde regio's van Joegoslavië zou ten slotte een van de redenen voor afscheiding zijn van Slovenië en Kroatië, begin jaren negentig.

Bovendien zouden alle republieken, met uitzondering van Servië, achter een vergroting van het federale gezag, terecht of onterecht, dadelijk het gevaar zien loeren van Groot-Servische aanspraken. Daar was begin jaren zestig het Joegoslavisme al op stuk gelopen en de ontwikkelingen in de jaren tachtig zouden bepaald geen aanleiding geven om daar anders over te gaan denken.

4. Gevolgen van het einde van de Koude Oorlog

Het wankel evenwicht zoals dat ontstond in het Joegoslavië van de jaren tachtig, kwam nog extra onder druk te staan door het eind van de Koude Oorlog aan het eind van de jaren tachtig.

Nog in het voorjaar van 1984 had de Amerikaanse president Reagan een *National Security Decision Directive* doen uitgaan waarin een onafhankelijk, economisch en militair sterk en stabiel Joegoslavië een wezenlijk belang van het Westen werd genoemd. In deze richtlijn werd Joegoslavië een belangrijke hinderpaal genoemd voor de expansie en hegemonie van de Sovjet-Unie en ten voorbeeld gesteld aan andere Oost-Europese landen voor wat betreft de voordelen die een onafhankelijker opstelling ten opzichte van Moskou en nauwere betrekkingen met het Westen zouden opleveren.²¹ Door de verbetering in de betrekkingen tussen Oost en West na 1985, het jaar waarin Gorbatsjov aantrad, verloor het Westen echter veel van zijn eerdere belangstelling voor Joegoslavië, hetgeen tot uiting kwam in een ver-

18 D.A. Dyker, 'The Degeneration of the Yugoslav Communist Party as a Managing Elite – a Familiar East European Story?', Dyker/Vejvoda, *Yugoslavia*, p. 57. Vgl. Lampe, *Yugoslavia*, p. 317.

19 Allcock, *Yugoslavia*, pp. 192 en 194.

20 S. Radošević, 'The Collapse of Yugoslavia –

Between Chance and Necessity', Dyker/Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 72.

21 National Security Decision Directive 133, 14/03/84, <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/23-2222t.gif>, geraadpleegd 08/01/2001.

mindering van de geldstroom. Het Westen verlegde zijn interesse – en zijn geldstromen – naar Hongarije, Polen en Tsjecho-Slowakije, landen die meer succes leken te hebben met de overgang naar een vrije-markteconomie en naar een democratisch systeem.

Joegoslavië, dat altijd een meer open karakter had gekend dan de andere Oost-Europese communistische landen, begon nu de wet van de remmende voorsprong te voelen. Bij een groot deel van de Joegoslavische elites en bevolking bestond een zekere zelfgenoegzaamheid over het verhoudingsgewijs gunstige niveau van menselijkheid van het regime, over de mate waarin de economie al was afgeweken van de standaardoplossingen van het communisme, en over de omvang van de relaties met het buitenland.²² Ook de oppositie stond op achterstand ten opzichte van de oppositionele krachten in andere communistische landen, die daar steeds meer op de voorgrond traden en ten slotte de macht overnamen.

Bij alle tolerantie had Tito er steeds voor gezorgd dat de oppositiegroeperingen zich niet bundelden.²³ Er had zich daardoor veel minder dan elders in Oost-Europa een maatschappelijk alternatief ontwikkeld op het niveau tussen de staat en de burgers, met uitzondering van Kosovo, waar de repressie het hardst was geweest. De relatief hoge mate van inheemse acceptatie van het communisme stond in Joegoslavië verandering in de weg. Bovendien had Joegoslavië in de tweede helft van de jaren tachtig de handicap dat de vereiste hervormingen van de economie moesten worden doorgevoerd door het zittende communistische bewind, terwijl elders in Oost-Europa die veranderingen werden doorgevoerd door de regeringen die de communisten opvolgden, en een initieel krediet bij de bevolking genoten dat hen in staat stelde impopulaire economische maatregelen door te voeren.

De veranderde internationale constellatie had nog een gevolg voor de westerse bereidheid Joegoslavië financieel en economisch te steunen. Tot het midden van de jaren tachtig had het Westen schendingen van mensenrechten in Joegoslavië niet of slechts mild bekritiseerd wegens de niet-gebonden positie van Joegoslavië.²⁴ De vrees bestond toen nog dat bij te zware kritiek Joegoslavië zijn heil meer bij Moskou zou zoeken. Bovendien hield Tito de etnische eenheden onder de duim; het Westen wilde niet te hard oordelen over de methoden die daarbij gebruikt werden om te voorkomen dat Joegoslavië meer steun bij Moskou zou zoeken. Maar na het midden van de jaren tachtig ging het mensenrechtenimago van Joegoslavië wel degelijk een rol spelen. Vooral het harde optreden van de Serven tegen Albanen in Kosovo lokte veel kritiek uit in de Verenigde Staten.

5. De opkomst van ‘etnische entrepreneurs’

In een poging de aandacht van de eigen problemen af te leiden, of om claims ten aanzien van andere republieken te rechtvaardigen, begonnen de partijelites in de republieken meer en meer een beroep te doen op het etnisch bewustzijn van de meerderheid in hun republiek. Naarmate de zekerheden van de verzorgingsstaat zoals die er onder Tito geweest was, wegvielen, leek het etnisch nationalisme voor veel individuen die niet gewend waren zelfstandig bij te dragen aan democratische beslissingen dé oplossing. Niet alleen bood het een vorm van geborgenheid, tevens kon het als verklaringsmodel dienstdoen. Tegenspoed kon namelijk worden geweten aan andere etnisch nationale groeperingen of republieken. De

²² Vgl. Ugrešić, *Cultuur*, p. 227.

²³ Vgl. Levinsohn, *Belgrade*, pp. 42, 101.

²⁴ Vgl. Russell, *Prejudice*, p. 143; Zimmermann, *Origins*, p. 104.

verhoudingsgetallen tussen de etnische groepen in bedrijven hielden de leiders in de diverse republieken van hoog tot laag in hun greep.²⁵ Zo ontstond een ‘cultuur van paranoia’.²⁶

Er bestaan gegevens uit sociologisch onderzoek die erop wijzen dat al voorafgaand aan de grote economische problemen van de jaren zeventig en tachtig onder de plattelandsbevolking een definiëring van de maatschappelijke problemen in termen van etnische tegenstellingen in opkomst was. Terwijl in de steden vooral onder de intelligentsia in de jaren zeventig nog een sterk liberaal waardepatroon kon worden geconstateerd, werd duidelijk dat in die jaren onder boeren, landarbeiders en ongeschoolde arbeiders traditionele normen en waarden sterk vertegenwoordigd waren.²⁷ Het lijkt hierbij te zijn gegaan om een herleving van traditionele normen en waarden, die zich onder meer uitte in een herontdekking van de eigen cultuur en geschiedenis bij delen van de Servische bevolking. Daarbij ging het overigens niet alleen om de zuivere plattelandsbevolking, maar ook om stedelingen die van agrarische herkomst waren. Door de snelle urbanisatie was namelijk een groot deel van de stadsbewoners slechts één generatie van het platteland verwijderd. Deze nieuwe stedelingen woonden vaak groepsgewijs aan de randen van de steden, waar hun vestigingspatroon rurale kenmerken bleef behouden en daarom is aangeduid als rurbanisatie. Zij ondervonden op de arbeidsmarkt vaak discriminatie in verband met hun achtergrond, omdat ze hun plattelandsmentaliteit naar de steden brachten: ‘Instead of the provinces becoming citified, the cities became countrified.’²⁸ De heroriëntatie van zowel de plattelandsbevolking als de onderliggende groepen in de steden op traditionele waarden alsmede de geschiedenis van de eigen etnische groep, vanaf de jaren zestig, zou een voedingsbodem hebben geschapen voor de nationalistische ideologieën die vooral de Servische intelligentsia en bepaalde politici pas in de jaren tachtig gingen verspreiden.²⁹ Het etnisch nationalisme van onderaf, dat door Tito zo lang in bedwang was gehouden, ontmoette toen een nationalisme van bovenaf, het ‘nomenklatoera-nationalisme’.³⁰ Onderzoek van begin 1983 ten behoeve van Radio Free Europe lijkt dit te bevestigen. Daarin werd geconstateerd hoe sommige communisten het Centraal Comité van de partij waarschuwden voor nationalistische trends, vooral in Servië, waar de partij zich onvoldoende tegen zou wapenen. De auteur verbond daaraan als zijn eigen conclusie:

...[I]t is certainly true that large segments of the Serbian population are now undergoing a kind of nationalist feeling. It is also true that this new wave of nationalism is mainly concentrated on and emanates from the Serbian cultural scene: theaters, books, papers, periodicals and the provincial press. It should also be noted that the Serbian Orthodox Church, with its historically deep ties with the national idea, is playing an ever greater role in the latest development. Very recently, however, sparks of Serbian nationalism have begun to inflame broader strata of the population, youth in particular. Religious services and celebrations of religious events are being held more frequently and are better attended, books on national themes or about Serbian history are best sellers, young people are demonstrating en masse their Serbian national feelings in songs and national symbols.³¹

25 Zie bijv. Carol J. Williams, ‘Croatia’s “Raving Nationalist” Now Seeks to Contain the Flames’, *Los Angeles Times*, 30/10/90.

26 Allcock, *Yugoslavia*, p. 97.

27 Allcock, *Yugoslavia*, pp. 204-205; Cohen, *Serpent*, p. 84.

28 Job, ‘Furies’, p. 67. Zie ook Dimitrios Kyria-

kou, ‘Civil Society and Civil War in Bosnia’, in: Danopoulos/Zirker (eds.), *Relations*, pp. 243-245.

29 Vgl. Naarden, *Beeld en Balkan*.

30 D.A. Dyker, ‘Introduction’, Dyker/Vejvoda, *Yugoslavia*, p. 3.

31 Antić, *Danger*, p. 3.

Illustratief was ook dat blijkens hetzelfde onderzoek geruchten wilden dat de culturele leider van het Servische nationalisme, de auteur Dobrica Ćosić, geprotegeerd werd door sommige Servische communistische leiders die probeerden om politiek-opportunistische redenen het Servische nationalisme weer tot leven te wekken.³²

De omhelzing tussen het etnisch nationalisme van onderaf en het nomenklatoera-nationalisme kon des te sterker zijn doordat politici, dankzij hun beschikking over overheidsgelden en hun nauwe banden met bedrijven, de koek konden blijven verdelen, al werd die schaarser. Als zij wilden, deden zij dat bovendien ten faveure van de eigen etnische groep. Met andere woorden: zij werden ‘etnische entrepreneurs’.³³

³² *Ibidem*, p. 5.

³³ De term is in verband met Joegoslavië gebruikt door Jill A. Irvine, Introduction: State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992’, in: Bokovoy/Irvine/Lilly (eds.), *Relations*, p. 13. Een nadere omschrijving van de rol van etnische entrepreneurs bij etnische conflicten treft men aan bij Milton J. Esman/Shibley Telhami, ‘Introduction’, in: Esman/Telhami (eds.), *Organizations*, p. 10: ‘Perceived slights or threats from outsiders can generate powerful collective reactions, which can be mobilized and politicized by ethnic entrepreneurs who are motivated partly by genuine concern for their people and partly by a desire to build a constituent-

cy in pursuit of personal political ambitions.

Ethnic entrepreneurs precipitate conflict by politicizing collective identity, that is, by dramatizing grievances or threats to common interests or by pointing out opportunities to promote and further such interests by organized action. These competitive interests may run the gamut from control of territory to eligibility for citizenship and the exercise of political rights, from official recognition of language to the status of religion, from access to education to opportunities for employment, land-ownership, business enterprise, and the distribution of government investments and public services.’

HOOFDSTUK 4

Joegoslavië ten tijde van het Servische presidentschap van Milošević

If there was a single cause of the war, it was the expansionist nationalism Milošević employed to propel himself up the greasy pole of Serbian politics.¹

I have no doubt that if Milošević's parents had committed suicide before his birth rather than after, I would not be writing a cable about the death of Yugoslavia.²

De Serven in Kosovo hadden tot hun grote frustratie gemerkt dat door de mate van autonomie die de grondwet van 1974 aan die provincie toekende, het nauwelijks mogelijk was om hun rechten te beschermen. De republiek Servië, waarvan Kosovo deel uitmaakte, kon daarvoor niet zorgen, laat staan dat de federale autoriteiten er iets aan konden doen. De voortdurende 'emigratie' van Serven uit Kosovo vervulde de Servische partijleiding in Belgrado met grote zorg. Vanaf 1981 was de aandacht die de pers had besteed aan het lot van de Serven in Kosovo zo groot geweest dat het een goed ingevoerd auteur als Paul Shoup verbaast dat pas met Milošević de Servische partijleiding een echt nationalistische koers ging varen.³

Joegoslavië was de enige staat geweest waarin alle Serven bijeen hadden kunnen leven. Als het proces van desintegratie van Joegoslavië zich doorzette en de Serven als natie bijeen wilden blijven, bestonden er, gezien vanuit de Serven, drie opties: een radicale terugkeer van het pad van desintegratie door middel van democratische hervormingen en garanties voor de bescherming van de rechten van minderheden; een terugkeer van het pad van desintegratie met behulp van geweld; of de realisering van een Groot-Servië, waarbij delen van de andere republieken waarin de Serven in de meerderheid waren bij Servië zouden worden gevoegd.

Wat de eerste optie betrof: het doen van concessies ten nadele van de eigen machtspositie is nooit gemakkelijk en was, zoals we zagen, in communistisch Joegoslavië bepaald geen traditie. Aan alle leiders van Oost-Europese communistische partijen werd in die tijd bovendien al duidelijk dat de democratische hervormingen, zoals Gorbatsjov die doorvoerde in de Sovjet-Unie, niet alleen de macht van de communistische partij ernstige schade berokken- den, maar ook centrifugale krachten teweegbrachten. Dan bleven er nog twee alternatieven over.

---

1 Major, *Autobiography*, p. 534. Cursief in het origineel.

2 Zimmerman, *Origins*, p. 251.

3 Paul Shoup, 'Titoism and the national question in Yugoslavia: a reassessment', Van den Heuvel/ Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 63.

1. Intellectuelen spelen de nationalistische kaart

In deze situatie namen de Servische intellectuelen hun verantwoordelijkheid.⁴ Zij vroegen niet om meer democratische vrijheden, maar leken te kiezen voor een combinatie van het tweede en het derde alternatief: ze koesterden Groot-Servië-achtige aspiraties, die door geweld gerealiseerd zouden moeten worden. Er zou straffer moeten worden opgetreden tegen groepen die volgens hen een hinderpaal vormden voor Servische aspiraties. Er kwam een stroom publicaties op gang over de bedreiging die de Albanese in Kosovo vormden voor de Serven, die daar de oudste rechten zouden hebben omdat Kosovo met zijn kloosters en zijn Merelveld de bakermat van de Servische beschaving zou zijn. Voor schrijvers was de stap die van hen werd gevraagd niet zo groot. De Servische literatuur kende een lange traditie waarin heroïek en slachtofferschap van het eigen volk en zijn leiders samengingen. In dit nationalistische genre was het individu teruggedrongen achter zijn etnisch-nationale identiteit: het individu was in de eerste plaats Serf, of 'Turk' (zoals nationalistische Serven Moslims plachten te noemen), of Kroaat, enzovoort.

Op 21 januari 1986 zetten 212 prominente Servische intellectuelen, orthodoxe priesters en voormalige legerofficieren de toon van het politieke debat in de volgende jaren met de publicatie van een petitie, getiteld *'Tegen de vervolging van de Serven in Kosovo'*.⁵ De ondertekenaars eisten dat een eind zou worden gemaakt aan de 'genocide' tegen Serven, waarmee zij de Albanese pesterijen en de Servische exodus uit Kosovo bedoelden. Oude vrouwen en nonnen zouden zijn verkracht, kleine kinderen in elkaar geslagen ten behoeve van een 'etnisch zuiver Kosovo'. Hoe erg de misdaden waren die de Albanese tegen Serven begingen, moest het geval bewijzen van Djordje Martinović. Martinović was een Servische boer in Kosovo die op 1 mei 1985 halfdood op zijn akker was aangetroffen met een bierflesje in zijn achterste. Volgens sommigen was dit het werk van Kosovo-Albanese. Later onderzoek zou uitwijzen dat de man zich hoogst waarschijnlijk op het flesje had laten vallen. Het geval-Martinović werd echter een zaak die de Servische media en het publiek maanden-, ja jarenlang in de greep hield, waarbij soms werd beweerd dat de man een seksuele afwijking had, maar de zaak vooral werd voorgesteld als 'bewijs' voor de perversiteiten die Albanese begingen tegenover Serven. Het publicitaire succes van dit geval deed bij de Servische pers het gevoel ontstaan dat zij, na jarenlange communistische manipulatie, de bevolking ook met een nationalistisch idioom kon bespelen. De verontwaardiging van de ondertekenaars van de petitie over het geval was groot. Een ernstiger misdaad kon volgens hen moeilijk worden bedacht. Dat het communistische regime de zaak niet ernstig scheen te nemen, moest leiden tot verwarring van de internationale publieke opinie, die toch al meer begrip scheen op te brengen voor de genocide van de vervolgers (Albanese) dan voor het lot van de vervolgd (Serven). Om te beginnen moest de autonomie van Kosovo en dadelijk ook maar van Vojvodina worden opgeheven, maar er waren nog radicalere veranderingen in heel Joegoslavië nodig, zo was de teneur in de nationalistisch georiënteerde berichtgeving.

4 Voor een rechtvaardiging van deze redder-in-de-nood-attitude van de Servische intellectuelen, zie Mihailović/Krestić, *Memorandum*, pp. 19-20. Voor een bespreking van wat volgens hem het traditionele verwachtingspatroon ten aanzien van de Servische intelligentsia was, namelijk de rechtvaardiging van historische claims op grondgebied,

zie Willem Vermeer, 'Albanians and Serbs in Yugoslavia', Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 103-105. Voor de verering van intelligentia door de minder ontwikkelde delen van de Servische bevolking, zie Job, *Furies*, pp. 67-68.

5 Magaš, *Destruction*, pp. 49-52.

Met deze verklaringen over genocide en verkrachtingen van Serven, die in de volgende jaren een wijde verbreiding zouden krijgen, begonnen de Servische elites een psychologische oorlogsvoering die bij de eigen Servische bevolking het idee moest doen ontstaan dat hun voortbestaan op het spel stond, en die repressief optreden tegen de Albanezen rechtvaardigde.⁶ Informatie dat van etnisch geïnspireerde moorden en verkrachtingen van Albanezen op Serven geen sprake was, en dat het percentage verkrachtingen in Servië zonder de autonome gebieden Kosovo en Vojvodina meegerekend hoger lag dan in Kosovo,⁷ viel op dorre grond. Enkele maanden na de verschijning van de petitie bepaalde de Servische regering dat gewone misdaden voortaan behandeld zouden worden als misdrijven tegen de staat, als de dader een andere etnische achtergrond had dan het slachtoffer. De wet was vooral bedoeld met het oog op Kosovo.⁸

Al eerder, in 1985, had de Servische Academie van Wetenschappen en Kunst een commissie ingesteld die een memorandum moest vervaardigen over de politieke, maatschappelijke, economische en morele crisis in Joegoslavië en de staatkundige status van Servië. Op 24 en 25 september 1986 werd het memorandum bekendgemaakt door het in Belgrado verschijnende dagblad *Večernje Novosti*. Het was tot dat moment een niet-officieel en nog onvoltooid document geweest, dat in beperkte kring circuleerde.⁹ Het manifest combineerde een – althans in sommige opzichten – juiste analyse van de problemen met een oplossing die de moeilijkheden alleen nog maar kon vergroten. Het memorandum weet de economische stagnatie aan de onderschikking van het economische beleid aan de desintegrerende regionale machtsmonopolies van de republikeinse en provinciale leiders in plaats van aan hetzij een centraal plan, dan wel de marktkrachten, of arbeiderszelfbestuur.¹⁰ De tendens in de richting van een confederatie paste volgens het memorandum niet meer in de huidige omstandigheden. Deze tendens was het gevolg van de fel bekritiseerde grondwet van 1974, die wegens het vereiste van consensusbesluitvorming voor een voortdurende politieke impasse zorgde. Diezelfde eis maakte wijziging van de grondwet onmogelijk.

Het memorandum hamerde er op dat Tito en Kardelj in navolging van de Komintern teveel waarde hadden toegekend aan de nationale kwestie (van anderen dan Serven).¹¹ Het was, volgens het memorandum, niet toevallig dat deze twee spilfiguren van Kroatische en Sloveense afkomst waren: zij hadden na de Tweede Wereldoorlog voortdurend Servië en de Serven benadeeld onder het motto dat een zwak Servië gelijkstond aan een sterk Joegoslavië. Servië was het slachtoffer van een anti-Servische coalitie van de andere republieken, die zelfs toestond dat er ‘fysieke, politieke, juridische en culturele genocide’¹² werd gepleegd op de Serven door Albanezen die een ‘etnisch zuiver’ Kosovo nastreefden.¹³ In Kroatië waren de Serven, behalve tijdens de fascistische staat van Pavelić, nooit zo bedreigd geweest als nu.¹⁴

6 Vgl. Ugrešić, *Cultuur*, pp. 101-102.

7 Magaš, *Destruction*, pp. 61-62.

8 Magaš, *Destruction*, pp. 55 en 62.

9 Op 1 februari 1989 werd het memorandum afgedrukt in *Nase teme*, nr. 33, pp. 182-263; in juni 1989 verscheen het als een speciale uitgave van het tijdschrift *Duga* in Belgrado. Formele publicatie zou uiteindelijk op 23 april 1993 geschieden. Voor een officiële Engelstalige versie zie:

Mihailović/Krestić, *Memorandum*.

10 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, pp. 102-103.

11 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, pp. 106-107.

12 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 128.

13 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, pp. 129 en 130.

14 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 133.

Van geen van de etnische entiteiten in Joegoslavië was bovendien met het culturele erfgoed zo gesold als dat van de Serven.¹⁵

Het memorandum pleitte voor de volgende maatregelen: een recentralisatie van Joegoslavië; politieke transparantie en participatie op alle niveaus van besluitvorming; open democratische besluitvorming; en vrijheid van meningsuiting.¹⁶ In beginsel klonken de in het memorandum naar voren gebrachte principes verheven: 'In de moderne, beschaafde, maatschappij is elke vorm van politieke repressie of discriminatie op etnische gronden onaanvaardbaar.'¹⁷ Deze beginselen werden echter voornamelijk betrokken op de Serven als slachtoffer; volgens de auteurs van het memorandum waren dezen achtergesteld bij de andere etnische groepen in Joegoslavië, doordat er in Servië minder werd geïnvesteerd, het de Serven ontbrak aan een eigen staat ('Een ergere historische nederlaag in vreedstijd is ondenkbaar')¹⁸ en zij buiten Servië ernstig onderdrukt zouden worden.¹⁹ Daarentegen zouden Slovenië en Kroatië door het economische beleid onder Tito bevoordeeld zijn.

Het memorandum noemde het daarom rechtvaardig wanneer Servië niet langer zou bijdragen aan het federale fonds voor de onderontwikkelde gebieden in Joegoslavië, en veroordeelde de Servische leiders die met de betalingen akkoord waren gegaan door niet eens van hun vetorecht gebruik te maken: 'de Servische leiders waren niet klaar voor de historische taak waar zij voor kwamen te staan als gevolg van de extreem nadelige interne verhoudingen in de staat Joegoslavië.' Het moment om 'genoeg' te zeggen tegen de vernederingen van Servië was daar.²⁰

Volgens het memorandum moesten Kosovo en Vojvodina weer worden geïntegreerd in de republiek Servië. Ook op dat punt waren de Servische leiders te defensief en te timide.²¹ De problematiek van de Serven in Kroatië moest worden opgelost, want anders 'zouden de gevolgen rampzalig zijn, niet alleen voor Kroatië, maar voor heel Joegoslavië'.²²

Afgezien van de herintegratie van de twee provincies in de republiek Servië bleef het memorandum vaag over de staatkundige toekomst. Als uitgangspunt gold: 'de vestiging van de volledige nationale en culturele integriteit van het Servische volk, ongeacht in welke republiek of provincie het woont, is hun historische en democratische recht.'²³ Het lijkt erop dat het memorandum een federale oplossing niet uitsloot. Maar in de aanloop naar een herziening van de grondwet (van 1974) zou Servië zijn nationale belangen geprononceerd naar voren moeten brengen. En dat moest het ditmaal beslist niet als laatste doen. Als Servië en de Serven niet de beoogde gelijke status zouden krijgen met andere republieken en etnische groepen, zou de republiek Joegoslavië in gevaar komen.²⁴ Met dit document schoof de intelligentsia van Belgrado het federale Joegoslavië als de beste oplossing voor de Serven dus terzijde; de andere republieken mochten er nog even naar gissen wat dit voor hen betekende. In zeer scherpe bewoordingen confronteerde het manifest de officiële ideologie als zou Joegoslavië in alle opzichten verre verheven zijn boven de rest van de wereld met de lamledige werkelijkheid.²⁵

15 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, pp. 134-135.

16 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, pp. 106-110, 117.

17 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 117.

18 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 127.

19 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, pp. 118-119.

20 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 125.

21 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 128.

22 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 133.

23 Mihailović, Krestić, *Memorandum*, p. 138.

24 Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 140.

25 Zie met name Mihailović/Krestić, *Memorandum*, p. 116.

Een reactie van de Servische communistische partij bleef niet uit; zij trachtte de nationalistische geest nog terug in de fles te krijgen. De Servische communistische partij liet weten er geen behoefte aan te hebben dat andere krachten dan alleen zij de maatschappelijke toestand duiden en daarbij bovendien de partijleiders de les lezen. Daarmee bracht het memorandum de ideologische hegemonie van de partij in gevaar, terwijl bovendien de leiders van de andere republieken de Servische leiding ervan konden beschuldigen ‘hun eigen huis niet op orde te hebben’ omdat ze dergelijke uitingen van nationalisme niet hadden vrijdeld. Andere republieken zouden op het memorandum reageren door zich te verzetten tegen de oproep tot constitutionele hervorming die hun autonomie bedreigde, was de verwachting. De Servische communistische partij veroordeelde het memorandum daarom dadelijk fel, maar het was een teken aan de wand dat het manifest onder andere Serven onmiddellijk een grote populariteit kreeg.

De Servische intelligentsia nam met het memorandum en soortgelijke geschriften een grote verantwoordelijkheid op zich. ‘De oorspronkelijke oproep tot het opwaarderen van de Servische macht binnen de Joegoslavische federatie, die onherroepelijk tot oorlog zou leiden, kwam niet van de leider, niet van het volk, maar van de denkers’, schrijft Frank Westerman.²⁶ ‘Als voorhoede en geweten van het volk hadden gerenommeerde schrijvers en geleerden *‘en garde!’* geroepen.’²⁷ Ook al was de intelligentsia misschien, zoals we hierboven zagen, veeleer de vertolker van gevoelens die al onder bredere lagen van de bevolking leefden dan de bedenker ervan, zij zorgde met het memorandum wel voor een platform en een legitimering van het Servische nationalistische ideeëngoed.

2. Opkomst van Slobodan Milošević

Het memorandum werd in feite het ideologische uitgangspunt van Slobodan Milošević, die kort voor de bekendwording ervan voorzitter van het Centraal Comité van de Servische communistische partij was geworden. Milošević was tot dan toe een weliswaar intelligente, maar kleurloze partijbureaucraat, voor wie een grote politieke toekomst aanvankelijk niet leek weggelegd. Hij was geboren op 29 augustus 1941 in Požarevac, een Servisch provinciestadje honderd kilometer ten zuidoosten van Belgrado. Zijn moeder Stanislava was onderwijzeres en een toegewijd lid van de communistische partij. Zijn vader Svetozar, een orthodoxe priester uit Montenegro, onderwees Russisch en Servo-Kroatische taal en literatuur aan de plaatselijke middelbare school. In 1950 zouden Slobodans ouders scheiden, waarna hij en zijn oudere broer werden opgevoed door hun moeder. Wat zijn ouders gemeenschappelijk hadden, was hun depressiviteit. Zijn vader zou ten slotte zelfmoord plegen toen Milošević 21 jaar was, zijn moeder twaalf jaar later. Op school was Slobodan een voorbeeldige leerling, maar bijvoorbeeld bij het sporten hield hij zich afzijdig. Milošević’ jeugd moet ongelukkig zijn geweest en velen zoeken daarin de verklaring voor zijn latere

²⁶ Westerman, *Brug*, p. 118.

²⁷ Westerman, *Brug*, p. 129. Vgl. Karahasan, *Sarajevo*, p. 76: ‘... de leiders van de Servische nationalistische partijen die Joegoslavië hebben verwoest en het land in een oorlog hebben gestort, zijn bijna zonder uitzondering schrijvers en hoog-

leraren in de literatuurwetenschap.’ Vgl. ‘Intellectuele Väter der serbischen Expansion’, *FAZ*, 13/09/92; Blagojević/Demirović, *Bloedverwanten*, pp. 11, 23 en 65; Slapšak, *Joegoslavië*, pp. 69 en 73.

kille gedrag in de politiek en zijn gebrek aan empathie.²⁸ Wegens zijn emotionele gedrag zouden zijn medestudenten hem al ‘Kleine Lenin’ hebben genoemd.²⁹

Vrienden leek Milošević zijn leven lang niet te hebben gehad, buiten zijn zelfbewuste echtgenote Mirjana (Mira) Marković met wie de introverte Slobodan vanaf de vierde klas van de middelbare school in Požarevac innig bevriend was.³⁰ Zo gesloten als ze waren voor de buitenwereld, zo sterk waren ze op elkaar betrokken. Beiden werden lid van de communistische partij. Mirjana, die voortkwam uit de communistische partij-adel en een reputatie genoot als ideologische scherpstrijper, stootte haar Slobo voortdurend omhoog op de maatschappelijke ladder en binnen de partij.

Mirjana Marković werd bij het vormgeven aan de carrière van haar echtgenoot geholpen door de vijf jaar oudere Ivan Stambolić, die Slobodan Milošević tijdens zijn studie had leren kennen. Ivan Stambolić, neef van een van de belangrijkste Joegoslavische communisten, Petar Stambolić, gedroeg zich als de oudere broer en politieke mentor van Milošević. Hij bleef dat doen nadat Slobodan in 1964 was afgestudeerd in rechten aan de universiteit van Belgrado. Telkens wanneer Stambolić een bepaalde functie had bekleed, liet hij die vacant achter voor Milošević. Zo werkte Milošević, na enkele lagere functies binnen het stadsbestuur van Belgrado te hebben bekleed, tussen 1970 en 1978 bij het energiebedrijf *Technogas*, eerst als assistent-directeur en later als directeur. Toen Stambolić in 1978 voorzitter van de Kamer van Koophandel van Belgrado werd, bezorgde hij Milošević de betrekking van directeur bij de *Udružena Beogradska Banka*. De pupil van Stambolić leerde toen Engels en reisde veelvuldig naar de Verenigde Staten, waarmee hij een haat-liefdeverhouding ontwikkelde.³¹ In die tijd gold Milošević als een economisch liberaal.³² In 1982 zorgde Stambolić ervoor dat Milošević werd opgenomen in het presidium van de Servische communistische partij.

In 1984, toen Stambolić hoofd van de communistische partij in Servië werd, volgde Milošević hem op als chef van de communistische partij in Belgrado. In die hoedanigheid onderscheidde Milošević zich door zijn scherpe aanvallen op dissidente intellectuelen, verzet tegen elke liberalisering en straf optreden tegen uitingen van Servisch nationalisme. Twee jaar later, in 1986, volgde Milošević Stambolić opnieuw op, nu als voorzitter van de Servische communistische partij, nadat Stambolić hem had aanbevolen als een man die ‘kan organiseren en acties voeren, maar geen lange toespraken kan houden’.³³ Stambolić zelf werd president van Servië.

In juni 1987 veroordeelde Milošević het memorandum van de Servische Academie nog als ‘je reinste nationalisme. Het betekent de liquidatie van het socialistische systeem, met andere woorden, een totale ineenstorting van ons land.’³⁴ Er was echter een opmerkelijk verschil tussen dergelijke harde kritiek die Milošević achter gesloten deuren uitte op het memoran-

28 Zie bijv. Westerman, *Brug*, p. 105; Yael Vinckx, ‘Emotieloze “Kleine Lenin”’, *NRC Handelsblad*, 06/10/00; Zimmermann, *Ambassador*, p. 5; idem, *Origins*, p. 24.

29 Yael Vinckx, ‘Emotieloze “Kleine Lenin”’, *NRC Handelsblad*, 06/10/00. Volgens Cohen, *Serpent*, p. 56 kreeg Milošević deze bijnaam als partijchef van Belgrado.

30 Over Mirjana Marković zie bijv. Bart Rijs, ‘De

vrouw achter president Milošević’, *HP/De Tijd*, 30/04/93, pp. 14-15.

31 Zie bijv. interview Carl Bildt, 13/12/00; Cohen, *Serpent*, p. 50.

32 Westerman, *Brug*, p. 106; Cohen, *Serpent*, p. 50.

33 Meier, *Jugoslawien*, pp. 72-73.

34 Westerman, *Brug*, p. 108.

dum, en zijn halfzachte afwijzing ervan in het openbaar.³⁵ Korte tijd later werd het memorandum de ideologische onderbouwing, zo niet het *grand design* voor de politiek van Milošević.

Milošević' bekering tot Servisch nationalist: 'niemand mag dit volk slaan'

De ideologische ommekeer van Milošević was al in het voorjaar van 1987 begonnen tijdens een bezoek van hem aan Kosovo Polje, het roemruchte Merelveld. Hij was toen gestuurd door Stambolić, die hem had gewaarschuwd voor het extreme nationalisme waarmee Milošević daar zou worden geconfronteerd. Het groeiende Servische nationalisme, vooral in relatie tot Kosovo, was Stambolić namelijk niet ontgaan. Hij had echter steeds gepleit voor een 'voortdurende militante opstelling tegenover de nationalistische vergiftiging van de jongeren'.³⁶ In april 1986 had hij zelf tijdens een bezoek aan Kosovo Polje krachtig stelling genomen tegen de Servische 'paranoia' en 'desinformatie' ten aanzien van de Albanezen.³⁷ Milošević leek de door zijn leermeester uitgezette lijn te volgen.

Toen Milošević op 24 april 1987 per trein bij Kosovo Polje arriveerde, was er een demonstratie van vijftienduizend Serven gaande tegen de gedragingen van de etnische Albanezen. Terwijl Milošević in het plaatselijke cultuurhuis overleg pleegde met de communistenleiders aldaar, dreigden de Serven het gebouw te bestormen. De politie, die voornamelijk bestond uit Albanezen, sloeg hard op de menigte in. Toen Milošević zich naar buiten begaf om te proberen de menigte te bedaren, beklagde een aantal demonstranten zich bij hem over het politieoptreden. Toen sprak Milošević de zin waarvan hij de betovering spoedig zou begrijpen: 'Ovaj narod niko ne sme da bije – Niemand mag dit volk slaan.' Vervolgens nodigde hij een delegatie van demonstranten uit voor een bespreking in het cultuurhuis, die twaalf uur zou duren en een waslijst van klachten over de positie van de Serven in Kosovo opleverde.

Het leek een spontane gebeurtenis, maar schijn bedroog. Weinig bekend was dat Milošević vier dagen eerder ook al in Kosovo Polje was geweest. Toen was er een veel kleinere demonstratie van tweeduizend Serven. Bij die gelegenheid was aan Milošević te verstaan gegeven dat de Serven niet langer geïnteresseerd waren in de monologen die hen van de communistenleiders al te bekend waren. Milošević liet zich overhalen enkele dagen later terug te keren voor een dialoog. In de dagen tussen zijn beide bezoeken werd de grote demonstratie voor 24 april georkestreerd.³⁸ Deze eerste ervaring met de organisatie van een demonstratie ter ondersteuning van zijn politiek beviel Milošević goed. Politieke kameraden van Milošević bij de staatstelevisie zorgden door constante herhaling dat zijn woorden spoedig in heel Servië bekend werden.³⁹ Andere Servische media reageerden enthousiast.

Milošević had met het ene zinnetje het taboe doorbroken dat vanaf 1945 had gerust op openlijke uitingen van nationalisme en etnische tegenstellingen. De ideologie van broederschap en eenheid was vervangen door etnisch nationalisme. Milošević 'ging als een communist naar Kosovo Polje, en kwam terug als een Serviër', aldus zijn biograaf Slavoljub Djukić

35 Lenard J. Cohen, 'Slobodan Milošević', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, pp. 237-238.

36 Geciteerd in Lenard J. Cohen, 'Slobodan Milošević', in: Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 235. Voor zijn krachtige opstelling tegen het nationalisme zie ook Lampe, *Yugoslavia*, p. 339.

37 Lenard J. Cohen, 'Slobodan Milošević', in:

Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 236; idem, *Serpent*, p. 57.

38 Voor deze versie van de gebeurtenissen zie Silber/Little, *Death*, p. 39; Cohen, *Serpent*, p. 62; Hartmann, *Milošević*, pp. 23-26 en pp. 33-34.

39 Silber/Little, *Death*, p. 39.

die ter plaatse aanwezig was.⁴⁰ Terwijl aan het begin van het communistische bewind in Joegoslavië, kort na de Tweede Wereldoorlog, de gedachte had geleefd dat het nationalisme vanzelf zou verdwijnen, omhelsde een van zijn topmannen dat nationalisme in zijn extreemste vorm aan wat het einde van (het bewind in) Joegoslavië was.

Toch was de overgang van communisme naar nationalisme niet zo groot voor Milošević, de machtsbeluste tacticus met geen andere idealen dan zijn eigenbelang. Hij had het communisme, als zoveel anderen, niet in de eerste plaats omhelsd als ideologie, maar als een instrument om macht te krijgen en te behouden. Voor Milošević, en voor zijn volgelingen binnen de communistische partij, gold: ‘the opportunism that made them communists in the Tito era led them to embrace ethnic nationalism thereafter.’⁴¹ Deze ommekeer was niet alleen een daad van opportunisme, maar tegelijk van ‘politiek kannibalisme’: de opponent, het Servisch nationalisme, werd verslonden, waarna zijn geest bezit nam van de eter.⁴²

Bovendien waren in alle deelrepublieken van Joegoslavië de leiders sinds de grondwet van 1974 in zekere mate al nationalist geworden, al was het aanvankelijk voornamelijk nog in economische zin. Toen duidelijk werd dat het communisme zijn vitaliteit had verloren, evenals zijn vermogen om de problemen van de Joegoslavische politieke ordening en economie op te lossen, kon degene die een antwoord voor het heden zocht zowel naar de toekomst als naar het verleden kijken. Voor de communisten die weigerden hervormingen door te voeren zoals het Westen die graag zag, lag nog slechts de weg naar het verleden open. Tot dan toe had het communisme zich gelegitimeerd met het verleden van de Tweede Wereldoorlog. Als men daarmee brak, moest men verder terug in de tijd zoeken. Wie de geschiedenis van Joegoslavië kende, wist dat nationalisme in de voorafgaande twee eeuwen de enige andere ideologische kracht was geweest naast het communisme die massa’s had weten te mobiliseren.

Als Servisch toppoliticus zette Milošević een toon met zijn onverhulde overgang naar het nationalisme. Het communistische systeem met zijn macht over de media en de politie maakte het mogelijk dat één man zo’n verschil maakte. Juist het systeem dat zo sterk collectivistisch was in zijn ideologie gaf zoveel ruimte voor de wil en het streven van de enkeling. Tito had dat geweten en Milošević begon het te begrijpen. Milošević, de man die erom bekend stond dat hij zich nooit met vrienden of adviseurs omringde, nooit overlegde over strategie of tactiek, behalve met zijn eigen vrouw,⁴³ deze man, die vanaf zijn jeugd jaren altijd alleen had gestaan, die een slecht redenaar was, had opeens de elektrificerende werking gemerkt van het contact tussen hem, de leider en het Servische volk.⁴⁴

3. Eind jaren tachtig: voorlopers van een nieuw etnisch conflict in Joegoslavië

Voor een etnisch conflict bestaan in hoofdzaak de volgende vier voorwaarden:

- een ernstige economische crisis, gecombineerd met onderlinge veranderingen voor de diverse etnische groepen in de toegang tot de bronnen van welvaart;
- een desintegratie van de staat, en veranderende en ongelijke toegang tot de macht;

40 Djukić, aangehaald in Westerman, *Brug*, p. 110.

41 Newland, *Conflict*, p. 95.

42 Djilas, *Profile*, p. 87.

43 Vgl. Westerman, *Brug*, p. 130.

44 Vgl. Ramet, *Milošević*, p. 95.

- een ineenstorting van de gemeenschappelijke beschaving;
- exploitatie van onderlinge angsten.⁴⁵

De betekenis van de woorden ‘Niemand mag dit volk slaan’ school er mede in dat Milošević de Serven binnen Joegoslavië boven de wet had geplaatst. Daarmee had Milošević gezorgd voor het derde ingrediënt dat nodig is voor een etnisch conflict: een ineenstorting van de gemeenschappelijke beschaving, die gebaseerd was geweest op een wankel balans van etnisch pluralisme. Aan de eerste twee voorwaarden was al voldaan in Joegoslavië.

Nu moest alleen nog worden voldaan aan de vierde voorwaarde: de bewuste en groot-schalige uitbuiting van de onderlinge etnische spanningen. Zoals betoogd waren de nationalistische opvattingen al aanwezig bij de opstellers van het memorandum en een deel van de intelligentsia, evenals op het platteland en onder de migranten in de steden. Milošević had ervoor van Belgrado naar Kosovo Polje moeten reizen om de diepte van de nationalistische voedingsbodem te peilen. Nu moest hij bewerkstelligen dat de nationalistische visie op verleden en heden zich doorzette tegen eventuele andere opvattingen in.

Dat mensen er waren om gebruikt te worden, dat zij geen bondgenoten of partners waren, maar instrumenten die naar believen konden worden weggeworpen, appelleerde aan de cynische instelling van Milošević, een man zonder eigenschappen, visie en beleid, behalve zijn machtsbelustheid, de ‘amoebe aan de macht’.⁴⁶ Ook voor een deel van het volk, dat niet geschoold was in de nuances van de democratie, maar was opgevoed met een communisme dat voortdurend op zoek was geweest naar frontstellingen, bleek de stap naar het nationalisme niet moeilijk te nemen. De ene collectivistische ideologie werd eenvoudig ingeruild voor de andere.

Milošević maakte er dankbaar gebruik van dat het Joegoslavische communisme altijd vijanden had gekend, niet alleen in het buitenland maar ook in het binnenland. Zijn politieke taalgebruik was doordrenkt van termen als ‘contrarevolutionairen’, ‘Stalinisten’, ‘aanhangers van de Kominform’, ‘koelakken’, ‘bourgeois liberalen’, ‘Groot-Servishe hegemonisten’, ‘anarcho-liberalisten’, ‘anticommunistische reactionairen’, ‘techno-managers’, et cetera. In 1984 nog had partijvoorzitter Stipe Šušar een witte lijst van vijanden opgesteld die zo lang was, dat zichzelf respecterende intellectuelen zich beledigd voelden als zij er niet op stonden.⁴⁷ Deze oude vijandbeelden lieten zich gemakkelijk inruilen voor nieuwe.⁴⁸ De nieuwe vijand heette Albanees, Kroaat of Moslim en kon de buurman of buurvrouw zijn. Milošević zette er nu zijn zinnen op de autonome republieken Kosovo en Vojvodina weer rechtstreeks onder Servisch bestuur brengen. Daarvoor was krachtens de grondwet de unanieme instemming van de andere republieken nodig.

Maar voordat Milošević op nationaal niveau zou kunnen doorbreken, moest hij eerst zijn machtspositie binnen zijn eigen partij verstevigen. Binnen de Servische communistische partij bestonden op dat moment twee groepen: een reformistische stroming onder aanvoering van Stambolić, die bereid was zich neer te leggen bij een regimeverandering door middel van verkiezingen, en een groepering aangevoerd door Milošević, die er geen moeite

45 M. Kuitenbrouwer, ‘Ethnic Conflicts and Human Rights: Multidisciplinary and Interdisciplinary Perspectives’, Baehr/Baudet/Werdmöller (eds.), *Rights*, pp. 15 en 17; J. Herman, ‘Intergovernmental Organisations and Ethnic Conflicts’, *ibidem*, pp. 27-29.

46 Westerman, *Brug*, p. 117. Zie ook Djukić geciteerd in Gutman, *Witness*, p. 18; Olaf Tempel-

man, ‘Milošević’ succes wordt nu zijn ondergang’, *de Volkskrant* 27/09/00; Zimmermann, *Origins*, pp. 24-25.

47 Woodward, *Tragedy*, p. 77.

48 Vgl. Paul Shoup, ‘Titoism and the national question in Yugoslavia: A reassessment’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 61.

mee had de aandacht af te leiden van het politieke debat over hervormingen door het uitvergroten van etnisch-nationalistische bedreigingen jegens de Serven en het provoceren van etnische conflicten. Die laatste groep hoopte daarmee het machtsverlies tegen te gaan dat anders het gevolg zou zijn van vrije verkiezingen.

Milošević kwam zo als etnisch nationalist te staan tegenover zijn leermeester Stambolić, die ruimte liet voor reformisten. Tevergeefs probeerde Stambolić zijn tovenaarsleerling in bedwang te houden. Hij begreep dat zijn leerling, na tientallen jaren tegen zijn rug aan te hebben gekeken, daar ook wel eens het mes in wilde zetten.⁴⁹ Niettemin leek hij bijna verlamd door de gebeurtenissen en niet in staat zich te verweren tegen de weinig subtiële methodes die Milošević gebruikte bij zijn politieke vadermoord. In het verleden had Stambolić zich steeds doof gehouden voor waarschuwingen tegen de ambitieuze natuur van Milošević. Hij was niet blind voor zijn onaangename kanten en tekortkomingen, maar hij meende dat positieve kwaliteiten bij Milošević de doorslag gaven.⁵⁰ Vanuit een paternalistische grootmoedigheid had hij Milošević juist ruimte geboden zich te ontplooien.⁵¹ Hij had in het verleden wel ruzie met hem gemaakt over diens benoemingen van hem onwelgevallige personen, maar hij had lange tijd gedacht dat die beslissingen voortvloeiden uit diens politieke onervarenheid.⁵² Toen Stambolić eindelijk doorkreeg dat Milošević op zijn positie uit was, was het te laat. Een kwart eeuw lang had Stambolić Milošević bij Jan en alleman aangeprezen. Nu zeggen dat Milošević de verkeerde man was, zou ten koste gaan van Stambolić' eigen geloofwaardigheid. De jarenlange Milošević-promotor realiseerde zich dat hij het slachtoffer was geworden van zijn beschermheerschap.⁵³ In september 1987, tijdens de achtste zitting van het Centraal Comité van de Liga van Communisten van Servië versloegen Milošević en zijn aanhang met nationalistische programmapunten de meer liberale factie van Stambolić, die verweten werd te weinig te zijn opgekomen voor de belangen van de Serven binnen de Joegoslavische federatie. Enkele maanden later, in december 1987, nam Milošević de plaats in van Stambolić als voorzitter van het presidium van de Servische communistische partij.

De leiders van de andere republieken verbonden onmiddellijk conclusies aan de politieke vadermoord. 'Het was een heel duidelijk signaal aan ons dat dit kon gebeuren met iedereen die in de toekomst met Milošević samenwerkte ...', aldus Milan Kučan, die vanaf 1986 leiding gaf aan de communistische partij van Slovenië en in die hoedanigheid Milošević nog vaak op zijn weg zou vinden.⁵⁴ Samenwerking met Milošević was trouwens toch al niet zo aantrekkelijk voor leiders uit andere gebieden.

Na de uitschakeling van Stambolić begon Milošević aan de volgende fase van zijn programma. Door middel van een zogeheten 'antibureaucratische revolutie' probeerde hij de zittende communistische leiding in een aantal gebieden uit het zadel te wippen. Daartoe riep hij een aantal massaorganisaties in het leven, zoals het Comité ter Bescherming van de Serviërs en Montenegrijnen in Kosovo. Met behulp van grote 'solidariteitsbijeenkomsten' en zogeheten 'waarheidsmeetings' van Serven werden de partijkaders van Kosovo, Vojvodina en Montenegro onder druk gezet om af te treden. Doel daarvan was deze gebieden ondergeschikt te maken aan de Servische belangen en tegelijk de machtspositie van Milošević voor

49 Silber/Little, *Death*, p. 45.

50 Stambolić, *Put*, pp. 101, 135-139.

51 Stambolić, *Put*, p. 140 en 159

52 Stambolić, *Put*, pp. 158-160.

53 Stambolić, *Put*, pp. 160-162.

54 Stephen Engelberg, 'Carving Out a Greater Serbia', *The New York Times*, 01/09/91.

lange tijd te schragen. Dergelijke bijeenkomsten mobiliseerden honderdduizenden Serven, die door Milošević' (organisatie van) politiek via de straat het gevoel hadden dat er eindelijk een communist was die niet de in hun ogen hooghartige stedelijke elite vertegenwoordigde, die decennialang had geweigerd naar hen te luisteren. Voor hen was zijn populistische nationalisme een nieuwe, welkome vorm van politieke participatie in een tijd vol economische onzekerheden. In het land waar nog niet zo lang geleden protestuitingen een zeker ingrijpen van de gevreesde (geheime) politie teweegbrachten, kwamen in 1988 naar schatting vier miljoen mensen op de been voor demonstraties.⁵⁵

Tegelijk voldeed Milošević met de acties tegen de regionale bureaucratieën aan de oproep tot recentralisatie uit het memorandum van de Academie van Wetenschappen. Op 6 oktober 1988 wist Milošević honderdduizend mensen in Novi Sad, de hoofdstad van Vojvodina, op de been te brengen en daarmee de partijleiding van deze provincie tot aftreden te dwingen. Daarna installeerde hij zijn eigen mensen. In januari 1989 bereikte hij hetzelfde resultaat met een massameeting in Titograd, toentertijd nog de naam van de hoofdstad Podgorica van Montenegro. Het was een teken aan de overige republieken dat Milošević geen genoegen nam met herstel van de macht van Servië over zijn autonome republieken, maar dat zijn begeerte verder ging.⁵⁶

De federale leiding wilde dat Milošević met zijn acties stopte, maar was niet bij machte dat af te dwingen. Ook het Joegoslavische Volksleger, de JNA, greep niet in. Bij een actie in maart 1989, die na maandenlange Servische druk het bewind in Kosovo met steun van politie en leger naar de hand van Milošević moest zetten, vielen volgens officiële cijfers maar liefst 22 doden onder de Albanen, naast twee doden onder de politie. Het parlement van Kosovo, bedreigd met de instelling van militair bestuur, gaf daarna zijn verzet op tegen de constitutionele veranderingen die de autonomie van de provincie zouden opheffen. Kort daarna, op 28 maart 1989, aanvaardde het Servische parlement een nieuwe Servische grondwet die de grote mate van autonomie die in 1974 aan Vojvodina en Kosovo was toegekend, grotendeels terugdraaide. De beide gebieden behielden wel een aparte zetel in het collectieve staatspresidium. Het was echter duidelijk dat zij voortaan geen andere stem zouden uitbrengen dan de vertegenwoordiger van Servië.

Door deze machtsgreep beschikte de Servische partijleider Milošević nu over vier van de acht stemmen in het federale presidium: die van Servië, Kosovo, Vojvodina en Montenegro. Daarmee was het labiele evenwicht dat Tito steeds had proberen te bewaren door toekenning van gelijke status aan de zes republieken en de twee provincies voorgoed verbroken. Stemmingen in de verhouding vier tegen vier lagen nu voor de hand. Voor deze vier andere republieken, Slovenië, Kroatië, Bosnië-Herzegovina en Macedonië, was het bovendien bedreigend dat de massabijeenkomsten van Serven, die niet alleen gericht waren tegen de bureaucratie maar tegelijk manifestaties van Servisch nationalisme waren, ook op hun grondgebied plaatsvonden.

Verzet tegen Servisch nationalisme in Slovenië

Ook in Slovenië wilde Milošević een zogeheten bijeenkomst van de waarheid organiseren, waarop Serven aan de kaak zouden stellen wat er met hun lotgenoten in Kosovo gebeurde.

Slovenië nam al enige tijd een bijzondere plaats in binnen Joegoslavië. Er woonde slechts een zeer bescheiden aantal Serven. Economisch stonden de Slovenen er beter voor dan elk

⁵⁵ Cohen, *Bonds*, pp. 45-46.

⁵⁶ Vgl. Meier, *Jugoslawien*, p. 155.

ander land in Oost-Europa, maar hun economie ontkwam in de jaren tachtig niet aan de algehele Joegoslavische malaise. In 1978 had de gemiddelde koopkracht van de lonen in Slovenië nog tachtig procent bedragen van die in Oostenrijk; tien jaar later, in 1988, was dat nog maar 45 procent.⁵⁷ De bereidheid in Slovenië om zich nog langer te laten meeslepen door Joegoslavië nam daardoor af. Opiniepeilingen toonden begin jaren zeventig al aan dat het nationalisme in Slovenië intenser was dan in de andere republieken. Uit peilingen in de jaren tachtig bleek tevens dat de democratische gezindheid onder de Slovenen meer ontwikkeld was dan elders in Joegoslavië.⁵⁸ Desondanks kende Slovenië nog lang een dogmatische partijleiding. Pas in april 1986 greep in Slovenië de liberale vleugel onder aanvoering van Milan Kučan de macht in de communistische partij en drukte zij de conservatieven op de achtergrond. Aan deze machtsgreep was de toenemende irritatie in Slovenië over het Servische optreden in Kosovo niet vreemd, al speelden bij de Sloveense standpuntbepaling inzake Kosovo elementen van snobisme en leedvermaak ten opzichte van de Serven zeker een rol.⁵⁹ Er zijn zelfs indicaties dat Sloveense nationalisten de kwestie-Kosovo bewust voor eigen doeleinden gebruikten.⁶⁰

Onder leiding van partijvoorzitter Milan Kučan ontstond een liberaal klimaat, waarin het onafhankelijke Radio Student en het orgaan van de communistische jeugdorganisatie *Mladina* steeds meer politieke taboes doorbraken. In februari 1987 publiceerde het Sloveense tijdschrift *Nova revija* een speciaal nummer gewijd aan het 'Sloveense nationale programma', waarin geklaagd werd over de achterstelling van de Sloveense taal, en waarin het recht op (nog) meer autonomie werd geëist. Het bestaan van Joegoslavië als zodanig werd niet ter discussie gesteld. Wel zou er meer ruimte mogelijk moeten zijn voor de ontwikkeling van democratische verhoudingen en de uitbouw van de 'Europese' kanten van Slovenië. Het programma werd gezien als het Sloveense antwoord op het Servische memorandum. Betekenisvol was dat Kučan in Slovenië geen afstand nam van dit nationalistisch getoonzette programma, in tegenstelling tot de Servische partijleiding in Servië op dat moment.⁶¹ Het was een teken dat een nationalistische koers binnen de Sloveense elite al eerder meer geaccepteerd was dan in Servië. Steeds vaker verschenen er artikelen in *Mladina* waarin de JNA op de korrel werd genomen, hoewel de grondwet kritiek op het leger verbood.⁶² Steeds vaker ook deden geruchten de ronde dat de JNA met geweld zou willen ingrijpen tegen het Sloveense liberale klimaat.⁶³

Begin 1988 publiceerde *Mladina* een artikel gebaseerd op enkele geheime documenten waarop de namen stonden van prominente Slovenen die in geval van het uitroepen van de noodtoestand zouden worden gearresteerd. Daarop nam het federale leger de hoofdredacteur en twee journalisten van *Mladina* in hechtenis, evenals degene die de documenten had doorgespeeld. Het Sloveense publiek stond op zijn achterste benen, vooral toen de militaire rechtbank besloot de zittingen, die op Sloveense bodem plaatsvonden, in het Servo-Kroatisch te houden. De poging van de JNA om Slovenië terug te dringen in de oude kaders

57 Meier, *Jugoslawien*, p. 130.

58 Paul Shoup, 'Titoism and the national question in Yugoslavia: a reassessment', Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 63-64.

59 Paul Shoup, 'Titoism and the national question in Yugoslavia: a reassessment', Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 62 en 64-65.

60 Dimtrij Rupel, die in april 1990 minister van Buitenlandse Zaken van Slovenië werd, gaf in maart 1992 op een conferentie in Berlijn toe dat Sloveense nationalisten dit hadden gedaan, Woodward, *Tragedy*, p. 440, n. 32.

61 Meier, *Jugoslawien*, p. 112.

62 Meier, *Jugoslawien*, p. 117.

63 Meier, *Jugoslawien*, pp. 118-123.

werkte als een boemerang. De zaak droeg sterk bij tot de verdere ontwikkeling van het nationalistische bewustzijn in Slovenië. Op 22 juni 1988 vond in Ljubljana een demonstratie van veertigduizend personen plaats, de grootste in Slovenië sinds de Tweede Wereldoorlog. Het inderhaast opgerichte onafhankelijk Comité voor de Bescherming van de Mensenrechten *Odbor* verzamelde in korte tijd honderdduizend handtekeningen onder een petitie ten behoeve van de vier arrestanten. De Slovenen sloegen vervolgens massaal de weg naar democratie in. In het kielzog van *Odbor* werden plotseling nieuwe politieke partijen opgericht. Van deze partijen ging al snel de roep uit om een naar westers model opgestelde grondwet. In juli 1988 verklaarde in een opiniepeiling 63 procent van de Sloveense bevolking zich voor een vorm van onafhankelijkheid.⁶⁴ Intussen werden de vier aangeklaagden veroordeeld tot relatief milde gevangenisstraffen, uiteenlopend van vijf maanden tot vier jaar. De JNA werd in Slovenië voortaan beschimpt als ‘bezettingsleger’.

De rol van de JNA in Slovenië

De JNA sloeg de desintegratie van Joegoslavië, die in Slovenië het verst was voortgeschreden, met lede ogen gade. Het was op zich niet gemakkelijk voor het federale leger om een standpunt te bepalen in de steeds grotere staatkundige chaos. De JNA raakte door haar structuur bovendien als vanzelf betrokken bij het opdoemende etnische conflict, en ging zelf deel van het conflict uitmaken.

Voortgekomen uit Tito’s partizanenleger tijdens de Tweede Wereldoorlog genoot de JNA lange tijd een groot prestige. De JNA was ideologisch gevormd door Tito’s communisme en stond voor ‘broederschap en eenheid’. De strijdkrachten waren niet alleen de bewaker van de eenheid van Joegoslavië, maar ook van de socialistische maatschappelijke orde en daarom per definitie een conservatieve kracht binnen de Joegoslavische samenleving. Bovendien waren de geschiedenissen van de JNA en de communistische partij nauw met elkaar verstrengeld. Tot januari 1991 was 96 procent van het officierskorps lid van de Liga van Communisten.⁶⁵ De JNA had formeel, naast de zes republieken en de twee autonome provincies, een zetel in het Centraal Comité van de Liga van Joegoslavische Communisten. Daarom werden de strijdkrachten ook wel de negende communistische partij van Joegoslavië genoemd.

De JNA was een van de grotere legers van Europa. Rond 1990 telde het 150.000 actieve manschappen, en 510.000 reservisten. Na de inval van Warschaupactlanden in Tsjecho-Slowakije in 1968 was bovendien nog een systeem van territoriale verdediging ingevoerd, waarbij vrijwel alle Joegoslaven konden worden ingeschakeld. Behalve dat de territoriale verdediging goed aansloot bij de partizanentraditie werd zij door Kardelj ook gezien als onderdeel van het ideologisch prominente zelfbestuur. De territoriale verdediging bestond uit reservisten die hun opleiding hadden genoten bij de JNA. In geval van oorlog kon zij anderhalf miljoen mensen op de been brengen. Zij stond enerzijds onder bevel van de JNA, en anderzijds onder die van de lokale autoriteiten: de republieken, districten en gemeentes. In de woorden van de latere minister van Defensie, generaal Veljko Kadrijević, ‘een voortreffelijke basis om de bevelstructuur lam te leggen, en zelfs nog erger’.⁶⁶ Om tegenwerking van de territoriale verdediging, die zich kon beroepen op bevelen van de lokale autoriteiten,

64 Meier, *Jugoslawien*, pp. 128-129.

66 Kadrijević, *View*, p. 75.

65 Sanz, *Army*.

tegen te gaan, had de JNA deze organisatie in de jaren tachtig in Kosovo al buitenspel geplaatst.

De positie van de JNA was verder lastig doordat de JNA enerzijds hoeder was van de maatschappelijke en constitutionele orde, maar tegelijk onder het opperbevel stond van het staatspresidium, waarin de republieken en de autonome gebieden de dienst uitmaakten. Door de zwakke federale leiding ontstond bij de militaire top de indruk dat de JNA feitelijk een leger zonder staat was.⁶⁷ Voor haar financiering was de JNA afhankelijk van de federale organen, terwijl de beschikbaarstelling van gelden voor de territoriale verdediging een zaak was van de republieken, districten, gemeentes en staatsbedrijven. Bij een verdere desintegratie van Joegoslavië dreigde de financiering van de JNA terug te lopen, terwijl de territoriale verdediging, die op meer sympathie op het lokale niveau kon rekenen, financieel relatief ongeschonden zou blijven.

Het leger had in de jaren tachtig toch al te lijden onder grote bezuinigingen als gevolg van de slechte economische toestand. De JNA zag in de jaren tachtig haar aandeel in het nationaal inkomen formeel teruglopen van 6,1 naar 3,9 procent. Feitelijk liep het nog sterker terug.⁶⁸ Mede om de steun van de republieken bij de budgettaire besprekingen te behouden, moest de JNA steeds meer toestaan dat officieren zoveel mogelijk in hun eigen republiek dienst deden, terwijl het voordien een gewoonte van de JNA was geweest om officieren juist zoveel mogelijk buiten hun eigen republiek te laten dienen.

Bij de onwelwillende opstelling van sommige republieken jegens de financiering van de JNA speelde ook de etnisch ongelijke samenstelling van het officierskorps mee. 60 procent daarvan bestond aan het eind van de jaren tachtig uit Serven, terwijl Serven slechts 36 procent van de bevolking uitmaakten. Voor enkele andere etnische entiteiten waren deze cijfers: Montenegrijnen 6,2 procent van het officierskorps (2,6 procent van de bevolking); Macedoniërs 6,3 (6,0), Kroaten 12,6 (19,8); Slovenen 2,8 (7,8); Moslims 2,4 (8,9); en Albanezen 0,6 (7,7).⁶⁹ Voor de topposities onder de officieren bestond net als voor ambtelijke functies een etnische verdeelsleutel. Daardoor waren Serven evenmin geheel tevreden met de etnische verhoudingen binnen het leger, want de doorstroming naar de allerhoogste functies was voor relatief weinig Servische officieren weggelegd.

Met het aantreden in 1982 van admiraal Branko Mamula als minister van Defensie raakte de JNA nog meer betrokken bij het etnische conflict. Deze functie werd steeds bekleed door iemand uit de top van de JNA en werd gecombineerd met de betrekking van chef-staf van het oppercommando, zijnde het staatspresidium. Mamula nam een aantal maatregelen die de federale strijdkrachten meer het aanzien gaven van een Servisch leger. Zo liet hij het systeem los waarbij de topposities in de strijdkrachten volgens de etnische sleutel werden verdeeld. Verder probeerde hij de territoriale verdediging ondergeschikt te maken aan de JNA. Met zijn maatregelen stuitte hij vooral op kritiek uit Slovenië.

Verdere kritiek uit Slovenië ontstond doordat de JNA vanaf 1982 wegens de verzwakking die het constateerde bij het Warschaupact het Westen steeds meer als de belangrijkste vijand begon te zien. Deze ontwikkeling werd nog versterkt toen er na 1985 ontspanning optrad in de Oost-West-relatie. De NAVO-landen zochten toen contacten met de (voormalige) War-

67 Kadrijević, *View*, pp. 3 en 78.

68 Kadrijević, *View*, p. 76. Vgl. Meier, *Jugoslavië*, p. 131.

69 Gow, *Deconstruction*, p. 302; Djilas, *Profile*,

p. 91. Vergelijkbare cijfers bij Mønnesland, *Land*, p. 305; Zametica, *Conflict*, p. 41. Zie ook Gow, *Legitimacy*, pp. 54-55 en 142.

schaupactlanden. Het ooit zelfgekozen isolement van Joegoslavië ten opzichte van de twee militaire blokken begon daarna in JNA-kringen steeds meer ervaren te worden als een opgelegd isolement, waarvan een dreiging uitging, die vooral werd veroorzaakt door het sterkere Westen.⁷⁰

Die kritiek uit Slovenië dreef de top van het federale leger in de richting van Milošević. Aanvankelijk was er sprake van een ongemakkelijke verhouding tussen de JNA en de Servische president. Milošević had weinig affiniteit met de strijdkrachten en de JNA-officieren vonden omgekeerd dat Milošević weinig kaas had gegeten van militaire aangelegenheden.⁷¹ Milošević was er in de eerste jaren van zijn bewind niet zeker van dat het Joegoslavische leger niet een coup zou plegen, desnoods door het Servische leiderschap opzij te schuiven. Hij bouwde daarom een alternatief machtsmiddel uit: de politie, die zich ontwikkelde tot een soort pretoriaanse garde van zestigduizend man, voorzien van een moderne uitrusting en goed gesalarieerd. Wat de JNA-officieren wel aansprak, was het militaire idioom waarvan Milošević gebruikmaakte door in afgemeten zinnen te spreken in termen van mobilisatie, strijd en oorlog.⁷² Misschien nog wel het belangrijkste op dat moment was dat de door Milošević gecontroleerde media de JNA in bescherming namen tegen aanvallen van de Sloveense en Kroatische media. Bovendien zag het officierskorps met instemming dat Milošević zich veel langer dan communistische leiders elders in Oost-Europa verzette tegen afbraak van de communistische instellingen.

De Sloveense communisten waren er aanmerkelijk minder tevreden over dat Milošević zich verzette tegen afbraak van de communistische instellingen. Dat leidde tot botsingen, vooral op de zitting van het Centraal Comité van de Liga van Joegoslavische Communisten in februari 1989. Daar maakte de Sloveense partijvoorzitter Milan Kučan duidelijk dat voor Slovenië slechts een democratisch, pluralistisch, op Europa georiënteerd Joegoslavië aanvaardbaar was. Zonder democratie zou Joegoslavië ophouden te bestaan.⁷³ Deze opstelling leidde tot een felle woordenwisseling met Milošević, die van geen pluralisme wilde weten. Dit optreden van Milošević versterkte in Slovenië de indruk dat het met Joegoslavië precies die kant opging die de Slovenen niet wilden, mede door het Servische optreden in Kosovo.⁷⁴

Oplopende spanningen tussen Slovenië en Servië

Op 27 februari 1989, ten tijde van de acties van leger en politie gericht op de uitschakeling van de bestuurlijke top van Kosovo, vond in Ljubljana een gebeurtenis plaats die de Sloveens-Servische verhoudingen op scherp zette. De Sloveense communistische partijleiding bezocht toen demonstratief een bijeenkomst ten behoeve van de bescherming van de mensenrechten in Kosovo en ter ondersteuning van de Albanese mijnwerkers die zich hadden opgesloten in de Trepčamijnen uit protest tegen de aanhoudende druk van Servië. ‘De situatie in Kosovo toont aan dat mensen niet langer samenleven maar steeds meer tegen elkaar zijn. Politiek kan niet gevoerd worden op straat of wanneer levens op het spel worden gezet’, zei Kučan bij die gelegenheid.

Volgens de Sloveense partijvoorzitter was er sprake van een sluipende coup in Joegoslavië.⁷⁵ Het was niet moeilijk te raden wie Kučan op het oog had. Kort tevoren had Kučan al

70 Vgl. Meier, *Jugoslawien*, pp. 129-130; Woodward, *Tragedy*, pp. 150-151.

71 Interview Carl Bildt, 13/12/00.

72 Djilas, *Profile*, pp. 81 en 91.

73 Mønnesland, *Land*, p. 326.

74 Zimmermann, *Origins*, p. 31.

75 Silber/Little, *Death*, p. 66.

Sloveense televisieteams naar Kosovo gestuurd, omdat volgens hem de Servische berichtgeving over het conflict daar niet langer betrouwbaar was. De Servische televisie begreep het historisch belang van de bijeenkomst in Ljubljana en zond haar integraal uit. De beelden leidden tot een schokgolf van woede in Servië. Honderdduizenden trokken uit protest naar het gebouw van het federale parlement om daar optreden tegen de Albanese leiders van Kosovo te eisen.

In september 1989 nam het Sloveense parlement vervolgens een grondwet aan die de Sloveense soevereiniteit benadrukte en bepaalde dat alleen de Sloveense volksvertegenwoordiging de staat van beleg in Slovenië kon uitroepen of JNA-troepen tot het Sloveense grondgebied kon toelaten. In tegenstelling tot de federale grondwet van 1974 bepaalde de nieuwe Sloveense constitutie dat het gebied zich zou kunnen afscheiden *zonder* toestemming van de andere republieken. De aanvaarding van deze grondwet kwam tot stand in weerwil van zeer zware druk van Servië en de JNA. Deze grondwet werd vervolgens verworpen door het Constitutioneel Hof en het federale parlement, maar Slovenië hield voet bij stuk, ook omdat het zich gesteund wist binnen het centrale comité van de Joegoslavische partij: hiermee stond Slovenië echter niet langer alleen; voor het eerst in het ontbrandende conflict schaarde de Kroatische partij zich nadrukkelijk aan de zijde van de kameraden uit Ljubljana.⁷⁶

Toen Servische politici de waarheidsdemonstratie in Ljubljana voor 29 november aankondigden, posteerden de Sloveense autoriteiten politie aan de grens om Servische demonstranten tegen te houden. Ook hierbij kregen zij steun van Kroatië, waar Servische demonstranten doorheen zouden moeten: Kroatië verhinderde de doortocht aan Servische demonstranten. Het mislukken van deze mars op Ljubljana ervoer Milošević als een klap in het gezicht. Hij sloeg terug door Servische bedrijven op te roepen alle zakelijke betrekkingen met Slovenië te verbreken en alle Sloveense producten te boycotten. Sloveense eigendommen in Servië werden geconfisqueerd, en op producten uit Slovenië werden invoerrechten geheven. Een maand later was er nauwelijks nog economisch verkeer tussen Servië en Slovenië.

De Servische boycot betekende ook dat er geen Sloveense bladen meer in Belgrado verschenen. De ontwikkeling van de gedachten in Ljubljana werd steeds moeilijker te volgen in de Servische hoofdstad.⁷⁷ De autoriteiten in Ljubljana reageerden door de bijdrage aan de federale begroting eigenmachtig met vijftien procent te verminderen en hun bijdrage aan het fonds voor de onderontwikkelde gebieden te vervangen door een rechtstreekse donatie aan Kosovo. De Sloveense bevolking nam haar eigen maatregelen. Iemand in een auto met Servische nummerplaten moest er op rekenen dat hij in Slovenië bij een benzinstation voortaan niet werd bediend.⁷⁸ De Amerikaanse ambassadeur in Belgrado, Warren Zimmermann, berichtte naar aanleiding van deze gebeurtenissen aan Washington dat het ondenkbare nu denkbaar werd in Joegoslavië: splitsing van het land.⁷⁹ Gevoelig als het was voor de democratische ontwikkelingen die zich in 1989 in rap tempo in Oost-Europa voltrokken, voerde het Sloveense parlement op 27 december 1989 veranderingen door die het bestaan van andere politieke partijen dan alleen de communistische partij toestonden, en vrije verkiezingen in het vooruitzicht stelden.

In januari 1990 kwam het veertiende partijcongres van de Liga van Communisten van Joegoslavië bijeen. Dat gebeurde onder meer op aandrang van de JNA, dat meende dat de

⁷⁶ Zie ook Deel I.

⁷⁷ Slapšak, *Joegoslavië*, p. 101; vgl. *ibidem*, p. 65.

⁷⁸ Zimmermann, *Origins*, p. 34.

⁷⁹ Zimmermann, *Origins*, p. 53.

federale partij een halt moest toeroepen aan het ontbindingsproces dat gaande was in Joegoslavië. De Sloveense partijvoorzitter Kučan waarschuwde het congres dat het land op de rand van een burgeroorlog verkeerde. De Sloveense partijleiding stelde de invoering van een meerpartijstelsel, persvrijheid en andere burgerrechten voor. Zij wilde een politieke oplossing die aansluiting bij het Westen mogelijk maakte, inclusief een acceptabele regeling van de situatie in Kosovo.⁸⁰ De Sloveense voorstellen werden stuk voor stuk weggestemd. Toen bleek dat de Servische partij het probleem van de Serven in Kosovo centraal bleef stellen en de Sloveense suggesties onaanvaardbaar waren, verliet de Sloveense afvaardiging de zaal, gevolgd door de Kroatische gedelegeerden. Kort daarna verlieten beide partijen de communistische Liga. Milošević probeerde de bijeenkomst voort te zetten, maar stuitte op bezwaren van de andere partijen. Daarmee was het definitieve eind van de communistische partij van Joegoslavië, het bindweefsel van het land zoals Tito het eens had genoemd,⁸¹ een feit. De enige steunpilaar van de eenheid-Joegoslavië was nu nog het leger, de JNA.

Enkele dagen na het congres gaf het staatspresidium aan het leger opdracht in te grijpen in Kosovo waar in diverse steden demonstraties gaande waren die volgens het presidium dreigden uit te lopen op een burgeroorlog. Op de eerste twee dagen van februari vielen er door het optreden van het leger 28 doden en 79 gewonden. Op 4 februari 1990 besloot Slovenië zijn eenheden terug te trekken uit de federale politietroepen die in Kosovo waren gestationeerd. Kroatië volgde opnieuw het Sloveense voorbeeld.

Het uittreden van de Sloveense en Kroatische partij uit de Liga was een ernstige streep door de rekening van Milošević. Nadat eerst Slovenië een halt had toegeroepen aan zijn poging om via de roep van de straat een omwenteling in Slovenië te bewerkstelligen, werd hem nu de mogelijkheid ontnomen om door meerderheidsvorming binnen de communistische partij, en door het dictaat van het democratisch centralisme, de wil van Servië op te leggen aan de rest van het land. Bovendien was Milošević geschokt door het feit dat het Sloveense voorbeeld werd nagevolgd door Kroatië.⁸² Vanaf dit moment gingen de gedachten van Milošević uit naar een Groot-Servië als beste oplossing voor het Servische volk.⁸³ En de gedachten van Slovenië en Kroatië gingen omgekeerd steeds meer uit naar een confederatie of zelfs onafhankelijkheid.

4. De versteviging van Milošević' positie als Servisch leider

Milošević kreeg door deze ontwikkelingen steeds meer de steun van een groot deel van de Servische intelligentsia. Een deel van hen zag in hem de eerste communist na Ranković die bereid was het op te nemen voor Servische belangen. Een ander deel zag hem als iemand die zich plaatste in de traditie van negentiende-eeuwse Servische leiders.⁸⁴ Milošević had deze intelligentsia kort tevoren nog veroordeeld wegens haar nationalisme, maar deze werd nu voor hem van groot belang om zijn beleidsopvattingen te ventileren aan de media.

Intussen zag Milošević dat Servië niet het enige gebied in Oost-Europa kon zijn dat zou ontkomen aan verkiezingen. Daarop begon hij de Servische communistische partij om te

80 Zie ook Hans Smits, 'De Joegoslavische waarheid kent vele staten', *Vrij Nederland*, 18/01/92.

81 Thompson, *House*, p. 226.

82 Obrad Kesić, 'Defeating "Greater Serbia", Building Greater Milošević', Danopoulos/Messas

(eds.), *Crises*, p. 55.

83 Vgl. Hartmann, *Milošević*, pp. 82 en 87.

84 Lenard J. Cohen, 'Slobodan Milošević', Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, pp. 248-249.

vormen tot de Socialistische Partij Servië, die ten slotte op 12 juli 1990 het leven zag. De weinig kieskeurige methoden die hij daarbij gebruikte, bezorgden hem de bijnamen van ‘Tito de Tweede’ en ‘Baby Face Killer’. Zijn vrouw, Mirjana Marković, bleef het communisme trouw. Zij zou ten slotte haar eigen partij oprichten, maar ook daarvoor al sloeg zij als communistisch partijlid en hoogleraar sociologie aan de universiteit van Belgrado ten behoeve van haar echtgenoot een brug met de neo-marxistische intellectuelen en de communistisch georiënteerde officieren van de JNA. Zoals journalisten van het in Belgrado verschijnende blad *Vreme* opmerkten: Milošević ‘slaagde erin zowel de communisten als de nationalisten bij de neus te nemen; de communisten geloofden dat hij alleen maar deed alsof hij nationalist was, en de nationalist dachten dat hij deed alsof hij communist was.’⁸⁵

Milošević maakte ook een grotere ontplooiing van de orthodoxe kerk mogelijk.⁸⁶ Dit religieus réveil, dat overigens al dadelijk na de dood van Tito was begonnen,⁸⁷ was niet zonder betekenis voor zijn doelstellingen. Xenofobie was een belangrijk element in de dominante Servisch-orthodoxe theologie van de twintigste eeuw, die steeds had gewezen op de gevaren van de Albanen in Kosovo voor het Servische kernland. Die theologie nam eveneens een sterk defensieve stelling in tegen de islam en het katholicisme, die zij beide beschouwde als bedreiging voor niet alleen de eigen kerk, maar ook voor de Servische etniciteit. De orthodoxe kerk rakelde met diensten en herbegravenissen voor de slachtoffers van de genocide tijdens de Tweede Wereldoorlog vanaf eind jaren tachtig Servische onlustgevoelens jegens Kroaten en Moslims op.⁸⁸ Servisch-orthodoxe geestelijken en theologen droegen sterk bij tot de definiëring van discriminatie van Serven door niet-Serven zoals genocide en de gelijkstelling van het lijden van de Serven met Golgotha, het lijden van Christus, of dat van de joden tijdens het Derde Rijk.⁸⁹

In 1989 vierden de Servische staat onder leiding van Milošević en de orthodoxe kerk gezamenlijk met groot vertoon de zeshonderdste gedenkdag van de slag bij Kosovo Polje. Milošević en zijn getrouwen wisten hiervoor op 28 juni een miljoen Serven te verzamelen bij dit Golgotha, waar het Servische volk zou zijn gekruisigd om het Westen te vrijwaren van de opmars van de islamitische ‘Turken’. Bij die gelegenheid verklaarde Milošević voor het eerst ‘gewapende strijd’ niet uit te sluiten.⁹⁰ In elk geval was duidelijk dat met de terugkeer van Kosovo in de Servische moederschoot de staatkundige aspiraties van Milošević nog niet bevredigd waren.

De roep om bescherming van de Serven in Kosovo en elders riep juist angstgevoelens op bij de niet-Serven. De vastberadenheid bij de andere republieken om de Servische minderheden in hun gebieden kort te houden, werd versterkt. Er had weinig anders verwacht kunnen worden. De duiding van de Albanese pesterijen jegens Serven in Kosovo als genocide, zelfs door de Servische intellectuelen, de agressie van de Servische demonstranten die om ‘be-

85 Geciteerd in Leonard J. Cohen, ‘Slobodan Milošević’, Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 252.

86 Tomanić, *Crkva*, pp. 21-29 en 33.

87 Radmila Radić, ‘The Church and the “Serbian Question”’, Popov (ed.), *Road*, pp. 247-249; Tomanić, *Crkva*, pp. 10-15.

88 Radmila Radić, ‘The Church and the “Serbian Question”’, Popov (ed.), *Road*, pp. 257-260; Tomanić, *Crkva*, pp. 42-43.

89 Geert van Dartel, ‘Nationalities and Religion

in Yugoslavia’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 37-40 en 45-46; idem, ‘Kerk’, p. 42; Van den Heuvel, *Land*, pp. 92 en 100; idem, *Mythen*, p. 374; Westerman, *Brug*, p. 167. Voor de groei van het nationalisme in de jaren tachtig onder juist de jongere clerus van de orthodoxe kerk, zie Cohen, *Serpent*, pp. 151-152.
90 Meier, *Jugoslawien*, p. 173; Silber/Little, *Death*, p. 72.

scherming' riepen, herinneringen aan de vooroorlogse Servische hegemonie, en het naoorlogse optreden van Ranković en de zijnen – dat alles wekte bij niet-Serven de indruk dat verdediging en aanval bij de Serven niet ver uit elkaar konden liggen. Er dreigde van Servische kant, wat de Servische schrijfster Svetlana Slapšak genoemd heeft: preventieve wraak.⁹¹

De rol van de media bij de versteviging van Milošević' positie

Een vitale rol in de campagnes ter vergroting van Milošević' macht en de doorzetting van etnisch-nationalistische opvattingen viel toe aan de media.⁹² Milošević had dadelijk nadat hij aan de macht was gekomen de belangrijkste media gezuiverd. Nadien werden de massa's door de media voorzien van vijandbeelden, waarbij de inwoners van andere republieken of provincies en leden van andere etnische groepen zwart werden gemaakt, terwijl de eigen partij werd afgeschilderd als slachtoffer. Er kon worden teruggevallen op etnische en nationale waarden die onder het bewind van Tito waren onderdrukt.

De bevolking, die ten prooi was aan grote bestaansonzekerheid door het wegvallen van de oude collectieve waarden van het communisme en al vanaf het begin van de jaren tachtig leed onder een ernstige economische crisis, liet zich in relatief korte tijd overtuigen door dit nieuwe scala aan etnische waarden. Herinneringen in de familie aan wreedheden uit de Tweede Wereldoorlog die in naam van etnische tegenstellingen waren begaan, wakkerden deze overtuiging nog aan. Grote delen van de bevolking waren niet langer geïnteresseerd in feitelijke berichtgeving over 'anderen', maar in bevestiging van het demonische beeld van de 'tegenstander' dat extreem-nationalistische leiders, machtsbeluste manipulators en de media schiepen.

'Oude' nationalisten, voortgekomen uit de oppositie, en nieuwe nationalisten, afkomstig uit de communistische nomenklatoera, gingen op zoek naar de verschillen tussen de etnische groepen en vergrootten ze uit.⁹³ Zij produceerden en orkestreerden de angst door het blootleggen van de zo lang onderdrukte herinneringen aan de massamoorden die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren begaan door de 'hunnen' tegen de 'onzen', door *četniks* tegen (vermeende) *ustase*, door *ustase* tegen (vermeende) *četniks*, et cetera.⁹⁴ Maar ook de afgelopen eeuwen van Turkse overheersing of middeleeuwse glorie werden er bijgesleept.

Er wordt wel eens gezegd dat Joegoslavië in die jaren een land was met 'te veel geschiedenis',⁹⁵ maar men zou net zo goed kunnen zeggen dat het Joegoslavië ontbrak aan historisch besef. De historische visie die aan de bevolking werd opgedrongen, was een uitsnede van de geschiedenis, een karikatuur, waarbij soms hele eeuwen werden overgeslagen om respectievelijk periodes van grootheid dan wel strijd en slachtofferschap te kunnen overbelichten. De terreur van de herinnering had als tegenhanger de terreur van het vergeten.⁹⁶ Het was alsof het, eveneens eenzijdige, historische landschap uit het communistische tijdperk op zijn kop werd gezet. Wat pieken waren geweest, werden dalen en omgekeerd. Waar eerst broederschap en eenheid waren benadrukt, werden nu de momenten van onderlinge twist naar voren gehaald. Steeds vaker dook de term 'etnisch zuiver' op in de media. Daarin verschenen ook kaartjes met gekleurde vlekken die hetzij de feitelijke etnische

91 Svetlana Slapšak, 'Serbische Alternativen', Bremer (Hg.), (*Sch*)*erben*, p. 174.

92 Zie bijv. Pejić, *Medien*.

93 Voor een beschrijving van dit mechanisme zie bijv. Ugrešić, *Cultuur*, pp. 51-53.

94 Vgl. Ugrešić, *Cultuur*, p. 103.

95 Vgl. Allcock, *Yugoslavia*, p. 19.

96 Ugrešić, *Cultuur*, p. 113. Vgl. Ugrešić, *Nationaliteit*, pp. 56-57.

verdeling, hetzij de etnische aspiraties uitdrukten. Zij droegen bij tot een klimaat waarin angst voor het ‘etnisch onzuivere’ heerste. Op de angst volgde de haat. Zij maakte van burens en kennissen ‘denkbeeldige tegenstanders’.⁹⁷

De belangrijkste rol bij het zaaien van etnische angst en haat viel toe aan de televisie en radio, omdat de invloed van de geschreven pers zich in Joegoslavië voornamelijk beperkte tot de beter opgeleide middenklasse.⁹⁸ Particuliere televisie- en radiostations bestonden niet tot de oprichting in mei 1989 van de onafhankelijke radiozender B92 in Belgrado. De staatszenders waren voornamelijk per republiek georganiseerd en benoemingen bij die instellingen waren altijd gecontroleerd geweest door de partij. In de jaren tachtig gingen de republikeinse partijen ertoe over uitzendingen van andere republieken op de eigen zenders zoveel mogelijk te beperken. De stations in Zagreb en Ljubljana begonnen ook strikte taalnormen aan te leggen en op grond daarvan programma’s van elders te weigeren. Na de zuivering van het personeel van Televisie Belgrado in 1987 werd het belangrijkste onderwerp van die zender Kosovo, spoedig gevolgd door uitzendingen over misdaden van *ustase* en verwijten van ondankbaarheid en Duitse sympathieën aan het adres van Slovenië.

Ook in Slovenië en Kroatië speelden de media een dergelijke rol: de Sloveense en Kroatische zenders begonnen de christelijk-orthodoxe en communistische aspecten van de Serven te benadrukken in vergelijking met de Europese en democratische tradities die hun regio’s zouden kenmerken. Gemeenschappelijk was bij de Sloveense en Kroatische zenders het krachtig uitgedragen idee dat een samenleven van de diverse etnische groepen binnen Joegoslavië niet langer mogelijk was: Joegoslavië was ‘Serboslavia’. Zij vielen dat wat er resteerde aan federale instellingen aan – in de eerste plaats de JNA, die zij beschouwden als de belangrijkste sta-in-de-weg voor onafhankelijkheid.

Een geliefd onderwerp op radio en tv werden complotten die door andere republieken gesmeed zouden worden. Zo zagen de Servische zenders samenzweringen van Duitsland en het Vaticaan achter het Sloveense en Kroatische nationalisme, en meenden zij dat in Bosnië en Kosovo ‘islamitische fundamentalisten’ met steun van buitenlandse geloofsgenoten bezig waren een heilige oorlog tegen de Serven voor te bereiden. Negatieve stereotypen van andere groepen kregen veel aandacht: Kroaten zouden volgens de Servische media een genocidale aanleg hebben; volgens de pers in Ljubljana zouden niet-Slovenen lui zijn. Ware mediagebeurtenissen ontstonden, toen alle partijen begonnen de stoffelijke resten op te graven van slachtoffers van de tegenpartij tijdens eerdere conflicten om hen vervolgens in gewijde grond te herbegraven.

Media of journalisten die weigerden mee te doen aan de nationalistische retoriek werd het werk op alle mogelijke manieren lastig gemaakt, bijvoorbeeld door hen geen toegang te verlenen tot staatsdrukkerijen en -distributiekanalen, of door het afsluiten van telefoon- en telexverbindingen.

Intussen leken degenen die waren opgevoed met de uitspraak van Tito dat men ‘de eenheid en de broederschap moest beschermen als mijn oogappel’ of met leesboekzinnnetjes als ‘wanneer broederharten zich verenigen, gaat geen zee ze te hoog’⁹⁹ machteloos. Zij hadden geloofd in het joegoslavisme, dat uitging van ‘een (valse of echte) broederschap en eenheid, die tot resultaat had dat er een gemeenschappelijk Joegoslavisch cultuurgebied ontstond’.¹⁰⁰

97 De term ‘imagined adversaries’ is te vinden in Lampe, *Yugoslavia*, p. 2.

98 Simić, *Yugoslavia*, p. 41.

99 Ugrešić, *Cultuur*, pp. 9, 21, 98.

100 Ugrešić, *Cultuur*, p. 10.

Ze hadden tezelfdertijd gelijk en ongelijk. Joegoslavië was een gemeenschappelijk cultuurgebied dat vooral de stedelijke bovenlagen omsloot, en niet het platteland. En ze hadden ongelijk omdat ze meenden dat hun werkelijkheid en toekomst niet meer konden worden ingehaald door de herinneringen aan en de exploitatie van het verleden, in casu doordat nationalistische sentimenten aangewakkerd zouden worden. Achter de propagandistische en idealistische sluier van het joegoslavisme hadden echter gedurende de decennia na de Tweede Wereldoorlog nog steeds etnisch-nationale tegenstellingen een rol gespeeld. Zij waren echter, aan het oog van het grote publiek onttrokken, omfloerst besproken door de communistische elites. Onkundig van de finesses van de nationalistische problemen en van de gekozen oplossingen was de bevolking vatbaar voor nationalistische manipulators die het gemakkelijk konden voorstellen alsof er voortdurend tegen de belangen van hun bevolkingsgroep was gehandeld:¹⁰¹ ‘de toekomst vond plaats doordat nog eenmaal – op een geheel eigen manier – het verleden plaatsvond.’¹⁰²

De roep om onafhankelijkheid: Kosovo

In de tweede helft van 1990 kreeg de keten van acties en reacties in Kosovo, die eerder zo sterk had bijgedragen tot de verscherping van de verhoudingen tussen Servië en Slovenië, een dramatisch vervolg. Was Kosovo een jaar eerder door Servië ingelijfd, op 2 juli 1990 stemde een ruime tweederde meerderheid van Albanese volksvertegenwoordigers in Priština, de hoofdstad van Kosovo, ervoor dat Kosovo als republiek deel zou uitmaken van een Joegoslavische federatie of confederatie.

Het antwoord van Milošević kwam in de vorm van een ontbinding van het parlement en de regering van Kosovo en een arrestatiebevel voor deze volksvertegenwoordigers. Daarna aanvaardde het Servische parlement het ‘Programma voor de realisatie van vrede, gelijkheid, democratie en welvarendheid in de regio Kosovo’, op grond waarvan het openbare leven in dat gebied werd gezuiverd van alles wat Albanees was. Politieke partijen en vakbonden werden verboden, omroepen en kranten gesloten, het onderwijs werd ingericht volgens een Servisch programma en tienduizenden Albanezen werden uit overheidsdienst ontslagen. Op 13 september 1990 riepen de naar huis gezonden Albanese parlementsleden de onafhankelijkheid van Kosovo uit. Kort daarna annuleerde de federale regering de autonomie van Kosovo. Op 28 september nam de Servische regering een nieuwe grondwet aan die de autonomie van Kosovo ophief. De preambule maakte melding van de ‘eeuwenlange strijd van het Servische volk’ en hun vastbeslotenheid om ‘een democratische staat van het Servische volk te scheppen’.¹⁰³ In de 136 artikelen van die grondwet kwamen de organen van Joegoslavische federatie niet meer voor. Alleen in artikel 135 werd er in krappe bewoordingen melding van gemaakt dat Servië deel uitmaakte van Joegoslavië, en dan nog wel in negatieve zin: ‘wanneer wetten van de federale regering of andere republieken die strijdig zijn met de federale grondwet de belangen van Servië schaden, dient de Servische regering die belangen te beschermen.’ Deze moeilijk serieus te nemen verwijzing naar de federatie kon niet verhullen dat Servië op dat moment eigenlijk de eerste republiek was die zich uit de federatie Joegoslavië terugtrok uit de federatie, ook al werd dat in het Westen nauwelijks opgemerkt. Eind juni 1990 had Milošević over deze wet al opgemerkt in een interview met

101 Paul Shoup, ‘Titoism and the national question: a reassessment’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 60.

102 Ugrešić, *Cultuur*, p. 14.

103 Hayden, *Nationalism*, p. 660.

het tijdschrift *Politika* dat het, gezien de sterke desintegrerende tendensen ‘onverantwoordelijk’ zou zijn als hij en zijn partij slechts één oplossing hadden voor de Joegoslavische crisis. Daarom bood dit ontwerp van een grondwet volgens hem de mogelijkheid van ‘Servië als onafhankelijke staat’.¹⁰⁴ Deze grondwet betekende dus het eerste openlijke blijk dat Milošević zijn koers had verlegd van behoud van Joegoslavië naar realisering van een Groot-Servië.¹⁰⁵ Al in maart hadden Milošević en zijn vertrouweling Borisav Jović achter gesloten deuren geconcludeerd dat hun politiek gericht op machtsbehoud gemakkelijker te realiseren zou zijn zonder Slovenië en Kroatië. Ze vonden het op dat moment niettemin nog niet raadzaam dit naar buiten te brengen.¹⁰⁶ Servische partijfunctionarissen werden niettemin al warm gemaakt voor een koers waarbij de Servische communistische partij zich zou inzetten voor behoud van Joegoslavië maar zich tegelijk zou voorbereiden op een Groot-Servië, dat zou bestaan uit Servië, Montenegro, een deel van Bosnië-Herzegovina en eventueel Macedonië.¹⁰⁷

Eind juni 1990 begonnen Milošević en Jović – inmiddels voorzitter van het staatspresidium – zelfs haast te krijgen met een vertrek van Kroatië en Slovenië, omdat zij de republieken als een rem zagen op voortzetting van hun partijheerschappij in het licht van de verkiezingen die binnenkort door heel Joegoslavië zouden plaatsvinden. Er waren echter twee problemen waarvoor zij nog geen pasklare oplossing hadden: de positie van de Serven in Kroatië en de opstelling van de JNA. Het liefst zouden zij hebben gezien dat de JNA voor een voldongen feit zou zorgen in de gebieden in Kroatië waar veel Serven woonden. Kadijević twijfelde echter sterk over de vraag of de JNA afscheid zou moeten nemen van Joegoslavië en eveneens over de vraag of hij bereid zou zijn de JNA in beweging te zetten zonder toestemming van het presidium.¹⁰⁸

Op 3 oktober schreef Borisav Jović, die zich steeds meer opwond over de besluiteloosheid van Kadijević, in zijn dagboek: ‘De generaals zijn nog altijd geobsedeerd door de eenheid van Joegoslavië maar dat is uiteengevallen en zonder toekomst.’ En: ‘Slobodan Milošević houdt het erop dat hij Slovenië rustig moet laten gaan en in Kroatië slechts tussenbeide moet komen in de gebieden waar de Serven wonen.’¹⁰⁹ Een andere vertrouweling van Milošević, Mihalj Kertes, op dat moment lid van het Servische presidium, schreef iets later in verband met deze grondwet: ‘De federale grondwet bestaat slechts op papier. Wat de Slovenen kunnen, kunnen wij ook.’¹¹⁰

5. Economische gevolgen van de desintegratie van Joegoslavië

De voortgaande afwending van Joegoslavië door de republieken van de federatie had grote gevolgen voor het economische hervormingsprogramma dat Joegoslavië van de neerwaartse economische en politieke spiraal had moeten redden. Op het dertiende congres van de Liga van Communisten van Joegoslavië in juni 1986 was besloten dat alle vragen betreffende de

¹⁰⁴ Almond, *War*, p. 185.

¹⁰⁵ Detrez, *Balkan*, p. 129, Ramet, *Road*, p. 873.

Op 19 augustus, de dag waarop de Serven in Krajina stemden over autonomie, publiceerde de Montenegrijse krant *Dnevnik* een brief van Milošević aan het staatspresidium waarin de Servische president schreef dat het federale presidium met spoed een wet op de afscheiding moest

aannemen die aan volken die dat wensten, zou toestaan zich vreedzaam af te scheiden van Joegoslavië. Hartmann, *Milošević*, p. 98.

¹⁰⁶ Jović, *Dani*, p. 125-128.

¹⁰⁷ Jović, *Dani*, p. 131.

¹⁰⁸ Jović, *Dani*, pp. 160-163.

¹⁰⁹ Hartmann, *Milošević*, p. 103.

¹¹⁰ Geciteerd in Hayden, *Blueprints*, p. 48.

‘socialistische inhoud’ van het beleid zouden worden opgeschort totdat de economische crisis zou zijn opgelost. Geen wonder dat de pogingen de economie weer op het goede pad te krijgen, mislukten. De combinatie van massale werkloosheid, loonsverlagingen en prijsverhogingen leidden in het midden van de jaren tachtig tot een grote stijging van de arbeidsonrust.¹¹¹

In mei 1986 was Branko Mikulić voorzitter geworden van de Federale Uitvoerende Raad, het kabinet, dat voor vier jaar werd gekozen door de nationale vergadering. Aan hem als premier van Joegoslavië viel de taak toe om Joegoslavië economisch te hervormen, nadat het land in de eerste helft van de jaren tachtig door buitenlandse leningen van de financiële ondergang was gered. Typerend voor de benoeming van deze Bosnische Kroaat was overigens dat Mikulić haar mede te danken had aan het feit dat de nationale vergadering geen Serviër als premier accepteerde. Bij zijn aantreden werd Mikulić geconfronteerd met een inflatie van 90 procent, een werkloosheid van 16,6 procent (waarbij 60 procent van de werklozen jonger was dan 25 jaar) en het gegeven dat een kwart van de Joegoslaven onder de armoedegrens leefde. Mikulić slaagde er niet in de inflatie terug te dringen. Voor heel 1987 kwam het inflatiepercentage uit op 419 en voor 1988 op 1232.¹¹² De Britse econoom Harold Lydall merkte in 1989 op dat de daling van de levensstandaard zo groot was geweest dat het moeilijk voorstelbaar was dat er een ander land zou zijn dat daarop niet gereageerd zou hebben met een radicale politieke verandering of zelfs een revolutie.¹¹³

Medio 1987 had nog maar tien procent van de bevolking vertrouwen in de Federale Uitvoerende Raad. 79 procent meende dat er geen uitweg meer was uit de economische moeilijkheden.¹¹⁴ Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog verschenen er artikelen in de pers die de premier en zijn kabinet opriepen af te treden. Algemeen drong eind 1987 het besef door dat het Joegoslavische politieke systeem als geheel geen werkelijke economische hervormingen wilde.¹¹⁵ Mikulić zag zich intussen door de republieken gedwongen de doorvoering van zijn economische hervormingen afhankelijk te stellen van de aanvaarding van amendementen op de grondwet. De aanvaarding van die amendementen was een tijdrovende aangelegenheid. De westerse financiers dreigden toekomstige kredietverlening afhankelijk te maken van centralisatie van de monetaire politiek, maar Mikulić slaagde er niet in het verzet van de republieken daartegen te breken. De federale regering stond feitelijk niet meer boven de republikeinse regeringen maar was een van hun gelijken. In december 1988 konden Mikulić en zijn federale kabinet tenslotte niets anders doen dan aftreden, een unicum in het communistische Joegoslavië.

Mikulić werd in maart 1989 opgevolgd door de econoom Ante Marković (geen familie van de echtgenote van Milošević). Deze voormalige elektro-ingenieur begon een programma dat moest leiden tot een vrijemarkteconomie, drastische bezuinigingen op de overheidsuitgaven, beëindiging van de inflatie en het convertibel maken van de dinar. Marković was een Bosnische Kroaat, maar hij beschouwde zichzelf als Joegoslaaf en was tevens een hervormingsgezind communist.¹¹⁶ Tegelijk was hij een onververbeterlijke optimist, die tegen beter weten in bleef hopen zijn programma te kunnen doorzetten.

111 Magaš, *Destruction*, p. 53.

112 Woodward, *Tragedy*, p. 96.

113 Geciteerd in Cohen, *Hearts*, p. 105.

114 Lampe, *Yugoslavia*, pp. 322 en 326.

115 Meier, *Jugoslawien*, p. 80.

116 Voor een schets van hem, zie bijv. Theo Engelen, ‘Ante Markovic. Alleen nog vertrouwd in het Westen’, *NRC Handelsblad*, 29/06/91; Nicole Lucas, ‘Ante Markovic. Een schietschijf voor iedereen’, *Trouw*, 14/12/91.

Aanvankelijk leek zijn optimisme gerechtvaardigd. Marković wist bijvoorbeeld de inflatie te beteugelen door in december 1989 de dinar aan de Duitse mark te koppelen, waarmee de inflatie werd teruggebracht tot minder dan twintig procent. Verder slaagde hij erin de hoeveelheid buitenlandse valuta te vermeerderen en bepaalde monopolies te doorbreken. Medio 1989 kondigde hij aan dat Joegoslavië lid van de Europese Vrijhandelsassociatie en geassocieerd lid van de EG wilde worden.

In januari 1990 begon Marković een economische schoktherapie. Daarbij werden bijvoorbeeld overheidssubsidies op essentiële goederen teruggebracht en werd de mogelijkheid van faillissement geschapen. Deze aanpak werd echter doorkruist door de sociale gevolgen ervan en door het uiteenvallen van de Liga van Communisten van Joegoslavië. Over de eerste maanden van 1990 daalde de industriële productie ten opzichte van het voorafgaande jaar met 10 procent, nam de detailhandelomzet af met 23,8 procent en daalde de levensstandaard met 28,1 procent. Na een aanvankelijke daling steeg de inflatie weer. Ruim 8600 firma's waarbij ruim drie miljoen arbeiders – meer dan de helft van de beroepsbevolking – in dienst waren, verkeerden in betalingsmoeilijkheden.¹¹⁷ Toen Slovenië en Kroatië in 1990 de betalingen van belasting en accijnzen aan Belgrado staakten, ontstond er in die republieken een run op de buitenlandse valuta, waarna de federale overheid de verstrekking daarvan moest staken en de dinar *de facto* onconvertibel werd. Bovendien verloren de spaarders toen elk vertrouwen in het banksysteem dat kennelijk hun inleg min of meer confisqueerde.

De standpunten over het te voeren economisch beleid van de republieken liepen onderling te ver uiteen. Slovenië en Kroatië wilden marktmechanismen introduceren, Servië en Montenegro wilden de staatscontrole handhaven, en Bosnië-Herzegovina en Macedonië waren voorstander van een economische middenkoers. Slovenië en Kroatië vonden Marković bovendien een sta-in-de-weg bij hun steeds sterkere streven naar onafhankelijkheid.¹¹⁸ De Serven vonden hem juist te liberaal en te westers. De Servische voorzitter van het staatspresidium, Borisav Jović, noemde hem zelfs een Amerikaanse spion.¹¹⁹

Marković probeerde zich aanvankelijk zoveel mogelijk te concentreren op de vereiste economische hervormingen en de politiek, in het bijzonder de in Servië en Kosovo verslechterende mensenrechtensituatie te laten voor wat het was. Dat was onmogelijk. Ten behoeve van de economie moest de federatie weer functioneren, en dat zou niet gebeuren zonder uitgebreide politieke hervormingen. Het agressieve optreden van Servië weerhield de overige republieken van medewerking aan een recentralisatie, zo goed als het de Verenigde Staten ervan weerhield economische steun te verlenen.¹²⁰

Toch genoot Marković grote populariteit onder de bevolking. In de lente van 1990 stemde volgens een opiniepeiling 79 procent van de bevolking in met zijn beleid.¹²¹ Wellicht daardoor aangemoedigd en teruggekomen van de gedachte dat politieke hervormingen losgekoppeld konden worden van economische hervormingen richtte Marković halverwege 1990 zijn eigen partij op: de Alliantie van Joegoslavië's Hervormingsgezinde Krachten.

117 Woodward, *Tragedy*, p. 129.

118 Zimmermann, *Origins*, pp. 112-113.

119 Zimmermann, *Origins*, p. 112.

120 Vgl. Zimmermann, *Origins*, pp. 47, 51 en

59.

121 Woodward, *Tragedy*, p. 129; Hayden, *Blueprints*, p. 28.

6. Verkiezingen in Slovenië en Kroatië

Intussen hadden al in twee van de zes republieken verkiezingen plaatsgevonden: Slovenië en Kroatië. In plaats van tot stabielere en democratischer verhoudingen te leiden, versterkten de verkiezingsuitslagen in de republieken over het algemeen slechts de etnische spanningen.¹²²

Het waren de eerste vrije verkiezingen sinds de jaren dertig. Tussen de beide wereldoorlogen was er weinig ervaring opgedaan met vormen van vertegenwoordigende democratie. Partijen waren grotendeels georganiseerd geweest op etnische basis. Politieke leiders hadden vooral populisme bedreven en waren eerder gekozen om hun charisma en hun etnisch leiderschap dan om de inhoud van beleid. De verkiezingen van 1990 konden dan ook moeilijk worden gezien als een hernieuwde ervaring met een democratie naar westerse snit, na een onderbreking door het communisme. Veeleer ging het om een herstel van populistische en collectivistische tradities.¹²³

De eerste vrije naoorlogse verkiezingen van Joegoslavië werden in april en mei 1990 in Slovenië en Kroatië gehouden. In beide verkiezingen wonnen de niet-communistische partijen. In Slovenië won de Democratische Verenigde Oppositie van Slovenië (DEMOS), een nogal ruime coalitie van sociaal-democraten, christen-democraten, liberalen, democraten, groenen en de Boeren-Alliantie, die slechts hun streven naar meer zelfstandigheid gemeen hadden.

In Kroatië waren op de Kroatische Lente, die in 1972 was onderdrukt, zeventien jaren van stilte gevolgd, afgedwongen door de geheime politie en andere vormen van repressie. Afwijkende geluiden waren er in Kroatië nauwelijks nog te horen geweest. Maar ook in Zagreb was de communistische leiding in 1989 niet ontkomen aan de toenemende druk tot pluralisme, nadat elders in Oost-Europa het ene na het andere communistische bewind voor die druk was bezweken. In december 1989 werd de conservatieve communistische leiding van Kroatië vervangen door meer liberale geesten. De nieuwe leiding kondigde prompt het bestaansrecht van andere politieke partijen af. De top van de JNA waarschuwde de leiders van de Kroatische republiek een maand vóór de vrije verkiezingen dat daardoor *ustaše* aan de macht zouden komen, maar de zittende politici in Kroatië trokken zich daar weinig van aan.¹²⁴

De verkiezingszege in Kroatië was voor de conservatief-nationalistische Kroatische Democratische Beweging (Hrvatska Demokratska Zajednica of HDZ) van Franjo Tudjman, die onafhankelijkheid voor Kroatië in het vooruitzicht had gesteld en nauwere aansluiting van Kroatië bij West-Europa. Tudjman had zijn campagne grotendeels gefinancierd met giften van Kroatische ballingen en profiteerde van een kiesstelsel dat was ontworpen door de communisten om met een minderheid van de stemmen toch de meerderheid in het parlement te krijgen. Met veertig procent van de stemmen verwierf de HDZ op deze manier 205 van de 365 zetels. Tudjman werd president.

In Slovenië won DEMOS weliswaar de parlementsverkiezingen, maar de presidentsverkiezingen leverden een overwinning op voor de zittende Sloveense leider, Milan Kučan, de kandidaat van de Democratische Vernieuwingspartij, die was ontstaan uit de vroegere communistische partij. Kučan had zijn verkiezing te danken aan zijn geloofwaardigheid als hervormer.

¹²² Vgl. Pejić, *Medien*, p. 57.

¹²³ Allcock, *Yugoslavia*, p. 275.

¹²⁴ Kadijević, *View*, p. 96 n. 4.

Het nieuwe parlement van Slovenië keurde op 2 juli een ontwerpgrondwet goed waarin het recht op zelfbeschikking was vastgelegd. Slovenië behield zich verder het recht voor federale beslissingen tegen te houden. Een verzoek van de federale regering om over deze grondwet te onderhandelen, bestempelden de Sloveense leiders als ‘totaal ongegrond en absurd’.¹²⁵ Het Sloveense kabinet onder leiding van de christen-democratische premier Lojze Peterle zei in de regeringsverklaring dat Joegoslavië in de toekomst een confederatie zou worden. Zouden onderhandelingen daarover niet tot een bevredigend resultaat leiden, dan zou Slovenië een onafhankelijke staat worden. Slovenië zou een eigen leger krijgen en een eigen inlichtingen- en veiligheidsdienst. Ljubljana zou de betalingen aan het federale fonds voor onderontwikkelde regio’s staken. Even later namen de Sloveense autoriteiten eigenmachtig de territoriale verdediging in hun gebied over van het federale gezag. De ontwikkelingen raakten nu onmiskenbaar in een stroomversnelling. Op 5 juli zei de Sloveense minister van Buitenlandse Zaken Dimitrij Rupel tegen de Italiaanse pers dat Joegoslavië niet langer bestond.¹²⁶ Slovenië bepaalde nu het stappenplan op weg naar de onafhankelijkheid; Kroatië volgde.

Aan het eind van 1990 waren ook in Bosnië-Herzegovina en Macedonië niet-communistische partijen aan de macht. Alleen in Servië en Montenegro was dat niet het geval: daar vonden in december vrije verkiezingen plaats. Alleen Albanië was in Oost-Europa later met het organiseren van vrije verkiezingen na de machtsomwenteling dan Servië. Behalve de door Milošević uit de communistische partij gevormde Socialistische Partij van Servië (SDS) waren de belangrijkste andere partijen: de Servische Vernieuwingspartij van Vuk Drašković en de Servische Radicale Partij van Vojislav Šešelj. Zij deden in nationalisme beslist niet onder voor Milošević. De SDS behaalde 48 procent van de stemmen. Door het *winner-takes-all*-districtenstelsel betekende dit dat de partij 194 van de 250 parlementszetels mocht bezetten. Milošević haalde bij de eerste verkiezingsronde voor het presidentschap van Servië 65 procent van de stemmen. Terwijl in heel Europa communisten afstand moesten doen van de macht, behielden zij in Servië de macht, zij het onder een nationalistische dekmantel.

De Joegoslavische premier, Marković, deed mee bij de verkiezingen van Bosnië-Herzegovina, Macedonië, Montenegro en Servië. Zijn verkiezingsdeelname bracht hem echter het slechtste van twee werelden. Hij raakte zijn reputatie van bovenpartijdigheid kwijt, terwijl zijn partij, mede door een zwakke campagne, nauwelijks stemmen trok en hem dus geen machtsbasis verschafte, zoals hij kennelijk had gehoopt. Tijdens de verkiezingscampagne in Servië bestreed de SDS van Milošević, die in hem een mogelijke rivaal zag, Marković ongekend fel. Bovendien lukte het niet federale verkiezingen te organiseren, voornamelijk door verzet van Slovenië, dat vreesde bij landelijke verkiezingen getalsmatig door een *one-man-one-vote*-systeem te worden weggestemd. Doordat er wel republikeinse verkiezingen waren gehouden, maar geen federale verloor Marković nog meer aan legitimiteit. Hij moest ervaren dat er geen televisiezender bereid was zijn ‘troonrede’ uit te zenden. Een poging om vervolgens een eigen nationale televisiezender, YUTEL, te exploiteren, werd uiteindelijk een mislukking. Zo kwam hij definitief terecht in een spagaat als gevolg van de economische beleidswens tot recentralisatie enerzijds, en het voortgaande proces van decentralisatie anderzijds.

Marković’ programma werd ernstig getorpedeerd toen Servië in november 1989, na de

125 ABZ, Joegoslavië, 911.31, deel IV. IDB-rapport 5125/RC/90, ‘Centrifugale tendenzen in

Joegoslavië versterken zich’, 30/07/90.

126 Woodward, *Tragedy*, p. 120.

mislukte mars op Ljubljana, een boycot van Sloveense goederen begon.¹²⁷ Op 24 oktober 1990 besloot Servië alle bevoegdheden van de federale regering op economisch en financieel gebied aan zich te trekken. Zo ging Servië zelf de belastingen innen die voordien door de federale overheid waren ingezameld. Als argument noemde de Servische regering de achterstalligheid van de federale regering. In werkelijkheid leek de maatregel bedoeld om Slovenië en Kroatië te straffen voor hun streven naar meer autonomie doordat op producten uit die gebieden nu belasting werd geheven. Door deze maatregel werd de grond ontnomen aan het economische hervormingsprogramma van Marković. Bovendien stond voor de Sloveense en Kroatische regeringen nu onomstotelijk vast dat het collectieve presidentschap niet meer was dan ‘een filiaal van de Servische regering’.¹²⁸ De maatregel zelf zou Servië weinig praktisch voordeel opleveren.

Een gevolg van de Servische fiscale maatregel was wel dat Ljubljana weigerde de importbelastingen af te dragen, waarna de centrale regering op 13 juni 1991 een importverbod voor alle Sloveense goederen afkondigde. Nog geen twee weken later zou Slovenië zich onafhankelijk verklaren. De doodsklap voor het programma van Marković kwam in december 1990, toen Milošević met het oog op de verkiezingen een bedrag van 18,3 miljard nieuwe dinars – ruim 1,7 miljard dollar ofwel de helft van de totale geldemissie voor 1991 voor de zes republieken bij elkaar – uit de Nationale Bank van Joegoslavië liet halen om achterstallige lonen en pensioenen te kunnen uitbetalen. Kučan concludeerde dat als Servië kennelijk ongestraft een greep in de federale kas kon doen, de federatie zeker geen bestaansrecht meer had.

7. Opkomst van Franjo Tudjman

Tudjman, die in Kroatië aan de macht was gekomen na een verkiezingscampagne waarin hij had beloofd een eind te zullen maken aan de overheersing van deze republiek door Belgrado, vond ook dat de federatie Joegoslavië geen bestaansrecht meer had.

De in 1922 geboren Tudjman had tijdens de Tweede Wereldoorlog deel uitgemaakt van de partizanenbeweging. Op zijn 39^e was hij de jongste generaal in de JNA geworden. In de jaren zestig bekeerde hij zich steeds meer tot het Kroatische nationalisme en werd hij een ijveraar voor autonomie en de Kroatische taal. Als historicus schreef hij boeken waarin hij de ernst van het optreden van de *ustase* bagatelliseerde. Wegens zijn nationalistische standpunten werd hij in 1967 uit de communistische partij gezet. De voormalige JNA-generaal behoorde tot de voormannen van de Kroatische Lente en zat van 1972 tot 1974 gevangen wegens ‘staatsvijandige propaganda’. Nadat hij was vrijgelaten, werd hem een publicatieverbod opgelegd in Joegoslavië. Toen hij dit omzeilde door aan een Duitse journalist cijfers te verstrekken over de Servische oververtegenwoordiging in de Kroatische communistische partij en politie, werd hij in 1981 tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld.¹²⁹ Op 30 mei 1990 benoemde het zojuist gekozen Kroatische parlement Tudjman met overgrote meerderheid tot president. Premier werd zijn partijgenoot Stipe Mesić.

Terwijl Milošević nationalist was uit opportuniteit, was Tudjman dat uit overtuiging. Op

¹²⁷ Vgl. Woodward, *Tragedy*, p. 115.

¹²⁸ ABZ, Joegoslavië, 911.31, deel IV. IDB-rapport 8099/RC/90, Joegoslavië drijft verder uiteen, 12/11/90.

¹²⁹ Met in 1980 veertien procent onder de bevolking als geheel maakten de Serven 24 procent van de partijleden uit en meer dan de helft van de politie. Van den Heuvel, *Land*, p. 107.

de ochtend na de verkiezingsoverwinning van zijn partij herhaalde de aanstaande Kroatische president tegenover de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann wat hij tijdens zijn campagne al herhaaldelijk had gezegd, namelijk dat Bosnië-Herzegovina traditioneel bij Kroatië hoorde. Als de Serven daar voor 'druk' zorgden, dan zou Kroatië zich genoodzaakt voelen zijn 'historische rechten' te claimen.¹³⁰

De reacties op de verkiezingsoverwinning in 1990 van Tudjman onder de Kroatische Serven, die met bijna zeshonderdduizend inwoners twaalf procent van de bevolking uitmaakten, waren extreem. Al voordat hij verkozen was, waren de emoties onder hen hoog opgelaaid. De HDZ was begin 1989, nog voordat andere politieke partijen dan de communistische waren toegestaan in Kroatië, opgericht. Extremistische aanhangers van de partij voerden al in de zomer van 1989 aanvallen uit op Serven in Dalmatië. Slechts enkele weken nadat de communistische Liga uiteen was gevallen en twee weken voordat Tudjmans HDZ haar eerste congres hield, in februari 1990, citeerde het Servische weekblad *Nin* een Serf uit de regio Knin: 'Wij slapen hier dus met het geweer in de hand. Gaat u maar eens een willekeurig dorp binnen en probeer dan een huis te vinden waar het geweer niet geladen is.'¹³¹ De bijlen uit 1974 waren vijftien jaar later kennelijk door geweren vervangen.

Jovan Opačić, een vooraanstaande Serf uit de regio Knin, liet al in maart 1990, twee maanden voor de verkiezingen, weten dat als Joegoslavië zou veranderen in een confederatie, de republieksgrenzen ter discussie moesten worden gesteld, want 'iedere totstandkoming van aparte staatjes zou leiden tot een politiek van genocide'.¹³² Tudjman zelf werd dadelijk als een aanstaande massamoordenaar afgeschilderd. In Servië was al enkele jaren een beweging gaande die het genocidale *ustaša*-dom bijna tot een genetisch defect van de Kroaten probeerde te bestempelen.¹³³ Ook verbale aanvallen op de, met Kroatië vereenzelvigde, katholieke kerk waren eind jaren tachtig in Belgrado niet van de lucht.

Omgekeerd deed Tudjman, auteur van een boek waarin genocide als een normaal onderdeel van de menselijke geschiedenis werd beschouwd en waarin multi-etnische staten als een anomalie werden beschreven,¹³⁴ zacht uitgedrukt weinig om de angst van de Servische minderheid, zo'n twaalf procent van de bevolking van Kroatië, voor de Kroatische dominantie weg te nemen. Na zijn verkiezing richtte Tudjman een ministerie van Emigratie op, dat onder meer tot doel had fondsen te werven onder de Kroaten in het buitenland, in de ogen van de Serven een verdachte bron. Juist in de omvangrijke diaspora van Kroaten in bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Australië, die voornamelijk in twee golven was ontstaan na de Tweede Wereldoorlog en de Kroatische Lente, was het Kroatische nationalistische gedachtegoed in extreme vorm aanwezig. Bovendien zagen de Serven met lede ogen aan dat Tudjman zich steun van de katholieke kerk verwierf door de beperkingen op religieuze uitingen af te schaffen.

In een vlaag van triomfalisme werd aan de rechten van minderheden weinig belang gehecht. In de nieuwe grondwet van Kroatië was niet langer sprake van een nevenschikking van Kroaten en Serven, maar werd de deelrepubliek Kroatië een staat genoemd van het Kroatische volk en andere nationaliteiten als Serven, Italianen, Hongaren, enzovoort. Hoe-

130 Zimmermann, *Origins*, p. 74.

131 Aangehaald in Vermeer, *Joegoslavië*, p. 68.

132 Slobodna Dalmacija, 26/03/90, geciteerd in Vermeer, *Joegoslavië*, p. 69.

133 I. Banac, 'The Fearful Asymmetry', pp. 155-

157; idem, *Historiography*, p. 1101.

134 F. Tudjman, *Bespuća Povijesne Zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb 1990. Zie ook het citaat daaruit in: Hayden, *Nationalism*, p. 671.

wel de grondwet in theorie aan de andere nationaliteiten dezelfde rechten bood als de Kroaten, hadden de Serven het gevoel te zijn gedegradeerd tot tweederangs burgers.¹³⁵ Tudjman benoemde geen enkele niet-Kroaat in de politieke top van de republiek. Integendeel, Serven werden uit belangrijke posities ontslagen omdat zij oververtegenwoordigd zouden zijn. Vooral politiemensen en journalisten verloren hun betrekking. Serven die hun baan wilden houden of wilden stemmen, moesten loyaliteitsverklaringen tekenen. Tudjman had extra zout in de wonden gewreven door zich tijdens zijn verkiezingscampagne in het openbaar gelukkig te prijzen dat zijn vrouw noch joods, noch Servisch was.¹³⁶ Na de overwinning van de HDZ wapperde in Kroatië op veel plaatsen de vlag met het rood-witte schaakbord. Dit wapen kende Kroatië al sinds de Middeleeuwen en het was ook in de communistische tijd nooit verdwenen. Zo was het bijvoorbeeld nog opgenomen in de grondwet van 1974. Niettemin kon de alomtegenwoordigheid van vlaggen waarop het wapen prijkte waarmee ook het bewind van Ante Pavelić, de Kroatische *ustaša*-leider voor en in de Tweede Wereldoorlog, zich had getooid gemakkelijk als aanstootgevend worden ervaren. Serven uitten de klacht dat joden nooit onder de hakenkruisvlag hoefden te leven, maar zij wel onder de vlag in naam waarvan vijftig jaar tevoren genocide op hen was gepleegd.¹³⁷

De uitspraak van Tudjman tijdens de verkiezingscampagne dat Kroatië aanspraak maakte op Bosnië-Herzegovina riep eveneens herinneringen op aan de ‘onafhankelijke’ *ustaša*-staat uit de Tweede Wereldoorlog. De leus ‘een Kroatië voor de Kroaten alleen’ had een soortgelijk effect. Kroaten liepen met buttons met het portret van Pavelić rond. En Tudjman deed een ongelukkige poging om het op religie gebaseerde onderscheid tussen Kroaten en Serven weg te nemen door opnieuw een Kroatische Orthodoxe Kerk op te richten, wat onder Serven bittere herinneringen opriep aan het programma van gedwongen bekering tot het katholicisme onder het *ustaša*-bewind. Steeds luider gaf een deel van de Kroaten uiting aan een gevoel van superioriteit ten opzichte van de Serven. Deze Kroaten beschouwden zich als onderdeel van het ontwikkelde avondland, terwijl de Serven tot de woelige, duistere en inferieure Balkan behoorden. Bij de Serven riep dit de reactie op om hun militaire en politieke verleden en hun militaire superioriteit te benadrukken, wat de Kroatische schrijver Miroslav Krleža vroeger al eens had verleid tot de opmerking: ‘God beware ons voor de Kroatische cultuur en de Servische heroïek.’¹³⁸ De bijna zeshonderdduizend Serven in Kroatië, waarvan ongeveer eenderde in Slavonië en Krajina woonde – de twee uiteinden van de republiek die als een boemerang Bosnië-Herzegovina omsloot – ontbrak het dus niet aan redenen om zich ongerust te voelen. Anders dan in Slovenië was er in Kroatië een goede voedingsbodem voor wederzijdse angst en haat die teruggreep naar de tijd van de *četniks* en de *ustaše*.

135 Vgl. Hayden, *Nationalism*, pp. 657-658.

136 Hayden, *Fate*, p. 745; Zimmermann, *Origins*, p. 73.

137 Helen A. Pavelich, ‘Foreword’, in: Vukceвич, *Tito*, ongenummerde pagina.

138 Geciteerd in Gojko Borić, ‘Kroatien und Jugoslawien – Ein Abriss historischer Erfahrun-

gen’, Bremer (Hg.), *(Sch)erben*, p. 58. Vergelijk de beschouwing van de Kroatische politicus en socioloog Stipe Šuvar in 1972, bijna twintig jaar vóór de verkiezing van Tudjman tot president, over aard en doelstellingen van het Servische en het Kroatische nationalisme, geciteerd in Oschlies, *Ursachen*, p. 6.

8. Servische reacties op Tudjmans uitverkiezing tot president

Intussen sleep Milošević de messen. Op 13 februari vertelde hij aan zijn vertrouweling Jović dat er oorlog zou komen met de Kroaten.¹³⁹

Enkele dagen later hielpen agenten van Milošević een Servische politieke partij in Krajina te organiseren. In juni 1990 begonnen de geheime diensten van Belgrado agenten te infiltreren in de Servische gemeenschappen in Kroatië en wapens te leveren. Zij legden de fundering voor politieke controle en paramilitaire formaties. Op plaatsen in Krajina waar Servische politieke leiders nog tot een dialoog met Zagreb bereid waren, werden intimiderende acties uitgevoerd door Belgrado's agenten en leden van de Servische Democratische Partij SDS. Zij wensten aansluiting van Krajina, waar zeventig procent van de bevolking uit Serven bestond, bij Servië.

Op 25 juni 1990 verklaarde Milošević in het Servische parlement dat als Joegoslavië een confederatie zou worden de grenzen van de republieken ter discussie zouden staan. Hij herinnerde eraan dat krachtens de grondwet niet de republieken maar de etnische volken het zelfbeschikkingsrecht hadden. Met andere woorden: voor hem was het enige alternatief voor een federaal Joegoslavië een Groot-Servië.¹⁴⁰

In augustus 1990 vonden in Kroatië schermutselingen plaats tussen Kroaten en Serven. Serven in Krajina roofden wapens uit politiebureaus, wierpen wegblokkades op, blokkeerden de spoorlijn tussen Zagreb en Split en sloten het gebied af. Daarna patrouilleerden Servische paramilitaire eenheden met wapens in 'hun' delen van Kroatië. Op 19 augustus werd in Krajina een Servisch referendum over autonomie gehouden. Volgens de officiële telling stemden slechts 172 personen tegen.¹⁴¹ De Kroatische en de federale autoriteiten waren echter niet bereid het referendum te erkennen. De regering in Zagreb stond evenwel machteloos. Dat gold niet voor het Joegoslavische Leger, de JNA. Dit federale leger bezette zogenaamd het gebied en scheidde de partijen, maar consolideerde in werkelijkheid de situatie ten gunste van de Serven. Toen Zagreb enkele politieheli's naar het gebied wilde sturen, verhinderde de JNA hun komst. Daarmee was voor Zagreb duidelijk aan welke kant het federale leger in het conflict stond.

De Serven in Krajina riepen vervolgens begin oktober het Autonome District van Krajina uit. Gelijktijdig bracht Milošević in Belgrado een massa op de been die leuzen aanhief als 'Wij willen wapens' en 'Op naar Kroatië'. De Nationale Servische Raad, bestaande uit burgemeesters van plaatsen met een Servische meerderheid en vertegenwoordigers van Servische partijen in Kroatië, riep zich uit tot 'hoogste gezaghebbend orgaan' voor de Serven in Kroatië. Deze raad riep dadelijk de Kroatische Serven op zich 'met alle middelen tegen de Kroatische staatsterreur te verzetten'. Zij deed verder een beroep op de federale overheid de Serven in Kroatië te beschermen. Tegelijkertijd kwam in Bosnië-Herzegovina een Nationale Servische Raad van de grond.

Op 15 mei 1988 was de Kroatische Serf Veljko Kadijević admiraal Mamula opgevolgd als minister van Defensie van de federatie Joegoslavië en chef-staf van het oppercommando van de JNA. Kadijević was een representant van de toegenomen achterdocht van officieel Belgrado tegenover het buitenland, die communicatie met het Westen veelvuldig verhinderde. Het leek alsof de politieke en militaire leiding van het land niet loskwam van de belegerings-

139 Optekening van Jović, geciteerd in Doder/Branson, *Milošević*, p. 75.

140 Van den Heuvel, *Land*, p. 109.

141 Ramet, *Milošević*, p. 102.

mentaliteit die het denken van de Joegoslavische elite was gaan beheersen tijdens de Koude Oorlog, alsof zij de mentale omschakeling niet kon maken van een grootschalig conflict waarin de JNA in actie had moeten komen tegen een of twee buitenlandse vijanden naar een binnenlands conflict. Delen van de elites handelden als de acteurs in de film *Underground* (van de Joegoslavische regisseur Emir Kusturica) die nog decennialang ondergronds in staat van oorlog verkeerden, omdat iemand boven de grond hen voorhield dat de Tweede Wereldoorlog niet was beëindigd.

Het is opvallend hoeveel meer aandacht Kadrijević in zijn latere verklaring voor het uiteenvallen van Joegoslavië heeft voor buitenlandse vijanden dan voor binnenlandse factoren, geheel in overeenstemming met de evaluatie van de Generale Staf van het Oppercommando van eind 1989, die vaststelde dat het buitenland de belangrijkste factor was geworden voor de ontwikkelingen in Joegoslavië.¹⁴² Kadrijević had de vaste overtuiging dat de Amerikaanse en Duitse regering erop uit waren de eenheid van Joegoslavië te vernietigen en burgeroorlog als het meest geschikte middel daarvoor zagen. Einddoel van deze regeringen was volgens hem de suprematie in de Balkan.¹⁴³ Daartoe waren volgens hem officiële Amerikaanse instanties werkzaam. Geheime agenten en stromannen van Duitsland waren actief in de hoogste politieke echelons van Kroatië en Slovenië.¹⁴⁴

Volgens Amerika's ambassadeur in Belgrado, Zimmermann, zag Kadrijević geen onderscheid tussen het Duitsland van Helmut Kohl en het Derde Rijk.¹⁴⁵ Oostenrijk en Italië gedroegen zich in zijn ogen als de handlangers van respectievelijk Duitsland en de Verenigde Staten.¹⁴⁶ Financier van alle anti-Joegoslavische activiteiten was volgens hem het Vaticaan, dat bijvoorbeeld ook wapenaankopen door Kroatië mogelijk zou hebben gemaakt.¹⁴⁷ Binnen Joegoslavië stond ten slotte een vijfde colonne klaar om het land te ondermijnen.¹⁴⁸ De kracht waarmee dit denkbeeld over buitenlandse vijanden zich bij Kadrijević – en anderen – vastzette, werd mede bepaald door de neiging uitsluitend in mechanistische en functionalistische termen te denken. Vanuit geconstateerde onaangename ontwikkelingen – bijvoorbeeld het uiteenvallen van Joegoslavië – werd teruggedeneerd naar slechte intenties van het Westen. Elk beroep op vergissingen en dwalingen wees Kadrijević af; er bestonden slechts masterplannen.¹⁴⁹

Het mag tegen deze achtergrond geen verrassing zijn dat Kadrijević en de top van de JNA mordicus tegen elke vorm van internationale bemiddeling of bemoeienis met Joegoslavië waren,¹⁵⁰ een instelling die in de hand was gewerkt door het gebrek aan bondgenootschappelijke contacten in de voorafgaande decennia en de neiging van het Westen om in het kader van de Koude Oorlog weinig bemoeienis te hebben met de interne gang van zaken in het land.

Van de nieuwe leiding in Kroatië moest Kadrijević weinig weten. Voormalig JNA-generaal Tudjman was in zijn ogen een afvallige communist en het was voor hem eveneens een bittere pil dat Janez Janša, die was veroordeeld wegens de publicatie van het JNA-document in *Mladina*, de Sloveense minister van Defensie werd. De JNA liet er geen misverstand over

¹⁴² Kadrijević, *View*, p. 36.

¹⁴³ Kadrijević, *View*, pp. 5, 14-15, 18, 25-26, 87. Zie ook, Silber/Little, *Death*, p. 90

¹⁴⁴ Kadrijević, *View*, pp. 25, 88, 111, 117 en 123-124.

¹⁴⁵ Zimmermann, *Origins*, p. 89.

¹⁴⁶ Kadrijević, *View*, pp. 34-35.

¹⁴⁷ Kadrijević, *View*, p. 34.

¹⁴⁸ Kadrijević, *View*, p. 29.

¹⁴⁹ Zie bijv. Kadrijević, *View*, pp. 5, 28.

¹⁵⁰ Kadrijević, *View*, pp. 37 en 115.

bestaan hoe het dacht over de Kroatische leiding en bestempelde Tudjman voortdurend als de ‘zogenaamde president’.¹⁵¹ Misschien had Kadijević nog kunnen instemmen met een opbouw van een pluralistische, democratische maatschappij, maar dan uitsluitend als dat van bovenaf geschiedde.¹⁵² Het ontging hem kennelijk dat alles wat in Joegoslavië van bovenaf geschiedde per definitie verdacht was voor de republieken Slovenië en Kroatië. Tot die verdenking droeg Kadijević zelf bij omdat hij zich meer en meer op een Servisch standpunt plaatste.¹⁵³

Kadijević’ opmerkingen dat de constitutie van 1974 van de JNA een leger zonder staat hadden gemaakt, verloren aan oprechtheid, doordat hij tegelijkertijd het federale gezag afwees wanneer dat niet naar zijn zin was. Hij had bijvoorbeeld weinig sympathie voor Marković, in wie hij teveel een uitvoerder zag van het door de Amerikaanse regering gewenste beleid van economische liberalisering en van wie hij bezuinigingen op de JNA-post op de begroting verwachtte.¹⁵⁴ En aan de Kroatische voorzitter van het staatspresidium Mesić maakte de JNA in de zomer van 1991, in Kadijević’ eigen woorden, ‘drastisch’ duidelijk dat hij geen invloed kon doen gelden op de JNA: ‘Er waren orders die hij gaf aan het leger via de media, die wij bij de Generale Staf van het Oppercommando gewoonweg negeerden, alsof zij niet bestonden.’¹⁵⁵

Het leger bleef onder Kadijević aanvankelijk vasthouden aan de federatie, maar dan aan een ‘echte’ die functioneerde. Teneinde weer een functionerende federatie tot stand te brengen stelde de JNA in 1988 een aantal amendementen voor op de grondwet. Daarmee oogste het leger weinig sympathie. Volgens velen ging het feitelijk om oplossingen die een krachtige Joegoslavische eenheid moesten herstellen.¹⁵⁶ Geconfronteerd met een grondwet die naar het oordeel van de legertop niet werkte, met republieken die zich van de federale wetten weinig of niets aantrokken, en met een politiek stelsel waarin het partijmonopolie plaatsmaakte voor pluriformiteit, werd het onduidelijk welke constitutionele en maatschappelijke orde de JNA nog moest verdedigen. Steeds vaker sprak de JNA-top van een constitutionele orde waarmee de grondwet van 1974 in strijd zou zijn, wat leidde tot uitspraken als: ‘de strijdkrachten waren in een situatie gemanoeuvreerd waar zij onconstitutioneel moesten handelen als zij de constitutionele orde wilden beschermen (. . .) welke constitutionele orde moest worden beschermd? Die welke leidde tot de desintegratie van het land of een andere, en zo ja, welke?’¹⁵⁷ ‘Moesten de strijdkrachten hun taak uitvoeren binnen het bestaande rechtsstelsel dat onvermijdelijk tot de desintegratie van het land leidde, of moest het tegen dat systeem ingaan?’¹⁵⁸

Geruchten over een coup door de JNA deden veelvuldig de ronde, maar realisering daarvan zou moeilijker zijn geweest dan velen meenden. Vooral het bestaan van de territoriale verdediging in de republieken maakte een dergelijke machtsgreep lastig:¹⁵⁹ brede lagen van de bevolking zouden zich door dit systeem tegen de JNA kunnen keren. Het leger zou bovendien de situatie na een coup niet lang hebben kunnen beheersen, omdat het dan rekening moest houden met het weglopen van niet-Servische militairen. Een deel van de Serviërs zelf zou na een coup vermoedelijk niet goed te motiveren zijn geweest om buiten

151 Zimmermann, *Origins*, p. 96.

152 Kadijević, *View*, pp. 18, 53-54.

153 Zie bijv. Kadijević, *View*, p. 38.

154 Kadijević, *View*, pp. 15 en 116-117; Zimmermann, *Origins*, p. 90.

155 Kadijević, *View*, p. 38.

156 Kadijević, *View*, pp. 66-67.

157 Kadijević, *View*, p. 87.

158 Kadijević, *View*, pp. 90-91.

159 Gow, *Deconstructing*, p. 299.

Servië te vechten. Het buitenland zou in zo'n geval sancties opleggen, terwijl de militaire top zelfs meende dat buitenlandse militaire interventies niet uitgesloten mochten worden.¹⁶⁰

Kadijević wilde voorkomen dat door in te grijpen de JNA alle feilen die Joegoslavië aankleefden op zijn schouders kreeg. Dan had hij nog liever een situatie waarin de JNA als slachtoffer van de grondwet van 1974 kon worden afgeschilderd en uiteindelijk een Klein-Joegoslavië tot stand zou komen.¹⁶¹ Kadijević hechtte bovendien tamelijk sterk aan de grondwettelijk vereiste legitimering van het optreden van de JNA door het federale presidium. Dat bracht hem herhaaldelijk in conflict met de chef-staf van de JNA, Blagoje Adžić, die bereid was eventueel zonder instemming van het presidium de uitzonderingstoestand uit te roepen teneinde het hoofd te bieden aan de gevolgen van Joegoslavië's desintegratie.¹⁶² De Bosnische Serf Adžić behoorde tot de generatie die rond 1990 aan de macht kwam, maar nog gruwelijke herinneringen bewaarde aan de Tweede Wereldoorlog. Hij had tijdens die oorlog als tienjarige een groot deel van zijn familie verloren door het optreden van de *ustashe*. Er kon bijna geen gelegenheid voorbijgaan of hij sprak erover.¹⁶³ Het bracht hem tot harde uitspraken waarvoor zeker in het buitenland maar weinig begrip bestond: 'En wat dan nog als er enkele duizenden hoofden rollen? De wereld zal er een week lang drukte over maken en het dan weer vergeten.'¹⁶⁴

Onder Kadijević en de fel anti-Kroatische Adžić ging de JNA-top zich steeds meer op het standpunt stellen dat wat goed was voor de Serven, ook goed was voor Joegoslavië.¹⁶⁵ Daardoor was het verschil met het Groot-Servisich standpunt van Milošević hooguit nog gradueel. Bovendien had Kadijević waardering voor Milošević. Hij had er zelfs – vergeefs – bij de Servische president op aangedrongen om Mikulić op te volgen als federaal premier met het oog op zijn 'politieke gezag en bewezen bekwaamheden, vooral zijn vermogen om simpele oplossingen te vinden voor de ingewikkelde problemen die het Joegoslavische systeem continu voortbracht'.¹⁶⁶ Bovendien was in november 1990 een nieuwe communistische partij opgericht, de Liga van communisten – Beweging voor Joegoslavië, die door Kadijević en veel prominente generaals werd gesteund en waarvan de vrouw van Milošević, Mirjana Marković, vice-voorzitter was.

Met de federale autoriteiten had Kadijević veel minder op. Er konden volgens hem in de federale organen drie categorieën politici worden onderscheiden: de echte Joegoslaven, zij die voorstander waren van afscheiding, en opportunisten. De JNA-leiding meende dat zij niet langer haar evaluaties en plannen kon voorleggen aan het staatspresidium en de Federale Uitvoerende Raad, want dan kreeg 'de vijand' ze ook in handen.¹⁶⁷

'De vijand' was voor de top van de JNA eind 1990 in de eerste plaats Slovenië, dat verdere voorbereidingen trof voor afscheiding, op de voet gevolgd door Kroatië. Op 4 oktober 1990 kwam een gezamenlijke werkgroep van de presidia van Kroatië en Slovenië met een voorstel voor een Joegoslavische confederatie. De aangesloten staten zouden soeverein zijn. Zij moesten hun eigen munt, hun eigen leger en ministeries van Buitenlandse Zaken krijgen. Het militaire en buitenlandse beleid zou gecoördineerd worden op het niveau van de confedera-

160 Kadijević, *View*, pp. 122-123.

161 Kadijević, *View*, pp. 91 en 123.

162 Gow, *Deconstruction*, p. 301.

163 Caroline de Gruyter, 'Onze Kacin is beter dan Goebbels', *Elsevier*, 13/07/91, p. 36; Zimmermann, *Origins*, p. 100. Voor beschrijvingen van Adžić zie bijv. 'Blagoje Adžić. Eenheid tot elke

prijs', *NRC Handelsblad*, 04/07/91; Ian Traynor, 'Spook uit jaren veertig achtervolgt stafchef', *de Volkskrant*, 05/07/91.

164 Sanz, *Army*.

165 Vgl. Kadijević, *View*, p. 109.

166 Kadijević, *View*, p. 112.

167 Kadijević, *View*, p. 95.

tie. Kortom, de opzet van Joegoslavië zou ‘in de stijl van de Europese gemeenschap’ moeten zijn.¹⁶⁸

Slovenië had er herhaaldelijk op aangedrongen om de dienstplicht van de Slovenen te beperken tot inzet op eigen grondgebied en de bevelvoering van JNA-eenheden uitsluitend onder Sloveense officieren te laten geschieden. De JNA-leiding was daar fel op tegen, omdat er aldus feitelijk een Sloveens leger zou ontstaan.¹⁶⁹ Om dat te voorkomen begon de JNA in oktober 1990 ook wapens in beslag te nemen die bestemd waren voor de territoriale verdediging van Slovenië en Kroatië. In december 1990 kondigde Kadijević aan dat het idee van volksverdediging ten grave werd gedragen. Daarna nam de JNA ook in de andere republieken, met uitzondering van Servië, de wapens van de territoriale verdediging in beslag. In Slovenië wist de JNA slechts veertig procent van het materiaal van de territoriale verdediging in handen te krijgen, hoewel daaronder wel vrijwel de volledige zware artillerie was. In Kroatië wist de JNA op bijna alle materieel de hand te leggen. Deze onderscheiden uitkomsten hadden gevolgen voor de opbouw van een eigen strijdmacht in de beide republieken. Slovenië bouwde een leger op uit de restanten van zijn territoriale verdediging. Zo ontstond een korps van tienduizend beroepsmilitairen en vijftigduizend dienstplichtigen. In maart 1991 kwamen Sloveense dienstplichtigen niet langer op voor de JNA. Het Sloveense parlement voerde in plaats daarvan een dienstplicht van zeven maanden in voor de eigen strijdkrachten. In juni 1991 werden alle Sloveense burgers teruggetrokken uit de JNA.

Beroofd van zijn territoriale verdediging begon Kroatië eind 1990 zijn politie om te vormen tot een leger. Dat was geen gemakkelijke taak, omdat medio 1990 nog een groot deel van de politie in Kroatië uit Serven bestond.¹⁷⁰ Zij werden echter na de verkiezingsoverwinning van de HDZ grotendeels ontslagen. Ongeveer vijftigduizend reservisten werden opgeroepen waardoor het republikeinse ministerie van Binnenlandse Zaken, waaronder de politie ressorteerde, uitgroeide van 25.000 naar 75.000 man. De politietroepen waren lichtbepantserd en hadden lichtbepantserde voertuigen.

De gedragingen van de JNA enerzijds en de vorming van eigen strijdkrachten door Slovenië en Kroatië anderzijds leidden vanaf eind 1990 tot een zenuwenoorlog tussen de betrokken partijen. Nadat de Serven in Krajina zich met behulp van de JNA feitelijk al vrijwel autonoom hadden gemaakt, ontplooidde de JNA zich vervolgens in andere ‘Servische’ gebieden in Kroatië en in steden als Dubrovnik.

9. Sloveense en Kroatische voorbereidingen op afscheiding

Generaal Tudjman zou in menig opzicht in de volgende jaren een beter strateeg blijken te zijn dan zijn tegenspelers in Belgrado. Hij had een beter begrip dan Milošević van de opinies in het buitenland.¹⁷¹ In oktober 1990 waarschuwde hij een nationalistische menigte in de Kroatische hoofdstad Zagreb tegen heethoofderij. De publieke opinie van de wereld, zo verklaarde hij, zal zich keren tegen degene die in een etnische oorlog het eerste schot lost.¹⁷² In december 1990 verzette hij zich tegen een plan van zijn minister van Defensie Martin

168 Model van een Confederatie in Joegoslavië, geciteerd in Zametica, *Conflict*, p. 14.

169 Kadijević, *View*, pp. 105-106.

170 Lendvia, *Yugoslavia*, p. 255 n. 6.

171 Zimmermann, *Ambassador*, p. 8; idem,

Origins, p. 77.

172 Carol J. Williams, ‘Croatia’s “Raving Nationalist” Now Seeks to Contain the Flames’, *Los Angeles Times*, 30/10/90.

Špegelj om onmiddellijk de JNA-kazernes te omsingelen en aldus de federale troepen te ontwapenen. De reactie van Tudjman achteraf: ‘Hadden wij dat plan aanvaard, dan zouden wij door de wereld veroordeeld zijn als een illegale afscheidingsbeweging die het grondwettelijk stelsel omver wilde werpen.’¹⁷³

Militaire voorbereidingen

Ook de JNA zag zich intussen geplaatst voor de kwestie van timing. Greep het leger te snel in tegen de nationalistische ontwikkelingen in Slovenië en Kroatië, dan zou het worden verweten als Groot-Servische legermacht agressie te hebben gepleegd tegen democratische gekozen regeringen in de republieken. Wachtte het leger te lang met een ingreep dan zouden die regeringen alle tijd hebben gehad om hun gewapende verdediging te organiseren.¹⁷⁴ In reactie op de ontwapening van hun territoriale zelfverdediging waren Slovenië en Kroatië er namelijk toe overgegaan wapens aan te schaffen in het buitenland.¹⁷⁵ In december 1990 vertoonde de Sloveense televisie beelden van eigen troepen, terwijl zij met in het buitenland gekochte zogeheten Amhurst-raketten, die vanaf de schouder konden worden afgevuurd, een tank buiten gevecht stelden.

Het meest bekend werd de aanschaf door Kroatië van enkele tienduizenden Kalashnikov-geweren in Hongarije.¹⁷⁶ In januari 1991 probeerden het presidium en de federale regering, onder grote druk van de JNA,¹⁷⁷ de vorming van Kroatische paramilitaire eenheden tegen te gaan door te waarschuwen voor interventie door de JNA. In het staatspresidium hield de Bosnische Serf Bogić Bogićević stand tegen Servische druk om de JNA te machtigen tot een dergelijk ingrijpen.¹⁷⁸ Maar daarmee was de dreiging voor Kroatië niet voorbij. De JNA bleef voorstander van een actie tegen de Kroatische autoriteiten.¹⁷⁹ In weerwil van de dreigende toon vanuit Belgrado zette Kroatië de bewapening van de eigen politie voort en bracht Zagreb de gewapende krachten in staat van paraatheid. Op 25 januari werd op diverse Joegoslavische televisiezenders een film vertoond die de geheime dienst van de JNA, de KOS, had gemaakt van wapenleveranties vanuit Hongarije aan Kroatië. Daarop was ook te zien hoe de Kroatische minister van Defensie Martin Špegelj probeerde een Kroatische JNA-officier over te halen het federale leger te verlaten, met de woorden: ‘We zijn in oorlog met de JNA.’ Enkele dagen later eiste het Joegoslavische leger dat Špegelj gearresteerd zou worden op verdenking van de voorbereiding van een burgeroorlog. De Kroatische autoriteiten weigerden hun medewerking te verlenen. In plaats daarvan verklaarden zij buitenlandse hulp te verwelkomen in geval van een federale aanval. In zekere zin was die hulp al geboden door de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann, die de autoriteiten in Belgrado op 17 januari liet weten dat het Westen een gewapende interventie door de JNA in Kroatië niet zou accepteren.¹⁸⁰ De Britse regering volgde in zijn voetspoor.¹⁸¹

Maar het meest opvallend was de helpende hand die Kroatië werd toegestoken door Milošević. Hij was al sinds medio oktober op de hoogte van het bestaan van de KOS-film en had kennelijk niets gedaan met die kennis.¹⁸² Kort vóór de uitzending op 25 januari van deze

173 Silber/Little, *Death*, p. 109.

174 Kadujević, *View*, pp. 89-90.

175 Silber/Little, *Death*, pp. 106-109.

176 Zie bijv. Woodward, *Tragedy*, p. 149.

177 Kadujević, *View*, pp. 118-119; Zimmermann, *Ambassador*, p. 10; idem, *Origins*, p. 98.

178 Zimmermann, *Origins*, p. 99.

179 Zimmermann, *Origins*, p. 100. Voor een beschrijving van de atmosfeer in Zagreb in die dagen zie Drakulic, *Communism*, pp. 169-178.

180 Kadujević, *View*, p. 119; Zimmermann, *Origins*, p. 99; Silber/Little, *Death*, p. 112.

181 Eyal, *Europe*, p. 2.

182 Silber/Little, *Death*, p. 117.

incriminerende televisiebeelden zei hij al tegen de voorzitter van het federale presidium Borisav Jović, zijn trouwe adept, dat Servië zich niet zou verzetten tegen een Kroatische afscheiding. De JNA zou zich moeten terugtrekken uit een groot deel van Kroatië, naar die delen waar de Serven in de meerderheid waren. Vrijwel tegelijkertijd, op de avond van 24 januari, liet Milošević aan de Sloveense president Kučan weten dat wat hem betrof Slovenië zich van Joegoslavië mocht afscheiden.¹⁸³ Het Servische lid van het federale presidium Jović had al twee maanden eerder tegen zijn Sloveense collega, Janez Drnovšek, gezegd dat de Servische leiding zich niet zou verzetten tegen een Sloveense afscheiding.¹⁸⁴ Die informatie kwam overeen met de toespraak die Milošević op 16 januari voor de ambassadeurs van de Europese Gemeenschap had gehouden (zie de inleiding van deze voorbeschuwing), en met mededelingen die Milošević begin 1991 aan de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken, Gianni de Michelis, deed.¹⁸⁵

De JNA was echter nog niet zover als Milošević. Het leger had immers formeel de taak de eenheid van Joegoslavië verdedigen.¹⁸⁶ De legertop bleef aarzelen tussen een bezetting van Krajina, zoals Milošević en Jović die wilden, en behoud van Joegoslavië.¹⁸⁷ Intussen stapelden de politieke problemen zich op, nu ook in de deelrepubliek Macedonië. Op 25 januari, de dag van de uitzending van de KOS-opnames, had het parlement van Macedonië een verklaring van onafhankelijkheid van dat gebied aangenomen en een plan voor bespreking over de afscheiding uit Joegoslavië.

Politiek Slovenië en Kroatië richting afscheiding, onrust in Servië

Op 23 december 1990 had 88,5 procent van alle stemgerechtigde Slovenen zich al in een referendum uitgesproken voor onafhankelijkheid. Twee maanden later, op 20 februari 1991, nam het Sloveense parlement een amendement aan dat de federale Joegoslavische regering onbevoegd verklaarde nog langer over de republiek te regeren. Slovenië werd een 'zelfstandig, soeverein en onafhankelijk land', dat nog slechts voor hooguit een half jaar deel zou blijven uitmaken van de Joegoslavische federatie. Vergaande voorbereidingen op een afscheiding volgden: het land stopte betalingen aan Belgrado, richtte quasi-diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland op, en introduceerde een eigen munt. Een dag na het Sloveense parlement besloot ook de Kroatische volksvertegenwoordiging dat de wetten van de eigen republiek zouden prevaleren boven federale wetten. Bovendien kreeg de Kroatische regering het groene licht om de afscheiding voor te bereiden.

In maart 1991 leek in Servië alsnog de door een ontketende massa bewerkstelligde omwenteling plaats te vinden die eerder te zien was geweest in Tsjecho-Slowakije, Oost-Duitsland en Roemenië. Vanaf 9 maart trokken gedurende enkele dagen honderdduizenden in Belgrado, aangevoerd door studentenleiders en door de oppositieleiders Vuk Drašković en Zoran Djindjić, de straat op om de verkiezingsuitslag van december en Milošević' greep op de media aan te vechten. In enkele andere grote Servische steden vonden sympathiebetogingen plaats. Het regime van Milošević leek te wankelen. Hij wist echter de angel uit de beweging te halen door een deel van de studenteneisen in te willigen en via de media te wijzen op het gevaar van onenigheid onder de Serven in een tijd van scherpe etnische tegenstel-

¹⁸³ Silber/Little, *Death*, p. 113. Vgl. Zimmermann, *Origins*, p. 145; Hartmann, *Milošević*, p. 111.

¹⁸⁴ Hartmann, *Milošević*, p. 110.

¹⁸⁵ Doder/Branson, *Milošević*, p. 77.

¹⁸⁶ Silber/Little, *Death*, pp. 114-115.

¹⁸⁷ Silber/Little, *Death*, pp. 114-115; Jović, *Dani*, pp. 255-257 en 259.

lingen. Voor de rest deed de JNA, met tanks en pantservoertuigen, in de straten van Belgrado het werk waartoe de politie – al dan niet met opzet – niet bij machte was gebleken: het uiteendrijven van de demonstranten. Voor het eerst sinds 1944 rolden er weer tanks door de straten van Belgrado. Eén student werd zelfs doodgeschoten, nadat eerder een politieman door demonstranten met stenen was doodgegooid. Dit volk mocht kennelijk wel worden geslagen. Later bereikte de media een bandje waarop te horen was hoe Adžić er bij de politie op had aangedrongen de demonstranten te slaan totdat de agenten uitgeput zouden zijn.¹⁸⁸

De JNA was bovendien opgetreden op verzoek van Jović, de paladijn van Milošević in het staatspresidium.¹⁸⁹ Het was een teken aan de wand. Door de demonstraties hadden Milošević en de militairen hun lot met dat van elkaar verbonden. Tegelijkertijd had de JNA een gevoelige nederlaag geleden in het presidium. Jović had het federale staatspresidium bijeengeroepen voor 12 maart, niet om de demonstraties te bespreken, maar om opnieuw het voorstel uit januari te bespreken om de paramilitaire eenheden in Kroatië te ontwapenen. Nadat het zich verzameld had, werd het presidium met een militaire bus overgebracht naar Topčider, de noodzetel van het presidium in tijden van oorlog. De hoogtepunten van de bijeenkomst werden later via de televisie uitgezonden. Jović schetste een somber beeld van de situatie in het land. Alle vijanden uit de Tweede Wereldoorlog zouden zijn teruggekeerd op het Joegoslavische toneel, zoals *ustaze*, *četniks* en Albanen. Namens het oppercommando deed Kadrijević het voorstel de uitzonderingstoestand af te kondigen, waardoor algehele mobilisatie zou kunnen worden doorgevoerd. Alle paramilitaire eenheden die in de republieken waren geformeerd, moesten worden opgeheven; de dienstplicht zou weer normaal moeten worden vervuld. Het staatspresidium verwierp die voorstellen echter.

Op 13 maart 1991 vloog de federale minister van Defensie, Kadrijević, met toestemming van de voorzitter van het federale presidium Jović, maar zonder medeweten van de rest van het presidium, naar Moskou om de Russische minister van Defensie Dmitrii Yazov steun te vragen als er een westerse interventie zou volgen op een coup van de JNA. Enkele maanden tevoren zou de JNA-top ook al de internationale reactie op een eventuele coup hebben gepeild: toen was Mamula naar Londen gegaan, Adžić naar Parijs en admiraal Stane Brovet naar Moskou. Zij hadden begrepen dat Londen en Parijs niet tegen zouden zijn en Moskou zelfs voor, al zou de Russische regering dat niet openlijk zeggen.¹⁹⁰ Naar het standpunt van Washington hoefde Kadrijević niet te vragen. Terwijl hij op 13 maart in Moskou was, maakte Zimmermann in Belgrado duidelijk dat de Amerikaanse regering elke economische hulp aan Joegoslavië zou stopzetten als de JNA tot het gebruik van geweld zou overgaan.¹⁹¹

De Russen gaven Kadrijević te kennen dat geen enkel westers plan voorzag in een militaire interventie in Joegoslavië. De vraag naar steun werd door zijn gastheren omzeild. Maar Kadrijević had genoeg gezien; de Russen konden hem geen drank aanbieden, zelfs geen mineraalwater. De Russen zijn er ‘wanhopig aan toe’, zei hij zijn adjudant kolonel Vuk Obradović op de terugweg. Maar hij verbond daaraan een conclusie die wel heel erg in het verlengde van de Joegoslavische situatie lag. Volgens hem waren Gorbatsjovs dagen geteld. Het zou niet lang duren voordat de ‘echte’ communisten een greep naar de macht zouden

188 Zimmermann, *Origins*, p. 108.

189 Zametica, *Conflict*, p. 42.

190 Silber/Little, *Death*, p. 126. Vgl. Zametica,

Conflict, p. 42.

191 Woodward, *Tragedy*, p. 458 n. 27.

doen in Rusland; die kwam er later dat jaar inderdaad. Toen Kadijević terugkeerde in Belgrado, zei hij tegen Jović: ‘We gaan voor de coup.’¹⁹²

Op 14 en 15 maart vergaderde het presidium verder met de JNA-leiding. Jović kreeg nog steeds geen meerderheid van het staatspresidium achter het voorstel de uitzonderingstoestand uit te roepen. Jović trad daarom, gecommandeerd door Milošević, op 15 maart af als voorzitter van het staatspresidium. Milošević beval ook de overige drie leden die onder zijn controle stonden (van Kosovo, Vojvodina en Montenegro) af te treden en trachtte zo een einde aan het staatspresidium te maken. In een televisietoespraak op 16 maart zei Milošević dat Joegoslavië ten einde was en dat Servië het federale gezag niet langer zou respecteren.¹⁹³ Hij verklaarde dat hij de mobilisatie van speciale reservisten en de onmiddellijke vorming van extra Servische paramilitaire eenheden had bevolen.¹⁹⁴ Daarmee leek Milošević alle ruimte te scheppen voor eigenmachtig optreden van de JNA.

De volgende dag, 16 maart, liet Milošević de tweehonderd burgemeesters van Servië naar Belgrado komen voor een besloten strategiebijeenkomst. Tegenover hen zette hij de toon voor de gewelddadige xenofobie van de volgende jaren met de volgende slogans: Servië was in groot gevaar; het Westen haatte de Serven; het verenigde Duitsland zou pogen zijn heerschappij over de Balkan uit te breiden; Slovenië en Kroatië waren marionetten van Duitsland; als Serven niet wisten te werken, vechten konden zij in elk geval wel. Servië zou niet langer de besluiten van de federale regering aanvaarden. Joegoslavië was ‘de terminale fase van zijn doodstrijd ingegaan’, aldus Milošević.¹⁹⁵

Milošević maakte tevens duidelijk dat de Slovenen en Kroaten Joegoslavië mochten verlaten; de Moslims niet. Alle Serven moesten in één staat worden verenigd. Enkele dagen later herhaalde hij zijn voornemens vrijwel letterlijk in een bijeenkomst met tweehonderd studenten.¹⁹⁶

Milošević had zich echter vergist als hij meende met de terugtrekking van vier leden het staatspresidium te kunnen liquideren. De vier overgebleven leden kwamen met steun van Marković bijeen en zeiden dat zij als staatspresidium bleven functioneren. Dat was een forse streep door de rekening van coupplagers binnen de JNA. Bovendien bestond er waarschijnlijk nog steeds wantrouwen over en weer tussen Milošević en de JNA: Milošević vreesde dat een coup van de JNA zijn politieke positie zou ondermijnen ten gunste van de strijdkrachten. Omgekeerd vreesde de JNA dat Milošević het leger aan de kant zou zetten zodra zijn doel alle Serven in één staat te verenigen zou zijn bereikt. De coup vond geen doorgang.

Het oppercommando van de JNA was intussen bezig eigenmachtig zijn taakstelling in Groot-Servische zin te wijzigen. Het zou voortaan niet langer de eenheid van Joegoslavië proberen te behouden, maar de rechten beschermen van de etnische groepen die binnen het Joegoslavische verband wilden blijven, voornamelijk Serven en Montenegrijnen. Met de andere groepen, die niet langer binnen Joegoslavië wensten te blijven, zou een, zoals Kadijević het later omschreef, vreedzame scheiding worden nagestreefd.¹⁹⁷ Met andere woorden: de JNA was qua taakstelling een Servisch leger aan het worden. De doelstellingen van

192 Svarm, *Kill*, gebaseerd op de gepubliceerde dagboekantekeningen van Jović; Silber/Little, *Death*, p. 127.

193 Zimmermann, *Origins*, pp. 102-103.

194 Silber/Little, *Death*, p. 128.

195 Rick Kuethe, ‘Grimmige logica in Belgrado’,

Elsevier, 23/03/91, p. 40; Stephen Engelberg, ‘Carving Out a Greater Serbia’, *The New York Times*, 01/09/91.

196 Silber/Little, *Death*, pp. 129 en 131.

197 Kadijević, *View*, pp. 117 en 121.

Milošević en het ‘federale’ leger vielen steeds meer samen, maar het was voor de federale legertop nog steeds heel moeilijk afscheid te nemen van Joegoslavië. De legertop had de Servische leiders al op 25 februari geïnformeerd dat zij voortaan met de SDS in Kroatië zou samenwerken om zo de HDZ van Tudjman onder de duim te krijgen.¹⁹⁸ Op 19 maart maakte de JNA zijn taakwijziging ook publiekelijk bekend: het leger zou etnische onrust bestrijden, de grenzen beschermen en verhinderen dat republieken tegen de wil van de andere republieken de federatie zouden verlaten.¹⁹⁹

De volgende dag herstelde de Servische nationale vergadering de fout van Milošević door te weigeren het ontslag van Jović als voorzitter van het staatspresidium te aanvaarden. Jović keerde terug naar het presidium, net als de vertegenwoordigers van de drie andere gebieden die hun zetel enkele dagen tevoren nog hadden opgegeven.

10. Hoe nu verder met Joegoslavië?

In de maanden die volgden kwamen de presidenten van de republieken verscheidene malen bijeen om een nieuwe staatkundige structuur voor Joegoslavië te bespreken.

Slovenië en Kroatië stelden een confederatie voor. Servië en Montenegro stelden daartegenover de wens tot sterkere machtsconcentratie op het federale niveau. De presidenten van Bosnië-Herzegovina en Macedonië, Alija Izetbegović en Kiro Gligorov, probeerden te bemiddelen met een voorstel voor een asymmetrische confederatie. Daarbinnen zouden Servië en Montenegro het kernland vormen; Bosnië-Herzegovina en Macedonië zouden er iets lossen van staan; en Kroatië en Slovenië zouden zo soeverein mogelijk worden. Izetbegović had zijn redenen voor deze poging tot bemiddeling: Voor hem stond namelijk vast dat Bosnië de dood van Joegoslavië niet zou overleven.²⁰⁰ Noch van Milošević, noch van Tudjman verwachtte hij iets goeds. Een keuze tussen hen was, zoals hij zei, een keuze tussen leukemie en hersentumor.²⁰¹

Hij had alle aanleiding om dat te zeggen. Op 25 maart had in Karadjordjevo, in het voormalige jachthuis van Tito in Vojvodina, een ontmoeting plaats tussen Milošević en Tudjman. Ondanks hun verschillen van inzicht hadden de beide presidenten door hun nationalistische politiek een symbiotische relatie,²⁰² die zelden pregnanter naar voren kwam dan op deze dag. Tijdens een bespreking van vier uur werden zij het erover eens nog twee maanden samen te werken om het uiteenvallen van Joegoslavië te vermijden. Bovendien bespraken zij een mogelijke gebiedsruil waarbij Tudjman zou instemmen met een opgave van de Servische gebieden in Kroatië (in het bijzonder delen van Krajina) in ruil voor verkrijging van de Kroatische gebieden in Bosnië-Herzegovina. Vanzelfsprekend zou Servië dan de vrije hand hebben in de rest van Bosnië. Het voorstel liet de mogelijkheid open dat de Moslims een klein gebied zouden behouden.²⁰³

Het voorstel voor zo’n opdeling van Bosnië-Herzegovina was al eerder in 1990 door Tudjman aan Milošević gedaan. Hij had daarbij teruggegrepen op de overeenkomst van

198 Hartmann, *Milošević*, p. 116.

199 Zie ook Libal, *Limits*, p. 25.

200 Zimmermann, *Origins*, p. 115.

201 Thompson, *House*, p. 95.

202 Vgl. Hirs/Hellinga, *Geit*, p. 174.

203 Vgl. Zimmermann, *Origins*, p. 117; Patrick

Moore, ‘A Bizarre Media Campaign in Croatia’, *RFE/RL Newslines* vol. 1 nr. 34 (20/05/97), part II; Bodansky, *Offensie*, pp. 48-49; Hartmann, *Milošević*, pp. 127-131; Ed Vulliamy, ‘Bosnia: The Secret War. Croats Who Supped with the Devil’, *The Guardian*, 18/03/96.

Cvetković en Maček uit 1939. Het voorstel viel volgens de betrokken Kroaten bij Milošević in goede aarde. Volgens het Kroatische presidiumlid Stipe Mesić zou Milošević hem zelfs hebben gezegd dat hij persoonlijk niet zoveel gaf om Kroatië en de Kroatische Serven, maar dat hij erop uit was tweederde van Bosnië in te lijven bij Servië.²⁰⁴ Op 12 juni 1991 zou dit voorstel voor een Groot-Servië en een Groot-Kroatië ook aan de Bosnische president Alija Izetbegović worden voorgelegd (zie hierover verder in deel I). De overeenkomst van Karadjordjevo had echter geen merkbare invloed op de gebeurtenissen in Krajina.

Nadat de Servische Nationale Raad van de Servische Autonome Regio Krajina op 28 februari een onafhankelijkheidsverklaring had geproclameerd, vonden de hele maand maart schermutselingen plaats tussen de Servische milities aldaar en de Kroatische politie. Aan het eind van de maand probeerden leden van de Servische Krajina-militie het nationale park Plitvice, een toeristische trekpleister in de overwegend Servische streek Lika, in te nemen. Toen de Kroatische politie dat probeerde te verhinderen, vielen de eerste twee doden als gevolg van de etnische spanningen in Kroatië: een Kroatische politieagent en een Servische militieman. Onder de 29 Servische arrestanten bevonden zich acht leden van speciale eenheden uit Servië. Op 1 april namen de Servische activisten in Krajina, Slavonië, Baranja en West Srem (zie kaartje op pagina 00) de eenzijdige beslissing dat zij als Servische Autonome Regio door Servië werden geannexeerd. De Servische Nationale Raad van Krajina besloot dat voortaan op zijn grondgebied alleen de wetten van Servië en Joegoslavië zouden gelden.

Niet alleen rond Knin maar ook in West- en Oost-Slavonië, waar de bevolking etnisch meer gemengd was dan in Krajina, begonnen zich Servische paramilitaire eenheden te vormen. Extremistische aanhangers van de HDZ, de partij van Tudjman, provoceeden hen regelmatig. Op 2 mei 1991 vielen in het plaatsje Borovo Selo bij Vukovar Kroatische politiemannen in een hinderlaag van Servische paramilitairen. Twaalf van hen vonden de dood, evenals drie burgers. De Servische extreme nationalist Vojislav Šešelj verklaarde vol trots voor TV Belgrado dat zijn *četniks* betrokken waren geweest bij het incident. Radmilo Bogdanović, van 1987 tot maart 1991 minister van Binnenlandse Zaken van Servië en daarna een schimmige figuur op de achtergrond van de Servische geheime diensten, zei later dat de Servische autoriteiten hadden gezorgd voor de wapens in Borovo Selo.²⁰⁵ Na het incident legden eenheden van de JNA een ring rond het dorp.

Er vielen overigens niet alleen doden over en weer tussen Kroaten en Serven: ook onder de Serven in Kroatië die trachtten nog tot een vergelijk te komen tussen beide partijen vielen door toedoen van hun militante plaatsgenoten in het eerste halfjaar van 1991 veel slachtoffers.²⁰⁶ Gematigde Serven werden vaak fysiek bedreigd of mishandeld en zelfs vermoord, voornamelijk door paramilitaire agenten, indien zij niet bereid bleken op de harde lijn over te stappen of er op zijn minst het zwijgen toe te doen.²⁰⁷ ‘Het belangrijkste voor een volk is dat het weet wie zijn vijanden zijn’, zei de Servische paramilitaire leider Arkan, die spoedig naam zou maken.²⁰⁸ In de Servische streken van Kroatië viel waar te nemen wat voorafgaand aan een radicaal conflict zo vaak gebeurt: de gematigde krachten uit het midden werden de eerste slachtoffers.

204 Davor Butković, ‘Mesić. I drugi su Hrvatski političari svjedočili pred istražiteljima Suda u Haagu!’, *Globus*, 16/05/97, pp. 14-15; Hartmann, *Milošević*, p. 126.

205 Silber/Little, *Death*, p. 142.

206 Caroline de Gruyter, ‘Wie niet meedoet legt het loodje’, *Elsevier* 19/10/91, pp. 44-49.

207 Zie bijv. Williams/Cigar, *War Crimes*, n. 171.

208 Haviv, *Blood*, p. 70.

In reactie op de gebeurtenissen in Borovo Selo vonden de volgende dag in de Kroatische plaatsen Zadar en Šibenik demonstraties van Kroaten plaats waarbij de huisraad van Serven kort en klein werd geslagen. Op 6 mei vielen Kroaten Joegoslavische troepen aan die de marinebasis in Split bewaakten. Daarna verklaarde de federale minister van Defensie Kadijević dat het land in staat van burgeroorlog verkeerde en riep de uitzonderingstoestand uit. De JNA kreeg nu alsnog de goedkeuring van het presidium die eerder was uitgebleven om paramilitaire eenheden in de opstandige republieken te ontwapenen. Jović gaf het leger toestemming in te grijpen bij etnische onrust, en het presidium besloot dat het leger zou worden gebruikt om de Serven in Krajina te beschermen.²⁰⁹ De JNA begon de Serven daar nu ook te bewapenen.²¹⁰ JNA-chef-staf Blagoje Adžić maakte gebruik van de afwezigheid van Kadijević (in verband met een ziekenhuisopname) om JNA-eenheden zich te laten ontplooiën – niet alleen op eenderde van het grondgebied van Kroatië, maar ook in ‘Servische’ delen van Bosnië-Herzegovina.

Het optreden van de JNA had onmiddellijke gevolgen voor de etnische samenstelling van de troepen. Militairen uit Slovenië, Kroatië en Kosovo verschenen niet na mobilisatieoproepen. Macedonië stond slechts toe dat zijn dienstplichtigen op eigen grondgebied dienden en leverde dus geen directe bijdrage aan het nieuwe strijdplan van de JNA. Het federale leger werd daardoor steeds afhankelijker van Servische reservisten. Als uitvloeisel daarvan nam de JNA afscheid van het laatste restje joegoslavisme en begon met de vorming van etnisch homogene eenheden.

De toestemming van Jović voor deze nieuwe koers van de JNA kwam enkele dagen voordat de jaarlijkse roulatie van het voorzitterschap van het presidium zou plaatsvinden. Op 15 mei 1991 zou hij worden opgevolgd door de Kroaat Stipe Mesić. Mesić was weliswaar HDZ-lid, maar gematigd. Hij was getrouwd met een Servische en zijn familie was tijdens de Tweede Wereldoorlog vrijwel uitgeroeid door *ustaše*. Niettemin was zijn aantreden voor Milošević en de JNA onaanvaardbaar. Als Mesić zou aantreden, zou hij immers waarschijnlijk afstand nemen van het besluit van zijn voorganger om de JNA *de facto* als beschermheer van de Serven in Krajina te laten optreden. Het Servische blok in het staatspresidium verhinderde daarom de benoeming van Mesić. Er was dus geen president van de federatie Joegoslavië meer, en de federale instellingen waren verlamd – met uitzondering van de JNA, dat meende nu de vrije hand te hebben.

De gebeurtenissen volgden elkaar in een steeds hoger tempo op. Vier dagen na de dag waarop Mesić benoemd had moeten worden, werd in Kroatië, net als vijf maanden eerder in Slovenië, een referendum over onafhankelijkheid gehouden. Bij een opkomst van 84 procent stemde 93 procent voor onafhankelijkheid, wat betekende dat een belangrijk deel van de Serven die in steden woonden voor de onafhankelijkheid moet hebben gestemd.

Heel even leek er nog een afwending van de zich aankondigende catastrofe mogelijk. In de reeks van besprekingen van de presidenten van de afzonderlijke republieken werd op 6 juni in beginsel overeenstemming bereikt over een confederatie van soevereine republieken, die was voorgesteld vanwege Bosnië en Macedonië, door Izetbegović en Gligorov. Na afloop van de bijeenkomst ontkenden de Servische autoriteiten echter met het principeakkoord te hebben ingestemd.

Op 11 juni 1991 verklaarde de Sloveense regering dat het land zich op 26 juni onafhankelijk zou verklaren. Slovenië zou dan de controles aan de grenzen met Italië, Oosten-

209 Silber/Little, *Death*, p. 145.

210 Silber/Little, *Death*, p. 145.

rijk en Hongarije overnemen van het federale gezag. Tevens zouden alle Slovenen terugtreden uit de federale organen. Het Joegoslavische leger zou zich moeten terugtrekken van het Sloveense grondgebied. Op termijn zou Slovenië een eigen munt invoeren.

De regering van Kroatië, die eerder 30 juni als onafhankelijkheidsdatum had genoemd, liet nu weten zich aan het Sloveense tijdstip te zullen conformeren, omdat het niet zonder zijn Sloveense bondgenoot in de federatie wilde achterblijven, ook geen vier dagen.²¹¹

Op 25 juni 1991 verklaarden Slovenië en Kroatië zich inderdaad onafhankelijk.

---

211 ABZ, DEU/ARA/00042. DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS

over Joegoslavië, 1990-1991, Fietelaars 151 aan het Luxemburgse EG-voorzitterschap, 31/05/91.

HOOFDSTUK 5

Het Westen en Joegoslavië vóór de crisis

It is a tragic paradox that though no one in Europe wishes to see Yugoslavia collapse, no one knows how to control the destructive forces that are at work within it.¹

Voor het Westen was Joegoslavië in zekere zin tot het begin van de jaren negentig een fictie geweest, een verkeerd begrepen land: de onafhankelijke status van het land tijdens de Koude Oorlog was uitvergroet; de decentralisatie van de macht was misverstaan als een vorm van democratie; het arbeiderszelfbestuur was ten onrechte opgevat als een liberalisering van de economie. Toen vanaf 1989 de realiteiten van het land zich steeds sterker begonnen op te dringen, ook aan de buitenwereld, waren ze te complex om gemakkelijk begrepen te worden. Bovendien hadden westerse media en beleidsmakers aandacht voor andere zaken, zoals de vrijwel geruisloze revoluties die elders in Oost-Europa de communistische regimes aan de kant schoven, de gelijktijdige liberalisering en onttakeling van de Sovjet-Unie, en de Golfoorlog.² Het is evenwel de vraag of, als het Westen meer aandacht had kunnen besteden aan de binnenlandse ontwikkelingen in Joegoslavië, de uitkomst anders was geweest.

1. De Nederlandse relatie met Joegoslavië tot 1990

Net als bij andere Westerse landen was in de Nederlandse buitenlandse politiek de bijzondere status van Joegoslavië tijdens de Koude Oorlog een vaststaand gegeven met verreikende consequenties.³ Tot eind jaren tachtig van de twintigste eeuw kende Nederland geen gearticuleerd Oost-Europabeleid.⁴ De regering zorgde er niet voor, en het parlement vroeg er niet om. Tijdens de Koude Oorlog had Nederland zich van Oost-Europa afgewend en, indien vereist, slechts het beleid gevolgd van de NAVO en de EG.⁵ Toen minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek in 1988 op verzoek van de Tweede Kamer uiteindelijk een notitie het licht deed zien onder de titel *Het Nederlands beleid ten aanzien van Oost-Europa, Joegoslavië en Albanië* bevatte die nauwelijks beleidsvoorstellen. Aan Joegoslavië werd weinig aandacht besteed, en dat gold eveneens voor het daarop volgende schriftelijk en mondeling overleg tussen de regering en de Kamer.⁶ Volgens de nota had Nederland ‘altijd veel waardering gehad voor de wijze waarop Joegoslavië haar onafhankelijke positie

1 Lendvai, *Yugoslavia*, p. 261.

2 Vgl. Callahan, *Wars*, pp. 75 en 97.

3 De volgende beschrijving is voor de periode 1975-1989 voornamelijk gebaseerd op Baudet, *Aandacht*, pp. 213-251.

4 Baudet concludeert, in afwijking van gangbare opvattingen, dat de Nederlandse regeringen in de periode 1972-1989 de facto wel een Oost-Europa-

beleid hadden, waarin een belangrijke plaats was ingeruimd voor de mensenrechten als vorm van rollbackstrategie; *Aandacht*, pp. 253 en 257.

5 Van den Heuvel, *Leven*, pp. 8, 158 en 166; Boussard/Van Ham, *Continuïteit*, passim.

6 TK, vergaderjaar 1987-1988, 20564, nrs. 3 t/m 7.

op positieve wijze vorm en inhoud heeft gegeven.’ De nota legde de nadruk op de economische problemen van het land. Joegoslavië was zich er volgens minister Van den Broek ‘terdege van bewust’ dat alleen een verdere oriëntatie op het Westen daarvoor soelaas zou bieden.⁷

Tito was in oktober 1970 de eerste president van een communistisch land die een officieel staatsbezoek aan Nederland bracht. Hij werd warm ontvangen. Ook na zijn dood in 1980 bleven de betrekkingen tussen Nederland en Joegoslavië hartelijk. Met regelmaat hadden bezoeken van ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie over en weer plaats. Lazar Koliševski, lid van het Joegoslavische presidium, noemde bij zijn bezoek aan Nederland, medio december 1981, de betrekkingen tussen beide landen vriendschappelijk en zonder problemen. In april 1984 legde premier Lubbers een bezoek af aan president Mika Špiljak, die de Nederlandse minister-president bij die gelegenheid op de hoogte bracht van de grote zorgen die de Joegoslavische autoriteiten zich maakten over het opkomend nationalisme in hun land. Dat verhinderde Van den Broek overigens niet om tijdens hetzelfde bezoek aan te kondigen dat voortaan Nederlandse wapenleveranties aan Joegoslavië zouden zijn toegestaan, omdat het land zich volgens de Nederlandse regering nog onafhankelijker was gaan opstellen ten opzichte van het Oostblok.⁸

Tussen delegaties van Nederlandse parlementariërs en vertegenwoordigers van de federale Joegoslavische volksvertegenwoordiging bestonden eveneens nauwe contacten.

Bovendien had Nederland een bijzondere relatie met Joegoslavië in het kader van de ontwikkelingshulp. Joegoslavië was het enige westerse land waarmee Nederland op dit terrein een vast samenwerkingverband kende. Vrijwel ieder jaar voerden de verantwoordelijke ministers hierover overleg.⁹ Nederland financierde bijvoorbeeld landbouw cursussen die in Joegoslavië werden gegeven aan studenten uit de Derde Wereld. Verder maakte Nederland deel uit van dezelfde kiesgroep in het Internationale Monetair Fonds en de Wereldbank, waardoor de ministers van Financiën van beide landen frequent contact met elkaar onderhielden. In dat verband bevorderde Nederland in de tweede helft van de jaren tachtig dat aan Joegoslavië kredieten werden verstrekt.¹⁰

De mensenrechtenschendingen in Joegoslavië ontgingen Den Haag niet,¹¹ maar zij waren er lange tijd minder ernstig dan in andere Oost-Europese landen en – belangrijker nog – kritiek daarop zou de regering in Belgrado kunnen doen afwenden van het Westen. Ook het Nederlandse parlement was minder kritisch in het geval van Joegoslavië dan ten aanzien van andere Oost-Europese landen. In de periode 1975-1989 werd slechts één Kamervraag gesteld over mensenrechtenschendingen in Joegoslavië, in 1984 door de PSP-parlementariër Fred van der Spek.

Het streven van de Kosovo-Albanezen naar grotere autonomie kon in de jaren tachtig, evenmin als in andere Westerse landen, niet op de sympathie van het ministerie van Buitenlandse Zaken en zijn diplomaten rekenen. Deze terughoudendheid veranderde aanvankelijk niet, toen midden jaren tachtig de relatieve voorsprong van Joegoslavië op het terrein van de

7 TK, vergaderjaar 1987-1988, 20564, nrs. 1-2.

8 G. van de Kreeke, ‘Nieuwe benadering betekent doorbraak. Nederland mag wapens leveren aan Joegoslavië’, *De Telegraaf*, 26/04/84. Zie ook ‘Planinc holds talks with Netherlands’ Lubbers’, *Tanjug*, 24/04/84, 1753 en ‘Špiljak receives Netherlands premier Lubbers’, *Tanjug*, 25/04/84,

1336.

9 Interview J. Pronk, 03/04/00.

10 TK, vergaderjaar 1987-1988, 20564, nrs. 1-2, p. 17; interview W. Kok, 08/05/00.

11 Zie bijv. TK, vergaderjaar 1987-1988, 20564, nrs. 1-2, p. 17.

mensenrechten in een achterstand ten opzichte van andere Oost-Europese landen begon te verkeren. Een campagne van Amnesty International in het voorjaar van 1985 vestigde er de aandacht op dat in de voorafgaande drie jaar 2200 mensen in Joegoslavië op politieke gronden waren veroordeeld. Dit leidde echter niet tot de door Amnesty gewenste stappen van de Nederlandse regering in Belgrado. Amnesty International was trouwens, naast het Nederlandse Helsinki Comité, de enige niet-officiële groepering in Nederland die in de jaren tachtig aandacht vroeg voor de mensenrechtensituatie aldaar. Toen Van den Broek in 1988 werd gevraagd naar zijn opvattingen over het Servische nationalisme en de gevolgen daarvan voor Joegoslavië als geheel, meende de minister dat het welslagen van de voorgenomen constitutionele en economische hervormingen zouden bepalen in hoeverre Joegoslavië 'de nationale problemen' zou overwinnen.¹²

Vanaf het midden van de jaren tachtig leidde de combinatie van het afgenomen belang van Joegoslavië in de internationale verhoudingen, en de binnenlandse spanningen in het land zelf, tot meer kritiek van het Westen. Een eerste verandering in de Nederlandse opstelling werd merkbaar toen Van den Broek op 10 november 1987 Belgrado bezocht, enkele maanden na de achtste zitting van het Centraal Comité van de Liga van Communisten van Servië waarop Milošević zijn machtsgreep tegen Stambolić pleegde.

Tijdens een lunch wezen verscheidene vertegenwoordigers van Joegoslavische mensenrechtenorganisaties de Nederlandse minister op de onmogelijkheid de vereiste economische veranderingen in het land tot stand te brengen zonder voorafgaande politieke hervormingen. Zolang de communistische partij aan de macht was, waren die politieke hervormingen niet te verwachten. Het proces van uiteengroeien van de republieken zou volgens hen alleen nog maar verder gaan als gevolg van de communistische verdeel- en heerspolitiek, die nationalistische sentimenten aanwakkerde. Afscheiding van republieken was volgens de gesprekspartners van Van den Broek echter onmogelijk gezien de internationale machtsconstellatie waarin Joegoslavië zich bevond. Op de vraag van de Nederlandse minister wat dan wel het bindende element in hun land was, bleven zijn Joegoslavische disgenoten het antwoord schuldig.

Tegenover premier Mikulić zei Van den Broek dat mede op Nederlandse aandrang kort tevoren een lening van de Europese Investeringsbank aan Joegoslavië was verhoogd van 380 naar 550 miljoen ecu, maar hij vroeg zich af of het geld niet in een bodemloze put verdween zonder politieke hervormingen.

Eind jaren tachtig begon zich het dilemma af te tekenen waarvoor de Europese Gemeenschap, die in 1980 een preferentiële samenwerkingsovereenkomst met Joegoslavië had getekend,¹³ zich tegenover dit land geplaatt zag: meer financiële hulp aan de republieken zou deze alleen maar stijven in hun streven naar toenemende autonomie, wat de Joegoslavische economie als geheel niet ten goede kwam. Van geldschenkingen aan Belgrado was het twijfelachtig of deze in goede handen terecht kwamen, temeer omdat het regime in Belgrado een steeds kwalijker reputatie kreeg op het terrein van de mensenrechten.

Het beleid van de EG tegenover Oost-Europa werd overigens sterk gekenmerkt door economische overwegingen, zoals de aanwezigheid van marktgericht denken, een fiscaaljuridische structuur die particuliere eigendomsverhoudingen beschermde, de infrastructuur, de vernieuwing van het productieapparaat en de kwestie van de buitenlandse schulden.

¹² TK, vergaderjaar 1988-1989, 20 564, nrs. 3 en 4, vraag 41 plus antwoord.

¹³ Eerder in 1970 was al een non-preferentiële handelsovereenkomst getekend.

Omdat zij het snelst en verst waren voortgeschreden op deze punten werd aan Hongarije, Polen en Tsjecho-Slowakije ten slotte een vorm van associatie met de EG toegekend; Joegoslavië viel buiten de boot.

De Nederlandse ambassadeur in Joegoslavië, mr. A.J.A.M. Nooij, zag in de krachtdadige Milošević aanvankelijk, evenals andere westerse diplomaten in Belgrado¹⁴ en bijvoorbeeld de minister van Defensie, Kadrijević, de man die wellicht het desintegratieproces van Joegoslavië zou kunnen omkeren. Daar kwam bij dat Milošević op economisch terrein doorging voor liberaal. Nooij moest zijn hoop echter al snel laten varen, toen hem duidelijk werd dat Milošević bepaald ‘niet de consensusfiguur’ was die het land kon behoeden voor verder rampspoed. In april 1989 liet Van den Broek de Joegoslavische ambassadeur in Den Haag, Kosić, naar aanleiding van hardhandig optreden van de autoriteiten in Kosovo tegen de Albanezen weten dat het Westen steeds meer partij zou kiezen voor de Kosovo-Albanezen als Belgrado op deze weg voortging. Niettemin deden de regeringen van Nederland en andere westerse landen alles om de indruk te vermijden dat zij sympathie oprichtten voor personen die in Joegoslavië terechtstonden wegens kritiek op de overheersende positie van Belgrado.

Het bewind in Belgrado maakte het voor het Westen echter steeds moeilijker de kritiek verborgen te houden. De Nederlandse ambassadeur liet op 28 maart 1989 verstek gaan bij de festiviteiten in het Servische parlement ter gelegenheid van de beëindiging van de autonomie van Kosovo, aangezien daar kort tevoren nog 22 doden waren gevallen. Dit was ‘een onzedelijke vertoning’ volgens de Nederlandse diplomaat. Hij en de meeste van zijn collega’s waren ook afwezig, toen op 28 juni 1989 de zeshonderdste verjaardag van de Slag op het Merelveld werd herdacht.¹⁵ Niettemin werd in diezelfde dagen aan Joegoslavië, tezamen met Hongarije, Polen en de Sovjet-Unie, de gaststatus toegekend bij de Raad van Europa.¹⁶ In datzelfde jaar werd echter aan Joegoslavië te verstaan gegeven dat van toetreding tot de Europese Gemeenschap of de Raad van Europa geen sprake kon zijn, zolang er in het land politieke processen plaatsvonden waarbij aan Europese diplomaten de toegang werd geweigerd.

Ambassadeur Nooij gaf vanaf de zomer van 1989 herhaaldelijk signalen af over een uiteenvallen van Joegoslavië. ‘Rien mais vraiment rien ne va plus entre Serbie et la Slovenie’ (‘Niets maar dan ook helemaal niets gaat meer goed tussen Servië en Slovenië’), schreef hij op 23 juni 1989, vijf dagen voor de herdenking op het Merelveld, aan Den Haag. ‘De verwijdering van deze twee republieken heeft thans zulke vormen aangenomen op alle niveaus en in alle geledingen dat een terugkeer naar enig consensus-beleid niet meer mogelijk lijkt.’ Hij constateerde separatistische tendensen in zowel Slovenië als Servië.¹⁷ Diezelfde dag liet hij weten dat verhoudingen tussen de republieken en provincies zodanig was ‘verziekt dat voor een voortbestaan van de federatie gevreesd moet worden’.¹⁸ Vooral het uiteendrijven van Servië enerzijds en Slovenië (en later Kroatië) anderzijds door de kwestie Kosovo, en onenigheid over het economisch beleid, kwamen veelvuldig aan de orde in de codes aan het

14 Meier, *Jugoslawien*, p. 77.

15 Vgl. Zimmermann, *Origins*, p. 19.

16 R. Sieckman, ‘Sovjet-Unie in Raad van Euro-

pa?’, *Trouw*, 24/06/89.

17 ABZ, DEU/ARA/00408, Nooij 76, 23/06/89.

18 ABZ, DEU/ARA/00408, Nooij 75, 23/06/89.

Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken van hem en Fietelaars, die hem eind 1990 opvolgde.¹⁹

2. Voorspellers aan de zijlijn

In de hele Westerse wereld werd begin jaren negentig gewacht op de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië, al gebeurde dat in West-Europa vaak vanuit de niet gerechtvaardigde hoop dat dat niet tot een catastrofe hoefde te leiden en de zich aankondigende crisis wellicht vanzelf zou overwaaien.²⁰ In *The New York Times* daarentegen verschenen bijvoorbeeld al herhaaldelijk artikelen over een mogelijk uiteenvallen van de Joegoslavische federatie.²¹ De voormalige Duitse bondskanselier Willy Brandt pleitte in mei vergeefs voor de oprichting van een Europese interventiemacht om de vrede in Joegoslavië veilig te stellen.²²

Voorspellingen van het conflict: de Nederlandse politiek

Ook in Nederland werd over een breed politiek front het uitbreken van het conflict in Joegoslavië voorzien.²³ ‘Voor de voorspelling van een burgeroorlog in Joegoslavië had je geen groot profetisch vermogen nodig’, merkte het Tweede-Kamerlid voor het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) Eimert van Middelkoop op 11 juli 1991 op in een vergadering van de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken naar aanleiding van de gebeurtenissen die waren gevolgd op de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië.²⁴ Hij was zelf begin jaren tachtig een uur lang vastgehouden op het spoorwegstation van Skopje, nadat hij als fractiemedewerker van A.J. Verburg had geprobeerd vanuit de trein foto’s van Kosovo te maken.²⁵

Buitenlandsecretaris van het CDA Theo Kralt, die met een CDA-delegatie van buitenlandsspecialisten in februari 1991 met de Sloveense christen-democratische premier Peterle had gesproken, waarschuwde in maart 1991 in het partijblad *CD/Actueel* dat Joegoslavië zijn bestaande staatkundige vorm moest opgeven. Het land zou óf veranderen in een confederatie óf uiteenvallen. Volgens hem moest de Raad van Europa toezien op de realisering van de mensenrechten, gezien de positie van de minderheden in de verzelfstandigende republieken. De EG zou ertoe moeten bijdragen dat het proces van staatkundige hervorming vreedzaam zou verlopen.²⁶ ‘Als er na de Tweede Wereldoorlog één gewapend conflict en crisishaard voorspelbaar is geweest, dan is het wel de huidige Joegoslavische’, schreef het lid

19 Zie bijv. ABZ, DDI-DEU/ARA/00408, Nooij 143, 13/12/89; Nooij 38, 28/02/90; Nooij 109, 20/07/90; Fietelaars 198, 19/12/90.

20 Zie bijv. M. Lak, ‘The involvement of the European Community in the Yugoslav crisis during 1991’, in: Van den Heuvel/Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 176; Libal, *Limits*, p. 11. ‘Yugoslavia is on the brink of a ruinous internal ethnic struggle’, *Newsweek*, 15/01/90; M. Köster-Hetzendorf, ‘Auf Tito schießen, um Jugoslawien zu töten’, *Die Presse*, 21/06/89.

21 Zie bijv. ‘A Single Yugoslavia, Pluralized’, *The New York Times*, 29/12/89; ‘One Yugoslavia or

Six?’, *ibidem*, 31/01/90; Chuck Sudetic, ‘As Croatia Goes, Will All Yugoslavia?’, *ibidem*, 05/05/90; idem, ‘Ethnic Rivalries Push Yugoslavia to Edge’, *ibidem*, 14/10/90; ‘Why Keep Yugoslavia One Country?’, *ibidem*, 10/11/90.

22 Eyal, *Europe*, p. 10.

23 Westerman, *Brugs*, p. 100.

24 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 2, p. 8.

25 Interview E. van Middelkoop, 08/10/99.

26 Th. Kralt, ‘Joegoslavië. Voortzetting federatie niet haalbaar, maar ook confederatie problematisch’, *CD/Actueel*, 30/03/91, pp. 8-9.

van de CDA-werkgroep Centraal- en Oost-Europa Olaf van Boetzelaer, tevens hoofd van de analyseafdeling van de Nederlandse Inlichtingendienst Buitenland in het najaar van 1991 in *CD/Actueel*. ‘Geconstateerd moet echter worden dat het merendeel van de politiek verantwoordelijken in het Westen – en de Nederlandse politiek verantwoordelijken vormen op die regel geen uitzondering – de indruk maakten onvoldoende op het uitbreken van de crisis voorbereid te zijn.’²⁷

‘Zelden is een conflict zo veelvuldig en zo gedetailleerd voorspeld als de oorlog in het voormalige Joegoslavië’, schreef het D66-Tweede-Kamerlid Bob van den Bos in 1997 in een terugblik.²⁸

PvdA-parlementariër Gerrit Valk publiceerde na een bezoek aan de Sloveense zusterorganisatie van zijn partij in april 1990 een bijdrage voor het PvdA-blad *Voorwaarts* onder de titel ‘Joegoslavië bestaat niet’, dat door de redactie wegens de sombere toon sterk werd ingekort.²⁹ Ook in ingekorte vorm verdween de somberheid niet:

Voor rechtgeaarde Sloveniërs klinkt het adjectief ‘Joegoslavisch’ als een vloek in de oren. Voorzitter Pučnik van onze zusterpartij Socialdemokratska Zveza Slovenije verklaarde zelfs onlangs dat Joegoslavië niet meer bestaat. Terwijl in West-Europa de grenzen vervagen, wordt de roep in Slovenië om de weg in te slaan van segregatie steeds sterker. Zo lijkt Joegoslavië terug te gaan naar de staatsstructuur van vóór de wereldoorlogen. Tijdens gesprekken in de wandelgangen van het oprichtingscongres van SDZS bleek mij dat de sociaal-democraten een confederatie slechts zien als een tactische zet op weg naar de zelfstandige Republiek Slovenië (. . .) Voor Europa lijkt de stichting van een nieuwe zelfstandige staat met minder dan twee miljoen inwoners en een omvang van de helft van Nederland weinig aantrekkelijk. Om maar niet te spreken van de totstandkoming van de zelfstandige republieken Kroatië, Bosnië-Herzegovina, Servië, Montenegro en Macedonië en mogelijk ook Kosovo en Vojvodina. En hoe ziet het er morgen uit voor de Balkan?³⁰

Collega’s van Valk vonden zijn bijdrage eveneens te zwartgallig en vroegen hem of hij zwaar had getafeld.³¹ Toen hij kort daarna, medio mei 1990, de Londense conferentie voor jonge parlementariërs bijwoonde en daar zijn angst voor het uiteenvallen van Joegoslavië besprak met de president van Macedonië Vasil Tupurkovski, wuifde deze zijn zorgen eveneens weg.³²

Valk stond overigens echter beslist niet alleen. Sir Michael Howard, voorzitter van het befaamde *International Institute for Strategic Studies*, stelde een maand eerder in een lezing bijvoorbeeld de vraag hoe lang het amalgaam van de voormalige Habsburgse delen en het orthodox-christelijke deel van Joegoslavië nog zou kunnen overleven.³³ De Amsterdamse historicus M.C. Brands schreef in het najaar van 1990 al dat Joegoslavië in een staat van ‘semi-permanente burgeroorlog’ verkeerde.³⁴ Ook in de ervaring niet geloofd te worden stond Valk niet alleen. Toen de journalist Misha Glenny in februari 1991 in een rapport voor

27 Olaf van Boetzelaer, ‘EG-politiek in Joegoslavië baseerde zich op onvoldragen analyse’, *CD/Actueel*, 23/11/91, p. 20. Soortgelijke bewoordingen in: Olaf van Boetzelaer, ‘Bosnië’, *CD/Actueel*, 14/11/92, p. 14.

28 Bob van den Bos, ‘Aanval op de oorlog’, *Idee*, juni 1997, p. 29.

29 G. Valk aan NIOD, 31/05/00.

30 G. Valk, ‘Joegoslavië bestaat niet’, *Voor-*

waarts, 15/04/90, p. 25.

31 Interview G. Valk, 15/10/99.

32 Interview G. Valk, 15/10/99; G. Valk aan NIOD, 31/05/00.

33 Howard, *Remaking*, p. 102.

34 M.C. Brands, ‘Een conservatieve beschouwing over Europese veiligheid’, *Nederlandse defensie tegen een nieuwe achtergrond*, pp. 17-18.

de BBC schreef dat de leiders van Joegoslavië ‘were stirring a cauldron of blood that would soon boil over’, werd hij door zijn superieuren op de vingers getikt, omdat het stuk te ‘alarmistisch’ zou zijn. Anders dan aan het begin van de twintigste eeuw was aan het eind ervan volgens hen geen Balkanoorlog meer mogelijk.³⁵

In het partijblad van de SGP *De Banier* ten slotte werd korte tijd later gewaarschuwd dat Joegoslavië op uiteenvallen stond en dat de tijd van overleg daar voorbij leek. Als de communistische leiding van Servië zich niet constructiever zou opstellen, de Servische oppositie niet minder nationalistisch zou worden en de Kroatische regering geweld zou gebruiken tegen de Servische minderheid in Kroatië, lag een burgeroorlog voor de hand.³⁶

Voorspellingen van het conflict: de Inlichtingendienst Buitenland

In Nederland schreef de Inlichtingendienst Buitenland (IDB) in juli 1990 dat, na de verkiezingen in Slovenië en Kroatië en de onafhankelijkheidsverklaring van de Albanese parlementsleden, Tito’s Joegoslavië ‘aan zijn einde gekomen’ was. Het verlangen van Slovenië en Kroatië naar minimaal een confederatie, misschien zelfs onafhankelijkheid, en de Servische eis van een efficiëntere federatie waren volgens de Nederlandse inlichtingendienst onverengbaar. Niet uitgesloten was dat ook Servië uit het staatsverband zou treden, maar in dat geval zou het eisen stellen ten aanzien van buiten Servië gelegen gebieden waar Serven woonden, aldus de Nederlandse geheime dienst met vooruitziende blik. Bij beide staatkundige ‘oplossingen’ lag oorlog, een burger- of afscheidingsoorlog, in het verschiet.

Bosnië-Herzegovina liep het risico opgedeeld te worden tussen Kroatië en Servië, dacht de IDB. Van een intra-Joegoslavisch conflict zou echter weinig internationale dreiging meer uitgaan, nu de Koude Oorlog voorbij was.³⁷

Drieëneenhalve maand later constateerde de dienst dat het federale perspectief steeds verder achter de horizon verdween. Er moest rekening worden gehouden met het Groot-Servische streven dat mogelijk tot grenswijzigingen zouden leiden. In het licht van de Joegoslavische geschiedenis zou zo’n ontwikkeling tot bloedvergieten kunnen leiden. De IDB achtte de verkiezingen op 18 november 1990 in Bosnië-Herzegovina van groot belang. Zou in dat ‘Joegoslavië in het klein’ harmonie mogelijk blijken na afloop van de verkiezingen, dan was er ook voor het grote Joegoslavië nog hoop.³⁸

Ruim een week vóór de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië noemde de IDB het risico van een gewapend treffen tussen Sloveense en Joegoslavische strijdkrachten naar aanleiding van het conflict rond de import van Sloveense goederen in Servië ‘niet denkbeeldig’. Indien Slovenië en Kroatië inderdaad de onafhankelijkheid zouden uitroepen, moest rekening worden gehouden met ‘grootscheepse gewelddadigheden’, waarbij Italië en Oostenrijk waarschijnlijk te maken zouden krijgen met een omvangrijke vluchtelingenstroom. Bovendien zouden ongeregelde heden in Kosovo en Macedonië kunnen volgen, wat – in het laatste geval – Bulgarije en Griekenland niet onberoerd zou laten. Ten slotte signaleer-

35 Glenny, *Balkans*, p. 634.

36 H. Lenselink, ‘Buiten onze grenzen’, *De Banier*, 30/05/91, pp. 12-13.

37 ABZ, 911.31, Joegoslavië, deel IV. IDB-rapport 5125/RC/90, Centrifugale tendenzen in

Joegoslavië versterken zich, 30/07/90.

38 ABZ, 911.31, Joegoslavië, deel IV. IDB-rapport 8099/RC/90, Joegoslavië drijft verder uiteen, 12/11/90.

de de dienst een ‘groeïende zelfstandigheidsdrang’ onder de Moslim-bevolking in Bosnië-Herzegovina.³⁹

Het waren overigens niet alleen de Nederlandse autoriteiten en politici die een conflict zagen aankomen. Voorafgaand aan de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië was het aantal boekingen voor Joegoslavië als vakantiebestemming voor de zomer van 1991 al met 80 tot 85 procent teruggelopen ten opzichte van het voorafgaande jaar.⁴⁰

3. Zomer 1990 – zomer 1991: het onzalige nietsdoen

The war is here. I recognize it now. It tricked me
– it tricked all of us. It’s in our waiting for it to
begin.⁴¹

In de voorafgaande maanden hadden de Nederlandse regering en het parlement herhaaldelijk met elkaar gediscussieerd over de nieuwe structuren van een Europees veiligheidsbeleid en de aard van mogelijke veiligheidsrisico’s. Daarbij waren stevast de nationalistische aspiraties in Joegoslavië als prototypen van mogelijke conflicten in Centraal- en Oost-Europa genoemd. De westerse regeringen, de Nederlandse inclusief, kan dan ook niet verweten worden dat zij geen oog hadden voor de dramatische ontwikkelingen in Joegoslavië die moesten leiden tot een botsing tussen Servië en de republieken die streefden naar afscheiding.⁴²

In de zomer van 1990 schreef ambassadeur Nooij ten tijde van zijn afscheid van Belgrado aan het Nederlandse departement van Buitenlandse Zaken dat de multi-etnische staat Joegoslavië op het punt stond uiteen te vallen.⁴³ Er werd openlijk gesproken over een mogelijke confederatie van enerzijds Slovenië en Kroatië en eventueel een deel van Bosnië-Herzegovina en anderzijds een Groot-Servië, dat ook Montenegro, Kosovo en Vojvodina zou omvatten. Niet viel uit te sluiten, aldus de Nederlandse diplomaat, dat deze omwenteling met geweld gepaard zou gaan, want de Servische president Milošević had al aangekondigd dat in zo’n geval de grenzen van de republieken zouden moeten worden herzien om te zorgen dat elke Serf in Servië kon wonen zonder zijn woonplaats in Kroatië of Bosnië-Herzegovina te hoeven opgeven. Tudjman zou vervolgens mutatis mutandis met niet minder genoegen willen nemen voor de Kroaten.⁴⁴ De afdeling Oost-Europa van de directie Europa op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ) was het eens met deze inschatting. Geweld lag op de loer bij het uiteenvallen van de federatie, maar omgekeerd kon kennelijk alleen geweld de federatie nog bijeenhouden.⁴⁵

Die constatering werd gedeeld door de meeste andere westerse landen, zo bleek tijdens een

39 ABZ, 911.31, Joegoslavië, deel IV. IDB-rapport 4610/RC/91, Slovenië en Kroatië aan de vooravond van de afscheiding, 17/06/91.

40 ‘Toeristen krijgen advies Joegoslavië te mijden’, *de Volkskrant*, 29/06/91. Zie ook N. Lucas, ‘De zon schijnt hier tevergeefs’, *Trouw*, 03/07/91.

41 Drakulić, *Communism*, p. 178.

42 Vgl. Both, *Indifference*, p. 71.

43 Het volgende over de officiële westerse reacties

op de ontwikkelingen in Joegoslavië tussen de zomers van 1990 en 1991 is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op de interne BZ-notitie van H. Hazewinkel, ‘Het beleid t.a.v. Joegoslavië, 1990-1993’, 11/03/93, door de auteur afgestaan ten behoeve van dit rapport, en Both, *Indifference*, pp. 72-98, die zich op hetzelfde stuk baseert.

44 Hazewinkel, *Beleid*, p. 1.

45 Hazewinkel, *Beleid*, p. 1.

vergadering van het Politiek Comité van de NAVO op 31 juli 1990.⁴⁶ Er was geen sprake van een reële keuze en dus kon er ook geen beleid worden gemaakt. Alleen de Verenigde Staten waren voorstander van een groter activisme.

De Amerikaanse kijk op Joegoslavië, 1990-1991: eenheid en democratie

De Verenigde Staten waren het langst geconfronteerd met de economische problemen van Joegoslavië. In de *National Security Decision Directive* 133 van 14 maart 1984 had de Amerikaanse president Reagan geconstateerd dat de financiële situatie in Joegoslavië de stabiliteit in het land in gevaar bracht, waardoor het land verzwakt werd tegenover het Warschaupact. Daarom kondigde hij toen nog aan dat de Verenigde Staten samen met andere westerse landen de economische betrekkingen met Joegoslavië zouden verstevigen en helpen een vrijemarkteconomie in Joegoslavië te bevorderen.⁴⁷ Het mocht niet baten. Toen in oktober 1988 de president van Slovenië, Janez Stanovnik, een bezoek bracht aan de Verenigde Staten, vertelde hij tijdens een persconferentie in Washington dat zijn land zich op de rand van een burgeroorlog bevond.⁴⁸

Nog geen half jaar later, in maart 1989, besloot het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, het *State Department*, tot een fundamentele beleidswijziging ten aanzien van Joegoslavië. *Deputy Secretary of State* Lawrence Eagleburger stelde vast dat Joegoslavië voor de Verenigde Staten niet langer het grote geopolitieke belang had van tijdens de Koude Oorlog. De Poolse en Hongaarse economie waren opener dan die van Joegoslavië. Bovendien presteerde Joegoslavië slecht op het terrein van de mensenrechten. De nieuw aantredende Amerikaanse ambassadeur in Belgrado, Zimmermann, die daarvoor bij de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) belast was geweest met mensenrechtenkwesties, kreeg opdracht die boodschap over te brengen bij de overhandiging van zijn geloofsbrieven aan de Joegoslavische president Raif Dizdarević en minister van Buitenlandse Zaken Budimir Lončar. Hij mocht daaraan toevoegen dat Washington als tevoren veel prijs bleef stellen op de eenheid, onafhankelijkheid en territoriale integriteit van Joegoslavië, maar de eenheid zou alleen kunnen worden ondersteund als er sprake was van democratie.⁴⁹ Vrijwel tegelijkertijd verklaarde Eagleburger zelf tegenover de Amerikaanse senaat dat Milošević een gevaarlijke situatie had geschapen in Joegoslavië: 'I don't yet say it's come to the point of a real likelihood of shooting. But it is far the worst situation with regard to the nationality question we've seen since the close of the war.'⁵⁰ Zimmermann had weinig succes met zijn diplomatieke interventie. Lončar gaf hem te verstaan dat noch de federale regering, noch het leger Milošević kon weerhouden in zijn Kosovo-politiek. En wat het Westen daarvan vond, interesseerde Milošević volgens Lončar al helemaal niets.⁵¹ Inderdaad, de Servische president, die er een vermoeden van had wat Zimmermann hem wilde vertellen, wachtte er tien maanden mee de Amerikaanse ambassadeur te ontvangen. En verder constateerde Zimmermann al snel na aankomst in Belgrado dat het Kosovo-beleid van Milošević mateloos populair was onder de Serven.⁵²

46 Hazewinkel, *Beleid*, p. 3.

47 National Security Decision Directive 133, 14/03/84, <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/23-2222t.gif>, geraadpleegd 08/01/2001; Gervasi, *Germany*, p. 42.

48 Woodward, *Tragedy*, p. 443, n. 51.

49 Zimmermann, *Ambassador*, pp. 2-3; idem, *Origins*, pp. 7-8.

50 Geciteerd in Zimmermann, *Origins*, p. 8.

51 Zimmermann, *Origins*, p. 16.

52 Zimmermann, *Origins*, p. 17.

In oktober 1989 ontving de Amerikaanse president George Bush premier Marković, die in het Westen gewaardeerd werd wegens zijn pogingen tot economische hervormingen in de richting van een vrijemarkteconomie.⁵³ Marković verwachtte wel hulp van het Westen. Hij verlangde van de Amerikaanse regering een miljard dollar om het Joegoslavische bankstelsel overeind te houden en van de Wereldbank een lening van drie miljard dollar. Garanties dat het daarna goed zou gaan met Joegoslavië kon hij niet bieden. Hij waarschuwde dat hij moeite zou hebben zijn hervormingspolitiek door te zetten tegenover communisten van de harde lijn. Bovendien zou het hervormingsbeleid voor drastische werkloosheid kunnen zorgen die tot ernstige etnische spanningen in de zes republieken en de twee autonome provincies zou kunnen leiden.⁵⁴ Washington bood Marković de gevraagde hulp niet wegens de mensenrechtenschendingen in Kosovo en omdat de Amerikaanse Treasury, die het financiële en economische steunbeleid bepaalde, alleen landen in Oost-Europa wilde helpen die bereid waren alle sporen van het communisme achter zich te laten.⁵⁵

Kort na dit bezoek schetsten de Amerikaanse diplomaten in Belgrado een *worst-case* scenario dat inhield dat Joegoslavië als gevolg van agressief nationalisme uiteen zou vallen. Zo'n ontwikkeling zou met extreem geweld gepaard gaan, waarschijnlijk zelfs met oorlog. Tijdens een bijeenkomst in Brussel van in Europa gestationeerde Amerikaanse ambassadeurs, in aanwezigheid van minister van Buitenlandse Zaken James Baker, vond Zimmermann echter weinig weerklank voor deze benauwde geluiden.⁵⁶

Washington bleef in haar beleid ten aanzien van Joegoslavië intussen vasthouden aan de combinatie van eenheid en democratie. Volgens het *State Department*, waren de twee begrippen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een afscheiding van Slovenië, mogelijk gevolgd door Kroatië, zou leiden tot ingrijpen van Servië en de JNA. Dat zou het einde betekenen van de democratie. Aan de andere kant was eenheid zonder democratie niet te handhaven, want dat was juist de drijvende kracht achter het afscheidingsstreven van Slovenië en Kroatië.⁵⁷

Bijna een jaar lang na de beleidsomkering ten aanzien van Joegoslavië voerde het *State Department* een weinig actieve politiek ten aanzien van Joegoslavië. De reden daarvan was dat Eagleburger onder vuur lag van de ultraconservatieve senator Jesse Helms van North Carolina, die hem de financiële belangen aanwreef die hij tijdens zijn periode van ambteloos burgerschap had gehad in een Servisch en een Sloveens bedrijf.⁵⁸ Tegelijkertijd meende Baker, zoals hij eind 1989 in een toespraak in Berlijn zei, dat de bevordering van politieke en economische hervormingen in Oost-Europa in de eerste plaats een taak was voor de Europese gemeenschap.⁵⁹

Begin 1990 liet Eagleburger zijn schroom ten aanzien van het onderwerp Joegoslavië varen en op 25 februari 1990 bezocht hij Belgrado. De Sloveense president Stanovnik hield

53 Zie bijv. Meier, *Jugoslawien*, p. 173; Zimmermann, *Origins*, pp. 28 en 42.

54 Gervasi, *Germany*, p. 44; Zimmermann, *Origins*, pp. 46-47.

55 Zimmermann, *Origins*, p. 51.

56 Zimmermann, *Origins*, p. 41.

57 Zimmermann, *Origins*, p. 41.

58 Zimmermann, *Origins*, p. 58. In de jaren tachtig had Eagleburger twee Joegoslavische bedrijven in de Verenigde Staten helpen oprichten:

de LSB Bank, een filiaal van de Ljubljanska Banka en Global Motors/Yugo of America, een filiaal van de Joegoslavische wapenfabrikant Zavodi Crvena Zastava en importeur van auto's van het merk Yugo, 'Lawrence of Serbia', *The New Republic*, 24/02/92; David Binder, 'Eagleburger Anguishes Over Yugoslav Upheaval', *The New York Times*, 19/06/92.

59 Geciteerd in: Centro Studi di Political Internazionale, *Lessons*.

hem daar voor dat zijn republiek op weg was naar afscheiding en dat Joegoslavië op het punt stond het treurige voorbeeld van het door burgeroorlog geruïneerde Libanon te volgen. Peter Jambreč van de Sloveense partij DEMOS maakte duidelijk hoe *rücksichtslos* het Sloveense onafhankelijkheidsstreven was. Slovenië zou zich bij de verwezenlijking daarvan niet laten weerhouden door de dreiging dat zoiets met bloedvergieten gepaard zou gaan; dat zou in de rest van Joegoslavië het geval kunnen zijn, maar niet in Slovenië, reden waarom de politici in Ljubljana meenden daarmee geen rekening te hoeven houden. De Kroaat Vladimir Šeks, lid van Tudjmans HDZ, gaf Eagleburger te kennen dat als er aan de interne grenzen van Joegoslavië gemorrelt werd, zijn partij zich op een Groot-Kroatisch standpunt zou plaatsen.⁶⁰

Na het bezoek van Eagleburger zond David Gompert, *senior director for Europe and Eurasia* en tevens *senior deputy* van *National Security Adviser* Brent Scowcroft, een instructie aan alle Amerikaanse ambassades in Europa om de regeringen waarbij zij geaccrediteerd waren deelgenoot te maken van de grote Amerikaanse zorgen omtrent Joegoslavië en te vragen het Amerikaanse beleid van eenheid en democratie te ondersteunen. Washington wees er verder op dat de verkiezingen die binnenkort in de republieken zouden worden gehouden, de krachten aan de macht zouden kunnen brengen die ontbinding van Joegoslavië voorstonden. De Europese regeringen reageerden nauwelijks.⁶¹

Intussen was Washington zelf ook tamelijk machteloos. Eagleburger had tijdens zijn bezoek aan zijn gesprekspartners duidelijk gemaakt dat elke vorm van gebruik van geweld door de Verenigde Staten om afscheiding tegen te gaan buiten de orde was en Zimmermann zou dit later herhalen.⁶² Aan de andere kant wees Washington in december 1990 een Kroatisch verzoek om ‘technische hulp voor verbetering van de politie’ van de hand.⁶³

Vanaf het voorjaar van 1990 zorgde de Amerikaanse regering ervoor dat in elk geval haar opinie over de ontwikkelingen in Joegoslavië niet kon worden misverstaan. Toen in juni 1990 het Servische parlement voor Kosovo de uitzonderingstoestand had uitgeroepen en de volksvertegenwoordiging van dat gebied naar huis had gestuurd, bewoog de Amerikaanse regering de Europese Gemeenschap samen met haar de eerste fase van het zogeheten *human dimension*-mechanisme van de CVSE tegen Joegoslavië in werking te stellen. Dat voorzag in de beschikbaarstelling door het desbetreffende land van informatie over de mensenrechtensituatie en de bereidheid daarover in CVSE-verband van gedachten te wisselen.⁶⁴ De VS liet Belgrado tevens weten dat toekomstige hulp uit Amerika afhankelijk zou zijn van de verdere politieke ontwikkelingen in Joegoslavië.⁶⁵ Het bezoek van de Amerikaanse minister van Defensie Dick Cheney aan Belgrado, gepland voor de eerste week van juli 1990, werd door Washington afgelast.

Het antwoord van de federale autoriteiten in Belgrado in het kader van de CVSE-procedure was voor zowel de Europese Gemeenschap als het Politiek Comité van de NAVO ronduit teleurstellend. Het toonde aan dat de federale Joegoslavische autoriteiten geen afstand namen van de intolerante opstelling van Servië.⁶⁶ Op het ministerie van Buitenlandse Zaken

60 Zimmermann, *Origins*, pp. 58-59.

61 Zimmermann, *Origins*, pp. 64-65.

62 Zimmermann, *Origins*, pp. 62 en 73.

63 Zimmermann, *Origins*, p. 95; Laura Silber, ‘The terrifying logic of war’, *Financial Times*, 02/09/95.

64 Callahan, *Wars*, p. 116. Ook Oostenrijk nam aan deze diplomatieke actie deel, Mock (hg.), *Balkan-Dossier*, pp. 68-69.

65 Hazewinkel, *Beleid*, p. 4.

66 Hazewinkel, *Beleid*, pp. 5-6.

in Den Haag werd, net als in Washington, in oktober en november 1990 vastgesteld dat Joegoslavië nog uitsluitend door negatieve overwegingen bij elkaar werd gehouden.⁶⁷ Niettemin sprak de extra Europese Raad van regeringsleiders van de lidstaten van de Europese Gemeenschap in Rome op 27 en 28 oktober, voorzover valt vast te stellen zonder enige discussie, de wens uit 'dat het huidige proces van democratische evolutie in Joegoslavië slaagt in het kader van een ontwikkeling van de eerbiediging van de mensenrechten en het behoud van de eenheid en de territoriale integriteit van het land'.⁶⁸ Washington en Europa zaten op één lijn: eenheid en democratie. Op dat moment overheerste bij zowel de EG als de Verenigde Staten de wens geen steun te geven aan de 'centrifugale' krachten in Joegoslavië.

De Europese kijk op Joegoslavië, 1990-1991: democratie boven eenheid?

Nu eenmaal een duidelijke beleidslijn vastlag binnen de Europese Gemeenschap was er weinig bereidheid die te veranderen. Die opstelling werd mede bepaald doordat de Franse en Duitse regering elkaar na de val van de Berlijnse Muur hadden gevonden op de formule dat de Duitse hereniging moest worden ingebed in het proces van Europese integratie, dat tegelijkertijd verder verdiept moest worden. De voorlopige uitkomst daarvan moest de aanvaarding zijn in 1991 van een monetaire en een politieke unie. Tijdens die rit moest zoveel mogelijk de consensus binnen de Europese Gemeenschap (EG) gehandhaafd blijven. Ook de Nederlandse minister Van den Broek stond die benadering voor.⁶⁹ Eenzelfde soort huiver om scheuren in het bastion te laten ontstaan, heerste bij de NAVO, die na het eind van de Koude Oorlog sterk was verwickeld in discussies over de legitimiteit van het eigen voortbestaan. De organisatie was in 1949 in het leven geroepen met het doel het grondgebied van de lidstaten te verdedigen. In beginsel waren zogeheten *out-of-area*-operaties niet de bedoeling, al sloot het verdrag van Washington waarmee de NAVO was opgericht ze niet volledig uit.

Dat betekende overigens niet dat afwijkende opinies in de westerse gemeenschap volledig ontbraken. De Duitse politieke adviseur bij de NAVO markeerde op 6 november al enigszins de bijzondere positie van zijn land met de opmerking dat 'indien een keuze tussen enerzijds stabiliteit en eenheid van Joegoslavië en anderzijds democratie en mensenrechten onvermijdelijk werd, aan het laatste prioriteit moest worden verleend'.⁷⁰ De Duitse politieke directeur liet ruim een week later eenzelfde geluid horen tijdens het beraad van het *Comité Politique* (CoPo) van de Europese Gemeenschap, het orgaan waar de politieke directeurs van de ministeries van Buitenlandse Zaken van de EG-lidstaten vergaderden.⁷¹

De directie Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken plaatste daar overigens de kanttekening bij: 'Zoals de zaken nu liggen, lijken de grootste voorstanders van eenheid in Joegoslavië niet bepaald de grootste voorstanders van democratie'.⁷² Het dilemma was duidelijk, het beleid niet. Slechts de persoon van de federale premier Marković, die voorstander was van economische hervormingen, maar die over geen enkele machtsbasis beschikte, maakte het het Westen mogelijk nog even de ogen dicht te knijpen voor het probleem.

Joegoslavië stond in 1990 en de eerste helft van 1991 trouwens niet erg hoog op de

67 Hazewinkel, *Beleid*, pp. 6-7.

68 Hazewinkel, *Beleid*, p. 7; Both, *Indifference*, p. 90.

69 Both, *Indifference*, pp. 81 en 85.

70 Hazewinkel, *Beleid*, p. 8.

71 Both, *Indifference*, p. 90.

72 Hazewinkel, *Beleid*, p. 8. Vgl. Van Walsum, *Nederland*, p. 70.

prioriteitenlijst van de Amerikaanse buitenlandse politiek. De bezetting van Koeweit door Irak, de opbouw van een internationale coalitie en legermacht en de kortstondige Golfoorlog vergden veel aandacht van het Witte Huis, het *State Department* en het Pentagon. Daarnaast was het buitenlands politieke establishment in Washington gepreoccupeerd met de gebeurtenissen in de Sovjet-Unie. Een eventuele opdeling van Joegoslavië kon niet los worden gezien van de mogelijkheid van een ontbinding van het Sovjetrijk en mogelijk andere Oost-Europese naties. Over het beleid daaromtrent verschilden de Amerikaanse ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie van gedachten. Het *State Department* was tegenstander van elke vorm van ontbinding in Joegoslavië, omdat het niet wilde dat een dergelijk voorbeeld door de Sovjet-Unie zou worden gevolgd.⁷³ Het ministerie van Defensie, het Pentagon, hoopte juist dat een vreedzaam uiteengaan van delen van Joegoslavië een gunstig voorbeeld voor de Sovjet-Unie zou kunnen vormen. Het *State Department* won het pleit in Washington en wist ook in de Europese regeringscentra, waaronder Den Haag veel instemming voor zijn opstelling te vinden.⁷⁴

De Amerikaanse inlichtingendienst CIA waarschuwde in april 1990 dat vooral op de Balkan na het verdwijnen van het communisme de etnische tegenstellingen zouden kunnen oplaaien. De situatie was volgens de dienst het gevaarlijkst in Roemenië en Joegoslavië. Daar waren burgeroorlog en zelfs grotere oorlogen mogelijk.⁷⁵ In november 1990 legde de CIA een evaluatie, de zogeheten *National Intelligence Estimate*, over Joegoslavië voor aan president Bush. Daarin werd zowel het Servische streven naar hegemonie binnen Joegoslavië, als de wens tot meer autonomie, zo niet afscheiding bij de overige republieken geconstateerd. De kans op bloedvergieten als gevolg van deze conflicterende ontwikkelingen werd groot geacht. Er werden opstanden van de Albanezen in Kosovo en van de Serven in Kroatië en Bosnië voorspeld. Een burgeroorlog lag voor de hand, maar waarschijnlijk zou die nog twee jaar op zich laten wachten. De VS en Europa zouden niks kunnen doen om de eenheid te bewaren. De dienst stelde voor dat het beleid van de Amerikaanse regering erop gericht moest zijn de buitengrenzen van Joegoslavië te handhaven.⁷⁶

Deputy assistant secretary Eastern European, Yugoslav and Soviet Affairs van het State Department, Curtis Kamman, erkende tegenover de Nederlandse ambassadeur in de Verenigde Staten mr. J.H. Meesman dat er van westerse zijde weinig of niets kon worden gedaan om het uitbreken van gewelddadigheden in Joegoslavië te voorkomen.⁷⁷

Het Amerikaanse Congres had minder oog voor de ontwikkelingen in Kroatië en Slovenië dan voor de abominabele situatie van de mensenrechten in Kosovo, die ook sterk werd bekritiseerd in het jaarlijkse rapport van 1990 over de mensenrechten in Joegoslavië, opge-

73 Gutman, *Witness*, p. 2.

74 Both, *Indifference*, pp. 79-80 en 84-85.

75 Director of Central Intelligence, *Future*, pp. 181-183.

76 Michael Putzel, 'Intelligence Report Predicts Collapse of Yugoslav Federation', *The Associated Press*, 28/11/90; David Binder, 'Yugoslavia seen breaking up soon', *The New York Times*, 28/11/

90; Stephen S. Rosenfeld, 'A Timely Warning; The CIA predicts a blowup in Yugoslavia', *The Washington Post*, 30/11/90; K. Royce en P.J. Sloyan, 'The U.S. Waited. Back in June, CIA Told Bush of Atrocities', *Newsday*, 14/08/92; Gutman, *Witness*, p. xxiv; Zimmermann, *Origins*, p. 84.

77 Hazewinkel, *Beleid*, p. 9.

steld door het *State Department*.⁷⁸ Met name senator Bob Dole van Kansas en afgevaardigde Tom Lantos van Californië maakten zich sterk voor verbetering daarvan, vooral nadat Dole en twee andere senatoren er in de zomer van 1990 bij een bezoek aan Kosovo getuige van waren geweest hoe de Servische politie met traangas en knuppels was opgetreden tegen de tienduizend Albanezen die op hun komst hadden gewacht.⁷⁹ Dit bezoek had eveneens gevolgen voor de steun die Joegoslavië mocht verwachten van de Verenigde Staten.

Geen eenheid, dan Joegoslavië in de ban

Op 5 november 1990 nam het Amerikaanse Congres de 1991 *Foreign Operations Appropriations Law 101-513* aan. Die wet stelde financiële hulp in het vooruitzicht voor landen in Oost-Europa die bereidheid toonden een vrijemarkteconomie in te voeren. Tegelijk bevatte de wet een aantal economische maatregelen die gericht waren tegen regimes die Washington onwelgevallig waren: Angola, Cambodja, Cuba, Irak, Iran, Libië, Syrië, Noord-Korea en Vietnam.

De Amerikaanse Republikeinse senator Don Nickles van Oklahoma, die met Dole had deelgenomen aan de reis naar Kosovo in de zomer van 1990, wist, tegen de zin van de regering-Bush, een amendement op de wet aangenomen te krijgen, waardoor Joegoslavië in dit lijstje van 'paria'-landen werd opgenomen.⁸⁰ In de wet werd daardoor aangekondigd dat de Verenigde Staten binnen zes maanden alle financiële hulp, leningen en kredietverlening aan Joegoslavië zouden afsnijden en de handelsbetrekkingen met dat land bevriezen, als er geen verbetering optrad in de mensenrechtensituatie in Kosovo. Ook de financiële en economische relaties met de zes republieken zouden worden gestaakt, zolang daar geen vrije verkiezingen plaatsvonden. Tegelijkertijd stelde de wet geldelijke steun in het vooruitzicht voor oppositionele 'democratische krachten'. Amerikanen werkzaam bij internationale organisaties zoals de Wereldbank en het Internationale Monetaire Fonds werden geacht aan dit beleid binnen die organen gestalte te geven. Het amendement had slechts betrekking op een bedrag van nog geen vijf miljoen dollar. Toen de maatregelen van kracht werden op 6 mei 1991, schortte Baker ze bovendien twee weken later al op, omdat hij het geen goed idee vond dat heel Joegoslavië moest boeten voor het gedrag van Servië.

Intussen belastte het amendement de Amerikaans-Joegoslavische relaties, in het bijzonder die met Servië, zwaar.⁸¹ Overigens kreeg het Nickles-amendement met vertraging enige navolging in Europa. Op 6 februari 1991 verklaarde een delegatie van de Raad van Europa dat, zolang er geen federale verkiezingen hadden plaatsgevonden, Joegoslavië niet zou kunnen toetreden tot de Raad van Europa. Bleven zij nog langer uit, dan dreigden zelfs economische strafmaatregelen.

Op 21 februari 1991 hield het subcomité voor Europese aangelegenheden van het Comité on Foreign Relations van de Amerikaanse senaat voor het eerst sinds lange tijd een

78 Zimmermann, *Origins*, pp. 126-127; Callahan, *Wars*, pp. 72 en 116; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, pp. 21-25. Voor het mensenrechtenrapport met betrekking tot Joegoslavië zie United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, *Strife*, pp. 3-15. In de rest van het verslag van deze hearing blijkt de grote aandacht voor Kosovo. Zie trouwens de geringe aandacht voor Joegoslavië in

het algemeen in United States House of Representatives, Subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on Foreign Affairs, *Policy*.

79 Zimmermann, *Origins*, pp. 127-130.

80 Voor de geschiedenis van het amendement van Nickles, zie Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, pp. 30-33.

81 Zimmermann, *Origins*, p. 131.

hoorzitting die speciaal was gewijd aan Joegoslavië. Reden voor de bijeenkomst was het inzicht dat het geopolitiek belang van Joegoslavië drastisch verminderd was en een burgeroorlog in het land op het punt van uitbreken leek.⁸² Senator Joseph R. Biden, die de hearing voorzat, liet weten dat wegens dat gewijzigd strategisch belang kritiek op het Joegoslavische bewind niet langer hoefde te worden ingeslikt.

Hij bekritiseerde ook het regeringsstandpunt, dat uitging van het koppel eenheid en democratie. Voor hem stond niet vast dat de twee in het Joegoslavië van dat moment naast elkaar konden bestaan en hij werd in die opvatting gesteund door Bob Dole.⁸³ Tegelijk bleek uit het optreden van de democratische afgevaardigde Jim Moody van Wisconsin en zijn republikeinse collega Helen Delich Bentley van Maryland dat Servië nog over warme pleitbezorgers beschikte op Capitol Hill.

Voorals Bentley, wier voorouders uit Servië naar de Verenigde Staten waren geëmigreerd ‘long before it was part of Yugoslavia’, had, zoals zij zelf zei, ‘strong feelings on the subject’.⁸⁴ Zij maakte bezwaar tegen de titel van de hoorzitting die luidde ‘Civil War in Yugoslavia: The United States Response’. Zij wees erop dat het zover nog niet gekomen was in Joegoslavië en stelde als alternatief voor ‘Preventing Yugoslavia’s Internal Strife: An Accomodation Must be Found’. De subcommissie wilde niet verdergaan dan het woord ‘war’ in de titel te vervangen door ‘strife’.⁸⁵

De Algemene Raad van de EG, die geen andere oplossing voor de onvermijdelijk lijkende ontwikkeling in Joegoslavië in de richting van een bloedig scheidingsproces had dan de VS, kon op 4 februari 1991 weinig anders doen dan het gebruik van geweld ontraden en ‘de hoop uit[spreken] dat de dialoog tussen de Republieken en de Federale autoriteiten zou leiden tot een nieuw Joegoslavië op basis van vrijheid en democratie’.⁸⁶ Langs die lijnen ondernamen de ambassadeurs van de trojka – de gaande, de zittende en de komende voorzitter van de EG – rechtstreekse stappen bij de federatie en richtten zij zich schriftelijk tot de autoriteiten van de republieken in Joegoslavië.⁸⁷

Om de voorkeur voor de eenheid van Joegoslavië te benadrukken, werd op het beraad van de politieke directeuren van de ministeries van Buitenlandse Zaken van de lidstaten van 6 en 7 februari 1991 vastgelegd dat representanten van de Joegoslavische deelrepublieken niet door bewindslieden van de Twaalf zouden worden ontvangen.⁸⁸

Enkele dagen later ontdeek premier Lubbers deze afspraak echter door premier Lozje Peterle van Slovenië, tevens voorzitter van de christen-democraten in zijn land, tijdens een bezoek aan Nederland te ontvangen onder het mom dat het ging om contacten tussen twee politici van de christen-democratische Europese Volkspartij.⁸⁹ Peterle verklaarde Lubbers dat afscheiding van Slovenië zonder geweld kon plaatsvinden. Afscheiding van Kroatië zou

82 United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, *Strife*, p. 1.

83 *Ibidem*, pp. 2 en 37.

84 *Ibidem*, p. 48.

85 *Ibidem*.

86 Hazewinkel, *Beleid*, p. 15.

87 ABZ, DEU/ARA/00042, DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS

over Joegoslavië, 1990-1991, Van den Broek aan ambassade Belgrado, 04/02/91, celer 5; *ibidem*, coreu van het Luxemburgse EG-voorzitterschap, 08/02/91, cpe/pres/lux 150.

88 ABZ, DEU/ARA/00042, DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, Schoen 14 aan Van den Broek, 07/02/91.

89 Hazewinkel, *Beleid*, p. 16.

wel met geweld gepaard gaan, maar dat zou Slovenië niet afhouden van een onafhankelijkheidsverklaring.⁹⁰

Overigens ontdook niet alleen Lubbers de EG-afspraken. Op 20 maart ontving de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Hans-Dietrich Genscher bijvoorbeeld de Sloveense president Milan Kučan en minister van Buitenlandse Zaken Rupel. Genscher drong er bij hen op aan geen overhaaste en eenzijdige stappen te zetten.⁹¹

Omdat Van den Broek zich wél aan de EG-afspraken wilde houden, liet hij zich bij het bezoek van Peterle vervangen door zijn directeur-generaal Politieke Zaken, Peter van Walsum. Deze hoge ambtenaar raakte er door de uitlatingen van de Sloveense minister-president van overtuigd dat het westerse beleid, dat nog steeds gericht was op handhaving van de territoriale integriteit van Joegoslavië, weinig kans maakte bij de Sloveense en waarschijnlijk ook Kroatische regering.⁹² Niettemin zag hij zowel in Europees verband als in consultaties met Amerikaanse regeringsvertegenwoordigers geen kans het westerse standpunt te wijzigen in meer steun voor de republieken, waarvan, ook naar zijn overtuiging, meer democratisch besef kon worden verwacht dan van de leiding in Belgrado.⁹³

In februari 1991 maakte Washington aan de EG-landen duidelijk dat het al zoveel *démarches* in Belgrado had ondernomen dat alleen al daarom er meer van Europese actie viel te verwachten.⁹⁴ Bovendien stonden de Amerikanen, hoewel zij juist de grootste voorstanders van eenheid waren, bij de politieke top van Servië en de leiding van de JNA onder voortdurende verdenking de eenheid van Joegoslavië te ondermijnen.⁹⁵ Op zich waren de deelnemers aan het CoPo-beraad het er op 4 maart over eens dat:

... in die gevallen waar de argumenten voor en tegen het bijeenhouden van een met desintegratie bedreigd land elkaar ongeveer in evenwicht hielden, respect voor de territoriale integriteit per saldo het zwaarst diende te wegen. Men was het er over eens dat in Midden- en Oost-Europa een levensgevaarlijke situatie zou ontstaan als politici, geconfronteerd met etnische problemen de creatie van een nieuwe staat als een 'easy way out' begonnen te zien. Een dergelijke situatie zou als het ware vragen om geweld, met in het verlengde daarvan een mensenrechtensituatie die nog aanzienlijk ongunstiger zou zijn dan de huidige in Kosovo.⁹⁶

De Algemene Raad herhaalde de volgende dag nog eens de oproep van 4 februari en bevestigde dat hij vasthield aan de eenheid en territoriale integriteit van Joegoslavië.

Iets anders was hoe actief de EG dat standpunt moest uitdragen. Fietelaars, die op 3 oktober 1990 Nooij als ambassadeur in Belgrado was opgevolgd en na een korte periode van optimisme over de ontwikkelingen in Joegoslavië spoedig tot inkeer was gekomen,⁹⁷ was er

90 Hazewinkel, *Beleid*, pp. 16-17.

91 Genscher, *Erinnerungen*, p. 931.

92 Both, *Indifference*, pp. 82-83; ABZ, DEU/ARA/00042, DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, Van den Broek circ. 152 aan ambassades Washington en Belgrado, 28/02/91.

93 Both, *Indifference*, pp. 83-84.

94 Zie bijv. ABZ, DEUARA/00042. DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, Van den Broek

circ. 152 aan ambassades Washington en Belgrado, 28/02/91; *ibidem*, Van den Broek aan ambassade Luxemburg, 05/03/91, celer 21.

95 Zimmermann, *Origins*, pp. 101 en 123.

96 ABZ, DEU/ARA/00042. DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, Van den Broek 152 aan ambassade Luxemburg, 05/03/91, celer 21; Both, *Indifference*, p. 91.

97 Both, *Indifference*, pp. 73-74.

fel op tegen Europese bemiddelaars naar Belgrado te sturen: ‘Er is geen schijn van kans dat een buitenstaander ongeschonden uit het Joegoslavische wespennest zou terugkeren.’⁹⁸ Ook elders in de EG lauw werd gereageerd op het Amerikaanse verlangen.

Naar aanleiding van de demonstraties in Belgrado op 9 maart stelde het VVD-kamerlid J.D. Blaauw de situatie in Joegoslavië via mondelinge vragen aan de orde, waarbij hij aandrong op zending van de trojka van de Europese Gemeenschap om aan de Joegoslavische regering duidelijk te maken dat verdere hulpverlening afhankelijk was van de naleving van de rechten van de mens en respectering van een pluriforme democratie. Blaauw zei verder te vrezen dat, indien het democratiseringsproces in Joegoslavië niet volledig doorzette, hij ‘een uitermate explosieve situatie’ vreesde. Een actie van de EG bij zowel de federale regering als de deelrepublieken moest een militair conflict voorkomen.

Premier Lubbers zei dat zo’n missie intussen al onderwerp van bespreking was tussen de twaalf lidstaten. Gevraagd naar de Nederlandse inbreng, zei hij dat de regering in Den Haag bestudeerde hoe de Twaalf een dergelijke stap ‘concreet handen en voeten kunnen geven’.⁹⁹

In een terugblik in 1998 schreef Fietelaars, die als Nederlandse ambassadeur het Luxemburgse voorzitterschap in Belgrado waarnam, dat echter in het paasweekend van 24 en 25 maart 1991 goed duidelijk werd welke catastrofale krachten aan het werk waren tussen Kroaten en Serven in Krajina. Kennelijk waren toen de dramatische gebeurtenissen van medio maart in Belgrado doorgedrongen. Vanaf toen was ook gebleken dat eigenlijk alleen Bosnië-Herzegovina nog bereid was de federale structuur te ondersteunen.¹⁰⁰ Daarom overhandigde de trojka van EG-ambassadeurs op 28 maart een verklaring aan de Joegoslavische minister van Buitenlandse Zaken Lončar, waarin nog eens de nadruk werd gelegd op de noodzaak van een vreedzame oplossing van de problemen en eerbiediging van de mensenrechten. Een verenigd en democratisch Joegoslavië zou de beste kans hebben op integratie in het nieuwe Europa.¹⁰¹ Dit laatste was vooral een signaal aan Slovenië en Kroatië dat zij bij afscheiding niet hoefden te rekenen op spoedige economische en politieke hulp van de EG.

Diezelfde dag overhandigde de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann een soortgelijke boodschap van president Bush aan premier Marković waarin nog meer de nadruk op het bijeenblijven van Joegoslavië werd gelegd.¹⁰² President Bush belde ook zelf met de Joegoslavische premier.¹⁰³ Bovendien drong Zimmermann er op 11 april bij Kadijević op aan dat de JNA zich van het gebruik van geweld zou onthouden.¹⁰⁴ De Noord-Atlantische Raad van de NAVO van 27 maart achtte de situatie in Joegoslavië zeer ernstig, al leek na medio maart 1991 de spanning enigszins te zijn verminderd. Ondanks zijn bezorgdheid wilde de Noord-Atlantische Raad zich daar in het openbaar niet over uitlaten uit angst dat vooral de Serven daaruit de conclusie zouden trekken dat duistere krachten uit het Westen afscheidingen in de kaart speelden. De raad liet het aan de EG en de afzonderlijke lidstaten over uiting te geven

98 Hazewinkel, *Beleid*, p. 18.

99 TK, vergaderjaar 1990-1991, Handelingen, p. 3375, 12/03/91.

100 ABZ, 109, 1998. Fietelaars 18 aan Van Mierlo, 28/01/98.

101 Hazewinkel, *Beleid*, p. 24; NATO, Summary record of a meeting of the North Atlantic Council held at NATO Headquarters on 27/03/91, 30/05/91, C-R(91)24, NATO Confi.

102 Hazewinkel, *Beleid*, p. 24. Zie ook ABZ,

DEU/ARA/00042. DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, Van den Broek 084 aan ambassade Washington, 25/03/91; NATO, C-R (91)25, Summary record of a meeting of the North Atlantic Council held at NATO Headquarters on 03/04/91, 02/05/91, NATO restricted.

103 Zimmermann, *Origins*, p. 122.

104 Zimmermann, *Origins*, p. 123.

aan hun bezorgdheid en aan te dringen op onderlinge dialoog in plaats van geweld, op democratie, respect voor de mensenrechten en minderheden en op behoud van de eenheid en territoriale integriteit van Joegoslavië. Slechts de vertegenwoordiger van een kleinere lidstaat nam een enigszins afwijkend standpunt in, namelijk dat handhaving van de eenheid van Joegoslavië tot meer instabiliteit zou kunnen leiden dan afscheiding van Kroatië en Slovenië.¹⁰⁵ Toen Oostenrijk op 28 maart inwerkingtreding van de tweede fase van het CVSE-mechanisme verlangde naar aanleiding van het Servische optreden in Kosovo kreeg het van geen enkel ander land ondersteuning. Zeker zo schrikbarend was de Servische reactie op de aanklacht van Oostenrijk in dertien punten. Het Servische bewind liet weten dat zijn schending van mensenrechten begrijpelijk was in het licht van de ‘separatistische tendensen’ in Kosovo.¹⁰⁶

Op 4 april bezocht de EG-trojka van Gianni de Michelis, Jacques Poos en Hans van den Broek de Joegoslavische leiders president Jović, premier Marković en minister van Buitenlandse Zaken Lončar.¹⁰⁷ Doel van het bezoek was de leiding van het land duidelijk te maken dat een uiteenvallen van Joegoslavië, wegens de destabiliserende effecten daarvan op de Balkan, een nauwere samenwerking met de EG zou bemoeilijken. Voorts werd aangedrongen op het achterwege laten van geweld bij de oplossing van de problemen en op de organisatie van federale verkiezingen.

In het verslag van zijn bezoek dat hij uitbracht tijdens de ministerraad van 5 april 1991, maakte Van den Broek duidelijk dat de kans groot was dat er in Joegoslavië een burgeroorlog zou uitbreken als Slovenië en Kroatië zouden besluiten zich af te scheiden, vanwege de heftige reactie die dit bij de Serven zou oproepen. Tijdens zijn gesprekken was het Van den Broek duidelijk geworden dat de kracht van de nationalistische gevoelens in Joegoslavië beïnvloeding door de EG nauwelijks mogelijk maakte.

Als ter bevestiging van deze indrukken berichtte de Sloveense president Kučan begin april aan de regeringsleiders van de EG dat het Sloveense voornemen tot afscheiding vrijwel vaststond.¹⁰⁸ Op 19 april 1991 attendeerde ambassadeur Fietelaars BZ er met het oog op het aanstaande Nederlandse EG-voorzitterschap op dat Griekenland Milošević reeds als staatshoofd behandelde en dat Italië en Duitsland bezig leken hun posities tegenover Belgrado te heroverwegen. Het bericht was mede ingegeven door een gesprek dat de tweede ambassade-secretaris J.L. Werner had gevoerd met Drago Bekić, de persoonlijke adviseur van Tudjman. De Kroatische raadgever had scherpe verwijten naar voren gebracht tegen het gesprek van de Trojka met de Joegoslavische premier Marković. Volgens hem stonden de federale organen steeds meer buiten spel en waren de gezamenlijke republiekspresidenten nog de enige reële macht, volgens Fietelaars een ‘steeds moeilijker te verwerpen these’.

Tudjmans adviseur Bekić meende weliswaar dat gesprekken over een confederatie nog mogelijk waren, maar daarbij was wel buitenlandse bemiddeling gewenst omdat anders Servië, met op de achtergrond de JNA, een onevenredige invloed op het overleg zou hebben. Bekić verweet West-Europa dat het, in navolging van de VS, de nadruk legde op de meerpartijdemocratie en de markteconomie, en te weinig oog had voor de nationaliteitenkwestie

105 Vertrouwelijke informatie (175).

106 Mock (Hg.), *Balkan-Dossier*, pp. 69-71.

107 Verslagen in: ABZ, DEU/ARA/00042, DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, coreu

van het Luxemburgse EG-voorzitterschap, 06/04/91, cpe/pres/lux 3 16; ibidem, Van den Broek 23 aan Belgrado, 07/04/91.

108 Hazewinkel, *Beleid*, p. 29.

en de historische wortels van de problemen. Het Westen moest begrijpen dat het conflict tussen Kroatië en Servië beheerst werd door de fundamentele tegenstelling tussen het ‘Europese Westen’ en het ‘Oosterse Zuiden’, waarbij Servië stond voor despotisme, orthodoxie en nationalisme. Bekić vertelde de Nederlandse diplomaat dat Kroatische troepen ‘op korte termijn’ in actie zouden komen.¹⁰⁹ Werner kreeg verder te horen dat de datum van 26 juni, zes maanden na het referendum waarin de Slovenen zich hadden uitgesproken voor afscheiding uit het Joegoslavische staatsverband, cruciaal zou zijn voor de onafhankelijkheid van het gebied.¹¹⁰

Deze ontwikkelingen wierpen bij de afdeling Oost-Europa op BZ opnieuw de vraag op in hoeverre het nog reëel was het EG-standpunt van handhaving van de territoriale integriteit en eenheid van Joegoslavië te handhaven. Het moment was ‘wellicht zelfs nabij (. . .) dat de enige mogelijkheid is het proces van desintegratie van Joegoslavië te begeleiden op een zodanige wijze dat bloedvergieten wordt voorkomen en mogelijk een deel van de federale structuur behouden blijft’.¹¹¹ De Duitse regering leek die gedachte eveneens te zijn toegevoegd, maar de EG als geheel was nog niet zover.¹¹²

‘Het gaat daar niet goed, maar of het nou echt heel slecht gaat, weet je niet meer’

Nederland handhaafde zijn afwachtende houding ten opzichte van het standpunt van de EG en de NAVO, maar ook daar bleef onduidelijk wat gedaan kon worden om Joegoslavië te behoeden voor uiteenvallen en burgeroorlog. Op Buitenlandse Zaken heerste ook geen volledige eensgezindheid. Zowel Fietelaars als de directie Europa waren in de ogen van andere ambtenaren van Buitenlandse Zaken te alarmistisch.¹¹³ Er was sprake van een *cry-wolf-syndroom*: Buitenlandse Zaken had sinds de dood van Tito al te vaak gehoord dat Joegoslavië uiteen zou vallen. Een desintegratie van Joegoslavië gevolgd door een Sovjet-invasie was het meest geoefende NAVO-scenario.¹¹⁴ ‘During the cold war, for forty-five years, we were obsessed about Yugoslavia’, zei de Amerikaanse diplomaat Ron Neitzke later. ‘It was one of the top three potential tinderboxes for World War III. The resources focused on that country were enormous.’¹¹⁵

Illustratief voor Nederland als geheel was dat van het boek *Joegoslavië in crisis*, dat Marius Broekmeier in 1985 voor het Instituut Clingendael schreef en waarin hij aantoonde dat Joegoslavië in zijn neerwaartse val het *point of no return* was gepasseerd, slechts driehonderd exemplaren werden verkocht.¹¹⁶ Waarschuwingen uit Belgrado, ondersteund door de regionale beleidsafdeling van het ministerie, hadden nauwelijks nog attentiewaarde voor de rest van BZ.¹¹⁷ Daar heerste met betrekking tot Joegoslavië de sfeer: ‘Het gaat daar niet goed, maar of het nou echt heel slecht gaat, weet je niet meer.’¹¹⁸ Ook elders was doordat

109 ABZ, DEU/ARA/00405, Memorandum, CdP/Belgrado aan DEU/OE, nr. 1455, 19/04/91.

110 Hazewinkel, *Beleid*, p. 29.

111 Hazewinkel, *Beleid*, p. 31.

112 Hazewinkel, *Beleid*, p. 32; Both, *Indifference*, pp. 91-92.

113 Both, *Indifference*, p. 77; interview A.M. van der Togt, 04/05/00.

114 Interviews H.A. Schaper, 10/04/00, H. Wijnaendts, 08/06/00 en P. de Gooijer, 01/07/99;

Both, *Indifference*, p. 80. Vgl. Sanz, *Army* en

Woodward, *Tragedy*, p. 72. In zijn boek *The Third World War: a future history* had Sir John Hackett in 1978 beschreven hoe een Derde Wereldoorlog als gevolg van oplopende spanningen tussen Oost en West leidde tot een treffen van NATO- en Warschaupacttroepen in Slovenië.

115 Geciteerd in Cohen, *Hearts*, p. 173.

116 J.G. Siccama, ‘Nogmaals: ex-Joegoslavië’, *Armex*, juli/augustus 1993, p. 5.

117 Both, *Indifference*, p. 80.

118 Interview H.A. Schaper, 10/04/00.

Joegoslavië al tien jaar voortbestond sinds de dood van Tito de verwachting ontstaan dat er nog hoop was voor Joegoslavië.¹¹⁹

Het Nederlandse ministerie van Defensie en de strijdkrachten volgden de ontwikkelingen in Joegoslavië in het voorjaar van 1991 echter gespannen. Op 27 februari 1991 merkte chef-defensiestaf generaal P. Graaff in de Defensieraad op dat de situatie zorgen baarde. Hij stelde dat, nu Kroatië en Slovenië op onafhankelijkheid afkoersten, een compromis tussen de federale regering en de deelrepublieken niet langer mogelijk bleek. Met een ingrijpen van de JNA voor behoud van de federale staatsstructuur en het communisme werd volgens hem in toenemende mate rekening gehouden.¹²⁰ Nadat de Nederlandse defensieautoriteiten aanvankelijk meenden dat er daarna weer sprake was van stabilisatie,¹²¹ constateerde de CDS in de Defensieraad van 22 mei dat, naast de problemen rond de federale instellingen, 'de voorwaarden voor verdere onrust duidelijk aanwezig zijn'. Het hoofd van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid van het ministerie van Buitenlandse Zaken, mr. B.J. van Eenennaam, die tot een minder pessimistische inschatting neigde, waarschuwde tijdens diezelfde bijeenkomst dat het Westen weinig middelen tot zijn beschikking had om de situatie in Joegoslavië te beïnvloeden. Een associatieovereenkomst met de EG ter ondersteuning van het behoud van de integriteit van het land leek hem het enige instrument dat enig soelaas kon bieden.¹²²

Begin mei constateerde de Militaire Inlichtingendienst (MID), onder meer naar aanleiding van de gebeurtenissen in Borovo Selo (waar Kroatische politiemannen in een hinderlaag van Servische paramilitaire waren gelopen; zie het hoofdstuk hiervoor, pagina 142), een verscherping van de verhoudingen in Krajina. De dienst sloot een machtsgreep van de JNA niet uit. Mede door het uiteenvallen van de Joegoslavische strijdkrachten langs etnische lijnen die daarvan het gevolg zou zijn, lag dan een burgeroorlog in het verschiet.¹²³

Den Haag zegde een voor juni voorzien bezoek van staatssecretaris Van Rooy van Economische Zaken af, met de mededeling dat zij graag in het najaar, als de situatie zou zijn uitgekristalliseerd, alsnog naar Joegoslavië zou afreizen.¹²⁴ Vice-premier Kok bezocht op 27 mei wel Belgrado, waar hij onder anderen sprak met de Joegoslavische premier Marković.

In een interview op 4 mei meende A. Mock, de minister van Buitenlandse Zaken van Oostenrijk, dat op dat moment nog geen lid was van de EG, dat de Europese Gemeenschap de zending van vredestroepen aan Joegoslavië moest aanbieden. Volgens hem was de tijd van appels op geweldloosheid voorbij en was snel handelen vereist omdat anders een burgeroorlog zou uitbreken met consequenties voor heel Europa.¹²⁵ Twee dagen later verving hij dit voorstel door een suggestie een commissie van drie of vier wijze mannen aan te bieden ten behoeve van de interne Joegoslavische dialoog. De leiding van Slovenië, Kroatië en Bosnië-Herzegovina juichte het idee toe. De Joegoslavische minister van Buitenlandse Zaken Lončar wees het af, omdat het een inmenging in de interne aangelegenheden van het land zou zijn.¹²⁶

119 Van Walsum, *Nederland*, p. 69; interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

120 KAB. Verslag vergadering Defensieraad, 27/02/91.

121 Ibidem, verslag vergadering van 27/03/91.

122 Ibidem, verslag vergadering Defensieraad van 22/05/91.

123 ABZ, Hoofd Stafafdeling Inlichtingen, S.W.

Schouten, kol. der cavalerie, aan hoofd IDB, hoofd BVC en Buitenlandse Zaken t.a.v. AMAD, 03/05/92, DIS/91/095/2253, met als bijlage de notitie 'Joegoslavië: verscherping militair/politieke situatie'.

124 Hazewinkel, *Beleid*, p. 38.

125 Mock (Hg.), *Balkan-Dossier*, p. 72.

126 *Ibidem*, pp. 72-73.

Op 29 mei bezochten de Luxemburgse premier Jacques Santer, als EG-voorzitter, en de voorzitter van de Europese Commissie, Jacques Delors, Belgrado.¹²⁷ De dag tevoren hadden bondskanselier Helmut Kohl en president François Mitterrand een gezamenlijke brief aan het Joegoslavische staatspresidium en alle republiekspresidenten gestuurd waarin zij hadden aangedrongen op dialoog over de toekomstige staatsopbouw van Joegoslavië en het achterwege laten van het gebruik van geweld.¹²⁸ Santer en Delors benadrukten het belang van het behoud van de territoriale integriteit, de onwenselijkheid van verandering van de binnengrenzen, invoering van een markteconomie, respect voor de mensenrechten en volledige democratie.¹²⁹ Indien Joegoslavië een vreedzame en democratische uitweg uit de staatkundige problemen zou vinden, was de EG bereid een goed woordje te doen bij het IMF en andere instellingen ten behoeve van de stabilisering van de Joegoslavische economie. Bovendien was de EG dan bereid onmiddellijk besprekingen te beginnen over een geassocieerd lidmaatschap met de EG en kon Joegoslavië op aanzienlijke financiële steun (tot vijf miljard ecu) van de EG rekenen, beloofde Delors grotendeels op eigen gezag.¹³⁰ Zelfs die financiële worst kon de hoofdrolspelers in Belgrado, Ljubljana en Zagreb niet meer afbrengen van de koers die onvermijdelijk tot een confrontatie moest leiden.¹³¹

Op advies van een zeer bezorgde Delors werd op 3 juni het CoPo (de verzamelde politieke directeurs van de ministeries van Buitenlandse Zaken van de lidstaten) verzocht een *worst case*-scenario voor te bereiden.¹³² De werkgroep Oost-Europa in de Europese Politieke Samenwerking-pijler van de EG besloot daar echter van af te zien, omdat het bekend worden daarvan de schijn zou kunnen wekken van acceptatie van onafhankelijkheidsverklaringen van de deelrepublieken.

Afwachten leek de enige mogelijkheid.¹³³ Per slot van rekening was ook niet goed te voorzien welk karakter de onafhankelijkheidsverklaringen zouden aannemen: retorisch of definitief. Er bestond een neiging in de Europese hoofdsteden om de militante retoriek uit Ljubljana en Zagreb te zien als slechts een middel om zich een goede uitgangspositie bij onderhandelingen over de staatkundige toekomst van Joegoslavië te verwerven.¹³⁴ Bij de afdeling Oost-Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken bestond bovendien hoop dat het compromisvoorstel dat de presidenten van Bosnië-Herzegovina en Macedonië op 6 juni aan hun collega's hadden gedaan, aansloeg. Het leek de afdeling 'verstandig de Joegoslaven even de tijd te gunnen om zelf het bereikte accoord verder uit te werken en zo een oplossing voor de problemen te vinden'.¹³⁵

127 Verslagen in: ABZ, DEU/ARA/00042. DEU/berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, Fietelaars 150 en 151 aan Luxemburgs EG-voorzitterschap, 31/05/91; ibidem coreu van het Luxemburgs EG-voorzitterschap, 31/05/91, cpe/pres/lux 496.

128 Libal, *Limits*, p. 6.

129 Hazewinkel, *Beleid*, p. 40.

130 ABZ, DEU/ARA/00081, DEU; berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, celer circ 339 van Van den Broek aan ambassade Athene, etc., 04/06/91. Zie ook Isakovic, *Democratisation*, p. 4.

131 Hazewinkel, *Beleid*, pp. 40-42.

132 ABZ, DEU/ARA/00081. DEU; berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, Lux coreu, 04/06/91, cpe/pres/lux 507; celer circ 339 van Van den Broek aan ambassade Athene, etc., 04/06/91.

133 Hazewinkel, *Beleid*, p. 44.

134 Libal, *Limits*, p. 4.

135 ABZ, DEU/ARA/00081, DEU; berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de eps over Joegoslavië, juni-september 1991, notitie DEU/OE, 'Joegoslavië' t.b.v. ministeriële EPS, Luxemburg, 17/06/91, 13/06/91.

Staatssecretaris Van Voorst tot Voorst van Defensie verzocht in diezelfde tijd niettemin de directeur Algemene Beleidszaken van het departement, D.J. Barth, om een notitie over de veiligheidsconsequenties voor Nederland van een eventuele escalatie van de spanningen in Joegoslavië. In zijn notitie stelde Barth dat Nederland geen direct belang had bij een conflict in Joegoslavië, maar wel een algemeen belang bij de stabiliteit in Europa. De EG, waarvan Nederland in de tweede helft van 1991 voorzitter zou zijn, zou het aangewezen raamwerk voor actie bieden, omdat in eerste instantie van politieke en economische instrumenten gebruik zou moeten worden gemaakt om de crisis te beïnvloeden. De CVSE kende nog veel beperkingen, waaronder de unanimiteitsregel. Het leek niettemin nuttig hiervan zoveel mogelijk gebruik te maken om het door de Nederlandse regering voorgestane nieuwe veiligheidsarrangement voor Europa te beproeven en eventueel uit te bouwen. Zo nodig moest ook de Veiligheidsraad van de VN worden ingeschakeld. Het gebruik van militaire middelen was volgens Barth een laatste middel; het zou waarschijnlijk veeleer escalerend werken. Kennelijk dacht Barth nog enigszins in termen van de Koude Oorlog, want hij raadde aan vooral op de opstelling van de beide supermachten te letten en hij sloot niet uit dat beide partijen in het conflict steun zouden krijgen.¹³⁶

Op 19 juni bepleitte de ministerraad van de CVSE in Berlijn een vreedzame oplossing voor de tegenstellingen in Joegoslavië. Deze verklaarde zich voorstander van de territoriale integriteit van Joegoslavië en onderschreef tegelijk de democratische ontwikkelingen in de deelrepublieken, waarbij hij expliciet aandacht vroeg voor de eerbiediging van de mensenrechten, inclusief de rechten van de minderheden.¹³⁷

Baker, die de conferentie had bijgewoond, vloog op 21 juni 1991 naar Belgrado om het Amerikaanse beleid ten aanzien van het land uiteen te zetten tegenover Marković, Lončar, de presidenten van de zes republieken en de Albanese leiders in Kosovo. De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken gaf aan dat Washington de eenheid van het land bewaard wilde zien. Hij waarschuwde Slovenië en Kroatië tegen eenzijdige stappen; de VS zouden hun onafhankelijkheid niet erkennen. Milošević las hij in niet mis te verstane termen de les. De Servische leider was volgens Baker de belangrijkste bron van onrust en verantwoordelijk voor de burgeroorlog waar het land op afkoerste. Milošević had het programma van Marković onmogelijk gemaakt en de benoeming van de Kroaat Mesić tegengehouden, aldus Baker. ‘We reject any claims by Serbia to territory beyond its borders. If you persist, Serbia will be made an outcast, a pariah.’¹³⁸

Maar meer dan de isolatie in de internationale gemeenschap kon Baker aan Milošević als dreiging niet voorhouden; de Verenigde Staten zouden geen geweld gebruiken. In de woorden van Zimmermann: Baker gaf niet, zoals vaak is beweerd, met zijn nadruk op het behoud van de eenheid van Joegoslavië het groene licht voor het gebruik van geweld door de JNA, maar hij zette het licht ook niet op rood door te dreigen met Amerikaanse maatregelen indien wel geweld zou worden gebruikt.¹³⁹ Bij Marković drong hij erop aan geen geweld te hantieren, omdat de Verenigde Staten dan de kant van de ‘democratie’ zouden moeten kiezen.¹⁴⁰

136 CRST, 245, D.J. Barth aan het Politiek Beeraad, 12/06/91, D91/284 met als bijlage de ‘Notitie over de veiligheidsconsequenties voor Nederland van een eventuele escalatie van de spanningen in Joegoslavië’.

137 Zie ook ‘CVSE roept Joegoslavië op tot

eenheid’, *NRC Handelsblad*, 20/06/91; ‘Joegoslavië’, *ibidem*, 21/06/91.

138 Zimmermann, *Origins*, p. 134.

139 Zimmermann, *Ambassador*, pp. 11-12.

140 Zimmermann, *Origins*, p. 137.

Tudjman liet zich absoluut niet door Baker overtuigen dat de JNA ingezet zou worden tegen Kroatië als het zijn onafhankelijkheid uitriep.¹⁴¹ Voor aandrang om een verzoenende houding tegenover de Serven in Kroatië aan te nemen, was hij ongevoelig. Baker kon slechts constateren dat de verschillende delen van Joegoslavië op *collision course* lagen.¹⁴² Voor overreding was het te laat, voor militaire interventie te vroeg.

Op 24 juni verklaarde zowel de EG als de CVSE steun aan de territoriale integriteit van Joegoslavië. Zij zouden de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië niet steunen. Op diezelfde dag zond Bonn een coreu, een bericht aan alle andere hoofdsteden van de lidstaten van de EG, waarin het aandrang op behoud van een minimum aan eenheid binnen Joegoslavië, maar tegelijk voorstelde de te verwachten onafhankelijkheidsverklaringen van Slovenië en Kroatië niet al te scherp te veroordelen.

Volgens Bonn was het Sloveense en Kroatische onafhankelijkheidsstreven veroorzaakt door de Groot-Servische aspiraties. Ljubljana en Zagreb zouden zich van zo'n veroordeling waarschijnlijk weinig aantrekken omdat zij hoopten dat delen van de publieke opinie in West-Europa hun zijde zouden kiezen. Bovendien zou zo'n veroordeling de Servische krachten die met geweld het separatisme wilden tegengaan in de kaart spelen. Het beste was de onafhankelijkheidsverklaringen maar zoveel mogelijk te negeren en ondertussen aan te dringen op een interne Joegoslavische dialoog, die tot nieuwe staatkundige verhoudingen moest leiden. Dat moest bij voorkeur gebeuren op basis van het Bosnisch-Macedonische compromisvoorstel van 6 juni.¹⁴³ Nederland steunde deze Duitse opstelling.¹⁴⁴

De volgende dag riepen Kroatië en Slovenië hun onafhankelijkheid uit.

4. Conclusie: een verband tussen het einde van Joegoslavië en de westerse opstelling?

Een kernvraag is natuurlijk waar de hoofdoorzaken van de desintegratie van Joegoslavië liggen. In de literatuur bestaan daarover twee opvattingen. Veel auteurs hebben de toemende etnische spanningen in Joegoslavië zelf als hoofdoorzaak voor de desintegratie aangewezen.¹⁴⁵ Sommige auteurs menen dat Joegoslavië had kunnen voortbestaan als niet Milošević en de zijnen het labiele evenwicht tussen de etnische groepen hadden verstoord.¹⁴⁶ Het staat vast dat zowel interne als externe oorzaken een rol hebben gespeeld in het historische proces dat tot deze desintegratie heeft geleid. Over de onderlinge verhouding daarvan kan het een en ander worden opgemerkt.

141 Datzelfde ongeloof legde hij aan de dag toen een dag later vertrouwelingen hem vertelden over inlichtingen uit Belgrado te beschikken over een geplande JNA-aanval. Hij zei toen dat dat niet overeenkwam met afspraken die hij met Kadijević en Milošević had gemaakt. Silber/Little, *Death*, p. 152; zie ook Glenny, *Fall*, p. 38.

142 Zimmermann, *Origins*, p. 133. Voor een verslag van de gesprekken van Baker, zie ook ABZ, 911.31 Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, Message to Minister of Foreign Affairs Van den Broek from Secretary of State Baker, bijlage bij C.H. Wilkins Jr. aan Van den Broek, 22/06/91; 'US Secretary of State in Yugoslavia', *BBC Summary of World Broadcasts*, 27/06/91.

143 ABZ, DEU/ARA/00081. Berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, coreu Bonn, 24/06/91, cpe'bon 294.

144 ABZ, DEU/ARA/00081. DEU; berichtgeving d.m.v. coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, Buitenlandse Zaken aan cpe/pres/lux, 25/06/91.

145 'Andreas Zumach Responds to Phillips', *Covert Action Quarterly*, nr.. 55, Winter 1995-1996, p. 55.

146 Zie bijv. Ludwig Steindorff, 'Die Vorgeschichte – Von der Zeit vor der Staatsbildung Jugoslawiens bis zur Krise der achtziger Jahre', Bremer (Hg.), *(Sch)Erben*, pp. 35-36.

Oorzaken van binnenuit

Een fundamenteel probleem in de Joegoslavische staat was de getalsmatige dominantie van de Serven, die, zolang de bevolking van Joegoslavië primair in etnische termen dacht, bij welk politiek of economische verdelingsvraagstuk dan ook voor verliezers zorgde, hetzij onder de Serven, hetzij onder de niet-Serven. Tito en zijn communistische partij waren er niet in geslaagd dit probleem op te lossen, wat het duidelijkst werd geïllustreerd door hun besluit in de eerste helft van de jaren zestig van de twintigste eeuw het joegoslavisme op te geven.

Voor de meedogenloze opstelling van Servië jegens Kosovo speelde een rol in de dramatische ontwikkeling in de richting van een nationaliteitsstrijd, omdat die opstelling in andere republieken werd gezien als een voorland van wat hen te wachten kon staan. Mede daarvoor verantwoordelijk was de leiding van de communistische partij van Servië, die zich deze frontstelling eigen maakte. Dat deed zij, omdat een groot deel van haar kader niet bereid was de macht zonder slag of stoot over te dragen en daarmee een fluwelen revolutie toe te staan, zoals die in sommige andere voormalige communistische staten in die jaren wel mogelijk was gebleken.

Bij deze endogene factoren kan men ook de opstelling van Tudjman *cum suis* voegen. Zijn op zijn minst onnadenkende opstelling ten aanzien van de Kroatische Serven en zijn aanspraken op Bosnië-Herzegovina hebben zeker bijgedragen tot de ontbranding van het conflict. Ook de Joegoslavische media, die hielpen de herinneringen aan een gewelddadig verleden naar boven te halen en etnische haat zaaiden, droegen verantwoordelijkheid. De JNA heeft evenmin een positieve rol kunnen spelen in het conflict. Door maatschappelijk en politieke behoudzucht kon het niet neutraal staan tegenover ontwikkelingen als decentralisatie en het ontstaan van een pluriforme samenleving. Ten slotte koos het leger feitelijk voor een Groot-Servisch programma en maakte zichzelf daarmee tot bondgenoot van Milošević. Zoals nog uit het vervolg zal blijken, speelde het in het leven roepen van groepen paramilitairen en hun bewapening, die al vóór het uitbreken van het conflict begon, eveneens een rol bij het ontstaan daarvan.

Oorzaken van buitenaf

Er zijn echter ook auteurs die oorzaken in het Westen aanwijzen voor het uiteenvallen van Joegoslavië. Zij oefenden kritiek uit op de afwachtende houding van het Westen in verband met de ontwikkelingen in Joegoslavië voorafgaand aan die onafhankelijkheidsverklaringen. Had het Westen het uiteenvallen van Joegoslavië kunnen voorkomen? De aanhangers van exogene verklaringen hebben gewezen op de internationale statusverlaging van Joegoslavië door het eind van de Koude Oorlog,¹⁴⁷ en destabiliserende gevolgen van de westerse eis tot economische hervormingen.¹⁴⁸

Er is wel gesteld dat meer kredieten uit het Westen Joegoslavië hadden kunnen redden.¹⁴⁹ Het is de vraag of dat waar is: de politieke elites van Joegoslavië hadden al te lang bewezen dat de kredieten voor hen juist aanleiding waren wezenlijke hervormingen uit te stellen in

147 Jason McQuinn, 'The West Destroyed Yugoslavia', *Covert Action Quarterly*, pp. 60-61.

148 Gervasi, *Germany*, passim; Jason McQuinn, 'The West Destroyed Yugoslavia', *Covert Action Quarterly*, pp. 60-61; S.L. Woodward, 'Redrawing Borders in a Period of Systemic Transition',

Esman/Telhami (eds.), *Organizations*, pp. 198-234.

149 Milo Anstadt, 'We moeten de mythe van de Servische schuld doorprikken', *NRC Handelsblad*, 20/12/94.

plaats van ze door te voeren.¹⁵⁰ Voor een werkelijk economische hervorming was een vorm van recentralisatie nodig, waartoe geen republiek bereid was, met uitzondering van Servië op zijn eigen condities. Te zeer had het communistische systeem decentralisatie vanaf de jaren vijftig als veiligheidsventiel gebruikt. De grondwet van 1974 had dat proces onomkeerbaar gemaakt.

Er is voorts kritiek uitgeoefend op de strenge eisen van de IMF-hulp omdat zij voor sociale ontredde zorgden.¹⁵¹ Maar daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat het IMF tijdens de jaren tachtig meerdere keren water bij de wijn deed. Aan zijn voornaamste eis, recentralisatie van het economisch beleid, hield het IMF echter inderdaad vast.

Daarnaast is gesteld dat de EG nog in 1989 Joegoslavië had kunnen redden, indien zij had willen ‘meehelpen de onderlinge verhoudingen te verbeteren om een verenigd Joegoslavië in de gelegenheid te stellen lid te worden van de EG’.¹⁵² Tot nu toe heeft de Europese Unie er altijd voor gekozen stabiliteit te exporteren, niet instabiliteit te importeren. De toenmalige EG zou zeker instabiliteit hebben geïmporteerd, indien het het Joegoslavië van 1989 had toegelaten. Een opstelling waarbij eisen ten aanzien van de politieke en economische stabiliteit en de mensenrechtensituatie voor Joegoslavië zouden zijn losgelaten, had ook de poort voor andere landen opengezet die de Gemeenschap toen buiten de deur hield, zoals Turkije. Bovendien ontnemt een dergelijke opstelling Brussel de mogelijkheid eisen te stellen aan de toetreding, die later waarschijnlijk niet zo gemakkelijk meer kunnen worden gesteld. Het keuzevraagstuk of de Europese gemeenschap bereid is een zekere mate van instabiliteit te importeren teneinde erger te voorkomen – de tegenstelling tussen stabiliteit van de Europese Gemeenschap en Europese veiligheid, die door het wegvallen van de communistische regimes in Oost-Europa actueel werd – is een kwestie die zeker niet voor het laatst aan de orde is gesteld.

Een andere kritiek is die van Norbert Both, volgens wie het Westen de steun aan de territoriale integriteit ‘*ad absurdum*’ volhield.¹⁵³ De vraag is of het anders had gekund. Net zo goed als het Westen niet daadwerkelijk kon ingrijpen in een soevereine natie om de verwachte burgeroorlog te voorkomen, kon het in een vooralsnog soevereine natie niet de afscheiding van deelrepublieken bevorderen. Begin juni 1991 verwierp bijvoorbeeld secretaris-generaal van de Verenigde Naties Perez de Cuellar nog het idee om VN-waarnemers naar Slovenië te sturen met het argument dat dat gebied geen onafhankelijk lid van de volkerenorganisatie was.¹⁵⁴ Toen, onder sterk gewijzigde omstandigheden, het Westen in 1992 overging tot de erkenning van Bosnië-Herzegovina, voorkwam dat zeker niet het gebruik van geweld door Serven en Kroaten.

Tegenover dit argument kan men dan ook de redenering stellen van David Gompert, indertijd als op één na hoogste functionaris van de Amerikaanse Nationale Veiligheidsraad nauw betrokken bij het beleid: ‘Those who criticize the Bush administration for contributing to the conflict by favoring unity have yet to explain how favoring disunity would have prevented the conflict.’¹⁵⁵ Omgekeerd was ook de westerse aandrang om de eenheid van Joegoslavië te benadrukken en een confederale oplossing na te streven vruchteloos gebleken.

150 Vgl. Michielsen, *Joegoslavië*, p. 225; Tromp, *Conflict*, pp. 33-34.

151 Zie bijv. Woodward, *Tragedy*, p. 383; idem, ‘Redrawing Borders in a Period of Systemic Transition’, Esman/Telhami (eds.), *Organizations*

pp. 198-234.

152 Anstadt, *Servië*, p. 123.

153 Both, *Indifference*, p. 86.

154 Jakobsen, *Multilateralism*, p. 371.

155 Gompert, *Serbia*, p. 34.

Het is de vraag of meer diplomatie geholpen zou hebben de republikeinse leiders tot overeenstemming te brengen. '[C]ompromise wasn't in their lexicon', schreef de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann. Dat Milošević hem tien maanden liet wachten alvorens hem te ontvangen was illustratief. In de zomer van 1990 weigerde de Servische president een delegatie van zeven Amerikaanse senatoren onder leiding van de republikein Bob Dole te ontvangen. De federale autoriteiten verklaarden zelf al dat zij geen grip meer hadden op Milošević en zijn Kosovo-beleid. Dat Milošević voor geld en goede rede niet erg vatbaar was, blijkt uit een rede die hij in november 1988 hield:

Dit is geen tijd voor droefheid, het is een tijd voor strijd. Van dat besef is Servië afgelopen zomer overtuigd geraakt en dat besef is uitgegroeid tot een kracht die de terreur in Kosovo zal stoppen en Servië zal verenigen. Dit proces kan door geen tegenkracht meer gestopt worden, het is een proces waarbij alle vrees zwak is. De mensen zullen zelfs in armoede willen leven (...) Wij zullen de slag om Kosovo winnen welke hindernissen wij ook zullen tegenkomen, in het binnenland of in het buitenland...¹⁵⁶

Wie meent dat met geld nog iets te bereiken was geweest vanaf eind jaren tachtig onderschat de kracht van nationalisme. De aanhangers ervan verkiezen hun eigen hel boven de hemel van een ander. Veel Servische leiders beschouwden buitenlandse regeringen en instellingen, inclusief de Duitse regering en het Internationaal Monetair Fonds, als vijanden. Zouden zij nog zijn gezwicht voor onder voorwaarden verstrekte leningen, kredieten en schenkingen?¹⁵⁷

Het grootste probleem in Joegoslavië was het gevoel van angst dat ontstond toen als gevolg van de economische neergang de etnische spanningen hoog waren opgelopen. Velen voelden zich onveilig. De Slovenen konden nog menen dat het geweld hun niet zou raken, tussen Kroaten en Serven heerste echter angst en op hun beurt vreesden de Bosnische Moslims deze beide groepen.

Alleen een grootschalige preventieve ontplooiing van troepen had wellicht de verlangde veiligheid kunnen brengen, maar in de jaren 1990-1991 was dat (nog?) teveel gevraagd van de wereldgemeenschap, die niet alleen wel meer aan het hoofd had dan Joegoslavië, maar ook de nationale soevereiniteit hoog in het vaandel had staan.

Alle argumenten overziend kan men het betreuren dat de internationale gemeenschap rond 1990 niet over meer middelen beschikte om de angel uit het conflict in Joegoslavië te halen: kredieten om het programma van economische hervorming te begeleiden, hielpen niet, staande vrede roepen om het uitbreken van voorziene crises te voorkomen, waren er niet, et cetera.

Maar wanneer de onvolmaaktheid van de internationale gemeenschap als gegeven wordt aanvaard, rust toch vooral een zware verantwoordelijkheid op het Joegoslavische leiderschap. Om te beginnen op het bewind van Tito, dat zoveel had opgeofferd aan het partijmonopolie en daardoor tot zulke onverantwoorde projecten was overgegaan als de grondwet van 1974 of zulke oneconomische oplossingen als de vérgaande decentralisatie van het monetaire beleid en de sociale politiek. Vervolgens op de leiders die in de eerste jaren na de dood van Tito geen creatievere oplossingen wisten aan te dragen voor de economische en politieke problemen. En ten slotte op de nationalistische leiders, voorop Milošević en Tudj-

¹⁵⁶ Ramet, *Milošević*, p. 96. Geciteerd in Van den Heuvel, *Land*, pp. 100-101.

¹⁵⁷ Vgl. Patricia Clough, 'Europe the key to Yugoslavian future', *The Independent*, 22/03/91.

man, die op onverantwoorde wijze de etnische spanningen vergrootten en uitbuiten, maar waarbij ook het Sloveense leiderschap niet mag worden vergeten, dat wel al te gemakkelijk redeneerde: ‘Na ons de zondvloed.’

Het Westen wachtte daarom de door Slovenië en Kroatië aangekondigde onafhankelijkheidsproclamaties af. Op dat moment zou de buitenwereld ad hoc een oplossing moeten zoeken voor de moeilijk verenigbare waarden van respectering van de territoriale integriteit enerzijds en sympathie voor het recht op zelfbeschikking van de democratischer ogende deelrepublieken anderzijds.

DEEL I

Het Joegoslavische probleem en de rol van het Westen 1991-1994

Inhoud

Inleiding	179
Hoofdstuk 1 Europa, geconfronteerd met oorlog in Slovenië: juni-juli 1991	189
1 Oorlog in Slovenië: ‘nog niet het leven van één Servische soldaat waard’	189
2 David tegen Goliath: een geslaagde pr-campagne	193
3 ‘Het uur van Europa’	195
4 Nationale posities binnen de Europese Gemeenschap	206
5 Nederland als EG-voorzitter tegen wil en dank	217
6 Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken	222
7 Hans van den Broek: voor- en nadelen van een langdurig ministerschap	228
8 Brioni: succes of schijnbeweging?	230
9 Het Nederlandse oordeel over de toekomst van Joegoslavië	241
10 Opdeling langs etnische grenzen?	245
Hoofdstuk 2 De oorlog in Kroatië en de westerse reactie	251
1 Gevolgen van de oorlog in Slovenië voor het verdere verloop van het Joegoslavische conflict	251
2 Het optreden van de JNA in Kroatië	252
3 De JNA in relatie tot de Servische militaire en veiligheidsorganisaties	264
4 Intermezzo: de aard en vorm van het conflict	280
5 Vervolg intermezzo: de onbekende Balkan	285
6 Het vroege interventiedebat in Nederland	327
7 Verdere problemen van het Nederlandse EG-voorzitterschap rond de waarnemermissie	331
8 Nederlandse voortvarendheid tegen de achtergrond van herstel van de as Bonn-Parijs	351
9 De Joegoslavië-conferentie in Den Haag	356
Hoofdstuk 3 Erkenning van Kroatië en Slovenië, en de betekenis daarvan voor Bosnië	397
1 Na Rome toch een Duitse Alleingang?	397
2 De geschiedenis van Bosnië-Herzegovina	401
3 De politieke loopbaan van Alija Izetbegović	415
4 De politieke loopbaan van Radovan Karadžić	421
5 De verkiezingsstrijd in Bosnië in 1990	430
6 Nieuwe politieke verhoudingen in Bosnië	433
7 De gevolgen voor Bosnië van de oorlog in Kroatië	440
8 Servische voorbereidingen op een oorlog	443
9 Op weg naar de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina	453

INHOUD

10	Erkenning door de Europese Gemeenschap en de Verenigde Staten	455
11	Bang om Bosnië	468
12	De EG en het Nederlandse voorzitterschap: een evaluatie	473
13	Conclusie: het Nederlandse EG-voorzitterschap met betrekking tot het conflict	485
Hoofdstuk 4 UNPROFOR en de bijdrage van Nederland		489
1	Vredesoperaties van de Verenigde Naties: <i>peacekeeping</i> en <i>peace enforcing</i>	489
2	De VN-vredesmacht naar Kroatië: een nieuwe ronde met nieuwe nationalististen	494
3	De voorgeschiedenis van Nederlandse bijdragen aan vredesoperaties	500
4	Nederlandse deelname aan een vredesmacht in Kroatië	502
5	Defensie in een veranderende wereld	504
6	Nederlanders naar Joegoslavië: ‘een verantwoord en aanvaardbaar risico’	508
Hoofdstuk 5 Het begin van de oorlog in Bosnië-Herzegovina: maart-mei 1992		515
1	Nieuwe plannen voor opdeling van Bosnië-Herzegovina	515
2	Het referendum in Bosnië	516
3	Het Cutileiro-plan en de Amerikaanse doorkruising ervan	520
4	De erkenning van het multi-etnische Bosnië-Herzegovina	526
5	Het begin van de oorlog	530
6	Etnische zuiveringen in Bosnië	538
7	De reactie van de internationale gemeenschap	544
8	De ‘terugtrekking’ van de JNA, het ontstaan van de VRS en de opkomst van Mladić	549
9	De Nederlandse opstelling tegenover de oorlog in Bosnië	554
10	Meer Amerikaanse betrokkenheid?	563
11	De politiek-militaire situatie in Bosnië-Herzegovina	567
12	Politieke veranderingen in Belgrado	568
13	Conclusie	576
Hoofdstuk 6 De emotionalisering van het debat door de kampen (‘Omarska’): juni-augustus 1992		579
1	De vredesmissie begint haar taak in Bosnië: UNPROFOR-II neemt een start	579
2	Nieuwe veiligheidsstructuren in het conflict	583
3	Het grote Franse gebaar: Mitterrand gaat naar Sarajevo	592
4	Hulp over land naar Sarajevo?	594
5	Vluchtelingenstromen en het beleid daaromtrent	600
6	Berichtgeving over de ingewikkelde verhoudingen in Bosnië	609
7	Eerste gegevens over kampen in Noordwest-Bosnië	615
8	De <i>public relations</i> van de strijdende partijen	630
9	Trnopolje: de beroemde beelden	634
10	De gevolgen van de beelden in Nederland: een sterkere roep om interventie	649
11	Twijfels aan de beelden van Trnopolje	671
12	Groeiende bereidheid tot militaire interventie vóór de beelden van Trnopolje	685
13	Tegenstanders van ingrijpen ná de beelden van Trnopolje	691
14	De iets langere termijn na Trnopolje: Nederland wil wel, maar de rest...	697
15	De Luchtmobiele Brigade in het vizier	704

16	De conferentie van Londen	706
17	Het Kamerdebat van 27 augustus: verzet tegen 'hypocrisie'	715
18	Conclusie	718
Hoofdstuk 7 De herfst na 'Londen': september-oktober 1992		729
1	Na 'Londen'	729
2	Humanitaire hulpverlening na Londen	734
3	<i>Bosnia Herzegovina Command</i> in Sarajevo	736
4	<i>To shoot or not to shoot?</i>	739
5	De transportcompagnie en het imagoprobleem van Nederland	743
6	Verwarring over de Rules of Engagement	747
7	Het vliegverbod	754
8	Op weg naar het Tribunaal	757
9	Het verdere interventiedebat in Nederland	759
10	Conclusie	760
Hoofdstuk 8 Veilige gebieden als uitvloeisel van humanitaire acties: november-december 1992		763
1	Lusteloosheid	763
2	Het idee van veilige gebieden	764
3	Een maand vol vergaderingen	780
4	De opvolging van Van den Broek door Kooijmans	798
5	<i>Appeasement of enforcement?</i>	800
6	Panić en de presidentsverkiezingen in Servië: een gemiste kans van het Westen?	801
7	Conclusie	807
Hoofdstuk 9 De verkrachtingen in Bosnië en het vredesplan van Vance en Owen: januari-februari 1993		809
1	Publieksacties in Nederland	809
2	Verkrachtingen in Bosnië: een nieuw thema in de media	817
3	'Als olie een reden is om oorlog te voeren, dan zijn deze verkrachtingen dat zeker'	827
4	'Het doel is bereikt: iedereen weet dat het gebeurt'	835
5	Een tribunaal voor Joegoslavië	839
6	Het vredesplan van Vance en Owen	840
7	Milošević als vredesapostel	846
8	De consequenties van de Amerikaanse machtswisseling	850
9	De ontwikkelingen in Bosnië zelf	855
10	De Nederlandse reactie op het plan van Vance en Owen	858
11	Afdwinging of tenuitvoerlegging van het vredesplan	863
12	Conclusie	868
Hoofdstuk 10 Srebrenica in het nauw		871
1	Interdepartementale coördinatie	871
2	Geen bereidheid tot afdwinging van het Vance/Owen-plan	872
3	Het Kamerdebat van 9 maart 1993	877

INHOUD

4	Aandrang tot inzet van het ‘miljoenen verslindende paradepaardje’	879
5	Het bezoek van Ter Beek aan Bosnië	887
6	De premier en het ministerie van Algemene Zaken	889
7	Srebrenica in het nauw	901
8	Afdwinging van het vliegverbod	928
9	Groot alarm voor Srebrenica	934
10	Een veilig gebied	942

Hoofdstuk 11 Bankroet van de internationale gemeenschap. Nederland als katalysator: mei-juli 1993

		955
1	Sombere vooruitzichten voor het Vance/Owen-plan	955
2	Het Nederlandse kabinet op weg naar uitzending van de Luchtmobiele Brigade	957
3	De verwerping van het Vance/Owen-plan	960
4	Een bijna Kamerbreed verlangen naar inzet van de Luchtmobiele Brigade	961
5	De reis van Christopher	964
6	De Luchtmobiele Brigade in het debat over de Prioriteitennota	969
7	De motie-Van Vlijmen/Van Traa	971
8	Het gezamenlijke actieprogramma	974
9	Uitwerking van het concept van de <i>Safe Areas</i>	979
10	Resolutie 836: wat voor bescherming?	980
11	Beveiliging met luchtsteun	983
12	Troepen voor de <i>Safe Areas</i>	985
13	‘Gekke Henkie’ en de katalysatorfunctie van Nederland	986
14	De logistieke eenheid niet realiseerbaar	992
15	De voorbereiding van de Luchtmobiele Brigade op inzet in Bosnië	998
16	De bescherming van de veilige gebieden: ‘Ik denk dat dat werkt’	999
17	‘Het bankroet van de internationale gemeenschap’	1003
18	Conclusie	1005

Hoofdstuk 12 Het Owen/Stoltenberg-plan: juni-september 1993

		1009
1	De wurging van Sarajevo en het NAVO-besluit	1009
2	Het Owen/Stoltenberg-plan en de opstelling van het Westen	1013
3	Izetbegović in moeilijkheden	1016
4	Het verdere verloop van de onderhandelingen	1021
5	De Nederlandse reactie op het plan	1027
6	Conclusie	1038

Hoofdstuk 13 De Luchtmobiele Brigade in de aanbieding: augustus-november 1993

		1041
1	Met trots gepresenteerd en in dank aanvaard	1041
2	Verslechtering van het internationale klimaat	1063
3	Eerste verkenningen	1066
4	Het regeringsbesluit tot uitzending	1074
5	Het besluit in het parlement	1077

Hoofdstuk 14 Tussenbalans	1087
1 Verkeerde percepties	1087
2 Gebrekkig instrumentarium	1089
3 Verschuivende doelstellingen	1092
4 De Nederlandse benadering van de conflicten in voormalig Joegoslavië	1094
5 Twee soorten ethiek	1099
Hoofdstuk 15 Problemen bij de uitvoering	1103
1 Het gebied van inzet	1103
2 De zwaarte van de bewapening: .50 of 25 mm?	1122
3 De verwachtingen ten aanzien van luchtsteun	1129
4 Slechte voortekenen	1153
5 Onduidelijkheid ten aanzien van de taak	1159
6 Conclusie	1161

Inleiding

De hoofdvraag van dit eerste deel van het rapport luidt: hoe valt te verklaren dat Nederland zo'n relatief grote bijdrage heeft geleverd aan de vredesmacht in het voormalige Joegoslavië? Hoe kon het gebeuren dat een Nederlandse gevechtseenheid uitgerekend terecht kwam in Srebrenica, de enclave waarvoor bij andere troepenleverende landen zo weinig animo bestond? Deze bijzondere positie van Nederland kan niet alleen worden verklaard aan de hand van politieke factoren in Nederland, maar zal ook begrepen moeten worden tegen de achtergrond van de internationale diplomatieke en militaire besluitvorming.

Dit deel van het rapport zal gaan over de relatie tussen Nederland en voormalig Joegoslavië. Er was hier slechts ten dele sprake van een rechtstreeks contact: bijna steeds vormden internationale organisaties een intermediair tussen Nederland en voormalig Joegoslavië. Aangetoond zal worden dat juist dit indirecte karakter van de officiële Nederlandse bemoeienis met Joegoslavië, alle eventuele goede bedoelingen ten spijt, voor wederzijdse vertekeningen en misrekeningen zorgde bij de beleidsmakers.

De oorlog in Slovenië zou de eerste zijn van een serie gewelddadige conflicten op Joegoslavisch grondgebied in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Na afloop van elk conflict schoof de brandhaard op naar het zuidoosten, en het verloop van elk van die oorlogen was bepalend voor de aard van de volgende confrontatie. Daarom wordt eerst de korte oorlog in Slovenië behandeld en de reactie daarop van de internationale gemeenschap, waarna het conflict in Kroatië aan de orde komt, om dan ten slotte uit te komen bij de oorlog in Bosnië-Herzegovina. Voorafgaand daaraan zullen hier de theoretische uitgangspunten worden uiteengezet die aan dit deel ten grondslag liggen en zal inzicht worden geboden in de vragen die aan de orde komen.

*Doors of perception and windows of opportunity*¹

Intervention is both a problem of knowing what to do
and when to do it. The issue of timing haunts all
retrospective looks at the Yugoslav catastrophe.²

Twee dagen nadat Kroatië en Slovenië op 25 juni 1991 hun onafhankelijkheid hadden uitgeroepen, begon het federale Joegoslavische leger, de JNA, acties uit te voeren op Sloveens grondgebied. Vrijwel dadelijk riep de Sloveense regering de Europese Gemeenschap (EG) en

---

1 Het begrip *doors of perception* is ontleend aan de titel van een boek van Aldous Huxley, waarin hij zijn ervaringen met geestverruimende middelen beschreef.

2 Michael Ignatieff, 'Introduction: Virtue by Proxy', Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. xvi.

de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) op te bemiddelen in de ontstane situatie.³

Hoe luidde de reactie van het Westen, dat tot deze 25e juni bij de ontwikkelingen in Joegoslavië voornamelijk had toegekeken, nadat Kroatië en Slovenië daadwerkelijk hun onafhankelijkheid hadden geproclameerd? En hoe reageerde het Westen op het ingrijpen van de JNA? De uitgangspunten voor de opstelling in het conflict van de grotere landen, zoals Duitsland, Frankrijk, Rusland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten zullen de revue passeren. Omdat het in eerste instantie vooral de Europese Gemeenschap was die zich bemoeide met het conflict, zal in de volgende hoofdstukken bijzondere aandacht worden besteed aan de activiteiten van de EG, naast de ambities, middelen en mogelijkheden van de Verenigde Naties, de NAVO, de CVSE en de West-Europese Unie.

Het is dan in de eerste plaats van belang om te bezien in hoeverre het Westen de crisis in Joegoslavië wel juist percipieerde. Identificeerde het Westen de actoren in Joegoslavië en hun doelstellingen goed, evenals de geografische gebieden die onderdeel uitmaakten van de problematiek? En had het Westen een helder inzicht in de aard van het conflict? Daarbij zal ook worden ingegaan op de vraag in hoeverre de media, in het bijzonder in Nederland, inzichten aandroegen dan wel opinies opdrongen aan de beleidsmakers, voornamelijk het parlement en de regering.

Wanneer beleid mensen als object heeft, en dat is vaak het geval, dan is ook de perceptie van de beleidsobjecten van belang: Hoe vatten zij de bedoelingen van de beleidsmakers op en hoe proberen zij die te beïnvloeden? Daarom wordt ook stilgestaan bij de inzichten, opvattingen en intenties van de partijen in (voormalig) Joegoslavië zelf.

Goede waarnemingen en inzichten garanderen echter nog geen beleid dat is afgestemd op de ratio en de behoeften van het vereiste beleid. Voor de realisering van beleidsdoelstellingen zijn voldoende en adequate middelen nodig, zoals verder in dit rapport nog herhaaldelijk zal blijken. Daarbij dient niet alleen gedacht te worden aan personeel en financiën, maar ook de reikwijdte van de taakstelling en het mandaat van nationale en internationale instellingen om problemen aan te vatten en tot een goed einde te brengen.

Door dit hele deel heen zal ook de vraag aan de orde zijn of er behalve voldoende middelen ook de politieke wil aanwezig was om bepaalde beleidsdoelstellingen waar te maken. Het westerse optreden ten aanzien van de oorlogen in Joegoslavië is wel omschreven als de 'Triumph of the Lack of Will'.⁴ Bezien wordt of die typering juist is.

Verder is er de vraag of de ratio van de beleidsvormers wel overeenkomt met de categorieën en het onderwerp waarop het beleid betrekking heeft. Bij de beantwoording van die vragen zal vooral aandacht worden besteed aan de eventuele tegenstelling tussen de realiteit in (voormalig) Joegoslavië en de realiteit van het Westen, van Brussel, Den Haag, Washington, New York et cetera.

Samengevat is het ons hier dus te doen om:

- percepties: van het Westen ten aanzien van Joegoslavië en omgekeerd, en van Nederland ten opzichte van de internationale politiek;

3 Tot 1 november 1993 was er sprake van de Europese Gemeenschap, daarna van de Europese Unie. De CVSE veranderde per 1 januari 1995 in de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, de OVSE. Daarom zal in dit deel steeds

sprake zijn van respectievelijk de Europese Gemeenschap, afgekort EG, en de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE).

4 Gow, *Triumph*.

- duidelijkheid van beleidsdoelstellingen;
- beleidsmiddelen, inclusief institutioneel vermogen;
- politieke wil;
- de interactie van beleidscircuits.

De factor 'timing'

Er is nog één andere factor relevant: timing. Vooral als er sprake is van meer dan één beleidscircuit is een goede timing van groot belang. Een beslissing in het ene beleidscircuit kan verkeerd uitpakken in het andere. Beleid heeft dan dus een contraproductief effect. Grafisch kan men zich de beleidscircuits voorstellen als om elkaar draaiende cilinders, waarin op bepaalde plaatsen openingen zijn gemaakt. De cilinders draaien soms in dezelfde, soms in tegengestelde richting. Slechts op bepaalde momenten staan openingen van alle cilinders tegenover elkaar. Beseffen beleidsmakers dat zo'n moment zich voordoet, dan kunnen zij gebruikmaken van dit *window of opportunity*. Doen zij dat niet tijdig, dan draaien de cilinders verder en is het moment van de mogelijkheid, de kans, voorbij om soms nimmer weer te keren. Geldt dit in het algemeen al zo, dit vraagstuk kan nog verder worden toegespitst op het interveniëren in oorlogen, vooral op conflicten die zich niet tussen, maar binnen naties afspelen.

Interventie in intrastatelijke conflicten is niet gemakkelijk. Deze kan in beginsel slechts succesvol zijn in een vroeg of in een laat stadium, namelijk wanneer het conflict (vrijwel) is uitgewoed.⁵ Dat geldt voor militaire interventie maar nog in versterkte mate voor diplomatieke interventie die niet geschraagd wordt met militaire middelen.⁶

Vanuit een conflictgebied zelf bezien, zou vroegtijdig ingrijpen ideaal zijn.⁷ De maatschappij is dan nog niet geërodeerd tot het niveau waarop de *war-lords* het voor het zeggen hebben. Voedsel is nog geen wapen in handen van de strijdende partijen geworden. Ingrijpen wanneer het gevecht in volle gang is, is vrijwel onmogelijk.⁸ Het conflict is dan geëscaleerd; bijna elke inwoner heeft familieleden of vrienden verloren. Vooral in burgeroorlogen creëert het conflict zelf op die manier veel nieuwe haat en worden juist extremisten in de kaart gespeeld ten nadele van meer gematigde elementen. In dat stadium is het conflict van buiten af nauwelijks te beïnvloeden, zelfs niet door een machtig land als de Verenigde Staten.⁹

Veel auteurs wijzen er evenwel op dat de nationale en internationale besluitvorming die vereist is voor militair ingrijpen van buitenaf zoveel tijd vergt dat de geest van het conflict uit

5 Zie bijv. O'Hanlon, *Lives*, p. 8; Hoffmann, *Politics*, p. 39; De Nevers, *Democratization*, p. 33; Max van der Stoep, 'Zwijgen is soms halve medeplichtigheid', *NRC Handelsblad*, 27/11/99; J.G. Siccama, 'De NAVO-top', *Armex*, 77(1993)11, p. 5; idem, 'Vredes machten', *Armex*, 77 (1993), 12, p. 5; idem, 'Luchtmobiele brigade', *Armex*, 78(1994)2, p. 5; idem, 'Lessen leren versus lering trekken', *Armex*, 80(1996)2, p. 5; Terrett, *Dissolution*, p. 363; Generaal A.K. van der Vlis in A.K. van der Vlis & W.F. van Eekelen, m.m.v. C. Homan, 'Lessen uit vredesoperaties', Weerden-

burg (red.), *Lessen*, p. 55; De Wijk, *Interventie*.

6 Bertram, *Diplomacy*, p. 66.

7 Vgl. Andrew S. Natsios, 'Whither Intervention?', *The Washington Quarterly*, Vol. 17 (1994)1.

8 Eric Balemans, 'Een nieuwe militair-politieke orde "doos van Pandora"?', *Liberaal Reveil*, 34 (1993), 4, p. 120; 'Gewatteerde interventie. In gesprek met Jan Geert Siccama', *Idee*, 16 (1995) (december) p. 14; Rob de Wijk, 'Absentie is preventie', in: *Interventie*, p. 12.

9 Callahan, *Wars*, p. 85.

de fles is voordat een interventiemacht operationeel kan worden.¹⁰ Vaak schuilt het probleem niet in onwetendheid van beleidsmakers over de dreiging van een crisis, maar verliezen aankomende, nieuwe crises meestal de concurrentieslag om hun aandacht van actuele crises.¹¹ Zo raakten bij de beleidsmakers de ontwikkelingen in Joegoslavië tussen medio 1990 en 1991, zoals ter sprake kwam in het gedeelte 'Voorgeschiedenis van het conflict', ondergesneeuwd door het conflict in de Perzische Golf en de onttakeling van de Sovjet-Unie.

Dat er pas relatief laat militair kan worden ingegrepen, vloeit ook voort uit de eis dat zo'n interventie *ultimum remedium* moet zijn,¹² een norm die is verankerd in het *ius ad bellum*, de volkenrechtelijke leer van de rechtvaardige oorlog. Krachtens het internationaal recht kan alleen de Veiligheidsraad een ingrijpen in een andere staat wettigen. Daarbij gelden twee voorwaarden: er moet sprake zijn van een bedreiging van de internationale vrede en veiligheid, en het moet niet gaan om een zuiver binnenlandse aangelegenheid. Niet alleen volkenrechtelijke beletselen verhinderen dat de Veiligheidsraad zich over een crisis buigt; ernstige problemen worden meestal pas bij de VN aangekaart, als grote mogendheden of andere internationale organisaties zelf geen oplossing hebben kunnen of willen vinden.

Als de volkerenorganisatie ten slotte haar goedkeuring hecht aan ingrijpen in een conflict, zijn er diverse mogelijkheden voor troepeninzet. Er kan worden gekozen voor een VN-operatie, maar de Verenigde Naties beschikken zelf niet over een staand leger. De VN moet de lidstaten dan vragen om troepen ter beschikking te stellen, een proces waarmee veel consultatie is gemoeid. Bovendien is het nog maar de vraag of aan het eind van zo'n consultatieronde er voldoende troepen beschikbaar worden gesteld. Een andere mogelijkheid is dat een regionale organisatie of een zogeheten *coalition of the willing* het mandaat van de Veiligheidsraad ten uitvoer legt.

Regeringen zijn echter veelal pas bereid militairen in te zetten in een humanitair conflict, *nadat* de schending van de mensenrechten ernstig is geëscaleerd.¹³ 'Gewone' mensenrechtenschendingen zijn niet voldoende voor het besluit eigen militairen eventueel hun leven te laten offeren. Pas als de schendingen het karakter aannemen van massa-uitroeiingen en groot-schalige verdrijvingen of een gevaar worden voor omringende landen, zijn westerse regeringen bereid tot interventie.¹⁴ Politici in democratische landen zullen bij hun besluitvorming over militair ingrijpen met een scherp oog kijken naar het draagvlak daarvoor in de samenleving. Maar de samenleving aan het eind van de twintigste eeuw, die over meer informatie beschikte dan ooit tevoren, ook over mensenrechtenschendingen, zou volgens sommige auteurs niet snel genoeg reageren met de passende emoties.¹⁵ Het gevolg is dat in een vroeg stadium, wanneer de militaire kosten van ingrijpen nog laag zijn, de politieke kosten hoog zijn, terwijl in een later stadium, wanneer de militaire kosten hoog zijn, de politieke kosten

10 Bob van den Bos, 'Aanval op de oorlog', *Idee*, 18 (1997)(juni), p. 29; Mient Jan Faber, 'Presentie is preventie', in: *Interventie*, p. 16; Wim Bossema, 'Vredessoldaten komen nooit op tijd', *de Volkskrant*, 16/12/00.

11 Vgl. Frans Timmermans, 'Conflictpreventie. De noodzaak van diplomatieke vernieuwing', Melissen (red.), *Diplomatie*, p. 113.

12 Vgl. Dijkink, *Rijk*, p. 492.

13 Vgl. N. Stuijver, kolonel van de KLu b.d.,

voorzitter NOV, 'De Nederlandse krijgsmacht op weg waar naar toe?', Jaarrede 1992', *Carré*, 15 (1992) 12, p. 8.

14 Vgl. Bruce Nelan, 'Justifying Just Wars', *Time*, 29/05/00.

15 Stjepan G. Meštrović, 'Introduction', idem (ed.), *Genocide*, p. 12. Dit geldt ook in het geval van preventieve ontplooiing, Saadia Touval, 'Lessons of Preventive Diplomacy in Yugoslavia', Crocker, Hampson & Aall (eds.), *Chaos*, p. 415.

van ingrijpen het laagst zijn.¹⁶ Verder zijn zij afhankelijk van twee specifieke beroepsgroepen: diplomaten en militairen. Beide groepen eisen ook hun tijd om tot besluitvorming te komen. Diplomaten zijn vaak behept met een *culture of caution*.¹⁷ Dat is veelal een nuttige eigenschap in hun dagelijkse beroepsuitoefening. Wanneer er echter snel besloten moet worden, is zij minder welkom. Militairen op hun beurt willen zichzelf en hun manschappen niet zonder gedegen voorbereiding in een conflict storten. Een goede analyse van de oorzaken van het conflict en van de strijdende partijen is nodig, alsmede een visie op de vereiste vorm van interventie en een exit-strategie.

In alle gevallen vergt de opzet van een vredesoperatie een lange voorbereidingstijd. Een vredesoperatie ligt bijna per definitie niet naast de deur van de troepenleverende landen. In het algemeen vragen de VN-nabuurstaten niet om troepen beschikbaar te stellen om te voorkomen dat aangrenzende landen bij het conflict betrokken raken. Voor militairen van de deelnemende landen en de VN doen zich dus vaak logistieke problemen voor. Het transport naar de betrokken regio verloopt dikwijls niet zonder moeilijkheden. Veel landen hebben onvoldoende transportmiddelen, vooral voor vervoer door de lucht. Daardoor vindt het militaire transport vaak gedeeltelijk per schip plaats, wat opnieuw veel tijd vergt. Andere, vooral derdewereldlanden hebben een gebrek aan uitrusting en zijn afhankelijk van levering door de rijkere landen.

Militairen uit die landen moeten worden opgeleid in het gebruik van die nieuwe uitrusting, zoals trouwens ook soldaten uit westerse landen speciaal getraind moeten worden in het gebruik van de, aan het conflict aangepaste, bewapening. Alle troepen moet kennis worden bijgebracht over vredesoperaties en de daarbij gebruikelijke procedures, de aard van het conflict en de cultuur in het conflictgebied. Begin jaren negentig verstreken gewoonlijk drie tot vier maanden tussen het besluit van de Veiligheidsraad tot een missie en het moment waarop de vredestroepen operationeel in het veld waren.

De theoretische uitkomst van de ongelijktijdigheid tussen de escalatie van intrastatelijke conflicten enerzijds en de besluitvorming rondom militaire interventies ten behoeve van humanitaire doeleinden is dat ingrijpen van buitenaf zelden in het beginstadium van de strijd tot stand zal kunnen komen. De bereidheid tot ingrijpen zal, opgestuwd door kennisneming van grootschalige mensenrechtenschendingen, groot zijn op het moment dat het conflict is geëscaleerd en niet of nauwelijks beheersbaar is. Komt op dat moment een ingreep van buitenaf tot stand, dan zal de interventiemacht al gauw tot een van de partijen in de oorlog verworden in plaats van de arbiter of bemiddelaar die zij beoogde te zijn.¹⁸

In zijn artikel 'Why the West Failed' stelde de hoogleraar oorlogsstudies Lawrence Freedman dat in het geval van Joegoslavië dat mechanisme zich precies zo voordeed. 'The growth of concern [in het Westen] was always outpaced by the deterioration in the local situation and the consequent growth in the requirements for a successful intervention.' Het resultaat: 'a collection of halfmeasures that left unbridgeable gaps between the ends proclaimed and the means adopted.'¹⁹ Hierna zal worden gezien of de algemene noties over de ongelijktijdig-

16 E.A. Hammel, 'Lessons from the Yugoslav Labyrinth', in: Halpern & Kideckel (eds.), *Neighbors*, p. 35.

17 Callahan, *Wars*, p. 230.

18 Vgl. Rob de Wijk in Marijnissen & Glastra

van Loon, *Oorlog*, p. 92.

19 Freedman, *West*, pp. 53-54. Zie ook S.L.

Woodward, 'Redrawing Borders in a Period of Systemic Transition', in: Esman & Telhami (eds.), *Ethnic Conflict*, p. 230.

heid van het verloop van het conflict en de reactie daarop van de buitenwereld in het geval van (ex-)Joegoslavië inderdaad van toepassing zijn.

Omdat dit deel van het rapport uiteindelijk de vraag probeert te beantwoorden hoe het kwam dat Nederlandse troepen uitgerekend in Srebrenica terecht kwamen, zal behalve aan de ontwikkelingen in Joegoslavië en op het internationale niveau in het bijzonder aandacht worden besteed aan het Nederlandse beleid. Dat ligt voor de tweede helft van 1991 nog meer voor de hand omdat juist in die periode waarin het Joegoslavische conflict zich voor het eerst in alle heftigheid aan de wereld manifesteerde, Nederland het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap (EG) bekleedde. Nagegaan zal worden of de Nederlandse regering op de hoogte was van de bedoelingen van de regeringen van de andere EG-lidstaten en daarmee rekening hield bij de vorming van haar beleid.

Diverse ambtenaren van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken hebben achteraf beweerd dat door die toevallige bijzondere betrokkenheid van Nederland bij het conflict de regering in Den Haag zich zodanig had gecommitteerd aan de Joegoslavische kwestie dat zij zich er daarna niet meer aan kon onttrekken.²⁰ De Haagse bemoeienis vanuit de Europese voorzittersstoel had de meetlat voor de Nederlandse inspanningen zo hoog gelegd dat Nederland daarna meer moest presteren dan het zonder dat voorzitterschap zou hebben gedaan. Bezien zal worden of deze visie wordt gestaafd door de feiten. Daarom zullen in het bijzonder de inrichting en de ambitieniveaus van de Nederlandse overheid, uiteraard voorzover relevant voor het onderhavige onderwerp, aan bod komen. Dat betekent concreet: aandacht voor de rol van de regering in Den Haag, van het Nederlandse parlement en van de ministeries van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken en Defensie.

Intermezzo: de moraliteit van het Nederlandse buitenlands beleid

Voorafgaand aan de beantwoording van de bovenstaande vragen moet iets worden opgemerkt over moraliteit van het Nederlandse buitenlands beleid. Het Nederlandse buitenlandse beleid is vaak beschreven als mede gemotiveerd door morele overwegingen. Behalve de stem van de koopman zou ook die van de dominee een constante zijn in het geluid dat Nederlandse regeringen ten aanzien van het buitenland laten horen. Vaak, zo niet te vaak, zou deze buitenlandse politiek de vorm aannemen van een geloof in de morele superioriteit van Nederland ten opzichte van andere naties en afkeer van het machtspolitieke handwerk.

‘Nederlanders hebben de getuigenis zo in hun poriën dat zij ertoe neigen altijd meer belangstelling te hebben voor het morele gehalte van de motieven dan voor de resultaten’, aldus Ben Knapen.²¹ ‘Het is schooner het zedelijkste dan het machtigste volk der aarde te zijn’, schreef W.J. Hofdijk al in 1864 aan het slot van zijn zedelijke cultuurgeschiedenis van Nederland.²² De idealistische Nederlandse volkenrechtgeleerde Van Vollenhoven meende

20 Interviews B.J. van Eenennaam, 22/08/00; H. Hazewinkel, 17/04/00; J.L. Sandee, 12/06/00; H.A. Schaper, 10/04/00; A.M. van der Togt, 04/05/00.

21 Ben Knapen, ‘Het vaderland in Europa’, *NRC Handelsblad*, 29/06/91. Zie bijv. Baehr, *Role*, p. 151; Castermans-Holleman, *Mensenrechtenbeleid*, pp. 87-88, 148, 261-262; Metzemaekers, *Grenzen*, p. 13; Malcontent, *Kruistocht*, pp. 23 en 46; Scheffer, *Natie*, pp. 44-45; M. van der Stoel,

‘Koopman en dominee’, in: Heldring (red.), *Moraal*, pp. 78-82; M. van der Stoel, geciteerd in C.J. Visser & S. Rozemond, ‘Nederland en het opkomen voor de mensenrechten’, Rozemond (red.), *Woord*, pp. 204-205; Voorhoeve, *Peace*, pp. 49-50; Wels, *Aloofness*, pp. 60-61.

22 W.J. Hofdijk, *Ons voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd VI*, Leiden 1875, 2^e druk, pp. 323-324.

aan het begin van de twintigste eeuw zelfs dat een combinatie van belangeloosheid en morele superioriteit Nederland bij uitstek geschikt maakte als de leverancier van een mondiale troepenmacht.²³

Voor het Joegoslavië-beleid uit de jaren 1991-1995 hebben zowel betrokken Nederlandse besluitvormers als waarnemers iets soortgelijks geconstateerd. Die moraliteit vond in Nederland zijn neerslag in de roep 'iets te doen', vanuit de gedachte dat iets doen beter was dan nietsdoen.²⁴ Of zoals Van Vollenhoven in 1933 schreef: 'De kunst is niet om fouten te mijden – fouten maken moet ieder die (...) durft toe te tasten.'²⁵ Maar is zo'n principiële stellingname voldoende rechtvaardiging voor een buitenlands beleid?

In de theorievorming over het buitenlands beleid wordt deze stellingname vaak getypeerd als de idealistische benadering, die zou staan tegenover de realistische invalshoek. Deze laatste invalshoek gaat ervan uit dat de wereld bestaat uit een anarchie van staten, die erop uit zijn de eigen macht te behouden of te vergroten. Volgens deze invalshoek kan in een dergelijke groep wolven een schaap – een land dat een wit voetje wil halen – zich maar beter niet begeven. Ten onrechte wordt er vaak vanuit gegaan dat de idealisten zich op een hoger moreel plan begeven dan de realisten. Zoiets klinkt bijvoorbeeld door in een bewering als: 'having done something (...) may be a pleasant feeling for a private person, from a moral point of view. However, as important as moral views are, they are not the only considerations that should guide foreign policy.'²⁶

In dit deel van het rapport zullen de posities die diverse landen en organisaties hebben ingenomen ten aanzien van de conflicten in voormalig Joegoslavië worden beschreven met inachtneming van deze verschillen in moraliteit. Bovendien zal worden gezien welke beleidsalternatieven er tegen deze achtergrond waren, in het bijzonder voor de Nederlandse regering. Om een te simpele tegenstelling van Nederlands idealisme versus realisme of immoralisme van andere landen bij voorbaat weg te nemen, is het nodig te wijzen op een ander soort moraliteit dan die welke vaak als de basis van het Nederlandse buitenlandse beleid wordt gezien: de moraliteit uit overtuiging.

Er bestaat ook een ethiek die de bedenker van acties, in dit geval buitenlandspolitiek handelen, verplicht om de voorzienbare consequenties van zijn acties en van de mogelijke alternatieven te doordenken.²⁷ Anders gezegd: er is behalve een moraliteit in termen van overtuiging en wenselijkheid ook een moraliteit in termen van haalbaarheid en consequenties.

De socioloog Max Weber stelde in 1919 in zijn lezing *Politik als Beruf* dat een mens alleen dan echt politicus is als hij niet alleen passie voor een zaak heeft, maar

óók de *verantwoordelijkheid* voor deze zaak tot voornaamste richtsnoer van zijn handelen neemt. En daarvoor heeft men *onderscheidingsvermogen* nodig, de belangrijkste psychische eigenschap van de politicus. Het is het vermogen om de werkelijkheid rustig en bezonnen op zich te laten inwerken, dus:

23 C. van Vollenhoven, *De eendracht van het land*, Den Haag 1913, p. 28.

24 Nog eens herhaald door G. Valk in een recensie van Klep & Van Gils, Korea, in: *BMGN*, deel 115, afl. 4, p. 657: 'Het alternatief zou zijn geweest dan maar helemaal niets te doen.'

25 Geciteerd in H.T. de Beaufort, *Cornelis van Vollenhoven 1874-1933*, Haarlem 1954, pp. 209-

210.

26 Baehr, *Role*, pp. 23-24.

27 Fisher, *Ethic's*, pp. 57-58; M.F. Fresco, 'Zedelijke normen en buitenlandse politiek', Heldring (red.), *Moraal*, pp. 61-62; Van der List, *Mensenrechten*, pp. 56, 95-96 en 143; Voorhoeve, *Rol*, pp. 75-76.

het *afstand* kunnen nemen van dingen en mensen. Geen afstand kunnen nemen is op zich reeds een doodzonde voor iedere politicus (...) Want er zijn in laatste instantie slechts twee soorten doodzonden op politiek gebied: onzakelijkheid en – vaak maar niet altijd daarmee identiek – onverantwoordelijkheid.²⁸

Op basis hiervan onderscheidde Weber de gezindheids- of intentie-ethiek en de verantwoordelijkheidsethiek. Degene die handelt vanuit de gezindheidsethiek slaat geen acht op de gevolgen van zijn handelen: ‘Als de gevolgen van zijn uit een zuivere gezindheid voort-spruitend handelen slecht zijn, dan acht hij niet zichzelf daarvoor verantwoordelijk, maar de wereld, de domheid van de andere mensen of – de wil van God, die hen zo schiep.’ Degene die uitgaat van de verantwoordelijkheidsethiek houdt echter rekening met ‘de tekortkomingen van de doorsneemens’. Hij vindt ‘dat men moet kunnen instaan voor de (voorzienbare) *gevolgen* van zijn handelen’.²⁹ Weber wijst erop dat juist de gezindheidsethicus geneigd is tot het prediken van geweld, ‘het *laatste* geweld, dat moet leiden tot de vernietiging van elke geweldsheerschappij’.³⁰ Toch maakte hij geen keuze tussen de beide soorten ethiek, al zag hij dat ze vrijwel onverzoenlijk waren binnen één persoon.³¹ ‘Want het probleem is juist hoe vurige passie en onderscheidingsvermogen kunnen worden gedwongen in één ziel samen te gaan.’³²

Waarlijk: politiek wordt weliswaar met het verstand gemaakt, doch zeker niet *alleen* met het verstand. Daar hebben de gezindheidsethici volkomen gelijk in. Maar of men behoort te handelen als gezindheidsethicus dan wel als verantwoordelijkheidsethicus, en wanneer men het eerste dan wel het tweede moet doen, dat kan niemand voorschrijven.³³

Anderen menen dat wel te kunnen doen. Volgens hen zijn politici gehouden om de verantwoordelijkheidsethiek in acht te nemen. De latere minister van Defensie Voorhoeve introduceerde daartoe de term ‘doelmatig idealisme’, dat gedragen zou worden door de vraag hoe concrete bijdragen kunnen worden geleverd aan een verbetering van de ‘wereldpolitiek’.³⁴ En Todorov schreef bijvoorbeeld in zijn boek over de Franse burgeroorlog in 1944:

Political life is a matter not of the ethics of conviction but of the ethics of responsibility. Its manifestations are judged not in function of what precedes them but of what ensues, of their effects rather than their motivations. The criterion that allows each of these acts to be legitimated must be as follows: in full knowledge of the facts, can I be sure that the good that should ensue from this will be greater than the bad that could come from it?³⁵

Wat voor de buitenlandse politiek geldt, gaat ook op voor oorlog. Zo stelt bijvoorbeeld *Volkskrant*-medewerker Brouwers: ‘Bij oorlog volstaan goede bedoelingen niet. Ze moeten worden geënt op een realistische schatting van de relatie tussen doel en middelen.’³⁶ Iets

28 Weber, *Politiek*, pp. 90-91; cursivering in het origineel.

29 Weber, *Politiek*, p. 99.

30 Weber, *Politiek*, p. 101.

31 Weber, *Politiek*, p. 98.

32 Weber, *Politiek*, p. 90.

33 Weber, *Politiek*, p. 111.

34 Voorhoeve, ‘Rol’, p. 76.

35 T. Todorov, *A French Tragedy: Scenes of Civil War, Summer 1944*, Hanover 1966, p. 127. Vgl. Martin Sommer, ‘Niet mee eens – petitie volgt’, *de Volkskrant*, 26/01/01.

36 Arnout Brouwers, ‘Europa wil wel de oorlog maar niet de gruwelen’, *de Volkskrant*, 18/01/01.

soortgelijks stellen Marijnissen en Glastra van Loon in hun publicatie naar aanleiding van de Kosovo-oorlog: ‘Zij die de vraag van de effectiviteit niet stellen, en zich alleen beroepen op hun morele motieven, kunnen aan het einde van de rit wel eens ontdekken dat zij uiteindelijk immoreel hebben gehandeld.’³⁷

Sommige critici van het Nederlandse buitenlands beleid nemen eveneens min of meer stelling tegen de dominantie van de gezindheidsethiek boven de verantwoordelijkheidsethiek, die daarin zou bestaan. Volgens de Utrechtse historicus Maarten Kuitenbrouwer is in het Nederlandse mensenrechtenbeleid na de Tweede Wereldoorlog voor de mobilisering van binnenlandse steun ter bevordering of bescherming van de mensenrechten elders vaak een beroep gedaan op ‘specifiek Nederlandse gevoelens van menselijkheid en beschaving (...) die in het buitenlandse beleid tot weinig effectieve of zelfs contraproductieve resultaten leidden.’³⁸ En in 1974 al schreef C.L. Patijn dat achter ‘de voortdurende aandrang tot permanente interventie’ door de Nederlandse diplomatie in verband met mensenrechtenschendingen in andere landen ‘een diep misverstand [zit] over de wijze waarop men op internationaal gebied iets tot stand kan brengen’.³⁹

De emeritus hoogleraar mensenrechten Peter Baehr daarentegen meent dat het voor de geloofwaardigheid van Nederland, dat mensenrechtenbeleid beschouwt als een wezenlijk bestanddeel van zijn buitenlandse beleid, juist nadelig kan zijn

als het zijn beleid omwille van een veronderstelde grotere effectiviteit al te veel moet aanpassen aan dat van andere landen. Het alternatief van ‘roepende in de woestijn’ moge weinig aantrekkelijk schijnen, het kan op langere termijn gezien, uit een oogpunt van geloofwaardigheid van beleid, toch de voorkeur verdienen. Ten slotte mag ook de geloofwaardigheid naar de eigen achterban niet uit het oog worden verloren.⁴⁰

37 Marijnissen & Glastra van Loon, *Oorlog*, p. 193. Vgl. M. Bos, ‘Verheven moraal leidt niet tot betere rechtsorde’, *NRC Handelsblad*, 15/12/99: ‘... mensenrechten kunnen dan wel universeel zijn, maar een “absolute” werking hebben ze niet. (...) Men zal zich altijd moeten afvragen wat de rol en mogelijkheden van een ingeroepen mensenrecht zijn en wat in de gegeven omstandigheden “rechtvaardig” is of kan zijn. In een historisch perspectief is rechtvaardigheid nooit anders geweest dan “wat werkt”.’; Jonathan Moore, ‘Introduction’, in: Moore (ed.), *Choices*, p. 7: ‘To be moral is to be operational...’; Both, *Indifference*, versie 99, p. 8: “‘Moral entrapment’ refers to instances where a government publicly commits itself to a policy in the name of certain moral values and principles at stake, only to discover that it cannot translate its moral concerns into effective policy’; M. van der Stoel, Koopman en dominee, Heldring (red.), *Moraal*, p. 81: ‘Het getuigende woord zal een

weloverwogen functie moeten hebben. Het kan niet alleen de uitdrukking zijn van diepgewortelde gevoelens en overtuigingen, maar moet ook gericht zijn op het bereiken van een doel. (...) Effect en repercussie moeten daarom zorgvuldig worden afgewogen, zeker in situaties van acute spanning en conflict.’ Zie ook Willem de Bruin, ‘De diepe stilte rond Tsjetsjenië’, *de Volkskrant*, 10/12/99; Voorhoeve, *Peace*, p. 248; F. Westerman & J.W. Honig, ‘Dezelfde gebeurtenis, verschillende interpretaties: Twee boeken over Srebrenica’, in: Weerdenburg (red.), *Lessen*, p. 19.

38 Kuitenbrouwer, *Nederland*, p. 201.

39 C.L. Patijn, ‘Grenzen en mogelijkheden van de morele factor in de buitenlandse politiek’, Helderling (red.), *Moraal*, p. 32.

40 P.R. Baehr, ‘Een hoeksteen van het buitenlandse beleid? Nederland en de rechten van de mens’, Van den Berg, Boerfijn & Weerdenburg, *Wijs*, p. 32.

In dit deel van het rapport zal daarom de relatie tussen de Nederlandse dadendrang⁴¹ en de (voorspelbare) effectiviteit van het gevoerde beleid aan de orde komen. Interessant is daarbij dat het Nederlandse buitenlandse beleid, dat vaak als reactief is omschreven,⁴² in het geval van Joegoslavië tussen 1991 en 1995 katalyserend wilde werken op de internationale besluitvorming. Daarom zal eveneens aandacht worden besteed aan de vraag of de organisatie van het Nederlandse buitenlandse beleid was ingericht op het voeren van een dergelijke politiek en hoe daaraan gestalte werd gegeven.

Het is bij de beantwoording van deze vragen niet de bedoeling om met wijsheid achteraf gemakkelijke oordelen te vellen over de genomen besluiten. Het Tweede-Kamerlid voor de SGP ir. B.J. van der Vlies schreef al in de zomer van 1992 over militaire acties ter ondersteuning van humanitaire activiteiten in voormalig Joegoslavië: 'Meedoen schept zware verantwoordelijkheid, niet meedoen ook.'⁴³ Of zoals de Amerikanen het noemden in interventiediscussies: 'damned if you do, damned if you don't.'⁴⁴ Wél is het de bedoeling om, aan de hand van kennis die ook in de tijd zelf aanwezig was, in kaart te brengen welke speelruimte en alternatieven er waren voor ander beleid, om te verklaren waarom het beleid is gevoerd zoals het is gevoerd, en om het beleid te beoordelen op zijn interne consistentie.

Uiteraard kan dit deel, zoals elke geschiedschrijving, slechts een uitsnede uit de toenmalige werkelijkheid bieden. De beperkte ruimte in dit rapport heeft de keuzes nog dwingender gemaakt. Zonder een verhaal te willen bieden dat te sterk wordt overschaduwd door het inmiddels bekende resultaat, staat dit gedeelte van het rapport toch in het teken van de uiteindelijke uitkomst: de gang van Dutchbat naar Srebrenica. Dat betekent dat bepaalde aspecten die voor de besluitvormers en opiniemakers indertijd wel een grote rol speelden, relatief weinig aandacht krijgen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de grote angst voor uitbarsting van conflicten in andere delen van (het voormalige) Joegoslavië als Kosovo en Macedonië,⁴⁵ de problematiek rond de erkenning van Macedonië,⁴⁶ de uitvoering van sancties tegen (het voormalige) Joegoslavië en de acties van Nederlandse marine-eenheden, de financiële aspecten van de operaties⁴⁷ en de opvang van vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië.

41 'Dutch foreign policy regarding Yugoslavia was very activist, certainly by small power, and even by great power standards', J.W. Honig, 'Dutch Foreign Policy Towards Ethnic Conflict', Baehr, Bauedet & Werdmöller (eds), *Rights*, p. 92.

42 Zie bijv. Castermans-Holleman, *Mensenrechtenbeleid*, p. 76.

43 B.J. van der Vlies, 'Kort en bondig', *De Banier*, 20/08/92, p. 5.

44 Richard C. Leone, 'Foreword', in: Callahan,

Wars, p. xi.

45 Over Kosovo zie bijv. Detrez, *Balkan*, pp. 95-113; B. Rijs, 'Meneer de president', *HP/De Tijd*, 05/02/93, pp. 14-20; BVD, Probleemgebied Kosovo, januari 1994.

46 Zie over de kwestie-Macedonië bijv. Detrez, *Balkan*, pp. 141-162.

47 Zie bijv. TK, vergaderjaar 1995-1996, 24 605, nrs. 1, 2, 3 en 4; TK, vergaderjaar 1996-1997, 25 250, nrs. 1, 2 en 3.

HOOFDSTUK I

Europa, geconfronteerd met oorlog in Slovenië: juni-juli 1991

1. Oorlog in Slovenië: ‘nog niet het leven van één Servische soldaat waard’

In 1990, toen we Joegoslavië begonnen op te breken en het maatschappelijk systeem te veranderen, hadden we toen enig idee wat de resultaten van deze veranderingen zouden zijn? Ik denk van niet. Als we dat wel hadden gehad, zouden de zaken er nu anders voor staan. . . Nu zijn gebied en systeem van voormalig Joegoslavië een potje. Zelfs de beste geesten van voormalig Joegoslavië bij elkaar zouden het moeilijk vinden daarmee om te gaan en nu, verdeeld als ze nu zijn, is een oplossing bijna onmogelijk.¹

Op 25 juni 1991 riep Slovenië de onafhankelijkheid uit. Behalve Bulgarije was er geen enkel land dat deze erkende, zodat de autoriteiten in Ljubljana hun voornemen om een eigen paspoort in te voeren snel weer moesten opbergen en Slovenen in het buitenland voorlopig nog als Joegoslaven door de wereld trokken. Tegelijk met de onafhankelijkheidsverklaring bezette een Sloveense politiemacht van drieduizend man de grens met Kroatië. Langs de grenzen met Italië, Oostenrijk en Hongarije werden de grensborden, vlaggen en andere symbolen van Joegoslavië vervangen door de kentekenen van Slovenië. De federale politie en douanebeambten werd gelast hun post te verlaten. Op vliegvelden namen de Sloveense autoriteiten bezit van de verkeerstores. De Sloveense territoriale verdediging kreeg spoedig controle over het hele Sloveense territoir en verklaarde zich heer en meester in het luchtruim boven zijn grondgebied.

De naar schatting ruim dertigduizend Sloveense militairen van de territoriale verdediging moesten in beginsel voorbereid zijn op een confrontatie met een sterke legermacht van de JNA. In mei 1991 was het federale leger begonnen Servische reservisten op te roepen, waardoor het troepental in Slovenië van twintigduizend op 55.000 man was gebracht en in Kroatië van veertig- op honderdduizend.² De JNA durfde bij een optreden tegen de Sloveense onafhankelijkheid niet te rekenen op de multi-etnische troepen en steunde daarom met zijn plannen vooral op enkele zuiver Servische eenheden. Deze troepenuitbreiding zou, voor wat betreft Slovenië echter vergeefs en, zoals nog zal blijken, zelfs contraproductief zijn.

Op de dag vóór de onafhankelijkheidsverklaringen waren de Servische president Milošević en zijn vertrouweling Jović aan de ene kant en de minister van Defensie generaal Kadrijević en JNA-chef-staf Adzic aan de andere kant het nog steeds niet eens over de te volgen koers. De politieke leiding van Servië vond dat de JNA moest volstaan met de

¹ Mira Marković, echtgenote van Milošević, *Night*, p. 127 (12/10/93).

² Isby, *Yugoslavia*.

bescherming van de Serven in Kroatië en Bosnië. De JNA wilde nog steeds niet geheel de gedachte van Joegoslavië loslaten. Bovendien namen de militaire leiders het Milošević en Jović kwalijk dat zij hadden verhinderd dat de Kroaat Mesić op 15 mei aantrad als voorzitter van het presidium, waardoor het Joegoslavische presidium geen voorzitter had. Dat laatste onderwerp overschaduwde zozeer de besprekingen dat de koers ten aanzien van het land op de achtergrond raakte.³

Op 25 juni keurde de Joegoslavische Federale Uitvoerende Raad, het kabinet, de inzet goed van slechts 1900 JNA-militairen, bestemd voor de bescherming van de grens. Feitelijk was het kabinet niet bevoegd tot dit besluit, aangezien het staatspresidium het opperbevel over het leger had. Het presidium was echter verlamd doordat Mesić niet als voorzitter was benoemd.

De motieven van de Joegoslavische premier Marković om met het besluit tot inzet van de JNA in te stemmen zijn nooit helemaal duidelijk geworden.⁴ Er dringen zich verschillende verklaringen op. Waarschijnlijk handelde Marković enerzijds onder druk van de JNA. Anderzijds was hij verbolgen over het feit dat de Sloveense leiding in een bliksemactie de douaneposten had bezet, terwijl zij hem enkele dagen tevoren nog had voorgehouden dat dat zo'n vaart niet zou lopen en een akkoord had ondertekend om de invoerrechten op goederen die de Sloveense grens passeerden aan Belgrado over te dragen.⁵ De Sloveense overname van de grens- en douaneposten haalde de bodem weg onder het federale economische hervormingsprogramma. Mogelijk ook was Marković overmand door zijn persoonlijke verknochtheid aan Joegoslavië.⁶

Uiteindelijk werden drieduizend man van de JNA ingezet, nog steeds een zeer bescheiden operatie gezien het potentieel dat het federale leger in Slovenië tot zijn beschikking had. Het waren in elk geval veel te weinig troepen tegenover de vele tienduizenden die de Sloveense autoriteiten onder de noemer van territoriale verdediging op de been wisten te brengen. De federale troepen hadden geen bevel tot schieten en een deel ervan was zelfs niet uitgerust met scherpe munitie. De JNA-top in Belgrado leefde in de verwachting dat de Sloveense regering en bevolking zouden inbinden na een beperkt vertoon van macht, een soort politieke actie.

In Kroatië ondervonden de JNA-eenheden op weg naar Slovenië in elk geval geen problemen. De autoriteiten daar legden het oprukkende federale leger geen strobreed in de weg, in weerwil van een in januari tussen Slovenië en Kroatië gesloten verdrag voor wederzijdse bijstand dat bepaalde dat, wanneer een van de twee werd aangevallen, de andere republiek geen troepenverplaatsingen via haar grondgebied zou toestaan.⁷ Het was mede dankzij deze Kroatische meegaandheid voor de JNA niet moeilijk op 27 en 28 juni binnen twee etmalen 133 van de 137 Sloveense grensposten te bezetten. Op 27 juni openden federale eenheden bovendien de aanval op het vliegveld van Ljubljana, maar het federale leger wist de luchthaven niet te bezetten.

Evenmin slaagde het erin de radio- en televisiezendmasten van Slovenië uit de lucht te

3 Jović, *Dani*, p. 340.

4 Zie bijv. Silber & Little, *Death*, pp. 154-155 en 161.

5 Zimmerman, *Origins*, pp. 142-143; Ulrike Rudberg, 'Servië zal desnoods met geweld Servische minderheden helpen', *de Volkskrant*, 21/06/91; Robin Alison Remington, 'The Yugoslav Army: Trauma and Transition', in: Danopoulos &

Zirker (eds.), *Relations*, p. 172, n. 36.

6 Aanwijzingen daarvoor in 'Marković: Belgrado zal het leger inzetten', *NRC Handelsblad*, 22/06/91; Detrez, *Balkan*, p. 131.

7 Ramet, *War*, IV, beweert dat deze opstelling van Kroatië door Milošević was bewerkstelligd bij de overeenkomst van Karadjordjevo.

halen. Deze gebeurtenis luidde een desastreuze gang van zaken in voor de JNA. Diezelfde dag nog omsingelden eenheden van de Sloveense territoriale verdediging kazernes van het federale leger op het Sloveense grondgebied, die sinds korte tijd dus extra veel manschappen huisvestten. De water- en elektriciteitsvoorziening van die legerplaatsen werd afgesneden, telefoonverbindingen verbroken. De JNA was volkomen verrast door de geboden weerstand.⁸ Marković, die het gevoel moet hebben gehad dat de zaken hem ontglipten, riep al op de avond van 27 juni, de eerste oorlogsdag, op tot een staakt-het-vuren en een opschorting van de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië met drie maanden. Geen van de partijen trok zich iets van de oproep aan.

In iets meer dan een week verloor de JNA 7900 militairen door desertie of door arrestatie door de Sloveense strijdkrachten. 31 tanks, 230 gevechtsvoertuigen en vier helikopters werden uitgeschakeld. De Sloveense strijdkrachten veroverden maar liefst 124 tanks.⁹ Bij hun verdedigende acties profiteerden de Sloveense militairen van een goede organisatie en van een rijkdom aan inlichtingen. Slovenen die werkten bij het federale ministerie van Defensie gaven de plannen van de JNA rechtstreeks door aan Ljubljana. De verdedigers van Slovenië hadden bovendien een hoog moreel in tegenstelling tot de JNA. Sommige van de JNA-militairen was voorgehouden dat ze werden ingezet tegen een Duits-Oostenrijkse inval; anderen was verteld dat het ging om een Italiaanse invasie.¹⁰ Tot hun schrik werden ze ingezet tegen mede-Joegoslaven. Het beperkte karakter van het optreden en de onduidelijkheid over de doelstellingen van de actie demoraliseerden de JNA verder. Het was voor de Sloveense territoriale verdediging bovendien niet moeilijk de gemechaniseerde opmars van de JNA tot staan te brengen. Zij vond plaats langs hoofdwegen, wat de Sloveense troepen in staat stelde tanks en pantservoertuigen met barricades te stoppen en ze daarna te beschieten. Toen het de Sloveense verdediging eenmaal gelukt was enkele tanks van de JNA in brand te zetten en helikopters uit de lucht te schieten, leek het moreel van de Sloveense bevolking onbreekbaar.

Minstens zo problematisch voor de JNA als het verzet in Slovenië waren de tegenstellingen in Belgrado rond het nut van de oorlog. Voor iedereen was duidelijk dat de werkelijke strijd zou ontbranden rond Kroatië. Sommige leiders in Belgrado zagen in de aanval op Slovenië een regressie naar het Joegoslavisme, die geen enkel nut had voor het (Groot-)Servische streven.¹¹ Anderen daarentegen waren ervan overtuigd dat, als de JNA niet vocht voor het behoud van Slovenië, de daaropvolgende gevechten in Kroatië door de buitenwacht zouden worden uitgelegd als een oorlog tussen Serven en Kroaten. Werd Slovenië opgegeven, dan verloren de JNA en het Servische leiderschap, zowel in eigen land als daarbuiten, het voordeel van het argument dat zij streden voor het behoud van de eenheid van Joegoslavië.¹²

Slovenië was Milošević echter op zich geen oorlog waard. Op de vooravond van de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië had hij, volgens het dagboek van zijn grote vertrouweling, Jović, gezegd: 'Wij verzetten ons tegen elk beleid dat erop is gericht de Kroaten en Slovenen met geweld vast te houden en wij eisen nog eens van het leger zich te

8 Zie bijv. de reactie van de JNA-generaals Andrija Rašeta en Milan Aksentijević in: Silber & Little, *Death*, p. 158.

9 VN, S/1994/674/Annex II, *Bassiouni-rapport*, annex III, p. 21.

10 Zie bijv. Theo Engelen, 'Slovenië laat gevangenen vrij, wijst ultimatum van de hand', *NRC Handelsblad*, 05/07/91.

11 Libal, *Limits*, pp. 20-21.

12 Glenny, *Fall*, p. 97.

ontplooiën op de nieuwe Servische grenzen van Joegoslavië. Als het dat niet doet, zullen wij onze eigen verdediging organiseren en zullen wij het Joegoslavische leger laten vallen.¹³

Op 27 juni hield Milošević die boodschap nog eens duidelijk voor aan Defensie minister Kadijević.¹⁴ De JNA, aangevoerd door Kadijević, wilde na de vernederende eerste ervaringen, alsnog een harde klap uitdelen aan Slovenië. Die slag was niet zozeer bedoeld om Slovenië blijvend te behouden, maar vooral om de rest van Joegoslavië, in het bijzonder Kroatië, te laten zien waarop het moest rekenen bij een poging tot afscheiding. De JNA zou dus de Sloveense troepen moeten verslaan alvorens zich terug te trekken. De legertop berekende dat daarvoor nog drie brigades nodig waren en er meer gebruikgemaakt moest worden van de luchtmacht dan tot dat moment het geval was geweest.¹⁵ Het staatspresidium ging daar echter niet mee akkoord. Al op 30 juni verklaarde Jović in het presidium dat het nutteloos was nog verder oorlog te voeren in Slovenië.¹⁶ Op die dag besloot Milošević ook zijn verzet te laten vallen tegen de benoeming van Mesić als voorzitter van het staatspresidium. Hij had de Kroaat nodig om een grondwettelijke basis te creëren om de JNA bevel te geven zich uit Slovenië terug te trekken.

Volgens zijn dagboek maakte Jović samen met Milošević op 5 juli aan Kadijević duidelijk dat de JNA zijn troepen moest concentreren langs de lijn Karlovac-Plitvice in het Westen, Baranja, Osijek en Vinkovci in het oosten en de rivier Neretva in het zuiden (zie kaartje op pagina 254-255).¹⁷ Kadijević gehoorzaamde en schoof vervolgens premier Marković de schuld voor het Sloveense debacle in de schoenen: de premier zou het leger hebben gedwongen tot een militair avontuur waarop het niet was voorbereid.¹⁸ Dat was in het voordeel van Milošević, die er alleen maar beter van kon worden wanneer premier Marković en de minister van Defensie Kadijević, tevens chef-staf van het oppercommando, elkaar in de haren vlogen.¹⁹ Op 12 juli gnuifde Milošević tegenover de Britse en Amerikaanse ambassadeur in Belgrado, Peter Hall en Warren Zimmermann, dat Marković geblunderd had met zijn halfhartige maatregelen in Slovenië: óf hij had dadelijk honderdduizend militairen naar Slovenië moeten sturen óf helemaal geen, aldus de Servische leider. Als het aan Milošević had gelegen, was er niemand gestuurd: Slovenië was nog niet het leven van één Servische soldaat waard,²⁰ een bitter gelag voor de 37 gesneuvelden onder de troepen van de JNA.

Na tien dagen was de strijd voorbij. Deze mocht door buitenstaanders dan gekarakteriseerd zijn als een Mickey Mouse-oorlog, maar had een blijvend effect op de Slovenen. Die spraken van hun onafhankelijkheidsoorlog. Hun staat was in bloed geboren, want ook de Slovenen telden hun – achttien – doden: twaalf onder de territoriale verdediging en politie en zes burgers. Mocht er bij de onafhankelijkheidsverklaring nog zijn gesproken van dissociatie uit de federatie Joegoslavië, na het bloedvergieten was driekwart van de Slovenen

13 Jović, *Dani*, p. 340; Hartmann, *Milošević*, p. 159.

14 Jović, *Dani*, pp. 343-345; Hartmann, *Milošević*, p. 160.

15 Kadijević, *View*, p. 132.

16 Silber & Little, *Death*, p. 161.

17 Jović, *Dani*, p. 349; Hartmann, *Milošević*, p. 164.

18 Theo Engelen, 'Van solidariteit Kroaten en Slovenen is niet veel over', *NRC Handelsblad*, 22/07/91.

19 Vgl. Doder & Branson, *Milošević*, p. 94.

20 Zimmermann, *Origins*, p. 149.

volgens een opiniepeiling niet langer bereid welke band met Joegoslavië nog te onderhouden, hoe los dan ook.²¹

2. David tegen Goliath: een geslaagde pr-campagne

De politici in Ljubljana gebruikten de confrontatie met de JNA tegelijk voor een uitgekende pr-campagne. Deze mediaslag was gericht op verschillende doelgroepen: de eigen bevolking, die zich er hopelijk hechter door aaneen zou sluiten; de officieren en dienstplichtigen in de JNA, die aan het twijfelen gebracht dienden te worden; en, misschien wel de belangrijkste, de Europese regeringen en hun electoraat, die van televisiebeelden moest worden voorzien.²²

Terwijl het optreden van het federale leger met drieduizend militairen een beperkt karakter had, en er aan de kant van de JNA drie keer zoveel doden vielen als aan Sloveense zijde, schotelden de Sloveense autoriteiten de JNA-operatie aan de wereld voor als een herhaling van de sovjetinvallen in Hongarije in 1956 en Tsjecho-Slowakije in 1968 en als een nabootsing van het optreden van de Chinese autoriteiten op het Plein van de Hemelse Vrede. Filmbeelden moesten in het Westen de indruk wekken dat het ging om een actie van gemechaniseerde militaire eenheden in tanks van sovjetmakelij tegen een onschuldige bevolking. Kortom, hier woedde een strijd tussen democratie en pantsercommunisme, een gevecht tussen beschaving en barbarij. De politieke leiders spraken voortdurend over dreigende massamoorden op de burgerbevolking, die er uiteindelijk nooit kwamen.²³ De Sloveense president Kucan vertelde de westerse journalisten dat zij de enige spreekbuis voor het verdrukte Slovenië vormden.²⁴ Hij vroeg de wereldopinie er begrip voor dat zijn republiek niet langer deel wilde uitmaken van een land dat werd beheerst door ‘verouderde ideologische formules’ en ‘hegemoniale ambities’.²⁵

De Nederlandse journaliste Caroline de Gruyter, schrijvend voor *Elsevier*, stelde vast dat het Sloveense propaganda-apparaat ‘de doorgewinterde voorlichters uit Belgrado’ met glans had verslagen door de Serven de rol van nietsontziende bolsjewistische moordenaars op te dringen.²⁶ De Amerikaanse ambassadeur Zimmermann sprak van ‘the most brilliant public relations coup in the history of Yugoslavia’.²⁷ Dit alles was, aldus Henk Hirs die vanuit Ljubljana rapport uitbracht in *Trouw*, ‘bedoeld om de buitenwereld ervan te overtuigen dat

21 Opiniepeiling geciteerd in rondetafelgesprek over Joegoslavië op de Sovjettelevisie, 14/07/91, 12:30, opgenomen in BBC Summary of World Broadcasts, 16/07/91. Volgens Zimmermann, *Origins*, p. 144 waren na de kortstondige oorlog alle Slovenen die mening toegedaan. Zie ook de opmerkingen daaromtrent van Kučan in Ray Moseley, ‘Fighting pushes Yugoslav peace plan toward collapse’, *Chicago Tribune*, 30/06/91; Rajko Mursić, ‘The Yugoslav Dark Side of Humanity. A View from a Slovene Blind Spot’, in: Halpern & Kideckel (eds.), *Neighbors*, pp. 66-67.

22 Pavković, *Fragmentation*, p. 136.

23 Pavković, *Fragmentation*, pp. 137-138; Henk

Hirs, ‘Slovenen lijden aan oorlogshysterie’, *Trouw*, 03/07/91. Zie ook Simić, *Yugoslavia*, p. 44; ‘Slovenia appeals to EC as deadline passes’, *Agence France Presse*, 30/06/91; James Morgan, ‘As they say in Europe. A war of words without ceasefires’, *Financial Times*, 06/07/91.

24 Peter Sartorius, ‘Slowenien: “Wir erwarten das Allerschlimmste”’, *Süddeutsche Zeitung*, 01/07/91.

25 Blaine Harden, ‘Yugoslav Regions Assert Independence’, *The Washington Post*, 26/06/91.

26 Caroline de Gruyter, ‘Onze Kacin is beter dan Goebbels’, *Elsevier*, 13/07/91, p. 34.

27 Zimmermann, *Ambassador*, p. 13; idem, *Origins*, p. 145.

hier David tegen Goliath strijdt'.²⁸ Raymond van den Boogaard, correspondent voor *NRC Handelsblad* kwam tot eenzelfde slotsom. De werkelijkheid van de Sloveense oorlog was volgens hem meestal andersom. Sloveense militairen belegerden kazernes of haalden 'leuke grapjes' uit met de verkoolde lijken van JNA-soldaten. Hij sprak met Joegoslavische dienstplichtigen uit Macedonië die even later 'volkomen verrot zouden worden geschoten'.²⁹ In Nederland vinden we iets van de Sloveense voorstelling van zaken terug bij Peter Michielsen in *NRC Handelsblad*. Hij had alle sympathie voor 'de dreumes Slovenië', die 'lelijke Goliath' in de gedaante van 'een leger van doldrieste orthodox-communistische generaals' een paar vernederende nederlagen had toegebracht.³⁰ Het meest was deze teneur echter waar te nemen op de Duitse televisie, die beelden vertoonde van vliegtuigen en tanks van de JNA in actie. Zij maakten diepe indruk op de kijkers.³¹

Ondanks het Sloveense pr-offensief ontbrak het in de pers niet aan min of meer geamuseerde verbazing over deze eerste oorlog in Europa na bijna een halve eeuw. De aanloop naar de Joegoslavische crisis was ook aan journalisten grotendeels voorbijgegaan, omdat de media-aandacht zich in het voorafgaande jaar sterk had gericht op de Golfoorlog.³² Er waren slechts weinig correspondentieschappen in Oost-Europa. Omdat Oost-Europa, en in het bijzonder de Balkan, toch interessant was eind jaren tachtig, was het tot het uitbreken van het conflict in Joegoslavië vooral het terrein van journalistieke 'avonturiers', die in het bijzonder *couleur-locale*-verhalen schreven.³³

De Koude Oorlog had de buitenlandredacties van de media een relatief gemakkelijk raamwerk voor internationale verslaggeving geboden; de wereld was verdeeld in kapitalisten of democraten en communisten of dictators. Zij moesten wennen aan de gewijzigde verhoudingen na het eind van de oorlog, opnieuw hun geschiedenis en geografie leren en nieuwe interpretatiekaders vinden.³⁴ Tegelijkertijd moesten zij aan een westers publiek dat in het *zap*-tijdperk steeds ongeduriger van *item* naar *item* hopte, in relatief kort bestek gecompliceerde zaken uitleggen. Wat dat betreft, was het eerste deel van het Joegoslavische conflict, de oorlog in Slovenië, nog tamelijk overzichtelijk, al was de oorlog goed en wel voorbij voordat de media de achtergronden hadden kunnen uitdiepen.

De strijd in Slovenië bood een oorlog die vanuit Wenen in een paar uur via de *Autobahn* bereikt kon worden. In totaal zo'n tweeduizend journalisten vonden de weg naar Ljubljana. Onder hen waren er veel die weinig van Joegoslavië wisten. Zij waren in zekere zin teleurgesteld dat er niet veel te zien was. Er werd tijdens de zogenaamde tiendaagse oorlog slechts zes dagen echt gevochten. Soms viel er weinig meer te rapporteren dan 'een merkwaardige

28 Henk Hirs, 'Slovenen lijden aan oorlogshysterie', *Trouw*, 03/07/91. De typering van een strijd van David tegen Goliath kwam van Kucan: zie Peter Sartorius, 'Slowenien: "Wir erwarten das Allerschlimmste"', *Süddeutsche Zeitung*, 01/07/91.

29 Raymond van den Boogaard, 'Lessen van de oorlog op de Balkan', in: Van Es, Sampimon & Starink (red.), *Redacteuren*, p. 214.

30 Peter Michielsen, 'Breuk Joegoslavische federatie maakt van Balkan weer kruitvat', *NRC Handelsblad*, 05/07/91.

31 Voor dit laatste zie bijv. 'CSCE members increasingly divided over Yugoslav crisis', Agence France Presse, 03/07/91. Zie ook Martin Kettle, 'Europe. The west sees the light', *The Guardian*, 05/07/91; Eisermann, *Weg*, p. 45.

32 Mira Beham, 'Mythen und Lügen. Zum historischen Serbien-Feindbild', *Süddeutsche Zeitung*, 02/03/94; Herman Hoeneveld, 'Litouwse pers in opmars', *De Journalist* 42 (1991), 4, p. 16.

33 Peter Olsthoorn, 'Heen en weer in de roerige Balkan', *De Journalist* 42 (1991), 4, pp. 19-20.

34 Grunwald, *Press*.

stilte', waarin men een klok 'onnatuurlijk luid' hoorde klinken.³⁵ Op 3 juli al werd een bestand gesloten. Het onwerkelijke karakter van de 'oorlog' in Slovenië versterkte het historische beeld van de Balkan als 'a silly little place with silly wars'.³⁶ Door deze merkwaardige ouverture van de oorlogen in Joegoslavië Slovenië werd de indruk in de hand gewerkt als ging het hier om 'een provinciaal spektakelstuk',³⁷ om een 'operetteoorlog'.³⁸

In de *New York Times* schreef Peter Millonig, die nota bene in maart als buitenlands agent van de Sloveense republiek in de Verenigde Staten was geregistreerd, dat de Sloveense onafhankelijkheidsverklaring uit wereldhistorisch perspectief niet bepaald dramatisch te noemen was.³⁹ Typerend voor deze relativerende vorm van journalistiek was een passage in een artikel van André Roelofs in *de Volkskrant*: 'Gelukkig zijn de Slovenen een ordelijk volkje: vóór de ijzeren drakentanden van de tankversperringen zijn keurige roodwitte waarschuwborden op de weg gezet. Er zouden ongelukken kunnen gebeuren.'⁴⁰

Het kortebroekengevoel, passend in zomeredities van de media, werd nog versterkt doordat er in de westerse pers, behalve voor de reacties van de Slovenen, veel aandacht was voor de perikelen van gestrande toeristen.⁴¹

3. 'Het uur van Europa'

Zodra de crisis in Joegoslavië eind juni 1991 uitbrak, verkondigden alom van optimisme blakende EG-leiders dat zich hier een kans voordeed voor de Europese Gemeenschap om zichzelf te bewijzen. De EG zond dadelijk haar *trojka* (de ministers van Buitenlandse Zaken van de vorige, de huidige en de opvolgende lidstaat die het roulerend EG-voorzitterschap vervulde). Op dat moment waren dat respectievelijk de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken De Michelis, zijn Luxemburgse ambtgenoot Jacques Poos en de Nederlandse bewindsman Van den Broek. Zij togen naar het crisisgebied om uitkomst te bieden. Luxemburg was op dat moment nog net met het voorzitterschap bekleed, en Poos jubelde op weg naar Joegoslavië: 'It is the hour of Europe. If anyone can achieve it, it is the European Community.' En: 'If there is one problem which the Europeans can solve, it is the Yugoslav problem. . . It is not up to the Americans'.⁴²

Ook andere Europese leiders benadrukten dat de EG dit zonder steun van de Verenigde Staten kon en moest oplossen: 'Joegoslavië is een Europees land', aldus de Duitse bondskanselier Kohl. 'Wij hebben dus een eerste verantwoordelijkheid en niet de Amerikanen of

35 Peter Sartorius, 'Slowenien: "Wir erwarten das Allerschlimmste"', *Süddeutsche Zeitung*, 01/07/91.

36 Russell, *Prejudice*, p. 168.

37 Peter Michielsen, 'Fluwelen en andere revoluties', Van Es, Sampiemon & Starink (red.), *Redacteurs*, p. 175.

38 Peter Sartorius, 'Slowenien: "Wir erwarten das Allerschlimmste"', *Süddeutsche Zeitung*, 01/07/91.

39 Peter Millonig, 'After 7 Centuries, Slovenia Is Free', *The New York Times*, 26/06/91.

40 André Roelofs, 'Slovenië hoopt, maar is op

ergste voorbereid', *de Volkskrant*, 08/07/91.

41 Zie bijv. 'Twee lijken in een straat met broden', *NRC Handelsblad*, 28/06/91.

42 Poos voor respectievelijk BBC Radio 4, *News*, 27/06/91 en Channel 4, *News*, 27/06/91, geciteerd in: Almond, *Wars*, p. 392, n. 3. Vgl. Alan Riding, 'Conflict in Yugoslavia: Europeans send high-level team', *New York Times*, 29/06/91. Zie ook Gutman, *Witness*, p. xxv; Gijs de Vries, 'Een kwestie van leiderschap', in: De Vries e.a., *Continent*, p. 18.

de Russen.⁴³ De voorzitter van de Europese Commissie, Delors, dacht er al niet anders over: 'We do not interfere in American affairs. We hope they will have enough respect not to interfere in ours.'⁴⁴ De voorzitter van de christen-democratische fractie in het Europees Parlement Otto von Habsburg, nooit verlegen om krachtige uitspraken, zei het nog duidelijker. Joegoslavië ging volgens hem de Amerikanen 'geen zier' aan. 'Ze begrijpen er niets van en moeten zich hier niet mee bemoeien.'⁴⁵ De Italiaan De Michelis verklaarde in diplomatieker bewoordingen dat Washington op de hoogte werd gehouden, maar niet werd geconsulteerd.⁴⁶ En de Nederlandse premier Lubbers was van mening dat voor de oplossing van deze crisis de Verenigde Staten 'niet wezenlijk' waren.⁴⁷

Iemand uit de *inner circle* van het Nederlandse kabinet verklaarde dat de Europese Gemeenschap op 28 juni 'een kick' had gekregen van de Joegoslavische kwestie. Na de ondergeschikte rol in de Golfoorlog roken de EG-leiders in een nieuwe ronde nieuwe kansen. Met zijn typische gewoonte om zelf de vragen te bedenken die hem gesteld moesten worden verklaarde Lubbers: 'Als u mij vraagt of de daadkracht die wij vandaag tonen mede is veroorzaakt door de wetenschap dat de Europese reactie met de Golfcrisis zo opvallend verdeeld was, dan moet ik ja zeggen.'⁴⁸

Ook bij de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken (DAV) van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken bestond aanvankelijk een zeker optimisme over het conflict in Joegoslavië. Enkele weken na het uitbreken van de crisis viel in een notitie van deze directie te lezen: 'De eerstvolgende Ministeriële [vergadering van de CVSE] zal plaatsvinden op 30 en 31 januari 1992 te Praag, die van het CHA [Comité van Hoge Ambtenaren] op 22-24 oktober 1991. Deze bijeenkomsten zijn dus alleen relevant voor de Joegoslavische crisis voor zover deze dan nog zal bestaan.'⁴⁹ Zoals elke Griekse tragedie begon de Joegoslavische crisis met de *hybris*, de overmoed.

De Amerikaanse regering toonde zich niet zichtbaar gekwetst door de geluiden uit Europa dat zij zich niet met de Joegoslavische crisis diende te bemoeien. Integendeel. Nadat minister van Buitenlandse Zaken James Baker op 21 juni 1991, minder dan een week voor het uitbreken van de oorlog in Joegoslavië, in Belgrado een Amerikaanse beleidsverklaring had afgelegd, kenmerkte de officiële Amerikaanse politiek in het conflict zich aanvankelijk door grote terughoudendheid. Die houding werd veroorzaakt door Amerikaanse isolationistische tendensen na het eind van de Koude Oorlog en een neiging ook andere landen lasten te laten dragen van het optreden ten behoeve van internationale stabiliteit. Door de verzwakking van de Sovjet-Unie hoefden de Verenigde Staten niet langer over de hele wereld in te grijpen om mogelijke sovjetinvloeden tegen te gaan.⁵⁰

Belangrijker waarschijnlijk nog dan het groeiende isolationisme was dat het de Ameri-

43 'Bemiddeling EG', *de Volkskrant*, 29/06/91. Zie ook Oscar Garschagen, 'Kwestie-Joegoslavië brengt EG-leiders in alle staten', *de Volkskrant*, 01/07/91.

44 Geciteerd in Bert, *Superpower*, p. 139.

45 Geciteerd in: Henri Beunders, 'Aloude Duitse gevoelens tegen de Serviërs', *NRC Handelsblad*, 10/07/91.

46 Alan Riding, 'Conflict in Yugoslavia: A Toothless Europe?', *The New York Times*, 04/07/91.

47 VARA, *Vrijdageditie*, 05/07/91, 18.10 uur.

48 'Conflict Joegoslavië beheerst EG-top', *NRC Handelsblad*, 29/06/91.

49 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, notitie van RZ/rz, 'Joegoslavië/CVSE', 17/07/91.

50 Vgl. Bert, *Superpower*, pp. 3-10; Callahan, *Wars*, p. 19; Gergen, *Opportunities*; Talbott, *Blues*.

kaanse buitenlandse politiek na de Koude Oorlog ontbrak aan duidelijke doelstellingen.⁵¹ De nieuwe wereldorde van Bush senior was kennelijk vooral een kreet geweest ter ondersteuning van de retoriek van de Golfoorlog. Dadelijk na die *tour de force* werd het Amerikaanse beleid afwachtend, ad hoc en reactief. Joegoslavië werd na de Koude Oorlog niet langer tot de vitale belangen van de Verenigde Staten gerekend. De regering in Washington stelde zich op het standpunt: ‘We don’t have a dog in that fight.’⁵² In Washington leefde de overtuiging dat Europa, dat vanaf de Tweede Wereldoorlog sterk op de Amerikanen had geleund, deze crisis zelf maar moest oplossen. Zelfs Douglas Hurd, de minister van Buitenlandse Zaken van het Verenigd Koninkrijk, dat altijd boogde op een speciale relatie met de VS, was ervan overtuigd dat in het geval van Joegoslavië de Amerikaanse regering niet te hulp zou schieten. ‘The United States has no desire or ambition to police the world’, hield hij op 8 oktober 1991 het congres van zijn Conservatieve Partij voor. ‘For me it is clear and the case of Yugoslavia proves that the United States increasingly expects regional organizations to take care of regional conflicts.’⁵³

Als het Europa lukte de angel uit het probleem te halen was dat voor Washington een meevaller. Lukte het niet, dan zouden de Europese regeringsleiders zich heel wat bescheidener moeten opstellen tegenover de VS dan zij kort na het uitbreken van de oorlog in Slovenië hadden gedaan.⁵⁴ Het *State Department*, het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, was namelijk al spoedig tot de conclusie gekomen dat er niet snel een oplossing zou komen voor het Joegoslavische probleem. Er was voorlopig geen eer te behalen aan directe betrokkenheid.⁵⁵ De Amerikaanse voorzichtigheid was terecht.

Hoewel de Joegoslavische crisis was voorzien, had zij zich bijna niet op een ongelukkiger moment kunnen aandienen. President Bush had weliswaar een nieuwe wereldorde geproclameerd, maar bijna een halve eeuw na de Tweede Wereldoorlog en nog zo kort na het eind van de Koude Oorlog had de Europese veiligheidsarchitectuur nog geen bruikbaar gebouw opgeleverd. Daardoor kon de kwestie-Joegoslavië uitmonden in, wat de latere Amerikaanse bemiddelaar in het conflict Richard Holbrooke noemde, ‘the greatest collective security failure of the West since 1938’.⁵⁶ De veiligheidssituatie in Europa had zich door de beëindiging van de Koude Oorlog in enkele jaren drastisch gewijzigd. Voor ingrijpen in intrastatelijke conflicten was de Europese veiligheidsarchitectuur al helemaal niet toegerust. De internationaal-jurist Steve Terrett heeft terecht opgemerkt dat de retoriek van de nieuwe wereldorde vooruitliep op de capaciteit om te interveniëren in zulke conflicten.⁵⁷ Maar er zijn nog verdergaande geluiden.

In veel publicaties over (voormalig) Joegoslavië in de jaren negentig wordt de discussie over een nieuwe veiligheidsarchitectuur voor Europa gezien als het decor waartegen die ontwikkelingen zich afspeelden. Door een rapport als dit, waarin de ontwikkelingen in Joegoslavië eveneens centraal staan, zou gemakkelijk eenzelfde indruk kunnen ontstaan. Die impressie zou echter onjuist zijn en een overschatting inhouden van de betekenis die het

51 Zie bijv. ook Martin Walker, ‘VS moeten nieuwe rol in wereld zoeken’, *de Volkskrant*, 29/08/91.

52 Baker geciteerd in Silber & Little, *Death*, p. 30; Shawcross, *Evil*, p. 61. Zie ook Jakobsen, *Multilateralism* pp. 370-371.

53 Geciteerd in: Roper, *Yugoslavia*, p. 2.

54 Vgl. Newhouse, *Round*, p. 61.

55 ABZ, Kabinetsarchief Stg. Geheime Codes. Bentinck 815 aan Van den Broek, 16/08/91, Stg Confi.

56 United States Congress, Committee on Security and Cooperation in Europe, United Nations, p. 6.

57 Terrett, *Dissolution*, p. vi.

Westen, zeker in de eerste jaren van het conflict, aan Joegoslavië toekende. Het was juist omgekeerd: de crisis in Joegoslavië zou het decor worden waartegen zich de discussies afspeelden over de nieuwe veiligheidsarchitectuur van Europa.⁵⁸ Joegoslavië was daarin niet zonder betekenis en versnelde misschien soms bepaalde besluiten die anders wellicht langer op zich hadden laten wachten, maar in grote lijnen was de vraag over wat de betekenis van de NAVO, de WEU, het veiligheidsbeleid van de EG, de CVSE en de rol van de VN ten aanzien van een Europees conflict zou zijn een zelfstandige vraag en waren de gebeurtenissen in Joegoslavië daarvoor secundair. En, hoezeer dat bezien vanuit Joegoslavië en de uiteengevallen restanten daarvan ook te betreuren mag zijn geweest, wat volgens regeringen en ministeries van de westerse regeringen goed leek voor de veiligheid van Europa, hoefde nog niet altijd een oplossing te bieden voor de problematiek van Joegoslavië. Daar kwam nog bij dat wat jarenlang een voordeel van Joegoslavië was geweest, namelijk de niet-gebonden status van het land, na het wegvallen van het sovjetimperium in een nadeel begon te verkeren. Met uitzondering van de CVSE waren de Europese veiligheidsorganisaties vooral geïnteresseerd in de traditionele eigen lidstaten en in de voormalige leden van wijlen het Warschaupact en de Comecon. Joegoslavië verkeerde in buitenspelpositie: het maakte deel uit van Europa, maar was er geen lid van.

Er bestond binnen de EG een sterke behoefte aan consensus, op weg naar het verdrag van Maastricht. Die had de overhand boven inhoudelijke overwegingen. Naarmate er meer internationale organisaties bij de oplossing van het conflict betrokken raakten – naast de EG: de WEU, NAVO, CVSE en VN – nam het probleem om de westerse reactie volgens één lijn te laten verlopen nog toe. En zelfs als er een gemeenschappelijke uitkomst van de besluitvorming van die organisaties was, hoefde dat nog niet te betekenen dat het gekozen beleid ook het meest effectief was in de Joegoslavische context.⁵⁹

Alle mooie woorden over een nieuwe wereldorde ten spijt, was medio 1991 dus volstrekt onduidelijk welke orde de internationale gemeenschap en in het bijzonder de westerse landen nastreefden. Behalve aan een heldere en eensluidende visie op de internationale ordening na de Koude Oorlog ontbrak het de Verenigde Staten en de West-Europese landen aan zicht op de doelen van hun eigen buitenlandse politiek.⁶⁰ De NAVO, de enige organisatie die beschikte over de middelen om militair op te treden, verkeerde in een identiteitscrisis⁶¹ en andere organisaties die een rol hadden kunnen spelen in een Europese veiligheidsstructuur, zoals de West-Europese Unie (WEU), de CVSE en de Europese Gemeenschap, waren daarvoor (nog) niet klaar. De voornaamste redenen voor het tekortschieten van deze organisaties waren: het vacuüm dat ontstond door de ontbinding van het Warschaupact en de Comecon in 1991; het feit dat de multilaterale veiligheidsorganisaties waren ontworpen met het oog op interstatelijke en niet op intrastatelijke conflicten; en een gebrekkig instrumentarium om iets te doen aan problemen.

Geen rol voor de NAVO...

Ten opzichte van andere internationale instellingen die een rol konden spelen in de besluitvorming over de Joegoslavische kwestie had de NAVO als voordeel dat binnen deze organi-

58 Vgl. Eisermann, *Weg*, p. 54.

59 Vgl. Freedman, *West*, p. 54.

60 Vgl. Callahan, *Wars*, p. 14; Erich Rathfelder, 'Der Historiker Jasper Ridley über britische Bal-

kanpolitik', *taz, Die Tageszeitung*, 24/01/95.

61 Zie bijv. Herman Amelink & Frits Schaling, 'Dilemma: vernieuwing of vergetelheid', *NRC Handelsblad*, 05/10/91.

satie het politieke overleg en de militaire planning goed op elkaar waren afgestemd en dat de militaire samenwerking al was geïnstitutionaliseerd. De organisatie had een grote omvang, telde eenheden die op elkaar waren ingespeeld en beschikte over een heldere commando-structuur.

Aan de andere kant was de NAVO een intergouvernementele organisatie waarbinnen de besluiten op basis van consensus werden genomen. Tijdens de Koude Oorlog, toen duidelijk was wie de vijand was, was dit geen probleem geweest, maar na afloop daarvan trad ook binnen de NAVO een zekere mentale renationalisatie in.⁶² De tegenstellingen ten aanzien van Joegoslavië die bijvoorbeeld tussen Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië bestonden in de Europese Gemeenschap of de WEU konden zich ook in de NAVO doen voelen, nog daar gelaten dat de belangrijkste lidstaat van het Atlantische bondgenootschap, de Verenigde Staten, weinig voelde voor optreden in voormalig Joegoslavië. Door die afzijdige opstelling konden de Amerikanen binnen de NAVO niet die dempende werking hebben op onderlinge tegenstellingen van de West-Europese partners, waarvoor zij gewoonlijk wel konden zorgen.

Bovendien hadden de NAVO-lidstaten dadelijk na afloop van de Koude Oorlog elk op eigen houtje het vredesdividend geïncasseerd. De NAVO kon daardoor over minder troepen beschikken en bovendien was door gebrek aan onderlinge coördinatie bij de troepenreducties onevenwichtigheid in de troepenopbouw ontstaan. Bovendien had de NAVO te kampen met een, al dan niet vermeende, groeiende belangentegenstelling tussen de Verenigde Staten en Europa. Juist doordat de Transatlantische verhoudingen na de Koude Oorlog minder werden beheerst door militaire overwegingen dan voordien, deden de Europees-Amerikaanse tegenstellingen zich niet alleen voor op militair gebied maar bijvoorbeeld ook op economisch terrein. Tegelijkertijd belastten die moeizamere verhoudingen natuurlijk weer de defensierelatie.

De Amerikaanse terughoudendheid ten aanzien van het Joegoslavische conflict betekende dat de NAVO, waarbinnen de Verenigde Staten zo'n dominante factor waren, voorlopig daarin eveneens geen rol van betekenis zou kunnen spelen. Het zou in die tijd trouwens zonder meer al moeilijk zijn geweest voor de NAVO om dat te doen, omdat het bondgenootschap in 1991 alleen nog bedoeld was voor conflicten waarbij een van de verdragspartners werd aangevallen. De NAVO deed in de Joegoslavische crisis aanvankelijk dan ook weinig meer dan de situatie volgen en steun uitspreken voor de initiatieven van de EG en de CVSE.

Tijdens de NAVO-top van Rome in november 1991 zouden de lidstaten het nieuwe Strategisch Concept omarmen, dat onder meer inhield dat de NAVO een van de pijlers voor veiligheid in Europa zou worden. Daarmee zette het bondgenootschap een belangrijke stap in de ontwikkeling van een bondgenootschap voor collectieve zelfverdediging naar een organisatie voor collectieve veiligheid. Niettemin was in dit nieuwe Strategisch Concept van de NAVO nog geen sprake van vredesoperaties.

Er waren in beginsel drie Europese organisaties die een rol zouden kunnen spelen ten aanzien van het Joegoslavische conflict: De WEU, CVSE en de EG. Van twee van die drie organisaties, de CVSE en de WEU, was op dat moment Duitsland voorzitter, een land dat ten

62 Zie bijv. de passage daarover in de toespraak voor de algemene ledenvergadering van de NOV op 24 november 1993 door de voorzitter van het

Militaire Comité van de NAVO Field Marshall Sir Richard Vincent, 'NATO – Where next?', *Carré* 17 (1994), 1, p. 8.

tijde van de Golfoorlog had bewezen grote constitutionele problemen te hebben met uitzending van troepen buiten de landsgrenzen. Bovendien werd een actieve rol van Duitsland gehinderd doordat Servië al enkele maanden vóór het uitbreken van het conflict een felle perscampagne voerde tegen het Duitse 'revanchisme'. Geen van de drie Europese organisaties beschikte over een adequate politieke crisismanagementorganisatie.

...ook niet voor de WEU...

De WEU, opgericht in 1954 door een aantal West-Europese landen met de bedoeling elkaar bij te staan wanneer zich een aanval op hun grondgebied voordeed, bestond in 1991 uit alle EG-staten met uitzondering van Ierland, Denemarken en Griekenland. In de schaduw van de NAVO had de WEU decennialang een bijna slapend bestaan geleid. Operationele taken had de unie pas gekregen toen zij in 1987 de uitzending van marine-eenheden naar de Golf coördineerde om de scheepvaart in de regio te beschermen ten tijde van de Iraaks-Iraanse oorlog, voornamelijk door mijnen te ruimen. De operatie duurde anderhalf jaar. Daarna leverde de WEU nog schepen voor een economische blokkade van Irak na de inval van troepen uit dat land in Koeweit in 1990.

De unie had bij het uitbreken van het conflict in Joegoslavië één duidelijk voordeel boven de veel krachtiger NAVO. Het Noord-Atlantische bondgenootschap beperkte zich tot het grondgebied van de aangesloten lidstaten, het zogeheten verdragsgebied; de WEU kende zo'n geografische beperking niet.

Het nadeel van de WEU was het ontbreken van Amerikaanse deelname. Dat gebrek zou bij een eventuele WEU-interventie vooral voelbaar zijn bij de transportfaciliteiten en de inlichtingenbehoefte. In december 1990 hadden de Franse president Mitterrand en de Duitse bondskanselier Kohl voorgesteld een eigen WEU-strijdmacht op te richten als defensiepoot van de EG. De Nederlandse minister Van den Broek had daar krachtig stelling tegen genomen, omdat hij vreesde dat daardoor de NAVO, waarin de Amerikanen de eerste viool speelden, zou worden ondermijnd.⁶³ Kort daarna, op 20 februari 1991, liet het Amerikaanse *State Department* in het zogeheten Bartholomew-telegram aan de WEU-regeringen weten dat een rol van de WEU buiten Europa geaccepteerd was, maar dat Washington zich verzette tegen bemoeienis van de WEU met Oost-Europa. De Amerikaanse regering wilde namelijk niet dat de indruk zou ontstaan dat de Amerikanen zich minder bekommerden om Oost-Europa dan de Europeanen. Onder de indruk van dit telegram besloten de WEU-ministers verdere besluitvorming op dit punt te bevriezen.⁶⁴

Tijdens een reguliere bijeenkomst van de WEU op 27 juni in Vianden bleek dat Nederland en het Verenigd Koninkrijk zich bleven verzetten tegen een Europese veiligheids- en defensie-identiteit waarin een grotere rol voor de WEU zou zijn weggelegd, zoals vooral Frankrijk wilde.⁶⁵

De WEU gaf bij die gelegenheid tevens een verklaring uit waarin zorg werd uitgesproken over de situatie in Joegoslavië en de wens werd geuit dat de partijen snel tot onderhandelin-

63 P.G.S. van Schie, 'Vrede en veiligheid in het nieuwe Europa', *Liberaal Reveil*, 32 (1991), 4, p. 122; P. Rusman, 'De laatste Koude Oorlogsstrijder. Hans van den Broek (1982-1993)', in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, pp. 275-276.

64 W.F. van Eekelen, 'Nieuwe dimensies van

Europese veiligheid', *LEF*, nr. 33 (juni 1992), pp. 19-20. Het telegram is afgedrukt in: Van Eekelen, *Security*, pp. 340-344

65 Oscar Garschagen, 'WEU blijft verdeeld over veiligheidsbeleid Europa', *de Volkskrant*, 28/06/91.

gen zouden komen. De unie riep de lidstaten van de CVSE op zo'n proces te bevorderen.⁶⁶ Het WEU *Institute for Security Studies* vervaardigde kort daarna een notitie over een mogelijke rol van militaire waarnemers om escalatie van het conflict in Joegoslavië tegen te gaan. WEU-voorzitter Duitsland weigerde het paper echter te verspreiden.⁶⁷ Vervolgens duurde het lang voordat de organisatie bijeenkwam.

De unie was overigens karig toegerust voor een actieve rol. De WEU, vanaf het voorjaar van 1989 geleid door de voormalige Nederlandse minister van Defensie W.F. van Eekelen, had een 'onwaarschijnlijk klein' apparaat⁶⁸ en werd daarom wel badinerend afgedaan als 'Willems Eigen Unie'. Zoals het VVD-Kamerlid Weisglas zei: 'Het is niet meer dan de heer Van Eekelen in zijn kantoor in Londen, eerlijk gezegd.'⁶⁹ Pas in de tweede helft van 1992 werd binnen de WEU een planningscel opgezet van ongeveer veertig personen voor het uitwerken van crisisbeheersingsoperaties.

Twee van de landen die deel uitmaakten van de WEU waren voor Servië volstrekt onaanvaardbaar bij een aanpak van de crisis in Joegoslavië. Naast Duitsland was dat Italië. Groot-Brittannië wilde op geen enkele manier inzet van de WEU. Bleven over: België, Frankrijk, Nederland, Portugal en Spanje.

... *noch voor de CVSE...*

De CVSE, die alle Europese landen (met uitzondering van Albanië), de Verenigde Staten, Canada en waarnemers van Japan en Zuid-Korea omvatte en daarom door Baker 'de Euro-Atlantische gemeenschap van Vancouver tot Vladivostok' werd genoemd,⁷⁰ was opgericht in 1975. Dat was gebeurd bij de Acte van Helsinki, die rustte op de drie pijlers van veiligheid, economische samenwerking en mensenrechten. In die overeenkomst was zowel het beginsel van territoriale integriteit als het principe van het recht op zelfbeschikking vastgelegd, zonder dat een prioriteit was aangegeven. In juni 1990 was in Kopenhagen de tweede Conferentie inzake de Menselijke Dimensie gehouden. In de slotdocumenten van die bijeenkomst gingen de lidstaten van de CVSE vérgaande verplichtingen aan ten aanzien van mensenrechten, nationale minderheden, vrije verkiezingen en de bevordering van democratische instellingen. Nadere richtlijnen daaromtrent werden, mede op Nederlands initiatief, vastgelegd in het Handvest van Parijs voor een Nieuw Europa, dat werd aanvaard tijdens de CVSE-top in de Franse hoofdstad in november 1990. Het Handvest bevatte bovendien afspraken ter verbetering van de veiligheid in Europa door verdere wapenbeheersing, politiek overleg en mechanismen ter voorkoming van conflicten. Het riep een permanente Raad van Ministers van de CVSE in het leven, alsmede een Commissie van Hoge Ambtenaren ter voorbereiding van de ministeriële bijeenkomsten. Daarnaast werd een permanent secretariaat gevormd en tevens een centrum ter voorkoming van conflicten en een bureau voor waarnemingen bij vrije verkiezingen.

Hoewel dit getuigde van een hoog ambitieniveau, was de organisatie nog zwak ontwikkeld op het moment van het uitbreken van het conflict in Joegoslavië. Zij beschikte niet over militaire middelen en door het grote aantal leden (eerst 34, dat wil zeggen de oorspronkelijke 35 ondertekenaars minus de DDR, later 52, met Bosnië-Herzegovina als 52e

66 Statement WEU Council of Ministers, Vianden, Luxembourg, 27/01/91, <http://www.weu.int/eng/comm/91-vianden-a.htm>.

67 Van Eekelen, *Security*, p. 143.

68 Van Eekelen, *Sporen*, p. 231.

69 VARA, *Vrijdageditie*, 10/07/92, 17.05 uur.

70 Zie bijv. Joris Cammelbeeck, 'CVSE heeft haar plaats gevonden', *de Volkskrant*, 21/06/91.

lid) was het moeilijk tot besluitvorming te komen. Aanvankelijk was eensgezindheid bij de besluitvorming vereist, vanaf januari 1992 was voor besluitvorming 'consensus minus één' voldoende.

Het voornaamste mechanisme van de CVSE was en bleef voorlopig consultatie. Zoals een diplomaat het eind juni 1991 uitdrukte, verkeerde de CVSE nog in het stadium van de melktanden.⁷¹ Zij was niet veel meer dan een praat- of 'mooi-weerclub'.⁷²

In november 1990 hadden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie een veto uitgesproken tegen bemoeienis van de CVSE met de ontluikende crisis in Joegoslavië. De Sovjet-Unie was vooral benauwd dat de CVSE zich zou bemoeien met de interne aangelegenheden van een land, omdat de organisatie zich dan ook wel eens zou kunnen mengen in de kwestie van de Baltische staten, die naar onafhankelijkheid ten opzichte van de Sovjet-Unie streefden. Deze beslissing werd pas in juli 1991 herroepen.

Op 27 juni schakelde Oostenrijk het mechanisme voor vertrouwenwekkende en veiligheidsbevorderende maatregelen in wegens ongebruikelijke militaire activiteiten in buurland Joegoslavië. Oostenrijk had al langer de ontwikkelingen in Joegoslavië met grote belangstelling gevolgd. De Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken Alois Mock reisde vanaf het voorjaar van 1990 Europese regeringen af om te wijzen op de ernst van de crisis in Joegoslavië, maar zijn eigen regering was verdeeld over de vraag wat Oostenrijk ten aanzien van die ontwikkelingen kon ondernemen.⁷³ In mei 1991 bepleitte hij de vorming van een groep wijze staatslieden om te bemiddelen in het dreigende conflict. Zijn Joegoslavische ambtgenoot Lončar wees dat voorstel echter af. In de tweede week van mei waren de Oostenrijkse troepen al in staat van paraatheid gebracht in reactie op troepenbewegingen van de JNA langs de Sloveense grens.⁷⁴ Met het oog op de Oostenrijkse aanvraag van het lidmaatschap van de EG wilde Oostenrijk niet, in strijd met de nadruk die de Europese Gemeenschap aanvankelijk legde op de Joegoslavische eenheid, regelrecht voor erkenning van Slovenië en Kroatië pleiten. Niettemin woonden de Oostenrijkse consul-generaal in Ljubljana en enkele Oostenrijkse provinciegouverneurs op 26 juni de Sloveense onafhankelijkheidsfestiviteiten bij. Het CVSE-mechanisme bood nu een kans aan Oostenrijk om de Joegoslavische kwestie na de onafhankelijkheidsverklaringen voor een internationaal forum aan de orde te stellen.

Het voorbeeld van Oostenrijk werd weldra gevolgd door een ander buurland van de twee naar onafhankelijkheid strevende republieken: Italië. Dat land had tot dan toe een niet helemaal rechte koers gevaren inzake de staatkundige toekomst van Joegoslavië. Enerzijds had het er geen belang bij dat grenzen in Europa, en in het bijzonder ten aanzien van Joegoslavië, gewijzigd zouden worden, want dan zou het na de Tweede Wereldoorlog moeizaam bereikte resultaat rond Triëst weer ter discussie komen te staan. Aan de andere kant schond de Italiaanse regering twee weken vóór de onafhankelijkheidsverklaringen de afspraak van de EG om geen vertegenwoordigers van republieken op hoog niveau te ontvangen. Premier Giulio Andreotti en president Francesco Cossiga ontvingen toen de Sloveense president Kučan, de Sloveense premier Peterle en de Kroatische president Tudjman. De Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken De Michelis wees er bij die gelegenheid op

71 Alan Philps, 'Crisis in Yugoslavia; Europe's fire brigade fails in Balkan crisis', *The Daily Telegraph*, 29/06/91. Zie ook 'CVSE: weinig concreets, veel fraaie woorden', *Trouw*, 20/06/91.

72 Van Eekelen in: Ko Colijn & Paul Rusman,

'Wim van Eekelen over zijn Joegoslavië-plannen: divisie, vlootje, luchtmachtje', *Vrij Nederland*, 30/05/92.

73 Woodward, *Tragedy*, pp. 148-149.

74 Gow, *Yugoslavia*, pp. 304 en 308.

dat Italië gebonden was aan het EG-standpunt dat de eenheid van Joegoslavië benadrukte, maar Cossiga stelde daar tegenover dat Kroatië en Slovenië niet mochten worden opgeofferd aan die staatkundige eenheid.⁷⁵

Op grond van het CVSE-mechanisme moest Joegoslavië binnen 48 uur antwoorden aan Oostenrijk en Italië verstrekken over de militaire activiteiten van de JNA, waarna deze landen een bijeenkomst zouden kunnen verlangen. Op 30 juni maakte Luxemburg gebruik van een ander instrument van de CVSE. Het verzocht het Duitse voorzitterschap van de CVSE een spoedbijeenkomst van het Comité van Hoge Ambtenaren te beleggen conform de procedures voor het nog maar kort tevoren in het leven geroepen crisismechanisme. Nadat Joegoslavië de verlangde informatie over de ongewone militaire activiteiten had verstrekt, kwamen vertegenwoordigers van de 34 CVSE-landen op 1 juli in Wenen bijeen. In de slotverklaring, gebaseerd op consensus en dus de instemming van Joegoslavië zelf, werd opgeroepen tot een ogenblikkelijke stopzetting van de vijandelijkheden en onmiddellijke terugkeer van de militairen naar de kazernes.

De Nederlandse regering, die op die datum het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap overnam van Luxemburg, streefde ernaar de activiteiten in CVSE-verband zo nauw mogelijk te laten aansluiten bij de activiteiten van de EG.⁷⁶ De CVSE bood namelijk een platform om de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten betrokken te houden bij de aanpak van de Joegoslavische crisis. Mede door een actieve bijdrage van het Nederlandse EG-voorzitterschap bereikte het Comité van Hoge Ambtenaren van de CVSE op 4 juli overeenstemming over een oproep tot een staakt-het-vuren, een tekst over een CSVE-missie van goede diensten en een tekst over een waarnemersmissie naar Joegoslavië.⁷⁷ De commissie zou echter slechts worden gezonden na een Joegoslavische uitnodiging.

Joegoslavië had in het verleden een constructieve rol gespeeld in de CVSE. Deze organisatie, waarin de lidstaten deelnamen op voet van gelijkwaardigheid, leek Belgrado ten tijde van de Koude Oorlog bij uitstek de plaats waar neutrale en niet-gebonden landen hun stem in Europa konden laten horen.⁷⁸ Ook na de Koude Oorlog leek de organisatie voor het regime in Belgrado aantrekkelijk, omdat het de enige Europese veiligheidsorganisatie was waarvan het deel uitmaakte. Onder de 34 landen van de CVSE bestond meer huiver dan onder de twaalf landen van de EG om actief op te treden in een zaak die als een binnenlandse aangelegenheid kon worden geschetst.⁷⁹ Bovendien kon de Joegoslavische delegatie haar onwelgevallige besluiten tegenhouden op grond van de consensusregel. Na de onafhankelijkheidsverklaringen van Slovenië en Kroatië gaf Belgrado echter de voorkeur aan een behandeling door de EG, omdat de voorzitter van de CVSE, Duitsland, al te zeer zijn voorkeur voor onafhankelijkheid van de beide republieken kenbaar maakte. De invitatie van Belgrado voor een commissie van goede diensten kwam er dus nooit. Milošević en de zijnen waren er tegen.

...laat staan voor de VN...

De VN stelde zich aanvankelijk zo mogelijk nog terughoudender op dan de WEU en de CVSE. Secretaris-generaal Perez de Cuellar verklaarde kort na de onafhankelijkheidsverkla-

75 Gow, *Yugoslavia*, pp. 304-305.

76 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 1.

77 Libal, *Limits*, p. 18.

78 Baudet, *Aandacht*, p. 215.

79 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 2, p. 14.

ringen de kwestie als een interne aangelegenheid van Joegoslavië te beschouwen.⁸⁰ Dat was een opvatting die vooral leefde bij Rusland en China. In een informeel overleg op 3 juli 1991 besloten de permanente leden van de Veiligheidsraad dat de situatie in Joegoslavië geen aanleiding was voor een formele zitting. Er was namelijk nog geen sprake van een bedreiging van de internationale vrede en veiligheid.⁸¹

Medio juli riepen de G-7, de zeven rijkste geïndustrialiseerde landen, op tot uitzending van een VN-vredesmacht naar Kroatië, maar dit initiatief stuitte op Russische oppositie.⁸² Zelfs als de Veiligheidsraad welwillender was geweest om zich met het conflict in Joegoslavië te bemoeien, was het de vraag of dat mogelijk was geweest. De volkerenorganisatie werd begin jaren negentig geconfronteerd met een combinatie van zowel groeiende ambities als financiële tekorten, deels ontstaan door betalingsachterstanden van de lidstaten.⁸³ Het secretariaat van de VN stond daarom bepaald niet te springen om zich te bemoeien met een conflict in het rijke Europa. Liever liet het een probleem daar over aan een regionale organisatie.⁸⁴ Naarmate de maanden vorderden beschouwde Perez de Cuellar de kwestie-Joegoslavië steeds meer als 'a failed undertaking', waarmee zijn organisatie zich maar beter zo min mogelijk kon bemoeien.⁸⁵

...dus dan maar een rol voor de EG?

Door de terughoudende opstelling van de Verenigde Staten en de onwil of onmacht van andere internationale organisaties enerzijds en door een euforie bij sommige Europese leiders over de kans voor de EG zich te bewijzen op het internationale toneel, werd de Europese Gemeenschap in de zomer van 1991 de belangrijkste buitenlandse actor in het Joegoslavische conflict.

Dat conflict kwam echter zowel te vroeg als te laat voor de EG. Te vroeg kwam het conflict, omdat de unie nog bezig was een gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid te ontwikkelen. De Gemeenschap, die in 1958 was begonnen als een organisatie van zes lidstaten met als doel een economische unie, telde inmiddels twaalf landen, die zich ook op niet-economische terreinen bewoog. In 1970 hadden de lidstaten besloten tot Europese Politieke Samenwerking (EPS), een intergouvernementeel overleg ter consultatie en coördinatie van het buitenlands beleid van de afzonderlijke lidstaten. Deze vorm van samenwerking was in 1986 vastgelegd in de Europese Acte, die tevens bepaalde dat de lidstaten zich verplichtten 'ieder optreden en iedere stellingname te vermijden die afbreuk doet aan hun doeltreffendheid als samenhangende kracht in de internationale betrekkingen of binnen de internationale organisaties'.⁸⁶

De EPS was geen integraal onderdeel van de Europese Gemeenschap, maar een zelfstandige instelling, met een eigen secretariaat in Brussel. Inmiddels waren de Twaalf echter op weg naar de realisering van een gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid. Na

80 Herman Amelink, 'Joegoslavische crisis eerste test voor CVSE-mechanisme', *NRC Handelsblad*, 29/06/91.

81 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 2, p. 14; ABZ, DEU/ARA/03283, EU/GBVB/extra CoPo 1991, notitie van DEU/OE, 'Joegoslavië/scenario's en beleidsmogelijkheden' t.b.v. Extra CoPo, Den Haag 19/07/91, 18/07/91.

82 Steven L. Burg, 'The International Community

and the Yugoslav Crisis', in: Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 242. Zie ook Eisermann, *Weg*, p. 37

83 Vgl. 'Vredesmissies VN schieten tekort door geldgebrek', *de Volkskrant*, 24/08/00.

84 Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, pp. 478 en 486.

85 Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, p. 486.

86 Europese Acte, titel III, art. 30.

het ineenstorten van de communistische regimes in Oost-Europa was er bij sommige Europese leiders angst voor een renationalisatie van het Europese buitenlands en defensiebeleid. Mede om dat te voorkomen waren de Europese leiders tijdens de top van Dublin in juni 1990 overeengekomen onderhandelingen te openen over een Europese Unie. Vooral de Nederlandse regering was een fervent tegenstander van renationalisatie. 'De geschiedenis verbiedt een terugkeer naar onbelemmerde vrijheid voor nationale staten, naar bilateralisme van Europese grote mogendheden en naar *Kleinstaaterei* van de anderen', stelde bijvoorbeeld Van den Broek. 'Europa zal samenwerken of het zal niet zijn.'⁸⁷

Niettegenstaande de moeite waarmee sommige stappen in het kader van de Europese eenwording waren gezet, was de EG ver gevorderd met de integratie. In dat opzicht kwam de Joegoslavische crisis te laat. Hoezeer na het eind van de Koude Oorlog tendensen tot renationalisatie zichtbaar mochten zijn geworden, de leiders van de EG leken mentaal niet meer gëequipeerd te zijn voor uitingen van extreem nationalisme. Het denken in termen van bevoegdheidsoverdracht door nationale staten aan intergouvernementele, communautaire of confederatieve verbanden was sinds de Tweede Wereldoorlog in West-Europa zo ver voortgeschreden dat er weinig begrip bestond voor een als ouderwets opgevat nationalisme.⁸⁸ 'Separatisme en Europese eenheid verdragen elkaar principieel niet', noteerde W.H. Weenink in *NRC Handelsblad*.⁸⁹

Terwijl Europa op weg leek naar de toekomst, werd het in de zomer van 1991 ruw geconfronteerd met de wederopstanding van de geschiedenis, die velen in het voetspoor van Fukuyama hadden dood gewaand. Dat het nationalisme echter een reële optie was voor communistische leiders die streefden naar machtsbehoud hadden Fidel Castro in Cuba, Kim Il Song in Noord-Korea en, dichterbij huis, Ceausescu in Roemenië al vóór Milošević bewezen, maar die tendens stond kennelijk te haaks op het West-Europese politieke waardenpatroon om er goed nota van te nemen.

Aan het instrumentarium dat de EG ter beschikking stond om te proberen de crisis in Joegoslavië te beteugelen, was nog de vooral economisch georiënteerde oorsprong van de organisatie af te lezen. Zoals Delors in september 1991 zou opmerken, had de EG slechts drie wapens tot haar beschikking: de publieke opinie, erkenning en economische sancties.⁹⁰ Aan echte wapens ontbrak het de EG. Het was nog iets anders om onderling tot een vergelijk te komen ten aanzien van de landbouw of de onderlinge handel, dan diplomatie te betrachten zonder een echte stok achter de deur.

Kenmerkend voor het tweede halfjaar van 1991 was dat er binnen de EG sterk het gevoel leefde dat de Gemeenschap op weg naar het verdrag van Maastricht moest getuigen van consensus.⁹¹ Bij de bestaande ontwikkeling en machtsverhoudingen betekende dat echter dat grote landen met een duidelijke doelstelling dat verlangen bij de andere partners konden gebruiken om hun eigen wensen door te drukken.

Bovendien voerden de grote landen van de EG vanaf het begin van het conflict een verschillend beleid als het om Joegoslavië ging.

87 H. van den Broek, 'Continuïteit en vernieuwing in Europa', *Christen Democratische Verkenningen* (1990), 5, p. 208.

88 Vgl. Callahan, *Wars*, pp. 11-12; Bertrand de Largentaye, 'The Role of the European Community', in: Palau & Kumar (eds.), *Ex-Yugoslavia*, p. 32; Russell, *Prejudice*, p. 221; Van Walsum,

Nederland, p. 69; interview H.A. Schaper, 12/04/00.

89 W.H. Weenink, 'Pax Europeana', *NRC Handelsblad*, 01/07/91.

90 Geciteerd in Maull, *Germany*, p. 127, n. 5.

91 Both, *Indifference*, pp. 89 en 102; Dumas, *Fil*, p. 354.

4. Nationale posities binnen de Europese Gemeenschap

Op 28 en 29 juni zou de Europese Raad in Luxemburg bijeenkomen om het voorzitterschap van dat land van de EG af te sluiten.

De enige maatregel die tijdens deze Europese Raad, op aandrang van Duitsland, werd genomen was de dreiging met de bevrozing van de financiële hulp van de EG. Na afloop van de wekelijkse ministerraad in Den Haag verklaarde vice-premier Kok, die Lubbers tijdens de EG-top verving, het juist te vinden dat de EG dadelijk 'stevige posities' had ingenomen.⁹² Hij zei dat Nederland met het aanstaande voorzitterschap van de EG 'daardoor in het hart zit ook van het proberen bij te dragen tot het vinden van vreedzame oplossingen'. Niet alleen in de EG, maar ook in de CVSE zou Nederland, aldus Kok na afloop van de wekelijkse ministerraad, 'een belangrijke functie' vervullen.⁹³ Premier Lubbers was minder verwachtingsvol over de dreiging de financiële hulp op te schorten. Volgens hem leerde de ervaring dat zulke dreigementen met geld niet hielpen 'als mensen eenmaal over de rooie zijn'.⁹⁴

Twee dagen voor de Europese Raad gaf de afdeling Oost-Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken aan minister Van den Broek als te bespreken onderwerpen mee dat het conflict in Joegoslavië zoveel mogelijk gelokaliseerd moest worden, een staakt-het-vuren moest worden nagestreefd en de dialoog weer op gang moest worden gebracht. Formele erkenning van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië zou 'op termijn wellicht onvermijdelijk blijken, doch moet zo lang mogelijk worden uitgesteld'.⁹⁵

Intussen leek de urgentie van de ontwikkelingen in Joegoslavië nog niet tot de afdeling te zijn doorgedrongen. EG-voorzitter Luxemburg had voorgesteld een juridische commissie naar Belgrado te sturen om de partijen te adviseren. Duitsland, gesteund door Engeland en Denemarken, vond dat het geen juridisch maar een politiek probleem betrof en dus zending van een politieke missie het meest aangewezen was. De ambtenaren van de afdeling Oost-Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken waren het eens met een zending naar Belgrado, maar vonden dat de vraag wat voor soort commissie het best kon gaan eerst moest worden onderzocht. Volgens de afdeling Oost-Europa kon een advies daarover door de Oost-Europawerkgroep van de EG op zijn eerstvolgende vergadering medio juli worden vastgesteld.⁹⁶ De Europese Gemeenschap had op het moment van de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië dus weinig te bieden. Hoeveel er in het kader van de Europese Politieke Samenwerking ook was gesproken over de dreigende crisis in Joegoslavië, toen deze eenmaal uitbrak, lag er geen enkel plan van aanpak klaar.⁹⁷

Italiaanse voortvarendheid

Tijdens de Europese Raad bleek daarentegen dadelijk dat de Italiaanse delegatie vastbesloten was van de vrijwel laatste mogelijkheid die er voor zijn was om als lid van de *trojka*

92 'Kabinet denkt aan opschorten hulp voor Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 29/06/91.

93 AVRO, *Radiojournaal*, 28/06/91, 18.04 uur.

94 'Bemiddeling EG', *de Volkskrant*, 29/06/91.

95 ABZ, DEU/ARA/00081, DEU; berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, notitie DEU/OE, 'Joegoslavië – Spreekpunten' t.b.v. de

Europese Raad, 28/06/91 en 29/06/91, 26/06/91.

96 ABZ, DEU/ARA/00081, DEU; berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, notitie DEU/OE, 'Joegoslavië – Spreekpunten' t.b.v. de Europese Raad, 28/06/91 en 29/06/91, 26/06/91.

97 Vgl. Van Walsum, *Nederland*, p. 70.

(dat lidmaatschap liep twee dagen na de top af, op 1 juli) een stempel op de gebeurtenissen te drukken, gebruik te maken.⁹⁸

De Italiaanse delegatie arriveerde in Luxemburg in een DC-9 van de Italiaanse luchtmacht, die veel te groot was voor de delegatie. Meteen na de opening van de conferentie stelde premier Andreotti voor dat de *trojka* zich naar Joegoslavië zou begeven om het conflict daar te sussen. Dat was de reden dat de Italianen met zo'n groot vliegtuig waren verschenen. Naast de *trojka*-ministers en hun ambtelijk gevolg konden zelfs nog journalisten mee, uiteraard alleen Italiaanse.⁹⁹

Aan het eind van de middag van 28 juni vertrok de *trojka* inderdaad vanuit Luxemburg naar Joegoslavië. Over veel meer dan overredingskracht beschikte de delegatie niet. 'Come to your senses, man', schijnt de Italiaanse minister De Michelis, die tijdens het bezoek van de *trojka* aan Belgrado domineerde, tegen de Joegoslavische premier Marković te hebben geroepen.¹⁰⁰ Tegenover Marković en de Servische president Milošević dreigde de *trojka* met stopzetting van de financiële hulp aan Joegoslavië ter waarde van 1,9 miljard gulden. Op de Sloveense en de Kroatische presidenten, Kučan en Tudjman, werd druk uitgeoefend om akkoord te gaan met een moratorium van drie maanden op hun onafhankelijkheid.

Omdat het bestand, dat de *trojka* op vrijdag 28 juni bereikt dacht te hebben, geen stand hield en Kučan en Tudjman ontkenden beloftes te hebben gedaan ten aanzien van een moratorium, reisde de *trojka* twee dagen later opnieuw af. Tijdens dit tweede bezoek, op 30 juni 1991, wist de *trojka* te bewerkstelligen dat de tenuitvoerlegging van de beide onafhankelijkheidsverklaringen werd opgeschort, een staakt-het-vuren totstandkwam, de JNA-troepen zouden worden teruggetrokken in de kazernes en de Kroaat Mesić, wiens benoeming tot voorzitter van het collectieve staatspresidium in mei was verijdeld door Servië, alsnog in die functie zou worden aangesteld.

Kučan en Tudjman eisten echter dat de EG waarnemers zou sturen om toe te zien op de naleving van de afspraken. Marković maakte daar bezwaar tegen. Van den Broek, die op het middernachtelijk uur in Belgrado het voorzitterschap van de EG van Poos had overgenomen, verklaarde op 1 juli na terugkeer uit Belgrado dan ook bescheiden 'dat de EG noch de pretentie noch de illusie heeft met deze voorstellen blijvende oplossingen voor Joegoslavië aan te dragen'. De oplossing zou uiteindelijk van Belgrado en de deelrepublieken zelf moeten komen. Maar 'als je geen stap vooruit zet, dan glijd je allengs zeer snel verder achteruit. En zeker in de Joegoslavische situatie is dat verre van denkbeeldig'.¹⁰¹ Volgens *de Volkskrant* kwam alles wat de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken zei neer op 'eerst zien en dan geloven'. Geconcludeerd werd dat minister Van den Broek zware tijden wachtten. Dat was niet alleen door de problemen in Joegoslavië, maar vooral ook door het gebrek aan Europese eensgezindheid.¹⁰²

98 Vgl. interview H. Hazewinkel, 17/04/00.

99 Oscar Garschagen, 'Kwestie-Joegoslavië brengt EG in alle staten', *de Volkskrant*, 01/07/91; 'Conflict Joegoslavië beheerst EG-top', *NRC Handelsblad*, 29/06/91; 'EG lijkt te schrikken van daadkracht', *ibidem*.

100 Oscar Garschagen, 'Kwestie-Joegoslavië brengt EG in alle staten', *de Volkskrant*, 01/07/91;

Volgens André Roelofs, 'Een voorproefje van Duitse Alleingang', *de Volkskrant*, 03/07/91 had De Michelis gezegd: 'Come on man, come to your senses'.

101 NCRV, *Hier en Nu*, 01/07/91, 12.05 uur.

102 Oscar Garschagen, 'Kwestie-Joegoslavië brengt EG-leiders in alle staten', *de Volkskrant*, 01/07/91.

Britse scepsis

De Britse minister van Buitenlandse Zaken Douglas Hurd had eind juni, toen Poos en andere EG-leiders hun euforische geluiden naar voren brachten, dadelijk tegengas gegeven. Van buitenaf kon geen oplossing worden opgelegd, had hij bij die gelegenheid gezegd. Hij had er op gewezen dat Joegoslavië na de Eerste Wereldoorlog was ontstaan als oplossing voor de problemen van verschillende volken op de Balkan ‘with a long history of peoples fighting each other’. Onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië betekende volgens hem de verplaatsing van vele duizenden mensen ‘and that doesn’t happen peacefully and easily. The prospect is a frightening one.’¹⁰³

Volgens hem was de Europese Gemeenschap alleen in staat een land economisch de duimschroeven aan te draaien, maar in conflicten als in Joegoslavië richtte een dergelijke benadering niets uit. Daar had de politiek de overhand. Het Westen kon volgens Hurd niet veel meer doen dan proberen te onderhandelen, maar eigenlijk had hij weinig hoop op resultaten.¹⁰⁴ De Britse regering had ervaring met een burgerconflict in Noord-Ierland. Omdat zij wist hoe weinig reguliere troepen konden uitrichten in een dergelijk conflict waarin de golven van haat hoog konden gaan, stelde Londen zich zeer terughoudend op.¹⁰⁵ Daar kwam nog bij dat er in Londen grote ergernis bestond over het gebrek aan resultaat op Cyprus, waar al vanaf 1974 troepen waren gestationeerd. Zoals een Britse ambtenaar opmerkte: ‘We are the WEU member with the greatest experience of peace-keeping and all that experience suggests is that it is far easier to send the troops in than to take them out afterwards.’¹⁰⁶ Bovendien meende Londen dat er een stevige politieke basis nodig was voor een militaire betrokkenheid. In de Britse hoofdstad leefde niet het gevoel dat de EG – of, later, de Verenigde Naties – zo’n fundament bood.¹⁰⁷

Bij Groot-Brittannië werd een dergelijke terughoudende opstelling versterkt door een traditie om niet betrokken te raken bij de verwickelingen op het Europese vasteland.¹⁰⁸ Ook bij de Britse geheime dienst MI6 gold het devies: ‘Stay out as long as possible.’¹⁰⁹ *Splendid isolation* en arrogantie gingen gemakkelijk hand in hand. De eerste keer dat de Britse premier John Major met Lubbers over de situatie in Joegoslavië sprak, verklaarde hij tegenover de Nederlandse premier: ‘This is Africa.’¹¹⁰

Tenslotte voerde het Verenigd Koninkrijk in de zomer van 1991 een drastische troepenreductie door, terwijl het gelijktijdig het garnizoen in Noord-Ierland uitbreidde. De landstrijdkrachten werden het zwaarst getroffen en teruggebracht van 147.000 naar 116.000 man. Het Britse Rijnleger werd meer dan gehalveerd, van 55.000 naar 23.000 man.¹¹¹ Het gevolg was dat het land weinig troepen beschikbaar had voor buitenlandse ondernemingen. Groot-

103 Geciteerd in: Almond, *War*, p. 234.

104 Interview van Hurd met Jonathon Dimpleby, *On the Record*, BBC1, 30/06/91, geciteerd in: Almond, *War*, pp. 234-235.

105 Voor de referenties aan het conflict in Noord-Ierland zie bijv. Caroline de Gruyter, ‘Wachten op een Churchill’, *Elsevier*, 15/08/92, pp. 31-32; Rick Kuethe, ‘De oorlog als moeras’, *Elsevier*, 22/08/92, p. 34; de Britse generaal-majoor Thompson, geciteerd in: Joke van Kampen, ‘Op de plaats rust!’, *De Groene Amsterdammer*, 19/08/92, p. 7; Hans van den Broek in: Leonard Ornstein, ‘Minis-

ter Van den Broek: “Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10; interviews A. Erdös, 11/05/00 en H. Wijnaendts, 08/06/00.

106 Menon, Forster & Wallace, *Defence*, p. 118, n. 11.

107 Interview P. Bas Backer, 22/05/00.

108 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

109 Interview M. Urban, 26/03/99.

110 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

111 ‘Londen beperkt kosten defensie met een vijfde’, *NRC Handelsblad*, 10/07/91.

Brittannië stond daarom in het eerste jaar van het conflict in (voormalig) Joegoslavië voortdurend op de rem en blokkeerde zo acties van de Europese Gemeenschap en de WEU.¹¹²

Bovendien ontbrak het in Groot-Brittannië bepaald niet aan pro-Servische geluiden. Dat gold voor de Britse buitenlandse dienst,¹¹³ maar vooral ook voor de politiek en de media.¹¹⁴ Zowel bij Labour als de Conservatieven waren bondgenoten van de Serven te vinden. Bovendien was er in Groot-Brittannië vanaf 1945 een sterk ontwikkelde Servische gemeenschap. Ondanks pro-Servische gevoelens, die gevoed waren door het optreden van Servië tijdens de Eerste Wereldoorlog, bestonden er in het Verenigd Koninkrijk ook bedenkingen tegen de Serven, omdat zij potentiële bondgenoten waren van Rusland. Eigenlijk hadden de Britten bezwaren tegen alle partijen en dat kwam goed uit bij een afzijdigheidspolitiek. De Kroaten waren katholiek, wat een instinctieve afkeer opriep bij veel Britten. Bovendien stonden ze te veel onder invloed van Duitsland. En in een latere fase van het conflict riepen de Moslims bij in Groot-Brittannië angst op voor fundamentalisme in Europa.¹¹⁵

Groot-Brittannië probeerde het beleid ten aanzien van erkenning van de republieken van het uiteenvallende Joegoslavië te coördineren met het beleid dat de westerse wereld voerde ten aanzien van de sovjetrepublieken. Bepaalde problemen kwamen overeen zoals de kwestie van de grenzen, de minderhedenproblematiek en de schuldenlast.¹¹⁶

Duitse Alleingang?

Tijdens de Europese Raad in Luxemburg eind juni was meteen al gebleken dat de beide in het geding zijnde waarden in het conflict – handhaving van de territoriale integriteit van in dit geval Joegoslavië en erkenning van het recht op zelfbeschikking van in dit geval Slovenië en Kroatië – de EG ernstig verdeelden, en in het bijzonder de twee landen die als motor van het Europese integratieproces golden: Frankrijk en Duitsland. De Franse president François Mitterrand plaatste zich eenduidig achter het eerste beginsel, terwijl de Duitse bondskanselier Helmut Kohl zijn sterke voorkeur voor het zelfbeschikkingsrecht uitsprak. Als een compromis werd tijdens de raad besloten dat de Europese Gemeenschap moest zorg dragen voor een gecontroleerd proces van staatkundige verandering in Joegoslavië.¹¹⁷

De articulering van een eigen nationaal standpunt gebeurde in deze fase vooral door Duitsland, dat bezig was met een heroriëntatie van zijn internationale opstelling sinds de hereniging van Oost- en West-Duitsland op 3 oktober 1990. Gebukt onder de last van het verleden had (West-)Duitsland zich decennialang na de Tweede Wereldoorlog niet gedragen als een grote mogendheid. Het land was uitgegroeid tot een economische reus, maar had niet een buitenlandse politiek durven voeren die overeenstemde met de nationale status. Het had zich sterk gemaakt voor de inbedding van zijn buitenlandse politiek in multilaterale verbanden en internationale organisaties, een sterk normatieve politiek gevoerd, met een positieve waardering voor het internationaal recht en een afkeer van geweld als middel tot oplossing van conflicten.¹¹⁸

112 Interview H. Wijnaendts, 08/06/00.

113 Voor voorbeelden zie Russell, *Prejudice*, pp. 283-285.

114 Voor voorbeelden, zie Tanner, *Croatia*, pp. 272-273.

115 Erich Rathfelder, 'Der Historiker Jasper Ridley über britische Balkanpolitik', *Die Tageszeitung*, 24/01/95.

116 ABZ, DEU/ARA/00404, Speaking note van de Britse ambassade, 'Consequences of recognizing Croatian independence', 02/12/91.

117 Both, *Indifference*, p. 93; Alan Riding, 'Conflict in Yugoslavia', *The New York Times*, 29/06/91.

118 Maull, *Germany*, p. 114.

In 1989 had de Amerikaanse president Bush een beroep gedaan op de regering in Bonn om een grotere rol dan voorheen te spelen in de internationale politiek. Hij deed dat door te verklaren dat de Verenigde Staten en Duitsland partners in leiderschap waren. De Amerikaanse regering had namelijk aanzienlijk minder moeite dan de Europese regeringen met acceptatie van de nieuwe positie van Duitsland. Door het wegvallen van de Sovjet-Unie als grote mogendheid, het afnemen van de nucleaire dreiging en de hereniging met de DDR had Bonn minder behoefte aan Amerikaanse garanties voor zijn veiligheid dan voorheen en kon Duitsland een onafhankelijker koers gaan varen.

Duitsland zelf moest echter nog in zijn rol groeien. De Duitse regering meende dat de Grondwet een internationale militaire rol van de *Bundeswehr* uitsloot, anders dus dan de verdediging van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied, en weigerde daarom in te gaan op het Amerikaanse verzoek om een substantiële militaire rol te spelen tijdens de Golfoorlog. Bonn kocht dit af met een bijdrage van 17 miljard mark.¹¹⁹ Ook daarna, vooral ten aanzien van het conflict in Joegoslavië, zouden de meeste Duitse politici ervan blijven uitgaan dat de Duitse krijgsmacht uitsluitend mocht worden ingezet voor de verdediging van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied. Anderen waren meer gevoelig voor het argument dat de Duitse relatie met Zuid-Oost-Europa door het verleden van de Tweede Wereldoorlog zodanig was belast dat troepen inzet in dat gebied, zelfs voor de vrede, niet opportuun was.¹²⁰ Pas op 12 juli 1994 zou het Constitutionele Hof in Karlsruhe bepalen dat de Duitse strijdkrachten gebruikt mochten worden voor andere doeleinden dan louter zelfverdediging.

Ondanks deze terughoudendheid op militair terrein was Duitsland zich nationaal en internationaal aan het oriënteren op zijn toegenomen soortelijk gewicht. Dat het herenigde land niet meer zo gemakkelijk het hoofd zou buigen in verband met gevoeligheden die voortvloeiden uit het jongste Duitse verleden, werd bijvoorbeeld enkele dagen voor het uitbreken van het Joegoslavische conflict duidelijk, toen werd besloten dat in de nabije toekomst Berlijn weer standplaats van de regering en het parlement zou zijn.

De nieuwe houding van de regering in Bonn zou vooral duidelijk worden door de Duitse opstelling ten aanzien van de Joegoslavische kwestie in het tweede halfjaar van 1991.

De Duitse belangstelling voor de conflictueuze ontwikkelingen in Kroatië en Slovenië was van recente datum. In november 1990 was een delegatie van de Bondsdag naar Joegoslavië gereisd, maar die had zich vooral beziggehouden met Kosovo. Daarna verdween het onderwerp Joegoslavië voor een half jaar lang vrijwel van de politieke agenda in Bonn. Net als elders overheerste de Golfoorlog de berichtgeving in de media en verder hadden de Duitse politici het vooral druk met de hereniging van West- en Oost-Duitsland.¹²¹

Terwijl tot eind juni de Duitse regering steeds het EG-standpunt van behoud van de eenheid van Joegoslavië had ondersteund, spraken media en diverse prominente politici in Duitsland zich al eerder uit voor het zelfbeschikkingsrecht van Kroatië en Slovenië. Zo werd in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vanaf maart 1991 een campagne gevoerd voor erkenning van de onafhankelijkheid van beide Joegoslavische republieken.¹²² De plaatsvervangend fractievoorzitter van de SPD Norbert Gansel pleitte eind mei na een bezoek aan

119 Shaw, *Germany*, p. 13.

120 Koslowski, *Bosnien*, p. 361; Maull, *Germany*, p. 120.

121 Eisermann, *Weg*, p. 41.

122 Jakobsen, *Multilateralism*, p. 392, n. 7; Mira Beham, 'Mythen und Lügen. Zum historischen Serbien-Feindbild', *Süddeutsche Zeitung*, 02/03/94.

Joegoslavië voor erkenning van de onafhankelijkheid van Slovenië – en wellicht ook Kroatië – zodra die zou zijn uitgeroepen.¹²³ Op 19 juni namen CDU, SPD, FDP en Groenen in de Bondsdag een resolutie aan die het zelfbeschikkingsrecht onderstreepte. De resolutie sprak evenwel niet over erkenning van onafhankelijkheid en bood een geassocieerd lidmaatschap van de EG aan voor Joegoslavië als geheel, nadat het een nieuwe staatkundige vorm zou hebben gekregen.¹²⁴

Op de dag na de onafhankelijkheidsverklaringen, 26 juni, kwam het Duitse kabinet tot een standpunt dat nauwelijks afweek van deze zelfbeschikkingsresolutie. Er werd aangedrongen op besprekingen in Joegoslavië zelf over de toekomst van het land, waarbij meer ruimte moest worden geboden voor het recht op zelfbeschikking voor de volken van Joegoslavië; gebruik van geweld was uit den boze.¹²⁵

Bonn hoopte dat het voorstel van 6 juni van de presidenten van Bosnië-Herzegovina en Macedonië, Izetbegović en Gligorov, de basis zou kunnen zijn voor verdere besprekingen¹²⁶ – een voorstel dat de Serven al kort nadien naar de prullenmand hadden verwezen en dat Tudjman bij de Kroatische onafhankelijkheidsverklaring categorisch had verworpen.¹²⁷ De Duitse regering hoopte nog steeds een koers te kunnen varen, die zij ten tijde van de hereniging had uitgezet: niet de indruk bij andere landen wekken dat Duitsland hun veiligheid bedreigde; geen aanleiding geven voor herinneringen aan het omstreden Duitse verleden; en versnelde voortzetting van de Europese integratie. Kroatië en Slovenië waren ondergeschikt aan deze uitgangspunten. De regering in Bonn wilde elke vorm van *Alleingang* in de EG voorkomen.

Het Duitse thuisfront dacht daar anders over.¹²⁸ In het weekend van 29 en 30 juni barstte in Duitsland de publieke discussie los. Er bestond grote verontwaardiging over de volgens veel Duitsers te slappe opstelling van de EG. Vooraanstaande SPD'ers, de CSU en de talrijke Kroatische gastarbeiders roerden zich in de pers. De Duitse Groene Partij vroeg om onmiddellijke erkenning van Kroatië en Slovenië. Op 2 juli zou Björn Engholm, voorzitter van de SPD, dit standpunt onderschrijven,¹²⁹ onmiddellijk gevolgd door de secretaris-generaal van de CDU, Volker Rühle, en de voormalige leider van de SPD, Hans-Jochen Vogel.¹³⁰

De vraag is hoe deze brede en plotselinge Duitse aandrang voor erkenning viel te verklaren. In elk geval niet door materiële belangen: de economische banden van Duitsland met Kroatië en Slovenië waren van geringe betekenis, en in elk geval op de korte termijn niet veelbelovend.¹³¹ Het uiteenvallen van Joegoslavië zou nadelige gevolgen kunnen hebben voor de Duitse schatkist, want Joegoslavië stond zwaar in het krijt bij de voormalige DDR.

De internationaal-politieke constellatie biedt meer verklaringen. In Duitsland leefde al zeer lang een idee van een *Mittleuropa* onder Duitse aanvoering, vooral bij de Beierse CSU, een van de steunpilaren van bondskanselier Kohl. De uitkomst van de twee wereldoorlogen in de twintigste eeuw verhinderde realisering ervan, maar na de hereniging van West- en Oost-Duitsland en de ineenstorting van het communisme won Midden-Europa voor Duits-

123 Eisermann, *Weg*, p. 41; Genscher, *Erinnerungen*, p. 932; Libal, *Limits*, pp. 6-7.

124 Libal, *Limits*, p. 7.

125 Libal, *Limits*, p. 12.

126 Libal, *Limits*, p. 13.

127 'President Tudjman's speech proclaiming the independence of Croatia', BBC Summary of World Broadcasts, 27/06/91.

128 Jakobsen, *Multilateralism*, pp. 375-376.

129 Willem Beusekamp, 'Regering in Bonn onder druk om Kroatië en Slovenië te erkennen', *de Volkskrant*, 03/07/91.

130 Libal, *Limits*, p. 19.

131 Voor een uitgebreider overzicht van motieven voor de Duitse aandrang tot erkenning zie in het bijzonder Axt, *Jugoslawien*, pp. 353-354.

land weer aan betekenis ten opzichte van West-Europa. Dat wil niet zeggen dat Duitsland op dat moment expansieve bedoelingen had of een hegemoniale positie nastreefde. Integendeel, Duitsland had zijn handen vol aan de kosten van de Duitse hereniging, die vele malen hoger bleken te zijn dan was verwacht. Duitsland voelde wel een speciale verantwoordelijkheid voor de stabiliteit van Oost-Europa, niet in de laatste plaats omdat het de gevolgen van grootscheepse onrust het eerst zou voelen, bijvoorbeeld in de vorm van vluchtelingenstromen. Het land had in de voorafgaande jaren al veel vluchtelingen uit Kosovo opgevangen die het slachtoffer waren van de Servische politiek, en de regering in Bonn kon zich dus enige voorstelling maken van wat haar bij repressie in andere republieken te wachten stond.¹³² De Duitse regering had het gevoel dat zij niet kon 'ontsnappen aan de nieuwe turbulentie die overal tussen Sint Petersburg en Constantinopel kan uitbreken', zoals een ambtenaar van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken het verwoordde.¹³³ Bonn hoopte dat de andere landen van de EG bereid zouden zijn met die speciale Duitse verantwoordelijkheid rekening te houden, zoals Bonn decennialang rekening had gehouden met de speciale positie van Frankrijk binnen de EG en nu bereid bleek de Duitse mark, het met emoties geladen symbool van de naoorlogse Duitse monetaire én politieke stabiliteit, in te ruilen voor de euro.

Traditionele voorkeur voor Kroatië en Slovenië speelde een, zij het bescheiden rol in Duitsland. Er was sympathie voor de beide gebieden, omdat daar in de negentiende eeuw in de bovenlagen Duits was gesproken en geschreven en omdat het katholicisme er sterk was.¹³⁴

Vaak, vooral in Groot-Brittannië, is de Duitse opstelling ten gunste van Kroatië voorgesteld als een uitvloeisel van de banden tussen nazi-Duitsland en de *ustashe*, de Kroatische nationalistisch-fascistische beweging die uitgebreid aan de orde geweest is in het deel van dit rapport over de voorgeschiedenis van het Joegoslavische conflict. Dit is een bijzonder onheuse voorstelling van zaken. Met wellicht meer recht kan worden gezegd dat iets later in het conflict de etnische zuiveringen juist in Duitsland reacties opriepen, omdat dit land in een poging tot *Vergangenheitsbewältigung* zo sterk was gevoed met beelden over de Tweede Wereldoorlog waarvan veertig jaar later in Joegoslavië de reprise te zien leek.¹³⁵

Een factor van belang in de publieke opinie in Duitsland was wel de afkeer van het communisme waarmee het land door de decennialange tweedeling zoveel meer geconfronteerd was geweest dan de rest van West-Europa. De positieve houding van Duitsland tegenover de afwerping van het communistische juk in Oost-Duitsland leidde tot een a priori welwillende opstelling tegenover verlangens naar zelfbeschikking in de republieken van Joegoslavië. Wat aan Duitsland was toegestaan, mocht aan Kroatië en Slovenië niet worden onthouden.¹³⁶ Zoals in het kader van de zelfbeschikking de beide Duitslanden zich hadden mogen verenigen, zo moest aan Joegoslavische republieken het recht worden gegund op afscheiding.

Tenslotte waren Slovenië en Kroatië geliefde toeristenoorden geweest, in het bijzonder bij

132 Libal, *Limits*, pp. 104-105.

133 Joseph Fitchett, 'East Europe: Bonn's Growing Preoccupation', *International Herald Tribune*, 13/01/92.

134 Zie ook Mira Beham, 'Mythen und Lügen. Zum historischen Serbien-Feindbild', *Süddeutsche Zeitung*, 02/03/94.

135 Vgl. Maull, *Germany*, p. 111.

136 Zie bijv. de uitspraken daaromtrent van Volker Rühle in William Drozdiak, 'Germany Criticizes European Community Policy on Yugoslavia', *The Washington Post*, 02/07/91 en Maull, *Germany*, p. 117 en verder William Drozdiak, 'Conflicts Over Yugoslav Crisis Surface in Europe', *The Washington Post*, 05/07/91; Eisermann, *Weg*, p. 44.

Duitsers. In Duitsland zelf leefden meer dan een half miljoen gastarbeiders uit beide republieken, die daarmee het merendeel van de ongeveer zeventienhonderdduizend Duitsers van Joegoslavische herkomst vertegenwoordigden.

Behalve de publieke opinie voelde Genscher vanaf de eerste dag van het Joegoslavische conflict het volle gewicht van Kohl op zich leunen.¹³⁷ Genscher, die gedurende zijn achttienjarig ministerschap vrijwel steeds de meest geliefde minister van Duitsland is geweest, stond bekend om zijn gevoeligheid voor zijn populariteitsscore.¹³⁸ Dat was niet alleen een persoonlijke kwestie: hij had rekening te houden met de positie van zijn vaak op de rand van de kiesdrempel verkerende partij, de FDP. Noch hijzelf, noch zijn partij kon zich veroorloven dat de CDU en de oppositionele SPD elkaar ten aanzien van de erkenning van Kroatië en Slovenië zouden vinden, terwijl hijzelf in buitenspelpositie kwam te verkeren.¹³⁹

Tijdens een door de oppositie bijeengeroepen zitting van de Bondsdagcommissie voor Buitenlandse Zaken, op 1 juli 1991, dreigde Genscher de volle laag te krijgen wegens het terughoudende standpunt van de EG. 'Mede namens de minister van Buitenlandse Zaken' legde Kohl nog tijdens de zitting een verklaring af die erop neerkwam dat Duitsland niet onder alle omstandigheden en tot elke prijs de eenheid van Joegoslavië zou steunen.¹⁴⁰ Deze ingreep van Kohl toonde dat de politieke grootmeester niet alleen gevaren in Joegoslavië zag, maar ook voor Duitsland. Zijn regering verkeerde door de ontwikkelingen in Joegoslavië en de publieke commotie daarover in Duitsland inderdaad in een lastige positie. Waarschijnlijk was er geen regering die eigener beweging zoveel belang hechtte aan de totstandkoming van de Europese Politieke Unie als de Duitse. De regering-Kohl wilde daarom het traject dat moest leiden naar het verdrag van Maastricht beslist niet in gevaar gebracht zien. Begin juli waarschuwde Kohl publiekelijk dat het Joegoslavische probleem moest worden opgelost door een gezamenlijke Europese aanpak, omdat Duitse solodiplomatie desastreuze gevolgen zou hebben voor de Europese integratie.¹⁴¹ Wegens binnenlands politieke druk moesten Kohl en Genscher echter concessies doen aan de roep om erkenning van Kroatië en Slovenië.

De Duitse bewindslieden vonden vanaf begin juli een koers tussen deze Scylla en Charybdis. Zij brachten weliswaar steeds erkenning als eis naar voren, maar stelden deze voorwaardelijk. Daarmee namen zij principieel het standpunt in dat het Duitse thuisfront wenste, maar verwijderden zij zich tegelijkertijd niet te ver van de Europese hoofdstroom. Bijkomend voordeel van deze opstelling was dat de regering in Bonn deze kon gebruiken als pressiemiddel tegenover zowel de leiding in Servië als tegenover Europese partners die zich naar het oordeel van de Duitse regering te zwak opstelden ten opzichte van Servië.

Al op diezelfde eerste juli waarop Genscher geconfronteerd werd met een gesloten front in de Duitse Bondsdag bleek Duitsland zich in CVSE-verband in Wenen te verzetten tegen een verklaring waarin werd verwezen naar eerdere uitspraken van de EG die steun verleenden aan de handhaving van de territoriale integriteit van Joegoslavië.¹⁴²

Genscher onderging die eerste juli een soort persoonlijke bekering en liet er geen gras over

¹³⁷ Kalaitzidis, *Relations*, pp. 18-19; Horsley, *Sins*, p. 240. Zie ook Almond, *War*, pp. 237-238

¹³⁸ Horsley, *Sins*, p. 229.

¹³⁹ Vgl. Axt, *Jugoslawien*, p. 354; Eisermann, *Weg*, p. 44; Maull, *Germany*, p. 122.

¹⁴⁰ Libal, *Limits*, pp. 15-16; Axt, *Jugoslawien*, p. 351; J.M. Bik, 'Bonn weet niet goed raad met Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 03/07/91; Eisermann, *Weg*, p. 44.

¹⁴¹ Maull, *Germany*, p. 102.

¹⁴² ABZ, Kabinetsarchief; Coll. Van den Broek, doos 7 (1991), Joego-voorzitter, memorandum van DAV voor M, 01/07/91, nr. 206/91. Zie voor de Duitse opstelling ook: Hans Nijenhuis, 'Het Westen schrikt weer van de werkelijkheid', *NRC Handelsblad*, 02/07/91.

groeien om de wereld getuige te maken van zijn nieuwe inzicht. Hij reisde diezelfde dag nog naar Belgrado, waar hij gesprekken voerde met de Joegoslavische premier Marković, de Joegoslavische minister van Buitenlandse Zaken Lončar, de Kroatische voorzitter van het Joegoslavische presidium en daarmee feitelijk Joegoslavië's president Mesić, de Servische president Milošević, de Macedonische president Gligorov, de Bosnische president Izetbegović en de Montenegrijnse president Bulatović. De volgende dag sprak hij in het Oostenrijkse Klagenfurt met de Sloveense president Kučan en minister van Buitenlandse Zaken Rupelj. Tegenover alle partijen verklaarde hij dat geweld als oplossing moest worden uitgesloten. Tegelijk peilde hij de opstelling van de diverse partijen tegenover een commissie van goede diensten van de CVSE en een monitormissie van de EG.¹⁴³ Formeel reisde Genscher in zijn hoedanigheid van CVSE-voorzitter, maar er kon geen misverstand over bestaan, zoals het hoofd van de Zuid-Oost-Europa-afdeling van zijn ministerie later schreef, dat Genscher, die geen deel uitmaakte van de EG-trojka, de Duitse diplomatie wilde profileren.

Voor de Slovenen was het gesprek met Genscher een geweldige opsteker in hun strijd voor onafhankelijkheid. Nadat aldus op 1 juli de toon was gezet voor de bijzondere Duitse inspanningen voor erkenning, was er de volgende maanden een komen en gaan van presidenten en ministers van Buitenlandse Zaken van de diverse Joegoslavische republieken in Bonn.¹⁴⁴ De meest prominente gast was Tudjman, die op 18 juli door Kohl en Genscher werd ontvangen als goedmaker voor de mislukte poging van Genscher tot een ontmoeting met Tudjman op 2 juli. Bij dit gesprek hield Genscher overigens vast aan de EG-lijn. Het onderwerp van de erkenning werd door hem in dit gesprek niet aangeroerd.¹⁴⁵ Tudjman pleitte daar wel voor bij Kohl, maar stuitte op een afwijzing van de bondskanselier.¹⁴⁶

Genscher hield het federale Joegoslavische leger ervoor verantwoordelijk dat hij wegens oorlogsgevaar niet naar Ljubljana en Zagreb had kunnen reizen, maar de Sloveense leiders in plaats daarvan in Klagenfurt had moeten spreken en Tudjman zelfs helemaal niet had kunnen ontmoeten. Dat de JNA zich kennelijk had onttrokken aan elke civiele controle, leverde Genscher het argument bij uitstek op om niet langer te hoeven aandringen op het behoud van de eenheid van Joegoslavië.¹⁴⁷ Ook in de rest van het Westen werd de JNA al gauw als agressor in – toen nog – eigen land beschouwd. Dat was een gevolg van een aantal factoren: inderdaad het eigenmachtige optreden van het leger, dat niet wilde luisteren naar Marković en Mesić; de geslaagde propaganda van de Sloveense autoriteiten, die een beperkt optreden van de JNA, als vorm van ‘pantsercommunisme’ hadden afgeschilderd; en – vanaf augustus 1991 – het buitenproportioneel geweld van het federale leger in Kroatië.

Twee landen binnen de EG zouden het in het bijzonder moeilijk krijgen met de nieuwe Duitse assertiviteit: Frankrijk en Nederland.

Frankrijk: tegen de ‘Kleinstaaterei’

In Frankrijk bestond traditioneel een bijzondere sympathie voor Servië. In de negentiende eeuw had de elite van Belgrado zich op Frankrijk georiënteerd en Frans gesproken, terwijl in Zagreb en Ljubljana onder de maatschappelijke bovenlaag het Duits overheerste. Frankrijk

¹⁴³ Genscher, *Erinnerungen*, p. 939; Libal, *Limits*, p. 17.

¹⁴⁴ Voor een opsomming van de bezoeken zie Genscher, *Erinnerungen*, pp. 932-933; Zeitler, *Rolle*, pp. 186-187.

¹⁴⁵ Libal, *Limits*, pp. 24-25.

¹⁴⁶ ‘Bonn wimpelt pleidooi van Tudjman af’, *NRC Handelsblad*, 19/07/91.

¹⁴⁷ Libal, *Limits*, p. 17.

en Groot-Brittannië hadden tijdens de Eerste Wereldoorlog ‘het arme Servië’ – zo brutaal aangevallen door Oostenrijk-Hongarije en Duitsland – bejubeld als hun bondgenoot en vooral van Franse zijde was hulp geboden na de tocht van de Servische troepen door Albanië. Daarna hadden de Servische troepen zich onder Frans bevel een weg teruggevochten van Thessaloniki naar Servië. Gedenktekens als het monument bij de burcht Kalemegdan in Belgrado of de verzonken marmeren plaat met de tekst ‘France-Serbie 1914-1918’ in het orthodoxe klooster Gračanica in Kosovo herinnerden aan deze historische episode van lotsverbondenheid van beide naties.

Tijdens het interbellum probeerde Frankrijk van het door Serven gedomineerde Joegoslavië een hoeksteen te maken in de Oost-Europese ententes waarmee het Duitse expansie hoopte tegen te gaan. Tijdens het bezoek aan Frankrijk van koning Aleksandar in 1934 ter ondersteuning van deze politiek was de vorst samen met de Franse minister van Buitenlandse Zaken Louis Barthou vermoord. De gebeurtenis zelf was mede een uitvloeisel van de emotionele betrekkingen tussen de twee landen. De koning was gewaarschuwd dat Kroatische extremisten bij aankomst in Marseille een aanslag beraamden op zijn leven en was geadviseerd elders af te meren. Aleksandar had er echter op gestaan in Marseille van boord te gaan, omdat hij daar eer wilde betonen aan de Franse militairen die tijdens de eerste Wereldoorlog aan de zijde van de Serven waren gesneuveld aan het front van Thessaloniki.¹⁴⁸

Het idee dat Servië tijdens twee wereldoorlogen aan geallieerde zijde had gevochten, terwijl Kroaten erfopvolgers van de *ustase* zouden zijn, dook begin jaren negentig van de twintigste eeuw herhaaldelijk op in discussies in Frankrijk en zorgde aanvankelijk voor een pro-Servisch sentiment.¹⁴⁹ Ook Mitterrands beeld van de situatie in Joegoslavië was sterk bepaald door ideeën over de Tweede Wereldoorlog. In mei 1991 had het Franse staatshoofd de Joegoslavische premier Marković ontvangen met de woorden dat er sinds de Napoleontische tijd een sterke band bestond tussen Frankrijk en Servië die was versterkt door twee wereldoorlogen.¹⁵⁰ Eind november 1991 verklaarde Mitterrand tegenover de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* dat hij in het conflict tussen Serven en Kroaten niet wilde spreken van aanvaller en aangevallene: ‘Was ich weiss, ist dass die Geschichte Serbiens und Kroatiens seit langem von derartigen Dramen erfüllt ist. Besonders während des letzten Weltkrieges wurden in kroatischen Lagern viele Serben getötet. Wie sie wissen, gehörte Kroatien zum Nazi-Block, nicht Serbien.’¹⁵¹ Niet alleen getuigde deze uitspraak van een gebrek aan historische kennis, maar was vooral schokkend, omdat deze werd gedaan tien dagen na de val van het Kroatische Vukovar en na een bezoek van de Franse staatssecretaris voor humanitaire actie Bernard Kouchner aan het Kroatische Dubrovnik. Het was een interview dat in Kroatië gesignaleerd werd en nog jarenlang de relaties tussen Kroatië en Frankrijk belastte¹⁵² en Mitterrand in de Franse pers het verwijt van ‘philoserbisme’ opleverde.¹⁵³ Het duurde tot juni 1992 voordat Mitterrand de Serven als agressor in het conflict benoemde.¹⁵⁴ Nog begin 1994 zou Mitterrand echter zeggen: ‘Ik houd van de Serven, ja en wat dan nog? Hoe zou men

148 Branislav Gligorijević, ‘King Aleksandar I Karadjordjević’, in: Radan/Pavković (eds.), *Serbs*, p. 156.

149 Chenu, *France*, pp. 376 en 379-380.

150 Olivier Lepick, ‘French Perspectives’, in: Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. 78.

151 ‘Mitterrand: Frankreich will in Maastricht den Erfolg’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29/11/91.

152 Chenu, *France*, p. 379.

153 Zie ook Tardy, *France*, p. 119.

154 Chenu, *France*, p. 376.

hun moed tijdens twee wereldoorlogen kunnen vergeten? Het zijn de Kroaten die zeventienhonderdduizend Serven in de verdrukking hebben gebracht.¹⁵⁵

Tijdens de Franse ministerraad van 7 augustus 1991 zette Mitterrand de Franse beleidslijn inzake Joegoslavië als volgt uiteen:

Alle ingrediënten van deze eeuw komen samen op een gevaarlijk terrein. De Twaalf hebben geen gevechts- of vredestroepen. De Sovjet-Unie, die haar eigen problemen met nationale groeperingen heeft, zal niet interveniëren. We moeten beslist rekening houden met traditionele vriendschappen. Voor ons, net als voor Rusland, is Servië de vriend. Slovenië en Kroatië zijn meer georiënteerd op de Duitsers. De situatie ziet er dus somber uit, is niet in orde en zal ook niet in orde komen.¹⁵⁶

Mitterrand had dus niet veel op met de Kroaten, in wie hij 'vriendjes' zag van Duitsland en het Vaticaan.¹⁵⁷ Bovendien had Mitterrand, net als de Franse minister van Buitenlandse Zaken Roland Dumas, een afkeer van *Kleinstaaterei*: voorkomen moest worden dat afscheidingen als een veenbrand door Europa zouden trekken.¹⁵⁸ De gedachte aan het streven naar afscheiding op Corsica zal hem daarbij wellicht niet vreemd zijn geweest. Nog in zijn nieuwjaarstoespraak van 1992 verklaarde Mitterrand dat het recht op onafhankelijkheid niet mocht worden verward met de 'anarchie van de stammen uit een vroegere tijd'.¹⁵⁹ Ook deze opvatting bracht Mitterrand aanvankelijk tot een pro-Servische opstelling.

In dezelfde lijn merkte Dumas kort na het uitbreken van het conflict op dat het niet tot de taak van de EG behoorde om de onafhankelijkheid van volkeren te bevorderen.¹⁶⁰ Het was een standpunt dat hem recht tegenover dat van de Duitse regering plaatste.

Anders dan de regering in Bonn was die in Parijs wel bereid militair te interveniëren, al deed de Franse regering er alles aan te vermijden dat zo'n interventie tot een regelrechte oorlog zou leiden.¹⁶¹ Traditioneel kende Frankrijk minder dan andere grote mogendheden remmingen ten aanzien van vredesoperaties. In zekere zin beschouwden de regeringen in Parijs de vredesoperaties als een mogelijkheid tot mondiale politiek die Frankrijk op nationale voet niet langer kon realiseren. Bovendien leefde er in Frankrijk vanaf eind jaren tachtig een sterk moreel besef van een plicht tot, zo niet een recht op humanitaire interventies, dat was gevoed door mensen als Bernard Kouchner, oprichter van de internationale organisatie *Médecins Sans Frontières* (Artsen Zonder Grenzen).¹⁶² Frankrijk was namelijk niet alleen de staat met zijn cynische staatsraison waarom het in Nederland vaak bekend staat. Het was

155 Adler, *Année*, p. 84.

156 Dumas, *Fil*, p. 354. Origineel: 'Toutes les données du siècle se trouvent réunies sur un terrain dangereux. Les Douze n'ont pas de forces de combat ou d'intervention. L'URSS, qui a ses problèmes de nationalités, n'interviendra. Nous ne devons pas négliger de tenir compte des amitiés traditionnelles. Pour nous, comme pour la Russie, c'est la Serbie. La Slovénie et la Croatie sont plutôt tournées vers les Germains. En conclusion, l'affaire est très grave, elle ne s'arrange pas et ne s'arrangera pas.'

157 Chenu, *France*, p. 373, n. 10 en n. 11.

158 Zie bijv. Chenu, *France*, p. 367; Eisermann, *Weg*, p. 47; Koslowski, *Bosnien*, p. 363; Dumas,

Fil, p. 353; 'UPI News Analysis. Yugoslav crisis reveals split within European Community', UPI, 06/07/91.

159 Eisermann, *Weg*, p. 47.

160 In een interview met *The World at One*, BBC Radio 4, 05/07/91, geciteerd in: Almond, *War*, p. 237.

161 Vertrouwelijk vraaggesprek 1.

162 Zie bijv. Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, pp. 19-20, 33 en 36-37; Yves Daudet, 'Legal aspects', in: *ibidem*, p. 54; idem, 'Budgetary and financial aspects', *ibidem*, p. 78.

ook het land dat enkele jaren later het tweede eeuwfeest van de verklaring van de rechten van de mens en de burger zou vieren. Het had, net als Nederland, het mensenrechtenbeleid tot een belangrijk element van zijn buitenlandse politiek gemaakt.¹⁶³

Die houding trad ook ten tijde van het Joegoslavische conflict aan het licht. Medio 1993 was Frankrijk wereldwijd de grootste contribuant aan VN-vredesoperaties.¹⁶⁴ Vanaf april 1992 zou het land geleidelijk zesduizend militairen inzetten in voormalig Joegoslavië, waardoor het ook daar de grootste troepenleverancier werd. Het zou voor deze inzet uiteindelijk tevens de hoogste prijs betalen van alle troepenleveranciers: 56 doden en bijna 600 gewonden.¹⁶⁵

Al in juli 1991 bepleitte Dumas uitzending van een vredesmacht, nadat het hoofd van de directie Europa van de Quai d'Orsay, het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken, een troepenscheiding en instelling van een bufferzone niet had uitgesloten; dat was nadat hij van 9 tot 12 juli een *fact finding*-missie naar Joegoslavië had uitgevoerd.¹⁶⁶ Bij alle belangrijke initiatieven – de mobilisering van de EG, de vredesconferentie, de arbitragecommissie en de inschakeling van de Veiligheidsraad – zou Frankrijk in 1991 vooraan staan. En dat zou in de jaren daarna niet veranderen. In september 1994 zou Mitterrand opmerken dat Frankrijk meer had gedaan voor Bosnië dan welk ander land ook.¹⁶⁷

De Franse politiek ten aanzien van Joegoslavië werd verder in hoge mate bepaald door de poging een uitbreiding van het conflict naar andere landen te voorkomen¹⁶⁸ en de wens zaken buiten de NAVO om te regelen. In de Noord-Atlantische verdragsorganisatie domineerden namelijk de Amerikanen en opereerde Frankrijk op halve kracht, nadat het zich in 1967 had teruggetrokken uit de militaire organisatie maar wel deel was blijven uitmaken van de politieke organisatie van het bondgenootschap.

Door het verlangen van de Amerikaanse regering in de beginfase om buiten het conflict te blijven, leek er een kans te bestaan dit laatste verlangen te realiseren. Regelingen via de WEU liepen stuk op Britse tegenwerking. Regelingen via de EG liepen echter stuk op de Duitse koers in de richting van erkenning van de onafhankelijkheid.¹⁶⁹ In de herfst van 1991 zouden de Duitse en Franse regering echter de as Parijs-Bonn, die schade had opgelopen door de tegenstellingen over de aanpak van de Joegoslavische crisis, weer in ere herstellen. De tegenstellingen tussen Duitsland en Nederland waren van langere duur.

5. Nederland als EG-voorzitter tegen wil en dank

Het trof slecht dat de EG-*trojka* in de tweede helft van 1991 uit relatief kleine landen bestond: Luxemburg, Nederland en Portugal. Het trio ministers van Buitenlandse Zaken, Poos, Van den Broek en De Deus Pinheiro, vertegenwoordigde weliswaar de Europese Gemeenschap, maar had niet de krachtige uitstraling van ministers van Buitenlandse Zaken

163 Baehr, *Role*, p. 127; Martin Sommer, 'Fransen waren niet simpelweg pro-Servisch', *de Volkskrant*, 17/11/2000.

164 Vgl. Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 19.

165 Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 21.

166 ABZ, DEU/ARA/03283, EU/GBVB/extra CoPo 1991, notitie van DEU/OE, 'Joegoslavië/scenario's en beleidsmogelijkheden' t.b.v. Extra CoPo, Den Haag 19/07/91, 18/07/91.

167 Geciteerd in: Centro Studi di Political Internazionale, *Lessons*.

168 Vertrouwelijk vraaggesprek 1.

169 Vertrouwelijk vraaggesprek 1 en H. Wijnaendts, 08/06/00.

als Dumas, Genscher, Hurd en De Michelis. Tussen Luxemburg en Portugal in was Nederland eigenlijk nog ‘een soort supermacht’, pretendeerde een hoge Nederlandse ambtenaar.¹⁷⁰ Bovendien zou Van den Broek ervaren dat het voor de voorzitter uit een klein land geen sinecure is om zijn collega’s uit de grote lidstaten binnenboord te houden.

In het voordeel van de kleine landen pleitte dat zij er moeilijk van konden worden beticht materiële belangen na te streven in het Joegoslavische conflict¹⁷¹ of last te hebben van historische sentimenten en reflexen.¹⁷²

In Nederland had van oudsher dan ook geen sterk negatief beeld van de Serven bestaan.¹⁷³ Tot aan de Tweede Wereldoorlog was er zelfs sprake van ‘een zekere pro-Servische tendens’.¹⁷⁴ Vóór en na de Tweede Wereldoorlog droeg meer dan enig ander auteur de schrijver en journalist A. den Doolaard bij aan ‘de instandhouding’ van een positief beeld van de Balkan en Joegoslavië in Nederland’.¹⁷⁵ Hij deed dat vooral met zijn romans, waarin de nobele, maar eveneens gewelddadige trekken van zijn personages de boventoon voerden. Den Doolaard, die in de jaren dertig en vijftig van de twintigste eeuw de Balkan bereisde, vond bijval van veel andere naoorlogse Nederlandse auteurs die getuigden van een ‘weliswaar niet volslagen kritiekloze, maar toch zeer optimistische visie op Joegoslavië’.¹⁷⁶

In een land als Nederland, waar vooral vanaf de jaren zestig sterk het gevoel leefde dat de bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog tekort was geschoten in het verzet, moest bijna wel een grote, zo niet blinde verering ontstaan voor de communistische partizanenstrijd in Joegoslavië.¹⁷⁷ Bij de dood van Tito in 1980 wees in de grote Nederlandse dagbladen slechts één commentator met een beschuldigende vinger naar de Serviërs. Volgens J. den Boef in *Trouw* zouden zij ‘niet kunnen nalaten te proberen, hun vanouds overheersende rol terug te krijgen’.¹⁷⁸

Sommige linkse politici en opinievormers, zoals minister van Defensie Relus ter Beek, de docent internationale betrekkingen en vergelijkende politiek van de Rijksuniversiteit Leiden, tevens columnist Koen Koch, de schrijfster Lisette Lewin en de journalisten Herman Vuijsje, John Jansen van Galen en Igor Cornelissen, hadden indertijd geflirt met het idee van arbeiderszelfbestuur of meegewerkt aan de aanleg van de grote autoweg voor Broederschap en Eenheid tussen Belgrado en Zagreb.¹⁷⁹ Joegoslavië was voor linkse intellectuelen het land achter het IJzeren Gordijn waar het ochtendrood nog gloorde, ‘een land waar de basis van de verwerkelijking van de theorieën van Marx gelegd is en waar – enigszins in tegenstelling tot de meeste andere landen van Oost-Europa – nog ruimte bestaat voor verdere ontwikkelingen’.¹⁸⁰ Ook PvdA-leider Kok had in zijn vakbewegingstijd in de jaren zeventig ‘met heel veel interesse’ kennisgenomen van het systeem van arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië.¹⁸¹ Pas

170 ‘Conflict Joegoslavië beheerst EG-top’, *NRC Handelsblad*, 29/06/91.

171 Dat was een voordeel dat ook door Parijs onder ogen werd gezien, ‘EG wijzigt beleid voor Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 04/07/91.

172 Interview H.A. Schaper, 10/04/00.

173 Vgl. de opmerkingen van chef DEU in ABZ, DPV/ARA/01818. Engels 76 aan Kooijmans, 20/03/93.

174 Bijlage Naarden, Beeld en Balkan.

175 Bijlage Naarden, Beeld en Balkan.

176 Ibidem.

177 Vgl. Constandse, *Joegoslavië*, passim; Bart van Steenbergen, ‘Ten geleide’, in: Marković, *Weg*, p. 9.

178 J. den Boef, ‘Kan Joegoslavië zonder Tito?’, *Trouw*, 05/05/80.

179 Zie daarover Bijlage Naarden, Beeld en Balkan; Arendo Joustra, ‘Hollandse stootarbeiders voor Tito’, *Elsevier*, 05/09/92, pp. 16-20; Van den Heuvel, *Leven*, pp. 143-144.

180 Bart van Steenbergen, ‘Ten geleide’, in: Marković, *Weg*, p. 8.

181 Interview W. Kok, 08/05/00.

vanaf 1991 zou het positieve beeld over Joegoslavië en de Serven in Nederland omslaan door overbelichting van de gewelddadige kanten van hun geschiedenis en hun 'aard'.

De Duits-Nederlandse tegenstellingen inzake de Joegoslavische kwestie, die het Nederlandse voorzitterschap van de EG ernstig zouden belasten, hadden dan ook niet zozeer te maken met Joegoslavië zelf als wel met de plaats die beide landen meenden te moeten innemen in de wereld. De Duitse naoorlogse buitenlandse politiek was in meer dan één opzicht een spiegelbeeld van de Nederlandse, gericht als deze was op multilaterale verbanden, geleid door morele overwegingen en met een sterke afkeer van militair geweld.

Bij Lubbers en Van den Broek trad een vorm van cognitieve dissonantie op toen Duitsland, gesterkt door de hereniging en met een nieuw gevoel van verantwoordelijkheid voor de stabiliteit in Centraal- en Oost-Europa, een buitenlandse politiek begon te voeren waarin de rol die Duitsland daar zelf in zou moeten spelen meer werd benadrukt. De schok kwam nog eens extra hard aan doordat Van den Broek en Lubbers er op dat moment alles aan was gelegen om het voorzitterschap van de EG tot een goed einde te brengen op basis van consensus. Op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken constateerden ambtenaren 'een beetje raar nieuw zelfbewustzijn van de Duitsers. Het was in ieder geval niet een zelfbewustzijn dat ons op dat moment goed uitkwam!'¹⁸²

Daar kwam bij dat de twee eerstverantwoordelijken voor de Nederlandse buitenlandse politiek – Van den Broek en Lubbers – zich al eerder in een problematische houding ten opzichte van Duitsland hadden gemanoeuvreerd doordat zij hadden geprobeerd de westerse instemming met de Duitse hereniging aan voorwaarden te verbinden. Bij Van den Broek leefde angst dat een Duitse hereniging opnieuw tot een Duitse *Alleingang* en een *Sonderweg* tussen Oost en West zou leiden. Net als Lubbers wilde hij publiekelijke garanties van het herenigde Duitsland voor de Oder-Neisse als Poolse westgrens.¹⁸³ Met name de Duitse bondskanselier Kohl, maar ook Genscher, zou die opstelling van het Nederlandse bewindsliedenduo niet vergeten.¹⁸⁴ Bovendien verdacht Genscher de atlanticus Van den Broek ervan bij de voorbereiding van de Europese Politieke Unie afbreuk te willen doen aan de as Parijs-Bonn.¹⁸⁵ Omgekeerd had Genscher Van den Broek in februari 1990 tijdens de *Open Skies*-conferentie in Ottawa ongeloflijk voor het hoofd gestoten toen deze een plaats voor Nederland opeiste naast de vier voormalige bezettingmachten bij de besprekingen over de Duitse hereniging. 'You are not part of the game,' kreeg Van den Broek van zijn Duitse collega toegevoegd.¹⁸⁶

Nederland heeft, zoals de diplomaat N.H. Biegan dat heeft genoemd, een existentieel probleem: het is te groot voor de kleine landen en te klein voor de grote.¹⁸⁷ Dat leidt tot een voortdurende ambitie om bij de groten te horen en een constante afwijzing door diezelfde landen. Daar kwam bij dat Lubbers en Van den Broek in de jaren tachtig 'verwend' waren

182 Interview A.M. van der Togt, 04/05/00.

183 Zie bijv. H. van den Broek, 'Continuïteit en vernieuwing in Europa', *Christen Democratische Verkenningen* (1990), 5, pp. 207 en 211-212; J.M. Bik, 'Er valt nog veel te verbeteren aan omgang met Duitsland', *NRC Handelsblad*, 30/09/91; Wielenga, *Vijand*, pp. 186-187, 211.

184 Interview H. van den Broek, 02/12/99; Metz, *Stranding*, p. 259; P. Rusman, 'De laatste Koude-Oorlogstrijder. Hans van den Broek

(1982-1993)', in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, pp. 275-276; Wielenga, *Vijand*, p. 187; Both, *Indifference*, p. 118. Zie ook Van Eekelen, *Sporen*, p. 234.

185 Both, *Indifference*, p. 118; Dankert in: Rehwinkel & Nekkens, *Regerenderwijs*, pp. 151-152.

186 Genscher, *Erinnerungen*, p. 729.

187 TCBU. *Vertretpunt*, III, hoorzitting N.H. Biegan, 29/05/00, p. 185.

geraakt door de internationale positie die Nederland had ingenomen, ten tijde van het kruisraketten-debat, en door de waardering die begon op te komen voor het Nederlandse economische beleid. De centrale positie die Nederland had ingenomen tijdens het debat rond de plaatsing van de kruisraketten had het ego van de verantwoordelijke bewindslieden gestreeld. In een toen nog overzichtelijke wereld had het idee kunnen postvatten dat de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken ‘een beetje, een heel klein beetje greep op de wereld had’.¹⁸⁸ Nederland was volgens Lubbers daarom niet bezig in het Joegoslavië-dossier een positie op te bouwen als voorzitter van de EG: ‘Nederland had een positie.’¹⁸⁹ En die positie bracht volgens de Nederlandse regering een *noblesse oblige*-houding mee. Daardoor moest Nederland zich actiever opstellen dan landen als Ierland of Oostenrijk. En moest de ‘assertieve minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek’ iets ondernemen, als ‘consequentie van het feit dat hij al iemand was’.¹⁹⁰

Het ‘klein-maar-dapper-syndroom’¹⁹¹ had van Van den Broek echter niet tot machtsdenker gemaakt. Hij redeneerde primair in politiek-morele termen als het om de toekomst van Europa ging.¹⁹² Overigens konden belangenpolitiek en idealisme volgens Van den Broek goed hand in hand gaan. Zo vond hij het inzake het Joegoslavië-conflict logisch dat het ministerie van Buitenlandse Zaken zich inzette voor een van de hoofddoelstellingen van het Nederlandse buitenlandse beleid: een bijdrage leveren aan het handhaven en bevorderen van de vrede.¹⁹³ Uitvoering van die taak betekende tegelijkertijd dat Nederland zich internationaal profileerde en prestige verwierf.¹⁹⁴

Intussen bestond er rond 1990 in Nederland, net als in veel andere landen op dat moment, verwarring over de vraag hoe het buitenlands beleid er na de Koude Oorlog uit moest zien, in het bijzonder het veiligheidsbeleid.¹⁹⁵

Het was ironisch dat juist Nederland het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap ging bekleden en daardoor eigenlijk *avant la lettre* gestalte moest geven aan het gemeenschappelijke buitenlandse en veiligheidsbeleid, dat totstandkwam via intergouvernementeel overleg. Nederland was er namelijk traditioneel – wegens een supranationale voorkeur voor een sterke Europese Commissie – nooit voorstander van geweest veel invloed toe te kennen aan noch de Europese Raad, noch het voorzitterschap van de EG. Bij eerdere voorzitterschappen had Nederland zich er dan ook voornamelijk toe beperkt op de winkel te passen.¹⁹⁶ Van den Broek had als bezwaar tegen de Europese Raad van regeringsleiders dat deze vaak een onderonsje van de grote landen was. Bovendien speelde voor hem nog mee dat niet hij, maar de premier daar aan tafel zat.¹⁹⁷

Nederland was zozeer voorstander van een communautaire aanpak en onderscheidde zich daarmee zodanig van de grote landen dat in juni 1991 om die reden betwijfeld werd of

188 Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek: “Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 9.

189 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

190 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

191 De term is van Ben Knapen, ‘Het vaderland in Europa’, *NRC Handelsblad*, 29/06/91.

192 Zie bijv. H. van den Broek, ‘Continuïteit en vernieuwing in Europa’, *Christen Democratische Verkenningen* (1990), 5, p. 208.

193 TCBU. *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H. van den Broek, 22/05/00, p. 19.

194 TCBU. *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H. van den Broek, 22/05/00, p. 21.

195 ‘Buitenland, hoezo?’, *NRC Handelsblad*, 11/04/92; J.J.C. Voorhoeve, ‘Nederland is niet te klein voor rol in de wereld’, *ibidem*, 14/04/92.

196 Victor, *Presidency*, 6.1 en 6.2.2.2.

197 Co Welgraven, ‘Zes zware mannen in een Europa vol obstakels’, *Trouw*, 29/06/91.

Nederland wel een goede EG-voorzitter kon zijn.¹⁹⁸ Den Haag stond er om bekend dat het weinig overleg pleegde met de andere Europese regeringen. Nederland was, zo schreef Rob Meines in *NRC Handelsblad* in een vooruitblik op het Europese voorzitterschap, ‘vaak bijna hogepriesterlijk zuiver in de leer’. Formeel mocht de Europese Raad slechts beslissen over wat door de Europese Commissie was voorbereid. Nederland wachtte keurig af wat de Europese Commissie uitbroedde en ging pas daarna meepraten in de Europese Raad, waardoor het vaak niets meer in de melk te brokkelen had. Nederland was dus niet bedreven in Europese ‘lobbytechniek die in Nederland al gauw met gesjoemel wordt vereenzelvigd’.¹⁹⁹ De directeur-generaal Politieke Zaken mr. A.P. van Walsum schreef later over Van den Broek dat hij ‘niet echt zijn best [deed] de indruk te wekken dat de Europese integratie hem hogelijk interesseerde.’²⁰⁰ Piet Dankert, die staatssecretaris was op Buitenlandse Zaken tijdens het kabinet Lubbers-Kok, zei dat hij Van den Broeks belangstelling voor Duitsland en Frankrijk nooit hoog had ingeschat; ‘Zijn interesse lag veel meer bij Engeland en Amerika.’²⁰¹ Van den Broek stond erom bekend dat hij altijd wilde meedoen als de Amerikanen oorlog voerden.²⁰²

Niet alleen had Nederland traditioneel niet zoveel opgehad met het Europese voorzitterschap, samen met Groot-Brittannië was het, zacht gezegd, geen groot voorstander geweest van de snelle realisering van een gemeenschappelijk Europees veiligheidsbeleid. In Londen en Den Haag werd gevreesd dat een eigen Europese beleidslijn op dit terrein tot aanvaringen zou kunnen leiden met de Verenigde Staten, waarmee beide landen sinds lang bijzondere betrekkingen onderhielden.²⁰³ Bovendien had Nederland er weinig zin in mee te werken aan een gemeenschappelijk beleid dat, naar het vermoedde, gedictieerd zou worden door de grote drie, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, en waarin het nauwelijks of geen inbreng zou hebben maar wel de medeverantwoordelijkheid voor zou dragen.²⁰⁴ Er is zelfs gesuggereerd dat de ijver die Van den Broek inzake het Joegoslavische conflict aan de dag legde vooral was ingegeven door de behoefte van de Nederlandse minister om bij zijn Duitse collega Genscher de indruk weg te nemen dat hij niet serieus aan de totstandkoming van zo’n beleid wilde meewerken.²⁰⁵ Nederland zou inzake Joegoslavië dan ook steeds een warm pleitbezorger blijven van acties in NAVO-verband. Voor WEU-acties, herhaaldelijk bepleit door landgenoot Van Eekelen, voelde het weinig.²⁰⁶

Omdat de Nederlandse ambassade in Belgrado in het eerste halfjaar van 1991 het Luxem-

198 Rob Meines, ‘Een voorzitter met een sterk afwijkende mening’, *NRC Handelsblad*, 29/06/91.

199 Rob Meines, ‘Nederland is “Europees” genoeg’, *NRC Handelsblad*, 24/06/91.

200 Van Walsum, *Nederland*, pp. 59-60.

201 Dankert in: Rehwinkel & Nekkers, p. 143.

202 Stemerding, *Dromen*, pp. 191-192; P. Rusman, ‘De laatste Koude-Oorlogsstrijder. Hans van den Broek (1982-1993)’, in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, p. 274.

203 Menon, Forster & Wallace, ‘Defence’, pp. 104-105; Frits Schaling, ‘Europees Parlement gelooft Haagse voornemens niet zo’, *NRC Handelsblad*, 10/07/91; Leonoor Meijer & Co Welgraven, ‘Internationaal kan Henz Vendenbroek niet meer stuk’, *Trouw*, 13/07/91; André Roelofs,

‘Keuze lokatie vredesmacht is het probleem’, *de Volkskrant*, 03/08/91.

204 Zie bijv. ABZ, Bosnië-discussie 1998. Fietaars 18 aan Van Mierlo, 28/01/98.

205 J.G. Siccama, ‘Tegengaan van anarchie in Oost-Europa; een pleidooi voor een idealistische integrationistische visie’, in: Gijs de Vries e.a., *Continent*, p. 108; idem, ‘Nogmaals: ex-Joegoslavië’, *Armex* 77 (1993), 7/8, p. 5. Zie ook A. van Staden, ‘NAVO: Opties voor de toekomst’, ibidem, p. 175.

206 Zie bijv. het standpunt inzake afdwinging van het vliegverbod, ABZ, kabinetsarchief, Joegoslavië, resolution 781, 786 (1992), ABZ, DPV/ARA/01806. Jacobovits 2005 aan Van den Broek, 18/12/92.

burgse voorzitterschap van de EG waarnam, was alle informatie die langs die weg beschikbaar kwam ook op de burelen van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag beland. Dat had een ideale voorbereiding kunnen zijn op de problemen die zich in Joegoslavië aankondigden. Van den Broek ging zich echter pas in de laatste maanden vóór het voorzitterschap serieus bezighouden met Joegoslavië, nadat dit binnen zijn ministerie lange tijd alleen een zaak van de afdeling Oost-Europa was geweest. In een brief aan de Kamer over het programma voor het voorzitterschap somde Van den Broek een groot aantal prioriteiten op. Voor Joegoslavië was in dat programma slechts een bescheiden plaats ingeruimd. De prioriteitennota signaleerde ‘een aantal zeer verontrustende ontwikkelingen in Oost-Europa’, ten aanzien waarvan de Twaalf een standpunt zouden moeten bepalen. Daarbij werd primair gedacht aan de onttakeling van de Sovjet-Unie en in het bijzonder de positie van de Baltische staten. Daarnaast kon volgens de Kamerbrief ‘niet worden voorbijgegaan aan de dreigende desintegratie van Joegoslavië. . . .’ Voor oplossingen verwees Van den Broek echter voornamelijk naar uitbouw van de CVSE en behoud van de goede transatlantische verhoudingen, niet naar de EG.²⁰⁷

6. Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken

Het ministerie dat Van den Broek ten dienste moest staan tijdens het voorzitterschap telde op de keper beschouwd maar een beperkt aantal ambtenaren dat werkelijk het beleid tot stand bracht.²⁰⁸ Het ministerie met zijn tweehoofdige leiding – behalve de minister van Buitenlandse Zaken gaf zijn collega van Ontwikkelingssamenwerking leiding aan het departement – telde begin jaren negentig van de twintigste eeuw drie directoraten-generaal: Politieke Zaken, Europese Samenwerking en Internationale Samenwerking.

Taak van de directeur-generaal Politieke Zaken (DGPZ) was de behandeling van alle aspecten van de buitenlandse politiek waaraan een beleidsmatig element was verbonden. Het ging daarbij niet alleen om de coördinatie van de directies die rechtstreeks onder hem vielen, maar ook van de dienstonderdelen die tot het domein van de twee andere directoraten-generaal behoorden. De DGPZ was daarmee niet alleen de *primus inter pares* van de drie directeuren-generaal, maar tevens de hoogste politieke adviseur van de minister.

Rechtstreeks onder de DGPZ ressorteerden vier regionale directies (Azië en Oceanië; Afrika en Midden-Oosten; Westelijk Halfrond; Europa), de directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken en de directie Politieke VN-zaken. Deze twee laatste directies speelden samen met de directie Europa (DEU) op het ministerie de belangrijkste rol in verband met de Joegoslavische kwestie.

Van den Broek was een ‘atlanticus pur sang’.²⁰⁹ Dankzij zijn langjarig ministerschap, sinds 1982, was de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken in de jaren tachtig een centraal onderdeel van het ministerie geworden. De formele taakstelling van deze directie behelsde de behartiging van de Nederlandse veiligheidsbelangen in internationaal verband,

207 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22052, nr. 1, p. 10.

208 Voor een uitvoeriger beschrijving van de organisatie van het ministerie van Buitenlandse Zaken zie bijlage De organisatie en coördinatie van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

209 Stemerding, *Dromen*, p. 157; vgl. Dankert in: Rehwinkel & Nekkens, p. 147; P. Rusman, ‘De laatste Koude-Oorlogstrijder. Hans van den Broek (1982-1993)’, in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, pp. 269, 272, 275, 276; Van Walsum, *Nederland*, pp. 52 en 60.

dat wil zeggen de NAVO, de WEU, de CVSE, wapenbeheersing, verificatie en wapenexport-beleid, alsmede de Atlantische samenwerking. In de praktijk hield de afdeling zich ook nog bezig met de betrekkingen met de Verenigde Staten en Canada, die eigenlijk tot het takenpakket van de regionale directie Westelijk Halfrond behoorden.²¹⁰

Van den Broek hechtte er veel waarde aan dat er op deze afdeling bekwame ambtenaren tewerk werden gesteld.²¹¹ Hoofd van de directie was sinds augustus 1990 mr. B.J. (Boude-wijn) van Eenennaam, net als Van den Broek een sterk atlanticus met een grote affiniteit met de Amerikaanse mentaliteit. Als directeur kreeg hij van de minister alle ruimte.²¹² Van Eenennaam was een voorstander van machtspolitiek, maar had daarbij het nadeel dat hij in Nederland woonde. Zijn perceptie van de internationale politiek was sterk bepaald door de Koude Oorlog. Vanuit de overtuiging dat Servië in alle conflicten in het voormalige Joegoslavië de agressorstaat was, meende Van Eenennaam dat Servië stevig moest worden aangepakt en in een isolement gedrongen.²¹³ Aan zijn ervaringen tijdens de Koude Oorlog ontleende hij ook de opvatting dat beleid niet gebaseerd moest zijn op de uitgangspunten van de regio waarop het zich richtte, maar op de eigen beginselen. Hij was sterk doordrongen van de gedachte dat als Nederland internationaal voorop wilde lopen met ontwikkelingshulp en het leveren van bijdragen aan de oplossing van humanitaire crises, het ook bereid moest zijn geweld dat in zulke situaties werd gebruikt te beteugelen.²¹⁴

De invloed van de regionale directies, waar het institutionele geheugen en het analytische vermogen ten aanzien van bepaalde gebieden zaten, was onder Van den Broek verminderd ten gunste van de Directie Atlantische en Veiligheidszaken.²¹⁵ Niettemin was de regiodirectie Europa (DEU), verantwoordelijk voor de bilaterale contacten in Europa, de eersteangewezen afdeling voor de Joegoslavië-politiek. De directie Europa bestond uit een bureau West-Europa en een bureau Oost-Europa. Tot de verantwoordelijkheid van dat laatste bureau behoorde ook de Nederlandse bemoeienis met het voormalige Joegoslavië. Beide bureaus telden in 1991 slechts drie ambtenaren, waarbij nog moet worden aangetekend dat tot het werkterrein van de afdeling Oost-Europa ook de Sovjet-Unie behoorde. West-Europa werd niet zo interessant geacht voor de bilaterale verhoudingen; de nadruk lag daar op de multilaterale diplomatie. Tijdens de Koude Oorlog had Buitenlandse Zaken de indruk gehad dat het weinig te zoeken had in Oost-Europa. Hoofd van het bureau Oost-Europa, tevens plaatsvervangend directeur Europa, was drs. H.J. Hazewinkel. Hij had vóór het uitbreken van het conflict Joegoslavië voornamelijk voor zijn rekening genomen. Toen vanaf het midden van 1991 Joegoslavië steeds meer aandacht van zijn afdeling ging opeisen werd het bureau uitgebreid met de jonge diplomaat A.M. van der Togt, die speciaal met Joegoslavië werd belast.

De directie Politieke VN-zaken was belast met de contacten met de Verenigde Naties. Vanaf 1 juli 1990 was hoofd van deze directie drs. J.Th. (Jan) Hoekema, die in 1994 zijn ambtelijk bestaan zou verruilen voor dat van Tweede-Kamerlid. Binnen de directie bestond een bureau Politieke Zaken, die vooral de contacten onderhield met de permanente vertegenwoordiging van Nederland bij de Verenigde Naties in New York. In 1991 had deze

210 Van Walsum, *Nederland*, p. 49.

211 Interview M. Hennis, 09/03/99.

212 Interview M. Hennis, 09/03/99; Leonard Ornstein, 'Het stratego van de experts', *Vrij Nederland*, 31/10/93, p. 11.

213 Interview B.J. van Eenennaam, 22/08/00.

214 Interview B.J. van Eenennaam, 22/08/00; TCBU. *Vertrekpunt*, III, hoorzitting B.J. van Eenennaam, 05/06/00, p. 280.

215 Interview M. Hennis, 09/03/99.

directie nog niet zoveel met de Joegoslavische kwestie te maken, omdat de VN zich aanvankelijk terughoudend opstelde.

Het naast elkaar bestaan van diverse betrokken directies vergde natuurlijk coördinatie. Coördinatie vond bij het ministerie van Buitenlandse Zaken in beginsel plaats op twee niveaus: aan de top en op werkniveau. Aan de top van het ministerie stond formeel de secretaris-generaal. Dat was vanaf 1989 dr. Bernard Rudolf Bot, die bekend stond als een van Nederlands beste diplomaten in die periode. De secretaris-generaal op Buitenlandse Zaken vervulde echter niet zo'n prominente rol als op enkele andere ministeries. De primaire verantwoordelijkheid voor de beleidscoördinatie berustte niet bij hem, maar bij de directeur-generaal Politieke Zaken (DGPZ). Voor het sluizen van de stukkenstroom en de bewaking van de toegang tot de minister was bovendien enige jaren tevoren de functie van persoonlijk secretaris van de minister in het leven geroepen. De secretaris-generaal was bij Buitenlandse Zaken daardoor niet veel meer dan hoofd van de ambtelijke organisatie.

De DGPZ was dus de belangrijkste politieke raadgever van de minister. Samen met de particulier secretaris was hij de *gatekeeper* voor de minister en was hij verantwoordelijk voor de algemene beleidslijn en de eenheid van het buitenlandspolitieke beleid. Daarnaast had de DGPZ met zijn collega's uit de andere lidstaten van de Europese Gemeenschapzitting in het *Comité Politique* van de EG, dat zaken van de Raad van Ministers voorbesprak. Sinds juli 1989 was de DGPZ Peter van Walsum, een genuanceerd en gerespecteerd diplomaat. De diplomatieke loopbaan van Van Walsum had hem goed voorbereid op de taak die hij kreeg te vervullen tijdens het Nederlandse voorzitterschap van de EG in de tweede helft van 1991. Hij had als diplomaat ruim twintig jaar tevoren kennisgemaakt met Zuid-Oost Europa. Vanaf 1967 was hij gestationeerd in Boekarest en bereisde hij, vanuit de Roemeense hoofdstad Bulgarije, Joegoslavië, Griekenland en het Europese deel van Turkije. In 1970 werd hij overgeplaatst naar de Nederlandse permanente vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties, waar hij tussen 1998 en 2001 ook zijn diplomatieke carrière zou beëindigen. Van Walsum had bij de VN namens Nederland zitting in de Derde Commissie van de Algemene Vergadering, die zich met mensenrechten bezighoudt. In 1979 was hij geposteed in Brussel bij de permanente vertegenwoordiging van Nederland bij de EG. Hij is van het beschouwelijke type, een scherp analist, maar hij reageert enigszins secundair. Daarmee is hij een heel ander type dan de vaak primair reagerende Van den Broek, die vond dat zijn DGPZ vaak te laat reageerde.²¹⁶

Bij het uitbreken van het conflict in Joegoslavië bestond de top van het ministerie dus uit vijf mensen: minister Van den Broek; DGPZ Van Walsum; tot op zekere hoogte diens vervanger, tevens ambassadeur in algemene dienst, C.M.J. Kröner; het hoofd van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken Van Eenennaam; en Henri Wijnaendts, de ambassadeur in Parijs, als bijzondere vertrouweling van de minister. Van dit selecte gezelschap was de DGPZ de aangewezen functionaris voor de beleidscoördinatie.

In het Joegoslavië-dossier vervulde Van Walsum echter niet de coördinerende rol die van hem mocht worden verwacht. Een gevolg daarvan was dat het beleid inzake (voormalig) Joegoslavië verdeeld bleef over de drie directies – de directies Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken, Europa en Politieke VN-zaken – waar de hoofdrolspelers via onderling overleg tot beleidsvoornemens moesten komen.²¹⁷ Het was voor de medewerkers van de drie directies niet altijd duidelijk wie nu welk aspect van het Joegoslavië-beleid moest behandelen

²¹⁶ Interview P. de Gooijer, 01/07/99.

²¹⁷ Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

omdat er vaak verschillende kanten aan een zaak zaten die in beginsel op het terrein van elk van de drie thuishoorde.²¹⁸ En als er aan de top, op het niveau van DGPZ, niet werd gestuurd, kon men dat dan wel van de directeuren verwachten? Zoals DAV-medewerker K.J.R. Klompenhouwer het formuleerde: ‘Maar wie was nu eigenlijk verantwoordelijk voor dit vraagstuk? Dat was niet duidelijk.’ Hij voegde daaraan toe:

Er is nooit een taak geformuleerd. Een eenduidig hoofd. Wie zou dat hoofd moeten zijn? ... het was kenmerkend voor de regeerstijl. Laat iedereen maar wat ploeteren en dan kiezen wij daar wel het beste uit en dan praten wij wel met de minister. Dat is een ondoorzichtige werkwijze. Je weet niet wat er van je producten terechtkomt. Je weet ook niet wat er van je gevraagd wordt. Je weet niet wie het initiatief heeft.²¹⁹

Niet alleen was er geen aansturing, voor de ambtenaren van de directies was vaak onduidelijk wat er op het hoogste niveau gebeurde. Er ging heel veel informatie en beleid-inwording van beneden naar boven in de hiërarchie, maar er kwamen zelden signalen in omgekeerde richting.²²⁰ Deze situatie werd in de hand gewerkt doordat de ministers, vooral Van den Broek tijdens het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap, veel zaken telefonisch bespraken met hun buitenlandse collega's en de DGPZ veel met de ambassadeurs. Daarnaast had Van den Broek de gewoonte zijn beslissingen niet te nemen op basis van ambtelijke stukken, maar om aan het begin van de avond een aantal directeuren en hun naaste medewerkers bij elkaar te roepen voor besprekingen. De terugkoppeling van die verschillende soorten van mondelinge gedachtewisseling op het hoogste niveau naar de directies liet vaak te wensen over. Er was zelden sprake van schriftelijke vastlegging van gesprekken, zoals bij ministeries van Buitenlandse Zaken in andere landen wel het geval was.²²¹

Dezelfde klacht bestond over de terugkoppeling uit de ministerraad naar de ambtenaren bij de directies. Zoals een van de betrokken ambtenaren opmerkte:

Het voorbereiden van een stuk voor de ministerraad was een bezoeking. Je hoorde nooit terug wat er in de ministerraad besloten werd. Zo is het wel eens gebeurd dat wij gepasseerd zijn of dat er dingen in de ministerraad zijn gebeurd of stukken zelfs aan de ministerraad zijn voorgelegd die wij niet in de finale vorm gezien hadden... Wij waren erg gehandicapt en dat had ook te maken met de eigen organisatie van Buitenlandse Zaken. Op maandagmorgen werd er nooit teruggekoppeld uit de ministerraad omdat we twee ministers hebben [naast die van Buitenlandse Zaken de bewindspersoon voor Ontwikkelingssamenwerking] en ieder had zijn eigen achterban. Dat was een heel zwak moment in de organisatie van Buitenlandse Zaken. Ook de verspreiding van geheime stukken, ministerraadsconclusies en notulen was altijd een heel stroperig gebeuren. Voordat je die onder ogen kreeg, waren

²¹⁸ Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

²¹⁹ Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00. Vgl. Michiel van Hulten, ‘Zwarte Maandag.

Kroniek van en gemiste kans’, in: Labohm (red.), *Waterdraggers*, p. 196, waar de toenmalige directeur-generaal Europese Samenwerking Ronald van Beuge verklaarde dat Van den Broek ‘gewend was altijd tegengestelde adviezen te krijgen, waartussen hij dan zelf kon arbitreren’.

²²⁰ Interviews P. Bas Backer, 22/05/00; K.J.R.

Klompenhouwer, 20/01/00; J.L. Sandee, 12/06/00; R. Swartbol, 08/07/00; en A.M. van der Togt, 04/05/00.

²²¹ Interviews R. in den Bosch, 19/04/00; J.Th. Hoekema, 05/03/98; K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00; R. Swartbol, 08/07/00; en A.M. van der Togt, 04/05/00.

er heel wat dagen achter de rug. Dat was even een handicap. Vaak moesten we aan Defensie vragen wat er besloten was.²²²

Als er al iets schriftelijk werd vastgelegd, was er geen vaste wijze waarop die besluiten werden gedistribueerd. Hetzelfde gold trouwens de verspreiding van dergelijke informatie over de Nederlandse diplomatieke posten in het buitenland. Het overkwam Nederlandse ambassadeurs herhaaldelijk dat zij op het ministerie van Buitenlandse Zaken in het land waar zij geaccrediteerd waren, geconfronteerd werden met de inhoud van gesprekken die de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken of de DGPZ had gevoerd met een buitenlandse collega, waarbij er ten onrechte van werd uitgegaan dat de Nederlandse diplomaat al door Den Haag was ingelicht. Voorzover er sprake was van verslaglegging van gesprekken, ontbrak in de rapportage vaak de Nederlandse inbreng, zodat de lezers op de posten in den vreemde er niet het Nederlandse beleid uit konden destilleren.²²³

Zo ontstond de merkwaardige situatie dat de minister vaak de positie van de EG-partners goed kende via zijn telefonische contacten, terwijl de ambtenaren de informatie daarover intussen moesten bijeenrapen uit de rapportages van de ambassades, de kranten, de berichtgeving van de persbureaus en CNN.²²⁴ In het tweede halfjaar van 1991 werd de situatie nog enigszins gemitigeerd doordat toen zeer frequent ministeriële bijeenkomsten of vergaderingen van het *Comité Politique* van de EG plaatsvonden. Die vergaderingen vergden voorbereiding, die leidde tot voorbesprekingen op de Kamer van Van Walsum. Daardoor was de behoefte aan structurele coördinatie tussen de directies tijdelijk minder groot. Op het werkniveau zou pas in de zomer van 1992 een coördinator van het Joegoslavië-beleid worden aangewezen.

Een andere vraag is hoe het ministerie zijn kennis over Joegoslavië vergaarde. Volgens Van Walsum was het even zoeken geweest, maar bleek uiteindelijk voldoende Balkan-expertise in het ministerie aanwezig, waaronder die van hemzelf.²²⁵ Veel andere topambtenaren van Buitenlandse Zaken vonden daarentegen dat er een ernstig tekort aan kennis over de Balkan en in het bijzonder over Joegoslavië bestond. Volgens drs. H.A. Schaper, plaatsvervangend hoofd DAV, vormde dat gebrek aan kennis al gauw 'een *bottle-neck*'.²²⁶ De ambtenaar met de meeste kennis op het departement was Hazewinkel, hoofd van het bureau Oost-Europa. Zijn directie was echter gemarginaliseerd en zelf manifesteerden hij en zijn directeur zich minder dan de zelfbewuste ambtenaren van DAV, die zich in de voorafgaande jaren een goede toegang tot de minister en de directeur-generaal Politieke Zaken hadden verworven. Diverse ambtenaren van Buitenlandse Zaken haastten zich bij het begin van het conflict dan ook naar de bibliotheek en de boekhandel om literatuur over Joegoslavië te vinden.²²⁷ Van Eenennaam moest, net als Schaper en Hoekema, toegeven dat Buitenlandse Zaken het

222 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

223 Interview A.P.R. Jacobovits de Szeged, 21/09/00.

224 Interview A.M. van der Togt, 04/05/00.

225 TCBU. *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.P. van Walsum, 22/05/00, p. 9.

226 Herman Schaper in: Leonard Ornstein, 'Het stratego van de experts', *Vrij Nederland*, 31/10/

92, p. 12. Zie ook interview N. Biegman, 03/07/00.

227 Interviews B.J. van Eenennaam, 22/08/00 en A.M. van der Togt, 04/05/00; Leonard Ornstein, 'Het stratego van de experts', *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 11; Willem Wansink, 'Scheepstoeter-diplomatie', *Elsevier*, 22/07/95.

Joegoslavische conflict erg vanuit de West-Europese logica had benaderd en de moeilijkheidsgraad ervan teveel had onderschat.²²⁸

Het gebrek aan kennis werd echter door veel ambtenaren van Buitenlandse Zaken ook wel weggeredeneerd met de opvatting dat kennis van de regio weinig beleidsrelevantie had, als er trouwens al sprake was van beleidsontwikkeling:

We werden toch erg geleefd door de waan van de dag. . . Je reageerde en vanaf het allereerste moment moest je blijven reageren. Ik zat me suf te schrijven aan de Kamerbrieven. Ik had helemaal geen tijd om echt na te denken over beleid en beleidsopties. Het werd mij ook niet gevraagd. Ik heb het gevoel dat dit zich op het niveau van DGPZ-minister en misschien een of twee directeuren afspeelde. . . Kijk, niks doen was geen optie. Stel dat je daarop uitkomt vanuit jouw diepere Balkan-kennis. Ja, dat is heel mooi geformuleerd, maar er is een aantal dingen door de druk van de publieke opinie niet mogelijk. Je kunt niet zeggen: het is allemaal heel erg, maar zoals ik het zie, hebben we maar één realistische optie en dat is niks doen en afwachten, kijken hoe het afloopt. Nee, dingen die daartoe neigden, waren sowieso geen optie. We moesten wat doen.²²⁹

Van den Broek zelf zou bijna een jaar na het Nederlandse voorzitterschap van de EG zeggen: ‘Ik hoor maar steeds van Balkan-kenners: u heeft de nationalistische krachten onderschat. Dat zal wel zo wezen, maar wat zouden we anders gedaan hebben als we ze wel juist hadden getaxeerd?’²³⁰ En nog weer later: ‘Wat hadden we kunnen gebruiken als we allemaal volleerde hoogleraren in de Balkan-geschiedenis waren geweest?’ ‘. . . [O]ok als je de geschiedenis van de Balkan-oorlogen aan het begin van deze [twintigste] eeuw uit en te na had gelezen, wat had je dat nou geleerd voor dit moment?’ Van den Broek betwijfelde de beleidsrelevantie vooral, omdat het accent in het Nederlandse beleid lag op het bijhouden van de standpunten van de EG-lidstaten. Eigen inzichten waren in dat verband weinig waard.²³¹ Juist met deze opstelling zou Van den Broek grote woede veroorzaken bij zijn Servische gesprekspartners. Zoals de Servische minister van Buitenlandse Zaken Vladislav Jovanovic zou zeggen: ‘Van den Broek epitomized that arrogance of the EU [Europese Unie, toen nog Europese Gemeenschap] towards international law. I witnessed his superficiality. He was not willing to invest in learning more about Yugoslavia. They had the political might. They were ignorant.’²³²

Wat het kennisniveau van het ministerie betrof, was het EG-voorzitterschap een *mixed blessing*. Dankzij het voorzitterschap had het departement veel meer informatie over de ontwikkelingen in Joegoslavië tot zijn beschikking dan anders het geval zou zijn geweest.²³³ Tegelijkertijd betekende het voorzitterschap echter dat Nederland veel minder vrij was in de formulering van het eigen beleid. Het moest voortdurend rekening houden met de vraag wat voor de Twaalf aanvaardbare politiek zou zijn. Maar dan nog was het probleem ‘dat, als je twee Balkan-deskundigen naast elkaar zet, de kans dat zij het eens zijn heel gering is’.²³⁴

228 Leonard Ornstein, ‘Het stratego van de experts’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 11.

229 Interview A.M. van der Togt, 04/05/00.

230 Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek: “Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10.

231 Interview H. van den Broek, 02/12/99.

232 Interview V. Jovanović, 14/09/01.

233 Both, *Indifference*, p. 232.

234 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.P. van Walsum, 22/05/00, p. 9.

7. Hans van den Broek: voor- en nadelen van een langdurig ministerschap

Het gevolg van het ontbreken van afdoende coördinatie op het ambtelijke niveau was dat erg veel neerkwam op de minister, die over het algemeen te weinig tijd had om de lijnen uit te zetten.²³⁵ Tijdens het Joegoslavië-conflict leverde dat nog de minste problemen op bij minister Van den Broek, die gold als een ‘krachtpatser’²³⁶ met een jarenlange ervaring. Hij genoot tevens een reputatie als ‘een groot dossierkenner’ en snelle lezer.²³⁷

De politicus Hans van den Broek, geboren in Parijs, waar zijn vader toen correspondent was van *De Telegraaf*, was de ontdekker van CDA-coryfee Norbert Schmelzer. Schmelzer, zelf ooit minister van Buitenlandse Zaken, haalde Van den Broek als Kamerlid naar Den Haag. Na een jaar staatssecretaris te zijn geweest op Buitenlandse Zaken, werd hij in november 1982 minister van dat departement. Van den Broek bevond zich op de rechtervleugel van zijn partij, zoals tijdens zijn Kamerlidmaatschap was gebleken rond thema's als abortus en euthanasie. Als minister was hij voorstander van plaatsing van kruisraketten in Nederland en tegenstander van een eenzijdige olieboycot tegen Zuid-Afrika. Bij de formatie van het kabinet Lubbers-Kok in 1989 had hij moeite met de programmatische verschillen met de PvdA.²³⁸ Hij had de bijnaam van ‘koele kikker’, maar volgens collega-politici kon hij binnenskamers emotioneel zijn.²³⁹

Van den Broek verbond in zich alle voor- en nadelen van een langdurig ministerschap. Gedurende meer dan acht jaar ministerschap had hij een kleine groep mensen om zich gevormd van wie hij de adviezen het meest op prijs stelde. Tot hen behoorde vooral Van Eenennaam.²⁴⁰ Van den Broek was een minister met een uitgesproken opinie,²⁴¹ die van de juistheid daarvan alleen maar meer overtuigd was geraakt naarmate hij het ministersambt langer bekleedde.²⁴² Het bezorgde hem het imago van ‘een dominante man die liever overtuigt dan overtuigd wordt’, zoals zijn partijgenoot Aarts het uitdrukte.²⁴³ Op vriend en vijand kwam hij over als ‘arrogant’.²⁴⁴ De Joegoslaven zouden hem niet anders leren kennen.²⁴⁵ Van den Broek redeneerde daarnaast sterk juridisch. Hij was niet erg flexibel en

235 Op dit euvel bij het ministerie van Buitenlandse Zaken is eerder en in meer algemene zin gewezen door Everts (ed.), *Controversies*, pp. 74 en 330.

236 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

237 Interviews B.J. van Eenennaam, 22/08/00; P. de Gooijer, 01/07/99 & H.A. Schaper, 12/04/00; P. Rusman, ‘De laatste Koude-Oorlogsstrijder. Hans van den Broek (1982-1993)’, in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, p. 269.

238 Metze, *Stranding*, p. 178.

239 Metze, *Stranding*, pp. 85 en 188.

240 Interview M. Hennis, 09/03/99.

241 Gualthérie van Weezel, *Rechts*, p. 71.

242 Interview H. van den Broek, 02/12/99; vgl. P. Rusman, ‘De laatste Koude-Oorlogsstrijder. Hans van den Broek (1982-1993)’, in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, pp. 269, 270.

243 Leonoor Meijer & Co Welgraven, ‘Internationaal kan Henz Vendenbroek niet meer stuk’, *Trouw*, 13/07/91. Zie ook Dankert in: Rehwinkel & Nekkers, *Regerenderwijs*, pp. 144, 151; Metze, *Stranding*, p. 188.

244 Leonard Ornstein & Max van Weezel, ‘Van den Broek kan de wereld weer aan, dartzel als een veulen’, *Vrij Nederland*, 11/04/92; Leonoor Meijer & Co Welgraven, ‘Nederland is bijna te klein voor Hans van den Broek’, *Trouw*, 13/07/91; ‘Van den Broek mikpunt spot’, *De Telegraaf*, 24/03/93; Jan Bron Dik, ‘De Hollanditis ligt gelukkig achter ons, er is weer internationaal respect’, *CD/Actueel*, 16/01/93, p. 6; P. Rusman, ‘De laatste Koude-Oorlogsstrijder. Hans van den Broek (1982-1993)’, in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, p. 281.

245 Zie bijv. Kadjevic, *View*, p. 46; interview A. Buha, 17/12/99; interview V. Jovanovic, 14/09/01.

meende dat een politicus altijd aan zijn eenmaal uitgezette lijn moest vasthouden: ‘Wij zwabberen niet.’²⁴⁶

De opstelling van Van den Broek was zowel de kracht als de zwakte van het ministerie: ‘Hij maakte natuurlijk een aansturingsstructuur, een coördinatiestructuur overbodig, want hij trok het naar zich toe. Hij was de baas en deed het zelf. Met alleen een paar naaste adviseurs.’²⁴⁷ Ook de pers raakte na bijna tien jaar ministerschap steeds meer uitgekeken op de bewindsman.²⁴⁸

De laatste jaren van het ministerschap van Van den Broek werden bovendien nadelig beïnvloed door gebrouilleerde verhoudingen met premier Lubbers. Lubbers had lange tijd grote waardering voor Van den Broek gehad. In 1989 begon die verhouding te bekoelen. Van den Broek behoorde toen met minister van Financiën H.O.Ch.R. (Onno) Ruding en Tweede-Kamerfractie leider L.C. (Elco) Brinkman tot de drie CDA’ers die mogelijk in aanmerking kwamen om Lubbers op te volgen. Om hun bekwaamheid beter te leren kennen achtte de CDA-top het nodig dat Van den Broek en Ruding hun talent op een ander beleids-terrein zouden bewijzen dan waarop zij tot dan toe hun sporen hadden verdiend. De CDA-top stelde voor dat Ruding minister van Buitenlandse Zaken zou worden en Van den Broek de overstap zou maken naar het ministerie van Justitie. Het plan liep stuk doordat Van den Broek weigerde het hem vertrouwde ministerie te verlaten.²⁴⁹ Met deze beslissing diskwalificeerde Van den Broek zich in Lubbers’ ogen.²⁵⁰

In het najaar van 1990 werden de persoonlijke verhoudingen tussen Van den Broek en Lubbers pas echt verstoord als gevolg van strijd over competenties op het terrein van de buitenlandse politiek.²⁵¹ Door de oprichting van de Europese Raad van regeringsleiders in 1976 was aan het licht getreden dat de bevoegdheden van de Nederlandse minister-president op buitenlands-politiek terrein veel geringer waren dan van veel andere leden van de Europese Raad. Van deze meestal zesmaandelijkse bijeenkomsten maakten formeel de regeringsleiders, het (Franse) staatshoofd en de voorzitter van de Europese Commissie deel uit. Zij werden bij die gelegenheid vergezeld door hun minister van Buitenlandse Zaken. Er waren tijdens zo’n top echter momenten, bijvoorbeeld tijdens het afsluitende regeringsdiner, waarop de minister-president niet in het gezelschap van zijn minister van Buitenlandse Zaken was wanneer hij met zijn buitenlandse collega’s van gedachten wisselde. De minister-president was gebonden aan een door de regering, en grotendeels door Buitenlandse Zaken totstandgebracht, mandaat, maar eenmaal in de raad was zo’n mandaat lang niet altijd sluitend.²⁵² Eind 1978 had de toenmalige premier Van Agt mede daarom al geschreven dat van eerste verantwoordelijkheid van de minister van Buitenlandse Zaken ten aanzien van de Europese dimensie van het buitenlands beleid ‘sedert lang’ geen sprake meer was.²⁵³

De minister van Binnenlandse Zaken, Ien Dales, stelde eind 1990 voor, in een notitie aan de ministerraad, de minister-president – net als de Duitse bondskanselier – aanwijzingsbevoegdheid te geven, zodat hij op Europese topconferenties namens het kabinet zelfstandig

246 Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek: “Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10.

247 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

248 Interview B. Hiensch, 13/07/00; ‘Steile calvinist alleen populair op aperots’, *de Volkskrant*, 18/09/91; Jan Tromp, ‘Van den Broek had geen minister meer moeten willen wezen’, *de Volks-*

krant, 08/10/91.

249 Metze, *Stranding*, p. 39.

250 Metze, *Stranding*, pp. 40, 188-189.

251 Over deze problematiek zie ook Rozemond, *Regeringsleider*.

252 Schmelzer, *Minister-president*, p. 193.

253 Geciteerd in Schmelzer, *Minister-president*, pp. 190-191.

posities zou kunnen innemen. Lubbers, die niet alleen op de zesmaandelijke Europese topconferenties problemen ten aanzien van zijn staatkundige positie ervoer, maar ook tussentijds, vooral telefonisch, contacten met zijn collega's in het buitenland wilde onderhouden als 'een college in Europa',²⁵⁴ stemde in met de notitie. Hij legde in een brief aan Van den Broek vast dat hij dezelfde mogelijkheden wilde hebben als zijn buitenlandse collega's, zonder belemmeringen inzake 'informatie, contacten, presentie, status' en dergelijke.

Van den Broek vatte het niet licht op dat Lubbers naar zijn oordeel te veel naar een 'Europese harmonisatie' van zijn ambt streefde en dreigde met aftreden.²⁵⁵ Hoewel het acute conflict werd gesust, was tussen Lubbers en Van den Broek een blijvend geschonden verhouding ontstaan.²⁵⁶ De twee ministers hielden niet op te 'kissebissen' en Van den Broek bleef, aldus het ochtendblad *Trouw*, op dit punt de indruk wekken van 'een dreinend kind, dat zijn zin maar niet krijgt'.²⁵⁷ Op de achtergrond van het conflict speelden geruchten dat Lubbers Jacques Delors zou kunnen opvolgen als voorzitter van de Europese Commissie, wat bij de schaarse verdeling van internationale topposities een voortzetting van de carrière van Van den Broek in het buitenland in de weg zou kunnen staan.²⁵⁸

Aan de vooravond van het Nederlandse EG-voorzitterschap was gedacht dat het conceptverdrag van de EG voor Maastricht, dat eind 1991 getekend zou moeten worden – met als belangrijk onderdeel een ontwerp voor een Europese Politieke Unie – het belangrijkste onderwerp op de agenda zou zijn. Door de beslommeringen rond Joegoslavië kwam minister Van den Broek echter al gauw aan andere dossiers nauwelijks nog toe.²⁵⁹

8. Brioni: succes of schijnbeweging?

In weerwil van de juichstemming van Europese leiders die de EG een heldenrol toedichtten bij de aanpak van het conflict in Joegoslavië wilde minister Van den Broek aan het begin van het Nederlandse voorzitterschap het Amerikaanse standpunt leren kennen.

Op 2 en 3 juli 1991 bracht de Nederlandse bewindsman een bliksembezoek aan zijn Amerikaanse collega Baker en *National Security Adviser* Brent Scowcroft in Washington. Van de Amerikaanse regering vernam Van den Broek dat deze stopzetting overwoog van de

254 TK, vergaderjaar 1990-1991, Handelingen 08/11/90, p. 1129.

255 Metzke, *Stranding*, pp. 40 en 189; A.E. Kersten, 'Een woud van verandering. Ontwikkeling van taak en organisatie van het ministerie', in: Van Ditzhuyzen e.a. (red.), *Jaar*, p. 74; TK, vergaderjaar 1990-1991, 21865, nr. 1; ibidem, pp. 1115-1133.

256 Dankert in: Rehwinkel & Nekkers, *Regerenderwijs*, pp. 153; P. Rusman, 'De laatste Koude-Oorlogstrijder. Hans van den Broek (1982-1993)', in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, pp. 269, 270, 272, 276-277, 281; 'Duitsland verwacht veel van Nederland als voorzitter van de EG', *NRC Handelsblad*, 29/06/91; Victor, *Presidency*, 6.2.1.

257 Leonoor Meijer & Co Welgraven, 'Nederland is bijna te klein voor Hans van den Broek', *Trouw*, 13/07/91.

258 'Had Lubbers Van den Broek maar op cake getrakteerd', *Trouw*, 18/06/91; Jan Tromp, 'Delors draait Lubbers in moeilijke positie. Premier vindt speculaties over EG-carrière vervelend en vervuilend', *de Volkskrant*, 26/06/91; Oscar Garschagen & Wio Joustra, 'Premier Lubbers over het Nederlands EG-voorzitterschap: "Ik hoor nergens een vals geluid"', *de Volkskrant*, 27/06/91; Leonoor Meijer & Co Welgraven, 'Internationaal kan Henz Vendenbroek niet meer stuk', *Trouw*, 13/07/91.

259 Interview P. de Gooijer, 01/07/99; Elsbeth Tiedemann, 'Terug naar Zwarte Maandag', *Elsevier*, 22/06/96, p. 14; Michiel van Hulst, 'Zwarte Maandag. Kroniek van en gemiste kans', in: Labohm (red.), *Waterdragers*, p. 194; Hans Nijenhuis, 'Nederland heeft niet het laatste woord', *NRC Handelsblad*, 25/09/91.

economische hulp aan Joegoslavië alsmede een wapenembargo jegens dat land. Verder zei Baker dat de Amerikaanse regering in beginsel de EG-activiteiten en de door de EG gevonden oplossing zou steunen.²⁶⁰ Met grote nadruk bracht Baker naar voren dat de EG in deze kwestie de leiding moest nemen; de Verenigde Staten zouden zich op de achtergrond houden.²⁶¹ Een Nederlandse diplomaat verklaarde tegenover *NRC Handelsblad* dat het tijdens het bezoek van Van den Broek 'interessant' was 'om waar te nemen hoe de Amerikanen rustig alles aan ons overlaten. Ze vinden alles prachtig wat de EG in Joegoslavië doet, waarbij ze welhaast een houding aannemen van: dat is jullie zaak, dat zoeken jullie maar uit.'²⁶²

Wel verklaarden Baker en Van den Broek na hun besprekingen gezamenlijk de onafhankelijkheid van de Joegoslavische republieken te zullen respecteren, wanneer die op vreedzame wijze tot stand kon worden gebracht. Daarmee was het standpunt dat de eenheid van Joegoslavië bewaard moest blijven, dat de Europese Gemeenschap sinds het najaar van 1990 had ingenomen, binnen een week na het uitbreken van het conflict verlaten.²⁶³ De onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië was veranderd van iets dat niet aan de orde was in een kwestie van modaliteit en opportuniteit.²⁶⁴ Omdat er waarschijnlijk nog heel wat water door de Donau zou moeten vloeien voordat de vragen daaromtrent beantwoord zouden zijn, kon Washington hopen dat de erkenningskwestie niet acuut zou worden; dat zou namelijk de bevriende Gorbatsjov in het Kremlin in een lastige positie hebben gebracht met het oog op de eenheid van de Sovjet-Unie.

Het bezoek aan Washington had Van den Broek de zekerheid gegeven dat hij inzake Joegoslavië voorlopig niets in Washington te zoeken had.²⁶⁵ Sinds de Tweede Wereldoorlog was de eenheid van Europa bijna altijd gesmeed op het aambeeld van de Amerikanen.²⁶⁶ Zou het de atlanticus Van den Broek, die altijd op het kompas van Washington had gevaren ten tijde van belangrijke internationale conflicten, nu lukken zonder Amerikaanse ruggensteun de Twaalf van de EG op één lijn te brengen? De voortekenen waren niet gunstig.

Op 3 juli belde de Kroatische voorzitter van het Joegoslavische presidium en daarmee feitelijk Joegoslavië's president Mesić met Genscher, zoals blijkt uit een verslag van hun telefoongesprek waarvan Bonn diezelfde dag de andere EG-regeringen deelgenoot maakte. Volgens dit verslag zei Mesić dat de JNA volstrekt eigenmachtig opereerde; feitelijk had het federale leger een coup gepleegd. De Joegoslavische premier Marković had Mesić in een telefoongesprek gezegd dat hij meende dat zijn leven in gevaar was en dit wel eens zijn laatste telefoongesprek zou kunnen zijn geweest. Genscher begreep daaruit dat het leven van beiden gevaar liep. Mesić vroeg Genscher de internationale gemeenschap te bewegen alles te doen

260 R. Gutman, Q and A. 'Why are Yugoslavia's people fighting each other?', *Newsday*, 12/07/92; M.C. Brands & Ronald Havenaar, *De Verenigde Staten en het probleemkind Europa*, Gijs de Vries e.a., *Continent*, pp. 69-70.

261 ABZ, DEU/ARA/00081. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, *coreu*, 04/07/91, cpe/sec 579.

262 Rob Meines, 'EG afhankelijk van diplomatieke bluf en een overjarige typemachine', *NRC Handelsblad*, 10/07/91.

263 'VS: toch steun voor onafhankelijkheid', *NRC Handelsblad*, 03/07/91. De Nederlandse parlementariërs Blauw en De Hoop Scheffer zeiden het nieuwe standpunt te delen, NCRV, *Hier en Nu*, 03/07/91, 17.05 uur.

264 Vgl. Peter Michielsen, 'Breuk Joegoslavische federatie maakt van Balkan weer kruitvat', *NRC Handelsblad*, 05/07/91.

265 Van Walsum, *Nederland*, p. 71.

266 De beeldspraak is van Hodding Carter, 'Serbia', p. 51.

om het leger te matigen in zijn optreden en Slovenië en Kroatië te erkennen als onafhankelijke staten die in de toekomst een confederatie met de andere Joegoslavische republieken zouden kunnen aangaan. Genscher liet, geheel in lijn met het Duitse beleid van 'erkenning, indien' Mesić weten tot dit laatste bereid te zijn ingeval de JNA niet zou terugkeren naar zijn kazernes.²⁶⁷

Nu de JNA 'gek geworden was', sloot Genscher niet uit dat Duitsland desnoods op eigen houtje Kroatië en Slovenië zou erkennen.²⁶⁸ Met deze mededeling belde hij 's ochtends om half vijf Van den Broek in zijn hotel in Washington wakker. Van den Broek kwam dadelijk in actie en belde met zijn ambtgenoten Dumas, Hurd, Baker, en tweemaal met Mock. Ten slotte belde hij Mesić. Ook tegenover Van den Broek zei Mesić dat alleen erkenning van Kroatië en Slovenië een militaire opmars van de JNA tegen beide gebieden kon voorkomen. Van den Broek antwoordde dat hij juist verwachtte dat zo'n erkenning tot escalatie van het geweld kon leiden.²⁶⁹

Dumas stelde Van den Broek voor een spoedvergadering van de EG-ministers twee dagen later in Den Haag bijeen te roepen. Van den Broek besloot een groot deel van zijn afspraken in Washington af te zeggen en snel terug te vliegen.²⁷⁰ Door de gesprekken met Dumas en Baker wist Van den Broek zich gesteund in zijn opstelling dat een dreiging met erkenning te gevaarlijk was, omdat dat acties van de JNA kon uitlokken om de Servische minderheden te beschermen,²⁷¹ dan wel Sloveense provocaties van het federale leger.²⁷²

Vrijwel onmiddellijk drong Van den Broek er vanuit Washington bij de EG-lidstaten op aan geen eenzijdige uitspraken te doen of initiatieven te ondernemen ten aanzien van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië.²⁷³ Intussen verklaarde ook De Michelis in het Italiaanse parlement dat, indien de JNA voort zou gaan met het gebruik van geweld, Italië zou overgaan tot erkenning van Kroatië en Slovenië.²⁷⁴

De opstelling van Duitsland irriteerde Van den Broek en het ministerie van Buitenlandse Zaken merkbaar. Toen Van den Broek in een radio-interview werd voorgehouden dat Duitsland toch 'geen kleintje' was, antwoordde hij dat de voorzitter van de EG dat ook niet was.²⁷⁵ Het werd de top van het Nederlandse departement van Buitenlandse Zaken duidelijk dat Joegoslavië een bananenschil kon worden op weg naar het proces van verdere een-

267 ABZ, DEU/ARA/00081. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, *coreu* Bonn, 03/07/91, cpe'bon 322; Genscher, *Erinnerungen*, p. 940.

268 Richard Ingham, 'World consensus shatters as Germany threatens to recognise breakaways', *Agence France Presse*, 03/07/91.

269 ABZ, DEU/ARA/00081. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, 03/07/91.

270 Rob Meines, 'EG afhankelijk van diplomatieke bluf en een overjarige typemachine', *NRC Handelsblad*, 10/07/91.

271 NOS, *Journal*, 04/07/91, 20.00 uur; 'Erkennen Slovenië wordt netelig punt voor EG-minis-

ters', *de Volkskrant*, 05/07/91; Rob Meines 'Joegoslavië wordt nooit meer wat het was', *NRC Handelsblad*, 06/07/91. Zie ook Both, *Indifference*, p. 105.

272 Rob Meines, 'EG afhankelijk van diplomatieke bluf en een overjarige typemachine', *NRC Handelsblad*, 10/07/91.

273 ABZ, DEU/ARA/00081. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, Meesman 682 aan Buitenlandse Zaken t.b.v. *coreu*, 03/07/91.

274 ABZ, DEU/ARA/00081. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, Jacobovits 1036 aan Van den Broek, 04/07/93.

275 VARA, *Vrijdageditie*, 05/07/95, 16.05 uur.

wording van Europa en een smet kon worden op het Nederlandse voorzitterschap.²⁷⁶ Van den Broeks persoonlijk prestige en dat van Nederland waren in het geding.

De ingelaste Joegoslavië-top in Den Haag

Tijdens de ministeriële EPS-bijeenkomst op 5 juli 1991 in Den Haag werd duidelijk dat Duitsland, Italië, Denemarken, België en Luxemburg er voorstander van waren Slovenië en Kroatië spoedig te erkennen. Frankrijk, Spanje en Groot-Brittannië, die wegens hun geografische ligging niet hoefden te vrezen voor grote vluchtelingenstromen uit de regio en zelf te kampen hadden met separatisten, benadrukten daarentegen de eenheid van Joegoslavië.²⁷⁷ Genscher vond vooral Dumas tegenover zich.²⁷⁸ Frankrijk zag in de Duitse positie, die gesteund werd door Oostenrijk, de dreiging van een Duitse *Drang nach Osten*,²⁷⁹ alsmede, zoals anonieme Franse woordvoerders het noemden, een ‘teutoonse geldingsdrang’.²⁸⁰

Had voorafgaand aan het EG-voorzitterschap de Nederlandse positie inzake Joegoslavië niet zoveel verschilde van die van Duitsland, nu moest Van den Broek zich door zijn nieuwe rol wel aansluiten bij het standpunt van de meerderheid van de lidstaten van de EG, die nog steeds streefden naar behoud van de territoriale integriteit van Joegoslavië. Het was het begin van een beleid waarbij het bewaren van de eenheid binnen de Twaalf de voorrang had boven een inhoudelijke politiek ten aanzien van Joegoslavië.²⁸¹ Genscher kon zijn standpunt vóór erkenning ditmaal nog niet doordrukken.²⁸²

Op de EPS-bijeenkomst van 5 juli werd wel, in navolging van Washington, met onmiddellijke ingang een wapenembargo afgekondigd. Andere landen werd dringend verzocht zich daarbij aan te sluiten. Bij buurlanden van Joegoslavië werd erop aangedrongen wapendoorvoer naar Joegoslavië tegen te gaan.

De ‘trojka’ wederom in actie

Op 6 en 7 juli vond, na een noodkreet van Lončar – de federale Joegoslavische minister van Buitenlandse Zaken – tegenover de Nederlandse ambassadeur in Belgrado Fietelaars (‘we badly need help, we badly need help’),²⁸³ een derde bezoek van de ministeriële *trojka* aan Joegoslavië plaats. Ditmaal was de plaats van samenkomst Brioni, het geliefde conferentieoord van Tito, een eiland ten zuiden van Istrië waar de staatsman tal van buitenlandse gasten had ontvangen. De Duitse minister Genscher gaf in *Welt am Sonntag* van 7 juli opnieuw een schot voor de Servische boeg: Als de JNA opnieuw militair zou ingrijpen, zou

276 Both, *Indifference*, p. 102.

277 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00; ‘Geen erkenning door EG’, *de Volkskrant*, 06/07/91.

278 Chenu, *France*, p. 373; Dumas, *Fil*, p. 353; Axt, *Jugoslawien*, p. 352.

279 Zie bijv. Eduardo Cue, *UPI News Analysis. Yugoslav crisis reveals split within European Community*, UPI, 06/07/91; Jonathan Kaufman, ‘Yugoslav strife spoils Europe’s unity party’, *The Boston Globe*, 07/07/91; R.C. Longworth, ‘As Yugoslav crisis unfolds, Europe is struggling to police itself’, *Chicago Tribune*, 07/07/91; Rob

Meines, ‘Joegoslavië wordt nooit meer wat het was’, *NRC Handelsblad*, 06/07/91.

280 ‘Europese bemiddeling’, *NRC Handelsblad*, 09/07/91.

281 Leonard Ornstein, ‘Het stratego van de experts’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 12.

282 Rob Meines, ‘Joegoslavië wordt nooit meer wat het was’, *NRC Handelsblad*, 06/07/91.

283 ABZ, DEU?ARA/03287. EU/GBVB/*trojka*, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 187 aan Van den Broek, 05/07/91.

het de basis wegnemen voor onderhandelingen. In dat geval zou erkenning van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië tot de mogelijkheden behoren.²⁸⁴

De *trojka* trof de Joegoslavische partijen onderling zo verdeeld aan dat deze nauwelijks voor inhoudelijke inbreng konden zorgen.²⁸⁵ Vooral het Servische lid van het Joegoslavische presidium Jović gedroeg zich weinig diplomatiek. Hij stelde dat de JNA, als het dat wilde, Slovenië binnen een dag van de kaart kon vegen. Vreedzame oplossingen in Kroatië achtte hij onwaarschijnlijk, omdat daar volgens hem de uitroeiing van het Servische volksdeel werd voorbereid. Als andere republieken meenden recht te hebben op zelfbeschikking, dan hadden de Serven dat zijns inziens ook. De republiek Servië stelde zich garant dat de Serven dit recht ook zouden kunnen uitoefenen, een duidelijke verwijzing naar de Serven in Kroatië en Bosnië.

Na zestien uur van besprekingen stelde Van den Broek dat de tekst van de verklaring die de *trojka* in de loop van de dag had opgesteld niet onderhandelbaar was. Werd deze niet aanvaard, dan was de rol van de EG uitgespeeld. Dit machtswoord resulteerde in een gemeenschappelijke verklaring van alle betrokken partijen met twee bijlagen, het zogeheten Akkoord van Brioni.²⁸⁶ De overeenkomst behelsde dat er uiterlijk op 1 augustus een onderhandelingsproces van alle betrokken partijen zou starten zonder voorwaarden vooraf. Op die conferentie zouden de volken van Joegoslavië zelf besluiten over hun toekomst nemen; de EG zou slechts assistentie verlenen bij het zoeken naar een oplossing en faciliteiten beschikbaar stellen. Er zou een staakt-het-vuren in Slovenië in acht worden genomen en het federale leger zou terugkeren naar de kazernes. De Sloveense territoriale eenheden zouden worden gedemobiliseerd. Intussen zou er een moratorium van drie maanden gelden voor de tenuitvoerlegging van de onafhankelijkheidsverklaringen.

De Europese monitormissie

Om toe te zien op het staakt-het-vuren, de terugtrekking van de JNA, de uitwisseling van gevangenen en de tenuitvoerlegging van het moratorium dat was overeengekomen bij het Akkoord van Brioni, zouden waarnemers van de Europese Gemeenschap onder de naam *European Commission Monitoring Mission* (ECMM) worden toegelaten tot Slovenië en Kroatië. De missie zou bestaan uit dertig tot vijftig waarnemers met diplomatieke status, wier veiligheid werd gegarandeerd door de betrokken partijen. Wegens de hagelwitte pakken, die hun ongewapende burgerstatus moesten onderstrepen, kregen zij al snel de bijnaam 'ijsverkopers'. Op 13 juli werd een *Memorandum of Understanding* getekend met de autoriteiten van Joegoslavië en vertegenwoordigers van Kroatië en Slovenië.

In dit memorandum waren nadere bepalingen omtrent mandaat en status van de waarnemers opgenomen.

Het aantal leden van de ECMM zou binnen twee jaar uitgroeien tot ongeveer vierhonderd. De ECMM werd later ook actief in Bosnië-Herzegovina en had een klein kantoor dat met een weidse term werd aangeduid als 'regionaal centrum' in Belgrado. Het beschikte toen

284 Libal, *Limits*, p. 22.

285 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/*trojka*, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 195 en 196 aan Van den Broek, 08/07/91.

286 Tekst in: Review of International Affairs, vol. 42, nrs. 995-997, pp. 20-23 en in: ABZ, DEU/

ARA/03287. EU/GBVB/*trojka*, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, *coreu* Nederlands EG-voorzitterschap, 08/07/91, cpe/pres/hag 320. Verslag in: ibidem, Fietelaars 195 aan Van Den Broek, 08/07/91.

tevens over regionale centra in Szeged (Hongarije), Sofia (Bulgarije) en Tirana en Kukes (Albanië), die moesten meehelpen te voorkomen dat het conflict zich zou uitbreiden tot buiten de grenzen van (voormalig) Joegoslavië. Onder de monitors waren vanaf augustus 1991 ook waarnemers uit de lidstaten van de CVSE: Canada, Polen, Tsjecho-Slowakije en Zweden. De missie ontving haar instructies van het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap en rapporteerde daaraan, evenals aan de Verenigde Naties en het Internationale Rode Kruis. Rapporten van de ECMM kwamen via het voorzitterschap van de EG terecht bij de 'Ad Hoc Groep Joegoslavië' van de Gemeenschap.

Hoewel de bemiddelingspogingen van de missie weinig succes hadden en de missie nauwelijks een rol van betekenis kon spelen bij het toezicht op staakt-het-vuren-overeenkomsten zou zij een zekere waarde krijgen doordat zij als de ogen en de oren van de Europese Gemeenschap in het veld fungeerde. Bovendien zou de missie er, aangemoedigd door het voorzitterschap van de EG, vanaf het najaar van 1991 toe overgaan onderzoek te verrichten naar schendingen van de mensenrechten. In de loop van de tijd ging de missie een rol vervullen bij de uitwisseling van gevangenen, het uitvoeren van vertrouwenwekkende maatregelen en het toezicht houden op hulpkonvoeien.²⁸⁷ Van het begeleiden van de JNA-terugtrekking uit Slovenië en het waarnemen van wapenstilstandsovereenkomsten ontwikkelde de ECMM zich dus tot een *in situ*-monitor van niet alleen de militaire, maar ook de politieke, economische en humanitaire situatie.²⁸⁸ Tot op zekere hoogte gold daarom: 'It was improvised and disordered, and it should not have worked, but it did.'²⁸⁹

Na de oprichting van de *United Nations Protection Force* (UNPROFOR) begin 1992 zou de ECMM echter in de schaduw komen te staan van deze VN-organisatie. De ECMM bleef voornamelijk gevangen in de rol van toeschouwer met aanvullende taken om op lokaal niveau in spanningsgebieden acute, vaak humanitaire problemen op te lossen. De rapporten van de ECMM bleven in hoofdzaak beperkt tot feitelijke mededelingen omtrent een beschieting, daar en daar om zo en zo laat. Doordat het bij de westerse regeringen over het algemeen niet op prijs werd gesteld dat de monitors eigen appreciaties opnamen in hun rapporten, ondervonden zij weinig waardering, noch bij de bemiddelaars van de EG en de VN, noch bij de Europese regeringen. De ECMM werd dan ook nauwelijks betrokken bij het politieke onderhandelingsproces.²⁹⁰

Zo ver was het echter nog niet toen kort na de overeenkomst van Brioni de 62-jarige drs. Jo van der Valk, voormalig hoofd van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken van het ministerie van Buitenlandse Zaken – die aan het eind van de jaren zeventig ambassadeur in Belgrado was geweest – werd aangewezen als hoofd van de ECMM. Zijn plaatsvervanger werd brigade-generaal J.C. Kusters. Op 15 juli arriveerden zij met enkele tientallen ECMM-waarnemers, bestaande uit diplomaten en enkele officieren uit de landen van de Europese Gemeenschap, in het Kroatische Zagreb. Die plaats was gekozen wegens

287 ABZ, DEU/ARA/05267. Coreu van het EG-voorzitterschap, 22/09/93, CPE/Pres/Bru/928.

288 ABZ, DEU/ARA/05267. Coreu van het EG-voorzitterschap, 17/12/93, CPE/Pres/Bru/1596. Voor overzichten van de activiteiten van de ECMM zie J.W. Beekman, 'EG-waarnemers in het voormalige Joegoslavië; de juridische aspecten', *Carré*, 15 (1993), nr. 10, pp. 6-9; Bohr,

Experiment; ABZ 00085, Coreu Brist EG-voorzitterschap, 08/10/92, cpe/pres/lon 1490.

289 Nuttall, 'EC', p. 22. Vgl. Libal, *Limits*, p. 49.

290 ABZ, DEU/ARA/05267, dossieraantekening CoPo, 'ECMM en CVSE in voormalig Joegoslavië', van JW./DAV/MS en HZ/DAV/PH, 07/09/93, 17/12/93, CPE/Pres/Bru/1596.

zijn ligging tussen Belgrado en Slovenië. De ECMM vestigde er zijn hoofdkwartier, van waaruit de missie per jeep of helikopter hun missies naar Slovenië zouden ondernemen.

Al dadelijk na de totstandkoming van het Akkoord van Brioni had een Duitse diplomaat verklaard dat de werkelijke oorlog nog moest beginnen, waarmee die tussen Serven en Kroaten werd bedoeld: ‘Er moeten maar heel snel waarnemers naar toe, anders slaat men elkaar de koppen weer in.’²⁹¹ De vraag was of de ECMM uitsluitend een taak had in Slovenië of tevens in Kroatië. Het door de EG en de zes republieken van Joegoslavië getekende *Memorandum of Understanding*, dat het mandaat van de ECMM regelde, noemde als werkterrein van de missie: ‘Slovenia and, as appropriate, Croatia, unless the Participating Parties agree that the implementation of the Mandate also requires activities beyond these areas.’²⁹²

Terwijl Van der Valk met zijn missie op weg was naar Zagreb, vergaderden in Den Haag vertegenwoordigers van de landen die deelnamen aan de monitormissie. De Nederlandse ambassadeur in algemene dienst Christiaan Kröner, die leiding had gegeven aan de groep kwartiermakers van de ECMM,²⁹³ legde in deze bijeenkomst uit dat de JNA en de federale autoriteiten vreesden dat zich onder de monitors spionnen zouden bevinden. Ternauwernood was voorkomen dat de autoriteiten in Belgrado monitors van bepaalde landen – waaronder ongetwijfeld Duitsland en waarschijnlijk Italië – hadden geweigerd. Vooral activiteit in Kroatië lag gevoelig. Dit zou gemakkelijk een probleem kunnen worden, omdat het hoofdkwartier van de missie zich nu juist in Kroatië bevond. Kröner benadrukte dat voorkomen moest worden dat de monitors betrokken zouden raken in de strijd tussen Serven en Kroaten: ‘Although, as agreed in the Memorandum of Understanding, Croatia was not to be excluded from the mission area, it would not be the main focus of the mission.’²⁹⁴ Andere westerse diplomaten berichtten dat de leiding van de JNA ernstig bezwaar had gemaakt bij het presidium tegen alleen al stationering van de waarnemers in Zagreb.²⁹⁵

Bij aankomst in Zagreb wekte Van der Valk tijdens zijn eerste persconferentie de indruk dat de missie helemaal geen mandaat had om toezicht te houden op de vijandelijkheden in Kroatië. Zijn uitlatingen leidden tot onbegrip bij de aanwezige pers en bij de Kroatische autoriteiten.²⁹⁶ De Nederlandse ambassadeur in Belgrado Fietelaars liet dadelijk aan Buitenlandse Zaken weten dat volgens hem Van der Valk een ‘zeer sympathieke oude heer’ was, maar ‘niet meer opgewassen tegen deze zeer gecompliceerde taak en onvoldoende weerbaar tegen de hedendaagse politieke slangenuil hier. Zijn kennis over het Akkoord van Brioni en het *Memorandum of Understanding* schoten tekort en hij reageerde onhandig op de pers.’²⁹⁷

291 Rob Meines, ‘EG afhankelijk van diplomatieke bluf en een overjarige typemachine’, *NRC Handelsblad*, 10/07/91.

292 Artikel III.1 van het memorandum, *Review of International Affairs*, vol. 42 (1992), nrs. 995-997, p. 22; CRST, nr. 244. Bijlage bij nota De Winter voor Ter Beek, 11/07/91, D91/352.

293 “EG-kwartiermakers” in Belgrado’, *Trouw*, 10/07/91.

294 ABZ, archief DAV, ISN 4824115. Coreu van het EG-voorzitterschap, 16/07/91, cpe/pres/hag 381.

295 David Hearst, ‘Conflict erupts over EC observers’, *The Guardian*, 13/07/91.

296 Zeitler, *Rolle*, pp. 129-130; Theo Engelen, ‘Ook Kroatië wil EG-waarnemers. “Teleurstelling” in Zagreb over uitlating Van der Valk’, *NRC Handelsblad*, 16/07/91; ‘EG-waarnemers zullen niet actief worden in Kroatië’, *de Volkskrant*, 16/07/91; Nicole Lucas, ‘Politici spelen met vuur’, *Trouw*, 18/07/91.

297 ABZ, Kabinetsarchief, Stg geheime codes. Fietelaars 213 aan Van den Broek, 16/07/19, stg geheim.

Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken berichtte daarop aan Fietelaars dat er op het ministerie een beleidsgroep onder leiding van het hoofd DAV, Van Eenennaam, verantwoordelijk was voor de beleidsaspecten van de ECMM, terwijl het praktische werk werd opgedragen aan een coördinator Joegoslavië-missie, drs. K.J.G. van Oosterom. Van Oosterom gaf leiding aan een nieuw op te richten bureau bij DAV: het bureau DAV/LSO (een *liaison office*). Dit bureau formuleerde de taken van ECMM, was verantwoordelijk voor de logistiek, de opzet van de regionale kantoren van de missie en de verspreiding van de rapportages van ECMM via de zogeheten *coreus*, telegrammen naar de regeringen van de EG. Het bureau bestond uit twee beleidsmedewerkers en een administratieve kracht van Buitenlandse Zaken, alsmede een militair adviseur die de verbinding tussen DAV en de Defensiestaf onderhield. Nadat aanvankelijk weinig succes was geboekt met de invulling van de functie van de liaisonofficier van Defensie kwam op 14 augustus Th.P.J. Karremans, de latere commandant van Dutchbat III, op deze positie.

Intussen benadrukten op 16 juli bronnen bij de Amerikaanse *National Security Council* (NSC) tegenover de Nederlandse ambassadeur Meesman dat de ECMM zich op Kroatië zou moeten richten. Als het in Kroatië tot een uitbarsting van geweld zou komen, aldus de NSC-bronnen, zouden pogingen om een structurele oplossing te vinden voor de problemen in Joegoslavië 'niet veel zin meer hebben'. Bij het *State Department* bestond eveneens grote belangstelling voor de inzet van de ECMM in Kroatië.²⁹⁸ Vanuit Washington werd ook bij de andere lidstaten van de EG aangedrongen op uitbreiding van het ECMM-mandaat naar Kroatië.²⁹⁹

Enigszins verlegen met de situatie die was ontstaan door de restrictieve uitleg die Van der Valk aan het ECMM-mandaat had gegeven, moest de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO, A.P.R. Jacobovits de Szeged, in de Noord-Atlantische Raad verklaren dat de missie in Joegoslavië er was om een staakt-het-vuren en niet een conflict te monitoren.³⁰⁰

Tien dagen na de totstandkoming van het Akkoord van Brioni, op 18 juli, besloot het federale staatspresidium in Joegoslavië dat de JNA-troepen binnen drie maanden geleidelijk zouden worden teruggetrokken uit Slovenië. In oktober zou dit doel inderdaad bereikt zijn. De EG leek een snel succes te hebben behaald met het Akkoord van Brioni.

Bij die zienswijze zijn echter kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste hield het onderhandelingsproces dat was overeengekomen op Brioni in dat de EG het aan de partijen in Joegoslavië zelf overliet hun toekomst te bepalen. Het is de vraag hoe zinvol dat nog was, gezien de tegenstellingen die vanaf 1987 in Joegoslavië hadden bestaan tussen de republieken, de patstelling tussen verlangens naar recentralisatie en confederatie, zo niet onafhankelijkheid anderzijds, de onverenigbare claims van Serven en Kroaten ten aanzien van Krajina en Slavonië en ten slotte de volstreekte machteloosheid van de federale autoriteiten. Milošević verklaarde in Brioni nog eens dat zij die Joegoslavië wilden verlaten dat zouden mogen doen, maar dat Serven buiten Servië hetzelfde recht hadden deel van de gemeenschappelijke staat Joegoslavië te blijven uitmaken en dat het Joegoslavische leger dat recht zou

298 ABZ, kabinetsarchief, Stg geheime codes. Meesman 711 aan Van den Broek, 16/07/91, Stg Geheim.

299 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, Jacobovits 1115 aan Van den Broek,

19/07/91.

300 ABZ, NAR: CR (91)51. NATO, Summary record of a meeting of the North Atlantic Council held at NATO Headquarters, Brussels 17/07/91, 19/09/91.

beschermen.³⁰¹ Als het op dat moment voor de EG al niet duidelijk was geweest dat de partijen er op eigen kracht niet uitkwamen, dan hadden zij toch spoedig gewaarschuwd moeten zijn door de voortdurende mislukkingen van staakt-het-vurens.

Bovendien verlangde de EG een wapenstilstand als voorwaarde voor politieke besprekingen. Door de voortdurende schendingen van de staakt-het-vurens ging dus kostbare tijd verloren. Zolang die oplossingen er niet waren, moest de eenheid van Joegoslavië overeind blijven en wilde de EG de federale organen versterken.³⁰² Het was een zinloos streven. Het federale kabinet fungeerde eigenlijk niet meer. De rol van de federale premier Marković en zijn minister van Buitenlandse Zaken Lončar was feitelijk uitgespeeld, zoals al in het voorjaar van 1991 op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken en bij de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst (MID) was vastgesteld.³⁰³ Ook volgens de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann in Belgrado werd Marković ten tijde van de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië in toenemende mate gezien als 'a figurehead or, even worse, a fig leaf'.³⁰⁴

De aandrang van de EG op de benoeming van Mesić als voorzitter van het federaal Joegoslavisch presidium had eveneens weinig zin; dit had slechts symbolische waarde. Invloed op de JNA kreeg Mesić er niet mee. In het staatspresidium kon Servië dankzij de usurpatie van de zetels van Kosovo en Vojvodina en de steun van Montenegro altijd op vier van de acht stemmen rekenen, aldus Izetbegovic begin augustus 1991 tegenover de Europese *trojka*. Hij hoopte dat de EG alleen nog maar zaken zou doen met de hoofden van de zes republieken: 'They hold the real power.'³⁰⁵

Het presidium was door de stemverhouding van vier tegen vier, ofwel de situatie van Servië en Montenegro tegen de rest, in het voorjaar van 1991 vrijwel lamgelegd. Deze feitelijke situatie trachtte de EG, die vasthield aan de eenheid van Joegoslavië, te doorbreken. Dat speelde Servië, dat de tendens naar onafhankelijkheid trachtte te stuiten, in de kaart. Defensie-minister Kadrijević, die overigens geen goed woord overhad voor het optreden van de EG, bedankte begin augustus 1991 de *trojka* dan ook dat de Gemeenschap het functioneren van het presidium weer mogelijk had gemaakt.³⁰⁶

Daarnaast wekte het in Brioni overeengekomen moratorium op de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië de indruk dat na afloop van die termijn die onafhankelijkheid een feit

301 Steven L. Burg, 'Negotiating a Settlement: Lessons of the Diplomatic Process', in: Blank (ed.), *Wars*, p. 38.

302 Zie bijv. ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, notitie van DEU/OE, 'Joegoslavië/scenario's en beleidsmogelijkheden' t.b.v. Extra CoPo, Den Haag 19/07/91, 18/07/91.

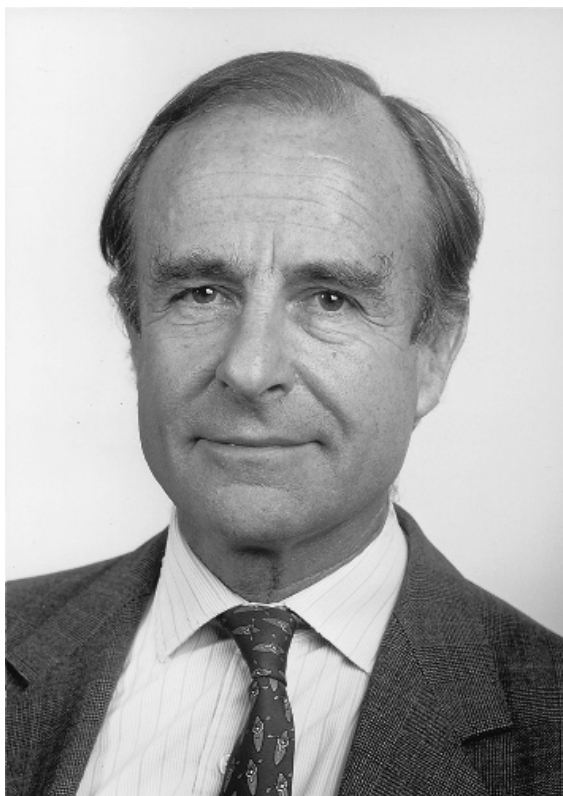
303 'De federale regering onder premier Marković heeft vrijwel ieder gezag verloren en het is de vraag hoe lang deze nog in het zadel zal zitten.', ABZ, DEU/ARA/00042. DEU/berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, 1990-1991, spreekpunt ten behoeve Van den Broek voor de Gymnich bijeenkomst te Monorf-les-Bains, 27-28/04/91, 23/04/91; 'Inmiddels hebben de tegenstellingen tussen de deelstaten onder meer tot gevolg dat de

centrale bestuursorganen, met name de federale regering, feitelijk machteloos zijn.' Archief Defensie, Hoofd Stafafdeling Inlichtingen, S.W. Schouten, kol. der cavalerie, aan hoofd IDB, hoofd BVD en Buitenlandse Zaken t.a.v. AMAD, 03/05/92, DIS/91/095/2253, met als bijlage de notitie 'Joegoslavië: verscherping militair/politieke situatie'.

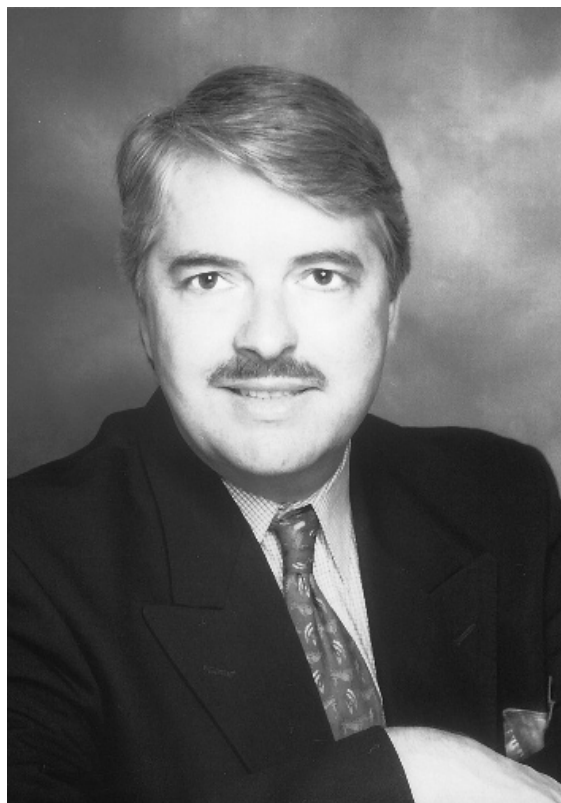
304 Zimmermann, *Ambassador*, p. 11.

305 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/*trojka*, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Hasselman 250 aan Van den Broek, 03/08/91.

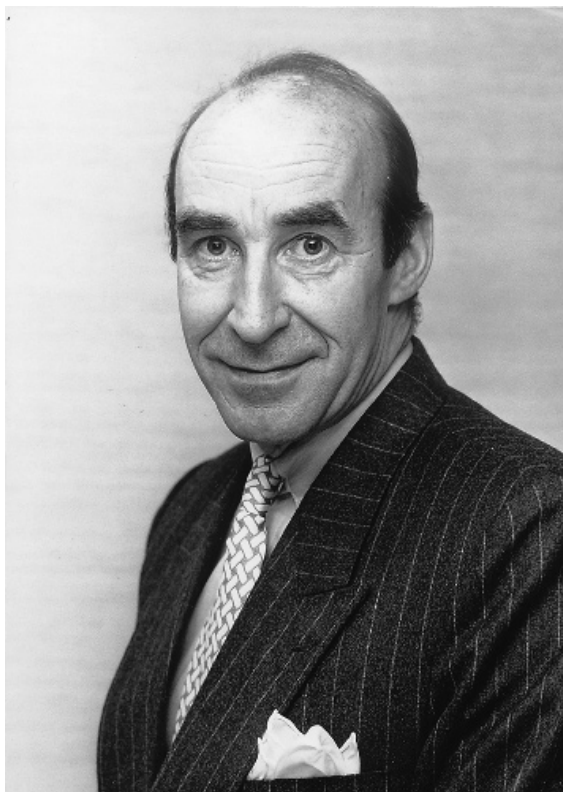
306 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/*trojka*, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 253 aan Van den Broek, 05/08/91.

A.P.R. Jacobovits de Szeged, Permanente
Vertegenwoordiger bij de NAVO en
ambassadeur te Washington.

K.J.R. Klompenhouwer, hoofd Directie
Atlantische Veiligheid/Militaire
Samenwerking.

J.M. Vos, Directeur-Generaal Politieke Zaken.

N.H. Biegman, Permanente
Vertegenwoordiger bij de VN.

zou zijn, een impressie die des te sterker kon zijn omdat op dat moment al bekend was hoezeer Duitsland aan erkenning van die onafhankelijkheid hechtte. En dat op een ogenblik dat de EG nog steeds uitging van de eenheid en territoriale integriteit van Joegoslavië. Die opstelling verloor dus snel aan geloofwaardigheid en voor de JNA leek er daarom alle reden te zijn zo snel mogelijk terreinwinst te boeken. De troepen die zich uit Slovenië terugtrokken, onder leiding van de ECMM, werden ingezet in Kroatië en Bosnië met het oog op de offensieven die de JNA daar spoedig zou ondernemen.³⁰⁷ Omdat dat viel te voorzien, stemde de Kroaat Mesić als enige in het presidium tegen het besluit van terugtrekking uit Slovenië en onthield de vertegenwoordiger van Bosnië-Herzegovina, Bogić Bogićević, zich van stemming.³⁰⁸ Terwijl Kroatië kort daarna het nieuwe offensief onderging, kon Slovenië rustig achterover leunen in de verwachting dat het ‘even het EG-moratorium moest uitzitten’.

Door akkoord te gaan met een monitormissie die slechts in Slovenië mocht opereren, had de EG zich op het pad van de beperkte, lokale oplossingen begeven in plaats van een bijdrage te leveren aan een benadering van de Joegoslavische staatkundige toekomst als geheel.

Na de mededeling over de terugtrekking van de JNA uit Slovenië vroeg het waarnemend hoofd DAV, Schaper, nog maar eens aan Van der Valk hoe hij, nu binnenkort acties van de JNA in Kroatië werden verwacht, dacht over uitbreiding van het werkterrein van de ECMM naar Kroatië en eventueel Bosnië-Herzegovina.³⁰⁹ Van der Valk bleef echter weigeren de missie in te zetten in Kroatië.³¹⁰ ‘Wij zijn een burgermissie, zonder wapens, en dus niet uitgerust voor optreden in Oost-Kroatië’, aldus Van der Valk.³¹¹ Buitenlandse Zaken steunde hem daar uiteindelijk in. Een ambtenaar van het ministerie meende dat de spanning in Slovenië nog niet was geweken en er dus geen reden was om de waarnemers terug te trekken.³¹² Tudjman vond echter dat er een verschil in opstelling was tussen Van der Valk en ‘zijn chef, Van den Broek’. De laatste moest Tudjman maar eens uitleggen waarom hij, als staatshoofd van Kroatië, had ingestemd met het Akkoord van Brioni en de komst van de waarnemers als zij niet in Kroatië zelf mochten opereren.³¹³

Door de restrictieve uitleg van het mandaat door Van der Valk en de opgave van Slovenië door Milošević was de internationale gemeenschap dus op achterstand gezet. Twee weken na de totstandkoming werd het doel van de missie, aldus *NRC Handelsblad*, ‘algemeen als achterhaald en min of meer zinloos ervaren’.³¹⁴ Zelfs de terugtrekking van de JNA uit Slovenië naar kazernes in Bosnië-Herzegovina mocht niet worden gemonitord. Het initiatief kwam in Belgrado te liggen en de internationale gemeenschap zou telkens opnieuw op crises moeten reageren waarop het nauwelijks voorbereid leek te zijn. Na Slovenië volgden stuk voor stuk Kroatië, Bosnië-Herzegovina, Kosovo en Macedonië.

307 Vgl. Kadijević, *View*, p. 130.

308 Zie ook Raymond van den Boogaard, ‘Kroatië reageert met scepsis en achterdocht’, *NRC Handelsblad*, 19/07/91; ‘Slovenië viert feest; Kroatië ziet bui hangen’, *Trouw*, 20/07/91.

309 ABZ, DAV-archief, ISN 4824115, memo van wnd. DAV aan HOM, 19/07/91, nrs. 22-91.

310 ABZ, archief DAV, ISN 4824115, *coreu* van het EG-voorzitterschap, 17/07/91, cpe/pres/hag 385.

311 Raymond van den Boogaard, ‘Kroatië reageert met scepsis en achterdocht’, *NRC Handels-*

blad, 19/07/91. Zie ook ‘Soldaten weg waar ze als bezetters worden gezien’, *Trouw*, 19/07/91.

312 ‘Slovenië viert feest; Kroatië ziet bui hangen’, *Trouw*, 20/07/91.

313 Raymond van den Boogaard, ‘Kroatië eist terugtrekking federale leger’, *NRC Handelsblad*, 20/07/91; idem, ‘Opdracht waarnemers goeddeels achterhaald’, *NRC Handelsblad*, 25/07/91.

314 Raymond van den Boogaard, ‘Opdracht waarnemers goeddeels achterhaald’, *NRC Handelsblad*, 25/07/91.

9. Het Nederlandse oordeel over de toekomst van Joegoslavië

Van de belangrijkste Nederlandse dagbladen stond *NRC Handelsblad* in het algemeen cynisch tegenover het vermogen van de EG de crisis in Joegoslavië te bezweren. Aan de andere kant leefde het besef dat de EG wel iets móest doen. De kans dat de Gemeenschap in haar optreden in Joegoslavië zou falen, was groot, aldus redacteur W.H. Weenink.

Niets doen of de afscheidingen verwelkomen zijn echter onaantrekkelijker opties voor de EG. De eerste zou het streven naar een politieke unie ongeloofwaardig maken, de tweede zou vermoedelijk tot langdurige instabiliteit en verstoorde verhoudingen in Europa voeren. De Joegoslavische crisis toont aan dat alleen Europese integratie het oude continent er voor kan behoeden terug te vallen in een tijdperk van stammenoorlogen, die door de Koude Oorlog en de Westeuropese eenwording zo aardig onder controle waren gebracht.³¹⁵

De buitenlandcommentator van *NRC Handelsblad* J.L. Heldring had in die krant echter enig respect voor de verdiensten van de *trojka* onder leiding van Van den Broek, al waarschuwde hij wel dat de EG tot dan toe crisismanagement had betracht, wat niet hetzelfde was als beleid.³¹⁶ In een hoofdredactioneel commentaar van het liberale dagblad werd de vraag gesteld ‘of een aanpak waarin de Nederlandse elementen voor de kenner niet verborgen kunnen blijven op de Balkan functioneel zal zijn’. In Nederland kon het handig zijn tijd te winnen, op de Balkan kon tijd verlies betekenen.³¹⁷

Over het algemeen heerste er in Nederland echter waardering voor het optreden van de EG en in het bijzonder voor Van den Broek. Leonie Sipkes, Tweede-Kamerlid voor GroenLinks, die Van den Broek ten tijde van de Golfcrisis nog fel had bestookt, gaf toe: ‘het kost me moeite, maar Van den Broek doet het in dit conflict goed.’³¹⁸ Dat was zowel tekenend voor de Kamerbrede instemming waarop Van den Broek kon rekenen, als voor de ommezwaai in het veiligheidsdenken die GroenLinks had doorgemaakt. In de winter van 1991 was dit nog de enige politieke partij in Nederland geweest die zich had verzet tegen militair ingrijpen naar aanleiding van de inval van Irak in Koeweit. Er was toen verdeeldheid in de partij ontstaan over de plaatsing van Nederlandse patriotraketten ter onderschepping van scuds, die Irak op Israël afvuurde. Paul Rosenmöller en Ina Brouwer waren toen voor; Peter Lankhorst, Ria Beckers en Leonie Sipkes waren ook tegen de uitzending van deze defensieve wapens geweest. Het had CDA-Kamerlid Thijs van Vlijmen ertoe verleid met een verwijzing naar de landverraderlijke rol van de NSB tijdens de Tweede Wereldoorlog te spreken van Bruinlinks, waarvoor CDA-fractieleader Brinkman later zijn excuses maakte.

GroenLinks was vervolgens helemaal omgegaan naar aanleiding van de situatie van de Koerdische vluchtelingen in Noord-Irak. Op *peacekeeping* en *peace-enforcing* ingeval van ernstige mensenrechtenschendingen rustte daarna geen taboe meer bij GroenLinks.³¹⁹

³¹⁵ W.H. Weenink, ‘Pax Europea’, *NRC Handelsblad*, 01/07/91.

³¹⁶ J.L. Heldring, ‘Democratie als gevaar voor vrede’, *NRC Handelsblad*, 09/07/91.

³¹⁷ ‘Europese bemiddeling’, *NRC Handelsblad*, 09/07/91.

³¹⁸ Leonoor Meijer & Co Welgraven, ‘Nederland is bijna te klein voor Hans van den Broek’,

Trouw, 13/07/91.

³¹⁹ Tweede-Kamerfractie GroenLinks, Blaudruk, pp. 2 en 14; Ab Gietelink, ‘De Verenigde Naties als schietende politieagent’, *de Helling*, jrg. 4, nr. 2 (zomer 1991), pp. 11-14; Leon Wecke, ‘Het glibberige pad naar de nieuwe wereldorde’, *de Helling* 4 (1991), 3, pp. 19-20.

In *Trouw* sprak dr. R.C.R. Sieckmann, verbonden aan het T.M.C. Asser Instituut voor internationaal recht, zijn bewondering uit voor de manoeuvreerkunst waarmee Van den Broek laverend tussen de klippen van de Joegoslavische eenheid en het onafhankelijkheidsstreven van Kroatië en Slovenië het Akkoord van Brioni had weten te bewerkstelligen. Hij betreurde het echter dat er slechts waarnemers werden gezonden en het instrumentarium en de politieke wil bij de CVSE ontbraken om een vredesmacht te sturen die als buffer orde en rust zou kunnen bewaren.³²⁰

In *de Volkskrant* vielen uiteenlopende reacties te lezen. Een hoofdredactioneel commentaar naar aanleiding van het tweede *trojka*-bezoek, op 30 juni, luidde dat het Nederlandse voorzitterschap met een succes was begonnen.³²¹ Columnist Koen Koch meende daarentegen in hetzelfde ochtendblad dat er sprake was van een bezegeling van de mislukking van het EG-beleid, dat door de steun aan de eenheid van Joegoslavië medeverantwoordelijk was voor het bloedvergieten.³²²

Verslaggever André Roelofs wees er vanuit Ljubljana op dat onduidelijk was wat er zou gebeuren als de termijn van drie maanden bevrozing van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië zou zijn verstreken zonder dat er een akkoord was bereikt. Dat het voor Slovenië waarschijnlijk een kwestie van het 'uitzitten' van die termijn zou worden, suggereerde de Sloveense premier Peterle in de berichtgeving van Roelofs: 'We hebben een eeuw gewacht en dus kunnen we ook drie maanden wachten.'³²³

Oscar Garschagen roemde het voorlopige succes van Brioni. De EG had zich volgens hem met haar pendeldiplomatie 'van een ongekend dynamische zijde laten zien'. Dat kon vooral op het conto van Van den Broek worden bijgeschreven. Tegelijk wees hij erop dat Genscher weliswaar nog was teruggeschrokken van een Duitse *Alleingang*, maar dat de Joegoslavische crisis een testcase zou blijven voor het vermogen van de Twaalf het eens te worden.³²⁴

Begrip was er ook voor Van den Broek wegens de moeilijkheden die Genscher hem bezorgde. Naar aanleiding van het bezoek dat Genscher persoonlijk in de eerste dagen van juli aan Joegoslavië bracht, schreef Theo Koelé in *Trouw* dat niets de CVSE-voorzitter verplichtte persoonlijk een crisisgebied te bezoeken.³²⁵

Ook in de ministerraad van 11 juli 1991 werd ingestemd met het optreden van Van den Broek tot dan toe. Diverse bewindslieden meenden zelfs dat de crisis in Joegoslavië mogelijkheden bood voor de toonzetting van het veiligheidsbeleid in Europa in de komende jaren. Een minister constateerde het positieve neveneffect dat de twaalf EG-landen zich als eenheid hadden gemanifesteerd, al moest men volgens hem niet te vroeg juichen.³²⁶

Op verzoek van de Tweede-Kamerleden Gualthérie van Weezel van het CDA en Weisglas van de VVD werd de vaste Kamercommissie teruggeroepen van het zomerreces om de

320 R.C.R. Sieckmann, 'Gevraagd: vredesmacht van de CVSE', *Trouw*, 11/07/91.

321 'Ten geleide – Joegoslavië', *de Volkskrant*, 02/07/91.

322 Koen Koch, 'Repeterende mislukking', *de Volkskrant*, 03/07/91.

323 André Roelofs, 'Parlement Slovenië stemt in meerderheid voor akkoord Brioni', *de Volkskrant*,

11/07/91.

324 Oscar Garschagen, 'CVSE moet eer aan EG laten in crisispreventie', *de Volkskrant*, 13/07/91.

325 Theo Koelé, 'Bonn beschuldigt Belgrado van boosaardigheid', *Trouw*, 11/07/91.

326 Geobjectiveerde samenvatting van de notulen van de ministerraad, 11/07/91, opgesteld ten behoeve van het onderzoek van het NIOD.

situatie in Joegoslavië te bespreken.³²⁷ Op de avond van 11 juli 1991 debatteerde de commissie over een brief van 10 juli van de minister van Buitenlandse Zaken.³²⁸ Het was een enigszins valse start van een dossier waarin de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie vrijwel steeds gezamenlijk optrokken. Het departement van Defensie tekende ambtelijk protest aan bij de collega's van Buitenlandse Zaken, omdat het pas op de hoogte was gesteld van de brief nadat deze naar de ministerraad was gegaan. Per slot van rekening was de monitormissie, die in de brief ter sprake kwam, een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de bewindlieden van Buitenlandse Zaken en Defensie. Ook al berustte de operationele leiding bij Buitenlandse Zaken, de Defensiestaf en de Directie Algemene Beleidszaken van Defensie waren betrokken bij de beleidsvorming en de Landmachtstaf droeg zorg voor de uitvoering van het Defensieaandeel in de missie.³²⁹

De combinatie van het ministerschap van Buitenlandse Zaken met het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap was voor Van den Broek in het parlement een *mixed blessing*. Aan de ene kant was de volksvertegenwoordiging tijdens het voorzitterschap van de EG geneigd terughoudend te zijn ten aanzien van de bewindsman, omdat de parlementariërs beseften dat de minister moest bemiddelen tussen de standpunten van de diverse landen en dus niet volledig kon vasthouden aan de lijn die Nederland zelf zou hebben gekozen. Zo vroeg een (anonieme) parlementariër ten tijde van het eerste overleg met Van den Broek over de Joegoslavische kwestie wat er overbleef van het Nederlands buitenlands beleid nu Van den Broek als voorzitter van de EG optrad bij de crisis.³³⁰ Aan de andere kant was er de aandrang vanuit het parlement dat de minister van het voorzitterschap iets goeds moest maken: niet alleen Van den Broek, ook Nederland stond tijdelijk in de internationale schijnwerpers. Alleen al daarom was voor Nederland in deze fase een afzijdige opstelling van het conflict niet mogelijk. Het parlement stimuleerde Van den Broek in een activistische benadering.

Tijdens het Kameroverleg kreeg het door de minister en de EU-*trojka* gevoerde beleid de instemming van alle partijen.³³¹ Eimert van Middelkoop (GPV) roemde Van den Broek in het overleg om 'zijn slagvaardigheid en vooral zijn politieke behoedzaamheid': 'Wat dat betreft mogen de heren Genscher en Kohl daaraan een voorbeeld nemen.'³³² Algemeen wilden de politieke partijen noch Servische dominantie noch regionaal onafhankelijkheidsstreven ondersteunen. Zij waren het eens met van Van den Broek dat de uitgangspunten de Helsinki-acte en het zogeheten Parijse Manifest moesten zijn. 'Dat wil zeggen', in de woorden van de minister, 'zowel het erkennen van het zelfbeschikkingsrecht van volkeren, als het grote goed van de integriteit van staten. Het is dus duidelijk dat beide zaken op enigerlei wijze met elkaar moeten worden verzoend, in die zin dat voor geen van beide opties een unilaterale oplossing kan worden geaccepteerd.' Partijen zouden het met elkaar eens moeten worden en

327 'Spoedoverleg Kamerleden over Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 08/07/91; ABZ, Kabinetearchief: Coll. Van den Broek. Memo's PS 1991, memorandum PS aan DGPZ, 04/07/91, nr. 115/91.

328 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 1.

329 CRST, nr. 247, nota De Winter aan Ter Beek, 11/07/91, D91/352.

330 Rob Meines, 'Minister v.d. Broek overlegt met Kamer over toestand Joegoslavië', *NRC*

Handelsblad, 12/07/91.

331 Zie ook *Kamer: bij nieuw geweld troepen naar Joegoslavië* en Rob Meines, 'Minister v.d. Broek overlegt met Kamer over toestand Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 12/07/91; 'VVD en Groenen: overweeg inzet leger in Joegoslavië', *Trouw*, 12/07/91; 'Lof Tweede Kamer voor Van den Broek', *De Telegraaf*, 12/07/91.

332 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 8.

wel op zo'n manier dat de oplossing internationaal erkend zou worden.³³³ De Europese Gemeenschap moest trachten de uiteenlopende standpunten van de partijen in het conflict via onderhandelingen tot verzoening te brengen. De EG kon trachten impulsen te geven aan het onderhandelingsproces of steunen met deskundigheid, bijvoorbeeld ten aanzien van constitutionele, economische en financiële vraagstukken. Wanneer partijen niet tot echte onderhandelingen bereid zouden zijn, dan zou de EG geen taak meer voor zich zien weggelegd.³³⁴ Het perspectief was in dat geval uiterst somber. Van den Broek: 'Nogmaals, alles wat niet het product zal zijn van een onderhandelingsproces en van echte afspraken, zijn rampenscenario's, zonder uitzondering! Dat zijn recepten voor burgeroorlog, zonder uitzondering!'³³⁵

De woordvoerders van de fracties waren het met de minister eens: de partijen in Joegoslavië moesten het onderling eens worden over de toekomstige structuur van het land. Ton de Kok (CDA): 'Iedere steun aan eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring zal de crisis verder doen escaleren. Dit geldt niet alleen voor Joegoslavië. Wij zijn namelijk bang dat dit ook geldt voor geheel Centraal- en geheel Oost-Europa.'³³⁶ Van Middelkoop had bezwaar tegen 'een premie op het staatsontbindende nationalisme. Dat is het kankergezwell in de landen van dat deel van de wereld, het nationalisme van het soort en het type dat wij ons in Nederland nauwelijks goed kunnen voorstellen. Willen wij vrede en stabiliteit in de wereld handhaven, dan moeten wij dat nationalisme zoveel mogelijk zien te bestrijden.'³³⁷ En: 'Met het EG-standpunt dat voorshands moet worden uitgegaan van de territoriale integriteit van Joegoslavië, kan ik akkoord gaan. Daarbij zet ik een vette streep onder het woord "uitgegaan". Dat Joegoslavië nooit meer zal worden wat het geweest is, is een gelukkige zaak. Dat vergt in ieder geval wel een bijzondere manier van met elkaar omgaan.'³³⁸

Jan-Dirk Blaauw (VVD) was de enige die tijdens dit overleg wees op de problemen in Bosnië-Herzegovina 'tussen enerzijds de Servische minderheden en anderzijds de Kroatische minderheden': 'De Servische burgers in Bosnië-Herzegovina worden volgens mijn berichten op dit moment echter semi-bewapend, doordat ze worden opgeroepen als reservist. Deze reservisten worden met militaire voertuigen van Bosnië-Herzegovina naar de grens met Kroatië vervoerd. Of is dat allemaal propaganda?'

Blaauw stelde de vraag of er door het Westen misschien niet te weinig werd gedaan. Hij opperde de mogelijkheid dat heel Joegoslavië onder het toezicht van waarnemers zou komen te staan en wees erop dat in het verleden scheiding van groeperingen had plaatsgevonden door *observing* en *peacekeeping forces* in het kader van de VN. Mogelijk zou dit in CVSE-verband kunnen geschieden, al achtte hij de CVSE daarvoor nog niet 'rijp'. Blaauw:

Het gebruik van andere militaire organisaties zou misschien een verkeerde indruk geven. In dat verband misschien een wilde gedachte. Moet niet alvast de ruimte worden gecreëerd, mocht een daartoe strekkend verzoek komen, om vanuit de Benelux met daaraan verbonden misschien de Scandinavische landen en Zwitserland, ietsje meer aan te bieden dan alleen burgergoede-diensten?

333 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 15.

334 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 17.

335 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 17.

336 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 3.

337 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 8.

338 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 9.

Om als het nodig is desgevraagd ook scheidingseenheden te leveren om gevechten te voorkomen, om zo het bloedvergieten niet te laten uitbreiden, maar juist te voorkomen, zodat een stabielere uitgangssituatie wordt gecreëerd voor een Joegoslavië van de toekomst, waarbij de delen meer hun eigen gang kunnen gaan.³³⁹

Ook Wilbert Willems (GL) vroeg Van den Broek ‘toch intern en in EG-verband het verder inzetten van *peacekeeping forces* in overweging te nemen’, al wilde hij niet zo ver gaan als Blaauw.³⁴⁰

Maarten van Traa (PvdA) en Ton de Kok (CDA) maakten echter krachtig duidelijk dat zij weinig gecharmeerd waren van het ‘wilde idee’ van Blaauw, waarvan duidelijk was dat realisering in CVSE- of VN-verband op dat moment niet mogelijk was. Niettemin leefde, net als bij Blaauw, bij meer Kamerleden het idee dat Nederland als kleine mogendheid een bijzondere rol kon spelen ten aanzien van het conflict. Van Middelkoop noemde het ‘best een gelukkige omstandigheid’ dat nu net Nederland voorzitter van de EG was: ‘Wil je in Europa echt goede buitenlandse politiek met elkaar voeren, dan moet je eerst intern Europees een soort evenwichtspolitiek voeren. Welnu, dat is een vertrouwde rol voor Nederland.’³⁴¹ Van Middelkoop hoopte dat Van den Broek niet zou bezwijken voor *Realpolitik*: ‘Dan maak je het recht ondergeschikt aan allerlei strevens, hetgeen geen goede zaak is.’

10. Opdeling langs etnische grenzen?

Na de totstandkoming van het Akkoord van Brioni, stelden Van den Broek, Poos en De Michelis op 10 juli aan hun EG-collega’s voor dat de Gemeenschap een volgende stap zou zetten door ideeën te ontwikkelen over de materiële aspecten van de onderhandelingen die bij het Akkoord van Brioni waren overeengekomen. De Michelis, die intussen geen *trojka*-lid meer was, maakte zich er – met in het achterhoofd waarschijnlijk de situatie van Zuid-Tirol, waar gedachten leefden over het verlaten van Italië en aansluiting zoeken bij Oostenrijk – bij die gelegenheid sterk voor dat de interne grenzen van Joegoslavië niet zouden worden gewijzigd. Hij kreeg daarvoor warme steun van Genscher.³⁴² Wellicht ontging dat geluid directeur-generaal Politieke Zaken Van Walsum, die zich op dat moment aan het inlezen was om invulling te geven aan die tweede fase van EG-bemoeienis. Bij zijn ideeënontwikkeling was Van Walsum intussen sterk onder de indruk van de situatie in Bosnië-Herzegovina.

In *NRC Handelsblad* had Peter Michielsen er al op 5 juli aandacht voor gevraagd dat de aanvaarding van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië grote consequenties zou hebben voor Bosnië-Herzegovina. Hij had gewezen op het wankele etnische evenwicht in die republiek en op de begerige blikken die Kroatië op de buurrepubliek wierp.³⁴³ Op 10 juli berichtte de *Financial Times* over besprekingen tussen Milošević en Tudjman om tot een deling van Bosnië-Herzegovina over te gaan, een bericht dat in de Nederlandse pers werd overgenomen. Aanleiding was de opmerking van Tudjman voor de televisie: ‘Als de eis van

339 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, pp. 6-7.

340 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22 181, nr. 2, p. 11.

341 TK, vergaderjaar 1990-1991, Kamerstuk 22

181, nr. 2, p. 8.

342 Libal, *Limits*, p. 22.

343 Peter Michielsen, ‘Breuk Joegoslavische federatie maakt van Balkan weer kruitvat’, *NRC Handelsblad*, 05/07/91.

de Serven dat alle Serven in één staat leven wordt gerealiseerd, kan niemand datzelfde recht ontzeggen aan de Kroaten.' Tudjmans adviseur Mario Nobile legde later die week uit dat de Bosnische Moslims een rompstaat ter grootte van Slovenië konden krijgen. Een en ander zou gerealiseerd moeten worden door massale volksverhuizingen, zodat er zuivere Kroatische en Servische delen in Bosnië-Herzegovina zouden ontstaan die zich vervolgens bij hun 'moederlanden' konden aansluiten.³⁴⁴

Het bericht in de *Financial Times* zette Van Walsum aan het denken. Het Nederlands voorzitterschap van de EG moest snel handelen en niet alleen met het oog op de ambities die Kroatië en Servië kennelijk koesterden ten aanzien van Bosnië-Herzegovina. Van Walsum vreesde ook dat als het voorzitterschap niet gauw met een oplossing kwam, 'een willekeurige partner' dit zou doen. Daarom stelde hij op 11 juli een notitie op voor Van den Broek waarin hij schreef dat drie dingen in elk geval ondenkbaar waren. Ten eerste, dat de constitutionele structuur van Joegoslavië ongewijzigd zou blijven. Ten tweede, dat Joegoslavië langs vreedzame weg in zes republieken met ongewijzigde grenzen uiteen zou vallen. En ten derde, dat de grenzen van de republieken door overleg konden worden gewijzigd. Kortom, in Joegoslavië was een vreedzame uitweg ondenkbaar: 'Er is dus sprake van een kwadratuur van de cirkel.'³⁴⁵ Deze notitie legde hij op vrijdag 12 juli met het verzoek om commentaar voor aan Van den Broek, die de zitting van de ministerraad bijwoonde.

Een echte oplossing bood Van Walsum in zijn notitie nog niet. In de loop van de middag liet Van den Broek dan ook aan Van Walsum weten dat hij niet zoveel aan zijn notitie had, omdat daarin een beleidskeuze ontbrak. Van Walsum was intussen tot de conclusie gekomen dat de etnische kwestie in Joegoslavië niet uitsluitend kon worden opgelost door garanties voor de bescherming van minderheden.³⁴⁶ Het was volgens hem beter de grenzen van de Joegoslavische republieken zo te trekken dat er daarbinnen sprake zou zijn maximale etnische homogeniteit. Toen Van den Broek zijn directeur-generaal Politieke Zaken wees op het gebrek aan beleidskeuze in zijn notitie, zei Van Walsum, volgens zijn eigen latere beweringen, daarom tegen de minister dat zijn voorkeur uitging naar een herschikking van de Joegoslavische binnengrenzen die zou leiden tot maximale etnische homogeniteit daarbinnen. Daarop zou de bewindsman, nog steeds volgens Van Walsum, hebben geantwoord dat, als hij zijn notitie in zie zin uitwerkte, hij er geen bezwaar tegen had dat de directeur-generaal die aan de EG-regeringen verstuurde als zogeheten *coreu*.³⁴⁷

Voor de voorkeur van Van Walsum om de binnengrenzen van Joegoslavië zodanig aan te passen dat etnische groepen bij elkaar in één staat zouden komen te wonen waren goede redenen aan te voeren. Weliswaar hadden Delors en Santer aan de Joegoslavische leiders voorgehouden dat zij een oplossing voor de staatkundige problemen moesten vinden 'binnen de bestaande in- en externe grenzen'.³⁴⁸ En ook Baker had bij zijn dramatische bezoek aan Belgrado aan de vooravond van de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en

344 Tim Judah, 'Creation of Islamic buffer state discussed in secret', *The Times*, 12/07/91; 'Serviërs en Kroaten in geheim grensoverleg', *Trouw*, 11/07/91; Nicole Lucas, 'Bosnië vreest ten onder te gaan aan kempende burens', *Trouw*, 15/07/91; André Roelofs, 'Kroatië bevestigt plan voor opdelen republiek Bosnië', *de Volkskrant*, 13/07/91.

345 ABZ, DEU/ARA/03309, DGPZ aan Van den Broek via secretaris-generaal, 11/07/91, nr. 161/

91.

346 Both, *Indifference*, p. 81.

347 Van Walsum, *Ontbinding*, p. 80; idem, *Nederland*, p. 73; interview A.P. van Walsum, 12/07/00; TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.P. van Walsum, 22/05/00, p. 10.

348 Geciteerd in Steven L. Burg, 'The International Community and the Yugoslav Crisis', in: Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 239.

Slovenië opgeroepen de integriteit van Joegoslavië te bewaren, ‘inclusief de grenzen van de deelrepublieken’.³⁴⁹ Daarna was echter het Akkoord van Brioni totstandgekomen, waarbij de EG in beginsel de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië had geaccepteerd en daarmee de teloorgang van de buitengrenzen van Joegoslavië, die gegarandeerd waren in de Slotakte van Helsinki van 1975. Waarom zouden dan de binnengrenzen nog wel heilig zijn? Voor wat betreft de grens tussen Kroatië en Servië was er in zekere zin ook een historisch argument. Weliswaar was de grens tussen Kroatië en Servië ongeveer gelijk aan de grens die al vanaf de zeventiende eeuw had bestaan tussen het Habsburgse en Ottomaanse rijk, maar de Vojna Krajina was pas in 1881 bij Kroatië gevoegd. In de voorafgaande eeuwen was het een gebied met een aparte status geweest.

In het *coreu*, dat Van Walsum op 13 juli voor commentaar verzond naar alle regeringen van de EG, was als kerngedachte nu verwoord dat volgens het Nederlandse EG-voorzitterschap ‘the principle of self-determination (...) cannot exclusively apply to the existing republics while being deemed inapplicable to national minorities within those republics’. Met andere woorden: Joegoslavië kon niet uiteenvallen in de zes republieken binnen hun bestaande grenzen. Daarom stelde Nederland een herdefiniëring van de grenzen voor op basis van vrijwilligheid. De EG zou nooit akkoord kunnen gaan met een overeenkomst à la Karadjordjevo, waarbij Tudjman en Milošević zonder medeweten van de federale regering beslisten over het lot van Bosnië-Herzegovina, zonder dat die republiek daarin werd gekend.³⁵⁰

Indien de gedachte van Van Walsum zou zijn aanvaard, zou dat niet alleen betekenis hebben gehad voor bijvoorbeeld de Krajina, het gebied in Kroatië waar veel Serven woonden, maar vooral ook voor Bosnië-Herzegovina, waar Bosnische Moslims, Serven en Kroaten geen van drieën een meerderheid van de bevolking vormden. Van Walsum schijnt zich van die consequentie bewust te zijn geweest. In een interview met Both op 20 augustus 1995 stelde hij althans: ‘Als Joegoslavië aan zijn etnische tegenstellingen te gronde ging, leek het niet erg verstandig om uitgerekend voor die optie te kiezen die zou uitlopen op de creatie van een nieuwe onafhankelijke staat (Bosnië-Herzegovina) die door precies diezelfde etnische tegenstellingen zou worden geplaagd.’³⁵¹ Een andere aanwijzing daarvoor is een aantekening van Van Walsum van eind augustus 1991 waarin hij schreef dat de tijd nog niet rijp was voor een bespreking van Milošević en Tudjman om Bosnië-Herzegovina op te delen.³⁵² Kortom, Van Walsum wilde weliswaar geen door Milošević en Tudjman opgelegde opdeling van Bosnië, maar hoopte dat in overleg met de Moslims zoiets wel mogelijk was.

Van den Broek had slechts de notitie over de kwadratuur van de cirkel, dus zonder de stellige oplossing over de grenzen, onder ogen gekregen. De minister kon zich later niet herinneren het ontwerp-*coreu* ooit onder ogen te hebben gehad,³⁵³ of, als dat toch het geval was geweest, de reikwijdte van Van Walsums suggestie moeten hebben onderschat.³⁵⁴ Hoe dan ook, het *coreu* werd op zaterdag 13 juli verzonden, ondertekend door Van Walsum.

Het leidde tot een bijna unanieme afwijzing binnen de EG. Frankrijk vreesde in zo’n geval

349 Ibidem.

350 ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, *coreu* Nederlands EG-voorzitterschap, 13/07/91, cpe/pres/hag 367.

351 Both, *Indifference*, p. 108; de Nederlandstali-

ge tekst van dit citaat is afkomstig uit Both, versie 1999, p. 193, n. 21. Zie ook Van Walsum, *Nederland*, p. 73; interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

352 Both, *Indifference*, p. 114.

353 Both, *Indifference*, pp. 107-108; interview H. van den Broek, 02/12/99.

354 Interview H. van Den Broek, 15/11/99.

massale volksverhuizingen.³⁵⁵ Spanje wenste niet dat de EG door een zo duidelijke stellingname haar mogelijkheden tot bemiddeling in gevaar zou brengen.³⁵⁶ Alleen vanuit Kopenhagen bleek nog enige sympathie voor de gedachte te bestaan.³⁵⁷ Hoewel Lord Owen Van Walsum er later lof voor zou toezwaaien, omdat volgens de Britse onderhandelaar door realisering daarvan waarschijnlijk minder bloed zou hebben gevloeid op Joegoslavische bodem,³⁵⁸ het was tegelijkertijd begrijpelijk dat bij andere Europese regeringen de gedachte leefde dat een doos van Pandora werd geopend als het signaal aan de wereld zou worden afgegeven dat de Europese Gemeenschap zich voorstander verklaarde van staatkundige grenzen langs etnische lijnen.³⁵⁹ En voor sommige landen was die doos niet ver weg: 'Die Italiener dachten an Südtirol, die Engländer an Nordirland, Schottland und vielleicht sogar an Wales; die Franzosen dachten an Korsika und die Spanier an das Baskenland oder Katalonien. Die Sorge, den Präzedenzfall einer gelungenen Sezession zu schaffen, überwog das Gefühl einer gesamteuropäischen Verantwortung bei weitem.'³⁶⁰ Bovendien verwachtten diverse EG-lidstaten bij grenswijzigingen niet alleen massale volksverhuizingen, maar ook gewelddadige acties. Er zou een *free for all*-situatie ontstaan.³⁶¹ En als de interne grenzen ter discussie zouden worden gesteld, zouden de externe wel eens kunnen volgen. Zodra de Albanezen van Kosovo en Macedonië zich zouden hebben verenigd, zouden zij wellicht aansluiting zoeken bij Albanië. En zouden de Hongaren van Vojvodina niet opteren voor aansluiting bij Hongarije?³⁶²

Het optreden van Van Walsum getuigde van een gebrek aan coördinatie binnen het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken. Niet alleen is het twijfelachtig of Van den Broek de tekst met de grenssuggestie ooit onder ogen heeft gehad, Van Walsum verzond het telegram ook zonder de rest van het ministerie te consulteren.³⁶³ Daar bestond regelrechte kritiek op Van Walsums *coreu*, bijvoorbeeld bij zijn plaatsvervanger Kröner.³⁶⁴ Van de inhoud van het telegram werd, in Van Walsums eigen bewoordingen, door zijn naaste medewerkers achteraf 'weinig heel gelaten'.³⁶⁵ Van Eenennaam, was volgens eigen zeggen, misschien wel het felst tegen. Hij vond het nastreven van mono-etniciteit moreel verwerpelijk. Het naast elkaar bestaan van een Groot-Servische en een geradicaliseerde Moslim-staat zou volgens hem de stabiliteit van de regio ook niet ten goede komen. En ten slotte was hij

355 ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/ EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, *coreu* Parijs, 17/07/91, cpe/par 335.

356 ABZ, DEU/ARA/03288 Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, *coreu* Madrid, 18/07/91, cpe/mad 306.

357 Both, *Indifference*, p. 108; zie ook ABZ, DEU/ARA/05238. Londen aan BZ, 05/11/92, 07:32, Hoekman 601.

358 Owen, *Breakup*, p. 38.

359 Van Walsum, *Nederland*, p. 73.

360 J. Stein, geciteerd in: Heinz-Günther Stobbe, 'Realpolitik' und dritter Balkankrieg. Thesen zum Versagen der europäischen Politik auf dem Bal-

kan', in: Bremmer (Hg.), (*Sch*)*erben*, p. 123.

361 ABZ, DEU/ARA/00081. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, Van den Broek 74 aan ambassade Belgrado, 18/07/91.

362 Vgl. ABZ, DEU/ARA/03288. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, non-paper van het Nederlands EG-voorzitterschap ten behoeve van de ad hoc working group on Yugoslavia van de EG, 30/07/91.

363 Zie bijv. interview A.M. van der Togt, 04/05/00.

364 Van Walsum, *Ontbinding*, p. 80; Both, *Indifference*, p. 108; interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

365 Van Walsum, *Nederland*, p. 73.

ervan overtuigd dat het voorstel van Van Walsum geen enkele kans maakte bij de EG-partners.³⁶⁶

Het standpunt van de rest van het ministerie was dus niet alleen negatief in de zin van: niet de grenzen ter discussie stellen, het was door de afwijzing van Van Walsums gedachte tegelijk een positieve stellingname ten gunste van de multi-etniciteit.³⁶⁷ Het Westen koos voor de multi-etnische samenleving als model voor de nieuwe republieken van het oude Joegoslavië. Het was een keus die, in de woorden van Van Walsum, aan Joegoslavië werd ‘opgedrongen’.³⁶⁸

Eind 1997, begin 1998 zou de discussie daarover nog een keer opblazen in het codeverkeer tussen een aantal ambtenaren van Buitenlandse Zaken, zoals Vos, Biegman, Van Eenennaam, Van Walsum en Fietelaars, die in juli 1991 nauw bij de kwestie betrokken waren. Van Walsum verwierp toen de kritiek van zijn collegae dat het voorstel dat hij in zijn *coreu* van 13 juli 1991 had gedaan ‘niet verdedigbaar, niet verantwoord, niet verstandig en niet haalbaar’ was. Hij wees erop dat het besluit de interne grenzen van Joegoslavië niet ter discussie te stellen tot consequentie had gehad dat er een soevereine staat Bosnië-Herzegovina was ontstaan. Juist op dat terrein had hij grote vraagtekens. Hij voelde zich gekwetst door de kritiek die hij van het ministerie ontving dat het trekken van grenzen rond etnisch homogene gebieden ‘niet verdedigbaar was uit morele overwegingen’:

Natuurlijk verdient de handhaving van multi-etnische structuren onder alle omstandigheden de voorkeur, maar dat had dan ook voor Joegoslavië zelf moeten gelden. Het is curieus dat iedereen beseftte dat Europa niet over de machtsmiddelen beschikte om Joegoslavië te redden, maar dat er vrijwel zonder aarzelen van werd uitgegaan dat wij Bosnië-Herzegovina wel bijeen zouden kunnen houden c.q. dat het probleem zich op dat niveau niet zou voordoen.³⁶⁹

Opdeling van Joegoslavië langs etnische lijnen was ook geen ideale oplossing geweest, aldus Van Walsum in 1998, ‘maar het kost mij toch wel enige moeite haar als moreel verwerpelijker te beschouwen dan de door de Twaalf gekozen koers, die op zijn minst 150.000 mensen het leven heeft gekost.’³⁷⁰ Ook later nog zou Van Walsum zijn opinie handhaven dat de EG naar zijn oordeel te vlot had aangenomen dat multi-etniciteit de beste oplossing was voor de nieuwe staten die uit Joegoslavië ontstonden.³⁷¹

Het is de vraag of in Nederland, anders dan in de rest van de EG, het standpunt van Van Walsum wél op sympathie had kunnen rekenen. In de Nederlandse politiek bestond een grote weerzin tegen elke vorm van etnische scheiding. Zoals de toenmalige vice-premier Kok het later verwoordde:

(...) op het moment dat etnische scheidslijnen bepalend worden voor de manier waarop meerderheden en minderheden met elkaar omgaan en krachtsverhoudingen worden bepaald, dan kom je in

366 Interview B.J. van Eenennaam, 22/08/00.

367 Nog in een telegram op 6 juli 1995 stelde Engels ten aanzien van voormalig Joegoslavië de ‘realpolitike’ benadering van de ‘etnische compactheid’ en de ‘principiële’ van de ‘pluri-etnische samenleving’ tegenover elkaar, archief Buitenlandse Zaken, Engels 78 aan Buitenlandse Zaken, 06/07/95.

368 Van Walsum, *Nederland*, p. 76.

369 ABZ, BZ 109. Van Walsum 33 aan Van Mierlo, 26/01/98. Zie ook TCBU, *Vertrepunt*, III, hoorzitting A.P. van Walsum, 22/05/00, p. 10.

370 Ibidem. Vgl. Van Walsum, *Nederland*, p. 78 en idem, *Ontbinding*, p. 82.

371 TCBU, *Vertrepunt*, III, hoorzitting A.P. van Walsum, 22/05/00, pp. 9-10.

opstand. Zoals gezegd, dat was eigenlijk al vroeg in de jaren negentig. En dat is met een accent in het Nederlandse voorzitterschap van de Unie [de Europese Gemeenschap] geprononceerd naar voren gekomen. Het gold voor mezelf dat je als mens, als burger, in opstand komt als het ware tegen iets wat, naar jouw normen gemeten, niet mag, niet kan, en niet hoort te gebeuren.³⁷²

De duidelijke afwijzing binnen en buiten Nederland van het voorstel van Van Walsum om de binnengrenzen van Joegoslavië te wijzigen, had twee gevolgen. Ten eerste zou een oplossing voor Joegoslavië nu een duidelijke garantie voor de rechten van minderheden moeten bevatten. Ten tweede moest het Westen zich bezinnen op wat het zou stellen tegenover overschrijding en wijziging van de grenzen door Servische en federale militairen.

Een van de redenen waarom de Duitse regering niet akkoord had kunnen gaan met het idee van Van Walsum, was dat de Duitse veroordeling van het optreden van de JNA juist was gebaseerd op overschrijding van de bestaande grenzen van de republieken.³⁷³ Nadat deze grenzen door de EG-reacties op Van Walsums *coreu* 'heilig' waren verklaard, kwam de vraag of de militaire agressie van de JNA, die dan dus bestond, met militaire middelen moest worden gestopt, veel scherper naar voren. Reeds enkele weken na het uitbreken van het conflict in Joegoslavië kwam de top van het Nederlandse departement van Buitenlandse Zaken tot de conclusie dat politieke en diplomatieke initiatieven inzake Joegoslavië militair ondersteund moesten worden.³⁷⁴

Deze accentverschuiving in militaire richting leidde automatisch tot een opwaardering van de positie van DAV binnen het Joegoslavië-dossier ten koste van de regiodeskundigheid van de afdeling Oost-Europa.³⁷⁵ Hoewel het idee van de militaire actie de volgende tijd herhaaldelijk opdook bij Nederlandse politici en ambtenaren, bleef een krachtvolle ondersteuning nog uit doordat Den Haag zich realiseerde dat daarmee de consensus binnen de EG geweld zou worden aangedaan. Bovendien was Den Haag geen voorstander van betrokkenheid van de WEU – wél van de NAVO, maar daarvoor was geen steun uit Washington te verwachten.³⁷⁶

In de ochtend van 17 juli bereikte Buitenlandse Zaken uit Washington het geluid dat de Amerikaanse regering zich achter een wijziging van de interne grenzen zou stellen indien de partijen in Joegoslavië daarmee akkoord zouden gaan. Zegslieden van de Nederlandse ambassadeur Meesman bij de *National Security Council* meenden zelfs dat een 'Servoslavië' met een onafhankelijk Slovenië en een onafhankelijk Kroatië, dat een deel van zijn gebied had opgegeven aan de Serven, 'uiteindelijk onder de omstandigheden de best haalbare oplossing zou kunnen zijn.'³⁷⁷

Het is echter twijfelachtig of overleg over het *coreu* met Washington wellicht meer begrip had opgeleverd. Bij het *State Department* was men zeer ongelukkig over de veronderstelling van Van Walsum dat de buitenwereld zich moest neerleggen bij het uiteenvallen van Joegoslavië. Van Walsum moest nog vaak van Amerikaanse zijde horen, onder anderen van de tweede man op de Amerikaanse ambassade in Den Haag, Gewecke, hoe ongelukkig zij daar wel met zijn suggestie waren geweest.³⁷⁸

372 Interview W. Kok, 08/05/00.

373 Both, *Indifference*, p. 108.

374 Both, *Indifference*, p. 109.

375 Both, *Indifference*, p. 109.

376 Both, *Indifference*, pp. 110-111.

377 ABZ, Kabinetsarchief Stg. Geheime Codes. Meesman 711 aan Van den Broek, 16/07/91.

378 Interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

HOOFDSTUK 2

De oorlog in Kroatië en de westerse reactie

1. Gevolgen van de oorlog in Slovenië voor het verdere verloop van het Joegoslavische conflict

Al was de oorlog in Slovenië kortstondig, hij had enkele grote gevolgen; de Slovenen droegen met hun keus voor onafhankelijkheid dan ook een zware verantwoordelijkheid.¹

Ten eerste vormde de oorlog het begin van een jaren durend en veel ernstiger conflict tussen de JNA en later de Servische troepen aan de ene kant en republieken die hun onafhankelijkheid poogden te vestigen aan de andere kant. Na het feitelijk vertrek van Slovenië uit de Joegoslavische federatie was het voor de andere republieken nog onaantrekkelijker geworden daar samen met Servië en Montenegro deel van te blijven uitmaken. Het gemak waarmee Milošević afscheid nam van Slovenië was niet alleen bepaald door de geringe aanwezigheid van Serven in dat gebied, maar ook door zijn verwachting dat hij daarna des te gemakkelijker met de resterende republieken kon afrekenen. Inderdaad verloor Slovenië na het vertrek van de JNA vrijwel alle belangstelling voor de verdere onderhandelingen over Joegoslavië.² Het in Brioni overeengekomen moratorium van drie maanden op de onafhankelijkheidsverklaring had dan ook weinig zin meer. De EG had de onafhankelijkheid van Slovenië zelfs afzonderlijk kunnen erkennen, ware het niet dat daardoor al in juli 1991 definitief afscheid zou zijn genomen van het voortbestaan van Joegoslavië, zelfs in een relatief los staatsverband. En zover was de EG op dat moment nog niet. Het was een standpunt dat vooral het Nederlandse voorzitterschap van de EG negatieve publiciteit zou bezorgen in Slovenië. Daar ging de mare dat men zich al had bevrijd van de Serven en nu alleen nog van de Nederlanders moest zien af te komen.³

Ten tweede verlieten Sloveense en Kroatische officieren al dan niet vrijwillig de JNA, waardoor het Joegoslavische volksleger meer en meer een zuiver Servisch karakter kreeg.⁴ Steeds vaker lieten soldaten in plaats van een rode ster een embleem met de vier cyrillische s-en op hun uniform stikken, wat stond voor *Samo Sloga Srbina Spašava*, alleen eenheid redt Servië.⁵ Op 23 oktober 1991 ten slotte zou het Joegoslavische volksleger, de JNA, worden omgedoopt in de Joegoslavische Strijdkrachten, de *Vojska Jugoslavije* (VJ). De top van de JNA werkte de Servisering van de strijdkrachten in de hand doordat deze, zoals de Joegoslavische minister van Defensie Kadijević later zelf schreef, op twee niveaus communiceerde met het presidium, het opperbevel dus. Een deel van de plannen werd voorgelegd aan het voltallige presidium, een deel aan ‘die leden die voor Joegoslavië werkten’.⁶

Ten derde was de JNA tijdens de korte oorlog volkomen verrast geweest door ‘de om-

1 Vgl. Zimmermann, ‘Ambassador’, p. 7; idem, *Origins*, p. 146.

2 Libal, *Limits*, p. 24.

3 Meier, *Jugoslawien*, p. 402.

4 Vgl. Owen, ‘Breakup’, p. 37.

5 Van Cleef, *Wereld*, p. 42.

6 Kadijević, *View*, p. 128, n. 7.

vang, vormen en schaal van de haat' die de Slovenen jegens de JNA tentoon hadden gespreid.⁷

En ten slotte was een gevolg van de oorlog in Slovenië dat andere naar onafhankelijkheid strevende republieken lering konden trekken uit het internationale pr-succes van de autoriteiten in Ljubljana. Het was de kunst om de bruutheid van de Serven aan het licht te brengen en aldus te proberen een internationale reactie uit te lokken. Zo luidde een instructie van het bestuur van de Kroatische radio en televisie voor oorlogsrapportages dat militaire nederlagen niet moesten worden verzwegen, maar dat de nadruk in die gevallen moest worden gelegd op de enorme overmacht van de Servische vijand en zijn 'gewetenloze beestachtigheid'.⁸ Kroatische autoriteiten gingen over tot een bewuste *Verelendung* van de eigen bevolking door het uitlokken van vijandelijk vuur en overdrijving van de veroorzaakte schade.⁹ In elk volgend conflict had de partij die de strijd moest aanbinden met de Serven het bovendien gemakkelijker om hen als agressors voor te stellen. De Kroatische regering kon voortbouwen op het gegeven dat de Serven in de korte Sloveense oorlog met de zwarte piet waren blijven zitten. De regering in Sarajevo maakte daarna op haar beurt weer gebruik van de effecten die waren bereikt door de Kroatische mediacampagnes. Als de regeringen in het Westen al niet reageerden zoals gewenst, dan kon dat wellicht alsnog via de publieke opinie worden bewerkstelligd. Een 'voordeel' voor Kroatië en Bosnië-Herzegovina, die in het voetspoor van Slovenië zouden treden, was dat de Servische militairen en hun handlangers dat niet al te moeilijk maakten. Van Servische zijde werd steeds met een overmacht aan vuurkracht gereageerd op vermeende of echte agressie van Kroatische kant, een proces dat zich later in Bosnië ook voordeed: 'Small arms would be answered by mortars, and machine-guns by shell-fire.'¹⁰

2. Het optreden van de JNA in Kroatië

Voor een goed begrip van het conflict zoals zich dat in de maanden juli en augustus 1991 in Kroatië ontwikkelde, moet worden aangeknoopt bij de problemen die de JNA had met de aanvulling van zijn eenheden.

De grootste verrassing voor de federale legertop tijdens de 'tiendaagse veldtocht' van de JNA in Slovenië was gevormd door de leegloop en het gebrek aan opkomst van militairen.¹¹ Onder de Kroaten stond het federale leger op het moment van de onafhankelijkheidsverklaring al bekend als volstrekt partijdig. Terwijl de JNA eenheden van de Kroatische territoriale verdediging had ontwapend, had Kadrijević het vanzelfsprekend gevonden dat de territoriale verdediging in de Servische gebieden in Kroatië en Bosnië met de JNA samenwerkte.¹² Militairen uit Kroatië en Slovenië waren dan ook massaal gedeserteerd. Een groot deel van de deserteurs had zijn weg gevonden naar de Kroatische Nationale Garde. Deze Garde had zich voorafgaand aan de oprichting van de Kroatische staat ontwikkeld uit de territoriale verdediging. Hoewel de Garde de strijd tegen de JNA en de Servische irreguliere eenheden moest opnemen, was het aanvankelijk nog geen leger in de ware zin van het woord. De Garde droeg in het begin het karakter van een stevige binnenlandse politiemacht, bedoeld

7 Kadrijević, *View*, p. 133.

8 Weergegeven in: Simić, 'Yugoslavia', p. 45.

9 Raymond van den Boogaard, 'Lessen van de oorlog op de Balkan', in: Van Es/Samiemon/

Starink (red.), *Redacteuren*, p. 213.

10 Bell, *Way*, p. 108.

11 Kadrijević, *View*, pp. 133-134.

12 Kadrijević, *View*, p. 99.

om af te rekenen met de Servische ‘opstandelingen’ in Krajina en Slavonië. In de loop van de strijd ontwikkelde het zich tot een echt Kroatisch Leger, *Hrvatska Vojska* (HV).

De inzet van de JNA in Kroatië had in elk geval tot doel in Kroatië de als Servisch bestempelde gebieden te beschermen, ruwweg het gebied ten oosten van de lijn Karlobag-Karlovac-Virovitica (zie kaartje op pagina 254-255). Die gebieden waren echter niet etnisch homogeen. Van de ongeveer zeshonderdduizend Serven in Kroatië woonden er zo’n tweehonderdduizend in Zagreb. De overgrote meerderheid van de rest woonde in Krajina en Slavonië: 316.000. Eerder kwam al aan de orde dat de Serven al in augustus 1990 per referendum de autonomie van Krajina uitriepen. Op 25 juni, de dag waarop Kroatië zijn onafhankelijkheid proclameerde, namen Servische vertegenwoordigers het besluit tevens een autonome regio Slavonië, Baranja en West-Srem te vormen. In Krajina rond Knin vormden de Serven driekwart van de bevolking; in Banija, Kordun en Oost-Lika ongeveer zeventig procent; in West-Slavonië de helft, maar in Oost-Slavonië slechts 35 procent (zie kaartje op pagina 000). In dat laatste gebied vormden de Serven alleen in de gemeente Pakrac een meerderheid. Om een ‘zuiver’ Servisch gebied te kunnen vormen, moest dus het niet-Servische deel van de bevolking uit Krajina en Slavonië ‘verdwijnen’. Tegelijkertijd probeerden de Kroatische Vrijwillige Garde en de Kroatische politie ook op dit deel van het Kroatische grondgebied hun gezag te doen gelden. In juli en augustus 1991 ontardden de schermutselingen die al een jaar lang in deze streken hadden plaatsgevonden in een regelrechte oorlog.

De ambities van de JNA gingen echter verder dan louter de ‘Servische’ gebieden in Kroatië. Kadijević mocht dan wel op 30 juli aan Milošević en Jović plechtig verklaren dat de JNA zich nu transformeerde in een Servisch leger,¹³ het kwam zelden voor dat deze aartsaartzelaar aan de top van de JNA niet terugkwam op een besluit.¹⁴ Ondanks zijn toenadering tot de Groot-Servische ideeën van Milošević, kon de generaal de gedachte aan Joegoslavië niet geheel loslaten. Het federale leger had daarom een tweede plan ontworpen, dat in werking zou treden zodra Kroatische troepen de JNA rechtstreeks zouden aanvallen. Als de situatie het toestond, zouden de Kroatische strijdkrachten in dat geval volledig moeten worden verslagen.¹⁵ Ontplooiing van de JNA in Kroatië moest dus geschieden in zowel Krajina en Slavonië als in de (nog) niet omstreden delen van de republiek.¹⁶ Intussen moest de JNA de schijn hooghouden van onpartijdigheid, die hoorde bij de ideologie van de hoeder van de Joegoslavische eenheid. Het federale leger mocht niet kunnen worden gebrandmerkt als een Groot-Servische veroveringsmacht, maar moest een scheidingsmacht lijken tussen de Kroaten en Serven. In naam moest het leger Joegoslavisch blijven.¹⁷ Zodra het als een Servisch-Montenegrijns leger zou kunnen worden bestempeld, zouden Milošević en de zijnen, zo realiseerden zij zich, grote voordelen kwijtraken.¹⁸ Terwijl Milošević achter de schermen opdracht gaf lijsten aan te leggen met namen van generaals en kolonels die teveel vasthielden aan Joegoslavië, verzette hij zich voortdurend tegen grote druk – vanuit bijvoorbeeld het Servische ministerie van Defensie, van de kant van Kadijević, van Servische vrijwilligers of

13 Jović, *Dani*, p. 366.

14 Jović, *Dani*, passim; Mamula, *Slučaj*, p. 154.

15 Kadijević, *View*, p. 145; Norma Cigar, ‘Serb War Effort and Termination of the War’, in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, pp. 201-202.

16 Kadijević, *View*, pp. 136-137.

17 Vgl. Križan, ‘Nationalisme’, p. 77; Kadijević, *View*, p. 136; Libal, *Limits*, p. 25.

18 Uitspraken van Mihailo Marković eind augustus en van Jović eind september, geciteerd in Hartmann, *Milošević*, pp. 176-177.

Overzichtskaart van Kroatië 1991

DE OORLOG IN KROATIË EN DE WESTERSE REACTIE

van de Servische oppositie – om een openlijk Servisch of Servisch-Montenegrijns leger te scheppen.¹⁹

Gedurende de oorlog in Kroatië stelde Milošević zich dan ook steeds op het standpunt dat Servië daarin niet was betrokken. Pas in februari 1992, nadat de vijandelijkheden beëindigd waren, gaf hij toe dat zijn bewind de Serven in Kroatië had geholpen, ‘eerst economisch en politiek, (...) maar ten slotte, toen dit niet voldoende bleek te zijn, met wapens’.²⁰ De JNA moest zich dus aanvankelijk beperken tot steun aan de Servische milities in Kroatië en tot tactisch belangrijke tegenaanvallen tegen de Kroatische strijdkrachten. Zodra het Kroatische leger over een groot front zou aanvallen, zou de JNA een massale tegenaanval inzetten, volgens het plan dat bekend stond als *Bedem II*.²¹ In die tweede fase zou de JNA zijn inzet met vijftien tot achttien legerbrigades verdubbelen.²² Het wachten was dus op Kroatische manoeuvres die als grootschalige agressie tegen de JNA zouden kunnen worden uitgelegd.

Dat duurde geruime tijd. Slovenië had zich degelijk voorbereid op zijn onafhankelijkheid en de militaire reactie die daar mogelijk op zou volgen. Maar de Kroatische president bleef nog lang hopen dat Kadijević zijn republiek niet zou aanvallen, wellicht vanuit een achterhaald idee dat een JNA-generaal zo iets niet zou doen,²³ zolang Zagreb zou laten weten nog naar een vorm van accommodatie te streven. Verder meende Tudjman zekerheden te kunnen ontlenen aan zijn afspraken met Milošević over een opdeling van Bosnië-Herzegovina. Tudjman bleef zich bovendien op het standpunt stellen dat om internationale steun te krijgen, de andere partij de eerste grote klap moest uitdelen. Hij was tamelijk optimistisch dat het Westen ten behoeve van Kroatië zou interveniëren, wanneer het werd aangevallen. Toen de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann Tudjman in augustus 1991 voorhield toch vooral niet op Amerikaanse interventie te rekenen, antwoordde Tudjman onverstoort dat hij misschien meer over de Verenigde Staten wist dan de Amerikaanse diplomaat.²⁴ Hij had daarom veel voorbereidingen en een meer offensieve strategie die door zijn militaire adviseurs waren voorgesteld, weggewuifd.²⁵ Er was nog een reden voor Tudjman om geen haast te maken met een defensieve oorlog, zoals de Slovenen. Tudjman had grote interesse voor het gebied in Bosnië dat grotendeels werd bewoond door Kroaten. Daarom had hij geen baat bij een onmiddellijke en volledige ontbinding van Joegoslavië.

Door de terughoudende opstelling van de Kroatische strijdkrachten had de JNA aanvankelijk geen excuus voor grootschalig optreden en kon het weinig meer doen dan de

19 Jović, *Dani*, p. 349 en 389; Gajić Glišić, *Vojska*, pp. 28, 41, 80, 84, 85, 90 en 92.

20 Geciteerd in Norman Cigar, ‘The Serbo-Croatian War, 1991’, in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 65.

21 *Bedem* betekent Bolwerk. Al op 7 augustus maakte de Sloveense minister van Defensie Janez Janša het plan, dat kort tevoren in Sloveense handen was gevallen, wereldkundig, ‘*Slovene Defense and Interior Ministers on Alleged JNA Plots*’, persconferentie in Ljubljana, 07/08/91, 13:30, BBC Summary of World Broadcasts, 09/08/91. *Bedem I* betrof de terugtrekking van het JNA uit Slovenië na de nederlaag; zie ‘*Kučan and Janša on advantages and problems of JNA withdrawal from Slovenia*’, persconferentie in Ljubljana,

19/07/91, 13:30, BBC Summary of World Broadcasts, 22/07/91. Dat plan was weer voorafgegaan door *Bedem-91*, het plan voor de aanval op Slovenië, Christopher Bellamy, ‘Yugoslavia in Crisis: Federal troops have “secret plan”’, *The Independent*, 04/07/91.

22 Kadijević, *View*, p. 145.

23 Libal, *Limits*, pp. 38 en 50; Zimmerman, *Origins*, p. 153.

24 Zimmerman, *Origins*, p. 154.

25 Norman Cigar, ‘The Serbo-Croatian War, 1991’, in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 64; Raymond van den Boogaard, ‘Kroaten ontspannen maar alert’, *NRC Handelsblad*, 04/07/91; Silber & Little, *Death*, pp. 169-170; Tanner, *Croatia*, pp. 249-251; Zimmerman, *Origins*, p. 151.

‘Servische gebieden’ in Kroatië te ‘beschermen’. Het waren in die begintijd vooral de lokale milities, in totaal zo’n twaalfduizend man – onder leiding van de minister van Binnenlandse Zaken van Krajina, de voormalige politieman Milan Martić – die acties ondernamen en zo het Servische gebied in Kroatië uitbreidden. De JNA stond steeds klaar om te hulp te schieten als zij in moeilijkheden kwamen. Op zulke momenten scheidde het federale leger ‘de strijdende partijen’. Dat leidde tot beperkte schermutselingen. Zo sloot het federale leger op 27 juni, tegelijk met de acties van de JNA in Slovenië, met dertig tanks de stad Glina – zestig kilometer ten zuiden van Zagreb – af van de buitenwereld, nadat er rond het politiebureau urenlange vuurgevechten hadden plaatsgevonden tussen Servische burgers en een speciale Kroatische legereenheid. In het weekend van 6 en 7 juli, terwijl de EG met de Joegoslavische leiders vergaderde op Brioni, kwamen bij een schermutseling in het dorpje Tenja nabij Osijek ten minste vijftien mensen om, onder wie tien Kroatische gardisten en politiemanen.²⁶

De incidentele gevechten verhevigden de oorlogsretoriek. Op maandag 8 juli woonde Milošević in het grensgebied van Servië en Kroatië een manoeuvre bij van de Servische territoriale troepen. Bij die gelegenheid spoorde hij de Servische bevolking aan zich moreel voor te bereiden op oorlog. In een televisierede diezelfde avond zei Tudjman dat de Kroatische regering niet langer kon aanzien hoe ‘Groot-Servische terroristen’ straffeloos rondliepen op het Kroatische grondgebied. Hij herhaalde dat Kroatië geen centimeter grondgebied zou afstaan en eiste de volledige terugtrekking van de JNA.

Vanaf 12 juli mobiliseerde de JNA reservisten en zond het eenheden naar Kroatië. Op 17 juli, aan de vooravond van de bekendmaking dat de JNA zich uit Slovenië terugtrok, kondigde Tudjman de vorming aan van een negen leden tellende crisisstaf, een soort oorlogskabinet, dat Kroatië moest leiden ‘nu de veiligheid van de republiek in gevaar is’. Josip Manolić trad af als premier van Kroatië om leiding te gaan geven aan de crisisstaf. Het besluit werd genomen nadat de Kroatische autoriteiten inlichtingen hadden verkregen dat de JNA één pantserdivisie uit Vojvodina en twee uit Bosnië naar Kroatië zou overbrengen. Dat zou volgens de autoriteiten in Zagreb tot ‘de totale oorlog’ leiden.²⁷ Op dat ogenblik waren al zesduizend Kroaten uit voornamelijk door Serven bewoond gebied in Kroatië gevlucht en dertienduizend Serven uit dominant Kroatisch gebied.²⁸

Op 19 juli vielen Servische reguliere eenheden als eerste de Kroatische stad Vinkovci in Oost-Slavonië aan met raketwerpers. De volgende dagen barstte het conflict tussen Kroaten en Serven in alle hevigheid los.²⁹ Op 22 juli werd het treinverkeer tussen Belgrado en Zagreb, dat vlak langs het strijdtoneel liep, gestaakt en vielen twintig doden bij gevechten in Oost-Slavonië. Die dag riep Tudjman via de televisie alle Kroaten op zich voor te bereiden op een algemene oorlog.³⁰ De Kroatische president was wegens de hevige gevechten in en rond Vinkovci in allerijl teruggekeerd van een ontmoeting met de andere presidenten in Ohrid, waar zij onderling de staatkundige toekomst van Joegoslavië zouden bespreken en ze vol-

26 Raymond van den Boogaard, ‘Spanning tussen Kroatië en Servië loopt op’, *NRC Handelsblad*, 09/07/91.

27 Theo Engelen, ‘Toezegging leger: geen aanvalsplan tegen Kroatië’, *NRC Handelsblad*, 18/07/91.

28 Zeitler, *Rolle*, p. 49.

29 ‘Bij strijd in Kroatië minstens 12 doden’, *NRC*

Handelsblad, 22/07/91.

30 Raymond van den Boogaard, ‘Kroatië bereidt zich voor op oorlog’ en ‘Oorlog lijkt onvermijdelijk en wordt “totaal”, zegt Tudjman’, *NRC Handelsblad*, 23/07/91; Ulrike Rudberg, ‘Tudjman roept Kroaten op zich voor te bereiden op oorlog’, *de Volkskrant*, 23/07/91.

gens de Macedonische president Tupurkovski op dat ogenblik slechts een kwartier van een overeenkomst verwijderd waren geweest.³¹ Bovendien had Milošević niet willen toegeven aan de voorwaarde van Tudjman dat de JNA zich zou terugtrekken in de kazernes. Als Servië dat deed, ‘zouden we nu een algehele burgeroorlog hebben’, aldus het Servische lid van het presidium Borisav Jović, ‘en tot onze knieën in het bloed staan’.³² Nog diezelfde dag ging de Kroatische Nationale Garde over tot offensieve acties in de regio Lika, waarbij zij volgens eigen zeggen ‘zeker zestig terroristen geliquideerd’ zou hebben.³³

Eind juli begonnen Kroaten barricades op te werpen in plaatsen als Virovitica, Križevci en Bjelovar (zie kaartje op pagina 254). Daarop kondigde Kadrijević het tweede plan af.³⁴ Tot de belangrijkste elementen van dit tweede plan behoorden: een volledige blokkade van Kroatië ter zee en in de lucht en een goede coördinatie tussen de Servische strijdkrachten in de Kroatisch-Servische gebieden en de JNA-garnizoenen in de rest van Kroatië. Kroatië zou moeten worden doorsneden door vier JNA-assen: Gradiška-Virovitica; Bihać-Karlovac-Zagreb; Knin-Zadar; en Mostar-Split. De sterkste aanvalsgolf moest Oost-Slavonië bevrijden en dan westwaarts trekken, aansluiting zoeken met strijdkrachten in West-Slavonië en vervolgens optrekken naar Zagreb en Varaždin, dat wil zeggen naar de Kroatisch-Sloveense grens. Tegelijkertijd zou er een aanval moeten plaatsvinden vanuit Herceg Novi en het Bosnische Trebinje, die moest leiden tot een blokkade van Dubrovnik, en aansluiting moest vinden bij de troepen die actief waren op de as Mostar-Split.

Tot begin september verliep de JNA-operatie grotendeels volgens plan. Eind juli braken op grote schaal gevechten uit tussen Kroaten en Serven en liep het dagelijkse dodental op van enkele gesneuvelden tot tientallen.³⁵ Op 28 juli hadden gevechten rond Vukovar plaats. Drie dagen later werd Osijek, de grootste stad in Oost-Slavonië, aangevallen met mortieren. Zowel Serven als Kroaten begonnen de gevechtszones te ontvluchten. Op 1 augustus vond de bloedigste veldslag tot dan toe plaats in Dalj. Het plaatsje met 7500 Kroatische inwoners werd urenlang bestookt met tanks, mortieren, bazooka's, granaten en machinegeweren. Door Servische tanks en paramilitairen zouden er zeven Serven en 84 Kroaten zijn omgekomen. Vrijwel alle huizen vertoonden na afloop de sporen van inslagen. In de gymzaal van de plaatselijke school troffen journalisten een waar bloedbad aan.³⁶ Op 27 juli zouden er volgens het Joegoslavische Rode Kruis al 54.000 mensen de conflicthaarden in Kroatië zijn ontvlucht.³⁷

Medio augustus verhevigde de JNA-offensief. In de tweede helft van augustus begon de JNA een belegering van de strategisch gelegen stad Vukovar. Vukovar was een stad aan de Donau, met 45.000 inwoners, waar de Serven 37,4 procent van de bevolking uitmaakten. Het was de vooruitgeschoven vesting van Kroatië. Gebouwd op de bodem van de drooggevallen Pannonische Zee, was de stad een gemakkelijk doelwit voor bombardementen van artillerie en vliegtuigen van de JNA. De stad zou drie maanden lang worden verdedigd, in hoofdzaak door een lokale militia van een paar duizend man tegen een overmacht van JNA

31 Zimmerman, *Origins*, p. 153.

32 ‘Verwijten over en weer; opnieuw onlusten in Kroatië’, *Trouw*, 24/07/91.

33 ‘Kroatië zegt zestig “Servische terroristen” te hebben “geliquideerd”’, *NRC Handelsblad*, 24/07/91.

34 Kadrijević, *View*, p. 139 en 146; Mamula, *Slučaj*, p. 220.

35 Zie bijv. Blaine Harden, ‘30 Reported Dead in Croatia After Night of Battles’, *The Washington Post*, 28/07/91.

36 ‘Serviërs en Kroaten richten bloedbad aan in school Dalj’, *de Volkskrant*, 05/08/91.

37 Theo Engelen, ‘Bestand in Kroatië geëist’, *NRC Handelsblad*, 27/07/91.

en paramilitairen, die op zijn top 35 à 40.000 man omvatte. Hoe langer het verzet duurde, hoe meer de stad inzet werd van een prestigeslag tussen Serven en Kroaten. De JNA bestookte de stad dagelijks met vijfduizend granaten. Al begin oktober maakte de commandant van de militaire politie van de gemechaniseerde garde ter plaatse, majoor Veselin Šljivančanin, er geen geheim van dat de stad met de grond gelijk zou worden gemaakt als de Kroaten hem nog langer verdedigden.³⁸ Aan het eind van een drie maanden durende belegering was deze belofte waargemaakt.

De opdracht tot de zware granaatbombardementen van Vukovar kwamen volgens een betrokken generaal ‘van Dedinje zelf’, een verwijzing naar de villawijk in Belgrado waar Milošević woonde.³⁹ In september 1991 verscheen in het Servische weekblad *Vreme* ook een transcript van een telefoongesprek tussen Milošević en Bosnisch-Servische leider Radovan Karadžić, dat het tijdschrift was toegespeeld door de Bosnische politie. Daarin zei Milošević dat Vukovar die dag niet werd gebombardeerd omdat er een bijeenkomst van de EG plaatsvond.⁴⁰ Vukovar was ook de plaats waar voor het eerst voor de buitenwacht op grote schaal de activiteiten van de paramilitaire groepen merkbaar werden, vooral van de troepen van Arkan en Vojislav Šešelj.

Op 16 augustus verspreidden de gevechten zich naar West-Slavonië. Drie dagen later werd het centrum van Osijek hevig gebombardeerd. In het weekend van 24 en 25 augustus nam de JNA Baranja in, de vruchtbare streek ten noorden van Osijek. De Serven maakten daar slechts 25 procent van de bevolking uit tegenover 44 procent Kroaten.⁴¹ Het leger verdreef de Kroatische en Hongaarse bevolking en overhandigde de streek aan de Servische Autonome Provincie Slavonië, Baranja en West-Srem.

De volgende dag, 26 augustus, werd de samenwerking tussen JNA en paramilitairen opnieuw goed duidelijk. Toen viel eerst de artillerie van de kort tevoren benoemde chef-staf van de JNA in Knin generaal Ratko Mladić het dorp Kijevo bij Knin aan. Het bombardement op deze volledig Kroatische gemeenschap van ongeveer duizend dorpingen in een verder dominant-Servisch gebied duurde twaalf uur, waarna er nauwelijks nog een steen op de andere stond. Vervolgens trokken de paramilitairen van Milan Martić het dorp binnen. Wie het overleefde, vluchtte.

Na de val van Kijevo kon Tudjman zijn regering niet langer afhouden van oorlog. De dag waarop Kijevo werd gezuiverd kondigde het kabinet in Zagreb een algehele mobilisatie af en riep zij op tot een ‘bevrijdingsoorlog’. De regering in Zagreb stelde het ultimatum dat het federale leger vóór 31 augustus het Kroatische grondgebied zou moeten hebben verlaten.

Tot die tijd was van de oorlog op het Kroatische grondgebied in de hoofdstad Zagreb zelf weinig te merken. De oorlog leek ver weg, een schouwspel in de media. Begin september werd echter een ware oorlogspsychose gecreëerd met berichten over mogelijke aanvallen op de hoofdstad. Alle belangrijke gebouwen werden voorzien van barrières van zandzakken en bij bruggen kwamen versperringen met pantserwagens. ’s Nachts was verduistering verordonneerd en geregeld gingen de sirenes voor luchtalarm aan, waarna de bevolking de schuilkelders in moest.

Op 7 september besloten de autoriteiten in Zagreb tot een blokkade van de pijplijn op hun

38 Milan Dragović, ‘Serbian-controlled presidency decrees “partial mobilization”’, *Agence France Presse*, 04/10/91. Zie ook Nicole Lucas, ‘Om half twee klinkt het eerste schot’, *Trouw*, 10/10/91.

39 Williams/Cigar, ‘*War Crimes*’, IV.A.

40 Tanner, *Croatia*, p. 241, 256 en 317 n. 1; Almond, *War*, p. 221.

41 Tanner, *Croatia*, p. 255.

grondgebied die Servië van olie voorzag. Op 13 september werd in heel Kroatië overgegaan tot belegering van de JNA-kazernes. Tot dan toe hadden deze van de Kroatische autoriteiten water, voedsel en energie ontvangen. Vanaf dit moment breidde de oorlog, die tot dan toe voornamelijk tot Oost-Kroatië beperkt was gebleven, zich verder uit tot de Adriatische kust. In augustus 1991 had Milan Martić al aangekondigd dat de Kroatische Serven Zadar wilden, omdat zij een haven nodig zouden hebben.⁴² De aanval op Zadar zou grote gevolgen hebben voor de betrekkingen tussen Duitsland en Nederland in Europees verband, zoals nog zal blijken.

Moreelsproblemen bij de JNA

Eerst zal worden stilgestaan bij de gevolgen van de krachtiger opstelling van de Kroatische autoriteiten voor het offensief van de JNA. Deze hardere opstelling deed bij de JNA-top het besef ontstaan dat het moeilijk was gelijktijdig de 'Servische gebieden' in Kroatië én hun eigen eenheden in de rest van Kroatië te beschermen.⁴³ Het probleem was niet zozeer de ondervonden weerstand van de Kroaten, die niet zo groot was, maar het geringe succes van de mobilisatie en de grootschalige desertie van reservisten.⁴⁴

De militairen van de JNA waren jarenlang voorbereid op militaire actie in samenwerking mét de bevolking. Nu de JNA in actie kwam, werd het ingezet tégen de bevolking. In Slovenië werd al duidelijk dat ook bij dienstplichtige JNA-soldaten uit andere republieken een gevecht tegen degenen die (tot voor kort) als landgenoten werden beschouwd tot een ernstige aantasting van het moreel leidde.⁴⁵ In Bosnië-Herzegovina nam de animo van de Kroaten en Moslims voor de JNA snel af. Op 26 juli staakte de Bosnische regering het zenden van nieuwe rekruten naar de JNA. Kort daarna verklaarde ook de leiding in Macedonië dat het niet langer bereid was dienstplichtigen buiten het eigen grondgebied te laten opereren. Toen tweeduizend Macedonische soldaten desondanks werden ingezet in Kroatië, lieten de autoriteiten in Skopje de lichtingslijsten verdwijnen.

In september was de omvang van de JNA al teruggelopen van 160.000 naar 70.000 militairen.⁴⁶ Niet alleen uit andere republieken deserteerden militairen of kwamen niet opdagen, ook in Servië zelf bleek het enthousiasme voor het leger onder de dienstplichtigen bijzonder laag te zijn.⁴⁷ Een probleem van het Joegoslavische leger bij de oproeping van dienstplichtigen was dat Milošević gedurende de hier beschreven periode de fictie volhield dat Servië niet in staat van oorlog verkeerde, omdat hij wist dat de Servische bevolking niet veel voelde voor oorlog. Bovendien ontbrak de benodigde uitrusting voor een volledige

42 Van den Heuvel, *Land*, p. 114.

43 Kadjević, *View*, p. 140.

44 Kadjević, *View*, p. 140 en 179; Jović, *Dani*, p. 385.

45 Zie ook David Binder, 'Ethnic Conflict in Yugoslavia Tearing Apart Its Army, Too', *The New York Times*, 01/10/91.

46 Libal, *Limits*, p. 50; Wijnanedts, *Kroniek*, p. 88.

47 Zie bijv. Blaine Harden, 'Thousands of Serbs

Evade Call-Ups; Young Men Hide From Military Service in Yugoslav Crisis', *The Washington Post*, 25/07/91. Voor een uitvoerig overzicht van de problemen rond de opkomst, desertie en muiterijen van Servische militairen zie Ofelija Bačković/Miloš Vasić/Aleksandar Vasović, 'Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports', in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, pp. 329-345.

mobilisatie. Daarnaast waren er belangrijke militaire productiecentra achtergebleven in de republieken die zich onafhankelijk hadden verklaard.⁴⁸

Er was dus geen oorlogsverklaring van Servië en evenmin een mobilisatie. Zelfs onder de dienstplichtige Serven in de Servische streken in Kroatië was de desertie groot. Naar schatting tussen de dertig- en zestigduizend van hen weken uit naar Servië om aan frontdienst te ontkomen, wat de toenmalige Servische minister van Defensie, generaal Marko Negovanović tot de bittere opmerking verleidde dat hij de Kroatische Serven niet tegen genocide kon beschermen als zij zichzelf niet wilden verdedigen.⁴⁹ Het uitwijken van Kroatische Serven om aan hun dienstplicht te ontkomen, leidde ook tot irritatie onder Serviërs die wel frontdienst verrichtten en hun banen in Servië soms ingenomen zagen worden door Serven uit Kroatië.⁵⁰

Volgens Kadrijević kon de JNA alleen rekenen op eenheden die grotendeels uit reservisten bestonden.⁵¹ Onder de Joegoslavische wet mochten reservisten in vreedstijd echter slechts voor een beperkte tijd onder de wapenen worden gehouden. Toen in de herfst van 1991 de reservisten van Servië en Montenegro toch gemobiliseerd werden, reageerde in heel Servië slechts dertig procent van de aangeschrevenen op het oproepingsbevel, in Belgrado en Vojvodina zelfs minder dan tien procent. Uit Montenegro meldde zich veertig procent.⁵² Tussen de honderd- en tweehonderdduizend jongeren reageerden niet op het bevel tot opkomst; ongeveer veertigduizend Servische militairen verlieten het front. De reservisten die wel opkwamen, klaagden veelvuldig over hun uitrusting, de kwaliteit van het voedsel en de geschiktheid van hun superieuren.⁵³ Een groot aantal militairen sneuvelde in het begin van de oorlog in Kroatië bijvoorbeeld doordat er onvoldoende helmen waren.⁵⁴ De bekwaamheid van het officierskorps verslechterde nog verder door de etnische leegloop, die van de JNA steeds meer een leger van enkel Serven en Montenegrijnen maakte. Onvrede over de leiding droeg bij tot nieuwe desertie.⁵⁵ Een groot moreelsprobleem was dat veel opgeroepen reservisten niet wisten voor welk doel ze vochten. Werd als doel Groot-Servië genoemd, dan bleek de animo het leven daarvoor te wagen bij velen gering.⁵⁶ Werd als doel het behoud van Joegoslavië genoemd, dan klonk dat ongeloofwaardig gezien de vele kritiek die Servische nationalisten op Joegoslavië hadden geuit.⁵⁷ Een deel van de deserteurs, die vaststelden dat de vrijwilligers het beter hadden dan de reguliere JNA, liep echter met wapen en al over naar de

48 Vgl. David Binder, 'Ethnic Conflict in Yugoslavia Tearing Apart Its Army, Too', *The New York Times*, 01/10/91; Gajić Glišić, *Vojska*, pp. 16, 21, 23, 65, 72-73 en 86; Jović, *Dani*, p. 401.

49 Norman Cigar, 'The Serbo-Croatian War, 1991', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 71.

50 David Binder, 'Ethnic Conflict in Yugoslavia Tearing Apart Its Army, Too', *The New York Times*, 01/10/91.

51 Kadrijević, *View*, p. 127.

52 Reuter, *Bürgerkrieg*, p. 704 en 705; Mirjana Prosić-Dvorniv, 'Serbia. The Inside Story', in: Halpern/Kideckel (eds.), *Neighbors*, p. 330, n. 24. Zie ook Ray Moseley, 'Army in tatters. Many Yugoslavs refuse to fight', *Chicago Tribune*, 30/09/91.

53 Zie bijv. de brief van Vuk Drašković aan

Simović in Gajić Glišić, *Vojska*, p. 78.

54 Gajić Glišić, *Vojska*, pp. 72-74.

55 Gajić Glišić, *Vojska*, p. 89; Levinsohn, *Belgrade*, p. 142.

56 Norman Cigar, 'The Serbo-Croatian War, 1991', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 70; David Binder, 'Ethnic Conflict in Yugoslavia Tearing Apart Its Army, Too', *The New York Times*, 01/10/91; Ofelija Bačković/Miloš Vasić/Aleksandar Vasović, 'Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports', in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 329. Zie ook Gajić Glišić, *Vojska*, p. 90.

57 Ofelija Bačković/Miloš Vasić/Aleksandar Vasović, 'Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports', in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 330.

paramilitaire eenheden waarvan bovendien het doel en de status duidelijker waren dan die van de JNA.⁵⁸

Herhaaldelijk moesten troepen tot actie worden aangespoord door eigen troepen van achteren op hen te laten schieten.⁵⁹ Illustratief voor de moreelsproblemen is het verhaal van generaal Slavko Lisica, commandant aan het Dalmatische front, die toegaf zijn artillerie om die reden op eigen mensen te hebben laten schieten. Hij vertelde hoe hij het eens subtieler had geprobeerd aan te pakken. Door middel van een peptalk probeerde hij op het eer- en schaamtegevoel van zijn manschappen te werken. Hij beval ieder die niet ‘de glorie van de Servische natie’ wenste te verdedigen, zijn wapens neer te leggen en zijn uniform uit te trekken. Toen vervolgens iedereen dat deed, eiste Lisica dat de soldaten dan ook hun onderbroek uit zouden trekken. Ook dat deed iedereen, waarna de troep naakt weg marcheerde. Lisica hoopte dat de eenheid nog tot bezinning zou komen, maar de volgende dag bleken de manschappen niet alleen kleren, maar ook een kanon gevonden te hebben, waarmee zij het hoofdkwartier van Lisica beschoten.⁶⁰ In Slavonië klaagden officieren dat zij gedwongen waren met het pistool in de hand te slapen uit angst voor muitende manschappen.⁶¹

Bij een ander incident, aan het front bij Vukovar, vroeg een commandant aan een groep rekruten wie bereid was te vechten en wie er terug wilde naar huis. De groep splitste zich vervolgens op, maar één rekrut greep naar zijn wapen en schoot zich door het hoofd.⁶² Het aantal slachtoffers als gevolg van ‘bevriend’ vuur was erg groot, niet alleen door opzettelijke beschietingen van achteren, maar vooral door de zeer slechte prestaties van de eigen luchtmacht.

Het gevolg was dat ook van de reservisten velen deserteerden. Het kwam in de herfst van 1991 herhaaldelijk tot demonstraties van reservisten, waar de autoriteiten niet veel tegen durfden te ondernemen. Hele eenheden deserteerden zodra zij het front bereikten.⁶³ Zo verliet een groep van duizend soldaten uit Kragujevac ongestraft het front om naar huis terug te keren, ongeveer duizend reservisten uit Kraljevo weigerden na verlof terug te keren aan het front en zevenhonderd reservisten uit Velika Plana leverden hun uniformen en wapens in.⁶⁴ Anderen kwamen niet opdagen. Het leger moest overgaan tot razzia’s bij bedrijven om gedeserteerde dienstplichtigen op te pakken. Meer dan honderdduizend Servische jongeren vertrokken naar het buitenland om te ontkomen aan frontdienst.⁶⁵ Uit overwegingen van politieke opportuniteit en om de rechtbanken niet te overbelasten werd slechts een zeer klein aantal deserteurs gerechtelijk vervolgd.⁶⁶ Om de groeiende weerzin in Servië tegen de oorlog

58 Gajić Glišić, *Vojska*, p. 61 en 95.

59 Doder/Branson, *Milošević*, p. 97.

60 Doder/Branson, *Milošević*, pp. 97-98.

61 Ofelija Bačković/Miloš Vasić/Aleksandar Vasović, ‘Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports’, in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 334.

62 Doder/Branson, *Milošević*, p. 98; Ulrike Rudberg, ‘Vredesbeweging Belgrado zoekt een alternatief voor de oorlog’, *de Volkskrant*, 30/11/91.

63 Kadrijević, *View*, p. 147. Zie ook Norman Cigar, ‘The Serbo-Croatian War, 1991’, in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 67, 70 en 72.

64 Doder/Branson, *Milošević*, p. 98; ‘Duitsland legt als eerste verkeer met Joegoslavië stil’, *de Volkskrant*, 10/12/91.

65 Ofelija Bačković/Miloš Vasić/Aleksandar Vasović, ‘Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports’, in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, pp. 331, 340 en 342-343.

66 Levinsohn, *Belgrade*, p. 141; Gajić Glišić, *Vojska*, p. 16; Ofelija Bačković/Miloš Vasić/Aleksandar Vasović, ‘Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports’, in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 330.

te verminderen, introduceerde de JNA een toerbeurtsysteem waarbij niemand langer dan 45 dagen aaneengesloten frontdienst hoefde te leveren. Dit vergrootte natuurlijk alleen maar het mankrachtprobleem en leidde tot inefficiëntie.

Een gevolg van de mankrachtproblematiek was dat de JNA ertoe moest overgaan de grootscheepse aanval op Kroatië, het plan *Bedem II*, in fasen op te delen.⁶⁷ Knin-Krajina was vrijwel probleemloos in handen van de JNA gevallen. Hier hadden zich bijna geen rekruteringsproblemen voorgedaan. Voor de aanval via de as Gradiška-Virovitica, in West-Slavonië, was het tekort aan militairen daarentegen volgens Kadijević het nijpendst. De JNA wist hiervoor slechts anderhalf van de geplande vijf brigades op de been te brengen. Een groot deel van de opgekomen manschappen haakte alsnog af bij de nadering van het front. De JNA had echter het geluk dat het de milities in West-Slavonië goed had bewapend en voorbereid op de strijd. Bovendien verliep de tactische coördinatie van de milities met de JNA daar vrijwel probleemloos. Daardoor kon West-Slavonië toch worden ingenomen.⁶⁸ Voor de operaties in Banija, Kordun en Lika kwam slechts het equivalent van één brigade opdagen, terwijl er vier beoogd waren. De omvang van die operatie moest worden teruggebracht.

De sterkste JNA-aanvalsgolf had inderdaad Oost-Slavonië weten te bevrijden, maar wist niet door te stoten naar Zagreb en Varadin, voornamelijk wegens een gebrek aan gemotoriseerde infanterie die de tanks zouden moeten begeleiden. Het offensief werd bovendien opgehouden door de gevechten rond Vukovar, waar de Kroatische strijdkrachten hevig verzet boden.

In Mostar, van waaruit een offensief naar Split had moeten worden ingezet, kwam slechts eenderde van het aantal benodigde militairen op. Daar moesten de operatiedoelen drastisch worden bijgesteld. Deze groep zou nog slechts het vliegveld van Mostar bezetten en proberen in Oost-Herzegovina een basis op te zetten voor een eventuele latere aanval in de richting van Split.

In Oost-Herzegovina en Montenegro konden genoeg manschappen worden gerekruteerd voor de landblokkade tegen Dubrovnik. De marine wist intussen een zeeblokkade tegen Kroatië te realiseren. In juni en augustus 1991 hadden de JNA en paramilitaire eenheden al beperkte aanvallen uitgevoerd op de eeuwenoude Kroatische havenstad Dubrovnik. Vanaf 1 oktober begon de JNA een beleg te land en ter zee rond de stad, die nauwelijks over een verdediging beschikte. Op die dag begonnen granaatbeschietingen die tot in de maand december zouden voortduren. Tijdens de ergste beschietingen sloegen zeshonderd granaten per dag in. Ze schenen speciaal tot doel te hebben de historische panden in de oude stad te treffen. In 1991 en 1992 werden 563 van de 824 gebouwen in de oude stad geraakt,⁶⁹ maar in veel gevallen bleef de materiële schade beperkt. Meer dan tachtig burgers van Dubrovnik kwamen om door het optreden van de JNA tussen september 1991 en december 1992, waarvan 43 tussen 1 oktober en 6 december 1991. Alleen al op 6 december 1991 vonden dertien burgers de dood als gevolg van de beschietingen die op die dag zeer heftig waren.⁷⁰

Over de redenen om Dubrovnik aan te vallen, kan slechts gegist worden. Volgens sommigen zou Servië er historische aanspraken op kunnen maken, volgens anderen misgunde de

67 Kadijević, *View*, p. 148.

68 Kadijević, *View*, p. 149.

69 ICTY, aanklacht tegen Pavle Strugar, Miodrag

Jokić, Milan Zec en Vladimir Kovačević, 22/02/01.

70 Verenigde Naties, S/1994/674, Annex, par.

287-294 en 298-301.

Servische leiding Kroatië de inkomsten uit het toerisme.⁷¹ De militaire verklaring die ervoor zou zijn, was dat Servië zeggenschap wilde hebben over een stad die zo dichtbij de Baai van Kotor lag, wat van oudsher een groot marinesteunpunt was.⁷² Ten slotte is er gesuggereerd dat Milošević, die vaak op zoek was naar medeplichtigen, meende dat Montenegrijnen, door hun inzet bij Dubrovnik, ‘eveneens met bloed besproeid moesten worden’.⁷³

Alles tezamen had de JNA van het beperkte plan, de bescherming van de Servische gebieden, alles verwezenlijkt, behalve de inname van een deel van West-Slavonië. Het uitgebreidere plan om in heel Kroatië te opereren leed schipbreuk, voornamelijk door een ernstig gebrek aan mankracht. Bij de tenuitvoerlegging van het beperktere plan was het federale leger bovendien gedwongen om op zich riantere posities, zoals garnizoenen en militaire depots in de rest van Kroatië – die werden omsingeld door de Kroatische Nationale Garde – op te geven.

3. De JNA in relatie tot de Servische militaire en veiligheidsorganisaties

De reuzebrand brak niet spontaan uit. Daar waren pyromanen voor nodig.⁷⁴

De oorlog in Kroatië was maar ten dele een strijd van de JNA. De strijd van de Serven tegen de Kroaten was namelijk niet alleen een criminele oorlog: het was ook een oorlog van criminelen.⁷⁵ Dat zij een kans kregen, had voornamelijk twee redenen. Ten eerste was er de Servische behoefte het federale leger te camoufleren als een troepenmacht die slechts de eenheid van Joegoslavië zoveel mogelijk wilde bewaren. De JNA moest zich, als het enigszins kon, presenteren als een neutrale buffer die probeerde de etnische groeperingen van onderlinge strijd te weerhouden. Daarom moest het militaire handwerk zoveel mogelijk worden opgeknapt door de plaatselijke milities en vrijkorpsen uit Servië. Pas als die eenheden er niet in zouden slagen zich te handhaven, zou de JNA ingrijpen. De tweede reden dat de JNA ruim baan moest geven aan paramilitaire groeperingen was zijn tekort aan eigen mankracht.

Wegens dit tekort vaardigde de Generale Staf van de JNA medio juli 1991 de order uit dat vrijwilligers als volwaardige leden in het leger zouden worden opgenomen. Terwijl aan de ene kant de dienstplicht op grote schaal werd ontdoken, stroomden nu extreme nationalistten, misdadigers en paramilitairen die voor de geheime diensten hadden gewerkt of nog werkten toe tot de JNA. Dit besluit betekende de entree in de oorlog van degenen die een hang hadden naar gevaarlijk leven of die na een week van hard werken zich in het weekeinde wilden uitleven aan het front, de ‘weekendčetnijs’ of ‘weekend-schutters’.⁷⁶ Het waren dit soort lieden die de weekends in Sarajevo later tot de gevaarlijkste dagen van de week maakte.⁷⁷ Tijdens de oorlog in Bosnië zou er in het noorden rond Brčko zelfs een paramilitaire eenheid actief zijn die de naam *Vikendaši* droeg: de weekenders. Overigens kwamen ook

71 Mønnesland, *Land*, p. 362.

72 Mamula, *Slučaj*, p. 232.

73 Mamula, *Slučaj*, p. 233. Zie ook ibidem, p. 294.

74 Origineel: ‘The conflagration didn’t break out through spontaneous combustion. Pyromaniacs were required.’ Zimmerman, *Origins*, p. 204 en

210.

75 Vgl. Bell, *Way*, p. 57; E.A. Hammel, ‘Lessons from the Yugoslav Labyrinth’, in: Halpern/Kideckel (eds.), *Neighbors*, p. 34.

76 Zie bijv. Voet, *Hotel*, p. 36; Westerman, *Brug*, p. 180 en 184.

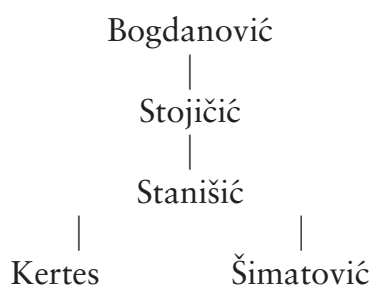
77 Maas, *Neighbor*, p. 110.

aan Kroatische kant weekendschutters voor.⁷⁸ Op 3 oktober zou de leiding van de JNA in opdracht van Milošević bovendien aan paramilitaire eenheden als geheel de status van leden van de reguliere strijdkrachten toekennen.⁷⁹ Overigens betekende het optreden van paramilitairen aan het front niet in alle opzichten een oplossing van het probleem van de vulling van de reguliere eenheden. Hun activiteiten werkten demoraliserend op het gewone leger. Officieren kregen van hun manschappen geregeld te horen dat ze niet bereid waren te vechten, laat staan te sterven, voor de wandaden van de paramilitairen.⁸⁰

Terwijl de JNA zijn eigen eenheden van paramilitairen formeerde, trainde het ministerie van Binnenlandse Zaken al veel langer zijn eigen paramilitairen. In augustus 1990, de tijd waarin Milošević de overstap maakte van het behoud van Joegoslavië naar het vormen van een Groot-Servië, had het Servische parlement reeds een wet aangenomen die toestond dat paramilitaire eenheden hetzij onder het gezag van de territoriale verdediging, hetzij onder dat van de JNA werden geplaatst.⁸¹ Op 16 maart had Milošević in zijn beruchte televisietoespraak, waarin hij zei dat Joegoslavië ten einde was, meegedeeld dat hij de dag tevoren opdracht had gegeven tot de vorming van ‘nieuwe groepen in staat de belangen van Servië en het Servische volk buiten Servië te beschermen’.⁸²

Milošević deed hiervoor een beroep op een groepje mannen dat samen met zijn propagandachef Dušan Mitević tot de kring van zijn naaste vertrouwelingen behoorde. Deze naaste medewerkers waren: Radmilo Bogdanović, Mihalj Kertes, Radovan Stojičić en Jovica Stanišić.⁸³ Zij hadden Milošević na zijn overwinning op zijn mentor Stambolić geholpen zijn gezag te vestigen en zijn macht uit te breiden.⁸⁴ Deze groep vormde de zogeheten militaire factie (*‘vojna linija’*) binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken, het Ministarstvo Unutrašnjih Poslova (MUP), waaronder de Servische staatsveiligheidsdienst, de Služba Državne Bezbednosti (SDB) ressorteerde.

Bogdanović was sinds 1987 de Servische minister van Binnenlandse Zaken, die zich in

78 Raymond van den Boogaard, ‘Kanonnen al in Zagreb te horen’, *NRC Handelsblad*, 17/10/91.

79 Hartmann, *Milošević*, p. 199.

80 Doder/Branson, *Milošević*, p. 97; Norman Cigar, ‘The Serbo-Croatian War, 1991’, in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 74.

81 Hartmann, *Milošević*, p. 201.

82 Hartmann, *Milošević*, pp. 199-200; Tomanić, *Crkva*, p. 37.

83 Doder/Branson, *Milošević*, p. 142; Cohen, *Serpent*, p. 165; Thomas, *Serbia*, p. 93.

84 Voor meer informatie over de hierna genoem-

de personen en de door hen gespeelde rol, zie bijv. Jonathan S. Landay, ‘Belgrade Regime Tied to Alleged War Crimes’, *The Christian Science Monitor*, 26/11/93; George Rodrigue, ‘To Divide and Conquer’, *The Dallas Morning News*, 03/07/94; Michael Dobbs, ‘Crash of Yugoslavia’s Money Man’, *The Washington Post*, 29/11/00; Williams/Cigar, ‘War Crimes’, IV.B.3.b, V.A.2 en V.A.4; Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.D.2 en II.D.6(a)(ii); Cohen, *Serpent*, p. 165; Hartmann, *Milošević*, pp. 199-207.

opdracht van Milošević had belast met de organisatie van de antibureaucratische revolutie en de waarheidsmeetings.⁸⁵ Kort na het referendum van 19 augustus 1990 over autonomie voor de Serven van Krajina had Milošević besloten wapens en munitie te sturen naar de Servische opstandelingen in Krajina.⁸⁶ Bogdanović creëerde daarop binnen zijn ministerie van Binnenlandse Zaken een speciale cel voor de bewapening van de Servische rebellen die onder leiding kwam te staan van een klik uit Vojvodina.

De directe leiding ervan werd toevertrouwd aan Mihalj Kertes. Kertes had dienst gedaan bij de Duitsland- en Rusland-afdelingen van de SDB. Hij was zelf een etnische Hongaar, maar tegelijk een felle Servische nationalist. In 1988 had hij de 150.000 mensen tellende antibureaucratische demonstratie in Novi Sad geleid, die een eind moest maken aan de autonomie van Vojvodina. In het voorjaar van 1989 hadden Kertes en Stanišić met behulp van andere Servische nationalisten, die Milošević steunden, binnen de staatsveiligheidsdienst de strijd gewonnen tegen de oude communisten die nog het federale ideaal aanhingen.

Het toezicht op de door Kertes geleide cel kwam te berusten bij Jovica Stanišić.⁸⁷ Stanišić was in 1950 geboren in Bačka Palanka uit een Montenegrijnse familie. Dadelijk na zijn studie was hij in 1974 gaan werken bij de SDB. Na een tijd medewerker te zijn geweest op de contra-inlichtingenafdeling, werd hij rechterhand van het hoofd van de Servische SDB. Stanišić was toen een van de mensen die belast waren met de organisatie van de viering van de zeshonderdste herdenking van de Slag op het Merelveld. Hij zou Milošević daar zeer aan zich verplicht hebben door een aanslag op diens leven te hebben voorkomen.⁸⁸ Op 16 maart 1991 werd Stanišić door Milošević benoemd tot hoofd van de SDB.

Radovan Stojičić, afkomstig uit Sremska Kamenica in Vojvodina, was zijn loopbaan begonnen als geüniformeerd politieman bij de politie van Belgrado, maar was opgeklommen tot hoofd van de speciale eenheden binnen het MUP. Zijn bijnaam luidde 'Badža', dat wil zeggen Brutus, naar het gewelddadige personage uit de tekenfilm Popeye. Stojičić had in 1989 zijn 'sporen verdiend' met harde optredens van zijn eenheden in Kosovo, toen hij bijvoorbeeld een plan bedacht om de Albanese mijnwerkers uit de Stari Trg-mijn in Kosovo te verdrijven, waar zij zich uit protest tegen Milošević' politiek hadden opgesloten. In 1990 hielp hij de Servische opstand in Kroatië te organiseren. Als commandant van de territoriale verdediging van Slavonië, Baranja en de West-Srem beschikte hij over eenheden die bestonden uit geselecteerde troepen van de JNA, reservisten en vrijwilligers. Toen in het voorjaar van 1991 de Servische gevangenisdeuren wijdopen werden gezet voor criminelen die zich bereid verklaarden frontdienst te doen, was Stojičić een belangrijke afnemer van dit nieuwe potentieel. Hij voorzag hen van wapens en zorgde voor militaire training.

Op 16 maart 1991, dezelfde dag waarop Milošević Stanišić benoemde als hoofd van de SDB, stelde hij Stojičić aan als adjunct-minister van Binnenlandse Zaken en gaf hij hen beiden opdracht in het geheim een paramilitaire formatie in het leven roepen die de Groot-Servische plannen kon realiseren en tegelijk kon dienen om restanten van verzet in de JNA daartegen te breken. Stojičić en Stanišić betrokken bij de uitvoering van hun werkzaamheden Franko ('Frenki') Šimatović.⁸⁹ Šimatović was een Kroaat, eveneens afkomstig uit

85 Hartmann, *Milošević*, p. 57.

86 Hartmann, *Milošević*, p. 98.

87 Hartmann, *Milošević*, p. 98.

88 Vertaald artikel van Dobrila Nenadić, 'Last Second-in-Command', *Reporter*, Banja Luka,

24/05/00.

89 Informatie over de banden van Stanišić met Šimatović en leiders van paramilitaire eenheden ook in interview B. Spasić, 16/09/01.

Vojvodina. Hij was de plaatsvervanger van Stanišić en had tegelijkertijd de leiding over de speciale en antiterreureenheden van de politie.⁹⁰

Als concessie aan de studentendemonstraties in maart 1991 moest Milošević Bogdanović ontslaan als minister van Binnenlandse Zaken, maar Bogdanović bleef de man die achter de schermen leiding gaf aan de groep die de paramilitaire eenheden organiseerde en aanstuurde. Deze sfnx wist zich daarbij soms gedekt door officiële functies als voorzitter van de Raad van Serven buiten Servië.

License to kill: de paramilitaire eenheden van Arkan, Šešelj en de Beli Orlovi

Uit elke oorlog zijn profiteurs teruggekeerd, en deze oorlog vormt daarop geen uitzondering, met grote hoeveelheden buit, gewoonlijk in de vorm van geld, goud of wapens. Het is geen geheim dat mensen uit deze oorlog zijn teruggekeerd met meer verfijndere buit: koelkasten, televisietoestellen of videorecorders. Tweederangs plundersaars overvielen provisiekasten en gingen ervan door met potten jam.⁹¹

Het optreden van paramilitaire eenheden zou een van de beslissende kenmerken van het conflict in ex-Joegoslavië worden. De zogeheten Bassiouni-commissie die aan de Verenigde Naties rapporteerde over de mensenrechtenschendingen in dit gebied meldde in 1994 dat zij het bestaan had vastgesteld van 83 van zulke groepen: 56 Servische groepen, 13 Kroatische en 14 met een Bosnische Moslim-achtergrond.⁹² Het grote merendeel van deze groepen opereerde binnen een beperkte regio. Typerend voor het begin van het conflict was dat er aan Servische kant een paar grotere groepen waren die op verschillende plaatsen waren ingezet, zoals de vrijwilligers van Arkan, de *četniks* van Šešelj en de Beli Orlovi.

Arkan had al ver vóór 1990 banden met de geheime diensten van Joegoslavië. Begin jaren zeventig, tijdens en kort na de Kroatische Lente, had de militaire contra-inlichtingendienst Kontraobaveštajna Služba (KOS) zich geconfronteerd gezien met toenemende politieke agitatie tegen het bewind van Tito. Die agitatie vond volgens de dienst zijn oorsprong bij Kroatische en Servische nationalistes in het buitenland. In een poging dit tegen te gaan, liet de KOS moorden plegen op nationalistische emigranten in het buitenland door Joegoslavische onderwereldfiguren. De dienst voorzag hen daartoe van valse documenten en *safe houses*. Ook de Staatsveiligheidsdienst, de SDB, huurde misdadigers in voor zaken waarmee hij niet zelf geassocieerd wilde worden, zoals moorden en ontvoeringen.⁹³ Om die reden schakelde het SSKP in 1972 of 1973 Arkan in, voornamelijk om Joegoslaven in West-Europa die het regime in Belgrado niet welgezind waren te liquideren.⁹⁴ ‘Arkan’, in werkelijkheid Željko Ražnjatović, was volgens de politieregisters in 1952 geboren te Brežice,

90 Daniel Sunter, ‘Serbia: War crimes arrests spark Serbian mutiny’, IWPR’s Tribunal Update nr. 243, Part I, 05-10/11/01, pp. 5-6. Šimatović wordt soms ook aangeduid als Stamatović.

91 Mira Marković, echtgenote van Milošević, *Night*, p. 141 (12/11/93).

92 Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, I.C.

93 Spasić, *Lasica*, p. 60.

94 Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.D.6.(b)(i); Chuck Sude-tic, ‘A Shady Militia Chief Arouses Serbs’, *The New York Times*, 20/12/92; Zoran Kusovac, ‘Crime and culpability in Milošević’s Serbia’, *Jane’s Intelligence Review*, 01/02/00; Doder/Branson, *Milošević*, p. 101.

Slovenië, als zoon van een gepensioneerd kolonel in de Joegoslavische luchtmacht. Hij had voor weinig willen deugen, was op veertienjarige leeftijd van huis weggelopen en een jaar later opgesloten in een tehuis voor jeugdige delinquenten. Na zijn vrijlating vertrok hij naar het buitenland, waar hij verder op het slechte pad raakte samen met zijn metgezel-in-misdrijven Carlo Fabiani, die later bekendheid verwierf als Giovanni di Stefano. Deze Britse zakenman-advocaat was in het bezit van een Joegoslavisch paspoort, dat als adres de woning van Milošević vermeldde.⁹⁵

Arkan ging in die tijd in op het aanbod van de SSUP om liquidaties te verrichten in ruil voor een zekere straffeloosheid. In de volgende jaren wisselde hij het plegen van aanslagen in opdracht van de geheime machten in Belgrado af met misdrijven als bankroof, diefstal en afpersing in Zweden, Nederland, België en Italië.⁹⁶ Na verloop van tijd behoorde Arkan tot de meest gezochte misdadigers op de lijst van Interpol. Hij werd in diverse West-Europese landen veroordeeld, onder meer in Nederland, waar hij evenwel uit de Amsterdamse Bijlmerbajes wist te ontsnappen.⁹⁷ Begin jaren tachtig keerde Arkan terug naar Joegoslavië. Ook daar hield hij zich bezig met misdadige praktijken, maar hij ontliiep meestal vervolging door zich te beroepen op zijn relaties met de SSUP. Al snel rees zijn ster in de onderwereld van Belgrado. Tevens werd hij hoofd van de fanclub van de voetbalclub Rode Ster Belgrado en kreeg hij spoedig een toppositie in het bestuur van die club.

Onder Milošević werd de praktijk om misdadigers voor politieke doeleinden in te huren tot een ongekende omvang gebracht door de organisatie van paramilitaire eenheden door de *vojna linija*. Milošević was zich er terdege van bewust dat hij zo min mogelijk sporen moest nalaten van zijn eigen betrokkenheid bij het werk van de paramilitaire eenheden. Hij had de gewoonte geen aantekeningen te maken van gesprekken, gasten werden soms gefouilleerd op afluisterapparatuur⁹⁸ en zijn kring van vertrouwelingen was erg klein. Niettemin hebben intussen diverse betrokkenen aangegeven dat Milošević zeer goed op de hoogte was van de activiteiten van de paramilitaire eenheden en de hulp die aan hun werd verstrekt, zowel vanuit het Servische ministerie van Binnenlandse Zaken als door de JNA.⁹⁹ Volgens Dobrila Gajić Glišić, de secretaresse van de Servische minister van Defensie, generaal Tomislav Simović, zou haar chef via een speciale telefoonlijn vrijwel dagelijks contact hebben onderhouden met Milošević die zich tot in de details bemoeide met de paramilitaire activiteiten in Kroatië.¹⁰⁰ Toen een Kroatische diplomaat Milošević in 1993 eens naar Arkan vroeg, zou de

95 Williams/Cigar, 'War Crimes', n. 213.

96 Ook het MID-rapport, MID 438-0042, doos 251. 'Het conflict tussen Milošević en Šešelj', januari 1994 maakt er melding van dat Arkan 'een getraind inlichtingenofficier' was.

97 Mark van Driel, "'Kon of wilde hij me niet doden?'"', de Volkskrant, 20/12/00; Westerman, Brug, p. 163; Voet, *Hotel*, pp. 167-169; Hartmann, *Milošević*, pp. 210-211.

98 'His Master's Voice: the adventures of Hrvoje Šarinić in the land of the Serb aggressor', Bosnia Report, new series nr. 8, January-March 1999.

99 Jonathan S. Landay, 'Belgrade Regime Tied to Alleged War Crimes', The Christian Science Waarnemer, 26/11/93; George Rodrique, 'To divide and conquer. Serbian leader saved self by ruining

nation', The Dallas Morning News, 03/07/94; 'Sarajevo could become "the Beirut of Europe", Karadžić warns', Deutsche Presse-Agentur, 27/11/95, 10:40; Jonathan McGeary, 'Face to face with evil', Time Magazine, 13/05/96; Julian Borger, 'Milošević Case Hardens' en 'Inside Story: The President's Secret Henchmen', The Guardian (Londen), 03/02/97; Philip Smucker, 'International criminals find a home in Serbia', Pittsburgh Post-Gazette, 16/02/97; Dušan Stojanović, 'International News', AP Worldstream, 01/11/00; Williams/Cigar, 'War/Crimes', I.5.c, IV.A, V.A.2, nVI.A.2, . 21 en n. 173; Cohen, *Hearts*, p. 410; Doder/Branson, *Milošević*, p. 101.

100 Doder/Branson, *Milošević*, p. 102.

Servische president hebben geantwoord: ‘Ik heb ook iemand nodig die bepaalde soorten werk voor mij doet.’¹⁰¹

Onder Milošević bleef Arkan namelijk zijn medewerking verlenen aan de autoriteiten. Bogdanović gebruikte Arkan aanvankelijk om de harde kern van de supportersschare van Rode Ster om te buigen in een beweging voor Milošević. Tot dan toe hing de beruchte noordzijde van de Rode Ster-supporters wel de Groot-Servische gedachte aan, maar niet Milošević. Arkan kweet zich goed van zijn taak. Hij zorgde dat de nationalistische oppositieleiders Vuk Drašković en Vojislav Šešelj en hun aanhang zich niet meer durfden te vertonen bij Rode Ster en hij disciplineerde de hooligans.¹⁰² Vervolgens begonnen de activiteiten van Arkan en de supporters zich uit te strekken tot buiten het stadion. Zo bood Arkan in juni 1990 aan Bogdanović aan zijn hooligans in te zetten tegen een anti-Milošević demonstratie. Het aanbod werd in dank aanvaard.¹⁰³

In mei 1990 had Tudjman de verkiezingen in Kroatië gewonnen en in de zomer van dat jaar waren Serven in Knin een ‘volksopstand’ begonnen, waarbij zij wegblokkades opwierpen. Tot teleurstelling van hun geheime sympathisanten in Belgrado, was de opstand echter onder lang niet alle Serven in Kroatië een succes. Daarop zonden zij Arkan om onder hen te agiteren met verwijzingen naar het *ustaše*-verleden van de Kroaten. Bovendien deelde Arkan machinegeweren uit de tijd van de Tweede Wereldoorlog onder de Serven uit. Op 11 oktober 1990 richtte Arkan voor zijn activiteiten in Kroatië de Servische Vrijwilligers Garde, de Srpska Dobrovoljačka Garda (SDG), op, waarvan de kern bestond uit de hooligans van Rode Ster Belgrado en figuren uit de onderwereld van Belgrado. Deze vrijwilligers van Arkan beschouwden zichzelf als uitsluitend loyaal aan Milošević en zijn partij.

De activiteiten van Arkan en zijn garde werden echter verstoord doordat de Kroatische geheime dienst, de *Ured za Nacionalnu Sigurnost* (UNS), Arkan op 29 november 1990 met drie metgezellen in een val wist te lokken bij Dvor na Uni. Bij hun aanhouding bleken zij in het bezit te zijn van explosieven, automatische geweren en pistolen. Op 14 juni 1991 werd Arkan veroordeeld tot twintig maanden gevangenisstraf met aftrek van voorarrest. In afwachting van het hoger beroep werden Arkan en zijn drie compagnons vrijgelaten, waarna zij afreisden naar Belgrado. Voor hun vrijlating schijnt vanuit Belgrado een bedrag van één miljoen Duitse mark te zijn betaald.¹⁰⁴

Dadelijk na zijn terugkeer in Belgrado wijdde Arkan zich aan de uitbouw van de Servische Vrijwilligers Garde, die toen ook wel Tijgers werden genoemd, omdat lange tijd een tijger de mascotte van de Arkanovci was. De Garde van Arkan kreeg zijn wapens, uniformen, communicatieapparatuur, kaarten en opleiding van Servische regeringsinstanties.¹⁰⁵ De training vond plaats in het kamp Bubanj Potok, even buiten Belgrado, en in Erdut en Tenja, nabij Osijek en Vukovar, in Oost-Slavonië. Na voltooiing van hun training werden de troepen van Arkan vanaf de zomer van 1991 ingezet in Kroatië en later ook in Bosnië-Herzegovina. De naar schatting vijfhonderd tot duizend strijders van Arkan waren van alle paramilitaire

101 Hrvoje Šarinić, aangehaald in ‘His Master’s Voice: the adventures of Hrvoje Šarinić in the land of the Serb aggressor’, *Bosnia Report*, new series nr. 8, January-March 1999; Cohen, *Serpent*, p. 135.

102 Hartmann, *Milošević*, p. 212; Thomas, *Serbia*, p. 94; Ivan Čolović, ‘Football, Hooligans and War’, Popov (ed.), *Road*, pp. 385-388.

103 Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.D.6.(b)(i).

104 Hartmann, *Milošević*, p. 419 n. 39.

105 Blaine Harden, ‘Serbia’s Treacherous Gang of Three’, *The Washington Post*, 07/02/93; Williams/Cigar, *War Crimes*, V.A.4; Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.D.2; Doder/Branson, *Milošević*, p. 102.

groepen verreweg het best bewapend. Zij beschikten zelfs over tanks, mortieren en verschillende soorten automatische geweren.¹⁰⁶ Hun kleine aantal stond een grote beruchtheid niet in de weg. Alleen al het bericht dat Arkan en zijn Tijgers in aantocht waren, zou voldoende zijn om hele dorpen op de vlucht te jagen. Het hoofdkwartier van de Arkan Tijgers bevond zich in de Vasa Pelagić straat in Belgrado, niet ver van de woning van Milošević in de villawijk Dedinje.

Op het moment dat Arkan begon met de uitbouw van zijn Milošević getrouwe garde, had hij als gevolg van zijn hechtenis in Kroatië een achterstand op enkele andere militieën. Deze waren deels gelieerd met politieke partijen uit de oppositie. Een van de militieën was van de extreem-nationalistische politicus Šešelj. Vojislav Šešelj was geboren in 1950 in Oost-Herzegovina/Sarajevo.¹⁰⁷ Op 26-jarige leeftijd was hij de jongste doctor in Joegoslavië, nadat hij was gepromoveerd op een proefschrift over marxistische rechtvaardigingen voor oorlog. Na een jaar in Michigan gedoceerd te hebben, onderwees hij politicologie aan de universiteit van Sarajevo. In 1984 werd hij veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf wegens anticommunistische activiteiten: de politie had bij hem thuis een niet-gepubliceerd artikel van zijn hand ontdekt waarin werd gepleit voor een Groot-Servië.¹⁰⁸ Amnesty International zette zich toen voor hem in.

Toen hij na 21 maanden werd vrijgelaten, was hij veranderd van een rebel tegen het communisme in een monarchistische nationalist.¹⁰⁹ Tevens zou hij psychische ernstig beschadigd zijn door foltering die hij in gevangenschap had moeten doorstaan. Dat trauma zou zijn latere heftige gedrag verklaren.¹¹⁰ Anderen schrijven zijn wraakzuchtige gedrag toe aan zijn woede over het feit dat hij geen belangrijke institutionele positie kreeg in Belgrado, waar hij zich na zijn vrijlating vestigde.¹¹¹ Daar sloot hij zich aan bij de leidende Servische nationalist en begon er nationalistische geschriften te publiceren.

Hij werd de felste aanhanger van een Groot-Servië, dat zich volgens hem moest uitstrekken 'van Zagreb tot Thessaloniki'.¹¹² Dat Šešelj, ooit gesteund door Amnesty International, zelf weinig van mensenrechten wilde weten, bleek toen hij, vanaf 1990 altijd met een automatisch pistool op zak, bijna drie weken voor de Kroatische onafhankelijkheidsproclamatie, ervoor pleitte Kroaten met een roestige lepel de ogen uit te steken, zodat ze zouden sterven aan een bloedvergiftiging. Later veranderde hij kennelijk van gedachten en meende hij dat Serven hun tegenstanders niet de keel moesten doorsnijden, maar hen ophangen, omdat dat hygiënischer was.¹¹³ Een andere uitspraak uit zijn rabiatische repertoire was dat Zagreb met napalm moest worden gebombardeerd.

In maart 1990 richtte Šešelj samen met Vuk Drašković en Mirko Jović de Servische Vernieuwingsbeweging, de Srpski Pokret Obnove (SPO), op. Al na enkele weken kregen de drie onderling ruzie en verliet Šešelj de beweging. Na enkele andere kortstondige politieke

106 Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.D.1 en 2, D.6.(b)(iv).

107 Over Šešelj zie bijv. Hans Stekete, 'Trouw aan de doodshoofd-vlag' en "Mijn soldaten zijn vechters", *NRC Handelsblad*, 13/07/91.

108 Zie ook Magaš, *Deconstruction*, pp. 89-93.

109 Aldus de socioloog Slobodan Inić uit Belgrado in: Laura Silber, 'Serbia's Ultranationalist Leader Emerges as Formidable Political Force', 03/08/93.

110 Peter Michielsen, 'Šešelj: kampioen van de haat', *NRC Handelsblad*, 04/10/97.

111 Svetlana Slapšak, 'Serbische Alternativen', Bremer (Hg.), (*Sch*)*erben*, p. 174.

112 Gerbert van Genderen Stort, 'Gerecht zonder aangeklaagden', *HP/De Tijd*, 04/06/93, p. 28. Zie ook Yoeri Albrecht, 'De oorlog van Joegoslavië is er een van oude mannen', *Vrij Nederland*, 07/08/93, p. 23; Cohen, *War*, p. 128.

113 Marković, *Night*, p. 122.

avonturen riep hij de Servische Četnik Beweging, Srpski Četnički Pokret (SCP) in het leven, waarmee hij voor zichzelf en zijn aanhang de *četnik*-traditie opeiste. Hij voelde zich daartoe gerechtigd nadat hem op 28 juni 1989, op Sint Vitusdag, een notoire *četnik warlord* uit de Tweede Wereldoorlog, pop of (christelijk-orthodoxe) priester Momčilo Djuić – die op grote schaal met de Italianen en Duitsers had gecollaboreerd en vrijwel algemeen als oorlogsmisdadiger werd beschouwd – de *četnik*-titel *vojvoda* (hertog) was verleend, de hoogste militaire rang in het Servische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog en onder de *četniks* tijdens de Tweede. Met die rang ontving hij de instructie ‘de heilige Servische grond te zuiveren’ tot en met de laatste jood, Albanees, Kroaat en alle andere ‘vreemde elementen’.¹¹⁴ Een begin van uitvoering van die taak lieten Šešeljs *četniks* in 1989 in Vojvodina zien, toen zij daar terreur uitoefenden tegen niet-Serven in een poging hen de provincie te doen verlaten.¹¹⁵

Bij de presidentsverkiezingen van 1990 eindigde Šešelj met zijn *četnik*-beweging als vierde. Na de verkiezingen zat hij twee maanden gevangen in Belgrado, omdat hij op eigen gelegenheid wapens had gesmokkeld naar Serven in Knin. Toen hij vrijkwam, eind februari 1991, richtte hij de Servische Radicale Partij (SRS) op. Na een tussentijdse verkiezing kwam hij in het voorjaar van 1991 in het Servische parlement.

Toen ontdekte Milošević hem als de ideale politicus in de oppositie, een man die veel radicaler in zijn uitlatingen was dan hij en er niet voor terugdeinsde vieze klussen aan te nemen, in het bijzonder die met steun van de paramilitaire arm van zijn organisatie, de Servische Četnik Beweging. Die werd geleid door Branislav Vakić, een voormalige bokser, die net als Šešeljs korte tijd deel had uitgemaakt van de SPO, maar daaruit geroyeerd was wegens ‘extremisme’ en ‘criminaliteit’.¹¹⁶ Volgens Šešelj zelf dateerde de samenwerking van zijn paramilitaire troepen met de geheime diensten van 1 april 1991, kort vóór de moordpartij bij Borovo Selo. Zijn troepen waren toen naar dat dorp gestuurd om de Serven aldaar te ‘beschermen’.¹¹⁷ De komst van Šešeljs paramilitairen in Borovo Selo werd in de media in Belgrado toegejuicht als de redding van de bedreigde Serven.¹¹⁸ In werkelijkheid zorgde Šešelj er, net als Arkan, mede voor dat gematigde elementen zich niet meer durfden te laten horen of, zoals hij het zelf zei: ‘Een twintig- of dertigtal *četniks* in ieder dorp is voldoende om de bevolking daarginds te bemoedigen.’¹¹⁹ Šešelj claimde dat zijn *četniks* verantwoordelijk waren voor de dood van de twaalf Kroatische politiemannen in Borovo Selo begin mei 1991. Gevraagd naar de legaliteit van het optreden van zijn mensen antwoordde hij: ‘Wat wij doen is niet illegaal; wij erkennen immers de wet niet.’¹²⁰

Intussen had de royalistische Servische Vernieuwingsbeweging, de Srpski Pokret Obnove (SPO), waarvan Šešelj ooit deel had uitgemaakt en waarvan de leiding in handen van Drašković was gekomen, in juni 1990 zijn eigen paramilitaire organisatie opgericht: de Witte Adelaars (Beli Orlovi). De commandant daarvan was Dragoslav Bokan. Bokan dateerde het begin van de samenwerking van zijn eenheid met de SDB, net als Šešelj dat voor zijn *četniks* deed, in de eerste dagen van april 1991. De Adelaars zouden toen ondergeschikt

114 Cohen, *War*, pp. 45-47 en 128-129.

115 Williams/Cigar, ‘War Crimes’, V.1.

116 Thomas, *Serbia*, p. 97.

117 Williams/Cigar, ‘War Crimes’, IV.B.3.b; Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I),

28/12/94, Annex III.A, II.D.1.

118 Hartmann, *Milošević*, p. 137.

119 Geciteerd in Hartmann, *Milošević*, p. 208.

120 Hans Steketeer, “‘Mijn soldaten zijn vechters’”, *NRC Handelsblad*, 13/07/91.

zijn gemaakt aan de Territoriale Verdediging in Oost-Slavonië, een creatuur van de Servische veiligheidsdienst.¹²¹

Toen de Beli Orlovi zich meer verzelfstandigden, richtte Drašković in de zomer van 1991 een nieuwe paramilitaire eenheid op, de Srpska Garda. De oprichting werd bekend gemaakt op 24 juli 1991 tijdens een persconferentie van de vice-voorzitter van de SPO, Zoran Kojić, en de commandant van de garde, Djordje Božović ('Giška'). De laatste deelde bij die gelegenheid mee dat er zich al veertigduizend Serven hadden aangemeld en dat activisten van de SPO en 'vaderlandslievende Serviërs' in de voorafgaande dagen al 15.500 kogels, 265 kilo explosieven, pistolen en ander militair materieel naar Kroatië hadden overgebracht.¹²² Buitenstaanders schatten de omvang van de Garde in 1991 op ongeveer zevenduizend man.¹²³ Božović liet een spoor van strafbladen achter zich, vooral in Italië. Net als Arkan zou hij in West-Europa aanslagen hebben gepleegd op dissidenten, maar na verloop van tijd zou hij anticomunistisch zijn geworden en zich aangetrokken hebben gevoeld tot de četniktraditie.¹²⁴ Wegens de oppositionele rol van Drašković, vooral ten tijde van de demonstraties van maart 1991, werd de Servische Garde herhaaldelijk tegengewerkt door de autoriteiten.¹²⁵ Aan het front in Kroatië hadden regelrechte gevechten plaats tussen de JNA en leden van de Servische Garde.¹²⁶ Božović zou op 14 september 1991 omkomen in Gospić in Lika. Onder zijn opvolger Branko Lainović vervreemde de Garde van Drašković, toen die meer en meer een vredeskoers begon te varen. Door deze groeiende distantie werd de garde aanvaardbaar voor de autoriteiten. Deze zou een actieve rol spelen in de eerste maanden van het conflict in Bosnië-Herzegovina.¹²⁷

Ten slotte moet nog genoemd worden kapitein Dragan, een Serf uit Belgrado, die was geëmigreerd naar Australië maar enkele jaren vóór het uitbreken van de oorlog naar Joegoslavië was teruggekeerd. Hij werd spoedig na het begin van de oorlog in Kroatië door westerse journalisten gesignaleerd in Krajina.¹²⁸ Hij schuwde de journalisten niet en zijn favoriete pose voor fotografen was die waarbij hij een zwarte knuppel en een Kroatische schedel vasthield. Zijn manschappen liepen rond in camouflagepakken van hetzelfde soort als in gebruik was bij de speciale troepen van het federale leger, beschikten over spiksplinter-nieuwe *sniper guns* en gebruikten topografische kaarten van de JNA. Dragan zelf noemde het tegenover journalisten alleen maar normaal dat hij hulp kreeg van commandanten van het federale leger.¹²⁹

Over zijn achtergronden was hij onduidelijk, wat bijdroeg tot zijn mysterieuze heldenstatus onder Serven. Volgens sommigen had Dragan, midden dertig, deel uitgemaakt van het Franse Vreemdelingenlegioen of van de Australische SAS of had hij gewerkt voor de CIA of

121 Williams/Cigar, 'War Crimes', IV.B.3.b. Over Bokan zie ook Juan O. Tamayo, 'Leader of feared Serbian band likes label of war criminal', *The Dallas Morning News*, 04/10/92; 'Milošević Has Created Monsters He Cannot Stop', All Things Considered, National Public Radio, 19/05/93.

122 Theo Engelen, 'Servië formeert leger voor strijd tegen Kroaten', *NRC Handelsblad*, 25/07/91.

123 Williams/Cigar, 'War Crimes', n. 13.

124 Thomas, *Serbia*, p. 100.

125 Thomas, *Serbia*, pp. 102-103; Judah, Serbs,

p. 256.

126 Gajić Glišić, *Vojska*, p. 83.

127 Thomas, *Serbia*, p. 104.

128 Zie bijv. Duško Doder, 'Mysterious commander', *The San Francisco Chronicle*, 08/08/91; Raymond van den Boogaard, 'Legendarische Servische kapitein weer op oorlogspad', *NRC Handelsblad*, 23/11/91.

129 Mary Battiata, 'Serbian Guerrilla Camps Operate Inside Croatia', *The Washington Post*, 22/07/91.

het IRA. Volgens andere verhalen was zijn ware naam Daniel Pavić en onderhield hij banden met de Israëlische geheime dienst, de Mossad. In werkelijkheid was hij Dragan Vasiljković alias Daniel Sned(d)en, die bij de politie in Australië te boek stond wegens handel in drugs en betrokkenheid bij prostitutie. De verdenking bestond dat hij deel had uitgemaakt van een particulier Servisch legertje in Victoria, dat met enkele honderden mannen aan het eind van de jaren tachtig naar Joegoslavië was teruggekeerd.¹³⁰

Kapitein Dragan kreeg de bijnaam ‘Rambo van de Knin’ en zijn strijders werden de Knindja’s genoemd, naar de populaire tekenfilmserie ‘Ninja Turtles’. Zelf noemde hij zijn militie het reguliere leger van de Servische autonome regio Krajina.¹³¹ Kapitein Dragan richtte dadelijk aan het begin van de oorlog in Kroatië een vijftiental militaire kampen in, waar hij de beschikking zou hebben over duizend tot 1200 paramilitairen.¹³² Daaronder bevonden zich ook vrouwen.¹³³

Naar eigen zeggen dateerde zijn betrokkenheid bij de regio van 1990, toen ‘een erg goede vriend’, die een positie bekleedde in de regio, hem verzocht manschappen te trainen voor irreguliere oorlogvoering. Dankzij een strakke discipline was hij erin geslaagd gewapende eenheden op poten te zetten, wat volgens hem tot dan toe was mislukt wegens onderlinge ruzies tussen de Kroatische Serven. Behalve rond Knin hielden de Draganovci vooral huis rond Vukovar, waar zij tientallen Kroaten executeerden. Later waren zij onder meer actief in Brčko en rond Zvornik.¹³⁴

Al deze speciale eenheden speelden een centrale rol in het conflict in Kroatië en later in Bosnië-Herzegovina. Die centrale rol betrof niet hun gevechtswaarde, die over het algemeen gering werd geacht.¹³⁵ In Kroatië gingen ze soms het gevecht aan met Kroatische strijders. Dreigden zij het onderspit te delven, dan schoot de JNA hen te hulp. Hun voornaamste taak bestond evenwel uit etnische zuivering: acties tegen een weerloze bevolking. Die acties konden de irreguliere eenheden slechts uitvoeren door de steun van de JNA, die bijvoorbeeld een operatiegebied van de paramilitairen van de buitenwereld afsloot of artilleriesteun verleende. Bij hun weinig gevaarvolle acties leden de paramilitairen dan ook nauwelijks verliezen. Zij ‘zuiverden’ plaatsen van Kroaten of Moslims. Hun beloning daarvoor was dat zij zich de buit konden eigen maken.¹³⁶ De troepen van Arkan kregen daarvoor van de Servische autoriteiten transportmiddelen en vergunningen om buit uit Kroatië en later Bosnië in Servië in te voeren, wat hun onder Servische militairen de bijnaam bezorgde van ‘vrachtwagendivisie’.¹³⁷ Tussen de JNA en de irreguliere eenheden ontstond een symbiotische verhouding, waarbij de paramilitairen de artillerie en logistiek van het reguliere leger nodig hadden en de JNA was aangewezen op de paramilitairen, die met hun etnische zuiveringen de Kroatische of Moslim-bevolking op de vlucht joegen en zo veroverd gebied veilig stelden. Maar Mladić had weinig lovende woorden voor de paramilitairen:

130 ‘Dragan Vasišević. De zwervende zwijgende kapitein van de Kninja’s’, *Trouw*, 07/08/91; Geoffrey Lee Martin, ‘Serb rebel has record in Australia’, *The Daily Telegraph*, 13/08/91.

131 ‘Other reports on Croatia’, BBC Summary of World Broadcasts, 11/07/91.

132 Williams/Cigar, ‘War Crimes’, n. 13; Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, III.C, Captain Dragan units.

133 Russell, *Prejudice*, p. 187.

134 Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, III.C, Captain Dragan units.

135 Zie bijv. Norman Cigar, ‘The Serbo-Croatian War, 1991’, Meštrović (ed.), *Genocide*, pp. 68-69.

136 Williams/Cigar, ‘War Crimes’, III.C en IV.A.5.

137 Pejić, ‘Medien’, p. 60.

De meesten bestonden uit 'grote patriotten' die nooit vergaten op het televisiescherm te verschijnen en uit 'bevrijders' die 'het allemaal wel even zouden doen'. Maar hun groepen en milities hingen in het algemeen rond juwelierswinkels, banken en goed gevulde zelfbedieningswinkels en er is niet één heuvel die zij verdedigden of bevrijdden. Het enige wat zij deden was flink plunderen.¹³⁸

Bovenstaande eenheden hadden te maken met de *vojna linija* van het Servische ministerie van Binnenlandse Zaken. Daarnaast kreeg de JNA vanaf begin oktober 1991 eigen paramilitaire eenheden. Het kon niet lang duren of de twee lijnen raakten met elkaar in contact. De persoon bij wie de lijnen samenkwamen, was kapitein Dragan en degene die daarmee geconfronteerd werd was de Servische minister van Defensie, generaal Tomislav Simović.

Deze geschiedenis laat bovendien zien hoe ongelooflijk onduidelijk de organisatorische verhoudingen op verscheidene niveaus waren in het uiteenvallende Joegoslavië. Er waren spanningen tussen federale en republikeinse organen, tussen officiële en niet-officiële instanties en tussen het Servische ministerie van Defensie en dat van Binnenlandse Zaken, die elk zeggenschap wilden hebben over een toekomstig Servisch leger. De Servische minister van Defensie, Simović, had niets te zeggen over de JNA. Het opperbevel over de JNA berustte immers bij het federale staatspresidium. Hij had wel zeggenschap over de Servische territoriale verdediging. Vanuit die positie werkte hij met paramilitaire groepen waarvan hij zelf hoopte dat ze ooit de kern zouden vormen van een op te richten zuiver Servisch leger, zoals Arkan en zijn mannen.¹³⁹ In de loop van oktober en november werd de JNA echter steeds meer een Servisch leger, terwijl het presidium nauwelijks nog functioneerde. Tegen die achtergrond had Simović aan kapitein Dragan opdracht gegeven de paramilitairen te trainen in Belgrado voor wat volgens Simović het zuiver Servische leger zou worden. Dat leek te gebeuren met toestemming van de SDB, die vond dat kapitein Dragan zich door zijn contacten met buitenlandse journalisten te veel in de schijnwerpers had geplaatst. Bij de SDB bestond de angst dat daardoor op enig moment duidelijk zou worden dat zij kapitein Dragan financierden en steunden.¹⁴⁰

Bovendien was kapitein Dragan in conflict geraakt met de Bosnisch-Servische leiders Milan Babić en Milan Martić, die geprotegeerd werden door de JNA.¹⁴¹ Dragan zou voor de opleiding zorgen van Rode Baretten en de Munja-, dat wil zeggen Bliksemflitstroepen in Bubanj Potok. In zijn nieuwe positie werd Dragan er voorstander van dat de positie van de ongeregelde troepen formeel zou worden.¹⁴² Tegelijk had hij er persoonlijk moeite mee in de rol van een gewone officier te worden gedrongen en zijn legendarisch bestaan te moeten opgeven.¹⁴³ Kennelijk had hij het gevoel op een zijspoor te zijn geplaatst, een gevoel dat nog kon worden versterkt doordat er nauwelijks rekruten afkwamen op zijn trainingen.¹⁴⁴ Kapitein Dragan vertelde vervolgens aan journalisten dat Simović hem onder vier ogen had gezegd dat het zijn doelstelling was met het opleidingsprogramma van Dragan de JNA-officieren eens een voorbeeld te stellen. De JNA zon vervolgens op wraak op Simović en stelde dat de Servische minister van Defensie een oneigenlijke opdracht had verleend aan

138 Geciteerd in Norma Cigar, 'Serb War Effort and Termination of the War', Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 212.

139 Gajić Glišić, *Vojska*, pp. 16, 50-58 en 62.

140 Gajić Glišić, *Vojska*, pp. 101-102.

141 Gajić Glišić, *Vojska*, p. 109.

142 Gajić Glišić, *Vojska*, p. 102.

143 Gajić Glišić, *Vojska*, pp. 103-104.

144 Gajić Glišić, *Vojska*, p. 106.

kapitein Dragan op Bubanj Potok, omdat deze legerplaats niet tot de bevoegdheid van de Servische territoriale verdediging en dus niet tot die van Simović behoorde.¹⁴⁵

Toen Simović eind december aan Dragan een overplaatsing beval, beriep Dragan zich op zijn verplichtingen tegenover de SDB en liet weten dat elke inzet van hem de goedkeuring van die dienst vereiste. Natuurlijk was voor Simović het bestaan van irreguliere eenheden die door civiele autoriteiten werden aangestuurd geen geheim. In november 1991 had hij, door media gevraagd naar de steun van Milošević voor Arkan, nog enigszins cryptisch laten weten:

Voorzover ik weet is genoemde ‘Arkan’ actief met de zegen van de Servische regering in de gebieden Slavonië, West Srijem en Baranja. Het is ook bekend dat zij daar niet de enige vrijwilligers zijn. Ik zou geen verschil maken tussen misdadigers en patriotten, maar veeleer tussen degenen die bijdragen aan de belangen van de natie en degenen die dat niet doen, en men weet in welke categorie de criminelen vallen.¹⁴⁶

Wat voor Simović onaanvaardbaar was, was dat speciale eenheden van paramilitairen, waarvan hij dacht dat hij ze onder zijn bevel had, tevens werden aangestuurd door Stojičić en Bogdanović. De minister van Defensie ontstak daarover in grote woede en eiste onmiddellijk een onderhoud met Milošević. Het onderhoud kreeg hij niet, ontslag wel.¹⁴⁷ Simović leerde dat de oprichting van een Servisch leger niet mogelijk was, zolang Milošević het beter vond dat voor de buitenwacht de fictie van een federaal leger overeind werd gehouden.¹⁴⁸ De bewindsman was bovendien aangelopen tegen een verschijnsel dat zich de volgende jaren nog vaak zou voordoen: ondanks hun plaatsing binnen de JNA ontvingen de irreguliere troepen herhaaldelijk rechtstreekse ‘verzoeken’ voor bepaalde acties van de Servische regering.¹⁴⁹

De criminalisering van een samenleving

Van de paramilitaire leiders ging intussen niet alleen in Kroatië en later Bosnië, maar ook in Servië een destructieve invloed op de samenleving uit. De leiders van de ongeregelde troepen waren of werden vaak parlementariër. Ze waren gevierde personen op de staatstelevisie en golden voor sommige jongeren als rolmodel.¹⁵⁰ Voor de topmensen lagen interessante toekomstperspectieven in het verschiep. Šešelj won in mei 1992 met zijn partij 33 zetels bij de federale verkiezingen, waarmee hij over de grootste oppositiepartij beschikte. Šešelj gedroeg zich echter niet bepaald als een oppositiepoliticus. Hij dreigde meermalen degenen die Milošević omver wilden werpen overhoop te schieten.¹⁵¹ Na de verkiezingen van december 1992 vormde Šešeljs partij, de SRS, met 73 zetels de tweede partij van Joegoslavië, die ditmaal een coalitie aanging met de SPS, de partij van Milošević.

In december 1992 werd Arkan als afgevaardigde van Kosovo gekozen. Kort daarna

¹⁴⁵ Gajić Glišić, *Vojska*, p. 106.

¹⁴⁶ Gajić Glišić, *Vojska*, p. 86; Williams/Cigar, ‘*War Crimes*’, IV.A.

¹⁴⁷ James Gow, ‘Army of Yugoslavia or Serbian Army?’, *Jane’s Intelligence Review*, 01/08/92; Doder/Branson, *Milošević*, pp. 102-103.

¹⁴⁸ Gajić-Glišić, *Vojska*, p. 107.

¹⁴⁹ Williams/Cigar, ‘*War Crimes*’, IV.B.3.b.

¹⁵⁰ Zie bijv. Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.D.6(a)(ii); Andrew Bilski, ‘Wild in the streets’, *Maclean’s*, 14/12/92; Chuck Sudetic, ‘A Shady Military Chief Arouses Serbs’, *The New York Times*, 20/12/92.

¹⁵¹ Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, n. 196.

richtte hij zijn Partij van Servische Eenheid (Stranka Srpskog Jedinstva) op, die vooral was bedoeld om Šešelj in te tomen die zich in dat jaar steeds meer tegen Milošević begon te keren en in september 1993 een motie van wantrouwen tegen de Servische regering indiende. In die periode was er even een bres in het verbond van stilzwijgen. Milošević beschuldigde Šešelj en zijn paramilitairen van misdrijven in Kroatië en Bosnië, waarvan Milošević het bestaan publiekelijk altijd had ontkend. En Šešelj maakte bekend dat Milošević al jaren op de hoogte was van deze praktijken, ze niet alleen gedoogde, maar ze ook persoonlijk mogelijk had gemaakt.¹⁵² Omdat Arkan niet op dezelfde manier als Šešelj het extreemrechtse deel van het electoraat wist te mobiliseren, zag Milošević zich genoodzaakt Šešelj als zijn favoriete oppositieleider te handhaven, maar Šešelj kreeg nooit meer de kans te stralen als voordien.

Dan was er nog Kertes, hoofd van de cel voor de bewapening van de Servische rebellen. Kertes werd onder Milošević eerst plaatsvervangend minister van Binnenlandse Zaken van de federatie, tevens hoofd van de binnenlandse veiligheidsdienst. Later werd hij minister voor de Serven in de diaspora, onder welke titel hij zich vrijelijk door Kroatië en Bosnië kon bewegen. Als lid van het Servische staatspresidium bepleitte hij in 1990 de gedwongen emigratie van Albanezen uit Kosovo en de kolonisatie van het gebied door Serven.¹⁵³ Eind 1993 zou hij voor zijn steunverlening aan Milošević worden beloond met de lucratieve post van hoofd van de douane, volgens velen het centrum van de smokkel in Servië. Kertes bepaalde toen wie wel en wie niet invoerrechten moest betalen en wie het monopolie kreeg over bepaalde handel.¹⁵⁴

Wegens zijn verdiensten voor het bewind van Milošević kreeg Stojičić in januari 1992 de functie van Hoofd Openbare Veiligheid, dat wil zeggen: hoofd van alle geüniformeerde politie, en plaatsvervangend minister van Binnenlandse Zaken. Dit alles droeg bij tot het besef dat men in Servië kon weggkomen met misdaad, ja dat men er zelfs een held door werd. Op grond van een verordening van het ministerie van Binnenlandse Zaken was het paramilitairen vanaf de zomer van 1991 toegestaan openlijk wapens te dragen in Belgrado. Het was dan ook niets bijzonders om hen in camouflagepak met pistolen en handgranaten door de hoofdstad te zien lopen of op terrasjes aan te treffen. Voorwaarde was dat de paramilitairen over de vereiste wapenvergunning beschikten.¹⁵⁵ In Belgrado ontstond een levendige handel in wapens. Explosieven, munitie en zelfs raketwerpers waren op de zwarte markt te koop. Daar daalde tussen begin september en midden november 1991 de prijs van een handgranaat van honderd naar vijf mark.¹⁵⁶

Als het optreden van dergelijke groepen al moreel verwerpelijk is, vanuit een zuiver staatkundig standpunt was het dat eveneens. Niet zelden zetten de groeperingen die de *vojna linija* in het leven had geroepen of geholpen hun eigen deals op, die dwars door en over de frontlinies liepen. Zo verkochten zij wapens aan Kroaten. Ook werden Serven vermoord, hetzij om hun geld en hun goederen, hetzij omdat zij zich keerden tegen het geweld dat door het optreden van deze groepen heel gewoon leek te worden, ook binnen de Servische samen-

152 Zie bijv. Jonathan S. Landay, 'Belgrade Regime Tied to Alleged War Crimes', *The Christian Science Monitor*, 26/11/93; Hartmann, *Milošević*, pp. 217-218.

153 Michael Montgomery, 'Serbian threat to expel Albanians after unrest', *The Daily Telegraph*, 12/03/91.

154 John Pomfret, 'Government Officials Linked to Criminalization of Yugoslav Society', *International Herald Tribune*, 22/11/96.

155 Reuter, 'Bürgerkrieg', p. 704.

156 Het betrof de prijs van handgranaten van het type M-75, Reuter, 'Bürgerkrieg', p. 704.

leving. Wanneer Stojičić geld nodig had voor ‘onze jongens’ in Kroatië en Bosnië liep hij bij Servische zakenlieden binnen, die vreesden niet te kunnen weigeren.

De strijdmethodes die de irregulieren naar buiten toe gebruikten, keerden zich ook naar binnen. Eenmaal terug in Belgrado na hun ‘excursies’ in Kroatië en later Bosnië konden de leiders van de paramilitaire groepen hun levensstijl, gebaseerd op grootschalige berovingen, plunderingen en afpersing niet loslaten. Tussen de politie en de georganiseerde criminaliteit ontstond een symbiotisch verband. De politie in Servië werd grondig aangetast door corruptie. Onder de ‘wetshandhavers’ ontstonden elkaar bestrijdende facties die handelden in drugs, wapens, benzine, sigaretten en andere smokkelwaar en die zakenlieden afpersten.¹⁵⁷ Dergelijke smokkelpraktijken werden vooral profijtelijk na de oplegging van het VN-embargo tegen Servië in mei 1992. De combines van politie en criminelen werkten op hun beurt weer samen met politici, zoals bij bankfraudes, waarbij behalve de leiders van paramilitaire groeperingen vooraanstaande bewindslieden en politici profiteerden ten nadele van kleine spaarders.¹⁵⁸ Politici die Milošević trouw volgden, werden beloond met lucratieve (neven) functies in staatsinstellingen en -bedrijven. Het beginsel dat vóór 1990 op kleine schaal was toegepast, namelijk dat misdadigers die hand- en spandiensten hadden verricht voor de geheime diensten, een zekere vrijwaring genoten van vervolging wegens criminele activiteiten, werd nu vrijwel zonder restrictie toegepast.¹⁵⁹ Voor degenen die aan de kant van Milošević stonden, golden geen wetten meer, behalve de wet van de jungle. Maar zelfs de namen van oppositieleiders werden geregeld in verband gebracht met corruptie en fraude.¹⁶⁰

Diverse leden uit het paramilitaire netwerk moesten echter ervaren dat het bandeloze leven van korte duur was. Na verloop van een aantal jaren zouden diverse hoofdrolspelers uit het netwerk van Stojičić, zichzelf inbegrepen, worden vermoord. De daders werden zelden gearresteerd en onduidelijk bleef of de moorden het gevolg waren van onderlinge rivaliteit in het criminele circuit of uitschakelingen omdat vermoed werd dat zij hun mond zouden opendoen over de medeplichtigheid van Milošević en zijn getrouwen aan hun activiteiten. De lijst van gesneuvelde vertrouwelingen zou lang worden.¹⁶¹

Radovan Stojičić werd in de nacht van 10 op 11 april 1997 doodgeschoten in het restaurant Mamma Mia in Belgrado, vlakbij het hoofdkwartier van de MUP, door een gemaskerde man. Enkele maanden tevoren had hij er blijk van gegeven niet zo gretig met geweld tegen demonstranten te willen optreden als Milošević en vooral diens vrouw Mirjana Marković wensten. Daarnaast deden geruchten de ronde dat Stojičić contact zou hebben gehad met het

157 Zie bijv. Dan Fesperman, ‘In Yugoslavia, crime has become the norm’, *The Baltimore Sun*, 02/08/94.

158 Andrew Bilski, ‘Wild in the streets’, *Maclean’s*, 14/12/92; Dan Fesperman, ‘In Yugoslavia, crime has become the norm’, *The Baltimore Sun*, 02/08/94.

159 Zie bijv. Andrew Bilski, ‘Wild in the streets’, *Maclean’s*, 14/12/92.

160 Zie bijv. Dan Fesperman, ‘In Yugoslavia, crime has become the norm’, *The Baltimore Sun*,

02/08/94.

161 Voor een opsomming van een aantal van deze moorden zie ‘Dangerous acquaintance: Petrović is latest Milošević associate to die’, Agence France Presse, 26/04/00; Steve Crawshaw, ‘Anarchy, assassinations, gangland rule – another day in Belgrade’, *The Independent*, 30/04/00; ‘Depuis 1991, une longue série d’attentats’, Agence France Presse, 16/06/00. Zie ook Hartmann, *Milošević*, pp. 220-221.

Internationaal Tribunaal voor de berechting van oorlogsmisdaden in het voormalige Joegoslavië om te getuigen tegen Milošević.¹⁶²

Arkan werd aan het begin van 2000 vermoord door vier mannen terwijl hij in de lobby van het Intercontinental Hotel in Belgrado zat. Kort daarvoor waren er geruchten dat hij zich van Milošević afkeerde naar de oppositie en bezig was een deal te sluiten met het Joegoslavië Tribunaal, wat door het Tribunaal zelf overigens wordt ontkend.¹⁶³ Hij had ook net een ruzie gehad met de Milošević' zoon Marko over het monopolie op de invoer van brandstoffen.¹⁶⁴

De opstand tegen Milošević in oktober 2000 bracht kapitein Dragan en Kertes nog één keer op een bijzondere manier samen. Dragan had zich na enkele jaren van paramilitaire activiteiten in Belgrado gevestigd, waar hij het Internetbedrijf NetCentar opzette en een stichting in het leven riep, het Kapitein Dragan Fonds, voor hulp aan veteranen en families van omgekomen Serven. Tijdens de coup tegen Milošević in oktober 2000 gaf Dragan gehoor aan een verzoek van de latere premier Zoran Djindić leiding te geven aan de inname van het televisiestation Studio B en het douanekantoor van Belgrado, waar Kertes zetelde. Kertes, die op het moment van de inval door Dragans manschappen persoonlijk bezig was documenten te versnipperen, gaf zich zonder slag of stoot gewonnen.¹⁶⁵ Kertes werd ontslagen en op 15 december 2000 gearresteerd wegens misbruik van zijn functie. Na enkele dagen werd hij vrijgelaten nadat hij zich op zijn parlementaire onschendbaarheid had beroepen.

Paramilitaire eenheden waren geen uniek Servisch verschijnsel tijdens de conflicten in (voormalig) Joegoslavië. Aan Kroatische zijde ontbraken extremisten niet, zij het dat ze minder talrijk waren.¹⁶⁶ Hier ging het vooral om de Kroatische Verdedigingstroepen, de *Hrvatske Obrambene Snage* (HOS), de paramilitaire arm van de Kroatische Rechtspartij, de *Hrvatska Stranka Prava* (HSP), geleid door de dertigjarige voormalige theologiestudent Dobroslav Paraga.¹⁶⁷ De HSP was een extreemrechtse partij die zich bediende van de *ustaša*-symbolen en heel Bosnië-Herzegovina opeiste als Kroatisch grondgebied. Paraga was in 1980 als twintigjarige tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens zijn contacten met *ustaša*-aanhangers in het buitenland. In 1987 werd hij voor een tweede maal veroordeeld wegens zijn kritiek dat het Joegoslavische bewind politieke gevangenen mishandelde. Paraga's HVO zond vrijwilligers naar plaatsen aan het front waar doorbraken dreigden. Uit dat optreden probeerden Paraga en zijn aanhangers publicitaire munt te slaan. Wegens de druk van de JNA gedoogde het reguliere leger HVO de aanwezigheid van de paramilitairen van de HOS aan het front. Vooral bij Vukovar maakten de manschappen van Paraga naam. Zij werkten daar nauw samen met de lokale commandant van het Kroatische leger, Mile Deda-

162 Edin Subašić, 'Dokaze protiv Miloševića Britanci su dobili od Badže!', *Ljiljan*, 04/06/97, p. 22; 'Država i mafija. Atentat na Radovana Stojića Badžu', *Vreme*, 19/04/97, pp. 6-13.

163 'Tribunaal praat niet met Arkan', *Spits*, 15/07/99; Michel Maas, 'Diepe angst alleen al voor de naam Arkan', *de Volkskrant*, 17/01/00; 'Aanklacht tegen Arkan blijft geheim', *Spits*, 18/01/00.

164 Peter Beaumont & Norma Jelačić, 'Did Milošević's son kill Arkan?', *The Observer*, 23/01/00.

165 Paul Watson, 'Dot-camaraderie helped in Milošević's ouster', *Los Angeles Times*, 18/10/00; Julius Strauss, 'Henchman betrayed Milošević in revolt', *The Daily Telegraph* (Londen), 20/10/00; Michael Dobbs, 'Crash of Yugoslavia's Money Man', *The Washington Post*, 29/11/00.

166 Zie bijv. Ewoud Nysingh, 'Kroatische Rambo's veroveren slechts één spookstadje', *de Volkskrant*, 10/08/91.

167 Over de HOS zie bijv. Raymond van den Boogaard, "'Tudjman een verrader; wij vechten door'", *NRC Handelsblad*, 23/09/91.

ković, die evenals Paraga herhaaldelijk Tudjman ervan beschuldigde niets te doen voor de verdediging van de stad.¹⁶⁸ Volgens HOS-commandant Ante Dapić waren in oktober 1991 ongeveer drieduizend man van de HOS in en rond Vukovar actief.¹⁶⁹

De HOS bekritiseerden het beleid van Tudjman telkens als te gematigd. Diverse malen was er sprake van een dreigende staatsgreep van Paraga en de zijnen. Tudjman kreeg uit het buitenland nogal wat kritiek te verduren omdat hij zou toestaan dat Paraga en zijn mannen neofascistische activiteiten ontplooiden. Begin november 1991 werd Paraga gearresteerd en zat hij bijna een maand vast op beschuldiging van een samenzwering tegen de constitutionele orde van Kroatië en zijn regering. Het optreden van de HSP en HOS bleven een doorn in het oog van het Westen, dat er een belemmering in zag voor volledige steun aan Kroatië. Uiteindelijk werden de HOS geïntegreerd in het reguliere Kroatische leger. De HOS zouden in Bosnië-Herzegovina echter zelfstandig acties blijven uitvoeren, zich erop beroepend dat de afspraken met de autoriteiten in Zagreb slechts betrekking hadden op het grondgebied van Kroatië zelf.

Als Paraga de Kroatische tegenhanger was van Šešelj, dan was de Kroatische tegenpool van Arkan Branimir Glavaš, een specialist in etnische zuiveringen, afkomstig uit West-Herzegovina. Hij zwaaide feitelijk de scepter in Osijek en omgeving en werd er later ook formeel commandant. Tudjman probeerde zijn invloed vergeefs in te dammen. Onder de Kroaten van Oost-Slavonië was Glavaš juist wegens zijn meedogenloze methodes zeer geliefd. Vuile klussen werden verder opgeknapt door het Zwarte Legioen, dat officieel de antiterroristenbrigade van de Kroatische politie in Sisak vormde en ook buitenlandse vrijwilligers in zijn gelederen telde.¹⁷⁰ Een andere beruchte Kroatische eenheid waren bijvoorbeeld de Zebra's, aangevoerd door Drovski, een uit Oostenrijk afkomstige Kroaat, die te velde bekend stond als commandant Siniša. Deze eenheid bestond uit skinheads die vuile klussen klaarden. Ook voetbalvandalen ontbraken niet bij de Kroatische troepen. Zo was er bij Vinkovci een eenheid van de Nationale Garde gelegerd die grotendeels bestond uit de 'Bad Blue Boys', hooligans uit Zagreb.

De situatie waarin irreguliere groepen en milities een buitengewoon belangrijke rol speelden in het conflict duurde tot het najaar van 1993. Toen werden door alle partijen in het conflict vrijwel gelijktijdig legerreorganisaties doorgevoerd. Daarbij kregen de legers meer controle over de paramilitairen en speciale troepen, bijvoorbeeld door ze te integreren of te ontwapenen. Redenen voor deze gelijktijdige normalisering waren druk van de internationale diplomatie, de wens tot professionalisering van de nationale strijdkrachten en de behoefte van de politiek om meer grip te krijgen op het militaire apparaat en af te rekenen met oppositionele groeperingen onder de paramilitairen.¹⁷¹ In de legers zelf werden toen duidelijker commandostructuren aangebracht en werd meer discipline doorgevoerd. Deze veranderingen waren ook uiterlijk waarneembaar doordat steeds meer militairen in reguliere uniformen met herkenbare emblemen gekleed waren. Voordien was dat niet het geval en dat werkte in de hand dat individuen gemakkelijk de scheidlijnen tussen het reguliere leger en ongeregelde eenheden overschreden.

¹⁶⁸ Tanner, *Croatia*, p. 266.

¹⁶⁹ Peter Sartorius, 'Zagreb: Die Erben der Ustascha melden sich zu Wort', *Süddeutsche Zeitung*, 28/10/91.

¹⁷⁰ Zie Ed Vulliamy, 'Kroaten negeren bestand in jacht op Četniks', *de Volkskrant*, 21/09/91.

¹⁷¹ Bougarel, *Bosnie*, pp. 114-115.

4. Intermezzo: de aard en vorm van het conflict

Voor een goed begrip is het nu nodig de chronologie te onderbreken, en de vraag te beantwoorden: over wat voor soort conflicten ging het hier nu eigenlijk? De strijd zoals die in de zomer van 1991 uitbrak in Kroatië kan formeel niet als een aanvalsoorlog worden betiteld, aangezien er nog geen sprake was van internationale verhoudingen tussen Joegoslavië respectievelijk Servië aan de ene kant en Kroatië aan de andere kant. Van een burgeroorlog was aanvankelijk ook geen sprake. Daarvoor werden de Serven in Kroatië teveel aangestuurd van buitenaf en reageerden de Kroaten, daartoe aangespoord door Tudjman, te afwachtend. Verschillende malen al zagen we dat in de ogen van de leiders in Belgrado een belangrijk deel van de Serven in Kroatië te passief reageerde en niet wilde meegaan in de officiële voorstelling van zaken als zou de Serven in Kroatië een genocide staan te wachten gelijk aan die tijdens het *ustaša*-bewind in de Tweede Wereldoorlog.

De voedingsbodem van het conflict was dat al vanaf het begin van Joegoslavië twee staatsprojecten binnen het land hadden bestaan die elkaar wederzijds uitsloten. Ten eerste was er de Servische opvatting dat alle Serven bijeengehouden moesten worden – indien mogelijk binnen Joegoslavië, indien niet mogelijk binnen een Groot-Servië. Dat was de opvatting dat overal waar Serven woonden, of – in een extremere variant – begraven lagen, sprake was van Servisch gebied. Ten tweede was er de Kroatische opvatting dat, als een harmonieus bestaan binnen Joegoslavië niet mogelijk was, verregaande autonomie, zo niet onafhankelijkheid het alternatief was. Daarbij viel dan nog te bezien of niet ook de Kroaten uit Bosnië-Herzegovina zich zouden moeten kunnen aansluiten bij het onafhankelijke Kroatië. Deze claims op gebieden maakte van de conflicten in Kroatië en Bosnië aanvankelijk territoriale conflicten waarin vooral de Serven als machtigste partij hun aandeel opeisten: de ‘Servische gebieden’ in Kroatië, toegang tot de kust, tweederde van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina, et cetera. Daarna kon in het kader van etnische homogenisering, verdeling van de economische welvaart, strategische belangen en dergelijke het geschuif met kaarten beginnen, als het goedschiks kon aan de onderhandelingstafel, als kwaadschiks profijtlijker was door voortzetting of hervatting van het conflict.

De werkelijke aanleiding voor het conflict was de onwil van Milošević en andere communisten om hun macht op te geven op een moment dat de rest van Europa afscheid nam van het communisme. Oorlog voeren was voor hem een manier om zijn machtspositie te behouden en om de aandacht af te leiden van de slechte economische situatie. Milošević bedreef, met andere woorden, wat wel bekend staat als sociaalimperialisme: een agressie als bliksem-afleider. Hij kreeg daarbij de wind in de zeilen van Servische nationalistes.

Zoals betoogd maakte de grootschalige inschakeling van irregulieren het conflict tevens tot een oorlog van criminelen. Lokale *warlords* en bendeleiders van buitenaf gebruikten de oorlog voor zelfverrijking en gaven de strijd een eigen dynamiek. Juist deze ongeregelde aard van het conflict zorgde mede voor een gebrek aan beteugeling van het geweld.¹⁷² Zo ontstond er nog meer ruimte voor de vrijwilligers, zoals de weekend-*četniks*, die voor hun ‘plezier’ deelnamen aan de oorlog. Sommigen onder hen waren onvervalste nationalistes. Een groot

172 Zie voor deze visie op het conflict bijv. A. de Swaan, ‘De staat van wandaad’, *Carré*, 17 (1994) 3, pp. 19-23, in het bijzonder p. 22; Piet de Moor,

‘Aleksandar Tišma’, *De Groene Amsterdammer*, 13/10/93.

deel van hen behoorde tot het schuim van de samenleving, ‘the philosophy of football hooliganism magnified a hundredfold’.¹⁷³

De belangrijke rol die irregulieren speelden in de oorlog maakte het gemakkelijker voor anderen om tal van persoonlijke en lokale conflicten uit te vechten, voortvloeiend uit burenruzies, beroepsnijd en dergelijke. Dat was wat binnen Joegoslavië de *mali rat*, of kleine oorlog binnen het grotere conflict werd genoemd.¹⁷⁴ Zo ontstond een wisselwerking tussen geweld van buitenaf en lokaal bepaalde conflicten, waarin plaatselijke elites en leiders om de macht streden en oude dorpsvetes weer oplaaiden. Dat verklaart waarom de komst van speciale eenheden in bepaalde streken zo gemakkelijk een kettingreactie van dorp tot dorp teweegbracht van bedreigingen en aanslagen tussen groepen die voorheen ogenschijnlijk vreedzaam door en naast elkaar hadden geleefd. De op grotere schaal opererende paramilitaire eenheden ondervonden vaak steun van leden van de milities, de politie en de radicale politieke partijen ter plaatse. Soms riepen vertegenwoordigers van deze laatste groepen, verenigd in de plaatselijke crisisstaf, de hulp in van de paramilitaire eenheden van buiten de eigen regio.

Door hun angst- en haatpropaganda en door terreuracties maakten de aanstichters van de oorlog hun profetie waar dat etnische groepen elkaar naar het leven stonden. Zo slaagden zij erin gewone mensen te betrekken in hun moordpartijen. Daarmee veroorzaakten zij een algehele normvervaging waardoor geweld vrij spel kreeg. Angst was dan ook een belangrijke motivatie van de oorlog bij alle bevolkingsgroepen.¹⁷⁵

Wanneer de angst dat de andere etnische groep zou toeslaan met moorden en verkrachtelingen maar groot genoeg was, waren mensen bereid tot een *pre-emptive strike*, een preventieve aanval, die later niet moeilijk te rechtvaardigen was: Als wij het niet gedaan hadden, dan hadden zij...¹⁷⁶ Radovan Karadžić, de Bosnisch-Servische politieke leider, begreep dit mechanisme maar al te goed: ‘Everyone is suspicious of what the other sides are intending to do. So, to prevent anything horrible being done to them, they do it to the others first.’¹⁷⁷ Telkens opnieuw werden beweerde provocaties van de tegenpartij ontdekt, die niet onderzocht hoefden te worden, maar een mechanisme van wraak en wederwraak veroorzaakten. Hoe onzekerder de bevolking was, des te gemakkelijker werd een beroep gedaan op angsten en op gekwetste eergevoelens, die om redressering vroegen.

Vooraf de inwoners van de rurale gebieden, de ‘boeren’, de ‘lui uit de heuvels’, daalden af naar de steden om wraak te nemen op de tekenen van civilisatie, modernisering en kosmopolitisme die hun traditionele bestaan bedreigden.¹⁷⁸

Omdat op het platteland de etnische onderscheiden duidelijker waren gehandhaafd dan in de steden en de staatstelevisie het informatiemiddel bij uitstek was, konden nationalistische leiders daar gemakkelijker voetvolk rekruteren om de interetnische verbanden die in de steden waren ontstaan – gemengde huwelijken, multi-etnische partijen en dergelijke – teniet te doen. Nuancerende en rationaliserende geluiden uit zowel de eigen omgeving als vanuit de

173 Russell, *Prejudice*, p. 280. Zie bijv. ook Gert van Wijland, ‘Autoraces aan de Donau’, *Elsevier*, 10/09/92, p. 71.

174 Zie hierover bijv. Tromp, ‘Moeder’.

175 Ivica Čerešnješ, voorzitter van de joodse gemeenschap in Sarajevo: ‘... ik heb meer het gevoel dat ze bang zijn voor elkaar dan dat ze elkaar haten’, in: Max Arian, ‘La Benovolencija’,

De Groene Amsterdammer, 09/06/93, p. 10.

176 Vgl. Maas, *Neighbor*, pp. 112-113.

177 “‘We will never again be history’s fools’”, *Los Angeles Times*, 30/08/92.

178 Hirs & Hellings, *Geit*, p. 178; Voet, *Hotel*, p. 123; Sreten Vujović, ‘An Uneasy View of the City’, in: Popov (ed.), *Road*, pp. 123-145.

internationale gemeenschap hadden geen effect meer. Het zwart-wit denken – ‘wij’ tegenover ‘zij’, het platteland tegenover de stad, de mythische ervaring tegenover het verstand – had de overhand gekregen. Er was sprake van een Pol Pot-achtige terreur jegens steden en intellectuelen. Met een beroep op dergelijke onlustgevoelens en etnische sentimenten kon de bevolking worden gemobiliseerd voor oorlogen die aanvankelijk vooral een territoriaal karakter hadden. In de loop van het conflict groeiden als gevolg van de geweldsspiraal de etnische tegenstelling evenwel tot zo’n hoogte dat het etnische karakter van de strijd dominant werd.¹⁷⁹

Niet alleen angst dreef individuele burgers echter de oorlog in: de oorlog bood ook voorheen ongekende mogelijkheden voor verrijking of stijging op de maatschappelijke ladder. Individuen konden zich heer en meester maken van huizen, auto’s, koelkasten van de burens en de lichamen van buurvrouwen en -meisjes. Kroegbazen werden plaatselijke bendeleiders, onderofficieren generaals, leraren burgemeesters en professoren ministers. Naarmate de oorlog langer duurde, werden ook de religieuze ondertonen van het conflict sterker.¹⁸⁰ Aan de orde kwam al dat het onderscheid tussen Kroaten, Moslims en Serven in beginsel was terug te voeren op godsdienstige verschillen. In het communistische Joegoslavië na de Tweede Wereldoorlog had echter een sterke secularisatie plaatsgevonden. Eind jaren tachtig was in Bosnië van de Kroaten nog slechts 53 procent gelovig, van de Moslims 37 procent en van de Serven 34.¹⁸¹

In het ‘katholieke’ Kroatië stuurde begin jaren negentig nog maar eenderde van de ouders hun kinderen naar godsdienstles en nam het kerkbezoek, vooral in de leeftijdscategorie tussen de veertig en zestig jaar, sterk af. Er was echter sprake van een religieus reveil onder jongeren en delen van de intelligentsia, die samenhang met een groeiend nationaal bewustzijn en met behoefte aan steun in economisch moeilijke tijden. Het aantal priesterroepingen steeg.¹⁸²

In Bosnië werd begin jaren negentig bij wijze van grap wel gezegd dat het verschil tussen een Serviër, een Kroaat en een Moslim was dat de eerste nooit iconen kuste in de orthodoxe kerk, de tweede nooit naar een katholieke mis ging en de derde niet bad met zijn gezicht naar Mekka.¹⁸³ Nog in het najaar van 1992 bleek dat slechts hoogstens 28 procent van de Bosnische Moslims kerkelijk religieus was.¹⁸⁴ Een andere grap luidde indertijd dan ook: ‘Wat is de definitie van een Bosnische Moslim? Antwoord: Een Bosnische Moslim is iemand die alcohol drinkt, varkensvlees eet en niet vijfmaal per dag tot Mekka bidt.’¹⁸⁵ Er waren zelfs Moslims gevlucht uit Sarajevo die in Nederland voor het eerst moslimmeisjes met hoofdhoedjes zagen.¹⁸⁶

Door het uitbreken van conflicten tussen etnische groepen werden de religieuze ver-

179 Voor deze visie op het conflict, zie bijvoorbeeld S. Radošević, ‘The Collapse of Yugoslavia - Between Chance and Necessity’, in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 66 en 78.

180 Zie bijv. Michael Sells, ‘Christoslavism 1/The religious component’, 27/06/96, <http://www.haverford.edu/relg/sells/postings/christoslavism1.html>, geraadpleegd op 19/12/00; Russell, *Prejudice*, p. 194.

181 Čalić, *Krieg*, p. 28 en 30.

182 Ton Crijnen, ‘Kroaten zien katholieke kerk als dam tegen Servisch gevaar’, *Trouw*, 04/07/91.

183 Westerman, *Brug*, p. 74.

184 Caroline de Gruyter, ‘In de tang van de halve maan’, *Elsevier*, 14/11/92, pp. 68-69.

185 Maas, *Neighbor*, p. 66.

186 Ineke Bijmagne, ‘Korak. Een eskimo uit Sarajevo’, *De Groene Amsterdammer*, 17/11/93, p. 9.

schillen echter opnieuw benadrukt.¹⁸⁷ Bij het begin van de oorlog in Bosnië gingen bijvoorbeeld moslims die dit nooit eerder hadden gedaan, vasten met ramadan.¹⁸⁸

In mei en augustus 1991 kwamen de rooms-katholieke kardinaal Kuharić van Zagreb en de orthodoxe patriarch Pavle nog samen in een poging verzoening tot stand te brengen, maar het leken meer rituelen dan echte pogingen tot samenwerking¹⁸⁹ en vooral Pavle werd steeds meer meegezogen in de politieke ontwikkelingen. Begin augustus 1991 gaf de Conferentie van Europese Kerken in Genève een rapport uit over de verslechterende verhoudingen tussen de kerken in Joegoslavië. Niet alleen buiten volgens dit rapport politici de confessionele tegenstellingen uit, maar verscherpten zowel leden van de rooms-katholieke als de christelijk orthodoxe kerk het etnische conflict met confessionele polemieken. Op hetzelfde moment waarop Pavle opriep tot verzoening, zei hij volgens het rapport dat extremistische Kroaten dezelfde ‘beestachtige gruweldaden’ tegen de Serven begingen als de *ustashe* in 1941.¹⁹⁰ In het najaar van 1991 zou Pavle aan Carrington schrijven dat de Serven voor de tweede maal in de twintigste eeuw blootstonden aan genocide in wat hij typeerde als een nieuwe *ustasja*-staat. Hij noemde het onmogelijk dat Kroaten en Serven in één staat samenleefden en bepleitte de aansluiting van delen van Kroatië bij Servië.¹⁹¹ Toen Milošević eind 1991 besloot de oorlog in Kroatië te staken, tekende de orthodoxe kerk zelfs bezwaar aan.¹⁹²

Al in het begin van het conflict spraken Servisch-Orthodoxe geestelijken voor de televisie hun steun uit voor militante Serven in Borovo Selo en Knin.¹⁹³ Tijdens de oorlog in Bosnië zegenden orthodoxe geestelijken herhaaldelijk soldaten en paramilitairen en zetten hen aan tot moord en plunder.¹⁹⁴ Arkan liet tijdens de oorlog in Kroatië in 1991 zijn rekruten in de kathedraal in Dahl dopen.¹⁹⁵ Tijdens de oorlog in Kroatië werden bijna vijfhonderd kerken geheel vernietigd of ernstig beschadigd.¹⁹⁶ Kroatische krijgsgevangenen werden soms door Serven gedwongen de kruisjes die zij om hun nek hadden hangen in te slikken.¹⁹⁷

Ook in Bosnië was later sprake van een nauwe band tussen de orthodoxe kerk en de SDS, de politieke partij van Radovan Karadžić.¹⁹⁸ Toen daar de gevolgen van de Servische agressie in de eerste oorlogsmaanden zichtbaar werden, begon de leiding van de orthodoxe kerk echter kritiek te uiten op Milošević en de zijnen omdat zij hun ogen sloten voor de misdrijven die de paramilitairen daar begingen. De lagere geestelijken, die veelal militant nationalistisch waren, bleven echter nauwe banden houden met Karadžić en de zijnen. De leiding in Pale stelde zich dan ook positief op tegenover de kerk en traditionele nationaal-Servische waarden. ‘Onze geestelijken zijn aanwezig bij al onze beraadslagingen en betrokken bij het

187 Duijzings, *Conflict*, p. 5.

188 Van Cleef, *Wereld*, p. 52.

189 Radmila Radić, ‘The Church and the “Serbian Question”’, in: Popov (ed.), *Road*, p. 261.

190 “Katholieke Kroaten dreigen orthodoxe Serviërs uit te roeien”, *Trouw*, 03/08/91. Zie ook Radmila Radić, ‘The Church and the “Serbian Question”’, in: Popov (ed.), *Road*, p. 262.

191 Geert van Dartel, ‘Nationalities and Religion in Yugoslavia’, in: Van den Heuvel & Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 45; Tomanić, *Crkva*, pp. 65-73. Voor de ambivalente opstelling van Pavle ten aanzien van de etnische spanningen en conflicten in 1991, zie ook Cohen, *Serpent*,

pp. 152-153.

192 Norman Cigar, ‘The Serbo-Croatian War, 1991’, in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 76.

193 Geert van Dartel, ‘Nationalities and Religion in Yugoslavia’, in: Van den Heuvel & Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 41. Vgl. Blagojević & Demirović, *Bloedverwanten*, p. 31.

194 Voor voorbeelden zie Sells, *Bridge*, pp. 80-83.

195 Martin Bell, ‘I know he’s a war criminal but I can’t help liking him’, *Mail on Sunday*, 06/06/99.

196 Tanner, *Croatia*, p. 278.

197 Ugrešić, *Cultuur*, p. 77.

198 Cohen, *Serpent*, pp. 153-154; Radmila Radić, ‘The Church and the “Serbian Question”’, in: Popov (ed.), *Road*, pp. 265-268.

besluitvormingsproces; de stem van de kerk wordt geëerbiedigd als de stem van de hoogste autoriteit', aldus Karadžić in 1994.¹⁹⁹ Daardoor voelde het nationalistische deel van de clerus meer verwantschap met de Bosnisch-Servische leiders dan met Milošević, in wie zij veel meer een communist bleven zien, die het slechts om opportunistische redenen met de kerk op een akkoordje had gegooid.²⁰⁰ Serven krasten met messen kruizen in het lichaam van Moslims.²⁰¹ Een Moslim werd levend aan de deur van de moskee genageld, zijn armen gespreid als een Christus-figuur.²⁰² Moskeeën werden ontheiligd, op korans werd geüri-neerd.²⁰³ Moskees en minaretten behoorden in Bosnië tot de favoriete doelen van Servische militairen en vrijwilligers.²⁰⁴

Men moet echter voorzichtig zijn met de aanslagen op katholieke kerken en op moskeeën alleen uit anti-katholieke of anti-islamitische gronden te verklaren. Zij waren ook een aanslag op een cultuur, een beschaving, vergelijkbaar met de beschieting van de Nationale Bibliotheek in Sarajevo. De vernielingen van kerken en moskeeën waren tevens pogingen de zicht- en tastbare bewijzen van Kroatische en Moslim-aanwezigheid weg te vagen uit het landschap, het culturele aspect van de etnische zuivering.²⁰⁵

De vorm van het conflict werd mede bepaald door het grote tekort aan manschappen aan Servische zijde. Dit werd gecompenseerd door een artillerie-overwicht. Daardoor kreeg de strijd in het voormalige Joegoslavië vooral het karakter van een belegeringsoorlog, waarbij Servische troepen Kroatische of Bosnische steden omsingelden en bestookten met terreurbombardementen, terwijl de belegerden door een gebrek aan vuurkracht, ondanks een numerieke meerderheid, niet de mogelijkheid hadden een uitval te bewerkstelligen. Zo ontstonden lokaal vaak patstellingen, waarbij uithongering het machtigste wapen leek. De Bosnisch-Servische kolonel Milovan Milutinović verklaarde deze strategie met de woorden: 'Wij Serviërs zijn als een slang. Als we een kikker op gaan eten, dan hypnotiseren we hem eerst.'²⁰⁶ Doordat de bevolking in de steden was afgesneden van voedsel, water, medicijnen, brandstof en de meest elementaire middelen om de stad schoon te houden, was zij overgeleverd aan de maffia, die bij alle partijen in het conflict ongekende winsten wist te behalen door te profiteren van de behoeften van een nooddruftige bevolking. Sommige steden, zoals Vukovar en Jajce, werden pas na maanden omsingeling ingenomen. Andere steden, zoals Dubrovnik of Sarajevo, zouden het beleg weten te weerstaan.

Er werd in deze oorlogen, behalve in de beginfasen, relatief weinig langs duidelijke frontlijnen gevochten met het doel van gebiedsverovering. Waar troepen tegenover elkaar lagen, raakten zij eraan gewend dat zij van elkaar eigenlijk alleen mortieraanvallen hadden te vrezen. Vaak zetten ze dan ook 's nachts geen schildwachten uit.²⁰⁷

Veel vaker ging het erom gebieden etnisch te zuiveren. Daartoe moest worden bewerkstelligd dat leden van een etnische groep een stad of dorp verlieten. Het middel dat daarvoor

199 Radmila Radić, 'The Church and the 'Serbian Question'', in: Popov (ed.), *Road*, p. 268.

200 Cohen, *Serpent*, p. 155; Radmila Radić, 'The Church and the 'Serbian Question'', in: Popov (ed.), *Road*, pp. 265-266.

201 Bart Rijs, 'Sporen van een massamoord', *HP/De Tijd*, 28/08/92, p. 10; Cohen, *Hearts*, p. 204; Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, IV.A.42.

202 Maas, *Neighbor*, p. 7.

203 Maas, *Neighbor*, p. 8.

204 Moore, 'Aspects', p. 38. Zie bijv. alleen al de lijst van 55 beschoten Moslim-heiligdommen in Sarajevo in: Verenigde Naties, S/1994/674/Add. 2 (Vol. II), Appendix 5.

205 Vgl. Tanner, *Croatia*, p. 278; Maas, *Neighbor*, p. 85.

206 Geciteerd in Westerman, *Brug*, p. 16.

207 Loyd, *War*, p. 47. Vgl. Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 158-159.

werd gebruikt, was opnieuw angst. Dat middel hanteerden vooral de paramilitaire eenheden. Zij brachten de bevolking in een toestand van angstpsychose door een breed spectrum aan mishandelingen en dreigingen, gericht op de verdrijving van de bevolking van een andere etnische groep, opdat het eigen territorium etnisch homogeen zou worden: moord, standrechtelijke executies, marteling, verkrachting en andere vormen van seksueel geweld, willekeurige arrestaties en detenties, beschietingen en vernielingen van bezittingen. De paramilitairen staken huizen, nadat zij ze hadden geplunderd, vaak in brand of bliezen ze op om terugkeer van de bevolking vrijwel onmogelijk te maken. Vaak zochten zij vertegenwoordigers van de elite uit als hun slachtoffers. Zowel deze keus als het feit dat veel van de misdrijven, waaronder verkrachtingen, openlijk plaatsvonden, was bedoeld om het angst-aanjagend effect op de bevolking te vergroten. De resterende bevolking vluchtte dan ook vaak. Zo niet, dan werd zij, indien niet alsnog gedood, na kortere of langere tijd gedeporteerd of geruild tegen gevangenen bij de tegenpartij.

De oorlogen in het voormalige Joegoslavië waren dus een samenballing van diverse conflicten op verschillende niveaus. En zoals het conflict verschillende kenmerken en vormen had, zo verschilden ook de strijders. Zoals begin 1996 in een eindrapport van UNPROFOR werd opgemerkt: ‘This war gave employment to every type of fighter: the mercenary, the regular, the fanatic, the pressed man, the brutal sadist and the villager defending his home.’²⁰⁸ Het had echter lang geduurd voordat de internationale gemeenschap dit inzicht had bereikt. Een van de beslissende factoren bij de vraag naar interventie in ex-Joegoslavië was namelijk steeds de onduidelijkheid over de aard van het conflict bij de opinie- en beleidsmakers in het Westen geweest.²⁰⁹

5. Vervolg intermezzo: de onbekende Balkan

The problem, I fear, is the Yugoslavs themselves. They are a perverse group of folks, near tribal in their behaviour, suspicious of each other (with usually sound reasons), friendly on the outside but very cynical within, ever ready for a war or a battle, proud of their warrior history, and completely incapable of coming to grips with the modern world...²¹⁰

In veel opzichten was de Balkan voor het Westen binnen Europa het ‘vreemde’ en ‘andere’, waar wetten golden die elders niet zouden bestaan. Ideeën over de Balkan waren er genoeg, maar begrip was iets anders. En volgens velen in Zuid-Oost-Europa zelf was dat ook te veel gevraagd. Westerlingen kregen niet zelden te horen: ‘Jullie kunnen ons en onze strijd niet begrijpen.’²¹¹

In het – relatief korte bestek van dit rapport, waarin het brandpunt de inzet van het Nederlandse luchtmobiele bataljon in Srebrenica is, is het niet mogelijk en ook niet nodig

²⁰⁸ Headquarters UNPF, Force Commander’s End of Mission Report, 31/01/96, p. 7.

²⁰⁹ Vgl. Weithmann, *Brandhaard*, p. 9.

²¹⁰ David Anderson in *The Wall Street Journal*,

21/02/91, geciteerd in Meštrović, *Habits*, p. 48.

²¹¹ Hirs & Hellings, *Geit*, p. 8; Westerman, *Brug*, p. 143.

uitgebreid in te gaan op de beeldvorming in het Westen omtrent Joegoslavië.²¹² Wel zal worden ingegaan op die elementen van beeldvorming die bepalend waren voor de vraag of het mogelijk en verstandig was voor het Westen om militair in te grijpen in (het voormalige) Joegoslavië. Daarbij zal blijken dat een groot deel van de argumentatie rondom het interventievraagstuk uitging van een overschatting van het mogelijke Joegoslavische verzet en van niet-adequate historische vergelijkingen. Aan historische analogieën bestond in de interventiedebatten in het Westen beslist geen gebrek. ‘The less they understood the historical context, the more historical analogies they found’, verzuchtte een Balkan-deskundige.²¹³ ‘Anytime one attempts to grasp the meaning of this Balkan War, a historical phenomenon is invoked by journalists and agents of various governments,’ schreef de socioloog Stjepan Meštrović ter inleiding op een bundel waarin de beeldvorming over het conflict een belangrijke plaats innam.²¹⁴ Hoezeer dat wel het geval was, bleek dadelijk uit de eerste bijdrage in diezelfde bundel:

Former Yugoslavia is not Vietnam, not Lebanon, not Northern Ireland. The more appropriate analogy is Adolf Hitler and, more recently, Saddam Hussein (. . .) The crisis in former Yugoslavia has epitomized the choice between the paths of Neville Chamberlain and Winston Churchill.²¹⁵

Vaak is niet duidelijk of argumentatie berustte op onvoldoende kennis van feiten of dat redeneringen werden gebruikt *pour besoin de la cause*, er met de haren bijgesleept om een toch al beoogd beleid kracht bij te zetten. Daarbij moet verder worden aangetekend dat veel bijdragen op bijvoorbeeld opiniepagina’s niet zozeer bedoeld lijken te zijn geweest om bij te dragen tot meer inzicht in de feitelijke situatie in Joegoslavië, als wel om een binnenlands politiek debat een morele lading te geven.

Op deze plaats zal worden volstaan met het kort vermelden van de gebruikte redeneringen en de argumenten die daartegen pleitten. Bij de beschrijving van de besluitvorming rond uitzending zal de lezer dergelijke argumenten dan incidenteel weer tegenkomen. Verder zal hier voornamelijk aandacht worden besteed aan in het Westen algemeen aanwezige beelden. Meer nationaal bepaalde beeldvorming is al bij de beschrijving van de opstelling van afzonderlijke landen in het conflict naar voren gekomen. Wel zal hier in het bijzonder aandacht worden besteed aan discussies in de Nederlandse pers, omdat een van onze doelstellingen is de relatie tussen media en beleid te achterhalen.

Kennis van de Balkan in het algemeen en van Joegoslavië in het bijzonder, was schaars in het Westen. Dat mag op het eerste gezicht vreemd lijken, gezien de lievelingsstatus van het land tijdens de Koude Oorlog, maar dat is het niet. Tijdens de tweekampensrijd tussen het eind van de Tweede Wereldoorlog en eind jaren tachtig was de intellectuele energie van het Westen meer gericht geweest op de potentiële tegenstanders, te weten de Sovjet-Unie en het Warschaupact, dan op het niet-gebonden Joegoslavië. Stevan K. Pavlowitch, verbonden aan de universiteit van Southampton ten behoeve van de geschiedenis van de Balkan, schreef dat de westerse kennis over Joegoslavië zich op een bedroevend peil bevond: ‘The West did not

²¹² Voor een uitgebreidere beschrijving daarvan zie bijlagen Naarden en Tromp.

²¹³ Stevan K. Pavlowitch, ‘Who is ‘Balkanizing’ Whom’, p. 215.

²¹⁴ Stjepan G. Meštrović, ‘Introduction’, in:

idem (ed.), *Genocide*, p. 13.

²¹⁵ Philip J. Cohen, ‘Ending the war and securing peace in former Yugoslavia’, in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 43.

understand Yugoslavia better than it understood Armenia or Georgia, Afghanistan or Cambodia, Somalia or Angola, but Yugoslavia was nearer.²¹⁶ De studie van het ‘vreemde’ land Joegoslavië leek altijd al in de ogen van velen in het Westen slechts te zijn weggelegd voor excentriekelingen.²¹⁷ Het vergaren van kennis over Joegoslavië werd verder bemoeilijkt door het gebrek aan vrijheid van meningsuiting in Joegoslavië zelf en het feit dat onderzoeksgegevens jarenlang geperst moesten worden in óf marxistische óf nationalistische interpretatiekaders.²¹⁸ Dat was overigens een algemeen probleem van Oost-Europa-deskundigen.

In de hele westerse wereld raakte die studie van Oost-Europa aan het eind van de jaren tachtig, door het eind van de Koude Oorlog, in een crisis, waaruit het zich de volgende jaren niet zou weten te bevrijden.²¹⁹ Door dit gebrek aan kennis was de ruimte voor slecht gefundeerde beeldvorming des te groter.

Was de academische kennis van Oost-Europa in Nederland niet zo groot, die van Joegoslavië was vrijwel afwezig.²²⁰ Tot de weinige deskundigen die in Nederland geraadpleegd konden worden, toen in de zomer van 1991 de conflicten in Joegoslavië tot een uitbarsting kwamen, behoorde de emeritus-hoogleraar Z. Dittrich, die twintig jaar lang de leerstoel Oost-Europese geschiedenis aan de universiteit van Utrecht had bezet. Hij omschreef de Serven als ‘een volk met zeer lange tenen’, dat zich op eigen kracht had bevrijd van Turken en Duitsers, waardoor ze ‘geen gemakkelijke onderhandelingspartners en verdragsgenoten’ waren geworden.²²¹

De Nederlandse pers en het Joegoslavisch conflict

Voor kennis over de ontwikkelingen in Joegoslavië en de duiding daarvan waren geïnteresseerden daarom voornamelijk aangewezen op de media. Bij de mediaberichtgeving over Joegoslavië moet een onderscheid worden gemaakt tussen de audiovisuele en de geschreven pers. De televisie moest het vooral van beelden hebben. Een probleem van televisie was bovendien dat tv-ploegen wegens kostenafwegingen en prioriteitstelling over het algemeen maar voor een beperkte duur in de regio actief konden zijn, terwijl sommige correspondenten van kranten er jaren achtereen werkten. Daarbij kwam dat voor bijvoorbeeld het Nederlandse NOS-journaal telkens andere verslaggevers werden uitgezonden. Deze vorm van parachutejournalistiek schaadde de continuïteit van de berichtgeving en het kennisniveau waarop die was gebaseerd nog verder.

De Nederlandse verslaggeving geschiedde dus voornamelijk door de schrijvende journalisten.²²² Bij de geschreven media, maar tot op zekere hoogte ook bij de radio en televisie in Nederland, was er sprake van afzonderlijke informatiestromen, die vaak langs elkaar heen werkten: de berichtgeving van de correspondenten ter plaatse, de parlementaire journalistiek in Den Haag, de redacties en de bijdragen op de opiniepagina’s.

De grotere kranten in Nederland hadden hun eigen correspondenten ter plaatse. Zo had

216 Stevan K. Pavlowitch, ‘Who is ‘Balkanizing’ Whom’, p. 215; vgl. Ivan Banac, ‘The Fearful Asymmetry’, p. 143.

217 Allcock, *Yugoslavia*, p. 5.

218 Vgl. Willem Vermeer, ‘Albanians and Serbs in Yugoslavia’, in: Van den Heuvel & Siccama (eds.), *Disintegration*, pp. 101-102.

219 D.P.K. schreef in 1996 dat deze crisis ‘has now continued for so long that it might more

properly be termed a malaise than a crisis’, ‘From the editor’, *Slavic Review*, 55 (1996) 4 (Winter), p. 725.

220 Vgl. Van den Heuvel, *Leven*, p. 8 en 144.

221 Bert Bukman, ‘Bang voor de buitenwereld’, *HP/De Tijd*, 18/10/91, p. 17.

222 Vgl. Karskens, *Pleisters*, p. 259. Zie ook bijlagen Scholten en Wieten.

Othon Zimmermann, van huis uit slavist, al voorafgaand aan het uitbreken van het conflict intensief over de regio bericht in het *Algemeen Dagblad*. Voor *NRC Handelsblad* versloeg Raymond van den Boogaard, die tot dan toe in Moskou gestationeerd was geweest, de oorlog vanuit Zagreb en andere Kroatische plaatsen. Hij tekende met regelmaat verslagen op over gevechtshandelingen. Voor dezelfde krant was Theo Engelen als correspondent in Ljubljana nauw betrokken bij de berichtgeving en zorgde Peter Michielsen voor veel opiniërende artikelen. *De Volkskrant* had een overeenkomst met Ulrike Rudberg, die vanuit Belgrado bijdragen leverde. Vanaf het begin van het conflict berichtten Marianne Boissevain en André Roelofs voor die krant vanuit Ljubljana, terwijl Ewoud Nysingh ook enige tijd verslag deed uit Belgrado. Bij *Trouw* nam Nicole Lucas vanuit Belgrado de verslaggeving over Joegoslavië voor haar rekening. In het najaar vertrok Henk Hirs voor diezelfde krant naar voormalig Joegoslavië, waar hij vanuit diverse steden berichtte. Deze correspondenten boden over het algemeen een genuanceerd beeld van de situatie ter plaatse en de gecompliceerde verhoudingen tussen de strijdende partijen. Het was echter moeilijk dit beeld goed over het voetlicht te krijgen, niet alleen bij het lezerspubliek, maar ook bij de collega's in Nederland.²²³ Daarbij gold het adagium dat wie het dichtst bij de drukpers zat, de meeste invloed had op wat er in de krant verscheen.²²⁴ Het was voor Raymond van den Boogaard die achtereenvolgens de oorlogen in Slovenië, Kroatië en Bosnië versloeg voor *NRC Handelsblad* de bitterste les die hij trok uit deze conflicten: 'Het geschiedbeeld van die oorlog zal niet door verslaggevers als ik worden bepaald, maar door de waarnemers op afstand, die op grond van een vereenvoudigde weergave van feiten, vermengd met morele opvattingen, zullen bepalen wat de structuur was van het conflict, en eventueel nog wie er gelijk had en wie niet.'²²⁵ Hij stelde 'met afgrijzen' vast dat 'zelfs bij mijn eigen krant' redacteurs ervoor pleitten stelling te nemen en geloof hechtten aan gruwelverhalen die uit de propagandamachines van de strijdende partijen kwamen en suggereerden dat hij door geen positie te kiezen 'fout' was in deze oorlog.²²⁶

Voor de Nederlandse pers kwam het conflict in Joegoslavië evenmin als voor Nederlandse politici geheel onverwacht. Er was in de eerste helft van 1991 bericht over de afscheidingsplannen van Slovenië en Kroatië en over het streven naar autonomie in Krajina. Met het uitbreken van oorlog tussen Servië en Kroatië werd rekening gehouden.²²⁷ Net als in de politiek overheerste in de pers de teneur 'als dat maar goed gaat'. Op de dag vóór de Kroatische onafhankelijkheidsverklaring berichtte Raymond van den Boogaard uit Zagreb dat, in afwachting van de gebeurtenissen waarvan de gevolgen volgens hem onvoorspelbaar waren, er 'een welhaast onwaarschijnlijke rust' heerste.²²⁸

223 Zie bijv. interviews W. Breedveld, 11/10/00; G. Eickhof, 18/01/00; M. Kranenburg, 13/09/00; W. Lust, 19/07/00.

224 Interview M. Kranenburg, 13/09/00. Ook voor Groot-Brittannië heeft onderzoek aangetoond dat er een grote kloof bestond tussen de reportages uit Kroatië en Bosnië en het redactiebeleid, waarbij het laatste de doorslag gaf; Simms, *Hour*, p. 301.

225 Raymond van den Boogaard, 'Lessen van de oorlog op de Balkan', in: Van Es & Sampiemon & Starink (red.), *Redacteurs*, p. 217.

226 Ibidem.

227 Zie bijv. Rik Kuethe, 'Van oude partizanen, de dingen die voorbijgaan', *Elsevier*, 22/03/91, pp. 38-39; Igor Znidaršić, 'Passeport Slovenija', *HP/De Tijd*, 29/03/91, pp. 38-42; Harry Lensink, 'De geschiedenis als verdeelmes', *HP/De Tijd*, 12/04/91, pp. 18-19; Hugo Camps, "'Joegoslavië is science-fiction, meneer'", *Elsevier*, 08/06/91, pp. 38-41.

228 Raymond van den Boogaard, 'Stilte voor de storm in Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 24/06/91.

Tussen het uitbreken van de conflicten in Joegoslavië in de zomer van 1991 en de (voorlopige) beëindiging daarvan eind 1995 zouden ruim honderd Nederlandse journalisten, fotografen en cameramensen de fronten daar bezoeken, waarmee het Joegoslavische conflict ‘de best bezochte oorlog ooit’ van de Nederlandse journalistiek werd.²²⁹ Het bleek voor de Nederlandse correspondenten echter moeilijk te zijn door bestaande nieuwspatronen heen te breken. Interessante nieuwtjes werden door hun opdrachtgevers in Nederland vaak niet afgenomen, omdat zij het nieuws meestal eerst vernomen wilden hebben via CNN, de BBC of grote buitenlandse persagentschappen.²³⁰ Overigens hadden ook journalisten van andere nationaliteit te maken met dit verschijnsel. BBC-correspondent Martin Bell schreef dat hij eveneens stuitte op reacties van de BBC *newsroom* als: ‘Are you sure about this ambush? It’s not on the wires yet.’²³¹

De Nederlandse verslaggeving over het conflict had bovendien te maken met sterke budgettaire beperkingen. Redacties hadden het geld niet voor langlopende molestverzekeringen en veiligheidsvoorzieningen als bepantsering van voertuigen en kogelwerende vesten.²³² Ook in Duitsland sloten kranten trouwens lang niet altijd verzekeringen voor hun journalisten af en ontbrak het geld voor dure gepantserde auto’s.²³³ Freelancers konden de hoge verzekeringspremies zeker niet opbrengen.²³⁴ Vaak maakten redacties van deze losse krachten gebruik omdat zij hun eigen mensen wilden ‘sparen’.²³⁵ En juist freelancers stonden onder een hogere druk om sensationele berichten te brengen dan correspondenten in vaste dienst.²³⁶

Het was beslist gevaarlijk voor journalisten in de oorlogsgebieden. Van de 65 journalisten die in 1991 wereldwijd omkwamen bij de uitoefening van hun beroep vonden er achttien de dood in Slovenië en Kroatië. Serven in Kroatië waren vaak op zijn best onberekenbaar; op zijn slechtst was het woord ‘pers’ op de voorruit van een auto, dat in veel oorlogen aan de inzittenden enige bescherming bood, voor hen de aanleiding om te gaan schieten.²³⁷ Duitse en Oostenrijkse journalisten waren daarbij het favoriete doelwit.²³⁸ In mei 1992 raadde de Nederlandse Vereniging van Journalisten (NVJ) haar beroepsgroep af naar Bosnië te reizen, en degenen die er al waren, kregen het advies zich voorlopig schuil te houden. De partijen in het conflict schoten volgens de NVJ namelijk ‘op alles wat beweegt’. Verder werd het gevaar vergroot doordat strijders zich voordeden als journalisten. Tot dan toe hadden tijdens de oorlog in Joegoslavië al 24 journalisten bij de uitoefening van hun beroep het leven verloren.²³⁹ In augustus 1993 kwam de reis- en molestverzekering van de Nederlandse Vereniging van Journalisten (NVJ) voor Joegoslavië te vervallen. Daarna was het nog slechts mogelijk voor tienduizend gulden per week bij dezelfde maatschappij een verzekering af te

229 Karskens, *Pleisters*, p. 255. Vgl. ibidem, p. 271.

230 Vgl. de opmerkingen van Harald Doornbos, verslaggever voor Zuid Oost Pers en Radio 1 in: Karskens, *Pleisters*, p. 260.

231 Bell, *Way*, p. 29.

232 Zie bijv. Karskens, *Pleisters*, p. 257, 265, 269 en 283.

233 Richter, *Journalisten*, p. 133 en 149.

234 Richter, *Journalisten*, p. 134.

235 Richter, *Journalisten*, p. 144.

236 Richter, *Journalisten*, p. 146.

237 Richter, *Journalisten*, p. 128, 149, 150.

238 Richter, *Journalisten*, p. 129.

239 ‘Bosnië-Herzegovina’, *De Journalist*, 22/05/92, p. 7. Voor een overzicht van de incidenten waarbij, toen inmiddels 27, journalisten in ex-Joegoslavië waren omgekomen, zie: ‘Pers onder vuur’, *De Journalist*, 28/08/92, p. 18. In 1991 kwamen achttien journalisten om in Slovenië en Kroatië; in 1992 elf in Bosnië; in 1993 acht in voormalig Joegoslavië; in 1994 acht op de Balkan; en in 1995 vier in Bosnië en Kroatië; Richter, *Journalisten*, p. 131.

sluiten.²⁴⁰ Eind 1993 waren er geen Nederlandse fotografen meer werkzaam in Bosnië wegens de gevaren.²⁴¹ Na verloop van tijd was het voor NVJ-leden mogelijk een van de twee kogelwerende vesten die de vereniging tot haar beschikking had te huren of een vest te lenen bij de Legervoorlichter van het Nederlandse transportbataljon in Centraal-Bosnië; ook daar was de voorraad echter beperkt.²⁴² Als Nederlandse journalisten dan ook nog eens ervoeren dat echt nieuws van het front pas werd opgenomen nadat de redactie het uit andere bron bevestigd had gekregen, werd de animo om zich in riskante situaties te begeven al snel minder.

Tot dat gebrek aan geestdrift droeg ook de visie op het conflict bij. Dick Verkijk, niet een van Nederlands bangste journalisten, noemde de Joegoslavische oorlog 'de meest zinloze uit de geschiedenis. Begonnen om niets en leidend tot niets.' Eerst waren er volgens hem verzonnen incidenten, die vooral door de Joegoslavische media waren uitgebazuind; die verzonnen incidenten lokten echte incidenten uit; en de echte incidenten leidden tot escalatie. Het was volgens hem 'helemaal geen burgeroorlog'. Servische en Kroatische burgers ontvluchtten het omstreden gebied niet uit angst voor elkaar, maar voor het oorlogsgeweld van 'fanatici'.²⁴³ Hij achtte de risico's voor journalisten (te) groot. Er viel in de Kroatische oorlog letterlijk geen grens te trekken: 'Voor je het weet zit je in het "andere" gebied, het barst van de enclaves van de ene of de andere partij. Geen partij neemt risico, ze schieten op alles wat maar enigszins vreemd lijkt.' Fronten waren zelden afgegrensd, zodat een journalist gemakkelijk in de vuurlinie verzeild raakte. 'Voor een goede zaak heb ik altijd wel wat over gehad', aldus Verkijk. 'Maar hier? In Joegoslavië? Deze oorlog is een slechte zaak, niet waard om voor te sneuvelen.'²⁴⁴

Het merendeel van de reportages van correspondenten bestond daarom uit nieuws afkomstig van de voorlichters in de hoofdsteden van de diverse (voormalige) republieken en sfeertekeningen. De ongeveer zevenhonderd buitenlandse correspondenten die tijdens de oorlog in Kroatië in Zagreb waren geaccrediteerd, baseerden hun berichtgeving voor een groot deel op Kroatische bronnen.²⁴⁵ Bovendien was het Joegoslavische Centrum voor Eurovisie in Zagreb gevestigd, zodat berichten uit Servië lange tijd alleen indirect de rest van Europa konden bereiken. Een Britse collega bekritiseerde de risicomijdende arbeidsethiek van veel journalisten. Al te gemakkelijk namen zij volgens hem aan dat een bezoek aan het front geen nieuwe gezichtspunten zou opleveren, terwijl gesprekken met autoriteiten dat wel zouden doen.²⁴⁶ Volgens hem werd die houding nog in de hand gespeeld door de redactiebu-
relen thuis. Die lazen liever reportages met de herkenbare namen van de belangrijkste machthebbers uit bekende plaatsen dan stukken die zij met enige spotternij konden afdoen als couleur locale-verhalen: liever een stuk uit Sarajevo dan over Gornji Vakuf bijvoorbeeld.²⁴⁷

Beeldvorming: volkeren met een hang naar oorlog

De oorlog in Joegoslavië werd in de beeldvorming geplaatst in de context van de Balkan. De

240 'Sarajevo niet langer automatisch verzekerd', *De Journalist*, 20/08/93, p. 9.

241 Voor een niet uitputtend overzicht van de fotografen die voordien wel het gebied hadden bezocht, zie Frits Baarda, 'Foto's uit Bosnië veroorzaken niets', *De Journalist*, 19/11/93, p. 19.

242 Zie de advertentie voor kogelvrije vesten die regelmatig in *De Journalist* verscheen in 1993.

243 Dick Verkijk, 'Joegoslavië. De officiële tv wakkert haat aan', *De Journalist*, 22/11/91, p. 19.

244 Dick Verkijk, 'Joegoslavië. De officiële tv wakkert haat aan', *De Journalist*, 22/11/91, p. 18.

245 Simić, 'Yougoslavia', p. 45.

246 Loyd, *War*, p. 110.

247 Karskens, *Pleisters*, p. 260; Loyd, *War*, p. 111.

Balkan was een rekbaar begrip. Tijdens de Koude Oorlog, toen Joegoslavië een door het Westen gewaardeerde uitzonderlijke positie innam in het internationale krachtenveld, werd het land namelijk niet tot de Balkan gerekend en de term zelf enigszins in vergeteldheid geraakt, maar zodra er begin jaren negentig van de twintigste eeuw onlusten uitbraken, raakte de term dadelijk weer in gebruik.²⁴⁸ Oorlog en geweld moesten kennelijk in een Balkan-context begrepen worden: ‘Along with the themes of fragmentation and confusion, violence has become a component of the definition of the term “Balkan”’.²⁴⁹

De Balkan gold voor velen als een perifeer en achtergebleven gebied:²⁵⁰ ‘De Balkan is net een armenhuis, de achtertuin van Europa, dat in de internationale politiek slechts van marginale betekenis is.’²⁵¹ Zelfs Maria Todorova, die een uitgebreide studie deed naar de negatieve beeldvorming over de gebieden van de Balkan, schreef over Joegoslavië als ‘a corner of Europe’.²⁵²

Maar dit beeld had een tegenbeeld. Vooral personen die een actievere opstelling van het Westen voorstonden, betoogden juist dat Joegoslavië, en meer in het bijzonder Kroatië en Bosnië, in ‘het hart van Europa’ lagen,²⁵³ ‘midden in Europa, in een land waar twee jaar geleden nog miljoenen West-Europeanen op hun blote kont lekker aan zee lagen’.²⁵⁴ Vanuit een land als Oostenrijk gezien was ex-Joegoslavië natuurlijk ‘ dicht bij ons bed’: ‘Bosnië is (...) niet “daarginds”. Het is “hier”’.²⁵⁵ Herhaaldelijk benadrukten journalisten en anderen dat op slechts iets meer dan duizend kilometer van Nederland, Frankrijk, et cetera ofwel twee uur vliegen massale mensenslachten plaatsvonden.²⁵⁶

Zoals ten aanzien van zoveel regio’s bestond er van de Balkan in en buiten die regio zowel een positief als een negatief beeld. Die beide beelden konden elkaar in de tijd afwisselen al naar gelang de actuele omstandigheden. Milo Anstadt, die in 1993 een van de weinige Nederlandstalige boeken over (de aanloop tot) het Joegoslavische conflict schreef, vatte de beide beelden samen door te stellen ‘dat het gros der Joegoslaven hoogst beminnelijk, gastvrij, gezellig en tegemoetkomend kan zijn, maar ook hoogst intolerant, geborneerd, koppig en kwaadaardig’.²⁵⁷

248 Todorova, *Balkans*, p. 136.

249 Allcock, *Yugoslavia*, p. 381. Vgl. Bakic & Hayden, ‘*Orientalisms*’; Bakic-Hayden & Hayden, ‘*Variations*’, p. 3; Todorova, *Balkans*, p. 3; idem, ‘*Balkans*’, pp. 453 en 474-475; Caroline de Gruyter, “De Turken komen”, *Elsevier*, 01/02/92, p. 32; Papoulia, ‘*Balkan*’, p. 206; Laura Silber, ‘The terrifying logic of war’, *Financial Times*, 02/09/95.

250 Bernard & Schlafer, *Bed*, p. 9; J.H. Sampie-mon, ‘Europa in verdacht gezelschap’, *NRC Handelsblad*, 04/07/91.

251 Weithmann, *Brandhaard*, p. 9. De Balkan of Joegoslavië als achtertuin ook bij Anet Bleich, ‘Tegen het Wilde Oosten’, *de Volkskrant*, 29/06/91; Ian Traynor, ‘Brussels grapples with biggest blot on new European landscape’, *The Guardian*, 02/08/91; Kalaitzidis, *Relations*, p. 7.

252 Todorova, *Balkans*, p. 186.

253 Zie bijv. Meštrović, ‘Foreword’, in: Cigar, *Genocide*, p. xiii; Thatcher geciteerd in Maass, *Neighbor*, p. 269; Van Cleef, *Wereld*, p. 134. Zie hoe Meštrović enerzijds spreekt over de oorlog in Joegoslavië als plaatsvindend in het hart van Europa en anderzijds als een oorlog in een hoekje van Europa; Meštrović, *Balkanization*, p. vii en ix.

254 Tromp, *Verraad*, p. 30.

255 Bernard & Schlafer, *Bed*, p. 32.

256 Zie bijv. Daan Dijksman, ‘Een héél rare oorlog’, *HP/De Tijd*, 07/02/92, p. 7; Daan Dijksman, ‘Waanzin’, *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 7; Marie-Claude Smouts, ‘Political aspects of peace-keeping operations’, in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 37.

257 Anstadt, *Servië*, p. 128; Milo Anstadt, ‘We moeten de mythe van de Servische schuld doorprikken’, *NRC Handelsblad*, 20/12/94.

Zo viel in tijden van hoop en verwachting te lezen dat de Balkan ‘de ideale plek [was] voor het ontstaan van een synthese van rassen en culturen uit Europa, Azië en Afrika.’²⁵⁸ Die constatering zou volgens sommigen in het bijzonder hebben gegolden voor Bosnië-Herzegovina, ‘a special place, known for the tolerant, civilized interaction of its many ethnic groups. It was a miniature of the multinational Yugoslav state, except that its melting pot really worked.’²⁵⁹

Veel Europeanen kenden Joegoslavië in elk geval als een aangenaam vakantieland.²⁶⁰ Dat gold in het bijzonder voor Duitsers, die met drie miljoen toeristen ieder jaar een derde van de buitenlandse toeristenstroom naar Joegoslavië voor hun rekening namen.²⁶¹ Dat gold eveneens voor Nederland, dat in de tweede helft van de jaren tachtig jaarlijks ongeveer een half miljoen toeristen naar Joegoslavië zag vertrekken.²⁶² Vóór 1991 was bijvoorbeeld zestig procent van de buitenlandse toeristen aan het Macedonische Meer van Ohrid afkomstig uit Nederland.²⁶³

Het was een ervaring die ook voor beleidsmakers van belang kon zijn. Staatssecretaris Aad Kosto van Justitie verklaarde de acceptatie door Nederland van drieduizend vluchtelingen uit Joegoslavië in augustus 1992 na het zien van een journaalbeeld van een Bosnisch weeskind dat gewond was doordat de bus waarin ze zat door sluipschutters onder vuur was genomen met de woorden: ‘Toen ik dat kind in die bus zag, dacht ik: dit kán niet. Dat schokte me. Joegoslavië ligt zo dichtbij, je bent er op vakantie geweest, je hebt die mensen daar aangeraakt en dan speelt zich daar *dit* af. Daarom vond ik dat je een deel van die mensen hier een schuilplaats moest bieden.’²⁶⁴

Anders dan voor de West-Europeanen, leefde voor het grote Amerikaanse publiek de vakantie-ervaring niet. Voor hen was Joegoslavië niet alleen geografisch maar ook psychologisch veel verder weg. Joegoslavië vertegenwoordigde voor hen slechts een basketbal- of waterpoloteam, dat eens in de vier jaar bij de Olympische Spelen de grootmachten Rusland of Amerika kon verslaan.²⁶⁵ Maar onder de elite daar was ook de mengeling van bewondering en angst voor de Balkan niet afwezig, getuige de woorden uit 1950 van de Amerikaanse journalist C.L. Sulzberger. Het gebied was volgens hem

a gay peninsula filled with sprightly people who ate peppered foods, drank strong liquors, wore flamboyant clothes, loved and murdered easily and had a splendid talent for starting wars. Less

258 De Sloveense antropoloog Niko Županić in 1920, geciteerd in Blagojević & Demirović, *Bloedverwanten*, p. 6.

259 R. Gutman, ‘Q and A. Why are Yugoslavia’s people fighting each other?’, *Newsday*, 12/07/92. Zie ook Gutman, *Witness*, pp. xviii-xix. Overigens noemt Gutman Bosnië-Herzegovina elders een ‘ethnic tinderbox’, *ibidem*, p. 4, en een ‘powder keg republic’, *ibidem*, p. 7.

260 Voor het onbegrip en de schok over de burgeroorlog bij voormalige vakantiegangers naar Joegoslavië zie bijv. Bert Bukman, ‘Bang voor de buitenwereld’, *HP/De Tijd*, 18/10/91; Daan Dijkman, ‘Waanzin’, *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 7. Vluchtelingenwerk Nederland schreef de grote bereidheid vluchtelingen uit Joegoslavië in het

eigen gezin op te vangen ook toe aan vakantiesentimenten; Marianne Fennema, ‘Opvang vluchtelingen’, *CD/Actueel*, 12 (1992) (5 september), p. 12.

261 Oschlies, ‘Ursachen’, p. 10.

262 TK, vergaderjaar 1987-1988, 20 564, nrs. 1-2, p. 17.

263 Van den Heuvel, *Leven*, p. 166.

264 Max van Weezel, ‘De verfijnde Balkan-oorlog tussen WVC en Justitie’, *Vrij Nederland*, 03/10/92, p. 7. Overigens werd in dit artikel door anderen bestreden dat dit een juiste beschrijving van de gang van zaken was. Volgens hen zou Kok Kosto hebben bewogen tot de aanvaarding van de vluchtelingen.

265 Vgl. Maas, *Neighbor*, p. 106.

imaginative westerners looked down on them with secret envy, sniffing at their royalty, scoffing at their pretensions, and fearing their savage terrorists.²⁶⁶

Het moge duidelijk zijn dat in een tijd van crisis en geweld het positieve beeld van de Balkan, dat gekenmerkt werd door romantische voorstellingen over de hartstochtelijkheid, de gastvrijheid en de ongereptheid van de bevolking en het pastorale leven in die regio, nauwelijks doorklonk. Voor zover het positieve beeld nog herinneringen achterliet, was dat in de vorm van pijn en onbegrip die voormalige vakantiegangers, vrijwilligers bij de aanleg van infrastructuurle werken en bewonderaars van het systeem van arbeiderszelfsbestuur in Joegoslavië voelden, omdat zich boven de door hen zo geliefde zonnige streken zware onweersbuien hadden samengepakt. Vanaf 1990 overheerste de zwarte zijde van de Balkan de beeldvorming over Joegoslavië. De beelden die daaraan werden ontleend, lieten zich nauwelijks tegenspreken door kennis van feiten die daarmee dissoneerden.

Een tegenhanger van het romantische beeld was het idee van de Balkan als een gebied waar de irrationaliteit heerste,²⁶⁷ een denkbeeld dat tijdens het conflict des te meer ingang vond toen veel Joegoslaven en immigranten uit Joegoslavië zelf tegenover westerlingen verklaarden dat hun landgenoten collectief gek waren geworden.²⁶⁸ Irrationaliteit werd ook als argument naar voren gebracht door beleidsmakers die niet veel voor ingrijpen voelden. Zo zei de Amerikaanse *Acting Secretary of State* Eagleburger in september 1992 over de oorlog in Bosnië: 'It is difficult to explain, but this war is not rational. There is no rationality at all about ethnic conflict. It is gut; it is hatred; it's not for any common set of values or purposes; it just goes on. And that kind of warfare is most difficult to halt.'²⁶⁹ De auteur Wayne Bert, die de Amerikaanse politiek ten aanzien van de oorlog in Bosnië heeft beschreven, heeft gewezen op de paradox dat degenen die irrationaliteit als argument hanteerden om niet tot militaire interventie over te gaan, wel jarenlang met diplomatie probeerden het conflict op te lossen: 'Isn't force the preferred method of influence when confronting forces that will not listen to reason...?'²⁷⁰

Andere auteurs meenden precies te weten waar de grens tussen rationaliteit en emotie, beschaving en barbarij liep. Lang voor de in de jaren negentig in sommige kringen populaire ideeën van Samuel Huntington over een *clash of civilizations* leefde in het Westen de opvatting dat er een grens was tussen het zogeheten beschaafde West-Romeinse, katholieke, voormalige Habsburgse noordwestelijke deel van Joegoslavië enerzijds en het zogenoemde minder geciviliseerde byzantijnse, christelijk-orthodoxe of islamitische en voormalige Otto-

266 Geciteerd in Kaplan, *Ghosts*, p. xviii.

267 Zie bijv. Lendvai, 'Hass', p. 4; Bart Rijs, 'Vrijheid of de dood', *HP/De Tijd*, 16/08/91, p. 24. Voor een sterk staaltje uit een latere periode zie Olaf Tempelman, 'Servisch irrationalisme. Spookrijders op de westerse snelweg', *de Volkskrant*, 02/04/99.

268 Zie bijv. Levinsohn, *Belgrade*, pp. 26-27, 89;

Bart Rijs, 'Vrijheid of de dood', *HP/De Tijd*, 16/08/91, p. 25; Bert Bukman, 'Bang voor de buitenwereld', *HP/De Tijd*, 18/10/91, p. 17; Bart Rijs, 'Adagio voor de dood', *HP/De Tijd*, 26/06/92, p. 43; P. de Moor, 'Aleksandar Tišma', *De Groene Amsterdammer*, 13/10/93.

269 Geciteerd in Bert, *Superpower*, p. 102.

270 Bert, *Superpower*, p. 102.

maanse Zuidoosten van Joegoslavië anderzijds.²⁷¹ Het was een idee dat met graagte door Slovenen en Kroaten werd versterkt, omdat zij zich aan de ‘Europees-beschaafde’ kant van de grens zouden bevinden in plaats van aan de donkere Balkan-kant.²⁷² Er schuilt een zekere ironie in dat de twee republieken die rond 1990 zich het sterkst beriepen op het recht op zelfbeschikking tegelijk bereid waren zich zo gemakkelijk ondergeschikt te maken aan de grotere entiteit Europa. Ook de politieke top en de kerkelijke leiding van Kroatië presenteerden tegenover het Westen hun land, net als de Kroatische nationalistinnen in de negentiende eeuw, weer als het bolwerk tegen islam en orthodoxie.²⁷³

Beeldvorming: eeuwen van geweld

O smallest among peoples! rough rock-throne
Of Freedom! Warriors beating back the swarm
Of Turkish Islam for five hundred years,
Great Tzernagora! never since thine own
Black ridges drew the cloud and brake the storm
Has breathed a race of mightier mountaineers.²⁷⁴

Op de Balkan en in zijn directe omgeving waren vanaf de negentiende eeuw multi-etnische en multinationale rijken uiteengevallen. Toen en tijdens de processen van natievorming die daarop waren gevolgd, hadden herhaaldelijk etnische zuiveringen plaatsgevonden. De negentiende-eeuwse Britse staatsman Benjamin Disraeli had de nationalistische opstanden op de Balkan al beschreven als een ‘throwback to barbarism’.²⁷⁵ Tijdens de Balkanoorlogen hielden de Serven vreselijk huis in Kosovo. Turkije had zich tijdens de Eerste Wereldoorlog op hardhandige wijze ontdaan van anderhalf miljoen Armeniërs. Turken en Grieken hadden elkaar wederzijds van het eigen grondgebied verjaagd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden Pavelić en zijn aanhangers getracht Kroatië te zuiveren. Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog waren de etnische Duitsers massaal verdreven uit Sudetenland, Silezië en Vojvodina. Op Cyprus had een tweedeling in Grieken en Turken plaatsgevonden, die eind

271 Allcock, *Yugoslavia*, p. 13. Zie bijv. R.C. Longworth, ‘Ancient hatreds heat Yugoslav cauldron’, *Chicago Tribune*, 27/06/91; Willem Wansink, ‘Dood aan de Donau’, *Elsevier*, 10/08/91, p. 28; Bert Bukman, ‘Bang voor de buitenwereld’, *HP/De Tijd*, 18/10/91, p. 16. In Duitsland was deze gedachte vooral sterk aanwezig bij de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*; zie Mira Beham, ‘Die Medien als Brandstifter’, in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 123-124; Henri Beunders, ‘Aloude Duitse gevoelens tegen de Serviërs’, *NRC Handelsblad*, 10/07/91. Een latere uiting van deze grensdoor-Europa-benadering bij: Peter Michielsen, ‘Rome versus Byzantium’, *NRC Handelsblad*, 30/10/99.

272 Zie bijv. Tudjman in: Blaine Harden, ‘Yugoslav Regions Assert Independence’, *The Washington Post*, 26/06/91. Zie verder Bakic-Hayden & Hayden, ‘Variations’, pp. 6-12; Allcock, *Yugosla-*

via, p. 24; Kaplan, *Ghosts*, pp. 25-26; Hugo Camps, “‘Joegoslavië is science-fiction, meneer’”, *Elsevier*, 08/06/91, p. 39; André Roelofs, ‘In Joegoslavië gaat het ook om de grenzen van “Europa”’. Conflict in Balkanstaat is een conflict tussen westerse en oosterse denkwereld’, *de Volkskrant*, 10/07/91; Hayden, ‘Use’, pp. 215-216; Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 54, 61-63 en 67; Russell, *Prejudice*, pp. 156-157; Voet, *Hotel*, p. 138; Zimmermann, *Origins*, p. 72.

273 Dušan T. Bataković, ‘Collective and Human Rights: Opposing Views from Former Yugoslavia’, in: Baehr, Baudet & Werdmöller (eds.), *Rights*, p. 72; Smith, *Story*, p. 18; kardinaal Kuharić tegenover Fietelaars; zie ABZ, DEU/ARA/00408. Fietelaars 410 aan Van den Broek, 07/11/91.

274 Lord Tennyson, *Montenegro*.

275 Bijlage Naarden, Beeld en Balkan.

twintigste eeuw nog steeds voortduurde. Als de twintigste eeuw inderdaad ‘de eeuw van verdrijvingen’ was (Günther Grass), dan gold dat zeker voor Midden- en Oost-Europa.

Ten onrechte werd uit een dikke eeuw van etnische spanningen op de Balkan geconcludeerd dat daar sprake was van eeuwenlange haat tussen bevolkingsgroepen. ‘De oorlog waar we nu getuige van zijn begon niet deze zomer’, aldus Peter Michielsen eind september 1991 in *NRC Handelsblad*,

de oorlog duurt in wezen al honderden jaren. De naoorlogse vrede – een door Tito afgedwongen vrede – was een intermezzo, was geen norm maar uitzondering. Een gram macht weegt meer dan een pond hersens, zegt een Servisch spreekwoord en het is die filosofie die tot op zekere hoogte nog altijd het doen en laten van machthebbers in Belgrado (en Zagreb) bepaalt. Dat de westerse politici menen de door zevenhonderd jaar geschiedenis gepresenteerde rekening te kunnen vereffenen door her en der wat vrede troepen te stationeren en onder de vlag van nette principes rond de tafel te gaan zitten, is, zeker op langere termijn, een illusie.²⁷⁶

Sommigen meenden zelfs dat de veten die aan het conflict ten grondslag lagen al duizenden jaren oud waren.²⁷⁷

Deze visie op de geschiedenis speelde een belangrijke rol bij het Joegoslavische conflict, zowel in de regio zelf als in de opvattingen van buitenstaanders. Tijdens zijn perconferentie in Belgrado op 4 augustus 1991 merkte de Nederlandse minister Van den Broek al op dat het voor de Europese *trojka* ontzettend moeilijk te aanvaarden was dat in discussies met de leiders van Joegoslavië het onmogelijk bleek de aandacht te concentreren op de toekomst; discussies schenen altijd te moeten terugkeren naar het verleden.²⁷⁸ Wij zijn als kat en hond, wij kunnen nooit samenleven, aldus de Bosnisch-Servische nationalist Karadžić.²⁷⁹ Het Westen bleek sterk vatbaar te zijn voor dit idee dat de nationalist in Joegoslavië zelf sterk

²⁷⁶ Peter Michielsen, ‘Joegoslavië vecht tot boedel is verdeeld’, *NRC Handelsblad*, 26/09/91. Voor andere uitingen van de overtuiging van eeuwenlange etnische spanningen, zie bijvoorbeeld Richard Schifter, assistant Secretary of State, Bureau of Human Rights and Humanitarian Affairs, in United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, *Strife*, p. 83; Blaine Harden, ‘Yugoslav Regions Assert Independence’, *The Washington Post*, 26/06/91; R.C. Longworth, ‘Ancient hatreds heat Yugoslav cauldron’, *Chicago Tribune*, 27/06/91; Nicole Lucas, ‘Joegoslavië is niet meer’, *Trouw*, 26/06/91; idem, ‘Serviërs en Kroaten koesteren oud zeer’, *Trouw*, 11/07/91; idem, ‘Een onmogelijke missie’, *Trouw*, 03/08/91. Zie ook de

opmerking van Hylke Tromp: ‘In de Balkan hebben we te maken met conflicten die honderden jaren oud zijn, die nooit zijn opgelost en die ook niet zullen worden opgelost, tenzij er een wereldpolitieagent optreedt’ in: Max Arian & Joke van Kampen, ‘Te wapen’, *De Groene Amsterdammer*, 05/08/92, p. 4.

²⁷⁷ Zie bijv. Snow, *Peacekeeping*, p. 8.

²⁷⁸ ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 253 aan Van den Broek, 05/08/91.

²⁷⁹ Russell, *Prejudice*, p. 266; Garrison Walters, ‘The Future of History in the Balkans’, in: Thomas & Friman (eds.), *Conflict*, p. 43; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 73.

uitdroegen.²⁸⁰ Sommigen meenden daarom dat oorlog in deze regio ‘een regelmatig terugkerend natuurverschijnsel’ was.²⁸¹

Deze opvatting was een machtig argument om niet te hoeven ingrijpen.²⁸² De Amerikaanse president Bush wimpelde inzet van Amerikaanse militairen af met opmerkingen dat het in Bosnië ging om ‘a blood feud’ en ‘a complex, convoluted conflict that grows out of age-old animosities’.²⁸³ Zijn minister van Buitenlandse Zaken Lawrence Eagleburger deed in augustus 1992 tijdens de conferentie van Londen hetzelfde, toen hij sprak van een conflict met ‘ancient and complicated roots’.²⁸⁴ De Amerikaanse chef-staf Colin Powell stelde dat er in voormalig Joegoslavië sprake was van ‘a thousand-year-old hornet’s nest’, ‘an ethnic tangle with roots reaching back a thousand years’, waar de levens van Amerikaanse militairen maar beter niet aan konden worden opgeofferd.²⁸⁵

Clinton die bij zijn aantreden als president de oorlog in Bosnië nog had beschreven als het gevolg van Servische agressie zei enkele weken later: ‘The hatred between all these three groups [Kroaten, Moslims en Serven] (. . .) is almost unbelievable. It’s almost terrifying, and it’s centuries old. That really is a problem from hell.’²⁸⁶ In een televisie-uitzending begin 1995 leken Clinton en zijn vice-president elkaar zelfs te overbieden in het historische karakter van de strijd in Bosnië. Nadat vice-president Al Gore had gezegd dat de mensen daar al vijf-honderd jaar met elkaar vochten, zei Clinton dat dat veeleer duizend jaar het geval was.²⁸⁷

De jongste crises, van de jaren negentig van de twintigste eeuw, werden gezien als een ‘anachronistische stammenstrijd’,²⁸⁸ een schakel in een lange reeks tribale conflicten.²⁸⁹ Volgens Meštrović was ‘tribalism’ waarschijnlijk de term die westerse journalisten, diplomaten en politici het meest gebruikten ter duiding van de conflicten in (het voormalige) Joegoslavië in de jaren negentig van de twintigste eeuw.²⁹⁰ De verwijzing naar tribale verhoudingen droeg een connotatie in zich van een verwijzing door de geciviliseerde wereld naar de wereld van de wilden.²⁹¹

De opvatting dat de Balkan al eeuwenlang het toneel van verbitterde etnische strijd was, klopte echter niet.²⁹² Bart Tromp merkte dan ook terecht op dat de etnische tegenstellingen pas een eeuw oud waren.²⁹³ Tot aan het eerste Joegoslavië waren er weinig conflicten ge-

280 Zie bijv. Magaš, *Destruction*, p. 58 ; Susan L. Woodward, ‘Bosnia and Herzegovina: How Not to End Civil War’, in: Walter & Snyder (eds.), *Wars*, p. 110, n. 7. Zie ook Garrison Walters, ‘The Future of History in the Balkans’, in: Thomas & Friman (eds.), *Conflict*, p. 43.

281 Raymond van den Boogaard, ‘Lessen van de oorlog op de Balkan’, in: Van Es, Sampiemon & Starink (red.), *Redacteuren*, p. 215.

282 Russell, *Prejudice*, p. 266.

283 Geciteerd in Gutman, *Witness*, p. xxxi.

284 Gutman, *Witness*, p. xxxii.

285 Powell/Persico, *Journey*, p. 281 en 544.

286 Geciteerd in Bert, *Superpower*, p. 105.

287 Tromp, *Verraad*, p. 209.

288 Rudolf Gruber, Marjolein Sebrechts & Gert van Wijland, ‘Acht schorpioenen’, *Elsevier*, 10/08/91, p. 26.

289 Russell, *Prejudice*, p. xviii. Vgl. de opinies

geciteerd in Th. Cushman & S.G. Meštrović, ‘Introduction’, in: idem (ed.), *This Time*, p. 21, 28 en 38.

290 Stjepan G. Meštrović, ‘Introduction’, in: idem (ed.), *Genocide*, p. 15.

291 Vgl. Dunja Melčić, ‘Aufstieg und Fall Jugoslawiens: Stationen einer europäischen Tragödie’, in: Bremer (Hg.), *(Sch)erben*, pp. 151-153.

292 Voor de kritiek op deze opvatting zie bijv. Fraser, *Yugoslavia*, p. 1; V.P. Gagnon, ‘Historical Roots of the Yugoslav Conflict’, in: Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 179; H. Richard Friman, ‘Introduction’, in: Tomas & Friman (eds.), *Conflict*, p. 4; Bijlage Naarden, *Beeld en Balkan*; Zimmermann, *Origins*, p. vii.

293 Ko Colijn & Paul Rusman, ‘Wat moet Nederland met ‘Joegoslavië’?’, *Vrij Nederland*, 31/07/93, p. 12.

weest. De middeleeuwse rijken van Kroaten, Serven en Bosniërs waren niet ten onder gegaan doordat zij elkaar bestreden, maar door interne tegenstellingen en doordat het Habsburgse en het Ottomaanse rijk ze opslokten. Kroaten en Serven leefden daarna grotendeels gescheiden: de eerste groep in het Habsburgse rijk; de tweede in het Ottomaanse. Voorzover er Serven in Kroatisch gebied woonden, was dat voornamelijk in Slavonië en Krajina, waar zij de verdediging van het Habsburgse rijk, en daarmee ook die van de Kroaten, tegen de Turken op zich namen. Pas aan het eind van de negentiende eeuw zouden Serven en Kroaten in Kroatië door een Hongaarse verdeel-en-heers-politiek tegen elkaar worden opgezet. Ten slotte vochten vele Slovenen en Kroatiërs, onder wie Josip Broz 'Tito', tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Oostenrijks-Hongaarse leger tegen de Servische troepen. Maar in die oorlog vochten ook tal van Servische eenheden aan Habsburgse kant tegen Serviërs.

Tussen Serven en Moslims bestond al langer strijd. In het Ottomaanse rijk was sprake van overheersing van de Servische boeren door Moslim-grootgrondbezitters, maar die overheersing kende nog geen erg bloedig karakter. Begin negentiende eeuw kwamen de fricties duidelijker aan het licht. Rond 1830 en kort na 1860 verdreven de Serven Moslims uit hun kerngebied, dat zij hadden weten te ontrukken aan de Ottomanen, daarmee een uitstroom bevorderend die al in 1804 op gang was gekomen.²⁹⁴ Tussen 1875 en 1878 kwamen Servische boeren in opstand tegen het bewind van de Ottomanen en tegelijk tegen de islamitische bovenlaag in de Bosnische samenleving. Tijdens het eerste Joegoslavië kozen de Moslims echter in hoofdzaak weer de zijde van de Serven.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog kwamen Kroaten en Serven voor het eerst echt op leven en dood tegenover elkaar te staan, maar daarbij moet wel worden bedacht dat de voorwaarden voor deze geweldsuitbarsting vooral geschapen waren door de buitenlandse mogendheden – Duitsland, Italië, Hongarije en Bulgarije, die in april 1941 het Joegoslavische staatsgezag aan de kant schoven. En tijdens het bewind van Pavelić heetten de Moslims de bloem van zijn *ustaša*-staat te zijn. Alles bijeen waren de tegenstellingen tussen de volkeren van Joegoslavië niet eeuwenoud en was het gebied van het latere Joegoslavië juist tamelijk rustig geweest in vergelijking met West-Europa.

Het Westen had, als het om langdurige of gewelddadige conflicten ging, dan ook weinig recht van spreken, meenden sommige commentatoren. 'What about the English and French, who fought more or less continuously from 1066 to 1815?', aldus Warren Zimmermann, Amerikaans ambassadeur in Belgrado ten tijde van het uitbreken van het Joegoslavische conflict.²⁹⁵ En wat te zeggen van Frankrijk tijdens de Franse revolutie of van Duitsland sinds 1870?²⁹⁶ 'Considering the record for violence of the members of the European community in this century and the fact that one of them developed the art of ethnic cleansing to its perhaps ultimate degree of technical efficiency, the association of the Balkans with extreme violence is ironical at best', aldus de balkanexpert Robert Hayden.²⁹⁷ Minister Van den Broek benaderde met een diplomatieke beleefdheid de waarheid waarschijnlijk het meest toen hij op 7 september 1991 bij de opening van de Joegoslavië-conferentie onder auspiciën van de Europese Gemeenschap opmerkte: 'The Yugoslav lands are an age-old battleground for imperial

294 Zie bijlage Duyzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

295 Zimmermann, *US*, p. 1.

296 Zimmermann, *Origins*, pp. 120-121.

297 Hayden, 'Use', p. 216. Vgl. Stojanovic, *Fall*, pp. 141-142.

ambitions, religious beliefs, political allegiances and ethnic identities. From this angle, Yugoslav history resembles a microcosm of European history.²⁹⁸

Er waren opinie- en beleidsmakers in het Westen die niet zozeer de nadruk legden op (niet-bestaande) eeuwenlange etnische conflicten, maar op de frequentie en omvang van geweld in het algemeen, op de ‘gruwelijkheid’ en de ‘wreedheid’ van de Balkan: ‘In de Balkan zijn altijd al afschuwelijke dingen gebeurd, eenvoudig omdat de Balkan de Balkan is.’²⁹⁹ Ook het idee van een lange traditie van geweld op de Balkan had aanhangers in Joegoslavië zelf. Zo sprak de Kroatische schrijfster Dubravka Ugrešić van de ‘cultuur van stokken, knuppels en messen’.³⁰⁰ De nationalistische Servische schrijver Dobrica Ćosić besteedde in zijn jonge jaren aandacht aan de cultus van het slachtmes onder de Serven.³⁰¹ En de Britse Joegoslavië-expert John B. Allcock merkt op dat het niet zonder betekenis is dat de roman waarmee Vuk Drašković zichzelf proclameerde tot de leider van het Servische nationalisme *Nož* heette, ofwel: Het mes.³⁰²

De kwestie van geweld in Joegoslavië is volgens Allcock een van de grootste obstakels voor begrip van de regio en wie het onderwerp wil bespreken betreedt een terrein ‘where angels fear to tread’.³⁰³ De alomane aanwezigheid van geweld in de Balkan was een centraal onderwerp van het boek *Balkan Ghosts* van de Amerikaan Robert D. Kaplan, waarvan de tekst kort vóór het uitbreken van het conflict in Joegoslavië gereed was gekomen en dat was bedoeld als een reisboek.³⁰⁴ Het boek kreeg echter een extra dimensie doordat het in 1993 president Clinton tot voorzichtigheid zou hebben gemaand ten aanzien van een militaire interventie ten gunste van de Bosnische Moslims. Het is de vraag of dit werkelijk het geval is geweest. Daarvoor had Clinton, zoals later nog zal blijken, het boek beslist niet nodig. Kaplan heeft later zelf ook kanttekeningen bij deze bewering geplaatst. Terecht schrijft hij dat er in het boek maar weinig te lezen valt over Bosnië. Slechts iets meer dan een kwart van het boek, zo’n 75 bladzijden, heeft betrekking op Joegoslavië. Roemenië krijgt veel meer aandacht. Als beleidsmakers hun beslissingen op zo’n flinterdunne basis zouden funderen, zou dat, aldus Kaplan, beangstigend zijn. Hij heeft het vermoedelijk bij het rechte eind als hij schrijft dat Clinton slechts een excuus zocht en dat wellicht in zijn boek heeft gevonden. Dat laatste zou Kaplan overigens betreuren omdat hij zelf wél voorstander was van militaire interventie.³⁰⁵

In januari 2001 stuurde Clinton een brief aan Kaplan waarin hij zei meer in het boek te hebben gelezen dan er werkelijk in stond.³⁰⁶ Niettemin wordt het boek inderdaad gekenmerkt door zwarte kanten van de Joegoslavische geschiedenis. Er is voortdurend sprake van doodslag en wraaknemingen. Het bloed druipt van de bladzijden. De variëteit van moorden in Joegoslavië lijkt onbeperkt: met hamers, met spijkers, met knuppels, met bijlen; door een kind in de lucht te gooien en op een mes op te vangen; door iemand vast te binden aan een brandende boomstam;³⁰⁷ met zwavelzuur en door vampirisme.³⁰⁸ Ook verkrachtingen waren er in overvloed in de Joegoslavische geschiedenis.³⁰⁹ Kortom, het boek leek een vooraf-

298 ‘Gebruik geweld om problemen op te lossen niet acceptabel’, *Staatscourant*, 10/09/91.

299 Benard & Schlafer, *Bed*, p. 9.

300 Ugrešić, *Nationaliteit*, p. 37; zie ook pp. 129-130 over de cultuur van messen en bloed.

301 Job, ‘Furies’, p. 64.

302 Allcock, *Yugoslavia*, p. 398, n. 16. Zie ook Bijlage Naarden, *Beeld en Balkan*.

303 Allcock, *Yugoslavia*, p. 381.

304 Kaplan, *Ghosts*, p. ix.

305 Kaplan, *Ghosts*, pp. x-xi.

306 Elsbeth Tiedemann, ‘Angst als beleidsmaker’, *de Volkskrant*, 24/03/01.

307 Kaplan, *Ghosts*, p. xxi.

308 Kaplan, *Ghosts*, p. xxii.

309 Kaplan, *Ghosts*, p. 55 en 61.

schaduwning te zijn van de *war porn* die spoedig volgen zou. Alles wat slecht was, leek zijn oorsprong op de Balkan te hebben: terrorisme, het fanatisme van Iraanse fundamentalisten en het nationaal-socialisme.³¹⁰ Serven, Kroaten en anderen op de Balkan hadden een gesloten, tribaal karakter.³¹¹ Zij waren de gevangenen van hun eigen bloeddorstige geschiedenis, die zij keer op keer herhaalden.³¹² Joegoslavië wachtte slechts op de ontbranding van een nieuwe lont.³¹³

In een poging tot verklaring van het gewelddadig karakter van de Balkan is wel gewezen op het repressieve karakter van het Ottomaanse rijk en de wrede straffen die de Ottomaanse heersers oplegden, zoals onthoofding en het zogeheten spietsen, het doorboren van mensen met stokken. Berucht is bijvoorbeeld ook de toren van schedels in Niš, die de Turken bouwden nadat zij daar in 1809 de overwonnen Serven hadden onthoofd. Verder is gewezen op de verheerlijking van geweld door de acceptatie van het sociale banditisme van de Servische zogeheten *hajduks* en nieuw leven werd ingeblazen door de *četniks* en partizanen van de Tweede Wereldoorlog.

Montenegro en Krajina kenden hun tradities van geweld die levend werden gehouden door sociale en culturele omstandigheden. In Montenegro, waar de haat tussen de vijandelijke clans nog groter was dan tegenover de vijandelijke Turken, bestond in de negentiende eeuw de gewoonte om van overwonnen vijanden de neuzen af te snijden. ‘Permanent een beetje oorlog hoorde bij de Krajina als lage-drukgebieden bij de Azoren’, schreef *Volkskrant*-correspondent Frank Westerman.³¹⁴ Raymond van den Boogaard schreef al vóór het uitbreken van het conflict in Kroatië over de strijdlustige mentaliteit van de Serven daar, die verband zou houden met hun geschiedenis van verzet tegen de Turken.³¹⁵ Anstadt, die over het algemeen niet verweten kan worden aan Servië-*bashing* te doen, meende hij dat het ‘schelmachtig verleden’ van de Serven in de Krajina in tijden van crisis nog steeds de kop op steekt. Tevens noemt hij het, gezien de krijgshaftige tradities van de Montenegrijnen, ‘bijna verwonderlijk’ dat zij er tijdens de oorlog in Bosnië bij de Bosnische Serven op aandrongen de vijandelijkheden te staken.³¹⁶

Wie de geschiedenis van Joegoslavië en zijn staatkundige voorlopers bezag, had tradities en incidenten voor het grijpen die het gewelddadige karakter van de maatschappijen daar konden bevestigen. Zo waren er de traditie van bloedwraak en van politieke aanslagen, zoals de koningsmoord in Servië in 1903,³¹⁷ natuurlijk de aanslag van Gavrilo Princip op Franz Ferdinand, die op Radić, en vele anderen tijdens het Eerste Joegoslavië.³¹⁸

Diverse boeken, met een min of meer literaire inslag, hadden in het Westen bijgedragen tot het beeld van de Balkan als een van oudsher gewelddadige samenleving. Specifiek voor Bosnië had de auteur en Nobelprijswinnaar voor literatuur Ivo Andrić de cultuur van geweld in zijn romans en verhalen vastgelegd en aan zijn boeken werd vaak gerefereerd als ‘a literary blueprint of the passions that plunge the Balkans, and the rest of the world, into madness

310 Kaplan, *Ghosts*, p. xxvii en 56-57.

311 Kaplan, *Ghosts*, p. 16.

312 Kaplan, *Ghosts*, p. xxv en 58.

313 Kaplan, *Ghosts*, p. 7.

314 Westerman, *Brug*, p. 41.

315 Raymond van den Boogaard, ‘Angst voor provocaties Servië’, *NRC Handelsblad*, 24/06/91.

316 Anstadt, *Servië*, p. 116.

317 Todorova, *Balkans*, p. 118 kent grote waarde toe aan deze gebeurtenis als beeldbepalend in het Westen.

318 Zie bijv. Johnsen, *Enigma*, pp. 16-18, Michel, *Nations*, p. 204.

every few generations, sometimes more often than that'.³¹⁹ Een andere inspiratiebron was *Black Lamb and Grey Falcon*, het turf dikke boek over Joegoslavië uit 1941 van de Britse Rebecca West, die bijvoorbeeld over de Eerste Wereldoorlog schreef: 'Millions of people were delivered to the powers of darkness, and nowhere were those powers more cruel than in Serbia.'³²⁰ En verder waren er de jeugdherinneringen van de voormalige communist en dissident Milovan Djilas aan zijn Montenegrijnse geboortedorp, waarvan de grond volgens de flaptekst bij de Engelse uitgave 'was nourished by blood'.³²¹ Djilas schreef over een volgens hem eeuwenoude en misschien zelfs aangeboren haat die onder Montenegrijnen tegen de 'Turken' (lees: Moslims) leefde, mede omdat zij sinds de Slag op het Merelveld van 1389 onrechtmatig als heilig beschouwde Servische grond in hun bezit zouden hebben.³²² Hij geeft een bloedig verslag van een slachting op ongewapende Moslims in Montenegro na een moord kort na de Eerste Wereldoorlog, die ten onrechte aan Moslims werd toegeschreven. Bij deze slachting werd een patroon duidelijk dat ruim zeventig jaar later voor herhaling vatbaar bleek: 'Getrouw aan de tradities van hun vaders vermoordde de menigte alleen mannen ouder dan tien jaar – of vijftien of achttien, afhankelijk van de genade van de moordenaars. Zo'n driehonderdvijftig personen werden afgeslacht, allen op een verschrikkelijke manier. Temidden van plundering en brandstichting was er ook sprake van verkrachting, tot dan toe ongekend onder de Montenegrijnen.'³²³

Een van onze dorpelingen, Sekula, ging van lichaam naar lichaam en scheidde de gewrichtsbanden van hun hielen. Dat is wat in het dorp gebeurt met ossen nadat zij met een klap van de bijl zijn neergeslagen om te voorkomen dat zij opstaan als zij weer tot leven zouden komen. Sommigen die de zakken doorzochten van de doden, vonden daarin bebloede klontjes suiker en aten ze op. Babies werden uit de armen van moeders en zusters genomen en voor hun ogen afgeslacht. Deze moordenaars rechtvaardigden hun gedrag later door te zeggen dat zij hun kelen niet zouden hebben doorsneden maar ze alleen maar hebben doodgeschoten als hun moeders en zusters er niet waren geweest. De baarden van de Moslim-geestelijken werden uitgerukt en er werden kruizen gekerfd in hun voorhoofd (...). Een groep viel een geïsoleerde Moslim-boerderij aan. Zij troffen de boer aan terwijl hij een lam aan het stropen was. Zij wilden hem doodschieten en het huis in brand steken, maar het stropen van het lam bracht hen op het idee de boer aan zijn hielen op te hangen aan dezelfde pruimenboom. Een geoefend slachter spleet het hoofd van de boer met een bijl, maar erg voorzichtig, zodat hij niet de romp raakte. Toen sneed hij de borstkas open. Het hart klopte nog. De slager haalde het eruit met zijn hand en gooide het naar een hond. Later werd gezegd dat de hond het hart niet aanraakte omdat zelfs een hond geen Turks vlees zou eten.³²⁴

Afgezien van enkele lichte straffen liet de overheid de daders ongemoeid.

De stap van een eeuwenoude cultuur van geweld naar een natuur van geweld was voor sommige auteurs niet zo groot. Het geweldgebruik leek genetisch bepaald en daarmee verscheen de 'Balkan-mens' ten tonele, die behept zou zijn met een barbaarse instelling. Dat

319 Maass, *Neighbor*, p. 10. Zie bijv. ook Almond, *War*, pp. 138-139; Beale, *Bombs*, p. 9; Briquemont, *Something*, pp. 18, 33, 175; Cohen, *War*, p. 106; Fraser, *Yugoslavia*, p. 3; Morillon, *Croire*, p. 32; interview F. Briquemont, 22/06/00.

320 Geciteerd in Maass, *Neighbor*, p. 90.

321 Djilas, *Land*.

322 Djilas, *Land*, p. 205 en 212.

323 Djilas, *Land*, p. 207.

324 Djilas, *Land*, pp. 208-209. Vgl. Čekić, *Aggression*, p. 18.

was niet alleen een idee dat buiten de Balkan leefde, maar ook op de Balkan zelf. De gematigde Bosnische Moslim Zulfikarpašić bijvoorbeeld baseerde zijn voorspelling van een bloedig conflict in Bosnië begin jaren negentig op de gedachte dat sommige nationaliteiten flauwvallen bij het zien van bloed, ‘maar wij op de Balkan raken in een delirium, wij worden bedwelmd’.³²⁵

De gedachte dat bewoners van de Balkan gepredisponerd waren tot geweld kreeg binnen Joegoslavië zelf voor het eerst een pseudo-wetenschappelijke onderbouwing van de grondlegger van de moderne Servische geografie, Jovan Cvijić (1865-1927). Cvijić onderscheidde diverse etnische typen in Joegoslavië. Een daarvan was het type van de gewelddadige Dinarische mensen, boeren uit de bergen die volgens hem verantwoordelijk waren voor een eeuwenlange traditie van geweld in de Servische en Montenegrijnse geschiedenis.

Deze opvatting werd eind jaren veertig, begin jaren vijftig in enigszins gewijzigde vorm verbreid door de naar de Verenigde Staten geëmigreerde Kroatische socioloog Dinko Tomašić. Hij beschouwde Dinarisch gedrag als een sociale karakteristiek typerend voor de volken van de Balkan en rond de Oeral die voortkwam uit de persoonlijkheidskenmerken van machtsbeluste en roofzuchtige veehoeders annex strijders die sinds de komst van Djen-gis Khan door de eeuwen heen hetzelfde waren gebleven.

Begin jaren negentig van de twintigste eeuw trachtte een andere socioloog in de Verenigde Staten van Kroatische origine, Stjepan G. Meštrović, het in de vergetelheid geraakte gedachtegoed van Tomašić nieuw leven in te blazen. Hij kreeg daarbij de steun van Slaven Letic, een socioloog uit Zagreb, die tevens adviseur was van de Kroatische president Tudjman.³²⁶ Zij omschreven het Dinarische gedrag als barbaars, gewelddadig, heerszuchtig, emotioneel onevenwichtig, intolerant, achterdochtig, leugenachtig, patriarchaal, autoritair en bereid tot zelfopoffering. Omdat het Dinarische type weliswaar niet uitsluitend, maar toch vooral met Serven en Montenegrijnen werd vereenzelvigd, in tegenstelling tot Kroaten en Slovenen³²⁷ leek hun boek een verkapt poging tot het creëren van een tegenstelling tussen meer geciviliseerde Kroaten en Slovenen enerzijds en emotioneel onevenwichtige Serven en Montenegrijnen anderzijds. In elk geval verklaarden de publicaties van Tomašić volgens hen waarom de Serven gebied probeerden te veroveren op de Kroaten, mensenrechten schonden in Kosovo en nog steeds bleven vasthouden aan het communisme, terwijl de rest van Oost-Europa dat al had losgelaten.³²⁸ Dat zij zich niet op empirie baseerden, beschouwden zij nauwelijks als een tekortkoming.³²⁹ Zolang er maar ‘suggestief bewijs’ bestond.³³⁰

In gepopulariseerde vorm komt men dergelijke gedachten ook bij andere laat-twintigste eeuwse schrijvers over Joegoslavië tegen. Blagojević en Demirović schrijven bijvoorbeeld dat niet te ontkennen valt dat de Zuidslavische krijgsgewoonten door een bijzondere wreedheid gekenmerkt bleven.³³¹ Zij weten dit aan de voortdurende aanwezigheid van vreemde legers en struikroverij die leidden tot een patriarchaal-heroïsche cultuur, die bijna een tweede natuur werd van de Zuidslaven.³³²

Voor het bestaan van een voor het geweld geboren Balkan-mens is er echter geen echt bewijs, zo min als er een soortgelijke Libanese mens zou hebben bestaan, omdat er in dat

325 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 151.

326 Meštrović, *Habits*.

327 Meštrović, *Habits*, p. 26, 29-30, 36, 38, 42 en 90.

328 Meštrović, *Habits*, p. 51.

329 Meštrović, *Habits*, p. viii en 64.

330 Meštrović, *Habits*, p. 56.

331 Blagojević & Demirović, *Bloedverwanten*, p. 48.

332 Ibidem, p. 61.

land een burgeroorlog woedde, of een Tutsi-mens, omdat er door Tutsi's een massaslachting onder Hutu's is aangericht. Interne conflicten leiden tot onvermoede geweldsuitbarstingen. Tussen 1861 en 1865 verbaasden ook de Amerikanen zichzelf over de mate van geweld waartoe zij tijdens een burgeroorlog in staat bleken te zijn.³³³ In die oorlog verloren meer Amerikanen het leven dan in enige buitenlandse oorlog die zij vochten.³³⁴ Wellicht kwam de Nederlandse journalist Frank Westerman, na een lange speurtocht naar de Balkan-mens, nog het dichtst bij diens wezen:

Misschien zit het zo: De Balkan-mens bestaat in de hoofden van de mensen op de Balkan. Hij zit niet in hun bloed of genen. Om hem te laten voortleven, moet hij van generatie op generatie worden herschapen en omdat dat telkens nog is gelukt, lijkt het alsof hij in de natuur van de Balkan-volken is geslopen.³³⁵

De epische verhalen waarin de heldendaden, de zelfopoffering en het bloedige geweld worden verheerlijkt zijn, van generatie op generatie, waarschijnlijk het belangrijkste doorgeefluik geweest voor deze Balkan-mutatie.

Net zo goed als ten aanzien van beweringen over eeuwenlange conflicten op de Balkan kan men zich ten aanzien van beweringen over endemisch geweld op de Balkan afvragen in hoeverre de situatie daar afweek van die in het Westen. Na twee wereldoorlogen, met tientallen miljoenen doden en de uitroeiing van zes miljoen joden, een reeks van koloniale oorlogen, na de Vietnam-oorlog met drie miljoen doden en na de 'schone' Golfoorlog is het moeilijk het 'anderszijn' van de Balkan ten aanzien van het gebruik van geweld naar voren te brengen.³³⁶ Zoals de Britse journalist Anthony Loyd zijn lezers voorhield: 'Is dropping fire from aircraft on to civilians in Dresden more acceptable than cutting their throats with a knife in Bosnia? Apparently so.'³³⁷ De Amerikaanse verslaggever Peter Maass gaf zelfs de voorkeur aan de Bosnische *low-tech*-oorlog. Die had

the cruel virtue of limiting the carnage each soldier could accomplish. Is a soldier who slits another person's throat more barbaric than a soldier who pushes a button that launches a missile that kills one thousand people? I suspect not. In the pecking order of barbarism, Bosnia's war could be topped.³³⁸

De historicus Mark Mazower heeft erop gewezen dat de discussie over het geweld op de Balkan dan ook niet zozeer betrekking heeft op een verschil in de omvang van geweld tussen het Westen en de Balkan, als wel op afschuw in het Westen over wat het beschouwt als de wrede vormen die het geweld in Zuid-Oost-Europa aanneemt. Dat zou ook verklaren, waarom de nazi's afstand namen van bepaalde gewelddadigheden in de Balkan tijdens de Tweede Wereldoorlog.³³⁹ En daarom was de Italiaanse schrijver Curzio Malaparte gechocqueerd, toen Ante Pavelić hem een mand vol mensenogen zou hebben getoond.³⁴⁰ En daarom ook was Irwin Shaw ontzet toen hij in 1964 net over de Italiaans-Sloveense grens een oorlogsmonument zag dat realistisch uitbeelde hoe een partizaan een Duitser die aan zijn

333 Hayden, *Blueprints*, p. 11.

334 Zimmermann, *Origins*, p. 209.

335 Westerman, *Brug*, pp. 196-197.

336 Vgl. Hayden, *Blueprints*, p. 3.

337 Loyd, *War*, p. 141.

338 Maass, *Neighbor*, p. 150.

339 Mazower, *Balkans*, pp. 148-149.

340 Bell-Fialkoff, 'History', pp. 116-117.

voeten lag met een bajonet doorboorde. Door heel Europa waren oorlogsmonumenten, zo schreef hij, ‘quietly elegiac or absurdly triumphant, but this one (. . .) is savagely unique, and perhaps tells us more of the character of the people than they would really wish us to know’.³⁴¹

De humanitaire verontwaardiging van het Westen over wreedheden op de Balkan dateerde vanaf het midden van de negentiende eeuw, toen straffen als onthoofdingen in West-Europa werden afgeschaft, publieke executies werden teruggedrongen en collectieve strafoplegging taboe werd verklaard, terwijl uit het paleis van de vorst van Montenegro zonder ophouden te zien viel hoe Turkse hoofden op palen stonden te drogen in de zon.³⁴² Deze scheiding der geesten werd nog versterkt aan het eind van de twintigste eeuw, toen het Westen, althans in de pr-sfeer, streefde naar schone oorlogen, die op elk uur van de dag, ook als de kinderen er bij waren, via de televisie in de huiskamers vertoond moesten kunnen worden. De oorlogen in Joegoslavië doorkruisten de *parental rating* van de televisiekijkers in het Westen. Die schok was des te heftiger omdat geen enkele oorlog tot dan toe, zelfs niet de ‘CNN-oorlog’ in de Golf, zich zozeer voor het oog van de camera had afgespeeld als de oorlog in Bosnië.³⁴³ Aanvankelijk legden de aangevallen partijen zowel in de Kroatische als in de Bosnische oorlog de journalisten nauwelijks beperkingen op. Cameramensen stonden met hun lens bovenop het oorlogsgeweld.³⁴⁴ De westerse televisiekijker werd getraakteerd op ‘*prime time horror*’.³⁴⁵

Ook Allcock wijst erop dat het verschil tussen het Westen en de Balkan vermoedelijk vooral veroorzaakt wordt doordat het Westen de ‘vertoning’ van geweld heeft teruggedrongen en doordat toepassing van geweld meer geprofessionaliseerd is en in officiële handen is terechtgekomen. In de Balkan is minder dan in het Westen het officiële geweldsmonopolie gerealiseerd.³⁴⁶ De vertraging in dat moderniseringsproces was het gevolg van het feit dat delen van dit gebied – Krajina, de randen van het Ottomaanse rijk, Montenegro met zijn steeds bedreigde autonomie – lange tijd grensstreken bleven. De samenleving bleef als het ware gemilitariseerd. Zij was dat tijdens de Tweede Wereldoorlog in extreme mate en bleef dat na 1945 door de ontwikkeling van de doctrines van de volks- en territoriale verdediging. Ook de nadrukkelijke aanwezigheid van de militairen in de communistische hiërarchie gaf er blijk van dat de maatschappelijke differentiatie tussen het deel van de samenleving dat legitiem geweld mocht gebruiken en dat deel waarvoor dat niet gold zich in Joegoslavië niet sterk had doorgezet. Militaire waarden en militaire expertise waren dus wijd verspreid in de Joegoslavische maatschappij. Ze stonden in hoog aanzien en tussen de militaire en politieke elites bestond geen duidelijk onderscheid. Allcocks visie vindt nog ondersteuning in de opvatting dat in Joegoslavië de burgerlijke cultuur van de grote steden eind twintigste eeuw nog niet de overhand had gekregen over de cultuur van het platteland, waar de combinatie van boeren- en militaire waarden en tradities in hoog aanzien stond.³⁴⁷

Bloedwraak, vaak aangehaald als voorbeeld van wraak, willekeur en gebrek aan persoonlijke emotiebeheersing, is eveneens een uitvloeisel van het gebrekkig ontwikkelde staats-

341 Geciteerd in: Job, ‘Furies’, p. 54.

342 Djilas, *Land*, p. 10.

343 Bell, *Way*, p. 137; Richter, *Journalisten*, p. 126.

344 Richter, *Journalisten*, pp. 126-127.

345 *Wall Street Journal*, 28/05/92, p. A10, geciteerd in Th. Cushman & S.G. Meštrović, ‘In-

troduction’, in: idem (ed.), *This Time*, p. 9.

346 Allcock, *Yugoslavia*, pp. 383-384. Zie ook Tromp, *Verraad*, p. 210

347 Dimitrios Kyriakou, ‘Civil Society and Civil War in Bosnia’, in: Danopoulos & Zirker (eds.), *Relations*, p. 248.

apparaat. Naarmate de staat zich het geweldsmonopolie meer eigen wist te maken, verdween het; in tijden waarin het staatsgezag verminderde, kwam het weer naar voren. Intussen was bloedwraak een gestructureerd sociaal proces. De codex ervoor lag vast. Van willekeur was geen sprake; het was eerder een sociale verplichting.³⁴⁸

Allcock wijst er ook op dat de in het Westen veelgestelde vraag ten aanzien van de conflicten in Joegoslavië in de jaren negentig van de twintigste eeuw ‘Hoe kunnen zij hun burens zoiets aandoen?’ daarom deels beantwoord kan worden met: ‘Juist hun burens konden ze dat aandoen’. Er bestond op de Balkan, waar mensen op grenslijnen woonden en waar bloedwraak lang gewoonte was, een traditie om juist de naaste burens iets aan te doen. Volgens schattingen konden in 1989 17.000 Albanezen in Kosovo niet veilig een voet buiten de deur zetten, omdat zij het risico liepen door bloedwraak te worden getroffen.³⁴⁹

Ten slotte was er nog de wraak tegen vreemde overheersers, die vooral in aanzien stond door de waardering voor het sociaal banditisme van bijvoorbeeld de *hajduks*, en die voortleeft in de folklore en daarmee zorgt voor rolmodellen voor geweldgebruik. De verheerlijking van partizanenhelden lag in het verlengde van deze traditie: ‘In this respect, Communism enshrined violence, rather than ending it.’³⁵⁰ Diverse paramilitaire leiders grepen niet voor niets terug naar de oudere rolmodellen door zichzelf als *vojvoda* of *četnik* te betitelen. Toen begin jaren negentig de vijandbeelden zich eenmaal hadden gevestigd, waarin Serven en Kroaten elkaar zagen als *četniks* en *ustase*, dienden de verstolde beelden van de burgerstrijd tijdens de Tweede Wereldoorlog tegelijk als rolmodellen en rechtvaardiging voor extreem geweld.³⁵¹

Dat begin jaren negentig van de twintigste eeuw overigens lang niet iedereen in Servië en Montenegro werd aangesproken door de verheerlijking van de militaire traditie in de Servische literatuur, mag blijken uit het feit dat vele duizenden Servische en Montenegrijse jongeren en reservisten in de zomer van 1991 hun dienstplicht ontdoken en er zelfs het land voor ontvluchtten, en dat moeders protestbijeenkomsten organiseerden om te eisen dat hun zoons werden vrijgelaten uit de JNA.³⁵²

Net als de mythe van eeuwenoude etnische conflicten speelde de reputatie van het endemische geweld in de regio de nationalist in Joegoslavië in de kaart die probeerden interventie van het Westen te voorkomen. Van hoog tot laag scheen het oorlogsgehuil bij de Bosnisch-Servische politici en militairen deze functie te vervullen. Zo kon de Belgische journalist Dirk Draulans uit de mond van een Bosnisch-Servische commandant optekenen: ‘Niemand kan ons verslaan (...) Dat komt doordat wij van alle volkeren in de wereld het meest van de oorlog houden.’³⁵³ ‘Wait until the coffins start coming back from Bosnia’, kreeg de Amerikaanse journalist David Rieff van een Bosnisch-Servische functionaris te horen. ‘You are not a strong nation anymore. You cannot stand the idea of your children dying. But we Serbs can look at death. We are not afraid. That is why we will beat you even if you come to help these Turks you love so much.’³⁵⁴

De westerse media namen te gemakkelijk de beweringen van de nationalist in Joegoslavië over dat de bloedige geschiedenis van het verleden allesverklarend was. Omdat geweld

348 Allcock, *Yugoslavia*, p. 389.

349 Westerman, *Brug*, p. 175.

350 Allcock, *Yugoslavia*, p. 393.

351 Hayden, ‘Use’, p. 214.

352 Vgl. Blaine Harden, ‘Thousands of Serbs

Evade Call-Ups; Young Men Hide From Military Service in Yugoslav Crisis’, *The Washington Post*, 25/07/91.

353 Draulans, *Mirjana*, p. 95.

354 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 160.

in Europa al decennialang niet meer was voorgekomen, leken de wortels van het extreme geweld dat in Joegoslavië de kop opstak wel in het verre verleden gezocht te moeten worden, in herinneringen en historische analogieën.³⁵⁵ Veelvuldig werden de wreedheden die in het voormalige Joegoslavië plaatsvonden dan ook voorzien van het adjectief ‘middeleeuws’.³⁵⁶ De media hielpen met deze geïnflateerde geschiedvisie mee aan de etnisering van de conflicten en hadden er geen oog voor dat de achtergronden van de twisten zoveel diverser waren en op zoveel andere manieren konden worden geïnterpreteerd.³⁵⁷

Niet alleen hielpen de media zo het conflict te legitimeren, zij boden ook de rechtvaardiging om niet in te grijpen.³⁵⁸ Volgens de Amerikaanse topdiplomaat Richard Holbrooke bepaalde deze misvatting over eeuwenlange tribale strijd tussen Serven, Kroaten en Moslims in hoge mate het beleid van de regering in Washington ten aanzien van het conflict tot het midden van de jaren negentig.³⁵⁹ Hetzelfde gold voor de gedachte dat wreedheden tot de natuurlijke staat van de mensen op de Balkan behoorde.³⁶⁰ Het idee dat de regeringen en bevolking op de Balkan primitiever en gewelddadiger waren dan die in het Westen weerhield menige regering ervan haar ‘jongens en meisjes’ in te zetten in een poging het conflict in voormalig Joegoslavië onder controle te brengen.³⁶¹ Als het geweld al eeuwenlang aanhield, kon men zich bovendien afvragen hoe lang het conflict ditmaal ging duren. De Amerikaanse militair expert en policoloog Edward Luttwak meende dat de internationale gemeenschap de voormalige Joegoslavische gebieden maar beter aan hun lot kon overlaten, aangezien het beschavingsniveau van de volksgroepen die in Bosnië streken zo laag was dat zij nog wel een eeuw bezig konden blijven met het uitmoorden van elkaar.³⁶²

Dat zulke beeldvorming overigens niet noodzakelijkerwijs hoefde te leiden tot de gevolgtrekking afzijdig te blijven, bewees Holbrooke zelf, die over een ruzie tussen Tudjman en Izetbegovic schreef: ‘An aspect of the Balkan character was revealed anew: once enraged, these leaders needed outside supervision to stop them from self-destruction.’³⁶³ Voor sommige commandanten van de VN-troepen op de grond bood de geweldstraditie juist het argument dat geweld gebruikt kon worden omdat dat nu eenmaal de taal was die op de Balkan zou worden verstaan.³⁶⁴

Visies op multi-etniciteit

Ook de veronderstelde onvermijdelijkheid van etnische conflicten werd door niet iedereen in het Westen geaccepteerd. We zagen al dat dit voor een groot deel van de ambtelijke top van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken gold naar aanleiding van de door Van Walsum losgemaakte discussie over de interne grenzen van Joegoslavië. Misschien zouden Nederlanders uit het verzuilde tijdperk nog iets hebben begrepen van het naast en in tegen-

355 Vgl. Lampe, *Yugoslavia*, p. 2.

356 Zie bijv. Fisher, ‘Ethics’, p. 58. Kritiek hierop bijv. bij Pfaff, ‘Invitation’, p. 97.

357 Zie voor een bittere aanklacht tegen deze ‘hulp’ van de internationale media aan de ‘wilden’ die de oorlog in Joegoslavië veroorzaakten: Nenad Fišer, ‘Dance macabre van westerse media’, *De Helling* 6 (1993), 3, pp. 19-21; Garrison Walters, ‘The Future of History in the Balkans’, in: Thomas & Friman (eds.), *Conflict*, pp. 43-44; vgl. Chuck Sudetic, ‘The Crime and the Witness’, in: Haviv,

Blood, p. 11.

358 Zimmermann, *US*, p. 1.

359 Holbrooke, *War*, p. 23.

360 Vgl. Pfaff, ‘Invitation’, p. 99.

361 Todorova, *Imagining*, p. 185; Holbrooke, *War*, p. 23; Th. Cushman & S.G. Meštrović, ‘Introduction’, in: idem (ed.), *This Time*, p. 23.

362 Geciteerd in Mock (Hg.), *Balkan-Dossier*, pp. 84-85.

363 Holbrooke, *To End*, p. 165.

364 Zie bijv. Major, *Autobiography*, p. 542.

stelling tot elkaar leven van Moslims en Serviërs. En misschien zouden de Nederlanders uit het koloniale Indië, waar de maatschappij was ingedeeld in Europeanen, Indonesiërs, en Chinezen, met Indo-Europeanen als een soort tussencategorie, iets hebben begrepen van de strenge scheidingen. Maar niet de Nederlanders uit het ontzuilde Nederland, waarin de multiculturele samenleving tot hoogste politieke waarde was verheven en de blanke cultuur nog voldoende dominant was om de verwachting te wekken dat deze eens alle andere culturen op Nederlandse bodem zou overwoekeren of overweldigen.³⁶⁵

Zoals de Nederlandse minister Van den Broek het op 21 november 1991 in de Tweede Kamer stelde, werd er gezocht naar een politieke oplossing voor Joegoslavië 'die ook in de Balkan de notie introduceert dat multinationale staten als zodanig begrippen van deze tijd zijn. Met andere woorden, het met elkaar samenleven van verschillende etnische groeperingen binnen één staatkundig verband (...) behoort tot de normale, geciviliseerde praktijken van deze tijd te worden gerekend.'³⁶⁶ Wat gold voor Joegoslavië als geheel, en op dat moment voor Kroatië in het bijzonder, gold later speciaal ook voor Bosnië-Herzegovina. Op 21 oktober 1994 kon de directie Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken trots noteren: 'Het streven van de Bosnische regering Bosnië-Herzegovina als één multicultureel staatsverband te handhaven, heeft altijd de warme steun gehad van Nederland.'³⁶⁷

Vooraf onder Amerikaanse opinie- en beleidsmakers was er een grote onverzettelijkheid tegen etnische scheiding. Daarvoor bestonden verschillende redenen. Als het proces van etnische homogenisering niet zou worden gestopt, zou het navolging vinden in de rest van Oost-Europa of de Sovjet-Unie.³⁶⁸ Velen meenden ook dat toegeven een ernstige aantasting zou zijn van de normen en waarden die het Westen probeerde hoog te houden. In die zin kon het proces zelfs een morele ondermijning van West-Europa betekenen.³⁶⁹ Amerikanen konden dit des te gemakkelijker zeggen omdat zij al te gemakkelijk de multi-etniciteit van de eigen samenleving, 'the most successful multiethnic country in the world'³⁷⁰ – die ontstaan was door immigratie – gelijkstelden aan de multi-etniciteit die in Joegoslavië en in het bijzonder in Bosnië zou hebben bestaan, daar behouden moest blijven of zou moeten ontstaan.³⁷¹ Zoals senator Joseph R. Biden van Delaware begin 1991 zijn gehoor voorhield: 'They [de Verenigde Staten] have more people with greater ethnic diversity than you have in the country of Yugoslavia, and they live very, very well. There is some magic about America that seems to be missing in other parts of the world...'³⁷² 'Lord of Mercy', verzuchtte Clinton tegenover journalisten, 'there's 150 different racial and ethnic groups in Los Angeles County...'³⁷³ Als die opstelling al niet tot militaire interventie leidde, dan in elk geval tot sympathie voor de Bosnische regering, die voorstander zou zijn van voortzetting van de multi-etnische samenleving.³⁷⁴ Warren Zimmermann, Amerikaans ambassadeur in Belgrado bij

365 Vgl. Karahasan, *Sarajevo*, p. 54; Westerman, *Brug*, p. 25.

366 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen p. 1647.

367 ABZ, DPV/ARA/00797. Memorandum DEU aan Van Mierlo, 21/10/94, nr. 837.

368 Zie bijv. Pfaff, 'Invitation', pp. 97-99 en 105-106.

369 Pfaff, 'Invitation', p. 107.

370 Zimmermann, 'US', p. 4. Soortgelijk bij

Zimmermann, *Origins*, p. 218 en 244. Zie ook Rieff, *Slaughterhouse*, p. 10: 'the most successful multicultural society in history'.

371 Vgl. Kumar, *Divide*, p. 170, n. 19.

372 United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, *Strife*, p. 131.

373 The editors, 'The Abdication', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 172.

374 Zie bijv. Pfaff, 'Invitation', p. 104.

het uitbreken van het Joegoslavische conflict, meende dat, met uitzondering van Japan, alle staten in de wereld multi-etnisch waren. ‘History does not favor the nation-state concept (. . .) If stability cannot be constructed on a multinational principle, (. . .) then the twenty-first century will be an unstable time for us all.’³⁷⁵

Wat zeker zo fnuikend is geweest voor de beoordeling van het conflict in Joegoslavië door het Westen als de overaccentuering van etnische tegenstellingen, is het gebrek aan aandacht voor onderlinge tegenstellingen binnen de etnische groepen. Zo waren de Serven een veel minder homogene groep dan de leiders in Belgrado het wilden doen voorkomen. De geschiedenis leerde dat het Habsburgse leger dat in 1914 Servië was binnengevallen voor een kwart bestond uit Serven uit Krajina.³⁷⁶ De enorme problemen die zich in 1991 voordeden bij de opkomst van dienstplichtigen in Servië voor de ‘broederhulp’ aan de lotgenoten in Kroatië was typerend. Het politieke effect van de zwakke en slecht gecontroleerde sancties van het Westen ten aanzien van Servië wegens de gedragingen van de Bosnische Serven kon juist daarom zo groot zijn omdat Milošević zich realiseerde dat de bereidheid in Servië om te lijden voor de broeders aan de overzijde van de Drina niet groot was.

Beeldvorming en interventie: de Balkan als kruitvat van Europa

Behalve de vrees voor het geweld dat binnen Joegoslavië mogelijk werd geacht, was er in het Westen de angst voor de internationale escalatie waartoe conflicten daar zouden kunnen leiden. Al uit de negentiende eeuw dateerde het idee dat de Balkan het kruitvat of de brandhaard van Europa was.³⁷⁷ Het schot waarmee Gavrilo Princip op 28 juni 1914 in Sarajevo aartshertog Franz Ferdinand, de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije, vermoordde, een schot dat volgens de historische beeldvorming over de hele wereld werd gehoord, had volgens een simplistische geschiedschrijving de Eerste Wereldoorlog ingeluid. Zoals de indertijd populaire Amerikaanse journalist John Gunther in zijn *Inside America* schreef: ‘It is an intolerable affront to human and political nature that these wretched and unhappy little countries in the Balkan peninsula can, and do, have quarrels that cause world wars.’³⁷⁸ Sarajevo kon volgens sommigen bijna tachtig jaar later opnieuw zijn staatsontbindende functie vervullen.³⁷⁹ ‘Alles kwam weer boven en persoonlijk zag ik het spook van augustus 1914 herrijzen’, schreef minister van Buitenlandse Zaken Roland Dumas met gevoel voor drama.³⁸⁰

De vergelijking tussen Sarajevo in 1914 en Sarajevo in 1991/1992 had echter weinig zin.

375 Zimmermann, ‘US’, p. 4.

376 Russell, *Prejudice*, p. 185.

377 ‘Afsplitsing’, *de Volkskrant*, 27/06/91; Larabee (ed.), *Powder Keg*, p. xi; Peter Michielsen, ‘Breuk Joegoslavische federatie maakt van Balkan weer kruitvat’, *NRC Handelsblad*, 05/07/91; James Baker, geciteerd in: ‘VS en Europa achten situatie zeer bedreigend’, *NRC Handelsblad*, 27/06/91; Nicole Lucas, ‘Buren van Joegoslavië houden het kruit droog’, *Trouw*, 23/07/91; Weithmann, *Brandhaard*, p. 10; Crnobrnja, *Drama*, p. xii; Bijlage Naarden, *Beeld en Balkan*; Papoulia, ‘Balkan’, p. 197; Peternel, *Joegoslavië*, p. 49; Simic, ‘*Europe*’, p. 4; Todorova, ‘Balkans’, p. 475. Zie bijv. ook de zes artikelen over de Balkan in

Elsevier, 27/06/92, die werden voorzien van een tekening van een bom met ontstoken lont en de woorden ‘Brandhaard Balkan’; H. Lenselink, ‘Buiten onze grenzen’, *De Banier*, 22/08/91, p. 12; Marcel van Lingen, ‘Bonden lakoniek over actie Joegoslavië’, *Het Parool*, 06/06/00.

378 John Gunther, *Inside Europe*, New York 1940, p. 437.

379 Zie bijv. Strausz-Hupé, ‘Rendezvous’; Willem Wansink, ‘Kruitvat Sarajevo’, *Elsevier*, 27/06/92, p. 37.

380 Origineel: ‘Tout revenait au jour et, personnellement je voyais ressurgir le spectre d’août 1914’, Dumas, *Fil*, p. 352.

Europa was niet als in 1914 'a tinderbox awaiting a light'.³⁸¹ In 1914 was niet zozeer de Balkan het kruitvat geweest, maar was daar een lont neergelegd door twee machtige bondgenootschappen, met aan de ene kant Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland en aan de andere kant Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en in beginsel Italië. Het kruitvat zelf bevond zich vooral in West-Europa. Bondgenootschappen die een escalatie en kettingreacties in de hand werkten, zoals in 1914, bestonden anno 1991 niet. In 1914 werd oorlog als middel door de grote mogendheden niet uitgesloten; begin jaren negentig van de twintigste eeuw deden zij juist alles om er niet in te worden meegezogen.³⁸²

Het argument van het kruitvat kon voor verschillende politieke doeleinden worden gebruikt: non-interventie om te voorkomen dat het kruitvat een kans kreeg te ontploffen, *containment* of juist wel interventie teneinde een uitslaande wereldbrand te vermijden.³⁸³ Het was bijvoorbeeld het argument dat Van Eekelen gebruikte voor uitzending van een vredesmacht van de WEU.³⁸⁴

De angst dat de oorlog in het voormalige Joegoslavië zich zou verspreiden van Kroatië en Bosnië naar bijvoorbeeld Kosovo en Macedonië, waarna het conflict zich door betrokkenheid van bijvoorbeeld Albanië en Griekenland over de hele Balkan zou verspreiden, werd door velen naar voren gebracht.³⁸⁵ Voor Van den Broek speelde dit argument sterk: 'Dege- nen die de geschiedenis van de Balkan hebben gelezen, weten hoe onberekenbaar dat gebied is. Hoe dat kan escaleren.'³⁸⁶

Verder werd gevreesd dat de balkanisering van Joegoslavië navolging elders zou onder- vinden, bijvoorbeeld in de (voormalige) Sovjet-Unie. Van den Broek was bijvoorbeeld een aanhanger van die gedachte: 'Dit conflict heeft het gevaar van een risicovolle escalatie in zich. Ik denk aan onder meer de Moldavië's, de Nagorno-Karabachs, de Ossetië's, de Ab-

381 Pfaff, 'Invitation', p. 107.

382 Vgl. Niall Ferguson, 'Europa Nervosa', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, pp. 131-132; Pierre Hassner, 'From War and Peace to Violence and Intervention. Permanent Moral Dilemmas under Changing Political and Technological Conditions', in: Moore (ed.), *Choices*, p. 14; Larrabee, 'Memo- ries', pp. 71-72; Papoulia, 'Balkan', pp. 198-199; H.J.A. Hofland, 'Een zwerm spoken', *NRC Han- delsblad*, 10/07/91; H.L. Wesseling, 'Sarajevo 1914-1994', *NRC Handelsblad*, 21/07/94; Frans Alting von Geusau, 'Joegoslavië kan niet uiteen- vallen', *NRC Handelsblad*, 24/08/91; Jacques Rupnik, 'Les enjeux internationaux', in: Rupnik (ed.), *Sarajevo*, p. 115.

383 Vgl. Caroline de Gruyter, 'Wachten op een Churchill', *Elsevier*, 15/08/92, p. 32.

384 NOS *Laat*, 16/09/91, 22.30 uur.

385 Zie bijvoorbeeld Van Eekelen, *Security*, pp. 141-142; Major, *Autobiography*, p. 535; Moore, 'Aspects', pp. 38-42; Voorhoeve in: Huib Goudriaan, "'Toekijken werkt als boemerang'", *Trouw*, 17/11/92; Manfred Wörner in: Herbert Kremp, "'Wir müssen den grossen Balkankrieg verhindern'", *Die Welt*, 25/01/93; R. Gutman, 'Q

and A. Why are Yugoslavia's people fighting each other?', *Newsday*, 12/07/99; Warren Christopher, geciteerd in Gutman, *Witness*, p. xxxviii; Caroline de Gruyter, "'De Turken komen'", *Elsevier*, 01/02/ 92, pp. 32-33; Hans van den Broek in: Leonoor Meijer, 'Joegoslavië gruwelijke voorbode', *Trouw*, 12/06/92 en in: Leonard Ornstein, 'Minister Van den Broek: "Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg"', *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10; Caroline de Gruyter, 'Smeulend vuur in Kosovo', *Elsevier*, 18/07/92, p. 31; Auke Kok & Bart Rijs, 'Oorlog of vrede', *HP/De Tijd*, 11/09/92, pp. 22 en 24; Frans van Deijl & Auke Kok, 'Mission impos- sible', *HP/De Tijd*, 21/08/93, p. 16; Bart Rijs, 'Meneer de president', *HP/De Tijd*, 05/02/93, pp. 14-20; W.F. van Eekelen in: 'Europese veilig- heid in een veranderende wereld. Toespraak ge- houden op de ALV van 28 oktober 1992 te Soes- terberg', *Carré* 16 (1993) 1, p. 11; M. van den Doel in: Michiel Zonneveld, "'Actie in Joegoslavië kan jaren duren'", *Het Parool*, 10/06/92; Bart Tromp, 'Derde Balkanoorlog is in voorbereiding', *Het Parool*, 01/08/92.

386 Interview Van den Broek, 15/11/99.

chaziës. Het werpt zijn schaduwen vooruit als we accepteren wat er in Joegoslavië gebeurt. En we moeten maar afwachten hoe de situatie zich ontwikkelt tussen Rusland en Oekraïne over de Krim.³⁸⁷

De laat-twintigste-eeuwse tegenhanger van het kruitvat was het ‘wespennest’, een veel gebruikte metafoor in de media voor het door conflicten verscheurde (voormalige) Joegoslavië, die impliceerde dat het Westen er maar beter buiten kon blijven, want wie wilde er gestoken worden?³⁸⁸ Ook bij beleidsmakers was de metafoor van het wespennest aanwezig. Zo stelde de afdeling Oost-Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken al medio juli 1991 de vraag of de landen van de Europese Gemeenschap zich, indien het conflict in Joegoslavië verder zou escaleren, ‘dieper in dit wespennest zouden wagen’.³⁸⁹

Niet ingrijpen kon echter tot met andere historische analogieën ingeklede verwijten leiden. Herhaaldelijk werden in discussies over het al dan niet interveniëren in Joegoslavië vergelijkingen gemaakt met de afzijdigheid van het Westen ten tijde van de expansiezucht van nazi-Duitsland: met het appeasement van München in 1938, de onwil om te sterven voor Danzig³⁹⁰ en de westerse non-interventiepolitiek tijdens de Spaanse burgeroorlog.³⁹¹

Beeldvorming en interventie: de misvattingen over de partizanenstrijd

Het moeras was eveneens een geregeld terugkerende metafoor voor de situatie in Bosnië.³⁹² Zij werd vooral gehanteerd door degenen die vreesden dat het Westen, door troepen te leveren, zou wegzinken in een guerrillaoorlog.

Een van de historische analogieën die veelvuldig opdook in het interventiedebat aan het

387 Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek: “Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10.

388 Anstadt, *Scheuren*, p. 136; Nicole Lucas, ‘Joegoslavië is niet meer’, *Trouw*, 26/06/91; idem, ‘Serviërs en Kroaten koesteren oud zeer’, *Trouw*, 11/07/91; Z.R. Dittrich in: Steven de Vogel, ‘Zeven argumenten om Joegoslavië heel te houden’, *Vrij Nederland*, 13/07/91, p. 7; Peter Michielsen, ‘Bosnië meegesleurd in kolkend conflict’, *NRC Handelsblad*, 16/07/91; Meijers, ‘Joegoslavië’, pp. 157, 158 en 160; Bob van den Bos, ‘Strategische keuzen in ons buitenlands beleid’, *Idee* (1193) 14, p. 11; Frans van Deijl & Auke Kok, ‘Mission impossible’, *HP/De Tijd*, 21/08/93, p. 18; Willem Wansink, ‘Kruitvat Sarajevo’, *Elsevier*, 27/06/92, p. 37; gepensioneerd beroepsmilitair J. Scholten in EV, ‘Militair ingrijpen. Was het de moeite waard?’, *Vrij Nederland*, 15/08/92, p. 10; kolonel buiten dienst A.W. van Koeveringe in: Remco Meijer, ‘Een harde job’, *Elsevier*, 22/08/92, p. 32. Weisglas in: Jan van der Ven, ‘Ingrijpen in Servië voor CDA al reëel’, *Het Parool*, 15/06/92; de voorzitter van de Algemene Federatie van Militair Personeel B. Snoep in: Marcel van Lingen, ‘Bonden lakoniek over actie Joegoslavië’, *Het Parool*, 06/06/92; Bart Tromp, ‘Derde Balkanoorlog is in

voorbereiding’, *Het Parool*, 01/08/92. Overigens kwam het ‘wespennest’ als metafoor voor Servië ook al voor kort na de Eerste Wereldoorlog, Todorova, *Balkans*, p. 120. Minder gebruikelijk was de aanduiding ‘slangenkuil’ voor Joegoslavië; zie bijv. Voorhoeve in: Bayer, ‘Noodzaak’, p. 5. 389 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, notitie van DEU/OE, ‘Joegoslavië/scenario’s en beleidsmogelijkheden’ t.b.v. Extra CoPo, Den Haag 19/07/91, 18/07/91.

390 Zie bijvoorbeeld Cohen, *War*, p. 136; Weithmann, *Brandhaard*, p. 7; ‘Bosnië een tweede “München”’, *CD/Actueel*, 13 (1993), p. 11; Van den Broek in: Theo Brinkel, ‘Europa mag nooit op geweten hebben dat moslims van kaart worden geveegd’, *CD/Actueel*, 29/01/94, p. 13; Amerikaans senator Pat Moynihan, geciteerd in G.F. Will, ‘How Can We Help End Bosnia’s War?’, *Newsday*, 11/08/92; Sharp, *Balkans*, p. 19.

391 Zie bijv. J.G. Delfgaauw, ‘Bosnië’, *HP/De Tijd*, pp. 6-7.

392 Bijv. Rick Kuethe, ‘De oorlog als moeras’, *Elsevier*, 22/08/92, pp. 34-35; Hans Righart, ‘Het Bosnische moeras’, *HP/De Tijd*, 16/04/93, p. 15; J.H. Sampiemon, ‘In Bihać klinkt echo van 1914’, *NRC Handelsblad*, 24/11/94; Tromp, *Verraad*, pp. 39 (12/08/92) en 63 en 65 (31/03/93).

eind van de twintigste eeuw betrof namelijk beweringen over de moeilijkheden die Duitse troepen een halve eeuw eerder, tijdens de Tweede Wereldoorlog, in Joegoslavië zouden hebben ondervonden door de kracht van het partizanenverzet. Het was niet alleen een argument *pour besoin de la cause*: ook oprechte voorstanders van interventie werden aan het wankelen gebracht door de redenering dat de partizanen van Tito in het heuvelachtige en beboste terrein twintig Duitse divisies hadden weten te binden.³⁹³

Sommigen gingen nog boven het getal van twintig divisies uit. Zo zei de Belgische minister van Buitenlandse Zaken W. Claes in december 1992 voor de Nederlandse televisie: ‘Als je bedenkt dat tijdens de Tweede Wereldoorlog meer dan veertig, tot de tanden bewapende, Duitse divisies niet bij machte zijn geweest om orde te doen heersen in dat gebied, dan moet je toch eens twee keer nadenken [alvorens over te gaan tot militaire interventie].’³⁹⁴ En luitenant-kolonel M. van den Doel, voor veiligheids- en defensievraagstukken verbonden aan het instituut voor internationale betrekkingen Clingendael, meende zelfs dat de Duitsers zes divisies hadden verloren toen ze vanuit Kroatië Servië probeerden te veroveren.³⁹⁵

De vergelijking ging niet op. Zij leidde tot zowel onderschatting van de eigen kracht van het Westen als overschatting van het gevaar dat van Servische kant viel te duchten. Om te beginnen, klopten de historische ‘feiten’ niet. Ten eerste hadden de Duitsers, zoals behandeld in het gedeelte ‘Voorgeschiedenis’ van dit rapport, met groot gemak het Joegoslavische leger verslagen. Ten tweede was de Duitse troepenmacht in Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog niet zo groot als sommigen dachten. Als de vulling van alle eenheden volledig was geweest, hadden ze op enig moment in Servië en Kroatië samen 36.000 man gehad, in Bosnië 16.000 man plus enkele Bulgaarse en Kroatische divisies en in Albanië 12.000. Met inbegrip van Kroatische en andere eenheden kwam het troepental niet boven de honderdduizend uit.³⁹⁶ Tot de zomer van 1943 waren er slechts vier Duitse divisies in Joegoslavië van een lage kwaliteit. In augustus van dat jaar voegden zich daar nog twee reservedivisies bij. Toen de Italianen zich een maand later terugtrokken uit de oorlog, verdubbelden de Duitsers hun troepenmacht in Joegoslavië tot dertien divisies.³⁹⁷ Het waren of tweederangsddivisies of divisies die Joegoslavië gebruikten als recupertierrein na gevechten aan het oostfront.³⁹⁸ Alleen de 1. *Gebirgs Division* stak boven het lage niveau uit. Niettemin wisten de Duitse tweederangstroepen het de partizanen nog knap lastig te maken.³⁹⁹

De vergelijking op zich was bovendien onjuist. Begin jaren negentig van de twintigste eeuw zou een troepenmacht een veel kleiner gebied onder controle hebben hoeven te houden dan de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog in Joegoslavië. Bovendien zou zo’n interventiemacht bij inzet tegen de Serven op sympathie van de Kroaten en Moslims hebben

393 Zie bijvoorbeeld R. Gutman, ‘Q and A. Why are Yugoslavia’s people fighting each other?’, *Newsday*, 12/07/92, De Kok: ‘Hitler heeft er gezeten met vele divisies, hij heeft nooit echt de zaak in de greep kunnen houden’, IKON, *De andere wereld van zondagmorgen*, 10/05/92, 9.30 uur; ‘Dr. Paul Hoekink: ‘Demokratie kun je niet afdwingen met militair ingrijpen’’, *Tribune* 29 (1993), 2 p. 14; generaal buiten dienst C. de Jager in: Remco Meijer, ‘Een harde job’, *Elsevier*, 22/08/92, p. 33; de voorzitter van de Algemene Federatie van Militair Personeel B. Snoep in: Marcel van

Lingen, ‘Bonden lakoniek over actie Joegoslavië’, *Het Parool*, 06/06/00.

394 NOS, *Het Capitool*, 06/12/92, 12.00 uur. Flounders, *Tragedy*, p. 6 schrijft over 43 divisies. Zie ook Simms, *Hour*, pp. 285-286.

395 Michiel Zonneveld, “Actie in Joegoslavië kan jaren duren”, *Het Parool*, 10/06/92.

396 Van Eekelen, *Security*, p. 145.

397 Lampe, *Yugoslavia*, p. 216; Tromp, *Verraad*, p. 208.

398 Almond, *War*, p. 140.

399 Zie ook Tromp, *Verraad*, p. 208.

kunnen rekenen. Ook als troepenscheidingmacht zou een internationale eenheid begin jaren negentig een moreel voordeel hebben gehad boven de Duitse *bezetting*s macht tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is opmerkelijk hoe weinig het moreel voordeel van vredes troepen begin jaren negentig werd afgewogen ten opzichte van de nationaal-socialistische en fascistische militaire presentie een halve eeuw eerder.⁴⁰⁰ Alsof de Verenigde Naties hetzelfde waren als Hitlers Duitsland en Mussolini's Italië. Bijna een halve eeuw na de Tweede Wereldoorlog zouden de westerse troepen – overigens met alle beperkingen van dien – ook meer gebruik van het luchtruim hebben kunnen maken dan indertijd de Duitsers.⁴⁰¹ Verder was Bosnië-Herzegovina in de jaren negentig van de twintigste eeuw veel beter ontsloten dan een halve eeuw tevoren, zodat het gebied zich intussen minder leende voor guerrilla-achtige operaties. Dit gold nog sterker voor de gebieden in Kroatië. Wat velen verder over het hoofd zagen, was dat het zogeheten succes van de partizanenstrijd een mythe was die vanaf begin jaren vijftig door westerse politici gekoesterd was om acceptabel te maken dat er grote kredieten beschikbaar werden gesteld aan de communist Tito.⁴⁰²

Ten slotte was het moreel van de Servische troepen over het algemeen laag en mocht het zeker niet worden vergeleken met dat van Tito's partizanen. Zolang zij met artillerie steden als Vukovar, Dubrovnik en Sarajevo konden bestoken, was er voor henzelf weinig aan de hand, maar zodra zij geconfronteerd werden met een vastberaden en mobiele tegenstander, stortte hun weerstand zowel in Kroatië als in Bosnië gemakkelijk in.⁴⁰³ Omdat het Bosnisch-Servische leger afhankelijk was van zijn vuurkracht, lagen guerrillaoperaties daarvoor minder voor de hand dan voor de *četniks* en partizanen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Een grote inschattingfout in het Westen was dat velen in de paramilitairen (potentiële) guerrillero's zagen.⁴⁰⁴ Hun gevechtswaarde was echter gering. Ze gedroegen zich laf door veelal slechts onder de paraplu van de reguliere troepen te opereren en ze waren vaak ongedisciplineerd en dronken.⁴⁰⁵ Het idee dat er in Joegoslavië een guerrillaoorlog gaande was, vergelijkbaar met de partizanenstrijd van de Tweede Wereldoorlog, klopte geenszins. De Bosnische Serven maakten voornamelijk gebruik van artillerie, hetzij om etnische zuiveringen in te leiden, hetzij als terreurbombardementen. De paramilitaire groeperingen voerden geen guerrilla-strijd, maar mishandelden, moordden en plunderden in murw geschoten of omsingelde gebieden tegenover een vaak weerloze bevolking, waardoor de verliezen onder de paramilitairen zeer gering waren. Een militaire waarnemer van de VN wees journalist David Rieff erop dat de uitgebreide wapenuitrusting van de paramilitairen, waaronder hele sets messen, op het oog misschien imposant was, maar militair niet effectief: '(...) such gear was for killing civilians, not enemy soldiers. If (...) the Serbs had believed that they were going to face people who could effectively shoot back, they would have carried more ammunition and fewer weapons (...).'⁴⁰⁶ In een rapport van augustus 1992 aan het *Foreign*

400 Een uitzondering is Strobe Talbott, 'America Abroad. Why Bosnia Is Not Vietnam', *Time*, 24/08/92, p. 49.

401 Anthony Farrar-Hockley, 'Niet ingrijpen is ook partij kiezen', *Het Parool*, 05/01/93.

402 Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 154-155.

403 Allcock, *Yugoslavia*, p. 408; Russell, *Prejudice*, p. 284. Vgl. Tromp, 'Conflict', p. 38.

404 Zie bijv. de aanduiding van de Servische paramilitairen in Kroatië als guerrilla's in 'Van

den Broek paste nog snel toespraak aan', *NRC Handelsblad*, 02/09/91; 'Lord Carrington krijgt leiding van vredesconferentie', *NRC Handelsblad*, 04/09/91.

405 Vgl. Philip J. Cohen, 'Ending the war and securing peace in former Yugoslavia', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 33; Zimmermann, *Origins*, p. 214.

406 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 157.

Relations Committee van de Amerikaanse senaat werden de Bosnisch-Servische militairen dan ook omschreven als ‘a force of essentially cowardly attackers’.⁴⁰⁷ De paramilitairen opereerden weliswaar met behulp van lokale radicale Serven en hun militias, maar zij opereerden niet langdurig in een terrein waarin zij als vissen in het water – volgens de maoïstische guerrilladoctrine – afhankelijk zouden zijn van steun van de bevolking. Integendeel, de zogenaamde guerilla’s in het voormalige Joegoslavië van eind twintigste eeuw verdreven de bevolking juist uit het terrein door middel van etnische zuivering.

Ook bij de vaak gemaakte opmerking dat alle Joegoslaven getraind waren in de territoriale en volksverdediging en daarom geduchte tegenstanders zouden zijn, in staat tot het voeren van een zware guerillastrijd, kunnen kanttekeningen worden geplaatst. De territoriale en volksverdediging waren afschrikkingsmythes die Joegoslavië na 1968 in het leven had geroepen in de hoop een sovjetinval als die in Tsjechoslowakije tegen te gaan. In werkelijkheid waren de territoriale en volksverdediging verlegenheidsoplossingen die nodig waren omdat Joegoslavië economisch niet bij machte was conventionele strijdkrachten op te bouwen tot het vereiste niveau.⁴⁰⁸

En het reguliere leger gedroeg zich al even ‘laf’ als de paramilitairen. Het deed niet zo heel veel meer dan op een veilige afstand artillerie bedienen en het vuile werk overlaten aan de irregulieren. In een van de weinige rapporten van de ECMM (de Europese waarnemersmissie) die een beleidsadvies in zich droegen, werd met zoveel woorden het laffe karakter van de JNA aan de orde gesteld. Uit een naar de pers gelekt rapport bleek dat de ECMM van oordeel was dat het federale leger eens te verstaan moest worden gegeven dat schepen niet straffeloos steden konden bombarderen en artilleristen het gevaar liepen zelf te worden getroffen als ze op ziekenhuizen schoten. In Nederland bracht Bart Tromp, die deze analyse ten volle onderschreef, herhaaldelijk naar voren dat de martiale reputatie van de Serven zich niet verdroeg met de feiten die bekend waren over de artilleriebombardementen. Ook volgens hem verschrompelde de Servische agressie van de jaren negentig tot ‘drankemansgebral’, zodra de Serven geconfronteerd werden met geoefende en goed bewapende militairen.⁴⁰⁹

Terecht merkte Tromp op dat degenen die refereerden aan de kracht van het partizanenverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog geen oog hadden voor de actuele krachtsverhoudingen. Tromp daagde mensen als Kissinger, die sprak van 35 Duitse divisies in Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog, uit hem te verklaren hoe het kwam dat de armzalige regeringstroepen in Bosnië een half jaar na het begin van de oorlog nog niet overmeesterd waren door tegenstanders die in bewapening verreweg hun meerdere waren ‘en de erfenamen van de partizanen heten te zijn’.⁴¹⁰

Elke verwijzing naar mogelijke guerrillastrijd riep in de Verenigde Staten tevens angstvisioenen op over de verloren oorlog in Vietnam. Nooit zouden Amerikaanse grondtroepen, zo was de algemene overtuiging in de VS, nog eens in zo’n uitzichtloze situatie mogen worden gebracht als in de jaren zestig en zeventig in Vietnam.⁴¹¹ President Bush sr. en zijn naaste

407 United States Senate, *Cleansing*, p. 29.

408 Suilen, ‘Interventie’, p. 170.

409 Tromp, *Verraad*, p. 38. Zie ook ibidem, pp. 25-26, 33 en 39. Voor een gelijkkluidend standpunt, zie Sharp, *Balkans*, p. 7.

410 Tromp, *Verraad*, p. 47 (30/09/92).

411 Zie bijv. Bert, *Superpower*, p. xxiii; Callahan, *Wars*, p. 192; R. Howell, ‘Outrage. At UN Pressure For Armed Reply’, *Newsday*, 07/08/92; Stjepan G. Meštrović, ‘Introduction’, in: idem (ed.), *Genocide*, p. 13; Thompson, *House*, p. 325.

adviseurs zouden ‘getraumatiseerd’ zijn door de gedachte aan een nieuw Vietnam.⁴¹² Bush’ opvolger Clinton, diens minister van Buitenlandse Zaken Warren Christopher en de Amerikaanse legerleiding wilden evenmin door Amerikaanse deelname aan een militaire interventie in een ‘tweede Vietnam’ verwickeld raken.⁴¹³ ‘That the Balkans had the look and feel of a Vietnam-like quagmire did not help to stiffen spines in our government’, aldus Christopher.⁴¹⁴ De vrees van de regering in Washington leefde ook bij een groot deel van de Amerikaanse bevolking. Op de vraag in januari 1993 of het zenden van Amerikaanse troepen naar Bosnië zou leiden tot een oorlog die meer op die in Vietnam of meer op de Golfoorlog zou lijken, meende 41 procent dat Bosnië een Vietnam-achtige situatie zou opleveren; 47 procent koos voor de analogie met de Golfoorlog en vier procent verwachtte dat een oorlog in Bosnië niet op een van beide eerdere conflicten zou lijken.⁴¹⁵

Maar ook buiten Amerika werd de parallel met de Vietnam-oorlog getrokken.⁴¹⁶ Dit was een angst die bewust werd uitgebuit door de leiders in Belgrado en Karadžić.⁴¹⁷

Ook hier ging de vergelijking mank. Anders dan het bewind in Hanoi in de Vietnamese oorlog tijdens de Koude Oorlog, kon Servië niet rekenen op massale steun van Rusland of China. Milošević’ regime was internationaal vrijwel geïsoleerd. Het nationalisme had de Vietcong sterk gemotiveerd, maar de animo om te vechten voor een Groot-Servië was, zoals we zagen, aanzienlijk minder.⁴¹⁸

Ten slotte leefde bij Amerikanen de zorg voor een situatie vergelijkbaar met die rond de aanslag in Beiroet in 1983 op Amerikaanse militairen. Er kwamen toen 241 mariniers om, waarna de Amerikaanse regering haar troepen onder druk van de binnenlandse publieke opinie had moeten terugtrekken.

Veelvuldig werd het Joegoslavische leger in het begin van de oorlog omschreven als het op twee of drie na grootste van Europa. Ook dit was een mythe. Vergelijking van de strijdkrachten in een aantal Europese landen in 1990 bewijst dat de JNA eerder op de tiende dan op de derde of vierde plaats kwam. Het reguliere leger (zonder de territoriale verdediging) telde 180.000 manschappen. Dat waren er minder dan de legers in de Sovjet-Unie, Turkije, Oost-Duitsland, Frankrijk, Italië, Polen, Groot-Brittannië, Spanje of Tsjecho-Slowakije telden. In aantallen tanks volgde het na de Sovjet-Unie, West-Duitsland, Tsjecho-Slowakije, Turkije, Polen, Oost-Duitsland, Bulgarije, Roemenië en Griekenland. En wat betreft de artillerie moest Joegoslavië maar liefst dertien landen laten voorgaan. Veel van het materiaal was bovendien sterk verouderd.⁴¹⁹

412 Zimmermann, ‘US’, p. 3; Zimmermann, *Origins*, p. 215. Voor de invloed van het Vietnam-trauma op het beleid van Bush inzake Bosnië, zie ook Bert, *Superpower*, pp. 107-123. Zie verder het citaat van Bush in Warren P. Strobel, ‘The Media and U.S. Policies Toward Intervention. A Closer Look at the ‘CNN Effect’’, in: Crocker & Hampson with Aall (eds.), *Chaos*, p. 367: ‘I do not want to see the United States bogged down in any way into some guerrilla warfare. We lived through that once.’ Voor de invloed van Vietnam op het Bosnië-beleid van Eagleburger, zie Zimmermann, *Origins*, p. 214.

413 ‘Vance en Owen stuiten op verzet regering-Clinton’, *de Volkskrant*, 03/02/93.

414 Christopher, *Chances*, p. 252.

415 Bert, *Superpower*, p. 88.

416 Hans Leber, “‘Laat ze de oorlog uitvechten’”, *Twentsche Courant*, 05/08/92; Laurent Heere, “‘Militaire actie in Bosnië onvermijdelijk’”, *Rotterdams Dagblad*, 06/08/92.

417 Judah, *Serbs*, pp. 212-213 Ramet, *Babel*, p. 244; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 160; Koen Koch, ‘Joegoslavië, Oost-Europa en de strategie van neo-containment’, in: Gijs de Vries e.a., *Continent*, p. 124.

418 Zie bijv. ook Strobe Talbott, ‘America Abroad. Why Bosnia Is Not Vietnam’, *Time*, 24/08/92, p. 49.

419 Magaš/Žanić (eds.), *War*, pp. 110-113.

De Serven als schurken

Media, die steeds vaker moesten concurreren om de vluchtige aandacht van wegzappende kijkers, luisteraars en lezers, konden zich vaak niet veroorloven nuances aan te brengen. Volgens hen had hun doelgroep veelal behoefte aan een duidelijke rolverdeling tussen schurken en helden. Het was inderdaad de vraag of het Westen, dat nog maar net bekomen was van de rigide tweedeling van de Koude Oorlog, in nuances kon denken. Als er dan zo'n duidelijke rolverdeling moest zijn, waren de Serven degenen die het meeste aanspraak leken te maken op de positie van *bête noire*.

Vooraf tegenover de Verenigde Staten beriepen de Serven zich geregeld op het feit dat hun land in beide wereldoorlogen in de twintigste eeuw aan dezelfde kant had gevochten als de Amerikanen, terwijl de Kroaten in diezelfde conflicten tweemaal 'fout' zouden zijn geweest.⁴²⁰ Vaak werd, zowel door Amerikanen als door Serven, naar voren gebracht dat Woodrow Wilson meer dan wie ook ter wereld had bijgedragen aan de schepping van het eerste Joegoslavië.⁴²¹ Het mocht de Serven niet baten.

Veel Amerikaanse politici en ambtenaren die met Joegoslavië te maken hadden, legden tegenover het land maar één maatstaf aan: was het nog communistisch of niet? De Serviërs werden geregeerd door voormalige communisten van het oude stempel, die ook nog eens het nationalisme hadden omhelsd. In een wereld die in 1991 nog positief vooruit blikte naar een toekomst zonder geschiedenis leken de Servische leiders hopeloos gedateerd.⁴²² Zonder definitieve afrekening met het communisme bleven de machthebbers in Belgrado voor Amerikaanse beleidsmakers de communistische 'zij' tegenover de anticommunistische en democratische 'wij'.⁴²³ Maar ook iemand als Genscher dacht er zo over.⁴²⁴

Door het zwart-witbeeld van communisme versus democratie werd in de Verenigde Staten lange tijd het probleem van etnische tegenstellingen onvoldoende onderkend.⁴²⁵ Amerikanen die meer oog hadden voor de mix van communisme en nationalisme die Milošević hanteerde, beoordeelden zijn bewind echter niet milder. Milošević combineerde voor hen het slechtste van twee werelden: 'He is a Stalinist bolshevik and he is an ardent nationalist.'⁴²⁶

Zoals al bleek bij de beschrijving van de pr-campagnes van Slovenië en Kroatië bombardeerden de Serven met hun overmacht aan artillerie hun tegenstanders al gauw in de rol van underdogs. Vanuit de soms tot het mystieke en xenofobe naderende opvatting 'eeuwig' slachtoffer te zijn van westers onbegrip of, nog erger, westerse complotten – van het Vaticaan, Duitsland, 'het Vierde Rijk', de Verenigde Staten – , staken Serven relatief weinig

420 Zie bijv. Zimmermann, 'Ambassador', p. 4; idem, *Origins*, p. 13 en 22.

421 Bijv. afgevaardigde Moody en James F. Dobbins, principal deputy assistant Secretary of State, Bureau of European and Canadian Affairs, in United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, *Strife*, p. 69 en 77.

422 Vgl. Julian Borger, 'The Observer profile: Europe's last dinosaur', *The Observer*, 29/12/96.

423 Zie bijv. Bob Dole en Joseph DioGuardi in United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations,

Strife, pp. 37-40 en 91. Vgl. Woodward, *Tragedy*, p. 13. Vgl. het bezwaar tegen dit uit de Koude Oorlog voortvloeiende zwart-wit-denken bij Michael Bernhard in: United States House of Representatives, Subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on Foreign Affairs, *Policy*, p. 2.

424 Libal, *Limits*, p. 14.

425 Zimmermann, *Origins*, p. 130.

426 Joseph DioGuardi in United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, *Strife*, p. 92.

energie in public relations voorbij de eigen landsgrenzen.⁴²⁷ De Serven waren zozeer van eigen moreel gelijk overtuigd dat zij het zelden nodig vonden hun ‘waarheid’ wereldkundig te maken.⁴²⁸ Opmerkelijk is bijvoorbeeld de trots waarmee de chef-staf van de JNA Kadrijević bij herhaling in zijn herinneringen aan het uiteenvallen van Joegoslavië vermeldt dat hij buitenlandse staatslieden die contact met hem zochten niet te woord stond.⁴²⁹ Milošević liet de Amerikaanse ambassadeur Warren Zimmermann in 1989 zelfs bijna een jaar wachten op een gesprek, omdat de boodschap die hij uit Washington overbracht de Servische staatsman niet welgevallig was.⁴³⁰

Bovendien zou, zoals nog zal blijken bij de beschrijving van de oorlog in Bosnië, de analogie met de Tweede Wereldoorlog sterk bijdragen tot een demonisering van de Serven aan de ene kant en de afschildering van Moslims als louter slachtoffers aan de andere. In de internationale pers werden echter al vanaf het najaar van 1988 vergelijkingen getrokken tussen Milošević en Mussolini, vooral door de manier waarop Milošević met behulp van zijn antibureaucratische revoluties tegenstanders opzij schoof en de macht overnam.⁴³¹ De Nederlandse hoogleraar F.A.M. Alting von Geusau meende dat Goebbels in de leer had gekund bij Milošević, voor wat betreft ‘de van haat druipende propaganda en ophitsing’ die hij vanaf zijn aantreden had bedreven.⁴³² Zoals vaker zal blijken in dit rapport, fungeerde de Tweede Wereldoorlog ten tijde van het conflict in (voormalig) Joegoslavië niet alleen binnen Joegoslavië zelf, maar ook in het Westen nog vaak als referentiekader en ijkpunt.⁴³³

Het meest beeldbepalend in het Westen was echter voorlopig het optreden van Servische militairen, zowel die van de JNA als de irregulieren. Anders dan in opiniërende en beleidsmakende kringen maakten het Servische gedomineerde leger en de Servische paramilitairen in beschrijvingen van journalisten ter plaatse een ongeordende, zelfs chaotische indruk.⁴³⁴ Zij droegen ‘a hotch-potch of uniforms: chubby grandfathers, smooth-faced teenagers, a handful of irregulars in Chetnik badges and shaggy hats, a real-life unit of Dad’s Army’.⁴³⁵ Ook Nederlandse journalisten spraken over ‘Serviërs in allerlei fantasie-uniformen’,⁴³⁶ in

427 Stjepan G. Meštrović, ‘Series Editor’s Statement’, in: Cohen, *War*, pp. xiv-xiv; Zimmermann, ‘Ambassador’, p. 3. Zie bijvoorbeeld ook de verbazing van de journalist Bert Bukman over de zijns inziens xenofobe opvattingen van de Servische auteur en hoogleraar cultuurgeschiedenis Milorad Pavić in ‘Bang voor de buitenwereld’, *HP/De Tijd*, 18/10/91, pp. 16-18, of het onvermogen van Bart Rijs tegenover de samenzweringstheorieën van de Servische hoogleraar filosofie Mihailo Marković, in 1968 de held van de studenten van Belgrado, begin jaren negentig ideoloog van Milošević en vice-voorzitter van diens partij, in ‘Adagio voor de dood’, *HP/De Tijd*, 26/06/93, p. 43. Voor een eerdere positieve receptie in Nederland van Marković, toen hij deel uitmaakte van de marxistische filosofen die zich hadden verenigd rond het tijdschrift *Praxis*, zie Bart van Steenberg, ‘Ten geleide’, in: Marković, *Weg*, pp. 7-

11. Voor teleurstelling over de *Werdegang* van Marković, zie Magaš, *Destruction*, pp. 4, 52, 55-73, 122-124. Zie ook interview A. Buha, 17/12/99.

428 Vgl. Sherman, *Zerschlagung*, p. 5.

429 Kadrijević, *View*, pp. 26, 33, 44.

430 Zimmermann, ‘Ambassador’, p. 3.

431 Vgl. Ramet, ‘Milošević’, p. 96.

432 Olaf van Boetzelaer, ‘Naleving Verenigde Naties-resoluties’, *CD/Actueel*, 13 (1993), p. 15.

433 Vgl. Tromp, *Verraad*, pp. 15, 38.

434 Zie bijv. Raymond van den Boogaard, “De schoften schieten van ons geld”, *NRC Handelsblad*, 03/07/91; Hirs/Hellinga, *Geit*, p. 176.

435 Russell, *Prejudice*, p. 244.

436 Bart Rijs, ‘Reis naar het einde van Bosnië’, *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 22. Zie ook Kees Schaepman, ‘Kogels fluiten en de waanzin wint’, *Vrij Nederland*, 25/07/92, p. 7.

nonchalant gedragen kledij waaronder navels, borsthaar en buikjes zichtbaar waren,⁴³⁷ over ‘wild getatoeëerde mannen met kalasjnikovs over de schouder’.⁴³⁸ Herhaaldelijk stonden journalisten doodsangsten uit wanneer dronken Bosnisch-Servische militairen in hun aanwezigheid met hun geweren en handgranaten speelden.⁴³⁹ Ook de zelfgemaakte pantserwapens en artillerievoertuigen zorgden voor ongeloof bij journalisten die slechts het reguliere wapenarsenaal en het wagenpark van de Veluwe kenden.⁴⁴⁰

Eind juli 1991 verschenen de eerste plastische beschrijvingen van Servische gruweldaden in Nederlandse kranten. Het betrof een Servische aanval op 26 juli bij Struga, een vierhonderd inwoners tellend dorpje in Banija, waarmee die streek vrijwel geheel ‘gezuiverd’ was van Kroaten. Daar werd ook voor het eerst het patroon van etnische zuiveringen duidelijk beschreven voor de Nederlandse krantenlezers: anderhalf uur beschietingen met 120 mm mortiergranaten, gevolgd door het binnentrekken van het dorp door Servische paramilitairen. Daarbij gebruikten de Servische vrijwilligers Kroaten uit het naburige Zamaca als schild. Drie politiemannen die daarom weigerden op de Serven te schieten werden door hen vermoord, nadat eerst bij twee van hen de ogen waren uitgestoken en zij waren ontkleed en geslagen. Daarna werden nog enkele Kroaten omgebracht of ontvoerd.⁴⁴¹

De Volkskrant probeerde op 2 augustus ook voor het eerst de leegte na een etnische zuivering in beeld te brengen: met een foto van twee honden die door de uitgestorven straten van het dorp Kostanjica renden nadat de bewoners daar waren gevlucht voor Servische paramilitairen.⁴⁴² Een dag later viel in *Trouw* voor het eerst het woord ‘verkrachtingen’ te lezen in verband met de oorlog in Joegoslavië. Ze zouden op dat moment aan de orde van de dag zijn, zonder dat expliciet werd vermeld wie de daders waren.⁴⁴³ Op hun beurt beweerden Bosnische-Serven dat er op vier plaatsen in Kroatië concentratiekampen zouden zijn ingericht voor Serven. Buiten *de Volkskrant* werd hieraan geen merkbare aandacht besteed.⁴⁴⁴

De associaties met de Tweede Wereldoorlog zouden de westerse krantenlezers en televisiekijker bepaald niet onberoerd laten. De oorlog in Kroatië verstoorde het bijna een halve eeuw gekoesterde ‘never again’ ten aanzien van oorlog in Europa.⁴⁴⁵ De oorlog in Bosnië zou duidelijk maken dat nooit meer genocide ‘a sick joke’ was geworden.⁴⁴⁶ Anders dan het had gedaan naar aanleiding van de volkerenmoord op de joden in de Tweede Wereldoorlog, kon

437 Bart Rijs, ‘Vrijheid of de dood’, *HP/De Tijd*, 16/08/91, p. 24. Zie ook Nicole Lucas, ‘Serviërs in Bosnië: kogels voor bier’, *Trouw*, 28/09/91 over Servische en Montenegrijnse reservisten: ‘Met hun overzorgde uiterlijk – ongeschoren, hemd half uit de broek – en hun lomp gedrag’.

438 Bart Rijs, ‘De aanval’, *HP/De Tijd* 23/08/91, p. 14.

439 Bijv. Bart Rijs, ‘Reis naar het einde van Bosnië’, *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 24. Vgl. Gert van Wijland, ‘Autoraces aan de Donau’, *Elsevier*, 10/09/92, p. 71; Cohen, *Hearts*, p. 136.

440 Bart Rijs, ‘Reis naar het einde van Bosnië’, *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 24.

441 Ulrike Rudberg, ‘EG presenteert vredesplan voor strijd in Kroatië’, *de Volkskrant*, 29/07/91; ‘Onze Servische burens zijn achtergebleven, ze

huilden”, *de Volkskrant*, 31/07/91; Raymond van den Boogaard, ‘Bloedbad in dorp Kroatië: wellicht bijna 200 doden’ en ‘Serviërs gebruikten mededorpelingen als schild’, *NRC Handelsblad*, 29/07/91.

442 ‘Half Kroaat half Serviër en nu alleen’, *de Volkskrant*, 02/08/91.

443 Nicole Lucas, ‘Een onmogelijke missie’, *Trouw*, 03/08/91.

444 Ulrike Rudberg, ‘Bittere beschuldigingen in Kroatië. Leaders verwijten elkaar “oorlogsmisdaden en genocide”’, *de Volkskrant*, 30/07/91; idem, ‘Strijd tussen Ustasja en Cetniks leeft weer op in Kroatië’, *de Volkskrant*, 03/08/91.

445 Gompert, ‘Serbia’, p. 30.

446 Carter, ‘Serbia’, p. 54. Vgl. Rieff, *Slaughterhouse*, p. 27.

het Westen ditmaal niet zeggen, zoals vele commentatoren benadrukten, dat ze ‘het niet geweten hadden’.⁴⁴⁷

Kroaten: ook geen lieverdjes

In de Nederlandse media was over het algemeen sympathie te beluisteren geweest voor het onafhankelijkheidsstreven van Slovenië, dat een gevolg werd geacht te zijn van het Servische hegemoniale streven, vooral onder aanvoering van Milošević. Anet Bleich plaatste in *de Volkskrant* echter vraagtekens bij de onafhankelijkheidsverklaringen van Slovenië en Kroatië. De regeringen van die gebieden hadden er volgens haar beter aan gedaan, banden aan te knopen met de Servische oppositie tegen Milošević, in plaats van hun energie te steken ‘in het instuderen van hun oude volkslied en het veranderen van de vlag’. Als de beide republieken zo graag bij het beschaafde Europa wilden horen, moesten ze zich volgens haar niet overgeven aan ‘wild-oost spelletjes van cowboys en Indianen op de Balkan’. Dan zou, zo voorzag zij, Bosnië binnenkort in drieën worden gehakt: ‘Een stuk voor groot-Kroatië, een stuk voor groot-Servië en voor de moslims een corridor naar Turkije’.⁴⁴⁸ Het artikel van Bleich was onderdeel van een discussietweeluik, waarbij Jan Luijten het standpunt innam dat de volkeren van Joegoslavië het recht hadden om, verlaat, hun natiestaten te realiseren.⁴⁴⁹

Twee weken later verschenen er op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* eveneens twee bijdragen over de opportuniteit van de uitoefening van het zelfbeschikkingrecht door Kroatië en Slovenië. P.J. van Krieken, plaatsvervangend regionaal vertegenwoordiger van de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen in Stockholm, betoogde dat getracht moest worden desintegratie van Joegoslavië te voorkomen. Deed Europa dat niet, dan zou het voortaan niet het volkenrechtelijke en morele gewicht hebben om elders in de wereld, zoals in India of Afrika, over secessieoorlogen te oordelen.⁴⁵⁰ In het andere artikel pleitte de emeritus-hoogleraar bestuursrecht S.W. Couwenberg voor een confederatie van Joegoslavië, zoals Kroatië en Slovenië die kort tevoren nog hadden voorgestaan. Zijn argument was dat Europa twee republieken die op weg waren naar een liberale democratie en een markteconomie niet in de kou mocht laten staan ten gunste van een nog steeds communistisch Servië.⁴⁵¹ Volgens een hoofdredactioneel commentaar in *Trouw* stonden met de strijd tussen ‘het arrogante nationalisme van de Serviërs’ en het volgens deze krant niet in de algemeen Europese ontwikkeling passende streven van Kroatië en Slovenië naar onafhankelijkheid ‘goed en kwaad niet duidelijk scheidbaar tegenover elkaar’.⁴⁵²

447 Magaš, *Destruction*, p. xii; Stjepan G. Meštrović, ‘Series Editor’s Statement’, in: Cohen, *War*, p. xiii en xvi; Thomas Cushman & Stjepan G. Meštrović, ‘Introduction’, in: idem (eds.), *Time*, p. 7; Samary, *Déchirure*, p. 9; Meštrović, ‘*Balkanization*’, p. vii; Tromp, *Verraad*, p. 56 (13/01/93); Weithmann, *Brandhaard*, p. 7; lid van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden voor Virginia Frank R. Wolf in: United States Congress, Committee on Security and Cooperation in Europe, *United Nations*, p. 17; Ton de Kok in: ‘Westerse politici mede schuldig aan drama Bosnië’, *Utrechts Nieuwsblad*, 19/11/92; P.R. Baehr in: Ko Colijn & Paul Rusman, ‘Wat moet Nederland met “Joegoslavië”?’’, *Vrij Nederland*, 31/07/93, p. 12.

448 Anet Bleich, ‘Tegen het Wilde Oosten’, *de Volkskrant*, 29/06/91. Zie ook idem, ‘Het slopen van Joegoslavië lost niets op’, *de Volkskrant*, 16/08/91 en idem, ‘Een nieuw volksdenken bedreigt Oost-Europa’, *de Volkskrant*, 18/09/91.

449 Jan Luijten, ‘Het recht op een eigen lot’, *de Volkskrant*, 29/06/91.

450 P.J. van Krieken, ‘Alle pogingen Joegoslavië te redden zijn nastreven waard’, *NRC Handelsblad* 11/07/91.

451 S.W. Couwenberg, ‘Confederatie lijkt voor Joegoslavië een reële optie’, *NRC Handelsblad*, 11/07/91.

452 ‘Een conservatief oordeel (2)’, *Trouw*, 03/07/91.

Emeritus-hoogleraar Oost-Europese geschiedenis Dittrich bespeurde daarentegen in de eerste weken van het conflict al een stramen van *good guys, bad guys*. Het ergerde hem. Slovenen en Kroaten maakten volgens hem evenzeer demagogisch gebruik van het nationalisme als Milošević. Dittrich begreep de angst van de Serven voor een herhaling van de Kroatische genocide uit de Tweede Wereldoorlog. Hij was voorstander van behoud van de Joegoslavische eenheidsstaat. Slovenië zou misschien nog kunnen uittreden. Maar: 'Met Kroatië wordt het al ruziën over de grens met Servië en hoe Bosnië in godsnaam zal moeten uittreden, daar kan ik me werkelijk geen voorstelling van maken.'⁴⁵³ Hij hoopte dat de EG en de Verenigde Staten zachte drang zouden kunnen uitoefenen om een uiteenvallen van Joegoslavië te voorkomen. Zou dat toch gebeuren, dan zouden omringende landen zich ermee gaan bemoeien en was volgens Dittrich alleen nog maar militaire interventie mogelijk.

Getuigden deze artikelen die kort na de onafhankelijkheidsverklaringen verschenen van enige reserve ten aanzien van Kroatië, dat zou in de maanden daarna niet veranderen. In veel westerse media, ook die in Nederland, werden Kroaten vooral in het eerste jaar van het conflict geassocieerd met de extreem-nationalistische *ustaša*-beweging van Ante Pavelić, die tussen 1941 en 1945 aan het hoofd stond van de door de fascistische mogendheden gedoogde Kroatische marionettenstaat, waarin vele duizenden Serven over de kling waren gejaagd.⁴⁵⁴ Het was een typische uiting van het laattwintigste-eeuwse historische besef waarbij de daden van nu werden beoordeeld in het kader van de morele verontwaardiging over gebeurtenissen van een halve eeuw geleden. Soms werd het verband tussen de beide tijdvakken wel heel simpel gelegd, zoals in het zomernummer van 1993 van *Foreign Affairs*: 'Today's victimized Croatians were yesterday's fascist oppressors of the Serbs...'⁴⁵⁵

In *De Groene Amsterdammer* werd dan ook opgemerkt dat de Tweede Wereldoorlog almaar werd overgedaan: 'Het onderscheid tussen "good guys" en "bad guys" valt steeds moeilijker te maken in het voormalige Joegoslavië. Welbeschouwd zijn er alleen nog maar "mad guys" over...'⁴⁵⁶ Het bewind in Zagreb maakte het zijn critici, door een aantal reeds beschreven onhandigheden, overigens niet al te moeilijk het verband met de *ustaša*-staat te leggen.

Vooraf door deze associatie waren de Kroaten voor de westerse media niet de volmaakte slachtoffers.⁴⁵⁷ De Britse *Financial Times* beschreef op 17 juli 1991 het Kroatische 'probleem' bijvoorbeeld als een kwestie van onvoldoende denazificatie.⁴⁵⁸ Meštrović heeft echter tot op grote hoogte gelijk als hij zegt dat het aanrekenen van het vijftig jaar oude *ustaše*-

453 Steven de Vogel, 'Zeven argumenten om Joegoslavië heel te houden', *Vrij Nederland*, 13/07/91, p. 6.

454 Vgl. Meštrović, *Balkanization*, pp. 28 en 39-42. Zie bijv. Simms, *Hour*, p. 284; Edward Pearce, 'Kroaten zijn bepaald geen engelen', *de Volkskrant*, 06/07/91; Piet de Moor, 'Milošević en Tudjman moeten ophoepelen, alletwee. Het democratische gehalte van de regering in Kroatië', *de Volkskrant*, 27/07/91, geïllustreerd met een foto van Pavelić, die de fascistengroet brengt; Bert Bukman, 'Bang voor de buitenwereld', *HP/De Tijd*, 18/10/91; Fred Stroobants, 'Rauwe wortel', *Trouw*, 25/11/91.

455 Grunwald, 'Press'.

456 Arthur van Amerongen, 'Zwart Kroatië', *De Groene Amsterdammer*, 26/08/92, p. 4.

457 Vgl. Meštrović, *Balkanization*, p. 51. Het NOS-televisiejournaal toonde op 8 augustus 1991 beelden van de overblijfselen van het Kroatische concentratiekamp Jasenovac uit de Tweede Wereldoorlog in verband met Servische beschuldigingen dat het Kroatië van Tudjman de erfgenaam was van de staat van Pavelić. In extreme mate treft men voorbeelden van deze associatie aan bij Anstadt, *Servië*, passim. Vgl. Van den Heuvel, *Land*, p. 109.

458 Geciteerd in Eyal, *Europe*, p. 31.

verleden aan een heel volk, terwijl de *ustaše* in Kroatië een kleine minderheid waren en datzelfde gebied een aanmerkelijk aandeel had in de partizanenbeweging van Tito, minstens zo absurd is als de Fransen van eind twintigste eeuw verantwoordelijk te houden voor de collaboratie van het Vichy-bewind tijdens de Tweede Wereldoorlog of de Italianen voor het fascisme van een halve eeuw eerder in hun land.⁴⁵⁹ ‘It is interesting to contrast the Western media’s attacks on the President of Croatia, Franjo Tudjman, with its relatively mild treatment of Mitterrand’s Nazi collaboration. Tudjman was a partisan general who fought the Nazis, while Mitterrand collaborated with them.’⁴⁶⁰

In Nederland schreef de Leidse slavist Willem Vermeer dat niet viel in te zien waarom Tudjman en zijn democratisch gekozen regering ‘zouden moeten opdraaien voor een genocide die een halve eeuw geleden is gepleegd door een zootje ongeregeld dat door twee louche bezettingsregiems in het zadel werd gehouden’.⁴⁶¹

De associatie van Kroatië met de *ustaše* werd nieuw leven ingeblazen door sympathieën van extreem rechts voor het Kroatische onafhankelijkheidsstreven.⁴⁶² In Frankrijk was dat het geval bij het Front National. In Brussel liepen leden van het Vlaams Blok op 29 juli 1991 mee in een demonstratie van Kroaten ter gelegenheid van een vergadering van de EG-ministers.⁴⁶³ In Groot-Brittannië werd Branimir Glavaš in de pers afgeschilderd als ‘a neo-Nazi killer’.⁴⁶⁴ En in Nederland kwam het *ustaše*-verleden aan bod door de belangstelling die enkele tientallen Nederlanders aan de dag legden voor militaire ondersteuning van de Kroaten. Zij reageerden op een advertentie op 2 november 1991 in *De Telegraaf* van de door de extreem-rechtse Douwe van de Bos opgerichte Nederlands Kroatische Werkgemeenschap. Hun aanmeldingen leidden tot de inzet van de *First Dutch Volunteer Unit* in Kroatië.⁴⁶⁵

Vanuit Belgrado werd geprobeerd de associatie van Kroatië met het *ustaša*-bewind van een halve eeuw geleden uit te buiten, bijvoorbeeld door verspreiding in het Westen van in het Engels en Frans vertaalde passages uit een eerdere publicatie van Tudjman over genocide en

459 Stjepan G. Meštrović, ‘Introduction’, in: idem (ed.), *Genocide*, pp. 18-19.

460 Ibidem, p. 19.

461 Willem Vermeer, ‘De genocide van hoofdmans Ante Pavelić en zijn Ustaše op Serviërs’, *NRC Handelsblad*, 19/09/91.

462 Zie ook Džamić, *Psi*, pp. 75-166.

463 Oscar Garschagen, ‘EG: bij vrede geld naar Joegoslavië’, *de Volkskrant*, 30/07/91.

464 Russell, *Prejudice*, p. 213.

465 Zie bijv. Sluik & Kurpershoek (red.), *Duivelsjager*; Džamić, *Psi*, pp. 97-109; ‘Oud-strijders mobiliseren Nederlands steunkorps voor onderdrukt Kroatië’, *Trouw*, 06/11/91; ‘Extreem-rechts schiet leger Kroatië te hulp’, *Trouw*, 07/11/91; ‘Garanties ontbreken: vrijwilligers gaan niet naar Kroatië’, *Trouw*, 08/11/91; ‘Vrijwilligers alsnog “op verkenning” bij militairen Kroatië’, *Trouw*, 25/11/91; ‘Ultra-rechts in Europa op de bres voor Kroatië’, *NRC Handelsblad*, 06/11/91; Karin de Mik, “Aan avonturiers hebben ze niks in Kroatië”, *NRC Handelsblad*, 06/11/91; Boris Peters, “Van kreten dat het niet mag, trekken de Serviërs

zich niets aan”, *de Volkskrant* 06/11/91; ‘Werving Kroatië-strijders gestopt na kritiek op comité’, *de Volkskrant*, 08/11/91; “Het moet daar gewoon afgelopen zijn”, *de Volkskrant*, 02/12/91; Jos Slats, ‘De huurling gaat omdat de hele wereld Kroatië laat stikken’, *de Volkskrant*, 11/12/91; idem, ‘Nederlandse huurlingen vuren op Serviërs’, *de Volkskrant*, 23/12/91; idem, ‘Vrijwillige strijders vereerd door Kroaten’, *de Volkskrant*, 14/01/92; Clifford C. Cremer, ‘Een héél rare oorlog’, *HP/De Tijd*, 07/02/92; Clifford C. Cremer, ‘Een steeds raarder oorlog’, *HP/De Tijd*, 27/03/92, pp. 14-17; ‘Nederlandse huurlingen gevangen in Hercegovina’, *De Telegraaf*, 25/07/92; Angelo Vergeer, “Blanke boeren min of meer onze volks-genoten”, *De Telegraaf*, 30/06/93; Clifford C. Cremer, ‘Van Kroatië naar Transvaal’, *HP/De Tijd*, 13/08/93; ‘Griezels. De maten van Janmaat’, *Tribune* 29 (1993) 2, p. 20; Bert Huisjes, ‘Opgejaagd op de Balkan’, *Algemeen Dagblad*, 19/09/01; TK, vergaderjaar 1991-1992, Aanhangsel, nrs. 364 (Kamervragen Frinking) en 448 (Vragen Valk en Stoffelen).

joden.⁴⁶⁶ Om dezelfde reden plaatsten leden van de Joegoslavische luchtmachtinlichtingendienst in augustus 1991 bommen bij de joodse begraafplaats en het joodse gemeenschaps-huis in Zagreb in het kader van de geheime operatie ‘Opera Orientalis’, die erop gericht was de afscheiding van Kroatië tegen te gaan.⁴⁶⁷ Voor deze zaak stonden later, behalve de twee betrokken agenten, het toenmalige hoofd van KOS, de militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst van de JNA Aleksandar Vasiljević, voormalig luchtmachtbevelhebber generaal Zvonko Jurjević en het ex-hoofd van de luchtmachtinlichtingendienst kolonel Slobodan Rakočević terecht. Behalve van de aanslag in Zagreb werden zij onder meer beschuldigd van samenzwering tegen de Servische regering en van fraude. Het proces werd vooral gezien als een poging de JNA te ontdoen van die officieren die nog sterk communistisch en te weinig Servisch dachten. Ondanks deze smet op zijn blazoën wist Vasiljević een comeback te maken als adviseur van Geza Farkaš, hoofd van KOS onder Milošević. President Vojislav Koštunica zou hem ten slotte ontslaan als vertrouweling van Milošević.⁴⁶⁸

De Servische ontluisteringscampagne tegen Kroatië bleef niet zonder succes.⁴⁶⁹ Ton Crijnen meldde in *Trouw* dat antisemitisme, nationalisme en katholicisme in Kroatië ‘al sinds eeuwen hand in hand’ gingen.⁴⁷⁰ De Londense krant *Guardian* vond in de eerdere antisemitische uitspraken van Tudjman aanleiding te waarschuwen tegen erkenning van Kroatië.⁴⁷¹ De voorzitter van de joodse gemeenschap in Zagreb, Nenad Porgeš, liet daarentegen weten dat er weliswaar onder de oppervlakte van de Kroatische samenleving sprake was van antisemitische gevoelens, maar dat de officiële autoriteiten zich daaraan niet schuldig maakten. Hij waarschuwde tevens tegen de vaak gehoorde misvatting dat Serven tijdens de Tweede Wereldoorlog voor de joden zouden zijn opgekomen. Servië, zo zei hij, was eerder *Judenfrei* dan Kroatië.⁴⁷²

In veel westerse berichtgeving werd melding gemaakt van het weinig democratische karakter van Tudjman.⁴⁷³ De Nederlandse media besteedden bijvoorbeeld ruim aandacht aan het nationalisme van Tudjman en de zijnen, dat de Serven in Kroatië onnodig tegen de haren in had gestreken en beducht had gemaakt, en bekritiseerden het autoritaire karakter van

466 Richard West, ‘An Apologist for Hitler’, *The Guardian*, 18/10/91.

467 ‘Political report in brief. Former head of army intelligence service under investigation’, BBC Summary of World Broadcasts, 21/07/92; ‘Further reports on elections preparations. Trial of ex-chief of military counter-intelligence postponed “indefinitely”’, ibidem, 09/12/92; ‘Seventy generals reportedly punished after war in Slovenia and Croatia’, ibidem, 26/01/93; Batsheva Tsur, ‘Anatomy of a Balkan frame-up’, *The Jerusalem Post*, 03/02/93; Cohen, *War*, p. 127.

468 Vesna Perić Zimonjić, ‘Koštunica purges Yugoslav army of Milošević loyalists’, *The Independent*, 01/01/01.

469 Zie bijv. Robert D. Kaplan, ‘Croatianism; the latest Balkan ugliness; Holocaust denial and revisionism’, *The New Republic*, 25/11/91; Teddy Preuss, ‘Goebbels lives – in Zagreb’, *The Jerusalem Post*, 06/12/91.

470 Ton Crijnen, ‘Kroaten zien katholieke kerk als dam tegen Servisch gevaar’, *Trouw*, 04/07/91.

471 Richard West, ‘An Apologist for Hitler’, *The Guardian*, 18/10/91.

472 John Daniszewski, ‘Today’s Turbulence and Nitter Memories Disquiet Jews’, *The Associated Press*, 27/07/91.

473 Zie bijv. Russell, *Prejudice*, p. 181; Tromp-Vrkic, ‘Kroatië, in het bijzonder’, pp. 8-10 en 14.

Tudjmans bestuur en diens persoonlijkheidscultus.⁴⁷⁴ Zij waren daarom weinig vatbaar voor de elders gehanteerde tegenstelling tussen Kroatië en Servië als een strijd tussen democratie en communistische dictatuur.⁴⁷⁵ Verder werd in veel westerse media gewezen op het verstikkend-nationalistische klimaat en het verbond tussen nationalisme en katholicisme in Kroatië.⁴⁷⁶

De strijd tussen Serven en Kroaten kon dus door de westerse media niet zonder meer worden afgeschilderd als een gevecht tussen kwaad en goed.⁴⁷⁷ Nationale variaties daarop waren echter mogelijk. De Britse pers bleef bijvoorbeeld wel heel erg neutraal in het conflict tussen Serven en Kroaten. Dat kwam enerzijds doordat zij veel Servische propaganda overnam, maar anderzijds ook doordat correspondenten ter plaatse er even weinig zin in hadden de schijn te wekken pro Tudjman te zijn als voor Milošević.⁴⁷⁸ In de Duitse media daarentegen werden berichten over het gebrek aan democratie in Kroatië tijdenlang geweerd omdat het ‘politiek niet goed uitkwam’.⁴⁷⁹

In de berichtgeving over het conflict tussen Serven en Kroaten trokken de Nederlandse media in het algemeen weinig partij. In het *NRC Handelsblad* kwam al begin juli een Kroatische vrouw in Slavonië die met een Serf getrouwd was aan het woord. ‘Er zijn twee waarheden’, zei ze. ‘De Serviërs lokken het Kroatische geweld uit of omgekeerd. Wie moet je geloven?’⁴⁸⁰ De journalisten schenen het ook niet goed te weten. Van den Boogaard schreef enkele weken later in *NRC Handelsblad* dat, naarmate de intensiteit van de gevechten tussen Kroaten en Serven toenam, de ware toedracht van de gebeurtenissen steeds moeilijker te achterhalen viel.⁴⁸¹ Wel werden de ongelijke krachtsverhoudingen opgemerkt: Kroatische jachtgeweren tegenover Servische mortieren.⁴⁸²

In de beschrijvingen in de Nederlandse pers kwam naar voren dat de JNA niet alleen de plaatselijke Servische milities steunde, maar ook paramilitairen het gebied in zond en met wapens hielp. Er werd tevens aandacht besteed aan de etnische zuivering, die vooral door de *četniks* werd bewerkstelligd, waarbij melding werd gemaakt van gruwelijkheden, zoals het

474 Zie bijv. Theo Engelen, ‘President van Kroatië houdt nauwelijks grondgebied over’, *NRC Handelsblad*, 22/06/91; Nicole Lucas, ‘Joegoslavië is niet meer’, *Trouw*, 26/06/91; idem, ‘Spelers in drama van Joegoslavië’, *Trouw*, 03/07/91; idem, ‘Franjo Tudjman. Nationalist ten koste van zijn volk’, *Trouw*, 12/10/91; Raymond van den Boogaard, ‘Echte feestvreugde wil niet uitbreken in Zagreb’, *NRC Handelsblad*, 26/06/91; idem, ‘In Kroatië neemt verzet tegen Tudjman toe’, ibidem, 05/12/91; Peter Michielsen, ‘De wrok zoekt een uitweg’, ibidem, 06/07/91; Anet Bleich, ‘Franjo Tudjman is symbool van onafhankelijk Kroatië’, *de Volkskrant*, 27/06/91; Piet de Moor, ‘Milošević en Tudjman moeten ophoepelen, alletwee. Het democratische gehalte van de regering in Kroatië’, *de Volkskrant*, 27/07/91; Bert Lanting, ‘Kroatische leider Tudjman neemt alle beslissingen zelf’, *Het Parool*, 17/07/91; Lydia Luttenberger, ‘The democratic forum, Rijeka’, Palau & Kumar (eds.), *Ex-Yugoslavia*, p. 59 en 61; Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 58-59.

475 Vgl. Nicole Lucas, ‘Een onmogelijke missie’, *Trouw*, 03/08/91.

476 Arthur van Amerongen, ‘Zwart Kroatië’, *De Groene Amsterdammer*, 26/08/92, pp. 4-5; Dubravka Ugrešić, ‘Het onverdraaglijk overleven in Joegoslavië’, *Vrij Nederland*, 12/09/92, pp. 22-24; idem, “Goedenacht, Kroatische schrijvers, waar u zich ook bevindt!”, *Vrij Nederland*, 20/02/93, pp. 26-28.

477 Russell, *Prejudice*, p. 181.

478 Russell, *Prejudice*, pp. 214-215.

479 N. Lucas, ‘De waarheid over “Joegoslavië”’, *Trouw*, 09/03/93.

480 Hans Steketee, ‘Serviërs vluchtten voor “terreur”’, *NRC Handelsblad*, 05/07/91.

481 Raymond van den Boogaard, ‘Hagelwit op missie’, *NRC Handelsblad*, 25/07/91.

482 Zie bijv. Raymond van den Boogaard, ‘Jachtgeweer helpt niet meer tegen mortiervuur’, *NRC Handelsblad*, 10/07/91. Zie ook idem, ‘Kroatië zonder wapens en zonder hoop’, *NRC Handelsblad*, 03/08/91.

gebruik van burgers als schild, het uitsteken van ogen, verminking van lijken en vernielingen. Van den Boogaard bijvoorbeeld tekende verhalen daaromtrent op, voornamelijk uit de mond van Kroatische vluchtelingen.⁴⁸³ Duidelijk werd verder hoe deze bevordering van het geweld ertoe leidde dat Kroaten en Serven in Krajina en Slovenië volledig uiteendreven, hoe oude vriendschappen van de ene op de andere dag werden verbroken en omsloegen in haat en moord, terwijl de eigen etnische symbolen, zoals *četnik*-petjes, werden benadrukt.⁴⁸⁴ Juist bezittingen van Kroatisch-Servische echtparen moesten het ontgelden.⁴⁸⁵

Ook in het fotomateriaal was een ruime mate van objectiviteit waar te nemen. Zo toonde *NRC Handelsblad* een foto van de viering van de Kroatische onafhankelijkheid waarbij uit een auto behalve de Kroatische vlag, ook de linkerhand van de bestuurder stak met daarin een revolver.⁴⁸⁶

Over het algemeen kan men zeggen dat de kritiek op Kroatië vooral het politieke systeem en de associaties met het *ustasha*-verleden betroffen. Berichtgeving over actuele Kroatische oorlogsmisdrijven, begaan tegen Serven, kreeg in de regel lange tijd weinig aandacht in de westerse media.⁴⁸⁷ Pas tijdens de oorlog in Bosnië veranderde dat. In de zomer van 1992 klaagde de in Nederland teruggekeerde luchtmachtmajoor J. Brinkhof, die zes maanden actief was geweest als VN-waarnemer in Bosnië en Kroatië, dat de verslaglegging in de Nederlandse media ‘door de Kroatische propagandamachine enorm in de luren [werd] gelegd’. Volgens hem waren de Kroaten en Moslims ‘net zo slecht’ als de Serven.⁴⁸⁸ Het zou tot het voorjaar van 1993 duren voordat ook Kroatische oorlogshandelingen onderwerp van ernstige kritiek werden. Zo viel in mei 1993 in *HP/DeTijd* te lezen: ‘Het nog min of meer intacte beeld van wrede Serviërs en inschikkelijke Kroaten is al lang achterhaald (. . .) Net als de Serviërs snijden Kroaten nu voedseltransporten naar moslimgebieden de pas af met als doel: de bevolking uithongeren en verdrijven.’⁴⁸⁹

Lauwheid troef en de onmogelijkheid van identificatie

Het gebrek aan een duidelijke stellingname in de westerse pers ten aanzien van de oorlog in Kroatië, die zo’n opmerkelijk contrast vormde met het engagement later bij de oorlog in Bosnië, had ook te maken met de aanvankelijke desinteresse bij het publiek en de tijd die het journalisten kostte om het conflict in een begrijpelijke context te plaatsen. Na drie maanden tussen sluipschutters en artillerieduels in Kroatië merkte de journalist Raymond van den Boogaard bijvoorbeeld dat de oorlog in Nederland niet ‘leefde’: ‘Raar Balkan-gedoe, dat vond men eigenlijk, een uit de hand gelopen burenruzie.’⁴⁹⁰ ‘Ignorance is the bane of journa-

483 Zie bijv. Raymond van den Boogaard, ‘Serviërs gebruikten mededorpingen als schild’, *NRC Handelsblad*, 30/07/91; idem, ‘Kroatië zonder wapens en zonder hoop’, *NRC Handelsblad*, 03/08/91.

484 Zie bijv. Hans Steketee, ‘Serviërs vluchten voor “terreur”’, *NRC Handelsblad*, 05/07/91; Raymond van den Boogaard, ‘Jachtgeweer helpt niet meer tegen mortiervuur’, *NRC Handelsblad*, 10/07/91; Raymond van den Boogaard, ‘Serviërs gebruikten mededorpingen als schild’, *NRC Handelsblad*, 30/07/91.

485 Raymond van den Boogaard, ‘Serviërs ge-

bruikten mededorpingen als schild’, *NRC Handelsblad*, 30/07/91.

486 Geplaatst bij ‘Twee lijken in een straat met broden’, *NRC Handelsblad*, 28/06/91.

487 Caroline de Gruyter, ‘In Kroatië is iedereen goed’, *Elsevier*, 08/08/92, p. 32.

488 Eric Vrijzen, ‘“Een massale invasie is onbegonnen werk”’, *Elsevier*, 09/01/93.

489 Henk Steenhuis, ‘Philippe Morillon’, *HP/De Tijd*, 21/05/93, p. 24.

490 Raymond van den Boogaard, ‘Een oorlog zonder sympathie’, *NRC Handelsblad*, 26/10/91.

lists arriving in any crisis. It was to prove particularly acute in Yugoslavia, which drew hundreds of Balkan first-timers.' Aldus Alec Russell, Balkan-correspondent van de Britse *Daily Telegraph*.⁴⁹¹ De eerste maanden van de oorlog in Kroatië werden echter nog voornamelijk door oude getrouwe Balkan-correspondenten verslagen.⁴⁹² Veel journalisten die op de oorlog in Slovenië waren afgevlagen, bleken eendagsvliegen te zijn. Na de Sloveense oorlog duurde het bijvoorbeeld bijna een jaar voordat de grote Amerikaanse televisienetwerken weer terugkeerden naar de regio.⁴⁹³ De serieuze Amerikaanse televisieprogramma's besteedden in de tweede helft van 1991 dan ook nauwelijks zendtijd aan de oorlog in Kroatië.⁴⁹⁴ Op het internationale nieuws georiënteerde Amerikaanse kranten als *The New York Times* en de *Washington Post* hadden in die periode nog iets meer dan een artikel gemiddeld per dag over de strijd in Joegoslavië.⁴⁹⁵ De grote Amerikaanse weekbladen *Time*, *Newsweek* en *U.S. News and World Report* daarentegen hadden in totaal in heel 1991 slechts 31 artikelen over het land.⁴⁹⁶ In de woorden van een Amerikaanse media-analist was de berichtgeving in de Amerikaanse media over Joegoslavië in 1991 en 1992 'misinformed and superficial, when not biased and racist. It has tended to focus on the sensational rather than the substantive; it has concentrated on personalities rather than issues; and it has tended to recast what is essentially a Balkan affair in terms of American policy or the role of such international organizations as the EC, the UN and NATO.'⁴⁹⁷

Ook in Frankrijk lijkt de belangstelling voor de oorlog in Kroatië beperkt te zijn geweest. In de maand juli 1991 achtte *Le Monde* Joegoslavië slechts tweemaal een openingsartikel waard en na 10 juli besteedde *Le Figaro* wekenlang geen commentaar meer aan de crisis in Joegoslavië.⁴⁹⁸

Het gebrek aan belangstelling in het Westen voor de oorlog in Kroatië werd algemeen geweten aan het verwarrende karakter van de strijd. Er was geen sprake van een echte oorlogsverklaring. Terwijl elders in Kroatië werd gevochten, zaten de mensen in Zagreb in de zomer van 1991 op terrasjes.

Like a leaky tap, the fighting was now on, now off and by August it had settled into a cyclical pattern. The Serbs attacked a position; the EC issued a condemnation; the federal authorities called a ceasefire. After a few days of posturing at peace, the sequence started again with the next Serb assault. No one seemed sure if this routine counted as war or not and so journalists, politicians and the public continued to talk about the 'Yugoslav crisis' just as we talk about currency crises or job crises...⁴⁹⁹

De Balkan bleef nog maandenlang na het begin van de Kroatische oorlog voor veel westerlingen in grote steden de naam van het restaurant op de hoek. Uit Joegoslavië waren de stranden en eilanden van de Adriatische kust bekend, alsmede *ćevapčići* en *šljivovica* en de voetbalclub Rode Ster Belgrado. Het was een aangenaam vakantieland, maar van de et-

491 Russell, *Prejudice*, p. 158.

492 Russell, *Prejudice*, p. 173.

493 Russell, *Prejudice*, p. 165.

494 James J. Sadković, 'The response of the American media to Balkan neo-nationalisms', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, pp. 116-119.

495 James J. Sadković, 'The response of the American media to Balkan neo-nationalisms', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 121.

496 James J. Sadković, 'The response of the American media to Balkan neo-nationalisms', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 123.

497 James J. Sadković, 'The response of the American media to Balkan neo-nationalisms', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 123.

498 Godfrey Hodgson, 'Discord in the European concert', *The Independent*, 03/08/91.

499 Russell, *Prejudice*, p. 198.

nische nuances en de geschiedenis van voormalig Joegoslavië was weinig bekend. Sarajevo als aanleiding voor de Eerste Wereldoorlog, de partizanenstrijd uit de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijke opstelling van Tito tijdens de Koude Oorlog waren de best bewaarde collectieve herinneringen.⁵⁰⁰

Aan het publiek viel moeilijk uit te leggen wat er in Kroatië gebeurde, vooral na de Golfoorlog die zo prettig overzichtelijk was geweest:

The fighting had five main theatres, in each of which the JNA had different war aims. On one front the fighting was about ethnic rivalry. On another it was about territorial aggression, a.k.a. Greater Serbia. On a third it was about tribal vendettas. On a fourth the fighting was spawned by the culture of violence. With commentators struggling to explain this maze, interpretations differed, and the big picture, that the JNA was running amok, was obscured.⁵⁰¹

Onbegrip en radeloosheid leidden tot gelatenheid. Bovendien ontbrak door de complexiteit van het conflict de mogelijkheid tot identificatie. ‘Het schijnt dat je Duitser of Oostenrijker moet zijn om te geloven in de strijd, zoals de Kroatische propaganda die in de koppen probeert te hameren: democratie versus reactionair communisme’, schreef Van den Boogaard na drie maanden ervaring in Kroatië.

De Fransen, de Britten, de Nederlanders hebben toch meer neiging tot distantie. Iets te veel leugens klinken er over het verloop van de strijd en over wie er zoal begint met schieten, iets teveel primitieve propaganda die tot haat tegen Serviërs probeert aan te zetten, iets teveel bodybuilders met extreem rechtse ideeën komen uit heel Europa aangereisd om aan Kroatische kant hun jongensdromen te verwezenlijken. Nee, de eerste oorlog in Europa sinds decennia moet het zonder zingeving doen, en zonder brede sympathie voor een der strijdende partijen.⁵⁰²

Volgens commentator Koen Koch in *de Volkskrant* had de Joegoslavië-moeheid die hij in december 1991 constateerde eveneens te maken met een gebrek aan identificatiemogelijkheid. Wie in Nederland voelde immers verbondenheid met het nationalisme van Milošević of Tudjman. Een inzamelingsactie van het Rode Kruis en enkele andere hulporganisaties voor humanitaire hulp aan de slachtoffers van het conflict in Joegoslavië was volgens hem laat op gang gekomen en plichtmatig.⁵⁰³ De opbrengst was teleurstellend. Dat kwam volgens het Rode Kruis mede doordat de televisieomroepen er onvoldoende aandacht aan wilden schenken. De NOS meende dat het ook lag aan de reactie van het publiek op Joegoslavië.⁵⁰⁴

Eind 1991 gaven Elsbeth Etty en Peter Michielsen in *NRC Handelsblad* uiting aan hun frustratie over het gebrek aan belangstelling voor de strijd in Joegoslavië met de kreet ‘Er woedt oorlog in het hart van Europa en het kan ons niets schelen’:

Het gesprek van de dag is de oorlog in Joegoslavië hier nooit geweest: het was vanaf het begin een

500 Vgl. Mock (Hg.), *Balkan-Dossier*, p. 8.

501 Russell, *Prejudice*, p. 221.

502 Raymond van den Boogaard, ‘Een oorlog onder sympathie’, *NRC Handelsblad*, 26/10/91.

503 Koen Koch, ‘Joegoslavië-moeheid’, *de Volkskrant*, 06/12/91. Het ging om de Actie Joegoslavië

van Memisa, Mensen in Nood, het Nederlandse Rode Kruis, Stichting Oecumenische Hulp, Stichting Vluchteling en Unicef Nederland.

504 ‘Ruzie over hulpactie’, *Trouw*, 30/11/91; ‘Ruzie omroepen en Rode Kruis fataal voor hulpactie Joegoslavië’, *de Volkskrant*, 06/12/91.

oorlog waar maar weinigen de ratio in konden ontdekken, de diepere historische motieven, en waar geen begrip en kennis bestaat, treedt onverschilligheid snel in. De oorlog in Joegoslavië spreekt niet aan. In Joegoslavië woedt een oorlog om land en invloed, een nationalistische oorlog. Dat vinden we ouderwets, achterlijk, een anachronisme (...) Zo is er in dit land nooit voor vrede in Joegoslavië gedemonstreerd. In geen enkel land trouwens. Als er al is betoogd dan door Kroaten.⁵⁰⁵

Op 30 juni was er in Nederland een sympathiebetoging met de onafhankelijkheid van Kroatië, maar er waren slechts weinig deelnemers, volgens de organisatoren een gevolg van de strijd die in Slovenië op de onafhankelijkheidsverklaring was gevolgd.⁵⁰⁶

Op zaterdag 13 juli 1991 betuigden honderdvijftig demonstranten in Den Haag steun aan een verenigd en vreedzaam Joegoslavië. De bijeenkomst was georganiseerd door de Bond van Joegoslavische verenigingen in Nederland. De opkomst viel tegen en het was niet alles Joegoslavische eenheid wat de klok sloeg, getuige de kritiek die een verslaggever van *de Volkskrant* van een van de betogers over zich heen moest laten komen: ‘Serven worden afgeschilderd als onderdrukkers en Milošević als bolsjewiek. Alle leiders, ook van Slovenië en Kroatië, hebben vieze handen van het communisme. Maar wij krijgen in de pers de zwarte piet toegeschoven.’⁵⁰⁷

Volgens Raymond van den Boogaard leek de ‘burgeroorlog’ die zich begin juli in Kroatië ontspoon weinig op ‘het min of meer ordelijke conflict’ in Slovenië:

Dit is het conflict van de door kleine Servische politici geleide *pistolleros*, van het ene dorp tegen het andere, de ene helft van het dorp tegen de andere, van de sluipmoordenaars, de bomennomhakkers en de gebruikers van opa’s jachtgeweer. En daar omheen het aan de Servisch-Kroatische grens samenge trokken Joegoslavische leger, de eenheden van de Kroatische politie, de naar schatting 30.000 man Nationale Garde van Kroatië en de ontelbare reservisten van de politie in alle republieken.⁵⁰⁸

In zijn artikel maakte Van den Boogaard verder melding van Servische ‘terroristen’, die volgens de Kroatische regering werden gesteund door de JNA. En *HP/De Tijd* schreef begin september 1991:

Wat zo langzamerhand de Joegoslavische crises zijn gaan heten, neemt veel pagina’s krant in beslag, maar veroorzaakt verder toch voornamelijk schouderophalen. Jammer van die stranden, dat wel. Het ontbreekt in Joegoslavië aan overzichtelijke helden en schurken waarmee we ons kunnen identificeren. (...) Op de televisie zie je elke avond mannen in camouflage-kleuren schieten op mannen in ongeveer dezelfde kledij in veldslagjes om onvermoede landstreken (Oost-Slavonië! West-Srenj!).⁵⁰⁹

Het was voor de redactie van *HP/De Tijd* reden om niet al te veel Joegoslavië in zijn pagina’s op te nemen, uit angst dat de lezer bij gebrek aan identificatiemogelijkheden al te snel zou doorbladeren.⁵¹⁰ Het weekblad beperkte zich voornamelijk tot genuanceerde sferereporta-

505 Elsbeth Ety & Peter Michielsen, ‘Europese vredesactie is wat Joegoslavië nodig heeft’, *NRC Handelsblad*, 31/12/91.

506 ‘Kroatië’, *de Volkskrant*, 01/07/91.

507 ‘De demonstranten zijn allen Joegoslaaf’, *de Volkskrant*, 15/07/91.

508 Raymond van den Boogaard, ‘Burgeroorlog nadert Zagreb’, *NRC Handelsblad*, 06/07/91.

509 Arno Kantelberg & Bart Rijs, ‘Zonder helden of schurken’, *HP/De Tijd*, 13/09/93, p. 8.

510 Daan Dijkman, ‘Een héél rare oorlog’, *HP/De Tijd*, 07/02/92, p. 7.

ges van Bart Rijs en later enkele meer militair gerichte artikelen van freelance journalist Clifford C. Cremer.

Op de opiniepagina's ontbraken bijdragen over het conflict in Joegoslavië niet, al waren die ten tijde van de oorlog in Kroatië nog niet al te dik gezaaid, maar in de ingezonden brieven-rubrieken kwam het onderwerp zelden voor.⁵¹¹ Onbekend is of dit het gevolg was van een bewust redactiebeleid of dat er ook werkelijk relatief weinig lezers zich geroepen voelden brieven te wijden aan Joegoslavië.

Illustratief was ook dat een boek over het conflict in Joegoslavië in het begin van de oorlog in Nederland commercieel nog niet aantrekkelijk bleek te zijn voor uitgevers.⁵¹² Arendo Joustra, schrijvend in *Elsevier*, tekende in september 1991 op:

‘Lees jij nog alles over Joegoslavië?’

‘Al lang niet meer. Zo’n pagina met verhalen over Kroatië, Slovenië en Macedonië sla ik over.’

Een dialoogje dat verscholen zit in de plooiën van een cafégesprek. Kroegpraat dus. Maar op de kantoren van de professionele waarnemers is de belangstelling nauwelijks groter.

Ook Joustra schreef het gebrek aan belangstelling of betrokkenheid toe aan de onmogelijkheid van identificatie met de nationalistische overtuiging van bijvoorbeeld Kroaten. ‘De betogers bij de ambassade in den Haag zijn Kroaten, Serviërs en een enkele Joegoslaaf. Het zijn geen Nederlandse sympathisanten.’ Het nationalisme van anderen kon geen ideologische bevlogenheid elders teweegbrengen, zoals vroeger de Spaanse Burgeroorlog of de Cubaanse revolutie dat hadden gedaan.⁵¹³

Elsevier noemde naast het gebrek aan identificatiemogelijkheden als oorzaak van de geringe interesse ook de voortdurende slingerbeweging tussen vredesbesprekingen, wapenstilstandsovereenkomsten en schendingen van die akkoorden. Schijnbaar futiele details, ‘nieuws op de vierkante millimeter’, moesten bewijzen voor vredesoptimisme zijn, maar de lezer van dat nieuws kwam er al snel achter dat ‘de typische Balkan-choreografie’ bestond uit één stap vooruit, twee achteruit. “Dat gezeur, ik volg het niet meer”, zeggen de meeste westerlingen langzamerhand. “Ze stikken er maar in, daar in Joegoslavië.” Zoveel gekonkel, zoveel bedrog op hoog niveau past niet in onze belevingswereld.⁵¹⁴

Tot 1993 was volgens de correspondent van *NRC Handelsblad* Raymond van den Boogaard de oorlog in Joegoslavië dan ook niet populair in Nederland. Al in 1991 ontmoette hij kennissen in Nederland die zeiden ‘het allemaal niet meer te lezen’ omdat het ingewikkeld, onoplosbaar en steeds weer van hetzelfde was.⁵¹⁵

De oorlog in Kroatië viel ook moeilijk te illustreren. Toon Schmeink, adjunct-hoofdredacteur van *Het Parool*, vertelde dat de redactie maandenlang ‘gek’ werd van het fotoaanbod: ‘Vanaf het begin van de oorlog in Joegoslavië werd bijna elke dag hetzelfde soort beeld

511 Voor enkele uitzonderingen, zie M. Wiegman, ‘Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 21/09/91; H. Neudecker, ‘Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 12-12-91; ‘Volkenrechtelijk is ingrijpen in Kroatië uitgesloten’, *de Volkskrant*, 10/08/91; I. van Wijngaarden, ‘Vukovar’, *de Volkskrant*, 24/10/91; Igor Znidaršić, ‘Nieuw taalgebruik nodig voor oorlog in Kroatië’, *de Volkskrant*, 23/11/91;

Nikola Rašić, ‘Kroatië’, *de Volkskrant*, 09/12/91.

512 Ugrešić, *Nationaliteit*, p. 18.

513 Arendo Joustra, ‘De betrokkenheid ontbreekt’, *Elsevier*, 21/09/91, p. 41.

514 ‘Jojo’, *Elsevier*, 19/10/91, p. 49.

515 Raymond van den Boogaard, ‘Lessen van de oorlog op de Balkan’, *Van Es, Sampiemon & Starink* (red.), *Redacteuren*, p. 215.

aangeboden: een huilende, oudere vrouw. Je werd al blij als je ‘s een jonge moeder met kind in beeld zag.’⁵¹⁶

6. Het vroege interventiedebat in Nederland

In weerwil van de gelatenheid van een groot deel van de bevolking, tekende zich onder de grote Nederlandse kwaliteitskranten eind juni 1991 dadelijk een tweedeling af tussen *NRC Handelsblad* aan de ene kant en *de Volkskrant* aan de andere over de raadzaamheid van Europese bemoeienis met de gebeurtenissen in Joegoslavië. *Trouw* nam in dezen een middenstandpunt in.

NRC Handelsblad voer vanaf het begin een zeer kritische koers ten aanzien van de mogelijkheden van de Europese Gemeenschap iets uit te richten ten aanzien van Joegoslavië. In een hoofdredactioneel commentaar vier dagen vóór de onafhankelijkheidsverklaringen viel te lezen dat het de Gemeenschap aan effectieve instrumenten ontbrak ‘en de CVSE al helemaal’. De EG-begroting bood geen ruimte voor steun en er was geen politiek-militaire arm van de organisatie. Als de Slovenen zich netjes zouden afscheiden, zou de EG zich tonen in het gewaad van de keizer: Haar geloofwaardigheid als centrum voor Europees crisismanagement zou ernstig worden ondermijnd.⁵¹⁷ Kort na de onafhankelijkheidsverklaringen werd het een achterhaalde gedachte genoemd om aan Slovenië en Kroatië de uittreding uit Joegoslavië en de toegang tot Europa te onthouden. Zelfs zonder Servisch hegemonisme was de oplossing van 1918 niet langer adequaat voor Kroatië en Slovenië.⁵¹⁸ De EG dreigde zich met de gretigheid waarmee zij zich op de kwestie stortte ‘in de nesten te werken’. De gemeenschap zou de schuld in de schoenen geschoven krijgen als zij geen oplossing vond.⁵¹⁹ Bij de verdediging van de eenheid van Joegoslavië had de Gemeenschap zich bevonden in ‘het verdachte gezelschap van hoge officieren en populistische drijvers die vooral zijn geobserveerd door de continuïteit van de eigen macht’.⁵²⁰

Het opbreken van Joegoslavië zou volgens Peter Michielsen tot een bloedvergieten leiden in Joegoslavië waarbij de confrontatie in Slovenië in het niets zou verzinken. Het was echter de vraag ‘of nog iets aan dat scenario kan worden veranderd’.⁵²¹ Volgens *NRC Handelsblad*-columnist Paul Scheffer liet ‘het in meer dan één opzicht orthodoxe Servië’ zich namelijk weinig gelegen liggen aan druk van buitenaf. En gebieden als Kroatië en Slovenië zouden niet door West-Europese bemoeienis in een reactionair Joegoslavië blijven: ‘waar de overreding faalt, moeten we ons bij een afsplitsing neerleggen’. Erkenning was in dat geval beter dan een vasthouden aan de eenheid van Joegoslavië, omdat Belgrado dat laatste als aanmoediging voor het gebruik van geweld beschouwde. En als het tot geweld kwam, zou ‘de dappere EG-trojka’ zich ‘trefzeker’ uit de voeten maken.⁵²² ‘Overtuigingskracht, met stopzetting van miljardenhulp als stok achter de deur’ was ook volgens het hoofdredactionele commentaar in *NRC Handelsblad* ‘het enige middel’ van de EG. Verder was de inzet van de EG, te weten de combinatie van eenheid en democratie, gelijk aan de kwadratuur van de cirkel. En het

⁵¹⁶ “‘Een krant positioneert zich via de foto’s’”, *De Journalist*, 22/05/92, p. 17.

⁵¹⁷ ‘Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 21/06/91.

⁵¹⁸ ‘Afgewezen’, *NRC Handelsblad*, 27/06/91.

⁵¹⁹ ‘Machtsvertoon’, hoofdredactioneel commentaar, *NRC Handelsblad*, 29/06/91.

⁵²⁰ J.H. Sampiemon, ‘Europa in verdacht gezelschap’, *NRC Handelsblad*, 04/07/91.

⁵²¹ Peter Michielsen, ‘Breuk Joegoslavische federatie maakt van Balkan weer kruitvat’, *NRC Handelsblad*, 05/07/91.

⁵²² Paul Scheffer, ‘De vraag van Tomas G. Masaryk’, *NRC Handelsblad*, 01/07/91.

buitenlandbeleid van de Gemeenschap leed aan 'kreupelheid' doordat nationale belangen prevaleerden, zoals het optreden van Genscher en Hurd liet zien. Zolang de EG een kruiwagen met kikkers was, zou de *trojka* nooit de grote landen kunnen vervangen.⁵²³

Na het besluit van Belgrado om de JNA terug te trekken uit Slovenië hoopte *NRC Handelsblad* dat de EG had geleerd dat het weinig invloed kon uitoefenen op ontwikkelingen buiten de gemeenschapsgrenzen. Het gecombineerde effect van volkenrechtelijke argumenten en financieel-economische pressiemiddelen woog volgens het hoofdredactioneel commentaar in die krant namelijk niet op tegen 'historisch geijkte haat en diepgewortelde emancipatiedrang' zoals die in Joegoslavië bestonden.⁵²⁴ Begin augustus, nadat de oorlog in Kroatië in alle gruwelijkheid zichtbaar was geworden voor het Westen, constateerde *NRC Handelsblad* dat 'vier weken na de eerste bliksemactie (...) de met veel publiciteit omgeven bemiddelingspogingen van de EG bitter weinig [leken] te hebben opgeleverd'.⁵²⁵

Dick Verkijk liet zich in het vakblad van de Nederlandse journalistiek in vergelijkbare termen uit. Hij schreef dat het conflict in Kroatië veroorzaakt was door 'een stelletje onverantwoordelijke politici' die tot voor kort tot de communistische partij hadden behoord en er slechts op uit waren hun posities te behouden. Ze hadden volgens hem altijd geleerd dat compromissen maken gelijkstond aan capituleren en dat niets zo erg was als de macht verliezen. Daar viel 'met geen tien EG's tegenop te boksen'.⁵²⁶

De kritiek waarmee *NRC Handelsblad* buitenlandse bemoeienis, in het bijzonder van de EG, met de Joegoslavische crisis vanaf het begin tegemoet trad, ontbrak op de redactie burelen van *de Volkskrant*. Terwijl Ulrike Rudberg vanuit Belgrado haar evenwichtige bijdragen stuurde, leefden op de Amsterdamse Wibautstraat kennelijk heel andere gedachten. Al op 29 mei 1991 verscheen daar een artikel van Flora Lewis onder de titel 'CVSE moet burgeroorlog voorkomen'. Zij constateerde dat de Joegoslaven als gehypnotiseerd op burgeroorlog afkoersten. Zij verwierp een westerse reactie als 'laat ze het zelf maar uitvechten, dan zullen wij er alleen op moeten letten dat het geweld binnen de perken blijft'. Strijd in Joegoslavië zou onvermijdelijk oude grensgeschillen in zijn buurlanden doen oplaaien, voor honderdduizenden vluchtelingen zorgen en internationale economische netwerken verbreken. Voor bemiddeling stonden de partijen in Joegoslavië volgens haar op dat moment niet open. Wel zou onder het aegis van de CVSE een groep van algemeen gerespecteerde personen de geschilpunten in kaart kunnen brengen en tegelijkertijd duidelijk kunnen maken dat geen van de partijen op steun van de rest van Europa hoefde te rekenen. Bovendien moest de CVSE er geen misverstand over laten bestaan dat zowel de externe als de interne grenzen van Joegoslavië onaantastbaar waren.⁵²⁷

Drie weken later werd in *de Volkskrant* de onmacht van de CVSE geconstateerd, toen de CVSE-ministers in Berlijn benadrukten dat de Joegoslaven zelf hun problemen moesten oplossen.⁵²⁸ Weer een week later wees een hoofdredactioneel commentaar de Europese Gemeenschap aan als instantie die de Joegoslavische republieken moest helpen een dialoog te voeren waartoe zij zelf niet in staat leken. Het instrument van economische en financiële

523 'Trojka en Twaalf', *NRC Handelsblad*, 01/07/91.

524 'Slovenië vrij', *NRC Handelsblad*, 19/07/91.

525 Hans Nijenhuis, 'EG verstrikt geraakt in eigen bemiddelingplan', *NRC Handelsblad*, 02/08/91.

526 Dick Verkijk, 'Joegoslavië. De officiële tv wakkert haat aan', *De Journalist*, 42 (1991) 21, p. 19.

527 Flora Lewis, 'CVSE moet burgeroorlog voorkomen', *de Volkskrant*, 29/05/91.

528 'CVSE-top', *de Volkskrant*, 20/06/91.

hulp zou daarbij als hefboom kunnen worden gebruikt.⁵²⁹ Op 3 juli constateerde de krant dat de internationale bemoeienissen tot dan toe hadden gefaald, maar dat mocht geen reden zijn om niet te blijven pogen de wapens tot zwijgen te brengen. De hoogste prioriteit had daarbij de JNA te bewegen tot terugkeer naar de kazernes.⁵³⁰

Eind juli, toen de gevechten in Kroatië in alle hevigheid uitbarstten, bekritiseerde André Roelofs het uitblijven van een inwilliging van het herhaalde verzoek van de Kroatische autoriteiten om de ECMM'ers ook in Kroatië te stationeren. De overeenkomst van Brioni bood daartoe de mogelijkheid. Als de EG lang wachtte, zou er nog slechts een romp-Kroatië over zijn en stond Europa een Servisch-Kroatisch conflict te wachten 'dat generaties kan duren'. Hij gaf toe dat het voor civiele waarnemers misschien wat gevaarlijk werd. Dan zou spoedig het moment aanbreken waarop de lidstaten van de EG bereid moesten zijn 'op verzoek van betrokken partijen' een 'Europese 'vredesmacht'' naar Joegoslavië te sturen.⁵³¹ Nadat in de volgende dagen de strijd in Kroatië nog verder was opgelaaid, meende *de Volkskrant* dat de EG niet kon ontkomen aan discussie over de vraag of er een vredesmacht voor Joegoslavië moest worden gevormd.⁵³²

Wat in de Nederlandse pers verder opvalt, is dat, terwijl Nederland op dat moment het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap bekleedde, er in de pers weinig gerichte belangstelling bestond voor geluiden van over de grenzen.

Onder de Joegoslavische stemmen die in Nederland werden vernomen, was die van de Kroatische schrijfster Dubravka Ugrešić, die eind september 1991 naar Nederland kwam en vandaar naar de Verenigde Staten reisde om ten slotte via Nederland in de zomer van 1992 terug te keren naar Zagreb. Ze schreef enige tijd als correspondentente vanuit de Verenigde Staten voor *NRC Handelsblad* en zou ook later nog bijdragen leveren aan Nederlandse media.⁵³³ Tijdens het Joegoslavische conflict zouden van haar hand in het Nederlands worden gepubliceerd: *Nationaliteit: geen*, dat ze gedeeltelijk in Amsterdam schreef, in 1993 en *De cultuur van leugens* in 1995. Zij gaf in haar publicaties uiting aan haar gevoel zowel binnen als buiten haar geboorteland ontheemd te zijn door de scherpte van het Kroatische katholiek-nationalisme en het westerse onbegrip voor Joegoslavië, vol als ze was van nostalgie naar 'Titoland', haar 'arme Atlantis'⁵³⁴ of 'Joego-Atlantis'.⁵³⁵

De Tsjechische schrijver Milan Kundera kreeg eind juli 1991 de gelegenheid in *De Groene Amsterdammer* een pleidooi af te steken voor het behoud van Slovenië. Het Westen moest niet in de fout van Chamberlain vervallen, die ten tijde van de conferentie van München het idee van een interventie ten behoeve van een onbekend en veraf gelegen land had verworpen.⁵³⁶

Prof.dr.ir. J.J.C. Voorhoeve, in die tijd directeur van Clingendael, was onder de Nederlandse opiniemakers een van de eersten die interventie bepleitte. Hij drong al op 29 juni 1991, terwijl de gevechten in Slovenië net waren uitgebroken, aan op zending van *peacekee-*

529 'Afsplitsing', *de Volkskrant*, 27/06/91.

530 'Ten geleide – Joegoslavië', *de Volkskrant*, 03/07/91.

531 André Roelofs, 'EG heeft A gezegd, EG moet B zeggen', *de Volkskrant*, 25/07/91.

532 'Ten geleide – EG-troepen', *de Volkskrant*, 31/07/91.

533 Ugrešić, *Nationaliteit*, pp. 9-10. Zie bijv. Dubravka Ugrešić, 'Het onverdraaglijk overleven

in Joegoslavië', *Vrij Nederland*, 12/09/92, pp. 22-24; idem, "'Goedenacht, Kroatische schrijvers, waar u zich ook bevindt!'", *Vrij Nederland*, 20/02/93, pp. 26-28.

534 Ugrešić, *Nationaliteit*, p. 18 en 20.

535 Ugrešić, *Cultuur*, p. 58. Zie ook Ugrešić, 'Confiscatie', p. 149.

536 Milan Kundera, 'Redt Slovenië!', *De Groene Amsterdammer*, 31/07/91, p. 5.

ping forces, die zich desnoods tegen de wil van de JNA zouden moeten doorzetten. Hij betreurde het dat het internationaal recht nog te weinig mogelijkheden bood voor ingrijpen in humanitaire crises; wellicht echter bood het genocideverdrag uitkomst!⁵³⁷ In oktober meende Voorhoeve dat Joegoslavië dicht in de buurt kwam van ‘een situatie (...) die ethisch niet meer te verantwoorden is’. In zo’n geval moest er volgens hem in beginsel humanitaire interventie mogelijk zijn. Het probleem was evenwel dat geen enkele internationale organisatie daar op dat moment goed voor scheen te zijn toegerust. Daarom bepleitte hij ófwel versterking van de VN, in het bijzonder van het secretariaat, ófwel uitbouw van de CVSE tot een effectieve crisisbeheersingsinstantie.⁵³⁸

De directeur van het Instituut Clingendael voor Internationale Betrekkingen en voormalige fractievoorzitter van de VVD zou keer op keer pleiten voor verdergaande militaire interventie.⁵³⁹ In tegenstelling tot veel interventionisten was zijn pleidooi niet louter emotioneel van aard. Uitgangspunt voor hem was ook niet de mogelijkheid van een relatief klein land als Nederland om groot te zijn op het terrein van de mensenrechten. Doorslaggevend was voor hem een besef van internationale verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de wereld.⁵⁴⁰ Het was het moralisme van Nederland opgetild naar mondiaal niveau: van gidsland naar gidswereld. En omdat Voorhoeve de machtsverhoudingen niet geheel verwaarsloosde: moralisme met een snuifje realisme.

Het pleidooi van Voorhoeve was nog voorafgegaan door een oproep van S. Rozemond, die schreef dat zelfs zonder de aanwezigheid van een collectief veiligheidsstelsel ‘het onmogelijk is enerzijds te streven naar pan-Europese culturele en economische verstrengeling en anderzijds afzijdig te blijven van oorlogshandelingen’.⁵⁴¹

Anderen toonden zich voorzichtiger. Koen Koch, politicoloog en columnist van *de Volkskrant*, vond het het beste om het conflict ruimtelijk te beperken en geen zuurstof toe te dienen.⁵⁴² Brigade-generaal buiten dienst J.C.A.C. (Koos) de Vogel, hoofd operatiën van Unifil in Libanon in 1980 en defensieattaché in Belgrado tussen 1982 en 1986, waarschuwde in augustus 1991 dat de uitzending van een vredesmacht, waarover Van den Broek en Van Eekelen op dat moment spraken, niet van de ene op de andere dag gerealiseerd zou kunnen worden, zeker niet als Amerikaanse leiding ontbrak:⁵⁴³ ‘Als niet alle partijen en milities instemmen met je komst, word je in de pan gehakt.’ Volgens hem mocht het Westen zich geen illusies maken over wat het betekenen zou vrede te stichten in het grensgebied tussen Kroatië en Bosnië, ‘met zoveel strijdende partijen en belangen’. In het kader van de territoriale verdediging lagen de wapens meestal ‘in een hok achter het gemeentehuis’, het terrein was onherbergzaam⁵⁴⁴ en de Serven in Krajina waren al sinds de zestiende eeuw bedreven in het

537 Wim Jansen/Johan ten Hove, ‘De wereld kan wat doen’, *Trouw*, 29/06/91.

538 Bayer, ‘Noodzaak’, p. 6.

539 Zie ook Paul Scheffer, ‘Weg naar de hel’, *NRC Handelsblad*, 04/09/95.

540 Zie ook de opmerkingen van de toenmalige Clingendael-medewerker Theo van den Doel in: Eric Vrijzen, ‘Recept voor een ramp’, *Elsevier*, 21/10/95, p. 36.

541 S. Rozemond, ‘Het dreigingsbeeld’, in: *Nederlandse defensie tegen een nieuwe achter-*

grond, p. 7, schreef dit al vóór het uitbreken van de oorlog in Joegoslavië.

542 Koen Koch, ‘Het nieuwe dreigingsbeeld’, in: *Nederlandse defensie tegen een nieuwe achtergrond*, p. 12, reeds vóór het conflict in Joegoslavië.

543 J.C.A.C. de Vogel, ‘Zo’n Europese vredesmacht staat niet zo gauw in het gelid’, *Vrij Nederland*, 31/08/91, pp. 26-27.

544 ‘Instemming van alle partijen nodig’, *NRC Handelsblad*, 02/08/91.

uitvoeren van militaire opdrachten.⁵⁴⁵ Onderhandelingen leken hem toch verre te verkiezen boven welke vorm van militaire interventie ook.⁵⁴⁶

Ook de Groningse polemoloog Hylke Tromp, getrouwd met de Kroatische Nena Vrkić, behoorde tot de pessimisten ten aanzien van westerse bemoeienis. In augustus 1991 meende hij nog dat als bemiddeling van de EG niet tot resultaten leidde, een militaire interventie door een *Rapid Deployment Force* ‘vrijwel onvermijdelijk’ zou zijn.⁵⁴⁷ Voorlopig achtte hij bemiddeling echter nog mogelijk, bijvoorbeeld door een commissie van wijze mannen.⁵⁴⁸ Ook Tromps echtgenote Vrkić wilde begin september zo’n commissie nog een kans geven, al begon zij te vrezen dat ‘de inzet van militaire macht uiteindelijk de enige taal is die in Joegoslavië nog zal worden verstaan’.⁵⁴⁹ Ook haar echtgenoot was daar steeds meer van overtuigd. De enige manier om interventie met geweld te voorkomen, was daarmee te dreigen, schreef hij enkele weken later. En werkte die dreiging niet, dan zou Europa met geweld moeten interveniëren, zonder toestemming van Milošević en Tudjman.⁵⁵⁰ Zo’n optreden moest grootschalig zijn: ‘Een brand blus je nu eenmaal niet met een kopje water.’⁵⁵¹

In oktober 1991 meende Hylke Tromp dat er uit de regio zelf geen oplossing zou komen voor het conflict. Hij wees op de xenofobe opstelling van de Joegoslaven die volgens hem grotendeels viel toe te schrijven aan een algemeen menselijk patroon van radicalisering tijdens een conflict. De autoritaire structuur in Oost-Europa stond er verder borg voor dat het volk lijdzaam zijn leiders volgde.⁵⁵² Economische sancties maakten volgens hem geen enkele indruk meer nu het conflict in Joegoslavië zo ver was geëscaleerd. Over militaire interventie had hij echter zijn twijfels:

Het enige wat nog indruk maakt, is dreigen met ingrijpen. En dan niet met dertigduizend lichtbepende lieden, iets wat ik binnenskamers weleens de schutterij noem – nee, je moet kunnen opdraven met tweehonderdduizend man, met precisiewapens; je moet kunnen dreigen met de Zesde Vloot. Pas dan ben je geloofwaardig. Maar ik ben bang dat zelfs dat niet meer helpt. Het probleem is dat we in Europa geen structuur hebben voor dergelijke situaties. We staan met lege handen.⁵⁵³

Wat deed Europa intussen wel?

7. Verdere problemen van het Nederlandse EG-voorzitterschap rond de waarnemersmissie

De buitenlandse druk op het Nederlandse voorzitterschap van de EG om over te gaan tot uitbreiding van het mandaat van de ECMM naar Kroatisch grondgebied, die voorafging aan een extra bijeenkomst van het Politiek Comité van de Twaalf op 19 juli, was groot. Desondanks stond, toen de afdeling Oost-Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse

545 ‘Pacificatie duurt al maanden’, *NRC Handelsblad*, 02/08/91.

546 Wio Joustra, ‘Praatcultuur kan Joegoslavië redden, interventie niet’, *de Volkskrant*, 09/08/91.

547 Hylke Tromp, ‘Crisis Joegoslavië is vooral een machtsstrijd’, *NRC Handelsblad*, 08/08/91.

548 Hylke Tromp, ‘EG-trojka had te weinig gezag. Alleen team van ervaren chirurgen kan Joegoslavië redden’, *NRC Handelsblad*, 28/08/91.

549 Nevenka Tromp-Vrkić, ‘Steeds verder esca-

leert de Joegoslavische crisis’, *NRC Handelsblad*, 02/09/91.

550 Hylke Tromp, ‘EG moet vrede in Joegoslavië durven afdwingen’, *de Volkskrant*, 19/09/91.

551 Haro Hielkema & Alder Schipper, ‘De oorlog in huize Tromp’, *Trouw*, 28/09/91.

552 Bert Bukman, ‘Bang voor de buitenwereld’, *HP/De Tijd*, 18/10/91, p. 17.

553 Bert Bukman, ‘Bang voor de buitenwereld’, *HP/De Tijd*, 18/10/91, p. 18.

Zaken aan de vooravond van die bijeenkomst de balans opmaakte van mogelijkheden van de EG om de situatie in Joegoslavië te beïnvloeden, een dergelijke uitbreiding voor de desbetreffende ambtenaren niet bovenaan het lijstje. De afdeling vroeg zich af hoe de Servische irreguliere groepen gevolgd zouden kunnen worden, hoe de waarnemers zouden kunnen opereren in een gebied als Slavonië waar geen wapenstilstand bestond en hoe uitbreiding van het mandaat gerealiseerd zou moeten worden, zolang Belgrado zich daartegen verzette. Andere mogelijkheden van de EG om het conflict in te dammen, waren volgens de afdeling: erkenning van Kroatië en Slovenië; opschorten van financiële hulp; sancties; en juist het opschorten van de EG-inspanningen, zoals terugtrekking van de waarnemersmissie. Verder zou de EG maatregelen in CVSE-verband of bij de VN kunnen aankaarten.

Voor de eerste optie, erkenning van Kroatië en Slovenië, voelde de afdeling weinig. De Serven in Kroatië zouden dan in opstand komen, waarna de Serven in Bosnië-Herzegovina zich wellicht zouden aansluiten. Vervolgens kon in Bosnië een burgeroorlog ontstaan, die – kennelijk door de betrokkenheid van Moslims – volgens de afdeling religieuze trekken zou krijgen. Militaire interventie wees de afdeling Oost-Europa af: ‘Joegoslavië is een groot wespennest. Militaire controle in bergachtig en daardoor moeilijk controleerbaar terrein lijkt niet reëel. De verhitte gemoederen van de lokale bevolking en de grote mate waarin deze bewapend is, rechtvaardigen de vrees dat bij militair ingrijpen veel slachtoffers kunnen vallen.’⁵⁵⁴

Tijdens de bijeenkomst van het *Comité Politique* van de EG (dat zaken van de Raad van Ministers voorbesprak) op 19 juli werd besloten de naam van de ad hoc-groep inzake de waarnemersmissie te veranderen in ‘ad hoc group on Yugoslavia’. Deze groep zou voortaan alle aspecten van de betrekkingen tussen de EG of haar lidstaten en Joegoslavië kunnen bespreken. Zij zou zich op haar eerstvolgende vergadering tevens moeten buigen over de uitbreiding van de activiteiten van de ECMM naar Kroatië en eventueel Bosnië-Herzegovina, waar eveneens moeilijkheden werden verwacht door het *Comité Politique*, dat zelf niet tot een beslissen kon komen over een vergroting van het werkterrein van de waarnemersmissie.⁵⁵⁵ Naar aanleiding van deze uitkomst ontraadde de Nederlandse ambassade in Belgrado aan Den Haag de uitzending van waarnemers naar Bosnië. De etnische problematiek was daar nog groter en de ECMM zou zich niet in deze ‘mess’ moeten begeven.⁵⁵⁶

Een andere uitkomst van het beraad van het *Comité Politique* van 19 juli was dat vier dagen later, op 23 juli 1991, de Nederlandse ambassadeur in Parijs, Henry Wijnaendts, zich naar Joegoslavië begaf met het mandaat van het *Comité Politique* van de Twaalf om bij de federale autoriteiten en de republieken na te gaan hoe zij de onderhandelingen over de toekomst van het land zagen en wat volgens hem de rol van de EG daarbij kon zijn.⁵⁵⁷ Wijnaendts was de sterspeler van Van den Broek: hij was al eerder in lastige kwesties

554 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, notitie van DEU/OE, ‘Joegoslavië/scenario’s en beleidsmogelijkheden’ t.b.v. Extra CoPo, Den Haag 19/07/91, 18/07/91.

555 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, Van den Broek aan ambassade Belgrado, 22/07/91, celer 080; ibidem, DDI-DEU, 03288, Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse in-

breng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, *coreu* Nederlands EG-voorzitterschap, 19/07/91, cpe/pres/hag 405.

556 ABZ, DEU/ARA/03309. Hasselman 232 aan Van den Broek, 23/07/91.

557 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, Van den Broek aan ambassade Belgrado, 22/07/91, celer 080.

opgetreden als de diplomatieke *troubleshooter* van de minister.⁵⁵⁸ Wijnaendts kwam spoedig tot de overtuiging dat het grootste gevaar in Joegoslavië uitging van het conflict tussen de Serven en de Kroaten en dat de hulp van de Europeanen onontbeerlijk was om daarvoor een oplossing te bewerkstelligen.⁵⁵⁹

De Duitse regering bleef ook na de bijeenkomst van het *Comité Politique* van 19 juli bij het Nederlandse voorzitterschap van de EG aandringen om de taak van de ECMM uit te breiden naar Kroatië. Dit verleidde Van Walsum tot een soort jij-bak. De Nederlandse directeur-generaal Politieke Zaken vroeg zijn Duitse collega Chrobog op 23 juli telefonisch of Duitsland er niet voor kon zorgen dat de WEU of de CVSE het voortouw zou nemen voor een *peacekeeping*-operatie, aangezien het van beide voorzitter was. Daarmee ging Van Walsum voorbij aan een notitie van enkele dagen eerder van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid (DAV) van zijn eigen ministerie waarin viel te lezen dat de NAVO- en WEU-troepen weinig geschikt waren voor *peacekeeping*. Zo'n inzet zou trouwens mogelijk tot bezwaren van de Sovjet-Unie leiden, meende DAV. Voor *peace-enforcing* waren deze troepen volgens de notitie wel geschikt. Een scenario waarin sprake zou zijn van *peace-enforcement* in Joegoslavië lag volgens de directie echter niet voor de hand.⁵⁶⁰

Chrobog noemde tegenover Van Walsum een WEU-actie onwenselijk, aangezien de CVSE de EG al een te exclusief gezelschap vond, laat staan de nog kleinere WEU. Een actie van de CVSE achtte Chrobog onhaalbaar. Daarop gaf Van Walsum aan Chrobog te kennen dat Bonn voortaan maar eens beter moest nadenken met aan te dringen op waarnemertaken in Kroatië, waar de waarnemers volgens Van Walsum niet veel zouden kunnen uitrichten zonder militaire steun.⁵⁶¹ Het zou niet de laatste keer zijn dat het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken zo'n 'grap' uithaalde met de collega's in Bonn.

De telefonische interventie van de Nederlandse DGPZ maakte overigens kennelijk niet veel indruk op het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken. Een dag later al herhaalde Genscher het Duitse verzoek om de ECMM naar Kroatië uit te breiden in een brief aan Van den Broek.⁵⁶² Diezelfde dag, 24 juli, nam Genscher het initiatief tot een ontmoeting met zijn Franse en Luxemburgse collega's Dumas en Poos tijdens de *Bayreuther Festspiele*, ter voorbereiding van de bijeenkomst van de EG-ministers van Buitenlandse Zaken die vijf dagen later in Brussel zou plaatsvinden. Onder leiding van Genscher werden zij het eens over een verzoek aan Van den Broek als EG-voorzitter om niet alleen, zoals gepland de Joegoslavische premier Markovic en zijn minister van Buitenlandse Zaken Loncar uit te nodigen voor deze EPS-zitting op 29 juli, maar ook vertegenwoordigers van alle republieken. De bedoeling daarvan was alsnog ter vergadering overeenstemming te bereiken over de uitbreiding van het mandaat van de ECMM naar Kroatië.

Het waren dit soort tête-à-têtes waarmee minister Genscher zijn Nederlandse collega Van den Broek steeds meer zou ergeren.⁵⁶³ De volgende dag tekende Nederland in het *Comité*

558 Zie bijv. Philip Freriks, 'Henry Wijnaendts is diplomaat voor moeilijke klussen', *de Volkskrant*, 13/09/91.

559 Wijnaendts, *Kroniek*, p. 67.

560 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, notitie van DAV/PN/CG, 'Een mogelijke rol voor de WEU m.b.t. peace-keeping in Joegoslavië', z.d., vermoedelijk 17 of 18/07/91.

561 ABZ, DEU/ARA/03309. Memorandum van

DGPZ aan DAV, 23/07/91, nr. 173/91.

562 ABZ, DEU/ARA/03308. Genscher aan Van den Broek, z.d., bijlage bij K.J. Citron aan Van den Broek, 24/07/91; Zeitler, *Rolle*, p. 130; 'EG wil nu ook waarnemers in Kroatië', *de Volkskrant*, 25/07/91; 'Mandaat waarnemers in Joegoslavië wordt mogelijk uitgebreid', *NRC Handelsblad*, 25/07/91.

563 Interview H. van den Broek, 02/12/99.

Politique bezwaar aan tegen het voorstel van Bonn. Als compromis werd daarom besloten het voltallige Joegoslavische presidium uit te nodigen. Dit compromis viel echter in het water doordat Nederland de uitnodiging richtte aan het presidium en niet aan de individuele leden. Bovendien gaf ambassadeur Fietelaars in Belgrado nogal soepel uitvoering aan zijn instructie door de uitnodiging te overhandigen aan het Macedonische lid van het presidium Tupurkovski, die hij toevallig tegenkwam toen die op weg was naar een zitting van het presidium. Als gevolg daarvan verschenen op de EPS-bijeenkomst alleen Tupurkovski zelf en het Bosnische lid van het presidium. De vertegenwoordigers van Kroatië, Montenegro, Servië en Slovenië bleven thuis. Genscher was woedend op Van den Broek, omdat hij zijn poging als beschermheer van Kroatië op te treden, doorkruist zag door de wijze waarop de Nederlandse autoriteiten uitvoering hadden gegeven aan het besluit van het *Comité Politique*.⁵⁶⁴

Op 24 juli kwam Dumas ook met een voorstel voor inzet van een WEU-troepenmacht ten behoeve van *peacekeeping* in Kroatië. De Franse president Mitterrand verklaarde echter nog diezelfde dag in de Franse ministerraad tegen een dergelijke vredesmacht te zijn. Alleen voortzetting van de dialoog tussen de Joegoslavische republieken was voor hem aanvaardbaar.⁵⁶⁵ Niettemin ging Dumas voort met de ontwikkeling van het idee en presenteerde tijdens de EPS-vergadering van 29 juli in Brussel het voorstel om militairen mee te sturen met een groep van drie- à vierhonderd waarnemers.

Het is de vraag hoe oprecht het voorstel van Dumas was. Niet alleen het Franse staatshoofd had namelijk bezwaren tegen een vredesmacht van de WEU. In Parijs moest bekend zijn dat het Verenigd Koninkrijk met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid niet zou participeren in zo'n vredesmacht, ten eerste omdat de Britse regering er weinig voor voelde om de WEU in te schakelen uit angst dat deze afbreuk zou doen aan de Atlantische samenwerking, en ten tweede omdat de Britse minister Hurd er geen geheim van maakte dat hij weinig heil verwachtte van betrokkenheid bij een intern conflict. Ook moet Dumas hebben beseft dat als Servië al bezwaar maakte tegen de inzet van waarnemers op Kroatisch grondgebied, het zich zeker zou verzetten tegen stationering van een vredesmacht van de WEU, die bovendien werd voorgezeten door het door Belgrado gewantrouwde Duitsland.⁵⁶⁶ Het voorstel leed op 29 juli dan ook, niet onverwacht, schipbreuk. De collega's van Dumas noemden een interventiemacht prematuur en Genscher wees erop dat niet van alle partijen in het conflict instemming viel te verwachten.⁵⁶⁷

Tijdens de EPS-vergadering van 29 juli verklaarden de EG-ministers dat de interne grenzen van Joegoslavië even belangrijk waren als de internationale, wat de definitieve doodverklaring betekende van het *coreu* van Van Walsum van 13 juli. Verder bleken de overige EG-ministers wél bereid te zijn de ECMM uit te breiden naar Kroatië, op voorwaarde dat er een effectief staakt-het-vuren zou komen. Op twee belangrijke punten – de kwestie van de interne grenzen en de uitbreiding van het mandaat van de ECMM naar Kroatië – bleek de EG-voorzitter Nederland dus alleen te staan. Het verzoek van de regering van Bosnië-Herzegovina om ook daar waarnemers te stationeren werd echter wel in portefeuille gehou-

564 Genscher, *Erinnerungen*, pp. 942-944; Libal, *Limits*, pp. 27-28; Zeitler, *Rolle*, pp. 296-297; J.L. Heldring, 'De kop van Jut', *NRC Handelsblad*, 06/08/91.

565 Favier/Martin-Rolland, *Décennie*, p. 189.

566 Vgl. Jakobsen, 'Multilateralism', p. 374.

567 Favier/Martin-Rolland, *Décennie*, p. 190.

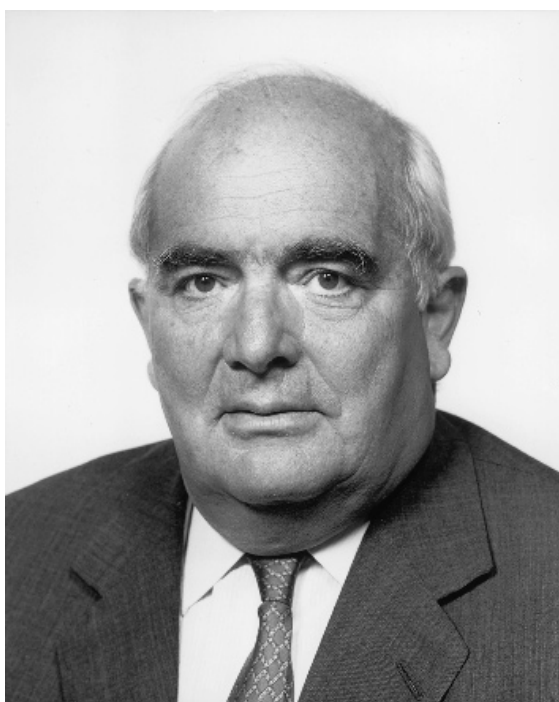
J.H.W. Fietelaars, ambassadeur te Belgrado.

B.R. Bot, Permanente Vertegenwoordiger EU.

H. van den Broek, minister van Buitenlandse Zaken en Europees Commissaris voor Buitenlandse Betrekkingen.

H. Wijnaendts, ambassadeur te Parijs.

den. De EG wilde zich voor het moment concentreren op de problemen in Kroatië, hoewel de Duitse regering waarschuwde dat het de grootste problemen juist in Bosnië verwachtte.⁵⁶⁸

Toen de Duitse vertegenwoordiger vervolgens op de vergadering van de *ad hoc working group on Yugoslavia* voorstelde dat EG-diplomaten in Belgrado herhaaldelijk Bosnië-Herzegovina en Macedonië zouden bezoeken om hun betrokkenheid bij juist deze twee gematigde republieken te tonen, stuitte dat op bezwaren van Griekenland.

Griekenland nam ten aanzien van Joegoslavië een aparte positie in binnen de EG.⁵⁶⁹ De Griekse regering beroemde zich op historisch goede betrekkingen met Servië. Beide landen hadden zich losgemaakt van dezelfde overheerser, het Ottomaanse rijk, en hun inwoners hingen overheersend het orthodoxe geloof aan. Het bewind van Milošević hoopte in de jaren negentig van de twintigste eeuw van die banden gebruik te maken om een internationaal isolement tegen te gaan. Omgekeerd ging de regering in Athene prat op haar relaties met Milošević en zou zij in de volgende jaren graag de rol van bemiddelaar met de Servische leiding in Belgrado spelen.⁵⁷⁰ Daarom was Griekenland minder dan andere EG-landen geneigd om zich afkeurend uit te laten over het regime van Milošević en de Servische wandaden. Bovendien zou het land zelf sterker dan andere lidstaten van de EG lijden onder sancties die aan voormalig Joegoslavië werden opgelegd. Athene prefereerde daarom een diplomatieke oplossing van de conflicten op momenten waarop andere landen zich uitspraken voor militaire acties. Zelf zou het daaraan niet deelnemen en het zou later met lede ogen aanzien dat Turkse F-16's en grondtroepen wel werden ingezet in verband met de oorlog in Bosnië.

Met het oog op het eigen Macedonische gebied in het noorden van het land had de regering in Athene meer dan andere EG- en NAVO-staten te vrezen voor een escalatie van de oorlog naar Macedonië. Bovendien was de Griekse regering bevreesd voor territoriale aanspraken van een onafhankelijk Macedonië op het noorden van Griekenland. Daarom zou Griekenland daar veel bezwaren tegen opwerpen, vooral tegen de naam 'Macedonië', die de territoriale aanspraken leek te onderstrepen.

In deze vroege fase van het conflict vreesde de Griekse regering dat van bezoeken door EG-diplomaten aan Bosnië-Herzegovina en Macedonië, zoals Bonn die voorstelde, juist een stimulans zou uitgaan op het streven naar onafhankelijkheid in die republieken. Besloten werd elk land vrij te laten in wat het op dit punt deed, zolang het de andere EG-partners maar inlichtte over de bezoeken en bevindingen van zijn eigen diplomaten.⁵⁷¹

Mede om de veiligheid van de waarnemers beter te waarborgen stelde Van den Broek tijdens de vergadering van de EPS (Europese Politieke Samenwerking) van 29 juli de mogelijkheid aan de orde van gemengde patrouilles van de JNA en Kroaten, met eventuele participatie van de ECMM, naar het voorbeeld van Angola. De minister zag niet in waarom

568 ABZ, DEU/ARA/03309. Coreu van het EG-voorzitterschap, 22/07/91, cpe/pres/hag 414; idem, nr. 00405, Joegoslavië/Binnenlandse Politiek/Kroatië 1990-1991, coreu van het Secretariaat, 29/07/91, cpe/sec 636; Wijnaendts, *Kroniek*, p. 70; Interview M. Hennis, 09/03/99.

569 Voor een overzicht van de Griekse positie ten aanzien van de oorlogen in ex-Joegoslavië, zie Prodromos Yannas, 'Greece's Policies in the Post-Cold War Balkans', in: Danopoulos & Messas (eds.), *Crises*, pp. 153-168. En verder: Frans

van Hasselt, 'Grieken van EG meest pro-Servië', *NRC Handelsblad*, 04/11/91; Jan van der Putten, 'Athene steunt Serviërs uit vrees voor aanspraken Macedonië', *de Volkskrant*, 05/12/91; ABZ, 999.241, Vijverberg 58 aan Kooijmans, 05/04/93. 570 Zie ook interview Th. Miller, 18/06/00. 571 ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, Van den Broek aan ambassade Belgrado, 27/08/91, celer 107.

dat niet zou kunnen indien beide partijen daadwerkelijke onderhandelingen over de toekomst van Joegoslavië nastreefden.

Dat was tevens een verlegenheidsoplossing. De EG had geen mogelijkheden om militairen te zenden en Duitsland, dat als voorzitter de WEU nog steeds niet bijeen had geroepen over de Joegoslavische kwestie, leek niet bereid te zijn de unie in te zetten voor de bescherming van de waarnemers. Bovendien, zo verwachtte Van den Broek, zou inzet van de WEU veel discussie opleveren over de aanvaardbaarheid van risico's en de aard van de bewapening, waardoor het te lang zou duren voordat de waarnemers daadwerkelijk zouden worden beschermd.⁵⁷² Van dit plan van Van den Broek kwam niets terecht. Duitsland en België hadden bezwaar tegen de rol die Van den Broek de JNA bij de gemengde patrouilles toebedacht.⁵⁷³

De mislukking van de vierde trojka-missie en de ontgoocheling van Van den Broek

Vier dagen na de EPS-bijeenkomst, op 2 augustus, vertrok de EG-trojka voor de vierde keer sinds de onafhankelijkheidsverklaringen naar Joegoslavië, op verzoek van de federale regering. Tijdens het bezoek zou blijken dat dat verzoek vooral afkomstig was van Marković en Lončar. Minister van Defensie Kadrijević bleek er heel andere opvattingen op na te houden, namelijk dezelfde als Milošević. Zij beiden hadden weinig waardering voor de bemoeienis van de EG met Joegoslavië.

Het bezoek van de trojka had voornamelijk als doel, de mogelijkheid te bespreken de taak van de EG-waarnemers naar Kroatië uit te breiden, overeenkomstig het besluit van 29 juli. Daarvoor was de instemming van alle partijen, en dus in het bijzonder van Kadrijević en Milošević, vereist. Voorwaarde van de EG-ministers voor uitbreiding van het mandaat naar Kroatië was namelijk een effectief staakt-het-vuren. Verder wilde Van den Broek nog steeds de mogelijkheid bespreken van gemengde patrouilles van Kroatië, de JNA en vertegenwoordigers van Kroatische Serven.⁵⁷⁴ Tevoren achtte Van den Broek de kans klein een staakt-het-vuren te effectueren en de partijen weer aan de onderhandelingstafel te krijgen. Op 1 augustus verklaarde hij voor de radio: 'Ik vrees dat daar de geschiedenis van Joegoslavië ons ook leert dat die [oplossingen] niet gemakkelijk te vinden zullen zijn, onder geen

⁵⁷² AVRO, *Radiojournaal*, 28/07/91, 13.02 uur; NOS, *Met het oog op morgen*, 01/08/91, 23.05 uur; 'Nieuw EG-plan voor Joegoslavië', *Trouw*, 29/07/91; Ulrike Rudberg, 'EG presenteert vredesplan voor strijd in Kroatië', *de Volkskrant*, 29/07/91; 'Van den Broek doet nieuw vredesvoorstel', *NRC Handelsblad*, 29/07/91. Het idee van dergelijke gemengde patrouilles was tijdens departementaal overleg voorgesteld door Van der Togt (afdeling Oost-Europa). Volgens Hazewinkel had Van der Togt dit bij wijze van grap gedaan, maar zou de grap serieus zijn genomen door DAV; interview H. Hazewinkel, 17/04/00. Deze herinnering van Hazewinkel heeft ook zijn weg gevonden naar Both, *Indifference*, p. 111. Volgens Van der Togt zelf was het echter wel degelijk een serieus idee, dat was opgekomen in overleg tussen Herman Schaper, Sigrid Kaag en hemzelf: 'Dit

gebeurde ook in andere operaties. In Angola gebeurde het ook. Dat was dan weer zo'n ballonnetje: zouden we het daar ook kunnen toepassen? Dat waren enkele momenten waarop je dacht: misschien is dat iets wat nuttig kan zijn? Dan hadden we toch iets bijgedragen. . .'; interview A.M. van der Togt, 04/05/00. Zie verder ABZ, DEU/ARA/03309. Memorandum van waarnemend DAV, Schaper, aan Van den Broek via DGPZ en secretaris-generaal, 26/07/91, nr. DAV-RP/233/91.

⁵⁷³ Genscher, *Erinnerungen*, p. 943.

⁵⁷⁴ Voor verslagen zie ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken trojka aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, *coreus* van het Secretariaat, 05/08/91, cpe/sec 643 en cpe/sec 644; ibidem, Fietelaars 253 aan Van den Broek, 05/08/91.

omstandigheden. (...) Uiteindelijk zijn we met iets bezig wat hele diepe historische wortels heeft en wat zich niet door een enkel zegenrijk woord vanuit Brussel of vanuit Den Haag blijvend laat veranderen.’ Uit contacten met Wijnaendts begreep Van den Broek dat het Servische leiderschap ‘elke vorm van inmenging van Europese zijde afhoudt, zo niet tegenwerkt.’⁵⁷⁵ Met deze relativering van het eigen vermogen wilde Van den Broek kennelijk al te hoge verwachtingen temperen.

Eenzelfde blijk van diplomatieke bescheidenheid viel te beluisteren toen Van den Broek op diezelfde 1 augustus een idee van de Luxemburger Poos om militair in te grijpen in Joegoslavië van de hand wees. Uit de televisiebeelden van de voornamelijk door Serven bewoonde gebieden in Kroatië kwam op Van den Broek ‘een toestand van ontredde (...) over (...), waarvan het ook niet zo gemakkelijk is in te zien hoe daar op korte termijn doorheen gebroken kan worden.’⁵⁷⁶

Een dag later verklaarde Van den Broek dat hij er rekening mee hield dat op enig moment een vredesmacht van de WEU nodig zou zijn, die overigens nadrukkelijk niet bedoeld zou zijn om vrede af te dwingen of op te leggen, maar tegelijk noemde hij het idee van zo’n vredesmacht voorbarig:⁵⁷⁷ ‘Zo ver ben ik nog niet’, aldus de Nederlandse minister,⁵⁷⁸ die zich daarbij gesteund wist door de regeringspartijen PvdA en CDA, die geen uitzending van troepen wensten zolang er geen duurzaam bestand was.⁵⁷⁹

Ook de secretaris-generaal van de WEU, Van Eekelen, die meende dat samenstelling van een WEU-buffermacht van enkele duizenden binnen één à twee weken mogelijk was, stond niet ‘te trappelen om zich in dat (Joegoslavische) wespennest te steken’, zolang de EG daar niet om vroeg,⁵⁸⁰ en ook daarbuiten de politieke wil ontbrak: ‘Daarvoor is het geweldsniveau nog te laag en is de publieke opinie niet voldoende gemobiliseerd.’⁵⁸¹

De aspiraties van Van den Broek voorafgaand aan de vierde *trojka-missie* mochten bescheiden zijn geweest, hij werd niettemin hard getroffen door de mislukking ervan. Die was volgens Van den Broek voornamelijk te wijten aan Servië, dat een blokkade had opgeworpen voor de EG-voorstellen die voor de andere vijf republieken en het federale presidium wel aanvaardbaar waren geweest. Op zaterdagavond 3 augustus, terwijl de *trojka* nog besprekingen voerde, liet Milošević in een verklaring die ‘bol van de beledigingen’ stond,⁵⁸² weten dat hij alle suggesties van de *trojka* afwees. Volgens het Servische staatshoofd waren vertegenwoordigers van de EG welkom als politici, diplomaten, zakenlui of toeristen, maar niet in de vorm van vredestroepen of waarnemers.⁵⁸³

De volgende dag lieten de Servische gesprekspartners, met uitzondering van Kadujević, verstek gaan. Voor Van den Broek was de mogelijkheid van een vredesmacht voorlopig van tafel, nu Servië zelfs bezwaar maakte tegen ongewapende burgerwaarnemers. Het was de

575 NOS, *Met het oog op morgen*, 01/08/91, 23.05 uur.

576 NOS, *Met het oog op morgen*, 01/08/91, 23.05 uur.

577 VARA, *Vrijdageditie*, 02/08/91, 17.05 uur.

578 ‘WEU-macht ‘Laatste middel’ in Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 02/08/91.

579 De Kok en Vos in NCRV, *Hier en Nu*, 02/08/91, 13.10 uur; De Kok en Van Traa in NCRV, *Hier en Nu*, 18/09/91, 17.04 uur; De Hoop Scheffer in NCRV, *Hier en Nu*, 23/09/91, 12.05 uur.

580 ‘WEU-macht “laatste middel” in Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 02/08/91.

581 ‘Van Eekelen: WEU kan zeer snel paraat zijn’, *Trouw*, 03/08/91.

582 ‘Van den Broek verbitterd en somber na mislukking EG-trojka. “Servië saboteert vredesmissie”’, *Trouw* 05/08/91.

583 Ulrike Rudberg, ‘Trojka staakt bemiddeling in Joegoslavië’, *de Volkskrant*, 05/08/91; Zeitler, *Rolle*, p. 131.

trojka duidelijk dat zij, zolang de Servische territoriale aspiraties in Kroatië niet waren bevredigd, weinig zou kunnen uitrichten.⁵⁸⁴ Terwijl de politiek van de EG in een impasse leek te zijn geraakt, vond Van den Broek de stap naar de Veiligheidsraad op dat moment nog te groot: ‘Dan moet je, denk ik, aan een onverhoopt veel ernstiger situatie denken van groot-schalig geweld, burgeroorlog, bedreiging van geweld.’⁵⁸⁵ Dan moesten eerst ‘Irak-achtige toestanden als met de Koerden ontstaan’.⁵⁸⁶

Aan het slot van het bezoek van de *trojka* maakte Van den Broek tegenover de aanwezige leden van het presidium en presidenten van de republieken geen geheim van zijn teleurstelling. Onder de gegeven omstandigheden, zo verklaarde hij, hadden inspanningen van buitenstaanders geen zin meer. Hij kondigde aan dat hij in zijn contacten met de pers er geen misverstand over zou laten bestaan welke partij volgens de *trojka* een overeenkomst in de weg had gestaan.⁵⁸⁷

Tijdens de afsluitende persconferentie aan het begin van de middag van 4 augustus in het federaal paleis in Belgrado maakte Van den Broek op de aanwezige vertegenwoordigers van de pers een vermoeide en aangeslagen indruk. ‘De missie is mislukt. Europa kan weinig meer voor Joegoslavië doen’, was zijn boodschap voor de media.⁵⁸⁸ Hij weet het mislukken van de *trojka*-missie aan een van de partijen, maar wilde niet zeggen welke partij hij bedoelde. Bij terugkeer ’s avonds op Schiphol, waar de Nederlandse bewindsman nog steeds een uitgetelde en ontmoedigde indruk maakte,⁵⁸⁹ gaf hij expliciet de Serviërs de schuld. ‘De buitenwereld mag weten waar de blokkade ligt.’⁵⁹⁰ Hij zei medelijden te hebben met een volk dat leiders als Milošević had. Van den Broek was ‘undiplomatically bitter’, aldus *The New York Times*.⁵⁹¹ De wijze waarop Van den Broek lucht gaf aan zijn teleurstelling werd weinig professioneel gevonden. ‘De frustratie was maar al te begrijpelijk – een minister is ook maar een mens – maar de uiting ervan op Schiphol niet verstandig.’⁵⁹² In *de Volkskrant* viel zelfs de term ‘defaitisme’.⁵⁹³

Van den Broek erkende na afloop van de missie voor het eerst dat de federale autoriteiten er weinig meer toe deden en in elk geval geen greep hadden op de JNA.⁵⁹⁴

Tot die overtuigingen hadden vooral de Kroatische en Sloveense gesprekspartners bijgedragen. Tudjman merkte tegenover de *trojka* op dat elke beslissing van Marković die niet

584 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, *coreu* van het Secretariaat, 05/08/91, cpe/sec 643.

585 NOS, *Journal*, 04/08/91, 20.00 uur.

586 ‘Spoedoverleg EG na mislukte trojka-reis’, *NRC Handelsblad*, 05/08/91.

587 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 253 aan Van den Broek, 05/08/91.

588 Rudolf Gruber, Marjolein Sebregts & Gert van Wijland, ‘Acht schorpioenen’, *Elsevier*, 10/08/91, p. 26. Zie ook ‘Kroatië wil hulp Verenigde Naties’, *NRC Handelsblad*, 05/08/91; Leonoor Meijer, ‘EG peinst over laatste redmiddel voor (delen van) Joegoslavië’, *Trouw*, 06/08/91; Ulrike Rudberg, ‘Trojka staakt bemiddeling in Joego-

slavië’, *de Volkskrant*, 05/08/91.

589 Willebrord Nieuwenhuis, ‘Van den Broek vermoeid en ontmoedigd’, *NRC Handelsblad*, 05/08/91; Pieter Nijdam, ‘EG-missie mislukt in Joegoslavië’, *De Telegraaf*, 05/08/91; ‘Van den Broek verbitterd en somber na mislukking EG-trojka. “Servië saboteert vredesmissie”’, *Trouw* 05/08/91.

590 Willebrord Nieuwenhuis, ‘Van den Broek vermoeid en ontmoedigd’, *NRC Handelsblad*, 05/08/91.

591 Stephen Engelberg, ‘Carving Out a Greater Serbia’, *The New York Times*, 01/09/91.

592 ‘Bijbaantje’, *NRC Handelsblad*, 30/08/91. Zie ook ‘Joegoslavië’, *de Volkskrant*, 06/08/91.

593 Wio Joustra, ‘Waar niet wordt gepraat, vallen doden’, *de Volkskrant*, 07/08/91.

594 Zeitler, *Rolle*, p. 131.

naar de zin van de Servische leiding was ook niet ten uitvoer zou worden gelegd.⁵⁹⁵ Een halve dag later zei de Sloveense premier Peterle dat Marković ‘had no credibility or support for his action nor real power’.⁵⁹⁶ Marković had ook geen enkele invloed op minister van Defensie Kadijević, die Lončar tegenover de *trojka* karakteriseerde als ‘only 25 per cent of the problem’; de andere 75 procent werd gevormd door de leiding van Servië.⁵⁹⁷

Volgens de Nederlandse ambassadeur Fietelaars leidde een evaluatie van de Joegoslaviëse verhoudingen zoals de *trojka* die hij had aangetroffen tot de slotsom

dat de werkelijke machtsverhoudingen heel wat minder gecompliceerd liggen dan de ingewikkelde institutionele structuur van dit land doet vermoeden. Het gaat hier om een machtsstrijd op leven en dood tussen het (in feite eenhoofdige) communistische leiderschap van de expansief-nationalistische republiek Servië (die Montenegro al in alles behalve naam heeft geabsorbeerd) en de neodemocratische leiders, niet te verwarren met democraten, van een tweetal even nationalistische, maar minder expansionistische republieken Kroatië en Slovenië.⁵⁹⁸

De JNA had volgens Fietelaars besloten ‘het beulswerk’ voor de Groot-Servische aspiraties te verrichten. Zolang niet zoveel mogelijk Serven in gebieden buiten Servië bijeengebracht zouden zijn onder de bescherming van de JNA, zou het niet akkoord gaan met de komst van buitenlandse pottenkijkers.

Onder die omstandigheden was het extra lastig dat de EG nog steeds niet kon kiezen tussen handhaving van de eenheid van Joegoslavië enerzijds en verzekering van het recht op zelfbeschikking anderzijds. Volgens Marković was deze, wat hij noemde, Europese wankelmoedigheid, de voornaamste oorzaak van de mislukking van de *trojka*-missie.⁵⁹⁹

Aan Servische zijde had men een heel andere verklaring voor het fiasco van de *trojka*: Nederlandse koppigheid. Dat was natuurlijk een gemakkelijk verwijt, dat Nederlanders in internationaal overleg vaak wordt gemaakt, maar dit maakte het verwijt niet minder terecht. Van den Broek, die min of meer overvallen was door het uitbreken van de grote crisis in Joegoslavië enkele dagen vóór het begin van het Nederlandse voorzitterschap van de EG, had zich dadelijk met grote gedrevenheid ingezet om oplossingen te bewerkstelligen, zoals diverse andere bewindslieden en zijn ambtenaren indertijd bemerkten.⁶⁰⁰ De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken was, meer dan zijn meeste collega’s, bevreesd dat, indien het Westen niet handelend zou optreden, het conflict buiten Joegoslavië repercussies zou krijgen. Daarom meende hij dat ‘er geen tijd te verliezen’ was.⁶⁰¹ Spoedig echter merkte Van

595 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, *coreu* van het Secretariaat, 05/08/91, cpe/sec 643.

596 Ibidem.

597 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 253 aan Van den Broek, 05/08/91. Vgl. ibidem, *coreu* van het Secretariaat, 05/08/91, cpe/sec 644.

598 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka*

aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 260 aan Van den Broek, 07/08/91.

599 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/Trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Fietelaars 256 aan Van den Broek, 06/08/91; ibidem, Fietelaars 260 aan Van den Broek, 07/08/91.

600 Interviews R.F.M. Lubbers, 13/10/00; P. Bas Backer, 22/05/00; A.M. van der Togt, 04/05/00.

601 Jan Bron Dik, ‘Nederlands EG-voorzitterschap’, *CD/Actueel*, 21/12/91, p. 5.

den Broek dat het Joegoslavische probleem zich minder snel zou laten oplossen dan aanvankelijk in alle optimisme was gedacht.⁶⁰²

De confrontatie met de Balkan ging Van den Broek bepaald niet in zijn koude kleren zitten. Hij vormde zich al in juli 1991 een zeer negatief beeld van Joegoslavië en zijn bewoners in het algemeen en van Milošević in het bijzonder. Tijdens de onderhandelingen over het Brioni-akkoord was de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken volgens de Sloveense president Kučan op een gegeven moment de kamer uitgerend onder het mompelen van de woorden ‘What a people! What a country!’⁶⁰³ De grote boosdoener was volgens van den Broek Milošević.⁶⁰⁴

Al snel bleek dat de gedrevenheid van Van den Broek niet gepaard ging met een groot inzicht in de problematiek. Het risico van blind activisme was niet ver weg. ‘Gejaagd, planloos, verward en tegenstrijdig’, zo typeerde de liberale *Süddeutsche Zeitung* na een week de activiteit van de EG.⁶⁰⁵

Op zijn eigen ministerie begreep ook niet iedereen de gedrevenheid van Van den Broek. Bij de directie Oost-Europa leefde de opvatting dat Tudjman nauwelijks respectabeler was dan Milošević. Daarom vroegen ambtenaren zich daar af wat het nut was van de bemoeienis van de EG met het conflict: ‘Wat moeten we hier in hemelsnaam mee? Moeten we hier zo in betrokken raken? Zo in meegezogen worden? Dat activistische gedoe? Ik begrijp wel dat de minister op dat spoor zit, maar ik had toch grote vraagtekens. Kunnen we hier überhaupt grip op krijgen? Moeten we het willen?’⁶⁰⁶

Van den Broek had na enkele weken van bemoeienis al kunnen ervaren dat overeenkomsten met de leiders in het voormalige Joegoslavië weinig waarde hadden, dat, in zijn eigen woorden, ‘de Balkan wat dat betreft een verhaal apart is’.⁶⁰⁷ Ruim een jaar later zou hij opmerken: ‘Als het over Joegoslavië gaat, verheug ik me allang niet meer over afspraken. Ik verheug me nog slechts over afspraken die worden *nageleefd*. (...) ik heb leren leven met de grote leugen. Ja zeggen en vervolgens nee doen. Dat stelde me steeds voor moeilijke opgaven.’⁶⁰⁸

De Nederlandse minister Van den Broek was beslist niet de enige westerse staatsman die zich in de jaren negentig van de twintigste eeuw gefrustreerd zou voelen door telkens verbroken beloftes van leiders in het voormalige Joegoslavië. Ook Lubbers sprak van een aanvankelijke onderschatting aan Nederlandse kant van ‘het vermogen van politici, volkeren daar, om te manipuleren (...) het klimaat dat je een afspraak maakt en het is dan zo – ja, zo simpel is het leven daar zeker niet (...) En dan krijg je die verrommeling.’⁶⁰⁹

Bemiddelaar Lord Carrington liet zich eens ontvallen dat hij nog nooit zulke dubbelhartige en onbetrouwbare mensen had ontmoet als in het voormalige Joegoslavië.⁶¹⁰ Zijn opvolger Owen verging het al niet anders: ‘Het meest opvallende is – dat zal iedereen opmerken die ooit heeft deelgenomen aan de onderhandelingen over het moderne Joego-

602 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

603 Silber/Little, *Death*, p. 164.

604 Interview M. Hennis, 09/03/99.

605 Aangehaald in: “‘Struisvogel is het symbool van de EG’”, *de Volkskrant*, 04/07/91.

606 Interview A.M. van der Togt, 04/05/00. Zie ook interview H. Hazewinkel, 17/04/00.

607 Interview H. van den Broek, 15/11/99.

608 Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek:

“Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10.

609 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

610 BVD, inzage dossiers Joegoslavië-rapporten, nr. 98272. BVD, ‘Vredeskansen in ex-Joegoslavië en de gevolgen voor Nederland’, 22/04/94. Vgl. Almond, *War*, p. 243; Barbara Crossette, ‘Europe’s Envoy in Yugoslav Crisis Quits’, *The New York Times*, 26/08/92; Tromp, *Verraad*, pp. 16-17.

slavië – het ongelooflijke vermogen dat alle mensen op alle niveaus lijken te bezitten: het vermogen om te liegen. Het is haast niet te geloven. Hoeveel bestandsovereenkomsten zijn er wel niet geschonden. Ze blijven maar verdragen ondertekenen met de duidelijke bedoeling deze niet te respecteren. In het voormalige Joegoslavië zijn onze opvattingen van eer niet bekend, het hoort bij hun cultuur.’⁶¹¹

Ook de Britse premier John Major had spoedig de ervaring dat ‘an ‘agreement’ with states of the former Yugoslavia is one of history’s less useful pieces of paper’.⁶¹²

Hoewel er een neiging was om deze vorm van onoprechtheid als een soort Balkan-eigenschap te beschouwen, was er te weinig aandacht voor het feit dat delen van Joegoslavië in een staat van oorlog verkeerden en dat bestanden dienden als ‘gelegenheid om extra munitie aan te slepen’.⁶¹³ Anders dan het geval zou zijn bij een ingeboren Balkan-houding, werden de voortdurend geschonden beloftes dan ook in Joegoslavië opgemerkt als een fenomeen dat bij de oorlog hoorde. Volgens de Joegoslavische krant *Borba* bijvoorbeeld hanteerden de partijen in de regio het principe ‘stem vandaag toe, en manoeuvreer je er morgen weer uit!’⁶¹⁴

Het Nederlandse weekblad *Elsevier* citeerde een ambtenaar van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Zagreb over een staakt-het-vuren-overeenkomst: ‘Er is niemand die erin gelooft. Dit akkoord is er voor de Europeanen, omdat we zo graag hun steun willen hebben. Niet voor ons.’⁶¹⁵

De Nederlandse polemoloog Hylke Tromp meende daarentegen dat het tot de plaatselijke cultuur behoorde om overeenkomsten niet te honoreren.⁶¹⁶ Hij werd in die opinie gesteund door de nationalistische Servische schrijver Dobrica Ćosić, die weldra president van Joegoslavië zou worden: ‘De leugen is een deel van ons patriottisme en een bevestiging van onze aangeboren intelligentie.’⁶¹⁷

Als dat laatste al zo was, dan was er maar één mogelijkheid daar iets aan te doen, namelijk sancties zetten op het verbreken van overeenkomsten. Van den Broek raakte er door zijn persoonlijke ervaringen in korte tijd van overtuigd dat de enige manier om gemaakte afspraken ook te doen naleven de mogelijkheid was te dreigen met het gebruik van geweld. Anders kon de internationale gemeenschap het volgens hem bij mensen als Milošević ‘betrekkelijk gauw vergeten’.⁶¹⁸

Daarom was Van den Broek op 4 augustus aan het eind van zijn diplomatieke Latijn: Beloftes waren weinig waard en als hij niet kon dreigen met geweld, moest hij zich door Milošević laten schofferen. Enerzijds was het onmogelijk bindende overeenkomsten te sluiten met de Joegoslavische partijen. Anderzijds wilde Van den Broek het Europese voorzitterschap, steunend op consensus, tot een goed einde brengen. Die twee verlangens verdroegen

611 Geciteerd in Ugrešić, *Cultuur*, p. 97. Zie ook Terrett, *Dissolution*, p. 76.

612 Major, *Autobiography*, p. 538.

613 Frans van Deijl & Auke Kok, ‘Mission impossible’, *HP/De Tijd*, 21/08/93, p. 18.

614 Aangehaald in ‘Jojo’, *Elsevier*, 19/10/91, p. 49.

615 *Ibidem*.

616 Bert Bukman, ‘Bang voor de buitenwereld’, *HP/De Tijd*, 18/10/91, p. 17.

617 Geciteerd in Ugrešić, *Cultuur*, p. 97. Zie ook p. 104.

618 Interview H. van den Broek, 15/11/99.

elkaar moeilijk en dat leidde tot persoonlijke frustratie bij Van den Broek over het Joegoslavië-dossier.⁶¹⁹ Hij zou zelfs even hebben overwogen het bijltje erbij neer te gooien.⁶²⁰

Tijdens de conferentie met de Nederlandse ambassadeurs op 27 augustus 1991 verzuchtte Van den Broek in zijn toespraak dat hij zich de afgelopen maanden vaak had afgevraagd 'hoe Jan Fietelaars al zijn kennissen bij elkaar gesprokkeld heeft, want ik heb menigmaal het gevoel gehad tussen uitsluitend paardendieven en struikrovers te zitten'.⁶²¹

Van den Broek had zich vastgebeten in de Joegoslavische kwestie en die zou hem niet meer loslaten. Ook nadat Nederland het voorzitterschap van de EG had beëindigd, bleef de Joegoslavische kwestie voor de minister 'een topprioriteit. Hij zat nou eenmaal vastgebeten in het Joegoslavië-dossier'.⁶²² De latere EG-bemiddelaar in het Joegoslavische conflict David Owen bespeurde bij Van den Broek 'tekenen van traumatisering' als gevolg van diens mislukte aanpak van het vraagstuk tijdens het EG-voorzitterschap. Daarna gedroeg hij zich volgens Owen als een 'havik', die bij zijn collega's in het buitenland nog maar weinig gehoor vond.⁶²³ Van den Broek op zijn beurt zou Owen zijn 'strategie van capitulatie' verwijten.⁶²⁴

Kort na zijn aftreden eind 1992 als minister van Buitenlandse Zaken noemde Van den Broek het onvermogen om een eind te maken aan het conflict in (voormalig) Joegoslavië het dieptepunt van zijn ambtsperiode.⁶²⁵ Ook in zijn volgende functie van Eurocommissaris voor de buitenlandse politieke betrekkingen bleef hij zich sterk maken voor interventie.⁶²⁶ Zoals zijn opvolger P.H. Kooijmans het uitdrukte: 'Daar was ik nog een tam konijn bij'.⁶²⁷

Nogal ironisch, gezien de vele wrijvingen die Van den Broek tijdens het Nederlandse EG-voorzitterschap ondervond met de politieke leiding in Bonn, was dat de Serven in Van den Broek slechts de bijwagen zagen van Kohl en Genscher, die streefden naar spoedige erkenning van Kroatië.⁶²⁸ Toen een Nederlandse verslaggever in het najaar van 1991 Servië verliet, kreeg hij te horen: 'Genscher grosses Schwein, Van den Broek kleines Schwein.' Toen hij even later Kroatië binnenreed, werd hem toegevoegd: 'Genscher Freund, Van den Broek grosses Schwein'.⁶²⁹ Nederlanders in Joegoslavië werden niet langer op de schouders geslagen onder het enthousiast uitroepen van 'Kroejf', waarmee de ex-voetballer Johan Crujff werd bedoeld, maar vijandig tegemoet getreden met verwijzingen naar Van den Broek.⁶³⁰ Zijn naam werd door Serven uitgesproken als *Bruka*: dat wil zeggen schande.

Overigens werd de frustratie van minister Van den Broek over de moeilijkheid de rest van de Europese Gemeenschap tot een actievere opstelling te bewegen, gedeeld door de rest van

619 Interviews H. van den Broek, 15/11/99; B.J. van Eennaam, 22/08/00; H. Hazewinkel, 17/04/00; en H.A.C. van der Zwan, 12/04/00. Leonard Ornstein, 'Minister Van den Broek: "Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg"', *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10. Vgl. Major, *Autobiography*, p. 532

620 Rob Meines, 'Rol EG bij de Balkancrisis begon zo mooi', *NRC Handelsblad*, 07/09/91.

621 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, map: Ambassadeursconferentie 1991. Toespraak Van den Broek, 27/08/91.

622 Interview A.M. van der Togt, 04/05/00.

623 Geciteerd in Van der Roer, *Frontdiplomaten*, p. 61. Soortgelijk geluid in interview D. Owen, 21/10/99.

624 Ibidem. Vgl. interview W. Claes, 21/03/01

625 Jan Bron Dik, 'De Hollanditis ligt gelukkig achter ons, er is weer internationaal respect', *CD/Actueel*, 13 (1993), p. 4.

626 Zie bijv. Van der Roer, *Frontdiplomaten*, pp. 61-71; interview W. Claes, 21/03/01.

627 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

628 Zie bijv. Kadjević, *View*, p. 46; Theo Engelen, "'Servië heft EG-overleg niet laten mislukken"', *NRC Handelsblad*, 06/08/91.

629 Peter Michielsen, 'Na duizend doden gaat Van den Broek eindelijk ultimatus stellen', *NRC Handelsblad*, 11/10/91.

630 Dick Verkijk, 'Joegoslavië. De officiële tv wakkert haat aan', *De Journalist*, 22/11/91, p. 18.

het kabinet: 'Er was eerder sprake, vanaf het begin, van een zekere irritatie en een zeker ongeduld als het ging om het gebrek aan vaardigheid van de internationale gemeenschap, inclusief de Europese Unie, om de woorden die werden gesproken in beroemde daden om te zetten.' Er bestond daarover ook geen verschil van inzicht tussen de coalitiegenoten CDA en PvdA binnen het kabinet.⁶³¹

Hoe nu verder?

Op 6 augustus kwamen de ministers van Buitenlandse Zaken van de Twaalf op verzoek van de Duitse minister Genscher in een spoedzitting van de EPS in Den Haag bijeen om de resultaten, of beter gezegd: het gebrek daaraan, van de *trojka*-missie te bespreken. Nadat Van den Broek verslag had gedaan van het bezoek, benadrukten diverse bewindslieden dat in hun ogen de *trojka* niet had gefaald en nog steeds een rol zou kunnen spelen.⁶³² Het was troost die Van den Broek op dat moment goed kon gebruiken. Wel zouden andere internationale organisaties bij de oplossing van het conflict moeten worden betrokken om de druk op Joegoslavië te vergroten. Aan de Veiligheidsraad zou gevraagd worden zich voor te bereiden op betrokkenheid. Op voorstel van Dumas zou de Permanente WEU-raad bijeen worden geroepen voor een eerste gedachtewisseling over een vredesmacht, al pleitte de Britse minister Hurd dadelijk voor terughoudendheid.⁶³³

Beide initiatieven werden vrijwel onmiddellijk getorpedeerd door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Nog dezelfde dag waarschuwde de sovjetregering de EG dat zij niet militair moest ingrijpen in Joegoslavië, omdat de gemeenschap daardoor niet alleen in conflict zou raken met krachten binnen Joegoslavië, maar ook daarbuiten, wat tot een Europese oorlog zou leiden.⁶³⁴ Washington liet weten tegenstander te zijn van inschakeling van de Veiligheidsraad, omdat het niet wenste dat de Sovjet-Unie zich met de kwestie zou inlaten.⁶³⁵ Reeds de volgende dag verwierpen de ministers van Buitenlandse Zaken van de WEU in Londen elke gedachte aan een vredesmacht.⁶³⁶

Verder verlangden de EG-ministers op 6 augustus een studie naar de mogelijkheden van economische en financiële sancties tegen die partijen in Joegoslavië die zich tegen het totstandkomen van een staakt-het-vuren hadden verzet. Het was duidelijk dat het om Servië ging. Het had dus weinig langer dan een maand geduurd voordat de EG bereid leek haar neutrale opstelling ten aanzien van het conflict in te ruilen voor selectief beleid. Een dergelijke opstelling kon echter problemen opleveren zolang de EG nog hoopte te bemiddelen.

Op de vorige EPS-vergadering, op 29 juli, hadden de EG-ministers verklaard zich gereed te houden om het federale presidium en de leiding van de deelrepublieken substantieel bij te staan tijdens onderhandelingen over de staatkundige toekomst van Joegoslavië met adviezen op juridisch, economisch en financieel gebied. Uitgangspunt bleef toen echter dat de Joegoslaven zelf een concrete oplossing zouden vinden voor hun problemen. De EG was bereid de beginselen te formuleren waaraan zo'n oplossing zou moeten voldoen maar niet

631 Interview W. Kok, 08/05/00.

632 Zie bijv. Genscher, *Errinnerungen*, p. 944.

633 Over de afwijzend Britse reactie, zie ook ABZ, DEU/ARA/03305. Roberts (Londen) 271 aan Van den Broek, 06/08/91.

634 Hella Rottenberg, 'Moskou verwerpt Euro-

pese bemoeienis met Joegoslavië', *de Volkskrant*, 08/08/91; Jakobsen, 'Multilateralism', p. 371; Kaufman, 'Force', p. 313; Weller, 'Response', p. 575; Zeitler, *Rolle*, p. 161.

635 Védrine, *Mondes*, p. 609

636 Eiserman, *Weg*, p. 53.

een blauwdruk te vervaardigen.⁶³⁷ Nadat het bezoek van de *trojka* de indruk had gewekt dat de partijen op eigen kracht weinig zouden bereiken, verklaarden de EG-ministers zich, op Brits voorstel,⁶³⁸ op 6 augustus bereid een rondetafelconferentie over Joegoslavië te organiseren.

Een bemiddelende rol tijdens een conferentie en gelijktijdige toepassing van sancties tegen één of enkele van de partijen aan de onderhandelingstafel verdroegen zich slecht met elkaar, zo realiseerden de EG-ministers zich. De Duitse regering meende echter dat er druk op Servië moest worden gezet om de onderhandelingen überhaupt van de grond te krijgen. Gebeurde dat niet, dan zouden de Servische autoriteiten de wereld voor voldongen feiten blijven plaatsen, getuige de verheving van de strijd in Kroatië eind juli. Bovendien zou het steeds moeilijker worden Slovenië nog te interesseren voor een alomvattende regeling voor Joegoslavië, nadat op 18 juli was aangekondigd dat de JNA zich uit dat gebied zou terugtrekken.⁶³⁹

Als compromis besloten de Twaalf de Europese Commissie een studie te laten verrichten naar de mogelijkheid van selectieve sancties. De Commissie produceerde uiteindelijk geen rapport, omdat zij meende dat er geen mogelijkheden voor zulke sancties waren. Van den Broek was er niet rouwig om. Hij zag (vooralsnog) ‘weinig heil’ in het maken van onderscheid tussen ‘good guys’ en ‘bad guys’.⁶⁴⁰ Van den Broek nam daarmee een ander standpunt in dan Van Eenennaam, die vanaf het begin voorstander was van internationale isolering van de ‘bad guy’ in Joegoslavië.⁶⁴¹

Verder vroeg Genscher op 6 augustus opnieuw ‘begrip’ voor het Duitse verlangen naar een spoedige erkenning van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië, overigens benadrukkend dat Duitsland op dit punt slechts in overeenstemming met de rest van de EG wilde onderhandelen.⁶⁴² Hurd verklaarde zich hier dadelijk tegen. Zo’n erkenning zou volgens hem de desintegratie van Joegoslavië versnellen en dergelijke processen elders in Europa aanmoedigen. Van den Broek steunde zijn Britse collega en benadrukte dat de EG over dit onderwerp met één stem moest spreken; hij weigerde de discussie over dit onderwerp te heropenen.⁶⁴³ Genscher zou dit onderwerp overigens uitsluitend aan de orde hebben gebracht om Servië te dwingen tot medewerking.⁶⁴⁴

Van den Broek en de overige leden van de *trojka* mochten zich dan getroost weten door de opmerkingen van hun collega’s dat zij niet in hun missie hadden gefaald, het was onmisken-

637 ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, Van den Broek aan Belgrado, 02/08/91, celer 93.

638 ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, UK paper, ‘Scheme for a possible round table conference’, gedistribueerd tijdens de vergadering van de ad hoc working group on Yugoslavia van de EG, 01/08/91; ibidem, Van den Broek aan Belgrado, 02/08/91, celer 93.

639 Libal, *Limits*, p. 32.

640 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, doos 7 (1991), Joego-voorzitter, memorandum PV EG aan M, 07/08/91; ibidem, ABZ, DIE/ARA/01232. EG/Joegoslavië september-oktober 1991, verslag van interdepartementaal overleg, 08/10/91. Zie ook ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, Van den Broek aan Belgrado, 27/08/91, celer 107.

641 Interview B.J. van Eenennaam, 22/08/00.

642 Genscher, *Erinnerungen*, p. 945.

643 Both, *Indifference*, p. 110.

644 Libal, *Limits*, p. 34.

baar dat op de vergadering van 6 augustus de grote landen Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zich nadrukkelijker met de regie begonnen te bemoeien.⁶⁴⁵

De Russische factor

Ook de Verenigde Staten verschenen even in de coulissen. Nadat de *trojka* had gefaald Milošević en Kadijević te bewegen tot instemming met de uitbreiding van het ECMM-mandaat naar Kroatië, besloot de Amerikaanse regering een indirecte poging te wagen door Moskou te verzoeken druk op Belgrado uit te oefenen om daarmee akkoord te gaan.⁶⁴⁶ Het was een eerste teken dat Washington beseftte de Russische regering nodig te hebben bij een oplossing van de Joegoslavische crisis, nadat de Amerikaanse regering zich kort daarvoor nog juist tegen inschakeling van de Veiligheidsraad had gekeerd met het oog op de vertegenwoordiging daarin van de Sovjet-Unie.

Rusland werd traditioneel beschouwd als een bondgenoot van de Serven. De politieke lotsverbondenheid had een eerste ankerpunt in de Russisch-Turkse oorlog (1828-1829), toen Rusland grotere autonomie voor Servië wist te bewerkstelligen. Daarna steunden vooraanstaande Russen het idee van het pan-Slavisme, waarbij de gemeenschappelijke belijdenis van het orthodoxe christendom als cement kon dienen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had Rusland zijn lot met dat van Servië verbonden. Toen de regering van Oostenrijk-Hongarije, aangemoedigd door Berlijn, aanmatigende eisen stelde aan Servië, werden de Russische troepen gemobiliseerd, daarmee een kettingreactie oproepend die uitmondde in de Eerste Wereldoorlog.

Niettemin waren de Russische en Servische banden in het verleden niet zo hecht als eind twintigste eeuw wel werd geloofd.⁶⁴⁷ Er bestond in Servië meer liefde voor Rusland dan andersom.⁶⁴⁸ Zo nam Rusland in 1878 tijdens het Congres van Berlijn en de voorafgaande besprekingen in San Stefano eerder een pro-Bulgaars dan een pro-Servisch standpunt in.⁶⁴⁹ Rusland stemde in 1908, zeer tegen de zin van Belgrado, in met de annexatie van Bosnië door Oostenrijk-Hongarije, in de verwachting daarmee Oostenrijkse steun te verkrijgen voor de openstelling van de Bosporus en de Dardanellen voor Russische oorlogsschepen.⁶⁵⁰ Ook tijdens de beide balkanoorlogen ondervond Servië geen steun van Rusland.⁶⁵¹ Tijdens het interbellum onderhield Joegoslavië geen officiële relaties met de communistische machthebbers in Moskou. Tot 1939 bleef er zelfs een tsaristische ambassade gevestigd in Belgrado.

Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een hernieuwing van de 'speciale relaties'. In 1944 heette de Servisch-orthodoxe kerk bij de bevrijding van Belgrado het Rode Leger welkom als 'onze broeders en zusters uit het verre Slavische land Rusland'. Deze 'innige broederschap' gaf aan 'dat er niets mooiers dan moeder Rusland bestaat'.⁶⁵² Ruim twee jaar later, tijdens het Internationale Panslavische Wereldcongres in Belgrado herhaalde patriarch Gavriilo deze hulde.⁶⁵³

645 Vgl. 'Parijs en Bonn geven niet op', *Trouw*, 06/08/91.

646 ABZ, Kabinetsarchief Stg Geheime Codes. Bentinck 803 aan Van den Broek, 14/08/91, Stg Confi.; Van den Broek circ 448 aan ambassades Moskou en Washington, 13/08/91, Stg Confi.

647 Bijlage Naarden, Beeld en Balkan.

648 Blagojević & Demirović, *Bloedverwanten*,

pp. 50-51; Interview Carl Bildt, 13/12/00; Sremac, *War*, p. 54 en 70.

649 Libal, *Serben*, p. 115.

650 Libal, *Serben*, p. 116.

651 Libal, *Serben*, pp. 116-117.

652 Mønnesland, *Land*, p. 273.

653 Mønnesland, *Land*, p. 273.

In 1948 verslechterden de relaties tussen Rusland en Servië alweer door de breuk tussen Stalin en Tito. Na de inval van de Warschaupacttroepen in Tsjecho-Slowakije in 1968 verscherpten de betrekkingen tussen Moskou en Belgrado zich nog. Ontspanning trad pas weer op in 1988 dankzij het bezoek van Gorbatsjov aan Joegoslavië, toen hij plechtig zwoer dat de Sovjet-Unie nooit militair zou ingrijpen in het land. De sovjetleider sprak bij die gelegenheid overigens in het bijzonder zijn bewondering uit voor de ontwikkelingen in Slovenië, wat illustratief was voor de toch niet geringe kloof die er bleef bestaan tussen het hervormingsgezinde bewind van Gorbatsjov en het regime van Milošević.

De Sovjet-Unie wist aanvankelijk net zo min als het Westen, wat te doen met de Joegoslavische kwestie, ook al was het uiteenvallen van Joegoslavië jarenlang het meest geoefende scenario van het Warschaupact geweest, net zoals dat bij de NAVO het geval was geweest.⁶⁵⁴ Een anonieme regeringsfunctionaris in Moskou zei enkele dagen na de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië: 'Ironisch genoeg is dit een crisis – het uiteenvallen van Joegoslavië waarbij enkele republieken kapitalistisch worden en zich afscheiden – waarover we drie of vier decennia hadden nagedacht en plannen gemaakt.' Ten tijde van de Koude Oorlog was er gedacht in termen van interventie, zowel door de Sovjet-Unie als het Westen. Maar nu was het voor Moskou zelfs moeilijk een verklaring over de crisis op te stellen. Het kon weinig anders doen dan zich achter de verklaringen van de CVSE opstellen.⁶⁵⁵

Al begin juli 1991 was Gorbatsjov tot de conclusie gekomen dat de desintegratie van Joegoslavië op den duur onvermijdelijk was gezien de Duitse steun voor de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië.⁶⁵⁶ In de volgende weken vond Gorbatsjov een bondgenoot in de Amerikaanse president Bush senior, die niet minder benauwd was voor het uiteenvallen van de Sovjet Unie dan de sovjetleider zelf. Op de korte termijn moest Joegoslavië volgens beiden bijeenblijven om te voorkomen dat sovjetrepublieken de ontwikkeling in de Zuid-Slavische federatie als precedent zouden aangrijpen.⁶⁵⁷

Toen midden augustus in Moskou een coup tegen Gorbatsjov plaatsvond, was dat voor de leiding van de JNA geen verrassing. Zij had al maandenlang contact onderhouden met de coupgelegers en in het voorjaar was er zelf sprake geweest van de mogelijkheid van een simultaancoup in de Sovjet-Unie en Joegoslavië.⁶⁵⁸ Zodra het nieuws van de machtsgreep in Moskou bekend werd, sprak het regime in Belgrado zijn sympathie uit voor de coupgelegers. Het leverde Milošević de blijvende onwelwillendheid op van de kringen rond de Russische president Boris Jeltsin, die, ten koste van Gorbatsjov, als de grote redder van het hervormingsgezinde Rusland tevoorschijn kwam uit deze poging tot staatsgreep.⁶⁵⁹ Milošević maakte het er ook later niet beter op door de Russische leiders nogal eens te schofferen.⁶⁶⁰ De mislukking van de coup in Moskou betekende intussen het eind van de verwachting bij de

654 Richard H. Ullman, 'The Wars in Yugoslavia and the International System after the Cold War', in: idem (ed.), *World*, p. 12.

655 Michael Parks, 'News analysis. Moscow caught flat-footed by crisis', *Los Angeles Times*, 29/06/91.

656 Andrei Edemskii, 'Russian Perspectives', Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. 30.

657 Thomas Halverson, 'American Perspectives',

Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. 5; Andrei Edemskii, 'Russian Perspectives', *ibidem*, p. 31.

658 Hartmann, *Milošević*, pp. 119-120.

659 Doder & Brandson, *Milošević*, p. 71; Glenny, *Balkans*, p. 637; Hoppe, 'Moskau', p. 269; Stojanović, *Fall*, p. 176.

660 Interview C. Bildt, 13/12/00.

JNA dat het Joegoslavische leger een coup zou kunnen plegen, gericht op herstel van een federale staat, naar analogie en met steun van hun collega's in Moskou.⁶⁶¹

Na de coup in Moskou wisten de leiders daar een half jaar lang geen duidelijk beleid te ontwikkelen ten aanzien van Joegoslavië. Omdat zij zich afhankelijk wisten van Westerse steun, echoden zij voornamelijk geluiden uit Washington en de regeringscentra van West-Europa.⁶⁶² Vanaf het voorjaar van 1992 zou er echter steeds meer kritiek van de Russische oppositie komen op het meegaande beleid van de eigen regering inzake voormalig Joegoslavië. De pro-Servische opstelling van de nationalistische oppositie tegen Jeltsin werd echter voornamelijk ingegeven door gevoelens van frustratie over de Russische machteloosheid nog langer aspiraties buiten de eigen landsgrenzen te kunnen waarmaken, nu het bruto nationaal product zich in een duikvlucht naar beneden bevond. Bovendien kon de Russische oppositie de binnenlandspolitieke kaart uitspelen dat Jeltsin in geval van te grote toenadering tot het westerse standpunt uitgemaakt kon worden voor verrader van de Servische broeders.⁶⁶³ Intussen waren er diverse contacten tussen nationalistische Russen en Serven, onder meer over wapenleveranties en Russische huurlingen en vrijwilligers. In ruil daarvoor zouden Serven geld zenden aan de Russische nationalistes, bijvoorbeeld via Cyprus. Het is onbekend in hoeverre officiële Russische instanties van deze wapenleveranties op de hoogte waren, maar het is onwaarschijnlijk dat zij hun niet bekend zouden zijn.⁶⁶⁴

De Russische regering zou vanaf de zomer van 1992 ontdekken dat een enigszins afwijkende opstelling van het Westen zowel de binnenlandse oppositie de wind uit de zeilen nam als een kans bood een eigen plaats te heroveren in de internationale politiek.⁶⁶⁵ De inschakeling door de VS van Rusland in het Joegoslavische conflict tijdens de volgende jaren werd dan ook vooral ingegeven door de noodzaak Jeltsin te steunen, meer dan door de hoop dat Moskou wezenlijke invloed zou kunnen uitoefenen op het gezag van de Serven.⁶⁶⁶

Verwijten van Haags getreuzel, Kroatische escalatie

De kritiek die na de laatste falende *trojka*missie vanuit het buitenland werd geuit aan het adres van Van den Broek vond in Nederland zelf geen weerklank. Nederlandse politici hadden nog steeds de neiging hun bewindsman in bescherming te nemen tegen Genscher, die er door de VVD'er Blaauw van werd beschuldigd op de 'Groot-Duitse lijn' te zitten.⁶⁶⁷

In de eerste anderhalve maand na de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië was de Nederlandse ministerraad niet sterk betrokken geweest bij de ontwikkeling van het conflict en de formulering van het Europese antwoord daarop. Dat betekende niet dat het kabinet minister Van den Broek niet steunde. Er was alle begrip voor dat hij, en in iets

661 Zie bijv. M. Vasić, 'The Yugoslav Army and the Post-Yugoslav Armies', in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, pp. 126-127.

662 Paul A. Goble, 'Dangerous Liaisons: Moscow, the Former Yugoslavia, and the West', in: Ullman (ed.), *World*, p. 190.

663 ABZ, DPV/ARA/01818. Vos 245 aan Kooijmans, 21/04/93.

664 Zie bijv. Bata, *Auslandkontakte*, pp. 378-380; Ramet, Babel, pp. 254-255; vertrouwelijk vraaggesprek (5)

665 Paul A. Goble, 'Dangerous Liaisons: Moscow, the Former Yugoslavia, and the West', in: Ullman (ed.), *World*, pp. 190-191.

666 Zie ook Thomas Halverson, 'American Perspectives', in: Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. 2; Bert Lanting, 'Ook Rusland mist greep op Serviërs', *de Volkskrant*, 19/07/95. Zie ook interview Th. Stoltenberg, 22/09/00.

667 Wio Joustra, 'Verdeelde EG laat Joegoslavië aan lot over. Kritiek op Van den Broek wordt in eigen land niet gedeeld', *de Volkskrant*, 08/08/91.

mindere mate minister-president Lubbers ('Ik ben nu eenmaal een doenerig type'),⁶⁶⁸ een geprononceerde positie innamen wegens het Europese voorzitterschap. Al vroeg leefde het gevoel in de ministerraad dat de internationale gemeenschap wat er in het uiteenvallende Joegoslavië gebeurde niet op zijn beloop mocht laten.⁶⁶⁹

In de ministerraad van 15 augustus werd tevredenheid uitgesproken dat, ondanks de hinder die Nederland als EG-voorzitter had ondervonden van het pro-Kroatische en Sloveense optreden van de Duitse regering, het gelukt was om 'voortijdige' erkenning te voorkomen, onder meer door erop te wijzen dat dit tot een kettingreactie – bijvoorbeeld ten aanzien van de Baltische staten – zou leiden.⁶⁷⁰ In weerwil van de ondervonden moeilijkheden bleef er een voorkeur bestaan voor een vooraanstaande rol van de EG, nu de suprematie van de VS en de SU ter discussie stonden. Hoewel de inzet van een *peacekeeping force* weinig kans leek te maken gezien de opstelling van de Servische en Duitse autoriteiten, en een voorstel daartoe in de Veiligheidsraad waarschijnlijk zou worden getroffen door een Russisch veto in de Veiligheidsraad, werd het wenselijk geacht dat de drie West-Europese landen in de Veiligheidsraad – België, Frankrijk en Groot-Brittannië – erop zouden aandringen dat de raad voorbereidingen zou treffen voor een eventueel VN-ingrijpen.

Reeds de volgende dag werd in Den Haag duidelijk hoe gering de kans op inzet van een vredesmacht in Joegoslavië was. Op 16 augustus berichtte de Nederlandse ambassadeur in Washington, Bentinck, namelijk dat de Amerikaanse regering niet bereid was tot levering van troepen voor *peacekeeping* of *peacemaking* die aan het eind van de vijandelijkheden in Joegoslavië nodig zouden zijn. De Amerikaanse autoriteiten stelden slechts logistieke steun in het vooruitzicht. Bentincks zegsman van het *State Department*, suggereerde zelfs dat de EG de onderhandelingen over de Joegoslavische kwestie, die volgens hem niet minder ingewikkeld was dan die van Cyprus of Noord-Ierland, maar beter kon rekken totdat Milošević wegens economische problemen plaats moest maken voor gematigder leiders. Plaatsing van waarnemers in Bosnië-Herzegovina zonder toestemming van Servië ontraadde de hoge ambtenaar van het *State Department*, omdat Milošević er volgens hem niet voor zou terugdeinzen enkele waarnemers uit de weg te ruimen teneinde invloed uit te oefenen op de publieke opinie in West-Europa.⁶⁷¹ Een week eerder had een anonieme zegsman van het *State Department* al aan de pers verklaard dat de Amerikaanse terughoudendheid mede was bepaald door pessimisme over de gang van zaken in Joegoslavië: 'Het gevoel bestaat dat de Joegoslaven vastbesloten zijn elkaar bij bosjes af te slachten, wat wij ook doen of zeggen.'⁶⁷² Eind augustus werd de afzijdigheid van de Amerikaanse regering, in weerwil van toenemende druk van de publieke opinie en uit het Congres, nog eens zowel publiekelijk als in een gesprek met Bentinck herhaald. Plannen van de *Principal Assistent* van de *Secretary of State* Ralph Johnson, die op het *State Department* verantwoordelijk was voor het beleid ten aanzien van Joegoslavië, en *National Security Council* – medewerker Hutchings om naar Nederland te komen ter bespreking van de kwestie Joegoslavië werden bij die gelegenheid geschrapt.⁶⁷³

668 Willem Breedveld, 'Ik ben nu eenmaal een doenerig type', *Trouw*, 26/10/91.

669 Zie bijv. interview W. Kok, 08/05/00.

670 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 15/08/91.

671 Bentinck 815 aan Van den Broek, 16/08/91, Stg Confi.

672 'VS kunnen in Joegoslavië geen eer behalen', *de Volkskrant*, 08/08/91.

673 ABZ, DWH/ARA/00844. Bentinck 868 aan Van den Broek, 30/08/91.

Op 20 augustus 1991 informeerde Van den Broek de Kamer over de gang van zaken met betrekking tot Joegoslavië in een brief.⁶⁷⁴ De minister stelde dat voornamelijk alleen de EG door middel van een conferentie een bemiddelende rol kon spelen, hoewel hij verklaarde inmiddels overtuigd te zijn van de hoge moeilijkheidsgraad van die taakopvatting. De CVSE werd gehinderd door consensusbesluitvorming en dus de noodzaak van instemming van Joegoslavië. Een rol voor de VN was (nog) niet weggelegd omdat het een intern conflict betrof. De minister onderkende het gevaar dat 'voortijdige' erkenning van de onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië zou kunnen betekenen voor andere republieken, die niet gediend zouden zijn van de Servische dominantie die dan zou ontstaan. Verder schreef Van den Broek rekening te houden met een precedentwerking van de oplossing van het conflict in Joegoslavië voor andere Midden- en Oost-Europese staten.

Na de mislukking van de *trojka*-missie leek de vaart er bij het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken intussen wat uit te zijn. Den Haag legde er de nadruk op dat vóór het begin van de beoogde Joegoslavië-conferentie er een effectief staakt-het-vuren moest zijn. Intussen hield minister Van den Broek een uitgestelde, korte vakantie in eigen land. Vanuit de Duitse, Franse, Ierse en Spaanse hoofdsteden werd er bij Van den Broek en het hoofd DAV, Van Eenennaam, op aangedrongen niet teveel de nadruk te leggen op deze voorwaarde en haast te maken met het op gang brengen van de conferentie.⁶⁷⁵

Niet alleen buitenlandse ministers en diplomaten, ook de pers begon vraagtekens te plaatsen bij de vervulling van het voorzitterschap door Nederland. 'This has been the summer which the Dutch, in whose lap the international management of the Yugoslav crisis has fallen, will prefer to forget', schreef David Hearst op 16 augustus in *The Guardian*.⁶⁷⁶ Rond die tijd drong de boodschap door tot Van Walsum. Iets doen was beter dan niets doen, zo meende bij toen, zelfs als even afwachten (zoals door de afdeling Oost-Europa werd bepleit) objectief het beste leek.⁶⁷⁷

Intussen nam de hevigheid van de oorlog in Kroatië alleen maar toe. Op 22 augustus kondigde Tudjman aan dat Kroatië alle vereiste maatregelen zou nemen om zijn grondgebied te beschermen. Hij dreigde met totale oorlog als de JNA, dat nu door de Kroatische regering een bezettingsleger werd genoemd, zich niet op 1 september zou hebben teruggetrokken uit Kroatië.⁶⁷⁸ Enkele dagen later begonnen Kroatische strijdkrachten de kazernes van de JNA op Kroatisch grondgebied te belegeren en de olietransporten die via een pijpleiding van Rijeka naar Servisch territorium liepen stop te zetten.

De Kroatische autoriteiten bleken moeilijk van het denkbeeld af te brengen te zijn dat zij met een escalatie van het conflict een interventie van buiten zouden kunnen bewerkstelligen. Washington deed grote moeite om de leiders in Zagreb te bezweren de 'moral high ground' te blijven bezetten en vroeg aan Nederland Tudjman en de zijnen uit de waan te helpen dat een

674 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 3.

675 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, doos 7 (1991). Joego-voorzitter, boodschap van Dumas aan Van den Broek, 12/08/91; ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, memorandum van chef DAV aan Van den Broek, 13/08/91, DAV-160.91; ABZ, DEU/ARA/00081. DEU; berichtgeving d.m.v.

coreus inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991; bijlage bij J.A. López Jorrián aan Van den Broek, 14/08/91; 'Spanje wil initiatieven', *NRC Handelsblad*, 15/08/91.

676 David Hearst, 'Europe: A Weak Way to War', *The Guardian*, 16/08/91.

677 Both, *Indifference*, p. 113.

678 Zie ook Raymond van den Boogaard, "Onze operaties zullen radicaler worden", *NRC Handelsblad*, 26/08/91.

westerse interventie op handen was.⁶⁷⁹ Op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken bestond weinig sympathie voor Tudjman, wiens Groot-Kroatische aspiraties volgens de Nederlandse ambtenaren niet zoveel verschilden van het Groot-Servische streven van Milošević.⁶⁸⁰ Van den Broek zelf sprak over Tudjman in termen van ‘het heerschap’⁶⁸¹ en meende dat ‘sommigen van de zogeheten onderdrukten en met name de Kroaten het ons ook af en toe knap moeilijk maakten’.⁶⁸²

De Duitse regering daarentegen bleef Tudjman, *right or wrong*, steeds beschouwen als protégé.⁶⁸³ Bonn had ook meer oog voor de escalatie van het geweld van de JNA in de tweede helft van augustus. Op 24 augustus gaf Genscher aan de Joegoslavische ambassadeur in Bonn, Boris Frlec, te verstaan dat als de federale strijdkrachten doorgingen met hun acties, de Duitse regering de erkenning van Kroatië en Slovenië binnen hun bestaande grenzen ernstig zou ‘onderzoeken’ en op een soortgelijk onderzoek zou aandringen bij de EG. Na afloop van het onderhoud werd deze opstelling van de Duitse regering ook openbaar gemaakt.⁶⁸⁴ Het was een onmiskenbaar signaal van de regering in Bonn, die zich in de voorafgaande weken tegenover zowel de Sloveense regering als de Bosnische vice-president Ejup Ganić nog op het EG-standpunt had gesteld en had aangedrongen op medewerking aan de totstandkoming van een confederatief Joegoslavië.⁶⁸⁵ Toch was het vooral een signaal dat bedoeld was voor binnenlandse consumptie, iets wat Genscher nodig vond met het oog op de publieke verontwaardiging in Duitsland over het optreden van de JNA.⁶⁸⁶

8. Nederlandse voortvarendheid tegen de achtergrond van herstel van de as Bonn-Parijs

De escalatie van het geweld in Kroatië was voor Bonn tevens aanleiding te verzoeken om een bijeenkomst van de ministerraad van de EPS op 27 augustus in Brussel. Intussen had de EG al besloten een voorzitter beschikbaar te stellen voor het leiden van de vergaderingen van de Joegoslavië-conferentie. Een staakt-het-vuren was inderdaad niet langer voorwaarde voor het bijeenroepen van een conferentie. De beginselen die aan zo’n conferentie ten grondslag zouden liggen, waren: afzien van het gebruik van geweld, slechts vreedzame veranderingen van grenzen, stevige garanties voor de rechten van nationale minderheden, respecteren van de mensenrechten en van het recht in het algemeen, politiek pluralisme en een markteconomie.⁶⁸⁷

In de auto onderweg naar de bijeenkomst in Brussel vroeg Van den Broek aan Van Walsum wat het voorzitterschap na herhaaldelijk geschonden staakt-het-vurens nog aan de ministers van de andere lidstaten kon voorstellen. Het onderonsje in de auto leidde tot een concept voor een ‘keiharde anti-Servische verklaring’ van de raad, waarin Servië werd gewaarschuwd dat het een ernstige vergissing maakte als het dacht de EG voor voldongen

679 ABZ, DEU/ARA/03283. EU/GBVB/extra CoPo 1991, Van Nouhuys 1233 aan Van den Broek, 30/08/91; ibidem, ABZ, DEU/ARA/00405. Joegoslavië/Binnenlandse Politiek/Kroatië 1990-1991, Hasselman 287 aan Van den Broek, 27/08/91; ibidem, Van den Broek 113 aan ambassade Belgrado, 30/08/91.

680 Interviews H. Hazewinkel, 17/04/00 en A.M. van der Togt, 04/05/00.

681 Interview H. van den Broek, 15/11/99.

682 Interview H. van den Broek, 02/12/99.

683 Maull, ‘Germany’, p. 112.

684 Libal, *Limits*, p. 39; Meier, *Jugoslawien*, p. 400.

685 Libal, *Limits*, p. 39.

686 Libal, *Limits*, p. 40.

687 ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, *coreu* van het Nederlands EG-voorzitterschap, 23/08/91, cpe/hag 660.

militaire feiten in Kroatië te kunnen plaatsens.⁶⁸⁸ In deze verklaring werd de mogelijkheid voorzien van een conferentie over de toekomst van Joegoslavië, maar Servië en Montenegro zouden daarvan worden uitgesloten, indien Belgrado vóór 1 september niet akkoord ging met die conferentie en met een staakt-het-vuren dat door waarnemers zou worden gecontroleerd.

Van den Broek werd bij dit initiatief echter ingehaald door Genscher en Dumas. Genscher, die ernstig bezorgd was over de breuk die de kwestie Joegoslavië dreigde te veroorzaken op de traditionele EG-as Bonn-Parijs, had voorafgaand overleg gepleegd met zijn Franse ambtgenoot. De beide ministers hadden een formule gevonden om de Frans-Duitse tegenstellingen te overbruggen. Aan de conferentie zouden alle Joegoslavische partijen zonder uitzondering moeten deelnemen: zowel de federale regering, wat Parijs wilde, als de presidenten van alle zes republieken, wat Bonn verlangde.

Bovendien had Dumas bij Genscher gehoor gevonden voor het idee aan de conferentie een arbitragecommissie toe te voegen onder voorzitterschap van de president van het Franse Constitutionele Hof, Robert Badinter, een vertrouweling van de Franse president Mitterrand.⁶⁸⁹ Op voorstel van Genscher zou de commissie worden gevuld met leden van constitutionele hoven in de EG-landen die zo'n instelling kenden: België, Duitsland, Italië, Spanje. Aangezien Nederland een dergelijk hof niet kent, kreeg op deze manier het voorzitterschap van de EG opnieuw een achterstand. Bovendien werd later nog besloten dat de commissie niet in Den Haag, waar de Joegoslavië-conferentie werd gehouden, zou vergaderen, maar in Parijs. Tevreden tekende Genscher later op: 'Deutschland und Frankreich hatten wiederum der Politik der Europäischen Gemeinschaft einen wichtigen Impuls gegeben.'⁶⁹⁰

Van den Broek was hevig geïrriteerd door wat hij ervoer als een Duits affront.⁶⁹¹ Deze klap kwam des te steviger aan doordat Van den Broek kon menen nu juist te zijn opgeschoven naar het standpunt van Bonn om de Serven de wacht aan te zeggen. Door het Duits-Franse onderonsje zag Van den Broek zich als EG-voorzitter gedwongen terug te keren naar een politiek van *even-handedness* in de vorm van de Joegoslavië-conferentie, terwijl Duitsland ondertussen verder afkoerste op erkenning van de onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië.

Overigens vonden ook Groot-Brittannië, Griekenland, Spanje, Ierland en Luxemburg de toon van de door Van den Broek en Van Walsum geformuleerde verklaring tegenover de Serven te scherp. Dit resulteerde in een mildere verklaring. Daarin werd Servië nog wel genoemd, maar alleen door verwijzing naar het optreden van de Servische irregulieren en naar 'elementen' van de JNA die steun verleenden aan Servië. De JNA als zodanig bleef buiten schot.⁶⁹²

688 Interview H. van den Broek, 15/11/99; ABZ, DEU/ARA/00405. Berichtgeving van de posten m.b.t. de binnenlandse politiek van Joegoslavië inzake Kroatië, maart 1990 – september 1991, Declaration on Yugoslavia; Both, *Indifference*, p. 115; het Nederlandstalige citaat is ontleend aan Both, versie 1999, p. 194, n. 43.

689 Genscher, *Erinnerungen*, pp. 946-947; Libal, *Limits*, p. 40.

690 Genscher, *Erinnerungen*, p. 947. Ook Lu-

xemburg en Portugal kenden geen constitutioneel hof, zodat niet alleen het voorzitterschap, maar ook de *trojka* was buitengesloten van de commissie.

691 Both, *Indifference*, p. 119; Genscher, *Erinnerungen*, p. 948. Zie ook Rob Meines, 'Genscher en Dumas prijzen Den Haag, maar niet te veel', *NRC Handelsblad*, 04/09/91.

692 Libal, *Limits*, p. 41.

Meer praktisch werd in de verklaring de noodzaak benadrukt van een internationaal gecontroleerde wapenstilstand. Daartoe zouden de ECMM-waarnemers ook ten aanzien van Kroatië actief moeten worden. De Duitse regering slaagde er niet in de andere EG-landen ertoe over te halen ook waarnemers te stationeren in Bosnië en Macedonië, voornamelijk door verzet van Griekenland.⁶⁹³

Volgens Fietelaars in 1998 was het Nederlandse voorzitterschap tijdens deze bijeenkomst bereid geweest nog veel verder te gaan. Het zou een voorstel hebben gedaan tot een actie van de EG in samenwerking met de Veiligheidsraad en de VS om onder de vleugels van de NAVO de acties van de JNA te stoppen. Vanuit de lucht zouden bombardementen moeten worden uitgevoerd tegen de JNA, zou een volledig vliegverbod worden afgekondigd, dat bij overtredingen tot aanvallen op vliegvelden zou leiden, en zou de JNA-vloot zijn opgesloten in de Baai van Kotor. Voor deze acties waren geen grondtroepen nodig. Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland zouden zich tegen het voorstel hebben gekeerd. Voorzover er sprake was van specifieke schuld van Nederland inzake de oorlogen in Joegoslavië, lag die er volgens Fietelaars vooral in dat Nederland deze belangrijke EG-lidstaten er eind augustus 1991 niet van had kunnen overtuigen dat een gezamenlijke militaire actie op dat moment 'een moreel imperatief' was.⁶⁹⁴ Bewijzen voor een dergelijke gang van zaken bleken echter niet te vinden.

Het vooroverleg tussen Dumas en Genscher was niet de enige aanwijzing dat Van den Broek als voorzitter van de EG weinig werd geïnformeerd over de activiteiten van zijn collega's in Bonn en Parijs. Zo bleek Genscher op 27 augustus de Servische minister van Buitenlandse Zaken Jovanović te ontvangen zonder dat hij Van den Broek, die hij diezelfde dag ontmoette, daarvan op de hoogte stelde.⁶⁹⁵

Op 28 en 29 augustus voerde de Franse president Mitterrand in Parijs besprekingen met Milošević en Tudjman om hen te overreden deel te nemen aan de conferentie. Het was voor Van den Broek inmiddels de zoveelste klap in zijn gezicht als EG-voorzitter. Hij had gehoopt dat de anti-Servische verklaring van 27 augustus het begin van een nieuwe ontwikkeling was, maar de Franse regering, die van deze aanstaande besprekingen evenmin melding had gemaakt in Brussel, stak Servië juist een reddende hand toe.⁶⁹⁶

Het werd tijd dat de EG-voorzitter weer eens van zich liet horen. Van den Broek, aangemoedigd door Wijnaendts,⁶⁹⁷ besloot zelf op zondag 1 september 1991 naar Belgrado af te reizen om de handtekeningen van Milošević en Tudjman op te halen onder een *Memorandum of Understanding* betreffende de waarnemeractiviteiten in het kader van een wapenstilstand in Kroatië. Ditmaal had Van den Broek meer succes dan begin augustus. Na intensieve besprekingen werd kort na middernacht het akkoord voor het zenden van waarnemers ondertekend. Volgens Van den Broek en Wijnaendts was Milošević ten slotte gezwicht voor het dreigement van de Nederlandse minister dat de conferentie desnoods zonder de Serven

693 Libal, *Limits*, p. 41.

694 ABZ, Bosnië discussie 1998. Fietelaars 18 aan Van Mierlo, 28/01/98.

695 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek. Memorandum van M aan S, DGPZ, DEU, DAV, DVL, 28/08/91, nr. 18/91.

696 Interview H. van den Broek, 15/11/99; Rob Meines/Hans Nijenhuis, 'Niemand consulteert EG-voorzitter', *NRC Handelsblad*, 28/08/91; interview Jovanović, 14/09/01.

697 Wijnaendts, *Kroniek*, p. 83.

zou beginnen.⁶⁹⁸ Dat Milošević om die reden zwichtte, is niet onwaarschijnlijk. Het was in Belgrado vermoedelijk bekend dat Tudjman een weigering van Milošević zou hebben toegejuicht. In dat geval rekende de Kroatische president op een gemeenschappelijke Europese actie tegen Servië.⁶⁹⁹

Kortom, de Nederlandse minister had alsnog de kaart uitgespeeld die hij bij het EG-overleg niet kwijt had gekund: Servië dreigen met uitsluiting van de conferentie. De gedachte dat minister Van den Broek op de solotoer leek te gaan, werd nog in de hand gewerkt, zoals ook in het Nederlandse parlement werd geconstateerd, doordat hij ditmaal niet in *trojka*-verband naar Belgrado was gereisd. Van den Broek voerde ter verdediging daarvan aan dat spoed vereist was en dat de twee andere *trojka*-leden achteraf alsnog hun instemming hadden betuigd met zijn unilaterale optreden.⁷⁰⁰ Dat zijn soloactie mogelijk te maken had met irritatie over de recente Duitse manoeuvres, zou kunnen worden opgemaakt uit het feit dat Van den Broek in het Nederlandse parlement verklaarde dat de Duitse opstelling in het Joegoslavische conflict kennelijk bepaald werd door de gedachte dat ‘het nationale hemd nader is dan de communautaire rok’.⁷⁰¹ Het was misschien geen actie volgens het diplomatieke boekje, maar niemand kon zeggen dat Van den Broek ditmaal met lege handen uit Belgrado was teruggekeerd. Eindelijk konden er waarnemers naar Kroatië en kon de Joegoslavië-conferentie beginnen.

Nadat alle Joegoslavische partijen de wapenstilstandsovereenkomst en het *Memorandum of Understanding* inzake de waarnemeractiviteiten hadden ondertekend, zond de EG 250 à 300 extra waarnemers naar Kroatië. Op 3 september vond een ministeriële bijeenkomst plaats in het kader van de Europese Politieke Samenwerking, waarop de agenda van de conferentie kon worden vastgesteld. In de aanloop naar de ‘ministeriële’ stelde de Nederlandse BZ-ambtenaar Lak aan de departementsleiding voor dat, gezien de bezwaren die bestonden tegen Duitse, Italiaanse en Franse kandidaten, een Britse voorzitter – Lord Carington ‘of mogelijk’ Sir Geoffrey Howe – het meest in aanmerking kwam. Bovendien hield hij vast aan de voorwaarde dat het staakt-het-vuren zou worden nageleefd. Hij stelde voor dat het hoofd van ECMM daar dagelijks over zou rapporteren; na tien dagen zou de balans kunnen worden opgemaakt. De opening van de conferentie kon volgens hem dan tussen 12 en 16 september plaatsvinden.⁷⁰²

De regeringen van andere lidstaten voelden echter niets voor de voorwaarde van een staakt-het-vuren omdat dat Milošević de mogelijkheid bood verder te gaan met zijn politiek van voldongen feiten.⁷⁰³ Besloten werd de opening van de conferentie te vervroegen naar 7 september. Dit betekende dus dat tijdens het onderhandelen de gevechten in Kroatië zouden doorgaan. Weliswaar werd er met enige regelmaat een wapenstilstand overeengekomen, maar dergelijke akkoorden werden steeds binnen een paar dagen, soms binnen enkele uren alweer geschonden. Uiteindelijk zou er tussen 27 juni en het eind van 1991 veertienmaal een staakt-het-vuren worden overeengekomen en geschonden.

698 ABZ, DEU/ARA/03286. Ministeriële EPS, 03/09/91, Van den Broek 126 aan ambassade Belgrado, 09/09/91; Wijnaendts, *Kroniek*, p. 86; Leonrd Ornstein, ‘Mr. Henry Wijnaendts – voor het eerst – over zijn zeven vredesmissies in Joegoslavië’, *Vrij Nederland*, 21/11/92, p. 14. Vgl. Jović, *Dani*, pp. 381-382

699 Wijnaendts, *Kroniek*, p. 86.

700 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 9, p. 6.

701 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 181, nr. 9, p. 7.

702 ABZ, DEU/ARA/03286. Ministeriële EPS, 03/09/91, Lak aan DGPZ, 02/09/91.

703 Zie bijv. Libal, *Limits*, p. 48.

Meer succes had Van den Broek met zijn voorstel Carrington als voorzitter te benoemen. Het ondervond algemene bijval.⁷⁰⁴ Daarmee kreeg de bemiddeling vanuit de EG een vertegenwoordiger van een van de grote landen aan het hoofd.

Tijdens het telefoongesprek waarin Van den Broek Carrington vroeg te bemiddelen, zegde hij de Brit dadelijk de assistentie toe van Wijnaendts. Van den Broek vroeg Carrington aan te sturen op een alomvattende vredesregeling binnen twee maanden. Carrington noemde die termijn later ‘absolutely ridiculous’, getuigend van een alom in West-Europa levend onbegrip voor de moeilijkheden die het nog te wachten stond in Joegoslavië.⁷⁰⁵

Carrington, die in 1980 de overgang van de voormalige kolonie Rhodesië naar het onafhankelijke Zimbabwe langs lastige klippen had helpen sturen, zonder dat de gevreesde burgeroorlog toen uitbrak,⁷⁰⁶ getuigde zelf trouwens ook van blijmoedige naïviteit door zijn bemiddeling inzake Joegoslavië te blijven uitoefenen naast zijn toenmalige functie van president bij het veilinghuis Christie’s International in Londen.

Met de door Van den Broek tegenover Carrington genoemde termijn van twee maanden zou overigens het moratorium van drie maanden voor de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië, waarvan inmiddels al bijna twee maanden waren verstreken, ruim worden overschreden. Dat was een gegeven dat Van den Broek nog de nodige hoofdbreken zou kosten. Overigens was hij zelf mede debet aan deze impasse doordat hij na het mislukte *trojka*-bezoek begin augustus de EG-bemoeienis met Joegoslavië niet op stoom had weten te houden.

De kritiek op het optreden van Van den Broek die her en der in het buitenland viel te beluisteren vond in Nederland echter nog geen weerklank, zoals bleek bij een mondeling overleg van de vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken met de minister op 4 september 1991.⁷⁰⁷

In een notitie die de PvdA-parlementariër G. Valk de dag tevoren schreef voor de leden van de fractiecommissie van zijn partij voor Buitenlandse Zaken was bijvoorbeeld van kritiek niets te bespeuren. Integendeel, er was veel begrip voor Van den Broek, die zich geconfronteerd zag met tal van moeilijkheden en verontrustende ontwikkelingen.⁷⁰⁸ Valk schreef dat het blijkbaar nog te vroeg was voor een gemeenschappelijk buitenlands beleid van de EG, die bovendien werd gehandicapt doordat zij niet over militaire machtsmiddelen beschikte. Sancties leken geen effect te hebben op Servië. Erkenning van de onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië kon de problemen volgens de PvdA’er alleen maar vergroten. Hij vroeg zich af wat de EG kon doen als Servië, Slavonië, Banija en Krajina in Kroatië zou bezetten. En wat als het datzelfde zou doen met bepaalde gebieden in Bosnië-Herzegovina, waar ook Serven woonden? Een ‘algehele burgeroorlog’ in Joegoslavië zou dramatische gevolgen hebben voor het land, tot internationalisering van het conflict kunnen leiden en een grote vluchtelingenstroom op gang kunnen brengen.

Tijdens het debat waren de meest kritische vragen aan de minister of de CVSE of de

704 ABZ, DEU/ARA/03286. Ministeriële EPS, 03/09/91, Van den Broek 126 aan ambassade Belgrado, 09/09/91.

705 Silber & Little, *Death*, p. 190.

706 Voor korte biografische schetsen, zie Oscar Garschagen, ‘Lord Carrington gaat liefst in stilte te werk’, *de Volkskrant*, 04/09/91; W. Woltz, ‘Lord Carrington. Een heer op de Balkan’, *NRC*

Handelsblad, 04/09/91.

707 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 9.

708 NIOD, Coll. Valk. Tweede Kamerfractie PvdA, notitie Valk voor de leden van de fractiecommissie Buitenlandse Zaken ten behoeve van het mondeling overleg op 4 september 1991, 03/09/91, FC/BUZA/005.91.

Veiligheidsraad niet moest worden betrokken bij het vredesproces. Van den Broek antwoordde dat Nederland als voorzitter van de EG zich reeds inspande om de leiding van de CVSE op de hoogte te houden van alle acties van de Twaalf, waarmee de CVSE-kaders ‘thans optimaal worden benut’.⁷⁰⁹ Frankrijk, Groot-Brittannië en België hielden de Veiligheidsraad op de hoogte van de EG-activiteiten. Het ontbrak Van den Broek dus bepaald niet aan binnenlandse steun aan het begin van de maand september, die spoedig de opening van de Joegoslavië-conferentie zou brengen én een grote confrontatie tussen Van den Broek en Genscher.

9. De Joegoslavië-conferentie in Den Haag

Het bleek geen goed idee te zijn geweest de opening van de Joegoslavië-conferentie op 7 september een publiek karakter te geven. Tegenover de verzamelde pers wilden de protagonisten in het conflict hun eigen standpunten nog eens onomwonden over het voetlicht brengen. De stemming was ‘ijzig’.⁷¹⁰ Diverse Europese bewindslieden kregen voor het eerst kans rechtstreeks mee te maken hoe de kemphanen Milošević en Tudjman zich in het openbaar tegenover elkaar opstelden. Tudjman beschuldigde de Serven van het voeren van een vuile oorlog en oorlogsmisdrijven en stelde Belgrado eisen tot herstelbetalingen in het vooruitzicht. Van de internationale gemeenschap verlangde hij ongeclausuleerde erkenning van Kroatië. Op zijn beurt noemde Milošević de militaire acties in Kroatië noodzakelijk om een genocide op de daar wonende Serven te voorkomen. Het leek wel een voortzetting van de Tweede Wereldoorlog, constateerde een onthutste Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Mark Eyskens.⁷¹¹

Intussen deed Carrington bij zijn eerste contact met de beide ‘kemphanen’ achter de schermen een heel andere indruk op. Het werd hem onmiddellijk duidelijk dat het werkelijke probleem niet in Kroatië of Slovenië lag, maar in Bosnië, omdat de beide presidenten – volgens de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann de ‘Tweedledum and Tweedledee of destructive nationalism’⁷¹² – gezamenlijk een oplossing hadden bedacht voor de opdeling van die republiek. Carrington trok daaruit de conclusie voor zijn verdere activiteiten dat Joegoslavië niet meer bestond. In zijn besprekingen ruimde hij dan ook nauwelijks plaats in voor de federale premier Marković, die eerder het witte schaap van de EG en de Amerikaanse regering was geweest.⁷¹³ Verder meende Carrington dat een oplossing voor het voormalige Joegoslavische grondgebied alomvattend moest zijn. Erkenning van de onafhankelijkheid van republieken mocht uitsluitend gebeuren in het kader van een algehele regeling.⁷¹⁴

In zijn openingstoespraak tot de conferentie loste Lubbers een schot dat toch vooral voor de Servische boeg bedoeld moest zijn. Hij herinnerde aan de recente gebeurtenissen in

709 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 9, p. 8; vgl. ABZ, DEU/ARA/03288. Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, Van den Broek aan Belgrado, 25/07/91, celer 084.

710 Stallaerts, *Afscheid*, p. 102; Oscar Garschagen, ‘Presidenten sluiten wijziging grenzen uit. Haagse conferentie over Joegoslavië begint in gespannen sfeer’ en idem, ‘Joegoslavisch slagveld

verplaatst zich naar Den Haag’, *de Volkskrant*, 09/09/91.

711 Willam Drozdiak, ‘Yugoslavs Trade Accusations As Peace Conference Opens’, *The Washington Post*, 08/09/91. Zie ook Libal, *Limits*, pp. 45-46; Rob Meines, ‘Even schrikken in Den Haag’, *NRC Handelsblad*, 09/09/91.

712 Zimmerman, *Origins*, p. 153.

713 Zimmerman, *Origins*, p. 162.

714 Silber/Little, *Death*, pp. 190-191.

Moskou en meende dat daarin een duidelijke les was gelegen voor de deelnemers aan de conferentie: ‘those in power cannot escape answering to their electorate if they intend to turn back the clock and maintain by force of arms structures and practices that have had their time’.⁷¹⁵

Van den Broek zei in zijn openingsrede dat sinds Brioni tijd verloren was gegaan met het zoeken van een oplossing door het gebruik van geweld. Hij hoopte dat de rijkelijk aanwezige pers de bevolking van Joegoslavië een objectief beeld van de conferentie zou schetsen en aldus bijdragen ‘to the atonement of heated and even blind emotions’.⁷¹⁶

Er was de Nederlandse bewindsman van Buitenlandse Zaken veel aan gelegen dat de conferentie, die in Den Haag plaatsvond, tot een goed einde zou worden gebracht. Hij moet hebben beseft, na al zijn eerdere frustrerende ervaringen, hoe weinig er nodig was om de bijeenkomst te laten mislukken. Angstvallig trachtte hij alles te doen wat in zijn vermogen lag om dat te voorkomen. Dat veroorzaakte, na een reeks van groeiende irritaties, een keiharde confrontatie met zijn Duitse collega Genscher.

Reeds vóór de aanvang van de bijeenkomst leek Genscher zand in de machine van de conferentie te willen strooien. Op 4 september zei hij tijdens een debat in de Duitse Bondsdag dat als de volken van Joegoslavië die dat wensten hun onafhankelijkheid niet door onderhandelingen konden bereiken, Duitsland tot eenzijdige erkenning zou overgaan.⁷¹⁷ Ook in de wandelgangen van de conferentie verklaarde hij aan Kučan en Tudjman dat, als de conferentie zou mislukken, Duitsland tot erkenning zou overgaan en de rest van de EG in dat geval Bonn wel zou volgen.⁷¹⁸ Deze mededeling kan moeilijk hebben bijgedragen tot een welwillende opstelling van de twee presidenten die naar erkenning van hun land streefden; het leek er immers op dat die erkenning er toch wel zou komen. Een dag na het optreden van Genscher in de Bondsdag zei Van den Broek in het Nederlandse parlement te hopen dat, na het begin van de Joegoslavië-conferentie de ‘nationale orakels (...) hun mond houden’.⁷¹⁹

Zowel de herhaalde aanvaringen van Van den Broek met Genscher en Kohl⁷²⁰ als het gebrek aan contact tussen de regeringen in Bonn en Den Haag waren geen geheim gebleven voor de Duitse pers. ‘De verhouding tussen Hans van den Broek en mij wordt van conferentie tot conferentie beter’, grapte Genscher begin september tegenover de verzamelde pers in Van den Broeks eigen ministerie.⁷²¹ De Duitse media kozen de zijde van hun eigen bewindslieden.⁷²² De *Frankfurter Allgemeine Zeitung* wreef Van den Broek ‘überdurchschnittliche Inkompetenz in Balkanfragen’ aan.⁷²³ Er verschenen verwijten van Nederlandse pro-Servische eenzijdigheid en naïviteit, die het falen van de EG verergerden.⁷²⁴ De Nederlandse

715 ‘EG kan niet voorbij aan hulp aan Joegoslavië’, *Staatscourant*, 10/09/91.

716 ‘Gebruik geweld om problemen op te lossen niet acceptabel’, *Staatscourant*, 10/09/91.

717 Zeitler, *Rolle*, p. 303.

718 Libal, *Limits*, pp. 46-47; Zeitler, *Rolle*, p. 304.

719 Leonoor Meijer, ‘Van den Broek trekt boetkleedje aan’, *Trouw*, 06/09/91.

720 Zie bijv. ook ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek. Van den Broek aan Lubbers

01/08/91 met bijlagen.

721 Rob Meines, ‘Genscher en Dumas prijzen Den Haag, maar niet te veel’, *NRC Handelsblad*, 04/09/91.

722 J.M. Bik, ‘Voor Duitse media is Van den Broek kop van Jut’ en ‘Europees huis aan verwarring ten prooi’, *NRC Handelsblad*, 17/09/91.

723 Geciteerd in: Leonard Ornstein & Max van Weezel, ‘Van den Broek kan de wereld weer aan, dartzel als een veulen’, *Vrij Nederland*, 11/04/92.

724 Vgl. Meier, *Jugoslawien*, p. 402.

minister voelde zich door deze ‘karaktermoord’ en ‘vuilspuiterij’, zoals hij het noemde, ‘getergd’.⁷²⁵

De aanvaring tussen Van den Broek en Genscher

De uitbarsting kwam rond het weekend van 14 en 15 september. Van den Broek had zich in de voorafgaande eerste week van de conferentie gestoord aan de escalerende opstelling van Zagreb. Daaraan voorafgaand was Van den Broek als EG-voorzitter door de Kroatische autoriteiten bestookt met klachten over het Servische optreden, dreigementen tot escalatie en verzoeken om erkenning van de Kroatische onafhankelijkheid.⁷²⁶

Op 8 september voerde Fietelaars in opdracht van Van den Broek al een demarche uit bij Mesić, de Kroatische voorzitter van het federale presidium, die had gezegd dat het negeren van een opdracht van hem door de JNA feitelijk een staatsgreep was. Fietelaars liet conform zijn instructie weten dat dergelijke verklaringen ‘zeer onbehulpzaam’ waren tijdens de delicate beginfase van de conferentie.⁷²⁷

In een kort gesprek op de middag van 13 september zei Carrington aan Van den Broek dat volgens hem bij de Kroatische en Sloveense delegaties de verwachting bleek te bestaan dat, als de militaire situatie in Joegoslavië zou verslechteren en de conferentie dreigde te mislukken, de EG bereid zou zijn tot militair ingrijpen. Carrington had hen voorgehouden: ‘you’re living on another planet’, maar betwijfelde kennelijk of die woorden het beoogde effect hadden gehad. De Britse onderhandelaar vroeg Van den Broek daarom eveneens druk uit te oefenen op Kroatië omdat hij vreesde dat Kroatië anders, in de hoop daarmee de erkenning en materiële hulp van de EG dichterbij te brengen, zou aansturen opeen mislukking van de conferentie.⁷²⁸

Op 13 september las Van den Broek zijn Kroatische ambtgenoot Šeparović de les omdat Kroatische bestandsschendingen, meer dan die van andere partijen, de Haagse conferentie in gevaar brachten. Misschien herinnerde Van den Broek zich nog hoe hij minder dan twee weken tevoren in Belgrado succes had geboekt met de dreiging met uitsluiting, want hij liet weten dat de conferentie ook zonder Kroatië zou kunnen doorgaan. Van den Broek zou er volgens eigen zeggen in dat geval geen misverstand over laten bestaan hoe het zo ver gekomen was: ‘We will expose you.’⁷²⁹ De Nederlandse minister legde zijn filippica vast in een *coreu*, dat de volgende dag, zaterdag 14 september, naar de overige regeringscentra van de EG werd verzonden.⁷³⁰ Van den Broeks opstelling leidde tot woede en verbittering in Kroa-

725 Leonard Ornstein & Max van Weezel, ‘Van den Broek kan de wereld weer aan, dartzel als een veulen’, *Vrij Nederland*, 11/04/92.

726 ABZ, DEU/ARA/00405. Joegoslavië/Binnenlandse Politiek/Kroatië 1990-1991, Franjo Greguric aan Lubbers, 22/08/91; Zvonimir Separovic aan Van den Broek, 26/08/91; ibidem, Tudjman aan Van den Broek, 22/08/91, 27/08/91, 03/09/91; ibidem, Marijan Kostrencic aan Foreign ministries of the EC states.

727 ABZ, DEU/ARA/00405. Joegoslavië/Binnenlandse Politiek/Kroatië 1990-1991, Fietelaars 304 aan Van den Broek, 08/09/91, cpe/pres/hag 859.

728 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, memo’s PS, 1991, memorandum van PS aan DGPZ, 13/09/91, nr. 178/91.

729 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, memo’s PS, 1991, memorandum van PS aan DGPZ, 16/09/91, nr. 179/91. Zie ook ‘Kroatië is schuldig aan escalatie geweld’. Uitspraak Van den Broek brengt geschil in EG over kwestie-Joegoslavië aan het licht’, *de Volkskrant*, 16/09/91.

730 ABZ, DEU/ARA/00405. Joegoslavië/Binnenlandse Politiek/Kroatië 1990-1991, *coreu* van het Nederlandse EG-voorzitterschap, 14/09/91, cpe/pres/hag 857.

tië.⁷³¹ De Kroatische minister van Buitenlandse Zaken Zvonimir Šeparović zou zijn Nederlandse collega korte tijd later voor de Kroatische televisie betitelen als ‘arrogante tulp’.⁷³² Maar niet alleen in Kroatië was men verbijsterd door de opstelling van de EG-voorzitter.

Hoewel de EG-ministers op 6 september waren overeengekomen met één stem over Joegoslavië te spreken teneinde de conferentie te doen slagen,⁷³³ lieten Genscher en De Michelis op zondag 15 september na afloop van een bilaterale bijeenkomst in Venetië aan de verzamelde pers weten dat Duitsland en Italië bereid waren, desnoods los van de andere EG-landen de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië te erkennen indien de onderhandelingen onder leiding van Carrington niet tot resultaat zouden leiden.⁷³⁴ In Italië heerste op dat moment een zekere emotionaliteit wegens de aanval op Zadar, dat ooit een Venetiaanse en later een Italiaanse stad was geweest.

De neiging van Genscher om andere EG-lidstaten te consulteren en het voorzitterschap vervolgens met voldongen feiten te confronteren, was een bron van ergernis voor Van den Broek. Om 1 uur op de ochtend van 16 september verliet een zeer kritisch *coreu* Den Haag. Als voorzitter van de EG richtte Van den Broek

an urgent appeal to all partners strictly to abide by established EC positions, declarations and statements in order not to undermine the chances of success of both the Yugoslavia Conference and EC waarneming. It continues to be essential for the Twelve to be even-handed and to avoid raising vain hopes regarding EC recognition or intervention.

De verklaring van ‘two partners after their meeting in Venice’ droeg het risico in zich dat Kroatië zich zou terugtrekken van de Joegoslavië-conferentie en zich niet zou storen aan de wapenstilstand.⁷³⁵

Het *coreu* lokte een woedende reactie uit van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Bonn. Daar heerste de overtuiging dat Van den Broeks opvattingen over het gedrag van de autoriteiten in Zagreb een nogal merkwaardige beoordeling van de feitelijke situatie in Kroatië was in het licht van de Servische agressie. In Bonn vreesde men juist dat elk verbod op een dreiging met erkenning van Kroatië en Slovenië niet anders betekende dan een aansporing van de Serven tot tomeloze agressie.⁷³⁶

Nog diezelfde dag, 16 september om 5 uur ’s middags, werd de Nederlandse ambassadeur in Bonn Van der Tas bij de Duitse DGPZ Chrobog ontboden. De Duitse diplomaat verklaarde in opdracht van Genscher dat de schuldtoewijzing door het EG-voorzitterschap aan de Kroaten het afgelopen weekeinde en de kritische uitlating van een Nederlandse ambtenaar dat de Duitsers na de herwinning van hun eenheid een eigen agressieve buitenlandse politiek voerden, ‘ondanks de uitstekende persoonlijke betrekkingen op ambtelijk niveau’ tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken in Bonn en Den Haag, ‘een belasting van de Duits-Nederlandse betrekkingen’ vormden en als een rechtstreekse aanval op Genscher werden beschouwd.

731 Zeitler, *Rolle*, p. 148.

732 ‘Hollands optimisme in hoofdstad Kroatië’, *NRC Handelsblad*, 09/10/91.

733 Zie hierover ook Oscar Garschagen, ‘Genscher berispt aan vooravond Joegoslavië-top’, *de Volkskrant*, 07/09/91.

734 Both, *Indifference*, p. 120; Libal, *Limits*,

pp. 52-53.

735 ABZ, DEU/ARA/00405. Joegoslavië/Binnenlandse Politiek/Kroatië 1990-1991, *coreu* van het Nederlandse EG-voorzitterschap, 15/09/91, cpe/pres/hag 859.

736 Libal, *Limits*, p. 53.

Van der Tas pareerde deze aantijging – althans volgens zijn eigen berichtgeving – krachtig. Een standpunt ingenomen door het voorzitterschap zou volgens hem nooit een hypotheek kunnen leggen op bilaterale betrekkingen. Bovendien was het Duitse standpunt binnen de EG bepaald niet ‘mehrheitsfähig’. De opmerking van een Haagse ambtenaar schreef hij toe aan een persoonlijke opvatting, zoals die er in Bonn ook wel werden gehoord. Hij sprak zijn ‘zorg’ uit over de mate waarin ‘het Duitse optreden, veelal onder invloed van betrekkelijk emotionele en diffuse opinievorming in de media of in de politieke achterban, vaak neerkwam op een opstelling die moeilijk in overeenstemming was te brengen met recentelijk in EG-verband overeengekomen standpunten’. De Duitse leiders konden een voorbeeld nemen aan de politieke moed waarmee Van den Broek de publieke opinie trotseerde.

Chrobog liet weten dat Kohl en Genscher geenszins van plan waren af te zien van de dreiging met erkenning van Kroatië en Slovenië en daartoe ook zouden overgaan indien de Joegoslavië-conferentie mislukte. Van der Tas zei dat zo’n standpunt juist tot een fiasco kon leiden. Bovendien zou de EG na erkenning geen enkel wapen meer in handen hebben. De VN zouden dan in actie moeten komen met een vredesmacht, waaraan Duitsland natuurlijk niet zou bijdragen. Aan het slot van het gesprek zei Van der Tas dat, als hij niet ontboden zou zijn, hij zelf Chrobog eens zou hebben opgezocht met de vraag of ‘gezien de onvoorstelbare hetze-campagne’ in de Duitse pers tegen het Nederlandse voorzitterschap ‘het niet langzamerhand op de weg van [Genscher] zou kunnen liggen om eens een woord van waardering voor en solidariteit met het voorzitterschap in de openbaarheid te brengen’. Het is moeilijk te geloven, maar volgens Van der Tas was het gesprek ‘in een welwillende sfeer’ verlopen.⁷³⁷

Intussen kregen de Duits-Nederlandse irritaties ten aanzien van Joegoslavië een brandpunt in de ECMM. Op 13 september was Van der Valk als hoofd van de missie opgevolgd door D.J. van Houten, die aan het eind van de jaren zeventig nog als ambassadeeraad onder Van der Valk in Belgrado had gewerkt. Reeds de volgende dag bezocht Van Houten de Kroatische president Tudjman. Volgens Van Houten liep de spanning in Kroatië snel op, vooral door toedoen van de Kroaten. De media in Zagreb zorgden naar zijn mening voor een oorlogseuforie. Van Houten slaagde er echter niet in Tudjman ten minste te bewegen de elektriciteits- en watervoorziening van het hoofdkwartier van het vijfde militaire district van de JNA in Zagreb te herstellen. In weinig gelukkige bewoordingen waarschuwde Van Houten in zijn rapport, dat in alle hoofdsteden van de EG gelezen werd: ‘JNA, which seems to have been rather reticent in places like Vukovar, does not seem prepared to accept further provocation.’⁷³⁸ In Bonn maakten zulke geluiden, op zijn minst, een merkwaardige indruk. Voor Michael Libal, hoofd van de afdeling Zuid-Oost Europa van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, bijvoorbeeld waren ze ‘strangely out of touch with what was really happening’. Wat de Kroaten deden stond in geen verhouding tot de oorlog van verovering, vernietiging en verdrijving die Servië voerde.⁷³⁹

Op 15 september maakte Van Houten samen met zijn plaatsvervanger, generaal Kusters, opnieuw zijn opwachting bij Tudjman naar aanleiding van een schending van het staakt-hetvuren in opdracht van de autoriteiten in Zagreb. Van Houten maakte zich tot spreekbuis van Van den Broek door de Kroatische president erop te wijzen dat hij niet moest rekenen op een

737 ABZ, DIE/ARA/01232. EG/Joegoslavië september-oktober 1991, Van der Tas 394 aan Van den Broek, 17/09/91; Both, *Indifference*, p. 120.

738 ABZ, DEU/ARA/03306. Coreu van het EG-voorzitterschap, 16/09/91, cpe/pres/hag 863.

739 Libal, *Limits*, p. 51.

militaire interventie door Europese troepen. Erkenning van Kroatië kon alleen de uitkomst zijn van onderhandelingen. In Europa zou weinig waardering bestaan voor de recente acties van Tudjman. De laatste zei dat Kroatië weinig anders kon doen; het moest zich beschermen en de president wees daarbij in het bijzonder op een aanval op Zadar. Het was in Zagreb bovendien bekend dat op dat moment het moreel van de JNA laag was, kortom het ideale moment om toe te slaan.⁷⁴⁰

Op 16 september weigerden twee Duitse waarnemers van de ECMM een missie naar Zadar uit te voeren omdat zij die te gevaarlijk vonden. Ook bij de ECMM, uitgezonden ter controle op de naleving van het Akkoord van Brioni, was dadelijk na aankomst van de missie in Zagreb een gebrek aan eensgezindheid tussen de vertegenwoordigers van de diverse Europese landen aan het licht getreden. Afsgesproken was dat de waarnemers niet onafhankelijk aan hun eigen hoofdsteden zouden rapporteren, maar uitsluitend via het hoofd van de missie aan het voorzitterschap van de EG.⁷⁴¹ Tot ergernis van de Nederlandse leiding plaatsten enkele leden van de missie echter onmiddellijk na aankomst in Zagreb eigen satellietshotels op hun balkons, andere waarnemers lieten zich in het geheel niet zien en opereerden kennelijk met een eigen agenda.⁷⁴²

Ook op 16 september wees Van Oosterom – op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken belast met de dagelijkse coördinatie van de ECMM – minister Van den Broek erop dat nu al voor de tweede maal Duitse waarnemers een opdracht weigerden. Bovendien had de Duitse staatssecretaris voor Buitenlandse Zaken Kastrup deze weigering persoonlijk en rechtstreeks aan betrokkenen gegeven. Het hoofd van de missie, Van Houten, was zeer gebelgd over deze weigering. Het *Memorandum of Understanding* liet er geen misverstand over bestaan dat alleen hij besliste waar en door wie er missies werden uitgevoerd. Deelname aan de ECMM volgens een à la carte-formule was uit den boze.⁷⁴³

Van den Broek zag nu een gelegenheid ‘het probleem mooi op het bordje van onze burens’ te leggen.⁷⁴⁴ Of zoals het in Duitsland iets krasser werd gezegd: ‘die Verantwortung für weitere Fehlschläge von der niederländischen EG-Präsidentschaft auf den deutschen WEU-Vorsitz zu verlagern.’⁷⁴⁵ Van den Broek deed dat door op 16 september in een afwijking van zijn eerdere verzet tegen een optreden van de West-Europese Unie – *Trouw* schreef over een ‘dramatische ommezwaai’⁷⁴⁶ aan Genscher als voorzitter van de WEU te vragen of de Unie niet een vredesmacht ten behoeve van *peacekeeping* kon vormen. Er deden zich namelijk herhaaldelijk situaties voor, waarin het voor de civiele EG-waarnemers te gevaarlijk was.⁷⁴⁷ Het was een soort herhaling van de jij-bak die Van Walsum op 23 juli al met Chrobog had uitgehaald, maar nu op ministerieel niveau. Als de Duitse regering het allemaal zoveel beter wist dan de regering in Den Haag, dan moest zij zelf maar eens het voortouw nemen, waarbij het van tevoren bekend was dat Bonn zelf meende geen troepen te kunnen leveren.

Van den Broek wist zich bij zijn actie verzekerd van rugdekking. De Franse regering had er

740 ABZ, DEU/ARA/03306. *Coreu* EG-voorzitterschap, 17/09/91, cpe/pres/hag 873.

741 ABZ, archief DAV, ISN 4824115, *coreu* van het EG-voorzitterschap, 16/07/91, cpe/pres/hag 381.

742 Interview M. Hennis, 09/03/99.

743 ABZ, archief DAV, 921.353.22, Memo DAV (Van Oosterom) via DGPZ en secretaris-generaal aan Van den Broek, 16/09/91, DAV/PC 268.91,

met memo HOM aan DAV, 16/09/91.

744 Voorhoeve geciteerd in Bayer, ‘Noodzaak’, p. 5.

745 Zeitler, *Rolle*, p. 162. Zie ook *ibidem*, p. 305

746 Co Welgraven, ‘WEU-leger naar Joegoslavië. Dramatische ommezwaai minister Van den Broek’, *Trouw*, 17/09/91.

747 Vgl. Van Eekelen, *Security*, p. 145; idem, *Sporen*, p. 243.

bij Van den Broek op aangedrongen de mogelijkheid van een interventiemacht van de WEU te doen bestuderen.⁷⁴⁸ En in Nederland had hij steun voor zijn actie toegezegd gekregen door minister van Defensie A.L. ter Beek⁷⁴⁹ en premier Lubbers, die zich verzette tegen het idee dat de Europese gemeenschap niets te zoeken en te bieden had in Joegoslavië:

Ik (...) zou het een afschuwelijke gedachte vinden om, anno 1991, te zeggen: ach, als mensen elkaar weer ergens d'r harsens in gaan slaan, dat is dan hun zaak, daar bemoeien we ons verder niet mee. (...) Ik vind heel terecht (...) dat we ook nu zeggen: mensen, leg nu eens even die wapens neer, en als jullie het zelf niet meer aankunnen en iedere keer weer gaat vechten, dan zijn wij wel beschikbaar om militairen te sturen, niet om oorlog te voeren, maar om de vrede te bewaren. Maar dan moet er natuurlijk eerst wel een wapenstilstand zijn.⁷⁵⁰

Ook Van den Broek had een staakt-het-vuren als 'een absolute voorwaarde' gesteld voor uitzending van een vredesmacht.⁷⁵¹ Dat laatste was nu juist de crux. In de Europese verhoudingen was volstrekt duidelijk dat er geen WEU-macht zou worden uitgezonden zonder instemming van de betrokken partijen. Inzet van WEU-eenheden zou ook volgens minister Van den Broek zelf 'uiteraard slechts met instemming van alle betrokken partijen' mogelijk zijn, zoals hij en Ter Beek op 20 september aan de Kamer schreven.⁷⁵² Het kan voor Van den Broek nauwelijks een geheim zijn geweest dat het voorstel in Joegoslavië zou stranden op verzet van Servië. Wat voor reactie zou er mogen worden verwacht van Milošević, die begin augustus nog uitbreiding van het mandaat van de ECMM naar Kroatië had tegengehouden met de mededeling dat Joegoslavië alleen bereid was diplomaten, zakenlieden en toeristen uit het Westen te ontvangen?⁷⁵³ Al op 17 september liet de Servische regering volgens verwachting weten geen 'invasie' te accepteren.⁷⁵⁴ In Kroatië zou een vredesmacht waarschijnlijk nog welkom zijn geweest. Per slot van rekening hing op het centrale Jelačićplein in Zagreb maandenlang een spandoek met een tekst die de VN uitnodigde naar Kroatië te komen.⁷⁵⁵ Maar zelfs in Kroatië verflauwde de belangstelling voor een Europese vredesmacht, naarmate duidelijker werd dat West-Europa niet zozeer bereid was de grenzen van Kroatië te verdedigen als via de onderhandelingstafel een oplossing te vinden die ook voor de Serven aanvaardbaar zou moeten zijn.⁷⁵⁶ De reacties uit de West-Europese landen op het

748 Favier/Martin-Rolland, *Décennie*, p. 197.

749 RTL4, *Nieuws*, 16/09/91, 18.00 uur.

750 NOS, *Met het oog op morgen*, 20/09/91, 23.06 uur.

751 Rob Meines, 'Van den Broek: vredesmacht van WEU naar Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 17/09/91. Zie ook 'Voorlopig geen vredeslager', *Trouw*, 20/09/91.

752 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 6, p. 2.

753 Vgl. de eigen woorden van Van den Broek begin augustus: 'De Serviërs maken al bezwaar tegen in burger gehulde ongewapende militairen, die deel uitmaken van de groep EG-waarnemers in

Joegoslavië. Laat staan dat ze akkoord gaan met het stationeren van gewapende militairen in het crisisgebied in Joegoslavië', Leonoor Meijer, 'EG peinst over laatste redmiddel voor (delen van) Joegoslavië', *Trouw*, 06/08/91.

754 Steven L. Burg, 'The International Community and the Yugoslav Crisis', in: Esman/Telhami (eds.), *Organizations*, p. 244; Rob Meines, 'Van den Broek: vredesmacht van WEU naar Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 17/09/91.

755 Tanner, *Croatia*, p. 281.

756 Vgl. Raymond van den Boogaard, 'In Joegoslavië opereren veel groepen autonoom', *NRC Handelsblad*, 19/09/91.

voorstel van Van den Broek waren dan ook sceptisch.⁷⁵⁷ Zelfs als de betrokken partijen hadden ingestemd en de WEU het eens zou zijn geworden over de uitzending van eenheden, was het nog maar de vraag of de NAVO had ingestemd. De WEU zou namelijk een beroep hebben moeten doen op eenheden die aan de NAVO waren toegezegd. Afgezien van het gegeven dat de Amerikaanse regering er weinig voor zou hebben gevoeld een WEU-initiatief mogelijk te maken, zou Washington bezwaar hebben gemaakt tegen de inzet van troepen die voor de NAVO waren bestemd in Joegoslavië.⁷⁵⁸

De vraag is dan ook gerechtvaardigd waarom Van den Broek zijn voorstel deed. Van den Broek zei later slechts te kunnen ‘concluderen dat Nederland een stuk verder was dan zijn partners in de EG’.⁷⁵⁹ Als dat het geval is geweest, dan kan deze episode worden bijgezet in een reeks van gevallen, begonnen met het voorstel tot grenswijzigingen van Van Walsum, waarin de Nederlandse regering gedachten en voorstellen lanceerde waarvan de aanvaardbaarheid in het buitenland reeds bij voorbaat niet erg groot moest worden geacht.

Een andere mogelijkheid is dat bij Van den Broek op zijn minst het element ‘Genscher (terug)pesten’ een rol heeft gespeeld. Dat het Nederlandse initiatief zo kon worden opgevat, was iets waarmee op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken in elk geval rekening werd gehouden. De Nederlandse diplomaten in het buitenland kregen op dit punt heldere instructies van woordvoerder Dig Ishta van het departement. Als hun de vraag zou worden voorgelegd ‘Is de suggestie juist dat deze stap alleen maar wordt genomen om Duitsland dwars te zitten?’, dienden zij te antwoorden: ‘Dit is volstrekt onjuist. Zo gaan we in de EG niet met elkaar om. Dat Duitsland gevraagd is om de WEU-bijeenkomst te organiseren is toeval, omdat Duitsland het voorzitterschap van de WEU heeft.’⁷⁶⁰ Kennelijk was de woordvoeringsinstructie op het departement in Den Haag zelf niet goed bekend, want het Duitse persbureau dpa citeerde een ambtenaar van het ministerie met de woorden: ‘Jetzt soll Aussenminister Genscher Verantwortung als Vorsitzender der WEU übernehmen.’⁷⁶¹ En ook in *NRC Handelsblad* werd geconstateerd dat er op Buitenlandse Zaken werd gegniffeld dat Van den Broek Genscher had gedwongen een WEU-ministerraad bijeen te roepen over een vredesmacht waaraan Duitsland zelf niet zou kunnen meedoen.⁷⁶²

Het voorstel van Van den Broek lokte in Duitsland opnieuw verhitte reacties uit. Genscher had grote bezwaren tegen uitzending van een vredesmacht naar Kroatië omdat dat de centrale Duitse doelstelling – erkenning van Kroatië – in de weg zou kunnen staan.⁷⁶³ CSU-woordvoerder Christian Schmidt meende dat Van den Broek ‘steeds verder van de realiteit’ verwijderd raakte en als bemiddelaar in het Joegoslavische conflict ‘over de gehele linie mislukt’ was. Tweede fractievoorzitter en veiligheidsexpert van de SPD Norbert Gan-

757 ‘Europa nogal sceptisch over sturen vredesmacht’ en Frits Schaling, ‘Belgen wachten wat andere EG-landen zullen zeggen’, *NRC Handelsblad*, 18/09/91; ‘Bonn en Parijs eens over Joegoslavië’ en ‘Major tegen snelle inzet van troepen’, *NRC Handelsblad*, 19/09/91.

758 Vgl. Van Walsum, geciteerd in TCBU, *Vertrekpunt I*, p. 89.

759 Van den Broek, geciteerd in TCBU, *Vertrekpunt I*, p. 89.

760 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, memo’s PS, 1991, woordvoerder aan CVSE-

posten, 17/09/91, kenmerk 1049/91. Zie voor de irritaties van AMAD en DAV over verzending van deze instructie buiten hen om: ibidem, memorandum van PS aan M, 01/10/91, nr. 191/91.

761 Zeitler, *Rolle*, p. 162.

762 Rob Meines, ‘Om troepen te kunnen sturen moet er eerst vrede in Joegoslavië zijn’, *NRC Handelsblad*, 17/09/91. Zie ook Theo Koelé, ‘Ruzie Genscher-Van den Broek’, Trouw, 17/09/91

763 TCBU, *Vertrekpunt I*, p. 88.

sel: 'Het heeft er alle schijn van dat Van den Broek zijn gebrek aan succes probeert te verdoezelen door de verantwoordelijkheid naar de WEU te schuiven, waarvan Duitsland en daardoor minister Genscher voorzitter is.' Volgens hem was 'Van de Broek met zijn manoeuvreer bezig (. . .) de morele verantwoordelijkheid te verspelen die Nederland zich in de internationale politiek heeft verworven'.⁷⁶⁴ De verhouding tussen Genscher en Van den Broek werd intussen 'steeds pijnlijker' en Kohl beklagde zich bij Lubbers over de 'eigenzinnigheid' van Van den Broek.⁷⁶⁵

Op 19 september vond dus op Nederlands initiatief de vergadering plaats van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie van de West Europese Unie, waarbij ook waarnemers aanwezig waren van Denemarken, Griekenland, Ierland, Noorwegen en Turkije.⁷⁶⁶ Doel was de wenselijkheid en haalbaarheid te onderzoeken van eventuele uitzending van een beperkte militaire vredesmacht naar Joegoslavië, die, zodra voldoende uitzicht zou bestaan op instandhouding van het staakt-het-vuren en met instemming van alle betrokken partijen, zou moeten opereren. Ter vergadering verklaarden de Nederlandse bewindslieden dat, ingeval een WEU-vredesmissie totstandkwam, Nederland bereid zou zijn daaraan personeel en materieel bij te dragen. Na afloop van de bijeenkomst concretiseerde Ter Beek het aanbod in de vorm van een bataljon mariniers.⁷⁶⁷

De WEU-conferentie moest echter concluderen dat een militaire interventie niet tot de mogelijkheden behoorde bij gebrek aan instemming van de partijen in het conflict.⁷⁶⁸ Genscher wist zich uit de hoek te manoeuvreren waarin hij door Van den Broek was gewerkt en door het voorstel te doen voor een onderzoek naar vier opties voor militaire interventie. De aanwezige ministers stemden in met instelling van een ad hoc-werkgroep ter bestudering van die mogelijkheden.

Het Verenigd Koninkrijk stond evenwel niet achter zo'n onderzoek. Uit burgeroorlogen als die in Noord-Ierland en Libanon had Londen geleerd dat het eenvoudiger was troepen te sturen dan ze terug te trekken. Bovendien moest in de loop van een uitzending de troepenmacht meestal aanzienlijk worden uitgebreid.⁷⁶⁹ De Britse minister Hurd van Buitenlandse Zaken verklaarde daarom na een op die ochtend gehouden Brits kabinetsberaad dat volgens hem niet serieus kon worden voldaan aan de voorwaarde van instemming van alle partijen. De Britse Minister of State Archie Hamilton zei op de WEU-bijeenkomst dat het feit dat de waarnemers hun werk niet konden doen niet betekende dat men dan maar een vredesmacht moest sturen.⁷⁷⁰ De EG zou volgens hem door een uitzending met een open einde worden meegezogen in 'het Joegoslavische moeras'.⁷⁷¹ Hurd bezweek niet onder de sterke aandrang

764 'Vredesmacht alleen weg als alle partijen instemmen', *de Volkskrant*, 18/09/91. Zie ook Wio Joustra, 'Joegoslavië inzet van burenruzie tussen Nederland en Duitsland', *de Volkskrant*, 20/09/91.

765 Lubbers, 'Keer', p. 369.

766 Voor verslagen van deze bijeenkomst zie ABZ, DEU/ARA/03286, extra ministeriële EPS, 19/09/91, Van den Broek aan Belgrado, 21/09/91, celer 136; TK, vergaderjaar 1991-1992, 22181, nr. 6; Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/09/91.

767 Van Eekelen, *Security*, p. 146; Archief Defensie, map DAB, 248, nota De Winter voor Ter Beek, 03/10/91, D91/503, met als bijlage: 'Elementen voor het antwoord van de minister van Defensie tijdens het mondeling overleg over de situatie in Joegoslavië op 03/10/91.

768 Zeitler, *Rolle*, p. 306.

769 Thompson, *House*, p. 325.

770 Van Eekelen, *Security*, p. 146.

771 ABZ, DEU/ARA/03286, extra ministeriële EPS, 19/09/91, Van den Broek aan ambassade Belgrado, 21/09/91, celer 136.

van andere landen om van standpunt te veranderen. Uiteindelijk ging de EPS-vergadering daarom akkoord met slechts een WEU-studie naar versterking van de effectiviteit van de waarnemers.

De woordvoerder van Buitenlandse Zaken Dig Ishta achtte het daarna geraden Van den Broek duidelijk te adviseren: 'Uw houding bij terugkomst uit Joegoslavië op 5 augustus (...) is in de media slecht gevallen en wordt (niet alleen in de Duitse pers) nog steeds aangehaald als voorbeeld van wat "gebrek aan professionalisme" wordt genoemd.' Nu er niet dadelijk een besluit kwam over een WEU-*peacekeeping force* moest voorkomen worden dat in de media, 'die altijd gretig zijn om een mislukking te melden', koppen zouden verschijnen als 'Plan Van den Broek afgewezen' of 'Geen animo voor Nederlandse WEU-plannen'. Ishta raadde Van den Broek daarom aan tegenover de pers de 'schuld' te leggen bij het ontbreken van een staakt-het-vuren en de instemming van alle partijen, die voor een *peacekeeping force* vereist waren, 'en op geen enkele wijze te laten blijken dat het idee voor een WEU-vredesmacht is verworpen door de bondgenoten omdat zij het een slecht plan vinden'.⁷⁷² Van den Broek kon het echter niet laten nog even zijn gram in de pers te halen. Het is heel gemakkelijk om vanachter zijn bureau Kroatië en Slovenië te erkennen en de rest van het werk aan anderen over te laten, aldus de Nederlandse minister tegenover de pers.⁷⁷³

Intussen had Van den Broek met zijn voorstel voor de WEU-conferentie grote schade aangericht. Zijn suggestie móest leiden tot een openlijke blijk van de onmogelijkheid van de West-Europese landen om militair te interveniëren. Dit schaadde nodeloos de positie van de internationale gemeenschap tegenover Servië.⁷⁷⁴ Het was dankzij het initiatief van Van den Broek volstrekt duidelijk geworden dat Europa zelf de vrede niet kon garanderen. Was het werkelijk de bedoeling van de EG-voorzitter geweest aan te tonen dat Europese organisaties niet in staat waren de vrede op de grond te bewerkstelligen en te laten zien dat daarvoor alleen de VN nog in aanmerking kwam? Van den Broek kon slechts een overwinning noteren in de persoonlijke twist met Genscher. De Duitse minister moest bekennen dat de Duitse regering niet tot troepeninzet zou overgaan, wat afbreuk deed aan het krediet van het land dat steeds vooropliep met zijn roep tot erkenning.⁷⁷⁵

Het vervolg van het WEU-initiatief

Eind september had de ad hoc-werkgroep uit de WEU het viertal opties uitgewerkt. Dat was een moeizame aangelegenheid geweest. De eerste optie bestond uit het zenden van twee- tot drieduizend lichtbewapende militairen voor logistieke ondersteuning van de waarnemers. In de tweede optie zouden deze militairen een beschermende rol moeten vervullen ten aanzien van de waarnemers (troepenvereiste: vijf- à zesduizend man). De derde optie hield een gewapende vredesmacht in die zelf zou toezien op het staakt-het-vuren en vereiste ongeveer tienduizend man. De vierde optie behelsde uitzending van grotere eenheden (twintig- tot dertigduizend man in totaal) die een buffer zouden moeten vormen en onder de noemer van 'expanded *peacekeeping*' in feite aan *peace enforcing* zouden doen. Overigens verschilde het aantal militairen dat voor de vier opties nodig werd geacht in de loop van de tijd. Zoals verwacht mocht worden na de bijeenkomst op 19 september was de animo voor een WEU-

772 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, doss. januari-mei 1991, memorandum van woordvoerder aan M, 19/09/91, nr. 1054.

773 David Gow & John Palmer, 'Mitterand and

Kohl urge UN intervention in Yugoslavia', *The Guardian*, 19/09/91.

774 Vgl. Zeitler, *Rolle*, p. 306.

775 Zeitler, *Rolle*, p. 306.

macht gering. De Italianen, Fransen en Nederlanders hadden actief meegewerkt aan de uitwerking van de opties, maar de overige delegaties hadden het laten afweten. Er was 'geen inhoudelijke inbreng van de Duitsers, zware tegenwerking van de Britten, stilzwijgen van Spanje, Portugal, België en Luxemburg'.⁷⁷⁶

De Britse 'tegenwerking' bestond uit een heel andere visie op het vereiste optreden van een interventiemacht. Volgens Nederland kon worden volstaan met inzet van de troepen in afzonderlijke gebieden die waren omstreken tussen Kroaten en Serven. Volgens de Britten was dit een veel te optimistische opvatting over een guerrillaoorlog zoals die in Joegoslavië zou worden gevoerd. Daarvoor zouden hele gebieden gepacificeerd moeten worden. Bovendien vreesden de Britten nog steeds dat het conflict steeds verder zou escaleren, waardoor de troepeninzet voor lange tijd zou moeten plaatsvinden, zoals op Cyprus of in Noord-Ierland.⁷⁷⁷ Hurd had er geen enkele behoefte aan troepen in een situatie te brengen waarvan onduidelijk was hoe die zich zou ontwikkelen. De Britse minister stemde weliswaar in met een verdere bestudering van de eerste optie, maar hij gaf duidelijk aan dat hij aan een besluit daaromtrent nog niet toe was.⁷⁷⁸

Frankrijk steunde de vierde optie, waarvoor het bereid was een kwart van de troepen te leveren. Nederland had bezwaar tegen de vierde optie, niet alleen omdat het de vraag was of een dergelijke omvangrijke troepenmacht op korte termijn op de been gebracht kon worden, maar ook omdat zo'n eenheid gemakkelijk de indruk van een interventie- of een bezettingsleger kon wekken.⁷⁷⁹ Nederland was voorstander van de derde optie, waarbij het overigens meende dat er slechts vijfduizend troepen voor nodig waren, opgedeeld in compagnieën van 120 man voor de dertig tot veertig onderscheiden brandhaarden waarvan volgens Nederland sprake was.⁷⁸⁰

Volgens Van Eekelen waren Van den Broek en Ter Beek tijdens de ministersbijeenkomst van de WEU op 30 september, waarop de opties werden besproken, net als anderhalve week tevoren, van alle aanwezigen het meest te vinden voor uitzending.⁷⁸¹ Behalve Nederland en Frankrijk, die vóór waren, en Groot-Brittannië, dat tegen verdere besluitvorming over een WEU-macht was, reageerden de lidstaten lauw op de voorstellen. Uiteindelijk wist Genscher de WEU-ministers op één lijn te krijgen met het voorstel dat zij pas een besluit zouden hoeven te nemen, nadat de voorzitter van de Joegoslavië-conferentie Carrington aan Genscher zou

776 ABZ, DEU/ARA/03286, ministeriële EPS/Brussel, 30/09/91, ministerie van Buitenlandse Zaken aan PV New York t.a.v. de minister via DGPZ, 27/09/91, celer 238; vgl. ABZ, DEU/ARA/03288, Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, Van der Tas 405 aan Van den Broek, 26/09/91

777 ABZ, DEU/ARA/03288, Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, Van den Broek aan ambassade Londen, 23/09/91, celer 151; Archief Defensie, archief secretaris-generaal, doos 10, Joegoslavië, nota De Winter voor Ter Beek, 25/09/91, D91/484.

778 Van Eekelen, *Security*, p. 147; ABZ, centrale NATO registratie, Van den Broek aan ambassade Londen, 02/10/91, celer 153.

779 ABZ, DEU/ARA/03286, ministeriële EPS/Brussel, 30/09/91, ministerie van BZ aan PV New York t.a.v. de minister via DGPZ, celer 238.

780 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 27/09/91; ABZ, DEU/ARA/03288, Joegoslavië: EU/EPS. Ad hoc-werkgroep Joegoslavië. Voorbereidingen Nederlandse inbreng. Verslagen bijeenkomsten juli-december 1991, Van den Broek aan ambassade Londen, 23/09/91, celer 151; ibidem, secretariaat WEU aan WEU-lidstaten, 24/09/91, weusec 192; archief Defensie, 247, nota Barth aan Ter Beek, 27/09/91, D91/494.

781 Van Eekelen, *Security*, p. 147.

hebben aangegeven dat een wapenstilstand ondersteuning door de WEU eiste. Ter geruststelling van Hurd verklaarde Genscher nog dat zo'n besluit ook negatief zou mogen uitvallen. Van deze afspraak kan moeilijk inspiratie zijn uitgegaan voor de uitwerking van welk van de vier opties ook. Carrington zelf stelde zich namelijk op het standpunt dat Joegoslavië nog niet het leven van één Britse militair waard was.⁷⁸² Bij de verdere bespreking van de opties bleek het Verenigd Koninkrijk uiteindelijk *in beginsel* bereid te zijn honderd man uit te zenden ten behoeve van ongevaarlijke functies als de multinationale staf, medische ondersteuning en *mapping support*.

Zo teleurgesteld als het Nederlandse ministerie van Defensie was over de Britse opstelling, die van de WEU-vredesmacht 'een bijna academische exercitie' maakte,⁷⁸³ zo bezorgd was het over de gretigheid waarmee Frankrijk zich op de studie stortte. De chef-defensiestaf en de Directie Algemene Beleidszaken van het ministerie vreesden dat Frankrijk een politiek slaatje uit de kwestie sloeg en bezig was de NAVO te verzwakken. Frankrijk had namelijk weten te bewerkstelligen dat het oorspronkelijke idee voor een WEU-vredesmacht werd omgezet in een WEU-*Reaction Force* ten behoeve van ook andere situaties in Europa. De belangrijkste Franse operationele staf, die van het Eerste Leger in Metz, zette zich onder leiding van chef-staf generaal Ph. Morillon aan de uitwerking van een operatieplan voor de WEU en er was al een tweesterrengeneraal aangewezen die commandant kon worden van de WEU-macht.⁷⁸⁴ Nederland kon om deze ontwikkelingen niet heen. Van den Broek, die steeds een tegenstander was geweest van een ontwikkeling in de richting van de WEU die ten koste zou gaan van de NAVO, had dus met zijn tactische manoeuvre tegenover Genscher niet alleen voor Joegoslavië niets bereikt, maar ook het algemene Nederlandse veiligheidsbeleid een slechte dienst bewezen.

Ook in het Nederlandse parlement liep Van den Broek ditmaal een blauwtje met zijn voorstellen voor een WEU-vredesmacht. Tijdens mondeling overleg van de vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie met de beide verantwoordelijke bewindslieden op 3 oktober 1991 zei het VVD-Kamerlid Blaauw met de bewindslieden te voelen voor de derde WEU-optie. Hij vroeg zich echter af of Nederland gereed was voor deelname daaraan.⁷⁸⁵ Ook Van Traa voelde voor de derde optie, maar achtte uitzending daarvoor voorshands niet mogelijk.⁷⁸⁶ De CDA'er De Kok had 'geen enkele behoefte aan nog meer speculaties over het zenden van troepen naar Joegoslavië'.⁷⁸⁷ Sipkes van GroenLinks noemde discussies daarover 'volstrekt prematuur': 'Militaire interventie werkt escalerend en het zou ook betekenen dat uiteindelijk slechts een beperkt aantal West-Europese landen "orde op zaken" gaat stellen.'⁷⁸⁸ Zij voelde alleen voor een *peacekeeping force* van militairen van Oost en West, indien de Joegoslavië-conferentie succesvol zou verlopen. Minister Ter Beek van Defensie verklaarde ten slotte het nog niet nodig te vinden het Defensiepersoneel te waarschuwen over een mogelijke inzet, omdat nog niet was voldaan aan de voorwaarden van een staakt-het-vuren en instemming van de betrokken partijen.⁷⁸⁹

782 Van Eekelen, *Security*, p. 149; idem, *Sporen*, p. 244.

783 DAB, nr. 248. Nota De Winter voor Ter Beek, 03/10/91, D91/503, met als bijlage: 'Elementen voor het antwoord van de minister van Defensie tijdens het mondeling overleg over de situatie in Joegoslavië op 03/10/91.

784 KAB. Verslag vergadering Defensieraad,

09/10/91; Morillon, *Credo*, pp. 134-136.

785 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 10, p. 2.

786 Ibidem, p. 4.

787 Ibidem, p. 3

788 Ibidem, p. 3

789 Ibidem, p. 9

De eerste resolutie van de Veiligheidsraad inzake de Joegoslavische kwestie

Vanaf de mislukking van de *trojka*-missie begin augustus speelde de Nederlandse regering met de gedachte van inschakeling van de Veiligheidsraad. Op 13 september kaartte Van den Broek bij Carrington aan of Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk de kwestie-Joegoslavië niet aan de orde zouden kunnen stellen in de Veiligheidsraad. Carrington antwoordde dat het de moeite waard was het te proberen. Lončar liet bij die gelegenheid nog in het midden of Joegoslavië zich tegen behandeling in de Veiligheidsraad zou verzetten.⁷⁹⁰

Geconfronteerd met de kwestie of zij behandeling van de Joegoslavische kwestie in de Veiligheidsraad op prijs stelde, moest de Franse regering zich bezinnen op de vraag in hoeverre zij daarmee de bijzondere relatie met Duitsland binnen de EG onder druk zou zetten. Behandeling in de Veiligheidsraad zou namelijk Frankrijk als permanent lid een flinke vinger in de pap geven, maar Duitsland, dat zich binnen de EG zo prominent opstelde, naar de zijlijn duwen. Aanleiding om desondanks de kwestie in de Veiligheidsraad op te brengen, kon de voortdurende Duitse aandrang op erkenning van Kroatië en Slovenië zijn.⁷⁹¹

De Duitse regering werd in die opstelling nog aangespoord door het Vaticaan, dat vanaf het begin van de strijd in Joegoslavië gepleit had voor respectering van het zelfbeschikkingsrecht en tegen het geweld van de JNA. Monseigneur Soldano, verantwoordelijk voor het buitenlands beleid van het Vaticaan, drong er op 18 september bij Genscher op aan tot erkenning over te gaan en verklaarde dat zo'n Duitse actie dadelijk gevolgd zou worden door Oostenrijk, Polen en het Vaticaan.⁷⁹² Nadat Tudjman een officieel bezoek had gebracht aan het Vaticaan, drong de Heilige Stoel er bij de EG-ambassadeurs op aan collectief over te gaan tot erkenning, omdat het verwachtte dat het geweld daardoor zou afnemen.⁷⁹³ Toen Genscher naar aanleiding van de demarche van het Vaticaan opnieuw Parijs polste over erkenning, vond hij Dumas op zijn weg, die meende dat een snelle erkenning de Serven zou verleiden tot nog offensievere acties.⁷⁹⁴

In de loop van september begon het Franse standpunt echter op te schuiven in Duitse richting. Ook in Parijs ontstond de behoefte de as Bonn-Parijs te herstellen, nu er in de pers ten aanzien van Joegoslavië zelfs over de mogelijkheid van een Duitse-Italiaanse as werd gesproken.⁷⁹⁵ Op 12 september verklaarde Mitterrand tijdens een persconferentie dat na de gebeurtenissen van de afgelopen maanden een toekomstige onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië mogelijk was.⁷⁹⁶ Vier dagen later, op 16 september, zei Dumas voor de Franse televisie dat het probleem niet langer was *of* Kroatië en Slovenië onafhankelijk konden worden, maar *hoe*.⁷⁹⁷ De Duitse regering had er ook geen enkel belang bij dat de standpunten van Bonn en Parijs over inzet van de WEU uiteenliepen of dat Parijs achter de rug van het Nederlandse EG-voorzitterschap politieke spelletjes kon spelen. De tijd was rijp voor een

790 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek, memo's PS, 1991, memorandum PS aan DGPZ, 13/09/91, nr. 178/91.

791 Vgl. Centro Studi di Political Internazionale, *Lessons*; ABZ, DIE/ARA/01232, EG/Joegoslavië september-oktober 1991, Van den Broek aan ambassade Belgrado, 21/09/91, celer 136.

792 Chenu, 'France', p. 374; Dumas, *Fil*, p. 254.

793 Chenu, 'France', p. 374.

794 Dumas, *Fil*, p. 354.

795 Josef Riedmiller, 'Wird eine neue 'Achse' geschmiedet? Deutschland und Italien lassen sich im Jugoslawien-Konflikt auf eine Sonderrolle ein', *Süddeutsche Zeitung*, 17/09/91; J.M. Bik, 'Europees huis aan verwarring ten prooi', *NRC Handelsblad*, 17/09/91.

796 Zeitler, *Rolle*, p. 97.

797 Zeitler, *Rolle*, p. 305.

bilaterale verklaring over de gemeenschappelijke Frans-Duitse uitgangspunten ten aanzien van Joegoslavië.⁷⁹⁸

Op 19 september bereikten Kohl en Mitterrand daarom een compromisformule, die een eind moest maken aan de openlijke breuken in de as Bonn-Parijs, die beide staatslieden ongewenst vonden in de aanloop naar Maastricht. Deze formule moest garanderen dat Duitsland in de Joegoslavische kwestie ‘weder alleen steht noch geht’.⁷⁹⁹ Kohl beloofde dat Duitsland geen eenzijdige acties zou ondernemen inzake Joegoslavië en erkende de rechten van de minderheden daar, terwijl Mitterrand in beginsel het recht op zelfbeschikking van Kroatië en Slovenië aanvaardde.⁸⁰⁰ Een dag later verwees Genscher in de Duitse Bondsdag elke gedachte aan Duits solisme inzake Joegoslavië naar de prullenbak: ‘Wir halten den Schulterchluss mit Frankreich für entscheidend.’⁸⁰¹

Kohl en Mitterrand spraken ook af dat beide landen bij de opening van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties zouden aandringen op de uitzending van een VN-vredesmacht.⁸⁰² De Duitse regering bleek namelijk niet zo’n bezwaar te hebben tegen inschakeling van de Veiligheidsraad. Ten eerste kon op die manier Rusland worden betrokken bij de aanpak van de Joegoslavische kwestie, wat de Duitse regering al lang wilde. Bovendien zou inschakeling van de Veiligheidsraad mogelijk militaire inzet betekenen, waartoe de Europese Gemeenschap niet in staat was.⁸⁰³

Reeds een dag na de overeenkomst tussen Kohl en Mitterrand verzochten Duitsland en Frankrijk op 20 september, samen met Canada en Oostenrijk, de Veiligheidsraad bijeen te komen over de kwestie-Joegoslavië. Omdat gevreesd werd dat verschillende leden van de raad (China, India, Cuba, Ecuador) bezwaar zouden maken tegen behandeling van de Joegoslavische kwestie omdat zij die als een interne aangelegenheid beschouwden, was Joegoslavië overgehaald ook zelf om behandeling van de kwestie te vragen.⁸⁰⁴ Op 25 september kwam de Veiligheidsraad bijeen. Bij die gelegenheid riep de raad in resolutie 713 unaniem op tot een wapenembargo tegen alle partijen in Joegoslavië. Het was de eerste resolutie van de Veiligheidsraad, drie maanden na het uitbreken van het conflict in Slovenië.

Het was bovendien een maatregel waarom Joegoslavië zelf had gevraagd.⁸⁰⁵ Dat was niet zo vreemd omdat de autoriteiten in Belgrado zelf op dat moment alleen maar te winnen hadden bij een embargo. Zij beschikten over grote militaire voorraden van wat tot voor kort in omvang een van de grootste legers in Europa was geweest. Een embargo moest het naar onafhankelijkheid strevende Kroatië de loef afsteken. En ruim een half jaar later zou het toen onafhankelijk verklaarde Bosnië-Herzegovina gedupeerd worden door het embargo. Dat zou de internationale gemeenschap op grote verwijten komen te staan toen zij noch bereid bleek het embargo op te heffen waardoor het land in staat zou zijn tot zelfverdediging, noch van zins was de Bosnische regering militair te hulp te schieten. Bij het instellen van het

798 Libal, *Limits*, p. 53.

799 ‘Initiative bei Mitterrands Besuch in Deutschland’, *Süddeutsche Zeitung*, 20/09/91.

800 Jakobsen, ‘Multilateralism’, pp. 371, 375-376 en 378-379; Zeitler, *Rolle*, p. 97.

801 Genscher, ‘Erinnerungen’, pp. 950-951. Zie ook Libal, *Limits*, p. 55.

802 David Gow & John Palmer, ‘Mitterrand and Kohl urge UN intervention in Yugoslavia’, *The Guardian*, 19/09/91.

803 Zie ook Rob Meines, ‘Frans-Duits pragmatisme bij VN’, *NRC Handelsblad*, 24/09/91.

804 Weller, ‘Response’, p. 578. Zie ook archief PV New York, Joegoslavië/algemeen, september 1991 – december 1995, PV New York aan Van den Broek, 25/09/91, nyv/6490; minuutbericht Bas Backer (PV New York) aan DPV, 04/10/91.

805 Eisermann, *Weg*, p. 57; Weller, ‘Response’, p. 578.

embargo had de westerse wereld Bosnië echter nog niet scherp in het vizier.⁸⁰⁶ Dat in beide gevallen dit embargo toch niet al te veel problemen opleverde, kwam doordat er op de internationale wapenmarkt in die tijd een ruim aanbod als gevolg van – o, ironie – wapenvermindingsakkoorden van Oost en West, de ontmanteling van de militaire apparaten van het voormalige Oost-Europa en de Sovjet-Unie en de stabilisatie van het jarenlang door een burgeroorlog geteisterd Libanon.⁸⁰⁷ Op de korte termijn leidde het wapenembargo tot een verheving van de ‘kazerneoorlog’ in Kroatië. Voorlopig was dat nog de gemakkelijkste manier voor de Kroatische strijdkrachten om aan zware wapens te komen.

De oproep van Joegoslavië aan de Veiligheidsraad duidde erop dat de autoriteiten in Belgrado daarvan inmiddels meer verwachtten dan van de EG. De Veiligheidsraad bood inderdaad meer waarborgen voor de Servische belangen. De raad had zich terughoudender opgesteld tegenover ingrijpen in de interne Joegoslavische aangelegenheden dan de EG, die vooral na de convocatie van de conferentie veel harder leek door te tasten. Van de West-Europese landen hadden Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, die tot dan toe een voor Servië niet ongunstige positie hadden ingenomen in het conflict, een zetel in de Veiligheidsraad; het door Belgrado gehate Duitsland had dat niet.⁸⁰⁸ Verder bezat de Sovjet-Unie, dat door Servië als een traditionele bondgenoot werd beschouwd, en de Volksrepubliek China, waarmee het regime-Milošević ideologische verwantschap voelde, het vetorecht binnen de raad. Bovendien stonden beide landen erom bekend dat zij zwaarder dan de westerse landen tilden aan inmenging door de internationale gemeenschap in interne aangelegenheden van een staat. Inschakeling van de VN betekende verder dat de niet-gebonden landen een stem zouden krijgen in het conflict. In Belgrado leefde de hoop dat het kon rekenen op sympathie uit die groep landen, waarmee Tito in het verleden zulke hartelijke betrekkingen had onderhouden. Bovendien betekende betrokkenheid van de VN, die tot dan toe afstand had bewaard, dat er naast de EG een tweede internationale speler op het terrein verscheen, die naar verwachting niet altijd dezelfde positie zou innemen als de Twaalf van Europa. Dat zou manoeuvreerruimte scheppen voor het bewind van Milošević.⁸⁰⁹

Resolutie 713 ondersteunde overigens tevens de inspanningen van de EG tot dan toe. Verder besloot de Veiligheidsraad daarin ‘to remain seized of the matter until a peaceful solution is achieved’.⁸¹⁰ Dit garandeerde blijvende bemoeienis van de VN.

In hoeverre dat een reële verbetering zou opleveren ten opzichte van wat de EG tot dan toe had gedaan, viel te bezien. In elk geval bezetten Frankrijk en Groot-Brittannië permanente zetels in de raad. Tegenstellingen tussen hen op Europees niveau konden zich in de Veiligheidsraad net zo goed voordoen. De betrokkenheid van twee andere permanente leden, de VS en Rusland, kon de zaak compliceren. Bovendien zouden Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk voortaan op twee borden tegelijk kunnen schaken. Wat hen in de EG niet beviel konden zij proberen recht te zetten achter de – vaak gesloten – deuren van de Veiligheidsraad.

Ter uitvoering van de door de Veiligheidsraad aan hem opgedragen bemoeienis met Joegoslavië benoemde de secretaris-generaal van de VN, Javier Pérez de Cuellar, op 8 oktober de voormalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Cyrus Vance als zijn

806 Zimmerman, *Origins*, p. 155.

807 Zie bijv. Čekić, *Aggression*, p. 47 en 162.

808 Vgl. Thompson, *House*, p. 318.

809 Petković, ‘Role’, p. 6.

810 Voor de tekst van resoluties en verklaringen van de voorzitter van de Veiligheidsraad, zie United Nations Department of Public Information, Nations.

persoonlijke afgezant voor Joegoslavië. Zijn taak zou onder meer zijn het onderhouden van contact met de Joegoslavië-conferentie van de Europese gemeenschap. De tegenover de media wat verlegen ogende Vance had een lange reputatie als blusser van wereldbranden. In 1968 was hij de tweede onderhandelaar aan Amerikaanse kant geweest bij de vredesbesprekingen met Noord-Vietnam in Parijs. De advocaat uit New York had zich in het verleden op verzoek van de Amerikaanse regering onder meer bemoeid met het conflict op Cyprus, de verhouding tussen de beide Korea's, gesprekken tussen de Zuid-Afrikaanse regering en de anti-apartheidsorganisatie ANC en met de rassenproblematiek in de Verenigde Staten. Als minister van Buitenlandse Zaken in de regering-Carter verwierf hij faam als de architect van het Camp David-akkoord tussen Israël en Egypte.⁸¹¹ Vance genoot als een van de weinige buitenlanders die zich met het conflict in Joegoslavië bemoeiden een goede reputatie bij de Serven.⁸¹²

Waarnemers naar Bosnië-Herzegovina

Op een extra ministeriële bijeenkomst in Den Haag in het verband van de Europese Politieke Samenwerking op 19 september had Lord Carrington na een bezoek aan Joegoslavië de situatie in Bosnië-Herzegovina 'explosief' genoemd. De leiders daar en in Macedonië hadden daarom om preventieve stationering van waarnemers in hun republieken gevraagd. Het Nederlandse voorzitterschap had voorzichtig gereageerd en gemeend dat eerst moest worden bestudeerd 'in hoeverre dat zinvol en mogelijk' was.⁸¹³ Ook in die dagen bereikten het Nederlandse voorzitterschap van de EG verzoeken van de Bosnische moslimleiders om stationering van ECMM'ers in Bosnië in verband met de verslechterende toestand aldaar, mede door de gedragingen van Servische en Montenegrijnse JNA-militairen.⁸¹⁴

Op 26 september zond Van den Broek daarom Wijnaendts naar Sarajevo om na te gaan of het sturen van waarnemers naar Bosnië-Herzegovina als vorm van preventieve diplomatie mogelijk was. De Nederlandse regering achtte het 'niet uitgesloten' dat de gevechtshandelingen in Kroatië zouden overslaan naar Bosnië-Herzegovina, 'gezien de interne spanningen binnen deze republiek, met name als gevolg van troepenverplaatsingen van federale legereenheden die tot negatieve reacties bij delen van de bevolking en de autoriteiten hebben geleid'.⁸¹⁵

De politieke leiders van de drie grote etnische gemeenschappen in Bosnië en Milošević bleken in te stemmen met waarnemers die de opdracht zouden krijgen 'bij te dragen tot de handhaving van vrede en stabiliteit en mogelijke conflicten te helpen voorkomen'. Aan de instemming van de Servische leiders zal niet vreemd zijn geweest dat de Serven de waarne-

811 Over Vance zie bijv. Caroline de Gruyter, 'De man zonder bijnaam', *Elsevier*, 18/01/92, p. 37; 'Cyrus Vance. Geboren diplomaat', *NRC Handelsblad*, 14/10/91; Stanley Meisler en Carol J. Williams, 'Globe-trotting envoy douses the hot spots', *Los Angeles Times*, 07/04/92.

812 Kadijević, *View*, p. 47; interview V. Jovanović, 14/09/01; Stanley Meisler en Carol J. Williams, 'Globe-trotting envoy douses the hot spots', *Los Angeles Times*, 07/04/92.

813 ABZ, DEU/ARA/03306. Izetbegovic aan de ministers van Buitenlandse Zaken van de EG,

16/09/91; ABZ, DEU/ARA/03286. Extra ministeriële EPS, 19/09/91, Van den Broek aan Belgrado, 21/09/91, celer 136. Genscher, *Erinnerung*, p. 950 noemt naast Nederland Griekenland als tegenstander van stationering van waarnemers in Bosnië-Herzegovina en Macedonië.

814 ABZ, DEU/ARA/03306. Fietelaars 330 aan Van den Broek, 24/09/91; Van den Broek aan HOM ECMM, 24/09/91, celer ongenummerd.

815 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 7, p. 2.

mers in Kroatië steeds meer begonnen te waarderen en de Kroaten omgekeerd evenredig minder omdat zij in feite de Servische posities tot diep in Kroatië hielpen te consolideren.⁸¹⁶ Tijdens een EPS-lunch in Brussel op 30 september werden de ministers van Buitenlandse Zaken van de Twaalf het eens over een vergroting van het aantal waarnemers tot tweehonderd. Acht van hen zouden worden ingezet in Bosnië-Herzegovina.⁸¹⁷

De Groot-Servische coup

Wie hoop dacht te putten uit het feit dat de Servische leiding eind september weer even voordeel leek te zien in samenwerking met de EG, kwam spoedig bedrogen uit. Op 3 oktober 1991 besloten de vertegenwoordigers van Servië, Montenegro, Vojvodina en Kosovo in het collectieve staatspresidium dat zij voortaan bevoegd waren ook zonder de andere leden het hoogste staatsgezag uit te oefenen. Zij trokken dus het hoogste staatsgezag aan zich en namen bovendien wegens 'een situatie van dreigend oorlogsgevaar' de bevoegdheden van het federale parlement over.⁸¹⁸ In feite bestond het federale Joegoslavië daarna alleen nog uit Servië en Montenegro, een duidelijk asymmetrische relatie tussen twee gebieden waarvan het ene, Servië, tien miljoen inwoners telde, en het andere, Montenegro, slechts zeshonderd-duizend. Het was duidelijk dat er slechts één de baas was in de nieuwe federatie: de Servische president Slobodan Milošević.⁸¹⁹ Enkele dagen later verlieten de vertegenwoordigers van Kroatië en Slovenië het Presidium; het moratorium van drie maanden op de uitvoering van hun onafhankelijkheidsverklaringen was verstreken en het was duidelijk dat zij in Belgrado weinig meer te zoeken hadden.

Belgrado hield echter de fictie van een federatie in stand in de hoop met juridische argumenten aanspraak te kunnen maken op continuïteit ten opzichte van het voormalige Joegoslavië. Daardoor zou Belgrado aanspraak kunnen maken op de activa van de ex-staat en de zetels daarvan in internationale organen. Hoezeer Servië binnen de federatie domineerde, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de Servische politie veertigduizend man telde tegenover tweeduizend man federale politie, die in oktober 1993 ten slotte definitief door de Servische politie werd overgenomen.

Op 8 oktober maakten de ambassadeurs van de EG in Belgrado in het gebouw van de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging de balans op van de inspanningen van de Europese Gemeenschap tot dan toe. De uitkomst stemde somber. Volgens de verzamelde diplomaten waren alle goede bedoelingen van de EG op niets uitgelopen omdat de nationalistische partijen van Servië en Kroatië geen compromis nastreefden, maar uit leken te zijn op de capitulatie van de tegenpartij. Dit basisgegeven was niet verdisconteerd geweest in het EG-beleid. Daardoor was de EG van een onpartijdige arbiter verworpen tot een van de partijen in het Joegoslavische conflict: 'This has reduced the community to the Yugoslavs'

816 ABZ, DEU/ARA/00402, Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina. Fietelaars 337, 26/09/91.

817 ABZ, DEU/ARA/03306. Fietelaars 340 aan Van den Broek, 27/09/91; Fietelaars 343 aan Van den Broek, 29/09/91; *coreu* EG-voorzitterschap, 29/09/91, cpe/pres/had 1018; DAB, 248. Nota De Winter voor Ter Beek, 03/10/91, D91/503, met als bijlagen: 'Elementen voor het antwoord van de minister van Defensie tijdens het mondeling over-

leg over de situatie in Joegoslavië op 03/10/91 en KvO/DAV, Spreekpunten Ministeriële EPS 30/09/91, en activiteiten Waarnemer Missie t.b.v. UCV Joegoslavië, 03/10/91.

818 Public Statement SFRY Presidency, 03/10/91, in: *Review of International Affairs*, vol. 42 (1991), nos. 995-997.

819 Vgl. Williams/Cigar, 'War Crimes', IV.B. 1.c en n. 149.

own level of give and take, without any commitment to durability of the agreements reached, a climate that they know very well and that they can better exploit than anybody else.’ De mogelijkheden voor de EG om nog iets te ondernemen waren klein. Zij bestonden voornamelijk uit economische en financiële sancties. Daarnaast bepleitten de EG-diplomaten, in een futiele poging de effecten van de ‘coup’ van 3 oktober af te zwakken, een opwaardering van Marković en Lončar in de onderhandelingen ten opzichte van het ‘Servische’ federale presidium.⁸²⁰

Kennelijk met de bedoeling om Marković op te waarderen, nodigden de EG-ambassadeurs hem een week later uit als gast op hun maandelijks lunchbijeenkomst. Marković hield de EG voor dat het verkeerd was om het conflict tussen Servië en Kroatië te zien als een strijd ‘tussen de achterhoede van het totalitarisme en de voorhoede van de democratie’. In werkelijkheid hadden Milošević en Tudjman dezelfde drijfveren, namelijk zucht naar macht, waarbij zij geen middel schuwden. Ook hij verweet de EG tot dan toe weinig te hebben uitgericht. Dat kwam vooral doordat de gemeenschap beloofde en dreigde, maar beloften en dreigementen zelden waarmaakte. In Joegoslavië werd dat uitgelegd als een teken van zwakte ‘en zwakte wordt altijd uitgebuit’.⁸²¹

Intussen was Carrington een maand na zijn benoeming tot conclusies gekomen. Tijdens een conferentie op 4 oktober in Den Haag ontvouwde hij een plan voor Joegoslavië, waarbij de republieken die onafhankelijk wilden zijn dat mochten worden en banden mochten onderhouden met een confederatie Joegoslavië in de mate waarin zij dat zelf verkozen. Het voorstel van Carrington kwam neer op een soort Joegoslavië à la carte en had veel weg van het plan van Gligorov en Izetbegović van 6 juni. Net als bij dat plan leek Milošević het in eerste instantie te accepteren.⁸²²

Tijdens een informele bijeenkomst op kasteel Haarzuilens op 5 en 6 oktober werden de ministers van Buitenlandse Zaken van de Twaalf geïnformeerd over de stand van zaken. Van den Broek deelde mee dat Servië zich nu leek neer te leggen bij erkenning van de naar onafhankelijkheid strevende republieken.⁸²³ Naast dit goede nieuws toonden den ministers zich ontsteld over het geweld dat de JNA in Kroatië aan de dag legde.⁸²⁴ Genscher eiste de onmiddellijke terugtrekking van de JNA uit Kroatië en gaf te kennen dat Duitsland desnoods alleen zou overgaan tot erkenning van Kroatië en Slovenië. De twaalf EG-ministers veroordeelden de Servische ‘coup’ scherp en lieten weten voortaan geen beslissingen van het presidium meer te zullen erkennen. Zij besloten, wanneer geen staakt-het-vuren zou worden toegepast na 7 oktober, over te gaan tot sancties tegen onwillige partijen en beëindiging van de samenwerkingsovereenkomst tussen de EG en Joegoslavië. Met de coöperatieve partijen zou daarentegen een samenwerkingsovereenkomst worden aangegaan. Niet alleen sloeg de EG hier de weg in van partijdigheid waarvoor het tot dan toe was teruggeschrokken, in verband met de bemiddeling die zij wilde bieden bij de Joegoslavië-conferentie, ook kon zij de indruk wekken hiermee te anticiperen op de erkenning van Kroatië, Slovenië en mogelijk andere republieken. Op 8 oktober bereikte Van den Broek na intensief telefonisch overleg

820 ABZ, DIE/ARA/01232, EG/Joegoslavië september-oktober 1991. Fietelaars 364 aan Van den Broek, 08/10/91.

821 ABZ, DIE/ARA/01232, EG/Joegoslavië september-oktober 1991. Fietelaars 382 aan Van den Broek, 17/10/91.

822 Vgl. Wijnaendts, *Kroniek*, pp. 129-130; ‘Akkoord over toekomst van Joegoslavië’ en Rob Meines, ‘Haags akkoord biedt Joegoslavië weer hoop’, *NRC Handelsblad*, 05/10/91.

823 Both, *Indifference*, p. 125.

824 Genscher, *Erinnerungen*, p. 953.

met de vice-minister van Defensie van Joegoslavië, admiraal Brovet, en het hoofd van de ECMM-missie Van Houten alsnog een akkoord over een wapenstilstand. Daarmee waren de sancties van de baan.⁸²⁵ Van den Broek, die tot dan toe het contact met de Joegoslavische militairen zoveel mogelijk had vermeden, had nu kennelijk rechtstreeks contact met Brovet gezocht om aanraking met het ‘Servische’ presidium onder leiding van Kostic te kunnen vermijden.

De belofte van Van den Broek over erkenning van Kroatië en Slovenië

Van den Broek kon een succes goed gebruiken. Op maandag 30 september 1991, ‘zwarte maandag’, was het Nederlandse verdragsontwerp voor een politieke unie door alle andere lidstaten van de Europese Gemeenschap, behalve België, getorpedeerd. De mislukking ervan viel niet Van den Broek zelf direct te verwijten, die zich wegens zijn bemoeienissen met Joegoslavië nauwelijks met het ontwerpverdrag had kunnen bezighouden, maar staatssecretaris P. Dankert, die er volgens een anonieme diplomaat van het Nederlandse ministerie ‘bizarre ideeën’ op had nagehouden over de haalbaarheid van het ontwerp bij andere lidstaten.⁸²⁶ ‘Het leek al maandenlang of Dankert niet helemaal van deze wereld was’, aldus een goed geïnformeerde diplomatieke bron in Londen.⁸²⁷ Zoals een Europese ambassadeur in Den Haag het formuleerde: ‘Men is in Nederland zodanig overtuigd van de morele superioriteit van hetgeen men met Europa voorheeft (. . .) dat men de machtsverhoudingen een beetje uit het oog verloren is.’⁸²⁸ Het gaf ernstig te denken dat de top van het ministerie – Dankert wist zich gesteund door de directeur-generaal Europese Samenwerking Van Beuge en de directie Europese Integratie – kennelijk zo slecht rekening hield met de vraag hoe de kaarten lagen in de andere Europese hoofdsteden.⁸²⁹ De Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de EG P. Nieman had vergeefs geprobeerd te waarschuwen dat het Nederlandse ontwerp niet acceptabel zou zijn voor de EG-partners.⁸³⁰ ‘Terwijl minister Van den Broek in Joegoslavië op harde wijze met de grenzen van het Europese buitenlands beleid werd geconfronteerd, droomde de heer Dankert ongehinderd voort’, kon VVD-oppositieleider F. Bolkestein terecht opmerken.⁸³¹ Bovendien had diplomatiek Den Haag wederom de kracht van de as Bonn-Parijs onderschat door te menen dat de Duitse regering het Nederlandse ontwerp zou steunen in weerwil van bezwaren van Parijs.⁸³² Volgens de hoogleraar staatsrecht aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, Kortmann, hoefde dit historisch geïnteresseerden niet te verbazen: ‘Zij weten of kunnen weten dat Nederland, of beter Holland, een traditie

825 ABZ, DEU/ARA/03283, EU/GBVB/extra CoPo 1991. Van den Broek circ 594 aan ambassade Belgrado en PV EG, 10/10/91.

826 Frits Schaling, ‘Nederland oogst storm met voorstel voor politieke unie’, *NRC Handelsblad*, 27/09/91.

827 Rob Meines, ‘De Haagse zelfmoord’, *NRC Handelsblad*, 02/10/91.

828 Rob Meines, ‘De Haagse zelfmoord’, *NRC Handelsblad*, 02/10/91.

829 Zie bijv. Oscar Garschagen, ‘Stay in touch with the Dutch’, *de Volkskrant*, 05/10/91.

830 ‘Premier erkent fouten bij presentatie unie-voorstel EG’, *NRC Handelsblad*, 10/10/91; Els-

beth Tiedemann, ‘Terug naar Zwarte Maandag’, *Elsevier*, 22/06/96, p. 16; M. Sie Dhian Ho, ‘Federatiekampioen of trouwe bondgenoot. Het Nederlandse beleid ten aanzien van de Europese en Atlantische Samenwerking’, in: Van Ditzhuyzen e.a. (red.), *Jaar*, p. 303; Michiel van Hulten, ‘Zwarte Maandag. Kroniek van en gemiste kans’, in: Labohm (red.), *Waterdragers*, pp. 196-197.

831 Rob Meines, ‘Lichte Europa-moeheid in Kamer’, *NRC Handelsblad*, 09/10/91.

832 Zie bijv. ‘Delors troost vernederd Nederland’, *NRC Handelsblad*, 01/10/91; Rob Meines, ‘De Haagse zelfmoord’, *NRC Handelsblad*, 02/10/91.

heeft van verkeerde taxaties over wat (de) andere (Europese) staten wensen.⁸³³ Paul Scheffer, commentator in *NRC Handelsblad* meende eveneens dat er sprake was van ‘een lange [Nederlandse] traditie van zelfbedrog’: ‘We denken zo zeker te weten wat we willen, dat het maar moeilijk doordringt dat anderen iets anders zouden kunnen willen.’⁸³⁴ Ook de Nederlandse opstelling van ‘dat zullen wij wel eens even beter doen’, die had geresulteerd in het terzijde schuiven van het Luxemburgse ontwerp dat dateerde van vóór het Nederlandse voorzitterschap, had in andere Europese steden de haren recht overeind doen staan.⁸³⁵

Het was, opnieuw, een vlek op het blazoen van de Nederlandse EG-voorzitter. De nederlaag van de Nederlandse ambities met Europa was volgens *NRC Handelsblad* ‘totaal’.⁸³⁶ Diplomaten die de vergadering van EG-vertegenwoordigers had meegemaakt waarop het Nederlandse ontwerp was gekraakt, spraken van een ‘slachting’⁸³⁷ of een ‘bloedbad’.⁸³⁸ ‘We zijn afgegaan als een gieter’, concludeerde Van den Broek zelf.⁸³⁹ EG-voorzitter Nederland zou, zo analyseerde *NRC Handelsblad*, ‘niet meer erg hoog van de toren kunnen blazen’.⁸⁴⁰ En zijn buitenlandcommentator meende in de daarop volgende weken een demoralisering onder Nederlandse diplomaten te constateren, omdat zijn door hun buitenlandse gesprekspartners niet langer volledig serieus werden genomen.⁸⁴¹

Nederland moest zo gauw mogelijk met een nieuw voorstel komen, opdat ‘Maastricht’ niet geheel in het water zou vallen. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken bevond zich nu in de positie van ‘een schooljongen met een herexamen’, aldus de buitenland-specialist van de PvdA Maarten van Traa.⁸⁴² Kennelijk hadden de meesters er nog niet zo’n vertrouwen in, want tijdens een persconferentie in Utrecht na afloop van de EG-ministersconferentie in kasteel Haarzuilens in het weekend van 5 en 6 oktober verklaarden Dumas en Genscher dat zij het initiatief zouden nemen tot een Duits-Franse variant.⁸⁴³ De persconferentie was sowieso een dieptepunt in de verhoudingen tussen Genscher en Van den Broek. Dumas en Genscher handelden in strijd met de gewoonte dat na afloop van een EG-bijeenkomst eerst de EG-voorzitter en de voorzitter van de Europese Commissie de pers te woord staan. De Duitse minister, die per helikopter was gearriveerd, had na afloop van de bijeenkomst de dienstauto van zijn Nederlandse collega gekaapt, om zich naar de persconferentie in een Maarssens hotel te begeven. ‘Ditmaal hadden de Duitsers geen fiets gecon-

833 ‘C.A.J.M. Kortmann, ‘Nederlandse EG-politiek is irreëel’, *NRC Handelsblad*, 04/10/91.

834 Paul Scheffer, ‘Veroordeeld tot Europa’, *NRC Handelsblad*, 07/10/91.

835 Rob Meines, ‘De Haagse zelfmoord’, *NRC Handelsblad*, 02/10/91.

836 ‘Delors troost vernederd Nederland’, *NRC Handelsblad*, 01/10/91.

837 Frits Schaling, ‘Nederland oogst storm met voorstel voor politieke unie’, *NRC Handelsblad*, 27/09/91.

838 Theo Koelé, ‘Nederland op de pijnbank’, *Trouw*, 05/10/91.

839 Rob Meines, ‘De Haagse zelfmoord’, *NRC Handelsblad*, 02/10/91.

840 ‘Delors troost vernederd Nederland’, *NRC Handelsblad*, 01/10/91.

841 J.L. Heldring, ‘Het rendement van onze diplomatie’, *NRC Handelsblad*, 25/10/91.

842 Maarten van Traa, ‘Verlies niet je zelfrespect bij ontbrekend applaus’, *NRC Handelsblad*, 07/10/91.

843 ‘Niet meer dan Luxemburg’, *NRC Handelsblad*, 07/10/91; Theo Koelé, ‘Frankrijk en Duitsland kapen voorzitterschap EG’, *Trouw*, 07/10/91; Oscar Garschagen, ‘Dumas en Genscher gaan verder zonder Van den Broek’, *de Volkskrant*, 07/10/91; idem, ‘Dumas en Genscher plegen overval op EG-voorzitterschap’, *de Volkskrant*, 08/10/91.

fisqueerd, maar een Haagse regeringslimousine', vatte J.H. Sampiemon in *NRC Handelsblad* oud en nieuw Nederlands zeer over Duitse grofheid samen.⁸⁴⁴

Binnenlands moest Van den Broek toezien hoe zijn ministerie als gevolg van de geleden nederlaag alsnog het voortouw ten aanzien van de Europese integratie aan de minister-president moest laten.⁸⁴⁵ Het parlementslid J.P. van Iersel van het CDA stelde voor dat premier Lubbers de rest van het Nederlandse voorzitterschap zes uur per dag met het Europese beleid bezig zou zijn, 'niet alleen om de politieke en monetaire unie te redden, maar evenzeer het Nederlands politiek prestige in de Gemeenschap'.⁸⁴⁶ De pers raakte na bijna tien jaar ministerschap uitgekeken op Van den Broek en haalde nu zijn gram en speelde 'het requiem van een middengewicht'.⁸⁴⁷

Op 8 oktober verstreek het in het Brioni-akkoord vastgelegde moratorium van drie maanden op de tenuitvoerlegging van de onafhankelijkheidsproclamaties van Kroatië en Slovenië. Beide republieken herbevestigden hun onafhankelijkheid en maakten een begin met de uitvoering daarvan, onder meer op monetair terrein. Een week later, op 15 oktober, verklaarde ook Bosnië-Herzegovina zich soeverein. Wel liet deze republiek weten bereid te zijn met de andere republieken in een nieuw te vormen associatie te blijven samenwerken.

Het aflopen van het Brioni-moratorium plaatste Van den Broek voor een probleem. Enerzijds wilde hij niet de indruk wekken de erkenning tot Sint-Juttemis uit te stellen. Anderzijds zou zo'n erkenning de Joegoslavië-conferentie in de wielen kunnen rijden. Bovendien moest Van den Broek als EG-voorzitter rekening houden met de tegenstellingen tussen Duitsland, dat snelle erkenning wilde, en Frankrijk en Groot-Brittannië, die daar geen voorstander van waren.

Illustratief voor de spanningen die daardoor konden ontstaan binnen de EG was dat minister Hurd van Groot-Brittannië, onder andere omstandigheden geen al te warm voorstander van de Europese integratie, met het oog op de mogelijkheid Duitse voortvarendheid te beteugelen, plotseling het nut van de EG ontdekte. Op 8 oktober zei hij in zijn toespraak tot het congres van de Britse Conservatieve Partij dat

the luxury and danger of the West European powers pursuing national policy on their own in Eastern Europe belong in the first and not the last decade of this century. Even if the European Community had not been invented in 1956, we should have to invent it now for this reason. Had we not become a member in 1973, we should have to do so now.⁸⁴⁸

Van den Broek vond voor zichzelf een compromis tussen de uitersten en liet op 8 en 9 oktober in telefonische boodschappen aan de Europese hoofdsteden en Washington weten dat als de Joegoslavië-conferentie niet binnen twee maanden nadien tot resultaten zou hebben geleid, op 10 december de erkenning automatisch zou volgen.⁸⁴⁹ Hetzelfde werd

844 J.H. Sampiemon, 'De Europese arsenalen sterven niet vanzelf uit', *NRC Handelsblad*, 10/10/91.

845 Willem Breedveld, 'Lubbers uitroepen tot staatshoofd?', *Trouw*, 19/10/91; Leonoor Meijer, 'Debâcle rond Europese Politieke Unie was geen incident', *Trouw*, 24/10/91; idem, 'Lubbers tempert EG-hoop', *Trouw*, 30/10/91.

846 Rob Meines, 'De Haagse zelfmoord', *NRC*

Handelsblad, 02/10/91.

847 Jan Tromp, 'Van den Broek had geen minister meer moeten willen wezen', *de Volkskrant*, 08/10/91.

848 Geciteerd in: Roper, 'Yugoslavia', p. 2.

849 Both, *Indifference*, p. 123; Rob Meines, 'EG: leger verlaat Kroatië; leger weet van niets', *NRC Handelsblad*, 11/10/91.

meegedeeld aan Milošević en Kadijević.⁸⁵⁰ Het was een drieste bewering van Van den Broek. Wellicht had hij zich laten meeslepen door het optimisme over de welwillendheid waarmee Milošević had gereageerd op het voorstel van Carrington van 4 oktober en was hij verheugd over het persoonlijk succes dat hij op 8 oktober had bereikt bij Brovet. Een intern memorandum van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken formuleerde het iets voorzichtiger dan de minister in zijn telefonische boodschappen had gedaan: De erkenning van die republieken in Joegoslavië die dat wensten zou vóór het eind van het jaar kunnen plaatsvinden tijdens een slotbijeenkomst van de Joegoslavië-conferentie, op voorwaarde dat een algehele regeling tot stand zou zijn gekomen.⁸⁵¹

Zelfs met die voorwaarde konden de autoriteiten van Kroatië en Slovenië nu de indruk hebben dat zij niet lang meer hoefden te wachten op erkenning van de onafhankelijkheid van hun republieken. Zou de erkenning na twee maanden geweigerd kunnen worden, als de zwartepiet voor het mislukken van de conferentie in Servische schoenen kon worden geschoven? En zoveel was daarvoor niet nodig. De situatie die na de uitspraken van Van den Broek ontstond werd duidelijk op 10 oktober tijdens een persconferentie na afloop van een vijf uur durende bespreking tussen Milošević en Tudjman in Den Haag in het kader van de Joegoslavië-conferentie. Van den Broek verklaarde toen dat de JNA zich hopelijk binnen een maand uit Kroatië zou terugtrekken in het kader van een politieke oplossing. Milošević, aan Van den Broeks linkerhand gezeten, zei dat het voorstel van Van den Broek realistisch was, zolang het idee van een centralistische staat Joegoslavië centraal zou staan bij de onderhandelingen. Tudjman, zittend aan de rechterhand van Van den Broek, zei dat het er niet meer toe deed of Joegoslavië een centralistische staat of een losse confederatie werd: vanaf 9 oktober was Kroatië onafhankelijk.⁸⁵² Geen wonder dat Lord Carrington onaangenaam verrast was door Van den Broeks telefonades.⁸⁵³

In Parijs had de regering minder moeite met deze ontwikkeling. Op 9 oktober verklaarde Dumas in de *Assemblée Nationale* dat Joegoslavië niet meer bestond en dat de EG daaraan logische conclusies moest verbinden.⁸⁵⁴ Bonn was vanzelfsprekend aangenaam verrast door de plotselinge wending van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken.⁸⁵⁵

Voor het grote publiek bleef verborgen dat Van den Broek met het noemen van een termijn van twee maanden voor de onafhankelijkheidserkenning een buiging in de richting van Bonn had gemaakt. De scheldkanonnades van Duitse politici en journalisten tegen hem gingen door. De CSU-afgevaardigde in het Europese parlement en zoon van de voormalige keizer

850 Helmut Hetzel, “In zwei Monaten entscheiden wir über die Anerkennung”, *Die Presse*, 18/10/91. Zie ook Genscher, *Erinnerungen*, pp. 954-955

851 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek. Doos oktober 1991 – januari 1992, memorandum van woordvoerder aan Van den Broek, 10/10/91, nr. 1169/91, plus conceptartikel van Rob Meines; Rob Meines, ‘Tijdslijm aan inzet EG in Joego-

slavië’ en idem, ‘Succes voor shuttle-diplomatie Den Haag’, *NRC Handelsblad*, 10/10/91.

852 Paul L. Montgomery, ‘Croat and Serb Chiefs Meet but Fail to Bridge Gap’, *The New York Times*, 11/10/91.

853 Both, *Indifference*, pp. 125-126.

854 Jakobsen, ‘Multilateralism’, p. 379; Zeitler, *Rolle*, p. 97.

855 Genscher, *Erinnerungen*, p. 955.

van Oostenrijk-Hongarije Otto von Habsburg noemde Van den Broek wegens zijn vermeende vasthouden aan de Joegoslavische eenheid 'de Serf onder de Europeanen'.⁸⁵⁶

De mislukking van de Joegoslavië-conferentie

Ruim een week later, op 18 oktober, vond in Den Haag de cruciale zesde plenaire bijeenkomst plaats van de Joegoslavië-conferentie. Het belang ervan werd onderstreept door de aanwezigheid van VN-afgezant Vance en een op die dag uitgegeven gezamenlijke verklaring van de EG, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, waarin het gebruik van geweld in het Joegoslavische conflict werd afgewezen, zowel om externe als interne grenzen te wijzigen.⁸⁵⁷ Op deze bijeenkomst legde Carrington aan de leiders van de Joegoslavische republieken de ontwerpovereenkomst voor van een algemene regeling van de Joegoslavische crisis, die hij twee weken eerder in Den Haag had ontvouwd en waarmee Milošević toen leek in te stemmen.

In het plan, zoals hij het op 18 oktober presenteerde, was Carrington nog verregaand tegemoet gekomen aan een aantal Servische verlangens. Omdat hij de grenzen van de republieken niet ter discussie wilde stellen, deed Carrington uitgebreide concessies ten aanzien van de bescherming van minderheden. In een van de artikelen van zijn plan werd nu gerept van een speciaal statuut voor 'gebieden waar personen behorende tot een nationale of etnische groep een meerderheid vormen'.⁸⁵⁸ Onderhandeld moest nog worden over de vraag welke gebieden hiervoor in aanmerking kwamen, maar het stond buiten kijf dat dit zou moeten gelden voor de gebieden in Kroatië, en waarschijnlijk ook die in Bosnië-Herzegovina, met een Servische meerderheid. De Serven zouden daar hun eigen nationale emblemen mogen gebruiken, alsmede de vlag van hun keuze. Aan de Serven in deze streken werden een eigen parlement, eigen bestuur, eigen politie en eigen rechtspraak toegestaan. Ze kregen recht op een tweede, Servische nationaliteit. Het onderwijs in deze gebieden zou rekening houden met 'de waarden en behoeften' van de Serven. Er zou internationaal toezicht komen op effectuering van de rechten van de minderheden.

Vijf van de zes republieken gingen op 18 oktober akkoord met het plan van Carrington. Milošević maakte nu echter bezwaar. Als formeel beletsel bracht hij naar voren dat door Carringtons voorstel zou worden vastgelegd dat Joegoslavië niet meer bestond. Milošević en zijn minister van Buitenlandse Zaken, Vladislav Jovanović, hanteerden als juridisch argument dat als andere republieken het recht kregen zich af te scheiden, Servië, Montenegro en eventueel Bosnië-Herzegovina en Macedonië het recht moest toevallen, deel te blijven uitmaken van de federale Joegoslavische republiek. Carrington daarentegen kon Servië en Montenegro niet het recht ontzeggen zich gezamenlijk weer Joegoslavië te noemen, maar dat moest volgens hem dan een nieuwe staat zijn en niet de rechtsopvolger van de bestaande federatie. Deze stellingname werd later, op 29 november, geschraagd door de commissie-Badinter, die verklaarde dat Joegoslavië een staat in ontbinding was.⁸⁵⁹ Bovendien ging het plan er volgens Milošević ten onrechte van uit dat de republieken de constituerende elemen-

856 Peter Sartorius, 'Zagreb: Otto von Habsburgs zäher Kampf um ein unabhängiges Kroatien', *Süddeutsche Zeitung*, 19/10/91, waarin de keizerszoon Van den Broek verder aan de schandpaal nagelde als een hater van Duitsers en katholieken, die bovendien de Eerste en Tweede

Wereldoorlog nog niet te boven was gekomen.

857 Terrett, *Dissolution*, p. 79; TK, vergaderjaar 1991-1992, Kamerstuk 22181, nr. 11, p. 4.

858 Ramcharan (ed.), *Conference*, I, p. 16.

859 Jovanović, 'Status', p. 1725; interview V. Jovanović, 14/09/01.

Persconferentie Joegoslavië-conferentie te Den Haag, 18 oktober 1991.
V.l.n.r. ambassadeur Wijnaendts, Lord Carrington, minister Van den Broek.

Joegoslavië-conferentie te Den Haag, 18 oktober 1991. Ambassadeur Wijnaendts praat met de Servische president Slobodan Milošević.

ten van Joegoslavië waren en niet de volken. Geen van beide bezwaren was reëel. Het idee dat Milošević en de zijnen nog erg hechtten aan Joegoslavië logenstraffen zij zelf vier dagen later, op 22 oktober, toen het ‘Servische blok’ in het federale presidium – Servië, Montenegro, Vojvodina en Kosovo – voorstellen deed voor het ‘voortbestaan’ van Joegoslavië in de vorm van een Groot-Servië: Servië, Montenegro en de Servische gebieden in Kroatië en Bosnië-Herzegovina. Overigens was het Milošević niet alleen te doen om de Groot-Servische gedachte: hij wilde ook de erkenning van zijn nieuwe Joegoslavië als rechtsopvolger van het tweede Joegoslavië (1945-1991), opdat de activa van die staat aan zijn regime ten goede zouden komen.⁸⁶⁰

Hoewel zij dat niet openlijk naar voren bracht, was ook de Sloveense regering niet ingenomen met het plan van Carrington. Zij had er helemaal geen behoefte aan een volledige soevereiniteit, die in het vooruitzicht leek, nog weer eens ter discussie te stellen door onderdeel te gaan vormen van een Joegoslavië à la carte.⁸⁶¹ Goed afgestemd op het Westen begreep de regering in Ljubljana echter dat het zich daar weinig krediet zou verwerven door dwars te gaan liggen. Veel beter was het als de zwartepiet in handen van een of meer andere republieken kon worden gespeeld. Het meest in aanmerking daarvoor kwamen Servië en Montenegro, dat sinds de antibureaucratische revolutie de Servische leiding steeds gedwee was gevolgd. Montenegro viel echter af omdat de president van die republiek, Momir Bulatović, zich, vlak vóór de opening van de zitting op 18 oktober in Den Haag, door De Michelis had laten omkopen met een Italiaanse toezegging van omvangrijke financiële steun.⁸⁶² Milošević was zeer gebelgd door het ‘verraad’ van Bulatović, mede omdat door het wegvallen van Montenegro de aanspraak dat ‘zijn’ Joegoslavië de rechtsopvolger zou zijn van het tweede Joegoslavië aanmerkelijk zwakker kwam te staan.⁸⁶³

Milošević toonde zich na het ‘verraad’ van Bulatović een willig slachtoffer van een Sloveens opzetje. De Sloveense minister van Buitenlandse Zaken Rupel merkte tijdens een van de werkgroepbijeenkomsten van de conferentie, waaraan de ministers van Buitenlandse Zaken van de republieken deelnamen, fijntjes op dat de rechten voor minderheden, zoals die volgens het voorstel van Carrington werden toegekend aan de Serven in Kroatië en Bosnië, volgens datzelfde plan eveneens toepasbaar waren op alle minderheden in heel Joegoslavië die plaatselijk een meerderheid vormden. Dus ook op de Albanezen in Kosovo. Niet alleen zou Servië aan de Albanezen ruime minderheidsrechten moeten toekennen, bovendien zou het internationaal toezicht op de naleving daarvan op het eigen grondgebied moeten accepteren. Rupel had de gevoelige Servische snaar geraakt: *Quod licet Jovi non licet bovi*. Ofwel: wat zou moeten worden toegestaan aan de Serven buiten Servië, mocht niet gelden voor de Albanezen van Kosovo. Zoals Rupel zich later herinnerde, werd de Servische minister van Buitenlandse Zaken Jovanović na zijn opmerking ‘really (...) mad, that was really something I shouldn’t have said. It was the end of our friendship.’⁸⁶⁴ Kennelijk begreep Tudjman het spel. Op de plenaire zitting van 25 oktober drong hij erop aan dat het speciaal statuut

860 Silber/Little, *Death*, p. 192; Zimmerman, *Origins*, p. 162.

861 Vgl. Meier, *Jugoslawien*, p. 404.

862 Silber/Little, *Death*, p. 195.

863 Silber/Little, *Death*, p. 194.

864 Silber/Little, *Death*, p. 193. Zie ook Paul L.

Montgomery, ‘Serb rejects plan posed by Europe’, *The New York Times*, 26/10/91; Steven L. Burg, ‘The International Community and the Yugoslav Crisis’, in: Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 246; Libal, *Limits*, pp. 68-69; Meier, *Jugoslawien*, pp. 410-411.

voor minderheden op heel Joegoslavië zou worden toegepast, terwijl Milošević het beschouwd wilde zien als een oplossing *sui generis* voor de Serven in Kroatië.⁸⁶⁵

Deze opstelling betekende niet alleen het eind van de vriendschap tussen Jovanović en Rupel, het was ook het eind van het voorstel-Carrington en feitelijk van de door de Brit voorgezeten vredesconferentie. Drie dagen later verklaarde het ‘federale’ presidium in Belgrado niet langer vertrouwen te hebben in de onpartijdigheid van de EG.⁸⁶⁶ Al het volgende was naspel. Op 8 november zou Carrington de conferentie verdagen, omdat voortzetting ervan zinloos was nu Servië zich niet kon vinden in zijn plan en de gevechten intussen in alle hevigheid voortgingen. De Twaalf stemden hiermee in en lieten het aan Carrington over te beslissen wanneer de conferentie weer bijeen zou kunnen komen. Terecht had de Britse voorzitter aan het begin van zijn werkzaamheden geconcludeerd dat alleen een alomvattende oplossing voor het Joegoslavische vraagstuk uitkomst kon bieden. Tegelijk lag daar ook het probleem. Wat aan de ene etnische groep werd toegekend – of het nu een vorm van minderhedenbescherming was of het recht op afscheiding – zou dadelijk door andere groepen worden opgeëist. Zolang Milošević die consequentie niet wilde aanvaarden en het Westen weigerde haar af te dwingen, zou elke ‘oplossing’ de kiem van een volgend conflict in zich dragen. Zo ergens, dan deed de wet van behoud van problematiek zich wel gelden in Joegoslavië aan het eind van de twintigste eeuw.

Na terugkeer in Belgrado van de conferentie werden Bulatović eens flink de oren gewassen, zodat hij het nooit meer in zijn hoofd zou halen ‘bondgenoot’ Servië in de steek te laten. Hij werd gedwongen een referendum in Montenegro te organiseren over de vraag of deze republiek bij Joegoslavië moest blijven. Het antwoord was een overweldigend ‘ja’.⁸⁶⁷

Selectieve sancties

Niet alleen de coup van 3 oktober en het afhaken van Milošević bij de Joegoslavië-conferentie zetten kwaad bloed bij de EG-ministers. Ook de verhevigde activiteiten van de JNA en Servische irregulieren in Kroatië deden dat. Vooral de artilleriebombardementen van Dubrovnik en Vukovar maakten grote indruk op de westerse publieke opinie, niet in het

865 Wijnaendts, *Kroniek*, p. 140.

866 Eisermann, *Weg*, p. 61.

867 Silber/Little, *Death*, pp. 195-196.

minst in Nederland.⁸⁶⁸ De beschietingen op Vukovar, dat zich bijnamen verwierf als het ‘Stalingrad of Croatia’⁸⁶⁹ of het ‘Hiroshima van Europa’,⁸⁷⁰ leidden opnieuw tot vergelijkingen met de strijd van David tegen Goliath, die Slovenië eerder zo profijtelijk had ingezet in zijn pr-campagne in het Westen.⁸⁷¹

Meer nog dan de aanvallen op Vukovar⁸⁷² hadden die vanaf begin oktober op Dubrovnik, de Parel van de Adria en de best bewaarde ommuurde middeleeuwse stad van Europa, grote internationale verontwaardiging tot gevolg.⁸⁷³ De vernielingen aangericht in een stad die in 1979 een plaats had gekregen op de lijst van monumenten van de UNESCO en die bij veel buitenlandse vakantiegangers bekendheid genoot, leidden tot meer protest in het buitenland dan veel menselijke slachtoffers tot dan toe.⁸⁷⁴ De Servische nationalistengroepen trokken zich

868 Mønnesland, *Land*, pp. 360-368; Both, *Indifference*, pp. 101 en 112-113. Overweldigend is het aantal publicaties in de Nederlandse pers gewijd aan juist deze twee steden. Zie bijv. ‘Kroatische havenstad zwaar onder vuur’, *de Volkskrant*, 02/10/91; “‘Beslissend’ offensief tegen Kroatië. Joegoslavische leger bombardeert en omsingelt Dubrovnik’, *de Volkskrant*, 03/10/91; Ulrike Rudberg, ‘Servië uit op toerisme-inkomsten Dubrovnik’, *de Volkskrant*, 04/10/91; ‘Historisch Dubrovnik zwaar bestookt’, *de Volkskrant*, 24/10/91; ‘Leger bestookt Dubrovnik van alle kanten’, *de Volkskrant*, 11/11/91; ‘EG wil waarnemers weghalen uit zwaar belegerd Dubrovnik’, *de Volkskrant*, 12/11/91; Evacuatie waarnemers in Dubrovnik vertraagd’, *de Volkskrant*, 13/11/91; Norman Stone, ‘Serviërs zijn rijp voor nieuw “Neurenberg”’, ‘Federale leger geeft veerboot toegang tot haven Dubrovnik’ en ‘In oude Dubrovnik bloeide het humanisme’, *de Volkskrant*, 14/11/91; ‘Geduw om plaatsje op veerboot in haven Dubrovnik’, *de Volkskrant*, 15/11/91; ‘Val Kroatische stad Vukovar lijkt op handen’ en Ewoud Nysingh, ‘Spookstad Vukovar symbool van heftig Kroatisch verzet’, *de Volkskrant*, 18/11/91; ‘Aanblik oorlogsleed in Vukovar schokt VN-afgezet Vance’, *de Volkskrant*, 20/11/91; ‘Vukovar is veranderd in een hoop stenen en stof’, *de Volkskrant*, 21/11/91 (met foto’s), ‘Vukovar’, *de Volkskrant*, 30/11/91 (foto’s); ‘Federale legertop gaf geen order tot aanval Dubrovnik’, *de Volkskrant*, 09/12/91; Nevenka Tromp-Vrkic, ‘Alle partijen zijn schuldig aan verwoesting van Dubrovnik’, *de Volkskrant*, 14/12/91; ‘Honderden doden bij slag om Dubrovnik’, *Trouw*, 03/10/91; ‘Vukovars patiënten verbleven in kelders’, *de Volkskrant*, 18/12/91; “‘Beneden ons brandt Dubrovnik’”, *Trouw*, 05/10/91; ‘Honderden monumenten in puin’, *Trouw*, 09/10/91; ‘Dubrovnik van alle kanten onder vuur; bewoners vluch-

ten’, *Trouw*, 18/10/91; ‘Felle strijd bij Dubrovnik’, *Trouw*, 21/10/91; ‘Strijd op alle fronten’, *Trouw*, 24/10/91; ‘EG stelt Servië nieuw ultimatum’, *Trouw*, 29/10/91; ‘EG-waarnemers weg uit Dubrovnik’, *Trouw*, 12/11/91; ‘Kroatische regering vreest wraakzucht Serviërs in Vukovar’, *Trouw*, 18/11/91; Nicole Lucas, ‘Na Vukovar is de haat alleen maar groter’, *Trouw*, 19/11/91; ‘Eerste vluchtelingen uit Dubrovnik komen aan in haven Brindisi’, *Trouw*, 20/11/91; ‘Barbarij gemeld in en om Vukovar’, *Trouw*, 21/11/91; ‘Kindermoord Vukovar: een verzinsel’, *Trouw*, 22/11/91; ‘Dubrovnik: parel en verzetshaard’, *NRC Handelsblad*, 24/10/91; ‘Oude stad van Dubrovnik onder vuur’, *NRC Handelsblad*, 11/11/91; ‘In Vukovar heerst nog steeds geen rust’ en ‘Vukovar’, *NRC Handelsblad*, 19/11/91; ‘Vukovar bestaat niet meer’, ‘Serviërs: Vukovar is bevrijd van fascisme’ en ‘Vukovar’, *NRC Handelsblad*, 22/11/91; Vukovar, *NRC Handelsblad*, 25/11/91 (foto’s); Rieke Leenders, ‘De kracht van het belegerde Dubrovnik’, *NRC Handelsblad*, 22/11/91; ‘Dubrovnik in brand na beschieting’, *NRC Handelsblad*, 07/12/91; Peter Michielsen, ‘Lot van Dubrovnik extra navrant omdat het geen enkel doel dient’, *NRC Handelsblad*, 09/12/91.

869 Russell, *Prejudice*, p. 243.

870 Payam Akhavan, ‘Preface’, in: Akhavan & Howse (eds.), *Yugoslavia*, p. xxiv.

871 Vgl. Tanner, *Croatia*, p. 265.

872 Zie bijv. “‘Het is onze stad, ons land’”, *Trouw*, 21/10/91.

873 Zie bijv. Levinsohn, *Belgrade*, p. 60; Tanner, *Croatia*, pp. 261-263; Russell, *Prejudice*, pp. 222 en 234; Vertrouwelijk vraaggesprek (14). De herinnering eraan leeft nog steeds voort. Zie bijv. Nell Westerlaken, ‘Een geteisterde stad herleeft’, *de Volkskrant*, 23/09/00.

874 Voor bijtende commentaren daaromtrent zie bijv. Almond, *War*, p. 228.

weinig aan van de internationale kritiek. Desnoods zouden ze een mooier en ouder Dubrovnik bouwen, al zou dat dan de naam Nikšić aan Zee moeten dragen, aldus cynische commentaren op de westerse verontwaardiging.⁸⁷⁵

De aanvallen op Vukovar en Dubrovnik deden de EG-ministers besluiten hun neutrale opstelling in het conflict te verlaten.⁸⁷⁶ Carrington constateerde dat voornamelijk door de aanvallen op Dubrovnik de EG-ministers ‘were getting very short tempered’.⁸⁷⁷ Zelf sprak hij overigens van ‘de onsmakelijkheid van de ophef die werd gemaakt over historische gebouwen met voorbijgaan aan het veelal omvangrijke menselijke leed’.⁸⁷⁸ In een verklaring van 27 oktober zeiden de EG-ministers dat de herhaalde aanvallen op Dubrovnik de bewering hadden gelogenstraft dat de JNA slechts in actie kwam om belegerde kazernes te bevrijden of de Servische bevolking te beschermen.⁸⁷⁹ Minder dan zeven procent van de bevolking van Dubrovnik was Servisch.⁸⁸⁰

De bombardementen op Dubrovnik en Vukovar leidden tot het besluit van de EG-bevindlieden eindelijk een signaal af te geven aan Servië. Bovendien hoefde de EG zich na het mislukken van de Joegoslavië-conferentie, die tot een min of meer neutrale opstelling dwong, zich niet langer in te houden. Aangespoord door Van den Broek,⁸⁸¹ werden de EG-ministers het op 28 oktober tijdens een ministeriële lunch in Brussel eens over restrictieve maatregelen tegen de partijen in het Joegoslavische conflict die niet wilden meewerken aan een oplossing daarvan. Bedoeld waren Servië en de federatie, die tot 5 november de tijd kregen voor een positievere stellingname op de Joegoslavië-conferentie.

Tijdens overleg met de commissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie in de Tweede Kamer op 28 oktober bleek dat het Nederlandse parlement instemde met de minder neutrale opstelling van de EG. Het was duidelijk uit de bijdragen van de Tweede-Kamercommissies dat een olie-embargo en bevrozing van de federale banktegoeden de instemming van het Nederlandse parlement zouden hebben.⁸⁸² Wel werden vraagtekens geplaatst bij de uitvoerbaarheid ervan. Daarom wierp Eisma (D66) de vraag op of de Nederlandse marine een bijdrage bij de afdwinging ervan zou kunnen spelen.⁸⁸³

Hoewel er nu een duidelijke stap tegen Servië in het verschieft leek, was het feitelijk een zwaktebod. De sancties waren een surrogaat voor de inzet van militaire middelen, waartoe de EG-lidstaten niet bereid bleken te zijn.⁸⁸⁴ Nadat de EG de politieke en diplomatieke middelen had uitgeput bleven nog slechts economische machtsmiddelen over. En zelfs daarvan viel te bezien in hoeverre de Veiligheidsraad zich erachter zou plaatsen, gezien de opstelling van China en de Sovjet-Unie. De EG hoopte namelijk dat haar sanctiemaatregelen zouden worden overgenomen door de Veiligheidsraad.

875 Sreten Vujović, ‘An Uneasy View of the City’, in: Popov (ed.), *Road*, pp. 131-132.

876 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 15.

877 ABZ, DIE/ARA/01232, EG/Joegoslavië september-oktober 1991. Van Schaik 1036 aan Van den Broek, 29/10/91.

878 ABZ, DIE/ARA/01233, EG/Joegoslavië, november 1991. Van Schaik 1144 aan Van den Broek, 12/11/91. Vgl. Russell, *Prejudice*, p. 241: ‘The fixation of the West with Dubrovnik’s old buildings, at a time when the east Slavonian town of Vukovar was being bombed literally out of

existence, smacked of western cynicism at its worst.’

879 ‘EG veroordeelt Joegoslavisch leger’, *NRC Handelsblad*, 28/10/91. Zie ook Libal, *Limits*, p. 58.

880 Bennett, *Collapse*, p. 169.

881 Helmut Hetzel, “In zwei Monaten entscheiden wir über die Anerkennung”, *Die Presse*, 18/10/91; Both, *Indifference*, pp. 127-128.

882 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 15.

883 *Ibidem*, p. 3.

884 Interview H. van den Broek, 02/12/99.

Daar leek het aanvankelijk op. De verschuiving van het zwaartepunt van de bemoeienis met Joegoslavië van de EG naar de VN maakte het met name Frankrijk en Groot-Brittannië echter mogelijk dubbelspel te spelen. Als voorzitter van de EG kwam Nederland bovendien door de toenemende betrokkenheid van de Veiligheidsraad in een lastig pakket, want het maakte geen deel uit van de raad en kon daardoor het besluitvormingsproces niet rechtstreeks beïnvloeden. Het verdrag van Maastricht, dat in december zou worden gesloten, bepaalde dat lidstaten van de Europese Unie die lid waren van de Veiligheidsraad overleg zouden plegen met de andere lidstaten en hen volledig op de hoogte zouden houden. Zij zouden bovendien de posities die de Unie innam, moeten verdedigen, zij het met inachtneming van hun verantwoordelijkheden onder het VN-Handvest.⁸⁸⁵ Zelfs na de totstandkoming van dat verdrag zou lang niet altijd de hand worden gehouden aan deze bepaling.⁸⁸⁶ Laat staan ervóór.

Op dezelfde dag waarop de EG-ministers hun besluit tot sancties namen, sprak Carrington in New York met de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad. De Britse permanente vertegenwoordiger David Hannay wenste niet dat zijn Nederlandse collega Van Schaik daarbij aanwezig zou zijn.⁸⁸⁷ Bij het daarop volgende overleg van de drie EG-leden in de Veiligheidsraad – België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk – mocht Van Schaik evenmin aanwezig zijn, ditmaal omdat de Franse permanente vertegenwoordiger zich daartegen verzette. Bovendien wist de Fransman te bewerkstelligen dat hij degene zou zijn die Van Schaik zou inlichten over het besprokene. De Franse ambassadeur had instructie uit Parijs om niet mee te werken aan de totstandkoming van een resolutie over selectieve sancties, terwijl Frankrijk daar in EG-verband mee had ingestemd. Het wekte de indruk dat er met dubbele agenda's werd gewerkt, maar er was weinig dat Van Schaik daaraan kon doen.⁸⁸⁸

Van Schaik slaagde er wel in om op 31 oktober een gesprek van de permanente vertegenwoordigers van de EG te organiseren met Vance. De afgezant van Perez de Cuellar wekte bij die gelegenheid niet de indruk zich bewust te zijn van enige urgentie. Hij zei dat de sleutelwoorden nu 'patience' en 'perseverance' waren en meende dat 'zeven weken van onderhandeling in de Joegoslavische crisis, gelet op de problematiek, geen lange tijd genoemd kon worden'. Hij meende ook dat het 'nog geruime tijd' kon duren voordat de JNA een Groot-Servië zou realiseren.⁸⁸⁹

Op 8 november kondigde de EG de sancties af tegen Joegoslavië waartoe de ministers op 28 oktober in beginsel hadden besloten. Dat waren de opschorting en opzegging van de samenwerkingsovereenkomst en de EGKS-overeenkomst; de herinvoering van kwantitatieve beperkingen voor de import van textielproducten; schrapping van Joegoslavië uit het algemeen preferentieel systeem; en opschorting van de steun in het kader van PHARE (Pologne Hongrie: Aide à la Restructuration Economique, waartoe op 4 juli 1990 ook Joegoslavië was toegelaten). De Veiligheidsraad zou worden verzocht de mogelijkheid van een olie-embargo na te gaan, omdat in een groot deel van de Servische energiebehoefte werd

885 Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 27.

886 Zie bijv. Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 28.

887 ABZ, DIE/ARA/01232, EG/Joegoslavië september-oktober 1991. Van Schaik 1036 aan

Van den Broek, 29/10/91.

888 ABZ, DIE/ARA/01232, EG/Joegoslavië september-oktober 1991. Van Schaik 1049 aan Van den Broek, 31/10/91.

889 ABZ, DIE/ARA/01233, EG/Joegoslavië, november 1991. Van Schaik 1069 aan Van den Broek, 01/11/91.

voorzien door Rusland. Voor coöperatieve republieken zouden de sanctiemaatregelen, zo werd aangekondigd, later ongedaan worden gemaakt.

Het verlaten van de neutrale opstelling van de EG in het conflict zou belangrijke implicaties hebben. Door onderscheid te maken tussen de deelrepublieken waartegen wel en waartegen geen sancties zouden worden ingesteld zou *de facto* erkenning plaatsvinden van de afzonderlijke deelrepublieken.⁸⁹⁰ Het was een afscheid door de EG van Joegoslavië als entiteit. Zoals de Griekse minister van Buitenlandse Zaken Samaras stelde: ‘Wij verklaren de patiënt dood voordat hij is overleden!’⁸⁹¹

Op 2 december werd het onderscheid tussen de republieken een feit toen de EG, op aanraden van het Nederlandse voorzitterschap, ‘positief compenserende maatregelen’ nam voor de sancties tegenover de ‘coöperatieve’ republieken Slovenië, Kroatië, Bosnië-Herzegovina en Macedonië. De sancties waren overigens vooral een politiek signaal. Veel effect viel er op de korte termijn niet van te verwachten. Servië was in 1991 al tamelijk autarkisch en dat jaar liet in deze republiek een recordoogst aan graan en aardappelen zien. Uitdrukkelijk liet de Europese ministerraad nog aantekenen dat het onderscheid in de sancties ‘op generlei wijze prejudiceerde op de erkenning van republieken’.⁸⁹² Washington kondigde net als de EG sancties af, zij het niet selectief, maar tegen alle republieken.

Vrede na Vukovar

In het weekend van 9 en 10 november 1991 vroegen het romppresidium in Belgrado en Tudjman om een *peace-keeping force* van de VN. Milošević had de brief waarin dit verzoek was vervat in het diepste geheim voorbereid met Jović en Branko Kostić, de Montenegrijnse voorzitter van het romppresidium. Om obstructie door de Kroatische permanente vertegenwoordiger van Joegoslavië, Darko Silović, bij de VN te voorkomen, werd zelfs de ongebruikelijke weg gevolgd om deze brief te laten bezorgen door de Roemeense ambassadeur bij de Verenigde Naties.⁸⁹³ Wat waren de redenen voor deze stap zowel bij de leiding in Belgrado als die in Zagreb? Allereerst Belgrado. Op 8 november leek de internationale gemeenschap eindelijk die twee stappen te hebben gezet waarvoor de Servische president tussen 1991 en 1995 gevoelig bleek te zijn: een dreiging met sancties en een mogelijke Amerikaanse militaire interventie.

Vaak is gezegd dat sancties Milošević niet zouden deren. Als argument wordt aangevoerd dat de Servische president en zijn handlangers er persoonlijk niets van zouden voelen, integendeel er juist beter van werden dankzij hun smokkelpraktijken. Bovendien zou de tenuitvoerlegging van de sancties door de internationale gemeenschap vaak grote manco’s vertonen. En ten slotte zouden sancties de Serven alleen maar sterken in hun nationalisme en hen doen scharen achter ‘de grote leider’ Milošević.⁸⁹⁴

890 Deze consequentie werd ook ter sprake gebracht in de Nederlandse ministerraad; geobjectiveerde samenvatting, notulen ministerraad, 25/10/91. Vgl. Maarten Lak, ‘The involvement of the European Community in the Yugoslav crisis during 1991’, in: Van den Heuvel & Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 180.

891 ABZ, DIE/ARA/01233, EG/Joegoslavië, november 1991. Nieman 298 aan Van den Broek, 05/11/91.

892 Eisermann, *Weg*, p. 70.

893 Jović, *Dani*, p. 408. Zie ook Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, p. 487.

894 Zie bijv. Henk Hirs, ‘Servië vreest isolement niet’, *Trouw*, 05/08/91; ‘Weinig kans op succesvolle boycot van EG tegen Servië’, *de Volkskrant*, 07/11/91; Peter Michielsen, ‘Mislukking vredesoverleg ligt ook aan EG’, *NRC Handelsblad*, 07/11/91; ‘Wanhoopsdaad’, *NRC Handelsblad*, 08/11/91; Stojanovic, *Fall*, p. 157.

Dit alles mag een kern van waarheid bevatten, maar Milošević zelf dacht er anders over. Zijn electorale steun bestond, behalve uit nationalistisch gemotiveerde stemmers, voor een groot deel uit mensen die op hem hadden gestemd, omdat hij beloofd had de communistische voorzieningen waarvan zij profiteerden niet te zullen aantasten: militairen, pensioentrek- kers, ambtenaren die gevoelig waren voor zijn belofte dat ze niet zouden worden ontslagen, etc.⁸⁹⁵ Zoals nog vaker zal blijken, vreesde Milošević als gevolg van sancties voor aantasting van zijn electorale basis en voor sociale onrust.⁸⁹⁶ Gebleken is al dat de oorlog in Kroatië bepaald niet zo populair was in Servië als in het buitenland wel is gedacht. In elk geval had de JNA grote moeite zijn eenheden gevuld te krijgen. De economie van Servië was er zeer slecht aan toe. Na de economische en financiële problemen van de jaren tachtig was de Servische economie zwaar getroffen door het feitelijke uiteenvallen van Joegoslavië. Volgens sommi- gen was Milošević de oorlog tegen Kroatië mede begonnen om de aandacht af te leiden van de economische problemen van Servië, waarvoor hij geen oplossing wist.⁸⁹⁷ De oorlog had de Servische economie echter juist nog zwaarder belast.

Eind oktober liepen de wachttijden bij de benzinstations in Belgrado op tot vier uur als gevolg van de afsluiting van de olietoevoer door de Kroatische autoriteiten.⁸⁹⁸ Er gingen geruchten dat benzine spoedig op de bon zou gaan. Met de winter in het vooruitzicht kondigden zich ontberingen aan. Niet voor niets organiseerde Milošević in deze jaren – in 1990, 1992 en 1993 – verkiezingen steeds in december, vlak vóór de winter, zodat de mensen de problemen met de verwarming van hun woningen nog niet in hun stemgedrag zouden verdisconteren.⁸⁹⁹ Milošević' echtgenote Mira Marković schreef eind 1993 dat de winter de laatste jaren in Joegoslavië niet louter een meteorologisch verschijnsel was, maar, wat zij noemde, ook een sociaal fenomeen.⁹⁰⁰ Een politiek fenomeen zou een adequatere aanduiding zijn geweest. Bovendien bestond, in weerwil van Groot-Servische gedachten, bij de Serviërs een traditionele arrogantie ten opzichte van de Serven buiten Servië, de zogeheten *prečani*,⁹⁰¹ die tijdens de oorlogen in Kroatië en Bosnië nieuwe brandstof kreeg toegediend. De hulp aan de Servische 'broeders' en de stroom van Servische vluchtelingen – eerst uit Kroatië en later uit Bosnië – drukten zwaar op de economie van Servië, zoals Mira Marković niet moe zou worden in haar gepubliceerde dagboeknotities schrijven.⁹⁰² De vraag was hoe lang de bevol- king van Servië bereid zou zijn zich offers te getroosten en – als gevolg van sancties – nog zwaardere offers daarbij op de koop toe te nemen.⁹⁰³

Het besluit van de EG om tot het nemen van sancties over te gaan op 8 november kwam voor Milošević onverwacht. Zelfs na de eerste berichten over mogelijk selectieve sancties

895 Stojanović, *Fall*, p. 174; interview S. Stojano- vić, 03/08/01.

896 Voor Milošević' al eerder bestaande angst dat de arbeiders hem de rug zouden toekeren, zie Jović, *Dani*, p. 130 (25/03/90).

897 Vgl. Levinsohn, *Belgrade*, p. 54.

898 Nicole Lucas, 'Serviërs vrezden koude winter. Oliekort kan generaals dwingen tot onder- handelen', *Trouw*, 23/10/91.

899 Vgl. Levinsohn, *Belgrade*, p. 134.

900 Marković, *Night*, p. 141 (13/11/93).

901 Cohen, *Hearts*, p. 296.

902 Mira Marković deed dit in haar dagboek-

notities die tussen december 1992 en juli 1994 gepubliceerd werden in het tweewekelijks ver- schijnende tijdschrift *Duga*. Zij werden later uitgegeven onder de titel *Noc i dan*. Dit boek verscheen in Engelstalige vorm als *Night & Day. A Diary, December 1992-July 1994*. In het vervolg wordt steeds naar deze Engelse vertaling verwezen. *Night*, pp. 56 (04/05/93), 74 (14/06/93), 75 (18/06/ 93), 96 (05/08/93), 108 (02/09/93), 114 (11/09/ 93), 119-120 (27/09/93).

903 Vgl. Henk Hirs, 'Vredesbeweging in Belgrado machteloos', *Trouw*, 28/11/91.

van de EG bleef hij er ten onrechte van uitgaan dat zulke restrictieve maatregelen alleen in VN-verband zouden worden opgelegd. Zelfs indien de EG wilde doorzetten, rekende hij erop dat bij voorgenomen negatieve economische stappen het orthodoxe Griekenland ten behoeve van 'broeder' Servië binnen de EG zou gaan dwarsliggen. Milošević vergiste zich ernstig. Sterker nog, er kwamen, nadat de EG de sancties had afgekondigd, signalen dat drie andere beoogde medestanders van Servië, te weten de Sovjet-Unie, China en Roemenië, zich niet zouden verzetten tegen sancties van de VN. De uitnodiging van Belgrado aan de VN om blauwhelmen te sturen was mede een poging de afkondiging van althans deze sancties af te wenden.⁹⁰⁴

Een tweede verklaring voor de bereidheid de oorlog te staken, ligt in de bijna paranoïde opstelling van de JNA-top, in het bijzonder van Kadijević, ten opzichte van het Westen. Meestal leverde deze opstelling van de JNA-generaal de internationale gemeenschap grote problemen op. Ditmaal speelde het wantrouwen van Kadijević VN-afgezant Vance in de kaart. Nadat de vredesconferentie in Den Haag was mislukt en dus de kans op internationale erkenning van Kroatië toenam, hielden de politieke en militaire leiding in Belgrado rekening met internationalisering van het conflict.⁹⁰⁵ Hulp vanuit Moskou hoefde de JNA, gezien de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie zelf, in zo'n geval niet te verwachten. Van de Europese mogendheden meende de JNA-leiding weinig te vrezen te hebben. Terecht stelde zij vast dat de WEU niet in staat was een vuist te maken. Het zou iets anders zijn, aldus de JNA-analyse, als de Verenigde Staten te hulp zouden schieten.⁹⁰⁶ Het Amerikaanse militaire optreden in de Golfoorlog had diepe indruk gemaakt op de Serven.⁹⁰⁷ En telkens tijdens de conflicten in de eerste helft van de jaren negentig van de twintigste eeuw zou een reële dreiging van een Amerikaanse interventie de Servische leiders in Belgrado tot inschikkelijkheid bewegen.⁹⁰⁸

Op 8 november vond in Rome een NAVO-top plaats waarop het *Alliance's Strategic Concept* werd aangenomen. Deze strategie ging ervan uit dat het niet langer, zoals ten tijde van de Koude Oorlog, voorspelbaar was waar de veiligheidsdreiging voor het bondgenootschap vandaan kwam. De risico's waren 'multi-faceted in nature and multi-directional, which makes them hard to predict and assess'.⁹⁰⁹ Een maand later zou de Noord-Atlantische Samenwerkingsraad in het leven worden geroepen, die duidelijk maakte dat de NAVO een taak voor zichzelf weggelegd zag bij de handhaving van de Europese veiligheid *out-of-area*. Aan ingrijpen in Joegoslavië was de NAVO echter nog steeds niet toe. Enkele dagen voor de bijeenkomst in Rome had de secretaris-generaal van het bondgenootschap Manfred Wörner nog gezegd dat het zeer de vraag was of zijn organisatie ooit in interne conflicten moest en kon ingrijpen.⁹¹⁰ In Rome beperkte de NAVO zich er daarom toe de inspanningen van de EG, CVSE en NAVO toe te juichen.⁹¹¹

In leidende kringen in Belgrado ontstond echter de verkeerde indruk als zou de *Rapid Reaction Force*, die op 8 november tijdens de top in Rome aan de orde was geweest, samenhangen met een duister plan van de NAVO om in te grijpen in Joegoslavië.⁹¹² Uit berichten dat op de NAVO-top was benadrukt dat in de bondgenootschappelijk strategie

904 ABZ, DEU/ARA/00408. Fietelaars 412 aan Van den Broek, 12/11/91.

905 Zie bijv. Jovic geciteerd in Silber & Little, *Death*, p. 197.

906 Ramet, *Babel*, p. 244.

907 Fouad Ajami, *Beyond Words*, in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 152.

908 Vgl. Rieff, *Slaughterhouse*, p. 160.

909 Geciteerd in Shaw, *Germany*, p. 14.

910 Zeitler, *Rolle*, p. 155.

911 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 12, p. 3.

912 Zametica, *Conflict*, p. 65.

van de toekomst *force projection* belangrijker zou zijn dan territoriale verdediging meende in het bijzonder Kadrijević te kunnen afleiden dat de verdragsorganisatie al bezig was zo'n militaire interventie voor te bereiden.⁹¹³

Het enthousiasme van de JNA voor de oorlog in Kroatië was intussen trouwens aanzienlijk bekoeld door de lange tijd die de inname van Vukovar vergde. Militair speelde de JNA minder klaar dan was verwacht. Er deden verhalen de ronde over corruptie, nepotisme en incompetentie in het leger. Het moreel binnen de JNA was zo sterk gedaald en de omvang van desertie en mouterij zo omvangrijk dat de maand november 1991 als de meest kritieke uit het bestaan van het Joegoslavische leger werd beschouwd.⁹¹⁴ Er moesten in die maand verscheidene operaties worden afgelast wegens moreel problemen.⁹¹⁵ Reservisten in Belgrado eisten in die dagen dat erkend zou worden dat zij een oorlog werden ingestuurd in plaats van, zoals de officiële verklaring luidde, 'op oefening' te zijn. Bovendien verlangden zij garanties dat zij aan het front zouden worden afgelost.⁹¹⁶ Reservisten in Čačak beschoten de politietroepen uit Belgrado, toen die arriveerden om hen op te halen, waarna de ordehandhavers afdropen.⁹¹⁷ Uit een enquête die begin december werd gehouden, bleek dat zestig procent van de Serviërs op de eerste plaats vrede wilde.⁹¹⁸ In december zag de Servische regering zich wegens personeelsgebrek genoodzaakt de maximale duur van onafgebroken frontdienst van 45 dagen voor reservisten, die was ingesteld om het verzet tegen de dienst te verminderen, te schrappen. In het vervolg moesten reservisten zes maanden frontdienst verrichten.⁹¹⁹

Tijdens de oorlog in Kroatië was de onenigheid tussen de politieke (Milošević en Jović) en de militaire leiding in Belgrado (Kadrijević en Adžić) in Belgrado blijven bestaan. Het irriteerde de politieke leiders verschrikkelijk dat de JNA maar zo moeilijk definitief afscheid kon nemen van de optie van een totale oorlog in Kroatië. Daarmee belastte de legerleiding de internationale positie van Servië. Bovendien was doordat de JNA zich niet dadelijk aan het begin van het conflict volledig had teruggetrokken in de 'Servische' delen van Kroatië veel militair materieel in Kroatische handen gevallen tijdens de kazerneoorlog. De politieke leiders verweten Kadrijević dat hij de oorlog verloor omdat hij het leger niet tijdig had omgevormd tot een zuiver Servische organisatie, waardoor er nu zoveel moreelsproblemen waren. Kadrijević meende dat de politieke leiding onvoldoende kracht zette achter de mobilisatie.⁹²⁰

Eind oktober begonnen Jović en Milošević genoeg te krijgen van de opstelling van Kadrijević. In hun ogen verweet Kadrijević steeds meer misstanden aan de politiek, terwijl hij in

913 Gompert, 'Serbia', p. 36, n. 1; David C. Gompert, 'The United States and Yugoslavia's Wars', in: Ullman (ed.), *World*, p. 144, n. 8.

914 Levinsohn, *Belgrade*, p. 140. Over de toenevende problemen van het JNA, zie ook Ewoud Nysingh, 'Joegoslavisch leger kan oorlog niet beslissen', *de Volkskrant*, 26/10/91.

915 Norman Cigar, 'The Serbo-Croatian War, 1991', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 78.

916 Ofelija Bačković, Miloš Vasić & Aleksandar Vasović, 'Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports', in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 339.

917 Ofelija Bačković, Miloš Vasić & Aleksandar Vasović, 'Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports', in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 339.

918 'Kroatië en Servië ruilen gevangenen uit', *de Volkskrant*, 11/12/91. Voor soortgelijke enquêtes, zie Ofelija Bačković, Miloš Vasić & Aleksandar Vasović, 'Who Wants to be a Soldier? The call-up crisis – an analytical overview of media reports', in: Magaš/Zanic (eds.), *War*, p. 339.

919 Ulrike Rudberg, 'Kabinet Servië valt na interne ruzie', *de Volkskrant*, 13/12/91.

920 Vgl. Jović, *Dani*, pp. 385-387 en 402.

militair opzicht maar weinig klaarmaakte.⁹²¹ Kadrijević, die toch al nooit een daadkrachtig officier was geweest, leek onder de druk van de oorlog in Kroatië psychisch te bezwijken.⁹²² Een poging van Milošević en Jović om Kadrijević opzij te schuiven en te vervangen door diens adjudant kolonel Vuk Obradović was echter stukgelopen op verzet van Adžić.⁹²³ Pogingen van Mira Marković om Kadrijević met een coup aan de kant te zetten hadden evenmin succes gehad.⁹²⁴

Op 25 oktober kwam het tot een hooglopende ruzie tussen Kadrijević en Adžić aan de ene kant en Milošević en Jović aan de andere, waarbij Kadrijević dreigde het leger op de beide politieke leiders af te sturen als het niet meer reservisten kreeg. Jović liet weten dat als Kadrijević het opperbevel niet langer accepteerde, hij maar beter naar huis kon gaan.⁹²⁵

Op 2 november besprak Jović met Milošević dat voortzetting van de oorlog in toenemende mate zou moeten leiden tot grootschalige mobilisaties in Servië wat ‘volledig contra-productief voor ons beleid’ zou zijn.⁹²⁶ Op 30 oktober verbood Milošević een plan van Kadrijević om met groot geweld te proberen de kazernes in Kroatië te bevrijden.⁹²⁷ Kadrijević en Adžić begrepen eindelijk de boodschap van Milošević. Ze konden en mochten de oorlog tegen Kroatië niet winnen. Op 22 oktober en opnieuw op 7 november schreef Kadrijević aan het staatspresidium dat het tijd werd knopen door te hakken over de gewenste geografische begrenzing van het nieuwe Joegoslavië.⁹²⁸

Terwijl de JNA kampte met aanzienlijke personele en politieke problemen, groeide de Kroatische Nationale Garde, die begonnen was als een soort gendarmerie maar zich ontwikkelde tot een leger, voorspoedig. Telde de garde aan het begin van de oorlog nog slechts vier brigades, in oktober waren dat er al 35.⁹²⁹ En de groei was nog steeds niet ten einde. Begin 1992 zou het Kroatische leger tweehonderdduizend man tellen ofwel 4,8 procent van de Kroatische bevolking, ondergebracht in inmiddels 64 brigades.⁹³⁰

De garde raakte bovendien steeds beter uitgerust door het materiaal dat in Kroatische handen viel dankzij de belegering van de JNA-kazernes. Niet alleen met het materieelverlies, maar ook met het feit dat nog steeds zo’n dertigduizend JNA-militairen opgesloten zaten in hun kazernes als gevolg van Kroatische blokkades, had Kadrijević het zeer moeilijk.⁹³¹

Volgens de Nederlandse ambassadeur in Belgrado, Fietelaars, waren de Groot-Servische ambities als gevolg van de militaire tegenslag in november 1991 intussen gereduceerd tot ‘een Klein-Servië van onverwacht minieme afmetingen en nog miniemere welvaart’.⁹³²

Dat ‘Klein-Servië’ zou volgens Belgrado dan wel de Serven in Bosnië-Herzegovina moeten omvatten. Nadat de Kroatische en Moslim-afgevaardigden in het Bosnische parlement op 15 oktober een soevereiniteitsverklaring hadden aanvaard, deden de Bosnische Serven een beroep op Belgrado om bescherming. Op 9 en 10 november spraken zij zich in een referendum uit tegen de soevereiniteit van Bosnië. Bij de vier oorlogen die Milošević eind twintigste eeuw voerde met delen van (voormalig) Joegoslavië zorgde hij er steeds voor nooit meer dan

921 Jović, *Dani*, pp. 392 en 401-402.

922 Mamula, *Slučaj*, p. 216; Jović, *Dani*, p. 387.

923 Mamula, *Slučaj*, p. 215.

924 Mamula, *Slučaj*, pp. 224-227; Brey, *Logik*, pp. 121-122.

925 Jović, *Dani*, p. 403.

926 Jović, *Dani*, p. 407.

927 Jović, *Dani*, p. 407.

928 Kadrijević, *View*, pp. 141-143.

929 Silber & Little, *Death*, p. 187.

930 Ozren Zunec, ‘Democracy in the “Fog of War”: Civil Military Relations in Croatia’, in: Danopoulos & Zirker (eds.), *Relations*, p. 220.

931 Zimmerman, *Origins*, p. 160; Wijnaendts, *Kroniek*, pp. 101, 124-125 en 142.

932 ABZ, DIE/ARA/01233, EG/Joegoslavië, november 1991. Fietelaars 406 aan Van den Broek, 03/11/91.

één tegenstander tegelijk te hebben. Nu een conflict om Bosnië-Herzegovina zich aandiende, werd het tijd de oorlog in Kroatië te beëindigen.

Eenzelfde overweging gold voor die andere grote nationalist van het voormalige Joegoslavië: president Tudjman van Kroatië. Ook hij maakte aanspraken op delen van Bosnië. Tussen 15 oktober en 12 november hielden Bosnisch-Kroatische nationalisten, met medeweten van de autoriteiten in Zagreb, drie bijeenkomsten die uitmondde in het besluit dat Kroatië zijn 'eeuwenoude droom' van een Groot-Kroatië moest realiseren. Ook Tudjman moest dus troepen en wapens vrijmaken. Dat kon echter niet zolang de oorlog in Kroatië zelf voortduurde. De Kroatische bevelhebber, generaal Anton Tus, kon op dat moment zelfs geen extra wapens vrijmaken voor het zwaar belaagde Vukovar.

Vukovar had door het maandenlange Servische beleg intussen een buitenproportionele betekenis gekregen. De JNA had er militair gezien veel beter aan gedaan om de stad heen te trekken. Nu was het offensief in de richting van Zagreb er door tot staan gebracht. Milošević en de JNA zouden de oorlog in Kroatië niet zonder aanzienlijk gezichtsverlies kunnen beëindigen, als Vukovar niet was ingenomen. Ook Tudjman moet dat hebben begrepen. Waarnemers sluiten niet uit dat er tussen Tudjman en Milošević een stilzwijgende overeenkomst bestond dat de val van de stad voorwaarde was voor een staakt-het-vuren.⁹³³

Op 12 november besloten de ministers van Buitenlandse Zaken van de EG de Veiligheidsraad te vragen het idee van een VN-vredesmacht, enkele dagen eerder geopperd door Milošević en Tudjman, in overweging te willen nemen. Intussen zond de EG Carrington naar Joegoslavië om de kansen op een overeenkomst daarover te verkennen.

Kort nadat vanuit Belgrado en Zagreb signalen waren gekomen over de bereidheid een VN-vredesmissie te accepteren, reisde ook Vance, vergezeld van Sir Murrill I. Gouling, onder-secretaris-generaal voor *peacekeeping* bij de VN, naar Joegoslavië om de mogelijkheden van een VN-operatie te onderzoeken. Op 16 november vlogen Vance en Gouling eerst naar Nederland. Daar spraken zij met Van den Broek, die hun zei een vredesoperatie noodzakelijk te vinden. Vervolgens vlogen ze door naar Belgrado. Verscheidene gebeurtenissen deden hen beseffen dat zij zich geen enkele illusie hoefden te maken over de aard van het conflict. De beide VN-diplomaten arriveerden op 19 november, het moment dat Vukovar viel.

De drie maanden durende belegering van Vukovar was een van de duidelijkste illustraties geweest dat er in het Servisch-Kroatische conflict misschien wel door beide partijen werd gemept, maar dat er één was, die van de Serven, die het hardst mepte. Zoals de verantwoordelijke Montenegrijnse majoor Veselin Šljivančanin, commandant van de militaire politie van de gemechaniseerde garde, zei: 'En als ze maar één schot lossen, slaan we hard terug.'⁹³⁴ Het maakte op de buitenwereld een onuitwisbare indruk dat de Servische burgemeester van Vukovar, Slavko Dokmanović, en majoor Šljivančanin aan Cyrus Vance en het Internationale Rode Kruis geen toegang verleenden tot het ziekenhuis. 261 patiënten en medisch personeel werden later in bussen afgevoerd 'voor ondervraging' en – naar pas in het

933 Tanner, *Croatia*, p. 266 en 268.

934 Nicole Lucas, 'Om half twee klinkt het eerste schot', *Trouw*, 10/10/91.

najaar van 1992 bleek – in het nabijgelegen dorp Ovčara geëxecuteerd.⁹³⁵ Ook aan Šešelj was opdracht gegeven om na de val van de stad gewonden te executeren. Die instructie was volgens een Servische veiligheidsofficier in Vukovar afkomstig van ‘een bijzonder populair politicus’, wat een verwijzing inhield naar Milošević.⁹³⁶ In totaal lieten bij het beleg van Vukovar en in de dagen na de verovering 2642 Kroaten het leven.⁹³⁷

De exacte omvang van de tragedie van Vukovar was hun nog niet duidelijk, maar dat er ten tijde van hun bezoek aan Joegoslavië daar ernstige gebeurtenissen plaatsvonden, konden Vance en Goulding ten minste vermoeden. De Britse onder-secretaris-generaal van de VN ontmoette kort na hun aankomst een officier van de JNA, die hij had gekend als militair waarnemer bij de oorlog tussen Irak en Iran in 1988 en die hij destijds zeer had leren waarderen. Toen de militair aan Goulding zei dat het Joegoslavische leger vlammenwerpers zou moeten gebruiken om ‘de ratten’ uit de kelders van Vukovar te verjagen, had Goulding dadelijk een indruk van de problemen die een vredesoperatie in Joegoslavië te wachten zouden staan.⁹³⁸ De Servische weigering om Vance en Goulding toe te staan het ziekenhuis van het inmiddels ingenomen Vukovar te bezoeken, bevestigde de indruk van een bijzonder vuile oorlog.

Intussen beviel de opstelling van Vance en Goulding Milošević goed. Zij hielden de mogelijkheid open dat de VN-troepen niet zouden worden gestationeerd langs de grens tussen Kroatië en Servië maar langs de bestaande frontlijnen, waardoor de VN in feite de status quo zou bewaren. Dat wil zeggen dat de door de Serven bezette Kroatische gebieden niet zouden hoeven worden opgegeven.

Daarmee bood de VN Milošević meer dan waarop hij gerekend had. De Servische president was, zo was ook al begin oktober in Den Haag gebleken, bereid desnoods de Serven in Kroatië op te geven om de betrekkingen met Kroatië te normaliseren.⁹³⁹ Hij zou dan genoeg nemen met romp-Joegoslavië, bestaande uit Servië, Montenegro en (delen van) Bosnië-Herzegovina en Macedonië. Een maand later, begin november, probeerde Milošević de Krajina-Serven over te halen genoeg te nemen met een speciale status binnen Kroatië voor hun gemeentes. Daarmee steunde Milošević niet langer gebiedsclaims van de Serven in Kroatië. De Serven in Kroatië, die hij met zijn handlangers eerst had opgestookt ten strijde te trekken, kregen nu dus opeens te horen dat zij feitelijk op zichzelf waren aangewezen.⁹⁴⁰

Er zijn meer aanwijzingen dat de Serven in Krajina en de poging tot verovering van de Servische gebieden in Kroatië voor Milošević ‘a relative sideshow’ waren geweest.⁹⁴¹ Eind

935 Physicians for Human Rights voegde bij een rapport van 19 januari 1993 naar aanleiding van de blootlegging van een massagraf bij Vukovar een lijst met 294 namen van vermisten uit het hospitaal en de omgeving; Verenigde Naties, S/25274, Annex II, Appendix D; Hartmann, *Milošević*, p. 194. Zie ook Duško Doder, ‘Red Cross caught in Yugoslavia crossfire’, *The Toronto Star*, 04/12/91; Blaine Harden, ‘Serbs Accused of ’91 Croatia Massacre’, *The Washington Post*, 26/01/93; ‘Massacre in Vukovar’, *The Guardian*, 26/01/93; Roger Cohen, ‘Tribunal indicts 3 Serbia Officers’, *The New York Times*, 10/11/95.

936 Williams/Cigar, ‘War Crimes’, IV.A.

937 Tanner, *Croatia*, p. 278.

938 Shawcross, *Evil*, pp. 62-63.

939 Vgl. Obrad Kesić, ‘Defeating ‘Greater Serbia’, Building Greater Milošević’, in: Danopoulos/Messas (eds.), *Crises*, p. 61.

940 ‘Servië bereid tot concessies om overleg te redden. Druk op Serviërs in Kroatië’, *NRC Handelsblad*, 01/11/91; ‘Servië: geen afscheiding minderheden’, *NRC Handelsblad*, 02/11/91; ‘President laat Servische minderheden in de steek’ en Ulrike Rudberg, ‘Milošević zaait tweedracht en oogst eenheid’, *de Volkskrant*, 02/11/91; Nicole Lucas, ‘Ommezwaai Slobodan Milošević: knieval of afleidingsmanoeuvre?’, *Trouw*, 05/11/91; Burg & Shoup, *War*, p. 89.

941 Cohen, *Serpent*, p. 144.

februari 1991 had Mesić tegen Milošević' handlangers Jović opgemerkt dat hij de politiek van de Servische leiding in Belgrado ten aanzien van de Serven in Kroatië niet begreep. Die problematiek kon volgens Mesić alleen aan de onderhandelingstafel worden opgelost, omdat de Serven in Kroatië tegenover de Kroaten in een verhouding van één tot negen stonden. Voor Mesić was de Servische politiek alleen te begrijpen, zo stelde hij tegenover Jović, als Belgrado zich een stuk van het Kroatische grondgebied wilde toe-eigenen. Jović had Mesić toen geantwoord dat de Kroatische Serven de Servische leiding in Belgrado in het geheel niet interesseerden. Wat Milošević en de zijnen werkelijk wilden, was tweederde van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina.⁹⁴² Het veroverde Servische gebied in Kroatië diende Milošević slechts als een vuistpand waarmee hij zich kon verzekeren van Tudjmans medeplichtigheid bij de bemachtiging van gebieden in Bosnië-Herzegovina.⁹⁴³ Tudjman zelf zei dit met zoveel woorden tegen Vance medio oktober:

In a tête-à-tête conversation with Vance, Tudjman stated clearly that he had reached a verbal accommodation with Milošević under which Croatia would receive satisfaction in regard to the areas of Croatia most heavily populated by Serbs (the Krajina and eastern Slavonia), meaning that Serbia would not seek territorial adjustments there. In return, Tudjman would support Milošević in the latter's efforts to secure satisfaction in regard to the more heavily populated Serb-populated areas in Bosnia-Herzegovina. . . Tudjman said that Bosnia-Herzegovina could be persuaded – that he, in fact, had already discussed it with Izetbegović.⁹⁴⁴

Dat Tudjman persoonlijk een Groot-Kroatië ambieerde, wist Milošević uit hun voorgaande gesprekken. Hij moest er echter zeker van zijn dat de Kroatische president daadwerkelijk een deel van de schuld voor de aanval op de integriteit van Bosnië-Herzegovina op zich zou nemen.

De Servische verovering van Vukovar heeft Tudjman trouwens mogelijk in zijn intenties gesterkt. Na de val van de stad barstte onder Kroaten een golf van kritiek op Tudjman los. Hem werd verweten dat hij Vukovar, waar zijn partij geen grote aanhang genoot, bewust zou hebben opgegeven.⁹⁴⁵ Na een half jaar strijd telde Kroatië 6651 doden en bijna veertien-duizend vermisten.⁹⁴⁶ 35 steden en dorpen waren vrijwel met de grond gelijk gemaakt. In totaal waren meer dan tweehonderdduizend huizen verwoest, zo'n twaalf procent van de Kroatische woningvoorraad. Ongeveer 605.000 mensen hadden huis en haard verlaten, van wie er 324.000 in Kroatië bleven, Bosnië en Servië er elk honderdduizend opvingen en er zestigduizend in Vojvodina terecht kwamen.⁹⁴⁷ Veertig procent van de Kroatische industrie was vernield. Ruim een kwart van het Kroatische grondgebied was in handen van Serven, voornamelijk de regio Knin, Banija en West- en Oost-Slavonië. Tezamen vormden zij het gebied dat op 19 december 1991 zou worden uitgeroepen tot Republika Krajina, een republiek die alleen Serven op haar grondgebied duldde. Tudjman kon een succes elders dus wel gebruiken.

Op 2 januari 1992, toen de wapenstilstand in Kroatië een feit werd, vertrouwde Milošević

942 Hartmann, *Milošević*, p. 126; Burg & Shoup, *War*, p. 82.

943 Hartmann, *Milošević*, p. 175.

944 Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, p. 483.

945 Russell, *Prejudice*, p. 248; Norman Cigar,

'The Serbo-Croatian War, 1991', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 77.

946 Tanner, *Croatia*, p. 278.

947 Weiss & Pasic, *UNHCR*, p. 44; Tanner, *Croatia*, p. 278; Bell-Fialkoff, *Cleansing*, p. 46.

nog eens aan Tudjman toe dat de Servische kwestie in Kroatië voor hem inderdaad een probleem van een minderheid was, niet een zaak van grondgebied. Een week later, op 9 januari, beloofde Milošević aan Tudjman zelfs al het Kroatische grondgebied te zullen opgeven, op voorwaarde dat de Kroatische president bereid was samen met hem een oorlog in Bosnië-Herzegovina te beginnen.⁹⁴⁸

Stationering van blauwhelmen langs de frontlijn in Kroatië kwam Milošević dus uitstekend uit. Het camoufleerde tegenover de Serven zijn desinteresse voor het gebied en het hield Tudjman onder druk. Milošević kon intussen hopen op een langdurige patstelling in Kroatië zoals die ook bestond op Cyprus, waar al sinds 1964 VN-militairen langs de frontlijn waren gestationeerd, of op een plebisciet na verloop van een aantal jaren.⁹⁴⁹

Tegelijkertijd kon Milošević zich tegenover het Westen voordoen als vredesapostel, wanneer hij blauwhelmen zou accepteren tegen het verzet van zich verraden voelende Kroatische Serven in en tegen de weerstand van maniakale oppositieleiders in Belgrado, zoals Šešelj die het Westen waarschuwde als het zou interveniëren: ‘... tienduizenden westerse soldaten zullen sneuvelen. Het zal een totale oorlog worden, een oorlog zonder genade (...) We zouden hun voedsel vergiftigen, we zouden hun water vergiftigen. Er zou geen middel zijn dat we niet zouden gebruiken tegen westerse interventie.’⁹⁵⁰

Na de val van Vukovar stond voor Milošević dan ook niets nog stationering van vredes troepen in Kroatië in de weg. Voor een deel van de JNA-officieren lag dat anders. Net als ten tijde van de beëindiging van de oorlog in Slovenië waren er nog officieren die moeite hadden te accepteren dat de strijd voorbij was. Generaal Života Panić, die belast was geweest met de operatie tegen de stad, wilde bijvoorbeeld snel verder gaan langs de marsroute naar Zagreb, die de JNA-leiding in de zomer van 1991 had uitgezet. Zijn orders luidden dat hij, zodra Vukovar was gevallen, Osijek moest innemen. Volgens hem was het mogelijk geweest binnen twee dagen na de val van Vukovar in Zagreb te zijn, beweerde hij later. Hij werd echter tegengehouden door een persoonlijk bevel van Milošević, die hem vertelde dat het niet de bedoeling was heel Kroatië in te nemen, maar slechts de Servische gebieden.⁹⁵¹ Milošević wist de JNA-top aan zijn zijde. Die was intussen bereid te volstaan met de realisering van het beperktere doel: bezetting van ruim een kwart van het Kroatische grondgebied. Het was beter te stoppen nu de JNA voorlopig de maximale winst had behaald.

Ook de Kroaten was een adempauze welkom. Zij zouden de Serven namelijk voorlopig niet van hun grondgebied kunnen verdrijven. Weliswaar bleek het Kroatische leger in de herfst van 1991 in staat tot aanvallende acties in West-Slavonië,⁹⁵² maar om een groter tegenoffensief te kunnen lanceren, was meer mobiliteit nodig voor de Kroatische strijdkrachten. Tijdens een langdurige gevechtspauze zouden de overhaast opgerichte strijd-

948 Hartmann, *Milošević*, p. 223. Zie ook Zimmerman, *Origins*, p. 183, die schrijft dat Milošević en Tudjman begin januari 1992 in Brussel opnieuw de opdeling van Bosnië-Herzegovina bespraken.

949 Interview V. Jovanović, 14/09/01. Ook de voorzitter van de Servische Vernieuwingsbeweging, oppositieleider Vuk Drašković, stelde zo'n volksraadpleging eind november aan een Nederlandse ambassade medewerker voor; ABZ, DEU/ARA/00408. Fietelaars 429 aan Van den Broek,

26/11/91. En later zou ook de buitenland-adviseur van Ćosić, Svetozar Stojanović, dat voorstellen in een interview met *Borba*, 28-30 november 1992, geciteerd in Stojanović, *Fall*, p. 101.

950 Gwynne Dyer, ‘How will it end in Yugoslavia?’, *The Washington Times*, 17/11/91.

951 Silber & Little, *Death*, pp. 186-187. Zie ook Hartmann, *Milošević*, p. 191.

952 Zie bijv. Theo Engelen, ‘Strijd laait hoog op in alle omstrede gebieden in Kroatië’, *NRC Handelsblad*, 04/11/91.

krachten kunnen worden gemoderniseerd. Bovendien zou Zagreb moeilijk tot de tegenaanval kunnen overgaan zolang de belangrijkste verbindingswegen (Zagreb-Karlovac-Rijeka; Zagreb-Karlovac-Zadar-Split-Dubrovnik; en Zagreb-Nova Gradiška-Vinkovci-Osijek) voortdurend onder het bereik van Servisch vuur lagen.

Kortom, de tijd was rijp voor de stationering van blauwhelmen. Op 23 november bereikte Vance in Genève met Milošević, Tudjman en Kadrijević een wapenstilstand. Kroatië zou dadelijk de blokkades van JNA-kazernes opheffen en de JNA zou al zijn eenheden en uitrusting uit Kroatië terugtrekken. Het staakt-het-vuren werd echter al snel verbroken. In de komende weken werd niettemin voortgegaan met de voorbereiding van de uitzending van een vredesmacht. Op 27 november zegde de Veiligheidsraad in resolutie 721 toe onmiddellijk de noodzakelijke besluiten te zullen nemen, zodra Perez de Cuellar met voorstellen zou komen voor een vredesoperatie in Joegoslavië.

Op 2 januari 1992 zou Vance een staakt-het-vuren in Kroatië bereiken dat ditmaal stand zou houden. Het zou leiden tot de uitzending van een omvangrijke VN-vredesmacht naar het gebied. Het plan van Vance werd door velen gezien als een van de weinige successen van de internationale diplomatie in het voormalige Joegoslavië in de jaren negentig van de twintigste eeuw.⁹⁵³ Uit het voorafgaande mag echter duidelijk zijn dat het vooral de strijdende partijen zelf waren die besloten hadden dat een staakt-het-vuren in hun voordeel was. Dat was niet alleen nodig om de wapens in Kroatië tot zwijgen te brengen, maar tegelijk om zich te prepareren op het volgende conflict, dat zich in Bosnië zou afspelen.

Intussen had de val van Vukovar onder Nederlandse beleidsmakers tot grote emoties geleid. Volgens Both zou in de ogen van Nederlandse topambtenaren op Buitenlandse Zaken juist daardoor de Joegoslavië-crisis van een politiek op een moreel niveau zijn gekomen.⁹⁵⁴ Op 19 november stelde Van Walsum een memo voor Van den Broek op, waarin ondubbelzinnig werd aangedrongen op het verlaten van het beleid van *even-handedness*, omdat Nederland anders teveel gecommiteerd zou zijn aan de Servische veroveringen.⁹⁵⁵

Toch werden aan het publiek in Nederland nog niet de ergste beelden van Vukovar getoond. Othon Zimmermann, correspondent voor het *Algemeen Dagblad*, maakte bijvoorbeeld in Vukovar foto's van bergen lijken. Ze werden niet geplaatst in de krant.⁹⁵⁶

Op 21 november, overlegde het Nederlandse parlement voor het eerst plenair over de situatie in Joegoslavië. Dat gebeurde op verzoek van het VVD-Kamerlid Blaauw, die reageerde op publieke uitlatingen van minister Ter Beek dat Nederland een bataljon van vijfhonderd à achthonderd man voor een VN-operatie gereed had. De berichten overvielen de Kamer. Blaauw eiste een spoeddebat.⁹⁵⁷ De Kamerleden Van Traa, die Blaauw pathetiek verweet,⁹⁵⁸ en De Kok namen de VVD'er zijn initiatief niet geheel in dank af. Graag hadden zij het debat een week later gevoerd, wanneer bekend zou zijn wat de bevindingen van Vance waren ten aanzien van de mogelijkheden van stationering van een vredesmacht.⁹⁵⁹ De beelden van Vukovar hadden echter indruk gemaakt op Blaauw, en niet alleen op hem. Het liberale Kamerlid vergeleek ze met West-Beiroet en Dresden. Als zo werd opgetreden tegen een stad was het voor hem moeilijk om nog van een binnenlands conflict te spreken. 'Van

953 Zie bijv. Bertram, 'Diplomacy', p. 70.

954 Both, *Indifference*, p. 129 en 138.

955 Leonard Ornstein, 'Het stratego van de experts', *Vrij Nederland*, 31/10/92, pp. 12-13.

956 Interview O. Zimmermann, 28/04/00.

957 Veronica, *Nieuwsradio*, 19/11/91, 17.05 uur.

958 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1643.

959 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, pp. 1643-1644.

wiens binnenland dan eigenlijk?’⁹⁶⁰ Ook met de term burgeroorlog had hij moeite. ‘Dit is totaal geweld tegen Kroaten.’⁹⁶¹ Volgens hem was er sprake van ‘gewoon oorlog tussen volkeren’.⁹⁶² De federale staat Joegoslavië had namelijk opgehouden te bestaan, nadat de federale structuur geheel door Servië was overgenomen.⁹⁶³ Van Traa was het niet met hem eens. De heftigheid van het conflict vloeide volgens de PvdA’er juist voort uit het feit dat het een burgeroorlog was.⁹⁶⁴ Ook Leerling (RPF) sprak van een burgeroorlog.⁹⁶⁵

De vraag naar het karakter van de oorlog werd mede bepaald door de kwestie van de erkenning van de onafhankelijkheid van republieken die zich wensten los te maken van Joegoslavië. Kandidaten voor zo’n erkenning waren, gezien hun onafhankelijkheidsproclamaties van juni 1991, in eerste instantie Kroatië en Slovenië, maar ook Macedonië en Bosnië-Herzegovina koersten daar steeds meer op aan.

---

960 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1640.

961 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1640.

962 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1641.

963 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1641.

964 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1641.

965 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1643.

HOOFDSTUK 3

Erkenning van Kroatië en Slovenië, en de betekenis daarvan voor Bosnië

1. Na Rome toch een Duitse Alleingang?

De cruciale bijeenkomsten van de Europese Gemeenschap en de NAVO in Rome op 8 november 1991 hadden niet alleen het besluit van selectieve sancties door de EG en van een nieuwe strategie van de Atlantische alliantie opgeleverd. De buitengewone bijeenkomst van de EG had ook de kwestie van de erkenning van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië pregnant naar voren geschoven. Binnen de Europese Gemeenschap had Duitsland steeds grote druk uitgeoefend om over te gaan tot die erkenning. Inmiddels was een maand verstreken sinds Van den Broek had beloofd dat de erkenning binnen twee maanden zou volgen, al dan niet als uitvloeisel van een geslaagde Joegoslavië-conferentie.

Toen Carrington op 8 november de conferentie voor onbepaalde tijd verdaagde, achtten Kohl en Genscher het nodig ervoor te zorgen dat de EG de volgens hen juiste koers op weg naar erkenning zouden blijven varen. Zij hadden echter maar een gedeeltelijk succes bij hun EG-collega's. In een gemeenschappelijke verklaring stelden de Europese bewindslieden dat erkenning van republieken alleen in overweging kon worden genomen in het kader van een algehele politieke regeling die garanties voor mensenrechten en voor minderheden zou omvatten.¹

Dit standpunt was vooral totstandgekomen omdat de VS zich verzetten tegen erkenning zonder algehele regeling, vanwege zowel het risico van uitbreiding van de strijd naar Bosnië-Herzegovina, Kosovo en Macedonië, alsmede de precedentwerking die ervan zou kunnen uitgaan op sovjetrepublieken.² Maar zo'n algehele politieke regeling leek na het opschorten van de Joegoslavië-conferentie door Carrington verder weg dan ooit.

Tijdens zijn persconferentie na de bijeenkomsten in Rome verklaarde Kohl dan ook dat er niet langer kon worden gewacht: 'Het gaat om bloed, om lijden, iedere dag dat de strijd langer duurt, kost het meer mensenlevens.' Volgens de Duitse regering betekende verder uitstel van erkenning bovendien een beloning van de Servische agressie. Als vóór het eind van het jaar geen doorbraak zou zijn bereikt in onderhandelingen over de Joegoslavische crisis, zou Bonn tot erkenning van Kroatië en Slovenië overgaan. Kohl en Genscher zouden de presidenten van de beide republieken, zo kondigden zij aan, naar Bonn uitnodigen om de erkenning in bilaterale besprekingen voor te bereiden.³ De regering in Bonn wilde vooral de minderhedenbescherming in Kroatië wettelijk geregeld zien zodat de EG-partners niet lan-

¹ ABZ, DEU/ARA/03286. *Coreu* van het Nederlandse EG-voorzitterschap, 08/11/91, cpe/pres/hag 1410.

² ABZ, DIE/ARA/01232. EG/Joegoslavië september-oktober 1991, Meesman 1074 aan Van den

Broek, 24/10/91.

³ 'Bonn wil snel resultaten in Joegoslavië. Dreigement met erkenning', *NRC Handelsblad*, 09/11/91; Zeitler, *Rolle*, p. 142.

ger aanstoot konden nemen aan discriminerende bepalingen ten aanzien van de Serven die daar woonden.⁴

Ondanks het klaroengeschal van Kohl, was Bonn er nog steeds veel aan gelegen de beslissing over erkenning in Europees verband tot stand te brengen. Vooral met de regering in Parijs wilde Bonn de verhoudingen niet verstoren. Een week na de bijeenkomsten in Rome vond op 15 november een ontmoeting plaats tussen Kohl en Mitterrand. De bondskanselier lichtte het Franse staatshoofd toen in dat zijn regering, hoe dan ook, tot erkenning van Kroatië en Slovenië zou overgaan. Gezien de Duitse publieke opinie meende hij niet anders te kunnen. Mitterrand was duidelijk ongelukkig met Kohls besluit, maar begreep dat de bondskanselier er niet van af te brengen was. De Franse president beperkte zich er daarom toe aan te dringen op een gemeenschappelijke beslissing van de Twaalf over de erkenning en op garanties voor zowel de grenzen van de te erkennen republieken als respect voor de rechten van minderheden.⁵

Nadat Kohl had begrepen dat bij Mitterrand het licht niet langer op rood stond, maar op zijn minst op oranje was gesprongen, nodigde de Duitse regering een stoet van hoogwaardigheidsbekleders uit het voormalige Joegoslavië uit naar Bonn te komen voor besprekingen, met de bedoeling de klokken gelijk te zetten voor het uur van erkenning en om de laatste beletselen voor die beslissing uit de weg te ruimen. De eerste die Bonn bezocht, op 22 november, was de Bosnische president Alija Izetbegović, die in de voorafgaande maanden vertegenwoordigers van de Westerse wereld steeds had voorgehouden dat een erkenning van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië oorlog in Bosnië zou betekenen.

De Duitse aandrang op snelle erkenning ging ervan uit dat, zodra republieken als onafhankelijk zouden zijn erkend, dat remmend zou werken op Servische agressie. Die zou dan namelijk niet langer als binnenlands geweld kunnen worden uitgelegd. Na erkenning zou eventueel gewapend Servisch optreden een internationaal conflict betekenen. Voor Slovenië deed die overweging intussen geen opgeld meer. Daar waren de laatste troepen van de JNA in oktober vertrokken. Vrijwel dadelijk na de top van Rome leek ook een eind van de vijandelijkheden in Kroatië in het vooruitzicht te zijn, toen de regeringen van zowel Zagreb als Belgrado om stationering van vreedstroepen vroegen.

Als de onafhankelijkheid van de republieken Kroatië en Slovenië zou worden erkend, kon erkenning van andere republieken die naar onafhankelijkheid streefden echter moeilijk worden onthouden. Daarmee kwamen Bosnië en Macedonië, die eveneens naar onafhankelijkheid streefden, binnen het blikveld. De Amerikaanse ambassadeur in Belgrado Zimmermann had Washington al in oktober 1990 gewaarschuwd dat Milošević territoriale ambities koesterde ten aanzien van Bosnië,⁶ lang voordat Kroatië en Slovenië zich onafhankelijk verklaarden.

In een notitie, opgesteld op 26 juni 1991 – de dag na de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië – wees de afdeling Oost-Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken er op dat wegens zijn etnische samenstelling Bosnië-Herzegovina in geval van een uiteenvallen van Joegoslavië opgedeeld dreigde te worden.⁷ Ten tijde van de

4 Genscher, *Erinnerungen*, pp. 961-962; Libal, *Limits*, pp. 79-80; Zeitler, *Rolle*, p. 143 en 315.

5 Libal, *Limits*, p. 76.

6 Zimmerman, *Origins*, p. 83.

7 ABZ, DEU/ARA/00081, DEU; berichtgeving

d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, juni-september 1991, notitie DEU/OE, 'Joegoslavië', t.b.v. Europese Raad, 28-29/06/91, 26/06/91.

overeenkomst van Brioni had minister Van den Broek al in contacten met lokale partijen de indruk opgedaan dat na Slovenië niet alleen Kroatië, maar ook Bosnië-Herzegovina het gevaar liep van Servische acties, wegens de sterke Servische aanwezigheid daar.⁸ Van Walsum had met zijn *coreu* van 13 juli, het rondschrijven aan de andere hoofdsteden van de EG, over een wijziging van de Joegoslavische binnengrenzen ook en vooral de situatie in Bosnië-Herzegovina voor ogen gehad. Op grond van berichten in de pers over een overeenkomst tussen Milošević en Tudjman over een Kroatisch-Servische opdeling verwachtte hij daar namelijk de grootste moeilijkheden.

Het was inderdaad moeilijk voorstelbaar hoe, als de multi-etnische Joegoslavische federatie uiteenviel, Bosnië zou kunnen blijven voortbestaan. Bosnië-Herzegovina werd niet voor niets vaak Joegoslavië in het klein genoemd.⁹ Het was binnen de veelvolkerenstaat Joegoslavië de enige republiek die geen dominante etnische groepering kende. In 1991 noemde 43,7 procent van de toen 4,4 miljoen inwoners zich Moslim; 31,4 procent ofwel 1,4 miljoen van de Bosniërs noemde zich Serf en 17,3 procent Kroaat. Acht procent van de bevolking gaf op zich Joegoslaaf te voelen of 'geen [etnische] nationaliteit' te hebben.¹⁰ Als Bosnië uiteenviel, hoeveel gewelddadiger zou de strijd daar niet zijn dan in Kroatië? In Kroatië kende de oorlog om Servisch gebied nog tamelijk duidelijke territoriale grenzen. In Bosnië, waar de verschillende bevolkingsgroepen door elkaar woonden, was dat anders. Het was de vraag of de Serven in Bosnië zich anders zouden opstellen dan de Serven in Kroatië, die naar autonomie dan wel aansluiting bij Servië streefden. Zouden zij dezelfde koers kiezen, dan waren de problemen niet te overzien. De regering van Kroatië had al een zware oorlog moeten voeren tegen de Serven, die daar slechts twaalf procent van de bevolking uitmaakten en in tamelijk geconcentreerde gebieden woonden. Hoeveel moeilijker zou de Bosnische regering het krijgen als de Serven, die in Bosnië 31 procent van de bevolking vormden en zeer verspreid over het gebied woonden, dezelfde verlangens zouden koesteren.

Reacties op het Duitse voornemen tot erkenning

De beslissing van Duitsland om aan te dringen op erkenning is de regering in Bonn vaak kwalijk genomen. Verscheidene redenen werden daarvoor aangevoerd.

Ten eerste werd aangevoerd dat Bonn 'gemakkelijk praten' had. Een erkenning schiep een morele verantwoordelijkheid om de nieuwe staten te steunen. Zou, onverhoopt, de Servische agressie doorzetten, dan mocht een nieuwe staat niet in de kou komen te staan. In dat opzicht deed de Duitse voortvarendheid enigszins vreemd aan, want de Duitse regering meende in die tijd dat de eigen grondwet en het eigen verleden de uitzending van troepen naar crisisgebieden verboden. Duitsland zou dus zelf niet de eventuele militaire gevolgen van zijn standpunt hoeven te dragen. En als het Westen niet bereid of in staat was om troepen te

8 ABZ, DEU/ARA/03287, EU/GBVB/trojka, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, *coreu* Nederlands EG-voorzitterschap, 08/07/91, cpe/pres/hag 320.

9 Bijv. Dušan T. Bataković, 'Collective and Human Rights: Opposing Views from Former Yugoslavia', in: Baehr/Baudet/Werdmöller (eds.), *Rights*, p. 72; Van den Heuvel, 'Desintegratie', p. 153; Peternel, *Joegoslavië*, p. 24; Samary, *Dé-*

chirure, p. 32; ABZ, 911.31 Joegoslavië, IDB-rapport 8099/RC/90, Joegoslavië drijft verder uiteen, 12/11/90.

10 Burg & Shoup, *War*, p. 27. Zie ook A. Stam, 'Zuidslavische broedertwisten. Een historische schets van het Joegoslavische nationaliteitsvraagstuk', *Oost-Europa Verkenningen* (juni 1991) 15, p. 19; X. Bougarel, 'Bosnia and Herzegovina – State and Communitarianism', in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 88.

sturen, dan moest het op zijn minst het wapenembargo, dat de Verenigde Naties op 25 september hadden ingesteld tegen alle delen van (voormalig) Joegoslavië, in heroverweging nemen. Elke staat heeft namelijk het recht zichzelf te verdedigen tegen agressie van buitenaf.¹¹

Een ander bezwaar dat is gemaakt tegen erkenning was dat het proces van bemiddeling, dat de EG in september 1991 was begonnen met de Joegoslavië-conferentie onder leiding van Lord Carrington, er vrijwel onmogelijk door werd gemaakt. Dat bezwaar kon echter niet erg groot zijn, omdat het vredesproces was vastgelopen en niemand goed wist hoe dat weer op gang kon worden gebracht.¹² De EG zou in de optiek van Belgrado natuurlijk niet langer neutraal zijn na de erkenning, maar was dat eigenlijk toch al niet meer, zeker niet na het besluit van 8 november over te gaan op selectieve sancties.

Formeel viel tegen een erkenning door de Europese Gemeenschap in te brengen dat het primair aan de Verenigde Naties was om zich uit te spreken over het recht op zelfbeschikking. Door Kroatië te erkennen werd bovendien een staat erkend waarvan eenderde van het grondgebied niet in handen van de regering was. Maar dat waren inderdaad formele bezwaren.

Het belangrijkste argument tegen de Duitse haast met de erkenning is evenwel dat zij niet alleen het in wording zijnde Europese gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid ernstig zou hebben geschaad, maar de oorlog om Bosnië teweeg zou hebben gebracht of op zijn minst versneld.¹³ Mitterand en zijn minister van Buitenlandse Zaken Dumas betuigden daarom later herhaaldelijk spijt dat zij zich door de Duitse regering op sleptouw hadden laten nemen in de kwestie van de erkenning.¹⁴ Genscher daarentegen heeft altijd volgehouden dat zonder de erkenning van de onafhankelijkheid van Kroatië de Servische agressie daar zou zijn doorgedaan.¹⁵ Die claim is even ijdel als die van Duitslands kritikasters die meenden dat de door Bonn opgedrongen 'vroegtijdige' erkenning het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina tot gevolg had. Voorbereidingen voor die oorlog waren in november en december 1991 al in volle gang.

Voordat dat kan worden aangetoond, is het nodig de geschiedenis van Bosnië in een notendop te presenteren. Zoals zo vaak in de recente geschiedenis van (voormalig) Joegoslavië is een goed antwoord namelijk niet te geven zonder diepgravend onderzoek naar oorzaak en gevolg. Daarom komt nu eerst de geschiedenis van Bosnië-Herzegovina, dat tot nu toe zo'n ondergeschikte rol speelde in de tekst, aan bod.

11 Vgl. Jonathan Eyal, 'Stop the West's Cynical Game in the Balkans', *Wall Street Journal*, 27/01/93.

12 Vgl. Van Walsum, *Nederland*, p. 66.

13 Zie bijv. Bell, *Way*, p. 36; Boutros-Ghali, *Unwanguished*, p. 37; Eisermann, *Weg*, p. 82; Kalaitzidis, *Relations*, p. 4 en 26. Voor voorbeelden van kritiek zie Čalić, 'Jugoslavienpolitik',

p. 18.

14 Zie bijv. ABZ, DPV/ARA/01818. Wijnaendts 217 aan Kooijmans, 21/06/93; Olivier Lepick, 'French Perspectives', in: Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. 79.

15 Genscher, *Erinnerungen*, pp. 960, 963 en 966; Silber & Little, *Death*, p. 199.

2. De geschiedenis van Bosnië-Herzegovina

Bosnië onder de Ottomanen

If you want to find the truth in Bosnia, you must
ignore words and examine actions, and even then,
you must be careful of the conclusions you
draw.¹⁶

Het gebied Bosnië-Herzegovina, dat nauwelijks groter was dan Nederland, had gedurende vele eeuwen vreemde overheersing gekend. Na een onafhankelijk bestaan als koninkrijk behoorde Bosnië van 1463 tot 1878 als een afzonderlijk gebied tot het Ottomaanse rijk. Kort na de vestiging van het Ottomaanse gezag ging een groot deel van de bevolking over tot de islam, maar er bleef plaats voor aanhangers van een andere godsdienstige overtuiging, dankzij het *millet*-systeem dat afzonderlijke religieuze groepen toestond. Het onderwijs werd onder dit stelsel bijvoorbeeld grotendeels aan deze gemeenschappen overgelaten. Daarbij stelden de Ottomaanse heersers zich overigens positiever op tegenover christelijk orthodoxen dan katholieken. De pausen, gehaat om hun kruistochten, waren steeds de vijand geweest van het Turkse rijk. Bovendien was de paus in Rome ongrijpbaar, in tegenstelling tot de christelijk-orthodoxe patriarch die zich binnen de Ottomaanse rijksgrenzen bevond. Onder de Ottomaanse overheersing groeide de orthodoxie zelfs. Doordat de rooms-katholieken werden achtergesteld, nam het aantal bekeringen tot de orthodoxie toe. Bovendien migreerden veel katholieken uit Bosnië naar Kroatië en Dalmatië, terwijl Serven Bosnië binnentrokken, waar zij de opengevallen plaatsen, vooral op het platteland, innamen.¹⁷

Door migratie groeide het aantal Serven in Bosnië in de zeventiende en achttiende eeuw van tien naar veertig procent van de bevolking.¹⁸ In 1532 was er al, voor het eerst, een orthodoxe bisschop in Bosnië gekomen en enkele decennia later werd de eerste orthodoxe kerk in Sarajevo gebouwd. Maar zelfs de katholieken waren relatief goed af in Bosnië. De Franciscanen kregen er de status van een *millet*, een behandeling die katholieken elders in het Ottomaanse rijk werd onthouden.¹⁹

In de achttiende en negentiende eeuw groeide het aantal moslims in Bosnië sterk doordat aanhangers van het islamitische geloof toen werden verdreven uit Kroatië, Servië en Montenegro.²⁰ De migratie van moslims uit Servië naar Oost-Bosnië loste één probleem op voor de aanhangers van de Groot-Servische gedachte, maar schiep een ander probleem. Veel moslims die uit Servië vertrokken, streken namelijk aan de overzijde van de Drina in Oost-Bosnië neer. Tegelijkertijd verhuisden Serven uit Oost-Bosnië naar Servië. Zo ontstond een steeds sterkere moslimbuffer op de westoever van de Drina, die een scheiding vormde tussen Servië zelf en de Serven in Bosnië en Kroatië.

De relatief grote tolerantie van het Ottomaanse rijk ten aanzien van de andersdenkenden had er intussen voor gezorgd dat in Bosnië geen enkele etnische groep getalsmatig overheerste. Aan het eind van het Turkse bestuur in 1878 was 38,7 procent van de bevolking van

¹⁶ Maass, *Neighbor*, p. 85.

¹⁷ Fouad Ajami, 'In Europe's Shadows', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, pp. 41-42.

¹⁸ Lampe, *Yugoslavia*, p. 64.

¹⁹ Lampe, *Yugoslavia*, pp. 22-23.

²⁰ Zie bijv. Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 24.

Bosnië-Herzegovina islamitisch, 42,9 procent orthodox (Servisch) en 18,1 procent katholiek (Kroaat).²¹

Aan de andere kant had de eeuwenlange Turkse overheersing geleid tot sterke sociaal-economische verschillen langs etnisch-religieuze lijnen.²² In economisch opzicht werd Bosnië rond 1875 gedomineerd door de landbouw. Bij een volkstelling twintig jaar later bleek nog steeds 88 procent van de bevolking werkzaam te zijn in agrarische beroepen.²³ De grootgrondbezitters waren vrijwel uitsluitend islamieten, terwijl de vaste pachters, met een status die dichtbij die van lijfeigenen (de zogeheten *kmetovi*) kwam, in hoofdzaak orthodoxen (74 procent) en katholieken (21 procent) waren.²⁴ Deze ongelijke verdeling werd de belangrijkste politieke twistappel in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in Bosnië. Door deze ongelijke verhoudingen was bovendien de basis gelegd voor een tegenstelling tussen de stad, waar de moslims sterker waren vertegenwoordigd, en het platteland, waar de aanwezigheid van Serven en Kroaten relatief sterk was. In 1991 nog woonde zeventig procent van de Bosnische moslims in steden, tegen dertig tot veertig procent van de Serven.²⁵ Voorafgaand aan het conflict in 1992 was 56 procent van het Bosnische grondgebied in Servische handen, terwijl zij slechts 31 procent van de bevolking vormden.²⁶

In 1875 brak een rebellie van boeren uit tegen de heerschappij van moslimgrootgrondbezitters. Dit verzet kreeg spoedig het karakter van een opstand van orthodoxen die aansluiting zochten bij Servië. De boeren kregen steun van Servië en Montenegro, die in 1876 de oorlog verklaarden aan het Ottomaanse rijk. Servië wist zich daarbij aanvankelijk gesteund door Rusland. Tijdens vredesbesprekingen in 1878 in Berlijn stemde Rusland er echter mee in dat Bosnië-Herzegovina weliswaar werd losgemaakt uit het Ottomaanse rijk, maar tegelijk een protectoraat werd van Oostenrijk-Hongarije.

Bosnië onder Habsburgse heerschappij

De intocht van het Habsburgse leger in Bosnië ging gepaard met heftig verzet van de moslims, die zowel een niet-islamitisch bestuur als een wijziging in de voor hen gunstige sociaal-economische verhoudingen vreesden. In een bijna drie maanden durende strijd moesten uiteindelijk 268.000 Habsburgse militairen, voornamelijk Kroaten en Serven uit Krajina, het opnemen tegen 93.000 moslimvrijwilligers. Deze oorlog kostte naar schatting aan 150.000 mensen het leven, waarvan vijfduizend aan Oostenrijkse zijde.²⁷ In de volgende jaren tot aan de Eerste Wereldoorlog namen een kleine honderdduizend moslims de wijk naar Turkije²⁸ en enkele tienduizenden anderen naar Kosovo, Macedonië, of Sandžak, de streek in Zuid-Servië en Noord-Macedonië. Meestal vertrokken zij omdat zij niet onder christelijk bestuur wilden leven.

Een groot deel van de moslims legde zich echter betrekkelijk snel neer bij het Oostenrijkse bestuur, mede doordat dit de sociaal-economische positie van de moslims intact hield. De

21 X. Bougarel, 'Bosnia and Hercegovina – State and Communitarianism', in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 88.

22 Burg & Shoup, *War*, p. 17.

23 Donia & Fine, *Bosnia*, pp. 75-76.

24 Donia & Fine, *Bosnia*, pp. 78-79; Bougarel, *Bosnie*, p. 28.

25 Harry Bauer & Thomas Kimmig, 'Frieden um jeden Preis. Ein Diskussionsbeitrag zum Krieg in

Bosnien und seiner Wahrnehmung in der Bundesrepublik', in: Stefanov & Werz (Hg.), *Bosnien*, p. 48.

26 Burg & Shoup, *War*, p. 28.

27 Burg & Shoup, *War*, p. 35; Donia & Fine, *Bosnia*, pp. 94-95; Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 87-88.

28 Malcolm, *Bosnia*, p. 140.

Habsburgse autoriteiten accepteerden ook het bestaan van een Bosnische gemeenschap, die was opgedeeld in islamitische, orthodoxe, katholieke en joodse maatschappelijke zuilen, die tamelijk los van elkaar bestonden en slechts door een gevoel van goede nabuurschap (*komš-iluk*) met elkaar waren verbonden. Acceptatie van deze situatie was voor de Oostenrijks-Hongaarse autoriteiten des te gemakkelijker, omdat zij zich wisten te verzekeren van het recht zowel de orthodox-christelijke als de rooms-katholieke bisschoppen in Bosnië te benoemen.

In 1882 maakte de islamitische hiërarchie zich los van Istanbul en benoemde de Habsburgse keizer ook de leider van de religieuze gemeenschap, de *Reis ul-ulema*.

Ondanks deze voor de Dubbelmonarchie gunstige arrangementen drongen in de Kroatische en Servische gemeenschappen van Bosnië eind negentiende eeuw de nationalistische gevoelens door die toen in Zagreb en Belgrado steeds sterker werden. Voor die overdracht van nationalistische gevoelens was zowel onder de Serven als onder de Kroaten niet in de laatste plaats de lagere geestelijkheid verantwoordelijk.

Pogingen van de vertegenwoordigers van de Donaumonarchie in reactie daarop een overkoepelend Bosnisch identiteitsbesef (*bošnjaštvo*) te ontwikkelen, hadden nauwelijks succes. Als Bosnische burgers al politieke loyaliteit projecteerden op een hoger niveau dan de lokale omgeving, deden zij dat meestal niet op Bosnië, maar op externe centra als Turkije, Oostenrijk-Hongarije, Belgrado of Zagreb.

Terwijl orthodoxen en katholieken zich eind negentiende eeuw onder invloed van nationalistische ontwikkelingen buiten de grenzen van Bosnië steeds nadrukkelijker gingen omschrijven als respectievelijk Serven en Kroaten, ontstond bij de moslims geen eigen nationaal besef. De godsdienstige oriëntatie bleef bij hen overheersen. Bij gebrek aan een Bosnische identiteit omschreven individuele moslims zichzelf in de eerste decennia van de twintigste eeuw als Serf, Kroaat, Joegoslaaf, Bosniër of als ‘Turk’.²⁹ Zoals Donia en Fine schrijven: ‘Muslims changed from one national identity to another with the same ease that an American might change political parties.’³⁰ Zij wijzen er echter op dat de moslims, ondanks dergelijke openlijke verklaringen, hun eigen identiteit behielden en vaak zelfs dubbelrollen speelden door gelijktijdig actief te zijn in Kroatische en Servische groeperingen als in moslimorganisaties.³¹ Aan de andere kant was er ook weer zoveel groepsbesef onder de moslims dat zij, in weerwil van dergelijke individuele uitlatingen, als onderscheiden categorie binnen de Bosnische samenleving bleven bestaan.³² Verschillen tussen de moslims, Kroaten en Serven bleken bijvoorbeeld uit kleding, eetgewoonten, huisinrichting en feestvieringen. De diverse groepen leefden voornamelijk naast elkaar. De dorpen waren vaak etnisch homogeen. In de steden bestonden aan de ene kant aparte wijken voor iedere groep, gecentreerd rond een kerk, moskee of synagoge, en aan de andere kant districten waarin leden van diverse etnische entiteiten door elkaar leefden.

Het groepsbesef onder de moslims werd vanaf 1878 sterker door verzet tegen de ‘katholieke overheersing’ van de Habsburgers. Ondanks het voornemen van de Oostenrijkse bestuurders om de rooms-katholieken niet voor te trekken, groeide tijdens de Dubbelmonarchie het aantal Kroaten. Dit leidde er bijvoorbeeld toe dat het percentage katholieken in Sarajevo tussen 1879 en 1910 groeide van 3,3 naar 34,5 procent.³³ Moslimactivisten grepen

29 Zie bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

30 Donia & Fine, *Bosnia*, p. 111.

31 Donia & Fine, *Bosnia*, pp. 111-112.

32 Malcolm, *Bosnia*, p. 152.

33 Burg & Shoup, *War*, p. 36.

irritaties van islamieten over de opstelling van de rooms-katholieke kerk aan om hun politieke macht binnen Bosnië te versterken.³⁴ De periode van Oostenrijkse overheersing gaf dan ook een grote groei te zien van apart moslimorganisaties op vrijwel alle terreinen des levens.

Ook onder, vooral jonge, Serven had een radicalisering plaats waarbij steeds nadrukkelijker de eigen identiteit naar voren werd gebracht, ondanks pogingen van de Habsburgse bestuurders het Servische nationalisme de wind uit de zeilen te nemen door aan Serven autonomie ten aanzien van religie en onderwijs toe te kennen.

Alle inspanningen van de Dubbelmonarchie om de relatief harmonieuze verhoudingen tussen de etnische groepen uit de Turkse tijd te continueren, konden niet voorkomen dat rond 1900 de segmentering van de samenleving steeds pregnanter werd. Tussen 1906 en 1908 kwamen achtereenvolgens afzonderlijke moslim-, Servische en Kroatische partijen tot stand. Toen bij de provinciale grondwet van 1910 een Bosnische volksvertegenwoordiging in het leven werd geroepen, verdeelden de verkiezingen in datzelfde jaar het parlement in 37 zetels voor de orthodoxen, 29 voor de moslims, 23 voor de katholieken en één voor de joden. De sociaal-democraten vormden de enige partij die niet op etnisch-religieuze grondslag was georganiseerd. Zij wonnen geen enkele zetel.

In het parlement werkten de Servische partij en de door grootgrondbezitters gedomineerde moslimpartij aanvankelijk samen, hoewel de Servische partij zich op het standpunt stelde dat Bosnië-Herzegovina Servisch grondgebied was en de moslims geïslamitiseerde Serven waren. Op dezelfde manier claimden de Kroatische partijen dat Bosnië Kroatisch territorium was en dat de moslims tot de islam bekeerde Kroaten waren. Toen in 1911 de Servische politici achter de schermen toch probeerden de eigendomsverhoudingen op het platteland te veranderen, werd de moslim-Servische coalitie vervangen door politieke samenwerking tussen moslims en Kroaten. In beide gevallen eiste het belang van de coalitie van respectievelijk de Serven en Kroaten dat zij de positie van de moslimgrootgrondbezitters niet ter discussie stelden.

In deze korte periode van het Bosnische parlement onder Oostenrijkse heerschappij werd een aantal basiskennmerken van het politieke leven in Bosnië duidelijk, zoals dat in grote lijnen tot 1992 zou bestaan. Kroaten en Serven hadden beide de steun van de moslims nodig voor een meerderheid. Zij claimden daarom dat moslims eigenlijk tot hun groep behoorden en maakten tegelijk aanspraak op het grondgebied van Bosnië-Herzegovina. De moslims vormden de 'swing'-factor, de groep die altijd deel uitmaakte van een coalitie. Met behulp van die strategische plaats in de samenleving probeerden de moslims zowel hun eigen maatschappelijke positie veilig te stellen als centrifugale tendensen, van de Kroaten richting Kroatië en van de Serven naar Servië, tegen te gaan. Het zou de politieke leiders van de moslims zowel respect opleveren om hun multi-etnische tolerantie als kritiek wegens politiek opportunisme.

De grondwet van 1910 was totstandgekomen nadat Wenen uit angst voor hernieuwde Turkse aanspraken op Bosnië-Herzegovina in 1908 had besloten het gebied formeel te annexeren. Zoals eerder ter sprake kwam, zette dat veel kwaad bloed onder Serven, zowel in Servië als in Bosnië, en lag het Servische verzet tegen dit besluit ten grondslag aan de aanslag van Gavrilo Princip op kroonprins Franz-Ferdinand, de ouverture van de Eerste Wereldoorlog. Direct na de aanslag braken in Sarajevo en andere delen van Bosnië rellen uit,

---

34 Malcolm, *Bosnia*, p. 146.

waarbij Kroaten en moslims Serven molesteerden en hun woningen en winkels plunderden. Politie en leger grepen aanvankelijk niet in.

Tijdens de oorlog bleef Bosnië vrijwel ongeschonden. Alleen Oost-Bosnië had sterk te lijden onder de strijd. In het begin van de oorlog voerden Servische troepen strafexpedities uit tegen moslimdorpen. Later deden Oostenrijkse troepen er hetzelfde ten aanzien van Servische dorpen. De Oostenrijkse bestuurders verplaatsten bovendien naar schatting honderdduizend Serven uit Oost-Bosnië naar het Westen van het gebied uit angst dat zij anders zouden overgaan tot het verlenen van hand- en spandiensten aan de Servische strijdkrachten aan de overkant van de Drina. Ook werden vijfduizend Servische families verdreven naar Servië en Montenegro. Enkele duizenden Bosnische Serven werden geïnterneerd, wat een groot deel van hen niet overleefde.³⁵ Honderden Serven werden, al dan niet na een proces, omgebracht op verdenking van verraad of spionage. Moslims en Kroaten namen daartegen dienst – of werden gedwongen dat te doen – in het *Schutzkorps*, de territoriale verdedigingseenheid, die door de Habsburgse bestuurders werd ingezet in Oost-Bosnië om te waken tegen Servische activiteiten, die de Oostenrijkers ongewenst achtten. Het optreden van het korps, dat zou uitgroeien tot twintigduizend man, leidde soms tot grote wreedheden.³⁶

Bosnië ten tijde van het eerste Joegoslavië

Nadat in 1918 met de beëindiging van de oorlog ook een eind was gekomen aan de Oostenrijks-Hongaarse overheersing en Bosnië-Herzegovina was opgenomen in het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen, keerden Bosnische Serven zich tegen islamitische grootgrondbezitters, kooplieden en middenstanders. Zij vielen hen aan en mishandelden en vermoordden hen. De Servische regering in ballingschap had in februari 1917 aan elke soldaat na afloop van de oorlog vijf hectare grond beloofd. Aangetrokken door die beloften hadden sommige Bosnische Serven zich als vrijwilliger aangemeld. Serven die in Bosnië bleven, lieten zich er door de Servische regering toe aansporen niet langer pacht aan de moslimgrootgrondbezitters te betalen.

Eind 1918 leek de tijd voor de grote afrekening te zijn gekomen. Moslimgrootgrondbezitters, maar ook kleinere moslimboeren, werden onteigend ten gunste van de Serven die voordien in groten getale als pachters werkzaam waren geweest op moslimlanderijen. Dit geweld en deze politiek van economische benadeling leidden tot een exodus van ongeveer een miljoen moslims, onder wie bijna alle personen van Turkse afkomst, naar Turkije.

In februari 1919 werd de *Jugoslavenska Muslimanska Organizacija* (JMO) opgericht als politieke partij om de positie van de achterblijvende moslims zoveel mogelijk veilig te stellen. Overigens opereerden ook alle andere politieke partijen, met uitzondering van de communistische, in Bosnië-Herzegovina gedurende het hele interbellum op etnische basis. De JMO had een zeer stabiele aanhang, wat een bewijs is voor de kracht van de moslimidentiteit.³⁷ Door een loyale opstelling van JMO-leider Mehmet Spaho ten opzichte van de federale autoriteiten in Belgrado en door deelname aan diverse regeringscoalities wist zijn partij veel te bereiken voor de moslims, zoals schadeloosstellingen voor de onteigeningen. Ook had de partij redelijk succes bij het streven naar behoud van autonomie van de moslims inzake godsdienst, onderwijs en de islamitische (*sharia*) rechtbanken. Een ander politiek succes van

35 Donia & Fine, *Bosnia*, p. 118; Malcolm, *Bosnia*, p. 158.

36 Malcolm, *Bosnia*, p. 163.

37 Donia & Fine, *Bosnia*, pp. 124-125.

Spaho was dat de grenzen van Bosnië-Herzegovina bij de bestuurlijke indeling van Joegoslavië werden gehandhaafd. Dat veranderde tien jaar later, in 1929, toen koning Aleksandar probeerde de regionale identiteiten te vervangen door een Joegoslavisch bewustzijn. Hij verdeelde Bosnië-Herzegovina in vier delen die tezamen met respectievelijk Kroatië, Servië, Montenegro en de Dalmatische kust een *banaat* (provincie) vormden. In elk van de vier *banaten* waren de moslims in de minderheid en zij werden achtergesteld bij benoemingen.

Mehmed Spaho stierf in juni 1939 ten tijde van de besprekingen over de overeenkomst van Cvetković en Maček. Dit akkoord kwam volledig buiten de Bosniërs om tot stand. Grote delen van Bosnië-Herzegovina vielen toen toe aan Kroatië, zoals Posavina, West-Herzegovina, en een flink stuk van Midden-Bosnië. De rest, waaronder het gebied rond Banja Luka, Sarajevo en Oost-Bosnië, werd toegewezen aan Servië of bleef gevoegd bij Montenegro.

Bosnië in de Tweede Wereldoorlog

Na de capitulatie van Joegoslavië in april 1941 werd Bosnië-Herzegovina geheel geanneeerd door het 'onafhankelijke' Kroatië van Ante Pavelić. Een deel van de leiding van de JMO koos voor het *ustaša*-bewind, dat de moslims gelijkberechtiging en vrijheid van godsdienst en onderwijs beloofde. Sommige moslims schaarden zich ook aan de zijde van de *ustaše* bij het plegen van misdrijven tegen Serven. Berucht was het optreden van de Dertiende SS Handžar-divisie, die grotendeels uit moslims bestond en na een opleiding in Frankrijk en Duitsland in 1944 in Bosnië werd ingezet tegen de partizanen. De divisie pleegde vooral gruweldaden tegen Serven in Noordwest- en Oost-Bosnië, in het bijzonder in de omgeving van Vlasenica.³⁸

Andere moslims protesteerden echter openlijk tegen de wreedheden die de *ustaše* begonnen tegen Serven³⁹ en ook moslims werden het slachtoffer van terreur van *ustaše*. Tegelijk stonden moslims bloot aan geweld van *četniks*. Tot de ergste voorbeelden daarvan behoorden moordpartijen in december 1941 en januari 1942 in Foča, Goražde en Višegrad. De vele duizenden slachtoffers daar werd vaak de keel doorgesneden op de bruggen over de Drina, waarna hun lichamen in de rivier werden geworpen.⁴⁰ Zowel *četniks* als *ustaše* bleken een akelig grote fantasie te hebben bij het bedenken van middelen om te martelen en moorden.⁴¹ Ook seksuele misdrijven kwamen veelvuldig voor.

Voor hun verdediging sloten moslims allianties met alle partijen in het conflict, zelfs met *četniks*,⁴² of richtten eigen lokale weerkorpsen op, die bekend stonden als 'groene kaders'. Daarbij konden de onderlinge verhoudingen van streek tot streek en van moment tot moment verschillen.

Naarmate de oorlog voortduurde, vonden echter steeds meer moslims hun weg naar de partizanenbeweging van Tito, die van Bosnië de basis voor zijn strijd ter bevrijding van het hele Joegoslavische grondgebied maakte. De partizanenbeweging richtte zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in Bosnië-Herzegovina steeds tot de 'Serven, moslims en Kroaten'. Bosnië zou volgens Tito en zijn aanhangers na de bevrijding van het fascisme en het nationaal-socialisme een afzonderlijke bestuurlijke eenheid worden, waarin de drie grote bevolkingsgroepen op voet van gelijkheid zouden worden behandeld. De communistische partij wilde dat Bosnië na de oorlog een aparte republiek zou zijn, die als een buffer tussen Kroatië

38 Lepre, *Division*.

39 Zie bijv. Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 62-64.

40 Zie bijv. Čekić, *Aggression*, p. 20.

41 Voor voorbeelden zie Čekić, *Aggression*, p. 24.

42 Malcolm, *Bosnia*, p. 188.

en Servië zou liggen, de twee grote kerngebieden van het eerste Joegoslavië. Opdeling van Bosnië tussen Kroatië en Servië, zoals voorzien bij de overeenkomst tussen Cvetković en Maček in 1939, zou volgens Tito de beide republieken te groot maken in vergelijking met Macedonië, Montenegro en Slovenië.

Niettemin trok Tito's partizanenbeweging tot aan het eind van de oorlog weinig moslims aan.⁴³ Aan moslimpartizanen werden soms Servische *noms de guerre* gegeven om hen te beschermen tegen zogeheten 'onbewuste' Serven, die zelfs binnen de partizanenbeweging moslims naar het leven stonden. Deze camouflering van moslimpartizanen leidde later tot een onderschatting van het aandeel van de moslims in de communistische verzetsbeweging.⁴⁴

Doordat Bosnië het kerngebied werd van de strijd tijdens de bezetting van Joegoslavië, viel hier relatief het grootste aantal slachtoffers. Reële schattingen lopen uiteen van 316.000 tot 382.000 doden tegen ruim één miljoen in heel Joegoslavië.⁴⁵ Ter vergelijking: in Kroatië verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog bijna driehonderdduizend mensen het leven, in Servië ongeveer 150.000.⁴⁶ In Bosnië zouden volgens de berekening die uitkwam op 382.000 slachtoffers in totaal, 209.000 van hen Serven zijn geweest ofwel 57,5 procent van het aantal slachtoffers in Bosnië (uitgezonderd tienduizend joden en negenduizend 'anderen'), 79.000 Kroaten (22 procent) en 75.000 moslims (20,5 procent).⁴⁷ Van de Servische bevolking in Bosnië-Herzegovina kwam op die manier 16,7 procent om, van de Kroatische 12,8 en van de moslimbevolking 8,6 procent.⁴⁸ Anders gezegd: 1 op de 6 Serven, 1 op de 8 Kroaten en 1 op de 12 moslims in Bosnië liet tijdens de Tweede Wereldoorlog het leven. De joodse en zigeunergemeenschappen werden bijna helemaal weggevaagd.

Multi-ethniciteit onder het communisme: harmonie of voorbode van geweld?

Relatief zwaar getroffen door de oorlog, was Bosnië ook tijdens de vrede onder de communisten betrekkelijk slecht af. Het Habsburgse regime had een periode van economische modernisering bewerkstelligd, vooral in de sfeer van de infrastructuur, bos- en mijnbouw, de industrie en het bankwezen in Bosnië, en in de jaren twintig en dertig hadden Duitsers geïnvesteerd in de zware industrie. De industrie in Bosnië kwam echter pas goed tot ontwikkeling na de breuk van Joegoslavië met de Cominform, toen het bewind van Tito een sterke defensie-industrie in Bosnië ontwikkelde. Die industrie was echter vooral gericht op extractie van grondstoffen. De productie van fabrikaten bleef ver achter bij het Joegoslavische gemiddelde. Hetzelfde gold voor de werkgelegenheid, het inkomen en de investeringen, ook al ontving Bosnië jarenlang ruim twintig procent uit het federale ontwikkelingsfonds.⁴⁹ In veel opzichten – urbanisatie, alfabetisering, kindersterfte – was Bosnië na Kosovo het meest achtergebleven gebied van Joegoslavië.⁵⁰

Net als andere godsdiensten werd de islam na 1945 in de hoek gedrongen door het

43 Burg & Shoup, *War*, p. 37.

44 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. x; Ivo Banac, 'Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Postcommunist Statehood, 1918-1992, in: Pinson (ed.), *Muslims*, pp. 143-144.

45 Cohen, *War*, pp. 109-111.

46 Cohen, *War*, p. 111.

47 Cohen, *War*, p. 109. Deze cijfers wijken, behalve voor de moslims, nogal af van die welke

worden genoemd door Srdjan Bogosavljević, 'Drugi Svetski Rat – Žrtve u Jugoslaviji', *Republika*, 01-05/06/95, aangehaald in Hayden, *Fate*, p. 746: 72 procent van de slachtoffers zou volgens hem Servisch zijn geweest, zeventien procent moslim en vier procent Kroaat.

48 Burg & Shoup, *War*, p. 38.

49 Čalić, *Krieg*, pp. 61-63.

50 Malcolm, *Bosnia*, p. 202.

communistische bewind. In 1946 werden islamitische rechtbanken verboden. Vier jaar later werd het dragen van een sluier bij wet verboden. Hetzelfde gebeurde met islamitisch onderwijs en de meeste moslimorganisaties. Door deze maatregelen, door verdere onteigeningen of wegens besmetting met een *ustaša*-verleden vluchtten veel moslims na de Tweede Wereldoorlog naar het buitenland, vooral naar Turkije. Volgens Turkse statistieken zouden na 1945 in totaal ongeveer 190.000 Bosnische moslims naar dat land zijn geëmigreerd.⁵¹

Tito en de zijnen verwachtten dat op den duur de moslims als groepering zouden verdwijnen.⁵² Op het eerste communistische partijcongres na de oorlog heette het dat Bosnië niet kon worden opgedeeld tussen Kroatië en Servië, 'niet alleen omdat Serven en Kroaten in het hele gebied dooreen leven, maar ook omdat het gebied wordt bewoond door moslims die nog geen beslissing hebben genomen over hun nationale identiteit', dat wil zeggen: of ze Kroaten waren of Serven.⁵³ Moslimpartijfunctionarissen werden gedwongen zich uit te spreken of ze zich als Kroaat of Serf beschouwden.

Bij de volkstelling van 1948 bestonden de categorieën 'moslim-Serf', 'moslim-Kroaat' en 'nationaal niet gedefinieerde moslim'. 778.000 Moslims (ofwel 89 procent van alle moslims) gaven op tot de laatste categorie te behoren, slechts 72.000 (acht procent) noemden zich Serf en 25.000 (drie procent) Kroaat.⁵⁴ In 1953 was de moslimcategorie zelfs volledig van het biljet van de volkstelling verdwenen. In het kader van het joegoslavismebeleid was het nu mogelijk voor moslims om geregistreerd te worden als 'nationaal niet gedefinieerde Joegoslafaaf'. Bijna 900.000 Bosniërs, vrijwel allen moslims, kozen voor die optie.⁵⁵

Bosnië had in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog te maken met Servische dominantie, die niet alleen ten koste ging van de moslims maar ook van de Kroaten. Na de val van het Servische hoofd van de binnenlandse veiligheidsdienst Ranković in 1966 werd ook in Bosnië de repressie van de niet-Servische groeperingen minder.⁵⁶ De vooraanstaande Bosnisch-Servische communist Cvijetin Mijatović durfde toen te zeggen dat hij zich schaamde een Serf te zijn, wanneer hij keek naar het onrecht dat de Kroaten in Bosnië werd aangedaan.⁵⁷

Nadat Tito aansluiting had gezocht bij de Beweging van Niet-Gebonden Landen begon hij tegenover die staten echter te pronken met de moslims in eigen land. De beleving van religie werd toen, ook in Bosnië, getolereerd zolang deze niet werd gekoppeld aan uitingen van etnisch nationalisme. Zo kon de islamitische gemeenschap in het communistische Bosnië uiteindelijk honderden nieuwe moskeeën oprichten.

Onbedoeld waren het vooral de moslims, die in de steden woonden, die profiteerden van de scholingscampagnes van het bewind van Tito. Dankzij zijn steun kon de moslimgemeenschap in Bosnië-Herzegovina in de jaren zestig emanciperen. Doordat de partijleiding bovendien afstapte van het joegoslavisme, was het bij de volkstelling van 1961 voor het eerst mogelijk in te vullen dat men 'etnisch moslim' was. Bijna een miljoen Bosniërs claimden die status. In de Bosnische grondwet van 1963 werden de moslims als een constituerend volksdeel van Bosnië-Herzegovina erkend en in 1968 accepteerde de communistische partijlei-

51 Čekić, *Aggression*, p. 27.

52 Cohen, *Hearts*, p. 69 en 71; Judah, *Serbs*, p. 154.

53 Geciteerd in Malcolm, *Bosnia*, p. 197. Zie ook Milovan Djilas in: Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 84-85.

54 Donia & Fine, *Bosnia*, pp. 175-176; Malcolm, *Bosnia*, p. 198.

55 Malcolm, *Bosnia*, p. 198.

56 Judah, *Serbs*, p. 153.

57 Marijan, 'War', p. 176 n. 5.

ding de moslims als een constituerend volksdeel van zowel Bosnië-Herzegovina als Joegoslavië. In Belgrado keerde de nationalistische schrijver Dobrica Ćosić zich fel tegen het besluit. Tevergeefs. In 1971 sprak de Joegoslavische volkstelling van 'moslims in de betekenis van een natie'. Dit laatste werd verankerd in de grondwet van 1974. Vanaf dat moment werd het woord Moslims – als volk – binnen Joegoslavië met een hoofdletter M geschreven.

Voorzover er behoefte bestond onder Moslims, Kroaten en Serven in Bosnië aan een gemeenschappelijke identiteit, was die nog steeds niet de gezamenlijke Bosnische achtergrond, maar nu de Joegoslavische.⁵⁸ Deze behoefte beperkte zich echter voornamelijk tot de intellectuele bovenlaag in Bosnië. Van de bijna acht procent van de bevolking die zich bij de volkstelling van 1981 als Joegoslaaf omschreef, kwam driekwart uit de grote steden.⁵⁹ Overigens was bij de volkstelling tien jaar later, onder druk van de toenemende etnische spanningen, het aantal Bosniërs dat zich als Joegoslaaf liet omschrijven teruggelopen tot 5,5 procent van de bevolking. Uitschieters waren Tuzla en Sarajevo, waar respectievelijk 17 en 10,5 procent van de bevolking zich Joegoslaaf noemde.

De erkenning van de Moslims als bevolkingsgroep leidde zowel tot maatschappelijke bewustwording als een religieuze ervaring onder de Moslims. Door hun erkenning als categorie werd uit statistieken voortaan duidelijk dat de Moslims onder de maatschappelijke elites van Bosnië achtergesteld waren bij de Serven.⁶⁰ Die achterstelling was deels een gevolg van vertraagde reacties op grote demografische verschuivingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Bij de volkstelling van 1961 hadden de Serven nog de meerderheid uitgemaakt van de Bosnische bevolking, met 42,8 procent. De Moslims waren met 25,6 procent van de bevolking nauwelijks groter dan het Kroatische volksdeel (21,7 procent). Tien jaar later, in 1971, waren de verhoudingen drastisch gewijzigd, vooral door toedoen van het relatief grote aantal geboortes onder Moslims en door de grotere migratie van Kroaten en Serven. Kroaten en Serven hadden een relatief sterke neiging weg te trekken naar respectievelijk Kroatië en Servië met hun sterkere economieën en betere beroepsmogelijkheden, terwijl de Moslims in Bosnië bleven.⁶¹ De verhoudingen in 1971 waren: Serven, 37,3 procent, Moslims, 39,6 procent en Kroaten, 20,6 procent. De relatieve meerderheid van de Moslims zou daarna nog groeien totdat in 1991 de verhouding 31,4 procent, 43,7 procent; en 17,3 procent was voor respectievelijk Serven, Moslims en Kroaten.⁶²

Deze verschuivingen op landelijk niveau hadden op het lokale niveau tot gevolg dat er steeds meer plaatsen kwamen waar Moslims in de meerderheid waren en steeds minder plaatsen waar de Serven de meerderheid vormden. Doordat bovendien de minderheden uit dorpen het sterkst migreerden naar steden, werden de dorpen steeds homogener qua etnische samenstelling en de steden steeds heterogener.⁶³

Onder de zich emanciperende Moslim-elites waren er die meenden dat de Moslims de leidende natie van Bosnië-Herzegovina moesten worden, aangezien de Kroaten en de Serven elk al een eigen republiek hadden. Een kleine groep ging zelfs zo ver etnische homogenisering van heel Bosnië te bepleiten.⁶⁴

De ontwikkeling van een krachtiger Moslim-zelfbewustzijn werd door de communisti-

58 Burg & Shoup, *War*, p. 44; Križan, 'Nationalisme', p. 71.

59 Burg & Shoup, *War*, p. 42.

60 Čalić, *Krieg*, pp. 77-78.

61 Voor cijfers zie Detrez, *Sloop*, p. 253; Judah,

Serbs, pp. 154-155.

62 Lampe, *Yugoslavia*, p. 330.

63 Voor cijfers zie Detrez, *Sloop*, p. 254.

64 Čalić, *Krieg*, p. 76.

sche partijleiding in zowel Sarajevo als Belgrado als problematisch ervaren. De communisten in Bosnië-Herzegovina waren van alle Joegoslavische republieken het strengst in de leer.⁶⁵ Wie wegens ideologische afwijkingen in Belgrado en Zagreb met arrestatie werd bedreigd, werd in Sarajevo gearresteerd.⁶⁶ Sarajevo was

een stad waarin het onmogelijk was openlijk dissident te zijn en vanwaar de intellectuelen uitweken naar Belgrado of Zagreb; het was een stad waar de controle van de partij over de media totaal was, en waar de studentenopstand van 1968 het meest effectief werd onderdrukt; een stad waar spionnen controle uitoefenden over de ideologische houding van de mensen, en wel tot in het privé-leven toe.⁶⁷

Ideologische repressie en een onderlinge religieuze en etnische tolerantie gingen in Bosnië hand in hand. Uitingen van nationalistische haat behoorden tot de ernstigste misdrijven tegen de ideologie.⁶⁸ Propagering van de islam als het beste geloof, zoals gebeurde in het kader van de Moslimemancipatie, was in de ogen van de communistische leiding dan ook een regelrechte aanval op het idee van broederschap en eenheid.⁶⁹

Deze bezorgdheid over een islamitisch reveil leidde begin jaren tachtig tot een campagne van de communistische overheid, in het bijzonder in Bosnië en Macedonië, tegen het ‘moslimfundamentalisme’. Daarbij werden moslimleiders in de pers aangevallen of moslimgeestelijken gearresteerd omdat zij hun geloof voor politieke doeleinden zouden gebruiken. Deze campagne werd onder meer ingegeven door angst voor buitenlandse bemoeienissen – vooral vanuit Iran, Libië, Caïro en Mekka – met de ontwikkelingen in Bosnië.⁷⁰ Deze campagne mondde in 1983 uit in de berechting wegens vijandelijke activiteiten van een dertiental Moslim-intellectuelen, onder wie Alija Izetbegović, Omer Behmen en Hasan Čengić, mannen die elkaar sinds jaar en dag kenden en in de jaren negentig vooraanstaande posities zouden innemen in de nationalistische Moslim-partij SDA.

Tegelijkertijd verschenen er in Sarajevo en Belgrado zowel van communistische als van Servisch-nationalistische zijde publicaties met een sterk anti-Moslimkarakter, waaronder de roman *Nož* van Vuk Drašković. Het was een teken dat het zorgvuldig bewaarde evenwicht tussen de groepen uit het lood aan het slaan was.

65 Bougarel, *Bosnie*, p. 43; Draulans, *Mirjana*, p. 77; Slapšak, *Joegoslavië*, p. 52 en 55.

66 Nebojša Popov, ‘Kriegerischer Frieden. Annäherung an ein Verständnis des Krieges in Bosnien-Herzegowina’, in: Stefanov & Werz (Hg.), *Bosnien*, p. 105.

67 Svetlana Slapšak, ‘Waarom Sarajevo?’, in: Dojčinović & Keulemans (eds.), *Hommage*, p. 62.

68 Slapšak, *Joegoslavië*, p. 185.

69 Antić, ‘Officials’.

70 Antić, ‘Officials’.

Etnische verhoudingen aan de vooravond van het conflict

Rust en warmte bestonden zij aan zij met geweld en perversiteit. Het waren slechts twee, onvermijdelijke, kanten van dezelfde manier van leven.⁷¹

Tot voor kort dacht ik echt dat iedereen redelijk met elkaar omging, dat het er niet toedeed of je nu Serviër, Kroaat of Moslim bent. Maar tegenwoordig is het zo ongeveer de eerste vraag die je iemand stelt. En je bent op je hoede als hij niet 'bij jou' hoort. En dus begin ik me bijna af te vragen of het vroeger nou allemaal wel zo goed was.⁷²

De verschillende etnische stromingen in Bosnië hadden in het verleden in het gunstigste geval naast elkaar bestaan, namelijk wanneer er rond Bosnië-Herzegovina een stabiel politiek klimaat had bestaan. Was dat niet het geval geweest, dan was er sprake van conflicten tussen de etnische groepen. De staatkundige onrust in Joegoslavië vanaf eind jaren tachtig kon Bosnië niet onberoerd laten. Wie wilde zag nog het evenwicht, anderen constateerden dat het fundament van de samenleving aan het schuiven was geraakt.

De etnische groepen hadden zich slechts in beperkte mate vermengd. Bij een sociologisch onderzoek eind 1991 zei weliswaar slechts bijna 43 procent van de Moslims, 39 procent van de Kroaten en 25 procent van de Serven in Bosnië een huwelijkspartner van de eigen etnische groep te willen.⁷³ Maar in de praktijk was tot dan toe van de bereidheid tot een 'gemengd huwelijk' veel minder gebleken. In 1981 was slechts 15,3 procent van alle huwelijken gemengd.⁷⁴ In 1991 werd zestien procent van de kinderen in Bosnië geboren uit een gemengd huwelijk.⁷⁵ Dit zijn cijfers die vaak worden aangehaald in de literatuur, maar de jaargemiddelden tussen 1962 en 1989 wijzen eerder op een percentage gemengde huwelijken van elf à twaalf en laten zien dat dit cijfer gedurende die periode vrijwel constant bleef.⁷⁶ Bij dit cijfer moet verder nog worden bedacht dat de gemengde huwelijken vooral plaatsvonden tussen leden van kleine etnische groepen – zoals joden en Montenegrijnen –, voor wie er binnen de eigen groep slechts beperkte huwelijkskansen waren. Zij vonden veel minder plaats tussen de drie grote etnische entiteiten van Kroaten, Moslims en Serven. Van die drie groepen kwamen gemengde huwelijken vooral voor onder Kroaten en Serven (in die volgorde), veel minder onder Moslims: 95 procent van de Moslim-vrouwen en 93 procent van de Moslim-mannen gingen homogene huwelijken aan.⁷⁷ Een andere kanttekening is dat de gemengde huwelijken zich vrijwel beperkten tot de steden, waar in enkele gevallen een niveau van veertig procent gemengde huwelijken werd gehaald.⁷⁸ Ten onrechte wordt vaak aangenomen

71 Djilas, *Land*, p. 245.

72 Muhamed Vlaisić, medewerker van een reorganisatie in Mostar in N. Lucas, 'Serviërs in Bosnië: kogels voor bier', *Trouw*, 28/09/91.

73 Čalić, *Krieg*, p. 58.

74 Burg & Shoup, *War*, p. 42.

75 Čalić, *Krieg*, p. 45; Crnobrnja, *Drama*, p. 23.

76 Nikolai Botev, 'Seeing Past the Barricades. Ethnic Inter-marriage in Former Yugoslavia, 1962-1989', in: Halpern & Kideckel (eds.), *Neighbors*, p. 225; Detrez, *Sloop*, p. 255.

77 Burg & Shoup, *War*, p. 42.

78 Sreten Vujović, 'An Uneasy View of the City', in: Popov (ed.), *Road*, p. 136.

men dat het percentage gemengde huwelijken in Bosnië relatief hoog was.⁷⁹ Opvallend is juist dat in Bosnië-Herzegovina, waar de etnische spreiding groter was dan in de rest van Joegoslavië, het percentage gemengde huwelijken tussen 1962 en 1989 het laagst was van alle republieken met uitzondering van Macedonië.⁸⁰

Dorpen waren vaak min of meer etnisch homogeen, maar ze lagen wel door elkaar heen. Bij de volkstelling in april 1991 bleek dat van de 109 Bosnische gemeentes (*opštine*) er 37 een absolute Moslim-meerderheid hadden, 32 een Servische en 13 een Kroatische. Minder dan een derde van de *opštine* had geen duidelijke etnische meerderheid.

Het positieve beeld dat bij Bosnische intellectuelen en in het Westen bestond van de interetnische verhoudingen in Bosnië aan de vooravond van de conflicten van de jaren negentig van de twintigste eeuw werd vooral bepaald door informatie over de etnische tolerantie in de hoofdstad Sarajevo of in Tuzla. Inwoners van Sarajevo verspreidden zelf het idee dat er op de Balkan geen kosmopolitisch stad te vinden was geweest, geen stad 'waar zoveel talen, godsdiensten en culturen op zo'n klein grondgebied met elkaar in contact kwamen en zich met elkaar vermengden'.⁸¹ En aangezien 'de Bosnische cultuur (...) met name in Sarajevo in haar zuiverste vorm te vinden'⁸² was, zou, zo werd vanuit Bosnië zelf herhaaldelijk naar voren gebracht, het gebied een brug vormen tussen het Westen en de Oriënt.⁸³ Zoals met stedelingen wel vaker het geval is, vergaten ook die van Bosnië te gemakkelijk dat er buiten hun eigen stad, waar zij een kosmopolitische tolerantie meenden te constateren, nog een platteland was waar er beslist andere normen op werden nagehouden.⁸⁴

Ook buitenlandse journalisten schreven in hun reportages vaak dat in Sarajevo vrijwel in hetzelfde stratenblok een moskee, een rooms-katholieke kathedraal, een christelijk-orthodoxe kerk en een joodse synagoge konden worden aangetroffen. Moslims, Serven, Kroaten, joden, zigeuners en Albanen leefden volgens hun berichten dooreen in 'Europe's truest melting pot'.⁸⁵ Zelfs toen Sarajevo omsingeld was door de Serven, woonden er naast tweehonderdduizend Moslims nog tachtigduizend Serven en iets minder dan twintigduizend Kroaten.⁸⁶

Maar sommige waarnemers meenden al in de decennia vóór het uitbreken van de oorlog, zelfs in Sarajevo, een tweede realiteit te zien, 'a deep and obvious separation between the ethnic groups, a separation characterized by both mistrust and apprehension'.⁸⁷ '[E]n groot deel van die rust berustte op hypocrisie en op het niet lastig vallen van het regime...'⁸⁸ Zoals een Kroatische inwoner van Bosnië later zei: 'Ja, wij leefden in vrede en harmonie omdat we

79 Zie bijv. Ali & Lifschulz, 'Bosnia', p. 367; Cohen, *Bonds*, pp. 173 en 247; Crnobrnja, *Drama*, p. 23.

80 Nikolai Botev, 'Seeing Past the Barricades. Ethnic Inter-marriage in Former Yugoslavia, 1962-1989', in: Halpern & Kideckel (eds.), *Neighbors*, p. 225 en 229.

81 Karahasan, *Sarajevo*, pp. 8-10. Vgl. ibidem, p. 53; Weine, *History*, p. 21; Edo Barak in: Ineke Bijnagte, 'Korak. Een eskimo uit Sarajevo', *De Groene Amsterdammer*, 17/11/93, p. 8; Broekmeyer, 'Overpeinzing', p. 9; Kemal Kurspahić, 'Herzegovina en Bosnië zijn ondeelbaar', *de Volkskrant*, 31/12/91.

82 Karahasan, *Sarajevo*, p. 9.

83 Zie bijv. Hoessein Susić, aangehaald in Clifford C. Cremer, 'Met pijl en boog tegen tank', *HP/De Tijd* 15/01/93, p. 12.

84 Weine, *History*, p. 23.

85 Maas, *Neighbor*, p. 129. Zie ook Anthony Lewis, 'War Crimes', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 55.

86 Max Arian, 'La Benovolencija', *De Groene Amsterdammer*, 09/06/93, p. 9.

87 Andrei Simić, 'Nationalism as a Folk Ideology. The Case of Former Yugoslavia', in: Halpern & Kideckel (eds.), *Neighbors*, p. 106. Zie ook Cohen, *Bonds*, p. 247.

88 Slapšak, *Joegoslavië*, p. 187.

om elke honderd meter een politieagent hadden die er voor zorgde dat we elkaar heel erg liefhadden.’⁸⁹ En een andere waarnemer contateerde:

Undercurrents of intolerance could be spotted in unguarded chance remarks of hateful envy: snide comments about ‘those’ Croats, Muslims, and Serbs ‘always sticking together’; occasional displays of rage over pork-barrel monkies ‘always benefiting them’; and furtive glances at Muslims going to the mosque in a largely Christian village, or at Christians going to their churches in predominantly Muslim towns. Confidentially, one was told of widespread mutual mistrust, at least in certain localities and sometimes even in Sarajevo.⁹⁰

Zo bleef de interetnische situatie in Bosnië eind jaren tachtig voor tweërlei uitleg vatbaar. Weliswaar noemde meer dan negentig procent van de ondervraagden bij een enquête in Bosnië in 1990 de etnische verhoudingen binnen de eigen woonplaats goed en volgens meer dan tachtig procent was dat ook op het werk het geval, maar 87 procent noemde de etnische verhoudingen in Joegoslavië als geheel slecht of zeer slecht.⁹¹

De communistische partij in het nauw

De toenemende spanningen waren ook voelbaar in de communistische partij van Bosnië. De bewaking van de combinatie van ideologische zuiverheid en interetnische tolerantie was feitelijk in handen geweest van een paar families uit elk van de drie bevolkingsgroepen die de dienst uitmaakten in de communistische elite van de republiek.⁹² Terwijl deze families aan de top van de politieke en maatschappelijke piramide compromissen sloten om de republiek bestuurbaar te houden, had de rest van de samenleving daar weinig ervaring mee. Toen eind jaren tachtig door de teruglopende economie de compromisbereidheid aan de top begon te eroderen, verscherpten door de hele samenleving de verhoudingen en ontstonden op elk niveau ruzies om de politieke en economische machtsbronnen. De communistische partij in Bosnië-Herzegovina zelf raakte daarom in die tijd sterk verscheurd door etnische verschillen en werd besmeurd door tal van corruptieschandalen.

Nadat in januari 1990 tijdens het Veertiende Partijcongres de Communistische Liga van Joegoslavië uiteen was gevallen en duidelijk was geworden dat spoedig ook in Bosnië verkiezingen zouden plaatsvinden waaraan meer dan één partij kon deelnemen, probeerde het bestuur van de communistische partij met verschillende middelen partijvorming op etnische of religieuze basis tegen te gaan. Dat beleid kon volgens een opiniepeiling in mei 1990 nog rekenen op steun van 74 procent van de Bosnische bevolking.⁹³ De partij kon ook moeilijk anders. Omdat zij multi-etnisch was samengesteld – in 1982 was 42,8 procent van de leden Serf, 35 procent Moslim, 11,9 procent Kroaat en 8,4 procent Joegoslaaf⁹⁴ – kon zij niet de nationalistische kaart uitspelen zoals Milošević dat met zijn omgebouwde communistische partij in Servië had gedaan. Het oligarchische karakter van de Bosnische partijleiding ver-

89 Bell, *Way*, p. 132.

90 Job, ‘Furies’, p. 69.

91 Čalić, *Krieg*, p. 59.

92 Dušan T. Bataković, ‘Collective and Human Rights: Opposing Views from Former Yugoslavia’, in: Baehr, Baudet & Werdmöller (eds.), *Rights*,

p. 68.

93 X. Bougarel, ‘Bosnia and Hercegovina – State and Communitarianism’, in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 99.

94 Burg & Shoup, *War*, p. 45.

hinderde tegelijk hervormingen die een antwoord hadden kunnen bieden op de dreiging van het nationalisme van de drie etnische groepen.

Zo'n antwoord was eigenlijk hard nodig, want al vanaf de zomer van 1989 vonden in Bosnië Servische en Kroatische massabijeenkomsten plaats die verband hielden met de toenemende etnische spanningen elders in Joegoslavië – in Kosovo, Slovenië en Kroatië. Serven betuigden op zulke meetings hun steun aan Milošević en Kroaten in het streven naar Kroatische onafhankelijkheid. Vanaf de zomer van 1989 begonnen media in Belgrado te schrijven over de gevaren die Serven zouden lopen in Bosnië. Er zou sprake zijn van benadeling van Serven in de arbeidsvoorziening, en de migratie van Serven uit Bosnië werd bestempeld als etnische zuivering. Een groeiend etnisch nationalisme en een godsdienstig reveil gingen vanaf 1989 in Bosnië hand in hand. De orthodoxe kerk plaatste zich meer op de voorgrond en bood bij religieuze aangelegenheden Servische nationalistische de mogelijkheid zich te manifesteren.⁹⁵ Religieuze feesten, zoals de inzegening van kerken en moskeeën, kregen steeds meer een etnisch-nationalistisch karakter.⁹⁶ Serven beschuldigden Moslims ervan islamisering van de republiek na te streven en riepen herinneringen op aan de medewerking die Moslims tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden verleend aan de *ustaze*.⁹⁷ Omgekeerd deden geruchten de ronde dat Serven in Bosnië van pro-Milošević-kringen wapens ontvingen en daarmee heimelijk trainden.⁹⁸ Alle partijen beweerden van elkaar dat zij bezig waren lijsten op te stellen met namen van mensen uit de andere etnische groepen die zouden worden omgebracht.⁹⁹

De steun van 74 procent voor een verbod op nationale partijen was dan ook even groot als wankel. Die was een uitdrukking van een besef dat opdeling langs etnische lijnen grote gevaren in zich borg, getuige de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog. Zodra de situatie zou verslechteren, viel echter te verwachten dat de diverse bevolkingsgroepen hun toevlucht zouden zoeken bij hun eigen etnische partij. Het bestaan van de ooit zo dominante communistische partij in Bosnië, die toch al onder druk stond door de omwentelingen elders in Oost-Europa, liep daardoor nog eens extra gevaar.

De communistische partij van Bosnië-Herzegovina probeerde etnisering van de politiek nog tegen te gaan met een grote sprong voorwaarts, namelijk door middel van verkiezingen op heel korte termijn, in het voorjaar van 1990. Toen bleek dat er zich binnen zo'n kort tijdsbestek geen andere partijen zouden kunnen organiseren, moesten de communistische leiders van dit voornemen afzien, omdat anders hun legitimiteit ernstig zou lijden. De volgende poging etnisering tegen te gaan was de aanvaarding door het Bosnische parlement in maart 1990 van een kieswet die politieke organisatie op etnische basis verbood. Het Bosnische Constitutionele Hof verklaarde de wet echter onconstitutioneel.

Daarmee was de weg vrij voor politieke partijvorming op etnische grondslag. De voormalige communistische partij werd omgevormd tot de Communistische Liga – Sociaal-Democratische Partij, *Savez Komunista- Socijalistička Demokratska Partija* (SK-SDP). Zij had nu pluralisme en de overgang naar een markteconomie in haar programma staan en ijverde voor behoud van het federale Joegoslavië. Dat laatste wilde ook de hervormingsgezinde partij van de federale premier Marković, die tijdens de verkiezingscampagne nog hoge ogen

95 Čekić, *Aggression*, pp. 35-36.

96 Bougarel, *Bosnie*, p. 44.

97 Malcolm, *Bosnia*, p. 218; Ramet, 'Milošević', p. 102; bijlage Duijzings, *Geschiedenis en her-*

innering in Oost-Bosnië.

98 Zie voor Srebrenica bijv. bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië.*

99 Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 147-148.

leek te gooien. Zo wist hij op de berg Kozara in een dominant Servisch gebied een gehoor van meer dan honderdduizend personen te trekken.

Formeel mochten in Bosnië-Herzegovina alleen autochtone partijstichtingen plaatsvinden, maar in de praktijk zou dat Serven en Kroaten er niet van weerhouden partijen op te richten die nauw verbonden waren met partijformaties in Belgrado, Knin en Zagreb. Er werden ongeveer veertig nieuwe partijen gevormd. De belangrijkste waren echter drie partijen die expliciet het etnisch nationalisme als uitgangspunt namen. In de aanloop naar de eerste naoorlogse vrije verkiezingen wilde geen van de etnische groeperingen de boot missen bij de partijvorming. Er leek sprake te zijn van een etnisch politieke wedloop.

3. De politieke loopbaan van Alija Izetbegović

De race werd geopend door de drie belangrijkste veroordeelden uit het proces tegen het ‘nationaal en moslimfundamentalisme’ van 1983, Izetbegović, Behmen en Hasan Čengić, die in de lente van 1990 met enkele anderen de Partij van Democratische Actie, de *Stranka Demokratske Akcije* (SDA) oprichtten, een partij van Moslims. Van alle nationalistische partijleiders in Bosnië zou de toen 64-jarige Alija Izetbegović de meest raadselachtige zijn.

Hij werd in 1925 geboren in Bosanski Šamac en stamde af van moslims die oorspronkelijk werkzaam waren geweest in de handel in Belgrado, maar die in de negentiende eeuw uit Servië naar Bosnië waren gevlucht. Izetbegović was op driejarige leeftijd met zijn familie naar Sarajevo verhuisd. Daar werd hij lid van de Jonge Moslims (*Mladi Muslimani*), een beweging die in 1939 was opgericht om de belangen van de moslims te beschermen en die enkele honderden leden telde. Na de Tweede Wereldoorlog zouden de communisten de beweging er van beschuldigen banden te hebben onderhouden met de jeugdbeweging van de *ustaše*. Izetbegović zou dat later ontkennen. Volgens hem was de activiteit van de Jonge Moslims gericht op het in de praktijk brengen van de islam, waaronder in de eerste plaats werd verstaan: de vorming van een moslimstaat.¹⁰⁰ Na de oorlog was Izetbegović medeoprichter van de organisatie Vechters van het Ware Geloof. In maart 1946 werd hij gearresteerd en tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld op grond van de aanklacht te hebben aangezet tot ‘religieuze haat’.

Na zijn vrijlating in 1948 studeerde hij rechten in Sarajevo. Vervolgens werd hij juridisch adviseur voor twee grote ondernemingen. In 1970 publiceerde Izetbegović de *Islamska Deklaracija* (*Islamitische Declaratie*). Servische nationalisten zouden in de jaren negentig vaak verwijzen naar een aantal uitspraken in dit manifest, waarin het woord Bosnië overigens niet voorkwam, om aan te tonen dat Izetbegović een vorm van moslim-hegemonie nastreefde in Bosnië.¹⁰¹ In dit geschrift legde Izetbegović de nadruk op de onmogelijkheid van islam en niet-islamitische instellingen om vreedzaam naast elkaar te bestaan. Ook hield Izetbegović in zijn declaratie een pleidooi voor een regeneratie van de islam door de schepping van een aaneengesloten islamitische wereld ‘van Marokko tot Indonesië’. Hij verklaarde verder dat Turkije, toen het nog een islamitisch land was, veel machtiger was dan de latere seculiere Turkse staat. Zodra de islam moreel en getalsmatig sterk genoeg zou zijn om het niet-islamitische gezag omver te werpen en te vervangen door een islamitische variant, moest het volgens hem inderdaad de macht overnemen. Daarvoor was het nodig dat mos-

¹⁰⁰ Ivan Šabić, ‘Covjek koji se ne mijenja’, *Danas*, 19/03/93, p. 32.

¹⁰¹ Vgl. bijv. Levinsohn, *Belgrade*, p. 292.

lims minstens de helft van de bevolking uitmaakten. Was die situatie bereikt, dan zou er van vrede of coëxistentie tussen de islam enerzijds en niet-islamitische politieke en sociale instellingen anderzijds niet langer sprake kunnen zijn. Zolang een islamitische meerderheid nog niet bestond, zouden de moslimminderheden, zolang hun godsdienstvrijheid en een normaal leven waren vergund, zich loyaal opstellen en al hun burgerplichten nakomen, 'behalve die welke de islam en moslims schaden'.¹⁰²

Toen de communistische autoriteiten van Bosnië begin jaren tachtig bevreesd werden voor het islamitisch reveil dat op gang was gekomen na de erkenning van de Moslims als etnische groep, besloten zij de belangrijkste vertegenwoordigers daarvan te vervolgen. Onder de communistische autoriteiten waren ook Moslims die wilden voorkomen dat het Moslim-bewustzijn te sterk religieus bepaald zou worden. Daarom werd Izetbegović samen met anderen in 1983 gearresteerd en berecht wegens 'vijandelijke activiteiten' en 'fundamentalistische afwijkingen', dat wil zeggen de uitspraken die hij had gedaan in de *Islamitische Declaratie*, dat dertien jaar geleden was gepubliceerd. Justitie in Sarajevo zag in het optreden van Izetbegović en de zijnen en in diens geschrift een herbevestiging van het programma van de *Mladi Muslimani*, te weten de oprichting van een Moslim-staat.¹⁰³ Bovendien hadden alle verdachten, met uitzondering van Izetbegović, begin 1983 in het geheim Iran bezocht om daar de verjaardag van de islamitische revolutie te vieren.¹⁰⁴ Ditmaal kreeg Izetbegović veertien jaar gevangenisstraf opgelegd, wat later door het Federale Hof in Belgrado werd verminderd tot negen jaar opsluiting. De rechtbank van Sarajevo, die de zaak in eerste aanleg behandelde, maakte overigens duidelijk dat de berechting niet plaats had tegen het Moslim-geloof of tegen islamieten in het algemeen, maar omdat het hier een groep betrof die een etnisch zuiver Moslim-Bosnië-Herzegovina nastreefde en het socialistische systeem van Joegoslavië wilde vervangen door een bestel gebaseerd op de beginselen van de islam.¹⁰⁵

Kort na zijn veroordeling, in 1984, publiceerde Izetbegović *Islam između istoka i zapada* (*Islam tussen Oost en West*). Het boek heeft in het Westen weinig aandacht gekregen en voorzover dat het geval was meestal in vergoelijkende zin, zoals in het tijdschrift *The New Republic*.¹⁰⁶

Izetbegović's book, *Islam Between East and West*, (...) should have been a defense lawyer's dream. An amateurish work, an intellectual hodgepodge, it is the product of an anxious *assimilé*, a child of the western tradition reassuring himself that all the sources of his mind add up to a coherent whole, a man of our messy world born at the crossroads of cultures. This must be the only book on Islam with nine references to Dostoevski, seven to Albert Camus, nine to Hegel, three to Malraux, two to

102 Voor een overzicht van dergelijke citaten, zie bijv. Allcock, Milivojević & Horton (eds.), *Conflict*, pp. 129-130; Johnstone, 'Izetbegović'; Malcolm, *Bosnia*, p. 220; Stojanović, *Fall*, p. 118; Zametica, *Conflict*, pp. 38-39. Volgens een toespraak van Izetbegović begin juli 1990 zou hij zelfs een islamitische meerderheid van zeventig procent van de bevolking nodig hebben geacht, Silber & Little, *Death*, p. 208.

103 Joegoslavisch Nieuwsagentschap, 'Trial of Muslim fundamentalists in Sarajevo', 1414 en

1906, 18/07/83 en 1433, 21/07/83, *BBC Summary of World Broadcasts*, 02/08/83.

104 Ljiljana Smajlović, 'Strategy of Flirt', *Vreme*, 04/06/96.

105 Joegoslavisch Nieuwsagentschap, 'Sentences Reduced on Muslim Nationalists', 1240, 30/05/84, *BBC Summary of World Broadcasts*, 02/06/84.

106 Voor kritische beschouwingen van de beide publicaties van Izetbegović in het Westen, zie Johnstone, 'Izetbegović'.

Rembrandt, ten to Bertrand Russell, eight to Kenneth Clark, and so on. This is not the work of a Muslim fundamentalist, or a traditional apologist.¹⁰⁷

Lezing van het boek zou hebben kunnen leren dat fundamentalistische trekken Izetbegović zeker niet geheel vreemd waren, indien men fundamentalisme definieert als de wens de inrichting en werking van een maatschappelijk en politiek bestel te baseren op religieuze inzichten. Hij kwam in het boek tot een plaatsbepaling van de islam ten opzichte van de materialistische en in het bijzonder de socialistische wereld, die waarden vertegenwoordigde waarin Izetbegović zich niet kon vinden, waaronder rationalisme, eigenbelang en uniformiteit.¹⁰⁸

Met het boek trachtte Izetbegović zich op te werpen als bruggenbouwer tussen Oost en West. Zoals hij ook later nog zou zeggen, leefden de Bosnische Moslims volgens hem met hun hart in de islamitische wereld en met hun hoofd in Europa. Ze waren islamiet door hun religie en Europeaan door hun opvoeding.¹⁰⁹ In tal van opzichten was ook de islam zelf volgens Izetbegović al een synthese, vooral tussen de religieuze en de materiële wereld.¹¹⁰ Terwijl het christendom zorgde voor innerlijk heil en het socialisme voor uiterlijk heil, bood de islam een synthese van beide.¹¹¹ Izetbegović zag de islam dus niet alleen als religie, maar ook als een beginsel voor maatschappelijke en politieke ordening.¹¹² En omgekeerd moest de maatschappelijke orde ‘ten dienste staan aan de idealen van religie en ethiek’.¹¹³ Een islam zonder een politieke component betekende voor hem een onacceptabele beperking tot de religieuze mystiek en tegelijkertijd de aanvaarding dat anderen beslisten over het lot van islamieten, en dat kon niet.¹¹⁴ Het dualisme van de islam kwam volgens Izetbegović ook tot uitdrukking in de *shaheed*, ‘de grootste figuur van de islam’. De *shaheed* was een vechter voor God. Hij was soldaat en heilige tegelijk, anders dan in het christelijke Westen, waar religie en wereldse heerschappij juist waren gescheiden.¹¹⁵ In de islam gingen het streven naar morele volmaaktheid en het verlangen naar geluk en macht samen.¹¹⁶ Zo goed als de islam heersers veroordeelt die niet geloven, zo veroordeelt zij gelovigen die geen macht hebben, aldus Izetbegović.¹¹⁷ De islam kent ook geen scheiding tussen het recht en de theologie en daarom was volgens Izetbegović de islamitische rechtspraak superieur aan die van het Westen.¹¹⁸

Ook ten aanzien van Izetbegović’ opstelling tegenover de hem omringende werkelijkheid bevat zijn boek, zij het minder duidelijke, aanwijzingen. De islam nam volgens hem een positie in te midden van historische determinering en idealisme. Gegeven omstandigheden en de persoonlijke keuzevrijheid verhielden zich tot elkaar als communicerende vaten.¹¹⁹ Niet geheel daarmee te rijmen, lijkt het fatalisme van Izetbegović. De belangrijkste waarde van de islam was voor hem namelijk de aanvaarding van de lotsbeschikking.¹²⁰ Het aantal factoren dat door de mens kon worden beïnvloed was onbetekenend in het licht van de dingen waarop hij geen vat had. De mens was het slachtoffer van toeval. Hij was onder-

107 Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 51.

108 Izetbegović, *East*, pp. xviii en xxvii.

109 Zie bijv. Izetbegović, *Govori*, pp. xviii, 43 en 125.

110 Izetbegović, *East*, p. xxv.

111 Izetbegović, *East*, p. xxviii en xxx.

112 Izetbegović, *East*, p. xviii.

113 Izetbegović, *East*, p. xix.

114 Izetbegović, *East*, p. xxxi.

115 Izetbegović, *East*, p. 213.

116 Izetbegović, *East*, p. 225.

117 Izetbegović, *East*, p. 227.

118 Izetbegović, *East*, pp. 242-243.

119 Izetbegović, *East*, p. 233.

120 Izetbegović, *East*, p. 289.

gedompeld in de situatie waarin hij zich bevond. Niettegenstaande elke vooruitgang zou de mens altijd blijven lijden. Daarom kon hij zich maar beter onderwerpen aan God, die het lot bestiert. Dat zou de mens ten minste nog een gevoel van zekerheid bieden.¹²¹

Ook elders in publicaties van Izetbegović treft men zijn fatalisme en de poging iets te betekenen in de geschiedenis naast elkaar aan. Zo verklaarde hij in juni 1995 voor het uitvoerend comité van zijn partij, de SDA, dat de geschiedenis verliep zoals die moest verlopen, bepaald als zij was door lot en God.¹²² Maar tegelijk meende hij dat de SDA zorg moest dragen voor een nationaal reveil van het nationaal bewustzijn van de Bosnische Moslims en hun waarde voor en aandeel in de maatschappij moest benadrukken.¹²³ De oorlog die weldra in Bosnië-Herzegovina zou uitbreken, beschouwde hij als een beproeving van de Moslims door God.¹²⁴

In november 1988 werd Izetbegović vervroegd vrijgelaten uit zijn gevangenschap, onder meer na aandrang van de toenmalige hoogleraar in de sociologie Šešelj. Hij wist zich nadien omringd door een kleine groep getrouwen met een tamelijk gesloten wereldbeeld. De Izetbegović zoals die naar voren trad uit zijn boeken bleef in het Westen vrijwel onbekend. Voor de camera's van de wereldpers oogde de leider van de SDA en latere Bosnische president als een timide man, die de mantel van het leiderschap met groot ongemak leek te dragen. 'He seemed diminished, rather than inflated, by the opulence of the presidential palace', schreef Zimmermann.¹²⁵ Westerse diplomaten, militairen en journalisten zagen in hem weliswaar een vrome moslim, maar zeker geen fundamentalist.¹²⁶ 'Een man van de rede en de verzoening: een eenling' noemde Peter Michielsen hem in *NRC Handelsblad*. Dat was overigens een merkwaardige typering in het licht van een in hetzelfde artikel aangehaalde rede van Izetbegović uit het voorjaar van 1991, waarin de Bosnische politicus zei dat de Moslims zich desnoods 'met de wapens in de hand' zouden verzetten tegen een opdeling van Bosnië.¹²⁷ De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans, die begin 1993 Van den Broek zou opvolgen, vond Izetbegović 'een getormenteerde man. Ik had immens te doen met de man. Hij was door het lot omhoog geworpen. Hij was boegbeeld geworden en kon niet anders dan boegbeeld zijn.'¹²⁸ Westerse politici en journalisten zagen in hem ook bijna altijd een voorstander van een multi-etnisch Bosnië-Herzegovina.¹²⁹ Oost-Europa-deskundige Martin van den Heuvel schreef over het vonnis uit 1983 dat een veroordeling onder het communisme 'natuurlijk niet zoveel' zei. 'En Izetbegović was bovenal een vreedzaam Moslim, een voorstander van geweldloosheid en harmonieuze samenwerking tussen alle volken en godsdiensten van Bosnië. Vanwege zijn vreedzaam optreden werd hij vaak met Ghandi vergeleken.'¹³⁰ De Belgische Balkan-deskundige Raymond Detrez schreef dat Izetbegović feitelijk niet meer belang hechtte aan religie in de politiek dan christendemocratische partijvoorzitters in West-Europa.¹³¹ Het raadsel Izetbegović was aan hen niet besteed.

Zwenkend tussen een fatalistische levenshouding en de gedachte uitvoerder van de wil van God te zijn was hij vaak besluiteloos of geneigd op besluiten terug te komen, een houding die fataal kon zijn voor een politiek leider die in zo'n moeilijke positie terecht zou komen als hij.

121 Izetbegović, *East*, pp. 289-292.

122 Izetbegović, *Govori*, p. 69.

123 Izetbegović, *Govori*, p. 70.

124 Izetbegović, *Govori*, p. 100.

125 Zimmerman, *Origins*, p. 172.

126 Zie bijv. Laura Silber, 'The terrifying logic of war', *Financial Times*, 02/09/95.

127 P. Michielsen, 'Bosnië meegesleurd in kol-kend conflict', *NRC Handelsblad*, 16/07/91.

128 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

129 Vgl. Zimmerman, 'Ambassador', p. 9.

130 Van den Heuvel, *Land*, p. 117.

131 Detrez, *Balkan*, p. 135.

Hij was daardoor weliswaar een moderator tussen de diverse stromingen in zijn eigen partij, maar zijn aarzelende houding en zijn herroepingen van eerdere afspraken maakten van hem een staatsman met wie het moeilijk was zaken te doen. Zowel van Bosnisch-Servische als Moslimzijde is de aarzelende houding van Izetbegović bekritiseerd. De prominente SDS-man Rajko Đukić zei daarover:

Het is vrijwel onmogelijk om met Izetbegović tot afspraken te komen. Tijdens de onderhandelingen zijn er nog geen problemen. Je kunt tegen hem zeggen: dit is een pen, dat spreken we zo af; morgen praten we over het schrijfblok. Het probleem is dat Izetbegović de volgende dag niet verschijnt. Hij stuurde dan altijd Čengić. En met die kon je weer van voren af aan beginnen alsof er de dag tevoren niets was gebeurd.¹³²

De Moslim-intellectueel Muhamed Filipović, die lid zou worden van een concurrerende partij, schreef dat Izetbegović bij onderhandelingen de gewoonte had

elke beslissing, in het bijzonder de belangrijke, te laten wachten tot de volgende dag. De meest voor de hand liggende reden daarvoor was dat hij zulke beslissingen altijd moest bespreken met de kring van zijn meest vertrouwde vrienden, die hij om steun moest vragen. Anders is het inderdaad niet mogelijk dit gedrag te verklaren.¹³³

De belangrijkste intimi van Izetbegović in de begintijd van de SDA waren Omer Behmen en Hasan Čengić. Zij zouden in 1991 samen met Sulejman Ugljanin vice-voorzitters worden van de SDA.

Behmen, een leeftijdgenoot van Izetbegović, was in het proces in 1983 tot acht jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens Moslim-fundamentalisme. Eerder was hem om een soortgelijke reden al eens twintig jaar gevangenisstraf opgelegd. In totaal had hij zeventien jaar in de gevangenis doorgebracht, wat zijn omgang met de buitenwereld niet had vergemakkelijkt. Een extra zwaar gevangenisregime en celspionage jegens hem hadden van hem een achterdochtig man gemaakt.¹³⁴ Hij kreeg dadelijk na de oprichting de leiding over de uiterst belangrijke kadercommissie van de SDA. Behmen onderhield, net als Čengić, goede betrekkingen met de Iraanse regering¹³⁵ en zou in 1993 ambassadeur in Teheran worden.

Hasan Čengić was de zoon van Halid ('Hadžija') Čengić, een van de leden van de *Mladi Muslimani*. Hasan had theologie gestudeerd aan de universiteit van Sarajevo en was imam. Hij zag begin jaren tachtig in Izetbegović zijn grote voorbeeld en raakte nauw bevriend met hem. Hasan Čengić werd voor de vijftigers en zestigers rond Izetbegović – Behmen en zijn eigen vader, die waren voortgekomen uit de *Mladi Muslimani* – de verbinding naar een groep jongere moslims die studeerden aan de Sarajevo Medresa, de islamitische religieuze school. Čengić nam radicale islamitische standpunten in. Zo zou hij zich ooit keren tegen bloeddonaties tussen moslims en niet-moslims. In 1982 ondernam Čengić op uitnodiging

¹³² Interview R. Đukić, 14/06/00.

¹³³ Muhamed Filipović, 'Hasan Čengić's Conspiratorial Logic', *Dani*, 08/04/00.

¹³⁴ Zie bijv. IRNA, 'Muslim nationalist prisoner interviewed by "Borba"', 1656, 08/06/87, *BBC*

Summary of World Broadcasts, 11/06/87.

¹³⁵ John Pomfret & David B. Ottaway, 'U.S. Allies Fed Pipeline of Covert Arms to Bosnia', *The Washington Post*, 12/05/96.

van de Iraanse autoriteiten een studiereis naar Teheran. Na terugkeer in Sarajevo werd hij gearresteerd en stond hij terecht in het proces met onder anderen Izetbegović en Behmen. In hoger beroep kreeg hij zes jaar gevangenisstraf opgelegd. Hij zat tot 1986 gevangen. Na zijn vrijlating werd hij imam in de moskee van Zagreb, die indertijd de kern van het islamitische verzet tegen de overheid in Joegoslavië vormde. Ditmaal vormde hij het verbindingspunt voor Izetbegović met kringen uit de moskee van Zagreb, die een belangrijk aandeel zouden krijgen in de SDA. In 1990 werd hij secretaris van de SDA. Zijn belangrijkste rol vervulde hij vanaf 1992 door vanuit zijn villa in Zagreb contacten te onderhouden met de Iraanse regering en wapenaankopen te organiseren.¹³⁶ Als belangrijkste wapeninkoper van het Bosnische regeringsleger werd hij ook wel de schaduwminister van Defensie genoemd.

Tot de kring van vertrouwelingen van Izetbegović werd – behalve Behmen en Hasan Čengić, – een aantal andere personen gerekend, zoals Enver Mujezinović, Fikret Muslimović en Bakir Alispahić, die voortgekomen waren uit de KOS. Zij hadden bij die dienst in de jaren tachtig het ‘Moslim-fundamentalisme’ bestreden en schaarden zich in 1991 en 1992 plotse-ling aan de zijde van Izetbegović, terwijl zij leiding gingen geven aan nieuwe Bosnische veiligheidsorganisaties. Zij voorzagen Izetbegović vaak van radicale adviezen, terwijl zij aan de andere kant bij hem de indruk wekten dat het met de bedoelingen van Milošević en de Bosnisch-Servische politici en militairen meeviel. Daardoor heeft bij diverse Bosnische hoofdrolspelers het idee postgevat dat het regime in Belgrado via de KOS de regie voerde over Izetbegović.¹³⁷ Hoewel dat zeker voorafgaand aan het uitbreken van de oorlog in Bosnië niet geheel mag worden uitgesloten, heeft de invloed van de adviseurs waarschijnlijk vooral te maken gehad met de eigenschap van Izetbegović om moeilijk beslissingen te kunnen nemen en altijd eerst overleg te willen plegen met anderen. Zoals Halilović, de commandant van het Bosnische regeringsleger in het eerste oorlogsjaar, zei: ‘Zijn persoonlijkheidsstruc-tuur is erg interessant en ook al is hij heel erg tegen een bepaald voorstel, hij verwerpt nooit iets. Zijn reacties waren altijd dat het interessant was en dat hij er nog eens over zou denken.’¹³⁸ Uiteraard gaf dat personen in zijn directe omgeving gelegenheid te proberen zijn denken te beïnvloeden.

In 1989 voerden Izetbegović, Behmen en Čengić in Zürich besprekingen over partijvor-ming met de daar woonachtige, rijke Bosnische zakenman Adil Zulfikarpašić. Deze Moslim kwam uit een aristocratische familie, die onder meer land in de buurt van Srebrenica had bezeten. Zoals meer zonen uit *bey*-families had hij zich eind jaren dertig aangesloten bij de communistische partij. Na de oorlog bekleedde hij de post van plaatsvervangend minister van Handel in Bosnië, maar al snel stuitte hem het nepotisme, de hebzucht en de corruptie van de communisten tegen de borst.¹³⁹ Hij vertrok naar het buitenland, waar hij onder meer met zijn tijdschrift *Bosanski pogledi* (*Bosnische visies*) in de diaspora veel deed voor de ontwikkeling van een Bosnisch identiteitsbesef. Het Bosniak Instituut in Zürich, een schep-ping van Zulfikarpašić, publiceerde ook een boek over de berechting van Izetbegović *cum suis* en wist de Servische nationalist Dobrica Ćosić te bewegen in Belgrado een protest te

136 Over deze rol van Čengić zie bijv. John Pomfret & David B. Ottaway, ‘U.S. Allies Fed Pipeline of Covert Arms to Bosnia’, *The Washington Post*, 12/05/96; Tino Andić & Marko Jurić, ‘Muslimanska obaveštajna služba AIS s dopuštanjem ministra Šuška djeluje pod krinkom humanitarnih organizacija u Zagrebu, Splitu i Rijeci, a

bavi se nabavom oružja za Armiju BiH!’, *Globus*, 11/10/96, pp. 14-16.

137 Zie bijv. Halilović, *Strategija*, p. 82; Alibabić, *Bosna*, passim.

138 Emir Imamović, ‘Izetbegović wanted Sarajevo under siege’, *Reporter*, zonder datum, p. 7.

139 Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 78-82.

organiseren tegen de berechting. Later kreeg de zoon van Izetbegović Bakir een baantje bij het Bosniak Instituut. Het bezoek van Izetbegović aan zijn begunstiger in Zürich was het begin van een reeks ontmoetingen tussen de partijleiders in spe.

Op 24 februari 1990, enkele weken na het uiteenvallen van de Communistische Liga van Joegoslavië, kwamen Izetbegović en Zulfikarpašić overeen spoedig een partij te stichten.¹⁴⁰ Op 27 maart 1990 stichtte Alija Izetbegović samen met Haris Silajdžić en enkele anderen in Tuzla deze Partij van Democratische Actie, de *Stranka Demokratske Akcije* (SDA). Onder de veertig oprichters waren er acht uit de groep van de *Mladi Muslimani* en twaalf uit de moskee van Zagreb. De beweging manifesteerde zich als een ‘politiek verbond van Joegoslavische burgers die deel uitmaken van de culturele en historische Moslimtradities’ en leek zich daarmee niet alleen op de Bosnische Moslims te richten, maar ook op die in Kosovo, Macedonië en Sandžak. De partij had algemene doelstellingen als een parlementaire democratie en meer specifiek islamitische doelen als invoering van islamitische feesten als nationale vrije dagen en de subsidiëring van de bouw van moskeeën. Izetbegović werd de leider van de partij. Zulfikarpašić arriveerde twee dagen na de oprichting in Bosnië en werd vicevoorzitter. Onder leiding van Izetbegović en zijn getrouwen ontwikkelde de SDA zich snel. In november 1990, ruim een half jaar na haar oprichting, telde zij 120 afdelingen in Bosnië, 29 in andere delen van Joegoslavië en 24 in de rest van de wereld, waaronder ook één in Nederland.¹⁴¹

Die groei beangstigde Servische nationalistten. Bezwerende opmerkingen dat er pas een Moslim-staat zou worden gevestigd wanneer de helft van de bevolking moslim was, konden hen niet geruststellen. De Moslims telden in 1991 al bijna 44 procent van de bevolking. Servische nationalistten meenden dat er sprake was van een vooropgezet plan van Moslims om door een hoog geboortetal uiteindelijk de Serven te overvleugelen.¹⁴² Zelfs zonder plan zou dat bij een extrapolatie van de demografische ontwikkeling het geval zijn.

4. De politieke loopbaan van Radovan Karadžić

Dat de Servische nationalistten zich politiek zouden organiseren, lag daarom voor de hand, al duurde het nog drieëneenhalve maand na de oprichting van de SDA voordat op 12 juli 1990 de Servische Democratische Partij, de *Srpska Demokratska Stranka* (SDS), werd opgericht. Het oprichtingscongres werd bijgewoond door drieduizend mensen, onder wie niet alleen de Servische leiders uit Knin, Jovan Rašković en Jovo Opačić, maar ook, op uitnodiging, de kersverse SDA-leider Izetbegović. De SDS stelde zich officieel de onvoorwaardelijke gelijkheid van de Serven op alle maatschappelijke terreinen in Bosnië ten doel. Zij probeerde vanaf het begin vooral een beweging voor het hele Servische volk te zijn in plaats van een partij en kende daarom ook geen partijlidmaatschap.¹⁴³

De rol van Dobrica Ćosić

Een belangrijke rol bij de oprichting speelde de bijna zeventigjarige nationalistische schrijver Dobrica Ćosić. Ćosić zou in 1992 en 1993 op de voorgrond treden als president van Joegoslavië. In deze periode speelde hij echter nog zijn favoriete rol, die van grote man achter de

¹⁴⁰ Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. xv.

¹⁴¹ Izetbegović, *Govori*, p. 72.

¹⁴² Sells, *Bridge*, p. 22.

¹⁴³ Interview R. Dukić, 14/06/00.

schermen, die bij zijn politieke activiteiten onder Serven in Kroatië en Bosnië financieel en logistiek werd gesteund door de geheime politie van Servië.¹⁴⁴

Ćosić was in 1939 communist geworden tijdens zijn opleiding aan een middelbare landbouwschool.¹⁴⁵ In de Tweede Wereldoorlog was hij politiek commissaris geweest van een partizaneneenheid. Mede dankzij zijn vriendschap met Tito werd hij na de oorlog een vooraanstaand lid van de communistische partij. Een groot deel van zijn faam ontleende hij echter aan zijn schrijverschap. Zijn eerste literaire publicatie, *Daleko je sunce* (*Ver is de zon*) in 1951, was dadelijk een groot succes. Met een oplage van één miljoen exemplaren was het tot dan toe best verkochte boek in Joegoslavië. In deze eerste publicatie al verwerkte hij het thema van het lijden van het Servische volk onder Ottomaanse onderdrukking.

Eind jaren vijftig gaf hij leiding aan de *jugoslovenstvo*-campagne en zette hij zich af tegen het nationalisme dat vooral in Slovenië tot ontwikkeling leek te komen. Tegelijkertijd was de *jugoslovenstvo*-campagne buiten Servië onder nationalistisch georiënteerde personen juist verdacht door de leiding van Ćosić, een Serf, die nauwe banden onderhield met het Servische hoofd van de geheime dienst, Ranković.¹⁴⁶ Begin jaren zestig deed Tito aan Ćosić het aanbod voorzitter van de communistische partij van Servië te worden, maar Ćosić, die het schemerlicht altijd beter verdroeg dan de schijnwerpers, weigerde.¹⁴⁷ Na de terzijdestelling van Ranković was Ćosić trouwens een machtige beschermheer kwijt. Bovendien raakte hij ervan overtuigd dat de Serven van de communistische partij niet het heil hadden te verwachten waarop hij lang had gehoopt. Ćosić begon het joegoslavisme, dat hij eerder nog met zoveel vuur had verdedigd, anders dan velen buiten Servië, nu op te vatten als een middel voor nationale uitingen van de communistische partijoligarchieën buiten Servië. Hij liet zich in zijn Servisch nationalisme nu inspireren door zijn gesprekken eind jaren vijftig, met Slovenen en kwam tot de conclusie dat Joegoslavië onvermijdelijk eens uit elkaar moest vallen.

In 1967 gooide Ćosić zelf de knuppel in het communistische hoenderhok door te spreken van een existentiële bedreiging van de Serven door het Albanese nationalisme in Kosovo, nadat Ranković en diens harde Albanezen-beleid aan de kant waren geschoven.¹⁴⁸ Hij waarschuwde dat, als daar geen eind aan zou komen, de Serven de multinationale staat Joegoslavië zouden opdelen om hun 'oude historische doel' van een Groot-Servische staat te realiseren. Een geschokt presidium schorste de vergadering, maar Ćosić had een denkproces in werking gezet dat op de lange duur niet te stoppen bleek.¹⁴⁹ Een jaar later werd hij wegens zijn nationalisme uit de het Centraal Comité van de partij gezet. Hij bedankte toen zelf voor het partijlidmaatschap.

Buiten de partij steeg in de loop der jaren zijn gezag als Servische nationalist. Hij werd vaak betiteld als 'vader van de (Servische) natie'. Met zijn historische romans en politieke essays droeg hij sterk bij aan het idee dat de Serven slachtoffers van de geschiedenis waren. Hij benadrukte de genocide die tegen hen was gepleegd tijdens de Tweede Wereldoorlog en de manier waarop zij na de oorlog bedrogen zouden zijn door Tito, die in wezen een

144 Voor de lijn die er liep tusen het hoofd van de Servische SDB Stanišić en Karadžić zie ook Berislav Jelinić, 'Croatian citizen is the primary financier of both Radovan Karadžić and Ratko Mladić', *National online*, nr. 294, 05/07/01.

145 Biografische informatie over Ćosić is onder meer ontleend aan interview S. Djukić, 04/08/01.

146 Christopher Cviic, 'Slovene and Croat Perspectives', in: Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, pp. 120-121.

147 Jović, *Dani*, p. 192.

148 Libal, *Serben*, p. 105.

149 Gutman, *Witness*, pp. 17-18.

anti-Servische politiek zou hebben gevoerd.¹⁵⁰ In een toespraak voor de Servische Academie van Wetenschappen en Kunst in 1977 deed Ćosić zijn vaak geciteerde uitspraak dat de Serven in vreedstijd verliezen wat ze in oorlogstijd hebben gewonnen.¹⁵¹ Aanvankelijk circuleerde de tekst van die toespraak illegaal. Pas na het verscheiden van Tito zou deze officieel worden gepubliceerd in zijn bundel met letterkundige en politieke essays *Stvarno i moguće*, een boek dat bij het verschijnen door het blad *Nin* alle kwaliteiten werden toegedicht die nodig waren voor een bijbel van Servische nationalist en dadelijk een bestseller werd. Ćosić formuleerde het meest krachtig wat bekend werd als de Servische kwestie (*Srpsko pitanje*):

Heel algemeen gezegd is het de eis van gelijkberechtiging van de Servische natie en haar republiek in Joegoslavië, van erkenning van de mensen- en burgerrechten van de Serven, waar zij ook in Joegoslavië wonen; het is de eis van een maatschappij waarin de burger en niet de natie het fundament van de staat zal zijn.¹⁵²

Ćosić meende dat Kroaten, Slovenen en Kosovo-Albanezen net als de Serven recht hadden op hun eigen staat. Wél zouden Kroaten en Kosovo-Albanezen rekening moeten houden met Servische claims op het grondgebied van Kroatië en Kosovo. Ćosić trad ook herhaaldelijk in het krijt voor gearresteerde niet-Servische nationalist, zoals Izetbegović, Tudjman en Janša, en verdedigde hun recht op vrijheid. Izetbegović is er Ćosić na zijn vrijlating nog voor komen bedanken.¹⁵³

Men zou het nationalisme van Ćosić dus als democratisch of liberaal kunnen schetsen, ware het niet dat hij altijd bijzondere nadruk legde op de rechten van de Servische burgers, terwijl voor Kroatische burgers of voor Albanezen in Kosovo toch gelijke rechten zouden kunnen worden geclaimd.¹⁵⁴

Ćosić kreeg met zijn gedachtengoed steeds meer aanhang binnen de Servische Academie van Wetenschappen. In 1986 was de Joegoslavische Schrijversvereniging als eerste Joegoslavische instelling uiteengevallen doordat de Sloveense auteurs daarbinnen de Servische hegemonie onder aanvoering van Ćosić vreesden. Volgens velen zou Ćosić een van de drijvende krachten achter het beruchte Memorandum van de Servische Academie van Wetenschappen zijn geweest,¹⁵⁵ maar zelf heeft hij dat altijd ontkend.¹⁵⁶

De nationalistische schrijver zag vanaf begin 1990 in Milošević de man die eindelijk zou opkomen voor het Servische volk.¹⁵⁷ De steun van Ćosić voor Milošević was van groot belang. Zijn steun betekende dat er een definitieve brug werd gebouwd voor Milošević naar de nationalistische groeperingen en de intelligentsia.¹⁵⁸ Niettemin bleef Ćosić op enkele punten kritisch staan tegenover Milošević. Hij vond het een fout van Milošević dat hij zijn

150 Vgl. Mirko Dodević, 'Populist Wave Literature', in: Popov (ed.) *Road*, p. 362.

151 Brey, *Logik*, p. 89; Stojanović, *Fall*, p. 170.

152 Geciteerd in Libal, *Serben*, p. 106. Zie ook Levinsohn, *Serbs*, pp. 303-304.

153 Stojanović, *Fall*, p. 118.

154 Vgl. Drinka Gojković, 'The Birth of Nationalism from the Spirit of Democracy. The Association of Writers of Serbia and the War', in: Popov (ed.), *Road*, p. 334.

155 Zie bijv. Bennett, *Collapse*, p. 81; Olivera Milosavljević, 'The Abuse of the Authority of Science', in: Popov (ed.), *Road*, pp. 274 en 276; Ramet, *Babel*, p. 200.

156 Interview S. Djukić, 04/08/01. Zie ook Judah, *Serbs*, p. 158

157 Ćosić geciteerd in: Levinsohn, *Belgrade*, p. 306.

158 Jović, *Dani*, p. 130. Vgl. interview L. Perović, 01/08/01.

partij voortbouwde op de oude communistische partij. Volgens Ćosić had Servië een sociaal-democratische partij nodig in plaats van een socialistische. Ćosić begreep dat alles wat nog riekte naar het communisme in het Westen met een geweldig imagoprobleem te kampen zou krijgen. Verder vond Ćosić dat Servië niet volledig kon vasthouden aan Kosovo.¹⁵⁹

Hij pleitte er eind jaren tachtig voor dat de Serven zich op hun eigen volk zouden concentreren en de rest van Joegoslavië aan de andere etnische groeperingen zouden overlaten.¹⁶⁰ Begin 1990 stond hij aan de wieg van de Servische Democratische Partij (SDS) in Knin en onderhield hij nauwe contacten met de leiders, Jovan Opačić en de psychiater Jovan Rašković.¹⁶¹ De SDS van Rašković richtte al in juli 1990 een filiaal op in Bosnië, dat vooral actief was in de gebieden die grensden aan de Kroatische Krajina. In de maanden daarna ontstond bij Ćosić de gedachte dat Serven in Kroatië en Bosnië zich territoriaal aaneen zouden sluiten.¹⁶² Bij het begin van de oorlog met Kroatië noemde hij ‘pacifistische retoriek (. . .) zinloos’. Hij riep op tot strijd voor Groot-Servië en prees Milošević als de beste Servische leider van de laatste vijftig jaar.¹⁶³

De rol van Nikola Koljević en Biljana Plavšić

Ćosić vertrouwde de leiding van de Servische partij in Bosnië toe aan een collega en vriend van Jovan Rašković, Radovan Karadžić.¹⁶⁴ Karadžić was overigens niet de eerste keus van Ćosić. Naar eigen zeggen gaf hij de voorkeur aan Nenad Kecmanović, de Servische rector van de universiteit van Sarajevo, die bekend stond om zijn liberale opvattingen over de Joegoslavische en Bosnische politiek. Kecmanović zou later aan het hoofd staan van de Bosnische afdeling van de hervormingsgezinde partij van Ante Marković en, bij de strijd om een plaats in het presidium van Bosnië, verliezen van Nikola Koljević en Biljana Plavšić. Het waren juist deze twee die samen met anderen er bij Ćosić op hadden aangedrongen niet Kecmanović, maar de aanvankelijk weigerachtige Radovan Karadžić aan te wijzen als Bosnisch-Servische leider. Omdat Ćosić met zijn voorstel aan Kecmanović alleen stond, legde hij zich neer bij het advies Karadžić met het Bosnisch-Servische leiderschap te belasten.¹⁶⁵

De namen van Koljević en Plavšić vragen enige toelichting. Weliswaar was de SDS een partij van de Serven, die vooral buiten de grote steden woonden, en zijn de rabiante aanvallen van deze partij op multi-ethniciteit en moderniteit vaak gezien als een aanval van het platteland op de steden. Maar in de leiding van de SDA bevond zich menig hoogleraar. Plavšić was hoogleraar biologie aan de universiteit van Sarajevo; Koljević hoogleraar Engels, gespecialiseerd in de literatuur van Shakespeare; en de man die vanaf 1992 minister van Buitenlandse Zaken van de Republika Srpska zou zijn, Aleksa Buha, was hoogleraar Duitse filosofie, gepromoveerd op Hegel.

Koljević gold als het brein van de SDS en de man die de etnische zuivering intellectueel trachtte te legitimeren. Hij is wel vergeleken met Alfred Rosenberg, de rassenideoloog van de Duitse nazi's. Nikola Koljević leed aan depressies na de dood van zijn zeventienjarige zoon in

159 Jović, *Dani*, p. 194.

160 Jović, *Dani*, p. 28.

161 Jović, *Dani*, p. 193; Weine, *History*, p. 92.

162 Cohen, *Bonds*, p. 142.

163 Gutman, *Witness*, pp. 18-19.

164 Hartmann, *Milošević*, p. 149; Weine, *History*, p. 125.

165 Interviews D. Ćosić, 13/09/01; V. Matović,

02/08/01. Volgens Weine, *History*, p. 240, n. 6 zou Ćosić voordat hij Karadžić aanwees, behalve op Kecmanović, vergeefs zijn oog hebben laten vallen op Svetozar Koljević, diens broer Nikola en Radovan Vuković. Ook Matović spreekt in genoemd interview over een lijstje met meerdere namen.

1977 tijdens een ski-ongeluk in Oostenrijk. Deze depressies werden veroorzaakt door een merkwaardig schuldcomplex, dat het karakter van een Shakespeareaans drama kreeg. Hij zag de dood als een straf voor iets dat hij zijn broer Svetozar had aangedaan. Svetozar was net als Nikola gespecialiseerd in Engelse literatuur. De twee broers waren beiden intelligent, maar voor iedereen was duidelijk dat Svetozar de briljantste was. Toen Svetozar een beurs kreeg om te gaan studeren in het buitenland vertrouwde hij zijn verloofde Milica Medić toe aan Nikola. Na terugkeer uit het buitenland bleek Svetozars verloofde zwanger... van Nikola. Nikola en Milica trouwden spoedig daarna. De familie wilde geen schandaal en dwong Svetozar te trouwen met de zuster van Milica. Na de dood van zijn zoon trok Nikola zich steeds meer terug in de christelijk-orthodoxe mystiek. Volgens hem wilde God hem niet alleen straffen voor het stelen van zijn broers verloofde, maar ook omdat hij zich tot dan toe bijna als een Engelsman had gedragen. In een poging weer in het reine te komen met zijn geweten, werd hij een steeds fellere Servische nationalist. Hij kwam in de ban van de hoogleraar filosofie en vooraanstaand lid van de Servische Academie van Wetenschappen en Kunst Milorad Ekmečić en van Karadžić, die hem behandelde voor zijn depressies.¹⁶⁶ Het was een tragische tournure. Tot dan toe had Koljević bekend gestaan als een gecultiveerd man en was hij geliefd geweest bij zijn studenten.¹⁶⁷ Na het uitbreken van de oorlog werd hij de meest rabiante profeet van de vernietiging van Sarajevo. De Bosnische Moslim Ejup Ganić, die net als Koljević in 1990 lid werd van het Bosnisch presidium, vergeleek hem later met de kleine, brave jongen die de verschrikkelijkste dingen moest doen om tot een bende te worden toegelaten.¹⁶⁸ Op 17 januari 1997 zou Koljević zichzelf van het leven beroven.

Het was ook Koljević, die in 1990 de zestigjarige Plavšić uitnodigde lid van het bestuur van de SDS te worden. Plavšić, volgens de Amerikaanse journalist David Rieff ‘far and away the weirdest of the lot’,¹⁶⁹ was geboren in Tuzla en groeide op in Sarajevo. Ze kwam uit een rijke koopmansfamilie die niets moest hebben van het communisme. Haar academische opleiding genoot ze in Zagreb, Praag en de Verenigde Staten. Ten slotte werd ze hoogleraar biologie aan de universiteit van Zagreb. Net als anderen in de leiding van de SDS begaf ze zich pas na de val van het communisme in de politiek, waar ze zich spoedig ontpopte tot een nationalistische havik.

In april 1992 zond president Izetbegović haar als presidiumlid naar Oost-Bosnië om een onderzoek in te stellen naar de wreedheden die daar waren gepleegd door Servische troepen en paramilitairen. Tot ontsteltenis van de wereld kuste zij daar Arkan kort na afloop van diens bloedige acties in Bijeljina voor het oog van de camera’s en noemde hem ‘een echte Servische held’. Kort daarna werd ze samen met Karadžić en Krajišnik lid van het presidium van de Republika Srpska. Zij zou als politica een vooraanstaande rol spelen bij etnische zuiveringen en was herhaaldelijk aan het front te vinden om de militairen aan te sporen of te bedanken. Net als Koljević rechtvaardigde zij etnische zuiveringen met grote, in haar geval sociaal-darwinistische, overtuiging. Moslims noemde zij ‘genetisch mismaakte’ Serven en etnische zuivering vond zij ‘een natuurlijk fenomeen’.¹⁷⁰ Serven hadden het ‘biologische

¹⁶⁶ Th. Deichmann, “Ik heb niets verkeerd gedaan”, *De Groene Amsterdammer*, 13/08/97; Janine Di Giovanni, ‘The Cleanser’, *The Guardian*, weekend page, 01/03/97.

¹⁶⁷ Zie bijv. Bell, *Way*, p. 97; Judah, *Serbs*, p. 166.

¹⁶⁸ Janine Di Giovanni, ‘The Cleanser’, *The Guardian*, weekend page, 01/03/97.

¹⁶⁹ Rieff, *Slaughterhouse*, p. 99.

¹⁷⁰ Voor de sociaal-darwinistische rechtvaardigingen van etnische zuiveringen door Plavšić, zie Inić, *Portreti*, pp. 268-274.

recht' om te zuiveren. 'Als bioloog' meende ze ook te weten dat Bosnische Serven hoogstaander waren dan Serven in Servië, omdat ze meer gedwongen waren geweest zich aan een andere omgeving aan te passen. Plavšić ging in haar fanatisme zo ver dat ze eens zei dat er van haar best zes miljoen Serven mochten sterven voor de goede zaak omdat er dan nog zes miljoen zouden overblijven om daarvan te profiteren. Na die uitspraak noemde Milošević haar ontoerekeningsvatbaar: 'Ze hoort niet in de politiek thuis en heeft dringend een psychiater nodig.'¹⁷¹

Koljević en Plavšić zouden samen met Karadžić en Momčilo Krajišnik de leiding vormen van de SDS. Niet toevallig was Karadžić, net als de leider van de SDS in Knin, Rašković, psychiater. Zij hadden bij hun patiënten kennisgenomen van de verdrongen trauma's die waren veroorzaakt door de etnische strijd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Wat tijdens het communistische bewind niet openlijk mocht worden gezegd, was in hun behandelkamers naar boven gekomen. Vanuit de lijdensverhalen die zij hadden gehoord en de therapieën die zij hadden toegepast ontstond bij beiden een etnisch gefundeerd sociaal-politiek programma.¹⁷² De leiding van de SDS, die in haar persoonlijke levensgeschiedenissen tal van onverwerkte trauma's vertoonde, was geknipt voor een electoraat dat de toekomst vreesde. Of, zoals Tim Judah schrijft in zijn boek over de geschiedenis van de Serven: 'In such times it seems that people are simply willing to surrender all critical faculties and be led by the mad (...).'¹⁷³

Opkomst van Radovan Karadžić

Ook Radovan Karadžić was als een komeet uit het niets omhooggeschoten aan het politieke firmament van de Joegoslavische republiek. Tot aan de oprichting van de SDS had buiten Bosnië bijna niemand van hem gehoord.

Hij was geboren op 19 juni 1945 in het dorpje Petnica in het district Šavnik in de heuvels van Montenegro, niet ver van de geboorteplaats van Milošević. Zijn vader Vuk Karadžić had tijdens de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk deel uitgemaakt van de *četniks*, maar zou later de overstap hebben gemaakt naar de partizanen van Tito. Een half jaar nadat Radovan Karadžić was geboren, werd zijn vader gearresteerd wegens diens *četnik*verleden. Terwijl de jonge Radovan opgroeide, zat zijn vader vijf jaar gevangen. In het gezin waarin de jonge Karadžić opgroeide, heersten behoeftige omstandigheden en een dorpsmentaliteit.¹⁷⁴ Zijn moeder hoedde vee en toen zijn vader uit de gevangenis kwam, pakte die zijn stiel van schoenmaker weer op. Op zijn vijftiende verhuisde de jeugdige Karadžić naar Sarajevo om zijn middelbare schoolopleiding te voltooien, waarna hij eerst een opleiding als ziekenverpleger volgde en vervolgens medicijnen studeerde. In het academische jaar 1974-1975 volgde hij *postgraduate studies* in psychiatrie en poëzie aan de Columbia University in New York en daarnaast bestudeerde hij een jaar lang medische depressies in Kopenhagen. Na zijn studie werd hij psychiater, gespecialiseerd in neurosen en depressies. Vanaf 1979 tot 1992 werkte hij bij de psychiatrische afdeling van het Koševo-staatsziekenhuis in Sarajevo.

Karadžić heeft nooit zijn rurale afkomst kunnen vergeten.

Een buurman in de Bosnische hoofdstad, die hem nog als een arme, verlegen jongeman had gekend met de '*hillbilly*' haardos die in zijn geboortedorp gewoon was, noemde hem

171 C. de Vries, 'Biljana Plavšić ging zelfs Milošević te ver', *de Volkskrant*, 11/01/01.

172 Zie hierover Weine, *History*, vooral pp. 95-

98.

173 Judah, *Serbs*, p. 181.

174 Doder & Branson, *Milošević*, p. 114.

‘provinciaal, typisch een boer die zich verloren voelde in de grote stad’.¹⁷⁵ Hij vertegenwoordigde daarom later bij uitstek de strijd van het platteland tegen de stad die een van de elementen was van het conflict in het voormalige Joegoslavië. Op 11 december 1992 zou hij bijvoorbeeld in een Servisch blad zeggen: ‘Tot nu toe woonden de Turken in de steden en wij in de bossen, en nu is het andersom; wij zijn in de steden en de Turken zijn in de bossen en daardoor wordt “generaal winter” nu de vijand van onze vijand.’¹⁷⁶ Ruim twintig jaar eerder, in 1971, had hij al in zijn gedicht *Sarajevo* geschreven: ‘De stad brandt als wierook/ in de rook kronkelt ons bewustzijn./ Door de stad glijden lege kleren. Rood/ sterft de steen ooit ingebouwd in de huizen. De pest!/ Rust. Een groep gepantserde populieren/ klimt in zichzelf omhoog. De agressor/ trekt door onze aderen/ en soms ben je een mens, soms een schepsel van de lucht./ Ik weet dat dit alles de voorbereiding is voor een kreet...’¹⁷⁷

Met inzicht achteraf valt in de gedichten van Karadžić vanaf eind jaren zestig van de twintigste eeuw te lezen hoe hij zich in zijn verbeelding vanuit een nachtmerrie opwerkte tot een god, tegelijk schepper en vernietiger. Aanvankelijk stond de nachtmerrie gelijk aan Montenegro, maar later nam deze de vorm aan van de stad. Het handelen van Karadžić werd in zijn gedichten bepaald door de verwachting van een eindtijd waarin elke nuance zou verdwijnen en hij een herschepping en wedergeboorte teweeg zou brengen ten behoeve van zijn volgelingen.¹⁷⁸ De dichterlijke ontworsteling aan de stad laat zich achteraf lezen als een metafoor voor de etnische zuiveringen die onder zijn leiding zouden plaatsvinden.¹⁷⁹

Waarschijnlijk mede door zijn afkomst had Karadžić een minderwaardigheidscomplex dat hij trachtte te compenseren met megalomane trekken. Hoe verlegen Karadžić aanvankelijk ook was in de Bosnische hoofdstad, hij stond er op, net als later Šešelj, om met de *četnik*-titel van ‘hertog’ te worden aangesproken. Wanneer er studentendemonstraties waren, liep Karadžić, die er in die tijd uitzag als een hippie met lange haren, altijd voorop, of ze nu voor of tegen Tito waren.¹⁸⁰ Tegelijk opereerde hij als politespion.¹⁸¹ De compensatiedrang van Karadžić werd er waarschijnlijk niet minder op toen hij trouwde met Ljiljana Zelen, een medestudente uit de hogere kringen van Sarajevo, bij wier ouders het jonge paar inwoonde. Dankzij het geld van zijn schoonfamilie won hij evenwel uiterlijk aan vrouwen.¹⁸²

Als dichter werd Karadžić in de Bosnische hoofdstad echter niet serieus genomen en dat leidde bij hem tot haat tegen de artistieke en intellectuele kringen in Sarajevo.¹⁸³ Een van zijn

175 Tracy Wilkinson, ‘Bosnians Recall Karadžić, a Neighbour Turned Enemy’, *L.A. Times*, 23/07/95. Vgl. Hirs & Hellinga, *Geit*, p. 178.

176 Geciteerd in Paul Garde, ‘The world’s most wanted man’, <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/karadzic/bosnia/bosnia.html>, geraadpleegd op 01/03/00.

177 Geciteerd in Ugrešić, *Cultuur*, p. 76.

178 Voor voorbeelden zie Weine, *History*, pp. 119-124.

179 Weine, *History*, p. 122.

180 Tracy Wilkinson, ‘Bosnians Recall Karadžić, a Neighbour Turned Enemy’, *L.A. Times*, 23/07/95.

181 Svetlana Slapšak, ‘Waarom Sarajevo?’, in: Dojčinović & Keulemans (eds.), *Hommage*, p. 62;

‘The World’s Most Wanted Man’, geschreven en geregisseerd door Kevin Sim, *PBS* air date 26/05/98; Paul Hoggart, ‘The wanted war criminal with wavy hair’, *The Times*, 31/07/98; W. Nelan, ‘Seeds of evil’, *Time*, 29/07/96; interview with Vladimir Srebrov, with Adil Kulenov, <http://www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/srebrov.html>, z.d., geraadpleegd 06/03/00; ‘Vladimir Srebrov speaks out’, *BosNet*, 15/11/99, <http://www.bosnet.org/archive/bosnet-bw3archive/9511/msg00342.html>, geraadpleegd, 06/03/00.

182 Tracy Wilkinson, ‘Bosnians Recall Karadžić, a Neighbour Turned Enemy’, *L.A. Times*, 23/07/95; Weine, *History*, p. 108.

183 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 30.

collegadichters in Sarajevo, Marko Vesović, typeerde hem als ‘lui en altijd dromend over zijn eigen grootheid’. Karadžić noemde zichzelf daarentegen een van de beste psychiaters en dichters van heel Joegoslavië.¹⁸⁴ Ook onder zijn collegapsychiaters stond Karadžić bekend om zijn mengeling van luiheid, eerzucht en grootheidswaan.¹⁸⁵

Teruggekeerd in Sarajevo raakte Karadžić op het criminele pad, toen hij diagnoses begon te stellen en recepten uit te schrijven om mensen in staat te stellen de sociale verzekeringen op te lichten.¹⁸⁶ In het midden van de jaren tachtig kwam hij in aanraking met justitie. Hij was goed bevriend met Momčilo Krajišnik, werkzaam bij het staatsbedrijf *Energoinvest*. Krajišnik en hij hadden met een subsidie die bedoeld was voor boeren een pand voor Karadžić laten bouwen. Hoewel er nooit voldoende bewijs voor deze fraude kon worden geleverd, zaten Karadžić en Krajišnik in 1987 bijna een jaar gevangen. Later stelde Karadžić het voor alsof deze gevangenschap verband hield met anticommunistische activiteiten.

Eind jaren tachtig probeerde Karadžić een positieverbetering te bereiken bij het psychiatrische ziekenhuis in Belgrado. Tot zijn verbazing merkte hij dat hij in de Servische hoofdstad in het sociale verkeer veel meer last had van zijn rurale herkomst dan in Sarajevo. Hij keerde met hangende pootjes terug in Bosnië. Daar richtte hij aanvankelijk, toen niet-communistische partijen werden toegestaan, de Groene Partij op. Het werd Karadžić echter al snel duidelijk dat die partij op niet veel aanhang hoefde te rekenen.

Intussen was Karadžić tijdens zijn verblijf in Belgrado in aanraking gekomen met Ćosić, de Servische nationalistische talentenjager, die ervoor zorgde dat de naar erkenning snakende Karadžić eindelijk kreeg wat hij altijd had verlangd: grootheid. Aan de top van de SDS bekleedde Karadžić een positie waarin hij de kortsluiting tussen de werkelijkheid en zijn eigen wereldbeeld kon opheffen door de omgeving naar zijn hand te zetten. Voorzover nodig werd hij daarin aangemoedigd door Ćosić, die hem vertelde dat hij moest werken aan de Servische zaak totdat, met een in Servië bekende uitdrukking van de Montenegrijnse dichter-vorst Njegoš, ‘het onmogelijke mogelijk wordt’.¹⁸⁷ Aanvankelijk was Karadžić, die zowel in zijn studententijd als later als psychiater veel Moslims tot zijn kennissenkring telde,¹⁸⁸ ook als Bosnisch-Servische partijleider niet scherp anti-Moslim. Tot aan het eind van de jaren tachtig leefde hij in Sarajevo temidden van Moslims. Buren hadden nooit iets gemerkt van onvriendelijkheid van de man die spoedig zou zeggen dat wegens eeuwenlange tegenstellingen Moslims, Kroaten en Serven niet langer in één staat konden leven.¹⁸⁹ Kort na zijn verkiezing tot voorzitter van de SDS bekritiseerde Karadžić bijvoorbeeld nog de media in Servië die waarschuwden voor Moslim-fundamentalisme in Bosnië. Hij zei dat de Bosnische Moslims ook Slaven waren, van hetzelfde bloed en met dezelfde taal als de Serven. Hij vond het niet nodig dat de Serven het christelijke Europa beschermden tegen de islam: ‘Wij Serven staan dichter bij onze Moslims dan bij dat Europa.’¹⁹⁰ Wel had Karadžić een, naar het schijnt,

184 Tracy Wilkinson, ‘Bosnians Recall Karadžić, a Neighbour Turned Enemy’, *L.A. Times*, 23/07/95; Samantha Powers, ‘The world of Radovan Karadžić’, *U.S. News and World Report*, 24/07/95; Weine, *History*, p. 108; ‘The World’s Most Wanted Man’, geschreven en geregisseerd door Kevin Sim, *PBS* air date 26/05/98.

185 Weine, *History*, pp. 108, 112, 113 en 118.

186 Tracy Wilkinson, ‘Bosnians Recall Karadžić,

a Neighbour Turned Enemy’, *L.A. Times*, 23/07/95.

187 Geciteerd in Weine, *History*, p. 109.

188 Zie bijv. Weine, *History*, pp. 114 en 116-117.

189 Tracy Wilkinson, ‘Bosnians Recall Karadžić, a Neighbour Turned Enemy’, *L.A. Times*, 23/07/95.

190 Geciteerd in Maass, *Neighbor*, p. 159.

steeds sterker wordende voorliefde voor Servische tradities.¹⁹¹ Veel meer dan tegen de Moslims keerde aanvankelijk de haat van Karadžić zich tegen de communisten.¹⁹² Maar die haat zou ertoe leiden dat hij ook de door hen onderdrukte geschiedenis zou oprakelen en daarmee zou helpen het multi-etnische kaartenhuis van Bosnië onderuit te halen.¹⁹³

Karadžić' vriend Krajišnik werd de belangrijkste uitvoerder van zijn politiek. De twee zouden een perfect team hebben gevormd: Karadžić had alle grote ideeën en Krajišnik was een goed organisator, die wist hoe hij iets kon realiseren.¹⁹⁴ Toch was de verhouding tussen beiden minder ongelijk dan deze op het eerste gezicht leek. Karadžić was zich er ook in deze relatie erg van bewust dat hij Montenegrijn was en dat Krajišnik als 'echte' Serf meer recht van spreken had. Karadžić liet zich meestal meer leiden door het standpunt van Krajišnik dan andersom.¹⁹⁵

Nadat zijn keus definitief op Karadžić was gevallen, prees Ćosić de kersverse partijleider aan bij de Servische leiding.¹⁹⁶ Vanaf het begin had Milošević echter geen warme betrekkingen met Karadžić.¹⁹⁷ Hij wachtte tot een maand na de oprichting van de Bosnische SDS voordat hij Karadžić uitnodigde om naar Belgrado te komen.¹⁹⁸ Milošević zou nooit die mate van invloed hebben op Karadžić, Koljević en Krajišnik als hij had op de Servische leiding in Kroatië.¹⁹⁹ Karadžić had gezien hoe Milošević omsprong met Servische leiders in Kroatië die zich niet volledig neerlegden bij zijn wensen. Hij begreep dat hij een voorzichtige koers moest varen ten opzichte van de Servische president. Enerzijds kon hij niet buiten hem en moest hij hem niet tegen de haren instrijken, anderzijds kon het gevaarlijk zijn als hij te afhankelijk werd van de Servische leider in Belgrado.

Er bestonden sterke persoonlijke verschillen tussen Milošević en Karadžić. Karadžić was een tamelijk stabiele figuur, terwijl Milošević wispelturig was en voortdurend schreeuwde wanneer hem door iemand beleidskeuzes werden voorgelegd. Milošević was van origine een communist. Karadžić was een felle anticommunist en sterk religieus. Hij zou later zeggen dat hij geen enkele belangrijke beslissing had genomen zonder de kerk daarin te kennen.²⁰⁰ Waar of niet waar, het gaf zijn referentiekader aan. Milošević had geen enkele relatie met de kerk en benutte haar alleen wanneer hem dat persoonlijk uitkwam. De populariteit van Karadžić onder de Serven zou groeien, niet alleen binnen Bosnië maar ook in Servië.²⁰¹ Mede daardoor stond de echtgenote van Milošević, Mira Marković, niet sympathiek tegenover Karadžić. Zij beschouwde zichzelf als de laatste Joegoslavische communiste en verafschuwde Karadžić wegens zijn anticommunisme. Als Karadžić naar huize Milošević belde en Mira nam op, zei

191 Zie bijv. Weine, *History*, p. 113 en 115.

192 Weine, *History*, p. 110.

193 Vgl. Weine, *History*, p. 111.

194 Andrew Purvis, 'Under arrest', *Time*, 17/04/00.

195 Interviews V. Andreev, 07/07/00, V. Jovanović, 14/09/01 en M. Milutinović, 20 en 22/03/00.

196 Jovic, *Dani*, p. 193; Hartmann, *Milošević*, p. 149.

197 Interview B. Pellnäss, 03/11/99. Vgl. Stoltenberg & Eide, *Dagene*, p. 107.

198 Obrad Kesić, 'Defeating 'Greater Serbia',

Building Greater Milošević', in: Danopoulos & Messas (eds.), *Crises*, p. 64.

199 Stojanović, *Fall*, p. 173; interview V. Matović, 02/08/01.

200 Nebojša Popov, 'Traumatology of the Party State', in: Popov (ed.), *Road*, p. 103. Over de religiositeit van Karadžić zie ook Paul Mojzes, 'Religioznost Radovana Karadžića', *Genocid*, pp. 295-298.

201 Daarover zie ook Vojin Dimitrijević, 'The International Community and the Yugoslav Crisis', in: Popov (ed.), *Road*, p. 648.

ze altijd dat haar man niet thuis was. Ze wilde nooit dat Karadžić een voet over de drempel van hun huis zette.²⁰²

De ongemakkelijke verhouding tussen Karadžić en Milošević kon voor de buitenwereld goed verborgen blijven, doordat zij om opportunistische redenen tegenover de buitenwereld veinsden dat zij niets met elkaar te maken hadden. Milošević ontdook daardoor de verantwoordelijkheid voor het optreden van Karadžić en zijn aanhang. Karadžić op zijn beurt was er veel aan gelegen om niet als marionet van Milošević te worden afgeschilderd.²⁰³

In weerwil van alle, geveinsde of persoonlijke, distantie onderhielden Karadžić en Milošević nauwe betrekkingen, hetzij rechtstreeks, hetzij indirect via Kertes, die in hoofdstuk 2 van dit deel al naar voren is gekomen.²⁰⁴ Kertes was de man die vanaf 1990 zorg had gedragen voor de bewapening van de Serven in Krajina, hoofd van de veiligheidsdienst werd en vervolgens minister van de Serven in de diaspora. Volgens een naaste medewerker van Kertes konden, zoals hij dat noemde, de Bosnisch-Servische leiders nog geen glas water drinken zonder opdracht of toestemming van Milošević.²⁰⁵ Karadžić zou wekelijks naar Belgrado zijn gekomen om instructies van Milošević te aanvaarden, niet alleen voor zichzelf, maar tevens voor Mladić, die minder buiten Bosnië reisde.²⁰⁶

5. De verkiezingsstrijd in Bosnië in 1990

Een dikke maand na de totstandkoming van de SDS volgde op 18 augustus 1990 de oprichting van de Kroatische Democratische Vereniging van Bosnië, de *Hrvatska Demokratska Zajednica Bosnia* (HDZ Bosnia). De partij was nauw verbonden met de gelijknamige beweging in het 'thuisland' Kroatië. Zij koos tegelijk voor onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina en het recht van afscheiding daaruit van de Kroaten. De partij raakte spoedig verscheurd tussen gematigden die voor de integriteit van Bosnië-Herzegovina waren en extremisten die aansluiting van een Kroatisch deel van Bosnië bij Kroatië wensten. De gematigden onder leiding van Stjepan Kljuić woonden voornamelijk in Sarajevo, Noord- en Midden-Bosnië, waar Kroaten over het algemeen een minderheid van de bevolking vormden. De extremisten, ook wel de Herzegovina-factie genoemd, onder Mate Boban, woonden vooral in West-Herzegovina, waar de meeste steden en dorpen dominant Kroatisch waren. Voorlopig had Kljuić nog de overhand. Met deze partij van de Kroaten in Bosnië was het nationalistisch partijtrio compleet.

Ondanks de verschillende etnisch achtergronden van deze drie partijen verliep de verkiezingsstrijd aanvankelijk relatief gematigd. De partijen hadden hun staatkundige programma's nog niet aangescherpt en bevochten elkaar niet sterk omdat zij, wegens hun etnische achtergrond, niet in elkaars vijver hoefden te vissen voor stemmen. Zij richtten hun pijlen vooral tegen de communisten van wie ze de macht hoopten over te nemen en op eventuele dissidenten in eigen gelederen. Niettemin leidde de verkiezingsstrijd tot spanningen tussen de etnische groepen omdat de partijen probeerden zo groot mogelijke verkiezingsbijeenkomsten te organiseren. Zij werden daardoor tegelijk een vertoon van kracht

202 Interviews S. Djukić, 04/08/01; V. Matović, 02/08/01.

203 Vgl. Zimmermann, 'Ambassador', p. 18.

204 Spasić, *Lasica*, pp. 234, 250-251; interview

Spasić, 16/09/01.

205 Interview B. Spasić, 16/09/01.

206 Interview B. Spasić, 16/09/01.

naar anderen toe. Bovendien gaven de symbolen die werden gebruikt op de bijeenkomsten aanstoot.

Zo stak het Serven dat de SDA op 25 augustus 1990 bij een treffen van zeker honderdduizend partijleden en sympathisanten in Foča eer betoonden aan de Moslim-slachtoffers die daar in de Tweede Wereldoorlog waren afgeslacht door de *četniks*. Op 27 september 1990 hield de SDA een bijeenkomst in Novi Pazar in Sandžak in Servië, waar vijftigduizend mensen aanwezig waren en het idee werd uitgedragen van autonomie voor Sandžak.²⁰⁷

Tijdens diverse verkiezingsbijeenkomsten verklaarde Izetbegović dat, als Kroatië en Slovenië de Joegoslavische federatie zouden verlaten, Bosnië niet kon achterblijven, omdat het anders onderdeel werd van Groot-Servië.²⁰⁸ Na het vertrek van Slovenië en Kroatië zou Servië met Vojvodina, Kosovo en Montenegro immers vier van de zes stemmen in het presidium hebben. Izetbegović was er trouwens van overtuigd dat de neiging tot hegemonie de Serven ‘in het bloed’ zat.²⁰⁹ Sinds 1918 hadden zij volgens hem met dat streven de andere volken van Joegoslavië geteisterd, vooral via leger en politie.²¹⁰

De SDS maakte echter duidelijk dat elke verandering, in hetzij de status van Bosnië-Herzegovina, hetzij de positie van de Serven binnen Bosnië, onderwerp moest zijn van een referendum van het Servische volk in die republiek.²¹¹ Karadžić bepleitte in de verkiezingscampagne een Joegoslavische federatie, die zou bestaan uit Servië, Montenegro, een groot deel van Bosnië-Herzegovina, de Servische gebieden in Kroatië en Macedonië, kortom: Groot-Servië.²¹² Zelfs de gematigde Kroaat Ključić liet echter weten dat deelname van Bosnië-Herzegovina aan een romp-Joegoslavië voor de Kroaten uit den boze was. Dat zouden zij beschouwen als een ‘bezetting’ en een aanleiding voor een opstand.²¹³ Daarmee waren Izetbegović en zijn partij gevangen in een *prisoner's dilemma*. Welke optie de SDA, als grootste partij na de verkiezingen, ook zou kiezen – deel blijven uitmaken van Joegoslavië of afscheiden – zij zou altijd leiden tot geweld van een van de twee andere etnische groepen. Bovendien was de SDA zelf verdeeld in een vleugel die voorstander was van een moslimstaat, die door opdeling van Bosnië-Herzegovina zou kunnen ontstaan, en een vleugel die voorstander was van een multi-etnisch, seculier Bosnië-Herzegovina.

De inzichten van de oprichters van de SDA liepen steeds meer uiteen. Zulfikarpašić ergerde zich aan het religieuze exclusivisme van de partij en de steeds vooraanstaander plaats daarbinnen van de Moslim-geestelijkheid. Hij vond het verkeerd dat de SDA zich ook bezighield met Sandžak, het voornamelijk door Moslims bewoonde gebied in Servië, omdat dat het religieuze karakter van de partij onderstreepte. Hij was juist voorstander van een partij met een seculier Bosnisch-nationaal karakter. Zulfikarpašić zag met zorg hoe vooral Omer Behmen en Hasan Čengić steeds meer het religieuze karakter van de partij onderstreepten met koranlezingen en toespraken van imams op massabijeenkomsten. Zij waren tevens verantwoordelijk voor een soort persoonlijkheidscultus rond Izetbegović. Ook de baantjesjagerij en de daarmee gepaard gaande huichelarij irriteerden hem.²¹⁴ In plaats van een burgerlijke middenpartij die aanhang vond onder de intelligentsia, zoals Zulfikarpašić

207 Izetbegović, *Govori*, p. 72.

208 ‘Bosnië-Herzegovina gaat zijn eigen weg’, *Trouw*, 16/10/91; Grémaux & De Vries, ‘Crisis’, p. 37; Burg & Shoup, *War*, p. 47.

209 Izetbegović, *Govori*, p. 5.

210 Izetbegović, *Govori*, p. 68.

211 Burg & Shoup, *War*, p. 47.

212 Chuck Sudetic, ‘Ethnic Rivalries Push Yugoslavia to Edge’, *The New York Times*, 14/10/90.

213 Burg & Shoup, *War*, p. 73; Kitty McKinsey, ‘Bosnia fears it will be sliced up by Croatia and Serbia’, *The Ottawa Citizen*, 04/08/91.

214 Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. xv, 94, 110, 135-137 en 141.

had gewild, werd de SDA een populistische partij.²¹⁵ Hij aarzelde niet om de woorden ‘fascisme’ en ‘fundamentalisme’ in de mond te nemen voor de door hem betreunde ontwikkeling.²¹⁶ Hij zag af van zijn voornemen vooraanstaande personen uit de Europese liberale beweging, met wie hij goede contacten onderhield, voor bijeenkomsten van de SDA uit te nodigen, omdat zij dan de indruk zouden kunnen krijgen dat zij verzeild waren geraakt op een manifestatie in Egypte of Algerije.²¹⁷

Izetbegović juichte het echter toe dat de imams een vooraanstaande rol speelden binnen de SDA, omdat zij een groot deel van het Moslim-electoraat konden bereiken.²¹⁸ Zulfikarpašić nam het Izetbegović verder kwalijk dat hij Salim Šabić in zijn entourage duldde, die volgens Zulfikarpašić een agent van de KOS in Belgrado was, erop uit de etnische tegenstellingen in Bosnië op de spits te drijven.²¹⁹ Šabić was een belangrijke vertegenwoordiger van de moskee van Zagreb. Hij voerde een groep andere personen afkomstig uit kringen van die moskee aan, die grote invloed zou hebben op Izetbegović. Šabić zou een van de vicevoorzitters worden van de SDA en werd later benoemd tot hoofd van de islamitische gemeenschap in Kroatië als opvolger van Hasan Čengić. Zulfikarpašić was het er ook niet mee eens dat de SDA in het geheim bezig was met wapenaankopen en militaire trainingen.²²⁰ Hij was er bovendien van overtuigd dat een vorm van samenwerking met de Serven moest worden gezocht om een drama in Bosnië te voorkomen.²²¹

De druppel die voor Zulfikarpašić de emmer deed overlopen, was de manifestatie van de SDA, de grootste uit de verkiezingstijd, die op 10 september 1990 in Velika Kladuša plaatsvond. Ten overstaan van zeker tweehonderdduizend belangstellenden maakte de partij daar duidelijk dat de Moslims niet bereid waren te leven in een romp-Joegoslavië en dat zij, als het moest, Bosnië-Herzegovina met de wapens zouden verdedigen.²²² Zulfikarpašić raakte nu werkelijk beangstigd door wat hij zag en hoorde. Er waren honderden groene vlaggen, mensen in Arabische kledij en portretten van Saddam Hussein. Aanwezigen riepen ‘Lang leve Saddam Hussein’ en ‘We zullen Vuk [Drašković] vermoorden’.²²³ Zulfikarpašić had hierna niet langer vertrouwen in Izetbegović en op 18 september verlieten hij, Muhamed Filipović en enkele medestanders de SDA.

Zij vormden een nieuwe, liberale, partij die voor mensen van alle etnische achtergronden bedoeld was, al viel dat uit de naam niet op te maken: *Muslimanska Bošnjačka Organizacija* (MBO). Izetbegović wist, volgens Zulfikarpašić door oude communistische tactieken, te voorkomen dat veel SDA-afdelingen de scheurmakers volgden.²²⁴ Spoedig na de totstandkoming van MBO moest de nieuwe partij alle verkiezingsbijeenkomsten afzeggen omdat de SDA incidenten creëerde en MBO-leden bedreigde. Zo sloegen SDA-leden bij de middelbare school in Srebrenica de ruiten in, omdat de directeur daarvan een vooraanstaand MBO-lid was.²²⁵ Izetbegović zelf voelde later weinig behoefte om de inhoudelijke en tactische verschillen uit de doeken te doen. Volgens hem hadden Zulfikarpašić en de zijnen geprobeerd

215 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 153.

216 Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 136-137 en 142.

217 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 137.

218 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 136.

219 Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 140-141.

220 Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 139-140.

221 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 94, 138.

222 Izetbegović, *Govori*, p. 72.

223 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 141.

224 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 143.

225 Joegoslavisch nieuwsagentschap, ‘Other reports in brief; Muslim Bosniak Organisation cancels meetings because of harassment’, 1207, 13/11/90, *BBC Summary of World Broadcasts*, 15/11/90.

op illegale wijze de macht in de partij te grijpen. Izetbegović en zijn aanhangers hadden dat verhinderd.²²⁶

Naarmate de verkiezingsstrijd vorderde, werden de gemoederen verhit en klonk de roep om een gewapend optreden steeds luider. In oktober 1990 verklaarde Karadžić tijdens een persconferentie dat de territoriale en de volksverdediging niet langer voldeden als bescherming voor Serven in Bosnië-Herzegovina. Hij wilde dat het federale presidium van Joegoslavië nieuwe instructies gaf voor hun verdediging. Bovendien moesten de legergarnizoenen in 'bedreigde' plaatsen worden versterkt.²²⁷ Tijdens verkiezingsbijeenkomsten van de SDA schreeuwden aanwezigen nu om uitdeling van wapens onder hen.²²⁸

Bij de verkiezingen in november en december 1990 bleek dat de partijen op etnische grondslag het pleit hadden gewonnen. De drie grote etnisch gefundeerde partijen haalden 83,7 procent: de SDA wist toen 35,8 procent van de stemmen te vergaren, wat goed was voor 86 van de 240 parlamentszetels; de SDS haalde 29,1 procent (72 zetels) en de HDZ scoorde 18,8 (44 zetels).

In geen enkele andere republiek van Joegoslavië was het verlies van de voormalige communisten zo groot als in Bosnië. Zij behaalden achttien zetels, ofwel minder dan acht procent van de stemmen. De Alliantie van Hervormingsgezinde Krachten van federaal president Marković veroverde met 5,4 procent dertien plaatsen in het parlement. De MBO van Zulfi-karpašić en Filipović behaalde slechts twee zetels. De stemverdeling week weinig af van de demografische verhoudingen tussen de etnische groepen.

De groeperingen die bereid waren geweest een multi-etnische samenleving in Bosnië in stand te houden, zouden nog lange tijd, zij het in afnemende mate wegens emigratie, brandpunten van hoop blijven voor humanitaire groeperingen in het Westen, maar de regeringen in Europa zagen vooral de leiders van de etnische partijen als hun gesprekspartners.²²⁹ Zij maakten niet waar wat Van den Broek zei bij de openingszitting van de Haagse vredesconferentie, namelijk dat slechts door een brug te slaan tussen de vredelievende krachten binnen en buiten Joegoslavië een duurzame oplossing van het conflict kon worden bereikt.²³⁰

6. Nieuwe politieke verhoudingen in Bosnië

De drie etnische partijen begonnen nu hand in hand aan de ontmanteling van de ongedeelde staat Bosnië-Herzegovina. Na de verkiezingen kwam een collectief presidium tot stand, bestaande uit twee Moslims, twee Serven, twee Kroaten en een vertegenwoordiger van de andere bevolkingsgroepen. Zij waren allen representanten van de etnisch georiënteerde partijen, die in dit stadium onderling samenwerkten om de macht van de (voormalige) communisten te breken, terwijl het tussen hun aanhangers soms al tot heftige botsingen kwam.

Voorzitter van het presidium werd Izetbegović, premier werd HDZ-vertegenwoordiger Jure Pelivan en voorzitter van het parlement werd Momčilo Krajišnik. Het voorzitterschap

²²⁶ Izetbegović, *Govori*, p. 72.

²²⁷ Tanjug-bericht van 11/10/90, 11:07, *BBC Summary of World Broadcasts*, 15/10/90.

²²⁸ Zie bijv. bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

²²⁹ Deze klacht kwam bijvoorbeeld van prof. Vojin Dimitrijević van de oppositionele Burger-

lijke Alliantie voor Servië en lid van de Mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties, 'Interventie zal de lijdensweg verlengen', *Tribune* 29 (1993) 8 p. 19.

²³⁰ Zie Quaedvlieg-Mihailović, 'Betrokkenheid', p. 9.

van het presidium zou om de twaalf maanden rouleren. Er werd een kabinet gevormd bestaande uit tien ministers van de SDA, zeven van de SDS en vijf van de HDZ. Op alle bestuurlijke en ambtelijke niveaus vond vanaf dit moment een verdeling van banen en posten plaats op grond van etnische herkomst. Dit leidde niet alleen tot tal van conflicten, maar ook tot een verlamming en ontbinding van het staatsapparaat en tot verregaande corruptie.

Illustratief voor de onwerkbare verhoudingen was de strijd die in het Bosnische parlement ontstond over de tekst van de eedsaflegging. Van de kant van de SDS werd verlangd dat de tekst niet alleen in Latijns maar ook in Cyrillisch schrift zou worden gedrukt. Kroatische parlementsleden verlangden een tekst in het 'Kroatisch', waarbij er slechts één letter verschil met het 'Bosnisch' zou zijn.²³¹ Daarop merkte een SDS-lid sarcastisch op dat er dan ook een tekst in het 'Moslims' moest komen.²³²

De opdeling van functies nam bovendien steeds meer het karakter van een territoriale opdeling aan. Op lokaal niveau werden etnisch zuivere besturen gecreëerd. Dat er nog een behoorlijk weerstandsvermogen onder de bevolking tegen de 'etnisering' van de samenleving bestond, bleek toen Sarajevo TV een enquête onder haar kijkers organiseerde over de wenselijkheid van een opdeling in drie etnische zenders, zoals geëist door de SDS. 330.000 kijkers stemden tegen en slechts 35.000 voor. In reactie daarop nam de SDS in augustus 1991 bezit van de lokale zender in Banja Luka. Vanaf dat moment probeerden de politici alle televisiezenders in Bosnië op etnische basis te organiseren.

Intussen verschilden de drie nationalistische partijen van opvatting over de toekomst van Joegoslavië. De SDS wilde een federalistische oplossing; de HDZ wilde losmaking uit Joegoslavië, maar dan moest daarna Bosnië op zijn minst een confederatie van drie etnische gebieden worden; en voor de SDA was handhaving van Bosnië-Herzegovina als een integrale, aparte bestuursseenheid het belangrijkste. De laatste twee partijen stelden in februari 1991 voor dat het parlement zou verklaren dat wetten van de republiek Bosnië voorrang zouden hebben boven de federale wetten van Joegoslavië.

Op 27 februari 1991 verklaarde Izetbegović in het Bosnische parlement: 'Ik zou de vrede offeren voor een soeverein Bosnië-Herzegovina, maar voor de vrede in Bosnië-Herzegovina zou ik niet de soevereiniteit offeren.'²³³ Het was een uitspraak die Serven hem nog jarenlang zouden nadragen als bewijs dat Izetbegović zelf de oorlog in Bosnië had gewild. Izetbegović moest trouwens toch al balanceren tussen de multi-etniciteit die hij beleed teneinde de soevereiniteit van Bosnië-Herzegovina te kunnen handhaven en de exclusiviteit van zijn Moslim-partij.²³⁴ Geconfronteerd met die inconsequentie verklaarde Izetbegović dat hij niet anders kon doen dan leidinggeven aan een etnische partij, omdat multi-etnische partijen te weinig aanhang zouden vergaren.²³⁵ Izetbegović slaagde er niet in de argwaan bij andere etnische groepen weg te nemen. Zo verslechterden de politieke verhoudingen doordat de verkiezingsuitslag het Moslim-trionfalisme, dat al in verkiezingstijd bij de SDA merkbaar was, nog had versterkt. Bij de bespreking van de verdeling van de drie topfuncties in de republiek merkte Izetbegović bijvoorbeeld op dat het volgens hem logisch was als Bosnië de

231 Het verschil tussen *demokratija* en *demokracija*.

232 Burg & Shoup, *War*, pp. 53-55.

233 Doder & Branson, *Milošević*, p. 91; Bougarel, *Bosnie*, p. 56.

234 Voor het exclusieve karakter van de SDA zie

bijv. bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*, die melding maakt van de herhaalde weigering van de SDA in Srebrenica om een Servische vrouw toe te laten.

235 Doder & Branson, *Milošević*, p. 92; Malcolm, *Bosnia*, p. 219.

staat van de Moslims zou worden, aangezien de Kroaten en Serven elk al een eigen staat hadden.²³⁶ En een van de vooraanstaande SDA'ers, Rusmir Mahmutćehajić, schreef in december 1990 na de verkiezingen dat Serven en Kroaten nu alle aspecten van hun ontwikkeling moesten aanpassen aan die van de Bosnische Moslims.²³⁷

Wanneer Izetbegović, ook als president, sprak over 'ons volk' bedoelde hij de Moslims en niet de Kroaten en de Serven.²³⁸ Bij staatsaangelegenheden wapperde naast de Bosnische vlag vaak die van de SDA. Op bijeenkomsten van zijn partij betuigden aanwezigen hun steun aan de Iraakse dictator Saddam Hussein en was Arabische kledij te zien. De vele groene vlaggen bij zulke gelegenheden, al dan niet voorzien van een halve maan, waren een duidelijke verwijzing naar de islam, niet naar enige multiculturele Bosnische identiteit. Izetbegović joeg met zijn etnische partij de Serven dan ook in de gordijnen. Hij was zeker niet minder onhandig, om het voorzichtig uit te drukken, dan Tudjman bij het kiezen van symbolen die kwetsend waren voor andere etnische groepen binnen hun republieken. Zo waren de drie eerste landen die Izetbegović bezocht na de aanvaarding van het presidentschap: Libië, Iran en Turkije. Tijdens een reis naar Pakistan, Saudi-Arabië en Turkije in juli 1991 wekte hij de indruk op zoek te zijn naar een islamitisch bondgenootschap en verzocht hij om een soort waarnemerstatus van Bosnië-Herzegovina van de Organisatie van Islamitische Landen. En Karadžić verklaarde toen dat Izetbegović met diens reis zijn somberste vermoedens had bewaarheid dat Bosnië een islamitisch land zou worden.²³⁹ Kort na het referendum van 29 februari en 1 maart 1992 over de onafhankelijkheid van Bosnië zou Izetbegović een pelgrimage beginnen naar Mekka, waar hij tevens werd ontvangen door koning Fahd van Saudi-Arabië.

Karadžić vreesde bij een uiteenvallen van Joegoslavië ernstige gewelddadigheden in Bosnië. Een burgeroorlog in Bosnië zou tot een massaslachting onder de Serven kunnen leiden. Daarom verzocht hij op 21 februari 1991 het Servische lid van het Joegoslavische presidium Jović om bescherming van de Serven door de JNA. Jović liet hem weten dat hij in beginsel bereid was die steun toe te zeggen, maar hij kon niets garanderen, omdat ook de JNA zelf onderhevig was aan ernstige etnische spanningen en uiteen zou kunnen vallen.²⁴⁰ Voor Milošević en Jović was het al vanaf het voorjaar van 1990, toen zij hadden besloten dat Kroatië en Slovenië konden vertrekken uit Joegoslavië, de vraag hoeveel prijs zij zouden stellen op het behoud van Bosnië-Herzegovina binnen een romp-Joegoslavië. Vanuit de gedachte dat een integraal Bosnië weinig stemmen zou opleveren voor Milošević' partij was de interesse niet groot.²⁴¹ De altijd aan zijn eigen macht denkende Milošević wilde echter wél via een referendum de Serven in Bosnië voor autonomie laten kiezen.²⁴² Onder hen vielen namelijk stemmen te halen.²⁴³

Jović drukte Karadžić daarom bij de bespreking op 21 februari 1991 op het hart dat hij zich moest verzetten tegen elke ontwikkeling die een Groot-Servië in de weg stond. Als er over onafhankelijkheid werd gestemd, zou hij vóór de stemming het parlement moeten

236 Cohen, *Hearts*, p. 186; interview R. Dukić, 14/06/00.

237 Mahmutćehajić, *Bosnia*, p. 30.

238 Izetbegović, *Govori*, passim.

239 Silber & Little, *Death*, p. 213.

240 Jović, *Dani*, pp. 273-274.

241 Jović, *Dani*, p. 152.

242 Jović, *Dani*, pp. 176-177.

243 Deze informatie uit het dagboek van Jović weerlegt opvattingen als zou Milošević nog lang gehoopt hebben geheel Bosnië-Herzegovina te behouden voor de rompstaat Joegoslavië, na het vertrek van Slovenië en Kroatië. Voor die opvattingen zie bijv. Kadujević, *View*, p. 159; Pedrag Simić, geciteerd in: Levinsohn, *Belgrade*, p. 161.

verlaten. Verder kon hij rekenen op de steun van de JNA. Karadžić beloofde alles te doen om de Moslims te behouden voor Joegoslavië, maar ook hij zei geen garanties te kunnen bieden, omdat de Moslims volgens hem streefden naar een Moslim-staat, waarvan ook Sandžak en Kosovo deel zouden uitmaken.²⁴⁴

De volgende maanden droegen SDS-politici het verzet tegen een eventuele onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina met kracht uit. Zo verklaarde SDS-minister D. Balaban al in mei 1991, de maand voorafgaande aan de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië:

Als Bosnië een onafhankelijke en soevereine staat wordt, zal het Servische volksdeel geen nationale minderheid binnen die staat worden. Als dat gebeurt, zullen de [Servische] gemeenschappen zich losmaken en hun eigen autonome provincie uitroepen, met alle functies van een staat (...) Binnen 24 uur zal in elke Servische gemeenschap minstens één militaire eenheid in het leven worden geroepen. De Serven zullen zich niet nog eens laten verrassen als in 1941.²⁴⁵

Toen president Izetbegović op 21 juni 1991 met de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Baker sprak, vertelde hij hem dat, als er in Joegoslavië een burgeroorlog zou uitbreken, dat in Bosnië-Herzegovina zou gebeuren.²⁴⁶

Groene Baretten en Patriottische Liga

Wij zijn niet bang voor wapens, die overal gevonden kunnen worden, aangezien wapens uit zichzelf nooit de troepen vinden; we zijn bang voor troepen die altijd voor zichzelf wapens vinden.²⁴⁷

De conflicten in Slovenië en Kroatië hadden inderdaad dadelijk gevolgen voor Bosnië-Herzegovina. Al begin juni 1991, enkele weken voordat Kroatië zijn onafhankelijkheid uitriep, hielden tweehonderd Servische paramilitairen uit het Servische Autonome Gebied Krajina militaire oefeningen rond Banja Luka. Milan Martić, de Servische minister van Binnenlandse Zaken van het autonome gebied, verklaarde dat met deze ‘invasie’ van zijn troepen de grens tussen Bosnië en de Servische gebieden in Kroatië feitelijk was verdwenen. Dat was voor Izetbegović op 9 juni te verklaren dat ‘de strijd om Bosnië is begonnen’.²⁴⁸

De volgende dag had in het politiegebouw, de *Dom Milicije*, in Sarajevo een bijeenkomst plaats onder auspiciën van de SDA waarop officiële Moslim-vertegenwoordigers uit heel

244 Jović, *Dani*, pp. 273-274; Hartmann, *Milošević*, p. 150.

245 *Borba*, 14/05/91, geciteerd in X. Bougarel, ‘Bosnia and Herzegovina – State and Communitarianism’, in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 100. Zie ook Bougarel, *Bosnie*, p. 50.

246 ‘US Secretary of State in Yugoslavia’, *BBC Summary of World Broadcasts*, 27/06/91. Enkele dagen later schreef Raymond van den Boogaard

dat Bosnië-Herzegovina vreesde zelf het grootste slagveld te worden als de Joegoslavische crisis in een burgeroorlog zou ontaarden: ‘Angst voor provocaties Servië’, *NRC Handelsblad*, 24/06/91.

247 Generaal Aleksander Vasiljević, hoofd KOS, tegen Izetbegović, bij het uitbreken van de oorlog in Bosnië, Mahmutćehajić, ‘War’, p. 21.

248 Donia & Fine, *Bosnia*, p. 228.

Bosnië besloten de strijd aan te binden ter verdediging van de republiek.²⁴⁹ Op de vergadering werd de Raad voor de Verdediging van de Moslims opgericht, bestaande uit Izetbegović, Muhamed Čengić – plaatsvervangend premier en broer van Hasan Čengić, een van de oprichters –, Ejup Ganić, – lid van het Bosnische presidium –, Rusmir Mahmutćehajić, – minister van Energie; Salim Šabić, medeoprichter van de SDA en vertrouweling van Izetbegović; en Sulejman Ugljanin, de leider van de Moslims in Sandžak. Er werd een koers uitgezet, waarbij de leiding van Bosnië enerzijds zou proberen internationale erkenning te verwerven en anderzijds voorbereidingen zou treffen voor de verdediging van Bosnië.²⁵⁰ Op dat terrein was overigens al het een en ander gebeurd.

Min of meer op eigen houtje had Evrim Svrakić de Groene Baretten (*Zelene Beretke*) opgericht.²⁵¹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog was een deel van zijn familie in Glamoč door Serven vermoord. Hij was kort na de oprichting lid van de SDA geworden. Toen hij in het voorjaar van 1991 zag wat er in Kroatië gebeurde, vreesde hij een herhaling van de vreselijke gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Hij begon daarom met familieleden en kennissen in Sarajevo een organisatie die de verdediging van Moslims ter hand zou moeten nemen. Hij gaf haar de naam Bosna, maar later zou de beweging populair worden onder de benaming Groene Baretten (*Zelene Beretke*). Ten tijde van de bijeenkomst in de *Dom Milicije* telde zijn beweging vierhonderd leden.

Met de zegen van de SDA-leiding kon de beweging van Svrakić uitgroeien. Begin 1992 waren er 52 groepen (*Bosne*), die elk veertig tot vijftig man telden. Uiteindelijk telden de *Zelene Beretke* bij het begin van de oorlog drieduizend man in Sarajevo, in de leeftijd van vijftien tot zestig jaar. Hun bewapening vond plaats vanuit het Bosnische ministerie voor Binnenlandse Zaken onder leiding van minister Alija Delimustafić. Bij het uitbreken van de oorlog in april 1992 waren zij uitgerust met kalasjnikovs, raketwerpers en 60 mm en 82 mm mortieren. Een deel van de groepen was bestemd voor de verdediging van Sarajevo, een ander deel zou binnen de stad zelf opereren om bijvoorbeeld kazernes en de daar opgeslagen wapens op de JNA te veroveren. Er was slechts één professionele officier uit de JNA actief in de *Zelene Beretke*, majoor Zijo Rujanac. Een deel van de commandanten bestond uit criminelen als Musan Topalović ('Caco'), met wie Izetbegović tijdens zijn gevangenschap in de jaren tachtig bevriend was geraakt, Ramiz Delalić ('Čelo II') en Jusuf Prazina ('Juka'). Zij zouden een belangrijk aandeel leveren bij de verdediging van Sarajevo aan het begin van de oorlog. Behalve in Sarajevo waren er *Zelene Beretke* actief in Konjic, Mostar en Travnik. Volgens Izetbegović volgden de Groene Baretten de politieke leiding goed.²⁵²

Een tweede organisatie die op 10 juni op zijn minst als idee al bestond was de Patriottische Liga (*Patriotska Liga*). Deze was bedoeld als de militaire arm van de SDA. De plaatsvervangend minister van Defensie Munib Bišić zou later verklaren dat in april 1991 voor de SDA-leiding reeds vaststond dat een oorlog niet te voorkomen zou zijn.²⁵³ Rusmir Mahmutćehajić, een van de politieke leiders van de Patriottische Liga, zei ook dat in het voorjaar van

249 Izetbegović, *Govori*, pp. 6 en 53. Zie ook Mahmutćehajić, 'War', p. 13; Marko Attila Hoare, *Civilian-Military Relations in Bosnia-Herzegovina 1992-1995*, in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 181.

250 Mahmutćehajić, 'War', pp. 14-15.

251 Voor meer informatie over de *Zelene Beretke*

zie Vildana Selimbegović, 'Evrin Svrakić, Zelena Beretka: Mi smo počeli, Atif završio', *Dani*, januari 1996, pp. 46-49.

252 Izetbegović, *Govori*, p. 90.

253 Hannes Hofbauer, 'Neue Staaten, neue Kriege. Die Zerstörung Jugoslawiens (1991-1999)', in: idem (Hg.), *Balkankrieg*, p. 85.

1991 onder leidende Bosnische Moslims vaststond dat oorlog niet te voorkomen zou zijn.²⁵⁴ Eind maart 1991 was daarom de Patriottische Liga in het leven geroepen.²⁵⁵ Dat was erg vroeg en gebeurde dus op een moment dat, zoals nog zal blijken, de grootschalige bewapening van de Bosnische Serven nog moest beginnen.

Ten tijde van de bijeenkomst in de *Dom Milicije* bestond de Patriottische Liga echter uit niet meer dan een aantal individuen, die voornamelijk op eigen houtje activiteiten ontplooiden, zoals het verzamelen van documentatie of het verduisteren van kaarten van dienstplichtigen. Tijdens de bijeenkomst op 10 juni werd besloten dat de Patriottische Liga verder zou worden uitgebouwd. Er werd een politieke tak van de Liga aangewezen, die onder leiding stond van president Izetbegović, minister Rusmir Mahmutćehajić en Hasan Čengić. De militaire arm kreeg pas goed gestalte na september 1991, toen de eerste Moslim-officieren de JNA hadden verlaten en de militaire leiding vormden: Sulejman Vranh ('Sule'), Meho Karišik ('Kemo') en Sefer Halilović ('Halil'). Samen met enkele anderen vormden zij de Generale Staf van de Liga, waarvan de leden wegens hun illegale activiteiten geen twee nachten achter elkaar op hetzelfde adres konden doorbrengen.

De Bosnische Moslims bereiden zich voor op oorlog

De politieke leiding gaf in oktober 1991 aan Halilović en Karišik opdracht de defensie van Bosnië te organiseren. De prioriteit van Halilović was de opstelling van een plan voor de verdediging van Sarajevo. Later, na een ontmoeting op 2 december in Hrasnica van de leiding van de Liga met Izetbegović en de top van de SDA, ging Izetbegović akkoord met het plan van Halilović voor de verdediging van Sarajevo, evenals met een voorstel van hem om vervolgens ook de verdediging van de hele republiek Bosnië-Herzegovina voor te bereiden. Overigens maakte Izetbegović bij die gelegenheid op Halilović niet de indruk echt geïnteresseerd te zijn in de militaire voorbereiding van de onafhankelijkheid. Bovendien noemde hij het plan voor de verdediging van heel Bosnië 'megalomaan'.²⁵⁶

Toch is ook hier weer sprake van tweeslachtigheid bij Izetbegović. Terwijl hij tegenover een goedgelovige buitenwacht de vrede predikte,²⁵⁷ bereidde hij niettemin achter de coulissen de Moslims voor op oorlog. Naar buiten toe de idealist, die bleef volhouden dat hij zich verzette tegen de vorming van paramilitaire groepen,²⁵⁸ maar in werkelijkheid een tacticus die de slaagkansen van inzet van geweld taxeerde. Toen in november 1991 de SDA-burgemeester van Srebrenica, Ibišević, hem belde met de vraag of hij verzet moest organiseren toen de JNA aankondigde dat troepen van het federale leger door de stad zouden passeren, antwoordde Izetbegović dat de burgervader dat alleen moest doen als hij genoeg wapens had en er zeker van was dat de Moslims zich goed konden verdedigen.²⁵⁹ En een van de andere

254 Mahmutćehajić, 'War', p. 19; Marko Attila Hoare, 'Civilian-Military Relations in Bosnia-Herzegovina 1992-1995', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 181. Ibidem, p. 260.

255 Bougarel, *Bosnie*, p. 111; Mahmutćehajić, *Bosnia*, pp. 98; Mahmutćehajić, 'War', p. 20. Het onderstaande over de Patriottische Liga is voornamelijk gebaseerd op de feulletons van Šefko Hodžić, 'Meho Karišik Kemo – Tajne Patriotske Lige', *Oslobodjenje*, 09 t/m 17/01/99 en 'Kako je

nastajala Bosnië-Herzegovina armija', *Oslobodjenje*, 15/04 t/m 10/05/1997.

256 Halilović, *Strategija*, pp. 55-56.

257 Wijnaendts bijv. meende dat Izetbegović geen militaire voorbereidingen trof; interview H. Wijnaendts, 08/06/00.

258 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 43.

259 Bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

leiders van de Patriottische Liga, Karišik, meende dat Izetbegović de Patriottische Liga juist aanspoorde om harder te werken aan de defensieplannen voor Bosnië.²⁶⁰

Binnen de militaire top van de Liga was er discussie over de vraag of de verdediging gebaseerd moest zijn op kleine, kwalitatief goed bewapende en getrainde commandotroepen of op het mobiliseren van de massa, die dan aanvankelijk niet goed bewapend zou zijn. Halilović wilde dat laatste. Hij rekende erop dat de leden van de Liga de wapens zelf wel zouden veroveren. Uiteindelijk werd gekozen voor het plan van Halilović, maar er werd een klein aantal commandotroepen in het leven geroepen, die juist tot doel kregen wapens te verzamelen.

Intussen rekruteerde de Generale Staf van de Liga steeds meer deserteurs uit de JNA en zette zij ondergrondse formaties op. Zodra de militaire tak van de Liga was gevormd in oktober 1991, was zij begonnen coördinatoren te sturen naar de afzonderlijke regio's van Bosnië om daar in het geheim eenheden te formeren, het terrein te verkennen en de bewegingen van de JNA en de Servische paramilitaire groepen in kaart te brengen. De SDA en Moslims binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken controleerden de antecedenten van degenen die zich aanmeldden voor de Liga. Aan de vooravond van de oorlog waren er negen regionale en bijna honderd gemeentelijke commando's. Zij werden opgeleid door militairen en door leden van de Bosnische politie. De training bestond onder meer uit het maken van explosieven, het versperren van wegen en het saboteren van bruggen. In het voorjaar van 1992 voorzagen leden van de Patriottische Liga bijvoorbeeld alle bruggen over de Drina van explosieven om daarmee te voorkomen dat eenheden van het Užice en het Nikšić Corps van de JNA Oost-Bosnië zouden binnenvallen. Izetbegović gaf echter opdracht om de explosieven te verwijderen, omdat hij vreesde dat gebruik daarvan de erkenning van Bosnië-Herzegovina in gevaar zou kunnen brengen.²⁶¹ De Patriottische Liga nam ook in het geheim de eigen wapenproductie ter hand. Zo liet zij, verspreid over Bosnië, de onderdelen vervaardigen voor een eigen type handgranaat, dat de naam Bosanka kreeg.

Bij de vorming van de Patriottische Liga speelde een aantal leidende personen van het ministerie van Binnenlandse Zaken een sleutelrol, zoals minister Delimustafić, Jusuf Pušina, vice-minister van Binnenlandse Zaken, Avdo Hebib, assistent-minister van Binnenlandse Zaken, en Bakir Alispahić, hoofd van de binnenlandse veiligheidsdienst. Al begin 1991 was de Bosnische minister van Binnenlandse Zaken Delimustafić begonnen in Wenen kalasjnikovs en munitie in te kopen voor de Liga.²⁶² Vooral Avdo Hebib onderhield het contact tussen het ministerie en de Liga. Op 10 april 1991 was Hebib met enkele medewerkers aangehouden toen zij drie trucks vol wapens Sarajevo binnenreden. De militaire aanklager van Sarajevo dreigde toen met vervolging.²⁶³ Daarna opereerde de leiding van het ministerie van Binnenlandse Zaken meer op de achtergrond.

Het was toen vooral Halid ('Hadžija') Čengić, de vader van Hasan en Muhamed, die de

260 Meho Karašik geciteerd in Šefko Hodžić, 'Meho Karašik Kemo – Tajne Patriotske Lige (6)', *Oslobodjenje*, 14/01/99.

261 Medina Delalić, 'SDA Strategy: Low Blows', *Slobodna Bosna*, 20/04/00; Obrad Kesić, 'Defeating "Greater Serbia", Building Greater Milošević', in: Danopoulos & Messas (eds.), *Crises*, p. 62.

262 Interview B. Spasić, 16/09/01.

263 Joegoslavisch Nieuwsagentschap, 'Sarajevo military prosecutor charges Assistant Interior Minister with spying', 1436, 08/06/91, *BBC Summary of World Broadcasts*, 12/06/91.

bewapening organiseerde.²⁶⁴ Net als zijn zoon Hasan onderhield hij daarbij goede contacten met Iran. De familie Čengić liet zich niet onbetuigd in de wapenhandel. Als plaatsvervangend premier sloot Muhamed Čengić in maart 1992 een overeenkomst voor militaire samenwerking met Turkije, naar het heette om Bosnië te verzekeren van Turkse afname van Bosnische wapenfabrikanten die niet langer konden leveren aan het Joegoslavische leger.²⁶⁵ Gezien de opstelling van de familie Čengić en de belangen van de Bosnische Moslims ligt het voor de hand aan te nemen dat het Turks-Bosnische wapenverkeer in werkelijkheid in de andere richting verliep. Eind 1991, begin 1992 creëerde Hebib tevens een eigen geheime politie ter ondersteuning van Izetbegović.²⁶⁶

Van 7 tot 9 februari 1992 kwamen de regionale commandanten van de Patriottische Liga in het geheim bijeen in het dorp Mehurići bij Travnik. Elke commandant bracht nog twee man mee en verder waren de generale Staf en Hasan Čengić aanwezig. Elke coördinator meldde hoeveel mannen en wapens hij inmiddels onder zijn hoede had. Bij die gelegenheid zou zijn vastgesteld dat de Patriottische Liga beschikte over 60 tot 70.000 gewapende mannen.²⁶⁷ Het is aannemelijk dat daar enige overdrijving bij zit. Halilović en Karišik meldden afzonderlijk van elkaar dat de Liga in het voorjaar van 1992 120.000 leden telde, van wie ongeveer dertig procent bewapend was. Dat zou neerkomen op ongeveer 36.000 bewapende mannen, wat overeenkomt met een aantal van tussen de 35.000 en 40.000 dat Izetbegović noemt.²⁶⁸

Op 25 februari keurde de SDA-top het verdedigingsplan van Halilović voor Bosnië goed. Het plan ging ervan uit dat de Patriottische Liga de levens van de Moslims en de integriteit van een multi-etnisch Bosnië zou verdedigen tegen de JNA, de SDS en de 'extremistische vleugel' van de HDZ. De Liga zou zoveel mogelijk moeten samenwerken met de Kroaten.²⁶⁹ Volgens de handleiding zou de Liga heel Bosnië binnen 67 dagen bevrijden. Dat was een opmerking die vooral bedoeld was om het moreel te ondersteunen, want in werkelijkheid dacht de militaire leiding van de Liga daar minstens twee à drie jaar voor nodig te hebben. Niettemin waren de opstellers van het plan ook met die veronderstelling nog te optimistisch. Zij gingen ervan uit dat er gelijktijdig met een oorlog in Bosnië strijd zou uitbreken in Kosovo, Macedonië en Sandžak. Zij hadden ook naar die gebieden personen uitgestuurd om daar als coördinator op te treden. Doordat in werkelijkheid in die gebieden onrust in die tijd uitbleef, konden de JNA en de Servische paramilitaire groepen zich ongestoord op Bosnië concentreren.

7. De gevolgen voor Bosnië van de oorlog in Kroatië

De opmerkingen van Milan Martić begin juni 1991 over het wegvallen van de grenzen tussen Bosnië en Kroatië hadden dus de militaire voorbereidingen van de Bosnische Moslims in een stroomversnelling gebracht. Enkele weken later, ten tijde van de onafhankelijkheidsverkla-

264 Tino Andić & Marko Jurić, 'Muslimanska obaveštajna služba djeluje pod krinkom humanitarnih riječi, a bavi se nabavom oružja', *Globus* 11/10/96.

265 Moore, 'Relations', p. 9.

266 Interview B. Spasić, 16/09/01.

267 Marijan, 'War', pp. 160-161.

268 Burg & Shoup, *War*, p. 74. Overigens sprak

hij daarbij van Groene Baretten, een term die steeds meer over de Bosnische strijdkrachten in wording uitdijde. De Servische leiding zou in januari 1992 gegevens hebben bezeten waaruit zou blijken dat de Liga kon beschikken over 96.000 gewapende mannen. Interview D. Čosić, 13/09/01.

269 Marijan, 'War', p. 161.

ringen van Kroatië en Slovenië, kwam de dreigende taal over de grenzen van Bosnië-Herzegovina in een stroomversnelling. Serven en Kroaten gingen elkaar – retorisch – te lijf. Aan de vooravond van de onafhankelijkheidsverklaring van Kroatië lieten de Kroatische Serven weten dat zij op 28 juni hun autonome gebieden wilden verbinden met door Serven gedomineerde gebieden in Bosnië.²⁷⁰ Een dag eerder dan aangekondigd, op 27 juni, werd in Bosansko Grahovo de vereniging van de Bosnische en Kroatische Krajina's geproclameerd. In een verklaring die toen was aangenomen, werd gezegd dat vereniging van alle Serven vereist was. Een dag later waarschuwde de SDS dat een vreedzame opdeling van Bosnië uitgesloten was.²⁷¹

President Tudjman zei in zijn onafhankelijkheidsverklaring voor de Kroatische volksvertegenwoordiging dat Kroatië alle interne grenzen van Joegoslavië zou respecteren 'en in het bijzonder die van Bosnië-Herzegovina'. Als Servië echter naar een Groot-Servië zou streven, zou het de kwestie van de Kroaten in Bosnië aan de orde stellen. Het was een van de drie momenten in zijn lange rede waarin Tudjman moest pauzeren wegens applaus van de Kroatische afgevaardigden.²⁷² De leider van de HDZ in Bosnië, Stjepan Ključić, waarschuwde begin juli 1991 dat, als Kroatië zich daadwerkelijk zou losmaken uit Joegoslavië, de Kroaten niet zouden willen blijven wonen in een Bosnië dat daar nog wel deel van uitmaakte.²⁷³

Toen de oorlog in Kroatië losbarstte had dat spoedig nog veel meer consequenties voor Bosnië. De oorlog voedde niet alleen de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog maar liet ook dagelijks zien wat de verschillende bevolkingsgroepen elkaar konden aandoen. Al begin juli vluchtten Serven uit Kroatië naar Bosnië. Omgekeerd vertrokken Serven, Kroaten en Moslims uit Bosnië naar Kroatië om daar aan de strijd deel te nemen.²⁷⁴ Begin december 1991 vochten er in totaal ongeveer tienduizend Bosniërs in Kroatië.²⁷⁵ 'Geen Vukovars hier', stond eind 1991 op borden langs de wegen in Bosnië te lezen²⁷⁶, in een verwijzing naar de strijd tussen Serven en Kroaten om deze stad, en op 12 november betoogden honderdduizend mensen in Sarajevo tegen de oorlog in Joegoslavië. Het was echter een illusie te denken dat de oorlog in Kroatië niet ook zijn stempel op Bosnië zou drukken.²⁷⁷

Vanaf september 1991 gebruikten JNA-eenheden Bosnië als uitvalsbasis voor hun aanvallen op Kroatië. Dat was in de eerste plaats het geval in Bosanska Krajina, vanwaar aanvallen op West-Slavonië werden ondernomen. Her en der blokkeerden Kroaten en Moslims de weg voor JNA-troepen op weg naar Kroatië. Toen Kroatische en Moslim-burgers in september 1991 bij Višegrad in Oost-Bosnië een kolonne pantservoertuigen op weg naar Vukovar probeerde tegen te houden, opende deze het vuur.²⁷⁸ Bovendien begonnen eenheden onder leiding van generaal Nikola Uzelac, commandant van het Banja Luka Corps van de JNA, beschietingen op Kroatische steden en dorpen vanaf Bosnisch grondgebied.²⁷⁹ Tudjman probeerde toen Izetbegović over te halen de Bosnische territoriale verdediging in te

270 Blaine Harden, 'Yugoslav Regions Assert Independence', *The Washington Post*, 26/06/91.

271 Hartmann, *Milošević*, p. 152.

272 'President Tudjman's speech proclaiming the independence of Croatia', *BBC Summary of World Broadcasts*, 27/06/91.

273 'Other reports on Bosnia-Herzegovina', *BBC Summary of World Broadcasts*, 11/07/91.

274 Zie bijv. Gajić Glišić, *Vojska*, p. 116; Tanner,

Croatia, p. 286; Marijan, 'War', p. 158.

275 Burg & Shoup, *War*, p. 428 n. 100.

276 Bell, *Way*, p. 33.

277 Bell, *Way*, p. 33.

278 Malcolm, *Bosnia*, p. 228.

279 'Stipe Mesić orders JNA to withdraw to barracks', Kroatische radio, 11/09/91, 15:00, *BBC Summary of World Broadcasts*, 13/09/91.

zetten tegen de JNA, zodat het federale leger in een oorlog op twee fronten verwickeld zou raken.²⁸⁰

Behalve in de Bosnische Krajina waren JNA-eenheden vooral actief in de streek Oost-Herzegovina. Zulks gebeurde met het oog op de oorlog in Kroatië, in dit geval met het oog op aanvallen op Dubrovnik en Prevlaka. Op 20 september 1991 ontplooiden eenheden van het Užice- en het Podgorica Corps van de JNA zich in Centraal- en Oost-Bosnië, naar zij beweerden omdat het vliegveld van Mostar gevaar liep.²⁸¹ In hun kielzog verschenen drieduizend Montenegrijnse reservisten in Mostar. Met hun ongedisciplineerde en schietgrage gedrag veroorzaakten zij grote onrust. Hun optreden lokte reacties uit van gewapende Moslims ter plaatse, die barricades tegen de JNA opwierpen.²⁸² In oktober maakten JNA en vrijwilligerseenheden het door Kroaten bewoonde dorp Ravno nabij Trebinje, samen met een tiental andere dorpen, met de grond gelijk.²⁸³ Elders in Bosnië veroorzaakte de aanwezigheid van vooral irreguliere eenheden op weg naar of van het front in Kroatië grote overlast, doordat zij bijvoorbeeld op moskeeën schoten²⁸⁴ of *en route* de plaatselijke bevolking opstookten dan wel provoceeden, zoals het geval was in Foča, Bijeljina en Višegrad.²⁸⁵

De komst van het Užice- en Podgorica Corps van de JNA op Bosnische bodem was voor de regering in Sarajevo aanleiding de territoriale verdediging te mobiliseren, temeer omdat de JNA zich niet alleen ontplooidde ten behoeve van de oorlog in Kroatië, maar ook begon met het 'beschermen' van de Servische gebieden in Bosnië. Er ontstond een gespannen sfeer toen de Bosnische regering weigerde mee te werken bij het oproepen van Bosnische jongeren voor de strijd van de JNA in Kroatië. Op 21 september eiste Izetbegović dat alle JNA-troepen die recent Bosnië-Herzegovina waren binnengetrokken rechtsomkeert zouden maken en zouden verdwijnen via dezelfde weg waarlang zij gekomen waren.²⁸⁶ Milošević beloofde bepaalde JNA-eenheden terug te trekken als Izetbegović de islamitische paramilitaire groeperingen zou ontbinden. Uiteindelijk gebeurde geen van beide.²⁸⁷ Wel kwam een overeenkomst tot stand, waarbij de Bosnische regering beloofde zorg te dragen dat de JNA-verkeer onbelemmerd door Bosnië kon trekken, terwijl de JNA toezegde elke vorm van etnische provocatie achterwege te laten.²⁸⁸ In oktober verklaarde Izetbegović Bosnië neutraal in het conflict tussen Kroaten en Serven. 'Het is onze oorlog niet', aldus de Bosnische president.²⁸⁹

Hadden opiniepeilingen in Bosnië tot medio 1991 een overweldigende meerderheid van tachtig tot negentig procent te zien gegeven voor behoud van een federatief Joegoslavië, daarna sloeg de stemming om.²⁹⁰ Het gevoel dat de eigen veiligheid bedreigd kon worden

280 Kumar, *Divide*, p. 47.

281 Čekić, *Aggression*, p. 166.

282 Wilbur G. Landrey, 'In Yugoslav breakup, there is plenty of blame to go around', *St. Petersburg Times*, 27/09/91; Mahmutćehajić, *Bosnia*, pp. 41-42 en 82-84; Theo Engelen & Raymond van den Boogaard, 'Groot offensief van leger Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 21/09/91.

283 Čekić, *Aggression*, pp. 167 en 186.

284 Čekić, *Aggression*, p. 167.

285 Woodward, *Tragedy*, p. 276.

286 'Izetbegović message to Igalo signatories

wants troop columns out of republic', *Tanjug*, 21/09/91, 17:15, *BBC Summary of World Broadcasts*, 23/09/91.

287 Sremac, *War*, p. 84.

288 'Agreement reached between government and army in Bosnia-Herzegovina', Radio Sarajevo, 2000, 25/09/91, *BBC Summary of World Broadcasts*, 27/09/91; 'Other reports on Bosnia-Herzegovina', Radio Sarajevo, 1700, 28/09/91, *BBC Summary of World Broadcasts*, 03/10/91.

289 Malcolm, *Bosnia*, p. 228.

290 Čalić, *Krieg*, pp. 87-88.

door andere groepen nam daardoor sterk toe. Bij een enquête in november 1991 vond bijna zestig procent van de Moslims en zeventig procent van de Kroaten dat de Serven in Bosnië teveel invloed hadden; omgekeerd vond 52 procent van de Serven dat de Kroaten en 44 procent van hen dat de Moslims teveel invloed bezaten.²⁹¹ Dat de kaart van Bosnië-Herzegovina een etnische lappendeken vertoonde, zonder de nog tamelijk duidelijke scheidslijnen, zoals die in Kroatië bestonden, verminderde het gevoel van bedreiging niet. Integendeel, hoe dichterbij ‘de anderen’ waren, hoe groter het gepercipieerde gevaar was en hoe sterker de noodzaak zich van ‘de anderen’ te ontdoen, voordat die konden toeslaan. Het bezoek aan cafés splitste zich steeds meer uit naar etniciteit en geregeld deden zich gevechten voor tussen bezoekers van Servische en Moslim-cafés.²⁹²

De etnische verhoudingen werden extra onder druk gezet doordat de oorlog in Kroatië ook economische gevolgen had voor Bosnië. In de herfst van 1991 verbood Kroatië de uitvoer van voedingsmiddelen naar Bosnië, enerzijds omdat het deze producten voor de eigen markt wilde bewaren, anderzijds omdat het wilde voorkomen dat Bosnië de goederen zou ‘herexporteren’ naar Servië. Begin 1992 nam Servië een vergelijkbare maatregel, die tevens was bedoeld als straf voor de neutraliteit van Bosnië. In februari 1992 was dertig procent van de Bosnische beroepsbevolking werkloos. Een kwart verdiende een loon van niet meer dan vijftig Duitse mark per maand.²⁹³

8. Servische voorbereidingen op een oorlog

Intussen bereidden de Bosnische Serven zich, in samenspraak met politieke en militaire leiders in Belgrado, eveneens voor op een oorlog. Daags na de bijeenkomst van Karadjordjevo waarop Milošević en Tudjman in beginsel een verdeling van Bosnië-Herzegovina overeenkwamen, vertrok Šešelj naar Bosnië voor een bijeenkomst met Karadžić om daar ‘de opstand uit te roepen’.²⁹⁴ Met andere woorden, nog voordat Šešelj actief werd in Kroatië met zijn paramilitaire krachten, was hij al actief in Bosnië.

In juni 1991 zamelde de JNA wapens in van de territoriale verdediging in Bosnië, net zoals het dat eerder had gedaan in Kroatië en Slovenië, uit angst dat deze wapens zouden worden gebruikt ten behoeve van een onafhankelijkheidsstrijd.²⁹⁵ Niet op alle plaatsen slaagde de inzameling. Terwijl de JNA vooral in de gebieden waar Bosnische Moslims de meerderheid vormden wapens inzamelden, begon ze wapens uit te delen aan de Bosnische Serven. Om de indruk weg te nemen dat de JNA alleen in Kroatische en Moslim-gemeenschappen de territoriale verdediging ontwapende, confisqueerde het federale leger zelfs wapens in Servische plaatsen om die dan echter later heimelijk weer in andere plaatsen aan Serven te geven.²⁹⁶

Medio 1991 riep de SDS in Bosnië-Herzegovina op tot beschikbaarstelling van wapens door de JNA aan alle Serven in de weerbare leeftijd.²⁹⁷ De Servische delen van de Bosnische territoriale verdediging en ‘vrijwilligerseenheden’ zouden moeten worden samengebracht onder het commando van de JNA. Zij die dienst weigerden, zouden worden beschouwd als

291 Čalić, *Krieg*, p. 80.

292 Cohen, *Hearts*, p. 195.

293 Čalić, *Krieg*, p. 65.

294 Libal, *Serben*, p. 174.

295 Bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

296 Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 147.

297 Čekić, *Aggression*, p. 42 en 182.

verraders en worden bestraft.²⁹⁸ Net als eerder in Krajina, werden in Bosnië eerst de gematigde elementen in eigen kring geterroriseerd.²⁹⁹

Vanaf mei 1991 hielden Bosnische autoriteiten geregeld wapentransporten aan die bestemd waren voor Servische (para)militairen.³⁰⁰ De Servische minister van Informatie in de Bosnische regering Velibor Ostojić wilde in september 1991 tegenover *Trouw*-correspondente Nicole Lucas best toegeven dat de Bosnische Serven zich fors hadden bewapend, maar dat hadden volgens hem de andere partijen ook gedaan. Het feit dat alle partijen zich georganiseerd en bewapend hadden, was volgens hem in zekere zin een voordeel. Er was daardoor naar zijn mening sprake van een 'evenwicht van de angst'.³⁰¹

Vanaf eind mei stond Milošević in geregeld telefonisch contact met Karadžić.³⁰² De berichten werden afgeluisterd door de federale geheime dienst en de *transcripts* werden overhandigd aan premier Marković. Voor eerste hulp verwees Milošević Karadžić in augustus 1991 naar JNA-generaal Nikola Uzelac, de commandant van het Banja Luka Corps, die belast was met de bewapening van de Serven in Bosnië maar, indien gewenst, mocht Karadžić altijd rechtstreeks bij de Servische president zelf aankloppen.³⁰³

In september 1991 onthulde premier Marković het transcript van een gesprek waarin Milošević aan Karadžić opdracht gaf zich in verbinding te stellen met generaal Uzelac, die belast was met de uitvoering van het zogeheten RAM- of raamwerkplan van de Generale Staf van de JNA.³⁰⁴ Volgens de meeste auteurs dateerde het plan van kort vóór het bewuste telefoongesprek. Een van de medeoprichters van de Bosnische SDS, Vladimir Srebrov, meende dat het plan al uit de jaren tachtig dateerde,³⁰⁵ maar dit lijkt onwaarschijnlijk, gezien zowel de inhoud als de namen en rangen van de ondertekenaars.

Volgens minister van Defensie Kadrijević had de JNA, tegelijk met de planning voor de oorlog in Kroatië, besloten Bosnië-Herzegovina volledig onder controle te nemen met als doel de Servische belangen daar te kunnen behartigen als de noodzaak daartoe zich zou voordoen, want de rol van de Serven in Bosnië-Herzegovina 'zou instrumenteel zijn voor de toekomst van de Groot-Servische natie'.³⁰⁶ Toen dat te hoog gegrepen bleek, beperkte de JNA zich tot een oriëntatie op Servische gebieden in Bosnië. De legerleiding deed dat niet alleen om de daar woonachtige Serven te beschermen. Ten eerste was Bosnië belangrijk als recruteringsgebied. Bij de mobilisatie ten tijde van de oorlog in Kroatië hadden de Bosnische Serven de minste problemen veroorzaakt.³⁰⁷ Een sterke aanwezigheid van de JNA in Bosnië was bovendien belangrijk om daar snel inzetbare troepen te stationeren die eventueel in de

298 Čekić, *Aggression*, pp. 44-45.

299 Vgl. Čalić, *Krieg*, p. 93.

300 Voor een uitvoerig verslag zie Čekić, *Aggression*, pp. 45-114.

301 N. Lucas, 'Doodvonnissen voor Bosnië', *Trouw*, 26/09/91. De notie dat een evenwicht van angst het uitbreken van een gewapend etnisch conflict in Bosnië kon voorkomen, leefde in die tijd ook bij anderen: zie Judah, *Serbs*, p. 194.

302 Hartmann, *Milošević*, p. 152.

303 Williams & Cigar, 'War Crimes', IV.A; Čekić, *Aggression*, p. 43; Doder & Branson, *Milošević*, pp. 95-96; Hartmann, *Milošević*, pp. 152-153.

304 Zie bijv. F. Hartmann, 'Sévère réquisitoire du premier ministre M. Ante Marković, contre l'armée', *Le Monde*, 21/09/91; Zulfikarpašić, *Bosniak*, p. 148.

305 Interview with Vladimir Srebrov, with Adil Kulenov, <http://www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/srebrov.html>, z.d., geraadpleegd 06/03/00. Een uitgebreidere versie van dit interview werd gepubliceerd in *Vreme* van 30/10/95; 'Vladimir Srebrov speaks out', *BosNet*, 15/11/99, <http://www.bosnet.org/archive/bosnet-bw3archive/9511/msg00342.html>, geraadpleegd, 06/03/00.

306 Kadrijević, *View*, p. 145. Zie ibidem, p. 97.

307 Kadrijević, *View*, p. 159.

Servische gebieden in Kroatië konden worden ingezet.³⁰⁸ In dat licht moet de totstandkoming van het RAM-plan worden gezien.

Volgens Italiaanse journalisten die inzage zouden hebben gehad in het document, dat volgens Srebrov overigens slechts twee pagina's telde, was het opgesteld door generaal Adžić, generaal-majoor Gvero, majoor Čedo Knežević, luitenant-kolonel Radenko Radinović en generaal Aleksandar Vasiljević.³⁰⁹ Dit plan van de Generale Staf van de JNA ging uit van een Groot-Servië ten koste van Kroatië en Bosnië. De JNA stelde zich ten doel om in samenwerking met paramilitaire groeperingen uit Servië, Montenegro, Kroatië en Bosnië-Herzegovina een Groot-Servië te realiseren. Het plan voorzag in het provoceren van interetnische conflicten, gevolgd door de bezetting van strategische punten door de JNA. Daarbij rekende het plan vooral op steun van Bosnisch-Servische milities. Volgens Srebrov zou het plan gericht zijn op een soort 'Endlösung' van de Moslims in Bosnië, vergelijkbaar met de aanpak van de Serven door de *ustase* tijdens de Tweede Wereldoorlog: de helft zou worden omgebracht, een deel zou worden bekeerd tot de orthodoxie en een kleiner deel – degenen die het zouden kunnen betalen – zou 'mogen' vertrekken naar Turkije.³¹⁰

Of het plan werkelijk zo ver ging, is de vraag. Het lijkt eerder de opzet te zijn geweest voor het proces van etnische zuivering, die vooral tot doel had Moslims te verjagen uit het door de Serven beoogde gebied. Psychologische oorlogvoering zou daarbij volgens het plan een belangrijke plaats innemen. Het moreel van de Moslims moest worden ondermijnd door aanslagen op hun godsdienstige en sociale structuren. Daardoor zou paniek ontstaan en zouden de Moslims op de vlucht slaan. Volgens de Sloveense krant *Delo* zou er bovendien een flankerend plan hebben bestaan dat voorzag in het breken van het moreel van de Moslim-bevolking door executies van Moslim-mannen en verkrachtingen van Moslim-vrouwen, zodra een oorlog zou uitbreken.³¹¹ Een grote rol was toebedeeld aan de KOS, de veiligheids- en contra-inlichtingendienst van de JNA. Deze dienst leek de top van de SDS als de hoofdagenten van zijn aandeel in het plan te beschouwen.³¹²

De SDS-leiders, zoals Karadžić, Krajišnik, Plavšić, de toekomstige minister van Buitenlandse Zaken van de Republika Srpska Aleksa Buha, de toekomstige minister van Voorlichting van die republiek Miroslav Toholj en de Bosnische Memorandum-ideoloog Milorad Ekmečić, behoorden in juni 1991 tot de eersten die wapens ontvingen.³¹³ Volgens Jovan Divjak, een Serf, die ook na de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina leiding zou blijven geven aan de territoriale verdediging van Sarajevo, waren alleen al in de regio Drvar in de zomer van 1991 achtduizend automatische wapens verstrekt aan plaatselijke Servische milities.³¹⁴

In diezelfde tijd verschenen de eerste berichten van aanslagen in Bosnië door *cetniks* uit

308 Kadrijević, *View*, pp. 159-160.

309 Allen, *Warfare*, p. 56.

310 Interview with Vladimir Srebrov, with Adil Kulenov, <http://www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/srebrov.html>, z.d., geraadpleegd 06/03/00. Een uitgebreidere versie van dit interview werd gepubliceerd in *Vreme* van 30/10/95; 'Vladimir Srebrov speaks out', *BosNet*, 15/11/99, <http://www.bosnet.org/archive/bosnet-bw3archive/>

9511/msg00342.html, geraadpleegd, 06/03/00.

311 Zie bijlage Duijzings, Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië; Cohen, *Bonds*, p. 231.

312 Vgl. Čekić, *Aggression*, p. 42 n. 3.

313 Voor een gedetailleerd overzicht van de wapens die werden verstrekt aan de SDS-leiders zie Čekić, *Aggression*, pp. 86-88.

314 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 41.

Servië en grootschalige bewapening van lokale Servische milities door de JNA.³¹⁵ Aan het eind van de zomer van 1991 begonnen beschietingen van de Servische zijde van de Drina op Moslim-doelen in Oost-Bosnië.

Een compromis nog mogelijk?

In het jaar dat voorafging aan het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina was het ongetwijfeld de SDS, de partij van Karadžić, met op de achtergrond de leiding in Belgrado die voorbereidingen trof voor militaire actie om op zijn minst de autonomie van de als Servisch aangeduide gebieden in Bosnië veilig te stellen. De Bosnische Moslims probeerden met de middelen die zij hadden in het geheim een verdediging op te zetten.

Toch gaat het te ver om te stellen dat er helemaal geen mogelijkheden meer waren om een oorlog af te wenden. In de loop van het jaar voorafgaand aan de oorlog zijn er meerdere momenten geweest waarop nog een compromis mogelijk leek. Wat daarvan vervolgens de waarde is geweest, zullen we nooit weten. Dat vindt zijn oorzaak in de gedragingen van Izetbegović en de leiding van de SDA. Op elk moment dat een compromis binnen handbereik was of zelfs al in beginsel was gerealiseerd, was het telkens Izetbegović die daarop terugkwam. Direct hieronder zal dat duidelijk worden, bij de beschrijving van de besprekingen in Split tussen Milošević, Tudjman en Izetbegović over opdeling van Bosnië-Herzegovina en bij de beschrijving van de pogingen van Adil Zulfikarpašić om tot een vergelijk te komen tussen Moslims en Serven. Later in dit deel zal dat op andere momenten blijken, vooral in de eerste maanden van 1992.

Vanaf het moment waarop Milošević en Tudjman in Karadjordeva in beginsel overeenstemming hadden bereikt over een opdeling van Bosnië-Herzegovina waren er geruchten over verdere besprekingen. Als uitvloeisel van 'Karadjordeva' werden twee gezamenlijke werkcommissies in het leven geroepen die de details van de overeenkomst moesten uitwerken op de kaart. De commissies kwamen in april drie keer bijeen, maar hun besprekingen liepen vast op de etnische mengelmoeis in Bosnië.³¹⁶ In de volgende jaren zouden nog tientallen van dit soort besprekingen over de verdeling van Bosnië-Herzegovina plaatshebben. Volgens sommigen wel 48.³¹⁷

Milošević liet niets na om Tudjman te interesseren voor een gezamenlijke opdeling van Bosnië-Herzegovina. Op een geheime bijeenkomst in Tikveš in april 1991 hield hij Tudjman bijvoorbeeld een document voor waaruit zou blijken dat Moslims en hun nakomelingen die eerder uit Bosnië naar Turkije waren geëmigreerd op het punt stonden terug te keren. Zij zouden vervolgens de macht overnemen in Bosnië. Volgens Milošević was het een bewijs dat de Moslims een zogeheten Groene Transversale nastreefden: een aaneengesloten gebied van Moslims dat van Turkije door Bulgarije, Macedonië, Kosovo en Sandžak naar Bosnië-Herzegovina zou lopen.³¹⁸ Milošević, die zelf niet in het idee van de Groene Transversale geloofde,³¹⁹ wist dat Tudjman was geobsedeerd door de angst voor het ontstaan van een

315 Peter Michielsen, 'Bosnië meegesleurd in kolkend conflict', *NRC Handelsblad*, 16/07/91; Ewoud Nysingh, 'Moslims blijven Tito trouw', *de Volkskrant*, 19/08/91; Cohen, *Hearts*, p. 195; Gow, 'Forces', p. 1; Zimmermann, 'US', p. 3.

316 Hartmann, *Milošević*, pp. 129-130.

317 Hartmann, *Milošević*, p. 130.

318 Mile Stojic & Senad Pećanin, 'Punkeri kao ratnici Džihada', *Dani* 29/03/99; Tudjmans medewerker Hrvoje Šarinić, aangehaald in 'His Master's Voice: the adventures of Hrvoje Šarinić in the land of the Serb aggressor', *Bosnia Report*, new series nr. 8, January-March 1999.

319 Hartmann, *Milošević*, p. 130.

(fundamentalistische) Moslim-staat in Bosnië.³²⁰ Een geschrokken Tudjman vroeg Milošević om een kopie van het document en zwaaide er thuis mee tijdens vergaderingen. Het zogenaamd zeer vertrouwelijke document was echter niets anders dan een plan dat in september 1990 was gepubliceerd in het satirische blad *Vox*, waarin een aantal jongeren in Sarajevo heilige huisjes afbraken en taboe-onderwerpen aansneden. Het bewuste ‘plan’ was door hen geschreven als reactie op de steeds luider wordende claims van Kroaten en Serven op Bosnië-Herzegovina.³²¹

Op 12 juli 1991 brachten Tudjman en Milošević het idee van een opdeling van Bosnië-Herzegovina tijdens een ontmoeting in Split ter sprake bij Izetbegović. Milošević maakte geen geheim van zijn bedoelingen. Diezelfde dag nog verklaarde hij aan de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann dat hij er niets tegen had als Kroatië de streek Herzegovina inlijfde. Met de ‘Moslim-fanaticus Izetbegović’ had hij weinig medelijden.³²² In een actie die hem typeerde, verzette Izetbegović zich tijdens de bespreking niet tegen de opdeling, maar beklaagde hij zich na afloop dat hij geen kans had gekregen om zijn eigen opinie naar voren te brengen. Bovendien, zo verklaarde Izetbegović, had hij geen verzet aangetekend omdat de Moslims de Kroaten niet konden missen in een strijd tegen de Serven. Daarom meende Izetbegović ten overstaan van Tudjman het plan wel te moeten accepteren.³²³

Dadelijk na terugkeer in Sarajevo begon Izetbegović zich luidkeels tegen het plan uit te spreken. Hij noemde opdeling van Bosnië de slechtst denkbare oplossing.³²⁴ Eventueel was hij wel bereid te spreken over een opdeling van Bosnië in kantons.³²⁵ Kennelijk voelde Izetbegović, eenmaal terug in Sarajevo, de druk van zijn thuisfront. Minister Rusmir Mahmutćehajić, Salim Šabić, die Zulfikarpašić was opgevolgd als vice-voorzitter van de SDA, en plaatsvervangend premier Muhamed Čengić lieten weten dat de integriteit van Bosnië gewaapenderhand zou worden verdedigd.³²⁶ Izetbegović verklaarde nu dat een poging tot opdeling van Bosnië ‘zeker zou leiden tot een burgeroorlog waarbij Joegoslavië, de Balkan en mogelijk zelfs Europa betrokken zouden raken’.³²⁷ Intussen had Izetbegović door zijn deelname

320 Zie bijv. ABZ, DEU/ARA/05252, Nederlof aan Kooijmans, 07/12/93, nr. ZAG-93.19.

321 Mile Stojic & Senad Pećanin ‘Punkerki kao ratnici Džihada’, *Dani* 29/03/99.

322 Zimmermann, *Origins*, p. 150.

323 Izetbegović, *Govori*, pp. 122-123. Zie ook Larrabee, ‘Instability’, p. 40; X. Bougarel, ‘Bosnia and Hercegovina – State and Communitarianism’, in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 102 en Zimmermann, *Origins*, p. 132; M. Boroagović en S. Rustempašić, ‘The white paper on Alija Izetbegović’, http://www.xs4all.nl/~frankti/Bosnian_congress/izetbegovic_white_paper.html, geraadpleegd op 17/02/00; Judy Dempsey, ‘Serbs, Croats in secret border talks’, *Financial Times*, 10/07/91; Tim Judah, ‘Creation of Islamic buffer state discussed in secret’, *The Times*, 12/07/91; ‘Serviërs en Kroaten in geheim grensoverleg’, *Trouw*, 11/07/91; Nicole Lucas, ‘Bosnië vreest ten onder te gaan aan kempende burenen’, *Trouw*, 15/07/91; André Roelofs, ‘Kroatië bevestigt plan voor op-

delen republiek Bosnië’, *de Volkskrant*, 13/07/91.

324 ‘Izetbegović: division of Bosnia-Hercegovina the worst possible solution’, Joegoslavisch Nieuwsagentschap, 13/07/91, *BBC Summary of World Broadcasts*, 15/07/91.

325 Charles Richards, ‘Intrigue returns to a Sarajevo caught in the political crossfire’, *The Independent*, 18/07/91.

326 Charles Richards, ‘Intrigue returns to a Sarajevo caught in the political crossfire’, *The Independent*, 18/07/91; ‘Bosnian government seeks official explanation on Tudjman statement’, Joegoslavisch Nieuwsagentschap, 17/07/91, *BBC Summary of World Broadcasts*, 19/07/91.

327 ‘Izetbegović warns against civil war in Bosnia-Hercegovina’, *Tanjug*, 21/07/91, 09:48, *BBC Summary of World Broadcasts*, 23/07/91. Zie ook Kitty McKinsey, ‘Bosnia fears it will be sliced up by Croatia and Serbia’, *The Ottawa Citizen*, 04/08/91.

aan een bespreking over opdeling een gezamenlijk initiatief doorkruist van hem en Zulfikarpašić om bezoeken af te leggen aan Major, Kohl en Mitterand teneinde internationale steun te vragen om een burgeroorlog in Bosnië te voorkomen. De reis werd dadelijk afgelast.³²⁸

Intussen was uit de opstelling van Tudjman voor de Moslim-leiders in Sarajevo duidelijk geworden dat van de Kroaten slechts dubbelhartige steun was te verwachten bij een eventueel conflict met de Serven. Daarom overlegde Zulfikarpašić, die steeds al de mening was toegedaan dat een staatkundige oplossing voor Bosnië alleen mogelijk was met instemming van de Serven, met Izetbegović over een poging met de Serven tot een vergelijk te komen teneinde een bloedbad te verhinderen. Want dat een confrontatie tussen de drie etnische groepen op een bloedbad zou uitlopen, stond voor Zulfikarpašić vast:

Dit is een land van moordenaars (...) Wij zijn Libanon niet, waar de verschillende religies en etnische groepen apart leven. Wij zullen 200.000 doden binnen een week hebben. Niemand is beter dan de ander, of hij nu Serf, Kroaat of Moslim is. Toch hebben we hier zoveel haat. Als die kon worden verkocht, zouden we allemaal miljonair zijn.

Als geen overeenkomst met de Serven te sluiten viel, zou het tot massamoord komen: ‘De messen zijn geslepen, de geweren geolied.’³²⁹

Izetbegović was het met Zulfikarpašić eens dat er iets gedaan moest worden, maar hij wilde zelf geen contact opnemen met de Serven uit angst dat hem dat op verwijten van zijn eigen partijaanhang zou komen te staan. Hij stemde er wél mee in dat Zulfikarpašić en de tweede man van de van de SDA afgesplitste partij MBO, Filipović, een bespreking zouden hebben met de Bosnisch-Servische leiding.³³⁰

Op de ochtend van 14 juli spraken de twee Moslims met de Bosnisch-Servische leiders Karadžić, Krajišnik en Koljević. Zulfikarpašić bood aan dat Bosnië-Herzegovina deel zou blijven uitmaken van een staatsverband waarin ook Servië, Montenegro, Macedonië en eventueel Kroatië zouden zijn opgenomen. De integriteit van Bosnië-Herzegovina moest echter gehandhaafd blijven. De Bosnische Serven waren aanvankelijk niet bereid hun regio's, waarin ze zich steeds meer autonoom gedroegen, op te geven. In tegenstelling tot Zulfikarpašić, die had gezegd dat het vijf vóór twaalf was, meenden zij dat het vijf over twaalf was. Ten slotte gingen zij akkoord en werd de overeenkomst mondeling beklonken met Izetbegović. Voor Zulfikarpašić werd een afspraak gemaakt met Milošević voor de volgende dag. Izetbegović zei dat hij de volgende dag zou afreizen voor een kort bezoek aan de Verenigde Staten. Na terugkomst zou hij de overeenkomst tekenen. Op dat moment zei Koljević in aanwezigheid van de anderen, onder wie Izetbegović zelf, dat de president loog. Niettemin maakte Koljević die avond op de televisie melding van de overeenkomst en voegde daaraan toe dat hij voor het eerst in maanden opgelucht was, omdat hiermee een dreigende confrontatie tussen de Moslims en Serven van Bosnië was voorkomen. Ook Karadžić plaat-

328 Duško Doder, ‘Yugoslav Muslims Align With Serbs’, *The San Francisco Chronicle*, 27/07/91.

329 Duško Doder, ‘Yugoslav Muslims Align With Serbs’, *The San Francisco Chronicle*, 27/07/91.

330 Voor een beschrijving van deze bijeenkomst en de direct daarop volgende gebeurtenissen zie Zulfikarpašić, *Bosniak*, pp. 171-185; Duško Doder, ‘Yugoslav Muslims Align With Serbs’, *The San Francisco Chronicle*, 27/07/91, naast de hieronder verder genoemde bronnen.

ste zich publiekelijk achter de overeenkomst.³³¹ Zulfikarpašić kreeg een warm onthaal bij Milošević, die instemde met alle onderdelen van de overeenkomst. Volgens Zulfikarpašić vond de Servische president het een aantrekkelijke gedachte dat een etnische groep met het voorstel was gekomen deel te blijven uitmaken van Joegoslavië op een moment dat de rest van de wereld hem zwart afschilderde.

Na terugkeer van Izetbegović uit de Verenigde Staten verklaarde Izetbegović op het vliegveld van Sarajevo tegenover de Bosnische televisie dat hij ervan op de hoogte was dat er onderhandelingen gaande waren tussen Moslims en Serven en dat hij daarmee instemde. Hij hoopte dat ze tot resultaten zouden leiden.³³²

Op 23 juli vond een twee uur durende ontmoeting plaats van Zulfikarpašić, Filipović, Karadžić, Koljević en Krajišnik met Izetbegović in diens presidentieel kantoor. Aan het eind van de bespreking concludeerde Izetbegović dat de partijen elkaar erg dicht genaderd waren en hij stelde voor dat Filipović en Koljević een overeenkomst zouden ontwerpen. Filipović meende echter dat er nog één duidelijk verschil bestond: De Serven gingen uit van een Joegoslavische federatie, terwijl de Moslims Bosnië als onderdeel van een toekomstige statenbond zagen. Besloten werd dat Filipović en Koljević elk een eigen conceptovereenkomst zouden opstellen, waarna twee dagen later eventueel resterende verschillen zouden worden besproken.³³³ Filipović informeerde Ključić over het verloop van de besprekingen, zodat ook de politieke leiding van de Bosnische Kroaten op de hoogte was.

Kort daarna gaf echter de leiding van de SDA een verklaring aan de pers dat zij niet instemde met de besprekingen en geen overeenkomst wensten. De suggestie was dat Hasan Čengić achter deze ommekeer zat.³³⁴ Niettemin bezocht Izetbegović op aandrang van Zulfikarpašić nog zijn ambtgenoot Milošević in Belgrado. Na die ontmoeting toonde Izetbegović zich niet meer enthousiast voor de overeenkomst.

Intussen begon de oorlog in Kroatië op toeren te komen en Izetbegović voelde er weinig voor partij te kiezen voor hetzij de Serven, hetzij de Kroaten.³³⁵ Zelfs toen Izetbegović het plan had afgewezen bleef de SDS de overeenkomst publiekelijk steunen. Op diverse plaatsen in Bosnië hielden SDS en de partij van Zulfikarpašić en Filipović, MBO, gezamenlijke bijeenkomsten ter ondersteuning van het initiatief, die druk werden bezocht. Tijdens een van die bijeenkomsten, in Zvornik, verklaarde Karadžić dat een Groot-Servië een mooie droom was, maar ook niet meer dan dat, omdat in heel Bosnië Moslims en Serven door elkaar leefden.

Naarmate de handtekening van Izetbegović onder de overeenkomst op zich liet wachten, verwaterde de belangstelling onder de Bosnische Serven en na een aantal weken keerde het wederzijdse wantrouwen terug. Op 7 augustus zei Izetbegović dat hij geen overeenkomst kon aanvaarden waaraan de Kroaten niet deelnamen, evenmin als een Joegoslavië waarvan Kroatië en Slovenië geen deel uitmaakten. ‘We hebben ze nog niet afgeschreven’, aldus Izetbegović. Een van de Bosnisch-Servische leiders, Koljević, zei daarop dat noch Moslims

331 Duško Doder, ‘Yugoslav Muslims Align With Serbs’, *The San Francisco Chronicle*, 27/07/91; ‘Bosnian Serbs and Muslims “about to reach historic agreement” on Yugoslavia’, *Belgrade home service*, 25/07/91, 13:00, *BBC Summary of World Broadcasts*, 29/07/91.

332 Muhamed Filipović, ‘Hasan Čengić’s Conspiratorial Logic’, *Dani*, 08/04/00.

333 Muhamed Filipović, ‘Hasan Čengić’s Conspiratorial Logic’, *Dani*, 08/04/00.

334 Muhamed Filipović, ‘Hasan Čengić’s Conspiratorial Logic’, *Dani*, 08/04/00.

335 Joegoslavisch Nieuwsagentschap, 31/07/91, 12:28, *BBC Summary of World Broadcasts*, 06/08/91.

noch Serven zich de wet zouden laten voorschrijven door Tudjman. De consideratie van Izetbegović met de Kroaten kon hij niet begrijpen; als er sprake was van een conspiratie van twee partijen tegen een derde, dan was dat niet van de Moslims en Serven tegen de Kroaten, maar van de Moslims en Kroaten tegen de Serven; de Serven werden steeds weggestemd in het Bosnische parlement en presidium.³³⁶ Op 12 augustus riep Milošević in Belgrado een bijeenkomst bijeen van vertegenwoordigers van drie van de vier republieken die zich (nog) niet hadden afgescheiden van Joegoslavië: Servië, Montenegro en Bosnië. Namens Bosnië was Izetbegović uitgenodigd. Hij bedankte voor de eer. Wél verscheen de Servische voorzitter van het Bosnische parlement Momčilo Krajišnik.

In de derde week van augustus verklaarde Izetbegović openlijk zich te verzetten tegen blijvende deelname van Bosnië-Herzegovina aan een door Milošević gedomineerd Joegoslavië. Hij kondigde aan een referendum te zullen organiseren over afscheiding. Daarbij zou volgens hem blijken dat driekwart van de Bosniërs tegen het idee van blijvende banden van Bosnië met Joegoslavië was.³³⁷ Enkele maanden tevoren had Izetbegović zich nog verzet tegen een voorstel van Milošević om in elke republiek van Joegoslavië een referendum onder elke grote etnische groep te organiseren over onafhankelijkheid. Toen had Izetbegović gewaarschuwd dat dat 'een explosie kon veroorzaken die Bosnië-Herzegovina aan gruzelementen zou slaan en dat in de toekomst mensen op elkaar zouden schieten vanuit hun ramen (...) De bevolking van Bosnië-Herzegovina is vermengd als graan en meel.'³³⁸ Nu had Izetbegović kennelijk geen problemen met een referendum dat de Bosnische Serven buitenspel zou plaatsen. Krajišnik kondigde dadelijk aan dat, wanneer zo'n referendum zou worden georganiseerd, de Serven het Bosnische parlement zouden verlaten.³³⁹

Autonome gebieden

Kort daarna maakten de Bosnische Serven duidelijk hun eigen weg te gaan. Tussen september en november riepen zij vijf autonome Servische regio's³⁴⁰ in het leven: Oost- en Oud-Herzegovina, rond Rudo en Trebinje; Bosanska Krajina met als middelpunt Banja Luka; Romanija, ten oosten van Sarajevo; Semberija; en Ozren-Posavina in Noordoost-Bosnië met als centrum Bijeljina (zie kaartje op pagina 451). In deze gebieden begonnen Bosnische Serven illegale paramilitaire formaties op te zetten die werden getraind en van wapens voorzien door de JNA.³⁴¹ Niet-Servische bewoners werden er gediscrimineerd en geterroriseerd. Servische leiders trokken er zich niets aan van Bosnische wetgeving indien die conflicteerde met de Joegoslavische. Tegen de wil van de regering in Sarajevo werd er gemobiliseerd. In oktober beval JNA-generaal Uzelac bijvoorbeeld een algehele mobilisatie van de bevolking in Noord-West Bosnië. Vanuit de autonome gebieden vond geen belastingafdracht aan de Bosnische staatskas meer plaats. Ook elders in Bosnië trouwens droegen veel bedrijven vanaf de zomer van 1991 hun belasting alleen nog maar af aan bevriende partijen.³⁴² Op hun verzoek stelden JNA-troepen de grenzen van de door de SDS uitgeroepen autonome gebieden veilig.

336 'Controversy over "historic accord between" Serbian and Muslim parties in Bosnia', Joegoslavisch nieuwsagentschap 07/08/91, 11:46, *BBC Summary of World Broadcasts*, 12/08/91.

337 Blaine Harden, 'Bosnia Braces for Arrival of Ethnic Violence', *The Washington Post*, 23/08/91.

338 Geciteerd in Kumar, *Divide*, p. 45.

339 Blaine Harden, 'Bosnia Braces for Arrival of Ethnic Violence', *The Washington Post*, 23/08/91.

340 *Srpske Automne Oblasti*.

341 Ramet, *Babel*, p. 243.

342 Čalić, *Krieg*, p. 88.

Overzichtskaart van Bosnië

Onder normale omstandigheden waren het de Moslims die in Bosnië hun gewicht in de schaal konden leggen, waardoor nu eens de beslissing ten gunste van Kroaten, dan weer ten faveure van Serven uitviel. In de situatie waarin Moslims en Serven op een conflict leken af te stevenen, waren de Kroaten de *swing-factor* geworden. Ze steunden de Moslims in hun streven naar onafhankelijkheid, maar ze steunden tevens de Serven in een poging delen van Bosnië los te weken. Ze bevonden zich daarbij in de comfortabele positie dat zij de Moslims konden steunen en vervolgens de Serven de kastanjes uit het vuur konden laten halen. Zoals Tudjman eens aan een van de Bosnische HDZ-leiders zou hebben bericht: 'Je moet altijd hetzelfde vragen als de Serven, echter ná hen.'³⁴³

Dat betekende echter niet dat de regering in Zagreb niet in nauwe samenspraak met Bosnisch-Kroatische leiders bezig was een eigen agenda af te werken. Op 13 en 14 juni overlegde Tudjman in Zagreb met de Kroatische leiders in Bosnië, onder wie Mate Boban, over de tenuitvoerlegging van het Kroatische aandeel in de opdeling van Bosnië-Herzegovina.³⁴⁴

In het najaar van 1991 hielden de Bosnische Kroaten 1991 diverse bijeenkomsten³⁴⁵ die op 12 november uitmondde in een besluit van de voorzitters van de Kroatische Crisisstaf van Herzegovina en die van Travnik dat het Kroatische volk 'zijn eeuwenoude droom' van een Groot-Kroatische staat moest realiseren. Als eerste stappen op weg daarheen moest een eigen *banovina* (district) Kroatië in Bosnië-Herzegovina worden uitgeroepen en moest een referendum worden gehouden. Tegelijk realiseerden de Bosnisch-Kroatische nationalistes zich dat er zelfs binnen de HDZ nog mensen waren die tegen deze 'historische belangen' waren en een soevereine staat Bosnië-Herzegovina bleven steunen.³⁴⁶

Op die twaalfde november vormden de Bosnische Kroaten de Kroatische Gemeenschap van de Sava-vallei (Bosanska Posavina) in de acht gemeentes in het noorden van Bosnië, met Bosanski Brod als middelpunt.

Zes dagen later, op 18 november, terwijl Vukovar op het punt stond te vallen, werd de 'Kroatische Democratische Gemeenschap van Herceg-Bosna' uitgeroepen in de dertig gemeentes in de streek West-Herzegovina waar de Kroaten in de meerderheid waren. De Bosnisch-Kroatische leiders zeiden, ondanks deze autonomie, het gezag van de Bosnische regering te blijven respecteren op voorwaarde dat Bosnië onafhankelijk zou zijn van Joegoslavië.

Op 27 januari ten slotte werd als derde autonoom Kroatisch gebied binnen Bosnië de Kroatische Gemeenschap van Midden-Bosnië in het leven geroepen. Zo werden steeds meer gebieden onttrokken aan het gezag van de regering in Sarajevo.

Eind 1991, toen er rust kwam aan het Kroatische front, begon vanuit Kroatië bovendien de bewapening van de Bosnische Kroaten.³⁴⁷ In de maanden daarna keerden Kroaten die aan de strijd in Kroatië hadden deelgenomen terug naar Bosnië.

343 Mahmutćehajić, 'War', p. 17.

344 Andere deelnemers waren: Vladimir Soljić, Božo Raić, Ivan Bender, Pero Marković en Dario Kordić, 'Plans for a "Greater Croatia"', *Bosnia Report*, New Series nr. 1 (November-December 1997).

345 Op 15 oktober in Grude, op 22 oktober in

Busovača en op 12 november opnieuw in Grude.

346 'Plans for a "Greater Bosnia"', *Bosnia Report*, New Series nr. 1 (November-December 1997); Čekić, *Aggression*, pp. 37-38 en 329-332; idem, *Causes*, pp. 52-53.

347 Čekić, *Aggression*, p. 243; Donia & Fine, *Bosnia*, p. 239; Marijan, 'War', p. 160.

9. Op weg naar de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina

Op 9 oktober hield de partij van Milošević een congres in Peć. In zijn redevoering tot de aanwezigen zei partij-ideoloog Mihailo Marković onomwonden dat het nieuwe Joegoslavië zou bestaan uit Servië, Montenegro en een gebied bestaande uit Bosnië en Knin. Als de Moslims wilden, mochten zij deel uitmaken van dit nieuwe Joegoslavië. Als ze dat niet wilden, moesten ze er rekening meehouden, dat ze omringd zouden zijn door Servisch gebied.³⁴⁸

Nog geen week later, op 15 oktober 1991, was het zo ver. De Moslim- en Kroatische afgevaardigden namen in het Bosnische parlement zonder tegenstem – er waren enkele onthoudingen – een soevereiniteitsverklaring aan, die was geïnitieerd door de SDA. Deze verklaring verlangde nog geen formele onafhankelijkheid, maar schiep de mogelijkheid eigen wetten te laten gelden boven die van de federatie, bepalingen zoals Slovenië en Servië die al eerder in hun grondwetten hadden opgenomen. Bovendien zouden vertegenwoordigers van Bosnië-Herzegovina niet langer deelnemen aan activiteiten van het federale presidium en parlement, als niet vertegenwoordigers van alle andere republieken dat deden. Zodra Kroatië zich van Joegoslavië zou afscheiden, zou worden begonnen met de realisering van het recht van zelfbeschikking, ‘inclusief afscheiding van de constituerende volksgroepen van Bosnië-Herzegovina (Moslims, Serven en Kroaten)’.³⁴⁹ Dit voorstel was onder meer bedoeld om troepenverplaatsingen van de JNA over Bosnisch grondgebied tegen te gaan.

De Servische SDS meende dat het parlement zo’n verklaring niet kon aannemen, omdat de Bosnische grondwet voor een wijziging een tweederde meerderheid vereiste terwijl het voorstel met 142 van de 240 stemmen werd aangenomen. Radovan Karadžić waarschuwde de beide andere partijen: ‘Ik vraag jullie er ernstig nota van te nemen dat wat jullie doen niet goed is. Is dit de richting die jullie Bosnië-Herzegovina op willen sturen, dezelfde snelweg naar de hel en het lijden waarop Slovenië en Kroatië reizen? Denk niet dat jullie Bosnië-Herzegovina niet naar de hel zullen leiden, en denk niet dat jullie het Moslim-volk misschien niet naar de ondergang zullen leiden, want het Moslim-volk kan zich niet verdedigen als er een oorlog komt.’³⁵⁰ Dat waren heel wat minder milde woorden dan die van Mihailović. Izetbegović bestreed niet dat er een ‘bloedbad’ kon ontstaan, aangezien volgens hem al 200.000 Bosnische burgers zich tot de tanden toe hadden bewapend.³⁵¹ De woorden van Karadžić gaven volgens hem nu echter precies aan waarom andere volken dan de Serven niet deel wilden blijven uitmaken van Joegoslavië.³⁵² De Bosnisch-Servische parlementariërs hadden vóór de stemming uit protest de zaal verlaten. Zij volgden daarmee keurig de instructies van Jović op die Karadžić acht maanden eerder in ontvangst had genomen. Toen de overige afgevaardigden na de stemming het parlamentsgebouw verlieten, droegen zij kogelvrije vesten en werden zij begeleid door gewapende politieagenten. Zij vreesden te worden aangevallen door hun Servische collega’s.³⁵³

348 Geciteerd in Malcolm, *Bosnia*, p. 229.

349 Geciteerd in Hayden, *Blueprints*, p. 93.

350 Burg & Shoup, *War*, pp. 77-78. Soortgelijke citaten in Čekić, *Aggression*, p. 288; Hartmann, *Milošević*, p. 247; Oslobodjenje, 15/10/91, geciteerd in X. Bougarel, ‘Bosnia and Herzegovina – State and Communitarianism’, in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 100; Silber & Little,

Death, p. 215.

351 Ulrike Rudberg, ‘Soevereiniteit van Bosnië wekt woede Serviërs’, *de Volkskrant*, 16/10/91.

352 Silber & Little, *Death*, p. 215.

353 ‘Bosnië-Herzegovina gaat zijn eigen weg’, *Trouw*, 16/10/91; Ulrike Rudberg, ‘Soevereiniteit van Bosnië wekt woede Serviërs’, *de Volkskrant*, 16/10/91.

VN-afgezant Cyrus Vance berichtte nog dezelfde dag met bemiddeling van de Nederlandse diplomaat Wijnaendts aan EU-bemiddelaar Carrington dat al zijn recente gesprekspartners – Gligorov, Tupurkovsky, Djukanović, Kostić, Izetbegović, Bogićević, de Bosnische premier Jure Pelevan en de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Silajdžić – de aanvaarding van de soevereiniteitsverklaring door het Bosnische parlement beschouwden als ‘a seminal event in current crisis’. Zij achtten een oorlog in Bosnië-Herzegovina nu nabij.³⁵⁴

In reactie op deze gebeurtenis besloten de Servische afgevaardigden in het Bosnische parlement op 24 oktober een eigen Servisch parlement in het leven te roepen onder voorzitterschap van Krajišnik, tevens voorzitter van het Bosnische parlement. Intussen bleven ze tegelijkertijd van de Bosnische volksvertegenwoordiging deel uitmaken.³⁵⁵ De kersverse Bosnisch-Servische vertegenwoordiging organiseerde op 9 en 10 november een volksraadpleging onder de Serven over de vraag of zij deel wilden uitmaken van een Groot-Servië. Het antwoord luidde vrijwel unaniem ‘ja’.

In november 1991 liep de termijn van twaalf maanden af, waarna Izetbegović als voorzitter van het zeven hoofden tellende presidium van Bosnië plaats moest maken voor een van de andere leden. Met een beroep op de buitengewone omstandigheden weigerde hij echter zijn zetel op te geven. Vanaf dit moment werd hij de facto de president van Bosnië-Herzegovina. De SDS steunde Izetbegović in zijn beslissing. Het was echter tevens een van de laatste daden van de SDS in interetnisch verband.

Nu het conflict in Kroatië voorlopig ten einde liep en dat in Bosnië niet lang meer op ontbranding leek te moeten wachten, kon de laatste hand worden gelegd aan de militaire voorbereidingen. Na het referendum van de Bosnische Serven op 9 november 1991 werd het tempo van de bewapening van de Serven opgevoerd.³⁵⁶ Tijdens de winter van 1991-1992 ontvingen de Bosnisch-Servische vrijwilligers volgens Divjak nog eens 51.000 automatische geweren en achthonderd raketwerpers en kanonnen.³⁵⁷

Bosnische Serven krijgen de overhand in de JNA

Op 5 december gaf Milošević opdracht aan zijn entourage onderhandelingen te beginnen over de terugtrekking van de JNA uit Macedonië, dat zich op 22 november onafhankelijk had verklaard.³⁵⁸ Met een staakt-het-vuren in Kroatië en de terugtrekking van de JNA uit Slovenië en Macedonië kon Milošević al zijn aandacht richten op Bosnië-Herzegovina. Volgens het dagboek van Jović gaf Milošević al begin december opdracht om de troepen in Bosnië zoveel mogelijk uit Bosnische Serven te laten bestaan, zodat bij een onafhankelijkheidsverklaring van Bosnië-Herzegovina alleen het commando hoefde te worden gewijzigd.³⁵⁹

Binnen drie weken was bewerkstelligd dat 85 procent van de JNA-troepen in Bosnië-Herzegovina afkomstig was uit die republiek.³⁶⁰ Hoewel Kroaten en Moslims de JNA bleven verlaten, verdubbelde de troepenomvang van de JNA in Bosnië tussen december 1991 en maart 1992 van vijftig tot negentig à honderdduizend militairen.³⁶¹ Het officierskorps be-

354 ABZ, PVNY. Vance aan Wijnaendts, 15/10/91.

355 Čekić, *Aggression*, pp. 289-291.

356 Čekić, *Aggression*, p. 48.

357 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 41.

358 Hartmann, *Milošević*, p. 186.

359 Jović, *Dani*, p. 420; Hartmann, *Milošević*, p. 187.

360 Hartmann, *Milošević*, p. 188.

361 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 41.

stond na de reorganisatie voor 92,6 procent uit Serven en zeven procent uit Montenegrijnen. Het federale leger beschikte over ongeveer vijfhonderd tanks, vierhonderd pantserwagens en duizend mortieren.³⁶² Vrijwel tegelijkertijd begon de federale veiligheidsdienst operatie *Jedinstvo* (Eenheid) in opdracht van de federale minister van Binnenlandse Zaken Petar Gračanin. In alle grote steden in Bosnië werden vertegenwoordigers van de federale veiligheidsdienst geplaatst naast de bestaande hoofden van dienst.³⁶³

Op 21 november publiceerde de krant *Slobodna Bosna* een geheim plan waar het de hand op had weten te leggen, waaruit bleek dat de SDS met behulp van paramilitairen die getraind zouden worden door de JNA blokkades zouden leggen rond Sarajevo.³⁶⁴ In december begon de JNA geschut in te graven in de heuvels rond Sarajevo, met de loop gericht op de stad. Het was nog maar het begin van een grootschalige ontplooiing van de JNA en Servische eenheden op strategische lokaties in Bosnië, die eind 1991, begin 1992 plaatsvond.³⁶⁵ In de eerste dagen van januari 1992 begon generaal-majoor Ratko Mladić, die leiding had gegeven aan de oorlog in Krajina, in Bosnië ‘vrijwilligersformaties’ te organiseren.³⁶⁶ In totaal wist hij zo bijna zeventigduizend man op de been te brengen, waarvan de helft in en rond Sarajevo.³⁶⁷ In de gebieden waar de Serven niet in de meerderheid waren, kregen zij opdracht parallelle gemeenteraden in te richten die zuiver Servisch waren. In elke plaats werd een zogeheten Crisisstaf ingericht, die bestond uit vertegenwoordigers van de SDS en Servische politiemensen. Zij organiseerden in samenwerking met de JNA de bewapening van de Servische bevolking en schiepen een oorlogsklimaat. Bovendien legden zij lijsten aan van activisten van de HDZ en SDA.

En intussen boog de Europese Gemeenschap zich over de vraag of Bosnië erkend moest worden.

10. Erkenning door de Europese Gemeenschap en de Verenigde Staten

Dubbelspel van Izetbegović

Izetbegović was er, zo bleek, ten volle van overtuigd dat het uiteenvallen van Joegoslavië tot een burgeroorlog in Bosnië-Herzegovina zou leiden. Daarom had hij zich begin 1991 samen met de Macedonische president Kiro Gligorov sterk ingezet om Joegoslavië bijeen te houden.³⁶⁸ Eind april 1991 verklaarde hij aan de ambassadeurs van de EG in Belgrado dat een poging tot opsplitsing van Bosnië-Herzegovina door een van de drie etnische groepen zeker tot een burgeroorlog zou leiden.³⁶⁹

Op 21 november, de dag voordat Izetbegović zijn bezoek aan Bonn zou brengen in het kader van de besprekingen over erkenning die de Duitse regering wilde voeren met de leiders in de regio, reisden VN-afgezant Vance en *Undersecretary-General for Peacekeeping* van de VN, Goulding, naar Sarajevo. Daar spraken zij met Izetbegović en zijn minister van Buitenlandse Zaken, Haris Silajdžić. Izetbegović wees toen opnieuw op het gevaar dat er in Bosnië-

362 Domazet-Loso, ‘Aggression’, p. 139.

363 Spasić, *Lasica*, p. 237; interview Spasić, 16/09/01.

364 Cohen, *Hearts*, p. 158; Doder & Branson, *Milošević*, p. 97.

365 Voor een uitvoerig overzicht van de verplaatsingen en de posities die JNA en Servische militairen innamen, zie Čekić, *Aggression*,

pp. 115-154.

366 Čekić, *Aggression*, p. 198.

367 Čekić, *Aggression*, pp. 200 en 319-321.

368 Zimmermann, ‘Ambassador’, p. 10.

369 ABZ, DEU/ARA/00402, Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina, Fietelaars 124, 07/05/91.

Herzegovina gevechten zouden uitbreken tussen Kroaten en Serven. Hij vroeg daarom om stationering van een vredesmacht in Bosnië. Milošević was daar echter tegen. Hij was er ook tegen dat de VN ten behoeve van een vredesoperatie in Kroatië een hoofdkwartier in Sarajevo zouden opzetten. Hij was namelijk bang dat Izetbegović de aanwezigheid van de VN zou uitbuiten om afscheiding van Bosnië uit de Joegoslavische federatie te bewerkstelligen. Ook de Bosnische Serven verklaarden zich tegen.³⁷⁰

De Duitse ambassadeur in Belgrado, Hansjörg von Eiff, deelde intussen de zorgen van Izetbegović over de gevolgen die erkenning van Kroatië en Slovenië door Duitsland of de Europese Gemeenschap zou hebben voor Bosnië. Balancerend op het randje van zijn ambtelijke loyaliteit instrueerde hij Izetbegović voorafgaand aan diens bezoek aan Bonn op 22 november daarom uitvoerig met welke argumenten hij in Bonn het meest succes zou hebben om Genscher te weerhouden de erkenning er bij de EG-partners door te drukken.

Eenmaal op bezoek bij Kohl en Genscher in Bonn liet Izetbegović de kwestie van de erkenning echter volledig onaangeroerd.³⁷¹ De Amerikaanse ambassadeur Zimmermann stelde teleurgesteld vast dat Izetbegović dubbel spel speelde en concludeerde dat de Bosnische president kennelijk hoopte dat erkenning van de Bosnische onafhankelijkheid tot westerse interventie ten faveure van zijn regering zou leiden, zodra de Servische kanonnen in zijn land zouden beginnen te bulderen.³⁷² Izetbegović volgde inderdaad de koers, die op 10 juni in de *Dom Milicije* van Sarajevo was uitgezet: aansturen op erkenning en gelijktijdig voorbereiden op de oorlog.

Drie dagen na Izetbegović verscheen op 25 november de Kroatische minister van Buitenlandse Zaken, Ivan Šeparović, in Bonn. Nadat hij zijn nood had geklaagd over de penibele situatie in zijn land en het gebrek aan westerse hulp, wees Genscher hem op de termijn van twee maanden na 10 oktober die Van den Broek had genoemd als tijdstip voor erkenning. Wel maakte de Duitse minister zijn Kroatische ambtgenoot duidelijk dat Zagreb een beter regime voor de respectering van de rechten van minderheden moest creëren.³⁷³

De volgende dag, 26 november, vond in kasteel Stuyvenberg bij Brussel een vergadering plaats van christen-democratische regeringsleiders en partijvoorzitters. De bijeenkomst, waaraan bondskanselier Kohl en de premiers Andreotti, Lubbers, Martens, Mitsotakis en Santer deelnamen, besloot dat de erkenning van Kroatië en Slovenië vóór Kerstmis een feit moest zijn.³⁷⁴ Die uitkomst werd evenwel niet openbaar gemaakt. De status van de afspraak is niet volledig duidelijk, maar hij moet op zijn minst een steun in de rug van Bonn zijn geweest dat de termijn van 10 december, die Van den Broek als ultimatum voor een erkenning had gesteld, niet nog een keer flink zou worden verschoven.

De dag na de bijeenkomst in kasteel Stuyvenberg, 27 november, maakte Kohl in de Bondsdag bekend dat de regering in Bonn Kroatië en Slovenië vóór Kerstmis zou erkennen.³⁷⁵ Een Duitse *Alleingang* noemde hij fataal en ongezond, maar aan de andere kant vond hij unanimitieit niet noodzakelijk. Hij hoopte dat zoveel mogelijk andere EG-landen zich bij het Duitse standpunt zouden aansluiten. Verder waarschuwde hij ervoor dat de erkennings-

370 Shawcross, *Evil*, pp. 63-64.

371 Libal, *Limits*, p. 77; Zimmermann, *Origins*, p. 176; Zeitler, *Rolle*, p. 193.

372 Zimmerman, 'Ambassador', pp. 16-17; *Origins*, p. 176 en 178.

373 Libal, *Limits*, p. 77; Zeitler, *Rolle*, p. 316.

374 Both, *Indifference*, p. 131.

375 Axt, 'Jugoslawien', p. 352; Eisermann, *Weg*, p. 74; Genscher, *Erinnerungen*, p. 958; J.M. Bik, 'Bonn erkent Kroatië nog vóór Kerstmis', *NRC Handelsblad*, 28/11/91.

kwestie niet gekoppeld mocht worden aan de totstandkoming van het verdrag van Maastricht. Voorkomen moest worden dat de Joegoslavische kwestie de belangrijke EG-top in Maastricht van 9 en 10 december zou belasten.³⁷⁶ Nadat op 9 en 10 december het akkoord van Maastricht was aanvaard door de twaalf EG-lidstaten, zou, zo moet de Duitse bondskanselier Kohl hebben geredeneerd, de unanimitieit die vereist was om die top te doen slagen geen gevaar meer lopen door de kwestie van erkenning van Kroatië en Slovenië. Erkenning zou daarom moeten plaatsvinden tussen 10 december – dat wil zeggen de datum van de top van Maastricht – en Kerstmis.³⁷⁷ Later werd besloten om op de top van Maastricht het onderwerp Joegoslavië officieel te vermijden. Joegoslavië zou een week later aan de orde komen tijdens een speciale bijeenkomst van de Europese Politieke Samenwerking (EPS). Andreotti zei een dag na Kohl dat de Italiaanse regering zich bij het Duitse standpunt aansloot en ervan ‘overtuigd’ was dat andere regeringen dat ook zouden doen.³⁷⁸

Ondanks een telegram van de Nederlandse ambassadeur in Bonn over het bereikte akkoord,³⁷⁹ schijnt Van den Broek niet op de hoogte te zijn geweest van deze overeenkomst.³⁸⁰ Mogelijk speelde de slechte communicatie tussen Van den Broek en Lubbers de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken hier parten.³⁸¹ Als de ambtenaren van Buitenlandse Zaken goed de krant lazen, hadden zij echter beter kunnen weten. In een interview met *Die Welt* over de aanstaande EG-top van Maastricht op 9 en 10 december zei Lubbers, volgens het Duitse blad ongebruikelijk helder voor een premier die bekend stond om zijn ‘geschliffenen, manchmal auch nebulösen diplomatischen Formulierungen’ dat hij niet verrast was door de Duits-Italiaanse aankondiging van de erkenning van Kroatië en Slovenië. Nieuw was slechts het concrete tijdstip: ‘Aber die Bilanz muss man sowieso aufmachen, und zwar vor Jahresende.’³⁸² Het blad verzuimde niet te constateren dat de premier hiermee het verzet van Van den Broek terzijde leek te schuiven. *De Volkskrant* citeerde de essentiële uitspraken van Lubbers uit het Duitse blad.³⁸³

Op respectievelijk 3 en 5 december ontving Kohl de Sloveense en Kroatische presidenten Kučan en Tudjman en verklaarde tegenover hen dat Duitsland, tezamen met zoveel mogelijk andere EG-landen, vóór Kerstmis tot erkenning zou overgaan.³⁸⁴ In een telefoongesprek met Mesić in die tijd verklaarde Kohl dat hij met erkenning niet zou wachten totdat alle EG-lidstaten zo ver waren.³⁸⁵ Vrijwel tegelijkertijd, op 5 december, riep het Kroatische parlement Mesić terug als voorzitter van het federale presidium. Dit besluit had terugwerkende kracht tot 8 oktober, de dag waarop het moratorium van Brioni was afgelopen en Kroatië zichzelf als onafhankelijk beschouwde. De federale minister van Buitenlandse Zaken, de Kroaat Budimir Lončar, was al twee weken eerder, op 20 november, opgestapt.

376 ‘Italy, Germany prepared to recognise Slovenia and Croatia’, *Agence France Presse*, 28/11/91.

377 Libal, *Limits*, p. 78.

378 ‘Italy, Germany prepared to recognise Slovenia and Croatia’, *Agence France Presse*, 28/11/91; Zeitler, *Rolle*, p. 196; ‘Servische terroristen bereiden aanslagen op EG-politici voor’, *NRC Handelsblad*, 28/11/91, ‘Rome steunt Kohl in eis tot erkenning’, *de Volkskrant*, 29/11/91.

379 ABZ, DEU/ARA/00404, Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Kroatië, memorandum Van der Tas aan DGPZ, 28/11/91.

380 Both, *Indifference*, p. 132.

381 Both, *Indifference*, p. 132.

382 Helmut Hetzel, ‘Ruud Lubbers, der Handlungsreisende in Sachen EG’, *Die Welt*, 30/11/91.

383 ‘EG erkent Kroatië en Slovenië dit jaar’, *de Volkskrant*, 30/11/91.

384 ‘Beim Bonn-Besuch des Präsidenten; Kohl sagt Tudjman Anerkennung Kroatiens vor Weihnachten zu’, *Süddeutsche Zeitung*, 06/12/91; Libal, *Limits*, p. 81.

385 Eisermann, *Weg*, p. 74.

Toen Tudjman de toezegging van Kohl op zak had, maakte hij niet langer bezwaar dat VN-troepen zouden worden gestationeerd in de omstreden gebieden in Kroatië in plaats van langs de Kroatisch-Servische grens.³⁸⁶ De formele erkenning van de onafhankelijkheid was bijna binnen, en de uitoefening van soevereiniteit over het hele Kroatische grondgebied was een kwestie van tijd en militaire krachtsverhoudingen, zo moet Tudjman hebben gedacht. Op 11 december kon het vredesplan van Vance worden voorgelegd aan de Veiligheidsraad.

Veel bezwaren tegen de Duitse haast

Ondanks de toezeggingen gedaan op de vergadering in kasteel Stuyvenberg was de kwestie van de erkenning voor de Duitse regering zeker nog geen gelopen race. Dat bleek wel uit een interview met Mitterrand dat de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* op 29 november plaatste. Daarin zei het Franse staatshoofd dat zijn land weliswaar niet tegen erkenning van de onafhankelijkheid van Kroatië was, maar dat die alleen kon geschieden door alle landen van de EG tegelijk en nadat er garanties zouden zijn gegeven voor de Servische minderheid in Kroatië. Mitterrand leek zelfs de grenzen van Kroatië ter discussie te willen stellen. 'Wird die innere Grenze in Jugoslawien, die Serbien und Kroatien trennt, automatisch eine internationale Grenze?', zo mijmerde het Franse staatshoofd luidop.³⁸⁷ Bovendien leek Mitterrand niet veel haast te hebben met erkenning: 'Ich glaube nicht, dass die Anerkennung Kroatiens im Augenblick die Situation verbessern würde.'³⁸⁸

Ook op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken leefden nog veel bezwaren tegen spoedige erkenning van Kroatië en Slovenië. Men was zich er van bewust dat erkenning van Slovenië en Kroatië grote gevolgen kon hebben voor de Joegoslavië-conferentie. De Slovenen zouden geen enkele noodzaak meer voelen te onderhandelen. De Kroaten zouden de besprekingen misschien nog voortzetten om het gebied te krijgen dat op dat moment in Servische handen was. Erkenning van Kroatië en Slovenië zou er ook toe leiden dat Servië in de EG niet langer een onpartijdige bemiddelaar zou zien. Bovendien zou Servië weinig geneigd zijn de conferentie voort te zetten over een Joegoslavië minus Kroatië en Slovenië. De erkenning kon ook consequenties hebben voor een vredesmacht, die als gevolg van resolutie 721 van de Veiligheidsraad in bespreking was. De landen die tot erkenning van Kroatië zouden overgaan, zouden waarschijnlijk onaanvaardbaar zijn voor Servië als troepenleverancier voor zo'n vredesmacht. Daar stond tegenover dat, als erkenning na de ontplooiing van zo'n vredesmacht tot stand zou komen, dit gevaar zou kunnen opleveren voor de vredestroepen. De Britse regering had Den Haag duidelijk gemaakt dat zij zich daar ernstige zorgen over maakte en daarom wenste dat de VN-vredesmacht goed geregeld zou zijn voordat tot erkenning werd overgegaan. Het gevaar van Servische vergelding in reactie op erkenning van Kroatië gold trouwens ook voor de waarnemers van de Europese monitormissie, de ECMM.³⁸⁹

Bovendien was het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag al maandenlang bekend met de ernst van de ontwikkelingen in Bosnië-Herzegovina. De berichten die het

386 Silber & Little, *Death*, pp. 197-198.

387 In soortgelijke bewoordingen liet Mitterrand zich begin december uit op de Nederlandse televisie, 'France supports EC recognition for Croatia, Slovenia', *Agence France Presse*, 05/12/91.

388 'Mitterrand: Frankreich will in Maastricht den Erfolg', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*,

29/11/91.

389 ABZ, DEU/ARA/00404. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Kroatië, memorandum van DEU/OE aan DGPZ via DEU, 06/12/91 nr. 157 en *Speaking note* van de Britse ambassade, 'Consequences of recognizing Croatian independence', 02/12/91.

departement bereikten, zowel via de eigen diplomatieke post in Belgrado als via de media, waren buitengewoon alarmerend. Volgens de Nederlandse ambassadeur in Belgrado Fietelaars was er eind april 1991 al sprake van een ‘escalatie van de polarisatie’ tussen de drie etnische groepen in Bosnië-Herzegovina.³⁹⁰ De Nederlandse ambassaderaad in Belgrado, D.R. Hasselman, maakte zich evenmin als Izetbegovic illusies over een conflict in Bosnië. In de zomer van 1991 verwachtte hij in Bosnië ernstiger moeilijkheden dan die welke zich op dat moment in Kroatië voordeden. Bovendien moest naar zijn mening rekening worden gehouden met frustratie bij de JNA-eenheden die uit Slovenië naar Bosnië werden teruggetrokken. Wegens de etnische verscheidenheid en het te verwachten grote geweld was een monitormissie in Bosnië volgens Hasselman echter ‘technisch niet het juiste instrument’ voor vredesbewaring.³⁹¹ Begin augustus 1991 zei Izetbegović tegen de Europese *trojka* te hopen dat er op enig moment ook waarnemers in Bosnië zouden worden gestationeerd, omdat hij het niet uitgesloten achtte dat na Kroatië Bosnië-Herzegovina de dupe zou worden van het Groot-Servische streven van Milošević.³⁹²

Eind september bepleitte ook Fietelaars de komst van waarnemers naar Bosnië. Hij maakte melding van de troepen- en materieelverplaatsingen van de JNA uit Servië en Montenegro naar Bosnië, die volgens hem begrepen moesten worden als uiting van het Groot-Servische streven. Hij signaleerde de provocaties van de JNA tegen de Moslims en een sterke groei van de Servische militieën, wat op zijn beurt weer tot de oprichting van Moslim-militieën leidde. In één week gebeurde in Bosnië wat er in een half jaar in Kroatië was geschied, aldus Fietelaars. Het Bosnische presidium, waarbinnen Ejup Ganić Fietelaars’ contactman was, vroeg hem dagelijks om de onmiddellijke inzet van waarnemers in die delen van Bosnië-Herzegovina waar zich incidenten voordeden.³⁹³ Dezelfde dag waarop Fietelaars dit aan Den Haag berichtte, verscheen in *Trouw* een artikel, waarin Ganić zei al een half jaar lang vergeefs de komst van waarnemers naar Bosnië te bepleiten. ‘Nu heeft het nog zin’, voegde hij daar aan toe. ‘Over twee weken is het te laat.’³⁹⁴

Toen eind oktober de Nederlandse helikopters van de monitormissie naar Nederland waren teruggehaald omdat zij al wekenlang niet konden worden ingezet wegens de gevaarlijke situatie in het Joegoslavische luchtruim³⁹⁵ en kort daarna de EG-waarnemers rond Vukovar en Dubrovnik moesten worden teruggetrokken wegens de daar verder opgelaaide vijandelijkheden, noemde Van den Broek de resterende aanwezigheid van waarnemers in Bosnië-Herzegovina positief. Hij roemde hun stabiliserend effect op ‘de potentieel explosieve situatie in Bosnië-Herzegovina’, waar op 9 en 10 november de Serven hun referendum organiseerden tegen de onafhankelijkheid van Bosnië.³⁹⁶

De snelheid waarmee Bosnië tot ontbranding zou komen, ontging ook anderen niet. Een ‘grap’ in Joegoslavië uit die tijd luidde: ‘Waarom wordt er niet gevochten in Bosnië? Omdat

390 ABZ, DEU/ARA/00402. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina, Fietelaars 124, 07/05/91.

391 ABZ, DEU/ARA/00402. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina, Hasselman 232, 23/07/91.

392 ABZ, DEU/ARA/03287. EU/GBVB/*trojka*, voorbereiding en verslaglegging bezoeken *trojka* aan Joegoslavië, juli/augustus 1991, Hasselman 250 aan Van den Broek, 03/08/91.

393 ABZ, DEU/ARA/00402. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina, Fietelaars 337, 26/09/91.

394 Nicole Lucas, ‘Doodvonnis over Bosnië’, *Trouw*, 26/09/91.

395 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 11, p. 3.

396 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 12, p. 1.

Bosnië zich rechtstreeks voor de finale heeft geplaatst.³⁹⁷ In juli verklaarde Nijaz Duraković, leider van de ex-communistische Sociaal-Democratische Partij in Bosnië, dat het een eufemisme was te zeggen dat Bosnië op de rand van een burgeroorlog balanceerde; het bevond zich er al midden in.³⁹⁸ In *de Volkskrant* waarschuwde commentator Koen Koch op 7 augustus dat in Bosnië Kroaten, Serven en Moslims zouden uitvechten waar de grenzen van Kroatië en Servië en een op te richten Moslim-staat zouden lopen: 'Zoals het geweld in Kroatië de overtreffende trap van het geweld in Slovenië is, zo zal het bloedbad in Bosnië de overtreffende trap van het geweld in Kroatie zijn.'³⁹⁹ Volgens *Trouw*-correspondente Lucas waren leidende politici van de diverse etnische groeperingen in Bosnië het er eind september 1991 over eens wat er zou gebeuren als Europa geen oplossing wist te vinden voor Bosnië: 'Er barst dan een burgeroorlog los, zoals die zich in de geschiedenis nog nooit eerder heeft voorgedaan. Libanon is slechts kinderspel bij de gruwelijkheden die zich dan hier zullen voordoen.'⁴⁰⁰

De tweede ambassade-secretaris, J.L. Werner, vernam begin november 1991 in Sarajevo van Karadžić dat hij Milošević zou hebben gedwongen ook de Serven buiten Servië te beschermen. Daardoor had Milošević volgens Karadžić de voorstellen van Carrington niet aanvaard, hoewel hij daar persoonlijk toe geneigd was geweest. Dat waren ongetwijfeld uitingen van de grootspraak van Karadžić, die het graag voorstelde alsof hij wezenlijk invloed had op het gedrag van Milošević. Het nam niet weg dat de JNA wapens uitdeelde aan Serven en daarmee achtte de ambassade-secretaris een burgeroorlog in Bosnië-Herzegovina waarschijnlijk.⁴⁰¹

In Den Haag was ook bekend dat de Bosnische en Macedonische regeringen eind november, begin december er bij de EG-landen sterk op aandrongen – behalve dan tijdens het bezoek van Izetbegović aan Bonn – om niet tot een snelle erkenning over te gaan. Aan de andere kant gaven zij aan dat als dat wel gebeurde, zij ook erkend wilden worden als onafhankelijke staten, omdat ze niet in een romp-Joegoslavië wilden achterblijven. De Bosnische regering drong aan op zending van een VN-vredesmacht naar Bosnië indien en voordat de EG tot erkenning van Kroatië zou overgaan. De Britse regering was gevoelig voor deze argumenten. Gezien de etnische lappendeken van Bosnië-Herzegovina kon daar volgens Londen geweld worden verwacht, terwijl de JNA in Bosnië onmiddellijk na erkenning van Kroatië represailles zou kunnen ondernemen tegen Bosnische Kroaten.⁴⁰² Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, geconfronteerd met de Britse zorgen, deelde die, maar leek vooralsnog meer aandacht te hebben voor de consequenties voor Macedonië en Kosovo, waarvan het behalve interne ook internationale implicaties vreesde.⁴⁰³

Intussen werd van Britse en Franse kant nog een keer een offensief ingezet tegen snelle erkenning. Eind november hadden ambtenaren van het Britse *Foreign Office* tegenover journalisten gezegd dat Britse erkenning niet lang meer op zich zou laten wachten nu er

397 Kaplan, *Ghosts*, p. 22.

398 David Hearst, 'Conflict erupts over EC observers', *The Guardian*, 13/07/91.

399 Koen Koch, 'Falende trojka', *de Volkskrant*, 07/08/91.

400 Nicole Lucas, 'Doodvonnis voor Bosnië', *Trouw*, 26/09/91.

401 ABZ, DEU/ARA/00402. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina, Memorandum

Chef de Poste aan DEU/OE en DAV, 13/11/91, BEL 4659.

402 ABZ, DEU/ARA/00404. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Kroatië, *Speaking note* van de Britse ambassade, 'Consequences of recognizing Croatian independence', 02/12/91.

403 ABZ, DEU/ARA/00404. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Kroatië, memorandum van DEU/OE aan DGPZ via DEU, 06/12/91 nr. 157.

uitzicht was op de stationering van een vredesmacht in Kroatië. Erkenning zou volgens hen waarschijnlijk nog vóór Kerstmis kunnen plaatsvinden.⁴⁰⁴ Minister Hurd voelde kennelijk de noodzaak het officiële standpunt nog eens uit de doeken te doen en schreef op 3 december in *The Times* dat elke Joegoslavische republiek die dat wilde onafhankelijk zou worden: ‘This is a matter of judgment and timing rather than principle.’ Hij was daarmee publiekelijk opgeschoven naar de positie van de Franse regering, die zich al op 9 oktober had neergelegd bij erkenning, maar alleen nog het tijdstip ervan ter discussie stelde. Erkenning van Kroatië en Slovenië zou er, volgens Hurd in *The Times*, toe leiden dat ook Bosnië-Herzegovina en Macedonië snel onafhankelijk zouden willen worden. Daardoor zou de vrede in die landen op het spel komen te staan. Het was volgens de Britse minister een illusie te denken dat erkenning van onafhankelijkheid het vechten zou stoppen. En het Westen was niet bereid troepen beschikbaar te stellen voor de veiligheid van de nieuwe staten. Te snelle erkenning zou het bovendien voor de internationale gemeenschap onmogelijk maken aan de regeringen van staten die erkenning verlangden adequate bescherming van minderheden af te dwingen.⁴⁰⁵

Op dezelfde dag waarop *The Times* het artikel van Hurd publiceerde, uitte Mitterrand persoonlijk kritiek op het voornemen van de Duitse regering tegen Kohl. Hij zei de Duitse bondskanselier dat erkenning geen enkele invloed zou hebben op de strijd in Joegoslavië.⁴⁰⁶ Kohl antwoordde, net als enkele weken tevoren, dat hij, gezien de binnenlandse druk in zijn land, niet anders kon.⁴⁰⁷ Contacten van de Amerikaanse president Bush met kanselier Kohl sinds de top in Rome leverden al evenmin de door Washington gewenste resultaten op.⁴⁰⁸ Ook VN-afgezant Vance gaf in de eerste week van december de hoop op dat Bonn nog op andere gedachten viel te brengen en verzuchtte: ‘My friend Genscher is out of control.’⁴⁰⁹

Toen de onverzettelijkheid van het duo Kohl-Genscher duidelijk werd, legde Hurd zich er alsnog bij neer dat waarschijnlijk nog vóór het eind van het jaar de EG de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië zou erkennen, zelfs als het onmogelijk zou blijken aan de erkenning voorwaarden te verbinden.⁴¹⁰ Op 3 december vergaderden de EG-ministers van Buitenlandse Zaken in Brussel en na afloop van de bijeenkomst verklaarde de Deense minister, Uffe Ellemann-Jensen, dat de EG tijdens de speciale zitting van de EPS op 16 december Kroatië en Slovenië zou erkennen. Hurd bevestigde de uitlating van zijn Deense collega.⁴¹¹ Dat was een opmerkelijke ommezwaai van de Britse minister over het tijdstip van de erkenning sinds de verschijning van zijn brief in *The Times* die ochtend. Die snelle ommezwaai valt echter te verklaren – en zo moeten waarschijnlijk ook de eerdere uitlatingen van Hurds ambtenaren worden begrepen – doordat de noodzaak voor het Verenigd Koninkrijk om zich te verzetten tegen erkenning sterk was afgenomen. De angst dat erkenning gevolgen zou hebben voor de situatie in de Sovjet-Unie, een zorg die vooral leefde bij de vaste Britse bondgenoot, de Verenigde Staten, was vrijwel verdwenen. Voor ieder die het wilde zien, was in december 1991 duidelijk dat de Sovjet-Unie, met of zonder Joegoslavisch precedent, uiteen zou vallen.

404 Adrian Bridge & Sarah Helm, ‘UK ready to recognise Croatia and Slovenia’, *The Independent*, 29/11/91.

405 Douglas Hurd, ‘Averting a Balkan Tragedy’, *The Times*, 03/12/91.

406 Favier & Martin-Roland, *Décennie*, p. 243.

407 Eisermann, *Weg*, p. 75.

408 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 1259

aan Van den Broek, 14/12/91.

409 Zimmerman, *Origins*, p. 177.

410 Hella Pick, ‘Early recognition “is unstoppable”’, *The Guardian*, 05/12/91.

411 ‘EG erkent Slovenië en Kroatië op 16 december’, *NRC Handelsblad*, 04/12/91; ‘EG zal zelfstandigheid Slovenië en Kroatië binnenkort erkennen’, *de Volkskrant*, 04/12/91.

Een andere Britse zorg, dat de WEU zou worden ingezet in Joegoslavië, was eveneens van tafel. En ook bij de Britse regering kan de hoop niet groot meer zijn geweest dat de conferentie onder leiding van landgenoot Carrington nog kans van slagen had en daarom niet mocht worden doorkruist door erkenning.

Toch hadden de regeringen in Londen en Parijs zich nog niet volledig neergelegd bij de opstelling van Bonn. Voordat Hurd publiekelijk zijn ommezwaai had gemaakt en de Nederlandse ambassade in Washington had bericht over het gebrek aan succes bij pogingen van de Amerikaanse regering om Kohl en Genscher op andere gedachten te brengen, had het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken als EG-voorzitter een standpunt bepaald. Het zag nog een mogelijkheid de erkenning uit te stellen door van Kroatië toezeggingen te eisen ten aanzien van de naleving van de mensenrechten door Kroatië. Op de 'Apenrots' in Den Haag leefde het idee dat de Duitse regering bereid zou zijn daarin mee te gaan.⁴¹² De intentie van het Nederlandse voorzitterschap was hierna om de voorwaarden aan te grijpen om de erkenning af te houden tot 1 maart 1992. Op vier manieren rekenden de ambtenaren van Buitenlandse Zaken buiten de waard. Ten eerste was niet doorgedrongen dat de eigen premier Lubbers zich intussen had neergelegd bij erkenning vóór het eind van het jaar. Ten tweede was de Duitse regering in druk overleg met de regering in Zagreb om alle bezwaren die er tegen het gebrek aan minderhedenbescherming zouden kunnen bestaan zo spoedig mogelijk weg te nemen.⁴¹³ Ten derde verklaarde Hurd enkele dagen nadat in Den Haag dit standpunt was bepaald, dat het Verenigd Koninkrijk zich desnoods zonder enige voorwaarden bij een spoedige erkenning zou neerleggen. En ten vierde accepteerde ook de regering in Parijs de onvermijdelijkheid van een door Duitsland afgedwongen erkenning door de EG. Na de boodschap van Kohl aan Mitterrand dat Duitsland hoe dan ook tot erkenning zou overgaan, kwam de Franse minister van Buitenlandse Zaken Dumas met een oplossing, die inhield dat de politieke directeuren van de Duitse en Franse ministeries van Buitenlandse Zaken criteria zouden formuleren voor de erkenning. Genscher ging met dat voorstel akkoord. De criteria waarmee de beide directeuren kwamen, waren een poging om alsnog af te dwingen wat tijdens de Joegoslavië-conferentie niet gerealiseerd had kunnen worden: onder meer respect voor mensenrechten en rechten van minderheden en eerbiediging van de onschendbaarheid van de grenzen. Kohl en Mitterrand gingen, voorafgaand aan een speciale EPS-bijeenkomst op 16 december, akkoord met deze voorwaarden.⁴¹⁴

Op 9 en 10 december was de Europese top in Maastricht alsnog een succes geworden, wat een hele opluchting moet zijn geweest voor de Nederlandse regering na het echec van haar conceptverdrag op Zwarte Maandag. Een week later, op 16 en 17 december, zou vervolgens Joegoslavië op de agenda staan van een bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse Zaken in het kader van de EPS, waarbij, volgens verwachting, Duitsland de erkenning van Kroatië en Slovenië erdoor zou proberen te drukken. In de aanloop naar die bijeenkomst regende het zowel in Bonn als Den Haag waarschuwingen tegen dat voornemen. VN-afgezant Vance, die bezig was de voorwaarden te scheppen voor een vredesoperatie in

412 ABZ, DEU/ARA/00404. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Kroatië, memorandum van DEU/OE aan DGPZ via DEU, 06/12/91 nr. 157 en *Speaking note* van de Britse ambassade, 'Consequences of recognizing Croatian independence', 02/12/91.

413 Libal, *Limits*, pp. 79-80; 'Duitsland scherpt boycot Servië en Montenegro aan', *NRC Handelsblad*, 05/12/91.

414 Favier & Martin-Roland, *Décennie*, pp. 242-243; Genscher, *Erinnerungen*, p. 959.

Kroatië, sprak in een rapport van 10 december aan Perez de Cuellar zijn vrees uit dat erkenning tot escalatie van het geweld kon leiden en daarmee de ontplooiing van een vredesmacht in gevaar zou brengen.⁴¹⁵ De secretaris-generaal van de VN was zelf bezorgd voor de risico's van erkenning voor de minderheden in de onafhankelijke republieken en vooral voor het gevaar dat 'an early, selective recognition could widen the conflict and fuel an explosive situation, especially in Bosnia and Herzegovina'.⁴¹⁶ In een brief aan het EG-voorzitterschap waarschuwde hij voor de destabiliserende effecten van een voortijdige erkenning van beide republieken.⁴¹⁷ Tussen Perez de Cuellar en Genscher ontstond zelfs een ongebruikelijk scherpe briefwisseling over de erkenningskwestie. Daarin betoogde de secretaris-generaal van de VN dat erkenning alleen mogelijk was in het kader van een algehele regeling voor Joegoslavië, zoals beoogd door Carrington, en riposteerde Genscher dat de door Carrington voorgezeten conferentie, voornamelijk door toedoen van de Serven, al wekenlang niets opleverde en verder uitstel van erkenning tot meer geweld van Servische kant zou leiden.⁴¹⁸

In een brief aan Van den Broek als EG-voorzitter stelde de Amerikaanse regering zich achter de bezwaren van Perez de Cuellar, Vance en Carrington op. Washington vreesde dat Kroatië, eenmaal erkend, zich minder terughoudend zou opstellen ten aanzien van het gebruik van geweld. Dat zou de pogingen van Vance om *peacekeeping* mogelijk te maken in de weg staan. De Amerikaanse regering verlangde daarom dat de EG zou vasthouden aan de afspraak van 8 november dat erkenning alleen mogelijk was in het kader van een alomvattende staatkundige regeling.⁴¹⁹ Verder verwachtte de Amerikaanse regering dat erkenning van de afzonderlijke republieken zou leiden tot ingrijpen van de JNA in Bosnië-Herzegovina. Erkenning van republieken zou impliceren dat de VS bereid zouden zijn die grenzen te beschermen en daartoe was Washington op dat moment in het geheel niet bereid.⁴²⁰ Ook op de ministeries van Buitenlandse Zaken van de andere EG-lidstaten verschenen Amerikaanse diplomaten die waren geïnstrueerd om aan te dringen op uitstel.⁴²¹ Zelfs de eigen ambassadeur Von Eiff in Belgrado verzocht de regering in Bonn met klem niet tot spoedige erkenning over te gaan.⁴²² En de ECMM schreef dat erkenning van Kroatië tot grotere Servische agressie zou leiden en 'direct levensbedreigend' zou zijn voor de waarnemers.⁴²³

Op 15 december nam de Veiligheidsraad resolutie 724 aan. Daarin werden alle landen opgeroepen alles na te laten wat tot een vergroting van de spanning en een vertraging van een vreedzame uitkomst in Joegoslavië kon leiden. Het kon voor niemand een geheim zijn dat de resolutie in de eerste plaats voor Duitsland bedoeld was en dat de sponsors van de resolutie de Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië waren. De resolutie was tamelijk uniek in het diplomatieke verkeer tussen westerse landen.

415 Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, p. 492.

416 VN-document S1991/23280, Annex 4, geciteerd in het Srebrenica Report van de VN, par. 10; Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, p. 493.

417 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81 nr. 20, p. 7.

418 Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, pp. 493-494; Weller, 'Response', p. 587.

419 ABZ, 911.13. Joegoslavië, verhoudingen en partijen, deel III, 1990 t/m september 1991, C. Howard Wilkins jr. aan Van den Broek, 13/12/91; Gompert, 'Serbia', p. 36.

420 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 1236 aan Van den Broek, 06/12/91; Meesman 1259 aan Van den Broek, 14/12/91.

421 Zimmerman, *Origins*, pp. 176-177; ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 1259 aan Van den Broek, 14/12/91.

422 Zimmerman, *Origins*, pp. 176-177.

423 'Waarnemers EG waarschuwen tegen erkenning Kroatië', *de Volkskrant*, 12/12/91; 'Erkeningskwestie Kroatië', *de Volkskrant*, 16/12/91; Folkert Jensma, 'Europese Unie sluit gelederen op 't nippertje', *NRC Handelsblad*, 17/12/91.

Toch was de resolutie als een laatste poging om de Duitse regering van erkenning te weerhouden mislukt. Oorspronkelijk werd in de tekst van de resolutie namelijk expliciet verwezen naar de voorgenomen Duitse erkenning, maar na een telefonisch offensief van Genscher hadden de regeringen in Londen en Parijs, die zich door Washington op sleeptouw hadden laten nemen, besloten de waarschuwing tegen erkenning uit het ontwerp te schrappen.⁴²⁴ Daarmee was opnieuw duidelijk geworden dat de Britse en Franse regering niet bereid waren tot het uiterste te gaan om Duitsland te stoppen.

Duits succes in de erkenningskwestie

Tegen die achtergrond zouden de ministers van Buitenlandse Zaken zich op 16 december tijdens een buitengewone EPS-vergadering buigen over de vraag of en, zo ja, hoe kon worden overgegaan tot erkenning van de onafhankelijkheid van de republieken van Joegoslavië. Aan de ministeriële bijeenkomst ging een overleg van de directeuren politieke zaken vooraf. Tijdens dit *Comité Politique*-(CoPo)beraad ondernam de Nederlandse directeur-generaal Politieke Zaken, Van Walsum, in opdracht van Van den Broek een laatste poging de erkenning uit te stellen, waarbij de top van Buitenlandse Zaken waarschijnlijk nog steeds de datum van 1 maart 1992 voor ogen moet hebben gezweefd.⁴²⁵ Volgens Both was de reden voor de aandrang op uitstel dat het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken zich te laat de consequenties van de erkenning van Kroatië en Slovenië voor de situatie in Bosnië-Herzegovina realiseerde. De gevolgen voor Bosnië, die nog het uitgangspunt hadden gevormd van het fameuze *coreu* van Van Walsum van 13 juli, waren de minister en ambtenaren van Buitenlandse Zaken tijdelijk ontschoten in weerwil van voortdurende waarschuwingen door de Nederlandse ambassade in Belgrado en in de Nederlandse pers.⁴²⁶ Het is moeilijk te geloven, maar een andere verklaring dan dat vooral de waarschuwingen van de voorafgaande week en de aanvaarding van resolutie 724 het Nederlandse ministerie tot een laatste stuiptrekking inzake de erkenning bewogen, lijkt er niet te zijn.

Onder de indruk van al die waarschuwingen was er, zo bleek tijdens de CoPo-vergadering, ook aarzeling ontstaan bij de vertegenwoordigers van Italië, Denemarken, België en Luxemburg, landen die kort tevoren Duitsland nog leken te zullen steunen. Duitsland raakte daardoor tijdens de CoPo-vergadering in een geïsoleerde positie. De meeste EG-partners volgen Genscher niet, juichte de woordvoerder van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken Dig Ishta.⁴²⁷

Wie niet juichte, was Ishta's eigen minister. Tot verbazing van Van Walsum was Van den Broek helemaal niet zo blij, toen hij de minister het door hem behaalde resultaat kwam medelen. Wat was het geval? Op 15 december had Mitterrand een brief gestuurd aan Lubbers, Kohl en Major waarin hij liet weten dat, ondanks de waarschuwingen van Perez de Cuellar tegen erkenning, de eenheid van de Twaalf bewaard moest worden, zowel ten aanzien van de datum van de erkenning als de te stellen voorwaarden. Als Kroatië en Slovenië met de voorwaarden instemden, zouden zij gelijktijdig door de Twaalf moeten worden erkend.⁴²⁸ De brief aan Lubbers moest worden bezorgd door de Franse ambassadeur Jean-René Bernard. De Franse diplomaat zond dit schrijven op 19 december aan raadad-

424 Eisermann, *Weg*, p. 77; Libal, *Limits*, p. 82.

425 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 1259 aan Van den Broek, 14/12/91.

426 Both, *Indifference*, p. 134.

427 Zeitler, *Rolle*, pp. 320-321.

428 ABZ, Kabinetsarchief: Coll. Van den Broek. Doos 7 (1991), Joego-voorzitters, Mitterrand aan Lubbers, 15/12/91.

viseur J.M.P.H. Merckelbach van het ministerie van Algemene Zaken. Uit het begeleidend schrijven blijkt echter dat Bernard de strekking van het bericht al op 16 december mededeelde aan Merckelbach. Kennelijk bereikte Van den Broek een mededeling daarover, terwijl Van Walsum in de vergadering nog bezig was de Duitse aandrang te dwarsbomen. Waarschijnlijk was het daarom dat Van den Broek op het verslag van Van Walsum nogal gepijnigd reageerde, met de mededeling dat de kwestie ‘complex’ en de erkenning ‘onvermijdelijk’ was.⁴²⁹ Opnieuw bleek hoe hecht de as Bonn-Parijs was en hoezeer de Duits-Franse samenwerking het Nederlandse EG-voorzitterschap op het verkeerde been zette.

Tijdens de bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse Zaken, nog diezelfde dag, werden de directeuren politieke zaken overruled door hun politieke bazen, die geen onenigheid wilden ten tijde van de ondertekening van het Verdrag van Maastricht. De EG-ministers vonden in de vroege ochtend van 17 december een uitweg volgens de Frans-Duitse formule: door de erkenning van staten die daar vóór 23 december om zouden vragen afhankelijk te stellen van criteria als de onschendbaarheid van grenzen en de bescherming van mensenrechten en minderheden. Tegenstribbelaars waren de Griekse minister van Buitenlandse Zaken Samaras en zijn Nederlandse collega Van den Broek. Op de bijeenkomst op 28 oktober 1991 van de EG-ministers had Samaras de overige EG-ministers al laten weten dat zijn land nimmer zou aanvaarden dat Macedonië onder die naam zou worden erkend. Op 16 december wist hij aan de voorwaarden voor erkenning van de voormalige republieken van Joegoslavië de eis toe te voegen dat er geen ‘vijandelijke propaganda’ zou worden gevoerd tegen buurlanden die tevens lidstaten van de EG waren. Daaronder viel ook ‘het gebruik van benamingen die territoriale eisen veronderstellen’. Bedoeld was de benaming Macedonië.

Volgens Van den Broek stribbelde hijzelf tijdens de vergadering tegen door zijn collega’s erop te wijzen dat Vance en Carrington de erkenning hadden afgeraden en te zeggen dat hun advies toch niet zomaar genegeerd kon worden. De overige elf zeiden dat consensus binnen de EG belangrijker was, een lijn die Van den Broek zelf tijdens het hele Nederlandse voorzitterschap had gevolgd. Bovendien toonde Van den Broek zich gevoelig voor het argument dat bij uitblijven van een erkenning Servië door tijd te rekken bij de onderhandelingen een blokkade kon opwerpen voor de erkenning van Kroatië.⁴³⁰ ‘Aangezien het Duitse standpunt in essentie onwrikbaar bleef, betekende dit dat – in een tot na 1.00 uur ’s nachts voortgezette discussie – de standpunten van de overige partners geleidelijk aan het Duitse werden aangepast’, schreef Van den Broek na afloop aan de Nederlandse ambassade in Belgrado. Hijzelf had, voegde hij eraan toe, zelf ook niet gewild dat aan het eind van het Nederlandse EG-voorzitterschap geen consensus op buitenlands politiek terrein zou worden gerealiseerd.⁴³¹ Hij wilde Genscher over zijn opstelling ook niet te hard aanvallen in de pers:

Dat kon ik wél doen over de rol die hij van het begin had gespeeld, waarbij hij zo moeilijke bij het proberen te formuleren van een (...) eenheidsoplossing voor Joegoslavië. Maar toen het eenmaal

429 Both, *Indifference*, p. 134.

430 Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek: “Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10 en idem, ‘Het stratego van de experts’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 12.

431 ABZ, DEU/ARA/00411. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, oktober-december 1991, Van den Broek 190 aan ambassade Belgrado, 17/12/91. Zie ook Both, *Indifference*, pp. 134-135.

december was, moesten we toegeven dat de militaire situatie zo was dat eenderde van Kroatië in feite al bezet was en dat je alleen door onafhankelijkheid van Kroatië zou kunnen spreken over het terroriseren van het ene land ten opzichte van het andere. En dan eventueel, op grond dáárvan, Veiligheidsraadsresoluties zou kunnen bevorderen, of (...) sanctiebeleid of wat dan ook tegen, wat wij toen al zagen als, de agressor.⁴³²

Volgens diverse auteurs zou de Duitse tegemoetkomendheid tegenover Groot-Brittannië om zich te mogen onttrekken aan het sociale handvest van het Verdrag van Maastricht het Britse verzet hebben geslecht, waarna Frankrijk niets anders overbleef dan enkele voorwaarden voor de erkenning te formuleren.⁴³³

De Britse premier Major zelf ontkent met klem dat het Verenigd Koninkrijk in ruil voor erkenning van Duitse zijde beloond zou zijn, bijvoorbeeld ten aanzien van het verdrag van Maastricht.⁴³⁴ De auteurs die het tegendeel beweren, voeren geen bewijzen aan voor hun bewering of grijpen terug op enkele artikelen in de media. Het gaat daarbij in de eerste plaats om een publicatie van Newhouse uit augustus 1992, waarin deze auteur diverse argumenten noemt die juist pleiten tegen een verband tussen het Verdrag van Maastricht en de erkenning⁴³⁵ om daarna één hoge diplomaat aan te halen die

agrees that the Germans made no direct link between the treaty and recognition. He adds, 'But just before and during the meetings on the sixteenth, they said, 'We have been helpful to you. We backed John Major when he was in some tight corners. We backed you French against the Americans on defense. You owe us something.'⁴³⁶

Er was dus zelf volgens deze vaak aangehaalde bron geen sprake van een echte afspraak *quid pro quo*. Hooguit hebben Duitse diplomaten in pogingen andere landen over te halen argumenten in het recente verleden gezocht waarin de Duitsers zich royaal hadden opgesteld tegenover andere landen.

Een andere bron is een artikel in *The Independent* bijna twee jaar na het besluit tot erkenning. Twee anonieme 'senior Whitehall sources' beweren daarin dat er sprake was van een ruil tussen Kohl en Major. 'One UK official' – uit het artikel wordt niet duidelijk of hij een van twee voornoemde personen is – zegt in deze publicatie: 'Kohl supported us on the crucial points we needed at Maastricht and we gave in on recognition in return.'⁴³⁷ Dat een dergelijke uitruil van verlangens plaatsvond, is niet uitgesloten. Anderzijds was moeilijk in te zien hoe de Duitse aandrang tot erkenning, die er al vanaf de eerste helft van 1991 was geweest, nog langer in toom kon worden gehouden, gezien de toenemende kritiek op het Servische optreden. Bovendien konden de overige EG-lidstaten niet uitsluiten dat Duitsland, misschien samen met of gevolgd door enkele andere landen, op eigen houtje tot erkenning zou overgaan, gezien eerdere uitspraken daarover van Kohl sinds de Duits-Italiaanse ver-

432 Interview H. van den Broek, 15/11/99.

433 Both, *Indifference*, p. 133; Bell, *Way*, p. 37; Doder & Branson, *Milošević*, p. 112; Hannes Hofbauer, 'Neue Staaten, neue Kriege. Die Zerstörung Jugoslawiens (1991-1999)', in: idem (Hg.), *Balkankrieg*, p. 68; Kumar, *Divide*, p. 50.

434 Major, *Autobiography*, pp. 533-534.

435 Newhouse, 'Round', p. 65. Dit artikel ver-

scheen later in verkorte vorm als Newhouse, 'Bonn'.

436 Newhouse, 'Round', pp. 65-66.

437 Michael Sheridan, 'United Nations: What's gone wrong? The high cost of peace-keeping. Failure in Yugoslavia', *The Independent*, 01/11/93.

klaring van Venetië van 15 september. Het lijkt er veel op dat de behoefte om de EG-consensus niet te doorbreken bij de Britse en Franse regering het zwaarst woog.

Dat betekende dat als Kohl en Genscher in hun standpunt zonder volharden hun ambtgenoten in de andere EG-lidstaten wel door de bocht zouden gaan. Dat gebeurde dan ook, al voorafgaand aan de top van Maastricht, in de eerste dagen van december. Getuige de uitspraken van Hurd had hij zich er al op 5 december bij neergelegd dat Duitsland niet kon worden afgestopt. Na de totstandkoming van het Verdrag van Maastricht, dat in de voorafgaande tijd steeds consensus had geëist, was voor Bonn de rem op een *Alleingang* weggevallen. Het verdrag kon er niet meer door in gevaar worden gebracht. Tegelijk stelden de andere EG-landen zich op het standpunt dat de kwestie van de erkenning de eerste echte test van de gemeenschap was sinds het akkoord, of zij als eenheid kon opereren. Zoals een anonieme hoge EG-diplomaat op 16 december zei: 'It will be very bad news indeed if the aspiration to a common policy falls at the first fence.'⁴³⁸ En zoals Dumas stelde: De eenheid van de EG was hem op dat moment meer waard dan het 'épiphénomène' Joegoslavië: 'L'éclatement de la Yougoslavie est un drame, celui de la Communauté serait une catastrophe.'⁴³⁹ Dadelijk na de totstandkoming van het Verdrag van Maastricht, dat voorzag in een gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid, werd duidelijk dat die gemeenschappelijke politiek van de EG van geval tot geval naar de hand gezet kon worden van de meest vastberaden lidstaat, zoals kort daarna eveneens het geval zou zijn met het Griekse verzet tegen erkenning van Macedonië, een kwestie die anderhalf jaar slepend werd gehouden in weerwil van de wens van elf andere landen.

Ten aanzien van Frankrijk is gesuggereerd dat Mitterrand instemde met de erkenning van Kroatië in ruil voor Kohls acceptatie van 1 januari 1999 als ingangsdatum voor de Europese Monetaire Unie.⁴⁴⁰ De toenmalige Nederlandse ambassadeur in Parijs Wijnaendts wilde niet spreken van een rechtstreeks verband tussen Duitse concessies inzake de monetaire unie en de Franse opstelling inzake de erkenning. 'Zo werkt dat niet.' Het moest Mitterrand volgens hem echter voldoende duidelijk zijn geweest dat Kohl op het punt van de erkenning medewerking verwachtte van Parijs. Daar hoefde Kohl niets over te zeggen. In die zin was er volgens Wijnaendts sprake van een 'silent understanding'.⁴⁴¹

Volgens andere auteurs zou Duitsland aan Frankrijk de concessie hebben gedaan van een verdieping van de Europese Unie in plaats van een uitbreiding, en zou het hebben ingestemd met een minder representatief Europees Parlement dan het oorspronkelijk beoogde.⁴⁴² Voor beide 'deals' ontbreken bewijzen.

De EG-ministers hadden afgesproken dat de arbitragecommissie onder voorzitterschap van de Franse rechter Badinter zou beoordelen of aan de criteria voor erkenning was voldaan. Voor die republieken waarvoor dat het geval was, zou de erkenning dan op 15 januari 1992 kunnen worden geïmplementeerd. De Duitse regering verbrak echter bij voorbaat elke relatie tussen de adviezen van de commissie-Badinter en de beslissing over de implementatie op 15 januari, doordat Genscher op de ochtend van 17 december, zodra de EG-ministers in

438 John Palmer, 'German plan to recognise Croatia puts EC in turmoil', *The Guardian*, 16/12/91.

439 Favier & Martin-Roland, *Décennie*, p. 244.

440 Ronald Havenaar, 'Passie en bederf in Parijs en Bonn', recensie van Kenneth Dyson & Kevin Featherstone, *The Road to Maastricht*. Negotia-

ting Economic and Monetary Union, *NRC Handelsblad*, 10/03/00.

441 Interview H. Wijnaendts, 08/06/00.

442 Edwina S. Campbell & Jack M. Seymour Jr., 'France, Germany, and the Yugoslavian Wars', in: Danopoulos & Messas (eds.), *Crises*, p. 306.

beginsel tot erkenning hadden besloten, aan zijn Europese collega's zei dat de regering in Bonn op 19 december zou meedelen tot erkenning van Kroatië en Slovenië over te gaan. De Duitse regering wilde kennelijk niet in de positie komen dat zij deze erkenning door een negatief advies van Badinters commissie niet ten uitvoer zou kunnen leggen.⁴⁴³

Op 18 december maakte de Duitse regering bekend dat zij Kroatië en Slovenië erkende, een week vóór Kerstmis en zonder het oordeel van Badinters commissie af te wachten. Als gebaar van 'hoffelijkheid' jegens de EG-partners besloot de regering in Bonn de uitvoering van de erkenning op te schorten tot 15 januari.

Dat was natuurlijk een schoffering van de commissie-Badinter, maar zij mag niet alleen op Duits conto worden geschreven. De regeringen van de andere EG-lidstaten hadden geaccepteerd dat dit zou gebeuren, zoals duidelijk blijkt uit de uitleg die Van Eenennaam, hoofd van de Directie Atlantische Veiligheid en Samenwerking van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, op 18 december in de Defensieraad gaf:

De meerderheid van de '12', daarin gesteund door de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties en de Veiligheidsraad, ziet risico's verbonden aan een vroegtijdige en selectieve erkenning. De voorlopige uitkomst is dat primair de eenheid binnen de '12' dient te worden behouden. Die republieken die zulks vóór 23 december verklaren te wensen, kunnen half januari '92, onder voorwaarden, erkend worden. De landen die eerder tot erkenning willen overgaan, kunnen dit doen. Duitsland zal het zenden van diplomaten uitstellen tot na 15 januari.⁴⁴⁴

De onverbiddelijke Duitse opstelling was mede ingegeven⁴⁴⁵ doordat Kohl op het congres van zijn partij in Dresden op 17 december, de erkenning van Kroatië en Slovenië op zak wilde hebben. Kohl kreeg het beoogde ovationeel applaus tijdens het congres, toen hij sprak van een 'grosser Erfolg' voor de Duitse buitenlandse politiek. In de Angelsaksische pers werd het woord *Erfolg* (succes) vertaald met *victory* of *triumph* (overwinning),⁴⁴⁶ wat voor de staatslieden die geprobeerd hadden Kohl en Genscher af te houden van erkenning de druiven nog zuurder maakte. In Groot-Brittannië brak daarna een ware anti-Duitse hysterie uit, waarbij gerefereerd werd aan de 'overmighty Hun' en vergelijkingen werden gemaakt tussen Genscher en Hitler.⁴⁴⁷ *The Economist* bedacht voor de erkenning een nieuw woord: '*wreckognition*'.⁴⁴⁸

11. Bang om Bosnië

Buiten Duitsland werd alom met verbijstering of woede gereageerd op het EG-besluit tot erkenning. Lord Carrington was volledig gedesillusioneerd door het besluit van de EG en

443 ABZ, DEU/ARA/00411. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over Joegoslavië, oktober-december 1991, Van den Broek 190 aan ambassade Belgrado, 17/12/91; Genscher, *Erinnerungen*, pp. 961-962.

444 KAB. Verslag Defensieraad, 18/12/91.

445 Volgens Jakobsen, 'Multilateralism', p. 376 was het zelfs de belangrijkste reden.

446 Voor voorbeelden zie Eisermann, *Weg*, p. 80.

Deze foute vertaling vond ook zijn weg naar de literatuur. Zie bijv. Maull, 'Germany', p. 104; Silber & Little, *Death*, p. 200. Ook Oscar Garschagen, 'Kohl erg blij over EG-besluit over Kroatië', *de Volkskrant*, 18/12/91 zei dat Kohl had gesproken over 'een 'grote overwinning''.

447 Vgl. Tanner, *Croatia*, p. 272.

448 *The Economist*, 18/01/92, pp. 48-49, aangehaald in Eyal, *Europe*, p. 50.

verliet de vergadering van 16 december vóór het einde.⁴⁴⁹ Hij was furieus dat het wapen om minderhedenbescherming af te dwingen hem uit handen was geslagen.⁴⁵⁰ Op 20 december trad de Joegoslavische premier Marković af, naar het heette omdat hij het niet eens was met de federale begroting voor 1992, die voor 81 procent ten goede zou komen aan het leger.⁴⁵¹ De altijd te optimistische minister-president had echter gewacht tot zijn laatste strohalm, de EG, brak. Maar hij was al bijna vergeten. Volgens *Trouw* had zijn functie de laatste maanden ‘nog minder inhoud dan een lege batterij in een kapotte radio’.⁴⁵² Nauwelijks iemand merkte zijn politieke verscheiden op. Fietelaars noemde het het einde van ‘een staatsgreep in afleveringen’ tegen de resterende federale instellingen van Joegoslavië, die op 3 oktober met de coup tegen het presidium was begonnen.⁴⁵³

De Duitse *Alleingang* liet ook in Nederland een bittere smaak na. Volgens staatssecretaris Piet Dankert in een rede voor de Evangelische Akademie van het Beierse Tutzing had Duitsland

deze zaak hoog opgespeeld waarbij men zijn krachten minder in argumenten zocht dan in gespierde taal. Het leek soms wel of het meer ging om de erkenning van Duitsland dan om die van Kroatië. Dit was een zeer ongelukkig begin van een gezamenlijk Europees buitenlands en veiligheidsbeleid (...). Ook had het de Duitse regering zeker gesierd indien zij het Nederlands EG-voorzitterschap enigermate in bescherming had genomen tegen de vaak ongerechtvaardigde en soms zelfs vileine aanvallen die in delen van de Duitse media op hem zijn gericht.⁴⁵⁴

Net als elders in de wereld vergat men in Nederland de Duitse opstelling niet gauw. Begin juni 1993 werd Van Walsum, die toen net was aangetreden als ambassadeur in Bonn, de mantel uitgeveegd door Genschers opvolger, minister Klaus Kinkel, omdat hij in de Bonner krant *General-Anzeiger* had opgemerkt dat de erkenning misschien niet zo verstandig was geweest.⁴⁵⁵

Velen verwachtten nu een bloedbad in Bosnië-Herzegovina. Vance en diverse media herhaalden hun waarschuwing dat erkenning van de onafhankelijkheid veeleer dan beëindiging van de oorlog in Kroatië een uitbreiding van de oorlog naar Bosnië-Herzegovina zou betekenen.⁴⁵⁶ Een teleurgestelde Amerikaanse ambassadeur Zimmermann telegrafeerde vanuit Belgrado aan Washington dat de tienduizend doden in Kroatië nu met het tienvoudige zouden worden overtroffen in Bosnië.⁴⁵⁷ De Bosnische minister van Buitenlandse Zaken, de Moslim Haris Silajdžić, waarschuwde dat Bosnië binnen enkele maanden wel eens 200.000 tot 300.000 doden zou kunnen tellen.⁴⁵⁸ Vance zond zijn speciale adviseur, de

449 Kadijević, *View*, pp. 23-24; Marijnissen & Glastra van Loon, *Oorlog*, p. 74.

450 Major, *Autobiography*, p. 533; Doder & Branson, *Milošević*, p. 112; Silber & Little, *Death*, p. 200; Newhouse, *Round*, p. 66.

451 Theo Engelen, ‘Marković treedt af als premier van Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 21/12/91.

452 ‘EG wil VN-troepen in Bosnië-Hercegovina’, *Trouw*, 21/12/91.

453 ABZ, DEU/ARA/00411. Berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS over

Joegoslavië, oktober-december 1991, Fietelaars 424 aan Van den Broek, 20/11/91.

454 ‘Staatssecretaris Dankert in Beieren: Duitsland vervult cruciale rol in Centraal- en Oost-Europa’, *Staatscourant*, 15/01/92.

455 Daan Dijksman & Bart Rijs, ‘Henry Wijnaendts’, *HP/De Tijd*, 11/06/93, p. 24; interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

456 Gutman, *Witness*, pp. 4-5, 7.

457 Zimmerman, *Origins*, p. 178.

458 Gutman, *Witness*, p. 7.

Amerikaanse diplomaat Herbert Okun, naar Izetbegović en Ejup Ganić, lid van het Bosnische presidium.

Zij zeiden hem dat ze hadden besloten internationale erkenning aan te vragen en verzochten om onmiddellijke zending van een vredesmacht van tienduizend man. Izetbegović verwachtte namelijk een totale oorlog binnen Bosnië, als het Westen niet zou interveniëren.⁴⁵⁹ Okun zei dat zo'n stap niet te verwachten was van de Veiligheidsraad. Ganić liet hem daarop weten dat Bosnië desalniettemin de trein niet wilde missen, nu de EG had besloten dat hij zou rijden.⁴⁶⁰

Net als de regeringen van Slovenië, Kroatië en Macedonië liet die van Bosnië-Herzegovina binnen een week na het beginselbesluit tot erkenning aan de EG weten dat zij daarvoor in aanmerking wilde komen. De regeringen van de twee overige republieken, Servië en Montenegro, deden dat niet. Zij hielden vol dat zij de oude staat Joegoslavië voortzetten. En zij voorkwamen door geen aanvraag in te dienen dat hen om garanties voor minderheden werd gevraagd, bijvoorbeeld voor de Albanezen in Kosovo.⁴⁶¹

Nadat de Bosnische regering op 20 december om erkenning van Bosnië-Herzegovina als onafhankelijke staat had gevraagd,⁴⁶² duurde het niet lang of de Servische leiders in Bosnië reageerden. In december circuleerden er onder Bosnisch-Servische leiders al kaarten waarop onder meer de gebieden waren ingekleurd die de Serven in handen wilden krijgen om een corridor rond Banja Luka tussen Belgrado en de Servische gebieden in Kroatië te creëren.⁴⁶³ Op 18 december verklaarde de Bosnisch-Servische autonome regio Bosanska Krajina dat het deel uitmaakte van Joegoslavië en niet van Bosnië-Herzegovina. Een beslissing van de EG om Bosnië-Herzegovina te erkennen, zou dus niet op haar grondgebied betrekking kunnen hebben. Het Servische parlement in Bosnië besloot op 21 december, een dag na het verzoek om erkenning, per 14 januari 1992 die gebieden waar de Serven in Bosnië in de meerderheid waren tot 'Servische republiek' in Bosnië-Herzegovina uit te roepen.⁴⁶⁴ Het ongeduld onder de Bosnische Serven was kennelijk groot. Twee dagen later al, op 23 december, verklaarde Karadžić dat Bosnië-Herzegovina niet langer bestond.⁴⁶⁵ De onafhankelijkheidsverklaring van Bosnië zou volgens hem zeker een half miljoen mensenlevens kosten.⁴⁶⁶ En de Servische Republiek in Bosnië kon ook niet wachten tot 14 januari, maar kwam al op 9 januari 1992 tot stand. De Bosnisch-Servische 'republiek', de Republika Srpska, liet weten dat zij meende recht te hebben op zestig procent van het Bosnische grondgebied.⁴⁶⁷

De Nederlandse ambassadeeraad Hasselman berichtte dat na de EG-beslissing van 16 december de vraag of de VN-vredesmacht 'tijdig en vooral in voldoende sterkte' in Bosnië zou arriveren beslissend zou zijn voor de mogelijkheid om bloedvergieten te voorkomen.⁴⁶⁸ Daar was de EG ook van overtuigd, want kort na het besluit van 16 december drong zij aan

459 Gutman, *Witness*, p. 8.

460 Michael Sheridan, 'United Nations: What's gone wrong? The high cost of peace-keeping. Failure in Yugoslavia', *The Independent*, 01/11/93. Zie ook Perez de Cuellar, *Pilgrimage*, p. 491.

461 Vgl. Gideon ten Berge en Mient Jan Faber, 'EG-ministers maken het nog bonter dan de Duitsers', *de Volkskrant*, 19/12/91.

462 ABZ, DEU/ARA/00402. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina, Silajdžić aan

Van den Broek, 20/12/91.

463 Gutman, *Witness*, p. 9.

464 Čekić, *Aggression*, p. 298.

465 Geciteerd in Eyal, *Europe*, p. 61.

466 Theo Engelen, 'Serviërs in Bosnië willen hun republiek opdelen', *NRC Handelsblad* 23/12/91.

467 Sremac, *War*, p. 87.

468 ABZ, DEU/ARA/00402. Joegoslavië/Binnenlandse politiek/Bosnië-Herzegovina, Hasselman 454, 23/12/91.

op zending van een preventieve VN-vredesmacht naar Bosnië.⁴⁶⁹ Dat gebeurde ook en wel door de persoon die op het punt stond het EG-voorzitterschap neer te leggen, minister Van den Broek. Op de voorlaatste dag van 1991 voerde hij in Portugal, het land dat twee dagen later de voorzitterskamer van Nederland zou overnemen, besprekingen met zijn ambtgenoot De Deus Pinheiro. Daarnaast waren Carrington en Vance aanwezig. Carrington drong er bij die gelegenheid nog eens op aan dat de Twaalf erkenning van Bosnië-Herzegovina zouden ophouden. Van den Broek had echter geen zin nog terug te komen op de in beginsel toegezegde erkenning. Servië mocht volgens de Nederlandse bewindsman niet worden beloond voor voldongen feiten en het in gijzeling nemen van Bosnië. Als Milošević kwaad wilde, door te proberen ook in Bosnië de grenzen te wijzigen, maakte het volgens Van den Broek trouwens niet uit of de Twaalf Bosnië nu wel of niet erkenden.⁴⁷⁰

Intussen onder de indruk van de mogelijke consequenties van het erkenningsbesluit voor Joegoslavië verzocht hij zijn gesprekspartners nogmaals dringend ertoe bij te dragen dat de VN zo spoedig mogelijk een vredesmacht zou ontplooiën in Bosnië-Herzegovina, ‘aangezien anders de dreiging wel heel reëel was dat een tweede Kroatië zou ontstaan’. De Nederlandse minister kreeg echter van de aanwezigen te horen dat de Servische regering bezwaren had tegen ontplooiing van een vredesmacht, terwijl acceptatie daarvan door Belgrado een voorwaarde was voor de Veiligheidsraad. Bovendien vreesde de VN dat, als er een vredesmacht zou worden ontplooid in Bosnië, er ook verzoeken zouden komen uit Macedonië, Kosovo en Vojvodina, die dan niet met goed fatsoen zouden kunnen worden geweigerd. Een dergelijke troepeninzet zou gaan ten koste van ‘de echte crisisgebieden’, die zich volgens de VN in Kroatië bevonden.⁴⁷¹ Vance stelde zich al enkele maanden op het klassieke VN-standpunt dat een vredesmacht ná een conflict werd ingezet, niet ervóór.⁴⁷²

In zijn rapport van 5 januari 1992 aan de Veiligheidsraad schreef Boutros-Ghali, die inmiddels Perez de Cuellar was opgevolgd als secretaris-generaal van de VN, dat er ‘voor het ogenblik’ geen aanleiding was vredestroepen naar Bosnië-Herzegovina te sturen. Voorlopig werd volstaan met het zenden van waarnemers naar de delen van Bosnië die aan Kroatië grensden. Kennelijk wilde Vance de overeenkomst ten aanzien van Kroatië niet in gevaar gebracht zien door stationering van vredestroepen in Bosnië-Herzegovina, waar Milošević zeer op tegen was.⁴⁷³

Op 15 januari 1992 erkende de EG Slovenië en Kroatië, hoewel dat laatste land volgens de commissie-Badinter nog steeds onvoldoende garanties bood voor de rechten van de minderheden.⁴⁷⁴ Als enige EG-land opende Duitsland dadelijk een ambassade in Ljubljana en

469 ‘EG wil VN-troepen in Bosnië-Herzegovina’, *Trouw*, 21/12/91; ‘EG wil snel VN-macht naar Bosnië sturen’, *de Volkskrant*, 21/12/91; Unclassified State Department-rapport, annex 13. The Charge of the Light Blue Brigade: UNPROFOR First Deploys Fall-Winter 1992, p. 1.

470 ABZ, DPV/ARA/00775. Van den Broek 64 aan ambassade Lissabon, 31/12/91; Both, *Indifference*, p. 145.

471 ABZ, DPV/ARA/00775. Van den Broek 64 aan ambassade Lissabon, 31/12/91. Volgens minister Van den Broek had hij zelf Vance tweemaal gewaarschuwd dat er waarnemers naar

Bosnië-Herzegovina moesten worden gestuurd omdat Bosnië het volgende doelwit van Servische agressie zou worden; Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek: “Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg”’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, p. 10.

472 Zimmerman, ‘Ambassador’, p. 16; idem, *Origins*, p. 172.

473 Wijnaendts, *Kroniek*, p. 153. Vgl. unclassified State Department-rapport, annex 13. The Charge of the Light Blue Brigade: UNPROFOR First Deploys Fall-Winter 1992, p. 1.

474 Terrett, *Dissolution*, p. 164.

Zagreb, wat een kleine moeite was doordat aan de consulaten-generaal die er al waren slechts een diplomatieke status hoefde te worden verleend. 43 andere landen volgden dadelijk het voorbeeld van de EG. Daar waren de Verenigde Staten niet bij. Het Vaticaan had geen voorbeeld nodig: dat was op 13 januari al tot erkenning overgegaan.

De erkenning van Macedonië stuitte niet op bezwaren van de commissie-Badinter.⁴⁷⁵ Anders dan Bosnië-Herzegovina had Macedonië ook niets te duchten van Milošević. In juli 1991 had hij tegenover Zimmermann al eens zijn minachting laten blijken voor Macedonië: 'A nonentity', tekende de Amerikaanse ambassadeur op uit de mond van Milošević, 'a detail, so insignificant that we don't even need to worry about it. It will disintegrate. The Macedonian nationalists will gravitate toward Bulgaria, Macedonia's Albanians will join Albania, and the rest of the Macedonians can stew in their own juices.'⁴⁷⁶

De gevraagde erkenning werd echter niet dadelijk verleend wegens bezwaren van Griekenland, vooral tegen de naam van het land. Het Griekse verzet zou pas in het voorjaar van 1993 worden beëindigd. Nederland werd begin 1992 zelfs nog kortstondig geconfronteerd met een handelsboycot door Griekenland, omdat Van den Broek in de ogen van de Grieken te ijverig had gepleit voor erkenning van de onafhankelijkheid van Macedonië.

Erkenning van Bosnië-Herzegovina bleef vooralsnog achterwege. De arbitragecommissie-Badinter stelde dat onduidelijk was of onafhankelijkheid door alle bevolkingsgroepen zou worden gedragen. De Twaalf wilden daarom de uitslag afwachten van een referendum, waartoe de commissie-Badinter had geadviseerd.⁴⁷⁷ Het is de vraag wat de commissie en de EG nog hoopten te bereiken met een referendum. De opinies van de politieke partijen in Bosnië waren in de voorafgaande maanden volstrekt duidelijk geworden, evenals het feit dat die partijen bijna de massale steun kregen van hun etnische achterban.

De hele kwestie van de erkenning was een grote janboel geworden. Republieken die in beginsel voor erkenning in aanmerking kwamen – Bosnië en Macedonië – verkregen de verlangde goedkeuring (nog) niet. Kroatië, waar het nog schortte aan de bescherming van de Servische minderheid, kreeg de erkenning wel, omdat de andere EG-landen anders uit de pas zouden lopen met Duitsland. Eveneens zag de EG over het hoofd dat het Kroatische staats-hoofd, president Tudjman, bij herhaling blij had gegeven van zijn gretigheid ten aanzien van delen van Bosnië-Herzegovina. Welke garanties had de EG gekregen dat Kroatië aan Bosnië gunde wat het zelf zo hevig had verlangd?

Tudjman en Milošević zouden zich erop beroepen dat de erkenning van de onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië een kettingreactie in werking zette. Wat aan die twee gebieden werd toegestaan, kon aan Bosnië-Herzegovina niet worden onthouden. Maar als Joegoslavië uiteen mocht vallen, waarom dan ook niet Bosnië, dat wegens zijn heterogene etnische samenstelling vaak 'Joegoslavië in het klein' was genoemd? Dat leek een argument in het voordeel van Groot-Servische en Groot-Kroatische aanspraken. Maar Tudjman zag daarbij over het hoofd dat hijzelf die redenering niet toegepast wilde zien op de gebieden in Kroatië waarop Serven aanspraak maakten. Milošević op zijn beurt weigerde het recht voor afscheiding dat hij opeiste voor de Serven van Kroatië en Bosnië toe te kennen aan de Albanen van Kosovo.

De verwachting in Bonn dat met de erkenning van Kroatië (en later Bosnië) verdere Servische agressie kon worden voorkomen, was op niets gebaseerd en zeker niet op de

475 Terrett, *Dissolution*, p. 165.

477 Terrett, *Dissolution*, p. 162.

476 Zimmermann, *Origins*, p. 150.

realiteit van voormalig Joegoslavië. Dat de oorlog in Kroatië gestaakt werd, was een uitvloeisel van de opstelling van de partijen in het conflict en niet van de Duitse opstelling proerkenning. Hooguit maakte het vooruitzicht van erkenning het voor de regering in Zagreb iets gemakkelijker te accepteren dat de vredesmacht, waarom het zelf had gevraagd, gestationeerd werd *op* Kroatisch grondgebied in plaats van aan de rand daarvan.

De oorlog die voorkomen had moeten worden, was die in Bosnië. Door een zinloos referendum te eisen alvorens tot erkenning van Bosnië over te gaan, bood de EG alle partijen in Bosnië – Kroaten, Moslims en Serven – alleen maar tijd om zich voor te bereiden op een conflict. De Française Florence Hartmann schreef: ‘De erkenning van de Joegoslavische republieken, vaak omschreven als voorbarig, bleek uiteindelijk te laat te komen om een volgend bloedvergieten te voorkomen.’⁴⁷⁸ De erkenning op zich had weinig te maken met het uitbreken van het conflict in Bosnië. Het had slechts iets uitgemaakt als de landen die Bosnië erkenden ook bereid waren geweest militaire middelen in te zetten om een conflict te voorkomen. Zoals zowel Hurd als Mitterrand begin december aan de Duitse regering hadden laten weten, zou een erkenning geen betekenis hebben voor het conflict in Joegoslavië als er geen troepen beschikbaar werden gesteld. En zoals Dumas aan Mitterrand had gezegd op 3 december toen zij de Duitse aandrang op erkenning bespraken: ‘In Joegoslavië was geen wonderbaarlijke oplossing mogelijk, omdat niemand toen al bereid was tot een militaire interventie.’⁴⁷⁹ Bij gebrek aan mogelijkheid en wil tot militaire inzet was de aandrang tot erkenning vanuit Bonn de Duitse variant van ‘doe iets’- of gezindheidsethiek (voor dit begrip zie hoofdstuk 1 van dit deel).

12. De EG en het Nederlandse voorzitterschap: een evaluatie

In de inleiding bij dit deel is gesteld dat percepties een belangrijk punt van onderzoek zijn: van het Westen ten aanzien van Joegoslavië en omgekeerd en van Nederland ten opzichte van de internationale politiek; de duidelijkheid van beleidsdoelstellingen; de beleidsmiddelen, inclusief het institutioneel vermogen; de politieke wil; de interactie van beleidscircuits; en timing van beleid. Op dit punt in de tekst wordt de balans opgemaakt van de manier waarop de Europese Gemeenschap, de belangrijkste internationale actor in het eerste halfjaar van het Joegoslavische conflict, heeft geopereerd. Daarbij wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de rol van Nederland als voorzitter.

De conclusie die uit dit hoofdstuk volgt is dat het Westen niet duidelijk voor ogen had wat de kracht was van de actoren waarmee het te maken had in Joegoslavië. Het was een illusie in de zomer van 1991 nog te blijven hopen op de invloed van de federale regering en het presidium in Joegoslavië. Personen als Marković en Mesić deden er in juni en juli 1991 al niet werkelijk meer toe. Het was weinig zinvol Mesić in het zadel te helpen als voorzitter van het presidium. Het is nog een wonder dat hij dat vijf maanden volhield, tot 5 december, toen hij zich met terugwerkende kracht tot 8 oktober terugtrok uit die functie. Over het optreden van Milošević en medewerkers en vertrouwelingen als Jović en Jovanović bestonden weinig illusies; de EG was overtuigd van hun Groot-Servische aspiraties. Tegelijk was duidelijk dat geen oplossing mogelijk was zonder het Servische leiderschap. Dat was een spanning waarmee elke actor van buitenaf zou zijn geconfronteerd.

Wat de EG niet doorzag, was dat Milošević op zich niet zo gehecht was aan de ‘Servische’

478 Hartmann, *Milošević*, p. 188.

479 Favier & Martin-Roland, *Décennie*, p. 245.

gebieden in Kroatië. Groot-Servië was voor hem geen beginsel, maar een middel om zijn macht te handhaven. De manoeuvreerruimte voor de EG was groter dan zij leek, maar in het begin van het conflict doorzag de Gemeenschap nog niet het cynisme van de Servische hoofdrolspeler.

De Europese Gemeenschap had ook weinig oog voor de ware rol van de JNA. Aanvankelijk gingen de Twaalf ervan uit dat de JNA nog bereid zou zijn zich te onderschikt te maken aan de federale regering. Later werd er te gemakkelijk van uitgegaan dat de JNA opereerde als een verlengstuk van het Servische leiderschap. Het inzicht ontbrak dat er in de eerste maanden van het conflict nog sprake was van grote spanningen binnen de top van de JNA over de vraag of het leger de integriteit van Joegoslavië moest bewaren of een Groot-Servische koers moest gaan varen. Met andere woorden: de JNA bewoog zich tussen het federale en het Servische niveau in en was lange tijd een min of meer zelfstandige factor. Daardoor was ook niet duidelijk dat deze aarzelende opstelling eveneens voor grote spanningen zorgde met de Servische leiding. De Joegoslavische Defensie-minister Kadijević schreef daarover later laatdunkend:

De hoogwaardigheidsbekleders van de Europese Gemeenschap doorliepen diverse stadia in hun opstelling tegenover het leger. Het eerste bestond uit hun pogingen Mesić binnen te brengen als voorzitter van het Joegoslavische federale presidium met de bedoeling controle te verwerven over het leger, die zou verhinderen dat het werd gebruikt voor Servische belangen of een eigen onafhankelijke rol zou spelen. Gedurende dit stadium probeerden de diverse EG-functionarissen die naar Joegoslavië kwamen niet eens JNA-functionarissen in hun besprekingen te betrekken.

Het tweede stadium in de opstelling van de EG tegenover Joegoslavië was zijn poging controle te krijgen over het leger via de Federale Uitvoerende Raad, dat wil zeggen premier Marković (...). Het feit dat de pogingen geheel ongegrondwettig waren, maakte het des te gemakkelijker voor ons ze te blokkeren.

Het derde stadium kwam toen Mesić, Drnovšek, Tupurkovski en Bogičević het federale presidium verlieten. Toen besloten de EG-functionarissen in rechtstreeks contact met het leger te treden, omdat zij, wat zij noemden, het 'romp-' of 'Servische presidium' niet wilden erkennen. Toen probeerde de EG de JNA te bewegen tot onafhankelijk optreden, terwijl zij ons er eerder van had beschuldigd eigenmachtig op te treden en de burgerlijke autoriteiten niet te gehoorzamen.⁴⁸⁰

Kadijević suggereert zelfs dat het Westen ten slotte bereid zou zijn geweest de JNA te steunen als het Milošević ten val zou brengen. Maar daartoe was het niet bereid.⁴⁸¹

Dat de JNA voor de Gemeenschap zo'n grote onbekende bleef, kwam mede doordat Duitsland al in het begin van het conflict had benadrukt dat de *trojka* geen politieke rol mocht toekennen aan de JNA.⁴⁸² Onbekendheid met de JNA kwam het Duitse beleid ook niet slecht uit. Daarin werd de JNA als een machtige gepantserde Goliath afgeschilderd, die bruto optrad tegen enkele kleine Davids. Dat de JNA ernstig verzwakt was door desertie en opkomstproblemen en maar weinig vorderingen maakte tegen zwakke tegenstanders kwam binnen de EG niet prominent naar voren.

480 Kadijević, *View*, pp. 38-39.

481 Kadijević, *View*, p. 91.

482 ABZ, DEU/ARA/00081. DEU; berichtgeving d.m.v. *coreus* inzake de standpunten van de EPS

over Joegoslavië, juni-september 1991, *coreu* Bonn, 30/07/91, cpe'bon 370; Genscher, *Erinnerungen*, p. 943.

Zo mogelijk nog minder duidelijk was voor de EG de rol van de paramilitairen in het conflict. Ten eerste werd niet begrepen dat het hier niet om guerrilla's ging, maar meer om criminele bendes die profiteerden van de artillerie van het reguliere leger. Ten tweede werd vaak gemeend dat het ging om los opererende bendes zonder gezag, terwijl zij wel degelijk door de autoriteiten werden aangestuurd. Al deze misvattingen leidden ertoe dat de animo bij de lidstaten om eventueel te interveniëren niet bepaald groot was.

De EG was steeds te laat bij de identificatie van de probleemgebieden. Eerst concentreerde de Gemeenschap haar aandacht op Slovenië, terwijl zij over voldoende signalen beschikte dat Milošević bereid was dit gebied zonder grote problemen los te laten. De EG was te laat toen de vijandelijkheden in Kroatië uitbraken, die zich al een jaar voor de onafhankelijkheidsverklaring daar hadden aangekondigd. De ECMM kreeg pas na veel vijven en zessen een mandaat voor Kroatië en de opstelling van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken in die materie blonk niet uit door voortvarendheid. Vervolgens ondernam de EG weinig om de snel toenemende spanningen in Bosnië-Herzegovina, die wel werden gesignaleerd, te verijdelen. Volgens Both ontglipte die werkelijkheid het Nederlandse voorzitterschap even.

Het *coreu* (telegram naar de hoofdsteden van de EG) van directeur-generaal Politieke Zaken Van Walsum van 13 juli mag dan getuigen van een kwestie van slechte inschatting over de haalbaarheid van de voorstellen daarin, het had dit voordeel dat enkele weken na het uitbreken van het conflict in Joegoslavië duidelijk was dat de EG niet wenste te morrelen aan de grenzen van de republieken. Bij verdere verzelfstandiging of uiteindelijk zelfs onafhankelijkheid van die republieken was er daarna één kwestie die als een paal boven water moest staan: de bescherming van de rechten van minderheden. Die zaak behartigde de EG uiteindelijk slecht. Noch voor de Albanezen in Kosovo, noch voor de Serven in Kroatië wist zij iets te bereiken. Zij slaagde er niet in Milošević onmiskenbaar duidelijk te maken dat de positie van de Serven in Kroatië en die van de Albanezen in Kosovo onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Toen die consequentie aan Milošević werd voorgehouden, was de Joegoslavië-conferentie dadelijk feitelijk ten einde. De bescherming van de rechten van de Serven in Kroatië werd doorkruist door de behoefte van Bonn om tot snelle erkenning van Kroatië over te gaan. De netelige positie van de verschillende etnische groepen in Bosnië was natuurlijk niet opgelost met het opleggen van een referendum dat de spanningen eerder aanwakkerde dan ze wegnam.

Een gemiste kans?

Fase één: Wij zeggen dat er niets staat te gebeuren.

Fase twee: Wij zeggen dat er iets zou kunnen gebeuren, maar dat wij erbuiten moeten blijven.

Fase drie: Wij zeggen dat wij wellicht iets zouden moeten doen, maar dat er niets is wat wij kunnen doen.

Fase vier: Wij zeggen dat het wellicht mogelijk was geweest om iets te doen, maar dat het daarvoor nu te laat is.⁴⁸³

Een van de belangrijkste handicaps van de EG om welk doel dan ook consequent na te streven, was het ontbreken van een militaire component in de Europese Politieke Samenwerking (EPS). De Gemeenschap leek op een adolescent die geconfronteerd werd met de crisis van een volwassene, aldus Delors begin september 1991.⁴⁸⁴ De crisis in Joegoslavië kwam volgens hem waarschijnlijk tien jaar te vroeg. Economische hulp en erkenning waren de enige wapens waarover de EG beschikte. Over tien jaar zou de Gemeenschap wellicht een vredesmacht op de been kunnen brengen.⁴⁸⁵ 'Het schreeuwende contrast tussen de declaratoire bedrijvigheid van de Twaalf en hun militaire non-existentie heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat Milošević eerst in Kroatië en daarna in Bosnië voor een gewelddadige oplossing heeft gekozen', aldus Van Walsum in een terugblik.⁴⁸⁶ Het is echter de vraag, gezien de opstelling van Bonn, Londen en Rome, of, als de EG wel had beschikt over een militaire arm, die benut zou zijn.

Ook de NAVO en de WEU werden niet ingezet in de eerste maanden van het conflict, toen zij volgens militaire deskundigen met relatief weinig middelen nog veel hadden kunnen bereiken.⁴⁸⁷ De vraag is gesteld waarom ten tijde van het beleg van Vukovar de NAVO bijvoorbeeld niet in actie is gekomen tegen de artillerie van de JNA. Anders dan later in Bosnië met zijn bergen en bossen was hier sprake van open terrein. Bovendien waren er in die fase van het conflict nog geen troepen van de Verenigde Naties die gijzelaar konden worden gemaakt in reactie op luchtbombardementen. Het verweer van de NAVO luidde dat luchtactie alleen niet voldoende zou zijn geweest en dat er geen landen bereid waren grondtroepen in te zetten.⁴⁸⁸

Ook ten tijde van de granaatbeschietingen van Dubrovnik had inzet van beperkte militaire middelen door het Westen waarschijnlijk nog veel bloedvergieten kunnen voorkomen. De Amerikaanse generaal John Galvin, de hoogste NAVO-militair in Europa, (in militaire termen bekend als SACEUR), maakte voor die situatie plannen, maar president Bush, gesouffleerd door zijn militaire adviseurs, was tegen zo'n interventie.⁴⁸⁹ Galvin verklaarde later

483 Premier Jim Hacker in de televisieserie *Yes Prime Minister*, aangehaald in Tromp, *Verraad*, p. 14.

484 Vgl. Eyal, *Europe*, pp. 71-72: 'The European Community has tried to run before it could walk.'

485 William Drozdiak, 'Lack of an Armed Option Limits EC's Yugoslav Peace Initiative', *The Washington Post*, 05/09/91.

486 ABZ, BZ 109. Van Walsum 33 aan Van Mierlo, 26/01/98.

487 Vgl. Jakobsen, 'Multilateralism', p. 374; S.L.

Woodward, 'Redrawing Borders in a Period of Systemic Transition', in: Esman & Telhami (eds.) *Organizations*, p. 222.

488 Owen, 'Breakup', p. 38.

489 Zimmermann, 'Ambassador', p. 14; idem, *Origins*, p. 158; F. Stephen Larrabee, 'US Policy in the Balkans: From Containment to Strategic Reengagement', in: Danopoulos & Messas (eds.), *Crises*, p. 281 en p 294, n. 21; Anthony Lewis, 'War Crimes', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, pp. 60-61.

tijdens een hoorzitting van het Amerikaanse congres dat luchtaanvallen van de NAVO een eind hadden kunnen maken aan de bombardementen op zowel Dubrovnik als Vukovar.⁴⁹⁰

Op 26 november 1991 doorbrak de ECMM in een rapport het gewoonlijk feitelijke karakter van haar berichtgeving via het EG-voorzitterschap aan de Europese hoofdsteden. ‘In the last analysis the JNA is a cowardly army, fighting for no recognisable principle, but largely for its own status and survival’, luidde een van de centrale zinnen. Het rapport signaleerde de hoge graad van desertie en het lage moreel bij de JNA. ‘There is thus good reason to believe that selective show of force – to intimidate and hit the JNA in places where it hurts – can show its bluster and bluff.’ Voorgesteld werd om de schepen die Dubrovnik beschoten en de batterijen die ziekenhuizen onder vuur namen eens zelf de volle laag te geven.⁴⁹¹ Het rapport lekte uit en het vrijmoedige advies veroorzaakte veel commotie en irritatie.⁴⁹² Het leidde verder tot niets. In Nederland schreef Bart Tromp het standpunt van ECMM te delen.⁴⁹³

Het idee op zich moet ook Van Walsum hebben aangesproken. Als voormalig artillerist ergerde hij zich vreselijk aan televisiebeelden van Servische militairen die met een batterij een dorp bestookten en vervolgens niet, zoals gebruikelijk in een oorlog, zich snel uit de voeten maakten wegens verwacht tegenvuur, maar rustig een sigaretje konden opsteken, omdat zij geen gevaar te duchten hadden. Hij wilde dat het Westen op zijn minst een signaal afgaf dat voor zulke acties een prijs betaald diende te worden. Hij stelde in gesprekken met Defensie ook voor als vergelding voor de artillerieaanvallen op Vukovar bijvoorbeeld een militair vliegveld in Servië te bombarderen, maar kreeg te horen dat militaire actie zonder de inzet van grondtroepen niet mogelijk was.⁴⁹⁴

Ook de Franse generaal Jean Cot, die van juli 1993 tot maart 1994 leiding zou geven aan de VN-troepenmacht in het voormalige Joegoslavië, schreef later dat hij ervan overtuigd was dat de Serven in oktober 1991 nog tegengehouden hadden kunnen worden door drie schepen, drie dozijn vliegtuigen en drieduizend man bij Dubrovnik en Vukovar als niet mis te verstaan teken van de vastbeslotenheid van de Europese gemeenschap.⁴⁹⁵ Hij stond en staat niet alleen met zijn opvatting.⁴⁹⁶ Ook Eagleburger verklaarde kort nadat hij begin 1993 het ambt van *Deputy Secretary of State* had neergelegd dat de zomer en het najaar van 1991 het Westen de mogelijkheid hadden geboden met relatief bescheiden middelen te interveniëren, waardoor een verder drama zou zijn voorkomen.⁴⁹⁷ De secretaris-generaal van de WEU, Van Eekelen, stelde ten tijde van de bombardementen op Dubrovnik voor marineschepen naar de

490 Tromp, *Verraad*, p. 208.

491 ABZ, DEU/ARA/03308. Coreu van het EG-voorzitterschap, 03/12/91, cpe/pres/hag 1662.

492 Zie bijv. ABZ, DEU/ARA/03308. De Vos van Steenwijk (Ottawa) 177 aan Van den Broek, 05/12/91; ‘EG-waarnemers: federale leger heeft vermoord’, *Trouw*, 03/12/91; ‘Joegoslavisch leger moordt en brandschat’, *NRC Handelsblad*, 03/12/91; ‘Joegoslavisch leger walste dorpen plat’, *de Volkskrant*, 03/12/91.

493 Tromp, *Verraad*, p. 26 (11/12/91).

494 Interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

495 Geciteerd in: Van Eekelen, *Security*, p. 142.

496 Vgl. Bertram, ‘Diplomacy’, p. 79; Callahan,

Wars, pp. 101 en 237; E.A. Hammel, ‘Lessons from the Yugoslav Labyrinth’, in: Halpern & Kideckel (eds.), *Neighbors*, pp. 34-35; Michael Ignatieff, ‘Introduction: Virtue by Proxy’, in: Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. xvii; Newhouse, ‘Round’, p. 64; Simms, *Hour*, p. 98; J.C.A.C. de Vogel, ‘Joegoslavië, een typisch geval van “te weinig” en “te laat”’, *Armex*, 78 (1994) 1, p. 25; de secretaris-generaal van het Oostenrijkse ministerie van Buitenlandse Zaken, Albert Rohan, geciteerd in: Mock (Hg.), *Balkan-Dossier*, p. 108.

497 Don Oberdorfer, ‘A Bloody Failure in the Balkans’, *The Washington Post*, 08/02/93.

belegerde stad te sturen. Parijs en Washington voelden daar toen wel voor; het Verenigd Koninkrijk niet en dus ging het niet door.⁴⁹⁸ Ook Holbrooke was later van mening dat er in 1991 of 1992 een NAVO-actie had moeten plaatsvinden.⁴⁹⁹

Er waren inderdaad goede kansen de belegeraars van Dubrovnik en Vukovar weg te jagen. Of zo'n succesvolle actie van westerse schepen en vliegtuigen ook een eind had betekend van Servische agressie in het algemeen is natuurlijk de vraag.⁵⁰⁰ Maar het lijkt erop dat een paar gevoelige militaire klappen een heilzame uitwerking ten aanzien van het geweldgebruik van Servische kant in het algemeen hadden gehad. Als het op timing aankwam, dan was er in oktober, november 1991 wellicht nog de mogelijkheid geweest met relatief beperkte militaire middelen te interveniëren. In de eerste maanden van het conflict scheen het bewind van Milošević namelijk nog zeer onder de indruk te zijn van de mogelijkheid van het Westen om in te grijpen, zoals het dat had gedaan tegen Irak.⁵⁰¹ In Joegoslavië zelf was bijvoorbeeld ook Petar Luković, plaatsvervangend hoofdacteur van *Vreme*, ervan overtuigd dat een westerse militaire interventie in 1991, toen de frontlijn nog niet langer was dan vijftig kilometer, 'in twenty-four hours would have scared the shit out of Milošević's army or the Croatian army or anybody'.⁵⁰²

Behalve een militaire arm miste de EG een centraal analyse- en beleidslichaam voor de crisis, een geïntegreerd crisisbeheersingscentrum, voor de benadering van het conflict in Joegoslavië. De geregelde ambtelijke bijeenkomsten (van het CoPo, Coreper en de ad hoc-werkgroep) voor Joegoslavië wogen tegen dat gemis niet op. De politieke analyse van de Joegoslavische kwestie bleef plaatsvinden in de lidstaten zelf. Het primaire systeem voor informatie-uitwisseling was dat van de *coreus*. Dat de EG en EPS voor de analyse primair afhankelijk waren van een telkens wisselend voorzitterschap, dat zich steeds opnieuw moest inwerken, maakt een amateuristische indruk. En dan had Nederland nog het voordeel dat het in het eerste halfjaar van 1991 namens EG-voorzitter Luxemburg in Belgrado had waargenomen.

Perscommentaren tijdens het Nederlandse voorzitterschap van de EG

De media zijn, zoals nog zal blijken, vaak verantwoordelijk gesteld voor de graagte waarmee Nederlandse politici zich stortten op de kwestie-Joegoslavië. Uit het volgende mag blijken dat dat enthousiasme, althans in het eerste halfjaar van de oorlog in Joegoslavië, nog niet groot was en dat de Nederlandse media de politici eerder ontraadden zich ermee in te laten dan hen daarin aanmoedigden.

Volgens *Vrij Nederland* leverde het EG-voorzitterschap Van den Broek meer vijanden op dan vrienden, in het bijzonder door Zwarte Maandag en de ruzies met Duitsland over Joegoslavië.⁵⁰³ Vooral het buitenland beoordeelde het voorzitterschap van Nederland erg negatief. In de Franse krant *Le Monde* viel te lezen dat het unaniem werd beschouwd als 'het

498 Alain van der Horst, 'We moeten onze tanden laten zien', *HP/De Tijd*, 23/06/93, p. 28; Cohen, *Bonds*, p. 234.

499 Cohen, *Serpent*, p. 157.

500 Vgl. David C. Gompert, 'The United States and Yugoslavia's Wars', in: Ullman (ed.), *World*, p. 129.

501 Philip J. Cohen, 'Ending the war and securing peace in former Yugoslavia', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 41.

502 Levinsohn, *Belgrade*, p. 122.

503 Leonard Ornstein & Max van Weezel, 'Van den Broek kan de wereld weer aan, dartzel als een veulen', *Vrij Nederland*, 11/04/92.

meest rampzalige in de geschiedenis van de EG'.⁵⁰⁴ We zagen al hoeveel kritiek Van den Broek niet alleen van Genscher, maar ook van de Duitse media te verduren had. Daarbij speelde vooral zijn gebrek aan kennis van de situatie in Joegoslavië een rol, iets wat hij overigens zelf in het geheel niet als gebrek wilde erkennen. Vooral de harde houding van Van den Broek tegenover Kroatië leverde hem anno 2000 in een Duitse wetenschappelijke publicatie nog het predicaat 'fachlich nicht kompetent und in der Sache zu gunsten der Serben voreingenommen' op.⁵⁰⁵ Bovendien was de EG-voorzitter in Duitse ogen snel op de tenen getrapt. 'Insgesamt war die niederländische Präsidentschaft wenig kompetent un deshalb sehr empfindlich, wenn sie von anderen EG-Mitgliedern kritisiert und korrigiert wurde.'⁵⁰⁶ Volgens sommige waarnemers was dat niet alleen een kwaliteit van de minister. Hans Moleman omschreef indertijd in *de Volkskrant* de bedrijfscultuur van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken als 'een bijzondere cocktail van hoogmoed en opgewekte naïviteit'.⁵⁰⁷

Toch was er niet alleen kritiek. Van den Broek kreeg lof toegezwaard van Delors, die zei dat het Nederlandse voorzitterschap getuigd had van inzicht in de Joegoslavische problematiek en niet aflatend had getracht oplossingen te vinden voor telkens nieuwe hindernissen. Tegelijk stelde hij vast dat de nagestreefde doelen – handhaving van de mensenrechten, democratie, geen aanvaarding van met geweld gewijzigde grenzen en erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van de Joegoslavische volken – onderling tegenstrijdig waren geweest.⁵⁰⁸ Onder leiding van Van den Broek had de EG een aantal nieuwe initiatieven ontplooid, zoals de uitzending van waarnemers en de instelling van de Joegoslavië-conferentie. De *trojka* had een actieve *shuttle*-diplomatie aan de dag gelegd. En, ondanks alle onderlinge verschillen in inzicht, had Van den Broek de consensus inzake Joegoslavië weten te bewaren.

De kritiek op het Nederlandse voorzitterschap van de EG kwam niet alleen uit het buitenland. In Nederland volgde *NRC Handelsblad* het beleid van de EG in het algemeen en van het Nederlandse voorzitterschap zeer kritisch. Er waren diverse punten van kritiek. Ten eerste werd het beleid als wereldvreemd of, in elk geval, 'Joegoslavië-vreemd' gekenschetst. 'Vermoedelijk zijn er twee Joegoslaviës, één waar partijen elkaar afslachten en de burgerbevolking op zijn best de schuilkelders injagen en één waar de diplomaten vergaderen en de waarnemers worden geacht rond te reizen', luidde het hoofdredactionele commentaar in *NRC Handelsblad* op 18 september 1991.⁵⁰⁹ Het gebrek aan realiteitszin van het beleid had volgens het blad ook te maken met de Nederlandse neiging tot consensus. Vertaald naar de situatie in Joegoslavië moest dat leiden tot onpartijdigheid: Kroatië was even schuldig als Servië en incidenten als een Kroatische beschieting van de helikopter waarin Wijnaendts reisde, werden dankbaar aangegrepen om die balans te ijkken.⁵¹⁰ De Nederlandse overheid wist niets van Joegoslavië en hield te lang vast aan het federale niveau, dat inmiddels een fictie van de macht was geworden, oordeelde columnist J.L. Heldring.⁵¹¹

Ten tweede was er kritiek op het gebrek aan doelstellingen en visie. *NRC Handelsblad*

504 Aangehaald in Ph. Freriks, 'Actie Dumas heeft diepere achtergrond', *de Volkskrant*, 10/10/91.

505 Zeitler, *Rolle*, p. 148.

506 Zeitler, *Rolle*, pp. 162-163.

507 Hans Moleman, 'Aperots maakt er het beste van', *de Volkskrant*, 12/10/91.

508 'Delors: v.d. Broek goed in kwestie Joego-

slavië', *NRC Handelsblad*, 23/10/91.

509 'De vrede van Igalo', *NRC Handelsblad*, 18/09/91.

510 'De vrede van Igalo', *NRC Handelsblad*, 18/09/91.

511 Zie bijv. J.L. Heldring, 'De kop van Jut', *NRC Handelsblad*, 06/08/91.

signaleerde dat de Serven profiteerden van het feit dat de EG haar acties niet tot het einde doordacht had.⁵¹² De kritiek op het visieloze activisme van minister Van den Broek was vrij algemeen. Van den Broek toonde in de eerste weken van zijn formele betrokkenheid bij de Joegoslavische kwestie een grote ijver. Toch kon men zich niet onttrekken aan de indruk dat er sprake was van een activisme zonder analyse van onderliggende redenen en verhoudingen. Duidelijke doelstellingen leken te ontbreken. Zelfs binnen zijn eigen partij kreeg Van den Broek kritiek op het gebrek aan beleidsvisie ten aanzien van Joegoslavië tijdens zijn voorzitterschap.⁵¹³

Het activisme werd vooral ingegeven door het nastreven van staakt-het-vurens, die werden verbroken voordat de inkt droog was, waarmee ze aan het papier waren toevertrouwd. Zulk activisme wekte verwachtingen die niet konden worden waargemaakt.⁵¹⁴ Jan Tromp schreef in *de Volkskrant* dat Van den Broek zich in de Joegoslavische kwestie niet had 'moeten oppompen tot een uit zijn krachten gegroeide melkbrigadier'.⁵¹⁵ Ook Jovanović, de Servische minister van Buitenlandse Zaken, benadrukte dat Van den Broek niet alleen door het voorzitterschap prominent optrad in Joegoslavië: 'Van den Broek was the most ambitious to be visible.'⁵¹⁶ Dat leidde al snel tot slijtage.⁵¹⁷ Het imago van Van den Broek bladderde af, doordat het iets ridicuuls begon te krijgen dat iedere aankondiging dat er een oplossing was gevonden, werd gevolgd door een nieuwe bestandsschending.

In een hoofdredactioneel commentaar eind augustus 1991 stelde *NRC Handelsblad* de vraag of Van den Broek zich niet te gretig op de kwestie-Joegoslavië had gestort: 'Zijn ambtelijk apparaat had hem, mits uitgerust met kennis over de psychologie en de historie van de regio, kunnen behoeden voor die frisse aanpak van crisis-management in een voor Nederland zo onbekende regio.'⁵¹⁸ Hans Oversloot, docent politieke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden, stelde daar in *Trouw* tegenover dat niet in de eerste plaats de ambtenaren verwijten moesten worden gemaakt. Minister Van den Broek had zelf zijn bureau Oost-Europa jarenlang veronachtzaamd.⁵¹⁹

Kort na het weinig doordachte voorstel van Van den Broek voor een WEU-vredesmacht stelde *NRC Handelsblad*-redacteur Frits Schaling de vraag of het Nederlandse EG-voorzitterschap niet aan hyperventilatie begon te lijden. Zijn kritiek betrof voornamelijk het Nederlandse ontwerpverdrag voor een Europese Politieke Unie, maar liet de resultaatloze pogingen het conflict in Joegoslavië tot bedaren te brengen niet onvermeld.⁵²⁰ Het optreden van Van den Broek in de kwestie-Joegoslavië werd volgens *NRC Handelsblad* 'almaar pijnlijker'. In een scherpe analyse stelde het hoofdredactioneel commentaar dat de minister zich 'als een mijnenhond' had laten gebruiken door de lidstaten van de EG: 'zonder bescherming,

512 'Een dubbele tragedie', hoofdredactioneel commentaar, *NRC Handelsblad*, 10/09/91.

513 O. van Boetzelaer, 'EG-politiek in Joegoslavië baseerde zich op onvoldragen analyse', *CD/Actueel*, 11 (23 november 1991), p. 20.

514 Vgl. Maarten Lak, 'The involvement of the European Community in the Yugoslav crisis during 1991', in: Van den Heuvel & Siccama (eds.), *Disintegration*, p. 182.

515 Jan Tromp, 'Van den Broek had geen minister meer moeten willen wezen', *de Volkskrant*, 08/10/91.

516 Interview Jovanovic, 14/09/01.

517 Vgl. Bertrand de Largentaye, 'The Role of the European Community', in: Palau & Kumar (eds.), *Ex-Yugoslavia*, p. 33.

518 'Bijbaantje', *NRC Handelsblad*, 30/08/91.

519 H. Oversloot, 'Van den Broek en de fictie van Nederlands Oost-Europa beleid', *Trouw*, 18/09/91.

520 F. Schaling, 'Nederland hyperventileert als voorzitter van de EG', *NRC Handelsblad*, 21/09/91.

zonder machtsmiddelen en zonder mededogen'. Dat zou onder meer komen doordat hij geen inzicht had in de historische en psychologische factoren op de Balkan en Nederland stuurlaas was wanneer Atlantische leiding ontbrak. De commentator concludeerde dat niet alleen Van den Broek, maar ook Nederland schade had opgelopen:

Wat Joegoslavië betreft, is afwachten de enige oplossing, tot chaos, verwarring en tragedie ginds een kritische grens hebben bereikt. Dat is bitter in contrast met de schrijnende televisiebeelden, maar met pseudo-actionisme en goede bedoelingen is inmiddels meer schade aangericht dan voor Nederland goed kan zijn.⁵²¹

Nadat Carrington begin november had besloten tot verdaging van de Joegoslavië-conferentie, verzuchtte het hoofdredactioneel commentaar: 'Het was een toch nog plotseling blijk van werkelijkheidszin dat hier werd getoond; de afwisseling van bestanden en communautaire dreigementen naderde langzamerhand gevaarlijk dicht de grens van het belachelijke.' De commentator concludeerde dat de EG zich had vertild aan de kwestie-Joegoslavië.⁵²²

Een derde punt van kritiek was de ongemakkelijke positie van het Nederlandse voorzitterschap ten opzichte van de as Bonn-Parijs, die na een korte breuk in de eerste twee maanden van het Joegoslavische conflict eind augustus weer was hersteld. *NRC Handelsblad* wilde wel toegeven dat het moeilijk was voor de minister om zich een positie te verwerven tussen Bonn en Parijs, maar de vraag was dan 'wat Nederland op deze manier van zo'n voorzitterschap wijzer wordt, als dat keer op keer leidt tot een etaleren van eigen irrelevantie'.⁵²³ Bovendien mocht Van den Broek worden aangerekend dat het hem aan persoonlijk rapport met zijn Duitse en Franse ambtgenoten ontbrak.⁵²⁴

Ten slotte was er de kritiek dat het de EG aan de vereiste middelen ontbrak om de crisis in Joegoslavië aan te pakken. Volgens *NRC Handelsblad* was een oplossing in Joegoslavië slechts mogelijk door de Servische bezetting van delen van Kroatië gewapenderhand terug te draaien. *Peacekeeping* was dus niet voldoende; alleen *peace-enforcing* zou herstel van de *status quo ante* mogelijk maken. Zolang de EG niet beschikte over het vermogen militair in te grijpen, deed zij er beter aan 'zich ijlings terug te trekken uit dit avontuur' en zich te verlossen van 'dit uitzichtsloze karwei'.⁵²⁵

Het was vooral Peter Michielsen, die in *NRC Handelsblad* scherpe kanttekeningen bij het optreden van de EG plaatste als steeds te laat, halfslachtig en wereldvreemd.⁵²⁶ Wat hem betrof had de EG zich beter zo min mogelijk met het conflict kunnen bemoeien en zich anders zo krachtig mogelijk moeten opstellen door dadelijk tot sancties tegen Servië en erkenning van Kroatië en Slovenië over te gaan.

521 'Van den Broek', *NRC Handelsblad*, 23/09/91.

522 'Vier maanden later', *NRC Handelsblad*, 06/11/91.

523 'Bijbaantje', *NRC Handelsblad*, 30/08/91.

524 'Van den Broek', *NRC Handelsblad*, 23/09/91. Zie over de slechte verhouding tussen Van den Broek en Dumas ook Philip Freriks, 'Actie Dumas heeft diepere achtergrond', *de Volkskrant*, 10/10/91 en over de gebrekkige relaties van het Neder-

landse ministerie van Buitenlandse Zaken met Duitsland en Frankrijk, zie Ben Knapen, 'Lubbers mag de top in Maastricht redden', *NRC Handelsblad*, 03/12/91.

525 'De vrede van Igalo', *NRC Handelsblad*, 18/09/91.

526 Zie bijv. Peter Michielsen, 'EG-actie inzake Joegoslavië even halfslachtig als haar hele beleid', *NRC Handelsblad*, 09/11/91.

Dat had *misschien* iets uitgehaald. In plaats daarvan heeft de EG gemeend een bloedige vendetta te kunnen beëindigen door de deelnemende familiehoofden vaderlijk-vermanend toe te spreken, een dialoog op verschillende niveaus, die, anders dan wellicht in Den Haag wordt gemeend, de Nederlanders geen lof, maar voornamelijk hoon heeft opgeleverd en die zowel het Nederlandse als het EG-imago voornamelijk schade heeft toegebracht.⁵²⁷

De EG kon volgens hem ‘geen oorlogen beslechten zolang de roofridders ter plekke redenen zien die oorlog voort te zetten’. Hij verweet de EG-politici ‘hun bellenblazerij van oproepen en verklaringen’. Tegenover de volgens hem vastbesloten wil van de Serven ‘hun’ gebieden in Kroatië te bezetten, richtten zij niets uit met ‘hun op vrijwilligheid, instemming en consensus gebaseerde – en dus in Joegoslavië tamelijk nutteloze codex van internationale gedragsregels en fatsoensnormen’.⁵²⁸ Roeren in het ‘kruitvat’ Joegoslavië leidde volgens hem eerder tot meer geweld dan tot de beoogde vrede.⁵²⁹ ‘Uiteindelijk hebben de EG-pogingen de wederzijdse verbittering, de haat en het wantrouwen alleen maar vergroot en het imago van de EG, en haar belangrijkste protagonisten, minister Van den Broek voorop, alleen maar geschaad, alle goede bedoelingen ten spijt.’⁵³⁰

Na alle waarschuwingen van Michielsen dat goedbedoelde bemoeienis van buitenaf eerder averecht werkte op de strijd in Joegoslavië was het opmerkelijk dat hij op oudejaarsdag 1991, samen met Elsbeth Etty, een artikel schreef onder de titel ‘Europese vredesactie is wat Joegoslavië nodig heeft’.⁵³¹ Op dit artikel wordt uitgebreid ingegaan in de bijlage *Srebrenica en de journalistiek*.

Het artikel kwam kennelijk voort uit een grote frustratie over het gebrek aan belangstelling voor de oorlog. Het was emotioneel van toonzetting en eindigde met de gedachte dat

het wellicht effect [zou] kunnen hebben als grote aantallen vredesactivisten zich daadwerkelijk naar het strijdtoneel zouden begeven. Een goed georganiseerde vredesactie, bijvoorbeeld in de vorm van internationale vredesbrigades of vredeskampen tussen de strijdende partijen, zou Serviërs en Kroaten kunnen overtuigen van het serieuze Europese verlangen dat de strijd wordt gestaakt.⁵³²

Het artikel was gecoördineerd met een gelijkgestemde en deels gelijkkluidende coproductie, een artikel van de journalisten Anet Bleich en Ewoud Nysingh in *de Volkskrant* op dezelfde dag. Zij vroegen ook om ‘een Europese vredesactie van betrokken burgers, die de strijdende partijen duidelijk kan maken dat de tijd van oorlog in Europa voorbij is’.⁵³³ In beide artikelen werd de bestaande vredesbeweging, die ooit honderdduizenden tegen de kruisraketten op de

527 Peter Michielsen, ‘Na duizend doden gaat Van den Broek eindelijk ultimatus stellen’, *NRC Handelsblad*, 11/10/91. Net als de Duitse regering was hij voorstander van erkenning van Kroatië en Slovenië in de hoop dat dat tot beteugeling van het Servische geweld zou leiden; Peter Michielsen, ‘Roeren in Joegoslavisch kruitvat leidt niet tot vrede’, *NRC Handelsblad*, 09/09/91.

528 Peter Michielsen, ‘Joegoslavië vecht tot boedel is verdeeld’, *NRC Handelsblad*, 26/09/91.

529 Peter Michielsen, ‘Roeren in Joegoslavisch kruitvat leidt niet tot vrede’, *NRC Handelsblad*,

09/09/91; idem, ‘Hollands paternalisme past niet in Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 17/09/91; idem, ‘EG kreunend naar erkenning Kroatië en Slovenië’, *NRC Handelsblad*, 17/12/91.

530 Peter Michielsen, ‘Mislukking vredesoverleg ligt ook aan EG’, *NRC Handelsblad*, 07/11/91.

531 *NRC Handelsblad*, 31/12/91.

532 *NRC Handelsblad*, 31/12/91.

533 Anet Bleich & Ewoud Nysingh, ‘Joegoslavische oorlog schreeuwt om actie van burgers’, *de Volkskrant*, 31/12/91.

been had weten te brengen, gevraagd waar ze nu was. Het was, zeker in *NRC Handelsblad* een uitzonderlijke roep om interventie in deze periode.

In een reactie liet Mient Jan Faber, algemeen secretaris van het IKV, weten dat zijn organisatie al in juli 1991 het idee van een internationale vredesbrigade had besproken, samen met ‘onze Joegoslavische vrienden’, maar de realisering van dat plan ‘is juist door de oorlog tot op heden onmogelijk gebleken’. En onder verwijzing naar een scala aan voornamelijk kleinschalige activiteiten wees hij erop dat hij en anderen uit de vredesbeweging zich het ‘leplazer’ werkten om de oorlog in Joegoslavië te beëindigen. Hij betreurde het dat hij voor die activiteiten geen aandacht van de pers kreeg en evenmin subsidies van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie.⁵³⁴

In *Trouw* was het hoofdredactionele commentaar zelden aan het buitenland gewijd. Ook in *Trouw* was echter ruimte voor de gedachte dat het beleid van de EG weinig effect had: ‘Blijkbaar kan de EG hoog of laag springen, de Joegoslavische leiders (en dan vooral de Servische president Milošević) gaan hun eigen gang.’⁵³⁵ De EG was gezakt voor het examen ‘Joegoslavië’.⁵³⁶ R.C.R. Siekmann, verbonden aan het T.M.C. Asser Instituut voor Internationaal Recht in Den Haag, vulde regelmatig de Podiumpagina van *Trouw*. Hij meende in september dat de EG en de WEU machteloos waren gebleken in de Joegoslavische crisis. Volgens hem was de tijd van de diplomatieke bemiddeling voorbij. Dwangactie was inmiddels vereist en daarbij had de EG ‘niets te zoeken’. Overigens betwijfelde hij of de VN, waar zo’n actie wel thuishoorde, wel tot dwangactie zou overgaan.⁵³⁷ Zonder dwangmiddelen was het optreden van zowel de EG als de VN ritueel. Net als Peter Michielsen in *NRC Handelsblad* constateerde Siekmann een tegenstelling tussen ‘diplomatieke wensdromen’ en ‘het denken in abstracte modellen’ door de EG enerzijds en de harde realiteit van voormalig Joegoslavië anderzijds.⁵³⁸

Herman Verbeek, lid van de Groene fractie in het Europese Parlement, schreef in *Trouw* dat de EG te grote schoenen had aangetrokken in het Joegoslavische conflict:

Minister Van den Broek was dan ook niet te benijden. Als fungerend raadsvoorzitter van de EG kreeg hij de opdracht naar Joegoslavië te gaan, en hij deed het ook graag. Vier maal was hij er, vier maal lieten ze hem daar alle hoeken van de ring zien. De Nederlandse minister kent Joegoslavië niet, hij is onervaren in zulk gecompliceerd politiek handwerk, hij maakte alle fouten die een junior diplomaat maar kan maken. De hoge toon, de ronkende publiciteit, het eenzijdig positie kiezen tegen de Serviërs, de politici in Joegoslavië konden hem gebruiken zoals het hun uitkwam.⁵³⁹

In een uitzonderlijk hoofdredactioneel commentaar in *Trouw* op 16 oktober werd weliswaar begrip opgebracht voor degenen die vonden dat de strijd in Joegoslavië maar moest doorwoeden totdat de rede daar weer begon te zegevieren, maar de commentator had ‘veel

534 Mient Jan Faber, ‘Juist de media laten het afweten in Joegoslavië’, *de Volkskrant*, 03/01/92. Zie ook idem, ‘Media lijden aan beeldversmalling over de oorlog’, *NRC Handelsblad*, 07/01/92.

535 ‘De EG en Joegoslavië’, *Trouw*, 05/09/91.

536 Frits van Exter, ‘Europa zakt voor examen “Joegoslavië”’, *Trouw*, 23/09/91.

537 R.C.R. Siekmann, ‘Erkenning Kroatië als politiek signaal’, *Trouw*, 21/09/91. Zie ook idem,

‘Europese vredesmacht in Kroatië beter dan boycot’, *Trouw*, 18/10/91 en ‘Vredesactie op drijfzand’, *Trouw*, 12/09/91; Herman Verbeek, ‘EG gaat boekje te buiten’, *Trouw*, 13/09/91.

538 R.C.R. Siekmann, ‘Rituele diplomatie’, *Trouw*, 10/10/91.

539 Herman Verbeek, ‘EG gaat boekje te buiten’, *Trouw*, 13/09/91.

meer begrip en ook wel ontzag' voor de aanhoudende pogingen van de EG en Van den Broek om een oplossing aan de onderhandelingstafel te bewerkstelligen: 'Hoe slopend het ook is, de meest wijze weg lijkt in dit geval die van het onderhandelen tot je erbij neervalt. In de hoop dat de misselijkmakende moedeloosheid van het rokende slagveld langzaam ook aan de onderhandelingstafel sporen gaat nalaten.'⁵⁴⁰ En Voorhoeve meende in een interview met *Trouw* dat de EG zo ongeveer had gedaan wat zij kon. Dat er niet meer was gebeurd, lag volgens hem voornamelijk aan het feit dat de VN en de NAVO geen actie wilden ondernemen. Ook had hij niet de indruk dat Dumas, Genscher of Hurd het er zoveel beter af zou hebben gebracht dan Van den Broek, als een van hen het voorzitterschap van de EG had bekleed.⁵⁴¹

Op de opiniepagina's van *Trouw* tekende zich het eerste debat af rondom Joegoslavië, met als inzet het beleid van de EG. In een opiniebijdrage namen D66-Kamerlid Doeke Eisma en fractiemedewerker Bob de Ruiters van die partij eveneens stelling tegen de groeiende kritiek op dit beleid. Dat de Gemeenschap nog geen sancties had genomen tegen Servië vonden ze begrijpelijk; er moest nog met Servië onderhandeld worden. Dat er nog geen erkenning van Kroatië en Slovenië was, was volgens hen ook logisch; afscheiding mocht niet te gemakkelijk worden. Het beleid van de EG hinkte wel eens op twee gedachten en was soms inconsistent, maar dat was volgens de auteurs te beschouwen als een vorm van 'pompem remmen' 'om te voorkomen dat men helemaal in de slip belandt'.⁵⁴² De internationaal secretaris en de landelijk voorzitter van de Jonge Democraten, Heleen Bakker en Mark van Barschot, bleken het in het geheel niet eens te zijn met de volwassen democraten. Zij bekritiseerden het EG-beleid, omdat het juist de meest schuldige had gesteund, namelijk Servië, door veel te lang vast te houden aan de eenheid van Joegoslavië en te onderhandelen, terwijl Servië de agressie voortzette. Volgen hen moest de EG Kroatië erkennen en tegelijk bereid zijn de onafhankelijkheid van dat gebied te garanderen.⁵⁴³ Jan Emck, lid van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), diende de beide Jonge Democraten van repliek. Zolang niet duidelijk was of de internationale gemeenschap in de jaren negentig koos voor etnisch homogene gebieden of handhaving van binnengrenzen van uiteenvallende staten, zou de EG geen andere mogelijkheid hebben dan 'een ad hoc zigzag-beleid'.⁵⁴⁴ Het 'onzalige besluit' van de EG tot erkenning verleidde een andere IKV'er, Laurens Hogebrink, echter tot een tirade tegen de EG. De eenheid tussen de Twaalf was kennelijk belangrijker dan de werkelijkheid in Joegoslavië, waar door het besluit de veiligheid van de gebieden die tot dan toe niet in de oorlog betrokken waren in gevaar zou worden gebracht.⁵⁴⁵

In *de Volkskrant* uitte Koen Koch kritiek op het beleid van de EG: De bedoeling was goed, de uitwerking averechts.⁵⁴⁶ Over het algemeen trof de lezer in *de Volkskrant* echter meer begrip en waardering voor de EG aan, en ook meer vertrouwen dat de EG een bijdrage aan de oplossing van de problemen kon leveren, dan in *NRC Handelsblad* en *Trouw*. Op zijn minst

540 'Een hek om Joegoslavië?', *Trouw*, 16/10/91.

541 Bettina Hubo, 'Joris Voorhoeve: Kritiek op optreden niet terecht. "Joegoslavië een slangenkuil"', *Trouw*, 20/11/91.

542 Doeke Eisma/Bob de Ruiters, 'Groeiende kritiek op EG-beleid Joegoslavië is ongerechtvaardigd', *Trouw*, 26/11/91.

543 Heleen Bakker/Mark van Barschot, 'Angst

EG voor 'precedent' speelde Servië in de kaart', *Trouw*, 03/12/91.

544 Jan Emck, 'Gewoon een ouderwetse oorlog', *Trouw*, 12/12/91.

545 Laurens Hogebrink, 'De blindheid van de EG', *Trouw*, 28/12/91.

546 Koen Koch, 'Falende trojka', *de Volkskrant*, 07/08/91.

moest de ‘moed’ worden geprezen waarmee de EG de zaken aanpakte.⁵⁴⁷ Nadat in de eerste helft van september de oorlog in Kroatië was geëscaleerd stelde *de Volkskrant* in een hoofdredactioneel commentaar, net als *Trouw*, dat het geen schande zou zijn voor de EG te bekennen dat zij bij gebrek aan militaire middelen en een werkelijk uniform buitenlands beleid de pijp aan de VN zou moeten geven.⁵⁴⁸ Als de VN zouden zorgen voor een bestand, zou de EG daarna een tweede kans krijgen om zich waar te maken ‘als eerlijke makelaar’.⁵⁴⁹

Terwijl in *Trouw* het voorstel van Van den Broek van midden september om een WEU-macht in te zetten werd getypeerd als ‘een wanhoopsdaad’,⁵⁵⁰ sprak het hoofdredactioneel commentaar van *de Volkskrant* van ‘een uitweg’.⁵⁵¹ Hoongelach over de moeizame inspanningen van Van den Broek en Carrington om een oplossing voor het Joegoslavische vraagstuk te vinden, vond de krant dan ook ‘misplaatst’.⁵⁵² Medio oktober vroeg het hoofdcommentaar echter ‘bij alle waardering voor Van den Broeks streven naar pacificatie op de Balkan (...) hoe realistisch nog zijn uitgangspunten zijn voor een politieke oplossing’. De krant begreep niet hoe de minister een oplossing van het staatkundige vraagstuk binnen twee maanden verwachtte, terwijl dat in de voorafgaande drie maanden niet was gelukt. Integendeel: in die tijd was de situatie alleen maar verslechterd.⁵⁵³

Ook toen Carrington de Joegoslavië-conferentie begin november moest opschorten, vond *de Volkskrant* echter nog niet dat dat betekende dat deze geen zin had gehad. Er was namelijk uiteindelijk toch ‘een coherent EG-vredesplan uit de bus gekomen, dat alle partijen een redelijke uitweg uit het conflict biedt’. Als Milošević dat plan niet wilde aanvaarden, waren sancties tegen Servië gerechtvaardigd.⁵⁵⁴ En al verdiende het optreden van de EG in Joegoslavië ‘geen schoonheidsprijs’, ‘iets doen is beter dan niets doen’. Nadat de Joegoslavië-conferentie was verdaagd en de EG de fakkel aan de VN had moeten overgeven, moest dat ‘iets’ zich voorlopig tot humanitaire hulpverlening beperken. Er zou namelijk geen Europees land bereid zijn zij-aan-zij te vechten met de Kroaten: ‘De oorlog op de Balkan is geen Hollywood-film met “goeien” en “kwaaien”. Die zijn in Joegoslavië niet te onderscheiden langs etnische lijnen.’⁵⁵⁵

13. Conclusie: het Nederlandse EG-voorzitterschap met betrekking tot het conflict

Het optreden van Van den Broek in het dossier-Joegoslavië overziend, overheerst in de eerste weken inderdaad de indruk van een groot activisme. Dat vloeide voort uit een groot verantwoordelijkheidsbesef. Joegoslavië was een test voor de EG: slaagde de Gemeenschap in conflictbeheersing? Het Nederlandse voorzitterschap had het – dat is boven alle twijfel verheven – daarbij niet gemakkelijk. Binnen de gemeenschap werd het geconfronteerd met

547 Zie bijv. Ewoud Nysingh, ‘EG moet druk opvoeren op Joegoslaven’, *de Volkskrant*, 31/08/91; ‘Vredesconferentie’, *de Volkskrant*, 07/09/91; ‘Vredesmacht’, *de Volkskrant*, 19/09/91.

548 ‘Uitzichtloze burgeroorlog’, *de Volkskrant*, 16/09/91; Theo Koelé/Co Welgraven, ‘Wordt Joegoslavië Van den Broeks Vietnam?’, *Trouw*, 18/09/91.

549 ‘Sprankje hoop’, *de Volkskrant*, 23/09/91.

550 Theo Koelé/Co Welgraven, ‘Wordt Joego-

slavië Van den Broeks Vietnam?’, *Trouw*, 18/09/91.

551 ‘Vredesmacht’, *de Volkskrant*, 19/09/91.

552 ‘Onduldbaar geweld’, *de Volkskrant*, 05/10/91.

553 ‘Geven en nemen’, *de Volkskrant*, 12/10/91.

554 ‘Sancties tegen Servië’, *de Volkskrant*, 06/11/91 en ‘Verdeeldheid’, *de Volkskrant*, 09/11/91.

555 Ewoud Nysingh, ‘Europa kan slechts erger voorkomen’, *de Volkskrant*, 20/11/91.

‘great power cooperation with a multilateral face’.⁵⁵⁶ Vooral in de cruciale eerste maanden van het voorzitterschap, vanaf 1 juli 1991, waren de posities van de verschillende landen erg divers. Zoals aan de andere kant van de Atlantische Oceaan werd geschreven: ‘The Europeans revealed themselves to be Europeans, incapable of united action, guided by separate historical and cultural temperaments.’⁵⁵⁷ En in Joegoslavië werd Van den Broek geconfronteerd met een mate van onbetrouwbaarheid bij de onderhandelingspartners waar hij niet goed mee om wist te gaan. Daardoor brandde hij al snel af. Na zijn teleurstellende ervaringen in Belgrado, begin augustus, die hij onvoldoende wist te verbergen voor de pers, was hij niet langer de internationale hoofdrolspeler. Binnen vijf weken gingen anderen er met de voornaamste rol van door. Dat was niet erg, maar Van den Broek kon er slecht tegen.

Van den Broek leek begin september nog even een succes te hebben door Milošević te laten instemmen met de inzet van waarnemers in Kroatië en door het Servische staatshoofd te bewegen deel te nemen aan de conferentie in Den Haag, maar waarschijnlijk plukte hij slechts de vruchten van de politieke massage die Mitterrand enkele dagen had uitgevoerd ten aanzien van de Servische machthebber. Met de Joegoslavië-conferentie werd hem grotendeels het initiatief uit handen genomen.

Eind augustus was de as Bonn-Parijs hersteld; Van den Broek wist er geen gebruik van te maken. Integendeel: hij voelde zich er voortdurend door in de wielen gereden. In september voerde Van den Broek – niet bepaald nuttige – gevechten met minister Genscher. Het debacle rond het voorstel voor een WEU-macht was Van den Broeks zwanenzang. De vanaf eind september prominentere rol van de VN betekende een zekere opluchting voor de EG en naar het schijnt ook voor Van den Broek zelf.⁵⁵⁸ ‘We kunnen blijkbaar nog steeds moeilijk wennen aan het idee dat de geschiedenis van Oost-Europa niet in het Westen wordt gemaakt, en dat onze mogelijkheden om de gang der gebeurtenissen te keren beperkt zijn.’⁵⁵⁹

Van den Broek had deze les door schade en schande moeten leren. De gedachte dat als er in Brussel maar eensgezindheid tussen de Twaalf bestond, de oplossing voor de regio ook gevonden zou zijn, was onder het Nederlandse EG-voorzitterschap herhaaldelijk gelogenstraft. Intussen was een kans om vroegtijdig militair in te grijpen, verloren gegaan. Fietelaars had het al vroeg geschreven: wat in Kroatië in een half jaar gebeurde, geschiedde in Bosnië in een week. Het Westen zou geen tijd krijgen daar in te grijpen. Toen dat gebeurde, was het nog bezig met het vorige conflict: dat in Kroatië.⁵⁶⁰

Intussen had Van den Broek zich met grote ijver op de Joegoslavische kwestie gestort. Een functionaris van het departement van Buitenlandse Zaken zei begin oktober 1991:

Hier op het ministerie zijn we ons van het begin af aan bewust geweest van het feit dat wij als EG-president de laatsten zijn die kunnen zeggen: laat die arme burgers in Joegoslavië maar aan hun lot over. In andere landen hoorde je die opvatting wel: ze moeten het zelf uitvechten, je kunt er toch niets aan veranderen.⁵⁶¹

556 Jakobsen, ‘Multilateralism’, p. 372.

557 The editors, ‘Stop Serbia Now’, in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 165.

558 Vgl. Rob Meines, ‘Steun van VN verwacht voor optreden EG’, *NRC Handelsblad*, 23/09/91.

559 André Gerrits in: *Intermediair*, 29/01/93, geciteerd in Anstadt, *Servië*, p. 156.

560 Vgl. J.C.A.C. de Vogel, ‘VN-vredesmacht: er

is nog hoop’, *NRC Handelsblad*, 04/12/91, die stationering van een vredesmacht in Kroatië als ‘mosterd na de maaltijd’ betitelde en meer heil zag in preventieve stationering van vredestroepen in Bosnië.

561 Rob Meines, ‘Succes voor shuttlediplomatie Den Haag’, *NRC Handelsblad*, 10/10/91.

De min of meer toevallige betrokkenheid van Nederland bij de Joegoslavische crisis in de beginperiode had geleid tot een emotionele betrokkenheid bij politici en ambtenaren waar zij zich later moeilijk aan konden ontworstelen. Van den Broek had met zijn optreden in het buitenland een imago van daadkracht opgebouwd, ook al was de energie niet altijd even gericht. En dat werd in het buitenland niet vergeten. Er was irritatie ontstaan over Nederlandse politici die het altijd zo goed wisten. Dat was een proces dat geheel voor verantwoordelijkheid van de politiek kwam. De regering liet Van den Broek de vrije teugels, en het parlement juichte zijn optreden toe. En de pers? Die had kritiek en die waarschuwde.

HOOFDSTUK 4

UNPROFOR en de bijdrage van Nederland

1. Vredesoperaties van de Verenigde Naties: *peacekeeping* en *peace enforcing*

Hoewel de regimes in Belgrado en Zagreb al begin november 1991 het verlangen naar een vredesmacht van de Verenigde Naties duidelijk hadden gemaakt, duurde het tot het voorjaar van 1992 voordat VN-vredestroepen zich daadwerkelijk ontplooiden in Kroatië. Daarvoor waren verschillende verklaringen. Ten eerste wilden de VN een duidelijk signaal hebben dat een bestand ditmaal wel stand zou houden. Ten tweede moest vaststaan dat niet alleen de regeringen van Tudjman en Milošević, maar ook de Kroatische Serven zouden instemmen met de aanwezigheid van blauwhelmen. En ten slotte hadden de VN tijd nodig, zowel om tot een besluit te komen als voor de tenuitvoerlegging daarvan.

Op 2 januari 1992 bereikte de VN-afgezant Cyrus Vance een staakt-het-vuren in Kroatië. Het was inmiddels het vijftiende bestand, maar ditmaal hield het, afgezien van geregeld terugkerende schermutselingen, in de volgende maanden stand. Zes dagen na de wapenstilstandovereenkomst besloot de Veiligheidsraad tot uitzending van vijftig militaire liaisonofficieren om toe te zien op de handhaving van het bestand (resolutie 727). Zij moesten daarbij nauw samenwerken met de ECMM, de monitormissie van de EG. Bovendien dienden de liaisonofficieren als kwartiermakers (vooruit gezonden militairen die voorbereidingen troffen) voor een eventuele vredesmacht.

Na de beëindiging van de Koude Oorlog leek het erop dat het veranderde internationale klimaat ook nieuwe kansen bood voor de Verenigde Naties. De mondiale organisatie, die in 1945, aan het eind van de Tweede Wereldoorlog, door de geallieerden in het leven was geroepen, had vrijwel vanaf het begin van haar bestaan moeite gehad haar centrale doelstelling, de bevordering en handhaving van vrede, te bewerkstelligen. Dat kwam door de vijandschap tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Deze twee grootmachten beschikten, evenals de drie andere permanente leden van de Veiligheidsraad (China, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk), over het vetorecht. Door een tegenstem legden de beide supermachten de besluitvorming in dit vitale orgaan van de VN, dat zich bezighield met vrede en veiligheid in de wereld, lam. Een *Military Staff Committee*, waarin de permanente leden van de Veiligheidsraad, zoals voorzien bij de oprichting van de Verenigde Naties, zouden samenwerken bij de strategische leiding van troepen die ter beschikking van de volkerenorganisatie werden gesteld, kwam nooit echt van de grond.

De mogelijkheid van uitzending van vredesmissies door de Verenigde Naties was min of meer in weerwil van het VN-Handvest en de impasse tussen de supermogendheden ontstaan. Vredesmissies pasten noch geheel in hoofdstuk VI van het Handvest, dat bepalingen bevatte over traditionele vormen van geschillenbeslechting, zoals bemiddeling of *fact-finding*, noch in hoofdstuk VII, dat slechts voorzag in zuiver militaire of zogeheten ‘groene’ operaties ten behoeve van de handhaving van de internationale vrede en veiligheid.

Bij deze laatste vorm van optreden, bekend als vredesafdwinging (*peace enforcing*), was dus het gebruik van geweld toegestaan. Zulke operaties hadden bijvoorbeeld plaats in 1950,

toen Noord-Koreaanse troepen Zuid-Korea binnenvielen, en in 1991, nadat Irak Koeweit had bezet. Over het algemeen was de Veiligheidsraad teruggeschrokken voor zulke acties. Ten tijde van de Koude Oorlog was er geen bereidheid van de grote machtsblokken om in te grijpen in elkaars invloedssfeer, maar zelfs daarbuiten waren zij daarvoor huiverig gebleken. Er was bijvoorbeeld geen militaire actie ondernomen tegen de genocide die in Cambodja plaatsvond ten tijde van het bewind van Pol Pot.

Bij *peacekeeping* of vredeshandhaving was de traditie gegroeid dat er aan een drietal voorwaarden moest zijn voldaan. De betrokken partijen moesten instemmen met de komst van de VN-troepen; er moest een wapenstilstand zijn; en de VN-troepen mochten hun (lichte) wapens slechts hanteren ter zelfbescherming. De VN-troepen creëerden in zo'n situatie meestal een bufferzone tussen de strijdende partijen in, terwijl getracht werd vredesbesprekingen tussen de voormalige conflictpartijen op gang te brengen en succesvol af te ronden. Een garantie voor vrede waren de blauwhelmen echter niet. *Peacekeeping*-operaties konden tientallen jaren duren, zoals bijvoorbeeld bleek in het geval van de in 1964 ingestelde troepenscheidingsmacht op Cyprus.

Omdat ervan werd uitgegaan dat de voormalige conflictpartijen zich in beginsel aan het overeengekomen staakt-het-vuren zouden houden, waren VN-troepen in de regel klein van omvang. De blauwhelmen fungeerden vaak eerder als waarnemers dan als werkelijke vredesbewaarders. Zij grepen niet in in de binnenlandse aangelegenheden van het gastland. Omdat zulke *peacekeeping*-operaties zich juridisch halverwege de hoofdstukken VI (*peace-making*) en VII (*peace enforcing*) van het VN-Handvest bevonden, waren zij door de toenmalige secretaris-generaal van de VN Dag Hammarskjöld *chapter six-and-a-half*-operaties gedoopt.¹

In mei 1948 hadden de VN de eerste vredesoperatie in het leven geroepen. Zij moest de wapenstilstand tussen Israël en de Arabische landen ondersteunen: de *United Nations Truce Observation Organization*, de UNTSO. Deze VN-waarnemersorganisatie oefende vanaf 1948 toezicht uit op de bestandsgrenzen tussen Israël en zijn buurlanden. Zij bestond nog geheel uit militaire waarnemers. De eerste operatie waarbij vredestroepen werden ingezet dateert uit 1956, toen VN-militairen werden ontplooid naar aanleiding van de Suez-crisis. Ten tijde van de Koude Oorlog werden de vredestroepen vrijwel steeds geleverd door kleinere en niet-gebonden landen. De staten met een permanente zetel in de Veiligheidsraad stelden meestal geen troepen beschikbaar. Tot 1978 vonden dertien van zulke vredesoperaties plaats. In de tien jaar daarna niet één.

Er was een zekere matheid ontstaan rondom de soms lange duur en uitzichtloosheid van vredesoperaties, zoals op Cyprus en in Libanon. Vooral de operatie van UNIFIL (*United Nations Interim Force in Lebanon*) zaaide veel twijfel over het nut van vredesoperaties. De inzet van de vredestroepen had in dit geval niet op voorafgaande overeenstemming tussen de conflictpartijen berust. Het mandaat was onrealistisch: UNIFIL werd geacht tussenbeide te komen, indien nodig de Israëlische troepen te bewegen tot terugtrekking, en het gezag van de Libanese regering in Zuid-Libanon te herstellen. En dat alles zonder gebruik van geweld. Toen in juni 1982 Israëlische troepen Libanon binnenvielen en de VN-troepen weinig anders konden doen dan deze invasie registreren, beschouwde menigeen dit als het definitieve fiasco

1 Vos, *Altaar*, p. 9; Klep & Van Gils, *Korea*, p. 22.

van UNIFIL. Veel van de problemen van UNIFIL in Libanon zouden zich begin jaren negentig in Joegoslavië herhalen.

Aan het eind van de jaren tachtig, met het verdwijnen van de Koude Oorlog, kenden de regeringen van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten echter een grotere rol toe aan de VN bij de beheersing van regionale conflicten.² Bovendien betekende het slot van de Koude Oorlog in de late jaren tachtig ook het eind van de blokkade op de besluitvorming in de Veiligheidsraad. De Sovjet-Unie stelde zich aanmerkelijk soepeler op dan voorheen en speelde een actieve rol bij de beëindiging van internationale conflicten in Afghanistan, Angola en El Salvador, alsmede bij de Iraaks-Iraanse oorlog. In dit klimaat kwamen in 1988 vijf nieuwe VN-vredesoperaties tot stand, alle van de klassieke soort. In datzelfde jaar werd de Nobelprijs voor de vrede uitgereikt aan de vredesoperaties van de VN.

Tegelijk werd duidelijk dat met het eind van de Koude Oorlog de conflicten de wereld nog niet uit waren. Juist het wegvallen van de tegenstelling tussen de twee supermogendheden bood ruimte voor conflicten die vaak niet het karakter hadden van oorlog tussen staten, maar van strijd binnen staten, zoals in het geval van Joegoslavië. De VN was niet berekend op zulke binnen- of intrastatelijke conflicten. De organisatie was namelijk opgericht voor de bestrijding van conflicten tussen staten. Artikel 2, lid 7 van het Handvest van de VN verbood inmenging in de interne aangelegenheden van een staat. Aan de andere kant had de wereldorganisatie tot taak bedreigingen voor de vrede tegen te gaan. En juist het verdwijnen van de Koude Oorlog maakte het voor de volkerenorganisatie politiek gemakkelijker om in te grijpen in afzonderlijke staten. Er was dus voor een zelfbewuste organisatie manoeuvreerruimte ten aanzien van intrastatelijke conflicten, maar er lag ook een kiem voor grote onduidelijkheid en onenigheid.

Aan het begin van de jaren negentig gingen pleidooien op voor een nieuw soort door de VN goed te keuren acties die het midden zouden houden tussen *peacekeeping* en *peace enforcing*, zogenoemde VI $\frac{3}{4}$ -operaties of quasi-vredesafdwinging. Zo pleitte de voormalige onder-secretaris-generaal van de VN Brian Urquhart, bekend als de 'father of peacekeeping', begin 1992 voor militair ingrijpen dat beoogde een zekere mate van orde en veiligheid te herstellen opdat humanitaire hulp voortgang zou kunnen vinden en een proces van verzoening in gang kon worden gezet. Juist dit soort humanitaire interventie hoefde zich niet, zoals in de klassieke gevallen, te beperken tot conflicten tussen staten, maar zou ook kunnen plaatsvinden in binnenlandse situaties waarin het staatsgezag geheel of gedeeltelijk was weggefallen.³

In juni 1992 verscheen het rapport *An Agenda for Peace* van de secretaris-generaal van de VN, Boutros Boutros-Ghali, dat een scala van nieuwe vredesoperaties opsomde. Daaronder waren preventieve ontplooiing van vredeseenheden, bescherming van humanitaire konvooien in conflictgebieden en steunverlening bij de democratische opbouw van samenlevingen die door strijd verscheurd waren geweest. De animo voor vredesoperaties bleef groot. Terwijl er tot 1988 dertien van zulke operaties waren geweest, had in de jaren 1988 tot en met 1993 twintigmaal inzet van VN-troepen plaats. Tussen 1990 en 1993 verzeenvoudigden de kosten van de VN zich in verband met vredesoperaties: van vierhonderd miljoen naar drie miljard dollar per jaar.⁴ Als uitvloeisel van het toegenomen belang van de

² Zie bijv. Dore, *Japan*, p. 86.

³ A. Kamsteeg, 'VN: naar de humanitaire interventie?', *Nederlands Dagblad*, 10/06/92.

⁴ Milton J. Esman & Shibley Telhami, 'Introduction', in: Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 3.

vredesoperaties werd in 1992 in de VN-organisatie het *Department of Peacekeeping Operations* (DPKO) in het leven geroepen met aan het hoofd de Ghanese diplomaat Kofi Annan, een visionaire en weinig conventionele man, die later secretaris-generaal van de VN werd.

De Verenigde Naties kenden echter begin jaren negentig ook nog een aantal grote handicaps. Wat in de euforie over het eind van de Koude Oorlog gemakkelijk werd vergeten, was dat de VN nog steeds afhankelijk was van de politieke wil van de lidstaten. De Verenigde Naties waren namelijk niet meer dan de optelsom van de bijna tweehonderd lidstaten. De eigenlijke macht berustte bij de Veiligheidsraad, en daarbinnen weer bij de vijf permanente leden met vetorecht. Daarbij hing veel af van de speelruimte die de grote mogendheden gunden aan de secretaris-generaal, evenals van diens persoonlijke instelling.

Omdat de VN niet over eigen strijdkrachten beschikken, gaat aan de uitzending en mandatering van vredesmissies een ingewikkeld en langdurig besluitvormingsproces vooraf. Eerst moet de secretaris-generaal van de volkerenorganisatie voorstellen voor zo'n missie voorbereiden. Vervolgens moet hij lidstaten consulteren. De vijftien leden tellende Veiligheidsraad neemt daarna een besluit over de operatie en haar mandaat, dat wil zeggen het doel, de bevoegdheden en de middelen van de vredesmacht. Dat mandaat, meestal vastgelegd in een resolutie van de Veiligheidsraad, is de enige juridische basis van de operatie, aangezien het VN-Handvest zelf geen bepalingen bevat over *peacekeeping*. Het is daarom van groot belang dat het mandaat helder is geformuleerd. Vaak is een mandaat echter het resultaat van politieke compromissen en daardoor juist opzettelijk dubbelzinnig. Voor het besluit van de Veiligheidsraad is een meerderheid van negen stemmen vereist en bovendien mag niet één van de vetomogendheden tegenstemmen. De Algemene Vergadering, die sinds 1965 een *Committee on Peacekeeping Operations* kent, stelt vervolgens de begroting en de kostenverdeling vast. En ten slotte moeten nationale regeringen bepalen of en hoe zij aan een operatie wensen mee te doen. Dat begint meestal met onderhands afstemmen van vraag en aanbod tussen het secretariaat van de VN en de in New York gestationeerde Permanente Vertegenwoordigers, zeg maar: de ambassadeurs, van de afzonderlijke landen. Wanneer er vrijwel zekerheid bestaat dat een land een bepaald aanbod kan doen, volgt een formeel verzoek van de secretaris-generaal. Zelfs als de Veiligheidsraad heeft ingestemd met een vredesoperatie, blijft de cruciale vraag echter of de secretaris-generaal erin slaagt genoeg troepen los te 'peuteren' bij de lidstaten. Deze traagheid in de besluitvorming en de uitvoering ervan maken de Verenigde Naties minder geschikt voor acuut crisismanagement.

Wanneer is besloten tot een vredesmissie van de VN, kiest de secretaris-generaal een commandant die daaraan in het veld leiding geeft. De militaire advisering van de secretaris-generaal was begin jaren negentig van de twintigste eeuw zwak ontwikkeld. Het *Military Staff Committee*, voorzien in het Handvest, was, zoals gezegd, nooit echt van de grond gekomen. Op het hoofdkwartier van de VN in New York was vanaf 1992 DPKO belast met de leiding van de uitvoering van de vredesoperaties. DPKO was echter lange tijd zwaar onderbemand.⁵ De afdeling telde begin 1994 inclusief secretaresses 267 medewerkers,⁶ wat weinig was voor zo'n belangrijke VN-afdeling, en gold als de zwakste afdeling binnen de VN.⁷ Zij had daardoor moeite zich staande te houden tegenover het *Department of Political*

5 Hillen, *Helmets*, p. 160.

6 DCBC, nr. 1836. Permanente Vertegenwoordiging in New York aan Defensie/DAB/CDS, 16/05/

95, nr. 3079.

7 Interview J. Baxter, 16/10/00.

Affairs, het beleidsvormende orgaan van de secretaris-generaal, dat begin 1993 in het leven werd geroepen, en het *Department of Humanitarian Affairs*.

Bovendien bleef aanvankelijk, na de oprichting van DPKO, de 195 medewerkers tellende *Field Operations Division*, die het hart vormde van iedere VN-vredesoperatie, ressorteren onder het *Department of Administration and Management*. Daardoor verliep de berichtenstroom uit en naar het veld langs gescheiden circuits.⁸ Pas eind 1993 kwam deze afdeling onder de naam *Field Administration and Logistics Division* (FALD) onder DPKO te vallen. Dat betekende echter nog geen eind aan de onwerkbaar verhoudingen, omdat de FALD binnen DPKO een geïsoleerd bestaan bleef leiden. Pas in september 1993 riep de VN een afdeling planning voor vredesoperaties in het leven, waarvan toen de Nederlandse kolonel der mariniers C.P.M. van Egmond het hoofd werd.⁹ Ook een operatiecentrum dat rond de klok beschikbaar is, ontbrak tot ver in 1993.

Militairen hadden grote moeite met de cultuur van de VN-bureaucratie. Sommigen van hen noemden de administratie van de Verenigde Naties 'het laatste communistische bolwerk'. Zij stoorden zich aan de bureaucratische neiging om verantwoordelijkheden af te schuiven in plaats van ze te nemen, gecombineerd met een sterke verkokering, wat ertoe leidde dat problemen eerst heel hoog binnen de eigen koker (afdeling van het VN-secretariaat) werden opgestuwd voordat ze over de omheining naar de andere koker konden. Omgekeerd hadden veel leden van de VN-bureaucratie moeite met militaire operaties en de cultuur die daarbij hoorde. Zij stoorden zich eraan dat veel militairen niet geneigd waren politieke eisen te verdisconteren in hun plannen.¹⁰

Een ander nadeel van vredesoperaties van de Verenigde Naties ligt in de verantwoordelijkheid, of liever, het gebrek daaraan, bij de Veiligheidsraad. Lang niet elk van de vijftien leden van de Veiligheidsraad pleegt troepen uit te zenden voor een concrete vredesoperatie. Bovendien is de raad zelf niet onderworpen aan enige vorm van controle. Daardoor schiet de Veiligheidsraad gemakkelijk tekort in verantwoordelijkheidsbesef voor de operaties die hij zelf in het leven heeft geroepen. De EG-bemiddelaar in het Joegoslavische conflict Lord Owen verzuchtte in 1995 dat niets de geest van politici en publiek zo scherpt als wanneer de levens van hun eigen soldaten gevaar lopen.¹¹ Welnu, die situatie doet zich in de Veiligheidsraad zelden voor.

In 1992 hadden nog enkele ontwikkelingen plaats die het werk van de VN bij vredesoperaties verder bemoeilijkten. Ook al namen zij zelf niet direct deel aan vredesmissies, de opstelling van de Verenigde Staten tegenover zulke operaties was steeds van groot belang gebleken. Zoals eerder opgemerkt, deed zich begin jaren negentig in de VS een isolationistische stroming voor. In maart 1992 lekte een *Defence Planning Guidance Document* van het Pentagon (het Amerikaanse ministerie van Defensie) uit waaruit bleek dat de defensietop in Washington geen enkele rol toekende aan de VN als vorm van collectieve veiligheid. Weliswaar besloot president Bush senior aan het eind van zijn ambtstermijn tot uitzending van Amerikaanse troepen naar Somalië in het kader van een VN-vredesoperatie, maar tijdens zijn afscheidsrede op de militaire academie van West Point waarschuwde het Amerikaanse staatshoofd dat de regering in Washington zulke vormen van gewapende interventie van

8 Vgl. MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 106.

9 Over zijn activiteiten, zie Van Egmond, 'Peacekeeping'; Robert van de Roer, "VN te velde gedoemd tot doormodderen", *NRC Handelsblad*,

08/10/94.

10 Interview kolonel R. van Veen, 16/08/00.

11 Owen, 'Grenzen', p. 373.

geval tot geval op hun merites zou bezien.¹² Nadat in Rusland eind 1991 president Gorbatsjov plaats had gemaakt voor Boris Jeltsin, werd het nationalisme daar sterker. Uit Moskou kwam steeds vaker het geluid dat de Amerikaanse regering de VN gebruikte voor haar eigen doeleinden.

Met ingang van 1 januari 1992 werd de Egyptenaar Boutros Boutros-Ghali secretaris-generaal van de VN als opvolger Perez de Cuellar. Hij had de reputatie niet erg het voortouw te nemen en hij 'lag' bovendien slecht bij de Amerikaanse regering.¹³ Al vóór zijn benoeming had Boutros-Ghali laten weten weinig trek te hebben in een vredesoperatie in Joegoslavië. Hij wist dat de VN er hoe dan ook iets te verliezen had. De organisatie zou kritiek krijgen als ze niets deed en er vervolgens door Boutros-Ghali met zekerheid verwachte verschrikkelijke dingen zouden gebeuren in het Balkan-land. Maar de Egyptenaar wist dat de VN evenzeer figuurlijk onder vuur zouden komen te liggen als deze wél iets ondernam, maar zich, zoals hij verwachtte, na verloop van tijd uit Joegoslavië zou moeten terugtrekken.¹⁴

2. De VN-vredesmacht naar Kroatië: een nieuwe ronde met nieuwe nationalisten

Laszlo just laughed as he told me the secret way
to predict Milošević's every move.
'Don't ask what strategy is best for achieving a
Greater Serbia or the survival of this thing that
everyone calls 'rump Yugoslavia' (...) Ask what
strategy will keep Milošević in power, and that's
the one he will follow.'¹⁵

De somberheid van Boutros-Ghali was te begrijpen, vooral tegen de achtergrond van de opstelling van de Kroatische Serven. Anders dan Milošević wilde Milan Babić, de politieke leider van de Kroatische Serven, die in 1990 Jovan Rašković van zijn plaats had verdrongen, niets weten van de komst van een VN-vredesmacht. Het was voor de Serven gunstig dat het vredesplan van Vance erin voorzag dat 27 procent van het Kroatische gebied in Servische handen bleef in afwachting van een definitieve regeling. Ook zouden de VN-troepen niet langs de Kroatisch-Servische grens worden gestationeerd, maar in het door de Serven beheerste gebied in Kroatië. Het plan eiste echter tevens het vertrek van de JNA uit Kroatië en de ontwapening van de milities van de Kroatische Serven. Eventueel was Babić nog bereid tot ontwapening van zijn milities, maar dan zouden ook de Kroaten zich moeten ontwapenen en dan moest het federale leger aanwezig blijven in de Servische gebieden. Bovendien zou het 'autonome Servische gebied' dan als 'een van de republieken van de Joegoslavische federatie' moeten worden erkend.

Deze opstelling bracht Babić in openlijk conflict met Milošević.¹⁶ De tegenstelling tussen

¹² Dore, *Japan*, p. 116.

¹³ Zie bijvoorbeeld Rik Kuethe, 'Een knik in de brandslang. De Verenigde Naties, 50 jaar oud, schitteren alleen op de bijvelden', *Elsevier*, 17/06/95.

¹⁴ Shawcross, *Evil*, p. 65.

¹⁵ Maass, *Neighbor*, p. 201.

¹⁶ Theo Engelen, 'Serviërs onderling oneens over

voortgang van vredesproces VN', *NRC Handelsblad*, 09/01/92; idem, 'Vredesplan in gevaar door koppige Serviërs in Krajina', *NRC Handelsblad*, 29/01/92; 'Joegoslavië balanceert tussen oorlog en vrede', *Trouw*, 13/01/92; Nicole Lucas, 'Serviërs en Kroaten worden oorlogsmoe', *Trouw*, 14/01/92; Heller, *Brasiërs*, p. 93.

Babić en Milošević kon in het Westen de indruk wekken dat de Servische president een gematigde factor was die het zwaar te stellen had met radicale Serven. Zo zag Vance het bijvoorbeeld.¹⁷ Milošević leek ‘eieren voor zijn geld’ te hebben gekozen¹⁸ en zich de rol van vredesduif te hebben aangemeten.¹⁹ Die indruk versterkte Milošević door in het openbaar te verklaren dat de JNA zich buiten het conflict in Bosnië-Herzegovina moest houden.²⁰

Milošević had tijdens de oorlog in Kroatië lange tijd maar een beperkte grip op de JNA gehad, maar zijn macht over de JNA was begin januari 1992 toegenomen, mede doordat minister van Defensie Kadjević om gezondheidsredenen aftrad.²¹ Deze werd daarna tijdelijk vervangen door zijn plaatsvervanger Adžić, die minder het Joegoslavische en meer het Groot-Servische standpunt was toegedaan. Vermoed als vredesduif had Milošević al lang de voorbereidingen getroffen voor zijn volgende oorlog, die in Bosnië. Daarbij mocht Babić hem niet dwarszitten. VN-afgezant Goulding had namelijk herhaaldelijk verklaard dat de VN pas troepen zouden sturen als alle partijen, inclusief de Serven in Kroatië, daarmee zouden instemmen.²² Bovendien wilde Milošević verhinderen dat de Servische leiders in Kroatië en Bosnië te machtig werden. Op 8 januari verijdelde Milošević daarom een plan van Babić om de Servische gebieden in Kroatië te laten samensmelten met de autonome Servische regio's in Bosnië-Herzegovina. Hij waarschuwde Babić toen dat niet alle Serven in één staat konden wonen en dat de Serven in het kernland (*matica*) zich niet konden laten gijzelen door de Serven die buiten Servië leefden, daarbij ongetwijfeld verwijzend naar de sancties die Servië waren opgelegd wegens de oorlog in Kroatië.

Proclamatie van de republiek van het Servische volk in Bosnië

Intussen gingen de voorbereidingen voor de oorlog in Bosnië voort. Op aandrang van Milošević proclameerde Karadžić op 9 januari de autonome ‘republiek van het Servische volk in Bosnië-Herzegovina’.²³ Het besluit zou worden geïmplementeerd zodra de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina zou worden erkend. Tegelijkertijd verklaarde de Bosnisch-Servische leiding dat zij de Bosnische president en minister van Buitenlandse Zaken niet langer erkenden als de legitieme vertegenwoordigers van de Bosnische Serven.²⁴ Dit alles verhinderde de Bosnisch-Servische vertegenwoordigers echter niet (voorlopig nog) deel te blijven uitmaken van het Bosnische parlement en andere vertegenwoordigende lichamen.

De twee Servische gebieden buiten Servië moesten dus op aandrang van Milošević gescheiden blijven. Voor het Servische gebied in Kroatië had Milošević inmiddels vrijwel alle belangstelling verloren, ten aanzien van het Servische gebied in Bosnië veinsde hij desinteresse. Op 10 januari, een dag na haar oprichting, verklaarde Milošević tegenover de

17 ABZ, DPV/ARA/00775. Van Schaik 1399 aan Van den Broek, 12/12/91.

18 Peter Michielsen, ‘Servische president Milošević heeft eieren voor zijn geld gekozen’, *NRC Handelsblad*, 10/01/92.

19 Nicole Lucas, ‘“Slobo” Milošević meet zich de rol van “vredesduif” aan’, *Trouw*, 24/02/92.

20 ‘Servië eist dat Kroatië verloren gebied opgeeft’, *NRC Handelsblad*, 17/01/92.

21 Hoewel er in de tijd zelf veel werd gespecu-

leerd over andere redenen voor zijn ontslagname, ging het volgens Kadjević in zijn memoires wel degelijk uitsluitend om gezondheidsredenen; Kadjević, *View*, pp. 166-168.

22 Ulrike Rudberg, ‘Serviërs in Kroatië wijzen VN-plan af’, *de Volkskrant*, 29/01/92; ‘Voorlopig geen VN-vredesmacht naar Joegoslavië’, *de Volkskrant*, 30/01/92.

23 Hartmann, *Milošević*, p. 227.

24 Amnesty International, *Abuse*, p. 6.

Amerikaanse ambassadeur Zimmermann dat hij de Servische republiek in Bosnië niet zou erkennen.²⁵

De irritatie van Milošević over het verzet van Babić tegen de komst van een VN-vredesmacht naar Kroatië nam nog toe toen de heilige synode, het hoogste orgaan van de Servisch-orthodoxe kerk, zich schaarde aan de kant van Babić, en Milošević betichtte van het verraad van de belangen van het Servische volk.²⁶ Toen Babić zich begin februari 1992 nog steeds op het standpunt stelde dat Krajina niet mocht worden beschouwd als Kroatisch gebied en dat van ontwapening van de Servische militieën noch van terugtrekking van de JNA sprake kon zijn,²⁷ werd hem bevolen naar Belgrado te komen. Leden van het federale presidium, het oppercommando van de JNA, de leiders van de Bosnische Serven Šeranić en Biljana Plavšić probeerden hem er daar van te overtuigen dat hij zich geen zorgen hoefde te maken over de terugtrekking van de JNA. Weldra zouden de Bosnische Serven zich afscheiden van Bosnië, zo gaven zij hem te verstaan. Dankzij de gebieden in Bosnië die dan in Servische handen zouden komen, zou er tussen het eigenlijke Servië en Krajina een Servische corridor blijven bestaan, zodat Babić niet bang hoefde te zijn, verstoken te blijven van ruggesteun uit Belgrado.²⁸ Babić liet zich echter niet overtuigen. Om toch zijn handtekening onder het vredesplan van Vance te krijgen werd hij door zijn gastheren in Belgrado bijna drie dagen achtereen onderworpen aan intimidatiepraktijken die deden denken aan de tijd van de onvervalste communisten.²⁹ Uiteindelijk tekende Babić het plan, maar later zei hij dat hij dat had gedaan op een moment dat hij wegens pure uitputting in slaap was gevallen.³⁰

Toen Babić ook na ondertekening nog steeds niet de weldaden van het Vance-plan voor het Servische volk van Krajina wilde inzien, begonnen de andere Kroatisch-Servische leiders, aangespoord door Belgrado, een lastercampagne tegen hem. Op 9 februari riep Milošević het parlement van de Kroatische Serven bijeen, niet zoals gebruikelijk in Knin, dat de thuishaven van Babić was, maar in Glina. Het door Milošević geconvoceerde ‘parlement’ aanvaardde onder grote druk van Belgrado en de JNA het plan-Vance³¹ en stuurde op 17 februari Babić naar huis.

Op 28 februari werden de Servische autonome gebieden in Kroatië verenigd tot Servische Republiek Krajina. President daarvan werd Goran Hadžić, secretaris van de afdeling Vukovar van de SDS, die door de Servische binnenlandse veiligheidsdienst SDB naar voren was geschoven. Babić werd op die manier aan de kant gezet. Enkele maanden later werd hij in Benkovac onder niet opgehelderde omstandigheden in het hoofd geschoten. Hij overleefde de aanslag, maar trok zich daarna voor enige tijd terug uit de politiek.

25 Zimmerman, *Origins*, p. 179.

26 Ulrike Rudberg, ‘Servisch-orthodoxe kerk treedt uit schaduw van de staat’ en ‘Servische tovenaarsleerling’, *de Volkskrant*, 21/01/92; Ton Crijnen, ‘Servische kerk uit Tito’s schaduw’, *Trouw*, 27/01/92.

27 Leurdijk, ‘*Rol*’, p. 160.

28 Jović, *Dani*, pp. 430-435; Silber & Little, *Death*, pp. 202-203.

29 Ewoud Nysingh, ‘De zetbaas van Milošević wijkt niet voor geweld’, *de Volkskrant*, 05/02/92; Nicole Lucas, ‘“Slobo” Milošević meet zich de rol van “vredesduif” aan’, *Trouw*, 24/02/92; Gajić-Glišić, *Vojska*, pp. 136-140.

30 Tanner, *Croatia*, p. 280.

31 Ulrike Rudberg, ‘Parlement Krajina wil wél vredesleger’, *de Volkskrant*, 10/02/92.

*‘Om zo zeker mogelijk te zijn dat een troepenmacht van de Verenigde Naties slaagt’:
de geboorte van UNPROFOR*

Nadat duidelijk was geworden dat Milošević vastbesloten was het verzet van Babić te breken en er in het Servische gebied in Kroatië een leiding zou komen die het plan van Vance niet afwees, stelde Boutros-Ghali op 15 februari aan de Veiligheidsraad een vredesmacht voor ter implementatie van het Vance-plan. Enigszins verontschuldigend verklaarde hij daarbij:

If it is only now that I am proposing such a force, it is because of the complexities and the dangers of the Yugoslav situation and the consequent need to be as sure as possible that a United Nations force would succeed in consolidating the cease-fire and thus facilitate the negotiations of an overall political settlement.

Met problemen die hij aanroerde in zijn verklaring had Boutros-Ghali niet alleen het oog op de situatie in Kroatië zelf, maar ook op de bereidheid van potentiële donorlanden om troepen en financiën beschikbaar te stellen, die hij laag inschatte. Het risico van een te kleine troepenmacht achtte de secretaris-generaal intussen echter ‘less grievous than the danger that the delay in its despatch will lead to a breakdown of the cease-fire and to a new conflagration in Yugoslavia’.³²

Met deze ‘aanbeveling’ kon de Veiligheidsraad op 21 februari resolutie 743 aannemen, die voorzag in de stationering van een vredesmacht in Kroatië als bijdrage aan de handhaving van het staakt-het-vuren. De vredesmacht kreeg de naam *United Nations Protection Force* (UNPROFOR). Anders dan gebruikelijk bij VN-afkortingen voor vredesoperaties was elke verwijzing naar het gebied uit de naamgeving weggelaten, omdat dat alleen maar nieuwe moeilijkheden kon veroorzaken tussen Kroaten en Serven.

UNPROFOR in Kroatië zou 14.000 vredesmilitairen omvatten, bestaande uit twaalf infanteriebataljons met een totale sterkte van 10.400 man, een logistieke en ondersteunende staf van 2840 man, honderd militaire waarnemers en 530 politiefunctionarissen. Daarmee was deze vredesmacht de grootste VN-operatie na die in Congo tussen 1960 en 1964, die op zijn hoogtepunt bijna twintigduizend troepen telde. Zij zou uiteindelijk op haar hoogtepunt, toen zij ook actief was in Bosnië, meer dan vijftigduizend deelnemers tellen, voornamelijk militairen, maar met een belangrijke civiele component. De troepen in Kroatië zouden later UNPROFOR I worden genoemd, ter onderscheiding van UNPROFOR II, dat actief was ten behoeve van de toestand in Bosnië.

Onder de twaalf bataljons van UNPROFOR I waren een Frans, een Belgisch en een Deens infanteriebataljon, maar de meerderheid van de deelnemers kwam uit landen van buiten de Europese Gemeenschap: uit Argentinië, Canada, Jordanië, Kenia, Nepal, Nigeria, Polen, Rusland en Tsjecho-Slowakije. Daarnaast was er nog een groot Frans logistiek bataljon. Vanuit Groot-Brittannië, dat steeds grote aarzeling toonde tegenover elke vorm van interventie in (voormalig) Joegoslavië, kwam slechts een medische eenheid. De Britse regering meende, onder verwijzing naar de inspanningen van haar militairen in de Perzische Golf en op Cyprus, dat zij ‘al meer dan genoeg deed’.³³

³² VN-document S/23592, geciteerd in VN Srebrenica Report, par. 13.

³³ Eyal, *Europe*, p. 58.

UNPROFOR was bedoeld om de voorwaarden te scheppen voor een politieke oplossing voor het conflict. Enerzijds was UNPROFOR in deze fase dus een klassieke *peacekeeping*-operatie, bedoeld om de troepen te scheiden, uitgerust met lichte wapens en aanwezig met instemming van beide partijen. De vredesmacht moest een klimaat scheppen dat succesvolle onderhandelingen tussen de partijen mogelijk zou maken. Anderzijds werd van UNPROFOR ook gevergd dat zij een bijdrage zou leveren aan de vrede door een demilitarisering tot stand te brengen en de terugkeer van ongeveer driehonderdduizend ontheemden uit de desbetreffende gebieden mogelijk te maken. Bovendien zou de lokale politie de etnische verhoudingen die vóór het uitbreken van de oorlog hadden bestaan, moeten weerspiegelen. UNPROFOR moest dus een terugkeer naar de *status quo ante* bewerkstelligen en droeg daarmee elementen van *peacemaking* in zich.

Deze verschillende doelstellingen van UNPROFOR waren moeilijk te verenigen. Demilitarisering, het bewerkstelligen van de terugkeer van de Kroatische bevolking en opname van Kroaten in de politiekorpsen waren zaken waartegen verzet van de Servische leiders te verwachten viel. Tegelijk moesten diezelfde leiders worden overgehaald om deel te nemen aan besprekingen die tot een definitieve vredesregeling zouden leiden.

De vredestroepen zouden worden gestationeerd in de *United Nations Protected Areas* (UNPA's) in Oost-Slavonië (sector Oost), West-Slavonië (sector West) en Krajina (sectoren Noord en Zuid) (zie kaartje op pagina 254-255). UNPROFOR werd bovendien vanaf 30 juni 1992 verantwoordelijk voor de troepenscheiding in de zogeheten *pink zones*, gebieden waar veel Serven woonden en ook Servische militieën aanwezig waren, maar die buiten de UNPA-gebieden lagen (resolutie 762). De vredesoperatie was aanvankelijk bedoeld voor een periode van twaalf maanden.

Pas wanneer de UNPA's zouden zijn gedemilitariseerd, zouden militaire waarnemers van de VN ook in beperkte gebieden in het aangrenzende Bosnië-Herzegovina gaan patrouilleren. Het zou echter nooit tot zo'n demilitarisatie komen en het gebied als zodanig werd niet onder bestuur van de VN gebracht. Ook na de komst van UNPROFOR hadden de Serven het er voor het zeggen.

De Bosnische president Izetbegovic had na het EG-beginselbesluit tot erkenning van 16 december een dringend beroep op de Europese regeringen en de Verenigde Naties gedaan om als voorzorgsmaatregel blauwhelmen naar Bosnië-Herzegovina te sturen. Vance was daar echter, zoals bleek, op tegen.³⁴ Net zoals eerder het Akkoord van Brioni en de uitvoering die daaraan was gegeven door de ECMM de internationale aanpak van het Joegoslavische probleem hadden beperkt tot Slovenië, terwijl de crisis in Kroatië zich al aankondigde, zo beperkte UNPROFOR zich tot de Servische gebieden in Kroatië, terwijl de voortekenen van een crisis in Bosnië al in ruime mate aanwezig waren.³⁵

De Servische leiders konden daarom tevreden zijn. Hun doelen in Kroatië waren bereikt en nu stond hen daar een situatie voor ogen zoals op Cyprus, waar al decennialang een VN-vredesmacht was gestationeerd in het kader van een troepenscheiding, die had geleid tot twee etnisch zuivere gebieden op dat mediterrane eiland. Het resultaat dat in Kroatië was bereikt, kon de Serven in Bosnië als voorbeeld dienen. Na een snelle verovering van gebieden zouden ook zij steun van de VN kunnen inroepen om het door hen beheerste gebied in Bosnië te bewaken en daarmee hun voldongen feiten als *status quo* aanvaard te krijgen.³⁶ De kans

34 Zie ook Wijnaendts, *Kroniek*, p. 153.

36 Vgl. Stojanović, *Fall*, p. 101.

35 Vgl. Leurdijk, 'Rol', p. 159.

dat zich zo'n ontwikkeling in Bosnië zou voordoen, werd alleen maar groter doordat dankzij de vredesregeling in Kroatië de JNA zich moest terugtrekken uit Kroatië en daardoor de handen vrij kreeg om zich te bemoeien met de situatie in Bosnië-Herzegovina.

De Kroatische regering was aanzienlijk minder tevreden. Zij had zich voorlopig neergelegd bij de aanwezigheid van blauwhelmen op haar grondgebied, maar zag daarin na hun komst steeds meer een beletsel om haar gezag te doen uitstrekken over de delen van het Kroatische grondgebied die volgens haar bezet werden gehouden door de Serven. Wat de zaak voor Zagreb des te erger maakte, was dat die Serven nog steeds konden beschikken over wapens. Weliswaar had de JNA zich teruggetrokken, maar het leger had een groot deel van de wapens achtergelaten. Die wapens kwamen in handen van een Servische politiemacht, die maar liefst vijftienduizend man telde en samen met de milities zou uitgroeien tot een macht van 38.000 man eind 1994, die de beschikking had over tweehonderd tanks, 150 pantservoertuigen en ook raketten die de belangrijkste Kroatische steden bedreigden.

Bovendien was er geen sprake van dat de verdreven Kroatische bevolking kon terugkeren naar de gebieden waar UNPROFOR aanwezig was. Omdat UNPROFOR de UNPA-gebieden niet onder bestuur bracht, hadden de Servische krijgsheren daar vrij spel. Etnische zuiveringen en moorden gingen onder het toezicht oog van de VN-militairen 'rustig' door, hoewel het mandaat van UNPROFOR, anders dan sommige auteurs menen,³⁷ de VN-troepen toestond burgers te beschermen tegen Servische agressie.³⁸ UNPROFOR zag zich zelfs genoodzaakt bij te dragen aan de verhindering van de terugkeer van Kroaten, omdat zij de situatie in de UNPA's en *pink zones* niet veilig genoeg achtte voor Kroaten. In november 1992 moest Boutros-Ghali aan de Veiligheidsraad berichten dat ruim een half jaar aanwezigheid van UNPROFOR niet had kunnen verhinderen dat Serven jegens andere etnische groepen waren voortgegaan met moorden, het in brand steken en anderszins vernielen van huizen, de verwoesting van kerken, het doden van vee en gewapende roofovervallen.³⁹ De *Director of Civil Affairs* van de VN-operatie, de Ier Cedric Thornberry, moest bekennen dat in de zogeheten *protected areas* sprake was van regelrechte anarchie.⁴⁰

Tudjman en de zijnen zouden daarom in de volgende jaren herhaaldelijk bezwaren naar voren brengen tegen de zesmaandelijke verlengingen na afloop van het UNPROFOR-mandaat. Door deze kritische opstelling van de autoriteiten in Zagreb bleef bijna voortdurend de dreiging bestaan dat de Kroatische regering zou trachten zich gewapenderhand

37 Philip J. Cohen, 'Ending the war and securing peace in former Yugoslavia', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, p. 42; Norman Cigar, 'The Serbo-Croatian War, 1991', in: ibidem, p. 81.

38 United Nations Department of Public In-

formation, United Nations, 1993 en 1994/1995, p. 3; Blokker, Muller & Raić, 'VN-vredes machten', p. 387.

39 Zeitler, *Rolle*, p. 52.

40 Tanner, *Croatia*, p. 282.

meester te maken van de UNPA-gebieden. Af en toe ook waren er ook schermutselingen, die slechts onder zware internationale druk konden worden stopgezet.⁴¹

Overigens hield het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken er rekening mee dat de Kroatische regering op enig moment gewapenderhand haar gezag zou vestigen in de Kroatisch-Servische gebieden. In december 1992 schreef de directeur-generaal Politieke Zaken, Van Walsum, in een memorandum aan minister Van den Broek dat hij begreep dat er 'nog lang geen sprake' van was dat Kroatië 'het verloren gegane gebied' zou heroveren. De minister tekende daarbij aan: 'dat zou wel eens kunnen tegenvallen'.⁴² Dat was een interessante analyse van een regering die zelf een bijdrage leverde aan UNPROFOR.

3. De voorgeschiedenis van Nederlandse bijdragen aan vredesoperaties

Vanaf begin jaren vijftig heeft het leveren van een militaire bijdrage in internationaal verband in het kader van de internationale vrede en veiligheid tot het takenpakket van het ministerie van Defensie en de Nederlandse krijgsmacht behoord.⁴³ De eerste VN-operatie waarbij Nederland betrokken was, was de Korea-oorlog. Dit was echter geen *peacekeeping*-operatie. De eerste *peacekeeping*-operatie met deelname van Nederlandse officieren was de *United Nations Truce Supervisory Organisation* (UNTSO), de waarnemersorganisatie die sinds 1948 toezicht hield op de bestandsgrenzen tussen Israël en zijn buurstaten. Vanaf 1956 nam Nederland daar jarenlang met vijftien militaire waarnemers aan deel. In de tweede helft van 1958 maakten Nederlandse militaire waarnemers deel uit van de *United Nations Observation Group in Lebanon* (UNOGIL) om illegale infiltraties en wapenimport in Libanon tegen te gaan. Van augustus 1960 tot oktober 1963 participeerde Nederland met een klein geneeskundig contingent en stafpersoneel in de *Opération des Nations Unies au Congo* (ONUC). Nederlandse militaire waarnemers waren in 1963 en 1964 betrokken bij de *United Nations Yemen Observation Mission* (UNYOM), die toezag op de troepenscheiding in

41 Verklaring van Petar Šarević, Kroatisch ambassadeur in Washington, in: United States Congress, Committee on Security and Cooperation in Europe, *United Nations*, pp. 73-88; MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 115; 'Kroatië voert strijd tegen Serviërs op', *De Telegraaf*, 01/02/93; 'Blauwhelmen in Kroatië blijven langer, maar garanderen niets', *Trouw*, 22/02/93; Scheffers, *Ambassadeur*, p. 21; ABZ, DPV/ARA/00141. Memorandum van DEU/OE aan DGPZ, 17/12/92, nr. 150/92; Van Oordt 007 (Boedapest) aan Kooijmans, 21/01/93; Van Oordt 028 aan Kooijmans, 11/02/93; PV New York aan Kooijmans, 12/02/93, nyv/2084; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 72/92, 05/10/92; 82/92, 06/11/92; 84/92, 11/11/92; 92/92, 30/11/92; 96/92, 11/12/92; 98/92, 16/12/92; 01/93, 05/01/93; 08/93, 22/01/93; 09/93, 28/01/93; 12/93, 04/02/93; 13/93, 08/02/93; 14/93, 11/02/93; ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joego-

slavische federatie, 97/92, 14/12/92; 07/93, 20/01/93; 09/93, 25/01/93; 21/93, 22/03/93; 22/93, 25/03/93; 23/93, 31/03/93; 24/93, 05/04/93; 28/93, 22/04/93; deel VII, maart 1993 t/m maart 1994, 36/93, 27/05/93; 44/93, 05/07/93; 53/93, 03/09/93; 54/93, 08/09/93; 55/93, 13/09/93; 57/93, 20/09/93; 58/93, 28/09/93; 60/93, 12/10/93; 61/93, 19/10/93; 67/93, 01/12/93; DCBC, nr. 2117, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 14/94, 17/03/94; 2116, 15/94, 22/03/94; 2115, 16/94, 28/03/94. ABZ, archief verbindingen, *coreu* Deens EG-voorzitterschap, 10/01/93, cpe/pres/cop 52; idem, *coreu* van het Deense EG-voorzitterschap, 24/04/93, cpe/pres/cop 913.

42 ABZ, DPV/ARA/01806. Memorandum van DGPZ aan Van den Broek, 09/12/92, nr. 195/92.

43 Van der Doel & Loef, *Geefacht*, p. 2. Voor een historisch overzicht van de Nederlandse deelname aan VN-vredesoperaties, zie Klep & Van Gils, *Korea*.

de burgeroorlog in Jemen. En Nederlandse waarnemers waren eveneens betrokken bij de *United Nations India-Pakistan Observation Mission* (UNIPOM) tussen september 1965 en februari 1966 ten behoeve van het staakt-het-vuren in het gewapend conflict tussen India en Pakistan. In al deze gevallen stelde Nederland dus slechts kleine groepjes waarnemers beschikbaar.

In september 1963 bood minister van Buitenlandse Zaken J.M.A.H. Luns de Verenigde Naties echter aan permanent een contingent van driehonderd mariniers ter beschikking te houden voor vredesbewarende operaties. Twee jaar later verdubbelde de Nederlandse regering het aantal beschikbaar gestelde mariniers tot zeshonderd en voegde zij verder een bevoorradingsschip, vier transport- en verbindingshelikopters en een aantal schepen voor patrouillediensten toe aan het aanbod. De Koninklijke Landmacht zou, indien gevraagd, eveneens een bijdrage leveren: een pantserinfanteriebataljon en een zelfstandige geneeskundige compagnie. En de Luchtmacht hield een Fokker Friendship en drie Alouette-helikopters gereed.

Pas in 1979 bereikte de Nederlandse regering echter weer een verzoek van de VN tot deelname aan een vredesoperatie: de *United Nations Interim Force in Lebanon* (UNIFIL). Ditmaal zou het gaan om een grote groep Nederlandse militairen. Nederland leverde voor de UNIFIL-operatie een contingent van achthonderd man, voornamelijk bestaande uit het 44^e pantserinfanteriebataljon, aangevuld met delen van het 43^e. De Nederlandse regering zegde aanvankelijk deelname voor een jaar toe, maar verlengde de inzet later met vier jaar. Door de invasie van Israëliëse troepen in Libanon in juni 1982 verminderde de Nederlandse animo voor de deelname evenwel sterk. In oktober 1983 haalde de Nederlandse regering al het grootste deel van het bataljon terug en twee jaar later trok zij het resterende contingent terug wegens de toegenomen risico's voor de militairen en de onuitvoerbaarheid van het mandaat.

Dat was een beslissing die Nederland bij het VN-secretariaat nog lang werd nagedragen.⁴⁴ De militair adviseur van de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties, kolonel R.P.H. van Veen, en zijn vervanger majoor E.A.W. Koestal, merkten in 1993 bij hun aantreden nog steeds veel onbegrip daarover. Volgens de VN was de operatie niet zo risicovol geweest en het argument dat er weinig zicht op vooruitgang was geweest, sloeg ook niet aan. Er waren VN-operaties die langer duurden. Bovendien was de financiële afwikkeling van de Nederlandse bijdrage een slepende kwestie geworden.⁴⁵ Verder valt te betreuren dat de Koninklijke Landmacht de ervaringen die bij de vredesoperatie in Libanon waren opgedaan niet evalueerde en vastlegde, met het oog op toekomstige inzet van Nederlandse troepen voor dergelijke doeleinden.⁴⁶

Ook op het ministerie van Defensie was men zich bewust van de slechte indruk die de Nederlandse regering door de terugtrekking uit UNIFIL had achtergelaten. Begin 1992 schreef de plaatsvervangend directeur Algemene Beleidszaken, J.H.M. de Winter, dat de regering er bij deelname van Nederlandse militairen aan een vredesmacht in Joegoslavië rekening mee moest houden dat de operatie van onbepaalde duur zou zijn. Hij voegde daar aan toe dat het met het oog op de reactie van de VN inzake UNIFIL 'lastig, zo niet ondoenlijk

44 TCBU, *Vertretpunt*, I, p. 24; Bais, *Mijnenveld*, pp. 36 en 67.

45 Interviews majoor E.A.W. Koestal, 24/05/00;

C. Minderhoud, 02/06/00; kolonel R. van Veen, 16/08/00.

46 Hoffenaar & Schoenmaker, *Blik*, p. 370.

[zou] zijn Nederlandse eenheden voor het einde van de operatie terug te trekken zonder de VN ernstig te bruskeren'.⁴⁷

Toen eind jaren tachtig vredesoperaties weer *en vogue* waren, stond Nederland paraat. Het begon in 1989 en 1990 met een contingent van zestig Nederlandse marechaussees, die deelnamen aan de *United Nations Assistance Group for Namibia* (UNTAG), die Namibië begeleidde op weg naar de onafhankelijkheid. In de nasleep van de Golfoorlog vervulde een Nederlandse eenheid met een sterkte van ongeveer zeshonderd man een humanitaire taak ten behoeve van de Koerden in Noord-Irak (tot 1993). Medio 1991 besloot de Nederlandse regering om vijftien militaire en tien politiewaarnemers aan de VN beschikbaar te stellen voor de operatie *United Nations Angola Verification Mission* (UNAVEM II) in Angola.

Ook buiten VN-verband nam Nederland deel aan een vredesoperatie. Vanaf 1982 leverde het een *interservice* verbindingscampagnie en een eenheid van de Koninklijke Marechaussee aan de *Multinational Force and Observers* (MFO) in de Sinai, die toezag op de naleving van het vredesverdrag tussen Egypte en Israël uit 1979.

4. Nederlandse deelname aan een vredesmacht in Kroatië

Toen in november 1991 een vredesmacht in Kroatië steeds waarschijnlijker werd, boog ook het Nederlandse parlement zich daarover. De volksvertegenwoordiging had zich in voorafgaande jaren een recht verworven om gehoord te worden over uitzending van Nederlandse troepen voor vredesoperaties. In januari 1979 was de Tweede Kamer nog volkomen verrast geweest toen het kabinet-Van Agt/Wiegel besloot het 44^e pantserinfanteriebataljon beschikbaar te stellen voor UNIFIL.⁴⁸ Naar aanleiding van de commotie rond de onvrijwillige uitzending van dienstplichtigen ten behoeve van deze operatie, aanvaardde de Tweede Kamer een motie-Brinkhorst die de regering verzocht in het vervolg besluiten over deelname aan een VN-vredesmacht slechts te nemen na overleg met de Kamer.⁴⁹

Bij de wijziging van artikel 33 van de Dienstplichtwet in oktober 1987 was bovendien de motie-Frinking aangenomen die de wenselijkheid uitsprak dat de Kamer zich 'tijdig' kon uitspreken over onvrijwillige uitzending van dienstplichtigen buiten Nederland in die gevallen waarin voor Nederland daarvoor geen bestaande verplichtingen golden.⁵⁰ De opeenvolgende regeringen gaven een ruime interpretatie aan deze motie en sindsdien lichtte het kabinet de Kamer in over alle gevallen van uitzending van dienstplichtigen, die na UNIFIL overigens steeds op basis van vrijwilligheid plaatsvonden. Ook de Defensienota-1991 stelde: 'Over Nederlandse deelneming aan een vredesmacht wordt steeds overlegd met het parlement. (...) In de praktijk wordt overigens bij verplichte uitzending van dienstplichtigen voor optreden in gevaarlijke situaties buiten NAVO-verband altijd al met het parlement overlegd.'⁵¹

Nadat het ministerie van Defensie in de Defensienota van 1991 de oprichting van een Luchtmobiele Brigade bekend had gemaakt, die geheel uit vrijwilligers bestond, vroeg de Tweede Kamer begin 1992 aan minister Ter Beek of zij ook bij uitzending buiten het NAVO-gebied van deze eenheid vooraf zou worden geïnformeerd. De bewindsman zegde

47 CRST. Nota De Winter voor het Politiek Beraad, 10/01/92, D92/007.

48 Berghorst, *News*, pp. 34-35.

49 TK, vergaderjaar 1978-1979, 15 441, nr. 7.

50 TK, vergaderjaar 1987-1988, 16 521, nr. 13.

51 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 991, nr. 3, p. 74

dit toe.⁵² In mei 1992 stelde minister Ter Beek dat op het punt van informatie aan de Kamer over uitzendingen van militairen gewoonterecht was ontstaan.⁵³ Een jaar later, bij de behandeling van de Prioriteitennota, bepleitte het Kamerlid E. van Middelkoop (GPV) ‘een sterkere formele basis’ voor dit gewoonterecht, door middel van een wettelijke regeling of een grondwettelijke bepaling.⁵⁴ In januari 1994 zond de regering een reeds eerder toegezegde notitie over de betrokkenheid van het parlement bij uitzendingen van militairen aan de Kamer. De regering wees daarbij het voorstel van Van Middelkoop af en wilde vasthouden aan de gegroeide praktijk om de Kamer in te lichten door middel van een brief alvorens over te gaan tot uitvoering van een uitzendingsbesluit.⁵⁵ Daarna ging de ontwikkeling niettemin in de richting van een grondwettelijk vastgelegd instemmingsrecht van het parlement bij uitzendingen, maar dit overschrijdt het tijdsbestek van dit deel van het rapport;⁵⁶ er wordt op teruggekomen in deel II. Volstaan kan worden met de constatering dat de regering en het parlement het er in de hier beschreven periode over eens waren dat de Kamer moest worden ingelicht alvorens over te gaan tot uitzending.

In dit licht moet het eerste plenaire Tweede-Kamerdebat van 21 november 1991 over de situatie in (voormalig) Joegoslavië worden gezien, dat reeds eerder ter sprake kwam (zie hoofdstuk 2 van dit deel). Dat debat vond plaats op verzoek van het VVD-Kamerlid Blaauw, die reageerde op publieke uitlatingen van minister Ter Beek dat Nederland een bataljon van 500 à 800 man voor een VN-operatie gereed had. Omdat de berichten de Kamer hadden overvallen, had de VVD'er Blaauw een spoeddebat geëist.⁵⁷ Blaauw en RPF-Kamerlid Leerling hadden een discrepantie opgemerkt tussen de woorden van Ter Beek tegenover de pers, waarbij hij had gesproken over de inzet van vliegtuigen, schepen en grondtroepen in het kader van de West-Europese Unie en een Nederlandse bijdrage van vijfhonderd man, en de brief van de regering aan de Kamer van 20 november,⁵⁸ waarin dergelijke machtsmiddelen niet werden genoemd. Blaauw liet er geen twijfel over bestaan in welke richting hij die discrepantie opgeheven wilde zien. Hij wilde nu eindelijk wel eens ‘actie’.⁵⁹

Het was Blaauw op dat moment trouwens onduidelijk welke internationale organisatie het initiatief had om het conflict te beëindigen. Hij vroeg of dat de NAVO, de VN of de CVSE was?⁶⁰ Blaauw kreeg steun van het GroenLinks-Kamerlid L. Sipkes. Bij haar sloeg het gevoel van machteloosheid, dat zij kreeg bij het zien van beelden van Vukovar en Dubrovnik, om in boosheid: ‘Het is echt te gek om los te lopen dat wij ons erbij zouden neerleggen dat er niemand is die dit zinloze bloedvergieten kan voorkomen of stoppen.’⁶¹ Bij diverse andere parlementariërs leefde echter twijfel of aan de voorwaarden voor stationering van een vredesmacht, een staakt-het-vuren en aanvaarding door de partijen, voldaan zou kunnen

52 Willebrord Nieuwenhuis, ‘Kamer heeft twijfels over luchtbrigade. Stapsgewijze goedkeuring’, *NRC Handelsblad*, 06/02/92; ‘Kamer voortaan sneller ingelicht over luchtbrigade’, *NRC Handelsblad*, 07/02/92.

53 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 300 X, nr. 88, p. 8.

54 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 4968.

55 TK, vergaderjaar 1993-1994, 23 591, nr. 1.

56 Zie hierover Kamerstukken nr. 23 591; DJZ.

Nota Ybema voor het Politiek Beraad, 29/10/93, nr. JZN93/0775/IJB; TCBU, *Vertretpunt*, I, pp. 28-33; Megens, ‘Vredesoperaties’.

57 Veronica, *Nieuwsradio*, 19/11/91, 17.05 uur.

58 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 13.

59 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1641.

60 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1641.

61 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1641.

worden. PvdA-parlementariër Van Traa raadde daarom aan in plaats daarvan het sanctiewapen krachtig te hanteren.⁶²

Minister Van den Broek meende dat de initiatieven van de VN en de EG elkaar aanvulden. De VN zou zorgen voor een vredesmacht en de EG werkte intussen verder aan een politieke oplossing. Daarvoor was het op dat moment nodig dat de partij die zich het meest agressief toonde, Servië, selectief getroffen zou worden door sancties.⁶³ Defensie minister Ter Beek liet de Kamer weten dat, als Nederland zou worden gevraagd een bijdrage te leveren aan een VN-vredesmacht, hij dacht aan maximaal een bataljon. Als er luchttransport voor vluchtelingen nodig was, wilde hij ook wel een F-27 in het vooruitzicht stellen.⁶⁴ Sipkes was de minister er dankbaar voor, vooral nu het 'WEU-getrappel' daarmee ten einde leek.⁶⁵ Het verleidde Van Traa tot de opmerking dat 'de relatie tussen GroenLinks en de minister van Defensie nog nooit zo goed is geweest als heden'.⁶⁶

Toen eind november 1991 het VN-secretariaat de Nederlandse regering informeel polste over een eventuele deelname aan een vredesmacht in Kroatië, stelde de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger in New York, R.J. van Schaik, de VN zowel mondeling als schriftelijk op de hoogte van de 'Nederlandse bereidheid ter hoogte van maximaal 800 man', kort daarna verduidelijkt als: een bataljon.⁶⁷ Defensie had plannen ontworpen voor uitzending van een mariniersbataljon, dat na twee à drie maanden zou worden afgelost door een pantserinfanteriebataljon, omdat er ook al een mariniersbataljon zou worden ontplooid voor de vredesoperatie die op stapel stond in Cambodja, waar, na de burgeroorlog in dat land, een democratische samenleving tot stand moest worden gebracht.⁶⁸ Het was een ambitieuze doelstelling om gelijktijdig met twee bataljons deel te nemen aan vredesoperaties; ambitieus vooral door de verregaande bezuinigingen die op dat moment werden doorgevoerd bij de Nederlandse strijdkrachten.

5. Defensie in een veranderende wereld

De toon voor een nieuw defensiebeleid was voor Nederland, evenals voor de vijftien andere NAVO-landen, gezet tijdens de NAVO-top van Londen in juli 1990. Kernthema's waren daar: kleinere, flexibelere en mobielere strijdkrachten en meer multinationale eenheden. Enkele maanden later, op 19 november 1990, werd het verdrag inzake de conventionele strijdkrachten in Europa (het CSE-akkoord) getekend, waarbij de lidstaten van de NAVO en

62 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1644.

63 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1646.

64 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, pp. 1648-1649.

65 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1649.

66 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 1650.

67 TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 91; ABZ, PVNY. Van Schaik 1295 aan Van den Broek, 29/11/91; ABZ, PVNY. Van Schaik aan Goulding, 03/12/91, nr. 8239; ABZ, 00775. Van den Broek aan PV New York, 02/12/91, celer 399.

68 DARIC, Geneeskundige zaken HKKM, Joegoslavië 1991, doos 32. 'Organisatie van VN-eenheid t.b.v. inzet in Joegoslavië', 22/11/91; BDL, exh.nr. BDL 91070409/252. Fiche t.b.v. ICOSO, Beschikbaarheid eenheden Korps mariniers voor VN-operaties, 28/11/91; BDL. Fiche Luchtmachtstaf t.b.v. vergadering, opgesteld door A.C.L. Adema, 02/12/91; BDL, exh.nr. BDL 91070383/252. Nota J. Waltmann voor COCSB, 02/12/91, S91/139/3815; KM. VN-operaties, MARSTAF dossiers, 5.10822, exh. 06/01/92, nr. 13106/4431, aantekening van de Defensiestaf betr. VN-optreden in Joegoslavië en Cambodja, 06/12/91; interview J.C. Groeneveld, 17/02/98.

het Warschaupact zich vastlegden op een vérgaande reductie van de conventionele strijdkrachten tot wederzijds gelijke niveaus. Daarmee behoorde de dreiging van de Sovjet-Unie, die veertig jaar lang het westerse defensiebeleid had bepaald, tot het verleden. In 1991 kondigde Washington aan dat de Amerikaanse bijdrage aan de NAVO werd teruggebracht van de driehonderdduizend Amerikanen die tot dan toe in Europa gelegerd waren naar honderdduizend. De Canadese regering maakte bekend haar troepen volledig uit Europa te zullen terugtrekken. Er zou een NAVO-hoofdmacht van een half miljoen man overblijven, alsmede een snelle interventiemacht van vier divisies, die in totaal zeventigduizend man sterk zou zijn.

De beleidsmatige reactie op de veranderde perceptie van de internationale veiligheid en de positie van Nederland binnen de nieuwe internationale wereldorde was onderwerp van de Defensienota-1991,⁶⁹ die minister Ter Beek eind maart 1991 het licht deed zien. Nederland was daarmee het eerste NAVO-land dat na de totstandkoming van het CSE-akkoord een beleidsnota presenteerde. Daar lag onder meer de hoop aan ten grondslag een signaal aan de bondgenoten te geven dat zij na beëindiging van de Koude Oorlog niet moesten overgaan tot renationalisatie.⁷⁰

Volgens de nota behoorde een grote verrassingsoorlog in het hart van Europa veroorzaakt door de Sovjet-Unie tot het verleden: ‘de Koude oorlog is ten einde.’⁷¹ De minister van Defensie voorzag dat door het wegvallen van de grote dreiging uit het Oosten in het westerse kamp wellicht een terugkeer naar patronen van nationale verdediging zou plaatsvinden, maar noemde zo’n ontwikkeling ‘hoogst ongewenst’.⁷² Het collectieve en geïntegreerde karakter van het NAVO-bondgenootschap met zijn aanzienlijke Amerikaanse bijdrage vormde volgens de regering nog steeds de beste grondslag voor stabiliteit in Europa. De Nederlandse regering erkende echter dat van Europa een relatief grotere bijdrage in het Atlantisch bondgenootschap zou worden verlangd. Zij verklaarde de multinationale strijdkrachten flink te willen steunen, mede in de hoop op die manier te voorkomen dat Duitsland in de toekomst haar eigen, agressieve weg zou gaan.⁷³

De onzekerheid die het gevolg was van de ineenstorting van de Sovjet-Unie kon volgens de Defensienota leiden tot gewapende conflicten binnen en buiten Europa, waartegen zo nodig militair zou moeten worden opgetreden. In de nota werd geconstateerd dat ‘vooral op de Balkan (...) ten gevolge van herlevend nationalisme en grote economische problemen sprake [was] van nieuwe spanningen’.⁷⁴ Weliswaar overspoelde een ‘democratiseringsgolf’ Oost-Europa, maar die werd volgens de nota in Joegoslavië geremd door ‘scherpe interne tegenstellingen’.⁷⁵

Het kabinet achtte een aanvullende rol weggelegd voor de CVSE, een organisatie die zich niet beperkte tot militaire veiligheid in engere zin, maar onder meer ook aandacht besteedde aan mensenrechten en minderheden. De in de steigers staande Europese Politieke Unie (EPU) had volgens de regering eveneens taken ten aanzien van het defensiebeleid. Zo had Neder-

69 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 991, nr. 3.

70 Ter Beek, *Manoevreren*, p. 77; luitenant-kolonel H. Sonneveld, ‘Vierkant beschouwd: “Defensienota 1991: voorbarig en onvolledig”’, *Carré* 14 (1991) 7/8, pp. 16-17.

71 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 991, nr. 3, p. 9.

72 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 991, nr. 3,

p. 21.

73 P.G.S. van Schie, ‘Vrede en veiligheid in het nieuwe Europa’, *Liberaal Reveil* 32 (1991) 4, p. 123.

74 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 991, nr. 3, p. 9.

75 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 991, nr. 3, p. 16.

land onder meer aangedrongen op opname in de EPU van de mogelijkheid tot deelname aan VN-vredesoperaties en gezamenlijke optredens buiten het verdragsgebied van de NAVO.

De nota toonde zich optimistisch over de kansen van VN-vredesoperaties dankzij de constructievere opstelling van de Sovjet-Unie: 'De VN hebben nu de ruimte om zich, behalve met "peace-keeping", met "peace-enforcing" bezig te houden.'⁷⁶ Tegen deze nieuwe achtergrond noemde de Defensienota-1991 naast de bescherming van het eigen grondgebied in Europa en de Antillen en Aruba, als hoofdtaken: het leveren van bijdragen aan de verdediging door de NAVO, aan multinationale operaties buiten het NAVO-verdragsgebied en aan vredesoperaties.

Tegelijk met een herijking van het defensiebeleid wilde de regering een bezuiniging doorvoeren op de strijdkrachten, die in zeven jaar moest leiden tot dertig procent minder personeel. Deze bezuiniging en reorganisatie mochten evenwel niet ten koste gaan van de effectiviteit van de gevechtskracht in de nieuwe situatie. Ombouwen mocht geen afbouwen worden en minister Ter Beek wilde tijdens de herstructurering geen bordje met de tekst 'Wegens verbouwing gesloten' op de deur hoeven te spijkeren.⁷⁷ Herstructurering en bezuiniging zouden hand in hand gaan, en de Koninklijke Landmacht zou in beide gevallen de veranderingen het sterkst voelen. Het personeel van dit krijgsmachtdeel zou worden teruggebracht van 65.000 naar 40.000 man. Het aantal divisies werd verminderd van drie naar twee en het aantal brigades daarbinnen van tien naar zeven. Om in crisisbeheersingsoperaties, dat wil zeggen operaties die vallen buiten het bestek van de klassieke collectieve verdediging in NAVO-verband, te kunnen beschikken over een snel inzetbare eenheid werd een van de pantserinfanteriebrigades omgevormd tot een Luchtmobiele Brigade, die zou worden uitgerust met gevechts- en transporthelikopters. Nederland pretendeerde daarmee een interessante bondgenoot te blijven, die niet alleen sterk bezuinigde, maar tegelijk moderniseerde.

Het parate personeel van deze Luchtmobiele Brigade vormde dan ook de eerste vulling voor het verhoogde aanbod van de Nederlandse regering voor VN-vredesoperaties. Op 19 december 1985 had Nederland een nieuwe toezegging gedaan aan de VN, die in grote lijnen behelsde dat Nederland binnen 48 uur driehonderd mariniers, één fregat, drie helikopters en dertig man militaire politie kon leveren. Binnen een week zou Nederland in staat zijn nog eens driehonderd mariniers, enkele fregatten en een bevoorradingsschip te leveren. Op een termijn van drie tot zes maanden kon de Nederlandse regering 'afhankelijk van omstandigheden en beschikbaarheid' andere eenheden aanbieden. Op 21 mei 1990 had secretaris-generaal van de VN, Perez de Cuellar, alle lidstaten gevraagd mee te delen welk personeel en materieel zij beschikbaar konden stellen in het kader van de nieuwe behoeften van de Verenigde Naties.⁷⁸ De Defensienota bood hierop het Nederlandse antwoord. Het verhoogde nieuwe aanbod van de Nederlandse regering omvatte een infanteriebataljon; een verbindingscompagnie, een geneeskundige eenheid, personeel voor staffuncties en een officie-

76 TK, vergaderjaar 1990-1991, 22 991, nr. 3, p. 30

77 Ter Beek, *Manoeuvreren*, p. 181; Leonard Ornstein, 'Het eergevoel van Relus ter Beek', *Vrij Nederland*, 18/03/95; Marcel Reijmerink, 'Voor

luisteren naar de generaal', *Algemeen Dagblad*, 15/06/95.

78 DARIC, archief DS, doos 12, 02/05/91, S91/139/1409. Perez de Cuellar aan de Nederlandse regering, 21/05/90, SPA/Q/05.90.

ren-waarnemer. De Nederlandse regering was overigens een van de weinige die reageerden op de vraag van de secretaris-generaal.⁷⁹

Geconfronteerd met sterke bezuinigingen was er een behoefte bij de krijgsmacht delen hun onmisbaarheid in de nieuwe internationale constellatie te bewijzen. Daarbij hadden de mariniers het relatief gemakkelijk, omdat hun eenheden niet uit dienstplichtigen bestonden. Dienstplichtigen mochten namelijk slechts op basis van vrijwilligheid worden uitgezonden.

De uitzending van dienstplichtigen buiten Nederland had vanaf de Tweede Wereldoorlog diverse malen tot politieke of maatschappelijke tegenstand en juridische bezwaren geleid.⁸⁰ Toen de Nederlandse regering in het midden van de jaren zestig besloot enkele krijgsmachteenheden ter beschikking van de Verenigde Naties te houden, stelden sommige juristen de vraag of dienstplichtigen tegen hun wil mochten worden ingezet voor taken van de Verenigde Naties. De regering meende van wel, maar paste bij de indeling van de betrokken dienstplichtigen van de landmacht het beginsel van vrijwilligheid toe. Toen de secretaris-generaal van de Verenigde Naties om een Nederlandse bijdrage vroeg voor UNIFIL, zag de Nederlandse regering (destijds het kabinet Van Agt/Wiegel) zich echter genoodzaakt dienstplichtigen tegen hun wil uit te zenden. De meerderheid van de Tweede Kamer steunde de regering, maar deze zag zich wel gedwongen een motie uit te voeren waarin gevraagd werd om zoveel mogelijk te streven naar uitzending op basis van vrijwilligheid. Uiteindelijk werden 120 man tegen hun wil uitgezonden. In de media en het parlement werd wekenlang gediscussieerd over de rechtmatigheid van deze onvrijwillige uitzending. Nadat de VVDM een kort geding tegen de staat der Nederlanden had aangespannen, waarin het door de Hoge Raad in februari 1980 in het gelijk zou worden gesteld, bleek dat slechts met een juridische kunstgreep de onvrijwillige uitzending kon worden opgelegd.

Daarom bracht de regering, zoals beschreven, in 1988 een wijziging van artikel 33 van de Dienstplichtwet tot stand, waarvan het eerste artikel sindsdien luidde: 'Dienstplichtigen kunnen worden bestemd voor het vervullen van werkelijke dienst buiten Nederland.' Lid 2a stond in het vervolg toe dat uitzending in het kader van een vredesoperatie mogelijk was, als betrokkenen hiervoor toestemming gaven. Deden zij dat niet, dan konden zij worden aangewezen, maar dan waren wel een Koninklijk Besluit dat machtigde tot inzet en voorafgaand overleg met de Tweede Kamer vereist. Onvrijwillige uitzending van dienstplichtigen bleef dus mogelijk. Sinds de deelname aan UNIFIL kwam dat echter niet meer voor. Dienstplichtigen konden aan het begin van hun dienstdienst aangeven of zij bereid waren hun dienst te verrichten voor vredesoperaties buiten de landsgrenzen, maar zij mochten op die toestemming later terugkomen, bij wijze van spreken 'tot op de vliegtuigtrap'.

De mariniers waren ten opzichte van de landmacht dus in het voordeel doordat zij nauwelijks dienstplichtigen in hun gelederen telden. Bij de landmacht zou pas in de loop van 1993 een eenheid gereedkomen die geheel uit vrijwilligers bestond: de Luchtmobiele Brigade. Dat de mariniers echter gelijktijdig een bataljon voor Cambodja en een bataljon voor Joegoslavië zouden leveren, wekte weerstand bij de landmacht. Daarom kwam Defensie met een taak-

79 Bais, *Mijnenveld*, p. 121.

80 Voor de geschiedenis van de problematiek van uitzending van dienstplichtigen, zie J. Hoffenaar, 'De inzet van dienstplichtigen bij operaties buiten NAVO-verband', *Carré* 15 (1992) 2/3, pp. 33-36

en de kanttekeningen daarbij van majoor van de militair juridische dienst mr. W.B. Kroon, 'Uitzending van Nederlandse militairen', *Carré* 15 (1992), 6, pp. 16-17. Zie ook Klep & Van Gils, *Korea*, pp. 72-74.

verdeling waarbij de mariniers, vooral wegens hun tropenervaring, naar Cambodja zouden gaan, terwijl de landmacht werd voorbestemd voor operaties in voormalig Joegoslavië.⁸¹

Minister Ter Beek liet echter na het aanbod van een bataljon, dat de regering begin december aan de VN deed, weten dat hij geen openlijke voorbereiding van een bataljon voor Joegoslavië wenste, zolang er niet meer duidelijkheid was over de wensen van de VN.⁸² Vrijwel onmiddellijk daarna bleek dat de VN bij nader inzien geen gebruik zou maken van het Nederlandse aanbod voor een bataljon. De eerste reden daarvoor was dat de VN naar geografische spreiding van de troepenleverende landen streefde. De tweede reden was dat het Servische bewind Nederland als EG-voorzitter beschuldigde van partijdigheid in het conflict.⁸³

6. Nederlanders naar Joegoslavië: 'een verantwoord en aanvaardbaar risico'

Hoewel daarmee Nederlandse deelname aan een vredesmacht in Joegoslavië van de baan leek, bleef de Nederlandse regering streven naar stationering van zo'n troepenmacht, niet alleen in Kroatië, maar ook in Bosnië-Herzegovina. In het weekend van 9 en 10 februari 1992 riep minister Van den Broek de VN op een preventieve vredesmacht in Bosnië-Herzegovina te ontplooiën, zoals hij eind 1991 al in besloten kring tegenover VN-afgezant Vance had gedaan.⁸⁴

Tijdens de vergadering in het kader van de Europese Politieke Samenwerking op 17 februari 1992 stond Van den Broek stil bij het mandaat dat de twee dagen tevoren door Boutros-Ghali aangekondigde vredesmacht van de Verenigde Naties moest krijgen. Opnieuw signaleerde de Nederlandse bewindsman de gevaarlijke situatie in Bosnië-Herzegovina en sprak hij de hoop uit, dat de vredesmacht ook daar zou worden gestationeerd, al zei hij begrip te hebben voor de organisatorische en financiële problemen die daaraan waren verbonden. Op 4 maart drong Van den Broek er bij de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging bij de VN nog eens op aan de situatie in Bosnië-Herzegovina te bespreken met de vertegenwoordigers van de overige EG-lidstaten en van de VS.⁸⁵

Nadat Boutros-Ghali definitief had besloten een vredesmacht voor te stellen aan de Veiligheidsraad, had de VN intussen Nederland toch weer informeel gevraagd om een bijdrage aan de VN-vredesmacht. Dat gebeurde tijdens een bijeenkomst die het VN-secretariaat op 13 februari had georganiseerd voor een dertigtal potentiële troepenleverende landen, waaronder Nederland. De Nederlandse regering werd gevraagd om een verbindingseenheid van driehonderd man, vijf militaire waarnemers, acht militaire politieofficieren en dertig civiele politiewaarnemers. Op 19 februari deed daarop de Nederlandse regering onder voorbehoud

81 Klep/Van Gils, *Korea*, p. 102.

82 CDS, S91/139, ontwerpnota Van den Breemen voor COCSB, 05/12/91; KM. VN-operaties, mariniersstafdossiers, 5.10822, Exh. 06/01/92, nr. 13106/4431, nota Van den Breemen voor COCSB, 10/12/91; Defensiestaf, 1414, exh.nr. BDL 9107238/252, A.A. Wijgerse aan COCSB, 16/12/91, S91/139/4019.

83 DARIC, nota Barth aan Ter Beek, 17/12/91,

D91/666; CRST, 1109. Nota De Winter aan het Politiek Beraad, 10/01/92, D92/007; verslag vergadering Defensieraad, 18/12/91; TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 91.

84 Ulrike Rudberg, 'Parlement Krajina wil wèl vredesleger', *de Volkskrant*, 10/02/92.

85 ABZ, DEU/Staten-Generaal. Van den Broek aan PV New York, 04/03/92, celer 54.

het aanbod voor een verbindingseenheid van driehonderd militairen.⁸⁶ Aansluitend, en nog voordat een formeel verzoek van de VN daartoe was binnengekomen, besloot de Nederlandse ministerraad op 28 februari een verbindingseenheid van ongeveer driehonderd militairen, vijf militaire waarnemers en acht militaire politiefunctionarissen als bijdrage aan UNPROFOR aan te bieden. Pas op 4 maart zond de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN uit New York het formele verzoek.⁸⁷ Uiteindelijk zou het verbindingsbataljon bestaan uit 310 personen en zouden er drie militaire waarnemers en zes marechaussees worden uitgezonden. Het zou gaan om personeel van het 108^e Verbindingsbataljon uit Garderen, waaronder zo'n tweehonderd dienstplichtigen, die uitsluitend op basis van vrijwilligheid zouden worden uitgezonden.

In een verbindingsbataljon dat bestond uit tal van kleinere eenheden, die elkaar deels *on the job* konden trainen, was de inzet van dienstplichtigen niet zo'n probleem. Uitval van dienstplichtigen, die niet uitgezonden wensten te worden, kon worden opgevangen. Bij gevechtseenheden, die tijdens hun opleiding tot een eenheid moesten worden gesmeed, was zulke uitval wél een probleem. In de praktijk bestonden zulke gevechtseenheden voor het merendeel uit dienstplichtigen. In augustus 1992 sloeg de vertrekkende bevelhebber der landstrijdkrachten generaal M.J. Wilmink in *de Telegraaf* een stevige piketpaal voor de gevechtseenheden:

De landmacht kan daar op korte termijn met gevechtseenheden niet verantwoord optreden. Met op basis van vrijwilligheid te selecteren dienstplichtigen, die daarna in nieuw te vormen eenheden moeten worden samengebracht, gaat dat niet. Deze vrijwilligers hebben drie tot zes maanden harde training nodig om er nieuwe hechte eenheden van te maken, die elkaar in het uiterste geval tot in de dood toe trouw moeten zijn.⁸⁸

De dienstplichtigen vormden ook een probleem bij eenheden die door gebrek aan animo van vrijwilligers onvoldoende gevuld konden worden. In het voorjaar van 1992 ging er een schok door de top van het ministerie van Defensie toen bleek dat de Nederlandse regering niet kon voldoen aan een verzoek van de Verenigde Naties om een geneeskundige eenheid van 120 man voor Cambodja, hoewel zo'n eenheid deel uitmaakte van het staande aanbod dat Den Haag het jaar tevoren had gedaan. Die ervaring zou in belangrijke mate bijdragen aan het besluit tot opschorting, dan wel afschaffing van de dienstplicht later in het jaar.⁸⁹

De uitzending van het verbindingsbataljon leverde echter nog niet zulke moeilijkheden op. Het zou als 1 (NL) *United Nations Signal Battalion* verantwoordelijk zijn voor de realisatie van de communicatie tussen het centrale hoofdkwartier van UNPROFOR in Sarajevo, de regionale kantoren, het logistiek hoofdkwartier en de twaalf UNPROFOR-bataljons. De Nederlandse regering had zich er inmiddels zowel bij de VN als in Belgrado

86 ABZ, DPV/ARA/00155. Van Schaik 146 aan Van den Broek, 14/02/92; Van den Broek aan PV New York, 18/02/92, celer 035; Van Schaik 159 aan Van den Broek, 20/02/92; Theo Engelen, 'VN-topman: vredesleger Kroatië 13.000 man', *NRC Handelsblad*, 14/02/92; TCBU. *Vertrekpunt* I, pp. 91-92.

87 ABZ, DPV/ARA/00155. Van Schaik 207 aan Van den Broek, 04/03/92.

88 Guido van de Kreeke, 'Zandhaas heeft weer toekomst', *de Telegraaf*, 22/08/92.

89 Bert Steinmetz & Jan van der Ven, 'Omvormen leger lastige klus', *Het Parool*, 07/11/92; Leonard Ornstein & Max van Weezel, 'Het warme bad en de koude douche van Relus ter Beek', *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 9; interview D. Barth 08/10/99.

van vergewist dat er, anders dan ten tijde van het Nederlandse voorzitterschap van de EG was beweerd, geen sprake was van een verhoogd veiligheidsrisico voor Nederlandse militairen, wegens vermeende partijdigheid van Nederland tijdens het EG-voorzitterschap.⁹⁰ Toch zouden naar Joegoslavië uitgezonden Nederlandse militairen nog vaak worden geconfronteerd met een negatieve benadering door Bosnisch-Servische militairen, inclusief bevelhebber generaal Ratko Mladić, omdat zij landgenoot waren van de verfoeide 'Bruka' (Servo-Kroatisch voor: schande), minister Van den Broek, die leiding had gegeven aan de EG-acties in het eerste halfjaar van het conflict in Joegoslavië.⁹¹

Op 3 maart stelden de ministers Van den Broek en Ter Beek de Kamer in een brief op de hoogte van het aanbod en voegden daaraan toe dat er bij de inzet van de Nederlandse troepen sprake was van 'een verantwoord en aanvaardbaar risico'.⁹² Die term 'aanvaardbaar risico' vereist enige toelichting, omdat minister Ter Beek deze bij herhaling zou hantieren bij uitzendingsbesluiten in deze jaren. De minister verstond daaronder in de eerste plaats een politiek risico. Hij moest het besluit voor zijn politieke verantwoordelijkheid kunnen nemen en het politiek en maatschappelijk draagvlak moest zo groot zijn dat, wanneer er onverhoopt slachtoffers zouden vallen onder de Nederlandse deelnemers aan een vredesoperatie, er voldoende draagvlak zou overblijven.⁹³ 'Aanvaardbaar risico' was dus geen rekenkundige grootheid, maar veeleer een inschatting van de bewindsman en zijn adviseurs ten aanzien van het Nederlandse politiek-maatschappelijk klimaat. De minister had daarom de 'stellige overtuiging, dat het onmogelijk is een of ander computerprogramma te maken, dat aangeeft of je al dan niet tot uitzending moet overgaan. Je moet gewoon een breed draagvlak hebben.'⁹⁴

Hoeveel slachtoffers aan Nederlandse kant aanvaardbaar waren hing ook af van het nut van een Nederlandse aanwezigheid in het conflictgebied. 'Voortdurend moest ik het risico voor de veiligheid van de uit te zenden militairen afwegen tegen de betekenis van hun aanwezigheid in het voormalige Joegoslavië', aldus de minister.⁹⁵ Een 'aanvaardbaar risico' was dus niet hetzelfde als een 'veiligheidsrisico'. Over zulke risico's liet Ter Beek zich altijd voorlichten door zijn militaire adviseurs.⁹⁶ Zij droegen daarmee, overigens niet als enigen, bij aan zijn calculatie. 'Aanvaardbaar risico' was dus, zoals H.F. Dukers, commandant van het eerste mariniersbataljon in Cambodja het formuleerde: 'Een politieke term voor binnenlands gebruik. De minister moet die term wel gebruiken, maar in het veld kun je er niet mee

90 'Nederlandse militairen niet naar Joegoslavië', *de Volkskrant*, 07/01/92; TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 19, p. 3. Zie ook ABZ, DPV/ARA/00143. Notitie DPV/PZ, 14/02/92; notitie DPV/PZ, 'Joegoslavië/VN-vredesmacht', 28/02/92; DPV/ARA/00155. Van Schaik 146 aan Van den Broek, 14/02/92; Van den Broek aan ambassade Belgrado, 21/02/92; Van Schaik 170 aan Van den Broek, 22/02/92; Fietelaars 72 aan Van den Broek, 26/02/92; ABZ, PVNY. Memorandum van Minderhoud aan PV, 20/02/92; KAB. Verslag Defensieraad, 19/02/92; 'BZ: geen extra risico voor Nederlandse troepen in Joegoslavië', *ANP*, 25/02/92, 1448; 'Den Haag vraagt garanties VN', *NRC Handelsblad*, 25/02/92; 'Deelnemen aan VN-macht stuit op Haags voorbehoud', *de Volks-*

krant, 26/02/92; TCBU, *Vertretpunt* I, p. 93.

91 Zie bijv. W.A.M. van Dijk, 'UNMO-actie naar Zepa', *Carré* 16 (1993), 7/8, p. 20; Honig & Both, *Srebrenica*, p. 246. Zie ook Peter Michielsen, 'VN-vredesmacht moet prille vrede bewaken', *NRC Handelsblad*, 28/02/92.

92 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 19, p. 3.

93 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99; Bert Steinmetz & Jan van der Ven, 'Omvormen leger lastige klus', *Het Parool*, 07/11/92.

94 Bais, *Mijnenveld*, p. 127.

95 Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 176.

96 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 95.

uit de voeten.⁹⁷ Ook de hoogste militaire adviseur van de minister, chef-defensiestaf generaal A.K. van der Vlis wist er weinig raad mee: 'Ik weet niet precies wat die term inhoudt. Ik denk dat we het erover eens zijn dat het personeel een mate van risico loopt die wij binnen ons beroep en onze ethiek kunnen aanvaarden. Bij crisisbeheersingsoperaties leg je je meer beperkingen op dan bij de verdediging van eigen grondgebied.'⁹⁸ In die grove termen konden ook de ambtelijke adviseurs van de minister overweg met het begrip: 'Wat aanvaardbaar is, is mede afhankelijk van het soort operatie en de vraag wie daaraan deelnemen. Ik voeg daaraan toe dat het oordeel van bondgenoten erg belangrijk is.'⁹⁹ Evenals de politici, bij monde van PvdA-parlementariër Valk: 'Het is natuurlijk geen exacte wetenschap: tot hier gaat de grens en niet verder. Dat is toch een afweging die je maakt: waar doe je het eigenlijk voor, wat wil je bereiken met het uitsturen van mensen?'¹⁰⁰

Er zaten nog enkele haken en ogen aan dit eerste uitzendingsbesluit naar Joegoslavië. Een probleem was dat de Nederlandse regering de erkenning van Kroatië, waarover de EG-landen het op 15 januari eens waren geworden, had aangehouden, omdat zij de garanties ten aanzien van de bescherming van minderheden onvoldoende achtte (zie het vorige hoofdstuk). Op 22 februari stelde de voorzitter van de Europese Raad de commissie-Badinter, die bezwaar had gemaakt tegen erkenning van Kroatië wegens het minderhedenbeleid van die republiek, eigenlijk alsnog in het gelijk door een brief aan president Tudjman te sturen over de constitutionele tekortkomingen op dit punt.¹⁰¹ Maar nadat president Tudjman eind februari toezegde dat de Kroatische wetgeving zou worden aangepast op het punt van de bescherming van de rechten van minderheden, was er volgens de regering in Den Haag voor Nederland geen reden meer om de erkenning op te houden en kon de uitzending plaatsvinden.¹⁰²

De commissie-Badinter zou enkele maanden later echter concluderen dat ook de Kroatische grondwet van 8 mei 1992 nog niet voldeed aan de vereisten van de minderhedenbescherming, zoals Lord Carrington die had geformuleerd. Voor de West-Europese regeringen was dit echter irrelevant. Zij hadden al op 15 januari in beginsel tot erkenning besloten en hadden daar, zoals in het geval van Nederland en Frankrijk, na aanvankelijke aarzeling inmiddels om praktische redenen uitvoering aan gegeven.

Een ander probleem betrof het verzoek van de VN aan de Nederlandse regering om uitzending van dertig politiefunctionarissen, die zorg moesten dragen voor de veiligheid van de plaatselijke bevolking en erop moesten toezien dat de lokale politie haar taak objectief en correct uitvoerde. In de brief van 3 maart aan de Kamer maakten de ministers Van den Broek en Ter Beek van dit verzoek nog geen melding. Nederland had nooit eerder met civiele politiemensen bijgedragen aan een VN-vredesoperatie. In het recente verleden had Nederland verzoeken om inzet in El Salvador en Irak afgewezen wegens de lopende politiereorganisatie, de veiligheidsrisico's en taalproblemen.¹⁰³ De ambtelijke top van het ministerie van Binnenlandse Zaken voelde ditmaal echter wel voor medewerking, onder meer omdat Nederland als EG-voorzitter zich nadrukkelijk had geprofileerd 'en nu moeilijk bij

97 Bais, *Mijnenveld*, p. 56.

98 A.K. van der Vlis & W.F. van Eekelen, m.m.v. C. Homan, 'Lessen uit vredesoperaties', in: Weerdenburg (red.), *Lessen*, p. 56.

99 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting J.H.M. de Winter, p. 145.

100 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting G. Valk,

31/05/00, pp. 249-250.

101 Terrett, *Dissolution*, p. 169.

102 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 18 en nr. 20, pp. 6-7.

103 ABZ, DOV/ARA/00155. Memorandum van DPV aan Van den Broek, 27/02/92, nr. DPV-266/92; TCBU, *Vertrekpunt* I, p. 94.

anderen kan achterblijven'.¹⁰⁴ In afwijking van de adviezen van haar ambtenaren vond minister Ien Dales uitzending van Nederlandse civiele politie echter 'niet nodig'.¹⁰⁵ Daarna kwam het verzoek te liggen bij haar collega van Justitie, Ernst Hirsch Ballin, die mogelijk personeel van de rijkspolitie beschikbaar zou kunnen stellen. Na uitgebreid beraad besloot ook Justitie geen personeel te leveren.¹⁰⁶

Het CDA-Kamerlid A.B.M. Frinking deed, gesteund door Blaauw, in een ordedebat zijn beklag over de wijze waarop de regering de informatie over de UNPROFOR-deelname had verstrekt.¹⁰⁷ Reeds voordat de ministerraad op 28 februari een besluit over uitzending had genomen, waren daarover berichten in de pers verschenen.¹⁰⁸ Een deel van deze publicaties was een gevolg van het feit dat de woordvoerder van Buitenlandse Zaken, Dig Ishta, vragen van journalisten 'off the cuff' had beantwoord.¹⁰⁹ De persberichten hadden grote commotie veroorzaakt, omdat daarin sprake was van uitzending van dienstplichtigen.¹¹⁰ Als waarnemend voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken liet Van Traa de regering weten dat de commissie mondeling overleg wilde voeren 'desnoods tijdens het crocusreces, vóór één Nederlandse militair naar Joegoslavië zou worden uitgezonden'.¹¹¹

Op 12 maart 1992 volgde mondeling overleg met de commissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie.¹¹² Zij stemden algemeen in met de uitzending. Gezien de opstelling van de partijen in het Joegoslavische conflict wilden de Kamerleden echter onder meer weten waarop de inschatting van een 'aanvaardbaar risico' was gebaseerd en hoe groot de kans was dat *peacekeeping* zou overgaan in *peace enforcing*. Blaauw en de CDA'er De Kok vroegen of het mandaatgebied kon worden uitgebreid tot Bosnië-Herzegovina indien de toestand daar zou verslechteren. Van den Broek, die zelf meermalen had gepleit voor zo'n uitbreiding, leek daar, kennelijk wijs geworden door internationaal overleg, inmiddels minder behoefte aan te hebben en verklaarde dat de situatie in Bosnië 'thans redelijk beheersbaar' leek.¹¹³ Het mandaat zou, aldus Van den Broek, nadrukkelijk geen betrekking hebben op *peace enforcing*.¹¹⁴ Ter Beek lichtte toe dat de geweldsinstructie zowel zelfverdediging als de bescherming van levens van de lokale bevolking inhield.¹¹⁵

Op 9 maart arriveerde een groep kwartiermakers voor UNPROFOR onder leiding van de Indiase luitenant-generaal Satish Nambiar in Joegoslavië. Plaatsvervangend commandant werd de Franse generaal-majoor Philippe Morillon. Chef-staf werd de Canadese brigadegeneraal Lewis W. MacKenzie, die ruime ervaring had opgedaan met vredesoperaties in de

104 ABZ, DPV/ARA/00155. Th.C. de Graaf aan Hoekema, 28/02/92, met bijlage: Plv. Dir. Politie aan Dales, 27/02/92.

105 ABZ, DPV/ARA/00155. Chef DPV aan Van den Broek, 12/03/92, nr. DPV-355/92.

106 ABZ, DPV/ARA/00155. Van den Broek 098 aan PV New York, 29/04/92.

107 DAV. Deetman aan de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie, 10/03/92; bijlage: verslag van ordedebat, 10/03/92, D92/210/6878.

108 'Kabinet wil 300 militairen naar Joegoslavië sturen' en Wio Joustra, 'Nederland levert vaak militairen voor vredesoperaties van VN', *de Volkskrant*, 15/02/92; 'VN-macht naar Joegoslavië. Nederland stuurt mogelijk 300 man verbindings-

troepen', Trouw, 24/02/92; 'Den Haag vraagt

garanties VN', *NRC Handelsblad*, 25/02/92; 'Deelnemen aan VN-macht stuit op Haags voorbehoud', *de Volkskrant*, 26/02/92.

109 ABZ, DPV/ARA/00155. Memorandum van DPV/PZ aan DPV, 26/02/92, nr. 254/92.

110 Onderschrift van DPV/PZ op ABZ, DPV/ARA/00155. Memorandum van DPV aan Van den Broek, 27/02/92, nr. DPV-266/92.

111 ABZ, DPV/ARA/00155. Memorandum van PS aan DEU en DPV, 28/02/92, nr. 19/92.

112 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I81, nr. 20.

113 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I81, nr. 20, p. 6.

114 Ibidem.

115 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I81, nr. 20, p. 8.

Gazastrook, Cyprus, Cairo en Midden-Amerika. Boutros-Ghali zag, in weerwil van een eerder plan, af van de benoeming van een Speciale Vertegenwoordiger omdat hij wilde onderstrepen dat de verantwoordelijkheid voor het vinden van een politieke oplossing bij de EG berustte, een verantwoordelijkheid die hij toen (nog) niet vermengd wilde zien met de vredesbewarende rol van de VN.¹¹⁶ In plaats van een speciale vertegenwoordiger te zenden, voegde hij een *Director of Civil Affairs* toe aan de operatie: de Ier Cedric Thornberry.

Op 3 april kwam het Nederlandse verbindingsbataljon als eerste volledige UNPROFOR-eenheid in Zagreb aan. Vanuit de Kroatische hoofdstad ontplooidde het zich in de sectoren Noord, Zuid, West en Oost in Kroatië, waarin het UNPROFOR-gebied was ingedeeld, en korte tijd later in de vijfde sector, Sarajevo in Bosnië. Het bataljon werd opgedeeld in kleine verbindingscentra die bij diverse eenheden waaraan ze waren toegevoegd, werden gelegerd. Het bataljon werd aldus verspreid over 22 locaties. Het zou tot 1 september 1994 dienstdoen en er zouden in totaal ongeveer tweeduizend militairen deel van uitmaken. Formeel werd UNPROFOR in Kroatië ontplooid op 7 april door aanvaarding van Veiligheidsraadresolutie 749 terwijl het hoofdkwartier, onder meer om veiligheidsredenen, in Sarajevo werd gevestigd. Met die veiligheid was het echter snel gedaan.

---

116 ABZ, DPV/ARA/00143. Van Schaik 156 aan Van den Broek, 18/02/92.

HOOFDSTUK 5

Het begin van de oorlog in Bosnië-Herzegovina: maart-mei 1992

1. Nieuwe plannen voor opdeling van Bosnië-Herzegovina

Op 9 januari beloofde Milošević, zoals beschreven in hoofdstuk 2, in Brussel aan Tudjman al het Kroatische grondgebied te zullen opgeven, als de Kroatische president bereid was samen met hem een oorlog in Bosnië-Herzegovina te beginnen.¹ Diezelfde dag werd de autonome Servische republiek in Bosnië-Herzegovina, enkele dagen eerder dan aangekondigd, uitgeroepen. Zij bestond uit de vijf zogeheten autonome gebieden en nog enkele districten.

De opdeling van Bosnië stond bij Serven en Kroaten in die dagen hoog op de agenda. Volgens Haris Silajdžić, minister van Buitenlandse Zaken, en Rusmir Mahmutčehajić, plaatsvervangend premier van Bosnië-Herzegovina, voerde de Bosnisch-Servische leider Koljević op 14 januari in Zagreb besprekingen met Tudjman over opdeling.² Koljević zou daarbij hebben gehandeld in opdracht van Milošević.³ Diezelfde dag nog probeerde Tudjman meer dan een uur lang de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann te overtuigen van de wenselijkheid van zo'n opdeling van Bosnië tussen Kroatië en Servië. De Kroatische president hield de Amerikaanse diplomaat voor dat de Bosnische Moslims anders van Bosnië een fundamentalistische islamitische staat zouden maken, onder meer door de import van een half miljoen Turken. Hij waarschuwde voor de Groene Transversale (een aaneengesloten gebied van moslims) die zou ontstaan van Bosnië via Sandžak en Kosovo naar Turkije en noemde de Bosnische president Izetbegović een stroman van Turkije. Gevraagd naar de bron van zijn informatie gaf Tudjman ruiterslijk toe dat hij zich baseerde op mededelingen van Milošević.

Zoals beschreven in hoofdstuk 3 had Milošević in april 1991 indruk gemaakt op Tudjman met het plan van een Groene Transversale en de terugkeer van een groot aantal Moslims uit Turkije, terwijl dat 'plan' in werkelijkheid een kopie was van een artikel uit het satirische blad *Vox*, dat in Sarajevo verscheen. Zimmermann gaf de Kroatische president te kennen dat zijn idee over deling van Bosnië-Herzegovina niet kon rekenen op Amerikaanse sympathie.⁴

Het aandeel dat de Serven opeisten in Bosnië-Herzegovina bedroeg volgens uitspraken van diverse Servische leiders ongeveer tweederde. Karadžić zei bijvoorbeeld in januari 1992 dat in geval van onafhankelijkheid van Bosnië de Serven 66 procent van het gebied moesten krijgen.⁵ Die claim heette gebaseerd te zijn op het 'feit' dat de Serven, die in Bosnië verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd waren op het platteland, al vóór 1992 ruim zestig

---

1 Hartmann, *Milošević*, p. 223; Oscar Garschagen, 'Kroatië mag van Milošević intact blijven', *de Volkskrant*, 10/01/92.

2 J. Dempsey, 'Secret talks reopened on Bosnia', *Financial Times*, 16/01/92; P. Sartorius, 'Jugoslavië-Konflikt: Ist der Krieg in Bosnien-Herzegowina noch zu vermeiden?', *Süddeutsche Zeitung*,

07/02/92.

3 Volgens Hartmann, *Milošević*, p. 253 had Milošević Koljević al op 8 januari naar Zagreb gezonden.

4 Zimmermann, *Origins*, pp. 181-182.

5 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 26. Zie ook Cigar, *Genocide*, pp. 39-40.

procent van het land in hun bezit zouden hebben gehad.⁶ Op 11 februari zei Milošević tegen Zimmermann dat, anders dan in Kroatië, de Serven in Bosnië niet werden onderdrukt. Als voorbeeld noemde hij dat de Serven in Bosnië slechts 35 (in werkelijkheid: 31) procent van de bevolking uitmaakten, maar over 64 procent van de grond beschikten. Kennelijk was deze opmerking veeleer bedoeld om de Amerikaanse ambassadeur te laten wennen aan Servische aanspraken op tweederde van het Bosnische grondgebied dan als een gebaar van goede wil ten aanzien van Bosnië, want Milošević noemde Izetbegović voortdurend een gevaarlijke Moslim-fundamentalist. Bovendien, zo redeneerde Zimmermann, zou Milošević, die steeds zei dat hij Tudjman zijn deel van Bosnië gunde, niet zelf ook een hap uit die appel willen nemen?⁷

Terwijl de Servische leiders hun claims op tafel legden en de Kroatische regering tot medeplichtigheid probeerden te verleiden, verslechterde de atmosfeer in Bosnië-Herzegovina zienderogen. De JNA, het Joegoslavische leger, nam vanaf de jaarwisseling 1991-1992 strategische posities in rond diverse Bosnische steden en in de eerste maanden van 1992 organiseerde het federale leger trainingen voor de territoriale verdediging waarvoor uitsluitend Serven werden uitgenodigd.

De verschillende etnische groepen schermden zich steeds meer van elkaar af. Politie-korpsen splitsten zich op langs etnische lijnen waarbij veelvuldig een van de groepen zich exclusief meester maakte van het aanwezige wapenarsenaal.⁸ Vanaf begin januari vonden in Mostar en andere steden bomaanslagen plaats, richtten de diverse etnische groepen over en weer wegversperringen op en legde het leger, uit voorzorg tegen aanvallen, mijnen rond militaire gebouwen.⁹

2. Het referendum in Bosnië

Tegen die achtergrond behandelde het parlement van Bosnië-Herzegovina op 24 januari de kwestie van het referendum over de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina, dat de Europese Gemeenschap nodig achtte alvorens tot erkenning van de Bosnische onafhankelijkheid te kunnen overgaan. De Bosnisch-Servische leiders waren tegen zo'n referendum, dat naar onafhankelijkheid zou leiden, terwijl Izetbegović en zijn aanhangers er vóór waren. De Kroaten, die sterk verdeeld waren tussen gematigden die voorstander waren van een multi-etnische staat Bosnië-Herzegovina en radicalen die aansluiting van een deel van het Bosnische gebied bij Kroatië wensten, zouden de weegschaal doen doorslaan.

6 Vgl. Levinsohn, *Belgrade*, p. 97. In werkelijkheid was dat 56 procent (zie deel 1, hoofdstuk 3).

7 Zimmerman, *Origins*, p. 179. Vgl. Zimmermann, 'Ambassador', p. 16, waar Milošević een claim zou hebben gelegd op zeventig procent van het Bosnische grondgebied. Ook tegenover Mesić zei Milošević dat zijn uiteindelijke doel was om Bosnië voor tweederde in te lijven bij Servië: 'Davor Butković, 'Mesić. I drugi su hrvatski političari svjedočili pred istražiteljima Suda u Haagu!', *Globus*, 16/05/97, pp. 15-16.

8 Voor informatie over dit verslechterende klimaat, zie bijv. Ludwig Boltzmann Institute, *Opera-*

tions, par. 5.1.

9 'Schietpartij in Kroatië bedreigt bestand', *de Volkskrant*, 11/01/92; 'Politici Servië en Kroatië naar VN voor overleg', *de Volkskrant*, 22/01/92; Ulrike Rudberg, 'Honderden woedende Kroaten op barricades in explosief Bosnië', *de Volkskrant*, 05/02/92; idem, 'Leger Joegoslavië zegt Kroaten in Mostar wacht aan', *de Volkskrant*, 06/02/92; 'Kroatië "onvoorwaardelijk" akkoord met VN-vredesplan', *de Volkskrant*, 07/02/92; 'Spanningen in Bosnië lopen op na aanslag', *de Volkskrant*, 26/02/92.

Aan de feitelijke parlementaire behandeling gingen twee dagen van intensief overleg vooraf tussen alle betrokken partijen. Die voorbesprekingen leken een compromis mogelijk te maken langs de volgende lijnen: het referendum zou in heel Bosnië worden gehouden, en openstaan voor alle burgers. De vraagstelling zou echter niet eenvoudig luiden of men voor of tegen onafhankelijkheid was, maar zij zou meerdere opties voor de toekomstige status van Bosnië-Herzegovina bieden. Het karakter van het referendum zou daardoor eerder een adviserend dan een bindend karakter hebben.

Izetbegović en Karadžić hadden als twee kemphanen tegenover elkaar gestaan in de referendumkwestie, maar ook zij konden op de avond voorafgaand aan de parlementaire behandeling uiteindelijk instemmen met deze oplossing. Typerend voor zijn manier van doen weigerde Izetbegović echter een overeenkomst daarover te ondertekenen met de opmerking dat dat de volgende dag nog wel kon. De volgende ochtend zei de Bosnische president, ‘alsof er niets was gebeurd tijdens de voorafgaande twee dagen’, dat hij niet kon instemmen met het compromis.¹⁰

Daarmee was het referendum in zijn oorspronkelijke vorm inzet van het parlementaire debat op 24 januari en stonden Moslims en Serven weer tegenover elkaar. Tijdens een schorsing van die parlementsitting werden Karadžić en de vooraanstaand politicus van de SDA (de partij van Izetbegović), tevens plaatsvervangend premier Muhamed Čengić, het echter opnieuw eens over een uitweg uit de crisis. Zij spraken af dat er eerst een politiek-territoriale regeling zou worden getroffen. Direct daarna zou dan het referendum worden gehouden. Karadžić verklaarde na de totstandkoming van dit compromis tegenover het parlement dat de partijen nog nooit zo dicht bij een akkoord waren geweest als deze keer, een opmerking die de afgevaardigden met gejuich begroetten. Izetbegović nam daarop echter het woord en verklaarde dat aan het referendum geen voorwaarden mochten worden verbonden.

Op dat moment – het was intussen half vier ’s ochtends – besloot Krajišnik als parlementsvoorzitter de vergadering te verdagen tot tien uur. Nadat de Servische parlementariërs waren vertrokken, riep een SDA-afgevaardigde een uur later echter de niet-Servische parlementsleden weer bijeen. Het referendum werd in stemming gebracht en alle 130 aanwezige parlementariërs stemden voor.¹¹ De volksraadpleging zou worden gehouden in het weekend van 29 februari en 1 maart.

De Bosnisch-Servische politici, die zich buitengesloten voelden van de beslissing, waren woedend. Zij wezen erop dat de grondwet van Bosnië de instemming vereiste van de drie etnische groepen voor veranderingen in de status van het grondgebied.

In de weken voorafgaand aan het referendum vonden herhaaldelijk gewapende incidenten plaats, bijvoorbeeld wanneer politie uit Sarajevo wapenzendingen bestemd voor de Serven in de autonome gebieden probeerde te onderscheppen¹² of bij blokkades van Kroaten tegen JNA-objecten in Herzegovina.¹³

De dag vóór het referendum verklaarde Karadžić dat het referendum voor de Bosnische Serven niet bestond. Zij zouden er niet aan deelnemen, maar zij zouden het referendum ook

10 Muhamed Filipović, ‘Hasan Čengić’s Conspiratorial Logic’, *Dani*, 08/04/00.

11 Hayden, *Blueprints*, pp. 96-97.

12 Raymond van den Boogaard, ‘Serviërs Bosnië

onder bevel leger’, *NRC Handelsblad*, 24/02/92.

13 Raymond van den Boogaard, ‘Oorlog funest voor Mariaverering in Medjugorje’, *NRC Handelsblad*, 26/02/92.

niet verhinderen.¹⁴ Wel waarschuwde de SDS, de partij van Karadžić, dat Serven die aan het referendum zouden deelnemen, zouden worden beschouwd als verraders. In het weekend van het referendum weigerden sommige lokale SDS-functionarissen de inrichting van stemlokalen toe te staan als niet eerst de Servische namen van de kieslijsten werden verwijderd.¹⁵ In veel door de Serven beheerste districten gingen de kieslokalen in het geheel niet open.¹⁶ Al dan niet onder dwang van de SDS bleven de Bosnische Serven massaal weg bij de kieslokalen. 63,7 procent van de geregistreerde kiezers, voornamelijk dus Moslims en Kroaten, ging wél naar de stembus. 99,4 procent van hen stemde voor de onafhankelijkheid.

Op de avond van 1 maart, de tweede dag van het referendum, culmineerden de spanningen tussen Bosnische Moslims en Bosnische Serven in een incident in Bašaršija, het oude Moslimstadsdeel van Sarajevo. Daar vond een trouwpartij plaats waarbij de Servische bruiloftgangers, zoals in die tijd gebruikelijk was,¹⁷ zwaaiden met Servische vlaggen. Plotse-ling werd er geschoten op de feestvierders, waarbij de vader van de bruidegom omkwam en een orthodoxe priester gewond raakte. Dadelijk na dit incident wierpen aanhangers van de SDS wegblokkades op rondom het oude deel van Sarajevo. De aanslag op de bruiloftgangers deed de vlam in de pan slaan. Deze gang van zaken moet althans een deel van de leiding van de SDS overvallen hebben.¹⁸ De belangrijkste leiders waren op dat moment in Belgrado. Maar het duurde niet lang voordat de SDS zich meester maakte van de situatie en verklaarde dat het beleg van Sarajevo pas zou worden opgeheven wanneer de voorbereidingen voor de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina zouden worden gestaakt. Bovendien wilden ze meer invloed hebben op de politie en de televisie in Sarajevo. Karadžić sloeg harde taal uit vanuit Belgrado. Hij liet weten dat in Sarajevo een ontwikkeling dreigde ‘waarbij vergeleken Noord-Ierland een vakantieoord is’¹⁹ en hij zei te vrezen voor ‘een oorlog van dezelfde schaal als die tussen India en Pakistan’.²⁰ In een tegenactie zetten Kroaten en Moslims barricades op rond Servische wijken van de Bosnische hoofdstad. Daarop waren voor het eerst openlijk gewapende leden van Moslim-milities te zien.²¹

Voorstanders van de onafhankelijkheid die hun loyaliteit aan een ongedeeld Bosnië wilden betuigen, hielden op 2 maart een demonstratie met leuzen als ‘Weg met de barricades, wij zijn ongewapend’. De demonstranten werden beschoten, waarbij enkele gewonden vielen. Haastig overleg tussen kopstukken van de SDS en SDA, waarbij de SDA-leiders beloofden tegemoet te komen aan de verlangens van de Serven naar meer invloed op de politie en de media, zorgde voor herstel van de rust. Het had er evenwel veel van weg dat die

14 Amnesty International, *Abuse*, p. 7.

15 Kumar, *Divide*, p. 51.

16 Amnesty International, *Abuse*, p. 7.

17 Meier, *Jugoslawien*, p. 376. Zie bijv. ook de reportage van een huwelijksviering in het Bosnische stadje C/Gacko een half jaar eerder in Ewoud Nysingh, ‘Moslims blijven Tito trouw’, *de Volkskrant*, 19/08/91: ‘De Servische huwelijks-gasten maken een oorverdovend lawaai. Ze rijden in kolonnes door Gacko, er wordt getoeterd en met automatische wapens in de lucht geschoten. Uit de opengedraaide ramen wapperen Servische en Joegoslavische vlaggen. De inwoners van Gacko, een stadje in Bosnië-Herzegovina met een moslim-

meerderheid, kijken er ogenschijnlijk niet van op.’ Overigens stond verderop in het artikel te lezen dat in Gacko 36 procent van de bevolking Moslim was en 44 procent Servisch.

18 Vgl. Meier, *Jugoslawien*, p. 376.

19 Raymond van den Boogaard, ‘Gewapende Serviërs omsingelen Sarajevo’, *NRC Handelsblad*, 02/03/92.

20 ‘Oorlog dreigt in Bosnië-Herzegovina’, *de Volkskrant*, 03/03/92.

21 Raymond van den Boogaard, ‘Gewapende Serviërs omsingelen Sarajevo’, *NRC Handelsblad*, 02/03/92.

rust slechts tijdelijk zou zijn. Dat de SDS zo gemakkelijk instemde, scheen er vooral door te zijn ingegeven dat Milošević niet wilde dat de komst van UNPROFOR, dat zijn hoofdkwartier zou krijgen in Sarajevo, doorkruist zou worden.²²

Op 3 maart riep Izetbegović de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina uit. Hij verklaarde bij die gelegenheid tevens dat als Serven nog eens zouden proberen het leven in Sarajevo lam te leggen, er 200.000 tot 300.000 mensen klaar stonden om dat te verhinderen.²³ Twee dagen later verzond Izetbegović een brief aan de regeringsleiders van de Europese Gemeenschap met het verzoek om erkenning van de onafhankelijkheid, nu het door de EG verlangde referendum was gehouden en een meerderheid van de bevolking zich voor onafhankelijkheid had uitgesproken.²⁴

Het schot op de bruiloftgangers, dat wel wordt gezien als de ouverture van de oorlog in Bosnië, wordt in de internationale literatuur vaak vermeld zonder aandacht te besteden aan de vraag wie de daders waren. Auteurs spreken bijvoorbeeld van ‘unidentified gunmen’.²⁵ Moslims zeiden dat de Serven zelf verantwoordelijk waren geweest voor de schietpartij in de Bašćaršija.²⁶ De Franse auteur Bougarel komt dichterbij de waarheid waar hij schrijft dat enkele weken na de schietpartij een Moslim op de radio bekendmaakte dat hij ervoor verantwoordelijk was. Het was Ramiz Delalić, bijgenaamd ‘Ćelo II’,²⁷ die bekendstond als crimineel en acht jaar in de gevangenis had doorgebracht wegens verkrachting. Delalić was lid van de Groene Baretten. Dat Ćelo II betrokken was bij de beschieting van de Servische bruiloftgangers, werd overigens al twee dagen na het voorval publiekelijk bekend, toen het Bosnische ministerie van Binnenlandse Zaken een arrestatiebevel tegen hem en zijn handlanger Suad Sabović uitvaardigde wegens de aanslag.²⁸ Delalić dook onder en werd niet gevonden, maar een paar weken later zou hij, net als enkele andere criminele elementen, leidinggeven aan de verdediging van Sarajevo. Hoewel Delalić in augustus 1992 opnieuw zelf de ‘eer’ voor de aanslag opeiste,²⁹ bleek vervolging van hem lange tijd onmogelijk omdat getuigen werden bedreigd of gemolesteerd, waarna zij stevast hun getuigenissen introkken. In juni 1999 werd Delalić in Sarajevo gearresteerd nadat hij bij een verkeerscontrole een politieman had verwond. Hij wist echter een jaar later te ontsnappen naar het buitenland, toen hij, hangende het onderzoek tegen hem, op borgtocht werd vrijgelaten. Nadat eerder onderzoek naar de betrokkenheid van Ćelo dus geen duidelijk bewijs had opgeleverd, besloot de openbare aanklager in Sarajevo in augustus 2001 het onderzoek te heropenen, omdat het volgens hem tot dan toe oppervlakkig was uitgevoerd.³⁰ Sindsdien hebben diverse media bericht dat tegen Delalić een geheime aanklacht van het Joegoslavië-tribunaal zou

22 Henk Hirs, ‘Bosnië gered door misrekening Serviërs’, *Trouw*, 04/03/92.

23 Raymond van den Boogaard, ‘Sarajevo in de greep van geruchten’, *NRC Handelsblad*, 04/03/92.

24 AAZ, bijlage bij 92Moo2475. Izetbegovic aan Lubbers, 05/03/92.

25 Bijv. Kumar, *Divide*, p. 39; Meier, *Jugoslawien*, p. 376 schrijft van ‘ein Krimineller muslimischer Nationalität’.

26 Bougarel, *Bosnie*, p. 10.

27 Bougarel, *Bosnie*, p. 10.

28 ‘Other reports on Bosnia-Herzegovina’, *Tanjug* 1900, 03/03/92, *BBC Summary of World Broadcasts*, 05/03/92; ‘Other reports on Bosnia-Herzegovina’, *Tanjug*, 2159, 03/03/92, *BBC Summary of World Broadcasts*, 06/03/92.

29 Hartmann, *Milošević*, p. 257.

30 ‘Sarajevo court to re-investigate killing that precipitated Bosnian war’, *SRNA news agency*, Bijeljina, 1157, 15/08/91, *BBC Worldwide Monitoring*, 15/08/01.

bestaan wegens misdrijven die hij tijdens de oorlog in Bosnië heeft gepleegd.³¹ Op 1 februari 2002 gaf het kantongerecht in Sarajevo toestemming voor heropening van het onderzoek tegen Delalic wegens moord op de vader van de bruidegom op 1 maart 1992.³²

3. Het Cutileiro-plan en de Amerikaanse doorkruising ervan

Mede naar aanleiding van het referendum begon de Amerikaanse regering zich actiever dan voorheen op te stellen ten aanzien van de ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië en in het bijzonder in Bosnië. De Amerikaanse regering stond voor een dilemma na de erkenning van Kroatië en Slovenië door de EG. Zij had die erkenning niet gewild en was zich op het standpunt blijven stellen dat een Amerikaanse erkenning pas zou volgen in het kader van een algehele oplossing van het Joegoslavische vraagstuk.

Zo'n oplossing leek echter nog ver weg. Ertoe overgaan het Europese standpunt te volgen, had volgens de Amerikaanse regering ook zijn nadelen. Wanneer Kroatië en Slovenië zouden worden erkend, maar niet gelijktijdig hetzelfde zou gebeuren met Bosnië-Herzegovina en Macedonië, die ook om erkenning hadden gevraagd, zou dat het verkeerde signaal kunnen afgeven aan de JNA, dat dit leger ten aanzien van de beide laatste gebieden de vrije hand had. De Amerikaanse *Deputy Secretary of State* Eagleburger meende dan ook dat de EG door slechts twee republieken te erkennen voor verdere destabilisatie van voormalig Joegoslavië had gezorgd. Als de Amerikaanse regering zou overgaan tot erkenning, dan zou het dat tegelijk doen ten aanzien van de vier republieken die dat wensten. De regering in Washington wenste echter het resultaat van het referendum in Bosnië af te wachten.³³

Op 10 januari 1992 berichtte de Nederlandse ambassadeur in Washington Meesman al aan Den Haag dat het opmerkelijk was dat Bosnië en Macedonië op het Amerikaanse *State Department* op meer sympathie konden rekenen dan de andere republieken van voormalig Joegoslavië.³⁴ Op diezelfde 10 januari, toen Milošević en de Bosnisch-Servische politieke leiding zich nadrukkelijk bezighielden met een opdeling van Bosnië, waarschuwde de Amerikaanse regering het bewind in Belgrado geen actie te ondernemen die de territoriale integriteit van Bosnië-Herzegovina zou bedreigen. Toen het Servische lid van het federale presidium Borisav Jović op 27 januari de Verenigde Staten bezocht, zei Eagleburger tegen hem dat een opdeling van Bosnië-Herzegovina voor de Amerikaanse regering volstrekt onaanvaardbaar zou zijn. Drie weken later, op 19 februari, bracht Izetbegović een bezoek aan Washington en bij die gelegenheid kreeg hij 'sterke steun' voor de integriteit van Bosnië-Herzegovina.³⁵

Ook de Europese Gemeenschap boog zich, voorafgaand aan het referendum, over de vraag wat er met Bosnië moest gebeuren. Lord Carrington, maakte zich, zoals in hoofdstuk 3 al aan de orde kwam, in december 1991 ernstige zorgen over de gevolgen die erkenning van de voormalige Joegoslavische deelrepublieken zou hebben voor Bosnië-Herzegovina. Die

31 'Sefer Halilović accused of war crimes in Grabovica; Zagreb's Daily', *Global News Wire, ONASA News Agency*, 22/09/01; 'BIH Press Review', *ibidem*, 24/09/01.

32 'Sarajevo court to renew proceedings on murder that precipitated Bosnian war', *BBC Monitoring International Reports*, 01/02/02.

33 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 1276 aan

Van den Broek, 20/12/91; Meesman 1289 aan Van den Broek, 31/12/91; Meesman 50 aan Van den Broek, 10/01/92; Meesman 137 aan Van den Broek, 01/02/92; Meesman 160 aan Van den Broek, 05/02/92.

34 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 50 aan Van den Broek, 10/01/92.

35 Burg & Shoup, *War*, pp. 99-100.

zorgen werden niet minder nadat hij op 6 januari 1992 Sarajevo had bezocht. Vrijwel dadelijk na terugkeer wekte hij de Joegoslavië-conferentie, die hij begin november 1991 had verdaagd, weer tot leven. Met de heropening van de conferentie, die niet langer in Den Haag, maar in Brussel bijeenkwam, had Carrington speciaal de situatie in Bosnië-Herzegovina op het oog. Nadat Carrington op 5 en 6 februari wederom Bosnië had bezocht, riep de Britse bemiddelaar een week later de vertegenwoordigers van de drie grote etnische groeperingen van Bosnië-Herzegovina in Sarajevo bijeen om de spanning te verminderen.

Portugal had op 1 januari het EG-voorzitterschap van Nederland overgenomen. Carrington had de Portugese minister van Buitenlandse Zaken, De Deus Pinheiro, verzocht zich te belasten met de leiding van de besprekingen. Het Portugese EG-voorzitterschap had kennelijk geleerd van zijn Nederlandse voorganger: de Portugese minister van Buitenlandse Zaken behandelde de kwestie-Joegoslavië als een zaak van secundair belang³⁶ en beperkte zich voornamelijk tot stille diplomatie, waardoor er minder kans was dat hij snel zou afbranden.

Kern van de Portugese inspanningen werden besprekingen in Lissabon, die op 21 februari begonnen onder leiding van de Portugese diplomaat Jose Cutileiro, die werkte in opdracht van minister De Deus Pinheiro, en Lord Carrington. Vanaf het begin maakte Cutileiro duidelijk dat een overeenkomst tussen de drie Bosnische leiders moest voldoen aan twee voorwaarden: de onaantastbaarheid van de buitengrenzen van Bosnië-Herzegovina, en de aanvaarding van het bestaan van drie afzonderlijke etnische groepen met elk hun eigen belangen.

Inzet van de besprekingen was een kantonisering van Bosnië naar Zwitserse model. Dat was vooral een wens van de Kroatische en Servische leiders in Bosnië. In september 1991 had Karadžić gezegd dat een oplossing voor wat hij zag als het probleem van Bosnië-Herzegovina was dat er massale volksverplaatsingen zouden komen.³⁷ Een maand later had de Bosnisch-Kroatische nationalistische leider Stjepan Kljuić zich uitgesproken voor een driedeling van Bosnië-Herzegovina op etnische gronden. En in december 1991 hadden de Bosnisch-Servische nationalistische leiders zelf een concreet plan op tafel gelegd, waarbij zeventig procent van Bosnië zou bestaan uit Servische kantons.

Na afloop van de besprekingen in Lissabon toonde Karadžić zich op 25 februari tegenover Zimmermann enthousiast over de gang van zaken in de Portugese hoofdstad. Cutileiro had de instemming van alle drie partijen gekregen voor kantons op etnische basis binnen een eenheidsstaat Bosnië.³⁸ De volgende dag had Karadžić samen met Koljević een ontmoeting in Graz met twee adviseurs van Tudjman, Zvonko Lerotić en Josip Manolić. Zij bespraken een opdeling van Bosnië, maar een overeenkomst stuitte af, doordat beide partijen aanspraak maakten op het Sava-dal, oftewel Posavina in het noorden van Bosnië. Daar woonden veel Kroaten, maar tegelijk was het gebied van groot belang voor de Serven omdat dit de verbinding moest vormen, door Bosnië, tussen enerzijds Servië en de Servische gebieden in het oosten van Bosnië en anderzijds het Servische gebied in Kroatië.³⁹

Op 25 februari zag Zimmermann ook Izetbegović, die volgens de Amerikaanse ambassadeur juist grote spijt had van de gang van zaken in Lissabon. Hij had zich onder druk gezet gevoeld door Cutileiro en toen ingestemd met de erkenning van drie afzonderlijke kantons in Bosnië, maar teruggekomen in Sarajevo hadden zijn partijgenoten hem zijn zwakte verweeten. Zimmermann zou, naar eigen zeggen, tegen Izetbegović hebben verklaard dat hij zich

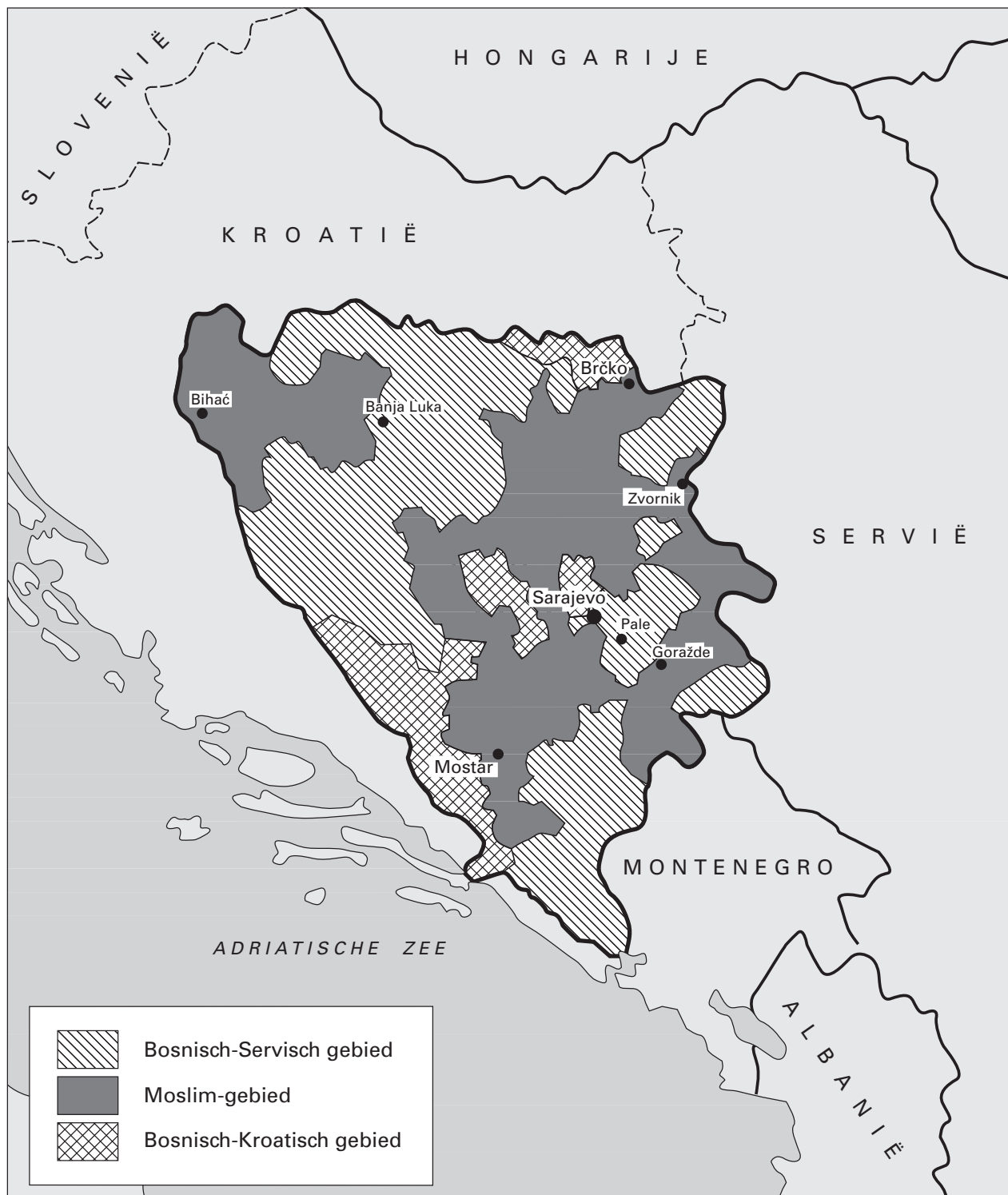
36 Williams, *Legitimacy*, p. 140.

37 Vulliamy, *Seasons*, p. 87.

38 Zimmermann, *Origins*, p. 189.

39 Hartmann, *Milošević*, p. 254.

Verdeling van Bosnië op voorstel van Cutileiro

aan zijn afspraak moest houden, maar hij had de Bosnische president tevens opgebeurd door hem voor te houden dat er in het verdere verloop van de besprekingen meer gelegenheid zou zijn om zijn standpunt uit te dragen.⁴⁰

De gesprekken met Karadžić en Izetbegović brachten Zimmermann ertoe aan zijn regering te adviseren snel over te gaan tot erkenning van Bosnië-Herzegovina. Hij was in de loop van februari eigenlijk al tot die conclusie gekomen en zijn regering eveneens. Met name de Kroaten in Bosnië radicaliseerden. Het partijcongres van de Bosnische HDZ (de Kroatische Democratische Vereniging van Bosnië) in Siroki Brijeg had op 5 februari 1992 de meer gematigde Stjepan Kljuić, die zich had uitgesproken voor deelname van de Bosnische Kroaten aan het referendum op 29 februari en 1 maart, aan de kant geschoven als zijn leider. In zijn plaats koos het congres de fanatieke Mate Boban, die voorstander was van aansluiting van de 'Kroatische' gebieden van Bosnië bij Kroatië. Algemeen werd aangenomen dat Tudjman verantwoordelijk was voor die machtswisseling.⁴¹ Na deze machtswisseling kwam het in Herzegovina tot geweldsincidenten tussen Kroaten en Serven, zoals schietpartijen, bom-aanslagen en brandstichting.⁴² Op 26 februari zei minister van Buitenlandse Zaken Baker tegenover een comité van de Amerikaanse Senaat dat hij zich bezighield met 'reviewing our recognition policy on the Yugoslav republics on an almost daily, or certainly weekly basis'.⁴³

Izetbegović moest volgens Zimmermann een steun in de rug hebben, temeer omdat de Amerikaanse ambassadeur weinig fiducia had in de besprekingen onder leiding van Cutileiro. Óf ze zouden tot de driedeling leiden waarover Karadžić kennelijk zo enthousiast was, óf de Bosnisch-Servische leider zou de besprekingen rekken om ondertussen meer autonome Servische gebieden in Bosnië te creëren. Zimmermann hield Washington voor dat erkenning van Bosnië een bescherming moest bieden tegen Servische agressieve bedoelingen. Het was dezelfde redenering die de Duitse regering eerder had gehanteerd als argument voor erkenning van Kroatië: erkenning zou agressie kunnen stoppen omdat er dan niet langer sprake zou zijn van een intrastatelijk conflict maar van een oorlog tussen staten. Dat doel kon de Amerikaanse regering volgens Zimmermann verder bereiken door Milošević voor te houden dat zij de door hem al lang nagestreefde erkenning van een federatie van Servië en Montenegro als opvolgerstaat van het oude Joegoslavië zou verlenen in ruil voor zijn erkenning van Kroatië, Slovenië, Bosnië-Herzegovina en Macedonië.⁴⁴ Ook de *National Security Council* en het *State Department* waren intussen tot de overtuiging gekomen dat erkenning van een staat als Bosnië, die in Amerikaanse ogen aan alle democratische vereisten voldeed, gewenst was.⁴⁵

Na het referendum van 29 februari en 1 maart maakten de beleidsmakers in Washington zich ernstig zorgen over, wat zij noemden, Servische pogingen om de situatie in Bosnië te destabiliseren. Zij begrepen dat erkenning geen garantie bood dat vijandelijkheden zouden

40 Zimmermann, *Origins*, p. 190.

41 Tanner, *Croatia*, p. 286; Woodward, *Tragedy*, p. 279.

42 Ulrike Rudberg, 'Honderden woedende Kroaten op barricades in explosief Bosnië', *de Volkskrant*, 05/02/92.

43 David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

44 Zimmermann, *Origins*, pp. 191-192. Over de verwachting van Zimmermann dat erkenning van Bosnië-Herzegovina de Servische agressie zou tegenhouden, zie ook David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

45 Zimmermann, *Origins*, p. 192.

uitblijven, maar een zo breed mogelijk gedragen erkenning was volgens hen het beste medicijn dat er op dat moment bestond voor de Bosnische crisis.⁴⁶

Op 4 maart moest Zimmermann in opdracht van Baker een boodschap afleveren bij Milošević waarin de Amerikaanse regering verlangde dat Karadžić op geen enkele manier de uitslag van het referendum in Bosnië zou doorkruisen. Het beleid van Baker was er nu op gericht Izetbegovic ervan te weerhouden in te stemmen met het plan van Cutileiro tot opdeling van Bosnië en hem te informeren dat de Verenigde Staten zijn regering in de VN zouden steunen, als er moeilijkheden zouden ontstaan. Maar volgens een hoge ambtenaar van het *State Department* werden er geen garanties tegen Servische agressie afgegeven en niets op papier gesteld, 'because Baker didn't believe it would happen'.⁴⁷

Op 4 maart, dezelfde dag waarop Zimmermann zijn boodschap moest afleveren bij Milošević, schreef Baker een brief aan de leiders van de Europese Gemeenschap waarin hij aandrong op erkenning van Bosnië-Herzegovina. De Amerikaanse regering wilde dat zoveel mogelijk landen Bosnië-Herzegovina zouden erkennen, zodat de overlevingskansen van deze republiek zouden stijgen. Bovendien wilde Washington voorkomen dat het alleen de verantwoordelijkheid zou dragen voor deze nieuwe staat.⁴⁸ Op 10 maart drong Baker er in Brussel persoonlijk bij de Europese ministers van Buitenlandse Zaken op aan Bosnië-Herzegovina en Macedonië te erkennen.⁴⁹ Zou dat niet gebeuren, dan zouden de VS de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië niet erkennen.⁵⁰ Nog diezelfde dag verklaarden de EG en de Verenigde Staten hun erkenningspolitiek ten aanzien van de voormalige Joegoslavische republieken te zullen coördineren.⁵¹ Op 6 april zouden de ministers van de EG, zo kwamen zij overeen, gezamenlijk een besluit over de erkenning van Bosnië-Herzegovina en Macedonië nemen.⁵²

Volgens de toenmalige *Principal Assistent* van de *Secretary of State* Ralph Johnson, belast met het Amerikaanse Joegoslavië-beleid, drong Baker er op 10 maart bij zijn Europese gesprekspartners bovendien op aan te stoppen met hun plannen voor kantons.⁵³ In elk geval liet Johnson zelf aan de Nederlandse ambassadeur Meesman weten dat de Amerikaanse regering zich zorgen maakte over het verloop van de besprekingen die minister van Buitenlandse Zaken De Deus Pinheiro voerde met de Bosnische partijen.⁵⁴

Op 16 maart kwamen de drie Bosnische leiders weer in Sarajevo bijeen voor een bespreking met Cutileiro over het kantonplan. Karadžić legde een zware hypotheek op de bijeenkomst door te verklaren dat, als het plan niet werd aanvaard, er een burgeroorlog zou

46 ABZ, DWH/ARA/00844. *Coreu* van het Portugese EG-voorzitterschap, 05/03/92, cpe/pres/lis 423.

47 David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

48 D.C. Gompert, 'The United States and Yugoslavia's Wars', Ullman (ed.), *World*, pp. 129-130; ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 219 aan Van den Broek, 25/02/92; *Coreu* van het Portugese EG-voorzitterschap, 05/03/92, cpe/pres/lis 423. Informatie over de Amerikaanse aandrang tot erkenning van Bosnië-Herzegovina bij de EG-landen ook in interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

49 ABZ, DWH/ARA/00844. *Coreu* van het EPS-secretariaat, 11/03/92, cpe/sec 260.

50 Chenu, 'France', p. 370, n. 6; ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 301 aan Van den Broek, 18/03/92.

51 Terrett, *Dissolution*, pp. 82-83.

52 ABZ, DWH/ARA/00844. *Coreu* van het EPS-secretariaat, 11/03/92, cpe/sec 260; Meesman 301 aan Van den Broek, 18/03/92.

53 David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

54 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 301 aan Van den Broek, 18/03/92.

volgen met honderdduizenden doden en honderden vernielde steden, waarna alsnog Bosnië uit drie delen zou bestaan.⁵⁵ Met andere woorden: de keus was aan Izetbegović. Met het mes van Karadžić op tafel bereikten de drie Bosnische leiders diep in de avond van 17 maart een overeenkomst.

Het plan van Cutileiro, dat de volgende dag werd gepresenteerd, voorzag in een onafhankelijk Bosnië-Herzegovina, dat zou worden verdeeld in drie kantons naar Zwitsers voorbeeld. Zij zouden bestaan uit dertien gebieden die verspreid lagen door Bosnië en werden verdeeld op etnische grondslag, waarbij rekening zou worden gehouden met 'economische, geografische en andere criteria'.⁵⁶ Elk van de kantons zou worden beheerst door één etnische groep, die zijn eigen economie en politiek mocht voeren, terwijl het buitenlands, het veiligheids- en het monetaire beleid een zaak zouden blijven van de centrale regering en volksvertegenwoordiging van Bosnië. De drie etnische entiteiten zouden een gelijk aantal gedelegeerden krijgen in het Hogerhuis van het parlement; voor besluiten over belangrijke onderwerpen zou tachtig procent van de gedelegeerden vóór moeten stemmen.

Verder zou een speciaal tribunaal komen om te beslissen over geschillen tussen het centrale gezag en de kantons. Het tribunaal zou bestaan uit één lid van elk van de kantons en vier buitenlanders. Het plan liet de lastige kwesties van de zeggenschap over leger en politie nog onopgelost. En ook over de kaart waarop de binnengrenzen waren ingetekend, moest nog worden gesproken. Volgens de voorlopige kaart zouden er twee Moslim-gebieden komen, vier Kroatische en zeven Servische. De Moslims zouden 45 procent, de Serven 42,5 procent en de Kroaten 12,5 procent van het Bosnische grondgebied beheersen. Hoe moeilijk het was om Bosnië-Herzegovina op te delen in etnische gebieden bleek wel uit het feit dat volgens deze kaart vijftig procent van de Bosnische Serven buiten de gebieden van hun eigen etniciteit zou komen te wonen, 59 procent van de Bosnische Kroaten en 18 procent van de Bosnische Moslims.

Hoewel Karadžić steeds bezwaar had gemaakt tegen een onafhankelijk Bosnië-Herzegovina, noemde hij de aanvaarding van het plan van Cutileiro een grote gebeurtenis in de geschiedenis van Bosnië; volgens hem was het land van de burgeroorlog gered.⁵⁷ In Washington heerste minder geestdrift. Na deze besprekingsronde maakte *Principal Assistant* van de *Secretary of State* Johnson in Washington opnieuw zijn zorgen kenbaar aan de Nederlandse ambassadeur Meesman. Volgens hem zouden de Bosnisch-Servische leiders de besprekingen onder Cutileiro rekken, om in de tussentijd de Servische bevolking in Bosnië te overtuigen van de noodzaak van afscheiding en aansluiting bij Servië.⁵⁸

Een week na afloop van de besprekingen, op 26 maart, kwam Izetbegović terug op zijn instemming met het plan. De Bosnische president, die op 18 maart nog had verklaard dat het Cutileiro-plan een acceptabel compromis was, dat een stevige basis voor verdere besprekingen bood,⁵⁹ zei nu dat hij daarmee uitsluitend had ingestemd, omdat hem was verteld dat de

55 David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

56 Hayden, *Blueprints*, p. 99.

57 Sremac, *War*, p. 92; Theo Engelen, 'Doorbraak in overleg over de toekomst van Bosnië', *NRC Handelsblad*, 19/03/92; David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing

Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

58 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 301 aan Van den Broek, 18/03/92.

59 Theo Engelen, 'Doorbraak in overleg over de toekomst van Bosnië', *NRC Handelsblad*, 19/03/92.

EG anders niet tot erkenning van Bosnië-Herzegovina zou overgaan.⁶⁰ Niet duidelijk is welke personen of regeringen binnen de EG dit signaal hadden gegeven, maar vooral de Britse regering schijnt in een vroeg stadium kenbaar gemaakt te hebben dat zij het liefst een opdeling zag van Bosnië-Herzegovina.⁶¹

Volgens anderen trok Izetbegović zijn instemming terug op aandrang van de Amerikaanse ambassadeur in Belgrado, Warren Zimmermann.⁶² Het is niet onaannemelijk dat de Amerikaanse regering Izetbegović inderdaad voorhield dat er voor hem meer te bereiken viel door vast te houden aan een integraal Bosnië-Herzegovina, dat op het punt stond te worden erkend.⁶³ De verwerping van het plan van Cutileiro betekende echter wel dat Izetbegović, gesteund door de Amerikaanse regering, het risico nam van het bloedbad, dat Karadžić had aangekondigd.⁶⁴ Overigens waren het de Kroaten die als eersten terugkwamen op hun akkoordverklaring, omdat zij bij nader inzien meer grondgebied wilden dan hun in het vooruitzicht was gesteld.⁶⁵

De verwerping van het Cutileiro-plan door Izetbegović zette een stroom van ontwikkelingen in gang. De Bosnisch-Servische leiders was eens te meer duidelijk geworden dat, wilden zij een staat vormen waarin alle Serven, en niet slechts de helft, een plaats zouden krijgen, gebiedsverovering en verjaging van de niet-Servische bevolking het enige alternatief was voor een vrijwillige volksverhuizing. De dag na de herroeping door Izetbegović van zijn instemming, 27 maart, riep het Bosnisch-Servische parlement de onafhankelijkheid uit van de eerder, op 9 januari, autonoom verklaarde Republika Srpska in Bosnië-Herzegovina. Diezelfde dag nog deed de Bosnische regering een beroep op de VN om vreedstroepen naar Bosnië-Herzegovina te sturen. Tevergeefs: het VN-secretariaat beriep zich op budgettaire problemen, die noopten tot een beperking van het aantal crisisgebieden waar de volkerenorganisatie actief kon zijn.⁶⁶ De Europese Gemeenschap had zich met het plan in beginsel neergelegd bij een opdeling van Bosnië-Herzegovina in afzonderlijke etnische gemeenschappen, zij het dat die door een overkoepelend centraal verband bij elkaar zouden worden gehouden. Karadžić beseftte dat Izetbegović en zijn regering noch van de VN noch van de EG veel steun hoefde te verwachten, als de Bosnische Serven voortvarend te werk zouden gaan. Hij stond klaar om de dreigende woorden die hij bij de laatste besprekingen onder leiding van Cutileiro had geuit, waar te maken.

4. De erkenning van het multi-etnische Bosnië-Herzegovina

Op 6 april verklaarden de ministers van de EG dat zij met ingang van de volgende dag Bosnië-Herzegovina zouden erkennen. Een dag later deed de VS hetzelfde. Zowel de EG als de Amerikaanse regering stelden de eigenlijke erkenning, die aanvankelijk gepland stond voor 6 april, een dag uit, uit piëteit voor de herinnering aan de Duitse aanval op Joegoslavië

60 David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

61 Stjepan Mesić, geciteerd in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, pp. 104-105.

62 R. Doleček, 'I accuse!', http://www.snd-us.com/history/dolecek/dolecek_accuse.htm; Levinsohn, *Belgrade*, p. 162; Sremac, *War*, p. 92; interviews A. Buha, 17/12/99 en V. Andreev,

07/07/00.

63 Vgl. Cohen, *Bonds*, p. 243.

64 Cohen, *Bonds*, p. 244.

65 Hayden, *Blueprints*, p. 100; P. Shoup, 'The role of domestic and international actors in the Bosnian-Herzegovinian drama', in: Palau & Kumar (eds.), *Ex-Yugoslavia*, pp. 252-253.

66 ABZ, DPV/ARA/00143. Van Schaik 190 aan Van den Broek, 27/02/92.

51 jaar eerder.⁶⁷ In totaal erkenden 72 staten op 7 april Bosnië-Herzegovina. Overigens duurde het lang voordat de westerse regeringen daadwerkelijk diplomatieke contacten aangingen met de regering in Sarajevo. De Amerikaanse regering bijvoorbeeld opende pas op 4 juli 1994 een ambassade in de Bosnische hoofdstad.

Nederland en Bosnië-Herzegovina besloten pas op 15 december 1992 diplomatieke betrekkingen aan te gaan op het niveau van ambassadeur. Voorlopig leidde dat alleen tot de benoeming van een Bosnische tijdelijk zaakgelastigde te Brussel, die tevens was geaccrediteerd bij de Nederlandse regering. Nederland onderhield de betrekkingen vanuit het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag. De regering hield een benoeming van een Nederlandse ambassadeur of tijdelijk zaakgelastigde in Sarajevo op, omdat de veiligheidssituatie en de bereikbaarheid goed functioneren praktisch onmogelijk zouden maken. In de zomer van 1994 overwoog de afdeling Oost-Europa van het ministerie van Buitenlandse Zaken dat de Nederlandse betrokkenheid bij de wederopbouw van Sarajevo rechtvaardigde dat Nederland het voorbeeld zou volgen dat inmiddels was gegeven door Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Duitsland, Italië, Oostenrijk, Kroatië, het Vaticaan, België, Denemarken, Zweden, Iran en Turkije door ook een ambassadeur, of ten minste een tijdelijk zaakgelastigde, te benoemen. De gedachte was dat politieke rapportage uit de Bosnische hoofdstad een nuttige aanvulling zouden kunnen bieden op die uit Belgrado, Zagreb en van mr. G.C.M. baron van Pallandt, de ambassadeur in Albanië, die Den Haag als standplaats had.⁶⁸ Het zou evenwel nog tot maart 1996 duren voordat een Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging in Sarajevo werd geopend.⁶⁹

Het Westen, en in het bijzonder Nederland, was niet alleen traag met de personele invulling van de diplomatieke betrekkingen na de erkenning van Bosnië-Herzegovina. Het Westen en de VN lieten ook na de verdediging van de nieuwe staat mogelijk te maken of te organiseren. Begin 1992 had de CIA al gewaarschuwd dat in geval van erkenning van Bosnië een grote internationale inspanning nodig zou zijn om Servische agressie tegen te gaan en de staat bijeen te houden.⁷⁰ De nieuwe staat Bosnië-Herzegovina werd echter getroffen door het wapenembargo van de VN, dat sinds september 1991 gold voor alle gebieden in het voormalige Joegoslavië. Door dit embargo te handhaven werd Bosnië het legitieme recht onthouden om zich te verdedigen tegen agressie van buitenaf, een recht dat elke staat onder artikel 51 van het Handvest van de VN toekwam.

Niet alleen militair, maar ook moreel liet het Westen Bosnië-Herzegovina in de steek. Aan de ene kant hielden westerse politici pleidooien voor een multi-etnische staat Bosnië-Herzegovina, maar aan de andere kant sterkten zij de nationalistische leiders in Bosnië en Servië door uitsluitend met hen besprekingen te voeren; de democratische krachten die streefden naar multi-etniciteit en hun hoop hadden gericht op hulp uit het Westen lieten zij links

67 ABZ, DEU/ARA/00083. Van den Broek 59 aan ambassade Belgrado, 07/04/93; Stojanovic, *Fall*, p. 140; Zimmermann, *Origins*, p. 194.

68 ABZ, DEU/ARA/05293. Memorandum van DEU/OE aan plv. DGPZ, 29/07/94, nr. deu-609; Memorandum van DEU aan PLVS, 11/08/94, nr. 644/94.

69 ABZ, DIE/2001/00023. Memorandum Plv. DEU aan AP e.a.v., 27/11/95, nr. DEU-995/95. Aanvankelijk was daar een tijdelijk zaakgelastigde werkzaam. In juni 1996 werd een ambassadeur benoemd.

70 P. Glynn, 'See No Evil', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 135.

liggen.⁷¹ Toen eind juni de Amerikaanse regering via haar ambassade in Den Haag aan de Nederlandse regering als haar standpunt uiteenzette dat de Bosnische regering niet onder druk moest worden gezet om rechtstreeks te onderhandelen ‘met wat in feite extremistische Bosnische Serven zijn die een terroristische politiek volgen’, luidde de Nederlandse reactie dat het ‘weinig zinvol [was] deze in twijfel te trekken. Hoe verwerpelijk het optreden van Karadžić en de zijnen ook moge zijn, zij vertegenwoordigen wel de belangrijkste machtsfactor aan Servische zijde.’⁷²

Illustratief voor dit gebrek aan steun aan democratische krachten was ook het subsidiebeleid van de Nederlandse regering. Zo heette het in een notitie van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken van begin 1994 over een subsidie aan de Nederlandse organisatie *Press Now*, die steun verleende aan onafhankelijke media in voormalig Joegoslavië, dat het doel de Nederlandse regering weliswaar sympathiek voorkwam, maar: ‘Om redenen van politieke aard is tot op heden een terughoudend beleid gevoerd inzake individuele Nederlandse steun aan onafhankelijke media in Servië. Het voorkomen van een ongewenst geëxponeerde positie heeft hulpverlening anders dan in multilateraal verband steeds in de weg gestaan.’⁷³

Bosnië in de Midden- en Oost-Europastichtingen van Nederlandse politieke partijen

Een ander voorbeeld waar Bosnië-Herzegovina in de steek werd gelaten door Nederland deed zich voor bij de subsidieverlening aan Nederlandse politieke partijen ter bevordering van een pluriforme samenleving in Oost-Europa. Begin jaren negentig beschikten de grote Nederlandse politieke partijen over stichtingen die contacten onderhielden met zusterpartijen in Oost-Europa en deze in het kader van de ontwikkeling van een pluriforme samenleving enige ondersteuning konden bieden. Daarbij konden zij gebruikmaken van een subsidieregeling van het Nederlandse ministerie van Binnenlandse Zaken ten behoeve van ‘Algemene Vorming en Scholing Politiek Kader in Midden- en Oost-Europa’.

De politieke partijen die vertegenwoordigd waren in de Tweede Kamer ontvingen voor deze bevordering van de democratie in Midden- en Oost-Europa een basisbedrag van vijftigduizend gulden plus een bedrag van maximaal 10.333 gulden per Kamerzetel. Daarnaast stelden de partijen zelf een, relatief klein, bedrag beschikbaar. CDA, PvdA, VVD, D66, GroenLinks, RPF en de Centrum-Democraten maakten gebruik van deze regeling. De regeling werd enkele jaren achtereen verlengd, zolang de politieke partijen in Midden- en

71 Zie bijvoorbeeld het citaat uit juni 1991 van de Servische schrijver Milo Dor voorin *De verwoesting van Joegoslavië*: ‘Ik denk dat het pragmatisme in Joegoslavië zal zegevieren onder druk van de Amerikanen en de Europese Gemeenschap.’ Of Milovan Djilas in maart 1991: ‘Mijn grootste hoop is gevestigd op Europa; ik kan me niet voorstellen dat Europa een massaal aflachten van Serviërs, Kroaten, Albanen in Kosovo, noem maar op, over zijn kant zou laten gaan’ in: Rick Kuethe, ‘Van oude partizanen, de dingen die voorbijgaan’, *Elsevier*, 23/03/91, p. 39. Zie ook de oproep van Tanja Petovar, voorzitter van het Joegoslavische Helsinki Comité aan het Westen om ‘heel veel contacten, niet alleen tussen regerin-

gen maar vooral tussen onafhankelijke groepen mensen’; Nicole Lucas, ‘De stuip trekkingen van een stervend systeem’, *Trouw*, 04/07/91; Gideon ten Berge/Mient Jan Faber, ‘EG-ministers maken het nog bonter dan de Duitsers’, *de Volkskrant*, 19/12/91; Sl. Ćuruvija, ‘Westen vergeet democraten Servië’, *de Volkskrant*, 28/01/92; S.L. Woodward, ‘Redrawing Borders in a Period of Systemic Transition’, in: Esman/Telhami (eds.), *Organizations*, p. 221.

72 ABZ, DWH/ARA/00844. Circ. Van den Broek 386, 25/06/92.

73 ABZ, DPV/ARA/00782. FRJ, hulp aan onafhankelijke media via *Press Now*, 19/01/94, NH-056/94.

Oost-Europa geacht werden zich nog in een toestand van opbouw te bevinden. Tot de landen waarvoor de subsidie bestemd was, behoorde ten tijde van de instelling naast Bulgarije, de DDR, Hongarije, Polen en Tsjecho-Slowakije ook Joegoslavië.

Bij de VVD bestond voor de contacten met Midden- en Oost-Europa tot 1992 de D.W. Dettmeijer Stichting. In dat jaar werd deze stichting, evenals enkele andere stichtingen van de VVD, ontbonden, waarna de activiteiten van de VVD met betrekking tot Midden- en Oost-Europa werden overgenomen door de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en de Haya van Someren Stichting. De VVD richtte zich in haar contacten met Midden- en Oost-Europa voornamelijk op partijen in landen die voor snelle toetreding tot de Europese gemeenschap in aanmerking zouden komen, zoals Hongarije, Polen en Tsjecho-Slowakije en – later – Slovenië.⁷⁴

In tegenstelling tot de VVD richtten de Alfred Mozer Stichting van de PvdA en de Eduardo Frei Stichting van het CDA zich daarentegen ook sterk op gebieden waar de politieke (en economische) infrastructuur minder ontwikkeld was. In februari 1993 verzochten de PvdA en de Alfred Mozer Stichting de subsidieregeling uit te breiden tot Servië, Kosovo, Macedonië en Bosnië-Herzegovina.⁷⁵ In september van datzelfde jaar deed de Eduardo Frei Stichting van het CDA eenzelfde verzoek voor Servië en Montenegro. Minister Dales gaf echter nul op rekest door de stichtingen te berichten dat zij zelf zouden moeten zorgen voor de gewenste morele steun en bijbehorende bijdragen voor de landen van het voormalige Joegoslavië uit eigen middelen zouden moeten betalen. Daarmee waren er volgens de bewindsvrouw ‘voldoende mogelijkheden om te anticiperen op mogelijke positieve ontwikkelingen in beide staten in de nabije toekomst’.⁷⁶

In 1994 werd de geografische reikwijdte van de subsidie alsnog uitgestrekt tot de republieken van de Gemenebest van Onafhankelijke Staten (GOS) en de landen van voormalig Joegoslavië. Er werd toen echter een uitzondering gemaakt voor landen waar op dat moment een burgeroorlog woedde, zoals Bosnië.⁷⁷ In 1995 vroegen de politieke partijen en hun stichtingen niettemin om uitbreiding tot ook die landen die in staat van burgeroorlog verkeerden. De regering wees dat af, omdat de politieke situatie volgens haar in die landen onderontwikkeld was. De stichtingen vonden dat juist hét argument om wél activiteiten in die landen te ontplooiën, maar zij hadden bij het ministerie geen succes met die redenering.⁷⁸

In maart 1996 vroegen de Alfred Mozer Stichting (PvdA), de Eduardo Frei Stichting (CDA), de Haya van Someren Stichting (VVD), het Instituut Vorming en Samenwerking

74 Zie ook Michiel Zonneveld/Jan van der Ven, ‘Subsidiegeld Oost-Europa splitst VVD’, *Het Parool*, 17/09/92; ‘VVD sust conflict over “fraude” van Blaauw’, *NRC Handelsblad*, 13/05/93; ‘VVD’er Blaauw op onverkiesbare plaats’, *Het Parool*, 13/10/93, VVD-partijbestuur, vergaderstukken hoofdbestuur, agendapunt 12 van vergadering van 10/10/94; agendapunt 5B van vergadering 25/05/95; agendapunt 6 van vergadering 06/06/95.

75 CDA-secretariaat. Commissie Buitenland, 9316020, Alfred Mozer Stichting aan Eduardo Frei Stichting, 25/02/93, nr. 30.088 met bijl. J.M. Wiersma, tweede vice-voorzitter PvdA Internatio-

nale Zaken, en B.J. van den Boomen, directeur Alfred Mozer Stichting aan Dales en Van Rooij, 21/02/93.

76 CDA-secretariaat. Commissie Buitenland, 93160596, Dales aan W.K.N. Schmelzer, voorzitter Eduardo Frei Stichting, 13/10/93, BW93/2082.

77 Alfred Mozer Stichting. Notitie Arjen Berkvens aan Wim van Gelder, z.d., betreffende ‘Subsidieregeling ‘Algemene Vorming en Scholing Politiek kader in Midden- en Oost-Europa’.

78 Alfred Mozer Stichting. Notitie Arjen Berkvens aan Wim van Gelder, z.d., betreffende ‘Subsidieregeling ‘Algemene Vorming en Scholing Politiek kader in Midden- en Oost-Europa’.

Oost- en Midden-Europa (D66) en het Scholings- en Vormingsproject Oost-Europa (Groen-Links) opnieuw het bereik van de subsidieregeling uit te breiden tot Bosnië-Herzegovina.⁷⁹ Het ministerie van Binnenlandse Zaken wees het verzoek toen af, omdat de geldende subsidieregeling aan het eind van dat jaar afliep.⁸⁰ In de loop van 1996 werd evenwel besloten de regeling met een jaar te verlengen, maar Binnenlandse Zaken achtte het nog steeds niet mogelijk de bestaande regeling in de gewenste richting te veranderen. In de tweede helft van 1996 kwam het ministerie van Buitenlandse Zaken echter toch met een ad hoc-mogelijkheid om ondersteuning te geven aan de zusterpartijen in Bosnië-Herzegovina. Buitenlandse Zaken besefte toen inmiddels dat Nederland een steentje moest bijdragen aan de politieke wederopbouw na de totstandkoming van de akkoorden van Dayton. Zo ontstond de situatie dat wat het ministerie van Binnenlandse Zaken uitdrukkelijk verbood, gestimuleerd werd door Buitenlandse Zaken.⁸¹

Deze problematiek leent zich binnen dit rapport niet voor verdere behandeling, maar was de moeite van het signaleren waard, omdat in het verdere beleid van het Westen, en dus ook van de Nederlandse regering, het accent zozeer lag op de hogere diplomatie en op de militaire betrokkenheid, terwijl onvoldoende oog bestond voor het democratische en op multi-etniciteit gerichte potentieel in de Bosnische en Servische samenleving zelf. Als het politieke doel van het Westen was tot een vorm van etnische opdeling te komen in Bosnië, zoals het Cutileiro-plan leek te indiceren, dan was die nalatigheid tot op zekere hoogte nog begrijpelijk. Voor een regering als de Nederlandse die de nadruk legde op de realisering van een multi-etnische samenleving – tegen de dominante politieke stroom in Bosnië-Herzegovina in – was dit minder begrijpelijk. Vooral ook omdat Nederland bij de hogere politiek zo voorop liep en zich, zoals zal blijken, daarmee schade berokkende bij traditionele bondgenoten en partners, terwijl deze het Nederland niet kwalijk zouden hebben genomen juist op een lager niveau een eigen inbreng te hebben, waartoe bijvoorbeeld de Oost-Europastichtingen van Nederlandse politieke partijen mogelijkheden geboden zouden hebben. Voor zulke politieke initiatieven is het nooit te laat of te vroeg, al is het maar om de moed erin te houden bij groeperingen in Bosnië die ook het criterium van multi-etniciteit hoog in het vaandel hadden. Het succes van militaire interventie, waaronder vredesoperaties, is namelijk zeer afhankelijk van de politiek-militaire conjunctuur van de regio zelf. En die was vanaf het uitbreken van de eerste schermutselingen in maart 1992 in Bosnië beslist niet gunstig

5. Het begin van de oorlog

In de laatste volle week van maart braken er in en rond de steden Bosanski Brod in het noorden, Jajce en Mostar in het midden en Neum in het zuiden van Bosnië gevechten uit tussen enerzijds de JNA en Servische milities en anderzijds Kroatische en Moslim-milities. Door deze gevechten, waarbij het soms tot langdurige mortier- en artilleriebeschietingen kwam, verloren tientallen mensen het leven. In Bosanski Brod, een industriestadje van 33.000 inwoners, dat voor 43 procent uit Kroaten, voor 35 procent uit Serven en voor 12

79 Alfred Mozer Stichting. J.W. Wiggers aan het hoofd van de afdeling Bestuur en Wetgeving van het ministerie van Binnenlandse Zaken, 28/03/96.

80 Alfred Mozer Stichting. Ministerie van Binnenlandse Zaken aan Eduardo Frei Stichting,

11/04/96, BW96/624.

81 Alfred Mozer Stichting. Notitie Arjen Berkvens aan Wim van Gelder, z.d., betreffende 'Subsidieregeling Algemene Vorming en Scholing Politiek kader in Midden- en Oost-Europa'.

procent uit Moslims bestond, waren aan het begin van de maand al gevechten uitgebroken. Servische strijders probeerden toen een brug over de rivier de Sava, die naar Kroatië leidde, in te nemen om te voorkomen dat troepen uit Kroatië de stad zouden kunnen bereiken. Plaatselijke Kroaten stelden zich hiertegen teweer met steun van het reguliere Kroatische leger. Na een wapenstilstand van enkele weken begonnen de JNA en Servische milities opnieuw beschietingen en vonden er plunderingen plaats in het Kroatische deel van de stad. In het nabijgelegen dorpje Sijekovac namen Kroaten wraak op Serven, waarbij diverse doden vielen en huizen in brand werden gestoken. Op zondag 29 maart probeerden honderden Kroaten en Moslims de stad tijdens een luwte in de gevechten te ontvluchten. Alle mannen onder de vluchtelingen die tussen de 18 en 55 jaar waren, werden echter tegengehouden door de Patriottische Liga,⁸² de paramilitaire groepering van Bosnische Moslims (zie hoofdstuk 3).

Nadat Karadžić op 31 maart had gezegd dat de delen van het politieapparaat die de Serven in handen hadden zich niets meer zouden laten zeggen door de Bosnische regering,⁸³ mobiliseerde Izetbegović op 4 april de territoriale verdediging en de politiereserve van Bosnië-Herzegovina. Uiteraard kon hij dat slechts doen voor die delen van Bosnië waar de Moslims en Kroaten het voor het zeggen hadden. Uiterlijk 15 april zouden de milities, die door heel Bosnië als paddestoelen uit de grond waren opgeschoten, zich moeten laten opnemen in de territoriale verdediging. Ook de Patriottische Liga moest zich onder het commando plaatsen van de territoriale verdediging. Toen Izetbegović dit mobilisatiebevel uitgaf, verklaarde hij in een radiotoespraak: ‘Burgers van Sarajevo, ga rustig slapen, er komt geen oorlog.’ (‘Narode, spavaj mirno, rata neće biti.’)⁸⁴ Dat soort uitspraken had Izetbegović al een half jaar lang gedaan,⁸⁵ maar ditmaal was aan de betoverende werking ervan een eind gekomen. De Bosnisch-Servische leiders eisten van de president dat hij het bevel onmiddellijk zou intrekken. Izetbegović weigerde dat.

Dat weekend richtten leden van de verschillende etnische groepen her en der in Sarajevo barricades op. Op zondag 5 april begonnen gevechten in de buitenwijken. Door de hele stad werden explosies gehoord. Er waren in de Bosnische hoofdstad echter nog steeds veel mensen die zich verzetten tegen de toenemende etnische spanningen. Na een oproep van de vredesbeweging, de vakbonden en het televisiestation verzamelden zich tussen de zestig- en honderdduizend demonstranten voor het Bosnische parlement om blijk te geven van hun afkeer van de nationalistische partijen. Zij eisten nieuwe verkiezingen, zwaaiden met portretten van Tito en riepen leuzen tegen de ‘moordenaars’. De demonstratie werd echter wreed verstoord door schutters van de SDS, de partij van Karadžić, die zich bevonden op het dak van het Holiday Inn-hotel, waar het hoofdkwartier van de SDS was gevestigd. Enkele demonstranten kwamen om. Volgens verscheidene waarnemers schoten leden van de SDA, de partij van Izetbegović, eveneens op de demonstranten.⁸⁶ Indien waar, was dit een laatste actie geweest in de gezamenlijke ontmanteling door SDS en SDA van de wens tot een

82 ‘Kroaten en Islamieten ontvluchten strijd Bosnië’, *de Volkskrant*, 30/03/92.

83 Amnesty International, *Abuse*, p. 7.

84 *Biografie Izetbegović*, Gale Research Company, 1996.

85 Burg & Shoup, *War*, p. 78; M. Boroagović en S. Rustempasic, ‘The white paper on Alija Izetbegović’, [Http://www.xs4all.nl/~frankti/Bosnian_](http://www.xs4all.nl/~frankti/Bosnian_)

[congress/izetbegovic_white_paper.html](http://www.xs4all.nl/~frankti/Bosnian_congress/izetbegovic_white_paper.html), geraadpleegd op 17/02/00. Zij dateren een soortgelijke uitspraak in januari 1992.

86 X. Bougarel, ‘Bosnia and Hercegovina – State and Communitarianism’, in: Dyker/Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 102; VN, S/1994/674/Annex VI, pp. 152-154; MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 136.

pluriforme samenleving in Bosnië. Na de schietpartij bestormden Moslim-strijders het hoofdkwartier van de SDS in het Holiday Inn-hotel, waar zij diverse schutters arresteerden. De politici van de SDS namen de wijk. Vervolgens bestookten Bosnische Serven het oude – dat wil zeggen: Moslimdeel van de stad met granaten. In de nacht van 5 of 6 april nam de JNA onder leiding van kolonel-generaal⁸⁷ Milutin Kukanjac, het vliegveld van Sarajevo in.

Op 7 april, de dag van de erkenning van Bosnië-Herzegovina door de Europese Gemeenschap en de Verenigde Staten, besloot het Bosnisch-Servische parlement definitief invulling te geven aan de Servische Republiek van Bosnië-Herzegovina, die zich zou vestigen in Pale, een ski-oord even buiten Sarajevo. De SDS trok haar twee leden, Koljević en Plavšić, terug uit het collectieve presidium van Bosnië en vroeg van alle andere Servische functionarissen die nog actief waren in Bosnische gremia dit voorbeeld te volgen. Koljević en Plavšić noemden als reden voor hun vertrek uit het Bosnische presidium de mobilisatieorder van Izetbegovic voor de territoriale verdediging. Vanaf dit moment vormden Koljević en Plavšić het presidium van de Republika Srpska. Karadžić zou daar pas op 12 mei tot toetreden en meteen de feitelijke president van de Bosnisch-Servische republiek worden. Voordat het zover was, verklaarde het presidium van de Republika Srpska op 15 april dat er onmiddellijk oorlogsgevaar dreigde. Op het hele grondgebied dat de republiek beheerste, beval het mobilisatie van de territoriale verdediging. Alle dienstplichtigen moesten zich bij het plaatselijke hoofdkwartier van de territoriale verdediging melden.⁸⁸

Tussen maart en juni namen de Bosnisch-Servische strijdkrachten, met steun van de JNA en paramilitairen uit Servië, een groot deel van Bosnië-Herzegovina in bezit. De territoriale doelen van de Republika Srpska waren Noord- en West-Bosnië (rond Banja Luka), Oost-Bosnië (de Drina-vallei), Oost-Herzegovina (ten oosten van de rivier Neretva) en de Posavina-corridor. In het noordwesten van Bosnië was volgens de volkstelling van 1981 63 procent van de bevolking Servisch, 15 procent Moslim en 10 procent Kroaat. Oost-Bosnië grensde, gescheiden door de Drina, aan Servië en vormde in het strategisch denken van de Servische militairen een buffer voor het Servische moederland. De Posavina, het dal van de Sava, was van groot strategisch belang voor de Serven wegens de verbinding met de Servische gebieden in Kroatië. Genoemd is al dat besprekingen tussen Kroaten en Serven over een opdeling van Bosnië-Herzegovina juist waren afgesprongen op de vraag wie dat laatste gebied, rond de stad Brcko, zou beheersen. De vallei was tevens van belang, omdat zij binnen Bosnië de noordwestelijke en de oostelijke gebieden van de Bosnische Serven met elkaar moest verbinden. Om het bezit van deze vallei, die bekend werd als de Posavina-corridor, zou de hele oorlog door worden gevochten. Even ten noorden van de vallei bevond zich aan het begin van de oorlog een klein gebied dat, afgescheiden van de rest van Bosnië, in handen was van de Kroaten. Die wisten zich daar gesteund door de Patriottische Liga en de Groene Baretten. In dat gebied bevond zich de stad Bosanski Brod, op de grens van Kroatië en Bosnië. Op 5 april trok daar het Kroatische leger binnen.

Behalve in de vallei van de Sava lagen de interesses van de Bosnische Kroaten vooral in West-Herzegovina (ten westen van de Neretva). Een opdeling van de belangenfeer met de Serven was in Herzegovina in grote lijnen dus goed mogelijk, met uitzondering van de stad Mostar, die aan de Neretva lag en hevig omstreden zou zijn, temeer omdat ook de Moslims deze wensten te bezitten. In april 1992 braken hier gevechten uit waarbij de drie etnische

87 Dit is een rang vergelijkbaar met die van luitenant-generaal.

88 ICTY (IT-98-33), D73/9, Decision nr. 03/11/92 by Presidency of the RS.

partijen betrokken waren. Zij zouden een kleine twee jaar duren. Dat de Kroaten bereid waren om gewapenderhand hun aanspraken op West-Herzegovina waar te maken, bleek eind maart en begin april, toen Kroatische strijdkrachten vanuit de door hen gedomineerde stad Tomislavgrad (Duvno) vochten om het bezit van de strategische Kupres-pas (zie kaartje op pagina 451), waar de JNA in de voorafgaande maanden posities had ingenomen. Weliswaar hadden bij besprekingen tussen politieke leiders de Serven ingestemd met een Kroatische dominantie in West-Herzegovina, maar in dit gebied bevonden zich nog veel militaire bases en installaties, die de JNA niet zonder slag of stoot wilde opgeven. Bovendien bood de Kupres-pas toegang tot Centraal-Bosnië, waar de vermenging van de verschillende etnische groepen groot was.

De strijdkrachten: het ontstaan van de ABiH

Op 8 april riep de Bosnisch-Kroatische leider Mate Boban de Kroatische Verdedigingsraad, *Hrvatsko Vjeće Obrane* (HVO), in het leven als de militaire tak van de Kroatische nationalistische partij HDZ in Herceg-Bosna, de benaming voor het deel van Bosnië-Herzegovina dat de Kroaten claimden. De HVO was een Kroatische militie, die aanvankelijk vooral bestond uit militairen die hun eerste oorlogservaring hadden opgedaan in Kroatië. Omdat de Bosnische regering in het begin van de oorlog alle aandacht moest richten op het behoud van Sarajevo, kreeg de HVO vrij spel zolang zij de Bosnisch-Servische strijdkrachten aanviel. De verwachting van de regering in Sarajevo was dat de HVO zich te zijner tijd onder het commando van de Bosnische territoriale verdediging zou plaatsen, maar dat gebeurde niet. De HVO telde tussen de 35.000 en 45.000 manschappen en kon rekenen op de steun van ongeveer vijftienduizend troepen van de reguliere Kroatische strijdkrachten, het *Hrvatska Vojska* (HV).⁸⁹ Bovendien leunde de HVO voor zijn bevoorrading sterk op het Kroatische leger. Gedurende het eerste halfjaar van de oorlog steunde de HVO het toen nog zwakke Bosnische regeringsleger. De Kroatische strijdkrachten werden tenslotte nog gevormd door paramilitairen, waaronder de Kroatische Defensiekrachten, de *Hrvatske Obrambene Snage* (HOS), de gewapende arm van de Kroatische Rechtspartij, de *Hrvatska Stranka Prava* (HSP), die het liefst het Kroatische gebied zou uitbreiden tot aan de Drina.

Nadat Izetbegović de territoriale verdediging had gemobiliseerd, verklaarden zeven van de negen regionale staven en 73 van de 109 gemeentelijke staven zich trouw aan zijn regering.⁹⁰ Izetbegović legde de leiding van de territoriale verdediging op 8 april in handen van kolonel Hasan Efendić, een Moslim. Diens plaatsvervanger werd de Serf Jovan Divjak en chef-staf en hoofd operatiën werd de Kroaat Stjepan Šiber. De benoeming van Efendić was een tegenslag voor Sefer Halilović, een van de leiders van de Patriottische Liga, die had gemeend dat de territoriale verdediging zich juist ondergeschikt moest maken aan de Patriottische Liga en niet andersom. Een probleem in de ogen van Halilović was verder dat de Patriottische Liga vooral bestond uit aanhangers van de SDA, terwijl het leger nadrukkelijk een Bosnisch in plaats van een Moslim-leger werd. Leden van de Patriottische Liga moesten zich daardoor plaatsen onder het commando van Servische officieren die kort tevoren nog op hun geheime arrestatielijsten hadden gestaan. Het kwam echter al gauw tot een verzoening tussen beide

89 Detrez, *Sloop*, pp. 280-281; Calic, *Krieg*, p. 99.

90 Het onderstaande over de ontstaansgeschiedenis van het Bosnische regeringsleger is voorname-

lijk gebaseerd op het feuilleton van Šefko Hodžić, 'Kako je nastajala armija Bosnië i Hercegovine', *Oslobodjenje*, 15/04 t/m 10/05/1997.

groepen, toen Halilovic werd belast met de leiding van het Operationele Centrum van het nieuwe leger. Andere leidende personen uit de Patriottische Liga werden tevreden gesteld met belangrijke functies op het ministerie van Defensie.

Efendić vaardigde een bevel uit dat officieren van de JNA tot 20 april de tijd kregen zich aan te sluiten bij de territoriale verdediging. Deden ze dat niet, dan zouden ze worden beschouwd als vijand. In die dagen maakte een honderdtal officieren van de JNA de overstap naar de Bosnische strijdkrachten.⁹¹ Onder hen waren enkele latere hoofdrolspelers, zoals de toekomstige chef-staf van het Bosnische leger Enver Hadžihasanović en de toen nog tamelijk onbekende Rasim Delić, die in de zomer van 1993 bevelhebber van het regeringsleger (de ABiH) zou worden. Over het algemeen liepen echter slechts weinig officieren uit de JNA over naar de Bosnische regering, zodat de opleiding van de regeringstroepen aanvankelijk erg gebrekkig was.⁹² Op 27 april eiste Izetbegović dat alle federale troepen Bosnië zouden verlaten.

Al op 14 april liet Efendić een handleiding voor de verdediging van de soevereiniteit en onafhankelijkheid van Bosnië uitgaan, waarin onder meer werd bevolen tot de inname van wapenopslagplaatsen en de blokkade van kazernes. Deze handleiding was nog optimistischer dan die van de Patriottische Liga van eind februari (zie hoofdstuk 3). Volgens de handleiding van Efendić zou de bevrijding van Bosnië binnen uiterlijk 45 dagen een feit zijn.

Behalve uit de territoriale verdediging, de Patriottische Liga en de *Zelene Beretke* bestond de Bosnische legermacht vooral uit troepen van het ministerie van Binnenlandse Zaken, ongeveer dertigduizend manschappen sterk, die onder leiding stonden van commandant Dragan Vikić. Op 24 april bleek dat de Bosnische strijdkrachten al meer dan honderdduizend man telden. Dat betekende overigens niet zoveel als het op het eerste gezicht lijkt, want er was een groot tekort aan wapens.

Op 23 mei ontnam Izetbegović het bevel over de Bosnische strijdmacht aan Efendić met de mededeling dat het leger een jongere commandant nodig had. Volgens Efendić zelf was de werkelijke reden dat hij een Servische vrouw had. Officieel luidde de verklaring dat met ingang van 20 mei de territoriale verdediging ophield te bestaan en daarmee ook de functie van Efendić. Hij had, zo heette het, na bijna 45 jaar dienst bovendien recht op pensioen. Op 5 juli 1992 kondigde het collectieve presidium van Bosnië-Herzegovina de vorming aan van de *Armija Bosne i Hercegovine* (ABiH) als de enige officiële legermacht van de Bosnische staat. Commandant daarvan werd Sefer Halilović, zodat zijn droom de hoogste positie binnen de Bosnische strijdkrachten in te nemen alsnog in vervulling ging. Met zijn veertig levensjaren was Halilović inderdaad aanzienlijk jonger dan Efendić, maar hij was ook veel minder ervaren. Hij had niet de hogere krijgsschool gevolgd en hij genoot geen grote reputatie als strateeg. Volgens velen had hij zijn benoeming vooral te danken aan zijn lidmaatschap van de SDA.⁹³

Spoedig ontwikkelde de ABiH een korpsstructuur die gebonden was aan eerst vier en later zes regio's. Het Bosnische regeringsleger moest bijna uit het niets worden opgebouwd, maar het enthousiasme om toe te treden was groot. Daarom kon het Bosnische regeringsleger

91 Hartmann, *Milošević*, p. 280.

92 Jovan Divjak, 'The First Phase, 1992-1993: struggle for survival and genesis of the Army of Bosnia-Herzegovina', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 161.

93 'Bez hapšenja Radovana Karadžića i njemu sličnih definitivno se ne može očekivati nikakav napredak', *Ljiljan*, 12/11/97, pp. 7-9; interview A. Makar, 16/06/00 en vertrouwelijk vraaggesprek (5).

worden gevormd rondom de vele tienduidenden die in april beschikbaar waren geweest als vrijwilliger.⁹⁴ In het voorjaar van 1993 telde het leger volgens zijn plaatsvervangend bevelhebber Divjak 200.000 manschappen, die overigens niet allen gewapend waren. In 1994 zou het regeringsleger een omvang van 250.000 manschappen hebben bereikt.⁹⁵ Gow gaat uit van een operationele omvang van veertigduizend manschappen in het voorjaar van 1993. Een jaar later was die omvang nog verdubbeld, terwijl er toen 120.000 manschappen reservetroepen waren.⁹⁶

De ABiH slaagde er, ondanks het wapenembargo, in lichte wapens aan te schaffen uit het buitenland. Bovendien kwam er op het grondgebied van de Bosnische regering een defensie-industrie tot stand, waarin begin 1994 15.000 mensen werkzaam zouden zijn geweest. Zij produceerden onder meer geweren en granaten.⁹⁷ Belangrijke wapenfabrieken bevonden zich in Sarajevo, Goražde, Vitez, Konjic, Zenica en Tuzla. In de twee jaar tussen het begin van de oorlog en het voorjaar van 1994 zou de Bosnische regering een productie tot stand hebben weten te brengen van twintigduizend automatische geweren, honderdduizenden mijnen, vijftigduizend handgranaten en 11 miljoen patronen voor handvuurwapens.⁹⁸ Sarajevo wist tijdens haar belegering zelfs een jaarlijkse productie van veertigduizend 82 mm mortiergranaten te halen.⁹⁹ Het gebrek aan zware bewapening zou evenwel een voortdurende belemmering blijven voor een meer offensieve strategie van het Bosnische regeringsleger.

Aan de kant van alle drie partijen vochten in de loop van het conflict buitenlandse huurelingen mee. Aan de zijde van de Serven streden voornamelijk, Russen, Oekraïeners, Roemenen en Grieken. Begin 1993 schijnen bijvoorbeeld zeventien Russische specialisten actief te zijn geweest aan het Servische front bij Srebrenica.¹⁰⁰ Bij de Kroaten waren de buitenlandse hulpkrachten hoofdzakelijk avonturiers en figuren van rechts-extremistische snit. Zij kwamen in het bijzonder uit Duitsland, Groot-Brittannië en Zweden.¹⁰¹ In Centraal-Bosnië streden personen uit islamitische landen mee, die werden aangeduid als *mujaheddin*. In alle gevallen schijnt het per nationaliteit om niet meer dan enkele honderden tot maximaal tweeduizend personen te zijn gegaan.¹⁰² Onder de hoogste meldingen zijn die van 2500 Russen aan Servische kant begin 1993¹⁰³ en enkele duizenden Iraniërs aan Bosnische kant in de zomer van 1992.¹⁰⁴ In beide gevallen lijkt er sprake te zijn van overdrijving, voortvloeiend uit de oorlogspropaganda.

94 Jovan Divjak in Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 267.

95 Jovan Divjak, 'The First Phase, 1992-1993: struggle for survival and genesis of the Army of Bosnia-Herzegovina', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 162.

96 Gow, 'Forces', p. 2.

97 VN, S/1994, 674/Annex III, p. 29.

98 Čalić, *Krieg*, p. 102.

99 Rusmir Mahmutćehajić in Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 263.

100 Čekić, *Aggression*, pp. 240-241.

101 Čekić, *Aggression*, p. 249. Voor de Nederlandse figuren in deze categorie wordt verwezen

naar hoofdstuk 2.

102 Voor uiteenlopende cijfers zie Čekić, *Aggression*, p. 240; Čalić, *Krieg*, p. 100; Džamić, *Psi*, pp. 206-207; Gow, 'Year', p. 3; Vego, 'Army', p. 66; VN, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III; ABZ, 910 Joegoslavië. Deel 4, 'Informele bijeenkomst Ministers van Buitenlandse Zaken (Gymnich) in Bocket Hall (VK), 12-13 september 1992', bijlage bij secure fax nr. 15 van Buitenlandse Zaken/DEU aan ambassade Washington, 24/09/92.

103 Čekić, *Aggression*, p. 241.

104 Sahara, 'World', p. 388.

De strijd rond Sarajevo

In de maanden april en mei steunde de verdediging van Sarajevo nog voor een belangrijk deel op personen met een criminele achtergrond, zoals de voormalige schlagerzanger Musan Topalović ('Caco'), met wie Izetbegović tijdens zijn gevangenschap in de jaren tachtig bevriend was geraakt, Jusuf Prazina ('Juka') en Ramiz Delalić ('Čelo II'), die al ter sprake kwam wegens zijn vermeende aandeel in de beschieting van de Servische bruiloftgangers op 1 maart. Deze criminelen maakten deel uit van de Groene Baretten, die sterke banden hadden met de regering in Sarajevo en het Bosnische regeringsleger (de ABiH).¹⁰⁵ Zij maakten zich echter herhaaldelijk schuldig aan schendingen van de conventies van Genève.¹⁰⁶ Zij 'plukten' mannen van de straat en dwongen hen verdedigingslinies te graven aan het front. De onmisbaarheid van deze criminele elementen in de eerste maanden van de oorlog maakte hen vrijwel onaantastbaar, ook als zij daden begingen die de Bosnische staat minder goed bevielen. Ze kregen bijvoorbeeld greep op de voedselvoorziening en de hulpverlening in Sarajevo. Čelo werd commandant van de 109e Heuvelbrigade. Topalović werd benoemd tot bevelhebber van de tiende Brdska-brigade. Hun eenheden verdedigden met succes de berg Trebević in het zuiden van Sarajevo, maar zij stonden tegelijk bekend om hun wandaden. Topalović intimideerde de niet-Moslim-bevolking van Sarajevo: hij liet weerloze Serven en Kroaten ontvoeren, martelen en vermoorden. Honderden kwamen op die manier om. Vervolgens liet hij de lichamen van de slachtoffers dumpen in Kazani, een kloof aan de frontlijn.¹⁰⁷ Ook Moslims werden overigens het slachtoffer van zijn optreden. Zijn manschappen ontvoerden rijke inwoners van Sarajevo om hoge sommen losgeld te innen, zij deden aan afpersing en ze verkrachtten vrouwen. Intussen liet Topalović zich steeds minder gezeggen door het legerhoofdkwartier en telden voor hem alleen nog de banden met de SDA. Izetbegović zou een geregeld bezoeker zijn geweest op Caco's hoofdkwartier.¹⁰⁸

Toen in het najaar van 1993 een nieuwe Bosnische regering onder leiding van premier Haris Silajdžić aantrad, die de eerbiediging van de mensenrechten centraal stelde in haar programma, werden figuren als Topalović eindelijk aangepakt. Op 26 oktober omsingelden legertroepen en politie zijn hoofdkwartier. Bij de gevechten rond de inname kwamen achttien mensen om, onder wie negen militairen en politiemannen. Topalović werd gearresteerd en nog diezelfde nacht op het hoofdkwartier van het Eerste Legerkorps omgebracht. 'Doodgeschoten op de vlucht', luidde de officiële verklaring. Tegelijkertijd werd Delalić gevangengenomen.

Alibabić, het toenmalige hoofd van politie van Sarajevo, was ervan overtuigd dat Izetbegović en zijn partij Topalović hadden gebruikt om een mono-etnisch leger en een zuivere Moslim-staat te creëren.¹⁰⁹ In 1996 gaf Izetbegović persoonlijk toestemming voor een rituele herbegravenis van Topalović, die uitliep op een manifestatie van 25.000 mensen. Toen generaal Jovan Divjak protesteerde tegen dit vertoon rond iemand die verantwoordelijk was geweest voor de dood van vele Kroaten en Serven, schreef Izetbegović hem terug dat hij tot oktober 1993 geen weet had gehad van de ernstige misdrijven waarvoor Topalović verant-

105 VN, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.B.1.(b). Zie over Prazina ook Hans Moleman, 'Sarajevo viert feestje bij vertrek laatste Joegoslavische militairen, *de Volkskrant*, 06/06/92.

106 VN, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.B.1.(d).

107 Over deze praktijken van 'Caco', zie bijv. Othon Zimmermann, "'Caco", moordenaar/held', *Algemeen Dagblad*, 06/12/97.

108 O. Zimmermann, "'Caco", moordenaar/held', *Algemeen Dagblad*, 06/12/97.

109 O. Zimmermann, "'Caco", moordenaar/held', *Algemeen Dagblad*, 06/12/97.

woordelijk was geweest: ‘Tot dan toe dacht ik dat alle acties niet erger waren dan mensen loopgraven laten graven en mensen lastig vallen.’¹¹⁰ Divjak wist dat dat niet waar was. Al op 27 mei 1993 had hij aan de president een brief geschreven waarin hij gedetailleerd de misdaden van Topalović opsomde. De minister van Binnenlandse Zaken, Bakir Alispahić, verklaarde in september 1993 na de actie tegen Delalić en Topalović, dat hij maanden had moeten wachten op toestemming van hogerhand voordat hij die operatie had mogen uitvoeren.¹¹¹ Prazina liep later over naar de HVO en werd ten slotte in België aangetroffen, vermoord.¹¹²

De verdedigers van het in een dal gelegen Sarajevo zagen zich geconfronteerd met Servische troepen, die de meeste heuvels rond de stad bezetten, van waaraf zij de stad bestookten met hun superieure vuurkracht. Op 21 april vonden de eerste zware beschietingen plaats. Servische groepen begonnen toen met aanvallen op Ilidža en Grbavica, buitenwijken van Sarajevo, maar de verdedigers van de stad wisten inname deels te verhinderen.¹¹³

Nadat op 1 mei hevige granaatbeschietingen van Sarajevo hadden plaatsgevonden, drongen de volgende dag Bosnisch-Servische troepen de voorsteden van Sarajevo binnen, waarna in de volgende weken hevige huis-aan-huisgevechten plaatsvonden. De aanval werd ondernomen tegelijk met een poging Izetbegović uit het zadel te wippen. Izetbegović landde op 2 mei op het vliegveld van Sarajevo na een bezoek aan Lissabon voor besprekingen en werd toen gevangengenomen door de daar gelegerde JNA-eenheid. Zij hoopte de Bosnische president te ruilen voor de JNA-commandant van Sarajevo, generaal Kukanjac, en vierhonderd man van de JNA die in het centrum van de stad in hun kazerne omsingeld waren door troepen van de territoriale verdediging. Er waren al weken onderhandelingen gaande om deze militairen uit de stad te laten vertrekken, maar Sefer Halilović wilde dat uitsluitend toestaan als zij hun wapens achterlieten. Dat wilde Kukanjac echter niet.

Tegelijk schijnen er plannen te zijn geweest om van de gijzeling van Izetbegović gebruik te maken om Fikret Abdić aan het bewind te laten komen. Abdić was een Moslim, die bekendstond om zijn sympathie voor een regeling met de Serven. Hij had in 1990 bij de verkiezingen voor het presidium meer stemmen behaald dan Izetbegović en gold als een rivaal van de president. Abdić had zijn plaats echter vrijwillig afgestaan op voorwaarde dat Alija Delimustafić minister van Binnenlandse Zaken zou worden. Delimustafić wordt ervan verdacht lid te zijn geweest van het KOS, de militaire contra-inlichtingendienst van de JNA. De chef-staf van UNPROFOR generaal Mackenzie en de vertegenwoordiger van Lord Carrington in Sarajevo, de Ierse majoor Colm Doyle, wisten president Izetbegović uit zijn benarde positie te bevrijden in ruil voor een vrijgeleide van Kukanjac en zijn militairen uit de stad. Bosnische militairen schoten in weerwil van de afspraken die hun autoriteiten hadden gemaakt niettemin enkele militairen van de JNA tijdens hun aftocht dood. Intussen was de coup tegen

110 O. Zimmermann, ‘“Caco”, moordenaar/held’, *Algemeen Dagblad*, 06/12/97.

111 J.F. Burns, ‘New Horror for Sarajevo: Muslims Killing Muslims’, *The New York Times*, 31/10/93.

112 Zie ook ‘Power-starved Sarajevo faces prolonged shortage’, *Agence France Presse*, 05/01/94.

113 Raymond van den Boogaard, ‘Servische militie in aanval in Sarjevo’, *NRC Handelsblad*, 21/04/92; idem, ‘Om Sarajevo wordt fel gevoch-

ten’, *NRC Handelsblad*, 22/04/92; idem, ‘Sarajevo is binnen drie dagen een luguber oord geworden’ en ‘Nietsontziende woestheid kenmerkt strijd in Sarajevo’, *NRC Handelsblad*, 23/04/92; ‘Moslims bij Sarajevo op de vlucht gedreven’, *NRC Handelsblad*, 25/04/92; ‘Servische strijders vallen Sarajevo aan’, *de Volkskrant*, 22/04/92; ‘“Servische” wijk in Sarajevo onder vuur’, *de Volkskrant*, 23/04/92.

Izetbegović mislukt door efficiënt optreden van vice-president Ganić en minister Mahmut-čehajić. Delimustafić moest daarna wegens verdenkingen over zijn rol het ministersambt neerleggen. Hij vertrok naar Oostenrijk en wenste later niet meer over de affaire te praten.¹¹⁴

In de volgende weken probeerde de JNA verder de stad binnen te dringen.¹¹⁵ Nadat Servische troepen medio mei de buitenwijk Grbavica geheel hadden weten in te nemen, kwam hun offensief echter tot staan op de Bratstvo i Jedinstvo-brug over de rivier Miljacka, die dwars door de stad slingert. De oorzaak van het falen was het gebrek aan Servische infanterie. Het Romanija-korps van de JNA, dat gelegerd was rond Sarajevo, had ongeveer 29.000 man beschikbaar voor een frontlijn van 64 kilometer. Dat was te weinig om een effectieve aanval te kunnen uitvoeren.¹¹⁶ Het tekort van de Bosnisch-Servische strijdkrachten aan manschappen was zelfs zo groot dat zij niet genoeg gekwalificeerd personeel hadden om de artillerie op de heuvels rond de stad te bedienen. Dit personeel moest zich daarom van positie naar positie verplaatsen.

De mislukte aanval op Sarajevo leverde de Bosnisch-Servische strijdkrachten voor de rest van de oorlog een angst op voor huis-aan-huisgevechten tegen Moslims. De strijdkrachten rond Sarajevo beperkten zich er daarom de volgende drieënehalf jaar voornamelijk toe de bevolking in de stad te verzwakken door omsingeling en artilleriebombardementen. Omgekeerd zag het regeringsleger geen kans de omsingeling van de Serven op de heuvels te doorbreken, zodat er sprake was van een patstelling, die leidde tot ellendige levensomstandigheden van de bevolking, die bovendien rekening moest houden met mortier- en granaatbeschietingen of acties van scherpschutters. Overigens bleef de bevolking in Sarajevo tijdens de omsingeling voor een groot deel uit Serven en Kroaten bestaan. Intussen drongen de Bosnisch-Servische leiders aan op afspraken over een blijvende tweedeling van de stad, hetzij door middel van een groene zoom zoals in Nicosia, hetzij door een muur, zoals die tot voor kort Berlijn in tweeën had gedeeld.

6. Etnische zuiveringen in Bosnië

Terwijl de aandacht van het Westen vooral gericht was op de ontwikkelingen rond de hoofdstad Sarajevo, was er in de maanden april tot en met juni grote activiteit van Servische paramilitaire groepen elders in Bosnië. Servische paramilitairen waren voornamelijk actief in het noordwesten en oosten van Bosnië: in steden als Brčko, Doboj, Prijedor, Bratunac, Bijeljina, Foča, Višegrad en Zvornik. Zij lieten journalisten en vertegenwoordigers van internationale hulporganisaties slechts mondjesmaat toe in gebieden waar zij opereerden. Omdat verder telefoon- en telexverbindingen met deze gebieden waren verbroken, waren de media voornamelijk aangewezen op berichten van vluchtelingen en konden zij het nieuws slechts met vertraging en grote voorzichtigheid brengen. Voorzover er nieuws naar buiten kwam, betrof dat aanvankelijk vooral Oost-Bosnië.

In alle steden in Oost- en Noordwest-Bosnië werden Bosnisch-Servische crisisstaven of

114 Marko Attila Hoare, 'Civilian-Military Relations in Bosnia-Herzegovina 1992-1995', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, pp. 184 en 186-187; Burg & Shoup, *War*, p. 131; Silber & Little, *Death*, pp. 237-238 en 243, n. 3.

115 'Sarajevo toneel van hevige straatgevechten',

de Volkskrant, 15/05/92.

116 Jovan Divjak, 'The First Phase, 1992-1993: struggle for survival and genesis of the Army of Bosnia-Herzegovina', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, pp. 163-164.

oorlogsraden in het leven geroepen, meestal bestaande uit het hoofd van politie, de commandant van de plaatselijke militaire eenheid en het hoofd van de SDS. Zij hadden zich vaak meester weten te maken van de wapens van de plaatselijke politie en/of de territoriale verdediging. Daarmee konden zij optreden tegen de Kroatische en Moslim-bevolking in hun stad en de omringende dorpen. Bovendien kwam hier de praktijk in zwang waarbij lokale politieke leiders paramilitairen als Arkan uitnodigden of zelfs betaalden om in hun gemeenten op te treden, eventueel in vereniging met de plaatselijke Servische militie.¹¹⁷

In weerwil van dergelijk lokale initiatieven werd het optreden van deze paramilitaire groepen primair bepaald door politiek en militair verantwoordelijken. Herhaaldelijk wees onderzoek uit dat er geen sprake was van los opererende, lokale *war lords*, zoals in het Westen vaak werd gedacht: deze paramilitairen bleken wel degelijk te opereren binnen de bestaande gezagsverhoudingen.¹¹⁸ Voorzover nader geconcretiseerd, wezen de vingers in de richting van Belgrado, in het bijzonder naar president Milošević.¹¹⁹ De Servische paramilitaire eenheden werden dan ook voornamelijk ingezet in de gebieden die de Serven claimden, maar waar ze nog rekening moesten houden met grote groepen Moslims of Kroaten, en in de streek die de Serven nodig hadden om een aaneengesloten gebied tot stand te brengen tussen Servië en de Servische kernen in Kroatië.

In Bosnië nam de etnische zuivering twee vormen aan. Ten eerste de, reeds beschreven, klassieke methode, die ook in Kroatië was toegepast en tot doel had binnen enkele dagen, zo niet uren, de bevolking van een bepaalde plaats op de vlucht te jagen. Daarnaast was er een langzamere variant. Zij werd in drie soorten situaties gebruikt. Ten eerste, in plaatsen waar de Serven relatief gemakkelijk, van binnenuit de lokale gemeenschap, aan de macht waren gekomen. Vanuit hun machtsposities oefenden zij geleidelijk aandrang uit om de Moslim-bevolking uit de plaats weg te krijgen. Ten tweede waren Kroaten of Moslims soms getalsmatig zo sterk dat een snelle Servische zuivering onmogelijk was. En ten derde, wisten de Serven maar al te goed dat zij niet tot openlijke, grootschalige zuivering moesten overgaan, wanneer de ogen van de wereld op hen waren gericht. Een voorbeeld van de langzame variant van zuivering vormde Banja Luka, waar de SDS door een plaatselijke coup aan de macht was gekomen. Daar verliep het proces ongeveer als volgt. Eerst werden Moslimmensen ontslagen uit leidinggevende functies en later uit elke zelfstandige positie. Verder werden Moslims opgeroepen voor dienstplicht in het Bosnisch-Servische leger. Wanneer zij weigerden op te komen, werden zij ontslagen uit hun beroep. Omdat aan het beroep, vanuit de communistische geschiedenis, nog vaak het recht op een woning verbonden was, verloren weigeraars tegelijk met hun beroep ook de huisvesting van hun gezin. Incidenteel 'verdwenen' er in dat stadium mensen, hetzij door moord, hetzij naar kampen. Bezittingen als auto's werden geconfisqueerd.

Illustratief is het besluit van de Servische oorlogsraad in het stadje Čelinac in de omgeving van Banja Luka van september 1992. Het legde aan niet-Serven een spertijd op van vier uur 's

117 VN, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, I.C en I.D en I.D.2.

118 VN, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III; ABZ, PVNY. Bosnië-Herzegovina/ noodhulp, Statement by Mr. Cornelio Sommaruga, Saving Lives in Bosnia-Herzegovina, 03/10/92, bijl. bij ICRC aan permanente vertegenwoordigingen bij de VN, 03/10/92; Čalić, *Krieg*, pp. 104-

105.

119 Zie bijv. Šešelj, geciteerd in Silber & Little, *Death*, p. 223; ABZ, 999.21, deel 74. Hoekman 323 aan Van den Broek, 10/06/92; ABZ, 910, Joegoslavië, alg. correspondentie, dl. 4, jul '92-febr '93. Plv. CdP Washington aan chef DEU, 13/08/92, PA-117681.

middags tot zes uur 's ochtends. Verder verbood het decreet hen bijeen te komen in horeca- en andere openbare gelegenheden; te baden en zwemmen in rivieren, te jagen en vissen; zonder toestemming te verhuizen naar een andere stad; een wapen te dragen; te reizen per auto; samen te scholen in groepen van meer dan drie personen; contact te hebben met verwanten buiten de stad; gebruik te maken van andere communicatiemiddelen dan de telefoon op het postkantoor; uniformen te dragen; en onroerend-goedtransacties aan te gaan zonder toestemming.¹²⁰

Dat ook de langzame variant van zuivering effectief kon zijn, bewees het geval van Banja Luka, waar eind 1993 nog maar 40.000 Moslims woonden van de 350.000, die er vóór de oorlog hadden geleefd.¹²¹ Bij beide soorten zuivering dwongen de Bosnisch-Servische agressors de Kroaten en Moslims vaak vóór hun vertrek verklaringen te ondertekenen dat zij vrijwillig hun leefomgeving verlieten en afstand deden van alle bezittingen die zij daar achterlieten.¹²²

Nog veel meer dan in Kroatië het geval was geweest, waren de vluchtelingenstromen die in Bosnië in april en mei op gang kwamen niet een bijverschijnsel van de oorlog, maar het bewust nagestreefde resultaat, omdat de Bosnische Serven probeerden gebieden te 'zuiveren' van Moslims en Kroaten. Mannen en vrouwen werden tijdens de zuiveringsacties vaak van elkaar gescheiden. Vooral mannen werden voor kortere of langere tijd vastgehouden in kampen, scholen, sportzalen en allerlei andere tijdelijke detentiecentra. De omstandigheden waaronder dat gebeurde, waren vaak ellendig. Er was gebrek aan voedsel, water, hygiëne en ruimte, er werd mishandeld, gemarteld, vermoord en er was sprake van seksueel misbruik van vooral vrouwen.¹²³

In april en mei verdreven JNA, paramilitairen en milities gezamenlijk de Moslims uit vrijwel geheel Oost-Bosnië, uit de steden Bijeljina, Zvornik, Bratunac, Višegrad en Foča. Rond Srebrenica, Žepa, Cerska en Goražde bleven ten slotte enclaves over, waar vluchtelingen uit de omgeving een heenkomen zochten. Hieronder volgt in vogelvlucht een overzicht van de gebeurtenissen in enkele Oost-Bosnische steden in de maand april. De zuiveringen in Noordwest-Bosnië komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

Op 1 april trok Arkan met zijn eenheid Bijeljina in het noordoosten van Bosnië binnen. Deze stad met zijn ongeveer honderdduizend inwoners bestond voor bijna zestig procent uit Serven en ruim dertig procent uit Moslims. Arkans Garde, die inmiddels meer dan duizend man telde, was nu omgedoopt tot de Arkan Tijgers, omdat zij een levende tijger als mascotte hadden.¹²⁴ In Bijeljina zetten de *Arkanovci* het patroon van etnische zuivering in Bosnië in beweging door de executie op 1 april van 27 Moslims.¹²⁵ Na de zuivering wachtte de Arkantijgers de beloning in de vorm van massale plundering. Berichten over de executie van

120 A. Husarska, 'Dateline Banja Luka: City of Fear', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 74.

121 Cigar, *Genocide*, p. 58.

122 Zie bijv. R. Gutman, 'Ethnic Cleansing'. Yugoslavs try to deport 1,800 Muslims to Hungary', *Newsday*, 03/07/92; 'UN: Serbs Press Point. 200,000 Bosnians imperiled', *Newsday*, 20/08/92; M. Sebregts, 'Vannacht waren het er tien', *Elsevier*, 15/08/92, p. 29; Hartmann, *Milošević*, p. 268; Maass, *Neighbor*, p. 9 en 87.

123 Zie bijvoorbeeld de gewijzigde aanklacht van

het ICTFY van 13/07/98 tegen Dragoljub Kunarac met betrekking tot Foca, <http://www.un.org/icty/indictment/english/kun1ai980819e.htm>, geraadpleegd op 10/03/00.

124 Afbeelding daarvan in Haviv, *Blood*, p. 71.

125 Schokkende foto's van het optreden van de Arkantijgers in Bijeljina in: Haviv, *Blood*, pp. 56-61. Voor meer informatie over de gebeurtenissen in Bijeljina zie bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

de 27 Moslims waren de aanleiding voor Izetbegović om Biljana Plavšić naar de stad te sturen om een onderzoek in te stellen. In plaats van dat te doen gaf zij haar beruchte kus aan Arkan en roemde hem als een echte Servische held. Nadat de *Arkanovci* met goeddunken van de JNA hun vuile werk hadden gedaan, lieten zij de stad achter in handen van het plaatselijke SDS-bestuur, dat de repressie tegen de resterende Moslims voortzette, zodat ook die uiteindelijk vluchtten.

Eind maart waren er al eenheden van Šešelj naar Zvornik gekomen, een stad aan de Drina waarvan de bevolking voor meer dan zestig procent uit Moslims bestond.¹²⁶ De stad nam een strategische positie in op zowel de lijn Belgrado-Sarajevo als de lijn Belgrado-Tuzla. De mannen van Šešelj waarschuwden de Moslims in de stad en de directe omgeving dat zij tien dagen de tijd kregen om hun wapens in te leveren. Op 7 april kwamen eenheden van Šešelj, vergezeld door manschappen van Arkan en de *Beli Orlovi*, Draganovci en een groot aantal kleinere groepen aan in het naburige dorp Grbavci, waar zij Moslims die hun wapens niet hadden ingeleverd, ombrachten. De volgende dag viel de JNA samen met de paramilitaire eenheden en gesteund door de Servische territoriale verdediging Zvornik aan, waarbij tijdens de gevechten het onderscheid tussen de drie groepen niet meer viel te maken. Een Moslim-eenheid wist de stad enkele dagen te verdedigen, maar kon, mede door gebrek aan munitie, geen weerstand bieden aan de artilleriebeschietingen, die voornamelijk afkomstig waren van tanks aan de Servische kant van de Drina.

Na de val van Zvornik kregen de paramilitaire groepen er vrij spel, terwijl de JNA de stad omsingeld hield.¹²⁷ Aan de paramilitaire groepen zou leiding zijn gegeven door Marko Pavlović, die lid zou zijn van de Servische binnenlandse veiligheidsdienst. De *Arkanovci* begingen de meeste misdrijven. Martelingen, verkrachtingen en moorden waren gedurende meer dan een week aan de orde van de dag. Huizen van Moslims werden geplunderd en daarna in brand gestoken. Jose Maria de Mendiluce, de hoogste vertegenwoordiger van UNHCR in de regio, arriveerde in Zvornik toen de Servische paramilitairen daar huishielden en beschreef later wat hij waarnam: 'I saw kids put under the treads of tanks, placed there by grown men, and then run over by other grown men. (...) Everywhere, people were shooting. The fighters were moving through the town, systematically killing all the Muslims they could get their hands on. It was an intoxication (...).'¹²⁸ Ook in de weken daarna, tot in de maand juli, werden Moslims in en rond Zvornik incidenteel nog ernstig mishandeld, ditmaal vooral door Šešeljs *četniks*. De nog resterende Moslims werden toen gedeporteerd, hetzij naar Servië, hetzij naar het Moslim-gebied rond Tuzla.

Op 5 april werden de eerste granaten afgevuurd op het zuidelijker gelegen Višegrad, een stad van twintigduizend inwoners, die in meerderheid uit Moslims bestond. Diezelfde dag landden daar helikopters van de JNA. De volgende dag vielen *Arkanovci* samen met het *Užice*-korps van de JNA, Šešeljs *četniks*, *Beli Orlovi* en lokale Serven de stad aan. Tegelijkertijd dreigde een lid van de Patriottische Liga een stuwdam in de Drina bij Višegrad tot

¹²⁶ Voor een verslag van de gebeurtenissen rond Zvornik, zie Ludwig Boltzmann Institute, 'Operations'. Zie ook Sremac, *War*, p. 95 en bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

¹²⁷ Williams & Cigar, III.B.2; VN, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, III.C,

Antićevci; Captain Dragan units; Dušan the Great; Četniks led by Dragan Ignjatović, Ljubisav, and Mile Mijatović; Paramilitary Forces from Padinska Skela; White Eagles (*Beli Orlovi*); IV.A.46.

¹²⁸ Rieff, *Slaughterhouse*, p. 200. Voor meer observaties van Mendiluce in Zvornik, zie Silber & Little, *Death*, p. 223.

ontploffing te brengen.¹²⁹ Uit angst voor de Servische paramilitairen en voor een overstroming vluchtten Moslims toen in paniek, terwijl Serven de hoger gelegen gebieden opzochten. Op 14 april trokken eenheden van het *Užice*-korps de stad binnen, waarna de SDS het bestuur over de gemeente in handen nam. De Moslims werden aangemoedigd terug te keren; de JNA zou voor hen garant staan en president Izetbegović had opdracht gegeven de dam intact te laten. Veel Moslims gaven aan die oproep gehoor en zij werden met uitzondering van enkelen van wie de Serven de naam op lijsten hadden genoteerd weer toegelaten tot de stad. Daarna leek de rust weer te keren in Višegrad. Eind mei begon de JNA zich echter geleidelijk terug te trekken. Toen arriveerden weer paramilitaire groepen in de stad, waaronder ook leden van het *Užice*-korps schijnen te zijn geweest die van uniform hadden gewisseld. Vervolgens begonnen massale moordpartijen, plunderingen en brandstichtingen. Een deel van de bevolking werd gedeporteerd of in concentratiekampen ondergebracht.¹³⁰

Na dagenlange beschietingen door het *Užice*-korps van de JNA, namen Servische eenheden op 16 april Foča in, een stad waar de aantallen Moslims (51,6 procent) en Serven (45,3 procent) elkaar tot dan toe vrijwel in evenwicht hadden gehouden. Na de inname plunderden paramilitairen er op grote schaal. Toen enkele dagen later buitenlandse hulpverleners de zwaar gehavende stad mochten bezoeken, vroegen zij zich af waar de bevolking was gebleven.¹³¹ De plaats leek een spookstad.¹³² De Serven die het na de inname van de stad voor het zeggen hadden, hadden de plaatselijke elite en iedereen die volgens hen lid was van de SDA omgebracht. Van de Moslims die niet wisten te vluchten, waren de mannen en vrouwen gescheiden en ondergebracht in verschillende kampen. De stad heette inmiddels niet langer Foča, maar was herdoopt in Srbinje.

Op 6 en 7 mei namen Servische troepen zonder al te veel tegenstand de stad Brčko in. Zij dreven de niet-Servische mannen bijeen, over wie zij tijdens ‘berechtingen’ van enkele minuten een vonnis uitspraken. Honderden mannen zouden op die manier zijn gedood.¹³³ Een maand na het begin van de oorlog hadden de Serven dus Brčko en het nabijgelegen Doboj in handen, wat betekende dat zij een doorgang hadden gecreëerd tussen de Servische gebieden in Noordwest- en in Oost-Bosnië. Medio mei kwam die echter onder zwaar vuur te liggen van Kroatische en Moslim-strijdkrachten, waardoor slechts een smalle strook overbleef.

Nieuwe bestuurlijke constellaties in Bosnië

Ongeveer tegelijkertijd, op 6 mei, maakten Karadžić en Boban tijdens een ontmoeting in het Oostenrijkse Graz territoriale afspraken over Bosnië-Herzegovina, waarbij Serven en Kroaten Bosnië zouden opdelen en zij slechts een klein deel van de republiek zouden overlaten voor de Moslims.¹³⁴ Een definitieve overeenkomst bleef echter opnieuw uit door onenigheid over de Posavina-corridor, het bezit van Mostar, en de grens tussen de Servische en Kroati-

129 Medina Delalić, ‘SDA Strategy: Low Blows’, *Slobodna Bosna*, 20/04/00.

130 Esad Hećimović, ‘Na Haškoj potjernici nema Milana Lukića zločinca odgovornog za brutalna ubistva više od 3.000 Bošnjaka iz Višegrada’, *Ljiljan*, 28/05/97, p. 33.

131 ‘Foča met de grond gelijk gemaakt’, *NRC Handelsblad*, 21/04/92.

132 Vulliamy, *Seasons*, p. 90.

133 United States Senate, *Ethnic Cleaning*, p. 7.

134 X. Bougarel, ‘Bosnia and Hercegovina – State and Communitarianism’, in: Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 102; Caroline de Gruyter, ‘In Kroatië is iedereen goed’, *Elsevier*, 08/08/92, pp. 32-33; Sremac, *War*, p. 99; Vjera Bogati, ‘Serbs and Croats hatched deal on fate of Mostar’, *IWPR’s Tribunal Update*, nr. 240, Part II, 15/10/02.

sche gebieden in Herzegovina.¹³⁵ De besprekingen tussen de Kroatische en Servische leiders van Bosnië waren echter niet zonder betekenis. Toen medio mei de verdedigers van Sarajevo een poging deden de Servische omsingeling ongedaan te maken door de Servische troepen in de rug aan te vallen bij Ilidža, vonden zij een Kroatische eenheid die bij Kiseljak gelegerd was op hun weg.

De Kroaten waren zich goed bewust van de sleutelpositie die zij innamen in het conflict en schrokken er niet voor terug telkens wisselende allianties aan te gaan. Op 21 mei 1992 tekenden vertegenwoordigers van Kroatië en Bosnië in Zagreb een politieke en militaire samenwerkingsovereenkomst. De Bosnische Kroaten van de HDZ accepteerden de politieke hegemonie van Izetbegović in ruil waarvoor de SDA de aanwezigheid van de militaire tak van de HDZ, de HVO, op een groot deel van het Bosnische grondgebied aanvaardde. Op deze overeenkomst volgde nog een verdedigingspact op 18 juni en een verdrag van vriendschap en samenwerking op 21 juli 1992. Dit alles kon niet voorkomen dat de Bosnisch-Kroatische leiders op 3 juli 1992 hun eigen 'Kroatische gemeenschap Herceg-Bosna' uitriepen met als hoofdstad Mostar. Mate Boban kwam aan het hoofd te staan van dit nieuwe autonome gebied. Boban en de zijnen oefenden daarbinnen het bestuur uit over leger, politie en onderwijs. De regio had een eigen vlag die was afgeleid van de Kroatische en de inwoners gebruikten de *kuna*, de Kroatische munt. De Bosnische Kroaten zagen deze ontwikkeling als een opstap naar afscheiding van Bosnië. In veel opzichten fungeerde het gebied nadien al als een onderdeel van Kroatië.

De HVO kreeg in die tijd in het gebied dat onder haar controle stond een grote toestroom van Bosnische Moslims die daar leefden. De rekrutering geschiedde met medeweten van de regering voor een belangrijk deel door de islamitische organisatie *Zmaj od Bosne* (Draak van Bosnië). In Herzegovina was het aandeel van de Moslims in de HVO het laagst: twintig procent, in Centraal-Bosnië veertig procent en in het Posavina-gebied zelfs tachtig procent. Omgekeerd bestond de Bosnische territoriale verdediging begin juni 1992, vlak voordat zij werd omgezet in het Bosnische regeringsleger, voor achttien procent uit Kroaten en voor twaalf procent uit Serven.

Ook elders in het voormalige Joegoslavië speelden vraagstukken omtrent de inrichting van het bestuur. Op 10 december had de commissie-Badinter verklaard dat Joegoslavië zich in staat van ontbinding bevond. Servië en Montenegro hadden echter geen aanvraag bij de EG om erkenning ingediend, zoals de vier andere voormalige republieken, te weten Bosnië-Herzegovina, Kroatië, Macedonië en Slovenië, dat in december 1991 wél hadden gedaan. Servië en Montenegro stelden zich namelijk op het standpunt dat er geen sprake was van een ontbinding van de federatie Joegoslavië, maar dat zij die continueerden, terwijl de andere republieken zich hadden afgescheiden. Op de achtergrond speelde het vraagstuk aan wie de activa van de staat Joegoslavië zouden toevallen. Als Servië en Montenegro tezamen werden beschouwd als de rechtsopvolger van Joegoslavië, dan kwamen die bezittingen aan hen toe. Datzelfde zou, als het aan Milošević lag, niet gelden voor de passiva: voor de staatsschulden moest volgens het bewind in Belgrado een commissie in het leven worden geroepen die zich zou beraden over de verdeling daarvan over de voormalige delen van Joegoslavië. Verder zouden Servië en Montenegro als rechtsopvolger van Joegoslavië de plaats die dat land

135 Hartmann, *Milošević*, p. 282; Kumar, *Divide*, p. 55; Glenny, *Fall*, p. 194; Ulrike Rudberg, 'Leiders Kroaten en Serviërs verdelen gebieden in

Bosnië', *de Volkskrant*, 09/05/92; Peter Michielssen, 'Lot Bosnië al bezegeld door geheim akkoord', *NRC Handelsblad*, 13/05/92.

tevoren had ingenomen in internationale organisaties kunnen blijven bezetten. Bovendien hadden Servië en Montenegro, door geen erkenning aan te vragen bij de EG, voorkomen dat aan hen voorwaarden waren gesteld over de bescherming van minderheden, waar de andere republieken wel aan hadden moeten voldoen.

Als het idee van een continuering van de staat Joegoslavië, zij het in een bescheidener omvang, zou worden verlaten en zou worden uitgegaan van de gedachte dat Joegoslavië uiteen was gevallen, dan zouden de zes voormalige republieken afspraken hebben moeten maken over de verdeling van de bezittingen van de gedesintegreerde federatie. In dat geval moesten Servië en Montenegro, eventueel gezamenlijk, opnieuw om een plaats in internationale organisaties verzoeken. Deze kwestie van statenopvolging was een netelig probleem, waar de EG liever niet de vingers aan brandde. De ministers van de gemeenschap stelden zich daarom op het standpunt dat de betrokken partijen dit vraagstuk zelf maar moesten oplossen tijdens de Joegoslavië-conferentie. Voor zogeheten *derecognition*, de omgekeerde handeling van erkenning, voelden zij nog niets. Dat de kwestie niet was opgelost, kwam de regeringen van de EG in zekere zin zelfs goed uit. Zolang er nog zoiets als een centrale Joegoslavische autoriteit bestond, konden zij hun ambassadeurs in Belgrado handhaven en contacten onderhouden met de Joegoslavische missie bij de VN in New York.¹³⁶

Na de erkenning van Kroatië en Slovenië door de Europese Gemeenschap had het bewind van Milošević inmiddels besloten tot de oprichting van een 'nieuw' of 'derde' Joegoslavië, dat in elk geval zou bestaan uit Servië en Montenegro. Milošević en de zijnen zeiden toen nog te hopen dat ook heel Bosnië deel zou willen uitmaken van het 'derde' Joegoslavië. Zo niet, dan wilde het in elk geval dat de 'Servische' delen van Bosnië zich daarbij zouden aansluiten.¹³⁷ Op 27 april 1992 aanvaardde de federale assemblee van de voormalige socialistische federatie van Joegoslavië de grondwet voor een nieuwe Federale Republiek Joegoslavië, die Servië en Montenegro zou omvatten. De nieuwe federatie claimde de opvolger te zijn van het oude Joegoslavië en de plaats van dat land in internationale organisaties te kunnen innemen. In Servië en Montenegro werd gesproken van een derde Joegoslavië.

7. De reactie van de internationale gemeenschap

In het overgrote deel van de wereld werd de Federale Republiek Joegoslavië (FRJ) echter niet erkend als rechtsopvolger van de Socialistische Federale Republiek Joegoslavië (SFRJ). Op 11 mei stelden de EG-ministers van Buitenlandse Zaken dat Servië de belangrijkste agressor was in Bosnië en dat terugtrekking van de federale troepen uit Bosnië-Herzegovina een voorwaarde was voor, op zijn minst, vermindering van het bloedvergieten. De EG-staten besloten hun ambassadeurs voor onbepaalde tijd uit Belgrado terug te roepen, een maatregel die kort daarna werd gevolgd door de Verenigde Staten, Noorwegen, Zweden en Oostenrijk. De EG-ministers stelden ook voor Joegoslavië te schorsen als lid van de CVSE. Zo ver zou het voorlopig niet komen wegens verzet van Rusland, maar wel besloot de OVSE even later Servië, dat de zetel van Joegoslavië bezette bij deze organisatie, tot eind juni uit te sluiten van deelname aan de besluitvorming over de crisis in voormalig Joegoslavië. Daarnaast dreigden de EG-ministers met verdere economische sanctiemaatregelen en het weren van

¹³⁶ ABZ, DEU/ARA/00083. Van den Broek aan ambassade Belgrado, 17/03/92, celer 045.

¹³⁷ Ulrike Rudberg, 'Servië reageert voorzichtig

op erkenning rivalen', *de Volkskrant*, 17/01/92; idem, 'Serviërs gekant tegen referendum in Bosnië', *de Volkskrant*, 24/01/92.

Joegoslavië uit andere internationale organisaties. De opstelling van de EG-ministers betekende een internationale isolering van het bewind in Belgrado. Nadien kwam zelfs een volledige verbreking van de diplomatieke betrekkingen herhaaldelijk ter sprake. Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken voelde daar echter weinig voor, voornamelijk omdat de militaire attaché in Belgrado een nuttig contact was voor Defensie en de inlichtingendiensten en zijn aanwezigheid bovendien van belang was voor de Nederlandse UNPROFOR-militairen.¹³⁸

Op 4 juli verklaarde de commissie-Badinter dat het proces van ontbinding waarin de voormalige Socialistische Federatieve Republiek Joegoslavië (SFRJ) had verkeerd ten einde was. Met andere woorden: de FRJ kon niet de rechtsopvolger zijn van de SFRJ, want die bestond niet meer. Er was dus geen sprake van continuïteit en de FRJ kon dus ook niet de plaats innemen van het oude Joegoslavië in internationale organisaties. Op 22 september zou de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties resolutie 47/1 aannemen die dit eveneens vaststelde en verklaarde dat als de FRJ deel uit wilde maken van de organen van de VN zij daartoe een aanvraag moest indienen.¹³⁹ Niettemin besloten de EG-landen ook daarna om praktische redenen de ambassades in Belgrado en de Joegoslavische ambassades in hun eigen hoofdsteden te handhaven voor contacten met het 'nieuwe Joegoslavië'.¹⁴⁰

Het optreden van de Serven in Bosnië had dus in iets meer dan een maand na het uitbreken van de oorlog geleid tot een verharding van de opstelling van de EG tegenover Servië. Daar had het kort daarvoor nog niet naar uitgezien. Alle inspanningen van de EG en de VS leken er juist op gericht te zijn het bewind in Belgrado gunstig te stemmen. Tijdens de Algemene Raad op 6 april in Luxemburg had de Franse minister van Buitenlandse Zaken Dumas, tegen de zin van Genscher maar met steun van Van den Broek, weten te bereiken dat tegelijk met de erkenning van Bosnië-Herzegovina gestreefd zou worden naar opheffing van de sancties tegen Servië. Doel van de Franse opstelling was een isolement van Servië te voorkomen, omdat dat Servië alleen maar zou stimuleren zich aan de zijde van de Serven in Bosnië in te mengen.¹⁴¹ Slechts door een aantal zware voorwaarden te verbinden aan de opheffing van de sancties wist Genscher, die aan zijn laatste dagen als minister van Buitenlandse Zaken bezig was, uitvoering van het voornemen te voorkomen.¹⁴² Het hoofd van de ECMM-missie wees eind april ook nog op de noodzaak internationale druk op Servië te 'dosereren: teveel zou contraproductief zijn en leiden tot een 'vestingmentaliteit', die Servië voor de internationale gemeenschap nog onhandelbaarder zou maken'.¹⁴³

Medio april was de Amerikaanse *Principal Assistant* van de *Secretary of State* Johnson naar Sarajevo gereisd. Izetbegović vroeg hem om luchtaanvallen van de NAVO tegen Bosnisch-Servische posities. Johnson liet de Bosnische president echter weten dat hij niet moest rekenen op militair ingrijpen van buitenaf.¹⁴⁴ Kort daarna, op 19 april, zei Johnson in Belgrado tegen Milošević dat de Amerikaanse regering bereid was de erkenning van Servië

138 ABZ, DIE/2001/00023. Verslag van de interdepartementale vergadering over mogelijkheden tot aanscherping van de sancties tegen de FRJ op 20/01/93.

139 Over deze kwestie zie bijv. Jovanović, 'Status'.

140 Zie bijv. ABZ, DEU/ARA/00085. Engels 293 aan Van den Broek, 30/09/92; *coreu* Den Haag, 07/10/92, cpe/hag 609.

141 ABZ, DEU/ARA/00083. Van den Broek 59 aan ambassade Belgrado, 07/04/92.

142 Folkert Jensma, 'EG erkent Bosnië, maar stelt besluit over Macedonië uit', *NRC Handelsblad*, 07/04/92.

143 ABZ, DEU/ARA/00083. Van den Broek 067 aan ambassade Belgrado, 29/04/92.

144 Zimmermann, *Origins*, p. 197.

en Montenegro als de staat Joegoslavië te overwegen, op voorwaarde dat Belgrado zijn steun en instemming aan de agressie in Bosnië zou onthouden. Als Belgrado daar toch mee doorging, dan zouden de Verenigde Staten zich inzetten om het regime van Milošević politiek en economisch te isoleren.¹⁴⁵ De reactie was weinig bemoedigend. Generaal Života Panić, die enkele weken later Adžić zou opvolgen als chef-staf, vertelde hem dat Servië vijf eeuwen lang ‘het Turkse juk’ had gedragen, ‘dus het kan wel een beetje internationale isolering hebben’.¹⁴⁶

Aan het begin van de oorlog in Bosnië moest de EG (evenals ditmaal de VS) dus binnen enkele weken van beleid veranderen en overgaan op een koers die kort tevoren nog was afgewezen als contraproductief. Volgens Van Walsum was isolering nu nog het enige wapen dat de internationale gemeenschap had en bovendien het enige wapen waarvoor Milošević gevoelig was.¹⁴⁷ Een andere mogelijkheid bleef natuurlijk de ontplooiing van een internationale troepenmacht in Bosnië. Zoals opgemerkt, voelde het secretariaat van de VN er om budgettaire redenen niets voor een vredesmacht naar Bosnië-Herzegovina te sturen. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek was echter blijven aandringen op VN-planning, met het oog op eventualiteiten in Bosnië. Hij verzocht de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger in New York Van Schaik hierover overleg te voeren met zijn collega’s van de overige EG-lidstaten en van de VS. Verder hoopte de Nederlandse minister dat van de aanwezigheid van het UNPROFOR-hoofdkwartier in Sarajevo een matigende invloed op de partijen zou uitgaan.¹⁴⁸

Dat hoofdkwartier was daar deels geplaatst om een neutrale positie in te nemen tussen Zagreb en Belgrado. Bovendien heette het in Sarajevo veilig te zijn. Vrijwel dadelijk na vestiging van het hoofdkwartier in Sarajevo bevond de leiding van UNPROFOR zich echter temidden van gevechten. ‘It was the only known case in military history’, schreef de Britse oorlogsverslaggever Martin Bell ironisch, ‘where a headquarters staff received messages of sympathy and concern from the front-line troops in the field’.¹⁴⁹ Intussen had UNPROFOR geen mandaat om in te grijpen in de situatie in Bosnië. De situatie was enigszins vergelijkbaar met eerder het ECMM-hoofdkwartier in Zagreb, dat juist buiten de eigenlijke conflictzone was gevestigd en zich plotseling midden in een strijd bevond waarvoor het geen mandaat had.

Op 7 april kondigde VN-*Undersecretary-General* Goulding in besprekingen met de Veiligheidsraad aan dat de Verenigde Naties overwogen om hun betrokkenheid bij Bosnië-Herzegovina te vergroten. Drie dagen later vroeg de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Haris Siladžić in Genève aan Boutros-Ghali om vredestroepen naar Bosnië te zenden. De secretaris-generaal van de VN zei echter tegen Siladžić dat hij beter kon aankloppen bij de EG; de Verenigde Naties wilden zich beperken tot de vredesoperatie in Kroatië. Enkele dagen later herhaalde Izetbegović het verzoek om vredestroepen tegenover Goulding, nadat een op 12 april door de EG bewerksteld staakt-het-vuren onmiddellijk weer was geschonden. Overigens verklaarde Izetbegović zich bij die gelegenheid weer voorstander van een opdeling van Bosnië-Herzegovina in kantons. Alleen wenste hij dat de kaart die daarbij hoorde,

145 Zimmermann, *Origins*, p. 198.

146 Ian Traynor, ‘The bloody agony of Bosnia’, *The Guardian*, 25/04/92.

147 ABZ, DEU/ARA/00083. Van den Broek 144

aan ambassade Moskou, 14/05/92.

148 ABZ, DPV/ARA/00143. Van den Broek aan Van Schaik, 04/03/92, celer 54.

149 Bell, *Way*, p. 24.

zou worden getekend door deskundige buitenstaanders.¹⁵⁰ In de volgende weken bleek dat Boutros-Ghali er weinig voor voelde een VN-vredesmacht in te zetten zonder een duidelijk mandaat in een gebied waar geen vrede heerste.¹⁵¹

Op 23 en 24 april kwam de Veiligheidsraad bijeen voor consultaties over de situatie in Bosnië-Herzegovina. Dit gebeurde na formele verzoeken van Algerije en Oostenrijk en oproepen van Duitsland, Nederland en de Organisatie voor de Islamitische Conferentie.¹⁵² De Veiligheidsraad nam een verklaring van haar voorzitter aan waarin alle partijen werden opgeroepen het staakt-het-vuren van 12 april na te komen en steun werd uitgesproken voor de bemiddelingspogingen van de EG, die inmiddels werden ondernomen door Carrington en Cutileiro.¹⁵³ In een *fact finding*-rapport van Vance van 24 april werd weliswaar een ernstige verslechtering van de situatie in Bosnië geconstateerd, maar tegelijk werd opgemerkt dat, gezien de beperkte middelen van de VN en het wijdverspreide karakter van het geweld, een VN-vredesoperatie in Bosnië onmogelijk was. Boutros-Ghali stelde zich op achter dit standpunt.¹⁵⁴ Niettemin maakte Boutros-Ghali een gebaar door aan te kondigen dat 41 VN-waarnemers per 1 mei actief zouden worden in de Bosnische plaatsen Medjugorje, Mostar, Stolac en Trebinje, hoewel dat volgens eerdere plannen pas zou gebeuren nadat de *United Nations Protected Areas* in Kroatië zouden zijn gedemilitariseerd.¹⁵⁵ In een gesprek met Mitterrand beloofde de secretaris-generaal van de VN bovendien met de Veiligheidsraad de mogelijkheid te bespreken van het sturen van waarnemers die een eventuele inzet van een vredesmacht zouden moeten onderzoeken.¹⁵⁶

Begin mei bezochten Goulding en zijn medewerker Shashi Tharoor Belgrado, Sarajevo en Zagreb. Het accent van hun reis kwam te liggen op de verslechterende verhoudingen in Bosnië-Herzegovina. De waarnemers van de ECMM verlieten rond die tijd Bosnië wegens het gevaar voor hun veiligheid. UNPROFOR-commandant Nambiar legde aan Goulding en Tharoor uit dat hij nauwelijks nog in staat was leiding te geven aan de operatie in Kroatië, omdat hij en zijn staf bijna volledig in beslag werden genomen door de problemen in Bosnië. Bovendien was de bewegingsvrijheid van de staf ernstig beperkt door de beschietingen.¹⁵⁷ Hij wilde zijn hoofdkwartier overbrengen naar Belgrado of Zagreb. *Deputy commander* Morillon pleitte ervoor in dat geval nog een symbolische aanwezigheid in Sarajevo te handhaven.¹⁵⁸ Goulding liet aan het slot van het bezoek weten dat hij in Bosnië niet dadelijk een rol zag weggelegd voor de Verenigde Naties, omdat die al zwaar belast waren. Volgens hem moest de EG zich actiever opstellen. Goulding voelde evenmin voor een symbolische aan-

150 VN, S/23836.

151 Unclassified State Department-rapport, annex 13. The Charge of the Light Blue Brigade: UNPROFOR First Deploys Fall-Winter 1992, p. 1.

152 Owen CD-ROM. Statement by the President of the Security Council, 24/04/92. Zie ook J.M. Bik, 'Duits-Nederlands voorstel voor VN-overleg over Bosnië', *NRC Handelsblad*, 24/04/92.

153 United Nations Department of Public Information, United Nations, pp. 9-10.

154 VN, S23836. Over de afwijzing van een vredesmacht voor Bosnië door Vance en zijn

argumenten zie ook Nešo Djurić, 'Vance: No peacekeeping troops for Bosnia, *UPI, BC Cycle*, 15/04/92.

155 'EG-missie onder vuur', Trouw, 23/04/92; ABZ, 00143, Van Schaik 387 aan Van den Broek, 22/04/92; VN, S/23900.

156 ABZ, DPV/ARA/00143. Dossieraantekening van DPV/PZ t.b.v. 231e CoPo, Lissabon, 06 en 07/05/92, 28/04/92.

157 VN, S/23900.

158 Morillon, *Croire*, p. 42.

wezigheid van VN-troepen die humanitaire missies in Bosnië, die grote risico's liepen, zouden moeten beschermen.¹⁵⁹

Na deze rapportage liet Boutros-Ghali op 12 mei aan de Veiligheidsraad weten dat de situatie in Bosnië-Herzegovina weliswaar 'tragic, dangerous, violent and confused' was, maar dat de situatie zich niet leende voor *peacekeeping*, omdat de daarvoor vereiste instemming van de partijen ontbrak en dus een werkbaar mandaat niet mogelijk was.¹⁶⁰ Drie dagen later gaf de Veiligheidsraad op aandringen van België, Frankrijk en Groot-Brittannië, in resolutie 752 echter opdracht aan de secretaris-generaal opnieuw de mogelijkheid te bezien om een vredesmacht naar Bosnië te sturen. Hij moest ook zoeken naar mogelijkheden ter bescherming van humanitaire konvoien. In dezelfde resolutie riep de Veiligheidsraad de JNA op zich terug te trekken uit het conflict in Bosnië-Herzegovina. Dit gold ook voor 'elementen van het Kroatische leger'. Ten slotte zouden alle irreguliere strijdkrachten in Bosnië moeten worden ontbonden en ontwapend. Wat Boutros-Ghali betrof, was resolutie 752 het begin van de ellende van het Bosnië-avontuur van de VN.¹⁶¹ Op 30 mei probeerde hij de Veiligheidsraad er nog van te overtuigen dat ontbinding en ontwapening van de irreguliere strijdkrachten in Bosnië alleen mogelijk was in het kader van een algehele politieke regeling voor Bosnië. Kwam die er niet, dan zou een internationale troepenmacht daarvoor zorg moeten dragen.¹⁶²

Op 16 en 17 mei had het UNPROFOR-hoofdkwartier intussen Sarajevo in twee konvoien verlaten. Iets minder dan honderd militairen, voornamelijk Franse maar ook enige Nederlandse, bleven achter. Zij gingen voort hun bemiddeling aan te bieden aan de strijdende partijen, bleven toezien op de uitruil van gevangenen, gewonde of gesneuvelde soldaten en continueerden andere humanitaire taken.

Omwille van de onpartijdigheid beloofde Nambiar dat het UNPROFOR-hoofdkwartier voortaan beurtelings in Belgrado en Zagreb zou verblijven, te beginnen in Belgrado. Daar vertrok het UNPROFOR-hoofdkwartier dus naartoe. Nadat eind mei sancties waren afgekondigd tegen Servië en het diplomatieke personeel in Belgrado was ingekrompen, vond het VN-secretariaat het echter niet langer verstandig UNPROFOR in Belgrado te laten blijven. Het VN-secretariaat meende enerzijds dat UNPROFOR zwak zou overkomen als het wel op volle sterkte bleef, terwijl de meeste ambassadeurs vertrokken, en anderzijds vreesde het represailles tegen het UNPROFOR-hoofdkwartier. Daarom kreeg Nambiar opdracht zijn hoofdkwartier te verplaatsen naar Zagreb, wat eind juli gebeurde.¹⁶³

Op 22 mei erkenden de Verenigde Naties Bosnië-Herzegovina als 177e lidstaat (resolutie 46/237 van de Algemene Vergadering). Met de resolutie van 15 mei en de erkenning van Bosnië-Herzegovina als lidstaat stelden de Verenigde Naties zich op het standpunt dat de oorlog in Bosnië een internationaal conflict was, waarbij de agressie feitelijk afkomstig was van het bewind in Belgrado. Alle volgende resoluties van de volkerenorganisatie zouden op dat uitgangspunt voortborduren. Zoals eerder opgemerkt, trok de VN daaruit echter niet de logische consequentie, namelijk de opheffing van het wapenembargo tegen de nieuwe staat

159 ABZ, archief verbindingen. Coreu van EG-voorzitter Portugal, 12/05/92, cpe pres lis 955. Zie ook Allcock, Milivojevic & Horton (eds.) *Conflict*, p. 312; Theo Engelen, 'Voorlopig geen vredesmacht VN naar Bosnië', *NRC Handelsblad*, 07/05/92; 'Toestand Bosnië uitzichtloos', *Trouw*, 11/05/92.

160 VN, S/23900.

161 Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 40.

162 Review of International Affairs, nr. 1005-6 (1992) (1 June/1 July), p. 14; Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 41.

163 Morillon, *Croire*, pp. 87-88.

ten behoeve van de zelfverdediging tegen een gewapende aanval. Laat staan dat de VN zo ver gingen een trustschap over Bosnië op zich te nemen, zoals wel is bepleit.¹⁶⁴

8. De ‘terugtrekking’ van de JNA, het ontstaan van de VRS en de opkomst van Mladić

Zoals bleek in hoofdstuk 3 hadden Milošević en zijn rechterhand Borisav Jović al eind 1991 doorzien dat, zodra Bosnië onafhankelijk zou worden, de JNA als agressor zou worden beschouwd. Daarom waren in december van dat jaar in opdracht van Milošević voorbereidingen getroffen, waardoor het personeel van JNA voor 85 procent uit Bosnische Serven bestond. Dat maakte een papieren terugtrekking mogelijk. Op 8 mei tekende luitenant-generaal Adžić, minister van Defensie ad interim sinds het vertrek van Kadrijević, een order voor de herstructurering van de JNA in Bosnië-Herzegovina. Er zou een nieuw leger komen in de Republika Srpska: *Vojska Republike Srpske* (VRS). De gezamenlijk chefs van staven van dit Bosnisch-Servische leger werden: luitenant-generaal Mladić, die voorzitter werd; generaal-majoor Manojlo Milovanović, chef-staf; generaal-majoor Milan Gvero, assistent-chef-staf voor moraal en informatie; generaal-majoor Djordje Dukić, assistent-chef-staf voor logistiek; kolonel Zdravko Tolimir, hoofd voor de veiligheid; en kolonel Mićo Grubor, hoofd voor de mobilisatie.

Deze order was een van de laatste daden van Adžić. Samen met nog 37 generaals en (vice-)admiraals werd hij vrijwel tegelijkertijd ontslagen. Zijn opvolger als chef-staf werd generaal Života Panić, die niet langer, als zijn voorgangers, tevens minister van Defensie zou zijn. Op die post kwam een burger. Al die maatregelen waren bedoeld om de grip van Milošević op de JNA te versterken en de laatste afhankelijkheid aan Joegoslavië, die nog onder de generaals vertegenwoordigd was, te doen verdwijnen.

Op 19 mei 1992 trok de JNA zich officieel terug uit Bosnië-Herzegovina, maar slechts veertienduizend man verlieten Bosnië.¹⁶⁵ Het federale leger liet, zoals gepland, 85 procent van de officieren en manschappen, dat wil zeggen zo’n 75.000 man, achter. Datzelfde gold voor het merendeel van zijn materieel en voorraden: ongeveer duizend stuks zware artillerie, driehonderd tot vierhonderd tanks, bijna evenveel pantservoertuigen, 35 vliegtuigen, 21 helikopters en luchtafweersystemen.¹⁶⁶ Door de nalatenschap van de JNA in Bosnië verkregen de Bosnische Serven op militair gebied een groot materieel voordeel, dat kon blijven voortbestaan dankzij het door de internationale gemeenschap opgelegde wapenembargo dat de Bosnische regering verhinderde de balans meer in evenwicht te brengen.

Na de ‘terugtrekking’ van de JNA uit Bosnië werden de federale strijdkrachten definitief omgevormd tot Leger van Joegoslavië (*Vojska Jugoslavije*, VJ). Milošević verklaarde op tv dat Servië niet in staat van oorlog verkeerde en geen enkele soldaat die burger was van Servië buiten de Servische grenzen verkeerde. De overlijdensberichten van gesneuvelde soldaten uit

¹⁶⁴ Zie Sharp, *Balkans*, p. 2 en 12.

¹⁶⁵ Vego, ‘Federal Army’, p. 445.

¹⁶⁶ United States Senate, *Cleansing*, pp. 7 en 28; Gow, ‘Forces’, p. 1; Cuvalo, *Dictionary*, p. 59; MID/KL. AIV, Sectie Inlichtingen, Supintrep Enclave Srebrenica, nr. 30370/4/021194, p. 2; idem, Afdeling Koninklijke Landmacht, Bureau

Inlichtingen, Infomap voormalig Joegoslavië, juli 1996, nr. 35286/4/250696, p. 17; VN, S/1994/674/Annex VI, p. 11; MID/KL. AIV, Sectie Inlichtingen, nr. 27383/4/191193, Handboek tactisch optreden strijdende partijen in het voormalig Joegoslavië, november 1993, p. 5. Zie ook Vego, ‘Federal Army’, p. 447.

Servië vertelden intussen een ander verhaal.¹⁶⁷ Milošević zou later aan Morillon bekennen dat delen van het Servische leger tot mei 1995 in Bosnië actief waren.¹⁶⁸ Het eerste strategische echelon van het nieuwe Joegoslavische leger bleef dan ook actief op beide oevers van de Drina.¹⁶⁹ Het ging voornamelijk om enkele kleinere eenheden van de VJ, zoals de 66e en 82e parabriganade.¹⁷⁰ Bovendien bleven Servië en Montenegro logistieke en medische steun alsmede *intelligence* verlenen aan de VRS. Ook bleef een geïntegreerde luchtverdediging bestaan tussen Servië en de Servische delen van Bosnië.¹⁷¹ Zelfs de bevelsverhouding tussen de VJ en de VRS zou nooit helemaal verdwijnen.¹⁷² Bevorderingen, verplaatsingen en ontslagen van officieren van de VRS geschieden in opdracht van de generale staf van de VJ, de opvolger van de JNA in Belgrado.¹⁷³ En Belgrado bleef de salarissen betalen van officieren in de VRS boven de rang van majoor. De salarissen in de bovenste rangen werden zelfs verhoogd van 500 naar 1500 D-mark per maand.¹⁷⁴

In de VRS werden naast het legaat van de JNA ook elementen van de territoriale verdediging en irreguliere lokale eenheden opgenomen. De VRS zou zeven korpsen tellen, waaronder het Drina-korps in Oost-Bosnië. Het zwakke punt van de VRS bleef de relatief geringe mankracht. Van het hoogtepunt in 1992, toen de VRS 86.000 man telde, daalde de omvang naar ongeveer zestigduizend in 1994, waarvan er toen 45.000 operationeel zouden zijn geweest.¹⁷⁵ Er zijn echter ook auteurs die uitgaan van een nog vele lagere effectieve gevechtskracht. Zo wordt beweerd dat er al in 1992 van de 80.000 man VRS-troepen slecht 35.000 operationeel zouden zijn. Zij zouden bovendien nog eens geregeld hun dienst verlaten om zich met civiele activiteiten bezig te houden.¹⁷⁶ Hun successen waren voornamelijk te danken aan hun grote vuurkracht. Tegenover een gemotiveerde en goedbewapende tegenstander leden ze nederlagen.¹⁷⁷ Het moreel van de Bosnisch-Servische troepen was namelijk laag. De Bosnisch-Servische militairen waren slecht getraind en georganiseerd. Er was een gebrek aan capabel leidinggevend kader. Ook in Bosnië kwamen onder de Serven op grote schaal dienstontduiking en desertie voor. In totaal zou het om tussen de 120.000 en 150.000 man zijn gegaan, tweemaal de omvang van het Bosnisch-Servische leger. Een groot deel van de dienstontduikers ging naar Servië en er werd dan ook smalend gesproken over het bestaan van een 'Belgrado-korps' van de VRS.¹⁷⁸ Deze leegloop van de VRS deed zich niet alleen voor

167 Doder/Branson, *Milošević*, p. 130; Ulrike Rudberg, 'Geen suiker te koop, wel handgranaten: sfeer in Servië is bedrukt', *de Volkskrant*, 30/04/92.

168 Ed Vulliamy, 'The general who told troops to tear up UN mandate' en 'Only passivity is dishonourable', *The Guardian*, 12/01/96. Zie ook Calic, 'Frage', p. 150. Voor de blijvende banden tussen de VJ en de VRS, zie ook Hartmann, *Milošević*, pp. 274-275.

169 Domazet-Loso, 'Aggression', p. 143.

170 Gow, 'Forces', p. 2; B. Versteegt, 'Uitspraak tribunaal brengt Milošević in het nauw', *Algemeen Dagblad*, 17/11/98.

171 VN, A/47/747. The situation in Bosnia and Herzegovina. Report of the Secretary-General, 03/12/92, p. 4; Norman Cigar, 'Serb War Effort and Termination of the War', in: Magaš & Žanić

(eds.), *War*, pp. 209-210.

172 Zimmerman, *Origins*, p. 186.

173 Vego, 'Federal Army', p. 448.

174 Ed Vulliamy, 'Serbian lies world chose to believe', *The Guardian*, 29/02/96. Zie ook Jović geciteerd in Julian Borger, 'The Observer profile: Europe's last dinosaur', *The Observer*, 29/12/96; Esad Hećimović, 'Na Haškoj potjernici nema Milana Lukića zločinca odgovornog za brutalna ubistva više od 3.000 Bošnjaka iz Višegrada', *Ljiljan*, 28/05/97, p. 33.

175 Gow, 'Forces', p. 1.

176 VN, S1994/674. Annex III, p. 26.

177 Vego, 'Federal Army', pp. 447-448.

178 Norman Cigar, 'Serb War Effort and Termination of the War', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 213.

onder de gewone manschappen. Bij het begin van de oorlog in Bosnië had slechts 52 procent van de in aanmerking komende JNA-officieren gehoor gegeven aan de oproep toe te treden tot de Bosnisch-Servische strijdkrachten. Eind 1994 was daarenboven nog eens bijna de helft van het officierskorps van de VRS naar Servië weggetrokken. De VRS beschikte door deze leegloop en verliezen over slecht 21 procent van het aantal officieren dat het nodig had.¹⁷⁹ De desertie nam vooral toe, omdat het idee groeide dat de strijd plaatsvond ten behoeve van verrijking van de Bosnisch-Servische leiding.¹⁸⁰ Bovendien vertrokken velen toen de aantallen slachtoffers in eigen gelederen stegen. De VRS zou aan het eind van de oorlog ruim achttienduizend doden en het dubbele aantal gewonden tellen.¹⁸¹

Generaal Mladić

De bevelhebber van de VRS werd dus generaal Ratko Mladić, tot dan toe commandant van de JNA-troepen in Knin. Mladić was op 12 maart 1943 geboren in het dorp Božinovići nabij Kalinovik, bijna vijftig kilometer ten zuiden van Sarajevo, als zoon van twee partizanen. Zijn vader Nedjo werd op 12 maart 1945 gedood in een gevecht, dus op de tweede verjaardag van zoon Ratko. Deze gelijktijdigheid moet een jaarlijks terugkerend trauma zijn geweest voor Ratko. Volgens Mladić zelf zon hij zijn leven lang op wraak voor de dood van zijn vader.¹⁸² Lang werd gezegd dat Kroatische *ustase* zijn vader hadden gedood, maar later zou Mladić hebben toegegeven dat zijn vader was omgebracht door *cetniks*.¹⁸³

Mladić trad toe tot de JNA en de communistische partij. Binnen de JNA stond hij bekend als een goed organisator, die veel succes had bij oefeningen.¹⁸⁴ Begin 1991 werd hij als chef-staf logistiek aangesteld bij het Priština-korps in Kosovo. Enkele maanden later werd hij, in de rang van luitenant-kolonel, chef-staf van het Negende Legerkorps in Knin, het centrum van Krajina. Toen veel Kroaten het federale leger verlieten, werd Mladić commandant van het korps, waarbij hij werd bevorderd tot generaal-majoor.

Tijdens de gevechten in Kroatië kreeg hij de reputatie van een echte troepenofficier en een dapper vechter, die zijn mannen voorging in de strijd.¹⁸⁵ Zelf zei hij dat het offensief hem van nature beter lag dan de verdediging.¹⁸⁶ Hij maakte indruk door namen van militairen goed te onthouden, zodat zij later verbaasd en gestreeld waren dat hij hen herkende.¹⁸⁷ In de loop van de oorlog kreeg Mladić een bijna mythische reputatie, waarbij vergelijkingen werden gemaakt met koning Lazar en diens strijd tegen de Turken. Tegelijkertijd gold hij echter als

179 Norman Cigar, 'Serb War Effort and Termination of the War', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 214.

180 Norman Cigar, 'Serb War Effort and Termination of the War', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, pp. 212-213.

181 Norman Cigar, 'Serb War Effort and Termination of the War', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 214.

182 Ian Traynor, 'Profile: Beast of Bosnia', *The Guardian*, 18/04/94.

183 Cuvalo, *Dictionary*, p. 170.

184 Ian Traynor, 'Profile: Beast of Bosnia', *The Guardian*, 18/04/94.

185 Bulatović, *Mladić*, p. 171; Bill Hewitt e.a., 'Driven by personal demons, this Serbian general has made war in Bosnia', *People*, 13/06/94; interview D. Milovanović, 17/12/99.

186 Roger Cohen, 'Conflict in the Balkans: Serbian strategy', *The New York Times*, 17/04/94.

187 Interview V. Matović, 16/12/99.

gewetenloos, wreed, slim maar niet intelligent en geen groot strateeg.¹⁸⁸ Milošević zou er persoonlijk op hebben gestaan dat Mladić de commandant werd van het Bosnisch-Servische leger. Juist de wreedheid van Mladić schijnt een aanbeveling voor Milošević te zijn geweest. Medio 1994 merkte voormalig *State Department*-ambtenaar George Kenney op: ‘He doesn’t seem to have internal inhibitions, which is one reason they put him in charge. He knows how to test the edge of what is possible and always push.’¹⁸⁹

Ook in Bosnië zou het optreden van Mladić, die zich in Krajina de bijnaam ‘slachter van Knin’ had verworven,¹⁹⁰ worden gekenmerkt door wreedheid. In mei 1992 werden radiob berichten opgevangen waarin hij persoonlijk opdracht gaf om Sarajevo ‘in brand te zetten’ en daarbij het gebruik van 82- en 120-millimeter mortieren achterwege te laten en in plaats daarvan de 155-millimeter houwitser in te zetten.¹⁹¹ Mladić, die zich als communistisch officier vele jaren lang op een Joegoslavisch standpunt had geplaatst en een fel communist schijnt te zijn geweest,¹⁹² werd begin jaren negentig een overtuigde Servische nationalist met een grote belangstelling voor de Servische geschiedenis en mythen. Zelf zei hij dat de oorlog van hem ‘de grootste Serf’ had gemaakt.¹⁹³ Hij meende dat de Servische grenzen moesten komen te liggen ‘waar Servisch bloed is vergoten, het bloed van elke individuele Servische soldaat en officier, niemand uitgezonderd, niet alleen in deze oorlog, maar ook in alle vorige. Wat mij betreft zal deze oorlog over zijn, wanneer de Moslims mij hun wapens overhandigen.’¹⁹⁴

Sommigen die hem van nabij meemaakten, twijfelden aan de mentale stabiliteit van Mladić, ook al vóór de zelfmoord van zijn 22-jarige dochter Ana in maart 1994,¹⁹⁵ die hem ernstig uit balans zou brengen.¹⁹⁶ Mladić stond bekend als zeer driftig.¹⁹⁷ Volgens sommigen was hij achterdochtig, zo niet paranoïde.¹⁹⁸ Hij omringde zich met een nauwe kring vertrouwelingen¹⁹⁹ en zei altijd bang te zijn dat mensen zijn gezin iets wilden aandoen.²⁰⁰ Zijn

188 MID/CO. AVI, OVIC, doc.nr. 99015, Informatiedocument politiek en bestuurlijke informatie/organisatie Bosnië en Herzegovina, 21/07/97, p. 75; idem, schrijven van hoofd MID, mr. J.C.F. Knapp, 12/07/95, DIS 95/12.13.4/1658; Vego, ‘Federal Army’, p. 446; interviews V. Andreev, 07/07/00, C. Bildt, 13/12/00, B. Pellnäss, 03/11/99 en V. Matović, 16/12/99; kolonel Andrei Demurenko, chef-staf van sector Sarjevo in 1995, geciteerd in Thomans, ‘Lessons’; Ian Traynor, ‘Profile: Beast of Bosnia’, *The Guardian*, 18/04/94; R. Block, ‘Vredelievende moordenaar met een volkse aanpak’, *Trouw*, 23/09/95.

189 Bill Hewitt e.a., ‘Driven by personal demons, this Serbian general has made a war in Bosnia’, *People*, 13/06/94.

190 John Burns, ‘Serbian General Is Either a Snake or a Charmer, Depending on the Beholder’, *The New York Times*, 08/08/93.

191 Bill Hewitt e.a., ‘Driven by personal demons, this Serbian general has made war in Bosnia’, *People*, 13/06/94.

192 Interview S. Djukić, 04/08/01.

193 Mladić geciteerd in Sreten Vujović, ‘An Uneasy View of the City’, in: Popov (ed.), *Road*, p. 138.

194 Ian Traynor, ‘Profile: Beast of Bosnia’, *The Guardian*, 18/04/94.

195 Roger Cohen, ‘Conflict in the Balkans: Serbian strategy’, *The New York Times*, 17/04/94; interviews J. Cot, 19/04/00, R. Dukić, 14/06/00 en V. Matović, 16/12/99; Miloš Vasić, de militaire medewerker van *Vreme*, geciteerd in Judah, *Serbs*, pp. 230-231.

196 Bulatović, *Mladić*, pp. 25-26; Ian Traynor, ‘Profile: Beast of Bosnia’, *The Guardian*, 18/04/94.

197 Interviews R. Dukić, 14/06/00, M. Milutinović, 20 en 22/03/00 en Z. Stanković, 01/10/98.

198 Interviews R. Dukić, 14/06/00 en Z. Stanković, 01/10/98.

199 Interviews R. Dukić, 14/06/00, M. Milutinović, 20 en 22/03/00 en Z. Stanković, 01/10/98.

200 Interview B. Spasić, 16/09/01.

vrouw zou echter al bij het begin van de oorlog zijn omgekomen bij granaatbeschietingen nabij Sarajevo.²⁰¹

Volgens sommigen was hij megalomaan. Zelf zei hij: ‘Als ik een chirurg was geweest, zou ik een superchirurg zijn geweest. Als ik een advocaat was geweest zou ik een superadvocaat zijn geweest. Maar ik zou nooit een Frank Sinatra kunnen zijn, want ik heb geen superstem.’²⁰² Toen president Izetbegović tijdens onderhandelingen in Genčve betwijfelde of de Serven zich aan gedane beloftes zouden houden, antwoordde Mladić hem: ‘Wanneer ik u iets garandeer, dan is dat hetzelfde als wanneer de Almachtige u iets garandeert.’²⁰³ Na de val van de enclave Žepa in juli 1995 voegde hij een bus met Moslim-burgers daar toe: ‘Geen Allah, geen VN, geen NAVO kan jullie redden. Alleen ik.’²⁰⁴ Mladić ontwikkelde zich tijdens de oorlog in Bosnië steeds meer tot de kater die met muizen speelt, een beslisser over leven en dood.

Leefde bij de JNA al de overtuiging dat de afscheiding van de republieken uit de Joegoslavische federatie door het buitenland geïnspireerd was, bij Mladić werden het uiteenvallen van Joegoslavië en de daarop volgende oorlogen een bijna bovennatuurlijke gebeurtenis. UNPROFOR, NAVO, de grote westerse mogendheden en de islamitische staten placht hij te betitelen als de oorlogsgoden.²⁰⁵ Zij waren het die volgens hem het verloop van de oorlog dicteerden. De Moslims, Kroaten en blauwhelmen van de VN waren de lokale uitvoerders van de door deze goden bedachte lotsbeschikking.²⁰⁶ Deze goden waren in staat gebleken Joegoslavië uiteen te doen vallen. Eerst had het communistische bewind van Tito volgens Mladić de Serven benadeeld en daarna was de oorlog aan de Serven ‘overkomen’ als ‘een ongewenste wind’ die plotseling in Joegoslavië was neergestreken.²⁰⁷ Wat kon het Servische volksdeel in Bosnië nog anders uitrichten dan heroïsch verzet?²⁰⁸ Het eind van de oorlog werd niet door hem bepaald, maar door de oorlogsgoden uit het Westen. Er ontvouwde zich een scenario dat voor Servische stervelingen niet viel te stoppen.²⁰⁹ Door deze opstelling was Mladić niet in staat een eindstrategie te bedenken. Dat was in het najaar van 1993 ook de indruk van de chef-staf van *Bosnia-Herzegovina Command* (de VN-organisatie in Sarajevo), brigadegeneraal Ramsay: ‘he lacks the breadth of strategic vision to achieve peace.’²¹⁰ Dit idee van westerse overmacht nam niet weg dat Mladić er trots op was zich met zijn aandeel in de strijd een plaats in de geschiedenisboeken te verwerven.²¹¹

Tussen Mladić en de politieke leider van de Bosnische Serven Karadžić deden zich vaak conflicten voor. Hoewel Mladić zelf de overstap had gemaakt van het communisme naar het Servisch nationalisme, kon hij Karadžić maar moeilijk vergeven dat deze zich beriep op zijn anticommunisme en openlijk een dissident was geweest in zijn studietijd.²¹² Milošević, die er een handelsmerk van had gemaakt om tegenstellingen tussen personen of groepen uit te buiten, speelde ook dit uit. Daarbij kon hij over het algemeen veel beter overweg met Mladić

201 Ian Traynor, ‘Profile: Beast of Bosnia’, *The Guardian*, 18/04/94.

202 Ian Traynor, ‘Profile: Beast of Bosnia’, *The Guardian*, 18/04/94.

203 R. Block, ‘Vredelievende moordenaar met een volkse aanpak’, *Trouw*, 23/09/95.

204 R. Block, ‘Vredelievende moordenaar met een volkse aanpak’, *Trouw*, 23/09/95.

205 Zie bijv. Bulatović, *Mladić*, pp. 33, 87, 89 en 191.

206 Bulatović, *Mladić*, pp. 34 en 87.

207 Bulatović, *Mladić*, pp. 39 en 87.

208 Bulatović, *Mladić*, p. 89.

209 Bulatović, *Mladić*, pp. 33, 37 en 87.

210 NIOD, Coll. Kreemers. Ramsay aan BHC Fwd Sarajevo, etc. 30/10/93, ‘Soldier, statesman and diplomat – General Ratko Mladić meeting at Sokolac 28/10/93’.

211 Bulatović, *Mladić*, p. 37.

212 Interview V. Andreev, 07/07/00.

dan Karadžić.²¹³ Hoewel in naam opperbevelhebber zou Karadžić geen eigen gezag hebben over Mladić; de enige die dat had was Milošević.²¹⁴ Wel had Mladić altijd moeite met politici in het algemeen²¹⁵ en profiteerde hij van het feit dat in oorlogstijd politici moeilijk een rem konden zetten op militaire bevelhebbers. Vanuit het leger zelf kwamen ook al snel geen matigende geluiden meer. Onder VRS-officieren zou kritiek op Mladić zijn verstomd door angst jegens de VRS-bevelhebber.²¹⁶ Mladić was ook te koppig om adviezen van andere officieren aan te nemen.²¹⁷

9. De Nederlandse opstelling tegenover de oorlog in Bosnië

Begin 1992 werd de berichtgeving in de Nederlandse media nog gekenmerkt door klachten van een beperkt aantal emotioneel betrokken journalisten over de algemene onverschilligheid die in Nederland heerste ten aanzien van de situatie in voormalige Joegoslavië. Dat was een voortzetting of uitvloeisel van de gecombineerde actie van vier journalisten van *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* op oudejaarsdag 1991.²¹⁸ De inhoud van de kranten in de eerste maanden van 1992 bevestigden de indruk van een geringe betrokkenheid van de kranten en hun lezers bij de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië. In *NRC Handelsblad* en *Trouw* liep het aantal artikelen over de toestand in het door conflicten getroffen Balkanland terug. Het betrof vooral feitelijke berichtgeving of sfeertekeningen uit Joegoslavië; er waren weinig opiniebijdragen. In *NRC Handelsblad* bleef de teneur heersen van kritische kanttekeningen bij de westerse betrokkenheid. Nadat het Nederlandse parlement had ingestemd met uitzending van het verbindingsbataljon signaleerde een hoofdredactioneel commentaar dat het mandaat voor UNPROFOR I niet beter was dan dat voor UNIFIL (de vredesmacht in Libanon vanaf eind jaren zeventig). De commentator herinnerde eraan dat Nederland zich in 1985 uit die laatste operatie had teruggetrokken wegens de onwerkbaarheid van het mandaat. Omdat het mandaat van UNPROFOR in het parlement nauwelijks aan de orde was geweest, maakte de Nederlandse politiek zich volgens de krant kwetsbaar voor de beschuldiging dat het haar te doen was om eigen prestige in plaats van om werkelijke vredeshandhaving.²¹⁹

Voorzover er een teneur was te onderscheiden, was die ook in andere kranten in die periode terughoudend. Het *Algemeen Dagblad* bijvoorbeeld pleitte er naar aanleiding van de onlusten die in Bosnië uitbraken na afloop van het referendum begin maart voor dit gebied voorlopig maar niet te erkennen.²²⁰ Een uitzondering op de lusteloosheid vormde de Groningse hoogleraar polemologie Hylke Tromp, die zich begin 1992 opnieuw uitsprak voor militaire interventie. Behalve humanitaire redenen pleitte daar volgens hem vooral

213 Interview S. Djukić, 04/08/01.

214 Interviews C. Bildt, 13/12/00; J.-W. Brinkman, 11/10/99; F. Briquemont, 22/06/00 en R. Smith, 12/01/00; Djukić, *Vetra*, p. 240; Morillon, geciteerd in Ed Vulliamy, 'Only passivity is dishonourable', *The Guardian*, 12/01/96.

215 Interview V. Andreev, 07/07/00.

216 Interviews A. Makar, 16/06/00 en B. Pellnäss, 03/11/99.

217 Interview V. Matović, 16/12/99.

218 Mischa de Vreede, 'Oorlogskinderen' en Raymond van den Boogaard, 'De dood van een groot journalist-in-wording', *NRC Handelsblad*, 09/01/92.

219 'Vlagvertoon', *NRC Handelsblad*, 17/03/92.

220 'Bosnië nog niet erkennen', *Algemeen Dagblad*, 03/03/92.

voor dat de buurlanden van Joegoslavië, alsmede Turkije, in het conflict betrokken dreigden te raken.²²¹

Het uitbreken van de oorlog in Bosnië leidde tot meer, maar nog steeds niet veel, opiniërende oordelen. Over het algemeen zagen de Nederlandse journalisten Servische politieke en militaire leiders als de aanstichters van het conflict. Er was reeds dadelijk een tendens waarneembaar om lezers niet te vermoeien met de nuances van het conflict. Zo werd begin maart een foto van de begrafenis van een Serf in *de Volkskrant*, waarbij een kruis centraal stond met daarop de naam van de man in cyrillisch schrift, voorzien van een onderschrift dat slechts meldde dat het hier ging om ‘een van de slachtoffers van de geweldplegingen tussen Serviërs en Bosnische Islamieten’.²²² Een maand later plaatste *NRC Handelsblad* bij een vrijwel identieke foto van dezelfde begrafenis de woorden ‘begrafenisplechtigheid in Sarajevo in Bosnië-Herzegovina’.²²³ Dat het hier ging om een Serf en dat er dus ook Serven omkwamen in het conflict werd in beide gevallen niet vermeld. In dat opzicht betekende de rubriek ‘In tijd van oorlog’ in *Trouw*, waarin Nicole Lucas vanaf het voorjaar van 1992 het effect van het bewind-Milošević op het dagelijkse leven in Belgrado in kaart bracht, een doorbreking van sjablonen die zich begonnen te vestigen.

In *NRC Handelsblad* bleef, ook na het uitbreken van de oorlog in Bosnië, de animo voor westerse betrokkenheid bij de gebeurtenissen daar gering. Raymond van den Boogaard bijvoorbeeld betoogde vanaf zijn standplaats Sarajevo aan het begin van de oorlog de nutteloosheid van elke poging tot westerse tussenkomst:

Dus gaat de Joegoslavische burgeroorlog, een oorlog om territorium, zijn tweede zomer in en er schijnt niemand te zijn, in Joegoslavië noch in het buitenland, die dat kan voorkomen. Ministeriële bezoeken, het zenden van waarnemers, het zenden van vredestroepen – het heeft allemaal niet zo’n zin als de wil ontbreekt langs de weg van vreedzame onderhandelingen een andere oplossing te vinden voor de Joegoslavische erfenis. De Joegoslavische politici zien bovendien wel in, dat elke door het buitenland voorgestelde, beschaafde oplossing gebaseerd zou zijn op de idee van een multinationale samenleving. En dat is nu precies waar ze geen zin in hebben.²²⁴

Volgens *NRC Handelsblad* was noch de EG, noch de VN in staat het Servische geweld in Bosnië te keren,²²⁵ ook niet door *peace enforcing*, omdat de oorlogvoerende partijen dwars door elkaar heen woonden en het gebied een traditie van guerrillaoorlogsvoering kende.²²⁶ Het blad raadde het Westen aan te wachten totdat de politieke en militaire leiders in Bosnië zelf genoeg zouden hebben van de strijd en dan onmiddellijk klaar te staan met blauwhelmen, zoals het ook in Kroatië was gegaan. Het terugdraaien van de etnische zuiveringen kon deze krant zich ‘niet meer voorstellen’.²²⁷

Ook *de Volkskrant*, die in de zomer van 1991 een activistischer standpunt had ingenomen,

221 Hylke Tromp, ‘Militaire interventie in Joegoslavië kan groter bloedbad voorkomen’, *de Volkskrant*, 04/01/92.

222 Foto bij Ewoud Nysingh, ‘Duizenden Bosniërs in vredesbetoging’, *de Volkskrant*, 06/03/92.

223 Foto bij Raymond van den Boogaard, ‘Joegoslavische burgeroorlog is niet te beëindigen’, *NRC Handelsblad*, 09/04/92.

224 Raymond van den Boogaard, ‘Joegoslavische

burgeroorlog is niet te beëindigen’, *NRC Handelsblad*, 09/04/92.

225 ‘Bosnisch bestand’, *NRC Handelsblad*, 13/04/92.

226 ‘Ongrijpbaar Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 11/05/92.

227 ‘Geen alternatief’, *NRC Handelsblad*, 05/05/92.

stelde zich in de eerste maanden van 1992 terughoudend op. Volgens Oscar Garschagen waren eind april sancties het enige middel dat de Europese Gemeenschap kon hanteren tegen Joegoslavië en over het effect daarvan moest men zich volgens hem niet te veel illusies maken: dat zou lang op zich laten wachten.²²⁸ Een hoofdredactioneel commentaar op 5 mei ging verder en pleitte voor een volledig economisch en politiek isolement van Joegoslavië, als de Servische agressie in Bosnië niet zou stoppen. Hielp ook dat niet, dan was ‘militair ingrijpen door de VN niet uitgesloten’.²²⁹ Een week later schreef Ewoud Nysingh dat het ‘helaas terecht’ was dat er geen VN-vredesmacht voor Bosnië kwam: ‘Geen land dat bereid is soldaten te sturen naar het Bosnische wespennest, waar iedereen met een wapen maar doet wat-ie wil. Want er zullen op grote schaal doden gaan vallen in VN-gelederen.’ Belgrado moest gesprekspartner blijven en mocht dus niet volledig worden geïsoleerd, ‘hoe schuldig Milošević ook is’. Na medewerking van het bewind in Belgrado aan een staakt-het-vuren zou er wél een vredesmacht kunnen komen en zouden de gesprekken kunnen gaan over ‘het verlenen van vergaande autonomie aan de drie bevolkingsgroepen’ in Bosnië.²³⁰

Caroline de Gruyter, die vanaf het begin in *Elsevier* had bericht over het Joegoslavische conflict, schreef enkele weken na het uitbreken van het conflict in Bosnië dat, als er al een Europees leger zou bestaan, ingrijpen daardoor ‘regelrechte zelfmoord’ zou zijn.²³¹ Na twee maanden oorlogvoering in Bosnië schreef ze dat alleen scheiding van de etnische groepen in Bosnië nog een reële mogelijkheid was. ‘Hoe regel je dat, met een militaire interventie? Dat is niet alleen ondoenlijk, het is ook unfair voor de Serviërs die er hun hele leven hebben gewoond, van wie er velen hebben geweigerd aan deze oorlog mee te doen.’²³² Uitschakeling van Milošević vond ze ook geen optie. Zijn vervangers zouden waarschijnlijk niet minder dromen van een Groot-Servië dan hij.²³³

De vrij algemene neiging om pas troepen te willen sturen wanneer er sprake zou zijn van een daadwerkelijk staakt-het-vuren en de groeiende acceptatie van een etnische opdeling van Bosnië werd op 22 april doorkruist in het dagblad *Trouw*. Daar kwamen die dag enkele voorstanders van verdergaande interventie in Bosnië aan het woord. Sonja Licht, voorzitter van de *Helsinki Citizen's Assembly* in Belgrado, en Mient Jan Faber, algemeen secretaris van het IKV, ergerden zich, blijkens hun bijdrage op de Podiumpagina, aan het gebrek aan initiatief van de EG en de VN. Zij noemden het Cutileiro-plan niet realiseerbaar, gezien de spreiding van de etnische groepen, en vonden het plan vanuit moreel oogpunt ‘op zijn zachtst gezegd hoogst dubieus’. Zij bepleitten in navolging van enkele oppositieleden in voormalig Joegoslavië de instelling van een VN-trustschap voor het hele gebied.²³⁴ CDA'er A.M. Oostlander, lid en rapporteur voor Joegoslavië van het Europees Parlement, wees er op dezelfde pagina op dat Nederland op dat moment minder blauwhelmen in voormalig Joegoslavië had gestationeerd dan België. Hij keerde zich tegen de ‘peperdure’ Luchtmobiele Brigade, die volgens hem de eerstkomende vijf jaar nog niet operationeel zou zijn. Het geld daarvoor kon de Nederlandse regering volgens hem beter besteden aan vredesoperaties en economische en

228 Oscar Garschagen, ‘EG moet Servië tot keus dwingen’, *de Volkskrant*, 23/04/92.

229 ‘Ultimatum’, *de Volkskrant*, 05/05/92.

230 Ewoud Nysingh, ‘Druk op Servië opvoeren, maar blijven praten’, *de Volkskrant*, 12/05/92.

231 Caroline de Gruyter, ‘Een Bosnische worst’, *Elsevier*, 02/05/92, p. 58.

232 Caroline de Gruyter, ‘Balkan Storm brengt

geen bevrijding’, *Elsevier*, 06/06/92, p. 47.

233 Caroline de Gruyter, ‘Balkan Storm brengt geen bevrijding’, *Elsevier*, 06/06/92, p. 47; Caroline de Gruyter, ‘De prins tuigt het witte paard op’, *Elsevier*, 20/06/92, p. 46.

234 S. Licht & M.J. Faber, ‘VN moeten van Joegoslavië ‘mandaatgebied’ maken’, *Trouw*, 22/04/92.

maatschappelijke wederopbouw in Oost-Europa.²³⁵ De opiniërende bijdragen van die dag bleven echter een geïsoleerd verschijnsel.

Door het uitbreken van vijandelijkheden in Sarajevo was er wél een groeiende bezorgdheid over het lot van ongeveer zestig Nederlandse militairen van het verbindingsbataljon die zich nog in de Bosnische hoofdstad bevonden. Vooral de militaire vakbonden en de CDA-fractie maakten zich sterk voor hun veiligheid.²³⁶ De Nederlandse regering stelde zich op het standpunt dat de verslechterde situatie in voormalig Joegoslavië de taakuitoefening van UNPROFOR weliswaar bemoeilijkt, maar niet onmogelijk maakte. Volgens minister van Defensie Ter Beek liep de veiligheid van het Nederlandse personeel geen groot gevaar. ‘Plaatselijk blijkt de situatie in veel gevallen rustiger dan het totaalbeeld in de media aan-geeft’, stelde hij het parlement op 12 mei gerust.²³⁷

Wel waren de ontwikkelingen aanleiding geweest voor de minister om het Defensie Crisis-beheersingscentrum (DCBC) te activeren door te voorzien in continue bemanning. Het DCBC, dat tijdens de Golfoorlog was opgericht, werd namens de chef-defensiestaf belast met de beleidsaansturing en -evaluatie van crisisbeheersingsoperaties.²³⁸ Het DCBC kwam bijeen in een bunker onder het ministerie van Defensie aan het Plein. Deze was in 1984 gebouwd als ‘Noodzetel’ voor de minister en zijn staf ten tijde van een nucleaire oorlog. De bunker werd tot begin jaren negentig echter nauwelijks bezocht.²³⁹ Dat veranderde door de opkomst van het verschijnsel crisisbeheersingsoperaties. Vredesoperaties konden ‘krijgsmachtdeel-overschrijdend’ zijn en waren dat ook tijdens het Joegoslavische conflict. Planning, coördinatie en operationele leiding kunnen dan het beste vanuit één punt geschieden. Daarvoor leende zich het meest de chef-defensiestaf, de hoogste militaire adviseur van de minister, die daarbij gesteund werd door het DCBC.

Bovendien speelde de politieke gevoeligheid van vredesoperaties een rol bij deze ontwikkeling.²⁴⁰ Bij een vredesoperatie blijft het oppergezag (*full command*) van de Nederlandse regering over ter beschikking gestelde eenheden bestaan (verankerd in artikel 98, tweede lid van de Grondwet: ‘De regering heeft het oppergezag over de krijgsmacht’).²⁴¹ Dit betekent dat de regering zulke troepen te allen tijde kan terugtrekken, zoals zij in het geval van UNIFIL in 1985 daadwerkelijk deed. De Nederlandse autoriteiten blijven ook verantwoordelijk voor het zogeheten administratief commando, dat wil zeggen zaken als rechtspositie, disciplinaire aangelegenheden, etcetera.

235 Arie Oostlander, ‘Geen dure defensieplannen voor later, nú actie’, *Trouw*, 22/04/92.

236 Zie bijv. Def, 927, SG DV 91/92. Nota van Kreemers voor Ter Beek en Van Voorst tot Voorst, 22/04/92, V-440/92 met bijlagen persbericht ‘VVDM bezorgd over Joegoslavië’, 24/04/92 en persbericht AVNM Defensieredactier, 22/04/92; DGP, 373, exh. GO/92-5732/Z 205K. CMHF aan de voorzitter van het Centraal georganiseerd militair overleg, 07/05/92.

237 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 28, p. 2.

238 Voor uitgebreidere informatie over het DCBC zie de bijlage *Defensie in een veranderende wereld*.

239 Informatie over de bunker bijvoorbeeld in

Leonard Ornstein, ‘Onder de grond speelt de oorlogsstaf de Balkan’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, pp. 12-13; G. den Abtman, ‘In de bunker klopt het hart van het crisiscentrum’, *Algemeen Dagblad*, 15/07/95; Rob Schoof, ‘Vloeren kraken en faxen ratelen in Crisiscentrum’, *NRC Handelsblad*, 13/07/95.

240 Voor de volgende passages over de overdracht van bevoegdheden en de blijvende verantwoordelijkheid van de minister van Defensie, zie bijv. BSG, nr. 550. Nota G.H. de Keizer voor Voorhoeve, 29/08/95, nr. 95000860.

241 Vgl. het tiende aandachtspunt van het toetsingskader, TK, vergaderjaar 1994-1995, 23 591 nr. 5, p. 11.

Bij vredesoperaties worden normaliter, voordat een eenheid ter beschikking wordt gesteld, het optreden, de locatie en de tijdsduur vastgelegd. Daarna volgt overdracht van operationeel bevel (*operational control*). Dit betekent dat een VN-commandant een geleverde nationale eenheid in overeenstemming met de taakopdracht, met de overeengekomen middelen en binnen de afgesproken geografische beperkingen naar eigen goeddunken mag inzetten. Afwijkingen van de afgesproken doelstellingen zijn dan slechts mogelijk na consultatie met en instemming van het troepenleverende land. Overdracht van operationeel bevel betekent dus dat het uitzendende land nauw betrokken blijft bij de operationele ontwikkeling van een vredesoperatie, vooral wanneer de uitvoering van de opdracht in het gedrang dreigt te komen.²⁴² Het uitzendende land mag dan weliswaar formeel geen opdrachten verstrekken ten aanzien van bevoegdheden die zijn overgedragen, maar nauw overleg blijft nodig.²⁴³

Hoe ver de overdracht van bevoegdheden ook ging, de minister van Defensie bleef politiek verantwoordelijk voor het optreden van Nederlandse eenheden die ter beschikking waren gesteld. Daarom was het zijn taak de belangen van de uitgezonden eenheden voortdurend te bewaken en zo nodig in overleg te treden met de bevoegde autoriteiten. Gezien deze blijvende betrokkenheid van de minister en zijn naaste adviseurs bij een uitgezonden eenheid was het dan ook niet zo verbazingwekkend dat in april 1992, kort na de totstandkoming van UNPROFOR, een 24-uurs bezetting van het DCBC werd ingevoerd, die beleidsmatig moest volgen wat er gebeurde tijdens vredesoperaties.

De chef-defensiestaf was voor zijn informatie overigens sterk afhankelijk van de krijgsmacht delen, die, wanneer een eenheid was uitgezonden in het kader van een vredesoperatie, verantwoordelijk bleven voor het administratief bevel en de logistiek in de meest brede zin van het woord, zoals personeelsvoorziening en -zorg, medische zorg, opleiding, transport en materieelvoorziening. De vereiste informatie werd daarom in de bunker aangeleverd door de crisisstaven van de afzonderlijke krijgsmacht delen. Verder kwam er informatie binnen via radio- en televisie-uitzendingen en het ANP. Ook het contact tussen de separaat uitgezonden staf officieren en het DCBC verliep aanvankelijk indirect, via de krijgsmacht delen. Door de activering op 2 april 1992 volgden staffunctionarissen in het DCBC dus zeven dagen per week, 24 uur per dag de gebeurtenissen en legden hun bevindingen dagelijks vast in situatierapporten ten behoeve van de bewindslieden en hoge ambtenaren en militairen.

In verband met de ontwikkelingen in Sarajevo werd er bij Defensie ook gesproken over een verplaatsing van de Nederlandse militairen van het hoofdkwartier van UNPROFOR naar een veiliger omgeving. Zo werden locaties in Belgrado en Zagreb verkend. 'In verband met het voorkomen van onrust, zowel in Nederland als in Joegoslavië,' werd dit echter 'slechts in beperkte kring' bekendgemaakt. Overigens was de locatie van het hoofdkwartier van UNPROFOR een verantwoordelijkheid van de VN. Doordat de commandant van het verbindingsbataljon, luitenant-kolonel H. Vermaas, de situatie nog niet zo bedreigend vond dat tot evacuatie diende te worden overgegaan, ging de Nederlandse regering nog niet over tot de politiek gevoelige beslissing zich te mengen in de locatiekeuze van het hoofdkwartier van UNPROFOR.²⁴⁴

242 Vgl. DJZ, 784 en 785. DJZ/Sre/IJB, memo van H-IJB aan P-DJZ, 30/08/95 nr. 95000873.

243 Voor illustraties ten aanzien van de inzet van Nederlandse mariniers in Cambodja, zie Bais,

Mijnenveld, pp. 64-70.

244 NIOD, Coll. Vandeweyer. Schijf 1, bestand Vragcds.vra, notitie van HOZ voor CDS, z.d.

Naast bezorgdheid over uitgezonden Nederlandse militairen en ideeën over hun verplaatsing, kwamen er nu ook pleidooien voor steviger ingrijpen. Het was CDA-Tweede Kamerlid De Kok die de discussie opende. De Kok was duidelijk betrokken bij de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië. Begin september 1991 had hij vooraan gestaan om als waarnemer naar Joegoslavië te vertrekken. ‘In Joegoslavië – en ook andere midden-Europese landen – hebben westerse parlementariërs gezag’, zei hij toen in een radiouitzending.²⁴⁵ Tijdens een televisie-uitzending op zondag 10 mei 1992 sprak hij zich uit voor de mogelijkheid van uitzending van een militaire interventiemacht, bij voorkeur van de VN, naar het voormalige Joegoslavië. Volgens hem moest de actie zich vooral richten tegen Servische vliegvelden en vliegtuigen en geschieden door West-Europese luchtmachten opererend vanuit Italië en vanaf vliegdekschepen. Hij zei te beseffen dat het internationale draagvlak voor zo’n actie ontbrak, maar hij wilde dat de ministers Van den Broek en Ter Beek een poging zouden ondernemen de tegenstanders van interventie in de CVSE op andere gedachten te brengen.²⁴⁶ Anders, zo verklaarde de oud-marinier ter toelichting aan *Het Parool*, dreigde het hele concept van een nieuwe, flexibele Nederlandse strijdmacht, zoals dat was vastgelegd in de Defensienota, ‘op z’n bek’ te gaan. Zou het kabinet namelijk niet doen wat De Kok wilde, dan zou hij zich verzetten tegen de investering van zes miljard voor de Luchtmobiele Brigade, die in de nota was aangekondigd: ‘Als de politieke wil ontbreekt om een eind te maken aan zo’n omvangrijke slachtpartij, dan kun je het geld voor een interventiemacht beter aan andere zaken besteden.’²⁴⁷ De Kok drukte zich een beetje onparlementair uit, maar het was zeker niet de laatste keer dat dit argument opgeld zou doen in de interventiediscussie rond Joegoslavië. Volgens De Kok kon de klus binnen een uur geklaard zijn: ‘Dan zien de Servische generaals wat hen te wachten staat als ze doorgaan. Die houden alleen maar rekening met macht.’²⁴⁸

De Koks signaal werd een dag later gevolgd door een artikel van zijn partijgenoot, Euro-parlementariër Oostlander, die zich enkele weken eerder ook al voor meer actie had uitgesproken. In *NRC Handelsblad* betoogde hij dat de internationale gemeenschap Milošević, zijn handlanger Karadžić, die er ‘een variant van het nationaal-socialisme’ op nahield, en Boban niet langer zonder militaire middelen kon aanpakken. Ook hij pleitte voor inzet van luchtmacht en marine en hij verwees eveneens naar het nieuwe defensiedenken en opnieuw naar de ‘peperdure Luchtmobiele Brigade’.²⁴⁹

De Kok en Oostlander kregen weinig steun voor hun opvatting van de Nederlandse regering en de Tweede Kamer. De Kok had zijn fractie tevoren niet geconsulteerd over zijn uitspraken en werd door haar gedwongen zijn opmerkingen in te slikken.²⁵⁰ Ook buiten De Koks fractie stonden politici klaar om de onraadzaamheid van diens voorstel uit de doeken te doen. Zijn partijgenoot minister Van den Broek liet weten de tijd nog niet rijp te achten voor militaire interventie. De aangewezen instantie daarvoor was de Veiligheidsraad, aldus de minister, en die zou daartoe pas overgaan als de betrokken partijen ermee instemden, wat

245 KRO, *Echo's Magazine*, 03/09/91, 8.10 uur.

246 ‘CDA-Kamerlid De Kok wil in Joegoslavië militair ingrijpen’, *Trouw*, 11/05/92.

247 Frans Peeters, ‘Actie in Joegoslavië kan in één uur slagen’, *Het Parool*, 12/05/92.

248 ‘CDA-Kamerlid De Kok wil in Joegoslavië militair ingrijpen’, *Trouw*, 11/05/92.

249 Arie Oostlander, ‘Stop geweld in Bosnië-

Herzegovina met militaire middelen’, *NRC Handelsblad*, 11/05/92. Zie ook ‘Europarlementariër Arie Oostlander: Nut interventiestrijdmacht niet duidelijk’, *Europa van Morgen*, 10/06/92, pp. 305-306.

250 ‘Ter Beek wil naar Joegoslavië om soldaten mentaal te steunen’, *de Volkskrant*, 13/05/92.

niet het geval was.²⁵¹ PvdA-parlementariër Van Traa gaf te kennen niets te zien in het voorstel van De Kok omdat dat ‘bij voorbaat onmogelijk’ was.²⁵²

De Tweede-Kamerleden Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD) en Eisma (D66) wreven De Kok zijn ‘hardop denken’ tijdens een mondeling overleg op 12 mei flink in. Van Traa gaf hem toen te verstaan dat voorkomen moest worden dat de zestig Nederlandse militairen die in Sarajevo verbleven gijzelaar zouden worden.²⁵³ De Kok zelf roerde volgens het verslag van het mondeling overleg tijdens dat debat zijn suggestie niet meer aan, omdat, zoals hij verklaarde, hij inmiddels had begrepen dat ‘als er geen internationale consensus over is, (...) het geen zin [had] die mogelijkheid in dit overleg aan de orde te stellen’.²⁵⁴ Hij had het echter niet verkeerd gevonden zijn gedachten te opperen omdat hij recht had op zijn persoonlijke opvatting en niet behoorde tot het ‘stemvee’.²⁵⁵

Minister Van den Broek onderstreepte van regeringszijde dat geen gehoor kon worden gegeven aan de oproep van de Bosnische regering om militaire ondersteuning, aangezien in de Veiligheidsraad en de CVSE daarover geen consensus bestond.²⁵⁶ De bewindsman zei later zich tegenover de Kamer terughoudend te betonen, omdat hij er geen behoefte aan had uitspraken te doen die ofwel hemzelf ofwel later de EG in de rol van ‘machteloze bruller’ manoeuvreerden.²⁵⁷ Het interventionistische geluid in dit debat kwam van GroenLinks-Kamerlid Sipkes, die vroeg naar de mogelijkheid van instelling van veilige zones in Bosnië voor bedreigde personen.²⁵⁸

De kritiek van andere politici legde De Kok en Oostlander evenwel niet het zwijgen op. Begin juni zei De Kok tegenover *Het Parool* dat hij de ‘laffe Serviërs’ een lesje wilde leren: ‘Je moet in één klap de levenslijnen van de Serviërs doorsnijden, de zenuwlijnen aanpakken. Het zijn lafaards en als je het goed doet, slaan ze vanzelf op de vlucht.’ En ook zou Nederland moeten meedoen aan en blokkade tegen Dubrovnik: ‘Als we een paar schepen naar die stad sturen, gaan ze [de Serven] er als hazen vandoor. (...) Nederland kan het toch moreel en ethisch niet toelaten dat voor onze ogen mensen worden afgeslacht? We hebben de morele verplichting iets te doen.’²⁵⁹ In diezelfde maand 1992 diende Oostlander in het Europees parlement een resolutie in die aandrang op luchtbombardementen op de Servische artillerie-instellingen rond Sarajevo.²⁶⁰ Deze werd niet aangenomen.

Toch begon de frustratie over het nietsdoen in Bosnië, die De Kok en Oostlander kennelijk tot hun uitspraken had gebracht, enigszins door te klinken in de media. Heel voorzichtig werd daar gekozen voor een middenweg tussen iets doen en niets doen. Een dag na de eerste opmerkingen van De Kok pleitte een hoofdredactioneel commentaar in *NRC Handelsblad*

251 ‘EG zegt Servië wacht aan’, *Trouw*, 12/05/92.

252 ‘CDA-Kamerlid De Kok wil in Joegoslavië militair ingrijpen’, *Trouw*, 11/05/92.

253 ‘Tweede Kamer: geen interventie VN in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 13/05/92.

254 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 28, p. 5.

255 ‘Ter Beek wil naar Joegoslavië om soldaten mentaal te steunen’, *de Volkskrant*, 13/05/92; ‘Van den Broek ziet niets in militaire actie tegen Serviërs’, *Trouw*, 13/05/92.

256 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 28,

p. 9.

257 Interview H. van den Broek, 02/12/99.

258 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 28, p. 8.

259 Jan van der Ven, ‘Ingrijpen in Servië voor CDA al reëel’, *Het Parool*, 05/06/92. Soortgelijke bewoordingen van de voormalige Nederlandse defensieattaché De Vogel in Nicole Lucas & Co Welgraven, ‘We moeten Servië ook militair op de vingers durven tikken’, *Trouw*, 03/06/92.

260 Zie ook ‘Oostlander wil militair ingrijpen Bosnië-Herzegovina’, *Dagblad de Stem*, 05/06/92.

voor een beperkte operatie in Bosnië, zoals die enkele maanden later ook daadwerkelijk zou worden gerealiseerd:

Wellicht zou men zich vanuit het buitenland beter kunnen beperken tot pogingen, het menselijk leed van de oorlog zoveel mogelijk te verkleinen door VN-soldaten een taak op te dragen die ze aankunnen – de begeleiding van zendingen voedsel en medicijnen naar Bosnië – en door te zorgen voor opvang van de nu al 700.000 vluchtelingen uit Bosnië in de buurlanden. Veel meer lijkt niet haalbaar, hoe pijnlijk de conclusie ook is.²⁶¹

Het hoofdredactioneel commentaar van *Trouw* stelde op 12 mei dat voor militair ingrijpen in het ‘wespennest’ Joegoslavië weliswaar internationaal de bereidheid ontbrak, maar dat Europa voormalig Joegoslavië ook niet kon overlaten aan ‘een stel struikrovers, die het naar de ondergang jagen’: ‘Zodat het bij doormodderen en machteloze woede blijft.’²⁶² In *de Volkskrant* verscheen diezelfde dag, onder de titel ‘Westen moet verwoesting van Balkan voorkomen’, een verklaring getekend door diverse internationale geleerden en kunstenaars, zoals de polemoloog John Galtung, Milovan Djilas en – vanuit Nederland – kardinaal Simonis en andermaal Mient Jan Faber. Zij pleitten voor contacten met de democratische oppositie in voormalig Joegoslavië, voor tijdelijke VN-protectoraten in crisisgebieden in Bosnië en een straffer optreden tegen ondemocratische elementen in Kroatië en tegen de Groene Baretten in Bosnië. Het Westen moest stoppen met onderhandelingen met nationalistische leiders.²⁶³

Sam Muller, assistent bij de vakgroep Internationaal Publiekrecht van de Rijksuniversiteit Leiden, keerde zich daarentegen met ‘een oproep om realistisch te blijven’ tegen pleidooien van Oostlander en De Kok voor militair ingrijpen. Het was niet aannemelijk dat de VN een resolutie daartoe zouden aannemen. Bovendien zouden weinig Europeanen bereid zijn levens te offeren voor een uitzichtloze poging de strijdende partijen in Bosnië te scheiden.²⁶⁴ M. van den Doel, verbonden aan het Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael, meende dat ingrijpen ook militair onmogelijk was, gezien de verscheidenheid aan strijdende partijen. VN-troepen die zouden proberen de vrede af te dwingen zouden zelf in de strijd, die volgens Van den Doel het karakter van een guerrillaoorlog zou krijgen, verwickeld raken. Volgens hem was het beter troepen te sturen naar Kosovo en Macedonië om te voorkomen dat het conflict zich naar die gebieden uitbreidde. Bovendien moest de Veiligheidsraad een vliegverbod opleggen aan de Servische luchtmacht, dat – enigszins in tegenspraak met zijn algemene idee – VN-militairen met Stinger-luchtafweerraketten zouden moeten afdwingen.²⁶⁵ In een ingezonden reactie schreven De Kok en Oostlander dat velen het zich niet schenen te realiseren, maar ‘de interventiegedachte is in politiek Den Haag geaccepteerd. Er zal voor vele miljarden guldens een interventiemacht worden opgericht in de vorm van een mobiele brigade.’ Dat de interventiegedachte internationaal niet veel aanhang had, deerde

²⁶¹ ‘Ongrijpbaar Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 11/05/92.

²⁶² ‘Struikrovers’, *Trouw*, 12/05/92.

²⁶³ J. Kis et al., ‘Westen moet verwoesting van Balkan voorkomen’, *de Volkskrant*, 12/05/92.

²⁶⁴ Sam Muller, ‘Militair ingrijpen in Bosnië-

Herzegovina niet de oplossing’, *NRC Handelsblad*, 14/05/92.

²⁶⁵ M. van den Doel, ‘Militair ingrijpen in Bosnië-Herzegovina niet de oplossing’, *NRC Handelsblad*, 14/05/92.

hen niet: 'Politici mogen zich nooit bij het moment van de dag neerleggen, zeker niet als het gaat om zoveel menselijk leed.'²⁶⁶

De aankondiging op 15 mei dat tweehonderd van de in totaal driehonderd blauwhelmen in Sarajevo uit de stad zouden vertrekken, zette de pennen in beweging voor concrete actie van de internationale gemeenschap voor Bosnië. Op 16 mei toonde *de Volkskrant* zich in zijn hoofredactioneel commentaar voorstander van een volledig handelsembargo tegen Servië en militaire inzet om humanitaire hulpverlening mogelijk te maken en het vliegveld van Sarajevo open te stellen voor de aanvoer van voedingsmiddelen en medicijnen.²⁶⁷ André Roelofs vond dat 'de publieke opinie in Europa (...) zich zo langzamerhand ernstig zorgen [zou] moeten gaan maken over de knulligheid van de internationale vredesbemoeienissen'. Hij vond het 'een blunder' dat VN-eenheden naar Sarajevo waren gestuurd zonder voldoende middelen tot zelfverdediging en zonder de mogelijkheid luchtsteun in te roepen.²⁶⁸

Op 22 mei 1992 besprak de Nederlandse ministerraad voor het eerst sinds 28 februari 1992 uitvoerig de situatie in Joegoslavië. Daarbij stond de vluchtelingenproblematiek centraal.²⁶⁹ Het is op het eerste gezicht opmerkelijk dat deze problematiek in de notulen van de ministerraad relatief zoveel meer aandacht krijgt dan in andere beleidsstukken van de Nederlandse overheid over Joegoslavië en dat de vluchtelingenkwestie bovendien in de notulen van de ministerraad zo'n veelbesproken onderwerp ten aanzien van voormalig Joegoslavië lijkt. De verklaring daarvoor was dat de overige, voornamelijk diplomatieke en militaire, aspecten van de Joegoslavische kwestie vooral een aangelegenheid waren van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie. Deze kwesties werden goed voorbereid aangediend in het kabinetsberaad en leidden wegens het zogeheten non-interventiebeginsel, dat inhield dat ministers zich over het algemeen niet inlieten met zaken die hun departement niet raakten, tot weinig bespreking met de collega's.²⁷⁰ Bij het vluchtelingenvraagstuk daarentegen waren ook de bewindslieden betrokken van Justitie, van Financiën, van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van Onderwijs en Wetenschappen. Daarom komt men in de notulen van de ministerraad het onderwerp Joegoslavië relatief vaak tegen in verband met de (mogelijke) vluchtelingenstroom uit dat land.²⁷¹

In 1991 waren er zeventuizend Joegoslaven naar Nederland gekomen. Het ministerie van Justitie was er begin 1992 toe overgegaan op individuele basis toe te staan dat Joegoslaven de maximale verblijfsduur van zes maanden voor een toerist overschreden in afwachting van de verdere ontwikkelingen in hun land.²⁷² De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen had alleen al ten aanzien van Bosnië-Herzegovina na twee maanden oorlogsvoering 1,3 miljoen ontheemden geconstateerd. Uitgangspunt van de Nederlandse regering, net als van de Hoge Commissaris, was dat opvang zoveel mogelijk in de regio zelf zou moeten plaatsvinden. Geconfronteerd met de als dramatisch beoordeelde situatie in Bosnië boog de ministerraad zich over de vraag of de internationale gemeenschap zich wel hard genoeg opstelde tegenover Servië en of de Nederlandse regering zich daarvoor voldoende inspande. Uit de minis-

266 Ton de Kok & Arie Oostlander, 'Interventie', *NRC Handelsblad*, 18/05/92.

267 'Isoleer Belgrado', *de Volkskrant*, 16/05/92.

268 André Roelofs, 'Europa kan niet weglopen van Joegoslavië', *de Volkskrant*, 16/05/92.

269 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 22/05/92.

270 Vgl. R.B. Andeweg, 'Tweeërlei Ministerraad. Besluitvorming in Nederlandse kabinetten', in: idem (red.), *Ministers*, pp. 26-27.

271 Interviews W. Kok, 08/05/00 en J. Pronk, 03/04/00.

272 IKON, *De andere wereld van zondagmorgen*, 26/01/92, 9.30 uur.

terraadsvergadering van 22 mei kwam naar voren dat de Nederlandse regering verdergaande economische sancties tegen Servië had bepleit, maar dat binnen de EG Frankrijk, Griekenland en, in mindere mate, Spanje zich daartegen hadden verzet, en dat binnen de CVSE Rusland en in de Veiligheidsraad China en de niet-gebonden landen zich hadden verzet.²⁷³ Ruim een week later kreeg de Nederlandse regering alsnog haar zin.

10. Meer Amerikaanse betrokkenheid?

In de derde week van mei begon het Amerikaanse beleid van terughoudendheid te veranderen. Deze ommezwaai werd verklaard door het bekend worden van gruwelverhalen over de oorlog in Bosnië en door een verandering van de Amerikaanse publieke opinie. Bovendien zou Washington de besluiteloosheid van de EG niet langer kunnen aanzien. Op 20 mei schorste de Amerikaanse regering de landingsrechten van de Joegoslavische luchtvaartmaatschappij JAT en trok haar militaire attachés terug uit Belgrado. Hun Joegoslavische collega's in de Verenigde Staten moesten het land verlaten en de Joegoslavische consulaten in New York en San Francisco werd aangezegd hun deuren te sluiten. Twee dagen later sprak minister van Buitenlandse Zaken Baker van een 'humanitaire nachtmerrie' in Bosnië, waarvoor de wereld de ogen niet mocht sluiten.²⁷⁴

Tijdens een internationale conferentie in Lissabon over hulp aan de landen van de voormalige Sovjet-Unie deed Baker op 24 mei een dringend beroep op de rest van de wereld een halt toe te roepen aan het bloedvergieten in Bosnië. Baker en diplomaten uit zijn omgeving gaven de indruk dat de Amerikaanse regering bereid was logistieke steun en dekking vanuit de lucht te geven voor humanitaire konvooiën, op voorwaarde dat andere landen bereid zouden zijn de grootste last van zo'n internationale operatie te dragen.²⁷⁵ Verder was Baker voorstander van ontzetting van het vliegveld van Sarajevo.²⁷⁶ In een aansluitende persconferentie maakte Baker melding van zeker 2225 doden in Bosnië in de voorafgaande maand, 7600 gewonden en 2500 vermisten. De praktijk van etnische zuivering door Serven jegens Moslims noemde hij 'all too reminiscent of something that we sat back and witnessed a number of years ago', een impliciete verwijzing naar de jodenvernietiging door de nazi's. Eveneens impliciet was zijn verwijt aan de EG, oftewel degenen die zochten naar 'reasons not to act, or arguing somehow that action in the face of this kind of nightmare is not warranted at this time'.²⁷⁷

Als om de woorden van Baker kracht bij te zetten, vond op 27 mei in Sarajevo een mortieraanslag plaats op een rij mensen die stonden te wachten op brood. 18 mensen kwamen om en 160 werden gewond. De menselijke puinhoop was verschrikkelijk. Westerse

273 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 22/05/92; Oscar Garschagen, 'Baker wil van EG en VN zware sancties tegen Servië', *de Volkskrant*, 25/05/92; 'EG bereidt boycot tegen Servië voor', *NRC Handelsblad*, 27/05/92.

274 Don Oberdorfer, 'Baker Urges U.N. To Sanction Serbs. Armed U.S. Role Not Ruled Out', *The Washington Post*, 25/05/92.

275 Don Oberdorfer, 'Baker Urges U.N. To

Sanction Serbs. Armed U.S. Role Not Ruled Out', *The Washington Post*, 25/05/92.

276 Oscar Garschagen, 'Baker wil van EG en VN zware sancties tegen Servië', *de Volkskrant*, 25/05/92.

277 Don Oberdorfer, 'Baker Urges U.N. To Sanction Serbs. Armed U.S. Role Not Ruled Out', *The Washington Post*, 25/05/92; 'VN eisen van EG harder optreden tegen Servië', *Trouw*, 25/05/92.

televisiemaatschappijen zonden slechts korte beeldfragmenten uit van de ravage na de aanslag, zodat de kijkers geen tijd kregen losse lichaamsdelen te onderscheiden.²⁷⁸

Bosnische Serven beweerden dat de aanslag het werk was van Moslims.²⁷⁹ Zij kregen steun van MacKenzie, de Canadese chef-staf van UNPROFOR.²⁸⁰ Het was het eerste grote incident in de Bosnische oorlog waarbij twijfel ontstond over de vraag of de Bosnische Moslims niet hun eigen mensen hadden beschoten. De twijfel was gemakkelijk gezaaid; de waarheid viel zelden te achterhalen. Veel VN-militairen waren geneigd in Moslim-opzet te geloven. Herhaaldelijk lokten volgens hen leden van de Bosnische (Moslim-)strijdkrachten beschietingen uit van Servische eenheden – niet alleen op militaire stellingen, maar ook op burgerdoelen – met de opzet de internationale publieke opinie tegen de Serven te mobiliseren. Ook vielen Bosnische Moslim-strijdkrachten volgens hen burgerdoelen en VN-troepen aan in de hoop dat de indruk zou ontstaan dat Serven hiervoor verantwoordelijk waren.²⁸¹

Izetbegović had een aantal invloedrijke raadsliden, zoals vice-president Ejup Ganić, de minister van Buitenlandse Zaken Haris Silajdžić, de ambassadeur bij de VN Muhamed Sacirbey en de minister voor humanitaire hulp Lagumdžija, die in de Verenigde Staten hadden gestudeerd en erg onder de indruk waren van dat land. Zij werden dan ook wel de ‘Amerikaanse maffia’ genoemd. Hun politiek was er sterk op gericht een Amerikaanse interventie te bewerkstelligen.²⁸² Zij hadden er geen belang bij dat er rust zou heersen in en rond Sarajevo, waardoor de belegering van de stad in het grote vergeetboek van de wereldopinie zou raken.²⁸³ Ook Izetbegović geloofde er in dat stadium van de oorlog heilig in dat vroeg of laat de internationale gemeenschap ten gunste van de Bosnische regering zou interveniëren.²⁸⁴ En eigenlijk deed ook een groot deel van de bevolking van Sarajevo dat toen nog.²⁸⁵

Er was nog een reden aan te voeren voor de beschieting van bevriende doelen: criminaliteit. In Sarajevo kan men vandaag de dag nog horen hoe Moslim-misdadigers bewoners van flats afpersten omdat dezen anders beschoten zouden worden. Nadat het vliegveld van Sarajevo in juni 1992 weer was opengesteld, vonden daar beschietingen plaats als de prijzen op de zwarte markt daalden. Na beschietingen werd de luchthaven gesloten en had aanvoer

278 Maass, *Neighbor*, p. 134.

279 Sremac, *War*, pp. 7-98; Bilatović, *Mladić*, p. 83; Ulrike Rudberg, ‘Artillerievuur richt bloedbad aan in Sarajevo’, *de Volkskrant*, 29/05/92.

280 MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 194; Maass, *Neighbor*, p. 31. Zie ook Wijnaendts, *Kroniek*, p. 181.

281 Leonard Doyle, ‘Muslims “slaughter their own people”’, *The Independent*, 22/08/92; MID/CO. MID, *Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie*, 65/92, 11/09/92; 68/92, 22/09/92; 69/92, 25/09/92; 01/93, 05/01/93; 16/93, 22/02/93; 17/93, 25/02/93; ABZ, 911.31. *Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen*, deel V-VI, mei 1992 – april 1993; MID/CO. MID, *Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie*, 93/92, 04/12/93; vgl. ibidem 25/93, 13/04/93; 27/93, 19/04/93; deel VII, mei 1993 t/m maart 1994, MID/CO. MID, *Ontwikkelingen in*

de voormalige Joegoslavische federatie, 31/93, 06/05/93; 32/93, 10/05/93; 63/93, 02/11/93; 70/93, 15/12/93; 64/92, 08/09/92; 74/92, 12/10/92; 75/92, 15/10/92; DCBC, 2129; MID/CO. MID, *Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie*, 02/94, 11/01/94; 2126, 05/94, 25/01/94; 2125, 06/94, 31/01/94; 2124, 10/94, 15/02/94; 2120, 11/94, 18/02/94; 2119, 12/94, 22/02/94; 2118, 13/94, 25/02/94; L. MacKenzie, ‘Interventie zal in Bosnië geen vrede brengen’, *de Volkskrant*, 06/02/93; Eyal, *Europe*, p. 67.

282 Onder meer interview H. Silajdžić, 16/04/98.

283 Morillon, *Croire*, pp. 95-96.

284 ‘Die Welt muss sich einmischen: Spiegel-Interview mit Bosniens Präsident Alija Izetbegović’, *Der Spiegel*, 29/06/92.

285 Charles Lane, ‘Dateline Sarajevo’, in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 73.

van voedsel en andere benodigdheden plaats via een tunnel onder het vliegveld en de Servische linies naar de stad. Het verkeer via deze tunnel was grotendeels in handen van criminelen. Na verloop van tijd zouden soldaten uit het regeringsleger opmerken dat zij niet bezig waren hun huizen te verdedigen, maar de zwarte markt.²⁸⁶ ‘No seasoned observer in Sarajevo doubts for a moment that Muslim forces have found it in their interest to shell friendly targets’, schreef generaal Charles G. Boyd in 1995. Hij was daarvoor bijna drie jaar lang plaatsvervangend bevelhebber van het *US European Command* van de NAVO geweest en had in die jaren regelmatig door Joegoslavië gereisd.²⁸⁷

Journalisten hadden er daarentegen vaak meer moeite mee te geloven dat het Bosnische regeringsleger incidenten tegen de eigen bevolking uitlokte. Zij meenden dat de neiging van de VN om onpartijdig te zijn de militairen parten speelde. ‘Thankfully, we have not always been so circumspect’, schreef bijvoorbeeld Peter Maass, ‘and did not demand, during World War II, that Winston Churchill provide proof that the bombs exploding in London were German rather than British.’²⁸⁸ De redacteurs van *The New Republic* schreven naar aanleiding van een andere grote aanslag, die plaatsvond op de markt in Sarajevo in februari 1994, dat de lucht kort daarna gonsde van het begrip ‘crater analysis’. Ironisch voegden zij eraan toe:

The little bomb fell, in the words of a British soldier, ‘in a range bracket that straddles both sides’. The sadists, lucky again. ‘When they kill me,’ the president of Bosnia said the day after the massacre, ‘they will probably say I committed suicide.’ With the authority, no doubt, of ‘bullet-hole-analysis’. This whole controversy is a Goebbels-like fake.²⁸⁹

Van welke kant dan ook veroorzaakt, de aanslag op de broodrij van Sarajevo leidde op 28 mei tot een handelsembargo van de Europese gemeenschap tegen Servië en Montenegro. De EG trok zich duidelijk de verwijten van Baker aan dat zij zich te slap opstelde.²⁹⁰ De Amerikaanse regering zette zich vervolgens, gesteund door islamitische staten en Turkije, met succes in voor een nog veel krachtiger boycot door de VN.²⁹¹

Het Europese embargo werd twee dagen later gevolgd door aanvaarding van resolutie 757 van de Veiligheidsraad. Aanvaarding daarvan was mogelijk doordat de Russische regering, die zich er tot dan toe tegen had verzet, ruim een maand later de welwillendheid en vooral de kredieten van de G7 hard nodig zou hebben. Een Russisch veto tegen de resolutie zou dat in de weg hebben gestaan.²⁹² Resolutie 757 strafte de Federale Republiek Joegoslavië met sancties die zwaarder waren dan de Verenigde Naties ooit aan een land had opgelegd. Im- en export, alsmede vervoer naar en van Servië en Montenegro werden verboden, financiële transacties werden bijna geheel verboden, alle wetenschappelijke, culturele en sportieve contacten werden verbroken en het niveau van diplomatieke vertegenwoordiging werd drastisch teruggeschroefd. Alleen levering van voedsel en medicijnen aan Joegoslavië was

286 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 133.

287 Boyd, ‘Peace’, p. 28.

288 Maass, *Neighbor*, p. 161.

289 The editors, ‘The Abdication’, in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 168.

290 ‘Belgrado niet immuun’, *de Volkskrant*,

29/05/92.

291 J. Groen, ‘VS willen toch snel harde actie tegen Servië’, *de Volkskrant*, 30/05/92.

292 Andrei Edemskii, ‘Russian Perspectives’, in: Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. 35.

nog toegestaan. Joegoslavië werd als gevolg van de resolutie ook uitgesloten van deelname aan de Olympische Spelen en het Europees Kampioenschap voetbal.

De resolutie hield, met een beroep op hoofdstuk VII van het VN-Handvest, de mogelijkheid open van militaire maatregelen om een vreedzame oplossing van de crisis in voormalig Joegoslavië tot stand te brengen. Daarbij gingen de gedachten uit naar een marineblokkade of sluiting van het luchtruim boven Joegoslavië voor militaire bevoorradingstoestellen.²⁹³ De sancties zouden van kracht blijven totdat Servië en Montenegro er blijk van zouden geven resolutie 752, die onder meer de militaire bemoeienis met Bosnië-Herzegovina veroordeelde, uit te voeren. Verder verlangde de resolutie dat 'all parties and others concerned create immediately the necessary conditions for unimpeded delivery of humanitarian supplies to Sarajevo and other destinations in Bosnia and Herzegovina, including the establishment of a security zone encompassing Sarajevo and its airport (...)'. Secretaris-generaal Boutros-Ghali kreeg opdracht zich daarvoor in te spannen.

Volgens de Nederlandse minister Van den Broek was deze praktisch volledige handelsboycot 'een eerste stap' van de Veiligheidsraad tegen Servië. Als Servië een uithongeringstactiek zou voeren tegen de Moslim-gebieden, zou militaire bescherming van de hulpkonvoeien een volgende stap kunnen zijn.²⁹⁴ De regeringsfracties waren het in grote lijnen eens met de minister. Verder vonden zij dat de regering het initiatief moest nemen bij de hulpverlening aan vluchtelingen in Joegoslavië. De Kok wilde opvang ter plekke, bijvoorbeeld door het creëren van een veilig gebied, beschermd door VN-militairen, zoals na afloop van de Golfoorlog was gebeurd ten aanzien van de Koerden.²⁹⁵

De Amerikaanse regering gaf intussen blijk van haar scepsis. Op 1 juni zei een anonieme Amerikaanse functionaris dat de Europeanen 'nog niet een colonne van drie auto's kunnen organiseren als hun levens ervan zouden afhangen'. Een begin van wederzijdse irritaties over de aanpak van de conflicten in voormalig Joegoslavië tussen de Verenigde Staten en Europa werd duidelijk, toen een Franse diplomaat daartegen inbracht dat de Amerikaanse regering slechts probeerde de aandacht af te leiden van het feit dat zij zich zelf bijna een jaar lang niet had bemoeid met de gebeurtenissen in ex-Joegoslavië.²⁹⁶ Europa's *finest hour*, dat geslagen leek te hebben bij het uitbreken van de oorlog in Slovenië, was intussen duidelijk voorbij.

Maar Nederland leek zich met Amerikaanse steun te rehabiliteren voor de kritiek die het tijdens het voorzitterschap van de EG kreeg. Dat signaleerde ook J.H. Sampiemon in *NRC Handelsblad*:

Bestaat er met betrekking tot de conflicten in het voormalige Joegoslavië een geheime Amerikaans-Nederlandse agenda? Den Haag kan zich als notoire internationale zedenmeester zeker vinden in de door Washington geïnitieerde scherpe terechtwijzing van het restant Joegoslavië, de republieken Servië en Montenegro.²⁹⁷

Volgens commentator H.J.A. Hofland hoefde Nederland zich niet meer te schamen dat het in de tweede helft van 1991 geluiden had laten horen die nu dankzij minister Baker interna-

293 VN-sancties tegen Servië', *de Volkskrant*, 01/06/92.

294 NCRV, *Hier en Nu*, 31/05/92, 13.10 uur.

295 'Van den Broek sluit militaire actie tegen Servië niet uit', *Trouw*, 01/06/92.

296 Wio Joustra, 'Rol van vreedstichter gaat Verenigde Naties nog erg moeilijk af', *de Volkskrant*, 02/06/92.

297 J.H. Sampiemon, 'Wat resteert, is een wrede status quo', *NRC Handelsblad*, 14/05/92.

tionaal gemeengoed leken te worden.²⁹⁸ Kennelijk was in het geheugen van de commentatoren blijven hangen dat minister Van den Broek een scherp anti-Servische politiek had gevoerd. Dat was maar ten dele het geval geweest, getuige bijvoorbeeld de beperkte uitleg van het ECMM-mandaat, het *coreu* van Van Walsum dat de grenzen van Kroatië en Bosnië-Herzegovina ter discussie stelde, de traagheid met het bijeenroepen van de Joegoslavië-conferentie, de kritiek op het besluit van de Kroatische regering om de oorlog uit te breiden en de pogingen de erkenning van Kroatië en Slovenië uit te stellen.

11. De politiek-militaire situatie in Bosnië-Herzegovina

Begin februari had de Bosnische regering naast negen Moslims nog zes Serven en vijf Kroaten geteld. Door het uittreden van de Serven was een herziening van de regering noodzakelijk geworden. Op 31 mei 1992 vormde Izetbegović een regering van nationale eenheid, waarin ook plaats was ingeruimd voor partijen die zich niet op een zuiver etnisch-nationaal standpunt plaatsten.

Rond die tijd hadden de Serven bijna zeventig procent van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina in bezit, waren al meer dan een miljoen mensen van haard en huis verdreven en waren duizenden en misschien wel tienduizenden omgekomen. De strategie van de Bosnische Serven was gericht geweest op een snelle verovering. Er waren plannen geweest om Sarajevo in één tot anderhalve week in te nemen en de rest van Bosnië-Herzegovina in drie à vier maanden. Dat was niet gelukt omdat de Bosnische Serven zich hadden verkeken op de weerstand die de strijdkrachten van de regering en de Kroaten boden.²⁹⁹ Vooral het feit dat de Bosnische hoofdstad niet in handen van de Serven kwam, betreurden de Bosnisch-Servische leiders, die zelf vaak woningen en bezittingen in de Bosnische hoofdstad hadden moeten achterlaten en zich nu tevreden moesten stellen met het nietige skioord Pale als hoofdstad van hun 'republiek'. Banja Luka, de grootste Servische stad, kwam niet in aanmerking als hoofdstad, omdat Karadžić daar relatief weinig populariteit genoot.

Hoewel de Bosnisch-Servische strijdkrachten niet alles hadden bereikt waarop hun leiders hadden gehoopt, hadden zij nog iets meer gebied veroverd dan het tweederde deel van Bosnië-Herzegovina waarover zij vóór het uitbreken van de gevechten hadden gesproken. De terreinwinst die zij hadden geboekt in deze eerste twee maanden zou de volgende drie jaar, in weerwil van veel gewapende confrontaties en grote aantallen doden en gewonden, vrijwel onveranderd blijven. Het streven van de Bosnisch-Servische autoriteiten was er na mei 1992 voornamelijk op gericht hun gebied zoveel mogelijk diplomatiek en militair te behouden, dan wel door ruil van gebieden meer gewenste landsdelen in hun bezit te krijgen.³⁰⁰ De Bosnische Serven waren dus gebaat bij zoveel mogelijk handhaving van de status quo, die sterk in hun voordeel was. Karadžić verklaarde: 'Wij hebben wat wij willen. Wij beheersen zeventig procent van het gebied, we maken echter slechts op 64 procent aanspraak. Alles wat wij nu nog nodig hebben, is een in een verdrag vastgelegd leefgebied.'³⁰¹

298 H.J.A. Hofland, 'Over There! (bis)', *NRC Handelsblad*, 27/05/92.

299 Jovan Divjak, 'The First Phase, 1992-1993: struggle for survival and genesis of the Army of Bosnia-Herzegovina', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, pp. 156-157; Norman Cigar, 'Serb War

Effort and Termination of the War', in: Magaš & Žanić (eds.), *War*, p. 216; Burg & Shoup, *War*, pp. 129-130.

300 Interviews A. Buha, 17/12/99 en M. Toholj, 14/12/99.

301 Geciteerd in Mønnesland, *Land*, p. 393.

De strategie van de Bosnisch-Servische leiding was dus na de eerste maanden van de oorlog defensief. Doordat de VRS relatief weinig manschappen had, was het moeilijk de in totaal 1500 kilometer lange frontlijnen voldoende bezet te houden. Tegelijk verminderde het aantal manschappen de mogelijkheid om over te gaan tot de aanval. Vandaar dat de tactiek van de VRS zich na de eerste oorlogsmaanden voornamelijk beperkte tot belegering van steden en enclaves. Deze terughoudende strategie had een nadelige uitwerking op het moreel. Te verwachten viel dat, ondanks het wapenembargo, in elk geval de lichte bewapening van het Bosnische regeringsleger zou verbeteren, evenals de training van de troepen van de ABiH.

Een ander zwak punt van de VRS was de verbinding tussen de Servische gebieden in het oosten en het westen van Bosnië. De Servische militairen hadden weliswaar de Posavina-corridor weten te veroveren, maar het gebied dat zij in handen hadden was op sommige plaatsen niet meer dan twee tot drie kilometer breed. Aan weerszijden van de strook bevonden zich Kroatische en Moslim-militairen. Bij de pogingen die strook te verbreden, zouden de Serven vooral de Kroaten op hun weg vinden, die uiteraard weinig ophadden met goede toevoerlijnen naar de Serven op Kroatisch grondgebied.

Op 15 juli begon daarom een zwaar Servisch offensief om de Posavina-corridor veilig te stellen. Bij dat offensief werd meteen duidelijk dat een extra inzet van Bosnisch-Servische troepen aan het ene front tot een zeer ernstige verzwakking aan een ander front leidde. Zo stelde het offensief aan het Posavina-front de Bosnische strijders in Srebrenica, die zich in mei 1992 hadden weten te ontdoen van een Bosnisch-Servische overheersing, in de zomer van 1992 in staat hun gebied flink uit te breiden in westelijke richting. Tegelijkertijd wist het Bosnische regeringsleger de belegerende Servische troepen rond Sarajevo sterk terug te dringen.

Eigenlijk kon na medio 1992 de situatie voor de Bosnische Serven op den duur alleen maar slechter worden, als de behaalde overwinningen niet werden vastgelegd in een overeenkomst met de Bosnische regering. De aandacht voor die zwakte zou nog even worden afgeleid doordat in het najaar van 1992 en vooral in het voorjaar van 1993 vijandelijkheden uitbraken tussen de ABiH (het Bosnische regeringsleger) en Kroaten. Het langetermijndoel van de Bosnische regering, die werd gedomineerd door Moslims, was een min of meer centrale eenheidsstaat, waartoe zij de Servische veroveringen via onderhandelingen en militaire acties zoveel mogelijk moesten zien terug te draaien. Dat doel streefde zij vooral na ten aanzien van de gebieden die vóór april 1992 een Moslim-meerderheid hadden gekend, zoals Oost-Bosnië.³⁰²

12. Politieke veranderingen in Belgrado

In het voorjaar van 1992 beseften Dobrica Ćosić en andere nationalistische intellectuelen dat het idee van een Groot-Servië internationaal gezien met de erkenning van Kroatië en Bosnië ten dode was opgeschreven.³⁰³ Ćosić was hevig teleurgesteld in de ontwikkeling die

302 MID. MID, *Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie*, 66/92, 14/09/92; 71/92, 01/10/92; DCBC, 2125. MID, *Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie*,

06/94, 31/01/94.

303 Het volgende is voornamelijk gebaseerd op Doder & Branson, *Milošević*, pp. 126 v.v.

Milošević had doorgemaakt.³⁰⁴ En hij niet alleen: zoals vermeld koos in januari de Servisch-orthodoxe kerk de kant van Babić – toen nog de politiek leider van de Kroatische Serven – in zijn conflict met Milošević en beschuldigde zij de Servische president toen van verkwanseling van de belangen van het Servische volk. Enkele weken later somde het onafhankelijke weekblad *Vreme*, dat in Belgrado verscheen, zeventig ‘successen’ op van Milošević, zoals oorlog met Kroatië, een stroom vluchtelingen, internationaal isolement, inflatie, een groeiend aantal geweldsmisdrijven en een uittocht van de bloem der natie.³⁰⁵ Medio februari wist de Democratische Partij in Belgrado binnen vijf dagen 200.000 handtekeningen op te halen onder een petitie waarin het ontslag van Milošević werd geëist.

Milošević was in de ogen van veel nationalisten niet de man gebleken die de belangen van het Servische volk op het hart droeg. Ćosić voelde zich ronduit verraden door de Servische president.³⁰⁶ De villa van Ćosić, overigens niet zo ver van die van Milošević, werd daardoor in het voorjaar van 1992 een ontmoetingsplaats voor nationalistische intellectuelen die meenden dat Milošević hun zaak meer kwaad dan goed had gedaan. De groep groeide aan met figuren uit politieke en militaire kringen en uit de sfeer van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, niet alleen uit Servië, maar ook uit Servische kringen in Kroatië en Bosnië. Een van de leden van de groep was Nikola Koljević, een van de Bosnisch-Servische leiders. De groep was ervan overtuigd dat Ćosić Milošević moest vervangen. Ćosić wilde echter niet zelf politiek actief worden, ondanks de grote druk die zijn getrouwen op hem uitoefenden.³⁰⁷ Een van de redenen die hij aanvoerde, was zijn zwakke gezondheid; hij had problemen met zijn bloedsomloop, zijn hart en zijn prostaat. Hij had in de voorafgaande jaren drie ingrijpende operaties ondergaan.³⁰⁸ In plaats van politiek actief te worden, waarschuwde Ćosić Milošević op 8 april in een brief dat zijn leiderschap ten dode was opgeschreven en drong hij er bij de Servische president op aan een regering van nationale eenheid te vormen. Dadelijk nadat Milošević de brief had ontvangen, nodigde hij Ćosić uit voor een gesprek, waarbij ook Kosta Mihajlović aanwezig was, een van de auteurs van het memorandum van de Servische Academie van Wetenschappen uit 1986 (zie hoofdstuk 4 van het gedeelte ‘Voorgeschiedenis’ van dit rapport, p. 103).

Na het uitbreken van de oorlog in Bosnië verhevigde de kritiek op Milošević. Deze kritiek kwam uit tal van sectoren van de samenleving. Sommige leden uit de leiding van de orthodoxe kerk uitten kritiek op de misdaden die Serven in Bosnië begingen. Milošević zou volgens hen moeten worden vervangen door een gematigde niet-communist, die internationaal acceptabel zou zijn. De hoop van deze kringen richtte zich bijvoorbeeld op prins Aleksandar Karadjordjević, de zoon van de vroegere koning Petar, die in juni 1992 Belgrado bezocht.³⁰⁹ In diezelfde maand organiseerde de Servisch-orthodoxe kerk in Belgrado een ‘gebeden voor de vrede’-mars tegen Milošević en tegen de strijd van Servië in Kroatië en Bosnië-Herzegovina. Daaraan namen tienduizend Serviërs deel, uitgerust met bellen en klokken. Tijdens de demonstratie luidden de kerken in Belgrado hun klokken.³¹⁰ Voorop in

304 Dit blijkt ook uit interview V. Jovanović, 14/09/01.

305 Ulrike Rudberg, ‘Volksmenner Milošević vreest nu “de straat”’, *de Volkskrant*, 20/02/92. Zie ook Judah, *Serbs*, pp. 276-278.

306 Ćosić geciteerd in Levinsohn, *Belgrade*, p. 306.

307 Stojanović, *Fall*, p. 165; idem, *Autoritet*,

pp. 5-6; interviews V. Matović, 02/08/01; S. Stojanović, 03/08/01.

308 Stojanović, *Fall*, p. 198; interview S. Stojanović, 03/08/01.

309 Cohen, *Serpent*, p. 155.

310 ‘Servisch protest tegen oorlog’, *De Stem*, 15/06/92.

de stoet liep patriarch Pavle.³¹¹ Hij had ook al zijn steun betuigd aan een betoging van vijftigduizend demonstranten op 9 maart, die toen was georganiseerd ter herdenking van de bloedig neergeslagen demonstratie een jaar eerder op diezelfde datum. Hij had zich toen in een toespraak voor de betogers tot Milošević en de Servische regering gericht met de woorden: 'Voor jullie heeft al het bloedvergieten en al het onfortuin in de krankzinnigheid van deze broederoorlog niet de waarheid aan het licht gebracht dat er uit zulk kwaad geen goeds kan voortkomen.'³¹² Op 29 mei gaf de Servisch-orthodoxe kerk voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog een officiële verklaring uit waarin zij kritiek uitte op Servische machthebbers. In de verklaring riepen de orthodoxe bisschoppen op tot de vorming van 'een regering van nationale redding': 'We herinneren diegenen die aan de macht zijn dat niemand's stoel belangrijker is dan het lot en de vrijheid van het hele volk en dat niemand een monopolie heeft op het volk en de toekomst van onze kinderen.'³¹³

Nadat eind november 1991 al achttien leden van Servische Academie van Wetenschappen en Kunst een open brief hadden geschreven waarin zij opriepen tot onmiddellijke beëindiging van de volgens hen zinloze oorlog in Kroatië,³¹⁴ legden op een vergadering van de Academie op 4 juni 1992 37 wetenschappers een verklaring voor waarin het aftreden van Milošević werd geëist.³¹⁵ De Academie raakte hevig verdeeld tussen voor- en tegenstanders van Milošević.³¹⁶

De groep rond Ćosić zou banden hebben onderhouden met zowel nationalistische politici in Moskou als westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, waaronder de CIA, over de opstelling van het buitenland tegenover een coup tegen Milošević. Koljević benaderde begin mei de Amerikaanse ambassadeur Zimmermann, naar hij zei met medeweten van Ćosić, maar de diplomaat liet Koljević weten dat hij hem en enkele andere Servische nationalistenv niet als de oplossing beschouwde, maar juist als 'major problems'.³¹⁷

Medio mei sloot het merendeel van de tot dan toe verdeelde oppositie zich aaneen in de Democratische Beweging van Servië DEPOS. Zij weigerde deel te nemen aan de verkiezingen op 31 mei voor het parlement van klein-Joegoslavië (Servië en Montenegro) die kort tevoren waren aangekondigd en de oppositie te weinig voorbereidingstijd hadden gegund. De Albanen in Kosovo deden niet mee aan de verkiezingen, zodat slechts 56 procent van het electoraat stemde. Van de uitgebrachte stemmen werd nog eens twaalf procent ongeldig verklaard. Daardoor bestond het parlement nadien voornamelijk uit aanhangers van Milošević, diens echtgenote Mira Marković, die haar eigen communistische partij had, en de extreme nationalist Šešelj. Terwijl de partij van Milošević 43 procent van de stemmen behaalde, verraste de partij van Šešelj met een verkiezingssucces van dertig procent. Een volgende verrassing wachtte Milošević toen, op 25 juni, onder leiding van Čedomir Mirković, een factie van zijn partij zich afsplitste, omdat zij een meer hervormingsgezind beleid voorstond. In de maanden na de verkiezingen demonstreerden studenten herhaaldelijk tegen de oorlogspolitiek van Milošević en eisten zijn aftreden. De voornaamste oppositieleider,

311 'Patriarch loopt voorop in Belgrado', *NRC Handelsblad*, 15/06/92; 'Duizenden Serviërs protesteren tegen oorlogsgeweld', *de Volkskrant*, 15/06/92; Ramet, *Babel*, p. 202.

312 Thomas, *Serbia*, p. 112.

313 'Servische kerk hekelt regering', *NRC Handelsblad*, 20/05/92.

314 'Servische academici: deze oorlog is zinloos',

de Volkskrant, 27/11/91.

315 Olivera Milosavljević, 'The Abuse of the Authority of Science', in: Popov (ed.) *War*, p. 295.

316 Olivera Milosavljević, 'From Memorandum to 'Collective' Responsibility', Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, *Elite*, p. 18.

317 Zimmermann, *Origins*, p. 201.

Vuk Drašković, die inmiddels zijn nationalistische standpunten steeds meer voor democratische inruilde, zei dat de vijand van het Servische volk in Belgrado zetelde en op Saddam Hussein leek.³¹⁸ Andere oppositiepartijen drongen aan op een coalitieregering zonder Milošević waarin de oppositie vertegenwoordigd zou moeten zijn om een burgeroorlog te vermijden.

Ook de economische problemen stapelden zich op voor Milošević. Nadat de Verenigde Naties op 30 mei een boycot hadden uitgeroepen tegen Servië en Montenegro, vormden zich dadelijk rijen bij de benzinestations, waar per auto per keer niet meer dan twaalf liter brandstof werd uitgegeven.³¹⁹ Milošević gaf aan zijn propaganda-apparaat opdracht de sancties aan het Servische volk voor te stellen als bewijs van een wereldwijde samenzwering tegen zijn bewind in de hoop aldus in te spelen op nationalistische gevoelens onder de bevolking. Niettemin was Milošević, net als in november 1991, erg benauwd voor het effect van de sancties op de toch al wankele economie. Het bruto nationaal product van Servië en Montenegro tezamen was ongeveer gehalveerd sinds 1989. De industriële productie was al met tientallen procenten gedaald sinds de vorige zomer. Eind april stonden 750.000 inwoners van Joegoslavië geregistreerd als werkloos. De inflatie bedroeg veertig procent per maand en over de maand april zelfs tachtig procent. Officiële cijfers voorspelden voor heel 1992 een inflatie van 17.500 procent. Het zou uiteindelijk vele malen hoger worden. Het gemiddelde maandinkomen was onder de honderd gulden gezakt.³²⁰ Zelfs matig uitgevoerde sancties konden dus desastreus zijn voor het imago van Milošević. Bovendien wensten veel Serven in Servië niet op te draaien voor de kosten van een oorlog ten behoeve van de Serven buiten Servië, die zij vaak als primitief bestempelden.³²¹

Op 28 mei, nog vóórdat de Veiligheidsraad tot vérgaande sancties besloot, zei Milošević voor de Servische televisie dat Joegoslavië een ‘land van middelgrote omvang met groot potentieel voor ontwikkeling’ was, maar in dezelfde uitzending gaf hij, met het oog op de economie, toe dat hij ‘niet geloofde dat er ook maar één burger van Servië is die vandaag niet bezorgd is’.³²² Op 1 juli moest het bewind in Belgrado de lonen en salarissen in Joegoslavië bevriezen en de dinar met tachtig procent devalueren. Tegelijkertijd werd de benzine gerantsoeneerd op twintig liter per maand.³²³ In augustus 1992 moesten de meeste grote fabrieken sluiten wegens gebrek aan brandstof en grondstoffen;³²⁴ voor de winter werd een ernstig energietekort voorzien. Alleen al in Belgrado bevonden zich tweehonderdduizend appartementen die slechts met olie gestookt konden worden. Door de sancties nam de omvang van de werkloosheid dramatische vormen aan. Op de Nederlandse ambassade in Belgrado werd sociale onrust wegens de economische neergang aannemelijk genoemd.³²⁵ In Servische kranten en tijdschriften verschenen berichten dat er spoedig een burgeroorlog in Servië zou uitbreken. Milošević moest een list verzinnen.

318 Ramet, *Babel*, p. 202.

319 Ulrike Rudberg, ‘Servië is rijk, het voedde de halve wereld’, *de Volkskrant*, 02/06/92; Nicole Lucas, ‘We overleven het wel, zeggen de Serviers’, *Trouw* 02/06/92.

320 ‘Het nieuwe – ‘derde’- Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 28/04/92; Theo Engelen, ‘Voor Milošević is het erop of eronder’, *NRC Handelsblad*, 29/05/92; Nicole Lucas, ‘We overleven het wel, zeggen de Serviers’, *Trouw* 02/06/92; Judah,

Serbs, p. 267.

321 Vgl. Levinsohn, *Belgrade*, p. 118.

322 Geciteerd in Cohen, *Serpent*, p. 161.

323 ABZ, DIE/2001/00023. Memorandum van ASI aan TZ/dossier, 02/09/92, nr. 3212.

324 Richard Becker, ‘The role of sanctions in the destruction of Yugoslavia’, *Nato*, p. 119.

325 ABZ, DPV/ARA/01802. Engels 283 aan Van den Broek, 14/09/92.

Nadat eind april de Federale Republiek Joegoslavië (FRJ) tot stand was gekomen en er een grondwet was aanvaard waarin werd voorzien in de functie van president, groeide de druk van vrienden en van de orthodoxe kerk op Ćosić om politiek actief te worden en een staatsfunctie op zich te nemen.³²⁶ Ook Milošević zelf en leidende figuren uit zijn partij, de SDS, oefenden nu aandrang op Ćosić uit.³²⁷ De motieven die daarvoor worden gegeven, lopen uiteen. Volgens een adviseur van Ćosić had Milošević een echte nationalist naast zich nodig omdat Milošević zelf, van origine Montenegrijn, het anders moeilijk zou krijgen tegenover de extreem nationalistische oppositie in Servië van onder anderen Šešelj.³²⁸ Volgens een andere adviseur was die Montenegrijnse achtergrond geen enkel probleem, maar probeerde Milošević met de benoeming van Ćosić zijn populariteit weer op te krikken.³²⁹

In de eerste week van juni bood Milošević aan Ćosić het presidentschap van het nieuwe Joegoslavië aan. Het kan, gezien ook de brief van 8 april en andere boodschappen die Ćosić aan de Servische leider had gestuurd,³³⁰ geen geheim zijn geweest voor Milošević en zijn partijleiding dat Ćosić zich steeds sceptischer opstelde tegenover de president van Servië en zijn beleid. Milošević moet er echter op hebben gerekend dat hij Ćosić, die op zijn best was als manipulator achter de schermen, beter vóór het gordijn kon plaatsen in een functie waarin hij bovendien vrijwel machteloos zou zijn. De partij van Milošević beheerste na de verkiezingen samen de Montenegrijnse Democratische Partij van Socialisten en de partij van Šešelj namelijk het federale parlement. Niet het Servische volk, maar dit parlement koos de president. Het kon hem ook afzetten.

Ćosić was intussen niet alleen weinig tevreden met Milošević, hij was ook niet gelukkig met de oppositie.³³¹ Hij vond dat deze meer intellectueel dan politiek georiënteerd was; bovendien was de oppositie versplinterd en discussieerde zij meer onderling dan met de bevolking.³³² Onder die omstandigheden bleef er Ćosić weinig anders over dan zelf een zichtbare rol op het politieke toneel te spelen. Op 15 juni koos het door Milošević gecontroleerde parlement Ćosić in de functie van president van Joegoslavië.

Ćosić' beleid als president was vooral georiënteerd op het buitenland. Daar lag volgens hem de sleutel voor verbetering van het lot van het Servische volk. Hij meende dat, door verduidelijking van wat hij zag als de historische wortels van het conflict, het Westen meer begrip zou krijgen voor het Servische standpunt.³³³ Verder was Ćosić ervan overtuigd dat, zolang er (ex-)communisten aan de macht waren, het Westen niet bereid zou zijn de sancties tegen de Federale Republiek Joegoslavië op te heffen en er ook geen gunstige afspraken gemaakt zouden kunnen worden voor de Serven in Kroatië en Bosnië-Herzegovina. Het beleid van de kersverse federale president was er daarom op gericht een nieuwe regering in het zadel te krijgen in Servië.³³⁴ Daarnaast zou er in Bosnië een confederatie moeten komen, een opvatting die volgens hem gerechtvaardigd was, zo hield hij zijn buitenlandse contacten voor, omdat niet alleen Serven, maar alle drie partijen in Bosnië schuldig waren aan misdrijven.³³⁵ Tegelijkertijd gaf hij aan de Serven in Kroatië en Bosnië het signaal af dat zij er in

326 Interview V. Matović, 16/12/99.

327 Stojanović, *Fall*, pp. 165-166; interviews V. Matović, 02/08/01; S. Stojanović, 03/08/01; Oliveira Milosavljević, 'The Abuse of the Authority of Science', in: Popov (ed.) *War*, p. 295; Djukić, *Vetra*, p. 192.

328 Interview V. Matović, 02/08/01.

329 Interview S. Stojanović, 03/08/01.

330 Stojanović, *Fall*, p. 166.

331 Levinsohn, *Belgrade*, p. 307.

332 Stojanović, *Autoritet*, p. 26 en 33.

333 Stojanović, *Autoritet*, pp. 34, 38-41 en 47.

334 Stojanović, *Fall*, pp. 171 en 186-187.

335 Stojanović, *Fall*, p. 188.

het heersende internationale klimaat niet op konden rekenen dat ze zich bij Servië of klein-Joegoslavië zouden kunnen aansluiten.³³⁶ Autonomie was voor hen het hoogst haalbare.

Het beleid van Ćosić zou de steun krijgen van een man die tot dan toe een volstrekte buitenstaander was in de Servische politiek: Milan Panić.³³⁷ Voorafgaand aan zijn benoeming had Ćosić aan de leiding van de SDS voorgesteld dat de te benoemen premier van klein-Joegoslavië een Serf zou zijn die zijn sporen had verdiend in het buitenland. De leiding van de SDS was het daarmee eens geweest.³³⁸ Daarmee schonden Ćosić en de SDS overigens dadelijk een bepaling uit de nieuwe grondwet die stelde dat, als de president van de federatie een Serf was, de premier een Montengrijn hoorde te zijn.

Kort vóór de verkiezing van Ćosić door het parlement stelden getrouwen van Milošević aan Ćosić en zijn adviseurs voor Milan Panić als premier te benoemen. Voor Ćosić was hij een grote onbekende, maar hij ging toch akkoord met deze kandidaat.³³⁹ Panić was in 1955 als 25-jarige Joegoslavië ontvlucht, zogenaamd om een wielerronde in Nederland te rijden. In werkelijkheid was hij naar de Verenigde Staten gegaan. Daar had hij na een studie biochemie in Californië het farmaceutische bedrijf *International Chemical and Nuclear* (ICN) opgericht, dat begin jaren negentig wereldwijd een jaaromzet van een half miljard dollar haalde. In 1990 was ICN een samenwerkingsverband met het Joegoslavische staatsbedrijf Galenika aangegaan. Op die manier had de rusteloze *selfmade man* Panić de Servische president Milošević leren kennen. Milošević nodigde Panić, toen de Joegoslavische Amerikaan voor zaken Belgrado bezocht, uit voor een diner en bood hem het premierschap van Joegoslavië aan. Milošević zag in Panić de ideale man voor een campagne jegens het Westen, die was bedoeld om de sancties tegen Joegoslavië weg te nemen.³⁴⁰

De komst van Panić liet echter enkele weken op zich wachten, omdat de pillenmagnaat onderhandelingen voerde met de regering in Washington teneinde te voorkomen dat de Amerikaanse autoriteiten maatregelen zouden nemen tegen zijn bedrijf in verband met het sanctieregime van de VN, wanneer hij de Joegoslavische staatsfunctie zou aanvaarden.³⁴¹ Op 4 juli kwam Panić uiteindelijk vanuit de VS aan in Belgrado om zijn ambt te aanvaarden. In zijn gezelschap was John Scanlan, die tussen 1985 en 1989 de Amerikaanse ambassadeur in Belgrado was geweest. Scanlan had in 1991 de Amerikaanse buitenlandse dienst verlaten en was toen vice-president geworden in de farmaceutische firma van Panić, belast met de supervisie van de expansie van Panić' bedrijf in de voormalige communistische wereld.

Panić, die spoedig de bijnaam kreeg van 'de Ross Perot van de Balkan',³⁴² zette zich energiek aan zijn taak. Tijdens zijn inauguratierede riep hij op tot vrede in Bosnië-Herzegovina. Vijf dagen na zijn benoeming reisde hij naar Sarajevo, waar hij een ontmoeting had met Izetbegović. Na afloop oefende hij kritiek uit op 'goedkope politici die de kaart van het

336 Stojanović, *Fall*, p. 191; idem, *Autoritet*, pp. 42-43; interviews S. Djukić, 04/08/01; V. Matović, 02/08/01.

337 Stojanović, *Fall*, p. 169; interview S. Djukić, 04/08/01.

338 Interviews V. Matović, 02/08/01; S. Stojanović, 03/08/01.

339 Stojanović, *Fall*, p. 167; Djukić, *Vetra*, p. 197; interview V. Matović, 02/08/01.

340 Volgens Mira Marković was dat het enige

motief van haar man (en haarzelf) voor de keus van Panić, geciteerd in Williams/Cigar, 'War Crimes', ongepag., n. 149. Zie ook John F. Burns, 'Bosnia Loses Any Hope of Being Saved', *The New York Times*, 25/07/93.

341 Stojanović, *Fall*, p. 167; interviews V. Matović, 02/08/01; S. Stojanović, 03/08/01.

342 Gregory Crouch, 'Can-do Entrepreneur Will Tackle Balkan War', *Los Angeles Times*, 03/07/92.

nationalisme hebben gespeeld en een burgeroorlog hadden teweeggebracht'.³⁴³ In de zomer zou Panić een van de belangrijkste uitvoerders van Milošević' politiek van illegale bewapening van nationalisten en paramilitairen, Mihalj Kertes, ontslaan. Panić plaatste zichzelf ook aan het hoofd van het ministerie van Defensie, al accepteerde de legerleiding dat pas nadat haar was verzekerd dat het opperbevel zou berusten bij Ćosić.

Panić vertelde Milošević dadelijk na zijn aankomst dat er slechts één manier was om de sancties tegen Joegoslavië opgeheven te krijgen: Milošević moest zelf van het politieke toneel verdwijnen. Om de bittere pil van ontslagname voor Milošević te vergulden, bood deze farmacieman annex premier Milošević een goed betaalde baan aan als directeur in een nieuw op te richten Amerikaans-Joegoslavische bank in Californië.³⁴⁴ Milošević zei niet dadelijk 'nee' tegen het aanbod. Sterker nog: hij had zelf begin juni al aangekondigd dat hij bereid was af te treden als dat tot opheffing van de sancties tegen Joegoslavië kon leiden.³⁴⁵

Daarop zocht Panić contact met de regering-Bush om visa te krijgen voor het gezin Milošević. De positie van Panić in binnen- en buitenland was echter zwak. Veel politici en diplomaten in het buitenland zagen in Panić een marionet van Milošević, die aan de kant zou worden geschoven zodra de internationale gemeenschap de sancties had opgeheven.³⁴⁶ Bovendien werd de opstelling van de internationale gemeenschap ten opzichte van Ćosić en Panić bemoeilijkt omdat zij respectievelijk president en premier van het federale Joegoslavië waren, dat er nog steeds aanspraak op maakte opvolger te zijn van het oude Joegoslavië. Zoals gezegd, erkende het buitenland dit nieuwe Joegoslavië en de rechtsopvolging niet.³⁴⁷ Ten slotte leek Milošević velen in het Westen, ondanks alles, een man met wie het, als het erop aankwam, zaken kon doen. Had Milošević immers niet tegen de opstelling van Milan Babić in, aanvaarding van het Vance-plan doorgedrukt? En wie anders dan Milošević zou kunnen bewerkstelligen dat de Bosnisch-Servische leiding een eind zou maken aan de agressie in Bosnië?

Een nadeel van Ćosić en Panić was bovendien dat zij de bestaande oppositie binnen Servië tegen Milošević niet aan hun kant wisten te krijgen.³⁴⁸ De oppositie meende dat zij bijna Milošević aan de kant had geschoven op het moment dat Ćosić en Panić hun functies aanvaardden en daarmee volgens de oppositie de positie van de Servische leider hadden gered.³⁴⁹ Eind juni stemde Milošević, na aanhoudende demonstraties van de oppositie, in met verkiezingen voor het presidentschap van Servië het eind van het jaar. Na deze aankondiging en met Ćosić en Panić op hun posten, verminderden de protesten tegen Milošević. Milošević plukte de eerste vruchten van de benoeming en Ćosić en Panić stonden met lege handen. Toen Ćosić vertegenwoordigers van de oppositie uitnodigde voor gesprekken, weigerden de meesten, omdat deze zeiden de Federale Republiek Joegoslavië, haar grondwet en dus ook de president niet te erkennen.³⁵⁰ Besprekingen van Ćosić en Panić in het najaar van 1992 met de Albanese leiders in Kosovo zouden eveneens op niets uitlopen.³⁵¹

343 Thomas, *Serbia*, p. 123.

344 Doder/Branson, *Milošević*, p. 147; Djukić, *Milošević*, p. 55.

345 Ulrike Rudberg, 'Servische president Milošević flirt met aanbod tot ontslag', *de Volkskrant*, 05/06/92; Theo Engelen, 'Sleutel voor vrede in handen van president Servië', *NRC Handelsblad*, 06/06/92; Djukić, *Milošević*, p. 56.

346 Stojanović, *Fall*, p. 169.

347 Zie bijv. ABZ, PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992 – augustus 1995, Van Schaik 753 aan Van den Broek, 07/08/92.

348 Stojanović, *Fall*, p. 178; idem, *Autoritet*, p. 10.

349 Stojanović, *Autoritet*, pp. 24-27.

350 Stojanović, *Fall*, p. 168.

351 Stojanović, *Fall*, p. 231.

Op 10 juli had Panić in Helsinki een ontmoeting met James Baker, waarin hij aandrong op een toezegging dat de sancties tegen Servië en Montenegro zouden worden opgeheven in ruil voor ontslagname door Milošević. Baker zei dat daar geen sprake van kon zijn: opheffing van de sancties was geen zaak van de VS, maar van de VN. Panić keerde onverrichterzake terug naar Belgrado.

Korte tijd later wilde Panić een nieuwe poging wagen en verzocht hij om een gesprek met *Deputy Secretary of State* Eagleburger. Deze wees een ontmoeting met Panić echter bij voorbaat van de hand; hij verschool zich achter het consigne van president Bush om de Verenigde Staten buiten de Bosnische kwestie te houden. Eagleburger zelf was niet gelukkig geweest met het aantreden van Panić. Hij zou van mening zijn geweest dat Panić door aanvaarding van het premierschap van klein-Joegoslavië de mogelijkheden om Milošević ten val te brengen juist had vrijdeld.³⁵² Kennelijk hadden Ćosić en Panić inderdaad Amerikaans-Britse plannen doorkruist. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Hurd zou later tegen Ćosić zeggen dat de Britse regering van plan was geweest om Milošević uit het zadel te wippen en te doen vervangen door Aleksandar Karadjordjević. Na het aantreden van Ćosić had de regering in Londen daar echter van afgezien.³⁵³

Wetende dat hij niet op Amerikaanse hulp hoefde te rekenen, wendde Panić zich tot Ćosić en zijn kring. Met hun steun probeerde Panić alsnog Milošević over te halen op te stappen. Ćosić schaarde zich inderdaad aan de zijde van Panić.³⁵⁴ Vrijwel vanaf het moment dat hij zijn ambt aanvaardde lag Ćosić, net als Panić, voortdurend overhoop met Milošević.³⁵⁵ Tussen Ćosić en Milošević bestonden sterke persoonlijke verschillen. Ten eerste speelde het leeftijdsverschil van twintig jaar in een samenleving die sterk geleed is naar generaties een grote rol. Verder kwam Ćosić uit de wereld van kunst en literatuur, terwijl Milošević ongecultiveerd was. Ćosić dacht op de lange termijn, terwijl Milošević van dag tot dag besliste.³⁵⁶ En daarnaast waren er sterke verschillen over het beleid dat gevoerd moest worden, waarbij Ćosić vooral het Servische volk op het oog had en Milošević primair zijn eigen belang.³⁵⁷ Hoewel Panić met zijn achtergrond in het Amerikaanse bedrijfsleven eveneens hemelsbreed verschilde van Ćosić, konden beiden het al gauw met elkaar vinden. Panić, die meer dan twintig jaar was weggeweest uit Joegoslavië, maakte aanvankelijk weliswaar een aantal politieke blunders, maar Ćosić waardeerde zijn bedoelingen.³⁵⁸ Volgens diverse betrokkenen was een aftreden van Milošević voor Ćosić zelfs een voorwaarde geweest om zijn functie te aanvaarden.³⁵⁹

Panić wist zich ook te verzekeren van de steun van Milošević' vertrouweling, de media-man Dušan Mitević. De chef-staf van het Joegoslavische leger, Života Panić (geen familie van de Joegoslavische premier), aarzelde.³⁶⁰ Volgens Ćosić legde Panić drie weken na het aantreden van zijn regering een schriftelijk overeenkomst voor aan Milošević waarin deze beloofde te zullen aftreden. Wanneer hij dit deed zouden onmiddellijk de sancties worden opgeheven, zou Milošević president worden van de Servisch-Amerikaanse Bank en zouden

352 Doder/Branson, *Milošević*, pp. 148-153; interview S. Stojanović, 03/08/01.

353 Djukić, *Vetra*, p. 209.

354 Jović, *Dani*, p. 480.

355 Interviews S. Djukić, 04/08/01; V. Matović, 02/08/01; S. Stojanović, 03/08/01.

356 Interview V. Matović, 02/08/01.

357 Vgl. Stojanović, *Fall*, p. 171.

358 Interview V. Matović, 02/08/01.

359 Interviews D. Ćosić, 13/09/01; V. Jovanović, 14/09/01; S. Stojanović, 03/08/01; Stojanović, *Fall*, pp. 169 en 215.

360 Zie ook Robin Alison Remington, 'The Yugoslav Army: Trauma and Transition', in: Danopoulos/Zirker (eds.), *Relations*, pp. 166-167.

Milošević en zijn familie visa voor de Verenigde Staten krijgen. De overeenkomst zou getekend worden door Milošević en Baker. Volgens Ćosić was dit de enige keer dat Milošević er serieus over dacht om op te stappen als president. Hij scheen erg bezorgd om zijn eigen lot.³⁶¹ Twee dagen later belde hij echter met de mededeling dat hij niet zou tekenen. Volgens Ćosić had Mira Marković haar man het idee uit zijn hoofd gepraat.³⁶² Later wilde Milošević niet aan de episode herinnerd worden, en ontkende hij ooit een afspraak met Panić te hebben gemaakt om af te treden.³⁶³ Toen Milošević bovendien merkte dat Panić zijn zaak niet voor elkaar had gekregen bij de Amerikaanse regering en blufpoker had gespeeld, wist hij dat hij van Panić niet echt iets te duchten had en veerde hij op.³⁶⁴ De wereld zag er weer uit zoals de Servische president zich die graag voorstelde: zij bestond uit vijanden en uit mensen die gebruikt dan wel misbruikt konden worden.³⁶⁵ Een weer zelfverzekerde Milošević stelde dat Ćosić en Panić slechts de uitvoerders moesten zijn van zijn politiek.³⁶⁶ Maar zij waren nog niet van plan zich daarbij neer te leggen.

13. Conclusie

De oorlog in Bosnië was lang tevoren voorspeld. Het duurde echter twee maanden na het uitbreken ervan voordat het Westen een concreet antwoord wist te formuleren in de vorm van een VN-boycot. Middelen om die af te dwingen waren echter nog niet dadelijk voorhanden. Sterker nog, de toevallig aanwezige vredestroepen waren weggetrokken uit de Bosnische hoofdstad. Opnieuw hinkte het Westen aan achter de ontbranding van een conflict in voormalig Joegoslavië.

Een combinatie van redenen lag aan die terughoudendheid ten grondslag. Om te beginnen was dat de wil om troepen te ontplooien in een staat die nog op erkenning wachtte. Weldra waren de voornaamste motieven echter het gebrek aan middelen van de VN en de afwezigheid van instemming bij de Bosnische Serven. Daar kwam bij dat de secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, meende dat de rijke Europese Gemeenschap maar iets moest ondernemen, terwijl de leiders van de EG zeiden te wachten op de VN. Het zou niet de laatste keer zijn in het Bosnische conflict dat de ene actor de andere de zwarte piet toespeelde.

De Europese Gemeenschap gaf zich bij voorbaat gewonnen voor een vorm van etnische opdeling in Bosnië. De snelheid waarmee Servische troepen die in de praktijk realiseerden, verraadden hun grondige voorbereiding. Van de partijen in Bosnië stond alleen de regering in Sarajevo nog op een multi-etnisch standpunt. De Bosnisch-Servische en de Bosnisch-Kroatische leiders streefden autonomie of afscheiding na van etnisch homogene gebieden. De wreedheid van het conflict en de snelle escalatie schiepen spoedig een situatie waarin ingrijpen moeilijk, zo niet onmogelijk zou zijn.

Om de etnische homogenisering nog te kunnen terugdraaien, zou een zware inzet van het Westen – naar alle waarschijnlijkheid niet alleen aan de onderhandelingstafel, maar ook met militaire middelen – nodig zijn. In het licht van de aarzelingen in het Westerse kamp tijdens het eerste oorlogsjaar in voormalig Joegoslavië was het de vraag of de westerse regeringen die militaire inzet zouden kunnen en willen realiseren. Wat dat betreft was de

361 Djukić, *Vetra*, p. 201.

362 Djukić, *Vetra*, p. 201.

363 Interview V. Jovanović, 14/09/01.

364 Doder/Branson, *Milošević*, pp. 148-153;

interview S. Stojanović, 03/08/01.

365 Vgl. Inić, *Portreti*, p. 146.

366 Inić, *Portreti*, p. 136.

(Bosnisch-)Servische politiek van snelle verwezenlijking van voldongen feiten succesvol geweest.

De vraag was of de Servische leiders erin zouden slagen om hun militaire successen politiek te verzilveren door een gunstige vredesovereenkomst. Of zou de publieke opinie in het Westen zich alsnog tegen de etnische zuiveringen keren en op die manier de eigen regeringen onder druk zetten om meer te doen? Daar gokte de Bosnische regering op. Concrete berichtgeving over het brute optreden van Servische troepen in Oost- en Noordwest-Bosnië was nog schaars en in Nederland – maar niet alleen daar – overheerste bij politici en media (nog) terughoudendheid ten opzichte van de oorlog in Bosnië. Toch bereikte het Westen in de loop van de maand mei voldoende informatie die leidde tot de eerste tekenen van een groeiende bereidheid tot meer humanitaire of militaire actie.³⁶⁷ De weg tussen niets doen en iets doen kwam in het verschiet. Het risico daarvan was dat besloten zou worden tot half doen, een nachtmerrie voor militairen sinds de lessen van de Vietnamoorlog.

Voor politieke manipulatie door het Westen bestonden er in het voormalige Joegoslavië meer kansen dan voor militaire actie, of het nu ging om het steunen van de oppositie in Bosnië en Servië of om inspelen op de tegenstellingen tussen Milošević aan de ene en Ćosić en Panić aan de andere kant. De politici en diplomaten in de westerse wereld toonden zich hierbij echter weinig creatief. Zij gingen er erg snel van uit dat de enige gesprekspartners in voormalig Joegoslavië de nationalistische leiders waren, het zwartste scenario, al lijkt, gezien opmerkingen toegeschreven aan Eagleburger en Hurd, een poging tot manipulatie van de Servische politiek bij de regeringen in Washington en Londen niet helemaal te hebben ontbroken.

Verder namen de Europese Gemeenschap en de Verenigde Staten, die zich nadrukkelijker begonnen te manifesteren, ten aanzien van de rechtsopvolging van Joegoslavië een praktisch en weinig principieel standpunt in. Dit stak schril af bij het gebrek aan haast dat deze landen hadden om diplomatieke posten in Sarajevo te openen. Ook hiermee gaven zij er blijk van in het bewind van Milošević de belangrijkste gesprekspartner te blijven zien. Tenzij het Westen bereid zou zijn tot een militaire actie om de voldongen feiten waarvoor de Serven de wereld hadden geplaatst, in Bosnië terug te draaien, bleef Milošević het centrale aanspreekpunt. Via hem moesten Europa, de Verenigde Staten en de VN druk uitoefenen op de Bosnische Serven en voorkomen dat elders, bijvoorbeeld in Kosovo of Macedonië, een conflict zou uitbreken.

---

³⁶⁷ Zie bijv. ook S.S. Rosenfeld, 'Idee van militair ingrijpen tegen Servië wint terrein in VS', *NRC Handelsblad*, 26/05/92.

HOOFDSTUK 6

De emotionalisering van het debat door de kampen ('Omarska'): juni-augustus 1992

1. De vredesmissie begint haar taak in Bosnië: UNPROFOR-II neemt een start

Resolutie 757, die de Veiligheidsraad op 30 mei aannam, hield weliswaar het meest vérgaande embargo in dat de VN ooit tegen een land had ingesteld, maar er bestonden op het moment van aanvaarding nog geen dwangmaatregelen daarbij. Bovendien verlangde de resolutie dat alle partijen onmiddellijk voorwaarden zouden scheppen voor de ongehinderde levering van humanitaire goederen aan Sarajevo en andere bestemmingen in Bosnië-Herzegovina. Tot die voorwaarden behoorde een veiligheidszone (*security zone*) die Sarajevo en zijn vliegveld zou omvatten.

De Bosnische Serven bonden na aanvaarding van resolutie 757 echter geenszins in en hielden bijvoorbeeld de luchthaven van de Bosnische hoofdstad bezet. De vraag was of landen of internationale organisaties bereid zouden zijn de bepalingen uit deze resolutie met militaire middelen af te dwingen. Veel regeringen betreurden wat er in Bosnië gebeurde, maar tegelijkertijd was er geen enkele regering die meende dat die ontwikkelingen de vitale belangen van de eigen staat raakten.¹ De bereidheid om zich diepgaand te bemoeien met de situatie in Bosnië, door bijvoorbeeld de levens van eigen militairen in de waagschaal te stellen, was daarom niet erg groot. Aan de andere kant groeide via de media de druk op de westerse regeringen om 'iets te doen'.²

Op 2 juni vergaderde de Assemblée van de WEU. Het Nederlandse Kamerlid De Hoop Scheffer was rapporteur voor Joegoslavië en de sancties tegen dat land. De Hoop Scheffer vond de datum van 15 juli, die de VN had vastgesteld om over de effectiviteit van het embargo te rapporteren, te laat. De Assemblée riep daarna de regeringen van de lidstaten op

---

1 Vgl. Andreatta, *War*; Bert, *Superpower*, pp. xxi-ii, 12, 68-69, 74-75 en 78; Steven L. Burg, 'Negotiating a Settlement: Lessons of the Diplomatic Process', in: Blank (ed.), *Wars*, p. 52; idem, 'The International Community and the Yugoslav Crisis', Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 262; Callahan, *Wars*, pp. 43-44, 97; Haass, *Intervention*, p. 72; J.L. Heldring, 'Een mutatie in de staat', *NRC Handelsblad*, 23/06/95; Steven A. Holmes, 'Backing Away Again, Christopher Says Bosnia Is Not a Vital Interest', *New York Times*, 03/06/93; Klep, 'Offer', p. 14; Koslowski, 'Bosnien', p. 366; Newhouse, 'Round', p. 68; Koen Koch, 'Joegoslavië, Oost-Europa en de strategie van neo-containment', in: De Vries e.a., *Continent*, pp. 117-118 en 129; F. Stephen Larrabee, 'US Policy in the Balkans: From Containment to Strategic Reengagement', in: Danopoulos &

Messas (eds.), *Crises*, p. 281; Bruce K. MacLauray, 'Foreword' in: Woodward, *Tragedy*, p. vii; Woodward, *Tragedy*, pp. 6-7; Moore, 'Report', p. 1; Newhouse, 'Round', p. 68; James Baker in Van der Roer, *Frontdiplomaten*, p. 125; Don Oberdorfer & Marc Fischer, 'Bush Turns Aside Bosnian Plea for Military Intervention', *The Washington Post*, 10/07/92; J.H. Sampiemon, 'In Bihac klinkt echo van 1914', *NRC Handelsblad*, 24/11/94; Doug Seay, 'U.S. and Bosnia: Too late, wrong war', *Heritage Foundation Report*, 20/07/92; Shawcross, *Evil*, p. 114; Simms, *Hour*, pp. 11 en 14; Richard H. Ullman, 'Introduction: The World and Yugoslavia's Wars', idem (ed.), *World*, p. 3; J.C.A.C. de Vogel, 'Ingrijpen in Joegoslavië?', *Carré* 1992, nr. 12, pp. 13-14; Wettig, 'Rolle', pp. 125-126.

2 Vgl. ook Woodward, *Tragedy*, p. 273.

een inzet van militaire middelen in het Joegoslavische conflict in overweging te nemen. Zoals gewoonlijk trapte de Britse minister van Buitenlandse Zaken Hurd op de rem: 'Noch de VN, de EG, de NAVO, de WEU of welke combinatie van initialen dan ook kan met geweld vrede stichten of de angsten en de haat in Oost-Europa uitdrijven.'³

Op 5 juni wist Cedric Thornberry, *Director of Civil Affairs* van UNPROFOR, echter een overeenkomst te bereiken met de strijdende partijen in en rond Sarajevo over de openstelling van het vliegveld. Volgens die overeenkomst zou onder toezicht van de VN humanitaire hulp aan Sarajevo worden geleverd zonder onderscheid en zuiver op grond van behoefte. De conflictpartijen beloofden het humanitaire werk op geen enkele manier iets in de weg te leggen en garandeerden de veiligheid van de helpers. Daartoe zouden corridors tussen het vliegveld en de stad tot stand worden gebracht die onder controle zouden staan van UNPROFOR.⁴

Hoewel op 13 mei het hoofd van het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN, Goulding, nog in een rapport aan de Veiligheidsraad had gewaarschuwd tegen ontplooiing van VN-troepen in het door oorlog verscheurde Bosnië, besloot de Veiligheidsraad na de 'vliegveldovereenkomst' op 8 juni, door het aannemen van resolutie 758, duizend VN-militairen naar Sarajevo te zenden, alsmede zestig militaire waarnemers en veertig politieagenten. Zij moesten het beheer van de luchthaven overnemen zodat er een luchtbrug kon worden gecreëerd voor de toezending van voedsel en medicijnen naar de benarde bevolking in de Bosnische hoofdstad. De strijdende partijen mochten het luchtverkeer niet hinderen en moesten daarom hun wapens terugtrekken tot buiten het schootsveld van het vliegveld, zo stelde de resolutie. Resolutie 758 was gebaseerd op resolutie 757, die uitdrukkelijk refereerde aan hoofdstuk VII van het VN-Handvest, en daarmee gebruik van geweld mogelijk maakte. Merkwaardig was daarbij dat het mandaat van deze resolutie 758 juist klassieke vredeshandhaving betrof, waarbij slechts zelfverdediging was toegestaan. Voorwaarde voor de tenuitvoerlegging van de resolutie was een duurzaam staakt-het-vuren, alsmede acceptatie door de betrokken partijen.

Brigadegeneraal MacKenzie, die tot dan toe chef-staf van *Force Commander* Nambiar was geweest, werd belast met de uitvoering van de resolutie. Hij had daarvoor, behalve het honderdtal Fransen dat in Sarajevo was achtergelaten toen Nambiar met het hoofdkwartier naar Belgrado vertrok, het Canadese bataljon tot zijn beschikking, dat zich terugtrok uit de sector Oost in Kroatië. Het was de bedoeling dat het Canadese bataljon slechts tijdelijk deze taak zou vervullen. Eind juli keerde het terug naar Oost-Kroatië om zijn oorspronkelijke taak te hervatten. Het Canadese bataljon was toen inmiddels vervangen door drie kleinere infanteriebataljons van elk vijfhonderd man: Frenchbat 2, een Egyptisch en een Oekraïens bataljon, die gedrieën een afspiegeling heetten te vormen van de religieuze achtergrond van de drie partijen in het conflict: katholiek, islamitisch en christelijk-orthodox.

Irritaties tussen UNPROFOR en de inwoners van Sarajevo

MacKenzie, die ervaring met klassieke vredesoperaties had, zou het niet gemakkelijk krijgen met de uitvoering van zijn opdracht. Na afloop zou hij klagen dat hij zeventien staakt-het-vurens had meegemaakt, waarvan het langste vier dagen standhield.⁵ Op 11 juni trok hij met

3 'Roep om militaire interventie in Joegoslavië luider', *de Volkskrant*, 03/06/92.

4 MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 200.

5 United States Senate, Committee on Armed Services, *Situation*, p. 57.

een voorhoede van 150 Canadese militairen en enkele Franse militaire waarnemers Sarajevo binnen. Een paar weken later volgden de overige Canadese militairen. Dat was het begin van de UNPROFOR-operatie in Bosnië-Herzegovina: UNPROFOR II, ter onderscheiding van de operatie ten behoeve van Kroatië, UNPROFOR I. Overigens bleef in het spraakgebruik de term UNPROFOR in zwang om de missie in het voormalig Joegoslavië in het algemeen aan te duiden. Later in dit rapport wordt daarbij aangesloten door de term UNPROFOR te gebruiken, wanneer eigenlijk UNPROFOR II wordt bedoeld.

MacKenzie werd door de bevolking met gejuich Sarajevo binnengehaald.⁶ Dat enthousiasme zou echter snel bekoelen. Dat gebeurde in de eerste plaats omdat er geen staakt-het-vuren totstandkwam, zodat het vliegveld in de praktijk nog steeds niet openging. Bovendien bleek de bevolking dat UNPROFOR niet kwam om aan de zijde van de Bosnische regering te vechten; UNPROFOR II was er slechts om de voedselvoorziening van Sarajevo veilig te stellen. Het leidde tot verwijten van de Sarajlije, de inwoners van de Bosnische hoofdstad, dat de Verenigde Naties er slechts voor zorgden dat zij met een volle maag konden sterven.⁷ De bevolking vroeg aan de blauwhelmen wapens uit te delen in plaats van voedsel, en UNPROFOR verbasterden ze tot SERPROFOR⁸ of SRBOFOR.⁹ Voorbijgangers begroetten de witte pantserwagens van UNPROFOR in Sarajevo met opgestoken middelvingers of gewerschoten.¹⁰ Blauwhelmen werden steeds vaker het doelwit van beschietingen van het Bosnische regeringsleger; rond Sarajevo stierven bijvoorbeeld meer UNPROFOR-militairen door het optreden van de ABiH dan dat van de VRS.¹¹

Zoveel ondankbaarheid werkte op menige UNPROFOR-militair als een koude douche en versterkte de neiging te denken dat alle partijen in het Bosnische conflict niet deugden.¹² De VN-militairen begrepen best dat de Bosnische regering en haar leger als zwakste partij er baat bij hadden een militaire interventie uit te lokken, maar de middelen waarmee dat gebeurde, werden niet erg gewaardeerd.¹³ Bovendien lokte elke provocatie van de regeringstroepen, de ABiH, een zware overreactie uit van Servische zijde in de vorm van artillerie- of mortierbeschietingen.¹⁴ Berucht onder de blauwhelmen waren provocaties waarbij ABiH-militairen schoten van plekken nabij ziekenhuizen, bevolkingscentra en VN-posten. Die beschietingen lokten vervolgens een Servische reactie met zwaar geschut uit, waarna de zwartepiet bij de Serven lag.¹⁵ Ook was er irritatie over de Bosnische autoriteiten die herstel van de voedsel-, elektriciteits- en watervoorziening in de weg stonden omdat dat afbreuk zou doen aan het imago van de Moslims als slachtoffers.¹⁶

6 Zie bijv. Hans Moleman, 'Aankomst VN-konvooi geeft burgers Sarajevo weer hoop', *de Volkskrant*, 11/06/92.

7 Zie bijv. Maass, *Neighbor*, p. 30.

8 Raymond van den Boogaard, 'Gebulder laat Sarajevcani weinig hoop', *NRC Handelsblad*, 08/07/92.

9 Theo Engelen, 'Moslims voelen zich alleen staan', *NRC Handelsblad*, 10/07/92.

10 John Daniszewski, 'VN-leger maakt zich in Bosnië niet populair', *Trouw*, 24/07/92.

11 Vertrouwelijk vraaggesprek (1); Draulans, *Mirjana*, p. 113.

12 Zie bijv. Van der Kroon, *Defensie*, p. 97; de

Nederlandse VN-waarnemer Gerard Wondergem, geciteerd in: Anstadt, *Scheuren*, pp. 157-158.

13 Zie bijv. MacKenzie, *Peacekeeper*, pp. 225, 230 en 292; interview Th. Quiggin, 13 en 14/10/97.

14 MacKenzie, *Peacekeeper*, pp. 200, 227, 228, 238, 274, 292.

15 Bijv. interview V. Andreëv, 07/07/00; MacKenzie, *Peacekeeper*, pp. 200 en 309.

16 Vertrouwelijk vraaggesprek (1); de uitspraken van de Belgische blauwhelmen kapitein Jan Seger en majoor Francois Robert in: Draulans, *Mirjana*, pp. 105-106; Vertrouwelijke informatie (75).

Bij MacKenzie leefde grote irritatie over de opstelling van de Moslims, die leidde tot het idee dat geen van de partijen te vertrouwen viel. ‘Dealing with Bosnia is a little bit like dealing with three serial killers’, hield MacKenzie na afloop van zijn opdracht in Joegoslavië in mei 1993 aan het *Armed Services Committee* van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden voor. ‘One has killed fifteen. One has killed ten. One has killed five. Do we help the one that has only killed five?’¹⁷

De Canadese bevelhebber scheen getraumatiseerd te zijn door de gebeurtenissen rond de ontvoering van de Bosnische president Izetbegović begin mei.¹⁸ Hij had toen weten te bewerkstelligen dat de JNA de Bosnische president vrijliet in ruil voor een vrijgeleide voor de JNA-eenheid die zat opgesloten in Sarajevo. Bij de uitvoering van die overeenkomst vielen Moslims onverhoeds de terugtrekkende JNA-militairen aan, onder wie enkele doden vielen. Na dat voorval zag MacKenzie veel gebeurtenissen in het licht van dubbelhartigheid van de kant van de Moslims. MacKenzie, die alles deed om een staakt-het-vuren te bewerkstelligen, meende dat de strijdkrachten van de Bosnische regering evenveel, en waarschijnlijk meer deden om dat te verhinderen dan de VRS.¹⁹ De Canadese bevelhebber raakte bovendien hevig geïrriteerd door de vermeende beschietingen van de ABiH op de eigen partij.²⁰ Op een gegeven moment zei hij tegen zijn Servische en Moslim-gesprekspartners dat er wellicht vrede kon komen, als zij eindelijk eens stopten met granaten op zichzelf af te vuren.²¹ Als eerste commandant van UNPROFOR II zette MacKenzie de toon voor zijn manschappen en voor zijn opvolgers.

De Bosnische autoriteiten namen het MacKenzie bijzonder kwalijk dat hij hen van kwade trouw beschuldigde. Zij noemden hem op hun beurt partijdig.²² De autoriteiten in Sarajevo namen het verder de UNPROFOR-commandant in Sarajevo, Morillon, niet in dank af dat deze elke dreiging met geweld door het Westen ontraadde, omdat dat het werk van de VN-militairen in Bosnië-Herzegovina in de weg zou staan.²³ Na verloop van tijd bracht de Bosnische regering een propagandacampagne tegen MacKenzie op gang waarbij alle registers opengingen.²⁴ Zo werd MacKenzie ervan ‘beschuldigd’ een Servische echtgenote te hebben – wat niet het geval was – met wie hij in contact zou zijn gebracht door de ‘Servische terroriste, Mila Mulronej’, de echtgenote van de Canadese premier Brian Mulronej.²⁵ Mila Mulronej was inderdaad in Servië geboren, maar op vijfjarige leeftijd voorgoed van Belgrado naar Canada verhuisd. Later werd beweerd dat MacKenzie begin juni een bordeel zou hebben bezocht in Vogosca, waar Kroatische en Moslim-vrouwen tegen hun zin werden vastgehouden door Serven. De ‘getuigenissen’ daaromtrent konden echter niet kloppen, want op dat moment verbleef MacKenzie in Belgrado.²⁶ Er waren wél andere UNPROFOR-militairen die misbruik hadden gemaakt van deze vrouwen. Mede doordat de VN probeerde

17 Bennett, *Collapse*, p. 194, n. 28; Maass, *Neighbor*, p. 32; Gutman, *Witness*, p. 169.

18 Burg & Shoup, *War*, p. 165.

19 MacKenzie, *Peacekeeper*, pp. 216 en 255.

20 MacKenzie, *Peacekeeper*, pp. 255-256, 267, 308.

21 Maass, *Neighbor*, p. 30. Zie ook ‘Strijd Sarajevo’, *de Volkskrant*, 23/07/92.

22 Morillon, *Croire*, p. 96; Eisermann, *Weg*, p. 118.

23 Theo Engelen, ‘Militair geweld bemoedilijkt

VN-opdracht in Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 11/07/92.

24 MacKenzie, *Peacekeeper*, pp. 274 en 290-291.

25 MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 293.

26 Roy Gutman, ‘Bosnia Outrage. Ex-prisoner says UN troops sexually assaulted detainees’, *Newsday*, 01/11/93; Sells, *Bridge*, pp. 208-209, n. 43. Toch bleef deze beschuldiging MacKenzie ook in de meer serieuze literatuur achtervolgen. Zie bijv. Čuvalo, *Dictionary*, p. 160; Rathfelder, *Sarajevo*, p. 188.

deze zaak toe te dekken, konden de geruchten tegen MacKenzie lang voortduren.²⁷ Eind juli, ten slotte, meende MacKenzie dat door de de vijandigheid van zijn ‘gastheren’ zijn eigen leven en dat van zijn medewerkers teveel gevaar begon te lopen. Hij besloot daarom zijn taak neer te leggen.²⁸ Hij was zeker niet de laatste vertegenwoordiger van Verenigde Naties die het slachtoffer werd van lastercampagnes en bedreigingen in de Bosnische hoofdstad en hij was ook niet de laatste die wegens levensgevaar het land moest verlaten. Het bewees hoe gering de mogelijkheden van de kleine UNPROFOR-macht in Bosnië waren.

2. Nieuwe veiligheidsstructuren in het conflict

Sommigen hadden daarom al eens met een schuin oog gekeken of de NAVO niet in Joegoslavië actief kon worden. Dat was een militaire organisatie met meer mogelijkheden en een krachtiger imago dan de ‘softe’ VN. Tot dan toe mocht de NAVO krachtens haar eigen verdrag evenwel geen vredesoperaties uitvoeren. Ook de WEU en de CVSE hadden, zoals aan de orde kwam in hoofdstuk 1, hun tekortkomingen. In de maanden juni en juli 1992 maakten deze organisaties echter ontwikkelingen door die de kans op betrokkenheid bij de crisis in voormalig Joegoslavië vergrootten.

Daarbij was een belangrijke rol weggelegd voor de Nederlandse minister Van den Broek, die in het voorjaar van 1992 had voorgesteld dat de NAVO voortaan een bijdrage zou mogen leveren aan *peacekeeping*-operaties in CVSE-verband. Dat was om een aantal redenen een slimme vondst. Van den Broek wist de Franse regering te winnen voor het idee dat alleen de NAVO over de vereiste infrastructuur beschikte om ten behoeve van de CVSE een vredesoperatie uit te voeren. Daarmee verdween de WEU, waar Parijs steeds hoog op inzette, achter de horizon en kwam de NAVO, waar Nederland zo aan hechtte, in de schijnwerpers. Bovendien gaf het plan van Van den Broek een nieuw bestaansrecht aan de NAVO na afloop van de Koude Oorlog. En er werd aan Oost-Europa een veiligheidsstructuur geboden, waaraan deze landen zo sterk behoefte hadden na de verdwijning van het communisme en het Warschaupact. ‘Het is niet altijd “zwarte maandag” voor de Nederlandse diplomatie’, juichte *NRC Handelsblad* over het plan van Van den Broek onder verwijzing naar het echee van de Nederlandse plannen voor de Europese Gemeenschap op 30 september 1991.²⁹ Een nadeel bleef natuurlijk wel dat de 52 leden tellende CVSE slechts besluiten kon nemen met de grootst mogelijke meerderheid (unaniem minus één, om te voorkomen dat Joegoslavië elk besluit kon tegenhouden) en dat Rusland in aanleg een belangrijke dwarsligger kon zijn als het ging om operaties in voormalig Joegoslavië die gericht waren tegen Servië.

Op 4 juni 1992 besloot de bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse Zaken van de NAVO-lidstaten in Oslo tot aanvaarding van het plan van Van den Broek. Inzet van NAVO-troepen zou echter van geval tot geval worden bekeken. NAVO-opperbevelhebber generaal John Galvin zei op 24 juni in zijn afscheidsrede dat de NAVO de meest geschikte organisatie

²⁷ Strobel, *Policy*, pp. 101-102.

²⁸ MacKenzie, *Peacekeeper*, pp. 290, 293.

²⁹ ‘Den Haag en de vrede’, *NRC Handelsblad*, 24/04/92. Zie ook ‘Navo in beginsel bereid militairen te leveren voor vredesoperaties’, *NRC Handelsblad*, 07/05/92; ‘CVSE en NAVO’, *NRC*

Handelsblad, 08/05/91; B.J. van Eenennaam, ‘Nederland blijft internationaal een belangrijke rol spelen’, *NRC Handelsblad*, 16/05/92; ‘Vredesmacht NAVO dichterbij’, *NRC Handelsblad*, 27/05/92; Leonoor Meijer, ‘Joegoslavië gruwelijke voorbode’, *Trouw*, 12/06/92.

was voor interventie in Joegoslavië. Deze zou kunnen zorgdragen voor ‘afschrikking, herstel en handhaving van de vrede en humanitaire missies’.

Zijn opvolger, generaal John Shalikashvili, liet zich aanmerkelijk voorzichtiger uit. Elke vredesmissie naar Joegoslavië moest volgens hem met het ergste rekening houden.³⁰ Een Amerikaans pleidooi om NAVO-middelen in te zetten voor het afdwingen van de sancties krachtens VN-resolutie 757 was echter al meteen op 4 juni spaak gelopen. Hurd, Dumas en Claes verzetten zich tegen dit idee,³¹ maar de Nederlandse minister Van den Broek omarmde het. Hij was voorstander van gebruik van NAVO-middelen om voedselkonvoeien naar de oorlogsgebieden te begeleiden: ‘Ik geef toe dat het makkelijker gezegd is dan gedaan. Maar ik vind niet dat, omdat het zo moeilijk en zo riskant is, we niets kunnen doen.’³² Het was een typerende uitspraak van Van den Broek, die aantoonde hoeveel meer dan de Europese partners de Nederlandse regering bereid was tot gebruik van militaire middelen in voormalig Joegoslavië. Ook in de Nederlandse ministerraad van 5 juni heerste optimisme over de nieuwe situatie die was ontstaan door het besluit om de mogelijkheid te openen NAVO-troepen in te zetten ten behoeve van vredesoperaties buiten het verdragsgebied van de NAVO.³³

Voor een militair ingrijpen dat verder zou gaan dan bescherming van humanitaire konvoeien voelde Van den Broek nog niet. Dat was volgens hem alleen mogelijk als er brede internationale steun voor was, en die zou er pas zijn als alle diplomatieke, politieke en economische middelen zouden zijn uitgeput.³⁴

Met zijn enthousiasme plaatste minister Van den Broek zich in de internationale kijker. De Franse regering had zich bereid verklaard een groot aandeel van de benodigde elfhonderd man voor de uitvoering van VN-resolutie 758 te leveren en zocht naar medestanders.³⁵ ‘Parijs hoopte zeer’, schreef de Nederlandse ambassadeur in Parijs Wijnaendts, ‘dat ook Nederland, dat in de Joegoslavische crisis steeds een belangrijke rol had gespeeld, daaraan een bijdrage zou willen leveren.’³⁶ Van den Broek maakte echter duidelijk ditmaal ‘niet voorop te willen lopen.’ ‘Defensie zal zulks uiteraard met genoegen horen’, tekende Hoekema, hoofd van de directie Politieke VN-Zaken, vilein aan.³⁷

De voorzichtigheid van Van den Broek kon inderdaad op steun van de overige bewindslieden rekenen. De ministerraad van 12 juni nam het standpunt in dat bij een eventueel verzoek van het VN-secretariaat om een bijdrage aan de tenuitvoerlegging van de recente VN-resoluties rekening zou moeten worden gehouden met de overige inspanningen van Nederland in voormalig Joegoslavië en de bijdrage die Nederland leverde aan de vredesmacht in Cambodja. Niettemin zou de Nederlandse regering begin juli, naar aanleiding van een

30 ‘Navo tot interventie in staat’, *NRC Handelsblad*, 25/06/92.

31 Theo Koelé, ‘Optreden Navo in Joegoslavië is (verre) toekomstmuziek’, *de Volkskrant*, 03/06/92; ‘Navo deinst terug voor optreden in ex-Joegoslavië’, *Trouw*, 05/06/92; Sally Jacobsen, ‘NATO Foreign Ministers Approve Peacekeeping Role’, *AP*, 04/06/92.

32 Oscar Garschagen, ‘VS zien rol NAVO bij afdwingen VN-sancties’, *de Volkskrant*, 05/06/92.

33 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de

MR van 05/06/92.

34 J. van der Ven, ‘Ingrijpen in Servië voor CDA al reëel’, *Het Parool*, 05/06/92; Leonoor Meijer, ‘Joegoslavië gruwelijke voorbode’, *Trouw*, 12/06/92.

35 ABZ, DPV/ARA/00155. Memorandum chef DPV aan AMAD, 09/06/92, nr. DPV-886/92.

36 ABZ, DPV/ARA/00155. Wijnaendts 230 aan Van den Broek, 10/06/92.

37 ABZ, DPV/ARA/00155. Memorandum chef DPV aan AMAD, 09/06/92, nr. DPV-886/92.

formeel verzoek van het secretariaat van de VN, 54 extra militairen beschikbaar stellen ten behoeve van de noodzakelijk geworden uitbreiding van de Nederlandse verbindingseenheid, alsmede enkele militaire waarnemers.³⁸ Later werd dit aantal van 54 nog verhoogd naar 65.³⁹

Een soortgelijke beslissing als de NAVO op 4 juni namen de WEU-ministers enkele weken later, op 19 juni, op de Petersberg bij Bonn: de WEU zou daadwerkelijk troepen mogen gaan leveren in spanningsgebieden. Ze zouden kunnen worden ingezet voor humanitaire acties, crisisbeheersingsoperaties, *peacekeeping* en *peacemaking*.⁴⁰ Met dat laatste, *peacemaking*, ging de WEU dus nog een stap verder dan de NAVO, die alleen had ingestemd met operaties ten behoeve van *peacekeeping*. De WEU zou in actie kunnen komen op verzoek van de VN, de CVSE en de Europese Unie. Tevens bepaalden de ministers dat een groep van experts zou onderzoeken welke bijdrage de WEU zou kunnen leveren aan de uitvoering van de resoluties van de Veiligheidsraad met betrekking tot Joegoslavië.⁴¹

Tijdens een bijeenkomst in Helsinki, op 9 en 10 juli 1992, bestempelde de CVSE zichzelf als een regionale organisatie in de betekenis van hoofdstuk VIII van het VN-Handvest. Dat betekende dat zij ook vredesoperaties zou kunnen uitvoeren. Omdat de CVSE zelf niet over troepencontingenten beschikte, zou de organisatie voor de uitvoering zijn aangewezen op de NAVO en de WEU. In december, ten slotte, verklaarde de NAVO bereid te zijn vredesoperaties onder het gezag van de Veiligheidsraad van de VN uit te voeren. Langzamerhand ontstond het beeld van wat veiligheidsanalisten noemden *interlocking institutions* en *double hatting*.

De CVSE-bijeenkomst van 9 en 10 juli stond sterk in het teken van de Joegoslavische crisis. Al op 15 april had de CVSE besloten dat gebiedsveroveringen en met geweld gewijzigde grenzen niet erkend mochten worden en dat terugkeer van verdrevenen naar hun huizen gegarandeerd moest zijn. Aan de vooravond van de bijeenkomst werd Klein-Joegoslavië (bestaand uit Servië en Montenegro) voor drie maanden geschorst als lid. Aanvankelijk wilde de Russische regering niet toestaan dat het tijdens de conferentie tot een veroordeling van Servië kwam. Toen de Russische delegatie echter alsnog met de rest van de lidstaten meeging, eiste Van den Broek zijn aandeel daarin op. Hij had tijdens het galadiner op 9 juli naast zijn Russische collega A. (Andrei) Kozyrev gezeten en uitvoerig met hem over de kwestie gesproken. Dat zou zijn uitwerking niet hebben gemist.⁴² Ook premier Lubbers liet geen misverstand bestaan over de Nederlandse opstelling. Tijdens de conferentie hield hij zijn gehoor voor dat de zelfzuchtigheid van het Westen bijna net zo'n groot gevaar was voor de veiligheid van Europa als nationalisme in het Oosten.⁴³

Maar het succesje van de schorsing van Klein-Joegoslavië viel in het niet bij de koude douche die Izetbegović tijdens de conferentie ontving in een gesprek met de Amerikaanse

38 SG 1991/1992. DS, nota Defensiestaf voor Ter Beek, 01/07/92, S92/061/2239; ABZ, DPV/ARA/00155. 12/06/92, DPV/PZ-910/92; CRST. Nota DAB voor Ter Beek, 22/06/92, D92/272; TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 97.

39 ABZ, DPV/ARA/00155. Boutros-Ghali aan de Permanente Vertegenwoordiger van Nederland bij de VN, 09/07/92; ABZ, DPV/ARA/00155. PV New York aan Van den Broek, 10/07/92, nyv-4777; SG 1991/1992. DS, Nota Waltmann aan Ter Beek, 10/08/92.

40 Western European Council of Ministers Petersberg Declaration, Bonn, 19/06/92, <http://www.weu.int/eng/comm/92-peterberg.htm>.

41 Extraordinary meeting of the WEU Council of Ministers with States of Central Europe, Declaration on the Yugoslav crisis', Bonn, 19/06/92, www.weu.int/eng/comm/92-bonn-b.htm.

42 Guikje Roethof, 'Helsinki', *De Groene Amsterdammer*, 15/07/92, p. 4.

43 Documentatie Tweede Kamer, R9200163 70.

president Bush sr. Daarin maakte de Amerikaanse president duidelijk dat de Bosnische regering niet op buitenlandse interventie hoefde te rekenen.⁴⁴ De woordvoerder van Mitterrand wreef het er nog eens stevig in: van een militaire interventie kon geen sprake zijn, omdat die zou leiden tot 'een onvoorspelbare, zeer riskante kettingreactie'.⁴⁵ Dit leidde tot een bijstelling van de politiek van de Bosnische regering. Bij tal van gelegenheden verklaarden vertegenwoordigers van de Bosnische regering in de volgende weken dat alles waar zij om vroegen was: wapens en eventueel luchtsteun.⁴⁶ De grondoorlog zouden Bosnische militairen zelf voor hun rekening nemen; manschappen had de Bosnische regering immers genoeg. Het was merkwaardig dat slechts weinigen schenen op te pikken dat de Bosnische regering vroeg om een beleid van *lift and strike*, zoals de Amerikanen het later zouden noemen: opheffing van het wapenembargo, gepaard gaande met luchtaanvallen. Het is opvallend dat in het debat over wél of niet militair ingrijpen, dat op het punt stond los te barsten, dit geluid uit Sarajevo zo weinig aan bod kwam.

Effectuering van het embargo: begin van de NAVO-bemoediging met het conflict

In de zijlijn van de CVSE-bijeenkomst in Helsinki op 10 juli namen de ministers van Buitenlandse Zaken van de WEU het besluit een eskader uit te zenden voor een marineblokkade, om toe te zien op het embargo dat was opgelegd aan Joegoslavië door de resoluties 713 en 757 van de Veiligheidsraad.⁴⁷ De Amerikaanse regering had weliswaar in mei de Europese regeringen verwijten gemaakt over een te slap optreden, maar zij was met deze vorm van Europese 'daadkracht' niet gelukkig.⁴⁸ Zij zag liever de NAVO dan de WEU in actie komen, en bewerkstelligde dat er ook een NAVO-eskader vertrok. De Nederlandse regering, die in haar maag zat met de onenigheid tussen Europa en de VS over de aanpak van de crisis in Joegoslavië, en bij monde van minister Van den Broek vond dat zonder Amerikaanse deelna-

44 Theo Engelen, 'Moslims voelen zich alleen staan', *NRC Handelsblad*, 10/07/92; 'Dit bloedbad moet stoppen', *Trouw*, 10/07/92.

45 'Bosnië smeekt om hulp', *de Volkskrant*, 10/07/92.

46 Silajdžić zei dit op 15 juli; op 22 juli zond Izetbegović een brief aan de Veiligheidsraad waarin hij stelde dat een militaire interventie zich zou kunnen beperken tot luchtaanvallen tegen voornamelijk Servische artilleriestellingen en vliegvelden; Giersch, *Konfliktregulierung*, p. 275. Vicepremier Zlatko Lagumdžija zei bij de UNCR-conferentie op 29 juli: 'Ik verwacht niet dat we worden bevrijd. Dat doen we zelf wel, als de wereld ons maar de middelen verschaft.', Lidy Nicolassen, 'Geneefs overleg bewijst lippendienst aan vluchtelingen', *de Volkskrant*, 30/07/92. Óf de VN zorgt voor een resolutie die militaire interventie toestaat óf ze staat ons toe wapens te verwerven, zei Ganić op 1 augustus, 'Bosnian Leader: We Might Not Last', *Newsday*, 01/08/92; James Gow & James Tilsley, 'The Strategic Imperative for Media management', in: Gow, Paterson &

Preston (eds.), *Bosnia*, p. 109. Op 5 augustus verklaarde Izetbegović dat de internationale gemeenschap niets had gedaan om de agressie tegen Bosnië te stoppen; daarom verlangde hij opheffing van het wapenembargo; Theo Engelen, 'Bosniërs: klaar voor bevrijding van Sarajevo', *NRC Handelsblad*, 05/08/92. Enkele dagen later verklaarde de Permanente Vertegenwoordiger van Bosnië-Herzegovina bij de VN Sacirbey dat de Bosnische regering van het Westen slechts verwachtte dat het door luchtbombardementen de Bosnisch-Servische kanonnen rond de steden in handen van de Bosnische regering uitschakelde, evenals de Bosnisch-Servische luchtmacht. Daarnaast zou het Westen wapens moeten leveren; Vulliamy, *Seasons*, p. 123.

47 Extraordinary meeting of WEU Council of Ministers on the situation in Yugoslavia, Declaration, Helsinki, 10/07/92, <http://www.weu.int/eng/comm/92-helsinki.htm>.

48 'WEU en NAVO zorgen voor verrassinkje', *de Volkskrant*, 11/07/92.

me 'het politiek signaal te zwak zou zijn',⁴⁹ stuurde aan op een gezamenlijke WEU/NAVO-operatie. Dat alternatief was voor de Amerikaanse regering echter nog minder aantrekkelijk, omdat zij vreesde dat zo'n gecombineerde actie teveel een WEU-stempel zou dragen.

De NAVO claimde vervolgens een zeer groot gebied in de Adriatische Zee als haar operatieterrein, maar WEU-voorzitter Italië was daartegen omdat de WEU het eerst met het idee was gekomen. Er werd toen bij wijze van compromis een grens getrokken tussen het Italiaanse Brindisi en het punt waar de grens tussen Albanië en Montenegro aan zee kwam. Ten zuiden van die grens opereerde de WEU, ten noorden de NAVO. Het resultaat van deze verdeling was dat de NAVO nauwelijks schepen hoefde te controleren, want alle schepen moesten eerst door de WEU-zone.⁵⁰ Niettemin markeerde 16 juli, de dag waarop een begin werd gemaakt met *Operation Maritime Monitor*, de entree van de NAVO in het Joegoslavische conflict.

Hoewel de resoluties 713 en 757 beide waren aangenomen onder hoofdstuk VII van het VN-Handvest en het gebruik van geweld dus toestonden, mochten de schepen van de NAVO en de WEU aanvankelijk niet meer doen dan monitoren: registreren welke schepen er langskwamen. De NAVO en de WEU mochten pas schepen aanhouden, doorzoeken en terugsturen, nadat de Veiligheidsraad op 16 november 1992 resolutie 787 had aangenomen, die de doorvoer van olie en olieproducten verbood. Ook dit sanctieregime was nog niet waterdicht. Dit kon namelijk vrijwel moeiteloos via de Donau worden ontdoken, omdat het de buurlanden Bulgarije, Hongarije en Roemenië aan de mogelijkheden of de wil ontbrak het embargo effectief te controleren. Op 5 april 1993 zouden de WEU-landen ten slotte besluiten patrouilleboten en een politiemacht te leveren om dit Donau-gat te dichten. Het embargo bestond toen al anderhalf jaar. Het zou echter nog maanden duren voordat het eerste WEU-schip daadwerkelijk op de Donau verscheen.

Op 17 april 1993 stelde de Veiligheidsraad bovendien een algeheel embargo in tegen Servië en Montenegro, niet alleen ter zee en in de lucht, maar ook te land en op de Donau (resolutie 820). De Noord-Atlantische Raad van de NAVO besloot hierna ook eventueel de territoriale wateren van Joegoslavië binnen te gaan. In juni 1993 werden de NAVO en de WEU het eens over een gemeenschappelijk commando bij de uitoefening van de sancties. Zo ontstond *Operation Sharp Guard*, die tot doel kreeg alle sancties tegen Servië en Montenegro op het water af te dwingen. Dit sanctieregime zou bestaan tot 18 juni 1996, en in dit verband werden in totaal 73.000 schepen aangehouden, 5800 doorzocht en 1400 opgebracht en vervolgens in een haven doorzocht.⁵¹

Een Amerikaans aanbod

Medio juni begon bij de internationale gemeenschap het besef door te dringen dat de inwoners van Sarajevo zich op de rand van de hongerdood bevonden. De Amerikaanse reactie op deze berichten was weinig consistent; dat kwam door tegenstellingen tussen het *State Department* en het Pentagon. Het *State Department* was eventueel zelfs bereid tot inzet van

49 Herman Amelink & Willebrord Nieuwenhuis, 'WEU en Navo zenden marine naar Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 10/07/92.

50 Van Eekelen, *Sporen*, p. 244; Folkert Jensma, 'Varend bewijs van Europese geschillen in Adriatische Zee', *NRC Handelsblad*, 16/07/92; R. Ker-

sten, 'Van Eekelen: 'Terugschieten dus'', *Leids Dagblad*, 29/07/92; Kreemers, *Balkan-express*, pp. 9-10.

51 TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 76; Van Eekelen, *Security*, pp. 153-159.

grondtroepen om de humanitaire nood in Bosnië te lenigen, zij het nadrukkelijk niet om een politieke oplossing tot stand te brengen. Het Pentagon daarentegen had al moeite met het gebruik van vliegtuigen en schepen ter ondersteuning van de humanitaire hulpverlening. De Amerikaanse minister van Defensie, Dick Cheney, benadrukte dat de gevechten in Bosnië moesten worden opgevat als een burgeroorlog, niet als een internationaal conflict. Zij vormden volgens hem zeker geen bedreiging voor de internationale orde. Hij had op 28 mei de voor een Amerikaanse minister van Defensie tamelijk opmerkelijk uitspraak gedaan dat de Amerikaanse regering geen inzet van troepen in Bosnië overwoog, 'because we have not been asked to'.⁵² Cheney wist zich gesteund door chef-staf Colin Powell, die escalatie van het conflict vreesde wanneer de Amerikaanse regering strijdkrachten zou inzetten. Powell, die getraumatiseerd was door de Amerikaanse ervaringen in Vietnam en Libanon en succes had gezien in de oorlogen in Panama en tegen Irak, formuleerde voor inzet van Amerikaanse troepen drie voorwaarden: een beslissend machtsoverwicht, heldere doelstellingen en een snelle beëindiging van de operatie. Aan die drie voorwaarden werd in het geval van Bosnië niet voldaan.⁵³ Zelfs een groots opgezette luchtaanval kon volgens het Pentagon het optreden van de Servische militairen niet beïnvloeden.⁵⁴ En van kleinschalige luchtacties wilde Powell al helemaal niets weten. Toen hem in september 1992 de vraag werd voorgelegd of hij daar niet voor was, antwoordde hij: 'As soon as they tell me it is limited, it means they do not care whether you achieve a result or not. As soon as they tell me "surgical", I head for the bunker.'⁵⁵ Als zogeheten chirurgische ingrepen geen succes hadden, zou de vraag naar verdergaande inzet komen en dat was precies de manier waarop het voor de Amerikanen fout was gegaan in Vietnam.⁵⁶

Lieten Powells voorwaarden zich al niet verenigen met een klassieke vredesoperatie, nog moeilijker lag dit in het geval van Bosnië-Herzegovina, waar geen staakt-het-vuren langer dan enkele dagen standhield.

De veiligheidsadviseur van president Bush, Brent Scowcroft, kon aanvankelijk niet kiezen tussen de standpunten van het *State Department* en het Pentagon: 'Aan de ene kant zijn we bang om in een allerberoerdest conflict betrokken te raken. Aan de andere kant is daar een slachting gaande terwijl wij werkeloos toezien. Ik weet niet wat de beste reactie is', aldus de veiligheidsadviseur op 22 juni in een toespraak voor de *Atlantic Council* in Washington.⁵⁷ Scowcroft schoof echter wel op in de richting van het standpunt van *Secretary of State* Baker, nadat Amerikaanse inlichtingendiensten hadden bericht dat de Bosnische Serven uithonge-

52 Geciteerd in Almond, *War*, p. 253.

53 Čalić, *Krieg*, p. 162; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, pp. 77-78.

54 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 78.

55 Michael R. Gordon, 'Powel Delivers a resounding No On Using Limited Force in Bosnia', *The New York Times*, 28/09/92.

56 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, pp. 78-79.

57 Moore, 'Pase', p. 5; Maarten Huygen, 'Bosnië plaatst VS voor dilemma', *NRC Handelsblad*, 27/06/92. Zie ook Eisermann, *Weg*, pp. 122-123; Barton Gellman, 'Administration Is Sharply Divided On Whether to Expand Balkan Role', *The*

Washington Post, 09/07/92; 'VS: pas hulp na bestand', *NRC Handelsblad*, 27/06/92; Maarten Huygen, 'VS willen luchtdekking geven aan Bosnië', *NRC Handelsblad*, 01/07/92; Vulliamy, *Seasons*, p. 121; Reneo Lukic & Allen Lynch, 'U.S. Policy Towards Yugoslavia: From Differentiation to Disintegration', in: Raju, Thomas & Friman (eds.), *Conflict*, pp. 272-274; Sanya Popovic, 'Debating Operation Quagmire Storm: U.S. Crisis Management in Bosnia', *ibidem*, pp. 293-294. Zie ook ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 613 aan Van den Broek, 25/06/92.

ring van Sarajevo nastreefden en hier slechts in geval van een geloofwaardige dreiging van een militaire interventie van af te brengen zouden zijn.⁵⁸

Bush en zijn adviseurs begrepen dat de Amerikaanse natie en de president zelf schade begonnen op te lopen door de berichtgeving over gruweldaden en de dreiging van hongerdood in Bosnië. Steeds meer Amerikaanse nieuwscommentatoren stelden de vraag hoe het nu zat met de nieuwe wereldorde van Bush en met het Amerikaanse leiderschap.⁵⁹ Op 7 januari 1992 had de Amerikaanse president, die eerder militairen naar Panama en Koeweit had gezonden, een uitgangspunt gekozen waar hij in het verkiezingsjaar 1992 moeilijk van kon afstappen: 'I don't want to send young men into a war where I can't see that they are going to prevail and prevail rapidly.'⁶⁰ Bush besloot ten slotte toch dat militaire actie ten aanzien van voormalig Joegoslavië noodzakelijk was, maar hij wilde absoluut geen Amerikaanse grondtroepen inzetten. Hij was ervan overtuigd dat die een geliefkoosd doelwit zouden worden van Servische guerrilla's.⁶¹ Dit standpunt hield in dat de regeringen van andere landen, in het bijzonder de Europese bondgenoten, de risico's van zo'n operatie op de grond zouden moeten dragen. Ook al bemoeide de Amerikaanse regering zich meer met het conflict in (voormalig) Joegoslavië dan een jaar tevoren, zij stond nog steeds op het standpunt dat de Europeanen zelf voor de stabiliteit op hun continent moesten zorgen. De regering in Washington was bereid daarbij de helpende hand te bieden, maar de Europeanen moesten tonen bereid zijn de grootste risico's te dragen.

Zo deed de Amerikaanse regering op 15 juni een eerste concreet aanbod aan de secretarissen-generaal van de NAVO en de VN. Dit hield in dat zij bereid was een bijdrage te leveren aan de leniging van de humanitaire nood in Bosnië-Herzegovina. Deze hulp kon onder meer de vorm aannemen van steun bij de planning, inlichtingenverstrekking en verbindingen en levering van grondvoertuigen en helikopters. Het Amerikaanse aanbod zou onderdeel moeten zijn van een collectieve inspanning, het liefst van de NAVO.⁶² Boutros-Ghali liet echter dadelijk aan de Amerikaanse regering weten geen gebruik te willen maken van Amerikaanse *intelligence*; dat de VN in het algemeen niet graag werkte met *intelligence* komt uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 1 van de bijlage bij dit rapport over *intelligence*.⁶³ Boutros-Ghali had vooral bezwaar tegen de inzet van spionagevliegtuigen boven voormalig Joegoslavië.⁶⁴

'Hoe sneller, hoe beter'

De Amerikaanse regering wilde dat haar Europese bondgenoten in deze opzet het transport van humanitaire goederen over de weg voor hun rekening zouden nemen. Daarom verzocht zij de Nederlandse autoriteiten vrachtwagens met chauffeurs beschikbaar te stellen voor

58 Barton Gellman, 'Military Uneasy at Balkan Commitment', *The Washington Post*, 02/07/92.

59 Zie bijv. Anthony Lewis, 'Bush washes hands of Bosnian blood', *St. Louis Post-Dispatch*, 19/06/92; Jim Hoagland, 'It's All or Nothing in the New World Order', *The Washington Post*, 23/06/92; 'The World Watches Murder', *The New York Times*, 24/06/92; Barton Gellman, 'Military Uneasy at Balkan Commitment', *The Washington Post*, 02/07/92. Zie ook Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 77.

60 Jim Hoagland, 'It's All or Nothing in the New World Order', *The Washington Post*, 23/06/92.

61 Barton Gellman, 'Military Uneasy at Balkan Commitment', *The Washington Post*, 02/07/92.

62 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 582 aan Van den Broek, 15/06/92. Zie ook Meesman 596 aan Van den Broek, 20/06/92.

63 ABZ, DWH/ARA/00844. Van Schaik 594 aan Van den Broek, 23/06/92.

64 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 77.

humanitaire hulpverlening in het kader van de NAVO.⁶⁵ In een van de weinige gevallen inzake het Joegoslavië-beleid waarbij het ministerie van Algemene Zaken deelnam aan interdepartementaal overleg over de kwestie-Joegoslavië,⁶⁶ werd besloten dat Nederland in beginsel bereid was de gevraagde bijdrage te leveren. Gezien de situatie in Bosnië was het mogelijk dat de transporten die de Nederlandse chauffeurs en vrachtwagens zouden uitvoeren, zouden moeten plaatsvinden onder een militair escorte. Dan zou, zo realiseerden de betrokken ambtenaren en militairen zich, de grens van *peacekeeping* naar *peace enforcing* snel worden overschreden. Een voorwaarde voor de Nederlandse autoriteiten was daarom dat de Veiligheidsraad de mogelijkheid voor militaire bescherming zou scheppen. Nog voordat die garantie was verkregen, werd besloten van het Nederlandse principeaanbod melding te maken in het internationaal overleg in de volgende dagen: op 24 juni in de NAVO-raad, op 26 juni bij de ad-hocgroep van de WEU, die zich boog over de mogelijke inzet van middelen van de lidstaten in voormalig Joegoslavië, en op 29 juni in het Comité van Hoge Ambtenaren van de CVSE. Aldus kon de Nederlandse regering tonen dat het haar ernst was met het zoeken naar een oplossing voor de humanitaire crisis in Bosnië.⁶⁷

Intussen leek de Amerikaanse opstelling ten aanzien van de Serven zich nog steeds te verharderen. Op 25 juni zeiden diverse hoge Amerikaanse ambtenaren dat, als het niet spoedig mogelijk werd Sarajevo te bevoorraden met voedsel en medicijnen, gebruik van geweld, bij voorkeur de inzet van vliegtuigen tegen de Servische artillerie op de heuvels rond Sarajevo, niet uitgesloten was. De Russische ambassadeur in de Verenigde Staten, Vladimir P. Lukin, verklaarde dat in zo'n geval zijn land bereid was deel te nemen aan een militaire operatie.⁶⁸

Op 26 juni verzocht de Amerikaanse regering de regeringsleiders van de Europese Gemeenschap, die voor een Europese Raad in Lissabon bijeen waren, onofficieel de bevolking van Sarajevo te hulp te komen door middel van een luchtbrug en begeleiding van hulpkonvoeien over de grond.⁶⁹ De Amerikaanse vloot in de Middellandse Zee zou als coördinatiepunt dienen, de Verenigde Staten waren bereid tot ondersteunende luchtaanvallen en Europese militairen zouden de hulpoperatie op de grond moeten begeleiden.⁷⁰ Volgens diverse media vertoonden Amerikaanse troepen in Duitsland al verhoogde activiteit in verband met de voorgenomen luchtbrug.⁷¹ De 82e Amerikaanse luchtlandingsdivisie zou zich daar gereed maken voor een actie op en rond het vliegveld van Sarajevo en oorlogsbodems van de Amerikaanse Zesde Vloot stoomden op naar de Adriatische Zee.⁷² De Amerikaanse strijdkrachten zouden al bezig zijn geweest aanvalsdoelen op te stellen.⁷³

65 ABZ, PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992-augustus 1995, Van den Broek, 18/06/92, circ. 364.

66 Vgl. bijlage Defensie in een veranderende wereld.

67 SG 1991/1992. DS, nota Defensiestaf voor Ter Beek, 24/06/92, S92/061/2173; Def 488, SG, Departementaal beraad 1992-1996, besluitenlijst van het departementaal beraad van 27/06/92.

68 Stanley Meisler & Duyle McManus, 'Allies talk of using force to aid Sarajevo', *Los Angeles Times*, 26/06/92.

69 'VS werken aan luchtbrug Sarajevo', *NRC Handelsblad*, 26/06/92.

70 Zie ook Simms, *Hour*, p. 55; Vulliamy, *Seasons*, p. 121.

71 'VS werken aan luchtbrug Sarajevo', *NRC Handelsblad*, 26/06/92; Maarten Huygen, 'Bosnië plaatst VS voor dilemma', *NRC Handelsblad*, 27/06/92.

72 Herman Amelink, 'Westen gaat met tegenzin af op het bijna onvermijdelijke', *NRC Handelsblad*, 29/06/92; Theo Engelen, 'Leider Serviërs tegen VS: interventie wordt "een soort Vietnam"', *NRC Handelsblad*, 02/07/92; Hartmann, *Milošević*, p. 292.

73 Ed Vulliamy, 'The secret war', *The Guardian*, 20/05/96.

De Nederlandse premier Lubbers was niet minder gretig ten aanzien van de inzet van militaire middelen in voormalig Joegoslavië dan minister Van den Broek op 4 juni was geweest tijdens de bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse Zaken van de NAVO-lidstaten in Oslo. Op 17 juni hadden de Kamerleden, tijdens een mondeling overleg van de vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie, weliswaar gezegd dat zij een militair ingrijpen in het verschieft zagen, maar wilden daarop nog niet aandringen.⁷⁴ Lubbers liep dan ook vóór op het Nederlandse parlement toen hij op de televisie enthousiast reageerde op de Amerikaanse suggestie: 'Ik kan nu, op dit moment, alleen voor Nederland spreken en dat is: hoe sneller, hoe beter, dat is onze instelling en daarmee gaan we ook het gesprek aan met onze Europese collega's.'⁷⁵ Samen met Van den Broek drong Lubbers er bij de collega's uit het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en België – die zetels bezetten in de Veiligheidsraad – op aan te werken aan een resolutie die het gebruik van militair geweld ter ondersteuning van hulpkonvoeien zou toestaan.⁷⁶ Het Nederlandse ministersduo had daarmee succes: de top sloot eventuele militaire ondersteuning van humanitaire acties niet uit en verzocht de Veiligheidsraad om een resolutie die dat mogelijk moest maken. Zonder slag of stoot was dit resultaat evenwel niet bereikt. Voor militaire ingrijpen zonder meer bleek, net als binnen de NAVO, geen land te vinden te zijn, maar ook de inzet van militaire middelen ter bescherming van hulpkonvoeien leverde al genoeg problemen op. Lubbers wilde na afloop van de bijeenkomst 'wel verklappen dat er belangrijke verschillen van inzicht waren. Er waren heel afstandelijke landen. Er waren ook landen die zeiden: dat kan met deze onmenselijke toestanden zo niet doorgaan, we moeten een actievere opstelling kiezen (...) U weet dat Nederland tot die laatste groep behoorde.'⁷⁷ De andere landen, zo verklapte de premier verder, waren Italië en Duitsland geweest, maar die twee landen hadden zelf historische belemmeringen om troepen te sturen. Dus telde hun opstelling minder dan die van Nederland, dat wel troepen kon inzetten, zo suggereerde de Nederlandse premier.⁷⁸ Verder had vooral de Britse regering dwarsgelegen. In een vlaag van grensoverschrijdend historisch bewustzijn had de Britse premier Major zijn bezwaar tegen inzet van militaire middelen gemotiveerd met verwijzingen naar de omsingeling van Franse troepen in Dien Bien Phoe in Vietnam in 1954.⁷⁹ Major wees ook op inschattingen van inlichtingendiensten dat een militaire ingreep in voormalig Joegoslavië inzet van honderdduizend militairen zou vergen.⁸⁰ De Nederlandse premier zei er echter begrip voor te hebben dat een land als het Verenigd Koninkrijk aarzelde; per slot van rekening was de afloop van de inzet van troepen onbekend. Lubbers zelf kende echter geen aarzeling, zei hij. De situatie in Sarajevo riep bij hem herinneringen op aan die van Nederland in de hongerwinter van 1945. Een 'zoveelste bleke verklaring' was daarom voor hem niet voldoende.⁸¹

74 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 27.

75 RTL4, *Avondnieuws*, 26/06/92, 19.30 uur.

76 NOS, *Met het oog op morgen*, 14/08/92, 23.07 uur.

77 NOS, *Met het oog op morgen*, 27/06/92, 23.05 uur.

78 NOS, *Met het oog op morgen*, 03/07/92, 23.05 uur.

79 Oscar Garschagen, 'EG en BS willen luchtbrug op Sarajevo openen', *de Volkskrant*, 27/06/92.

80 Peter Dobbie, 'Yugoslav crisis deepens as French president heads for war zone', *Mail on Sunday*, 28/06/92.

81 NOS, *Met het oog op morgen*, 27/06/92, 23.05 uur.

3. Het grote Franse gebaar: Mitterrand gaat naar Sarajevo

De top in Lissabon kreeg een even onverwacht als spectaculair vervolg toen de Franse president Mitterrand besloot, zonder tijdens de bijeenkomst de aanwezige Europese regeringsleiders daarover in te lichten, rechtstreeks vanuit de Portugese hoofdstad naar Sarajevo te vliegen. Pas op het allerlaatste moment vóór zijn vertrek lichtte hij zijn Portugese gastheren en bondskanselier Kohl in algemene termen in over zijn voornemen.⁸² Mitterrand ondernam zijn reis in het gezelschap van de Franse minister van Gezondheid Bernard Kouchner, de oprichter van de internationale organisatie Médecins Sans Frontières. Hij was tevens minister voor Mensenrechten geweest in de vorige Franse regering; toen had hij van humanitaire hulp een Frans exportproduct had gemaakt.

Als reden voor het Franse bliksembezoek aan de Bosnische hoofdstad werd genoemd dat vanuit Bosnië een beroep zou zijn gedaan op president Mitterrand. De Franse filosoof Bernard-Henry Lévy, die kort tevoren Sarajevo had bezocht, had van president Izetbegović een boodschap meegekregen voor zijn Franse ambtgenoot, waarin Izetbegović onder meer schreef: 'Wij zijn het getto van Warschau. Zal men het getto van Warschau nog eens laten sterven?'⁸³ Het Franse staatshoofd zou daardoor zeer geëmotioneerd zijn geraakt. De vergelijking met de joden van het getto van Warschau hield hij ook voor aan de regeringsleiders in Lissabon.⁸⁴ Door emoties gedreven, zou hij toen hebben besloten persoonlijk de inwoners van de belegerde stad een hart onder de riem te steken.

Volgens een andere lezing staken er echter minder nobele motieven achter dit grote gebaar van de Franse president. Op 26 juni had Boutros-Ghali een ultimatum gesteld aan de Bosnisch-Servische militairen om binnen 48 uur het vliegveld van Sarajevo te verlaten en hun zware wapens onder toezicht van de VN te plaatsen. President Bush raadpleegde daarna een aantal landen die hadden deelgenomen aan de internationale coalitie in de Golfoorlog of zij bereid waren tot een actie vanuit de lucht om te blokkade van het vliegveld weg te nemen.⁸⁵ Voorafgaand aan de top van Lissabon was al duidelijk dat Mitterrand weinig voelde voor een actie van de NAVO of een gelegenheidscoalitie ten aanzien van Bosnië, omdat dat zou leiden tot een, in de ogen van de Franse leider, te grote Amerikaanse betrokkenheid.⁸⁶ Bovendien ergerde Mitterrand zich aan het verzoek van Baker om iets te ondernemen. Volgens de Franse president schreef de regering in Washington de 'Europeanen weer eens voor wat ze in Joegoslavië moesten doen'.⁸⁷

Aanleiding voor het bliksembezoek van Mitterrand aan de Bosnische hoofdstad zou dan ook het Amerikaanse voorstel zijn geweest om militaire steun, eventueel in de vorm van luchtaanvallen, te verlenen voor de levering van hulpgoederen. Mitterrand maakte er geen geheim van dat hij bereid was Franse militairen in voormalig Joegoslavië in te zetten voor humanitaire doelen, maar niet voor acties die dreigden de kant op te gaan van een oorlog.

82 Dumas, *Fil*, pp. 360 en 362; 'Mitterrand baant weg voor noodhulp', *NRC Handelsblad*, 29/06/92; Oscar Garschagen, 'Franse president heeft genoeg van getreuzel over Bosnië', *de Volkskrant*, 29/06/92.

83 Jan Gerritsen, 'Een bestudeerd mooi gebaar van een president', *NRC Handelsblad*, 29/06/92.

84 Oscar Garschagen, 'Franse president heeft genoeg van getreuzel over Bosnië', *de Volkskrant*,

29/06/92; Favier & Martin-Rolland, *Décennie*, p. 298.

85 Ed Vulliamy, 'The secret war', *The Guardian*, 20/05/96; Hartmann, *Milošević*, pp. 291-292.

86 'Navo tot interventie in staat', *NRC Handelsblad*, 25/06/92.

87 'Irritatie over Baker', *NRC Handelsblad*, 29/06/92.

Toen de *Süddeutsche Zeitung* de Franse president in mei 1994 vroeg of de Franse regering niet meer kon doen, herinnerde Mitterrand eraan dat dit al twee jaar lang zijn standpunt was: ‘Man hat mich dafür kritisiert. Getäuscht habe ich niemanden.’⁸⁸ Volgens een Amerikaanse lezing zou Mitterrand daarom bewust het plan van Washington hebben willen verijdelen door zelf het vliegveld van Sarajevo aan te doen en te bewerkstelligen dat het werd opengesteld.⁸⁹ Het Franse staatshoofd slaagde in zijn opzet. Hij kreeg van de Bosnisch-Servische leiders de toezegging dat hun militairen het vliegveld zouden overdragen aan UNPROFOR. Die instemming zou zijn gekomen nadat Mitterrand in de dagen voorafgaand aan de top van Lissabon intensief contact had onderhouden met Milošević via de directeur Europa en de secretaris-generaal van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken, respectievelijk Jacques Blot en Serge Boidevaix.

Na terugkeer uit Sarajevo had Mitterrand de Servische president telefonisch verzekerd dat het vliegveld uitsluitend voor humanitaire doeleinden zou worden gebruikt en zeker niet in handen van de Bosnische regering zou vallen. Daarna had Milošević aan Mladić opdracht gegeven het vliegveld vrij te maken.⁹⁰ Ook Karadžić kon daarmee instemmen. Hij begreep intussen dat een echte uithongering van Sarajevo tot grote internationale verontwaardiging zou leiden en als gevolg daarvan mogelijk militaire interventie.

Mitterrand redde de Bosnisch-Servische leiding in feite uit het lastig pakket waarin zij terecht was gekomen nadat haar troepen niet in staat waren gebleken Sarajevo in te nemen of op zijn minst in tweeën te delen.⁹¹ Op 29 juni trokken de Bosnisch-Servische troepen zich terug van het vliegveld en daarmee was voor de Amerikaanse regering de noodzaak tot militaire actie van de baan.⁹² Enkele dagen later begon de luchtbrug op Sarajevo en werden er dagelijks honderdvijftig ton voedsel en medicijnen ingevlogen om de driehonderdduizend inwoners van Sarajevo op de been te houden. In tegenstelling tot eerdere afspraken verwijderden de strijdende partijen echter niet hun zware en luchtdoelgeschut rond het vliegveld, zodat de bevoorrading van Sarajevo door de lucht aan een zijden draadje bleef hangen. Niettemin zou UNHCR tot 4 januari 1996, met de nodige onderbrekingen, in totaal bijna dertienduizend vluchten kunnen uitvoeren.⁹³ Op 13 juli besloot de Veiligheidsraad in resolutie 764 het aantal VN-militairen, bestemd voor het vliegveld van Sarajevo, met vijfhonderd man uit te breiden tot 1600. Zij zouden onder meer worden ingezet bij een radarpost ter opsporing van artillerie.

Bij de autoriteiten van Sarajevo leefde, na de eerste euforie over het bezoek van Mitterrand, een helder besef dat de openstelling van het vliegveld voor humanitaire zendingen er slechts was gekomen in plaats van militaire actie. De Bosnische minister van Defensie Jerko Doko – een Kroaat – zei al ruim een week na de opening van het vliegveld dat hij wilde dat die nooit had plaatsgevonden: ‘het houdt alleen maar de bevrijding van Sarajevo op’.⁹⁴

88 ‘Francois Mitterrand blickt auf 13 Jahre im Amt zurück’, *Süddeutsche Zeitung*, 26/05/94.

89 ABZ, DWH/ARA/00844. Joegoslavië algemeen, Meesman 760 aan Van den Broek, 13/08/92; Barry Schweid, ‘Baker Says Bush Considered Gulf War-Style Response in Bosnia’, 28/09/95; Eisermann, *Weg*, p. 122. Ook in de Franse media ontbrak het niet aan dergelijke bijgedachten, Philip Freriks, ‘President zonder Grenzen’, *de Volkskrant*, 30/06/92. Zie ook Favier & Martin-Rolland,

Décennie, pp. 298-299

90 Favier & Martin-Rolland, *Décennie*, pp. 298-299 en 302; Hartmann, *Milošević*, p. 292.

91 Silber & Little, *Death*, p. 254.

92 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 89.

93 Judah, *Serbs*, p. 213.

94 Raymond van den Boogaard, ‘In Sarajevo worden de bevelen fluisterend gegeven’, *NRC Handelsblad*, 09/07/92. Zie ook Heller, *Brasiers*, p. 133.

Het grote gebaar van Mitterrand kon ook niet iedereen in de Nederlandse politiek charmeren. VVD-leider Bolkestein noemde de soloactie van de Franse president ‘achterbaks’⁹⁵ en zag daarin zoiets als het failliet van de Europese buitenlandse politiek.⁹⁶ Volgens hem moest de Nederlandse regering een heel duidelijk protest laten horen tegen de handelwijze van het Franse staatshoofd.⁹⁷

Premier Lubbers daarentegen uitte zich positief over het bezoek van Mitterrand, ook al was het misschien maar een reactie op een Amerikaanse houding, die erop leek te duiden dat de regering in Washington de crisis in Joegoslavië niet langer als een zuiver Europese gelegenheid beschouwde: ‘Als beide mensen samen iets goeds doen, dan ben ik alleen maar gelukkig.’⁹⁸

De PvdA en het CDA stemden in met het EG-besluit om militairen in te zetten bij de hulpverlening. Maar CDA-Tweede Kamerlid De Kok, die in de voorafgaande weken een groot pleitbezorger was geweest van acties van luchtmacht en marine, tekende wel aan dat zijn partij ‘buitengewoon huiverig’ was voor de inzet van grondtroepen. Zijn fractie zou er ‘zeer grote moeite’ mee hebben, als de Nederlandse regering troepen wilde leveren.⁹⁹ PvdA-Kamerlid Valk was daarentegen wel bereid het risico te aanvaarden dat Nederlandse troepen in een grondoorlog verzeild zouden raken. Zonder verdergaande buitenlandse interventie zou het conflict volgens hem namelijk kunnen escaleren en overslaan naar de buurlanden.¹⁰⁰ De Nederlandse secretaris-generaal van de WEU, Van Eekelen, deelde die opinie: ‘wat is het alternatief, als we dit over onze kant laten gaan en de zaak escaleert verder; we krijgen burgeroorlog in Kosovo, Macedonië wordt opgedeeld, Albanië, Griekenland, Turkije, Bulgarije worden erbij betrokken? Dan zijn we echt terug in 1912 met een Balkanoorlog en dan zitten we pas goed in de problemen.’¹⁰¹

4. Hulp over land naar Sarajevo?

De actie van Mitterrand, die leidde tot de overdracht door de Bosnische Serven van het vliegveld van Sarajevo aan de VN, haalde een forse streep door het voornemen van de militaire actie waartoe de Raad van Europese staats- en regeringshoofden in Lissabon had besloten. Daardoor kwam ook het Nederlandse aanbod om bij te dragen aan transport over de weg enigszins in de lucht te hangen. Nadat Boutros-Ghali aan de Veiligheidsraad had bericht dat de Bosnisch-Servische strijdkrachten het beheer over het vliegveld van Sarajevo hadden overgedragen aan UNPROFOR, riep de Veiligheidsraad op 29 juni in resolutie 761 alle lidstaten op bij te dragen aan de humanitaire inspanningen in Sarajevo en omgeving. Naar aanleiding van deze resolutie besloten de Nederlandse ministeries van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken, Defensie en Ontwikkelingssamenwerking het beginselaanbod, om een bijdrage te leveren aan het transport van voedsel en medicijnen over de weg, concreet te maken. Naast een F-27 transportvliegtuig, dat de Koninklijke Luchtmacht zou leveren, zou de Koninklijke Landmacht een transporteenheid beschikbaar stellen van ongeveer hon-

95 ‘Alom bewondering maar ook vraagtekens’, *NRC Handelsblad*, 29/06/92.

96 KRO, *Brandpunt*, 28/06/92, 21.20 uur.

97 ‘Alom bewondering maar ook vraagtekens’, *NRC Handelsblad*, 29/06/92.

98 NOS, *Met het oog op morgen*, 03/07/92,

23.05 uur.

99 NCRV, *Hier en Nu*, 28/06/92, 13.08 uur.

100 Ibidem.

101 VARA, *Achter het Nieuws*, 21/07/92, 22.06 uur.

derd militaire chauffeurs en dertig vrachtwagens. Een groot deel van de chauffeurs zou uit dienstplichtigen bestaan. Dat was in dit geval geen probleem, omdat zich daar genoeg vrijwilligers voor hadden gemeld.¹⁰²

Een aanbod met consequenties

Wat betreft het transportvliegtuig kwam het tot een snelle inzet. De F-27 vloog vanaf 3 juli dagelijks naar Zagreb en Sarajevo met hulpgoederen. Moeilijker lag het met het de chauffeurs en hun vrachtwagens. Begin juli berichtte de Nederlandse regering aan UNHCR en de VN dat zij in beginsel bereid was dertig vrachtwagens en 120 militairen beschikbaar te stellen, maar zij liet een besluit afhangen van de uiteindelijke status van de operatie en van de bescherming en veiligheidsgaranties die de Nederlandse eenheid zou krijgen.¹⁰³ Defensie en de landmacht wezen de overige Nederlandse autoriteiten namelijk op de ernstige veiligheidsrisico's die aan de inzet van de transportcompagnieën kleefden. Medio juli staakten bijvoorbeeld achttien Zweedse chauffeurs om veiligheidsredenen hun transporten in Sarajevo, terwijl zij begeleid waren geweest door gewapende UNPROFOR-militairen.¹⁰⁴ En de directeur operaties van de Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen van de VN (UNHCR) liet aan de Permanente Vertegenwoordiger van Nederland bij de VN in Genève, J.F. Boddens Hosang, weten dat 'there is no way to have a convoy [vanuit Zagreb naar Bosnië] unless somebody is going to clear the way'.¹⁰⁵ De transporteenheid van de Koninklijke Landmacht, die zich gereedmaakte voor uitzending op 11 juli en ter beschikking zou worden gesteld van UNHCR, zou volgens de Nederlandse regering beschermd moeten worden door een gevechtseenheid van UNPROFOR.¹⁰⁶ Het Nederlandse ministerie van Defensie wilde verder dat de militairen in uniform zouden opereren, met blauwe baretten, en met militaire status.¹⁰⁷

De Nederlandse voorwaarden gaven aanleiding tot tal van tegenwerpingen van UNHCR en de VN. UNHCR wilde dat de Nederlandse militairen, die onder zijn auspiciën zouden opereren, zich zouden conformeren aan de voorschriften en regelingen van zijn organisatie, dat wil zeggen dat zij civiele kleding zouden moeten dragen en ongewapend zouden moeten zijn. De VN en UNHCR wilden dat er qua kleding een duidelijk onderscheid bleef bestaan tussen UNPROFOR en UNHCR, zodat er bij de bevolking en de strijdende partijen geen misverstanden konden ontstaan over de onderscheiden rol van beide organisaties. De VN liet weten dat bescherming van het konvooi door UNPROFOR onmogelijk was, omdat het mandaat van UNPROFOR in Bosnië zich op dat moment nog niet uitstreckte tot buiten het traject tussen het vliegveld bij Sarajevo en de Bosnische hoofdstad zelf, terwijl de vracht-

102 SG 1991/1992. DS, nota Defensiestaf voor Ter Beek, 30/06/92, OZ366.

103 ABZ, DIO/2003/00065. PV Genève aan W. Blatter (UNHCR), 02/07/92; Boddens Hosang 498 aan Van den Broek, 03/07/92; Boddens Hosang 502 aan Van den Broek, 04/07/92; PV New York aan Van den Broek, 06/07/92, nuv-4419; PV Genève aan Van den Broek, 07/07/92, hum/gev-0338/92; ABZ, PVNY. Van den Broek aan PV New York, 16/07/92, celer 178; Van den Broek, 08/07/92, circ 428.

104 SG 91/92. SG, nota van Defensiestaf aan Ter

Beek, 10/07/92; ABZ, PVNY. Van den Broek aan PV New York, 16/07/92, celer 178.

105 ABZ, DIO/2003/00065. Boddens Hosang 512 aan Van den Broek, 09/07/92.

106 SG 1991/1992. DS, nota van Defensiestaf voor Ter Beek, 07/07/92, nr. 92/0701; TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting D.J. Barth, 31/05/00, pp. 84-85. Zie ook ABZ, PVNY. Van den Broek aan PV New York, 16/07/92, celer 178.

107 SG 1991/1992. DS, nota van Defensiestaf voor Ter Beek, 07/07/92, nr. 92/0701.

wagens op weg moesten door Bosnië.¹⁰⁸ Boutros-Ghali was niet bereid de Veiligheidsraad te vragen om een uitbreiding van het UNPROFOR-mandaat, omdat hij meende dat de hulpverlening door UNHCR, die buiten Sarajevo zonder bescherming geschiedde, intussen redelijk verliep.¹⁰⁹

Interdepartementaal beraad in Nederland had uitgewezen dat Nederland zelf geen andere grondtroepen zou kunnen inzetten dan de al uitgezonden verbindingseenheid en het toegezegde transportpersoneel.¹¹⁰ Met andere woorden: de Nederlandse regering zou zelf niet de bescherming kunnen bieden die de transporteenheid volgens haar nodig had. Dus afgezien van de principiële vraag of het mandaat van UNPROFOR II een militair escorte van de Nederlandse vrachtwagens zou toestaan, was er de praktische vraag welk land de eenheid zou beschermen, waarbij slechts één ding vaststond: die bescherming zou niet uit Nederland komen.

Met een beroep op de voortdurend onveilige situatie in Bosnië gaf minister Ter Beek dan ook op 24 juli opdracht de al geformeerde ad hoc-transporteenheid voor Joegoslavië personeelstechnisch te ontbinden. De regering handhaafde echter het aanbod in afwachting van een mogelijk andere opstelling van de VN tegenover de Nederlandse voorwaarden.¹¹¹ En daarmee had de Nederlandse regering zich in een lastige positie gemanoeuvreed. Zij had er in juni 1992 in diverse internationale fora blijk van gegeven voorop te lopen als het ging om steviger actie in voormalig Joegoslavië, maar als het erop aan kwam, moest zij met de hoed in de hand langs bij andere landen om bescherming te krijgen voor het aanbod waarmee zij voorop had gelopen.¹¹² Deze scheve positie, die in het vervolg van dit hoofdstuk nog meer aandacht zal krijgen, zou er in belangrijke mate toe bijdragen dat de Nederlandse regering, ook met het oog op haar positie in internationale fora, haast niet anders kon dan zelf gevechtstroepen beschikbaar te stellen.

Ruzie tussen Boutros-Ghali en de Veiligheidsraad

Op 7 juli 1992 kwam de G7, de conferentie van de leiders van de zeven voornaamste geïndustrialiseerde landen, in München bijeen. Onder aanvoering van president Bush en zijn team nam de conferentie een hard standpunt in ten aanzien van het bewind in Belgrado, dat zij aanwees als de hoofdschuldige voor het conflict.¹¹³ Met uitzondering van de Britse regering, dreigden de leiders van de G7 met een resolutie van de Veiligheidsraad, die gebruik van geweld zou toestaan als de partijen in Bosnië geen landcorridors vanuit Split of Zagreb naar Sarajevo zouden openstellen voor humanitaire konvoien. Hurd, de minister van Buitenlandse Zaken van het Verenigd Koninkrijk, dat sinds 1 juli het voorzitterschap van de EG

108 SG 1991/1992. DS, nota van Defensiestaf voor Ter Beek, 07/07/92, nr. 92/0701; Def 868, SG 91/92 SG, nota van Defensiestaf aan Ter Beek, 10/07/92.

109 SG 1991/1992. SG, nota van Defensiestaf aan Ter Beek, 10/07/92.

110 SG 1991/1992. DS, Nota Defensiestaf voor Ter Beek, 24/06/92, S92/061/2173.

111 SG 1991/1992. SG, Nota van Defensiestaf voor CDS, 27/07/92, nr. S92/061/2491; ABZ, DIO/2003/00065, Buitenlandse Zaken (DIO/

Joegoslavië) aan PV Genève, 28/07/92, DIO/Joegoslavië-552/91; G. Landman aan G. Welter, 27/07/92, DIO/92-690.

112 Getuige bijvoorbeeld de opmerkingen van Jacobovits de Szeged in de Noord-Atlantische Raad, NAVO, Summary record of a meeting of the NAC held on 08/07/92, 28/07/92, C-R(92)47; Summary record of a meeting of the NAC held on 09/07/92, 27/07/92, C-R(92)47bis.

113 Political statement Dr. Klaus Kinkel, *Federal News Service*, 07/07/92.

bekleedde, bleef zich verzetten tegen gebruik van geweld. Volgens hem kon dat slechts tot rampspoed leiden en de onderhandelingen onder leiding van Carrington doorkruisen.¹¹⁴

Volgens de leiders van de andere landen op de G7-top bleef Hurd zich verzetten tegen het gebruik van geweld, omdat de Britse regering een groot deel van haar sterk gereduceerde troepenmacht in Noord-Ierland nodig had en omdat zij meende dat de Britse publieke opinie zich zou verzetten tegen Britse slachtoffers in Bosnië.¹¹⁵ Inderdaad schreef bijvoorbeeld John Casey in die dagen in de *Daily Mail* dat, hoe verschrikkelijk de oorlog in voormalig Joegoslavië ook was, ‘it is not worth the bones of one British soldier’, een soort herhaling van de woorden van de Duitse staatsman Otto von Bismarck dat de Balkan niet de gezonde beenderen van één Pommerse musketier waard was.¹¹⁶ De overige leiders van de G7 begonnen echter genoeg te krijgen van het Britse standpunt, en van het feit dat Hurd zich voortdurend verschool achter de bemiddelingspogingen die Lord Carrington nog steeds ondernam. Mitterrand en Dumas verklaarden na afloop van de G7-top dat, wat hen betrof, het afgelopen was met de onderhandelingen van Carrington. Er zou een groter forum moeten komen om de problematiek van voormalig Joegoslavië te bespreken.¹¹⁷ Hurd was niet erg gecharmeerd van dit advies, maar anderhalve week later gebeurde er iets dat het hem onmogelijk maakte de Franse raad in de wind te slaan.

Onder leiding van Lord Carrington en de Portugese diplomaat Cutileiro vond vanaf 15 juli in Londen weer overleg plaats tussen vertegenwoordigers van de strijdende partijen. De besprekingen leken aanvankelijk weinig beloftevol, mede omdat de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Haris Silajdžić weigerde te spreken met ‘kindermoordenaars’, een verwijzing naar Karadžić.¹¹⁸ Bovendien, zo verklaarde Silajdžić, hadden de joden ook niet met Hitler onderhandeld.¹¹⁹ Op 16 juli stemde Karadžić er echter mee in dat de VRS zijn zware wapens in 62 depots zou opslaan die onder internationaal toezicht zouden komen. Dat zou bijvoorbeeld een oplossing moeten zijn voor de problemen rond het vliegveld van Sarajevo, dat af en toe gesloten moest worden wegens oploeiende gevechten, en voor de enclave Goražde, die in die dagen hevig werd gebombardeerd door de Bosnische Serven. Op 17 juli, de dag nadat Carrington Karadžić zijn instemming had ontfutseld, stemde de Veiligheidsraad, op aandrang van de Britse Permanente Vertegenwoordiger Sir David Hannay, in met een uitbreiding van het mandaat van UNPROFOR, die inhield dat de VN-troepen toezicht zouden moeten houden op de inlevering van zware wapens. De Veiligheidsraad verzocht secretaris-generaal Boutros-Ghali binnen drie dagen te berichten hoe dit besluit ten uitvoer gebracht diende te worden.¹²⁰

Naar aanleiding van dit besluit kwam het tot een zware aanvaring tussen de Veiligheidsraad en Boutros-Ghali, die toch al op niet veel sympathie van de regeringen in Washington en

114 Vulliamy, *Seasons*, p. 121.

115 Annika Savill, Steve Crawshaw & Andrew Marshall, ‘Britain isolated over Yugoslavia’, *The Independent*, 08/07/92.

116 John Casey, ‘Why we should walk away from this bloody war’, *Daily Mail*, 29/06/92.

117 Annika Savill, Steve Crawshaw & Andrew Marshall, ‘Britain isolated over Yugoslavia’, *The Independent*, 08/07/92; Olivier Lepick, ‘French Perspectives’, in: Danchev & Halverson (eds.),

Perspectives, p. 80.

118 ‘Overleg in Londen over Bosnië levert niets op’, *NRC Handelsblad*, 16/07/92; Henk Strabbing, ‘Londens overleg met partijen Bosnië mislukt’, *de Volkskrant*, 16/07/92.

119 ‘Partijen Bosnië komen in Londen nader tot elkaar’, *NRC Handelsblad*, 17/07/92.

120 United Nations Department of Public Information, United Nations, Statement by the President, 17/07/92, pp. 22-23.

Londen kon rekenen.¹²¹ Al in mei had Boutros-Ghali aangegeven dat 'our plate is full' wanneer het om vredesoperaties van de VN ging.¹²² En nu werd hij overvallen door een besluit van de Veiligheidsraad zonder dat hij daar tevoren in was gekend. Voor de verzameling van de zware wapens zouden volgens Boutros-Ghali gedurende drie maanden elfhonderd extra VN-troepen nodig zijn, terwijl Carrington er niet in was geslaagd een effectief staakt-het-vuren tot stand te brengen. In de ogen van Boutros-Ghali had de Europese Gemeenschap een overeenkomst bereikt waarvoor de rekening bij de VN werd gepresenteerd. Dat was volgens hem de omgekeerde wereld: de Veiligheidsraad kon bepaalde taken opdragen aan een regionale organisatie, maar niet andersom.¹²³ Boutros-Ghali verweet de Veiligheidsraad in een vertrouwelijke brief dat deze er geen moment bij had stilgestaan of het akkoord wel uitvoerbaar was. De Veiligheidsraad had niet eens een advies van de UNPROFOR-commandant en van hemzelf afgewacht. Had deze dat wel gedaan, dan had Boutros-Ghali geantwoord dat hij het plan 'onrealistisch' vond. Dat had hij ook al dadelijk na de totstandkoming van de overeenkomst in Londen aan Carrington meegedeeld.¹²⁴ Daarom ergerde het Boutros-Ghali des te meer dat Hannay het besluit er in de Veiligheidsraad had weten door te drukken. De irritatie bij de secretaris-generaal was zo groot dat de Britse minister Hurd zich genoodzaakt zag zich op 22 juli per Concorde naar New York te begeven om de secretaris-generaal te apaiseren. Dat hielp niet echt.¹²⁵

De Egyptische secretaris-generaal betitelde al geruime tijd het Joegoslavische conflict als 'het Vietnam van de Verenigde Naties',¹²⁶ een 'moeras waarin wij steeds meer worden gezogen'. Het stak hem dat de Veiligheidsraad in 1992 tot dan toe zestig procent van zijn tijd aan dit conflict had besteed, terwijl het aantal conflicten dat ter oplossing aan de VN werd voorgelegd sinds het eind van de Koude Oorlog voortdurend was toegenomen. Naar zijn oordeel moest Europa zelf meer doen om het probleem op te lossen. In dit concrete geval zou het de VN drie maanden kosten om de vereiste elfhonderd manschappen en middelen voor de waarneming op de been te brengen, terwijl de grote Europese landen dat zelf binnen vier dagen zouden kunnen doen. Demonstratief leverde Boutros-Ghali de door de Veiligheidsraad van hem verlangde brief over de uitwerking van het besluit twee dagen te laat bij de Veiligheidsraad af. De inhoud loog er niet om: hij bekritiseerde de onevenredige aandacht van de Veiligheidsraad voor Joegoslavië ten koste van andere conflicten die beslist niet minder gruwelijk waren, zoals dat in Somalië, waar volgens hem tienmaal zoveel doden waren gevallen.¹²⁷

Op 24 juli vergeleek Boutros-Ghali tijdens een besloten vergadering van de Veiligheidsraad opnieuw de geldverslindende vredesoperatie in voormalig Joegoslavië met de burgeroorlog in Somalië. In mei had de secretaris-generaal aan de Veiligheidsraad voorgesteld

121 Harvey Morris, 'Give me the battallions for peace', *The Independent*, 03/08/92; interview J.A. Schear, 30/11/00. Zie ook Boutros-Ghali, *Unvanquished*, pp. 42-45.

122 Patrick E. Tyler, 'U.N. Chief's Dispute With Council Boils Over', *The New York Times*, 03/08/92.

123 Herman Amelink, 'Boutros houdt zijn bedenkingsen', *NRC Handelsblad*, 23/07/92; Harvey Morris, 'Give me the battallions for peace', *The Independent*, 03/08/92; Eisermann, *Weg*, p. 115.

124 'Boutros Ghali in conflict met V-raad', *NRC Handelsblad*, 21/07/92.

125 'Boutros blijft dwarsliggen over rol VN', *NRC Handelsblad*, 23/07/92.

126 Zie bijv. Patrick E. Tyler, 'U.N. Chief's Dispute With Council Boils Over', *The New York Times*, 03/08/92.

127 Matthias Nass, 'Der Pharao will nicht nur Sekretär sein' en idem, 'Auf uns richten sich zu grosse Hoffnungen', *Die Zeit*, 07/08/92.

vijfhonderd militairen in Somalië in te zetten ter bescherming van voedselkonvoeien. De Veiligheidsraad had toen lang gearzeld en uiteindelijk slechts zijn goedkeuring gehecht aan de zending van vijftig waarnemers. Gezien het eeuwigdurende kastekort van de VN moest de Veiligheidsraad kiezen, en Boutros-Ghali liet er geen misverstand over bestaan op welk conflict de Veiligheidsraad zich volgens hem moest richten. Veel Afrikanen noemen het conflict in voormalig Joegoslavië ‘the war of the rich’, zo hield hij zijn gehoor voor. Hij wees erop dat de televisiebeelden uit het Balkan-land weldoorvoede slachtoffers toonden in vergelijking met die uit Afrika. Europa moest zijn eigen conflicten maar oplossen.

De Veiligheidsraad op zijn beurt toonde zich niet onder de indruk van de bezwaren van de secretaris-generaal.¹²⁸ Diverse leden betichtten Boutros-Ghali van miscommunicatie, intellectuele arrogantie en een te onafhankelijke opstelling. De Veiligheidsraad meende dat de secretaris-generaal de uitvoerder van zijn besluiten was, Boutros-Ghali meende dat de status van het VN-secretariaat gelijk was aan die van de Veiligheidsraad of de Algemene Vergadering.¹²⁹ De zaak werd bepaald onverkwikkelijk toen de secretaris-generaal, indachtig een ervaring in zijn vaderland Egypte, suggereerde dat de tegenstellingen tussen bepaalde leden van de Veiligheidsraad en hem wel eens voort zouden kunnen komen uit het feit dat hij een *wog* was, ofwel een *westernized oriental gentleman*, de denigrerende benaming uit de Britse koloniale tijd voor verwesterste Arabieren en Indiërs.¹³⁰

De hele discussie bracht niet alleen aan het licht dat de secretaris-generaal van de VN weinig heil zag in een vredesoperatie in voormalig Joegoslavië. Een half jaar na zijn aantreden was ook zijn onafhankelijke opstelling ten opzichte van de Veiligheidsraad duidelijk geworden, die hem steeds meer in aanvaring zou brengen met de permanente leden van de Veiligheidsraad, in het bijzonder de Verenigde Staten.¹³¹

Bovendien bleek hoezeer er behoefte bestond aan een betere coördinatie tussen de inspanningen van de EG en haar bemiddelaar Lord Carrington enerzijds, en de activiteiten van de Verenigde Naties ten aanzien van het voormalige Joegoslavië anderzijds. ‘Het is buitengewoon ongebruikelijk dat de Verenigde Naties wordt gevraagd te helpen bij de uitvoering van een politiek-militaire overeenkomst, terwijl de organisatie aan de besprekingen daarover geen deel heeft genomen’, schreef Boutros-Ghali aan de Veiligheidsraad.¹³² En in een verklaring van 23 juli zei de secretaris-generaal van de VN niet alleen dat hij bezwaren bleef koesteren tegen het besluit van de Veiligheidsraad, maar ook dat er ‘gebrek aan duidelijkheid bestaat over de respectieve rollen van de Verenigde Naties en de Europese Gemeenschap bij de uitvoering van het in Londen gesloten akkoord’.¹³³ Het was duidelijk dat een scheiding waarbij de VN de vrede handhaafde en de EG naar een politieke oplossing van de

128 Seth Faison, ‘U.N. Chief Mired in Dispute With Security Council’, *The New York Times*, 24/07/92.

129 Harvey Morris, ‘Give me the battallions for peace’, *The Independent*, 03/08/92. Zie ook ‘VN hebben weer secretaris-generaal die weet wat hij wil’, *de Volkskrant*, 04/08/92.

130 Patrick E. Tyler, ‘U.N. Chief’s Dispute With Council Boils Over’, *The New York Times*, 03/08/92. Zie ook W. Offenberg, ‘VN-bureaucratie werkt niet zoals Boutros Ghali wil’, *NRC Han-*

delsblad, 25/07/92; W. Offenberg, ‘Boutros-Ghali en V-raad ruzieën door’, *NRC Handelsblad*, 05/08/92; Harvey Morris, ‘Give me the battallions for peace’, *The Independent*, 03/08/92.

131 Vgl. P.R. Baehr, ‘Kan Annan de Naties Verenigen?’, *Internationale Spectator*, jrg. 51, nr. 2 (februari 1997), p. 53; Meisler, ‘Boutros-Ghali.

132 Herman Amelink, ‘Boutros houdt zijn bedenkingen’, *NRC Handelsblad*, 23/07/92.

133 ‘Boutros blijft dwarsliggen over rol VN’, *NRC Handelsblad*, 23/07/92.

conflicten in ex-Joegoslavië zocht, zoals Boutros-Ghali begin 1992 zelf had voorgesteld, niet goed meer was te maken.

Uiteindelijk stemde de Veiligheidsraad in met de zienswijze van Boutros-Ghali dat in Bosnië-Herzegovina de voorwaarden voor de VN nog niet aanwezig waren om toe te zien op de zware wapens. De Veiligheidsraad nodigde de secretaris-generaal uit te inventariseren welke middelen lidstaten konden leveren om zulk toezicht wél mogelijk te maken. Bovendien verzocht de Veiligheidsraad aan de EG om de conferentie over Joegoslavië een bredere basis te geven.¹³⁴ Op 6 augustus liet Boutros-Ghali ook nog eens rechtstreeks aan diverse Europese organisaties weten dat naar zijn oordeel Europa beter in staat moest zijn dan andere regio's om conflicten op te lossen. Hij vroeg de CVSE toezicht uit te oefenen op de inlevering van de zware wapens door de partijen in Bosnië. Een kopie van zijn brief zond hij aan de WEU en de NAVO.¹³⁵ En zo ontstond de merkwaardige situatie dat de ruzie die Boutros-Ghali maakte omdat hij vond dat de VN minder zou moeten doen in Joegoslavië er feitelijk toe leidde dat de Verenigde Naties verder het conflict in werden gezogen. Het conflict van Boutros-Ghali met de regering in Londen en haar diplomatieke vertegenwoordigers over de verdeling van verantwoordelijkheden tussen de Europese Gemeenschap en de Veiligheidsraad toonde ten slotte ook aan dat het spoorboekje was geopend waarbij het 'rangeerstation voor verantwoordelijkheden'¹³⁶ vaak zou worden aangedaan.

5. Vluchtelingenstromen en het beleid daaromtrent

Een terrein waarop traditioneel met verantwoordelijkheden én mensen wordt geschoven is dat van het vluchtelingenbeleid. In de maand juni, maar vooral in de maand juli drong tot het Westen de verbijsterende omvang door van de vluchtelingenstroom die uit Bosnië op gang kwam: het was de grootste in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. Begin juni waren volgens de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen in heel Joegoslavië 1,7 miljoen mensen gevlucht. De grootste groep onder hen vormden de bijna achthonderdduizend, ofwel bijna eenvijfde van de totale bevolking van 4,4 miljoen.¹³⁷ Eind juli schatte UNHCR dat tweeneenkwart miljoen Bosniërs op de vlucht waren voor het geweld.¹³⁸ De vluchtelingen vertelden hun verhalen over moorden, brandstichtingen, zwerftochten, deportaties en vermiste familieleden, waaruit duidelijk werd dat zij niet waren gevlucht voor het oorlogs-

134 United Nations Department of Public Information, United Nations, Statement by the President, 24/07/92, pp. 23-24; Eisermann, *Weg*, p. 116.

135 'NAVO bestudeert mogelijk gebruik geweld in Bosnië', *de Volkskrant*, 07/08/92.

136 Günther Bächler, geciteerd in Čalić, *Krieg*, p. 236.

137 Raymond van den Boogaard, 'Ondanks de air conditioning stinkt het', *NRC Handelsblad*, 11/06/92; Alfred van Cleef, 'VN: twee miljoen mensen zijn op de vlucht', *NRC Handelsblad*,

11/06/92; 'Bosnische vluchtelingen overspoelen Zagreb', *Trouw*, 10/07/92; 'VN waarschuwen voor vluchtelingencrisis rondom Joegoslavië', *Trouw*, 22/07/92; 'Europa zit in zijn maag met Joegoslavische vluchtelingen', *Trouw*, 28/07/92; 'Vluchtelingenstroom uit Kroatië en Bosnië blijft groeien', *de Volkskrant*, 10/07/92; 'VN rekenen op vlucht 400 duizend Bosniërs', *de Volkskrant*, 28/07/92.

138 Steven L. Burg, 'The International Community and the Yugoslav Crisis', in: Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 251.

geweld, maar voor etnische zuivering, geweld dat bewust werd gebruikt om bepaalde etnische groepen te doen vertrekken uit hun woonomgeving.¹³⁹

Hoe menselijk aansprekend de verhalen in kranten ook waren, de regeringen in West-Europa voerden, de een na de ander, restricties in ten aanzien van de toelating van vluchtelingen. Dat deed ook de Nederlandse regering. Sinds in de zomer van 1991 de oorlog in Joegoslavië was uitgebroken, waren er duizenden Joegoslaven naar Nederland gekomen. Zij kwamen Nederland voornamelijk binnen als toerist en vonden vaak onderdak bij familie, kennissen of vakantie vrienden. De problemen in het beleid begonnen toen zij langer dan drie maanden in Nederland bleven en een beroep gingen doen op de bijstand. Bovendien waren zij niet verzekerd tegen ziektekosten.

Over het exacte aantal Joegoslaven dat asiel zocht, waren in 1992 zeer uiteenlopende cijfers in omloop. Zo werden in de media voor de tweede helft van 1991 cijfers genoemd van 1395 tot ruim drieduizend asiolverzoeken van vluchtelingen uit het (voormalige) Joegoslavië; en voor de eerste vijf maanden van 1992 van 1321 tot ruim 3200.¹⁴⁰ Voor beide periodes tezamen werd een cijfer genoemd van 6800 asiellozoekers.¹⁴¹ Volgens de betrouwbare cijfers van UNHCR bedroeg het aantal asiellozoekers van (voormalige) Joegoslaven in Nederland in 1991 2733 en over heel 1992 2725.¹⁴²

De inspanningen van de Nederlandse regering voor humanitaire hulpverlening in voormalig Joegoslavië hadden steeds mede tot doel gehad de opvang van vluchtelingen en ont-heemden, dat wil zeggen vluchtelingen die geen beroep op asiel deden, zoveel mogelijk in de staten van ex-Joegoslavië zelf te doen plaatsvinden, en aldus de vluchtelingenstroom naar Nederland zoveel mogelijk in te dammen. Bovendien wilde de Nederlandse regering met haar beleid de indruk vermijden medewerking te verlenen aan etnische zuiveringen.¹⁴³ Dit beleid genoot de steun van de regeringsfracties, die er vanaf mei voor pleitten bepaalde gebieden in de regio aan te merken als 'veilige havens', waarin kampen zouden worden opgezet en vluchtelingen worden opgevangen, die zich dan verzekerd mochten weten van bewaking door internationale troepen.¹⁴⁴

139 Raymond van den Boogaard, 'Ondanks de air conditioning stinkt het', *NRC Handelsblad*, 11/06/92; idem, 'Wij noemden elkaars namen niet', *NRC Handelsblad*, 20/07/92; idem, 'Exodus vluchtelingen uit Bosnië' en 'Geen vlucht maar een exodus', *NRC Handelsblad*, 24/07/92; John F. Burns, 'Vooral Moslims zijn slachtoffer van moorden Bosnië', *de Volkskrant*, 24/06/92; 'Komst tienduizend vluchtelingen uit Bosnië gemeld', *de Volkskrant*, 25/07/92; Blaine Harden, 'Bosnia Bleeds Under Serb 'Purification'', *The Washington Post*, 23/06/92.

140 Alfred van Cleef, 'VN: twee miljoen mensen zijn op de vlucht', *NRC Handelsblad*, 11/06/92; 'Kosto wil Joegoslaven opvangen in kazernes', *NRC Handelsblad*, 24/06/92; 'Asiellozoekers ex-Joegoslaven komen in behandeling', *Trouw*, 03/02/93, waar een aantal van 2700 asiellovragen van Joegoslavië voor 1991 wordt genoemd en van 2725 voor de eerste zeven maanden van

1992. Zie ook TK, vergaderjaar 1991-1992, Aanhangsel nr. 390 (vragen Wiebenga).

141 'Opvang voor Joegoslaven', *Trouw*, 16/07/92.

142 UNHCR, Background Paper on Refugees and Asylum Seekers from the Federal Republic of Yugoslavia, Geneva, May 1996, table 3; UNHCR, Refugees and Asylum-Seekers in Europe. A Statistical Overview of Citizens from Former Yugoslavia 1991-1995, Geneva z.j., table 3.

143 Geobjectieerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 22/05/92, 19/06/92, 26/06/92, 09/07/92 en 20/08/92.

144 De Kok en Valk in NCRV, *Hier en Nu*, 31/05/92, 13.10 uur; 'Kamerleden terug van vakantie voor Joegoslavië-debat', *de Volkskrant*, 06/08/92; Rob Meines, 'Verdeeldheid over ingrijpen in Bosnië', *NRC Handelsblad*, 06/08/92.

In december 1991 had de Duitse regering eenzijdig besloten geen vliegtuigen uit Joegoslavië meer toe te laten op haar grondgebied. Als gevolg van die beslissing arriveerden er sindsdien geregeld vliegtuigen met Joegoslavische vluchtelingen uit Skopje en Sofia op het vliegveld Beek in Limburg. De meeste van deze vluchtelingen waren afkomstig uit Kosovo en Macedonië.¹⁴⁵ Begin juni 1992 was de frequentie van deze vluchten opgelopen tot bijna dagelijkse landingen op vliegveld Beek.¹⁴⁶ Van de ongeveer 25.000 Joegoslaven die in het eerste halfjaar van 1992 op vliegveld Beek landden, reisden er rond de 15.000 dadelijk door naar familie in Duitsland.¹⁴⁷ Toen in juni de Duitse autoriteiten belemmeringen begonnen op te leggen aan de instroom van vluchtelingen uit Joegoslavië, was dat ook dadelijk voelbaar in het toelatingsklimaat op Beek. Daar waren de vluchtelingen steeds toegelaten als toeristen, maar in het weekend van 13 en 14 juni stuurde de Nederlandse douane op het vliegveld bijna honderd Albanezen uit Kosovo terug, omdat zij over te weinig geld beschikten voor een verblijf in Nederland.¹⁴⁸ Toen de pers steeds meer aandacht besteedde aan de vluchtelingen die op Beek arriveerden, weigerde het ministerie van Verkeer en Waterstaat eind juni een aantal landingsvergunningen voor vliegtuigen met Joegoslavische vluchtelingen.¹⁴⁹

Geconfronteerd met de vluchten op vliegveld Beek, beperkende bepalingen van de Duitse regering tegen toelating van Joegoslaven, overvolle asielzoekerscentra en budgetoverschrijding voor de opvang van vluchtelingen, besloot de Nederlandse regering tot de invoering van een visumplicht voor personen afkomstig uit voormalig Joegoslavië per 1 juli 1992.¹⁵⁰ Het visum werd alleen verstrekt door de Nederlandse ambassade in Belgrado, wat een grote moeilijkheid opleverde voor de vluchtelingen, die immers voornamelijk uit Kosovo en Macedonië afkomstig waren. Het leidde tot een onmiddellijke vermindering van het aantal vliegtuigen uit Skopje dat Beek aanded.¹⁵¹

Een volgend incident rond vluchtelingen deed zich voor met Hasan Huremović, een medewerker van de Rotterdamse stichting Merhamet, die hulp aan Bosnische Moslims verleende. Hij plaatste de Nederlandse regering voor een voldongen feit door 332 naar Kroatië uitgeweken Bosnische Moslims toegang tot Nederland voor te houden, zonder dat zij over de vereiste visa beschikten. Nadat Huremović de Nederlandse pers voor zijn vluchtelingen had weten te interesseren door te berichten dat er zes bussen Bosnische Moslims stonden te wachten op toestemming van de Nederlandse regering,¹⁵² kon de Nederlandse

145 'Joegoslaven zonder visum worden niet toegelaten', *NRC Handelsblad*, 07/07/92.

146 Alfred van Cleef, 'Ik wil niet doden en ik wil niet gedood worden', *NRC Handelsblad*, 13/06/92.

147 'Kosto wil Joegoslaven opvangen in kazernes', *NRC Handelsblad*, 24/06/92.

148 'Servisch protest tegen oorlog', *De Stem*, 15/06/92.

149 IKON, *De andere wereld van zondagmorgen*, 28/06/92, 9.30 uur.

150 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 26/06/92.

151 'Joegoslaven zonder visum worden niet toegelaten', *NRC Handelsblad*, 07/07/92.

152 'Vluchtelingen gestrand bij grens Slovenië',

NRC Handelsblad, 27/07/92; 'Vluchtelingen tijdelijk naar Nederland', 'Merhamet wil met politiek niets meer te maken hebben' en 'Komst vluchtelingen deze week verwacht', *NRC Handelsblad*, 28/07/92; 'Groep doorgelaten na toezegging Nederland', *NRC Handelsblad*, 29/07/92; Harm van den Berg, 'We rijden nu toch, daar ging het me om', *NRC Handelsblad*, 01/08/92; Ward op den Brouw & Anneke Visser, 'Bosnische lasser schudt Nederlandse instanties wakker', *NRC Handelsblad*, 21/08/92; Henny de Lange, 'Het begon met z'n familie: Hasan Huremović haalt ex-landgenoten hier zelf heen', *Trouw*, 19/08/92; Rik Zaal, 'Kosto', *de Volkskrant*, 19/08/92. Voor een kritische beschouwing over de rol van de media in deze kwestie, zie Auke Kok, 'De Bosniërs komen!', *HP/De Tijd*, 07/08/92.

regering op 28 juli weinig anders doen dan de hand over het hart strijken. Deze Moslims werden de eerste voormalige Joegoslaven die tot Nederland werden toegelaten in het kader van de Ontheemdenregeling, die per 1 augustus van kracht werd.

Krachtens de Tijdelijke regeling opvang ontheemden werden asielaanvragen van Joegoslaven voorlopig terzijde gelegd; de regering gedoogde tijdelijk hun aanwezigheid. Het bespaarde de Joegoslavische vluchtelingen veel papieren rompslomp, maar de gedachte achter deze regeling was vooral dat, wanneer de toestand in Joegoslavië weer ‘normaal’ zou zijn, zij zouden moeten terugkeren naar hun land van herkomst. Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken tekende aanvankelijk bezwaar aan tegen de regeling omdat dit departement daarin een vorm van medewerking aan etnische zuivering zag; het ministerie bleef voorstander van opvang in de regio zelf.¹⁵³ Niettemin bleef de regeling bestaan en in het halfjaar na de invoering ervan zouden 7200 ex-Joegoslaven daarvoor in aanmerking komen.¹⁵⁴

Op 28 en 29 juli hield de afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS ten behoeve van de actualiteitenrubriek *Nieuwslijn* van Veronica een representatieve opiniepeiling onder 685 Nederlanders van 15 jaar en ouder naar hun mening over de toelating van Joegoslavische vluchtelingen. De uitkomst was dat bijna tachtig procent van de ondervraagden voor toelating was van personen die door etnische zuiveringen in het voormalige Joegoslavië op de vlucht waren gejaagd, ook al werd in de voorgelegde vraag gesuggereerd dat er daar gebieden waren, waar het nog veilig was. Bijna zestien procent van de ondervraagden was tegen toelating. Van de voorstanders meende zelfs één op de acht dat er geen enkele beperking moest worden opgelegd aan het aantal toe te laten vluchtelingen. Eén op de zeven verklaarde zich bereid zelf een of meer vluchtelingen in huis op te nemen.¹⁵⁵

Het vluchtelingenvraagstuk nam nog dramatischer vormen aan, toen de Kroatische regering, die al meer dan een half miljoen vluchtelingen had opgevangen, medio juli verklaarde dat zij ‘absoluut geen mogelijkheid’ meer zag ‘om zelfs maar één enkele nieuwe vluchteling onderdak te verlenen’. De regering in Zagreb zou niet de grenzen met Bosnië sluiten, maar wel alle nieuwe vluchtelingen onmiddellijk overbrengen naar de grenzen met Oostenrijk, Slovenië en Italië. De regering zei zich tot deze stap genoodzaakt te zien omdat tal van landen hun grenzen hadden gesloten voor vluchtelingen uit Bosnië of een strenge visumplicht hadden ingevoerd, waardoor Kroatië, dat toch al op de rand stond van een economische ineenstorting, veranderde in ‘één groot vluchtelingenkamp’. Het Westen verleende bovendien slechts voor een beperkt deel van de vluchtelingen financiële hulp aan de Kroatische regering.¹⁵⁶ En inderdaad zetten de Kroatische autoriteiten in de volgende dagen vluchtelingen uit Bosnië op de trein naar Oostenrijk, Duitsland en Italië. Dit leidde tot taferelen waarbij treinen met vluchtelingen aan de grens tussen Kroatië en Slovenië kwamen stil te staan, omdat de inzittenden niet over de vereiste visa beschikten.¹⁵⁷ De Kroatische autoriteiten

153 Zie ook Frinking, geciteerd in: ‘Joegoslavië’, *CDA/Actueel*, 06/06/92, p. 18.

154 ‘Asielverzoeken ex-Joegoslaven komen in behandeling’, *Trouw*, 03/02/93.

155 Kijk- en Luisteronderzoek NOS, ‘Vluchtelingen uit het voormalige Joegoslavië’, 30/07/92, B92-130; VOO, *Nieuwslijn*, 30/07/92, 22.00 uur.

156 ‘Kroatië kan vluchtelingen niet bergen’, *NRC Handelsblad*, 14/07/92.

157 ‘Vluchtelingen Bosnië na dagen toegelaten’, *de Volkskrant*, 20/07/92; Raymond van den Boogaard, ‘Vluchtelingen uit Kroatië niet gewenst’ en ‘Treinen tenslotte toegelaten’, *NRC Handelsblad*, 20/07/92; J.A. Hoeksma, ‘Vluchtelingen afdoen als “ontheemden” is onaanvaardbaar’, *NRC Handelsblad*, 22/07/92; ‘Het gesol met vluchtelingen’, *Trouw*, 20/07/92.

stuurden gevluchte Moslim-mannen in de weerbare leeftijd zelfs massaal terug naar Bosnië, omdat zij volgens president Tudjman daar hoorden te vechten.¹⁵⁸

Op 28 juli 1992 berichtte UNHCR dat intussen 2,2 miljoen Kroaten, Moslims en Serven op de vlucht waren geslagen. Een half miljoen van hen had hun toevlucht gezocht buiten voormalig Joegoslavië. Duitsland had de meeste van hen opgenomen: tweehonderdduizend. Daarna volgden Hongarije (54.000), Oostenrijk (50.000), Zweden (44.000), Zwitserland (17.000), Italië (7000) Turkije (7000) Nederland (6300), Luxemburg (3200), Noorwegen (2300), Tsjecho-Slowakije (1700), Frankrijk (1100) en het Verenigd Koninkrijk (1100).¹⁵⁹ Volgens het VN-Commissariaat voor de Vluchtelingen was het eind van de vluchtelingenstroom nog niet in zicht. Het Commissariaat verwachtte geen snel einde aan de oorlog in Bosnië-Herzegovina en meende dat de onderlinge haat- en wraakgevoelens zo groot waren dat het heel lang zou duren voordat de vluchtelingen weer naar hun woongebieden zouden durven terug te keren. Volgens UNHCR dreigde er een 'permanente vluchtelingenpopulatie in het hart van Europa' te ontstaan.¹⁶⁰

Duitsland nam dus, na Kroatië, het leeuwendeel van de vluchtelingen voor zijn rekening. Sinds het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina waren er al tweehonderdduizend vluchtelingen naar Duitsland gekomen, van wie er 140.000 asiel hadden aangevraagd. Daardoor kwam het grondwettelijk gegarandeerde asielrecht in Duitsland onder politieke druk te staan. Klaus Kinkel, die Genscher was opgevolgd als minister van Buitenlandse Zaken, slaagde er op 20 juli niet in zijn collega-bewindslieden uit de andere EG-landen te bewegen afspraken te maken over nationale quota voor vluchtelingen uit Bosnië-Herzegovina, waarbij elk land een bepaald percentage van de vluchtelingen voor zijn rekening zou nemen.¹⁶¹

UNHCR en de conferentie van juli 1992

Tegen die achtergrond besloot de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen, de Japanse Sadako Ogata, op 29 juli in Genève een conferentie te houden over een *Comprehensive Humanitarian Response* op de oorlog in Bosnië. Daar zou zowel de financiering van opvang in de regio zelf, als de bereidheid van westerse landen om vluchtelingen op te nemen, aan de orde komen. Naast UNPROFOR speelde het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen een belangrijke rol in de bemoeienis van de VN met de oorlog in Bosnië; UNHCR was het lid van de VN-familie dat zich sinds 1951 bezighield met hulp aan grensoverschrijdende vluchtelingen, maar dat zich de laatste tijd al meer was gaan bezighouden met ondersteuning van alle humanitaire slachtoffers van oorlog. Het grote voorbeeld daarvan was de hulpverlening na afloop van de Golfoorlog aan Koerden in het noorden van Irak in een zone die was geproclameerd tot *safe haven*.

Op 25 oktober 1991, maanden voordat UNPROFOR van de grond was gekomen, had VN-secretaris-generaal Perez de Cuellar UNHCR aangewezen als de *lead agency* van de VN in (voormalig) Joegoslavië. De organisatie zou moeten zorgen voor de opvang van binnenlandse vluchtelingen in Joegoslavië. UNHCR was met die aanwijzing akkoord gegaan op voorwaarde dat zijn activiteiten de komst van een VN-vredesmacht niet in de weg zouden

158 'Bosnische mannen massaal door Kroatië teruggestuurd', *de Volkskrant*, 22/07/92.

159 Vulliamy, *Seasons*, p. 157.

160 'Europa zit in zijn maag met Joegoslavische

vluchtelingen', *Trouw*, 28/07/92.

161 J.M. Bik, 'Kinkel ventileert 'machteloze woede', *NRC Handelsblad*, 23/07/92.

staan.¹⁶² Wat precies de status was van een *lead agency* was evenwel niet duidelijk. Er bestond geen statuut of overeenkomst waarin die taak was vastgelegd. En de coördinatie in het veld die gesuggereerd werd door het begrip *lead agency* kende op dat moment nog geen evenknie op het centrale niveau van de VN. De Verenigde Naties zouden pas in april 1992 een *Department of Humanitarian Affairs* (DHA) oprichten, die de humanitaire activiteiten van VN-organisaties moest coördineren en onder de aandacht van de Veiligheidsraad moest brengen. Daar kwam echter weinig van terecht. In een analyse uit 1994 viel te lezen: ‘In any event, DHA in New York functioned in quiet – some would say, invisible – ways.’¹⁶³ en: ‘In short, there was a limited value-added element in DHA’s involvement.’¹⁶⁴

UNHCR zelf interpreteerde zijn mandaat in Joegoslavië als de ‘prime responsibility for logistics, transport, food monitoring, domestic needs, shelter, community services, health, emergency transition activities in agriculture and income generation, protection/legal assistance, and assistance to other agencies in sectors under their responsibility’.¹⁶⁵ Kortom, UNHCR wilde erop toezien dat alle behoeften van degenen die in de regio op de vlucht waren gejaagd of plaatselijk door de oorlog waren getroffen, werden vervuld. Vanaf eind 1991 stortte UNHCR zich op de hulp, inclusief de primaire verantwoordelijkheid voor logistiek en transport. UNHCR coördineerde alle intergouvernementele hulp, zorgde voor coördinatie van de inspanningen van de VN en non-gouvernementele organisatie (ngo’s) en legde de dwarsverbanden tussen civiele hulp en de militaire inspanningen. UNHCR zou daarbij vooral samenwerken met UNICEF, dat een traditie had van hulp aan alle partijen in burgeroorlogen (vanaf november 1991), de Wereldgezondheidsorganisatie WHO (vanaf juli 1992), en het Wereldvoedselprogramma WFP, dat vanaf november 1992 actief werd in voormalig Joegoslavië. Het begrip *lead agency* hield in elk geval niet in dat andere VN-organen ondergeschikt werden aan UNHCR.¹⁶⁶ Bovendien verzocht Perez de Cuellar UNHCR op 6 december 1991, naast de gebruikelijke taak ten aanzien van hulp aan vluchtelingen, de levensomstandigheden te onderzoeken van de mensen die van huis en haard waren verdreven, omdat de VN, zolang er nog geen vrede troepen waren, in elk geval ‘iets wilde doen’ in Joegoslavië.¹⁶⁷

In het licht van de geweldige taak waarmee UNHCR zich uiteindelijk geconfronteerd zou zien, begon het Commissariaat klein in Joegoslavië. In oktober 1991 had de vluchtelingenorganisatie nog slechts een bescheiden kantoor in Belgrado. Enkele weken later arriveerde José-Maria Mendiluce, een Baskische diplomaat, als speciale vertegenwoordiger voor humanitaire actie in Joegoslavië. De komst van de eerste UNHCR-hulpverleners bleef toen vrijwel onopgemerkt door de buitenwereld. Nog in 1991 bood UNHCR echter de eerste hulp aan vluchtelingen in Kroatië en Servie. Maar pas in april 1992 kwamen de activiteiten van UNHCR in voormalig Joegoslavië goed van de grond.¹⁶⁸ Toen kwam UNHCR in Bosnië-Herzegovina in een oorlogsgebied terecht. Niet langer had de organisatie verantwoordelijkheid voor enkel vluchtelingen, maar nu ook voor een gehele bevolking die het risico liep verjaagd of uitgehongerd te worden. Het beleid van UNHCR was erop gericht zoveel mogelijk te doen om de bevolking ter plaatse een redelijk bestaan te geven, opdat zij

162 Lidy Nicolassen, ‘Miljoenen op drift in het Jaar van de Terugkeer’, *de Volkskrant*, 15/02/92.

163 Minear e.a., *Action*, p. 108.

164 *Ibidem*, p. 109.

165 Geciteerd in Minear, *Action*, p. 26.

166 Sie LL. A UNHCR Handbook for the Military on Humanitarian Operations, Geneva 1995, p. 24.

167 Mercier, *Crimes*, p. 48.

168 Mercier, *Crimes*, p. 28.

niet zou vluchten.¹⁶⁹ De doelgroep van UNHCR in Joegoslavië groeide daardoor van een half miljoen in december 1991 binnen enkele maanden naar enige miljoenen. In december 1991 waren er negentien, een jaar later 337 UNHCR-medewerkers in Joegoslavië en in november 1993 al 678, van wie er 226 internationaal en 452 lokaal personeel waren. UNHCR, dat de verantwoordelijkheid had voor de voedseltransporten in Bosnië, beschikte over 350 voertuigen met een totale capaciteit van vierduizend ton. Na verloop van tijd besteedde UNHCR de helft van zijn begroting aan de oorlog in voormalig Joegoslavië. Eind 1992 was Joegoslavië uitgegroeid tot ‘the largest, most complex and risky operation (...) ever undertaken by humanitarian organizations’, aldus Mendiluce.¹⁷⁰

De leiding van UNHCR was in handen van de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Sadako Ogata. Zij combineerde intelligentie en diplomatie met vastberadenheid en toewijding. Ze was een goed organisator en beschikte over het algemeen over een goed ontwikkeld gevoel voor het juiste moment om haar bevoegdheden in te zetten.¹⁷¹ Zij had bij haar aantreden in februari 1992 een organisatie aangetroffen met een laag moreel, vooral wegens verwijten dat UNHCR onvoldoende voorbereid was geweest op de noodsituatie die na de Golfoorlog was ontstaan. De organisatie was toen overrompeld door de vlucht van Koerden voor het regime van Saddam Hussein, wat leidde tot beelden van hoopjes mens in de vrieskou op berghellingen in het noorden van Irak. Joegoslavië bood UNHCR een nieuwe kans, en de bekwame Ogata greep die met beide handen aan. Zij werd, wat zij zelf noemde, de ‘desk officer for the former Yugoslavia’.¹⁷² Het echte werk daar liet zij echter over aan Mendiluce.

Mendiluce, die ervaring had opgedaan bij de hulp aan de Koerden in Noord-Irak, zou in Joegoslavië spoedig opmerken dat ‘Kurdistan was a teaparty compared to what we are facing here’.¹⁷³ In hoofdstuk 5 bleek al dat hij begin april in Zvornik aankwam te midden van de acties van Servische paramilitairen tegen de plaatselijke Moslims. Hij had toen op eigen gezag aan de plaatselijke commandanten gezegd dat de bevolking onder bescherming van UNHCR stond. Op die manier had hij honderden levens kunnen redden, maar de prijs die hij daarvoor betaalde was dat hij meewerkte aan etnische zuivering door deze Moslims af te voeren uit de stad.¹⁷⁴

Dat dilemma was niet nieuw: al medio oktober 1991 had de Kroatische minister van Binnenlandse Zaken Ivan Vekić de waarnemers van de Europese monitormissie, de ECOMM, ervan beschuldigd, betrokken te zijn geweest bij ‘deportatie van de Kroaten van Ilok’ en hulp aan ‘de vijand’, nadat zij Kroaten hadden helpen vertrekken die verklaringen hadden getekend waarin zij ‘vrijwillig’ afstand deden van hun bezittingen.¹⁷⁵ In juli 1992 ontstond er weer irritatie, ditmaal bij VN-medewerkers, nadat UNPROFOR-troepen en personeel van UNHCR hadden geholpen bij een konvooi van zeventuizend Bosnische Moslim-vluchtelingen uit Bosanski Novi in Noordwest-Bosnië naar de Kroatische stad Karlovac. Volgens de Servische autoriteiten ontvluchtten de zeventuizend vrijwillig het door geweld geteisterde gebied. Bij aankomst in Karlovac, toen de ‘vluchtelingen’ zich vrij voelden om te praten,

169 Mercier, *Crimes*, p. 51.

170 Minear e.a., *Action*, p. 26.

171 Vgl. Zimmermann, *Origins*, pp. 220-221.

172 Weiss & Pašić, ‘UNHCR’, p. 50; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 197.

173 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 200.

174 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 201.

175 Theo Engelen, ‘Strijd laait hoog op aan alle fronten in Kroatië’, *NRC Handelsblad*, 18/10/91. Voor een voorbeeld van zo’n ‘vrijwilligheidsverklaring’, zie ‘Bosniërs tekenden voor ‘permanente emigratie’, *de Volkskrant*, 25/08/92.

zeiden zij dat zij gedwongen waren documenten te tekenen waarin zij verklaarden dat zij afstand deden van al hun bezittingen. De VN-autoriteiten begrepen tot hun ergernis dat zij hadden meegewerkt aan etnische zuivering.¹⁷⁶ Tussen begin juni 1992 en medio 1993 zwenkte de UNHCR-praktijk tussen bescherming van mensen in hun eigen huizen en dorpen aan de ene kant, en het bieden van hulp bij evacuaties wegens levensbedreigende situaties aan de andere kant.¹⁷⁷ Aan de top van de organisatie luidde het beleid echter al vanaf de zomer van 1992, zoals Mendiluce het later verwoordde: ‘I prefer 30.000 evacuees to 30.000 bodies.’¹⁷⁸ Ook bij het Internationale Rode Kruis was dat de beleidslijn: ‘We saw only one way out – to help people to get away and at the same time denounce “ethnic cleansing”.’¹⁷⁹

Hoe meer vluchtelingen uit Bosnië te voorkomen? De geboorte van het Safe-Area-concept
Aan de conferentie die Ogata op 29 en 30 juli bijeenriep namen vertegenwoordigers van zeventig landen deel, voornamelijk ministers en staatssecretarissen, alsmede een delegatie van het Internationale Rode Kruis (ICRC). Namens Nederland was een delegatie van het ministerie van Buitenlandse Zaken aanwezig, onder leiding van staatsecretaris P. Dankert. Op de conferentie bleek de bereidheid van westerse regeringen om vluchtelingen op het eigen grondgebied op te vangen niet groot te zijn.¹⁸⁰ Vooral het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Italië lagen dwars.¹⁸¹ Een woordvoester van de Britse delegatie verklaarde dat haar regering de vluchtelingen de verre reis naar het Verenigd Koninkrijk wilde besparen.¹⁸² Wél zegden veel regeringen aanzienlijke financiële steun toe aan UNHCR. De vergadering maakte nog eens duidelijk dat de regeringen van West-Europa vonden dat de opvang van de slachtoffers van praktijken van etnische zuivering zoveel mogelijk in voormalig Joegoslavië zelf moest gebeuren. Het zou nog beter zijn als voorkomen kon worden dat mensen op de vlucht zouden slaan voor etnische zuivering, maar dan moest hen een vorm van zekerheid kunnen worden geboden. Dat was ook de doelstelling van UNHCR. De vraag was vervolgens hoe dat zou moeten gebeuren. Aan de vooravond van de conferentie in Genève maakte de Franse regering daarom bekend dat er in Bosnië zelf veiligheidszones zouden moeten worden gecreëerd voor de opvang en bescherming van vluchtelingen, vergelijkbaar met de veilige gebieden die in het leven waren geroepen voor de Koerden na afloop van de Golfoorlog. De Franse chef-staf admiraal J. Lanxade zou hierover al op 24 juli in Washington een bespreking hebben gehad met zijn Amerikaanse collega generaal Powell.¹⁸³

Tijdens de conferentie werd, naar analogie van een op 22 juli tussen de Kroatische en de Bosnische regering gesloten overeenkomst, over de opvang van Bosnische vluchtelingen in veilige gebieden in Bosnië, zelf het idee naar voren gebracht van ‘preventive protection’. Die preventieve bescherming moest voorkomen dat de bevolking op de vlucht werd gejaagd, zowel in gebieden waar al conflicten waren uitgebroken als in streken waar de spanning toenam. Dat idee vond veel bijval omdat de Europese regeringen, die van Oostenrijk voorop,

176 Silber & Little, *Death*, p. 247; Maass, *Neighbor*, pp. 72-73; Lidy Nicolassen, ‘Geneefs overleg bewijst lippendienst aan vluchtelingen’, *de Volkskrant*, 30/07/92.

177 Minear e.a., *Action*, p. 67.

178 Minear e.a., *Action*, pp. 66-67; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 208.

179 Mercier, *Crimes*, p. 6.

180 Folkert Jensma, ‘Portemonnees open maar

grenzen dicht in Genève’, *NRC Handelsblad*, 30/07/92; Lidy Nicolassen, ‘Vluchtelingenconferentie wil Bosniërs op Balkan houden’, *de Volkskrant*, 30/07/92.

181 ‘Geen oplossing’, *de Volkskrant*, 31/07/92.

182 NOS, *NOS-Laat*, 29/07/92.

183 ‘Europa zit in zijn maag met Joegoslavische vluchtelingen’, *Trouw*, 28/07/92.

vreesden voor de grote vluchtelingenstroom uit het voormalige Joegoslavië.¹⁸⁴ Veel delegaties spraken zich daarom uit over de inrichting van *safe havens*, gedemilitariseerde zones of *protected areas*. In al deze gevallen werd ervan uitgegaan dat er sprake zou zijn van militaire bescherming door internationale troepen, op voorwaarde dat de conflictpartijen in Bosnië daarmee instemden. De VN zou daarvoor een politieke regeling moeten ontwerpen.¹⁸⁵

De conferentie besloot een *Follow-up Committee on the Comprehensive Response to the Humanitarian Crisis in the Former Yugoslavia* in het leven te roepen, waarin vertegenwoordigers van 35 landen, van de Europese Commissie, het *Department of Humanitarian Affairs* van de VN, het Internationale Rode Kruis en diverse andere internationale organisaties zouden participeren. Het comité stelde Boutros-Ghali voor dat het *Department for Humanitarian Affairs* van de VN het idee van *safety zones* en de uitvoerbaarheid daarvan in voormalig Joegoslavië zou bestuderen.¹⁸⁶

De Nederlandse regering verklaarde dadelijk voorstander van zulke *safety zones* te zijn. UNHCR achtte daarvoor echter eerst een grotere UNPROFOR-presentie vereist en het Internationale Rode Kruis was aanvankelijk geen voorstander, omdat het vreesde dat van zulke zones een aanzuigende werking zou uitgaan die alleen maar grotere stromen mensen in beweging zouden zetten.¹⁸⁷ Dit idee zou uiteindelijk leiden tot een paper van UNHCR en het Internationale Rode Kruis over *preventive action* en *Safe Areas*, dat op 17 december 1992 werd gepresenteerd. Daarmee kan de UNHCR-conferentie van eind juli worden gezien als de bakermat van het concept van de *Safe Areas*.¹⁸⁸

Er is nog een reden waarom de conferentie van UNHCR van eind juli 1992 de moeite van het vermelden waard is, al beseften de meeste aanwezigen dat onvoldoende. Tijdens de conferentie maakte Cornelio Sommaruga, voorzitter van het Internationale Rode Kruis, er melding van dat in Bosnië op grote schaal interneringen van burgers plaatsvonden, waarbij sprake was van martelingen en standrechtelijke executies, in het kader van etnische zuivering. Hij beschreef deze handelingen als methodes waarvan was gedacht dat ze alleen nog te aanschouwen zouden zijn geweest in musea die de Tweede Wereldoorlog als onderwerp hadden.¹⁸⁹ De top van het Internationale Rode Kruis had besloten zijn traditionele beleid van vertrouwelijkheid te laten varen, en had bewust de conferentie aangegrepen om de aanwezige bewindslieden en de internationale publieke opinie wakker te schudden met het nieuws over de kampen.¹⁹⁰ Hoewel moeilijk mis te verstaan, hadden de woorden van Sommaruga weinig effect op de aanwezigen.¹⁹¹ Dat was des te opmerkelijker omdat op dezelfde dag waarop Sommaruga zijn speech hield in de Britse krant *The Guardian* een artikel was verschenen waarin melding werd gemaakt van het bestaan van Servische concentratiekampen in Bosnië.

184 Interview I. Khan, 28/01/2000.

185 Lidy Nicolassen, 'UNHCR ontwerpt aparte status voor tijdelijke vluchteling', *de Volkskrant*, 31/07/92.

186 ABZ, DIO/2003/00063. Follow-up Committee on the Comprehensive Response to the Humanitarian Crisis in the Former Yugoslavia, Second Meeting, 04/09/92, Working Document. Advance copy, bijl. bij PV Genève aan F. van Wulfften Palthe, 24/08/92, faxnr. hum/gev-0579/92.

187 ABZ, DIO/2003/00063. Van den Broek 252 aan PV Genève, 13/10/92.

188 Interview I. Khan, 28/01/2000.

189 Archief PV Genève, Statement by Cornelio Sommaruga, 29/07/92; Cohen, *Hearts*, p. 217; Mercier, *Crimes*, pp. 53 en 199-202; M. van Driel, 'Met NAVO-bommen ging te veel mis', *de Volkskrant*, 13/08/99.

190 Mercier, *Crimes*, pp. 55 en 110-111.

191 Mercier, *Crimes*, pp. 53 en 138.

6. Berichtgeving over de ingewikkelde verhoudingen in Bosnië

Kriege haben es an sich, dass es viel schwieriger ist, zu recherchieren; viel problematischer, die Wahrheit herauszufinden. Was ist Wahrheit? Im Krieg wird schlagartig klar, dass es viele Wahrheiten gibt – vielleicht mehr als in anderen Situationen.¹⁹²

‘De televisie is de snelkookpan van de publieke verontwaardiging en een pan waarin politieke verontwaardiging wordt voorgekookt (...) Wie voorstander is van interventie op de Balkan moet misschien wel eerst pleiten voor het sturen van cameraploegen’. schreef Gijsbert van Es op 5 augustus 1992 in *NRC Handelsblad*.¹⁹³ Hij werd op zijn wenken bediend. Op 6 en 7 augustus 1992 werden over de hele wereld televisiebeelden uitgezonden van een sterk vermagerde Bosnische Moslim achter prikkeldraad. Meer dan enig ander beeld van de oorlog in Bosnië zouden deze filmfragmenten, die in Nederland bekendheid kregen als ‘de beelden van Omarska’,¹⁹⁴ zich hechten aan het netvlies van de televisiekijkers en volgens veel schrijvers bijdragen aan de discussie over een militaire interventie in Bosnië-Herzegovina.¹⁹⁵ In het onderstaande zal uitgebreid bij deze beelden worden stilgestaan. Daarbij komt de ontstaansgeschiedenis van de beelden aan de orde, alsmede de twijfel die later over de authenticiteit van die beeldfragmenten is ontstaan. De ruimte die daaraan wordt besteed, is gerechtvaardigd omdat juist aan de hand van dit spraakmakende geval een poging kan worden ondernomen om de relatieve invloed (of het gebrek daaraan) van de media op het Joegoslavië-beleid van de westerse regeringen vast te stellen. Daaruit zal blijken dat veel van ‘de beelden van Omarska’ niet waren wat zij in eerste instantie leken; het ging bijvoorbeeld niet om beelden van Omarska.

Daartoe is het eerst nodig de verhoudingen in Bosnië van dat moment en de berichtgeving daaromtrent uiteen te zetten. De situatie in Kroatië in 1991 en begin 1992 was al gecompliceerd geweest voor niet-ingewijden, maar het conflict in Bosnië-Herzegovina was nog moeilijker te begrijpen. Een inwoner van Bosnië had in het tijdvak voorafgaand aan het conflict een rijke keus uit de identiteiten die hij wilde aannemen. Op het staatkundig vlak kon hij zich drie identiteiten aanmeten: Hij kon kiezen of hij zichzelf definieerde als Joegoslaaf, als Bosniër of als Moslim/Serf/Kroaat/andere etniciteit. Nadat Joegoslavië uiteen was gevallen, bleven er nog steeds twee mogelijkheden over. Een Serf bijvoorbeeld kon kiezen voor het Servische nationalisme van de SDS van Karadžić, Koljević, Krajišnik en Plavšić, maar hij kon ook kiezen voor de Bosnische regering en het Bosnische regeringsleger, de ABiH. President Izetbegović was leider van een Moslim-partij, maar tegelijk hoofd van een multi-etnische

192 Andreas Braun, journalist voor de *Stuttgarter Zeitung*, geciteerd in Richter, *Journalisten*, p. 106.

193 Gijsbert van Es, ‘Televisie als snelkookpan’, *NRC Handelsblad*, 05/08/92.

194 Zie bijvoorbeeld Rik Kuethe, ‘Definitie van horror’, *Elsevier*, 15/08/92, p. 28; Gerbert van Genderen Stort, ‘Gerecht zonder aangeklaagden’, *HP/De Tijd*, 04/06/93, p. 29; Peter de Waard, ‘Dubieuze beelden van een ‘dodenkamp’, *de Volkskrant*, 10/03/00; Marjolein de Cocq, ‘Het

grote belang van de kleine vissen’, *Haagsche Courant*, 11/08/01. Ze werden ook als de beelden van Manjača betiteld, Caroline de Gruyter, ‘Kroaten rijgen kettingen van Servische vingers’, *Elsevier*, 03/10/92, pp. 46-47.

195 Zie bijv. Eisermann, *Weg*, p. 121; Silber & Little, *Death*, p. 252; M. Borogovac & S. Rustempašić, ‘US administration announces further support for Serbian plan for Bosnia’, *Bosnia Storm* 8, maart 1995.

staat. Niet alleen bij buitenstaanders, ook bij betrokkenen zelf bestond er veel begripsverwarring over de eigen identiteit. Zo wees de SDA van Izetbegović in 1990 nog de term Bošnjak af als aanduiding van de identiteit van de eigen aanhang, maar in september 1993 omarmde hij die.

De verhoudingen lagen nog ingewikkelder doordat binnen de afzonderlijke etnische groeperingen tijdens de oorlog fundamentele tegenstellingen bestonden, een onderwerp dat in de westerse berichtgeving over Joegoslavië, en in het bijzonder Bosnië, vaak onderbelicht bleef.¹⁹⁶ Aan Servische zijde waren er grote tegenstellingen tussen de politieke en de militaire top, gepersonifieerd in de president van de Republika Srpska, Radovan Karadžić, en de bevelhebber van het Bosnisch-Servische leger, Ratko Mladić. Ook waren er spanningen tussen de politieke leiders van de Republika Srpska in Pale en de Bosnisch-Servische militaire en politieke leiders in Banja Luka. De Moslim-president Alija Izetbegović werd op het beperkte terrein dat zijn staat uitmaakte in 1993 nog geconfronteerd met een de facto afscheiding door troepen in de regio-Bihac onder leiding van Fikret Abdić, die hem, zoals in hoofdstuk 5 uiteengezet is, al in mei 1992 naar de kroon probeerde te steken. Ook binnen de Bosnisch-Kroatische groep waren er voortdurend spanningen tussen extremistische en meer gematigde elementen.

Onder Kroaten en Serven in Bosnië bestond een oriëntatie op respectievelijk Kroatië en Servië. Die betrokkenheid van grote delen van de bevolking van Bosnië op Kroatië respectievelijk Servië zorgde nog eens voor extra lagen in het conflict. Net zoals er spanning had bestaan tussen Babić, de leider van de Serven in Kroatië, aan de ene kant en Milošević aan de andere kant, zo was er sprake van tegenstellingen tussen Karadžić in Bosnië en Milošević in Servië.

De aanwezigheid van criminele elementen van wie de belangen soms wel en soms niet samenvielen met de algehele strategie vertroebelde het beeld nog verder. Ten slotte was er, anders dan in Kroatië geen sprake van min of meer duidelijke frontlijnen, maar liepen gebieden van strijdende partijen door elkaar, waardoor enclaves en corridors bestonden, waarover strijd werd geleverd door soms wisselende allianties. Kroaten en Serven bijvoorbeeld konden samenwerken in het Neretvadal en gelijktijdig elkaar bevechten in de Posavina-corridor.

Het viel voor correspondenten ter plaatse niet mee op grond van schaarse berichten uit die wirwar van gegevens een samenhangend beeld te schetsen voor de Amerikaanse of West-Europese krantenlezers en televisiekijkers. De partijen die in Bosnië met elkaar in strijd waren hadden kort tevoren nog dooreen gewoond. Als ze onderhandelden over wapenstilstanden, die ze niet lang daarna weer zouden schenden, of als ze gevangenen of stoffelijke overschotten uitwisselden, dan werden hartelijk verhalen uitgewisseld over het wel en wee van families aan weerszijden van de scheidslijn en werd er gegeten en gedronken of er geen frontlijnen bestonden, alsof er geen schoten waren gewisseld en geen huizen in brand waren gestoken. Op sommige plaatsen leenden of verkochten strijdende partijen elkaar wapentuig. Journalisten waren soms verbijsterd door de realiteit van zulke gebeurtenissen, die niet overeenkwamen met de driedeling in Kroaten, Moslims en Serven, die zich in hun eigen beeldvorming over Bosnië had vastgezet.¹⁹⁷ En juist de complexiteit van het conflict en de verwarring die dat bij journalisten zelf teweegbracht, was, zoals bleek, al tijdens de oorlog in

196 Vgl. Mirjana Prosic-Dvornic, 'Serbia. The Inside Story', in: Halpern & Kideckel (eds.),

Neighbors, p. 317.

197 Vgl. Loyd, *War*, p. 115.

Kroatië een moeilijkheid geweest om lezers in de westerse wereld te interesseren voor de gebeurtenissen in het voormalige Joegoslavië. Nog moeilijker dan tijdens de oorlog in Kroatië, dat als vakantiebestemming bij veel West-Europeanen bekend was, ervoeren de journalisten het om aan de lezers de ingewikkelde situatie in Bosnië-Herzegovina uit te leggen. Zij konden de etnische en geografische verhoudingen in dit gebied niet bekend veronderstellen bij hun lezers.¹⁹⁸

Geëngageerde journalistiek

De betrokkenheid van de lezers bij de oorlog in Kroatië was daarnaast gering geweest doordat journalisten en lezers moeite hadden gehad zich te identificeren met een van de strijdende partijen. Niet alleen de Serven maar ook de Kroaten konden in de meeste westerse landen niet op grote sympathie rekenen. Dat lag anders in Bosnië, waar vanaf het begin de Moslims naar voren kwamen als de aangevallen partij en als slachtoffers van etnische zuiveringen. De grote boosdoeners in het conflict waren de Serven. De meeste pogingen tot onderzoeksjournalistiek tijdens de oorlog in Bosnië waren gericht op het vinden van nadere bewijzen van Moslim-slachtofferschap.¹⁹⁹

Onderzoeksjournalistiek had echter zijn beperkingen. Journalisten zijn er bijvoorbeeld nooit in geslaagd de onderste steen boven te krijgen over de drie grote bloedbaden in Sarajevo van mei 1992, februari 1994 en augustus 1995.²⁰⁰ Paul Moorcraft, die een kwart eeuw oorlogen versloeg, waaronder die in Bosnië-Herzegovina, meende dat er in deze oorlog sprake was van ‘the tyranny of victimology’: ‘The Bosnian Muslim atrocities and their intransigence tended to be ignored by the media.’²⁰¹ Van de 71 foto’s die *The Washington Post* in het eerste halfjaar van 1992 publiceerde over de Bosnische oorlog waren er bijvoorbeeld 31 gewijd aan Moslim-slachtoffers en drie aan Servische, wat, zelfs als er rekening wordt gehouden met het feit dat in deze fase van de oorlog Serven de meeste slachtoffers maakten, toch een vertekend beeld opleverde.²⁰² Bij Duitse televisiezenders bestond zelfs in het geheel geen behoefte aan filmmateriaal over gedode Serven.²⁰³ Een Nederlandse militaire waarnemer van de VN die in het voorjaar van 1993 in Tuzla een groep journalisten van Nederlandse kranten ontmoette die met ABiH-officieren langs het front reisde, vernam van hen desgevraagd dat zij niet van plan waren een bezoek te brengen aan de Servische kant, omdat ‘het Servische verhaal voldoende bekend was’.²⁰⁴

Sommige journalisten waren dusdanig emotioneel betrokken bij gebeurtenissen als etnische zuiveringen dat zij met hun bijdragen probeerden een actievere opstelling van hun regeringen ten opzichte van militair ingrijpen te bewerkstelligen.²⁰⁵ Bovendien veranderden redacties vaak berichten van correspondenten die niet overeenkwamen met het gevestigde beeld van Servische daders en Moslim-slachtoffers.²⁰⁶ Dat gebeurde ook bij Nederlandse kranten- en omroepredacties. De gedachte is zelfs geopperd dat redacties zich bij de keuze van correspondenten lieten beïnvloeden door de de vraag of betrokkene wel anti-Servisch genoeg was.²⁰⁷ Aanhangers van deze vorm van geëngageerde journalistiek voerden als recht-

198 Richter, *Journalisten*, p. 182.

199 Burg & Shoup, *War*, pp. 162-163.

200 Vgl. Richter, *Journalisten*, p. 167.

201 Moorcraft, *Conflict*.

202 Sremac, *War*, p. 103.

203 ‘Een Servisch lijk verkoopt niet’, *Elsevier*,

03/10/92, p. 48.

204 Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

205 Zie bijv. Richter, *Journalism*, pp. 206 en 257.

206 Bell, *Way*, p. 29; Burg & Shoup, *War*, p. 163.

207 Bijlage Wieten, *Srebrenica en de journalistiek*.

vaardiging aan dat het moeilijk was niet emotioneel betrokken te raken door etnische zuiveringen en massamoorden.²⁰⁸ *Daily Telegraph*-correspondent Alec Russell schreef over zijn ervaringen: ‘Analogies with Nazi Germany rightly have to be used with extreme caution in newsprint. But in Bosnia in 1992 correspondents (...) struggled to find a lesser comparison.’²⁰⁹ ‘If the bad news about Bosnia could just be brought home to the people, I remember thinking, the slaughter would not be allowed to continue’, schreef David Rieff, die vanaf september 1992 in Bosnië werkzaam was.²¹⁰ ‘Indifference was not an option open to us’, aldus BBC-correspondent Martin Bell.²¹¹ Er ontstond volgens hem in Bosnië een ‘journalism of attachment’.²¹²

Die betrokkenheid kwam niet alleen van de kant van de journalisten, maar werd ook bewust nagestreefd door de Bosnische regering. De Bosnische regering had een gebrek aan zware wapens en beschouwde daarom buitenlandse journalisten als hun ‘artillerie’, zoals de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken en latere premier Haris Silajdžić het noemde,²¹³ of als hun meest betrouwbare bondgenoten.²¹⁴ Toch waren journalisten onderling verdeeld over de juistheid van die betrokkenheid. Sommigen hielden vast aan het ethos van objectiviteit en zakelijke berichtgeving.²¹⁵ Het feit dat vooral de emotioneel betrokken journalisten boeken schreven of hun artikelen gebundeld uitgaven, leidt te gemakkelijk tot het vertekende beeld dat *attachment journalism* onder de correspondenten dominant was. De emotionele stellingname was op de redactie bureaus vaak groter dan onder de journalisten die in het oorlogsgebied opereerden.

Tijdens de oorlog in Kroatië hadden journalisten, zij het niet zonder gevaar voor eigen leven, zich tamelijk vrij langs en zelfs door de frontlijnen kunnen begeven. In de eerste oorlogsmaanden in Bosnië-Herzegovina lag dat anders. Servische paramilitairen lieten journalisten vaak niet toe tot gebieden waar zij etnische zuiveringen doorvoerden of bedreigden verslaggevers die toch in de buurt kwamen. Begin april 1992 had Arkan nog een uitzondering gemaakt door de fotograaf Ron Haviv uit te nodigen naar Bijeljina, waar toen zijn Tijgers huis hielden. Haviv maakte daar een aantal schokkende foto’s. Een ervan toonde hoe een Arkan-Tijger schopte tegen het lichaam van een dode vrouw. De vrouw was toegerend op een man die al eerder was doodgeschoten, en was daarna zelf doodgeschoten. De foto werd, samen met enkele andere huiveringwekkende afdrukken van Haviv, geplaatst in het Amerikaanse weekblad *Time*.²¹⁶ Niet uitgesloten kan worden dat Arkan aan het begin van de etnische zuiveringen bewust ruchtbaarheid wilde geven aan het optreden van zijn paramilitairen om de angst voor hun optreden te vergroten, en het wegtrekken van Moslims uit Oost-Bosnië te bevorderen. Daarna was het niet langer verstandig de media toe te laten bij acties, omdat hun berichtgeving over etnische zuiveringen een negatief effect had op de wereldopinie. De fotoserie van Haviv maakte bijvoorbeeld enige commotie in het Westen los, zij het niet voor lang.

Doordat hen vaak de toegang tot het strijdtoneel werd geweigerd, konden journalisten de meeste berichten over gebeurtenissen in Oost- en Noordwest-Bosnië niet ter plaatse veri-

208 Richter, *Journalisten*, pp. 186-187, 227 en 250.

209 Russell, *Prejudice*, p. 259.

210 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 9. Zie ook ibidem, pp. 169-170; Richter, *Journalisten*, pp. 62-63.

211 Bell, *Way*, pp. 99-100. Zie ook Rieff, *Slaughterhouse*, p. 217

212 Martin Bell, ‘I know he’s a war criminal but I can’t help liking him’, *Mail on Sunday*, 06/06/99.

213 Geciteerd in: Sremac, *War*, p. 24.

214 Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 217-218.

215 Zie bijv. Richter, *Journalisten*, pp. 185-187.

216 ‘The killing goes on’, *Time*, 20/04/92; Haviv, *Blood*, pp. 18-19, 60-61.

fiëren²¹⁷ en waren zij vaak sterk afhankelijk van geruchten,²¹⁸ of zij wilden de berichten niet ter plaatse checken, omdat zij de risico's te groot vonden. De meeste journalisten waren van mening dat zij zich wegens het gevaar voor beschietingen vanaf de zomer van 1992 vaak nog slechts als onderdeel van VN-konvoeien door Bosnië konden bewegen.²¹⁹ Bepaalde delen van Bosnië, zoals het strategische gebied rond Brčko, waar erg veel werd gevochten gedurende de hele oorlog, werden daarom zelden of nooit door journalisten bezocht.²²⁰ Een aanzienlijk deel van de buitenlandse journalisten bleef in Zagreb, Sarajevo of Belgrado en bediende zich voor het eigenlijke werk van zogeheten *stringers*, lokale krachten die berichten en foto's aanleverden.²²¹

Na het uitbreken van de oorlog in Bosnië bevond de overgrote meerderheid van de buitenlandse journalisten zich in Sarajevo, voornamelijk in het Holiday Inn hotel.²²² Dat kwam overigens niet alleen voort uit een behoefte om strijdgebieden te mijden. Buiten Sarajevo waren vaak geen goede telefoonverbindingen te krijgen.²²³ Journalisten waren ook plaatsgebonden door de grote frequenties van uitzending van sommige media. Zo schreef de Britse oorlogsjournalist Martin Bell, die voor BBC-televisie werkte, dat hij een collega bij de radio had die 28 keer per dag een bijdrage moest leveren. Geen wonder dat deze man Holiday Inn niet uit kwam. Hij had nauwelijks tijd om telefonisch informatie in te winnen bij de plaatselijke VN-woordvoerder.²²⁴ Bovendien kón een journalist vanuit het Holiday Inn althans een deel van zijn werk doen. Het hotel werd 'a grandstand from which you could watch the snipers at work'.²²⁵ 'In Sarajevo, I could stand at my window, out of the line of fire, and watch more drama unfold in five minutes than some people might see in a lifetime,' aldus de Amerikaanse journalist Peter Maass.²²⁶

De concentratie van journalisten in Sarajevo had een onmiskenbaar effect op de berichtgeving. 'Je wist dat de Serviërs op de mensen – op jou – schoten', aldus NCRV-radioverslaggever Wouter Kurpershoek, 'en daardoor was je minder geneigd iets positiefs over ze te zeggen.'²²⁷ Slachtoffers hadden weinig moeite om te praten met buitenlandse journalisten, integendeel.²²⁸ Dus was het vooral het verhaal van Moslims dat de journalisten vertelden. Dat van de ruim driehonderdduizend inwoners van Sarajevo er zestigduizend Serf waren, zagen zij gemakkelijk over het hoofd. En als zij het persoonlijk al niet over het hoofd zagen, was dat een nuance waarvan zij of hun redacties zich afvroegen of je de krantenlezer er mee lastig moest vallen.

De journalist die zich wél de moeite getroostte om zijn blik te verruimen en zich buiten Sarajevo te begeven om te proberen kennis te verwerven over de Servische kant van het verhaal moest veel hindernissen nemen. De journalist die bijvoorbeeld naar Pale (even buiten Sarajevo) reisde, waar de hoogste Bosnisch-Servische autoriteiten waren neergestreken, stelde zich niet alleen bloot aan beschietingen, maar moest ook tal van wegversperringen

217 Over de problemen van objectieve berichtgeving over de oorlog in Joegoslavië, zie bijv. Peter Brock, 'Dateline'; idem, 'Meutenjournalismus', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 15-36.

218 Bell, *Way*, pp. 19, 50.

219 Richter, *Journalisten*, p. 204.

220 Vgl. Richter, *Journalisten*, p. 252.

221 Vgl. Karskens, *Pleisters*, p. 271; Loyd, *War*, pp. 81 en 179; Richter, *Journalisten*, p. 151; Sadković, *Media*, p. 11; interview P. Milinov,

17/11/99.

222 Peter Brock, 'Meutenjournalismus', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, p. 26.

223 Richter, *Journalisten*, p. 227.

224 Bell, *Way*, pp. 28-29.

225 Maass, *Neighbor*, p. 146.

226 Maass, *Neighbor*, p. 148.

227 J. Neurink, 'Angst en stress in Sarajevo', *De Journalist*, 28/08/92, p. 16.

228 Richter, *Journalisten*, p. 161.

nemen. Daarbij liep hij het risico beroofd te worden of voor spion te worden aangezien.²²⁹ Aangezien de ‘regering’ van de Republika Srpska de inspanningen die journalisten hadden ondernomen om Pale te bereiken, vaak niet beloonde, besloten de meeste journalisten Sarajevo voor een dergelijk uitstapje niet te verlaten.²³⁰ Pale was trouwens ook de plaats waar de journalisten hun toelatingsbewijzen moesten halen voor gebieden binnen de Republika Srpska die zij wensten te bezoeken. Over die toelating werd met grote willekeur beslist.²³¹ Reizen zonder zulke bewijzen was gevaarlijk, want over het algemeen was de stemming tegen buitenlandse journalisten in het Bosnisch-Servische gebied vijandig.²³² Reizen mét zulke bewijzen garandeerde evenmin dat een journalist niet in moeilijkheden kwam. Lokale autoriteiten bleken er vaak andere opvattingen over de waarde van het bewijs op na te houden dan de autoriteiten in Pale. Ook de VRS maakte het journalisten vaak erg lastig.²³³ De kans op arrestaties in het Bosnisch-Servische gebied was groot.²³⁴ en vanaf begin 1993 liet de VRS van de West-Europese televisieomroepen alleen nog de BBC en RAI 1 toe in de gebieden die zij controleerde.²³⁵ Vanaf september 1993 lieten de Bosnisch-Servische autoriteiten geen enkele verslaggever meer toe tot de enclaves in Oost-Bosnië.²³⁶ Het gevaarlijkst was het echter te werken in gebieden waar de Bosnische Kroaten het voor het zeggen hadden. Zij schrokken er soms niet voor terug journalisten de vuurlinie in te sturen in de hoop dat de tegenpartij de correspondent zou beschieten.²³⁷

Zeker voor televisieteams met camera’s was het riskant rond te reizen langs wegversperringen. De kans dat hun uitrusting in beslag werd genomen, was groot. Zelfs voor de ondernemende Martin Bell van BBC-televisie gold daarom dat zijn werkterrein zich soms wekenlang beperkte tot de straat die langs het Holiday Inn hotel liep, in de ene richting tot aan het vliegveld van Sarajevo, in de andere richting tot aan het presidentieel paleis in de hoofdstad.²³⁸ Dat was de straat die regelmatig onder vuur lag van Servische sluipschutters, ook wel bekend als *Sniper Alley*, en dus vaak plaatjes opleverde van Moslim-slachtoffers. Het bracht Bell zelfs tot de vraag wanneer hij ooit Servische slachtoffers in beeld had gebracht maar: ‘Even to raise these questions is to risk being branded as an apologist for the Serbs, which I am not, and never was.’²³⁹

Met het oog op de grote gevaren die de journalisten liepen die waren verzameld in het Holiday Inn van Sarajevo, zodra zij de relatieve beschutting van hun hotel verlieten, besloten zij al kort na het begin van de oorlog in Bosnië hun filmmateriaal in een *pool* onder te brengen. Dat was een unieke gebeurtenis in de mediawereld, waarin normaal gesproken de drang naar *scoops* zo groot is. In Sarajevo bestond dan ook niet de voor journalisten ‘typische Berufsneid – Journalisten waren existentiell bedroht, mussten näher zusammenrücken’.²⁴⁰ De *film pool*, die tot de zomer van 1995 standhield, bevorderde natuurlijk niet de veelzijdigheid van de berichtgeving. Er hoefde daardoor naar een gevechtsgebied voortaan maar één camera: ‘It penalized the brave. It rewarded the indolent, who need not leave the hotel’, aldus Bell.²⁴¹

229 Zie bijv. Richter, *Journalisten*, pp. 208 en 229; James Gow, Paterson & Preston, ‘Introduction’, in: idem (eds.), *Bosnia*, p. 3.

230 Bell, *Way*, pp. 112-113.

231 Richter, *Journalisten*, pp. 154 en 221.

232 Richter, *Journalisten*, p. 154.

233 Interview W. Lust, 19/07/00.

234 Richter, *Journalisten*, p. 214.

235 Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

236 Richter, *Journalisten*, p. 127, n. 3.

237 Richter, *Journalisten*, pp. 221 en 261.

238 Bell, *Way*, p. 114.

239 Bell, *Way*, p. 114.

240 Rupert Neudeck geciteerd in Richter, *Journalisten*, p. 169. Zie ook ibidem, pp. 207, 216.

241 Bell, *Way*, p. 64.

Al te zeer werd door de concentratie van journalisten in Sarajevo het adagium waar dat journalisten niet zijn waar het nieuws is, maar dat nieuws is waar journalisten zijn.²⁴² Koljević zou later zeggen dat de Bosnisch-Servische leiding het best vond dat de journalisten zich concentreerden op Sarajevo. Daardoor hadden de Serven in Noord- en Noordwest-Bosnië in het voorjaar van 1992 de vrije hand.²⁴³

7. Eerste gegevens over kampen in Noordwest-Bosnië

In hoofdstuk 5 kwamen al de etnische zuiveringen aan de orde die in de eerste helft van 1992 in het gebied van de Drina in Oost-Bosnië plaatsvonden. Weinig aandacht is tot nu besteed aan Noordwest-Bosnië, waar zevenhonderdduizend Moslims woonden, maar dat de Serven begeerden om een verbinding tot stand te brengen tussen enerzijds Servië en de Servische gebieden in Oost-Bosnië, en anderzijds de Republika Srpska in Kroatië.

De etnische zuiveringen in Noordwest-Bosnië begonnen eind april in steden als Banja Luka, Prijedor en Kozarac (zie kaartje op pagina 451).²⁴⁴ Een deel van de Moslims die in deze steden gedwongen waren hun huizen te verlaten, werd vanaf mei ondergebracht in kampen. Voor een deel gebeurde dat om hen door een kortstondig verblijf onder ellendige omstandigheden ertoe te bewegen het door de Bosnisch-Servische autoriteiten geclaimde gebied te verlaten. Soms werden mensen ook gevangengehouden om hen te kunnen ruilen tegen Serven die zich in handen van Kroaten en Moslims bevonden.

Een onderzoeksteam van de Amerikaanse Senaat zou later concluderen dat tot aan de zomer van 1992 ongeveer 170.000 mensen in Bosnisch-Servische kampen waren ondergebracht, in de meeste gevallen Moslims. Slechts in een beperkt aantal gevallen ging het om krijgsgevangenen. Het Amerikaanse team stelde vast dat er in de kampen werd verkracht en geslagen en dat de ingezetenen honger leden. De onderzoekers zeiden dat er bewijzen waren voor ‘organised killing’, maar vaak waren de moorden in de kampen ‘recreational and sadistic’ van aard.²⁴⁵ Het onderzoeksteam naar de schending van mensenrechten in voormalig Joegoslavië, dat de VN begin oktober 1992 in het leven riep, zou uiteindelijk 715 gevangenkampen onderzoeken, die werden gedreven door Bosnische Serven (237), Kroaten (77) en Moslims (89), door Kroaten en Moslims gezamenlijk (4) of waarvan zelfs niet duidelijk was vast te stellen wie er leiding aan gaf (308). Over het algemeen waren de omstandigheden in de Bosnisch-Servische kampen slechter dan in de kampen die onder beheer stonden van Kroaten en Moslims.²⁴⁶

De belangrijkste Bosnisch-Servische detentiecentra in Noordwest Bosnië waren de Keraterm-fabriek voor keramische producten en thermisch isolatiemateriaal bij Prijedor en de kampen Manjača, Omarska en Trnopolje (zie kaartje op pagina 451). Het ergste van deze kampen was de ijzerertsmin in het plaatsje Omarska, nabij Prijedor, waar tussen de drie- en vijfduizend mensen, voornamelijk mannen met een Kroatische of Moslim-achtergrond,

242 Bell, *Way*, p. 59. Vgl. Dominic Lawson: ‘So now we know what the British and American troops will be chanting in Bosnia and Somalia: ‘We’re here because the networks are here’, geciteerd in Dore, *Japan*, p. 138.

243 Silber & Little, *Death*, p. 253.

244 Voor een beschrijving van de gebeurtenissen daar zie bijv. het Bassiouni-rapport, VN, S/1994/674, Annex, par. 151 t/m 182; United States Senate, *Cleansing*, pp. 8-9.

245 Vulliamy, *Seasons*, pp. 114-115.

246 Čalić, *Krieg*, p. 134.

gevangen werden gehouden. De bewakers sloegen de gevangenen veelvuldig, waarbij herhaaldelijk doden vielen en er was sprake van ondervoeding.²⁴⁷

In mei en juni 1992 verzamelden Bosnische regeringsinstanties en particulieren in Sarajevo informatie over de vluchtelingenstroom die in Noordwest-Bosnië op gang werd gebracht door de etnische zuiveringen en probeerden de wereldopinie daarvoor te interesseren. Zulke informatie werd bijvoorbeeld versterkt door het Bosnische Rode Kruis, de Bosnische Esperanto Vereniging en de Bosnische Vereniging voor de Verenigde Naties.²⁴⁸ Daarbij werd ook melding gemaakt van kampen waarin Kroatische en Moslim-burgers gevangen werden gehouden.

Het bestaan van zulke kampen was in strijd met het oorlogsrecht, zoals dat was vastgelegd in de verdragen en protocollen van Genève. Alle gebieden die als rechtsopvolgers konden worden beschouwd van Joegoslavië waren gebonden door de aanvaarding van de vier conventies van Genève en de additionele protocollen van respectievelijk 1950 en 1979. Het tweede additionele protocol had specifiek interne conflicten als onderwerp.²⁴⁹ Op 22 mei 1992 tekenden vertegenwoordigers van het presidium van de Republiek Bosnië-Herzegovina, de SDS, de SDA en de HDZ, op uitnodiging van het Internationale Rode Kruis bovendien nog een overeenkomst waarbij zij zich verplichtten de bepalingen van de conventies van Genève te respecteren. In deze overeenkomst beloofden de partijen het Internationale Rode Kruis vrije toegang te verlenen tot alle gedetineerde burgers.²⁵⁰ De commissie-Kalshoven, die vanaf oktober 1992 ernstige schendingen van de conventies van Genève, en andere schendingen van het internationaal mensenrecht in voormalig Joegoslavië, onderzocht, ging ervanuit dat, gezien de aard van het conflict en de overeenkomsten die de partijen onderling waren aangegaan, het recht dat van toepassing was op internationale conflicten ook van toepassing was op alle conflicten die gaande waren in ex-Joegoslavië.²⁵¹ Ten slotte zou de Bosnische regering op 31 december 1992 nog eens expliciet verklaren zich te zullen houden aan de Verdragen en Protocollen van Genève. De verplaatsing van bevolking, behalve omwille van haar eigen veiligheid of uit militaire noodzaak, is nadrukkelijk verboden in het eerste Protocol van Genève. Ook tal van maatregelen die in het kader van de etnische

247 Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina. Gross abuses of basic human rights' (AI Index: EUR 63/01/92), p. 23.

248 Zie bijv. Ed Vulliamy, 'Bosnia's secret war', *The Gazette*, 02/07/96; Gesellschaft für bedrohte Völker, *Rückkehr in Würde*. Zie ook Silber & Little, *Death*, p. 251.

249 Mercier, *Crimes*, pp. 19 en 223, n. 3. De Sloveense regering had al in haar onafhankelijkheidsverklaring van 25 juni 1991 aangegeven alle beginselen van internationaal recht en alle verdragen waartoe de federale staat Joegoslavië zich had verplicht met betrekking tot haar grondgebied te zullen respecteren. Kort na de aankomst van de ECMM-missie in Zagreb hadden de Kroatische autoriteiten een soortgelijke verklaring afgegeven. Op 27 november 1991 was onder leiding van het Internationale Rode Kruis bovendien een *memo-*

randum of understanding totstandgekomen tussen de federale regering van Joegoslavië, de Kroatische en de Servische autoriteiten waarbij de partijen zich expliciet verplicht hadden grote delen van de Geneefse conventies van 1949 en van het eerste aanvullende Protocol te respecteren; Mercier, *Crimes*, p. 37; luitenant-kolonel van de militair juridische dienst mr. J.W. Beekman, 'EG-waarnemers in het voormalige Joegoslavië; de juridische aspecten', *Carré* 1993, nr. 10, pp. 7-8.

250 Mercier, *Crimes*, pp. 106-108 en 203-207.

251 Verenigde Naties, S/25274, Annex I, par. 45; in haar eindrapport handhaafde de commissie, die inmiddels onder voorzitterschap van Bassiouni was komen te staan, deze zienswijze; Verenigde Naties, S/1994/674, 27/05/94, Annex, par. 44; Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.

zuiveringen plaatsvonden, zoals artilleriebeschietingen van burgerdoelen, uithongering en het martelen en vermoorden van gevangenen, waren dat.

Op het moment dat particuliere organisaties melding maakten van het bestaan van kampen in gebieden die de Serven domineerden, beschikte de regering in Sarajevo over niet meer dan ooggetuigenverklaringen. De Bosnische autoriteiten waren niet in staat zelf actief informatie in het gebied te vergaren. Op 3 juni 1992 bracht een groep Bosnische humanitaire organisaties echter een lijst naar buiten met de namen van 94 Servische kampen in Bosnië, waarin zich in totaal 105.348 gevangenen zouden bevinden, en elf kampen in Servië en Montenegro met nog eens 22.710 geïnterneerden.²⁵² Op 27 juli verzond UNHCR een speciaal rapport over het kamp Omarska.²⁵³ Er werd echter weinig aandacht aan besteed.

Eind juni, begin juli probeerde de Bosnische regering aandacht in het Westen te krijgen voor het bestaan van Servische interneringskampen. Toen Mitterrand op 28 juni naar Sarajevo kwam, maakte Izetbegović tegenover het Franse staatshoofd melding van de kampen en overhandigde hem de lijst met de 94 plus elf kampen. Izetbegović vroeg Mitterrand al het mogelijke te doen om een commissie te zenden die onderzoek kon doen naar de mensenrechtenschendingen. Een reactie vanuit Parijs bleef uit, ook toen in de loop van juli de Franse ambassade in Zagreb informatie naar Parijs stuurde die het bestaan van de kampen bevestigde.²⁵⁴ Op 9 juli stipte Izetbegović in een toespraak voor de conferentie van de CVSE in Helsinki de Servische kampen aan: 'Mijn land was een vreedzame multiculturele, multinationale en multireligieuze gemeenschap. Vandaag zijn er 27 concentratiekampen en ontelbare massagraven. Scholen en voetbalstadions zijn plaatsen waar wordt gemarteld en vermoord', aldus de president in zijn toespraak.²⁵⁵ De Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Haris Silajdžić vergeleek tijdens de conferentie het geweld van Serven tegen Kroaten en Moslims in Bosnië met de wreedheden bedreven door nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog. Beiden beklagden zich over de passiviteit van de internationale gemeenschap. De klachten van de twee Bosnische staatslieden maakten echter weinig indruk op de vele aanwezige hoogwaardigheidsbekleders, onder wie de Amerikaanse president Bush en zijn minister van Buitenlandse Zaken Baker. Aan de pers verklaarde Izetbegović dat hij in de marge van de bijeenkomst tijdens een persoonlijke ontmoeting met Bush nog eens had gesproken over de 'concentratiekampen' en een 'genocide', die tot nu toe aan tussen de veertig- en zestigduizend burgers het leven had gekost.²⁵⁶

De Amerikaanse president en zijn regering hadden met het oog op de presidentsverkiezingen, waaraan Bush deelnam, geen open oor voor informatie die tot grotere betrokkenheid bij het conflict in Bosnië kon leiden in de vorm van Amerikaanse grondtroepen. Daaruit zouden, zo was de verwachting van Bush en zijn meeste adviseurs, voor de president eerder na- dan voordelen voortvloeien.²⁵⁷ Het verdringingsmechanisme van Bush werkte uitstekend. Volgens zijn naaste medewerkers reageerde de president gewoonlijk op informatie over Joegoslavië met de opmerking: 'Tell me again what this is all about.'²⁵⁸ Het conflict was

252 De lijst is afgedrukt in United States Senate, *Cleansing*, p. 35.

253 Silber & Little, *Death*, p. 252.

254 Cohen, *Hearts*, p. 217; Hartmann, *Milošević*, p. 293.

255 'Bosnië smeekt om hulp', *de Volkskrant*, 10/07/92.

256 Guikje Roethof, 'Helsinki', *De Groene*

Amsterdammer, 15/07/92, p. 4.

257 Zimmermann, *Origins*, p. 171; Don Oberdorfer, 'A Bloody Failure in the Balkans', *The Washington Post*, 08/02/93.

258 Michael Dobbs, 'Bosnia Crystallizes U.S. Post-Col War Role', *The Washington Post*, 03/12/95; Doder & Branson, *Milošević*, p. 105; Silber & Little, *Death*, p. 201.

te gecompliceerd voor de Amerikaanse president om te onthouden welke partij wat wilde. De strijd was ook te ingewikkeld om een heldere doelstelling te formuleren.²⁵⁹

Intussen was ook bij internationale hulpverlenende instanties al het een en ander bekend over Servische gevangenkampen. Op 2 juli kwam bij UNHCR een geheime studie gereed over kampen in Bosnië, die grotendeels was gebaseerd op informatie van het Deense UNPROFOR-bataljon. Deense blauwhelmen hadden vanuit Dvor in Kroatië kennisgenomen van kampen net aan de overzijde van de grens in Bosnië.²⁶⁰ De UNHCR-studie werd de volgende dag uitgedeeld op een bijeenkomst in Topusko in Noord-Bosnië met vertegenwoordigers van UNPROFOR, het Internationale Rode Kruis en de Europese waarnemersmissie ECMM. In het rapport werden de kampen Omarska, Keraterm en Trnopolje vermeld als 'reported concentration camps'. Daarnaast werd het kamp in Manjača genoemd. In het rapport kwam de frustratie naar voren over 'our inability to do anything other than write reports and stand by'. Tevens wees de studie erop dat het UNPROFOR-mandaat uitsluitend Kroatië en Sarajevo gold.²⁶¹

Volgens de UNHCR-vertegenwoordiger in voormalig Joegoslavië Mendiluce overhandigde UNHCR het rapport aan het Internationale Rode Kruis (ICRC) omdat kampen 'classic ICRC ground' waren.²⁶² Het Internationale Rode Kruis zelf was in de voorafgaande periode enkele weken 'blind' geweest, omdat de organisatie zich tijdelijk uit Bosnië had teruggetrokken. Dat was gebeurd nadat Frédéric Maurice, voorbestemd om hoofd te worden van het Internationale Rode Kruis in Bosnië, was overleden aan de verwondingen die hij had opgelopen op 18 mei, toen een konvooi van het Internationale Rode Kruis bij het binnenrijden van Sarajevo was beschoten. Volgens sommige berichten zou de beschieting van Maurice een bewuste poging van de Bosnische Serven zijn geweest om het vertrek van het Internationale Rode Kruis te bewerkstelligen, nadat kort tevoren de waarnemers van de ECMM Bosnië al hadden verlaten wegens de toenemende onveiligheid.²⁶³

Nauwelijks hadden vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis hun activiteiten begin juli in Bosnië hervat, of hen bereikten berichten over meer dan tienduizend gedetineerden in Manjača en Trnopolje.²⁶⁴ Enkele vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis bezochten op 14 juli het kamp van het Bosnisch-Servische leger in Manjača, waar zij schrokken van wat zij aantroffen: 2300 uitgehongerde mannen in zes veestallen. Vierhonderd mannen balanceerden daar op de rand van de dood.²⁶⁵ Patrick Gasser, hoofd van de delegatie van het Internationale Rode Kruis, zag zich genooddaakt een diëtiste naar het kamp te brengen die ervaring had opgedaan tijdens de hongersnood in Somalië.²⁶⁶ Gasser zelf vloog naar het hoofdkwartier van het Internationale Rode Kruis in Genève om rapport uit te brengen. Daar stuitte hij, volgens eigen zeggen, aanvankelijk op ongeloof: de terugkeer

259 Halberstam, *War*, pp. 43-44.

260 Hartmann, *Milošević*, p. 293.

261 'Polemique à l'ONU autour de la diffusion interne des informations sur les camps de detention', *Agence Franse Presse*, 07/08/92; Stephen Engelberg & Chuck Sudetic, 'Conflict in the Balkans: In enemy Hands', *The New York Times*, 16/08/92; Aengus Finucane, 'The Changing Roles of Voluntary Organizations', in: Kevin M. Cahill (ed.), *Framework*, p. 253; United States Senate,

Cleansing, p. 11.

262 Ed Vulliamy, 'Bosnia's secret war', *The Gazette*, 02/07/96.

263 Stephen Engelberg & Chuck Sudetic, 'Conflict in the Balkans: In enemy Hands', *The New York Times*, 16/08/92.

264 Mercier, *Crimes*, p. 108.

265 Ed Vulliamy, 'Bosnia's secret war', *The Gazette*, 02/07/96.

266 Mercier, *Crimes*, pp. 112-113.

van kampen in Europa werd voor onmogelijk gehouden.²⁶⁷ Op datzelfde moment was al wekenlang het bestaan van een kamp bij Omarska bekend bij het Internationale Rode Kruis, maar de organisatie was er niet in geslaagd van de lokale autoriteiten die dit kamp beheerden toestemming te krijgen voor een inspectie.²⁶⁸ Het Internationale Rode Kruis ging daarom in het geval van Omarska af op informatie van een Bosnisch-Servische dokter die voor het Rode Kruis werkte. Die berichtte dat er, afgezien van diarree, geen gezondheidsrisico's waren in het kamp. Tot 6 augustus, het moment waarop de beelden van magere gevangenen achter prikkeldraad door de ether gingen, bezocht het Internationale Rode Kruis 4200 gevangenen in tien kampen in Bosnië, waarvan er drie in Servische handen waren.²⁶⁹ Het duurde echter tot 29 juli voordat voorzitter Sommaruga van het Internationale Rode Kruis naarbuiten trad met zijn aanklacht tegen de kampen.

Het is, achteraf gezien, ook opmerkelijk hoe weinig belangstelling de media hadden voor eerste berichten over de kampen. In Nederland bijvoorbeeld plaatste *Trouw* de toespraak waarin Izetbegovic de kampen noemde op de voorpagina.²⁷⁰ Maar *NRC Handelsblad* maakte er geen melding van. En *de Volkskrant* plaatste de woorden van de Bosnische president op pagina 5. *Trouw* maakte op 27 juli melding van een brief van Izetbegović aan Carrington, die de dag tevoren openbaar was gemaakt. Daarin noemde de Bosnische president, als voorbeelden van voortdurende Servische agressie tegen de Bosnische bevolking, 'nieuwe massamoorden' in het gebied van Prijedor in het noordwesten van Bosnië en '57 Servische concentratiekampen'.²⁷¹ *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* besteedden geen aandacht aan het onderwerp. Frappant in het licht van beroering die er kort daarna over zou ontstaan, was niet alleen hoe weinig aandacht er in deze fase voor dit gegeven was in de Nederlandse media, maar ook hoe weinig aandacht het kreeg als er wél over werd bericht. Het conflict in voormalig Joegoslavië stond voor velen in Nederland – en daarbuiten – kennelijk nog steeds in het teken van de waanzin. Zoals Nicole Lucas op 25 juli schreef in *Trouw*:

Tijden van oorlog hebben van Joegoslavië, het land waar je je in vier, vijf verschillende werelden kon wanen, eigenlijk een verbazingwekkend eenvormig land gemaakt. Want Vukovar of Mostar, Pakrac of Zvornik, wat rest is een hoop schroot, een puinhoop, waarop volslagen berooide mensen zich vertwijfeld afvragen of ze ooit weer normaal kunnen leven en of ze dat eigenlijk ooit wel hebben gedaan. 'Begrijp jij er nou wat van,' wordt me in Nederland weleens, vaak een beetje kribbig gevraagd. Ik moet steeds vaker zeggen: 'Nee'.²⁷²

De media hadden bovendien grote moeite met de berichtgeving over het conflict in voormalig Joegoslavië, omdat beweringen over gruwelijkheden vaak niet te controleren waren. Westerse media werden overspoeld met gekleurde berichtgeving van de ministeries van informatie en de persbureaus in de diverse hoofdsteden van het voormalige Joegoslavië. Ook aan film- en fotomateriaal, waarvan de authenticiteit niet kon worden vastgesteld, was geen gebrek. Vaak boden partijen beeldmateriaal van lijken aan, waarbij in de bijschriften de etniciteit van de daders en slachtoffers naar believen was aangepast. Volgens de Balkan-

267 Mercier, *Crimes*, p. 110; Ignatieff, *Honor*, p. 1344.

268 Mercier, *Crimes*, p. 112.

269 Con Coughlin & Philip Sherwell, 'Death in the Balkans', *Sunday Telegraph*, 09/08/92.

270 'Dit bloedbad moet stoppen', *Trouw*, 10/07/92, maar maakte daarbij melding van 23 kampen.

271 'Nieuwe kaart van Bosnië', *Trouw*, 27/07/92.

272 Nicole Lucas, 'In tijd van oorlog', *Trouw*, 25/07/92.

specialist Milan Andrejevich van Radio Free Europe waren de buitenlandse media na een jaar oorlogvoering in (voormalig) Joegoslavië zo wanhopig over de moeilijkheid de authenticiteit vast te stellen dat ze maar wat deden. Tim O'Sullivan van het Britse blad *PR Week* meende dat het zo moeilijk was de journalistieke regels toe te passen dat meeste verslaggevers ze maar helemaal overboord gooiden.²⁷³

De berichtgeving van Roy Gutman: 'concentratiekampen' in Bosnië

Temidden van deze algehele verwarring was er één journalist die zich had vastgebeten in de kwesties van de etnische zuiveringen en de kampen in Noordwest-Bosnië, en in belangrijke mate zou bijdragen tot de berichtgeving daarover in het Westen. Dat was de Amerikaan Roy Gutman, die als correspondent werkte voor *Newsday*, een krant die in New York en op Long Island verscheen in een dagelijkse oplage van meer dan 800.000 exemplaren en een goede reputatie had ten aanzien onderzoeksjournalistiek. In 1991, na afloop van de Golfoorlog, had Gutman, voor het eerst na zestien jaar, weer een bezoek gebracht aan Joegoslavië. Kort daarna was hij bureauchef voor *Newsday* in Bonn geworden.

Gutman was extreem gefrustreerd door het gebrek aan belangstelling in de Verenigde Staten voor de oorlogen in Kroatië en Bosnië. Hij vergeleek de opstelling van het Westen ten opzichte van Bosnië met de houding van de Britse premier Neville Chamberlain ten aanzien van Tsjechoslowakije in 1938.²⁷⁴

Op 3 juli, dezelfde dag waarop UNHCR zijn rapport over de kampen aan het Internationale Rode Kruis verzond, berichtte Gutman over een transport van achttienhonderd Moslims in achttien treinwagons vanuit het Bosnische dorp Kozluk, nabij Zvornik, naar de Joegoslavisch-Hongaarse grens. Het was, zoals Gutman in *Newsday* schreef, 'a practice not seen in Europe since the end of World War II'.²⁷⁵ De vergelijking met het Derde Rijk en de Tweede Wereldoorlog kreeg steeds meer plaats in de berichten van Gutman.²⁷⁶ Enkele weken later citeerde hij bijvoorbeeld een Moslim-student die Banja Luka had verlaten en zei dat de Moslims zich er hadden gevoeld als joden in het Derde Rijk. Volgens hetzelfde artikel maakten Kroatische en Moslim-autoriteiten melding van nachtelijke treintransporten met mensen door Banja Luka. Deze Moslim-leiders zeiden dat de mannen die deel uitmaakten van zulke transporten werden geëxecuteerd of naar kampen gebracht, 'some of which, the leaders say, are in fact death camps'.²⁷⁷

Op 9 juli 1992 bereikte Gutman het verzoek van de leider van de SDA in Banja Luka, die hij een jaar eerder had ontmoet, om zelf kennis te komen nemen van de praktijk van etnische zuivering.²⁷⁸ Volgens het contact van Gutman werden Moslims in veewagons uit Banja Luka gedeporteerd. Gutmans bron zei dat het hem deed denken aan de joden die naar Auschwitz

273 Caroline de Gruyter, 'Kroaten rijgen kettin-
gen van Servische vingers', *Elsevier*, 03/10/92,
p. 47.

274 Interview Gutman op <http://globetrotter.berkeley.edu/conversations/Gutman/gutman-con6.html>, geraadpleegd op 29/02/00.

275 Roy Gutman, 'Ethnic Cleansing: Yugoslavs
try to deport 1,800 Muslims to Hungary', *News-
day*, 03/07/92, zie ook Gutman, *Witness*, pp. 20-

23; de laatste uitdrukking ook in Roy Gutman,
"Like Auschwitz". Serbs pack Muslims into
freight cars', *Newsday*, 21/07/92.

276 In zijn kanttekeningen bij zijn later opnieuw
uitgegeven artikelen sprak Gutman eveneens van
'Third Reich practices', *Witness*, p. ix.

277 R. Gutman, 'If Only They Could Flee. Mus-
lims, Croats held in city', *Newsday*, 26/07/92.

278 Gutman, *Witness*, p. vii.

werden getransporteerd.²⁷⁹ Gutman slaagde er vervolgens als eerste westerse journalist in door te dringen tot het door de etnische zuiveringen geteisterde noordwesten van Bosnië. Van de Bosnisch-Servische militaire autoriteiten in Banja Luka kreeg hij echter geen toestemming Omarska te bezoeken.

Wel mocht hij, tegelijk met de delegatie van het Internationale Rode Kruis onder leiding van Patrick Gasser, op 14 juli een bezoek brengen aan het ondervragingskamp Manjača nabij Banja Luka. Normaal liet het Internationale Rode Kruis zich bij bezoeken aan kampen niet graag begeleiden door journalisten, omdat dat ertoe kon leiden dat de poorten daarna voor het Internationale Rode Kruis gesloten bleven. Ditmaal stelde Gasser echter Gutman en Ed Vulliamy, correspondent van *The Guardian*, in de gelegenheid mee te reizen en de informatie te verzamelen waarmee Gasser vond dat de wereld wakkergeschud zou moeten worden. Gasser verzocht de beide journalisten echter niet met de delegatie mee naar binnen in het kamp te gaan.²⁸⁰ Om onbekende redenen zou Vulliamy nooit iets over dit bezoek publiceren.

Het kamp in Manjača was van oorsprong een agrarisch complex. In de zomer van 1992 werden er Moslims en Kroaten vastgehouden. Gutman kreeg geen toegang tot de barakken van het kamp, maar hij zag wel hoe mannen werden kaalgeschoren en hij nam bewakers met rubberen knuppels waar. Ook kon hij een achttal mannen ‘interviewen’ onder het oog van de bewakers: leden van de VRS stelden de meeste vragen en de gesprekken werden opgenomen door een cameraploeg van het Bosnisch-Servische leger. Uit deze gesprekken en uit interviews met enkele mannen buiten het kamp maakte Gutman op dat de bewering van de VRS dat Manjača een krijgsgevangenkamp was geen standhield. Niet alle mannen die hij in het kamp sprak, hadden deelgenomen aan gevechten. Gutman had eerder de indruk dat er zoveel mogelijk Moslims en Kroaten in het kamp waren verzameld om geruild te kunnen worden tegen Serven. De geïnterneerden vertelden Gutman over willekeurige mishandelingen die zij hadden ondergaan en over incidentele sterfgevallen.

Op 19 juli verscheen Gutmans artikel over Manjača in *Newsday*. Het beschreef Manjača als één uit een reeks van ‘new detention facilities, which one American embassy official in Belgrade (...) routinely refers to as “concentration camps”’. Als eigen commentaar voegde Gutman daaraan toe: ‘It is another example of the human rights abuses now exploding to a dimension unseen in Europe since the Nazi Third Reich.’²⁸¹ En daarbij moest, aldus Gutman, in aanmerking worden genomen dat Manjača volgens leidende Moslims ‘a first-class camp’ was, omdat het werd geleid door het reguliere Bosnisch-Servische leger, waarbinnen nog een zekere discipline heerste. Veel erger zou het er volgens Gutman aan toegaan in andere kampen in Noord-Bosnië, waar de lokale politie het voor het zeggen had. Interessant, in vergelijking met berichten die de wereld enkele weken later zouden schokken, was dat Gutman melding maakte van verscheidene prikkeldraadomheiningen rond het kamp: ‘With its multiple perimeters of barbed-wire fence, its newly dug minefields and its guardposts, the former army exercise grounds have the appearance of a Stalag 17 or the former East-West German border.’²⁸²

279 R. Gutman, ‘Like Auschwitz: Serbs Pack Muslims into Freight Cars’, *Newsday*, 21/07/92; Gutman, *Witness*, p. 36.

280 Mercier, *Crimes*, p. 110; Ignatieff, *Honor*, p. 136.

281 R. Gutman, ‘Prisoners of Serbia’s War. Tales of hunger, torture at camp in north Bosnia’, *Newsday*, 19/07/92.

282 *Ibidem*.

Na zijn artikel over Manjača besloot Gutman voor zichzelf dat de ernst van wat hij in Banja Luka en omgeving had gehoord over de kampen vereiste dat hij zijn berichtgeving daarover op verifieerbare gegevens zou baseren. Maar, zo schreef hij later in de inleiding bij zijn bundel met verzamelde artikelen over de oorlog in Bosnië: ‘Having set such lofty [hoog] standards, I immediately made an exception and wrote about the Omarska camp.’²⁸³ Gutmans artikel over het kamp in Omarska, dat op dat moment van de Bosnisch-Servische autoriteiten nog niet mocht worden bezocht door het Internationale Rode Kruis, verscheen eveneens op 19 juli in *Newsday*. Het was gebaseerd op informatie uit de derde hand, van een Moslim-hulporganisatie in Banja Luka die Gutman had ingelicht over een getuigenis van een Moslim-vrouw. Gutman schreef dat Omarska een open mijn was, waar duizenden Moslims gevangen werden gehouden. Slechts een derde van de gevangenen was beschermd tegen de elementen. De rest verbleef in de brandende zon, en als het regende stonden de geïnterneerden in de modder. Er was gebrek aan voedsel en aan medische en hygiënische voorzieningen. Daardoor heersten er ziektes. Dagelijks kwamen er tussen de zes en tien mensen om. Volgens Gutman waren er toenemende mate aanwijzingen dat Omarska een *death camp* was.²⁸⁴

Twee dagen later verscheen weer een artikel van Gutman in *Newsday*. Opnieuw schreef hij dat volgens Moslim-autoriteiten Omarska een *death camp* was, waar jonge mannen werden vastgehouden.²⁸⁵ Daarnaast maakte hij op basis van een beschrijving door een getuige melding van het kamp in Trnopolje, waar vooral vrouwen, kinderen en oude mannen schenen te worden vastgehouden. De getuige had gezien hoe zijn buurman, Ilijaz Hadžić, die voorzitter van de SDA was geweest in Kozarac, samen met zijn vrouw en drie kinderen in het kamp in Trnopolje was geëxecuteerd, toen hij weigerde de namen van andere SDA-activisten te noemen. ’s Nachts zochten bewakers onder de gevangenen vrouwen uit die zij vervolgens verkrachtten. Uiteindelijk waren de duizenden gevangen inwoners van Kozarac onder erbarmelijke omstandigheden met treinen vervoerd naar de stad Zenica, die in Moslim-handen was.

De reden voor Gutman om af te wijken van zijn voornemen om louter geverifieerde berichten te beschrijven was dat, als Omarska inderdaad een *death camp* zou blijken te zijn, dit zwart op wit moest komen te staan ‘to alert others’.²⁸⁶ Een verhaal van een ervaren verslaggever in een serieuze krant moest volgens hem de aandacht van de Amerikaanse regering trekken. Om niets aan het toeval over te laten, brachten collega’s van *Newsday* in Washington op zijn verzoek zijn artikelen onder de aandacht van de autoriteiten: de CIA, het Witte Huis en leden van het Amerikaanse Congres. Er kwam geen enkele reactie.²⁸⁷

Op 2 augustus verschenen twee nieuwe artikelen van Gutman in *Newsday*, ditmaal over de kampen Omarska, Trnopolje en over het kamp Luka bij Brčko. Kennelijk in een poging ditmaal wél grote aandacht te trekken, stond er nu een kop met letters van vijf centimeter hoog op de voorpagina: ‘The Deathcamps of Bosnia’. In de kampen Omarska en Luka zouden volgens Gutmans berichtgeving meer dan duizend burgers zijn omgebracht en nog duizenden worden vastgehouden in afwachting van een zekere dood, aldus twee vrijgelaten gevangenen, die Gutman had gesproken.²⁸⁸

283 Gutman, *Witness*, p. xii.

284 Gutman, *Witness*, p. 34.

285 Gutman, *Witness*, p. 41.

286 Gutman, *Witness*, p. xii.

287 Gutman, *Witness*, p. xii; Harry Kreisler,

‘Witness to genocide. Conversation with Roy Gutman’, <http://globetrotter.berkeley.edu/conversations/Gutman/gutman-con7.html>, geraadpleegd 10/03/00.

288 Gutman, *Witness*, p. 44.

Voor het artikel over kamp Luka bij Brčko, had Gutman gesproken met een 53-jarige ambtenaar, die zei een van de honderdvijftig overlevenden te zijn uit een groep van vijftienhonderd gevangenen die tussen medio mei en medio juni waren omgebracht door executiepelotons of doordat hun keel was doorgesneden. De getuige was met de andere gevangenen gedwongen geweest toe te kijken bij de moordpartijen. Volgens de getuigenis zouden verder inwoners van Brčko door crematie zijn verwerkt tot veevoeder en was er sprake geweest van verkrachtingen. Van diverse gevangenen zouden genitaliën zijn afgerukt en neuzen afgesneden. Uiteindelijk was een groep van honderdtwintig mannen, onder wie de getuige, vrijgelaten.²⁸⁹ Later zou komen vast te staan dat van de achtduizend mensen die in dit kamp hebben gezeten er tot begin juli 1992 driehonderd waren omgekomen.²⁹⁰

In het andere artikel schreef Gutman voornamelijk over het voormalige mijncomplex van Omarska, waar duizenden Moslims en Kroaten in metalen kooien opgesloten zouden zitten zonder voedsel en sanitaire voorzieningen. Onder hen bevond zich de elite van Prijedor, schreef Gutman. Hij baseerde in dit geval zijn berichtgeving over verkrachtingen, martelingen en massa-executies die daar zouden plaatsvinden op de getuigenissen van een 63-jarige Moslim-aannemer, die in de eerste week van juni op grond van zijn gevorderde leeftijd uit het kamp was ontslagen. Volgens de aannemer zouden om de paar dagen tien tot vijftien gevangenen in het kamp worden geëxecuteerd. In de korte tijd waarin hij in het kamp verbleef zouden er volgens hem daarnaast 35 tot 40 mannen zijn overleden aan de gevolgen van mishandelingen. Ook zelf was hij herhaaldelijk geslagen, waardoor hij zeven tanden miste.

Later zou Gutman over deze ooggetuigeverslagen twee artikelen schrijven: ‘Waarom ik een verhaal publiceerde met maar twee getuigen? Ik was ervan overtuigd dat de levens van duizenden mensen op het spel stonden en dat we in hun belang het journalistieke risico moesten nemen.’²⁹¹ Over Trnopolje meldde Gutman niet veel, maar interessant in het licht van latere debatten over de aard van dit kamp was dat Gutman schreef een vrouw te hebben gesproken die daar in het kamp had gezeten zonder gevangene te zijn.²⁹²

Een dag na de publicaties over ‘The Deathcamps of Bosnia’, op 3 augustus, schreef Gutman een artikel over kampen in Bosanski Šamac. Hoewel volgens een schriftelijke verklaring van een van de geïnterneerden de gevangenen de moord op vijftien lotgenoten hadden moeten aanschouwen, was volgens Gutman de term *death camp* hier niet van toepassing. Wat hem wel zorgen baarde, was dat de kampen in Bosanski Šamac niet voorkwamen op de lijst van 94 Bosnisch-Servische detentieplaatsen die Bosnische instanties inmiddels aan UNHCR hadden gestuurd. Gevreesd moest dus worden dat het aantal kampen in Bosnië nog veel hoger was dan tot dan toe was aangenomen.²⁹³

Op 5 augustus kon Gutman een nieuw artikel schrijven over Omarska, nadat hij de dag tevoren in Zagreb had gesproken met de 53-jarige Moslim ‘Hujča’, die in mei twaalf dagen in het kamp geïnterneerd was geweest. Volgens deze bron werden elke nacht zeven of acht willekeurige gevangenen door bewakers uit een opslagruimte gehaald, waar zes- tot zeventienhonderd geïnterneerden verbleven, en vervolgens geëxecuteerd. Verder berichtte Gutman dat hij van een dertigjarig lid van de Bosnische Moslim-strijdkrachten had vernomen dat

289 Gutman, *Witness*, pp. 50-51.

290 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 61.

291 A. de Vries, ‘Het journalistieke risico’, *De*

Groene Amsterdammer, 31/01/96.

292 Gutman, *Witness*, p. 49.

293 Gutman, *Witness*, p. 54.

deze van een vijftienjarige jongen, die een week in Omarska had vastgezet, had gehoord dat er mannen uit de open mijn waren gehaald die nooit meer waren teruggekomen.²⁹⁴

Het effect van Gutmans berichten op de Amerikaanse regering

De artikelen van Gutman van 2 augustus hadden wél het door hem gewenste effect: ze trokken binnen en buiten de Verenigde Staten grote belangstelling van andere media en van autoriteiten. Op 4 augustus sprak de Veiligheidsraad in een verklaring van zijn voorzitter, de Chinees Li Daoyu, zijn diepe bezorgdheid uit over ‘continuing reports of widespread violations of international humanitarian law and in particular reports of the imprisonment and abuse of civilians in camps, prisons and detention centers throughout the territory of the former Yugoslavia and especially in Bosnia and Herzegovina’. De Veiligheidsraad vroeg om ‘immediate, unimpeded and continued access to all such places’. Degenen die zich aan deze mensenrechtenschendingen bezondigden zouden, zo waarschuwde de Raad, individueel verantwoordelijk worden gehouden voor hun daden.²⁹⁵

De artikelen van Gutman van 2 augustus hadden ook een groot effect op de verkiezingscampagne voor het Amerikaanse presidentschap. Tot dan toe hadden de Amerikaanse media veel minder aandacht besteed aan de oorlogen in voormalig Joegoslavië dan de Europese. De berichtgeving getuigde bovendien van onbegrip en verwarring, en vertoonde vele fouten. De verwaarlozing van de conflicten werd in de hand gewerkt doordat er geen directe Amerikaanse belangen in het geding waren en de Amerikaanse media zichzelf wat oorlogsverslaggeving betref financieel hadden uitgeput tijdens de Golfoorlog.²⁹⁶

Tijdens een verkiezingscampagne bestaat in de Verenigde Staten de neiging bij een zittende president die tevens zelf kandidaat is, om zich niet in hachelijke buitenlandse avonturen te storten. Hij is zich ervan bewust dat de kiezer primair in binnenlandse aangelegenheden is geïnteresseerd. En als hij daar zelf onvoldoende van doordrongen is, wrijft zijn tegenkandidaat hem dat wel in. Zoals in dit geval de Democratische tegenkandidaat William Jefferson Clinton, gouverneur van Arkansas, die met zijn aanhang president Bush voorhield: ‘It’s the economy, stupid’.

Begin juni 1992 berichtte *The New York Times* dat er tot dan toe dat jaar minder buitenlands nieuws in de avonduren was uitgezonden door de grote Amerikaanse televisienetwerken dan in de voorafgaande drie jaar. Verklaringen die de netwerken daarvoor gaven, waren onder meer een grotere belangstelling voor nationale kwesties, de nadruk van de verkiezingscampagne op binnenlandse onderwerpen en – specifiek voor Joegoslavië – ‘the difficulty of explaining a complicated conflict to viewers who lack a vested interest in the outcome’. Bovendien, aldus Peter Jennings, *anchorman* van ABC’s *World News Tonight*, begreep aanvankelijk geen journalist wat er gaande was in Joegoslavië en ‘you can’t get the public to understand if the journalists don’t understand’. Sommige netwerken gaven dan ook zelf toe dat zij de ontwikkelingen in Joegoslavië onvoldoende over het voetlicht hadden gebracht. Een producent, die anoniem wenste te blijven, zei dat het nieuws over Joegoslavië erg bepaald was door geweldscènes: ‘Everybody seems to want to go for the blood. (...) It’s

294 R. Gutman, ‘Serbs’ death camps. How the Guards Chose the Victims’, *Newsday*, 05/08/92; zie ook Gutman, *Witness*, pp. 60-63.

295 United Nations Department of Public In-

formation, The United Nations, p. 24; J. Friedman, ‘The UN Demands Access’, *Newsday*, 05/08/92.

296 Eyal, *Europe*, p. 66.

back to “Cut me a minute of bang-bang”. But nobody wants to go into the issues behind the bangs.²⁹⁷

De Amerikaanse verkiezingscampagne van 1992 liet inderdaad een nog grotere desinteresse zien in buitenlandse politiek dan anders. Oud-president Richard M. Nixon zei kort vóór de zomer van 1992 in 44 jaar geen campagne te hebben meegemaakt waarin de buitenlandse politiek zo weinig ter sprake kwam.²⁹⁸ Pogingen van Bush goede sier te maken met zijn buitenlands politieke successen hadden weinig succes. Dat kwam mede doordat een deel van het Amerikaanse electoraat Bush verweet uit internationaal-politieke overwegingen aan het eind van de Golfoorlog niet te hebben doorgestoten naar Bagdad, vanwaar Saddam Hussein nog steeds signalen van minachting jegens het Westen afgaf.²⁹⁹

Eind juli besloot Clinton dat het hem voordeel kon opleveren door de aanval te openen op het buitenlands beleid van president Bush. Hij merkte dat hij twijfel kon zaaien in het kamp van Bush door de mogelijkheid van luchtaanvallen op Servische troepen in Bosnië ter sprake te brengen, omdat ook een deel van de Republikeinse politici daar voorstander van was.³⁰⁰ Naar aanleiding van de artikelen van Gutman drongen Clinton en enkele Democratische afgevaardigden er op aan dat de Amerikaanse regering de Veiligheidsraad ertoe zou bewegen geweld te gebruiken tegen de mensenrechtenschendingen, waarbij de inzet van Amerikaanse strijdkrachten niet moest worden uitgesloten. ‘If the horrors of the Holocaust taught us anything, it is the high cost of remaining silent in the face of genocide’, aldus Clinton.³⁰¹

De artikelen van Gutman over de kampen, die nu spoedig gevolgd zouden worden door anderen, brachten de media ertoe de voor de autoriteiten pijnlijke vraag te stellen hoeveel die al hadden geweten over de kampen voordat Gutman erover publiceerde. Hadden particulieren niet blootgelegd wat de autoriteiten geheim hadden willen houden?³⁰² Of was de opstelling van de westerse regeringen ingegeven door het adagium ‘eerst zien, dan geloven’?³⁰³ Gutman zelf kon niet geloven dat hij, in een tijd van spionagesatellieten, de eerste zou zijn geweest die kennis had kunnen nemen van de kampen. Volgens hem had de Amerikaanse regering de kampen willen verzwijgen omdat, als de kennis daarover bij een breder publiek bekend zou zijn geweest, dit de regering tot actief ingrijpen zou hebben gedwongen.³⁰⁴ Gutman kon ter ondersteuning van zijn overtuiging verwijzen naar opmerkingen, zoals Bush die begin juli, na afloop van de economische top van de G7-landen in München had gedaan, toen hij zei dat de Amerikaanse regering niet van plan was troepen te zenden naar iedere ‘hiccup here or there’.³⁰⁵

Later zou blijken³⁰⁶ dat president Bush al medio mei opdracht had gegeven aan de CIA intensief onderzoek te verrichten naar de omstandigheden in Bosnië. De resultaten daarvan

297 Bill Carter, ‘Networks Cutting Back on Foreign Coverage’, *The New York Times*, 10/06/92.

298 H. Lenselink, ‘Buiten onze grenzen’, *De Banier*, 14/05/92, p. 13.

299 S. Friedman, ‘Focus On. The Shaky New World Order’, *Newsday*, 18/08/92.

300 George D. Moffett III, ‘Bush Dilemma in Balkan Crisis Seen Benefiting Rival Clinton’, *The Christian Science Monitor*, 10/08/92.

301 J. Friedman, ‘The UN Demands Access’, *Newsday*, 05/08/92.

302 M. Kempton, ‘War Crimes Beneath Notice’, *Newsday*, 09/08/92.

303 Hans Leber, ‘Laat ze de oorlog uitvechten’, *Twentsche Courant*, 05/08/92.

304 Gutman, *Witness*, pp. xiii-xiv.

305 Geciteerd in Gutman, *Witness*, p. xvii.

306 Het volgende is gebaseerd op K. Royce & P.J. Sloyan, ‘The U.S. Waited. Back in June, CIA Told Bush of Atrocities’, *Newsday*, 14/08/92. Zie ook Patrick Glynn, ‘See No Evil’, in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 134.

moesten niet alleen aan de Amerikaanse regering, maar ook aan UNPROFOR ten goede komen. De CIA en de *Defense Intelligence Agency* hadden daartoe zowel agenten als spionagesatellieten ingezet en zij luisterden het berichtenverkeer in de regio af. In juni had de CIA op basis van zijn bevindingen de president geïnformeerd over wreedheden die werden bedreven door Bosnisch-Servische strijdkrachten, zoals martelingen en executies, die hadden geresulteerd in duizenden doden. De Amerikaanse regering besloot echter de resultaten van het onderzoek niet naar buiten te brengen omdat zij fragmentarisch en niet eenduidig waren, waardoor zij niet verschilden van de journalistieke berichtgeving. Nadat de CIA zich aanvankelijk had geconcentreerd op de situatie in steden en dorpen waar etnische zuiveringen plaatsvonden, begon de spionagedienst pas eind juli echt aandacht te besteden aan de kampen. De dienst kreeg echter geen toestemming van de president U-2 spionagevliegtuigen in te zetten, omdat dat 'too provocative' zou zijn voor de Servische autoriteiten. De Amerikaanse regering hoopte namelijk Milošević nog steeds langs diplomatieke kanalen tot een meer vreedzame opstelling te bewegen. Vervolgens werden Keyhole satellieten ingezet die weliswaar kampen lokaliseerden, maar de betekenis ervan zou de CIA zijn ontgaan. De Amerikaanse geheime dienst zou hebben gemeend dat de kampen een logisch uitvloeisel waren van de op gang gekomen vluchtelingenstroom. De Amerikaanse diplomaat Ron Neitzke ontkende dit later:

There were photographs. We had them in 1992. If you looked you could see a little outbuilding suddenly blimping into a circus full of people. You would have reports, perhaps fragmentary, about a concentration camp at site X, and it would have been possible to look at site X and see. Somebody simply had to collate the fragmentary evidence from refugees and intercepts with the photographs. But we were determined not to see it because all this could lead to pressure for intervention. . . It was not a technical screwup that we did not see the camps. This was willed. In the end, the Central Intelligence Agency is a political tool of the administration.³⁰⁷

George Kenney, die op de Joegoslavië-afdeling van het *State Department* werkte, zei later:

By June and certainly by July, we were getting reports from Northern Bosnia that, if we had wanted to look closely, would have been very disturbing. In July, we had maybe a dozen reports of really barbaric things being done by the Serbs. The reports were anecdotal, but they came from good local contacts who had proved reliable in the past.³⁰⁸

Ook Jon Western, die zich op het *State Department* bezighield met de mensenrechtensituatie in Bosnië-Herzegovina, zag rapporten over wreedheden die, zoals hijzelf zei, erg leken op wat bekend was van de Tweede Wereldoorlog. Aanvankelijk dachten hij en zijn collega's aan desinformatie, maar op een bepaald moment ontstond er een patroon en kon door relaties te leggen tussen getuigenverklaringen een beeld ontstaan van kampen en de misdrijven die daar werden gepleegd.³⁰⁹

Het was vooral de jonge diplomaat Henry Kelly, in de Amerikaanse ambassade in Belgrado, die door telefonische contacten met mensen in Banja Luka en Prijedor in staat was te zorgen voor een stroom aan rapporten op bijna dagelijkse basis die een wijde verspreiding

307 Cohen, *Hearts*, p. 173.

308 Cohen, *Hearts*, p. 217.

309 Danner, 'Clinton', p. 58.

kregen binnen het *State Department*. Uit zijn rapporten bleek dat er veel Moslim-mannen ‘verdwenen’ in het gebied rond Banja Luka en Prijedor:

That they were disappearing into concentration camps was something that emerged incrementally. We would hear about ‘processing points’. By the end of May, ‘transit centres’. Then ‘detention camps’, then ‘factories and mines’ – and it coalesced into the reality: a gulag. The names appeared: Omarska, Kereterm [Keraterm], Brčko.³¹⁰

Western zond de essentie van de rapporten die hij zag omhoog in de hiërarchie van het *State Department* naar minister Baker en naar hoge ambtenaren in het Pentagon en het Witte Huis. Het leek, aldus Western, of zijn informatie in een groot zwart gat verdween: ‘We could send things up and nothing would come back.’³¹¹ Kenney probeerde tevergeefs zijn superieuren te bewegen in officiële rapporten het woord ‘genocide’ te gebruiken voor de vastgestelde wreedheden.³¹² Jim Swigert, tweede man op de Amerikaanse ambassade in Belgrado, zei daarover: ‘As I’ve read the definition of genocide, this was genocide. But we did not want to say that. The marching orders from President Bush were that Yugoslavia was essentially a European problem and we were to stay out of it.’³¹³ Paul Williams, die in 1992 werkte in het *Office of the Legal Advisor for Europe and Canada* in het *State Department*, zei dat het onmogelijk was voor woordvoerders van de Amerikaanse regering om naar buiten te treden met de aanwezige kennis over de kampen:

The next question would have been: ‘And what is the US government doing about it?’ And the answer would have been: ‘Nothing.’ And since this was an unacceptable answer for political reasons, we simply didn’t make the public aware of the concentration camps.³¹⁴

Toen Bush begin augustus in de problemen raakte door de publieke verontwaardiging over de kampen, kregen fotoanalisten opdracht alle beschikbare satellietbeelden opnieuw te bestuderen. In elk geval bleek toen uit beelden van de open mijn in Omarska die waren gemaakt op 5 augustus, drie dagen nadat de ‘*death camp*’-artikelen van Gutman waren verschenen, dat er niet langer gevangenen verbleven.³¹⁵

De problemen van Bush, ontstaan door Gutmans publicaties, werden verergerd door het optreden op 4 augustus van de *Assistant Secretary for European Affairs* Tom Niles tijdens een routinezitting van het *International Relations European Subcommittee* van het Huis van Afgevaardigden. Afgevaardigden vroegen hem om informatie over de *death camps* waarover Gutman had bericht. De afwerende opstelling van Niles wekte de ergernis van de leden van het subcomité, in het bijzonder van de voorzitter, de Democratische afgevaardigde Tom Lantos, die zelf tijdens de Tweede Wereldoorlog een Hongaars concentratiekamp had overleefd. Het was extra onfortuinlijk voor de Amerikaanse regering dat Richard Boucher, assistent-woordvoerder van het *State Department*, een dag tevoren tegenover de pers had

310 Een ambtenaar van het State Department, geciteerd in Ed Vulliamy, ‘Bosnia’s secret war’, *The Gazette*, 02/07/96.

311 Danner, ‘Clinton’, p. 61.

312 *Ibidem*; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 96.

313 *Ibidem*.

314 Paul Williams, in: Magaš/Žanić (eds.), *War*, p. 313. Zie ook de verklaringen van State Department-ambtenaar John Fox in Strobel, *Policy*,

p. 151 en Danner, ‘Clinton’, p. 58.

315 Vgl. Cohen, *Hearts*, p. 220.

erkend dat de Amerikaanse regering beschikte over soortgelijke rapporten als de media, waar het ging om Servische kampen in Bosnië waarin burgers werden gemarteld en vermoord. Hij had daarbij tevens gezegd dat de Amerikaanse regering beschikte over rapporten dat er kampen waren van Bosnische Moslims en Kroaten, al waren daarvan geen berichten bekend over mishandelingen.³¹⁶ 'Either Mr. Boucher is lying or you are lying', voegde Lantos aan Niles toe.³¹⁷ Toen bovendien bleek dat de Amerikaanse regering in een eerste reactie naar aanleiding van de berichtgeving over de kampen tot niet meer bereid was dan steunverlening aan het Rode Kruis bij diens pogingen toegang te krijgen tot de kampen en het lot van de gevangenen te verbeteren,³¹⁸ merkte Lantos op dat de woorden 'Munich' en 'appeasement' maar bleven hameren in zijn hoofd.³¹⁹

De pers kreeg de indruk dat de Amerikaanse regering wat te verbergen had en werd daarbij in de kaart gespeeld door een uitlating van generaal Lewis MacKenzie de bevelhebber van UNPROFOR II in Bosnië die op 4 augustus zei dat zijn troepen de laatste vijf maanden 'a ton of paper' hadden ontvangen van de Servische en Kroatische regeringen over kampen waar, naar werd beweerd, duizenden zouden zijn omgebracht.³²⁰ Het zou daarbij gaan om 'sophisticated reports', niet om individuele klachten. De Canadese generaal beweerde dat hij de informatie had doorgestuurd in de VN-commandolijn, maar dat er nauwelijks actie was ondernomen omdat het te gevaarlijk was om kampen in Bosnië te bezoeken in verband met de vijandelijkheden die in de streken daaromheen plaatsvonden. Het VN-hoofdkwartier in New York ontkende dat zulke berichten daar ooit waren ontvangen. Met andere woorden: de informatie was op het hoofdkwartier van UNPROFOR-commandant Nambiar in Zagreb blijven hangen. VN-woordvoerders zeiden dat de bevelhebber deze informatie kennelijk had genegeerd omdat een onderzoek naar zulke excessen niet tot zijn mandaat behoorde.³²¹

De Bosnische missie bij de VN daarentegen beweerde dat zij al lang informatie over de kampen had verstrekt.³²² Volgens (uiteenlopende) latere mededelingen van de Bosnische ambassadeur bij de VN, Muhamed Sacirbey, had hij inlichtingen over kampen vanaf eind april³²³ dan wel op 15 mei³²⁴ aan secretaris-generaal Boutros-Ghali verstrekt. Een schriftelijke neerslag daarvan is onbekend. Wél is duidelijk dat Muhamed Sacirbey, de Bosnische Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, de lijst van de 94 plus 11 kampen op 29 juli aan de voorzitter van de Veiligheidsraad overlegde.³²⁵ De reactie bij de VN was toen, volgens een Amerikaanse ambtenaar: 'It's from the Bosnians, therefore exaggeration.'³²⁶ Op 12 augustus

316 Don Oberdorfer, 'U.S. Verifies Killings in Serb Camps', *The Washington Post*, 04/08/92; idem, 'State Dept. Backtracks On Atrocity Reports', *The Washington Post*, 05/08/92; Strobel, *Policy*, p. 150.

317 Cohen, *Hearts*, p. 174.

318 David Binder, 'No U.S. action seen on prison camps', *The New York Times*, 04/08/92; Don Oberdorfer, 'U.S. Verifies Killings in Serb Camps', *The Washington Post*, 04/08/92; J. Friedman, 'The UN Demands Access', *Newsday*, 05/08/92.

319 Cohen, *Hearts*, p. 174.

320 J. Friedman, 'The UN Demands Access', *Newsday*, 05/08/92; 'VN-generaal wist van excessen', *NRC Handelsblad*, 06/08/92.

321 'VN-generaal wist van excessen', *NRC Handelsblad*, 06/08/92. Zie ook Vulliamy, *Seasons*, p. 119.

322 J. Friedman, 'Report Secret. UN unit knew of Bosnia detentions; so did U.S.', *Newsday*, 06/08/92.

323 Silber & Little, *Death*, pp. 251-252.

324 Ed Vulliamy, 'Bosnia's secret war', *The Gazette*, 02/07/96; Silber & Little, *Death*, pp. 251-252.

325 VN, S/24365.

326 Ed Vulliamy, 'Bosnia's secret war', *The Gazette*, 02/07/96.

werd diezelfde lijst aan alle missies van de CVSE toegezonden, voorzien van de datum van 26 juli³²⁷ zodat aangenomen mag worden dat de regering in Sarajevo er pas eind juli toe overging haar diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland op de hoogte te stellen van het bestaan van de lijst.

Door de opmerkingen van MacKenzie en Sacirbey kwam, na president Bush, dus ook de VN onder vuur te liggen. Begin augustus werd bekend dat het rapport dat UNHCR op 3 juli aan onder andere UNPROFOR had verstrekt, eveneens nooit het VN-hoofdkwartier in New York had bereikt.³²⁸ Gesuggereerd werd dat dit een gevolg was van de opstelling van Boutros-Ghali, die de Veiligheidsraad had verweten zich op 'the rich man's war' in voormalig Joegoslavië te concentreren.³²⁹

Rapporteurs aan het *Committee on Foreign Relations* van de Amerikaanse Senaat noemden het gebrek aan initiatief van de Verenigde Naties na het UNHCR-rapport van 3 juli later typerend voor het systematische onvermogen van de volkerenorganisatie om te reageren op grootschalige mensenrechtencrises. Rapportage van mensenrechtenschendingen viel buiten het mandaat van UNPROFOR en was evenmin de taak van UNHCR, dat voor vluchtelingen en humanitaire hulp moest zorgen. De rapporteurs bevalen daarom aan dat de Verenigde Naties een speciale mensenrechteneenheid in het leven zouden roepen die bij beginnende crises op het terrein van de mensenrechten dadelijk zouden reageren.³³⁰

Niet alleen was er dus iets mis gegaan in de communicatielijn van UNPROFOR naar het VN-hoofdkwartier, de vraag kon natuurlijk ook worden gesteld waarom UNHCR, dat zelf begin juli een rapport over de kampen had opgesteld, niet alerter had gereageerd. Mendiluce verdedigde UNHCR door te zeggen dat het Hoge Commissariaat geen mandaat had om kampen te bezoeken en had gedaan wat het kon door de gegevens waarover het beschikte over te dragen aan het Internationale Rode Kruis. 'We were up to our eyeballs in thousands of expulsions and two million refugees', aldus de woordvoerder van de organisatie, Ron Redman.³³¹ Bovendien, voegde Mendiluce daar aan toe, was de mediabelangstelling voor de kampen in zoverre misplaatst dat de meeste misdrijven plaatsvonden tijdens de aanvallen op steden en dorpen in het kader van de etnische zuivering en niet in de kampen zelf: 'The whole of Bosnia Herzegovina is becoming a sort of concentration camp. This has been well known.'³³²

Mendiluce schoof dus de verantwoordelijkheid door naar het Internationale Rode Kruis. Dit verdedigde zich door te stellen dat haar de toegang tot de kampen zou zijn geweigerd als

327 OVSE Wenen, 07 34.4, I Bosnia Herzegovina [April-August 92, CSCE Communication nr. 234 to the points of contact, 12/08/92 met als bijlage List of Concentration Camps and Prisons at the Territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina, 26/07/92].

328 CNN, News, 'ITN Reporter Was Allowed in Serb Detention Camps', 06/08/92; 'Polemique à l'ONU autour de la diffusion interne des informations sur les camps de detention', *Agence Franse Presse*, 07/08/92;.

329 Aengus Finucane, 'The Changing Roles of

Voluntary Organizations', in: Kevin M. Cahill (ed.), *Framework*, p. 253.

330 United States Senate, *Cleansing*, p. 12.

331 J. Friedman, 'Report Secret. UN unit knew of Bosnia detentions; so did U.S.', *Newsday*, 06/08/92. Zie ook M. Kempton, 'The UN's Silence Shall Be Its Shame', *Newsday*, 13/08/92; M. Schram, 'Denying the Horror That's Beyond Bosnia', *Newsday*, 13/08/92.

332 Stephen Engelberg & Chuck Sudetic, 'Conflict in the Balkans: In enemy Hands', *The New York Times*, 16/08/92.

het ruchtbaarheid had gegeven aan het bestaan ervan.³³³ Als we uitroeiingskampen hadden gezien, hadden we wel geschreeuwd, verdedigde Pierre Gauthier, woordvoerder van het Internationale Rode Kruis, zijn organisatie.³³⁴ Het Internationale Rode Kruis weigerde verder te zeggen wat het met de informatie had gedaan.³³⁵ Maar in feite had het Internationale Rode Kruis alle informatie over kampen waarover het beschikte doorgezonden naar het Amerikaanse *State Department* en andere betrokken diplomaten, ‘not just the Americans’, vanaf half juni. Gedurende de hele maand juli lichtte het Internationale Rode Kruis Amerikaanse, Britse en Franse diplomaten in over de gruwelen die zich afspeelden in de ring van Bosnisch-Servische kampen.³³⁶

Er was nog een instantie die kennelijk meer had geweten over de Servische gevangenkampen in Bosnië. Het Vaticaan gaf op 7 augustus een verklaring uit waarin het zei zelf te beschikken over ‘meer dan zekere berichten’ die het bestaan van kampen bevestigden waarin duizenden Bosniërs zouden zijn opgesloten. Het maakte enkele details bekend over vervolgte katholieke leiders en gelovigen. Zo wist het Vaticaan bijvoorbeeld dat de pastoor van Ljubica met een aantal gelovigen was opgesloten in het kamp bij Omarska. Anders dan de VN kon het Vaticaan de dans van de kritiek ontspringen door op te roepen tot onmiddellijke militaire interventie. ‘Stil te blijven zonder al het mogelijke te doen om de agressie tegen een weerloze bevolking te stoppen, is een zonde van nalatigheid’, aldus een verklaring van de Heilige Stoel op 7 augustus. Een militaire interventie betekende in dit geval niet ‘aansturen op oorlog, maar oorlog verhinderen’, aldus het Vaticaan.³³⁷

8. De *public relations* van de strijdende partijen

In Europa was er eind juli meer aandacht voor het verschijnsel van de kampen dan in de Verenigde Staten, waar Gutman op dat moment nog met zijn eenzame journalistieke kruistocht bezig was. Op 29 juli verscheen er bijvoorbeeld een artikel in *The Guardian* van correspondent Maggie O’Kane over kampen in Noord-Bosnië. Zij schreef onder meer over het kamp Trnopolje, dat volgens haar, zonder dat ze het overigens zelf had bezocht, nog het beste van alle kampen was. Er was eten voor de kampbewoners en dorpingen konden voedsel naar het kamp brengen. Zij had gesproken met een vrouw, Rozalija Hrustić, die met haar gezin naar het kamp was gebracht vanuit Kozarac. Later werden ze vrijgelaten zonder dat hen een haar was gekrenkt. Vrienden moesten echter achterblijven. Haar 62-jarige echtgenoot besloot de vrienden later nog een keer in het kamp te gaan opzoeken. Toen hij dat wilde doen, zag hij hoe een grote groep vrouwen en kinderen in veewagens werden vervoerd naar Zenica. Omdat de wagens onderweg lange tijd bleven staan in de brandende zon, terwijl Servische bewakers niet toestonden dat andere Moslims water aan de vrouwen en kinderen brachten, stierven onderweg vier vrouwen en zeven kinderen. O’Kane duidde Trnopolje in haar artikel meermalen aan als een concentratiekamp.³³⁸ Het begrip ‘con-

333 Ed Vulliamy, ‘Bosnia’s secret war’, *The Gazette*, 02/07/96. Zie ook Ignatieff, *Honor*, p. 134.

334 Con Coughlin & Philip Sherwell, ‘Death in the Balkans’, *Sunday Telegraph*, 09/08/92.

335 R. Howell, ‘Outrage. At UN, Pressure For Armed Reply’, *Newsday*, 07/08/92.

336 Ed Vulliamy, ‘Bosnia’s secret war’, *The*

Gazette, 02/07/96.

337 Mark Leijendekker, ‘Vaticaan dringt aan op interventie in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 08/08/92.

338 Maggie O’Kane, ‘Muslims’ nightmare under the long hot Yugoslav sun’, *The Guardian*, 29/07/92.

concentratiekamp' heeft – zeker in de Engelse taal – een technische betekenis en dateert uit de tijd van de Boerenoorlog in Afrika. Daarnaast heeft het woord 'concentratiekamp' een tijdgebonden betekenis, die verwijst naar de nazi-kampen uit het Derde Rijk en in het bijzonder naar uitroeiingskampen als Auschwitz en Treblinka. De aanduiding van de gevangenkampen als concentratiekampen trok Europese journalisten als een magneet naar Noord-Bosnië. 'Concentratiekamp' was het *catchword*.³³⁹

Eén dag eerder, op 28 juli, was echter al een groepje Britse journalisten naar voormalig Joegoslavië afgereisd, dat geschiedenis zou maken met hun reportages. Op het moment dat Gutmans eerste artikelen verschenen, verbleven Karadžić en Koljević in Londen voor besprekingen die onder leiding stonden van het Verenigd Koninkrijk als voorzitter van de EG. De pers in de Britse hoofdstad confronteerde de Bosnisch-Servische leiders met de berichten over de concentratiekampen. Karadžić ontkende tegenover de media echter bij herhaling het bestaan van concentratiekampen. Er waren volgens hem wel krijgsgevangenkampen, maar die waren er in elke oorlog, aldus Karadžić. De pers bleef echter aandringen en toen deed Karadžić iets waar hij later veel spijt van moet hebben gekregen.

Zowel de burgerlijke als de militaire autoriteiten in Servië en de Republiek Srpska hadden relatief weinig aandacht besteed aan hun pr in het buitenland,³⁴⁰ in tegenstelling tot de andere strijdende partijen in het voormalige Joegoslavië. In hoofdstuk 1 kwam al het pr-succes van de Sloveense regering in juni en juli 1991 ter sprake. De Kroatische overheid wist korte tijd later de hele bevolking in te schakelen bij een campagne die het land in de ogen van westerlingen tegenover de Serven in de slachtofferrol moest manoeuvreren.³⁴¹ Het streven van de Kroatische regering was er in de zomer van 1991 dan ook op gericht zoveel mogelijk buitenlandse journalisten naar Zagreb te halen.³⁴² Kroatische generaals namen journalisten graag mee naar het front, Servische bijna nooit. Het gevolg daarvan was dat tijdens de strijd in Kroatië journalisten voornamelijk aan het Kroatische front actief waren.³⁴³ En terwijl de Kroatische *public relations*-machine in de zomer van 1991 het lied *Peace in Croatia* de wereld inzond, begeleid door een gladdige videoclip, beperkten de Serven zich tot 'verklaringen in geharnaste taal voorgedragen door mannen met martiale snorren', zoals twee Nederlandse journalisten het uitdrukten.³⁴⁴

De Sloveense en de Kroatische regering hadden zich voor de verzorging van het imago van hun land in de Verenigde Staten gewend tot Amerikaanse *public relations*-bureaus, als Ruder Finn Global Public Affairs, Hill and Knowlton en Waterman & Associates, die de Amerikaanse pers, beleidsmakers en denktanks beïnvloedden.³⁴⁵ Op 18 mei 1992 sloot de

339 Volgens een journalist zouden binnen 24 uur na het verschijnen van het artikel van O'Kane maar liefst 350 journalisten zijn afgereisd naar Noord-Bosnië. Phillip Knightley, 'Es stellt sich heraus, dass der Stacheldraht nur ein Symbol war', *Novo* (maart/april 1997), nr. 27.

340 Interview M. Milutinović, 20 en 22/03/00; Sremac, *War*, pp. x, 2, 4, 5, 21, 60, 72.

341 Ugrešić, *Cultuur*, pp. 105-107.

342 Raymond van den Boogaard, 'In Kroatië is de tijd van de keuzes voorbij', *NRC Handelsblad*, 13/07/91.

343 Caroline de Gruyter, 'In Kroatië is iedereen

goed', *Elsevier*, 08/08/92, p. 32.

344 Arno Kantelberg & Bart Rijs, 'Zonder helden of schurken', *HP/De Tijd*, 13/09/93, p. 8.

345 Over de rol van Ruder Finn, zie Dray, *Myth*; Jacques Merlino, 'Da haben wir voll ins Schwarze getroffen: die PR-Firma Ruder Finn', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 153-158; Johanna Neuman, 'Croats, Serbs wage media war in USA', *USA Weekend*, 23/05/92; Tom O'Sullivan, 'War: PR Battles in the Balkans', *PR Week*, 13/08/92; idem, 'Truth is the first casualty in PR offensive', *The Independent*, 21/08/92.

Bosnische regering eveneens een contract met Ruder Finn. Het pr-kantoor van de Servische regering in de Verenigde Staten, *Wise Communications* van Bill M. Wise, beëindigde daarentegen in juni 1992 zijn werkzaamheden wegens de sancties die de Verenigde Naties toen tegen Klein-Joegoslavië afkondigden.³⁴⁶ Andere kantoren in de VS weigerden daarna voor het bewind in Belgrado te werken, niet alleen wegens de sancties, maar ook omdat ze bang waren dat hun andere klanten zouden weglopen als ze de opdracht aannamen.³⁴⁷ Het lobbybureau Ian Greer Associates, dat sinds 5 december 1991 in opdracht van het bewind van Milošević bijna honderdduizend Britse ponden had besteed om vooral conservatieve parlementariërs en minister van Defensie Malcolm Rifkind te bewerken, zette eveneens wegens de sancties zijn activiteiten stop.³⁴⁸

Zonder directe buitenlandse adviseurs³⁴⁹ maakten de Servische autoriteiten in Belgrado en Pale een knoeiboel van hun *public relations*. Persconferenties in Belgrado waren zelden in het Engels.³⁵⁰ De (Bosnisch-)Servische propaganda-inspanningen waren vrijwel geheel gericht op binnenlandse consumptie of op de Servische diaspora,³⁵¹ wat onder Servische critici aanleiding was voor de opmerking: ‘The “propaganda war” was not lost – it was not even waged in an organized fashion because of indifference to the “foreign factor”’.³⁵²

Milošević veronachtzaamde lange tijd de georganiseerde pr in het buitenland. Milošević persoonlijk wenste veel minder dan de Kroatische en Bosnische leiders gebruik te maken van de diaspora om de belangen van het oude vaderland te behartigen, omdat hij de Servische émigrés altijd had gewantrouwd als anticomunistisch.³⁵³ Een voorbeeld van de veronachtzaming van zijn pr vond eind 1991 plaats; de Servische plaatsvervangend premier Darko Prohaska had toen initiële contacten gelegd met het gerenommeerde pr-bureau Saatchi & Saatchi. Zodra Milošević daarvan hoorde, ontsloeg hij Prohaska en werden de contacten afgebroken.³⁵⁴ Pas in 1998 zou Milošević opmerken dat volgens hem het grootste probleem van zijn regering met Washington de slechte pr was.³⁵⁵

Buitenlandse journalisten die in aanraking kwamen met Bosnisch-Servische autoriteiten

346 Tom O’Sullivan, ‘War: PR Battles in the Balkans’, *PR Week*, 13/08/92.

347 Caroline de Gruyter, ‘Kroaten rijgen kettin-gen van Servische vingers’, *Elsevier*, 03/10/92, p. 48; Carol Matlack & Zoran B. Djordjević, ‘Serbian-Croatian PR war’, *The National Journal*, 14/03/92.

348 Over deze activiteiten, zie David Leigh & Ed Vulliamy, ‘Sleaze: Blood money: How Serbia bought British favours’, *The Guardian*, 16/01/97; idem, ‘Handel mit dem Tod. Wie und warum London für Milošević nützlich war’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31/01/97.

349 Na de commotie die ontstond over de beelden van Trnopolje werd in Chicago het Serbian American National Information Network, kortweg SerbNet, opgericht, om het Servische standpunt uit te dragen. SerbNet maakte gebruik van twee pr-bureaus: McDermott/O’Neill & Associates en David A. Keene & Associates, Gutman, *Witness*, pp. 168-171. SerbNet was opgezet door het Amerikaanse Congreslid van Servische af-

komst Helen Delich Bentley. Voor haar pr-activiteiten ten behoeve van Servië, zie Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 84; Brad K. Blitz, ‘Serbia’s War Lobby: Diaspora Groups and Western Elite’, in: Cushman & Meštrović (eds.), *Time*, pp. 197-202. Een andere p.r.-organisatie van de Servische diaspora in de VS was het Serbian Unity Congress (SUC), dat in 1991 was opgericht en vanaf 15 september 1992 gebruik maakte van het pr-bureau Manatos and Manatos. Over het SUC, zie Blitz, ‘War’, pp. 204-213 en 222-229.

350 Sremac, *War*, p. 72.

351 Vojin Dimitrijević, ‘The International Community and the Yugoslav Crisis’, in: Popov (ed.), *Road*, p. 638; Brad K. Blitz, ‘Serbia’s War Lobby: Diaspora Groups and Western Elite’, Cushman & Meštrović (eds.), *Time*, pp. 195-196.

352 Idem, p. 639.

353 Sremac, *War*, p. 72.

354 Doder & Branson, *Milošević*, p. 139.

355 Sremac, *War*, p. 6.

vonden hun bejegening vaak bot. Zo had Todor Dutina, het hoofd van Srna, het Bosnisch-Servische Nieuwsagentschap, de gewoonte journalisten bij eerste kennismaking mee te delen dat volgens hem hun beroepsgroep in beginsel uit misdadigers bestond.³⁵⁶ Het perscentrum in Pale, dat werd geleid door Karadžić' dochter Sonja, werd vaak op cruciale momenten in de oorlog door de top van de VRS gesloten verklaard.³⁵⁷ Als het wél open was, probeerden de medewerkers journalisten vaak te laten betalen voor informatie.³⁵⁸ Mladić verkondigde protserig dat hij de pers niet nodig had, 'omdat de geschiedenis mij in het gelijk zal stellen.'³⁵⁹ Aan de andere kant klaagde hij, net als Defensie-minister Kadijević,³⁶⁰ dat de Kroaten zich een goede pr gekocht hadden in de westerse wereld, en dat het Servische volk niet had begrepen dat dat vereist was voor een moderne oorlog.³⁶¹

Die negatieve houding van de Servische leiders tegenover buitenlandse media werd in de hand gewerkt doordat zowel in de Republika Srpska als in Servië zelf het gevoel leefde dat de Servische natie een door de rest van de wereld onbegrepen slachtoffer was. Met andere woorden: *public relations* richtten toch niets uit in het Westen.³⁶² Bovendien heerste aan Servische kant onwennigheid in de omgang met vrije media en de publieke opinie, die dateerde uit de communistische tijd.³⁶³ De Bosnische Moslims waren aan de andere kant minder belast met de communistische erfzonde en voelden dadelijk het belang van goede betrekkingen met journalisten aan. 'Je ne dis pas qu'ils en ont délibérement abusé, je dis qu'ils en ont intelligemment usé', aldus de Franse generaal Morillon.³⁶⁴

Als van Servische kant toch een poging tot het voeren van pr werd ondernomen, was dat vaak amateuristisch. Serven begrepen vaak niet dat op *sound bites* en *one liners* gerichte westerse media niet geïnteresseerd waren in ellenlange vertogen over zes eeuwen slachtoffer-schap sinds de slag op het Merelveld,³⁶⁵ een geschiedenis die de Serven volgens de Amerikaanse journalist Peter Maass zo vertrouwd leek te zijn als moedermelk.³⁶⁶ Westerse journalisten hadden evenmin belangstelling voor propagandafilms vol gruwelijkheden die tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen Serven waren begaan en moesten dienen als rechtvaardiging voor hun optreden anno 1992. 'If there was an Academy Award for the Crudest, Goriest Propaganda Film, then the Serbs would win, hands down', aldus Maass.³⁶⁷

Servische en Bosnisch-Servische autoriteiten zaten zichzelf bij een poging tot positieve beeldvorming in het buitenland bovendien in de weg doordat zij probeerden westerse interventie af te schrikken. Ze moesten zichzelf daartoe opblazen tot boeman. Ze wezen er bijvoorbeeld op hoe zij een tweede Vietnam konden creëren³⁶⁸ of westerse hoofdsteden en

356 Bell, *Way*, p. 102.

357 Bell, *Way*, p. 110.

358 Judah, *Serbs*, p. 221.

359 Bell, *Way*, p. 104.

360 Kadijević, *View*, p. 137.

361 Bulatović, *Mladić*, p. 89.

362 Bijvoorbeeld interview M. Toholj, 14/12/99; Levinsohn, *Belgrade*, p. 315; Simić, 'Yugoslavia', p. 46.

363 Vgl. Peter Brock, 'Meutenjournalismus', in:

Bittermann (Hg.), *Serbien*, p. 21; Levinsohn, *Belgrade*, p. 32; Stojanović, *Fall*, p. 177.

364 Morillon, *Croire*, p. 133.

365 Sremac, *War*, p. 29; interview M. Milutinović, 20 en 22/03/00.

366 Maass, *Neighbor*, p. 91.

367 Maass, *Neighbor*, p. 88.

368 Zelfs Milan Panić deed dat, 'Bosniërs vinden plannen V-raad onvoldoende', *Het Parool*, 11/08/92.

kerncentrales met hun vergelding zouden kunnen treffen.³⁶⁹ Door deze *upperdog*-positie te kiezen, bevestigden zij bij implicatie het slachtofferschap van de Bosnische Moslims.³⁷⁰

Geplaagd door de negatieve berichtgeving en de eerste berichten over Servische interneringskampen besloot de regering van de Republika Srpska in de zomer van 1992 tot een opmerkelijke ommezwaai: een openbaarheidsoffensief.³⁷¹ Karadžić en de zijnen hoopten succes te hebben met een grote verdwijntruc. Als zij de sporen van hun wandaden zoveel mogelijk zouden kunnen uitwissen, dan zou het Westen moeten constateren dat er niets te bewijzen viel. Het was een campagne die logisch leek te passen in de gedachte van *plausible deniability*, die ten grondslag had gelegen aan veel van de Servische misdrijven, zoals de gewoonte zelf zo min mogelijk op papier te zetten en bij etnische zuiveringen slachtoffers verklaringen te laten tekenen dat zij vrijwillig afstand deden van hun bezittingen.

Karadžić trok daarom de stoute schoenen aan en nodigde journalisten uit zelf te komen kijken of er concentratiekampen waren. De televisierubriek *ITN News* en de krant *The Guardian* namen de handschoen op. Penny Marshall van *ITN News at Ten*, haar cameraman Jeremy Irvin en Ian Williams van *ITN Channel 5 News* vlogen op 28 juli, de dag vóór het geruchtmakende artikel van O’Kane, naar Belgrado. In hun gezelschap was Ed Vulliamy, een correspondent van *The Guardian*, die de oorlog in Joegoslavië al vanaf de zomer van 1991 had verslagen en die enkele weken tevoren de kans had laten voorbijgaan om te berichten over het kamp in Manjača.

9. Trnopolje: de beroemde beelden

Ironically, the first television images that shocked the world came from Trnopolje, the ‘best’ camp. No one ever saw the worst camps when they were at their worst.³⁷²

Terwijl de Britse journalisten enige dagen in Belgrado werden opgehouden door formaliteiten, gebruikten zij de gelegenheid om twee van de kampen in Servië die op de lijst van 94 plus elf voorkwamen te bezoeken en daar opnames te maken: het recreatiecentrum in Loznica, waar volgens de lijst 1380 gevangenen verbleven, en Subotica, waar er vijfduizend zouden zijn. Het bleek echter in beide gevallen om zuivere vluchtelingenkampen te gaan, waarin ook Serven waren ondergebracht. Op 3 augustus konden de Britse journalisten vanuit Belgrado

369 Zie bijvoorbeeld het herhaalde dreigement van de Bosnisch-Servische leiding om kerncentrales in West-Europa te treffen met terroristische aanslagen: ‘Belgrado noch Sarajevo blij met VN-resolutie’, *Trouw*, 12/08/92; ‘Karadžić: ‘aanslagen’, *NRC Handelsblad*, 26/08/92 of het dreigement vanuit Belgrado Rome, Wenen, Boedapest, Sofia, Tirana, Zagren en de kerncentrale in Krško te treffen: Guikje Roethof, ‘Krijgshaftig. Hoe wil Ter Beek eigenlijk aanvallen?’, *De Groene Amsterdammer*, 02/09/92.

370 Vgl. Norman Cigar, ‘Serb War Effort and Termination of the War’, Magaš/Žanić (eds.),

War, p. 217.

371 Zie bijvoorbeeld de uitspraken van de Bosnisch-Servische bevelhebber van Bratunac Dimitri Šibalić of Šibelić, ‘In mijn gebied heerst totale informatie-vrijheid’, in: Bart Rijs, ‘Sporen van een massamoord’, *HP/De Tijd*, 28/08/92, p. 11, en ‘Buitenlandse journalisten! Mooi! Heel mooi! Dan heeft de waarheid eindelijk de kans!’, in: Bart Rijs, ‘Reis naar het einde van Bosnië’, *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 22. Zie verder, Bell, *Way*, p. 140; Silber & Little, *Death*, p. 249.

372 Maass, *Neighbor*, pp. 41-42.

naar Pale vliegen. Daar wisten zij van de inmiddels uit Londen teruggekeerde Karadžić toestemming te krijgen voor een bezoek aan Omarska en Trnopolje. Een visite aan een gevangenis in de omgeving van Pale, op uitnodiging van Karadžić, leverde alvast geen bewijs op voor het bestaan van *death camps*.

Op 5 augustus bereikten het ITN-team en Vulliamy Banja Luka, vanwaar het onder begeleiding van Bosnisch-Servische militairen naar Omarska en Trnopolje werd gebracht. Omarska maakte op de Britse verslaggevers een onaangename indruk, maar leverde niet het onomstotelijke bewijs dat het hier om een uitroeiingskamp zou gaan. De Britse journalisten werden echter niet toegelaten tot enkele gebouwen. Wat Marshall en haar reisgenoten niet wisten, was dat de Bosnisch-Servische autoriteiten vrijwel onmiddellijk na de verschijning van het artikel van Gutman op 2 augustus over Omarska hadden besloten dit kamp zo spoedig mogelijk te sluiten. Toen het Internationale Rode Kruis het kamp op 12 augustus, een week na de Britse journalisten, mocht bezoeken, waren er 'slechts' 173 gevangenen over. De meeste gevangenen waren, evenals die van Keraterm, ten tijde van het bezoek van Vulliamy en de ITN-ploeg inmiddels overgebracht naar de kampen Manjača en Trnopolje,³⁷³ wat een door de Bosnisch-Servische autoriteiten onbedoelde wending zou geven aan de reis van de Britse journalisten. Die hadden na het bezoek aan Omarska op 5 augustus nog maar één gelegenheid om het verlangde bewijs te vinden: Trnopolje.

Het kamp in Trnopolje besloeg een groot terrein waarop onder meer een schoolgebouw stond. Het was oorspronkelijk geen gevangenkamp, maar een doorgangskamp voor vrouwen, kinderen en oudere mannen, voornamelijk uit het district Prijedor en in het bijzonder uit het stadje Kozarac, dat vijftienduizend, voornamelijk Moslim-inwoners telde.³⁷⁴ Nadat het Bosnisch-Servische leger in het voorjaar Kozarac had aangevallen met granaatbeschietingen, vertelden militairen aan de Moslim-inwoners dat zij veilig zouden zijn als zij naar Trnopolje zouden gaan, waar de basisschool was ingericht als kamp.³⁷⁵ Naar dat kamp werden tevens groepen mannen gebracht die in Omarska gevangenen hadden gezeten en door de Bosnisch-Servische kampleiding daar als 'niet gevaarlijk' waren gekwalificeerd.³⁷⁶ Kort vóór de komst van het ITN-team waren hier in Trnopolje ook nog de gevangenen uit Omarska en uit Keraterm gebracht die aan de blik van de wereldopinie moesten worden onttrokken na de artikelen van Gutman. In Trnopolje bevonden zich begin augustus aldus enkele duizenden mensen.³⁷⁷

Het kamp werd voornamelijk door Serven uit de directe omgeving bewaakt. Een deel van de aanwezigen in Trnopolje, onder wie mannen van weerbare leeftijd, had zelf een plaats in het kamp verkozen omdat de situatie daarbuiten nog veel gevaarlijker was.³⁷⁸ Vulliamy

373 Gutman, *Witness*, pp. xiii en xxxii; I. Traynor, 'We moesten over lijken en hersenen stappen', *de Volkskrant* 07/10/92; Van Cleef, *Wereld*, pp. 137-138. De Bosnische regering had in diezelfde maand een aantal van 11.000 genoemd, ooggetuigen een getal van 8000, Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina. Gross abuses of basic human rights' (AI Index: EUR 63/01/92), p. 23; R. Gutman, 'Deadly Transfer. Many reported killed, missing in move from Serb camp', *Newsday*, 26/08/92.

374 Vgl. Van Cleef, *Wereld*, pp. 95-96.

375 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 66.

376 Zie bijv. Rathfelder, *Sarajevo*, p. 67; Vulliamy, *Seasons*, p. 103.

377 Volgens de ITN-uitzending waren er ten tijde van het bezoek van Penny Marshall tweeduizend gevangenen. Het ICRC telde tijdens een bezoek zes dagen later ongeveer vierduizend geïnterneerden; Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina. Gross abuses of basic human rights' (AI Index: EUR 63/01/92), p. 23.

378 Zie bijv. Vulliamy, *Seasons*, p. 105.

tekende het verhaal op van een man die geprobeerd had Trnopolje te bereiken, maar onderweg was opgepakt door soldaten en naar Omarska was gebracht.³⁷⁹ Verscheidene mensen die het kamp hadden verlaten om opnieuw hun huis of landerijen te bezoeken, keerden niet terug, zodat degenen die zich in het kamp bevonden het veiliger vonden daar te blijven. Marshall zou later in haar reportage zeggen dat de mensen die naar het kamp waren gebracht zelf niet goed wisten of ze gevangenen of vluchtelingen waren.³⁸⁰ De Amerikaanse journalist Peter Maass, die Trnopolje enkele dagen na het ITN-team bezocht, stelde vast dat er, behalve voormalige gevangenen van Omarska en Keraterm, vooral vrouwen en kinderen uit de directe omgeving van het kamp verbleven, en dat zij daar vrijwillig waren:

Yes, voluntarily. It was one of the strangest of situations in Bosnia – people seeking safety at a prison camp. Trnopolje was no picnic, but the known brutalities dished out there were preferable to the fates awaiting Bosnians who tried to stay in their homes.³⁸¹

Hoewel de situatie in het kamp veel beter was dan in de andere kampen in Noordwest-Bosnië,³⁸² wilde dat niet zeggen dat het kamp Trnopolje volledige bescherming bood aan de ingezetenen. Er was sprake van incidentele verkrachtingen³⁸³ en op een avond zou een bende die werd aangeduid als El Manijakos een massale verkrachting hebben aangericht. Volgens een rapport van Amnesty International uit oktober 1992 over ernstige mensenrechtenschendingen in Bosnië tussen april en augustus 1992 bereikten deze organisatie vooral uit het kamp Trnopolje berichten over verkrachtingen.³⁸⁴ Het Joegoslavië-tribunaal zou later vaststellen dat '[b]ecause this camp housed the largest numbers of women and girls, there were more rapes at this camp than at any other'.³⁸⁵ Ook werden er mannen gemarteld en er kwamen in het kamp moorden voor, voornamelijk onder de plaatselijke Moslim-elite.³⁸⁶ Mensen uit het kamp mochten soms voor een half uur of een uur het kamp uit om voedsel te zoeken. Wanneer zij daarvoor toestemming kregen, moesten zij altijd iets waardevols ach-

379 Vulliamy, *Seasons*, p. 102.

380 Nightline, *ABC News*, 06/08/92.

381 Maass, *Neighbor*, pp. 41-42.

382 Verenigde Naties, S/1994/674, Annex, par. 171. Voor het karakter van het kamp, zie ook 'Trnopolje detention camp', *Helsinki Watch Report*, October 1992 – February 1993.

383 R. Gutman, 'Bosnia Rape Horror', *Newsday*, 09/08/92; Gutman, *Witness*, p. 64; Rathfelder, *Sarajevo*, p. 66.

384 Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina. Gross abuses of basic human rights' (AI Index: EUR 63/01/92).

385 Geciteerd in Ed Vulliamy, 'We are all guilty', *The Observer*, 11/05/97. Zie ook de aanklacht van het tribunaal tegen Simo Drljača en Milan Kovačević, case no. IT-97-24-I.

386 'Trnopolje detention camp', *Helsinki Watch Report*, October 199-February 1993. Volgens de aanklacht van het Joegoslavië-tribunaal tegen Slobodan Kuruzović, bevelhebber van het kamp

van Trnopolje, werden daar honderden mannen gemarteld en vermoord; Hartmann, *Milošević*, p. 288. Vgl. Van Cleef, *Wereld*, pp. 96-97, 251, 254. Volgens de hoofdtekst van het Bassiouni-rapport: 'Rapes, beatings and other kinds of torture, and even killings, were not rare.', Verenigde Naties, S/1994/674, Annex, par. 171. Volgens een annex bij hetzelfde rapport zou er een groot aantal mannen zijn vermoord. Deze bewering bevat geen tijdsindicatie, Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, IV.A.32. Sells, *Bridge*, p. 19, onderscheidt Trnopolje met Manjača en Batković als concentratiekampen ten opzichte van de 'killing camps' Omarska, Brčko-Luka, Sušica en Keraterm: 'killings and torture were common, but the majority of detainees did survive'. Melding van moorden ook in Gutman, *Witness*, p. 85; Rathfelder, *Sarajevo*, p. 67. Melding van een marteling van een man in het kamp van Trnopolje in United States Senate, *Ethnic Cleaning*, p. 23.

terlaten in het kamp. Kwamen ze te laat terug, dan werden ze geslagen of gedood. Keerden ze in het geheel niet terug, dan werden zij doodgeschoten, zodra zij werden aangetroffen.³⁸⁷ Verder heerste er diferentie in het kamp.³⁸⁸

De Britse journalisten bezoeken het kamp

In war reporting access is everything, or nearly everything.³⁸⁹

De ITN-ploeg mocht, anders dan in Omarska, in het kamp in Trnopolje overal filmen. In het schoolgebouw filmde de ploeg dekens op de vloer en bezittingen die de slaapruimten markeerden. Blijkens niet-uitgezonden beelden sprak de ITN-ploeg met een negentienjarige Servische bewaker Igor, zoon van de kampcommandant annex Rode Kruis-functionaris (!) Pero Ćurguz Igor,³⁹⁰ die vanaf 1991 in Knin gestationeerd was geweest, en enkele dagen tevoren was aangesteld als lijfwacht van de kampcommandant Slobodan Kuruzović. Hij vertelde dat het Bosnisch-Servische leger voedsel en water voor de mensen in het kamp bezorgde en verzocht de filmploeg te praten met een groepje mensen die in de schaduw van een boom achter een laag hek stonden. Igor legde uit dat daarbij enkele van zijn vrienden waren die zich in het kamp bevonden, alsmede een voormalige leraar van hem.

‘Do you want to live together again?’, vroeg de ITN-ploeg. ‘I want’, antwoordde Igor, ‘now a very big problem.’ Daarna vroeg de interviewer aan een van de mannen achter het lage hek, zonder prikkeldraad, Azmir Ćaušević, die was voorgesteld als de vriend van Igor: ‘Is he a guard?’ Antwoord: ‘Yes.’ ‘Is he your friend?’ Antwoord: ‘Yes.’ Hij vertelde dat zij vroeger samen op straat speelden. ‘Are you prisoners?’ ‘We are not in jail.’ Vervolgens arriveerde een andere vriend van Igor aan de andere kant van het hek, die Igor de hand schudde. Aan hem vroeg de filmploeg: ‘What are you doing here? What is this place?’ De ondervraagde scheen het echter niet te begrijpen. Daarop richtte het ITN-team zich weer tot Igor: ‘Are you here to keep people in?’ ‘No, I have a commander. He says I am here to protect, first me and these people.’ Daarna filmde de cameraman enkele van de tentjes die de mensen in het kamp hadden neergezet als beschutting tegen de felle zon.³⁹¹

De Servische kampcommandant annex Rode Kruis-functionaris Pero Ćurguz vertelde de Britten dat er die dag nieuwe bewoners in het kamp waren gekomen. Het ging om een groep uit het Keraterm-kamp. In het medisch centrum vroegen de Britten aan de geïnterneerde dokter Idriz Merdžanić: ‘Have there been beatings?’, waarop deze met zijn hoofd knikte. Op de vervolgvraag ‘Many?’ wilde hij niet reageren. Later zou hij in een onbewaakt ogenblik de

387 Supplemental United States Submission of information to the Inted Nations Security Council in Accordance with Paragraph 5 of Resolution 771 (1992) and Paragraph 1 of Resolution 780 (1992), released on Octotber 1992.

388 ‘Trnopolje detention camp’, *Helsinki Watch Report*, October 1992 – February 1993.

389 Bell, *Way*, p. 162.

390 Over de merkwaardige dubbelfunctie van vader Ćurguz, zie ook Van Cleef, *Wereld*, pp. 249-251.

391 Informatie over de niet uitgezonden beelden is ontleend aan <http://www.srpska-mreza.com/lm-f97/deichmann-press.html>, ‘ITN vs Deichmann and Truth – Report on Jan. 31 press conference’.

Britse journalisten een niet-ontwikkeld fotorolletje toestoppen met beelden van gemartelde bovenlichamen van mannen.³⁹²

Daarna begaf de cameraploeg zich naar de zuidkant van het kamp. Daar was een klein terrein, waar zich een transformatorhuisje voor elektriciteit, een schuur en landbouwma-chines bevonden. Tussen deze ruimte en de noordkant van het kamp bevond zich een afzetting van kippengaas en – vanaf borsthoogte – prikkeldraad. Langs de andere zijden van het terrein waarbinnen de mannen die waren overgebracht uit Keraterm en Omarska zich bevonden, was een muur, een laag hek, of helemaal geen afscheiding met de weg die erlangs liep, maar wel hielden gewapende Serven de wacht (zie de plattegrond van het kamp op pagina 639).³⁹³ De Britten stapten door een gat in de versperring. In het kamp zelf aan de andere kant van het prikkeldraad verzamelde zich een menigte nieuwsgierigen, onder wie degenen die kort tevoren waren aangekomen uit de kampen Omarska en Keraterm. Penny Marshall onderhield zich eerst met een Moslim aan de andere kant van het hek met de naam Mehmet, die wat Engels sprak. Hij zou later in de uitgezonden reportage nauwelijks aan het woord komen, maar was in de beelden wel goed zichtbaar naast de persoon die de hoofd-figuur van de ITN-uitzending zou worden. Mehmet vertelde aan Marshall dat alles ‘very fine, nothing wrong’ was, ‘but it’s very hot’.³⁹⁴

Daarna wees een van de Britten op iemand die uit de achtergrond naar voren kwam, een man met zijn T-shirt in de hand, van wie bij het ontblote bovenlijf de ribben goed te zien waren.³⁹⁵ De cameraman zoomde op hem in. Het leverde het bekende beeld op van de sterk vermagerde Moslim Fikret Alić (zie foto pagina 655). Op de beelden is overigens goed te zien dat er slechts aan de bovenkant van de omheining van waarachter de cameraman filmde drie strengen prikkeldraad waren en daaronder kippengaas. Vervolgens knoopte Marshall een gesprek met Alić aan.

Op 6 augustus zond het Britse Channel 4 News om 7 uur ’s avonds de beelden uit, drie uur later gevolgd door ITN’s *News at Ten*. In de uitgezonden filmbeelden stond de vermagerde Alić centraal. Beide uitzendingen droegen het karakter van een ooggetuigeverslag, van respectievelijk Penny Marshall en Ian Williams. In de begeleidende tekst van de beelden vertelden Marshall en Williams dat het om vluchtelingen ging die huis en haard hadden verloren, maar dat er geen bewijs uit de eerste hand was van wreedheden in het kamp. Later zou een hevige discussie ontstaan over de vraag of de beelden gemanipuleerd waren; hierop wordt teruggekomen in paragraaf 111.

De tekst was echter niet geheel vrij van suggestie. Marshall begon haar reportage met de zinsnede ‘The Bosnian Serbs don’t call Omarska a concentration camp’, daarmee implicerend dat anderen daar heel goed anders over konden denken. Williams zei dat hij een bezoek had gebracht aan ‘seven alleged camps which were on the original Bosnian list of alleged concentration camps.’ Voor vijf gold dat ‘they are not concentration camps, at most they are

392 Nightline, *ABC News*, 06/08/92; Th. Deichmann, ‘Es war dieses Bild, das die Welt in Alarmbereitschaft versetzte’, *Novo*, nr. 26 (januari/februari 1997). De foto’s werden op 07/08/92 gepubliceerd in de *Daily Mail*; ‘ITN’s Penny Marshall tells how she made the world wake up’, *Sunday Times*, 16/04/92.

393 Ed Vulliamy, ‘Poison in the well pof history’, *The Guardian*, 15/03/00; Eric Alterman, ‘Bosnian

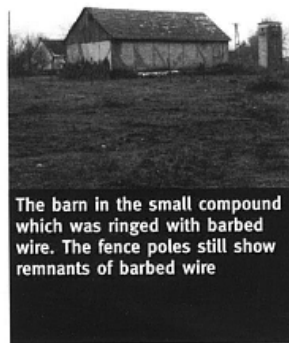
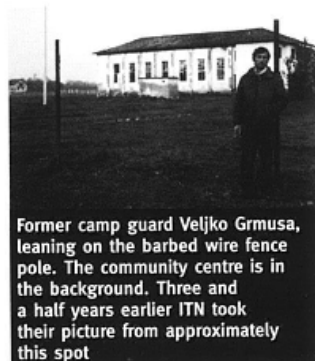
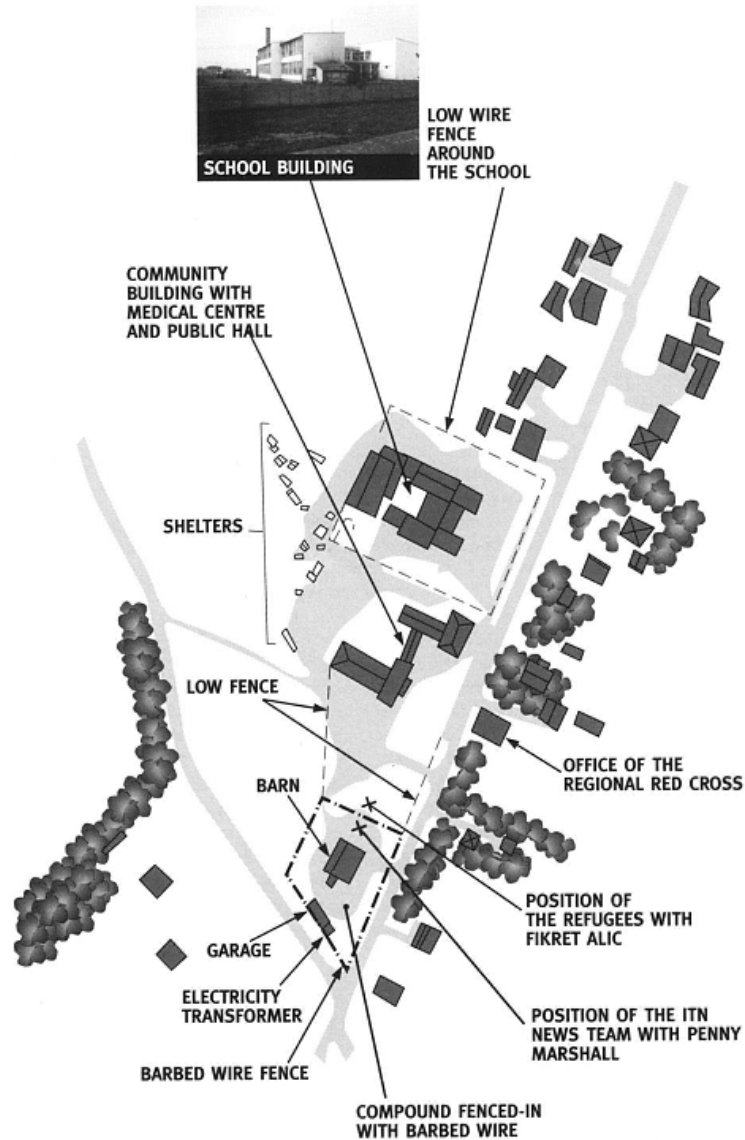
camps: a barbed tale’, *The Nation*, 28/07/97.

394 Deze alinea is gebaseerd op de weergave van Phillip Knightley, die de onbewerkte ITN-bandens zag, ‘Es stellt sich heraus, dass der Stacheldraht nur ein Symbol war’, *Novo*, nr. 27 (maart/april 1997).

395 Dat deze man, Fikret Alić, zeker niet de enige sterk vermagerde man in het kamp was, bewijzen foto’s van Ron Haviv, *Blood*, pp. 87-89.

Trnopolje, Bosnia Herzegovinia 2 August 1992

Site plan of Trnopolje, based on US satellite photo, 2 August 1992, three days before British journalists arrived. Inset photos taken December 1996 by Thomas Deichmann

refugee collection centres', maar ten aanzien van twee anderen bestond 'grave concern' over 'severe mistreatment'. Opnieuw leek hier geïmpliceerd te worden dat Omarska en Trnopolje wel concentratiekampen waren.

De reportage van Williams werd op ITN gevolgd door een achtergrondonderwerp met de titel 'Crimes of war?', waarin zwartwitopnamen van krijgsgevangenen verschenen en werd uitgelegd hoe oorlogsmisdaden waren verboden na de verschrikkingen uit de nazi-tijd. Vervolgens werd Amerikaanse politici gevraagd om hun reactie op de ITN-opnames van Omarska en Trnopolje. Onder hen was presidentskandidaat Clinton, die reageerde met: 'you can't allow the mass extermination of people and just sit by and watch it happen'.³⁹⁶ In een uitgebreid interview zei Democraat en concentratiekamp-overlever Lantos, dat 'those horrendous pictures' hem deden denken aan 'the concentration camps that the Nazis had during World War Two, minus the gas chambers (. . .) The civilised world stood by during the early 1940's because they didn't know what was going on. Well, we now know what is going on.' In ITN's *News at Ten* sprak de invloedrijke Amerikaanse senator Alfonso d'Ama- to in gelijke bewoordingen.³⁹⁷ Lantos verscheen ook hier in beeld en zei dat de wereld anno 1992 de Churchills van de Chamberlains moest kunnen onderscheiden.

De vergelijkingen met joden en nazi's

We are not paid to moralize.³⁹⁸

De indruk die de beelden maakten doordat zij de wereld rond gingen was enorm. Nadat hij slechts 45 seconden aan ruwe ITN-beelden via de satelliet had gezien, had Tom Bettag, producent van het programma *Nightline* van het Amerikaanse televisienetwerk ABC besloten het geplande programma van die avond te vervangen door een uitzending rond de ITN-beelden. 'We knew those pictures would have enormous impact. It has clearly changed the political climate', zou hij nauwelijks 24 uur later zeggen.³⁹⁹ 'They are the sort of scenes that flicker in black and white images from 50-year-old films of Nazi concentration camps', schreef de *Daily Mail* de ochtend na de uitzending.⁴⁰⁰ Dit was 'footage reminiscent of scenes from Nazi concentration camps', schreef Gutmans krant *Newsday*.⁴⁰¹ De *Daily Mirror* plaatste op zijn voorpagina boven de foto van Alić de kop 'Belsen 92', de *Star* 'Belsen 1992'. Met de beelden van Servische 'concentratiekampen' werd alles opeens "'Crystal clear" in the West. Metaphorically speaking, the Serbs became the Nazis, and the Muslims became the Jews of World War II'.⁴⁰²

Dat was een omkering van de tot dan bestaande allianties. Het bewind in Belgrado had bij voorduring benadrukt dat er in het verleden steeds een hechte band zou hebben bestaan tussen Serven en joden en dat in hun historisch 'slachtofferschap' het lot van de Serven sterk

396 Don Oberdorfer & Helen Dewar, 'Clinton, Senators Urge Bush to Act on Balkans', *The Washington Post*, 06/08/92.

397 Zie ook *Nightline*, *ABC News*, 06/08/92.

398 James Harff, directeur van het pr-bureau Ruder Finn, geciteerd in Nadja Tesich, 'New and old disorder', NATO, p. 188.

399 Geciteerd in: R. Ciolli, 'Bosnia Reports

Prompt Outrage. Prison camp images drive home urgency', *Newsday*, 08/08/92.

400 'The Proof', *Daily Mail*, 07/08/92.

401 R. Howell, 'Outrage. At UN Pressure For Armed Reply', *Newsday*, 07/08/92. Vergelijkbare bewoordingen in Sandra Sanchez, 'Horror in Serbian prison camps', *USA Today*, 07/08/92.

402 Meštrović, *Balkanization*, p. 51.

leek op dat van de joden.⁴⁰³ Na de joden zouden de Serven het volk zijn dat het zwaarst had geleden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het was niet voor niets dat de nationalist Dobrica Ćosić een van de oprichters was van de Servisch-Joodse Vriendschapsvereniging. In de Verenigde Staten hadden Serven een agressieve campagne gevoerd in een poging om de joodse gemeenschap aan hun kant te krijgen in het besef dat dit de best georganiseerde etnische lobby in dat land was.⁴⁰⁴

Belgrado rekende traditioneel Israël met Rusland en Griekenland tot zijn beste vrienden. De staat Israël had dan ook steeds een sterk pro-Servisch standpunt ingenomen.⁴⁰⁵ In het najaar van 1991 had Servië met succes een grote geheime wapenorder in Israël geplaatst.⁴⁰⁶ Pas op 5 augustus 1992 was Israël ertoe overgegaan humanitaire hulp aan Bosnië aan te bieden.⁴⁰⁷ Diezelfde dag had plaatsvervangend minister Yossi Beilin de stilte doorbroken die de Israëlische regering sinds het uitbreken van de vijandelijkheden in acht had genomen. Hij veroordeelde toen scherp de berichten over de kampen, maar voegde daar dadelijk aan toe dat Israël nooit de speciale banden zou vergeten die er in het verleden zouden hebben bestaan tussen Serven en joden.⁴⁰⁸

De Israëlische premier Yitzhak Rabin zei de dag na de uitzending van de beelden van Trnopolje dat de joden, die zich de Holocaust herinnerden, speciaal waren getroffen door de berichtgeving, al voegde hij daar dadelijk aan toe dat de moorden op de Balkan vergeleken met de uitroeiing van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog 'on a very small scale' waren.⁴⁰⁹ Het was niettemin een opmerkelijke reactie van een regering en een natie die tijdens vrijwel het gehele conflict van 1991 tot 1995 angstvallig vermeden het Servische bewind en zijn handlangers voor het hoofd te stoten, vanuit de onjuiste en ongerechtvaardigde opvatting dat de Serven tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de zijde van de joden zouden hebben gestaan in tegenstelling tot de Kroaten en de Moslims.⁴¹⁰ Rabin weerspiegelde met zijn uitspraak tegelijk de verdeeldheid in de reactie van de joodse gemeenschap, waarin enerzijds joodse organisaties zeiden dat zij dezelfde afzijdigheid van de wereldgemeenschap constateerden als ten tijde van de uitroeiing van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog,⁴¹¹

403 Levinsohn, *Belgrade*, pp. 15-17, 53, 259-260, 273; Sremac, *War*, pp. 30 en 61; Daniel Kofman, 'Israel and the War in Bosnia', in: Cushman & Meštrović (eds.), *Time*, p. 93.

404 Carol Matlack & Zoran B. Djordjević, 'Serbo-Croatian PR War', *The National Journal*, 14/03/92.

405 Zie ook Daniel Kofman, 'Israel and the War in Bosnia', in: Cushman & Meštrović (eds.), *Time*, pp. 91-92.

406 Gajić Glišić, *Vojska*, pp. 23 en 47.

407 Gwen Ackerman, 'Israel Breaks Silence, Offers Aid to Distressed Yugoslavia', *The Associated Press*, 05/08/92.

408 Gwen Ackerman, 'Israel Breaks Silence, Offers Aid to Distressed Yugoslavia', *The Associated Press*, 05/08/92.

409 R. Howell, 'Rabin Calls On World for Action', *Newsday*, 08/08/92. Zie ook Hugh Orgel, 'Israeli cuts Bosnia mission short as rabin demands end to atrocities', *The Ethnic News Watch. Jewish Telegraphic Agency*, 11/08/92.

410 Vgl. Igor Primoratz, 'Israel and genocide in Croatia', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, pp. 195-206.

411 G. DeWan, 'Newsday Student Briefing Page on the News', *Newsday*, 11/08/92. Zie ook 'A Demand for Action', *The Ethnic News Watch. Northern California Jewish Bulletin*, 07/08/92; 'A Terrible Throwback', *The Ethnic News Watch. Baltimore Jewish Times*, 07/08/92; Nancy Hill-Hotzman, 'Balkans: Jewish groups react to reports of tortures and murders', *Los Angeles Times*, 08/08/92; Cohen, *War*, p. 122.

terwijl anderzijds iemand als Simon Wiesenthal elke vergelijking met de uitroeingskampen van de nazi's uit den boze vond.⁴¹²

In de Verenigde Staten sloeg de joodse stemming door de verhalen en beelden van kampen om in het nadeel van Servië. Directeur James Harff van het pr-bureau Ruder Finn beschouwde deze omslag als het grootste imagosucces voor zijn klanten in Zagreb en Sarajevo.⁴¹³ Tudjman had zich namelijk in het verleden antisemitisch uitgelaten en Izetbegović was aanvankelijk een weinig voor de hand liggende beschermeling van de joodse gemeenschap. Dat alles veranderde nu. Na de artikelen van Gutman protesteerden op 5 augustus tweehonderd betogers onder leiding van de *Anti-Defamation League* en de *American Gathering of Jewish Holocaust Survivors* in New York met steun van een twintigtal Amerikaans-joodse organisaties vóór het gebouw van de Verenigde Naties. De nationale directeur van de *Anti-Defamation League*, Abraham H. Foxman, zelf een overlevende van de Holocaust, wees de demonstranten erop dat wat in Bosnië gebeurde niet hetzelfde was als tijdens de Holocaust. Maar het vertoonde er volgens hem genoeg gelijkenissen mee om desnoods een internationale troepenmacht te sturen.⁴¹⁴ Maynard Wishner, voorzitter van de National Jewish Community Relations Advisory Council riep Boutros-Ghali op onmiddellijk te beginnen met het op de been brengen van 'whatever U.N. peacekeeping forces are appropriate'.⁴¹⁵ Nobelprijswinnaar Elie Wiesel liet de demonstranten in een brief weten dat vooral joden, die zo'n levendige herinnering aan vervolging hadden, vanuit de vrije wereld actie moesten ondernemen tegen de systematische martelingen en moorden.⁴¹⁶ Eveneens op 5 augustus wist Harff te bewerkstelligen dat de *B'nai Brith Anti-Defamation League*, het *American Jewish Committee* en het *American Jewish Congress* een advertentie plaatsten in *The New York Times* onder de kop 'Stop the Death Camps'.⁴¹⁷

Op 7 augustus besteedde het *ITN lunchtime news* opnieuw aandacht aan Trnopolje. Ditmaal vertoonde de Britse zender beelden van Nederlandse, Turkse en Amerikaanse uitzendingen waarin de kampen waren vergeleken met beelden van concentratiekampen uit de nazi-tijd. ITN haalde het commentaar uit de ABC-uitzending aan: 'Faces and bodies that hint at atrocities of the past. But this is not history, this is Bosnia. Pictures from the camps: A glimpse into genocide.' en: 'The Dutch talked of concentration camps. In Muslim Turkey they said ITN's pictures resembled Hitler's camps and brought the greatest disgrace to mankind. And the Germans said the pictures were reminiscent of World War Two.' Tegen een achtergrond van de Britse ochtendbladen en het bekende beeld van Alić achter prikkeldraad berichtte ITN dat 'today's British press was unequivocal in its interpretation of the pictures, adding more pressure on the government to take action to intervene in the Yugoslav crisis.'

412 F. Bruning, 'Human-Rights Probe of Serbia Urged', *Newsday*, 14/08/92. Voor een uitgebreider overzicht van de joodse en Israëliëse houding ten aanzien van de Servische oorlogspraktijken begin jaren negentig van de twintigste eeuw, zie Cohen, *War*, pp. 122-128; Primoratz, *Israel*.

413 Jacques Merlino, 'Da haben wir voll ins Schwarze getroffen.' Die PR-Firma Ruder Finn', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 155-156.

414 'Jewish Community Rallies for Action to End

Atrocities in Bosnia', *U.S. Newswire*, 05/08/92.

415 Debra Nussbaum Cohen, 'Jewish groups express outrage over atrocities in Bosnia', *The Ethnic News Watch. Jewish Telegraphic Agency*, 05/08/92.

416 Cheong Chow, 'US Jews calling on Bush, UN action for camps', *The Boston Globe*, 10/08/92.

417 Allison Kaplan & Tom Tugend, 'US Jews call for action against Serb atrocities', *The Jerusalem Post*, 06/08/92.

De invloed op de beeldvorming

Daarmee bracht ITN zelf de vraag naar de invloed van zijn beelden te berde. De beelden onderstreepten een gevoel dat al langer leefde, namelijk dat in tegenstelling tot de Holocaust de bevolking in de vrije wereld ditmaal niet zou kunnen zeggen dat ze geen kennis hadden gehad van de massaslachting die plaatsvond. Zoals de Nederlandse commentator W.L. Brugsma later zou schrijven: ‘Door de rampzalige uitvinding die televisie heet, is het gezegde “Wat niet weet dat niet deert” niet meer van toepassing.’⁴¹⁸

Toch is dat betrekkelijk. Televisie is sterk afhankelijk van mogelijkheden tot visualisering. Voor televisieredacties geldt dat iets waarvan geen beelden bestaan geen nieuws kan zijn.⁴¹⁹ ‘Wat niet in beeld gebracht kan worden, krijgt weinig aandacht (...) Zo werden we onvoldoende geïnformeerd over de genocide in Congo omdat er geen camera’s opgesteld stonden’, aldus de in media-ethiek gespecialiseerde Belgische filosoof Bart Pattyn.⁴²⁰ Het verschil in Bosnië was dat de camera’s daar het beeld hadden gevonden dat in het Westen gezocht werd.

Al vóór de uitzending van de beelden van Fikret Alić achter prikkeldraad was Milošević vergeleken met Hitler,⁴²¹ het lot van de Moslims met de Holocaust van de joden,⁴²² het optreden van de Serven van Kroatië en Bosnië met dat van de Sudetenduitsers eind jaren dertig⁴²³ en gebeurtenissen als moorden, verkrachtingen, etnische zuiveringen en deportaties met die van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen.⁴²⁴ Maar dankzij de opnamen van de sterk vermagerde Fikret Alić achter prikkeldraad kon het beeld van de agressieve Serven definitief worden gekoppeld aan het optreden van de nazi’s tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Tweede Wereldoorlog was tijdens de bijna vijftig jaar vrede in Europa het referentiekader geworden voor goed en fout. Hoeveel te meer kon de Tweede Wereldoorlog worden gebruikt voor een tweedeling in schurken en helden, nu er een oorlog was waarin etnische zuiveringen zoveel leken op de beelden van *Schindler’s List* en er weer kampen voorkwamen die herinneringen opriepen aan wat door een eerdere speelfilm bekendheid had gekregen als de Holocaust?⁴²⁵

De beelden van Fikret Alić achter prikkeldraad waren het antwoord voor journalisten en redacties die ermee worstelden dat het grote publiek het spoor van de oorlog in Bosnië bijster was geraakt.⁴²⁶ De berichtgeving over vluchtelingen had al enige mogelijkheid tot identifica-

418 W.L. Brugsma, ‘Wat weet dat deert’, *HP/De Tijd*, 27/08/93, p. 46.

419 L. Walckiers, ‘De media en de derde Wereld’, in; Becker (red.), *Massamedia*, p. 129.

420 B. Pattyn, ‘Verveling en mediagebruik’, in: Becker (red.), *Massamedia*, p. 91.

421 Zie bijv. ‘Milošević Isn’t Hitler, But...’, *The New York Times*, 04/08/92. De Amerikaanse senator Bob Dole had Milošević zelfs al erger dan Hitler genoemd, Maarten Huygen, ‘Bosnië plaatst VS voor dilemma’, *NRC Handelsblad*, 27/06/92.

422 Zie bijvoorbeeld John Omicinski, ‘War in Yugoslavia: The new Holocaust? Is Slobodan

Milošević the Hitler of 1992?, *Gannett News Service*, 29/07/92.

423 ‘Belgrado niet immuun’, *de Volkskrant*, 29/05/92.

424 Richard J. Sideman, voorzitter van het American Jewish Committee, San Francisco, ‘Brutalities in Bosnia’, *The San Francisco Chronicle*, 30/07/92.

425 Voor een treffend voorbeeld van deze bijna-gelijkstelling, zie Th. Cushman & S.G. Meštrović, ‘Introduction’, in; idem (ed.), *This Time*, in het bijzonder pp. 6-9.

426 Caroline de Gruyter, ‘In Kroatië is iedereen goed’, *Elsevier*, 08/08/92, p. 32.

tie geboden, maar pas het kampbeeld van Fikret Alić gaf echt houvast in de vorm van een menselijke gestalte.⁴²⁷

De analogie met de concentratiekampen van de nazi's, en in het bijzonder de *death camps* of uitroeiingskampen een halve eeuw eerder, was gauw gemaakt. Zelfs degenen die vraagtekens plaatsten bij de gelijkstelling lieten de mogelijkheid open dat zij alsnog waarheid zou worden. Zo viel in *Newsday* te lezen:

Is this the same as 1942? Is this a Final Solution? The answer to that is no. This is not systematic annihilation. (...) The Serbs, while imprisoning the Muslims, are not systematically killing them, though the conditions in which they are keeping them guarantee that many will die. (...) Yet, to some degree, this analogy is irrelevant because this is not a question of comparative suffering. The direct historical parallel to the Holocaust is to be found in the actions of the perpetrators and the bystanders (...) What is going on in Bosnia is not yet a Holocaust and we must ensure that it does not become one.⁴²⁸

Niettemin bleef de vergelijking met de nazi-kampen lang hangen. Begin december 1992 nog raadde de anders zo diplomatieke voormalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken George Shultz televisiemakers aan de volgende keer dat zij aandacht zouden besteden aan Bosnië films van concentratiekampen uit de Tweede Wereldoorlog te vertonen: 'The message is the same.'⁴²⁹ Een jaar na de ITN-uitzending schreef de Britse krant *The Independent*: 'The camera slowly pans up the bony torso of the prisoner. It is the picture of famine, but then we see the barbed wire against his chest and it is the picture of Holocaust and concentration camps.'⁴³⁰

Het door de Servische propaganda ondersteunde idee dat Kroaten en hun Moslim-handlangers in de Tweede Wereldoorlog fascistisch waren geweest, en dat 'dus' alles wat Kroaten en Bosnische Moslims in de jaren negentig deden met grote argwaan bekeken diende te worden bekeken, verdween in het Westen als sneeuw voor de zon. De tweedeling in Servische oorlogsmisdadigers en Bosnische Moslim-slachtoffers zette zich vast in de beeldvorming.

De berichtgeving over de Servische wandaden maakte velen buiten Servië doof voor verdere Servische argumenten. De Serven hadden volgens sommigen het recht verloren om

427 Michael Schiffler, analist van het Center for War, Peace and the Media in New York, daags na de uitzending van de ITN-beelden, aangehaald in R. Ciolli, 'Bosnia Reports Prompt Outrage. Prison camp images drive home urgency', *Newsday*, 08/08/92.

428 D. Lipstadt, 'Bosnia's Horror Is Not a Holocaust. But the outrage also is not a question of comparative suffering', *Newsday*, 13/08/92. Zie ook Patrick Cockburn, *Independent on Sunday*,

09/08/92; Allcock, Milivojevic & Horton (eds.), *Conflict*, pp. 73-74.

429 E. Sciolino, 'Clinton faults Bush over Bosnia policy', *New York Times News Service*, 11/12/92, 2053 EST. Zie ook *Wall Street Journal*, 23/02/93, p. A1: 'Nazi-like detention camps', geciteerd in Th. Cushman & S.G. Meštrović, 'Introduction', in: idem (ed.), *This Time*, p. 20.

430 *The Independent*, 05/08/93.

nog gehoord te worden.⁴³¹ Van hun uitlatingen kon je zeker niet op aan, was de redenering. Door de gelijkstelling van de Servische kampen met concentratiekampen uit de Tweede Wereldoorlog, laadde iedereen die aangaf er anders over te denken de verdenking van revisionisme op zich.⁴³² Nadat de Bosnisch-Servische autoriteiten inspectie van Trnopolje door het Internationale Rode Kruis hadden toegestaan, gaf de Amerikaanse *Assistant Secretary of State for international organizations* John Bolton als commentaar dat de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog het Rode Kruis ook hadden weten te misleiden tijdens bezoeken aan concentratiekampen. Evenmin kon er volgens hem nog veel belangstelling worden gewekt voor Kroatische of Moslim-kampen waarin Serven gevangen werden gehouden⁴³³ en die, zoals in het geval van het door Kroaten beheerde kamp in Mostar of het door Moslims geleide kamp in Celebici vijftig kilometer ten westen van Sarajevo, in wreedheid niet of weinig onderdeden voor die van de Bosnische Serven.⁴³⁴ Een rapport van het Internationale Rode Kruis van 4 augustus, waarin na een bezoek aan tien kampen in Bosnië werd geconcludeerd dat alle partijen in het conflict zich schuldig maakten aan ernstige mensenrechtenschendingen, ging in het mediaspektakel grotendeels ten onder.⁴³⁵ Er was ook nauwelijks interesse voor berichten van (Bosnisch-)Servische leiders over mogelijk duizenden Servische doden in Bosnische gevangenkampen.⁴³⁶ Kort vóór de opnames van Trnopolje had een fotograaf van Reuter een afdruk gemaakt van Servische krijgsgevangenen die door Bosnische Kroaten gedwongen werden de Hitler-groet te brengen, zeker ook een plaatje dat herinneringen opriep aan de Tweede Wereldoorlog. De foto werd in het Westen echter nauwelijks afgebeeld.⁴³⁷

Toen de ITN-beelden verschenen, waren die in de woorden van de toenmalige *acting desk officer* voor Joegoslavië van het *State Department* George Kenney 'ruinous for the Bush administration's hands off policy'. De beelden 'could not but result in significant US actions'.⁴³⁸ Dat leek juist: een heel scala aan maatregelen van nationale regeringen en internationale organisaties volgde in het kielzog van de beelden van Trnopolje. De Amerikaanse president Bush drong onmiddellijk na berichten over de reportage in een haastig bijeenge-

431 Zie Thomas Cushman & Stjepan G. Meštrović, 'Introduction', in: idem (eds.), *This Time*, p. 15: '(...) the Serbs relinquished the right to be heard. Genocide committed by Serbian leaders in the name of Greater Serbia has nullified their right to be heard as an equal in the community of nations.' Vgl. M. Borogović en S. Rustempašić, 'The white paper on Alija Izetbegović', http://www.xs4all.nl/~frankti/Bosnian_congress/izetbegovic_white_paper.html, geraadpleegd op 17/02/00, die de misdrijven van de Servische leiders tegenover Bosnië zo monstrueus vinden 'that they take away the right of their perpetrators to belong to the human race, let alone accuse anyone of anything.'

432 Jacques Merlino, 'Da haben wir voll ins Schwarze getroffen: die PR-Firma Ruder Finn', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, p. 156.

433 Vgl. Peter Brock, 'Meutenjournalismus', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 29-30; Dorothea

Razumovsky, 'Gott will es!', in: ibidem, p. 98.

434 Voor Mostar zie Allcock, Milivojević & Horton (eds.), *Conflict*, p. 75; voor Celebici zie Marlise Simons, 'A War-Crimes Trial, but of Muslims, Not Serbs', *The New York Times*, 03/04/97; Burg & Shoup, *War*, p. 180.

435 Zie bijvoorbeeld F. Bruning, 'Human Rights Probe of Serbia Urged', *Newsday*, 14/08/92.

436 'Serbs Vow Fresh Offensive', *Newsday*, 10/08/92; R. Howell, 'Outrage. At UN, Pressure For Armed Reply', *Newsday*, 07/08/92; Sremac, *War*, pp. 116-117.

437 Caroline de Gruyter, 'In Kroatië is iedereen goed', *Elsevier*, 08/08/92, pp. 32-33, waar de foto wél is afgedrukt.

438 G. Kenney, 'How media misinformation led to Bosnian intervention', <http://www.suc.org/politics/conc-camps/html/Kenney.html>, geraadpleegd op 26/02/00.

roepen persconferentie aan op een resolutie van de Veiligheidsraad die het gebruik van geweld zou toestaan om humanitaire konvoeien op de plaats van bestemming te krijgen.⁴³⁹ Op de avond van 6 augustus besloot het Politiek Comité van de NAVO plannen te maken om corridors te openen voor humanitaire konvoeien. De lidstaten werd verzocht aan te geven welke middelen zij zouden kunnen inzetten.⁴⁴⁰ Op 13 en 14 augustus kwam de VN-commissie voor de Rechten van de Mens voor het eerst in haar bestaan in spoedzitting bijeen met als enige agendapunt de situatie in voormalig Joegoslavië. Het voorstel voor zo'n bijeenkomst was overigens al door de Amerikaanse regering gedaan, en door de twaalf landen van de EG ondersteund, voorafgaand aan de ITN-uitzendingen met de beelden van Trnopolje.⁴⁴¹ Motief voor het Amerikaanse initiatief was de grote zorg van de Amerikaanse regering over de toenemende wreedheden in voormalig Joegoslavië en de moeilijkheden die het Internationale Rode Kruis daar ondervond. Verder zag de regering in Washington het initiatief als een gebaar naar de islamitische landen.⁴⁴²

Mazowiecki wordt rapporteur; de roep om militaire interventie klinkt

De commissie eiste vrijlating van alle gevangenen die willekeurig werden vastgehouden en verlangde onmiddellijk vrije toegang tot alle kampen en gevangenissen voor het Internationale Rode Kruis. Zij besloot de voormalige Poolse premier Tadeusz Mazowiecki aan te stellen als speciale rapporteur voor voormalig Joegoslavië met de opdracht bericht te doen van schending van mensenrechten en oorlogsmisdaden. Zijn rapporten zouden ook aan de Veiligheidsraad worden gezonden. Op 13 augustus aanvaardde de Veiligheidsraad de resoluties 770 en 771. Resolutie 770 verlangde toegang van hulporganisaties tot de kampen. Verder stond de resolutie toe dat de staten op nationale grondslag of via regionale organisaties en 'met alle mogelijke middelen' de humanitaire hulpverlening in Sarajevo en andere plaatsen in Bosnië-Herzegovina waar dat noodzakelijk zou blijken te zijn, mogelijk zouden maken.

Resolutie 770 maakte daarmee voor het eerst het gebruik van geweld door de internationale gemeenschap in Bosnië mogelijk bij het afleveren van hulpgoederen, maar dat diende wel te gebeuren 'in samenwerking met de Verenigde Naties'. Het was nog maar de tweede keer in het bestaan van de VN dat de volkerenorganisatie de term 'met alle mogelijke middelen' in een resolutie gebruikte. De eerste keer was dat het geval geweest in de resolutie die het gebruik van geweld toestond tegen Irak, nadat troepen van dat land Koeweit waren binnengevallen. Resolutie 771 stelde bestraffing van de oorlogsmisdadigers uit voormalig Joegoslavië in het vooruitzicht.

De Franse regering maakte op 14 augustus bekend elfhonderd militairen beschikbaar te stellen voor Bosnië. Geconfronteerd met een tijdelijke consensus in de Britse publieke opinie en de media over militaire interventie,⁴⁴³ en met stevige binnenlandse kritiek op zijn gebrek

439 'World News Night with Peter Jennings', ABC News, 06/08/92; Jonathan Miller, 'Death-camp scoop made the world sit up', *Sunday Times*, 09/08/92; 'ITN's Penny Marshall tells how she made the world wake up', *Sunday Times*, 16/08/92.

440 Stephen Robinson, Peter Almond & John Hibbs, 'NATO orders relief plan for Bosnia', *The*

Daily Telegraph, 07/08/92.

441 ABZ, DWH/ARA/00844. Coreu Den Haag, 06/08/92, cpe/hag 439; Wagenmakers 564 aan Van den Broek, 06/08/92.

442 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 740 aan Van den Broek, 06/08/92.

443 Simms, *Hour*, p. 44.

aan leiderschap ten aanzien van de Bosnische crisis,⁴⁴⁴ onderbrak de Britse premier Major zijn vakantie en riep op 18 augustus het kabinet in spoedzitting bijeen, dat besloot 1800 man lichte infanterie beschikbaar te stellen ter beveiliging van de VN-konvooiën. Bondskanselier Kohl zei dat de Duitse grondwet, die uitzending van militairen buiten het NAVO-gebied verbood, moest worden herzien.

De kampen na de commotie

Alvorens verder in te gaan op de invloed van de beelden is het goed om stil te staan bij de verdere lotgevallen van de gevangenen in de kampen. Na de tv-rapportages over Omarska en Trnopolje mocht het Rode Kruis veel Bosnisch-Servische kampen bezoeken. In het voetspoor van ITN en het Rode Kruis volgden cameraploegen van andere televisiemaatschappijen, vertegenwoordigers van het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen en bekende personen, zoals de Franse minister Kouchner en de Israëliëse vredesactivist Elie Wiesel. Voorzover er mensen gevangen bleven in Servische kampen verbeterde hun lot over het algemeen dadelijk door dergelijke bezoeken en inspecties.⁴⁴⁵ De vrouwen en kinderen die in Trnopolje hadden gezeten, werden daags na de ITN-beelden toegestaan te vertrekken. Er moest ruimte worden gemaakt voor nog meer gevangenen uit Omarska en Keraterm, die in schone staat moesten kunnen worden vertoond aan de wereldpers. Fikret Alić wist zich op 13 augustus, acht dagen na de opnamen van Marshall en Williams, te mengen tussen zo'n transport van vrouwen en kinderen en op die manier uit het kamp te ontsnappen. Hij kwam later in Denemarken terecht. Verslaggevers die Trnopolje anderhalve week na de ITN-ploeg bezochten, merkten dat de nieuw aangekomen mannen onder begeleiding naar huizen en tuinen in de buurt mochten om voedsel te bemachtigen, al was er vrijwel alleen nog maar maïs.⁴⁴⁶ Enkele weken later werden deze geïnterneerden vrijgelaten en overgebracht naar Kroatië.⁴⁴⁷ Na de commotie rond de kampen, veroorzaakt door eerst de artikelen van Gutman en O'Kane en later door de ITN-uitzending was voor de ingezetenen van de kampen het directe lijfelijk gevaar meestal geweken, al kwamen er nog voormalige kampbewoners om bij incidenten tijdens transporten.⁴⁴⁸ Tegelijk waren deze transporten het sluitstuk van de etnische zuivering.

Tussen juli en december 1992 bezocht het Rode Kruis 10.800 gevangenen in zestien kampen: 8100 in Bosnisch-Servische gevangenschap, 1600 in handen van de Bosnische regering en 1100 in Bosnisch-Kroatische detentie.⁴⁴⁹ Geleidelijk werden zij vrijgelaten en op 1 oktober sloot het Internationale Rode Kruis een overeenkomst met de Bosnisch-Servische autoriteiten waarbij de resterenden zeventuizend gevangenen uit elf kampen aan het eind van die maand zouden worden vrijgelaten.

Het Internationale Rode Kruis stond echter voor een dilemma ten aanzien van hun verdere lot. Als het Rode Kruis en de internationale gemeenschap erin zouden slagen de gevangenen vrij te krijgen, konden zij niet terug naar hun huizen. Gesteld dat die nog bewoonbaar waren, dan was het nog te gevaarlijk. Van een groep van vijftien personen bijvoorbeeld die werd

444 Zie bijvoorbeeld Michael Binyon, 'Evidence mounts of executions and beatings in Serb-run camps', *The Times*, 07/08/92; Craig R. Whitney, 'Balkan Scenes Stir Europe, But Action Remains Elusive', *The New York Times*, 08/08/92.

445 I. Traynor, 'We moesten over lijken en herse-
nen stappen', *de Volkskrant* 07/10/92.

446 M. Sebregts, 'Vannacht waren het er tien', *Elsevier*, 15/08/92, p. 29.

447 ABZ, DPV/ARA/01812. Statement by Ogata, Geneva, 09/10/92.

448 Zie bijvoorbeeld Vulliamy, *Seasons*, pp. 107 en 158; Gutman, *Witness*, p. 101.

449 Mercier, *Crimes*, p. 226, n. 23.

vrijgelaten uit Manjača, werden er dertien bij terugkeer in hun woonplaats vermoord.⁴⁵⁰ Maar als de gevangenen niet terug konden naar hun huizen, was de vraag waar ze dan wél heen moesten. De regeringen in hun Europa zaten niet op de voormalige kampingezetenen te wachten.⁴⁵¹

Deze problematiek signaleerde ook Amnesty International in een rapport dat de mensenrechtenorganisatie op 23 oktober uitbracht.⁴⁵² Amnesty International erkende dat bij vrijlating de gevangenen een lot kon wachten dat weinig meer zekerheid bood dan tijdens hun gevangenschap. Zij riep daarom de internationale gemeenschap op toezicht uit te oefenen op een veilige terugkeer van de voormalige gevangenen naar hun woonplaatsen of, indien de vrijgelatenen dat niet wilden uit angst voor hun veiligheid, zorg te dragen voor 'an appropriate place of refuge'.⁴⁵³ Geen enkel Europees land bood echter garanties om op enige schaal van betekenis kampingezetenen op te nemen.⁴⁵⁴ Nadat de eerste grote groep vrijgelatenen, 1560 mensen uit Trnopolje, in een doorgangskamp in Karlovac in Kroatië waren gearriveerd, bleek geen enkel land bereid hen op te nemen. Daardoor konden er geen nieuwe gevangenen uit Bosnië worden opgehaald door het Internationale Rode Kruis, want zij zouden in Karlovac de plaats in moeten nemen van de groep van 1560. Het resultaat van de opstelling van de regeringen in de landen buiten Bosnië-Herzegovina was dat het Internationale Rode Kruis de Bosnisch-Servische autoriteiten moest vragen kampen als Trnopolje maanden langer open te houden dan de termijn van eind oktober die de Bosnisch-Servische leiders uiteindelijk met het Internationale Rode Kruis waren overeengekomen.⁴⁵⁵

In de herfst van 1992 zagen de Bosnisch-Servische autoriteiten zich zelfs genooddaakt een nieuw kamp te openen in Kotor Varoš, aan de rand van Banja Luka, om Kroaten en Moslims op te vangen die de intimidatie en incidentele moorden in hun woonomgeving probeerden te ontvluchten. Iedere keer dat het Internationale Rode Kruis erin slaagde een aantal ingezetenen uit de Bosnisch-Servische kampen weg te krijgen, werden hun plaatsen dadelijk weer ingenomen door anderen die de relatieve veiligheid van het kamp prefereerden boven de 'vrijheid' daarbuiten.⁴⁵⁶ Het is wel wrang te moeten constateren dat de beelden waarover in het Westen zoveel te doen was, zo weinig effect hadden op de internationale bereidheid om slachtoffers uit de kampen op te nemen.

Overigens zouden in de volgende maanden nog duizenden gevangenen worden vrijgelaten uit de Bosnisch-Servische kampen. Op 18 december werden de laatste 418 gevangenen uit het kamp Manjača vrijgelaten en onder toezicht van het Internationale Rode Kruis overgebracht naar Karlovac in Kroatië.⁴⁵⁷ Volgens het Internationale Rode Kruis waren rond de jaarwisseling 1992/1993, op 2700 gevangenen na, alle geïnterneerden vrijgelaten uit kampen waarvan het bestaan was bevestigd.⁴⁵⁸ De CIA kwam toen met het bericht, dat zijn weg vond naar diverse kranten, dat er nog zo'n zeventigduizend mensen gevangen werden gehouden in kampen van alledrie de partijen in Bosnië.⁴⁵⁹ Informatie verkregen via satelliet-spionage, gesprekken met vrijgelatenen of gevluchte gevangenen en rapporten van humanitair-

450 Vulliamy, *Seasons*, p. 113.

451 Nina Bernstein, 'Too dangerous to release Bosnian captives', *Newsday*, 30/08/92.

452 Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina. Gross abuses of basic human rights' (AI Index: EUR 63/01/92).

453 Idem, p. 13.

454 Mercier, *Crimes*, p. 115; Vulliamy, *Seasons*,

p. 113; Gutman, *Witness*, pp. 87 en 105-107.

455 Mercier, *Crimes*, pp. 64-65; Vulliamy, *Seasons*, pp. 113 en 158.

456 Vulliamy, *Seasons*, pp. 113-114.

457 'Veiligheidsraad veroordeelt verkrachtingen', *Brabants Nieuwsblad*, 19/12/92.

458 Mercier, *Crimes*, p. 226, n. 23.

459 Gutman, *Witness*, p. 141.

re organisaties leken volgens de CIA te duiden op het bestaan van nog onbekende kampen.⁴⁶⁰ Het cijfer was echter volkomen uit de lucht gegrepen.⁴⁶¹ Kennelijk wilden de Amerikaanse autoriteiten, die eerder hun kennis van de kampen zo lang hadden verzwegen, nu de indruk wekken beter te zoeken dan het Internationale Rode Kruis en andere humanitaire organisaties. In augustus 1993 telde het Rode Kruis nog 6474 geïnterneerden in 51 kampen, verspreid over Bosnië.⁴⁶² In rapporten van april 1993 aan alle drie partijen in het Bosnische conflict stelde het Internationale Rode Kruis in krasse termen dat de omstandigheden waaronder deze mensen werden gevangengehouden intussen niet beter waren dan in de zomer van 1992.⁴⁶³

10. De gevolgen van de beelden in Nederland: een sterkere roep om interventie

Nederlandse krantenlezers, radioluisteraars en televisiekijkers waren niet volledig afhankelijk van buitenlandse berichtgeving over de oorlog in Bosnië. Nederlandse journalisten, als Raymond van den Boogaard, Dick Verkijk, Harmen Roeland en spoedig ook Willem Lust, waren ter plaatse bij het begin van de oorlog. Voor *Trouw* was Nicole Lucas nog steeds correspondent in Belgrado, voor *NRC Handelsblad* Theo Engelen in Ljubljana. Van Ulrike Rudberg, die sinds 1988 correspondentie voor *de Volkskrant* was geweest in Belgrado, verscheen op 7 juli 1992 haar laatste artikel in die krant vanuit de Servische hoofdstad.⁴⁶⁴

Ook onder de Nederlandse journalisten ter plaatse leidde het conflict in Bosnië tot een veel duidelijker stellingname dan tijdens de oorlog in Kroatië in het voorafgaande jaar. Harald Doornbos, correspondent voor Zuid-Oost Pers en Radio 1, zei daarover: 'Het is niet zo dat ik de Bosnische regering zou verdedigen, maar in het grote politieke spectrum hebben zij het gelijk aan hun zijde. Het is een oorlog geweest met een duidelijke agressor.'⁴⁶⁵ H. van Gelderen, werkend voor RTL Nieuws, meende dat het wegens hun slachtofferschap 'volstrekt begrijpelijk' was dat hij het voor de Bosnische Moslims opnam: 'Daarnaast waren de Kroaten fout in de Tweede Wereldoorlog en de Serviërs communistisch. In die zin zit je zelf al met vooroordelen en had ik weinig op met die twee partijen. Dat kan onderhuids meespelen in je bericht.'⁴⁶⁶ Radioverslaggever Robert Dulmers nam eind 1992 het vakmatig vreemde besluit niets te berichten over het uitladen van wapens bestemd voor Kroaten en Moslims uit een Iraans vliegtuig op de luchthaven van Zagreb, wat een schending inhield van het VN-embargo: 'Op dat moment waren de verhoudingen [tussen de strijdende partijen] zo scheef dat ik het relevant vond om dat niet te berichten.'⁴⁶⁷

Vanaf juni kwam ook in de Nederlandse pers de berichtgeving over vluchtelingen uit Bosnië op gang. Er verschenen bijdragen over de vluchtelingenkampen en gebouwen in Kroatië, waar begin juni al meer dan een kwart miljoen vluchtelingen uit Bosnië waren opgevangen. Het leidde tot plastische beschrijvingen over sportzalen waar de airconditioning 'de benauwende stank' niet kon verdrijven, over te weinig douches en toiletten en over rondslingerende uitwerpselen.⁴⁶⁸ De verhalen van de vluchtelingen bleken een uitkomst voor

460 Interview Lord Owen, 27/06/01.

461 Mercier, *Crimes*, p. 117

462 Allcock, Milivojević & Horton (eds.), *Conflict*, p. 74.

463 Mercier, *Crimes*, pp. 116-117.

464 Ulrike Rudberg, 'Wat heeft u eigenlijk bij ons in Belgrado te zoeken?', *de Volkskrant*, 07/07/92.

465 Geciteerd in: Karskens, *Pleisters*, p. 263.

466 Geciteerd in: Karskens, *Pleisters*, p. 263.

467 Karskens, *Pleisters*, p. 263.

468 Raymond van den Boogaard, 'Ondanks de air conditioning stinkt het', *NRC Handelsblad*, 11/06/92. Zie ook Nicole Lucas, 'Laat ons, we hebben te veel meegemaakt', *Trouw*, 01/07/92.

de journalisten in de regio, die steeds moeite hadden gehad de complexiteit van de conflicten op het voormalige Joegoslavische grondgebied te beschrijven. De oorlog kwam dankzij de vluchtelingen zelfs nog dichterbij. Nederlandse journalisten stroopten de asielzoekerscentra in eigen land af op nieuwswaardige verhalen. Het element *human interest* steeg in de berichtgeving over ex-Joegoslavië.⁴⁶⁹ In het *NOS-journaal* kwamen met de vluchtelingenstromen aanvullende reportages over menselijk leed op gang⁴⁷⁰ en ook in de actualiteitenrubrieken op de televisie was veel aandacht voor de vluchtelingen.⁴⁷¹

Wanneer de Nederlandse media uit Bosnië zelf berichtten, gebeurde dat vrijwel uitsluitend vanuit Sarajevo. Van de drie grote dagbladen *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw* doorbrak de laatste dat patroon nog het meest. Dit gebeurde bijvoorbeeld door verslagen van Nicole Lucas uit Mostar na de uitroeping van die plaats tot hoofdstad van de Kroatische gemeenschap in Bosnië, Herceg-Bosna. Eén verslag van haar over die stad opende met de zin ‘Alleen de oude brug, waar ooit waaghalzen voor een footje naar beneden in de Neretva sprongen, hoeft niet uit de reisgidsen te worden geschrap.’⁴⁷² Zestien maanden later werd ook die brug in puin geschoten. Een ander bericht in *Trouw* over de situatie elders in Bosnië was een klein artikel dat de lezer erop attent maakte dat het weliswaar de belegering van Sarajevo was geweest die tot dan toe de meeste woede in het Westen had gewekt, maar dat het Oost-Bosnische stadje Goražde, waar al drie maanden lang zeventigduizend mensen opeengepakt zaten onder hevige artilleriebeschietingen, ‘mogelijk het symbool [was] voor de grootste verschrikkingen in het conflict’ en een tweede Vukovar leek te worden.⁴⁷³ In Goražde viel volgens een geciteerde Bosnische waarnemer inmiddels ‘niets meer te vernielen’.⁴⁷⁴ In *de Volkskrant* verschenen vanaf eind juli berichten van de Britse oorlogscorrespondente Maggie O’Kane die informatie verschaften over het lot van het omsingelde Goražde en het gezuiverde Foča.⁴⁷⁵ Op 31 juli verscheen in *de Volkskrant* ook haar bijdrage over de concentratiekampen, die twee dagen eerder in *The Guardian* was verschenen en toen zo’n ophef had veroorzaakt.⁴⁷⁶

469 Zie bijvoorbeeld Alfred van Cleef, ‘Ik wil niet doden en ik wil niet gedood worden’, *NRC Handelsblad*, 13/06/92; idem, ‘De trein rijdt weg en niemand zwaait’, *NRC Handelsblad*, 21/07/92; ‘Het gezin Alihovic heeft alleen nog wat foto’s’, *NRC Handelsblad*, 27/07/92; Harm van den Berg, ‘Bosniërs overnachten in bus’, *NRC Handelsblad*, 29/07/92; idem, ‘Vluchteling Sheila niet gerust op vertrek uit Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 30/07/92; Anneke Visser, ‘Ik ben ongelukkig want mijn vader is nog aan het front’, *NRC Handelsblad*, 03/08/92; Jan Sloothaak, ‘Berooid en vermoeid, maar veilig in Zeewolde’, *Trouw*, 03/08/92; ‘Serviërs hebben mijn hele dorp afgeslacht’, *Trouw*, 04/08/92; ‘Ontheemde Bosniërs zwerven opgejaagd rond door Europa’, *de Volkskrant*, 21/07/92; Ineke Jungschleger, ‘Janny zwerft al sinds half april’, *de Volkskrant*, 31/07/92; Rob Gollin, ‘Bosniërs veilig, maar te moe om blij te zijn’, *de Volkskrant*, 03/08/92; Frans van Deijl, ‘Ik hou van jou, mijn Bosnië’, *HP/De Tijd*, 14/08/92, pp. 24-27.

470 Willemsse, *Joegoslavië*, p. 213.

471 IKON, *Kenmerk*, 20/06/92; EO, *Tijdsein*, 07/07/92; NCRV, *Hier en Nu*, 20/07/92; Veronica, *Nieuwslin*, 30/07/92 en 06/08/92; KRO, *Brandpunt*, 02/08/92.

472 Nicole Lucas, ‘Mostar is geen bezienswaardigheid meer’, *Trouw*, 08/07/92. Zie ook Nicole Lucas, ‘In tijd van oorlog’, *Trouw*, 25/07/92.

473 ‘Niemand kent Goražde, maar het is er erger dan in Sarajevo’, *Trouw*, 16/07/92.

474 EG en VN pogen vredesoverleg Joegoslavië te coördineren’, *Trouw*, 24/07/92.

475 Zie bijvoorbeeld Maggie O’Kane, ‘Goražde wordt tweede Vukovar’, *de Volkskrant*, 24/07/92; idem, ‘Welkom in Foča, ‘gereinigd’ van Bosnische Islamieten’, *de Volkskrant*, 28/07/92.

476 Maggie O’Kane, ‘De school is nu een concentratiekamp voor Islamieten’, *de Volkskrant*, 31/07/92.

Tot eind juli ging er van de geschreven media geen grote aandrang tot ingrijpen in Bosnië-Herzegovina uit. *NRC Handelsblad* meende in een hoofdredactioneel commentaar op 16 juni nog steeds dat het ‘bijna hopeloos’ was voor de buitenwereld om iets te ondernemen in voormalig Joegoslavië: ‘conferenties betekenen tijdwinst voor vechtende partijen en sancties maken oorlogvoerende leiders in eigen land eerder populair dan controversieel’. Een interventiemacht zou zich volgens de krant spoedig genoodzaakt kunnen zien zelf een veilig heenkomen te zoeken. ‘De conclusie luidt dat de buitenwereld conflicten zoals in ex-Joegoslavië (...) niet kan beïnvloeden, behalve door de strijdende partijen gelegenheid te bieden tot overleg en door het geven van humanitaire hulp. Verder is de buitenwereld – helaas – machteloos.’⁴⁷⁷

De Volkskrant liet enkele dagen eerder een op interventie gericht geluid horen. Als de sancties geen effect hadden, dan kwam militair ingrijpen, volgens een hoofdredactioneel artikel op 13 juni, in het verschiet. *De Volkskrant* nam stelling tegen de gedachte dat sterven voor Sarajevo voor militairen uit andere landen niet de moeite waard zou zijn wegens het ontbreken van vitale belangen. ‘Het doet denken’, kaptitelde de krant aanhangers van deze gedachte, ‘aan de discussie vlak vóór de Tweede Wereldoorlog over sterven voor Danzig, de door nazi-Duitsland opgeëiste vrijstad. Ook dat moest niet, vonden toen de Europese democratieën. Die conclusie was moreel laakbaar en bleek politiek kortzichtig te zijn. Hetzelfde geldt voor Sarajevo vandaag.’⁴⁷⁸ Het dagblad steunde het EG-besluit van Lissabon eind juni: ‘De internationale gemeenschap zal niet in staat zijn om met militaire acties een einde aan de burgeroorlog te maken. Daarvoor is de situatie in Bosnië-Herzegovina, met zijn drie bevolkingsgroepen en verschillende militieën, te ingewikkeld. Maar de internationale gemeenschap heeft wel de morele plicht desnoods met militaire middelen de 300 duizend bewoners van Sarajevo te redden.’⁴⁷⁹ Een maand later noemde een hoofdredactioneel commentaar in *de Volkskrant* het ‘begrijpelijk’ dat de grote mogendheden niet met grondtroepen wilden ingrijpen in Bosnië-Herzegovina, maar volgens de krant zouden zij wel kunnen proberen het Servische geschut vanuit de lucht uit te schakelen. En verder zouden zij moeten zorgen voor een volledige zee- en luchtblokkade.⁴⁸⁰

Er waren weinig opiniërende bijdragen in de grote Nederlandse bladen in de maanden juni en juli 1992. Voorzover zij er waren, waren zij vaak afkomstig van buitenlanders. Het is opvallend dat in deze fase Serviërs aan het woord kwamen op de Nederlandse opiniepagina’s, waar zij zich beklagden over het VN-embargo.⁴⁸¹ *De Volkskrant* verleende zelfs uitgebreid ruimte aan de buitenlandadviseur van de Joegoslavische president Ćosić, Svetozar Stojanović, terwijl de krant slechts vermeldde dat de auteur ‘een Servische socioloog’ was.⁴⁸² Stojanović noemde het ‘onbegrijpelijk, dat uitgerekend het Servische volk, dat een vreselijke volkenmoord heeft meegemaakt, zich nu vanwege hogere belangen moet opofferen en vrijwillig moet resigneren. Heeft een volk dat een dergelijk lot heeft ondergaan niet

477 ‘Twee burgeroorlogen’, *NRC Handelsblad*, 16/06/92.

478 ‘Sterven voor Sarajevo’, *de Volkskrant*, 13/06/92.

479 ‘Lissabon en Sarajevo’, *de Volkskrant*, 29/06/92.

480 ‘Stop verdrijving’, *de Volkskrant*, 29/07/92.

481 Zie bijvoorbeeld Slavko Ćuruvija, ‘Isolement van Servië is geen oplossing’, *NRC Handelsblad*, 25/06/92.

482 Op deze omissie wees Nevenka Tromp-Vrkic, ‘Servische politiek is zelf debet aan slecht imago in de wereld’, *NRC Handelsblad*, 16/07/92.

veel eerder een bijzondere status en bijzondere garanties van de internationale gemeenschap verdiend?⁴⁸³

Op 3 juli was het weer Hylke Tromp die opriep tot interventie. Hij keerde zich tegen een stap-voor-stap-benadering, die zou beginnen met militaire begeleiding van humanitaire konvoien. Volgens hem moest de politiek van Belgrado worden gewijzigd en dat zou alleen kunnen met eenzelfde overmacht als een jaar eerder tegen Irak. Hij sloot niet uit dat Milošević dan eieren voor zijn geld zou kiezen nog voordat de militaire operaties zouden beginnen.⁴⁸⁴

Hylke Tromps broer Bart meende dat, als het Westen niet militair intervenieerde, de oorlog in voormalig Joegoslavië zou escaleren tot een derde ‘echte Balkanoorlog, die in omvang, duur en gevolgen zijn voorgangers in de schaduw zal stellen’.⁴⁸⁵

Het bestaan van kampen in het kader van de etnische zuivering werd in Nederland net als elders aanvankelijk veronachtzaamd. *Volkskrant*-verslaggever Hans Moleman had bijvoorbeeld in Sarajevo lange lijsten van vermiste Moslims gezien die waren omgebracht of in kampen opgesloten. Hij deed er niets mee. ‘Op een of andere manier liet iedereen die lijsten links liggen. Hoe komt dat? Ik denk doordat je daar als journalist de hele dag druk bezig was met alles te organiseren, als journalist te overleven en je verhalen van dat moment te maken. Je had in die tijd het perspectief niet.’⁴⁸⁶ EO-verslaggever Emerson Vermaat wist nog een reden waarom journalisten als hij de kampen niet bezochten: ‘Ook al wist je ze te liggen. Je kwam er gewoon niet bij. Je gids is bang en zijn dagprijs bedraagt vierhonderd Deutschmark en dat is hoog voor het budget.’ Bovendien speelde de EO-verslaggever nog het *parti pris* van zijn redactie parten. Programmamaker Feike ter Velde was namelijk niet zo geïnteresseerd in misdrijven tegen Moslims, zo kreeg Vermaat van hem te horen: ‘Die Serven zijn toch ook christenen? Moet je dan voor de moslims zijn?’⁴⁸⁷ De stellingname van de EO-redactie was uniek. Op andere redactie bureaus in Nederland werd de oorlog in Bosnië ‘een handvat (...) van allerlei morele opvattingen’, maar zeker niet ten gunste van de Serven. Er waren volgens *NRC Handelsblad*-correspondent Raymond van den Boogaard momenten op de redactie dat het plaatsnemen van kanttekeningen bij het gelijk van de Moslims als ‘verdacht’ werd gezien.⁴⁸⁸

Ook het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken waren de berichten over kampen niet ontgaan, maar de reactie daarop was uiterst voorzichtig. Op 4 augustus stelde de directie Voorlichting nog voor aan de directeur-generaal Politieke Zaken Van Walsum, desgevraagd, in contacten met de pers te verklaren dat de Nederlandse regering ‘ernstig verontrust’ was over de persberichten over mensenrechtenschendingen in ‘gevangenkampen in het voormalige Joegoslavië’. Daaraan werd echter toegevoegd dat gegevens ‘die als overtuigend bewijs kunnen gelden’ ontbraken. De regering deed volgens de concept-woordvoering een beroep op ‘de partijen in het conflict’ om UNHCR en het Rode Kruis toegang te

483 Svetozar Stojanović, ‘Het Westen sluit de ogen voor de rampspoed van Servië’, *de Volkskrant*, 29/06/92.

484 Hylke Tromp, ‘Conflict Joegoslavië vraagt om herhaling van Desert Storm’, *de Volkskrant*, 03/07/92.

485 Bart Tromp, ‘Derde Balkanoorlog is in

voorbereiding’, *Het Parool*, 25/07/92.

486 Moleman, geciteerd in: Karskens, *Pleisters*, p. 261.

487 Vermaat, geciteerd in: Karskens, *Pleisters*, p. 261.

488 Geciteerd in: Karskens, *Pleisters*, p. 264.

verlenen tot de kampen. Minstens zo opmerkelijk als de voorzichtige bewoordingen was de volstrekte neutraliteit van het concept ten aanzien van de strijdende partijen.⁴⁸⁹

Dat zou snel veranderen. Op diezelfde 4 augustus zond het NOS-televisiejournaal een interview uit met de Bosnische VN-ambassadeur Muhamed Sacirbey, waarin deze vertelde dat Serven in ‘concentratiekampen’ Kroaten en Moslims martelden.⁴⁹⁰ De volgende dag vroeg CDA-Tweede-Kamerlid De Hoop Scheffer, die de televisiebeelden in zijn vakantieverblijf in Noord-Brabant had gezien, een debat aan met de ministers Van den Broek, Ter Beek, H. d’Ancona (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) en staatssecretaris A. Kosto (Justitie), de twee laatsten omdat zij medeverantwoordelijk waren voor de opvang van vluchtelingen. De Hoop Scheffer vond het onderbreken van het zomerreces ‘in het niet vallen ten opzichte van de barbaarse situatie in het betrokken gebied, die onder andere tot uitdrukking komt in concentratiekampen, etnische zuiveringen en apartheidspolitiek.’⁴⁹¹ Hij wilde met de regering van gedachten wisselen over de inzet van Nederlandse militairen bij VN-acties om ‘de onpeilbare menselijke tragedie in de Balkan te verlichten’.⁴⁹² De Nederlandse regering moest volgens hem bereid zijn mee te werken aan ‘onorthodoxe oplossingen’.⁴⁹³ Voor inzet van grondtroepen voelde hij echter niets. In dat geval zou het om een half miljoen manschappen moeten gaan, die in bebost en bergachtig terrein zouden moeten opereren en in een complex conflict met verschillende partijen. ‘Bovendien heeft de oorlog sterk religieuze trekken. Je lost het niet op.’⁴⁹⁴

In het debat met de regering wilde De Hoop Scheffer onder meer de mogelijkheid van het creëren van ‘vluchthavens (...) in de regio zelf’ aan de orde stellen.⁴⁹⁵ Die gedachte begon een breed draagvlak te krijgen in de Nederlandse politiek. PvdA-parlementslid Valk had er op 4 augustus al vóór de uitzending van het interview met Sacirbey voor gepleit om het vluchtelingenvraagstuk op te lossen door het creëren van ‘veiligheidszones’, naar het voorbeeld van de Koerden in Noord-Irak.⁴⁹⁶ In dezelfde uitzending vond de leider van de VVD-fractie in de Tweede Kamer F. Bolkestein, naar aanleiding van berichten over het bestaan van concentratiekampen in voormalig Joegoslavië, dat, als het zenden van internationale waarnemers geen eind kon maken aan die wantoestanden, de Verenigde Naties actief zouden moeten ingrijpen: ‘Je kunt toch niet genoeg nemen met het feit dat mensen op grote schaal elkaar afmaken, zonder dat je daar iets aan probeert te doen.’⁴⁹⁷ Valk wilde het gebruik van dwang bij het instellen van de veilige zones niet uitsluiten.⁴⁹⁸ Op 7 augustus, de dag nadat de ITN-beelden waren uitgezonden, verklaarde de voorzitter van de GroenLinks-fractie in de Tweede Kamer, M.B. Beckers-De Bruijn – eveneens onder verwijzing naar de Koerden in Noord-Irak – zich voor het scheppen van veiligheidszones met militaire middelen. Daarnaast was zij voorstander van het militair veiligstellen van voedselkonvoien en het militair ontzetten van concentratiekampen.⁴⁹⁹

489 ABZ, arch-DVL/BZ. Memorandum van DVL/Buitenlandse Zaken aan DGPZ via DEU/OE, 04/08/92, nr. 838/92.

490 NOS, *Journaal*, 04/08/92.

491 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22181, nr. 22, p. 1; zie ook NOS, *Radiolympia*, 05/08/92, 12.05 uur; ‘Kamerleden terug van vakantie voor Joegoslavië-debat’, *de Volkskrant*, 06/08/92.

492 ‘Kamerleden terug van vakantie voor Joegoslavië-debat’, *de Volkskrant*, 06/08/92.

493 Rob Meines, ‘Verdeeldheid over ingrijpen in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 06/08/91.

494 ‘Kamerleden terug van vakantie voor Joegoslavië-debat’, *de Volkskrant*, 06/08/92.

495 NOS, *Radiolympia*, 05/08/92, 12.05 uur.

496 NOS, *Radiolympia*, 04/08/92, 17.05 uur.

497 NOS, *Radiolympia*, 04/08/92, 17.05 uur.

498 Rob Meines, ‘Verdeeldheid over ingrijpen in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 06/08/92.

499 NOS, *Radiolympia*, 07/08/92, 12.04 uur.

De beelden in Nederland

In Nederland trok de publicatie van Gutman in *Newsday* van 2 augustus over de kampen van Omarska en Brčko al veel aandacht.⁵⁰⁰ Peter Michielsen maande in *NRC Handelsblad* echter tot voorzichtigheid. Berichten over ‘concentratiekampen’, waar Serven duizenden, of misschien wel tienduizenden burgers gevangen hielden en sprake zou zijn van folteringen, uithongering en standrechtelijke executies, deden volgens hem al vele maanden de ronde. ‘Dat de concentratiekampen er zijn, wordt dan ook al sinds lang door niemand meer betwijfeld’, maar concrete bewijzen voor wreedheden die daar werden gepleegd ontbraken.⁵⁰¹ In weerwil van het ontbreken van die bewijzen mag het opvallend heten dat *NRC Handelsblad* niet eerder aandacht had geschonken aan die berichten over kampen.

Op 7 augustus hadden veel dagbladen foto’s van de ITN-uitzending op de voorpagina.⁵⁰² Vastgesteld kan worden dat de aandacht voor de oorlog in Bosnië enorm toenam. In de actualiteitenprogramma’s op de Nederlandse televisie bijvoorbeeld steeg de tijd die aan voormalig Joegoslavië werd besteed na de ITN-beelden met sprongen. In de voorafgaande periode was zes keer per maand het onderwerp Joegoslavië in die rubrieken aan bod, in augustus 1992 was dat plotseling negentien keer het geval (zie tabel 1). In de grote dagbladen verschenen in augustus ruim tweemaal zoveel artikelen als gemiddeld per maand in het jaar 1992.⁵⁰³

Tabel 1: Aantal malen dat in actualiteitenrubrieken op de Nederlandse televisie aandacht werd besteed aan (voormalig) Joegoslavië, 1991-1993⁵⁰⁴

2e helft 1991	35	september 1992	11
januari 1992	–	oktober 1992	6
februari 1992	2	november 1992	2
maart 1992	2	december 1992	8
april 1992	4	januari 1993	8
mei 1992	6	februari 1993	13
juni 1992	6	maart 1993	7
juli 1992	6	april 1993	5
augustus 1992	19		

Volgens journalist Kees Schaepman van het weekblad *Vrij Nederland* was ‘de behoefte om de ex-Joegoslaven, en vooral de Serviërs, een lesje te leren pas echt opgelaaaid na de televisiebeelden van magere mannen achter prikkeldraad. Concentratiekampen!’⁵⁰⁵

Ook Nederlandse politici en ambtenaren meenden terugblikkend dat ‘de beelden van

500 ‘Rode Kruis eist toegang tot kampen Bosnië’, *de Volkskrant*, 03/08/92; ‘Opschudding over concentratiekampen’, *NRC Handelsblad*, 03/08/92.

501 Peter Michielsen, ‘Excessen in Bosnië: wel aanwijzingen, maar geen bewijzen’, *NRC Handelsblad*, 03/08/92.

502 *Trouw* plaatste die dag de foto van een uitgehongerd kind in Somalië op de voorpagina, ‘Somalië, 1992’, *Trouw*, 07/08/92. De foto van Fikret Alić en zijn lotgenoten verscheen de volgen-

de dag op de voorpagina, ‘Levende geraamtes in gevangenkamp’, *Trouw*, 08/08/92.

503 Scholten/Ruigrok/Heerman, In Sarajevo wordt geschoten, p. 195.

504 Gebaseerd op Willemse, *Joegoslavië*, pp. 244-257. Meegeteld zijn de rubrieken Aktua (TROS); Brandpunt (KRO); Diogenes (VPRO); Hier en Nu (NCRV); Kenmerk (IKON); Nieuwslijn (Veronica); Televizier (AVRO); en Tijdsein (EO).

505 Kees Schaepman, ‘De vredeshaviken willen actie’, *Vrij Nederland*, 19/09/92.

Fikret Alić en zijn lotgenoten achter het 'prikkel draad' van het kamp Trnopolje.

Omarska' (in werkelijkheid dus Trnopolje) een belangrijke rol hadden gespeeld in de publieke opinie ten aanzien van het conflict in Bosnië. Volgens de toenmalige vice-premier Kok ging daar 'een geweldig katalyserende, aanzwengelende werking' van uit.⁵⁰⁶

De beelden kwamen als een schok, die vaak herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog naar boven bracht. Zo riepen zij bij de Rotterdamse bisschop Bär, tevens legerbisschop, herinneringen op aan zijn eigen periode in een Japans kamp tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij zei voor de radio dat de 'burgerinterneringskampen (...) gewoon met alle macht door de internationale samenleving weg [moesten] worden gewerkt'.⁵⁰⁷ Gerard Driehuis sprak in *HP/De Tijd* van 'de Dachau-achtige plaatjes uit de Servische concentratiekampen'.⁵⁰⁸ Het SGP-Kamerlid B.J. van der Vlies vond het 'schokkend (...) door heuse beelden via de media bevestigd te moeten krijgen dat niet eens zo ver van ons land vandaan opnieuw concentratiekampen zijn ingericht'. En dat op het moment, zo schreef hij in het partijblad, waarop hij net een uitnodiging op zijn bureau had liggen van de PTT om getuige te zijn van de officiële uitgifte van een postzegel gewijd aan het feit dat vijftig jaar eerder de eerste deportatietreinen uit kamp Westerbork vertrokken.⁵⁰⁹

In het *Nederlands Dagblad* werd bij een artikel over de crisis in Joegoslavië een fotocollage uit de Tweede Wereldoorlog geplaatst met het onderschrift: 'De gruwelijke ellende van de concentratiekampen van de Tweede Wereldoorlog: categorie eens maar nooit weer'.⁵¹⁰ Het artikel signaleerde dat tot aan de uitzending van de beelden de Nederlandse publieke opinie tamelijk onberoerd was gebleven door de televisiebeelden van het conflict in voormalig Joegoslavië. 'Net als het weer en de sport behoorden ze tot het ritueel van de nieuwsbulletins.' Wat er gebeurde in bijvoorbeeld Somalië en de Centraal-Aziatische republieken van de voormalige Sovjet-Unie was volgens de krant niet minder erg 'totdat vorige week Auschwitz, Birkenau en Sobibor weer schemerden op het scherm.' De beelden hadden volgens het blad het door de Tweede Wereldoorlog veroorzaakte Nederlandse schuldgevoel jegens minderheden geraakt. Het was weliswaar 'een heel gezond gevoel, maar het heeft weinig te maken met de feitelijke situatie in Joegoslavië. Het raakt het zelfbeeld van het Westen – en van Nederland in het bijzonder – als toonbeeld van vredelievendheid, vooruitstrevendheid en tolerantie.'⁵¹¹

De Stichting 40-45, die zich bezighoudt met de hulpverlening aan verzetsmensen en oorlogsslachtoffers, schreef een brief aan het kabinet wegens de overeenkomst van de vertoonde beelden en de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog. Maatschappelijk werkers van de stichting werden geconfronteerd met problemen die hun cliënten hadden met de beelden. In elk geval hoopte de waarnemend directeur van de stichting Koolster dat er spoedig een oplossing zou komen voor de problemen in Joegoslavië, omdat ditmaal niemand, zoals in de jaren dertig ten aanzien van Duits-joodse vluchtelingen, zou kunnen zeggen: we hebben het niet geweten.⁵¹²

506 Interviews W. Kok, 08/05/00. Vergelijkbare informatie in interviews J.P.M.H. Merckelbach, 25/05/00 en E. van Middelkoop, 08/10/99.

507 AVRO, Radiojournaal, 09/08/92, 13.04 uur; zie ook Kees Schaepman, 'De vredeshaviken willen actie', *Vrij Nederland*, 19/09/92.

508 Gerard Driehuis, 'De leed-formule', *HP/De Tijd*, 14/08/92, p. 7.

509 B.J. van der Vlies, 'Kort en bondig', *De Banier*, 20/08/92, p. 5.

510 Willem Bouwman, 'Wijzelf staan op het spel; actie is geboden', *Nederlands Dagblad*, 15/08/92.

511 Willem Bouwman, 'Wijzelf staan op het spel; actie is geboden', *Nederlands Dagblad*, 15/08/92.

512 NOS, *Radiolympia*, 14/08/92, 12.04 uur.

Voor of tegen interventie?

Ook in Nederland stortten de media zich naar aanleiding van het beeldmateriaal van Trnopolje op de vraag: 'Ingrijpen of niet?' Een middel dat vooral de weekbladen in die discussie veelvuldig hanteerden was een rondgang langs 'deskundigen', waarbij hen de vraag werd voorgelegd of er al dan niet een militaire interventie zou moeten komen. Die tamelijk ongenueanceerde vraagstelling leverde meestal een uitgebreid palet aan antwoorden op die het vaak moeilijk maakten een conclusie te verbinden aan de opsomming van verzamelde meningen.

De eerste categorie deskundigen bestond uit (oud-)militairen, voornamelijk generaals buiten dienst. Hoewel de op 13 augustus aanvaarde resolutie 770 de mogelijkheid schiep van het gebruik van geweld ter ondersteuning van humanitaire acties, bleek uit navraag bij Nederlandse oud-militairen dat zij daar weinig enthousiast over waren. Ten eerste was hen niet duidelijk welk doel de internationale gemeenschap in Joegoslavië nastreefde.⁵¹³ 'Een konvooi beschermen is geen doel', aldus oud-bevelhebber der landstrijdkrachten en voormalig chef-defensiestaf generaal C. de Jager.⁵¹⁴ Generaal buiten dienst H. Roos, tot 1985 Bevelhebber der Landstrijdkrachten, meende dat niet alleen een duidelijke doelstelling ontbrak; er was ook niet voorzien in een *worst case*-scenario voor het geval dat de Serven langdurig zouden blijven doorvechten. Een tweede bezwaar van de oud-militairen betrof de beperkingen die waren opgelegd aan het gebruik van geweld door de VN-militairen. '[E]en klein beetje oorlog voeren bestaat niet', aldus De Jager. Roos maakte bezwaar tegen een mandaat dat geen *peace enforcing* toestond. Zelf was hij in Libanon actief geweest en daar was gebleken dat de beperking tot *peacekeeping* ertoe had geleid dat UNIFIL voortijdig had moeten vertrekken: 'Een ingebouwd plafond voor wat het gebruik van geweld betreft, is altijd gevaarlijk.'⁵¹⁵ De voormalige commandant van het Eerste Legerkorps, luitenant-generaal buiten dienst W.J. Loos, meende eveneens dat beperkte interventie niet mogelijk was. Als corridors voor humanitaire konvooien beveiligd dienden te worden, moest geweld worden toegestaan om het zijterrein te beheersen. Een derde bezwaar van de oud-militairen vloeide voort uit de door hen voorgestane aanpak: ze vonden dat er te weinig soldaten beschikbaar waren. Als voor de bevrijding van Koeweit, 'een kale zandvlakte', al een half miljoen troepen waren nodig geweest, die in alle rust konden worden opgesteld en getraind, dan was in Bosnië, gezien de terreingesteldheid, wel iets meer nodig, vond Loos.⁵¹⁶ Luitenant-kolonel I. Duine, docent tactiek aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda, meende dat het terrein rond de laatste twintig kilometer van de weg van Split naar Sarajevo die in handen waren van de Serven, zich bij uitstek leende voor guerrilla-acties. Daarvan zouden Bosnisch-Servische strijders zich niet laten weerhouden door de inzet door het Westen van vliegtuigen en helikopters. Ze zouden bijvoorbeeld 's nachts mijnen kunnen leggen.⁵¹⁷ De voormalig militair attaché in Belgrado, kolonel buiten dienst S.W. Schouten, voorzag een dilemma bij de vaststelling van de vereiste omvang van de troepeninzet: als er te weinig militairen werden ingezet, dan liep het Westen militaire risico's; werden er te veel

513 Zie bijvoorbeeld ook de militair historicus kolonel J. Schulten in *NOS Laat*, 12/08/92.

514 Remco Meijer, 'Een harde job', *Elsevier*, 22/08/92, p. 33, waarin soortgelijke opmerkingen werden genoteerd uit de mond van luitenant-generaal buiten dienst W.J. Loos.

515 Remco Meijer, 'Een harde job', *Elsevier*,

22/08/92, p. 31.

516 Remco Meijer, 'Een harde job', *Elsevier*, 22/08/92, pp. 31-32.

517 Hans Moleman, 'Krachtiger VN-optreden in Bosnië riskante onderneming', *de Volkskrant*, 11/08/92.

ingezet, dan zou de weerstand daartegen bij de partijen in het conflict navenant groeien.⁵¹⁸ Goede raad was duur voor degenen die wél interventie wilden. Generaal Berkhof: 'Ik vind dat er ingegrepen moet worden, maar ik weet bij God niet hoe.'⁵¹⁹

Ook van elf oud-Koreagangers die *Vrij Nederland* om hun oordeel over militair ingrijpen vroeg, reageerde de grote meerderheid afwijzend. Onder hen was de voormalige militair attaché in Belgrado J. Bor, die opmerkte: 'Laten we alvast maar graven gaan spitten, want elke militaire bemoeienis met Joegoslavië wordt een ramp.' In Bosnië-Herzegovina was volgens hem sprake van alleen al zes verschillende legertjes, die belust zouden zijn op de uitrusting van de VN-militairen. Anderen spraken van 'een heilloos avontuur' en het risico dat VN-militairen schietschijf zouden worden.⁵²⁰

De Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) sprak na uitzending van de beelden van Fikret Alić de vrees uit dat de regering op grond van de beelden overhaast zou besluiten tot militair ingrijpen. De VVDM waarschuwde dat de Nederlandse dienstplichtigen niet waren getraind voor een 'guerrilla-oorlog' in voormalig Joegoslavië en dat de risico's nog onvoldoende bekend waren.⁵²¹ Jan Blokker schreef dat hij niet anders had verwacht van de belangenorganisatie van dienstplichtigen, maar hij vroeg zich af wanneer ze het zouden moeten afleggen 'tegen de Trompjes, tegen Van den Broek, tegen de commentaarschrijver van *de Volkskrant*, of zelfs tegen Mient Jan Faber'.⁵²²

De Nederlandse media besteedden verder ruim aandacht aan de opinies van scheidend VN-commandant generaal MacKenzie. Volgens *HP/De Tijd* zei hij dat elk militair ingrijpen, de begeleiding van konvooien niet uitgezonderd, zou leiden tot 'wegzakken in het drijfzand van een moeras', en 'een escalatie van gevechten en nog meer doden'.⁵²³ Volgens *Elsevier* achtte hij voor een pacificatie van Bosnië een miljoen manschappen nodig.⁵²⁴

Vanuit diplomatieke kring kwamen gemengde reacties. De voormalige Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO, C.D. Barkman, was bereid ver te gaan: zo mogelijk bevrijding van de kampen, veiligstellen van de humanitaire hulp, selectieve luchtacties, wapenleveranties en militaire training door Nederland van Bosnische Moslims en Kosovo-Albanen.⁵²⁵

Onder wetenschappers bleken zich nog de meeste pleitbezorgers van enige vorm van interventie te vinden te zijn, maar voor een groot deel waren het 'oude bekenden', die al eerder voor interventie hadden gepleit: Voorhoeve en Van den Doel, respectievelijk directeur en tijdelijk medewerker van Clingendael (uitgeleend door de Koninklijke Landmacht), schreven al op 5 augustus een artikel in *de Volkskrant* onder de titel 'Nederland moet initiatief nemen tot actie in Bosnië'. Het was het duidelijkste en meest vérgaande pleidooi voor militaire interventie tot dan toe, een *statement* in de ware zin van het woord. De 'moordpartijen' deden volgens hen niet onder voor de misdrijven die de nazi's in 1939 in Polen hadden begaan. Zelfs als niet alle berichten klopten die beschikbaar waren, was er volgens de twee auteurs sprake van overtreding van het genocideverdrag, hetgeen andere landen verplichtte tot ingrijpen.

Zoals in hoofdstuk 2 naar voren kwam, had Voorhoeve al eerder, op 29 juni 1991, ten

518 Remco Meijer, 'Een harde job', *Elsevier*, 22/08/92, p. 32.

519 'Ingrijpen of niet?', *Elsevier*, 15/08/92, p. 30.

520 EV, 'Militair ingrijpen. Was het de moeite waard?', *Vrij Nederland*, 14/08/92, p. 10.

521 'Van den Broek acht militair ingrijpen in Bosnië noodzakelijk', *de Volkskrant*, 08/08/92.

522 Jan Blokker, 'Consistent', *de Volkskrant*, 11/08/92.

523 Frans van Deijl en Auke Kok, 'Mission impossible', *HP/De Tijd*, 21/08/93, p. 18.

524 Remco Meijer, 'Een harde job', *Elsevier*, 22/08/92, p. 32.

525 'Ingrijpen of niet?', *Elsevier*, 15/08/92, p. 30.

tijde van de Sloveense oorlog, gemeend dat dit verdrag een grond tot ingrijpen bood. Sindsdien waren de EG, CVSE en de VN volgens Voorhoeve en Van den Doel ‘schromelijk tekort geschoten’. Ze vonden dat ‘morele verplichtingen’ nu eindelijk ‘zwaarder [moesten] wegen dan de bezwaren die men tegen een interventie kan aanvoeren op grond van ‘nationale soevereiniteit’ of ‘militaire risico’s’. De militaire interventie moest gericht zijn op het creëren van door lichtbepalende eenheden beschermde veilige gebieden onder internationaal toezicht, bevrijding van gevangenen uit de ‘concentratiekampen’ en beveiliging van de aanvoer en distributie van humanitaire goederen. Voorhoeve en Van den Doel sloten niet uit dat de veiligheid van de opvanggebieden en de corridors er naartoe zou moeten worden afgedwongen. Zij waren zich bewust van de hoge eisen die bevrijding van de kampen stelde: eerst demilitarisering van de Servische zones in Kroatië, zodat van die gebieden uit operaties zouden kunnen worden ondernomen, inzet van gevechtsvliegtuigen om een luchtoverwicht boven Bosnië te bereiken en uitschakeling van artillerie en mortieren in een wijde omtrek van het operatiegebied. Daarna zouden commando’s en *special forces* de operaties moeten uitvoeren. Eventueel zou de militaire interventie door de NAVO, de WEU of een ad hoc-coalitie zonder toestemming van de VN moeten worden uitgevoerd. ‘Ook de CVSE zal het er waarschijnlijk niet over eens kunnen worden. Maar met verlamming kunnen geen misdaden worden bestreden.’ Als de regering in Washington de leiding van zo’n actie niet op zich wilde nemen, dan moest die in Parijs het maar doen.⁵²⁶

Ook elders gaf Voorhoeve er blijk van te begrijpen dat de bevrijding van de kampen een moeilijk karwei was, maar dat dat wel moest gebeuren: ‘Eerder met honderdduizend dan met tienduizend man.’ En hij gebruikte een argument dat in Nederland overigens weinig te horen viel: hij vroeg zich af of men zich wel realiseerde wat de gevolgen voor Europa zouden zijn als er een grote groep Moslims zou zijn zonder thuisland maar mét steun van islamitische landen?⁵²⁷ Met andere woorden: wilde Europa een tweede PLO?⁵²⁸ Aan het eind van de maand augustus voegde Voorhoeve in een opiniebijdrage die hij schreef met Clingendael-medewerker R. Apeslagh nog aan zijn actielijst toe dat er een veilig gebied in Vojvodina moest worden ingericht ter bescherming van de Hongaarse bevolking aldaar.⁵²⁹

Voorhoeve werd in augustus 1992 de kampioen van de interventionisten met tal van publicitaire bijdragen. Wat in zijn bijdragen opvalt, is vooral de toonzetting jegens het buitenland. Ook in die zin was Voorhoeve koploper. Naarmate duidelijker werd dat regeringen in het buitenland absoluut iets anders wilden dan de interventionisten in Nederland sloeg de verzuring in hun houding ten opzichte van het buitenland toe. Zo bekritiseerde Voorhoeve de ‘slappe’ buitenlandse politiek van de Verenigde Staten van de laatste tijd. Premier Major van het Verenigd Koninkrijk, ‘de grootste dwarsligger’, was ‘huichelachtig’. Als hij zei dat de situatie in Bosnië vergelijkbaar was met die in Noord-Ierland en zich daarom niet leende voor ingrijpen, hadden de Britse troepen zich ook uit Noord-Ierland moeten terugtrekken, vond Voorhoeve.⁵³⁰

526 J.J.C. Voorhoeve/M. van den Doel, ‘Nederland moet initiatief nemen tot actie in Bosnië’, *de Volkskrant*, 05/08/92.

527 ‘Ingrijpen of niet?’, *Elsevier*, 15/08/92, p. 30. Zie ook J.J.C. Voorhoeve/M. van den Doel, ‘Argumenten tegen ingrijpen in Bosnië zijn niet sterk’, *NRC Handelsblad*, 10/08/92.

528 Voorhoeve, geciteerd in: Caroline de Gruy-

ter, ‘Wachten op een Churchill’, *Elsevier*, 15/08/92, p. 32.

529 R. Apeslagh & J.J.C. Voorhoeve, ‘Westen moet uitbreiding van burgeroorlog voorkomen’, *de Volkskrant*, 27/08/92.

530 Alexander Münninghoff/Martijn Delaere, ‘De Serviërs gedragen zich als de nazi’s’, *Haagsche Courant*, 08/08/92.

Clingendael-medewerker Van den Doel had een ommezwaai gemaakt, van tegen naar vóór militaire interventie. In juni en juli was hij nog tegenstander van interventie geweest. In juni had hij gewezen op het guerrillakarakter dat het conflict volgens hem kenmerkte op het beboste en bergachtige terrein, dat grondacties bemoeilijkte, terwijl die juist wel nodig zouden zijn. Marineblokkades en luchtacties alleen zouden volgens hem niet tot resultaten leiden. Het was onduidelijk welke oplossing daarmee bereikt moest worden, terwijl volgens hem het Westen niet voldoende troepen voor een grondactie zou kunnen leveren.⁵³¹ In juli had hij voorstanders van militaire interventie nog voorgehouden dat een vergelijking tussen de omstandigheden in Koeweit ten tijde van het Golfconflict en de situatie in voormalig Joegoslavië niet opging. Volgens hem verschilde de situatie Joegoslavië bijvoorbeeld doordat er niet sprake was van één tegenstander, maar van vele strijdgroeperingen, die bovendien niet zouden gehoorzamen aan Milošević; het terrein was bergachtig en bebost in plaats van een zandbak; en de strijders in Joegoslavië hanteerden volgens hem guerrillamethoden die alleen door Russische en Amerikaanse elitetroepen konden worden bestreden. Hij had daarom toen nog liever gezien dat het Westen zich zou beperken tot psychologische oorlogvoering.⁵³² Begin augustus sloot hij een ‘zeer snel uitvoerbare, beperkte, humanitaire actie’ niet meer uit. Net als zijn directeur Voorhoeve werd hij daarvan een ijverig pleitbezorger.⁵³³

Oostlander was wel een oud-gediende interventionist. Hij kwam met een voorstel voor Europese militaire acties uit de lucht en vanaf zee met gelijktijdige materiële ondersteuning van de Bosnische regeringstroepen. ‘Nederland is allang geen gidsland meer, maar er is niets tegen om enigszins vooraan te lopen bij het overtuigen van de EG-collega’s.’⁵³⁴ En het hoofdcommentaar in *de Volkskrant* van 13 augustus stelde dat Nederland wel degelijk gewicht in de schaal kon en moest leggen, zoals het ten tijde van de kwestie van de plaatsing van kruisraketten ook had gedaan.⁵³⁵ Jan Blokker kreeg de indruk dat die behoefte om voorop te lopen toch vooral binnenlandse doeleinden diende: ‘Nederland is nu kamerbreed – misschien een heel klein beetje op GroenLinks na – ontzettend goed: dat is de grote troost bij wat er in Joegoslavië gebeurt – dat we op het stuk van de collectieve morele verontwaardiging na het communisme niet helemaal met lege handen staan’.⁵³⁶

Koen Koch meende een dergelijke behoefte tot binnenlandse borstklopperij ook te bespeuren in de ‘Open-het-dorp-achtige zelfingenomenheid’ rond de bereidheid van particulieren om vluchtelingen op te nemen. Voor een militaire interventie voelde hij weinig: Nu de etnische zuivering door de Bosnische Serven vrijwel voltooid leek te zijn, zou interventie als

531 Michiel Zonneveld, ‘Actie in Joegoslavië kan jaren duren’, *Het Parool*, 10/06/92.

532 M. van den Doel, ‘Koeweit en Joegoslavië zijn onvergelykbaar’, *de Volkskrant*, 07/07/92. Voor een andere reactie op Hylke Tromps bijdrage zie Wil van Daalen, ‘Militaire interventie zal Joegoslavië niet helpen’, *de Volkskrant*, 08/07/92: ‘Als ik dergelijke taal lees, staat mijn verstand stil en zou ik bijna terug gaan verlangen naar het machtsevenwicht van de Koude Oorlog.’

533 Laurent Heere, ‘Militaire actie in Bosnië onvermijdelijk’, *Rotterdams Dagblad*, 06/08/92; idem, ‘Tijd van praten is voorbij’, *Haagsche*

Courant, 07/08/92. Zie ook M. van den Doel, ‘Verkeerd signaal VN aan Servië’, *Het Parool*, 17/08/92; M. van den Doel, ‘Westen dient snel te interveniëren in conflict Balkan’, *NRC Handelsblad*, 01/08/92.

534 Arie Oostlander, ‘Europa moet in Bosnië geweten laten spreken’, *de Volkskrant*, 11/08/92. Zie ook Arie Oostlander, ‘Scenario van de jaren dertig’, *Trouw*, 07/08/92

535 ‘Nederlandse keuze’, *de Volkskrant*, 13/08/93.

536 Jan Blokker, ‘Dom, slecht, slim’, *de Volkskrant*, 15/08/92.

mosterd na de maaltijd zou komen.⁵³⁷ Columnist Paul Scheffer noemde zelfs een ‘beperkte’ ingreep (...) op zijn best *wishful thinking*, op zijn slechtst een goedkope bevrediging van de eigen gewetensnood’.⁵³⁸ Bart Tromp meende dat militair ingrijpen ‘onvermijdelijk’ was geworden na de televisiebeelden van Servische gevangenkampen.⁵³⁹ Omdat hij kennelijk niet geheel zeker was van die onvermijdelijkheid, somde hij zeven consequenties op van niet-ingrijpen: de oorlog in Kroatië zou worden hervat, omdat de Servische agressie in Bosnië ook Kroatië bedreigde; aanvaarding van een opdeling van Bosnië-Herzegovina zou gevolgen hebben voor de situatie in Kosovo; de islamitische wereld zou de westerse wereld nalatigheid aanrekenen; Turkije zou zich met de zaak gaan bemoeien, waardoor een confrontatie met Griekenland dreigde; het voorbeeld van etnische zuivering zou navolging kunnen krijgen in de landen van de voormalige Sovjet-Unie; en ten slotte zou aan de pretenties van de Europese Gemeenschap, de Verenigde Naties en de nieuwe wereldorde een slag worden toegebracht.⁵⁴⁰ Hylke Tromp meende dat alleen een ultimatum aan alle strijdende partijen door de dreiging met ‘een totale inzet van militaire middelen’ nog tot een staakt-het-vuren in Bosnië kon leiden. Al het andere, te beginnen met resolutie 770, zou leiden tot langdurig bloedvergieten.⁵⁴¹

Van de bladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant* bleef de laatste de grootste voorstander van verdergaande interventie. Het hoofdredactioneel commentaar van *de Volkskrant* vond alleen militaire bescherming van humanitaire konvooien, die was vastgelegd in resolutie 770, niet genoeg. De krant waarschuwde voor een ‘te weinig, te laat’⁵⁴² en meende dat de Veiligheidsraad zich met de aanvaarding van resolutie 770 had gedragen als de berg die een muis had gebaard.⁵⁴³

De Volkskrant-journaliste Anet Bleich meldde zich ook opnieuw onder de interventionisten. Hoewel ze bekende ‘geen kenner van het militaire metier’ te zijn, was volgens haar het antwoord op de vraag wat de internationale gemeenschap, en in het bijzonder Europa, moest doen ten aanzien van Bosnië-Herzegovina ‘verpletterend eenvoudig’: er moest een eind worden gemaakt aan de oorlog door inzet van militaire middelen ‘op een zo groot mogelijke schaal als nodig is’.⁵⁴⁴

De opiniepagina’s en hoofdredactionele commentaren overziende, was er niet zo heel veel veranderd. De argumenten pro interventie – morele redenen; het risico van escalatie naar Kosovo of buiten voormalig Joegoslavië; de mogelijke precedentwerking van niet-ingrijpen op situaties elders; schade voor het imago van vooral de EG, de VN en de NAVO; reacties uit de islamitische wereld – waren grotendeels niet nieuw. De meeste namen van de voorstanders van interventie waren dat evenmin. Maar de frequentie van verschijning van interventionistische bijdragen was sterk opgevoerd. ‘Sinds de televisiebeelden van de kampen in Bosnië zijn twee van de drie Nederlanders voor direct militair ingrijpen in wat ooit Joegoslavië was. Hoogleraren, kamerleden, columnisten slaan krijgshaftige taal uit’, vatte Kees Schaepman de stemming samen in *Vrij Nederland*. ‘Er is maar één groep die niet erg mée wil:

537 Koen Koch, ‘Een huis op zand’, *de Volkskrant*, 22/08/92.

538 Paul Scheffer, ‘Rechtsgevoel tegen nultarief’, *NRC Handelsblad*, 10/08/92.

539 Tromp, *Verraad*, p. 38.

540 Tromp, *Verraad*, pp. 40-41 (19/08/92).

541 Hylke Tromp, ‘Huidig interventiebeleid leidt tot langdurig bloedvergieten’, *de Volkskrant*,

14/08/92; Berry Kessels, ‘Beperkt ingrijpen Bosnië wordt ramp’, *De Gelderlander*, 13/08/92.

542 ‘Partij kiezen’, *de Volkskrant*, 12/08/92.

543 ‘Verstoppertje spelen’, *de Volkskrant*, 15/08/92.

544 Anet Bleich, ‘Partijen Bosnië vechten voor bloed en bodem’, *de Volkskrant*, 18/08/92.

de militairen die toch bij hun beroepskeuze met de mogelijkheid van oorlog rekening zullen hebben gehouden. Wat moeten we met soldaten die niets voor vechten voelen als we ze dat nou juist willen opdragen? (...) Het lijkt een *Umwertung aller Werte*: de houwdegens zijn hoogleraar of kamerlid, de bezinning en het verstand hebben een uniform aan.'

Schaepman meende dat er sprake was van een 'Joego-storm' in Nederland, die deed denken aan een toneeloorlog: 'steeds dezelfde figuranten die na een rondje door de coulissen weer het podium opstormen om de indruk te wekken dat een ware legermacht oprukt'.⁵⁴⁵

Het Nederlands publiek en het vluchtelingenvraagstuk

Maar er was meer aan de hand. De berichten over het bestaan van kampen leidden, zowel in de dagen kort vóór als in de weken na de beelden van Trnopolje, voor het eerst tot een substantiële stroom van geplaatste ingezonden brieven van particulieren.⁵⁴⁶ Ingezonden-brievenschrijvers begrepen over het algemeen niet waarom 'de machtigen der aarde, door onze volmachten toch gezeteld op hun tronen van gerechtigheid en vrede,' dagelijks de schending van de meest elementaire mensenrechten toestonden.⁵⁴⁷ Volgens Hylke Tromp had de Nederlandse bevolking haar politici op sleeptouw genomen: 'Ik kan me zulke – terecht – woedende uitlatingen niet herinneren, over welk politiek conflict dan ook na 1945.'⁵⁴⁸ Opmerkelijk was wel dat een demonstratie op 14 augustus op het Beursplein in Amsterdam, georganiseerd door de Joegoslavische vredesgroep *Mi za Mir*, nog geen honderd betogers wist te trekken. Er kwamen voornamelijk Kroaten, Moslims en Serven.⁵⁴⁹

De belangrijkste graadmeter voor de opstelling van het Nederlandse publiek was echter de reactie op het vluchtelingenvraagstuk. De Hoop Scheffer verklaarde zich, net als Valk, in de dagen na de uitzending van de Trnopolje-beelden voorstander van toelating van meer vluchtelingen in Nederland, als aanvulling op *safe havens* in de regio.⁵⁵⁰ Vooruitlopend op het overleg met de Tweede Kamer waar De Hoop Scheffer om had gevraagd, verklaarden minister D'Ancona en staatssecretaris Kosto dat de Nederlandse regering bereid was enkele duizenden vluchtelingen extra uit het voormalige Joegoslavië op te nemen.⁵⁵¹

545 Kees Schaepman, 'De vredeshaviken willen actie', *Vrij Nederland*, 19/09/92.

546 Zie bijvoorbeeld J. Rosenbach, 'Vluchtelingen', *de Volkskrant*, 04/08/92; 'Geachte redactie, Waarom wordt er niet ingegrepen in Bosnië?', *de Volkskrant*, 05/08/92; M.J. van Haaster, 'Servië', en M. Buurman, 'Neutraliteit', *de Volkskrant*, 06/08/92; Marcel Buurman, 'Guerrilla-oorlog', *de Volkskrant*, 10/08/92; 'Geachte redactie. Alleen Joegostorm kan overslaan vuur voorkomen' en 'Soms geloof je je ogen niet', *de Volkskrant*, 12/08/92; 'Wereldbestuurders lieten geweld escaleren', *de Volkskrant*, 15/08/92; 'Geachte redactie. Slachtoffers Servië hebben niks aan ongewapende vredesmacht', *de Volkskrant*, 26/08/92; 'Brieven', *NRC Handelsblad*, 10/08/92 met veelzeggende opschriften als 'Niks neutraliteit', 'Holle retoriek', 'Concentratiekampen', 'Ingijpen kan', 'Smakeloos', 'München', 'Geen oliebelangen' en 'Niet zwijgen'.

547 André Kusters, 'Sterven voor Sarajevo', *Elsevier*, 22/08/92, p. 7. Voor een terughoudende reactie van een particulier zie Koos Nuninga, 'Joegoslavië is echt geen Koeweit', *de Volkskrant*, 14/08/92

548 Berry Kessels, 'Bepert ingrijpen Bosnië wordt ramp', *De Gelderlander*, 13/08/92.

549 'Joegoslavisch protest', *de Volkskrant*, 15/08/92; 'Lubbers wil snel troepen sturen naar Bosnië', *NRC Handelsblad*, 15/08/92.

550 AVRO, *Radiojournaal*, 09/08/92, 13.04 uur.

551 NOS, *Journaal*, 10/08/92, 18.00 uur; tevens in het NOS-journaal van 20.00 uur op Nederland 3, diezelfde dag; RTL4, *Nieuws*, 11/08/92, 19.30 uur. Zie ook W. Offenbergh, 'Nederland te terughoudend', en 'Kosto', enkele duizenden vluchtelingen welkom', *NRC Handelsblad*, 11/08/92; 'd'Ancona meer vluchtelingen naar Nederland', *NRC Handelsblad*, 12/08/92.

De aandrang van de publieke opinie om meer te doen voor de vluchtelingen was groot. Onder de indruk van de beelden uit de media boden zich in augustus 1992 in twee weken tijd zeventuizend gastgezinnen en drieduizend vrijwilligers aan voor de opvang van ontheemden, in reactie op een campagne die de organisatie VluchtelingenWerk Nederland had gevoerd in overleg met het ministerie van WVC, en na oproepen van de Nederlandse bisschoppen en het binnenlands diakonaat van de gereformeerde kerken.⁵⁵² Gemeenten en woningbouwcorporaties stelden eveneens woningen beschikbaar.⁵⁵³ Medio augustus zouden, volgens een enquête van omroepvereniging Veronica, zelfs 1,9 miljoen mensen bereid zijn om Joegoslaven in huis te nemen.⁵⁵⁴ Later zou blijken dat de meeste vluchtelingen de voorkeur gaven aan centrale opvang temidden van lotgenoten, zodat uiteindelijk slechts 230 aanbiedingen van gastgezinnen werden benut door in totaal zeshonderd voormalige Joegoslaven.⁵⁵⁵ In bijna al die gevallen ontstonden er grote irritaties en spanningen tussen de gastgezinnen en hun gasten. Van die 230 gezinnen hielden er 170 het na drie maanden voor gezien, gedeeltelijk op aanraden van VluchtelingenWerk, gedeeltelijk op eigen verzoek. De vluchtelingen uit deze gastgezinnen keerden alsnog terug naar het Tijdelijk Opvang Centrum. VluchtelingenWerk vond het project na evaluatie niet voor herhaling vatbaar.⁵⁵⁶ De stroom Joegoslaven die naar Nederland kwam bleef trouwens in het algemeen beperkt. Terwijl het ministerie van Justitie medio juli bekend had gemaakt drie leegstaande kazernes in Zuid-Laren, Den Bosch en Roermond in gereedheid te brengen als extra opvangmogelijkheid voor vijftienhonderd Joegoslaven,⁵⁵⁷ ontstond de merkwaardige situatie dat de bestaande centrale opvangcapaciteit niet werd benut. Tijdens de ministerraad van 20 augustus 1992 meende daarom een van de bewindslieden dat de regering het argument dat zij restrictief moest zijn met toelating van Joegoslavische ontheemden omdat dat neerkwam op

552 Marianne Fennema, 'Opvang vluchtelingen', *CD/Actueel*, 05/09/92, p. 12; *Jaarverslag VluchtelingenWerk '92*, pp. 15-16. Vgl. geobjectiverde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92. Zie de advertentie van VluchtelingenWerk in het kader van deze campagne bijvoorbeeld in *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*, 13/08/92. En verder 'Veel animo voor opvang Bosniërs', *Trouw*, 17/08/92; 'Ruim vierduizend gastgezinnen willen Joegoslaven opvangen', *de Volkskrant*, 20/08/92; Jeroen Trommelen, 'Bedje en zitje beter dan kale kamer', *de Volkskrant*, 27/08/92; 'Kerkleden opgeroepen voor vluchtelingenwerk', *Trouw*, 14/08/92; W. Kieskamp, 'Gastvrijheid zonder fruihapjes', *Trouw*, 03/09/92; Anneke Visser, 'Veel onduidelijkheid bij gastgezinnen over opvang vluchtelingen', *NRC Handelsblad*, 27/08/92.

553 Zie bijvoorbeeld 'Leiden bereid om meer Bosniërs op te nemen', *NRC Handelsblad*, 08/08/92; 'Leiden maakt plaats voor vluchtelingen', *PRO*, jrg. 1 (1992), nr. 2, pp. 8-11; 'Bij 470 gezinnen Joegoslavisch kind welkom', *de Volkskrant*, 07/08/92; 'Corporaties gevraagd om huizen voor vluchtelingen', *Trouw*, 12/08/92.

554 Wilma Kieskamp, 'VluchtelingenWerk: we kunnen het aan', *Trouw*, 19/08/92.

555 'Liever niet in gastgezin. Minimaal aantal Joegoslaven wil particuliere opvang', *Trouw*, 28/09/92; *Jaarverslag VluchtelingenWerk '92*, p. 16; *Jaarverslag VluchtelingenWerk '93*, p. 24.

556 Jeroen Trommelen, 'Gastgezin is mooi, maar het moet niet te lang duren', *de Volkskrant*, 14/12/93. Voor deze gang van zaken was al eerder gewaarschuwd: Paul Oosterhoff, 'Gezinsopvang van vluchteling brengt niets dan ellende', *de Volkskrant*, 28/08/92.

557 'Scherpe kritiek op opvang Joegoslaven', *Trouw*, 17/07/92; 'Regering wil Joegoslaven onderbrengen in kazernes', *de Volkskrant*, 17/07/92; 'Rode Kruis klaar voor opvang ontheemden uit voormalig Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 24/07/92. Premier Lubbers persoonlijk spande zich in voor de opvang in Zuid-Laren door bij burgemeester Wilpstra van die gemeente aan te dringen op opvang van de Joegoslavische ontheemden, Wim Phylippen & Grazielle Runchina, 'Soldaten maken plaats voor vluchtelingen', *de Volkskrant*, 29/07/92.

medewerking aan etnische zuivering niet langer mocht gebruiken. Volgens deze minister tastte dit het imago van Nederland in het buitenland en de geloofwaardigheid van het kabinetsbeleid ten aanzien van ex-Joegoslavië aan. In de praktijk van het regeringsbeleid werd de toelating van vluchtelingen uit Joegoslavië steeds meer een aanvulling op inspanningen om mensen in de regio zelf een veilig tehuis te bieden.⁵⁵⁸

Zo schreven Kosto en D'Ancona in de derde week van augustus aan de Kamer dat volgens hen de EG vluchtelingenkampen zou moeten inrichten langs de grens van Bosnië-Herzegovina. Nederland liep met dit idee vooruit op de rest van de Gemeenschap, aldus Kosto. Justitie en WVC gingen nog verder door al op 25 augustus, nog voordat een reactie van de EG-partners bekend was en zelfs voordat het Nederlandse kabinet daarover had kunnen spreken, een missie naar Zagreb te sturen om te onderzoeken hoe dit plan kon worden uitgevoerd.⁵⁵⁹ De delegatie selecteerde ter plaatse ongeveer tweeduizend vluchtelingen die naar Nederland mochten komen en hield de mogelijkheid van gezinshereniging open, wat tot een additionele duizend toelatingsen kon leiden. Nadat de poort van Nederland voor deze personen was opengegaan, zou het beginsel van opvang in de regio weer prevaleren.⁵⁶⁰

Zoals reeds ter sprake kwam, leidde een dergelijke opstelling tot problemen toen het UNHCR op zoek ging naar landen die bereid waren mensen uit de gevangenkampen op te nemen. In oktober 1992 deed UNHCR een appel op de Nederlandse regering om 1600 Bosniërs op te vangen. De regering zei echter dat zij zich eerst wilde concentreren op de zesduizend ontheemden die zich inmiddels in Nederland bevonden. Kort daarna vroeg UNHCR aan de Nederlandse regering op korte termijn 1750 ontheemden op te vangen, terwijl Ogata aankondigde dat er kort daarna nog eens in totaal 3700 ontheemden zouden moeten worden ondergebracht in derde landen, daarbij suggererend dat Nederland ook van hen een aantal zou opnemen.⁵⁶¹ Tijdens de ministerraad van 30 oktober werd gesproken over een aantal van tweehonderd personen die Nederland zou kunnen opnemen. Dat zou voldoende moeten zijn om andere lidstaten van de EG te bewegen ook hun aandeel in de opvang te nemen. Dit voorstel leidde tot kritische kanttekeningen van diverse bewindslieden die erop wezen dat het verzoek van de Hoge Commissaris mensen uit kampen betrof, die dagelijks het risico liepen om vermoord te worden, en dat er mogelijk slachtoffers van verkrachtingen onder waren. Deze problematiek bleek een zaak van dagelijkse zorg van de

558 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92, 27/08/92, 04/09/92 en 13/11/92.

559 *Veronica Nieuwsradio*, 24/08/92, 18.05 uur. Van de missie maakten deel uit: mr. H.P.A. Nawijn, directeur Vreemdelingenzaken van het ministerie van Justitie, drs. E.L. Engelsman, directeur Vluchtelingen, Minderheden en Asielzoekers van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, K. van den Tempel van het ministerie van Buitenlandse Zaken, T. Teunissen van het Rode Kruis, J. Hoeksma, vice-voorzitter van VluchtelingenWerk, A. Aboutaleb, voorlichter van WVC, G. Riphagen, woordvoerder van Justitie, en Dragan Sakovic, ambtenaar van WVC, die tevens tolkte.

560 Zie hierover ook Max van Weezel, 'De verfijnde Balkan-oorlog tussen WVC en Justitie', *Vrij Nederland*, 03/10/92, pp. 7-11; Louis Cornelisse, 'Dit is natuurlijk mensonterend', *Trouw*, 27/08/92; idem, 'Op zoek naar de 'meest kwetsbaren'', *Trouw*, 28/08/92; Ward op den Brouw, 'Missie naar Kroatië stuit bij grens al op strubbelingen', *NRC Handelsblad*, 26/08/92; idem, 'Delegatie ziet meest in opvang in Kroatië' en 'Nederland zegt opvang 2.000 vluchtelingen toe', *NRC Handelsblad*, 27/08/92; Ward op den Brouw, 'Nederlandse delegatie met granaat beschoten', *NRC Handelsblad*, 28/08/92.

561 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 23/10/92.

regering te zijn, die zich samen met de Duitse regering inspande voor een internationale afspraak om in elk geval alle ingezetenen van kampen daaruit te halen.⁵⁶² Die inspanningen leidden echter tot bar weinig resultaat.

De reactie van de Nederlandse politici

Vóór het spoeddebat waar De Hoop Scheffer om had gevraagd, was de politici al verzocht een reactie te geven op de beelden van het kamp Trnopolje. De burgers van Nederland verwachtten van hun politici, nu ‘er avond aan avond moord, slachting en verdriet op het scherm is, als er concentratiekampen en geruchten van concentratiekampen zijn’, volgens de hoofdredacteur van *Vrij Nederland* Rinus Ferdinandusse, dat zij ‘leiding geven. Zelfs als ze het zelf ook niet weten.’⁵⁶³ De ministers waren echter niet in het land: het was vakantie en er waren Olympische Spelen gaande. Geen nood. Op 7 augustus zochten de media de bewindslieden op voor commentaar op de beelden van de vorige avond. NOS-radioverslaggever Ruud de Wit vond premier Lubbers in Barcelona, waar hij de halve eindstrijd van het Nederlandse volleybalteam bij de Olympische Spelen bijwoonde, en legde hem de vraag voor: ‘Ik weet niet of u gisterenavond de beelden heeft gezien op de televisie van concentratiekampen, de verminkte kinderen (. . .) Wordt het niet eens tijd dat wij iets meer gaan doen als Europese Gemeenschap in Joegoslavië?’ De premier antwoordde het beter te vinden niet te reageren, omdat hij ‘er even uit’ was. De uitgesproken suggestie van de uitzending van het verslag was dat de premier het ‘ongetwijfeld reuze naar z’n zin’ had en dat de luisteraar er ‘acte’ van had kunnen nemen dat Lubbers geen inhoudelijke reactie op de beelden had.⁵⁶⁴ Na terugkeer in Nederland werd de premier nog de vraag voorgelegd of hij meende dat de Olympische Spelen wel hadden mogen worden voortgezet na het zien van de beelden van ‘concentratiekampen’; Lubbers meende van wel.⁵⁶⁵

Minister Pronk zag zelf de beelden niet meteen, want hij zat op dat moment in Tanzania. Zonder kennis van die beelden uitte hij op 7 augustus – in het voetspoor van Boutros-Ghali – kritiek op de westerse wereld, die volgens hem teveel aandacht had voor Joegoslavië en te weinig voor Somalië.⁵⁶⁶ Drie dagen later echter, eenmaal thuis, gaf de minister voor Ontwikkelingssamenwerking tijdens topberaad van zijn partij, de PvdA, een analyse van de ‘Hitleriaanse politiek’ van Milošević.⁵⁶⁷

Van den Broek zei op 7 augustus in het televisieprogramma *NOS Laat* te verwachten dat de beelden ‘hun effect niet [zouden] missen en [dat] de aandrang om nu tot krachtiger maatregelen te komen, en wellicht op dat punt ook wat meer risico’s te nemen, alleen maar [zouden worden] versterkt’.⁵⁶⁸ In dezelfde uitzending vroeg presentatrice Maartje van Wee-

562 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 13/11/92.

563 Rinus Ferdinandusse, ‘Kampen op de Balkan’, *Vrij Nederland*, 08/08/92.

564 NOS, *Radiolympia*, 07/08/92, 13.04 uur.

565 NOS, *Met het oog op morgen*, 14/08/92, 23.07 uur.

566 ‘Beter ingrijpen in Somalië’, *Trouw*, 08/08/92. Van den Broek steunde Pronk hierin, NOS,

Radiolympia, 07/08/92, 17.07 uur.

567 Max van Weezel, ‘De verfijnde Balkan-oorlog tussen WVC en Justitie’, *Vrij Nederland*, 03/10/92, p. 11; Leonard Ornstein & Max van Weezel, ‘Het warme bad en de koude douche van Relus ter Beek’, *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 11. Volgens Valk straalde Pronk na de beelden van de kampen uit: ‘wat hier gebeurt is je reinste fascisme!’, interview G. Valk, 15/10/99.

568 NOS, *NOS-Laet*, 07/08/92, 22.25 uur.

gen commentaar op de beelden aan De Hoop Scheffer.⁵⁶⁹ Zowel Van Weegen als De Hoop Scheffer noemden de beelden weliswaar verschrikkelijk, maar zij waarschuwden er tegelijk voor dat deze ‘concentratiekampen’ geen vernietigingskampen waren.

Van Weegen vroeg of De Hoop Scheffer het niet ‘raar’ vond dat Lubbers en Kok op zo’n cruciaal moment niet in het land waren. De Hoop Scheffer verwachtte dat zij spoedig zouden terugkomen: ‘ik neem wel aan dat de voorzitter van de ministerraad en de vice-premier spoedig weer in Nederland zullen terug zijn, omdat uit deze beelden, maar ook uit de rest van de ontwikkelingen, kabinetsbeleid zal moeten voortvloeien’. Hij bepleitte inzet van militairen: ‘die moeten daar mogelijkheden scheppen om de enorme aantallen, de honderdduizenden, miljoenen vluchtelingen, mogelijk, in vrijplaatsen, in kampen, beschermd door militairen, bij elkaar te krijgen. Denkt u even aan de Koerden in Noord-Irak.’⁵⁷⁰

Na de berichtgeving over de kampen koos de CDA-fractie bewust voor een ‘harde lijn’ in het Joegoslavische conflict.⁵⁷¹ De ‘chirurgische interventie’ die De Kok en Oostlander in de maanden daarvoor nog hadden voorgestaan, was daarmee ‘een gepasseerd station’.⁵⁷² Binnen GroenLinks leidde de kwestie van militaire interventie na de beelden van Trnopolje tot verschil van inzicht. Het bestuur van GroenLinks stemde eind augustus 1992 in met de uitspraken van de Veiligheidsraad waarin toegang werd geëist tot alle gevangenkampen en gepleit werd voor eventuele militaire bescherming van hulptransporten in Bosnië. Verder bepleitte het bestuur onder meer een versterking van de controle op de naleving van de economische sancties tegen Servië. Ondanks aandrang uit de partij was de top van GroenLinks echter nog niet toe aan een grootschalig militair ingrijpen. Bestuurslid Maarten van Poelgeest meende:

Militair ingrijpen, desnoods grootschalig, is moreel terecht – als het helpt. Maar dat is het probleem. Er wordt door diverse politici veel te gemakkelijk geroepen dat er ingegrepen moet worden. Maar leidt het niet tot escalatie? Dat is mijn grote probleem ermee. Ik ben pessimistisch over het conflict, de onderlinge haat zit zo diep. Ik denk niet dat je dat op die manier kunt oplossen. Interventie kan tot een soort Libanon leiden, dat je jarenlang vast komt te zitten in een bloedig conflict.⁵⁷³

Het Kameroverleg van 12 augustus: de drang naar veilige gebieden

Op 11 augustus zonden Van den Broek en Ter Beek een brief aan de vaste Kamercommissies ter voorbereiding van het door De Hoop Scheffer aangevraagde overleg.⁵⁷⁴ In die brief

569 De overige ondervraagden waren de directeur van Clingendael J. Voorhoeve, de publicist Paul Scheffer en brigadegeneraal b.d. Vogel, van wie de eerste twee met Van den Broek vreesden dat, als het Westen niet bereid was tot enige vorm van militaire actie, escalatie van het conflict dreigde; Vogel zag daarvoor geen concrete aanwijzing.

570 NOS, *NOS-Laat*, 07/08/92, 22.25 uur.

571 NIOD, Coll. CDA. Commissie Buitenland, werkgroep Midden- en Oost-Europa, juli t/m december 1992, H9.729, verslag van de werkgroep Midden- en Oost-Europa, 02/09/92.

572 NIOD, Coll. CDA. Commissie Buitenland, werkgroep Midden- en Oost-Europa, juli t/m

december 1992, H9.927, verslag van de werkgroep Midden- en Oost-Europa, 02/09/92.

573 H. Galesloot, ‘Heftige discussie in Groen Links over militaire interventie. Volstaat humanitaire hulp Bosnië?’, *GroenLinks*, augustus/september 1992. Voor de discussie in GroenLinks zie ook ‘Debat over nut en nadeel van militaire interventies. Wapens en mensenrechten, een ongemakkelijk duo’, *GroenLinks*, oktober 1992. Zie ook Gudrun Gutovski & Hans Feddema, ‘Vuur is niet met vuur te blussen’, *NRC Handelsblad*, 12/08/92.

574 TK 1991-1992, 22 181, nr. 22, pp. 15-21.

constateerden de bewindslieden de verslechtering van de humanitaire situatie door verhevigde gevechten in Kroatië en Bosnië-Herzegovina, etnische zuiveringen en concentratiekampen, waarvoor voornamelijk Servië verantwoordelijk werd gehouden. Gezien de internationale situatie konden de ministers op dat moment eigenlijk niet veel meer doen. De Veiligheidsraad boog zich nog over VN-resoluties, de NAVO en de WEU waren nog bezig met het maken van plannen over militaire ondersteuning van humanitaire hulpverlening en over ondertoezichtstelling van zware wapens, en de EG-conferentie over Joegoslavië liep op haar laatste benen nadat de Britse regering had aangekondigd dit overleg binnenkort op bredere basis te willen voeren. Aan eigen maatregelen kon de regering slechts melden dat er sinds begin juli geregeld een F-27 op Zagreb en Sarajevo vloog met hulpgoederen en dat het aanbod van een transporteenheid – waarover de Tweede Kamer nog niet eerder was geïnformeerd – nog uitstond.

De brief kon in de ogen van de meeste Kamerleden geen genade vinden. De algemene indruk was dat hij te lauw was. Het was voor het eerst sinds het uitbreken van de vijandelijkheden in voormalig Joegoslavië dat er een duidelijk verschil in beleving merkbaar was tussen de regering en de Tweede Kamer. Blaauw had al op de avond voor het debat naar aanleiding van de etnische zuiveringen laten weten: ‘Dat kan niet, dat mag niet en daar moet wat meer geschieden’. De volgende dag noemde hij, struikelend over zijn eigen woorden, voorafgaand aan het Kamerdebat voor de radio de brief van de regering

Een brief vol goede voornemens, goede mogelijkheden, heleboel conferenties aangekondigd, veel studies worden weer gestart, maar direct, daadwerkelijke maatregelen lopen iedere keer weer vast omdat men het óf in groter verband eerst eens moet zijn óf omdat eerst de Veiligheidsraad-resolutie er moet komen en zo sudderen wij maar door en ligt de bevolking in Bosnië onder artillerievuur, wordt verplaatst, met een afschuwelijk woord ‘etnische schoonmaak’ en ga zo maar door.

De Hoop Scheffer vond dat er ‘veel slappe passages’ in de brief stonden.⁵⁷⁵ Valk (PvdA) liet zich voor de radio minder kritisch uit over de inhoud van de brief van regering, al vond hij deze geschreven in een ‘wat mistig, typisch Buitenlandse Zaken-achtig proza’.⁵⁷⁶

Voor het Kameroverleg op 12 augustus bestond ongewoon grote publieke belangstelling. Ook de Tweede Kamer zelf toonde zich geïnteresseerd: terwijl normaal gesproken bij dergelijk mondeling overleg niet veel meer dan een handvol volksvertegenwoordigers aanwezig is, hadden nu meer dan dertig Kamerleden hun vakantie voor het overleg onderbroken om de beraadslagingen bij te wonen.⁵⁷⁷ Uitzonderlijk bij dit Algemeen Overleg, dat niet plaatsvond in de plenaire zaal maar in de Troelstraal in het nieuwe Kamergebouw, was dat er een gebrek was aan stoelen. De ‘publieke tribune’ van de zaal was volledig bezet. Er moesten extra stoelen worden aangesleept voor de Kamerleden en het te laat gearriveerde D66-Kamerlid Van Mierlo moest zelfs blijven staan. ‘Het was duidelijk dat de Volksvertegenwoordiging een Historische Dag beleefde’, schreef Auke Kok in *HP/De Tijd*.⁵⁷⁸ Ook

575 Rob Meines, ‘Nederland kan Servië niet alleen stoppen’, *NRC Handelsblad*, 13/08/92. Zie ook Auke Kok, ‘Helden op het Binnenhof’, *HP/De Tijd*, waar De Hoop Scheffer de brief ‘veel te slap’ noemde.

576 VARA, *Woensdageditie*, 12/08/92, 12.04 uur.

577 ‘Kamer en kabinet voor VN-actie in Bosnië’, *de Volkskrant*, 13/08/92.

578 Auke Kok, ‘Helden op het Binnenhof’, *HP/De Tijd*, 21/08/92.

uitzonderlijk was dat dit Algemeen Overleg in de grote dagbladen zou worden verslagen op de voorpagina. Onder al die aandacht was de toonzetting van het debat op de middag van 12 augustus onmiskenbaar emotioneler dan bij voorgaande gelegenheden. Zij werd gekenmerkt door een barse ‘het-moet-nu-afgelopen-zijn toon’, berichtte een verslaggever⁵⁷⁹ en het hoofdredactioneel commentaar van *de Volkskrant* zag in het debat ‘een einde aan de Nederlandse afstandelijkheid’.⁵⁸⁰

Door de kritiek van Kamerleden op de brief van de regering ontstond een merkwaardige situatie. Op 17 juni hadden de Kamerleden, tijdens een mondeling overleg van de vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie, al gezegd dat zij een militair ingrijpen in het verschieft zagen, maar daarop nog niet wilden aandringen.⁵⁸¹ Tijdens de NAVO-top van 4 juni had Van den Broek de Amerikaanse suggestie voor militaire bescherming van humanitaire konvoien toegejuicht. Van den Broek en Lubbers hadden er – tijdens de EG-top in Lissabon enkele weken later – bij de collega’s uit het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en België, die zetels bezetten in de Veiligheidsraad, op aangedrongen te werken aan een resolutie die het gebruik van militair geweld ter ondersteuning van hulpkonvoien zou toestaan. Dat standpunt was de regering blijven innemen. Op 7 augustus had de Directeur-Generaal Politieke Zaken Van Walsum zich bijvoorbeeld bij de Britse waarnemend directeur Politieke Zaken van het *Foreign Office* Greenstock beklaagd over de hulpeloosheid die de EG tentoonspreidde onder het Britse voorzitterschap. Hij had aangegeven dat het langzamerhand tijd werd voor acties waar Servië niet mee instemde. Greenstock had daar echter tegenovergesteld dat de Britse premier Major persoonlijk tegen elk ‘afglijden’ naar militaire interventie was.⁵⁸² Een gebrek aan wil en inzet kon de Nederlandse regering moeilijk worden verweten.

Nu, bijna twee maanden later, op 12 augustus, drongen de parlementariërs voor het eerst op ruimere schaal aan op daadkrachtig ingrijpen met het oog op de humanitaire aspecten van het conflict in Bosnië-Herzegovina. De oorzaak voor die hardere opstelling moest volgens Valk worden gezocht in ‘aanhoudende beschietingen van steden als Sarajevo, beelden van gevangen- en concentratiekampen en de niets ontziende etnische zuiveringen’:

Europa kan niet toestaan dat mensen op grond van etnische of religieuze achtergrond van huis en haard worden verdreven, gevangen worden gezet, worden gemarteld of geëxecuteerd. Acceptatie daarvan zou een precedent scheppen voor andere regio’s. Als dit conflict niet wordt beteugeld, kan het overslaan naar andere regio’s, kunnen islamitische reacties worden uitgelokt en kan zelfs een Balkanoorlog ontvlammen. Ook de geloofwaardigheid van internationale veiligheidsorganisaties staat op het spel. Bij dit alles moet worden bedacht dat men te maken heeft met onbetrouwbare tegenstanders die chanteren en niet wijken voor louter politieke druk.⁵⁸³

De beelden van de kampen hadden, zoals Valk later vertelde, ‘de publieke opinie in vuur en vlam gezet’. Hij kreeg in die tijd tientallen telefoontjes van mensen die smeekten om de grenzen open te zetten voor de vluchtelingen uit Bosnië. Als de politici eveneens waren

579 Rob Meines, ‘Nederland kan Servie niet alleen stoppen’, *NRC Handelsblad*, 13/08/92.

580 ‘Nederlandse keuze’, *de Volkskrant*, 13/08/93.

581 TK vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 27.

582 ABZ, coll. Van den Broek, doos 12 (1992). Memo DGPZ aan Van den Broek, 07/08/92, nr. 115/92.

583 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 22, p. 3.

overmand door emoties, dan schaamde hij zich daar niet voor: ‘Ik ben blij dat emoties een rol spelen in de politiek. Als dat geïnterpreteerd zou worden als: emoties hebben ons blind gemaakt, dan ben ik het daar niet mee eens.’⁵⁸⁴ De Hoop Scheffer had dezelfde mening: ‘In de politiek kan, nee: moet, emotie een rol spelen’.⁵⁸⁵ Valks partijgenoot Van Traa zou later zeggen dat het ‘makkelijk praten’ was als men zei ‘dat parlementariërs zich niet zo moeten laten meeslepen door publieke verontwaardiging, maar de dagelijkse realiteit was dat we werden bestookt met telefoontjes en brieven van mensen die wilden dat we iets deden’.⁵⁸⁶ Ook Sipkes (GroenLinks) kreeg telefoontjes: ‘Het was dichtbij. Het was voor veel Nederlanders een vakantieland. Daar ben je natuurlijk ook gevoelig voor als politiek. Gevoelig voor wat er vanuit de bevolking komt. Het lag zo vlakbij. “Doe er iets aan!” “Dit kan toch niet!” “Ik heb daar gekampeerd.” “Ik heb daar gelogeed.” Dit soort berichten en telefoontjes krijg je dan.’⁵⁸⁷ Zelf was ze de eerste helft van augustus met vakantie, waardoor ze de beelden van de kampen niet meteen zag en bij het debat op 12 augustus niet zij, maar haar fractievoorzitter Beckers het woord voerde. Toen Sipkes terugkwam van vakantie, merkte ze de omslag die de beelden onder Nederlandse parlementariërs hadden veroorzaakt: ‘Er was iets volledig veranderd. Dat heb ik zelf zo ervaren toen ik terugkwam. “Wat is er nou anders? Waarom is die felheid er ineens?” Toen kwam het er toch op uit dat het die beelden geweest waren.’⁵⁸⁸

Minister Van den Broek, die de geringschattende appreciatie van de Kamerleden voor de regeringsbrief niet was ontgaan, zag daarin volgens een van de aanwezige verslaggevers ‘het sein om *all out* te gaan’.⁵⁸⁹ Van den Broek deelde de ‘gevoelens van geschoktheid, woede en afschuw’ die onder de Tweede-Kamerleden leefden. ‘De etnische zuiveringen en deportaties die het gevolg zijn van de Servische expansiepolitiek in Kroatië en Bosnië-Herzegovina, deden hem’, volgens het verslag van het overleg, ‘denken aan de zwartste periode van de recente geschiedenis.’ Anderzijds meende hij dat de recente ontwikkelingen nu ook weer niet geheel onverwacht waren.⁵⁹⁰ De internationale gemeenschap was al eerder niet bij machte geweest het conflict in het voormalige Joegoslavië langs politieke, diplomatieke of economische weg op te lossen. De recente gebeurtenissen hadden echter een kentering teweeggebracht in de opstelling van de internationale gemeenschap, meende de bewindsman. Militair ingrijpen was volgens Van den Broek noodzakelijk om humanitaire redenen, als precedent, omwille van de stabiliteit in de buurlanden en ter voorkoming van escalatie van het conflict, bijvoorbeeld naar Kosovo. Van eenzijdige opheffing van het wapenembargo ten gunste van Bosnië-Herzegovina wilde Van den Broek echter niets weten.⁵⁹¹ Ook Ter Beek meende dat ‘zowel om humanitaire redenen als ter voorkoming van precedentwerking passiviteit (...) uit den boze’ was.⁵⁹²

Het voorzichtige geluid tijdens dit overleg kwam van het Kamerlid Van Dis van de SGP. Militaire bescherming van hulpkonvooien zou tot escalatie kunnen leiden. Dit riep bij hem volgens het verslag van het mondeling overleg ‘enige aarzeling’ op.⁵⁹³ Hij pleitte ervoor eerst

584 Interview G. Valk, 15/10/99.

585 Auke Kok, ‘Helden op het Binnenhof, 21/08/92.

586 Both, *Indifference*, p. 241, n. 1

587 Interview L. Sipkes, 24/01/00.

588 Interview L. Sipkes, 24/01/00.

589 J. Jansen, ‘Vragen van leven en dood’, *Elsevier*, 22/08/92.

590 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 22, p. 11.

591 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 22, p. 13.

592 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181, nr. 22, p. 13.

593 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 181 nr. 22, p. 7.

alle politieke en diplomatieke middelen uit te putten. Wat volgens hem wel zou kunnen gebeuren, was de instelling van beschermde gebieden op Bosnisch grondgebied voor de opvang van vluchtelingen. Volgens het partijblad *De Banier* zou Van Dis ook hebben opgemerkt dat eerst de consequenties van eventueel militair optreden bekend zouden moeten zijn 'want als eenmaal ja is gezegd tegen een militair ingrijpen, kan later niet meer teruggekrabbeld worden. De risico's van militair ingrijpen in een ingewikkelde en onoverzichtelijke burgeroorlog zijn groot.'⁵⁹⁴

Minister Van den Broek zei dat hij het risico van nietsdoen echter aanzienlijk groter vond dan dat van een militaire inspanning. Hij waarschuwde Kamerleden er zelfs voor dat een uitvoerige discussie over de gevaren verbonden aan militair ingrijpen bij de regering in Belgrado een ongewenste indruk zou wekken.⁵⁹⁵ Ter Beek was voorzichtiger: het personeel van Defensie zou in alle gevallen de zekerheid moeten hebben 'dat slechts aanvaardbare risico's worden gelopen.'⁵⁹⁶

Algemeen vonden de Kamerleden dat elke vorm van militair optreden in VN-verband zou moeten plaatsvinden. Nederland zou daaraan eventueel een bijdrage moeten leveren, maar de discussie over doel, aard en omvang van de in te zetten eenheden zou voorafgaand in de Kamer moeten geschieden. De Hoop Scheffer zei tijdens het debat zich vooral te hebben geërgerd aan het gebrek aan Europese daadkracht: 'Moest het nu echt aan de Verenigde Staten worden overgelaten om resoluties aan de Veiligheidsraad voor te leggen?'⁵⁹⁷ 's Ochtends nog had een collega hem een foto getoond van een concentratiekamp uit 1933. Toen had de wereld aan zulke toestanden ook te lang niets gedaan.⁵⁹⁸ Hij vroeg of onder de resoluties ook de inrichting van *safe havens* voor vluchtelingen viel.⁵⁹⁹ Zo niet, dan moest de Nederlandse regering ervoor zorgen dat dat alsnog gebeurde. De NAVO, die beschikte over de benodigde troepen en de vereiste commandostructuur, zou de VN-resoluties moeten uitvoeren. Verder wees De Hoop Scheffer op het gevaar van gijzeling van UNPROFOR-troepen en vroeg daarom om een ander mandaat, 'met navenante bescherming'.

Valk meende ook dat er meer moest worden gedaan. Het Westen mocht zich niet neerleggen bij etnische zuiveringen, vond hij. Een politieke oplossing stond hem niet dadelijk voor ogen, maar wel meende hij dat intussen de economische en militaire druk op Servië moest worden opgevoerd. Hij was verder voorstander van beveiliging van humanitaire transporten, het zenden van waarnemers naar concentratiekampen en, voor zover het burgerkampen betrof, de ontbinding ervan, en de instelling en bescherming van veiligheidszones.

Minister Van den Broek stond, enigszins in tegenstelling tot de Nederlandse reactie naar aanleiding van de UNHCR-conferentie van eind juli, echter niet te juichen bij het idee van *safe havens*: 'Het inrichten van zogenaamde safe havens voor vluchtelingen zou bij het Servische leiderschap de indruk kunnen wekken dat de internationale gemeenschap voorzieningen wenst te scheppen voor degenen die zij met geweld uit de door hen veroverde gebieden verdrijven.'⁶⁰⁰ Als de inrichting van dergelijke veilige gebieden al om humanitaire

594 'Oorlog op Balkan heeft ook gevolgen voor Nederland', *De Banier*, 03/09/92, pp. 6-7.

595 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 22, p. 12.

596 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 22, p. 13.

597 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 22,

p. 2.

598 Auke Kok, 'Helden op het Binnenhof', *HP/De Tijd*, 21/08/92.

599 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 22, p. 2.

600 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 22, p. 12.

redenen noodzakelijk zou zijn, zou duidelijk moeten worden gemaakt dat het om een tijdelijke voorziening ging.

Het debat, waarin zo'n nieuwe toonzetting en dadendrang van het parlement naar voren waren gekomen, had, zo blijkt uit de geobjectiverde notulen van de ministerraad, grote indruk gemaakt op de regering.⁶⁰¹ Na afloop van de ministerraad op 14 augustus verklaarde premier Lubbers: 'Het is beter niet lijdzaam toe te zien.' En in afwijking van een gebruikelijke stelregel verklaarde hij: 'In geval van twijfel moeten we iets doen.' De premier wees er overigens terecht op dat het kabinet die mening ook al vóór de zomervakantie toegedaan was. Hij noemde het echter 'heel belangrijk' dat in het Kamerdebat twee dagen eerder 'nationale consensus' bleek te bestaan over een eventueel militair ingrijpen. De premier wilde ook dat er nu 'enige vaart' werd gemaakt met de humanitaire steun aan de bevolking in Bosnië.⁶⁰² Na het Kameroverleg en de aanvaarding van resolutie 770 door de Veiligheidsraad, die militaire bescherming van humanitaire konvoeien mogelijk maakte, streefde de Nederlandse regering spoedige tenuitvoerlegging van de resoluties door de NAVO en de WEU na.⁶⁰³

11. Twijfels aan de beelden van Trnopolje

Es war dieses Bild von diesem Stacheldraht, und diese ausgemergelten Männer, das Alarmglocken in ganz Europa läuten liess. Ich glaube, wäre der Bericht ohne dieses Bild vermittelt worden, wäre die Wirkung längst nicht so stark gewesen, obwohl sich nichts an den Fakten geändert hätte.⁶⁰⁴

Mijn moeder liet dat jongetje met dat pannetje vier keer voorbij lopen omdat ze een symbool wilde maken. Waarheidsplaatjes zijn onzin. Alleen amateurs denken dat ze naturel moeten zijn. Een professional kan heel ver gaan in ensceneren.⁶⁰⁵

Een half jaar na de uitzending van de beelden van Trnopolje merkte de mediadeskundige J. van Ginneken in het programma *Nieuwslijn* van Veronica op dat de vertoonde beelden niets bewezen omtrent concentratie-, laat staan vernietigingskampen: 'Je weet alleen dat daar een

601 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92.

602 'Lubbers: heel gauw beroep op Nederland. Premier wil meer druk op Servië', *Het Parool*, 15/08/92.

603 AVRO, *Radiojournaal*, 14/08/92, 18.00 uur; KRO, *Echo Magazine*, 20/08/92, 18.10 uur.

604 Penny Marshall in de door de Duitse televisiezender Südwestfunk uitgezonden documentaire

'Kozarac – Etnisch gesäubert', geciteerd in Th. Deichmann, 'Es war dieses Bild, das die Welt in Alarmbereitschaft versetzte', *Novo*, nr. 26 (januari/februari 1997).

605 J. Elffers, zoon van Emmy Andriess, die in 1944 de foto maakte van het jongetje met pannetje dat symbool werd voor de hongerwinter, in: Marie Louise Schipper, 'Daar staat Pim weer met z'n pannetje', *de Volkskrant*, 04/05/00.

mijnheer staat met een uitgemergeld bovenlijf achter een prikkeldraad. Dat is wat je ziet. Wat het betekent, weet je nog steeds niet.’⁶⁰⁶ Er was inderdaad enige mogelijkheid voor twijfel.

Ed Vulliamy was als schrijvende journalist mee geweest met het ITN-team naar Trnopolje. Op 7 augustus, de ochtend na de ITN-uitzendingen, publiceerde *The Guardian* zijn relaas. Dat straalde geenszins het sensationele karakter uit dat de beelden van Trnopolje op datzelfde moment in andere media veroorzaakten. Letterlijk schreef Vulliamy: ‘Trnopolje cannot be called a “concentration camp” and is nowhere as sinister as Omarska: it is very grim, something between a civilian prison and transit camp. The Yugoslav Red Cross has a small station here, and there are meagre cooking facilities.’ In het artikel haalde Vulliamy ook Fikret Alic aan, die zei: ‘It is a prison camp, but not a PoW [Prisoners of War] camp. We are not fighters. They came to our village, Kozarac (. . .) they put us on the buses and brought us to Kereter [Keraterm] for a while, and then here.’ Vulliamy schreef verder dat enkele andere mensen vrijwillig naar het kamp waren gegaan om te ontkomen aan de gevechten rond hun dorpen. ‘Here is complete confusion – political and physical. The camp is a ramshackle fenced-in compound around a former school. The men stand stripped to the waist, in their thousands, against the wire in the relentless afternoon heat (. . .).’ Hij haalde de Bosnische Moslim Inar Gnorčić aan, die hem vertelde dat de omstandigheden in het kamp weliswaar hard waren, maar dat het in het kamp veiliger was dan in de omgeving: ‘We are refugees, but there are guards and the wire fence.’ Vulliamy maakte in zijn artikel ook nog melding van kampen waar volgens de Bosnisch-Servische autoriteiten Moslims Serven gevangen hielden.⁶⁰⁷

Vulliamy was dan ook niet gelukkig met de ontvangst van het ITN-nieuws door andere bladen. Hij klaagde later dat hij door de berichtgeving in andere media op de dag na de uitzending van de ITN-beelden 54 televisie- en radio-interviews had afgestaan, waarin hij meer tijd moest besteden aan verklaringen dat Omarska geen Auschwitz of Bergen Belsen was dan aan uitleg over de verschrikkingen die hij wél had aangetroffen in de kampen.⁶⁰⁸ Toen een Amerikaanse radiozender hem belde en hij op de achtergrond geluiden meende te horen van een NSDAP-bijeenkomst in Neurenberg met de aankondiging ‘There are still extermination camps’ had hij de hoorn op de haak gegooid.⁶⁰⁹ Ian Williams, lid van het ITN-team, zei enkele weken na de uitzendingen: ‘De macht van de beelden loopt als het ware twee stappen vooruit op het bewijs dat ze zouden moeten leveren.’⁶¹⁰ Een jaar na de uitzendingen zei Penny Marshall dat ook zij grote moeite had gedaan om het sensationele karakter aan haar berichtgeving over Trnopolje te ontnemen: ‘I bent over backwards, I showed guards – Bosnian Serb guards – feeding the prisoners. I showed a small Muslim child

606 Veronica, *Nieuwslijn*, 23/02/93, 22.00 uur.

607 Ed Vulliamy, ‘Shame of Camp Omarska’, *The Guardian*, 07/08/92.

608 Vulliamy, *Seasons*, p. xii; Eric Alterman, ‘Bosnian camps: a barbed tale’, *The Nation*, 28/07/97. Zie bijvoorbeeld Vulliamy in Harry Smith & Paula Zahn, ‘CBS this morning’, 07/08/92, 7.00 E.T.: ‘And apart from this one camp Omarska, none of them, although they were pretty ghastly – they were no holiday camps – would –

could be called concentration camps.’ ‘These are rather grotesque analogies of Auschwitz and Dachau and so on, which are very unhelpful in my view.’

609 Vulliamy in BBC-reportage over oorlogsverslaggeving in de oorlog in Bosnië-Herzegovina, uitgezonden door AVRO *Televizier*, 16/02/93.

610 Geciteerd in Aart Brouwer, ‘De nieuwe censor’, *De Groene Amsterdammer*, 30/04/97.

who had come on his own volition. I didn't call them death camps. I was incredibly careful, but again and again we see that image being used.'⁶¹¹

De Amerikaanse journalist Peter Maass, die enkele dagen na de ITN-ploeg en Vulliamy het kamp bezocht, zag geen prikkeldraad: 'A few thousand Bosnians were penned in, not by barbed wire but by the roaming presence of armed guards and the knowledge they had nowhere to flee to. The entire countryside was in the hands of the Serbs.'⁶¹² Penny Marshall, die een week na haar eerste bezoek aan het kamp in Trnopolje terugkeerde, zag toen ook geen prikkeldraad meer, en schreef dat het in de tussentijd moest zijn verwijderd.⁶¹³ Overigens zag ook Maass uitgemergelde mensen: 'I was surprised at the mere fact that they still could talk. Imagine, talking skeletons!'⁶¹⁴ Volgens hem waren de uitgemergelde mannen de voormalige gevangenen van Omarska en Keraterm.

De (Bosnisch-)Servische autoriteiten schrokken van de enorme pr-schade die zij in het buitenland hadden opgelopen door de ITN-reportages.⁶¹⁵ Maar de verhoudingen in het Westen lagen na het zien van de beelden ook weer niet zo zwart-wit dat er geen mensen meer waren die zeiden te twijfelen aan de beelden. De eerste die dat deed was de Amerikaanse journalist Peter Brock, die – volgens een geliefd procédé in gebruik bij de partijen in de oorlog –⁶¹⁶ probeerde de etnische etiketten te verwisselen. Hij beweerde dat de uitgemergelde figuur achter het prikkeldraad in de ITN-film geen Moslim, maar een Serf was.⁶¹⁷ Die bewering kon gemakkelijk worden weerlegd. Alic was als vluchteling naar Denemarken ontkomen. Daarna zei Brock dat hij zich had vergist en dat zijn bewering betrekking had op een magere man die op 17 augustus 1992 in het blad *Newsweek* was afgebeeld. Volgens Brock ging het hier om de Serf Slobodan Konjević, die wegens plundering was gearresteerd en er zo mager zou hebben uitgezien, omdat hij al tien jaar aan tuberculose leed.⁶¹⁸ De *Gesellschaft für bedrohte Völker* wist ook deze afgebeelde man echter spoedig op te sporen. Het was de Moslim Ilijas Garibović, die inmiddels in Zwitserland woonde.⁶¹⁹ Maar daarmee was nog niet het laatste woord over kamp Trnopolje gezegd.

In 1996 vonden zittingen plaats van het VN-Tribunaal voor het Voormalige Joegoslavië, waarbij Dušan (Duško of Dule) Tadić terechtstond. Tadić was een Bosnische Serf die in Prijedor en Kozarac had deelgenomen aan etnische zuiveringen. Hij was in februari 1994 gearresteerd in Duitsland en overgedragen aan het Tribunaal in Den Haag. Hij zou uiteindelijk worden veroordeeld voor moorden, martelingen en mishandelingen in Omarska en voor de deportatie van mensen naar de kampen Omarska, Keraterm en Trnopolje. Er was slechts één getuige die beweerde dat Tadić ook verantwoordelijk was voor misdrijven in

611 *The Independent*, 05/08/93. Soortgelijke woorden van Ian Williams, geciteerd in Julia Hartley-Brewer, 'ITN reporter 'bent over backwards for accuracy', *The Guardian*, 01/03/00.

612 Maass, *Neighbor*, p. 41.

613 'ITN's Penny Marshall tells how she made the world wake up', *Sunday Times*, 16/08/92. Voor beelden van dit tweede bezoek zie NOS, *Journal*, 12/08/92.

614 Maass, *Neighbor*, p. 41.

615 Esad Hećimović, 'Karadžić priznaje samo zločine koje su počinili pojedinci i paravojne grupe', *Ljiljan*, 18/02/98, pp. 30-31; Vulliamy,

Seasons, p. 107; 'Laat ze maar komen, de Amerikanen', *NRC Handelsblad*, 14/08/92.

616 Zie bijvoorbeeld Tom O'Sullivan, 'War: PR Battles in the Balkans', *PR Week*, 13/08/92.

617 P. Brock, 'Dateline Yugoslavia: The Partisan Press', *Foreign Policy*, dec. 1993, nr. 93.

618 Brock in Bitterman (Hg.), *Serbien*, p. 16 e.v.

619 Niettemin beweerden in Nederland de antropoloog René Grémaux en de historicus Abe de Vries in 1995 nog dat het ging om Slobodan Konjević: René Grémaux & Abe de Vries, 'Het falen van de media in de Bosnische oorlog', *Trouw*, 20/07/95.

Trnopolje. Deze getuige, aanvankelijk slechts met de letter L aangeduid, heette Dragan Opačić. In de loop van het proces moest de aanklager Opačić echter als getuige terugtrekken omdat duidelijk was geworden dat zijn beweringen niet op feiten steunden. Volgens Tadić' advocaat Mischa Vladimiroff van het toenmalige advocatenkantoor Vladimiroff en Spong handelde deze getuige op instructies van de Bosnische politie.⁶²⁰

In de rechtszaal speelden ook de ITN-beelden een rol. Vulliamy werd op 6 en 7 juni 1996 als getuige van de *prosecutor* gehoord en hem werd toen verzocht commentaar te geven bij het ruwe filmmateriaal van ITN. Vladimiroff wilde ten behoeve van de verdediging een expertise van de aandacht die Tadić voorafgaand aan zijn berechting al had gehad in de media om daarmee aan te tonen dat getuigen beïnvloed konden zijn door de voorafgaande berichtgeving in de pers. Hij schakelde daartoe Thomas Deichmann in, een freelance-journalist uit Frankfurt en medeoprichter van het tijdschrift *Novo*, dat zich een pleitbezorger noemde van waardevrije discussie 'in einer Zeit der Risikoscheu und des Kulturpessimismus', conformisme, (zelf)censuur en staatscontrole,⁶²¹ maar in werkelijkheid een trotskistisch blad met een beperkte oplage was.⁶²² Deichmann was opgeleid als ingenieur, maar was later de journalistiek in gegaan, en had ervaring met media-onderzoek. Hij had in het Duitse blad *Die Woche* eerder twijfel gezaaid over de verklaring van een Kroatische vrouw, die zei in het kamp Omarska te zijn verkracht, maar volgens Deichmann medewerkster was van de Kroatische regeringsvoorlichtingsdienst. Dat artikel was een rechtstreekse aanval op Gutman, de journalist die het eerst berichtte over de concentratiekampen. Volgens Deichmann had Gutman ten onrechte geloof geschonken aan haar verklaring. Het artikel werd gepubliceerd op een moment dat de Duitse regering zich boog over de vraag of zij Tadić zou uitleveren aan het Joegoslavië-tribunaal in Den Haag en eindigde na eerst felle uithalen met zinnen die het nut van de publicatie ernstig ter discussie stelden: 'Möglicherweise wurde sie tatsächlich vom Lagerleiter in Omarska und anderen Wachposten vergewaltigt. Doch Zweifel an ihrer Glaubwürdigkeit sind angebracht.'⁶²³

Ingeschakeld als deskundige scheen Deichmann twijfels te hebben gekregen bij de ITN-reportage. Over hoe die twijfels waren ontstaan, verstrekte Deichmann later zelf verschillende versies. Volgens één verklaring was het zijn vrouw die Deichmann het eerst attendeerde op een merkwaardigheid in de ITN-beelden. Toen zij daar op een avond met hem naar keek, zou zij hebben gemerkt dat het prikkeldraad aan de kant van Alić was bevestigd aan de palen. Normaal gesproken had dat volgens hem juist aan de buitenzijde van de palen moeten zijn.⁶²⁴ Elders beweerde Deichmann dat hij 'als studierter Bauingenieur mit praktischer

620 'They were looking for the best picture', *LM* 97. Over Vladimiroffs verdediging van Tadić zie ook de televisiedocumentaire *De Duivelskunstenaar* van Jan Reiff.

621 Voor de officiële doelstellingen van *Novo*, zie 'Dafür steht Novo', <http://www.novo-magazin.de/dafuerstehtnovo.htm> en 'Wilkommen bei Novo', <http://www.novo-magazin-de>, beide geraadpleegd op 27/02/00.

622 Paul Stoop, 'Bilder lügen nicht – oder vielleicht doch?', *Der Tagesspiegel*, 06/02/97; Luke

Harding: Second front: A shot that's still ringing', *The Guardian*, 12/03/97.

623 Thomas Deichmann, 'Wurden westlichen Medien zu Handlangern der Propaganda? Der Fall der Kroatin Jadranka Cigelj legt diese Verdacht nahe', *Die Woche*, 04/11/94. In Nederland kwam de neerslag van dit verhaal bijvoorbeeld terecht in Abe de Vries, 'Het journalistieke risico', *De Groene Amsterdammer*, 31/01/96.

624 Thomas Deichmann, 'The picture that fooled the world', *LM* 97.

Berufserfahrung auch im Gärtnereibetrieb' meteen het ongewone van deze bevestiging had ontdekt.⁶²⁵

Toen Deichmann deze ontdekking besprak met Vladimiroff, zou deze hem volgens Deichmann hebben gezegd dat hij de beweringen van Opačić, als zou er rondom het kamp een prikkeldraadomheining zijn geweest – getuige L had er zelfs een tekening van gemaakt –, ter plaatse had gecheckt en daar geen bewijs voor had gevonden.⁶²⁶ Voor Deichmann was dit aanleiding zelf ter plekke een onderzoek in te stellen. Hij ontdekte dat er ooit een prikkeldraadversperring was geweest om het terrein met het transformatorhuisje en de schuur in het zuidelijke deel van het kamp, maar niet om het kampterrein zelf. Zijn conclusie was dus dat niet Fikret Alić en zijn lotgenoten achter het prikkeldraad hadden gestaan, maar juist het ITN-team toen zij hun bekende filmbeelden maakten (zie de schets op pagina 639).

Deichmann publiceerde zijn bevindingen in januari 1997 in *Novo* en rond diezelfde tijd in diverse Duitse, Italiaanse, Zwitserse, Oostenrijkse en Zweedse bladen. In Nederland verscheen zijn artikel in *De Groene Amsterdammer*.⁶²⁷ Het ITN-team had volgens de publicatie van Deichmann letterlijk en figuurlijk het beeld van de magere man achter het prikkeldraad *geframed* (één beeld uit een film gehaald) terwijl het wist dat de functie van het prikkeldraad een heel andere was dan werd voorgesteld. Deichmann nam de ITN-ploeg bovendien kwalijk dat zij nooit de verkeerde associaties die hun beelden hadden opgeroepen hadden gepoogd te corrigeren. Trnopolje was namelijk geen gevangenkamp, laat staan een concentratiekamp geweest, maar een verzamelcentrum dat de Moslim-vluchtelingen spontaan zelf in het leven hadden geroepen, waarna plaatselijke Bosnische Serven voor bewaking hadden gezorgd, aldus Deichmann. Deichmann gaf toe dat burgers mishandeld waren in het kamp en dat er 'verslagen' waren van enkele verkrachtingen en moorden, maar dat er zonder het kamp veel meer slachtoffers onder de Moslims zouden zijn gevallen.⁶²⁸ De vergelijking met de concentratiekampen van de nazi's ging hem te ver. Hij riep de televisiemakers op de prestigieuze prijzen die zij voor hun reportage hadden ontvangen terug te geven.⁶²⁹

Op 23 januari kondigde het Britse blad *LM* aan dat het artikel van Deichmann, dat inmiddels op tal van plaatsen buiten het Verenigd Koninkrijk was gepubliceerd, binnenkort ook zou afdrucken onder de titel 'The Picture That Fooled the World'. *LM* was een blad met ongeveer tienduizend abonnees, dat in 1988 was ontstaan als het orgaan van de Britse *Revolutionary Communist Party* en tot 1997 door het leven ging als *Living Marxism*. Deze partij en haar blad hadden zich steeds gekeerd tegen westerse bemoeienis met de Balkan. In

625 Thomas Deichmann, 'Es war dieses Bild, das die Welt in Alarmbereitschaft versetzte', *Novo* (januari/februari 1997), nr. 26

626 Thomas Deichmann, 'The picture that fooled the world', *LM* 97. 'They were looking for the best picture', *ibidem*. Vladimiroff bezocht in februari 1996 het kamp Trnopolje; met dank aan Jan Reiff voor het ruwe filmmateriaal van dit bezoek.

627 Thomas Deichmann, 'Het beeld dat loog', *De Groene Amsterdammer*, 22/01/97. In Duitsland verscheen het artikel in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, de *Süddeutsche Zeitung*, *Tagesspiegel*, *Leipziger Volkszeitung* en *Konkret*; in Italië in *Il Corriere della Sera*, *l'Unita* en *Il Sole*; in Zwitserland in *Weltwoche*; in Oostenrijk in *Wiener Stan-*

dard; en in Zweden in *Helsingborgs Dagblad*. Zie ook Thomas Deichmann, 'Misinformation: TV Coverage of a Bosnian Camp', *Covert Action Quarterly* (Fall 1998), nr. 65, pp. 52-55.

628 Thomas Deichmann, 'The picture that fooled the world', *LM* 97.

629 Het ITN-team won onder meer de British Association of Film and Television Award (BAFTA), de Royal Television Award en prijzen van het Film and TV Festival van New York en het Scoop and News Festival. Vulliamy kreeg de Amnesty International Award for Journalism in the Interest of Human Rights, de James Cameron Award en werd uitgeroepen tot International Reporter of the Year.

plaats van een gebrek aan belangstelling in het Westen was er volgens het blad juist sprake van het najagen van nationale belangen door diverse westerse mogendheden, wat had geleid tot de oorlogen in voormalig Joegoslavië, een these die ook in Belgrado viel te beluisteren. De groepering achter *LM* probeerde verder Servische misdrijven te minimaliseren en besteedde juist veel aandacht aan ‘Muslim atrocities’.⁶³⁰

Met de aankondiging van hun publicatie begaven Deichmann en *LM* zich op een terrein waarbinnen ITN gebruik kon maken van de rigoureuze Britse anti-smaadwetgeving. Op 23 januari maakte ITN bekend dat de omroep vasthield aan zijn reportage over ‘the detention camps, which were not referred to as “Nazi-style concentration camps”.’ De volgende dag, nog voordat *LM* in de verkoop ging, ontving het blad een fax van het advocatenkantoor van ITN, Biddle & Co, om de februari-editie van *LM*, waarin Deichmanns artikel zou verschijnen, niet te distribueren, maar te vernietigen, en verontschuldigen aan ITN aan te bieden. Toen de redactie zich daar niets van aantrok, dienden ITN, Penny Marshall en Ian Williams daadwerkelijk een klacht wegens smaad in tegen *LM*. ITN waarschuwde andere media in het Verenigd Koninkrijk het voorbeeld van *LM* niet te volgen. Alle grote media deden er vervolgens het zwijgen toe over deze gevoelige kwestie, aangezien veroordelingen wegens smaad in het Verenigd Koninkrijk tot astronomische schadevergoedingen konden leiden.

Op 31 januari 1997 hielden de redacteur van *LM* Mick Hume en Deichmann ter gelegenheid van de publicatie van Deichmanns artikel een persconferentie, waarbij Deichmann zei de volledige, niet bewerkte banden van het ITN-team in handen te hebben, vanaf de aankomst in Belgrado tot en met het tweede bezoek van Marshall aan Trnopolje, kort na het eerste.⁶³¹ Op de persconferentie vertoonde Deichmann een deel van dat materiaal, alsmede een film die hij zelf in het najaar van 1996 ter plaatse had opgenomen. Hoe Deichmann aan de onbewerkte ITN-bandens was gekomen, kon hij ‘natuurlijk’ niet zeggen,⁶³² maar er is beweerd dat hij ze via de verdediging van Tadic in handen kreeg.⁶³³

Vulliamy reageerde als enige van de Trnopoljebezoekers van het eerste uur persoonlijk in de pers op de kritiek van Deichmann, die voornamelijk het karakter van het kamp en de bedoeling van het prikkeldraad betroffen. Vulliamy had in zijn artikel van 7 augustus 1992 in *The Guardian* zelf al op het multifunctionele karakter van het kamp gewezen. Maar Vulliamy was getekend door de oorlog in Bosnië. Hij behoorde tot die groep journalisten die tijdens de oorlog daar hadden gemeend dat neutraliteit ook voor een journalist geen deugd was. Op een congres in 1999 over de gedragsnormen voor journalisten tijdens conflicten hield hij zijn gehoor voor: ‘Neutrality is supposed to be the bedrock of our profession. So what do we do when we get to these points in history when neutrality, as any good Swiss gold banker will tell you, is not neutral at all but *complicity in the crime*?’ Door neutraal te blijven, aldus Vulliamy, zou een journalist in de kaart spelen van ‘the bullies of history and discard the peace and justice promised us by the generation that defeated the Third Reich.

630 Voor de banden tussen kringen in Belgrado, de Revolutionary Communist Party en *LM*, zie Luke Harding, ‘Second Front: a shot that’s still ringing’, *The Guardian*, 12/03/97; Daniele Conversi, ‘Moral Relativism and Equidistance in British Attitudes to the War in the Former Yugoslavia’, in: Cushman & Meštrovic (eds.), *Time*, pp. 256 en 278, n. 52.

631 <http://www.srpska-mreza.com/lm-f97/deichmann-press.html>, ‘ITN vs Deichmann and Truth – Report on Jan. 31 press conference’.

632 Paul Stoop, ‘Bilder lügen nicht – oder vielleicht doch’, *Der Tagesspiegel*, 06/02/97.

633 Eric Alterman, ‘Bosnian camps: a barbed tale’, *The Nation*, 28/07/97.

We create a mere intermission before the next round of atrocities. There are times when we as reporters have to cross the line.’⁶³⁴

In de inleiding bij zijn boek *Seasons in Hell*, dat in 1994 verscheen en gebaseerd was op zijn oorlogsberichtgeving uit Bosnië, schreef Vulliamy dat hij oorspronkelijk geweigerd had de term concentratiekamp te gebruiken voor de kampen in Bosnië wegens de echo van de Holocaust die daarin doorklonk. Later had hij dat bezwaar echter opgegeven, omdat in strikte zin er sprake was van concentratiekampen, zij het niet op de schaal van de nazi-kampen, waar volgens hem de woorden ‘*extermination camps*’ of ‘*death camps*’ voor moesten worden gereserveerd.⁶³⁵ In een artikel in het in Washington verschijnende *The Nation* beschreef hij in 1996 nog eens de kampen uit 1992, waarbij hij vooral Omarska noemde, onderdeel van ‘a network of such camps – with their echo of the Third Reich’.⁶³⁶ Het maakte de discussie met Deichmann er niet helderder op. Ook al niet doordat Vulliamy in zijn reactie op de beweringen van Deichmann niet altijd de meest rationele argumenten hanteerde. Zo zei hij het geen verrassing te vinden dat de kritiek op de ITN-beelden kwam uit een land dat een traditie had in het ontkennen van het bestaan van concentratiekampen.⁶³⁷

Op 2 februari 1997 ging Vulliamy in een artikel in *The Observer* uitgebreid in op de publicatie van Deichmann in *LM*. Hij beschuldigde de Duitse journalist van revisionisme à la dat van de Holocaust-ontkenner David Irving en wierp de stelling op dat hij kon weten wat er op 5 augustus 1992 in Trnopolje te zien was geweest, Deichmann niet. Volgens Vulliamy waren kampen als Omarska, Keraterm en Trnopolje geen goed georganiseerde uitroeiingskampen zoals de nazi’s die hadden gekend. Het waren ‘camps in which civilians were concentrated prior to deportation, meanwhile tortured, beaten, raped, mutilated or murdered’. Vulliamy nam dus afstand van vergelijkingen met de uitroeiingskampen van het Derde Rijk, maar aan de andere kant verwaterde hij dit standpunt door te blijven spreken van ‘a tin-pot version of the Nazi pogrom’ en door in zijn Engelstalige tekst te schrijven dat de Bosnische Serven hun gebied (met een impliciete verwijzing naar het *Judenfrei* maken van het Derde rijk) ‘*Muslimfrei*’ hadden gemaakt.

Over de prikkeldraadomheining schreef hij dat de mannen die uit Keraterm en Omarska naar Trnopolje waren overgebracht zich bevonden in ‘a small fenced-in area. They were not able to move around, and were watched by armed guards. One of the four sides of this area was made of barbed wire. It was an existing fence on one side of a garage area which had been reinforced with new barbed wire and chicken wire.’⁶³⁸ Dat laatste kwam toch een aardig eind in de richting van wat Deichmann beweerde. Vulliamy trok zich terug op de stelling: ‘ITN filmed that which was before our eyes. The prisoners were there, the fence was there.’⁶³⁹ Hij had zich begin augustus 1992 niet beziggehouden met ‘myopic obsessions as which side of which pole the old barbed wire or fresh barbed wire was fixed’. Belangrijker

634 Vulliamy, ‘Neutrality’. Zie ook Summaries of the presentations and discussions van het congres Journalist Covering Conflict: Norms of Conduct, gesponsord door de Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict op de School of International and Public Affairs, Columbia University, *New York*, 28/04/99, <http://www.ccpdc.org/events/journalists/report.htm>, geraadpleegd 27/02/00; Ed Vulliamy, ‘I must testify’, *The Guardian*, 22/04/98.

635 Vulliamy, *Seasons*, pp. xii.

636 Ed Vulliamy, ‘Middle Managers of Genocide’, *The Nation*, 10/06/99.

637 Ed Vulliamy, ‘Diary of the Damned’, *The Observer*, 20/04/97.

638 Ed Vulliamy, ‘I stand by my story’, *The Observer*, 02/02/97.

639 ‘Now for the moment of truth’, *The Guardian*, 21/02/00.

voor hem was geweest het verhaal dat Fikret Alić vertelde over de moord op 250 mannen die hij in Keraterm had aanschouwd.⁶⁴⁰ Dat was een terechte afweging, maar ging natuurlijk voorbij aan het feit dat de wereld niet geschokt was door het *verhaal* van Fikret Alić, dat in augustus 1992 nauwelijks aandacht had gekregen, maar door diens vermagerde lichaam achter prikkeldraad. Ian Williams zou later zeggen dat de ITN-reportage nooit had gesuggered dat er om het hele kamp prikkeldraad was geweest: 'What it showed was that there was a compound in which men were clearly imprisoned.'⁶⁴¹

Vulliamy meende dat *LM* gif had gestrooid in de bronnen van de geschiedenis en erin was geslaagd de genocide in Bosnië, zoals hij dat zag, te devalueren tot een mediadebat en prietpraat onder geblaseerde intellectuelen, een vorm van postmoderne verveling.⁶⁴² Richard Tait, de hoofdredacteur van ITN, die de drijvende kracht was achter de eis tot schadevergoeding door *LM*, meende dat Deichmann en *LM* de aandacht hadden weten af te leiden van de misdrijven die Serven in kampen pleegden naar wilde beweringen over wat de ITN-ploeg wel of niet zou hebben gezien in Trnopolje.⁶⁴³

ITN bracht inmiddels grof geschut in stelling tegen Deichmans verhaal. De omroepmaatschappij liet weten dat elk persorgaan dat zich aan het verhaal van Deichmann waagde net als *LM* moest rekenen op juridische procedures. Er volgde een dodelijke stilte in de Britse pers. Het blad *Independent on Sunday* had de Britse auteur Phillip Knightley gevraagd een artikel over de ITN-affaire te schrijven, dat op 2 februari zou verschijnen. Knightley leverde een genuanceerd artikel in, waarin hij de gecompliceerde status van de ingezetenen van het kamp Trnopolje (tegelijk vluchtelingen-, gevangen- en doorgangskamp) trachtte te verduidelijken en schreef dat het prikkeldraad op de ITN-beelden moest worden gezien als een symbolische weergave van de werkelijkheid. De opdrachtgever durfde het artikel echter niet meer te plaatsen.⁶⁴⁴

De discussie over het prikkeldraad was dus in zoverre niet onbetekenend dat deze kon worden herleid tot de basale vraag of journalisten geacht worden zoveel mogelijk de werkelijkheid weer te geven of dat zij uitsnedes mogen maken die een werkelijkheid suggereren die er elders misschien wel is, maar op dat moment niet kan worden gerepresenteerd. De meningen daarover lopen uiteen, zoals een fameus televisiedebat tussen de Amsterdamse hoogleraar communicatiewetenschap Cees Hamelink en eindredacteur *Netwerk* Cees Labeur naar aanleiding van de kritiek van Deichmann liet zien. Labeur achtte wat de ITN-ploeg had gedaan legitiem in het kader van geëngageerde journalistiek. Hamelink stelde daar tegenover dat het publiek de journalist niet meer kon vertrouwen, als hij zo'n werkwijze hanteerde.⁶⁴⁵ De zienswijze van Labeur leefde bij meer Nederlandse televisiemakers. Zij was een uitvloeisel van de sterke behoefte van televisiemakers om zaken te visualiseren. Zo verklaarde Peter Tetteroo, redacteur van de actualiteitenrubriek *Brandpunt* van de KRO, over de berichtgeving over Joegoslavië in het algemeen: 'Je bent altijd op zoek naar de man,

640 Ed Vulliamy, 'Poison in the well of history', *The Guardian*, 15/03/00.

641 Julia Hartley-Brewer, 'ITN reporter 'bent over backwards for accuracy'', *The Guardian*, 01/03/00.

642 Ed Vulliamy, 'Poison in the well of history', *The Guardian*, 15/03/00.

643 Eric Alterman, 'Bosnian camps: a barbed tale', *The Nation*, 28/07/97.

644 Het verscheen later toch als 'Es stellt sich heraus, dass der Stacheldraht nur ein Symbol war', *Novo* (maart/april 1997), nr. 27, pp. 24 e.v. Op 2 februari 1997 plaatste *The Independent* wel een verontschuldiging voor de weergave van beweringen van Deichmann in het artikel 'ITN may sue over article', 'ITN coverage of Bosnia, 1992', *The Independent*, 02/02/97.

645 *Middageditje*, 09/06/97.

de vrouw of het ding die of dat symbool kan staan voor datgene wat je neer wilt zetten. Dan doet het er niet toe dat de strijdende partijen jou dit of dat niet willen laten zien, want op deze manier lukt het je toch je verhaal te vertellen. (...) Met montage- en communicatietechnieken heb je mogelijkheden te over om dat over te brengen wat je wilt vertellen. ...⁶⁴⁶

Intussen ging het in Londen niet om een debat, maar om een keiharde juridische strijd. Op 20 februari eiste ITN van de firma *Two-Ten Communications*, een onderdeel van *Press Association*, een schadevergoeding en een verontschuldiging in de rechtszaal, omdat het bedrijf een perscommuniqué van *LM* over het aanstaande artikel van Deichmann had verspreid. De drukker van *LM*, Russell Press in Nottingham, werd op 24 februari door de advocaten van ITN gewaarschuwd dat de firma juridische actie kon verwachten als zij toekomstige edities van *LM* zou drukken. In april 1997 besloot *Two-Ten Communications* verontschuldigingen aan te bieden ten overstaan van de rechtbank.

Drie jaar nadat ITN *LM* wegens het artikel van Deichmann voor het gerecht had gesleept, kwam de zaak eind februari, begin maart 2000 voor het Hoogerechtshof in Londen. De jury en de rechters bogen zich urenlang over het beeldmateriaal van ITN. Een belangrijke rol speelde daarbij de getuigenis van Idriz Merdžanić, de arts die in Trnopolje geïnterneerd was geweest en het ITN-team het fotorolletje met opnames van martelingen had toegestopt. Hij verklaarde tegenover de rechtbank dat Trnopolje geen centrum voor verdreven personen was, maar een interneringskamp waarin werd gemarteld, verkracht en vermoord.⁶⁴⁷ *LM* zelf was niet in staat gebleken een getuige naar voren te brengen die de versie van Deichmann ondersteunde. Het hof veroordeelde *LM* tot een betaling van een schadevergoeding van 375.000 Britse ponden aan ITN, Penny Marshall en Ian Williams. Daarnaast werd het blad veroordeeld tot betaling van de proceskosten ter hoogte van driehonderdduizend pond. *LM* had zich gesteund geweten door beroemdheden als Noam Chomsky, Margaret Drabble, Doris Lessing, Paul Theroux en Fay Weldon, die meenden dat de persvrijheid in het geding was, maar hun, deels ook financiële, steun kon een bankroet van *LM* niet voorkomen.

De rechters hadden tijdens de zitting naar voren gebracht dat het er onder de Britse smaadwetgeving niet om ging of de reportage van ITN 'inaccurate, unfair or misleading' was geweest, maar of de bewering van Deichmann juist was dat Marshall en Williams opzettelijk ('deliberately') een verkeerde voorstelling van zaken hadden gegeven.⁶⁴⁸ De uit twaalf personen bestaande jury oordeelde dat dit niet het geval was geweest. In zijn conclusie stelde rechter Morland: 'Clearly Ian Williams and Penny Marshall and their television teams were mistaken in thinking they were not enclosed by the old barbed-wire fence, but does it matter?'⁶⁴⁹ De jury en de rechters kozen, zoals Knightley eigenlijk ook al had gedaan in zijn artikel dat *The Independent on Sunday* onder juridische dreiging van ITN niet had geplaatst, niet voor de feitelijke, maar voor de symbolische waarde van de beelden.⁶⁵⁰

646 Willemse, *Joegoslavië*, p. 225.

647 'Die Wahrheit vor und hinter dem Stacheldraht', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16/03/00.

648 Julia Hartley-Brewer, 'ITN wins damages in libel victory', *The Guardian*, 15/03/00; A. Brouwer, 'Bizarre smaad', *De Groene Amsterdammer*, 22/03/00. H. Seifert, 'Nach dem Prozess vor dem

Ruin', *Neue Zürcher Zeitung*, 17/03/00.

649 Helen Guldberg, 'Media: Question and be damned', *The Independent*, 21/03/00. 'Bosnië-foto niet in scène gezet', *de Volkskrant*, 16/03/00 gaf dan ook een verkeerde voorstelling van zaken.

650 Vgl. Henri Beunders, 'Oorlog', p. 21.

De (on)macht van de media

Als de journalistiek niet zijn *J'accuse!*-achtige werk had gedaan, waren nooit de Bosnische Serviërs weggebombardeerd.⁶⁵¹

Kan naar aanleiding van de ITN-beelden van 'Omarska' worden gezegd dat de media een cruciale rol speelden ten aanzien van het Joegoslavië-beleid? 'We are all brought right to the battlefield, right to the cemetery, right to the death camps. The people react, and then the people in power react', aldus de Democratische Senator van Connecticut, Joseph Lieberman, die president Bush na het zien van de beelden sterk bekritiseerde wegens zijn terughoudende opstelling ten aanzien van het conflict.⁶⁵²

Ten aanzien van de verhouding tussen de media en politiek in het algemeen,⁶⁵³ en de besluitvorming rondom (voormalig) Joegoslavië in het bijzonder, bestaan in grote lijnen vier stromingen, die kort gezegd op het volgende neerkomen:

1. de media hadden geen invloed op de politiek,
2. de politiek beïnvloedde eerder de media dan dat het omgekeerde het geval was,
3. de media en de politici zaten op dezelfde lijn,
4. de media hadden wél invloed op de politiek.

De eerste stroming, die sterk vertegenwoordigd is onder journalisten die zelf de fronten van Joegoslavië bezochten, luidt dat alle mediabelangstelling voor het conflict niet of nauwelijks invloed heeft gehad op de beleidsvorming.⁶⁵⁴ Frank Westerman, die toentertijd voor *de Volkskrant* in Belgrado werkte, meende: 'Als je meet in termen van invloed, kom je tot de slotsom dat het in voormalig Joegoslavië ook met eentiende van het aantal journalisten had gekund. Omdat het toch geen ene moer uitmaakte of je er verslag van gaf of niet (...). Het was de politiek die jarenlang heeft gearzeld in te grijpen, wat wij ook schreven, welke beelden wij ook schoten.'⁶⁵⁵

In deze opvatting sprak vaak de teleurstelling door van journalisten die aan het begin van hun werk in voormalig Joegoslavië nog hadden gemeend 'that if you showed enough people something that was flagrantly evil, they would react to try to stop it'.⁶⁵⁶ De oorlog in Bosnië, waar journalisten niet in toom werden gehouden door de strakke militaire censuur die ten tijde van het Golfconflict bestond, was de eerste echte tv-oorlog.⁶⁵⁷ 'No slaughter was more scrupulously and ably covered', aldus Rieff,⁶⁵⁸ en toch meenden veel journalisten te moeten constateren dat de westerse politici zich door de media geen oorlog of militaire interventie lieten opdringen. Op den duur leidden beelden van geweld en slachtofferschap bij het grote publiek eerder tot onverschilligheid dan tot verontwaardiging, aldus Rieff.⁶⁵⁹ Journalisten

651 Cees Labeur in *Middageditie*, 09/06/97.

652 R. Ciolli, 'Bosnia Reports Prompt Outrage. Prison camp images drive home urgency', *Newsday*, 08/08/92. Zie ook D. Lipstadt, 'Bosnia's Horror Is Not a Holocaust. But the outrage also is not a question of comparative suffering', *Newsday*, 13/08/92: 'Unlike previous generations we cannot say "we didn't believe". We cannot claim we did not know.'

653 Zie ook bijlage Wieten, Srebrenica en de journalistiek.

654 Vgl. Karskens, *Pleisters*, p. 255.

655 Geciteerd in: Karskens, *Pleisters*, p. 268.

656 Loyd, *War*, p. 111. Zie ook Rieff, *Slaughterhouse*, p. 216.

657 Moorcraft, *Conflict*.

658 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 223.

659 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 216.

die teleurgesteld waren in hun aanvankelijke opvatting dat zij het Joegoslavië-beleid konden beïnvloeden, spraken vaak in termen van een verloren gevecht tegen westerse politici, diplomaten en militairen: ‘We lost. They won. The hollow men usually do.’⁶⁶⁰ ‘That campaign has been lost.’⁶⁶¹ Alle persoonlijke risico’s, ondernomen om de oorlog op papier en in beeld te krijgen, ten spijt. Deze desillusie leidde ten slotte vaak tot demotivatie bij de betrokken journalisten zelf. Zoals in het geval van Peter Maass, die tot de conclusie kwam dat hij uiteindelijk alleen nog maar joeg op ‘war porn’: de vrouw die gedurende twee maanden bijna elke dag verkracht was; de man die door een mijnenveld gekropen was nadat zijn benen waren opgeblazen; de dokter die amputeerde zonder verdoving, enzovoort: ‘You were on the lookout for these stories, not because anybody back home was going to do anything about it, but because it was good copy. The agony of Bosnia was being turned into a snuff film.’⁶⁶² En als journalisten uit deze groep al niet zelf gefrustreerd raakten, dan werden zij geconfronteerd met de teleurstelling van de inwoners van Sarajevo dat alle publicaties van journalisten niet meer bereidheid tot interventie in het Westen hadden losgemaakt. Zo kreeg Rieff bij terugkeer na een korte onderbreking van een vriend in de Bosnische hoofdstad te horen: ‘Another safari? What do you hope to see this time? More corpses, more destruction? We should charge you admission.’⁶⁶³

Volgens een tweede stroming zou het nieuws het beleid volgen en niet andersom:⁶⁶⁴ ‘Martin Bell’s brilliant work in Bosnia did strike a chord with the general public, but such gems are unlikely to speed a change in policy unless diplomacy is already moving in that direction.’⁶⁶⁵ Politici zouden de media ook gebruiken voor de verwezenlijking van hun doelstellingen.⁶⁶⁶

Een derde stroming stelt dat de media geen afwijkend geluid hebben laten horen ten aanzien van interventie maar hebben meegehuild met de wolven in het politieke bos. Deze stroming weet zich gesterkt door onderzoek dat aantoonde dat de media over het algemeen opinievolgend zijn in plaats van opinievormend, wanneer het gaat om betrokkenheid bij militaire conflicten.⁶⁶⁷

Volgens een vierde stroming ten slotte zouden de media de westerse besluitvorming omtrent (voormalig) Joegoslavië juist wél hebben beïnvloed in de richting van (meer) interventie.⁶⁶⁸ Veelal wordt ervan uitgegaan dat die beïnvloeding vooral zou zijn geschied via de volksvertegenwoordiging, waarna de parlementariërs die druk weer zouden hebben doorgegeven aan de regering. Parlementariërs hebben zelf geregeld gezegd dat zij onder grote invloed en zelfs druk stonden van de berichtgeving in vooral *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* en van de televisie.⁶⁶⁹

Aanhangers van deze stroming wijzen vaak nog op de steeds sterkere vertekening die het medium televisie in de laatste jaren zou vertonen. Berichtgeving in *real time*, mogelijk gemaakt door satellieten, en een toegenomen commerciële concurrentie zouden het moment

660 Loyd, *War*, p. 112. Vgl. Bell, *Way*, p. 22

661 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 10. Zie ibidem, pp. 41 en 222.

662 Maass, *Neighbor*, p. 247.

663 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 224.

664 Seib, ‘Politics’, pp. 62-63.

665 Moorcraft, *Conflict*.

666 Seib, ‘Politics’, pp. 62-63.

667 H. van Dort, ‘Sterven voor Srbica?’, *Carré*

1999, nr. 6, p. 18; Michael Ignatieff, ‘The Stories We Tell. Television and Humanitarian Aid’, in: Moore (ed.), *Choices*, p. 299.

668 Zie bijvoorbeeld Silber & Little, *Death*, p. 252.

669 Zie bijvoorbeeld J. Hoekema, geciteerd in Both, *Indifference*, p. 50; recensie door G. Valk van Klep & Van Gils, *Korea*, in: *BMGN*, deel 115, afl. 4, p. 657.

van kritische reflectie en journalistieke weging hebben weggenomen, een ontwikkeling die al heeft geleid tot een oproep voor journalistieke onthaasting.⁶⁷⁰ De scheiding tussen informatie en manipulatie zou daardoor zijn verkleind. De commerciële televisiezenders in Nederland en daarbuiten,⁶⁷¹ zouden bovendien hebben bijgedragen tot een meer op emoties gebaseerde presentatie.⁶⁷² “Emo-televisie” overspoelt niet alleen de binnenlandse berichtgeving, ook een buitenlands onderwerp krijg je nog heel moeilijk “verkocht” als het niet vergezeld gaat van een dosis emotie. Natuurlijk geldt dit in de eerste plaats voor televisie. Maar de andere media ontsnappen niet aan de evolutie’, aldus de radiojournaliste Liesbet Walckiers van de Vlaamse Radio en Televisie (VRT). De agendabepaling van het nieuws gebeurt namelijk door de televisie.⁶⁷³

Aanhangers van deze stroming spreken vaak van een zogeheten CNN-effect, dat de beleidsruimte van regeringen zou inperken doordat het hen zou dwingen ten minste ‘iets’ te doen ten aanzien van ten hemel schreiende toestanden.⁶⁷⁴ Diverse westerse militairen, diplomaten en politici hebben zich, mede naar aanleiding van de crises in Joegoslavië, ernstig gestoord aan deze vermeende invloed van de media op de buitenlandse politiek. Het *End of Mission*-rapport van *Force Commander* Janvier van UNPROFOR beschuldigde de media ervan ‘the self-appointed leaders of the “something must be done” group’ te zijn geweest, die een enorme druk hadden uitgeoefend op de VN en de troepenleverende landen.⁶⁷⁵

De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Douglas Hurd, klaagde in september 1993 eveneens over buitenlandcorrespondenten als ‘founder members of the “something must be done” school’. Zij hadden van alle conflicten in de wereld die in Bosnië-Herzegovina uitgekozen voor een interventie. ‘But nothing more clearly separates the commentator from those who carry the responsibility for the decision’, aldus Hurd.⁶⁷⁶ Hij zei dat er niets nieuws was aan massaverkrachtingen, het schieten op burgers, oorlogsmisdrijven, etnische zuiveringen en het in brand steken van steden en dorpen. Nieuw was slechts dat een selectie van die misdaden binnen enkele uren in een ander deel van de wereld te zien was.⁶⁷⁷ Hurds Franse collega Hubert Védrine beweerde dat de Franse intellectuelen een verbond met de media hadden gesloten ten behoeve van ingrijpen.⁶⁷⁸ Boutros-Ghali meende in mei 1993 dat door de simplificerende en overtrokken berichtgeving van de televisie er publieke emoties ont-

670 Joan Hemels, ‘Journalisten: spelbrekers en onruststokers in de samenleving?’, in: Becker (red.) *Massamedia*, p. 35; Marc Hooghe, ‘Neutraliteit en betrokkenheid. Evoluties in de Vlaamse journalistiek sinds de zaak Dutroux’, in: ibidem, pp. 57 en 60-61.

671 Voor deze ontwikkeling in België, zie bijv. Marc Hooghe, ‘Neutraliteit en betrokkenheid. Evoluties in de Vlaamse journalistiek sinds de zaak Dutroux’, in: ibidem, pp. 50-51 en 55.

672 Richard Schoonhoven, ‘Nieuwe concessiewet zet omroepen in een complexe spagaat. Spanning tussen samenwerking en autonomie’, in: ibidem, pp. 16-17; Joan Hemels, ‘Journalisten: spelbrekers en onruststokers in de samenleving?’, in: ibidem,

p. 30.

673 Liesbet Walckiers, ‘De media en de derde Wereld’, in: ibidem, pp. 128-129.

674 Callahan, *Wars*, p. 78; Jett, *Peacekeeping*, pp. 29-30; Seib, ‘Politics’, pp. 60-61.

675 Headquarters UNPF, *Force Commander’s End of Mission Report*, 31/01/96, Executive Summary, par. 14.

676 William Russell, ‘Public debate run by media, not by events, says Hurd’, *The Herald*, 10/09/93.

Zie ook Hoge, ‘Pervasiveness’, p. 138; Hugo Young, ‘Commentary: Hurd’s world in camera, not in the camera’s’, *The Guardian*, 14/09/93.

677 Hurd geciteerd in Bell, *Way*, p. 137.

678 Védrine, *Mondes*, pp. 625-643.

stonden die het werk van de VN ondermijnden.⁶⁷⁹ De Japanner Yasushi Akashi, die begin 1994 Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties voor voormalig Joegoslavië werd, klaagde later dat de VN zich in het conflict daar grotendeels had laten leiden door ‘a media-driven agenda in reaction to public opinion’. De behoefte ‘iets te doen’ en de wens van sommigen zich te profileren tegenover de pers hadden volgens hem tot een proliferatie van onhanteerbare mandaten geleid.⁶⁸⁰ De ervaren Amerikaanse diplomaat George Kennan ten slotte mopperde al in 1992 dat als deze mediatrend zich doorzette er geen plaats meer was voor ‘what have traditionally been regarded as the responsible deliberative organs of our government’.⁶⁸¹

Veel mediadeskundigen weerleggen het sombere idee van politici en diplomaten als Hurd, Védrine en Kennan, dat hun beleid wordt bepaald door de media. Volgens hen kunnen politici zelf het emotionele effect van televisiebeelden temperen wanneer zij een duidelijke politieke koers uitzetten, die uitleggen en er vervolgens aan vasthouden.⁶⁸² Dan kunnen ze de mediastorm, die soms opsteekt, rustig ‘uitzitten’.⁶⁸³ Pas als de autoriteiten het verband niet schetsen waarbinnen een buitenlands politieke crisis moet worden geïnterpreteerd, als zij zelf geen helder beleid voor ogen hebben of hun beleid niet duidelijk genoeg weten uiteen te zetten tegenover het publiek, pas dan vullen media het vacuüm door aandacht te schenken aan beleidsalternatieven.⁶⁸⁴ Zo bezien is een klacht van politici over de invloed van de media tegelijk een aanklacht tegen zichzelf en is die invloed alleen mogelijk door hun eigen gebrek aan politieke moed, helderheid en consistentie. In het concrete geval van Bosnië kan daar nog aan worden toegevoegd dat veel westerse regeringen zich extra afhankelijk maakten van de berichtgeving in de media door zelf lange tijd na de erkenning van Bosnië-Herzegovina daar geen diplomatieke posten te openen, die voor rechtstreekse eigen informatie hadden kunnen zorgen.⁶⁸⁵

Aangezien de verhouding tussen media en beleid dus kennelijk onderhevig is aan de opstelling van politici, en dientengevolge van moment tot moment kan verschillen, is het begrijpelijk dat auteurs over het Joegoslavië-beleid, in hun beschrijvingen over het effect van de media, elementen uit verschillende stromingen tegelijk naar voren brengen. Zo kan men bijvoorbeeld zowel de derde als de vierde stroming aantreffen in het boek van Both, die onderzoek deed naar het Nederlandse beleid ten aanzien van de oorlogen in Joegoslavië tussen 1991 en 1995. Enerzijds lijkt Both de derde stroming te volgen (media en buitenlandse politiek zaten op één lijn), wanneer hij schrijft: ‘Editorials, television interviews,

679 John Burns, ‘The Media as Impartial Observers or Protagonists. Conflict Reporting or Conflict Encouragement in Former Yugoslavia’, in: Gow, Paterson & Preston (eds.), *Bosnia*, pp. 92-93.

680 Akashi, ‘Limits’, p. 92.

681 Geciteerd in Seib, ‘Politics’, p. 61. Soortgelijke uitlatingen deed de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen in 1999, J.J. van Aartsen, ‘Buitenlands beleid moet zich niet laten leiden door CNN’, *NRC Handelsblad*, 09/09/99.

682 Vgl. Hoge, ‘Pervasiveness’, pp. 142, n. 144.

683 Moorcraft, *Conflict*.

684 Bell, *Way*, pp. 142-143; Gow, Paterson & Preston, ‘Introduction’, in: idem (eds.), *Bosnia*, p. 7; Haass, *Intervention*, p. 86; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 14; Warren P. Strobel, ‘The Media and U.S. Policies Toward Intervention. A Closer Look at the ‘CNN Effect’, in: Crocker & Hampson with Aall (eds.), *Chaos*, pp. 358 en 360; Strobel, *Policy*, pp. 219 en 225; R.H. Sandee, ‘Zorgvuldige en weloverwogen. De besluitvorming over crisisbeheersingsoperaties’, *Carré*, jrg. 21 (december 1998), nr. 12, p. 29; Rob de Wijk in Marijnissen & Glastra van Loon, *Oorlog*, pp. 92-93.

685 Vgl. Bell, *Way*, p. 39.

opinion polls, parliamentary debates and the advice emanating from the officials in the Foreign Ministry all pointed in the same direction: giving moral, political and military support to the Bosnian Muslims.⁶⁸⁶ Anderzijds stelt hij in het stramien van de vierde stroming (media hadden wél invloed) dat de ‘Omarska’-beelden in Nederland, net als in Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, hebben geleid tot druk op regeringen om over te gaan tot militaire interventie.⁶⁸⁷

De historicus Michael Ignatieff draagt een verklaring aan die de twee laatste stromingen – de media en de politici zaten op dezelfde lijn én de media hadden wél invloed op de politiek – met elkaar verbindt.⁶⁸⁸ Volgens hem volgt televisie inderdaad de bestaande morele oordelen, maar heeft het medium zijn inziens in bepaalde opzichten wel een vertekende werking. Televisie heeft bijvoorbeeld de neiging om identificatie bij de kijkers teweeg te brengen. Daartoe worden individuen, zoals Fikret Alić achter het prikkeldraad van Trnopolje, in beeld gebracht zonder dat duidelijk wordt in hoeverre zij representatief zijn. Het medium televisie laat ook na de mechanismen te vermelden die ten grondslag liggen aan slachtofferschap en biedt weinig ruimte voor verklaringen en voor uitleg over de politieke context waarvan een slachtoffer deel uitmaakt.⁶⁸⁹ Volgens Ignatieff hebben de televisiebeelden zelf de westerse beleidsmakers dan ook niet op andere gedachten gebracht omtrent interventie in Bosnië, maar hebben zij wél de voorstanders van interventie, die al tijdenlang schande riepen over het uitblijven van grootscheepse militaire actie van het Westen, materiaal in handen gegeven om hun aanhang te vergroten. Dus ‘the moral stories we tell through television are less influential than their visual impact would suggest, but they are not as unimportant as sceptics would imply; and (...) they do play a continuing role in structuring the interventions, humanitarian and otherwise.’⁶⁹⁰

Nik Gowing, die voor een onderzoeksproject van de John F. Kennedy School van de Harvard University meer dan honderd diplomaten en hoge militairen interviewde over de rol die de media volgens hen bij de vorming van het Joegoslavië-beleid in de jaren negentig van de twintigste eeuw hadden gespeeld, concludeerde dat het idee dat schokkende televisiebeelden van etnische conflicten het buitenlands beleid bepaalden ‘a self-perpetuating myth’ is. Hij wees erop dat de bombardementen op Vukovar of Dubrovnik bijvoorbeeld niet tot militaire interventie hadden geleid. Het idee dat beelden toch invloed hadden, werd in de hand gewerkt door politici die de schijn ophiielden dat ze ‘iets deden’. Het enige effect van de televisiebeelden was dat zij de onwil en onmacht van de westerse leiders voor het voetlicht brachten. Tv-beelden dreigen soms via een publieksreactie de agenda’s van beleidsmakers te doorkruisen. Mede daarom zijn zij geneigd zulke beelden als emotioneel en vluchtig af te

686 Both, *Indifference*, p. 147.

687 Both, *Indifference*, pp. 145-146; ‘What really engaged the Dutch, as well as Western, moral consciousness, were the TV images of Serb-run concentration camps full of emaciated non-Serb prisoners. ITN’s television production of August 6, 1992 triggered the kind of response that neither written journalism, nor the siege and fall of Vukovar, nor events in Bosnia until then had provoked. . . Like in Britain, France or the US many Dutch commentators now argued the case for a

military intervention against the Serbs. . .’

688 Michael Ignatieff, ‘The Stories We Tell. Television and Humanitarian Aid’, in: Moore (ed.), *Choices*, pp. 287-302.

689 Michael Ignatieff, ‘The Stories We Tell. Television and Humanitarian Aid’, in: Moore (ed.), *Choices*, pp. 293-295.

690 Michael Ignatieff, ‘The Stories We Tell. Television and Humanitarian Aid’, in: Moore (ed.), *Choices*, p. 300.

doen.⁶⁹¹ De Nederlandse politicoloog Everts meende al eerder dat de invloed van de media op het terrein van de buitenlandse politiek vooral bestaat uit het bepalen van de politieke agenda. De media zouden niet bepalen wat de mensen denken, maar wel waarover zij dat doen.⁶⁹² Ten slotte gaf de parlementair journalist van *Trouw* Willem Breedveld, geïnterviewd voor dit rapport, een aansluitende verklaring voor de samenhang tussen de derde en vierde stroming, in wat men geneigd zou zijn een formule te noemen: ‘Nieuws is datgene wat een verwachting bevestigt. Liefst op een verrassende manier.’⁶⁹³

12. Groeiende bereidheid tot militaire interventie vóór de beelden van Trnopolje

Tegen de achtergrond van deze vier stromingen zal nu nader worden gezien wat de invloed is geweest van de televisiebeelden van Fikret Alić in het kamp in Trnopolje op de publieke opinie en het beleid. Daarbij gaat de aandacht in het bijzonder uit naar de omstandigheden in Nederland, maar waar dat mogelijk is zullen vergelijkingen met de situatie in het buitenland worden gemaakt. Daarbij komen drie aspecten aan bod. Ten eerste de vraag in hoeverre er voorafgaand aan de uitzending van die beelden al een emotionalisering van de publieke opinie in het Westen was opgetreden, waarin ook gelijkstellingen tussen Serven en nazi's een rol speelden. Ten tweede komt aan de orde in hoeverre er mensen waren die kanttekeningen plaatsten bij de heftige reacties op de beelden. En ten derde zal aandacht worden besteed aan de invloed van de beelden op het feitelijk handelen van politici in het Westen. Invloed zal daarbij worden opgevat als een mechanisme dat de politici bewoog iets anders te doen dan zij zonder uitzending van de beelden van Trnopolje zouden hebben gedaan. Bij enkele zaken die in de voorgaande paragraaf te sprake kwamen, zal speciaal worden stilgestaan, zoals de rol van het parlement als bemiddelende instantie tussen publieke opinie en regering, de eventuele onmacht van politici die werd geëtaleerd door de ITN-documentaire en het vervolg daarop in de media, en ten slotte de vraag of de media de agenda van het publieke en politieke debat bepaalden.

In Amerikaanse tijdschriften was al ruim vóór de uitzending van de ITN-beelden op de avond van 6 augustus een trendbreuk waarneembaar in de omvang van de belangstelling waarmee de geschreven pers het conflict in voormalig Joegoslavië volgde. Al in juni 1992 was er in de belangrijkste geschreven media een ruime verdubbeling te zien van het aantal artikelen over de oorlog ten opzichte van de voorafgaande maanden. Deze trend zette licht door in de maanden juli en augustus om daarna weer wat in te zakken.⁶⁹⁴ Niet alleen groeide de kwantiteit, ook de inhoud van de artikelen veranderde. Veel Amerikaanse commentatoren uitten hun verontwaardiging over het gebrek aan activiteit van de Europese leiders inzake Joegoslavië, maar ook van hun eigen president Bush, die zijn herverkiezing liet prevaleren boven een actievere opstelling inzake Joegoslavië.⁶⁹⁵ In Europa gebeurde iets vergelijkbaars. Al eind juni constateerden Amerikaanse journalisten dat de publieke verontwaardiging in Europa over de gebeurtenissen in Bosnië groeiende was als gevolg van ‘a

691 Nick Gowing, ‘Behind the CNN Factor’, *The Washington Post*, 31/07/94; Gowing, *Pictures*.

692 Everts (ed.), *Controversies*, p. 56.

693 Interview W. Breedveld, 11/10/00.

694 Sadkovich, *Media*, p. 111.

695 Zie bijv. William Pfaff, ‘Before Any Intervention, Clarify the Political Goal’, *International*

Herald Tribune, 18/06/92; idem, ‘Europe Can’t Afford to Appease Serbia’, *International Herald Tribune*, 03/08/92; Anthony Lewis, ‘Joegoslavië laat Bush’ falen als president zien’, *de Volkskrant*, 04/08/92; Daniel Johnson, ‘Europe’s bloodstained lies’, *Times*, 05/08/92.

barrage of television images' die met bloedige beelden de Servische beschietingen op Sarajevo illustreerden.⁶⁹⁶

De etnische zuiveringen en de vluchtelingenstroom die daarvan het gevolg was, leidden tot aandrang op de westerse regeringen om meer te doen. In het Verenigd Koninkrijk bekritiseerden de voormalige Labour-minister van Buitenlandse Zaken Lord Owen, de leider van de Liberale Democraten Paddy Ashdown en voormalig premier Margaret Thatcher de zittende eerste minister Major, voorafgaand aan de ITN-uitzendingen, wegens zijn, in hun ogen, te geringe inspanningen om de Servische agressie in Bosnië tegen te gaan.⁶⁹⁷ Owen, die erg onder de indruk was van het artikel van Maggie O'Kane van 29 juli, had bijvoorbeeld de volgende dag een open brief aan Major geschreven waarin hij een vergelijking trok tussen de berichten over kampen en 'the early stages of the Nazi holocaust'. Hij riep op tot aanvallen met vliegtuigen door de NAVO op artillerie, tanks, pantserwagens en vliegtuigen in voormalig Joegoslavië.⁶⁹⁸ Het leverde hem een reactie van Major op waarin deze schreef dat de inspanningen van de Britse regering gericht waren op humanitaire hulp en op het uitoefenen van druk op de conflictpartijen om te gaan onderhandelen, gevolgd door de mededeling 'This may take time.'⁶⁹⁹ Dit antwoord kon in elk geval Majors voorganger Thatcher niet bevredigen. In een artikel in *The New York Times*, dat op 6 augustus verscheen vóór de ITN-uitzendingen van diezelfde dag, noemde zij etnische zuivering een combinatie van wreedheden die Hitler en Stalin hadden gebruikt tegen andere volken. Zij bepleitte daarom opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische regering en militaire actie door de NAVO tegen Servië. Vliegtuigen van het bondgenootschap zouden onder meer bruggen over de Drina moeten bombarderen, evenals Servische militaire konvooien en kanonnen gestationeerd rond Sarajevo en Goražde.⁷⁰⁰

Het spreken en schrijven over het optreden van Serven in termen die verwezen naar het Derde Rijk en de Tweede Wereldoorlog kwam ook al vóór voorafgaand aan de ITN-beelden. Oostlander meende bijvoorbeeld al op 11 mei in *NRC Handelsblad* dat er weinig verschil bestond tussen het bewind van Karadžić en het regime van Hitler. Hij sprak zich in die maand uit voor een chirurgische militaire ingreep door de WEU, zonder inzet van grondtroepen, tegen de Servische 'nationaal-socialisten', omdat dat de enige taal zou zijn waarnaar ze zouden willen luisteren.⁷⁰¹ Ook in andere kranten werden in die weken vergelijkingen gemaakt met fascisme en de Tweede Wereldoorlog.⁷⁰² In een uitzending van het Nederlandse televisieprogramma *NOS Laat* op 27 juli bracht de vice-voorzitter van de vereniging VluchtelingenWerk de gebeurtenissen rondom vluchtelingen uit Joegoslavië meermalen in verband met vluchtelingen uit Hitler-Duitsland in de jaren dertig, waarna presentator Charles Groenhuijsen het onderwerp afsloot met de woorden dat het typerend was dat zijn studiegast herhaaldelijk aan de Tweede Wereldoorlog had moeten refereren.⁷⁰³ Twee dagen later maakte minister H. Schoor van de Duitse deelstaat Noordrijnland-West-

696 Stanley Meisler & Duyle McManus, 'Allies talk of using force to aid Sarajevo', *Los Angeles Times*, 26/06/92.

697 Zie bijvoorbeeld Hans Nijenhuis, 'Wil het Westen ingrijpen?', *NRC Handelsblad*, 05/08/92.

698 Owen, *Odyssey*, pp. 15-16.

699 Owen, *Odyssey*, pp. 19-20.

700 Margaret Thatcher, 'Stop the Excuses. Help

Bosnia Now', *The New York Times*, 06/08/92.

Vrijwel identiek verscheen Margaret Thatcher, 'Nog even en het is te laat voor een actie tegen Servië', *de Volkskrant*, 10/08/92.

701 Arie Oostlander, 'De onverantwoordelijkheid van Europa', *CD/Actueel*, 23/05/92, p. 21.

702 Ten Cate, 'Eén', pp. 106-107.

703 *NOS Laat*, 27/07/92.

falen eveneens bij *NOS Laat* dezelfde vergelijking.⁷⁰⁴ ‘Meer en meer wordt het optreden van de Serviërs in Bosnië vergeleken met de praktijken van de nazi’s in de Tweede Wereldoorlog’, viel op 5 augustus in *NRC Handelsblad* te lezen.⁷⁰⁵

Ook in de Nederlandse media was, voorafgaand aan de beelden van ‘Omarska’, al gepleit voor krachtdadiger actie van het Westen ten aanzien van Bosnië. Ter sprake kwamen bijvoorbeeld de pleidooien voor een vorm van militaire interventie van De Kok, Oostlander, Faber en de gebroeders Tromp. Ook het interventionistische kernstuk van Voorhoeve en Van den Doel was verschenen vóór de ITN-uitzendingen: op 5 augustus. Op 29 juli pleitte het hoofdredactionele commentaar van *Trouw* ervoor om in WEU- en NAVO-verband met geweld de gewenste situatie in voormalig Joegoslavië af te dwingen, liever dan het gebied aan zijn lot over te laten.⁷⁰⁶

De *Legerkoerier* constateerde al begin juli dat ‘de geesten’ langzamerhand rijp werden voor een militaire interventie.⁷⁰⁷ Terwijl de meeste (oud-)militairen zich verzetten tegen militaire interventie waren er ook onder hen enkelen die daar wél voor begonnen te voelen. Generaal buiten dienst G. Huyser bijvoorbeeld, die in juni interventie nog had ontraden wegens het ontbreken van een heldere doelstelling en een duidelijke vijand,⁷⁰⁸ wilde nu verdergaan. Zijn gedachten gingen uit naar een actie met honderdduizend man en inzet van tanks en artillerie. Vanuit Sarajevo zouden ze ‘een snelle, hevige klap’ moeten toedienen en de gevangenkampen bevrijden. Tegelijkertijd moesten kazernes, wapendepots en verbindingssentra van de JNA en het ministerie van Defensie in Belgrado worden uitgeschakeld. Kortom: ‘De militaire commandostructuur moet volledig worden ontworcht.’⁷⁰⁹ Van Eekelen pleitte eind juli eveneens voor een massale interventie van WEU-grondtroepen die hulpkonvoeien moesten beschermen en daadwerkelijk terugschieten.⁷¹⁰

Eind juli meldde de voormalige militaire attaché in Belgrado brigadegeneraal buiten dienst De Vogel, die in 1991 nog huiverig was geweest voor ingrijpen in de oorlog in Kroatië (zie hoofdstuk 2 en 3) zich aan als voorstander van een beperkte interventie in Bosnië. Die zou moeten geschieden door luchtaanvallen op Servische doelen en door opsluiting van de Joegoslavische marine in de baai van Kotor. Van grootschalige inzet van grondtroepen was hij geen voorstander: ‘Dan beland je in het moeras van een burgeroorlog waar vriend en vijand nauwelijks te herkennen zijn.’⁷¹¹ De gelijkenissen met Joegoslavië in de Tweede Wereldoorlog, Vietnam en Afghanistan drongen zich dan volgens hem op.⁷¹²

Voorafgaand aan de uitzending van de beelden van Trnopolje kwam het interventiedebat al goed op gang, waarbij het aantal interventionisten bleek te groeien.⁷¹³ Het instituut voor internationale betrekkingen Clingendael speelde daarin een belangrijke rol met de vele publicaties en interviews van Voorhoeve en Van den Doel. Dick Leurdijs,

704 *NOS Laat*, 29/07/92.

705 Hans Nijenhuis, ‘Wil het Westen ingrijpen?’ *NRC Handelsblad*, 05/08/92.

706 ‘Vluchtelingen (1) en (2)’, *Trouw*, 29/07/92.

707 Wiebren Tabak, ‘Het collectieve geweten van de wereld’, *Legerkoerier*, 7 juli 1992, p. 22.

708 Generaal b.d. G. Huyser, ‘Interventie in Joegoslavië is niet realistisch’, *Limburgse Courant*, 10/06/92.

709 Laurent Heere, ‘Militaire actie in Bosnië onvermijdelijk’, *Rotterdams Dagblad*, 06/08/92;

idem, ‘Tijd van praten is voorbij’, *Haagsche Courant*, 07/08/92.

710 Bart Tromp, ‘Derde Balkanoorlog is in voorbereiding’, *Het Parool*, 01/08/92.

711 Max Arian & J. van Kampen, ‘Te wapen’, *De Groene Amsterdammer*, 05/08/92, p. 4.

712 J.C.A.C. de Vogel, ‘Een strategie voor militair ingrijpen in Joegoslavië’, *Vrij Nederland*, 25/07/92, pp. 10-11.

713 Vgl. Ten Cate, ‘Eén’, p. 105.

VN-deskundige van Clingendael, had begin juli ook al gepleit voor precisiebombardementen op militaire doelen in Servië en op de Servische milities in Bosnië-Herzegovina.⁷¹⁴

Op 4 augustus kritiseerde de historicus H.W. von der Dunk in *NRC Handelsblad* de 'holle retoriek' van het Westen tegenover de in naam van Groot-Servië bedreven misdaden. Zonder daadwerkelijk militair ingrijpen waren de etnische zuiveringen en moordpartijen van Serven volgens hem niet te stoppen. Nederland nam daarbij in zijn ogen nog een bijzondere positie in onder de westerse landen wegens zijn 'schijthanserij', die voortvloeide uit de vooroorlogse neutraliteitspolitiek en de naoorlogse slaafsheid ten opzichte van de Verenigde Staten.⁷¹⁵

5 augustus liet verspreid over dag- en weekbladen een grote keur aan bijdragen aan het interventiedebat zien. Niet alleen verscheen toen de opiniebijdrage van Voorhoeve en Van den Doel in *de Volkskrant*, maar ook redacteur A. Roelofs concludeerde die dag in dit ochtendblad dat een beperkt militair ingrijpen, waarbij in elk geval de Servische zware wapens zouden worden uigeschakeld en mogelijk *safe havens* zouden worden gecreëerd, onontkoombaar leek te worden.⁷¹⁶ *NRC Handelsblad* bevatte op 5 augustus verschillende bijdragen over het onderwerp militaire interventie in voormalig Joegoslavië. Het hoofdredactioneel commentaar die dag was voor het eerst in de *NRC* een onbeteugeld pleidooi voor onmiddellijke militaire interventie: 'iedere dag die verstrijkt valt er minder te beschermen.'⁷¹⁷ Columnist Hofland noemde het in zijn bijdrage die dag een 'schandaal' dat het Westen niets ondernam tegen de 'beestachtigheid' van de Serven in Bosnië.⁷¹⁸ En eveneens verscheen die dag in *NRC Handelsblad* een tweeluik over de vraag of het Westen wilde en kon ingrijpen.⁷¹⁹

Het was duidelijk dat de pers het interventiedebat mede organiseerde. Zo publiceerde *De Groene Amsterdammer* in zijn nummer van 5 augustus de neerslag van een door het blad georganiseerd discussie over militaire interventie tussen Hylke Tromp, generaal De Vogel, de Utrechtse hoogleraar mensenrechten P. Baehr en de publicist Paul Scheffer. Tromp was, zoals na zijn voorgaande uitlatingen verwacht kon worden, voorstander van grootschalig militair ingrijpen omdat 'verder sukkelen' tot een tweede Vietnam zou leiden.⁷²⁰ Scheffer wilde een militaire interventie niet uitsluiten, maar dan zouden de doelen duidelijk moeten zijn: ging het bijvoorbeeld om het stoppen van etnische zuivering of om het uitschakelen van Milošević? Baehr meende dat het volkenrecht een militaire interventie niet toestond en dat Tromps argument van stelselmatige schending van mensenrechten over de hele wereld tot interventionisme zou nopen. Bovendien dreigde volgens hem en Scheffer door de escalatie, die het gevolg zou zijn van interventie, het aantal doden alleen maar toe te nemen.

Ook op 5 augustus pleitte de Nijmeegse polemoloog Leon Wecke voor een beperkte interventie: 'Misschien zou je die mislukte vredesmacht terug moeten halen en toch maar een bombardement op de Servische mortieren in de heuvels van Sarajevo moeten uitvoeren. Om

714 Wiebren Tabak, 'Het collectieve geweten van de wereld', *Legerkoerier*, 7 juli 1992, p. 22.

715 H.W. von der Dunk, 'Lauwheid omdat Balkan niet in politiek schema past', *NRC Handelsblad*, 04/08/92.

716 André Roelofs, 'Kunnen we nog blijven zuchten en protesteren?', *de Volkskrant*, 05/08/92.

717 'Ingrijpen noodzakelijk', *NRC Handelsblad*,

05/08/92.

718 'Sterven voor Sarajevo?', *NRC Handelsblad*, 05/08/92.

719 Hans Nijenhuis, 'Wil het Westen ingrijpen?' en Peter Michielsen, 'Kan het Westen ingrijpen?', *NRC Handelsblad*, 05/08/92.

720 Max Arian & Joke van Kampen, 'Te wapen', *De Groene Amsterdammer*, 05/08/92, p. 4.

ze te laten stoppen met het gedonder.’ Daarnaast bepleitte hij een bevrijdingsactie voor de gevangenkampen, gesteld dat die zouden bestaan natuurlijk, maar dat zou hem gezien het type conflict niet verbazen. Voor een interventie op de grond voelde hij niets. De bereidheid in het Westen om daar voldoende troepen beschikbaar voor te stellen, was er niet. De situatie op de grond was te complex. Het was beter de oorlog te laten uitvechten, omdat daarna ten minste de krachtsverhoudingen zouden zijn uitgekristalliseerd.⁷²¹

Op de ochtend van 6 augustus schreef *Trouw* dan ook terecht dat de roep om militaire interventie steeds luider werd. Als oorzaken van die aandrang noemde het blad: de berichten over uithongering van omsingelde steden en dorpen in Bosnië, etnische zuiveringen en deportaties, de vluchtelingenstromen en ‘concentratiekampen’, waar werd gemarteld.⁷²² Volgens het blad groeide de bereidheid tot interventie bij politici vooral naarmate de vluchtelingenstroom toenam.⁷²³

Niet alleen onder een spraakmakende elite die de opinie- en commentaarpagina’s van de Nederlandse kranten vulde, was er sprake van een toenemende bereidheid iets te ondernemen ten behoeve van Joegoslavië, wat uitmondde in een groeiende voorkeur voor militaire interventie. De vereniging VluchtelingenWerk signaleerde aan de hand van binnenkomende telefoontjes, waarin particulieren opvang aanboden voor vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië, die groeiende betrokkenheid. Sinds half juli kreeg de vereniging tien à vijftien van zulke telefoontjes per dag.⁷²⁴ Bij de stichting Mensen in Nood in Den Bosch, die op 29 juli begon met de inzameling van kleren voor Joegoslavië die werden aangeboden door particulieren, stond al op de eerste dag de telefoon ‘roodgloeiend’.⁷²⁵ Het IKV wist daarentegen – net als Pax Christi – de mensen niet in beweging te krijgen. Ze waren met vakantie of keken naar de Olympische Spelen in Barcelona, aldus secretaris Faber.⁷²⁶ Buitenlandcommentator J.L. Heldring vroeg daarom in *NRC Handelsblad*, met een verwijzing naar de grote demonstraties die het IKV in voorafgaande jaren tegen de plaatsing van middellange-afstand-raketten en tegen de Golfoorlog had georganiseerd, waar de demonstraties ditmaal bleven.⁷²⁷

Een stille demonstratie leverde een AVRO/Nipo-enquête van 6 augustus, de dag waarop ’s avonds de ITN-beelden werden uitgezonden. Die liet zien dat inmiddels 22 procent van de ondervraagden de berichtgeving over Joegoslavië in sterke mate volgde, 56 procent deed dat in redelijke mate en 18 procent nauwelijks. Verder bleek dat 83 procent van de Nederlanders voorstander was van een ruimere toelating van vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië in Nederland. 87 procent van deze representatieve steekproef onder de Nederlandse bevolking stemde in met een Nederlandse deelname aan militair ingrijpen in voormalig Joegoslavië. Twee derde van het totaal aantal ondervraagden zei bij hun standpunt te zullen blijven, ook als er Nederlandse militairen zouden sneuvelen. Meer dan zestig procent van de ondervraag-

721 Hans Leber, ‘Laat ze de oorlog uitvechten’, *Twentsche Courant*, 05/08/92.

722 ‘Interventie vergt offers (1)’, *Trouw*, 06/08/92.

723 ‘Interventie vergt offers (2)’, *Trouw*, 06/08/92.

724 J.A. Hoeksma, vice-voorzitter vereniging VluchtelingenWerk in *NOS Laat*, 27-07-92; ‘Particulieren bieden hulp bij opvang Bosniërs’,

NRC Handelsblad, 29/07/92.

725 ‘Particulieren bieden hulp bij opvang Bosniërs’, *NRC Handelsblad*, 29/07/92.

726 ‘Particulieren bieden hulp bij opvang Bosniërs’, *NRC Handelsblad*, 29/07/92.

727 J.L. Heldring, ‘Waar blijft het protest?’, *NRC Handelsblad*, 28/07/92 en idem, ‘Schijnheiligheid troef’, *NRC Handelsblad*, 31/07/92.

den wenste zelfs een militaire actie die tot doel had de oorlog in het voormalige Joegoslavië geheel te beëindigen.⁷²⁸

Daarmee ging de Nederlandse bevolking veel verder dan ‘de humanitaire hulp met de militaire rand’ onder de paraplu van de VN, die op dat moment het uiterste was waartoe de Nederlandse regering, CDA, PvdA en VVD wilden gaan.⁷²⁹ Niettemin leek ook onder Kamerleden al vóór de vertoning van de ITN-beelden de steun voor hardere actie groeiend te zijn. *NRC Handelsblad* vatte de stemming onder de parlementariërs op 6 augustus, enkele uren vóór de uitzending, samen als: ‘het dient zo langzamerhand afgelopen te zijn met het zinloze geweld; als het niet goedschiks gaat, dan eventueel onder dwang.’⁷³⁰

Geconcludeerd kan dus worden dat in Nederland de bredere publieke opinie al voorafgaand aan de uitzending van de beelden van Trnopolje verregaand vóór militaire interventie was en zelfs voor zeer harde actie. Er was ook al een interventiedebat op gang gekomen. De parlementariërs waren eveneens in de richting van een interventie opgeschoven, maar minder ver dan de publieke opinie.⁷³¹ Het Kameroverleg dat op 12 augustus plaatsvond, was al vóór de uitzending van de beelden aangevraagd door De Hoop Scheffer, naar aanleiding van beweringen van Sacirbey over het bestaan van kampen. Tijdens het debat op 12 augustus bleek dat de regering naar het oordeel van de Kamerleden niet ver genoeg ging in haar stellingname ten aanzien van Bosnië-Herzegovina. Toch was dit meer een optisch dan een principieel verschil. De beginselbereidheid van de Nederlandse regering om ‘iets’ te ondernemen ten behoeve van een als rechtvaardig beschouwde oplossing in het voormalige Joegoslavië was er al vóór de zomer. De vraag of de internationale gemeenschap, en meer toegepast Nederland, iets moest doen ten aanzien van de oorlog in Bosnië, was, zoals de toenmalige vice-premier Kok het later uitdrukte, ‘eigenlijk niet relevant’ geweest voor het Nederlandse kabinet:

De of-vraag, dus: laten we dit bij wijze van spreken aan ons voorbij glijden als een incident in de tijd waar we geen betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor hebben, is grofmazig en hoofdlijnig geconstateerd niet op een kritische wijze ter discussie geweest, in de zin van: dat kunnen we toch aan anderen overlaten.⁷³²

Eind juli, begin augustus was er niettemin sprake van een beweging van onderop om de Nederlandse regering aan te zetten tot meer dadendrang, die ook al bleek uit de bereidheid

728 AVRO, *Radiojournaal*, 09/08/92, 13.04 uur; De Boode & Everts, ‘Ontwikkelingen’, pp. 187-188; ‘Nederlanders keuren militair ingrijpen in ex-Joegoslavië goed’, *de Volkskrant*, 10/08/92. Een half jaar later was nog steeds 66 procent van de ondervraagden bij een Nipo-enquête dat standpunt toegedaan, ‘Slachtoffers aanvaardbaar bij actie in ex-Joegoslavië’, *de Volkskrant*, 02/02/93. Deze opinie stond haaks op de opvatting van Wecke dat de steun zou dalen indien er meer slachtoffers zouden vallen: Hans Leber, ‘Laat ze de oorlog uitvechten’, *Twentsche Courant*, 05/08/92. Zie ook L. Wecke, ‘Als er veel soldaten sneuvelen is het uit met steun voor de actie’, *Trouw*, 23/02/

93.

729 Van den Broek in *NOS-journaal*, 07/08/92; De Hoop Scheffer en Valk in AVRO, *Radiojournaal*, 09/08/92, 13.04 uur; Blaauw en De Hoop Scheffer op tv, Nederland 3, *NOS Laat*, 11/08/92, 22.30 uur; ‘Kamerleden terug van vakantie voor Joegoslavië-debat’, *de Volkskrant*, 06/08/92; Rob Meines, ‘Verdeeldheid over ingrijpen in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 06/08/92.

730 Rob Meines, ‘Verdeeldheid over ingrijpen in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 06/08/92.

731 Vgl. ‘Groeiende bereidheid bij politici tot ingrijpen’, *NRC Handelsblad*, 10/08/92.

732 Interview W. Kok, 08/05/00.

van gemeenten, woningbouwverenigingen en particulieren om door woningen aan te bieden invloed uit te oefenen op de toelating van vluchtelingen uit ex-Joegoslavië. Deze beweging kwam echter tot stand voordat de beelden van Trnopolje werden uitgezonden. Zij was al wel voor een deel veroorzaakt door informatie over het bestaan van kampen via de kranten, maar naar het zich laat aanzien ook door informatie over etnische zuiveringen, vluchtelingenstromen en bombardementen op Sarajevo. Ook vergelijkingen met de situatie in het Derde Rijk en tijdens de Tweede Wereldoorlog deden al opgeld. In dat opzicht voldeden de beelden van Trnopolje aan de ‘formule’ van Breedveld dat nieuws datgene is wat een verwachting op een verrassende manier bevestigt.

13. Tegenstanders van ingrijpen ná de beelden van Trnopolje

In verschillende opzichten kan de invloed van de beelden van Trnopolje worden gerelativeerd. Ten eerste waren er mensen die bezwaar bleven maken tegen het accent dat veel media legden op het conflict in Bosnië, wat ten koste ging van de belangstelling voor de burgeroorlog in Somalië. In de Verenigde Staten verschenen in de dagen na de uitzending van de beelden van Trnopolje in *The New York Times*, *The Washington Post* en een uitzending van *ABC News* commentaren waarin die stelling, die al eerder was betrokken door Boutros-Ghali, werd ingenomen.⁷³³ In Nederland liet minister Pronk zich in die zin uit. De socioloog Jacques van Doorn noemde het conflict in Bosnië in *HP/De Tijd* van 21 augustus een groot drama naar Europese maatstaven, maar bescheiden in vergelijking met bijvoorbeeld de Kaukasus, Afghanistan, Cambodja, Oost-Timor en diverse Afrikaanse landen. Hij verwachtte niets van militair ingrijpen door de Verenigde Naties of de Europese Gemeenschap, omdat in die internationale organisaties nationale belangen de boventoon voerden. Bosnië leek volgens hem op een brandend huis. ‘Werkloos toezien is onverdraaglijk, maar het huis binnengaan is te riskant geworden (. . .) Het betekent dat we moeten wachten tot de vlammen bij gebrek aan voedsel vanzelf doven, een vooruitzicht dat nauwelijks aanvaardbaar is. De discussie zal zich dus voortslepen en met de moed der wanhoop zal geprobeerd worden hier en daar te redden wat er nog te redden valt.’⁷³⁴

Ten tweede bleven er, opnieuw toegespitst op de discussie in Nederland, ook na de ITN-beelden tegenstanders van interventie. Zij waarschuwden voor het ontbreken van langetermijndoelen voor Bosnië, het gebrek aan militaire middelen voor een effectieve aanpak, de terreinomstandigheden, het veelvormige karakter van de tegenstander, het risico van een guerrillaoorlog en de spanningen binnen de EG en de NAVO, als er te veel spanning zou ontstaan tussen landen die vóór en die tegen interventie waren.⁷³⁵ Daarbij kwam dat volgens sommige auteurs Nederland bescheidenheid in het internationale interventiedebat paste. Zo noemde de hoogleraar maatschappijgeschiedenis H. Beunders de pleidooien van Voorhoeve en Van den Doel voor interventie ‘opmerkelijk, zo niet lichtzinnig’.⁷³⁶

Volgens buitenlandcommentator G.B.J. Hiltermann in *De Telegraaf* was het anders zo

733 Strobel, *Policy*, p. 138.

734 J.A.A. van Doorn, ‘Een pleidooi voor rekolonisatie’, *HP/De Tijd*, 21/08/92, p. 12.

735 Peter Michielsen meende bijvoorbeeld dat militaire interventie om de etnische zuiveringen te stoppen of terug te draaien een zo grote troepenmacht vergde, dat zij irrealistisch was: Peter Mi-

chielsen, “‘Etnisch zuiveren’: Servisch patent’, *NRC Handelsblad*, 10/08/92. Voor een soortgelijk geluid zie J.W. van der Meulen, ‘Militaire interventie op Balkan kan weinig uitrichten’, *Het Financieele Dagblad*, 21/08/92.

736 Henry Beunders, ‘Prijs Balkan-interventie is te hoog’, *de Volkskrant*, 07/08/92.

voorzichtige Clingendael veranderd in ‘een krijgshaftige “political non-think tank”.’ Hij waarschuwde tegen de guerrilla die een westerse interventiemacht zou staan te wachten in het ‘nauwelijks begaanbaar terrein’, op dezelfde manier waarop de ‘37 divisies’ van Hitler het leven was zuur gemaakt.⁷³⁷

De journalisten F. van Deijl en Auke Kok reageerden in *HP/De Tijd* op de voorstellen van Voorhoeve om de Servische ‘concentratiekampen’ door commando’s te laten bevrijden. De Nederlandse commando’s waren volgens hen niet het soort Rambo’s dat daartoe in staat was. Zij werden namelijk vooral opgeleid als waarnemers en verkenners. Commando’s uit andere landen zouden wellicht de kampen zonder problemen kunnen bevrijden, maar zich vervolgens met de bevrijde geïnterneerden in gevaarlijk vijandig gebied bevinden. Voor begeleiding van konvooien achtten zij de inzet van 400.000 militairen nodig ‘en dan nog is succes niet verzekerd’. Dat was dus een ‘mission impossible’.⁷³⁸ Volgens de beide journalisten was de kans op succes van eventuele luchtsteun twijfelachtig, gezien de vermoedelijke aanwezigheid van luchtdoelraketten, die van de schouders van rond Sarajevo opererende Servische ‘wildemannen’ zouden kunnen worden afgevuurd. En zou het Westen bereid zijn met inzet van militaire middelen een ultimatum te stellen aan alle partijen in het conflict, dan zou rekening moeten worden gehouden met ‘een dodental dat de gevolgen van de *cleane* oorlog tegen Irak – 100.000 slachtoffers – doet verbleken’.⁷³⁹

Beunders noemde in zijn reactie ‘het stukje’ van Voorhoeve en Van den Doel van 5 augustus in *de Volkskrant* ‘een staaltje van *Gesinnungsethik* die de goede bedoelingen belangrijker vindt dan de gevolgen’. Als mogelijke gevolgen van de voorstellen van Voorhoeve en Van den Doel zag Beunders escalatie van het conflict, internationalisering, een breuk in de NAVO, de WEU of de EG, terwijl niet viel aan te geven welk einddoel voor Bosnië in het verschiep lag. Etnische zuivering met vreedzame middelen bijvoorbeeld zou tot langdurig irredentisme leiden. Beunders pleitte daarom voor ‘voorzichtigheid, zeker voor een klein land als Nederland’, waarvan Voorhoeve en Van den Doel niet hadden kunnen aangeven wat de concrete militaire bijdrage zou zijn. Voorhoeve, gepromoveerd op het proefschrift *Peace, Profits and Principles*, moest volgens Beunders beter weten: ‘het zelfbehoud van een klein handelsland als Nederland, omringd door grote burens, vereist niet het voorop lopen bij militair ingrijpen, maar het verlenen van humanitaire steun en het blijven hameren op diplomatieke oplossingen.’ De oproep tot militaire interventie kwam volgens de Rotterdamse hoogleraar van personen die machteloosheid niet konden verdragen en iets wilden doen zonder dat zij bereid waren over de gevolgen na te denken. Hij bepleitte, gezien de beperkte mogelijkheden van Nederland, ‘een oefening in machteloosheid’.⁷⁴⁰

H.J. Neumann, voorzitter van de Commissie Buitenland van het CDA, meende dat politici zich moesten beraden op de consequenties van zowel nietsdoen als van militair ingrijpen. Wat dat laatste betreft, deden regering en volksvertegenwoordiging er volgens hem daarom goed aan te rade te gaan bij militaire experts en regiodeskundigen.⁷⁴¹ In *Trouw* schreef parlementair journalist Willem Breedveld dat militaire interventie in Bosnië-Herzegovina

737 G.B.J. Hiltermann, ‘Onmacht van de ‘beschaafde wereld’, *De Telegraaf*, 22/08/92.

738 Frans van Deijl & Auke Kok, ‘Mission impossible’, *HP/De Tijd*, 21/08/93, p. 18.

739 Frans van Deijl & Auke Kok, ‘Mission impossible’, *HP/De Tijd*, 21/08/93, p. 20.

740 Henry Beunders, ‘Prijs Balkan-interventie is te hoog’, *de Volkskrant*, 07/08/92.

741 H.J. Neumann, ‘Bosnië dwingt tot keuze tussen schande of oorlog’, *de Volkskrant*, 12/08/92.

‘niet alleen een kwestie van moraliteit of rechtvaardigheid, maar vooral een zaak van effectiviteit en doelmatigheid’ was: ‘het is als met een brandcommandant, van wie je in ernst niet kan en mag verlangen dat hij zijn manschappen blindelings een brandend huis instuurt.’ Eerst moesten risico’s en consequenties worden overwogen, niet alleen voor de eigen manschappen, maar ook voor de belendende percelen. Hij waarschuwde Nederlandse parlementariërs dat het sterke morele besef dat de etnische zuiveringen in Bosnië geen precedent mochten worden hun geen vrijbrief verstrekke het verstand buiten beschouwing te laten.⁷⁴² Het hoofdredactioneel commentaar van *NRC Handelsblad* was het al een paar dagen daarvoor niet met die stelling eens geweest: ‘De militaire strateeg en de diplomatieke politicus mogen in hun wijsheid analyseren dat slechts belendende percelen kunnen worden natgespoten, de opgewonden burger wil het brandende huis in om te redden wat er te redden valt.’ Nu vond de commentator van *NRC Handelsblad* ook wel dat buitenlands beleid dat alleen op gezindheid was gebaseerd en niet op de gevolgen van politiek en militair handelen onverantwoord was, maar er was meer. Het eigenbelang van het Westen was in het geding. Elke dag dat er niet werd geïntervenieerd, werden het gezag van de EG en de NAVO verder ondermijnd.⁷⁴³ Dat betrof volgens sommigen niet alleen het aanzien van de NAVO in de rest van de wereld, maar ook ten opzichte van de burgers in de lidstaten. ‘Het Joegoslavische vraagstuk’, aldus columnist Hofland in *NRC Handelsblad*,

... is allang niet meer beperkt tot de burgeroorlog en de schuldvraag. Het is tot een Europees vraagstuk geworden omdat het laat zien hoe groot de afstand tussen volken en regeringen is. De politieke elite twijfelt aan haar kiezers omdat ze niet weet in welke mate die bereid zijn zich hun vreedzaam en comfortabel bestaan te laten afnemen. De kiezers twijfelen aan de besluitvaardigheid van de politici omdat die inmiddels hebben bewezen geen einde te kunnen maken aan een bloedige crisis die unaniem wordt verafschuwd.⁷⁴⁴

De politieke filosofen I. de Haan en T. Wierstra keerden zich gedreven tegen de ‘realisten’, die gekant waren tegen interventie. Volgens hen creëerden die eerst hun eigen feiten op basis waarvan zij concludeerden dat er beter niet kon worden ingegrepen. Daarom was er volgens hen sprake van ‘morele perversie’: ‘als dit soort schunnigheid een hoogstaande moraal moet voorstellen, dan is duidelijk dat realiteitszin misschien goed is, maar niet iets dat men aan realisten kan overlaten.’⁷⁴⁵

Deze bevlogen bespiegelingen toonden aan welke spanning er ontstond tussen de voorstanders van ingrijpen en de protagonisten van nietsdoen. De vergelijkingen met guerrilla-achtige en moerasachtige situaties als Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog, Vietnam en Libanon, en de berekeningen van honderdduizend militairen of meer als minimum vereiste voor ingrijpen, konden de interventionisten niet overtuigen, maar vergrootten juist hun gevoel van machteloosheid, een telkens terugkerende emotie op de krantenpagina’s in augustus 1992.⁷⁴⁶ Overtuiging over en weer was niet of nauwelijks mogelijk. Voor wie meer

742 Willem Breedveld, ‘Ingrijpen uit morele verontwaardiging is niet genoeg’, *Trouw*, 29/08/92.

743 ‘Europa en de Balkan’, *NRC Handelsblad*, 24/08/92.

744 H.J.A. Hofland, ‘Het dragelijke van de

ondragelijkheid’, *NRC Handelsblad*, 02/09/92.

745 Ido de Haan & Tsjalling Swierstra, ‘Realisten praten in Balkan-debat recht wat krom is’, *de Volkskrant*, 28/08/92.

746 Vgl. voor dit laatste bijlage Scholten, Ruigrok & Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten*.

wilde dan politici en militairen voor mogelijk hielden ‘stinkt de politiek (...) door het deodorant van de behoedzaamheid heen’, aldus Hofland.⁷⁴⁷ Er was een patstelling ontstaan, waarin de argumenten over en weer weldra waren opgebruikt. Een debat waarin gezocht werd naar alternatieven voor militaire interventie bleef vrijwel uit en het was opvallend hoe bijvoorbeeld de geringe bereidheid van de Nederlandse regering om vluchtelingen op te nemen volstrekt op de achtergrond raakte. Uitzonderingen waren de hoogleraar nieuwe geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam M.C. Brands en Michiel Bicker Caarten, verslaggever bij RTL 4 Nieuws, die beiden militaire interventie niet zinvol vonden, omdat een heldere doelstelling ontbrak, maar er tegelijk op wezen dat dat Nederland wél iets kon doen door vluchtelingen op te nemen.⁷⁴⁸

Vastgesteld kan worden dat onder de bekendste publieke opiniemakers ten aanzien van de vraag ‘interventie: ja of nee?’ in Nederland zich een meerderheid begon af te tekenen vóór ingrijpen. Vóór interventie waren met name: Voorhoeve, Van den Doel, Leurdijk, de gebroeders Tromp, Wecke, Oostlander, Faber, Van Eekelen, Huyser, De Vogel, Bleich, Von der Dunk en Hofland. Tegen: de meeste militairen, Beunders, Brands, Van Doorn, Koch, Hiltermann, Michielsen, Scheffer en J. Marijnissen, voorzitter van de Socialistische Partij.⁷⁴⁹ Bovendien waren Van den Doel, Huyser en De Vogel opgeschoven van een anti-interventio-nistisch standpunt naar een stellingname vóór ingrijpen.

Nuances in de beeldvorming

Een derde relativerende opmerking ten aanzien van het effect van de ITN-beelden van Trnopolje betreft het effect op de beeldvorming. Terwijl er enerzijds, zoals bleek, al vóór 6 augustus vergelijkingen werden gemaakt tussen het Servische optreden en gebeurtenissen uit het Derde Rijk, waren er anderzijds na die datum personen die deze analogie bekritiseerden. Bovendien bleven er, althans in Nederland, geluiden dat de Serven niet de enige schuldigen waren in het conflict. De Nederlandse pers maakte bijvoorbeeld weinig gebruik van de term ‘concentratiekampen’. In het algemeen hielden de Nederlandse media het op het woord ‘gevangenkampen’.⁷⁵⁰ Van de redactie van *NRC Handelsblad* is bekend dat zij bewust zoveel mogelijk het gebruik van het begrip ‘concentratiekampen’ vermeed.⁷⁵¹

Niet alleen Vulliamy en de ITN-journalisten zelf wezen de gelijkstelling van de kamp-beelden van Trnopolje met de concentratiekampen uit de Tweede Wereldoorlog af. Zo schreven Stephen Engelberg en Chuck Sudetic bijvoorbeeld in *The New York Times* dat de kampen onderdeel waren van de keten van maatregelen gericht op verwijdering van andere etnische groepen van het door de Serven geclaimde grondgebied; ze waren niet bedoeld voor uitroeiing. De moorden die in de kampen plaatsvonden, hadden dan ook niet het systematische karakter van de uitroeiingskampen van het Derde Rijk. Veel sterfgevallen hadden als oorzaak dat dronken Servische bewakers hun slachtoffers sloegen. Soms werden kleine groepen geëxecuteerd. Ook door ziekte, honger en slechte hygiëne kwamen geïnterneerden

747 H.J.A. Hofland, ‘De politiek stinkt’, *NRC Handelsblad*, 19/08/92.

748 M.C. Brands, ‘Militair ingrijpen vereist heldere doelen’, *NRC Handelsblad*, 07/08/92; Michiel Bicker Caarten, ‘Servië is geen nazi-Duitsland’, *de Volkskrant*, 07/08/92.

749 Voor die laatste, zie Jan Marijnissen, ‘Rampzalig waanidee’, *Trouw*, 20/08/92; idem, ‘Nieuwe

kruistochten? SP tegen militaire interventie in voormalig Joegoslavië’, *Tribune* 17 (11/09/92), pp. 14-15.

750 Bijlage Scholten, Ruigrok & Heerma, In Sarajevo wordt geschoten.

751 Bijlage Wieten, *Srebrenica en de journalistiek*.

om. Volgens de berichten waarover zij beschikten hadden enkele honderden geïnterneerden het leven gelaten in kampen en niet de 17.000, waarover de Bosnische autoriteiten inmiddels spraken. Van genocide wilden zij dan ook geenszins spreken.⁷⁵² Het Amerikaanse weekblad *Time* liet zich in gelijke bewoordingen uit. Volgens westerse diplomaten, die in het blad werden aangehaald, waren de meeste kampen ‘harsh but not murderous detention sites where enemies, civilian and military, are warehoused before expulsion or exchange’.⁷⁵³

Peter Michielsen schreef in *NRC Handelsblad* dat er geen sprake was van vernietigingskampen: ‘het is raadzaam te bedenken dat de verhalen over de misstanden afkomstig zijn van mensen die zijn *vrijgelaten*, niet van mensen die zijn ontsnapt. Hoeveel joden werden er uit Auschwitz vrijgelaten?’⁷⁵⁴ Arie Elshout en Bert Lanting schreven in *Het Parool* dat, hoe laakbaar hun optreden ook was, de Serven niet uit alle hoeken van het voormalige Joegoslavië leden van andere etnische groepen naar een kamp sleepten om ze daar te vernietigen. Ze zagen ze liever vertrekken.⁷⁵⁵ De hoofdredacteur van *Vrij Nederland* Rinus Ferdinandusse wilde wél een vergelijking met de Tweede Wereldoorlog maken, maar een andere dan de gebruikelijke: ‘Het zijn geen massale vernietigingskampen, maar handige opbergplekken zoals elke partij die een andere wil isoleren, aanlegt. Ook Nederland stopte zijn NSB’ers en SS’ers in een kamp en dat geldt als een zwarte bladzij in onze geschiedenis. Maar in en door een oorlog gelden geen menselijke maatstaven.’⁷⁵⁶

Net als elders kwamen de Serven in Nederland door de berichten over kampen als de grote schenders van mensenrechten over het voetlicht. In bijna tachtig procent van de krantenkoppen en openingen waarin *NRC Handelsblad*, *De Telegraaf*, *Trouw* of *de Volkskrant* in augustus 1992 berichtte over mensenrechtenschendingen in Bosnië, zoals kampen, etnische zuivering en deportatie, werd een verband gelegd met Serven, in iets meer dan tien procent met Kroaten en in ruim vier procent van de gevallen met Moslims.⁷⁵⁷ Het lijkt er echter op dat hier geen wezenlijk verschil met de voorafgaande situatie is opgetreden. Slechts de frequentie van het totale aantal berichten over mensenrechtenschendingen, en dus ook over de verantwoordelijkheid van de Serven daarvoor, is gestegen. Het is juist opvallend hoe, vooral in de opiniërende bijdragen, er in de Nederlandse kranten na ‘Trnopolje’ nog ruimte was voor stemmen die zich relativerend uitlieten over de Servische mensenrechtenschendingen door hetzij vraagtekens te plaatsen bij aard en omvang ervan, hetzij te wijzen op de gedragingen van andere partijen in het conflict. Bij dat laatste waren inderdaad de Kroaten *second worst*.

Faber, die begin augustus door Zuid-Servië reisde en daar vluchtelingenkampen bezocht, verklaarde na terugkomst in Nederland voorstander te zijn van militair ingrijpen om hulpeloze mensen te beschermen, maar dan zou ook moeten worden ingegrepen ‘op plekken waar de moslims met hard religieus nationalisme optreden’, en Faber had van VN-militairen begrepen ‘dat het buitengewoon moeilijk is afspraken met de moslims te maken, want ze

752 Stephen Engelberg & Chuck Sudetic, ‘Conflict in the Balkans: In enemy Hands’, *The New York Times*, 16/08/92.

753 J.F.O. McAllister, ‘Atrocity and Outrage’, *Time*, 17/08/92.

754 Peter Michielsen, ‘Het geweten spreekt wel wat laat’, *NRC Handelsblad*, 13/08/92.

755 Arie Elshout & Bert Lanting, ‘Servië moet voelen als het niet luistert’, *Het Parool*, 06/08/92.

756 Rinus Ferdinandusse, ‘Nederland grijpt in’, *Vrij Nederland*, 14/08/92.

757 Bijlage Scholten, Ruigrok & Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten*.

houden zich er niet aan'.⁷⁵⁸ In het *NOS Journaal* verklaarde hij dat Serven, Kroaten en Moslims zich alledrie schuldig maakten aan ernstige mensenrechtenschendingen.⁷⁵⁹

Voor de cultureel antropoloog René Grémaux, die voor studie enkele jaren in Joegoslavië had verbleven en opleider zou worden bij het Centrum voor Vredesvraagstukken, was dit zelfs geen vraag. Volgens hem bevond Europa zich 'al maanden in de vuurlinies van een door Kroaten en Moslims met grof geschut gevoerde propagandaoorlog'. Hij keerde zich tegen het zwart-witpatroon van 'Servische aanvallers' en 'Bosnische verdedigers', dat via de media de oordeelsvorming van politici en militairen ging beheersen. Hij verstrekke de Servische autoriteiten alvast een vrijbrief voor toekomstige euveldeaden door te stellen: 'Indien de demonisering van alles wat Servisch is, voortgaat en meer en meer het beleid van internationale lichamen gaat bepalen, moet men niet verbaasd zijn dat Serviërs zich ook overeenkomstig het hun toegeschreven imago gaan gedragen.' Hij keerde zich tegen de aanduiding van de Servische detineringsplaatsen als concentratiekampen, al gaf hij toe dat men zich geen illusies moest maken over de behandeling van de ingezetenen 'en zeker [van] degenen onder hen aan wier handen bloed kleeft'. Het waren vermoedelijk 'gewone' kampen (...) die nu eenmaal bij de verschrikkingen van de oorlog horen'. Hij hield dan ook liever vast aan de gelijkstelling van Serven en joden: 'Het begrip dat wordt opgebracht voor Israëliëse machtsontplooiing ten einde te voorkomen dat joden ooit nog als makke lammeren naar de slachtbank worden gevoerd, wordt klaarblijkelijk Serviërs onthouden.'⁷⁶⁰

Nederlandse journalisten deden op beperkte schaal eigen onderzoek naar kampen in Bosnië en de uitkomsten waren relatief onschadelijk voor het Servische imago. Betty Lamers wist voor het *NOS Journaal* op 7 augustus te spreken met een Bosnische vluchteling in de Willem I kazerne in Den Bosch, die in het kamp in Trnopolje had gezeten. Die verklaarde daar niet geslagen te zijn.⁷⁶¹ Het *NOS Journaal* zond die dag ook beelden uit van een Servisch interneringskamp in Butmir, waar de gevangenen er redelijk goed uitzagen. Karadžić kreeg de gelegenheid te zeggen dat de mensenrechten in de Servische kampen niet werden geschonden en dat berichten als zou dat wel het geval zijn toe te schrijven waren aan Moslimpropaganda.⁷⁶² Raymond van den Boogaard nam ook een kijkje op deze plaats, naar hijzelf schreef: 'de Servische gevangenis met vermoedelijk de best denkbare omstandigheden in Bosnië'. De Moslims die hij er aantroef, waren niet ondervoed. Hun grootste problemen waren verveling en het isolement.⁷⁶³ Het *NOS Journaal* vertoonde na de beelden van Trnopolje herhaaldelijk beelden van andere Servische kampen, zoals Manjača, Omarska en

758 'Faber bepleit militair ingrijpen ter bescherming burgers', *de Volkskrant*, 08/08/92.

759 *NOS, Journaal*, 07/08/92, 20.00 uur. Bart Rijs, die kort tevoren tevoren Srebrenica en het nabijgelegen Bratunac had bezocht, waar toen juist een moordpartij had plaatsgevonden van Serven op Moslims, schreef eind augustus dat door heel Bosnië de gruwelverhalen van etnische zuiveringen waren te horen, 'zowel van Serviërs als van moslims.' Ooggetuigen waren echter zelden te vinden en in Bratunac en Srebrenica had hij geen sporen van verwondingen meer kunnen aantreffen. Hij deelde met zijn lezers de vraag: 'Is er

nu werkelijk sprake van genocide op Bosnische moslims? Of gaat het om overdrijving en oorlogspiegandage met de bedoeling een buitenlandse interventie uit te lokken?' Bart Rijs, 'Sporen van een massamoord', *HP/De Tijd*, 28/08/92, p. 11.

760 René Grémaux, 'Positie Serviërs door propaganda eenzijdig belicht', *de Volkskrant*, 14/08/92.

761 *NOS, Journaal*, 07/08/92, 20.00 uur.

762 *NOS, Journaal*, 07/08/92.

763 Raymond van den Boogaard, 'Butmir, Servische gevangenis die dient als modelinstelling', *NRC Handelsblad*, 15/08/92.

Bosanski Brod. Telkens bleken de gevangenen er goed uit te zien.⁷⁶⁴ *De Volkskrant*-journalist Ewoud Nysingh slaagde er enkele dagen na de Trnopolje-uitzending als eerste in een kamp van de Kroatische extremistische HOS te bezoeken in Čapljina, ten zuiden van Mostar, waar Serven gevangen werden gehouden. De gevangenen, die er mager uit zagen, durfden niet met Nysingh te spreken wegens de aanwezigheid van de Kroatische generaal-majoor Blaž Kraljević. Nysingh werd niet veel wijzer van zijn bezoek en werd ten slotte bang dat hij de gevangenen met zijn aanwezigheid in gevaar zou brengen.⁷⁶⁵

14. De iets langere termijn na Trnopolje: Nederland wil wel, maar de rest...

Niet alleen in de beeldvorming en de publieke opinie was er al het nodige gebeurd voordat de ITN-beelden de wereld overgingen. Ook beleidsmatig was er al het een en ander geschied. Op 6 augustus, voorafgaand aan de ITN-uitzending, eiste de EG bijvoorbeeld dat de Bosnisch-Servische autoriteiten waarnemers van het Rode Kruis zouden toelaten tot de kampen.⁷⁶⁶ En na de uitzending was de invloed op het beleid buiten Nederland – twee VN-resoluties, de beschikbaarstelling van 1800 Britse en 1100 Franse troepen – niet groot. Resolutie 770, die het gebruik van geweld toestond bij de humanitaire hulpverlening, vertolkte eigenlijk het standpunt dat de EG al had ingenomen tijdens de top van Lissabon, waarna Mitterrand door zijn bezoek aan Sarajevo de reden daarvoor had weggenomen. In *The New York Times* viel al op 8 augustus te lezen dat er weliswaar op televisie, in kranten en weekbladen druk werd uitgeoefend op Europese bewindslieden om meer te doen tegen de Servische agressie in Bosnië-Herzegovina, maar dat er nog geen demonstraties te zien waren geweest in de grote Europese hoofdsteden en de Europese leiders weinig geneigd leken te zijn zich harder op te stellen.⁷⁶⁷

Op het Amerikaanse beleid leken de beeldfragmenten van Trnopolje bijna helemaal geen effect te hebben. Bush bracht met kracht naar voren dat hij weigerde zijn beleid te laten bepalen door de emoties die de beelden opriepen. Op 8 augustus verklaarde hij: ‘I don’t care what the political pressures are. I am not going to get bogged down in some guerrilla warfare.’⁷⁶⁸ De Amerikaanse president bestreed niet dat ‘the shocking brutality of genocide in World War II, in those concentration camps, are burning memories for all of us, and that can’t happen again.’ En de Amerikaanse regering zou blijven eisen dat de internationale gemeenschap toegang zou krijgen tot de kampen. Tegelijk zei de Amerikaanse president echter dat iedereen die riep om inzet van Amerikaanse militairen niet de verantwoordelijkheid droeg die hij had. ‘Before one soldier is committed to battle, I want to know how that person gets out of there’, aldus de Amerikaanse president.⁷⁶⁹

Bush wist zich gesteund door de *Joint Chiefs of Staff*, die, bij monde van de assistent van de

764 NOS, *Journal*, 08/08/92; 09/08/92; 11/08/92.

765 Ewoud Nysingh, ‘Kamp voor Serviërs: lijkt verdomme wel een hotel’ en ‘Geloof niets van wat hij zegt’, *de Volkskrant*, 11/08/92.

766 ‘EC demands access to Serb detention camps’, *Press Association Newsfile*, 06/08/92.

767 Craig R. Whitney, ‘Balkan Scenes Stir Europe, But Action Remains Elusive’, *The New York Times*, 08/08/92.

768 Maggie Fox, ‘Public opinion moves towards military intervention’, *Reuters*, B-wire, 09/08/92, 15:58:59 uur. Zie ook Tony Smith, ‘New Reports of Atrocities; Bush, U.N. Commander Counsel Caution’, *The Associated Press*, 07/08/92; J. Sirica, ‘Crisis and politics. Bush hits back at aid criticism’, *Newsday*, 08/08/92.

769 J. Sirica, ‘Bush: No Quick Solution. Balks over troops for Bosnia relief’, *Newsday*, 09/08/92.

voorzitter, luitenant-generaal Barry R. McCaffrey, aan de Amerikaanse Senaat meedeelde dat, wanneer het Westen meer zou willen doen dan humanitaire bevoorrading, de grens tussen *peacekeeping* en *peace enforcement* al snel zou worden overschreden.⁷⁷⁰ McCaffrey zei dat voor *peace enforcement* vierhonderdduizend militairen nodig zouden zijn en hij schetste de moeilijkheden waarmee een dergelijke troepenmacht zou worden geconfronteerd in krachtige termen: 'You are dealing with 23,000 square miles of a country slightly larger than South Vietnam. It is four times bigger than Northern Ireland, with 200,000 armed people in it, and so if you ask me how long it would take to subdue those combatants or disarm them, or deter them, it would be a tremendous military challenge on broken-up ground and forested terrain.'⁷⁷¹

Zelfs Clinton ging in zijn kritiek op Bush niet verder dan aan te dringen op de inzet van luchtmacht. Dat kwam hem op het verwijt uit de media te staan dat hij 'genocide op een koopje wilde bevechten'.⁷⁷² Wel ging de Amerikaanse Senaat enkele dagen na de uitzending van de ITN-beelden met 82 tegen 13 stemmen akkoord met de inzet van militaire middelen door de VN om humanitaire hulp in Bosnië af te leveren en met aandrang voor openstelling van de kampen voor internationale inspecties. Maar de mededeling van Bush van mei aan Boutros-Ghali, dat de Amerikaanse regering met het oog op het Congres en het electoraat vóór de presidentsverkiezingen van november geen geld meer zou geven aan de VN, bleef overeind, waardoor grootschalige inzet van VN-militairen in Bosnië feitelijk onmogelijk was.⁷⁷³

Waarschijnlijk de meest concrete bijdrage aan het Amerikaanse beleid van de verontwaardiging die was ontstaan door de berichtgeving over de Bosnisch-Servische kampen was de bereidheid van de Amerikaanse regering om akkoord te gaan met de instelling van een commissie van experts die bewijzen moest gaan verzamelen voor een mogelijk in te stellen internationaal oorlogstribunaal.⁷⁷⁴ Het voornemen zo'n commissie in het leven te roepen, was echter ook al ontstaan vóór de uitzending van de ITN-beelden.⁷⁷⁵

Ook al besteedden Amerikaanse kranten en weekbladen in de maanden, na de berichten over concentratiekampen, aanzienlijk meer ruimte aan de oorlog in voormalig Joegoslavië dan in de voorafgaande anderhalf jaar,⁷⁷⁶ het had dus nauwelijks effect op de bereidheid van de Amerikaanse regering tot militaire interventie. Zoals de Amerikaanse diplomaat Zimmermann het stelde: al had de Amerikaanse televisie de klok rond Servische wreedheden uitgezonden, dan nog was de regering-Bush niet overstag gegaan.⁷⁷⁷ Amerikaanse beleids-

770 United States Senate, Committee on Armed Services, *Situation*, p. 30; S. Friedman, 'View From Pentagon. Aide: Force could be used to get to camps', *Newsday*, 12/08/92.

771 United States Senate, Committee on Armed Services, *Situation*, pp. 39-40; Steven L. Burg, 'The International Community and the Yugoslav Crisis', in: Esman & Telhami (eds.), *Organizations*, p. 256; Adolf Carlson, 'No Balm in Gilead: The Employment of Military Force in the War in Former Yugoslavia and Prospects for a Lasting Peace', in: Blank (ed.), *Wars*, p. 77.

772 J. Schell, 'Fighting Genocide on the Cheap', *Newsday*, 09/08/92.

773 Paulsen, *Jugoslavienpolitik*, pp. 72-73.

774 F. Bruning, 'Human-Rights Probe of Serbia Urged', *Newsday*, 14/08/92; K. Royce & P.J. Sloyan, 'The U.S. Waited. Back in June, CIA Told Bush of Atrocities', *Newsday*, 14/08/92.

775 'VS onderzoeken oorlogsmisdaden in ex-Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 06/08/92.

776 James J. Sadkovich, 'The response of the American media to Balkan neo-nationalisms', in: Meštrović (ed.), *Genocide*, pp. 121-125.

777 Geciteerd in Warren P. Strobel, 'The Media and U.S. Policies Toward Intervention. A Closer Look at the 'CNN Effect'', in: Crocker & Hampson with Aall (eds.), *Chaos*, p. 367; Strobel, *Policy*, p. 148 met ondersteunende citaten van Eagleburger, Scowcroft en Kenney.

makers verklaarden dat zij niet meer hadden gedaan naar aanleiding van de beelden van Trnopolje dan de *indruk* wekken alsof zij iets deden.⁷⁷⁸ Nationaal veiligheidsadviseur Scowcroft zei over de mediastorm na de ITN-beelden: ‘we just sort of rode it out’.⁷⁷⁹ Ook Gutman meende dat zijn bijdragen en die van ITN over de kampen ‘zero’ effect hadden gehad op het Amerikaanse beleid.⁷⁸⁰ Het Amerikaanse publiek liet zich eerder leiden door zijn president dan door de media. Alleen bij een opiniepeiling op 6 augustus hielden degenen die het Joegoslavië-beleid van Bush steunden en zij die het afkeurden elkaar in evenwicht (beide 38 procent). Bij volgende peilingen in augustus overheersten echter degenen die met het beleid van de president instemden. In feite volgde het publiek vanaf augustus steeds de president, eerst Bush en later Clinton, of hij nu meer of minder geneigd was tot ingrijpen.⁷⁸¹

In het Verenigd Koninkrijk was de publieke opinie nog lauwer dan die in de Verenigde Staten.⁷⁸² Na de enorme weergalm die de beelden van Trnopolje op 7 augustus in de ochtendbladen hadden gekregen ebde het effect snel weg. De kranten in het Verenigd Koninkrijk besteedden, in elk geval over de periode tot september 1993, zelfs meer ruimte aan opinies tegen dan aan opinies vóór interventie. En hoewel Bosnië de belangrijkste plaats innam op de Britse televisie, was daarop tevens veel aandacht voor andere rampgebieden, voornamelijk Somalië en Soedan, soms ook Angola en Georgië. Volgens Young was die verscheidenheid en veelheid van aandacht eerder dodelijk dan stimulerend voor publieke actie pro interventie.⁷⁸³

Volgens premier Major zelf zorgde het brede spectrum aan opinies in zijn land ervoor dat er nooit een serieus alternatief kwam voor de tamelijk terughoudende opstelling van zijn regering ten aanzien van interventie in voormalig Joegoslavië.⁷⁸⁴ Uit de eigen Conservatieve Partij kwam nauwelijks een tegengeluid voor het terughoudende beleid van de regering-Major.⁷⁸⁵ De grote uitzondering was Margaret Thatcher, die meende dat het Westen moest zorgen voor de handhaving van multi-etniciteit in Bosnië op straffe van verlies van geloofwaardigheid. Voor haar was duidelijk dat er sprake was van Servische agressie en niet van een burgeroorlog, zoals de Britse regering volhield. Ze bepleitte zowel militaire interventie als opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische regering. Ten tijde van de Servische aanval op Srebrenica in het voorjaar van 1993 bracht ze, op de van haar bekende krachtige wijze, naar voren dat dit gebeurde ‘in the heart of Europe and we have not done any more to stop it. It is in Europe’s sphere of influence. It should be in Europe’s sphere of conscience.’⁷⁸⁶ Haar uitspraken deden toen zelfs sommigen in linkse kring naar haar leiding terugverlangen. Haar opvolger Major sloeg echter hard terug door te zeggen dat inzake Bosnië niemand het monopolie had op bezorgdheid of op het geweten. En de Britse minister van Defensie Rifkind deed de uitspraken van Thatcher af als ‘emotional nonsense’.⁷⁸⁷ Het Britse parlement besteedde gedurende de hele oorlog in voormalig Joegoslavië tussen 1991 en 1995

778 Strobel, *Policy*, pp. 147, 152 en 219; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 95. Michael N. Barnett, ‘The Politics of Indifference at the United Nations and Genocide in Rwanda and Bosnia’, in: Cushman & Meštrović (eds.), *Time*, p. 150.

779 Strobel, *Policy*, p. 148.

780 Strobel, *Policy*, pp. 152-153.

781 Richard Sobel, ‘U.S. and European Attitudes toward Intervention in the Former Yugoslavia: Mourir pour la Bosnie?’, in: Ullman (ed.) *World*,

pp. 147, 149, 150 en 163; Major, *Autobiography*, p. 539; Simms, *Hour*, p. 56.

782 Owen, *Odyssey*, p. 21.

783 Hugo Young, ‘Commentary: Hurd’s world in camera, not in the camera’s’, *The Guardian*, 14/09/93.

784 Major, *Autobiography*, pp. 535-536.

785 Simms, *Hour*, p. 49.

786 Simms, *Hour*, p. 50.

787 Simms, *Hour*, p. 51.

relatief weinig aandacht aan de situatie in (voormalig) Joegoslavië. Het had bijna een half jaar na de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië geduurd voordat het Britse parlement op 12 december het onderwerp Joegoslavië aansneed: om half vier 's ochtends. Van oppositie tegen het regeringsbeleid was ook daarna nauwelijks sprake. De Labour Party was gedurende bijna het hele conflict in Bosnië tegen militaire interventie.⁷⁸⁸ Ondanks zeer gedegen reportages uit Bosnië zelf namen de meeste kranten in het Verenigd Koninkrijk evenmin duidelijk stelling tegen het regeringsbeleid.⁷⁸⁹

In Frankrijk bleek een coterie van intellectuelen, journalisten, kunstenaars en andere opiniemakers via debatten grote druk op de regering uit te oefenen.⁷⁹⁰ Een verschil met Nederland was echter de zwakke positie van het Franse parlement. De rol van de Franse volksvertegenwoordiging bij de bepaling van het beleid inzake vredesoperaties was zelfs 'non-existent'. Op zijn best vervulde het Franse parlement op dit beleidsterrein de functie van klankbord voor de regering.⁷⁹¹ Het Franse parlement kon dus niet dienen als klankkast van de publieke opinie.

In Duitsland was het publiek zeer betrokken bij de ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië. Eind 1992 bijvoorbeeld meende 85 procent van de Duitse bevolking dat de Joegoslavische kwestie het belangrijkste internationale probleem van dat moment was.⁷⁹² Daar was tegelijkertijd echter een tamelijk breed gevoel dat Duitse troepen om constitutionele en historische redenen niet zouden mogen worden ingezet.

De Britse en Franse regeringen bleven zich verzetten tegen elke vorm van militaire interventie. Zij waren slechts bereid nog sterker het accent te leggen op de humanitaire hulpverlening dan al het geval was sinds het solobezoek aan Sarajevo van Mitterrand.⁷⁹³ Bovendien verwezen de regeringen van deze beide landen, net als die van de Verenigde Staten, voor actie naar de Veiligheidsraad, waar zij elk – met vetorecht – deel van uitmaakten.⁷⁹⁴

De regering-Major had weliswaar 1800 manschappen aan troepen beschikbaar gesteld, maar verbond daar strikte voorwaarden aan. Het aanbod van 1800 militairen was een compromis geweest 'tussen wat militair gewenst was en in de publieke opinie werd gevraagd'.⁷⁹⁵ Premier Major had zich vóór de ITN-uitzendingen op het standpunt gesteld dat de situatie in voormalig Joegoslavië zodanig was dat oplossingen van buitenaf onmogelijk waren⁷⁹⁶ en verliet dat standpunt niet. De *Minister of State* (staatssecretaris) van het Britse

788 Simms, *Hour*, pp. 297-299.

789 Simms, *Hour*, pp. 300-306.

790 Vertrouwelijk vraaggesprek (1); interview H. Wijnaendts, 08/06/00; Védrine, *Mondes*, pp. 627-629; Lionel Charles & Gérard Toulouse, 'Genèse d'un colloque', in: Alain e.a., *Ex-Yougoslavie*, p. 13; Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 37; Martin Sommer, 'Niet mee eens – petitie volgt', *de Volkskrant*, 26/01/01.

791 Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, pp. 32-33.

792 Everts, 'Duitsland', p. 190. Zie verder bijvoorbeeld Axt, 'Jugoslawien', p. 354; W. Beusekamp, 'Duitse leger moet naar Bosnië', *de Volkskrant*, 04/02/93; Maull, 'Germany', pp. 121-123;

Heinz-Günther Stobbe, "Realpolitik" und dritter Balkankrieg: Thesen zum Versagen der europäischen Politik auf dem Balkan', in: Bremmer (Hg.), *(Sch)erben*, pp. 113-115; Martin Lettmayer, 'Da wurde einfach geglaubt, ohne nachzufragen', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 37-49.

793 Vgl. Tardy, *France*, pp. 161-162.

794 Zie bijvoorbeeld Michael N. Barnett, 'The Politics of Indifference at the United Nations and Genocide in Rwanda and Bosnia', in: Cushman & Meštrović (eds.), *Time*, p. 150; Tardy, *France*, pp. 163-165 en 169.

795 ABZ, DPV/ARA/02053. Loudon 409 aan Buitenlandse Zaken, 19/08/92.

796 Brief van Major aan Ashdown van 4 augustus 1992, geciteerd in Vulliamy, *Seasons*, p. 119.

Foreign Office Douglas Hogg verklaarde op 13 augustus, tijdens een bezoek aan Sarajevo voor de verzamelde pers, dat hij de Bosnische regering had duidelijk gemaakt ‘that there was no cavalry over the hill. There is no international force coming to stop this.’⁷⁹⁷ De Britse militairen gingen primair ter bescherming van humanitaire konvoeien. Uitgangspunt was ‘to do all in our power to limit the conflict’. Tot meer was de Britse regering niet bereid. De Amerikaanse en Britse *Chiefs of Staff* staven hadden berekend dat er, om de drie strijdende partijen gescheiden te houden, vierhonderdduizend militairen nodig waren, driemaal de omvang van het Britse leger.⁷⁹⁸ Britse deskundigen berekenden dat alleen al een interventie-macht van zestigduizend militairen jaarlijks ongeveer 2,5 miljard Britse pond zou kosten.⁷⁹⁹ De Britse minister van Defensie Rifkind maakte dan ook bekend dat, zodra er op de Britse militairen zou worden geschoten, het contingent zou worden teruggetrokken.⁸⁰⁰ Het Britse standpunt bleef dat er in Bosnië geen sprake was van ‘objectives worth dying for’.⁸⁰¹ Bovendien duurde het tot eind oktober, bijna tweeëneenhalve maand, voordat de door het Verenigd Koninkrijk toegezegde troepen in Bosnië arriveerden.

Ook de VN werd niet veel actiever na de beelden. De plaatsvervangend bevelhebber van UNPROFOR, generaal Ph. Morillon, waarschuwde dadelijk na de uitzending ervan tegen een militaire interventie. Die zou volgens hem tot meer dan honderdduizend doden en gewonden leiden.⁸⁰² Op 12 augustus schreef Boutros-Ghali in een brief aan de Veiligheidsraad dat de veiligheid van de reeds in voormalig Joegoslavië aanwezige VN-troepen in gevaar zou komen bij een militaire interventie.⁸⁰³ Een dag later verklaarde de Franse president Mitterrand dat geen enkel lid van de Veiligheidsraad dacht over een militaire interventie en dat de Franse regering die ook niet zou voorstellen: ‘ajouter guerre à la guerre ne résoudra rien’.⁸⁰⁴

De Noord-Atlantische Raad had al op 6 augustus het Militair Comité het groene licht gegeven om mogelijke manieren van inzet van troepen te bestuderen. Daarbij lagen drie opties op tafel: versterking van het toezicht op de naleving van de economische sancties; toezicht op de inlevering van zware wapens; en militaire ondersteuning bij het transport van hulpgoederen.⁸⁰⁵ Daarover zou een week later besluitvorming plaatsvinden. Op 14 augustus deelde NAVO-secretaris-generaal Wörner echter mee dat zijn adviseurs nog tien dagen nodig hadden om diverse scenario’s te bestuderen. De beelden van Trnopolje hadden dus ook binnen de NAVO niet tot een gevoel van urgentie geleid. Een NAVO-diplomaat deelde

797 Geciteerd in Almond, *War*, p. 250.

798 McCaffrey in United States Senate, Committee on Armed Services, *Situation*, p. 38; Major, *Autobiography*, p. 535.

799 Calic, *Krieg*, p. 161.

800 Sharp, *Balkans*, p. 14.

801 Aldus meende de Britse diplomaat Greenstock het standpunt van de Britse regering en publieke opinie te kunnen verwoorden tijdens een bijeenkomst van de Permanente Raad van de WEU, ABZ, 999.21, deel 74, Hoekman 676 aan Van den Broek, 09/12/92.

802 Tony Smith, ‘New Reports of Atrocities;

Bush, U.N. Commander Counsel Caution’, *The Associated Press*, 07/08/92.

803 ‘UN approves use of force in Bosnia’, *The Gazette*, 14/08/92.

804 Interview van Mitterrand met *Sud Ouest*, 13/08/92, geciteerd in Tardy, *France*, p. 168.

805 United States Senate, Committee on Armed Services, *Situation*, p. 25; ‘Bush wil militairen inzetten in Bosnië, Navo maakt plan’, *NRC Handelsblad*, 07/08/92; ‘NAVO bestudeert mogelijk gebruik geweld in Bosnië’, *de Volkskrant*, 07/08/92; ‘Inzet grondtroepen zal minimaal zijn’, *de Volkskrant*, 12/08/92.

aan de pers mee dat er nog een lange weg was te gaan voordat de NAVO werkelijk troepen naar Bosnië zou sturen. ‘Het zou ook nooit zover kunnen komen.’⁸⁰⁶

Dit uitstel irriteerde zowel de Nederlandse regering⁸⁰⁷ als de Nederlandse parlementariërs. De Nederlandse volksvertegenwoordigers klaagden dat de NAVO vanaf de top van Lissabon had kunnen bevroeden dat er een resolutie aan kwam die het gebruik van geweld voor humanitaire doeleinden toestond. Waarom had zij dan nog zoveel tijd nodig? Blauw was bijvoorbeeld ‘bedroefd’ en ‘beschaamd’ door deze ‘klap in het gezicht voor zowel het prestige van de VN en de Veiligheidsraad, maar ook voor de NAVO’. Hij raadde Lubbers aan zijn collega Major eens te gaan bezoeken en dan tegelijk zijn geestverwant Kohl mee te nemen: ‘en dan kan de conservatief-Christen-democratische familie eens rond de tafel met elkaar gaan praten hoe we dit probleem in Europa kunnen oplossen.’⁸⁰⁸

In het NAVO-overleg in Brussel lagen een zware optie op tafel om 115.000 militairen in te zetten voor transporten van Split naar Sarajevo. Nederland liet weten dat ook aan lichtere opties moest worden gedacht, al realiseerde het zich dat daardoor de veiligheidsrisico’s groter zouden worden.⁸⁰⁹ Omdat dat ook het standpunt van andere landen was, gaf de Noord-Atlantische Raad opdracht aan de militairen een plan uit te werken waarbij niet beheersing van een weg het uitgangspunt zou zijn, maar escortering van de hulpkonvoeien. De WEU was intussen met een soortgelijke planning bezig. De beide organisaties berekenden dat voor een dergelijke lichte optie vijf- à zesduizend militairen zouden volstaan. De internationale gemeenschap moest dan voor lief nemen dat de bewakers van wegversperringen in Bosnië bepaalden óf, en in welk tempo, konvoeien zouden passeren.⁸¹⁰ Op 25 augustus sprak de NAVO-raad zijn voorkeur uit voor deze optie.⁸¹¹ Het was een tamelijk magere uitkomst.

Zwijgen, tenzij...

Het overleg binnen de NAVO en WEU verliep te traag – zo werd niet alleen door Nederlandse parlementariërs, maar op 20 augustus ook in de Nederlandse ministerraad geconstateerd.⁸¹² Daarom lanceerden minister Van den Broek en premier Lubbers het plan om met een aantal landen buiten de NAVO en de WEU om, maar met toestemming van de VN, militaire operaties uit te voeren ter bescherming van de humanitaire hulp aan Bosnië.⁸¹³ Op

806 ‘Bosnië’, *de Volkskrant*, 15/08/92. Zie ook ‘Navo huivert bij gedachte aan optreden in Bosnië’, *Trouw*, 14/08/92; Folkert Jensma & Jan Gerritsen, ‘Navo stelt besluit over Bosnië uit’, *NRC Handelsblad*, 15/08/92; ‘Navo ‘bestudeert’ resolutie’, *Trouw*, 15/08/92.

807 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92.

808 NCRV, *Hier en Nu*, 16/08/92, 13.10 uur. In diezelfde uitzending sprak ook De Hoop Scheffer zijn teleurstelling uit.

809 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92.

810 ‘NAVO maakt plannen voor Bosnië minder ambitieus’, *de Volkskrant*, 21/08/92; ‘NAVO-top

wil 6000 man naar Bosnië sturen’, *de Volkskrant*, 25/08/92.

811 ‘Serviërs en moslims stellen zich hard op’, *Trouw*, 26/08/92.

812 Zie ook Van den Broek in VARA, *Vrijdageditie*, 14/08/92, 17.05 uur, waar hij zei dat hij niet wist of andere landen en organisaties daar al aan toe waren, maar dat hij sterk had bepleit dat de WEU en de NAVO zich zouden buigen over de uitvoering van de recente resoluties van de Veiligheidsraad.

813 Ewoud Nysingh, ‘Bosnische president wordt grote verliezer in Londen’, *de Volkskrant*, 25/08/92; ‘Nederland kondigt initiatief Bosnië aan als besluitvorming in Navo nog lang duurt’, *NRC Handelsblad*, 21/08/92.

het lijstje van Van den Broek stonden België, Denemarken, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Italië, Spanje en Turkije. Met dit voornemen passeerde de regering, die op 12 augustus nog de druk van het parlement had gevoeld, de volksvertegenwoordiging in dadendrang. De parlamentsleden toonden zich nu enigszins huiverig. Zolang het plan van Van den Broek louter de bedoeling had de NAVO en de WEU onder druk te zetten, vonden de volksvertegenwoordigers het prima, maar zodra het menens werd, zou, volgens woordvoerders van het CDA, de PvdA en de VVD, ook de VS op het lijstje moeten komen.⁸¹⁴ Ook in de CDA-werkgroep Vrede en veiligheid van de Buitenland-commissie van het CDA bestond verbazing over deze ‘gespierde’ taal van de regering.⁸¹⁵

De bedoeling van Van den Broek was ‘niet verkeerd’, schreef het *Nieuwsblad van het Noorden*, ‘maar het is de vraag of de toon niet wat te hoog is in verhouding tot de bijdrage die ons land werkelijk kan leveren. Als Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië deze lijn niet overnemen, wordt die flinkheid wat potsierlijk.’⁸¹⁶ ‘Als behalve Frankrijk en een paar andere landen niemand meedoet, zou de Nederlandse bereidheid wel eens *gratis* kunnen blijken’, schreef Jaap Jansen in het weekblad *Elsevier*. ‘Of gaat Nederland zonder meer te wapen en levert de Nederlandse krijgsmacht de huurlingen van Europa?’⁸¹⁷

Vrijwel onmiddellijk nadat het plan van Van den Broek bekend was gemaakt, verscheen er een historisch interview met de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, brigadegeneraal Wilmink, zowel in interviews met *De Telegraaf* als met *Het Binnenhof*. Hij liet weten dat Nederland wegens de onmogelijkheid dienstplichtigen onvrijwillig uit te zenden geen gevechtseenheid zou kunnen leveren.⁸¹⁸ Dat leidde in tal van persorganen tot het commentaar dat de Nederlandse regering dan maar beter de retoriek achterwege kon laten.⁸¹⁹ *Trouw* had trouwens al op 6 augustus de vraag gesteld of de Nederlandse parlementariërs de consequenties van interventie, en dan vooral de offers in Nederlandse mensenlevens, voldoende overzagen en bereid waren te dragen. Was dat niet het geval, dan deden de politici er beter toe te zwijgen, hoe beschamend dat ook zou zijn.⁸²⁰ Brigadegeneraal buiten dienst E.P.B. Tomasso, oud-commandant van het Nederlandse VN-bataljon in Libanon, liet zich in gelijke bewoordingen uit. Volgens hem was alleen een massale interventie in voormalig Joegoslavië een oplossing. Waren ‘wij, verwende Europeanen’ tot zoiets niet bereid, ‘dan moeten wij vandaag nog stoppen met het wel zeer vrijblijvende gefilosofeer over een militaire ingreep in de heksenketel aan de Adriatische Zee’.⁸²¹

‘Nederland staat (...) voor het vraagstuk hoe de militaire vuist in de buurt te brengen van

814 ‘Kamer wil Van den Broeks plan voor actie in Bosnië eerst zien’, *de Volkskrant*, 22/08/92.

815 NIOD, Coll. CDA. Commissie Buitenland, werkgroep Vrede en veiligheid, 1992, H4.184, agendapunt 3, verslag van de werkgroep, 24/08/92.

816 ‘Krijgshaftige dadendrang’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 21/08/92.

817 Jaap Jansen, ‘Vragen van leven en dood’, *Elsevier*, 22/08/92.

818 Guido van de Kreeke, ‘Zandhaas heeft weer toekomst’, *De Telegraaf*, 22/08/92; R. in ’t Hout, ‘Generaal Wilmink onthult: Nederland niet in staat snel troepen te leveren’, *Het Binnenhof*,

22/08/92.

819 ‘Solo-actie uit den boze’, *Algemeen Dagblad*, 22/08/92; de voormalige commandant van het eerste legerkorps, luitenant-generaal b.d. W.J. Loos in Remco Meijer, ‘Een harde job’, *Elsevier*, 22/08/92, pp. 31-32; J.L. Heldring, ‘De Brezjnevdctrine van Jan Pronk’, *NRC Handelsblad*, 25/08/92; Guikje Roethof, ‘Krijgshaftig. Hoe wil Ter Beek eigenlijk aanvallen?’, *De Groene Amsterdammer*, 02/09/92.

820 ‘Interventie vergt offers (2)’, *Trouw*, 06/08/92.

821 E.P.B. Tomasso, ‘Bittertafelstrategen’, *NRC Handelsblad*, 14/08/92.

de plek waar de politieke mond al geruime tijd krachtige uitspraken doet', concludeerde het hoofdredactioneel commentaar in *NRC Handelsblad*.⁸²² Een begin van een antwoord op die vraag was echter al gegeven. Op 22 augustus had minister Pronk zich in een interview met *Trouw* een voorstander betoond van militair ingrijpen dat verder zou gaan dan bescherming van hulpkonvoien. Militairen moesten volgens hem bekijken hoe het best kon worden ingegrepen. Daar had de minister 'als amateur' geen verstand van. Wél vond hij dat zijn collega Ter Beek zo snel mogelijk moest kunnen beschikken over een Luchtmobiele Brigade, die tot snelle interventies in staat zou zijn',⁸²³ een idee dat Rob Meines in *NRC Handelsblad* en Kees Lunshof in *De Telegraaf* van harte ondersteunden.⁸²⁴ Het ontlokte Ter Beek de opmerking dat Pronk een goed inzicht had in de toekomst van de Nederlandse krijgsmacht.⁸²⁵ Hiermee kwam de Luchtmobiele Brigade in het vizier van de interventionisten.

15. De Luchtmobiele Brigade in het vizier

In de Defensienota-1991, die eind maart 1991 het licht had gezien, had de regering melding gemaakt van het voornemen een Luchtmobiele Brigade op te richten. Om in crisisbeheersingsoperaties, dat wil zeggen operaties die vallen buiten het bestek van de klassieke collectieve verdediging in NAVO-verband, te kunnen beschikken over een snel inzetbare eenheid, zou volgens de nota een van de pantserinfanteriebrigades worden omgevormd tot een Luchtmobiele Brigade, die zou worden uitgerust met gevechts- en transporthelikopters. Nederland pretendeerde daarmee een interessante bondgenoot te blijven, die niet alleen sterk bezuinigde, maar tegelijk moderniseerde. De Luchtmobiele Brigade zou deel uitmaken van een van de divisies van de snelle interventiemacht van de NAVO, en als een soort brandweer optreden, vooruitlopend op de inzet van gemechaniseerde eenheden. De voor de brigade benodigde transporthelikopters zouden in de periode tot en met 1995 worden aangeschaft. De gevechtshelikopters zouden aanvankelijk worden geleast. Na 1995 zouden er volgens de nota veertig worden aangeschaft. Delen van de uit drie lichte infanteriebataljons bestaande Luchtmobiele Brigade zouden bovendien snel kunnen worden ingezet bij VN-vredesoperaties wegens haar volledige paraatheid en omdat deze eenheid als enige bij de Koninklijke Landmacht geheel met vrijwilligers zou worden gevuld.

Het parate personeel van deze brigade vormde dan ook de eerste vulling voor het verhoogde aanbod van de Nederlandse regering voor VN-vredesoperaties (zie hoofdstuk 4). De brigade sloot aan bij luchtmobiele concepten in Frankrijk (met Algerijnse ervaring), de Verenigde Staten (Vietnam), het Verenigd Koninkrijk (Falklandoorlog) en Duitsland (Fallschirmjäger).⁸²⁶ Het concept berustte op de gedachte dat de tank, die een centrale rol had gespeeld in het idee van een grootschalig conflict, uitontwikkeld was, en dat grootschalige troepenverplaatsingen over de grond door doelopsparing gemakkelijk ontdekt konden wor-

822 'Het Nederlandse leger', *NRC Handelsblad*, 27/08/92.

823 Willem Breedveld & Louis Cornelisse, 'Jan Pronk bekeerd: Soldaten tegen Servië', *Trouw*, 22/08/92.

824 Rob Meines, 'Ander Nederlands defensiebeleid vergt nog meer durf van politici', *NRC Handelsblad*, 29/08/92; Kees Lunshof, 'Politiek kleint risico's in Bosnië', *De Telegraaf*, 25/08/92.

Zie ook A. van Staden & J.B. Veen, 'Defensie is nog steeds een grabbelton', *NRC Handelsblad*, 01/09/92

825 'Ook de PvdA weet het niet', *Trouw*, 31/08/92.

826 Voor de buitenlandse voorlopers van het Nederlandse luchtmobiele concept, zie kolonel der grenadiers R.J. van Vels, 'Helimobiliteit, een nieuwe dimensie?', *Carré* 1992, nr. 2/3, pp. 29-32.

den. Helikopters hadden in de voorafgaande jaren een sterke ontwikkeling doorgemaakt door de uitrusting met nachtzichtapparatuur, een groter laadvermogen en de uitrusting als wapenplatform. Een tank had maar een bereik van drie kilometer, een Apache-helikopter acht kilometer. Bovendien viel, gezien de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie en het Warschaupact, niet langer te verwachten dat een aanval vanuit het Oosten zonder lange waarschuwingstijd over een breed front zou plaatsvinden. Daarom wilden sommigen in de landmacht af van de eenzijdige oriëntatie op gemechaniseerd (met rupsvoertuigen in plaats van wielvoertuigen) optreden, die de Nederlandse landmacht had gekenmerkt, toen voor haar nog een taak was weggelegd in de Noord-Duitse laagvlakte.

De grote protagonist van het luchtmobiele concept was brigadegeneraal der infanterie J.W. Brinkman. Brinkman was tot april 1993 souschef Plannen van de landmachtstaf en daarna commandant van de Luchtmobiele Brigade. Brinkmans *finest hour* brak waarschijnlijk aan toen de Luchtmobiele Brigade voor het eerst publiekelijk werd genoemd in de Defensienota-1991. Haar werd toen nog een dubbele taakstelling toegekend. Enerzijds moest de brigade bijdragen aan een snelle concentratie van de NAVO als antwoord op een troepenconcentratie van het Warschaupact. Anderzijds zou de brigade kunnen worden ingezet voor vredesoperaties van de VN.

Vrijwel vanaf het begin van het Joegoslavische conflict werd de Luchtmobiele Brigade daarom genoemd als inzetbare eenheid. Brigadegeneraal buiten dienst De Vogel schreef in zomer van 1991 dat een, licht bewapend, bataljon van de Luchtmobiele Brigade bij inzet in voormalig Joegoslavië de voorkeur verdiende boven een pantserinfanteriebataljon, dat was uitgerust met pantservoertuigen, zware mortieren en antitankwapens, waardoor het eerder provocerend dan dempend op de conflictpartijen zou werken. Hij signaleerde tegelijkertijd het probleem: zo'n bataljon was op dat ogenblik nog niet operationeel inzetbaar.⁸²⁷ Polemoloog Wecke schreef kort daarna dat GroenLinks een inconsistent standpunt innam als het wel voor militaire interventie was ten tijde van flagrante mensenrechtenschendingen, maar tegen de Luchtmobiele Brigade: 'als de door GroenLinks niet gewenste Luchtmobiele Brigade er wel komt, dan zal deze brigade in geval van snelle inzet elders zeker voor *peacekeeping* of *peace-enforcement* in aanmerking komen.'⁸²⁸ Al in het najaar van 1991 had polemoloog Hylke Tromp in het televisieprogramma *Het Capitoel* voor militair ingrijpen in Joegoslavië gepleit, met als argument: waar heeft Nederland anders die nieuwe Luchtmobiele Brigade voor?⁸²⁹

Vanaf het voorjaar van 1992 werden ten behoeve van de werving spectaculaire televisie-spotjes van de Koninklijke Landmacht uitgezonden over helikopterlandingen op een stuwdam en werd geadverteerd in week- en maandbladen. In april 1992 zei de commandant van de toen nog papieren Luchtmobiele divisie voor Centraal-Europa, waarvan de Nederlandse Luchtmobiele Brigade deel zou gaan uitmaken, de Nederlandse generaal-majoor P. Huijsman, in een interview met *Elsevier*: 'Als mijn divisie al zou hebben bestaan, was het niet ondenkbaar geweest dat ze nu in Joegoslavië was ingezet.'⁸³⁰

In een uitgebreid televisie-interview van Ter Beek met Ton Elias en Catharine Keijl op 21

827 J.C.A.C. de Vogel, 'Zo'n Europese vredesmacht staat niet zo gauw in het gelid', *Vrij Nederland*, 31/08/91, pp. 26-27.

828 Leon Wecke, 'Het glibberige pad naar de nieuwe wereldorde', *De Helling*, jrg. 4 (najaar

1991), nr. 3, p. 19.

829 Daan Dijkstra, 'Een héél rare oorlog', *HP/De Tijd*, 07/02/92, p. 7.

830 Bert Bommels, 'Landmacht de lucht in', *Elsevier*, 04/04/92, p. 23.

juni 1992 was de mogelijkheid van inzet van de Luchtmobiele Brigade voor vredesdoelinden eveneens ter sprake gekomen. De minister zei toen dat de mariniers en de nieuwe brigade elkaar goed zouden kunnen aanvullen. ‘Bovendien, we hebben op dit moment een tweetal mariniersbataljons. Met hun inzet in Cambodja (...) is de restactiviteit die er dan nog in Nederland overblijft voor dit soort acties vrij beperkt.’ Elias had daarop geconcludeerd dat de landmacht dus veranderde in ‘een flexibele eenheid die overal is in te zetten. Zeg Joegoslavië, zeg Noord-Irak.’⁸³¹ Twee maanden later zei Wilmink in de reeds gememoreerde interviews dat, gezien de problematiek van de dienstplichtigen, alleen de Luchtmobiele Brigade in aanmerking kwam voor uitzending als gevechtseenheid naar ex-Joegoslavië. Dat zou echter niet eerder kunnen gebeuren dan 1994, want pas dan zou de brigade voltallig en operationeel zijn.⁸³² Bedoeld of onbedoeld had Wilmink, die op het punt stond af te treden, politici, pers en deskundigen een spoor gewezen: uitzending van een gevechtseenheid was niet mogelijk zolang er geen Luchtmobiele Brigade was. Het aftellen kon beginnen.

16. De conferentie van Londen

Op de bijeenkomst van de G7 in München op 7 juli had Mitterrand het voorstel gedaan om een bredere internationale conferentie over Joegoslavië bijeen te roepen. Daarin zou coördinatie moeten plaatsvinden van de activiteiten van de EG en de VN. Bovendien zou zo’n conferentie mogelijkheden bieden om islamitische landen, de Verenigde Staten, Rusland en Turkije bij de aanpak van de problemen te betrekken. Aanvankelijk reageerde de regering in Londen niet positief op het idee, omdat zij daarin kritiek proefde op Carrington. Na de ruzie tussen de Britse regering en Boutros-Ghali, waarbij de laatste had gezegd dat ‘he was not just going to be steamrolled by the British’, had de Britse regering echter ingezien dat betere afstemming tussen de initiatieven van de EG en de VN noodzakelijk was⁸³³ en kondigde Hurd op 25 juli de conferentie aan.⁸³⁴ De conferentie was dus geenszins, zoals wel is beweerd,⁸³⁵ bijeengeroepen naar aanleiding van de indruk die de beelden van Trnopolje hadden gemaakt. Voor de conferentie, die op 26 en 27 augustus 1992 in Londen plaatsvond onder gezamenlijk voorzitterschap van de secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, en het Verenigd Koninkrijk als voorzitter van de EG, werden in totaal veertig delegaties uitgenodigd. Deelnemers waren, naast de EG, de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad, de G7-landen, de *trojka*-landen van de OVSE, de Islamitische Conferentie en de buurlanden van voormalig Joegoslavië.

Een probleem was de vertegenwoordiging van Servië en Joegoslavië op de conferentie. Milošević, die natuurlijk begreep dat de Serven ter conferentie de oren zouden worden gewassen, liet zijn komst en die van de president van Montenegro Bulatović aanvankelijk afhangen van op zijn minst *de facto* acceptatie van de eind april totstandgekomen Federale Republiek Joegoslavië (FRJ). Het Westen was evenwel niet bereid de FRJ te erkennen en dat zou dus kunnen betekenen dat Milošević niet zou komen. De Britse regering voelde er veel

831 RTL4, *De Vierde Kamer*, 21/06/92, 23.05 uur.

832 Rik in ’t Hout, ‘Generaal Wilmink onthult: “Nederland niet in staat snel troepen te leveren”’ en idem, ‘Zonder dienstplicht zakt leger volledig in elkaar’, *Het Binnenhof*, 22/08/92.

833 ABZ, DPV/ARA/01813. Memorandum van

DGPZ aan Van den Broek, 13/08/92, nr. 121/92.

834 ‘Partijen Bosnië nemen deel aan humanitair overleg’, *de Volkskrant*, 30/07/92; Woodward, *Tragedy*, p. 302.

835 Zie bijvoorbeeld Hartmann, *Milošević*, p. 296.

voor om Ćosić en Panić, respectievelijk president en premier van de FRJ, de conferentie op zijn minst in hun persoonlijke hoedanigheid te laten bijwonen, opdat het bewind in Belgrado zo breed mogelijk zou worden vastgepind op de resultaten van de conferentie.⁸³⁶ Duitsland suggereerde daarop Ćosić en Panić, te laten deelnemen als leiders van de gecombineerde Servisch-Montenegrijnse delegatie, waarin ook Milošević zou zijn opgenomen.⁸³⁷

Voor Panić ging dat nog niet ver genoeg. Hij was er fel op tegen dat Milošević naar Londen ging. In tegenstelling tot Servië, waar het presidentiële systeem bestond, kende de federatie van klein-Joegoslavië een kanseliersysteem, waarbij de minister-president de gewichtigste staatsfunctie had. Op grond daarvan eiste Panić de leiding van de delegatie uit romp-Joegoslavië op. Het stoorde hem dat het Westen Milošević op de been hield door hem steeds als gesprekspartner te accepteren. Hij meende dat de buitenlandse betrekkingen van Joegoslavië het prerogatief waren van de federale premier en daarom was er volgens hem geen plaats voor Milošević in zijn delegatie. De Britse regering stond er echter op dat Milošević deelnam aan de conferentie.⁸³⁸

Het gevolg was dat de conferentie werd geconfronteerd met een verdeeld Servische leiderschap. Ćosić, Panić en Milošević waren gedrieën aanwezig, maar straalden geen harmonie uit. Het Westen was inderdaad nog steeds geneigd in Milošević de meest serieuze gesprekspartner van de drie te zien. Ćosić mocht dan zelf menen dat het Servië ten goede zou komen als hij het standpunt van Belgrado nader toelichtte tegenover het buitenland, de representanten van de internationale gemeenschap dachten daar anders over. En daar gaf Ćosić alle aanleiding toe. Hij was in zijn nationalistische uitingen zeker zo scherp als Milošević. Zo verklaarde hij in die tijd in een vraaggesprek met een buitenlandse journalist, dat er natuurlijk Servische kampen waren, maar dat het daarbij ging om detineringskampen zoals die in alle oorlogen bestonden:

Ik ontken natuurlijk niet dat er ook wreedheden begaan kunnen worden. Maar in de Kroatische kampen, ook heel talrijk, zijn nog wredere misdrijven gepleegd, die ik u niet durf te beschrijven. Wat betreft de Moslims: zij maken geen gevangenen, zij doden of moorden simpelweg.⁸³⁹

De tegenstelling tussen Kroatië en Servië noemde hij in hetzelfde gesprek een tegenstelling tussen een religieuze staat en een democratie, tussen fundamentalisme en tolerantie.⁸⁴⁰ De Serf was de nieuwe jood.⁸⁴¹ Duitsland was bezig een voornemen uit 1918 te verwezenlijken door Joegoslavië kapot te maken.⁸⁴² Ćosić had dus weinig internationaal krediet.

Tegelijk bestond er bij veel regeringen scepsis over het gezag dat zij op de conferentie zouden kunnen toekennen aan Panić.⁸⁴³ Panić was in de ogen van veel beleidsmakers in het

836 ABZ, DPV/ARA/01813. Engels 257 aan Van den Broek, 14/08/92.

837 ABZ, DIE/2001/00023. Memorandum van chef DEU aan DGPZ, 18/08/92, nr. 151/92; ABZ, 345170, Loudon 412 aan Van den Broek, 20/08/92.

838 Djukić, *Milošević*, p. 57; Doder & Branson, *Milošević*, p. 157

839 Schiffer, *Temps*, pp. 25-26.

840 Schiffer, *Temps*, pp. 22-23.

841 Schiffer, *Temps*, p. 30.

842 Schiffer, *Temps*, pp. 24-29.

843 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92.

Westen ‘een ongeleid projectiel’⁸⁴⁴ en zou het, zo was de algemene verwachting, als het erop aan kwam, altijd van Milošević verliezen.⁸⁴⁵

De onenigheid tussen Ćosić, Panić en Milošević leidde tijdens de conferentie tot ongebruikelijke taferelen. Toen op een gegeven moment Major als voorzitter aan Milošević vroeg of hij kon instemmen met de ter conferentie opgestelde verklaring over Bosnië-Herzegovina, reageerde Panić door te zeggen dat niet Milošević, maar hij namens de delegatie sprak en dat Milošević pas mocht spreken wanneer hij, Panić, daar toestemming voor gaf.⁸⁴⁶ Milošević regaeerde voor het oog van de conferentie gelaten.⁸⁴⁷ Achter de schermen bevochtte hij met Panić en dreigde hem zelfs te slaan.⁸⁴⁸

Het officiële doel van de bijeenkomst was de internationale druk op de strijdende partijen in Bosnië te vergroten en verbreden. Daarmee hoopte de Britse regering te bereiken dat een aantal beginselen zouden worden aanvaard. Zo zouden de gevechten en etnische zuiveringen moeten stoppen; de mensenrechten en de rechten van minderheden moeten worden gerespecteerd; zouden grenswijzigingen uitsluitend tot stand mogen komen na wederzijdse overeenstemming; en zouden verder onderhandelingen op gang komen, terwijl de sancties gehandhaafd zouden blijven.⁸⁴⁹

Ondanks deze uitgesproken intenties was het bij Europese regeringen niet duidelijk wat de regering in Londen precies met de conferentie voorhad.⁸⁵⁰ Er leek sprake te zijn van meer dan één doelstelling, die onderling weer tegenstrijdig konden zijn. Ten eerste zouden de aanwezige delegaties in korte verklaringen een veroordeling over het Servische optreden in Bosnië en Kroatië moeten uitspreken. Ten tweede moest dus een verklaring met beginselen worden aanvaard door de deelnemers aan de conferentie, liefst ook door Servië. Ten derde moest er een plan van aanpak voor Bosnië-Herzegovina worden vastgesteld. Ten vierde zou de conferentie een permanente structuur voor onderhandelingen tussen de conflictpartijen onder internationaal toezicht moeten scheppen ter vervanging van de Joegoslavië-conferentie van de EG. Ten vijfde zou een verscherping van het sanctieregime ter sprake moeten komen. Ten zesde was er de regeling van het al lang slepende vraagstuk van de eliminering van de Servische zware wapens, hetzij langs diplomatieke, hetzij langs militaire weg. En ten slotte zou het mooi zijn als de conferentie eens zou kunnen zorgen voor een blijvend staakt-het-vuren in Bosnië. Zes dagen vóór aanvang van de conferentie noemde de Britse directeur Politieke Zaken van het Britse *Foreign Office*, Appleyard, de conferentie op een *Comité Politique*-beraad nog een ‘unpredictable exercise’ en een ‘high risk operation’.⁸⁵¹

Een voordeel dat Nederlandse instanties zagen in een betere coördinatie tussen de EG en de VN was dat in het vervolg afspraken die niet werden nageleefd door de strijdende partijen,

844 Owen, *Odyssey*, p. 28. Zie ook Peter Michielsen, ‘Milan Panić. Veel woorden, maar weinig macht’, *NRC Handelsblad*, 14/08/92.

845 ABZ, DPV/ARA/01813. Engels 257 aan Van den Broek, 14/08/92.

846 Doder & Branson, *Milošević*, p. 157; Silber & Little, *Death*, p. 260; ABZ 345170, Loudon 421 aan Buitenlandse Zaken, 28/08/92.

847 Doder & Branson, *Milošević*, p. 158.

848 Silber & Little, *Death*, p. 258.

849 ABZ, DPV/ARA/02051. Coreu Brits EG-voorzitterschap, 20/08/92, cpe/pres/lon/1004; PV

New York aan Van den Broek, 21/08/92, fax 5731A; PV New York aan Van den Broek, 21/08/92, fax 5802, Statement by the Representative of the United Kingdom on behalf of the European Community and its members on the situation in Bosnia and Herzegovina, 24/08/92.

850 Ed Vulliamy, ‘Bosnia – The Secret War: Tragic Cost of Allies’ Hidden Hostility’, *The Guardian*, 21/05/96; ABZ, DPV/ARA/01813. Van den Broek 241 aan ambassade Moskou, 18/08/92. 851 ABZ, DPV/ARA/01813. Van den Broek 120 aan ambassade Londen, 21/08/20.

veel sneller zouden kunnen worden gevolgd door concrete maatregelen van de Veiligheidsraad.⁸⁵² Tegelijk leefden er, voorafgaand aan de bijeenkomst op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, nogal wat bezwaren tegen de voorzichtige opstelling van de Britse regering, die leek te duiden op een politiek van *even-handedness*, die de Serven natuurlijk goed zou uitkomen. Op essentiële punten in het door de regering in Londen aan de vooravond van de conferentie rondgezonden *statement of principles*, zoals de kwestie van de minderheden, de internationale status van Joegoslavië en de sancties, bood de verklaring minder dan eerdere uitspraken van de EG.⁸⁵³

Daar was de regering in Den Haag bepaald niet blij mee. Zij vond toch al dat de internationale gemeenschap te weinig druk uitoefende op het bewind in Servië. Van den Broek wilde dat de conferentie een krachtige veroordeling zou uitspreken over de politiek van etnische zuivering door de Serven, het beginsel zou aanvaarden dat een vrede in Bosnië-Herzegovina niet gebaseerd mocht zijn op een etnische verdeling van het gebied en zou aandringen op berechting van de verantwoordelijken voor de schendingen van de mensenrechten.⁸⁵⁴ Het bleek dat Van den Broek voor zijn hardere stellingname binnen de EG slechts op steun van de Duitse, en in mindere mate van de Deense regering kon rekenen. Na de Britse kabinetsvergadering van 18 augustus, waarop ook besloten was tot uitzending van 1800 Britse militairen, leek het standpunt van de regering in Londen te veranderen en bleek zij bereid te zijn nadrukkelijker de Servische verantwoordelijkheid voor de gebeurtenissen in Bosnië, in het bijzonder voor etnische zuiveringen, te onderstrepen in de concept-beginselverklaring. Tevens werd in die tekst nog eens expliciet gewezen op de in resolutie 771 opgenomen verantwoordelijkheid van staten om gegevens te verzamelen over schendingen van de mensenrechten.⁸⁵⁵

De regeringen van Frankrijk, Spanje, Italië en Griekenland wilden echter zoveel mogelijk voorkomen dat de conferentie in Londen tot een regelrechte veroordeling van Servië zou leiden. Volgens hen was het beter een betrokkenheid van alle partijen in het conflict in Bosnië bij de resultaten van de conferentie tot stand te brengen teneinde de oorlog daar te beëindigen.⁸⁵⁶ Het was duidelijk dat er in de Europese Gemeenschap nog grote onenigheid bestond over de benadering van Servië. En over de opstelling tegenover de FRJ was de onenigheid al niet minder groot. Terwijl sommige landen, zoals Frankrijk, er voorstander van waren Joegoslavië te schorsen als lid van internationale organisaties, bleef bijvoorbeeld de Nederlandse regering op het standpunt staan dat Joegoslavië niet meer bestond en dat de FRJ opnieuw het lidmaatschap van internationale organisaties zou moeten aanvragen.⁸⁵⁷ Ondanks de Britse concessies aan het Nederlandse standpunt leefde daarom, voorafgaand aan

852 Zie bijvoorbeeld ABZ, DEU/ARA/00085, Biegman 886 (Van den Broek) aan Buitenlandse Zaken, 23/09/92; *coreu* Den Haag, z.d., z. nr. Vaststelling DGPZ 29/09/92.

853 ABZ, DIE/200/00023. Memorandum van chef DEU aan DGPZ, 18/08/92, nr. 151/92; ABZ, 245170, *coreu* Den Haag, 18/08/92, cpe/hag/461.

854 ABZ, DPV/ARA/01813. *Coreu* Den Haag, 21/08/92, cpe/hag/471; ABZ, 508360, Van den Broek 211 aan PV New York, 21/08/92.

855 ABZ, DPV/ARA/02051. D'Ansembourg 796 aan Van den Broek, 21/08/92. Zie ook *ibidem*, D'Ansembourg 797 aan Van den Broek, 24/08/92. Zie ook ABZ, 345170, Loudon 412 aan Van den Broek, 20/08/92.

856 ABZ, DPV/ARA/01813. Loudon 412 aan Van den Broek, 20/08/92.

857 ABZ, DPV/ARA/01813. Loudon 413 aan Van den Broek, 20/08/92.

de conferentie op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag, de stemming dat bij de conferentie ‘alle heil en zegen van onszelf komen’ moest.⁸⁵⁸

De conferentie leverde een schat aan verklaringen en overeenkomsten op. Zo kwamen de partijen bij het conflict onder meer een Program van Actie inzake Humanitaire Kwesties overeen, waarbij zij opnieuw zeiden zich gebonden te achten door de conventies van Genève en de Additionele Protocollen. In de beginselverklaring werden dertien principes vastgelegd waaraan een vredesakkoord zou moeten voldoen, waaronder de integriteit van alle staatsgrenzen; de regeling van kwesties van staatsopvolging door consensus en arbitrage; het achterwege blijven van erkenning van territoriale winst die met geweld was bereikt; tegengaan en terugdraaien van etnische zuivering; verlening van toegang tot de kampen aan de internationale gemeenschap en op termijn sluiting ervan; en garanties van mensenrechten en de rechten van minderheden.⁸⁵⁹ In feite werd in de beginselen niets nieuws gezegd ten opzichte van tal van eerdere verklaringen, zoals de ministers Kinkel en Van den Broek constateerden.⁸⁶⁰

Elke verwijzing naar sancties op niet-naleving van de beginselen bleef achterwege, terwijl in de verklaring wel werd aangekondigd dat, als Servië en Montenegro de beginselen zouden naleven, ze weer gewaardeerde leden van de volkerengemeenschap zouden worden.⁸⁶¹ Verder werd afgesproken dat het bestaande embargo krachtiger zou worden afgedwongen en er waarnemers aan de grenzen van Servië zouden worden gestationeerd om toe te zien op de naleving.⁸⁶² Een commissie van de CVSE zou, onder leiding van de Brit Sir John Thompson, onderzoek doen naar de situatie in de kampen. Bovendien werd overeengekomen dat er onderzoek zou worden gedaan naar de mogelijkheid van het instellen van *Safe Areas*.

De Britse *minister of State* van het *Foreign and Commonwealth Office*, Douglas Hogg, tekende met Karadžić en Koljević een document waarbij de Bosnisch-Servische leiding beloofde binnen vier etmalen de posities te notificeren van alle zware wapens – naderhand gespecificeerd als 82 mm mortieren en zwaardere wapens – die gegroepeerd moesten worden rond vier steden, te weten Sarajevo, Bihać, Goražde en Jajce. Die concentratie zou binnen zeven dagen moeten plaatsvinden, waarna de wapens onder VN-toezicht zouden komen.⁸⁶³ Verder beloofden de Bosnische Serven dat zij zich zouden terugtrekken van een niet nader aangeduid ‘substantial’ deel van het door hen ingenomen grondgebied.

Een van de doelstellingen van de conferentie van Londen was geweest een permanente overlegstructuur te scheppen ter vervanging van de EG-vredesconferentie. Aan het begin van de conferentie werd meegedeeld dat Lord Carrington zijn functie van bemiddelaar namens de EG neerlegde. Volgens sommigen zou dat zijn gebeurd op aandrang van Boutros-Ghali, die zijn co-voorzitterschap van de conferentie afhankelijk had gesteld van het vertrek van Carrington, die hij zijn optreden medio juli nog steeds niet zou hebben vergeven.⁸⁶⁴ Boutros-Ghali ontkende die rol te hebben gespeeld. Volgens hem was Carrington ziek van het gebrek aan tegemoetkomendheid van Kroaten, Moslims en Serven.⁸⁶⁵

858 Hoekema geciteerd in Both, *Indifference*, p. 148; Nederlandstalig citaat in versie 1999, p. 247, n. 9.

859 Ramcharan, *Conference*, pp. 3-4 en 33-34.

860 ABZ, DPV/ARA/01813, Loudon 416 aan Buitenlandse Zaken, 26/08/92.

861 Silber & Little, *Death*, p. 262.

862 Ramcharan, *Conference*, pp. 43-45.

863 Ramcharan, *Conference*, p. 39.

864 Glenny, *Fall*, p. 215.

865 Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 48.

Een nieuwe bemiddelaar: Lord David Owen

De opvolger van Carrington werd David Owen. Hij zou een koppel vormen met Vance, de vertegenwoordiger van Boutros-Ghali bij het vredesproces. Vance en Owen kenden elkaar van eind jaren 1970, toen zij gezamenlijk als ministers van Buitenlandse Zaken, van respectievelijk de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, de kwestie-Rhodesië uit de wereld hadden proberen te helpen. De keuze van Owen was om twee redenen opmerkelijk. Ten eerste omdat hij kort tevoren in een open brief aan Major had gepleit voor bombardementen op Servische stellingen. Dat was voor de Franse minister van Buitenlandse Zaken Dumas reden geweest een '*réserve mentale*' uit te spreken tegen Owen. Toen hij bemerkte dat hij daar weinig steun voor kreeg, verliet hij demonstratief de vergaderzaal.⁸⁶⁶ Opmerkelijker nog was de benoeming van Owen omdat hij algemeen bekend stond als 'ondiplomatiek'⁸⁶⁷ en in het bezit heette te zijn van 'een onbegrensd vermogen tot botheid'.⁸⁶⁸ Hij gold als 'ongelooflijk eigenwijs, moeilijk om mee samen te werken, ijdel, en iemand die van zijn hart geen moordkuil maakt'.⁸⁶⁹ De Britse schaduwminister van Buitenlandse Zaken merkte bij Owens benoeming op dat hij bekend stond om 'many qualities, but not as a mediator. Indeed, he has Balkanized a few political parties himself.' Hij had zo ongeveer alles waarvoor hij had gestreden ook zelf weer kapotgemaakt.⁸⁷⁰

Zijn reputatie als 'kamikaze-piloot' en 'enfant terrible' was begonnen toen hij eind jaren zeventig als minister van Buitenlandse Zaken van de Labour Party de anti-Europeanen binnen zijn eigen partij tegen zich in het harnas had gejaagd. Uit onvrede over, volgens hem, te linkse ontwikkelingen binnen Labour scheidde hij zich vervolgens af van de Britse arbeiderspartij en werd in 1981 medeoprichter van de Social Democratic Party, die na een veelbelovende start, mede als gevolg van het Britse districtenstelsel bij verkiezingen, slechts beperkte successen boekte. Zijn toenmalige partijgenoot Roy Jenkins vergeleek Owen ooit met de boom uit een Engels sprookje die tot kilometers in de omgeving alle leven vernietigt.⁸⁷¹ 'Owen als vredesduif', schamperde het Nederlandse weekblad *De Groene Amsterdammer*, 'het is alsof je een pyromaan op reparatie stuurt in een olieraffinaderij'.⁸⁷² Owen leek echter wel symbool te staan voor de verandering die de Britse Joegoslavië-politiek medio augustus zou hebben ondergaan. Eind september verklaarde hij bijvoorbeeld dat de Bosnische Moslims niet het slachtoffer mochten worden van *Realpolitik*. Als het Westen dat zou laten gebeuren, zou de hele islamitische wereld reageren 'and rightly so'.⁸⁷³

De geboorte van de International Conference on the Former Yugoslavia (ICFY)

In Londen werd overeengekomen dat in het vervolg een vredesconferentie in Genève zou bijeenkomen onder gezamenlijk voorzitterschap van de voorzitter van de EG en de secretaris-generaal van de VN, de Internationale Conferentie over Voormalig Joegoslavië

866 ABZ, 345170, Loudon 416 aan Buitenlandse Zaken, 26/08/92.

867 Oscar Garschagen, 'Clinton geeft Bosniërs slechts moreel gelijk', *de Volkskrant*, 06/02/93.

868 Hieke Jippes, 'David Owen. Zo bot als nodig', *NRC Handelsblad*, 28/08/92.

869 W. Rebergen & W. Jansen, 'David Owen en Cyrus Vance. Vreemd koppel op oorlogspad', *Trouw*, 13/02/93. Tromp, *Verraad*, p. 46 (02/09/92) noemde hem 'de briljantste mislukking in de

Britse politiek sinds Randolph Churchill'. Zie ook Maass, *Neighbor*, p. 254.

870 Simms, *Hour*, p. 137.

871 Ko Colijn & Paul Rusman, 'David Owen wil de Nobelprijs voor de vrede', *Vrij Nederland*, 11/09/93, p. 15.

872 M. Rasovich & H. van Willigenburg, 'David Owen. Wereld Dokter op huisbezoek in Bosnië', *De Groene Amsterdammer*, 05/05/93, p. 15.

873 Geciteerd in Almond, *War*, pp. 260-261.

(*International Conference on the Former Yugoslavia*, ICFY). Owen (namens de EG) en Vance (namens de VN), zouden gezamenlijk voorzitter worden van het *Steering Committee* van de conferentie, die zou bestaan uit de landen die ook aan de conferentie van Londen hadden deelgenomen. Het *Steering Committee* zou voornamelijk als adviserend lichaam dienstdoen, de volgende drieënehalf jaar ongeveer tien keer bijeen komen, en nooit een formeel besluit nemen. De feitelijke activiteit in het onderhandelingsproces lag bij Owen en Vance, die de leden van het *Steering Committee* mondeling en schriftelijk op de hoogte hielden van het verloop van de besprekingen met de leiders van de partijen in het conflict in voormalig Joegoslavië. Er zou in zes werkgroepen worden gewerkt aan onderdelen van een vredesplan dat zou stoelen op de in Londen overeengekomen beginselen. De werkgroepen zouden zich bezighouden met respectievelijk Bosnië-Herzegovina; humanitaire aspecten; etnische en minderheidsproblemen, inclusief Kosovo, Vojvodina, Sandzak en Macedonië; de rechtsopvolging en de verdeling van de activa van het oude Joegoslavië; economische vraagstukken; en vertrouwenwekkende maatregelen en verificatie. De belangrijkste van die groepen waren de werkgroep over Bosnië onder leiding van de Fin Martti Ahtisaari en die voor de humanitaire aspecten onder voorzitterschap van de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Ogata.

Tijdens de conferentie werd duidelijk dat deze door de Britse regering voornamelijk was bedoeld als uitlaatklep. In de woorden van de Amerikaanse diplomaat Victor Jackovitch, die de conferentie namens het *State Department* bijwoonde, kwam de Britse opzet erop neer dat de Servische leiders ter conferentie in de gelegenheid zouden worden gesteld beloften af te leggen waarvan de Britse en andere regeringen bij voorbaat wisten dat ze niet zouden worden nageleefd: 'It was a landmark in handling the war (...) a beginning of the policy of doing nothing.'⁸⁷⁴ Het was duidelijk dat van de twee stromingen ter conferentie de richting die streefde naar instemming van het bewind in Belgrado met beëindiging van het conflict in voormalig Joegoslavië het won van de voorstanders van een harde aanpak van Servië. Tot de eerste stroming behoorde bijvoorbeeld Boutros-Ghali, die de toon voor de conferentie zette met een toespraak waarin iedere kritiek op Servië ontbrak.⁸⁷⁵ De Nederlandse delegatie, onder leiding van minister Van den Broek, behoorde – samen met die van de Verenigde Staten, Canada, Duitsland, Oostenrijk, Slovenië en Turkije – tot de laatste stroming. De Nederlandse bewindsman eiste in zijn toespraak sterke druk op Servië als hoofdschuldige voor de etnische zuiveringen. Uitvloeisel daarvan moest volgens hem zijn: onmiddellijke en volledige uitvoering van de resoluties 770 en 771, plaatsing van de zware wapens onder internationaal toezicht, de toelating van internationale waarnemers tot Kosovo, een verscherping van het handelsembargo, uitsluiting van Joegoslavië uit alle internationale organisaties en de instelling van een oorlogstribunaal voor het voormalige Joegoslavië. In laatste instantie wilde hij militaire interventie niet uitsluiten.⁸⁷⁶ Naast Van den Broek was de minister van Buitenlandse Zaken van Turkije Hikmet Cetin de enige andere delegatieleider die het gebruik van geweld tegen Servië niet uitsloot.⁸⁷⁷

Dat er ten slotte toch nog een krachtige slotverklaring van premier Major kwam, was,

874 Ed Vulliamy, 'Bosnia – The Secret War: Tragic Cost of Allies' Hidden Hostility', *The Guardian*, 21/05/96.

875 Ramcharan, *Conference*, pp. 58-64.

876 Ramcharan, *Conference*, pp. 145-148; ABZ

345170, *coreu* van het Britse EG-voorzitterschap, 27/08/92, cpe/pres/lom 1080; Loudon 416 aan BZ, 26/08/92; Both, *Indifference*, pp. 148-149. Vgl. Major, *Autobiography*, p. 537.

877 Ramcharan, *Conference*, p. 115.

zoals de Nederlandse delegatie rapporteerde, ‘vooral te danken aan krachtadig samen optrekken van de Nederlandse en Duitse delegaties’. De beide delegaties waren er, tegen Brits, Frans en Italiaans verzet in, tevens in geslaagd te bereiken dat de Twaalf zich sterk hadden gemaakt voor een zwarte lijst van personen die verantwoordelijk waren voor ernstige mensenrechtenschendingen. Van den Broek, Kinkel en Eagleburger steunden ook Silajđić in zijn verzet tegen de omschrijving van het conflict in Bosnië als een spontane burgeroorlog. Zij wisten een indirecte verwijzing in de verklaring over Bosnië opgenomen te krijgen naar de agressie van Servië.⁸⁷⁸

De FRJ-delegatie had intussen aan het Britse voorzitterschap laten weten dat zij de vergadering zou verlaten als de door Nederland en Duitsland gewenste veroordeling van Servië in de vorm van een aparte verklaring over Servië tot stand zou komen. Binnen de delegatie verzette Milošević zich vooral tegen het punt dat Servië de integriteit van de grenzen van de voormalige Joegoslavische republieken moest erkennen. Met alle andere punten, zoals stopzetting van interventies vanuit Servië in Bosnië en Kroatië en herstel van de grondwettelijke rechten van de inwoners van Kosovo en Vojvodina, zei hij geen moeite te hebben.⁸⁷⁹ Boutros-Ghali wilde absoluut voorkomen dat de FRJ-delegatie de conferentie zou verlaten en het Britse voorzitterschap, gesteund door Eagleburger, meende dat Karadžić en Izetbegović te veel hadden toegezegd om dit te laten ontsieren door een weglopen van de FRJ-delegatie. Van Britse kant werd daarom aan de Nederlandse en Duitse delegatie voorgesteld dat premier Major zou volstaan met een mondelinge waarschuwing aan het adres van Servië bij de afsluiting van de conferentie. Van den Broek was daar fel tegen. ‘Hardliners’ als minister Kinkel en hij, zoals minister Van den Broek hen beschreef, hadden herhaaldelijk tijdens de conferentie punten ingeleverd onder de toezegging dat die dan in een aparte verklaring over Servië zouden worden opgenomen. Als die verklaring er niet kwam, bleef er wel heel weinig over van de volgens Van den Broek broodnodige pressie op Servië. Hij maakte dan ook ‘in niet mis te verstane termen’ zijn ‘misnoegen’ kenbaar bij Hurd.⁸⁸⁰ Na grote druk van Hurd en Eagleburger (‘let’s grab this text and run’) stemde Van den Broek ten slotte in met een enigszins verwaterde Britse tekst, voornamelijk omdat aan het slot daarvan de waarschuwing was opgenomen dat, als de Serven niet zouden meewerken aan de uitvoering van de afspraken van ‘Londen’, de Veiligheidsraad uitgenodigd zouden worden strenge sancties toe te passen tegen de Serven ‘leading to their total isolation’.⁸⁸¹

Premier Major loste de kwestie toen verder op door de verklaring op het laatste moment uit te spreken en daarna onmiddellijk de vergadering te sluiten, zonder verdere discussie of stemming. Daarmee was de verklaring wel onderdeel van de conferentiedocumenten geworden, maar niet aanvaard.⁸⁸²

Een triomfantelijke Britse premier Major zei na afloop van de conferentie dat de partijen in het conflict in Bosnië nu een meetlat hadden aanvaard ‘by which they would be judged’.⁸⁸³ Hij begon echter dadelijk zelf die meetlat krom te buigen door voor de televisie te verklaren dat niet alles wat was afgesproken ook precies op die manier en snel zou gebeuren: ‘Some

878 ABZ, DPV/ARA/01813. Loudon 421 aan Buitenlandse Zaken, 28/08/92.

879 Voor de verklaring zie Ramcharan, *Conference*, pp. 53-54.

880 ABZ, DPV/ARA/01813. Loudon 421 aan Buitenlandse Zaken, 28/08/92.

881 ABZ, DPV/ARA/01813. Loudon 421 aan

Van den Broek, 28/08/92.

882 Major, *Autobiography*, p. 537. Volgens Silber & Little, *Death*, p. 260 was dit een voorstel van de Russische minister van Buitenlandse Zaken Kozyrev geweest.

883 Vulliamy, *Seasons*, pp. 159-160. Vgl. Silber & Little, *Death*, p. 260.

people may not be able to deliver immediately or in full.’⁸⁸⁴ Een Britse ambtenaar van het Foreign Office was dan ook aanmerkelijk kritischer en zei dat alles wat in Londen was bereikt ‘rested on the sands of Milan Panić’s promises’.⁸⁸⁵

‘Mondelinge overeenkomsten zijn één ding; daden iets anders’, zei de Bosnische president Izetbegović toen hij de conferentie van Londen verliet.⁸⁸⁶ Wat telt is wat er de komende weken werkelijk gebeurt, leek de Britse minister van Buitenlandse Zaken Hurd te beamen en ook zijn Duitse collega Kinkel was sceptisch.⁸⁸⁷

Opmerkelijk genoeg was minister Van den Broek niet zo somber. De tijd zou leren ‘wat de conferentie waard was geweest’, was zijn oordeel. In elk geval was hij blij dat de EG niet meer alleen de verantwoordelijkheid droeg voor een Joegoslavië-conferentie die het werk van de Twaalf had ‘gedomineerd en verziekt’. Waar hij echter wel bang voor was, was dat het Verenigd Koninkrijk zich in het vervolg inzake Joegoslavië meer zou laten leiden door zijn positie als permanent lid van de Veiligheidsraad dan als lid van de EG.⁸⁸⁸

In de Nederlandse media was de teleurstelling over ‘Londen’ groot. Algemeen was de conclusie dat met een hoop beginselen zonder machtsmiddel de internationale gemeenschap ruim een jaar na het uitbreken van de conflicten in voormalig Joegoslavië geen stap vooruit was gekomen.⁸⁸⁹

De conferentie had echter precies opgeleverd wat de Amerikaanse delegatieleider Eagleburger zich voor ogen had gesteld. Eagleburger was op 13 augustus minister ad interim van Buitenlandse Zaken geworden, omdat Baker leiding was gaan geven aan de verkiezingscampagne van Bush. Eagleburger was aanmerkelijk minder dan Baker geneigd om zich in te zetten voor bemoeienis met Bosnië. Hij was er diep van overtuigd dat het Westen zich pas weer echt met voormalig Joegoslavië moest bemoeien als de strijdende partijen uitgeput zouden raken.⁸⁹⁰ Zoals hij medio september zei: ‘I have said this 38,000 times and I have to say this to the people of this country as well. This tragedy is not something that can be settled from outside and it’s about damn well time that everybody understood that. Until the Bosnians, Serbs, and Croats decide to stop killing each other, there is nothing the outside world can do about it.’⁸⁹¹ Bij gebrek aan internationale bereidheid tot militaire interventie was hij voorstander van een mechanisme dat zich permanent met de crisis in voormalig Joegoslavië zou bezighouden, van meer humanitaire hulp, scherpere sancties en van preventieve diplomatie in de buurlanden en die gebieden van het voormalige Joegoslavië en die (nog) niet in een crisis waren meegesleept.⁸⁹² Dat was precies waarover de conferentie het eens werd.

Terug in Belgrado herstelde Milošević zich van de blutsen die hij had opgelopen door de

884 Geciteerd in Almond, *War*, p. 262.

885 Glenny, *Fall*, p. 217.

886 Carol J. Williams, ‘Western leaders concede failure to halt Bosnia strife’, *Los Angeles Times*, 29/08/92.

887 Steve Crawshaw & Tony Barber, ‘Inside Story: Peace? What Peace?’, *The Independent*, 30/08/92.

888 ABZ, DPV/ARA/01813. Loudon 421 aan Buitenlandse Zaken, 28/08/92.

889 Zie bijvoorbeeld ‘Raelpolitik in Londen’, ‘Kroniek van een jaar EG-bemoeienis en Ewoud

Nysingh, ‘De onderhandelaars zijn weer terug bij af’, *de Volkskrant*, 29/08/92; Joris Cammelbeeck & Martin Sommer, ‘Dadendrang en onvermogen’, *de Volkskrant*, 29/08/92; Folkert Jensma, ‘Londen’ biedt weinig ruimte voor euforie’, *NRC Handelsblad*, 28/08/92; ‘Een papieren zwaard’, *NRC Handelsblad*, 28/08/92; ‘De hoop van de wanhoop (1) en (2)’, *Trouw*, 29/08/92.

890 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 95.

891 Geciteerd in Danner, ‘Clinton’, p. 66.

892 Zie de toespraak van Eagleburger in Ramcharan, *Conference*, pp. 116-120.

opstelling van Panić tijdens de conferentie. Hij ontkende met wat dan ook in Londen te hebben ingestemd.⁸⁹³ Tijdens een bijeenkomst in het weekendhuis van Milošević in Požarevac met zijn naaste vertrouwelingen viel het besluit dat Panić zo snel mogelijk van het toneel moest verdwijnen. Op 31 augustus diende Šešelj een motie van wantrouwen tegen Panić in in het Joegoslavische parlement. Čosić hield echter een krachtig pleidooi ten faveure van Panić en de Montenegrijnse afgevaardigden maakten duidelijk dat zij de motie niet zouden steunen.⁸⁹⁴ De hele gang van zaken leek zich daarmee tegen Milošević te keren. Daarop kondigde Milošević'woordvoerder aan dat zijn partij, de SDS, de motie niet zou steunen. Na drie dagen geweldig tekeer te zijn gegaan tegen Panić, en de door hem geaccepteerde uitkomst van de Conferentie van Londen, moest het parlement ten slotte toch instemmen met het resultaat.

17. Het Kamerdebat van 27 augustus: verzet tegen 'hypocrisie'

De beelden van Trnopolje hadden een gevoel van machteloosheid onder de Nederlandse parlementariërs teweeggebracht. Een jaar ervaring met het Joegoslavische vraagstuk had daar ook toe bijgedragen: niets dat de internationale gemeenschap ondernam, leek effect te hebben. Op 12 augustus reageerden de volksvertegenwoordigers hun frustraties nog af op de regering, maar intussen was duidelijk dat het niet de regering was die aansporing nodig had.⁸⁹⁵ Op 27 augustus 's avonds kwam in een spoeddebat, ditmaal aangevraagd door de VVD, het verslag van het memorabele spoedoverleg van 12 augustus aan de orde in een plenaire zitting van de Tweede Kamer. Dat gebeurde op een moment dat de conferentie in Londen nog gaande was. Van den Broek streed daar op dat ogenblik voor een scherpe verklaring tegen Servië, maar dat was aan de Kamer niet bekend. En de volgende dag zou de WEU vergaderen over haar stellingname inzake de militaire bescherming voor humanitaire konvoien. Het debat leek daardoor meer bedoeld om de woordvoerders in de Kamer de vrije loop te laten geven aan hun opvattingen en verlangens, dan om tot een werkelijke gedachtewisseling met de regering te komen. En wat de parlementariërs te zeggen hadden, leek vooral bestemd te zijn voor regeringsleiders van andere landen. Die trend onder politici was kort tevoren al merkbaar geworden in een interview van De Hoop Scheffer met *Vrij Nederland*. Had hij voorafgaand aan het Kameroverleg op 12 augustus als motivatie voor zijn aanvraag van dat debat de behoefte genoemd om met de regering van gedachten te wisselen over de inzet van Nederlandse militairen en het creëren van veilige gebieden, in een interview kort na het debat heette het dat hij daarin wilde

... aantonen hoe verdeeld Europa wel niet is. 'Door zo'n debat dwing je de Nederlandse regering publiekelijk positie te kiezen', zei hij. 'Dan zal blijken hoe verdeeld Europa is over Joegoslavië. Dan komen de barsten in Europa levensgroot naar voren.' Vooral het Britse voorzitterschap had op hem 'een zeer povere indruk gemaakt'. De terughoudende opstelling van Bush was hem ook een doorn in het oog geweest.⁸⁹⁶

De teleurstelling over de houding van de internationale gemeenschap inzake voormalig

893 Doder & Branson, *Milošević*, p. 158.

894 Djukić, *Milošević*, p. 57.

895 Interview E. van Middelkoop, 08/10/99.

896 Leonard Ornstein, 'CDA'er De Hoop Scheffer bleef in zijn vakantie doordenken', *Vrij Nederland*, 15/08/92.

Joegoslavië werd op 27 augustus vrijwel 'Kamerbreed' uitgesproken. Volgens Van Middelkoop (GPV) was 'de overheersende politieke emotie (...) er één (...) van een betrekkelijke machteloosheid'. Hij herinnerde aan de woorden die premier Lubbers twee weken eerder had uitgesproken, dat het in geval van twijfel beter was iets te doen, maar daarvan was nog niet veel anders te zien geweest dan dat er internationaal werd vergaderd.⁸⁹⁷ Diverse volksvertegenwoordigers deinsden er niet voor terug vanuit de Haagse vergaderzaal de rest van de wereld te kapittelen. Van de afspraken die intussen bekend waren uit Londen verwachtte de VVD-parlementariër Blaauw niets. Zij waren namelijk niets waard zonder afdwinging, 'zeker niet voor de gesprekspartners uit het voormalige Joegoslavië'.⁸⁹⁸ 'Weinig is er de laatste twee weken veranderd', klaagde Blaauw. Volgens hem vierde in de reactie van de internationale gemeenschap 'hypocrisie hoogtij, wordt er met dubbele tong gesproken' en bleef de gemeenschap 'met de armen over elkaar zitten'. Deze voortdurende 'passiviteit en halfslachtigheid zijn niets anders dan een vorm van internationale uitlokking, die lange en wrede conflicten kan doen ontstaan'.⁸⁹⁹ Sipkes vond het optreden van de EG en de NAVO 'zo langzamerhand een aanfluiting'.⁹⁰⁰ Het werd haar 'iets te veel' dat vanuit Londen lieden die thuishoorden op een oorlogstribunaal 'met alle egards' huiswaarts vlogen.⁹⁰¹ De Hoop Scheffer meende dat de internationale gemeenschap op dat moment in Londen bijeen was om 'herexamen' te doen: 'Wij allen weten dat je zakt als je een herexamen niet haalt.' De Europese Gemeenschap had volgens hem 'een brevet van onvermogen' afgegeven.⁹⁰² Leerling (RPF) vroeg de regering of de NAVO, die tijdens de Koude Oorlog altijd paraat had gestaan, plotseling geregeerd werd door angst: 'Servië is toch geen grootmacht?'⁹⁰³

Tegen deze achtergrond was het niet onbegrijpelijk dat Kamerleden de regering steunden in haar als 'activistisch' (Valk)⁹⁰⁴ of 'assertief' (Van Middelkoop)⁹⁰⁵ omschreven opstelling in internationale organen. Het was 'terecht dat de Nederlandse regering eraan blijft trekken om in de verschillende internationale overlegfora tot resultaat te komen' (De Hoop Scheffer).⁹⁰⁶ Ook Leerling begreep 'dat de Nederlandse regering meer wil dan internationaal op dit moment haalbaar is. Ik maak het kabinet daarvoor een compliment'.⁹⁰⁷

Voor de morele rechtvaardiging voor de Nederlandse opstelling ging een aantal Kamerleden ver terug: deze werd gevonden in de Tweede Wereldoorlog. Blaauw vond dat Nederland verplicht was zware internationale verantwoordelijkheden te dragen 'jegens hen die voor onze vrijheid en onze mensenrechten het hoogste hebben gegeven, of dat nu was in concentratiekampen, voor het vuurpeloton, op de stranden van Normandië of waar dan ook'.⁹⁰⁸ Van Middelkoop vroeg zich tegen de achtergrond van de verdeeldheid in de EG en de NAVO

897 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6151.

898 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6148.

899 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6147.

900 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6149.

901 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6150. Een soortgelijke opmerking maakte Leerling, *ibidem*, p. 6154.

902 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6152.

903 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6154.

904 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6150.

905 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6152.

906 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6152.

907 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6154.

908 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6147.

met terugwerkende kracht af ‘waar destijds de Amerikanen, Canadezen en vele anderen de moed en offerbereidheid vandaan haalden om Europa te bevrijden van de gesel van het nationaal-socialisme’. Hij wilde wel eens weten waar de generaals buiten dienst waren die het tijdens het Golfconflict allemaal zo goed hadden geweten.⁹⁰⁹

Het viel wel op dat bij de voorgestelde maatregelen Nederland sterk moest leunen op Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Dat bleek bijvoorbeeld uit het scala aan suggesties voor een grotere inzet waarmee Blaauw kwam. Hij verzocht een serieuze afdwinging van het embargo tegen Servië en Montenegro. Blaauw wilde dat de regering onderzocht of zij eenheden voor de militaire bescherming van de toegezegde transporteenheid ter beschikking kon stellen, maar beseftte dat de vrijwilligheid van dienstplichtigen een probleem zou zijn. Daarom zouden misschien in eerste instantie Britse en Franse troepen voor de bescherming kunnen zorgen, maar dan zou Nederland een eenheid ter aflossing kunnen aanbieden. Verder zou Nederland F-16's kunnen aanbieden, zowel voor de afdwinging van een vliegverbod boven Bosnië als ter bescherming van hulpkonvoeien. Ook aan het bestaan van de Bosnisch-Servische kampen moest, desnoods kwaadschiks, een eind gemaakt worden. Blaauw dacht daarbij ‘aan luchtmobiele eenheden, niet bij ons voorhanden; dus ook daar zullen wij bondgenoten voor moeten hebben’.⁹¹⁰ Blaauw zei zich ten volle bewust te zijn van de risico's voor de uitgezonden, ook Nederlandse, militairen van deze stellingname. Daarom wenste hij dat een uitzendingsbesluit uitsluitend in een plenaire vergadering tot stand zou mogen komen.⁹¹¹

Staatsrechtelijk viel op die redenering wel iets aan te merken. De regering moest namelijk het besluit nemen, en niet het parlement. Voor de redenering dat de Kamer zich slechts in een plenaire vergadering zou uitspreken over zo'n besluit was echter veel te zeggen. De bespreking van het regeringsbesluit tot uitzending van de Luchtmobiele Brigade ruim een jaar later zou echter niet plenair, maar in een mondeling overleg plaatsvinden. Valk en De Hoop Scheffer drongen net als Blaauw aan op scherpere afdwinging van het embargo en afdwinging van een vliegverbod.⁹¹² Zij herhaalden hun voorkeur voor de instelling van veiligheidszones, desnoods met militaire bescherming.⁹¹³

Leerling waarschuwde tegen te hoge ambities. Hij kon zich niet voorstellen dat de honderdduizenden vluchtelingen ooit nog zouden kunnen terugkeren naar hun huizen. Daar zou een troepenmacht van enkele honderdduizenden voor nodig zijn en het was irreal te verwachten dat die er zou komen. Hij had er wel moeite mee te erkennen dat geweld dus kennelijk loonde. In elk geval moest er dan misschien toch militair worden ingegrepen om de kampen te bevrijden: ‘Machteloos toezien kan in elk geval niet.’⁹¹⁴

Een afwijkende positie nam het D66-Kamerlid Eisma in. Hij waarschuwde zijn collega's dat het ‘ook in moreel opzicht onjuist [zou] zijn, wanneer wij alleen aanbevelingen zouden formuleren die in overwegende mate op emoties zijn gebaseerd. In dat geval zouden wij ons mogelijk te weinig rekenschap geven van de ongewilde gevolgen van de daden die wij bepleiten. Zoveel is nu al zeker: wij kunnen veel minder doen dan wij zouden willen doen.’⁹¹⁵

909 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6152.

910 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6148.

911 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6147.

912 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen,

pp. 6150-6153.

913 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, pp. 6150 en 6152.

914 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6155.

915 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6155.

Hij vond dat preventieve maatregelen in gebieden als Vojvodina en Kosovo de hoogste prioriteit moesten hebben.⁹¹⁶ De woorden van Eisma waren kenmerkend voor de gematigde opstelling van de Tweede-Kamerfractie van D66 in deze jaren. Het dossier voormalig Joegoslavië werd binnen die fractie voornamelijk behandeld door het driemanschap van de woordvoerders Buitenlandse Zaken en Defensie, respectievelijk Eisma en Ter Veer, en fractievoorzitter Van Mierlo. Dit trio wist zich, volgens Eisma, staande te houden tegen fractiegenoten die voor ingrijpen pleitten op basis van berichtgeving in de media. Eisma stelde voortdurend de onduidelijke politieke context in Bosnië aan de orde. Hij wilde voorkomen dat Nederland troepen zou zenden zonder dat andere landen participeerden. En Van Mierlo, die ambities koesterde ten aanzien van de ministerspost van Buitenlandse Zaken, hield zijn fractieleden herhaaldelijk voor: ‘Kijk uit, want straks zit ik daar en dan moet ik dat wat wij nu roepen, natuurlijk wel kunnen realiseren’.⁹¹⁷ In het Kamerdebat van 27 augustus zei Van Dis (SGP) het Eisma enigszins na: ‘ons hart zegt: helpen! Rechtzetten wat onrecht is! Maar het verstand zal toch ook de kosten goed moeten overrekenen. Is dat niet het dilemma en vormt dat geen demonstratie van onze machteloosheid?’⁹¹⁸

Eisma en Van Dis vormden met hun standpunt echter een minderheid, zodat minister Ter Beek kon concluderen dat de voornaamste betekenis van de Kamerinbreng voor de regering was: ‘doe wat, leun niet achterover, wees niet passief maar doe wat.’⁹¹⁹ Minister Lubbers, die als minister van Buitenlandse Zaken ad interim optrad, omdat Van den Broek in Londen was, zei dat hij in ‘de merkwaardige situatie’ verkeerde dat de Kamer niets had genoemd waartoe de regering niet bereid was.

Vroeger was het wel eens zo dat ook onze minister van Buitenlandse Zaken namens de Nederlandse regering uitspraken deed en voorwaarden stelde over instrumentalisering; welk orgaan op moest treden in een bepaalde situatie. Het zal de Kamer opgevallen zijn dat hij hier bij herhaling heeft gezegd dat hij dit opzij zet, als de zaken maar zo snel mogelijk kunnen gebeuren. Dat is dus mijn antwoord op de suggesties en vragen.⁹²⁰

Het signaal van de Kamer was begrepen. Op 1 september stuurde Van den Broek een brief aan de Kamer waaruit bleek dat de Nederlandse regering neigde naar het standpunt dat alleen een militaire interventie van buitenaf nog een oplossing van het conflict kon bewerkstelligen; de economische, politieke en diplomatieke middelen waren vrijwel uitgeput.⁹²¹

18. Conclusie

De maanden juni, juli en augustus hadden laten zien dat de internationale gemeenschap weinig trek had in een militaire interventie in Bosnië-Herzegovina. In juni had minister Baker dit standpunt tijdelijk weten door te zetten tegen de onwil van het Pentagon in, maar het Amerikaanse initiatief om een gewapende actie op te zetten om de bevoorrading van

916 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6156.

917 TCBU, gesprek D. Eisma, 06/04/00, pp. 3 en 6.

918 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6157.

919 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6158

920 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6161.

921 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 I 81, nr. 24, pp. 1-2.

Sarajevo zeker te stellen, was doorkruist door het solobezoek van Mitterrand aan de Bosnische hoofdstad. Daarna was de Amerikaanse animo voor een militaire actie weggevallen. Illustratief voor de tandeloosheid van de aanpak van de internationale gemeenschap was het besluit voorlopig slechts ter zee te monitoren of het embargo van eind mei tegen romp-Joegoslavië werd nageleefd. Van afdwingen was geen sprake en er bleven nog lang mogelijkheden bestaan om het embargo over land of via de Donau te omzeilen.

De beelden die de Britse omroepmaatschappij ITN had gemaakt van Trnopolje hadden een geweldige weergalm gehad in de media en hadden de publieke opinie geschokt, maar zij hadden niet tot een militaire interventie geleid. Er was daarentegen duidelijk geworden – zij het in augustus 1992 nog lang niet zo duidelijk als hier beschreven – hoe cynisch de Amerikaanse regering zich opstelde tegenover de grove mensenrechtenschendingen in Bosnië-Herzegovina, door de rapporten daarover te onderdrukken om vooral maar niet tot militaire interventie te worden genoopt. Ook kwam naar voren hoe weinig alert onderdelen van de VN reageerden op dit soort berichten.

De media speelden eveneens een merkwaardige rol. Eerst verzuimden zij acht te slaan op de beschikbare informatie en toen eenmaal de woorden ‘concentratiekampen’ en ‘*death camps*’ werden gelanceerd, schreeuwden de krantenkoppen het uit en werden de filmbeelden van ITN keer op keer herhaald op televisie.

Overigens moet het effect van de beelden worden gerelativeerd. In het geval van Nederland bleek dat het interventiedebat al voorafgaand aan de beelden, en ook voorafgaand aan krantenberichten over de Servische kampen, op stoom begon te komen. Dit kan twee dingen betekenen. Óf de somberheid van sommige vertegenwoordigers van de geschreven pers over het feit dat zij zoveel minder invloed hadden dan de televisie⁹²² vond geen ondersteuning in de chronologie van het interventiedebat in Nederland. Óf het cumulatieve effect van beelden over beschietingen van Sarajevo, honger in de Bosnische hoofdstad en vluchtelingenstromen had al eerder effect. Door de beelden van Trnopolje werd in elk geval de discussie over interventie hoogstens verhevigd, maar het aantal deelnemers eraan in de media bleef beperkt tot enkele tientallen. De uitkomsten van dit onderzoek onderstrepen daarmee eerdere bevindingen uit onderzoek van de politicoloog Ph.P. Everts naar de relatie tussen de Nederlandse buitenlandse politiek en de publieke opinie. Everts meent dat de buitenlandse politiek in Nederland, net als in de meeste andere landen, nog steeds een elitaire aangelegenheid is.⁹²³

De Franse en Britse regering zegden in de weken na de commotie rond de kampen respectievelijk 1100 en 1800 militairen toe, niet voor militaire interventie, maar voor bescherming van humanitaire konvooien. Er werd al duidelijk dat de Britse regering grote restricties oplegde aan het optreden van de eigen troepen. Uit het volgende hoofdstuk zal blijken dat de gedachte als zou resolutie 770 het gebruik van geweld toestaan heel weinig waarde had. Slechts voor een beperkte optie ter uitvoering van die resolutie waren de lidstaten van de NAVO en WEU bereid troepen te leveren.

En Boutros-Ghali gaf er in de zomer van 1992 ook al blijk van dat hij het conflict in voormalig Joegoslavië eerder als een blok aan zijn been beschouwde dan als een mogelijkheid de VN te profileren. De verbreding van de Joegoslavië-conferentie, die tijdens de conferentie van Londen totstandkwam, hield wat dat betreft nauwelijks een belofte in. Dat werd nog eens onderstreept doordat het moeilijk bleek op die conferentie in uitspraken zelfs maar te herhalen wat eerder in de richting van Servië als eis van de internationale gemeen-

922 Zie bijv. Glenny, *Fall*, p. 210.

923 Everts, *Laat*, p. 243.

schap naar voren was gebracht. Bovendien werd geen enkele van de gemaakte afspraken voorzien van een sanctie. Het was duidelijk dat de internationale gemeenschap bereid was tot een humanitaire inspanning, maar niet meer dan dat. Daar had de ruimte gezeten voor regeringen om enigszins tegemoet te komen aan de druk van de publieke opinie, om de indruk te wekken dat zij iets ondernamen.

De Nederlandse regering en volksvertegenwoordiging legden zich niet neer bij zulke beperkte acties. Geluiden als van L. Metzemaekers in *Het Financieele Dagblad*, dat elke discussie over militair ingrijpen academisch was, gezien de weigerachtige opstelling van de internationale gemeenschap,⁹²⁴ of van D.J. van Baar, dat zolang andere landen geen wezenlijke militaire actie wilden ondernemen Nederland geen 'stoere woorden' moest spreken,⁹²⁵ waren aan de Tweede Kamer niet besteed.

De Groene Amsterdammer constateerde medio augustus dat, terwijl 'heel Nederland' het eens was over een gewapende interventie in Bosnië, in andere Europese landen de animo gering was, bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk, waar nog geen dertig procent van de bevolking militaire interventie wenste. Militaire deskundigen in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk wezen op de gevaren; inzet van Duitse troepen was, gezien het verleden, onverstandig; en Rusland was pertinent tegen interventie.⁹²⁶ Aan de andere kant van het mediapolitieke spectrum constateerde *De Telegraaf* eveneens dat Nederland 'behoorlijk voorop heeft gelopen' met het aankondigen van een militaire bijdrage voor de humanitaire hulpverlening in Bosnië. Het ochtendblad noemde dit 'een verademing, nadat ons land onder druk van linkse zijde in het verleden op militair-politiek gebied vaak een bijrol moest spelen en de verdediging van waarden die ook de onze zijn, graag aan anderen overliet'.⁹²⁷

De indruk ontstaat dat de argumenten van de interventionisten in Nederland gemakkelijker dan elders doordrongen tot de volksvertegenwoordiging en de regering. Ook uit artikelen in grote Nederlandse kranten kwam in augustus 1992 de overtuiging naar voren dat andere landen en internationale organisaties zich terughoudender opstelden dan de Nederlandse politiek en samenleving.⁹²⁸ 'Wanneer het erom gaat de nood te lenigen in Bosnië-Herzegovina staat Nederland vooraan. Tenminste, dat is de indruk die beklijft door de toon waarop over een eventuele inmenging wordt gesproken,' schreef Guikje Roethof begin september in *De Groene Amsterdammer*. Ze verweet Nederlandse ministers en Kamerleden 'het publiek naar de mond' te praten en 'haast de stem van het volk te vertolken'.⁹²⁹

De vraag is of dat zo was, en of ministers en Kamerleden het publiek naar de mond praatten. Helaas ontbreken opiniecijfers vóór de zomer van 1992, zodat niet goed is vast te stellen wanneer de meerderheid vóór militaire interventie in de publieke opinie zich aandienende. Wel staat vast dat de ministers Van den Broek en Lubbers al in juni voorstanders van hardere acties waren ten aanzien van Servië en de Bosnische Serven.

Deze constatering lijkt te sporen met de mededelingen van besluitvormers in het jaar 2000, tegenover de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen van de Tweede Kamer, ook wel bekend als de commissie-Bakker. Zij verwezen voor hun motieven en handelin-

924 L. Metzemaekers, 'Discussie Joegoslavië en militair ingrijpen is louter academisch', *Het Financieele Dagblad*, 05/08/92.

925 D.J. van Baar, 'Nederland gidslant', *Intermediair*, 14/08/92.

926 J. van Kampen, 'Op de plaats rust', *De*

Groene Amsterdammer, 19/08/92, p. 7.

927 'Niet te karig', *De Telegraaf*, 21/08/92.

928 Vgl. Scholten, Ruigrok & Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten*.

929 Guikje Roethof, 'Krijgshaftig', *De Groene Amsterdammer*, 02/09/92.

gen gericht op uitzending van militairen naar voormalig Joegoslavië weliswaar naar aangrijpende beelden in de media, maar verklaarden dat zij daardoor slechts gesterkt waren in hun al bestaande opvattingen.⁹³⁰ De ministers liepen in elk geval vooruit op de georganiseerde publieke opinie. Het interventiedebat in Nederland begon pas in juli. Ze liepen ook vooruit op het parlement. Doordat het mondeling overleg van 12 augustus plaatsvond op een ongelukkig moment – ongelukkig gezien de nog niet goed uitgekristalliseerde stand van zaken in de grote internationale fora – had de regering een brief naar de Kamer gestuurd die tot het optische bedrog leidde dat de Kamer de regering had ingehaald in het interventiedebat. Het heeft er veel meer van weg dat het parlement als schakel tussen het publiek en de regering zich op 12 augustus opkrikte naar het niveau van interventiebereidheid dat publiek en regering al hadden bereikt.

Kort daarna leek de regering weer een stap te zetten – desnoods ingrijpen buiten de NAVO en de WEU om – waar de parlementariërs voor terugschrokken. Eind augustus was duidelijk dat het Nederlandse parlement en de regering elkaar niet zoveel meer te vertellen hadden. Het was de weigerachtige internationale gemeenschap die in beweging moest worden gezet, maar hoe? Het gevoel van machteloosheid daarover leidde ertoe dat Nederlandse politici zich in steeds schrillere bewoordingen tegen andere regeringen en internationale organisaties begonnen te keren, wellicht niet de meest effectieve manier om een doel te bereiken en bovendien nog gevaarlijk ook. Een reactie, populair gezegd, in de trant van ‘doe het dan zelf’ ligt in zo’n geval voor de hand. En Nederland kon, zo bleek in augustus 1992, zelf geen gevechtseenheid beschikbaar stellen zolang de Luchtmobiele Brigade niet gereed was. Daarop moest nog anderhalf jaar worden gewacht.

Het Nederlandse interventiestandpunt: ‘uiteindelijk volgt de rest toch wel’

Dan resteert de vraag waar het verschil tussen bereidheid tot interventie in Nederland en elders vandaan kwam. ‘Het enthousiasme van de Nederlandse politici voor een militaire betrokkenheid is lastig te verklaren’, schreef Kees Lunshof op 25 augustus in *De Telegraaf*.

Die gedrevenheid was er al voordat het publiek door de beelden van de concentratiekampen ernstig verontrust werd. Daar zit het hem dus niet in. Met machtspolitieke of commerciële overwegingen heeft het ook niets van doen. Er zijn in Joegoslavië geen directe Nederlandse belangen in het spel. Het lijkt vooral te zijn ingegeven uit gevoelens van idealisme en solidariteit, die altijd al een belangrijke rol hebben gespeeld in de Nederlandse buitenlandse politiek. Meedoen past ook bij de bevordering van de internationale rechtsorde. Ook dat staat hoog in het vaandel (...) Onze geïnvolveerdheid heeft ook enkele bijkomende politieke voordelen. Nederland zet zichzelf duidelijk op de wereldkaart, wat vooral voor Buitenlandse Zaken een drijvende kracht is. Het blaast tegelijk nieuw elan in het defensie-apparaat dat na de val van het communisme zijn richtingsgevoel had verloren. (...) Tegelijk zijn we zo een voorbeeld voor het grote buurland Duitsland, dat op internationaal militair gebied zo weinig presteert.⁹³¹

Een aantal verklaringen die Lunshof noemde, kan zeker worden onderschreven. Volgens sommigen heeft Nederland meer dan andere landen de neiging tot een idealistische opstelling in de buitenlandse politiek. Van der List schreef enkele jaren vóór het uitbreken van het

930 TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 444.

Bosnië’, *De Telegraaf*, 25/08/92.

931 Kees Lunshof, ‘Politiek kleineert risico’s in

conflict in Joegoslavië dat, door het relatieve gebrek aan invloed en verantwoordelijkheid van Nederland buiten zijn landsgrenzen, de *Gesinnungsethik* in dit land hoogtij vierde. Het terrein van de Nederlandse buitenlandse politiek vormde een 'speeltuin voor mensen die, hoewel ongetwijfeld oprecht in hun zorg over het mondiale leed, weinig oog hebben voor de complexiteit van de internationale politiek.'⁹³² P. Dankert, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het kabinet Lubbers/Kok, zei kort na zijn aftreden: 'Nederland is betrekkelijk geïsoleerd van de rest van de wereld. Wij zijn internationalisten, maar op een abstract niveau. En wij lijden aan zelfoverschatting, want we beseffen te weinig hoezeer we de andere landen politiek nodig hebben.'⁹³³

In 1971 schreef de latere minister van Buitenlandse Zaken M. van der Stoel al in een artikel over interventie dat de neiging om actief en kritisch aandacht te besteden aan aangelegenheden van andere landen in Nederland sterk ontwikkeld was.⁹³⁴ Daarbij wreekte zich een onvermogen van Nederlandse opiniemakers en besluitvormers zich voor te stellen dat hun tegenhangers in andere landen niet hetzelfde dachten als zij.

De voormalige diplomaat en oud-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken E.H. van der Beugel merkte in 1985 op dat er eveneens een kloof gaapte tussen de wijze waarop Nederland zichzelf zag en anderen Nederland zagen: 'Het heeft tot gevolg dat de eigen rol dikwijls wordt overschat, en het leidt tot voortdurende taxatiefouten, misverstanden en irritaties.' Hij haalde Van der Stoel aan, inmiddels oud-minister van Buitenlandse Zaken, die zei dat hij, zodra hij de Nederlandse grens overschreed, een knop omdraaide, 'omdat niemand buiten Nederland zo dacht over buitenlandse politiek als bij ons het geval was'.⁹³⁵

Die vorm van zelfbeperking bleek begin jaren negentig van de twintigste eeuw niet langer aanwezig te zijn bij verantwoordelijke Nederlandse politici. Kennelijk was het maken van de spagaat tussen het optreden in het buitenland en de verantwoording die daarover in het Nederlandse parlement moest worden afgelegd te moeilijk. Er leefde bij Nederlandse politici ten aanzien van terreinen als mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking de gedachte dat hun land een voorhoede vormde. Zo noemde de raadadviseur van Algemene Zaken belast met de buitenlandse en veiligheidspolitiek, J.P.M.H. Merckelbach, het helemaal niet vreemd dat er inzake het Joegoslavië-beleid een kloof gaapte tussen wat Nederland en dat wat de rest van de wereld wilde. Zo'n kloof was er wel vaker en dat was helemaal niet erg: 'Uiteindelijk volgt de rest toch wel.'⁹³⁶ Het was volgens premier Lubbers een algemeen Nederlands patroon om zelf iets te ondernemen en dan aan te nemen dat daardoor vanzelf een olievlekwerking zou ontstaan.⁹³⁷ Kennelijk had de Nederlandse regering geen leergeld betaald met Zwarte Maandag, toen bleek dat de rest van de EG niet zo volgzzaam was als zij had verwacht. Het is bovendien een al vaker geconstateerd euvel van de Nederlandse diplomatie, dat zij nalaat anderen in het internationale circuit te overtuigen, omdat zij ervan uitgaat dat die de Nederlandse voorstellen zullen volgen of deze in ieder geval niet zullen dwarsbomen.⁹³⁸

In de Nederlandse diplomatie was in voorafgaande jaren op andere beleidsterreinen dan de Joegoslavische kwestie bovendien de gewoonte ingesleten om in EG-verband het meest

932 Van der List, *Mensenrechten*, p. 96.

933 Dankert in: Rehwinkel & Nekkers, *Regerenderwijs*, p. 143.

934 Van der Stoel, 'Aspecten', p. 115.

935 Van der Beugel, 'Nederland', p. 131.

936 Interview J.P.M.H. Merckelbach, 25/05/00.

937 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

938 Castermans-Holleman, *Mensenrechtenbeleid*, p. 265.

vérgaande standpunt in te nemen, in de wetenschap dat één of meer andere lidstaten in de gemeenschappelijke besluitvorming niet zo ver zouden willen gaan. Op die manier kon bijvoorbeeld de Nederlandse regering achteraf in eigen land pronken met de houding: ‘Wij wilden wel, maar de anderen helaas niet’. Nederlandse vertegenwoordigers bij de EG legden op die manier de zwartepiet bij andere landen, die bovendien vaak nog voor Nederland de kastanjes uit het vuur mochten halen.⁹³⁹ Daarmee wil niet gezegd zijn dat in de kwestie-Joegoslavië de Nederlandse diplomatie op eenzelfde calculerende manier werkte; daarvoor waren de emoties in die zaak te oprecht. Wél zou dit erop kunnen wijzen dat de Nederlandse diplomatie tot op zekere hoogte meer oog had gekregen voor wenselijkheden dan voor haalbaarheid van eigen voorstellen in het internationale overleg. Het bewustzijn voor de eigen nationale *Bühne* te spelen in plaats van in de internationale arena kan erdoor zijn versterkt.

Buitenlandcommentator J.L. Heldring betoogde in mei 1992 dat Nederlandse ministers die in het buitenland moraliseerden en daar aldus irritatie wekten ‘op voortreffelijke wijze’ de Nederlandse cultuur vertegenwoordigden. ‘Of ze daarmee ook op voortreffelijke wijze onze belangen vertegenwoordigen, is een andere zaak.’⁹⁴⁰

Die opstelling van vooroplopen in het buitenland zou wel eens een vertaling kunnen zijn van de politieke cultuur in Nederland zelf. De socioloog-filosoof J.W. Duyvendak stelde al eens vast dat in Nederland en Duitsland nieuwe politieke thema’s veel gemakkelijker op de politieke agenda terechtkomen dan in Frankrijk. Bovendien, zo schreef hij, liepen politici in Nederland bij politieke en mentale veranderingen vaak voorop, ‘al was het maar uit angst om voor achterlijk te worden versleten’.⁹⁴¹ In Nederland kregen de publieke opinieformers de kwestie van interventie in Joegoslavië inderdaad relatief gemakkelijk op de politieke agenda. Met het afscheid van de Koude Oorlog was voor een deel van de Nederlandse opinie- en besluitvormers de gelegenheid gekomen om veiligheidsbeleid te vervangen door vredesbeleid.

Een andere binnenlandse verklaring voor buitenlands avant-gardisme zou kunnen zijn dat de mate waarin regeringen opkomen voor mensenrechten samenhangt met de mate van secularisatie in een samenleving. Volgens sommige auteurs neemt de publieke verontwaardiging over mensenrechtenschendingen toe, omdat in seculariserende samenlevingen mensenrechten de plaats innemen van het morele begrippenkader dat religies voordien verschaften.⁹⁴² Als sterk gesecculariseerde natie zou Nederland dus bijna vanzelf een voorsprong hebben ten aanzien van mensenrechtenkwesties op andere landen.

Opmerkelijk is verder dat Nederlandse politici zich, ook bij een terugblik, zo nadrukkelijk het recht voorhielden op emotionaliteit ten aanzien van de humanitaire problematiek zoals die zich in het voormalige Joegoslavië aandeede. Ook de toenmalige vice-premier en leider van het sociaal-democratische smaldeel in het kabinet Kok stelde:

939 Van Walsum, *Nederland*, pp. 47-48; Everts, ‘Nederland’, p. 1.

940 J.L. Heldring, ‘Onze cultuur weerspiegeld’, *NRC Handelsblad*, 12/05/92.

941 Duyvendak, ‘Souplesse’, p. 67. Zie verder

ibidem, pp. 68-72.

942 Zie bijvoorbeeld A.H.M. van Iersel, ‘De inzet van Pax Christi in de brede maatschappelijke discussie over Defensie’, Van den Berg, Boerefijn & Weerdenburg, *Wijs*, pp. 55-56.

De ene keer ben je rationeel, ook als bewindspersoon, en denk je: nee, natuurlijk moeten we nog even dit of nog even zo. Een volgend moment ben je wat emotioneler. Je bent ook burger, mens, en je moet ook in dat opzicht je verantwoordelijkheid nemen.⁹⁴³

Bij het toelaten van die emotionaliteit, ook op het terrein van de buitenlandse politiek, speelde mee dat in Nederland het begrip van nationaal belang of een andere vorm van étatisme weinig ontwikkeld was. 'In the Yugoslav case (...) Western media (...) failed to penetrate the armoury of "national interest" which continues to shield foreign policy-making from appeals to humanitarianism.'⁹⁴⁴ Het heeft er echter veel van weg dat er in Nederland weinig gepenetreerd hoefde te worden.

Volgens R. de Wijk verklaart het gebrek aan een ontwikkeld gevoel van nationaal belang waarom in Nederland zo vaak emoties de doorslag geven bij de uitzending van eenheden naar een crisisgebied.⁹⁴⁵ Aan het begin van dit hoofdstuk bleek dat tal van landen de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië niet zagen als een probleem dat het eigen nationaal belang raakte. In Nederland daarentegen zijn ideële doelstellingen in de buitenlandse politiek en nationaal belang nauw met elkaar verweven. De regering kan zich moeilijk terugtrekken op de stelling dat idealen mooi zijn, maar dat het nationaal belang een andere opstelling vereist. Artikel 90 van de Nederlandse grondwet luidt: 'Nederland bevordert de ontwikkeling van de internationale rechtsorde.' En artikel 98: 'Tot bescherming van de belangen van de staat is er een krijgsmacht'. De regering heeft er indertijd op gewezen dat de hier genoemde belangen ook verwijzen naar artikel 90.⁹⁴⁶ De Nederlandse regering heeft zich daarmee in beginsel sterk gecommitteerd aan de internationale rechtsorde. De vraag is nu of dit betekent dat dit uitgangspunt zich nauwelijks onderscheidt van de andere vitale belangen van het land.

Daarover heerst grote onduidelijkheid. De bekende commentator van de buitenlandse politiek J.L. Heldring betoogde al in 1973 dat het streven naar de internationale rechtsorde, dat zo'n wezenlijk bestanddeel uitmaakte van de Nederlandse buitenlandse politiek, niet was ontsproten 'aan het brein of de inborst van de brave Nederlanders, maar (...) in belangrijke mate [is] ingegeven door het eigenbelang van de Nederlandse staat, die kleiner was dan de omringende.'⁹⁴⁷

In de toelichting op het toetsingskader voor uitzending van vredestroepen uit 1995 zou de begripsverwarring over de vraag of de opbouw van een internationale rechtsorde ook als nationaal belang moet worden aangemerkt eveneens sterk naar voren komen. Aan de ene kant schreef de regering dat de bevordering van de ontwikkeling van de internationale rechtsorde 'niet alleen als een ideëel streven [moet] worden gezien, maar ook als een nationaal belang'.⁹⁴⁸ Aan de andere kant sprak zij van twee aparte doelstellingen die echter zo nauw samenhangen dat de regering het 'onwenselijk' vond 'tussen beide een scherp onder-

943 Interview W. Kok, 08/05/00.

944 Carruthers, *Media*, p. 218.

945 Rob de Wijk, 'Nationale belangen en prioriteiten in het buitenlands en veiligheidsbeleid', Instituut Defensie Leergangen, *Criteria*, pp. 43-44. Zie ook J.L. Heldring, 'Nederland marginaliseert zichzelf', *NRC Handelsblad*, 07/02/92.

946 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen,

p. 5014 (Ter Beek, 19/05/93); Coolen, 'VN-operaties', pp. 43-44; TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 23.

947 J.L. Heldring, 'De staat is amoreel', in: Heldring (red.), *Moraal*, p. 54. Vgl. M. van der Stoel, 'Koopman en dominee', *ibidem*, p. 82.

948 TK, vergaderjaar 1994-1995, Kamerstuk 23591, nr. 5, pp. 7-8.

scheid aan te brengen'.⁹⁴⁹ De Nederlandse regering had er onvoldoende oog voor dat de eigen interpretatie van de bevordering van de mensenrechten en de internationale orde als nationaal belang niet in diezelfde mate door andere landen werd gedeeld. Ondanks de retoriek over een nieuwe wereldorde, de ontoelaatbaarheid van oorlog op Europese bodem, het belang van multi-etniciteit en dergelijke lieten de meeste staten zich ook in de jaren negentig van de twintigste eeuw leiden door het nationaal belang in engere betekenis.⁹⁵⁰

Naar aanleiding van een reeks beoordelingsfouten van het ministerie van Buitenlandse Zaken, waaronder de opstelling van minister Van den Broek jegens Joegoslavië tijdens het EG-voorzitterschap in 1991, constateerde het hoofdredactionele commentaar op 1 april 1992 in *NRC Handelsblad* dat een beroep 'op het vanzelfsprekende morele gelijk geen rol speelt buiten de grenzen van het Koninkrijk, of althans minder dan waarop in Den Haag wordt gehoopt (. . .) Deze les in zelfrelativering zal Nederland zich ter harte moeten nemen om nieuwe internationale valkuilen te voorkomen.'⁹⁵¹

Een andere factor was dat de Nederlandse geschiedenis na de politionele acties aan het eind van de jaren veertig van de twintigste eeuw geen zelfstandig optreden van het Nederlands leger meer had laten zien in een conflict van enige betekenis. 'Hoogtepunten' van de Nederlandse nationale militaire geschiedenis waren het beperkte conflict met Indonesië over Nieuw-Guinea in 1962 en de inzet van mariniers ter beteugeling van onlusten op Curaçao in 1969 geweest. Nederlandse regeringen en politici hadden decennialang het optreden van andere naties kunnen becommentariëren zonder zelf directe verantwoordelijkheid te dragen. In die andere landen, zoals het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, leefde wel degelijk een op ervaring gestoeld begrip voor de risico's van een op *Gesinnungsethik* gebaseerde politiek. Zo verklaarde Stephen J. Hadley, de Amerikaanse *Assistant Secretary of Defense for International Security Policy*, in augustus 1992 tijdens een hoorzitting van de Amerikaanse Senaat

. . . that our Nation has learned to be careful about committing its military forces and risking the lives of the men and women in uniform who serve this Nation. We have learned to weigh our international responsibilities and the national interest at stake against the potential loss of life and the availability of other means to achieve its objectives. We have learned to insist on clearly stated objectives for the use of military forces, objectives that are realistically attainable, with a clear understanding of (. . .) what constitutes success.⁹⁵²

Een aanvullende verklaring kan zijn dat juist het gevoel van gebrek aan heldhaftigheid eerder in de twintigste eeuw een rol speelde. Zo is naar voren gebracht dat de schaamte over het gebrek aan hulp aan joden tijdens de Tweede Wereldoorlog bijdroeg aan een gevoel: 'dit keer zullen we ons mannetje staan!'⁹⁵³ In dat opzicht zou de gelijkstelling tussen het Servische optreden in Bosnië anno 1992 en het gedrag van de nazi's extra motiverend hebben kunnen werken op een Nederlandse houding om 'iets te doen'. Het is bijvoorbeeld opvallend welke

949 Ibidem, p. 9. Vgl. ook het eerste aandachtspunt: 'Uitzending van militaire eenheden geschiedt op grond van Nederlandse belangen (waaronder de bescherming van de internationale vrede en veiligheid) en/of de bevordering van de internationale rechtsorde.' Ibidem.

950 Vgl. Weiss, *Interactions*, p. 7.

951 'Buitenlandse zaken', *NRC Handelsblad*, 01/04/92.

952 United States Senate, Committee on Armed Services, *Situation*, p. 17.

953 Auke Kok, 'Helden op het Binnenhof', *HP/De Tijd*, 21/08/92.

rol verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog als verklaringen voor de eigen opstelling werden aangevoerd, bijvoorbeeld in het Kamerdebat van 27 augustus. Premier Lubbers refereerde aan de hongerwinter van 1945 ter verklaring van zijn daadkrachtige opstelling op de top van Lissabon eind juni. In december 1992 ten tijde van de EG-top van Edinburgh zou hij dat weer doen. Bij alle vergelijkingen die werden gemaakt tussen de situatie in Bosnië anno 1992 en de Tweede Wereldoorlog werd die variant nauwelijks gehoord, zodat aangenomen mag worden dat dit een authentiek geluid van de Nederlandse minister-president was. In een van zijn gesprekken met het NIOD verklaarde Lubbers tevens dat Van den Broek en hij 'gestempeld' waren door de Tweede Wereldoorlog, Van den Broek doordat zijn vader als 'De Rotterdammer' voor Radio Oranje vanuit Londen tot het bezette Nederland sprak en Lubbers doordat zijn vader in de oorlog gegijzeld was.⁹⁵⁴

Er valt nog meer te zeggen over de twee bewindslieden die Nederland in de eerste plaats vertegenwoordigden in internationale organen. In hoofdstuk 1 kwam al ter sprake dat beiden een overtrokken opvatting hadden van de eigen statuur in het buitenland, samengevat in de uitspraak van Lubbers dat de Nederlandse regering niet bezig was in het Joegoslavië-dossier een positie op te bouwen als voorzitter van de EG: 'Nederland had een positie.'⁹⁵⁵ Er werd op gewezen dat dat tot een *noblesse oblige*-houding leidde bij de Nederlandse regering, waardoor Nederland zich actiever moest opstellen dan landen als Ierland of Oostenrijk. In augustus 1992 constateerde Lunshof in *De Telegraaf* dat Lubbers en Van den Broek, 'die met steun van Ter Beek al lange tijd een krachtig militair optreden van de wereldgemeenschap, inclusief Nederland, voorstaan', anders dan tijdens de Golfoorlog niet werden afgeremd door vice-premier en PvdA-leider Kok.⁹⁵⁶ Bij Van den Broek speelde nog in het bijzonder mee dat hij als voorzitter van de EG emotioneel veel had geïnvesteerd in het Joegoslavische vraagstuk. Voorzover dat mocht zijn vergeten, riep premier Lubbers tijdens het debat met de Tweede Kamer op 27 augustus 'in herinnering dat de Nederlandse regering, in het bijzonder in de persoon van minister Van den Broek, reeds heel vroeg en intensief bij deze problematiek betrokken is geraakt. Ik herinner me zijn intensieve betrokkenheid, mentaal en in tijd.'⁹⁵⁷

De manier waarop de regering en de Tweede Kamer elkaar uiteindelijk op 12 augustus, en zeker tijdens het debat op 27 augustus, vonden, deed denken aan de tamelijk volgzaam, zo niet applaudisserende houding die de Kamer ten aanzien van Van den Broek had ingenomen tijdens het Nederlandse EG-voorzitterschap. Misschien speelde het gevoel van 'een on-Nederlands grote mate van eensgezindheid', zoals het *Algemeen Dagblad* het noemde na het Kameroverleg van 12 augustus,⁹⁵⁸ op het terrein van het veiligheidsbeleid een rol. De jaren tachtig hadden grote politieke scheuren te zien gegeven door de langdurige debatten over de plaatsing van middellange-afstandsraketten. De PvdA had zich in het Golfconflict aanvankelijk terughoudend opgesteld. In de zomer van 1992 was er een nieuwe consensus. Dit gevoel van eensgezindheid leende zich minder voor kritische geluiden.

Tot slot mogen nog twee punten van aandacht worden vermeld met het oog op volgende hoofdstukken. Ten eerste liet de maand augustus 1992 in Nederland een begin zien van de

954 Interview R.F.M. Lubbers, 15/10/99.

955 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

956 Kees Lunshof, 'Politiek kleineert risico's in Bosnië', *De Telegraaf*, 25/08/92.

957 TK, vergaderjaar 1991-1992, Handelingen, p. 6161.

958 'Kamerdebat verhelderend', *Algemeen dagblad*, 13/08/92.

tegenstelling ‘Voorzichtige generaals contra ongeduldige politici’.⁹⁵⁹ Ten tweede had zich, door de opkomst van het publieke debat, een geografische accentverschuiving voorgedaan in de Nederlandse berichtgeving over voormalig Joegoslavië. Tot dan toe werd er in de kranten weliswaar minder bericht over Joegoslavië, maar het gebeurde grotendeels vanuit de regio zelf. De verbreding van het aantal geïnteresseerden leidde er echter toe dat voormalig Joegoslavië steeds meer een binnenlands politiek karakter kreeg, dat vroeg om een vertaling naar het Joegoslavië-beleid. Terwijl voor- en tegenstanders van militaire interventie elkaar bestookten met een beperkte set grotendeels repeterende argumenten, leek het er soms op of slechts oude nationale rekeningen moesten worden vereffend, bijvoorbeeld toen Heldring het IKV de maat nam van de actiebereidheid, of toen André Roelofs, die meende dat Heldring zichzelf niet duidelijk vóór of tegen interventie had uitgesproken, reageerde met de wedervraag: ‘Waar blijft Heldring?’⁹⁶⁰ Worstelen met Joegoslavië werd voor Nederland steeds meer: worstelen met zichzelf.

---

959 H.J.A. Hofland, ‘Het Joegoslavische debat’, *NRC Handelsblad*, 10/08/92. Zie ook J.L. Heldring, ‘Bezint eer gij begint’, *NRC Handelsblad*,

11/08/92.

960 André Roelofs, ‘Waar blijft de vredesbeweging dezer dagen?’, *de Volkskrant*, 08/08/92.

HOOFDSTUK 7

De herfst na ‘Londen’: september-oktober 1992

1. Na ‘Londen’

Hoewel sommigen meenden dat de conferentie van Londen een – zij het misschien kortstondige – triomf was voor Nederland, omdat minister Van den Broek erin geslaagd was een harde veroordeling van het Servische optreden opgenomen te krijgen onder de conferentie-documenten, overheerste bij Nederlandse parlementariërs ergernis over het uitblijven van zichtbare resultaten. Van Traa vond in oktober dat premier Lubbers tegenover Major maar eens duidelijk blijk moest geven van die irritatie.¹ Was de teleurstelling in Nederland over de uitkomst van de conferentie al groot, de desillusie zou alleen nog maar groter worden doordat de Bosnisch-Servische leiding de gemaakte afspraken geen van alle nakwam, en doordat de grote westerse mogendheden, Groot-Brittannië voorop, er nog steeds weinig aan deden om de (Bosnisch-)Servische autoriteiten tot meer inschikkelijkheid te bewegen.

Illustratief voor het verzanden van de afspraken van ‘Londen’ waren twee gesprekken tussen de Nederlandse directeur-generaal Politieke Zaken Van Walsum en zijn Franse collega Dejammet, op 8 en 9 september 1992. Het gesprek van 8 september vond plaats nadat Van Walsum in het *Comité Politique* de vraag had gesteld of de maatregelen die in Londen waren overeengekomen ten aanzien van bijvoorbeeld zware wapens wel kans van slagen hadden zolang de EG geen standpunt bepaalde ten aanzien van sancties op niet-nakoming. Dejammet zei tegen Van Walsum dat iedere verwijzing naar verdergaande maatregelen de hoop van Izetbegović en zijn omgeving zou voeden dat de internationale gemeenschap vroeg of laat daadwerkelijk militair zou interveniëren en dat de Twaalf met vuur speelden als zij de Bosnische Moslims in die gedachte steunden. Op dat moment had UNPROFOR volgens Dejammet al meer gevaar te duchten van Kroatische en Moslim-kant dan van de Servische. Volgens de Fransman was de internationale erkenning Izetbegović ‘naar het hoofd gestegen, met het gevolg dat hij nu recht meende te hebben op het hele grondgebied van Bosnië-Herzegovina’.²

Van Walsum vroeg begrip voor de Kroatische en Moslim-opstelling, omdat de bemoeienis van de VN er tot dan toe toch vooral toe had bijgedragen de Servische veroveringen te consolideren. ‘Natuurlijk was niemand er voor dat Tudjman heel Kroatië en Izetbegović heel Bosnië-Herzegovina zou heroveren’, aldus Van Walsum, maar na alle verklaringen dat de Servische veroveringen niet zouden worden geaccepteerd, kon nu niet opeens akkoord worden gegaan met de status quo. In een uiteindelijke regeling zouden de Serven flink wat gebied moeten inleveren, omdat er anders nog jarenlang sprake zou zijn van onlustgevoelens onder Kroaten en Moslims over territoriale aanspraken. Van Walsum betwijfelde of de

¹ Radio 1, VOO, *Nieuwsradio*, 12/10/92, 18.10 uur.

² ABZ, DPV/ARA/01813. Van den Broek aan ambassade Parijs, 10/09/92, celer 062.

Serven tot zo'n gebiedsopgave bereid zouden zijn zonder verdergaande militaire maatregelen van de internationale gemeenschap jegens hen.³

Na afloop van het gesprek op 8 september van Van Walsum en Dejammet werd bekend dat twee Franse VN-militairen door Moslim-vuur waren gedood. Met des te meer kracht bracht de Franse diplomaat de volgende dag tegenover Van Walsum naar voren dat elk zinspelen op verdergaande militaire maatregelen Izetbegović 'alleen nog maar agressiever en onverantwoordelijker' zou maken. Ook Jeremy Greenstock, belast met de formulering van het Joegoslaviëbeleid op het Britse *Foreign Office*, stelde zich op het standpunt dat alles moest worden vermeden wat bij Izetbegović valse hoop op militaire interventie kon wekken.⁴

Uit deze gesprekken werd tevens duidelijk dat de Europese Gemeenschap nog steeds op de koers van het Cutileiroplan zat, namelijk een opdeling van Bosnië-Herzegovina langs etnische lijnen. Volgens de Britse journalist en Balkan-deskundige Glenny gaf Izetbegović zelf naar aanleiding van de Conferentie van Londen zijn hoop op een multi-etnisch Bosnië op en aanvaardde hij dat een verdeling van het territorium tussen de drie etnische groepen onvermijdelijk was.⁵ Een dergelijk signaal moet ook bij de Nederlandse minister Van den Broek zijn overgekomen. Toen hij in september 1992 de Algemene Vergadering van de VN bijwoonde en Izetbegović daar sprak, meende Van den Broek er namelijk goed aan te doen tegenover de Bosnische president te benadrukken dat die duidelijk moest blijven maken 'dat het niet zijn bedoeling is een unitaire Moslim-staat te vestigen. Dit ook om een ongegronde angst hiervoor bij de buurlanden en de Russische federatie weg te nemen.'⁶ De vraag wat de werkelijke intenties van Izetbegović waren – een multi-etnische staat of een eventueel kleinere Moslim-staat – zou westerse politici en diplomaten nog lang blijven pijnigen.⁷

Voorlopig had de Bosnische regering onder leiding van Izetbegović echter weinig te willen. Terwijl de Bosnische Serven ongeveer zeventig procent van het gebied van Bosnië-Herzegovina in handen hadden, hadden Bosnische Kroaten, die op 3 juli hun autonome Kroatische Gemeenschap Herceg-Bosna hadden uitgeroepen, het op ongeveer vijftien tot twintig procent van het Bosnische gebied voor het zeggen, hoewel er in het Kroatische gebied ook nog veel Moslims woonden. Het feitelijk gezag van de Bosnische regering was beperkt tot slechts tien à vijftien procent van Bosnië-Herzegovina. De Moslims waren teruggedrongen in steden als Sarajevo, Tuzla en Goražde, ze hadden een gebied rond Srebrenica, Žepa en Cerska in handen, en de Bihać-regio.

Bosnische Kroaten tegen Bosnische Moslims...

De situatie verslechterde voor de Moslims nog doordat er, na sporadische gevechten in het voorafgaande halfjaar,⁸ in oktober 1992 hevige gevechten uitbraken met de Kroaten, die zich tot dan toe aan de kant van de Bosnische regering hadden opgesteld. De gevechten vonden voornamelijk plaats in en rond Travnik, Novi Travnik en Vitez in Centraal-Bosnië, waar Kroaten en Moslims dooreen woonden. De gevechten vloeiden in de eerste plaats voort uit verschillen in inzicht over de staatkundige toekomst van Bosnië-Herzegovina op de lange

3 Ibidem.

4 Ibidem.

5 Glenny, *Fall*, p. 216.

6 ABZ, DEU/ARA/05244. Biegman 884 (Van den Broek) aan Buitenlandse Zaken, 22/09/92. Zie

ook H. van den Broek, 'Hollands Dagboek', *NRC Handelsblad*, 26/09/92.

7 Zie ook hoofdstuk 12.

8 Zie bijvoorbeeld Marijan, 'War', p. 167; Andrejevich, 'Bosnia', p. 4.

termijn. De Bosnisch-Kroatische leiding hoopte op lange termijn aansluiting bij Kroatië tot stand te brengen van hun autonome 'Kroatische gemeenschap Herceg-Bosna', waarbinnen de Moslims steeds meer tweederangs burgers werden. De gevechten werden in de hand gewerkt doordat het ABiH niet was opgegaan in het leger van de Bosnische Kroaten (HVO); beide organisaties hadden hun afzonderlijke militaire structuren behouden. Nadat er aanvankelijk sprake leek van een op hoofdlijnen goede samenwerking, beschuldigden HVO en ABiH elkaar in de zomer van 1992 steeds vaker van verraad en desertie.⁹ Voor een deel werd het conflict gevoed door twisten tussen Kroaten en Moslims over de beheersing van corridors waarlangs wapens en humanitaire transporten verder Bosnië binnenkwamen en vluchtelingen het land probeerden te verlaten. Voor al die vervoersbewegingen kon degene die de wegen beheerste betaling eisen.¹⁰

Verder waren de Kroaten geïrriteerd door de komst naar Centraal-Bosnië van Arabische strijders die de Moslims in hun strijd wilden steunen.¹¹ Voor een belangrijk deel waren de gevechten tussen Kroaten en Moslims bovendien het gevolg van spanningen die optraden doordat veel Moslims die in Noord-West-Bosnië waren weggezuiverd door Bosnische Serven hun toevlucht zochten in Centraal-Bosnië. Niet alleen de etnisch-demografische verhoudingen veranderden daardoor, maar ook de militaire balans tussen HVO en ABiH.¹² In reactie daarop begonnen Kroatische strijdkrachten de steden Prozor en Gornji Vakuf te 'zuiveren' van Moslims. Het gevolg van deze gevechten was dat de Moslims in Centraal-Bosnië nog verder in het nauw werden gedreven.

...en Bosnische Kroaten met Bosnische Serven tegen Bosnische Moslims

Intussen waren na het overleg tussen Boban en Karadžić in Graz begin mei 1992 de besprekingen tussen Bosnische Kroaten en Serven over een opdeling van Bosnië-Herzegovina voortgezet. In die besprekingen bereikten de beide partijen een redelijke mate van overeenstemming, ook over de militaire bijstand die zij elkaar zouden verlenen in hun strijd tegen de Moslims.¹³ Op 5 oktober werden de president van de Federale Republiek Joegoslavië Ćosić en de Kroatische president Tudjman het eens over een 'ordelijke' bevolkingsuitruil tussen de Kroatische en Servische gebieden van Bosnië-Herzegovina.¹⁴ Er wordt beweerd dat in het kader van deze samenwerking de Kroaten zich vrijwel dadelijk terugtrokken uit Bosanski Brod in de strategische Posavinacorridor in ruil waarvoor de Serven het schiereiland Prevlaka ten zuiden van Dubrovnik opgaven aan de Kroaten.¹⁵ Volgens sommigen zou deze ruil al teruggaan tot een in mei of juli gesloten overeenkomst, en zou de opgave van

9 Detrez, *Sloop*, p. 283. Zie ook Heller, *Brasiers*, pp. 146-149.

10 Vgl. T. Engelen, 'Kroaten en moslims ook in gevecht om financieel gewin' en 'Aan oorlog in Bosnië wordt veel verdiend', *NRC Handelsblad*, 23/10/92.

11 Vgl. Moore, 'Month', p. 4; Ed Vulliamy, 'Arabische strijders in Bosnië als "pinguins in de woestijn"', *de Volkskrant*, 17/09/92.

12 Marijan, 'War', p. 169; Ed Vulliamy, 'Arabische strijders in Bosnië als "pinguins in de woestijn"', *de Volkskrant*, 17/09/92; Heller, *Brasiers*,

pp. 157-160.

13 'The unholy alliance', *Bosnia report*, new series nr. 1, november/december 1997.

14 'Transferts de population entre la Croatie et la Serbie', *Agence France Presse*, 05/10/92. Zie ook 'Un mouvement contre la démilitarisation de la presqu'île de Prevlaka s'organise au Montenegro', *Agence France Presse*, 05/10/92.

15 Detrez, *Sloop*, p. 282; Meier, *Jugoslavië*, pp. 373-374; Mønnesland, *Land*, pp. 394-395; 'Val Bosanski Brod zou resultaat zijn van deal Servië en Kroatië', *de Volkskrant*, 08/10/92.

Mostar eind juli door de VRS eveneens deel hebben uitgemaakt van de ruil.¹⁶ Onduidelijk is of er werkelijk een ruil overeengekomen is of dat de militaire verhoudingen, vooral de Servische artillerie en tanks, de doorslag gaven.¹⁷ In elk geval kwam de strategisch belangrijke Posavinacorridor nu stevig in Bosnisch-Servische handen.

De tegenstellingen tussen Kroaten en Moslims maakten eind oktober ook de Servische inname mogelijk van de stad Jajce in Centraal-Bosnië, die Kroaten en Moslims vijf maanden lang gezamenlijk hadden verdedigd tegen de VRS. Na de val van Jajce waren er nauwelijks nog gevechten tussen Kroaten en Serven in Bosnië. De Moslims daarentegen begonnen verzeild te raken in een oorlog op twee fronten, die begin 1993 nog in heftigheid zou toenemen door Kroatische acties.¹⁸

Het (niet) nakomen van de afspraken van Londen

De afspraken van Londen vereisten de uitwerking van diverse punten, zoals de concentratie van zware wapens, het opzetten van de escortering van konvooien, effectuering van het vliegverbod boven Bosnië en een striktere toepassing van de economische sancties tegen Servië en Montenegro. In Londen had Karadžić toegezegd dat de VRS binnen vier etmalen de posities zou doorgeven van alle zware wapens die vervolgens binnen enkele dagen gegroepeerd moesten worden rond vier steden, te weten Sarajevo, Bihać, Goražde en Jajce, waarna de wapens onder VN-toezicht zouden komen. Vanaf het begin werkten de Bosnisch-Servische leiders echter de uitvoering van die afspraak tegen. Termijnen werden opgeschoven en definities gewijzigd.¹⁹ Uiteindelijk plaatste de VRS slechts een beperkt deel van de zware wapens onder toezicht van internationale waarnemers met de mededeling dat zij die wapens weer zou gebruiken zodra ze dat nodig vonden.²⁰

De uitvoering van de controle op de zware wapens verwaterde niet alleen doordat het Bosnisch-Servische leiderschap terugkwam op de eerder gemaakte afspraak, maar vooral ook doordat de Britse regering, tevens EG-voorzitter, wars bleef van elke vorm van verdergaande militaire betrokkenheid bij het conflict in voormalig Joegoslavië. Bovendien ontbrak het de VN aan voldoende personeel en financiën voor het toezicht op de zware wapens. Daarom leek de Veiligheidsraad de controle op de zware wapens aanvankelijk tot onderdeel te willen maken van de operaties voor de begeleiding van konvooien.²¹

Op 14 september aanvaardde de Veiligheidsraad resolutie 776, waarmee UNPROFOR, dat tot dan toe slechts de luchthaven van Sarajevo openhield, nieuwe taken kreeg ten aanzien

16 Zie bijvoorbeeld Hartmann, *Milosevic*, p. 283.

17 Volgens Marijan, 'War', pp. 164-165 en Judah, *Serbs*, p. 208 was dit laatste het geval. De verdedigers zouden geen stand hebben weten te houden tegen de Servische artillerie en tanks. De Bosnische regering meende eerst dat militaire verhoudingen doorslaggevend waren geweest, Press Conference by the Delegation of the Republic of Bosnia and Herzegovina, *Federal News Service*, 16/10/92, maar ging er even later toch van uit dat er sprake was van een 'deal', Paul Lewis, 'Belgrade Signs 2d Pact With Croatia', *The New York Times*, 21/10/92; Eisermann, *Weg*, p. 138.

18 Zie hoofdstuk 9.

19 ABZ, DEU/ARA/00085. Zeer vertrouwelijke notitie hfd DAV/MS, 'Militaire maatregelen i.g.v. niet-naleving van in Londen gemaakte afspraken', 08/09/92; 'VN en Europa zetten Serviërs onder tijdsdruk', *de Volkskrant*, 07/09/92.

20 Moore, 'Month', p. 2.

21 ABZ, DPV/ARA/00142. Biegman 820 aan Van den Broek, 02/09/92; Van den Broek 227 aan PV New York, 04/09/92; Biegman 828 aan Van den Broek, 04/09/92; Van den Broek aan PV New York, 08/09/92, celer 230; Biegman 832 aan Van den Broek, 09/09/92; 'Navo biedt 6.000 militairen aan voor VN-macht Bosnië', *NRC Handelsblad*, 03/09/92.

van de uitvoering en bescherming van humanitaire hulptransporten en de begeleiding van door het Rode Kruis te evacueren vrijgelaten gevangenen in Bosnië-Herzegovina. De gedachte uit resolutie 770 dat individuele landen of andere internationale organisaties, zoals de NAVO of de WEU, de humanitaire transporten zouden beveiligen, was dus verlaten.

Naast een uitbreiding van taken hield de resolutie ook een uitbreiding in van het gebied waarbinnen UNPROFOR II actief zou zijn. Niet langer zouden de werkzaamheden van UNPROFOR beperkt blijven tot Sarajevo en het daarbij gelegen vliegveld, maar in beginsel werd nu heel Bosnië het werkterrein van de troepen.

Een verwijzing in een ontwerp van de resolutie naar het toezicht op zware wapens werd op verzoek van de Britse regering geschrapt. Londen gaf de voorkeur aan een gefaseerde aanpak van de uitwerking van de overeenkomsten van Londen en wilde daarom deze kwestie, evenals die van de militaire vluchten in het luchtruim boven Bosnië, afzonderlijk behandelen. Ook het VN-secretariaat was er voorstander van eerst te bezien of Karadžić zich aan zijn woord hield ten aanzien van de concentratie van zware wapens, en het kwam hem tegelijk tegemoet door te stellen dat niet in heel Bosnië de wapens geconcentreerd hoefden te worden maar slechts rond de vier steden die aanvankelijk als concentratiepunten voor heel Bosnië waren aangewezen: Sarajevo, Bihać, Goražde en Jajce.²²

De terughoudendheid van het Britse voorzitterschap bleek ook ten aanzien van de aanscherping van de sancties van de EG jegens Servië en Montenegro. Duitsland, Spanje, Nederland en – in mindere mate – Denemarken wilden graag een politiek signaal afgeven met een besluit omtrent verscherping. De Britse regering buitte echter de tegenstelling uit die er bestond tussen de voorstanders van een snel politiek signaal en lidstaten die de nadruk legden op de werkbaarheid van een sanctieregeling.²³ Dit wekte grote ergernis bij de Nederlandse regering, die niet alleen binnen de EG maar ook in de CVSE een warm pleitbezorger was van aanscherping.²⁴ Van den Broek drong er daarom tijdens de Algemene Raad van de EG-ministers van Buitenlandse Zaken in Luxemburg op 5 oktober op aan dat er maatregelen zouden worden genomen tegen degenen die de afspraken van Londen niet nakwamen, zoals de spoedige instelling van een vliegverbod in Bosnië, het toezicht op de zware wapens, aanscherping van de maritieme blokkade en het aanpakken van de Federale Republiek Joegoslavië (FRJ) in alle internationale instellingen.²⁵

Intussen werd wél op 22 september het voormalige Joegoslavië feitelijk uitgesloten van de VN, een maatregel waar de Nederlandse regering steeds vóór was geweest. Zelfs hierover kon echter geen overeenstemming worden bereikt: de regeringen van onder meer Frankrijk en Griekenland vonden de term 'uitsluiting' te ver gaan. Daarom werd gekozen voor de formule dat de FRJ 'niet meer zal deelnemen aan de werkzaamheden van de Algemene Vergadering'.²⁶

22 ABZ, DPV/ARA/00142. Biegman 830 aan Van den Broek, 05/09/92; Biegman 832 aan Van den Broek, 09/09/92; Biegman 856 aan Van den Broek, 14/09/92.

23 ABZ, DPV/ARA/01802. Kronenburg 253 aan Van den Broek, 27/08/92; PV EG aan Van den Broek, 28/08/92, bre 1330.

24 Zie bijvoorbeeld ABZ, DPV/ARA/01802. Ontduiking embargo tegen Servië-Montenegro

door Nederlandse bedrijven, 01/09/92.

25 ABZ, DVN/2007/00001. Van den Broek 12 aan ambassade Luxemburg, 06/10/92. Op een dergelijke opstelling van de minister was aangedrongen in ABZ, DEU/ARA/01248. Memorandum van DEU/OE aan Van den Broek, 30/09/92, nr. DEU/OE-120.

26 R. Meines, 'Compromis in VN over Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 23/09/92.

2. Humanitaire hulpverlening na Londen

Historians will show that the most important allies of the Bosnian Serbs have been the peacekeeping forces of the United Nations. Their strategic role in this conflict has essentially been to act as hostages. They provided the cover that the slaughter needed.²⁷

Operaties van het noodhulp-type tenslotte vertonen vrijwel vanaf het eerste moment het karakter van een 'mission impossible'. Het is hier menselijke nood die dwingt tot het inslaan van wegen die onder andere omstandigheden zonder enige twijfel van een inrij-verbod zouden zijn voorzien.²⁸

UNPROFOR II had feitelijk vanaf augustus 1992 een dubbele taak: ten eerste, het faciliteren van humanitaire bevoorrading en ten tweede, het scheppen van een klimaat dat onderhandelingen mogelijk maakte. Het woord *peacekeeping* dat vaak wordt gebruikt als kenmerk van het mandaat van de UNPROFOR II-operatie is dus eigenlijk niet juist. Ondersteuning van humanitaire taken is geen regulier onderdeel van *peacekeeping*, al komt het in de praktijk wel voor. Bovendien vindt *peacekeeping*, normaal gesproken, pas plaats als het vereiste klimaat voor onderhandelingen al tot stand is gekomen. Het was ook geenszins zo dat UNPROFOR II, zoals bij een klassieke *peacekeeping*-operatie, de strijdende partijen van elkaar scheidde. De vijandelijkheden duurden voort, af en toe onderbroken door kortstondige wapenstilstanden.

UNPROFOR moest zich bij zijn tweeledige taak enerzijds richten op UNHCR, dat het ondersteunde bij zijn humanitaire activiteiten, en anderzijds op Owen en Vance, die als de onderhandelaars optraden met een mandaat van de Europese Gemeenschap en de VN. Zowel UNHCR, dat toestemming van de strijdende partijen nodig had om de hulp op de plaats van bestemming te brengen, als de bemiddelaars streefden naar goede betrekkingen met alle groepen in het conflict. Dit betekende dat beide instanties sterke beperkingen oplegden aan eventueel geweldgebruik door UNPROFOR. De humanitaire inspanningen kregen de hoogste prioriteit, boven andere taken die de Veiligheidsraad in zijn mandaten had vastgelegd.²⁹ Bovendien was UNPROFOR met slechts enkele duizenden militairen tegelijk beschermer voor de hulpverlening én potentieel slachtoffer van represailles door de conflictpartijen.

Er is veel kritiek gekomen op die beslissing om voor humanitaire actie te kiezen, en niet voor militaire interventie, of juist voor volledige overlating van het strijdtoneel aan de conflictpartijen. De Bosnische Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Muhamed Sacirbey, zou later klagen dat 'the humanitarian agenda has been hijacked by those prepared to use humanitarian ideals as a means of promoting inaction'.³⁰ In Nederland was directeur-

27 The editors, 'The Abdication, Cont'd', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 173.

28 Kooijmans, 'VN-vredesoperaties', p. 46.

29 Vgl. Rieff, *Slaughterhouse*, p. 164.

30 Minear e.a., *Action*, p. 100.

generaal Politieke Zaken Van Walsum om diezelfde reden weinig gelukkig met het aanbod tot inzet van Nederlandse militairen voor wat hij noemde: 'kruideniersdiensten'.³¹ Britse diplomaten zouden zelfs tegen hun Amerikaanse gesprekspartners hebben gezegd dat de aanwezigheid van UNPROFOR-grondtroepen voor humanitaire doeleinden juist bedoeld was om te voorkomen dat het luchtwapen zou worden ingezet. Inzet daarvan zou namelijk tot gijzeling van of aanslagen op het VN-personeel op de grond kunnen leiden.³²

Dit lijkt teveel op een redenering achteraf, maar een feit is dat toen de grondtroepen er eenmaal waren, ze inderdaad dat effect hadden. Het werd een mantra voor het westen te zeggen dat militaire interventie de humanitaire hulpverlening in gevaar zou brengen.³³ De Bosnische regering verklaarde daarom dat, als puntje bij paaltje kwam, zij liever had dat de humanitaire inspanningen zouden worden beëindigd en het wapenembargo zou worden opgeheven.³⁴

Daar kwam nog bij dat de humanitaire hulp maar in zeer beperkte mate degenen bereikte voor wie zij bestemd was. In juni 1992 hadden UNPROFOR en de Bosnisch-Servische leiding een overeenkomst gesloten, waarbij 23 procent van alle hulpgoederen die naar Sarajevo werden gevlogen aan de Bosnische Serven zou worden afgestaan, ongeacht of zij die nodig hadden of niet. Krachtens dezelfde overeenkomst mochten Bosnische Serven elke humanitaire zending per lucht of per land inspecteren en naar believen delen daarvan tegenhouden.³⁵ Daarnaast ging tussen 1992 en 1994 nog eens dertig tot vijftig procent van de humanitaire hulp 'verloren' bij wegblokkades.³⁶ Begin 1994 kwam nog slechts twintig procent van alle hulp op de plaats van bestemming aan, en kwam de helft van alle hulp terecht bij militairen van de strijdende partijen.³⁷

Bovendien eiste de Bosnisch-Servische regering van UNHCR een vergoeding voor de doorlating van vrachtwagens. In de zomer van 1993 betaalde UNHCR 350 dollar voor elke doorgelaten vrachtwagen. Voor begeleidende militaire voertuigen lag de rekening nog hoger.³⁸ Volgens een verklaring van het ICRC, eind 1993, bereikte zelfs nog maar tien procent van alle humanitaire hulp zijn bestemming.³⁹ Zo hield de humanitaire hulp dus de legers en andere strijdgroepen op de been en verleende zij een economische ratio aan de voortzetting van de oorlog.⁴⁰ Een anonieme functionaris van een belangrijke ngo klaagde eind 1993 dan ook: 'We've prolonged the war by being here. If there had been no humanitarian intervention, the war would have been over sooner. It might have been ugly, but it would be over.'⁴¹

De strijdende partijen schonden intussen de in Londen gemaakte afspraken om hulptransporten niets in de weg te leggen. Begin september werd een Italiaans transportvliegtuig bij Sarajevo neergeschoten. Daarbij kwam de vierkoppige bemanning om. Enkele dagen later beschoot het Bosnische regeringsleger een konvooi dat voedsel, water en brandstof voor de vredesmacht in Sarajevo aanvoerde. Daarbij kwamen twee Franse soldaten om, wat, zoals

31 Interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

32 Simms, *Hour*, p. 81.

33 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 15.

34 Simms, *Hour*, p. 78.

35 Gjelten, 'Professionalism'.

36 Bougarel, *Bosnie*, p. 125; Rathfelder, *Sarajevo*, pp. 96 en 101.

37 Weiss, *Interactions*, pp. 120-121.

38 Almond, *War*, p. 398, n. 18.

39 'Tien procent van hulp bereikt burgers Bosnië', *NRC Handelsblad*, 08/12/93.

40 Vgl. 'Een akelig dilemma (1)', *Trouw*, 09/09/92; Charles Dobbie, 'Humanitaire bijstand kan oorlog verlengen', *NRC Handelsblad*, 22/07/95; Rathfelder, *Sarajevo*, pp. 96-97 en 102.

41 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 121.

hierboven bleek, het tweede gesprek van Van Walsum met zijn collega Dejammet beïnvloedde, en er vielen ook nog eens vijf gewonden.⁴²

Op 21 september blokkeerden Servische vrouwen en kinderen bij Bratunac en Milići een hulptransport van achttien VN-trucks, begeleid door Franse militairen, dat op weg was naar het nabijgelegen Srebrenica. De vrouwen en kinderen zeiden dat zij mannen en zonen hadden verloren door het optreden van Moslimstrijders uit Srebrenica en dat zij door de Moslims gedwongen waren hun huizen in Srebrenica te verlaten. Het konvooi moest onverrichter zake terugkeren naar Sarajevo.⁴³

Intussen deden sombere schattingen de ronde over de aantallen doden die er door hongersnood en kou zouden vallen tijdens de naderende winter. Er werd gesproken over mogelijk vierhonderdduizend tot één miljoen doden.⁴⁴ UNHCR en UNPROFOR stelden gezamenlijk vast dat de hulpverlening moest worden gericht op centra waar nog grote concentraties Moslims woonden. Behalve Sarajevo waren dat Bihać, Banja Luka, Mostar en Tuzla. Om niet alleen afhankelijk te zijn van aanvoer door de lucht, zou de haven van Split in gebruik moeten worden genomen om van daaruit levensbehoeften over de weg te transporteren. Daarvoor zouden de in augustus toegezegde infanteriebataljons uit Frankrijk, Groot-Brittannië, Canada en Spanje worden ingezet, alsmede een transportbataljon en een Frans geniebataljon.

3. *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo

Resolutie 776 van 14 september versterkte nog het humanitaire karakter van de UNPROFOR-operatie in Bosnië-Herzegovina. Zij gaf UNPROFOR nieuwe taken ten aanzien van de uitvoering en bescherming van humanitaire hulptransporten en de begeleiding van door het Rode Kruis te evacueren vrijgelaten gevangenen. Tegelijk breidde zij het aantal blauwhelmen in Bosnië uit van 1500 naar 7500. Voor deze operatie zou in Bosnië-Herzegovina een eigen hoofdkwartier worden ingericht, dat onder uiteindelijk bevel zou staan van het UNPROFOR-hoofdkwartier in Zagreb. De relatie tussen beide hoofdkwartieren zou overigens moeizaam blijken te zijn.⁴⁵ De leiding van de operatie in Bosnië kwam in handen van de Franse generaal Philippe Morillon, tot dan toe chef-staf van Nambiar.⁴⁶ Het duurde echter nog tot eind oktober, begin november voordat het hoofdkwartier van UNPROFOR in Bosnië-Herzegovina operationeel werd.

Het hoofdkwartier ('Main') van UNPROFOR ging *Bosnia Herzegovina Command* heten, en werd gevestigd in hotel Dalmacija in Kiseljak, ongeveer 25 kilometer ten westen van Sarajevo, op het kruispunt van de wegen naar Mostar, Vitez en Tuzla. Het hotel, dat was gebouwd voor de Olympische winterspelen van 1984, was min of meer omgebouwd tot een fort, waarin in plaats van het maximale aantal van tweehonderd hotelgasten, zeshonderd militairen en burgers waren ondergebracht, die er zowel sliepen als werkten. Het hoofdkwartier werd feitelijk gevormd door de staf van de *Northern Army Group* (Northag) van de NAVO, die, in het kader van troepenverminderingen, op het punt had gestaan ontbonden te

42 Theo Engelen, 'VN stellen moslims verantwoordelijk voor dood VN-militairen', *NRC Handelsblad*, 10/09/92.

43 'Servische vrouwen en kinderen werken VN-konvooi tegen', *de Volkskrant*, 22/09/92.

44 Sie LL. Frans verslag Bosnië-Herzegovina, bijdrage chef-staf van Morillon, bijlage 2 bij brief

nr. NLO 93/075/360, 24/11/93; Morillon, *Croire*, p. 99; Press Conference by the Delegation of the Republic of Bosnia and Herzegovina, *Federal News Service*, 16/10/92.

45 Vgl. Gow, *Triumph*, p. 115.

46 Over het opzetten van Bosnia-Herzegovina Command zie Morillon, 'Operations'.

Begravenis Servische slachtoffers in aanwezigheid van Radovan Karadžić in Milići na een ABiH-aanval op Podravanje in september 1992.

worden en daardoor dadelijk beschikbaar was. Gebruik van deze voormalige NAVO-staf had het voordeel van een gemeenschappelijke taal (Engels) en gemeenschappelijke, vertrouwde procedures. Het hoofdkwartier bestond daardoor aanvankelijk voornamelijk uit Britse, Belgische, Nederlandse en enkele Amerikaanse officieren. Om politieke redenen waren de Duitse collega's niet meeverhuisd naar Kiseljak.⁴⁷ Later eisten de andere troepenleverende landen hun aandeel op in de staf. Het hoofdkwartier werd aanvankelijk geleid door de chef-staf van Morillon, de Britse officier Rody Cordy-Simpson en later door brigadegeneraal Vere Hayes.

Naast *Headquarters Main* was er *Headquarters Forward*, dat zich bevond in Sarajevo in de *Delegates Club*, de voormalige residentie van de voorzitter van de communistische partij van Bosnië. De locatie van *Headquarters Forward* was een erkenning van het feit dat de bevelhebber in Bosnië zich voornamelijk met politieke aangelegenheden moest bezighouden. De commandant van *Bosnia Herzegovina Command* verbleef daarom meestal in *Headquarters Forward*.

Niet alleen de komst van het hoofdkwartier, ook het overbrengen van de toegezegde troepen voor Bosnië liet lang op zich wachten. De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Ogata drong er bij de regeringen die troepen hadden toegezegd op aan de uitzending van eenheden te bespoedigen. Zij verwachtte van hun komst een remmend effect op de etnische zuiveringen door de Serven, die vooral rond Banja Luka nog leken toe te nemen. Bovendien steeg de behoefte aan humanitaire hulp in Centraal-Bosnië door onderbrekingen van het vliegverkeer op Sarajevo in verband met beschietingen, en door een gebrek aan vrachtwagens.⁴⁸ Deze oproep van de Hoge Commissaris kreeg de volle steun van de Nederlandse regering.⁴⁹

Uiteindelijk legerde van de toegezegde eenheden het nieuwe Franse bataljon zich in Bihać, waardoor Frankrijk toen twee bataljons in Bosnië-Herzegovina (Sarajevo en Bihać) had en twee in Kroatië. In december zou zich nog een Frans geniebataljon nestelen in Kakanj. Het Britse bataljon legerde zich tussen Vitez en Tuzla en het Spaanse bataljon bij Mostar. Het Canadese bataljon zou worden ingezet in Banja Luka, iets wat UNHCR graag wilde om het verwijt te voorkomen dat de internationale gemeenschap alleen hulp en bescherming bracht naar Kroatische en Moslim-gebieden. De top van de VRS verzette zich echter tegen de stationering van vreemde troepen op Servisch gebied. Daarom besloot UNPROFOR de Canadese troepen te plaatsen in de buurt van Kiseljak, vanwaar zij nu eens in Sarajevo, dan weer in Tuzla zouden kunnen bijspringen.⁵⁰ Van legering in Noord-West- en Oost-Bosnië kon door de opstelling van de VRS geen sprake zijn, zodat daar, grotendeels onttrokken aan de blikken van de wereldopinie etnische zuiveringen en gevechten konden doorgaan, bijvoorbeeld rond de Moslim-enclaves Srebrenica, Žepa en Goražde.

47 Zie ook Folkert Jensma, 'Navo mag geen Navo heten', *NRC Handelsblad*, 09/10/92.

48 ABZ, DPV/ARA/00142. Ogata aan Van den Broek, 28/09/92.

49 ABZ, Joegoslavië/UNSC. Resolutie 771

(1992), *coreu* Den Haag, 01/10/92, cpe/hag 586; memorandum van DEU aan Van den Broek, 08/10/92, nr. 222.

50 Morillon, *Croire*, pp. 130-131.

4. *To shoot or not to shoot?*

The UN might as well have deployed women and children.⁵¹

De Britse regering was aanvankelijk tegen aanvaarding van resolutie 770 geweest,⁵² omdat, volgens schattingen van het Britse kabinet, voor een beleid dat gebruik van geweld toestond om voedsel op de plaats van bestemming te brengen, honderdduizend manschappen nodig zouden zijn. Indien bij een geringere sterkte zou worden overgegaan tot schieten, zou dat volgens de regering in Londen uiteindelijk slechts tot terugtrekking van UNPROFOR kunnen leiden. De Britse regering meende daarom dat een konvooi slechts mocht doorrijden na onderhandelingen met degenen die de blokkades bemanden.⁵³

Om het vreedzame karakter van de humanitaire hulpverlening zeker te stellen had de Britse regering zich op het standpunt gesteld dat de operatie ter uitvoering van resolutie 770 slechts onder VN-paraplu mocht plaatsvinden en dus niet onder die van de CVSE, wat tot betrokkenheid van de NAVO of de WEU had kunnen leiden. Het Britse standpunt was echter niet dadelijk te realiseren omdat Boutros-Ghali er de voorkeur aan gaf door middel van overeenkomsten met de strijdende partijen voor een onbelemmerde toevoer van goederen te zorgen. Hij wilde niet dat VN-eenheden gebruik zouden maken van geweld, zoals dat werd toegestaan door de formulering 'all measures necessary' in resolutie 770.⁵⁴ UNHCR, de eerstverantwoordelijke organisatie voor de humanitaire hulpverlening in voormalig Joegoslavië, vreesde aanvankelijk, gesteund door de regeringen van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, dat militaire bescherming van konvooien juist geweld zou aantrekken.⁵⁵

Ook onder-secretaris-generaal voor vredesoperaties Goulding meende dat als geweldgebruik zou worden toegestaan bij de bescherming van konvooien, bijvoorbeeld door het terugschieten op sluipschutters, de UNPROFOR-operatie zou afglijden van *peacekeeping* naar *peace enforcing*.⁵⁶ Om Boutros-Ghali te vermurwen tot een VN-operatie ter uitvoering van resolutie 770 moest daarom worden afgezien van de geweldsoptie.⁵⁷ De verhouding tussen de Britse regering en Boutros-Ghali, die medio juli nog zo onder spanning had gestaan, was een maand later op dit punt uitstekend. Zij stonden er samen borg voor dat er geen geweld zou worden gebruikt om de humanitaire konvooien op hun plaats van bestemming te krijgen.⁵⁸

51 The editors, 'The Abdication, Cont'd', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 173.

52 'Westen verdeeld over optreden in Bosnië', *NRC Handelsblad*, 08/08/92.

53 ABZ, Joegoslavië, resolutie 770 (1992). Memorandum DGPZ aan chef DEU, 19/08/92, nr. 152/92; Text of a message from John Major to Lubbers, 19/08/92; Loudon 409 aan Buitenlandse Zaken, 19/08/92.

54 ABZ, PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992 – augustus 1995, S/24000, 26/05/92.

55 ABZ, PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992 – augustus 1995, Van Schaik 604 aan Van den Broek, 24/06/92; Van Schaik 607 aan Van den Broek, 25/06/92; Van den Broek aan PV

New York, celer 178; ABZ, 00064, Boddens Hosang 481 aan Van den Broek, 24/06/92; Raymond van den Boogaard, 'Veiligheidsraad: meer militairen naar Bosnië', *NRC Handelsblad*, 15/09/92.

56 ABZ, DWH/ARA/00844. Van Schaik 758 aan Van den Broek, 11/08/92. Zie ook Caroline de Gruyter, 'Wachten op een Churchill', *Elsevier*, 15/08/92, pp. 31-32.

57 ABZ, Joegoslavië, resolutie 770 (1992). D'Ansembourg 783 aan Van den Broek, 19/08/92.

58 PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992 – augustus 1995, Van Schaik 753 aan Van den Broek, 07/08/92; D'Ansembourg 783 aan Van den Broek, 19/08/92.

Terwijl velen er dus van uitgingen dat de formulering 'all measures necessary' geweldgebruik mogelijk maakte om de hulpgoederen op hun plaats van bestemming te brengen, was in de praktijk besloten dat van die mogelijkheid geen gebruik zou worden gemaakt. Ook al zullen de handen wel eens gejeukt hebben, wanneer hulpkonvoeien lange tijd werden opgehouden bij *roadblocks*, de meeste politici, diplomaten en militairen wilden niet met geweld optreden tegen de wegblokkades, omdat zij tegen vermenging waren van de twee soorten vredesoperaties, *peacekeeping* en *peace enforcing*.⁵⁹ *Peacekeeping* was gebaseerd op onpartijdigheid, terwijl bij *peace enforcement* onvermijdelijk een van de partijen in de rol van vijand terecht kwam.⁶⁰

Toch was niet elke instantie tegen een verschuiving van *peacekeeping* naar *peace enforcing*. In feite hield de Franse regering er al sinds jaar en dag rekening mee dat er tussen beide typen operaties sprake was van een continuüm. Dat was ook precies de reden waarom de Franse regering zich altijd had verzet tegen bemoeienis van de Algemene Vergadering van de VN met *peacekeeping* operaties. Omdat zij zouden kunnen uitlopen op *peace enforcing*, wilde de Franse regering dat uitsluitend de Veiligheidsraad zich bezighield met *peacekeeping*-operaties.⁶¹

In het nieuwe optimisme over de mogelijke rol die de Verenigde Naties zouden kunnen spelen na de Koude Oorlog leek de kans dat de ruimte tussen *peacekeeping* en *peace enforcing* opgevuld zou worden nog groter. Rond de jaarwisseling van 1992/1993 schreef Boutros-Ghali dat de VN-operatie in Bosnië een nieuwe dimensie had geopend ten opzichte van de klassieke vredesoperaties, namelijk de humanitaire bevoorrading en in het bijzonder de vraag onder welke omstandigheden VN-militairen daarbij het vuur mochten openen. Hij benadrukte dat de geweldsinstructies dit nu toestonden, indien gewapende personen de uitvoering van het mandaat verhinderden: 'This license, used sparingly in the past, may be resorted to more frequently if the United Nations is to assert the Security Council's authority over those who, for personal gain or war objectives, try to rob or destroy humanitarian supplies destined for suffering civilian populations.'⁶²

Leek Boutros-Ghali met deze uitspraak toch weer ruimte te scheppen voor geweldgebruik, de Britse regering bleef faliekant tegen het gebruik van elke vorm van geweld bij het 'nemen' van de wegblokkades.⁶³ Het feit dat de UNPROFOR-begeleiders van konvoeien nooit van hun wapens gebruik maakten om de vrachtwagens langs wegblokkades te krijgen, lokte in de pers veel kritiek uit. Waarom was er dan militaire begeleiding? Konvoeien van religieuze groeperingen of particuliere hulporganisaties deden het zonder militaire hulp en arriveerden ook op hun plaats van bestemming.⁶⁴

'The Force shall not use force...'

Een probleem was ook dat resolutie 776 geen volledige duidelijkheid schiep ten aanzien van het gebruik van geweld. Terwijl de resolutie bedoeld was om invulling te geven aan resolutie 770, die het gebruik van geweld ten behoeve van het transport en de distributie van humani-

59 Zie bijvoorbeeld Brigitte Stern, 'Introduction', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 3.

60 Zie bijvoorbeeld Biermann & Vadset, *Workshop*, p. 9; idem, *2nd Workshop*, p. 35.

61 Brigitte Stern, 'Introduction', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 5; Marie-Claude Smouts,

'Political aspects of peace-keeping operations', *ibidem*, p. 19; Yves Daudet, 'Legal aspects', *ibidem*, pp. 43-44.

62 Boutros-Ghali, 'Nations'.

63 Vulliamy, *Seasons*, p. 159.

64 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 205.

taire hulp mogelijk had gemaakt, werd in resolutie 776 in tegenstelling tot resolutie 770 niet naar hoofdstuk VII van het VN-Handvest verwezen. Ook de aanduiding dat tenuitvoerlegging van de resolutie zou geschieden met 'all measures necessary', die wél in resolutie 770 stond, ontbrak in resolutie 776.

Resolutie 776 hield in dat de regels van klassieke vredesoperaties voor geweldgebruik van toepassing zouden zijn. Wekte dit verschil tussen beide resoluties al enige bevreemding bij niet-ingewijden in de achterliggende motieven van Boutros-Ghali en de Britse regering, er was nog meer onduidelijkheid over het geweldgebruik onder resolutie 776. Aan de ene kant kende de resolutie een bijzondere taak toe aan de waarnemers van de VN bij het onderhandelen met de liaisons van de strijdende partijen en met lokale *warlords* om konvooien op hun plaats van bestemming te krijgen.⁶⁵ Hier werd, met andere woorden, gekozen voor het beginsel van: niet schieten maar praten. Aan de andere kant bepaalde de Veiligheidsraad dat UNPROFOR bij de uitoefening van de humanitaire taak in Bosnië zich niet hoefde te beperken tot geweld uit zelfverdediging, maar ook geweld mocht gebruiken wanneer de troepen belemmerd werden in de uitvoering van hun mandaat. In het rapport van Boutros-Ghali dat de Veiligheidsraad aanvaardde in resolutie 776 was daaraan nog toegevoegd dat deze interpretatie 'particularly relevant' was gezien de gespannen situatie in de gebieden in Bosnië waarin UNPROFOR onder het nieuwe mandaat zou moeten opereren.⁶⁶ Dadelijk na de aanvaarding van de resolutie maakte generaal Nambiar de zaak er niet veel helderder op door te verklaren dat de regels omtrent de geweldsinstructie zeer nauw zouden worden geïnterpreteerd, maar dat er ook een ruimere, ten aanzien van agressie meer preventief werkende interpretatie denkbaar was.⁶⁷ De Franse generaal Morillon, die na het vertrek van MacKenzie belast werd met de VN-operatie in Bosnië, liet echter ronduit weten dat 'we have absolutely no intention to force our way through blockades'.⁶⁸

De gedachte dat zelfverdediging ook het gebruik toestond van geweld tegen personen die de uitvoering van het VN-mandaat probeerden te belemmeren was niet nieuw. In 1964 had de secretaris-generaal van de VN ten aanzien van de vredesoperatie op Cyprus een aide-mémoire uitgevaardigd over operationele kwesties, waarin een uitgebreide passage voorkwam over de beginselen van zelfverdediging. Daarin bevestigde hij bestaande opvattingen, zoals: vredestroepen mochten niet het initiatief nemen tot het gebruik van geweld; zij mochten er pas in laatste aanleg toe overgaan; en het aangewende geweld moest tot een minimum beperkt blijven. Bovendien stelde de toenmalige secretaris-generaal dat *peacekeepers* hun posities mochten verdedigen, zich tegen ontwapening mochten verzetten en zich in het algemeen mochten verzetten tegen gewelddadige pogingen om te verhinderen dat het mandaat van de vredesmacht werd uitgevoerd. Sindsdien werd bij vredesoperaties steeds de formule gehanteerd: 'The Force shall not use force except in self-defence. Self-defence would include resistance to attempts by forceful means to prevent it from discharging its duties under the mandate of the Security Council.'⁶⁹ Standaard werd bij VN-vredesoperaties dus onder 'self-defence' ook 'mission defence' verstaan. Ook bij de totstandkoming van UN-

65 Zie ook ABZ, DPV/ARA/00142. J.M. Baril, 'Tasks of military observers for the implementation of Security Council res. 776 of 14 Sep 1992', 15/10/92.

66 VN, S/24540; S/1995/444.

67 R. van den Boogaard, 'Veiligheidsraad: meer

militairen naar Bosnië', *NRC Handelsblad*, 15/09/92.

68 Geciteerd in Moore, 'Month', p. 3.

69 Siekmann, 'VN-vredesinstrumentarium', p. 139. Zie ook Harrison & Nishihara (eds.), *UN Peacekeeping*, p. 50.

PROFOR was in de regels voor het geweldgebruik door de vredestroepen, de zogeheten *Rules of Engagement*, die standaardformulering vastgelegd.⁷⁰

Alvorens in te gaan op de onduidelijkheid die in Nederland ontstond over deze geweldsinstructie is, het goed om even in te gaan op enkele latere ontwikkelingen op dit punt bij UNPROFOR. De kwestie van de geweldsinstructie kwam in februari 1993 opnieuw aan de orde naar aanleiding van de mandaatverlenging van UNPROFOR I in Kroatië. Op een bijeenkomst van troepenleveranciers in Londen op 8 februari herhaalde het Verenigd Koninkrijk nog eens zijn bezwaren tegen het zich vechtend een weg banen met hulpkonvoeien. De Britten kregen voor hun standpunt steun van Goulding, die op deze bijeenkomst aanwezig was. Volgens hem zou zo'n aanpak een ander mandaat en andere middelen vergen. Zo'n benadering zou volgens hem pas ter sprake kunnen worden gebracht, als UNHCR zou hebben aangegeven dat het zijn activiteiten niet langer kon uitoefenen.⁷¹

Vier dagen later stelde Goulding op een bijeenkomst in New York met vertegenwoordigers van landen die troepen leverden aan UNPROFOR echter nog eens expliciet vast dat het mandaat van UNPROFOR ook toepassing van geweld toestond, wanneer UNPROFOR werd gehinderd in de uitoefening van zijn taak. Een belemmering daarvoor werd echter gevormd door de lichte bewapening en de standaarduitrusting van een VN-bataljon, waarom de secretaris-generaal gewoonlijk vroeg. De Franse regering had met een beroep op de veiligheid van de vredestroepen zelfs laten weten dat zij alleen akkoord zou kunnen gaan met de mandaatverlenging van UNPROFOR I als zwaardere bewapening dan gebruikelijk bij VN-vredesoperaties zou worden toegestaan.⁷² Goulding deelde op 12 februari 1993 aan de vertegenwoordigers van de troepenleverende landen mee dat Boutros-Ghali inmiddels positief had gereageerd op de wens van landen als Frankrijk om hun zelfverdedigingscapaciteit te verhogen.⁷³ Bij de mandaatverlenging van UNPROFOR I op 30 maart 1993 werd in resolutie 815 ook expliciet verwezen naar hoofdstuk VII teneinde de veiligheid en bewegingsvrijheid van UNPROFOR zeker te stellen. China legde bij die gelegenheid een stemverklaring af waarin het beklemtoonde dat de verwijzing naar hoofdstuk VII slechts betrekking kon hebben op UNPROFOR I in Kroatië en niet als precedent mocht dienen voor andere gebieden van het voormalige Joegoslavië. Dus ook niet voor Bosnië.⁷⁴

In juli 1993 werden de *Rules of Engagement* voor UNPROFOR II aangepast wegens de uitbreiding van het mandaat met de bescherming van *Safe Areas*. In die nieuwe richtlijn werd een formulering gebruikt die vrijwel identiek was aan de standaardformulering voor de toepassing van geweld: 'The UNPROFOR troops may use their weapons to resist attempts by forceful means to prevent the Force from discharging its duties.'⁷⁵ Een dergelijke geweldsinstructie liet dus in beginsel de mogelijkheid open om een gewapende wegblokkade schietend te nemen. De regeringen van de meeste landen stelden zich echter op het standpunt, dat ook werd ingenomen door de directeur Juridische Zaken van Defensie, S.B. Ybema, name-

70 Sie LL. Exh. S92/061/1380. Operatiebevel nr. 21 van de BLS, bijlage F: UNPROFOR Force Commander Directive Nr. 1: Rules of Engagement, 24/03/92.

71 ABZ, DPV/ARA/00142. Kooijmans 011 aan ambassade Londen, 09/02/93, Stg Conf.

72 ABZ, DPV/ARA/00141. Wijnaendts aan Kooijmans, 08/02/93; Kooijmans aan PV New York, 18/02/93, celer 36.

73 ABZ, DPV/ARA/00141. Biegman 142 aan Kooijmans, 12/02/93.

74 ABZ, DPV/ARA/00141. PV New York aan Kooijmans, 29/03/93, nyv 3492.

75 Force Commander's Policy Directive Nr. 13: Rules of engagement, afgedrukt in Berkowitz, 'Rules', pp. 637-646. Zie ook Siekmann, 'VN-vredesinstrumentarium', p. 140.

lijk dat deze definitie van zelfverdediging 'veel te ruim en onwenselijk' was: 'Zelfverdediging is enkel het reageren op geweld dat tegen de eigen strijdkrachten wordt aangewend.'⁷⁶ Sommige critici meenden dan ook dat er in Bosnië geen sprake was van een UN *Protection Force*, maar van een UN *Self-Protection Force*.⁷⁷

5. De transportcompagnie en het imagoprobleem van Nederland

De kwestie van de geweldsinstructie voor UNPROFOR was ook van betekenis voor de Nederlandse regering, omdat er nog steeds een aanbod van haar uitstond om een transporteenheid te leveren. De effectuering daarvan was juist opgehouden door de vraag hoe en in hoeverre die eenheid beschermd zou worden. Op 14 september, de dag van de aanvaarding van resolutie 776, liet minister Ter Beek, net terug van een bezoek aan Nederlandse mariniers in Cambodja, aan verslaggevers van *de Volkskrant* weten dat het Westen nu niet tot uitzending van tienduizenden militairen naar het voormalige Joegoslavië moest overgaan: 'Nee dus. En dat zeg ik ook vanuit mijn verantwoordelijkheid voor de mensen die ik ernaartoe stuur.'⁷⁸ De minister miste een heldere politieke doelstelling. Zonder een dergelijk perspectief zou een militaire operatie volgens hem letterlijk en figuurlijk in een mijnenveld terecht komen. Daarbij stond de minister de mogelijkheid van een omslag in de publieke opinie voor ogen: 'Het klimaat jegens Joegoslavië wordt nu bepaald door de televisiebeelden van gruwelijke mishandelingen. Het klimaat kan straks worden gedomineerd door beelden van gedode VN-militairen.'⁷⁹ Ook dan zou de minister de door hem gemaakte keuzes nog moeten kunnen verantwoorden.

Terwijl de Nederlandse minister van Defensie zich voornamelijk zorgen maakte om de veiligheid van de uit te zenden Nederlandse militairen (de *self-defence*), was het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken vooral ongelukkig over de obstakels die de strijdende partijen in Bosnië konden opwerpen voor humanitaire konvooien. Uit ergernis over de 'road block by road block'-benadering van UNHCR, probeerden het ministerie en zijn diplomaten zelfs te morrelen aan de positie van UNHCR als *leading agency* in Bosnië-Herzegovina, ten faveure van een sterkere rol van de onder-secretaris-generaal van de VN, Jan Eliasson, die aan het hoofd stond van het Department of Humanitarian Affairs.⁸⁰ Tevergeefs overigens.

Nadat de Veiligheidsraad op 13 augustus resolutie 770 had aanvaard en het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk respectievelijk 1800 en 1100 militairen beschikbaar hadden gesteld voor de uitvoering van de resolutie, ontstond de mogelijkheid om de Nederlandse transporteenheid in te zetten als UNPROFOR-eenheid ten behoeve van UNHCR. Daarmee kwamen alle problemen te vervallen die verbonden waren geweest aan inzet van Nederlandse militairen onder UNHCR-vlag (zie hoofdstuk 6). De Nederlandse regering nam contact op met de Britse en de Franse regering om een koppeling tot stand te brengen tussen

76 BDL. BDL, nr. 92027270/252, nota Ybema voor de CDS, 06/05/92, nr. JZN92/0279/IJB. Zie ook Harrison & Nishihara (eds.), *UN Peacekeeping*, p. 50, 67, n. 47.

77 Weiss, *Interactions*, p. 113.

78 Wio Joustra & Jan Tromp, 'Er bestaan geen militaire operaties zonder risico's', *de Volkskrant*,

15/09/92.

79 Ibidem.

80 PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992 – augustus 1995, Van Schaik 604 aan Van den Broek, 24/06/92; Van Schaik 607 aan Van den Broek, 25/06/92; ABZ, DIO/2003/00062. Boddens Hosang 379 aan Van den Broek, 03/06/92.

het Nederlandse aanbod van veertig tot vijftig transportwagens en de toezeggingen van die landen voor militairen ter bescherming van konvooien.⁸¹

Op 18 augustus instrueerde Van den Broek de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger in Genève, Wagenmakers, om ook aan UNHCR mee te delen dat het eerdere aanbod om dertig vrachtwagens met een transportcapaciteit van 250 ton en 120 chauffeurs te leveren, eventueel verhoogd kon worden tot zestig vrachtwagens met een vermogen van 500 ton en 200 chauffeurs.⁸² Op 19 augustus liet Van den Broek aan de Permanente Vertegenwoordiger in New York, Van Schaik, weten dat hij hoopte dat uit overleg tussen militaire deskundigen van de VN, Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk resultaat zou voortvloeien, gezien de zeer geringe voortgang in andere internationale organen als de NAVO en de WEU over de uitvoering van resolutie 770. Die gedachte paste kennelijk binnen het idee van Van den Broek om desnoods met een *coalition of the willing*, buiten de NAVO en de WEU om, in actie te komen (zie hoofdstuk 6). Met het oog op het Nederlandse aanbod van een transporteenheid was het verloop van de besprekingen voor Nederland gewichtig, en waren vooral de *Rules of Engagement* voor de Nederlandse regering 'van vitaal belang'.⁸³

Na de conferentie van Londen verhoogde de Nederlandse regering het aanbod van zestig vrachtwagens en ongeveer tweehonderd manschappen nog eens. Op 1 september kreeg de Permanente Vertegenwoordiging in New York instructie aan het VN-secretariaat mee te delen dat het Nederlandse aanbod eventueel honderd vrachtwagens groot zou kunnen zijn en het personeel 250 man sterk.⁸⁴ Een dikke week later, op 10 september, bezocht de plaatsvervangend chef-defensiestaf, luitenant-generaal H.G.B. van den Breemen, de VN, waar hij aan de militaire adviseur van de VN, generaal M. Baril, het aanbod deed van een zelfstandige transporteenheid van circa zestig voertuigen met een totale capaciteit van vijfhonderd ton en driehonderd man personeel. Op termijn zou het aanbod zelfs kunnen worden verhoogd tot honderd vrachtwagens (750 ton) en vijfhonderd man. Op het verzoek van de VN om een verbindingseenheid voor UNPROFOR II zegde Van den Breemen 75 man toe en daarnaast bood hij twintig waarnemers aan voor het toezicht op de zware wapens.⁸⁵ Korte tijd later gaf de Belgische regering bij monde van haar chef-defensiestaf te kennen dat zij graag met Nederland samen de totale vervoersbehoefte van UNPROFOR II zou dekken, te weten zevenhonderd militairen en honderd vrachtwagens. Zij zou daarvoor een vergelijkbare, maar kleinere eenheid dan Nederland kunnen leveren. De commandant van de eenheid zou dan een Nederlander zijn, zijn plaatsvervanger een Belg.⁸⁶ De Nederlandse regering stemde in met dit voorstel.⁸⁷ De bescherming van het Belgisch-Nederlandse transportbataljon, dat aldus ontstond, zou geschieden door het Britse bataljon.

In een nota aan minister Ter Beek merkte de souschef Operatiën en Commando- en Informatiesystemen Waltmann ten aanzien van de risico's voor de leden van de Nederlandse

81 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92; PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992 – augustus 1995, Van den Broek 209 aan PV New York, 19/08/92.

82 PVNY. Bosnië-Herzegovina/noodhulp, mei 1992 – augustus 1995, Van den Broek 211 aan PV Genève, 18/08/92.

83 ABZ, Joegoslavië, resolutie 770 (1992), Van den Broek 209 aan PV New York, 19/08/92.

84 ABZ, DPV/ARA/00155. Van den Broek aan PV New York, 01/09/92, celer 224.

85 ABZ, DPV/ARA/00155. Biegman 839 aan Van den Broek, 10/09/92.

86 BSG. Nota defensiestaf voor Ter Beek, 18/09/92, nr. S92/061/2881.

87 ABZ, DPV/ARA/00155. Van den Broek aan PV New York, 18/09/91, celer 246; 'Nederland en België bundelen hulptransporten naar Sarajevo', *de Volkskrant*, 26/09/92.

transporteenheid op: 'Het risico van een mijn of een sluipschutter is er altijd. Maar dat gevaar zal eerder de escorte treffen dan de chauffeur van de wagen.'⁸⁸ In de ministerraad van 20 augustus 1992 klonk daarom de waarschuwing dat Nederland een imagoprobleem kreeg indien de indruk werd gewekt dat de Nederlandse regering wel chauffeurs wilde leveren, maar het zware werk wilde laten opknappen door de beschermende eenheden van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. De raad stelde tevens vast dat Nederland zelf wegens de vrijwilligheid bij uitzending van dienstplichtigen geen gevechtseenheid kon uitzenden.⁸⁹ Twee dagen later werd dit standpunt publiek door de interviews van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten Wilmink (zie hoofdstuk 6).

Dat Nederland inderdaad bezig was een imagoprobleem op te lopen, bleek bijvoorbeeld toen het plaatsvervangend hoofd van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken (DAV) van het Britse *Foreign Office*, Gomersall, op 14 oktober zijn tegenhangers in Den Haag bezocht. De Brit wees verdergaande militaire maatregelen af. DAV daarentegen bracht naar voren dat het dreigen met vergeldingsmaatregelen tegen de Serven een preventieve, in plaats van een escalerende werking zou hebben. Het maakte evenwel geen sterke indruk dat DAV er tegelijkertijd op moest aandringen dat het Britse infanteriebataljon spoedig in Bosnië werd gestationneerd, omdat het personeel van de Nederlandse transporteenheid daarvan afhankelijk was voor zijn bescherming.⁹⁰ Zolang zulke bescherming ontbrak wilde de Nederlandse regering de toegezegde transportcompagnie namelijk niet inzetten, zo liet de Nederlandse regering in oktober bij herhaling weten aan de VN en UNHCR.⁹¹ Intussen had de Nederlandse regering op 1 oktober het formele verzoek van Boutros-Ghali ontvangen om extra Nederlandse militairen naar Bosnië-Herzegovina te zenden om bij te dragen aan de uitvoering van resolutie 776 van de Veiligheidsraad.⁹²

Nieuwe kritiek vanuit het Nederlandse parlement op het buitenland

Daaraan voorafgaand was op 16 september een plenair Kamerdebat gehouden dat gekenmerkt werd door de ergernis omtrent het gebrek aan vooruitgang van de internationale gemeenschap inzake voormalig Joegoslavië.⁹³ De kritiek van het Nederlandse parlement op het buitenland was opnieuw hevig. 'Zo langzamerhand ontstaat de indruk dat, hoe meer diplomatieke stappen richting de vechtende partijen worden genomen, hoe heviger de gevechten', aldus Sipkes.⁹⁴ Van een heldere EG-lijn was volgens haar geen sprake. 'Het EG-beleid wijzigt zich bijna met de dag.'⁹⁵ Zij vond dat minister Van den Broek, die zijn kritiek vooral richtte op Servië, wel wat meer kritiek mocht spuien op het gebrek aan samenhang in

88 Guikje Roethof, 'Krijgshaftig. Hoe wil Ter Beek eigenlijk aanvallen?', *De Groene Amsterdammer*, 02/09/92.

89 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20/08/92.

90 ABZ, DPV/ARA/00581. Van den Broek 158 aan ambassade Londen, 15/10/92.

91 ABZ, DIO/2003/00063. Loudon 418 (Van den Broek) aan Buitenlandse Zaken, 26/08/92; Van den Broek 252 aan PV Genève, 13/10/92; DPV/ARA/00154, Van den Broek 296 aan PV New York, 12/10/92; chef DPV aan PV New York,

13/10/92, DPV-1741/92; Biegan 1003 aan Van den Broek, 13/10/92; aantekening DIO/Joegoslavië – Transportbataljon/UNPROFOR II, 23/10/92.

92 ABZ, DPV/ARA/00154. Boutros-Ghali aan Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging, 01/10/92.

93 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, pp. 54-79.

94 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 54.

95 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 55.

het optreden van de EG, de NAVO en de WEU.⁹⁶ De Kok noemde de internationale maatregelen tegen Servië ‘niet indrukwekkend’.⁹⁷ Blaauw kon niet uitsluiten dat de VN, ‘het laatste bolwerk waarop wij moeten terugvallen als het gaat om de bescherming van de rechten van de mens, het individu en de mensenrechten’ net zo tandeloos werd als zijn voorganger de Volkenbond.⁹⁸ Van Traa vond dat de regering in internationaal overleg het signaal moest afgeven dat de schepen in de Adriatische Zee, belast met het monitoren van het VN-embargo tegen Servië en Montenegro, ‘daar niet voor de flauwekul moeten rondvaren’. Als de internationale gemeenschap de sancties niet serieuzer aanpakte, moest de regering het Nederlandse fregat dat aan de actie deelnam maar terughalen.⁹⁹ Van Traa meende verder dat het hele Nederlandse parlement bereid was het risico te lopen dat er Nederlandse militairen slachtoffer zouden worden in Bosnië. Het was volgens hem echter niet de vraag ‘of wij te veel risico lopen, maar eerder of de internationale gemeenschap enig risico wil lopen’.¹⁰⁰ De PvdA’er meende dat het er in de voorafgaande tijd wel eens op had geleken dat alleen Nederland in staat zou zijn vrede in Bosnië te brengen.

Dat leek bijna een echo van de gidslanddiscussie van vroegere jaren. Dat is natuurlijk niet zo. We hebben wel de verantwoordelijkheid met kracht mee te doen met wat dan nog mogelijk is. Maar wij blijven tegelijkertijd aangewezen op de bereidheid van een geloofwaardige coalitie en die bereidheid gaat niet ver. (...) Wel is van belang dat de regering de dingen ook ondiplomatiek bij hun naam noemt. In zekere zin zou het tijd zijn om ook de noodklok binnen Europa te luiden. Dat kun je ook maar één keer doen (...) Je kunt je toch afvragen of binnen de Europese Gemeenschap wellicht de kleinere landen (...) dat toch niet dienen te proberen.¹⁰¹

Minister Van den Broek, die op 27 augustus absent was geweest bij het vorige plenaire Kamerdebat wegens zijn aanwezigheid bij de conferentie van Londen, voelde niettemin de sfeer die er inmiddels nu al drie debatten lang in de Kamer hing – op 12 en 27 augustus en nu weer – uitstekend aan. Hij zei de Kamer dat de regering haar de ‘toonsetting van frustratie, ongeduld en een zeker gevoel van machteloosheid’ niet kwalijk nam: ‘In ieder geval menen wij dit politiek zo te mogen verstaan dat deze noodkreten, deze aanmoedigen over onze hoofden heen ook worden gericht tot de internationale gemeenschap in haar geheel.’ Volgens hem zat er nu al drie debatten lang ‘niet vreselijk veel verschil van opvatting tussen de Kamer en de regering’.¹⁰²

Ter Beek meende eveneens dat regering en parlement op één lijn zaten. Dat vond hij ‘ook belangrijk als het gaat om het waarmaken van de verantwoordelijkheid voor de uitzending van Nederlandse militairen, die in eerste instantie wordt gedragen door de minister van Defensie, maar ook door de regering en door de volksvertegenwoordiging die het beleid steunt.’¹⁰³ Hij had weer eens kunnen merken dat de in zijn ogen substantiële bijdrage van Nederland aan de vredesoperaties van de VN op een brede politieke en maatschappelijke

96 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 76.

97 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 56.

98 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 66.

99 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 79.

100 TK, vergaderjaar 1991-1993, Handelingen, p. 63.

101 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 63.

102 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 67.

103 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 72.

steun kon rekenen.¹⁰⁴ En ook de regering was ongeduldig over het tempo waarin de internationale gemeenschap stapje voor stapje nieuwe maatregelen nam tegen de agressors in voormalig Joegoslavië, omdat, zoals Van den Broek zei, 'wij het gevoel hebben dat elke dag die in feite voorbijgaat de politiek van voldongen feiten van bepaalde partijen en met name van de Serven in Bosnië-Herzegovina zich consolideert'.¹⁰⁵

6. Verwarring over de *Rules of Engagement*

Verscheidene fracties vroegen de minister in het debat om meer duidelijkheid omtrent de *Rules of Engagement* onder resolutie 776. De Kamer wilde weten of daaronder behalve zelfverdediging ook de verdediging viel van de taken die de vredesmacht onder het mandaat had gekregen, en of preventief optreden was toegestaan als agressie dreigde.¹⁰⁶ Minister Ter Beek was kennelijk op het verkeerde been gezet door het hoofd Juridische Zaken van zijn departement, Ybema, die in de veronderstelling verkeerde dat de verdediging van het mandaat als onderdeel van zelfverdediging een innovatie was.¹⁰⁷ Bovendien leek de minister van Defensie niet op de hoogte te zijn geweest van het bericht dat de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging bij de VN al enkele dagen na aanvaarding van resolutie 770 naar Den Haag had gestuurd en waaruit bleek dat Boutros-Ghali in feite ander geweld dan pure zelfverdediging uitsloot.¹⁰⁸ Ook was kennelijk op Defensie niet duidelijk geworden dat de bewoordingen van resolutie 776 zodanig anders waren dan die van resolutie 770 ten aanzien van het geweldgebruik dat een ruime interpretatie van het begrip 'zelfverdediging' niet voor de hand lag, zeker ook niet voor de Britse infanteristen die de Nederlandse transporteenheid moesten beschermen. Ter Beek beriep zich bij de beantwoording van de vragen van de Kamerleden met name op de bewoordingen in het rapport van Boutros-Ghali dat ten grondslag had gelegen aan resolutie 776, waarin nog de 'ruime' omschrijving van zelfverdediging aan de orde was.

De minister verklaarde aldus aan de Kamer dat de secretaris-generaal van de VN had aangegeven dat zelfverdediging ook verdediging van de missie inhield. In zijn eigen uitleg daarvan ging de minister erg ver. Ten eerste meende hij dat er door de interpretatie van zelfverdediging als mandaatverdediging sprake was van uitbreiding van de *Rules of Engagement*, wat niet het geval was; sinds Cyprus 1964 was deze omschrijving van zelfverdediging een standaardformulering. Maar bovendien meende Ter Beek dat door deze 'uitbreiding' het voortaan was toegestaan 'strijders te ontwapenen die de duidelijke intentie hebben UNPROFOR met geweld in de taakuitoefening te hinderen of dat al hebben gedaan. Daarbij mogen VN-militairen geweld gebruiken, zij het op het laagst mogelijke niveau en proportioneel'.¹⁰⁹ De VN-troepen zouden de ontwapende strijders vervolgens aan 'de bevoegde instanties' kunnen overdragen.¹¹⁰ Ook preventief gebruik van geweld was volgens de minister

104 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 73.

105 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 69.

106 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 55 (Sipkes), p. 57 (De Kok), p. 60 (Eisma), p. 61 (Van Middelkoop), p. 66 (Van Dis).

107 DV. BDL, nr. 92027270/252, nota Ybema

voor de CDS, 06/05/92, nr. JZN92/0279/IJB.

108 ABZ, Joegoslavië, resolutie 770 (1992), D'Ansembourg 783 aan Van den Broek, 19/08/92.

109 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 74.

110 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 75.

toegestaan.¹¹¹ Toen Sipkes opmerkte dat volgens haar het moment al was aangebroken waarop de VN-militairen in Bosnië preventief geweld moesten gebruiken, zei Ter Beek dat hij dat niet kon beoordelen en dat dat een zaak van de commandant ter plaatse was. Hij voegde er wel aan toe dat de regels niet zo waren opgerekt dat er nu sprake was van *peace-enforcing*,¹¹² zoals ook Van Middelkoop even meende te begrijpen.¹¹³ De *Rules of Engagement* zouden louter zijn ‘uitgebreid’ om de veiligheid van het personeel te vergroten.¹¹⁴ Eisma meende dat als het waar was wat de minister zei – dat de VN-troepen preventief geweld zouden mogen gebruiken – de kans op escalatie ‘levensgroot’ was.¹¹⁵ In casusposities als door het CDA-Kamerlid De Kok naar voren gebracht – Wat gebeurt er als het VN-hoofdkwartier in Bosnië wordt beschoten ‘Weer niets?’ – wilde de minister niet treden.¹¹⁶ Met een dergelijke overtrokken uitleg van de interpretatie die aan het begrip zelfverdediging moest worden gegeven onder de geldende internationaal-politieke situatie, kon in de toekomst bij de Kamerleden alleen maar meer frustratie ontstaan over het gebrek aan optreden van UNPROFOR bij wegversperringen.

De onduidelijkheid over de geweldsinstructie bleef trouwens niet beperkt tot de Tweede Kamer. Ook de UNPROFOR-militairen in Bosnië worstelden ermee. Generaal J.W. Brinkman, commandant van de Luchtmobiele Brigade van april 1993 tot september 1994 en daarna gedurende een half jaar chef-staf van BH-Command, schreef later:

Valt het actief zoeken naar en vervolgens uitschakelen van een sluipschutter onder het recht op zelfverdediging of moet men wachten op het volgende slachtoffer? En wat is de reactie als een logistiek konvooi dreigt te worden beroofd? Valt dit ook onder het recht op zelfverdediging en mogen de militairen hun materieel en goederen verdedigen? In de burgeroorlog in Bosnië was het tekenend dat naar mate een land meer ervaring met dergelijke operaties had opgedaan men het VN-mandaat ruimer interpreteerde, hetgeen meestal tot gevolg had dat men harder optrad. De strijdende partijen respecteerden dat doorgaans.¹¹⁷

Bij de interpretatie van de *Rules of Engagement* door nationale eenheden in Bosnië speelden ook de instructies mee die zij kregen vanuit hun nationale hoofdsteden. Zo was er een groot verschil in geweldgebruik tussen het Franse bataljon in Bihać, dat vanuit Parijs veel ruimte kreeg, en het Britse contingent in Vitez, dat door Londen was vastgelegd op een strikte interpretatie.¹¹⁸ Niettemin aarzelde het Britse bataljon niet *terug* te vuren. Tussen november 1993 en mei 1994 beantwoordde het Britse bataljon bij de begeleiding van konvoien 67 maal vuur van een van de oorlogspartijen, daarbij gebruik makend van zware 30 mm kanonnen.¹¹⁹

111 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 75.

112 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 75.

113 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, pp. 61 en 72.

114 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 75.

115 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen,

p. 75.

116 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 74.

117 Jan Willem Brinkman, ‘Plaats en betekenis van moraliteit in het maken van afwegingen. Een militaire invalshoek’, *Interventie. Kernvraag* (2000) 3, pp. 50-51.

118 Gow, *Triumph*, p. 112.

119 Gow, *Triumph*, pp. 128 en 180, n. 68.

Vertrouwelijke briefings van de Tweede Kamer

Een ander interessant aspect in het Kamerdebat van 16 september was dat het Kamerlid Eisma aan minister Ter Beek vroeg de Kamer, eventueel in een vertrouwelijk overleg, op de hoogte te stellen van de adviezen van militairen over de risico's die verbonden waren aan operaties waaraan Nederlandse blauwhelmen deelnamen.¹²⁰ Het was een interessant verzoek, enerzijds omdat een Kamerlid hier viste naar militaire expertise, anders dan die hij gratis via krant en weekblad kreeg aangereikt, om zich een oordeel te vormen. Anderzijds bestond het gevaar dat de Kamer, door zich over die adviezen te willen buigen, wel erg dicht in de buurt kwam van te willen meeregeren. Dat klonk ook door in de argumentatie die Eisma hanteerde: 'Waarom zouden wij, die met de regering een beslissing moeten voorbereiden en eventueel toestemming moeten geven voor die beslissing, die adviezen niet mogen kennen?'¹²¹ Hoe dan ook, Ter Beek reageerde zeer afhoudend op dit verzoek:

Het is misschien teleurstellend voor de heer Eisma, maar hij zal het met mij moeten doen en niet met de adviezen van de militaire deskundigen, want op grond van die adviezen kom ik tot een bepaalde stellingname. Daarover leg ik rekening en verantwoording af en de heer Eisma moet dan maar zeggen of hij het ermee eens is of niet. Maar hij gaat niet via mij met de (...) militaire deskundigen in discussie, want hij is met mij in discussie. (...) Ik vraag u toch ook niet wat de adviezen van uw fractiemedewerkers zijn alvorens ik met u in discussie ga.¹²²

Staatsrechtelijk gezien terecht noemde Eisma de vergelijking 'niet geheel gepast'.¹²³ Hij bleef erbij dat de Kamer een briefing moest ontvangen 'met alle informatie en alle militaire aspecten daaraan verbonden (...) Wij hebben wel om mindere zaken een briefing gehouden.'¹²⁴ Ter Beek verklaarde ten slotte dat als de vaste Kamercommissie hem daarom zou vragen, hij 'met overtuiging en plezier' zo'n briefing zou organiseren.¹²⁵

Op 6 oktober 1992 berichtten Van den Broek en Ter Beek in een brief aan de Tweede Kamer gehoor te hebben gegeven aan het verzoek van Boutros-Ghali om Nederlandse militairen te sturen voor de uitvoering van resolutie 776. Nederland zou twee transportcompagnieën leveren van in totaal ongeveer 385 militairen, als bijdrage aan een gezamenlijk Belgisch-Nederlands transportbataljon, dat in Vitez en in Banja Luka zou worden gevestigd; 95 man verbindingspersoneel ter aanvulling van de reeds aanwezige 380 'verbindelaars'; twintig waarnemers en veertig officieren en overig personeel voor het nieuw te formeren UNPROFOR-hoofdkwartier in Bosnië-Herzegovina.¹²⁶ Met de uitzending van deze 540 manschappen kwam de totale Nederlandse bijdrage aan VN-militairen in voormalig Joegoslavië op ongeveer 940. Door de uitzending van nog meer militairen zou dit aantal begin 1993 oplopen tot 1100.¹²⁷ Als redenen voor deze grote inspanning noemde de regering 'het grove onrecht dat velen in Bosnië-Herzegovina is en wordt aangedaan', de verwachting dat een grotere internationale troepenmacht in Bosnië remmend zou kunnen werken op schen-

120 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 59.

121 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 59.

122 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 59.

123 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 59.

124 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 76.

125 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 78.

126 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 29.

127 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 31, p. 6.

dingen van mensenrechten en de mogelijkheid dat een omvangrijk UNPROFOR een bijdrage zou leveren aan een politieke oplossing van het conflict.¹²⁸ De regering meende dat er bij uitzending van deze manschappen sprake was van ‘verantwoorde, aanvaardbare risico’s’. ‘Sluitende veiligheids garanties’ waren echter onmogelijk.¹²⁹ De regering maakt er in haar brief melding van dat onder zelfverdediging van de VN-militairen ‘ook situaties worden verstaan waarin personen met geweld trachten de VN-militairen te verhinderen hun mandaat uit te voeren’.¹³⁰ De voltallige ministerraad, die een maand eerder de inzet van militaire middelen had gemandateerd aan premier Lubbers, vice-premier Kok en de ministers Ter Beek en Van den Broek,¹³¹ werd pas op 9 oktober, drie dagen na de Kamer, ingelicht over het besluit tot uitzending. Deze nam er met instemming kennis van.¹³²

Op 7 oktober 1992 werd de vaste commissie voor Defensie van de Tweede Kamer op haar verzoek inderdaad vertrouwelijk gebriefd door militaire deskundigen van het ministerie van Defensie.¹³³ Het was de eerste in een reeks vertrouwelijke briefings rond de operaties in voormalig Joegoslavië. Op 22 februari 1994 zou de vaste Kamercommissie voor Defensie vertrouwelijk worden gebriefd over de veiligheid en bewapening van Dutchbat. De Kamercommissies van Buitenlandse Zaken en Defensie tezamen ontvingen op 18 oktober 1994 een vertrouwelijke briefing over de (on)mogelijkheid van terugtrekking van Dutchbat uit Srebrenica¹³⁴ en op 31 mei 1995 volgde opnieuw een vertrouwelijke briefing.

Minister Ter Beek was zelf niet bij zulke briefings aanwezig, maar wilde achteraf wel over de bijeenkomsten worden geïnformeerd door de defensiestaf: ‘Ik was niet eens zo geïnteresseerd in datgene wat de briefers van het ministerie hadden verteld aan de Kamerleden – dat wist ik natuurlijk wel – als wel in datgene wat de Kamerleden ervan vonden. Ik hoopte daarmee mijn voordeel te kunnen doen.’¹³⁵ Een ander voordeel dat Defensie kon hebben van de vertrouwelijke briefings was dat het zich onbespied meende te weten door Buitenlandse Zaken, waarmee het anders gezamenlijk optrok tegenover de Kamer. Op Buitenlandse Zaken was men zich van dit risico bewust, reden waarom dit ministerie bijvoorbeeld naar de briefing aan de Kamerleden door Defensie ‘een spion’ stuurde.¹³⁶ Aan de andere kant hadden de vertrouwelijke briefings en de afwezigheid van Ter Beek het voordeel voor de Kamerleden dat hun de grote aarzelingen van de verantwoordelijke militairen veel duidelijker werden. In een openbare commissievergadering zouden naar verwachting deze militairen niet zozeer het achterste van hun tong hebben laten zien.¹³⁷

Tijdens de briefing op 7 oktober 1992 informeerden commandeur J. Waltmann van de

128 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 29, p. 1.

129 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 29, p. 4; TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 816 (Ter Beek, 22/10/92).

130 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 29, p. 4.

131 BSG, Besluitenlijsten Politiek Beraad 1992-1996. Besluitenlijst, 14/09/92.

132 Geobjectiverde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 09/10/92.

133 Aanwezig waren: Achttienribbe-Buijs (PvdA), Blaauw (VVD), Van Dis (SGP), Eisma (D66), Van

Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD), De Hoop Scheffer (CDA), De Kok (CDA), Frinking (CDA), Leerling (RPF), Sipkes (GL), Van Traa (PvdA), Valk (PvdA), Ter Veer (D66) en Van Vlijmen (CDA). Bij deze en andere vertrouwelijke briefings waren overigens geen medewerkers van de MID aanwezig.

134 Vgl. Both, *Indifference*, p. 260.

135 TCBU, gesprek A.L. ter Beek, 23/03/00, p. 15; zie ook TCBU, Vertrekpunt I, p. 104.

136 ABZ, DPV/ARA/00154. Memorandum van DPV aan Van den Broek via DGPZ en S, 06/10/92, nr. DPV-1689/92.

137 TCBU, gesprek D. Eisma, 06/04/00, p. 4.

defensiestaf en brigadegeneraal Bastiaans, souschef Operatiën van de KL, de aanwezige parlementariërs over de politieke en militaire situatie in (voormalig) Joegoslavië, de opties ten aanzien van de inzet van VN-troepen, het mandaat van UNPROFOR, de activiteiten van de diverse internationale organisaties in het gebied, alsmede de Nederlandse bijdrage daaraan. De verstrekte informatie was over het algemeen bekend en de aandacht van een aantal Kamerleden 'navenant', aldus een intern verslag van Defensie. Echt spannend werd het pas toen de Kamerleden vragen en opmerkingen konden plaatsen. Frinking, De Hoop Scheffer, De Kok en Van Traa vroegen naar de bevoegdheden in de nieuwe commandostructuur in Bosnië-Herzegovina. Van Heemskerck meende, naar hierboven bleek ten onrechte, dat met de *Rules of Engagement* verder werd gegaan dan gebruikelijk bij *peacekeeping*. Zij vroeg of de lichte bewapening voldoende was en of de keuze daarvoor een politieke of een militaire was.

Waltmann verduidelijkte in zijn antwoord dat de VN-militairen niet zouden mogen ingrijpen bij schending van mensenrechten; zo ver strekte hun mandaat in Bosnië niet. Van bescherming vanuit de lucht zou geen sprake zijn, hooguit van afvoer van gewonden per transporthelikopter. Bastiaans noemde de humanitaire doelstelling primair. Een eventueel militair optreden moest bescheiden blijven, opdat ook 'morgen en overmorgen' nog hulpverlening door 'neutrale' VN-militairen mogelijk zou zijn. Volgens de Defensietop was het resultaat van de briefing dat de aanvankelijk 'krachtige taal' van een aantal Kamerleden plaats maakte voor bezorgdheid over de risico's die Nederlandse militairen zouden kunnen lopen.¹³⁸

Tijdens een plenair Kamerdebat op 22 oktober 1992 bleek dat de parlementariërs, met uitzondering van de Centrumdemocraat J.G.H. Janmaat, instemden met het regeringsbesluit tot uitzending, hetgeen niet hoefde te verbazen na hun 'grote ongeduld in augustus', zoals PvdA-parlementariër Van Traa het noemde.¹³⁹ Kennelijk onder de indruk van de vertrouwelijke briefing twee weken eerder, hechtten de volksvertegenwoordigers tijdens dit debat sterk aan de persoonlijke veiligheid van de uit te zenden Nederlandse militairen.¹⁴⁰ Zij

138 Volgens de commissie-Bakker van de Tweede Kamer, die onderzoek deed naar de besluitvorming rond uitzending van Nederlandse militairen op vredesoperaties, bestaat er geen verslag van deze bijeenkomst, TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 104. Door het NIOD werden echter zowel in de collectie Ter Beek als in het archief van de Tweede Kamerfractie van GroenLinks de schriftelijke neerslagen van de twee inleidingen aangetroffen: 'Briefing Joegoslavië', vertrouwelijk en 'Militaire situatie Bosnië-Herzegovina', vertrouwelijk, beide z.d. In het eerste stuk werd een algemeen overzicht gegeven van Joegoslavië en zijn geschiedenis; van de politieke situatie in de landen die uit Joegoslavië waren voortgekomen, alsmede van de situatie in Kosovo en Vojvodina; van de sterkte en bewapening van de verschillende conflictpartijen; van de activiteiten van internationale organisaties met betrekking tot voormalig Joegoslavië; en ten slotte van de Nederlandse bijdrage daaraan. In het tweede

stuk werd een overzicht gegeven van de militaire situatie in de verschillende delen van Bosnië, de strijdmiddelen van de conflictpartijen, hun opstelling ten opzichte van UNPROFOR, UNPROFOR zelf, het *concept of operations* van het Nederlands-Belgische transportbataljon, de ontplooiing daarvan en de risico's van hulptransporten in Bosnië. Dit tweede stuk bevond zich tevens in de collectie Kreemers. De presentaties werden gegeven aan de hand van dia's. Daarnaast werd aangetroffen: NIOD, Coll. Ter Beek, vertrouwelijk memo van Frans Princen, 'Impressie van de vertrouwelijke briefing van de Vaste Commissie voor Defensie van de Tweede Kamer op 7 oktober 1992', 08/10/92.

139 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 811.

140 Zie ook Hans Moleman, 'VN-missie moet met creativiteit Kamer nachtmerries besparen', *de Volkskrant*, 23/10/92.

lieten zich er echter door minister Ter Beek van overtuigen dat door afspraken met de strijdende partijen, de bevelsverhoudingen ter plaatse, de bescherming door Britse en Canadese infanteriebataljons, locatie en transportroutes, en beschermende maatregelen ten aanzien van de uitrusting van chauffeurs en vrachtwagens, al het mogelijke was gedaan om de risico's tot een aanvaardbaar niveau te beperken, dat wil zeggen aanvaardbaar in relatie tot de erbarmelijke toestand waarin de bevolking van Bosnië-Herzegovina verkeerde. Om het belang te onderstrepen dat zij hechtte aan de veiligheid van het Nederlandse militaire personeel in de regio voegde de Nederlandse regering per 1 maart 1993 nog het fregat Hr. Ms. Abraham Crijnsen toe aan de Britse taakgroep Ark Royal in de Adriatische Zee, die diende ter bescherming van de UNPROFOR-troepen bij een eventuele terugtrekking.¹⁴¹

De Kok vroeg tijdens het debat op 22 oktober 1992 meer duidelijkheid over de bevoegdheden van de minister van Defensie in relatie tot de bevelsstructuur van UNPROFOR: 'Heeft hij een vinger aan de pols? Heeft hij een noodrem voor onvoorziene omstandigheden?'¹⁴² Die noodrem bestond volgens Ter Beek uit de mogelijkheid, op grond van het oppergezag van de Nederlandse regering over de inzet van Nederlandse militairen (art. 98 Grw. Zie ook hoofdstuk 5), de Nederlandse troepen terug te trekken, maar hij gaf dadelijk aan dat niet snel te zullen doen. Besluiten over de data en de routes van konvoeien vielen onder de verantwoordelijkheid van de VN-commandanten, in overleg met de vertegenwoordigers van UNHCR. Ter Beek wees er overigens op dat op bijna alle niveaus van bevelvoering binnen UNPROFOR Nederlandse officieren aanwezig waren.¹⁴³ Met instemming van de Tweede Kamer vertrokken op 31 oktober 160 kwartiermakers van de transporteenheid uit Nederland, op 7 en 10 november gevolgd door de hoofdmacht.

Nederlandse onduidelijkheid over het optreden bij wegblokkades

Hoewel dus in feite al in augustus vaststond dat de VN, UNHCR en Groot-Brittannië mordicus tegen geweldgebruik waren, wanneer konvoeien werden opgehouden door wegversperringen, bleven daar zowel bij de Nederlandse regering als bij de parlementariërs vragen over bestaan. Op 19 augustus, de dag nadat Van den Broek hem had geïnstrueerd het verhoogde aanbod van zestig vrachtwagens en tweehonderd chauffeurs te doen aan UNHCR, vroeg Wagenmakers, de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger in Genève, het Hoge Commissariaat naar de betekenis die moest worden toegekend aan de woorden 'all measures necessary' in resolutie 770. UNHCR benadrukte in het antwoord dat de enige realistische manier om doorgang voor konvoeien te verkrijgen bestond uit vaak uitputtende onderhandelingen met de strijdende partijen. Voor voortgaande hulpverlening achtte UNHCR het van het grootste belang dat de strijdende partijen de opstelling van de hulpverleners als onpartijdig en neutraal zouden ervaren.¹⁴⁴

In de marge van de conferentie van Londen stelde Van den Broek het onderwerp van de militaire begeleiding van konvoeien aan de orde bij Ogata. Zij zei daar geen bezwaar tegen te hebben, indien UNHCR ter plaatse dat nodig achtte, maar er moest dan sprake zijn van 'non

141 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 33.

142 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 806.

143 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 819.

144 PVNY. Wagenmakers 588 aan Van den Broek, 19/08/92. Zie ook ABZ, 2003/00063,

Follow-up Committee on the Comprehensive Response to the Humanitarian Crisis in the Former Yugoslavia, Second Meeting, 04/09/92, Working Document. Advance copy, bijl. bij PV Genève aan F. van Wulfften Palthe, 24/08/92, faxnr. hum/gev-0579/92.

offensive use' van militairen. Zij bleef voorstander van, desnoods langdurige en moeizame, onderhandelingen om de konvoeien op hun plaats van bestemming te krijgen. Haar voorkeur, zo vertelde zij Van den Broek, ging daarom ook uit naar civiele chauffeurs.¹⁴⁵

Op 17 februari 1993 vroeg CDA-Kamerlid De Kok de regering in een Kamervraag of VN-konvoeien de mogelijkheid hadden zich een toegang tot hun bestemming te forceren. Minister P.H. Kooijmans, die op 2 januari 1993 minister Van den Broek was opgevolgd op Buitenlandse Zaken, antwoordde dat indien zich obstakels voordeden op de weg van een konvooi dat door UNPROFOR werd beschermd, de UNPROFOR-commandant besliste over de te volgen handelwijze. Hij pleegde daarover zo mogelijk overleg met de hoogste UNHCR-functionaris in het transport. Tot dan toe, aldus de minister, was het nooit voorgekomen dat in zo'n geval met militaire middelen de doorgang was geforceerd, 'met name teneinde zowel de veiligheid van het VN-personeel alsook het verloop van de hulpoperaties in het algemeen niet in gevaar te brengen.'¹⁴⁶

Op 9 maart 1993 aanvaardde de Tweede Kamer een motie-Van Traa die de regering uitnodigde na te gaan of maatregelen mogelijk waren om VN-konvoeien desnoods met geweld hun bestemming te laten bereiken.¹⁴⁷ Minister Kooijmans had geen bezwaar tegen de motie, maar zag er evenmin veel heil in. In feite boden de resoluties 770 en 776 al de mogelijkheid tot een ruimere inzet van geweld, aldus de bewindsman. De troepenleverende landen waren daartoe echter niet bereid gebleken. Daarvoor zou zowel een zwaardere bewapening als een ruimer mandaat nodig zijn.¹⁴⁸ De motie werd niettemin een week later aangenomen. Vóór stemden de PvdA, CDA, D66, Groen Links, GPV, RPF en SGP; de overige fracties stemden tegen.¹⁴⁹

De Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging bij de VN liet daarna aan Kooijmans weten dat bij het standpunt van UNHCR om te onderhandelen in plaats van teschieten meewoog dat het meestal niet ging om één enkel *roadblock*, maar om meerdere blokkades op eenzelfde traject. Wanneer dus gebruik zou worden gemaakt van geweld bij één wegversperring, zou verderop langs die weg telkens opnieuw het gevecht moeten worden aangegaan. Bovendien zouden in zo'n geval de versperringen verderop langs de weg nog worden versterkt. In feite zou, wanneer werd besloten met geweld op te treden, een veilige corridor moeten worden gerealiseerd. Bij plannen voor die situatie van de NAVO en de WEU in augustus 1992 was echter komen vast te staan dat daarvoor honderdduizend militairen nodig zouden zijn en geen land had toen mogelijkheden gezien om een troepenmacht van die omvang te (helpen) realiseren.

Ten slotte woog bij de afwijzing van het gebruik van geweld nog mee dat de commandanten van de UNPROFOR-eenheden die de konvoeien beschermden zich er terdege van bewust waren dat een gevecht op de ene plaats kon leiden tot represailles tegen VN-personeel op een heel andere plaats.¹⁵⁰ Op 5 april berichtte Kooijmans naar aanleiding van de motie-Van Traa daarom aan de Tweede Kamer dat uit contact met het VN-secretariaat nog eens was gebleken dat UNHCR zich verzette tegen gebruik van geweld om hulpkonvoeien op

145 ABZ, DIO/2003/00063. Loudon 418 (Van den Broek) aan Buitenlandse Zaken, 26/08/92.

146 TK, vergaderjaar 1992-1993, Aanhangsel Handelingen, nr. 390.

147 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 37.

148 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen,

p. 3874.

149 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3394 (16/03/93).

150 ABZ, Joegoslavië resolutie 770 (1992), D'Ansembourg 264 aan Kooijmans, 22/03/93.

hun plaats van bestemming te krijgen.¹⁵¹ Voorafgaand aan dat antwoord aan de Kamer was in de Nederlandse ministerraad overigens de irritatie van sommige bewindslieden over het geweldloze optreden bij *roadblocks* naar voren gekomen.¹⁵² Ter Beek meende: ‘dan rijden ze maar om als ze tegen iets oplopen’; een standpunt dat vooral premier Lubbers stoorde.¹⁵³

Niet alleen VN-diplomaten en terughoudende regeringen waren overigens tegen geweldgebruik in het kader van de resoluties 770 en 776. Ook ervaringen van de betrokken militairen wezen uit dat zij onderhandelingen bij de wegversperringen verre prefereerden boven het gebruik van geweld. Begin 1994 was de Nederlandse landmachtattaché in Londen aanwezig bij een presentatie waarop de commandant van het Britse bataljon in de periode mei tot november 1993 over zijn ervaringen vertelde. De landmachtattaché tekende naar aanleiding daarvan op dat als je met een *Warrior* (een zwaar bewapend pantservoertuig) door een *roadblock* reed, dat onmiddellijke voortgang voor het konvooi betekende, maar dat zo’n actie vervolgens dagenlang tot ontzegging van het weggebruik leidde. Enkele uren vertraging voor een konvooi als gevolg van onderhandelingen verdiende daarom de voorkeur.¹⁵⁴ Schieten zou nog grotere consequenties hebben dan doorrijden. Sergio Vieira de Mello, vanaf eind 1993 de hoogste civiele VN-bestuurder in Sarajevo, omschreef het eens als volgt: ‘Shooting your way through only works once. After that you’re at war, and for all practical purposes the humanitarian effort is over.’¹⁵⁵

Bij een internationaal onderzoek uit 1996 onder UNPROFOR-officieren die in Bosnië hadden gediend, bleek dat ongeveer tachtig procent van hen de stelling onderschreef dat geduld de beste manier was om humanitaire konvooiën op hun bestemming te krijgen.¹⁵⁶ Er waren wél militairen die meenden dat *dreigen* met geweld in elk geval geen kwaad kon. Zo verklaarde de Zweedse commandant van het Noordse bataljon, Hendrikson, dat als een konvooi werd tegengehouden bij een wegblokkade, ‘I tell them they let me through or I’ll blow their fucking heads off. Sure, sometimes they don’t, and I have to go back, but it doesn’t hurt to try it. You have to in the Balkans. You act the tough guy or they piss all over you.’¹⁵⁷ Hoe voorzichtig UNPROFOR optrad, mag echter blijken uit het feit dat pas begin november UNPROFOR troepen voor het eerst gebruik maakten van het recht op zelfbescherming, nadat een door Britse militairen begeleid hulpkonvooi dertig kilometer ten zuiden van Tuzla onder zwaar vuur was komen te liggen.¹⁵⁸

7. Het vliegverbod

In Londen was een verbod op militaire vluchten boven Bosnië genoemd als een van de vertrouwenwekkende maatregelen. De Nederlandse autoriteiten waren na de conferentie van Londen groot voorstander geweest van een resolutie van de Veiligheidsraad die een ‘*no-fly zone*’ boven Bosnië zou instellen. Van den Broek pleitte bijvoorbeeld tijdens een EPS-lunch in New York op 22 september met de interim minister van Buitenlandse Zaken

151 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 44.

152 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 26/03/93 en 02/04/93.

153 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

154 CRST. Kolonel G.C.W. Soetermeer, landmachtattaché, aan DOKL OZ, t.a.v. H Sitcen, 28/02/94 nr. 2602/1827, met bijlage: ‘Aanteke-

ning naar aanleiding van presentatie Britse BC over ervaring UK(VN)bataljon in periode mei-november 1993’.

155 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 169.

156 Biermann & Vadset, *2nd Workshop*, p. 30.

157 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 169.

158 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 83/92, 08/11/92.

van de Verenigde Staten, Eagleburger, voor de inzet van vliegende radarposten (zogenoeten AWACS-toestellen) om verboden vliegbewegingen te registreren. Later zou Van den Broek constateren dat bijna al zijn collega's in beginsel vóór zo'n vliegverbod waren, maar tal van praktische problemen opwierpen voor de afdwinging ervan. Opnieuw waren het vooral de Britten, die in de persoon van minister van Buitenlandse Zaken Hurd, 'een ontmoedigende rol' speelden.¹⁵⁹

Begin oktober lag er ten slotte een Amerikaanse ontwerp-resolutie op tafel in de Veiligheidsraad om een vliegverbod boven Bosnië af te dwingen. De Amerikaanse regering was daartoe gekomen, nadat zij had vastgesteld dat een verstoring van de humanitaire vluchten op Sarajevo de dood van vele duizenden Moslims zou betekenen tijdens de aanstaande winter.¹⁶⁰ Omdat de Bosnische Moslims en Kroaten niet of nauwelijks over vliegtuigen beschikten, was het verbod primair tegen de Bosnische Serven gericht, die ondanks de afspraken van Londen herhaaldelijk woongebieden en industrie in Bosnië bombardeerden. Van den Broek was ingenomen met de expliciete verwijzing naar hoofdstuk VII van het VN-Handvest, en ook met het feit dat in deze ontwerp-resolutie over *enforcement* werd gesproken. Hij was bovendien enthousiast over de rol die aan de NAVO in de resolutie werd toebedacht, omdat dat volgens hem de enige organisatie was die op korte termijn over de vereiste infrastructuur en middelen beschikte om op de naleving van de resolutie toe te zien en haar af te dwingen.¹⁶¹

De verwijzing naar hoofdstuk VII bleek echter niet aanvaardbaar voor Rusland en China, beide permanent lid van de Veiligheidsraad. Daarom streefde het Britse voorzitterschap van de Veiligheidsraad naar een benadering in twee stappen.¹⁶² UNPROFOR werd gevraagd een 'geschikt mechanisme' te ontwikkelen ten behoeve van het toezicht op de naleving. Afdwinging van het vliegverbod zou pas mogelijk zijn na geconstateerde schendingen van het verbod; daarvoor zou dus een nieuwe resolutie vereist zijn.

Deze voorzichtigheid werd niet alleen ingegeven door de opstelling van Rusland en China, maar vooral door de Britse en Franse regeringen, die escalatie van het conflict vreesden indien dadelijk geweld zou worden gebruikt. Zij waren bovendien, met Boutros-Ghali, bevreesd voor de veiligheid van het VN-personeel op de grond, als het vliegverbod met geweld werd afgedwongen.¹⁶³ Deze benadering mondde uit in resolutie 781, die op 9 oktober werd aanvaard en een vliegverbod afkondigde zonder sancties te noemen. Zij verwees overigens naar resolutie 770 en daarmee indirect toch naar hoofdstuk VII.

Het vliegverbod werd dadelijk van kracht. Het monitoren zou gebeuren door waarnemers op dertien vliegvelden in Kroatië, Bosnië, Servië en Montenegro, alsmede door AWACS-toestellen van de NAVO, die toch al in de regio aanwezig waren om boven de Adriatische

159 ABZ, DEU/ARA/00085. Biegman 886 (Van den Broek) aan Buitenlandse Zaken, 23/09/92. Zie ook ABZ, DEU/ARA/05244. Biegman 884 (Van den Broek) aan Buitenlandse Zaken, 22/09/92; PVNY. Van den Broek aan Permanente Vertegenwoordiger New York, 30/09/92, celer 263; Janny Groen, 'V-raad studeert op meer stappen tegen Servië', *de Volkskrant*, 24/09/92.

160 John M. Goshko, 'A Reluctant Expansion of Policy. Bosnia "No-Fly" Zone Needed to Protect Aid, Eagleburger Says', *The Washington Post*,

11/10/92. Zie ook 'Vliegverbod boven Bosnië', *NRC Handelsblad*, 03/10/92.

161 ABZ, DPV/ARA/01806. Van den Broek 275 aan PV New York, 05/10/92.

162 ABZ, DPV/ARA/01806. Memorandum DGPZ aan Van den Broek, 07/10/92, nr. 161/92; ABZ, 999.241 Joegoslavië, No Fly Zone. Vertrouwelijk memorandum van DAV aan Van den Broek, 06/10/92, nr. MS-183/92.

163 Paulsen, *Jugoslavienpolitik*, pp. 99-100; Favier/Martin-Rolland, *Décennie*, p. 306.

Zee te assisteren bij de registratie van eventuele schendingen van het embargo over het water. Vanaf begin november zouden ook AWACS-toestellen boven Hongarije worden ingezet, de eerste *out-of-area*-operatie van de NAVO. Stationering van de waarnemers op de vliegvelden was mogelijk doordat de Joegoslavische en Kroatische presidenten Ćosić en Tudjman daarmee op 30 september in een gezamenlijke verklaring in aanwezigheid van de bemiddelaars Owen en Vance hadden ingestemd.¹⁶⁴

Enkele weken later sloeg Van den Broek aanmerkelijk krachtiger taal uit dan de resolutie uitademde. Hij bepleitte selectief militair optreden in de vorm van krachtdadige afdwinging van het wapenembargo en het vliegverbod.¹⁶⁵

Volgens veel *insiders* zou afdwinging van het vliegverbod echter nauwelijks effect hebben op de oorlogvoering op de grond. Bombardementsvluchten voerden de Bosnisch-Servische strijdkrachten na aanvaarding van de resolutie namelijk nauwelijks meer uit.¹⁶⁶ De VRS bleef wél op bescheiden schaal gebruik maken van helikopters voor vervoer van militairen en bevoorrading.¹⁶⁷ Zouden die worden beschoten, dan zouden de lichtbewapende VN-troepen op de grond bovendien een gemakkelijk doelwit voor Bosnisch-Servische wraakacties zijn. En ten slotte zou afdwinging de onpartijdigheid die de VN nastreefde met het oog op onderhandelingen in gevaar brengen. Bart Tromp schreef daarom dat een resolutie ter afdwinging van het vliegverbod ‘op zijn best een gebaar, en op zijn ergst een domme politiek militaire zet’ zou zijn.¹⁶⁸

Zonder sancties had het vliegverbod echter weinig waarde. Een vloot AWACS-verkeningsvliegtuigen van de NAVO constateerde na afkondiging van het verbod herhaaldelijk schendingen.¹⁶⁹ De vervolgresolutie, die in dit geval in het vooruitzicht was gesteld, liet echter op zich wachten, omdat de Franse en Britse regering niet wilden dat de Veiligheidsraad zo'n besluit nam zolang UNPROFOR II niet volledig was ontplooid. Op die manier ontstond ten aanzien van schendingen van het vliegverbod een minimalistische opstelling, waarbij de internationale gemeenschap een oogje leek toe te knijpen.

Op 10 november aanvaardde de Veiligheidsraad uiteindelijk toch resolutie 786, die afdwinging mogelijk maakte. Verificatie zou, behalve door AWACS-vliegtuigen, nu ook kunnen geschieden door de stationering van waarnemers van de Europese Monitormissie op drie vliegvelden in Kroatië en door UNPROFOR in Zagreb, Bosnië-Herzegovina, Servië en Montenegro. Ook nadien bleven Serven en – in mindere mate – Kroaten het verbod schenden, en weigerde de Bosnische regering waarnemers toe te laten op het vliegveld van Tuzla, waar volgens Britse bronnen Iraanse vliegtuigen in ruime mate wapens invlogen.¹⁷⁰ Het uitblijven van afdwinging werd verder in de hand gewerkt door achtereenvolgende verkiezingen in de Verenigde Staten, Rusland en Servië, in november en december 1992.¹⁷¹ Een praktisch probleem was bovendien dat de troepenleverende landen begin december pas 29

164 Voor de tekst van de verklaring zie Ramcharan, *Conference*, pp. 456-458.

165 Leonard Ornstein, ‘Minister Van den Broek: Ik zou zeggen: beginnen met een schot voor de boeg’, *Vrij Nederland*, 31/10/92, pp. 9-10.

166 United Nations Department of Public Information, *The United Nations*, p. 10.

167 Gow, *Triumph*, pp. 132-133.

168 Tromp, *Verraad*, p. 49 (30/09/92).

169 Zie bijvoorbeeld DPV/ARA/01806. Biegman

1001 aan Van den Broek, 14/10/92; Van den Broek aan PV New York, 30/10/92, celer 360.

170 ABZ, DPV/ARA/01806. Biegman 1344 aan Van den Broek, 04/12/92. Zie ook bijlage Intelligence, hoofdstuk 4.

171 ABZ, DPV/ARA/01806. Biegman 1143 aan Van den Broek, 03/11/92; Biegman 1396 aan Van den Broek, 16/12/92; Jacobovits 2005 aan Van den Broek, 18/12/92.

van de vereiste 79 waarnemers hadden geleverd.¹⁷² Het is de vraag of de VN er erg hard om vroeg. Boutros-Ghali stond namelijk gereserveerd tegenover afdwinging van het vliegverbod.¹⁷³

Bij zowel het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, als bij N.H. Biegman, die in september 1992 was aangetreden als de Permanente Vertegenwoordiger van Nederland bij de Verenigde Naties, was de irritatie over de inactiviteit van de Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk ten aanzien van de schendingen van het vliegverbod groot.¹⁷⁴ Biegman: 'Men weet het niet en men wil het niet weten.'¹⁷⁵ Van Walsum merkte tijdens een CoPo op 'dat wij ons niet geheel moesten laten biologeren door de risico's die voor UNPROFOR I en II zouden ontstaan als bij de afdwinging van de *no-fly zone* geweld werd gebruikt'. UNPROFOR I deed immers toch al weinig meer dan de Servische bezetting van eenderde van Kroatië consolideren en de taak van UNPROFOR II zou kunnen worden vervangen door bevoorrading door de lucht, ook al waren voor vliegbewegingen de weersomstandigheden boven Bosnië 'verre van ideaal'.¹⁷⁶

8. Op weg naar het Tribunaal

Al vanaf begin oktober 1991 hadden de EG en de CVSE zich op het standpunt gesteld dat degenen die verantwoordelijk waren voor het geweld in Joegoslavië volgens internationaal recht verantwoordelijk moesten worden gesteld voor hun daden.¹⁷⁷ Resolutie 771 van 13 augustus 1992 had alle staten en daarvoor in aanmerking komende internationale humanitaire organisaties opgeroepen gegevens te verstrekken aan de Veiligheidsraad over ernstige mensenrechtenschendingen op het grondgebied van voormalig Joegoslavië. Daarbij werd expliciet melding gemaakt van ernstige schendingen van de Geneefse Conventies. Tegelijk had de Veiligheidsraad Boutros-Ghali gevraagd voorstellen te doen over de vraag wat er daarna op basis van de verstrekte informatie zou moeten gebeuren. Daarmee was berechting van plegers van oorlogsmisdrijven in het verschiet gekomen.

Zolang er een oorlogssituatie heerste op althans een deel van het grondgebied van voormalig Joegoslavië, en zolang de internationale gemeenschap niet bereid was daar vrede af te dwingen, schiep de resolutie een ongemakkelijke situatie. Het was niet ondenkbaar dat degenen met wie het Westen moest onderhandelen om tot een oplossing van het conflict te komen tevens in aanmerking zouden komen voor een eventuele berechting. Westerse onderhandelaars liepen na aanvaarding van resolutie 771 het risico beladen te worden met het odium dat zij in gesprek waren met mensen van wie internationaal aanvaard was dat zij oorlogsmisdadigers waren. Zulke potentiële verdachten zouden er bovendien geen baat bij hebben mee te werken aan hun eigen uitlevering of die van handlangers die hen zouden kunnen compromitteren. Hun bereidheid om bij te dragen tot een verwezenlijking van

¹⁷² ABZ, DPV/ARA/01806. PV New York aan Van den Broek, 10/12/92 nyv-10221.

¹⁷³ ABZ, DPV/ARA/01806. D'Ansembourg 1418 aan Van den Broek, 22/12/92.

¹⁷⁴ ABZ, DPV/ARA/01806. Van den Broek 404 aan PV New York, 18/11/92; Biegman 1344 aan Van den Broek, 04/12/92.

¹⁷⁵ ABZ, DPV/ARA/01806. Biegman 1143 aan

Van den Broek, 03/11/92.

¹⁷⁶ ABZ, DPV/ARA/01806. Memorandum DGPZ voor Van den Broek, 09/12/92, nr. 195/92.

¹⁷⁷ Zie bijvoorbeeld Frits Schaling, 'Ultimatum EG aan strijdende Joegoslaven', *NRC Handelsblad*, 07/10/91; Steven L. Burg, 'Negotiating a Settlement: Lessons of the Diplomatic Process', in: Blank (ed.), *Wars*, p. 41.

geordende omstandigheden op hun grondgebied kon zelfs afnemen, omdat zij daarmee hun eigen uitlevering dan wel arrestatie mogelijk zouden maken.

Niettemin drong Nederland er binnen de EG en de VN sterk op aan dat er feiten zouden worden verzameld over oorlogsmisdaden, en dat een VN-tribunaal in het leven zou worden geroepen ter berechting van oorlogsmisdadigers in het voormalige Joegoslavië, naar de voorbeelden van de tribunalen van Neurenberg en Tokio aan het eind van de Tweede Wereldoorlog.¹⁷⁸

In september 1992 deed Nederland binnen de EG de eerste concrete voorstellen voor onderzoek naar oorlogsmisdaden en de berechting van de daders. In diezelfde tijd verklaarde de Amerikaanse regering zich voorstander van de oprichting van een VN-commissie voor oorlogsmisdaden gepleegd in het voormalige Joegoslavië. In oktober was Washington evenwel nog geen voorstander van de instelling van een tribunaal. De Amerikaanse regering vreesde de precedentwerking van de instelling van een VN-tribunaal voor oorlogsmisdaden en stelde zich op het standpunt dat oorlogsmisdadigers berecht moesten worden door hun nationale gerechtshoven.¹⁷⁹ In voormalig Joegoslavië zou dat uiteraard pas kunnen gebeuren nadat het politieke klimaat daar gewijzigd was. Volgens de Amerikaanse opvatting moest de VN-commissie zelf onderzoeken instellen, die zouden worden afgesloten met een rapport, waarin zowel de verantwoordelijkheid van overheden als die van individuen zou zijn vastgelegd. Op grond daarvan zou vervolging kunnen plaatsvinden. De *Assistant Legal Adviser* van het *State Department*, Edward Cummings, liet aan de Nederlandse ambassadeur in Washington, Meesman, weten dat van zulke rapporten 'tevens een afschrikkende werking' moest uitgaan.¹⁸⁰ Op advies van Van Walsum werd coördinatie tussen de Nederlandse en Amerikaanse initiatieven nagestreefd.¹⁸¹

Cummings vertelde Meesman overigens ook dat VN-onderhandelaar Vance geen voorstander was van een VN-commissie voor oorlogsmisdaden 'omdat hij de mogelijkheid van amnestie wilde behouden als dat een finale oplossing van het conflict zou bevorderen'.¹⁸² Ook Owen wilde de mogelijkheid open houden van een algemene amnestie 'op een enkele uitzondering na', zo verklaarde hij op 13 oktober in een briefing tegenover de EG-ministers.¹⁸³ De voormalige Poolse premier Tadeusz Mazowiecki, die medio augustus door de VN-commissie voor de Rechten van de Mens als speciale rapporteur voor voormalig Joego-

178 Zie bijv. ABZ, DEU/ARA/03286. Van den Broek aan PV Genève, 25/09/92, celer 238; *coreu* Den Haag, 01/10/92, cpe/hag 584; 00001, memorandum van P. Peters aan hoofd DIO/Joegoslavië, 30/09/92, nr. 653/92; Van den Broek, 268 aan PV New York, 01/10/92 508363, Van den Broek 141 aan ambassade Londen, 28/09/92; *coreu* Den Haag, 02/10/92, cpe/hag 594; Van den Broek 031 aan PV Straatsburg, 19/10/92; 00085, *coreu* Den Haag, 17/09/92, cpe/hag 547; Meesman 896 aan Van den Broek, 02/10/92; 0755, Van den Broek 142 aan ambassade Londen, 28/09/92; *coreu* Den Haag, 28/09/92, cpe/hag 576; HTK 1992-1993, p. 72; Wio Joustra, 'Nederland wil internationaal tribunaal oorlogsmisdaden', *de Volkskrant*, 26/08/92.

179 Voor de terughoudende opstelling van Eagle-

burger tegenover een internationaal tribunaal, zie ook Cigar, *Genocide*, p. 116.

180 ABZ, DEU/ARA/00085. Meesman 896 aan Van den Broek, 02/10/92. Tevens aanwezig in ABZ, 508363; ABZ, DVN/2007/0001. Memorandum van J.G. Lammers (plv. JURA) aan Van den Broek, 02/10/92, nr. 48/92.

181 ABZ, DPV/ARA/02054. Memorandum van plv. JURA aan Van den Broek via S en DGPZ, 02/10/92, nr. 48/92, margeaantekening van Van Walsum.

182 ABZ, DEU/ARA/00085. Meesman 896 aan Van den Broek, 02/10/92.

183 ABZ, DVN/2007/0001. Briefing Lord Owen: suggestie amnestie in het kader van een politieke oplossing, z.d.

slavië was aangesteld met de opdracht te berichten over de schending van mensenrechten en oorlogsmisdaden, bepleitte daarentegen eveneens een commissie voor oorlogsmisdaden.

Op 5 oktober steunden de Twaalf in Luxemburg in een verklaring het Nederlandse voorstel tot feitenverzameling over oorlogsmisdaden. De volgende dag, 6 oktober, nam de Veiligheidsraad resolutie 780 aan, die voorzag in de oprichting van een commissie van experts, die aan de secretaris-generaal van de VN moest rapporteren over ernstige inbreuken op de Geneefse conventies en andere schendingen van het internationaal humanitair recht. Voorzitter van de vijf leden tellende commissie werd de Nederlandse emeritus hoogleraar volkenrecht prof.mr. F. Kalshoven.¹⁸⁴

9. Het verdere interventiedebat in Nederland

Vanaf begin september was het interventiedebat, dat in augustus zo hevig had gewoed in de Nederlandse kranten en tijdschriften, op enkele nabranders¹⁸⁵ na uitgedoofd. In de berichten over Bosnië kwam het accent nu weer te liggen op de gebeurtenissen in Bosnië zelf (nog steeds vooral Sarajevo) en het internationaal overleg.

Algemeen noemde de Nederlandse pers het optreden van de internationale gemeenschap in Bosnië na de conferentie van Londen machteloos.¹⁸⁶ Commentator J.H. Sampiemon meende dat de internationale gemeenschap zou moeten kiezen tussen het winnen van het conflict in Bosnië of er vertrekken, maar in elk geval niet moest doormodderen zoals zij tot dan toe deed.¹⁸⁷ Eind oktober maakte hij zijn persoonlijke keus bekend: 'De redelijk populaire voorwaarde dat ingrijpen in ieder geval onder de vlag van de VN en met instemming van betrokken partijen dient te gebeuren, beperkt, zo is nu wel gebleken, de kans op succes aanzienlijk. De ervaring die momenteel met bemoeienis van buitenaf wordt opgedaan in conflictgebieden als Joegoslavië (...) stemt tot terughoudendheid.'¹⁸⁸

Koen Koch constateerde in *de Volkskrant* het inzakken van de belangstelling voor Joegoslavië en het gebrek aan daadkracht. Hij verklaarde dat uit het gebrek aan eigenbelang bij de ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië. Daarom zouden journalisten volgens hem voortaan aan elke politicus die zei dat er ingegrepen moest worden de cruciale vraag moeten voorleggen hoeveel dode Nederlandse militairen hij aanvaardbaar vond.¹⁸⁹ Voorhoeve en Van den Doel van Instituut Clingendael kwamen met suggesties ter vervanging van het bestaande 'pakket lapmiddelen': de afdwinging van een totaal vliegverbod voor de Joegoslavische luchtmacht; zware wapens zouden moeten worden ingeleverd bij de VN en daarna onklaar gemaakt; er moest een gedemilitariseerde zone komen, waar vluchtelingen konden

184 Over de totstandkoming van zijn benoeming zie ABZ, DPV/ARA/02054. Van den Broek 282 aan PV New York, 08/10/92.

185 Zie bijvoorbeeld generaal-majoor b.d. L.P. van Oppen, 'Aarzeling om in te grijpen in voormalig Joegoslavië is terecht', *Algemeen Dagblad*, 01/09/92; Jan Emck, 'Een keus uit twee kwaden. Militaire interventie of werkeloos toezien bij volkerenmoord?', *Trouw*, 02/09/92; Jean-Pierre Chevènement, 'De enige oplossing is een confederaal Joegoslavië', *de Volkskrant*, 05/09/92.

186 Zie bijvoorbeeld 'Ultimatum', *NRC Handels-*

blad, 08/09/92; Willem Offenbergh, 'VN kunnen geen vuist maken' en Raymond van den Boogaard, 'Soldaten voelen zich schietschijf', *NRC Handelsblad*, 10/09/92; Joris Cammelbeeck, 'Uitsluiten van Belgrado toont machteloosheid', *de Volkskrant*, 26/09/92.

187 J.H. Sampiemon, 'Winnen of iets anders', *NRC Handelsblad*, 01/10/92.

188 J.H. Sampiemon, 'De illusie van de nieuwe wereldorde', *NRC Handelsblad*, 29/10/92.

189 Koen Koch, 'De schaamte voorbij', *de Volkskrant*, 11/09/92.

worden opgevangen en waar de VN een thuisbasis zou hebben; er moest een psychologische oorlog tegen Servië en Montenegro worden begonnen, die de bevolking daar duidelijk zou maken dat de oorlog beëindigd diende te worden; en ten slotte moesten er permanent waarnemers worden gestationeerd in Kosovo en Vojvodina.¹⁹⁰

Een andere Clingendael-medewerker, de Oost-Europadeskundige Martin van den Heuvel, meende daarentegen dat er weinig was dat het Westen nog kon doen. De Serven hadden het grondgebied in handen dat ze verlangd hadden. Dat zouden ze niet zomaar weer uit handen geven. Als het Westen nog wilde overgaan tot militair ingrijpen, moest het voorbereid zijn op gijzelingen op Servisch grondgebied en op terreuraanslagen tegen eigen steden.¹⁹¹ Anet Bleich daarentegen was het nieuwe pleidooi van Voorhoeve en Van den Doel 'uit het hart gegrepen'. Alleen een 'beheerst optredende overmacht' met waarschijnlijk aanzienlijk meer dan honderdduizend man 'maakt nu nog kans de door de roes van het bloed-en-bodem denken benevelde strijdgroepen (in de eerste plaats de Servische, maar die niet alleen) tot hun zinnen te brengen'¹⁹²

In de berichtgeving van Theo Engelen en Raymond van den Boogaard in *NRC Handelsblad* viel een steeds kritischer toon te beluisteren over Izetbegović en de Bosnische Moslims. Engelen berichtte over de grote verontwaardiging bij de VN over de beschieting door het Bosnische regeringsleger op een konvooi dat voedsel, water en benzine voor de vredesmacht in Sarajevo aanvoerde, waarbij twee Franse soldaten omkwamen.¹⁹³ Raymond van den Boogaard berichtte onder meer over de macht van 'moslim-onderwereldkoning' Jusuf Prazina over de zwarte markt in de Bosnische hoofdstad¹⁹⁴ en over de terreur die Moslims daar in toenemende mate uitoefenden tegenover Kroaten en Serven. 'Gedachten over een "heilige oorlog", die aanvankelijk onder de gematigde moslims van Bosnië geen enkele rol leken te spelen, winnen onder druk van de hopeloze omstandigheden nu duidelijk veld.'¹⁹⁵ Ook *de Volkskrant* besteedde aandacht aan de oorlogspartijen die voortkwamen uit de onderwereld van Sarajevo.¹⁹⁶

10. Conclusie

Was het tijdens de conferentie van Londen al duidelijk geweest dat de internationale beroering over de situatie in Bosnië-Herzegovina van medio juli tot in augustus weinig effect had op de maatregelen die het Westen tegen de Servische agressie wilde nemen, de uitwerking van de afspraken van Londen maakte de conclusie onontkoombaar dat de VRS en de Bosnisch-Servische leiding voorlopig weinig gevaar uit het Westen hadden te duchten. Een kleine twee maanden na de uitzending van de beelden van Trnopolje klaagde Bart Tromp:

190 J.J.C. Voorhoeve & M. van den Doel, 'Is het doek voor Bosnië gevallen?', *de Volkskrant*, 16/09/92.

191 Martin van den Heuvel, 'Vanuit Belgrado bezien is het Westen een tandeloze terriër', *de Volkskrant*, 19/09/92.

192 Anet Bleich, 'Lethargisch en benepen', *de Volkskrant*, 19/09/92. Zie ook Anet Bleich, 'Andere tijden', *de Volkskrant*, 03/10/92.

193 Theo Engelen, 'VN stellen moslims verantwoordelijk voor dood VN-militairen', *NRC*

Handelsblad, 10/09/92.

194 Raymond van den Boogaard, 'Soldaten voelen zich schietschijf', *NRC Handelsblad*, 10/09/92; idem, 'Na elk Joegoslavisch akkoord meer strijd', *NRC Handelsblad*, 22/10/92. Zie ook Theo Engelen, 'Aan oorlog is Bosnië wordt veel verdiend', *NRC Handelsblad*, 23/10/92.

195 Raymond van den Boogaard, 'Overleg begint met een schone lei', *NRC Handelsblad*, 18/09/92.

196 'Militaire patjepeeërs vullen Sarajevo's machtsvacuüm', *de Volkskrant*, 22/09/92.

Inmiddels is de oorlog in Joegoslavië van de voorpagina's verdwenen. Alles went en wordt gewoon en wat gewoon is, is geen nieuws. Recente berichten over de stelselmatige moord op drieduizend Bosniërs waren twee maanden geleden goed geweest voor hoofdartikelen. Nu dringen ze niet eens meer door tot het tv-journaal. Langzaamaan is het grote schouderophalen begonnen.¹⁹⁷

Dat mocht gelden voor de internationale gemeenschap als geheel, het was niet waar voor de Nederlandse regering en het parlement. Daar bleef het heilige vuur branden. Zeker niet afgeremd door de volksvertegenwoordiging koos de Nederlandse regering bij elke mogelijke maatregel tegen Servië en de Bosnisch-Servische leiding voor de harde lijn. Daarbij kreeg zij, zoals in de boezem van de regering zelf werd vastgesteld, in toenemende mate een imago-probleem, doordat zij zelf geen gevechtseenheid beschikbaar had voor inzet in Bosnië. Het is opvallend hoe sterk de Nederlandse regering tegenover de VN voorwaarden stelde aan de inzet van de transporteenheid in vergelijking met het ontbreken later van enige voorwaarde bij de beschikbaarstelling van de Luchtmobiele Brigade. De gedachte dringt zich op dat het één verklaard zou kunnen worden uit het ander.

Intussen ging de oorlog in Bosnië door. Niet alleen wist het Westen weinig te doen om haar te stoppen. Sommige maatregelen ondersteunden die oorlog zelfs, zoals het gegeven dat een zeer aanzienlijk deel van de humanitaire hulp in handen van de strijdende partijen terecht kwam. In elk geval ging van het optreden van de internationale gemeenschap na de conferentie van Londen geen enkel eenduidig signaal uit dat de (Bosnisch-)Servische leiding er beter aan deed een oplossing via de onderhandelingstafel na te streven.

---

¹⁹⁷ Tromp, *Verraad*, p. 46 (30/09/92).

HOOFDSTUK 8

Veilige gebieden als uitvloeisel van humanitaire acties: november-december 1992

I. Lusteloosheid

De uitvoering van de op 14 september 1992 aangenomen resolutie 776 van de Veiligheidsraad, betreffende de bescherming van humanitaire konvoien, stuitte op grote problemen. De Spaanse en Franse presentie – beide landen hadden in het kader van de resolutie een bataljon toegezegd – bleek minder groot te zijn dan was verwacht. De hoofdmacht van de Nederlandse B-transportcompagnie arriveerde begin november in Zagreb, maar algehele ontplooiing ervan duurde meer dan anderhalve maand omdat de Bosnisch-Servische autoriteiten de Nederlandse compagnie en het Canadese bataljon dat voor de bescherming zou zorgen niet toelieten tot Banja Luka, met uitzondering van 70 Canadese en 25 Nederlandse militairen. Ook andere eenheden die waren uitgezonden in het kader van UNPROFOR II ondervonden problemen. De Nederlandse A-compagnie en de staf- en verzorgingscompagnie werden niet, zoals aanvankelijk het voornemen was, op dezelfde basis ondergebracht als het Britse bataljon dat voor de bescherming zou zorgen, maar in Busovača. Alleen dit Britse bataljon, de Nederlandse A-compagnie en de Belgische compagnie in Pančevo konden zich in november volledig ontplooiën en een begin maken met de hulptransporten.¹ Eind december ten slotte besloot de VN dat de Nederlandse B-transportcompagnie zich zou ontplooiën in het plaatsje Šantići nabij Vitez.

Zelfs het weinige waartoe de internationale gemeenschap besloot werd dus nog door de Bosnisch-Servische autoriteiten gedwarsboomd. Er heerste daarom in het internationaal overleg in november een zekere lusteloosheid ten aanzien van de aanpak van het probleem Joegoslavië en de deelnemers aan het overleg deden nauwelijks nog moeite om dat voor elkaar te verbergen. In een soort benen-op-tafel-sessie na afloop van een vergadering van het *Comité Politique* op 3 november, die grotendeels aan het vraagstuk Joegoslavië was gewijd, stelden de aanwezige directeurs Politieke Zaken van de twaalf ministeries van Buitenlandse Zaken op persoonlijke titel vast dat nog steeds geen van de Europese landen – Frankrijk en Groot-Brittannië voorop – bereid was een grondoorlog te voeren in voormalig Joegoslavië. Dit betekende dat de internationale gemeenschap niet meer uitvoerde dan ‘een opgepoetste humanitaire operatie, gericht op de beperking van het menselijk leed bij de aanvaarding van het onvermijdelijke’, namelijk de vestiging van een Groot-Servië.² De Duitse politiek directeur Chrobog en zijn Nederlandse collega Van Walsum hadden echter moeite zich bij de voldongen feiten van etnische zuivering neer te leggen. Niet-erkennen van de Servische veroveringen, ‘desnoods tot in de lengte van jaren’, was volgens Van Walsum ‘het enige

¹ ABZ, DPV/ARA/00209. Van den Broek 477 aan PV New York, 15/12/99; DAV/MS-228/92, memo wnd DAV aan DGPZ, 16/12/92. Zie ook Raymond van den Boogaard, ‘Bosnië-gangers de bergen in over rul zandpad’ en ‘De meesten zijn

positief ingesteld’, *NRC Handelsblad*, 16/11/92; ‘Eerste Nederlands konvooi in Bosnië verloopt soepel’, *de Volkskrant*, 25/11/92.

² ABZ, DEU/ARA/05238. Londen aan BZ, 05/11/92, 07:32 uur, Hoekman 601.

wapen dat ons restte'.³ Ook blijktens het Nederlandse verslag van een volgende bijeenkomst van het *Comité Politique* over voormalig Joegoslavië was er sprake van 'dossier-moeheid en een gevoel van frustratie'.⁴

2. Het idee van veilige gebieden

Ondanks de lamlendigheid in het internationale overleg, voortvloeiend uit frustraties over de geringe voortgang die na de conferentie van Londen was geboekt, kwam het idee van de vestiging van veilige gebieden voor de Moslims in Bosnië steeds vaker aan de orde in de vergaderzalen van internationale organisaties. Daarbij kreeg deze gedachte overigens verschillende namen, zoals *Safe Areas*, *safe havens* en veilige zones. De aanhangers van het idee gebruikten de termen vaak door elkaar, zonder dat het juridische onderscheid hen kennelijk helder voor ogen stond.

Daarnaast kwamen de plannen uit verschillende kokers. In hoofdstuk 6 bleek dat ten tijde van de UNHCR-conferentie van 29 en 30 juli 1992 het idee van veilige gebieden internationaal echt op de agenda kwam. Vanaf midden april 1992 had de regering van Oostenrijk als tijdelijk lid van de Veiligheidsraad en binnen de CVSE al het idee bepleit van internationaal beschermde zones voor de Moslim-bevolking in Sarajevo en andere Bosnische steden. De internationale gemeenschap zou volgens de Oostenrijkse regering de burgers binnen die zones van levensbehoeften kunnen voorzien en een goed functioneren van de Bosnische regering mogelijk maken.⁵ Aanvankelijk bestond er weinig internationale sympathie voor dat idee van de Oostenrijkse regering. Een belangrijke drijfveer van de regering in Wenen om haar initiatief met kracht te blijven uitdragen, was haar groeiende angst voor een grote vluchtelingenstroom uit Bosnië. Zij hoopte zelfs dat veilige gebieden een terugkeer van vluchtelingen mogelijk zouden maken.⁶

Ook voor andere landen werd die groeiende vluchtelingenstroom een reden het idee serieuzer te bestuderen en dat verklaarde waarom het tijdens de UNHCR-conferentie van eind juli bijval kreeg. Op 26 augustus hield ook de *Steering Group* van de CVSE inzake de Joegoslavische crisis 'a substantive discussion' om helderheid te krijgen over het begrip *safe havens*, maar hierbij werden nog geen concrete resultaten bereikt wegens de complexiteit van de materie.⁷

Begin november zegde het Comité van Hoge Ambtenaren van de CVSE wél zijn volledige steun toe aan de inrichting van veiligheidszones in Bosnië, vooral in de gebieden waar de meeste verdrevenen woonden, 'teneinde daardoor de veilige terugkeer van de vluchtelingen te vergemakkelijken'.⁸

Ook de Franse regering dacht sinds juli ernstig na over de concrete uitwerking van het idee van veilige zones (*zones sûres*). Eind oktober lanceerde zij het idee dorpen te bouwen voor

3 Ibidem.

4 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joegoslavië/NAVO/Coördinatie/No Fly Zone/Joegoslavië/Operation Deny Flight/sept-dec 1992. Van den Broek 093 aan PV EG Brussel, 18/11/92.

5 Mock (Hg.), *Balkan-Dossier*, pp. 96 en 107.

6 ABZ, 999.0 VN/Operaties/UNPROFOR/Joegoslavië/okt-dec 1992. 'Erklärung des österreichischen Vertreters im Konsulatausschuss des

Konfliktverhütungszentrums', 23/11/92.

7 OVSE Wenen, 07 34.4, I Bosnia Herzegovina April-August 92, Chairman's summary of the meeting of the CSCE Steering Group on the Yugoslav Crisis, 26/08/92.

8 ABZ, 999.0 VN/Operaties/UNPROFOR/Joegoslavië/okt-dec 1992. 'Erklärung des österreichischen Vertreters im Konsulatausschuss des Konfliktverhütungszentrums', 23/11/92.

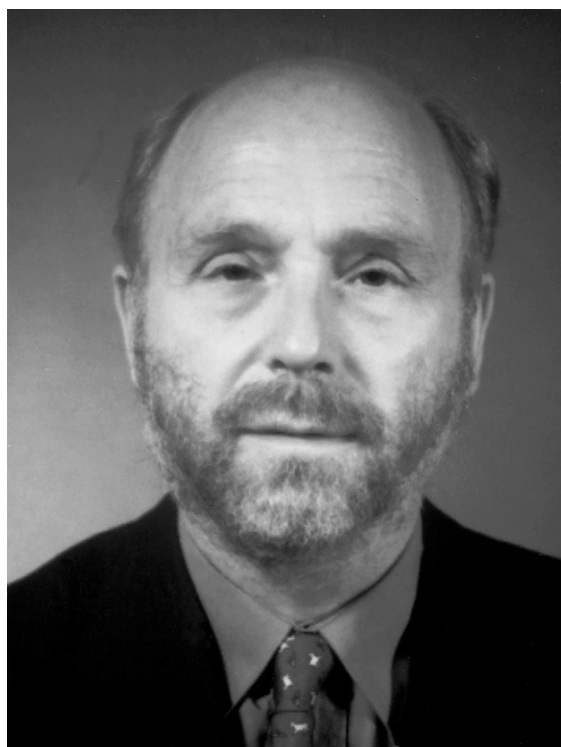
A.P. van Walsum, directeur-generaal
Politieke Zaken.

P.H. Kooijmans, minister van Buitenlandse
Zaken.

P.C. Feith, plv Permanente Vertegenwoordiger
bij de NAVO.

H.A. Schaper, chef Directie Europa en plv
Permanente Vertegenwoordiger bij de VN.

vluchtelingen die onder bescherming zouden komen te staan van het Franse UNPROFOR-bataljon in Bihać. Een van de voordelen van die aanpak zou zijn dat daar volgens de Franse regering geen nieuw mandaat van de Veiligheidsraad voor nodig was. De Duitse regering, die zelf geen militairen in Bosnië-Herzegovina had, was bereid de huisvesting en de infrastructuur van zo'n zone voor haar rekening te nemen.⁹ Diverse andere westerse regeringen bleven echter kanttekeningen plaatsen bij het idee van veilige gebieden, omdat zij konden worden opgevat als een bijdrage aan de door de Bosnisch-Servische autoriteiten gewenste etnische zuivering. Midden november verklaarde de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Silajdžić echter tijdens een bezoek aan de regering in Bonn, ook voorstander te zijn van de instelling van veilige gebieden.¹⁰

Een van de grote pleitbezorgers in het najaar van 1992 van *safe havens* voor ontheemden was de Poolse speciale mensenrechtenrapporteur voor Joegoslavië, Tadeusz Mazowiecki. Op 16 november 1992 verscheen een rapport van zijn hand, waarin hij de etnische zuiveringen aanwees als voornaamste oorzaak van de ernstige mensenrechtenschendingen op het grondgebied van Bosnië-Herzegovina, zoals aanvallen op burgerdoelen, arrestaties, mishandelingen en martelingen, verkrachtingen, massale deportaties en willekeurige en standrechtelijke executies.¹¹ Mazowiecki sprak zich, in zijn rapport aan de Mensenrechtencommissie van de Algemene Vergadering van de VN en in zijn inleiding tijdens een speciale zitting van die commissie, bij de behandeling van het rapport, op 24 november uit voor *safe havens*. Zou de commissie niets doen ten gunste van de *safe havens*, dan zou de zitting van de commissie volgens de Pool zelfs 'nutteloos' zijn.¹²

Het Internationale Rode Kruis, dat zich eind juli nog tegen de instelling van veilige gebieden had verklaard omdat het daarvan een aanzuigende werking en dus alleen maar grotere vluchtelingenstromen verwachtte, stelde eind oktober, bij monde van zijn voorzitter Cornelio Sommarugua tijdens een vergadering met hoge diplomaten in Genève, toch voor beschermde zones in Bosnië in het leven te roepen. Hij achtte de instemming van de drie betrokken partijen daarvoor van cruciaal belang.

De Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken Mock nam zijn idee dadelijk over, echter met weglating van die wezenlijke voorwaarde, en legde aan de Veiligheidsraad, waarvan Oostenrijk zelf tijdelijk deel uitmaakte, het idee voor van *safe havens*, die zouden worden verdedigd door een nieuwe groep VN-militairen in voormalig Joegoslavië met een speciaal mandaat: UNPROFOR III. Vooral de permanente leden van de raad toonden echter weinig animo voor het idee in deze vorm. Zij vreesden voor de omvang van een troepenmacht die voor bewaking en *enforcement* van de zones nodig zou zijn.¹³ Ook klonk weer het argument dat de internationale gemeenschap door instelling van veilige gebieden zou meewerken aan etnische zuivering, en bovendien vreesden diverse landen dat er door zulke gebieden gettovorming zou ontstaan, zoals die bekend was uit de Palestijnse vluchtelingenkampen in de Gazastrook. Mock wist evenwel de steun te krijgen van enkele niet-gebonden

9 ABZ, 999.241/Joegoslavië/No Fly Zone/sept-dec 1992. PV New York aan Buitenlandse Zaken, 16/11/92, nr. nyv/9360; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 79/92, 29/10/92.

10 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 86/92, 16/11/92.

11 VN, A/47/666; S/24809.

12 ABZ, DEU/ARA/00585. Biegman 1286 aan Kooijmans, 24/11/92.

13 Zie bijv. de bezwaren van de Britse regering daartegen, ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joegoslavië/NAVO/Coördinatie/No Fly Zone/Joegoslavië/Operation Deny Flight/sept-dec 1992. Van den Broek 093 aan PV EG Brussel, 18/11/92.

landen, zoals Marokko en Venezuela. Bij wijze van compromis aanvaardde de Veiligheidsraad op 16 november resolutie 787, die Boutros-Ghali en Ogata uitnodigde de mogelijkheid en eisen voor de instelling van *Safe Areas* te onderzoeken.¹⁴ Ook het Internationale Rode Kruis werd bij dit onderzoek betrokken.¹⁵ Op 25 november sprak een conferentie van Balkan-staten, die plaatsvond op uitnodiging van Turkije, zich eveneens uit voor de instelling van veilige gebieden.¹⁶

Intussen waren de bemiddelaars Owen en Vance 'ten zeerste gekant' tegen het concept van *Safe Areas*, waar volgens Owen plotseling iedereen op afstormde die vond dat er in Bosnië 'iets' moest gebeuren.¹⁷ Ook volgens Owen en Vance zou instelling daarvan opnieuw tot etnische zuiveringen leiden en aanzetten tot verdere Servische agressie.¹⁸ De Bosnische Serven zouden de Moslims namelijk in steeds kleinere enclaves terugdringen, die UNPROFOR dan zou moeten verdedigen en besturen.¹⁹

De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen, Ogata, had eveneens ernstige bezwaren tegen *Safe Areas*. Zij stond er daarom op dat de kwestie van de veilige gebieden zou worden toebedeeld aan de door haar voorgezeten werkgroep voor humanitaire vraagstukken van de Joegoslavië-conferentie en niet aan de werkgroep voor mensenrechten. Op die manier hield Ogata, in haar dubbele hoedanigheid van Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen en als voorzitter van de werkgroep voor humanitaire vraagstukken, een stevige greep op de formulering van de standpunten in Genève over instelling van veilige gebieden. De door Ogata voorgezeten werkgroep bleek de bezwaren te delen van degenen die grote militaire en politieke problemen met de beveiliging verwachtten, zoals de aanzuigende werking en de medewerking aan de etnische zuivering. Bovendien zou door de veilige gebieden het aantal mensen dat afhankelijk was van humanitaire hulp toenemen. Voor de Joegoslavië-conferentie was het belangrijkste de vrees dat, als de veilige gebieden er eenmaal waren, de behoefte van de conflictpartijen in Bosnië om een politieke oplossing te vinden, zou kunnen afnemen. De werkgroep stelde zich daarom op het standpunt dat de veiligheid naar de mensen moest worden gebracht in plaats van andersom.²⁰

Begin december bestond er tussen het Internationale Rode Kruis en UNHCR nog steeds onenigheid over de wenselijkheid van veilige zones. Het Internationale Rode Kruis stelde zich op het standpunt dat voorop moest staan wat de meest effectieve manier was om de humanitaire nood te lenigen. Eind oktober en begin december richtte de organisatie zich met een appèl tot de internationale gemeenschap om *safe havens* in te richten, gezien ook de geringe bereidheid van westerse regeringen om vluchtelingen in hun land op te nemen.²¹

14 ABZ, 999.241/Joegoslavië/No Fly Zone/sept-dec 1992. PV New York aan Buitenlandse Zaken, 16/11/92, nyv/9360.

15 Op 21 december 1992 pleitte de Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken opnieuw bij de voorzitter van de Veiligheidsraad voor *Safe Areas*; ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joegoslavië/NAVO/Coördinatie/No Fly Zone/Joegoslavië/Operation Deny Flight/sept-dec 1992. D'Ansembourg 1418 aan Van den Broek, 22/12/92.

16 VN, A47/742; S/24869; MID. MID, *Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie*, 91/92, 27/11/92.

17 Owen CD-ROM. *Owen's Private Secretary to UK*, EC Presidency, 26/11/92 re Visit of Lord Owen to Madrid, 25/11/92, 26/11/92.

18 ABZ, DEU/ARA/00585. Boddens Hosang 797 aan Van den Broek, 27/11/92.

19 Owen CD-ROM. *Owen's Private Secretary to UK*, EC Presidency, 26/11/92 re Visit of Lord Owen to Madrid, 25/11/92, 26/11/92.

20 Ramcharan, *Conference*, pp. 1403-1404.

21 Owen, *Odyssey*, pp. 69-70; Ingrid Harms & Ursula den Tex, 'Kan de hulpverlening nog hulp verlenen?', *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 25.

Ogata's UNHCR was echter bevreesd daardoor mee te werken aan de consolidering van de resultaten van de etnische zuivering.²² En Owen en Vance waarschuwden de voorzitter van het Internationale Rode Kruis, Sommaruga, dat als de Veiligheidsraad zijn idee zou omarmen, te verwachten viel dat de strijdende partijen niet zouden instemmen met de vestiging van veilige gebieden én deze niet zouden demilitariseren.²³

'Een vals gevoel van veiligheid'

Ook in Nederland was het idee van veilige gebieden in discussie. Vooral het Tweede-Kamerlid voor de PvdA Valk had zich er al lang sterk voor gemaakt, en ook het CDA stond niet afwijzend tegenover de gedachte, terwijl GroenLinks het idee, naar analogie van de opvang van de Koerden in Noord-Irak, aantrekkelijk noemde. Ook Voorhoeve en Van den Doel hadden in augustus 1992 het idee naar voren gebracht in hun bijdragen aan het interventiedebat (zie hoofdstuk 6). Kennelijk gesterkt door Veiligheidsraadsresolutie 787 stelde Voorhoeve, al dan niet in samenwerking met Van den Doel, het denkbeeld opnieuw aan de orde via de media. Zo zei hij, de dag na aanvaarding van de resolutie, voorstander te zijn van de instelling van ten minste twee veilige gebieden in Bosnië met vijftig- tot honderd-duizend goed bewapende troepen, naast enkele andere zaken, zoals de bevrijding van gevangenen uit de kampen door middel van een bliksemactie.²⁴ Een paar dagen later bepleitte hij, samen met Van den Doel, de instelling van één grote gedemilitariseerde zone in centraal-Bosnië, die zou kunnen dienen als uitvalsbasis voor de bevoorrading van steden en als opvanggebied voor vluchtelingen.²⁵ Volgens Van den Doel zouden de Serven met luchtacties tot medewerking bewogen kunnen worden. Tijdens die operaties zouden de blauwhelmen in Bosnië geconcentreerd moeten worden om gijzelingen tegen te gaan. Tevens zou voor de duur van die operaties de humanitaire hulp moeten worden stilgelegd.²⁶

De oproepen van Voorhoeve brachten het CDA-Kamerlid De Kok tot grote woede. In mei had hij samen met de CDA-er Oostlander gepleit voor chirurgisch militair ingrijpen met precisiebombardementen op Servische aanvoerlijnen en artillerie-instellingen. Op dat moment had dat volgens hem nog zin gehad. Toen had Van den Doel echter gezegd dat interventie onmogelijk was (zie hoofdstuk 5). En nu inmiddels de Bosnische Moslims VN-acties probeerden uit te lokken, waardoor een chaotische situatie was ontstaan, en drie partijen onderling vochten – geholpen door buitenlandse huurlingen – toonde de directeur van Van den Doel, Voorhoeve, zich volgens De Kok plotseling voorstander van militaire interventie. Kennelijk was De Kok een groot aantal discussiebijdragen van zowel Voorhoeve als Van den Doel vanaf juli, waarin zij zich ontpopt hadden als de warmste pleitbezorgers van interventie, ontgaan. De Kok nam zich in elk geval voor voortaan niet meer voorop te lopen met de roep om militaire interventie:

Is zo'n ontraditionele oorlog te winnen? Dat is toch de eerste vraag die een generaal maar vooral ook een politicus zich moet stellen. Welke westerse generaal kan op basis van die gecompliceerde situatie een verantwoord militair interventieplan ontwerpen? Waar moet een westerse interventiemacht zich

22 Newland, 'Conflict', p. 101.

23 Owen, *Odyssey*, p. 70.

24 Huib Goudriaan, 'Toekijken werkt als boemrang', *Trouw*, 17/11/92.

25 J.J.C. Voorhoeve & M. van den Doel, 'Zonder

VS geen oplossing voor conflicten in ex-Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 21/11/92.

26 Huib Goudriaan, 'Schets voor ingrijpen met hoofdrol voor luchtmacht', *Trouw*, 08/12/92.

op richten? Bovendien is de kans dat zo'n interventie het hele Balkangebied in lichterlaaie zet nu groter dan ooit. En dan kan de humanitaire schade nog groter worden dan nu het geval is.²⁷

Hij vond dat 'politici niet ingehuurd zijn om machteloosheid ten toon te spreiden'.²⁸ Maar machteloosheid was wel het overheersende gevoel in veel beschouwingen in Nederland in het najaar van 1992, ook van De Koks collega's. Dat kwam doordat de Nederlandse regering wél, maar andere regeringen niet zo dachten over interventie als het Nederlandse parlement. Van Traa vond daarom dat de Nederlandse regering, samen met bijvoorbeeld Duitsland en België, moest proberen Frankrijk en Engeland over de streep te trekken voor militaire interventie. Ook Blaauw wilde dat Van den Broek internationaal de boer op zou gaan en wel ten behoeve van de afdwinging van het vliegembargo en de zeeblokkade, uitschakeling van de zware wapens, bevrijding van de gevangenkampen en opvang in *safe havens* in Bosnië zelf. Een soortgelijk geluid kwam van Van Middelkoop, omdat 'we [anders] na de winter geen kant meer uit [kunnen] met ons schuldgevoel, (...) we er in stikken'. Bij D66 en GroenLinks waren daarentegen aarzelingen waarneembaar. Eisma achtte een humanitaire militaire interventie 'politiek niet haalbaar, dus moet je dat ook niet tegen beter weten in proberen te bereiken. Je moet kiezen voor methodes en middelen die het meeste effect sorteren. Wij kiezen voor beperkte doelen met een overmacht aan middelen.' Sipkes vreesde dat een grondoorlog om de concentratiekampen te bevrijden of veilige zones in te stellen meer levens zou kosten dan redden.²⁹

De aarzelaars wisten de chef-defensiestaf A.K. van der Vlis aan hun zijde. Op 22 november somde de generaal in het televisieprogramma *Het Capitool* een groot aantal bezwaren op tegen de instelling van *safe havens* voor vluchtelingen. Met de instelling daarvan werd de grens tussen *peacekeeping* en *peace enforcement* overschreden, aangezien bescherming inhield dat mensen van de ene partij beschermd zouden worden tegen mensen van de andere partij, aldus Van der Vlis. Er zou een troepenmacht van ongeveer honderdduizend militairen voor nodig zijn. Hun logistiek zou moeten worden geregeld in een gebied waarin een guerrilla-achtig conflict gaande was. Omdat een sterke politieke wil vereist was voor zo'n gecompliceerde situatie, zou er leiding aan moeten worden gegeven door de grote landen. Van der Vlis vroeg zich af of zo'n operatie mogelijk was zonder Amerikaanse deelname. En ten slotte had hij het principiële bezwaar dat *safe havens* uitgelegd zouden kunnen worden als ondersteuning van de etnische zuivering door de Serven.³⁰ De geluiden die Van der Vlis naar voren bracht, kwamen in die tijd ook herhaaldelijk aan bod in analyses van de militaire inlichtingendienst, de MID.³¹

De Nederlandse minister Van den Broek had in augustus 1992 nog enige aarzeling uitgesproken omtrent het instellen van veilige gebieden (zie hoofdstuk 6), maar tijdens de

27 T. de Kok, 'Voormalig Joegoslavië. Militaire interventie is nu te laat', *CD/Actueel*, 12/12/92, p. 8.

28 'Westerse politici mede schuldig aan drama Bosnië', *Utrechts Nieuwsblad*, 19/11/92.

29 'Westerse politici mede schuldig aan drama Bosnië', *Utrechts Nieuwsblad*, 19/11/92.

30 NOS, *Het Capitool*, 22/11/92, 12.00 uur; 'Stafchef waarschuwt voor ingrijpen Balkan', *Trouw*, 23/11/92; 'Generaal huiverig voor veilig-

heidszones Bosnië', *de Volkskrant*, 23/11/92; 'Van der Vlis: Pas op met veiligheidszones', *Defensiekrant*, 26/11/92.

31 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 79/92, 29/10/92; 80/92, 02/11/92; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 87/92, 18/11/92; MID/CO. MID-CO, 'Opties inzet VN', 30/11/92.

Chef-defensiestaf generaal A.K. van der Vlis.

EG-top in Birmingham van 16 oktober 1992 drong de Nederlandse regering erop aan dat, wanneer de Servische gevangenkampen in Bosnië zouden worden ontruimd, de vrijgelatenen zouden worden opgevangen in de directe omgeving van UNPROFOR-concentraties.³² Dat was kennelijk de verlegenheidsoplossing voor het feit dat de westerse regeringen niet bereid bleken te zijn substantiële aantallen voormalige gevangenen op te nemen. De Nederlandse regering ontving echter geen enkele reactie van de Europese partners op deze voorstellen.³³

Kort daarna maakte een bericht van de voorzitter van het Internationale Rode Kruis, Sommaruga, het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken duidelijk hoe groot het probleem begon te worden: binnenkort moesten volgens hem naar schatting honderdduizend Bosnische vluchtelingen worden opgevangen. Om te voorkomen dat zij binnenkort 'op de stoep' zouden staan, waren alleen *safe havens* geschikt, die dan uiteraard bewaakt moesten worden, verklaarde de Nederlandse ambassadeur in algemene dienst C.R.J. Kröner medio november in het beraad van het *Comité Politique*. Hij kreeg alleen steun van de Duitser Chrobog, die zei dat het probleem van de Bosnische vluchtelingen de 'imperative humanitarian priority' moest zijn voor de internationale gemeenschap.³⁴ Nederland vond trouwens steeds vaker een bondgenoot voor zijn verreikende opstelling in de Joegoslavische kwestie in Duitsland, zoals ook al was gebleken tijdens de conferentie van Londen. Pogingen van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken om steun voor zijn aandrang voor *safe havens* te krijgen bij de collega's in Bonn liepen echter stuk, omdat het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken ervoor terugschrok *peace-enforcement* aan te bevelen, terwijl het zelf geen troepen beschikbaar stelde.³⁵

De Nederlandse ministers Van den Broek en Ter Beek hielden op 20 november, tijdens een bijeenkomst van de WEU in Rome, eveneens een pleidooi voor de instelling van *safe havens*.³⁶ Begin november had ook de secretaris-generaal van de WEU, Van Eekelen, al gepleit voor de vestiging van beschermde gebieden in Bosnië naar analogie van de situatie van de Koerden in Irak.³⁷ Daarop nodigde de ministeriële WEU-raad de WEU *Contingency Planning Group* (CPG) uit de mogelijkheid van veilige gebieden te bestuderen. De bedoeling was dat de WEU-planning zou dienstdoen als aanjager voor de VN-besluitvorming.

Het hoofd van het bureau Oost-Europa van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, Harm Hazewinkel, liep inmiddels, als gevolg van de aanvaarding van resolutie 787, de mogelijkheden voor realisering van *safe havens* na. *Safe havens* zouden het resultaat kunnen zijn van onderhandelingen; ze zouden volgens hem niet langer dan een half jaar moeten bestaan en door een humanitaire corridor en een vluchtroute worden verbonden met hetzij de kust, hetzij Zagreb. Als binnen twee weken – de winter kwam steeds dichterbij – realisering door onderhandelingen niet mogelijk zou zijn, dan zou UNPROFOR de veilige gebieden zelf kunnen instellen. In dat geval zouden het mandaat en de troepenmacht van UNPROFOR moeten worden uitgebreid. Een derde mogelijkheid was gebruik te maken van gebieden die in handen waren van de Bosnische Moslims of Kroaten en die veilig te verklaren

32 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 812 (22/10/92).

33 ABZ, 910 Joegoslavië/algemeen correspondentie/deel 4, juli 1992-feb 1993. Zendbrief DEU-82852, 10/11/92

34 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joegoslavië/NAVO/Coördinatie/No Fly Zone/Joego-

slavië/Operation Deny Flight/sept-dec 1992. Van den Broek 093 aan PV EG Brussel, 18/11/93.

35 ABZ, DPV/ARA/01820. Smit 538 aan Van den Broek, 04/12/92.

36 Aldus Lubbers in *Nova*, 20/11/92, 23.00 uur.

37 MID. MID, *Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie*, 80/92, 02/11/92.

en te voorzien van een bescherming door VN-troepen. Als voorbeelden noemde Hazewinkel Mostar en Srebrenica. Volgens hem zou defensief machtsvertoon ter bescherming van de enclaves effect hebben. Indien nodig, kon de bescherming nog worden versterkt door het dreigement dat bij een zwaarder offensief westerse luchtmachtzorgkrachten zouden ingrijpen. Hazewinkel was niet blind voor de aanzuigende werking van *safe havens* en het risico dat deze het proces van etnische opsplitsing van Bosnië-Herzegovina zouden versterken, maar volgens hem was er geen alternatief. Slechts zou kunnen worden verklaard dat de *safe havens* 'tijdelijke noodmaatregelen' zouden zijn om honderdduizend vluchtelingen de winter door te helpen.³⁸

Toen bleek dat de Franse regering overwoog met Duitse steun een *zone sûre* te verwezenlijken in Bihać, zag het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken daarin een aanknopingspunt de eigen gedachte omtrent veilige gebieden te realiseren. Naar het voorbeeld van de Frans/Duitse samenwerking bij een *zone sûre* pleegde de Directie Internationale Organisaties (DIO) van het Nederlandse ministerie overleg met de Britse *Overseas Development Administration* over het op soortgelijke wijze bouwen van een groot winterkamp in Vitez voor ongeveer twintigduizend vluchtelingen, 'onder de rook van UNPROFOR-eenheden'.³⁹

Op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken had men echter ook zo zijn twijfels over de door Fransen en Duitsers gevolgde opzet. Dat blijkt uit een verslag van een gesprek dat Van Walsum op 24 november voerde met zijn Franse collega Dejammet over de inhoud van het begrip *zones sûres*. Volgens Dejammet was het Franse begrip *zone sûre* identiek aan het Engelse begrip *Safe Area*. Het onderscheidde zich fundamenteel van *safe havens*, die zouden worden beschermd door stationaire troepen die daartoe speciaal door de Veiligheidsraad waren gemandateerd. *Zones sûres* daarentegen waren gebieden in de luwte van een al bestaande concentratie van UNPROFOR II. Van Walsum vroeg aan Dejammet hoe veilig zo'n *zone sûre* nu eigenlijk was, want, als zo'n gebied werd aangevallen, waren de UNPROFOR-troepen in de nabijheid noch uitgerust noch gemandateerd voor een daadwerkelijke verdediging. Dejammet moest dat toegeven, maar hij probeerde Van Walsum gerust te stellen met de opmerking dat de omgangsvormen op de Balkan berustten op intimidatie. Karadžić zou het volgens hem nooit wagen een *zone sûre* aan te vallen. Van Walsum was daar minder zeker van. Volgens hem had de in zijn ogen nog minder dan halfzachte opstelling van de internationale gemeenschap tot dan toe weinig intact gelaten van haar intimiderend vermogen. Dejammet moest beamen dat, als de Bosnisch-Servische troepen toch tot de aanval en etnische zuivering zouden overgaan, de UNPROFOR-eenheden zich bij gebrek aan mandaat afzijdig zouden moeten houden. Dat was voor Van Walsum reden om minister Van den Broek tot voorzichtigheid te manen het Frans-Duitse voorbeeld te volgen: 'Wij moeten mijns inziens niet betrokken raken bij een operatie die een vals gevoel van veiligheid schept.' Aangezien de Nederlandse UNPROFOR-troepen ongewapend waren, zou Den Haag zich er bij de Britten van moeten overtuigen of zij bereid

38 ABZ, DPV/ARA/01820. Memorandum van chef DEU (opgesteld door hoofd DEU/OE) aan DGPZ, 24/11/92, nr. 286/92; onderstreping in het origineel.

39 ABZ, DPV/ARA/01820. Memorandum van chef DEU aan DGPZ, 24/11/92, nr. 286/92;

memorandum van DIO/Joegoslavië aan M, 27/11/92, nr. 847/92; ABZ, 2001/00023, memorandum van DEU aan AP e.a., 16/11/92, nr. 278/92; memorandum van DEU aan AP e.a., 18/11/92, nr. 283/92; memorandum van wnd. DEU aan AP e.a., 30/11/92, nr. 290/92.

waren zo'n zone 'beyond the rules of engagement of UNPROFOR II' te verdedigen. Van Walsum raadde de minister dan ook aan te blijven streven naar echte *safe havens*.⁴⁰

Spoedig werd duidelijk dat de Britse plannen voor beveiliging van de bevolking in de omgeving van Travnik, Vitez en Zenica minder kans maakten op de status van een *zone sûre*. Anders dan Bihać was dit gebied geen enclave. De Britten voelden er daarom ten slotte meer voor de bevolking in Centraal-Bosnië te beschermen door middel van patrouilles. Zolang er niet meer duidelijk was over de mate van Britse bescherming, voelde de Directie Internationale Organisaties weinig voor een Brits-Nederlandse samenwerking ten aanzien van de *zones sûres*, en des te minder omdat de geplande Brits-Nederlandse missie die de mogelijkheden daarvoor zou moeten onderzoeken vanuit Sarajevo naar centraal-Bosnië moest rijden door Servische frontlinies. 'Hiermede zijn grote veiligheidsrisico's gemoeid', aldus een notitie van de afdeling Juridische en Sociale Zaken van de Directie Internationale Organisaties, 'waaraan ambtenaren van dit departement niet zouden moeten worden blootgesteld.'⁴¹ Dat was echter een argument waarvan minister Van den Broek niet wilde horen.⁴²

De Directie Internationale Organisaties vond bovendien, net als Van Walsum, dat een nadeel van de *zones sûres* lag in het ontbreken van een echte garantie voor de ontheemden tegen agressie van buitenaf. Wilde men noch een dergelijke onveilige situatie, noch een massale uittocht van vluchtelingen uit Bosnië, dan bleef volgens de Directie Internationale Organisaties alleen de instelling van *safe havens* over, speciale gebieden met een stevige militaire bescherming. Zoals de Directie Internationale Organisaties het stelde: 'Safe havens komen onvermijdelijk op ons af, en wij doen er verstandig aan de noodzakelijke voorbereidingen zo snel mogelijk te treffen.' De directie was zich er daarbij ten volle van bewust dat *safe havens* zouden leiden tot *peace-enforcing*. Dat gold eveneens voor humanitaire corridors die vereist zouden zijn om de veilige gebieden te bevoorraden. Zowel het mandaat als de troepenmacht van UNPROFOR zouden daarom volgens de directie moeten worden uitgebreid.⁴³ Nog dezelfde dag als waarop Van Walsum Van den Broek adviseerde naar echte *safe havens* te streven, op 24 november, verzond Den Haag een *coreu* voor zulke 'genuine "safe havens", protected by UNPROFOR forces, mandated by a new Security Council resolution and equipped accordingly'. Den Haag stelde voor deze kwesties niet alleen in EG-verband te bespreken, maar ook aan de orde te stellen in de VN, de NAVO en de WEU.⁴⁴

Twee dagen later, op 26 november, pleitte Nederland voor *safe havens* in de ad hoc-groep Joegoslavië van de Europese Politieke Samenwerking.⁴⁵ Daarbij werd gesteld dat de 'keuze was ofwel een zeer groot aantal ontheemden in ons eigen land opnemen ofwel zorgen voor een adequate opvang in Bosnië'. Nadat de diplomaat Greenstock namens het Britse voorzitterschap betoogde dat instelling van *safe havens* zou leiden tot 'all out military intervention', reageerden de vertegenwoordigers van de andere EG-landen echter zeer terughoudend op het Nederlandse voorstel. Niettemin werd besloten het verder in bespreking te nemen.⁴⁶ Ook de Amerikaanse regering stond niet enthousiast tegenover *safe havens* of iets wat daarop

40 ABZ, PVNY. Memorandum van DGPZ aan Van den Broek, 24/11/92, nr. 184/92, bijlage bij DGPZ aan PV New York persoonlijk, 24/11/92.

41 ABZ, DPV/ARA/01812. Memorandum van DIO/Joegoslavië aan Van den Broek, 03/12/92, nr. 857/92.

42 ABZ, DPV/ARA/01820. Memorandum van Van Walsum aan DAV, 07/12/92, nr. 194/92.

43 ABZ, DPV/ARA/01820. Memorandum van DIO/Joegoslavië aan M, 25/11/92, nr. 842/1992.

44 ABZ, DEU/ARA/00755. *Coreu* Den Haag, 24/11/92, cpe/hag 735.

45 ABZ, DEU/ARA/00102. *Coreu* van het EPS-ecretariaat, 27/11/92, cpe/sec 1120.

46 ABZ, DEU/ARA/00755. Van den Broek aan ambassade Londen, 27/11/92, *celer* 179.

leek, met als argumenten de medewerking aan etnische zuivering en het feit dat de Bosnische Moslims daardoor geheel afhankelijk zouden worden van de internationale gemeenschap.⁴⁷ Toen de Russische vice-minister van Buitenlandse Zaken Tsjoerkin eind november Den Haag bezocht, wist Van Walsum van hem echter de toezegging los te krijgen dat de Russische regering in de Veiligheidsraad een resolutie zou steunen die UNPROFOR zou machtigen tot het instellen van *safe havens*. Tsjoerkin verklaarde de Russische medewerking uit de humanitaire noodsituatie in Bosnië.⁴⁸ De westerse permanente leden van de Veiligheidsraad bleven echter tegen instelling van veilige gebieden wegens het risico bij te dragen tot etnische zuivering, het gevaar van gettovorming, de noodzaak van vergroting van de troepenmacht en de overschakeling op *enforcement*.⁴⁹

Het ministerie van Buitenlandse Zaken had zich kennelijk, ondanks de in het openbaar geuite waarschuwingen van de chef-defensiestaf, vastgebeten in de *Safe Areas* als de nieuwe oplossing voor de problemen in Bosnië en liet niet meer los. Het ministerie was teleurgesteld dat, ondanks Nederlandse steun, de Mensenrechtencommissie van de Economische en Sociale Raad van de VN na bespreking van het rapport van Mazowiecki de gedachte van veilige gebieden niet wilde opnemen in een ontwerp-resolutie. Van den Broek gaf aan de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger in Genève J.F. Boddens Hosang opdracht alles in het werk te stellen om te zorgen dat dit alsnog zou gebeuren.⁵⁰ Boddens Hosang had daarmee aanvankelijk weinig succes. UNPROFOR en de troepenleverende landen zagen niet waar de additionele troepen vandaan moesten komen die nodig zouden zijn voor bescherming van de *Safe Areas*. Nederland ving daarom vrijwel met elke suggestie in die richting bot, bij iedereen, zelfs bij de vertegenwoordigers van Oostenrijk, de 'hoofdverantwoordelijke voor de gedachte van safe areas'.⁵¹

Boddens Hosang vroeg daarom aan Den Haag om nadere instructies. Moest hij ingaan tegen alle westerse landen en de co-voorzitters van de Joegoslavië-conferentie? Of moest hij zich, met de aandrang om de *Safe Areas* opgenomen te krijgen in de resolutie, scharen achter een aantal islamitische landen, onder aanvoering van Bosnië, Bangladesh, Iran, Jemen, Jordanië, Pakistan en Tunesië? Voor die laatste opstelling pleitte volgens Boddens Hosang dat 'in alle duidelijkheid' aan de wereld zou worden aangegeven dat Nederland een andere – positieve – opvatting over de *Safe Areas* had dan de rest van het Westen.⁵² Tijdens het weekend van 28 en 29 november besloten de mede-initiatiefnemers van de bijeenkomst, Turkije en de Verenigde Staten, alsnog, onder meer na aandrang van de Bosnische regering, dat in de resolutie een passage over de noodzaak van *relief corridors*, *Safe Areas* en *security zones* zou moeten worden opgenomen. Nederland ging als eerste van de EG-landen over tot co-sponsoring van de nieuwe door Turkije en de VS opgestelde ontwerp-tekst.⁵³ De Turks-Amerikaanse ontwerp-resolutie werd ten slotte aangenomen met 45 stemmen vóór. Alleen Klein-Joegoslavië stemde tegen en Cuba onthield zich van stemming. Boddens Hosang was vol lof over 'de onverwachte en voor ons verheugende bijstelling' door de VS en niet minder

47 ABZ, 910 Joegoslavië/algemeen correspondentie/deel 4, juli 1992-feb 1993. Meesman 990 aan Van den Broek, 24/11/92.

48 ABZ, DPV/ARA/01820. Van den Broek aan PV New York, 27/11/92, *celer* 438.

49 ABZ, DPV/ARA/01820. Biegman 1323 aan Van den Broek, 30/11/92.

50 ABZ, DEU/2000/00585. Van den Broek 281

aan PV Genève, 26/11/92.

51 ABZ, DEU/2000/00585. Boddens Hosang 797 aan Van den Broek, 27/11/92.

52 ABZ, DEU/2000/00585. Boddens Hosang 799 aan Van den Broek, 28/11/92.

53 ABZ, DEU/2000/00585. Boddens Hosang 806 aan Van den Broek, 01/12/92.

over het eigen optreden: ‘Nederland heeft door de nationale interventie uitdrukking kunnen geven aan de eigen, geheel in het stemmingsbeeld passende, opvatting. De vlakke en ongeïnspireerde interventie van de Twaalf vormde een bedroevend contrast.’⁵⁴ De Commissie voor de Rechten van de Mens nam tevens een resolutie aan die staten verantwoordelijk stelde voor schendingen van mensenrechten die door hun onderdanen worden begaan. Zij drong aan op berechting van personen die verantwoordelijk konden worden gesteld voor misdrijven tegen de mensheid en grove mensenrechtenschendingen. De commissie wees de Serven aan als hoofdverantwoordelijken voor het conflict in Bosnië en wierp in de resolutie de vraag op of er sprake was van genocide in dit gebied. Op 18 december brandmerkte de Algemene Vergadering van de VN in resolutie 47/121 vervolgens etnische zuivering als genocide en vroeg zij Boutros-Ghali een tribunaal voor oorlogsmisdrijven gepleegd in Joegoslavië in te stellen.

Intussen had de *Central Planning Group* van de WEU drie varianten van veilige gebieden onderscheiden:

- *Safe havens*: dat wil zeggen gedemilitariseerde zones met een omtrek van 25 kilometer, waarin de bevolking zou worden beschermd tegen geweld en intimidatie van zowel binnen als buiten. Deze variant zou honderd- tot driehonderdduizend militairen, luchtsteun en een voorbereidingstijd van ongeveer vier maanden vergen.
- *Safe Areas*: een bij voorkeur al vreedzaam gebied waarbinnen vluchtelingen ‘een zekere mate van veiligheid’ zou kunnen worden geboden door een brigade;
- *Relief zones*: gebieden rondom een al aanwezig VN-bataljon, dat alleen in actie zou komen wanneer er sprake zou zijn van extern geweld tegen de te beschermen burgerbevolking. In deze variant zouden de UNPROFOR-militairen niet op luchtsteun kunnen rekenen. De in dit geval vereiste beperkte uitbreiding van UNPROFOR II zou binnen een maand ter plaatse kunnen zijn.⁵⁵

Op 3 december schoof de politiek-militaire ad hoc-groep van de WEU inzake voormalig Joegoslavië de optie *safe haven* als niet realistisch terzijde.⁵⁶

Dat baarde Van Walsum zorgen, want bij alles wat geen *safe haven* was hield hij zijn hart vast. Het Westen verkeerde volgens hem nog in de *appeasement*-fase tegenover Milošević en Mladić, die zijns inziens onverdrotten doorgingen met ‘hun groot-Servische opmars’. Zolang het Westen niet bereid was ‘de Rubicon tussen de “*appeasement*”-fase en de “*enforcement*”-fase’ over te steken ‘spelen wij’, aldus Van Walsum, ‘met vuur door met halfbakken veiligheidszones te experimenteren’. Van Walsum zat met de zaak in zijn maag, want de WEU-studies werden gezien als het resultaat van een Nederlands verzoek, maar de twee opties die de WEU nu verder zou bestuderen, waren ‘zo riskant’ dat hij zich afvroeg of Nederland die ‘voor zijn rekening kan nemen’.⁵⁷

Van Walsum nam de zaak eerst op met zijn Britse collega Appleyard, gezien de nog steeds

54 ABZ, DEU/2000/00585. Boddens Hosang 812 aan Van den Broek, 03/12/92.

55 NIOD, Coll. Ter Beek. ‘Notitie over mogelijke uitbreiding van militaire operaties in voormalig Joegoslavië’, bijlage bij nota Barth aan Ter Beek e.a., 08/12/92, D92/555; ABZ, DPV/ARA/00585. Memorandum van Van Walsum aan DAV, 07/12/92, nr. 192/92; Wio Joustra, ‘WEU acht spoed met

safe havens ondoenlijk’, *de Volkskrant*, 09/12/92.

56 NIOD, Coll. Ter Beek. ‘Notitie over mogelijke uitbreiding van militaire operaties in voormalig Joegoslavië’, bijlage bij nota Barth aan Ter Beek e.a., 08/12/92, D92/555.

57 ABZ, DPV/ARA/00585. Memorandum van Van Walsum aan DAV, 07/12/92, nr. 192/92.

bestaande ideeën over een Brits-Nederlands *Safe Area* in het gebied rond Vitez. Appleyard zei hem dat het op dat moment niet mogelijk was een verzekering te krijgen van het Britse ministerie van Defensie dat Britse UNPROFOR-eenheden een *Safe Area* zouden verdedigen. Aan de andere kant verklaarde Appleyard dat het voor hem onvoorstelbaar was dat de Britten een *Safe Area* niet zouden verdedigen als het erop aankwam. Die overtuiging had Van den Broek ook en hij wilde daarom dat de mogelijkheid van samenwerking met de Britten ‘met kracht’ verder werd beproefd.⁵⁸ Het feit dat Van Walsum op 2 december in het beraad van het *Comité Politique* helemaal alleen had gestaan met zijn ideeën over het zetten van nieuwe stappen in Bosnië leek Van den Broek niet te kunnen afremmen. In reactie daarop zei Van den Broek in de wandelgangen van de Tweede Kamer: ‘We blijven gewoon hardnekkig volhouden en je zult zien, het komt er een keer van.’⁵⁹

In een notitie van 8 december 1992 maakten de Directie Algemene Beleidszaken van Defensie en chef-defensiestaf Van der Vlis een soort tussenbalans op van de situatie in voormalig Joegoslavië met het oog op een aantal internationale bijeenkomsten die de volgende dagen zouden plaatsvinden. De notitie zou in handen worden gesteld van de ministers Van den Broek en Lubbers met het oog op de Europese Raad in Edinburgh op 11 en 12 december.⁶⁰ Volgens de Directie Algemene Beleidszaken en de chef-defensiestaf was de toestand ‘dramatisch slecht’ en in de hele regio instabiel.⁶¹ In Kroatië dreigde Tudjman het mandaat van UNPROFOR, dat in maart zou aflopen, niet te verlengen. In Bosnië-Herzegovina bestond het risico van ‘een menselijke tragedie van enorme omvang’; volgens UNHCR zouden honderdduizenden mensen de volgende maanden kunnen omkomen door etnische zuiveringen, gevechten en de winter. Inmiddels had president Bush, die de verkiezingen had verloren van zijn opponent Clinton en in zijn nadagen als president verkeerde, het besluit genomen om twintig- tot dertigduizend troepen bij te dragen aan de VN-eenheid in Somalië. Bewust koos de Amerikaanse regering voor inzet in dit gebied waar zij minder risico’s verwachtte voor de eigen militairen dan in voormalig Joegoslavië.⁶² Dit vergrootte volgens de Directie Algemene Beleidszaken en de chef-defensiestaf de druk op de Europese landen iets te doen in voormalig Joegoslavië. De Europese landen zouden ook iets moeten ondernemen om te voorkomen dat de islamitische landen Bosnië-Herzegovina militair zouden bijstaan.

De Directie Algemene Beleidszaken en de chef-defensiestaf stelden dat *peace enforcement* onmogelijk was, gezien de benodigde troepenmacht en het ontbreken van internationale eensgezindheid over de politieke doelstellingen. Wegens de vereiste omvang van operaties ten behoeve van *Safe Areas* in het WEU-voorstel achtten de Defensie-ambtenaren de risico’s

58 ABZ, DPV/ARA/00585. Memorandum van Van Walsum aan DAV, 07/12/92, nr. 194/92.

59 Rob Meines, ‘Den Haag zoekt steun voor ingreep in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 04/12/92.

60 BSG. Besluitenlijsten politiek beraad 1992-1993, besluitenlijst, 07/12/92.

61 NIOD, Coll. Ter Beek. ‘Notitie over mogelijke uitbreiding van militaire operaties in voormalig Joegoslavië’, bijlage bij nota Barth aan Ter Beek e.a., 08/12/92, D92/555.

62 Arie Elshout, ‘VS tonen zich kieskeurige supermogendheid’, *Het Parool*, 03/12/92; Maarten

Huygen, ‘Geen Amerikaan waagt het ingrijpen Somalië te hekelen’, *NRC Handelsblad*, 09/12/92; Ton Kuijt, ‘Amerikanen meten met twee maten’, *Het Parool*, 09/12/92; Paul Brill, ‘Een alibi om in Bosnië niets te doen’, *de Volkskrant*, 05/12/92; Patrick Glynn, ‘Why Africa? Anywhere but Bosnia’, *The New Republic*, 28/1/92; Tim Zimmermann, ‘The Crisis that’s too tough to tackle. Saving Somalia is easier than stopping Serbia’, *U.S. News & World Report*, 21/12/92; Strobel, *Policy*, pp. 138-139.

van escalatie groot. Daarom meenden zij dat de Nederlandse regering zich voorlopig moest richten op de *relief zones*, die snel en met beperkte middelen zouden kunnen worden gerealiseerd, dus voordat de winter zijn tol zou eisen. Ook *relief zones*, ‘veruit het meest realistische uitgangspunt’, plaatsten de besluitvormers echter voor lastige vragen, zoals de vraag of de internationale gemeenschap de bescherming op langere termijn zou kunnen volhouden, wat zij zou doen in geval van beschieting met zware wapens, en of een *relief zone* volledig gedemilitariseerd zou moeten worden.

Zou de internationale gemeenschap toch voorstander blijken te zijn van *Safe Areas*, dan kon de Koninklijke Landmacht weinig meer doen dan ondersteunende eenheden leveren, zolang de luchtmobiele brigade nog niet operationeel was. Uitzending van een pantserinfanterie-eenheid was onmogelijk gezien de vrijwilligheid bij uitzending van dienstplichtigen, bovendien waren er geen mariniers beschikbaar wegens hun inzet in Cambodja. De Koninklijke Luchtmacht zou een squadron jachtvliegtuigen en eventueel geleide wapens kunnen inzetten voor de luchtsteun aan *Safe Areas*. Zoals hierboven al bleek, koos de WEU op 15 december voor de variant van de *Safe Areas*.⁶³

Aan afdwinging van het vliegverbod, waarop vooral de Amerikaanse regering aandrong,⁶⁴ kleefden volgens de Directie Algemene Beleidszaken en Van der Vlis grote bezwaren. Dat zou leiden tot *peace enforcement* en zou gevolgen kunnen hebben voor het VN-personeel op de grond. Niettemin zou Nederland, vooral wegens de psychologische dreiging die uitging van jachtvliegtuigen, een squadron F-16's beschikbaar kunnen stellen.⁶⁵

Ambtenaren op het ministerie van Buitenlandse Zaken plaatsten kanttekeningen bij enkele denkbeelden van Defensie.⁶⁶ *Relief zones* werden escalatiegevoelig geacht; alleen echte *safe havens* zouden dat gevaar niet lopen. Van een afschrikking door presentie van internationale jachtvliegtuigen verwachtte BZ niet veel, wanneer de Serven hun *Rules of Engagement* zouden leren kennen. Afdwinging van de *no-fly zone* zou gepaard moeten gaan met hetzij bevoorrading door de lucht, hetzij betere bewapening voor konvooien over de grond.

Op dezelfde dag als die waarop de Directie Algemene Beleidszaken en de chef-defensiestaf minister van Defensie Ter Beek adviseerden, zette ook Van Eenennaam, hoofd van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken voor zijn minister, Van den Broek, de stand van het beleid nog eens uiteen.⁶⁷ De directie was voorstander van een duidelijk signaal aan de Serven, dat het midden hield tussen de situatie van dat moment en grootscheepse militaire interventie. Van Eenennaam wees er nog eens op dat reeds enkele maanden eerder was voorgesteld de zware wapens van de Serven aan te pakken. Volgens dat voorstel zouden de zware wapens na datum x op locatie y geconcentreerd zijn. Was dat niet het geval, dan zouden zij vanuit de lucht worden uitgeschakeld. Op die manier zou het geweldsniveau worden verlaagd. In die zienswijze was de *no-fly zone* ‘next best’. Van Eenennaam constateerde tegelijk dat Nederland weliswaar voorop liep bij het streven naar vergroting van de effectiviteit van het Westen in Bosnië, maar tegelijkertijd weinig geloofwaar-

63 NIOD, Coll. Ter Beek. ‘Notitie over mogelijke uitbreiding van militaire operaties in voormalig Joegoslavië’, bijlage bij nota Barth aan Ter Beek e.a., 08/12/92, D92/555.

64 Zie bijv. ‘UN chiefs urge no intervention in Bosnia’, *Press Association Newsfile*, 16/12/92.

65 NIOD, Coll. Ter Beek. ‘Notitie over mogelijke uitbreiding van militaire operaties in voormalig

Joegoslavië’, bijlage bij nota Barth aan Ter Beek e.a., 08/12/92, D92/555.

66 ABZ, DEU/ARA/05238. Exemplaar van de Notitie over mogelijke uitbreiding van militaire operaties in voormalig Joegoslavië, 08/12/92, voorzien van kanttekeningen.

67 ABZ, DEU/ARA/05238. Notitie Chef DAV voor de minister, 08/12/92, nr. 92/1590.

dig was doordat Defensie weinig meer kon doen dan F16's beschikbaar stellen. Wilde Nederland zijn 'voortrekkersrol' waarmaken, dan waren er volgens het hoofd van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken drie mogelijkheden: opheffing van het beginsel van vrijwilligheid voor dienstplichtigen; op zeer korte termijn de vorming van een pantserinfanteriebataljon; of terugtrekking van de mariniers uit Cambodja ten behoeve van inzet in voormalig Joegoslavië. Voor het moment leek het het beste als de Koninklijke Luchtmacht een bijdrage zou leveren aan de afdwijing van de *no-fly zone* en een begin zou worden gemaakt met *relief zones*. Van den Broek moest volgens Van Eenennaam zijn collega Ter Beek onder druk zetten om aan dit laatste mee te werken.⁶⁸

Tijdens hieropvolgend interdepartementaal overleg werd het ambtenaren van Buitenlandse Zaken duidelijk dat hun collega's van Defensie de volgens Van Walsum enige echt veilige optie, die van de *safe haven*, onrealistisch vonden, omdat internationaal de politieke wil ontbrak, de vereiste troepenmacht niet op de been kon worden gebracht en, zelfs als die er kwam, het te veel tijd zou kosten die te ontplooiën. Besloten werd tot bij voorkeur een stap-voor-stap-benadering, te beginnen met *relief zones* en onder gebruikmaking van de reeds aanwezige bataljons van UNPROFOR II. Van Walsum was nu juist zo benauwd geweest voor die stap-voor-stap-benadering, maar ook Van Eenennaam had al ingezet op *relief zones*, nog voordat het interdepartementaal overleg begon. Bij dit interdepartementaal overleg bleek opnieuw, toen van de kant van Buitenlandse Zaken daarnaar werd gevraagd, dat Defensie op korte termijn geen gevechtseenheid, bijvoorbeeld een pantserinfanteriebataljon, zou kunnen leveren. Het hoofd van de directie Politieke VN-Zaken J.Th. (Jan) Hoekema signaleerde dat hier sprake was van 'een wezenlijk probleem (...) indien wij [op basis van breder internationale besluitvorming] meer mankracht in Joegoslavië moeten inzetten'.⁶⁹

Terwijl de ambtenaren van Buitenlandse Zaken en Defensie met elkaar de mogelijkheden van inrichting van veilig gebieden naliëpen, liet Hurd in een brief aan Van den Broek weten dat de Britse regering niets voelde voor een gezamenlijk Brits-Nederlands veilig gebied. Als redenen voor het afwijzende standpunt noemde de Britse minister dat daarvoor zijns inziens een nieuw VN-mandaat nodig zou zijn, alsmede een grotere troepenmacht. Bovendien zou de neutraliteit van de VN in gevaar komen door het creëren van een *Safe Area*. De aanwezigheid van UNPROFOR II zou volgens Hurd op zich een veilig gebied in het leven roepen zonder dat daarvoor afzonderlijke regelingen hoefden te worden getroffen. In feite was het gebied in centraal-Bosnië, waar op dat moment Britse en Nederlandse troepen opereerden, inmiddels al een 'relief area'.⁷⁰

Terwijl de Britse regering dus een Brits-Nederlandse *Safe Area* afwees, verstrekke de politiek-militaire ad hoc-groep van de WEU inzake voormalig Joegoslavië enkele dagen later – op 15 december – een mandaat aan de *Central Planning Group* om de mogelijkheid te onderzoeken van *Safe Areas* op plaatsen waar al UNPROFOR-troepen waren. WEU-voorzitter Italië zou hierover ook contact opnemen met de VN.⁷¹ De WEU werkte daarna vooral

68 ABZ, DEU/ARA/05238. Exemplaar van de Notitie over mogelijke uitbreiding van militaire operaties in voormalig Joegoslavië, 08/12/92, voorzien van kanttekeningen.

69 ABZ, DDI-DOA, 00463. Memorandum van chef DPV aan Van Walsum, 10/12/92, nr. DPV-2225/92.

70 ABZ, DPV/ARA/01820. Message from the Foreign Secretary to Mr Van den Broek, bijlage bij R.P. Flower aan De Gooijer, 10/12/92.

71 Van Eekelen, *Security*, p. 161; ABZ, 999.241. Ambassade Londen aan Van den Broek, fax nr. 1023. WEU-restricted, 16/12/92.

de variant van een *Safe Area* Sarajevo uit. Daarvoor werden zo'n 15.000 extra manschappen nodig geacht.⁷² Op 18 december, bevestigde de ad hoc-groep Joegoslavië van de Europese Politieke Samenwerking eveneens unaniem de noodzaak 'safe areas (niet safe havens) te creëren'.⁷³ Op 1 februari 1993 bood de WEU een rapport over een *Safe Area* Sarajevo aan aan Boutros-Ghali, die het vervolgens voor advies doorzond aan Nambiar.⁷⁴

Intussen had Ogata op 17 december 1992 het standpunt van UNHCR over *Safe Areas*, waarom haar was gevraagd in resolutie 787, naar Boutros-Ghali gezonden. Volgens haar mochten *Safe Areas* alleen in het uiterste geval in het leven worden geroepen. Veeleer moest ernaar worden gestreefd een klimaat van veiligheid voor alle minderheidsgroeperingen door heel Bosnië-Herzegovina te creëren. Bedacht moest worden dat de conflictpartijen óf tegen *Safe Areas* waren, of ze wilden gebruiken om hun militaire doelstellingen te verwezenlijken. Het creëren van veilige gebieden consolideerde confrontatielijnen, maar er viel te verwachten dat partijen zich daartegen zouden verzetten. Zowel aanvallen op als vanuit de enclaves waren daarom niet uit te sluiten. VN-troepen zouden door de instellingen van zulke gebieden tot *peace enforcement* moeten overgaan. Het scheppen van veilige gebieden zou bovendien de bewegingsvrijheid van personen in de gebieden en hun recht op asiel kunnen aantasten. Ogata schreef dat het standpunt van UNHCR tot stand was gekomen na consultaties met het Internationale Rode Kruis, dat inmiddels zijn aspiraties ten aanzien van *Safe Areas* zou hebben teruggeschroefd.⁷⁵ Op de bijeenkomst van het *Follow-Up Committee of the Conference on former Yugoslavia* de dag daarvoor was daar echter weinig van te merken. Het Internationale Rode Kruis stond een oplossing voor waarbij steden waar nog een etnische minderheid aanwezig was, zoals Mostar of Zenica, tot beschermde gebieden zouden worden verklaard, waar VN-troepen moesten worden gelegerd. Tegelijk zouden daar mensen moeten worden ondergebracht die al op de vlucht waren en elders geen onderdak konden vinden. De *Safe Areas* zouden slechts als noodmaatregel moeten worden gezien. Het Internationale Rode Kruis sloot uitdrukkelijk de mogelijkheid uit dat belegerde steden *Safe Areas* zouden worden. Daarvoor zouden andere oplossingen moeten worden gevonden, zoals een staakt-het-vuren.⁷⁶ Op diezelfde bijeenkomst waarschuwde Vance nog eens tegen het instellen van *Safe Areas*. Hij wees op de begripsmatige verwarring die er bestond over termen als *safe havens* en *security zones*. Nog steeds vreesden hij en Owen dat veilige gebieden slechts zouden bijdragen aan het proces van etnisch zuivering. De beste *safe haven* was een algeheel staakt-het-vuren, aldus Vance.⁷⁷ Drie dagen later, op 19 december, verwierp Vance in een toespraak tot de Veiligheidsraad opnieuw het idee van de veilige gebieden, omdat dit de medewerking aan etnische zuivering betekende.⁷⁸

72 Van Eekelen, *Security*, p. 161.

73 ABZ, DEU/ARA/00755. Van den Broek, 21/12/92, *celer* circ 849.

74 ABZ, DEU/ARA/05274. Het Italiaanse WEU-voorzitterschap aan alle WEU-ambassades, 03/12/92, weu/rom 404; het Italiaanse WEU-voorzitterschap aan alle WEU-leden, 14/01/93, weu/rom 14; het Italiaanse WEU-voorzitterschap aan alle WEU-leden, 11/02/94, weu/rom 24. Zie ook DCBC, nr. 2691. 'Safe areas. Minutes of the

meetings regarding study of safe areas for humanitarian purposes'.

75 UNHCR, Fonds 19, Sub-fonds 6, Ordner: safe areas, Ogata aan Boutros-Ghali, 17/12/92; Mercier, *Crimes*, pp. 211-213.

76 Mercier, *Crimes*, pp. 125-126 en 209-210; Ramcharan, *Conference*, pp. 231-232.

77 Ramcharan, *Conference*, p. 213.

78 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 150.

3. Een maand vol vergaderingen

Niet alleen ten aanzien van *Safe Areas*, maar ook in meer algemene zin vertoonde minister Van den Broek nog steeds het, ook door het Nederlandse parlement van hem verlangde activisme in de internationale arena. Tijdens de ministeriële WEU-Raad op 20 november in Rome had hij uitvoerig gereageerd op een opmerking van de Britse staatssecretaris Hamilton, dat de internationale gemeenschap in Bosnië meer deed dan sommige deelnemers aan de bijeenkomst schenen te suggereren. Van den Broek voelde zich kennelijk aangesproken en zei dat hij dat nooit had gesuggereerd en zelfs onmogelijk had kunnen suggereren

als vertegenwoordiger van een land als Nederland dat vanaf het begin (zeer) substantieel heeft bijgedragen en nu met meer dan 1000 manschappen aanwezig is, maar dat in het licht van de massale menselijke tragedie 'action should prevail rather than satisfaction'. Iedereen kan dankbaar zijn voor alle bijdragen, maar het is onze plicht aan te geven wat wij nog meer kunnen doen.

De minister voegde daaraan toe dat op een gegeven ogenblik vrede bevorderd kon worden door het gebruik van geweld. Hij kreeg voor zijn betoog steun van zijn Turkse en Portugese collegae.⁷⁹ Het was duidelijk dat het moment waarop geweld gebruikt moest worden voor Van den Broek niet ver weg meer was. De maand december was een maand vol vergaderingen op internationaal niveau, waarop het onderwerp voormalig Joegoslavië ter sprake kwam. Op 10 en 11 december zou het *Defence Planning Committee*, de halfjaarlijkse vergadering van de ministers van Defensie en de chefs van staven van de lidstaten van de NAVO, in Brussel bijeenkomen: op 11 en 12 december de Europese Raad in Edinburgh, op 14 en 15 december de ministeriële CVSE-bijeenkomst in Stockholm, op 15 december de ad hoc-groep van de WEU inzake voormalig Joegoslavië, op 16 december een ministeriële Joegoslavië-conferentie in Genève ten vervolge van de Joegoslavië-conferentie in augustus te Londen en op 17 december de halfjaarlijkse ministeriële NAVO-raad in Brussel. Die vergaderagenda bood de Nederlandse regering een gelegenheid om te proberen weer enig momentum te creëren in het Joegoslavië-dossier.

Om te beginnen kwam op 1 december de Organisatie van Islamitische Landen bijeen met als belangrijkste agendapunt de positie van de Moslims in Bosnië-Herzegovina. Er heerste grote onvrede bij deze organisatie dat de Veiligheidsraad medio november haar verzoek om opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina had afgewezen. De Organisatie eiste die opheffing alsnog en verlangde militaire stappen van de Verenigde Naties tegen Servië. Zulke stappen zouden uiterlijk 15 januari 1993 waarneembaar moeten zijn, anders zou de Organisatie eigen initiatieven ontplooiën.⁸⁰ De Organisatie van Islamitische Landen, opgericht in 1971, stond echter niet bekend om haar praktische betekenis; slechts als platform had zij enige waarde. Het besluit van de organisatie zou dan ook geen rechtstreekse gevolgen hebben, anders dan dat op 18 december de Algemene Vergadering de Veiligheidsraad verzocht het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina op te heffen. De positie van de

79 ABZ, DPV/ARA/01803. Hoekman 635 aan Buitenlandse Zaken, 23/11/92.

80 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 - april

1993; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 88/92, 20/11/92 en 93/92, 04/12/92.

Organisatie van Islamitische Landen en de Arabische Liga kon een half jaar later terecht als volgt worden getypeerd door de MID:

Ondanks alle verbale steun voor de Bosnische Moslims is er echter in islamitische landen nauwelijks sprake van een streven naar een zelfstandige, d.w.z. niet door de Veiligheidsraad gesanctioneerde, militaire actie ten gunste van de Bosnische Moslims. Daarentegen zullen deze landen naar verwachting wel politiek-propagandistische munt proberen te slaan uit het in hun ogen nalatige optreden van het Westen.⁸¹

Intussen verhevigden juist de aanvallen op Sarajevo,⁸² wat leidde tot een verharding van de opstelling van de VN-commandanten ter plaatse. De VN-commandant voor Sarajevo, de Egyptische brigadegeneraal Hussein Ali Abel Razek, zei begin december openlijk dat de VN-operatie tot dusverre een mislukking was gebleken. Volgens hem kon alleen een westerse militaire interventie de Moslims nog beschermen tegen de Servische aanvallen.⁸³ Morillon, die tot dan toe tegenstander was geweest van militaire actie tegen de VRS, leek onder de indruk van de aanvallen op Sarajevo van mening te veranderen.⁸⁴ De Franse chef-defensiestaf J. Lanxade stelde zich na een bezoek aan Bosnië achter Morillon op. De Franse militaire top noemde het mandaat van UNPROFOR vrijwel onuitvoerbaar, meende dat de bevelstructuren slecht functioneerden en dat de discipline van sommige nationale contingenten te wensen overliet. Lanxade stelde zich daarom op het standpunt: 'ou on emploie la force ou on se retire.'⁸⁵

Opinies in Nederland

In politieke kringen in Nederland bestond intussen grote teleurstelling over de opstelling van het Britse EG-voorzitterschap ten aanzien van de kwestie-Joegoslavië. In een interne notitie van de Tweede Kamerfractie van de PvdA pleitte Van Traa er medio november voor dat na afloop daarvan Joegoslavië weer bovenaan de agenda van de Twaalf zou moeten komen te staan. Het gebrek aan bereidheid van de internationale gemeenschap om iets te doen aan die zaak begon volgens hem 'misdadige trekken te vertonen.'⁸⁶ Hij vond dat de Nederlandse regering 'met ondiplomatieke middelen', eventueel in samenwerking met de Belgische en Duitse regering, de afzijdige opstelling van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zou moeten zien te doorbreken. Dat zouden Lubbers en Van den Broek bijvoorbeeld kunnen doen door optredens op de Franse en Britse televisie.⁸⁷ Bij de behandeling van de begroting van Buiten-

81 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993-maart 1994; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 43/93, 29/06/93; vgl. 56/93, 16/09/93. Vgl. Calic, *Krieg*, p. 227. Voor eerdere bemoeienissen van deze organisatie met het conflict in Bosnië, zie Moore, 'Aspects', p. 41; interview W. Claes, 12/03/01.

82 Zie bijv. 'Serviërs beginnen offensief in diverse delen van Bosnië', *NRC Handelsblad*, 02/12/92.

83 Vulliamy, *Seasons*, p. 189; 'Vredesmissie van VN in Bosnië is mislukt', *de Volkskrant*, 07/12/92.

84 JF, 'Croatian leader urges western action

against Serbs', *New York Times News Service*, 12/12/92, 1821EST.

85 ABZ, DPV/ARA/00141. Wijnaendts 486 aan Van den Broek, 10/12/92; Marie-Claude Smouts, 'Political aspects of peace-keeping operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 20.

86 NIOD, Coll. PvdA. Notitie Maarten van Traa aan fractiecommissie BuZa t.b.v. fractiecommissie 19/11/92, 16/11/92, nr. BUZA/029.92.

87 NIOD, Coll. PvdA. Notitie Maarten van Traa aan leden van de fractie t.b.v. fractieoverleg 24/11/92, 20/11/92, nr. F/111.

landse Zaken, eind november in de Tweede Kamer, was de stemming inzake voormalig Joegoslavië ‘bijna niet te houden’, aldus Van Walsum.⁸⁸ Aan de andere kant was deze druk de top van Buitenlandse Zaken niet onwelkom, omdat, zoals Van Walsum er terugblikkend over sprak, dit ministerie, onder aanvoering van Van den Broek, vreselijk moest vechten tegen het Nederlandse ministerie van Defensie en eigenlijk alle Europese ministeries van Defensie om gehoor te vinden voor militair ingrijpen.⁸⁹

Na de gelatenheid uit de maanden september en oktober 1992 kwamen er op bescheiden schaal in de geschreven media weer stemmen naar voren die pleitten voor interventie. Twee elementen speelden daarbij een rol: ten eerste, berichten over de voortdurende humanitaire nood van de bevolking van Bosnië tegen de achtergrond van beschrijvingen over problemen die konvooien hadden om op de plaats van bestemming te komen⁹⁰ en ten tweede, de zorgen die de internationale gemeenschap zich begon te maken over een mogelijke uitbreiding van het conflict naar Kosovo en Macedonië. Dit laatste zal in hoofdstuk 9 verder aan de orde komen. Hier wordt er slechts op ingegaan omdat deze dreiging nieuwe brandstof leverde voor het interventiedebat.

In de geschreven media klonk vooral verzet tegen de traagheid waarmee de EG, de NAVO en de VN volgende stappen zetten tegen Servië, terwijl intussen mensen in Bosnië omkwamen door honger, moord en marteling. Nadat de Veiligheidsraad op 16 november had besloten het sanctieregime te verscherpen, viel in het hoofdredactionele commentaar van *NRC Handelsblad* bijvoorbeeld te lezen: ‘Mogelijk komt daarin nu, weliswaar kalmpjes aan, verandering. Voor de duizenden doden en mishandelden, voor de talloze opgejaagden die al hun bezittingen hebben verloren, is het overigens te laat. Daaraan valt niets meer te wijzigen.’⁹¹ In *NRC Handelsblad* was het vooral columnist H.J.A. Hofland die zich bleef verzetten tegen het nietsdoen van het Westen:

Telkens is het de vraag wat de politieke beschaving van het Westen zich denkt te kunnen veroorloven, wat er theoretisch met verve moet worden afgekeurd, terwijl het praktisch kan worden gedoogd, ook terwijl de bewijzen van een grootschalige criminaliteit dagelijks door de media worden thuisbezorgd.⁹²

Het al anderhalf jaar lang gedogen van de ‘ongelooflijke misdaad’ in het voormalige Joegoslavië, niet alleen door politici, maar ook door intellectuelen en kunstenaars, noemde hij

... het Europees failliet. In zijn consequenties is het misschien minder ernstig dan het failliet van de jaren dertig (hoewel dat nog staat te bezien), maar in zijn gehalte nog treuriger, al was het alleen maar omdat de Europese pretenties intussen zoveel verhevener zijn geworden. Misschien blijkt het failliet nog het duidelijkst door het gevoel van vergeefsheid, het vage vermoeden dat het pathetisch, enigszins

88 Interview A.P. van Walsum, 12/07/00. Vgl. TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.P. van Walsum, 22/05/00, p. 11. Zie ook ‘Machteloos Nederland wil van alles in Joegoslavië’, *Trouw*, 26/11/92; ‘Nederland staat nog alleen met plan voor Bosnië’ en Rob Meines, ‘Den Haag zoekt steun voor ingreep in Bosnië’, *NRC Handelsblad*,

04/12/92.

89 Interview A.P. van Walsum, 12/07/00.

90 Vgl. Anet Bleich, ‘Safe havens in Bosnië: een zinnig voorstel’, *de Volkskrant*, 24/11/92.

91 ‘Kalmpjes aan’, *NRC Handelsblad*, 18/11/92.

92 H.J.A. Hofland, ‘Grenzen aan het gedogen’, *NRC Handelsblad*, 02/12/92.

lachwekkend begint te worden als men zich ertoe zet, voor de zoveelste keer over Joegoslavië te schrijven.⁹³

Hij kende de bezwaren tegen militaire interventie, maar: 'Hoe lang mag een aarzeling duren?' Met de aanscherping van het embargo had de internationale gemeenschap een jaar na dato een goede intentie laten zien.

Zou het niet verstandig, humaan en in overeenstemming met de Europese politieke beschaving zijn als er nog meer van die 'intenties' werden geformuleerd waarna, wie weet, nog voor het laatste huis van Sarajevo aan puin was geschoten, de Europese eer kon worden gered?⁹⁴

Als televisiekijkers al konden vaststellen waar de Servische kanonnen rond Sarajevo stonden opgesteld, moest het voor militairen toch niet zo moeilijk zijn ze uit te schakelen, aldus Hofland.⁹⁵ Er gloorde bij hem hoop, doordat het Westen in december aandacht begon te krijgen voor een mogelijk conflict in Kosovo, dat zou kunnen leiden tot een Balkan-oorlog. Een interventie in ex-Joegoslavië zou daardoor niet meer zuiver humanitair zijn, maar een vorm van nationaal belang krijgen. Het Westen bevond zich volgens Hofland 'nu in de eerste fase van zelfverdediging'.⁹⁶ En dat had het voordeel dat na de West-Europeanen, die volgens de columnist op eigen houtje noch tot ingrijpen van enige importantie, noch tot zelfbehoud in staat waren, de Amerikaanse regering het heft in handen zouden nemen.⁹⁷

André Roelofs constateerde in *de Volkskrant* eveneens dat het gebrek aan militaire actie van het Westen het gevolg was van het idee dat er in voormalige Joegoslavië geen wezenlijke belangen op het spel stonden. Maar volgens hem waren vrede, veiligheid, stabiliteit en mensenrechten in Europa ondeelbaar. Aan ingrijpen viel zijns inziens niet te ontkomen: 'Ter wille van de slachtoffers, maar ook in ons eigen belang.'⁹⁸

Eveneens in *de Volkskrant* wees ook Mient Jan Faber op de gevaren van conflicten in Kosovo en Macedonië. Daarom moest het Westen volgens hem grote delen van de Balkan tot protectoraat maken en met militaire hulp *safe havens* instellen voor de opvang van vluchtelingen. Alleen door *peace-enforcing* zou het Westen kunnen voorkomen dat het geconfronteerd zou worden met de ene na de andere etnische oorlog.⁹⁹ Het kwam hem op een reactie uit eigen kring te staan, van de IKV-Beraadsleden voor de Quakers, Erik Hummels en Jan Smit, die van oordeel waren dat de vreedzame middelen om het conflict in ex-Joegoslavië op te lossen nog niet waren uitgeput. Volgens hen zou *peace-enforcing* slechts tot *war-enforcing* leiden, omdat de bevolking van Joegoslavië, die zo lang gewend was geweest aan een onafhankelijke opstelling in de internationale politiek, VN-militairen als vreemde indringers zou beschouwen. Zij meenden bovendien dat het idee dat het Westen orde zou kunnen brengen op de Balkan voortkwam uit westers superioriteitsdenken: 'Niet ons geweten moet verlost worden, niet de Nederlandse vredesbeweging moet nieuw leven ingeblazen

93 H.J.A. Hofland, 'Grenzen aan het gedogen', *NRC Handelsblad*, 02/12/92.

94 H.J.A. Hofland, 'Grenzen aan het gedogen', *NRC Handelsblad*, 02/12/92.

95 'Een Saigon voor de VN', *NRC Handelsblad*, 09/12/92.

96 H.J.A. Hofland, 'Meer dan humanitair', *NRC*

Handelsblad, 23/12/92.

97 H.J.A. Hofland, 'Europa 1993', *NRC Handelsblad*, 30/12/92.

98 André Roelofs, 'Waarom doet Westen niets in Joegoslavië?', *de Volkskrant*, 19/11/92.

99 Mient Jan Faber, 'Wanneer dringt de Balkan-hel echt tot ons door?', *de Volkskrant*, 16/11/92.

worden, dat alles zijn vormen van westers ethocentrisme.¹⁰⁰ De medewerkster van het Oost-Europa Instituut Nevenka Tromp-Vrkić meende echter ook dat vestiging van een VN-protectoraat over hele regio's in voormalig Joegoslavië waarschijnlijk nog de enige oplossing bood.¹⁰¹

Anet Bleich stelde de keus tussen interventie en non-interventie, waarvoor de Europese Gemeenschap zich zag geplaatst, in een badinerend, bijna demagogisch daglicht:

Vrede, democratie, economische groei, vrije handel, het leren leven in heel Europa, in oude of nieuwe multi-etnische en multiculturele verbanden? Ach kom, daar gaat het toch niet om voor ons, realisten? Oliehoudende zaden en witte wijnen, hoe houden we de boeren te vriend en de vluchtelingen buiten de grenzen – *that is the question*.¹⁰²

Zij was ook niet onder de indruk van de argumenten van generaal Van der Vlis tegen *safe havens*. Als de geallieerden in 1944 dezelfde argumenten hadden gehanteerd, waren zij volgens haar nooit in Normandië geland.¹⁰³ Ze vond de opstelling van 'onze tot het pacifisme bekeerde generaals' 'funest'.¹⁰⁴ Het Nederlandse parlement moest zich naar haar mening 'verheffen uit het moeras van ten dele zelf aangeprate machteloosheid'. Het moest om te beginnen zeggen dat Nederland zelf een bijdrage wilde leveren aan *safe havens* en vervolgens de ministers Van den Broek en Ter Beek op pad sturen om steun gaan te zoeken voor zo'n inzet in Washington, Parijs, Londen en andere hoofdsteden.¹⁰⁵ Het PvdA-lid van het Europees Parlement Alman Metten schreef op dezelfde dag in *de Volkskrant* dat, met het oog op onder meer de oorlog in voormalig Joegoslavië, 'Nederland zijn klein land-bescheidenheid [moest] laten varen en (zo mogelijk in Benelux-verband) een activistische rol [moest] gaan spelen en stoutmoedige initiatieven niet uit de weg gaan'.¹⁰⁶ Ook Oostlander probeerde het parlement aan te sporen dat volgens hem al sinds augustus achter de regering aan liep. 'Daar werd nota bene nog aangedrongen op neutraliteit, hetgeen niet met de christen-democratische traditie tegenover nationaal-socialisten verenigbaar is.' Oostlander bespeurde overigens een actievere opstelling van het Nederlandse parlement, maar dat moest nu verder gaan en andere regeringen onder druk zetten met behulp van de publieke opinie in die landen. Het zou in dat verband goed zijn 'het ellendige Britse Joegoslavië-beleid plechtig te laten veroordelen'.¹⁰⁷

Aan de vooravond van Kerstmis noemde het hoofdredactionele commentaar van *Trouw* militair ingrijpen in Bosnië noodzakelijk 'en wel op korte termijn. Het met militaire middelen afdwingen van een vliegverbod boven Bosnië kan niet meer zijn dan een begin, temeer daar bij de gevechten in Bosnië-Herzegovina nauwelijks of geen vliegtuigen of helikopters zijn betrokken'.¹⁰⁸

100 Erik Hummels & Jan Smit, 'VN-interventie goot slechts olie op het vuur', *de Volkskrant*, 23/11/92.

101 Nevenka Tromp-Vrkić, 'Politieke oplossing voor ex-Joegoslavië komt zeker te laat', *de Volkskrant*, 19/12/92.

102 Anet Bleich, 'Europa gaat steeds meer op de Balkan lijken', *de Volkskrant*, 17/11/92.

103 Anet Bleich, 'Safe havens in Bosnië: een zinnig voorstel', *de Volkskrant*, 24/11/92.

104 Anet Bleich, 'Het funeste pacifisme van de generaals', *de Volkskrant*, 11/12/92.

105 Anet Bleich, 'Safe havens in Bosnië: een zinnig voorstel', *de Volkskrant*, 24/11/92.

106 Alman Metten, 'Crisis Europa vergen brutaliteit van Nederland', *de Volkskrant*, 24/11/92.

107 Arie Oostlander, 'Luchtaanvallen moeten de Serviërs dwingen in te binden', *de Volkskrant*, 07/12/92.

108 'Een trieste conclusie (2)', *Trouw*, 24/12/92.

Hoewel de stem van interventionisten op de opiniepagina's lang niet zo luid klonk als in augustus, was het verweer er tegen nog magerder. In *Trouw* en *de Volkskrant* ontbrak het geluid van anti-interventionisten vrijwel geheel. In *NRC Handelsblad* streed Heldring zijn eenzame strijd. 'Tegen humanitaire missies (. . .) is het hachelijk je stem te verheffen', aldus J.L. Heldring in dezelfde krant. 'Je loopt dan de kans in de hoek van de inhumanisten geduwd te worden.' Maar hij probeerde het toch maar. Hij meende dat in voormalig Joegoslavië geen operatie moest worden begonnen zolang de afloop daarvan volstrekt onzeker was. Zelfs als tienduizenden troepen erin zouden slagen daar *safe havens* te creëren, dan nog had het Westen niet de garantie dat als die na jaren werden teruggetrokken, de bevolking aldaar elkaar niet opnieuw zou willen uitmoorden 'en daarom zou zo'n interventie, zij het nobel, wel eens volstrekt nutteloos kunnen blijken te zijn'.¹⁰⁹

De EG-top van Edinburgh

De Nederlandse regering had met de veilige gebieden een concreet middel voor ogen, maar schoot daar niet erg mee op, terwijl de winter naderde en de angst groot was dat vele tien- tot honderdduizenden in Bosnië die niet zouden overleven. In het beraad van het *Comité Politique* op 2 december merkte Van Walsum op dat hij intussen elk argument kende tegen ieder voorstel dat tot hardere actie tegen Servië zou leiden, maar het resultaat was wél dat de Twaalf tegenover de hele wereld lieten zien dat zij gewelddadige gebiedsuitbreiding en etnische zuivering accepteerden. Zijn Franse en Britse collegae stelden daartegenover dat de internationale gemeenschap ten aanzien van ex-Joegoslavië niets anders kon doen dan óf zich beperken tot bescherming van humanitaire hulp, óf een totale oorlog voeren.¹¹⁰

De Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken meende dat het internationale beleid ten aanzien van Bosnië-Herzegovina in een impasse was geraakt doordat de regeringen binnen de EG over de aanpak slechts in zulke zwart-wittermen konden denken: Het was óf *peacekeeping* óf *all out war*.¹¹¹ De directie probeerde deze impasse te doorbreken met een voorstel tot, wat zij zelf noemde, een 'passieve *enforcement*-operatie'. Weliswaar zou het Westen er op dat moment niet toe te brengen zijn de Servische veroveringen in Bosnië-Herzegovina terug te draaien, maar wellicht, zo stelde DAV aan minister Van den Broek voor, zou het wél mogelijk zijn aan verdere veroveringen een halt toe te roepen en tegelijk het hoofd te bieden aan de humanitaire noodsituatie in gebieden die niet door de Serven waren veroverd. Door zo'n operatie zou vermoedelijk 'een soort Cyprus-situatie' ontstaan, waarbij weliswaar een groot aantal militairen vele jaren in het conflictgebied gestationeerd moeten blijven om oplaaien van geweld te voorkomen, maar waarbij ook een zekere rust kon terugkeren.

Volgens deze directie was de operatie 'uitvoerbaar, omdat het onwaarschijnlijk is dat de Serven zulke internationaal beschermde gebieden zullen aanvallen.' Het was de directie duidelijk dat niet alleen internationaal, maar ook nationaal – vooral bij de chef-defensiestaf – nog veel overtuigingskracht nodig zou zijn om dit idee aanvaard te krijgen. Binnen de EG verwachtte de directie al helemaal geen steun. Daarom zou minister Van den Broek het idee in een krant als de *International Herald Tribune* of de *Financial Times* moeten lanceren,

109 J.L. Heldring, 'Interveniëren of niet?', *NRC Handelsblad*, 11/12/92.

110 ABZ, archief Verbindingen. Bot 415 aan Van den Broek, 02/12/92.

111 Zie ook Rob Meines, 'Den Haag zoekt steun voor ingreep in Bosnië', *NRC Handelsblad*, 04/12/92.

zodat hij over de hoofden van zijn Europese collega's heen kon appelleren aan de Europese politieke opinie, de aanstaande regering-Clinton en de Arabische en/of islamitische landen.¹¹² Het Nederlandse ministerie was kennelijk vergeten hoe geïrriteerd het zelf een jaar tevoren had gereageerd op onafhankelijke geluiden uit met name Bonn ten tijde van het eigen EG-voorzitterschap.

In het kader van het creatieve denken, wilde Van Walsum proberen ook vóór de Europese Raad van Edinburgh van 11 en 12 december 'het solide front van hen die menen dat verdere actie [in Bosnië] tot totale oorlog moet leiden (...) te doorbreken'.¹¹³ Zijn oog viel daarbij op Srebrenica. Op 22 november had Morillon verlangd dat er binnen een week hulpkonvooien zouden worden toegelaten tot Srebrenica en Goražde, de twee steden in Oost-Bosnië die al maandenlang werden belegerd door de Bosnische Serven en die tot dan toe onbereikbaar waren gebleken voor humanitaire konvooien (zie hoofdstuk 7). Als dat niet zou gebeuren, zou de Veiligheidsraad volgens Morillon meer troepen beschikbaar moeten stellen.¹¹⁴ UNHCR dreigde zelfs de hulpverlening aan Servische steden in Oost-Bosnië stop te zetten zolang Srebrenica en Goražde niet zouden zijn bevoorraad.¹¹⁵ Nadat Morillon in gesprekken met Mladić had bereikt dat hulpgoederen voor Srebrenica zouden worden doorgelaten, hield echter een Servische volksmenigte dit konvooi, dat uit Belgrado kwam, tegen aan de Bosnisch-Servische grens.¹¹⁶ Op 28 november werd het konvooi uiteindelijk toegelaten tot Srebrenica, waar UNHCR een uitgehongerde en van medicijnen verstoken bevolking aantrof.¹¹⁷ Een volgend konvooi werd aanvankelijk opnieuw tegengehouden, maar bereikte op 5 december toch Srebrenica. Van Walsum liet daarom een studie verrichten naar de mogelijkheden van bevoorrading van het ziekenhuis van Srebrenica door de lucht.¹¹⁸ Zijn idee stuitte in eerste instantie af op het bezwaar van de veiligheid van de transportvliegtuigen.¹¹⁹ Bovendien bereikte enkele dagen later een volgend konvooi op 10 december Srebrenica.¹²⁰

Het bureau Militaire Samenwerking van DAV stelde korte tijd later in een memorandum voor Van Walsum dat bevoorrading door de lucht 'niet zonder meer aanbevelenswaardig' was. Uit het feit dat zelfs hulpvluchten naar Sarajevo, waar alle partijen mee hadden ingestemd, werden beschoten, bleek dat het luchtruim boven Bosnië beslist niet veilig was; het bergachtige terrein rond de Moslim-enclaves bemoeilijkte het aanvliegen en het exact afwerpen; de VRS zou bovendien waarschijnlijk bezwaar maken tegen militaire vluchten boven strategisch gebied; en ten slotte was bevoorrading door de lucht kostbaar, terwijl de capaciteit beperkt was. De enige mogelijkheid die volgens dit bureau overbleef, was 'robuus-

112 ABZ, 999.0 VN/Operaties/UNPROFOR/Joegoslavië/okt-dec 1992. Memo DAV (DAV/MS/RM AHG) aan M, 03/12/92, nr. DAV/MS-218/92.

113 ABZ, DPV/ARA/01812. Memorandum DGPZ aan DEU, DAV, DPV en JURA, 03/12/92, nr. 189/92.

114 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 89/92, 23/11/92.

115 ABZ, DPV/ARA/01803. 'Voormalig Joegoslavië – spreekpunt UNPROFOR II inzet transportbataljon', notitie DIO/Joegoslavië t.b.v. Ministeriële WEU-Raad te Rome op 20/11/92 – VDT, 19/11/92; 'VN binden hulp aan Serviërs aan voorwaarden', *NRC Handelsblad*, 24/11/92; 'VN

"pokeren" met hulp aan Moslims', *de Volkskrant*, 25/11/92; 'Konvooien van Unhcr naar Moslim-steden Bosnië fiasco', *de Volkskrant*, 26/11/92.

116 'Goražde wel, Srebrenica nog niet geholpen', *NRC Handelsblad*, 27/11/92.

117 'Belegerde stad in Bosnië krijgt VN-hulp', *de Volkskrant*, 30/11/92.

118 ABZ, DPV/ARA/01812. Memorandum DGPZ aan DEU, DAV, DPV en JURA, 03/12/92, nr. 189/92.

119 Ibidem, memorandum DAV aan DGPZ, 03/12/92, nr. DAV/MS-220/92.

120 Zie ook ibidem, memo wnd DAV aan DGPZ, 16/12/92, nr. DAV/MS-228/92.

ter' optreden van konvooien over de weg.¹²¹ Zoals al in hoofdstuk 7 bleek, was dit echter evenmin een geaccepteerde oplossing.

Niet alleen het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken was koortsachtig op zoek naar middelen om het internationale beleid inzake Joegoslavië vlot te trekken. Ook premier Lubbers had begin december nog steeds de overtuiging dat de internationale gemeenschap te weinig deed ten aanzien van dat gebied. Zelf somde hij op: het regime van Milošević was onvoldoende geïsoleerd; de sancties werden niet krachtig genoeg afgedwongen; er was geen effectuering van het vliegverbod; en hulpkonvooien hadden nog steeds grote problemen hun bestemming te bereiken.¹²² Buitenlandse Zaken en de premier wisten met hun irritatie en dadendrang een groot deel van de Nederlandse publieke opinie aan hun zijde. Net als een jaar eerder geloofde eind 1992 66 procent van de ondervraagden bij een NIPO-enquête op 20 en 21 december niet meer in een oplossing in Joegoslavië via onderhandelingen. Eenzelfde percentage was van mening dat de VN militair moest ingrijpen en dat Nederlandse militairen daaraan zouden moeten meedoen, ook als dat tot slachtoffers onder hen zou leiden.¹²³ Ook Van Mierlo, die anders met zijn partijgenoten Eisma en Ter Veer vaak enigszins aan de rem hing bij te grote voortvarendheid van de Nederlandse regering en het parlement inzake voormalig Joegoslavië, zei eind november 1992 op de algemene ledenvergadering van zijn partij dat Nederland moest blijven meedoen met 'de te kleine stappen' die in internationaal verband werden aangenomen en tegelijk 'hardnekkig [moest] aanzetten tot grotere stappen (...) Ook als we grotere militaire verantwoordelijkheden moeten gaan nemen. Zo mag het niet doorgaan.'¹²⁴

De vraag was echter wat de Nederlandse regering in het buitenland kon bereiken. Waarom stelde bijvoorbeeld een land als België zich niet zo actief op als Nederland? Die vraag leek ten grondslag te liggen aan een interview dat de journalist Verbakel op zondagmiddag 6 december, aan de vooravond van de conferentie van Edinburgh, in het Capitool had met de Belgische minister Claes van Buitenlandse Zaken. Verbakel legde de Belgische bewindsman de vraag voor: 'Minister Van den Broek vindt dat er zo langzamerhand maar krachtdadig moet worden ingegrepen?' Het uitvoerige antwoord van Claes is de moeite waard volledig geciteerd te worden omdat Claes zijn Nederlandse collega en premier Lubbers een spiegel leek voor te houden:

Claes: 'We moeten voorzichtig zijn, denk ik. Het is niet aan mij de houding van mijn Nederlandse collega te interpreteren. Ik deel volkomen zijn mening waar hij zegt dat we ons belachelijk maken, in die mate dat de beslissingen die wij nemen niet worden gerespecteerd en ook niet worden uitgevoerd. (...) Of daaruit ook geconcludeerd moet worden dat je een militair scenario, dus *peace making*, moet gaan ontwikkelen, is een heel andere vraag. Ik ben geen specialist. Maar ik weet wat de specialisten uit het Pentagon, uit de Britse generale staf en de Franse generale staf mij zeggen. En ook wat bepaalde Belgische generaals mij zeggen. Een ingrijpen in Bosnië, daar ben je ten eerste niet gegarandeerd van succes op korte termijn. Ten tweede: het is praktisch zeker dat je heel wat verliezen zult lijden binnen

121 ABZ, DEU/ARA/05238. Memorandum wnd. DAV voor DGPZ, 16/12/92, nr. DAV/MS-228/92.

122 *Nova*, 04/12/92, 22.30 uur.

123 J. van der Meulen, 'Veiligheid hier en daar', *Maatschappij & Krijgsmacht*, 16 (1994) 1, p. 2;

De Boode & Everts, 'Ontwikkelingen', p. 188.

124 D66, stukken hoofdbestuur, toespraak Van Mierlo op algemene ledenvergadering D66 in Nijmegen, 28/11/92.

de troepen die je inzet. En ten derde: de verliezen bij de burgerbevolking zullen hoog zijn. Het belangrijkste is echter dat je dreigt weg te zakken in een moeras zoals dat in Libanon is gebeurd.’

Verbakel: ‘Gek dat meneer Van den Broek dat niet inziet?’

Claes: ‘Dat zou ik niet durven zeggen.’

Verbakel: ‘Lubbers verwacht dat op de Europese Raad in Edinburgh wel een groot aantal landen op de Nederlandse lijn zullen [sic] uitkomen?’

Claes: ‘Dat durf ik niet te prognosticeren. Ik wil trouwens waarschuwen voor overdreven enthousiasme naar de Veiligheidsraad toe. Want je kunt zo maar niet zeggen, veronderstel ik: we trekken de blijde oorlog tegemoet, leve het geweld, zonder dat de UNO, de Veiligheidsraad een juridische dekking geeft.’

Verbakel: ‘U noemt zichzelf socialist. Die zijn veel voorzichtiger en afstandelijker dan onze minister van Buitenlandse Zaken, die toch een christen-democraat is?’

Claes: ‘Ik weet niet of je dat voorzichtigheid kunt noemen. Ik zou dat eerder realisme noemen.’¹²⁵

Enkele uren later zond de KRO-televisie een bijzondere aflevering uit van het actualiteitenprogramma *Brandpunt*. Deze uitzending met de titel ‘Joegoslavië exit – ingrijpen ja of nee’ duurde tweeënhalf uur. Autoriteiten als Van den Broek, Van Eekelen en Owen, verschenen in het programma, evenals opinievormers en deskundigen. Verder was er een keur aan bekende Nederlanders als de van oorsprong Kroatische actrice en zangeres Tatjana Simić, schaker Hans Böhm, cabaretier en presentator Jos Brink en programmamaker en schrijver Boudewijn Büch. Het programma kan moeilijk aangemerkt worden als een hoogtepunt van genuanceerde Nederlandse journalistiek. Aangekondigd werd dat het thema van die avond vooral zou zijn de vraag ‘hoe het mogelijk is dat de geschiedenis zich vijftig jaar na dato op het gebied van marteling en deportatie lijkt te herhalen’.¹²⁶ Kijkers konden opbellen om te zeggen of zij vóór of tegen militair ingrijpen in Joegoslavië waren of om vragen te stellen aan deskundigen als de met Oost-Europa goed bekende journalist Dick Verkijk. De verhouding tussen voor- en tegenstanders van ingrijpen werd tijdens de uitzending via een barometer in beeld gebracht. Aan het begin van de uitzending was 88 procent vóór en twaalf tegen. Aan het eind was 91 procent van de bellers voor en negen procent tegen militaire interventie. Presentator Fons de Poel sloot af met de woorden: ‘Ingrijpen of niet? Laten we hopen dat we nooit hoeven te zeggen: “Wir haben es nicht gewusst”.’

Het programma gaf veel beelden van zowel Kroatië als Bosnië te zien en liet vluchtelingen aan het woord over etnische zuiveringen, martelingen en executies. Daarbij waren ook enige verdraaide beelden. Er werd bijvoorbeeld gebruikgemaakt van fragmenten van Radio Televisie Novi Sad van moorden op Serven door Kroaten en Moslims. In het programma werden de beelden echter gebruikt om aan te tonen dat Serven misdaden pleegden jegens Moslims. Een kijkster die de omroep belde om dit recht te zetten, kreeg te horen dat het de makers ‘worst’ zou wezen.¹²⁷ Het programma leidde later tot een klacht van de Stichting Servisch Informatie- en Cultuurcentrum bij de Raad voor de Journalistiek tegen de makers wegens het anti-Servische karakter van het programma en het niet sporen van beelden en commentaar, zoals de vermelding bij een beeld van een vrouw die haar beklag deed over gruweldaden

¹²⁵ NOS, *Het Capitool*, 06/12/92, 12.00 uur.

¹²⁶ Ingrid Harms & Ursula den Tex, ‘Kan de hulpverlening nog hulp verlenen?’, *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 24.

¹²⁷ DPPN, archief Partijsecretariaat D66. Ingekomen correspondentie, Europa (Oost-Europa 1989-1993), M.K.-S. aan Secretariaat D66, 15/12/92, 192.3536.

dat het om een Moslim-vrouw ging, terwijl het in werkelijkheid een Servische was. De Raad oordeelde dat er sprake was van onjuiste informatie door de discrepantie tussen beelden en commentaar. Volgens de Raad had de redactie van *Brandpunt* er niet alles aan gedaan om onjuistheden te vermijden. De Raad achtte die onjuistheden echter van ondergeschikte betekenis. Deze vond verder dat de redactie meer moeite had kunnen doen om het standpunt van de Bosnische Serven naar voren te brengen. De grens van wat maatschappelijk aanvaardbaar werd geacht, was echter niet overschreden en daarom oordeelde de Raad de klacht ongegrond.¹²⁸

De uitzending was een illustratie van het feit dat er zich, na ruim drie maanden, onder het Nederlandse publiek weer een meer activistische stemming begon af te tekenen. Zo pleitte de Raad van Kerken in Nederland begin december in een brief aan minister Van den Broek voor gewapend ingrijpen omwille van de vestiging van beschermde gebieden voor burgers in Bosnië. De hervormde, gereformeerde en Lutherse synodes onderschreven de oproep in een brief aan de kerkgemeenten. De sectie oecumenische actie van de Raad van Kerken begon een handtekeningenactie om de regering aan te sporen tot meer Europese actie inzake voormalig Joegoslavië. Het IKV startte als onderdeel van een internationale campagne van de organisatie voor vrede en mensenrechten *Helsinki Citizens Assembly*, een briefkaartenactie, waarbij zowel de Nederlandse regering als de vredesconferentie van de VN en de EG over het voormalige Joegoslavië door middel van voorgedrukte briefkaarten werd gevraagd om ‘veilige toevluchtsoorden’ en ‘open grenzen’ voor de vluchtelingen in Bosnië-Herzegovina.

De Samenwerkende Hulporganisaties kondigden aan, met behulp van RTL4 en de publieke omroepen, in de tweede week van december een inzamelingsactie voor voormalig Joegoslavië te houden. Tegelijkertijd riepen zij op tot militair ingrijpen, omdat zij anders vreesden dat hun hulp niet de plaats van bestemming zou bereiken.¹²⁹ Het Rode Kruis, een van de deelnemende organisaties, had in november al opgeroepen militair beschermde *safe havens* in te richten.¹³⁰ De rooms-katholieke, gereformeerde en hervormde kerken in Noord-Brabant maakten bekend uit protest tegen de gebeurtenissen in Bosnië op donderdagavond 10 december om zeven uur 's avonds vijf minuten lang de klokken te luiden.¹³¹

Tegen die achtergrond lieten de ministers Lubbers en Van den Broek er geen misverstand over bestaan hoe zij zich tijdens de komende EG-top in Edinburgh zouden opstellen. Van den Broek, die zelf op 6 december in de ‘Joegoslavië exit’-uitzending was geweest, verklaarde de volgende dag op een bijeenkomst van EG-ministers dat ‘aan enigerlei vorm van militair ingrijpen nauwelijks te ontkomen zal zijn’. Hij dacht daarbij aan het daadwerkelijk afdwingen van het vliegverbod boven Bosnië en de instelling van veilige gebieden voor vluchtelingen. Volgens hem moest er een eind komen aan ‘een periode van vrijblijvendheid, gebroken beloften en verklaringen die niet worden afgedwongen’.¹³²

128 ‘Het Servisch Informatie- en Cultuurcentrum tegen de redactie van KRO-Brandpunt’, *De Journalist*, 05/11/93, p. 36. Zie ook Anstadt, *Servië*, p. 161.

129 “‘Militair ingrijpen moet’: Kerken luiden noodklok over Bosnië-Hercegovina’, *Trouw*, 04/12/92; ‘Ingrijpen in Bosnië. Hulporganisaties: Hulp komt anders niet ter plekke’, *Trouw*, 08/12/92.

130 ‘Rode Kruis smeekt om actie’, *Trouw*, 19/11/

92.

131 “‘Militair ingrijpen moet’: Kerken luiden noodklok over Bosnië-Hercegovina’, *Trouw*, 04/12/92.

132 ‘Navo waarschuwt Servië’, *Trouw*, 08/12/92. Zie ook Jos Klaassen, “‘EG moet actie in Joegoslavië overwegen’”, *de Volkskrant*, 08/12/92; P. Lewis, ‘U.N. Security Council closer to military action against advancing Serbs’, *New York Times*, *News Service*, 09/12/92, 2026EST.

Het weekblad *Vrij Nederland* vatte in de tweede week van december de discussie van de afgelopen anderhalf jaar over interventie in Joegoslavië samen:

Het kan zo niet langer. Er moet ingegrepen worden. Maar hoe of waar, en door wie, grootscheeps of kleinschalig, vanuit de lucht, over land of vanaf zee, het zal nog wel enige tijd duren voor de mogelijkheden daar uit zijn en tot daden wordt overgegaan. Of dat ingrijpen dan ook werkelijk vrede en veiligheid brengt, is eveneens onzeker.¹³³

Volgens de auteurs werd inmiddels nog maar over één optie voor de vervolgd en verdreven in Bosnië gesproken, en wel

... opvang van vluchtelingen in veilige zones in eigen land. Blijkbaar is dat wel een realistische optie, in ieder geval vanuit politiek oogpunt gezien. Of het praktisch uitvoerbaar is, daarover zijn de meningen sterk verdeeld. Is het nog wel mogelijk, nu de winter is ingetreden en de oorlog voortwoedt, om safe havens te creëren? Hoe krijg je de militairen ter plaatse? Welke militairen überhaupt? Hoe moeten de militairen zichzelf beschermen? Het is onduidelijk of het instellen van veiligheidszones niet het begin is van veel verder gaand militair ingrijpen.¹³⁴

Maar aan de andere kant: ‘Moeten we wachten tot het moment waarop alle vragen over voors en tegens naar ieders tevredenheid zijn opgelost en beantwoord? Dan hoeft het niet meer.’¹³⁵

Een dergelijk gevoel moet ook premier Lubbers hebben bevangen. De dag vóór de Europese Raad van Edinburgh zette hij in buitengewoon krasse of, zoals *de Volkskrant* het noemde: ‘weinig Lubberiaanse’,¹³⁶ bewoordingen tijdens mondeling overleg in de Tweede Kamer uiteen wat de inzet van de Nederlandse regering op de top zou zijn. Hij wilde een steviger optreden inzake voedselsteun en refereerde opnieuw aan zijn eigen ervaringen in de hongervinter in Nederland.

Dus ik vind dat we de discussie moeten activeren. We moeten natuurlijk oppassen dat je het te persoonlijk maakt. En ik ben er echt niet van overtuigd dat Nederland helemaal in het defensief zit. Mijn overtuiging is dat in de bevolkingen in Europa men dat meer en meer gaat aanvoelen, dat we ons niet hoeven te generen, dat we onpraktisch zijn en dergelijke. Dat is niet zo.

Ook Lubbers wilde dus over de hoofden van andere regeringsleiders heen appelleren aan de bevolking in de lidstaten van de EG. Volgens hem hadden mensen zich een tijd lang opgelaten gevoeld door de vraag welke instanties het voortouw moesten nemen inzake voormalig Joegoslavië: de EG, de WEU of de Veiligheidsraad. ‘Het kan mij’, aldus Lubbers, ‘eerlijk gezegd, om het eens plat uit te drukken, geen donder schelen. Het is een schandaal dat

133 Ingrid Harms & Ursula den Tex, ‘Kan de hulpverlening nog hulp verlenen?’, *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 24.

134 Ingrid Harms & Ursula den Tex, ‘Kan de hulpverlening nog hulp verlenen?’, *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 25.

135 Ingrid Harms & Ursula den Tex, ‘Kan de hulpverlening nog hulp verlenen?’, *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 25.

136 ‘Lubbers roept EG in harde termen op tot ingrijpen in Bosnië’, *de Volkskrant*, 11/12/92.

we er überhaupt tijd aan verdoen.¹³⁷ Aangesproken op het emotionele karakter van zijn uitspraken zei Lubbers dat hem dat nu eenmaal in het bloed zat.¹³⁸

Ter Beek gaf in *Vrij Nederland* tegengas. Hij had zich door Van der Vlis laten overtuigen van de risico's van verdergaande maatregelen dan zuiver humanitaire hulpverlening. Hij sloot onderzoek naar *safe havens* en een *no-fly zone* niet uit. 'Maar we moeten daar niet al te lichtzinnig over praten.'

Op internationale bijeenkomsten pleegt Nederland een stevig verhaal te houden. Maar bijna niemand geeft daar steun aan. De Duitsers beroepen zich op hun grondwet, die uitzending van militairen niet toestaat. De Engelsen zijn nog minder meegaand. We zitten opgescheept met twee grote broers die niet voorop willen lopen. Dat kriebelt wel eens. Maar ik zie Nederland nog niet in zijn eentje Joegoslavië binnenmarcheren.¹³⁹

In Nederland leek het of de Europese Raad uitsluitend voormalig Joegoslavië op de agenda had staan. Op de bijeenkomst van Edinburg werd echter voornamelijk gesproken over financiering van de Europese Gemeenschap en de Deense kwestie. De Deense bevolking had op 2 juni 1992 bij referendum het verdrag van Maastricht afgewezen. Dat vormde in beginsel een beletsel voor de inwerkingtreding van het verdrag op 1 november 1993, omdat daarvoor instemming van alle EG-landen vereist was. Op 18 mei 1993 zou het Deense volk zich echter in een nieuw referendum vóór het verdrag uitspreken, op voorwaarde dat Denemarken de euro niet zou invoeren. Op verzoek van de Nederlandse regering¹⁴⁰ was ook de opvang van ontheemden uit voormalig Joegoslavië geagendeerd voor de top, maar dit was voor de andere Europese ministers zeker geen hoofdonderwerp van gesprek.

De Europese Raad in Edinburgh bevestigde nog eens het door de VN afgekondigde vliegverbod boven Bosnië-Herzegovina. Tevens werd afgesproken dat de EG bij de Verenigde Naties zou aandringen op afdwinging van het verbod. Ook legde de top nog eens vast dat van een deling van Bosnië geen sprake kon zijn; door geweld veroverde gebieden zouden niet worden erkend. Het Nederlandse voorstel voor veilige gebieden werd door de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Claes, die belangrijk was wegens het tijdelijke Belgische lidmaatschap van de Veiligheidsraad, 'zeer terughoudend' beoordeeld. Claes beargumenteerde zijn opstelling door de vrees uit te spreken dat, als gevolg van Iraanse manipulatie, in het zuidelijk deel van het voormalige Joegoslavië een islamitische republiek tot stand zou komen.¹⁴¹

Daarom kon er volgens hem maar beter niets worden ondernomen.¹⁴² Blijkens het verslag in de Nederlandse ministerraad was het Verenigd Koninkrijk nog steeds niet bereid tot

137 *Nova*, 10/12/92, 22.30 uur. Vgl. Martijn Delaere, 'Eensgezind ten strijde', *Het Binnenhof*, 19/12/92; Pascal Barollier, 'Le Premier ministre néerlandais pour une intervention militaire en Bosnie', *Agence France Presse*, 10/12/92; 'Nach dem Scheitern der Friedensbemühungen NATO erörtert Militärintervention in Jugoslawien', *Süddeutsche Zeitung*, 11/12/92.

138 NOS, *Met het oog op morgen*, 18/12/92, 23.07 uur.

139 Leonard Ornstein & Max van Weezel, 'Het

warme bad en de koude douche van Relus ter Beek', *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 11.

140 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 13/11/92

141 Ditzelfde had Claes al eerder gezegd in NOS, *Het Capitool*, 06/12/92, 12.00 uur. Zie ook Eiser-mann, *Weg*, p. 142.

142 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 14, 15 en 18/12/92.

militaire interventie, omdat dat volgens de Britten slechts tot escalatie zou leiden. Zij konden daarbij rekenen op de steun van Claes, die meer heil verwachtte van diplomatieke activiteiten. Het Franse standpunt bevond zich tussen dat van enerzijds het Verenigd Koninkrijk en België en anderzijds dat van Nederland in. Een moeilijkheid was evenwel dat Frankrijk niet bereid was aan een NAVO-actie deel te nemen. Kortom, er bestond internationaal onvoldoende steun voor het Nederlandse standpunt dat nietsdoen de slechtst denkbare optie was.¹⁴³

Applaus voor minister Ter Beek

Op zaterdag 12 december had vice-premier Kok tijdens het congres van de PvdA in Amsterdam zijn achterban dan ook weinig positief nieuws te melden over de top in Edinburgh:

Wij zullen straks antwoord moeten geven op de vraag: waar waren wij, waar was de westerse gemeenschap? We hebben het toch gezien, in onze huiskamers, wat er gebeurt. Verwacht u van mij niet dat makkelijk antwoord. Ik heb het er moeilijk mee. Wij zullen blijven pleiten om actie te ondernemen tegen gebeurtenissen die wij niet kunnen laten passeren.¹⁴⁴

Wél had de Europese Raad in Edinburgh besloten bij de VN aan te dringen op afdwinging van het vliegverbod. Ter Beek zei daarom op het congres dat, indien daartoe inderdaad een mandaat van de VN-Veiligheidsraad zou komen, hij bereid was Nederlandse F16-gevechtsvliegtuigen voor dat doel in te zetten: 'Wie niet horen wil, moet maar voelen. Dat is kennelijk de enige taal die men verstaat.'¹⁴⁵ Met een dergelijk besluit passeerde de Nederlandse regering in beginsel de grens tussen vredeshandhaving en vredesafdwinging. Zodra er één Servisch vliegtuig uit de lucht zou worden gehaald, was het, aldus een Nederlandse generaal buiten dienst, 'oorlog'.¹⁴⁶ Het was echter niet toevallig dat Ter Beek, die in het nummer van *Vrij Nederland* van die week nog had gezegd dat er niet te lichtzinnig moest worden gesproken over afdwinging van een *no-fly zone*, op het partijcongres een gebaar meende te moeten maken met deze aankondiging van een eventuele Nederlandse bijdrage. Twee jaar tevoren had het PvdA-congres maar weinig enthousiasme kunnen opbrengen voor de Nederlandse deelname aan de Golfoorlog en dat was minister Ter Beek, die toen moeilijke uren had gekend, nog niet vergeten.

De opstelling van de PvdA inzake voormalig Joegoslavië was echter heel anders. 'Constant hebben wij aangedrongen om actievere stappen te nemen dan uiteindelijk door de internationale gemeenschap genomen zijn', schreef de Tweede-Kamerfractie van de PvdA in haar beleidsverslag over de jaren 1990-1992.¹⁴⁷ De kwestie Joegoslavië had de fractie 'intens' beziggehouden.¹⁴⁸ Zij had er moeite mee dat Nederland als lid van de EG en de VN verantwoordelijkheid droeg voor de besluiten die daar werden genomen en in de ogen van de PvdA-fractie onvoldoende waren, en schaamde zich ook voor de te slappe uitvoering. Op het

143 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 15/12/92.

144 'F16's mogen van Ter Beek', *Trouw*, 14/12/92. Zie ook de uitspraken van Kok in tv-programma *Het Capitool* de volgende dag, waar hij de resultaten van 'Edinburgh' ten aanzien van Joegoslavië 'mager' noemde, tv, *Het Capitool*,

13/12/92, 12.00 uur.

145 'F16's mogen van Ter Beek', *Trouw*, 14/12/92.

146 Wio Joustra, 'Van den Broek vecht tegen eerste natuurwet', *de Volkskrant*, 10/12/92.

147 *Beleidsverslag PvdA 1990-1992*, p. 149.

148 *Ibidem*.

congres van de PvdA op 12 december 1992 werd dan ook in een resolutie betreurd dat de opstelling van Nederland ten aanzien van voormalig Joegoslavië ‘tot nog toe te weinig navolging heeft gevonden binnen de Europese Gemeenschap’¹⁴⁹ en werd ernstige bezorgdheid uitgesproken over ‘het uitblijven van een effectieve reactie van de internationale gemeenschap’. Op het congres werd onder meer bepleit militaire middelen in te zetten om ervoor te zorgen dat humanitaire konvooien hun doelen zouden kunnen bereiken; veilige gebieden ‘voor vluchtelingen’ in te stellen en ‘[o]pname van meer vluchtelingen uit Bosnië in de landen van de Europese Gemeenschap. Nederland voorop.’¹⁵⁰

Ter Beek bedacht toen dat hij er ditmaal op het congres van zijn partij ronduit voor uit kon komen dat hij zich inspande om iets te doen voor Bosnië. ‘Ik kreeg applaus op dat congres. Ik heb daar later nog wel eens bitter over gesproken als ik het vergelijk met wat me overkwam op het congres een paar jaar eerder, toen het om de Golfoorlog ging. Toen was het gejoel en nu was het gejuich.’¹⁵¹ Overigens hield niet alleen de Partij van de Arbeid zich dat weekend bezig met verdergaande maatregelen inzake voormalig Joegoslavië. In hetzelfde weekend pleitte VVD-leider Bolkestein op een congres van zijn partij in Bussum voor precisie-acties om concentratiekampen te bevrijden en voor het creëren van veilige gebieden.

Het aanbod dat Ter Beek op het congres deed, werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. In de pers ging het verhaal dat Buitenlandse Zaken liever de mediagenieke inzet van grondtroepen zag, bijvoorbeeld van de mariniers. Ter Beek wilde echter hun aanwezigheid in Cambodja niet beëindigen.¹⁵² Ook de Nederlandse militairen in voormalig Joegoslavië waren niet helemaal gelukkig met de voorbarige mededeling van minister Ter Beek. De Nederlandse commandant van de UNMO’s, kolonel J.H.L. Benda, vertelde staatssecretaris B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, toen deze twee weken later Kroatië en Bosnië bezocht, dat de dag nadat Ter Beek op het PvdA-congres zijn besluit bekend had gemaakt een verharding van de Serven jegens de Nederlandse waarnemers viel waar te nemen.¹⁵³

Onder militairen van het Nederlandse verbindings- en het transportbataljon was eveneens grote onrust ontstaan, nadat zij bij wegblokkades een agressievere opstelling van VRS-militairen hadden bemerkt.¹⁵⁴ En de voormalige commandant van het Nederlandse verbindingsbataljon van UNPROFOR, luitenant-kolonel H. Vermaas, waarschuwde in de Nederlandse pers dat gijzelingen van VN-militairen het gevolg konden zijn van afdwinging van het vliegverbod.¹⁵⁵ Generaal H.A. Couzy, die op 10 september Wilmink was opgevolgd als Bevelhebber der Landstrijdkrachten en die Van Voorst tot Voorst bij zijn bezoek vergezelde, zei dat als Nederland daadwerkelijk F-16’s naar Bosnië zou sturen, de Nederlandse troepen en waarnemers daar uit bepaalde gebieden zouden moeten worden teruggetrokken, waardoor de hele operatie op de grond stil zou komen te liggen.¹⁵⁶ De voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Officieren (NVO), kolonel Stuiver, verlangde eveneens terugtrekking van de Nederlandse troepen in zo’n geval. Vertrouwen dat het defensieapparaat in

149 *Beleidsverslag PvdA 1992-1994*, p. 68.

150 *Ibidem*, p. 69.

151 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99. Zie ook Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 177.

152 Wio Joustra, ‘Buitenlandse Zaken wil mariniers terug’, *de Volkskrant*, 15/12/92.

153 ‘Nederlanders in Unprofor bezorgd over eventueel afdwingen vliegverbod (1)’, 29/12/92, *ANP*, 19.41.

154 Gerard den Elt, ‘Onrust in VN-bataljon’, *Algemeen Dagblad*, 30/12/92.

155 ‘Vrees voor gijzeling’ en Teun Lagas & Leonoor Meijer, ‘VN-commandant: Landmacht was niet voorbereid’, *Trouw*, 29/12/92.

156 NOS, *Journal*, 29/12/92, 20.00 uur; Gerard den Elt, ‘Onrust in VN-bataljon’, *Algemeen Dagblad*, 30/12/92.

zo'n situatie adequaat zou handelen, had hij eigenlijk niet meer. Nederland was volgens hem aan het Joegoslavië-avontuur begonnen 'zonder dat wij een redelijke organisatie hebben, zonder dat wij er op zijn ingesteld'. En minister Ter Beek had volgens hem de moed niet eens om orde op zaken te stellen op zijn eigen ministerie.¹⁵⁷

Op 9 december had de Veiligheidsraad naar aanleiding van de hevige gevechten rond Sarajevo maatregelen in het vooruitzicht gesteld tegen de daders als hieraan niet onmiddellijk een eind zou komen. Enkele dagen later ontving secretaris-generaal Wörner van de NAVO een brief van Boutros-Ghali waarin deze de secretaris-generaal van de NAVO verzocht om steun van de NAVO bij de uitvoering van toekomstige resoluties van de VN inzake voormalig Joegoslavië, onder meer door de vervaardiging van plannen van het bondgenootschap voor de instelling van veilige gebieden.¹⁵⁸

Op 14 december besloot de NAVO-raad het Militair Comité van de alliantie te verzoeken plannen te maken voor het afdwingen van het vliegverbod, voor *safe havens* en voor maatregelen om te voorkomen dat het conflict zich zou uitbreiden naar Kosovo.¹⁵⁹

Op 17 december vergaderde de ministerraad van de NAVO. Dit was ook de vergadering waarop de ministerraad van de NAVO verklaarde dat de alliantie niet alleen voor de CVSE maar ook rechtstreeks voor de Verenigde Naties *peacekeeping*-operaties zou kunnen uitvoeren (zie hoofdstuk 6). Het bondgenootschap zou bovendien in beginsel positief reageren op verzoeken van Boutros-Ghali om bijdragen te leveren aan operaties in ex-Joegoslavië.¹⁶⁰

Tijdens deze bijeenkomst bevestigde Van den Broek de bereidheid van de Nederlandse regering tot inzet van Nederlandse F-16s voor de afdwinging van het vliegverbod boven Bosnië-Herzegovina, op voorwaarde dat ook andere landen met grondtroepen in Bosnië zouden deelnemen aan deze luchtoperaties.¹⁶¹ Eind 1992, begin 1993 specificeerde het ministerie van Defensie dit aanbod nader aan SHAPE, het hoofdkwartier van de NAVO, als zes F-16 vliegtuigen voor verkenningsdoeleinden en twaalf voor onderschepping.¹⁶²

De harde opstelling van Nederland inzake het vliegverbod kwam Van Walsum tijdens de Noord-Atlantische Samenwerkingsraad, het verband waarbinnen de NAVO sprak met leden van het voormalige Warschaupact, eveneens op 17 december, op een reprimande te staan van de Russische vice-minister van Buitenlandse Zaken Tsjoerkin, die Nederland kort tevoren nog zo ter wille had willen zijn inzake de *Safe Areas*. Tsjoerkin merkte tegenover de Nederlandse directeur-generaal Politieke Zaken op dat de Nederlandse 'weigering na te denken over de consequenties' van afdwinging van het vliegverbod schrill afstak bij de behoedzaamheid van de bemiddelaars Owen en Vance. Het leidde tot een vinnig gesprek. Van Walsum repliceerde dat Nederland meer dan sommige andere landen nadacht over de consequenties van het uitblijven van een antwoord op gewelddadige gebiedsuitbreiding en etnische zuivering. Tsjoerkin wees erop dat het vliegverbod weliswaar al meer dan tweehonderd keer geschonden was, maar dat de geregistreerde vluchten geen militaire betekenis hadden. Van Walsum was kennelijk niet in zulke feiten geïnteresseerd en zei dat 'de Serven' eindelijk eens duidelijk moest worden gemaakt dat zij resoluties van de Veiligheidsraad

157 AVRO, *Radiojournaal*, 03/01/93, 12.07 uur.

158 Leurdijk, *Nations* 1994, p. 8.

159 ABZ, 999.241. Van den Broek 501 aan PV NAVO, 17/12/92, Stg Confi.

160 Leurdijk, *Nations* 1994, p. 9.

161 ABZ, 999.241. Van den Broek circ 862, 30/12/92.

162 Volgens ABZ, DEU/ARA/05238. Vertrouwelijk memorandum van DAV aan Kooijmans, 07/01/93, nr. MS-002/93 zou dit zijn geschied op 6 januari 1993; volgens ibidem, memorandum van DAV aan Kooijmans, 22/03/93, nr. DAV/MS-93/063, was dit gebeurd op 30 december 1992.

serieus moesten nemen. Tsjoerkin liet daarop weten dat Rusland een actie tegen Servië nooit zou gedogen.¹⁶³

Eagleburger daarentegen verklaarde tegenover zijn Britse, Franse en Nederlandse collegae dat de Verenigde Staten bereid waren luchtmachtkrachten beschikbaar te stellen, niet alleen voor afdwinging van de *no-fly zone*, maar ook ter bescherming van het grondpersoneel van de VN.¹⁶⁴ De Franse regering voelde echter niets voor afdwinging louter door de NAVO. Zij had daarmee slechte ervaringen opgedaan tijdens de Golfoorlog. Frankrijk wilde dat eventuele acties zouden vallen onder het gezag van de secretaris-generaal van de VN.¹⁶⁵ Daar voelden de Verenigde Staten op hun beurt weinig voor, temeer omdat bekend was dat Boutros-Ghali, ook met het oog op het grondpersoneel van de VN, sterke reserves had ten aanzien van afdwinging.¹⁶⁶ De opmerking van Tsjoerkin tegenover Van Walsum over de afwijzende opstelling van Vance en Owen tegen afdwinging van een vliegverbod was terecht geweest. Vance had zich volstrekt tegen het gebruik van geweld verklaard, inclusief de afdwinging van het vliegverbod. Ćosić, de president van romp-Joegoslavië, had hem bedreigd met represailles als tot afdwinging zou worden overgegaan. Wat zeker zo belangrijk was, was dat Owen en Vance bijna zo ver waren dat zij publiekelijk een vredesplan voor Bosnië-Herzegovina konden presenteren. Boutros-Ghali verzocht de Veiligheidsraad daarom eind december aanvaarding van een resolutie over afdwinging van het vliegverbod ‘for a reasonable period of time’ uit te stellen.¹⁶⁷

Intussen was ook het Nederlandse ministerie van Defensie geschrokken van de effecten die alleen al uitlatingen over afdwinging van een vliegverbod konden hebben op de veiligheid van VN-militairen op de grond.¹⁶⁸ Defensie drong er daarom bij Buitenlandse Zaken op aan een heldere verklaring over de Nederlandse opstelling in deze materie te sturen aan de betrokken Nederlandse diplomatieke posten, mede met het oog op de ‘verwachtbare nadruk van de kant van de Kamer’ op de veiligheid van VN-militairen op de grond.¹⁶⁹ Daarop stuurde Buitenlandse Zaken een rondschrift naar de diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland waarin werd benadrukt dat een operatie ter afdwinging van het vliegverbod pas zou mogen beginnen nadat afdoende maatregelen zouden zijn genomen voor de veiligheid van de VN-militairen op de grond. Ook daarna zouden risico’s voor het VN-personeel op de grond ‘zwaar moeten blijven wegen’.¹⁷⁰ In diezelfde zin instrueerde Defensie Nederlandse officieren bij de NAVO en UNPROFOR.¹⁷¹

163 ABZ, DPV/ARA/01806. Jacobovits 2004 aan Van den Broek, 18/12/92.

164 ABZ, DPV/ARA/01806. Jacobovits 2005 aan Van den Broek, 18/12/92.

165 ABZ, DPV/ARA/01806. Memorandum DGPZ aan DPV, 22/12/92, nr. 202/92.

166 ABZ, DPV/ARA/01806. D’Ansembourg 1418 aan Van den Broek, 22/12/92. Voor de reserves van Boutros-Ghali zie ook in dit dossier, D’Ansembourg 1422 aan Van den Broek, 23/12/92 en D’Ansembourg 1426 aan Van den Broek, 24/12/92.

167 ABZ, DPV/ARA/01806. Boutros-Ghali aan Gharakan, 30/12/92, bijl. Bij PV New York aan

DPV/PZ, 30/12/92, nyv 10815.

168 Voor de aanvankelijk nogal laconieke opstelling van de kant van de Defensiestaf, zie ABZ, DPV/ARA/00209, memorandum van chef DPV aan DGPZ, 17/12/92 nr. DPV-2272/92.

169 ABZ, 999.241/Joegoslavië/No Fly Zone/sept-dec 1992. Memorandum van wnd. DAV aan DGPZ, 23/12/92, RM-63/92.

170 ABZ, 999.241. Van den Broek circ 862, 30/12/92.

171 DS. Van den Breemen aan luitenant-generaal Folmer, brigadegeneraal Stoffels en kolonel Kampman, 24/12/92, S/92/061/3823; TCBU, Vertrekpunt I, p. 107.

Nederlands isolement in Edinburgh

De ministers Lubbers en Van den Broek waren met hun aandrang op de partners om iets te doen inzake voormalig Joegoslavië in Edinburgh intussen nauwelijks iets opgeschoten. ‘De wil is er niet’, verklaarde Van den Broek na afloop.¹⁷² Lubbers verklaarde ten overstaan van RTL4 dat hij zich als een roepende in de woestijn had beschouwd in de Schotse hoofdstad.¹⁷³ Tegen het Nederlandse parlement zei hij dat hij de enige was geweest

... die het zwaar aanzette. Mij is andermaal duidelijk geworden dat Nederland met de mate van betrokkenheid toch een aparte positie inneemt. Dat wil niet zeggen dat het andere mensen onberoerd laat, maar de afweging tussen het politiek wenselijke en hetgeen men mogelijk acht, de risicoanalyse, valt kennelijk anders uit.¹⁷⁴

Lubbers was, zoals hij het zelf noemde, ‘getraumatiseerd’ geraakt door de internationale verdeeldheid ten aanzien van voormalig Joegoslavië; ‘alles wat Nederland bepleitte, werd pas zes maanden later geaccepteerd. Inmiddels waren wij dan al weer verder (...) Nederland gedroeg zich buitenlands-politiek gezien excentrisch.’ De top in Edinburgh was illustratief voor Lubbers: ‘Daar hebben we weer voor actie gepleit en toen zag je de *aha-erlebnis* op de gezichten van de collega’s. Je voelde je in de hoek gezet als iemand met de merkwaardige opvatting dat het voormalige Joegoslavië prioriteit moest worden op de conferentie. (...) Alles wat je voorstelt, stuit op tegenargumenten.’¹⁷⁵

Van den Broek was niet aanwezig toen de ministerraad op 15 december de bijeenkomst van Edinburgh evalueerde. Daar heerste eveneens grote teleurstelling over de uitkomsten – of beter, het gebrek daaraan – van de EG-top voor wat betreft voormalig Joegoslavië. Nederland kon pas diplomatieke initiatieven ontplooien wanneer de VN het voortouw zou nemen. Daarna zouden, zo was de verwachting, achtereenvolgens het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en België opschuiven in de richting van militaire interventie. Het wachten was dus op de VS. De ministerraad vreesde intussen voor het demoraliserende effect van de opstelling van de Twaalf en voor de schade die zou ontstaan aan de geloofwaardigheid van de EG tegenover haar eigen burgers. In de raad werd een vergelijking getrokken tussen de houding van de Europese Gemeenschap en de opstelling van Europa in de jaren dertig van de twintigste eeuw.¹⁷⁶

Een van de bewindslieden sprak zich er tijdens de ministerraad voor uit een militaire vredesmacht te stationeren in Kosovo en Macedonië en dat als eerste prioriteit te stellen om zo te voorkomen dat de gewelddadigheden in Bosnië-Herzegovina, die kennelijk toch niet konden worden gestopt, zich zouden uitbreiden naar die regio’s. Het zou echter moeilijk zijn steun te verwerven voor dat initiatief in eigen land, omdat de overheersende gedachte daar was dat er een eind moest komen aan juist het geweld in Bosnië-Herzegovina. De betrokken bewindsman meende dat die opstelling in het bijzonder in de Tweede Kamer viel waar te

172 ‘EG en Navo weigeren ingrijpen in Bosnië’, *Trouw*, 12/12/92. Een dag later liet hij zich iets positiever uit: er was volgens de minister sprake van ‘een aantal concrete zaken die stappen vooruit zijn – ook al zouden we het allemaal graag sneller zien’, AVRO, *Radiojournaal*, 13/12/93, 13.10 uur.

173 RTL4, *Avondnieuws*, 11/12/92, 19.30 uur.

174 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen

(16/12/92), geciteerd in De Ruiter, ‘Crisis’, p. 379.

175 Max van Weezel & Leonard Ornstein, ‘Lubbers zit er niet om lellen uit te delen’, *Vrij Nederland*, 22/01/93.

176 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 14, 15 en 18/12/92.

nemen.¹⁷⁷ Hij was kennelijk vergeten wat de regering daaromtrent in de voorafgaande tijd eigener beweging had opgemerkt.

Hoe teleurstellend de uitkomsten in de ogen van de Nederlandse ministers ook waren, het optreden van Lubbers en Van den Broek in Edinburgh kon rekenen op brede steun van politiek Nederland. CDA-woordvoerder Ton de Kok was ‘blij dat onze regering in Edinburgh in ieder geval nog de moed heeft gehad om te zeggen dat er wat moest gebeuren, ook al wist de regering dat de andere landen met de kiezen op elkaar zouden zitten en geen sjoege zouden geven.’¹⁷⁸ Enkele maanden later zou De Kok schrijven, dat de Nederlandse ministers in Edinburgh ‘tot de rand van het politiek aanvaardbare [waren] gegaan. Nog een stap verder en hun optreden zou verdacht veel zijn gaan lijken op politiek masochisme.’¹⁷⁹ Van Traa was ingenomen met de poging van Nederland tot agendering van het onderwerp ‘met de bereidheid, die het gelukkig heeft getoond, om zelf ook risico’s te lopen. Dat kunnen we tonen door met vliegtuigen deel te nemen, zoals Ter Beek terecht heeft voorgesteld.’ Later, als de mariniers in Cambodja klaar zouden zijn, zou Nederland volgens hem nog gevechtstroepen kunnen aanbieden. ‘Dan hebben wij ons aandeel meer dan genomen en dan hebben wij voldoende risicodeling getoond om een stem te kunnen hebben.’¹⁸⁰ Het kwam hem op de instemming van brigadegeneraal buiten dienst De Vogel te staan: ‘Dat laatste is belangrijk, want wij lopen het risico voor de muziek uit te lopen zonder risico’s te durven nemen.’¹⁸¹

Vice-premier Kok zag na de ervaring van zijn collega-ministers, die in Edinburgh in een isolement waren geraakt, geen reden van koers te veranderen. Ruim een maand na de conferentie zei hij voor de Nederlandse radio:

Nederland maakt natuurlijk niet uit – we zijn maar een middelgroot land in dat internationale verband – hoe anderen moeten denken, maar we hebben alleen wel recht op onze eigen mening. En het recht om te blijven protesteren. De Nederlandse regering heeft dat natuurlijk bij vorige gelegenheden ook duidelijk gedaan, maar hoe geëscaleerder de situatie daar wordt, hoe belangrijker het is dat ook vanuit Nederland internationaal de stem klinkt dat wij vinden dat de zaken daar niet langer op hun beloop kunnen worden gelaten.¹⁸²

Terwijl Lubbers en Kok geen lessen trokken uit de gebeurtenissen in Edinburgh drong het tot Van den Broek door dat Nederland niet vrijblijvend internationaal zijn stem kon laten horen. Hij verheugde zich over het inmiddels gegroeide besef in de Tweede Kamer dat

177 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 14, 15 en 18/12/92.

178 Martijn Delaere, ‘Eensgezind ten strijde’, *Het Binnenhof*, 19/12/92. Voor een eerdere constatering van hem dat er in Edinburgh weinig was bereikt, zie NCRV, *Hier en Nu*, 14/12/92, 7.07 uur.

179 T. de Kok, ‘Haagse politici valt over Bosnië geen passiviteit te verwijten’, *de Volkskrant*, 25/03/93.

180 Martijn Delaere, ‘Eensgezind ten strijde’, *Het Binnenhof*, 19/12/92.

181 Martijn Delaere, ‘Eensgezind ten strijde’, *Het Binnenhof*, 19/12/92. Dezelfde De Vogel had

overigens nog kort tevoren, tijdens een bijeenkomst van de Atlantische Commissie over het Joegoslavische conflict, op gewezen dat militaire interventie uitgesloten was: ‘Terrein en weersomstandigheden, de veelheid aan betrokken partijen . . . en de overvloed aan wapens waarover de strijdende partijen beschikken, maken een succesvolle interventie onmogelijk. . . Dezelfde redenen die militaire interventie tot een hachelijke zaak maken, bemoeilijken ook de huidige vredesoperaties. . . Peacekeeping in deze vorm heeft weinig zin. . .’ Zoals weergegeven door Venema, ‘Betrokkenheid’, p. 9.

182 KRO, *Echo*, 12/01/93, 7.07 uur.

Nederland 'niet kan volstaan met het heffen van het gehandschoeide vingertje'.¹⁸³ Maar Van den Broek was op het moment dat hij deze conclusie ventileerde, medio januari 1993, al geen minister meer.

4. De opvolging van Van den Broek door Kooijmans

Zijn optreden in Edinburgh was de laatste belangrijke daad van Hans van den Broek als minister van Buitenlandse Zaken geweest. Hij had inmiddels – maar dat was 'het sinds jaren best bewaarde geheim in Den Haag' geweest¹⁸⁴ – een benoeming op zak als Europees commissaris voor het buitenlands en veiligheidsbeleid. Als zijn opvolger trad op 2 januari 1993 aan de Leidse hoogleraar volkenrecht P.H. Kooijmans, eveneens lid van het CDA. Omdat het kabinet-Lubbers nog hoogstens anderhalf jaar te gaan had, werd Kooijmans bij zijn aantreden beschouwd als een tussenpaus.¹⁸⁵ De combinatie van gewaardeerd deskundige, onafhankelijk denker, snelle beslisser en het feit dat hij geen 'partijbaron' was, nam velen voor hem in.¹⁸⁶ 'Zelden heeft een minister zo'n fluwelen start gekend', signaleerde *De Telegraaf* drie maanden na het aantreden van de minister. Hij werd door links en rechts geroemd als 'aimabel, inspirerend, evenwichtig, scherpzinnig, voorkomend, bijna charismatisch'.¹⁸⁷

Als hoogleraar kende Kooijmans vooral de kwestie van de mensenrechten goed. Deze hadden ook zijn sterke persoonlijke belangstelling. Het ministerie en de werking van het ambtelijk apparaat waren hem bekend doordat hij, toen nog als lid van de ARP, tijdens het kabinet-Den Uyl (1973-1977) staatssecretaris van Buitenlandse Zaken was geweest voor ontwapeningsvraagstukken. Hij had een ruime internationale ervaring, bijvoorbeeld als afgevaardigde naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (1967, 1973-1976), als voorzitter van de Nederlandse delegatie naar de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens (1982-1986 en 1992), als voorzitter van deze commissie (1984-1985) en als VN-rapporteur inzake martelingen (1985-1992).

Als minister had hij aanvankelijk geen uitgesproken ambities omdat hij zich goed bewust was van het tijdelijke karakter van zijn bewindvoederschap op Buitenlandse Zaken.¹⁸⁸ Met het regeren kwam waarschijnlijk de smaak naar voortzetting van zijn ministerschap, maar de onttroning van het CDA als regeringspartij tijdens de kabinetsformatie van 1994 zou dit verhinderen.¹⁸⁹ De soevereine distantie van Kooijmans ten aanzien van de politiek gold ook de verhouding van zijn departement tot het ministerie van Algemene Zaken, die onder Van

183 Jan Bron Dik, 'De Hollanditis ligt gelukkig achter ons, er is weer internationaal respect', *CD/Actueel*, 16/01/93, p. 4.

184 Jan Bron Dik, 'De Hollanditis ligt gelukkig achter ons, er is weer internationaal respect', *CD/Actueel*, 16/01/93, p. 4. Zie ook Rob Meines, 'Vertrek was goed bewaard geheim', *NRC Handelsblad*, 16/12/92.

185 P. Baehr, 'Pleitbezorger van de mensenrechten. Pieter Hendrik Kooijmans (1993-1994)', in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, pp. 283 en 284.

186 Interviews M. Hennis, 09/03/99 en J.M. Vos, 24/06/99.

187 P. Nijman & E. Bode, 'Tussenpaus denkt al

aan verlenging. Hoogleraar Kooijmans heeft het naar zijn zin als minister van Buitenlandse Zaken', *De Telegraaf*, 20/03/93.

188 Interview M. Hennis, 09/03/99.

189 P. Baehr, 'Pleitbezorger van de mensenrechten. Pieter Hendrik Kooijmans (1993-1994)', in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, p. 292; Caspar Janssen & Thomas Ruigrok, 'Peter Kooijmans', *HP/De Tijd*, 12/03/93, p. 16; P. Nijman & E. Bode, 'Tussenpaus denkt al aan verlenging. Hoogleraar Kooijmans heeft het naar zijn zin als minister van Buitenlandse Zaken', *De Telegraaf*, 20/03/93.

den Broek getroubleerd was geraakt door een strijd tussen hem en premier Lubbers over het primaat ten aanzien van de buitenlandse politiek. Met minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking had Kooijmans eveneens een aanzienlijk betere verhouding dan zijn voorganger.¹⁹⁰

Het departement prees zich gelukkig met de nieuwe minister, omdat hij beter dan Van den Broek kon luisteren naar zijn ambtenaren en zich richtte op de hoofdlijnen, daarbij ruimte latend voor zijn ambtenaren.¹⁹¹ Meer dan zijn voorganger nam Kooijmans beslissingen op basis van stukken die door lagere ambtenaren waren voorbereid.¹⁹² Het parlement waardeerde de kortstondige minister om zijn grondige dossierkennis en zijn open wijze van overleg.¹⁹³

Kooijmans probeerde een middenkoers te varen tussen de pro-Atlantische instelling van zijn voorganger en een koers waarin meer accent lag op een Europees gericht beleid. Hij was zich ervan bewust dat de relatie met de VS vooral bepaald zou worden door de vraag of de Europese landen in staat zouden zijn een meer gemeenschappelijk beleid te voeren.¹⁹⁴ Het beleid van Kooijmans zou echter bovenal het stempel dragen van zijn specialisatie als mensenrechtenexpert.¹⁹⁵ Hij had zich al in 1991 onder voorwaarden voorstander getoond van humanitaire interventies die niet gesanctioneerd waren door het internationale recht. Respect voor de nationale soevereiniteit mocht volgens hem geen rem zijn op de vervulling van humanitaire behoeften.¹⁹⁶ Bovendien was Kooijmans een groot voorstander van de inzet van Nederlandse militairen bij vredesoperaties van de VN.¹⁹⁷

Kooijmans was vóór zijn ministerschap al enkele keren op missie geweest in Joegoslavië. Hij had eind 1991, begin 1992 deel uitgemaakt van een CVSE-missie die alle deelrepublieken en de autonome provincies van Joegoslavië bezocht om de mensenrechtensituatie te inventariseren. Daarbij was hij dus ook in Bosnië geweest, dat volgens hem toen nog 'een oord van rust' was.¹⁹⁸ Wél had hij tijdens dat bezoek in Sarajevo met iemand gesproken van wie hem de naam op dat moment niets zei, maar die indruk op hem had gemaakt door zijn

190 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99; Caspar Janssen & Thomas Ruijgrok, 'Peter Kooijmans', *HP/De Tijd*, 12/03/93, p. 16; Olaf van Boetzelaer, 'Het is niet zinnig premier grotere rol op buitenlands terrein te ontzeggen', *CD/Actueel*, 28/08/93, p. 14.

191 Interviews P. de Gooijer, 01/07/99; J.L. Sandee, 12/06/00; R. Swartbol, 24/02/99; en J.M. Vos, 24/06/99; D. Ishta geciteerd in Caspar Janssen & Thomas Ruijgrok, 'Peter Kooijmans', *HP/De Tijd*, 12/03/93, p. 16; Dankert in: Rehwinkel & Nekkers, *Regerenderwijs*, p. 144.

192 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

193 P. Baehr, 'Pleitbezorger van de mensenrechten. Pieter Hendrik Kooijmans (1993-1994)', in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, p. 291.

194 P. Baehr, 'Pleitbezorger van de mensenrechten. Pieter Hendrik Kooijmans (1993-1994)', in: Hellema e.a. (red.), *Ministers*, pp. 289-290.

195 P. Baehr, 'Pleitbezorger van de mensenrechten. Pieter Hendrik Kooijmans (1993-1994)', in:

Hellema e.a. (red.), *Ministers*, p. 291; Dankert in Rehwinkel & Nekkers, *Regerenderwijs*, p. 144.

196 Olaf van Boetzelaer, 'Rol Verenigde Naties', *CD/Actueel*, 11/05/91; Olaf van Boetzelaer, 'Kooijmans kan de juiste man op de juiste plaats zijn', *CD/Actueel*, 16/01/93, p. 10; Olaf van Boetzelaer, 'Het is niet zinnig premier grotere rol op buitenlands terrein te ontzeggen', *CD/Actueel*, 28/08/93, p. 15; Marcel Meijer, 'Kooijmans: Verenigde Naties moeten bij vredesoperaties eigen grenzen kennen', *CD/Actueel*, 28/10/95, p. 12.

197 P. Nijman & E. Bode, 'Tussenpaus denkt al aan verlenging. Hoogleraar Kooijmans heeft het naar zijn zin als minister van Buitenlandse Zaken', *De Telegraaf*, 20/03/93.

198 P. Nijman & E. Bode, 'Tussenpaus denkt al aan verlenging. Hoogleraar Kooijmans heeft het naar zijn zin als minister van Buitenlandse Zaken', *De Telegraaf*, 20/03/93. Over deze CVSE-missies zie Terrett, *Dissolution*, pp. 85-86.

‘wat pathologische betoogtrant’. Later zou hij diens naam nog vaak tegenkomen. Die luidde: Karadžić.¹⁹⁹

Als rapporteur voor foltering had Kooijmans later in 1992 deel uitgemaakt van een missie van Mazowiecki, de rapporteur van de mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties. Hij had toen Kosovo bezocht. Toen hij daarna naar Banja Luka wilde gaan, onder meer om Omarska en Prijedor te bezoeken, werd hij bij de grensovergang bij de rivier de Una tegengehouden, hoewel hij toestemming van de autoriteiten in Pale had voor het bezoek. Het leerde hem hoe er in Srpska kennelijk afzonderlijke koninkrijkes bestonden.²⁰⁰ Op het moment dat premier Lubbers hem belde met de vraag of hij bereid was Van den Broek op te volgen, zat Kooijmans juist in het VN-gebouw in Genève zijn rapport te schrijven voor de mensenrechtencommissie.²⁰¹

5. *Appeasement of enforcement?*

De gelatenheid waar vertegenwoordigers van de Nederlandse regering in december 1992 mee te maken kregen bij hun contacten in het buitenland werd ingegeven door de verwachting dat de doelstellingen van een Groot-Servië in Bosnië nu wel zo ongeveer bereikt zouden zijn, zoals bijvoorbeeld de secretaris-generaal van de WEU Van Eekelen het uitdrukte.²⁰² Die gedachte verleidde de Franse vertegenwoordiger bij de Permanente Raad van de WEU om op 9 december als zijn ‘meer persoonlijke mening’ te geven dat

... ‘ethnic cleansing’ een onomkeerbaar proces is. De huizen van de verjaagden zijn immers vernietigd en bovendien zijn er zulke gruwelijke misdaden gepleegd dat de mensen waarschijnlijk zullen weigeren terug te keren. Op een dag zullen we met deze realiteit op de grond rekening moeten houden.²⁰³

Precies die gedachte viel korte tijd later te beluisteren uit de mond van de nieuwe Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, Kooijmans. Op de ochtend van 29 december voerde Van Walsum een gesprek met zijn aanstaande politieke baas Kooijmans en viel daarbij dadelijk met de deur in huis. Hij vroeg of de nieuwe minister een *appeasement*- of een *enforcement*-koers wilde varen ten aanzien het Joegoslavië-dossier. Kooijmans begon met een opmerking waarvan het de moeite waard is die te memoreren bij verdere lezing over zijn opstelling. Eén argument voor *appeasement* leek de aanstaande minister in elk geval

... moeilijk te weerleggen, (...) namelijk dat het niet realistisch was vol te houden dat het territoriale fait accompli nooit zou worden aanvaard. *Ethnic cleansing*, hoe verwerpelijk ook, kon immers niet geheel worden teruggedraaid, omdat het nauwelijks denkbaar leek dat de diverse etnische groepen na alles wat zich had afgespeeld weer rustig naast elkaar zouden kunnen leven.²⁰⁴

Van Walsum stelde daartegenover dat de gedachte dat de Serven hun territoriale doelen hadden bereikt en men zich daar maar bij moest neerleggen een vergissing was, ‘omdat in het

199 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

200 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

201 Zie hierover ook TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5002 (19/05/93).

202 ABZ, DPV/ARA/01803. Hoekman 676 aan

Van den Broek, 09/12/92.

203 ABZ, DPV/ARA/01803. Hoekman 676 aan

Van den Broek, 09/12/92.

204 ABZ. PVNY. Memorandum van DGPZ aan

DEU, DAV en DPV, 29/12/92, nr. 206/92.

kader van de Groot-Servische gedachte nog heel wat meer onheil kon worden aangericht. Er waren nog altijd mensen, niet alleen in Belgrado maar ook hier en daar binnen de Twaalf, die het niet zo'n slecht idee zouden vinden als *alle* Moslims uit het voormalige Joegoslavië werden verdreven.'

Verder was Kooijmans van mening dat als het niet lukte internationale actie tegen de Servische expansie en de etnische zuivering van de grond te krijgen, het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims moest worden opgeheven.²⁰⁵ Dat was binnen Europa een tamelijk origineel geluid. De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Eagleburger had twee weken eerder tijdens de CVSE-conferentie de Europese Gemeenschap geprobeerd te bewegen tot opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina. Zijn poging had echter geen succes gehad, omdat de Europese landen van een dergelijke maatregel een escalatie van het oorlogsgeweld verwachtten en een belemmering voor de vredesonderhandelingen.

6. Panić en de presidentsverkiezingen in Servië: een gemiste kans van het Westen?

If Europe is unable to distinguish between those Bosnian and Serbian leaders who pursue their interests by force of arms and those of us who are seeking to direct Yugoslavia on the path of peace and democracy, then we are all doomed to endless conflict and tragedy in the Balkans.²⁰⁶

Terwijl in Nederland Kooijmans zich voorbereidde op een soepele overname van de portefeuille van voorganger Van den Broek, woedde in Servië een hevige machtsstrijd. Op 20 december 1992 zouden er verkiezingen plaatsvinden voor het presidentschap van Servië, de federale volksvertegenwoordiging en de parlementen van Servië en Montenegro.²⁰⁷

Vance en Owen hadden gehoopt dat Ćosić Milošević zou uitdagen, maar eind oktober kwam Ćosić terug op een eerder besluit om zich kandidaat te stellen. De reden daarvoor was zijn zwakke gezondheidstoestand. Ćosić, die in de voorafgaande jaren al drie operaties had ondergaan, was kort daarvoor opnieuw geopereerd, ditmaal aan zijn prostaat.²⁰⁸ Daar kwam nog bij dat het volgens de adviseurs van Ćosić weinig zin had als hij zou strijden om het presidentschap van Servië. Als hij de verkiezingsstrijd al zou winnen, zou Milošević zich de volgende dag, zo was de verwachting, door het hem goedgezinde parlement laten verkiezen tot president van Joegoslavië en mét de rollen ook de machtsverhoudingen omdraaien.²⁰⁹ Milošević had al eens tegen Panić gezegd, toen deze zich erover verbaasde dat de Servische leider had ingestemd met de benoeming van Ćosić tot president van Joegoslavië,

²⁰⁵ ABZ, PVNY. Memorandum van DGPZ aan DEU, DAV en DPV, 29/12/92, nr. 206/92.

²⁰⁶ Milan Panić, geciteerd in Marcus Tanner, 'Panić Exhorts Voters to Choose Peace Over War', *The Independent*, 18/12/92.

²⁰⁷ Over deze verkiezingen, zie bijv. Andrejevich, 'Radicalization'.

²⁰⁸ Owen, *Odyssey*, pp. 54-55 en 60; Owen CD-ROM. Owen's Private Secretary to UK, EC Presidency, 26/11/92 re Visit of Lord Owen to Madrid, 25/11/92, 26/11/92; Stojanović, *Authoritet*, p. 52; interview S. Stojanović, 03/08/01; Djukic, *Milošević*, p. 60.

²⁰⁹ Interview S. Stojanović, 03/08/01.

dat het niet uitmaakte op welke positie hij, Milošević, zat: Hij was voor de Serven namelijk hetzelfde als Khomeini voor de bevolking van Iran.²¹⁰

Het in de ogen van Owen beste alternatief voor Ćosić was de federale premier Milan Panić, maar volgens Owen had hij, als buitenstaander in Servië, in een rechtstreeks verkiezingsduel met Milošević geen kans.²¹¹ Panić was zich na de conferentie van Londen blijven beijveren voor een vergelijk tussen de autoriteiten in Belgrado en andere delen van het voormalige Joegoslavië.²¹² Medio oktober had hij bijvoorbeeld een, zij het vergeefse, poging gedaan om besprekingen aan te gaan met de Albanese leiders in Kosovo. In een toespraak tot het Comité voor Buitenlandse Zaken en Veiligheid van het Europese Parlement in november 1992 zei Panić, dat, als hij erin slaagde democratie in te voeren in de Federale Republiek Joegoslavië, Bosnië-Herzegovina 'will not disappear. For me, it is another country, and we will recognize it.'²¹³

Hoewel er al langer over werd gespeculeerd, stelde Panić zich pas op 30 november, slechts drie weken vóór de verkiezingsdatum, officieel kandidaat voor het presidentschap van Servië en werd daarmee de uitdager van Milošević. Dat was tamelijk laat. Bovendien kreeg Panić pas te elfder ure de openlijke steun van president Ćosić.²¹⁴ Na zijn nieuwe operatie kon Ćosić de campagne van Panić nauwelijks steunen. De ziektes en operatie van Ćosić waren tot staatsgeheim verklaard en het grote publiek kon zijn afwezigheid tijdens verkiezingsbijeenkomsten van Panić daardoor gemakkelijk uitleggen als een gebrek aan steun van Ćosić voor Panić.²¹⁵ Overigens werd uit het kamp van Panić wel aan de EG-missies bericht dat de gezondheidstoestand van Ćosić slecht was, en mogelijk zelfs zou moeten leiden tot een afscheid van het politieke leven.²¹⁶ Bovendien leek Ćosić last van koude voeten te hebben gekregen. Zijn argument dat hij meende in zijn functie van president van Joegoslavië geen partij te mogen kiezen voor een van de kandidaten doet althans weinig oprecht aan tegen de achtergrond van de toenmalige politieke verhoudingen in de Federale Republiek Joegoslavië.²¹⁷

Panić beloofde zowel tegenover de Servische kiezers als tegenover het buitenland dat hij vrede zou brengen in de regio als hij de verkiezingen zou winnen. Westerse regeringen plaatsten echter vraagtekens bij de werkelijke macht van Panić, die geen eigen partijorganisatie achter zich had en aangewezen was op steun van de oppositie. Een belangrijke reden voor het gebrek aan vertrouwen van het Westen in de kansen op succes van Panić was dat Milošević op 19 oktober nog eens duidelijk had laten merken dat hij in de machtsstrijd tussen enerzijds hemzelf en anderzijds Ćosić en Panić aan het langste eind trok.

Die avond nam de Servische politie het gebouw in van de federale politie. Daar bevond zich een grote, nog in 1990 door alle republieken gefinancierde, afluistercentrale van Britse

210 Paul Williams & Norman Cigar, 'Bivsi pravni strucnjaci Pentagona u svojoj stugiji optuzuju: Slobodan Milošević teski je ratni zlocinac i mora biti izveden pred sud u Haagu!', *Globus*, 30/08/96, p. 57.

211 Owen CD-ROM. Owen's Private Secretary to UK, EC Presidency, 26/11/92 re Visit of Lord Owen to Madrid, 25/11/92, 26/11/92.

212 Vgl. MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 64/92, 08/09/92; 68/92, 21/09/92; 74/92, 12/10/92; 5/92,

15/10/92; 80/92, 02/11/92.

213 Cohen, *Bonds*, p. 273, n. 67.

214 Zie ook MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 76/92, 20/10/92; 77/92, 22/10/92.

215 Stojanović, *Fall*, pp. 182 en 198; interview S. Stojanović, 03/08/01.

216 ABZ, DEU/ARA/00102. Engels 357 aan Van den Broek, 23/11/92.

217 Dukic, *Vetra*, p. 220; Djukic, *Milošević*, p. 61; Thomas, *Serbia*, p. 126.

makelij, die veertigduizend telefoongesprekken gelijktijdig kon afluisteren. Bovendien lagen daar dossiers met informatie over de vorming van paramilitaire eenheden en andere informatie die Milošević liever niet in handen van anderen zag vallen.²¹⁸ De inval vond plaats terwijl Ćosić en Panić in Genčve verbleven voor besprekingen onder leiding van Owen en Vance. Toen zij na terugkeer Milošević aanspraken op de overname van het gebouw van de federale politie door de Servische collega's deed Milošević eerst alsof hij van niets wist en vervolgens alsof het hier louter om een eigendoms kwestie ging in plaats van een verkapt staatsgreep.²¹⁹

Ćosić en Panić begrepen dat zij normaal gesproken deze machtsusurpatie niet over hun kant konden laten gaan. Een deel van het leger zou zelfs bereid zijn geweest in te grijpen en een contracoup te bewerkstelligen, maar Ćosić en Panić zouden dat niet aangedurfd hebben op een moment dat Serven zich in oorlog bevonden.²²⁰ Volgens Ćosić zelf bezocht hij de Generale Staf om de stemming onder de generaals te peilen, maar toen hij hun mening vroeg, zwegen zij. Dat gaf hem niet het vertrouwen de actie van de Servische politie ongedaan te maken.²²¹ Milošević had hoog spel gespeeld en hij had gewonnen. Het was duidelijk hoe de machtsverhoudingen in de Federale Republiek Joegosalvië lagen.

Panić had het Westen, al voordat hij zich kandidaat stelde, verzocht om een verlichting van de sancties, als teken dat de bevolking van Servië en Montenegro betere tijden stonden te wachten als zij zijn kant kozen in plaats van die van Milošević. Hij deed dat bijvoorbeeld in een emotionele oproep tot het Europees Parlement begin november.²²² De westerse regeringen aarzelden echter Panić te steunen²²³ en riepen bijna dadelijk na zijn vertrek uit Brussel dat de sancties tegen Servië moesten worden aangescherpt.²²⁴

Owen had daarentegen aanvankelijk nog gemeend dat Panić een kans moest krijgen.²²⁵ Hij had begin oktober aangedrongen op een versoepeling van de sancties om de positie van Ćosić en Panić ten opzichte van Milošević te versterken. De EG-ministers voelden daar echter niets voor zolang de situatie in Bosnië niet merkbaar verbeterde. Hurd zag zich zelfs genooddaakt tot vergoelijking tegenover zijn collega's van het 'can-do' optimisme van Lord Owen door hem af te schilderen als 'een activitische man met een onafhankelijke geest die af en toe controversiële ideeën moest kunnen voorleggen'.²²⁶ Binnen de EG waren de regeringen van Frankrijk, Italië en Spanje vóór verlichting van de sancties voor humanitaire doeleinden, bijvoorbeeld door levering van stookolie ten behoeve van verwarming, om het duo Ćosić en Panić te steunen. Vooral Duitsland, Luxemburg en Nederland waren daar echter tegen.

Van den Broek had op 22 september tijdens zijn aanwezigheid in New York, in verband

218 Dukić, *Vetra*, p. 215; Thomas, *Serbia*, p. 124.

219 Vgl. Djukić, *Milošević*, p. 58.

220 Djukić, *Milošević*, p. 59; interview V. Matovic, 02/08/01.

221 Dukić, *Vetra*, p. 216.

222 Nicole Lucas, 'Milan Panić smeekt om steun EG', *Trouw*, 06/11/92.

223 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 66/92, 14/09/92; 68/92, 22/09/92; 69/92, 25/09/92; 71/92, 01/10/92; 76/92, 20/10/92; 82/92, 06/11/92; 83/92, 08/11/92; 85/92, 13/11/92; 87/92, 18/11/92; 91/92, 17/11/92; Caroline de Gruyter, 'Wie de

man van de toekomst is? Ik!', *Elsevier*, 19/12/92, p. 31; interview S. Stojanović, 03/08/01.

224 Frank Westerman, 'Sancties zijn doodsteek voor Panić', *de Volkskrant*, 10/11/92.

225 ABZ, 910 Joegoslavië/algemeen correspondentie/deel4 juli 1992 - febr 1993. Joegoslavië algemeen, informele bijeenkomst van Ministers van Buitenlandse Zaken (Gymnich) in Brocket Hall, 12-13/09/92; interview V. Jovanović, 14/09/01.

226 ABZ, DEU/2002/0001. Van den Broek 12 aan ambassade Luxemburg, 06/10/92.

met de zitting van de Algemene Vergadering van de VN, aan Izetbegović gevraagd wat diens opinie was over Panić. De Bosnische president had hem geantwoord dat hij ervan overtuigd was dat Panić vol goede bedoelingen was, maar weinig macht had. De bestaande sancties moesten volgens Izetbegović worden gehandhaafd wegens de banden tussen het Joegoslavische leger en de VRS. Van den Broek onderschreef die stelling. Verzachting van het sanctieregime zou volgens de Nederlandse bewindsman slechts de positie van Milošević en Karadžić versterken.²²⁷ Voor het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken woog bovendien de overtuiging zwaar dat de opvattingen van Ćosić en Milošević elkaar niet veel ontlieden. Blijkens uitlatingen die Ćosić tijdens een bezoek op 26 oktober aan Rome had gedaan, streefde hij een driedeling van Bosnië-Herzegovina na en waarschuwde hij tegen de risico's van moslimfundamentalisme in de regio.²²⁸ Personen deden er volgens Nederlandse diplomatie niet zoveel toe: 'Het moet de Serven duidelijk worden gemaakt dat hun gedrag niet acceptabel is.' Daarom moest geen versoepeling, maar juist de mogelijkheid van aanscherping van sancties worden onderzocht.²²⁹ Op 16 november nam de Veiligheidsraad resolutie 787 aan, die voorzag in aanscherping van het in mei ingestelde handelsembargo tegen Servië en Montenegro. De NAVO en de WEU mochten daarna schepen aanhouden, doorzoeken en terugsturen. Bovendien verbood de resolutie de doorvoer van een groot aantal goederen, waaronder olie en olieproducten.

Toen Panić de in Belgrado aanwezige diplomaten uitnodigde voor de viering op 24 oktober van de eerste honderd dagen van zijn regering, reageerde het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken eveneens sterk afwijzend. Volgens BZ viel er niets te vieren en was het Panić en de zijnen alleen te doen om erkenning van de Federale Republiek Joegoslavië. De Britse regering, die aanvankelijk aanwezigheid van de Europese partners wilde bevorderen als gebaar van steun aan Panić in zijn confrontatie met Milošević, besloot ten slotte de EG-lidstaten te adviseren de invitatie terzijde te leggen.²³⁰ De EG-missies lieten daarop verstek gaan, tot ongenoegen van Panić.²³¹

Vanaf oktober kwamen er echter signalen uit Joegoslavië dat Panić zeker niet kansloos was tegen Milošević. Zo bleek uit een opiniepeiling van het blad *Borba* dat zestig procent van de inwoners van Belgrado geporteerd was voor Panić en slechts 22 procent voornemens was zijn stem op Milošević uit te brengen.²³² Ook dit teken van een mogelijke verandering in romps-Joegoslavië kon de regeringen in het Westen niet tot een positievere opstelling brengen jegens Panić, die vergeefs vroeg om de sancties ten minste tijdelijk en voorwaardelijk op te heffen.²³³ De Amerikaanse regering verwachtte namelijk niet dat Milošević zich zou neerleggen bij een eventuele verkiezingsoverwinning van Panić. Bovendien was het voor Washing-

227 ABZ, DEU/ARA/05244. Biegman 884 (Van den Broek) aan Buitenlandse Zaken, 22/09/92.

228 ABZ, DPV/ARA/01802. Hoekman 592 aan Van den Broek, 03/11/92; Van den Broek 152 aan ambassade Belgrado, 06/11/92.

229 ABZ, DPV/ARA/01803. Hoekman 676 aan Van den Broek, 09/12/92.

230 ABZ, DEU/ARA/00085. Engels 317 aan Van den Broek, 23/10/92, twee exemplaren met verschillende margeaantekeningen; *coreu* Den Haag,

23/10/92, cpe/hag 656, *coreu* Brits EG-voorzitterschap, cpe/pres/lon 1605; *coreu* Europese Commissie, 23/10/92, cpe/cee 415; *coreu* Den Haag, 23/10/92, cpe/hag 658.

231 ABZ, DEU/ARA/00102. Engels 332 aan Van den Broek, 05/11/92.

232 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 72/92, 05/10/92. Zie ook Ramet, *Babel*, p. 203.

233 Thomas, *Serbia*, p. 131.

ton de vraag of, als Panić toch zou winnen, het Joegoslavische leger hem zou gehoorzamen.²³⁴

Naarmate de verkiezingsdatum naderde, steeg de spanning. In Belgrado deden geruchten de ronde dat de Verenigde Staten en Rusland na een verkiezingsoverwinning van Panić dadelijk de sancties zouden opheffen. Als Milošević zou worden herkozen, zouden de sancties daarentegen worden verscherpt.²³⁵ Een concrete toezegging van het Westen daaromtrent bleef echter uit. Wél riepen Owen en Vance de bevolking van de Federale Republiek Joegoslavië op te kiezen voor een koers van vrede en niet voor een beleid dat op oorlog was gericht.²³⁶ En de regeringen van Rusland en de Verenigde Staten gaven gezamenlijk een verklaring uit waarin gesteld werd dat het Servische volk de keus had tussen een terugkeer in de gemeenschap der volkeren of voortzetting van zijn status als internationaal geïsoleerde paria met alle economische gevolgen van dien.²³⁷

Vier dagen vóór de verkiezingen, op 16 december, verklaarde Eagleburger tijdens de bijeenkomst van het *Follow-Up Committee of the Conference on former Yugoslavia* dat Milošević, de rabiaat-nationalistische Šešelj en Karadžić moesten worden aangeklaagd wegens oorlogsmisdaden: 'They need, especially, to understand that a second Nuremberg awaits the practitioners of ethnic cleansing.' Overigens maakte Eagleburger ook melding van oorlogsmisdaden die waren bedreven door ander partijen in het Bosnische conflict. Zo noemde hij het Bosnische Moslim-Kroatische kamp Čelebići, waar in augustus 1992 Serven waren omgebracht, en een slachting van zestig Servische soldaten en burgers in september 1992 in het nabij Srebrenica gelegen Kamenica, waarvoor Bosnische Moslims verantwoordelijk waren.²³⁸

Šešelj noemde deze aanval van Eagleburger op hem later het geheim van zijn succes bij de verkiezingen. Zulke opmerkingen van een van de leiders uit de boze buitenwereld zouden volgens Šešelj veel Serven juist hebben aangemoedigd op hem te stemmen. Ook democraten in Belgrado meenden dat Milošević en Šešelj door deze opmerkingen slechts stemmen hadden gewonnen. Eagleburger zelf was weinig berouwvol over het mogelijk negatieve neveneffect van zijn uitspraken. Hij verdedigde zich door te zeggen dat het de laatste gelegenheid voor de regering van de bij de verkiezingen van november verslagen president Bush was geweest om zich voor een dergelijk forum over deze materie uit te spreken. Verder geloofde hij niet dat zijn uitspraken de verkiezingsuitslag hadden beïnvloed, 'and I frankly don't give a damn if it did because I think it was important to do and I hope we'll do some more of it.'²³⁹

Svetozar Stojanović, de buitenland-adviseur van Ćosić, was ervan overtuigd dat aan deze uitspraak een westerse calculatie ten grondslag lag. Een van de bewijzen voor zijn stelling ziet hij in de afwijzende reactie in de herfst van 1992 van de Amerikaanse regering, toen Scanlan, adviseur van Panić en voormalig Amerikaans ambassadeur in Belgrado, op verzoek

234 ABZ, DPV/ARA/01806. Jacobovits 2005 aan Van den Broek, 18/12/92.

235 Vgl. MID. MID, Ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië 72/92, 05/10/92 en ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992-april 1993, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 97/92, 14/12/92.

236 Owen CD-ROM. Co-Chairmen's message on Yugoslav elections, 15/12/92; Ramcharan, *Con-*

ference, p. 1220; Eisermann, *Weg*, p. 146.

237 Eisermann, *Weg*, pp. 146-147.

238 Owen CD-ROM. Intervention by Secretary of State Lawrence S. Eagleburger, 16/12/92; Ramcharan, *Conference*, pp. 232-236; Elaine Sciolino, 'U.S. names figures it wants charged with war crimes', *The New York Times*, 17/12/92.

239 Don Oberdorfer, 'A Bloody Failure in the Balkans', *The Washington Post*, 08/02/93.

van Ćosić aan haar een geheime boodschap overbracht. Daarin vroeg de Joegoslavische president om Amerikaanse steun voor hem in ruil voor verbetering van de Joegoslavische betrekkingen met de VS.²⁴⁰ Die afwijzende reactie viel volgens Stojanović te verklaren, doordat het Westen volgens hem en Ćosić liever dan met de beginselvaste nationalist Ćosić te maken had met de opportunist Milošević, die de Servische kwestie slechts voor persoonlijke doeleinden uitbuitte en van dag tot dag zijn standpunt bepaalde. Anders dan in het geval van Ćosić zou het Westen Milošević geregeld onder druk kunnen zetten met de dreiging van een berechting, zoals westerse diplomaten later tegenover Stojanović hadden bevestigd.²⁴¹

Ook zonder zo'n calculatie van het Westen verliep de verkiezingscampagne van Panić al moeilijk genoeg. Hij moest, nadat hij zijn kandidatuur had gesteld, tweemaal de gang maken naar het Constitutioneel Hof, omdat de kiescommissie zijn kandidatuur aanvankelijk ongeldig verklaarde op grond van het feit dat hij niet een vol jaar voorafgaand aan de verkiezingen inwoner van Servië was geweest. Tijdens zijn zeer korte campagne slaagde Panić er niet in de Albanezen van Kosovo te winnen voor het idee dat een stem op hem een verandering in de FRJ zou betekenen. De Albanezen beschouwden de verkiezingen niet als de hunne en besloten die te boycotten. Een grote handicap voor Panić tijdens de verkiezingscampagne was verder dat Milošević een stevige greep had op de media; de staatstelevisie bijvoorbeeld was een Servische en geen federale aangelegenheid. Niettemin had Panić volgens een opiniepeiling een week voor de verkiezingen nog een voorsprong van zes procent op Milošević.²⁴²

Wat veel mensen die op verandering hoopten ontging, was echter dat Panić weliswaar in Belgrado en enkele andere grote steden veel aanhang had, maar dat het Servische platteland, veelal verstoken van andere media dan de Servische televisie, Milošević trouw bleef.²⁴³ Internationale waarnemers constateerden verder ernstige fraude bij de verkiezingen.²⁴⁴ Milošević behaalde uiteindelijk ruim 53 procent van de stemmen en Panić 32. Dat was voor Panić, gezien alle handicaps waarvoor hij had gestaan en de gepleegde fraude vanuit het kamp van Milošević, nog helemaal geen slechte uitslag. Onder slechts iets andere verhoudingen had Milošević minder dan de helft van de stemmen gekregen en was een tweede verkiezingsronde nodig geweest, die Panić nieuwe kansen had geboden.

Het antwoord op de vraag of Panić ooit een werkelijke kans had gehad, hangt af van de inschatting van het gedrag van Milošević na een verkiezingsnederlaag. Zou hij zich daarbij hebben neergelegd of zou hij – hetzij door veranderingen in de constitutie, hetzij met behulp van politie of leger – de macht alsnog weer naar zich hebben toegetrokken? Westerse regeringen meenden van wel en waren daarom niet bereid geweest Panić meer te steunen. Niet alleen de bereidheid van het Westen zich militair te mengen in de ontwikkelingen van het voormalige Joegoslavië was gering, ook tot politieke interventie door uitgesproken steun aan een van de kandidaten in de verkiezingsstrijd, bijvoorbeeld door opheffing van sancties

240 Interview S. Stojanović, 03/08/01.

241 Stojanović, *Fall*, p. 215; Dukic, *Vetra*, p. 232. Vgl. interviews S. Djukić, 04/08/01; S. Stojanović, 03/08/01.

242 *Bosnet*, 15/12/92, 8:06:30 PST.

243 Vgl. Raymond van den Boogaard, 'Milošević beheerst de provincie', *NRC Handelsblad*, 18/12/92; Frank Westerman, 'Milan Panić zal alleen van Belgrado president zijn', *de Volkskrant*, 16/12/92;

De Hoop, 'Servië', p. 441.

244 Eisermann, *Weg*, p. 147; Thomas, *Serbia*, p. 135; Henk Hirs, 'Het is een rommeltje in Servische stembureaus', *Trouw*, 21/12/92; idem, 'Milan Panić eist nieuwe verkiezingen in Servië', *Trouw*, 22/12/93. Zie ook Doder & Branson, *Milošević*, pp. 168-172; M. van Silfhout, 'Overledenen stemmen bij Servische verkiezingen', *Democraat* 26 (1993) 1.

in het vooruitzicht te stellen bij een electorale overwinning van hem, was het Westen niet bereid gebleken.

Voor degenen die gehoopt hadden op een ommekeer door de verkiezingen was de stembusuitslag voor het Joegoslavische parlement nog teleurstellender. De socialistische partij van Milošević behaalde 101 zetels. De partij van Šešelj kwam uit op 73 parlamentsleden. Het Servische electoraat was de oorlog en het nationalisme nog niet moe. Op 29 december nam het door Milošević en Šešelj gedomineerde parlement een motie van wantrouwen tegen Panić aan. Hij mocht aanblijven totdat zijn opvolger was benoemd. In februari 1993 dwong Milošević Panić tot aftreden en keerde de farmaceutica-magnaat, die een half jaar als premier leiding had gegeven aan de regering van de Federale Republiek Joegoslavië, terug naar de Verenigde Staten.

Ćosić bleef langer aan, maar na het vertrek van Panić was duidelijk dat ook zijn rol was uitgeteld. En dat was niet alleen binnenlands-politiek het geval. Ćosić had ook zijn buitenlands politieke waarde verloren. Na een bezoek aan het Europees Parlement op 30 maart 1993, waar hij op elke vorm van kritiek reageerde door te zeggen dat die niet waar was of dat de afgevaardigde de situatie zelf nog nooit in ogeschouw had genomen, concludeerde het Spaanse lid van de Europese Volkspartij Concepcio Ferrer tegenover Ćosić: ‘Wij spreken niet dezelfde taal. Dat is het allerergste tussen volken. U zegt ons niet te begrijpen. Welnu, wij begrijpen u niet.’²⁴⁵ In mei 1993 wist Milošević met behulp van Šešelj ook Ćosić tot aftreden te dwingen, nadat Ćosić de verdenking op zich had geladen het leger tot een coup te bewegen.²⁴⁶ De man die achter de schermen zo sterk wist te opereren, was in zijn openbare functie te weinig onderlegd gebleken voor het politieke spel zoals dat in Belgrado gespeeld moest worden.

7. Conclusie

De Nederlandse regering gedroeg zich ten aanzien van voormalig Joegoslavië, zoals premier Lubbers zelf vaststelde, ‘buitenlands-politiek gezien excentrisch’ ten opzichte van de partners in Europa. Ook na de voor haar teleurstellende ervaringen in Edinburgh was zij echter niet van plan de eigen koers te verleggen. Zowel premier Lubbers als minister Van den Broek leek te verwachten dat, vroeg of laat, de rest van de Europese Gemeenschap het Nederlandse standpunt zou volgen. Het wachten was op mogelijk meer daadkracht van de nieuwe Amerikaanse regering onder president Clinton, die op 20 januari 1993 zou aantreden. Als de regering in Washington meer actiebereidheid aan de dag zou leggen, dan zou de Britse regering wel volgen en na haar andere regeringen, zo verwachtte de Nederlandse minister-raad.

In de media, het parlement, bij het ministerie van Buitenlandse Zaken en bij minister Van den Broek leefde de gedachte dat de Nederlandse ministers over de hoofden van de Europese regeringen een beroep moesten doen op de publieke opinie in andere landen. Volgens sommige voorstanders van deze activistische opstelling zouden ‘en passant’ de regeringen van die landen zelfs moeten worden veroordeeld voor hun aarzelende opstelling inzake ex-Joegoslavië. Intussen bleek de Nederlandse regering niet bereid te zijn een poging te

²⁴⁵ ABZ, DEU/ARA/00112. Bot 125 aan Kooijmans, 01/04/93.

²⁴⁶ Cohen, *Bonds*, p. 352; Djukić, *Milošević*,

p. 62; Ramet, *Babel*, p. 203; Dukić, *Vetra*, pp. 227-229; Libal, *Serben*, pp. 185-186; Stojanović, *Autoritet*, pp. 55-56.

wagen de machtsverhoudingen in voormalig Joegoslavië te beïnvloeden door een tegemoetkomender opstelling jegens Panić tijdens dien verkiezingsstrijd met Milošević. Anders dan enkele andere Europese regeringen verwachtte de Nederlandse regering daarvan geen enkel positief effect.

Daarentegen stak de Nederlandse regering veel energie in de bevordering van het idee van veilige gebieden. Het was voor haar niet alleen de oplossing van de vluchtelingenproblematiek, maar ook een mogelijkheid om iets te doen dat de internationale patstelling tussen verlening van humanitaire hulp en een totale oorlog zou kunnen doorbreken. Tegelijkertijd signaleerde directeur-generaal Politieke Zaken Van Walsum van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken dat daar ook een groot gevaar lag. Zolang andere landen niet bereid waren tot het nemen van meer militair risico in voormalig Joegoslavië zou geen werkelijke garantie voor de bescherming van de bevolking in veilige gebieden kunnen worden afgegeven. Niettemin koerste de internationale planvorming, die mede door de Nederlandse regering was aangezwengeld, nu juist af op gebieden die minder veilig waren dan *safe havens*, de enige vorm van veilig gebied die volgens Van Walsum onder de omstandigheden echt veilig zou kunnen zijn. Het besef dat Nederland zelf slechts ondersteunende eenheden en geen gevechtseenheid zou kunnen leveren voor de instelling van veilige gebieden leidde ertoe dat de Nederlandse regering niet anders kon doen dan met deze minder veilig geachte oplossingen meegaan.

Terwijl de Nederlandse regering deze oplossing op de grond trachtte te bevorderen, bepleitte zij op een heel ander spoor de daadwerkelijke afdwinging van een vliegverbod. Pas tamelijk laat gaf de regering in Den Haag – in dit geval in het bijzonder het ministerie van Defensie – er blijk van te beseffen wat de risico's van Nederlandse deelname aan zo'n operatie zouden kunnen betekenen voor de, ook Nederlandse, VN-militairen op de grond. De in december 1992 losgebarste discussies over zowel de inrichting van veilige gebieden als de afdwinging van een vliegverbod boven Bosnië zouden echter weldra stokken als gevolg van de lancering van het vredesplan van de bemiddelaars Owen en Vance.

HOOFDSTUK 9

De verkrachtingen in Bosnië en het vredesplan van Vance en Owen: januari-februari 1993

1. Publieksacties in Nederland

Zoals in het voorgaande hoofdstuk werd geconstateerd, bruiste het begin december 1992 van de activiteiten van kerken voor acties ten behoeve van Joegoslavië. De secretaris van de Raad van Kerken, ds. W.R. van der Zee, stelde toen met enige spijt vast dat er onafhankelijk van elkaar een handtekeningenactie van de sectie oecumenische actie van de Raad en een briefkaartenactie van het IKV waren opgezet. Van der Zee verklaarde tegenover *Trouw* te willen proberen die twee acties alsnog onder één noemer te brengen.¹ Tegelijkertijd kwam M. ter Velde, PvdA-wethouder in Deventer, tot de conclusie dat het aantal acties van particulieren en kleine organisaties voor Joegoslavië zo groot werd dat er volgens haar chaos dreigde. Zij nam daarom het initiatief tot een bijeenkomst op 12 december in de RAI in Amsterdam, die bedoeld was als een beginpunt om alle acties voor voormalig Joegoslavië te coördineren. Tijdens de bijeenkomst bleken er nog meer handtekeningenacties te lopen, zoals die voor een petitie aan minister Van den Broek over verkrachtingen onder de titel ‘Meisjes werden geslacht als lammetjes’.² Veel acties ten behoeve van het voormalige Joegoslavië, bijvoorbeeld voor de inzameling van kleding of kerstpakketten, droegen een lokaal karakter. Ook hierbij constateerden de Samenwerkende Hulporganisaties in december 1992 een wildgroei van initiatieven.³ Kortom, aan goede bedoelingen en activiteiten was geen gebrek.

Het is ondoenlijk en ook niet nodig al die activiteiten hier te vermelden. Hieronder volgt een beknopt overzicht, dat meerdere doelen heeft. Ten eerste wil het een idee geven van het scala aan groepen in Nederland dat zich richtte op Joegoslavië, alsmede hun motieven. Ten tweede zal aandacht worden besteed aan de aard van de activiteiten. En ten derde heeft dit overzicht ten doel inzicht te bieden in de zwaartepunten in de tijd waarop die activiteiten zich voordeden.

Gezien het soort gebeurtenissen dat zich in voormalig Joegoslavië afspeelden, is het niet onbegrijpelijk dat die ontwikkelingen zich verheugden in de belangstelling van de Nederlandse vredesbeweging, met voorop natuurlijk de twee grootste kerkelijke vredesbewegingen, Pax Christi en het IKV.

Pax Christi

Pax Christi was vanaf het begin van de oorlog actief ten aanzien van Bosnië-Herzegovina.⁴ Van 3 tot 11 april 1992, op het moment waarop de vijandelijkheden in Bosnië-Herzegovina

1 “‘Militair ingrijpen moet’. Kerken luiden noodklokken over Bosnië-Herzegovina’, *Trouw*, 04/12/92.

2 ‘Coördinatie moet chaos bij hulp aan Joegoslavië voorkomen’, *de Volkskrant*, 14/12/92.

3 Romana Abels, ‘Heel Nederland zamelt in’, *Trouw*, 12/12/92.

4 Voor een uitgebreider overzicht van de activiteiten van deze organisatie, zie haar publicaties in de bibliografie.

uitbraken, was een delegatie van deze vredesbeweging in Sarajevo. Zij beschikte over een aparte *Working Group on Central Europe and the Balkan*, waarvan de secretaris van Pax Christi, Jan ter Laak, deel uitmaakte. Zowel de internationale organisatie als de Nederlandse afdeling van Pax Christi organiseerde regelmatig themabijeenkomsten, alsmede bezoeken van en aan Joegoslaven. De beweging onderhield contacten met de Servisch-orthodoxe en de rooms-katholieke kerk in Joegoslavië. Later kwamen daar nog contacten met vertegenwoordigers van de Moslim-gemeenschap bij. Pax Christi Nederland nam, samen met andere groeperingen, deel aan diverse demonstraties en zond de regering brieven over etnische zuivering, de opvang van vluchtelingen en de noodzaak van *safe havens*. Op 31 juli 1992 zond de Nederlandse afdeling van Pax Christi bijvoorbeeld brieven aan de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken en de staatssecretaris van Justitie, waarin deze erop wees dat Nederland verhoudingsgewijs slechts een vijfde van het aantal vluchtelingen in Duitsland had opgenomen. Nederland en de andere Europese landen werden aangespoord zich evenzeer in te spannen als Duitsland.⁵

In weerwil van al deze inspanningen moest secretaris Ter Laak van Pax Christi begin 1993 in een 'mea culpa' bekennen dat de vredesbeweging overvallen was door de oorlog in Joegoslavië. Vanaf 1970 had Pax Christi, daarin tien jaar later gevolgd door het IKV, contacten opgebouwd in Oost-Europa. Joegoslavië was daarbij echter verwaarloosd. Pas eind 1989 had Pax Christi aandacht besteed aan de kwestie-Kosovo en had een delegatie van Albanezen uit Kosovo op uitnodiging van Pax Christi Nederland bezocht. Ter Laak noemde het opmerkelijk dat in het overwegend katholieke Kroatië geen afdeling van Pax Christi bestond. Hij constateerde verder dat het IKV meer dan Pax Christi werd verscheurd door discussies over de vraag of gewelddadige militaire interventie in Bosnië geoorloofd was. Hijzelf had zich er in april 1992, na terugkeer uit Sarajevo, al geen principieel tegenstander van genoemd.

De *Helsinki Citizens' Assembly* (HCA), een internationale organisatie voor vrede en mensenrechten, opgericht in oktober 1990 te Praag – waarmee zowel Pax Christi als het IKV was gelieerd – hield zich al vóór het begin van het conflict in Joegoslavië bezig met de situatie in dat land.⁶ Kort na het begin van de oorlog in Slovenië op 7 juli 1991, organiseerde de HCA in Belgrado een bijeenkomst onder de titel 'Disintegration of Yugoslavia – Integration of Europe', waaraan ongeveer honderdvijftig deelnemers uit heel Joegoslavië en een groot aantal Europese landen, de Verenigde Staten en Canada deelnamen. Een van de deelnemers was de Bosnische academicus Zdravko Grebo, die bij die gelegenheid al waarschuwde dat Bosnië-Herzegovina niet zou kunnen bestaan zonder Joegoslavië en dat als Joegoslavië en Bosnië uiteen zouden vallen dat tot een grote catastrofe zou leiden.⁷ HCA had al in mei 1991 'The Balkan's Peace and Integration Project' in het leven geroepen, waarmee het probeerde democratische groeperingen in de regio te organiseren die over staatkundige grenzen, frontlinies en etnische lijnen heen contacten met elkaar zouden onderhouden. Daarmee richtte de HCA zich vooral op de lagere echelons in de Joegoslavische samenlevingen, omdat zij van mening was dat aan de toppen de atmosfeer al te veel vergiftigd was door etnisch nationalisme. Een culminatiepunt van deze activiteiten was een conferentie die van 5 tot 8 november

5 Pax Christi International, *Cry*, pp. 20-21.

6 Voor een overzicht van activiteiten van HCA met betrekking tot (ex-)Joegoslavië, zie Ter Veer, 'Assembly', pp. 175-179.

7 S. Licht, 'Yugoslavia and Europe. What are the lessons Europe should learn?', in: Palau & Kumar (eds.), *Ex-Yugoslavia*, pp. 26-27; idem, 'The book for peace', *ibidem*, p. 187.

1992 plaatsvond in Ohrid in Macedonië onder de naam ‘Citizens’ and Municipal Peace Conference’. Deze bijeenkomst sprak zich uit voor *protected zones* onder auspiciën van de EG en de VN in zowel Bosnië-Herzegovina als in de *United Nations Protected Areas* (UN-PA’s) in Kroatië. Dergelijke gebieden zouden gedemilitariseerd moeten worden en er zou gezorgd moeten worden voor herstel van het maatschappelijk leven, de economie, het bestuur en justitie. Als steden die in aanmerking zouden komen voor zo’n aanpak noemde de conferentie Sarajevo en Tuzla.⁸ Op 16 maart 1993 werd de Vereniging Hugo de Groot opgericht, als Nederlandse afdeling van de *Helsinki Citizens’ Assembly*. Deze richtte zich volledig op Joegoslavië en hield zich onder meer bezig met het bevorderen van democratische media en de steun aan verkrachte vrouwen.

Het IKV

Het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), dat begin jaren tachtig drommen mensen de straat op wist te krijgen voor acties tegen kruisraketten, lag, zoals al meermalen ter sprake kwam, van links en rechts onder vuur van de media omdat het in de Joegoslavië-kwestie geen in het oog springende rol speelde en geen demonstranten op de been wist te brengen (zie de hoofdstukken 3 en 6).⁹ Hoewel in opiniepeilingen vanaf de zomer van 1992 ongeveer tweederde van de ondervraagden zich uitsprak voor militaire interventie, bleek het inderdaad steeds moeilijk demonstraties in verband met de situatie in Joegoslavië op de been te brengen. Bij de betogingen die er waren geweest, kwam het aantal deelnemers vaak nauwelijks boven de honderd uit. De grootste demonstratie vond plaats bij de opening van de Joegoslavië-conferentie in Den Haag, begin september 1991. Deze trok tienduizend mensen, maar de demonstranten waren vrijwel allen afkomstig uit het voormalige Joegoslavië. Ook bij andere betogingen waren Nederlanders vaak zeldzaam onder de betogers.¹⁰ Op zaterdag 6 februari 1993 trok een demonstratie in Amsterdam, georganiseerd door het comité ‘Stop de Moorden in Bosnië’, bijna tienduizend demonstranten, volgens de pers allen Moslims. Zij eisten militair ingrijpen in Bosnië en protesteerden onder meer tegen verkrachtingen van Bosnische vrouwen.¹¹ Een kleine twee weken later, op 18 februari, demonstreerden op negen plaatsen in Nederland in totaal bijna drieduizend ex-Joegoslaven tegen etnische zuiveringen en voor ontmanteling van de concentratiekampen.¹² Twee dagen later volgde een landelijke demonstratie in Haarlem van ongeveer tweeduizend Bosnische vluchtelingen uit opvangcentra. De deelnemers riepen ‘Europa en de wereld’ op de agressie in Bosnië-Herzegovina te doen stoppen.¹³

Mi za Mir

Op 3 oktober 1992 organiseerde de beweging *Mi za Mir* (Wij voor de vrede) een solidariteits-

8 ‘Final Declaration of the Citizens and Municipal Peace Conference CPC and MPC’, Palau & Kumar (eds.), *Ex-Yugoslavia*, pp. 174, 181-183.

9 Zie bijv. ook Hans Leber, ‘Laat ze de oorlog uitvechten’, *Twentsche Courant*, 05/08/92; Schenink, ‘Bosnië-Herzegovina’, pp. 198-199.

10 Zie bijv. Rob Meines, ‘Even schrikken in Den Haag’ en idem, ‘EG-conferentie opent met harde beschuldigingen’, *NRC Handelsblad*, 09/09/91.

11 ‘Bijna tienduizend moslims protesteren tegen gruweldaden in Bosnië’, *ANP*, 06/02/93, 16:52 uur.

12 ‘Ex-Joegoslaven demonstreren in Den Bosch en Roermond’, *ANP*, 18/02/93, 18:28 uur en *ANP*, ‘Demonstraties ex-Joegoslaven’, 18/02/93, 20:19 uur.

13 ‘Europa met elke doodgevroren Bosniër een illusie armer’, *Trouw*, 22/02/93.

bijeenkomst op de Dam.¹⁴ *Mi za mir* was bijna een jaar tevoren, op 13 oktober 1991, ontstaan uit Servische en Kroatische jongeren die naar Nederland waren gevlucht om aan de oorlog en de dienstplicht te ontkomen. Later voegden ook Moslim-jongeren afkomstig uit Joegoslavië zich bij hen. Doel van deze beweging, die met veertig leden begon en er uiteindelijk zo'n honderdvijftig telde, was bij te dragen aan de beëindiging van de oorlog en te voorkomen dat deze zich zou uitbreiden naar andere delen van voormalig. Bovendien wilde zij andere mensen opvangen die het geweld waren ontvlucht.¹⁵ Omdat zij de enige etnisch gemengde vredesbeweging uit voormalig Joegoslavië buiten het eigen moederland was, trad *Mi za Mir* op als coördinatiepunt voor berichtgeving over de oorlog ten behoeve van radio-stations en onafhankelijke journalisten in het voormalige Joegoslavië. Tevens coördineerde zij vanuit Amsterdam gelijktijdige vredesdemonstraties in diverse Joegoslavische steden. De beweging organiseerde regelmatig debatavonden, die voornamelijk door andere Joegoslavische jongeren werden bezocht.¹⁶ In het eerste jaar van haar bestaan deed *Mi za Mir* tevergeefs een beroep op de solidariteit van Nederlandse leeftijdgenoten.¹⁷ Een betoging van *Mi za Mir* op 14 augustus 1992 op het Beursplein in Amsterdam trok nog geen honderd betogers, en onder hen waren nauwelijks Nederlanders.

De actie die de beweging op 3 oktober 1992 organiseerde uit solidariteit met de slachtoffers van de oorlog in voormalig Joegoslavië kon echter op brede steun rekenen van, onder meer, de Vereniging Dienstweigeraars, het Amsterdams Studentenpastoraat, het IKV, Pax Christi, Vrouwen voor Vrede, het Steunpunt Vredesgroepen in Voormalig Joegoslavië, Vrouwen tegen Kernwapens en de Doopsgezinde Vredesgroep.

Het zoeken en tasten van de vredesbeweging

Niettemin was ook in dit geval de opkomst dermate bedroevend dat *Vrij Nederland*, schrijvend over de deelname van het IKV aan deze demonstratie, meende dat deze organisatie zich voortaan wel driemaal zou bedenken alvorens nog eens naar dit middel te grijpen.¹⁸ Het IKV stortte zich toen maar op de briefkaartenactie van de HCA voor open grenzen en *safe havens* (zie hoofdstuk 8).¹⁹ Deze internationale briefkaartenactie zou uiteindelijk zo'n 160.000 kaarten opleveren, die voor een groot deel afkomstig waren uit Nederland. Eerder dat jaar, eind oktober, had Amnesty International ook al een brieven- en kaartenactie georganiseerd, waarbij de Nederlandse bevolking werd opgeroepen in eigen bewoordingen de partijen die in Genève aan het onderhandelen waren op te roepen de mensenrechten te beschermen.²⁰

Het bleek moeilijk te zijn geschikte actiemiddelen te vinden. Een ander project van het IKV betrof de poging scholen in Nederland en het voormalige Joegoslavië met elkaar in contact te brengen. Mient Jan Faber, secretaris van het IKV, klaagde er in het najaar van 1992 echter

14 Ineke Jungschleger, 'Joegoslavische vredesgroep hoopt op steun jongeren', *de Volkskrant*, 05/10/92.

15 NIOD, Coll. Blaauw. *Mi za Mir* aan Weisglas, 09/12/91.

16 Anet Bleich, 'Hoe krankzinniger, hoe meer steun', *de Volkskrant*, 04/02/92. Over deze beweging zie ook Alfred van Cleef, 'Bruggehoofd voor vrede in Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 16/06/92.

17 Hugo Camps, 'Onze onverschilligheid is

dodelijk voor Oost-Europa', *Elsevier*, 24/10/92, p. 39.

18 Ingrid Harms & Ursula den Tex, 'Kan de hulpverlening nog hulp verlenen?', *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 26.

19 Zie verder 'Kaartactie voor safe havens Bosnië krijgt veel respons', *de Volkskrant*, 19/12/92.

20 Zie bijv. de advertentie 'Mensenrechten zonder grenzen. Kom in actie voor Joegoslavië', *de Volkskrant*, 23/10/92.

over dat, toen hij aan een vijfde klas van een middelbare school in Maassluis vroeg wat Joegoslavië betekende, hij als antwoord kreeg: ‘Vakantie, bergen, een mooie zee, meneer.’²¹ Zelfs binnen zijn eigen IKV was de fut er uit: ‘Er is nog wel medeleven met Joegoslavië maar het concretiseert zich niet.’²² Faber verzette zich tegen het zwart-witbeeld waarin alleen de Serven alle fouten zouden hebben gemaakt en de Kroaten niet, en keerde zich tegen Oostlander, ‘die meneer Izetbegović, de president van Bosnië, beschouwt als degene die geofferd wordt en dus verdedigd moet worden’.²³

Faber was ook een tegenstander van sancties tegen Servië en Montenegro, omdat die volgens hem de bevolking in de armen van de extremisten dreef en onrechtvaardig was tegenover de Democraten die er ook nog waren in die gebieden. Zijn telkens terugkerende bezwaar was dat politici en diplomaten uit het Westen zich alleen onderhielden met nationalistische leiders en niet met de democratische krachten. Zelf onderhield hij wél contacten met vertegenwoordigers van kerken, vredesgroepen en Democraten in voormalig Joegoslavië, maar dat viel niet mee: ‘We zetten door, al vecht je af en toe tegen de bierkaai.’²⁴

In het voorjaar van 1994 zou een grote demonstratie van het IKV in Brussel mislukken wegens verschil van inzicht met Pax Christi en enkele andere, kleinere vredesgroepen over de wenselijkheid van militaire interventie en van een internationale demonstratie.²⁵ Bovendien leek het doel van de demonstratie – namelijk de internationale gemeenschap aan te zetten serieus werk te maken van de afspraken die gemaakt waren met de conflictpartijen in Bosnië-Herzegovina – bereikt toen de NAVO een ultimatum stelde over terugtrekking van de zware wapens, na de aanslag op de markt in Sarajevo op 5 februari 1994.²⁶ Faber, die tot de vroege interventionisten behoorde, had binnen het IKV in het najaar van 1992 bovendien zelf te maken met kritiek van leden die zich op een pacifistisch standpunt bleven stellen (zie ook hoofdstuk 8).²⁷

Het zoeken en tasten van politici

‘Vijfhonderdduizend mensen demonstreerden tegen de kruisraketten (...) Slechts enkele mensen demonstrenen tegen de volkenmoord in Bosnië-Herzegovina,’ aldus Ton de Kok in december 1992.²⁸ Een maand later merkte hij op dat, als de Nederlandse samenleving echt voorstander was van militair ingrijpen in Bosnië, ‘de publieke opinie dat veel duidelijker tot uiting [zou] moeten brengen’.²⁹ Het was echter voor het IKV en andere organisaties niet gemakkelijk demonstraties te organiseren. Het protest tegen de oorlog in Joegoslavië werd namelijk, zoals de politicoloog Andries van den Broek begin 1992 schreef, al door de hele

21 Hugo Camps, ‘Onze onverschilligheid is dodelijk voor Oost-Europa’, *Elsevier*, 24/10/92, p. 39.

22 Hugo Camps, ‘Onze onverschilligheid is dodelijk voor Oost-Europa’, *Elsevier*, 24/10/92, p. 40.

23 Joost Lagendijk, ‘Herstel de multi-etnische samenleving!’, *de Helling*, 5(1992)3, pp. 11-12.

24 Carel Brendel, ‘“Boycot van Joegoslavië is onrechtvaardig”’. Faber, ‘Vooral democratische en vredelievende krachten worden getroffen’, *Algemeen Dagblad*, 10/06/92.

25 Jacques van Nederpelt & Tom Pitstra, ‘Joegoslavië. De pacifistische valkuilen van GroenLinks’, *de Helling*, 9 (1996), 2, p. 29; Schennink, ‘Betrokkenheid’, pp. 232-233.

26 Schennink, ‘Betrokkenheid’, p. 232.

27 Zie ook Hans Feddema, ‘Debat over militair ingrijpen verlamt de vredesbeweging’, *Trouw*, 24/10/92.

28 Ton de Kok, ‘Voormalig Joegoslavië. Militaire interventie is nu te laat’, *CD/Actueel*, 12/12/92, p. 8.

29 ‘Joegoslavië’, *CD/Actueel*, 16/01/93, p. 18.

Nederlandse politiek, inclusief de regering, gedragen: ‘Welk eigen, zich onderscheidend geluid had de vredesbeweging hier nog aan toe moeten voegen?’³⁰

Ook Sipkes van GroenLinks signaleerde dit probleem: ‘Je zat er wel mee, hoor! Je hoefde niet te demonstreren tegen de Nederlandse regering, want we waren het er redelijk mee eens. Je voelde je absoluut onmachtig als parlementariër, maar ook gewoon als burger.’³¹ De Nederlandse regering wilde wel, maar de Europese partners niet. Vanuit die gedachte besloten Sipkes en J. Achttienribbe-Buijs, Tweede-Kamerlid van de PvdA, op 11 december 1992 een brief te sturen aan de vrouwelijke collega-parlementariërs in de andere landen van de EG en in het Europees Parlement om ‘alles in het werk te stellen teneinde “safe-havens” in het voormalige Joegoslavië te creëren, zodat de elementaire mensenrechten daar hersteld kunnen worden’ en de opvang van vluchtelingen, in het bijzonder van vrouwen die seksueel waren misbruikt, te ondersteunen.³²

Over het algemeen waren de activiteiten van de landelijke politieke partijen met betrekking tot Joegoslavië, anders dan de inbreng van de parlementaire fracties, bescheiden van aard. De partij die de meeste actie voerde was GroenLinks. In een standpuntbepaling over de situatie in het voormalige Joegoslavië eind augustus 1992 stemde het bestuur van deze partij in met de uitspraken van de Veiligheidsraad, waarin toegang werd geëist tot alle gevangenkampen en gepleit werd voor eventuele militaire bescherming van hulpkonvoien in Bosnië. Verder bepleitte het bestuur onder meer een versterking van de controle op de naleving van de economische sancties tegen Servië. Omdat de situatie in Bosnië nadien nog verslechterde, scherpte het bestuur begin december 1992 zijn standpunt aan. Het bestuur van GroenLinks, waarin toch een sterk pacifistisch element leefde, zoals ten tijde van het Golfconflict nog was gebleken, eiste toen daadwerkelijke afdwinging van het vliegverbod boven Bosnië, ‘desnoods door het neerhalen van vliegtuigen die dit verbod overtraden’, uitbreiding van het mandaat van de VN-troepen die de hulpkonvoien begeleidden, de overbrenging van gevangenen naar kampen onder internationaal toezicht en de creatie onder VN-mandaat van *safe havens* op Bosnisch grondgebied. Op donderdag 17 december organiseerde de partij in Amsterdam een stille tocht met fakkels en kaarsen om solidariteit te betonen met de bevolking van Bosnië-Herzegovina.

Het was het begin van een reeks fakkeloptochten, stille demonstraties en gebedsdiensten in december 1992 en januari 1993 in onder meer Den Haag, Utrecht en Westerbork, waaraan deelnamen: Pax Christi, het Anti Discriminatie Overleg, Vrouwen tegen Kernwapens en de Appèlgroep Westerbork. Deze acties werden gecoördineerd door een voorlopig Coördinatiepunt Vredesbewegingen Samen voor Vrede, waarbij verder onder meer betrokken waren: Vrouwen voor Vrede, de Amsterdamse Vrouwen Initiatiefgroep en *Women's Exchange Programme International*. Deze stille demonstraties trokken overigens meer betogers dan gebruikelijk was bij protesten tegen de oorlogen in voormalig Joegoslavië. De eerste demonstratie op Tweede Kerstdag 1992 trok vierduizend demonstranten.³³ Sindsdien orga-

30 Andries van den Broek, ‘Aan burgeroorlog in Joegoslavië valt voor vredesbeweging weinig eer te behalen’, *de Volkskrant*, 06/01/92. Ook Schenkink, ‘Betrokkenheid’, p. 230 noemt de voortvarendheid van de Nederlandse regering en volksvertegenwoordiging als oorzaak voor het gebrek aan politieke initiatieven van actiegroepen inzake (ex-)Joegoslavië.

31 Interview L. Sipkes, 24/01/00.

32 NIOD, Coll. GroenLinks. Map Joegoslavië – Vrouwen. J. Achttienribbe-Buijs en L. Sipkes aan collega's, 11/12/92; Interview L. Sipkes, 24/01/00.

33 Zie bijv. de advertentie van de Appèlgroep Westerbork voor deze stille demonstratie in *Trouw*, 19/12/92.

niseerde de Appèlgroep Westerbork elke laatste zondag van de maand zo'n betoging. Deze bleven meer mensen trekken dan de meeste andere demonstraties: op 31 januari 1993 waren er vijfduizend en op 28 februari 2500 demonstranten.³⁴

GroenLinks sloot zich verder aan bij de briefkaartenactie van het IKV/HCA voor *safe havens* en open grenzen ten behoeve van vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië. Ondanks de grotere mate van activisme binnen GroenLinks dan bij andere politieke partijen, bestond ook binnen deze partij onvrede over de mate van inzet inzake ex-Joegoslavië. Er leefde een gevoel van politieke verlamming en er kwam buiten de fractie en het bestuur van de partij geen open discussie op gang,³⁵ evenmin als onder de geestverwante *Grünen* in Duitsland, die zelfs uiteen dreigden te vallen in *Pazifisten* en *Bellizisten*.³⁶ In een analyse achteraf schreven GroenLinks-senator Ton Pitstra en Jacques van Nederpelt, docent Internationale Economische Betrekkingen aan de Hogeschool van Utrecht, in 1996:

In plaats van ferme uitspraken te lanceren zoals tijdens de Koude Oorlog ('Nederland uit de NAVO!'), hield men in progressieve kringen nu vaak zijn mening voor zich. In plaats van heldere keuzes en leuzen als 'Boycot Outspan!', was er nu verwarring en stilte. Het warme 'wij-gevoel' dat links verenigde tijdens de woelige jaren van de demonstraties tegen de kruisraketten was afwezig.³⁷

Zoals het congres van de PvdA op 12 december 1992 een resolutie inzake voormalig Joegoslavië had aangenomen (hoofdstuk 8), zo had kort tevoren, op 28 november van dat jaar, de CDA-partijraad er in een resolutie op aangedrongen dat de regeringen van de Europese Gemeenschap hun grenzen ruimhartiger zouden openstellen voor vluchtelingen uit het voormalige Joegoslavië dan tot dan toe het geval was geweest. Ook het CDA stuitte echter op de strijdigheid die er scheen te bestaan tussen duidelijke interventionistische standpunten aan de ene kant en een gebrek aan politiek activisme aan de ander kant, zodra het om voormalig Joegoslavië ging. Zo moest de partij een voor 3 oktober 1992 geplande themabijeenkomst, waarop coryfeeën als professor H.J. Neuman, voorzitter van de Commissie Buitenland van het CDA, minister Van den Broek en Tweede-Kamerlid De Hoop Scheffer zouden spreken,³⁸ wegens 'een sterk tegenvallend aantal aanmeldingen' afgelasten.³⁹ Wél doorgang vond op 12 februari 1993 een door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, in samenwerking met de Commissie Buitenland van het CDA en de EVP-fractie in het Europese Parlement, georganiseerde conferentie over 'Het nationale vraagstuk en het geweld in Joegoslavië'. Tot de sprekers behoorden onder anderen minister Kooijmans, Europarlementariër Oostlander en secretaris Ter Laak van Pax Christi.⁴⁰

Naast de gevestigde vredesbewegingen waren er ook kleinere groeperingen op dit terrein

34 'Vijfduizend demonstranten tegen oorlog op Balkan', *ANP*, 31/01/93, 19:05 uur. Zie ook 'Plan voor landelijke actie evacuatie gevangenkampen ex-Joegoslavië', *ANP*, 29/01/93, 14:17 uur; 'Demonstratie 2500 mensen tegen oorlog op Balkan', *ANP*, 28/02/93, 20:26 uur.

35 Vgl. Max Arian, 'Pacifiste', *De Groene Amsterdammer*, 17/03/93.

36 Vgl. W. Beusekamp, 'Duitse leger moet naar Bosnië', *de Volkskrant*, 04/02/93.

37 Jacques van Nederpelt & Tom Pitstra, 'Joego-

slavië: De pacifistische valkuilen van GroenLinks', *de Helling*, 9 (1996), 2, p. 29.

38 NIOD, Coll. CDA. CDA-secretariaat, Commissie Buitenland, Conferenties 991-1992, J.W. Wiggers aan diversen, 22/09/92, H2.432/92/JG.

39 Idem, Wiggers aan diversen, 01/10/92, H2.450/92/JJ.

40 Zie bijv. Rob Meines, 'Europa verlamd door doemdenken over Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 15/02/93.

actief, vaak specifiek ten behoeve van het voormalige Joegoslavië. De actieve beweging *Tilburg Za Mir* (Tilburg voor de Vrede), die in 1992 werd opgericht, beoogde bijvoorbeeld materiële en morele ondersteuning van onafhankelijke vredes-, vrouwen- en mensenrechtengroepen en media in ex-Joegoslavië. Aanvankelijk legde deze het accent op Kroatië, Kosovo en Vojvodina, later ook op Bosnië-Herzegovina. De beweging organiseerde bezoeken van Joegoslaven aan Nederland, wierf fondsen en trad op als intermediair tussen organisaties binnen Joegoslavië en daarbuiten. Een andere beweging, Lopend Vuur, werd eveneens in 1992 opgericht, nadat een aantal Nederlanders een contactreis had gemaakt langs diverse vredesgroepen in voormalig Joegoslavië. De beweging probeerde daar steun te geven aan groepen die zich inzetten voor een vreedzame, democratische en tolerante samenleving. Uiteindelijk telde de beweging in Nederland achttien plaatselijke afdelingen, onder meer in Amsterdam, Den Haag, Deventer, Enschede, Groningen, Maastricht, Nijmegen en Rotterdam, die elk hun eigen contacten met groepen in Joegoslavië onderhielden. Ook deze beweging had vooral contacten in Kroatië, Kosovo, Vojvodina en Macedonië.

De groepering Socia Media verzorgde, in samenwerking met Lopend Vuur, vanaf medio 1992 langs elektronische weg de verspreiding van informatie over voormalig Joegoslavië die niet via de gevestigde media werd verspreid. Volgens de eigen doelstelling moest deze informatieverspreiding de onwetendheid en de verwarring over voormalig Joegoslavië en de apathie ten aanzien van de oorlog in Bosnië wegnemen.⁴¹ Een groepering die zich ook met de pers bezighield, maar in dit geval met steunverlening aan onafhankelijke media in voormalig Joegoslavië, was het in april 1993 totstandgekomen *Press Now*, gevestigd in De Balie in Amsterdam, waarvan het comité van aanbeveling minister Kooijmans onder zijn leden telde.

Terwijl sommige vredesgroeperingen of personen daarbinnen, in reactie op de situatie in voormalig Joegoslavië steeds meer de richting opgingen van een interventionistisch standpunt, waren er ook groeperingen die zich vanaf het begin op dat standpunt hadden gesteld. Zonder meer interventionistisch was het Comité voor krachtig militair ingrijpen in voormalig Joegoslavië, dat op 25 november 1992 werd opgericht en vanaf eind 1993 Politiek Comité Stari Most (Oude Brug) zou gaan heten. Het zette zich voornamelijk door publicitaire bijdragen in voor: opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina; bevrijding van belegerde steden; sluiting van concentratiekampen; vorming van beschermde gebieden; en militaire interventie om verspreiding van het geweld naar Kosovo, Vojvodina en Macedonië te voorkomen. Het comité demonstreerde op 16 januari 1993 in Den Haag, waarbij tussen de honderd en honderdvijftig betogers kwamen opdagen. Oostlander sprak de demonstranten op het Binnenhof toe.⁴²

Daarna organiseerde het comité op 13 maart 1993 een betoging op de Dam in Amsterdam, die tweehonderd demonstranten trok en werd toegesproken door Blauw.⁴³ Nog verder ging het GroenLinks-raadslid Iede de Vries uit Hilversum, die in het najaar van 1993 het Comité Verdedig Bosnië-Herzegovina in het leven riep, dat geld inzamelde voor wapenaankopen door de Bosnische regering.⁴⁴ Daarnaast bestond het Comité Voormalig Joego-

41 [http://www.sociamedia.nl/~boyd/datacom/joego/joego1\(en2\).html](http://www.sociamedia.nl/~boyd/datacom/joego/joego1(en2).html), geraadpleegd op 07/12/01; Boyd Noorda aan NIOD, 28/07/99.

42 'Demonstratie voor militair ingrijpen voormalig Joegoslavië', *ANP*, 16/01/93, 15:35 uur; 'Roep om ingrijpen in ex-Joegoslavië', *Algemeen Dagblad*, 18/01/93.

43 Politiek Comité Stari Most, Achtergrond, 25/11/99; Max Arian, 'Pacifiste', *De Groene Amsterdammer*, 17/03/93; Caspar ten Dam, 'Sarajevo-complex', *NRC Handelsblad*, 11/04/95.

44 Jacques van der Bragt, 'Wapens tegen machteloosheid', *HP/De Tijd*, 19/11/93, pp. 14-15.

slavië, dat op 12 mei 1992 in Rotterdam van de grond was gekomen en zich richtte tot politici met de bedoeling dat deze stelling zouden nemen tegen etnische zuivering en opdeling.

Naast bewegingen die zich voornamelijk met ideële doelen bezighielden, richtte een groot aantal organisaties zich op materiële hulpverlening. Verscheidene groeperingen die zich daarmee bezighielden vonden hun oorsprong in activiteiten van Kroaten en Bosniërs die in Nederland woonachtig waren. Zo richtte een groep Kroaten die in en rond Den Haag woonden op 25 oktober 1991 de Stichting Vrienden van Kroatië (*Zaklada Prijatelji Hrvatske*) op, die zich bezighield met leniging van de humanitaire nood in Kroatië door inzameling van gelden en voorraden bij particulieren en bedrijven. Eind september 1992 riep Islam Telalović, van oorsprong een Bosnische Moslim, in zijn woonplaats Rotterdam de Stichting Hulp aan Bosnië en Herzegovina op, die in de volgende jaren particuliere hulpkonvoeien naar Bosnië zond, voornamelijk naar Zenica.⁴⁵ Begin 1993 werd in Nederland Vrienden van La Benovolencija opgericht, de joodse humanitaire organisatie in Sarajevo, die profiteerde van een neutrale opstelling tussen de etnische groeperingen in Bosnië.⁴⁶

Naast deze specifiek op Joegoslavië gerichte activiteiten probeerden bestaande hulpverleningsinstellingen, als het Nederlandse Rode Kruis en Médecins sans Frontières, de nood in dat gebied te lenigen. Zo zond de Stichting Mensen in Nood, Caritas Neerlandica tussen eind 1991 en de zomer van 1993 voor een bedrag van 6,4 miljoen gulden aan levensmiddelen, medicijnen, kleding en dergelijke naar het voormalige Joegoslavië. Het zwaartepunt van die hulp lag in Bosnië en Kroatië. De Stichting Oecumenische Hulp (SOH) gaf in diezelfde periode 2,7 miljoen gulden steun en de Stichting Memisa Medicus Mundi bood voor 2,4 miljoen gulden medische hulp.⁴⁷

Samenvattend kan worden gesteld dat tot eind 1992 de belangrijkste thema's van publieksacties bestonden uit vredesinitiatieven, pleidooien voor interventie en materiële hulpverlening. De middelen die de actiegroepen gebruikten, bestonden voornamelijk uit het schrijven van open en ingezonden brieven, het verzamelen van handtekeningen, het onderhouden van contacten met democratische en vredesgroepen in voormalig Joegoslavië en de inzameling van gelden en goederen voor directe hulpverlening. Demonstraties als actiemiddel bleken minder geschikt te zijn, waarschijnlijk mede doordat bij het publiek de opvatting leefde dat de eigen Nederlandse regering niet overtuigd hoefde te worden, zoals bijvoorbeeld ten tijde van de Vietnam-oorlog en het kruisraketten debat nog wel het geval was geweest.

Het merendeel van de publieksacties in Nederland zou overigens pas een aanvang nemen vanaf het najaar van 1993, op een moment dat de besluitvorming over de uitzending van een gevechtseenheid in Nederland al (vrijwel) vaststond. Veel van deze acties droegen overigens een lokaal karakter.⁴⁸

2. Verkrachtingen in Bosnië: een nieuw thema in de media

Een verheving van de publieksacties was waarneembaar in december 1992. Daarbij speelden verschillende factoren een rol, zoals de noodzaak van hulp met het oog op de intredende

45 Interview I. Telalović, 21/10/99.

46 Max Arian, 'La Benovolencija', *De Groene Amsterdammer*, 09/06/93, pp. 9-10.

47 NIOD, Coll. Blauw. Mensen in Nood, etc.

aan de vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, 27/07/93.

48 Voor een overzicht van publieksacties zie Pax Christi, *Oorlog*.

winter in Bosnië en een decembermaandgevoel; niet voor niets waren diverse acties geconcentreerd rond Kerstmis. Bovendien zagen verscheidene groeperingen, net als de Nederlandse regering, in veilige gebieden een concreet actiepunt, dat bijvoorbeeld meer aanspraak dan afdwinging van een vliegverbod of een ondertoezichtstelling van zware wapens. Vanaf het najaar van 1992 vormde vooral de kwestie van de verkrachtingen van vrouwen in Bosnië-Herzegovina een nieuw thema onder de publieksacties in Nederland.

Aan de vooravond van Kerstmis verscheen in vier grote landelijke dagbladen⁴⁹ een advertentiecampagne onder de leus 'Stop (seksueel) geweld tegen vrouwen en meisjes in voormalig Joegoslavië'. Deze was georganiseerd door de gezamenlijke activiteiten van Medusa/Metis/Arachne in Utrecht en Vrouwen voor Vrede in Amsterdam.

Een week na zijn aantreden als minister nam een hevig geëmotioneerde⁵⁰ Kooijmans op zaterdag 9 augustus, tijdens een demonstratie van achthonderd mensen tegen de verkrachting van Bosnische vrouwen, twee petitie's met twintigduizend handtekeningen in ontvangst. De petitie's pleitten voor de opheffing van de kampen in Bosnië en voor hulpverlening aan verkrachte vrouwen, alsmede voor de erkenning van verkrachting als oorlogsmisdrijf.⁵¹ Kooijmans hoefde zelf niet te worden overtuigd. Hij verklaarde dat hij eind 1992, toen hij onderzoek verrichtte naar mensenrechtenschendingen in voormalig Joegoslavië, samen met Mazowiecki al had geconcludeerd dat de verkrachtingen tijdens de oorlog in Bosnië-Herzegovina een systematisch karakter hadden aangenomen en dienst deden als wapen.⁵² De minister zegde toe dat Nederland binnen het bestaande vluchtelingenbeleid speciale aandacht zou schenken aan deze groep vrouwen.

Hieronder zal worden ingegaan op de belangstelling die er vanaf eind 1992 in de Verenigde Staten en West-Europa – en in het bijzonder in Nederland – bestond voor het onderwerp van verkrachtingen in Bosnië. Deze belangstelling zou in de eerste twee maanden van 1993 een hoogtepunt bereiken. Daarbij gaat het vooral om de vraag in hoeverre de berichtgeving over verkrachtingen heeft bijgedragen tot een sterkere bereidheid (militair) in te grijpen in Bosnië, dan wel veilige gebieden te creëren voor de opvang van bedreigde personen. Een tweede punt van belangstelling betreft de vraag in hoeverre deze berichtgeving heeft geleid tot nog negatievere beeldvorming van de Serven. Andere interessante kwesties, zoals de vraag naar de relatie tussen de informatie over verkrachtingen en de totstandkoming van een tribunaal voor de berechting van oorlogsmisdrijven gepleegd in voormalig Joegoslavië of de hulpverlening vanuit Nederland aan verkrachte vrouwen in voormalig Joegoslavië, blijven hier grotendeels buiten beschouwing. Bovendien moet er de nadruk op worden gelegd dat er geen sprake is van zelfstandig onderzoek naar de verkrachtingen in Bosnië. Het gaat hier vooral om de berichtgeving en discussie daarover in het Westen en de mogelijke weerslag daarvan op het westerse beleid jegens voormalig Joegoslavië.

Dadelijk vanaf april 1992, toen de gevechten tussen Serven en Moslims in Bosnië waren uitgebroken, waren er verkrachtingen voorgekomen. Dat gebeurde in afzonderlijke geval-

49 NRC *Handelsblad*, *Het Parool*, *Trouw* en *de Volkskrant*.

50 Cisca Dresselhuys, 'Ik vind mezelf eigenlijk een wat saaie man', *Opzij*, juni 1993, p. 87; Stan Termeer, 'Minister Kooijmans ziet weer uit naar het schrijven van een nieuw boek', *Mare*, 14/01/93, p. 5.

51 'Massale protestactie tegen seksueel geweld in

Bosnië', *Trouw*, 11/01/93; Caspar Janssen & Thomas Ruigrok, 'Peter Kooijmans', *HP/De Tijd*, 12/03/93, p. 16. Zie hierover ook ABZ, DIO/JS/00002. Memorandum van DIO/Joegoslavië aan Kooijmans, 07/01/93, nr. 93/9.

52 Cisca Dresselhuys, 'Ik vind mezelf eigenlijk een wat saaie man', *Opzij*, juni 1993, p. 87.

len, bijvoorbeeld bij het binnentreden van huizen of wanneer een groepje bewakers in een kamp vrouwen die zich in hun macht bevonden, dwong tot seksuele handelingen. Het gebeurde ook publiekelijk, in het kader van etnische zuivering, waarbij de verkrachtingen hetzelfde doel schenen te hebben als de executies van de plaatselijke elites: namelijk het op de vlucht jagen van de andere etnische groepering met de bedoeling dat deze nooit meer zou durven terug te keren. Daarnaast werden ook huizen of hotels als bordeel ingericht, waar vrouwen langere tijd werden vastgehouden en bij herhaling werden verkracht. Het bekendst in dat opzicht zou het verkrachttingscentrum in de Partizanen Sporthal van Foča worden, dat in mei 1992 in gebruik kwam en van waaruit sommige vrouwen ook werden meegenomen naar woningen.⁵³ Een groot deel van de vrouwen die in zulke bordelen gevangen werd gehouden, werd later om het leven gebracht. Terzijde zij nog vermeld dat in de gevangenkampen niet alleen de daar aanwezige vrouwen werden verkracht, maar dat er ook vele vormen van seksueel geweld werden toegepast op mannelijke gedetineerden.⁵⁴

De commissie-Bassiouni zou uiteindelijk 162 plaatsen in Bosnië tellen waar vrouwen gevangen werden gehouden en verkracht: 8 daarvan werden geleid door Serven, 17 door Kroaten, 8 door Moslims, 14 door Kroaten en Moslims en van 35 kampen was onbekend wie er de leiding hadden.⁵⁵

Al in april 1992 werden in Kroatië de eerste gevallen van verkrachting uit Bosnië bekend na de aankomst van Moslim-vrouwen uit het door Serven gezuiverde Bijeljina.⁵⁶ In de volgende maand bleek uit berichten van de aanzwellende vluchtelingenstroom uit Bosnië naar Kroatië dat het ging om verkrachting op grote schaal.⁵⁷ Aan het begin van de zomer van 1992 werden verkrachtingen door Servische militairen een belangrijk onderwerp in Kroatische kranten.⁵⁸ De berichten bleken echter maar moeizaam door te dringen tot de westerse media. Incidenteel werd er in het Westen vanaf de zomer van 1992 bericht over groot-schalige verkrachtingen van Moslim-vrouwen door Bosnische Serven.⁵⁹ Op het Amerikaanse *State Department* circuleerden in die tijd geloofwaardige berichten over systematische verkrachtingen.⁶⁰ En in Nederland werd De Hoop Scheffer tijdens een bezoek aan de Willem I Kazerne in Den Bosch, waar Bosnische vluchtelingen waren ondergebracht, geconfronteerd met verhalen over verkrachtingen.⁶¹ De westerse media en politici besteedden echter niet veel aandacht aan die informatie, vermoedelijk vanuit de gedachte dat verkrachtingen een gebruikelijk bijverschijnsel van oorlog vormen⁶² of omdat de berichten overtrokken

53 Zie de aanklacht tegen Dragan Gagović e.a. en vervolgens de gewijzigde aanklachten van het ICTFY van 13/07/98 en 08/11/99 tegen Dragoljub Kunarac met betrekking tot de gedragingen van hemzelf en zijn uit Serven en Montenegrië bestaande verkenningseenheid van de VRS in Foča, <http://www.un.org/icty/indictment/english/kun1a1980819e.htm>; United States Congress, Committee on Security and Cooperation in Europe, *Genocide*, pp. 16-17; Roy Gutman, 'Rape Camps', *Newsday*, 19/04/93; idem, *Witness*, pp. 164-167.

54 Zie bijv. Vranić, *Wall*, pp. 291-292.

55 VN, S/1994/674, Annex IX, par. 475.

56 Vranić, *Wall*, p. 186.

57 Vranić, *Wall*, p. 234.

58 Vranić, *Wall*, p. 186.

59 Zie bijv. 'Vooral Moslims zijn slachtoffer van moorden in Bosnië', *de Volkskrant*, 24/06/92; Nicole Lucas, 'Laat ons, we hebben te veel meegeemaakt', *Trouw*, 01/07/92.

60 Danner, 'America', p. 58.

61 Leonard Ornstein, 'CDA'er De Hoop Scheffer bleef in zijn vakantie dóórdenken', *Vrij Nederland*, 15/08/92.

62 Vranic, *Wall*, p. 265; Vulliamy, *Seasons*, p. 196.

leken te zijn.⁶³ Dat laatste werd in de hand gewerkt door eerdere sensatieverhalen, ook over verkrachtingen, waarvoor nooit bewijzen waren gevonden.⁶⁴

Vulliamy, die op 5 augustus 1992 met de ITN-ploeg het kamp Trnopolje had bezocht, herinnerde zich later dat tijdens dat bezoek gedetineerden spraken over meisjes die werden 'meegenomen', maar het was in geen van de journalisten opgekomen te vragen naar eventuele verkrachtingen.⁶⁵ Opnieuw liep Gutman, net als in zijn rapportages over Servische gevangenkampen, met zijn berichtgeving daarover in het Westen voorop.⁶⁶ Gutman schreef al op 9 augustus 1992 dat 'Reports of rape have been so extensive that some analysts think it was systematic'.⁶⁷

De berichtgeving over systematische verkrachting begon evenwel pas echt op gang te komen vanaf 25 september, toen Radio Bosnië Serven ervan beschuldigde tienduizend Moslim-vrouwen in speciale kampen in Bosnië gevangen te houden, waar zij 'in het openbaar' zouden worden verkracht en daarna vermoord.⁶⁸ Drie dagen later publiceerde de vrouwengroep *Trešnjevka* in Zagreb, in samenwerking met vrouwenorganisaties in Bosnië-Herzegovina, een rapport over de verkrachtingen, waarin het systematische karakter daarvan benadrukte. De groep schreef dat, nadat eerder al 'Nazi-style concentration camps' waren ontdekt, zij nu ook op de hoogte was gekomen van 'rape/death camps'. In het rapport werden de locaties van die kampen genoemd. Deze kampen waren onderdeel van een 'final solution'. Volgens de groep gaven de bronnen waarover deze beschikte aan dat meer dan 35.000 vrouwen en kinderen in zulke door Serven geleide 'rape/death camps' verbleven,

... enduring the most frightful methods of terror and torture. Such tortures include rapes, gang-rapes, forced incest, the draining of the blood of captives to provide blood for transfusions for the needs of the criminals, setting children ablaze, and drowning babies. These are only a part of the daily death crimes. Females between the ages of 10 and 30 years of age are the primary objects of daily gang-rapes. They are raped daily by between 40 and 50 Chetniks.⁶⁹

De groep riep internationale organisaties en de vrouwenbeweging in het buitenland op haar te helpen in de strijd tegen deze misdrijven. Een week later beschuldigden Karadžić en de commissie voor oorlogsmisdaden van de Bosnische regering elkaars aanhangers van systematische verkrachtingen.⁷⁰

Vooraf in Duitsland was er medio november veel aandacht voor grootschalige verkrachtingen in Bosnië, nadat de journaliste Maria von Welser op 15 november in het televisieprogramma *Mona Lisa* van de ZDF, interviews met slachtoffers en met Roy Gutman had uitgezonden, en de journaliste Alexandra Stiglmayer in de bladen *Weltwoche*⁷¹ en *Stern* had

63 Dit was bijvoorbeeld het geval bij de *BBC World Service*, 'A Letter to the BBC World Service from Vladimir Lojen, a former employee', <http://www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/bbcwor.html>, geraadpleegd 06/06/00.

64 'Vrijlating brengt eerst euforie, dan depressie', *NRC Handelsblad*, 19/12/92.

65 Vulliamy, *Seasons*, p. 196.

66 Gutmann, *Witness*, pp. xiv-xv, 25, 64-76; Roy Gutman, 'Mass Rape', *Newsday*, 23/08/92. Zie ook Allen, *Warfare*, p. 65.

67 R. Gutman, 'Bosnia Rape Horror', 09/08/92; Gutman, *Witness*, p. 64.

68 'In Joegoslavië is grens tussen feit en verzinsel vaag', *NRC Handelsblad* 30/01/93.

69 NIOD, Coll. Blaauw, *Women's Group Tresnjevka*, Report, 28/09/92.

70 'VS geven vliegverbod boven Bosnië steun', *de Volkskrant*, 03/10/92.

71 Alexandra Stiglmayer, 'Die Demütigung as Waffe', *Weltwoche*, 05/11/92.

geschreven over verkrachtungskampen.⁷² Gutman ging daarbij zo ver te beweren dat er in Bosnië-Herzegovina geen vrouw tussen 15 en 25 jaar meer was die niet verkracht was.⁷³ Kroatische en Moslim-instanties noemden inmiddels cijfers van ongeveer zestigduizend verkrachtingen.⁷⁴

Omdat voornamelijk Moslim-vrouwen die zich in de macht van Serven bevonden het slachtoffer werden van verkrachting, werd een belangrijke discussiepunt de vraag of het hier een ‘normaal’ nevenverschijnsel van de oorlog betrof – onder het motto dat in (vrijwel) elke oorlog verkrachting voorkwam – of een systematische vorm van geweld, bedoeld om de Moslims te verdrijven en hen hun gevoel van identiteit en oriëntatie te ontnemen. Aanhangers van de laatste overtuiging spraken van *rape warfare*⁷⁵ of *strategic rape*.⁷⁶

This is a specific of the Bosnian case. Rape was used as a component of the Serb political and military strategy. This is a selected and refined weapon for attaining the goal of the war and a final political aim. This specificity sets apart mass rape in Bosnia from other cases, ranking it as the worst crime of its type.⁷⁷

Sommigen spraken in dit verband over verkrachtingen als vorm van genocide; anderen hadden het over ginocide, ‘een bewuste aanval op vrouwen als draagsters van kinderen’.⁷⁸ Zoals één auteur het verwoordde: ‘the world has never seen sex used this consciously, this cynically, this elaborately, this openly, this systematically, and with this degree of technological and psychological sophistication, as a means of destroying a whole people.’⁷⁹

Een aanwijzing voor het systematische karakter van de verkrachtingen zagen sommigen in opmerkingen van verkrachters tegenover hun slachtoffers dat zij ‘Servisch zaad’ zouden dragen.⁸⁰ De Amerikaanse hoogleraar vrouwenstudies Beverly Allen legde er in haar boek *Rape Warfare. The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia* in 1996 de nadruk op dat Serven hun zwanger gemaakte slachtoffers zouden vasthouden tot het moment waarop geen abortus meer mogelijk was om er aldus zeker van te zijn dat hun Servische zaad vrucht zou dragen: ‘the *pregnancies*, and not the rapes alone, are a major weapon of the genocide. There may be “nothing unprecedented about mass rape in war”, but this is something new.’⁸¹ En: ‘Genocidal rape aimed at enforced pregnancy would seem to be a peculiarly Serb contribution to the history of atrocity.’⁸² Volgens Allen vernietigden de zwangerschap en het baren van het kind van de verkrachter de culturele identiteit van het

72 Zie bijv. Cheryl Benard & Edith Schlafer, ‘Kleiner als ein Stück Dreck’, *Der Spiegel*, 1992, nr. 50, pp. 184-190. In Nederland zie bijv. Anet Bleich, ‘In Trnopolje wordt dagelijks verkracht’, ‘Complete families zitten vast in Servische kampen’ en ‘Meisjes werden geslacht als lammetjes’, *de Volkskrant*, 13/11/92; ‘Europa’s schande’, *de Volkskrant*, 14/11/92; Anet Bleich, ‘Bewakers kwamen ’s avonds meisjes halen’, *de Volkskrant*, 16/11/92

73 Aangehaald in Čalić, *Krieg*, p. 135.

74 Čalić, *Krieg*, pp. 135 en 137; Oliver Tolemein, ‘Männerphantasie Frauen-Kriegsbewegung’, in: Schneider (Hg.), *Andruck*, p. 92. Voor nog hogere

cijfers uit diverse kringen, zie *ibidem*, p. 93; Wolfgang Schneider, ‘Aufklärung und Propaganda. Eine Kontroverse’, *ibidem*, p. 84; idem, ‘Das vage Bewusstsein’, *ibidem*, p. 102.

75 Allen, *Warfare*.

76 Vranić, *Wall*, p. 316.

77 Vranić, *Wall*, p. 317.

78 Sells, *Bridge*, pp. 21-22, 66.

79 Catherine A. MacKinnon, geciteerd in Vranić, *Wall*, p. 31.

80 Zie bijv. Sells, *Bridge*, p. 22.

81 Allen, *Warfare*, p. 91. Zie ook *ibidem*, pp. vii en 100.

82 *Ibidem*, p. 92.

slachtoffer, 'the very characteristics that ostensibly made that person an enemy in the first place'.⁸³

Achttienribbe en Sipkes dachten er ook zo over. Zij hadden ten tijde van hun initiatief om een brief aan Europese collega-parlementariërs te sturen, te kennen gegeven op korte termijn met een delegatie van Nederlandse vrouwen een bezoek te willen brengen aan vrouwenkampen in Bosnië-Herzegovina. Ook hadden ze daarover al gesprekken gevoerd met de ministers Van den Broek en Ter Beek. Achttienribbe verklaarde tegenover de pers dat er weliswaar in elke oorlog vrouwen worden verkracht: 'Maar deze situatie is uniek, omdat de verkrachtingen plaatsvinden met het vooropgezette doel vrouwen zwanger te maken en op die manier het land te ontetniseren.'⁸⁴ Sipkes verwoordde het later tegenover het NIOD nog eens als volgt: 'Op het moment dat je dus een Moslimvrouw verkracht als Serviër, is dat nog erger dan wanneer je een vrouw gewoon verkracht. De etniciteit kwam er nog een keertje bij (. . .) Ja. Die etniciteit die erbij kwam. "Wij zorgen dus dat die Moslimvrouw verkracht wordt" en dat was het ergste wat je haar kon aandoen. Op die manier zorg je ook dat er meer Servische kinderen komen. Dat maakt het dus nog gruwelijker.'⁸⁵ Andere vrouwen in het Westen die zich met het thema verkrachting bezighielden, zoals Allen, keerden zich tegen zulke uitspraken, omdat zij volgens hen getuigden van zowel het overnemen van een etnisch-nationalistisch denkkader als vooral van een mannelijk chauvinistische opvatting over seksuele voortplanting: alsof een vrouw slechts een biologische container was voor het zaad van de man en vervolgens *zijn* kind baarde.⁸⁶

Een belangrijk bewijs voor het systematische karakter van de verkrachtingen zagen anderen ook in beweringen van verkrachters dat zij in opdracht van hun superieuren hadden gehandeld of zelfs gedwongen waren tot verkrachtingen.⁸⁷ 'It is rape under orders, not rape by those who are out of control. It is controlled and deliberate rape. This fact definitively separates the "Bosnian case" from the context of random rape', aldus Vranić.⁸⁸ Dit soort opdrachten was echter altijd afkomstig van superieuren op lagere niveaus, bijvoorbeeld van een kampcommandant. Daarmee was nog niet het verband gelegd met de hoogste regionen van besluitvorming onder de Bosnische Serven. Het was onvoorstelbaar, gezien de schaal waarop verkrachtingen plaatsvonden en de berichtgeving erover, dat de Bosnisch-Servische politieke en militaire leiding niet op de hoogte is geweest van de verkrachtingen. In ieder geval had deze er niet tegen opgetreden. Sommige auteurs menen daaruit ook te kunnen afleiden dat er niet alleen sprake was van een passief gedogen maar ook van actieve planvorming door de hoogste autoriteiten:

Without a uniform order given only by the highest authorities, mass scale rape would not have been possible; neither would the systematic sexual abuse of camp and prison inmates be possible or the otherwise improbable concordance of acts (which includes the use of sexual violence) in the campaign of 'ethnic cleansing' of territories under Serb control.⁸⁹

83 Allen, *Warfare*, p. 101.

84 Elsbeth Kegge, 'Steun van Kamer voor verkrachte vrouwen Bosnië', *Het Parool*, 10/12/92.

85 Interview L. Sipkes, 24/01/00.

86 Allen, *Warfare*, p. 87. Zie ook Carpenter, 'Children', p. 443.

87 Zie bijv. Tom Post e.a., 'A Pattern of Rape', *Newsweek*, 04/01/93; de getuigenissen in Vranić, *Wall*, pp. 142 en 306; NOS, *Journaal*, 22/01/93; VN, S/1994/674, par. 250 en 498.

88 Vranić, *Wall*, p. 304.

89 Vranić, *Wall*, p. 308.

Andere auteurs daarentegen meenden op grond van vergelijking met de omvang van verkrachtingen in andere oorlogen en de betrokkenheid van superieuren daarbij dat uitspraken over het unieke karakter van de verkrachtingspraktijken in de Kroatische en Bosnische oorlog met het nodige wantrouwen moesten worden bezien.⁹⁰ Susan Brownmiller, die in 1975 de spraakmakende studie over verkrachtingen *Against Our Will: Men, Women, and Rape* publiceerde, schreef begin 1993:

Alas for women, there is nothing unprecedented about mass rape in war when enemy soldiers advance swiftly through populous regions, nor is it a precedent when, howling in misery, leaders of the overrun country call the endemic sexual violence a conspiracy to destroy their national pride, their manhood, their honour.⁹¹

Sorabji plaatste grote vraagtekens bij het vermeende systematische karakter van de verkrachtingen. Op haar maakten de verkrachtingspraktijken veeleer de indruk van chaos en wanorde:

The much-publicized accounts of rape (. . .) include cases of women being assaulted in their homes, in military headquarters, in camps, on the road to exile, allowed to buy their way free with Deutschmarks, released after impregnation and the possibility of terminating the pregnancy had passed, killed after being assaulted, assaulted once, assaulted continuously, told their perpetrators they had been ordered to rape, told they had to bear Serbian children, raped as part of a supposed interrogation, told that their men were raping Serbian women, or told nothing.⁹²

En volgens Linda Grant van *The Guardian* was er niets unieks aan de verkrachtingen in oorlogstijd in Bosnië, maar aan het feit dat voor het eerst een oorlog toegankelijk was voor de feministische beweging.⁹³

De reactie in het Westen op de verkrachtingen in Bosnië had inderdaad niet alleen te maken met de gebeurtenissen op zich, maar ook met de situatie in de eigen samenleving, en in het bijzonder de positie van vrouwen en de betekenis van seksueel geweld daarbinnen. Mensen in het Westen zochten in de berichtgeving over de oorlogen in Joegoslavië naar aanknopingspunten voor begrip. De beelden van vluchtelingen en van mannen achter prikkeldraad hadden in de zomer van 1992 al algemeen menselijke identificatiemogelijkheden geboden. Die beelden waren vooral in verband gebracht met het verleden van de Tweede Wereldoorlog. De berichtgeving over verkrachtingen bood specifiek aan vrouwen identificatiemogelijkheden, en in dit geval niet met het verleden maar met de eigen tijd. Dit gold vooral voor delen van de Amerikaanse vrouwenbeweging. Zoals de Amerikaanse juriste Diane Conklin schreef in de inleiding van een boek met getuigenissen van Bosnische vrouwen die het slachtoffer waren van verkrachting: 'The rape of Bosnian women is the rape of myself. I identify with them because I could have been there. I could have experienced multiple rapes (up to 30 a day) for months and then been murdered. Or I could have survived the ordeal and

90 Zie bijv. Allcock, Yugoslavia, p. 404; Allcock & Milivojević & Horton (eds.), *Conflict*, p. 234; Burg & Shoup, *War*, p. 170; Ćalić, *Krieg*, p. 139.

91 Geciteerd in Allen, *Warfare*, p. 88.

92 Sorabji, 'War', p. 83.

93 Linda Grant, 'Anyone here been raped and speak English?', *The Guardian*, 02/08/93.

then been forgotten.⁹⁴ En Allen opende haar boek over verkrachtingen in Bosnië-Herzegovina en Kroatië met een paragraaf 'About Myself'.⁹⁵ Een andere auteur schreef dat '[p]rior to Bosnia, there was never an issue involving women in other countries that preoccupied American women. Overnight, it seemed that plight of Bosnian women had become a domestic issue to American feminists.'⁹⁶

Maar ook in Nederland beroerden de verkrachtingen van vrouwen in voormalig Joegoslavië hun seksegenoten sterk. Er is geen onderwerp betreffende de Joegoslavische kwestie dat zozeer tot een stroom van brieven aan de regering, volksvertegenwoordigers en politieke partijen leidde als deze verkrachtingen. De brieven waren vrijwel steeds afkomstig van vrouwenorganisaties.⁹⁷ En er werden verschillende handtekeningenacties georganiseerd naar aanleiding van het seksueel geweld tegen vrouwen in ex-Joegoslavië.⁹⁸

Hoe lang het ook geduurd mocht hebben voordat de media de informatie over de verkrachtingen goed oppikten, toen dat eenmaal gebeurde, omhelsden zij het onderwerp sterk. Hoewel de beelden van Fikret Alić zich voor jaren hadden vastgezet op het netvlies van televisiekijkers en krantenlezers, hadden zij na verloop van tijd voor de media aan zeggingskracht verloren.

In elk geval was het interventiedebat in Nederland, zoals in hoofdstuk 7 werd uiteengezet, na augustus 1992 tijdelijk ingezakt. Het onderwerp verkrachtingen zorgde nu voor een nieuw brandpunt in de berichtgeving over voormalig Joegoslavië. Zoals de media-deskundige Carruthers schrijft: 'media try to counter "compassion burnout" by repackaging each new humanitarian disaster in a new frame.'⁹⁹

Ten slotte had het onderwerp verkrachtingen in Bosnië een speciale betekenis voor het Westen door de gelijktijdig gevoerde discussies over de oprichting van een speciaal tribunaal voor de berechting van oorlogsmisdadigers uit het voormalige Joegoslavië. Deze gelijktijdigheid bood een mogelijkheid voor actie om seksueel geweld in oorlogstijd 'opgewaarderd' te krijgen tot oorlogsmisdrijf.¹⁰⁰ In de Verenigde Staten leefde het onderwerp van de verkrachtingen in Bosnië bij diverse vrouwenorganisaties die zich verenigden in de *Ad Hoc Women's Coalition Against War Crimes*, die onder meer zocht naar internationale rechtsmiddelen om de plegers van verkrachting te vervolgen. Bij de poging tot 'opwaardering' van verkrachting als oorlogsmisdrijf speelde in sommige landen nog een specifiek binnenlands motief mee. Seksueel geweld tegen vrouwen werd daar door vervolgende instanties en rechterlijke macht onvoldoende serieus genomen. Erkenning van seksueel geweld in oorlogstijd als oorlogsmisdrijf zou, zo was daar de verwachting, automatisch tot een serieuzere behandeling van seksueel geweld in eigen land in vreedstijd leiden.¹⁰¹

In de verhalen over verkrachtingen in Bosnië was het opnieuw het woord 'kampen' dat het

94 Diane Conklin, 'Special note', Vranić, Wall, p. 19.

95 Allen, *Warfare*, pp. 1-4.

96 Aryeh Neier geciteerd in Carpenter, 'Children', p. 431.

97 Zie bijv. ABZ, DIO/ARA/00087. Arachne; Vrouwenadviesbureau Overheidsbeleid aan de vaste Kamercommissie voor Defensie, 25/01/93; DIO/ARA/00089. Vrouwenkoor Cantabile uit Denekamp aan Buitenlandse Zaken, 08/03/93; H. de Koning-Peet, voorzitter emancipatiecommissie

Christelijk College Rotterdam aan Kooijmans, 08/03/93.

98 Zie bijv. ABZ, DIO/ARA/00089. Nederlandse ChristenVrouwenbond aan alle afdelingen, maart 1993.

99 Carruthers, *Media*, p. 237.

100 Vgl. Allen, *Warfare*, p. 108; Carpenter, 'Children', pp. 431-432.

101 Zie bijv. Tamar Lewin, 'The Balkans Rapes: a Legal Test for the Outraged', *The New York Times*, 15/01/93.

meest tot de verbeelding van journalisten sprak. Pogingen om kampen te vinden, leidden echter niet tot resultaat. Wel waren er kampen van mannen en vrouwen, waarin vrijwel alle vrouwen werden verkracht, zoals Omarska, waar enkele tientallen vrouwen waren ondergebracht die herhaaldelijk werden verkracht,¹⁰² of, zoals vermeld, hotels en kleinschaliger gelegenheden die uitsluitend als bordeel in gebruik schenen te zijn.¹⁰³ In de laatste gelegenheden werden zelden meer dan vijftien vrouwen tegelijk vastgehouden.¹⁰⁴ Desondanks wilden bepaalde personen en instanties vasthouden aan het woord ‘kampen’. De semantiek moest eraan te pas komen om alsnog het bestaan van speciale verkrachtings- en moordkampen voor vrouwen overeind te houden. Zo definieerde Allen ‘rape/death camps’ als volgt:

buildings or enclosures where Bosnian-Herzegovinian and Croatian girls and women are kept and systematically raped for weeks or months at a time. These are restaurants, hotels, hospitals, schools, factories, peacetime brothels, or other buildings; they are also animal stalls in barns, fenced-in pens, and arenas.¹⁰⁵

En Selma Hecimović, belast met de opvang van verkrachte vrouwen in Zenica, waar veel berichten over verkrachtingen die hun weg naar het Westen vonden hun oorsprong hadden, verklaarde:

Maybe people out their think rape camps have to be camps of the kind we used to see in films about the Second World War, organised by the Nazis. There aren't such camps. We regard a 'camp' as a house or school or café or hospital in which they violated people.¹⁰⁶

De fixatie op kampen had in het geval van verkrachtingen nog een extra dimensie ten opzichte van de gevangenkampen, omdat vooral de inrichting van speciale kampen een indicatie zou zijn voor een verkrachtingsystematiek. Berichten die wezen op gebrek aan bewijzen voor grootschalige verkrachtingen kregen in de Duitse pers echter weinig kans. Wie daarvoor aandacht vroeg, liep het risico het etiket opgeplakt te krijgen van ‘Ver-gewaltigungsverharmloser’ of ‘Servenvriend’.¹⁰⁷

Van Duitsland ging ook de aanzet uit tot een bredere Europese belangstelling voor de problematiek van de verkrachtingen in Bosnië. Van 11 tot 15 november 1992 kwam in Oberhausen het Internationaal Vrouwen Vredesforum bijeen, waaraan werd bijgedragen door deelnemers uit veertien landen in Europa, Afrika, Noord- en Midden-Amerika. Vanuit Nederland was aanwezig Adrienne van Melle-Hermans, ‘kontakvrouw’ van de Werkgroep Internationale Kontakten van Vrouwen voor Vrede, die trachtte vredesbewegingen in ex-Joegoslavië te ondersteunen.

Het Internationaal Vrouwen Vredesforum nam aan het slot van zijn bijeenkomst een resolutie aan, die stelde dat verkrachting in de oorlogen in Kroatië en Bosnië-Herzegovina onderdeel was van de militaire strategie van de voormalige JNA en de paramilitaire groepen.

102 Allen, *Warfare*, p. 64.

103 Verenigde Naties, S/1994/674, 27/05/94, Annex, par. 248 en 249.

104 Vranić, *Wall*, p. 300.

105 Allen, *Warfare*, viii.

106 Vulliamy, *Seasons*, p. 201.

107 Vgl. Martin Lettmayer, ‘Da wurde einfach geglaubt, ohne nachzufragen’, Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 37-49.

Verder werd opgeroepen verkrachting als oorlogsmisdaad te beschouwen, alles in het werk te stellen om de 'rape/death' kampen onmiddellijk te sluiten en ondersteuning en opvang te organiseren voor slachtoffers van verkrachting. De aangesloten vrouwenbewegingen namen op zich om nationaal en internationaal aandacht te vragen voor de resolutie. De resolutie werd verzonden aan onder meer het Europese Parlement, de Veiligheidsraad en de Duitse Bondsdag.

In Nederland werd de resolutie toegezonden aan vrouwenorganisaties met het verzoek handtekeningen ter ondersteuning ervan te verzamelen; deze zouden begin 1993 aan de minister van Buitenlandse Zaken worden overhandigd. Dit mondde uit in het aanbieden van handtekeningen aan Kooijmans op 9 januari 1993. In het begeleidend rondschrijven aan vrouwenorganisaties verontschuldigde Van Melle-Hermans zich voor het feit dat in de resolutie slechts werd gesproken over verkrachtingen van Servische zijde. Ter verklaring schreef zij dat het 'aannemelijk' was dat van die kant de meeste verkrachtingen werden gepleegd en dat de resolutie tot stand was gekomen naar aanleiding van de 'noodkreet' van de Vrouwengroep *Trešnjevka* van eind september.¹⁰⁸

Tijdens de top in Edinburgh in december 1992 drong bondskanselier Kohl van Duitsland, waar de verkrachtingen in Bosnië dus sterk de aandacht hadden getrokken, aan op Europese actie tegen de verkrachtingen.¹⁰⁹ Ook de andere staatslieden spraken hun afschuw uit over berichten over het bestaan van verkrachtungskampen voor Moslim-vrouwen.¹¹⁰ De Europese Raad stelde daarom tijdens de top in Edinburgh een missie in onder leiding van de voormalige Britse diplomate bij de VN, Dame Anne Warburton, die onderzoek moest verrichten naar de verkrachting van Moslim-vrouwen. Het initiatief van de EG werd gesteund door de unanieme aanvaarding op 18 december 1992 door de Veiligheidsraad van resolutie 798, die de massale verkrachting van vooral Moslim-vrouwen in Servische kampen veroordeelde als 'acts of unspeakable brutality'. Volgens de raad was er sprake van 'massive, organized and systematic detention and rape'.

De instelling van de commissie-Warburton was de enige concrete maatregel inzake Joegoslavië op de Europese top van Edinburgh. De Nederlandse regering, politici en ambtenaren vonden de zending van de missie-Warburton echter 'overbodig'. Wat er gebeurde in Bosnië, was volgens hen voldoende bekend. Van Traa noemde het het 'toppunt van cynisme van de Europese Gemeenschap (...) dat we hebben besloten om een missie naar Bosnië te sturen om te kijken of vrouwen daar verkracht worden'.¹¹¹

Een interessant gegeven vormden nog de bewoordingen waarin de EG-verklaring over behandeling van de Moslim-vrouwen was gesteld. Duitsland had een ontwerpverklaring aan het *Comité Politique* voorgesteld, waarin stond: 'It [de EG] strongly condemns these acts of unspeakable brutality, which form part of a deliberate strategy to destroy the identity of the muslim community in Bosnia-Herzegovina.' Diverse EG-landen, waaronder Frankrijk

108 NIOD, Coll. GroenLinks, map Joegoslavië – Vrouwen. Women for Peace, International Relations aan Nederlandse Vrouwenorganisaties e.a., 30/11/92.

109 Zie ook ABZ, DEU/ARA/00102. *Coreu* van het Britse EG-voorzitterschap, 09/12/92, cpe/pres/lon 2008.

110 Zie ook ABZ, DEU/ARA/00102. *Coreu* Den Haag, 11/12/92, cpe/hag 785.

111 Martijn Delaere, 'Eensgezind ten strijde', *Het Binnenhof*, 19/12/92. Een dergelijke gedachte leefde ook in de ministerraad, getuige de geobjectieerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 15/12/92; ABZ, DEU/ARA/00102. Marge-aantekening op *coreu* Londen, 09/12/92, cpe/pres/lon/2008.

en het Verenigd Koninkrijk, maakten echter bezwaar tegen die formulering omdat die volgens hen te dicht in de buurt kwam van de definitie van genocide. Op voorstel van Nederland werd daarom het tweede deel van de zin gewijzigd in: ‘which form part of a deliberate strategy to terrorise the muslim community in Bosnia-Herzegovina, in order to achieve the purpose of ethnic cleansing.’¹¹² Verder was in de EG-verklaring de zinsnede opgenomen dat degenen die verantwoordelijk waren voor oorlogsmisdrijven daarvoor persoonlijk verantwoordelijk waren en ‘will be brought to justice’.

Achttienribbe en Sipkes, die ook al brieven hadden geschreven naar collega-parlementariërs, besloten enkele dagen later eveneens brieven te sturen aan de politieke leiding in Belgrado waarin zij opriepen een eind te maken aan de wreedheden die in Servische kampen in Bosnië-Herzegovina werden begaan tegen vrouwen en kinderen ‘as part of an organized system’, gericht op etnische zuivering van Moslims en Kroaten. ‘Sexual abuses in this context have modern precedents only in Nazi Germany’, aldus de parlementaire briefschrijvers.¹¹³

In Servië en de Republika Srpska werden de berichten over verkrachtungskampen echter ontkend. Medio december verklaarde bijvoorbeeld de bisschoppenconferentie van de Servische orthodoxe kerk dat er geen speciale kampen bestonden waarin Serven Moslim-vrouwen gevangen hielden. Berichten daarover waren volgens de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders oorlogspropaganda, bedoeld om het Servische volk te ‘sataniseren’.¹¹⁴ Op 23 december berichtte de Wereldraad van Kerken daarentegen dat uit getuigenverklaringen was gebleken dat ‘duizenden vrouwen’ in verkrachtungskampen waren opgesloten en dat de verkrachtingen systematisch waren en geen bijverschijnsel van oorlog.¹¹⁵

3. ‘Als olie een reden is om oorlog te voeren, dan zijn deze verkrachtingen dat zeker’

De missie van Warburton raadpleegde intussen de belangrijkste internationale humanitaire organisaties in Genève en reisde vervolgens naar Zagreb voor onderzoek. Dit alles besloeg vijf dagen, van 20 tot 24 december 1992. De missie stelde in de laatste dagen van 1992 in een tussenrapport dat er een groot contrast bestond tussen de uitgebreide aandacht voor de verkrachtingen in de media en het gebrek aan bewijs daarvoor bij alle in aanmerking komende organisaties, inclusief UNHCR en het Internationale Rode Kruis. Zelf was de missie niet verder gekomen dan Zagreb. Niettemin meende de missie ‘on the basis of evidence available to it’ dat het moest gaan om vele duizenden verkrachtingen. De best beredeneerde schatting die aan de commissie was voorgelegd, gaf een cijfer aan van ongeveer twintigduizend verkrachtingen. De missie had herhaaldelijk gehoord van kampen of kleine detentiecentra als huizen, restaurants of politieposten waar verkrachtingen zouden plaatsvinden, maar het bestaan daarvan was (nog) niet vastgesteld. Verder meende de missie dat verkrachting tijdens de oorlog in Bosnië-Herzegovina, of het dreigen daarmee, niet te beschouwen was als een nevenverschijnsel van de oorlog, maar een onderdeel vormde van een Servische tactiek

112 ABZ, DEU/2002/00001. Van den Broek 187 aan ambassade Londen, 15/12/92.

113 NIOD, Coll. Groen Links, map Joegoslavië – Vrouwen. J. Achttienribbe-Buijs & L. Sipkes aan Ćosić, Milošević en Panić, 17/12/92.

114 RFE/RL, daily report nr. 240, 15/12/92; Vranić, *Wall*, p. 308.

115 ‘In Joegoslavië is grens tussen feit en verzinsel vaag’, *NRC Handelsblad*, 30/01/93.

van demoralisatie en terreur jegens de Moslims, die ten dienste stond van etnische zuiveringen.¹¹⁶

De Britse krant *The Independent* wist de hand te leggen op dit tussenrapport, dat nog niet voor publicatie bestemd was.¹¹⁷ Nadat *The Independent* de voorlopige conclusies van de missie-Warburton had gepubliceerd, kregen het rapport en het verschijnsel verkrachtingen in Bosnië opnieuw veel aandacht van de pers en parlementariërs in Europa.¹¹⁸ De media boden weinig ruimte voor de afwijkende opinie van het lid van de missie Simone Veil, voormalig voorzitter van het Europese Parlement, die afstand nam van het aantal van twintigduizend verkrachtingen, omdat dat slechts op gesprekken met vier personen zou zijn gebaseerd.¹¹⁹ Warburton zou later zeggen dat haar commissie had gesproken met negen verkrachte vrouwen en verder dat zij tientallen gesprekken had gevoerd met directe getuigen.¹²⁰

De Nederlandse regering nam in elk geval dadelijk de voorlopige conclusie van de missie-Warburton over dat er sprake zou zijn van systematische verkrachting door de Serven en stelde de Nederlandse gynaecologe dr. Gunilla Kleiverda van het Flevo Ziekenhuis in Almere beschikbaar voor de vervolgmisssie waarvoor het interimrapport pleitte, en die onderzoek in Bosnië zelf zou moeten doen. Kleiverda had jarenlange ervaring met zowel de behandeling van slachtoffers van seksueel geweld als de behandeling van Moslim-vrouwen in Amsterdam-Oost. Bovendien genoot zij enige bekendheid doordat zij indertijd een protocol omtrent de medische omgang met islamitische vrouwen had opgesteld.¹²¹ Behalve Kleiverda werden voor het vervolgonderzoek nog enkele leden, uit andere landen, toegevoegd aan de oorspronkelijke missie van Warburton. De voltallige missie kwam van 19 tot 21 januari bijeen in Zagreb, waarna alleen de leden van het team van experts onder leiding van Warburton doorreisden naar Zenica in Centraal-Bosnië, dat zij van 22 tot 26 januari bezochten.

Het politieke team, waarvan Kleiverda deel uitmaakte, keerde na de bijeenkomst huiswaarts. In Zagreb sprak de missie met vertegenwoordigers van internationale organisaties, met leiders van katholieke en moslimgroeperingen en van zowel officiële als niet-officiële Kroatische en Bosnische organisaties. Verder was er contact met de Kroatische regering. Zowel in Kroatië als in Bosnië bezocht de missie van Warburton vluchtelingenkampen en ziekenhuizen, waar de leden van de missie spraken met hulpverleners en een beperkt aantal slachtoffers en getuigen.

Kleiverda, die met de missie-Warburton twee opvangkampen voor vrouwelijke oorlogsslachtoffers in Kroatië had bezocht, noemde in haar eigen verslag van de reis het onderzoek van de missie 'eenzijdig', omdat haar opdracht zich beperkte tot onderzoek naar verkrachtingen van Bosnische Moslim-vrouwen. Volgens haar waren de leden van de missie zich ervan bewust dat Kroatische en Servische vrouwen eveneens 'op grote schaal' werden en worden verkracht, al waren Moslim-vrouwen ook volgens Kleiverda de voornaamste slachtoffers. Ze schreef dat het moeilijk was vast te stellen of de verkrachtingen op bevel van hogerhand plaatsvonden. Kleiverda noemde het 'opvallend' dat in veel gevallen óf bekenden

116 ABZ, DEU/ARA/00102. Coreu van het Britse EG-voorzitterschap, 27/12/92, cpe/pres/lon 2123.

117 L. Doyle, 'Victims of cold, calculated cruelty' en 'Serbs raped 20,000 as a "weapon of war"', *The Independent*, 06/01/93.

118 Zie bijvoorbeeld 'Rapport verkrachtingen schokt EG', *Trouw*, 07/01/93.

119 Flounders, *Bosnia Tragedy*, p. 9.

120 Lieke Noorman, 'Je kunt beter verkracht worden dan vermoord', *HP/De Tijd*, 19/02/93, p. 32.

121 ABZ, DEU/ARA/00110. Coreu Den Haag, 05/01/93, cpe/hag 002; coreu Den Haag, 12/01/93, cpe/hag 021.

óf leden van de lokale milities de verkrachters waren. Vrijgekomen vrouwen hadden het bestaan van verkrachtungskampen bevestigd, aldus het verslag van Kleiverda. Terwijl schattingen van het aantal verkrachtingen uiteenliepen van tien- tot vijftigduizend werden getallen van 900 tot 1500 zwangerschappen genoemd die daaruit voortvloeiden. In Zagreb waren minder dan tien Bosnische vrouwen bevallen, die door Servische verkrachters waren bezwangerd. In Split was geen enkel geval daarvan bekend. Wel was er sprake van abortussen, maar daarbij werd niet systematisch bijgehouden of die plaatsvonden wegens een zwangerschap ontstaan uit verkrachting.¹²²

Kleiverda organiseerde vóór terugkeer van de rest van de missie-Warburton en voordat het definitieve rapport van de missie was gepresenteerd, zelf een persconferentie in het Flevo Ziekenhuis in Almere. Daarop verklaarde zij dat ze de conclusie van de missie dat verkrachting expliciet deel uitmaakte van het systeem van etnische zuivering deelde: ‘De moslim-bevolking wordt willens en wetens kapot gemaakt.’ Haar voornaamste aanbeveling was: militair ingrijpen. ‘We kunnen niet eindeloos doorgaan met alleen maar hulpverleners en de oorzaken niet aanpakken. Als er niet wordt ingegrepen zijn de Europese Gemeenschap en de rest van de wereld mede-schuldig.’¹²³ Ze gaf toe de rest van de missie niet voor haar interventionistische standpunt te hebben kunnen winnen, maar persoonlijk bleef zij daarbij: ‘als olie een reden is om oorlog te voeren, dan zijn deze verkrachtingen dat zeker.’¹²⁴

Tegelijkertijd kwam Voorhoeve, die door de berichten over verkrachtingen geëmotioneerd was, tot een soortgelijke conclusie. Hij zag daarin een nieuw argument voor een militair ingrijpen door de Europese Gemeenschap of de VN: ‘Het Westen kan niet meer werkeloos toezien of krachteloze geluiden maken. Het interesseert Voorhoeve in wezen niet of de massale verkrachtingen van Moslim-vrouwen in Bosnië al dan niet het gevolg zijn van een officieel dictaat van de staatsleiders daar.’¹²⁵

Terwijl in Nederland diverse instanties en personen dus eigenlijk helemaal geen behoefte hadden gehad aan de missie-Warburton om tot dezelfde conclusies te komen als die van de missie, ontbrak het in de Nederlandse media niet aan twijfel over de (voorlopige) conclusie dat de verkrachtingen een onderdeel van de (Bosnisch-)Servische oorlogstactiek waren. Bewijzen, bijvoorbeeld Servische documenten of toespraken, voor zo’n bewust beleid ontbraken. Sommigen wezen erop dat het ook moeilijk zou zijn om gegevens van de slachtoffers te verkrijgen, omdat, volgens sommige van deze auteurs, openheid over seksualiteit, laat

122 ABZ, DIO/ARA/00088. Verslag van missie Warburton-II inzake verkrachtingen van Moslim-vrouwen in Bosnië-Herzegovina, z.d. Zie ook Gunilla Kleiverda, “Wij protesteren tegen manipulatie met slachtoffers”. Hulp verlenen aan Bosnische vrouwen vereist politieke keuzes’, *Vrouw & Gezondheidszorg*, maart/april 1993, pp. 7-10.

123 ‘EG-commissie stuit op “walgelijke verkrachtingen” in Bosnië’, *ANP*, 26/01/93, 22:34 uur; J. Holthausen, ‘Arts: moslim-vrouwen bewust kapot gemaakt’, *Het Parool*, 24/01/93; Romanda

Abels, ‘Verkrachtingen nopen tot ingrijpen in Bosnië’, *Trouw*, 29/01/93.

124 Romanda Abels, ‘Verkrachtingen nopen tot ingrijpen in Bosnië’, *Trouw*, 24/01/93.

125 ‘Voorhoeve: “Dit wordt in geen tien generaties vergeven”’, *Dagblad De Stem*, 27/01/93.

Voorhoeve herhaalde zijn pleidooi voor interventie in die tijd ook nog eens in een door *de Volkskrant* georganiseerd tweegesprek met Beunders, André Roelofs & Jan Tromp, ‘Is het zo belangrijk dat West-Europa buiten elk risico blijft?’, *de Volkskrant*, 25/01/93.

staan seksuele wreedheden, strijdig zou zijn met het islamitische geloof van de slachtoffers.¹²⁶

Terwijl de experts van de missie-Warburton op weg waren naar Zenica bracht Amnesty International op 21 januari twee rapporten uit, getiteld *Bosnia Herzegovina. Rana u duši. A wound to the soul*¹²⁷ en *Bosnia-Herzegovina. Rape and sexual abuse by armed forces*.¹²⁸ Hoewel Amnesty International vaststelde dat alle partijen in het conflict zich schuldig maakten aan seksuele misdrijven, wees het in beide rapporten de Bosnisch-Servische militairen als de voornaamste daders van verkrachtingen aan en de Moslim-vrouwen als belangrijkste slachtoffers. Amnesty International schrok er echter voor terug van een bewuste verkrachtingstactiek van de Serven te spreken. De organisatie wilde niet verdergaan dan te stellen dan dat daarvan sprake 'leek' te zijn.

Op 29 januari maakte de missie-Warburton haar definitieve rapport bekend. De bevindingen van de tweede missie hadden weinig toegevoegd aan de inzichten van de eerste reis. De missie bleef bij een getal van twintigduizend als de best beredeneerde schatting van het aantal slachtoffers. Dit cijfer was nu gebaseerd op een extrapolatie van gegevens over verkrachtingen in een aantal etnisch gezuiverde dorpen. De missie ging ervan uit dat de verkrachtingen hadden geresulteerd in duizend zwangerschappen, die veelal tot een abortuswens leidden. Bovendien bleef deze van mening dat de verkrachtingen volgens een herkenbaar patroon verliepen. De commissie vermeed in haar rapport het woord 'systematisch', omdat zij niet had kunnen vaststellen of er werkelijk sprake was van een bevel van hogere hand bij de verkrachtingen. Na eerdere kritiek op het interimrapport wegens de nadruk op de Servische daders bracht de missie in het uiteindelijke rapport naar voren dat verkrachtingen in Bosnië en Kroatië werden begaan door alle drie partijen, dat wil zeggen: Kroaten, Moslims en Serven, maar het frequentst door Serven in hun pogingen gebieden in Bosnië en Kroatië etnisch te zuiveren. De missie deed ten slotte een aantal aanbevelingen voor opvang van en hulpverlening aan de slachtoffers.¹²⁹

Het debat over het al dan niet beleidsmatige karakter van de verkrachtingen laaide op toen vrijwel tegelijkertijd de conclusies bekend werden van een onderzoek dat een viertal artsen in opdracht van Mazowiecki, de speciale VN-rapporteur voor schendingen van de mensenrechten in voormalig Joegoslavië, had uitgevoerd in Kroatië, Servië en Bosnië-Herzegovina. Zij kwamen tot de slotsom dat er weliswaar op grote schaal verkrachtingen in Bosnië plaatsvonden, maar dat de precieze omvang daarvan onmogelijk was vast te stellen en evenmin of er sprake was van een bewust beleid om te verkrachten.¹³⁰ Ook Kalshoven, voorzitter van de VN-commissie voor onderzoek naar oorlogsmisdaden in ex-Joegoslavië, uitte kritiek op de uitkomsten van de missie-Warburton. Het getal dat de EG-missie had genoemd, was volgens de missie gebaseerd op mededelingen van groeperingen in Zagreb.

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld 'A Pattern of Rape', *Newsweek* 11/01/93; A. Bouwmans, 'Verkrachting als wapen', *Leeuwarder Courant*, 23/01/93.

¹²⁷ AI index: EUR 63/03/93.

¹²⁸ AI index: EUR 63/01/93.

¹²⁹ VN, S/25240; ABZ, DIO/ARA/00087, EC Investigative Mission into the Treatment of Muslim Women in the former Yugoslavia, Report to

EC Foreign Ministers; ABZ, 00110, *coreu* van het Deense EG-voorzitterschap, 29/01/93, cpe/cop 207; 'EG: meer hulp aan Bosnische verkrachtings-slachtoffers', *Trouw*, 02/02/93; Lieke Noorman, 'Je kunt beter verkracht worden dan vermoord', *HP/De Tijd*, 19/02/93, pp. 32-33.

¹³⁰ 'Geen bewijs voor systematisch verkrachten', *NRC Handelsblad*, 30/01/93.

‘Die hebben de commissie weten te overtuigen dat dat getal klopt. Maar dat noem ik geen verificatie’, aldus Kalshoven.¹³¹

Enkele weken later kreeg de missie-Warburton echter alsnog steun voor enkele van haar bevindingen van Mazowiecki. Toen hij verslag uitbracht aan de VN-commissie voor de Mensenrechten in Genève zei hij diep geschokt te zijn door de systematische verkrachtingen van vrouwen en meisjes. Hij deelde echter de conclusie van de artsen die hij in de arm genomen had dat het onmogelijk was uitspraken te doen over het aantal slachtoffers. Dat het er veel waren, stond voor hem echter buiten kijf.¹³²

Net als Mazowiecki gaf Cherif Bassiouni, die Kalshoven opvolgde, de missie-Warburton na verloop van tijd gelijk. In oktober 1993 stelde de commissie-Bassiouni in haar interim-rapport dat het aantal verkrachtingen aanzienlijk lager moest zijn geweest dan de twintigduizend waarover het rapport van de missie-Warburton had gesproken. Jeri Laber van de Amerikaanse mensenrechtenorganisatie *Helisinki Watch* noemde het getal van twintigduizend bij die gelegenheid eveneens ‘exaggerated’.¹³³ Tijdens een hoorzitting voor het Amerikaanse Congres anderhalf jaar nadien noemde Bassiouni echter het cijfer van twintigduizend niet langer ‘a figure picked from thin air’. Zijn commissie had 1600 verkrachtingszaken onderzocht. Bij die onderzoeken waren nog eens andere gevallen naar voren gekomen, die het totaal op meer dan 4500 gevallen brachten. Volgens Bassiouni in 1995 was het redelijk dit aantal met vier te vermenigvuldigen, wat hem dicht in de buurt bracht van het getal van twintigduizend.¹³⁴ Boutros-Ghali onderschreef in mei 1994 in een brief aan de Veiligheidsraad in elk geval de conclusie van het rapport van de commissie-Bassiouni, ‘that rape and sexual assault (...) have been carried out by some of the parties so systematically that they strongly appear to be the product of a policy’.¹³⁵

In Nederland leidde het rapport van de missie-Warburton en de behandeling ervan op 18 februari 1993 door de Commissie Emancipatiezaken van het Europese Parlement opnieuw tot grote publiciteit. Op 19 februari waren er binnen anderhalf uur tijd in Nederland maar liefst vier televisieprogramma’s te zien over verkrachting van Moslim-vrouwen.¹³⁶ Vooral *NRC Handelsblad* besteedde eind januari, begin februari 1993 veel en serieus aandacht aan de verhouding tussen feit en fictie over de verkrachtingen in Bosnië, bijvoorbeeld door een interview met de Nederlandse *assistant executive* van de afdeling Joegoslavië op het hoofdkantoor van Amnesty International in Londen, Heleen Habraken. Zij legde tegenover *NRC Handelsblad* uit dat er geen bewijzen waren voor een systematische campagne van verkrachtingen en dat in Kroatië tal van gruwelsprookjes de ronde deden die moeilijk te weerleggen waren wegens ontoegankelijkheid van getuigen en mogelijke plaatsen van het delict. De grootste zorg van Amnesty International was volgens eigen zeggen ‘dat al die hysterische verhalen over verkrachting uiteindelijk contraproductief zullen zijn voor de slachtoffers zelf’.¹³⁷

131 ‘Geen bewijs voor systematisch verkrachten’ en ‘Deze oorlog moet getoetst worden aan primaire rechtsregels’, *NRC Handelsblad*, 30/01/93.

132 VN, E/CN.4/1993/50 (hierin bevindt zich als annex II ook het verslag van de vier artsen); ‘VN-rapporteur zal opstappen als geweld in Bosnië niet stopt’, *de Volkskrant*, 11/02/93.

133 ‘Rape was weapon of Serbs, U.N. Says’, *The New York Times*, 20/10/93.

134 United States Congress, Committee on Security and Cooperation in Europe, *Genocide*, pp. 7-8.

135 VN, S/1994/674, 27/05/94. Zie ook de Annex, par. 253 en 313.

136 Peternel, *Joegoslavië*, p. 108.

137 ‘Hysterische verhalen helpen de slachtoffers niet’, *NRC Handelsblad*, 30/01/93.

Behalve met propaganda in de regio had de organisatie te kampen met overdreven verwachtingen in het Westen: ‘Sommige mensen vroegen zich na het verschijnen van ons rapport af waarom wij met “al die saaie gevallen” aankwamen en niet met een vrouw die door – laten we zeggen – honderd soldaten is verkracht.’¹³⁸ Er was volgens Habraken sprake van een ‘inflatie van het lijden’, waarbij een enkele verkrachting niet erg genoeg meer leek. Ook de fixatie op het totale aantal verkrachtingen – twintigduizend of meer – had volgens haar dat effect. Om maar niet te spreken over het gegeven dat de sensationele belangstelling de aandacht van andere gebieden wegtrok: ‘Ik kan me voorstellen dat dat moeilijk is voor medewerkers die al jarenlang aandacht vragen voor de even systematische verkrachtingen in een land als Guatemala.’¹³⁹

Dat de slachtoffers in voormalig Joegoslavië, bijvoorbeeld wegens hun Moslim-achtergrond, niet wilden praten, was ook volgens Habraken een probleem, maar ‘voor degenen die het willen hysteriseren is het een voordeel, want die kunnen zich achter dat argument verschuilen.’¹⁴⁰ De slachtoffers werden echter volgens haar niet geholpen door ‘de schuldigen te beledigen’.¹⁴¹ Schuldig aan de sensationele berichten waren volgens Habraken de media:

Ik kon in Kroatië eens een kamp niet binnen omdat er drie tv-ploegen vóór mij waren, allemaal op zoek naar zwangere verkrachte vrouwen. Ze rekken feiten op en lichten ze uit hun verband. Ik sprak in Kroatië met een vrouw die in een gevangenis in Vojvodina verkracht was door een bewaker, volgens haarzelf absoluut buiten medeweten van zijn commandant, maar gewoon omdat die man daar zin in had. Maar een paar dagen later werd diezelfde vrouw in een Duits televisie-programma opgevoerd als een getuige uit een Servisch verkrachtingskamp. Het is in zulke gevallen nooit duidelijk waar een feit precies fictie is geworden, maar het is wel duidelijk dat het op grote schaal gebeurt.¹⁴²

De scènes waarbij journalisten hulpverleners en elkaar verdrongen waren inderdaad soms blamerend, zoals het geval waarin een Britse journalist en een Frans camerateam met elkaar stonden te bakkeleien boven het ziekenhuisbed van een verkracht Bosnisch meisje.¹⁴³

Een NRC-team, bestaande uit de redacteurs Peter Michielsen, Laura Starink en Hans Steketee wees er in een uitgebreide analyse op dat het Internationale Rode Kruis en UNHCR nog steeds niet beschikten over getuigenverklaringen uit de eerste hand over het bestaan van speciale verkrachtingskampen.¹⁴⁴

In een weinig overtuigende reactie op de uitspraken van het NRC-team, van Habraken en van Kalshoven stelde Kleiverda dat ‘een aantal van 20.000 [verkrachtingen] mogelijk nog aan de lage kant is’. Wie daaraan twijfelde liep het gevaar van ‘impliciet goedkeuren van de gruweldaden die nog worden gepleegd’. Ten aanzien van het beleidsmatig karakter van de verkrachtingen was ze nu minder stellig: ‘Over het al dan niet “op bevel” verrichten van verkrachtingen valt geen uitspraak te doen zolang de oorlog nog voortduurt.’¹⁴⁵ De uit-smijter in haar bijdrage in *NRC Handelsblad* bewaarde ze voor Habraken: ‘door ons alleen

138 *Ibidem*.

139 *Ibidem*.

140 *Ibidem*.

141 *Ibidem*.

142 *Ibidem*.

143 Linda Grant, ‘Anyone here been raped and

speak English?’, *The Guardian*, 02/08/93.

144 ‘In Joegoslavië is grens tussen feit en verzinsel vaag’, *NRC Handelsblad*, 30/01/93.

145 G. Kleiverda, ‘Cijfers over verkrachte Moslim-vrouwen niet uit de lucht gegrepen’, *NRC Handelsblad* 01/02/93.

te richten op hulpverlening, versterken we het gevoel van ‘toch een nuttige bijdrage te leveren’ en kopen we ons collectieve schuldgevoel af.¹⁴⁶

De berichtgeving over de verkrachtingen getuigde inderdaad, zoals Habraken naar voren had gebracht, soms van weinig kritische distantie. Het verst ging wel het verhaal dat in de wereld werd geholpen door de Duitse parlementariër Stefan Schwarz van de CDU die berichtte dat bij vrouwen foetussen van honden werden ingeplant. Het bericht werd in Nederland ook verspreid door sommige media¹⁴⁷ en leidde onder meer tot een brief van het college van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Eindhoven aan minister Kooijmans om ‘ten spoedigste en met de meest effectieve middelen een eind te maken aan de moorddadige waanzin in het voormalige Joegoslavië’.¹⁴⁸ Schwarz weet het verhaal korte tijd later zelf aan vertaal- en communicatiefouten. Hijzelf zat er niet echt mee dat hij een onjuist verhaal de wereld in had gestuurd: ‘Goed, het was dus geen proef zoals de nazi-arts Mengele het in Auschwitz deed. Voor mij lijkt het er wel op en maakt het weinig verschil. We kijken er naar en doen niets.’¹⁴⁹

Zo schreef ook Allen naar aanleiding van berichten dat er videobanden zouden circuleren van Servische verkrachtingen ‘that, whether they exist in fact or simply as a rumor, even the rumor of such tapes is a chilling aspect of this genocide’.¹⁵⁰

Er was bij sommigen een sterke neiging om aan dergelijke verhalen over seksueel geweld geloof te hechten terwijl de bewijzen daarvoor ontbraken. Een voorbeeld is de reactie van Slavenka Drakulić, wanneer een meisje in een vluchtelingenkamp in Kroatië, op haar vraag of ze is verkracht, zegt dat dat haar niet is overkomen: ‘maar ik betwijfelde het. Misschien als ik nog een keer kwam, zou zij besluiten haar echte verhaal te vertellen.’¹⁵¹ Natuurlijk kan Drakulić gelijk hebben gehad dat het meisje verkoos tegenover haar te zwijgen over een verkrachting, maar waar het hier om gaat is dat Drakulić ervan uitging dat ze wist wat het echte verhaal was.

Op 1 februari 1993 aanvaardden de EG-ministers de uitkomsten van het Warburton-rapport. Zij verklaarden zich bereid meer slachtoffers van verkrachting toe te laten tot de Europese gemeenschap en lichamelijke en geestelijke hulp te bieden aan verkrachte vrouwen die in de regio zelf bleven. De partijen in het conflict werden opgeroepen een eind te maken aan de verkrachtingspraktijken.¹⁵² Minister Kooijmans verklaarde dat het uiteindelijke doel de bevrijding van de vrouwen uit de kampen was,¹⁵³ maar twee weken later deelde een woordvoerder van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken mee dat zelfs in-

146 Ibidem.

147 Willem Beusekamp, ‘Artsen Servië doen proeven op Moslim-vrouwen’, *de Volkskrant*, 04/01/93; *RTL Nieuws*, 04/01/93.

148 ‘B en W Eindhoven: beëindig “moorddadige waanzin”’, *ANP*, 05/01/93, 18:32 uur. Voor een reactie van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken op deze brief, zie ARA/DIO/00087, P.P. van Wulfften Palthe aan de gemeenteraad van Eindhoven, 05/01/93, nr. DIO-199425.

149 Willem Beusekamp, ‘Duitse parlementariër Schwarz inventariseert misdaden Serviërs’, *de Volkskrant*, 14/01/93. Zie ook Marjolien Sebregts,

“‘Hondefoetussen? Nooit van gehoord’”. Geen bewijs voor medische experimenten in Bosnië’, *Elsevier*, 23/01/93; Ad Vaessen & Othon Zimmermann, ‘Gegoochel met Servische wreedheden. Duitse politicus Stefan Schwarz krabbelt terug’, *Algemeen Dagblad*, 29/01/93.

150 Allen, *Warfare*, p. 145, n. 3.

151 Geciteerd in Allen, *Warfare*, p. 93.

152 Lieke Noorman, “‘Je kunt beter verkracht worden dan vermoord’”, *HP/De Tijd*, 19/02/93, pp. 32-33.

153 ‘EG: meer hulp aan Bosnische verkrachtings-slachtoffers’, *Trouw*, 02/02/93.

spectie van de kampen ‘geheel afhankelijk’ was van ‘de verdere ontwikkelingen in de internationale politieke bemoeienissen met het conflict in ex-Joegoslavië’.¹⁵⁴

Het deed enigszins denken aan de uitspraak die de Franse minister van Buitenlandse Zaken Dumas begin januari had gedaan toen hij zei dat Frankrijk desnoods alleen een eind zou maken aan het bestaan van de gevangenkampen in Bosnië-Herzegovina. De volgende dag heette hij verkeerd begrepen te zijn: Frankrijk zou slechts in VN-verband optreden en was niet van plan in Bosnië geweld te gebruiken, wat vice-premier Kok overigens niet verhinderde op een PvdA-bijeenkomst een week later te zeggen dat Nederland dit Franse voornemen moest steunen.¹⁵⁵ Dumas’ eerdere uitspraak kwam de Franse minister op het verwijt te staan dat hij leed aan ‘verbale incontinentie’.¹⁵⁶

Ondanks alle onduidelijkheid en problemen rond de bewijsvoering zou het getal van (ruim) twintigduizend verkrachtingen na de verschijning van het rapport Warburton algemeen aanvaard blijven als het officiële cijfer van het aantal verkrachtingen in Bosnië.¹⁵⁷ Dit zou de indruk wekken dat er na de verschijning van het rapport weinig berichten meer kwamen over nieuwe gevallen van verkrachting. Inderdaad vond volgens het rapport van de commissie-Bassiouni het merendeel van de door de commissie geregistreerde verkrachtingen plaats tussen april en november 1992, maar tijdens de strijd die in 1993 in centraal-Bosnië woedde tussen de Bosnische regeringstroepen en de HVO (het leger van de Bosnische Kroaten), gesteund door Kroatische paramilitairen, zouden nog veel Moslim-vrouwen zijn verkracht door Kroatische soldaten, en meer incidenteel zouden verkrachtingen door Moslim-militairen hebben plaatsgevonden.¹⁵⁸

Van Servische zijde zou echter steeds schamper en met weinig gevoel van mededogen jegens de slachtoffers van verkrachting worden gereageerd op cijfers van enkele tienduizenden verkrachtingen. Het standaardweerwoord was dat zoiets voor troepen die werden geconfronteerd met een tegenstander die een numerieke meerderheid had een onmogelijkheid was.¹⁵⁹ In een typerende reactie zei generaal Mladić volgens een Amerikaanse verslaggever: ‘We would all have to be supermen to do this. We would have to be sexual maniacs worthy of an entry in the Guinness Book of Records.’¹⁶⁰ Het Westen kon het van Mladić en consorten krijgen zoals het het hebben wilde: óf verkrachtingen op die schaal waren fysiek onmogelijk geweest, en dan moest het Westen niet zeuren, óf de verkrachtingen hadden wel op zo’n schaal plaatsgevonden, maar dan was het een prestatie van formaat.

154 Lieke Noorman, ‘Je kunt beter verkracht worden dan vermoord’, *HP/De Tijd*, 19/02/93, pp. 32-33.

155 ‘Pleidooi Kok voor ingreep tegen Serviërs’, *Het Parool*, 12/01/93; ‘Dumas zwakt standpunt over eventueel militair ingrijpen in Bosnië af’, *ANP*, 12/01/93, 10:55 uur.

156 Olivier Rolin, ‘Pogroms en de politiek van het bluffen’, *de Volkskrant*, 18/01/93.

157 Zie bijv. United States Congress, Committee on Security and Cooperation in Europe, *United Nations*, pp. 2, 4 en 16.

158 Rathfels, *Sarajevo*, pp. 139-140; Vranić, *Wall*, pp. 263 en 312-313.

159 Bijv. interview V. Jovanović, 14/09/01.

160 John Burns, ‘Serbian General Is Either a Snake or a Charmer, Depending on the Beholder’, *The New York Times*, 08/08/93. Soortgelijke reactie in interview M. Milutinović, 20 en 22/03/00. Vgl. Ian Traynor, ‘Profile: Beast of Bosnia’, *The Guardian*, 18/04/94. Voor ontkenningen door Karadžić, Milošević en andere (Bosnisch-)Servische personen en instanties, zie Cigar, *Genocide*, pp. 91-92.

4. 'Het doel is bereikt: iedereen weet dat het gebeurt'

Op maandag 8 februari 1993 zond Kooijmans het rapport van de missie-Warburton aan de Kamer, alsmede een aanvulling daarop van Kleiverda en de verklaring van de Algemene Raad van de EG-ministers van Buitenlandse Zaken over het rapport.¹⁶¹ Een dag eerder, op 7 februari 1993, nam een delegatie van de vaste Kamercommissie voor het Emancipatiebeleid, bestaande uit Annemarie Jorritsma-Lebbink (VVD), Minouche Janmaat-Abee (CDA), Achttienribbe-Buijs (PvdA) en Sipkes (GL), deel aan de Internationale Vrouwensolidariteitsconferentie in Zagreb, die een initiatief was van *Bürgerinitiative Perspektive Berlin* en het Oost-West Vrouwen netwerk OWEN.¹⁶² Het was voor het eerst in haar tienjarig bestaan dat de leden van de commissie een dergelijke buitenlandse reis maakten. Het had volgens Sipkes nogal wat voeten in de aarde gehad bij de mannelijke collega's voordat dit mogelijk was.¹⁶³ Volgens een artikel in *De Telegraaf* hoopten de Nederlandse Kamerleden in Zagreb hun collega-parlementariërs uit andere landen zo ver te krijgen dat zij bij hun regeringen zouden aandringen op militair ingrijpen om een eind te maken aan het bloedvergieten in voormalig Joegoslavië: 'Een standpunt dat allang door de Nederlandse regering en parlement wordt ingenomen maar waarmee zij in Europa nagenoeg alleen staan.' Jorritsma, die als delegatieleidster optrad, zei in een gesprek met het ochtendblad dat het bezoek aan Zagreb voortkwam uit de behoefte ten minste iets te doen ten aanzien van ex-Joegoslavië. Ook Jorritsma werd bij haar stellingname geleid door het idee dat 'we het ditmaal weten': 'Er worden daar doelbewust tienduizenden vrouwen verkracht, mishandeld en verminkt. Moeten we ons daarbij neerleggen? Ik wil later nooit het gevoel hebben: we wisten ervan maar we hebben er niets tegen gedaan.'¹⁶⁴

Hoewel onder de driehonderd deelnemers aan het congres in Zagreb diverse westerse landen (België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Oostenrijk, Polen en Spanje) waren vertegenwoordigd, was Nederland het enige land waaruit een officiële parlementaire delegatie was afgevaardigd. De voormalige voorzitter van het Europese Parlement Simone Veil en de president van de Duitse Bondsdag Rita Süßmuth hadden besloten niet naar Zagreb te reizen uit angst door de Kroatische autoriteiten voor propagandadoeleinden te worden gebruikt.¹⁶⁵ Naast de parlementariërs namen uit Nederland nog vertegenwoordigers deel van de FIOM, Metis (Bureau Vrouwenhulpverlening), Medusa (Bureau Ontwikkeling Beleid en Hulpverlening Sexueel Geweld), Vrouwen tegen Kernwapens en Women's Exchange Programme International. Pax Christi stuurde een steunbetuiging.¹⁶⁶

Ten tijde van het vrouwencongres in Zagreb waren de Kroatische autoriteiten aanmerkelijk minder toeschietelijk dan voordien bij de bemiddeling in verhalen over verkrachte vrouwen. Inmiddels waren namelijk hevige gevechten opgelaaid tussen Kroaten en Moslims in centraal-Bosnië, en de regering in Zagreb had er niet langer behoefte aan het leed van

161 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 32.

162 Zie het verslag in TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 34.

163 Interview L. Sipkes, 24/01/00.

164 M. Willems, 'Vrouwentribunaal in Voormalig Joegoslavië', *De Telegraaf*, 03/02/93.

165 Ewoud Nysingh, 'Servische mag praten over verkrachting', *de Volkskrant*, 08/02/93.

166 ABZ, DIO/ARA/00088. Fiom, Medusa,

Metis, Vereniging Vluchtelingenwerk Nederland, Vrouwen tegen Kernwapens, WEP International, 'Internationale Vrouwen Solidariteitsbijeenkomst Zagreb 07/02/93. Verslag van de Nederlandse niet-gouvernementele organisaties'; Archief Tweede-Kamerfractie GroenLinks, map Joegoslavië – Vrouwen, Pax Christi aan Perspektive e.V., 02/02/93.

Moslims te etaleren. Vrouwen uit Bosnië hadden zelf inmiddels genoeg van de vele verkrachttingsverhalen en stonden de pers niet graag te woord. Tijdens het congres waren westerse journalisten daarom, zoals een journalist het noemde, ‘wanhopig’ op zoek naar verkrachte vrouwen. Zo kon het gebeuren dat een zwangere Duitse journaliste door een Amerikaans televisieteam werd gevraagd of zij wellicht het slachtoffer van verkrachting was.¹⁶⁷

Het congres zelf eindigde in chaos, toen Kroatische vrouwen zich verzetten tegen zowel de aanwezigheid van een Servische spreekster als tegen een resolutie die weliswaar de Serven als de grootste schuldigen aan verkrachtingen aanwees, maar tegelijk stelde dat alle partijen zich aan dit misdrijf schuldig maakten. Volgens de Kroatische vrouwen waren Serven de enige daders.¹⁶⁸

De Nederlandse delegatie raakte diep onder de indruk van enerzijds de enorme haatgevoelens die zij aantrof, maar ook door het intense gevoel onder de aanwezige vrouwen in de steek gelaten te zijn door de internationale gemeenschap.¹⁶⁹ Ook de vertegenwoordigsters van niet-gouvernementele organisaties uit Nederland waren sterk getroffen door de haat tussen de vrouwen van verschillende etnische groepen. Volgens hen stonden uitdrukkingen als ‘Ik kan niet met Servische vrouwen praten want zij zijn degenen die Četniks baren’ ‘haaks op de internationale solidariteit tussen vrouwen, die het uitgangspunt voor de organisatie van de conferentie was’.¹⁷⁰

In een emotioneel getoonzette verklaring, voorgelezen door Jorritsma, sprak de Nederlandse delegatie, onder verwijzing naar de wreedheden van de Tweede Wereldoorlog, haar beschaamdheid uit dat zij nog niet in staat was geweest de internationale gemeenschap aan te zetten tot actie tegen de verkrachtingen in voormalig Joegoslavië.¹⁷¹ De delegatie bepleitte erkenning van verkrachting als een oorlogsmisdrijf en toekenning van de vluchtelingenstatus aan verkrachte vrouwen uit gebieden waar hen geen bescherming kon worden geboden. Verder riep de Nederlandse delegatie de internationale gemeenschap op al het mogelijke te doen om *safe havens* in het leven te roepen teneinde de elementaire mensenrechten te kunnen garanderen.¹⁷² Zij ondersteunde de slotverklaring waarin de massale verkrachtingen door Serven werden aangeduid als een onderdeel van de militaire strategie en waarin soortgelijke pleidooien als in de Nederlandse verklaring waren opgenomen.¹⁷³ De Nederlandse regering schaarde zich eveneens achter de roep om erkenning van verkrachting als oor-

167 ‘Zagreb gonst van geruchten over offensief Serviërs’, *De Telegraaf*, 06/02/93.

168 ‘Vrouwentribunaal in Zagreb wordt strijdtoneel’, *ANP*, 07/02/92, 21:00 uur; ‘“Etnische zuiveringen” Bosnië op andere leest’, *Trouw*, 08/02/93; Ewoud Nysingh, ‘Servische mag praten over verkrachting’, *de Volkskrant*, 08/02/93; Angeline van den Berg, ‘Vrouwen klagen aan in Zagreb’, *Vrij Nederland*, 13/02/93, pp. 22-23. Voor de druk van vooral de Kroatische autoriteiten om alleen de Serven als daders aan te wijzen, zie ook Anet Bleich, ‘Angst voor propaganda rond verkrachting. Kroatische vrouwengroepen: “Onze jongens” doen het ook’, *de Volkskrant*, 05/02/93.

169 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 43,

pp. 1-3; Annemarie Jorritsma, ‘Diepe haat in Zagreb niet te bevatten’, *Algemeen Dagblad*, 09/02/93.

170 ABZ, DIO/ARA/00088. Fiom, Medusa, Metis, Vereniging Vluchtelingenwerk Nederland, Vrouwen tegen Kernwapens, WEP International, ‘Internationale Vrouwen Solidariteitsbijeenkomst Zagreb 07/02/93. Verslag van de Nederlandse niet-gouvernementele organisaties’, p. 3.

171 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 34, p. 4.

172 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 34, p. 4.

173 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 34, p. 5.

logsmisdaad. Over het idee van *safe havens* liet minister Kooijmans zich in een reactie op het verslag van de Nederlandse delegatie, niet uit.¹⁷⁴

De Nederlandse regering stelde ten slotte ruim twee miljoen gulden beschikbaar, waarmee in de vluchtelingenkampen zelfhulpgroepen werden opgezet en vanuit Nederland, via de stichting Admira, opleiding en begeleiding van de plaatselijke hulpverleners werd verzorgd. Met de totstandkoming van de financiering van de hulpverlening en in het vertrouwen dat verkrachting in de nabije toekomst als oorlogsmisdrijf zou worden aange-merkt, verstomde na maart 1993 de berichtgeving over verkrachtingen in Joegoslavië vrijwel volledig.¹⁷⁵ A. van Melle-Hermans, lid van de beweging Vrouwen voor Vrede en coördinator in Nederland van een internationale werkgroep die hulp verstreekte aan vrouwen in voormalige Joegoslavië, kon daar niet om treuren. Ze zei eind december 1993:

Het doel is bereikt: iedereen weet dat het gebeurt en het is op de politieke agenda gekomen. Maar de berichtgeving werd sensationeel. Ik heb walgelijke taferelen gezien van journalisten die verkrachte vrouwen probeerden uit te horen, op zoek naar sensationele details.¹⁷⁶

Mazowiecki beklagde zich in een rapport medio 1993 eveneens over de praktijken van sommige journalisten. Herhaalde ondervragingen door journalisten hadden volgens hem de bereidheid van vrouwen vermindert om over verkrachtingen te getuigen tegenover deskundigen van zijn commissie:

Some of the women met by the team of experts felt exploited by the media and the many missions 'studying' rape in the former Yugoslavia. Furthermore, health care providers are concerned about the effects on women of repeatedly recounting their experiences without adequate psychological and social support systems in place. The danger of subjecting women to additional emotional hardship in the course of interviews is a real one. There have been reports of women attempting suicide after being interviewed by the media and well-meaning delegations.¹⁷⁷

Bovendien was de indruk van Van Melle-Hermans, die geregeld naar Bosnië reisde, dat door alle publiciteit daarover er minder verkrachtingen voorkwamen. Professor T. Cleiren, die voor de commissie-Bassiouni onderzoek deed naar de verkrachtingen, was op dat punt voorzichtiger. De meldingen liepen volgens haar inderdaad terug, zeker over verkrachtingen in kampen, maar die verklaringen waren altijd al moeilijk te analyseren geweest: 'De verklaringen over waar en wanneer die verkrachtingen hebben plaatsgehad, zijn niet altijd even duidelijk, dat zijn we nog in kaart aan het brengen.'¹⁷⁸

De discussie over de verkrachtingen van vrouwen was een schimmige, omdat deze, nog meer dan die over de gevangenkampen in de zomer van 1992, werd gehinderd door gebrek aan concrete bewijzen. Zoals in het geval van de kampen op een gegeven moment de discussie werd gereduceerd tot de vraag naar de aanwezigheid en locatie van prikkeldraad,

174 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 36, p. 2.

175 Vranić, *Wall*, p. 235; Bijlage Scholten c.s., Sarajevo, p. 58.

176 Marjon Bolwijn, 'Verkrachting als oorlogsmisdaad. Juiste cijfers zullen nooit bekend

worden', *Het Parool*, 29/12/93.

177 Geciteerd in Allen, *Warfare*, pp. 94-95.

178 Marjon Bolwijn, 'Verkrachting als oorlogsmisdaad. Juiste cijfers zullen nooit bekend worden', *Het Parool*, 29/12/93.

zo ontstond in het debat over verkrachtingen een fixatie op de betrouwbaarheid van het cijfer van twintigduizend, over het bestaan van verkrachtungskampen en over het al dan niet systematische of beleidsmatige karakter van de verkrachtingen.¹⁷⁹

Het beschikbare bronnenmateriaal geeft weinig steun aan de bewering dat Serven Moslim-vrouwen opzettelijk zouden hebben vastgehouden tot een tijdstip waarop geen abortus meer mogelijk was. In de meeste gevallen waarin het bekend was dat vrouwen zwanger waren geraakt als gevolg van verkrachting waren zij in staat abortus te laten plegen.¹⁸⁰ Vranić stelde bijvoorbeeld vast dat op een onderzoekspopulatie van 175 verkrachte vrouwen er elf zwanger waren geraakt, waarvan voor twee, gezien het gevorderde tijdstip waarop zij met hulpverleners in aanraking kwamen, geen abortus meer mogelijk was geweest.¹⁸¹ Overigens komt in haar boek nog een getuigenis voor van een vrouw die gevangen zat in een verkrachtingsoord bij Foča, die een wat ander licht werpt op zwangerschap als gevolg van verkrachting:

Vrouwen waren niet vrijgesteld van verkrachtingen en mishandeling als zij zwanger waren. Zwangerschap bracht geen genade, maar leidde in het huis [waar de vrouwen gevangen zaten] tot de verwachting dat je niet je leven zou eindigen in een rivier of in een mijn. Zij vertelden ons voortdurend dat wij kleine četniks zouden baren. Er is dan een extra reden waarom je leeft in de hoop dat je zult overleven: een zwangere vrouw werd geruild tegen meer gevangen Servische soldaten.¹⁸²

Deze getuigenis wordt gesteund door een ander bericht van een vrouw die enkele weken lang elke nacht werd verkracht, wat werd opgetekend door Vulliamy: 'Ik werd vrij snel zwanger wat in zekere zin mijn geluk was, omdat het betekende dat ik geruild werd, samen met dertien anderen. Ik had ook het geluk dat ik vroeg genoeg was voor een abortus, wat voor anderen niet het geval was.'¹⁸³ De directe invloed op het beleid van de berichten en discussies over verkrachtingen is moeilijk aan te geven, maar wel is het zo dat de woorden *safe haven* in dit verband vaak als oplossing klonken.

Daar leek de gedachte achter schuil te gaan dat vrouwen die op etnische gronden waren verkracht niet nog verder uit hun leefomgeving moesten worden losgerukt. Hulpverlening kon beter geschieden door, eventueel daartoe met westerse hulp opgeleide, plaatselijke krachten dan in het Westen zelf. Het idee van veilige gebieden heeft daardoor wellicht een bredere acceptatie gekregen. De president van het Internationale Rode Kruis, Sommaruga, aarzelde niet om alsnog zijn gelijk te halen met zijn idee van veilige gebieden. Hij verklaarde in februari 1993 dat als de internationale gemeenschap daar al in de zomer van 1992 mee akkoord was gegaan, een deel van de verkrachtingen zou zijn voorkomen.¹⁸⁴

Verder valt op dat, ondanks geluiden die wezen op het tegendeel, Serven vaak als enige daders naar voren werden geschoven in het debat,¹⁸⁵ terwijl – althans in Nederland – in het geval van de gevangenkampen er meer ruimte voor berichtgeving over de misdragingen van andere groeperingen bleef. Aandacht voor verkrachte Servische vrouwen was er nauwelijks. De taakstelling van de missie-Warburton voorzag zelfs uitsluitend in onderzoek naar ver-

179 Voor een kritiek op die wending in de discussie, zie ook Anet Bleich, 'Exacte cijfers', *de Volkskrant*, 06/02/93.

180 Zie bijv. VN, E/CN.4/1993/50, Annex II, paragrafen 11 t/m 13.

181 Vranić, *Wall*, pp. 248-249.

182 Vranić, *Wall*, p. 302.

183 Vulliamy, *Seasons*, p. 198.

184 Mercier, *Crimes*, p. 119.

185 Vgl. Bijlage Scholten c.s., *Sarajevo*, p. 66.

krachten van Moslim-vrouwen. Waarschijnlijk speelde de opeenstapeling van voornamelijk Servische gruweldaden – bombardementen, uithongering, gevangenkampen en seksuele misdrijven – een rol bij deze eenzijdigheid. Daarnaast bood het ontbreken van gegevens over slachtoffers in het algemeen, en van Servische in het bijzonder, in dit geval een gemakkelijker grondslag voor een eenzijdige veroordeling van het Servische wangedrag.

5. Een tribunaal voor Joegoslavië

Op 23 februari nam de Commissie voor de Rechten van de Mens, zonder stemming, twee resoluties inzake ex-Joegoslavië aan. In de eerste werden verkrachtingen en andere vormen van mishandeling van vrouwen veroordeeld als oorlogsmisdaden. In de tweede werden alle schendingen van mensenrechten veroordeeld, maar tegelijk de grootste verantwoordelijkheid daarvoor gelegd bij de Serviërs.

Kort na de totstandkoming van de commissie-Kalshoven had Boutros-Ghali zichzelf al voorstander verklaard van instelling van een ad hoc-tribunaal voor de berechting van oorlogsmisdadigers uit voormalig Joegoslavië. Gezien de verdeeldheid onder de leden van de Veiligheidsraad omtrent de wenselijkheid van zo'n tribunaal had het VN-secretariaat echter zelf geen verdere initiatieven ontplooid.¹⁸⁶ Daardoor deden andere instanties dat, zij het ongecoördineerd. Zowel de CVSE als de Franse en Italiaanse regering bestudeerden de mogelijkheden en de inhoud van het statuut voor instelling zo'n tribunaal.¹⁸⁷

Toen in Washington het verzet tegen een speciaal internationaal tribunaal (zie hoofdstuk 8) begon weg te ebben na het aantreden van de regering-Clinton,¹⁸⁸ diende Frankrijk een ontwerp-resolutie in bij de Veiligheidsraad voor een Joegoslavië-tribunaal.¹⁸⁹ Op 22 februari 1993 besloot de Veiligheidsraad door aanvaarding van deze resolutie 808 tot het oprichten van een speciaal internationaal tribunaal ter berechting van oorlogsmisdrijven die sinds juni 1991 waren bedreven in het voormalige Joegoslavië, waaronder etnische zuiveringen en massaverkrachtingen.

Zes dagen later, op 28 februari, zei de Nederlandse minister Kooijmans tijdens een bijeenkomst van de Partij van de Arbeid over voormalig Joegoslavië dat hij zich kon voorstellen dat het tribunaal in Den Haag zou worden gevestigd,¹⁹⁰ ook al zag hij er vooralsnog zelf een doekje voor het bloeden in. Drieëneuhalf jaar later zou hij nog zeggen dat het Tribunaal

186 ABZ, DPV/ARA/02054. Kooijmans 002 aan PV New York, 05/01/93; D'Ansembourg 004 aan Kooijmans, 07/01/93; Biegman 78 aan Kooijmans, 27/01/93.

187 ABZ, DPV/ARA/02054. Veenendaal 6 aan Kooijmans, 18/01/93; Kooijmans 14 aan ambassade Parijs, 20/01/93; Biegman 102 aan Kooijmans, 03/02/93; ambassade Rome aan Buitenlandse Zaken/JURA, 04/02/93, PA-ROM-198; Kooijmans aan PV New York, 18/02/93, celer 35; Veenendaal 50 aan Kooijmans, 18/02/93;

Bassiouni, 'Yugoslavia', p. 414.

188 ABZ, DPV/ARA/02054. Meesman 55 aan Kooijmans, 30/01/93; Cynthia Bunton aan Van der Zwan, 25/02/93.

189 ABZ, DPV/ARA/02054. Biegman 150 aan Kooijmans, 17/02/93; Biegman 155 aan Kooijmans, 18/02/93.

190 'Den Haag mogelijk standplaats oorlogstribunaal Joegoslavië', ANP, 28/02/93, 18:07; ABZ, DPV/ARA/02054. Kooijmans 39 aan PV New York, 02/03/93.

werd ingesteld 'om de onmacht van de internationale gemeenschap te verhullen om op politiek effectieve wijze iets aan het conflict te doen'.¹⁹¹

Daarmee gaf hij goed zijn gevoelens weer zoals die naar voren kwamen op 2 maart 1993 bij een mondeling overleg van de vaste commissie voor Emancipatiezaken met de minister. De Kamerleden toonden zich bij die gelegenheid gefrustreerd door de geringe actie van de internationale gemeenschap in het licht van de zeer ernstige schendingen van mensenrechten. Zoals het CDA-Kamerlid M.J.J. Roosen-van Pelt opmerkte: 'VN-resoluties worden met voeten getreden en de door de VN geëiste ontmanteling van gevangenkampen vindt niet plaats. Dit zou welhaast tot de interpretatie kunnen leiden dat de EG en de rest van de wereld in feite medeplichtig zijn aan wat in voormalig Joegoslavië gebeurt.'¹⁹² Kooijmans wees erop dat er internationaal echter geen bereidheid was militair in te grijpen in Bosnië-Herzegovina. Vooral voor de VS gold dat er eerst een eventueel afdwingbaar akkoord zou moeten zijn.¹⁹³

6. Het vredesplan van Vance en Owen

Toen minister Kooijmans die woorden sprak, lag er intussen al twee maanden een vredesplan op tafel. Na de conferentie van Londen had de werkgroep Bosnië-Herzegovina van de Joegoslavië-conferentie, onder leiding van zijn Finse voorzitter Ahtisaari, gewerkt aan plannen voor de staatkundige toekomst van dit gebied.

Begin oktober 1992 lagen er vijf mogelijkheden op tafel. De eerste optie voorzag in een gecentraliseerde staat; de tweede in een gecentraliseerde federale staat, waarbij echter belangrijke functies zouden worden uitgevoerd op het niveau van provincies; de derde behelsde een losse federale staat, bestaande uit drie etnisch bepaalde eenheden, waarvan de gebieden verspreid door de staat zouden liggen; de vierde optie was een losse confederatie van drie etnisch bepaalde republieken met een bijzonder grote mate van autonomie; en de vijfde hield een opdeling van Bosnië-Herzegovina in, waarbij de Kroatische en Servische delen zich bij hun 'moederlanden' zouden aansluiten en er een onafhankelijke Moslim-staat zou overblijven.

Owen en Vance hadden gekozen voor uitwerking van de tweede variant, de federale staat met belangrijke functies op het niveau van de provincies, waarvan er tussen de vier en tien zouden komen. Zij bepaalden evenwel dat er geen sprake moest zijn van een gecentraliseerde, maar juist van een gedecentraliseerde staat.¹⁹⁴ Bij de bepaling van de grenzen van de provincies zouden diverse overwegingen meespelen, zoals etnische, geografische en historische, maar ook kwesties als economische levensvatbaarheid en de bestaande infrastructuur.¹⁹⁵ Eind oktober 1992 kwam een ontwerpconstitutie van Ahtisaari gereed, dat kort daarna de kern van het Vance/Owen-plan zou vormen.¹⁹⁶

Op 2 januari 1993 hadden Vance en Owen, voor het eerst sinds het uitbreken van het conflict, de leiders van de drie etnische partijen bij elkaar aan tafel weten te brengen. Tot dan toe hadden de twee bemiddelaars slechts bilaterale gesprekken kunnen voeren in het verleng-

191 Marja Kwast-Van Duursen, 'Ik ben meer jurist dan politicus', *CD/Actueel*, 18/01/97, p. 14. Zie ook Femke Halsema, 'Kleine stapjes. Het pragmatisch optimisme van Peter Kooijmans', *de Helling*, 9 (1996)3, p. 5.

192 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 43, p. 4.

193 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 43, p. 9.

194 Burg & Shoup, *War*, p. 215.

195 Burg & Shoup, *War*, p. 216.

196 Owen CD-ROM. Proposed constitutional structure for Bosnia and Herzegovina, 25/10/92.

de van de conferentie van Londen. Tijdens de bijeenkomst, die drie dagen duurde, maakten Vance en Owen het plan bekend.¹⁹⁷

Het bestond uit drie onderdelen: ten eerste, de staatkundige uitgangspunten die van Bosnië-Herzegovina een gedecentraliseerde staat zouden maken, waarbij een groot deel van de uitvoerende macht bij tien in te stellen provincies zou liggen; ten tweede, een kaart waarop tien provincies waren ingetekend; en ten derde, militaire maatregelen ten behoeve van een staakt-het-vuren, die moest worden gevolgd door een gefaseerde demilitarisatie van heel Bosnië.

De kaart die Vance en Owen presenteerden is afgebeeld op pagina 842. De Moslims zouden de provincies Bihać, Tuzla en Zenica krijgen (in de telling van het Vance/Owen-plan de provincies met de nummers 1, 5 en 9), waaronder ook Srebrenica in de provincie Tuzla; aan de Serven waren de provincies Banja Luka (2), Bijeljina (4) en Nevesinje, ten zuidoosten van Sarajevo, (6) toebedacht; de Kroaten zouden de provincies Bosanski Brod (3), Mostar (8) en Travnik (10) ontvangen. Provincie 7, Sarajevo, zou aan geen der partijen worden toebedeeld.

Met het plan werd geprobeerd een aantal uitgangspunten zo goed mogelijk met elkaar te verenigen. In de eerste plaats mochten Servische gebiedsveroveringen niet worden geaccepteerd en moest etnische zuivering dus ongedaan worden gemaakt. Ten tweede probeerden de beide bemiddelaars de mogelijkheid in te bouwen dat op termijn de burgers van Bosnië een eind zouden maken aan de etnische scheidingen.¹⁹⁸ Omdat zij er weinig vertrouwen in hadden dat dat op korte termijn al het geval zou zijn, moesten er vormen van internationaal toezicht komen. En ten slotte wilden zij voorkomen dat politie en leger nog langer een bedreiging voor de bevolking zouden kunnen vormen. Daarbij moet worden bedacht dat de Bosnische regering nog steeds streefde naar een eenheidsstaat, terwijl de Bosnisch-Servische en Bosnisch-Kroatische leiding autonomie, of zelfs de mogelijkheid van afscheiding van hun gebieden, voor ogen stond.

Om al die eisen met elkaar te verenigen, kwamen Owen en Vance met een ingewikkeld staatkundig plan, waarin bepaalde zaken nog niet definitief waren ingevuld en zij zelf in de maanden die volgden nog tal van wijzigingen zouden aanbrengen. Het plan was in wezen dan ook niet meer dan een basis voor verdere besprekingen.¹⁹⁹

In hoofdlijnen hield het plan het volgende in. Het bestuur over Bosnië zou in handen komen van een presidium van negen leden, drie uit elke etnische hoofdgroep. Hun benoeming zou onderworpen worden aan de goedkeuring van Vance en Owen, die een Permanente Vertegenwoordiger in Sarajevo zouden stationeren. De tien provincies waren geen van alle etnisch homogeen. De provincies herstelden in grote lijnen de situatie die vóór het uitbreken van de oorlog had bestaan, daarmee de etnische zuiveringen grotendeels teruggedraaiend. Grond en bezittingen van verdrevenen zouden aan de rechtmatige eigenaars moeten worden teruggegeven. Er zou vrijheid van beweging bestaan in Bosnië, waardoor eveneens de resultaten van de etnische zuivering ongedaan moesten worden gemaakt. Waar gebieden van etnische groepen niet aaneengesloten waren, zouden VN-corridors tot stand kunnen worden gebracht. De provinciebesturen zouden naar evenredigheid bestaan uit vertegenwoordigers van de drie etnische groepen, maar in elk provinciebestuur zou minimaal één vertegenwoordiger van elke groep vertegenwoordigd moeten zijn. De bevoegdheid over de politie, de

197 Owen CD-ROM. The Vance-Owen Plan.

199 Vgl. Eisermann, *Weg*, p. 157.

198 Vgl. Burg & Shoup, *War*, p. 229.

Verdeling van Bosnië op voorstel van Vance en Owen, februari 1993

enige gewapende macht in het gebied, zou worden toegekend aan de provincies. De provincies zouden ook verregaande bevoegdheden krijgen op het gebied van de rechtspraak en belastingen. Er zou een veelheid van rechtbanken, ombudslieden en dergelijke, vaak met internationale bemanning of onder internationaal toezicht, komen om de rechten van minderheden te garanderen.

Elke etnische groepering zou, hetzij een absolute, hetzij een relatieve meerderheid hebben in drie provincies. In drie ervan was sprake van een absolute Moslim-meerderheid, in twee van een Servische en in één van een Kroatische. In de overige gevallen was er slechts sprake van relatieve meerderheden. De tiende provincie, Sarajevo, die een absolute Moslim-meerderheid had, zou min of meer een open stad worden onder VN-bestuur.

Het plan werd door veel opiniemakers in het Westen uiterst kritisch onthaald op principiële gronden, die er voornamelijk op neerkwamen dat Servische agressie werd beloond en etnische zuivering geaccepteerd. Dat is zeker niet terecht: volgens de uitgangspunten streefde het plan immers juist naar een terugdraaiing van etnische zuiveringen.

Omdat de provincies met een Servische meerderheid niet aaneengesloten zouden zijn, was er voor de Bosnische Serven geen goede mogelijkheid hun gebieden te verenigen met Servië of de Servische gebieden in Kroatië. De Kroaten zouden namelijk controle krijgen over het Posavina-gebied, dat gelegen was tussen Servië en de Servische gebieden in Kroatië en West-Bosnië. Pas in april zou Owen het voorstel doen van een nauwe VN-corridor bij Brčko tussen de Servische gebieden, maar die oplossing was voor de Serven onaanvaardbaar, omdat zij geen controle zouden hebben over de corridor.

De Serven zouden in het oorspronkelijke plan van Vance en Owen 43 procent van het Bosnische grondgebied (exclusief Sarajevo) krijgen, wat betekende dat zij ongeveer veertig procent van het terrein dat zij in handen hadden, moesten inleveren. Bovendien waren de gebieden die zij mochten behouden de armste van Bosnië-Herzegovina. Er bevond zich bijvoorbeeld slechts achttien procent van de grondstoffen.²⁰⁰ Van alle vredesplannen was dit het plan dat het meest in de buurt kwam van een combinatie van vrede en gerechtigheid. Diezelfde eigenschap maakte het plan echter ook zo moeilijk uitvoerbaar.

Het Vance/Owen-plan, zoals het voorstel al snel ging heten, was namelijk bepaald geen ideaal vredesplan. Dat gaven Owen en Vance zelf ook wel toe, zodra de microfoons uitstonden en de blocnotes waren opgeborgen. ‘A peace from hell’, noemde Owen het plan.²⁰¹ Hoewel het streven gericht was op herstel van de situatie aan het begin van de oorlog, was het moeilijk voor te stellen hoe dat zou kunnen worden gerealiseerd. Bijna de helft van de 4,5 miljoen inwoners van Bosnië was gevlucht van huis en haard. In steden die bijvoorbeeld aan de Moslims werden toegewezen, zoals Zvornik, Bratunac, Višegrad en Foča, hadden Serven het inmiddels uitsluitend voor het zeggen. En als de partijen al zouden toestaan dat de oorspronkelijke bewoners naar hun huizen terugkeerden, dan zouden velen hun huizen terugvinden als ruïnes. In het kader van de etnische zuivering waren namelijk veel huizen opgeblazen, in brand gestoken of van *booby-traps* voorzien. Op dit punt van terugkeer gaf het Vance/Owen-plan een erg optimistische voorstelling van zaken. In een van de versies van het plan heette het – met wellicht een Brits gevoel voor understatement – dat ‘it is very likely to take more than a year for the many refugees and displaced persons to return to their homes’.²⁰² Door de opdeling van het gebied in tien provincies ontstonden ook lange grenzen,

200 Calic, *Krieg*, p. 205.

201 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 118.

202 Geciteerd in Bert, *Superpower*, p. 194.

waarlangs provinciale strijd mogelijk zou zijn om gebieden van de burens in te lijven. In beginsel kon elke provinciegrens een frontlijn zijn.

Reacties in Bosnië op het plan

Van de drie etnische groepen reageerden alleen de Kroatische leiders dadelijk instemmend op het voorstel. Terwijl Kroaten slechts 17 procent van de Bosnische bevolking uitmaakten besloegen de drie provincies waarin zij domineerden eenderde van het grondgebied (exclusief Sarajevo). Zij kregen gedeeltelijk nog meer grondgebied dan waar ze om hadden gevraagd.²⁰³ Bovendien sloten de drie provincies die zij in Bosnië zouden krijgen weliswaar niet aaneen, maar lag elk van de drie provincies wel direct tegen Kroatië aan. Het Kroatische blad *Globus* noemde het plan ‘de grootste triomf van de Kroatische politiek in de twintigste eeuw’.²⁰⁴ De afkorting van het leger van de Bosnische Kroaten, HVO, werd door sommigen nu opgevat als afkorting van *Hvala* [=Dank u] *Vance Owen*.²⁰⁵

De Kroaten tekenden dadelijk alle drie onderdelen van het plan: de staatkundige uitgangspunten, het staakt-het-vuren en de kaart. Kennelijk volgden Owen en Vance een tactiek waarbij hun plan in drie stappen door de strijdende partijen zou worden aanvaard. Het plan was met opzet voor de Kroaten zo aantrekkelijk gemaakt dat zij er dadelijk mee konden instemmen.²⁰⁶ Daarna zou de regering in Sarajevo moeten worden overgehaald akkoord te gaan met het plan, zodat ten slotte de druk op de Bosnische Serven kon worden opgevoerd om eveneens alle andere onderdelen te aanvaardden.²⁰⁷

De Serven moesten veel gebied inleveren en hadden er vooral moeite mee dat Oost-Bosnië, de vijfde provincie in het plan, die grensde aan Servië, een Moslim-meerderheid zou hebben.²⁰⁸ Het zou betekenen dat zij Milići zouden moeten opgeven met de bauxietmijn die bestierd werd door Rajko Dukić – een van de voormannen en grote financiers van de SDS – of Bratunac, de stad die zich met zoveel moeite en ten koste van vele honderden slachtoffers staande had weten te houden tegen Moslim-aanvallen vanuit Srebrenica. Een ander bezwaar van de Bosnisch-Servische leiding betrof het ontbreken van een geografische verbinding tussen Servië en het Servische gebied rond Banja Luka. En ten slotte wensten de Bosnische Serven geen eenheidsstaat maar een confederatie Bosnië-Herzegovina, bestaande uit drie staten op etnische grondslag. Zij waren dadelijk bereid tot een staakt-het-vuren, maar wezen de staatkundige uitgangspunten en de kaart af.²⁰⁹

De Moslims betreurden het vooral dat zij naar hun oordeel te weinig gebied kregen en dat er in het voorstel geen sprake was van een gecentraliseerde eenheidsstaat. Het vredesplan beloofde volgens hen in elk geval een deel van de etnische zuiveringen van de Serven: terwijl de Moslims 44 procent van de bevolking uitmaakten, kregen zij slechts ongeveer een kwart van het grondgebied (exclusief Sarajevo). Dat was weliswaar ruim het dubbele van de ongeveer elf procent die zij op dat ogenblik in handen hadden, maar weinig in vergelijking met de 43 procent die werd toegewezen aan de Bosnische Serven. Bovendien zouden de Moslims de macht die zij hadden op het niveau van het staatspresidium in belangrijke mate

203 Hayden, *Blueprints*, p. 104.

204 Geciteerd in Grémaux & De Vries, ‘Crisis’, p. 39.

205 Loyd, *War*, p. 86.

206 Vgl. Burg & Shoup, *War*, p. 219.

207 Eisermann, *Weg*, p. 154.

208 Zie bijv. ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 22/93, 25/03/93.

209 Sremac, *War*, p. 140.

moeten opgeven. Zij zouden de macht daarbinnen namelijk op voet van gelijkheid met Kroaten en Serven moeten delen en bovendien zouden veel bevoegdheden van het staatsnaar het provincieniveau worden overgeheveld. Toch reageerde de Bosnische regering aanvankelijk enthousiast op het plan. Zij wilde dadelijk haar steun aan het plan uitspreken, maar liet zich daarvan weerhouden door Vance, die vreesde dat de Serven dan meer concessies zouden eisen.²¹⁰

Nadat Owen en Vance gedurende drie dagen, van 2 tot 4 januari 1993, hun plan aan de conflictpartijen hadden gepresenteerd, gaven zij de delegaties gelegenheid zich te bezinnen op de voorstellen. De beide bemiddelaars zouden de rest van de maand bezig zijn om de instemming van alle drie partijen met de drie onderdelen van het plan – de constitutie, het staakt-het-vuren, gevolgd door gefaseerde demilitarisatie, en de kaart – te krijgen.

De Bosnische regering, die aanvankelijk had ingestemd, sputterde echter toch spoedig tegen. Zij liet op 22 januari weten te weigeren de kaart te tekenen, omdat die Servische gebiedsveroveringen sanctioneerde en bepaalde gemeentes die een Moslim-meerderheid hadden in Kroatisch gedomineerde provincies terechtkwamen. Verder wilden zij dat Sarajevo geen neutraal gebied werd, maar een door Moslims gedomineerde provincie zou worden. Izetbegović zei dat hij de constitutie en de staakt-het-vuren-verklaring wel kon accepteren, maar hij tekende deze onderdelen van het plan (nog) niet.²¹¹

Bij de afwijzende reactie van de Bosnische regering speelde de aanstaande regeringswisseling in Washington, waar Clinton de plaats zou innemen van Bush, een belangrijke rol. Naar verwachting zou dit namelijk leiden tot een Amerikaanse militaire interventie die de Moslims ten goede zou komen.²¹² Eind 1992, begin 1993 werd in Bosnië vol verwachting uitgekeken naar het aantreden van Clinton. Amerikanen in Bosnië werden door Moslims in deze periode begroet met de woorden ‘Clinton dobro’, Clinton is goed, in de overtuiging dat de nieuwe president de verwachtingen die hij had gewekt tijdens zijn verkiezingscampagne, door aanvallen op Servische doelen te bepleiten, zou waarmaken.²¹³

Lord Owen vond het nodig de hooggespannen verwachtingen in Bosnië te temperen en vertelde de Bosnische regeringsleiders in december 1992: ‘Don’t live under this dream that the West is going to come in and sort this problem out.’²¹⁴ Dadelijk na de presentatie van het Vance/Owen-plan reisde Izetbegović echter naar de VS om zich te verstaan met het kamp van Clinton, dat de inauguratie en de regeringsperiode van de nieuwe president voorbereidde. Owen waarschuwde de Amerikanen tevoren dat zij elke indruk moesten vermijden dat zij Izetbegović militair te hulp zouden komen, omdat de bereidheid van de Bosnische president om te onderhandelen dan navenant zou afnemen. Niettemin verkeerde Izetbegović na besprekingen met de aanstaande vice-president Al Gore, en andere vertegenwoordigers uit het kamp van Clinton, onder de indruk dat militaire interventie aanstaande was.²¹⁵ Gore had als senator al fel stelling genomen tegen Milošević. Tijdens de oorlog in Kroatië had hij gesproken over de ‘morele bothed’ en het gebrek aan morele moed van de Amerikaanse regering die duizenden Kroaten het leven had gekost.²¹⁶ In de eerste week nadat Clinton Gore

210 Zimmermann, *Origins*, p. 222.

211 Burg & Shoup, *War*, pp. 224-225.

212 Vgl. Burg & Shoup, *War*, p. 223.

213 Zie ook Halberstam, *War*, p. 225.

214 Sremac, *War*, p. 136. Zie ook Simms,

Hour, p. 138.

215 Sremac, *War*, p. 137.

216 Patrick Glynn, ‘What foreign policy? III: Yugoblunder; US support of Yugoslavia’, *The New Republic*, 24/02/92.

had aangewezen als zijn *running mate*, drong Gore er al bij de presidentskandidaat op aan van Bosnië een prioriteit in de Amerikaanse buitenlandse politiek te maken.²¹⁷

Niet alleen in het gebied onder controle van de Bosnische regering, maar ook in dat van de Republika Srpska was het wachten op het Joegoslavië-beleid van de nieuwe Amerikaanse regering. Amerikaanse verslaggevers die gewend waren dat de machthebbers in Pale niet maalden om de opstelling van Europese regeringsleiders, werd in de eerste maanden van 1993 bij bezoeken indringend gevraagd naar de voornemens van de regering in Washington. Kritische verslaggeving werd hen kwalijk genomen, vanuit de gedachte dat dat wel eens tot Amerikaans ingrijpen zou kunnen leiden.²¹⁸

7. Milošević als vredesapostel

Om aanvaarding van het vredesplan door de Republika Srpska tot stand te brengen werd de internationale gemeenschap afhankelijk van de leiding in Belgrado. Op 6 januari, de avond voor het christelijk-orthodoxe Kerstfeest, zei de president van de Federale Republiek Joegoslavië Ćosić, in een televisietoespraak tot het Servische volk, dat het uitblijven van een resultaat van de Geneefse onderhandelingen zou leiden tot een militaire interventie van de VS en de Europese landen, die niet beperkt zou blijven tot Bosnië maar zich ook zou richten tegen Servië en Montenegro. Bovendien zou de uitkomst van de besprekingen in Genève bepalend zijn voor de vraag of de sancties tegen klein-Joegoslavië zouden worden opgeheven of verscherpt: ‘Serven staan daarom voor een verschrikkelijk dilemma: politieke en militaire capitulatie of een aanval door de machtigste mogendheden ter wereld.’²¹⁹

De kwestie van de sancties kon inderdaad een effectief drukmiddel op het regime in Belgrado zijn. De economische toestand in Servië en Montenegro bleef maar verslechteren. Begin 1993 werd de dinar ten opzichte van de dollar met maar liefst elfduizend procent gedevalueerd. Belangrijke levensmiddelen als meel, suiker en zout gingen op de bon. De export bedroeg in januari 1993 nog maar een kwart van de uitvoer een jaar eerder.²²⁰ De industriële productie in Servië bedroeg in 1993 een kwart minder dan in 1989; het inkomen per hoofd van de bevolking bedroeg veertig procent van dat van vier jaar tevoren; slechts veertig procent van de beroepsbevolking had werk;²²¹ en vier miljoen Serven leefden onder het bestaansminimum.²²²

Gedurende het jaar 1992 had Milošević twintigduizend man toegevoegd aan de politiemacht en speciale eenheden verder uitgerust met pantserwagens, helikopters en raketwerpers om eventuele onrust als gevolg van de sancties tegen te gaan.²²³ Er was sprake van een groeiende tegenstelling tussen de Serven in Servië en die in Bosnië. De Bosnische Serven waren van mening dat hun etnische broeders en zusters aan de overzijde van de Drina zich te weinig voor hen inspanden,²²⁴ terwijl vooral Milošević juist vond dat de economie van Servië gebukt ging onder de solidariteit die zijn bewind betoonde met de Bosnische Serven.²²⁵ Dat

217 Karan Tumulty, ‘Gore’s Role: Deep in the Details’, *Time*, 14/06/99, p. 28; Drew, *Edge*, p. 150; Vertrouwelijk vraaggesprek (14).

218 John F. Burns, ‘Bosnia Loses Any Hope of Being Saved’, *The New York Times*, 25/07/93.

219 Owen CD-ROM. Address of FRY President Dobrica Coic to the Yugoslav Public, Belgrade, 06/01/93; Cohen, *Bonds*, p. 273, n. 68. Zie ook

Stojanović, *Autoritet*, p. 31.

220 Dyker & Bojičić, ‘Impact’, p. 51.

221 Cohen, *Serpent*, p. 193.

222 Ćalić, *Krieg*, p. 172.

223 Woodward, *Tragedy*, p. 293.

224 Stojanović, *Fall*, p. 123.

225 Stojanović, *Fall*, p. 201.

leidde soms tot emotionele uitvallen van Milošević tegenover Karadžić en andere Bosnisch-Servische leiders, die volgens hem Servië gegijzeld hielden met hun ‘stommiteiten’.²²⁶ Milošević moet hebben beseft dat, als Panić al niet in staat was geweest een vermindering van de sancties te bewerkstelligen, hem dat na de verkiezingsnederlaag van Panić, zeker niet zou lukken, als hij niet van beleid veranderde. De Servische president, die aan de oorsprong stond van de conflicten met Slovenië, Kroatië en Bosnië, manoeuvreerde zichzelf daarom nu handig in de rol van vredesapostel. Hij sloot zich aan bij Ćosić, die meende dat het Vance/Owen-plan weliswaar veel nadelige elementen bevatte voor de Serven, maar aanvaard moest worden omdat bij de nadere uitwerking een gunstiger regeling voor de Serven verkregen zou kunnen worden dan bij de eerste presentatie van het plan op 2 januari het geval was geweest.²²⁷

Op 6 januari voerden Owen en Vance een lang gesprek met Milošević waarin zij hem verzochten om de Bosnisch-Servische leiders ervan te overtuigen dat het vredesplan voor hen niet ongunstig was. Weliswaar bood het plan niet de mogelijkheid van een Servische staat binnen de Bosnische staat, maar de beide bemiddelaars benadrukten de hoge mate van bestuurlijke decentralisatie die hun plan bood. Milošević beloofde te doen wat hij kon en verklaarde verscheidene malen dat het voor Servië van vitaal belang was dat er vrede zou komen. Hij toonde zich zeer bezorgd over de stand van de economie in zijn land en benadrukte herhaaldelijk dat er een eind moest komen aan het isolement van Servië en aan de sancties. Owen zegde toe dat na aanvaarding van het vredesplan er een eind zou komen aan het isolement van Servië.²²⁸ Niet alleen Milošević zelf, maar ook zijn vrouw Mira Marković benadrukte nadien publiekelijk het belang van aanvaarding van het Vance/Owen-plan door de Bosnische Serven.²²⁹ Ondertussen gaf zij in haar in 1993 tweewekelijks gepubliceerde, en tevoren door haar echtgenoot gelezen dagboeknotities, met grote regelmaat af op de Bosnisch-Servische politieke leiding als fascistisch en leugenachtig wegens de politiek van etnische zuivering en de opdeling van Bosnië-Herzegovina.²³⁰

Het Westen wist zich maar weinig raad met de nieuwe rol van Milošević als vredesapostel: Was Milošević werkelijk tot inkeer gekomen of wilde hij uitsluitend van de sancties tegen zijn land af?²³¹ Dat het werkelijk mogelijk was via Milošević druk uit te oefenen op de Bosnische Serven om akkoord te gaan met het vredesplan van Owen en Vance, kon de nieuwe Amerikaanse regering maar moeilijk geloven: ‘het kon bijna niet anders of daar moest iets achter zitten’, gaven Amerikaanse autoriteiten te verstaan aan Owen en Vance.²³²

Dit alles roept de vraag op wat eigenlijk de invloed was die Milošević op Karadžić en Mladić had. Volgens sommigen had Milošević grote en rechtstreekse invloed op Mladić en

226 Doder & Branson, *Milošević*, p. 180.

227 Interview D. Ćosić, 13/09/01.

228 ABZ, DEU/ARA/00110. *Coreu* van het Deense EG-voorzitterschap, 08/01/93, cpe/pres/cop 50; Owen CD-ROM. *Coreu* telegram: Report of ICFY Co-Chairmen’s Visit to Belgrade and Zagreb – 6 January 1993.

229 Marković, *Night*, p. 57 (04/05/93).

230 Voor de kritiek van Marković op Karadžić en Biljana Plavšić, zie Marković, *Night*, pp. 17-18 (20/01/93), 43 (29/03/93), 52 (27/04/93), III-III (10/09/93).

231 Raymond van den Boogaard, ‘De Servische vader des vaderlands redt de vrede in Bosnië’, *de Volkskrant*, 13/01/93; Nicole Lucas, ‘Vredesakkoord stoelt op Servisch drijfzand’, *Trouw*, 14/01/93; Dirk-Jan van Baar, ‘Milošević als vredesapostel’, *Intermediair*, 29(1993)3; Jonathan Steele, ‘Slobodan Milošević lijkt echt naar vrede in Bosnië te verlangen’, *de Volkskrant*, 19/07/95; Steve Crawshaw, ‘Milošević, de architect van de haat’, *Rotterdams Dagblad*, 14/10/98.

232 ABZ, DEU/ARA/00110. Biegman III aan Kooijmans, 04/02/93.

de VRS, wat niet zo vreemd zou zijn, gezien de voortdurende financiering van de soldij van de officieren vanuit Belgrado.²³³ Ook op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken ging men ervan uit dat Milošević de touwtjes van de Republika Srpska in handen had. De intenties van Milošević waren op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag echter niet erg duidelijk.²³⁴ Morele bezwaren tegen onderhandelen met Milošević werden terzijde geschoven; met hem moesten zaken worden gedaan.²³⁵

Tussen Karadžić en Mladić hadden zich al in het najaar van 1992 meermalen spanningen voorgedaan, doordat Mladić en andere officieren het niet eens waren met concessies die Karadžić tijdens onderhandelingen deed en die nadelig waren voor de strategische positie van de VRS.²³⁶ Sindsdien namen onderhandelaars waar dat Karadžić nerveus was wanneer hem werd gevraagd in te stemmen met iets waarover hij nog geen overleg had kunnen plegen met Mladić.²³⁷ In elk geval was gebleken dat Karadžić geen grip had op de VRS. De enige die dat had, was Mladić.²³⁸

Mladić nam er verder aanstoot aan dat de partij van de (Bosnische) Serven, de SDS, het ministerie van Defensie van de Republika Srpska controleerde²³⁹ en aan de VRS officieren opdrong die om politieke redenen in Bosnië werden geplaatst. Bovendien beschuldigde Mladić de SDS ervan voortdurend uit te zijn op buit. Officieren ergerden zich ook aan de particuliere milities van de politici.²⁴⁰

In de verhouding tussen Milošević, Karadžić en Mladić schijnt ook een verschil in geografische oriëntatie een rol te hebben gespeeld. Milošević was vooral geïnteresseerd in Kosovo. De situatie in Kroatië was hem in veel opzichten tot last. Telkens wanneer Milošević tegenover buitenlandse diplomaten de noodzaak ter sprake bracht het Servische gezag te doen gelden in Kosovo, hielden zij hem de situatie in Kroatië voor, waar Tudjman hetzelfde wilde ten aanzien van de gebieden die in Servische handen waren. Bovendien waren de sancties tegen Servië mede verbonden aan de situatie in Kroatië.²⁴¹ Kosovo daarentegen was voor Milošević niet alleen het kernland van de Servische geschiedenis, maar ook het gebied waar zijn politieke ster in 1987 was gaan rijzen.

Voor Mladić op zijn beurt was Krajina van groot belang. De generaal voelde zich emotioneel verbonden met het gebied waar voor hem de oorlog was begonnen. De Servische natie was voor hem één en ondeelbaar, en hij zag dat bevestigd in een verdrag van wederzijdse militaire bijstand dat in 1992 was gesloten tussen de Servische republieken in Krajina en Bosnië-Herzegovina.²⁴²

Karadžić daarentegen hechtte niet zozeer aan de Servische gebieden in Kroatië, die zware logistieke eisen stelden aan de VRS. Liever concentreerde hij zich op het Servische gebied in Bosnië, waarvan hij de president was.

233 ABZ, 999.241, Engels 241 aan Kooijmans, 26/03/93; Interview M. Steiner, 06/07/00; Vertrouwelijk vraaggesprek (4).

234 Interview P. Bas Backer, 22/05/00.

235 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

236 Zie bijv. MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 67/92, 17/09/92; 76/92, 20/10/92; 78/92, 26/10/92; 80/92, 02/11/92; 84/92, 11/11/92. Verder: Vertrouwelijk vraaggesprek (4).

237 John Burns, 'Serbian General Is Either a

Snake or a Charmer, Depending on the Beholder', *The New York Times*, 08/08/93.

238 ABZ, Kabinetsarchief Stg. Geheime Codes. Engels 277 aan Van den Broek, 10/09/92, Stg geheim.

239 Vertrouwelijk vraaggesprek (4).

240 Interview M. Milutinović, 20 en 22/03/00.

241 Interview D. Milovanović, 22/03/00.

242 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 12/93, 04/02/93.

De verwijdering tussen Milošević en Karadžić trad scherp aan het licht tijdens een bijeenkomst op 9 januari in Belgrado. Op die dag ontving Milošević een Bosnisch-Servische afvaardiging in Belgrado. Milošević eiste toen van de Bosnisch-Servische leiders dat zij het Vance/Owen-plan zouden aanvaarden. De Bosnisch-Servische leiders bogen echter niet voor de aandrang van Milošević en beide partijen waren het nog niet eens, toen ze samen met Ćosić in het vliegtuig naar Genève vertrokken.²⁴³ Daar oefenden Owen en Vance via Milošević en Ćosić grote druk uit op Karadžić om akkoord te gaan met hun plan. Milošević dreigde Karadžić dat, als hij niet akkoord ging, hij niet langer op bevoorrading door Servië hoefde te rekenen. Bovendien vertelden Milošević en Ćosić aan Karadžić dat, als de oorlog in Bosnië voortduurde, het Westen zou interveniëren met, zoals een Joegoslavisch delegatielid aan een verslaggever van *The New York Times* verklaarde, ‘weapons you can’t even see’.

Onder die druk ging Karadžić op 12 januari in Genève inderdaad akkoord met het Vance/Owen-plan. Hij zei dat hij er zeker van was dat het Bosnisch-Servische parlement ermee zou instemmen en beloofde het vredesplan daaraan binnen een paar dagen voor te leggen.²⁴⁴ Karadžić wist inderdaad het Bosnisch-Servische parlement in beginsel in te laten stemmen met het Vance/Owen-plan. Op 20 januari verklaarde die volksvertegenwoordiging zich met 55 tegen 15 stemmen akkoord. Aan die instemming werden echter zware voorwaarden verbonden. Zo zou de Bosnisch-Servische leiding niet bereid zijn het Posavina-gebied en Oost-Bosnië op te geven.²⁴⁵ Op 23 januari verklaarde Karadžić dat hij de uitgangspunten van de constitutie uit het vredesplan aanvaardde, maar niet akkoord kon gaan met de kaart.²⁴⁶

De negatieve opstelling van de Bosnische-Servische leiders tegenover de vredesvoorstellen was niet alleen een probleem vanuit de optiek van de internationale gemeenschap: ook vanuit hun eigen positie bezien, is het moeilijk steeds de rationaliteit in hun opstelling te vinden. Een paar maanden na het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina hadden de Bosnische Serven ongeveer zeventig procent van het grondgebied in handen, meer dan zij hadden beoogd. Het lag voor de hand dat zij aan de onderhandelingstafel de successen die zij op het terrein hadden behaald, zouden proberen te verzilveren. Dat de Bosnische Moslims zich verzetten tegen een diplomatiek onderhandelingsresultaat, terwijl zij er militair zo zwak voorstonden, lag voor de hand. De vraag is dan waarom de Bosnische Serven niet meer geneigd waren tot instemming met het plan. In augustus 1994 klaagde Milovan Stanković, een commandant van de VRS :

De voornaamste doelen van onze strijd – politieke, nationale, economische, militaire of regionale doelen – zijn nooit in beleid vastgelegd. Er is nooit duidelijk gezegd welke staat wij nastreefden, van welke omvang en welke steden moesten worden ingenomen. Een beleid dat zegt dat de grens daar ligt tot waar de soldatenlaars kan komen, is op zijn zachtst gezegd frivool. Een soldatenlaars kan gemakkelijk uitglijden.²⁴⁷

243 Burg & Shoup, *War*, p. 225.

244 David Binder, ‘Leader of Bosnia’s Serbs, In Shift, Backs an Accord’, *The New York Times*, 13/01/93; Burg & Shoup, *War*, pp. 225-226.

245 Burg & Shoup, *War*, p. 226; Cohen, *Bonds*, pp. 259-260.

246 Burg & Shoup, *War*, p. 226.

247 Geciteerd in Burg & Shoup, *War*, p. 185.

De Bosnisch-Servische leiders wisten dus hun militaire veroveringen niet te laten volgen door een diplomatieke *endgame*. Het Westen wist hen niet – evenmin als Milošević – te overtuigen van de noodzaak daarvan.

De maand januari eindigde er voor Vance en Owen mee dat alle drie partijen de constitutie uit hun plan hadden aanvaard. De kaart was alleen door de Kroaten geaccepteerd. De militaire overeenkomst werd getekend door de leiders van de Bosnische Kroaten en de Bosnische Serven, respectievelijk Boban en Karadžić. Izetbegović weigerde de militaire overeenkomst te aanvaarden, met als argument dat de controle op de zware wapens onvoldoende was.²⁴⁸ Het ligt echter meer voor de hand aan te nemen dat hij van voortzetting van de strijd voordeel verwachtte, hetzij door overwinningen te boeken, hetzij doordat de Bosnisch-Servische beschietingen van Bosnische steden goed propagandamateriaal tegenover het buitenland opleverden.²⁴⁹

Pas op 3 maart zou Izetbegović overgaan tot ondertekening van de militaire overeenkomst,²⁵⁰ nadat *Force Commander* Nambiar hem had meegedeeld dat de VN de zware wapens onder toezicht zou plaatsen.²⁵¹ Begin februari verplaatsten Owen en Vance de besprekingen met de leiders van de conflictpartijen in Bosnië-Herzegovina naar New York, zodat zij steun konden verwerven voor hun plan bij leden van de Veiligheidsraad en gebruik konden maken van de goede diensten van deze leden om de partijen aan de onderhandelings-tafel nader tot elkaar te brengen. Bovendien konden Owen en Vance in New York nauwer contact met de Amerikaanse regering onderhouden.²⁵² Dat laatste was hard nodig.

8. De consequenties van de Amerikaanse machtswisseling

Op 20 januari, dezelfde dag waarop het Bosnisch-Servische parlement in beginsel instemde met het Vance/Owen-plan, werd in Washington de nieuwe Amerikaanse president Clinton geïnstalleerd. Het leek erop dat, nu Karadžić en het parlement van *Srpska* gezwicht waren voor de gecombineerde dreiging van Servische sancties en internationale interventie, met enige druk van de Verenigde Staten een finaal akkoord over het plan binnen handbereik was.²⁵³ De opstelling van de Amerikaanse regering was tevens van groot belang, omdat de verwachting bestond dat, als Washington een actiever standpunt inzake voormalig Joegoslavië zou innemen, de regering in Londen dat waarschijnlijk ook zou doen.²⁵⁴

Nog voordat Clinton aantrad reageerde de regering van president Bush in zijn nadagen echter al afwijzend op het vredesplan. Die Amerikaanse opstelling werd bepaald door een aantal uitgangspunten. Ten eerste hadden de politieke beleidsmakers in Washington zich enkele jaren na de Koude Oorlog in hun visie ten aanzien van Oost-Europa in het algemeen nog niet kunnen losmaken van het aan dat tijdperk verbonden zwart-witperspectief. Tijdens de Koude Oorlog was de strijd gegaan tussen de kapitalistische ‘wij’ en de communistische ‘zij’. De machthebbers in Servië representeerden in de ogen van de regering in Washington

248 Burg & Shoup, *War*, p. 227.

249 Vgl. Eisermann, *Weg*, p. 155.

250 VN, A/47/901 en S/25362; Ramcharan, *Conference*, pp. 1318-1320.

251 Owen CD-ROM. Letter dated 1 March 1993 from UNPROFOR Forde Commander Satish Nambiar to His Excellency President Izetbegovic; Ramcharan, *Conference*, p. 1320.

252 Vgl. Owen CD-ROM. Lord Owen's report from New York of 6 February 1993 on progress of Vance-Owen Peace Plan; VN, S/25248.

253 Vgl. The editors, 'Clinton and Milosevic', Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 164.

254 Vgl. Max van Weezel en Leonard Ornstein, 'Lubbers zit er niet om lellen uit te delen', *Vrij Nederland*, 22/01/93.

nog steeds de communisten. Ten tweede is voor de Verenigde Staten, zelf een smeltkroes van culturen, de multiculturele samenleving een vanzelfsprekendheid. Alles wat daarvan afweek was psychologisch moeilijk aanvaardbaar.²⁵⁵ Verder vond de regering-Bush dat het Vance/Owen-plan neerkwam op de aanvaarding, zo niet beloning van de etnische zuiveringen door de Serven.²⁵⁶

Deze kritiek van de regering in Washington kon rekenen op brede steun in de Amerikaanse samenleving. Wellicht het belangrijkste bezwaar echter was de paradox van het vredesplan van Owen en Vance, die erop neerkwam dat het plan een grotere militaire inspanning van het Westen vereiste dan tot dan toe. Al eind 1992 had de NAVO berekend dat voor inzet van de implementatie van het vredesplan van Owen en Vance, zoals dat op dat moment bekend was, 75.000 manschappen nodig zouden zijn.²⁵⁷ En daartoe was de regering in Washington niet bereid, zo was uiteindelijk ook de overtuiging van Owen.²⁵⁸ Gezaghebbende Amerikaanse commentatoren vestigden er de aandacht op dat een militaire interventie om het plan af te dwingen geen uitzicht op succes bood, omdat in wezen vrijwel de hele Bosnische bevolking er bezwaar tegen maakte.²⁵⁹

Zou deze opstelling veranderen nadat Clinton Bush was opgevolgd? Het had er alle schijn van. Niet alleen had Clinton tijdens zijn verkiezingscampagne gesproken over opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims en over de mogelijkheid van bombardementen op Servische militaire doelen, doelstellingen, die later bekend werden als het beleid van *lift and strike*. Clinton kende tijdens zijn campagne en het begin van zijn regeringsperiode ook een voor Amerikaanse begrippen ongewoon groot belang toe aan de Verenigde Naties.²⁶⁰ Madeleine Albright, de Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, werd in die hoedanigheid lid van de regering (!) en daarmee ook lid van de Nationale Veiligheidsraad. Ze was een groot voorstandster van *peacekeeping* en benadrukte de noodzaak van 'assertive multilateralism' in de Amerikaanse buitenlandse politiek.²⁶¹ Bij het *Department of Defense* werd een post geschapen van *Assistant Secretary for peacekeeping and democracy*. In zijn inaugurele rede zei Clinton verder dat de Verenigde Staten geweld zouden gebruiken als de wil en het geweten van de internationale gemeenschap zouden worden getart.²⁶²

Ook in de maanden tussen zijn verkiezing en zijn inauguratie had Clinton laten weten dat volgens hem voor het Westen de tijd was gekomen 'to turn up the heat a little' in Bosnië.²⁶³ Zijn gedachten gingen daarbij uit naar het afdwingen van het vliegverbod met geweld, zoals hij op 4 december tijdens een persconferentie bekendmaakte.²⁶⁴

255 Vgl. M.C. Brands & Ronald Havenaar, 'De Verenigde Staten en het probleemkind Europa', in: Gijs de Vries e.a., *Continent*, p. 65.

256 'Lot Bosnië in handen van Veiligheidsraad', *De Telegraaf*, 01/02/93; 'VN-hulpkonvooien Bosnië gestaakt na dodelijke aanval van Serviërs', *De Telegraaf*, 03/02/93; 'Owen en Vance doen vredesplan over aan V-raad. Zware gevechten na mislukken overleg Genève', *Trouw*, 01/02/93; 'Owen laat hoop op vrede Bosnië nog niet varen', *de Volkskrant*, 01/02/93; 'Vance en Owen stuiten op verzet regering-Clinton', *de Volkskrant*, 03/02/93.

257 Eisermann, *Weg*, p. 161.

258 Edward Mortimer, 'An exit with one regret',

Financial Times, 02/06/95.

259 Zie bijv. Pfaff, 'Invitation', p. 107; zie ook ibidem, pp. 99 en 105-106.

260 Zie bijv. R.W. Apple, 'U.N. and the Pentagon', *The New York Times*, 15/02/93.

261 Drew, *Edge*, p. 145.

262 Shawcross, *Evil*, p. 89.

263 J.F., 'Croatian leader urges western action against Serbs', *New York Times News Service*, 12/12/92, 1821 EST.

264 E. Sciolino, 'Clinton faults Bush over Bosnia policy', *New York Times News Service*, 11/12/92, 2053 EST; Owen, *Odyssey*, p. 83. Zie ook Powell & Persico, *Journey*, pp. 547-548.

De Britse regering liet in de weken daarna, met instemming van de regering in Parijs, geen gelegenheid voorbijgaan om duidelijk te maken dat zij daar tegen was, met het oog op de mogelijke represailles voor de Britse troepen op de grond. Dit verschil tussen de Amerikaanse opstelling en de weigering van het Verenigd Koninkrijk om zijn troepen op de grond de dupe te laten worden van de door Washington gewenste luchtaanvallen zou weldra uitmonden in, wat de Britse premier Major noemde, ‘the most serious Anglo-American disagreement since the Suez Crisis’.²⁶⁵ Amerikaanse diplomaten zouden door het Britse verzet zo ver komen dat ze Groot-Brittannië bijna als een vijandige mogendheid beschouwden.²⁶⁶ In deel III wordt uitgebreid ingegaan op de gevolgen van dit verschil in benadering.

Een actiever optreden van Clinton inzake Bosnië werd bovendien doorkruist door enkele initiatieven die de regering-Bush op de valreep had genomen. Het eerste was het besluit Amerikaanse troepen in te zetten ten behoeve van de vredesmacht van de VN in Somalië. Het was weinig waarschijnlijk dat de Amerikaanse regering zich in twee crisisgebieden tegelijk zou storten. Het tweede deel van de erfenis van Bush betrof een brief die de demissionaire president eind december 1992 met medeweten en instemming van Clinton aan Milošević en de Joegoslavische bevelhebber Života Panić had gestuurd.²⁶⁷ De brief vloeide voort uit *intelligence*-berichten als zou Milošević een golf van geweld willen ontketenen tijdens de overgangperiode van het Amerikaanse presidentschap en informatie als zou hij speciaal acties ten aanzien van Kosovo en Macedonië op het oog hebben. Owen en Vance hadden al vanaf begin november gewaarschuwd dat in Kosovo en Macedonië elk moment het geweld kon losbarsten, en zij hadden ervoor gepleit minimaal een bataljon in Macedonië te stationeren als preventieve maatregel.²⁶⁸

De geluiden die Owen liet horen gonsden ook in de media.²⁶⁹ Verplaatsing van het conflict naar Kosovo of Macedonië was een schrikbeeld van het Westen, omdat dan ook de NAVO-partners Griekenland en Turkije in het conflict betrokken zouden kunnen raken. Daarom besloot de Veiligheidsraad, op verzoek van de regering van Macedonië, zeventienhonderd blauwhelmen preventief op haar grondgebied te stationeren (resolutie 795 van 11 december 1992).

Op 6 januari 1993 ontplooiden 147 Canadese militairen in Macedonië, die hun taak op 6 maart van dat jaar overdroegen aan een Scandinavisch bataljon, bestaande uit soldaten uit Noorwegen, Zweden, Finland en Denemarken. Zij maakten deel uit van UNPROFOR,

265 Major, *Autobiography*, p. 540.

266 Ed Vulliamy, ‘Bosnia – The Secret War: Tragic Cost of Allies’ Hidden Hostility’, *The Guardian*, 21/05/96.

267 ‘Bush dreigt Milošević met militair ingrijpen’, *NRC Handelsblad*, 29/12/92; ‘VS dreigen Servië met geweld om Kosovo’, *de Volkskrant*, 29/12/92.

268 Ramcharan, *Conference*, p. 1213; Owen CD-ROM. Summary of Lord Owen’s speech and answers to questions at NATO, Brussels, 04/12/92; ‘Navo waarschuwt Servië’, *Trouw*, 08/12/92.

269 Als voorbeeld van de keur aan berichten over Macedonië die eind 1992 in Nederlandse kranten verschenen zie Frank Westerman, ‘De chauvinisten hier bouwen levensgevaarlijke luchtkastelen’, *de*

Volkskrant, 19/11/92; idem, ‘Banaal incident kan strijd doen ontvlammen’, *de Volkskrant*, 20/11/92; idem, ‘Regering Macedonië is tevreden over komst VN-waarnemers’ en ‘Macedonië opgetogen’, *de Volkskrant*, 26/11/92; idem, ‘Niet erkend maakt onbemind’, *de Volkskrant*, 04/12/92; Peter Michielsen, ‘Europa speelt Russische roulette met Macedonië’, *NRC Handelsblad*, 23/11/92; idem, ‘In kampen Macedonië dreigt explosie’, *NRC Handelsblad*, 27/11/92; idem, ‘Het bevroren hart van de Balkan’, *NRC Handelsblad*, 28/11/92; ‘De Serviërs gebruikten ons bij hun opmars als levend schild’, *NRC Handelsblad*, 27/11/92; J.F. Hinrichs, ‘Militair ingrijpen in Joegoslavië komt naderbij’, *Het Financieele Dagblad*, 09/12/92.

maar opereerden onder hun eigen *Macedonia Command*.²⁷⁰ In juli 1993 zou de Amerikaanse regering daar 315 eigen manschappen aan toevoegen. In zijn brief aan Milošević dreigde Bush bovendien met Amerikaanse luchtacties tegen Servië zelf en tegen Serven in Kosovo, indien Milošević daar een oorlog zou ontketenen.²⁷¹ Deze acties pasten in het Amerikaanse beleid een dam op te werpen tegen eventuele confrontaties in het zuiden van de Balkan.²⁷² Volgens de brief zouden Amerikaanse luchtaanvallen eveneens plaatsvinden in geval van Servische schendingen van het vliegverbod, aanvallen op UNPROFOR in Bosnië en ingrijpen tegen humanitaire transporten in Bosnië.²⁷³ Hoewel dit op het eerste gezicht een krachtig signaal leek, moest Milošević eruit kunnen afleiden dat Washington weliswaar bereid was de brand in voormalig Joegoslavië zich niet verder te laten verspreiden, maar niet het vuur in Bosnië te blussen.²⁷⁴

Los van de hypotheek waarmee Bush het beleid van zijn opvolger belastte, was de verwachting dat het geruime tijd zou duren voordat Clinton, wanneer hij eenmaal zijn intrek genomen zou hebben in het Witte Huis, een definitief beleid ten aanzien van Bosnië zou ontwikkelen. De samenstelling van zijn team voor het nationale veiligheidsbeleid vergde veel tijd. De man die hij koos als minister van Buitenlandse Zaken, Warren Christopher, was hoofd van zijn overgangsteam, en Sandy Berger, zijn beoogde *National Security Adviser*, was hoofd van het personeel van het overgangsteam. Zij konden daardoor nauwelijks tijd besteden aan de voorbereiding van het buitenlands beleid van de nieuwe president. Clinton, die zelf weinig ervaring had op het terrein van het buitenlands beleid, werd bovendien gehinderd door zijn belofte aan de kiezers dat hij zijn aandacht 'als een laserstraal' zou richten op het economische beleid.²⁷⁵

Bij alle aanloopproblemen en aarzelingen was Clinton echter van één zaak zeker: er zouden géén Amerikaanse grondtroepen worden ingezet en eventuele Amerikaanse militaire acties ten aanzien van voormalig Joegoslavië zouden uitsluitend in multilateraal verband plaatsvinden, zoals opgetekend uit de mond van de nieuwe president viel te lezen in het tijdschrift *US News & World Report* op de dag na zijn inauguratie.²⁷⁶

Blijkens opiniepeilingen was de Amerikaanse bevolking hevig verdeeld over de vraag of de Verenigde Staten betrokken zouden moeten raken bij militaire of vredesoperaties in Bosnië. Bovendien was slechts een klein deel van de Amerikaanse bevolking geïnteresseerd in de situatie in Bosnië. Het percentage dat zei de toestand daar te volgen, schommelde gedurende 1993 en 1994 vrijwel steeds tussen de tien en vijftien procent. Alleen Amerikaanse deelname aan luchtacties en de verstrekking van noodhulp konden op een vrijwel constante meerderheid aan voorstanders rekenen.²⁷⁷ Een vooraanstaand Amerikaanse commentator als Leslie

270 Peter Michielsen, 'VN voor het eerst preventief', *NRC Handelsblad*, 14/12/92.

271 Callahan, *Wars*, pp. 117-118; Don Oberdorfer, 'A Bloody Failure in the Balkans', *The Washington Post*, 08/02/93; David C. Gompert, 'The United States and Yugoslavia's Wars', in: Ullman (ed.), *World*, p. 137.

272 David C. Gompert, 'The United States and Yugoslavia's Wars', in: Ullman (ed.), *World*, pp. 136-137.

273 ABZ, Kabinetsarchief Stg. Geheime Codes. Van den Broek 511 aan PV NAVO, 29/12/92, Stg

Geheim.

274 Vgl. David C. Gompert, 'The United States and Yugoslavia's Wars', in: Ullman (ed.), *World*, p. 137.

275 Drew, *Edge*, p. 138; Daalder, *Dayton*, p. 83; Maarten Huygen, 'De vraag is of Clinton wel tijd heeft voor buitenlands beleid', *NRC Handelsblad*, 24/12/92.

276 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 105.

277 Bert, *Superpower*, pp. 86-88. Zie ook 'Clinton breekt vredesplan voor Bosnië open', *de Volkskrant*, 11/02/93.

Gelb meende dat de Europeanen daarom maar even hun eigen boontjes moesten doppen, en: 'If Europeans once again ignore genocide and evil and decline to be their brother's keepers, Americans may not want to be Europe's keepers for much longer either.'²⁷⁸

Toen Clinton eindelijk zijn nationale veiligheidsteam bij elkaar had – Christopher op het *State Department*, Les Aspin op Defensie en Anthony Lake die *National Security Adviser* werd, niet Berger – konden zij het lange tijd niet eens worden over het Amerikaanse beleid ten aanzien van Bosnië. Het Bosnië-beleid was voornamelijk onderwerp van gesprek in het *Principals Committee*, dat behalve uit Lake, Christopher en Aspin, bestond uit Colin Powell, CIA-hoofd James Woolsey, Lakes plaatsvervanger Berger, en 'de man' van vice-president Gore in de nationale veiligheidsraad Leon Fuerth. Soms waren ook Clinton en Gore zelf aanwezig bij de vergaderingen van het comité. De haviken inzake Bosnië binnen dit team waren: Gore, die allang actie wilden tegen de Serven, Fuerth en Albright, die allergisch was voor alles wat naar een nieuw 'München' riekte. Lake wilde eveneens straf optreden tegen de Serven.²⁷⁹ Aspin meende dat, alleen als er een massale troepenmacht werd ingezet, er iets in Bosnië kon worden ondernomen. Hij vertolkte het standpunt van zijn ministerie, het Pentagon.²⁸⁰

Christopher was het prototype van de diplomaat die gewend was aan traditionele internationale verhoudingen en weinig ophad met intrastatelijke conflicten in de periferie van de Amerikaanse buitenlandse politiek.²⁸¹ Hij had moeite om tot een definitieve standpuntbepaling inzake voormalig Joegoslavië te komen, maar meende ten slotte, net als de vorige regering, dat Bosnië eigenlijk een Europees probleem was.²⁸² Clinton, gehinderd door zijn gebrek aan buitenlands-politieke ervaring, gaf geen richting aan de discussie.²⁸³ Hij werd gedurende het hele jaar 1993 heen en weer geslingerd tussen persoonlijke emoties over Bosnië en aandrang van Gore om iets te doen aan de ene kant, en terughoudendheid omdat hij de voorrang wilde geven aan zijn binnenlandse programma en de verwachting dat het Amerikaanse publiek de inzet van grondtroepen in Bosnië niet zou steunen aan de andere kant.²⁸⁴ De langdurige bijeenkomsten van het *Principals Committee* in the *Situation Room* van het Witte Huis hadden daardoor volgens een hoge ambtenaar weinig te maken met beleidsvorming: 'It was group therapy – an existential debate over what is the role of America.'²⁸⁵

De politiek van de regering in Washington bood bovendien geen helderheid omdat zij niet koos of zij zich primair zou opstellen achter de Bosnische regering, die een rechtvaardige vrede wilde, of achter de Europese Gemeenschap, die in het algemeen slechts een spoedige beëindiging van de oorlog nastreefde, rechtvaardig of niet. Het gevolg van deze zwenkende opstelling van de regering-Clinton was veel inhoudsloze retoriek die erop neerkwam dat de Verenigde Staten de Bosnische regering steunden in het streven naar een rechtvaardige vrede.²⁸⁶ Door de retoriek bleef Sarajevo hoop koesteren op een Amerikaanse interventie en ging zij de VN steeds meer als de instantie zien die deze gewenste ontwikkeling tegenhield. Tegelijkertijd bleef steun van de Amerikaanse regering aan vredesvoorstellen uit.

278 L.H. Gelb, 'Foreign Affairs: Never again', *New York Times News Service*, 12/12/92, 1452EST.

279 Drew, *Edge*, p. 142.

280 Drew, *Edge*, p. 142.

281 Callahan, *Wars*, p. 19.

282 Shawcross, *Evil*, p. 102.

283 Drew, *Edge*, pp. 144 en 145-146.

284 Vgl. Drew, *Edge*, p. 283.

285 Drew, *Edge*, p. 150.

286 Vgl. Callahan, *Wars*, p. 143; Christopher, *Stream*, p. 345.

Voorts wreekte zich dat Vance en Owen wel veel contact hadden onderhouden met de Europese Gemeenschap en de regeringen van de belangrijkste landen daarvan, maar dat de relaties met zowel de gaande als de komende regering in Washington zeer afstandelijk waren geweest.²⁸⁷ Owen trok zelf spoedig na de presentatie van het plan die conclusie, maar het berouw daarover werd tenietgedaan doordat Owen weinig begrip toonde voor de kennissachterstand in Washington. Hij sprak van een ‘monumental ignorance’ bij de Amerikaanse beleidsmakers en achtte meer dan een maand na de presentatie van het plan nog ‘een spoedcursus nodig om de Amerikanen duidelijk te maken wat het plan eigenlijk inhield’. Op een aanbod van de bemiddelaars om meer informatie te verschaffen, reageerden de Amerikaanse beleidsmakers echter niet.²⁸⁸ Zij ergerden zich namelijk wild aan de belerende opmerkingen van Owen en hadden geen behoefte aan zijn educatie.²⁸⁹ Ze zagen hem liever gaan dan komen.²⁹⁰ Er was dan ook sprake van een ernstige communicatiestoornis tussen de beide bemiddelaars en de Amerikaanse regering.²⁹¹ De gedachtewisseling tussen hen verliep voornamelijk via de pers. Volgens de hoge Britse ambtenaar Pauline Neville-Jones van het *Cabinet Office* van premier Major was Owen na deze aanvaring met de regering-Clinton voor het Joegoslavië-dossier zelfs ‘useless’ geworden.²⁹²

Vrijwel dadelijk na de installatie van de regering-Clinton keerde Christopher zich al tegen het Vance/Owen-plan, omdat het etnische zuivering zou belonen en praktisch onuitvoerbaar was.²⁹³ Hij vond het plan een doodlopende weg, omdat hij niet inzag hoe de Bosnische Serven ertoe bewogen zouden kunnen worden vrijwillig bijna de helft van het grondgebied dat zij bezet hielden, in te leveren.²⁹⁴ ‘We didn’t think it was viable or made sense, it was so hoggedly-poggedly’, zou de Amerikaanse nationale veiligheidsadviseur Anthony Lake later zeggen.²⁹⁵

9. De ontwikkelingen in Bosnië zelf

In Bosnië zelf onderging het vredesplan het lot van vrijwel alle vredesontwerpen voor deze regio. Er volgden maanden van onderhandelingen en overleg terwijl de partijen probeerden door hen ongewenste onderdelen van het plan alsnog te verijdelen. Zij deden dit door militaire acties te ondernemen ten aanzien van gebieden die aan een andere partij waren toebedacht of door (verdergaande) etnische zuiveringen in de gebieden die de eigen partij volgens het plan toekwamen. Concreet betekende dit dat het Servische offensief in Oost-Bosnië oplaaide, dat volgens het Vance/Owen-plan toeviel aan de Moslims, en het uitbreken van strijd tussen de Kroaten en Moslims in Herzegovina, waardoor de ABiH definitief verzeild raakte in een oorlog op twee fronten, of, zoals de auteurs Burg en Shoup het nog beter omschrijven, een veelfrontenoorlog tegen twee tegenstanders.²⁹⁶

De gevechten tussen Kroaten en Moslims waren voor een belangrijk deel een uitvloeisel

287 Ludlow, *Involvement*, pp. 1, 3.

288 ABZ, DEU/ARA/00110. Biegan 112 aan Kooijmans, 04/02/93.

289 Vgl. Burg & Shoup, *War*, p. 233; Owen CD-ROM. Report from Lord Owen’s Private secretary from New York in Co-Chairmen’s meeting with Secretary of State Christopher on 1 February 1993.

290 Interview Th. Stoltenberg, 22/09/00.

291 Simms, *Hour*, pp. 147-148.

292 Interview Dame Pauline Neville-Jones, 15/11/01.

293 Daalder, *Dayton*, pp. 10-11; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 106.

294 ABZ, DEU/ARA/00112. Coreu Bonn, 08/05/93, cpe/bon 292.

295 Simms, *Hour*, p. 147.

296 Burg & Shoup, *War*, p. 134.

van de voorstellen die Owen en Vance hadden gedaan over een geleidelijke demilitarisering van Bosnië-Herzegovina. Volgens dat voorstel zouden de Bosnische Serven hun troepen kunnen terugtrekken in de drie aan hen toegewezen provincies. Dat was een duidelijk voorstel. Ten aanzien van de terugtrekking van de (Bosnisch-)Kroatische troepen was het voorstel echter veel minder helder. Deze moesten zich terugtrekken naar de aan hun toebedachte provincie 3 (Bosanski Brod) en 'the remaining forces would hopefully reach agreement as to their deployment in provinces 1, 5, 8, 9 and 10',²⁹⁷ dat wil zeggen: Bihać, Tuzla, Mostar, Zenica en Travnik. In drie gevallen ging het om Moslim-provincies: Bihać, Tuzla en Zenica. Maar bij Mostar en Travnik ging het om gebieden die waren toegewezen aan de Kroaten en waar zich op dat moment nog eenheden van zowel de HVO als de ABiH bevonden.

Daarmee liet het Vance/Owen-plan een levensgroot probleem onopgelost. Net zo goed als de Bosnische regering haar troepen in die twee gebieden in West-Herzegovina en Centraal-Bosnië zou willen handhaven, stonden de Kroaten erop dat hun troepen het alleen voor het zeggen zouden hebben in de gebieden die volgens het Vance/Owen-plan een Bosnisch-Kroatische meerderheid zouden hebben. Kort na de presentatie van het Vance/Owen-plan stelden de Bosnische Kroaten voor dat alle militaire eenheden die zich in de aan hen toegewezen provincies bevonden onder het commando van de HVO zouden komen. Omgekeerd zouden Kroatische eenheden in provincies die een Moslim-meerderheid hadden zich onder het commando moeten stellen van de ABiH. De Bosnische regering ging daarmee echter niet akkoord, omdat zij verwachtte dat dit tot de afscheiding van de Kroatische provincies, en dus opdeling van Bosnië-Herzegovina zou leiden.²⁹⁸

Toen de ABiH zelfstandig bleef opereren, stelde de Bosnisch-Kroatische leiding een ultimatum: vóór 15 april dienden zij zich onder commando van de HVO te plaatsen. Toen deze datum verstreek zonder dat Bobans eis werd ingelost, begonnen de Bosnische Kroaten hun gebied, vooral de provincie Travnik uit het Vance/Owen-plan, te zuiveren van Moslims. Zij hadden daar slechts een relatieve meerderheid van 45 procent, ten opzichte van 41 procent Moslims en 9,5 procent Serven. De Bosnische Kroaten beschouwden het Vance/Owen-plan dus als een legitimering voor de zuivering van de aan hun toegewezen territoria.²⁹⁹

De gevechten waren overigens al dadelijk in januari 1993 begonnen in en rond Vitez, Travnik en Jablanica. Er vond ook heftige strijd plaats rond Busovača, waar het militaire hoofdkwartier van de HVO in centraal-Bosnië was gevestigd en waar tevens het Belgisch-Nederlandse transportbataljon was gelegerd. De Bosnisch-Kroatische strijdkrachten beperkten zich niet tot alleen gevechten. Zij probeerden ook de bevoorrading van de Moslims af te snijden. Dat had zulke ernstige bedreigingen van internationale hulpverleners in centraal-Bosnië tot gevolg dat UNHCR medio januari zijn kantoren in Jablanica, Prozor en Gornji Vakuf moest sluiten. De Kroaten probeerden voorts de weg Prozor-Fojnica-Kiseljak in bezit te nemen, wat een directe bedreiging was voor de voedselvoorziening van Sarajevo. De heftigheid van deze gevechten werd mede bepaald doordat de ABiH in het voorjaar van 1993 de eerste grootschalige illegale wapenleveranties ontving.³⁰⁰

Nadat de HVO de Bosnische regeringstroepen in centraal-Bosnië aanvankelijk wist terug te dringen tot het gebied rond Zenica, nam de ABiH in juni 1993 Travnik in. Vanaf dat moment won de ABiH onverwacht veel terrein tegenover de Kroatische militairen en wist

297 Burg & Shoup, *War*, p. 222.

298 Burg & Shoup, *War*, pp. 227-228.

299 Cigar, *Genocide*, pp. 125 en 151.

300 Gow, 'Forces', p. 2.

hen in de loop van 1993 uit eenderde van hun gebied terug te dringen. De regering in Zagreb zag zich genoodzaakt het equivalent van drie of vier brigades van het reguliere Kroatische leger (HV) te sturen om steun te verlenen. Dat hielp niet: tussen het voorjaar van 1993 en maart 1994 werden de Kroaten teruggedrongen van bijna twintig naar nauwelijks nog tien procent van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina. Tussen de negen- en dertienduizend Kroaten, zowel uit Bosnië als Kroatië, vonden de dood bij deze strijd tegen de Moslims.³⁰¹

De zending van troepen van het reguliere Kroatische leger, in strijd met resoluties van de Veiligheidsraad, kwam Zagreb op grote internationale kritiek te staan. Tegelijk kon de internationale gemeenschap de regering in Zagreb de Kroatische acties tegen Moslims in Centraal-Bosnië niet al te zwaar aanrekenen, omdat Westerse maatregelen tegen Kroatië ertoe zouden kunnen leiden dat de regering-Tudjman de honderdduizenden Moslim-vluchtelingen uit Bosnië de toegang tot zijn land zou ontzeggen, waarna West-Europa met het probleem zou worden opgezadeld.³⁰² Alleen in het Verenigd Koninkrijk was er de nodige aandacht voor de strijd tussen Kroaten en Moslims in Centraal-Bosnië, voornamelijk omdat daar Britse VN-militairen waren gelegerd. Het gaf de Britse regering, die zich telkens ongemakkelijk voelde bij oproepen tot meer actie tegen de Serven, bovendien een extra argument in handen om te beweren dat niet alleen de Serven, maar ook de Kroaten ernstige misdrijven begingen.³⁰³

Elders in het Westen bleef de strijd tussen Kroaten en Moslims echter grotendeels onopgemerkt door het grote publiek. De media wilden het conflict niet te ingewikkeld maken voor hun kijkers en lezers. Bovendien wenste de regering in Washington de Kroaten niet al te zwart te maken, omdat hen nog een rol was toebedeeld in een, door Washington in de loop van 1993 bedachte, strategie tegen de Serven. Ook de regering in Sarajevo gaf er de voorkeur aan niet al te veel de aandacht te vestigen op de strijd tegen de Kroaten, omdat zij er eveneens op rekende de Kroaten nodig te hebben in de strijd tegen de Serven. Bovendien liep ook in deze periode een deel van de illegale wapenleveranties aan de Bosnische regering over Kroatisch grondgebied.

Door deze muur van stilte braken af en toe berichten door over gruweldaden, zoals de massamoord van Kroatische strijders op 22 april in het Moslim-dorp Ahmići met ongeveer vijfhonderd inwoners. Honderdvier burgers werden daar om het leven gebracht, waarna de huizen waarin hun lijken zich bevonden in brand werden gestoken.³⁰⁴ Op 10 mei hielden Kroaten een konvooi met hulpgoederen voor Moslims tegen en vermoordden acht van de chauffeurs.³⁰⁵ Om het bezit van Mostar braken in juni hevige gevechten uit, die internationaal vooral de aandacht trokken toen op 9 november Kroatische artillerie de fameuze middeleeuwse brug in de stad kapotschoot. Ook van Moslim-zijde werden in deze strijd af en toe ernstige wandaden begaan.

De strijd tussen Kroaten en Moslims, de dreiging van Kroatië in de eerste maanden van 1993 om de UNPROFOR-aanwezigheid op haar grondgebied niet te verlengen, het Servische offensief in Oost-Bosnië en de weigering van de Bosnische Serven het vredesplan te aanvaarden, leidden ertoe dat westerse diplomaten in het voorjaar van 1993 van crisis naar crisis holden. Van de tenuitvoerlegging van een blauwdruk van vrede kwam weinig terecht.

301 Martin Spegelj in Magas & Zanić (eds.), *War*, p. 107.

302 Tanner, *Croatia*, p. 288.

303 Simms, *Hour*, pp. 33-34 en 145-146.

304 Voor een beschrijving, zie bijv. Rathfelder, *Sarajevo*, pp. 118-125.

305 Zie ook Rathfelder, *Sarajevo*, pp. 142-143.

Owen zelf geloofde na enkele maanden al niet meer in een van de essentiële onderdelen van het vredesplan dat hij samen met Vance had gepresenteerd. De doelstelling ten aanzien van het conflict in Bosnië-Herzegovina werd, zoals hij het uitdrukte, 'the lowest possible level of violence with the highest possible level of humanitarian relief'.³⁰⁶ Onvriendelijker gezegd: doormodderen, een politiek waartoe het Westen niet alleen was veroordeeld door de situatie in Bosnië en Kroatië zelf, maar ook door de tegenstellingen die steeds duidelijker aan het licht traden tussen Washington en de Europese Gemeenschap over de gewenste aanpak van de problemen in Joegoslavië.

10. De Nederlandse reactie op het plan van Vance en Owen

'De politiek heeft mij eelt op mijn ziel bezorgd', aldus Lord Owen op 6 juni 1995 tijdens het Vierde Cornelis van Vollenhoven Herdenkingscollege aan de Rijksuniversiteit Leiden, 'maar toch was ik verbaasd over de heftigheid en de aard van een deel van de kritiek die vanuit Nederland in 1992 en 1993 werd geuit op het zogeheten Vredesplan-Vance/Owen'.³⁰⁷ Volgens Owen was het plan van hem en Vance niet alleen getorpedeerd door de VS, maar ook door Nederland en tot op zekere hoogte Duitsland.³⁰⁸

Daarmee kende Owen aan Nederland wel een erg groot gewicht toe. Het valt niet te ontkennen dat de aanvankelijke reacties op het vredesplan van Owen en Vance bij zowel de spraakmakende Nederlandse gemeente als het ministerie van Buitenlandse Zaken negatief waren.³⁰⁹ Deze kwamen voort uit de indruk dat de Moslims werden geslachtofferd ten gunste van de Serven, die te veel gebied zouden krijgen, waardoor het beginsel van de conferentie van Londen, dat gewelddadige gebiedsveroveringen niet mochten worden erkend, geweld werd aangedaan. Overigens lijkt de kritiek niet in alle gevallen gebaseerd te zijn geweest op goede kennisneming van het plan, maar lijkt het erop dat deze soms ook voortvloeide uit teleurstelling dat er niet krachtiger was opgetreden tegen de Bosnische Serven.

Een van degenen die diverse punten van kritiek uitte op het plan was de Nederlandse christen-democraat in het Europees parlement Jean Penders.³¹⁰ Niet alleen beloofde het plan volgens hem Servische agressie, het speelde ook Serven en Kroaten die Bosnië-Herzegovina wilden opdelen in de kaart. Aanvaarding van het plan zou tot navolging van de etnische zuiveringen elders leiden, in Kosovo, Macedonië en de voormalige Sovjet-Unie. Het moreel gezag van de EG, vooral in de relaties met Oost-Europa, zou er volgens hem door worden aangetast. Er zouden grote vluchtelingenstromen van Oost- naar West-Europa door ontstaan, wat rechts-extremistische groeperingen in West-Europa in de kaart zou spelen. De instabiliteit in Oost-Europa, die door het plan zou worden veroorzaakt, zou de voortgang en uitbouw van de Europese integratie bedreigen. En Amerikaanse irritatie over het Europese onvermogen de kwestie-Joegoslavië op te lossen zou zijn weerslag hebben op de transatlanti-

306 ABZ, archief verbindingen. *Coreu* Deens EG-voorzitterschap, 24/04/93, cpe/pres/cop 913.

307 Owen, 'Grenzen', p. 372. Zie ook Owen CD-ROM. Owen 'The Limits of UN Enforcement', The Fourth Cornelis van Vollenhoven Memorial Lecture, 06/06/95: 'Politics has given me broad shoulders (. . .)'; Van de Roer, *Front-diplomaten*, p. 39.

308 Voor de verbaasde reacties in Nederland ten

aanzien van het grote gewicht dat Owen aan de Nederlandse opstelling toekende zie bijv. 'Nederland in sleutelrol', en 'v.d. Broek: niet eens met kritiek Lord Owen', *NRC Handelsblad*, 12/06/95.

309 Vgl. Bijlage Scholten c.s., *Sarajevo*, p. 97.

310 J.J.M. Penders, 'Het nationaliteitenvraagstuk en de veiligheid', *Christen Democratische Verkenningen* 1993, nr. 4, pp. 147-155.

sche relatie. Penders bepleitte daarom in plaats van het Vance/Owen-plan ‘een regeling die ons rechtsgevoel zou bevredigen’.³¹¹ Zo’n regeling moest volgens hem onder meer inhouden: het opheffen van de kampen, het inrichten van veilige zones en het onder internationaal toezicht plaatsen van zware wapens. Het vliegverbod zou moeten worden afgedwongen en eventuele gerichte bombardementen zouden moeten worden uitgevoerd op Servische militaire objecten.

Politicooloog-commentator Bart Tromp zag in het plan tevens een beloning van de moorddadigheid van de Serven en hij maakte de vergelijking met de situatie in Duitsland in 1938, toen een agressor ‘ook zonder volksstemming’ de *Anschluss* van een bepaald gebied wist te realiseren.³¹² Siccama legde eveneens een verband met de jaren dertig. Hij vergeleek het vredesontwerp van Owen en Vance met het Laval-Hoareplan, dat zich in 1936 bij de bezetting van een groot deel van Ethiopië door het fascistische Italië van Mussolini neerlegde. Toentertijd had dat plan de ondergang van de Volkenbond als effectieve veiligheidsstructuur betekend. Als de VN niet oppaste, stond de nieuwe volkerenorganisatie eenzelfde lot te wachten.³¹³ André Roelofs sprak in *de Volkskrant* van een ‘cynische operatie’ van Owen en Vance, die streefden naar ‘een *realpolitische* regeling waarbij de Bosnische regering haar nederlaag zou erkennen en de Serven genoegen zouden nemen met wat zij inmiddels hadden veroverd of op zijn minst zouden zeggen dat zij daarmee genoegen nemen.’ Toen Karadžić zelfs tot dat laatste niet bereid leek te zijn, stond volgens Roelofs het Westen in zijn hemd, omdat het niet eens had nagedacht over de vraag wat te doen als het Geneefse overleg zou mislukken.³¹⁴ Sampiemon in *NRC Handelsblad* noemde het Vance/Owen-plan een ‘verdelingsplan’ waarin ‘het recht van de sterkste was aanvaard’ en waarmee de EG ‘op een koopje van de tragedie’ in Bosnië-Herzegovina probeerde af te komen.³¹⁵

Er vielen in Nederland echter ook minder negatieve geluiden te beluisteren over het vredesplan. CDA-Tweede-Kamerlid De Kok was geneigd – met tegenzin – zich neer te leggen bij het plan: ‘Helaas blijkt dat agressie in dit geval loont. De moslimleiding zal een afweging moeten maken tussen het accepteren van het voorstel van Owen en Vance en kijken wat de winst zou kunnen zijn van het voortzetten van de oorlog.’³¹⁶ Zijn visie sloot enigszins aan bij opmerkingen van eind 1992 van P.M.E. Volten, verbonden aan het *Institute for East-West Studies* in New York, dat het Westen de slag in Bosnië-Herzegovina had verloren. Het had volgens Volten ‘in strategisch opzicht geen zin meer een overwinning te behalen in een “sideshow”’. Belangrijker was het Servië op de knieën te dwingen en het aan de ‘onderhandelingstafel’ een vrede te dicteren.³¹⁷ Brigadegeneraal buiten dienst De Vogel ging nog verder toen hij in diezelfde tijd bezwaar maakte tegen grootschalige interventie. De eenheidsstaat Bosnië-Herzegovina had volgens hem ‘nauwelijks bestaansrecht en het is de vraag of het verder zinvol is deze fictie overeind te houden’.³¹⁸

311 J.J.M. Penders, ‘Het nationaliteitenvraagstuk en de veiligheid’, *Christen Democratische Verkenningen* 1993, nr. 4, p. 149.

312 Tromp, *Verraad*, p. 53 (06/01/93).

313 J.G. Siccama, ‘Laval-Hoare 1936/Vance-Owen 1993’, *Armex*, april 1993, p. 6.

314 André Roelofs, ‘Westen niet voorbereid op échec in Genève’, *de Volkskrant*, 13/01/93.

315 J.H. Sampiemon, ‘Vredehandhaving zonder vrede kan niet’, *NRC Handelsblad*, 11/02/93.

316 ‘Joegoslavië’, *CD/Actueel*, 16/01/93, p. 18.

317 P.M.E. Volten, ‘Ingrijpen ter wille van democratie’, *NRC Handelsblad*, 31/12/92.

318 Brigadegeneraal der infanterie b.d. J.C.A.C. de Vogel, ‘Ingrijpen in Joegoslavië?’, *Carré* 15 (1992), 12, p. 13-19. Zie ook idem, ‘Ingrijpen in Joegoslavië?’, *Vrij Nederland*, 09/01/93, pp. 7-8; idem, ‘Er bestaat geen Bosnische identiteit’, *NRC Handelsblad*, 30/03/93.

In een eerste reactie op het plan schreef Hans Sandee van het bureau Oost-Europa van het ministerie van Buitenlandse Zaken dat bij de territoriale afbakening in het plan de Bosnische Serven erg veel gebied kregen. Weliswaar gingen Owen en Vance er van uit dat de bevolking zou terugkeren naar haar oorspronkelijke woonplaatsen, maar het was maar de vraag of dat zou lukken, aldus Sandee. Verder noemde hij het een veeg teken dat het plan geen melding maakte van een centraal Bosnisch regeringsleger.³¹⁹

De kersverse minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans, die aantrad op de dag waarop het plan werd gelanceerd, speelde een belangrijke rol in de Nederlandse standpuntbepaling ten aanzien van het plan. Kooijmans voelde zich door zijn bezoeken aan de regio emotioneel sterk betrokken bij de Joegoslavische kwestie.³²⁰ Hij meende dat de internationale gemeenschap meer moest doen³²¹ en continueerde in dat opzicht, ondanks zijn aanvankelijk wat afwijkende opvattingen tijdens het kennismakingsgesprek met Van Walsum (hoofdstuk 8), 'in volle overtuiging' de lijn die was uitgezet door Van den Broek.³²² Tijdens de persconferentie bij zijn aantreden was de minister de vraag voorgelegd, wat hij als zijn grootste probleem zag in het nieuwe ambt. 'Mijn grootste probleem is Joegoslavië', zei de bewindsman, die niet bevroedde hoezeer hij met die uitspraak een hypotheek legde op zijn ministerschap. De media zouden Kooijmans tijdens zijn anderhalf jaar durend ministerschap voortdurend aan die opmerking herinneren.³²³ De opstelling van Kooijmans tegenover het Vance/Owen-plan werd mede bepaald door de moeite die hij ermeê had dat in Oost-Europa grenzen weer aan betekenis wonnen en multi-etniciteit teniet werd gedaan. Hij noemde het enkele maanden vóór zijn ministerschap een 'ongerijmdheid' 'dat terwijl wij in West-Europa in veel opzichten grenzen als achterhaald zien, men in het andere deel van Europa zich sterk van elkaar zou gaan afschotten.'³²⁴

Verder was Kooijmans in zijn streven naar een rechtvaardige vrede erg geneigd te luisteren naar wat de Bosnische regering van het plan vond. In een interview met Both zei Kooijmans in mei 1997: 'De Bosniërs waren er tegen en je moet luisteren naar degenen die ermeê moeten leven. Wij hadden nauw contact met hen.'³²⁵ In dit interview beweerde Kooijmans verder dat de Nederlandse regering in Washington militaire interventie had bepleit als alternatief voor het Vance/Owen-plan. Met behulp van een Amerikaanse troepenmacht zouden een voor de Moslims gunstiger kaart en een reïntegratie van Bosnië mogelijk zijn geweest, aldus Kooijmans.³²⁶ Volgens Both zou de Nederlandse regering het plan pas begin mei, op het moment dat het vrijwel ten dode was opgeschreven, hebben omhelst en vervolgens nog wel als 'a staunch advocate'.³²⁷ Both ontleent zijn bewijsvoering ten dele aan Owen, die in zijn geschreven herinneringen aan zijn tijd als onderhandelaar aan de Nederlandse morele verontwaardiging een grote betekenis toekende. Volgens Owen had de Nederlandse regering een belangrijke verantwoordelijkheid voor het torpederen van het plan, onder meer door de

319 ABZ, DPV/ARA/01813. Memorandum DEU aan Kooijmans, 05/01/92 (dit moet zijn: 05/01/93), nr. 7/93.

320 Femke Halsema, 'Kleine stapjes. Het pragmatistisch optimisme van Peter Kooijmans', *de Helling*, 9 (1996), 3, p. 6.

321 Interview H.A. Schaper, 10/04/00.

322 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

323 Interview B. Hiensch, 13/07/00. Zie bijv. Rob Meines, 'Europa verlamd door doemdenken

over Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 15/02/93.

324 Kooijmans in een interview in *CD/Actueel*, 05/09/92, geciteerd in Olaf van Boetzelaer, 'Kooijmans kan de juiste man op de juiste plaats zijn', *CD/Actueel*, 16/01/93, p. 10.

325 Both, *Indifference*, p. 153; het Nederlandstalige citaat in Both, versie 1999, p. 248, n. 32.

326 Both, *Indifference*, p. 155.

327 Both, *Indifference*, p. 158; zie ook, p. 159.

invloed die Den Haag op de regering in Washington zou hebben uitgeoefend.³²⁸ Van Nederlandse zijde werd daarop met verbazing gereageerd: de kritiek van Owen was te vleiend voor een land als Nederland met zijn geringe internationale betekenis.³²⁹ Maar Both gaf de Britse bemiddelaar gelijk:

To some degree the Netherlands had carried responsibility for the continuation of war, the reduced solidarity between EC member states and the diminished credibility of the ICFY [de Joegoslavië-conferentie] (...) Dutch policy encouraged the Bosnian government – with whom the Dutch were in constant touch – to refuse acceptance of the VOPP [Vance Owen Peace Plan] at a stage where their hold on east Bosnian land was still considerable. The Dutch attitude also awarded a degree of European legitimacy to the American opposition to the plan³³⁰ (...) Bosnian-Dutch-American opposition proved the death knell for the VOPP.³³¹

Het probleem met deze beweringen van Both is dat hij ze voornamelijk baseert op interviews achteraf. Zelf schrijft hij dat de Nederlandse regering indertijd niet naar buiten trad met haar kritiek.³³² Dit is in tweeërlei opzicht een verkeerde voorstelling van zaken. Ten eerste trad de Nederlandse regering wel degelijk naar buiten met haar opvattingen over het plan, en ten tweede liet zij de beperkte kritiek die er was (zoals door Sandee geformuleerd) al gauw varen: zo zou Kooijmans in het Nederlandse parlement het plan door dik en dun verdedigen. Ook de opmerking van Both dat de Nederlandse regering begin mei van een fervent tegenstander van het plan in ‘a staunch advocate’ zou zijn veranderd snijdt geen hout. Kooijmans concludeerde op 7 mei in een gesprek met Christopher dat uitvoering van het vredesplan niet langer prioriteit genoot (zie hieronder). Dus Kooijmans zou in de zienswijze van Both niet erg lang ‘staunch advocate’ van het plan kunnen zijn geweest.³³³ In werkelijkheid kwam de Nederlandse regering al snel tot de conclusie dat er weliswaar veel was aan te merken op het Vance/Owen-plan, maar dat het op dat moment de in haar ogen minst slechte oplossing was.³³⁴

Op 8 januari 1993 werd in de ministerraad aangekondigd dat op zondag 10 januari in Genève een ‘beslissende vredespoging’ zou worden ondernomen. Er werd in pessimistische bewoordingen gesproken over het resultaat van die besprekingen. Bij voorbaat stond vast dat een mislukking niet aan de Moslims, maar aan de Serven te wijten zou zijn. In dat geval zou er opnieuw in de Veiligheidsraad worden overlegd over het afdwingen van het bestaande vliegverbod. Op diezelfde dag besprak de ministerraad de Prioriteitennota zonder dat er – althans volgens de geobjectiveerde notulen – een verband werd gelegd met de actuele situatie in voormalig Joegoslavië en de uitzending van Nederlandse troepen naar die regio.³³⁵

Op 25 januari 1993 berichtte de regering aan de Tweede Kamer dat zij het ‘van essentieel belang’ achtte dat het Vance/Owen-plan ‘integraal en onvoorwaardelijk’ door de betrokken partijen zou worden aanvaard: ‘Slechts acceptatie van dit plan, en de daadwerkelijke implementatie daarvan ‘in het veld’, kan ertoe bijdragen dat een duurzame oplossing wordt

328 Owen, *Odyssey*, p. 91.

329 Both, *Indifference*, p. 152.

330 Both, *Indifference*, p. 160.

331 Both, *Indifference*, p. 175.

332 Both, *Indifference*, p. 155.

333 Zie ook Both, *Indifference*, pp. 158-159.

334 Vgl. ook ABZ, DEU/ARA/00112. Notitie ‘Voormalig Joegoslavië. Achtergrond’ t.b.v. Gymnich, 24-25/04/93, 22/04/93.

335 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 08/01/93.

bereikt.³³⁶ Bij die gelegenheid sprak de regering tevens de beginselbereidheid uit Nederlandse F-16-gevechtsvliegtuigen te laten deelnemen aan een operatie gericht op het afdwingen van het vliegverbod boven Bosnië-Herzegovina, dat niet werd nageleefd: 'Voor de regering weegt in dezen ook de geloofwaardigheid zwaar, zeker nu de volkerenorganisatie een steeds grotere rol op zich neemt bij het bevorderen van de internationale vrede en veiligheid.'³³⁷

Op 28 januari 1993 had het eerste mondeling overleg van de commissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie met de nieuw aangetreden minister Kooijmans plaats. De meeste Kamerleden aanvaardden blijkens dit overleg het plan van Owen en Vance, zij het meer als een erkenning van de realiteit dan als een schoon initiatief. Geen van de andere Kamerleden was zo fel als Van Middelkoop:

Wordt in dit plan niet in feite het resultaat van de etnische schoonmaak van de laatste maanden aanvaard? Is er in wezen niet sprake van het creëren van thuislanden voor de verschillende bevolkingsgroepen? Is dit geen introductie van etnische apartheid in Europa? Betekent het plan niet het afscheid van de politieke inzet om een status quo ante te bereiken? Op grond van welke volkenrechtelijke moraliteit is dit plan voor de regering aanvaardbaar? Welke toekomstwaarde heeft het?³³⁸

De regering stelde zich echter op het standpunt dat het Vance/Owen-plan op dat moment 'het enig haalbare' was en wegens de aanvaarding van de uitgangspunten ervan door de partijen 'althans een stapje in de goede richting'.³³⁹ De etnische situatie van het begin van de oorlog kon volgens Kooijmans niet worden teruggedraaid en tegelijk merkte hij terecht op dat volgens het plan van een volledige etnische opdeling geen sprake zou zijn. Binnen de onderscheiden provincies zou sprake blijven van een multi-etnische bevolkingssamenstelling, waardoor ook Bosnië-Herzegovina als staat gehandhaafd kon blijven. Bovendien trachtte het plan te voorkomen dat er aaneensluiting zou plaatsvinden tussen de dominant-Servische provincies en Servië, zo zei de minister. Met andere woorden: het plan probeerde 'een brug te slaan tussen de niet-herstelbare status quo ante en het niet-erkennen van de resultaten van etnische schoonmaak'.³⁴⁰ In die woorden was toch weinig te merken van de felle tegenstand tegen het plan die Owen, en in zijn kielzog Both, meenden te hebben bespeurd bij de Nederlandse regering. Zou dit vredesakkoord eenmaal zijn aanvaard, dan zou de internationale gemeenschap zich daar, aldus Kooijmans, 'gedurende langere tijd op soortgelijke wijze als in Cambodja met *peace-keeping* bezig (...) moeten houden'.³⁴¹

Behalve tot een bescheiden teken dat zij het vliegverbod boven Bosnië serieus nam, achtte Kooijmans, blijkens het verslag van dit overleg met de Kamer, de internationale gemeenschap niet in staat tot het uitoefenen van militaire druk. Het was, gezien de opstelling van enkele permanente leden van de Veiligheidsraad, zelfs de vraag of de door de Nederlandse regering voorgestane afdwinging van het vliegverbod met geweld een haalbare kaart was. Daarom had minister Kooijmans na de inspanningen van Nederland in november en decem-

336 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 31, p. 2.

337 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 31, p. 5.

338 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 41, pp. 6-7.

339 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 41, p. 7.

340 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 41, p. 8.

341 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 41, p. 8.

ber 1992 voor de instelling van veilige gebieden er weinig fiducia in dat die er snel zouden komen. ‘Immers, de internationale gedachtenvorming over *safe havens*, *security-zones* en dergelijke is nog veel te verbrokken’, zei hij in het Kameroverleg, ‘om het mogelijk te maken dat de internationale gemeenschap een vuist maakt.’³⁴² In een notitie ter voorbereiding van een gesprek van minister Kooijmans met zijn Duitse collega Kinkel noemde Buitenlandse Zaken-ambtenaar R. in den Bosch van het bureau Militaire Samenwerking van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken de haalbaarheid van veilige gebieden eveneens ‘nagenoeg nihil’. Enerzijds stond de militaire situatie in Bosnië vestiging ervan niet toe, anderzijds was geen land bereid de daarvoor benodigde extra troepen te leveren.³⁴³

II. Afdwinging of tenuitvoerlegging van het vredesplan

Met de inzet van Nederlandse F-16's voor afdwinging van het vliegverbod ging Defensie akkoord: dat aanbod had minister Ter Beek op 12 december zelf in de openbaarheid gebracht. Tegenover een Nederlandse bijdrage aan de implementatie van het plan van Owen en Vance stelde Defensie zich echter terughoudend op. Afgezien van een bijdrage aan ECMM-monitors kwam eventueel nog verbindingspersoneel voor uitzending in aanmerking.³⁴⁴ De behoefte van UNPROFOR aan verbindingspersoneel zou echter weldra drastisch afnemen in verband met de ingebruikneming van een nieuw communicatiesysteem.

De somberheid van Kooijmans over de mogelijkheid van afdwinging van wat dan ook, behalve misschien op bescheiden schaal van een vliegverbod, was terecht. De kans dat het vredesplan van Owen en Vance militair zou worden afgedwongen, was bij voorbaat klein doordat Rusland en China tegen elk gewapend ingrijpen tegen Servië waren, terwijl Frankrijk en Groot-Brittannië voor de veiligheid van hun blauwhelmen vreesden.³⁴⁵

De uitwerking van militaire plannen voor de tenuitvoerlegging van het Vance/Owen-plan leed bovendien onder doublures en rivaliteit tussen de WEU en de NAVO. De Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO, Jacobovits, constateerde op 28 januari 1993 in een telegram aan zijn minister dat deze dualiteit de besluitvorming van de westerse gemeenschap bedreigde, omdat de diverse regeringen hun kaart konden zetten op het voor hen gunstigste alternatief en de Veiligheidsraad steeds de keus leek te hebben uit twee mogelijkheden: enerzijds plannen van de NAVO en anderzijds voorstellen van de WEU. Vooral de Franse regering, die liever geen grote rol toekende aan de NAVO, misbruikte de situatie door steeds de WEU-kaart in te zetten. Dat was al gebeurd bij de discussies rond de veilige gebieden. Daarom had Jacobovits er op 27 januari in de NAVO-raad voor gepleit om de WEU-planning ten aanzien van het vredesplan als gemeenschappelijke WEU-positie in de NAVO-consultaties in te brengen. Verder stelde hij aan Kooijmans voor om besluiten van WEU-werkgroepen steeds te doen voorleggen aan de Permanente Raad van de WEU, zodat daar coördinatie kon plaatsvinden en de ad hoc-groep Joegoslavië van de WEU niet steeds zelfstandig besluiten aan internationale fora zou zenden.³⁴⁶

342 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 41, p. 8.

343 ABZ, 999.241, Achtergrondaantekening voor bezoek minister Kinkel, 14/01/92 (dit moet zijn: 14/01/93), Militaire aspecten ex-Joegoslavië, z.d.

344 ABZ, DIE/2001/0023. Memorandum van plv. DEU aan AP e.a., 10/02/93, nr. 48/93.

345 ‘Lot Bosnië in handen van Veiligheidsraad’, *De Telegraaf*, 01/02/93.

346 NIOD, Coll. Ter Beek. Jacobovits 129 aan Kooijmans, mede voor Ter Beek, 28/01/93.

De aanbevelingen van Jacobits waren aan de late kant. Twee dagen ervoor, op 25 januari 1993, was de ad hoc-groep Joegoslavië van de WEU in Rome bijeengekomen. Besloten was toen de resultaten inzake de planning betreffende de neutralisering en bescherming van Sarajevo in het kader van het Vance/Owen-plan aan te bieden aan de VN, de Europese Politieke Samenwerking en de NAVO. Voorts was overeengekomen dat de ad hoc-groep Joegoslavië op 1 februari zijn laatste bijeenkomst zou houden. Ook het eind van de *Contingency Planning Group* (CPG) kwam in het verschiet, omdat de Permanente Raad een grotere rol voor zich opeiste in de bepaling van de politiek.³⁴⁷ Kort daarna liet Frankrijk bovendien de WEU als instrument vallen: in Parijs drong het besef door dat de Europeanen de Amerikanen nodig hadden voor een aanpak van het conflict in Joegoslavië en dat de WEU daarvoor niet geschikt was.³⁴⁸ Het betekende effectief het einde van een rol van de WEU bij de oorlog in voormalig Joegoslavië, behalve bij de afdwinging van sancties.

De vraag naar bereidheid en mogelijkheid tot afdwinging van het vredesplan werd intussen actueel doordat het Owen en Vance op eigen kracht, door onderhandelingen, niet was gelukt acceptatie van hun plan bij de strijdende partijen te bewerkstelligen. Zij zochten daarom begin februari steun bij de Veiligheidsraad voor afdwinging ervan. Op 1 februari spraken de EG-ministers van Buitenlandse Zaken in Brussel openlijk hun steun uit voor het Vance/Owen-plan.³⁴⁹ De EG had Washington niet tevoren geconsulteerd over deze stellingname ten faveure van het vredesplan. Kennelijk hoopte de EG de regering-Clinton, die zich niet vóór het plan had verklaard, onder druk te zetten. Die druk was niet gering: verwierp de regering in Washington het plan, dan moest zij, zo impliceerde het Brusselse besluit, zelf de verantwoordelijkheid dragen.³⁵⁰ Tegelijkertijd zou een verschil in benadering van het Joegoslavische vraagstuk tussen de West-Europese landen enerzijds en de Verenigde Staten anderzijds de transatlantische verhoudingen ernstig onder spanning zetten. Op 31 januari had een vertwijfelde secretaris-generaal Wörner van de NAVO de internationale gemeenschap al opgeroepen aan de strijdende partijen in het Bosnische conflict duidelijk te maken dat het haar ernst was.³⁵¹

De nieuwe Amerikaanse regering bleef echter aarzelen over de steun aan een plan dat niet door alle partijen werd aanvaard. Zij oefende dan ook geen aandrang uit op de Bosnische regering tot aanvaarding, wat volgens Owen de vereiste stap was tussen het moment van aanvaarding door de Kroaten en het stadium van het onder druk zetten van de Serven.

Interessant was dat het in deze fase juist de Russische minister van Buitenlandse Zaken Kozyrev was die de mogelijkheid van een beperkte militaire interventie naar voren bracht. In een interview met de Franse krant *La Croix* noemde hij als mogelijkheden daarvoor afdwinging van het vliegverbod en aanvallen op gronddoelen indien internationale strijdkrachten zouden worden aangevallen.³⁵² Hij bepleitte ook sancties tegen alle partijen die het Vance/Owen-plan niet zouden aanvaarden.³⁵³ De Russische regering steunde met deze laatste opstelling de EG tegenover de Verenigde Staten. Het Vance/Owen-plan leek de regering

347 NIOD, Coll. Ter Beek. Kooijmans aan PV WEU en ambassadeur Rome, 26/01/93, circ. 62.

348 Interview A.P.R. Jacobovits de Szeged, 21/09/00.

349 Owen CD-ROM. Statement by the EU Council of Foreign Ministers, 01/02/93; 'Amerikanen halen gewonden op uit Bosnische oorlog', *De Telegraaf*, 02/02/93.

350 Daalder, *Dayton*, p. 11.

351 K. Koch, 'Joegoslavië, Oost-Europa en de strategie van neo-containment', in: Gijs de Vries e.a., *Continent*, pp. 126.

352 'EG: meer hulp aan Bosnische verkrachtings-slachtoffers', *Trouw*, 02/02/93.

353 'Clinton geïsoleerd met aarzeling Bosnië-plan', *Trouw*, 05/02/93.

in Moskou namelijk de beste garantie te zijn dat een echte interventie tegen de Republika Srpska of Servië niet tot stand zou komen.³⁵⁴ Bovendien kon het voor de Russische president Jeltsin, met het oog op de nationalistische oppositie in zijn land, geen kwaad de kant van Europa te kiezen, om te laten zien dat hij niet aan de leiband van de Verenigde Staten liep.³⁵⁵

Op 4 februari hield de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Kinkel tijdens een kort bezoek aan Washington een warm pleidooi bij de nieuwe Amerikaanse regering voor Amerikaanse steun aan het Vance/Owen-plan. Kinkels gesprekspartners – Clinton, Christopher, Aspin, Lake en enkele vooraanstaande leden van het Amerikaanse Congres – wensten hem echter niet tegemoet te komen. Zij noemden als bezwaren tegen het plan dat het de Servische agressie beloofde, dat het moeilijk uitvoerbaar was, dat er een vredesmacht voor nodig was waarvoor de Amerikanen het leeuwendeel zouden moeten leveren en dat daar in het Amerikaanse Congres waarschijnlijk geen meerderheid voor te vinden zou zijn. Bovendien had Owen met zijn anti-Amerikaanse uitlatingen de heren flink in de gordijnen gejaagd.³⁵⁶

Hoewel de regering-Clinton aanvankelijk niet met nieuw beleid naar buiten kwam, werd daar achter de schermen wel aan gewerkt. Een van Clintons eerste daden in het Witte Huis was geweest zijn nationale veiligheidsteam te vragen het Amerikaanse Bosnië-beleid te herzien, omdat hij wilde dat er 'iets' gedaan zou worden tegen de Servische agressie.³⁵⁷ Wellicht gestimuleerd door het originele Russische geluid begin februari en door een krachtig beroep van Bonn op de Amerikaanse regering zich achter het Vance/Owen-plan op te stellen, omdat een alternatief ontbrak,³⁵⁸ maakte de regering in Washington ten slotte op 10 februari 1993 een zespuntenplan bekend. Dit plan omzeilde de wezenlijke kwestie van het al of niet steunen van het Vance/Owen-plan. Veel meer dan woorden hield het plan niet in en daarmee luidde het het begin in van een bijna twee jaar durende trend in het beleid onder Clinton ten aanzien van Bosnië: retorisch vuurwerk, maar weinig daden.³⁵⁹ De Amerikaanse regering hield volgens het zespuntenplan de mogelijkheid open om troepen naar Bosnië te sturen om toe te zien op de uitvoering van een eventueel vredesakkoord, maar dan zou het moeten gaan om 'a viable agreement containing enforcement provisions' dat aanvaardbaar zou zijn voor alle partijen en waarvoor een multilaterale troepenmacht beschikbaar zou zijn.³⁶⁰

De Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij NAVO, voormalig *Undersecretary of State for International Security Affairs* en oud-ambassadeur in Libanon, Reginald Bartholomew, werd door Washington aangewezen als speciale gezant om Vance en Owen bij te staan. Hij kreeg vrijwel tegelijkertijd een Russische evenknie: Vitali Tsjerkin, die in opdracht van de Russische minister van Buitenlandse Zaken Kozyrev dadelijk druk begon uit te oefenen op Karadzic om in te stemmen met het plan van Vance en Owen.³⁶¹ De bemoeienis

354 Eisermann, *Weg*, p. 160.

355 Vgl. Andrei Edemskii, 'Russian Perspectives', Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. 39.

356 ABZ, 910, Joegoslavië algemeen. Meesman 72 aan Van den Broek, 05/02/93.

357 Daalder, *Dayton*, pp. 8 en 87; Powell & Persico, *Journey*, pp. 548 en 561.

358 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 05/02/93.

359 Owen CD-ROM. Warren Christopher's Statement on US policy initiative, Washington, 10/02/93. Vgl. Daalder, *Dayton*, p. 10; Powell & Persico, *Journey*, p. 560.

360 Burg & Shoup, *War*, pp. 233-234. Zie ook 'VS gaan zich meer bemoeien met Bosnië', *De Telegraaf*, 11/02/93; 'VS zetten overleg Bosnië onder druk', *Trouw*, 11/02/93.

361 Ludlow, *Involvement*, pp. 3-4.

van de Verenigde Staten en Rusland met het zoeken naar een oplossing voor het conflict in ex-Joegoslavië was hiermee geïnstitutionaliseerd.

Na deze verkapte weigering van Washington om het Vance/Owen-plan af te dwingen, kwam alleen het zwaar beproefde middel van (voortgezette) onderhandelingen in aanmerking als oplossing voor de problemen in voormalig Joegoslavië. Bovendien werd duidelijk dat de Amerikaanse regering alleen zou instemmen met een vredesplan dat aanvaardbaar zou zijn voor de Bosnische regering. Zolang de Bosnische regering meende op het slagveld betere resultaten te kunnen boeken dan aan de onderhandelingstafel – en de successen die het regeringsleger weldra begon te boeken tegen de Kroaten leken daarop te duiden – wist zij zich gesteund in haar afwijzende houding. Zelfs zonder een Amerikaanse interventie had de regering in Sarajevo *carte blanche* gekregen voor onverzettelijkheid aan de onderhandelingstafel.

Dat maakte de taak er voor Owen en Vance niet gemakkelijker op. Het doorkruiste het driestappenplan, waarna na de Kroaten de Bosnische regering het eerst het vredesplan zou moeten omhelzen. De enige mogelijkheid voor Owen en Vance om dat nu nog voor elkaar te krijgen, was meer concessies te doen aan de Bosnische regering.³⁶² Maar hoe meer de beide bemiddelaars haar tegemoet kwamen, hoe geringer de kans werd dat de derde stap – aanvaarding van het plan door de Bosnische Serven – nog zou slagen. Terwijl de Bosnische Serven er al moeite mee hadden dat hun volgens het vredesplan de Posavina-corridor werd ontnomen als gevolg van toekenning van de provincie Bosanski Brod aan de Kroaten, probeerden Owen en Vance de Bosnische regering over de streep te trekken door haar provincie 5 (Tuzla) nu ook een verbinding door dat gebied te geven naar de Sava. Daarmee vervloog de mogelijkheid voor de Bosnische Serven om eventueel door een gebiedsruil met de Kroaten alsnog de aaneensluiting tussen Servische provincies via de Posavina-corridor tot stand te brengen. Volgens Owen was deze beslissing zelfs de doorslaggevende factor waarom de Bosnische Serven het plan uiteindelijk verwierpen.³⁶³ Ook Milošević had op 12 januari, toen hij in Genčve grote druk uitoefende op de Bosnisch-Servische leiders om akkoord te gaan met het plan, tegen Owen en Vance gezegd dat het plan voor hem slechts aanvaardbaar was op voorwaarde dat er een noordelijke corridor voor het Bosnisch-Servische gebied tot stand zou komen.³⁶⁴

Tot de positieve elementen in het Amerikaanse zespuntenplan behoorde wel dat de regering-Clinton zich bereid verklaarde tot afdwinging van het vliegverbod boven Bosnië. Ook streefde Washington in VN-verband de spoedige vorming van het Tribunaal voor de berechting van oorlogsmisdadigers na. Voor de Britse en Franse regering was echter waarschijnlijk het belangrijkste element dat in het zespuntenplan niet de aankondiging van *air strikes* en de opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië waren opgenomen, ideeën die de voorafgaande weken sterk hadden gecirculeerd in de Amerikaanse hoofdstad.³⁶⁵

Ondanks de magere inhoud van het zespuntenplan juichte de Nederlandse regering de grotere Amerikaanse betrokkenheid toe, nu Bartholomew werd afgevaardigd naar Owen en Vance. De regering in Den Haag hoopte dat op korte termijn een aantal bezwaren van de Amerikaanse regering tegen het Vance/Owen-plan alsnog kon worden weggenomen, omdat

362 Vgl. Burg & Shoup, *War*, p. 234.

363 Van de Roer, *Frontdiplomaten*, p. 40. Zie ook Burg & Shoup, *War*, p. 235. Zie ook Owen CD-ROM. Personal telegram from Lord Owen to

Sir Robin Redwick, 29/01/93

364 Eisermann, *Weg*, p. 158.

365 Daalder, *Dayton*, p. 10.

zij de Amerikaanse steun voor de implementatie van het vredesplan onontbeerlijk achtte.³⁶⁶ In werkelijkheid zou Bartholomew zich veeleer ontpoppen als een belangenbehartiger van Izetbegović bij de besprekingen onder leiding van Owen en Vance.³⁶⁷

Tijdens een speciale ministeriële NAVO-raad van 26 februari bleek dat de Amerikaanse regering, ondanks het zespuntenplan kennelijk nog steeds niet goed wist wat zij nu wilde. Weliswaar verklaarde Christopher dat Washington bereid was een bijdrage te leveren aan een regeling op basis van een vredesplan, maar dat moest dan wel voorzien in ‘een rechtvaardige, duurzame en uitvoerbare regeling’, waarbij Bosnië-Herzegovina als unitaire staat behouden zou blijven. Christopher liet in het midden of de Amerikaanse militaire bijdrage ook grondtroepen zou omvatten. Een uitnodiging van Kooijmans aan Christopher om aan te geven welke concrete bezwaren de regering-Clinton tegen het Vance/Owen-plan koesterde, had geen succes. De Europese landen moesten volgens Christopher het voortouw nemen bij de tenuitvoerlegging van een vredesplan en hun inspanningen verdubbelen. Het was voor Christopher de vraag of bij de Europese landen de politieke wil aanwezig was om hun verantwoordelijkheid ten aanzien van voormalig Joegoslavië te nemen. Hurd en Dumas stelden zich echter op het standpunt dat het Westen tegenover Servië niet verder kon gaan dan ‘persuasion backed by pressure’. Onder ‘pressure’ moesten vooral sancties worden verstaan. Voor vredesafdwinging voelden zij niets. Dumas wilde bovendien geen implementatie van het vredesplan door de NAVO, zoals de Amerikanen wensten, maar slechts door de VN.³⁶⁸

Intussen kwamen de besprekingen van Owen en Vance in New York nauwelijks van de grond. Dat lag niet alleen aan de opstelling van de Amerikaanse regering, maar ook aan die van de conflictpartijen. President Izetbegović weigerde begin februari zelf naar New York te gaan voor onderhandelingen en stuurde Silajdžić. Silajdžić vertegenwoordigde echter een regering die, zoals Owen op 4 februari aan de Permanente Vertegenwoordigers van de EG-lidstaten bij de VN verklaarde, nauwelijks functioneerde. De premier van de Bosnische regering Mile Akmadžić maakte namelijk deel uit van de Bosnisch-Kroatische onderhandelingsdelegatie.³⁶⁹ De positie van Akmadžić leidde tot de vreemde situatie dat hij tijdens de onderhandelingen beweerde in zijn beide hoedanigheden – premier van de Bosnische regering en Kroatisch leider – te spreken.³⁷⁰ Akmadžić betwistte de rechtmatigheid van het besluit om Silajdžić af te vaardigen. Volgens hem was daarover nooit een debat in de Bosnische regering gevoerd.³⁷¹ Hij wraakte eveneens de getuigenis op 18 februari van Silajdžić voor het *European Affairs Subcommittee* van het *Foreign Affairs Committee* van de Amerikaanse Senaat. Akmadžić liet aan de voorzitter van het comité, senator Joseph Biden, weten dat Silajdžić weliswaar minister van Buitenlandse Zaken van de Bosnische regering was, maar

366 ABZ, DEU/ARA/00887. Kooijmans aan PV WEU, 15/02/93, *celer* 067; TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 35, p. 2; Both, *Indifference*, p. 156.

367 Owen CD-ROM. Direct governmental involvement in the search for a negotiated settlement to the conflict in Bosnia and Herzegovina, September 1992 – July 1994, Part 1; Burg & Shoup, *War*, p. 236.

368 ABZ, DWH/ARA/00844. Jacobovits NAVO aan Kooijmans, Nr. 336, 26/02/93.

369 VN, S/25050, Annex I.

370 Owen CD-ROM. Lord Owen's report from New York of 6 February on progress of Vance-Owen-plan. Zie ook *ibidem*, Meeting in Sarajevo between Co-Chairmen and President Izetbegovic and Akmadzic, 20/01/93.

371 Owen CD-ROM. report from Lord Owen from New York on 5 February on meeting with EC Ambassadors on Vance-Owen Peace Plan; S/25100, par. 21.

niet het standpunt van die regering had weergegeven. Silajdžić vertegenwoordigde volgens Akmadžić slechts de Bosnische Moslims, terwijl de Bosnische regering voor onderhandelingen en contacten met het buitenland een delegatie had aangewezen die bestond uit twee Moslims, twee Kroaten en twee Serven. Akmadžić maakte van de gelegenheid gebruik erop te wijzen dat de zittingsduur van Izetbegović als president op 20 december verlopen was. Weliswaar had Izetbegović zijn zittingsduur verlengd met een beroep op de noodtoestand, maar daar was volgens Akmadžić niet de president zelf, maar alleen het presidium toe bevoegd. Dus net zo min als Silajdžić voor de regering sprak, deed Izetbegović dat voor het presidium, waarvan hij overigens ook onder normale omstandigheden slechts de *primus inter pares* was. Akmadžić zei het, in zijn brief aan Biden, te betreuren zo ‘blunt’ te moeten zijn op een moment dat de Moslims van Bosnië zo ernstig leden. Niettemin vroeg hij Biden de brief te distribueren onder zijn collega’s in de Amerikaanse Senaat. Ook Boutros-Ghali verzocht hij de brief te laten circuleren in de Algemene Vergadering van de VN opdat daar duidelijk zou worden dat de Bosnische regering weliswaar het vredesproces onder leiding van Owen en Vance steunde, maar daarin niet met één stem sprak.³⁷²

Owen kreeg intussen het gevoel dat Silajdžić zijn eigen regering niet echt vertegenwoordigde, en evenmin de Moslims. Silajdžić behoorde namelijk volgens Owen, samen met Ganić, tot de *hardliners* die geen eind aan de oorlog wilden en er niet voor terugdeinsden om Servisch vuur uit te lokken op Moslims, ziekenhuizen, journalisten enzovoorts.³⁷³ Silajdžić had overigens niet veel meer te melden dan dat zijn regering niet wilde onderhandelen zolang de zware wapens niet onder controle waren gebracht en er geen humanitaire corridors waren opengesteld. Bovendien was Silajdžić vanaf 5 februari niet meer beschikbaar voor de onderhandelaars. De Bosnisch-Servische delegatie hield de besprekingen op 11 februari voor gezien, omdat deze volgens Karadžić geen zin hadden als Izetbegović daar niet zou verschijnen,³⁷⁴ en op 19 februari hadden Owen en Vance hun voorlopig laatste gesprek met de Bosnisch-Kroatische delegatie.³⁷⁵ Intussen werd de positie van de beide bemiddelaars er niet sterker op doordat Vance op 16 februari verklaarde binnen enkele weken te zullen aftreden als co-voorzitter van de Joegoslavië-conferentie. Hij had oorspronkelijk eind februari willen opstappen, maar verklaarde de onderhandelingen niet te zullen verlaten op een cruciaal moment. Aan de andere kant zei hij ook niet voor eeuwig te kunnen blijven,³⁷⁶ wat natuurlijk heel menselijk was.

12. Conclusie

Het plan van Owen en Vance voor vrede in Bosnië-Herzegovina was een poging vrede en gerechtigheid met elkaar te verbinden door de voldongen feiten van de etnische zuivering zoveel mogelijk tegen te gaan. Het was een knappe constructie van de diplomatieke tekentafel maar het bleek dat deze opzet moeilijk uit te leggen was. De Amerikaanse regeringen-

372 VN, A47/899 en S/25360.

373 Owen CD-ROM. report from Lord Owen from New York on 5 February on meeting with EC Ambassadors on Vance/Owen Peace Plan. Zie ook ibidem, personal telegram from Lord Owen to Sir Robert Renwick, 29/01/93.

374 ‘Karadzic verlaat vredesbesprekingen New York’, ANP, 12/02/93, 01:47 uur.

375 Owen CD-ROM. Speaking Notes for Mr. Vance at Informal Consultations of Security Council, 23/02/93.

376 ‘Vance wil binnen enkele weken uit Joegoslavië-overleg stappen’, ANP, 17/02/93, 02:04 uur; ‘Vance van plan snel af te treden’, *Het Parool*, 17/02/93.

Bush en Clinton en veel commentatoren zagen er een acceptatie van Servische veroveringen en etnische zuivering in. Dat was niet alleen het gevolg van een minder gelukkige presentatie door met name Owen, maar ook een uitvloeisel van de geringe praktische haalbaarheid van de voorstellen. De meeste regeringen pasten er wel voor om openlijk te zeggen dat zij geen troepen op de been konden of wilden brengen voor het vredesplan, maar dat was waarschijnlijk wel de realiteit. Vooral de Amerikaanse regering, die substantieel zou moeten bijdragen met grondtroepen, voelde daar niets voor. Tegelijk was duidelijk dat de Europese landen een oplossing in Bosnië niet zouden kunnen forceren zonder Amerikaanse deelname. Het getuigde van een ongelukkige *timing* dat het plan van Owen en Vance werd gelanceerd tweeëneenhalve week vóór het aantreden van een nieuwe Amerikaanse president, die nadrukkelijk had aangekondigd van de binnenlandse politiek zijn prioriteit te zullen maken.

De nieuwe Amerikaanse regering getuigde van haar onvolwassenheid in de internationale politiek door enerzijds de hoop levend te houden bij de Bosnische regering op interventie en daarmee het vredesplan van Owen en Vance te torpederen, en anderzijds geen reëel alternatief aan te dragen. Owen en Vance zagen zich daardoor genoodzaakt de Bosnische regering, die overigens steeds meer een Moslim-regering werd, over de streep te trekken met een concessie ten aanzien van de Posavina-corridor. Hoe weinig de leiding van de Republika Srpska zich er ook van bewust was dat zij *concrete* territoriale beleidsdoelen moest nastreven en aan de onderhandelingstafel realiseren, het stond buiten kijf dat in elke opsomming van Bosnisch-Servische oorlogsdoelen de strategisch belangrijke Posavina-corridor zou worden opgenomen. Het oorspronkelijke plan van Owen en Vance had die corridor weliswaar aan de Kroaten toebedeeld, maar de Serven konden de hoop koesteren dat op termijn een gebiedsruil met de Kroaten ertoe zou leiden dat zij alsnog in het bezit van de Sava-vallei zouden geraken.

Toen ook de Bosnische regering een corridor door het gebied kreeg, en er aldus een dubbele vergrendeling tegen aaneensluiting van Servische gebieden ontstond, was het voorstel van Owen en Vance zo goed als onaanvaardbaar geworden voor de Bosnisch-Servische leiding. Owen en Vance zouden nog enkele maanden verder onderhandelen, zonder veel hoop op resultaat. Intussen waren de Amerikaanse en Russische regering aangeschoven aan de onderhandelingstafel in de personen van Bartholomew en Tsjoerkin. Vooralsnog was niet duidelijk of dit een zegen of een vloek was.

De nieuwe Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans, die er blijk van gaf emotioneel sterk betrokken te zijn bij de ontwikkelingen in het voormalige Joegoslavië, zag het vooralsnog aan. Anders dan Owen en, in zijn voetspoor Both, meenden, torpedeerden hij en de Nederlandse regering zeker niet het plan van Owen en Vance, maar beoordeelden zij het als het op dat moment best haalbare en als een stapje in de goede richting. Intussen constateerde Kooijmans dat van twee zaken die sinds eind 1992 druk besproken werden, de afdwinging van het vliegverbod misschien nog een kans maakte; het instellen van veilige gebieden leek ver achter de horizon te liggen, ondanks de steun die daarvoor ook was uitgesproken door de vrouwenbeweging in verband met de grootschalige verkrachtingen in Bosnië. Het duurde echter niet lang of er werd, tamelijk onverwacht, alsnog een veilig gebied gerealiseerd: Srebrenica.

HOOFDSTUK IO

Srebrenica in het nauw

1. Interdepartementale coördinatie

Eind februari 1993 lagen NAVO-schetsen op tafel voor een internationale troepenmacht van ongeveer 50.000 man, die gedurende tien jaar in Bosnië zou moeten blijven, als het vredesplan van Owen en Vance tot uitvoering kwam. ‘Een onaantrekkelijk vooruitzicht’, meende Theo Koelé in *Trouw*.

Welke politicus neemt graag de beslissing mensenlevens in de waagschaal te stellen gedurende een periode van tien jaar of meer? De risico's zijn enorm, de doelstellingen niet helder. Het is twijfelachtig of volstaan kan worden met *peacekeeping*, ofwel het handhaven van de vrede. Zal de troepenmacht niet snel genoodzaakt worden tot *peace-enforcing*, het afdwingen van vrede met geweld?¹

Op 28 februari was minister Kooijmans gast op een Joegoslavië-bijeenkomst van de PvdA in de Reehorst in Ede. Volgens persberichten schetste de CDA-bewindsman, die werd onder-vraagd door de buitenlandredacteur van *de Volkskrant* Anet Bleich, een somber beeld van de mogelijkheden om met een militaire interventie onder VN-vlag de oorlog te stoppen. Volgens hem moest er eerst een door alle partijen aanvaarde vredesregeling zijn, wilde inzet van militaire middelen zinvol zijn. Was zo'n regeling er, dan zouden ook Nederlandse militairen moeten deelnemen aan een interventie, die wel eens tot het jaar 2000 zou kunnen voort-duren. Daarmee gaf de minister eigenlijk niet meer weer dan wat besproken was op de NAVO-raad van 26 februari. Verder kondigde Kooijmans aan dat de Nederlandse regering Den Haag aan de VN zou aanbieden als vestigingsplaats voor het Joegoslavië-tribunaal.²

De woordvoerder van minister Ter Beek, B. (Bert) Kreemers, heeft aan de uitspraken van minister Ter Beek later een veel groter politiek gewicht toegekend dan het constaterende karakter dat zij hadden. Volgens Kreemers gaf de minister te kennen *voorstander* te zijn van ‘enorme en lange militaire inzet’ van extra Nederlandse troepen in Bosnië-Herzegovina.³ De uitspraken van Kooijmans trokken, zoals Kreemers zelf toegaf, nauwelijks de aandacht in de pers. In de artikelen die erover verschenen stond de mededeling van Kooijmans over de mogelijke vestiging van het tribunaal in Den Haag voorop. Journalisten vonden het eigenlijk geen nieuws.⁴ Maar Kreemers voelde kennelijk de sfeer aan die aan het ontstaan was tussen de ministers van Defensie en Buitenlandse Zaken en hun beider departementen over de inzet van troepen in Bosnië.

¹ Theo Koelé, ‘Vlag met Navo-ster wappert nog lang niet boven Bosnië’, *Trouw*, 26/02/93.

² ‘Tribunaal kan in Den Haag. Kooijmans biedt aan oorlogsmisdaden Bosnië hier te vervolgen’, *Trouw*, 01/03/93; ‘VN-tribunaal over oorlog Joegoslavië kan in Den Haag’, *de Volkskrant*, 01/03/93; ‘Den Haag mogelijk standplaats oor-

logtribunaal Joegoslavië’, *ANP*, 28/02/93, 18:07.

³ Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 14; Wio Joustra, ‘Vredeshandhaving in Bosnië legt zware claim op krijgsmacht’, *de Volkskrant*, 10/03/93.

⁴ Interview H.P.M. Kreemers, 16/04/99.

De verantwoordelijkheid voor de buitenlandse politiek, waaronder het veiligheidsbeleid, berustte in eerste instantie bij het ministerie van Buitenlandse Zaken.⁵ De minister van Defensie was primair verantwoordelijk voor de opbouw, instandhouding en functionering van de krijgsmacht. In het verleden werd wel eens oneerbiedig gezegd dat Defensie er alleen was voor het beheer van de ijzerwinkel of voor 'de boys en de toys'.⁶ Traditioneel deed Buitenlandse Zaken dus het veiligheidsbeleid, met inbegrip van defensiezaken, over de grens. De minister van Buitenlandse Zaken was sterk geneigd gevolg te geven aan de drang tot internationale manifestatie van Nederland en Nederlands bereidheid een rol te spelen bij de bevordering van de internationale veiligheid en rechtsorde. In september 1981, ten tijde van de discussie over de modernisering van de middellangeafstandswapens van de NAVO, erkenden minister Van der Stoep van Buitenlandse Zaken en zijn collega Van Mierlo van Defensie echter 'de verwevenheid van de terreinen van wapenbeheersing en verdediging, en de doorwerking van hun beslissingen op elkaars terreinen'. Zij concludeerden dat zij daarom 'gezamenlijk een bijzondere verantwoordelijkheid (...) voor een hecht geïntegreerd beleid' op het terrein van de internationale veiligheid droegen. Sindsdien was het ministerie van Defensie steeds meer de gedeelde verantwoordelijkheid van Defensie en Buitenlandse Zaken gaan benadrukken voor het veiligheidsbeleid, waarbij elk van de departementen natuurlijk wel eigen accenten kon leggen.⁷ Omdat Buitenlandse Zaken zich deze gedachte nooit helemaal eigen maakte, bleef het voor de ministers van Defensie en hun ambtenaren ook in de jaren negentig nog 'van belang met enige regelmaat de gezamenlijke verantwoordelijkheid te onderstrepen'.⁸

De minister van Defensie moest in de eerste plaats te rade gaan of de wenselijkheden van het veiligheidsbeleid ook uitvoerbaar waren met de militaire middelen die Nederland daartoe ter beschikking stonden. Bovendien droeg hij zorg voor de veiligheid van de manschappen.⁹ Die verantwoordelijkheid rustte niet op de bewindslieden en ambtenaren van Buitenlandse Zaken. Ter Beek had bijvoorbeeld de indruk dat Buitenlandse Zaken ter meerdere eer en glorie van Nederland in het internationaal overleg 'een natuurlijke neiging (...) [had] om, als het maar enigszins kon, een blik soldaten in de aanbieding te doen'.¹⁰ Of, in de woorden van het hoofd van de Sectie Militaire geschiedenis P.H. Kamphuis: '(...) waar Defensie zorgvuldig de risico's voor het eigen personeel wikt en weegt, lijkt de vaderlandse diplomatie zich tot een handelsreiziger in militairen te ontpoppen'.¹¹ Tussen ambtenaren van Defensie en Buitenlandse Zaken hadden daardoor soms 'stevige discussies' plaats over de terughoudende opstelling van Defensie, waarbij Ter Beek en ambtenaren van zijn ministerie aan hun collega's bij Buitenlandse Zaken voorhielden dat zij het niet aan de familie hoefden uit te leggen als er lijkenzakken terug zouden komen.¹² De tegenstelling tussen Buitenlandse Zaken en Defensie vloeyde dus mede voort uit de scheiding tussen buitenlands en binnenlands beleid. Voor Defensie was primair de opstelling van de Tweede Kamer bepalend. Die

5 Vgl. Van Eenennaam, *Kruisraketten*, pp. 36-37.

6 Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 167, Vgl. De Ruyter, geciteerd in: Van Eenennaam, *Kruisraketten*, p. 37; Berghorst, *News*, p. 26.

7 Zie ook Berghorst, *News*, pp. 26-27.

8 DAB. VN algemeen, nota De Winter aan de minister, 05/10/98, D98/537. Tevens interview J. de Winter, 20/07/00.

9 Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 49.

10 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

11 Recensie P.H. Kamphuis van Ter Beek, *Manoeuvres*. *Herinneringen aan Plein 4*, Amsterdam 1996, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 114 (1999)1, p. 166.

12 Ter Beek, *Manoeuvres*, pp. 176 en 205; interviews A.L. ter Beek, 01/12/99 en F.J.J. Princen, 08/01/98.

moest worden gerustgesteld, daar moest draagvlak voor het beleid worden gecreëerd. Overigens ontbraken gesprekken over mogelijke slachtoffers bij Buitenlandse Zaken niet. Ook daar vonden ambtenaren de actiebereidheid ten aanzien van Joegoslavië wel eens ‘griezelig’. Hoe bestendig zou de publieke opinie zijn wanneer er *body bags* terugkeerden, vroegen ook de Nederlandse diplomaten zich wel eens af.¹³

Een ander punt van wrijving tussen Buitenlandse Zaken en Defensie werd veroorzaakt doordat de krijgsmacht in een staat van herstructurering verkeerde. Daardoor was het vaak moeilijk eenheden te vinden die ingezet konden worden. Al te gemakkelijk kon onmacht aan de kant van Defensie worden uitgelegd als onwil door de ambtenaren van Buitenlandse Zaken, die troepeninzet zagen als een middel om Nederland internationaal te laten meetellen.¹⁴ Daaraan gekoppeld was het gegeven dat Buitenlandse Zaken vooral gecharmeerd was van operaties waaraan de NAVO te pas kwam, terwijl dat bij Defensie minder het geval was. De politieke contacten met de NAVO waren primair een verantwoordelijkheid van Buitenlandse Zaken. Bovendien stond de NAVO traditioneel voor een grootschalige aanpak, terwijl Defensie door zowel de bezuinigingsdruk als de zorg voor het eigen personeel eerder koos voor een vredesoperatie, die minder inzet van middelen vergde en de kans op slachtoffers onder de eigen troepen verkleinde. De Directie Algemene Beleidszaken (DAB) van Defensie achtte de internationale ontwikkeling na de Koude Oorlog bovendien veel minder omkeerbaar dan DAV op Buitenlandse Zaken, dat wil zeggen: DAB ging er meer dan de Directie Atlantisch Samenwerking en Veiligheidszaken (DAV) van uit dat voor zeer lange tijd een groot conflict met Rusland uitgesloten was.¹⁵ Door deze verdeling van aspiraties en verantwoordelijkheden was het bijna een automatisme dat Buitenlandse Zaken voorop liep bij het doen van een Nederlands aanbod voor internationale militaire ondernemingen, in het bijzonder vredesoperaties, terwijl Defensie de indruk wekte aan de rem te hangen.

Door toenemende Nederlandse deelname aan VN-operaties ging Ter Beek intussen veel buitenlandse reizen maken en een eigen internationaal netwerk ontwikkelen. Dat leidde bij Buitenlandse Zaken nogal eens tot ‘jalousie de métier’.¹⁶ In het bijzonder de ambtenaren van DAV, die vanuit Buitenlandse Zaken vooral de contacten met Plein 4 onderhielden en golden als de vertrouwelingen van Van den Broek, moesten wennen aan de assertievere opstelling van Defensie. Doordat Ter Beek de Defensieraad afschafte, waarin de chef DAV zitting had gehad, kon deze bovendien niet langer rechtstreeks in aanraking komen met de toppen van de krijgsmachtonderdelen. In beginsel werden de ambtenaren van Buitenlandse Zaken niet geacht rechtstreeks zaken te doen met de krijgsmachtdelen. Hun contacten moesten lopen via het ministerie op het Plein. Alleen bij het overleg vredesoperaties kwamen ambtenaren van DAV en de directie Politieke VN-Zaken (DPV) van het ministerie van Buitenlandse Zaken nog in onmiddellijk contact met vertegenwoordigers van de landmacht.¹⁷

Omgekeerd beschouwden de ambtenaren van Buitenlandse Zaken DAB als een concurrent van hun ministerie, een soort afdeling Buitenlandse Zaken van Defensie, en deden zij

¹³ Interviews A.P. van Walsum, 12/07/00 en H.A.C. van der Zwan, 12/04/00. Zie ook interviews R. Swartbol, 24/02/99 en 08/07/00.

¹⁴ Interview R. Swartbol, 24/02/99.

¹⁵ Van Brouwershaven, *Turbulentie*, pp. 156 en 168.

¹⁶ Ter Beek, *Manoevreren*, p. 224. Zie ook

ibidem, pp. 36-37. Vgl. ABZ, Kabinetsarchief: coll. Van den Broek. Corr. M/collegae 1992 (Defensie), Van den Broek aan Ter Beek, 01/04/92.

¹⁷ Interviews R. in den Bosch, 19/04/00 en F.A.M. Majoor, 19/04/00

liever zaken met de Defensiestaf.¹⁸ Die opvatting van Buitenlandse Zaken kwam overeen met het zelfbeeld bij de Directie Algemene Beleidszaken, zoals verwoord door DAB-functionaris J. de Winter: 'Wij hebben hier bij DAB een nogal extensieve opvatting over wat wij mogen doen ten aanzien van Buitenlandse Zaken, omdat wij vinden dat wij iets van buitenlandse politiek weten en dat soms zelfs iets beter menen te weten. Heel arrogant natuurlijk, maar dat vinden we wel.'¹⁹ In het overleg tussen Buitenlandse Zaken en Defensie slaagde het laatste departement er echter, ondanks eventuele onderlinge verschillen van inzicht tussen de Defensiestaf en DAB, steeds in met een eensgezind standpunt naar voren te komen.

Anders dan tijdens de Golfcrisis en de Kosovo-oorlog bestond er in de eerste helft van de jaren negentig ten aanzien van voormalige Joegoslavië geen interdepartementale structuur van ambtenaren van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken en Defensie. Een aanzet daartoe van minister Van den Broek dadelijk bij het begin van de UNPROFOR-operatie in maart 1992 had tot niets geleid.²⁰ Begin maart 1992 had Van den Broek zijn collega Ter Beek zijn zorgen kenbaar gemaakt over 'de toenemende 'Alleingang' van Defensie' op het terrein van het defensie- en veiligheidsbeleid. Ter Beek verklaarde die zorgen ongegrond, maar Van den Broek bleef een neiging bij het ministerie van Defensie bespeuren om Buitenlandse Zaken buiten allerlei aangelegenheden te houden waarin dat ministerie ook een rol hoorde te spelen. Op 1 april 1992 verlangde hij van Ter Beek 'dringend correctie, wil het wederzijds vertrouwen in stand blijven, en wat niet minder belangrijk is, de eenheid van beleid'.²¹

Het ministerie van Defensie had intussen de chef-defensiestaf belast met de interdepartementale coördinatie en de uitvoering daarvan was in handen gelegd van de souschef Operatiën en Commando- en Informatiesystemen (SCOSIS). De laatste moest, eventueel in samenwerking met DAB, zorgen voor een goede afstemming van het beleid met het ministerie van Buitenlandse Zaken.²² Samenwerking tussen ambtenaren van BZ en Defensie gebeurde in de praktijk echter op ad hoc en persoonlijke basis.²³ Er werd bijvoorbeeld overlegd over de inhoud van brieven die de bewindslieden van Buitenlandse Zaken en Defensie gezamenlijk aan het parlement zonden, wat vrijwel steeds het geval was inzake (voormalig) Joegoslavië.²⁴ Pas tamelijk laat, eind 1993, werd een vertegenwoordiger van het ministerie van Buitenlandse Zaken toegelaten tot het dagelijkse bunkeroverleg. Het bunkeroverleg was juist een bewuste zet van Defensie geweest om de beleidsvorming meer naar zich toe te trekken dan het geval was geweest tijdens de Golfoorlog, toen ambtenaren van Buitenlandse Zaken via de Golfgroep veel invloed hadden gehad door het gebrek aan structuur bij Defensie.²⁵

Zwakke pogingen ondernomen door raadadviseur J.P.M.H. Merckelbach van Algemene Zaken, belast met de buitenlandse en veiligheidspolitiek, om een vorm van interdepartementale coördinatie tot stand te brengen, zoals die ten tijde van de Golfoorlog had bestaan, mislukten.²⁶ Volgens Merckelbach was er nog een oorzaak aan te wijzen voor het verschil in

18 Interview J.M. Vos, 24/06/00.

19 Interview J. de Winter, 20/07/00.

20 ABZ, Kabinetsarchief: coll. Van den Broek. Memorandum van Van den Broek aan DGPZ, 06/03/92, nr. 15/92.

21 ABZ, Kabinetsarchief: coll. Van den Broek. Van den Broek aan Ter Beek, 01/04/92.

22 DS. Nota Van den Breemen voor Ter Beek en Van Voorst tot Voorst, 19/03/93, S92/139/1056; Marstaf. Exh. 24/04/92 nr. S14806/4431, Aan-

tekening inzake de informatieverwerking en de coördinatie door de Defensiestaf gedurende de komende vredesoperaties in Cambodja en Joegoslavië, 20/03/92.

23 Bijv. interviews B.J. van Eenennaam, 22/08/00 en J.M. Vos, 24/06/00; BSG. Van den Heuvel aan Isha, 02/04/92, V-350/92.

24 Zie de serie Kamerstukken met nr. 22181.

25 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

26 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

interdepartementale overlegstructuur tussen de Golfoorlog en de situatie in Joegoslavië. Het conflict rond de Golf was vanuit Nederlands perspectief een oorlog, terwijl de Joegoslaviëse oorlog voor Nederland 'slechts' deelname aan een vredesoperatie betekende. Vredesoperaties waren geen crisis en werden dat pas ten tijde van de aanval op Srebrenica in juli 1995.²⁷

2. Geen bereidheid tot afdwinging van het Vance/Owen-plan

Op 2 maart 1993 wees minister Kooijmans er tegenover de Tweede-Kamercommissie voor Emancipatiezaken nog op dat er internationaal geen bereidheid was militair in te grijpen in Bosnië-Herzegovina. Vooral voor de VS gold dat er eerst een eventueel afdwingbaar akkoord zou moeten zijn. Bovendien zou er, aldus de minister, voorafgaand aan een eventueel militair ingrijpen, een risicoanalyse moeten worden gemaakt.²⁸ De eerste week van maart leek echter weer reden voor optimisme te bieden voor het overleg van Owen en Vance. Er vond in New York intensief overleg plaats over het vredesplan van de beide bemiddelaars. Vance en Owen, gesteund door de plaatsvervangend veiligheidsadviseur van Clinton, Sandy Berger, voerden overleg met Izetbegović, Karadžić en Boban. Op 3 maart tekende Izetbegović de militaire overeenkomst van het akkoord, zodat Owen en Vance inmiddels zeven van de negen vereiste handtekeningen onder het plan binnen hadden. Alleen de handtekeningen van Izetbegović en Karadžić onder de kaart ontbraken nog. Tegelijkertijd maakten militairen van het NAVO-hoofdkwartier in Brussel plannen voor een vredesmacht, die zou worden ingezet zodra het plan was aanvaard. Hoge NAVO-functionarissen overlegden daarover op 3 maart in New York met topmedewerkers van de VN als onder-secretaris-generaal Annan, luitenant-generaal Nambiar, brigadegeneraal Baril en de plaatsvervangend militaire adviseur van Boutros-Ghali, kolonel Purola.²⁹ En de secretaris-generaal van de NAVO, Wörner, voerde intussen over hetzelfde onderwerp besprekingen met Warren Christopher.

Op zaterdag 6 maart werden de onderhandelingen in New York met Izetbegović opgeschort tot het eind van de volgende week. Zou Izetbegović na de Kroaten ook instemmen met het totale vredesplan van Owen en Vance, dus ook met de kaart, dan was het daarna voor de internationale gemeenschap mogelijk de Bosnische Serven onder grote druk te zetten hetzelfde te doen. Een cruciale rol was daarbij intussen toebedacht aan de regering in Moskou. Zij zou Milošević, die waarschijnlijk toch al niet bereid zou zijn nog langer de lasten van (eventueel zwaardere) sancties te dragen omwille van de Bosnische Serven, moeten bewegen de laatsten zodanig onder druk te zetten dat ook zij instemden met het vredesplan.³⁰

Een nieuwe ontwikkeling was dat Boutros-Ghali begin maart zijn terughoudendheid ten aanzien van het gebruik van geweld ter uitvoering van een vredesakkoord leek te laten varen³¹ en zelfs in gedachte had de implementatie van het Vance/Owen-plan te laten uitvoeren door een multinationale groene troepenmacht onder Amerikaanse leiding. Boutros-

27 Interview J.P.M.H. Merckelbach, 25/05/00.

28 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 43, p. 9.

29 DS. Nota Van den Breemen aan Ter Beek, 09/03/93, SN93/216/1484.

30 ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu, 07/04/93, cpe/lon 268; coreu, 17/04/93, cpe/pres/cop 848.

31 'VN-chef pleit voor harde actie Bosnië', *De Telegraaf*, 04/03/93; 'VN-chef Boutros-Ghali wil meer risico's nemen', *Haagsche Courant*, 04/03/93; Nicole Lucas, 'Amerikaanse actie te laat voor Cerska', *Trouw*, 04/03/93; 'Geweld voor Bosnië', *NRC Handelsblad*, 04/03/93.

Ghali zag kennelijk een gelegenheid om én van het probleem Joegoslavië, dat volgens hem als een blok aan het been van de VN hing, af te komen én van een forse kostenpost op de VN-begroting.³²

Op 7 maart 1993 verklaarde de secretaris-generaal van de VN op de Amerikaanse televisiezender ABC: 'Ons doel is de terugtrekking van Serviërs en als ze zich niet terugtrekken moeten we de nodige maatregelen nemen.'³³ Berger verklaarde diezelfde dag dat de VS bereid waren deel te nemen aan een vredesmacht, misschien zelfs met grondtroepen. Het leek de bedoeling om Izetbegović over te halen zijn handtekening onder de kaart van het Vance/Owen-plan te zetten door middel van toezeggingen over de zending van een aanzienlijke VN-troepenmacht. Zestien NAVO-landen zouden de kern van de vredesmacht vormen, die desnoods met geweld de Servische artillerie het zwijgen zou moeten opleggen.³⁴ Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken liet de wereld niet lang in spanning over de Nederlandse opstelling in zo'n geval. Een woordvoerder van het departement verklaarde op 4 maart dat, mocht de Veiligheidsraad besluiten tot militair ingrijpen, Nederland daaraan zou meedoen.³⁵ Toen minister Kooijmans op 31 maart met Boutros-Ghali sprak, bleek deze nog steeds de voorkeur te geven aan uitbesteding van de implementatieoperatie voor het Vance/Owen-plan aan de NAVO. Vooral Frankrijk wenste echter dat er sprake zou zijn van een VN-operatie.³⁶

Op 8 maart hield Owen in Brussel een persconferentie die een ruime neerslag kreeg in de Nederlandse pers. Volgens Owen was geen land ter wereld bereid om de Serven met militair ingrijpen te dwingen tot ondertekening van een vredesakkoord. Indien er wel zo'n akkoord zou komen, was een substantiële internationale troepenmacht van tussen de veertig- en honderdduizend militairen nodig, die zou beschikken over zware wapens. De lichte pantservoertuigen waarover de VN-troepen op dat moment beschikten waren namelijk niet bestand tegen mortiervuur.³⁷ *De Telegraaf* signaleerde dat, aangezien internationale steun voor afdwinging van het vredesplan tegen de zin van de Serven ontbrak, het 'vooral nog ongewis' bleef wat er dan wél zou moeten gebeuren. 'En daarmee zou het grootste gevaar voor een VN-missie in een of andere vorm, namelijk onduidelijkheid over het mandaat, een feit zijn.'³⁸

Na afloop van het EG-beraad met Owen reageerde Kooijmans terughoudend op vragen over de mogelijkheid van Nederlandse deelname aan een vredesafdwingende troepenmacht. De minister verklaarde dat niet hij, maar het kabinet daarover besliste.³⁹

De Volkskrant leek meer te weten, want op de ochtend van 9 maart berichtte zij dat het 'twijfelachtig' was of Nederland zou deelnemen aan zo'n vredesmacht.⁴⁰ Er zouden vooral

32 Owen CD-ROM. Note of Lord Owen's reaction to UN Secretary General's attitude to implementing the Vance/Owen Plan, 03/03/93. Zie ook ABZ, DPV/ARA/01813. Biegman 234 aan Kooijmans, 11/03/92.

33 Oscar Garschagen, 'VN en NAVO' vijftigduizend man naar Bosnië', *de Volkskrant*, 08/03/93.

34 J. Klaassen, 'Nederlandse deelname aan vredesmacht twijfelachtig', *de Volkskrant*, 09/03/93.

35 'VN-chef pleit voor harde actie Bosnië', *De Telegraaf*, 04/03/93.

36 ABZ, DOA/ARA/00017, Kooijmans 75 aan

PV New York, 01/04/93.

37 Theo Koelé, 'EG-bemiddelaar: nu nog geen interventie in Bosnië', *Trouw*, 09/03/93; J. Klaassen, 'Nederlandse deelname aan vredesmacht twijfelachtig', *de Volkskrant*, 09/03/93.

38 'Owen tegen geweld bij afdwingen vrede', *De Telegraaf*, 09/03/93.

39 Wio Joustra, 'Vredeshandhaving in Bosnië legt zware claim op krijgsmacht', *de Volkskrant*, 10/03/93.

40 J. Klaassen, 'Nederlandse deelname aan vredesmacht twijfelachtig', *de Volkskrant*, 09/03/93.

grondtroepen nodig zijn en Nederland zou, nadat de mariniers waren ingezet in Cambodja, daarvoor geen militairen meer beschikbaar hebben. Bovendien bleek het in diezelfde maand maart al moeilijk voldoende manschappen bijeen te krijgen voor uitzending van het derde en laatste bataljon mariniers naar Cambodja.⁴¹

3. Het Kamerdebat van 9 maart 1993

Tegen die achtergrond vond op 9 maart 1993 een buitengewoon interessant plenair debat plaats in de Tweede Kamer. De Kamer had minister Ter Beek niet uitgenodigd voor dat debat, hoewel de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie anders vrijwel altijd gezamenlijk optraden in het Joegoslavië-dossier.⁴² Deze omissie hing vermoedelijk samen met het feit dat de Kamercommissie voor Defensie van 1 tot 10 maart een bezoek bracht aan de Nederlandse militairen in Cambodja. Kooijmans had echter vooruitlopend op het debat al met Ter Beek afgesproken een inventarisatie te maken van de mogelijke invulling van een Nederlandse bijdrage aan de VN-vredesmacht die na de eventuele aanvaarding van het vredesplan tot stand zou moeten worden gebracht.⁴³

Voor minister Kooijmans was het de eerste keer dat hij in een plenair Kamerdebat het woord voerde over voormalig Joegoslavië. De Kamerleden stelden vast dat er sprake leek te zijn van een impasse in het vredesberaad onder leiding van Owen en Vance. Vooral de terughoudende opstelling van de Amerikaanse regering onder aanvoering van Clinton, die tijdens zijn verkiezingscampagne interventionistische geluiden had laten horen, stelde de Kamerleden teleur. Verder werd het debat sterk beïnvloed door de uitspraak die Boutros-Ghali kort daarvoor had gedaan en die door de Kamer werd geïnterpreteerd als een pleidooi voor de inzet van vredesafdwingende troepen.

Eisma verwachtte dat Nederland aan een in het leven te roepen internationale vredesmacht geen of slechts een bescheiden bijdrage zou kunnen leveren: 'Deze gang van zaken leert ons dat wij ons in de toekomst bescheidener moeten opstellen. Bescheidenheid siert een klein land als Nederland, dat weinig te bieden heeft.'⁴⁴ Dat voorzichtige geluid was niet besteed aan F.W. Weisglas, die ditmaal namens de VVD het woord voerde. Weisglas nam de gelegenheid te baat zijn irritatie over de gang van zaken rond voormalig Joegoslavië breed uit te meten. Er werd eindeloos onderhandeld, aldus Weisglas, waarmee slechts de machteloosheid van de internationale gemeenschap ten toon werd gespreid tegenover het geweld en de schending van mensenrechten die vooral werden bedreven door Serven. Weisglas was ook kritischer dan zijn partijgenoot Blaauw enkele weken eerder over het Vance/Owen-plan, dat volgens hem 'een premie' was 'op gewelddadige gebiedsveroveringen door de Serviërs en een onderschrijving (...) van het verwerpelijke beginsel van etnische homogeniteit'.⁴⁵ Weisglas produceerde een litanie van klachten. Hoe kon er over vrede worden gesproken met mensen die binnenkort hoofdverdachten zouden kunnen zijn in een proces wegens oorlogsmisdrijven, vroeg hij. Het gebrek aan eensgezindheid binnen de EG stond volgens hem haaks op

41 'Ter Beek wil komende bataljon mariniers voor Cambodja inkrimpen', *ANP*, 24/03/93, 18:00.

42 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3855, (09/03/93) Van Traa/De Hoop Scheffer.

43 Geobjectiverde samenvatting ten behoeve van

het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 12/03/93.

44 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3850.

45 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3852.

de afspraken van Maastricht over een gezamenlijk buitenlands beleid. De sancties tegen Servië waren niet effectief. De VN-troepen bleken niet in staat de hulpkonvooien te beschermen. Weisglas suggereerde verder dat de veiligheid van de VN-manscapen te zwaar werd gewogen.⁴⁶ Deze opsomming van irritaties leidde Weisglas tot de conclusie ‘dat men er met halve maatregelen niet komt. En dat men daarom zal moeten kiezen tussen werkelijke betrokkenheid of terugtrekking.’ Die laatste oplossing, die zou leiden tot ongebreidelde mensenrechtenschendingen, was ‘na Auschwitz’ echter niet meer aanvaardbaar. Weisglas herhaalde daarom zijn enkele maanden eerder, bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken gedane, pleidooi voor afdwinging van de vrede in Bosnië. Dit zou moeten geschieden door de NAVO in VN-verband. Verder moest de Nederlandse regering volgens hem de logische consequentie trekken uit haar beleid om vluchtelingen zoveel mogelijk in de regio zelf op te vangen: namelijk de instelling van beveiligde gebieden.

De Hoop Scheffer kon zich niet voorstellen welk politiek doel met de door Weisglas beoogde massale militaire interventie gediend zou zijn. Hij meende dat een alternatief voor het Vance/Owen-plan ontbrak. Bovendien was grootscheepse militaire interventie, zonder dat die op een vredesakkoord was gebaseerd, internationaal geen haalbare kaart.⁴⁷ Wat wél moest gebeuren was uitvoering geven aan eerdere afspraken: het vliegverbod en de economische sancties. Daarnaast noemde hij, speciaal ten behoeve van Oost-Bosnië, de instelling van *safe havens*, waarvoor volgens hem in NAVO-verband de planning gereed was. Hij riep de regering op ‘in ieder geval dat politieke punt op de agenda te houden. Ik weet dat er weinig landen zijn die daarmee instemmen, maar dat betekent niet dat je ermee moet ophouden.’⁴⁸ Als er een vredesplan zou komen voor Bosnië en dat zou door een grote troepenmacht moeten worden ‘afgedwongen’, dan zou Nederland daaraan volgens De Hoop Scheffer een bijdrage moeten leveren. In een debatje met Weisglas vroeg De Hoop Scheffer waar de VVD-parlementariër de door hem beoogde grote troepenmacht heen wilde sturen: ‘Stuur je ze naar Belgrado, waar mijnheer Milošević zit, die de zaak direct en in ieder geval indirect bestuurt?’⁴⁹ Weisglas antwoordde dat zij zouden moeten worden gezonden naar de plaatsen waar het menselijk lijden het grootst was: ‘(..) naar concentratiekampen om die op te heffen, naar plaatsen waar vluchtelingen niet eens vluchteling kunnen zijn doordat zij opgesloten zijn. Die plaatsen zou je *safe haven*, beveiligd gebied, moeten maken. Dat is mijn eerste intentie en ook daarvoor heb je grotere, massalere militaire inzet nodig dan tot op heden.’⁵⁰ De Hoop Scheffer was het in beginsel met Weisglas eens, maar opperde het ‘morele dilemma’ of de inzet ten behoeve van het ene kamp geen negatieve consequenties kon hebben voor mensen in een ander kamp.

Van Traa meende dat dat niet het wezenlijke dilemma was waar de Kamer voor stond. Veel belangrijker was de vraag of het parlement vond dat het, toegegeven niet ideale, Vance/Owen-plan, eventueel met geweld zou moeten worden afgedwongen, omdat hij niet verwachtte dat de Bosnische Serven (‘die gasten’, zoals hij ze noemde) belang hadden bij welwillende medewerking daaraan. Hij maande tot enige terughoudendheid: ‘Ik vind dat wij daar maar bescheiden in moeten zijn, omdat uiteindelijk het probleem niet is hoeveel

46 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3853.

47 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3854.

48 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen,

p. 3854.

49 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3856.

50 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3856.

risico's *wij* willen lopen, maar dat van de grotere landen niemand enig risico wil lopen.⁵¹ Voor Van Traa stond vast dat, indien het Vance/Owen-plan zou worden uitgevoerd, de consequentie daarvan op zijn minst een *safe haven* zou zijn.⁵²

Uiteindelijk vonden de drie grootste partijen in de Kamer elkaar in de formule dat de Nederlandse regering zich moest inspannen voor een opstelling waarbij de Verenigde Naties bereid zouden zijn vrede af te dwingen, waarna Nederland een militaire bijdrage zou moeten leveren.⁵³ Van Traa pleitte sterk voor een actieve opstelling van de Nederlandse regering. Hij verzocht Lubbers en Kooijmans ook eens buiten de vergaderzaal in Brussel om initiatieven te ontplooiën, bijvoorbeeld richting Parijs, Bonn, Brussel en Madrid. Londen had de PvdA'er opgegeven: 'Het Verenigd Koninkrijk is helaas een hopeloos geval.'⁵⁴

Over de vraag hoe een Nederlandse militaire bijdrage eruit zou moeten zien liepen de meningen uiteen. Weisglas meende dat eventueel de mariniers vanuit Cambodja naar ex-Joegoslavië zouden moeten worden overgeplaatst. Tegen dit idee bestonden grote bezwaren. Onder de strijdkrachten was het een uitgemaakte zaak dat de landoperaties in Joegoslavië een zaak van de landmacht zouden zijn (zie hoofdstuk 4). De Hoop Scheffer gaf de afwezige minister Ter Beek in overweging eens na te denken over een pantserinfanteriebataljon, bijvoorbeeld het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade. Later zou De Hoop Scheffer verklaren dat hij dit idee wel eerst in zijn fractie had besproken, maar daarbuiten er met niemand contact over had gehad.⁵⁵ Zijn collega De Kok, die bij dit debat werd vervangen door De Hoop Scheffer, meende echter zeker te weten dat de laatste 'dat niet zelf verzonnen heeft. Het moet dus in overleg zijn geweest met de minister [Kooijmans].'⁵⁶

4. Aandrang tot inzet van het 'miljoenen verslindende paradepaardje'

Voorafgaand aan de zomer van 1992 was al meermalen in de media het idee van inzet van de Luchtmobiele Brigade in Joegoslavië geopperd (zie hoofdstuk 6). De Luchtmobiele Brigade was het onderdeel in de Defensienota-1991 geweest dat er borg voor moest staan dat er niet alleen werd bezuinigd op de landmacht, maar dat tegelijkertijd modernisering plaatsvond. De vaste Kamercommissie voor Defensie had bij de behandeling van de Defensienota-1991 algemeen ingestemd met de Luchtmobiele Brigade, maar toen en later wél grote vraagtekens geplaatst bij enkele investeringen en zich nadrukkelijk een oordeel voorbehouden ten aanzien van de aanschaf van zwaarbewapende gevechtshelikopters voor de brigade. De minister en de landmacht wisten, wanneer het om de Luchtmobiele Brigade ging, dus het wakend oog van de volksvertegenwoordigers op zich gericht. De minister en zijn staatssecretaris moesten

51 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3857; cursivering NIOD.

52 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3858.

53 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3857.

54 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen,

p. 3860.

55 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen p. 3855; TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting J.G. de Hoop Scheffer, 29/05/00, p. 176.

56 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 122.

bijvoorbeeld halfjaarlijks aan de Kamer rapporteren over de voortgang en kostenontwikkeling bij de oprichting van de brigade.⁵⁷

De hoge kosten van de Luchtmobiele Brigade waren door Oostlander, een van de grote voorstanders van militair ingrijpen in Bosnië, al vaak aangegrepen om de vraag te stellen wat Nederland eigenlijk aan die brigade had. Het Nederlandse ministerie van Defensie kon volgens hem het geld daarvoor beter besteden 'aan de oprichting van een Frans-Duitse fanfare'.⁵⁸ En politicoloog en columnist Koen Koch dacht er niet anders over.

De hele simpele vraag doet zich dus nu voor waarom we toch die peperdure Luchtmobiele Brigade, dat pronkstuk van de herstructurering van de Nederlandse krijgsmacht, zo nodig hebben. De officiële rechtvaardiging luidt: crisispreventie. Van den Broek denkt daar (...) anders over. Na Joegoslavië is het ook duidelijk dat die brigade nooit elders in een vergelijkbaar conflict ingezet zal worden omdat de risico's te groot zijn. Al dat geld, al dat geld, voor het instandhouden van een pretentie die we, als het zo ver is, niet durven waarmaken.⁵⁹

Nadat de Luchtmobiele Brigade eenmaal was opgevoerd in de Defensienota rezen er ook binnen de landmacht twijfels aan het nut van de brigade, die toch gold als 'het paradepaardje' van Defensie en de landmacht.⁶⁰ Sommigen vonden het luchtmobiele concept namelijk al vóór de realisering ervan verouderd. Zij wezen erop dat het een echt Koude Oorlogsconcept was.⁶¹ De Luchtmobiele Brigade was bedoeld om bij een tankdoorbraak in een groot conflict ingevlogen te worden, waarna zij die aanval moest afstoppen totdat andere eenheden zouden zijn gearriveerd. De luchtmobiele troepen zouden zo iets maar korte tijd kunnen volhouden gezien hun geringe eigen bescherming.⁶² Couzy was er daarom als plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten vóór geweest een multifunctionele brigade op te richten, waarin zowel het luchtmobiele element als gemechaniseerd optreden tot hun recht zouden komen. De bevelhebber, Wilmink, had hem echter afgehouden van uitwerking van dat idee. Het argument van Wilmink was dat het moeite genoeg had gekost om minister Ter Beek te overtuigen van het nut van de Luchtmobiele Brigade en dat de minister op zijn beurt veel energie had moeten steken in overreding van de Tweede Kamer. Het opzetten van een nieuwe organisatie zou jaren vergen en intussen de aanschaf van helikopters voor de land-

57 Wio Joustra, 'Kamer twijfelt aan tijdig gereedkomen brigade', *de Volkskrant*, 06/02/92; 'Ter Beek mag van Kamer doorgaan met luchtbrigade', *de Volkskrant*, 07/02/92; Willebrord Nieuwenhuis, 'Kamer heeft twijfels over luchtbrigade: stapsgewijze goedkeuring', *NRC Handelsblad*, 06/02/92; 'Kamer voortaan sneller ingelicht over luchtbrigade', *NRC Handelsblad*, 07/02/92; M. van den Doel, 'De Luchtmobiele Brigade dreigt nu al vleuggellam te raken', *NRC Handelsblad*, 12/03/92. Zie ook TK, vergaderjaar 1991-1996, 22 327, nr.'s 1-39.

58 MdZ, 'CDA'er ziet Satan in Bosnië', *de Volkskrant*, 22/09/92.

59 Koen Koch, 'Goed gebruld leeuw', *de Volkskrant*, 25/09/92.

60 Couzy, *Jaren*, p. 79; interview majoor E.A.W.

Koestal, 24/05/00; TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting D.J. Barth, 31/05/00, p. 86; Brantz, Dagboek, p. 6; M.C. de Kruif, H.J. Mayers en O.P. van Wiggen, 'De Luchtmobiele Brigade: met beide benen op de grond', *Carré* 1993, nr. 9, p. 9; 'De landmacht loopt het serieuze risico onder deze kostbare brigade te bezwijken', 'Nota zonder prioriteiten', *Carré* 1993 nr. 4, p. 7; luitenant-kolonel der infanterie buiten dienst F.J.D.C. Egter van Wissekerke, 'Een voortdurend déjà vu, deel 2', *Carré* 1998 nr. 6, p. 20.

61 Interviews H. Couzy, 7, 14 en 17/09/98 en J. Lemmen, 17/10/01.

62 Deze kritiek klonk ook door in het hoofdredactionele commentaar 'Hoeveel en waarvoor?', *NRC Handelsblad*, 01/04/92.

macht in gevaar brengen. Wilmink gaf daarom volgens Couzy het consigne af dat de landmacht ‘star en stijf’ moest volhouden dat het luchtmobiele concept ook onder de gewijzigde internationale omstandigheden zeer bruikbaar was.⁶³

Op 12 januari 1993 werd de Prioriteitennota van minister Ter Beek bekend,⁶⁴ die diende als opvolger van de Defensienota van 1991. Belangrijkste veranderingen in de nota waren de aankondiging van de opschorting van de dienstplicht per 1 januari 1998 en de omdraaiing van de volgorde tussen de verdediging van het eigen grondgebied en bondgenootschap met de zogeheten crisisbeheersingoperaties. Aan de Prioriteitennota lag de gedachte ten grondslag dat er van de Sovjet-Unie geen grote dreiging meer uitging. Had ‘het grote conflict’ in de Defensienota nog de eerste plaats ingenomen, in de Prioriteitennota was het door de crisisbeheersingsoperaties naar het tweede plan verdrongen. Tot de crisisbeheersingoperaties behoorden ook de vredesoperaties. Volgens de nota moesten in vier verschillende gebieden gelijktijdig met beroepspersoneel gevulde eenheden ter sterkte van een bataljon gedurende ten minste drie jaar kunnen optreden ten behoeve van *peacekeeping*. Ging het om *peace enforcing*, dan moest rekening worden gehouden met de inzet van maximaal een eenheid ter grootte van een brigade. Aangezien voor *peacekeeping* slechts lichte en licht gepantserde eenheden zouden kunnen worden ingezet, kwamen hiervoor in aanmerking: de drie luchtmobiele bataljons, de twee pantserinfanteriebataljons en het verkenningbataljon. Omdat voor elk operationeel bataljon er twee andere nodig waren – één om op te werken en één om af te bouwen en bij te tanken – leek de Luchtmobiele Brigade, die als enige drie bataljons voor vredesstaken had, een ideale kandidaat. Dit alles moest mogelijk zijn, terwijl nog verder werd bezuinigd dan al was gebeurd na de Defensienota van 1991. Volgens die nota moest het personeel binnen zeven jaar met dertig procent worden ingekrompen; in de Prioriteitennota werd dit streefcijfer opgehoogd naar 44 procent; de vredessterkte van de landmacht zou zelfs met meer dan de helft moeten dalen, van 55.000 naar 25.000 militairen.

De Prioriteitennota verscheen vrijwel op hetzelfde moment waarop de internationale discussies begonnen over de implementatie van het Vance/Owen-plan. Omdat de Luchtmobiele Brigade daarin werd aangemerkt als bij uitstek geschikt voor optreden bij crisisbeheersingsoperaties en gemeld werd dat het eerste luchtmobiele infanteriebataljon medio 1993 operationeel zou zijn,⁶⁵ was het niet moeilijk de koppeling te maken met de situatie in Joegoslavië. Op 10 december 1992 al had staatssecretaris Van Voorst tot Voorst tijdens mondeling overleg met de vaste Kamercommissie voor Defensie over transporthelikopters voor de Luchtmobiele Brigade opgemerkt dat ‘puur hypothetisch’ voorstelbaar was dat de Luchtmobiele Brigade zou worden ingezet in Joegoslavië, bijvoorbeeld wanneer het vliegveld van Sarajevo onbruikbaar was.⁶⁶

Op 25 februari werden de eerste rode baretten uitgereikt aan degenen die hun opleiding voor de Luchtmobiele Brigade hadden voltooid. Dat was tegelijk het startsein voor een campagne waarbij door heel Nederland reclameborden voor de brigade werden geplaatst. In een bijdrage van Leon Wecke in *Trouw* van 23 februari werd de mogelijkheid van inzet van de brigade genoemd, waarbij de Nijmeegse wetenschapper overigens waarschuwde voor de

63 Interviews H. Couzy, 7, 14 en 17/09/98 en 04/10/01.

64 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 975, nr. 's 1 en 2.

65 TK, vergaderjaar 1992-1992, 22 975, nr. 2,

p. 39.

66 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 327, nr. 10, p. 13. Zie ook ibidem, p. 14, waar de staatssecretaris de mogelijkheid noemde van inzet bij een Bosnisch scenario.

al te rooskleurige voorstelling die de *survival*-reclamespot voor de brigade wekte. Inzet bij crisisoperaties zou kunnen leiden tot omvangrijke verliezen in mensenlevens, waarna de steun van de bevolking voor deelname aan zulke operaties volgens Wecke snel zou verdwijnen.⁶⁷ De Hoop Scheffer had nu voor het eerst als parlementariër de mogelijkheid van inzet van de Luchtmobiele Brigade in ex-Joegoslavië genoemd. Ook Van Traa leek de brigade in het zicht te hebben, toen hij de regering vroeg mee te delen welke onderdelen van de landmacht, 'eventueel ook voor een latere fase', in aanmerking zouden komen voor inzet.⁶⁸

De combine van Kooijmans en het parlement

In zijn antwoord aan de Kamer meende Kooijmans dat de parlementariërs de woorden van Boutros-Ghali als zou hij voorstander van vredesafdwinging zijn verkeerd hadden begrepen. Er was op dat ogenblik, aldus de bewindsman, geen land dat bereid was tot vredesafdwinging. De secretaris-generaal van de VN was slechts vóór vredeshandhaving, zo kon Kooijmans verzekeren.⁶⁹ Hoewel de vraag naar de concrete vorm van een Nederlandse bijdrage aan de implementatie van het plan van Owen en Vance een zaak van bespreking met zijn ambtgenoot Ter Beek was, meende Kooijmans 'rustig te kunnen stellen, gezien de opstelling van Nederland in het verleden, dat er een principebereidheid is van Nederland om met de daarvoor beschikbare middelen bij te dragen aan zo'n vredesoperatie'.⁷⁰ Over aard en omvang daarvan zou hij, op zijn verzoek, de volgende dag met minister Ter Beek spreken, zo liet Kooijmans aan de Kamer weten.⁷¹ Een van de grote vragen was nu wanneer de Nederlandse regering zo'n aanbod moest doen. Vanuit het parlement was de regering namelijk verweten dat reeds op kerstavond een squadron F-16's in staat van paraatheid was gebracht ten behoeve van deelname aan afdwinging van een vliegverbod boven Bosnië, terwijl daarin nog steeds niet was voorzien.⁷²

In tweede termijn vroeg De Hoop Scheffer de minister nog eens te willen ingaan op het onderwerp van de *safe havens*: 'Ziet hij die alleen totstandkomen in het kader van het afdwingen van een vredesplan, manu militari, dus met militaire middelen? Of kan hij zich een situatie voorstellen (...) dat het ook zonder een vredesplan gebeurt?'⁷³ Kooijmans herinnerde eraan dat de Nederlandse regering al in een vroeg stadium positief had gestaan tegenover het idee van *safe havens*. Het idee was echter afgestuit 'op het bezwaar van landen die stelden dat je dan ook de bereidheid moet tonen om die *safe havens* te beschermen'. En voor die bescherming waren veel grondtroepen nodig, die op dat moment niet beschikbaar waren. Er waren, aldus de minister, echter plannen in de NAVO en de WEU in bespreking 'en ik meen dat in het kader van de vredesregeling het instellen van een safe haven, vooral rondom Sarajevo, levensvatbaar zou kunnen zijn'.⁷⁴

Op 9 maart 1993, de dag van het Kamerdebat, stuurde chef-defensiestaf Van der Vlis een nota aan Ter Beek waarin hij de vraag behandelde welke bijdrage Nederland zou kunnen

67 L. Wecke, 'Als er veel soldaten sneuvelen is het uit met steun voor de actie', *Trouw*, 23/02/93.

68 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3858.

69 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3865.

70 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3865.

71 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3866.

72 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3865.

73 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, pp. 3871-3872.

74 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 3874.

leveren aan een VN-troepenmacht van 40 à 50.000 man, die met *peace-enforcement* zou worden belast. Gezien de dreigende situatie en de mogelijkheid van escalatie achtte de chef-defensiestaf uitrusting van de uit te zenden eenheden met pantservoertuigen een *must*. De vier parate pantserinfanteriebataljons kwamen evenwel niet voor uitzending in aanmerking, omdat zij voor het grootste deel uit dienstplichtigen bestonden, die niet gedwongen konden worden tot inzet. Het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade zou pas op 1 november inzetbaar zijn. Inzet daarvan ontried Van der Vlis bovendien, omdat het eerst nog zou moeten worden uitgerust met gepantserde wielvoertuigen en er bovendien rekening mee moest worden gehouden dat dit bataljon aan het eind van 1993 het derde mariniersbataljon in Cambodja zou moeten vervangen. Inzet van mariniers in voormalig Joegoslavië zou volgens Van der Vlis een te zware belasting betekenen na de inzet in Cambodja. Daarmee zou de cyclus van zes maanden inzet per periode van achttien maanden, die in de Prioriteitennota was vastgelegd, worden doorbroken. Bovendien ontbrak het ook de mariniers aan gepantserde wielvoertuigen. Inzet van een genie-eenheid was uitgesloten wegens het lopende reorganisatieproces bij de genie. De belangrijkste bijdrage die Nederland, naast de bestaande inzet van een verbindings- en een transportbataljon, zou kunnen leveren was een 'tailor-made' logistieke eenheid, onder meer bestaande uit herstel- en bevoorradingselementen.⁷⁵ Onder 'tailor-made' diende te worden verstaan dat zou worden ingespeeld op de exacte behoefte aan logistieke ondersteuning die het secretariaat van de VN zou formuleren.

Op de ochtend van 10 maart 1993 stond in *de Volkskrant* een nieuwsanalyse van parlementair redacteur Wio Joustra, compleet met grafieken, waaruit bleek dat Nederland al een grote bijdrage leverde aan de vredesoperaties van de Verenigde Naties. Nederland stond met 1829 manschappen in grootte op de zevende plaats van VN-troepenleveranciers (na Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Canada, Indonesië, Ghana en Polen). Van levering van gevechtseenheden kon, aldus Joustra, voorlopig geen sprake zijn, wel van ondersteunende troepen, die niet organiek hoefden te zijn en uit de hele landmacht bijeen 'geschraapt' konden worden. 'De Luchtmobiele Brigade', aldus de journalist van *de Volkskrant*, 'moet op termijn uitkomst bieden', maar inzet daarvan kon nog wel een klein jaar op zich laten wachten.⁷⁶ Het artikel was gebaseerd op gegevens die de militaire adviseur van de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging bij de VN kolonel R. van Veen, die met verlof was, de vorige dag bij het Defensiecrisisbeheersingscentrum (DCBC) had ingeleverd.⁷⁷ Publicatie van deze gegevens was bedoeld als signaal voor minister Kooijmans en zijn departement en het artikel was dan ook 'ingestoken' door Defensiewoordvoerder Kreemers in opdracht van minister Ter Beek.⁷⁸

In de middag van 10 maart vergaderde Ter Beek met Van der Vlis. In hun bespreking kwam vooral de vraag aan de orde hoe reëel de vredeskansen in Bosnië waren. Van der Vlis was daarover buitengewoon pessimistisch. Als het Vance/Owen-plan al aanvaard zou worden door de leiders van alle partijen, zouden lokale commandanten zich er volgens de chef-defensiestaf niet aan houden, zodat het akkoord moest worden afgedwongen, wat

75 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota Van der Vlis voor Ter Beek, 09/03/93, SN93/216/1510.

76 Wio Joustra, 'Vredeshandhaving in Bosnië legt zware claim op krijgsmacht', *de Volkskrant*, 10/03/93.

77 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 9.

78 Interviews A.L. ter Beek, 01/12/99 en H.P.M. Kreemers, 16/04/99; Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 10.

volgens hem een onmogelijke opgave was.⁷⁹ Van der Vlis zou het hele jaar 1993 sceptisch blijven staan tegenover de mogelijkheid van vrede in voormalig Joegoslavië. Hij vond dat Nederland met een verbindingsbataljon en de bijdrage aan het transportbataljon voldoende deed.⁸⁰ In het bijzonder was hij tegen inzet van de Luchtmobiele Brigade, omdat het reorganisatieproces bij Defensie nog lang niet ten einde was.⁸¹

Ter Beek deelde de sombere opvatting van zijn militaire adviseur ten aanzien van de vredeskansen in voormalig Joegoslavië, maar voelde tegelijkertijd de hete adem van de Tweede Kamer – en Buitenlandse Zaken – in zijn nek. Hij vroeg op 10 maart de generaal nog eens alle mogelijkheden voor uitzending te bezien.⁸² Terwijl Van der Vlis een nieuw lijstje opstelde, kreeg Ter Beek bezoek van Frinking en Van Traa, de woordvoerders van de twee regeringspartijen. Zij deden een klemmend beroep op de minister om een gevechtseenheid ten behoeve van voormalig Joegoslavië samen te stellen uit vrijwilligers afkomstig van verschillende pantserinfanteriebataljons. Ter Beek vertelde hun niet dat tegen uitzending van zulke eenheden grote bezwaren bestonden, omdat de betrokken militairen niet waren getraind om als hechte eenheid te opereren.⁸³

In de vroege avond van 10 maart bezocht vervolgens minister Kooijmans, gesecondeerd door Van Walsum en Van Eenennaam, minister Ter Beek, die terzijde werd gestaan door Van der Vlis en Barth. Kooijmans drong aan op uitzending van gevechtseenheden.⁸⁴ Volgens minister Ter Beek kwam in het gesprek ‘zo’n beetje alles over tafel: tankeskadrons, pantserinfanteriebataljons, afdelingen veldartillerie, noem maar op’. Maar ten aanzien van elk van die wensen moest Ter Beek zeggen dat hij geen garanties kon geven.⁸⁵ De moeilijkheid was het beginsel van vrijwilligheid van de dienstplichtigen. Daarom kwam op het lijstje van Van der Vlis geen gevechtseenheid voor, maar wel een *tailor-made* eenheid van vierhonderd manschappen. Omdat de Verenigde Naties hun wensen nog niet kenbaar hadden gemaakt, werd besloten dit aanbod nog niet bekend te maken.⁸⁶

Na het gesprek wilde Kooijmans dan ook niets kwijt aan de pers: ‘Om de simpele reden dat we geïnventariseerd hebben en verder niks.’⁸⁷ Ter Beek zei na het gesprek ‘alles uit de kast te willen halen’, maar deelde tegelijk mee dat op niet meer dan ondersteuning door genie, verbindingen en transport mocht worden gerekend.⁸⁸

Er werd *de Volkskrant*-lezer in die dagen weinig informatie onthouden. Op 11 maart, de ochtend na het gesprek van Ter Beek en Kooijmans, berichtte Wio Joustra dat Ter Beek na het overleg op zijn departement aan de landmachttop opdracht had gegeven de mogelijkheden te inventariseren om uit verschillende onderdelen van de landmacht een bataljon gevechtseenheden samen te stellen. Het Nederlandse bataljon zou moeten bestaan uit de eerste parate compagnie van de Luchtmobiele Brigade en twee compagnieën pantserin-

79 Kreemers, ‘Balkan-expres’, pp. 4-5.

80 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 52.

81 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 51.

82 Kreemers, ‘Balkan-expres’, pp. 4-5.

83 Kreemers, ‘Brigade’, voorjaar 1994, p. 5; Berghorst, ‘Opdracht’, p. 9.

84 Kreemers, ‘Balkan-expres’, p. 3.

85 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 97.

86 Kreemers, ‘Balkan-expres’, p. 5.

87 NOS, *Den Haag vandaag*, 10/03/93, 23.00 uur.

88 ‘Mogelijkheden voor extra bijdrage aan VN-acties gering’, *Algemeen Dagblad*, 11/03/93. Zie ook ANP-bericht, ‘Ter Beek zoekt bijdragen VN-macht Bosnië’, 10/03/93, 2116.

fanteristen, die geheel gevuld zouden moeten zijn met vrijwilligers.⁸⁹ Volgens Kreemers zou Joustra de informatie hebben gekregen van Frinking en Van Traa, die hem de vorige dag na hun gesprek met Ter Beek tegen het lijf zouden zijn gelopen. Kreemers zegt dat de beide Kamerleden de indruk hadden gewekt dat de minister met hun voorstel had ingestemd.⁹⁰

Na het gesprek tussen de ministers Ter Beek en Kooijmans ontving Van der Vlis informatie die hem meer inzicht gaf in de NAVO-plannen ten aanzien van de implementie van het Vance/Owen-plan. Op basis daarvan inventariseerde Van der Vlis opnieuw wat een mogelijke Nederlandse bijdrage aan de tenuitvoerlegging van het Vance/Owen-plan kon zijn. Op 15 maart legde hij zijn inventarisatie over aan minister Ter Beek. De NAVO-plannen gingen uit van een *peacekeeping*-operatie, aldus Van der Vlis, maar ten behoeve van de bescherming van de eigen militairen zou er sprake zijn van krachtig optreden, dat werd aangeduid met woorden als ‘go in heavy’, ‘robust’, ‘with massive self defense’ en ‘with excellent self protection measures’. Het plan voorzag in drie divisies: één Amerikaans, één Russisch en één (West- en Oost-)Europees. Elke divisie zou bestaan uit tien tot zestien brigades met elk een groot aantal bataljons. In totaal zou de strijdmacht 55.000 à 75.000 manschappen omvatten, waarvan tussen de 34.000 en 54.000 gevechtstroepen. Overigens verwachtte het NAVO-hoofdkwartier dat slechts iets meer dan de helft van die troepenmacht op de been zou kunnen worden gebracht. Als mogelijke Nederlandse bijdrage noemde Van der Vlis, naast het reeds aanwezige verbindingsbataljon en de transporteenheid, weer het *tailor-made* logistieke bataljon van ongeveer vierhonderd manschappen. Als verdere mogelijkheid somde Van der Vlis op: beschikbaarstelling van een afdeling artillerie met een radarcapaciteit voor het opsporen van mortieren. Inzet van gevechtseenheden stuitte volgens Van der Vlis nog steeds af op het bekende probleem rond de vrijwilligheid van dienstplichtigen. De Luchtmobiele Brigade kwam volgens Van der Vlis niet in aanmerking voor aanbidding, omdat de NAVO heel duidelijk had gesteld dat er geen behoefte was aan lichte infanterie zonder gepantserde transportmiddelen. Wel was het mogelijk door het eerste bataljon van deze brigade uit te rusten met YPR-gevechtsvoertuigen het om te vormen tot een pantserinfanteriebataljon, maar daar had Van der Vlis ernstige bezwaren tegen.

Deze ‘nieuwe’ eenheid past in het geheel niet meer in het concept van de Luchtmobiele Brigade en verstoort de reguliere opbouw van deze brigade. Het gevaar bestaat dat daardoor het totale concept naar achteren wordt geschoven. De ‘oneigenlijke’ inzet van een luchtmobiel bataljon als pantserinfanteriebataljon heeft een negatieve uitstraling en brengt de geloofwaardigheid van de werving van de KL in diskrediet. Deze oplossing moet dan ook ernstig worden afgeraden.⁹¹

Na kennisneming van de nota van Van der Vlis gaf Ter Beek in het zogeheten politiek beraad van de politieke en ambtelijke top van het ministerie aan de chef-defensiestaf opdracht toch te onderzoeken of er pantservoertuigen konden worden gevonden die in een latere fase aan

89 Wio Joustra, ‘Ter Beek stelt leger vredesmacht samen uit delen landmacht’, *de Volkskrant*, 11/03/93.

90 Volgens Kreemers zou de minister hen niet hebben ingelicht over de inventarisatie waartoe hij Van der Vlis opdracht had gegeven, Kreemers,

‘Brigade’, voorjaar 1994, p. 5. De uitleg van Kreemers verklaart niet hoe Joustra dat laatste dan toch wist.

91 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota van Van der Vlis voor Ter Beek, 15/03/93, SN93/216/1624.

het luchtmobiele bataljon konden worden toegevoegd.⁹² Van der Vlis vervaardigde nu een nieuwe nota, die op 17 maart gereed kwam, waarin hij de door Ter Beek geformuleerde uitgangspunten had opgenomen. Het opmerkelijkste uitgangspunt betrof de vermelding dat de Luchtmobiele Brigade niet vóór 1 november 1993 inzetbaar zou zijn. De negatieve formulering van dit uitgangspunt verhulde nauwelijks dat de Luchtmobiele Brigade na 1 november 1993 wél inzetbaar zou zijn. Verderop in de nota werd vermeld dat de Koninklijke Landmacht niet in staat was 'op korte termijn' een gevechtseenheid beschikbaar te stellen, maar de landmacht onderzocht inmiddels of het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade zou kunnen worden uitgerust met gepantserde wielvoertuigen, die door de bondgenoten beschikbaar zouden moeten worden gesteld: 'Dit bataljon zou dan eind van het jaar voor inzet beschikbaar komen.'⁹³ Het is dus onmiskenbaar dat Ter Beek de chef-defensiestaf en de landmacht een politieke aanwijzing had gegeven inzet van de Luchtmobiele Brigade voor te bereiden.

Volgens de nota was de daarin verstrekte informatie 'relevant voor verdere besprekingen met de minister van Buitenlandse Zaken'. Op 19 maart werd de inhoud van de nota bekendgemaakt in het overleg van zowel de CDA- als de PvdA-bewindslieden.⁹⁴ Het duurde niet lang voordat Buitenlandse Zaken goede sier begon te maken met de concessie die de gecombineerde druk van minister Kooijmans en het parlement op Ter Beek had opgeleverd. Zodra in het vooruitzicht was gesteld dat de Luchtmobiele Brigade eind 1993 gereed zou zijn voor inzet begon Buitenlandse Zaken met het idee, in de woorden van minister Ter Beek, te 'venten'.⁹⁵ Een diplomaat zou dat natuurlijk nooit zo zeggen. Daarom verklaarde Van Eenennaam dat ambtenaren van Buitenlandse Zaken 'bij voorkomende gelegenheden' in overleg met in Den Haag geaccrediteerde buitenlandse diplomaten de mogelijke inzet van de Luchtmobiele Brigade in Joegoslavië begonnen te bespreken.⁹⁶ In april 1993 berichtte de Britse ambassade in Den Haag aan de Britse regering dat het Nederlandse kabinet de beschikbaarstelling van een luchtmobiel bataljon voor de implementatie van het Vance/Owenplan overwoog.⁹⁷ Lord Owen herinnerde zich in rapportage van de Britse ambassade uit Den Haag te hebben gezien dat het Van Eenennaam was die begin april hierover mededelingen deed aan de Britse diplomaten. De ministers Lubbers en Kooijmans zouden inzet van een luchtmobiel bataljon zelfs nog te gering hebben gevonden, maar uitzending van een pantserinfanteriebataljon was onmogelijk gebleken wegens de problematiek van de vrijwilligheid van dienstplichtigen.⁹⁸

Op 6 april berichtte de defensiestaf aan de minister dat tot dusver alleen Finland in staat was gebleken te voorzien in de behoefte aan pantserwielvoertuigen. Besloten werd het luchtmobiele bataljon nog niet aan de NAVO aan te bieden voor inzet ten behoeve van de

92 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 51. Het is frappant dat door de commissie-Bakker van deze uiterst belangrijke wending, hoewel door Van der Vlis vermeld in de hoorzitting bij de commissie, nauwelijks melding wordt gemaakt in haar rapport. De commissie stapte in haar verslaglegging onmiddellijk door van de nota van 15 maart naar die van 6 april en liet de nota van 17 maart, waarin de wijziging in het beleid gestalte had gekregen, onvermeld, zie

TCBU, *Vertrekpunt* I, p. 114.

93 DS. Nota van Van der Vlis voor Ter Beek, 17/03/93, SN93/216/1680.

94 DS. Notitie Waltmann voor BDZ, BLS en BDL, 18/03/93.

95 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

96 B.J. van Eenennaam aan NIOD, 05/12/01.

97 Vertrouwelijke informatie (29).

98 Interview Lord Owen, 27/06/01.

implementatie van het Vance/Owen-plan.⁹⁹ Twee dagen later lichtte Defensie de NAVO in over de Nederlandse mogelijkheden, zoals geformuleerd door Van der Vlis en met weglating dus van de Luchtmobiele Brigade.¹⁰⁰ Op Buitenlandse Zaken werd geïrriteerd gereageerd. Defensie had noch met Kooijmans, noch met de ambtenaren van Buitenlandse Zaken overlegd over de inhoud. DAV noemde het aanbod mager, zeker nu het luchtmobiele bataljon daarin (nog) niet was vermeld. De NAVO zou volgens de directie ‘bepaald niet *impressed* zijn. Dat zal ook gelden voor de Amerikanen, die hier toch weer de kar zullen moeten trekken, maar als voorwaarde wel een substantiële Europese bijdrage verwachten. Ook de Europese partners zullen niet omvallen van onze “bijdrage”.’¹⁰¹

5. Het bezoek van Ter Beek aan Bosnië

Op 15 en 16 maart bezocht minister Ter Beek Kroatië en Bosnië-Herzegovina om zich te oriënteren op de eventuele uitzending van Nederlandse troepen, mocht daarom worden gevraagd in het kader van een vredesregeling. In Zagreb sprak hij met de enkele weken tevoren benoemde opvolger van Nambiar. Nambiar had weinig heil meer gezien in de operatie. Eind februari stelde hij openlijk de vraag ‘waarom mannen en vrouwen uit verre landen het leven zouden moeten laten ter wille van gemeenschappen die zelf niet de bereidheid vertonen met elkaar tot een vergelijk te komen’.¹⁰² Begin maart had Nambiar het commando van UNPROFOR overgedragen aan de Zweedse luitenant-generaal Lars-Eric Wahlgren, die eerder ervaring met vredesoperaties had opgedaan in Libanon en Sinai. De avond van zijn bezoek aan Zagreb viel een diner van Ter Beek met Wahlgren vrijwel in het water, omdat de Zweedse luitenant-generaal bijna voortdurend in verbinding stond met generaal Morillon, die zich op dat moment onder moeilijke omstandigheden vóór Srebrenica bevond. Ter Beek concludeerde na zijn bezoek aan Zagreb dat de aanvoer van nieuwe vredestroepen geleidelijk zou moeten plaatsvinden, omdat Wahlgren niets zag in een massale komst van onvoorbereide groepen. Bovendien wilde de generaal de bevolking niet buiten spel zetten bij het vredesproces. De landen die troepen zouden uitzenden zouden daardoor zeer lang worden gecommitteerd. Wahlgren noemde een termijn van tussen de vijftien en veertig jaar als noodzakelijk voor een militaire en civiele operatie.¹⁰³ Op Wahlgren zelf maakte het bezoek indruk doordat Ter Beek hem zei onder grote politieke druk te staan ‘iets te doen’ ten aanzien van ex-Joegoslavië.¹⁰⁴ Daarom had Ter Beek kennelijk enkele uren vóór zijn vertrek naar Zagreb Van der Vlis opgedragen de mogelijke inzet op de iets langere termijn van de Luchtmobiele Brigade in zijn nota op te nemen. Nu Wahlgren melding maakte van een zeer langdurige inzet van vredestroepen, begon het feit dat het nog ruim een

99 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota van Waltmann voor Ter Beek, 06/04/93, SN93/225/2222.

100 ABZ, Kabinet, Correspondentie M – collegae I, 1993. Waltmann aan Kooijmans, 08/04/93.

101 ABZ, Kabinet, Correspondentie M – collegae I, 1993. Notitie DAV voor Kooijmans, z.d. (08 of 09/04/93).

102 Raymond van den Boogaard, ‘Ex-Joegoslavië dreigt proeftuin van Europa te worden’, *NRC Handelsblad*, 26/02/93; ‘Commandant van VN-

macht geeft lucht aan frustratie’, *Algemeen Dagblad*, 27/02/93.

103 NIOD, Coll. Ter Beek. Notitie Gesprek Wahlgren/Prado/Cordy Simpson, z.d.; ‘UNPROFOR-commandant verwacht doorbraak bij Srebrenica’, *ANP*, 16/03/93, 02:29; ‘Commandant tegen massale komst VN-soldaten in ex-Joegoslavië’, *NRC Handelsblad*, 16/03/93.

104 Interview L.-E. Wahlgren, 03/06/99.

halfjaar zou duren voordat het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade inzetbaar zou zijn, steeds minder zwaar te tellen.

De volgende dag sprak Ter Beek in Sarajevo met de plaatsvervanger van Morillon, de Spaanse generaal Prado. Hoewel tijdens het verblijf van Ter Beek in het kantoor van de Franse generaal Philippe Morillon op slechts tien meter afstand van de bewindsman een 82 mm granaat neerkwam, noemde de minister bij zijn vertrek uit Sarajevo het risico dat uitgezonden Nederlandse militairen daar zouden lopen nog steeds aanvaardbaar.¹⁰⁵

Tijdens het verblijf in Bosnië ontwikkelde de plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten generaal-majoor R. Reitsma, die zich in het gezelschap van de minister bevond, een nieuw antwoord op de voortdurende aandrang om gevechtseenheden. Hij realiseerde zich toen al dat een logistieke eenheid moeilijk bijeen te sprokkelen zou zijn en opperde het idee van een artillerie-eenheid. Zo'n eenheid had weinig schietoefeningen nodig en de opleidingsduur kon dus kort zijn.¹⁰⁶ Hij besloot zijn vondst ook maar dadelijk aan de Nederlandse journalisten, die de minister tijdens zijn bezoek begeleidden, te melden. In *NRC Handelsblad* lanceerde Reitsma de gedachte van uitzending van een aantal artilleriebatterijen met 155 mm howitzers ter ondersteuning van de divisie die Europa zou moeten leveren in het kader van het Vance/Owen-plan: 'Artillerie heeft als voordeel dat je toch een goede klap kunt uitdelen en met fire-power aanwezig bent. Dat wil de politiek en dat kunnen we wel leveren.'¹⁰⁷ Uitzending van een artillerie-eenheid spoorde echter niet met een vredesoperatie zoals de VN zich die op dat moment voorstelde en het idee verdween weer even snel als het was opgekomen.¹⁰⁸

Terwijl minister Ter Beek vervolgens het transportbataljon in Busovača bezocht, ontvingen de aanwezige journalisten een ANP-bericht dat minister-president Lubbers een brief aan de Tweede Kamer zou sturen waarin hij voorstelde dat dienstplichtigen die eenmaal hun instemming met uitzending hadden kenbaar gemaakt niet langer daar in een later stadium ('tot op de vliegtuigtrap') op zouden mogen terugkomen. Ter Beek was tevoren niet op de hoogte gesteld van het voornemen van Lubbers een brief aan de Kamer te zenden. De minister en zijn voorlichter Kreemers deden verwoede pogingen meer helderheid uit Den Haag te krijgen, wat niet lukte. De zeven meegereisde journalisten wilden Ter Beek spreken, maar de minister hield zich *incommunicado* op zijn hotelkamer en zond ten slotte Kreemers met de boodschap dat er geen verschil van mening was tussen de ministers Ter Beek en Lubbers. Vrijwilligheid bleef het uitgangspunt. Aantasting van de mogelijkheid van militairen op een eerder gedane toezegging terug te komen zou de problemen met de uitzending niet oplossen, omdat er zich in eerste instantie al te weinig vrijwilligers meldden.¹⁰⁹ Deze stap van de premier was echter een van de tekenen dat Lubbers, die tot dan toe in het buitenland zo weinig succes had geboekt met pleidooien voor een grotere inzet van het Westen in voormalig Joegoslavië, zich actiever begon te bemoeien met de uitvoering van het Nederlandse beleid. De premier begon kennelijk genoeg te krijgen van het 'we willen wel, maar we kunnen niet' van de kant van Defensie.

105 W. Nieuwenhuis, 'Sarajevo is nu eenmaal een onmenselijke barbarij', *NRC Handelsblad*, 17/03/93; 'Mortiergranaat mist Ter Beek op haar na', *De Telegraaf*, 17/03/93; 'Mortiergranaat slaat in vlak bij Ter Beek', *Trouw*, 17/03/93.

106 Interview R. Reitsma, 04/10/99; Ter Beek, *Manoevreren*, p. 184.

107 Willebrord Nieuwenhuis, 'Nederland past grote broek gevechtspak Bosnië niet', *NRC Handelsblad*, 19/03/93. Vgl interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

108 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

109 Interviews W. Lust, 19/07/00; R. Reitsma, 04/10/99; Ter Beek, *Manoevreren*, pp. 185-186.

6. De premier en het ministerie van Algemene Zaken

Voor de minister-president en zijn ambtenaren van het ministerie van Algemene Zaken was in beginsel een coördinerende rol tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie weggelegd, waar het het Nederlandse veiligheidsbeleid betrof. De rol van minister-president was in Nederland echter van oudsher bescheiden. Bij de grondwetswijziging van 1983 werd de minister-president voor het eerst in de constitutie genoemd. Bij die gelegenheid werd aan de premier als voorzitter van de ministerraad een bijzondere verantwoordelijkheid toegekend voor de eenheid van het regeringsbeleid. Niettemin bleef de ministeriële autonomie sterk en bleef de premier worden afgeschilderd als niet meer dan *primus inter pares*.¹¹⁰ Voor de minister-president gold een soort non-interventiebeginsel in de interdepartementale verhoudingen.¹¹¹ Typerend hiervoor was het antwoord dat premier Lubbers aan zijn interviewer Cees Labeur gaf, toen die hem op 23 april 1993 vroeg of militair ingrijpen die dag nog in de ministerraad aan de orde was geweest: ‘Nee, want minister Kooijmans was er niet.’¹¹² De premier kon individuele ministers ook geen aanwijzingen geven.¹¹³ Tijdens het debat naar aanleiding van de animositeit tussen Van den Broek en hemzelf over hun posities bij de Europese Raad eind 1990¹¹⁴ formuleerde Lubbers zijn rol als volgt.

De voorzitter van de raad moet zodanig kunnen functioneren dat hij niet op enigerlei wijze het werk van de ministers in de weg staat: door gebrek aan contacten, door collega's voor de voeten te lopen, door te enthousiast te zijn en daardoor materieel het beleid van een collega aan wie een portefeuille is toevertrouwd als het ware te overschaduwen. Dat is de ene kant van de medaille. De andere kant van de medaille is dat de voorzitter van de raad inderdaad als eerste, omdat hij voorzitter is, gehouden is om het beleid in beweging te houden, in zijn samenhang duidelijk te maken en om het beleid ook in zijn samenhang gerealiseerd te krijgen, niet alleen binnenslands, maar ook over grenzen heen.¹¹⁵

Het ministerie van Algemene Zaken heeft echter weinig gedaan aan coördinatie van het Joegoslavië-beleid tussen de departementen van Defensie en Buitenlandse Zaken.¹¹⁶ De voornaamste ambtelijke adviseurs van de minister-president waren begin jaren negentig elf raadadviseurs voor de afzonderlijke beleidsterreinen, die deel uitmaakten van het kabinet van de minister-president. Voor het terrein van de buitenlandse en veiligheidspolitiek was dat in deze periode J.P.M.H. Merckelbach. Merckelbach verklaarde het gebrek aan coördinatie inzake het Joegoslavië-beleid door Algemene Zaken door zijn streven de premier

110 TK, vergaderjaar 1987-1988, 20 559, nr. 7, pp. 117-118; Van Thijn, *Retour*, p. 37; R.J. Hoekstra, ‘De minister-president en Europa’, Rehwinkel & Boven d’Eert & Hoekstra, *Positie*, p. 45. Zie bijv. de uitspraken van het VVD-Kamerlid G. Wilders anno 2000: ‘Ik zeg niet dat de minister-president zijn mond moet houden. Maar hij is niet meer dan de eerste onder zijn gelijken. En dat moet ook zo blijven.’, ‘‘Kamer moet niet willen meeregeren’’, *de Volkskrant*, 04/10/00.

111 Van Thijn, *Retour*, p. 37.

112 NOS/VARA, *Nova*, 23/04/93, 22.30 uur.

113 R.J. Hoekstra, ‘De minister-president en

Europa’, Rehwinkel & Boven d’Eert & Hoekstra, *Positie*, p. 45.

114 Zie bijlage over het ministerie van Buitenlandse Zaken.

115 TK, vergaderjaar 1990-1991, Handelingen, p. 1127, (08/11/93).

116 Interviews D. Barth, 08/10/99; P. Bas Backer, 22/05/00; B. Hiensch, 13/07/00; J.Th. Hoekema, 05/03/98; K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00; J.L. Sandee, 12/06/00; R. Swartbol 24/02/99; A.K. van der Vlis, 13/02/98; H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

zoveel mogelijk buiten zaken van andere ministeries te houden. Zolang Merckelbach niks van de ministeries hoorde, ging hij ervan uit dat er ook niks aan de hand was.¹¹⁷ Ook volgens andere betrokkenen kwam Algemene Zaken pas ‘aan boord’ als het echt spannend werd,¹¹⁸ als er sprake was van merkbare verschillen van inzicht tussen beide ministeries.

Noch bij Lubbers, premier sinds 4 november 1982 en op weg om op 16 juli 1993 de langst zittende premier uit de Nederlandse geschiedenis te worden, noch bij zijn opvolger Kok bestond er behoefte aan het ministerie van Algemene Zaken als een soort schaduworganisatie of super-Defensie- of super-Buitenlandse Zaken-apparaat te laten fungeren, dat voortdurend in de gaten hield hoe de verhoudingen tussen de beide departementen zich ontwikkelden.¹¹⁹ Volgens Ter Beek was de regisserende hand van Lubbers in de defensie- en veiligheidspolitiek dan ook ‘niet groot. Dan zeg ik het heel netjes. Zo nu en dan.’¹²⁰ Overigens was die terughoudendheid niet alleen aan de premier te wijten. Lubbers stond bij andere ministers bekend om zijn bereidheid tot ‘meedenken’.¹²¹ Ter Beek:

Het recept-Lubbers was (...) altijd: hij vraagt aan de minister van Defensie en de minister van Buitenlandse Zaken om samen nog even de koppen bij elkaar te steken. Hij nam aan dat ze het wel eens werden, maar als dat niet het geval was, was hij wel beschikbaar en bereid om mee te denken. Meestal was dit wel een aansporing om het maar gauw eens te worden, want als je Ruud [Lubbers] erbij had, werd het altijd alleen maar ingewikkelder. Hij bedacht wel tien problemen als jij dacht dat je een oplossing had. Heel creatief allemaal.¹²²

Met al zijn drang tot het vinden van oplossingen uit schijnbaar onoplosbare problemen, bleef Lubbers namelijk een aarzelende, tastende figuur.¹²³ Steeds opnieuw kwam hij op ideeën en ideetjes waarmee hij zijn collega-ministers via briefjes, soms tot gek makens toe, bestookte.¹²⁴ Tijdens zogeheten ‘bilateraaltjes’ in het Torentje presenteerde de premier zich als een bemiddelaar, iemand die kon verzoenen. Zijn uitspraken waren doorspekt met woorden als ‘met elkaar’, ‘samen’ en ‘werkendeweg’. Voor anderen was echter lang niet altijd duidelijk waarheen de reisroute voerde.¹²⁵ Door zijn soms ferme uitspraken mocht hij de reputatie hebben een *Macher* te zijn,¹²⁶ maar voor insiders van het Binnenhof was hij ‘helemaal geen krachtpatser. Lubbers laat de dingen op zijn beloop.’¹²⁷ Zelf zei Lubbers dat hij er als minister-president niet was ‘om lellen uit te delen’.¹²⁸

In afwijking van het voorgaande was er in de maanden maart en april 1993 echter sprake van een toegenomen bemoeienis van Lubbers met de departementale standpuntbepaling ten

117 Interview J.P.M.H. Merckelbach, 25/05/00.

118 Interview B.J. van Eenennaam, 22/08/00.

119 O.a. interview W. Kok, 08/05/00; 28/05/00. Vgl. ‘Bijlmerramp. Lubbers: afhandeling ramp was bij Van Thijn in goede handen’, *ANP*, 12/03/99, 15:01; ‘Tweede Kamer. Kosto: Vreemdelingentoezicht via uitkijkposten en vliegende brigades’, *ANP*, 24/03/94, 23:43.

120 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

121 Interview J.P.M.H. Merckelbach, 25/05/00; Metze, *Stranding*, p. 63; Willem Breedveld, ‘Het geheim van de spil’, *Trouw*, 07/11/92.

122 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00

123 Metze, *Stranding*, pp. 55-56.

124 Metze, *Stranding*, p. 57.

125 Vgl. H. Righart, ‘De meestergoochelaar’, *HP/De Tijd*, 24/04/92; Max van Weezel & Leonard Ornstein, ‘Lubbers zit er niet om lellen uit te delen’, *Vrij Nederland*, 21/01/93.

126 Willem Breedveld, ‘Het geheim van de spil’, *Trouw*, 07/11/92.

127 Jan Tromp, ‘Lubbers is helemaal geen krachtpatser’, *de Volkskrant*, 18/09/91.

128 Max van Weezel & Leonard Ornstein, ‘Lubbers zit er niet om lellen uit te delen’, *Vrij Nederland*, 21/01/93.

aanzien van het conflict in voormalig Joegoslavië. Hij zou zich achtereenvolgens onder meer bemoeien met de kwestie van de vrijwilligheid, met uitspraken van de bevelhebber der landstrijdkrachten Couzy en met de ontwikkelingen rond Srebrenica.

Vrijwilligheid bij uitzending van dienstplichtigen

De nieuwe veiligheidssituatie die rond 1990 in Europa was ontstaan, waarbij geen sprake meer was van een grote dreiging, maar wel van kleinere crises die om beheersing vroegen, had de roep doen ontstaan naar parate mobiele en flexibele eenheden. In de Defensienota was nog uitsluitend de Luchtmobiele Brigade aangemerkt voor crisisbeheersing. De Prioriteitennota drukte een groter deel van de beroepsmilitairen met hun neus op het gegeven dat zij in de toekomst wellicht van elke anderhalf jaar een halfjaar in het buitenland zouden moeten verblijven ten behoeve van crisisbeheersingsoperaties. Aanvankelijk was het enthousiasme onder beroepspersoneel voor vredesoperaties groot. Blijkens een NIPO-enquête in 1992 stond 91 procent van het beroepspersoneel er positief tegenover en verklaarde 38 procent zich er vrijwillig voor te zullen aanmelden.¹²⁹ In het najaar van 1992 stelde de redactie van *Carré*, het blad van de Nederlandse Officierenvereniging, evenwel dat blijvende loyaliteit van beroepspersoneel bij uitzendingen alleen te verwachten was als de uitzending ten minste gebaseerd was op een voldragen beleid met duidelijke doelstellingen.¹³⁰ Die opmerking kon moeilijk los worden gezien van het gegeven dat in augustus 1992 twee Nederlandse onderofficieren van de Verbindingsdienst geweigerd hadden naar hun kazerne in Sarajevo terug te keren, omdat die onder mortiervuur lag en zij de situatie te gevaarlijk zeiden te vinden voor de aan hun zorgen toevertrouwde negen dienstplichtigen. Zij werden naar Nederland teruggehaald en begin 1993 door de Militaire Kamer van de rechtbank te Arnhem tot vier maanden gevangenisstraf veroordeeld. Bovendien kregen ze oneervol ontslag wegens verregaande nalatigheid.¹³¹

Begin maart 1993 bleek uit een enquête van de Algemene Federatie van Militair Personeel dat meer dan de helft van de Nederlandse beroepsmilitairen weinig op had met vredesoperaties als betrekkelijk nieuwe taak van de krijgsmacht. Eenderde zou zelfs willen weigeren eraan deel te nemen. Van de krijgsmachtdelen was de weerstand het grootst bij de Koninklijke Landmacht.¹³² Volgens *De Telegraaf* gaf deze 'Jan Salie-mentaliteit' geen pas en was daarop niets anders dan ontslag mogelijk.¹³³ Minister Ter Beek was het met die opvatting eens, zo maakte hij op 22 maart in een toespraak voor Eurofedop, de Europese organisatie van militairen, in Veldhoven duidelijk. Hij noemde het onaanvaardbaar dat beroepsmilitairen die weigerden vredesoperaties uit te voeren een gunstige afvloeiingsrege-

129 Elands, *Militairen*, p. 32. Zie ook Teun Lagas & Leonoor Meijer, 'Jan Soldaat knijpt 'm', *Trouw*, 30/05/92.

130 'Inzet van beroepsmilitairen: een uitweg?', *Carré* 15(1992)10, p. 5.

131 Bijv. P. Ruigrok, 'Den Haag wist van niets, maar de onderofficieren móesten terug', *Vrij Nederland*, 30/10/93, pp. 10-12; Jan Marijnissen, 'Werving militairen voor Bosnië is misleidend', *Brabants Dagblad*, 12/02/94; Van Wondergem, *Je komt*, pp. 113-115 en 128.

132 BSG. Nota Kreemers voor Ter Beek, 04/03/93, V-299/93/298, met bijl.: Persbericht AFMP, 03/03/93; 'Militairen doen VN-werk met lood in de schoenen', *Trouw*, 04/03/93; 'Geen gejuich voor VN-taken. Onzekere toekomst zit beroepsmilitairen dwars', *Trouw*, 16/03/93. Over de aarzelingen van beroepsmilitairen ten aanzien van uitzending op vredesoperaties, in het bijzonder in voormalig Joegoslavië zie ook VARA-tv-programma, 29/01/93.

133 'Jan Salie', *De Telegraaf*, 06/03/93.

ling zouden krijgen.¹³⁴ Hij kon zich gesteund weten door de Nederlandse bevolking. De al vermelde AVRO/Nipo-enquête uit augustus 1992 toonde aan dat 67 procent van de voorstanders van Nederlandse deelname aan een interventie in Joegoslavië vond dat alleen beroepsmilitairen zouden moeten deelnemen; 28 procent vond dat dienstplichtigen eveneens moesten vechten.¹³⁵ Volgens een Nipo-enquête begin februari 1993 was 82 procent van de ondervraagden voorstander van verplichte uitzending naar Joegoslavië van beroepsmilitairen, maar niet van dienstplichtigen.¹³⁶ En in april 1993 zei 65 procent van de ondervraagden bij een Nipo-enquête dat alleen beroepsmilitairen mochten worden ingezet voor militair ingrijpen in voormalig Joegoslavië; volgens 31 procent mocht de regering in zo'n geval ook dienstplichtigen uitzenden.¹³⁷

Na afloop van zijn gesprek met Kooijmans op 10 maart had Ter Beek de pers nog eens laten weten dat de vrijwilligheid van dienstplichtigen 'aanzienlijke beperkingen' met zich meebracht, wanneer het ging om de uitzending van gevechtseenheden.¹³⁸

De vrijwilligheid van de dienstplichtigen begon een ernstig obstakel te worden voor Nederlandse deelname aan vredesoperaties. Al bij de uitzending van de verbindingseenheid had de landmacht grote moeite moeten doen om tweehonderd dienstplichtigen daartoe bereid te vinden. Er werd beweerd dat sergeanten wel erg hadden aangespoord tot vrijwilligheid. De soldatenvakbond VVDM sprak in dat verband van 'ronselpraktijken'.¹³⁹ De derde aflossing van het verbindingsbataljon was 'een bataljon van bijeengeraapte verbindingsvrijwilligers van andere onderdelen en met een groot percentage vrijwilligers uit het functiegebied algemeen, die via spoedcursussen worden klaargestoomd', aldus kolonel N. Stuiver, voorzitter van de Nederlandse Officierenvereniging.¹⁴⁰ In een jaarrede voor de algemene vergadering van die vereniging had Stuiver al gechargeerd opgemerkt dat de situatie kon ontstaan waarin de minister van Defensie tegen de Verenigde Naties zou moeten zeggen: 'Ik zal eerst even aan de dienstplichtigen vragen of ik op uw verzoek kan ingaan.'¹⁴¹ In een hoofdredactioneel commentaar in *NRC Handelsblad* werd op 10 maart, de dag waarop Kooijmans Ter Beek bezocht, geconstateerd dat, als de belemmering van de vrijwilligheid zou worden weggenomen, Nederland plotseling zou beschikken over 'een militair vermogen waarmee het gewicht in de schaal legt en waarmee het de vuist kan brengen waar de mond al was. Al was het maar omdat het handhaven van de vrede onder de gegeven omstandigheden evenzeer een essentieel landsbelang is als de verdediging van het koninkrijk binnen het Atlantische bondgenootschap dat was ten tijde van de Koude Oorlog.'¹⁴²

In de ministerraad van 12 maart 1993 werd meegedeeld dat Milošević naar Parijs was

134 'Ter Beek: geen regeling voor militairen met bezwaren tegen VN-operaties', *ANP*, 22/03/93, 15:05; 'Geen pardon voor militairen. Weigeraars VN-taken krijgen geen aparte afvloeiingsregeling', *Trouw*, 23/03/93.

135 AVRO, *Radiojournaal*, 09/08/92, 13.04 uur.

136 'Slachtoffers aanvaardbaar bij actie in ex-Joegoslavië', *de Volkskrant*, 02/02/93.

137 Boode & Everts, 'Ontwikkelingen', p. 188.

138 NOS, *Den Haag vandaag*, 10/03/93, 23.00 uur.

139 Bert Bommels, 'De landmacht de lucht in', *Elsevier*, 04/04/92, p. 22; P. den Hollander,

'VVDM: Yoego-expres rijdt te snel', *Algemeen Dagblad*, 13/03/92.

140 N. Stuiver, kolonel van de KLu b.d., voorzitter NOV, 'De Nederlandse krijgsmacht op weg waar naar toe? Jaarrede 1992', *Carré* 15(1992)12, p. 8.

141 N. Stuiver, kolonel van de KLu b.d., voorzitter NOV, 'De Nederlandse krijgsmacht op weg waar naar toe? Jaarrede 1992', *Carré* 15(1992)12, p. 8.

142 'Nederland en Bosnië', *NRC Handelsblad*, 10/03/93.

‘ontboden’ in verband met de goedkeuring van de voorgestelde vredesregeling. Hem zou te verstaan worden gegeven dat, indien Karadžić bleef weigeren het plan goed te keuren, de Veiligheidsraad een volledig isolement van Servië en Montenegro zou bewerkstelligen. Zouden de Serven wel meewerken, dan zou de vredesregeling ten uitvoer moeten worden gebracht. De VN-troepenmacht zou dan ‘enerzijds vrede bewarend en anderzijds vrede afdwingend’ moeten optreden. Vance en Owen hadden nadrukkelijk gesproken van groenhelmen in plaats van blauwhelmen wegens de psychologische dreiging die van de eersten zou uitgaan. De bewapening van de vredesmacht zou dan ook zwaarder moeten zijn dan normaal bij een VN-vredesmacht. Er werd binnen de NAVO gedacht aan een vredesmacht van 75.000 man, te weten een divisie uit de VS, een divisie uit de voormalige Sovjet-Unie en een Europese divisie. Het bijeenbrengen van de laatste divisie zou, zo werd in de ministerraad opgemerkt, ‘een enorme opgave’ zijn. Duitsland en Italië zouden namelijk niet deelnemen en het was nog de vraag of een Franse eenheid zou kunnen worden opgenomen in de commandostructuur van de NAVO. Het probleem zou nog groter worden wanneer er niet alleen verzet van lokale leiders zou zijn, maar structureel verzet. Dan zouden zelfs 125.000 tot 150.000 militairen nodig zijn.¹⁴³

De Nederlandse landmacht kon volgens een van de bewindslieden ook niet zoveel doen. Een belemmering vormde de motie-Frinking, die in 1987 bij de herziening van de Dienstplichtwet unaniem door de Tweede Kamer was aangenomen en uitzending van dienstplichtigen alleen op basis van vrijwilligheid toestond. Daardoor was het niet mogelijk een pantserinfanteriebataljon te leveren. Uitzending van genie- en verbindingstroepen was wel mogelijk, maar daarvan bevonden zich er al tamelijk veel in Kroatië en Bosnië-Herzegovina. In werkelijkheid eiste de motie-Frinking slechts dat de Tweede Kamer zich tijdig zou kunnen uitspreken over onvrijwillige uitzending van dienstplichtigen buiten het NAVO-verdragsgebied.¹⁴⁴ In de loop de jaren was echter de praktijk tussen regering en parlement gegroeid dat er een verbod op onvrijwillige uitzending van dienstplichtigen gold.¹⁴⁵ Een van de ministers meende dat er vertrouwelijk overleg met de Kamer moest komen, indien het kabinet zou besluiten toch dienstplichtigen in te zetten. Een andere bewindsman verwachtte daar weinig heil van en zag meer in een tussenoplossing, waarbij de dienstplichtigen niet langer op het allerlaatste moment zouden mogen besluiten af te zien van uitzending, maar zich in een eerder stadium daarop juridisch zouden moeten vastleggen.¹⁴⁶

Na afloop van het kabinetsberaad deelde Lubbers de verzamelde pers mee dat niet uitgesloten was dat de vrijwilligheid van dienstplichtigen bij inzet buiten het NAVO-verdragsgebied gedeeltelijk zou worden opgeheven met het oog op inzet in voormalig Joegoslavië ter handhaving van een vredesregeling. Op Nederland rustte volgens de premier namelijk ‘de morele plicht’ deel te nemen aan de vredesmacht die het Vance/Owen-plan desnoods moest afdwingen en met absolute vrijwilligheid ging dat bezwaarlijk.¹⁴⁷ Zijn gedachten gingen

143 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 12/03/93. Vgl. ABZ, 999.241, No Fly Zone, deel III. Jacobovits NAVO 680 aan Kooijmans, 23/04/93.

144 TK, vergaderjaar 1987-1988, 16 521, nr. 13.

145 R.C.R. Sieckmann, ‘Geen verbod onvrijwillige uitzending’, *Trouw*, 20/03/93.

146 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve

van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 12/03/93.

147 ‘Kabinet zoekt wegen voor inzet dienstplichtigen bij VN-operaties’, *de Volkskrant*, 13/03/93. Zie ook TROS, *Aktua*, 12/03/93, 17.07 uur; *Nova*, 12/03/93, 23.00 uur; ‘Soldaat verplicht richting Bosnië. Vrijwilligheid dienstplichtige op helling’, *De Telegraaf*, 13/03/93; ‘Ook dienstplichtige naar brandhaard’, *Trouw*, 13/03/93.

daarbij uit naar de vorming van een pantserinfanteriebataljon. Dienstplichtigen die zich bij het begin van hun diensttijd vrijwillig bij een eenheid zouden hebben aangemeld die bereid zou zijn buiten het NAVO-gebied aan gewapende acties deel te nemen zouden daar later niet meer op mogen terugkomen.¹⁴⁸ Van de grote partijen bleek alleen het CDA de premier te steunen. Partijgenoot Frinking, de geestelijk vader van de motie uit 1987, waarschuwde Lubbers dat hij voor zijn voorstel niet gauw de handen van de Nederlandse parlementariërs op elkaar zou krijgen.¹⁴⁹ De Algemene Vereniging Nederlandse Militairen (AVNM) en de Vereniging voor Dienstplichtige Militairen (VVDM) keurden de ideeën van Lubbers eveneens af.¹⁵⁰ 'Zelden heeft de minister-president zoveel verwarring gezaaid', schreef Wio Joustra een week later in *de Volkskrant*. 'Termen als 'huurlingenleger, ronselpraktijken en vreemdelingenlegioen' deden plotseling de ronde.'¹⁵¹

Toen Lubbers op 17 maart de kwestie van de vrijwilligheid aansneed in een brief aan de Kamer, reageerde Ter Beek vanuit Bosnië met de mededeling dat wat hem betrof alles bij het oude bleef. Hij had geen behoefte aan mensen die niet goed gemotiveerd zouden zijn. Bovendien kwam het volgens Ter Beek slechts sporadisch voor dat dienstplichtigen die eenmaal hadden ingestemd daar nog op terugkwamen. Zogeheten spijtoptanten waren er bijna niet. Het probleem was dat er zich al dadelijk in eerste instantie te weinig dienstplichtigen aanmeldden voor inzet ten behoeve van vredesoperaties. Met andere woorden, Lubbers zocht een oplossing voor een niet-bestaand probleem.¹⁵² Het voorstel van Lubbers leek ook een element van onrechtvaardigheid te bevatten. De dienstplicht zou binnen vijf jaren worden opgeheven. Dus waarom moesten de laatste lichten dienstplichtigen, die toch al 'pech' hadden, nog zo zwaar worden belast? Temeer omdat de tijd van de dienstplicht al was teruggebracht naar negen maanden, een tijd die geen ruimte liet voor én opleiding én uitzending. Uitvoering van de gedachte van Lubbers zou misschien wel eens een averechts effect kunnen hebben: Bereidwillige dienstplichtigen zouden zich voortaan misschien wel twee keer bedenken alvorens te tekenen voor een vredesoperatie.¹⁵³

148 'Soldaat verplicht richting Bosnië', *De Telegraaf*, 13/03/93; 'Kabinet zoekt wegen voor inzet dienstplichtigen bij VN-operaties', *de Volkskrant*, 13/03/93; 'Vrijwilligheid bij uitzending naar Joegoslavië ter discussie', *ANP*, 12/03/93, 18:50; Leonoor Meijer, 'Waar de soldaat 'nee' zegt', *Trouw*, 19/03/93.

149 'Kabinet zoekt wegen voor inzet dienstplichtigen bij VN-operaties', *de Volkskrant*, 13/03/93; 'Bolkestein tegen onvrijwillige VN-inzet dienstplichtigen', *ANP*, 15/03/93, 23:47; 'Kamer wil duidelijkheid over uitzending dienstplichtigen', *ANP*, 16/03/93, 13:31; 'Commandant tegen massale komst VN-soldaten in ex-Joegoslavië', *NRC Handelsblad*, 16/03/93; 'Ter Beek oneens met Lubbers. 'Dienstplichtigen niet tegen hun wil naar brandhaard', *Algemeen Dagblad*, 18/03/93.

150 'Dienstplichtigenbonden voelen niets voor suggesties Lubbers', *ANP*, 13/03/93, 15:15; 'Dienstplichtige moet kunnen weigeren', *Trouw*, 15/03/93.

151 Wio Joustra, 'Kabinet móet wel dienst-

plichtigen naar Bosnië sturen', *de Volkskrant*, 19/03/93.

152 'Verschil van mening Lubbers en Ter Beek over inzet dienstplichtigen', *ANP*, 17/03/93, 19:42; 'Ter Beek ontzenuwt argument Lubbers over dienstplicht', *ANP*, 18/03/93, 00:43; 'Ter Beek oneens met Lubbers: dienstplichtigen niet tegen hun wil naar brandhaard', *Algemeen Dagblad*, 18/03/93; 'Ter Beek wil dienstplichtige niet dwingen tot deelname VN', *De Telegraaf*; Theo Koelé, 'Ter Beek wil inzetten dienstplichtigen zo houden als het nu is', *Trouw*, 18/03/93; 'Ter Beek niet eens met Lubbers over vrijwilligers', *NRC Handelsblad*, 18/03/93; interview Ter Beek, 13/01/00.

153 Leonoor Meijer, 'Waar de soldaat 'nee' zegt', *Trouw*, 19/03/93; Theo Koelé, 'Ter Beek wil inzetten dienstplichtigen zo houden als het nu is', *Trouw*, 18/03/93; idem, 'Nederland wil veel, maar kan weinig', *Trouw*, 20/03/93; Willebrord Nieuwenhuis, 'Nederland past grote broek gevechtspak in Bosnië niet', *NRC Handelsblad*, 19/03/93.

Het heeft er veel van weg dat Lubbers niet alleen feitelijk probeerde iets te doen aan de ‘vrijwilligheid tot op de vliegtuigtrap’, maar vooral een politiek signaal wilde afgeven dat in het zicht van aanvaarding of afdwinging van het Vance/Owen-plan Nederland een extra inspanning zou moeten leveren. Tijdens de persconferentie op 12 maart zei Lubbers dat Nederland zich ‘moreel verplicht’ voelde mee te doen aan een eventuele militaire interventie met grondtroepen.¹⁵⁴ Als het afgeven van een politiek signaal de bedoeling was geweest van de minister-president, dan slaagde Lubbers in die opzet. Het hoofdredactionele commentaar in *Trouw* noemde naar aanleiding van Lubbers’ suggestie het voorstel van de Kamer voor uitzending van een gevechtseenheid van beroepsmilitairen ‘realistischer’.¹⁵⁵ Dat premier Lubbers, bedoeld of onbedoeld, met zijn opmerkingen over inperking van de vrijwilligheid het denken over Nederlandse deelname aan de implementatie van het Vance/Owen-plan stimuleerde, blijkt bijvoorbeeld uit het artikel in *de Volkskrant* van 19 maart 1993 waarin werd geconstateerd dat de politieke stofwolken na een week waren neergedwarreld.

De politieke discussie kan zich nu richten op de kern van de zaak. Die is dat Nederland het zich simpelweg niet kan veroorloven aan de zijlijn te blijven staan, als wordt besloten een grote troepenmacht te vormen die moet toezien op naleving van het vredesplan voor Bosnië-Herzegovina dat de bemiddelaars Vance en Owen hebben gemaakt. Nederland is in die positie gebracht door de luid verkondigde noodzaak van militaire interventie. (...) Van de internationale geloofwaardigheid van Nederland zou weinig overblijven indien het andere landen de kastanjes uit het vuur laat halen. Trouwens, ook het nationale electoraat zou er geen snars van begrijpen en nog meer overtuigd raken van de gebrekkige daadkracht van de CDA/PvdA-coalitie. Met de aanvankelijke inzet van Ter Beek – ondersteunende of logistieke eenheden zoals Nederland al levert aan UNPROFOR I en II – hebben de Kamer en de rest van het kabinet vooralsnog geen genoegen genomen. Alles moet uit de kast om een bataljon zwaarbewapende gevechtstroepen op de been te brengen.¹⁵⁶

De Telegraaf plaatste vooral vraagtekens bij het moment van de mededeling van Lubbers. De Nederlandse regering was al lang voor een krachtdadig optreden in Bosnië. Waarom was deze zaak niet eerder aangekaart? ‘Dat dat niet is gedaan is een ernstige nalatigheid die de geloofwaardigheid van de harde politieke stellingname van het kabinet niet vergroot.’¹⁵⁷ Die geloofwaardigheid werd in deze tijd verder aangetast door openlijke blijken van tegenstellingen tussen de Nederlandse politici en de bevelhebber der landstrijdkrachten Couzy.

Couzy en de vrijheid van meningsuiting voor militairen

Ook Couzy begreep dat de regering begon warm te draaien voor uitzending van militairen. Eind maart werd bekend dat Couzy in het volgende nummer van *Twintig*, het blad van de VVDM, zei niet te ‘popelen’ te staan om met gevechtseenheden naar voormalig Joegoslavië te vertrekken. Volgens de bevelhebber zouden er bij vredesafdwinging ‘tientallen doden’

¹⁵⁴ ‘Ook dienstplichtige naar brandhaard’, *Trouw*, 13/03/93; Merckelbach betwijfelde of Lubbers inderdaad een politiek signaal had willen afgeven. Volgens hem was Lubbers een sterk in organisatorische termen denkende man, die vond dat hij van mensen op aan moest kunnen; wie eenmaal ‘ja’ had gezegd kon later niet ‘neen’ zeggen, interview J.P.M.H. Merckelbach, 25/05/00.

¹⁵⁵ ‘Dienstplicht en vrijwilligheid’, *Trouw*, 18/03/93.

¹⁵⁶ Wio Joustra, ‘Kabinet móet wel dienstplichtigen naar Bosnië sturen’, *de Volkskrant*, 19/03/93.

¹⁵⁷ ‘Vrijwillig’, *De Telegraaf*, 16/03/93.

kunnen vallen onder de Nederlandse militairen en hij suggereerde dat de Nederlandse parlementariërs te weinig oog hadden voor die consequenties. Het was de vraag of de strijd tegen 'een stelletje roverhoofdmannen' Nederlandse levens waard was. Hij betwijfelde of hij aan de familie van gesneuvelde Nederlandse militairen zou kunnen uitleggen dat zij waren gestorven voor een goede zaak. Ook over het eindresultaat van de inzet in Joegoslavië maakte hij zich geen illusies. De politici hadden nog niet eens een duidelijk einddoel geformuleerd. Bovendien werkte de VN-commandostructuur niet en werden VN-militairen te licht bewapend uitgezonden. De leiding van een eventuele operatie zou volgens hem uitsluitend bij de NAVO of de Verenigde Staten mogen liggen, niet bij de Verenigde Naties. Couzy meende dat hij zich met zijn uitspraken niet op het terrein van de politiek begaf. Hij had een eigen verantwoordelijkheid voor de veiligheid van het personeel. Zodra die in het geding was voelde hij zich 'in de eerste plaats bevelhebber en niet beleidsmedewerker van defensie'. De uitspraken van de bevelhebber wekten hevige irritatie bij de grote Kamerfracties, die zich geschokt voelden.¹⁵⁸ Volgens VVD-Kamerlid Weisglas riekte dit zelfs naar 'anti-parlementarisme'.¹⁵⁹ Het was niet de eerste keer dat Couzy zich met publieke uitlatingen de woede van politici op de hals haalde.

De Defensienota-1991 had ervoor gekozen bevoegdheden in beginsel zo laag mogelijk in de organisatie neer te leggen: het principe van 'decentraal, tenzij'. In 1992 was bij Defensie een concernstructuur ingevoerd, waarbij het ministerie als het ware de concernstaf werd en de diverse krijgsmachtdelen de rol van werkmaatschappijen kregen.¹⁶⁰ De leiding per krijgsmachtdeel kwam daardoor, met ingang van 1992, te berusten bij een bevelhebber, die integraal verantwoordelijk werd voor het functioneren van 'zijn' krijgsmachtdeel. Het complement van een strakke lijnorganisatie met verregaande mandatering van bevoegdheden, die toen werd ingevoerd, is een goede informatievoorziening, zowel van de top naar beneden als in omgekeerde richting. Bij Defensie betekende dit dat de beleidswensen van de politieke leiding goed bekend moesten zijn bij de krijgsmachtdelen, terwijl omgekeerd ten behoeve van de beleidsvorming de daarvoor vereiste informatie opgestuwd moest worden vanuit de krijgsmachtdelen. De krijgsmachtdelen moesten dus een helder besef hebben van de informatie die de bewindslieden nodig hadden om de politieke verantwoordelijkheid voor het functioneren van het defensieapparaat te kunnen dragen. Die politieke verantwoordelijkheid kon zich ad hoc manifesteren en dat vereiste bij de krijgsmachtdelen dus een 'neus' voor politieke gevoeligheden. Dat bleek in veel gevallen te veel gevraagd of, zoals minister Ter Beek het verwoordde: '(...) op een overmaat aan politieke gevoeligheid heb ik de KL nooit kunnen betrappen'.¹⁶¹ Onder militairen bestond vaak de gedachte dat de politiek zich niet met uitvoeringszaken moest bezighouden. Er was bij militairen ook sprake van onbegrip van het politieke besluitvormingsproces dat hun omslachtig en weinig direct voorkwam. En er heerste bij hen een lage dunk van de militaire deskundigheid van politici. 'Het besef dat de

158 'CDA en PvdA hekelen uitspraken generaal Couzy', *ANP*, 25/03/93, 17:50; 'Generaal Couzy heeft twijfels over ingrijpen in Bosnië', *ANP*, 25/03/93, 13:05; 'Waarschuwing Couzy valt fout in Kamer. Bevelhebber bezorgd om veiligheid Bosnië', *De Telegraaf*, 26/03/93; 'Couzy', *De Telegraaf*, 27/03/93; 'Generaal vreest zinloze interventie', *Trouw*, 25/03/93; 'Waarschuwing Couzy schiet Kamer in het verkeerde keelgat',

Trouw, 26/03/93.

159 Geciteerd in P.G.M. van Even, 'Onparlementair', *Armex*, 77(1993)5, p. 4.

160 Zie de bijlage Defensie in een veranderende wereld.

161 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99. Zie ook Rosenthal e.a., *Calamiteiten- en incidentenmanagement*, pp. 8, 11, 17 en 19-20.

ultieme verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de krijgsmacht niet bij de bevelhebbers maar bij de bewindslieden berust, is niet bij alle militairen even sterk ontwikkeld’, merkte het hoofd van de directie Voorlichting H. van den Heuvel in dit verband voorzichtig op. Bij sommige militairen leefde volgens hem bovendien de misvatting dat zij hun krijgsmachtdeel een dienst bewezen door zich af te zetten tegen de centrale organisatie.¹⁶² De krijgsmachtdelen hadden de neiging zich gesloten op te stellen, vooral als zij beseften een steekje te hebben laten vallen. Omgekeerd communiceerde de centrale organisatie te weinig de politieke aspecten die gemoeid waren met bijvoorbeeld de inzet bij vredesoperaties.¹⁶³

De verhouding tussen de centrale organisatie en de Koninklijke Landmacht was er een als tussen ‘schurende olifanten’, zoals minister Ter Beek het noemde. Veel kwam in het zogenoemde concernmodel aan op de verhouding tussen de minister zelf en de bevelhebbers, vooral nadat minister Ter Beek had besloten tot afschaffing van de Defensieraad, waarin de politieke en ambtelijke leiding van Defensie hadden vergaderd met de chef-defensiestaf en de bevelhebbers. Ter Beek meende in zijn geschreven terugblik op zijn periode als minister, *Manoevreren*, dat zijn systeem van aparte gesprekken met de afzonderlijke bevelhebbers goed werkte.¹⁶⁴ Het was echter een publiek geheim dat Ter Beek en de bevelhebber der landstrijdkrachten Wilmink maar moeilijk door één deur konden.¹⁶⁵

Op 10 september 1992 was generaal Couzy Wilmink opgevolgd. Couzy had het imago van een Haagse schrijftafelgeneraal met weinig troepenervaring¹⁶⁶ en trad aan in een periode waarin grote bezuinigingen moesten worden doorgevoerd op de Nederlandse strijdkrachten, in het bijzonder bij de landmacht. Het gevaar bestond daardoor dat de generaal zich zou willen profileren als de generaal die voor ‘zijn’ mannen en vrouwen stond, wat ten koste kon gaan van zijn verhouding met de minister.¹⁶⁷ Tegelijk had Couzy soms moeite om in contact te komen met minister Ter Beek. Wanneer Couzy wilde opkomen tegen bepaalde bezuinigingen bleek de bewindsman door zijn medewerkers te worden afgeschermd. Volgens Couzy kreeg hij moeilijk toegang tot Ter Beek ‘en al helemaal niet als er hete kastanjes in het vuur lagen. Ik moest altijd lang soebatten en smeken voordat er bij Gods gratie een afspraak met hem kon worden gemaakt.’¹⁶⁸ Ging het echter om operationele zaken, zoals de inzet in Joegoslavië, dan stond de minister altijd voor hem klaar.¹⁶⁹ Het kwam volgens Couzy evenwel voor dat hij en Ter Beek elkaar maanden achtereen niet zagen en ook niet telefonisch spraken.¹⁷⁰

162 BSG. Aantekening Van den Heuvel voor Voorhoeve, ‘De val van Srebrenica en de beeldvorming van Defensie’, 18/08/95, nr. V95015937. Zie ook Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, II, interview Voorhoeve, 31/08/98, p. 8; interview H. van den Heuvel, 05/11/01.

163 BSG. Nota Van den Heuvel voor Voorhoeve, 24/08/95, nr. V95016235. Wat dit laatste betreft vgl. BDL. Generaal-majoor B.A.C. Droste, toekomstig bevelhebber der Luchtstrijdkrachten aan PCDS, 18/08/95, nr. BDL 95.058.466/252.

164 Ter Beek, *Manoevreren*, p. 220.

165 Willebrord Nieuwenhuis, ‘Nederlandse generaal commandant NAVO’, *NRC Handels-*

blad, 15/06/92; F.J.D.C. Egter van Wissekerke, ‘Verdient Ter Beeks beleid wellicht een beter onthaal?’, *Carré* 1993, nr. 4, p. 11.

166 Ter Beek, *Manoevreren*, p. 234; Couzy, *Jaren*, pp. 15-16; interview J.Th. Bruurmijn, 07/04/99.

167 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

168 Couzy, *Jaren*, p. 14.

169 Interview H. Couzy, 7, 14 en 17/09/98; Robijns, ‘Baas’, p. 12.

170 NIOD, Coll. Kreemers. Dossier 8c, besluitvorming uitzending Luchtmobiele Brigade, interview Couzy, 21/04/95.

Ik wist als bevelhebber daarom nauwelijks waar de minister mee bezig was en wat zijn gedachten waren over belangrijke onderwerpen. Ik zag hem niet en hoorde hem nauwelijks. Ik kwam hoogstens eenmaal in de twee maanden bij hem, terwijl het noodzakelijk was veel vaker de horloges gelijk te zetten.¹⁷¹

Volgens Ter Beek daarentegen zagen Couzy en hij elkaar twee- tot driemaal per maand. Dat hij soms ten tijde van cruciale beslissingen niet bereikbaar was voor Couzy, hinderde volgens Ter Beek niet. In die gevallen wist hij wel hoe de bevelhebber over de kwestie dacht.¹⁷²

Ter Beek beklagde zich op zijn beurt dat hij een transparante houding bij de landmacht miste. Het leger had volgens hem de gewoonte de kaarten te dicht tegen de borst te houden, waardoor de bewindsman altijd moest ‘duwen en trekken om dingen naar boven te krijgen’.¹⁷³ Omgekeerd vond Couzy dat Ter Beek heel lang voor zich hield wat hij zelf dacht: ‘Hij dekte zich eerst politiek in en kwam dan pas met een beslissing. Je was er nooit zeker van of hij zich als puntje bij paaltje kwam wel sterk zou maken voor reële militaire belangen.’¹⁷⁴ Ook Van der Vlis vond dat de minister steeds zijn kaarten lang ophield.¹⁷⁵

Daarnaast had Couzy geen groot gevoel voor politieke verhoudingen en gedragingen. Hij had een zeer rechtstreekse manier van benaderen.¹⁷⁶ Dat kon een probleem zijn. De vrijheid van publieke meningsuiting voor militairen werd begin jaren negentig van de twintigste eeuw namelijk formeel nog steeds gedictieerd door artikel 12a van de Militaire Ambtenarenwet 1931, dat luidde: ‘De militaire ambtenaar dient zich te onthouden van het openbaren van gedachten of gevoelens dan wel de uitoefening van het recht tot vereniging, vergadering of betoging, indien door de uitoefening van deze rechten de goede vervulling van zijn functie of de goede functionering van de openbare dienst, voorzover deze in verband staat met zijn functievervulling, niet in redelijkheid zou zijn verzekerd.’ In 1992 zag een door de secretaris-generaal van Defensie opgestelde *Aanwijzing over contacten met publiciteitsmedia* het licht. De aanwijzing ging uit van een minimalistisch gebruik van de vrijheid van meningsuiting. De contacten met de media waren voorbehouden aan de directie Voorlichting van het ministerie.

In weerwil van deze richtlijnen liep Couzy Ter Beek herhaaldelijk met publieke uitspraken voor de voeten.¹⁷⁷ De hoekige verhouding tussen Couzy en Ter Beek lag niet alleen aan de soms wat gebrekkige communicatieve vaardigheden van Couzy, zoals Ter Beek sugge-

171 Couzy, *Jaren*, p. 107.

172 Robijns, ‘Baas’, p. 12.

173 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

174 Couzy, *Jaren*, p. 13.

175 Interview A.K. van der Vlis, 12/02/99

176 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99.

177 Zie bijv. ‘PvdA en VVD willen dat bevelhebber landmacht zwijgt’, *ANP*, 14/01/93, 19:14; Wio Joustra, ‘Bevelhebber Couzy moet zich wel roeren’, *de Volkskrant*, 18/03/93; idem, ‘Sfeer tussen minister en generaal te rellerig’, *de Volkskrant*, 29/01/94; P. Petit en J. Warners, ‘Legertop vreest hoog dodental’ en ‘Ik een politiek onbenul, dan lach ik in mijn vuistje’, *Algemeen Dagblad*, 25/03/93; Marcel Reijmerink, ‘Vooral luisteren

naar de generaal’, *Algemeen Dagblad*, 15/06/95; ‘Slechte relatie tussen krijgsmacht en politiek verontrust PvdA en D66’, *de Volkskrant*, 09/11/95; ‘Dwarsligger Couzy’ en Henk Bouwmans, ‘Ter Beek liet probleem-Couzy achter voor opvolgers’, *Het Parool*, 06/02/96; ‘Weer Couzy’, *Dagblad de Limburger*, 06/02/96; ‘PvdA dringt aan op aftreden Couzy’, *NRC Handelsblad*, 08/02/96; ‘Coup van Couzy’, *Elsevier*, 09/02/96; Ton Olde Monnikhof/Pierre Petit, ‘De generaal is een taaie dwarsligger’, *Algemeen Dagblad*, 10/02/96; A. van der Horst, ‘De eigen oorlog van Hans Couzy’, *HP/De Tijd*, 16/02/96; Rudie Kagie, ‘Het spreekverbod. Wat generaal Couzy wel en niet mag zeggen’, *Vrij Nederland*, 30/01/93.

reert.¹⁷⁸ Er was sprake van een structureel stroeve communicatie tussen de krijgsmacht en de politiek. De afschaffing van diverse vormen van overleg tussen de centrale organisatie en de krijgsmacht had de communicatie versmald tot die tussen minister en bevelhebber, waarop geen beroep mogelijk was. De verleiding voor leden van de krijgsmacht om de pers te gebruiken om alsnog opvattingen te ventileren, waarvoor zij volgens hen bij de centrale organisatie geen of te weinig gehoor hadden gevonden, was daardoor groot geworden.

Twee maanden na zijn aantreden als bevelhebber, op 10 november 1992, ventileerde Couzy op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* kritiek op de steeds verdergaande verkorting van de overgangperiode voor opschorting van de dienstplicht.¹⁷⁹ De uitspraak van Couzy kwam op een voor Ter Beek uiterst ongelukkig moment. Hij moest in het kabinet nog premier Lubbers en minister Van den Broek overtuigen van de opschorting van de dienstplicht. Bovendien kon door de uitspraak van Couzy de indruk worden gewekt dat Ter Beek inzake de overgangperiode zijn oren naar de bevelhebber liet hangen, wat de politieke acceptatie van de in voorbereiding zijnde Prioriteitennota in gevaar bracht. Ter Beek wilde daarom een schriftelijk bewijs van Couzy dat zijn uitlatingen waren bedoeld

ter ondersteuning van het beleid van de minister van Defensie. Dit houdt tevens in dat ik de besluiten van de minister over de toekomstige structuur van de Koninklijke Landmacht en de dienstplicht onvoorwaardelijk accepteer en bereid ben het desbetreffende beleid zonder reserves uit te dragen en door te voeren.¹⁸⁰

In de wandeling ging dit stuk, dat was opgesteld door Van den Heuvel, loyaliteitsverklaring heten, een steen des aanstoots voor de landmacht. Het incident maakte van Couzy in de ogen van de militairen een martelaar, wat hem overigens goed uitkwam,¹⁸¹ en leidde tot verachting van de landmacht voor de directie Voorlichting, die volgens de landmacht te veel partij koos voor de minister en de standpunten van de landmacht onderbelichtte.¹⁸² Het bezorgde Couzy de naam dat hij ‘pal voor zijn mensen’ stond, door wie hij op handen gedragen werd.¹⁸³

Op 14 januari 1993 trad Couzy opnieuw naar buiten met een spraakmakende opinie. Hij zei toen, twee weken na zijn bezoek aan de Nederlandse troepen in voormalig Joegoslavië, in het NCRV-radio-programma *Goedemorgen, Nederland* dat militair ingrijpen daar ‘absoluut onmogelijk’ was. Westerse militairen zouden er geconfronteerd worden met een guerril-

178 Ter Beek, *Manoevreren*, p. 234; L. Ornstein, ‘Het eergevoel van Relus ter Beek’, *Vrij Nederland*, 18/03/95.

179 H.A. Couzy, ‘Afschaffen dienstplicht vergt ruime overgangstijd’, *NRC Handelsblad*, 10/11/92.

180 F. Peeters, ‘Couzy verbergt zijn twijfels achter ferme uitspraken’, *Het Parool*, 08/02/96.

181 NIOD, Coll. Kreemers. Besluitvorming uitzending Luchtmobiele Brigade, interview Couzy, 21/04/95; Rudie Kagie, ‘Het spreekverbod. Wat generaal Couzy wel en niet mag zeggen’, *Vrij Nederland*, 30/01/93; Ter Beek, *Manoevreren*, p. 234; Couzy, *Jaren*, p. 20; Ewoud Nysingh, ‘De pers over Defensie’, *Hoe communiceert defensie*, p. 18.

182 M. Reijmerink & P. Pierik, ‘Bij defensie dienen alsnog koppen te rollen’, *de Volkskrant*, 02/09/95; interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99.

183 Generaal Coopmans geciteerd in Debbie Langelaan, ‘De laatste in zijn soort. Generaal Couzy verlaat de actieve dienst als een omstreden man’, *De Stem*, 30/03/96. Identieke bewoordingen van Bauke Snoep, voorzitter van de Algemene Federatie Militair Personeel, in: H. Goudriaan, ‘Een om zich heen slaande generaal. Couzy veroorzaakt commotie, maar kan bij “zijn” landmacht niet stuk’, *Trouw*, 09/02/96 en van Bauke Snoep en generaal-majoor b.d. Schaberg in: Alain van der Horst, ‘De eigen oorlog van Hans Couzy’, *HP/De Tijd*, 16/02/96.

laoorlog: 'Dan krijg je een tweede Vietnam.'¹⁸⁴ Het PvdA-Kamerlid M. Zijlstra herhaalde wat hij ook al in november 1992 had gezegd, naar aanleiding van Couzy's uitspraken over de overgangstermijn voor de opschorting van de dienstplicht: 'Generaals zijn er om troepen te commanderen en niet om politiek te bedrijven.'¹⁸⁵ Blaauw noemde het 'een goedkope vergelijking' en vond het tijd worden dat Couzy verstandig werd inzake zijn publieke uitspraken. Blaauw voelde er weinig voor 'te zeggen: het is zo eng en gevaarlijk, daarmee gooien wij als westerse wereld onze geloofwaardigheid te grabbel.'¹⁸⁶ Het VVD-Kamerlid vond dat Ter Beek aan Couzy moest vragen 'effe wat gas terug [te] nemen'.¹⁸⁷ Minister Ter Beek tikte de bevelhebber ditmaal echter niet op zijn vingers. De oud-ministers van Defensie Stemerdink, Van Mierlo en Bolkestein vonden ook dat de generaal niet meer had gedaan dan zijn plicht.¹⁸⁸

De angst voor slachtoffers onder de Nederlandse militairen bij deelname aan een vredesoperatie in voormalig Joegoslavië speelde een rol bij uitlatingen van Couzy in het *Algemeen Dagblad* op 25 maart 1993. Kort tevoren had Couzy nog eens in het *Commentaar*, het blad van de CMHF, gezegd dat als verantwoordelijke voor een 'bedrijf' en voor 'zijn' mensen hij zich verdergaande publieke uitspraken kon permitteren dan beleidsambtenaren, althans zolang nog geen politieke besluiten waren gevallen. Deze uitdagende opstelling bracht Wio Joustra op 18 maart in *de Volkskrant* tot de analyse dat Couzy inmiddels 'aangeschoten wild' was. Een tweede gele kaart zou de minister niet snel uitdelen aan de bevelhebber, die hijzelf had benoemd, want dat zou automatisch rood betekenen. Bovendien zou Ter Beek dan een confrontatie met 'de generaals' riskeren, aldus Joustra.¹⁸⁹ Een van hen had kort tevoren nog gezegd dat Couzy de verklaring nooit had moeten tekenen: 'Als hij eruit zou zijn gegooid door Ter Beek, dan weet ik zeker dat meer hoge militairen hadden gedreigd met opstappen. Dan had de minister voor het blok gestaan.'¹⁹⁰

Wellicht aangemoedigd door zulke opruiende geluiden zei Couzy op 25 maart in een interview met het *Algemeen Dagblad* minister Ter Beek te hebben gewaarschuwd voor 'een fiks aantal slachtoffers' als Nederland troepen beschikbaar zou stellen om het Vance/Owenplan af te dwingen. De minister sprong niet lichtvaardig om met de mogelijke risico's, maar bij sommige parlementariërs lag dat volgens de generaal anders. In hetzelfde interview mengde Couzy zich ook in de discussie over de vrijwilligheid van de dienstplichtigen bij uitzending. Hij begreep dat hem daarin 'grote terughoudendheid' paste, maar als de zaak bleef zoals zij was, dan zou het wel 'moeilijk' zijn eenheden beschikbaar te stellen: 'Dan gaan we dus niet.'¹⁹¹

Op Defensie wenste men zich niet al te druk te maken over de uitspraken van de bevel-

184 KRO, *Echo*, 14/01/93, 13.10 uur; 'PvdA en VVD willen dat bevelhebber landmacht zwijgt', *ANP*, 14/01/93, 19:14.

185 'PvdA en VVD willen dat bevelhebber landmacht zwijgt', *ANP*, 14/01/93, 19:14; Rudie Kagie, 'Het spreekverbod. Wat generaal Couzy wel en niet mag zeggen', *Vrij Nederland*, 30/01/93; Couzy, *Jaren*, p. 111.

186 KRO, *Echo*, 14/01/93, 13.10 uur.

187 Rudie Kagie, 'Het spreekverbod. Wat generaal Couzy wel en niet mag zeggen', *Vrij Nederland*, 30/01/93.

188 Rudie Kagie, 'Het spreekverbod. Wat generaal Couzy wel en niet mag zeggen', *Vrij Nederland*, 30/01/93.

189 Wio Joustra, 'Bevelhebber Couzy moet zich wel roeren', *de Volkskrant*, 18/03/93.

190 Wio Joustra, 'Bevelhebber Couzy moet zich wel roeren', *de Volkskrant*, 18/03/93.

191 P. Petit en J. Warners, 'Legertop vreest hoog dodental' en 'Ik een politiek onbenul, dan lach ik in mijn vuistje', *Algemeen Dagblad*, 25/03/93. Zie ook NOS, *Journal*, 25/03/93, 18.00 uur.

hebber. Het ministerie gooide zelfs olie op de golven: ‘Couzy heeft zijn uitspraken binnen zijn verantwoordelijkheid gedaan. De minister wist hiervan.’ Parlementariërs wensten echter niet te worden afgeschilderd als ‘een stel gekken, die onze jongens zomaar de dood in willen jagen’.¹⁹² Couzy kreeg niet alleen bijstand van minister Ter Beek. Er kwam hulp uit onverdachte hoek. Op de Podium-pagina van *Trouw* toonde de secretaris van het IKV, Faber, zich verontrust over de kritiek op de bevelhebber, omdat hij daarin te veel proefde dat de politiek zich doof hield voor waarschuwingen van een deskundige.¹⁹³

In de ministerraad van 26 maart 1993 spraken diverse bewindslieden hun bezorgdheid uit over de uitspraken van Couzy. Zij vroegen zich af waarom Couzy meende zijn advies aan minister Ter Beek publiekelijk te moeten verstrekken en betreurden het dat Couzy de indruk wekte dat de Nederlandse regering geen zorgvuldige afwegingen maakte bij de inzet van Nederlandse militairen. Tegelijkertijd viel ook in de ministerraad het geluid te horen dat Couzy binnen zijn verantwoordelijkheid was gebleven door te wijzen op de mogelijke risico’s van een eventueel optreden. Hij had het primaat van de politiek geen geweld aangedaan.¹⁹⁴ Na afloop van de ministerraad zei Lubbers voor de NOS-televisie dat ‘generaals zo nu en dan best eens iets mogen zeggen’. Dat deden andere topambtenaren immers ook. De premier meende echter dat Couzy iets te ver was gegaan door te suggereren dat Tweede-Kamerleden onvoldoende oog hadden voor de risico’s van militaire inzet in voormalig Joegoslavië.¹⁹⁵

7. Srebrenica in het nauw

De positie van Morillon in Bosnië

Terwijl de Nederlandse minister Ter Beek op 16 en 17 maart Bosnië bezocht, hadden elders gebeurtenissen plaats die van groot gewicht waren voor de verdere ontwikkelingen in Bosnië. Met dezelfde Antonov 32, die de Russische regering aan de VN ter beschikking had gesteld, waarmee Ter Beek vanuit Zagreb in Sarajevo was geland, vertrok kort daarna de Bosnische president Izetbegović voor besprekingen naar New York. Tijdens zijn bezoek aan Sarajevo kon Ter Beek het bed beslapen van de Franse generaal Morillon, die op dat moment een bezoek bracht aan Srebrenica. De 58-jarige Philippe Pierre Lucien Antoine Morillon was in Casablanca geboren. Hij was voormalig pelotonscommandant bij het Franse Vreemdelingenlegioen ten tijde van de onafhankelijkheidsstrijd in Algerije geweest, later troepencommandant van het Franse legerkorps in Duitsland en ten slotte bevelhebber van het Franse eerste legerkorps in Metz. Met zijn zilvergrijze haar en een, ondanks zijn leeftijd,

¹⁹² Teun Lagas, ‘Openheid generaal valt nu ineens blijkbaar goed bij minister Ter Beek’, *Trouw*, 26/03/93. Zie ook Van Traa in NOS, *Journal*, 25/03/93, 18.00 uur: ‘Wij zijn geen Don Quichottes, we zijn niet gek.’

¹⁹³ Mient Jan Faber, ‘In hun eentje staan soldaten in Bosnië voor hopeloze taak’, *Trouw*, 31/03/93.

¹⁹⁴ Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 26/03/93.

¹⁹⁵ NOS, *Gesprek met de minister-president*, 23.05 uur; ‘Joegoslavië. Lubbers kapittelt Couzy over sneuvelen militairen’, *ANP*, 27/03/93. Zie ook TK, vergaderjaar 1992-1993, Aanhangsel bij de Handelingen, nr. 462.

atletische gestalte stond hij bekend als een charismatische, innemende en toegewijde man. Hij kon echter ook impulsief optreden.¹⁹⁶

Tussen Morillon en zijn superieuren in Zagreb en New York bestond een voortdurend verschil van mening. De Franse generaal meende dat UNPROFOR weliswaar onpartijdig moest zijn, maar de VN-macht mocht zich volgens hem nooit neerleggen bij etnische zuivering. Hij was geen voorstander van grootschalig militair ingrijpen, maar de aanwezige UNPROFOR-troepen moesten volgens hem wel machtsvertoon worden toegestaan om de Bosnisch-Servische agressie te stoppen. Morillon kon zich er niet bij neerleggen dat geweld alleen mocht worden gebruikt ter bescherming van de eigen troepen en niet ten behoeve van de bevolking. Morillon noemde de houding van zijn VN-bazen pervers engelengedrag. Het irriteerde hem als hij werd aangesproken op de tekst van het mandaat van UNPROFOR. Volgens Morillon kon je in de resoluties van de Veiligheidsraad lezen wat je wilde; voor alles wat er stond was ook het tegendeel te vinden. Waar het volgens hem dan ook om ging was te handelen in de geest van het mandaat. Naar eigen zeggen voerde Morillon dagelijks verhitte telefoongesprekken met de VN-staf in Zagreb, waarin hij telkens herhaalde dat UNPROFOR respect moest afdwingen; anders kon de vredesmacht zich wel terugtrekken.¹⁹⁷

Morillon had ervaren hoe snel het krediet van de Verenigde Naties bij de Bosnische Moslims was gedaald. Terwijl in maart 1992 de eerste blauwe baretten in Sarajevo met gebel van tramconducteurs waren onthaald en ze in cafés telkens drankjes aangeboden kregen,¹⁹⁸ had MacKenzie wegens bedreigingen het veld moeten ruimen. De bevolking van de Bosnische hoofdstad was zich beslist niet sympathieker gaan opstellen tegenover de VN na een bezoek van Boutros-Ghali eind december 1992. De secretaris-generaal van de VN had zijn Moslimgehoor opgeroepen te gaan onderhandelen en niet vergeefs te wachten op buitenlandse interventie.¹⁹⁹ Het leverde hem veel onbegrip op. De inwoners van Sarajevo maakten hem uit voor fascist en moordenaar.²⁰⁰ Op de persconferentie voordat hij vertrok vanaf het vliegveld van Sarajevo hield de secretaris-generaal van de volkerenorganisatie zijn gehoor voor dat hij hun een lijst kon geven met tien plaatsen in de wereld waar de bevolking er erger aan toe was. De aanwezigen waren dermate met stomheid geslagen dat niemand vroeg welke plaatsen hij bedoelde.²⁰¹ Het was een ruw ontwaken geweest voor mensen die hadden gedacht dat de letters PRO in UNPROFOR werkelijk stonden voor 'protection'.²⁰²

Net als MacKenzie was Morillon in de loop van 1992 tot de overtuiging gekomen dat de verschillende partijen in het conflict in Bosnië in het bedrijven van kwaad slechts gradueel van elkaar verschilden. Zoals een VN-functionaris in die dagen zei: 'The Serbs are mass murderers, the Croats are assassins, and the Muslims are killers.'²⁰³ En ook op het hoofd van Morillon ontladden zich de Moslimfrustraties over de Verenigde Naties, die een militaire

196 Over Morillon zie bijv. Henk Steenhuis, 'Philippe Morillon', *HP/De Tijd*, 21/05/93, pp. 20-24; Stoltenberg & Eide, *Dagene*, pp. 82-83; interview majoor J. Zoutendijk, 06/04/01. In het bijzonder over zijn impulsiviteit zie Cohen, *Hearts*, pp. 236-237.

197 Ed Vulliamy, 'The general who told troops to tear up UN mandate' en 'Only passivity is dishonourable', *The Guardian*, 12/01/96.

198 'Militairen vertrekken naar Joegoslavië', *de Volkskrant*, 28/03/92.

199 Sremac, *War*, p. 136.

200 Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 52; Maass, *Neighbor*, pp. 177-179.

201 Owen CD-ROM. Press Conference of the Secretary-General of the United Nations, held on 31 December 1992 in Sarajevo; Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 53; Maass, *Neighbor*, p. 181; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 24.

202 Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 140-141 en 152.

203 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 220.

interventie in hun voordeel in de weg leken te staan en tegelijkertijd een wapenembargo handhaafden waardoor het de Bosnische regering bemoeilijkt werd als soevereine staat op te treden.²⁰⁴ Morillon ervoer hoe de propagandamachine van de Bosnische Moslims de wereld een rad voor ogen probeerde te draaien teneinde militaire interventie uit te lokken. Zo waren er in het najaar van 1992 verhalen geweest over kannibalisme in Žepa wegens voedseltekorten, maar toen in december 1992 het eerste humanitaire konvooi deze enclave bereikte, bleek er een overvloed aan vee en pluimdieren aanwezig te zijn.²⁰⁵ In diezelfde tijd verzamelden zich ‘spontane’ demonstraties van familieleden van inwoners van Srebrenica, Žepa en Goražde vóór het hoofdkwartier van Morillon in Sarajevo. Tegen het eind van het jaar werden de wagens van UNPROFOR bekogeld met sneeuwballen waarin stenen waren gestopt en tijdens Kerstmis werd het hoofdkwartier van Morillon beschoten met mortieren die afkomstig waren van posities van het Bosnische regeringsleger.²⁰⁶

Een dieptepunt in de verhouding tussen Morillon en de Bosnische regering kwam toen op 8 januari 1993, enkele dagen na de presentatie van het Vance/Owen vredesplan, Servische militie de Bosnische vice-premier Hakija Turajlić, die zich onder escorte in een VN-pantservoertuig bevond, in een buitenwijk van Sarajevo doodschoot. Vertegenwoordigers van de Bosnische regering noemden Morillon de ware schuldige.²⁰⁷ Moslimdemonstranten maakten hem uit voor moordenaar, Izetbegović verlangde van de regering in Parijs zijn ontslag en journalisten legden hem het vuur na aan de schenen.²⁰⁸ Maar de Franse regering liet Morillon op zijn moeilijke post. Daar bleef Morillon uiting geven aan zijn scepsis over de mogelijkheden van een militaire interventie. De enige oplossing voor het conflict in Bosnië kon volgens hem komen van de diplomatie.²⁰⁹

Medio februari joeg Morillon de Moslimautoriteiten opnieuw in de gordijnen toen hij zei dat hij begreep dat de felheid van het Bosnisch-Servische offensief in Oost-Bosnië mede was bepaald doordat de VRS na de verovering van Kamenica een massagraf had ontdekt met de lijken van tientallen Serven die in november 1992 vreselijk waren gemarteld.²¹⁰ De herbegrafenis van de lijken in Zvornik had een officieel karakter en werd onder anderen bijgewoond door Karadžić, die in een toespraak niet alleen de Bosnische Moslims maar ook de westerse gemeenschap verantwoordelijk hield voor de dood van deze Serven. Hij zei dat na de ontdekking van deze gruweldaad de laatste mogelijkheid was weggenomen dat Serven en Moslims ooit nog zouden samenleven.²¹¹ Mladić toonde zich in deze dagen zeer verstoord over de dood van vijftienhonderd Serven in Bratunac en omgeving in de voorafgaande maanden die de Moslims van Srebrenica volgens hem op hun geweten hadden. Hij zei dat het op hem grote indruk had gemaakt in een helikopter te vliegen – in weerwil van het vliegverbod overigens – over plaatsen als Tegari, Ratkovići, Fakovići en Skelani, waar deze moorden

204 Nog in 1998 werd in Bosnië uiting gegeven aan deze anti-Morillon houding. Zie Sejo Omeragić, ‘Svi Srbi i ‘pošteni’ Morillon’, *Ljiljan*, 25/05/98, p. 17.

205 Morillon, *Croire*, pp. 133-134.

206 Morillon, *Croire*, p. 141.

207 Morillon, *Croire*, p. 144.

208 Zie bijv. ‘Bosnische regering wil vervanging VN-bevelhebbers’, *ANP*, 11/01/93, 16.

209 H. Steenhuis, ‘Philippe Morillon’, *HP/De Tijd*, 21/05/93, p. 22.

210 T. Barber, ‘General Philippe Morillon – Bosnia, I am with you’, *The Independent*, 21/03/93; Janine di Giovanni, ‘Morillon takes flak in his finest hour’, *Sunday Times*, 04/04/93.

211 ‘Karadzic attends funeral in Zvornik of “massacred” Serbian victims’, BBC Summary of World Broadcasts, 24/02/93; Donald Forbes, ‘Karadzic renounces Muslim-Serb brotherhood on grave of “martyrs”’, *The Herald* (Glasgow), 23/02/93.

waren begaan, en tegelijk aan de andere kant van de Drina te zien hoe ‘mede-Serven’ voetbalden.²¹²

Het was Morillon niet ontgaan dat er meer haat heerste ‘in deze uithoek van Bosnië’ dan waar ook. Hij was ervan overtuigd dat Mladić de Servische doden wilde wreken.²¹³ Nadat er begin maart berichten waren verschenen in de pers dat er in Cerska, een stadje van zesduizend inwoners, duizenden Moslims over de kling zouden zijn gejaagd tijdens het offensief van de Serven,²¹⁴ bracht Morillon persoonlijk een bezoek aan de plaats op 5 maart, drie dagen na de val. Na een kort inspectie meldde Morillon dat er volgens hem van een slachting geen sprake was geweest. Er waren enkele gewonden, die geëvacueerd konden worden. De uitdrukking ‘Je n’ai pas senti l’odeur de mort’ tijdens een persconferentie werd hem nog lang nagedragen door de Moslims.²¹⁵ Het leek voor de Moslims in de Drina-vallei een teken dat ze van de Franse generaal niets hadden te verwachten.

Begin maart openden de Bosnische Serven gedurende korte tijd een corridor naar Tuzla voor de Moslims die zich bevonden in Cerska, Kamenica en Konjević Polje. De Bosnische Serven beweerden onder internationale druk tot deze daad van menselijkheid te zijn overgegaan, maar in werkelijkheid was het een van de methoden om Oost-Bosnië etnisch te zuiveren.²¹⁶ Op 6 maart verklaarde de Britse kapitein David Bennett, die Morillon begeleidde, dat de Franse generaal zich met zijn bezoek aan Oost-Bosnië ten doel stelde zoveel mogelijk Moslims uit de omsingelde enclaves weg te krijgen: ‘If that encompasses the evacuation of all refugees, so be it.’ Dit beleidsvoornemen had de steun van UNHCR.²¹⁷ De Moslimautoriteiten namen Morillon deze steun aan de etnische zuivering, zoals zij dat zagen, echter niet in dank af. Op 11 maart riepen de politieke partijen in Tuzla, het Burgerforum en de Vereniging van Bosnische Moslimintellectuelen de regering in Sarajevo op Morillon persona non grata te verklaren wegens zijn ‘openlijke steun aan de agressor’.²¹⁸

Srebrenica

11 Maart was ook de dag waarop Morillon vertrok voor een bezoek aan het omsingelde Srebrenica. Srebrenica lag in een dal, omringd door grotendeels beboste bergen met een hoogte tussen zeshonderd en duizend meter en op een ongeveer drie kilometer afstand van de rivier de Drina. De Drina-vallei, bekend als de Podrinje, was meer dan andere delen van Joegoslavië in de negentiende en twintigste eeuw het toneel van gevechten geweest. Hoewel de Drina de grens vormde tussen Bosnië en Servië, ervoer de bevolking aan weerszijden van de rivier dat niet zo.²¹⁹ In de negentiende eeuw, toen Servië zijn onafhankelijkheid veroverde, waren veel Moslims daaruit verdreven en hadden hun heil gezocht aan de andere zijde van de Drina, in Oost-Bosnië. Omgekeerd hadden Serven uit Oost-Bosnië hun heil gezocht in Servië. De Serven, die op de zuidelijke oever hun kernland hadden, staken daarna de rivier

212 Sherman, *Zerschlagung*, p. 169.

213 Cohen, *Hearts*, p. 234.

214 Zie bijv. Raymond van den Boogaard, ‘Bloedbad na val Bosnische stad Cerska’, *NRC Handelsblad*, 03/03/93.

215 Morillon, *Croire*, pp. 164-165; Hollingworth, *Christmas*, pp. 176-177; ‘VN-generaal: geen bewijs bloedbad’, *HP/De Tijd*, 07/03/93; Thieu Vaessen, ‘Morillon roept kritiek op VN-vredesmacht over zich af’, *ANP*, 08/03/93, 14:32.

216 Adrian Brown, ‘UN general braves fighting to help trapped Muslims’, *The Daily Telegraph*, 06/03/93.

217 Adrian Brown, ‘UN general braves fighting to help trapped Muslims’, *The Daily Telegraph*, 06/03/93.

218 Ekrem Abdic in een verslag vanuit Tuzla voor de Kroatische radio, *BBC Summary of World Broadcasts*, 11/03/93; Morillon, *Croire*, p. 165.

219 Zie bijv. ook Thomas, *Serbia*, p. 134.

SREBRENICA IN HET NAUW

Oost-Bosnië

gemakkelijker over dan de Moslims. Niettemin gingen er rond 1990 niet alleen Servische, maar ook Moslimleerlingen uit Oost-Bosnië naar school in Servië en veel van hun ouders gingen dezelfde weg om arbeid te verrichten aan de overzijde van de Drina.²²⁰ In tijden van nood, bijvoorbeeld tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen Serven en Oostenrijkers in deze regio streden, of in de Tweede Wereldoorlog, toen het heuvelachtige en beboste Oost-Bosnië het terrein was waarop partizanen, koningsgezinden, *ustashe* en Italiaanse en Duitse troepen met wisselend succes strijd leverden, vielen de bewoners naar believen terug op de ene of de andere oever en verleenden zij elkaar wederzijds steun.²²¹ Zo meldden Serven uit de streek rond Bratunac en Srebrenica zich in 1913 als vrijwilliger voor het Servische leger.²²²

Toch associeerde de Servische bevolking zich eerder met de directe burens aan de andere zijde van de rivier dan met Belgrado, een situatie die ook in de eerste helft van de jaren negentig nog bestond. Serven noch Moslims in de Drina-vallei associeerden zich met een nationale staat.²²³ In feite was de Podrinje een perifeer gebied, tamelijk geïsoleerd ten opzichte van zowel Belgrado als Sarajevo en zelfs van Tuzla. Als Oost-Bosnië al geïsoleerd was, dan gold dat in versterkte mate voor Srebrenica.²²⁴ Het stadje lag aan het eind van de riviervallei van de Križevica. De enige toegang tot het stadje liep via het twaalf kilometer verderop gelegen Bratunac, een plaats met in 1991 ongeveer 7700 inwoners. Halverwege tussen de beide stadjes lag het gehucht Potočari. Rondom het stadje Srebrenica lagen tal van buurtschappen, waar de tijd nog meer leek te hebben stilgestaan dan in het omringende gebied. De dorpjes waren vaak alleen via bijna onbegaanbare paden te bereiken en de bevolking leefde er voornamelijk van de eigen landbouw- en veeteeltactiviteiten. De agrarische productie ging het niveau van de zelfvoorziening nauwelijks te boven. Het percentage van de bevolking uit de Oost-Bosnische plaatsen Bratunac en Srebrenica dat emplooi vond in het buitenland was beduidend lager dan elders. In beide plaatsen was een kwart van de bevolking begin jaren tachtig nog analfabeet.²²⁵ De enige reden waarom Srebrenica in het verleden de belangstelling van de centrale autoriteiten had gewekt was het strategisch belang van de lood-, zink-, bauxiet- en zilvermijnen. Aan de laatste ontleende Srebrenica ook zijn naam, die letterlijk zilverstad betekent.

Kroaten ontbraken vrijwel in Bratunac en Srebrenica, wat wellicht heeft bijgedragen tot een scherper antagonisme tussen de beide etnische groepen. De Opština Bratunac bestond aan de vooravond van het conflict in de jaren negentig van de twintigste eeuw voor ongeveer tweederde uit Moslims en eenderde uit Serven.²²⁶ In de Opština Srebrenica was bijna 73 procent Moslim en ruim een kwart Serf.²²⁷ In de jaren tachtig groeide de bevolking van het stadje Srebrenica met ruim een kwart, van 4512 inwoners in 1981 naar 5746 in 1991.²²⁸ In het district Srebrenica daalde daarentegen het aantal bewoners in dezelfde periode, van 31.780 naar 30.920. In Srebrenica was sinds de Tweede Wereldoorlog sprake van een spectaculaire groei van de Moslimbevolking. Zij nam toe met bijna de helft, terwijl het aantal Serven met slechts eenzesde groeide.²²⁹

In de streek leefde een sterke herinnering aan de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereld-

220 Frans van Deijl, 'Ik hou van jou, mijn Bosnië', *HP/De Tijd*, 14/08/92, p. 25.

221 Zie ook de bijlage *Geschiedenis en herinnering*.

222 Ibidem.

223 Smit, 'Geography', p. 391.

224 Voor een uitgebreidere beschrijving van de geschiedenis van Srebrenica zie bijlage Duijzings;

Smit, 'Geography'.

225 Smit, 'Geography', p. 395.

226 Burg & Shoup, *War*, p. 30.

227 Burg & Shoup, *War*, p. 31; Hren (ed.), *Overlevenden*, pp. 15-16.

228 Smit, 'Geography', p. 396.

229 Smit, 'Geography', p. 396.

oorlog. In tegenstelling tot ontwikkelingen elders in Joegoslavië waren in het district Srebrenica nauwelijks mensen berecht voor misdragingen tijdens de oorlog. Niettemin wist de plaatselijke bevolking maar al te goed welke families een belangrijke rol hadden gespeeld bij het aanrichten van bloedbaden.²³⁰

In Bratunac zou onder jongeren het etnisch bewustzijn zwak ontwikkeld zijn geweest.²³¹ Eind jaren tachtig was echter ook in Bratunac en Srebrenica het etnisch-nationalisme voelbaar geworden. Voor de Serven was de bron daarvoor aanvankelijk het Belgrado van Milošević, voor de Moslims Sarajevo. In zekere zin werd de politieke oriëntatie van deze perifere regio's daardoor verlegd van de eigen streek naar de metropolen in het land. Belangrijke protagonisten van de ontwikkeling van het versterkte etnische bewustzijn waren in Srebrenica onder de Serven: de rechter Goran Zekić, die echter spoedig concurrentie kreeg van grotere extremisten, en onder de Moslims, Besim Ibišević, conservator van het streekmuseum. Ibišević kreeg spoedig gezelschap en later concurrentie van Ibran Mustafić. Beiden hadden gestudeerd in Sarajevo en waren teruggekeerd naar hun geboortedorpen rond Srebrenica. Deze nationalistische voormannen zochten hun aanhang vooral in de dorpen rond Srebrenica, die meestal etnisch homogeen waren. Voorheen, toen er geen sprake was van vrije verkiezingen, hadden de communisten zich nooit zo bekommerd om deze dorpen. Nu kozen de Moslim-dorpen massaal voor de SDA en de Servische dorpen voor de SDS. Niet alleen zorgden de nationalistische leiders voor een revolte tegen het communisme – waar zij geweest waren verwijderden dorpelingen de portretten van Tito van de muren – maar ook riepen zij herinneringen op aan de verschrikkingen van de Eerste en Tweede Wereldoorlog.

In Srebrenica werd het groeiend etnisch bewustzijn gevoed door economische belangengestellingen, vooral de kwestie van de verdeling van de werkgelegenheid in diverse bedrijven. Er kwam een mediacampagne op gang waarin de al dan niet vermeende benadeling van de Servische groep aan de kaak werd gesteld, terwijl Serven een bevestiging van die benadeling meenden te zien in hun teruglopend aandeel in de bevolkingssamenstelling. Deze campagne werd beïnvloed door zogenaamde lekken van vertrouwelijke informatie van de Servische staatsveiligheidsdienst SDB over de Servische achterstelling. Ondanks matigend optreden van zittende bestuurders in Bratunac en Srebrenica, was er sprake van een polarisering tussen de bevolkingsgroepen. Het sociale leven werd steeds meer opgedeeld langs etnische lijnen. Personen die probeerden te blijven bemiddelen ontvingen bedreigingen. Onder Moslims en Serven gingen geruchten dat de andere groep zich in het geheim aan het bewapenen was. Wie het zich kon veroorloven trok weg uit de streek. De Serven verhuisden, zoals zo vaak, naar de overzijde van de Drina.

Nadat de SDA en SDS de eerste vrije verkiezingen na de Tweede Wereldoorlog, in november 1990, in de omgeving van Srebrenica hadden gewonnen, werkten de twee nationalistische partijen aanvankelijk nog samen, gedreven door de behoefte de institutionele en personele heerschappij van het communisme gezamenlijk op te ruimen. Het conflict in Kroatië wierp ook in Srebrenica zijn schaduwen vooruit. Er ontstonden spanningen toen Ibišević en Mustafić Moslims ontraadden gehoor te geven aan oproepen van de JNA in mei en juni 1991, niet alleen omdat zij de Servische zaak geen Moslims leven waard achtten, maar ook omdat Moslims in Srebrenica zelf nodig waren voor het geval dat het daar tot gevechten zou komen. Toen zij daarom gevorderd werden voor de militaire rechtbank in Sarajevo te

230 VN, A/48/177 en S/25835, annex: Memorandum, p. 6.

231 Frans van Deijl, 'Ik hou van jou, mijn Bosnië', *HP/De Tijd*, 14/08/92, pp. 24-27.

verschijnen legden zij dat bevel naast zich neer. Het overheidsgezag werd steeds meer genegeerd of tegengewerkt. Gemeenschappelijke goederen werden gestolen, zoals elektriciteit of hout. Serven weigerden belasting te betalen aan het in meerderheid Bosnische gemeentebeheer van Srebrenica.

Begin september 1991 had het eerste grote incident in de omgeving van Bratunac en Srebrenica plaats. Dat gebeurde in Kravica, dat sinds mensenheugenis een broeinest van Servisch nationalisme was geweest.²³² Hiervanuit was na de Eerste Wereldoorlog geageerd voor onteigening van de Moslimgrondbezitters. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, in december 1941, begingen inwoners van Kravica een massamoord met geweren, messen en stokken op 68 Mosliminwoners van het plaatsje Sopotnik aan de Drina. Omgekeerd vermoordden ustaše in juli 1943 meer dan honderd Serven in Kravica. In augustus 1971 had er al eens een incident plaatsgevonden, toen een dronken Moslim uit Konjević Polje na een bezoek aan de kermis in Bratunac in een café in Kravica terecht was gekomen. Hij had de Serven daar uitgescholden wegens hun rol in de Tweede Wereldoorlog. Eerst was hij met een mes gestoken, maar toen hij het mes uit zijn zij trok en daar vervaarlijk mee begon te zwaaien, had de barman hem neergeschoten. Vóór de deur van het café zeeg hij dodelijk verwond ineem. Toen zijn dorpsgenoten uit Konjević Polje het ontzielde lichaam kwamen ophalen, volgde een schietpartij tussen inwoners van Kravica en de bezoekers uit Konjević Polje, waarbij overigens niemand gewond raakte. De militaire politie kwam eraan te pas om de orde te herstellen.²³³

In het najaar van 1990 durfden Moslims al nauwelijks meer door Kravica te reizen, zoals overigens omgekeerd Serven nauwelijks nog het tussen Bratunac en Srebrenica gelegen Potočari durfden te passeren. Op beide plaatsen waren wegversperringen opgeworpen waar leden van de andere bevolkingsgroep werden gecontroleerd.²³⁴ In 1991 werd Kravica het distributie- en trainingscentrum voor wapens voor Serven uit de omliggende gemeenten. Waaghalzen onder de Moslims begonnen toen juist provocerend door Kravica te rijden, waarbij zij verwensingen aan het adres van de Serven uitten, met groene vlaggen zwaaiden en luide 'oosterse' muziek afspeelden. Om hen 'een lesje te leren' beschoten plaatselijke Serven, geassisteerd door drie politiemannen uit Bratunac, op 3 september 1991 een van die auto's, waarbij twee Moslims omkwamen. Daarna gingen duizenden Moslims in Bratunac protesterend de straat op.²³⁵ Na het referendum over de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina namen de etnische spanningen in Bratunac en Srebrenica nog verder toe.

In maart 1992 sneden Serven van twee Moslims in de buurt van Bratunac de keel door. Vanaf dat moment had angst de mensen in en rond Bratunac en Srebrenica in hun greep. Mannen gingen nauwelijks nog naar hun werk, maar overlegden op straat en in koffiehuisen over de situatie. Anderen ontvluchtten het gebied. Toen begin april de mare ging dat Serven van buiten Bratunac de Moslims in het stadje zouden aanvallen, trok een grote groep Moslims uit Bratunac zich terug in de bergen en hield zich dagenlang schuil in de bossen. Sommigen vluchtten naar naburige dorpen, anderen stuurden hun vrouw en kinderen naar veiliger streken.²³⁶

232 Bijlage Duijzings, Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië.

233 Interviews L. Bogdanović en N. Stjepanović, 20/10/00.

234 Bijlage Duijzings, Geschiedenis en herinne-

ring in Oost-Bosnië.

235 Zie ook 'Geweld breidt zich uit naar Bosnië', *NRC Handelsblad*, 06/09/91.

236 Frans van Deijl, 'Ik hou van jou, mijn Bosnië', *HP/De Tijd*, 14/08/92, p. 25.

Medio april stelden Serven een ultimatum aan de Moslims in Srebrenica en de omliggende dorpen. Zij dienden vóór 18 april hun wapens in te leveren. Toen dit ultimatum verstreken was, werden de eerste granaatbeschietingen uitgevoerd op Srebrenica en omgeving. Een groot deel van de bevolking en enkele gewapende Moslims vluchtten de besneeuwde heuvels rond de stad in. Slechts 365, voornamelijk oudere Moslims bleven in het stadje achter.²³⁷ Milities van Arkan en Šešelj, Beli Orlovi en groepen uit Bijeljina trokken daarna Srebrenica binnen, gegidst door lokale Serven, onder wie Goran Zekić, de Servische afgevaardigde naar het parlement van Bosnië-Herzegovina.²³⁸ Zij plunderden, staken diverse huizen in brand en vermoordden 27 mensen.²³⁹

Op 5 mei omsingelden troepen van Arkan en Šešelj Bratunac.²⁴⁰ Het waren voornamelijk troepen die eerder in Zvornik hadden huisgehouden.²⁴¹ Samen met radicale Serven uit Bratunac en omgeving joegen zij de Moslims uit Bratunac en de omringende dorpen uit hun huizen, waarna zij hen al hun waardevolle bezittingen afnamen. Wie probeerde te vluchten, werd neergeschoten. Enkele dorpen werden in brand gestoken. Enige duizenden Moslims werden gearresteerd. Ongeveer zevenhonderd van hen werden naar het politiebureau gebracht, waar de troepen van Arkan en Šešelj het toen voor het zeggen hadden. De volgende dag brachten Servische troepen enkele duizenden Moslimvrouwen en -kinderen naar het stadion van de plaatselijke voetbalclub Bratstvo. Enkele meisjes zouden zijn overgebracht naar het plaatselijke hotel Fontana, waar zij zouden zijn verkracht. De vrouwen en kinderen werden uiteindelijk per bus afgevoerd naar Kladanj, dat in handen was van de Bosnische regering.

De mannen werden naar de gymnastiekzaal van de Vuk Karadžić basisschool gebracht. Terwijl 150 tot 200 gewapende Serven de school omsingelden, werden de gevangenen Moslims gedurende enkele dagen op afgrijselijke manieren gemarteld. Velen werden doodgeslagen met knuppels of hamers. Mensen werden met messen bewerkt en gedwongen kledingstukken op te eten. In totaal zouden enkele honderden Moslimmannen zijn vermoord. De lijken werden ten dele verbrand. De resterende lichamen werden in de Drina geworpen. Vierhonderd Moslims werden ten slotte geruild tegen Servische gevangenen.²⁴² Op 23 mei zouden onder leiding van de SDS-voorzitter van Bratunac, Miroslav Deronjić, nog zeventig Moslims worden vermoord voor de moskee van het naburige Glogova.²⁴³

Vanaf 6 mei gingen Moslimstrijders uit Srebrenica over tot een tegenaanval op de Serven in deze stad. Op 8 mei 1992 werd Goran Zekić vermoord. Volgens beweringen van Serven zou dat het werk zijn geweest van een Moslim-politieman uit Srebrenica, Hakija Mehuljić.²⁴⁴ Deze moord werd, zoals wel vaker viel waar te nemen tijdens de strijd in Bosnië bij de dood van een lokaal vooraanstaand figuur, het sein voor een exodus van Serven uit Srebrenica. Deze uittocht werd nog in de hand gewerkt doordat twee andere Moslims die zich hadden

237 Hren (ed.), *Overlevenden*, p. 17.

238 Hren (ed.), *Overlevenden*, pp. 58-59 en 103.

239 Hren (ed.), *Overlevenden*, pp. 17 en 59-60.

240 Williams & Cigar, III.C.1; Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, IV.A.10.

241 Ludwig Boltzmann Institute, "Operations", par. 5.2.

242 Er worden getallen genoemd uiteenlopend van tweehonderd vermoorde Moslims tot vele

honderden, B. Rijs, 'Sporen van een massamoord', *HP/De Tijd*, 28/08/92, pp. 10-12; Westerman & Brug, p. 71; Verenigde Naties, S/1994/674/

Add.2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, IV.A.10.

243 Verenigde Naties, S/1994/674/Add.2(Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, III.C, Forces of Miroslav Deronjić en IV.A.10.

244 Zie bijlage *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

opgeworpen als commandant, Naser Orić en Zulfo Tursunović, omringende dorpen die bewoond werden door Serven begonnen aan te vallen en daarna oprukten naar Srebrenica. Een groot deel van de Servische vluchtelingen vond onderdak in Bratunac. Dit nabijgeleden stadje, dat een Moslimmeerderheid had gekend, werd in deze tijd een bijna zuiver Servische plaats. Zo bracht de logica van het proces van wederzijdse etnische zuivering tussen Moslims en Serven in dit deel van de Drinavallei een ruimtelijk scheiding tussen beide groepen teweeg. Het was nu niet alleen een kwestie van Moslims tegen Serven, maar ook een strijd tussen die van Srebrenica en die van Bratunac, geholpen door het feit dat er al jarenlang sprake was van animositeit tussen beide stadjes, gevoed door de grotere rijkdom van Srebrenica.²⁴⁵

Gedurende de rest van 1992 waren de Serven in deze streek in het defensief. In totaal vielen Moslimstrijders uit Srebrenica 79 Servische plaatsen in de districten Srebrenica en Bratunac aan. Zij volgden een bepaald patroon, waarbij aanvankelijk Serven werden verdreven uit etnisch gemengde dorpen, vervolgens Servische gehuchten die omringd waren door Moslimdorpen werden aangevallen en ten slotte de resterende nederzettingen van Serven werden overvallen. Inwoners werden vermoord, huizen geplunderd en in brand gestoken of opgeblazen. De overvallen werden bij voorkeur uitgevoerd op Servische feestdagen (de dag van Sint Joris, Sint Vitus dag, de dag van de Heilige Petrus en Kerstmis), waarschijnlijk omdat de verwachte weerstand dan het geringst zou zijn, maar het droeg tegelijkertijd bij tot een sterk gevoel van Servische gekrenktheid. De aanvallen hadden vaak een bloedig karakter. Slachtoffers werd bijvoorbeeld de keel doorgesneden, ze werden met hooivorken bewerkt of ze werden in brand gestoken.

Naar schatting tussen de duizend en twaalfhonderd Serven kwamen om bij deze aanvallen, terwijl er onder hen ongeveer drieduizend gewonden vielen. Uiteindelijk waren er van de oorspronkelijk 9390 Servische inwoners van het district Srebrenica nog maar 860 over, voornamelijk in de vier dorpen Skelani, Crvica, Petriča en Liješće.²⁴⁶ Servische pogingen om de overige dorpen te verdedigen hadden weinig succes. De Serven uit het district Bratunac werden grotendeels teruggeworpen op de gelijknamige stad. De autoriteiten van de Republika Srpska, geconfronteerd met een voortdurend gebrek aan manschappen, toonden tot begin 1993 weinig interesse in de verdediging van het gebied. Omgekeerd hoefden de Moslims van Srebrenica niet op veel belangstelling van de autoriteiten in Sarajevo te rekenen. Geconfronteerd met de opmerking dat ook Moslims in Oostelijk Bosnië wreedheden hebben begaan zei de Bosnische vice-president Ganić: 'De Moslims langs de Drina hebben nooit steun van ons gehad, die hebben zelf hun wapens geregeld.'²⁴⁷

Reeds bij het begin van de gevechten rond Srebrenica en Bratunac had Naser Orić uit Potočari zich onderscheiden als een geducht Moslimstrijder. Orić was op 3 maart 1967 geboren in Potočari. Hij had de politie school in Zemun bij Belgrado bezocht en was daarna toegetreden tot de antiterreureenheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Na verloop van tijd werd hij lijfwacht van Milošević. Toen er in Belgrado een arrestatiebevel tegen hem was uitgevaardigd, volgens sommigen wegens diefstal, volgens anderen wegens

245 Bijlage Duijzings, Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië.

246 Voor een gedetailleerd overzicht van de aanvallen, de slachtoffers, de vermoedelijke daders

en de getuigen, zie VN, A/48/177 en S/25835, annex: Memorandum, p. 6.

247 Nicole Lucas, 'Bosnische vice-president: 'Kroaten hebben ons nodig'', *Trouw*, 23/02/93.

moord,²⁴⁸ ging hij naar Ilidža, waar hij een halfjaar bleef. Van daaruit keerde hij begin 1992 terug in Srebrenica, op het moment dat de spanningen in Bosnië opliepen. Hij had toen de functie van plaatselijke politieman gekregen, wat zou zijn gebeurd op voorspraak van de SDA-man Ibran Mustafić, een verwant van Orić' moeder. Samen zouden ze met SDA-gelden wapens hebben aangekocht, hoewel werd betwijfeld of de gelden en de wapens altijd waren gebruikt voor hun oorspronkelijke bestemming, de verdediging van de Moslims. Met zeventien vrienden bereidde Orić zich voor op gevechten met Serven. Door een combinatie van dapperheid en wreedheid ontwikkelde Orić zich aan het begin van de vijandelijkheden tot een charismatische oorlogsheld die voorop ging bij de aanval en de verdeling van buit.²⁴⁹ Hij was een meester in de overvaltechniek, maar daarmee was hij nog geen groot strateeg. Bovendien was de gedachte dat hij in ruil voor zijn dapperheid aanspraak kon maken op privileges hem niet vreemd. Aanvankelijk was Orić een van de lokale commandanten van Srebrenica, die voornamelijk verantwoordelijk was voor het noordelijk deel van de enclave. Spoedig kreeg hij echter, op aandrang van de militaire leiding in Sarajevo en geholpen door zijn SDA-lidmaatschap, de leiding over de andere commandanten in Srebrenica. Het lukte Orić, ondanks vele militaire successen gedurende de tweede helft van 1992, niet om aansluiting te vinden bij het Moslim-gebied rond Tuzla. Bovendien verzuimde hij Bratunac in te nemen, waardoor hij een belangrijke aanvoerweg zou hebben beheerst.

Op 7 januari 1993, tijdens het Servische kerstfeest vond een grote aanval van Moslims onder leiding van Orić plaats op Kravica. Het volledig Servische dorp telde toen 353 inwoners, 28 van hen werden omgebracht, waarna de plaats zelf in puin werd gelegd. De gebeurtenis bleef op dat moment onopgemerkt in de westerse pers, anders dan de aanslag op vice-premier Turajlić die vrijwel gelijktijdig plaatsvond in Sarajevo, waar de vertegenwoordigers van de internationale media zich hadden verzameld. Eind januari veroverden Moslims uit Srebrenica bijna een andere Servische plaats, Skelani. Het gebied dat de ABiH rond Srebrenica in handen had, bereikte nu zijn grootste omvang. Nadat de Moslims van Srebrenica er in september 1992 in waren geslaagd een verbinding tot stand te brengen met het zuidelijker gelegen Moslim-gebied Žepa, kwam in januari 1993 ook een verbinding tot stand met de enclave Cerska ten westen van Srebrenica. Op dat ogenblik had het Moslim-gebied in Oost-Bosnië zijn grootste omvang bereikt: ongeveer 900 vierkante kilometer. De ABiH was aan verschillende kanten Bratunac tot op drie kilometer genaderd.

Het Servische offensief in Oost-Bosnië en problemen rond de humanitaire hulpverlening

Intussen was in oktober 1992 al een offensief begonnen van de VRS tegen de Moslim-enclave, die zich toen uitstreekte van Cerska tot voorbij Žepa. Deze enclave en die rond Tuzla lieten namelijk slechts een smalle opening bij Zvornik voor de verbinding van de Bosnisch-Servische strijdkrachten met Servië aan de overzijde van de Drina. Eenheden van het Joegoslavische leger, de VJ, hadden zich toen samen met Servische paramilitairen verzameld in Bajina Bašta, aan de Servische kant van de Drina. Vanuit Bajina Bašta en vanaf de hellingen van de berg Tara in Servië werden doelen op het grondgebied van Srebrenica beschoten.²⁵⁰ Het offensief van de VRS werd opgehouden door de winter, maar in januari kwam het goed

248 Volgens Archief MID, Directie Operatiën, Koninklijke Landmacht, Afdeling Inlichtingen en Veiligheid, Sectie Inlichtingen, Supintrep Enclave Srebrenica, nr. 30370/4/021194, p. A-1, zelfs

wegens zevenvoudige moord.

249 O.m. interview P. Koring, 05/07/00.

250 Čekić, *Aggression*, pp. 276-277.

op gang met een massale aanval op Konjević Polje ten noorden van Srebrenica. Zij maakte onderdeel uit van een Bosnisch-Servisch plan om te voorkomen dat Oost-Bosnië, zoals was voorzien in het Vance/Owen-plan, een Moslim-gebied zou worden. De Bosnische Serven leken de situatie daar in hun voordeel te willen beslechten en de internationale gemeenschap voor een voldongen feit te plaatsen.²⁵¹

Na zware artilleriebeschietingen en aanmoedigen aan de uitgehongerde bevolking in de Moslim-enclaves om via corridors te evacueren naar Tuzla, vielen plaatsen als Cerska, Konjević Polje en Skelani begin februari in Bosnisch-Servische handen. Inderdaad maakten duizenden Moslims van deze gelegenheid gebruik om weg te komen. Tegelijkertijd pleitte Karadžić voor het houden van referenda in het gebied langs de Bosnisch-Servische grensrivier de Drina om te bezien of zij aansluiting wensten bij het Moslim-gebied of bij de Serven.²⁵² Een ander deel van de bevolking uit de veroverde Moslim-dorpen vluchtte naar Srebrenica, waardoor het aantal inwoners van dat stadje sterk steeg.

De humanitaire situatie in Oost-Bosnië was bar slecht. Dagelijks kwamen in Cerska, Goražde, Srebrenica en Žepa tientallen mensen van de honger en kou om. Volgens de Bosnische VN-ambassadeur zouden er zelfs gevallen van kannibalisme zijn signaleerd, maar UNHCR weersprak dat laatste als een voorbeeld van ‘de toenemende hysterie’.²⁵³

De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Ogata had intussen al herhaaldelijk aandacht gevraagd voor de extreem moeilijk omstandigheden waaronder de hulpverlening moest plaatsvinden. Op 15 januari trok ze bij Boutros-Ghali aan de bel met een brief waarin zij erop wees hoe de Bosnisch-Servische autoriteiten de toegang aan konvoien weigerden, terwijl de Bosnische regering zich steeds kritischer opstelde tegenover de hulpverlening, omdat zij daarin een belemmering zag voor een militaire interventie.²⁵⁴ Eind januari moest UNHCR alle konvoien vanaf de Dalmatische kust naar Sarajevo stopzetten, omdat de Bosnisch-Kroatische strijdkrachten vrachtwagens met hulpgoederen voor de Moslims in Centraal-Bosnië tegenhielden. Eind januari kreeg Ogata toezeggingen van Ćosić, Milošević, Tudjman, Izetbegović, Karadžić en Boban dat zij alles zouden doen wat in hun vermogen lag om de hulpkonvoien doorgang te verlenen.²⁵⁵ Het had nauwelijks effect. Ondanks dergelijke pogingen de oostelijke enclaves te bereiken, was er sinds 19 januari geen hulpkonvooi in geslaagd Goražde te bereiken; in Žepa was dat niet gebeurd sinds 17 januari en de inwoners van Srebrenica hadden al vanaf 10 december 1992 geen konvooi meer gezien.²⁵⁶

Medio februari verboden de autoriteiten in Sarajevo en Tuzla de distributie van hulpgoederen in deze twee steden ‘uit solidariteit’ zolang de Bosnische Serven doorlating van

251 ‘Bosniërs wijzigen in de Drina-vallei de kaart van Vance en Owen’, *de Volkskrant*, 06/02/93; F. Westerman, “‘Serviërs proberen door zuiveringen plan te wijzigen’”, *de Volkskrant*, 10/02/93.

252 ‘Etnische zuiveringen’ Bosnië op andere leest’, *Trouw*, 08/02/93.

253 ‘Getergde VN staken hulp voor heel Bosnië’, *de Volkskrant*, 18/02/93; ‘VN zet hulp aan Bosnië

toch voort’, *De Telegraaf*, 18/02/93.

254 ABZ, DIO/2004/00075. Ogata aan Boutros-Ghali, 15/01/93.

255 ABZ, DIO/2004/00075. Ogata aan Boutros-Ghali, 02/02/93.

256 Zie bijv. ABZ, DIO/2004/00075. UNHCR Updates on Ex-Yugoslavia, 02/02/93 en 12/02/93.

vrachtwagens met hulpgoederen voor Cerska en Goražde in Oost-Bosnië blokkeerden.²⁵⁷ De maatregel in Sarajevo zou een concessie zijn geweest aan een delegatie uit Srebrenica, die van de autoriteiten in Sarajevo had geëist dat zij de aandacht van de wereld zouden vestigen op het leed in Srebrenica door voor elke dode die er in Srebrenica viel een Serf in Sarajevo om te brengen. Zo ver had de Bosnische regering niet willen gaan. De blokkade van voedsel aan de eigen bevolking beschouwde de Bosnische regering een *second-best* oplossing.²⁵⁸

De VN dreigden intussen de hulpverlening aan de Bosnische Serven stop te zetten, als zij geen konvoien doorlieten naar de oostelijke enclaves. De onderminister van Buitenlandse Zaken van de Republika Srpska, Todor Dutina, zei echter dat de Serven niet konden toestaan dat Oost-Bosnië zou toebehoren aan de Moslims.²⁵⁹ En het Servische persbureau Tanjug meende dat de hulp vooral ten goede kwam aan Moslim-strijders in die enclaves in plaats van aan burgers. Het suggereerde dat het moeilijk verteerbaar was dat de overlevenden van 'gruweldaden' van de Moslims zouden moeten toestaan dat 'hun toekomstige moordenaars' werden gevoed.²⁶⁰

De weigering voedselkonvoien door te laten was voor Ogata aanleiding op 17 februari alle hulp aan Moslims stop te zetten. Zij wilde bovendien niet langer dat konvoien dagenlang op toestemming moesten wachten bij wegversperringen. De voortdurende politieke belemmeringen voor humanitaire hulp waren haar een doorn in het oog. Twee gestrande UNHCR-konvoien die geen toegang hadden gekregen tot Cerska en Goražde keerden terug. Een konvoi dat klaarstond om naar Žepa af te reizen vertrok niet.²⁶¹

Met haar stap verraste Ogata vriend en vijand. Morillon, die zich steeds meer getergd toonde door de machteloosheid van de vredestroepen, kondigde in een reactie op het besluit van Ogata aan dat UNPROFOR dan zelf wel een konvoi zou sturen naar de Moslims in Goražde. Hij vertrok dadelijk naar Rogatica om met de Bosnische Serven te onderhandelen over opheffing van de blokkades op weg naar de Oost-Bosnische enclave.²⁶² Maar het VN-hoofdkwartier in New York wilde dat hij zich afzijdig hield²⁶³ en Morillon werd *overruled* door Wahlgren.²⁶⁴ De Veiligheidsraad was gepikeerd, omdat deze vond dat het besluit dat Ogata had genomen tot de competentie van de raad behoorde en niet tot die van UNHCR.²⁶⁵ Biegman, de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN noemde

257 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 15/93, 16/02/93; 'Pakhuisen overvol in Sarajevo', *Trouw*, 13/02/93; 'Serviërs houden hulp Oost-Bosnië tegen', *Trouw*, 15/02/93; 'Laatste bakkerij Sarajevo moet zijn deuren sluiten', *Trouw*, 16/02/93; 'Bewoners Sarajevo achter boycot VN-hulp', *Trouw*, 17/02/93; 'Nieuw dieptepunt Bosnië: spelletje met voedselhulp', *Trouw*, 19/02/93; 'Serviërs blijven voedselhulp voor moslims tegenhouden', *De Telegraaf*, 15/02/93; 'VN woedend over cynisch spel met hulpgoederen voor Bosnië', *De Telegraaf*, 17/02/93; 'Moslims in de aanval in Sarajevo', *de Volkskrant*, 12/02/93; 'Hulpkonvoi voor Moslims opnieuw tegengehouden', *de Volkskrant*, 16/02/93.

258 Hollingworth, *Christmas*, p. 168; Burg & Shoup, *War*, p. 179.

259 'Serviërs willen oosten van Bosnië niet opgeven' *ANP*, 15/02/93, 15:06; 'Moslim-enclave blijft van hulp verstoken', *De Telegraaf*, 16/02/93.

260 Ibidem.
261 ABZ, DIO/2004/00075. UNHCR Update on ex-Yugoslavia, 17/02/93; Boddens Hosang 176 aan Kooijmans, 17/02/93; Hollingworth, *Christmas*, pp. 166-168.

262 'Flüchtlingskommissariat zieht Konvois Anet Bleich, Kontroverse in der UNO über Bosnien', *Süddeutsche Zeitung*, 19/02/93; John F. Burns, 'Bosnia Cheering Decision by U.N. to Resume Aid', *The New York Times*, 20/02/93.

263 Hollingworth, *Christmas*, p. 166.

264 Minear a.o., *Action*, p. 88.

265 ABZ, DPV/ARA/01812. Biegman 148 aan Kooijmans, 17/02/93.

het 'enigszins absurd' dat de hongerstaking in Sarajevo in de verklaring van Ogata op gelijke voet gesteld werd met de al maanden durende weigering van de Serven om voedsel door te laten naar Oost-Bosnië, een beleid dat neerkwam op de uithongering van de gebieden die de Serven (nog) niet in handen hadden: 'Het is een illustratie van de onuitroeibare even-handedness die betracht wordt t.a.v. de agressors, de slachtoffers en de (Kroatische) profiteurs in het conflict.'²⁶⁶ Izetbegović reageerde op het besluit van Ogata om de hulpverlening stop te zetten door de Amerikaanse regering te vragen de omsingelde Moslimsteden vanuit de lucht te bevoorraden.²⁶⁷ Tevens besloot hij de vredesonderhandelingen in New York te boycotten, zolang Oost-Bosnië niet werd bevoorrad.²⁶⁸

Boutros-Ghali zag zich genoodzaakt Ogata's besluit publiekelijk terug te draaien.²⁶⁹ Op 21 februari kondigde Ogata aan dat de hulpkonvoeien weer zouden worden hervat, nadat zij van alledrie oorlogvoerende partijen in Bosnië de garantie had gekregen dat zij de konvoeien niet langer iets in de weg zouden leggen.²⁷⁰

De opstelling van de autoriteiten in Sarajevo en het daaropvolgende besluit van Ogata sorteerden intussen effect.²⁷¹ Op 21 februari werd voor de tweede keer sinds het uitbreken van de oorlog in Bosnië een konvooi toegelaten tot Žepa.²⁷² En de Amerikaanse regering besloot inderdaad tot bevoorrading van de oostelijke enclaves vanuit de lucht, een actie die op 28 februari begon. De Europese Gemeenschap voelde zich overvallen door de snelle Amerikaanse actie en bleef een daadwerkelijke reactie aanvankelijk schuldig. Pas een maand later gingen ook Franse toestellen deelnemen aan de droppings.

Het Nederlandse ochtendblad *Trouw* klaagde in een hoofdredactioneel commentaar dat de West-Europese landen 'geen vinger uitsteken, dat wil zeggen geen vliegtuig beschikbaar stellen om aan de actie mee te doen'.²⁷³ De VVD'er Weisglas vond het een 'beschamende situatie' dat de Amerikanen in Europa de kastanjes uit het vuur zouden moeten halen. Daarom stond zijn fractie net als die van PvdA en CDA achter het voorstel van de ministers Kooijmans en Ter Beek om de Amerikaanse voedseldroppings te steunen met F-16's, al hadden de parlementariërs liever gezien dat de konvoeien op de grond eens schietend door de barricades zouden gaan.²⁷⁴ Een woordvoerder van Defensie zei dat de F-16's vrijwel dadelijk konden worden ingezet: 'Als de Amerikanen zeggen dat zij over enkele dagen met de droppings willen beginnen, dan kunnen wij direct meedoen.'²⁷⁵ Het aanbod werd onmiddell-

266 ABZ, DPV/ARA/01812. Biegman 148 aan Kooijmans, 17/02/93.

267 'Voor VN-helpers in Bosnië is grote wachten begonnen', *De Telegraaf*, 19/02/93; 'VS gekant tegen opschorten hulp', *Trouw*, 19/02/93.

268 'VN-chef gelast hervatting hulpoperaties in Bosnië', *De Telegraaf*, 20/02/93.

269 'VN-chef gelast hervatting hulpoperaties in Bosnië', *De Telegraaf*, 20/02/93; 'VN-chef haalt uit naar Japanse. Hulpoperaties voor ex-Joegoslavië moeten worden hervat', *Trouw*, 20/02/93; Susan Chira, 'Japanese Diplomat Puts Refugees Before Politics', *The New York Times*, 07/04/93.

270 ABZ, DIO/2004/00075. UNHCR Update on ex-Yugoslavia, 21/02/93.

271 Ejur Ganić: 'Het was onze enige manier om solidariteit te tonen. Bovendien moest de wereld

weer eens wakker geschud worden. Dat is gelukt, constateert hij tevreden . . .', N. Lucas, 'Bosnische vice-president: 'Kroaten hebben ons nodig'', *Trouw*, 23/02/93.

272 Het vorige konvooi had het stadje medio januari 1993 bereikt.

273 'Absurde beelden', *Trouw*, 02/03/93.

274 De Kok en Valk in NCRV, *Hier en Nu*, 23/02/93, 13.10 uur; 'Kamer positief over aanbod Kooijmans en Ter Beek. Onze F16's naar Bosnië als steun voedseldroppings', *De Telegraaf*, 24/02/93.

275 'Verdeelde reacties op plan VS voor droppen voedsel boven Bosnië', *Trouw*, 24/02/93. Zie ook 'Nederland wil voedseldroppings met F-16's steunen', *ANP* 23/02/93, 16:08

lijk door Washington van de hand gewezen.²⁷⁶ Na een gesprek met Boutros-Ghali maakte Clinton duidelijk dat het om een zuiver humanitaire operatie ging en dat de transporttoestellen niet begeleid zouden worden door gevechtsvliegtuigen. De Bosnisch-Servische leiders zegden toe de vliegtuigen niet te zullen aanvallen.²⁷⁷

Het was een pijnlijke afwijzing voor de Nederlandse regering, die al tweemaal eerder (ten tijde van de Golfoorlog en na afkondiging van het vliegverbod) een blauwtje had gelopen met een aanbod van F-16's. Overigens dienden de droppings, waarvan slechts dertig procent hun bestemming bereikte,²⁷⁸ voornamelijk een symbolisch doel: Zij moesten de blokkades door de Bosnische Serven van transporten over de grond breken.²⁷⁹

Op 2 maart, enkele dagen nadat de droppings waren begonnen veroverde de VRS een van de gebieden waarvoor ze bedoeld waren, de enclave Cerska, na een beleg van tien maanden. Volgens sommigen was het Servische succes zelfs te danken aan het feit dat de Moslimtroepen hun stellingen hadden verlaten om op zoek te gaan naar de afgeworpen voedselpakketten.²⁸⁰ Na de val van Konjević Polje en Cerska begin maart 1993 was Srebrenica vrijwel afgesloten van de buitenwereld. Als gevolg van etnische zuiveringen in 1992 en het Bosnisch-Servische offensief vanaf het najaar van 1992 waren Moslims uit Zvornik, Bijeljina, Višegrad, Bratunac, Vlasenica, Konjević Polje, Cerska en tal van andere nabijgelegen plaatsen naar Srebrenica en Potočari gevlucht, waardoor de oorspronkelijke bevolking daar met enkele tienduizenden was aangezwollen. Er ontstond daardoor een enorm gebrek aan voedsel, terwijl de hygiëne snel verslechterde. De Britse arts Simon Mardel, een hulpverlener van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO), die op 6 maart Srebrenica wist te bereiken, berichtte dat daar minstens tweeduizend zieken en gewonden waren. Het laatste konvoi dat de enclave had bereikt was op 10 december gearriveerd. Per dag zouden er veertig mensen sterven en rond negenhonderd kinderen zouden met hun ouders op straat leven. Volgens Mardel kon de situatie de vergelijking met landen als Afghanistan, Ethiopië en Liberia moeiteloos doorstaan. Hij had gezinnen gezien die een hele week niet hadden gegeten. 'Kinderen lagen roerloos, ouders waren apathisch.'²⁸¹ Hij vond de situatie in Srebrenica erger dan wat hij in burgeroorlogen in andere werelddelen had gezien. Sommige mensen aten volgens hem zelfs hooi om in leven te blijven.²⁸² Een speciaal hulpkonvoi, dat honderd zwaargewonden uit Srebrenica wilde evacueren, werd op 9 maart echter niet toegelaten tot de enclave.²⁸³

Intussen viel de VRS Srebrenica aan. Het Bosnisch-Servische leger kreeg daarbij steun

276 'Kans op inzet Nederlandse F-16's in Bosnië uiterst klein', *ANP*, 24/02/93, 17:55; 'Geen bijdrage NAVO-partners aan voedseldroppings VS', *ANP*, 26/02/93, 15:47.

277 'Voedseldroppen boven Bosnië wordt riskant voor vliegtuigen', *Trouw*, 25/02/93; Theo Koelé, 'Vlag met Navo-ster wappert nog lang niet boven Bosnië', *Trouw*, 26/02/93.

278 'Moslims mogen uit Cerska. Karadžić neemt verholen driegement over terrorisme terug', *Trouw*, 05/03/93.

279 Amerikaans minister van Defensie Les Aspin, aangehaald in 'Serviërs veroveren Cerska en eisen ontwapening moslims', *De Telegraaf*, 03/03/93.

280 'Moslims slaan weer massaal op de vlucht', *De Telegraaf*, 04/03/93.

281 'Wanhopige Moslims tot alles bereid om Srebrenica te verlaten', *ANP*, 31/03/93, 14.10; 'VN-commandant wekt woede van Bosniërs', *De Telegraaf*, 08/03/93; "'Geen massamoorden in Cerska". Bosniërs woedend over snelle conclusie VN-commandant', *Trouw*, 08/03/93; Holligworth, *Christmas*, pp. 174 en 178-183.

282 'Evacuatie per helikopter uit Srebrenica', *De Telegraaf*, 15/03/93.

283 'Ćosić: Een multinationaal Bosnië zal kansloos zijn', *De Telegraaf*, 10/03/93.

vanuit de grensplaats Bajina Bašta in Servië. Ooggetuigen zagen er de verplaatsing van grote aantallen tanks, pantservoertuigen, artilleriestukken, raketten, vliegtuigen en helikopters en zij maakten melding van deelname van het Titove Užice en het Valjevo Korps, beide uit Servië. De operatie stond onder leiding van generaal Ojdanić, de bevelhebber van het Užice-korps.²⁸⁴ Tegelijkertijd trokken vanaf Skelani Šešeljs četniks onder leiding van Branislav Vakić en met steun van de MUP-man 'Badža' Stojičić op naar Srebrenica. Ze hadden begin 1992 een training ondergaan op de militaire basis Bubanj Potok bij Belgrado en waren later overgebracht naar een nieuwe basis bij Bajina Bašta, nog net aan de Servische zijde van de Drina, nabij Bratunac en Srebrenica. Daar werden zij verder getraind door Frank ('Frenki') Šimatović van het Servische ministerie van Binnenlandse Zaken, die daar met zijn eigen speciale troepen gelegerd was. De *četniks* van Šešelj werden voorzien van de beste wapens die zij tot nu toe hadden gehad: mortieren, machinegeweren en *sniper rifles* met nachtzichtapparatuur, waarna Šimatović hen leidde in acties tegen de Moslims van Srebrenica. Ook Arkans Tijgers waren actief in het terrein.²⁸⁵ Een poging van de Bosnische regering om iets te doen aan de benarde positie van de Moslimstrijders rond Srebrenica mislukte toen een konvooi van duizenden Milan antitankraketten, die in Maleisië waren aangeschaft, werd geconfisceerd door Kroatische troepen als uitvloeisel van de strijd die was uitgebroken tussen Kroaten en Moslims in Centraal-Bosnië.²⁸⁶

Op 11 maart hadden Owen en Vance een vijf uur durende bespreking met Milošević in Parijs onder auspiciën van Mitterrand en Dumas. Aan Milošević werd duidelijk gemaakt dat aanvaarding van het Vance/Owen-plan Servië weer een waardige plaats zou kunnen bezorgen binnen de Europese statengemeenschap. Verwerping ervan zou daarentegen tot verdergaande sancties en isolement leiden. Het werd de gesprekspartners van Milošević duidelijk dat het Servische staatshoofd meer onder de indruk was van economische dan van politieke argumenten en gemakkelijker te bewegen was inzake Krajina dan ten aanzien van Bosnië-Herzegovina. Niettemin beloofde hij ten slotte dat hij Karadžić, Mladić en Koljević zou vragen op 14 maart voor besprekingen naar New York te gaan.²⁸⁷ Terug uit Parijs merkte Milošević echter dat Karadžić ernstige bezwaren maakte tegen deelname van Mladić aan de besprekingen in New York.²⁸⁸ Mladić zelf had graag naar New York willen gaan, omdat hij er persoonlijk wilde toezien op wat er aan de onderhandelingstafel gebeurde met wat hij langs militaire weg had bereikt. Toen Karadžić weigerde Mladić mee te nemen,

284 Commentaar van Senad Avdić, redacteur van *Slobodna Bosna*, BBC Summary of World Broadcasts, 08/03/93; Ekrem Abdić in een verslag vanuit Tuzla voor de Kroatische radio, ibidem, 11/03/93; interview N. Mujkanović, 20/05/99; Williams & Cigar, 'War Crimes', VB.1; Čekić, *Aggression*, pp. 277-278.

285 Jonathan S. Landay, 'Belgrade Regime Tied to Alleged War Crimes', *The Christian Science Monitor*, 26/11/93; Julian Borger, 'Inside Story: The President's Secret Henchmen', *The Guardian* (London), 03/02/97; Williams & Cigar, 'War Crimes', III.B.2.

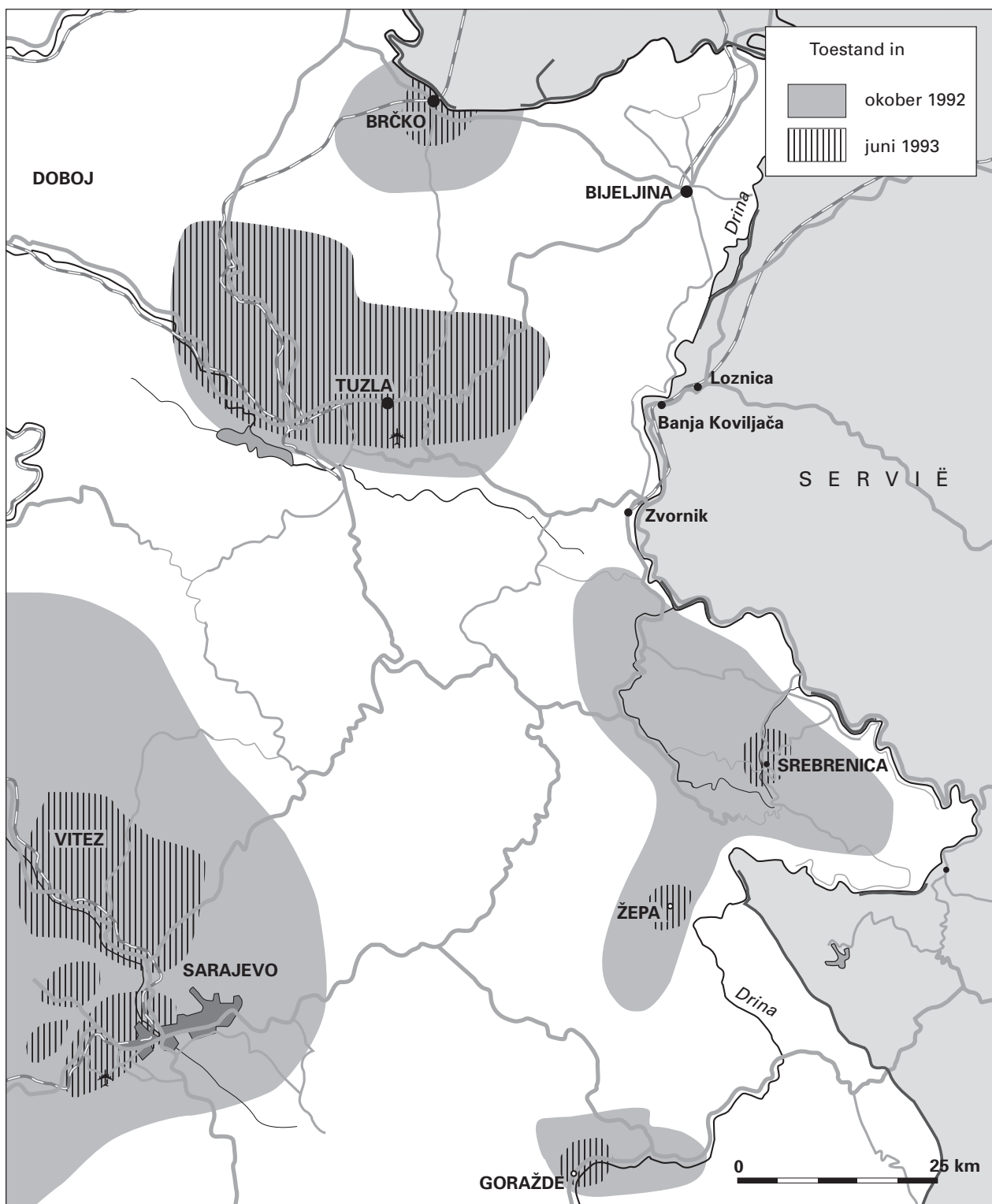
286 John Pomfret & David B. Ottaway, U.S. Allies Fed Pipeline of Covert Arms to Bosnia, *The*

Washington Post, 12/05/96.

287 Owen CD-ROM. Note by Lord Owen's private secretary on co-chairmen's meeting with President Milosevic, Paris, 11/03/93; ibidem, Lord Owen's assessment of the meeting in Paris on 11 March 1993 with President Mitterrand and President Milosevic for the British Prime Minister and Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, z.d.; ABZ, DPV/ARA/02050. Coreu van het Deense EG-voorzitterschap, 12/03/93, cpe/pres/cop 570.

288 Owen CD-ROM. Lord Owen's note of co-chairmen's meeting with P5 Ambassadors, New York, 16/03/93.

Moslim-gebieden in oktober 1992 en in juni 1993

besloot Mladić, volgens eigen zeggen, de besprekingen te torpederen met een verhevigde aanval op Srebrenica.²⁸⁹

Eindelijk een instant-held

Nadat het Department of Peacekeeping Operations van de VN in New York (DPKO) Morillon had gevraagd om informatie over de ernst van de situatie in Srebrenica, besloot de Franse generaal persoonlijk op onderzoek te gaan.²⁹⁰ Hij nam personeel met zich mee van UNHCR om de situatie van de vluchtelingen in ogenschouw te nemen; personeel van MSF om het ziekenhuis te inspecteren; twee Amerikaanse militairen om de plaatsen te visiteren waar voedsel werd afgeworpen; vijf Canadese militairen; twee van zijn naaste medewerkers; en vier UNMO's om de veiligheidssituatie te observeren.²⁹¹

Er deden later diverse verhalen de ronde over de beweegredenen van Morillon voor zijn bezoek aan Srebrenica. Anonieme VN-functionarissen beweerden dat Morillon zijn besluit om naar Srebrenica te gaan had genomen als revanche op Ogata, die eerder zonder hem erin te kennen de hulpoperaties naar Oost- en Centraal-Bosnië had opgeschort. Morillon zelf ontkende dit.²⁹² Ook uit een briefing die Ogata op 11 maart ten overstaan van de Veiligheidsraad gaf krijgt men niet de indruk dat in deze concrete kwestie sprake was van rivaliteit tussen UNHCR en UNPROFOR. Ogata verklaarde daar dat Karadžić haar de voorafgaande weken meermalen had beloofd UNHCR toegang te verlenen tot Konjević Polje en Srebrenica om vandaar gewonden en andere kwetsbare groepen te evacueren. Bij de onderhandelingen in het veld waren echter steeds nieuwe voorwaarden gesteld, zoals de uitwisseling van bevolkingsgroepen, voorwaarden die onaanvaardbaar waren voor UNHCR. Ogata verklaarde verder dat UNPROFOR sommige taken van UNHCR zou kunnen vergemakkelijken, in het bijzonder in Oost-Bosnië.²⁹³

Morillon had het spoedig na zijn komst in Bosnië in oktober 1992 als zijn taak opgevat om naast de ondersteuning van de humanitaire hulpverlening voorwaarden te scheppen voor de tenuitvoerlegging van een vredesplan. Hij achtte daarvoor in beginsel de opheffing van de belegering van gebieden nodig, alsmede het herstel van vrij verkeer van personen en goederen. Het belangrijkste motief van zijn missie was volgens Morillon echter uiteindelijk het tegengaan van een nieuwe etnische zuivering, omdat die obstakels zou opwerpen voor de besprekingen over het Vance/Owen-plan.²⁹⁴ Morillon ergerde zich al lange tijd aan de belemmeringen die de Bosnische Serven opwierpen tegen humanitaire bevoorrading van Srebrenica en Žepa. Volgens hem bracht dit UNHCR en UNPROFOR in diskrediet bij de Bosnische regering.²⁹⁵ Volgens de kaart bij het Vance/Owen-plan lagen de oostelijke enclaves in een Moslimprovincie. Als de VRS erin zou slagen Srebrenica en de twee andere enclaves, Žepa en Goražde, onder de voet te lopen, dreigde de realisering van het Vance/Owen-plan volledig achter de horizon te verdwijnen. Het plan ging bovendien uit van het

289 Bulatović, *Mladić*, p. 170.

290 Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

291 Hollingworth, *Christmas*, p. 188.

292 Morillon, *Credo*, p. 132; Ed Vulliamy, "Only passivity is dishonourable", *The Guardian*, 12/01/96.

293 ABZ, DPV/ARA/01812. Statement by Ogata to the Security Council, 11/03/93, bijl. bij PV New

York aan DPV/PZ e.a., 12/03/93, fax nr. 2767.

294 Morillon, *Credo*, p. 132; Ed Vulliamy, 'Only passivity is dishonourable', *The Guardian*, 12/01/96; Janine di Giovanni, 'Morillon takes flak in his finest hour', *The Times*, 04/04/93; Morillon mag in Bosnië blijven', *ANP*, 18/04/93, 21:52; Morillon, *Credo*, pp. 138-140; idem, *Paroles*, p. 75.

295 Morillon, *Croire*, pp. 132-133.

beginsel dat ieder moest kunnen wonen waar hij wilde. Mladić scheen er echter op uit van de westelijke oever van de Drina een homogeen Servisch gebied te maken.

Op 11 maart kwam Morillon met zijn kleine gezelschap in Srebrenica aan, na moeizame onderhandelingen met Servische commandanten in Zvornik over doorlating van hemzelf en van een hulpkonvooi.²⁹⁶ Slechts na het inroepen van de hulp van de Joegoslavische president Ćosić had Morillon zijn tocht naar Bratunac en Srebrenica mogen voortzetten.²⁹⁷ Nadat Morillon zich op de hoogte had gesteld van de situatie in Srebrenica en wilde vertrekken, hield een menigte Moslims, voornamelijk vrouwen, hem tegen. Zij eiste bescherming tegen het Servische offensief en verlangde de komst van humanitaire hulp.²⁹⁸ Deze gijzeling was een soort herhaling van wat een paar dagen eerder in Konjević Polje was gebeurd, toen enkele Britse VN-soldaten een etmaal waren vastgehouden door woedende Moslims, omdat zij, na overleg met de Serven, slechts bereid waren vrouwen en kinderen te evacueren en niet ook de gewonde mannen. Volgens sommige bronnen was tot de gijzeling opgeroepen door Murat Efendić, de voormalige burgemeester van Srebrenica, die inmiddels in Sarajevo verbleef en radiocontact met zijn oude woonplaats onderhield.²⁹⁹ Kumar wijst Ejub Ganić aan als opdrachtgever, zonder daar overigens een bron voor te noemen.³⁰⁰ Volgens weer een andere bron was het een besluit van Orić en de Opština.³⁰¹ Morillon zelf meent dat Naser Orić opdracht uit Sarajevo had ontvangen hem vast te houden. Hij vertelt er niet bij wie in Sarajevo de opdracht gaf.³⁰²

Vaststaat dat de regering in Sarajevo en de militaire autoriteiten in Tuzla het moeilijk te verteren vonden dat de Bosnische Serven door toe te stemmen in evacuatie van Moslims uit de oostelijke gebieden alsnog hun etnische zuivering realiseerden. Toen de Servische autoriteiten begin februari een zogenoemde ‘eenrichting humanitaire corridor’ geopend hadden vanuit Cerska, waren daardoor duizenden mensen naar Tuzla gevlucht. Kort daarna was de plaats gevallen. Kennelijk verminderde het moreel van de achtergebleven strijders, zodra hun vrouwen en kinderen waren vertrokken.

Het was de Bosnische regering ongetwijfeld bekend dat evacuatie van bedreigde Moslims inmiddels een bewust beleid was geworden van UNHCR. Op 2 maart had Ogata naar aanleiding van de val van Cerska aan Boutros-Ghali geschreven dat niet kon worden volstaan met hulpverlening ter plaatse aan de slachtoffers van etnische zuivering. Nu Srebrenica

296 Voor een verslag van die bespreking op 10 maart zie de bijlage bij interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

297 UNNY, UNPROFOR, box 87305, DFC, 3300 – Srebrenica, vol. 2, Mar 93. R. Denyft, ‘Special report on situation in Srebrenica area, z.d.’, bijlage bij Wahlgren aan Annan, 15/03/93, UNPROFOR-Z-327.

298 Over de gijzeling van Morillon bestaan vele rapporten en verslagen. Zie bijv. Morillon, *Croire*, pp. 172-173; CRST. Col. P. Leentjes (BH Comd Main Kiseljak) aan LN Der Zagreb, 12/03/93, 22200, Special sitrep Srebrenica 122200A Mar 93; UNNY, DPKO, Coded Cables UNPROFOR. Wahlgren to Annan, 13/03/93, UNPROFOR Z-321, Special report on Gen Morillon’s situation in Srebrenica; ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke

verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 20/93, 17/03/93; Morillon, *Credo*, pp. 112-113; McCarthy, *Fall*, pp. 33 en 111; Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 128-131; Henk Steenhuis, ‘Philippe Morillon’, *HP/De Tijd*, 21/05/93, p. 24; Hren (ed.), *Srebrenica*, p. 254; Hollingworth, *Christmas*, pp. 195-198.

299 Hollingworth, *Christmas*, p. 214; Sremac, *War*, p. 149.

300 Kumar, *Divide*, p. 62.

301 Interview N. Mujkanović, 20/05/99.

302 Morillon, *Paroles*, p. 75; Ed Vullima, ‘Only passivity is dishonourable’, *The Guardian*, 12/01/96.

en dorpen rond Cerska op het punt stonden eveneens te vallen was een krachtige inspanning tot evacuatie nodig naar de streek rond Tuzla, 'which would appear to be the only remaining 'safe area' for the Bosnian Muslim people in the region', aldus Ogata.³⁰³ De Bosnische autoriteiten moesten dus iets ondernemen om te voorkomen dat Srebrenica eenzelfde lot beschoren zou zijn als Cerska.

Nadat een nachtelijke ontsnappingspoging van Morillon was mislukt,³⁰⁴ besloot de strateeg Morillon van de nood een deugd te maken. Hij liet weten dat hij vrijwillig in het stadje verbleef om de burgers daar een hart onder riem te steken en de komst van een hulpkonvooi af te dwingen. Hij riep Srebrenica uit tot beschermd VN-gebied en eiste van het Bosnisch-Servische leger dat de evacuatie van gewonden zou worden toegestaan.³⁰⁵ Binnen en buiten Frankrijk werd de loftrumpet gestoken over deze actie van Morillon. De media meenden in het conflict vol schurken eindelijk een witte raaf te hebben ontdekt.³⁰⁶ Vergeten was even dat het appeasement van de UNPROFOR-operatie geen heldendom verdroeg. 'Now, at last, we know what is right and what is wrong', schreef een opgeluchte Tony Barber in *The Independent*.³⁰⁷

Voor Morillon was zijn actie waarschijnlijk niet meer dan een poging te zorgen dat hijzelf vrijkwam. Hij heeft daarbij wellicht overwogen dat de politieke schade van zijn uitspraak niet groot kon zijn, omdat in het plan van Owen en Vance was voorzien dat Srebrenica deel zou uitmaken van een door Moslims gedomineerde provincie.

Morillon werd het met de strijdende partijen rond Srebrenica eens over een evacuatie van Moslims uit Srebrenica naar Tuzla in ruil voor een soortgelijke behandeling van Serven die de door Moslims beheerste stad Tuzla wilden verlaten. Morillon besloot verder in Srebrenica te blijven, totdat het eerste konvooi zou arriveren en met de evacuatie werd begonnen.

Noch de voedseldroppings noch het verblijf van Morillon betekende intussen een vermindering van de Servische militaire druk op Srebrenica. Integendeel. Op 18 maart waren de VRS-troepen tot op vijf kilometer van de stad genaderd en nog steeds hield Servië een konvooi voor Srebrenica tegen. Die dag verklaarde Izetbegović in New York niet langer te zullen deelnemen aan de vredesonderhandelingen zolang het Bosnisch-Servische offensief tegen Srebrenica voortduurde.

In die situatie deden Ejup Ganić en Naser Orić aan Morillon het voorstel van Srebrenica

303 ABZ, PVNY. Ogata aan Boutros-Ghali, 02/03/93, bijl. bij PV New York aan DPV/PZ en DEU/OE, 03/03/93, fax nr. 2571.

304 Morillon, *Croire*, pp. 173-174; interviews N. Mujkanovic, 20/05/99; lt.-kol. Burt Horn, 17/11/99.

305 Morillon, *Croire*, pp. 174-175; Hollingworth, *Christmas*, p. 198.

306 'Steun Bosnië voor vredesplan. Serviërs willen hervatting vredesonderhandelingen uitstellen', *Trouw*, 15/03/93; 'VN-generaal in Bosnië is plots 'een man met een missie' geworden', *Trouw*, 16/03/93; 'Evacuatie per helikopter uit

Srebrenica', *De Telegraaf*, 15/03/93; 'VN-commandant beschermt in zijn eentje moslim-enclave', *De Telegraaf*, 16/03/93; 'Morillon, van potentaat tot held', *Het Parool*, 16/03/93. Zie ook de superlatieven die de Franse pers over Morillon uitstortte, aangehaald in: H. Steenhuis, 'Philippe Morillon', *HP/De Tijd*, 21/05/93, p. 24; Alan Riding, 'France Finds a Hero in Balkan Town', *The New York Times*, 20/03/93.

307 T. Barber, 'General Philippe Morillon - Bosnia, I am with you', *The Independent*, 21/03/93.

een open stad te maken, beschermd door UNPROFOR. Morillon verklaarde zich hiervan voorstander. Het stadje zou dan moeten worden gedemilitariseerd.³⁰⁸

Op 19 maart kon alsnog het konvooi met 175 ton hulpgoederen en medicijnen Srebrenica binnenrijden, met aan het hoofd Morillon. Opnieuw kreeg generaal Morillon in de media alle lof toegezwaaid.³⁰⁹ De Bosnische Moslims waren nu bereid de eerdere verwijten aan Morillon te vergeven. ‘Thank God for General Morillon’, zei de Bosnische VN-ambassadeur Sacirbey. ‘We have had many differences with him. But it seems that one man with a blue helmet has more commitment and guts than the entire United Nations.’³¹⁰ In weerwil van de euforie vroegen VN-waarnemers zich echter af of de hulp niet te laat kwam, want de val van het stadje leek nabij.

Een verguisde held

De buitenwereld mocht niet weten dat de ‘heldendaad’ van Morillon tot stand was gebracht door gijzeling. Voor velen in de VN-bureaucratie leek het optreden van Morillon daarom het zoveelste bewijs van diens eigenzinnigheid. Hoewel Morillon tijdens zijn verblijf in Srebrenica in radiocontact stond met Kiseljak en via het hoofdkwartier daar met Zagreb, Parijs en New York,³¹¹ had hij geen enkele machtiging van de VN gehad voor zijn proclamatie van Srebrenica tot veilig gebied.³¹² ‘Personne d’autre que moi ne croyait à mes chances de succès’, schreef hij later over zijn eigen optreden nadat hij in gijzeling was genomen.³¹³ En hij meende dat hij de eer van de VN had gered ‘en désobéissant à Srebrenica’.³¹⁴ Als hij al niet ongehoorzaam was geweest, dan had Morillon op zijn minst zijn instructies overschreden.³¹⁵ Begin 1996 verklaarde Morillon in een *Nova*-uitzending: ‘Het was mijn beslissing, omdat ik de enige was die hem kon nemen. Ik was de enige die het theater kende, de spelers, de situatie en in wezen was het een logische verantwoordelijkheid van mij als commandant in het veld.’³¹⁶

Niet iedereen in de internationale gemeenschap nam Morillon zijn eigen initiatief in dank af. Anonieme VN-functionarissen spuiden kritiek en bestempelden Morillon als een ongeleid projectiel.³¹⁷ ‘We would be able to contain our grief if he were to leave’, merkte een van hen smalend op.³¹⁸ Een ander beweerde dat de gelovige generaal niemand anders dan God

308 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 133; UNGE, UNPROFOR, Box 195, 2-5-2, Sitreps BH Command, Headquarters BH Command Kiseljak aan Headquarters UNPROFOR Zagreb, 18/03/93, 0240, Sitrep for period 170001A to 172359A Mar 93; ‘Morillon is de held van Srebrenica’, *De Telegraaf*, 20/03/93; ‘Morillon zegeviert. VN-generaal brengt hongerend Srebrenica eten’, *Trouw*, 20/03/93.

309 ‘Konvooi hulpgoederen bereikt Srebrenica’ en ‘Morillon is de held van Srebrenica’, *De Telegraaf*, 20/03/93. Voor het minder handige optreden van Van Dijk zie ook interview J. Zoutendijk, 06/04/01; Tony Barber, ‘General Philippe Morillon – Bosnia, I am with you’, *The Independent*, 21/03/93.

310 T. Barber, ‘General Philippe Morillon – Bosnia, I am with you’, *The Independent* –

Bosnia, I am with you’, *The Independent*, 21/03/93.

311 Morillon, *Croire*, p. 186.

312 Interviews V. Andreev, 07/07/00; N. Mujkanovic, 20/05/99; M. Toholj, 14/12/99; en L. Wahlgren, 03/06/99.

313 Morillon, *Credo*, p. 113. Zie ook *ibidem*, p. 143.

314 Morillon, *Paroles*, p. 45.

315 *Ibidem*, p. 48.

316 NPS, *Nova*, 16/01/96.

317 Janine di Giovanni, ‘Morillon takes flak in his finest hour’, *Sunday Times*, 04/04/93; Stoltenberg & Eide, *Dagene*, pp. 82-83.

318 Jonathan C. Randall, ‘France Likely to Recall General Leading U.N. Troops in Bosnia’, *The Washington Post*, 14/04/91.

scheen te consulteren voordat hij iets ondernam.³¹⁹ Boutros-Ghali persoonlijk zou de generaal een reprimande hebben gegeven voor 'exceeding the mandate'.³²⁰ Morillons actie om Srebrenica tot veilig gebied uit te roepen had initiatieven van UNHCR om de evacuatie van de bevolking en vluchtelingen daar tot stand te brengen doorkruist.³²¹

Morillons collega-officieren in Frankrijk waren sterk verdeeld over zijn actie. Een deel gunde Morillon zijn plotselinge mediarioem, maar anderen drongen aan op zijn vervanging. Ook het gebrek aan consultatie door Morillon met de militaire top in Parijs werd hem door de chefs-staf kwalijk genomen. De heroïek van hun collega scheen hen te irriteren en onbedoeld zou hij met zijn actie het manco van het VN-optreden hebben blootgelegd. De Franse legertop zou daarom op zijn vervanging hebben aangedrongen en er zou zelfs al een vervanger zijn aangewezen: generaal Michel Zeisser, bevelhebber van het Franse Eerste Leger in Metz.³²² Op 13 april kondigde de kersverse Franse minister van Defensie Léotard aan dat Morillon eind april zou worden vervangen. Volgens Léotard, die enkele dagen tevoren Morillon in Sarajevo had bezocht, moest deze maatregel niet als straf worden beschouwd, maar een heldere verklaring voor het plotselinge besluit gaf de Franse bewindsman evenmin.³²³ Een dag later lieten de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Alain Juppé, en de woordvoester van president Mitterrand, Muriel de Pierrebourg, weten dat beweringen als zou de terugroeping van Morillon door de Serven verlangd zijn onjuist waren.³²⁴

Morillon kreeg echter van verscheidene kanten steun. Zij voorganger MacKenzie liet zich laatdunkend uit over de VN-bureaucraten die Morillon als ongeleid projectiel hadden bekritiseerd: 'I don't know what they're smoking, but it has to be pretty good.'³²⁵ Hij vond het terecht dat Morillon zelf voedsel en medicijnen naar het Oost-Bosnische stadje was gaan brengen toen anderen daar niet in slaagden. Bovendien geloofde MacKenzie niet dat Morillon voltrekt op eigen houtje had geopereerd. Geen enkele Franse officier deed volgens hem zoiets: 'It would stretch my imagination beyond the realms of possibility to suggest he was operating entirely on his own.'³²⁶

Morillon kreeg op 14 april openlijk steun van Boutros-Ghali, die tegenover de media nadrukkelijk stelde dat Morillon zich aan zijn mandaat had gehouden.³²⁷ De voormalige Britse premier Thatcher schoot eveneens te hulp en zei dat Morillon eindelijk voor een sprankje hoop en voor leiderschap had gezorgd in de Bosnische oorlog, waartegenover de westerse regeringen zich zo passief hadden getoond dat zij niet aarzelde te spreken van

319 Jonathan C. Randall, 'France Likely to Recall General Leading U.N. Troops in Bosnia', *The Washington Post*, 14/04/91.

320 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 169.

321 Claire Tréan, 'Le conflit dans l'ex-Yougoslavie et l'éventualité du départ du général Morillon', *Le Monde*, 13/04/93.

322 Charles Bremmer, 'Morillon limelight irks French officers', *The Times*, 10/04/93; Claire Tréan, 'Le conflit dans l'ex-Yougoslavie et l'éventualité du départ du général Morillon', *Le Monde*, 13/04/93; Sharon Waxman, 'France pulls UN general out of Bosnia', *Chicago Tribune*, 14/04/93; Patrick McDowell, 'Likely Recall of Heroic General Provokes Outcry', *The Associated Press*, 16/04/93.

323 'Parijs roept Morillon tegen eind april terug', *ANP*, 13/04/93, 17.30.

324 Michael Evans/James Bone, 'Morillon withdrawn for keeping too high a profile', *The Times*, 14/04/93; Sharon Waxman, 'France pulls UN general out of Bosnia', *Chicago Tribune*, 14/04/93.

325 Alan Ferguson, 'MacKenzie blasts U.N. over recall of his successor', *The Toronto Star*, 15/04/93.

326 Alan Ferguson, 'MacKenzie blasts U.N. over recall of his successor', *The Toronto Star*, 15/04/93.

327 Hugh Nevill, 'M. Boutros-Ghali: 'le général Morillon a agi en conformité avec les résolutions de l'ONU'', *Agence France Presse*, 14/04/93.

‘medeplichtigheid aan een nieuwe Holocaust’.³²⁸ De uitspraak van Thatcher vond veel weerklank bij het bredere publiek in Europa, maar niet bij de Britse minister van Defensie Malcolm Rifkind, die zei dat het westen zich moest hoeden voor ‘beslissingen die zijn ingegeven door emoties’.³²⁹

Enkele dagen na de komst van het eerste konvooi met hulpgoederen in Srebrenica sinds december 1992 schreef Izetbegović een brief aan de Europese Gemeenschap waarin hij de vrees uitsprak dat een val van Srebrenica zou leiden tot een massamoord op de burgerbevolking.³³⁰ Dat was aanleiding voor de commissie om voor te stellen dat de UNPROFOR-troepen die zich inmiddels in Srebrenica bevonden daar ook zouden blijven nadat de konvoien met hulpgoederen waren gearriveerd.³³¹ Blijkens berichten van Judith Kumin, het hoofd van UNHCR in Belgrado, die ook het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken bereikten, was Srebrenica feitelijk al gevallen en zouden de enclaves Žepa en Goražde spoedig hetzelfde lot delen. Kumin verwachtte eveneens een ‘massa-slachting’ in Srebrenica. Mede op verzoek van UNHCR werd daarom geprobeerd een ontmoeting te organiseren tussen Morillon en Milošević, die ertoe moest worden bewogen Mladić en de plaatselijke commandanten te matigen in hun optreden. Van der Zwan, hoofd Politieke Zaken van de directie Politieke VN-zaken van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, tekende bij dit bericht aan: ‘massaslachting voorzien – wat valt er nog te doen?’ Een onbekende hand noteerde daaronder: ‘bidden!’³³²

Evacuaties of etnische zuivering?

Met de vrachtwagens van het konvooi dat op 19 maart Srebrenica was binnengereden werden de volgende dag 674 gewonden geëvacueerd. Dit transport verliep chaotisch. Toen de trucks zich gereedmaakten voor vertrek werd er gevochten om plaatsen. VN-medewerkers konden de aanstormende menigte niet in de hand houden. UNHCR kon als gevolg van de chaos slechts veertig van de 97 gewonden, die voorrang hadden moeten krijgen bij de evacuatie, meenemen.³³³

Een poging om zieke en gewonde Moslim-burgers per helikopter uit Srebrenica te evacueren werd op 24 maart verstoord door Bosnisch-Servische granaataanvallen op de landingsplaats. Daarbij vielen drie doden en zes gewonden, onder wie twee Canadese blauwhelmen.³³⁴ Een Frans mobiel hospitaal werd door de Serven geen toegang verleend tot de enclave. Granaatbeschietingen werden voortgezet, onder meer van de bergen Tara en Zvijezda in Servië.

Door de verhevigde aanvallen van het VRS op de Moslimenclave leek de inname van

328 ‘Internationale bemoeienis wijzigt verloop Bosnische oorlog niet’, *ANP*, 16/04/93, 18:37; Hugh Nevill, ‘M. Boutros-Ghali: ‘le général Morillon a agi en conformité avec les résolutions de l’ONU’, *Agence France Presse*, 14/04/93; Patrick McDowell, ‘Likely Recall of Heroic General Provokes Outcry’, *The Associated Press*, 16/04/93.

329 ‘Tumult over kritiek Thatcher op optreden Westen in Bosnië’, *ANP*, 14/04/93, 15:11.

330 ABZ, archief Verbindingen. Coreu van het Deense EG-voorzitterschap, 24/03/93, cpe/pres/

cop 653. Van deze brief wordt ook melding gemaakt in ABZ, 345169, coreu van de Europese commissie, 24/03/93, cpe/cee 135.

331 ABZ, DPV/ARA/01812. Coreu van de Europese commissie, 24/03/93, cpe/cee 135.

332 ABZ, DPV/ARA/01812. Engels 83 aan Kooijmans, 25/03/93.

333 Hollingworth, *Christmas*, pp. 211-213.

334 ‘Navo-plan voor vliegverbod af’, *Trouw*, 25/03/93.

Srebrenica aanstaande.³³⁵ De situatie was des te dreigender, omdat zowel Servië als Srpska zich weinig leken aan te trekken van de internationale opinie. Vooraanstaande Servische leiders bleven onverminderd aangeven dat zij geen Moslimgebied in Oost-Bosnië wilden aan hun grens. De voorzitter van het Servische parlement Lilić bracht in de eerste helft van april een bezoek aan het Servische gebied dat aan de overzijde van de Drina tegenover Srebrenica lag en bekritiseerde fel de beschietingen die Bosnische Moslims zouden uitvoeren op Servisch grondgebied, een uitspraak die een legitimering leek te zijn van de toenemende Joegoslavische betrokkenheid bij de militaire strijd in Oost-Bosnië.³³⁶ Joegoslavische officieren gaven zonder meer toe dat pantser- en verkenningseenheden van de VJ de Bosnisch-Servische grens hadden overschreden en directe steun verleenden aan de VRS in Oost-Bosnië, omdat Servië niet, zoals voorzien in het Vance/Owen-plan, een door Moslims gedomineerd gebied aan zijn grens kon tolereren.³³⁷

De vredesbesprekingen in New York tussen de Bosnische partijen onder leiding van Owen en Vance werden intussen ernstig bemoeilijkt door de gang van zaken rond Srebrenica. Izetbegović, die schreef een massamoord te vrezen als Srebrenica zou vallen, weigerde met Karadžić te spreken. Hij hield zich schuil op zijn hotelkamer en weigerde pas deel te nemen aan substantiële besprekingen als de Bosnische Serven hun offensieven in Oost-Bosnië en rond Sarajevo staakten.³³⁸ Daarmee kwam de opzet van Vance en Owen in gevaar om de Moslims, net als eerder de Kroaten, tot aanvaarding van hun plan te bewegen, waarna het vredesplan zou kunnen worden afgedwongen tegenover de Serven.³³⁹

Op 25 maart tekende Izetbegović echter onder grote Amerikaanse druk integraal het Vance/Owen-plan, inclusief de kaart en de interim-arrangementen. Hij gaf echter aan zijn handtekening weer in te zullen trekken als de Serven niet eveneens ondertekenden. Izetbegović verklaarde tijdens een persconferentie na afloop niet enthousiast te zijn over het vredesplan, maar andere oplossingen zouden nog slechter zijn. Hij leek de hoop te hebben opgegeven dat de internationale gemeenschap ten gunste van zijn regering militair zou interveniëren. De Bosnische president vertelde de journalisten dat hij anders dan in de rest van de internationale gemeenschap een onwrikbaar geloof had in de goede wil en invloed van de Amerikaanse regering in Washington. Izetbegović zei dat hij de verzekering had

335 Vgl. ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 22/93, 25/03/93.

336 ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 26/93, 15/04/93.

337 ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 24/93, 05/04/93. Vgl. ibidem 26/93, 15/04/93.

338 'Woedende Karadžić verlaat vredesoverleg', ANP, 24/03/93, 01:45; 'Verwarring rond vredesoverleg Bosnië in New York', ANP, 24/03/93, 06:34; ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 21/92, 22/03/93 en 22/93, 25/03/93.

339 ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 21/92, 22/03/93.

gekregen van de regering in Washington dat het internationale wapenembargo tegen zijn land zou worden opgeheven indien de Servische agressie niet stopte.³⁴⁰

Vrijwel dadelijk na de ondertekening riep de Veiligheidsraad de Bosnische Serven op nu ‘zonder vertraging’ eveneens te tekenen en ‘per direct’ op te houden met ‘het geweld, de militaire acties, de etnische schoonmaak en het tegenhouden van humanitaire konvooien in Bosnië-Herzegovina’. De raad stelde in het vooruitzicht ‘de vereiste maatregelen te nemen die noodzakelijk zullen zijn om tot een definitieve vredesregeling te geraken’. Christopher verklaarde dat de Amerikaanse regering bij weigering van de Serven zou aandringen op verdergaande economische sancties van de VN tegen Servië, zoals het afsnijden van transportlijnen, het bevriezen van financiële tegoeden en het confisceren van transportmiddelen die de bestaande sancties schonden.³⁴¹ De regeringen in Londen en Parijs sloten zich dadelijk aan bij dat voornemen.³⁴²

Op 26 maart bereikte Morillon door tussenkomst van Milošević een overeenkomst met Karadžić en Mladić over een staakt-het-vuren in Oost-Bosnië en de evacuatie van alle Moslims die dat wensten op voorwaarde dat ze hun wapens achterlieten.³⁴³ Daarna kon het transport over de weg van personen uit Srebrenica naar Tuzla beginnen. Op 28 maart werd zelfs in heel Bosnië een bestand van kracht.

Op 29 maart zouden twintig vrachtwagens die eerder voedsel en medicijnen hadden afgeleverd in Srebrenica ongeveer 2300 mensen uit die plaats naar Tuzla meenemen, voornamelijk vrouwen, kinderen en gewonden. Bij aankomst bleek een aantal van de geëvacueerden door verstikking om het leven te zijn gekomen.³⁴⁴ Twee dagen daarna arriveerden er nog eens tweeduizend mensen in Tuzla. Bij dit transport vielen opnieuw doden. Twee kinderen werden vertrapt toen mensen in Srebrenica afstormden op de vrachtwagens die klaarstonden voor vertrek. Hoewel er op elke vrachtwagen vijf ABiH-soldaten stonden, voorafgaand aan het vertrek, konden zij een bestorming van de lege vrachtwagens niet tegenhouden. Moeders die zelf geen hoop meer hadden om weg te komen, gooiden hun kinderen op de wagens. Zeker vier mensen stikten onderweg.³⁴⁵

Na aankomst van dit transport liet het Tweede Korps in Tuzla weten dat verdere evacuaties in strijd waren met zijn militaire doelstellingen.³⁴⁶ Evacuaties betekenden volgens deze autoriteiten medewerking aan etnische zuivering.³⁴⁷ Bovendien fungeerde de enclave als drukmiddel voor de Bosnische regering op de internationale gemeenschap. En ten slotte garandeerde de aanwezigheid van Moslimmilitairen in de enclave druk op het Bosnisch-

340 ‘VS dreigen Serviërs te isoleren’, *ANP*, 26/03/93, 03:57; ‘Izetbegović tekent vredesplan uit wanhoop en pessimisme’, *ANP*, 26/03/93, 19:35. Zie ook ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 21/93, 22/03/93; 23/93, 31/03/93; 25/93, 13/04/93, 26/93, 15/04/93; deel VII, mei 1993 t/m maart 1994, 33/93, 13/05/93.

341 ‘VS dreigen Serviërs te isoleren’, *ANP*, 26/03/93, 03:57.

342 ‘Druk op Serviërs om plan Vance/Owen te tekenen’, *ANP*, 26/03/93, 12:56.

343 ‘Morillon: Milošević wil Srebrenica helpen’,

ANP, 25/03/93, 23:34.

344 Hollingworth, *Christmas*, p. 217; Chuck Sudetic, ‘Thousands Jam U.N. Trucks to Flee Bosnian Town’, *The New York Times*, 30/03/93; Hren (ed.), *Overlevenden*, pp. 46-47.

345 ‘NAVO en Rusland zetten Servië onder druk om vredesplan te tekenen’, *ANP*, 29/03/93, 23:57; ‘VN stoppen evacuatie uit Srebrenica’, *ANP*, 31/03/93, 19:13; Vertrouwelijke collectie (2); NOS Journaal, 31/03/93.

346 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 136.

347 Vgl. Janine di Giovanni, ‘Morillon takes flak in his finest hour’, *The Times*, 04/04/93; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 209.

ABiH-patrouille keert terug in Potočari, midden te paard Naser Orić.

ABiH-patrouille onder leiding van Naser Orić.

Servische front. Dat de Bosnische autoriteiten daarmee tegelijk hun eigen mensen in de enclave gijzelden, leken zij op de koop toe te willen nemen. Abdulah Šabić, inlichtingenofficier van het Tweede Korps, zou gezegd hebben: ‘We zijn bereid deze mensen op te offeren.’³⁴⁸ De vrachtwagens die voedsel en medicijnen hadden gebracht zouden in het vervolg leeg moeten terugkeren uit Srebrenica. Omgekeerd liet Mladić op 1 april aan UNHCR weten dat hij juist alleen nog maar evacuatie wilde toestaan. De UNHCR-vrachtwagens zouden leeg – zonder voedsel en medicijnen moeten vertrekken naar Srebrenica en vol – met mensen – mogen terugkeren.³⁴⁹

Onder druk van vertegenwoordigers van de internationale gemeenschap stemde Izetbegović op 4 april ten slotte toch toe in de aftocht van gewonde burgers, ouderen boven de zestig en vrouwen met kleine kinderen.³⁵⁰ Ondanks de toezegging van Izetbegović bleken verdere evacuatie uit Srebrenica echter niet mogelijk. Op dezelfde dag waarop het Bosnische staatshoofd zijn toestemming had gegeven voor beperkte evacuatie, keerden acht vrachtwagens leeg terug uit Srebrenica. De plaatselijke autoriteiten in Srebrenica hadden de transporten van mensen verhinderd, met het argument dat ze weigerden mee te werken aan etnische zuivering. UNHCR, dat gehoopt had nog vijftienduizend van de ongeveer zestigduizend aanwezigen in Srebrenica te evacueren, zag zijn plannen gedwarsboemd.³⁵¹

Om de angst van de plaatselijke autoriteiten weg te nemen dat Srebrenica zou vallen omdat er te weinig mensen achterbleven besloot Morillon te proberen honderdvijftig Canadese blauwhelmen in het plaatsje te posteren. Hun aanwezigheid moest garanderen dat de VRS de stad niet zou innemen.³⁵² Morillon handelde daarmee in lijn met Ogata, die in diezelfde tijd een brief stuurde aan Boutros-Ghali waarin zij schreef dat de inspanningen erop moesten zijn gericht om hetzij door grotere aanwezigheid van UNPROFOR van Srebrenica een beschermde plaats te maken, hetzij op veel omvangrijker schaal ter plaatse humanitaire hulp te verlenen. Lukte noch het een, noch het ander, dan was massale evacuatie de enige uitweg.³⁵³

Intussen dreigde een volledige humanitaire impasse rond het stadje te ontstaan. Terwijl de Moslimleiders van Srebrenica weigerden mensen te laten vertrekken, verhinderden Bosnische Serven de aanvoer van twintigduizend tenten voor de vluchtelingen in het gebied. Morillon die met een escorte van 23 Canadese blauwhelmen naar Srebrenica wilde reizen, werd door de VRS tegengehouden, omdat Srpska nooit toestemming voor stationering van VN-troepen in of rond Srebrenica had gegeven. Morillon werd slechts toegestaan met tien man in een pantservoertuig verder te reizen. Hij moest zijn poging Srebrenica te bereiken echter opgeven, toen hij op veertig kilometer van de enclave door een menigte van driehonderd woedende Bosnische Serven werd tegengehouden.

Op 7 april zeiden de Moslimautoriteiten in Srebrenica toch toestemming te geven voor evacuatie van 1600 vrouwen en kinderen. De volgende dag vertrokken ongeveer twee-

348 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 136. Both en Honig noemen deze officier Basic.

349 ABZ, DIO/2004/00075. Ogata aan Boutros-Ghali, 02/04/93.

350 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 138.

351 ‘Moslim-autoriteiten Srebrenica weigeren medewerking evacuatie’, *ANP*, 04/04/93, 21:45; L. Silber & R. Mauthner, ‘Moslems halt UN evacuation of Srebrenica’, *Financial Times*, 07/04/

93; ABZ, DIO/2004/00075. Wagenmakers 343 aan Kooijmans, 07/04/93.

352 ‘Morillon wil pogen compagnie blauwhelmen in Srebrenica te krijgen’, *ANP*, 07/04/93, 15:59.

353 ABZ, DIO/2004/00075. Ogata aan Boutros-Ghali, 02/04/93; Wagenmakers 343 aan Kooijmans, 07/04/93; ABZ, PVNY. Biegan 314 aan Kooijmans, 03/04/93.

duizend mensen, die zich weer niets aantrokken van de procedures die de plaatselijke autoriteiten voor de evacuatie hadden bedacht.³⁵⁴ Nadat deze groep onderweg in de open wagens waarop zij had plaatsgenomen met stenen was bekogeld, wilden de plaatselijke Moslim-autoriteiten geen vertrek meer toestaan op open vrachtwagens, omdat dit volgens hen 'in de heersende kou menonwaardig en gevaarlijk' was. UNHCR moest maar terugkomen met gesloten wagens.³⁵⁵ Op 13 april vertrok nog een transport met volgens persberichten uit die tijd 650 evacués.³⁵⁶

8. Afdwinging van het vliegverbod

Nadat de Bosnische Moslimleiders in navolging van de Bosnische Kroaten op 25 maart het volledige Vance/Owen-plan hadden aanvaard, mocht worden verwacht dat de Veiligheidsraad een resolutie zou aanvaarden waarin het vredesplan werd ondersteund en waarbij de Bosnische Serven als enige partij die niet had ondertekend toenemende druk in het vooruitzicht zou worden gesteld. Daarvoor dienden zich op dat moment twee middelen aan, die al langere tijd in bespreking waren: aanscherping van de sancties tegen Servië en Montenegro en afdwinging van het vliegverbod boven Bosnië. In beide gevallen was de opstelling van de Amerikaanse regering van belang.

Op dezelfde dag waarop de ondertekening door Izetbegović plaatsvond besloot de kern van de Amerikaanse regering die zich met het Bosniëbeleid bezighield dat er gekozen zou moeten worden tussen óf 'air strikes' en opheffing van het wapenembargo óf een staakt-het-vuren waarna aan enclaves als Srebrenica een zekere bescherming zou kunnen worden geboden.³⁵⁷ Tegen de eerste oplossing bestond binnen de Amerikaanse strijdkrachten groot bezwaar. Afgezien van de luchtmachttop, die meende dat de Bosnische Serven vanuit de lucht konden worden bedwongen, was de overheersende opinie dat er te weinig substantiële doelen waren voor grootschalige luchtaanvallen. Alleen grondtroepen zouden werkelijk betekenis hebben. Colin Powell probeerde aan Clinton duidelijk te maken wat hij eerder al aan Bush had gezegd, namelijk dat alleen grondtroepen het Bosnisch-Servische gedrag werkelijk konden beïnvloeden. Zware bombardementen zouden de Serven niet kunnen verdrijven uit de door hen bezette gebieden. Bepaalde luchtacties zouden weinig zin hebben, omdat de Bosnische Serven hun tanks dekking zouden laten zoeken in het beboste terrein en de mist van Bosnië. En als terrein en weer hen al niet hielpen, dan konden zij hun tanks en artillerie in de nabijheid van burgerlocaties plaatsen of VN-personeel gijzelen.³⁵⁸ Tijdens een hoorzitting van het *Appropriations Subcommittee on Defense* van de Amerikaanse Senaat moest de chef-staf van de Amerikaanse luchtmacht generaal Merrill A. McPeak toegeven dat de terrein- en weersomstandigheden luchtaanvallen boven Bosnië aanzienlijk moeilijker

354 Teddy Weir, 'Refugees Fight Fiercely To Board U.N. Trucks', *The Associated Press*, 09/04/93; VN, *Srebrenica-rapport*, par. 40.

355 'Moslims verhinderen evacuatie uit Srebrenica', *ANP*, 10/04/93, 17:17; 'Moslims staan gedeeltelijke evacuatie Srebrenica toe', *ANP*, 07/04/93, 23:38; 'Nieuw VN-konvooi op weg naar Srebrenica', *ANP*, 08/04/93, 10:11; 'Bosnië vraagt om spoedzitting Veiligheidsraad', *ANP*,

09/04/93, 06:14.

356 'UN takes 650 out of Srebrenica', *Chicago Tribune*, 14/04/93; John Daniszewski, 'Hundreds Evacuated from Srebrenica', *The Associated Press*; VN, *Srebrenica-rapport*, par. 40 noemt een aantal van achthonderd evacués.

357 Daalder, *Dayton*, p. 12.

358 Powell & Persico, *Journey*, p. 561.

maakten dan tegen Irak tijdens de Golfoorlog.³⁵⁹ Afgezien van het bezwaar van luchtaanvallen voor hun troepen op de grond meenden ook de Britse chefs-staf dat de mist die vaak in de Bosnische valleien hing luchtaanvallen praktisch zeer moeilijk maakte.³⁶⁰

Binnen de Amerikaanse regering en onder hoge ambtenaren van het State Department was sprake van grote verdeeldheid over het juiste instrument.³⁶¹ De minister van Defensie Les Aspin en veiligheidsadviseur Anthony Lake zaten op de lijn van Powell dat er eerst een politiek doel of een diplomatieke oplossing moest zijn alvorens Amerikaanse militairen konden worden ingezet. De Amerikaanse ambassadeur bij de Verenigde Naties Madeleine Albright was de grote voorstander van militaire actie.³⁶² Zij zond een memorandum aan het Witte Huis, waarin zij op luchtaanvallen, desnoods van de VS alleen, aandrong om de Moslimsteden die belegerd werden door de VRS bescherming te bieden. Tegelijkertijd zetten twaalf topambtenaren van het State Department die zich bezighielden met Oost-Europa of de VN een heel ongebruikelijke stap door een geëmotioneerde brief aan Christopher te sturen waarin zij het Amerikaanse Bosnië-beleid een fiasco noemden. Zij bepleitten eveneens aanvallen op de Bosnische Serven om de Moslims voor ‘genocide’ te behoeden en bevalen opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische regering aan. Christopher ontving de ambtenaren en vertelde hun, heel diplomatiek, dat hij hun smeekbede niet als een revolte tegen zijn beleid beschouwde, maar als een gezond onderdeel van het proces van beleidsvorming.³⁶³

De Bosnische vice-president Ganić had begin 1993 al in een gesprek met de Deense EG-voorzitter, minister Uffe Ellemann-Jensen, laten weten voorstander te zijn van afdwinging van het vliegverbod door de internationale gemeenschap. Het ergerde hem dat de Serven nog steeds helikopters konden gebruiken voor troepenverplaatsingen. Hij toonde zich niet gevoelig voor het argument dat daardoor de humanitaire hulp in gevaar gebracht zou worden. Die was volgens de Bosnische vice-president toch al ‘too little, too late’. Als de Serven die hulp wegens luchtaanvallen zouden afknijpen, zou dat twee à drie weken duren, maar daarna zou zij, daarvan was Ganić vast overtuigd, alle bestemmingen bereiken, iets dat op dat moment niet het geval was.³⁶⁴

Op een bijeenkomst van troepen leverende landen in Londen op 8 februari hadden Nambiar en Goulding echter ernstige bezwaren naar voren gebracht tegen afdwinging van het vliegverbod, omdat het grondpersoneel van de VN er door in gevaar werd gebracht. Goulding meende dat *peacekeeping* op de grond en *enforcing* vanuit de lucht een onmogelijke combinatie vormden. Nambiar zei zelfs: ‘In that case pull us out of it.’ Ook Nambiars opvolger Wahlgren stelde zich op het standpunt dat afdwinging van het vliegverbod ernstige nadelige gevolgen zou kunnen hebben voor zowel de humanitaire hulpverlening als de veiligheid van het VN-personeel op de grond. Hij wees er, als zovelen, op dat de schendingen van het vliegverbod nauwelijks van betekenis waren voor de militaire situatie. Over het algemeen dienden de verplaatsingen door de lucht voor personeelstransporten van zeer beperkte omvang.³⁶⁵ De Franse en Britse regering waren er echter inmiddels van overtuigd

359 Elaine Sciolino, ‘U.S. military split on using air power against the Serbs’, *The New York Times*, 29/04/93.

360 Major, *Autobiography*, p. 541.

361 Daalder, *Dayton*, pp. 13-14.

362 Powell & Persico, *Journey*, p. 561.

363 Michael R. Gordon, ‘12 in State Dept. ask

military move gainst the Serbs’, *The New York Times*, 23/04/93; ‘Toenemende druk voor militair ingrijpen tegen Serviërs’, *ANP*, 23/04/93, 20:13.

364 ABZ, archief verbindingen. Coreu Deens EG-voorzitterschap, 10/01/93, cpe/pres/cop 52.

365 ABZ, 921.241. D’Ansembourg 266 aan Kooijmans, 22/03/93.

dat er een luchtdimensie moest worden toegevoegd aan het optreden van UNPROFOR, ongeacht of het vredesplan van Owen en Vance zou slagen of niet.³⁶⁶ Owen en Vance wilden afdwinging van het vliegverbod echter hanteren als een drukmiddel op de Bosnische Serven om akkoord te gaan met hun vredesplan. Inzet van dit drukmiddel mocht volgens hen pas plaatsvinden nadat Izetbegović de drie elementen van hun vredesplan had geaccepteerd.³⁶⁷

In de vijf maanden na de instelling van het vliegverbod op 9 oktober 1992 constateerden VN-personeel op de grond en AWACS-vliegtuigen vanuit de lucht 465 schendingen van het vliegverbod. Volgens Boutros-Ghali zouden daarbij geen aanvallen op gronddoelen zijn waargenomen.³⁶⁸ De bevolking van Srebrenica klaagde echter vanaf het najaar van 1992 herhaaldelijk over aanvallen van Servische vliegtuigen.³⁶⁹ Alleen al in de eerste tien dagen van februari 1993 zouden daardoor in Srebrenica 56 personen zijn omgekomen en meer dan honderd gewond.³⁷⁰ Op 13 maart 1993, terwijl Morillon in Srebrenica verbleef, werden de dorpjes Gladovići en Osatica ten zuiden van het stadje aangevallen door drie eenmotorige landbouwvliegtuigjes. Ze waren vermoedelijk opgestegen van een vliegveld bij Bratunac.³⁷¹ In totaal lieten ze negen bommen vallen op de twee dorpen, waarna ze volgens ooggetuigen uit het zicht verdwenen over de Drina boven Servisch grondgebied. Deze bombardementen waren voor Vance en Owen aanleiding afdwinging van het vliegverbod niet langer uit te stellen met het oog op de onderhandelingen en de Veiligheidsraad op te roepen over te gaan tot afdwinging van het vijf maanden oude vliegverbod.³⁷²

Op 31 maart 1993 aanvaardde de Veiligheidsraad resolutie 816, die lidstaten, met een verwijzing naar hoofdstuk VII van het VN-Handvest, machtigde het vliegverbod boven Bosnië-Herzegovina af te dwingen. Op het laatste moment wist de Russische regering nog door te drukken dat deze acties zich moesten beperken tot het Bosnische luchtruim en niet van toepassing waren op het Servische luchtruim. Aanvallen op gronddoelen waren slechts aanvaardbaar in het kader van directe zelfverdediging. Het besluit zou zeven dagen later ingaan en daarna zouden nog eens zeven dagen nodig zijn voor de NAVO om de operaties te organiseren en coördineren met de VN. Deze overgangstermijn was ook bedoeld om de landen met grondtroepen in Bosnië gelegenheid te bieden beschermende maatregelen te nemen voor hun militairen tegen eventuele Servische wraakacties. De NAVO belastte zich op 8 april met de uitvoering van de resolutie. Omdat in resolutie 816 was opgeroepen tot een goede samenwerking tussen de VN aan de ene kant en de landen of organisaties die de operatie zouden uitvoeren aan de andere kant, plaatste de NAVO verbindingsofficieren bij de hoofdkwartieren van UNPROFOR in Zagreb en Kiseljak. Omgekeerd stationeerde UNPROFOR liaisonofficieren in Vicenza in Italië, van waaruit vliegtuigen uit NAVO-landen opereerden. De verantwoordelijke NAVO-bevelhebber was de *Commander in Chief Allied*

366 ABZ, Kabinetsarchief Stg. Geheime codes. Kooijmans 011 aan ambassade Londen, 09/02/93, Stg Conf.

367 Owen CD-ROM. Lord Owen's report of briefing meeting with EC ambassadors, New York, 04/03/93.

368 United Nations Department of Public Information, *United Nations*, p. 13.

369 Zie bijv. Čekić, *Aggression*, pp. 170 en 172-173; Hren (ed.), *Overlevenden*, pp. 127-128 en 170.

370 Čekić, *Aggression*, p. 173.

371 NIOD, Coll. Jansen. Briefing door kol. F. Jansen voor de Legerraad, periode 22-29/03/93.

372 Owen, CD-ROM. Lord Owen's meeting with P5 Ambassadors, New York, 16/03/93; CRST. Brief R.A. Cordy Simpson, BH Comd Main aan Headquarters UNPROFOR Zagreb, 13/03/93, 2233; 'Serviërs betrap op het bombarderen van doelen in Bosnië', *Trouw*, 18/03/93; 'Geloofwaardigheid', *Trouw*, 19/03/93.

Forces Southern Europe (CINCSOUTH), admiraal J.M. Boorda. Vier dagen nadat de NAVO had gezegd de uitvoering van de resolutie op zich te nemen, op 12 maart, begon operatie *Deny Flight* onder commando van de Vijfde Tactische Luchtvloot (*Fifth Allied Tactical AirForce* – 5ATAF) van de NAVO in Vicenza. Nederland nam, naast de VS en Frankrijk, deel met 18 F-16 gevechtsvliegtuigen (twaalf luchtverdedigingsjagers en zes fotoverken- ners), die opereerden vanaf de NAVO-basis Villa Franca in Noord-Italië. Door de 314 Nederlandse militairen die deze inzet vergde, kwam het totaal aantal in en rond ex-Joego- slavië ingezette Nederlandse militairen te liggen op 1750. Spoedig zouden overigens de zes Nederlandse fotoverken- ners worden vervangen door nog eens zes onderscheppingsjagers.³⁷³ Enkele weken na het begin van de operatie voegden zich Britse en Turkse toestellen bij die van Frankrijk, Nederland en de VS. De geweldsinstructies voor de vliegtuigen die deelnamen aan deze operatie *Deny Flight* waren overigens zeer restrictief. Zo mochten de vliegtuigen niet het Servische luchtruim schenden. De NAVO-piloten mochten pas iets tegen schenders van het vliegverbod ondernemen wanneer zij fysiek waarnamen dat het vliegtuig of de helikopter, die het vliegverbod schond, een vijandige handeling beging. In de praktijk gingen schenders ertoe over gevolg te geven aan een waarschuwing van de NAVO-piloot te landen. Vervolgens wachtten zij aan de grond totdat het NAVO-toestel gedwongen was weer terug te keren naar zijn basis.³⁷⁴ Aanvallen op doelen op de grond waren, zoals gezegd, verboden. Daarnaast hadden de Bosnisch-Servische helikopters bijna altijd een rood kruis aan de zijkant geschilderd, ongeacht of zij voor humanitaire of militaire doelen werden ingezet.³⁷⁵

De resolutie was dan ook niet zozeer ingegeven door de gedachte dat de inzet van de NAVO-vliegtuigen een daadwerkelijke invloed zou hebben op het strijdverloop in Bosnië- Herzegovina. Zij was vooral bedoeld om psychologische druk uit te oefenen op de Bosnische Serven om het vredesplan te aanvaarden, maar leek in dat opzicht weinig succes te hebben. Van Servische, Bosnisch-Servische en Montenegrijnse kant volgden slechts dreigementen over escalatie van de oorlog.³⁷⁶ Hiermee werd dus toch een eerste stap gezet van *peacekee- ping* naar *peace enforcing*. Shashi Tharoor, die leiding gaf aan de DPKO-afdeling die verant- woordelijk was voor de vredesoperatie in Bosnië, verklaarde dat UNPROFOR vanaf nu oorlog en vrede tegelijk ging maken.³⁷⁷

Het Nederlandse parlement stemde in met het regeringsbesluit voor de inzet van de F-16's ten behoeve van Operatie *Deny Flight*, al vonden diverse afgevaardigden dat deze stap te laat kwam.³⁷⁸ Dat de inzet van (Nederlandse) vliegtuigen consequenties kon hebben voor Neder- landse grondtroepen, een risico waarvan de Nederlandse Kamerleden zich eerder al vele malen bewust hadden getoond,³⁷⁹ namen zij nu op de koop toe. In de woorden van Blaauw: '... het moet duidelijk zijn dat Nederland en het Nederlandse parlement die stap durven te zetten.'³⁸⁰ Blaauw vroeg kritisch naar de geweldsinstructie voor de piloten: '... het mag toch niet zo zijn dat de vlieger straks achter zijn doel hangt en dan nog eerst via diverse lijnen moet

373 Lutgert & De Winter, *Horizon*, pp. 125-127.

374 Beale, *Bombs*, p. 20. Zie ook Leurdijk, *Uni- ted Nations*, p. 34.

375 Gow, *Triumph*, p. 134.

376 Zie bijv. ABZ, 999.241, No Fly Zone, deel III. PA Belgrado aan DEU en DAV, 14/04/93, bel 791 en bel 801.

377 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 165.

378 TK, vergaderjaar, 1992-1993, 22 181, nr.

49.

379 Zie bijv. TK, vergaderjaar, 1992-1993, 22 181, nr. 27, p. 4 (Van Middelkoop); nr. 28, p. 7 (Ter Veer); nr. 28, p. 8 (Sipkes); Handelingen, p. 13-806 (Sipkes, 22/10/92); Handelingen, p. 13-808/809 (Van Middelkoop, 22/10/92).

380 TK, vergaderjaar, 1992-1993, 22 181, nr. 49, p. 6.

vragen wat hij al dan niet mag doen? Als de geweldsinstructie zodanig is, komt de geloofwaardigheid toch wel in het geding?’³⁸¹ In zijn antwoorden zei minister Kooijmans dat het vliegverbod mede als signaal diende aan Servië en de Bosnische Serven dat het tijd werd dat zij het Vance/Owen-vredesakkoord tekenden. De minister kon zich de teleurstelling van de Kamerleden over de trage en gebrekkige reactie van de internationale gemeenschap op de ontwikkelingen in Bosnië-Herzegovina wel voorstellen, maar het was ‘nu eenmaal een gegeven dat geen enkele regering ter wereld bereid is op dit moment al, dus zonder vredesregeling, militaire maatregelen te nemen’.³⁸² Dat UNHCR niet bereid was zich schietend een weg naar binnen te banen, bijvoorbeeld in Srebrenica, ten behoeve van de hulpverlening, lag dan ook niet aan UNHCR, aldus de minister, maar aan de regeringen van de landen die aan de operaties deelnamen: die wilden dat niet. Volgens Ter Beek stonden tijdens onderschepingsoperaties NAVO-piloten voortdurend in verbinding met AWACS-vliegtuigen, die op hun beurt weer in verbinding stonden met hogere NAVO-commandanten: ‘Met deze opzet is een goede balans gevonden tussen voortdurende controle van de operatie en de wens om zo slagvaardig mogelijk op te treden.’³⁸³

Troepen voor het vredesplan?

Eind maart bracht Kooijmans een kennismakingsbezoek aan Washington, waarbij hij onder anderen met zijn collega Christopher en veiligheidsadviseur Lake sprak. Het moet de Nederlandse minister toen duidelijk zijn geworden dat de VS zich niet aan het Vance/Owen-plan wilden binden. Na de reis van Kooijmans werd in de ministerraad opgemerkt dat een Nederlands pleidooi voor het gebruik van geweld om het plan aangenomen te krijgen weinig geloofwaardig zou klinken, omdat het juist de Nederlandse militairen waren die bescherming nodig hadden. De regeringen van de landen die voor die bescherming zorgden – Canada, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Spanje – wilden juist geen toepassing van geweld.

Een andere minister meende dat niettemin Nederland tegelijk moest pleiten voor de uitvoering van het Vance/Owen-plan én voor een krachtiger militair optreden. Consequentie van dat laatste was natuurlijk wel dat Nederland dan ook bereid zou moeten zijn daarvoor zelf een substantiële bijdrage te leveren, zoals een derde bewindsman concludeerde.³⁸⁴

De woordvoerder van het Amerikaanse *State Department* Richard Boucher verklaarde dat de regering van de Verenigde Staten weliswaar achter het vredesproces stond, maar dat zij de partijen niet een plan wilde opdringen. De Amerikaanse regering hield er namelijk rekening mee dat Izetbegović inderdaad zijn handtekening onder het Vance/Owen-plan ongedaan zou willen maken als de Bosnische Serven het niet volledig aanvaardden. Ook het idee van nieuwe sancties liet Washington in die dagen varen, tot verbazing van met name de Veiligheidsraadsleden Frankrijk, Groot-Brittannië en Spanje. De Amerikaanse regering wilde gezien de wankelende positie van Jeltsin tegenover de oppositie in zijn eigen land niet verder

381 TK, vergaderjaar, 1992-1993, 22 181, nr. 49, p. 6.

382 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 49, p. 7.

383 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 49,

p. 10.

384 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de MR van 02/04/93.

gaan dan aanscherping van de bestaande sancties, al zat er in die omschrijving natuurlijk wel enige rek.³⁸⁵

De Amerikaanse regering liet bovendien weten dat de Europese landen in een eventuele *peacekeeping* of *peace enforcing* macht een even groot aandeel moesten hebben als de Amerikanen. Daarbij gingen de gedachten uit naar Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Nederland, België, Spanje, Finland, Polen, Zweden en eventueel Turkije. Een derde divisie zou moeten worden geleverd door Rusland en misschien nog enkele Oost-Europese landen. De VS was in dat geval bereid een divisie van twintigduizend manschappen te leveren. De regering in Washington waarschuwde ervoor dat met het oog op aflossingen dit cijfer feitelijk met drie moest worden vermenigvuldigd. Daarnaast stelde Washington als voorwaarde dat de conflictpartijen ten minste een teken van instemming met de komst van de troepenmacht moesten geven, bijvoorbeeld door troepenterugtrekkingen of de verwijdering van zware wapens.³⁸⁶

Vrijwel tegelijkertijd leek het Kremlin onder druk van de Russische oppositie en financiële problemen afstand te nemen van zijn eerdere bereidheid om een substantiële troepenbijdrage voor de uitvoering van het Vance/Owen-plan te leveren.³⁸⁷

In de loop van april werd binnen de NAVO duidelijk dat de Europese bondgenoten slechts enkele duizenden militairen beschikbaar zouden kunnen stellen. De Britse regering liet weten weinig meer te kunnen leveren ten opzichte van de inmiddels ongeveer 3 500 militairen die zij in Bosnië had gestationeerd. Een bron bij het Britse ministerie van Defensie kreunde: 'We simply cannot send the forces needed by Nato because we haven't got the men, and if we had they wouldn't have the right equipment and if they did we wouldn't have the money to pay for the operation.' Het leidde tot een woedende uitbarsting van de Amerikaanse generaal Powell aan de telefoon tegen de Britse chef-defensiestaf Air Marshall Sir Peter Harding: 'Are we the only country that cares about the future of Nato? We are the only country carrying the flag for Nato.'³⁸⁸ Geconfronteerd met onwil en onvermogen van Russische en Europese zijde raakte het Amerikaanse aanbod voor grondtroepen op de achtergrond.³⁸⁹

Op 2 april ondertekende Karadžić het vredesplan van Vance en Owen met het voorbehoud dat het Bosnisch-Servische parlement eveneens akkoord zou gaan. Diezelfde avond ontraadde hij het Bosnisch-Servische parlement aanvaarding van het plan. Door instemming daarmee zou volgens hem 'een etnische zuivering ten koste van de Serviërs (...) ontstaan zoals nog nooit eerder is voorgekomen'.³⁹⁰ Op zondag 4 april verwierp de Bosnisch-Servische volksvertegenwoordiging met 81 tegen 68 stemmen het vredesplan. Het was de eerste, maar zeker niet de laatste keer dat dit parlement het plan verwierp.

385 'VN stoppen evacuatie uit Srebrenica', *ANP*, 31/03/93, 19:13; 'VN-Raad bekrachtigt vliegverbod boven Bosnië', *ANP*, 01/04/93, 06:57; geobjectiverde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de MR van 02/04/93.

386 ABZ, DWH/ARA/00844. Meesman 204 aan Kooijmans, 01/04/93.

387 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993, MID, Ontwikkelingen in de voormalige

Joegoslavische federatie, 24/93, 05/04/93; ABZ, 999 NAVO-WEU, deel 04. De Vos van Steenwijk 37 aan Kooijmans, 31/03/93.

388 James Adams, 'Bosnia mission causes Nato row', *Sunday Times*, 28/03/93.

389 DAB. Nota van Barth voor Ter Beek, 21/04/93, D93/200.

390 'Verwerping vredesplan door Bosnisch-Servische parlement vrijwel zeker', *ANP*, 03/04/93, 00:11.

9. Groot alarm voor Srebrenica

Toen de Bosnische Serven merkten dat de Moslimautoriteiten geen verdere evacuaties uit Srebrenica wensten, hervatten zij op 5 april het offensief tegen de stad. Intussen had Wahlgren er al vanaf eind maart bij Mladić en Karadžić op aangedrongen dat zij de stationering van een infanteriecompagnie en drie militaire waarnemers van de VN in Srebrenica zouden toestaan.³⁹¹ Er werd daartoe een Canadese compagnie gereed gehouden. Tijdens de paasdagen van 11 en 12 april begon UNHCR in Belgrado zich grote zorgen te maken dat de VRS spoedig opnieuw zou proberen Srebrenica in te nemen. Het was namelijk duidelijk dat het Westen niet gauw geneigd zou zijn iets tegen Servië of de Bosnische Serven te ondernemen in afwachting van een referendum dat op 25 april in Rusland zou plaatsvinden over de positie van president Jeltsin en diens beleid. Het Westen zou de Russische oppositie niet willen helpen door het aannemen van een anti-Servische maatregel.³⁹² En zelfs al zou het Westen dat proberen te doen, dan was er nog een tweede verdedigingslinie vanuit Servische gezichtshoek binnen de Veiligheidsraad. Op 11 april deed bij de VN het bericht de ronde dat de Russische regering voor het eerst sinds 1984 gebruik zou maken van haar vetorecht in de Veiligheidsraad als daar een resolutie over aangescherpte sancties in stemming zou worden gebracht.³⁹³ De berichten uit Parijs als zou Morillon worden teruggeroepen moesten de Bosnisch-Servische leiders eveneens de indruk geven dat een inname van Srebrenica op niet veel westers verzet zou stuiten. In Londen zei minister van Defensie Rifkind rekening te houden met de val van de enclave, terwijl hij tegelijk nog eens benadrukte dat de Britse regering er weinig voor voelde op grote schaal grondtroepen in te zetten.³⁹⁴ Een andere ontwikkeling die een Servische aanval op Srebrenica in de kaart leek te spelen was het uitbreken van grootschalige vijandelijkheden tussen de Kroaten en Moslims. Het commando van de HVO had geëist dat de ABiH zich vóór 15 april zou terugtrekken uit de gebieden die onder het Vance/Owen-plan een Kroatische meerderheid zouden hebben. Toen deze termijn verstreek braken er in Vitez en Jablanica, in Midden- en Zuid-Bosnië, onmiddellijk hevige gevechten uit. De Moslims in Srebrenica hoefden daardoor op weinig steun van de ABiH van buiten Srebrenica te rekenen.

Mladić had op 9 april tegenover Wahlgren en Morillon de bereidheid uitgesproken op 12 april een ontmoeting onder leiding van Wahlgren te hebben met de Bosnische legerleider Halilović op het vliegveld van Sarajevo met als enige agendapunt: Srebrenica.³⁹⁵ Op 12 april weigerde Halilović echter te verschijnen, nadat diezelfde dag, tweede paasdag, een zware beschieting van het sportveld bij de middelbare school van Srebrenica had plaatsgevonden. Daarbij kwamen 56 mensen om en werden 73 anderen zwaargewond.³⁹⁶ Halilović eiste dat eerst alle vijandelijkheden zouden stoppen. Mladić, die wel was gekomen, wilde aan Wahlgren niet zeggen of hij van plan was Srebrenica in te nemen. Hij verklaarde slechts dat hij dat tien dagen eerder had kunnen doen, maar dat dat toen politiek niet goed uitkwam. Voor

391 ABZ, Joegoslavië UN ECOSOC Human Rights. PV Genève aan DIO/Joegoslavië, 08/04/93, hum/gev-0615/93, bijl. Wahlgren aan Karadžić, 04/04/93.

392 ABZ, DPV/ARA/01812. Engels 105 aan Kooijmans, 13/04/93. Zie ook Daalder, *Dayton*, p. 17.

393 'Rusland wil uitstel sancties tegen Klein-Joegoslavië', *ANP*, 11/04/93, 12:34.

394 Tim Witcher en Diplomatic Staff, 'French ready to recall Morillon with a month', *The Daily Telegraph*, 14/04/93.

395 Collectie NIOD (2).

396 ABZ, DPV/ARA/00141. UNPROFOR Press Release, 'UN Outrage at Atrocity in Srebrenica', 13/04/93; Hren (ed.), *Overlevenden*, pp. 128-129 en 190-192; Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 139-140.

SREBRENICA IN HET NAUW

Evacuatie van zieken en gewonden vanaf het sportveld in Srebrenica.

Wahlgren stond, net als eerder al voor Morillon, vast dat Srebrenica de *test case* werd voor de overleving van het Vance/Owen-plan.³⁹⁷ Intussen was Wahlgren ervan overtuigd dat de Moslims zelf de granaataanval op 12 april hadden uitgelokt en er belang bij meenden te hebben Srebrenica op de voorpagina's van de kranten te houden. Mladić ('over mijn lijk') wilde op 12 april aan Wahlgren overigens nog steeds geen toestemming geven een Canadese compagnie in Srebrenica te ontplooiën.³⁹⁸

Tegen die achtergrond meenden de zeven meest geïndustrialiseerde landen, de G7, op 14 april tijdens hun ontmoeting in Tokio toch een signaal te moeten afgeven dat er een grens was aan het westerse incasseringsvermogen van Servische agressie. Weliswaar besloten de zeven stemmen in de Veiligheidsraad over resoluties inzake het Vance/Owen-plan en de aanscherping van de sancties uit te stellen tot 26 april, de dag na het Russische referendum, maar zij verklaarden daarbij dat zij zich voorbehielden anders te handelen als er zich nadere ontwikkelingen zouden voordoen in Srebrenica.³⁹⁹ Het leek niet te helpen. Er was sprake van hevige Servische aanvallen op Srebrenica. De Bosnische regering deed een klemmend beroep de Veiligheidsraad daar een halt aan toe te roepen en zij verzocht Morillon het stadje nogmaals te bezoeken. Zij dreigde verder haar aanvaarding van het Vance/Owen-plan ongedaan te maken indien de Serven Srebrenica zouden innemen.⁴⁰⁰

Op vrijdag 16 april verwachtten internationale media dat Srebrenica elk moment kon vallen.⁴⁰¹ Servische troepen bevonden zich op minder dan twee kilometer van het stadje. Mortieren sproeiden hun granaten uit over de hoofdstraat, wat leidde tot vele tientallen doden en gewonden.⁴⁰² De ABiH verklaarde tegenover journalisten dat zij die dag een per radioverbinding gegeven opdracht van Mladić had onderschept aan een kolonel die leiding gaf aan de omsingeling van de Oost-Bosnische stad, die luidde: 'Zeg alle eenheden vannacht Srebrenica binnen te gaan. Ga direct naar de stad, geen journalisten, geen rapporten, geen verklaring.'⁴⁰³ Muraf Efendić, een vertegenwoordiger van het bestuur van Srebrenica die zich in Sarajevo bevond en in voortdurend radiocontact stond met Srebrenica, noemde de stad verloren en bepleitte evacuatie van de burgers uit Srebrenica naar Tuzla. De Moslimsoldaten zouden volgens hem ook moeten kunnen vertrekken, 'met hun wapens in de hand'.⁴⁰⁴ Ibrahim Džananović, vertegenwoordiger van Srebrenica in de regering in Sarajevo, was somberder. Volgens hem konden de mensen in Srebrenica geen kant op. 'Sommigen zullen worden vermoord, sommigen zullen naar kampen worden gebracht, en wat betreft de

397 Collectie NIOD (2).

398 Collectie NIOD (2).

399 'G7 besluit stemming Veiligheidsraad over Servië uit te stellen', *ANP*, 14/04/93, 08:03; 'Internationale bemoeienis wijzigt verloop Bosnische oorlog niet', *ANP*, 16/04/93, 18:37; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 16/93, 22/02/93; 'VN woedend over cynisch spel met hulpgoederen voor Bosnië', *De Telegraaf*, 17/02/93; 'Voor VN-helpers in Bosnië is grote wachten begonnen', *De Telegraaf*, 19/02/93; Alain Franchon, 'Alors que le général Morillon s'apprêterait à regagner la France les Occidentaux paraissent résignés à une victoire serbe en Bosnie', *Le Monde*, 12/04/93.

400 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke ver-

houdingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 26/93, 15/04/93.

401 'New York Times: Overgave Srebrenica kwestie van tijd', *ANP*, 16/04/93, 06:04.

402 'Nederlandse AZG-arts: Srebrenica slachtoffer van terreur', *ANP*, 16/04/93, 08:53; Tim Judah, 'Reckoning time in valley of death', *The Times*, 17/04/93.

403 John Daniszewski, 'Serbs Reportedly Enter Srebrenica', *The Associated Press*, 16/04/93.

404 'Srebrenica zur Kapitulation bereit', *Neue Zürcher Zeitung*, 17/04/93; John Daniszewski, 'Serbs Reportedly Enter Srebrenica', *The Associated Press*, 16/04/93.

rest – ik weet het niet.⁴⁰⁵ Volgens de plaatsvervangend commandant van de ABiH, Stjepan Šiber, dreigde de bevolking van Srebrenica te worden uitgemoord: ‘Tienduizenden onschuldige vrouwen, kinderen en bejaarden zullen worden afgeslacht en door tanks worden verpletterd.’⁴⁰⁶

Het ANP berichtte ‘s avonds om even over half negen dat de Serven Srebrenica ‘zo goed als zeker’ in handen hadden gekregen.⁴⁰⁷ Het baseerde zich op berichten van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken. De Servische televisie berichtte dat de Moslimmilities in de buitenwijken van Srebrenica bezig waren zich over te geven.⁴⁰⁸ Het lot van de burgers was door deze nieuwe ontwikkeling ‘uiterst onzeker geworden’. Karadžić, die in Pale besprekingen voerde over de situatie met Morillon, verklaarde eerder op de dag dat als de Moslimstrijders in de stad hun wapens uitleverden aan de 130 Canadese blauwhelmen die onderweg waren naar de stad, de burgers zouden mogen evacueren en de VRS de stad niet zou binnentrekken, maar slechts zou ‘pacificeren’. Zouden de Moslims hun wapens niet inleveren, dan zagen de Bosnische Serven zich volgens Karadžić ‘genoodzaakt hen te verslaan’.⁴⁰⁹

De Amerikaanse regering dreigde nu wél met verhevigde sancties tegen Servië, indien Srebrenica zou vallen, en overwoog grootscheepse luchtaanvallen tegen Servische artillerie, maar wilde daar niet toe overgaan zonder instemming van de Europese bondgenoten. De Britse regering liet dadelijk weten daar weinig voor te voelen: ‘... we still haven’t seen any militarily achievable objectives for air strikes, apart from destroying things for the sake of it.’⁴¹⁰ Voor het eerst sinds zijn aantreden als EG-bemiddelaar was Owen nu ook voor rechtstreekse militaire interventie. Hij bepleitte luchtaanvallen op bruggen en wegen om bevoorrading van Servische troepen vanuit Servië tegen te gaan.⁴¹¹ Volgens Owen was het moment gekomen om de Bosnisch-Servische leiding te confronteren met de vastberadenheid van de wereld. Als de Serven Srebrenica zouden innemen, zouden zij zich daaruit moeten terugtrekken. De Britse onderhandelaar noemde Srebrenica nog eens met nadruk ‘een Moslimstad op Moslimgebied’.⁴¹²

Onder Nederlandse parlementariërs was weinig animo voor Owens oproep. De Hoop Scheffer verwachtte van de beoogde bombardementen meer na- dan voordelen. Volgens hem was de op handen zijnde val van Srebrenica daar niet mee te voorkomen en zouden verdere humanitaire acties, alsmede het vredesplan erdoor in gevaar worden gebracht. Hij was er overigens van overtuigd dat Rusland nooit zou instemmen met een resolutie over zulke bombardementen. D66-Kamerlid Ter Veer verwachtte van dergelijke bombardementen slechts een escalatie van het conflict.⁴¹³

405 Michael Montgomery, ‘Hope runs out in city of death’, *The Daily Telegraph*, 17/04/93.

406 ‘Val Srebrenica onafwendbaar’, *ANP*, 16/04/93, 20:35.

407 ‘Val Srebrenica onafwendbaar’, *ANP*, 16/04/93, 20:35.

408 ‘Serviërs vallen Srebrenica binnen’, *ANP*, 16/04/93, 23:44.

409 ‘Val Srebrenica onafwendbaar’, *ANP*, 16/04/93, 20:35. Voor de uitspraken van Karadžić zie ook ‘Karadžić: troepen zullen Srebrenica niet

binnengaan’, *ANP*, 16/04/93, 15:32

410 Yigal Chazan/Ian Black/Martin Walker, ‘Serbs enter Srebrenica’, *The Guardian*, 17/04/93.

411 ‘Owen roept op tot Westers bombardement op Serviërs’, *ANP*, 16/04/93, 13:59; John Daniszewski, ‘Serbs Reportedly Enter Srebrenica’, *The Associated Press*, 16/04/93.

412 ‘Srebrenica zur Kapitulation bereit’, *Neue Zürcher Zeitung*, 17/04/93.

413 ‘Kamerleden reageren terughoudend op suggestie Owen’, *ANP*, 16/04/93, 17:13.

Srebrenica in de Nederlandse ministerraad

In Nederland vond intussen door premier Lubbers bevorderd interdepartementaal overleg plaats over de vraag of de militaire druk op de Bosnische Serven moest worden opgevoerd en of de NAVO van Srebrenica een beveiligde stad zou kunnen maken. Omdat de betrokken ambtenaren meenden dat voor luchtaanvallen als door Owen bepleit eerst een nieuwe resolutie van de Veiligheidsraad nodig was en Rusland en de VS de uitslag van het Russische referendum op 25 april zouden willen afwachten, leek het het beste voorlopig niets te doen. De kans om de val van Srebrenica van buitenaf gewapenderhand te voorkomen moest volgens de ambtelijke adviseurs sowieso 'nagenoeg nihil' worden geacht.⁴¹⁴ Bovendien was bij eerder beraad in de NAVO-raad gebleken dat daar onvoldoende draagvlak was voor aanvallen op gronddoelen. Van der Vlis zou zulk optreden op dat moment 'zeer onverstandig en ongelukkig' vinden.⁴¹⁵ Ten aanzien van de vraag of Nederland zelf in militaire zin iets zou kunnen doen, gezien de noodsituatie in Srebrenica, luidde het antwoord: niets anders dan helpen met medicijnen, voedsel, geld en opvangfaciliteiten.⁴¹⁶

Op de vragen van Lubbers was 'met redenen omkleed een krachtig negatief antwoord gegeven, zowel in procedurele als inhoudelijke zin', zo werd in de ministerraad van 16 april bekendgemaakt.⁴¹⁷ De conclusie van het overleg was dat eerst de Veiligheidsraad in actie zou moeten komen. De argumenten waren 'voldoende overtuigend om een en ander te laten rusten', al werd die uitkomst betreurd.⁴¹⁸ De ministerraad van 16 april hield er ook ernstig rekening mee dat Srebrenica een van de volgende dagen zou vallen. Een van de ministers maakte zijn collega's deelgenoot van zijn angst dat de Servische aanvallers de Moslimbevolking in dat geval 'massaal' zouden doden. Van de VN was volgens de ministerraad weinig te verwachten voorafgaand aan het Russische referendum op 25 april 1993. De desbetreffende minister vroeg of in EG-verband wellicht maatregelen konden worden genomen om het zware Servische geschut vanuit de lucht uit te schakelen.⁴¹⁹

Op de avond van 16 april zond Londen een coreu, waarin het berichtte in contact te staan met VN-organisaties om alles te doen om een massamoord te voorkomen, wanneer Bosnisch-Servische strijdkrachten Srebrenica zouden innemen. Het CoPo, dat op 21 april bijeen zou komen, zou eventueel moeten zorgen voor verklaringen die de Serven waarschuwden tegen wreedheden en aandringen op hun medewerking met UNPROFOR en UNHCR. Bovendien wilde Londen een ordelijke evacuatie mogelijk maken, want de verwachting op het Foreign Office was dat, als Srebrenica zou vallen, zo'n zestigduizend vluchtelingen zich naar Tuzla zouden begeven. Londen had echter begrepen dat, indien Srebrenica zou vallen, UNHCR beschikte over een *contingency plan* voor de vluchtelingen, zowel tijdens hun tocht als na aankomst in Tuzla. Het Verenigd Koninkrijk riep de andere lidstaten van de EG op

414 AAZ. Memorandum van chef DAV aan Visser en Waltmann, 16/04/93.

415 AAZ. Memo van Waltmann en Princen aan Ter Beek, 16/04/93, incl. ondertekening van Van der Vlis, 16/04/93.

416 AAZ. Memorandum chef DAV aan Kooijmans betreffende Nederlandse bijdrage Srebrenica, z.d.

417 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve

van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 16-17/04/93.

418 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 16-17/04/93.

419 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 16-17/04/93.

eveneens voedsel, transport- en geniecapaciteit beschikbaar te stellen voor zo'n eventualiteit.⁴²⁰

De val voorkomen

Terwijl Srebrenica leek te bezwijken onder de druk van de Bosnisch-Servische aanval en de wereld zich weinig illusies leek te maken over de gebeurtenissen die dan zouden volgen, hadden diverse ontwikkelingen plaats die alsnog tot een vergelijk leidden. Zowel in Srebrenica zelf als in Sarajevo bleken de autoriteiten, nu hun het water zo aan de lippen stond, bereid tot concessies. Naser Orić liet in een geheim bericht aan de VN-vredesmacht weten akkoord te gaan met capitulatie op basis van drie voorwaarden. Gewonde militairen moesten per helikopter worden geëvacueerd en ook alle burgers moesten naar veilig gebied worden gebracht. Voor de Moslim-strijders eiste hij garantie van een vrije aftocht naar Tuzla. Aangenomen werd dat Orić dit aanbod had gedaan zonder overleg met de regering in Sarajevo.⁴²¹

Karadžić hield op de middag van 16 april aan de wereld voor dat, zodra Srebrenica door de Moslims zou zijn opgegeven, de oorlog voorbij zou kunnen zijn.⁴²² De woorden van Karadžić werden gesproken na overleg met Milošević. Ook Milošević verwachtte een bloedbad in Srebrenica wegens de wraakgevoelens die bij de Serven leefde wegens de meer dan duizend Servische doden als gevolg van de aanvallen van Orić en zijn mannen. Milošević vreesde de resolutie over aanscherping van de sancties tegen Servië waarover de Veiligheidsraad zich op dat moment boog. De G7 hadden immers duidelijk gemaakt dat die in behandeling kon komen als er zich ernstige ontwikkelingen zouden voordoen rond Srebrenica. Milošević zei daarom in een telefoongesprek met Wahlgren dat hij nu onmiddellijk de compagnie Canadezen die hij gereed hield naar Srebrenica moest sturen. Milošević verklaarde dat hij hierover al contact had gehad met Karadžić en die stemde in.⁴²³

In de nacht van vrijdag 16 op zaterdag 17 april lichtte Karadžić toe wat hij eerder had bedoeld met het 'pacificeren' van het stadje: de bevolking van Srebrenica mocht kiezen of zij vredig in het stadje wilde blijven wonen of wilde evacueren.⁴²⁴ Ook later die zaterdag verzekerde Karadžić dat de VRS Srebrenica niet zou binnentrekken. Het leger wilde de Moslim-troepen ter plaatse slechts 'neutraliseren, zodat ze ons niet langer slagen kunnen toebrengen in die regio'.⁴²⁵

Op 17 april gingen de gevechten in en rond Srebrenica nog steeds door. De radioamateur Bećirović maakte melding van man-tegen-mangevechten in de stad en van zware bombardementen; de straten zouden bezaaid liggen met doden.⁴²⁶

420 ABZ, archief verbindingen. Coreu Londen, 17/04/93, cpe/lon 292. Als verzendtijdstip heeft het coreu: 16/04/93, 19.23; als ontvangsttijdstip: 17/04/93, 08.36.

421 'Onduidelijkheid over val van Srebrenica', ANP, 17/04/93, 01:53; AAZ. Memo van chef DAV aan Kooijmans, 16/04/93, nr. 93/546; VN-Srebrenicarapport, par. 54.

422 'Karadžić: troepen zullen Srebrenica niet binnengaan', ANP, 16/04/93, 15:32; 'Srebrenica zur Kapitulation bereit', *Neue Zürcher Zeitung*, 17/04/93.

423 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 141; NIOD, Coll. Wahlgren. Wahlgren aan Annan, 16/04/93, UNPROFOR Z-490.

424 Rouba Kabbara, 'Radovan Karadzic affirme que les Serbes ne sont pas entrés à Srebrenica', *Agence France Presse*, 17/04/93.

425 'VN: Zware gevechten in Srebrenica', ANP, 17/04/93, 22:07.

426 'VN: Zware gevechten in Srebrenica', ANP, 17/04/93, 22:07; 'Bestand Srebrenica lijkt voorbode van capitulatie Moslims', ANP, 18/04/93, 21:24.

De vraag was hoe Izetbegović intussen over een en ander dacht. Hij had zich medio april binnens- en buitenskamers steeds anders uitgelaten over de betekenis die hij zou hechten aan de val van Srebrenica. Op 14 april zei hij in Zagreb, na een bezoek aan Egypte en enkele Golfstaten, toen de pers hem vroeg wat zijn reactie zou zijn op de val van Srebrenica, dat dat 'een catastrofe' zou zijn. Voor zijn opstelling tegenover het Vance/Owen-plan zou het weinig consequenties hebben. Hij achtte zich, zo zei hij, namelijk toch niet langer gebonden aan zijn handtekening onder het plan. In het vervolg was de opstelling van de Bosnische regering tegenover verdere onderhandelingen een kwestie van 'goede wil' geworden.⁴²⁷

Op 16 april verklaarde de woordvoerder van de Bosnische president, Kemal Muftić, dat er onderhandelingen gaande waren over overgave van Srebrenica. De val van de stad was volgens hem onvermijdelijk. Het belangrijkste was op dat moment een massaslachting te voorkomen. Daarom wilde de leiding in Sarajevo overgaan tot volledige evacuatie van Srebrenica. Zou Srebrenica vallen, aldus de woordvoerder, dan was het vredesplan 'dood'.⁴²⁸

Op 17 april was Izetbegović, tijdens een trip door Scandinavië, op bezoek in Kopenhagen bij de Deense premier Poul Nyrup Rasmussen en de Deense minister van Buitenlandse Zaken Niels Helveg Petersen. In gezelschap van de Bosnische zaakgelastigde in Stockholm Serder, juridisch adviseur Haris Nanić en de officieuze vertegenwoordiger van Bosnië in Denemarken professor Tanović verklaarde Izetbegović tegenover de beide bewindslieden dat de situatie in Srebrenica 'desperate' was, 'but even if it should fall, it would not be the end of Bosnia Herzegovina'. Op geen enkel moment tijdens de bijeenkomst gaf hij aan dat de val van Srebrenica tot terugtrekking van zijn aanvaarding van het Vance/Owen-plan zou leiden. Op de persconferentie na afloop zei hij echter dat volgens hem de val van Srebrenica daar wél toe zou moeten leiden, maar het was volgens hem aan de Bosnische regering om daarover een beslissing te nemen. Tegelijkertijd zei hij nog steeds te hopen dat het vredesplan zou slagen.⁴²⁹

In de middag van 17 april had op verzoek van de bevelhebber van de ABiH Halilović op het vliegveld van Sarajevo in aanwezigheid van Wahlgren, Morillon en de vertegenwoordiger van UNHCR in Bosnië José-Maria Mendiluce alsnog het overleg plaats met Mladić dat vijf dagen eerder wegens zijn weigering te verschijnen geen doorgang had gevonden.⁴³⁰ Reden voor die weigering waren toen de Servische aanvallen op Srebrenica. Nu waren die aanvallen juist het hoofdthema van de bijeenkomst. De bespreking begon om twee uur 's middags en duurde twaalf uur. Tijdens deze bijeenkomst werden Mladić en Halilović het eens over een staakt-het-vuren, dat om middernacht in de vroege ochtend van 18 april moest ingaan. Verder bereikten de beide bevelhebbers overeenstemming over de komst van 130 tot 150 Canadese blauwhelmen in Srebrenica en een evacuatie van de gewonden door de lucht. De Bosnische Moslims zouden het gebied demilitariseren en de Bosnische Serven zouden UNPROFOR *freedom of movement* toestaan. De overeenkomst werd ten slotte ondertekend in de vroege ochtend van 18 april.⁴³¹

427 Hugh Nevill, 'M. Boutros-Ghali: 'le général Morillon a agi en conformité avec les résolutions de l'ONU'', *Agence France Presse*, 14/04/93.

428 'Srebrenica zur Kapitulation bereit', *Neue Zürcher Zeitung*, 17/04/93; Chazan & Black & Walker, 'Serbs enter Srebrenica', *The Guardian*, 17/04/93.

429 ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu Deens EG-voorzitterschap, 17/04/93, cpe/pres/cop 848; 'VN:

Zware gevechten in Srebrenica', *ANP*, 17/04/93, 22:07.

430 'Bosnische Moslims willen niet praten', *ANP*, 11/04/93, 22:32; 'Boutros Ghali veroordeelt aanvallen op Srebrenica', *ANP*, 15/04/93, 13:13.

431 Zie o.m. ABZ, DIO/2004/00075. 'Agreement for the demilitarization of Srebrenica', bijl. bij PV Genève aan DIO/Joegoslavië, fax nr. hum/gev-0574/93; VN-Srebrenicarapport, par. 59-60.

De vraag is waarom Mladić in april 1993 niet doorzette en Srebrenica innam, terwijl de stad al vrijwel was ingenomen. Owen achtte het waarschijnlijk dat Mladić zich had laten weerhouden door Milošević, aan wie Mladić onverminderd trouw leek te blijven. Dat hij zich door Karadžić had laten tegenhouden leek Owen onwaarschijnlijk. Die scheen de zeggenschap over Mladić kwijt te zijn.⁴³² Zelf zei Mladić later dat hij zich had laten tegenhouden door ‘hogere personen’.⁴³³ Bovendien was hem van de zijde van UNPROFOR de toezegging gedaan dat de bevolking uit Srebrenica zou worden geëvacueerd en dat eventuele oorlogsmisdadigers onder hen later zouden worden berecht.⁴³⁴

Volgens Owen moest er, nadat Mladić had toegegeven inzake Srebrenica, overigens rekening mee worden gehouden dat Mladić, die door recente militaire successen in een *winning mood* verkeerde, andere gebieden zou aanvallen. Het was daarbij de vraag of hij zou kiezen voor een offensief tegen Žepa en Goražde of voor vermindering van de druk op de Posavina-corridor.⁴³⁵ Vanaf de eerste week van april werd er hevig gevochten in de Posavina.⁴³⁶ Onder de heersende omstandigheden gaf Mladić er de voorkeur aan zich volledig meester te maken van de Posavina-corridor rond Brčko,⁴³⁷ die de ‘achilleshiel van de Servische oorlogvoering’ vormde.⁴³⁸ Als het erom ging gebied vast in handen te krijgen dat in het Vance/Owen-plan niet aan de Bosnische Serven was toegewezen maar waarover zij graag de heerschappij wilden uitoefenen, dan had de Posavina-corridor de hoogste prioriteit,⁴³⁹ zeker voor Mladić, die het lot van de Serven in Kroatië zeer ter harte ging en die geen onderscheid wenste te maken tussen de Serven uit Servië, die uit Bosnië en die uit Kroatië.⁴⁴⁰ Srebrenica was een inmiddels sterk verkleinde enclave binnen het Bosnisch-Servische gebied, waarnaar de VRS de toegangswegen beheerste. Als de aanwezigheid van de VN in Srebrenica tot vermindering van de activiteiten van de ABiH-strijders die zich nog in dat gebied bevonden zou leiden, kon de VRS met zijn permanente tekort aan manschappen het aantal troepen rond Srebrenica op een laag peil houden. De situatie leek voor het moment ‘bevroren’. Nadat op zondag 18 april de aanvallen van de VRS op Srebrenica definitief waren stopgezet, werd, zoals kon worden verwacht, het Bosnisch-Servische offensief in de nacht van zondag op maandag in het noorden van Bosnië dan ook dadelijk opgevoerd.⁴⁴¹ Als de Bosnische regering en legerleiding dit al niet hadden beseft, moest hun hierna duidelijk zijn geworden dat een gedemilitariseerd gebied op de ene plaats, toename van de Bosnisch-Servische gevechtskracht op een andere plaats betekende. De opluchting over de redding van Srebrenica zou dan ook spoedig omslaan in ergernis. In elk geval hadden de Bosnische regering en de ABiH er, zolang de oorlog in Bosnië voortduurde, weinig belang bij dat het echt rustig bleef rond Srebrenica.

432 ABZ, archief verbindingen. Coreu Deens EG-voorzitterschap, 24/04/93, cpe/pres/cop 913.

433 Bulatović, *Mladić*, p. 93.

434 Bulatović, *Mladić*, pp. 93-94.

435 ABZ, archief verbindingen. Coreu Deens EG-voorzitterschap, 24/04/93, cpe/pres/cop 913.

436 ‘Bosnië vraagt om spoedzitting Veiligheidsraad’, *ANP*, 09/04/93, 06:14.

437 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige

Joegoslavische federatie, 29/93, 26/04/93; 30/93, 28/04/93; deel VII, mei 1993 t/m maart 1994, 31/93, 06/05/93; 36/93, 27/05/93.

438 Giersch, *Konfliktregulierung*, p. 279.

439 Gow, *Triumph*, p. 247.

440 Bulatović, *Mladić*, p. 39.

441 ‘Gevechten verplaatsen zich naar noorden Bosnië’, *ANP*, 19/04/93, 09:42. Volgens dit ANP-bericht stopten de gevechten rond het middaguur. Volgens Mladić was dit om 4.59 uur gebeurd, Bulatović, *Mladić*, p. 96.

10. Een veilig gebied

Onder dreiging van de val van Srebrenica was ook de Veiligheidsraad bijeengekomen. De raad vergaderde over een voorstel van vijf derdewereldlanden, te weten Djibouti, Kaapverdië, Marokko, Pakistan en Venezuela, om van Srebrenica een veilig gebied te maken. Aanvankelijk werd verondersteld dat dit voorstel geen kans maakte, omdat het op verzet zou stuiten van de permanente leden van de Veiligheidsraad.⁴⁴² Maar de raad nam ten slotte resolutie 819 aan, waarin Srebrenica tot veilige zone werd uitgeroepen en UNPROFOR belast werd met de zorg voor de humanitaire situatie in de stad. Er zouden geen aanvallen op de stad meer mogen plaatsvinden en de paramilitaire eenheden rond de stad moesten zich terugtrekken. De resolutie verwees naar hoofdstuk VII van het VN-Handvest, dat militaire maatregelen goedkeurt tegen 'bedreigingen van de vrede'. De EPS-leden in de Veiligheidsraad en de VS hadden tijdens informeel beraad over het ontwerp van de resolutie daaruit het woord *safe haven* geschrappt. Een *safe haven* garandeerde namelijk 'full protection'. De studie van de WEU over instelling van een *safe haven* in Sarajevo, die eerder aan Boutros-Ghali was aangeboden, had uitgewezen dat daarvoor 15.000 man grondtroepen nodig zouden zijn. Omdat inmiddels duidelijk was hoe moeilijk het was zo'n troepenmacht op de been te brengen, besloten de vertegenwoordigers van de EPS-landen en de VS het woord *safe haven* te vervangen door 'a safe area which should be free from any armed attack or any other hostile act'. Met andere woorden er kwam geen 'full protection', maar slechts een 'certain degree of security'.⁴⁴³ Dat zou het begin betekenen van heel veel onduidelijkheid, temeer omdat nergens volkenrechtelijk was vastgelegd wat de status van een *safe area* was. Veel zou afhangen van de concrete invulling van het begrip.

De Veiligheidsraad vroeg Boutros-Ghali in resolutie 819 de aanwezigheid van UNPROFOR in Srebrenica te versterken en maatregelen te nemen die moesten leiden tot de evacuatie van zieken en gewonden uit de stad. De raad verlangde ten slotte ongehinderde toegang tot Srebrenica voor humanitaire hulp. Later, op zaterdag 17 april, ging de Veiligheidsraad, onder de indruk van de gebeurtenissen rond Srebrenica, alsnog akkoord met een verscherping van de sancties tegen Joegoslavië, tenzij de Bosnische Serven op korte termijn het Vance/Owen-plan zouden aanvaarden. De raad verbood onder meer het transitoverkeer door Joegoslavië en kondigde een volledige maritieme blokkade af, alsmede een wereldwijde bevrozing van de financiële tegoeden van romp-Joegoslavië en een confiscatie van alle Joegoslavische vliegtuigen en andere vervoermiddelen (resolutie 820). De Russische delegatie onthield zich, evenals de Chinese afvaardiging, van stemming. Om de regering-Jeltsin te ontzien, die op 25 april aan een referendum werd onderworpen, zouden de sancties pas op 26 april van kracht worden, als intussen de Bosnisch-Servische leiders niet akkoord waren gegaan met het Vance/Owen-plan.

Aan het begin van zondagmiddag 18 april trokken 145 Canadese militairen Srebrenica binnen. Hun zwaarste bewapening bestond uit .50-mitrailleurs. Zij moesten toezicht houden op het staakt-het-vuren en op de inlevering van wapens door de Moslims. Dit laatste zou binnen 72 uur moeten geschieden. Werd die termijn niet gehaald, dan zouden 'alle ver-

442 'Onduidelijkheid over val Srebrenica', ANP, 17/04/93, 01:53.

443 ABZ, DEU/ARA/00112. DEU (coördinatie),

notitie 'Voormalig Joegoslavië. Achtergrond' t.b.v. Gymnich, 24-25/04/93, 22/04/93.

plichtingen van het [Bosnisch-]Servische leger jegens de VN en de Moslims' ophouden, aldus Mladić.⁴⁴⁴

De demilitarisering bleef uiteindelijk beperkt tot het stadje zelf. Hoewel de Moslims slechts een bescheiden hoeveelheid wapens inleverden (twee tanks, een pantservoertuig, 23 stuks artilleriegeschut en mortieren en 260 handvuurwapens), verklaarde Wahlgren op 21 april dat de demilitarisering van de stad een feit was. Hij kon dat doen, omdat een dag eerder een VRS-team akkoord was gegaan met de demilitarisering, hoewel het voor de teamleden geen geheim moet zijn geweest dat de ontwapening een zeer beperkt karakter had. De reden dat de VRS niettemin akkoord ging met de gebrekkige demilitarisatie was waarschijnlijk dat zij anders twee extra pelotons Canadese militairen had moeten toelaten tot Srebrenica, waarvan UNPROFOR had gesteld dat zij nodig waren om de demilitarisering goed door te kunnen voeren. De VRS wilde echter niet nog meer blauwhelmen toelaten.⁴⁴⁵ Kofi Annan, die Goulding was opgevolgd als hoofd DPKO, gaf op 23 april opdracht aan Wahlgren de demilitarisatie niet al te energiek aan te vatten. Hij begreep namelijk dat door te ontwapenen 'UNPROFOR takes on a moral responsibility for the safety of the disarmed that it clearly does not have the military resources to honour beyond a point'. Hij ontraadde huiszoekingen voor wapens. 'You will undoubtedly be made aware by the visiting Security Council delegation [van de Permanente Vertegenwoordiger van Venezuela Diego Arria] of the strong feeling amongst several members that UNPROFOR should not participate too actively in 'disarming the victims'.⁴⁴⁶

Verder waren Mladić en Halilović overeengekomen dat vijfhonderd gewonden Srebrenica per helikopter zouden mogen verlaten. Uiteindelijk werden in totaal 489 gewonden per helikopter afgevoerd uit Srebrenica. Naser Orić verbood, vermoedelijk op last van Sarajevo, evacuatie van burgers uit de enclave over de weg, uit vrees dat dat tot ontvolking van de stad zou leiden.⁴⁴⁷ Een week later zouden nog eens honderdvijftig gewonden naar Tuzla worden overgebracht. Tussen de komst van Morillon in maart en eind april waren in totaal tussen de acht- en negenduizend personen uit Srebrenica geëvacueerd. Er bleven enkele tienduizenden in de enclave achter.⁴⁴⁸

De Franse regering kon na aanvaarding van resolutie 819 moeilijk nog Srebrenica-held Morillon aan de kant schuiven. Zondag 18 april zei de Franse premier Edouard Balladur dat de generaal niet zou worden teruggeroepen.⁴⁴⁹ Een gesterkte Morillon zwoer nog diezelfde dag tegenover de pers dat hij de Serven uit Srebrenica zou houden. Nadat de Canadese blauwhelmen waren gearriveerd zou een Servische aanval op Srebrenica volgens de Franse generaal 'een aanval op de hele wereld' zijn. Hij was ervan overtuigd dat de Bosnische Serven dat niet zouden wagen.⁴⁵⁰

Wahlgren vond het toch maar beter publiekelijk een waarschuwing te laten horen bestemd voor Servische oren: 'Het bevel is deze gedemilitariseerde zone te beschermen als

444 'Bestand Srebrenica lijkt voorbode van capitulatie Moslims', *ANP*, 18/04/93, 21:24.

445 Interview majoor J. Zoutendijk, 06/04/01; NIOD, coll. Wahlgren. Wahlgren aan Annan, 21/04/93, UNPROFOR Z-517, Security Council Meeting on Srebrenica.

446 Shawcross, *Evil*, p. 100; Honig & Both, *Srebrenica*, p. 154.

447 'Autoriteiten Srebrenica weigeren nieuwe

evacuatie', *ANP*, 19/04/93, 14:57; interview majoor J. Zoutendijk, 06/04/01.

448 VN, Srebrenica-rapport, par. 40; Hren (ed.), *Overlevenden*, p. 19.

449 'Morillon to stay in Bosnia', *Press Association Newsfile*, 18/04/93.

450 'Morillon mag in Bosnië blijven', *ANP*, 18/04/93, 21:52.

vredehandhavers', aldus de Zweedse generaal. 'Dit betekent dat, als iemand met geweld poogt binnen te dringen, de troepen van de Verenigde Naties geweld zullen gebruiken uit zelfverdediging.' Volgens Wahlgren waren de honderdvijftig Canadese militairen voldoende bewapend om de enclave te verdedigen.⁴⁵¹

Op 23 april schreef Wahlgren echter een genuanceerder bericht aan Annan over wat de Canadese militairen zouden doen als zij zouden worden aangevallen in Srebrenica:

They would fire back in self-defence; this includes defence of their mission, i.e. they would use force if armed elements attempted by force to intrude into the demilitarised area. However, as you have also stressed to us, UNPROFOR has deployed in Srebrenica with the agreement of the parties and the threat of the use of force in this context is intended to apply in a situation where a small number of armed elements violate this agreement. We understand, of course, that 145 peace-keepers cannot be expected to resist a full-scale invasion by the Bosnian Serb Army; and that should heavy artillery shelling occur, UNPROFOR will take shelter like everyone else.⁴⁵²

Een dag later bood de Britse regering aan om de hondervijftig Canadese blauwhelmen met behulp van luchtaanvallen te ontzetten als zij het doelwit zouden worden van aanvallen van de VRS.⁴⁵³

Nog meer Safe Areas?

Na de totstandkoming van de overeenkomst tussen Halilović en Mladić en resolutie 819 verklaarde UNHCR, dat zich in december 1992 nog zo had verzet tegen *Safe Areas*, zich daarvan nu voorstander. De vluchtelingenorganisatie stelde voor Žepa en Goražde eveneens tot veilige gebieden te verklaren. Daarvoor zou een 'large UN presence, mostly military' nodig zijn.⁴⁵⁴ Ogata, die zich zo lang teweer had gesteld tegen de combinatie van humanitaire hulpverlening en militaire afdwinging, maakte nu een buiging in de richting van UNPROFOR.

De Nederlandse regering had al langer de instelling van veilige gebieden nagestreefd. Toen de Nederlandse ministerraad op zaterdag 17 april opnieuw bijeenkwam kon dan ook opgelucht worden geconstateerd dat de Veiligheidsraad resolutie 819 had aangenomen. De ministerraad was echter verdeeld over de volgende stap. Aan de ene kant waren er ministers die vonden dat de resolutie verplichtte iets te ondernemen om de veiligheid van de bevolking in Srebrenica te garanderen, omdat anders de geloofwaardigheid van de internationale gemeenschap te grabbel zou worden gegooid. Anderzijds was er in het bijzonder één minister die voorstander was van massale evacuatie van de bevolking. Ten slotte werd besloten dat de Nederlandse regering aan de Amerikaanse regering zou meedelen dat uit de resolutie over Srebrenica een ereplicht voortvloeide om de stad tot een veilig gebied te maken. Dat betekende dat dus niet tot evacuatie moest worden overgegaan.⁴⁵⁵ Later op de dag noemde Kooij-

451 'VN-chef: zenden VN-grondtroepen mogelijk enige oplossing', *ANP*, 22/04/93, 16:01.

452 Collectie NIOD (2).

453 'EG neigt naar militaire actie', *ANP*, 24/04/93, 21:36.

454 ABZ, DIO/2004/00075. UNHCR, 'Note on Bosnia Herzegovina', 19/04/93, bijl. bij PV Genève aan Kooijmans, 22/04/93, fax nr. hum/

gev-0574/93; Wagenmakers 380 aan Kooijmans, 23/04/93; ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 28/93, 22/04/93.

455 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 16-17/04/93.

mans tijdens een CDA-conferentie in Gouda over het buitenlands beleid het besluit van de Veiligheidsraad om een veiligheidszone in Srebrenica in te stellen ‘een lichtpuntje’. De bewindsman zei niettemin te verwachten dat het stadje spoedig zou vallen, omdat de raad niet tegelijk de middelen beschikbaar had gesteld om de veiligheid af te dwingen. In breder verband merkte de minister op dat de westerse wereld er aan zou moeten wennen militaire middelen in te zetten zonder dat het einddoel direct duidelijk was.⁴⁵⁶

Barth, hoofd DAB van het ministerie van Defensie, was positiever over resolutie 819. Volgens hem was de ‘meest reële ‘militaire’ optie’ voor het Westen in Bosnië-Herzegovina gestalte te geven aan *Safe Areas*. Dat was volgens hem ook een goede invulling van de hoofdtak van UNPROFOR II: het waar mogelijk helpen lenigen van grote humanitaire nood. Bovendien hoefde, aldus Barth, dan met het geven van hulp aan de Bosnische bevolking ‘niet (vergeefs?) gewacht te worden op het Vance/Owen plan’. Wel moest er volgens hem in internationaal verband worden gezien met welke technische middelen en/of waarneemers zou kunnen worden vastgesteld welke partij de *Safe Areas* beschoot. ‘Dit mede om te voorkomen dat Moslimstrijders door aanvallen op ‘eigen’ steden proberen internationale interventie uit te lokken.’⁴⁵⁷

Overigens bereikten het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken in die dagen van de kant van de Amerikaanse regering berichten dat daar belangstelling bestond voor het idee van *safe havens*. Dit werd zowel bericht door de politieke raad van de Amerikaanse ambassade in Den Haag, Holm,⁴⁵⁸ als door Ralph Johnson, die met Bartolomew op een missie naar voormalig Joegoslavië was geweest. Volgens Johnson hadden Amerikanen in Bosnië zelfs al de praktische mogelijkheden onderzocht voor de inrichting van *safe havens* en resteerden nog vragen als de exacte locaties, de omvang, de mate van bescherming en de vraag of Servisch geschut rond de gebieden met geweld mocht worden verwijderd.⁴⁵⁹ Volgens een bericht van 12 april in *The Guardian* was het rapport van de experts die Bosnië hadden bezocht echter koel ontvangen door het State Department en de National Security Council.⁴⁶⁰

Meer waarde kon worden gehecht aan de mededeling van Holm dat het Amerikaanse beleid tendeerde naar *lift and strike*, de opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische regering en de inzet van het luchtwapen voor grote aanvallen.⁴⁶¹ Opheffing van het wapenembargo en inzet van het luchtwapen zouden volgens Holm een logisch complement vormen op de overmacht aan manschappen die de Bosnische regering tot haar beschikking had. Zo’n beleid zou eenzelfde soort situatie hebben geschapen als aan het eind van de jaren negentig in Kosovo, toen geallieerde strijdkrachten bombardementen uitvoerden en het UCK, het leger van de Albanezen, op de grond strijd leverde. Al vanaf de zomer van 1992 had de Bosnische regering aan het westen proberen duidelijk te maken dat zij met een beleid van *lift and strike* tevreden zou zijn. Volgens haar hoefde er geen enkele niet-Bosniër te worden ingezet.⁴⁶²

In een latere fase zouden ook *safe havens* deel kunnen uitmaken van het door de Ameri-

456 ‘Veiligheidszone Srebrenica ‘lichtpuntje’’, ANP, 17/04/93, 11:04.

457 DAB. Nota Barth voor Ter Beek, 21/04/93, D93/200.

458 ABZ, DEU/ARA/00887. Kooijmans aan ambassade Washington, 20/04/93, celer 065.

459 ABZ, DEU/ARA/00887. Bentinck 259 aan

Kooijmans, 24/04/93.

460 Michael Gordon/Stephen Engelberg, ‘Experts urge US to intervene in Bosnia’, *The Guardian*, 12/04/93.

461 ABZ, DPV/ARA/01818. Kooijmans aan ambassade Washington, 20/04/93, celer 065.

462 Simms, *Hour*, pp. 77-78.

kaanse regering voorgestelde beleid, aldus Holm, maar hij benadrukte dat de veiligheid daarvan zonder de inzet van meer grondtroepen moeilijk kon worden gegarandeerd.⁴⁶³

Voorafgaand aan het CoPo van 21 april in Brussel werden op het ministerie van Buitenlandse Zaken onder leiding van Hattinga van 't Sant de uitgangspunten voor het Nederlandse beleid inzake Bosnië geformuleerd. Ten aanzien van wat op dat moment het meest prangende probleem heette te zijn, Srebrenica, werd het volgende bepaald. Er mocht geen sprake zijn van medewerking aan de etnische zuivering van Srebrenica; Srebrenica zou een *safe haven* moeten worden; en er moest een maximale inspanning worden geleverd voor humanitaire hulpverlening. Ook Tuzla zou een *safe haven* moeten worden. Economische sancties leken nog steeds het beste middel te zijn om druk te zetten op de Serven om het Vance/Owen-plan te aanvaarden. Militaire maatregelen waren een uiterste middel en zich neerleggen bij de Servische veroveringen was 'een tweede München', dat 'de deur wagenwijd [zou] openzetten naar een chaotisering van vele delen van Europa'.⁴⁶⁴

Op 23 april gaf Kooijmans opdracht aan Nederlands Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO, L.W. Veenendaal, die kort tevoren Jacobovits de Szeged was opgevolgd, om binnen het bondgenootschap na te streven dat het *Safe Area* Srebrenica zou worden omgezet in een *safe haven*, die veel meer militaire bescherming bood aan de bevolking. Tevens moest Veenendaal de vraag in bespreking brengen hoe kon worden voorzien in de bescherming van Žepa en Goražde en eventueel Tuzla om te voorkomen dat die gebieden net als Srebrenica in handen zouden dreigen te vallen van de VRS.⁴⁶⁵

In elk geval binnen de Europese Gemeenschap bestond meer belangstelling voor het concept van *safe areas* na de totstandkoming van resolutie 819 en nu UNHCR 'om' was. In het weekend van 24 en 25 april, een week na de bijna-val van Srebrenica, kwamen de EG-ministers van Buitenlandse Zaken voor informeel overleg bijeen op het kasteel Hinds-gavl in het Deense Middelfart. De bijeenkomst stond sterk in het teken van een aangekondigd bezoek van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Christopher aan Europa, waarbij hij naar verwacht het definitieve beleid van de regering-Clinton ten aanzien van voormalig Joegoslavië uiteen zou zetten. Het gonsde inmiddels van de geruchten dat dat beleid zou bestaan uit de componenten *lift and strike*. Vooral de Britse regering was daar fel tegen. Zij meende dat opheffing van het wapenembargo tot een totale oorlog zou leiden. Luchtaanvallen zouden volgens de regering in Londen de humanitaire hulpverlening in gevaar brengen en tegelijk de agressie niet kunnen vertragen. Bovendien wilde de regering-Major de diplomatieke lijnen naar Belgrado openhouden.⁴⁶⁶ Met die uitgangspositie was het een heel succes dat de ministers van Buitenlandse Zaken van de Twaalf het erover eens werden dat geen enkele optie, inclusief de militaire, moest worden uitgesloten indien het Vance/Owen-plan niet zou worden aanvaard.⁴⁶⁷ De Twaalf was er kennelijk veel aan gelegen schade aan de transatlantische verhoudingen te voorkomen.⁴⁶⁸

De gedachten van de ministers van de Twaalf gingen tijdens het weekend in Middelfart voornamelijk uit naar sluiting van de ambassades in Belgrado en naar 'limited airstrikes'.

463 ABZ, DPV/ARA/01818. Kooijmans aan ambassade Washington, 20/04/93, celer 065.

464 ABZ, 910, Joegoslavië algemeen, DEU (coördinatie). Voormalig Joegoslavië, 20/04/93, bijlage bij DEU/OE aan Bentinck (ambassade Washington), 20/04/93.

465 ABZ, 999 NAVO-WEU, isn 1197, deel 04.

Kooijmans aan PV NAVO, 23/04/93, celer 194.

466 ABZ, DPV/ARA/01818. Hoekman 127 aan Kooijmans, 22/04/93.

467 ABZ, DPV/ARA/01818. Kooijmans aan PV EG, 26/04/93, celer 041.

468 'EC ministers brace for clash with US over Bosnia action', *The Guardian*, 26/04/93.

Verder waren zij het eens over de wenselijkheid Joegoslavië uit te sluiten van VN-gerelateerde bijeenkomsten. Hurd bepleitte een onderzoek naar de mogelijkheden van het creëren van *safe havens*, met name rond Srebrenica.⁴⁶⁹

Kooijmans was het daar natuurlijk mee eens en pleitte ervoor dat ook de enclaves Goražde, Žepa en Tuzla de status van goed beschermde *safe havens* zouden krijgen. Hiervoor zouden uiteraard meer grondtroepen nodig zijn. Zou het niet mogelijk zijn die op de been te brengen, dan zou volgens Kooijmans moeten worden teruggevallen op de *Safe Areas* of de *relief zones*, die aanmerkelijk minder bescherming boden. De bescherming van de enclaves, betoogde Kooijmans, zou verder kunnen worden vergroot door bescherming vanuit de lucht. Hij kreeg echter weinig bijval voor zijn opvattingen.⁴⁷⁰

De publieke opinie in Nederland

Behalve over de kampen en verkrachtingen informeerden de media het Nederlandse publiek ook over het verloop van de strijd sinds de zomer van 1992. In 1993 bleef de oorlog in Joegoslavië in de geschreven pers hoog scoren onder de internationale berichtgeving. Bij de zes grote dagbladen (*Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *Het Parool*, *De Telegraaf*, *Trouw* en *de Volkskrant*) vormde het nieuws over voormalig Joegoslavië in dat jaar 222 keer de opening en kwam daarmee op de eerste plaats, op afstand gevolgd door de voormalige Sovjet-Unie (128 keer) en de verhouding Israël-PLO (73). Dezelfde rangorde deed zich voor bij de hoofdartikelen (123, 94, 49) en de politieke prenten (89, 53, 23).⁴⁷¹ Bij een enquête onder jongeren, georganiseerd door de stichting Krant in de Klas, bleek dat ook voor hen de oorlog in Bosnië het belangrijkste nieuws van 1993 was.⁴⁷² Volgens een enquête in april 1993 volgde 25 procent van de volwassenen de berichtgeving over voormalig Joegoslavië in zeer sterke mate, 56 procent deed dit in redelijke mate en 18 procent nauwelijks. Deze opgaven weken nauwelijks af van antwoorden op dezelfde vraag in de maand augustus 1992, toen het interventiedebat een hoogtepunt bereikte (respectievelijk 22, 57 en 18 procent).⁴⁷³

Wel bleef de berichtgeving vaak komen vanaf de Bosnische kant van de linies. Maar ook dat kon verhelderend zijn voor zowel voor- als tegenstander van militaire interventie. Zo verklaarde Željko Knez, de commandant van het Tweede Legerkorps in Tuzla, tegenover de Nederlandse freelance-journalist Clifford Cremer uitstekend de krachtsverhoudingen tussen de ABiH en de VRS. Slechts 1 op de 3 ABiH-militairen was bewapend, aldus Knez:

Wij vechten als het ware met pijl en boog tegen tanks. De aantallen zijn aan onze kant, de techniek is aan hun kant. Bovendien is hun moraal erg laag; het enige waarvoor zij vechten is een corridor met Krajina, zij vechten dus niet voor hun eigen grond, zoals wij. Ze nemen noodgedwongen ook steeds

469 ABZ, DPV/ARA/01818. Kooijmans aan PV EG, 26/04/93, *celer* 041.

470 ABZ, 999 NAVO-WEU, isn 1197, deel 04, Kooijmans 206 aan PV NAVO, 28/04/93. Zie ook Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99. Nederland had datzelfde op 21 april ook al naar voren gebracht tijdens CoPo-beraad, ABZ, DPV/ARA/00112, Notitie 'Voormalig Joegoslavië. Achtergrond' t.b.v. Gymnich, 24-25/04/93, 22/04/93. Zie ook DEU (coördinatie), notitie 'Voormalig

Joegoslavië. Achtergrond' t.b.v. CoPo 21/04/93, 20/04/93; ABZ, 999.241, No Fly Zone, deel III. Kooijmans 29 aan ambassade Ankara, 29/04/93. 471 Jan van de Plasse, 'Meer lezers, minder annonces. De landelijke zes in '93', *De Journalist*, 11/02/94, p. 25.

472 In 1994 zou dit opnieuw het geval zijn, 'Belangrijk nieuws', *De Journalist*, 10/02/95, p. 7.

473 De Boode & Everts, 'Ontwikkelingen', p. 187.

jongere jongens in dienst of juist oude kromme mannen. Maar ze kunnen nog steeds terugvallen op het federale leger voor zwaar geschut en tanks als het misgaat, daarom kunnen ze blijven doorgaan.

Gevraagd naar een westerse militaire interventie zei Knez dat het beter was als de Bosniërs hun eigen problemen oplosten:

Bovendien zou ik niet graag Europese jongens zien sneuvelen voor de politiek van een paar krankzinnige politici in Belgrado. Wij hebben mensen genoeg, we ontberen alleen de wapens . . . Met zware tanks en artillerie vegen wij de agressor zonder enig probleem uit Bosnië! Om aan deze oorlog snel een eind te maken, zijn drie dingen nodig: één, een totaal vliegverbod boven Bosnië, twee, opheffen van het wapenembargo tegen Bosnië en drie, een totale boycot tegen Servië.⁴⁷⁴

Wel nam met het uitbreken van de conflicten tussen Kroaten en Moslims in Centraal-Bosnië de moeilijkheid toe om het de lezer allemaal uit te leggen.⁴⁷⁵ Toenmalig RTL-journalist Willem Lust klaagde achteraf:

Iedereen die ik sprak in Nederland zei: 'Leg het nou nog eens een keer uit, want ik begrijp er niks meer van!' Ja, sorry. Je moet gewoon de krant lezen. Het staat er allemaal in. Een heleboel mensen die zeiden dat ze er niks van begrepen, wisten wel de hele opstelling van het Nederlands elftal op te noemen. Het is maar waar je je voor interesseert. Als je je er niet voor interesseert. (...) Hoewel, ik moet zeggen, wij hebben ooit een keer (...) een tekening opgehangen van een kaartje van Bosnië met alle conflicten die er ongeveer per vallei speelden. Op een gegeven moment waren het de Serviërs [tegen] de Moslims en de Kroaten tegen de Serviërs. Op een ander moment waren het de Moslims tegen de Kroaten. Dat was bij ons uitvergroet en dat hing aan de muur. Mensen dachten dat het een grapje was. Zo was het. Op een gegeven moment was het per vallei dat je andere coalities had. Het was moeilijk om er een touw aan vast te kopen.⁴⁷⁶

Nicole Lucas, buitenlandredacteur en Balkan-specialist van *Trouw* zei dat het ook steeds moeilijker werd uit te maken wie je nog kon geloven in het conflict. 'Je wilt alleen maar op een goede manier over de gebeurtenissen in het voormalige Joegoslavië schrijven en dat gaat haast niet meer.'⁴⁷⁷ Caroline de Gruyter typeerde in *Elsevier* het conflict als 'een oorlog zonder *goodies* en *baddies*'.⁴⁷⁸

Volgens *De Journalist*, het dagblad van de NVJ, verwarden de ondoorzichtigheid van het conflict en de vele tegenstrijdige belangen de journalisten, publieke opinie en politici in dezelfde mate. Eind 1993 werd daarom bij de media een moeheid geconstateerd tegenover de oorlog in Bosnië, een moeheid die vooral voortkwam uit de onmacht de politiek aan te zetten tot daden.⁴⁷⁹ Van der Horst meende dat 'de Nederlander' al lang niet meer wist voor wie hij in ex-Joegoslavië partij moest kiezen: 'Het conflict is, ondanks de internationale bemoeienis en de bij voortduring aanwezige televisiecamera's, te ondoorgrondelijk gewor-

474 Clifford C. Cremer, 'Met pijl en boog tegen tank', *HP/De Tijd* 15/01/93, p. 12.

475 Vgl. Raymond van den Boogaard, 'Lessen van de oorlog op de Balkan', Van Es & Sampiermon & Starink (red.), *Redacteuren*, p. 215.

476 Interview W. Lust, 19/07/00.

477 PvdK, 'Onbekende stemmen van het front', *De Journalist*, 23/04/93, p. 10.

478 Caroline de Gruyter, 'Europa gruwet van solo-actie van Clinton', *Elsevier*, 08/05/93, p. 39.

479 Frits Baarda, 'Foto's uit Bosnië veroorzaken niets', *De Journalist*, 19/11/93, p. 18.

den. Toegegeven: Geld of voedsel voor slachtoffers willen we wel sturen en desnoods vaardigen we zoonlief, die dient in het Nederlandse leger, af.⁴⁸⁰ Vooral in de redactionele inleidingen van *HP/De Tijd* werd geregeld gesproken over machteloosheid en besluiteloosheid jegens Bosnië, maar tegelijk werd aangegeven dat er nauwelijks mogelijkheden waren voor interventie.

In publieke opiniepeilingen was echter weinig te merken van een teruglopen van de animo voor militair ingrijpen in Bosnië-Herzegovina. Driekwart van de ondervraagden bij een NIPO-enquête in april 1993 bleek voor militair ingrijpen met als enig doel ondersteuning van de levering van noodhulp. Voor militair ingrijpen om een eind aan de oorlog te maken waren nauwelijks minder mensen: 71 procent. In augustus 1992 waren deze cijfers nog respectievelijk 68 en 63 procent geweest. Het meest opmerkelijk was de ommezwaai onder de aanhangers van GroenLinks. Voor militaire actie ten behoeve van noodhulp steeg het percentage voorstanders onder hen tussen augustus 1992 en april 1993 van 50 naar 88 procent en voor militaire actie ter beëindiging van de oorlog van 22 naar 68 procent. Van alle ondervraagden vond 88 procent dat in geval van een militaire interventie daaraan ook Nederlandse militairen zouden moeten deelnemen; 80 procent noemde het aanvaardbaar dat daarbij Nederlandse militairen zouden sneuvelen.⁴⁸¹ En op 25 januari 1993 begon de actualiteitenrubriek van de NCRV op de televisie met een reeks weekoverzichten die zou voortduren tot 21 februari 1994, die steevast werden afgesloten met de woorden 'En nog steeds wordt er niet ingegrepen'.

De Utrechtse hoogleraar geschiedenis en columnist in *HP/De Tijd* Hans Righart meende daarom dat er sprake was van een toenemende druk van de publieke opinie op de politiek om tot militaire interventie over te gaan, maar hij zag daar eigenlijk nog steeds niets in. Actie zou zich eigenlijk moeten richten tegen mensen als Milošević en Karadžić, die volgens hem in 'de ordinaire Groot-Servische veroveringsoorlog' de rollen van Hitler en Mussolini speelden.⁴⁸² Maar eigenlijk was het vuur uit het interventiedebat, zoals dat in de geschreven media was gevoerd. De complexiteit van het Vance/Owen-plan en de discussies binnen de NAVO over de samenstelling van een troepenmacht, die zich aan de ogen van het grote publiek onttrokken, leidden tot een vorm van berusting aan de kant van de interventionisten. Het waren vooral de waarschuwendende geluiden tegen ingrijpen die nu doorklonken in de pers. De georganiseerde publieke opinie, zoals die naar voren kwam in dag- en weekbladen, en de ongeorganiseerde publieke opinie dreven uiteen. De televisie leek, gezien ook de uitzendingen van *Hier en Nu*, meer de kant van het grote publiek te kiezen.

Generaal-majoor A.J. van Vuren schreef in *NRC Handelsblad* dat het Westen beter kon ophouden met resoluties te lanceren in de Veiligheidsraad zolang de politieke wil ontbrak die ook uit te voeren. Daardoor verloor de VN alleen maar gezag.⁴⁸³ Prof.dr.jhr. F.A.M. Alting von Geusau verwachtte van een interventie door het Westen in Bosnië eerder een escalerende dan een dempende werking.⁴⁸⁴ Journalist Henri de By schreef in een redactioneel

480 Alain van der Horst, 'Tenten kun je niet eten', *HP/De Tijd*, 23/04/93, p. 10.

481 De Boode & Everts, 'Ontwikkelingen', pp. 187-188.

482 Hans Righart, 'Het Bosnische moeras', *HP/De Tijd*, 16/04/93, p. 15.

483 A.J. van Vuren, 'Aanscherpen van VN-sancties tegen Bosnië niet zinvol', *NRC Handelsblad*, 11/01/93.

484 Olaf van Boetzelaer, 'Naleving Verenigde Naties-resoluties', *CD/Actueel*, 06/02/93, p. 15.

commentaar in *HP/De Tijd* dat hoe machtig de NAVO ook leek, de vraag gesteld kon worden of het bondgenootschap was toegerust voor het conflict in Bosnië:

Alle Luchtmobiele Brigades ten spijt, lijkt de omschakeling van verdediging tegen een massale bliksemanval uit het Oosten naar een chirurgische ingreep in een burgeroorlog geen sinecure. Het redden van onschuldige levens is zonder meer een eervolle doelstelling, maar de (...) vraag dringt zich (...) op: ten koste van hoeveel andere levens? En van wie: dat van de buurjongen of de eigen zoon of dochter?⁴⁸⁵

De bekende journalist en columnist W.L. Brugsma wilde van interventie niets weten: 'Als op onze beeldschermen de onverdraaglijke beelden uit Bosnië verschijnen, dan kunnen we beter wegzappen met de afstandsbediening dan ingrijpen.' Militairen vochten nu eenmaal alleen goed wanneer zij hun eigen verwanten en territorium verdedigden. 'De humanist die deze beelden niet kan verdragen, staat het vrij een enkeltje Sarajevo te kopen met een plek voor het geweer in het bagagenet. Het staat hem niet vrij de zoon van zijn buurvrouw daarheen te sturen om iets te verdedigen dat humanitair ook niet tot zijn territorium behoort.'⁴⁸⁶ Volgens luitenant-generaal buiten dienst Gé Berkhof deinsden de NAVO-militairen terug voor inzet in ex-Joegoslavië, omdat zij een onduidelijk mandaat vreesden en een jarenlang, zo niet generaties lang durend verblijf in Bosnië.⁴⁸⁷

Zelfs voormalige voorstanders van interventie werd door het Vance/Owen-plan de lust tot militair ingrijpen ontnomen. De Kok, die in juni 1992 nog voor luchtbombardementen op de Servische militaire industrie en infrastructuur had gepleit, noemde al in december 1992 militaire interventie ter beëindiging van het conflict onwenselijk en onmogelijk. Er was niet duidelijk welk politiek doel met interventie zou worden gediend. De kans op escalatie in de Balkan was volgens hem groot. Bovendien zouden Russische conservatieven er door tegen de haren in gestreken kunnen worden.⁴⁸⁸ Mient Jan Faber verklaarde: 'Stel je voor dat het Vance/Owen-plan toch wordt aangenomen en dat de NAVO troepen levert om het uit te voeren. Het plan zit zo verschrikkelijk slecht in elkaar, dat de operatie eenvoudig op een enorm fiasco zou kunnen uitdraaien.'⁴⁸⁹ In een bijdrage aan *de Volkskrant* onder de kop 'Nederland heeft in Bosnië niets te zoeken' schreef hij dat het gemak hem stoorde waarmee de Tweede Kamer ervoor pleitte om Nederlandse militairen naar Bosnië-Herzegovina te sturen. Schrijvend over het Vance/Owen-plan stelde hij de vraag of Nederlandse militairen 'tot in lengte van dagen dit discriminerend wangedrocht' moesten beschermen en bestendigen.⁴⁹⁰ Luitenant-kolonel M. van den Doel, van het Instituut Clingendael, de voormalige defensieattaché in Belgrado, brigadegeneraal buiten dienst J. de Vogel en de Leidse slavist Willem Vermeer zeiden dat het Vance/Owen plan te ingewikkeld was om tot blijvende stabiliteit te kunnen leiden.⁴⁹¹

485 Henri de By, 'Götterdämmerung', *HP/De Tijd*, 30/04/93, p. 7.

486 W.L. Brugsma, 'De cultureelrijke staat van de mens', *HP/De Tijd*, 11/06/93, p. 64.

487 Guikje Roethof, 'In staat van ontbinding', *HP/De Tijd*, 30-04/93, p. 26.

488 Ton de Kok, 'Voormalig Joegoslavië', *CD/Actueel*, 12/12/92, p. 8; 'Voormalig Joegoslavië', *CD/Actueel*, 24/04/93, p. 19.

489 Guikje Roethof, 'In staat van ontbinding', *HP/De Tijd*, 30-04/93, p. 30.

490 Mient Jan Faber, 'Nederland heeft in Bosnië niets te zoeken', *de Volkskrant*, 17/03/93.

491 Alain van der Horst, 'Het misbaksel van Vance en Owen', *HP/De Tijd*, 21/05/93, pp. 13-14. Voor dit standpunt van Van den Doel zie ook Pieter den Hollander, 'Het westen zwemt fuik van geweld binnen', *Algemeen Dagblad*, 29/04/93

Ook het gebrek aan bereidheid van de Amerikaanse regering om deel te nemen met grondtroepen en de machteloosheid van de Europese landen om een (vredes)vuist te maken werkten diegenen in de kaart die wilden waarschuwen tegen interventie. Het voormalige Tweede-Kamerlid voor het CDA Joep de Boer waarschuwde dat een eventuele militaire inzet deelname van de Verenigde Staten en Rusland vereiste, een duidelijke doelstelling en een centrale bevelsstructuur. Voor zo'n operatie waren eerder honderdduizenden dan tienduizenden manschappen nodig. 'Al het andere is levensgevaarlijke kletspraat.'⁴⁹²

Dr. Paul Hoebink, verbonden aan het Derde Wereld Centrum van de Katholieke Universiteit Nijmegen, was van mening dat er in de Nederlandse media nauwelijks nog een serieuze discussie werd gevoerd over de mogelijkheden en onmogelijkheden en de voor- en nadelen van interventie.⁴⁹³ Journalist Jan van der Ven schreef in *Het Parool* te verwachten dat, nu het interventiedebat was verstomd, ook het parlement zich 'gematigder en realistischer' zou uitlaten. Herhalingen van het eerdere verbale geweld zouden 'alleen maar de machteloosheid van het kleine Nederland etaleren en daardoor beschamend uitpakken voor de vaderlandse politiek'.⁴⁹⁴ Joris Cammelbeeck merkte in *de Volkskrant* op dat interventionisten altijd wat stiller werden als grondtroepen ter sprake kwamen. Zolang zij die optie niet in hun beschouwingen betrokken, vond Cammelbeeck hun pleidooien voor militair ingrijpen echter 'vrijblijvend'. Volgens hem bleef er weinig over dan 'niet interveniëren en hopen dat het snel overgaat', want een mislukte interventie was volgens hem erger dan niets doen. Politici moesten volgens Cammelbeeck, nu ze er achter waren gekomen dat de nationale samenleving niet maakbaar was, niet de illusie blijven wekken dat er voor internationale problemen wél eenvoudige oplossingen bestonden.⁴⁹⁵ Nadat de voormalig Britse premier Thatcher op 13 april in het BBC-nieuws het Westen van lafheid en gewetenloosheid had beticht,⁴⁹⁶ omdat het niet krachtig ingreep in Bosnië, schreef Arie Elshout in dezelfde krant dat de pleidooien voor interventie begonnen 'te vervelen'. Omdat de interventionisten nooit vertelden hoe groot de kans was dat de door hen aanbevolen maatregelen ook iets zouden oplossen vroeg hij of politici die zich vóór ingrijpen verklaarden dat nu werkelijk meenden of zomaar iets riepen. Hij haalde de Amerikaanse hoogleraar internationale betrekkingen Stephen John Stedman aan die waarschuwde 'tegen de menselijke hybris: de overmoed dat de wereldgemeenschap "Gods werk" kan overnemen en door haar ingrijpen overal pais en vree kan stichten in de wereld'.⁴⁹⁷ Raymond van den Boogaard meende ook dat 'wellicht goedbedoelende' politici iets probeerden te doen aan het gevoel van onvrede over de oorlog in Joegoslavië 'veelal in de vorm van loze beloften'. Hij wierp de vraag op of het geen tijd werd voor opinievormers in de westerse wereld om hun landgenoten ervan te overtuigen dat oorlog 'onder omstandigheden één van de feiten des levens is'. Hij stelde zich van westers ingrijpen op dat moment weinig voor: 'Niemand heeft nog ooit een alcoholist van de drank kunnen afhelpen die vastbesloten was te blijven drinken.'⁴⁹⁸

492 Joep de Boer, 'Wel of geen interventie in Joegoslavië', *CD/Actueel*, 27/02/93, p. 20.

493 'Dr. Paul Hoekink: 'Demokratie kun je niet afdwingen met militair ingrijpen'', *Tribune 2* (26/02/93), p. 14.

494 Van van der Ven, 'Machteloosheid', *Het Parool*, 06/03/93.

495 Joris Cammelbeeck, 'Mislukte interventie is erger dan niets doen', *de Volkskrant*, 30/04/93.

496 Hieke Jippes, 'Lady Thatcher valt uit naar Westen over oorlog in Bosnië', *NRC Handelsblad*, 14/04/93.

497 Arie Elshout, 'De illusie van het interventio-nisme', *Het Parool*, 26/04/93.

498 Raymond van den Boogaard, 'Ex-Joegoslavië dreigt proeftuin Europa te worden', *NRC Handelsblad*, 26/02/93.

Tot de weinige interventionisten die nog van zich lieten horen behoorde Oostlander. Hij meende dat, ter voorkoming van een ‘Endlösung der Bosnienfrage’ door de Serven, het CDA het *lift and strike*-beleid van de Amerikaanse regering zou moeten steunen in plaats van nog langer de ‘derderangs politiek’ van de Verenigde Naties en de EG-ministerraad te volgen.⁴⁹⁹

De vraag was of de verandering van de georganiseerde publieke opinie, van de ommekeer in het interventiedebat dus, effect zou hebben op het Nederlandse parlement en de regering. De Kok vermoedde kennelijk van niet, want hij zei te verwachten dat het parlement tot meer bereid was dan de Nederlandse bevolking, bijvoorbeeld wanneer er *safe havens* zouden moeten worden bevochten. De Kamer zou dan, zo voorspelde hij, instemmen met de inzet van Nederlandse grondtroepen, maar hij moest nog zien hoe de Nederlandse bevolking zou reageren als er dan doden en gewonden zouden vallen. ‘Ik denk dat vele, zeer vele Nederlanders zich hardop zouden afvragen of het die lui daar in Den Haag in de hersens is geslagen om onze jongens zomaar door een troep bandieten overhoop te laten schieten.’⁵⁰⁰

Op twee punten nam de regering een ander standpunt in dan de georganiseerde publieke opinie in deze maanden. In de eerste plaats accepteerde zij wél het Vance/Owen-plan als uitgangspunt en ten tweede was er een sterke bereidheid daarvoor Nederlandse militairen in te zetten. Minister Kooijmans greep eind april een geschreven portret van hem van de hand Rob Meines in *NRC Handelsblad* aan om zich af te zetten tegen de Nederlandse critici van het vredesplan. Hij zei dat hij al maanden propageerde dat het Vance/Owen-plan het enige plan was dat er was. Critici hadden volgens hem nog nooit een alternatief aangedragen. Zij mochten van Kooijmans best blijven wijzen op de moreel verwerpelijke kanten van het plan, ‘want als je de morele aspecten in dit soort afschuwelijke kwesties uit het oog verliest, dan ga je er als het ware aan wennen’, maar als minister moest hij op andere gronden beslissen, al had hij het daar soms moeilijk mee.⁵⁰¹

Conclusie

Afgezien van de ondertekening van de kaart door Izetbegović op 25 maart – een ondertekening die hij naar eigen zeggen elk moment weer ongedaan kon maken – hadden Owen en Vance sinds begin maart nauwelijks vooruitgang geboekt met de besprekingen over hun vredesplan. Dat lag in de eerste plaats aan de Bosnisch-Servische leiders. Dat zij de wereld trotseerden was niet nieuw, wel dat zij evenmin vatbaar bleken voor druk die Ćosić, Milošević en Bulatović op hen uitoefenden. Bovendien was er nog sprake van tegenstellingen tussen Karadžić en Mladić die er zelfs toe leken bij te dragen dat de Bosnisch-Servische legerleider juist door een offensief tegen Srebrenica het vredesplan van Owen en Vance trachtte te torpederen.

Een ander obstakel voor Owen en Vance was dat het onmogelijk bleek om een troepenmacht voor de implementatie van hun plan op de been te brengen. De Amerikaanse en Russische regering leken daar in maart 1993 in beginsel nog toe bereid, maar toen de Europese landen moeite bleken te hebben meer dan een paar duizend militairen beschikbaar

499 Arie Oostlander, ‘Overzicht Serviërs met militaire middelen teniet doen’, *CD/Actueel*, 15/05/93, p. 15. Zie ook Frénk van der Linden, ‘Arie Oostlander. Vance en Owen bedrijven apartheidspolitiek in Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 23/01/93; Arie Oostlander, ‘Symbolisch nepbeleid is voor militairen levensbedreigend’, *Trouw*,

01/05/93.

500 Ton de Kok, ‘Haagse politici valt over Bosnië geen passiviteit te verwijten’, *de Volkskrant*, 25/03/93.

501 Rob Meines, ‘De bevlogen diplomatie van minister Kooijmans’, *NRC Handelsblad*, 24/04/93.

te stellen verflauwde al snel de animo in Washington en Moskou. Het was veelzeggend dat zelfs iemand als de Amerikaanse generaal Powell, die helemaal geen groot voorstander was van troepeninzet, uitvoer dat de Europeanen nauwelijks konden bijdragen aan een troepenmacht. Het was een indicatie dat er een flinke depressie boven de Atlantische Oceaan op komst was. Zo voelden de Europese ministers van Buitenlandse Zaken dat ook, toen zij eind april besloten alle opties ten aanzien van ex-Joegoslavië open te houden met het oog op de komst van hun Amerikaanse collega Christopher. Zouden ze dat niet doen, zo was hun indruk, dan zouden de transatlantische verhoudingen verstoord kunnen raken.

Het voornemen van de Amerikaanse regering af te wachten tot er een akkoord zou zijn dat voor de drie conflictpartijen in Bosnië aanvaardbaar zou zijn maakte het niet alleen de Bosnische regering mogelijk de onderhandelingen te rekken om intussen te proberen een betere uitgangspositie te creëren. Onbedoeld konden de Bosnische Serven diezelfde kaart uitspelen. Het was maar al te duidelijk dat de regering-Clinton geen grote haast had zich te mengen in de ontwikkelingen in Bosnië. Het was typerend dat drie maanden na het aantreden van Clinton de Amerikaanse regering nog steeds geen helder beleid had geformuleerd ten aanzien van voormalig Joegoslavië.

Het betekende dat niet het Westen bepaalde wat er gebeurde in Joegoslavië, maar dat de ontwikkelingen in Bosnië-Herzegovina het beleid dicteerden. Zo nam de Veiligheidsraad achtereenvolgens drie resoluties aan in reactie op de gebeurtenissen in Bosnië, te weten de afdwinging van het vliegverbod, de instelling van een *Safe Area* Srebrenica en de verscherping van het sanctieregime. Vooral de instelling van een *Safe Area* was opmerkelijk. Begin 1993 leken er nog steeds weinig voorstanders te zijn. Minister Kooijmans zag, zoals hij aan het Nederlandse parlement mededeelde, weinig mogelijkheden om het idee te bevorderen. De bijna-val van Srebrenica leidde plotsklaps tot omhelzing van het idee, zelfs al wisten weinigen op dat moment wat de Veiligheidsraad nu precies had omhelsd. Bovendien was er geen navraag gedaan of de partijen op de grond instemden met de instelling van de *Safe Area*. Dat betekende dat in beginsel Bosnisch-Servische agressie tegen Srebrenica in een later stadium niet kon worden uitgesloten. Het hele idee dat het gebied veiliggesteld moest worden impliceerde natuurlijk dat het tegen een bepaalde partij – lees: de Bosnisch-Servische – beschermd diende te worden. Er stak dus een *enforcement*-element in de proclamatie van een *Safe Area*. Dat element zou nog versterkt worden als minister Kooijmans meer aanhang zou krijgen voor de suggestie die hij eind april aan zijn Europese collega's deed, namelijk om Srebrenica en eventuele andere veilige gebieden vanuit de lucht te beschermen tegen mogelijke aanvallen. De afdwinging van het vliegverbod bracht natuurlijk ook al een vorm van *enforcement* in de vredesoperatie van UNPROFOR, al waren de *rules of engagement* voor de ingezette piloten erop gericht de kans op een gewapende confrontatie zo klein mogelijk te maken.

Intussen waren de verhoudingen tussen UNPROFOR en de bevolking die zij geacht werd te helpen ook niet best. En met de Bosnische regering ontstonden steeds vaker aanvaringen. Voortdurend had UNPROFOR de indruk dat de Bosnische regering haar liever zag ver trekken. Het verschil in beleidsdoelstellingen tussen UNPROFOR en UNHCR aan de ene kant en de Bosnische regering en de ABiH aan de andere kant kwam bijvoorbeeld pregnant naar voren bij de moeizame evacuaties van personen uit het benarde Srebrenica. Om humanitaire redenen viel daarvoor alles te zeggen, maar de regering in Sarajevo en de militairen in Sarajevo, Tuzla en Srebrenica zagen daarin medewerking aan etnische zuivering en realisering van de Bosnisch-Servische oorlogsdoelen. Deze tegenstelling was slechts een voorbode

van de moeilijkheden die zich konden voordoen tussen UNPROFOR en de Moslim-autoriteiten in de enclave.

Bij de inventarisatie in maart 1993 van wat de Nederlandse regering zou kunnen bijdragen aan de implementatie van het Vance/Owen-plan was nog eens duidelijk naar voren gekomen hoe weinig dat zou kunnen zijn. Het leek alsof dat, hoewel het al vanaf de zomer van 1992 in commentaren in de media herhaaldelijk naar voren was gebracht, pas in maart 1993 echt goed tot de regering doordrong, vooral op het ministerie van Buitenlandse Zaken en bij minister-president Lubbers. Minister Kooijmans was tamelijk rustig en zakelijk in zijn ambt begonnen, hoewel het duidelijk was dat de kwestie-Joegoslavië hem gemakkelijk kon emotioneren. Hij waakte echter aanvankelijk voor al te grote woorden en liet niet na het parlement en de pers erop te wijzen dat de internationale bereidheid iets te ondernemen niet groot was. Op twee momenten manifesteerde Kooijmans zich echter nadrukkelijk. Dat was, ten eerste, begin maart toen hij, aangevuurd ook door zijn ambtenaren en het parlement, zich er bij minister Ter Beek sterk voor maakte dat Defensie meer eenheden beschikbaar zou stellen voor de tenuitvoerlegging van het Vance/Owen-plan en dat was, ten tweede, eind april, toen hij veel verder wilde gaan dan zijn Europese ambtgenoten door te pleiten voor opwaardering van het *Safe Area* Srebrenica tot een *safe haven*, alsmede voor uitbreiding van Srebrenica met meer van die gebieden. De druk van Buitenlandse Zaken en het parlement begin maart op een grotere Nederlandse bijdrage voor een eventuele implementatie van het plan van Vance en Owen had het effect dat minister Ter Beek het politieke signaal aan de chef-defensiestaf en de Koninklijke Landmacht afgaf dat er rekening zou moeten worden gehouden met inzet van de Luchtmobiele Brigade zodra het eerste bataljon daartoe gereed was. De Luchtmobiele Brigade was het antwoord van Ter Beek op het 'we kunnen niet'-geluid dat Defensie als gevolg van de bezuinigingen en de problematiek van de vrijwilligheid van dienstplichtigen steeds had moeten laten horen. De Luchtmobiele Brigade móest ook het antwoord zijn. Het was namelijk tegelijk het pronkstuk van de reorganisatie van de Koninklijke Landmacht en het 'duurste speeltje'. Daarmee was de Luchtmobiele Brigade niet alleen in de ogen van zijn protagonisten een in aanmerking komende eenheid, maar ook van degenen die beweerden dat de Nederlandse belastingbetaler wel eens waar voor zijn geld wilde zien.

Ten slotte kwam in de maanden maart en april de actievare rol van premier Lubbers naar voren. De kwestie-Joegoslavië had hem steeds sterk aangegrepen, maar tot dan toe had de premier zijn energie vooral gestoken in oproepen meer te doen of harder op te treden bij internationale bijeenkomsten of voor de Nederlandse radio en televisie. Nu begonnen ook andere ministers de effecten van zijn inzet te voelen; voorop Ter Beek, merkte hoe Lubbers begon 'mee te denken'. Dat kwam heel duidelijk tot uiting in de brief van Lubbers om het vrijwilligheidsvraagstuk van de dienstplichtigen 'op te lossen', terwijl Ter Beek in Bosnië vertoefde. Ter Beek moest erop bedacht zijn wat Lubbers en andere collega's nog meer voor hem in petto hadden.

HOOFDSTUK II

Bankroet van de internationale gemeenschap. Nederland als katalysator: mei-juli 1993

1. Sombere vooruitzichten voor het Vance/Owen-plan

Van 21 tot 25 april voerde Owen een aantal intensieve besprekingen met Ćosić, Milošević en Bulatović, de presidenten van respectievelijk de FRJ, Servië en Montenegro. Die besprekingen vonden plaats onder de dreiging van resolutie 820 van de Veiligheidsraad van 17 april, die verscherpte sancties in het vooruitzicht stelde als Bosnisch-Servische autoriteiten niet vóór 26 april het vredesplan zouden aanvaarden. In zijn besprekingen benadrukte Owen dat hij de Bosnische Serven niet tegemoet zou kunnen komen met hun verlangen naar een noordelijke corridor. Wel zou in het Vance/Owen-plan de mogelijkheid kunnen worden opgenomen dat de weg van Brčko naar Derventa onder toezicht van de VN zou komen te staan. Aan beide zijden zou dan een strook van vijf kilometer gedemilitariseerd worden. Een tweede concessie die Owen deed aan het Bosnisch-Servische standpunt was te garanderen dat na de terugtrekking van de VRS uit Servische gebieden in provincies met een Kroatische of Moslim-dominantie daar uitsluitend VN-troepen zouden worden gestationeerd en niet de ABiH of de HVO. Het bestuur over zulke steden en dorpen zou wel rechtstreeks onder de provincies vallen. Owen voelde namelijk weinig voor een herhaling van de situatie met de UNPA's in Kroatië, waar UNPROFOR verantwoordelijk was voor het bestuur, maar zich niet kon doorzetten tegen de Servische politiemacht.¹ De drie presidenten hadden wel oren naar deze wijzigingen, volgens Owen vooral omdat Milošević de aangekondigde verscherping van de sancties vreesde.² Op 25 april nodigde Milošević de president van de Republika Srpska Karadžić en het presidiumlid Krajišnik uit naar Belgrado voor een gezamenlijke bespreking met Owen. De aanwezigheid van Krajišnik was van belang, omdat Karadžić persoonlijk misschien nog wel bereid zou zijn het Vance/Owen-plan te aanvaarden, maar hij wegens zijn Montenegrijnse oorsprong zich steeds niet minder militant wilde opstellen dan de 'echte Serf' Krajišnik. En Krajišnik stond bekend als Mr. No.³ Hij scheen faliekant tegen het plan te zijn en daardoor Karadžić van aanvaarding af te houden.⁴ Tijdens het gesprek van Owen en Milošević met Karadžić en Krajišnik leken de twee Bosnisch-Servische leiders in te stemmen met het Vance/Owen-plan.⁵

Zij vertrokken daarna onmiddellijk naar het Bosnisch-Servische parlement, dat die dag in Bijeljina bijeenkwam om te vergaderen over het plan, dat het eerder, in het weekend van 3 en 4 april, had verworpen. In de loop van de avond bereikten Milošević berichten uit Bijeljina dat de stemming in het Bosnische-Servische parlement toch niet gunstig was voor het vredes-

1 Owen cd-rom, From Lord Owen to Douglas Hurd, 21/04/93; Lord Owen's message to foreign minister Kozyrev, 27/04/93.

2 Owen, *Odyssey*, p. 153.

3 Peter Michielsen, 'Momčilo Krajišnik. Doorge-

winterde extremist', *NRC Handelsblad*, 04/04/00.

4 Interview V. Jovanović, 14/09/01. Dat Krajišnik in deze de havik was, blijkt ook uit interview V. Matović, 16/12/99.

5 Owen, *Odyssey*, p. 153.

plan.⁶ Het presidentiële trio van de FRJ, dat wil zeggen Ćosić, Milošević en Bulatović, stelde rond middernacht een brief op, waarin in krasse bewoordingen op aanvaarding van het Vance/Owen-plan werd aangedrongen en werd gewaarschuwd dat verwerping tot een internationaal isolement van klein-Joegoslavië en de Republika Srpska zou leiden. De Bosnische Serven werd voorgehouden dat zij niet langer door hun halsstarrige opstelling tien miljoen inwoners van Joegoslavië aan sancties mochten blootstellen. De minister van Buitenlandse Zaken van klein-Joegoslavië Jovanović werd per helikopter naar Bijeljina gestuurd om de brief in de vroege ochtend in het parlement voor te lezen. Het parlement besloot daarna unaniem zelf geen beslissing te nemen over het plan, maar dit drie weken later, in het weekend van 15 en 16 mei, in een referendum aan de bevolking van de Republika Srpska voor te leggen.⁷

Elk uitstel van een beslissing over het plan was funest. De militaire verhoudingen in Bosnië-Herzegovina werden met de dag ingewikkelder. Eind april brak in Mostar strijd uit tussen Moslims en Bosnische Kroaten. Behalve daar streden deze twee partijen nu ook tegen elkaar bij Maglaj, Vitez, Fojnica, Kiseljak en Jablanica. Daarentegen vochten zij bij Tuzla en ten noorden daarvan samen tegen de VRS. En om het nog ingewikkelder te maken kregen de Kroaten bij Maglaj steun van de VRS.

Intussen gaf Vance uitvoering aan zijn al in februari aangekondigde aftreden als bemiddelaar. Per 1 mei 1993 werd hij opgevolgd door Thorvald Stoltenberg, die tussen 1987 en 1993 minister van Buitenlandse Zaken van Noorwegen was geweest en in die hoedanigheid een belangrijke rol had gespeeld bij de bemiddeling in het conflict in het Midden-Oosten. De keuze van Stoltenberg als bemiddelaar was niet gelukkig. Op het eerste gezicht leek het een voordeel dat Stoltenberg tussen 1961 en 1964 diplomaat in Belgrado was geweest. Maar die achtergrond en uitspraken als zouden Bosnische Kroaten en Moslims in feite 'etnische Serven' zijn en als zou de oorlog in Bosnië het gevolg zijn van een sociaal-economische strijd van arme Servische boeren tegen rijke Moslims⁸ bezorgden Stoltenberg spoedig de reputatie pro-Servisch te zijn.⁹ Bovendien had Stoltenberg weinig oog voor de ontwikkelingen in Bosnië zelf, waar hij in Sarajevo werd vertegenwoordigd door Sergio Vieira de Mello.¹⁰ Stoltenberg genoot daarom weinig prestige en gezag als afgezant van de secretaris-generaal van de VN.¹¹

Op 1 mei reisden twee belangrijke Amerikanen uit Washington af naar Europa. De eerste was Christopher, die diverse Europese hoofdsteden zou bezoeken in een poging de Amerikaanse en Europese klokken gelijk te zetten wat betreft de aanpak van voormalig Joegoslavië. De tweede was Bartholomew, die op weg ging naar Athene. De Griekse premier Konstantin Mitsotakis had Karadžić en Koljević uitgenodigd om te proberen hen, in aanwezigheid van Milošević, Ćosić, Bulatović, Owen en Stoltenberg, over te halen alsnog in te stemmen met het Vance/Owen-plan. Tijdens de bijeenkomst in Athene werd Karadžić opnieuw onder grote druk gezet van Milošević en Ćosić. Uiteindelijk ging Karadžić op 2 mei

6 Owen, *Odyssey*, p. 153.

7 Owen Cd-rom. Message by Cosic, Milosevic and Bulatovic to Bosnian Serb Parliament, 26/04/93; Ramcharan, Conference, pp. 1334-1337; interview V. Jovanović, 14/09/01; ABZ, DEU/ARA/00112. Coreu van het Deense EG-voorzitterschap, 27/04/93, cpe/pres/cop 923. Voor de nega-

tieve reactie van Bosnisch-Servische kant op de brief zie Buha, *Arguments*, pp. 109-110.

8 Čuvalo, *Dictionary*, p. 231.

9 Interview B. Pellnäss, 03/11/99.

10 Interview V. Andreev, 07/07/00.

11 ABZ, Kabinetsarchief: coll. Van den Broek. Voorhoeve aan Van Mierlo, 31/08/94.

om, maar hij tekende daarbij aan dat het Bosnisch-Servische parlement hem daarin enkele dagen later wel zou moeten volgen.

2. Het Nederlandse kabinet op weg naar uitzending van de Luchtmobiele Brigade

Op 28 april verklaarde de Nederlandse minister van Ontwikkelingssamenwerking Pronk voor de radio dat 'waarschijnlijk' alleen door 'grootscheeps militair optreden' de Bosnisch-Servische autoriteiten de onderhandelingen weer serieus zouden nemen. Volgens hem ontliep de internationale gemeenschap haar verantwoordelijkheid door steeds weer te zeggen dat militair ingrijpen de humanitaire hulpverlening in gevaar bracht.¹² Pronk liet openlijk horen wat er op dat moment binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken leefde. Een dag eerder had de directie Europa al vastgesteld dat de onderhandelingen onder leiding van Owen en Vance nauwelijks nog zin hadden. Volgens de directie was een resolutie van de Veiligheidsraad nodig die luchtaanvallen op Servische aanvoerroutes en de Servische zware artillerie toestond. Anders zouden, zo was de verwachting, de Bosnische Serven niet bereid zijn mee te werken aan een vredesregeling. Ter bescherming van de Bosnische Moslims zouden er meer *Safe Areas* moeten komen en de lidstaten van de VN zouden moeten worden opgeroepen om daarvoor grondtroepen ter beschikking te stellen.¹³ In een instructie die minister Kooijmans op 28 april aan de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO Veenendaal gaf, sloot hij zich bij dit beleidsadvies aan en voegde daar nog aan toe dat overwogen moest worden of het wapenembargo tegen de Bosnische regering moest worden opgeheven teneinde de krachtsverhoudingen in Bosnië te wijzigen.¹⁴ Kort tevoren had DAV overigens nog eens de voor- en nadelen van zo'n opheffing op een rijtje gezet. De nadelen hadden daarbij de voordelen nog steeds verre overtroffen.¹⁵

Mede naar aanleiding van de uitlatingen van minister Pronk vroeg D66'er Eisma om een parlementair debat om vast te stellen of de uitspraken van de minister van Ontwikkelingssamenwerking werden gedeeld door het kabinet. Verder wilde hij worden ingelicht over de uitkomsten van het Europese overleg in Denemarken en over de eventuele afdwinging van het Vance/Owen-plan.¹⁶ Ter Beek had in de ministerraad gedurende het jaar 1992 steeds ervaren dat Van den Broek en Pronk verder wilden gaan dan hij met de militaire inzet van Nederland in het Joegoslavische conflict.¹⁷ Hij vond daar, zoals hij het beleefde, 'bijna allemaal haviken' tegenover zich.

Wie liepen echt voorop? Dat waren Pronk en Ien Dales en die werden bijna altijd gesteund door Hirsch Ballin. Die mengde zich niet vaak in de discussies, maar als hij dat deed, was hij het meestal met Pronk eens. Ik kan me een discussie herinneren in de ministerraad waarin ons echt, vooral door Ien Dales, afkomstig van Kerk en Wereld, de morele maat werd genomen (...) dat je niet zomaar kon toestaan wat er allemaal gebeurde.¹⁸

¹² Radio 1, VARA, *Woensdageditie*, 28/04/93, 7.07 uur.

¹³ ABZ, DEU/ARA/05238. Memorandum van DEU aan Kooijmans, 27/04/93, nr. deu/122.

¹⁴ ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans 206 aan PV NAVO, 28/04/93.

¹⁵ ABZ, DEU/ARA/05238. Memorandum van DAV aan Kooijmans, 21/04/93, MS-90/93.

¹⁶ Radio 1, NCRV, Hier en nu, 28/04/93, 17.07 uur; 'Kamer wil duidelijkheid over militair ingrijpen Bosnië', ANP, 28/04/93, 15:48.

¹⁷ Leonard Ornstein en Max van Weezel, 'Het warme bad en de koude douche van Relus ter Beek', *Vrij Nederland*, 12/12/92, p. 10.

¹⁸ Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

Bovendien hadden, volgens Ter Beek, Lubbers en Kooijmans 'het voortdurende ongemak dat zij meer wilden en dat de minister van Defensie niet kon leveren'. De redenering luidde steeds: 'Hoe komt het toch dat zo'n grote krijgsmacht niet meer kan doen?'¹⁹ Pronk gaf het later toe: 'Dan waren er weer geen piloten of had de landmacht weer geen instrument. Het was dus nooit inzetbaar. Er was altijd wat. Dat is een beetje het ongeduld van de niet-Defensiespecialist.'²⁰ Ook volgens Van der Vlis behoorde Lubbers 'heel duidelijk tot de groep die vond dat er meer gedaan moest worden'.²¹

Op 3 mei had weer zo'n ministerraadsvergadering plaats, waarop de stand van zaken in het voormalige Joegoslavië uitvoerig werd besproken. Ter Beek gaf zich echter ditmaal bij voorbaat gewonnen. Een dag nadat Pronk zijn uitspraken over een grootscheeps militair ingrijpen had gedaan, verklaarde minister Ter Beek op 29 april tijdens een toespraak ter gelegenheid van de universitaire vredesdagen in Groningen dat hij achter diens opvattingen stond. Ter Beek zei dat ook hij voorstander was van militair ingrijpen om een eind te maken aan de oorlog in voormalig Joegoslavië. Verder noemde hij de inzet van de Luchtmobiele Brigade onmisbaar bij het naleven van internationale vredesakkoorden, zoals in Cambodja en Joegoslavië: 'Het is een instrument waarmee Nederland zijn betrokkenheid gestalte kan geven. Deze betrokkenheid is harder nodig dan ooit. Politieke uitspraken en financiële hulp zijn niet voldoende.'²² En ook vice-premier Kok ventileerde zijn opstelling al voorafgaand aan de ministerraadsvergadering. Op het 1 mei-festival van de PvdA in Wageningen zei hij dat Nederland moest meewerken aan militair ingrijpen in Bosnië als het Bosnisch-Servische parlement, dat op 5 mei opnieuw zou vergaderen over het Vance/Owen-plan, dit zou verwerpen.²³

Bij de behandeling van de stand van zaken ten aanzien van ex-Joegoslavië in de ministerraad zei een van de bewindslieden, ook na de ommezwaai van Karadžić in Athene, niet optimistisch te zijn over de kansen dat het Bosnisch-Servische parlement het plan alsnog zou accepteren. Hij was er voorstander van dat, als dat inderdaad niet gebeurde, de VN veilige gebieden zou instellen, die onder meer door luchtaanvallen zouden kunnen worden beschermd. Overigens achtte deze bewindsman het weinig waarschijnlijk dat de Amerikaanse regering steun zou geven aan het idee van veilige gebieden. De regering in Washington koerste volgens hem af op *lift and strike*: bombardementen op Servische aanvoerlijnen en stellingen en de opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina.²⁴

Een andere bewindsman toonde zich tijdens deze ministerraad een meester in het schetsen van de overige dilemma's. Hij merkte op dat uit de herhaalde teleurstellende ervaringen met de Europese Raad wel was gebleken dat een gevoel van verantwoordelijkheid voor de ontwikkelingen in het voormalige Joegoslavië daar ontbrak. De rol van de Verenigde Naties, in het bijzonder van de Veiligheidsraad, was volgens hem overschat. De betrokken bewindsman kreeg steun van een collega voor zijn gedachte dat het beter was als de NAVO zou ingrijpen. De Noord-Atlantische Verdragsorganisatie verkeerde volgens de spreker echter in een identiteitscrisis waardoor het de NAVO-generaals ontbrak aan een politiek referentie-

19 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

20 Interview J. Pronk, 03/04/00.

21 NIOD, Coll. Kreemers. Interview A.K. van der Vlis, 30/03/95.

22 'Ter Beek: pas ingrijpen als effecten duidelijk zijn', *ANP*, 29/04/93, 18:48.

23 'Kok wil militaire ingreep in Bosnië', *De*

Telegraaf, 03/05/93. Zie ook de uitspraken van Kok in Radio 1, *Avro Radiojournaal*, 03/05/93, 12.05 uur.

24 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/05/93.

kader. Een andere minister voegde daaraan toe dat het riskant was de kwestie-Joegoslavië op dat ogenblik aan de orde te stellen in een NAVO-raad, omdat die waarschijnlijk een vrijwel gesloten front van Europese landen te zien zou geven die weinig voelden voor verdergaande actie. Volgens hem was het het beste nu eerst maar het bilaterale gesprek met Christopher af te wachten, dat over enkele dagen zou plaatsvinden.²⁵

De ministerraad schiep de ruimte om, indien het Vance/Owen-plan zou worden verworpen, in te stemmen met zowel het instellen van veilige gebieden als aanvallen op de Servische aanvoerlijnen. Verder zou interdepartementaal overleg worden gevoerd tussen Buitenlandse Zaken en Defensie over de Nederlandse bijdrage aan een implementatiemacht, waarvoor de NAVO intussen ten minste 75.000 man nodig achtte,²⁶ voor het geval dat het vredesplan wél werd aanvaard. In de ministerraad werd er echter melding van gemaakt dat de Europese bondgenoten op dat moment nog niet meer dan veertig procent hadden bijeengebracht van de divisie die zij dan beschikbaar zouden moeten stellen. Oorzaak daarvan was dat bijdragen van Duitsland, Italië en Griekenland niet te verwachten waren en de inbreng van Turkije wegens de vermoedelijke Servische weerstand daartegen problemen opriep. Kwam die Europese divisie er niet, dan zou de Amerikaanse regering waarschijnlijk ook geen divisie beschikbaar stellen. Om een Russische divisie zou pas kunnen worden gevraagd, als er zekerheid zou bestaan omtrent de Amerikaanse en de Europese divisie.²⁷

Volgens een van de bewindslieden waren met de reeds aanwezige Nederlandse verbinding- en transporteenheid en een additionele logistieke eenheid van vierhonderd man de grenzen bereikt van wat de Koninklijke Landmacht kon bijdragen, gezien het vereiste van vrijwilligheid voor dienstplichtigen. Zou besloten worden tot luchtbombardementen, dan kon Nederland daaraan bijdragen met de F-16's die in Italië waren gestationeerd in het kader van operatie *Deny Flight*. De vliegtuigen, die op dat moment waren uitgerust voor luchtgevechten, zouden binnen 24 uur kunnen worden voorzien van wapens voor bombardementen.²⁸

Diverse ministers vroegen met klem of dit inderdaad de uiterste inspanning was waartoe Defensie in staat was. Een van hen herinnerde de raad eraan dat de beleidslijn steeds was geweest dat Nederland bereid was tot alles wat technisch mogelijk was om het conflict in ex-Joegoslavië aan te pakken, met uitzondering van opheffing van het wapenembargo. Een andere minister merkte op dat hij had vernomen dat Defensie op langere termijn de Luchtmobiele Brigade ter beschikking zou kunnen stellen.²⁹ Minister Ter Beek zei later dat er een zucht van verlichting door de ministerraad ging toen hij verklaarde dat in internationaal overleg over de Nederlandse bijdrage aan een implementatiemacht voor het Vance/Owen-plan in het vooruitzicht zou kunnen worden gesteld dat het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade eind 1993 inzetbaar zou zijn. 'Het was', aldus minister Ter Beek, een 'mededeling die menigeen in de ministerraad bevrijdde van het ongemakkelijke gevoel: waarom kunnen we nou niet meer?'³⁰ Nadat Ter Beek deze opmerking had geplaatst werd

25 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR 03/05/93.

26 ABZ, DEU/ARA/05274. Jacobovits NAVO 680 aan Kooijmans, 23/04/93.

27 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/05/93.

28 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/05/93.

29 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/05/93.

30 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

Defensie door de ministerraad aangespoord om alles op alles te zetten de Nederlandse bijdrage te vergroten.³¹ Deze laatste passage in de notulen van de ministerraad was een aansporing, ook voor de ambtenaren die de notulen lazen, om zich daartoe tot het uiterste in te spannen.³²

Minister Ter Beek had, zoals bleek, half maart al besloten het signaal aan Van der Vlis en Couzy te geven dat op termijn rekening moest worden gehouden met inzet van de Luchtmobiele Brigade in ex-Joegoslavië. Begin april was er echter, tot teleurstelling van Buitenlandse Zaken, van afgezien om die mogelijkheid al aan te melden bij de NAVO. Niettemin hadden een of meer ambtenaren van Buitenlandse Zaken, vermoedelijk in elk geval Van Eenennaam, die mogelijkheid echter al geopperd in contacten met bij de Nederlandse regering geaccrediteerde diplomaten. Na deze ministerraad werd dit de officiële lijn. Als het op Defensie al niet was begrepen, stond na deze ministerraadsvergadering vast dat er tempo gemaakt moest worden met de Luchtmobiele Brigade.

Een ander standpunt uit de vergadering van de ministerraad dat nog moet worden aangestipt is de afwijzende opstelling van de Nederlandse regering tegenover selectieve opheffing van het wapenembargo. Hoewel de Nederlandse regering er veel aan was gelegen de Amerikaanse regering te betrekken bij het zoeken naar een oplossing voor de problematiek in Bosnië,³³ wilde ze op dit punt niet toegeven. De mogelijkheid van opheffing van het wapenembargo was kort tevoren bediscussieerd op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, maar opnieuw bleken de voordelen daarvan in de ogen van de Nederlandse ambtenaren niet op te wegen tegen de nadelen. Opheffing van het embargo zou de krijgskansen niet onmiddellijk en wellicht ook op de langere termijn niet doen keren ten gunste van het Bosnische regeringsleger, zo was de verwachting. Het risico werd aanwezig geacht dat de Russische Federatie zou reageren door wapens te leveren aan Servië, waardoor de situatie volstrekt onbeheersbaar werd. Bovendien zouden de spanningen tussen de Kroaten, die de Moslims in het gunstigste geval slechts als gelegenheidsbondgenoot beschouwden, en de Moslims door wapenleveranties aan de Bosnische regering nog verder kunnen oplopen.³⁴

3. De verwerping van het Vance/Owen-plan

Op 5 en 6 mei vergaderde het Bosnisch-Servische parlement in Pale voor de derde maal over het vredesplan van Owen en Vance. Aanwezig waren onder anderen Milošević, Čosić en Bulatović, die zich kennelijk niet nog eens wilden laten verrassen zoals op 25 en 26 april het geval was geweest. Ook de Griekse premier Mitsotakis, die de peetvader was van de voorwaardelijke instemming van Karadžić met het plan, woonde de parlementszitting bij. Karadžić zette uiteen waarom het parlement het plan zou moeten aanvaarden. Het was echter een mat betoog. Mladić daarentegen stelde zich vierkant tegen het plan op.³⁵ Plavšić, die op 26 april al Jovanović had beledigd, toen hij de brief van de drie presidenten voorlas,³⁶

31 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/05/93.

32 Interviews W. Kok, 08/05/00; A.L. ter Beek, 01/12/99.

33 Vgl. interview W. Kok, 08/05/00.

34 ABZ, DEU/ARA/00112. Notitie 'Voormalig Joegoslavië. Achtergrond' t.b.v. Gymnich, 24-25/

04/93, 22/04/93. Zie ook: notitie 'Voormalig Joegoslavië. Achtergrond' t.b.v. CoPo 21/04/93, 20/04/93.

35 Over het optreden van Mladić op deze bijeenkomst zie bijv. Charles Lane, 'Dateline Bosnia: Beyond Pale', Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 86.

36 Interview V. Jovanović, 14/09/01; Doder en Branson, *Milošević*, p. 182.

manifesteerde nu eveneens haar verzet, onder meer door te weigeren Milošević bij diens aankomst in Pale de hand te schudden. De aanwezige gasten oefenden allen grote aandring uit op het parlement tot aanvaarding over te gaan. Milošević voerde tot tweemaal toe het woord, maar kreeg het gevoel dat Mladić meer invloed had op de afgevaardigden dan hijzelf en zei in zijn tweede toespraak: 'Ik weet werkelijk niet wat jullie nog meer willen.' Volgens hem zou de weigerachtige opstelling van de Bosnische Serven Izetbegović precies dat in de schoot werpen wat hij zo graag wilde: militaire interventie.³⁷ Na zeventien uur vergaderen verwierp het parlement het plan met 51 tegen twee stemmen en twaalf onthoudingen. Het stelde echter voor het Servische volk de laatste stem te laten hebben in het al eerder afgesproken referendum daarover op 15 en 16 mei.

Milošević was volkomen verrast dat de Bosnische Serven zich niet naar zijn wensen voegden.³⁸ Hij was zo kwaad dat hij de Bosnische Serven de huid vol schold.³⁹ Mladić bijvoorbeeld noemde hij 'klinisch krankzinnig'.⁴⁰ Volgens een Servische journalist was Milošević na afloop van het debat 'radioactief' van woede.⁴¹ Aan die woede was niets gemeinsd.⁴² Milošević nam de Bosnische Serven kwalijk dat zij door hun opstelling de economische problemen van Servië lieten voortduren. Nog diezelfde dag ging hij ertoe over de grens tussen Servië en Bosnië te sluiten, behalve voor voedsel en medicijnen. Bosnisch-Servische leiders werd de toegang tot Servië ontzegd. De effectiviteit van Milošević' embargo tegen de Republika Srpska is omstreden. Diverse internationale waarnemers meenden in interviews met het NIOD dat de sancties van Belgrado geen effect hadden.⁴³ Onafhankelijke waarnemers gingen er indertijd echter van uit dat in de zomer van 1993 nog maar hoogstens vijf procent van het, sterk gedaalde, bruto binnenlands product van Servië zijn weg vond naar Krajina en de Republika Srpska.⁴⁴ In elk geval waren Serven in de Republika Srpska pijnlijk getroffen door het officiële besluit van Milošević en door de belemmeringen die dat oplegde aan het verkeer van hooggeplaatste Bosnische Serven.⁴⁵ Milošević had kennelijk zijn buik behoorlijk vol van de opstelling van de Bosnisch-Servische leiders. Al vóór de afwijzing van het Vance/Owen-plan had generaal Radovan Radinović, een hoge generaal van het Joegoslavische leger, die nauwe banden onderhield met Milošević, bekend gemaakt dat de autoriteiten in Belgrado opheffing van het internationale wapenembargo tegen de Bosnische regering weliswaar als een negatieve stap zouden beschouwen, maar niet als een oorlogshandeling.⁴⁶

4. Een bijna Kamerbreed verlangen naar inzet van de Luchtmobiele Brigade

Na afloop van de ministerraad had Kooijmans op 3 mei aan de Tweede Kamer bericht dat de verheviging van de gevechten in Bosnië-Herzegovina, onder meer de aanvallen van Serven op Moslim-enclaves in Oost-Bosnië, de noodzaak onderstreepte dat de internationale gemeenschap een uiterste inspanning zou ondernemen om de oorlog daar te beëindigen.

37 Cohen, *Bonds*, p. 264.

38 Stojanović, *Fall*, pp. 172-173.

39 Interview S. Djukić, 04/08/01.

40 Djukić, *Milošević*, p. 70.

41 Cohen, *Bonds*, p. 264.

42 Morillon, *Credo*, pp. 140-141; idem, *Paroles*, p. 77.

43 Zie bijv. interviews B. Ashton, 30/05/00;

vertrouwelijk vraaggesprek (9).

44 Calic, 'Frage', p. 150.

45 Interviews M. Deronjic, 03/11/99 en D. Milovanovic, 22/03/00. Zie ook Doder/Branson, *Milošević*, p. 187; 'Karadžić in Servië ongewenst persoon', *Het Parool*, 10/05/93.

46 Simms, *Hour*, p. 82.

Uitgangspunt daarbij moest het Vance/Owen-plan blijven.⁴⁷ Tijdens daarop volgend mondeling overleg met de commissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie op 6 mei 1993 sprak Kooijmans de grote teleurstelling van de Nederlandse regering uit over de verwerping van het Vance/Owen-plan door het parlement in Pale. Hierdoor was de kans op een vredesmacht die op de uitvoering van het plan had moeten toezien ‘duidelijk verminderd’.⁴⁸ De optie van de instelling van *Safe Areas* was er volgens de bewindsman alleen maar actueler door geworden. Hij hoopte hierover de volgende dag te spreken met zijn Amerikaanse collega Christopher, die sinds enkele dagen Europa afreisde voor bilaterale contacten en ook tijdens de Algemene Raad van de EG op 10 mei hoopte hij instelling daarvan te bevorderen ‘omdat dit het meest direct humanitaire effecten heeft’ en ‘ondanks het feit dat voor de bescherming van die gebieden onvoldoende militairen aanwezig zijn’.⁴⁹ Bovendien zouden deze veilige gebieden – waarbij de minister vooral dacht aan Žepa, Goražde en Tuzla – uit de lucht kunnen worden beschermd. De Kamerleden waren het er met de minister over eens dat de tijd niet rijp was voor een opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina. Zij stemden ook in met een eventuele inzet van Nederlandse F-16’s ten behoeve van de opzet van *safe havens*.

Daarnaast vroegen zij de regering of Nederland hulp kon bieden in de vorm van grondtroepen. Bij sommige parlementariërs leefde ergernis dat daarover suggesties in de pers waren verschenen, bijvoorbeeld van Pronk, zonder dat de Kamer daarover was geïnformeerd. De Kok wees erop dat de staatssecretaris van Defensie aanvankelijk had verklaard dat de Nederlandse regering niet meer troepen kon leveren, maar een dag later had gezegd dat er misschien toch driehonderd man logistiek personeel beschikbaar zou zijn. De Kok vroeg of er wellicht ook een pantserinfanteriebataljon kon worden ingezet.⁵⁰

Valk vond dat het moment was aangebroken waarop de westerse gemeenschap moest zeggen: genoeg is genoeg. Hij was voor opvoering van druk op de Bosnische Serven, omdat volgens hem de geloofwaardigheid van de internationale gemeenschap nu in het geding was. Daarnaast bepleitte hij de spoedige instelling van veilige zones in die gebieden waar nog Moslims woonden. De PvdA’er wilde overigens niet uitsluiten dat het toch tot uitvoering van het Vance/Owen-plan zou komen. In dat verband vroeg hij de minister van Defensie nog eens na te gaan of Nederland, dat overigens al veel deed, een extra militaire bijdrage zou kunnen leveren: ‘Zo zou gezien kunnen worden of de luchtmobiele brigade de komende maanden kan gaan oefenen met zwaar materieel, waarna eenheden van die brigade wellicht zouden kunnen optreden.’⁵¹

Ook voor Blauw was de ‘grens (...) bereikt en (...) zelfs (..) overschreden’ door de opstelling van de Bosnische Serven.⁵² De internationale gemeenschap moest nu militaire middelen in gereedheid brengen om het Vance/Owen-plan te implementeren, zodra een daartoe strekkende resolutie zou zijn aanvaard door de Veiligheidsraad. Behalve de inzet van Nederlandse F-16’s bij het afdwingen van bijvoorbeeld de *Safe Areas* zou Nederland ook volgens de VVD’er bereid moeten zijn grondtroepen in te zetten. Zijn gedachten gingen

47 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 46.

48 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 51, p. 1.

49 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 51, p. 2.

50 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 51,

p. 3.

51 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 51, p. 4.

52 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 51, p. 4.

daarbij eveneens uit naar het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade, dat aanvankelijk bedoeld was voor aflossing van de mariniers in Cambodja eind 1993. Wellicht was dat tegen die tijd niet meer nodig en zou dit bataljon het infanteriedeel kunnen worden van een gemechaniseerd pantserbataljon. Deze brigade zou daarom moeten leren opereren met pantserwagens, zodat zij op een termijn van wellicht vier tot zes maanden zou kunnen worden ingezet bij de bescherming van *Safe Areas* of de versterkte bescherming van humanitaire transporten.⁵³ Sipkes vroeg eveneens of manschappen van de Luchtmobiele Brigade, na aanvullende training, zouden kunnen worden ingezet.⁵⁴ Had De Hoop Scheffer twee maanden eerder nog als enig Kamerlid expliciet gepleit voor inzet van de Luchtmobiele Brigade, nu leefde die wens bijna Kamerbreed. Het enige Kamerlid dat terughoudendheid was ten aanzien van de inzet van grondtroepen voor de *Safe Areas* was Van Middelkoop. Hij wilde dan ook weten welk langetermijndoel beoogd werd met de veilige gebieden: ‘Eeraan beginnen is één, maar welke stappen moeten dan daarna worden gezet?’⁵⁵

In zijn antwoord prees minister Kooijmans de *Safe Areas* echter nogmaals aan. De opzet daarvan was volgens de minister defensief – hiermee werd ‘immers alleen de burgerbevolking verdedigd’⁵⁶, terwijl de *Safe Areas* bovendien lagen in gebieden die volgens het Vance/Owen-plan toch al een overwegende Moslimmeerderheid zouden krijgen: ‘Het uiteindelijke doel van de instelling van *Safe Areas* is dus om invoering van dit plan mogelijk te laten blijven, als het te zijner tijd zou worden aanvaard.’⁵⁷ Ter Beek schaarde zich *expressis verbis* achter die opvatting.⁵⁸

De minister van Defensie verklaarde dat Nederland, indien het Vance/Owen-plan alsnog zou worden aanvaard, bereid zou zijn grondtroepen te leveren ter uitvoering van dat plan. Naast het verbindingsbataljon en het transportbataljon zou Nederland een *tailor-made* logistiek bataljon van ongeveer vierhonderd man beschikbaar kunnen stellen. Uitzending van een pantserinfanteriebataljon noemde Ter Beek onmogelijk, omdat gebleken was dat daarvoor onvoldoende dienstplichtigen beschikbaar zouden zijn. Een volledig uit beroeps-militairen bestaand pantserinfanteriebataljon zou pas in 1996 beschikbaar komen.⁵⁹ Het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade zou in november klaar zijn met zijn training, zo deelde Ter Beek aan de Kamerleden mee. Bij inzet als pantserinfanteriebataljon in voormalig Joegoslavië zou een aanvullende training van twee maanden nodig zijn. ‘We onderzoeken de mogelijkheid. Ik zeg niet dat het onmogelijk is’, zou Ter Beek volgens een journalist tijdens het overleg hebben gezegd. ‘Onder zware druk van de Tweede Kamer heeft minister Ter Beek (Defensie) toegezegd dat hij nader zal onderzoeken of de Luchtmobiele Brigade in Bosnië-Herzegovina kan worden ingezet.’⁶⁰ Het in globale bewoordingen gestelde verslag van het mondeling overleg is op dit punt minder expliciet. De mededeling, die de minister volgens het verslag zou hebben gedaan, dat inmiddels internationaal de mogelijkheden werden verkend om pantserwielvoertuigen te betrekken, die in de Nederlandse inventaris ontbraken, was echter voor de goede lezer een duidelijke aanwijzing voor wat de minister

53 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 51, p. 5.

54 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 51, p. 7.

55 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 51, p. 8.

56 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 51, p. 9.

57 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 51, p. 10.

58 Ibidem. Dit standpunt werd verder herhaald in TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 51, nr. 50, p. 3.

59 Zie ook TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 48.

60 ‘Kans op inzet in Bosnië van onze brigade’, *De Telegraaf*, 07/05/93.

van plan was.⁶¹ Zo zwaar hoefde de druk van de Kamer kennelijk niet te zijn. De minister was al bezig met de tenuitvoerlegging van hetgeen de Kamer hem verzocht.

5. De reis van Christopher

Eind april had een *fact finding*-missie van de Veiligheidsraad onder leiding van de Venezolaanse diplomaat Diego Arria een bezoek gebracht aan voormalig Joegoslavië. Zij bezocht ook de enclave Srebrenica. Hoewel de missie vaststelde dat Srebrenica op een openluchtgevangenis leek, beval zij aan het *Safe Area*-concept ook toe te passen op enclaves als Goražde, Žepa en Tuzla.⁶² Omdat sommige van die gebieden, vooral Žepa, net als eerder Srebrenica, op het punt stonden ten prooi te vallen aan Bosnisch-Servische agressie, nam de Veiligheidsraad in de nacht van 6 op 7 mei resolutie 824 aan, waarin, behalve Srebrenica, nu ook Sarajevo, Žepa, Goražde, Tuzla en Bihać tot veilige gebieden werden verklaard. Tegen deze gebieden zouden geen aanvallen meer mogen plaatsvinden en de troepen van de VRS zouden zo ver moeten worden teruggetrokken dat zij niet langer een bedreiging vormden voor die gebieden. Verder verlangde de resolutie dat UNPROFOR-personeel onbelemmerd toegang zou krijgen tot de enclaves. In de resolutie werd niet gesproken over demilitarisering van de *Safe Areas*. Er zouden vijftig nieuwe militaire waarnemers worden ingezet om toe te zien op de humanitaire situatie in deze gebieden. De Serven konden ze daardoor nog steeds als doelen beschouwen. Bovendien was bij de voorstanders van de resolutie, de niet-gebonden landen, bekend dat de Verenigde Naties onvoldoende middelen tot hun beschikking zouden hebben voor inzet in de *Safe Areas*. Per veilig gebied, zo was de gedachte, zouden slechts twintig tot dertig militairen worden ingezet als een symbool voor de betrokkenheid van de VN bij het welzijn van de bevolking. 'The idea would not be to physically protect the town but raise the political price of any aggression', schreef Annan aan Wahlgren.⁶³ Kennelijk was niet iedereen zeker van het respect dat de Bosnisch-Servische autoriteiten hadden voor de internationale gemeenschap. De Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN Albright zei na aanvaarding van deze resolutie voor alle zekerheid maar dat het gedrag van de Serven zou bepalen of het gebruik van geweld door de internationale gemeenschap onvermijdelijk zou zijn.⁶⁴

UNPROFOR-commandant Wahlgren stond niet te juichen over de nieuwe resolutie. Hoe beperkt de taak van UNPROFOR-militairen in een veilig gebied ook zou zijn, volgens hem moest er minimaal een compagnie per gebied worden gestationeerd. Die inzet onttrok troepen aan de hoofdtaak van UNPROFOR, de bescherming van humanitaire konvooien.⁶⁵ Bovendien konden volgens Wahlgren de VN-troepen in de enclaves door hun geringe omvang de dupe worden van gewelddadige acties van zowel Serven als Moslims.⁶⁶ Op 3 juni waarschuwde Wahlgren New York dat de *Safe Areas* uitvalsbases voor de Moslim-strijders zouden kunnen worden. Om diezelfde reden zouden de Serven ze willen aanvallen. Er dreigde op die manier een intensivering van het conflict. Wahlgren trok een vergelijking met het conflict in Vietnam.⁶⁷

61 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 51, p. 12. Vgl. TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 98.

62 VN, S/25700; interview D. Arria, 10/05/00.

63 Shawcross, *Evil*, p. 101.

64 Shawcross, *Evil*, p. 100.

65 Shawcross, *Evil*, p. 101.

66 Stoltenberg en Eide, *Dagene*, p. 92.

67 Honig en Both, *Srebrenica*, p. 167.

Voor de Nederlandse ochtendbladen van 7 mei kwam de resolutie te laat. Zij konden slechts verslag doen van de opstelling van minister Kooijmans de vorige dag in de Kamer. ‘Als Nederlandse politici het toch eens voor het zeggen zouden hebben in de wereld, dan zou het conflict in het voormalige Joegoslavië lang niet zo uit de hand zijn gelopen’, schreef Leonoor Meijer ironisch in *Trouw*.⁶⁸ En zonder ironie stelde het hoofdredactionele commentaar in het *Algemeen Dagblad* die ochtend naar aanleiding van de verwerping van het Vance/Owen-plan door het Bosnisch-Servische parlement vast dat ernstig moest worden getwijfeld aan het vermogen van de internationale gemeenschap ‘deze waanzin te beantwoorden’. Vast stond voor de commentator dat als nu niet militair zou worden ingegrepen 6 mei 1993 de geschiedenis zou ingaan als een zwarte dag. Het zou ‘niet gemakkelijk zijn deze schande uit te leggen aan de generaties die na ons komen’.⁶⁹

Terwijl deze ochtendkranten op de Nederlandse deurmatten ploften, bevond minister Kooijmans zich in Bonn voor een bespreking met Christopher. Tijdens een bijeenkomst op 1 mei van president Clinton met de belangrijkste Amerikaanse beleidsmakers ten aanzien van ex-Joegoslavië bleken bijna alle aanwezigen voorstander van een beleid van *lift and strike*. Alleen Aspin was tegen, evenals de Amerikaanse inlichtingendiensten, die vreesden dat zo’n beleid de Albanen in Kosovo zou aansporen tot een revolte.⁷⁰ In de wetenschap dat *lift and strike* in Washington de dominante beleidsvoorkeur was, vertrok Christopher enkele uren later naar Europa.⁷¹

De trip van Christopher werd getekend door de onervarenheid van Clinton, die onvoldoende begreep hoezeer de rest van de wereld wachtte op Amerikaanse initiatieven.⁷² Terwijl Christopher onderweg was, vertelde Clinton aan adviseurs in Washington dat hij onder de indruk was geraakt van het boek *Balkan Ghosts* van Kaplan, waaruit hij de conclusie had getrokken dat gezien het diepgewortelde geweld in de Balkan de Verenigde Staten zich maar beter niet in het conflict konden mengen. Christopher werd onmiddellijk ingelicht dat de president zich niet meer voor de volle honderd procent achter het beleid kon stellen waarover op 1 mei vrijwel eensgezindheid had bestaan.⁷³ Tevoren was trouwens al afgesproken dat Christopher de Amerikaanse beleidskeus voor *lift and strike* niet als voldongen feit mocht presenteren in de Europese hoofdsteden.⁷⁴ Met een machtswoord uit zijn mond zouden de West-Europese leiders wellicht over te halen zijn geweest, maar dan was Bosnië tegelijk het probleem van Amerika geworden en dat wilde de regering-Clinton beslist niet.⁷⁵ Voor Washington bleef de Joegoslavische kwestie namelijk nog steeds een Europees probleem; de Amerikaanse regering was hooguit bereid een bijdrage te leveren aan een multilaterale aanpak. Christopher kwam dus, zoals zijn spreekpunten voor Londen aan-

68 L. Meijer, ‘Nederland in drama Bosnië machteloos’, *Trouw*, 07/05/93.

69 ‘Zwarte dag’, *Algemeen Dagblad*, 07/05/93.

70 Patrick Glynn, ‘See No Evil’, Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 136.

71 Daalder, *Dayton*, pp. 15 en 87; Drew, *Edge*, p. 155.

72 Michael Dobbs, ‘Bosnia Crystallizes U.S. Post-Cold War Role’, *The Washington Post*,

03/12/95.

73 Christopher, *Stream*, p. 347; Drew, *Edge*, p. 157; Michael Dobbs, ‘Bosnia Crystallizes U.S. Post-Cold War Role’, *The Washington Post*, 03/12/95. Zie ook Deel I, hoofdstuk 2.

74 Christopher, *Stream*, p. 346. Vgl. ABZ, DPV/ARA/01818. Jacobovits 284 aan Kooijmans, 03/05/93.

75 Drew, *Edge*, p. 156.

gaven, 'in a listening mode'.⁷⁶ Het gaf zowel Europeanen als Amerikanen de indruk dat de regering in Washington steun zocht voor een beleid waarvoor zij niet echt wilde vechten.⁷⁷

Gecombineerd met het feit dat de Europese bewindslieden nog moesten wennen aan de zachtgevooisde benadering van Christopher, wekte de Amerikaanse opstelling in de Europese hoofdsteden, waar men gewend was aan Amerikaanse dictaten, slechts verwarring.⁷⁸ Tot die verwarring had Karadžić nog bijgedragen door op 2 mei in Athene alsnog akkoord te gaan met het Vance/Owen-plan.⁷⁹ Zelfs al kon er gereede twijfel bestaan over de hardheid van de instemming van Karadžić, toch moest Christopher er nu rekening mee houden dat er zich twee beleidsopties aandienen. Óf het Bosnisch-Servische parlement ging niet akkoord met het vredesplan en dan bleef *lift and strike* een mogelijkheid óf die volksvertegenwoordiging stemde wel in met het plan, maar dan was er geen plaats meer voor een beleid van *lift and strike*. In dat laatste geval moest zo snel mogelijk een implementatiemacht tot stand worden gebracht. De weifelachtigheid die de reis van Christopher kenmerkte lijkt te hebben bijgedragen tot de afwijzing van het Vance/Owen-plan. In Pale werd al snel duidelijk dat Christopher geen stok bij zich droeg toen hij naar Europa afreisde.⁸⁰

In Londen, de stad die Christopher het eerst aandeed op zijn rondreis, zei premier Major faliekant tegen een *lift and strike*-beleid te zijn. Als hij die benadering zou voorleggen aan het parlement, zou zijn regering vallen, zo meende hij.⁸¹ Zodra Christopher Londen verliet op weg naar Parijs begonnen media te berichten dat de Amerikanen geen vastgesteld beleid hadden ten aanzien van Bosnië en er geen idee van hadden wat zich daar afspeelde.⁸² De Franse regering verklaarde tegenover Christopher op zich begrip te hebben voor de Amerikaanse voorkeur voor *lift and strike*, maar vond dat wanneer dat beleid ten uitvoer zou worden gelegd de Franse troepen in Bosnië ten prooi zouden vallen aan Servische vergelding.⁸³ President Jeltsin en minister van Buitenlandse Zaken Kozyrev waren fel tegen, omdat zij op dat moment – het parlement in Pale moest nog beslissen – meenden dat een doorbraak ten aanzien van het vredesplan van Vance en Owen aanstaande was.⁸⁴ In Rome kreeg Christopher te horen dat *lift and strike* olie op het Bosnische vuur zou betekenen.

De regering in Bonn wilde nog wel opheffing van het wapenembargo in overweging nemen, maar wenste zich niet uit te spreken over luchtaanvallen, omdat zij meende dat constitutionele en historische redenen haar verhinderden daaraan deel te nemen.⁸⁵

Daarna was de beurt aan minister Kooijmans om met Christopher te spreken, waarvoor de Nederlandse minister was afgereisd naar Bonn. Christopher kon verwachten dat van Nederlandse kant vooral de veilige gebieden naar voren zouden worden geschoven als beleidsoptie. Eind april had vice-premier Kok de Nederlandse voorkeur daarvoor al aangevoerd in een gesprek met de Amerikaanse vice-president Al Gore. Hij had er daarbij op gewezen dat daarvoor niet alleen grondtroepen nodig zouden zijn, maar ook luchtsteun om

76 ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu, 03/05/93, cpe/lon 335; Walker, *President*, p. 265.

77 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 136.

78 Daalder, *Dayton*, pp. 15-16.

79 Christopher, *Stream*, p. 346 n. 2.

80 John F. Burns, 'Bosnia Loses Any Hope of Being Saved', *The New York Times*, 25/07/93.

81 Christopher, *Stream*, p. 346; Drew, *Edge*,

pp. 155-156; Halberstam, *War*, p. 227.

82 Halberstam, *War*, p. 227.

83 ABZ, DEU/ARA/00112. Coreu van de Franse regering, 06/05/93, cpe/par/315; Védrine, *Mondes*, pp. 653-655.

84 Christopher, *Stream*, p. 346.

85 ABZ, DEU/ARA/00112. Coreu Bonn, 08/05/93, cpe/bon 292.

zowel de VN-troepen als de bevolking in de veilige gebieden te beschermen.⁸⁶ Het was Kooijmans bekend dat de Amerikaanse regering niet enthousiast was over de Nederlandse voorkeur voor veilige gebieden. De Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO Jacobovits had de minister enkele dagen vóór diens gesprek met Christopher bericht dat D.A.S. Calwell, medewerker van het State Department, hem had gezegd dat de Amerikaanse regering tegen *safe havens* was,

omdat die volgens de Amerikaanse militairen niet zouden kunnen worden verdedigd met *airstrikes*. Daarvoor zouden grondtroepen nodig zijn. Als men grondtroepen zou inzetten, liep men echter het risico dat die daar *ad calendas graecas* zouden moeten blijven. Dit zou neerkomen op de instelling van nieuwe UNPA's en dat wilde de V.S. juist vermijden.⁸⁷

Ongeveer hetzelfde zei Christopher op 6 mei in zijn gesprek met de EG-trojka. Hij verklaarde dat de Amerikaanse regering niet nog eens zoiets wilde meemaken als met de Canadese troepen in Srebrenica, die volledig afhankelijk waren van de welwillendheid van de Bosnische Serven. Een verslag van dat gesprek werd nog diezelfde dag aan het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken gezonden.⁸⁸

In het vijfde kwartier durende gesprek tussen Christopher en Kooijmans, dat op 7 mei op de Nederlandse ambassade in Bonn plaatsvond, begon de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken te zeggen dat het Vance/Owen-plan na de verwerping door het parlement in Pale de dag tevoren weliswaar niet dood was, maar nu nog 'hoogstens iets voor later' was. Hij zei van de Nederlandse regering steun te verwachten voor deze conclusie anders dan van de EG-trojka, die hij de vorige dag had gesproken en die zei vast te houden aan het plan van de beide bemiddelaars. Sancties moesten volgens Christopher worden voortgezet, maar zouden pas op de lange termijn effect hebben en dat zou te laat kunnen zijn voor het Bosnische regeringsleger, dat zich in een zeer nadelige situatie bevond. Een wapenstilstand op basis van de bestaande situatie noemde Christopher immoreel. Luchtbombardementen brachten het gevaar van *collateral damage* met zich mee. Bovendien was het twijfelachtig of zij op zich de Serven tot aanvaarding en uitvoering van een vredesplan zouden kunnen brengen. Een combinatie van *lift and strike* leek daarom volgens Christopher de enige mogelijkheid.⁸⁹ De Amerikanen verwachtten met zo'n politiek het 'evenwicht' te herstellen, waarna nieuwe onderhandelingen zouden kunnen worden geopend over een heel ander vredesplan. In de Amerikaanse visie zouden de Moslims zelf hun veilige gebieden moeten verdedigen.⁹⁰

Kooijmans was het in grote lijnen met zijn gesprekspartner eens. Opheffing van het wapenembargo was volgens de Nederlandse minister echter wel een uiterste middel, omdat het tot escalatie kon leiden, niet alleen tussen Moslims en Serven, maar ook tussen Moslims en Kroaten. Bij luchtaanvallen vreesde Kooijmans consequenties voor zowel VN- als Moslim-doelen. Van zijn kant noemde Kooijmans, zoals verwacht, als optie: *Safe Areas* met

86 ABZ, 910, Joegoslavië algemeen. Netherlands views on the situation in Bosnia. Spreekpunten over Joegoslavië/Bosnië voor gesprek van Vice-M-P Kok met Vice-President Gore, z.d.

87 ABZ, DPV/ARA/01818. Jacobovits 248 aan Kooijmans, 03/05/93.

88 ABZ, DEU/ARA/00112. Coreu van het EPS-

secretariaat, 06/05/93, cpe/sec 508.

89 ABZ, DEU/ARA/00887. Kooijmans 42 aan ambassade Bonn, 09/05/93.

90 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 07/05/93.

aanwezigheid van een symbolische troepenmacht en verder beschermd door luchtsteun van de reeds in de regio aanwezige vliegtuigen. Als een van de voordelen van de *Safe Areas* noemde Kooijmans dat zij het Vance/Owen-plan onverlet lieten, omdat zij tot de Moslim-provincies behoorden.⁹¹

Christopher wierp tegen dat de Amerikaanse legerleiding de *Safe Areas* ‘militarily unsound’ vond. Zij was zeker niet bereid daar grondtroepen voor beschikbaar te stellen. Volgens Kooijmans werkte het concept van een *Safe Area* in Srebrenica en hij verwachtte niet dat de Bosnische Serven zulke gebieden zouden durven aanvallen. Christopher beëindigde het gesprek met te zeggen dat hij hoopte dat de Twaalf op één lijn zouden komen en de Amerikaanse denkbeelden niet zouden verwerpen.⁹²

Herman Schaper, die bij het gesprek aanwezig was, herinnerde zich later dat de Nederlandse delegatie na het gesprek ‘perplex’ over het gebrek aan stuwende kracht van de VS naar buiten kwam. Christophers houding van ‘Zeg het me maar! Wat vinden jullie ervan?’ was ongehoord voor de leidende natie in de wereld.⁹³ Van Walsum, die net was aangetreden als ambassadeur in Bonn en ook deel had uitgemaakt van de delegatie was bovendien verwonderd over het gebrek aan kennis aan Amerikaanse zijde.⁹⁴ Christopher liet dus de indruk achter dat de ‘*holiday from leadership*’, die de regering-Bush zichzelf had gegund na het uitbreken van het conflict in Joegoslavië bijna twee jaar later onder zijn opvolger nog altijd niet ten einde was.⁹⁵

Na afloop van het gesprek bracht de Nederlandse delegatie de conclusie naar buiten dat uitvoering van het Vance/Owen-plan niet langer prioriteit had.⁹⁶ Omdat het Vance/Owen-plan aan belang had verloren, had de Nederlandse delegatie, zo bleek nog diezelfde dag in de ministerraad, een Nederlandse bijdrage aan de implementatie daarvan niet aan de orde gesteld. Eén lid van de ministerraad was er voorstander van Bosnië nu op te delen in drie stukken, waarbij de Moslims wapens zouden krijgen voor de eigen verdediging. Een andere minister zei daarop dat hij nog niet zo ver was, maar hij sloot niet uit dat het er ooit van zou komen, omdat hij het moreel niet verdedigbaar vond dat de Moslims de mogelijkheid van zelfverdediging langdurig zou worden onthouden.⁹⁷

Aan het eind van zijn reis had Christopher de indruk dat de Nederlandse regering nog het meest sympathiek tegenover de Amerikaanse voornemens stond.⁹⁸ Zij was er nog het minst verantwoordelijk voor dat Christopher terugkeerde met, zoals een Amerikaanse journalist het noemde, ‘bullet holes all over him’.⁹⁹ Christopher zelf vatte het resultaat van zijn reis kernachtig samen in de woorden: ‘I haven’t changed my views; I just don’t know if I’ve changed anyone else’s.’¹⁰⁰ Volgens de Amerikaanse minister duurde het twee jaar voordat de negatieve effecten van deze reis naar Europa waren verdwenen. Volgens sommigen in zijn

91 ABZ, DEU/ARA/00887. Kooijmans 42 aan ambassade Bonn, 09/05/93.

92 ABZ, DEU/ARA/00887. Kooijmans 42 aan ambassade Bonn, 09/05/93.

93 Interview H.A. Schaper, 10/04/00.

94 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

95 De aanduiding ‘*holiday from leadership*’ voor de afwachtende houding van de Amerikaanse regering inzake Joegoslavië was van Shalikashvili,

geciteerd in Halberstam, *War*, p. 88.

96 ‘Kooijmans breekt lans voor ‘veilige gebieden’ in Bosnië’, *De Telegraaf*, 08/05/93.

97 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 07/05/93.

98 Drew, *Edge*, p. 156.

99 Geciteerd in Halberstam, *War*, p. 228.

100 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 131.

naaste omgeving kwam Christopher zelf nooit over deze mislukking aan het begin van zijn ministerschap heen.¹⁰¹

Na de reis van Christopher was het duidelijk dat *lift and strike* geen enkele kans maakte. Niettemin bleef de regering in Washington die optie nog vaak naar voren brengen.¹⁰² Wetende dat de Europese regeringsleiders er bezwaar tegen maakten kon de Amerikaanse regering deze stoere woorden blijven uitslaan in de zekerheid dat zij ze nooit zou hoeven waar te maken.¹⁰³ Het was volgens de Amerikaanse oud-ambassadeur in Belgrado Zimmermann ‘alibi-diplomatie’.¹⁰⁴ Tegelijk vergiftigde het Amerikaanse verwijt dat de Europese regeringen *lift and strike* verhinderden de betrekkingen tussen Amerika en Europa.¹⁰⁵

6. De Luchtmobiele Brigade in het debat over de Prioriteitennota

Op 12 mei zette de Nederlandse minister Ter Beek in een brief aan de Tweede Kamer, die voortvloeide uit het mondeling overleg van 6 mei, uiteen dat er geen mogelijkheid was tot uitzending van een extra pantserinfanteriebataljon gezien het politieke uitgangspunt van de vrijwilligheid van dienstplichtigen. Het eerste (beroeps)infanteriebataljon van de Luchtmobiele Brigade, zo vervolgde de minister, zou pas in november 1993 beschikbaar zijn. Voor een aanvullende opleiding met pantservoertuigen zou dit bataljon bovendien minimaal twee maanden nodig hebben. Op korte termijn was er, schreef de minister, de mogelijkheid een logistiek bataljon van vierhonderd militairen aan te bieden.¹⁰⁶

Op het Nederlandse ministerie van Defensie was kennelijk niet iedereen gelukkig met de nieuwe taak die door regering en parlement aan de Luchtmobiele Brigade werd toebedacht. Een topambtenaar op het departement verzuchtte: ‘Wat is dat nu weer voor malligheid? De Luchtmobiele Brigade in voormalig Joegoslavië inzetten als een soort pantserdivisie? Dat is hetzelfde als vlak voor de Olympische Spelen tegen een volleybalteam zeggen: we hebben toch liever dat jullie gaan ijshockeyen.’¹⁰⁷ De chef-defensiestaf Van der Vlis vond het nodig, voorafgaand aan het debat over de Prioriteitennota zijn afkeer van een nieuwe taakstelling voor ‘Luchtmobiel’ publiek kenbaar te maken in een interview met het dagblad *Trouw*. Zijn grootste zorg was dat door de nieuwe taak de aanschaf van gevechtsheli’s voor de brigade achter de horizon zou verdwijnen, wat volgens hem ‘een doodsteek’ voor ‘luchtmobiel’ zou zijn. Er leek inderdaad reden voor die zorg, want weliswaar zei minister Ter Beek vast te houden aan de aanschaf van zowel transport- als gevechtshelikopters, maar premier Lubbers bracht naar buiten dat de aanschaf van de gevechtshelikopters tijdens de volgende kabinetsformatie opnieuw zou worden gezien.¹⁰⁸ Als de helikopters er niet kwamen, zou volgens de CDS het hart uit de Prioriteitennota worden gehaald: de flexibiliteit. En zou er aldus worden getornd aan de ingezette hervorming van de krijgsmacht, dan verwachtte hij ‘chaos’ binnen de Koninklijke Landmacht. Daarnaast stoorde het Van der Vlis dat er geen internationale overeenstemming was over de lange-termijndoelen in voormalig Joegoslavië.

101 Halberstam, *War*, p. 230.

102 Daalder, *Dayton*, p. 18.

103 Vgl. Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 87.

104 Zimmermann, *Origins*, p. 225.

105 Owen Cd-rom. Direct governmental involvement in the search for a negotiated settlement to the conflict in Bosnia and Herzegovina with special reference to the Contact Group, September

1992 – July 1994, Part 1.

106 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181 nr. 48

107 Teun Lagas & Leonoor Meijer, ‘Als wereldorde niet werkt, hebben we een groot probleem’, *Trouw*, 12/05/93.

108 Bob de Ruiter, ‘Komt de Luchtmobiele brigade ooit van de grond?’, *Democraat*, 26(1993)4, pp. 11-12.

Die moesten voor hem in elk geval verder gaan dan alleen zeggen: We willen veilige gebieden.¹⁰⁹

Op 13 en 17 mei behandelde de vaste commissie voor Defensie van de Tweede Kamer de Prioriteitennota. De plenaire behandeling volgde op 18 en 19 mei.¹¹⁰ In het debat zegde de regering toe dat Nederland zo spoedig mogelijk 'een bataljon met aflossingscapaciteit' ter beschikking zou stellen. Een dergelijk gebaar diende mede om landen die wel een dergelijk bataljon hadden, maar geen aflossingscapaciteit over de streep te halen.¹¹¹ De regering hoopte daarmee bovendien te voorkomen dat Nederland wel commentaar zou leveren, maar geen bijdrage aan de militaire kant van de operatie in ex-Joegoslavië.¹¹²

De vraag was of daarmee een luchtmobiel bataljon bedoeld kon zijn. In het debat vertaalde zich een tegenstelling, die ook binnen de krijgsmacht zelf bestond (zie de hoofdstukken 13 en 15), tussen de aanhangers van de Luchtmobiele Brigade en de voorstanders van pantserinfanterie. Volgens de Prioriteitennota zou het aantal landmachtbrigades, dat door de Defensienota van 1991 al van tien naar zeven was teruggebracht, verder gereduceerd worden tot vier. Sommige Kamerleden, die toch al kritisch stonden tegenover de hoge uitgaven voor de Luchtmobiele Brigade, vroegen zich af of dat geld niet beter kon worden besteed door de instandhouding van pantserinfanterie die volgens de Prioriteitennota zou verdwijnen. Zo viel binnen de SGP te horen dat bij een eventuele militaire interventie in Bosnië zwaarder bewapende eenheden nodig waren dan een Luchtmobiele Brigade, 'bijvoorbeeld een brigade pantsergrenadiers'.¹¹³ Ook binnen de projectgroep Veiligheid en Defensie van D66, die vergaderde onder leiding van kapitein ter zee buiten dienst Jan Willem van Waning en waarvan onder anderen deel uitmaakten: kolonel der mariniers Kees Homan, generaal buiten dienst van de landmacht Bram Schulte en kolonel van de Luchtmacht Karel Hilderink, werd in die tijd naar voren gebracht dat de troepenmacht die nodig zou zijn voor de implementatie van het Vance/Owen-plan vooral zou moeten bestaan uit traditionele, gemechaniseerde en pantserinfanterie-eenheden. Wat was dan de waarde van luchtmobiel?¹¹⁴ Dit geluid werd door D66-Kamerlid Ter Veer dan ook naar voren gebracht tijdens het debat over de Prioriteitennota.¹¹⁵ En hij was niet de enige. In een vroeg stadium van het conflict in Joegoslavië had Sipkes al gezegd het nut van de Luchtmobiele Brigade in situaties als die in Joegoslavië te betwijfelen.¹¹⁶ Bij de behandeling van de Prioriteitennota zei zij geluiden op te vangen dat de Luchtmobiele Brigade niet zou zijn toegerust voor vredesoperaties, 'dat het materieel te licht is en ook krankzinnig duur'.¹¹⁷ Zij diende daarom een motie in waarin de regering werd verzocht af te zien van de aanschaf van gevechtshelikopters

109 Teun Lagas & Leonoor Meijer, 'Als wereldorde niet werkt, hebben we een groot probleem', *Trouw*, 12/05/93.

110 Voorzover niet anders vermeld wordt hier verwezen naar de standpunten zoals zij zijn ingenomen tijdens het plenaire debat. Voor de verslagen van de commissievergadering zie TK, vergaderjaar 1992-1993, UCV 27 (13/05/93) en UCV 28 (17/05/93).

111 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 52, p. 3.

112 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 52, p. 3.

113 F.W. den Boef, 'Defensiepersoneel geen kind van de rekening', *De Banier*, 08/04/93, p. 18.

114 Bob de Rooter, 'Komt de Luchtmobiele brigade ooit van de grond?', *Democraat*, 26(1993)4, pp. 11-12.

115 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 4970 (18/05/93).

116 TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 327 nr. 3, verslag van een mondeling overleg op 06/02/92, p. 9.

117 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 4965.

ten behoeve van de Luchtmobiele Brigade. De vrijkomende gelden zouden volgens haar kunnen worden besteed voor vredesoperaties.¹¹⁸ Die motie was precies waar Van der Vlis bang voor was geweest, maar alleen Groen Links stemde ermee in.¹¹⁹

Van Heemskerck Pillis-Duvekot wees erop dat *peacekeeping* door de VN aan het verschuiven was in de richting van *peace enforcing*. Binnen zo'n type operatie paste eerder een pantserinfanteriebataljon dan een luchtmobiel bataljon.¹²⁰ Zij pleitte er daarom voor dat ook pantserinfanterie-eenheden, net als de Luchtmobiele Brigade, geheel zelfstandig een cyclus van anderhalf jaar ten behoeve van een *peacekeeping*-operatie zouden kunnen voltooien. In plaats van de twee pantserinfanteriebataljons die voor vredesoperaties waren voorzien in de Prioriteitennota wilde zij daarom dat er drie zouden worden opgenomen en ze diende daaromtrent een motie in.¹²¹ Deze motie kreeg alleen de steun van Groen Links en klein rechts en werd dus verworpen.¹²² Zij voelde bovendien voor de gedachte de omvorming van de elfde pantserinfanteriebrigade tot Luchtmobiele Brigade 'in de pas te laten lopen met het daadwerkelijk beschikbaar komen van de bewapende helikopters'. Met andere woorden, een deel van de Luchtmobiele Brigade moest nog maar even verder werken met het materiaal van de elfde pantserinfanteriebrigade, zolang de helikopters er niet waren.¹²³ Leerling constateerde dat zijn scepsis tegen de Luchtmobiele Brigade – hij was er altijd al tegen geweest – door steeds meer personen werd gedeeld. Volgens hem greep een klein land als Nederland met deze dure brigade veel te hoog. Hij sprak zich daarom uit voor een vijfde mobilisabele brigade die gefinancierd zou moeten worden uit bezuinigingen op de Luchtmobiele Brigade.¹²⁴

7. De motie-Van Vlijmen/Van Traa

Ook Van Traa meende dat de omvang van de investeringen die de Luchtmobiele Brigade vergde moest worden afgezet tegen de kapitaalvernietiging die optrad door de opheffing van een aantal pantserinfanterie- en gemechaniseerde brigades. Volgens hem was de luchtmobiele brigade te lichtbewapend voor optreden in operaties waarin sprake was van echte oorlogshandelingen. Juist Joegoslavië had aangetoond hoe *peacekeeping* kon opschuiven in de richting van *peace enforcing*. Daarom moesten de Luchtmobiele Brigade en pantserinfanteriebrigades volgens hem gezamenlijk oefenen en moest worden bezien of het niet 'verstandiger en goedkoper' was om een groter aantal pantservoertuigen te handhaven dan in de Prioriteitennota was voorzien. Verder drong Van Traa erop aan 'gezien de noodzaak om een eventuele bijdrage te leveren aan een vredesmacht in Bosnië' het eerste operationele luchtmobiele bataljon, dat als eerste gevechtseenheid bestaande uit uitsluitend vrijwilligers tot stand zou komen, zo spoedig mogelijk een adequate training en opleiding met pantservoertuigen te geven.¹²⁵ Bezien moest worden hoe de Luchtmobiele Brigade zo snel mogelijk inzetbaar gemaakt kon worden voor taken in het hogere 'geweldspectrum'. Hij dacht daar-

118 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5038 (19/05/93).

119 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5072 (25/05/93).

120 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 4977 (18/05/93).

121 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5044.

122 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5072 (25/05/93).

123 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 4979, p. 5016 en p. 5045.

124 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 4981.

125 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 4994.

bij 'natuurlijk aan Joegoslavië'. Daarop diende hij samen met het CDA-Kamerlid Van Vlijmen een motie in waarin de regering werd verzocht 'de luchtmobiele brigade ook geschikt te maken voor optreden in voorzienbare VN-operaties door operationele bataljons zo snel mogelijk tevens een adequate training en opleiding met zwaarder materieel te geven, waaronder pantservoertuigen'.¹²⁶ Naar aanleiding van een vraag van Van Middelkoop bevestigde Van Traa, die sterk betrokken was bij de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië,¹²⁷ de gedachte dat het PvdA en de CDA bereid waren een bijdrage te leveren aan *peace-enforcement* in voormalig Joegoslavië.¹²⁸

Kooijmans greep de opmerkingen van Heemskerck en Van Traa over de verschuiving van vredesbewaring naar vredesafdwinging aan om te zeggen dat de ontwikkelingen in Joegoslavië leerden 'dat er behoefte bestaat aan een veel omvangrijkere inzet van zwaardere, dus gepantserde eenheden'.¹²⁹

De grens tussen blauwhelmen en groenhelmen wordt daardoor wat minder duidelijk te trekken. Maar ook als er instemming van partijen is, zal het in veel gevallen, gezien de onveilige situatie op de grond, noodzakelijk zijn omvangrijke militaire middelen in te zetten uit voorzorg en afschrikking.¹³⁰

Ter Beek zei dat hij niets voelde voor een Luchtmobiele Brigade zonder bewapende helikopters, maar hij kon zich wel voorstellen dat de grondcomponent van de luchtmobiele brigade zou worden ingezet voor zowel *peacekeeping* als *peace enforcing*. In dat laatste geval zou de brigade overigens uitsluitend als geheel worden ingezet.¹³¹ Ter Beek zei net als Van Traa het ongemak te voelen dat Nederland steeds zo weinig kon doen voor Joegoslavië.¹³² Naar aanleiding van de motie-Van Vlijmen/Van Traa merkte de minister op dat het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade in november gereed zou zijn, waarna 'een noodzakelijke extra opleiding op het gebied van omgaan met pantservoertuigen' zou volgen. De minister herinnerde aan het mondeling overleg van 6 mei waarin hij had gezegd dat de regering bezig was met een internationale speurtocht naar zulke voertuigen.¹³³ Ter Beek zei met de motie te kunnen leven op voorwaarde dat het luchtmobiele bataljon niet mocht verworden tot een pantserinfanteriebataljon. Verder ging hij ervan uit dat het bataljon zou worden ingezet voor de implementatie van een vredesplan. Hij verklaarde hiermee overigens niets nieuws te zeggen; hij had hetzelfde gezegd tijdens het mondeling overleg van 6 mei.¹³⁴ Alleen GPV en SGP stemden tegen de motie-Van Vlijmen/Van Traa.¹³⁵

Sommigen menen dat de motie-Van Vlijmen/Van Traa een grote rol heeft gespeeld bij het besluit tot uitzending van het luchtmobiele bataljon.¹³⁶ Volgens Van der Vlis bij voorbeeld

126 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5052; 22 975 nr. 22.

127 Interview G. Valk, 15/10/99.

128 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5053.

129 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5002.

130 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5003.

131 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5022-5023.

132 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5060.

133 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5061.

134 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5063.

135 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 5072 (25/05/93).

136 Zie bijv. Brabander en Metselaar, 'Verstrikking', p. 8.

was de motie ‘de dominante factor (...) in de beslissing om naar Srebrenica te gaan’.¹³⁷ Ter Beek schreef in zijn ministeriële memoires dat ‘wat ik ook probeerde, ik kon de motie niet van me afhouden.’¹³⁸ Uit het voorgaande is wel duidelijk geworden dat de minister niet veel probeerde. PvdA-parlementariër Valk merkte later op dat als Ter Beek heel grote bezwaren had gehad met de motie hij daarvan toch iets had moeten merken. En dat was niet het geval geweest.¹³⁹ Terecht zei Valk dat Ter Beek tijdens het algemeen overleg op 6 mei eigenlijk al geen ‘nee’ had gezegd tegen uitzending van het luchtmobiele bataljon; de motie in de plenaire vergadering was slechts ‘de kroon daarop’.¹⁴⁰ Ook de toenmalige vice-premier en leider van de PvdA Kok herinnerde zich anno 2000 niet dat hij ten tijde van de besluitvorming rond de uitzending van de Luchtmobiele Brigade onder druk had gestaan vanuit zijn partij of de media. De motie-Van Vlijmen/Van Traa was, zo stelde Kok, ‘niet iets dat de ministerraad op een idee bracht’. De motie vloeide volgens hem voort uit de behoefte van het parlement om de eigen positie te markeren, om aan te geven dat ook de volksvertegenwoordiging de tijd rijp vond om de Luchtmobiele Brigade gereed te maken voor uitzending naar Bosnië.¹⁴¹ Couzy zei later eveneens dat de motie weliswaar meespeelde bij het besluit tot inzet van de Luchtmobiele Brigade, ‘maar het kabinet vond ook dat er iets moest gebeuren’.¹⁴² En Van Vlijmen, mede-indiener van de motie, relativeerde het belang van de motie achteraf door erop te wijzen dat niet alleen de Kamer, maar ook delen van de landmacht zelf bij Ter Beek aandrongen op inzet van de Luchtmobiele Brigade.¹⁴³

Aan de motie-Van Vlijmen/Van Traa is dus ten onrechte een grote stuwende kracht toegekend in de uitzending van de Luchtmobiele Brigade naar voormalig Joegoslavië. In de media was de mogelijkheid daarvan al veelvuldig geopperd sinds het uitbreken van de vijandelijkheden in (voormalig) Joegoslavië. In december 1992 had staatssecretaris Van Voorst tot Voorst de mogelijkheid in de Kamer geopperd. Medio maart had minister Ter Beek zelf Van der Vlis opgedragen de brigade op te nemen in diens inventarisatie van eenheden die de Nederlandse regering beschikbaar zou kunnen stellen voor een implementatiemacht ten behoeve van het Vance/Owen-plan. Vervolgens was van de kant van Buitenlandse Zaken al aan diplomaten in de hofstad deze mogelijkheid voor ogen gehouden. Eind april had minister Ter Beek in een toespraak in Groningen de Luchtmobiele Brigade al onmisbaar genoemd bij het naleven van internationale vredesakkoorden, zoals in Joegoslavië. Op 3 mei had de ministerraad in feite de keus gemaakt voor de Luchtmobiele Brigade als aanbod voor een implementatiemacht en gezegd dat die optie in internationale contacten genoemd kon worden. Inderdaad, de motie-Van Vlijmen/Van Traa had de regering niet op een idee gebracht. Zij koesterde dat idee al zelf. Ook op Buitenlandse Zaken leefde de veronderstelling dat de motie paste in een brede consensus, waarvan de regering deel uitmaakte, dat een meer geprononceerde aanwezigheid van Nederland in Bosnië gewenst was dan het transportbataljon. De motie diende meer ter profilering van de Kamer dan dat de regering nog een duw in de rug nodig had.¹⁴⁴ Als er druk was geweest vanuit de Kamer die leidde tot inzet van de Luchtmobiele Brigade, dan was dat niet in mei als gevolg van de

137 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 52. Zie ook Couzy, *Jaren*,

p. 137.

138 Ter Beek, *Manoewreren*, p. 170.

139 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting G. Valk, 31/05/00, p. 252.

140 Interview G. Valk, 15/10/99.

141 Interview W. Kok, 08/05/00. Vgl. B.J. van Eenennaam aan NIOD, 05/12/01.

142 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 61.

143 Interview M.B.M.J. van Vlijmen, 14/10/99.

144 Interviews O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00; H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

motie-Van Vlijmen/Van Traa, maar dan was dat het geval geweest op 9 maart, toen het Kameroverleg een stevige steun in de rug van minister Kooijmans had betekend toen deze de volgende dag bij minister Ter Beek kwam aandringen op de inzet van extra middelen ten behoeve van voormalig Joegoslavië. Ter Beek zei in 2000 tegenover de commissie-Bakker dat hij na de aanvaarding van de motie 'heel nadrukkelijk de opdracht' gaf om het eerste luchtmobiele bataljon gereed te maken voor uitzending.¹⁴⁵ Maar eigenlijk had de minister-raad daar al op 3 mei toe besloten.

8. Het gezamenlijke actieprogramma

Bij het Bosnisch-Servische referendum op 15 en 16 mei over het Vance/Owen-plan verwierp zeventig procent van de Bosnische Serven, en zelfs 96 procent van degenen die opkwamen om te stemmen, het plan en koos voor een onafhankelijke staat. Een uur nadat de stembussen waren gesloten verklaarde Karadžić al dat het vredesplan nu definitief 'dood' was. De handtekening die hij in Athene onder het vredesplan had gezet was niet langer geldig. Volgens hem was het nu tijd voor een opdeling van Bosnië-Herzegovina in drie afzonderlijke staten. Hij wilde geen minuut langer wachten: 'Ik ben niet langer vertegenwoordiger van de Bosnische Serven. Ik vertegenwoordig nu de republiek Srpska,' aldus Karadžić. De grenzen van dat moment zouden ook de definitieve grenzen zijn. Šešelj was niet te beroerd om zijn duit in het zakje te komen doen. Hij reisde af naar Pale om van daar de wereld te vertellen dat, als het Westen militair zou ingrijpen, zijn *četniks* Sarajevo 'in een flits' zouden vernietigen.¹⁴⁶ Een lichtpuntje voor het Westen was op dat moment de Russische opstelling. Minister van Buitenlandse Zaken Kozyrev verklaarde dat het vredesplan moest worden uitgevoerd, ondanks de uitkomst van de Servische stemming.¹⁴⁷

Een deel van de westerse landen had zelfs de uitslag van het referendum niet afgewacht en had zich dadelijk na de verwerping van het Vance/Owen-plan door het Bosnisch-Servische parlement beraden op een nieuwe beleidslijn. Op 10 mei legde de Franse regering een ontwerpvoorstel over de veilige gebieden voor aan het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Rusland. Dit voorstel moest uitmonden in een resolutie die uitvoering van resolutie 824 over de zes veilige gebieden mogelijk moest maken. Op 14 mei kwam de ad hoc-groep van de EG inzake Joegoslavië bijeen.¹⁴⁸ Zij stelde als doelen voor de EG-politiek: strikte naleving van het sanctieregime en de creatie van *Safe Areas*, overeenkomstig resolutie 824. Het waren nu Duitsland en Frankrijk die het idee van *Safe Areas* bepleitten. Van Duitse kant werden zulke gebieden nu nodig geacht om humanitaire redenen ('to secure the survival of the Bosnian (Moslim) people'), omdat langer wachten daarmee uitvoering van het Vance/Owen-plan zou bemoeilijken en om de kritiek in de islamitische wereld op de westerse terughoudendheid in het conflict niet te vergroten.¹⁴⁹ Van Nederlandse kant werd deze belangstelling voor het *Safe Area* concept natuurlijk ondersteund en werd de wenselijkheid

145 TCBU, gesprek A.L. ter Beek, 23/03/00, pp. 25-26.

146 John Pomfret, 'Peace Plan Dead, Serb Leader Says', *The Washington Post*, 17/05/93.

147 John Pomfret, 'Peace Plan Dead, Serb Leader Says', *The Washington Post*, 17/05/93.

148 Voor verslaglegging van deze bijeenkomst zie ABZ, DEU/ARA/00754. Kooijmans, 17/05/93, celer circ 356; ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu, 18/05/93, cpe/sec 577.

149 ABZ, DEU/ARA/00754. Kooijmans, 17/05/93, celer circ 356.

van bescherming vanuit de lucht benadrukt.¹⁵⁰ Overigens werd tijdens deze bijeenkomst vastgesteld dat de *Safe Areas* een 'mesure conservatoire' waren en geenszins een substituuut voor een politieke regeling.¹⁵¹

Op 19 mei bracht de Franse regering haar definitieve voorstel over *Safe Areas* in circulatie. Een *Safe Area* werd daarin omschreven als 'a besieged area with a precisely defined perimeter, placed under the protection of the United Nations, in which the delivery of humanitarian assistance is ensured and all acts of aggression [are] banned.' Het algemene doel van de *Safe Areas* zou zijn de Bosnisch-Servische agressie tot staan te brengen en een vredesregeling mogelijk te maken. Het Franse memorandum onderscheidde een lichte, een middelzware en een zware optie. In het eerste geval zou het gaan om afschrikking van agressie, waarneming van het staakt-het-vuren en het mogelijk maken van hulp aan de bevolking. In de middelzware variant zou UNPROFOR zelf deelnemen aan de hulpverlening en bovendien enkele belangrijke posities op de grond innemen. In de zware variant zou elke vorm van agressie door UNPROFOR moeten worden weerstaan en zouden corridors voor hulpkonvoeien moeten worden opengehouden. Bovendien zou in die variant UNPROFOR moeten zorgen voor demilitarisatie. Volgens het memorandum zouden alleen deelname van de P4 – de permanente leden van de Veiligheidsraad minus China – op de grond en een nauwe samenwerking tussen grond- en luchtmacht de lichte variant van de *Safe Areas* geloofwaardig kunnen maken.¹⁵² De lichte variant vereiste 9600 man; voor de zwaarste variant werden 35 tot 40.000 troepen nodig geacht.¹⁵³

Op 19 mei had in Rome de voorjaarsministeriële van de WEU plaats, die geheel was gewijd aan de situatie in Joegoslavië. De ministers stelden vast dat alleen een politieke oplossing op basis van het Vance/Owen-plan een uitweg bood. Een alternatief was er niet. De totstandkoming van de *Safe Areas*, zoals voorgesteld door de Franse regering, verdiende prioriteit. Bij deze gelegenheid bleek dat inmiddels ook Hurd hiervan voorstander was.¹⁵⁴ De volgende dag benadrukte Ter Beek nog eens tijdens het WEU Forum of Consultation, dat alle internationale politieke, diplomatieke, economische en militaire inspanningen ten aanzien van voormalig Joegoslavië gericht moesten zijn op de onvoorwaardelijke aanvaarding van het Vance/Owen-plan door alle partijen: 'Safe Areas zouden, indien afdoende beschermd door een internationale troepenmacht, een wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan het scheppen van de noodzakelijke condities op de grond voor verdere stappen in deze richting en zouden tevens de onacceptabele humanitaire situatie in de steden kunnen helpen verlichten.'¹⁵⁵ De aanwezige ministers mandateerden de Permanente Raad van de WEU een studie uit te voeren naar de instelling van verschillende *Safe Areas* als bedoeld in resolutie 824.¹⁵⁶

Het Franse plan voor de *Safe Areas* stuitte echter aanvankelijk op onwil van de Ameri-

150 ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu, 18/05/93, cpe/sec 577; ABZ, DEU/ARA/00754. Kooijmans, 17/05/93, celer circ 356.

151 ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu, 18/05/93, cpe/sec 577.

152 S/25800; ABZ, PVNY. PV New York aan Heijkoop (ambassade Washington), 19/05/93, fax nr. 5008, bijl.: French memorandum relative to Safe Areas.

153 ABZ, DEU/ARA/05238. Jacobovits 328 aan Kooijmans, 17/05/93.

154 ABZ, DPV/ARA/01818. Veenendaal WEU 865 aan Kooijmans, 21/05/93.

155 ABZ, DPV/ARA/01818. Kooijmans aan PV WEU, 25/05/93, celer 246.

156 ABZ, DPV/ARA/01818. Weurom/175, 29/05/93.

kaanse regering.¹⁵⁷ Zij wachtte na de terugkomst van Christopher uit Europa met nieuwe beleidsinitiatieven totdat de uitslag van het Bosnisch-Servische referendum bekend was. Het stond echter vast dat de Amerikaanse inspanning om iets te doen aan het conflict in Bosnië niet groot was. 'This is a problem, after all, that's in Europe's backyard', zei president Clinton na de reis van Christopher naar Europa.¹⁵⁸ De Amerikaanse regering wilde geen grondtroepen inzetten in Bosnië en was slechts bereid tot *containment* van het conflict.¹⁵⁹ Zij zou slechts proberen te voorkomen dat de strijd zich uitbreidde naar Albanië, Griekenland en Turkije. Die inzet werd nog eens bevestigd door de aankondiging op 12 mei dat 325 Amerikaanse militairen preventief ontplooid zouden worden in Macedonië.¹⁶⁰ Hoewel Clinton zijn retoriek over het stoppen van etnische zuivering tegenover de media voortzette, zei hij op 17 mei tijdens een fotosessie dat hij geen Amerikaanse grondtroepen een 'shooting gallery' zou insturen.¹⁶¹ Een dag later verklaarde Christopher tegenover het Amerikaanse Congres dat Bosnië 'a problem from hell' was, een 'morass' van eeuwenoude haat waarin alle drie partijen misdrijven hadden begaan om, net als Clinton, te concluderen dat 'At heart, this is a European problem.'¹⁶² Zowel Christopher als Clinton zelf wilde dat de Amerikaanse president zich volledig zou kunnen wijden aan de Amerikaanse binnenlandse politiek zonder steeds te stuiten op de problemen in Bosnië.¹⁶³ Bovendien moest de onenigheid met de Europese landen, die tijdens de trip van Christopher aan de dag was getreden,¹⁶⁴ uit de lucht.

De Amerikaanse regering vrijdelde daarom een door Rusland geïnitieerde bespreking in de Veiligheidsraad over het verdere verloop van de VN-bemoeienis met de situatie in voormalig Joegoslavië. De Russische regering had daar een stapsgewijze doorvoering van het Vance/Owen-plan aan de orde willen stellen, die zou beginnen in gebieden die redelijk rustig waren, waarna deze benadering zich als een olievlek over de rest van Bosnië had kunnen uitbreiden.¹⁶⁵ Volgens de Amerikaanse regering zou zo'n bespreking alleen maar de onenigheid tussen de leden van de Raad en in het bijzonder tussen de westerse landen kunnen etaleren.¹⁶⁶ Daarom nodigde de Amerikaanse regering Kozyrev en vertegenwoordigers van de drie westerse leden van de Veiligheidsraad, te weten Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Spanje, uit voor een bespreking in Washington. Na enkele dagen van intensieve consultaties in de Amerikaanse hoofdstad¹⁶⁷ aanvaardden op 22 mei 1993 Frankrijk, de Russische Federatie, Spanje, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, allen lid van de Veilig-

157 ABZ, DEU/ARA/05238. Jacobovits 328 aan Kooijmans, 17/05/93.

158 Cragg Hines, 'U.S. plan would draw a line in the Balkans', *The Houston Chronicle*, 12/05/93.

159 Zie bijv. Elaine Sciolino, 'U.S. Goal on Bosnia: Keeping War Within Borders', *The New York Times*, 19/05/93.

160 Callahan, *Wars*, pp. 118-119.

161 Daalder, *Dayton*, p. 18; Shawcross, *Evil*, p. 102.

162 Drew, *Edge*, p. 162. Zie ook Maarten Huygen, 'VS nemen steeds meer afstand van kwestie-Bosnië', *NRC Handelsblad*, 19/05/93; 'VS trekken handen af van oorlog in Bosnië', *Het Parool*, 19/05/93.

163 Drew, *Edge*, p. 162; Paulsen, *Jugoslawien-politik*, p. 132.

164 Zie bijv. 'VS en EG pogen ruzie over Bosnië te verdoezelen', *ANP*, 12/05/93, 20:26; 'Anglo-U.S. love lost as Clinton drifts', *The Daily Telegraph*, 17/05/93; 'VS en Europa verdeeld over aanpak Bosnië', *ANP*, 18/05/93, 22:22.

165 Over de potenties van deze aanpak zie Gow, *Triumph*, pp. 248-252. In Nederland werd zo'n oplossing voorgestaan door Van den Doel en Leurdijk en Voorhoeve, 'Oplossing', p. 313.

166 ABZ, DPV/ARA/01803. Veenendaal NAVO 850 aan Kooijmans, 18/05/93.

167 Zie bijv. 'VS en Rusland bespreken gezamenlijke aanpak Bosnische crisis', *ANP*, 20/05/93, 22:04; Elaine Sciolino, 'U.S. and Russia Agree on Strategy Accepting Serbian Gains for Now', *The New York Times*, 21/05/93.

heidsraad, een *Joint Action Programme* voor Bosnië-Herzegovina, dat eindelijk Europa, de Verenigde Staten en Rusland op één lijn bracht.¹⁶⁸ Dat was op zich een knap resultaat. Het plan was dan ook in de eerste plaats bedoeld om te voorkomen dat de bondgenootschappelijke verhoudingen tussen de VS en Europa nog langer onder spanning zouden staan.¹⁶⁹ In de woorden van de Amerikaanse minister van Defensie Aspin: 'We have moved from criticising each other's ideas to joining in a common action program to address the most critical problems'.¹⁷⁰

Het nieuwe plan zou echter de doodsteek blijken te zijn voor het Vance/Owen-plan. Owen zelf zag het actieplan dan ook als een middel van Washington om uit te komen onder de verplichtingen van implementatie van het vredesplan van hem en Vance.¹⁷¹ Hij verwachtte dat de opdeling van Bosnië-Herzegovina nu snel een feit zou zijn, ook al beweerden de Europese deelnemers aan het actieplan dat hun plan slechts de korte termijn gold, terwijl voor de lange termijn het Vance/Owen-plan zijn waarde behield.¹⁷²

Het plan aanvaardde de *Safe Areas*, maar de Verenigde Staten verplichtten zich slechts tot luchtsteun ter ondersteuning van de UNPROFOR-troepen in deze gebieden. Volgens een hoge Britse diplomaat was dat de gemeenschappelijke noemer waarop de diverse mogelijkheden elkaar hadden gevonden. Door de aanvaarding van de *Safe Areas* meenden de Europese landen Amerikaanse bombardementen op Bosnische Serven te voorkomen.¹⁷³ En omgekeerd stemde de Amerikaanse regering in met de *Safe Areas* zonder grondtroepen te hoeven leveren. Anders dan het Vance/Owen-plan, dat de ontruiming van een deel van de door Serven bezette gebieden had geëist, leek het actieplan zich neer te leggen bij de resultaten van de etnische zuiveringen. Dat was ook precies de reden waarom de Bosnische regering zich fel tegen het plan keerde.¹⁷⁴ Volgens Izetbegović leken de veilige gebieden op 'reservaten'.¹⁷⁵ Het *Joint Action Programme* was dus feitelijk een 'do little'-plan.¹⁷⁶ De Amerikaanse regering kon weer grotendeels achterover leunen en het initiatief laten aan de EG en de Verenigde Naties.¹⁷⁷

Karadžić juichte het plan dan ook toe als 'meer realistisch' dan het Vance/Owen-plan.¹⁷⁸ Dat plan en de dreiging van grootschalige militaire interventie waren nu van de baan.

168 Voor de tekst zie 'Tekst actieplan Bosnië-Herzegovina', *ANP*, 23/05/93, 00:11; Ramcharan, *Conference*, pp. 1337-1339.

169 Vgl. ABZ, ambassade Washington. Veenendaal NAVO 891 aan Kooijmans, 27/05/93.

170 ABZ, ambassade Washington. Kooijmans, 27/05/93, circ 375.

171 ABZ, DPV/ARA/01818. Faber 13 aan Kooijmans, 08/06/93.

172 ABZ, DPV/ARA/01812. Coreu van het EPS-secretariaat, 02/06/93, cpe/sec 623.

173 Tromp, *Verraad*, p. 217.

174 'Bosnië en Klein-Joegoslavië wijzen actieplan voor Bosnië af', *ANP* 23/05/93, 21:01; 'VN: Veilige zones Bosnië bron van onrust', *ANP*,

25/05/93, 14:49; K. Koch, 'Joegoslavië, Oost-Europa en de strategie van neo-containment', Gijs de Vries e.a., *Continent*, pp. 122-123. Vgl. J.C.A.C. de Vogel, 'Het "Actieplan voor Bosnië" hoeft geen loos gebaar te zijn', *Vrij Nederland*, 19 juni 1993, p. 30.

175 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 35/93, 24/05/93.

176 Edgar O'Ballance, geciteerd in Gréaux en De Vries, 'Crisis', p. 40.

177 Daalder, *Dayton*, p. 87.

178 'Karadžić schikt zich in plan voor beveiligde gebieden', *ANP*, 23/05/93, 16:52.

Karadžić zei dat zijn troepen de instelling van beveiligde gebieden niet zouden verhinderen, mits de 'soevereiniteit van de Servische gebieden' zou worden gerespecteerd.¹⁷⁹

Op 24 mei spraken de ministers van Buitenlandse Zaken zich in de Noord-Atlantische Raad positief uit over het plan. De ministers van Defensie waren de volgende dag aanmerkelijk kritischer. In de slotverklaring werd slechts meegedeeld dat het plan 'besproken' was. De Duitse minister van Defensie Volker Rühle was faliekant tegen het plan omdat de vestiging van veilige gebieden volgens hem de etnische zuivering honoreerde. UNPROFOR-kringen waarschuwden er ook voor dat de veilige gebieden de Serven in de kaart speelden. Zo had de VRS zijn troepen rond Srebrenica grotendeels kunnen terugtrekken en inzetten rond Brčko en Žepa. Anderzijds zouden de veilige gebieden dienst kunnen gaan doen als uitvalsbases voor terroristische aanslagen.¹⁸⁰

Die laatste gedachte was wellicht gevoed doordat Mladić intussen grote bezwaren had gemaakt tegen de gebrekkige demilitarisering van Srebrenica. In een formeel protest bij UNPROFOR waarschuwde hij voor 'additionele maatregelen' indien de Moslims de wapenstilstand zouden blijven negeren.¹⁸¹ Volgens de Nederlandse militaire inlichtingendienst MID wees dit dreigement erop 'dat een direct conflict tussen UNPROFOR en de Bosnisch-Servische strijdkrachten in oost-Bosnië nog steeds tot de mogelijkheden behoort'.¹⁸²

Ook de Nederlandse regering was bepaald niet gelukkig met het actieplan, omdat het concept voor een duurzame politieke oplossing ontbrak, nu het Vance/Owenplan definitief verlaten leek. Hoewel minister Kooijmans tijdens en kort na de ontmoeting met Christopher in Bonn nogal gemakkelijk afstand leek te hebben gedaan van het Vance/Owen-plan, liet de Nederlandse regering na de totstandkoming van het actieplan in zowel EG- als bondgenootschappelijk verband weten dat zij nog steeds geen alternatief zag voor het vredesplan van Owen en Vance als basis van een vredesregeling.¹⁸³ In een telefoongesprek met zijn Franse ambtgenoot Alain Juppé gebruikte Kooijmans vrijwel letterlijk de woorden waarmee Izetbegović het actieplan had afgewezen: de *Safe Areas* zouden getto's worden.¹⁸⁴ Bovendien was de Nederlandse regering verbolgen, omdat de initiatiefnemers de EG, de WEU en de NAVO hadden gepasseerd, alsmede Nederland, dat zich een toch niet geringe militaire inspanning in voormalig Joegoslavië getroostte. De regering vond dat dit niet de manier was waarop EG-lidstaten met elkaar hoorden om te gaan in het kader van de Europese Politieke Samenwerking.¹⁸⁵ Juppé wist de Nederlandse regering echter over te halen om haar scherpe kritiek op het plan niet naar buiten te brengen.¹⁸⁶

179 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 35/93, 24/05/93; K. Koch, 'Joegoslavië, Oost-Europa en de strategie van neo-containment', Gijs de Vries e.a., *Continents*, pp. 123.

180 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 36/93, 27/05/93.

181 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 33/93, 13/05/93.

182 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 33/93, 13/05/93.

183 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 50, p. 2.

184 Both, *Indifference*, p. 160; geobjectieerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 28/05/93.

185 Zie ook TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 52, p. 7.

186 Geobjectieerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 28/05/93.

Tijdens mondeling overleg op 2 juni 1993 schaarden de Nederlandse parlementariërs zich achter de kritiek van de regering. De Kok typeerde het actieplan 'als een dieptepunt in het diplomatieke verkeer in de laatste maanden'. Het CDA was, als de internationale gemeenschap niets beters wist te bedenken, nu zelfs bereid het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina op te heffen.¹⁸⁷ Van Traa vond het actieplan 'een klap in het gezicht van de Europese samenwerking op het gebied van de buitenlandse politiek'. Hij pleitte voor een zo duidelijk mogelijk signaal vanuit Nederland via de Europese Raad naar de VS, dat het gezag van de internationale gemeenschap hersteld moest worden door de instelling en bescherming van veilige zones, die als uitgangspunt zouden kunnen dienen voor de invulling van het Vance/Owen-plan.¹⁸⁸

In het regeringsantwoord stelde Kooijmans dat, indien de verwezenlijking van het Vance/Owen-plan werd losgelaten, niet meer duidelijk was voor welk doel de *Safe Areas* werden ingesteld: 'Om die reden moet de instelling van de *Safe Areas* losgekoppeld worden van het actieplan en sterker ingebed in het kader van het Vance/Owen-plan (. . .)'¹⁸⁹ Naast alle kritiek benadrukte Kooijmans dat het positieve element in het actieplan de *Safe Areas* waren. Weliswaar had de internationale gemeenschap tot dan toe niet veel meer gedaan dan bepaalde gebieden tot *Safe Areas* uit te roepen, maar Srebrenica, waar slechts honderdvijftig Canadezen waren gelegerd die zich verzekerd wisten van Britse steun voor het geval van een aanval op de enclave, bewees volgens minister Kooijmans dat zelfs een dergelijk minimaal optreden een matigend effect had op de strijdende partijen. Minister Ter Beek meldde in dit debat nog eens dat met een additionele opleiding voor het gebruik van pantservoertuigen het eerste luchtmobiele bataljon omstreeks de jaarwisseling inzetbaar zou zijn, ook voor taken in Joegoslavië.¹⁹⁰

9. Uitwerking van het concept van de *Safe Areas*

De *Safe Areas* konden dus alleen bestaan door de instemming van Bosnische Serven en Moslims. Ook de demilitarisering zou uiteindelijk slechts het resultaat kunnen zijn van de instemming van de twee conflictpartijen. De VN-troepen die in de enclave gelegerd zouden worden, konden slechts dienst doen als struikeldraad (*trip wire*) voor een aanval van het Bosnisch-Servische leger. De bescherming van de enclaves zou in laatste instantie afhankelijk zijn van luchtsteun.

Op 28 mei zond Boutros-Ghali een *working paper* inzake de *Safe Areas* naar de Veiligheidsraad. Het paper onderscheidde *safe zones*, *safe havens* en *Safe Areas*. *Safe zones* waren volgens het *paper* gebieden waarin veiligheid en humanitaire hulp werden geboden aan mensen die nog in hun eigen huizen woonden. In *safe havens* gebeurde hetzelfde maar dan ten aanzien van mensen die al gevlucht waren en bedreigd werden met verdere vervolging. Het begrip *Safe Area* omvatte beide categorieën. *Safe Areas* waren volgens Boutros-Ghali afhankelijk van de instemming van de betrokken partijen. Een effectief staakt-het-vuren was daarvoor noodzakelijk. Volgens het *paper* moest daarom een afdoende demilitarisering van een *Safe Area* plaatshebben om te voorkomen dat de beschermde partij er militair profijt van

¹⁸⁷ TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 52, p. 1.

¹⁸⁸ TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 52, p. 2. Vgl. *Beleidsplan PvdA 1992-1994*, p. 39.

¹⁸⁹ TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 52, p. 7.

¹⁹⁰ TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 52, p. 11

zou trekken. Om een *Safe Area* moest een dertig kilometer brede veilige perimeter komen, die zwaar gepatrouilleerd zou moeten worden.¹⁹¹

UNHCR waarschuwde er intussen voor dat de Veiligheidsraad en *Bosnia Herzegovina Command* zich teveel blindstaarden op de militaire veiligheid van *Safe Areas*. Er moest ook gezorgd worden voor een goed functionerend civiel bestuur en voor voeding van de bevolking op langere termijn. De ervaring met Srebrenica had UNHCR inmiddels geleerd dat daar niets was 'which resembles normal life'. De bevolking leefde er geïsoleerd, opeengepakt in een kleine ruimte en zonder toekomst. De activiteiten van de bewoners beperkten zich steeds meer tot geweldpleging, zwarte handel, prostitutie en diefstal. En er was sprake van grote spanningen tussen de oorspronkelijke bevolking en de vluchtelingen.¹⁹²

Kumin, hoofd van UNHCR in Belgrado, sprak eind juni 1993 tegenover de Nederlandse tijdelijk zaakgelastigde in de Servische hoofdstad, Engels, bovendien haar bezorgdheid uit over de voedselsituatie in Srebrenica. De doelstelling van 530 gram voedsel per persoon per dag werd niet gehaald, terwijl de vooruitzichten nog slechter waren. De medewerking van Servische en Bosnisch-Servische kant aan de konvooien werd steeds minder. Per persoon was er per dag een liter water tekort en er waren sanitaire en medische problemen. Volgens Kumin was het nodig om vóór de winter twintigduizend van de 51.000 inwoners te evacueren.¹⁹³ Op beide momenten gaf UNHCR aan ernstige bedenkingen te hebben tegen het idee van *Safe Areas*, omdat zij tot permanente vluchtelingenkampen konden worden. Als zij er toch zouden komen respectievelijk blijven, was een veel grotere hulpinspanning van de internationale gemeenschap nodig, niet alleen op het gebied van voedsel en medicijnen, maar bijvoorbeeld tevens in de vorm van bestuurlijke voorzieningen.

Ook Stoltenberg en Ogata meenden begin juli dat een aantal van de *Safe Areas* niet levensvatbaar was. Ogata had daarbij vooral het oog op Srebrenica, dat volgens de Japanse twaalfduizend mensen kon herbergen, maar er tussen de 45.000 en 50.000 telde. Als de Serven zich niet anders opstelden tegenover hulpkonvooien voor deze enclave, zou nog steeds een massale evacuatie nodig zijn.¹⁹⁴ Een dikke week later deelde de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen opnieuw aan vertegenwoordigers van de internationale gemeenschap mee dat Srebrenica, Žepa en Goražde volgens haar niet levensvatbaar waren en dat evacuatie op korte termijn wel eens de enige oplossing kon zijn.¹⁹⁵

10. Resolutie 836: wat voor bescherming?

L'enfer est pavé de bonnes résolutions.¹⁹⁶

Op 1 juni diende de Franse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, J.-B. Mérimée, een ontwerp-resolutie in over de *Safe Areas*. De Niet-Gebonden Landen kwamen met een eigen resolutie die voorzag in een krachtige beveiliging van de *Safe Areas*. Zij bezagen de activitei-

191 ABZ, DPV/ARA/01812. *Safe Areas: Working Paper by the Secretariat*, bijl. bij PV New York aan DPV/PZ en DEU/OE, 28/05/93, fax nr. 4927.

192 ABZ, DIE/2004/00075. UNHCR Belgrado aan UNHCR Genève en UNHCR Zagreb, 22/05/93, bijl. bij PV Genève aan DIO/Joegoslavië, 27/05/93, hum/gev-0770/93. Zie ook ABZ, DPV/ARA/00782. Wagenmakers 435 aan Kooijmans,

27/05/93.

193 ABZ, DPV/ARA/01812. Engels 172 aan Kooijmans, 29/06/93.

194 ABZ, DPV/ARA/01812. Boddens Hosang 521 aan Kooijmans, 08/07/93.

195 ABZ, DPV/ARA/01812. Boddens Hosang 536 aan Kooijmans, 19/07/93.

196 Morillon, *Credo*, p. 132.

ten van de landen van het *Joint Action Plan* in die periode met grote argwaan.¹⁹⁷ Zij opereerden als een gesloten blok, waarvan de woordvoering werd gedaan door D. Arria. Mérimée wist echter met een staaltje hogeschooldiplomatie Brazilië los te weken uit het front, waarna de Franse ontwerp-resolutie het 'won'.¹⁹⁸ Zij zou bekend worden als resolutie 836 en tilde het *Safe Area*-concept van het politieke niveau dat het had gekend in resolutie 824, die slechts vijftig militaire waarnemers beschikbaar stelde voor de zes veilige gebieden, naar een meer militair niveau. Lid negen van de ontwerp-resolutie machtigde UNPROFOR in Bosnië

acting in self-defense, to take the necessary measures, including the use of force, in reply to bombardments against the Safe Areas (...) or to armed incursion into them or in the event of any deliberate obstruction in or around those areas to the freedom of movement of UNPROFOR or of protected humanitarian convoys.

De resolutie stond lidstaten toe vliegtuigen in te zetten om UNPROFOR in staat te stellen haar mandaat uit te voeren. Voorwaarde was wel dat de Veiligheidsraad om die steun zou verzoeken. De resolutie verleende verder aan de Bosnische regering toestemming om militaire en paramilitaire eenheden in de enclave aan te houden. Die bepaling leek in strijd met de demilitariseringsovereenkomst van 17 april tussen de generaals Halilović en Mladić en een latere demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993,¹⁹⁹ maar gezien de opstelling van de Niet-Gebonden Landen was niet te verwachten dat zij met een eenzijdige ontwapening (van de Bosnische Moslims in de enclave) akkoord zouden gaan. Dat gaf tegelijkertijd aan hoe instabiel de verhoudingen in en rond de als veilig aangemerkte gebieden bleven. Al tijdens de voorbereiding van resolutie 836 waarschuwde het *Situation Center* van de VN dat de resolutie zich moeilijk liet omzetten in een uitvoerbare instructie voor de militairen.²⁰⁰ Mladić had Morillon laten weten dat hij niet van plan was de (zware) wapens van de VRS rond de veilige gebieden terug te trekken zolang die niet daadwerkelijk gedemilitariseerd werden. Zouden bovendien nog eens vliegtuigen de Serven aanvallen wanneer zij zich verdedigden tegen agressie vanuit de enclaves, dan zouden de VRS en UNPROFOR elkaars vijanden worden, aldus de Bosnisch-Servische generaal.²⁰¹ Wahlgren vreesde bovendien dat luchtacties het eind zouden betekenen voor de humanitaire hulp: 'One cannot make peace and war at the same time'.²⁰² Lid negen van de resolutie werd nu zo gewijzigd dat UNPROFOR werd gemachtigd 'acting in self-defence to take the necessary measures including the use of force' zonder verdere toevoeging. De troepen in de enclave kregen nu als opdracht 'to deter attacks' en 'to promote withdrawal' van de troepen rond de enclave. Taak van de UNPROFOR-troepen in een *Safe Area* zou dus niet zijn: verdediging of het afdwingen van een terugtrekking van aanvallende troepen.

Van groot belang was verder dat resolutie 836 slechts formuleerde dat de veilige gebieden '*should* be safe from attack'. Dat legde een geheel andere verplichting op dan wanneer het woord '*shall*' zou zijn gebruikt. De resolutie verbood het Bosnisch-Servische leger niet expliciet om aan te vallen, maar ging ervan uit dat zij dat niet zouden doen. Inderdaad moesten de Bosnisch-Servische leiders het voordeel van een eventuele *coup-de-main* tegen

197 Interviews D. Arria, 10/05/00 en A. Erdős, 11/05/00.

198 Interview D. Arria, 10/05/00.

199 Zie Deel II, hoofdstuk 3.

200 Shawcross, *Evil*, p. 102.

201 Shawcross, *Evil*, p. 103.

202 Shawcross, *Evil*, p. 110.

Srebrenica en de andere *Safe Areas* afwegen tegen het strategische nadeel dat zij er de wereldgemeenschap mee tegen zich in het harnas zouden jagen. Aan de andere kant was het *Safe Area*-beleid een vorm van bluff die erop was gebaseerd dat er geen andere redenen voor een verovering voor de Servische leiders konden zijn, zoals wraak, compensatie voor nederlagen op andere fronten, drang naar persoonlijk prestige, enzovoort. Dertien leden van de Veiligheidsraad stemden op 4 juni voor resolutie 836. Pakistan en Venezuela onthielden zich van stemming, omdat zij de resolutie te krachteloos vonden. Albright verklaarde namens de VS voor te stemmen 'with no illusions about its ultimate consequences. It is an intermediate step – no more, no less.' De Nederlandse plaatsvervangend Permanente Vertegenwoordiger bij de VN D'Ansembourg voegde daar in zijn code aan Den Haag aan toe dat de tijdelijkheid van de *Safe Areas* wel eens van erg lange duur kon zijn.²⁰³

Op de Algemene Raad van de EG op 8 juni zei Hurd echter dat resolutie 836 een tijdelijke maatregel was, 'which keeps people alive, whilst we look for a real solution'. Bij die gelegenheid bleek bovendien dat volgens Juppé de resolutie nog steeds niet slechts ter bescherming van UNPROFOR diende maar tevens van de lokale bevolking. Diverse sprekers benadrukten dat het gezamenlijke actieprogramma geen eind had gemaakt aan het Vance/Owen-Plan. Minister Kooijmans zei, net als Hurd, dat resolutie 836 slechts een overgangskarakter had en het zoeken naar een blijvende oplossing moest doorgaan. Hij eiste daarbij een prominente plaats voor Nederland op door begrip te vragen voor 'het feit dat het voor een land als Nederland met een zo substantiële betrokkenheid ter plaatse onmogelijk was niet bij besluitvorming terzake betrokken te zijn. Die betrokkenheid was ook onmisbaar met het oog op het politieke draagvlak.' Volgens Kooijmans moest de internationale gemeenschap bij de implementatie van resolutie 836 'niet maximalistisch maar pragmatisch' te werk gaan. Dit betekende dat instemming van de lokale partijen onmisbaar was voor het *Safe Area*-concept, omdat er anders onvoldoende VN-troepen waren. 'Air support was', aldus de minister, 'essentieel, ook vanwege het *deterrent effect*.'²⁰⁴

Temidden van de opluchting over de Europese eenheid die zich aftekende over de eensgezindheid ten aanzien van voortzetting van het Vance/Owen-plan, strenge naleving van de sancties en uitvoering van resolutie 836 was het Owen die het meest waarschuwend geluid liet horen. Volgens hem moesten de Europese ministers zich realiseren dat de Moslims nergens voor terugschrokken bij hun streven de VN-troepen in het conflict te betrekken. De Belgische minister Claes vroeg daarom om heldere *rules of engagement* die er geen twijfel over zouden laten bestaan waartoe de conflictpartijen in Bosnië bereid en in staat waren.²⁰⁵

De volgende dag, 9 juni, hadden de EG-ministers een bijeenkomst met Christopher in Luxemburg. Ook hij zei geen strijdigheid te zien tussen het actieprogramma en het Vance/Owen-plan: het actieprogramma en de *Safe Areas* golden als interim-maatregel en het Vance/Owen-plan als lange termijn-perspectief.²⁰⁶ Terwijl Christopher en de Europese bewindslieden in Luxemburg eensgezindheid uitstraalden door de *Safe Areas* te omarmen, waarschuwde op het Amerikaanse thuisfront de CIA tegen de instelling van de veilige gebieden. Het zouden op den duur arme vluchtelingenkampen blijken te zijn waar een vorm

203 ABZ, DEU/ARA/05274. D'Ansembourg 567 aan Kooijmans, 04/06/93.

204 ABZ, DPV/ARA/01818. Faber 13 aan Kooijmans, 08/06/93.

205 ABZ, DPV/ARA/01818. Faber 13 aan Kooij-

mans, 08/06/93.

206 ABZ, DPV/ARA/01818. cpe/sec 669, 11/06/93; ABZ, DEU/ARA/05238. Bot 214 aan Kooijmans, 09/06/93.

van wetteloosheid en animositeit tussen de oorspronkelijke bewoners en de vluchtelingen zouden heersen, aldus analisten van de Amerikaanse inlichtingendienst. Zij voorzagen bovendien dat de Bosnische Serven de bevoorrading van de gebieden zouden traineren. Kortom, de internationale gemeenschap was bezig 'six little West Banks' te creëren.²⁰⁷

11. Beveiliging met luchtsteun

In resolutie 836, die op 4 juni werd aanvaard, werd aan VN-lidstaten, afzonderlijk of in bondgenootschappelijk verband, toegestaan de UNPROFOR-eenheden bij te staan in de uitoefening van hun mandaat in en rond de *Safe Areas* 'through the use of air power'. Tijdens NAVO-beraad op 25 en 26 mei waren de meeste landen die participeerden in operatie *Deny Flight* bereid gebleken het aantal beschikbaar gestelde jachtvliegtuigen uit te breiden voor een taak ten aanzien van de *Safe Areas*. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk wilden de vliegtuigen echter slechts inzetten voor de bescherming van het VN-personeel in de enclaves, terwijl de andere Europese lidstaten meenden dat zij ook de bevolking zouden moeten verdedigen.²⁰⁸ Blijkens een bericht van 5 juni van de Nederlandse ambassadeur in Washington Jacobovits leefde ook bij de Amerikaanse autoriteiten de opvatting dat zij hun vliegtuigen uitsluitend zouden inzetten voor de bescherming van UNPROFOR en niet voor de verdediging van de *Safe Areas* 'omdat het volgens de militaire specialisten niet mogelijk is om *Safe Areas* alleen vanuit de lucht te verdedigen'.²⁰⁹

Op 10 juni tijdens de NAVO-raad in Athene vonden de VS en de Europese bondgenoten een formule die het deed voorkomen dat zij binnen de NAVO weer op één lijn zaten ten aanzien van voormalig Joegoslavië. Ze verklaarden het erover eens te zijn dat de *Safe Areas* een tijdelijke maatregel moesten zijn, die moest leiden tot een regeling die via onderhandelingen tot stand was gekomen. Voor zo'n regeling zouden nog steeds de uitgangspunten van het Vance/Owen-plan gelden, namelijk dat de volledige soevereiniteit, territoriale integriteit en onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina gegarandeerd moesten zijn. De NAVO zegde luchtsteun toe aan UNPROFOR, wanneer haar militairen bij de uitoefening van hun mandaat inzake de *Safe Areas* zouden worden aangevallen. De vraag wat de luchtmacht precies zou moeten beschermen – UNPROFOR, de bevolking of het veilige gebied – werd opgelost met de compromisformule dat de luchtmacht UNPROFOR zou beschermen 'in the performance of its overall mandate'. Dit omvatte ook de bescherming van de burgerbevolking, een zaak waar vooral de Turkse minister Cetin zich sterk voor had gemaakt.²¹⁰ Op 12 juni verklaarde de NAVO zich bereid de luchtbescherming te leveren die nodig was voor de uitvoering van het mandaat van UNPROFOR onder resolutie 836. Christopher maakte echter bekend dat de luchtsteun UNPROFOR-eenheden in heel Bosnië-Herzegovina betrof, 'but not protection for the civilian population in case of an attack'.²¹¹ Dus Christopher breidde enerzijds de reikwijdte van de steun uit – over alle VN-troepen in Bosnië – en kromp haar tegelijk in – niet voor de bevolking. Uiteindelijk stelden Frankrijk, Nederland, het

207 Michael R. Gordon, 'U.S. Experts Say 'Safe Havens' Won't Help Much', *The New York Times*, 10/06/93.

208 Lutgert & De Winter, *Horizon*, pp. 193-195. Zie ook ABZ, ambassade Washington. Veenendaal NAVO 891 aan Kooijmans, 27/05/93.

209 ABZ, DEU/ARA/05238. Jacobovits 382 aan Kooijmans, 04/06/93.

210 ABZ, DEU/ARA/05274. Vijverberg 91 (Kooijmans) aan Buitenlandse Zaken, 11/06/93; interview W. Claes, 12/03/01.

211 Geciteerd in Leurdijk, *United Nations*, p. 37.

Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten negentig toestellen beschikbaar voor de bescherming van de *Safe Areas*. Daaraan werden nog enkele AWACS- en verkenningsvliegtuigen toegevoegd, zodat in totaal ruim honderd vliegtuigen meededen. Binnen een maand waren de vereiste arrangementen op hun plaats. Het gebruik van luchtsteun diende wel binnen de perken van een *peacekeeping*-operatie te blijven, dat wil zeggen: minimaal geweld om een doel te bereiken; een waarschuwing voorafgaand aan het gebruik van geweld; proportioneel gebruik van geweld; en beperking van de *collateral damage* tot een minimum. Verder werd een scherp onderscheid gemaakt tussen *Close Air Support* en *air strikes*. *Close Air Support* was alleen bedoeld ter verdediging van UNPROFOR-troepen en om aanvallen tegen *Safe Areas* af te schrikken. *Air strikes* daarentegen waren offensief en strategisch van aard en gericht op de vernietiging van (een deel van) de gevechtscapaciteit van een van de partijen in het conflict, hetzij voor een militair, hetzij voor een politiek doel.

Vanaf 22 juli waren de NAVO-vliegtuigen gereed om *Close Air Support* te verlenen. Daarna was het wachten op het groene licht van de VN. Boutros-Ghali verzocht de NAVO echter te wachten met operaties boven Bosnisch grondgebied, inclusief oefenvluchten, zolang de *forward air controllers (FAC's)*, die op de grond de doelen moesten opsporen en de piloten naar hun doel moesten leiden, niet in het veld waren.²¹²

In geval van nood zou dus luchtsteun kunnen worden ingezet ten behoeve van de veilige gebieden. Inroepen van luchtsteun leek op papier een machtig middel, maar er kleefde een aantal bezwaren aan. Zo betekende de stap van eventueel lichtgewapend verzet op de grond naar de inzet van het luchtwapen een psychologisch grote stap op de escalatieladder.²¹³ Op 17 oktober 1995 hield de directeur Juridische Zaken van het Nederlandse ministerie van Defensie, Ybema, een referaat op de *Conference on Rules of Engagement and the Law of War* op de Koninklijke Militaire Academie in Breda. In het concept van zijn toespraak schreef hij dat resolutie 836 weliswaar expliciet het gebruik van luchtsteun toestond om bedreigingen van de veilige gebieden tegen te gaan. Juridisch was daar niks mee mis. Maar politiek lag de situatie anders volgens Ybema. Internationaal liepen de meningen over wenselijkheid en raadzaamheid van de inzet van het luchtwapen nogal uiteen. Volgens Ybema moest de UNPROFOR-bevelhebber bij een besluit over luchtsteun dan ook rekening houden met de (internationaal-)politieke gevolgen van zijn daad.²¹⁴ Met andere woorden: inzet van het luchtwapen was beslist geen automatisme en volgde meer een politieke dan een militaire rationaliteit.

212 'NAVO-jagers nog niet ingezet voor beschermingstaak', *ANP*, 23/07/93, 12:40; 'NAVO kan begin volgende week beginnen met luchtoperatie Bosnië', *ANP*, 28/07/93, 19:25.

213 Vgl. kol.jhr. J.H. de Jonghe in F. Westerman,

"VN-missie berust op denkfouten", *NRC Handelsblad*, 30/05/95.

214 DJZ. Ybema aan Voorhoeve, 13/10/95, nr. 95001055.

12. Troepen voor de *Safe Areas*

Deterrence is almost always preferable to fighting a war. But the decision to deter is one that should only be taken with great care, for with it comes the responsibility to make good on the commitment.²¹⁵

Op 7 juni sprak Annan met vertegenwoordigers van de vijf landen van het actieplan van 22 mei plus Canada om hen (extra) troepen te vragen voor de uitvoering van resolutie 836 over de *Safe Areas*. Hij zei dat een militaire stafstudie van de VN uitwees dat voor een geloofwaardige uitvoering van de resolutie 34.000 militairen nodig waren. Geen van de landen bleek bereid de helpende hand te bieden. De Fransen wilden zich blijven concentreren op Bihać en Sarajevo en weigerden de verantwoordelijkheid voor een derde veilig gebied. De Britse regering wilde geen andere taken voor zijn troepen dan de bestaande in Centraal-Bosnië. De Verenigde Staten en Rusland weigerden rondweg troepen te leveren. En intussen was bekend dat de Canadese regering haar troepen uit Srebrenica wilde terugtrekken. De vertegenwoordigers van de vijf landen die het *Joint Action Plan* hadden aangenomen probeerden te voorkomen dat Boutros-Ghali in zijn rapport over de implementatie van de resolutie met aanbevelingen voor een krachtdadig optreden of op zijn minst opties daarvoor zou komen. Het was een van de vele uitingen van het 'spel' waarbij de grote mogendheden zich verscholen achter de Verenigde Naties, terwijl zij eerst zelf de VN de wapens uit handen namen, zodat Clinton bijvoorbeeld later kon verklaren: 'We have done everything the United Nations has asked us to do'.²¹⁶ De vijf van het actieplan en het Secretariaat van de VN werden het erover eens dat resolutie 836 weliswaar onder hoofdstuk VII van het VN-Handvest was aanvaard, maar dat niettemin overeenkomsten op lokaal niveau noodzakelijk waren. Ook de zinsnede 'to deter attacks against the Safe Areas', op zichzelf al een afzwakking van de ontwerp-resolutie, moest volgens de landen van het actieplan een beperkte interpretatie krijgen. Dit behelsde geen alomvattende verdediging van deze gebieden. De opdracht 'to promote the withdrawal of military or paramilitary units' diende ook niet gewapenderhand te geschieden, maar moest onderwerp van overleg met de betrokken partijen zijn. De Franse en Britse Permanente Vertegenwoordigers meenden dat na de wijziging van het negende lid van de ontwerp-resolutie een lichte optie mogelijk was, die slechts zo'n zevenduizend soldaten vergde.²¹⁷

Op 14 juni verstuurde Boutros-Ghali zijn rapport over de uitvoering van resolutie 836 aan de Veiligheidsraad.²¹⁸ Daarin stond dat, hoewel er 34.000 man nodig waren voor een effectieve afschrikking van aanvallen op de *Safe Areas*, voor een minimumniveau van afschrikking kon worden volstaan met 7.600 manschappen. In plaats van *deterrence through strength*, waarvoor 34.000 militairen nodig waren geweest, zou er nu, met 7.600 militairen, sprake zijn van *deterrence by presence*. Die laatste optie was alleen mogelijk als de conflictpartijen instemden met de inrichting van *Safe Areas* en als er luchtdreiging zou bestaan voor het geval een van de partijen toch een veilig gebied aanviel. Luchtacties zouden bestaan uit

²¹⁵ Haass, *Intervention*, p. 79.

²¹⁶ The editors, 'The Abdication', Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 171.

²¹⁷ ABZ, DPV/ARA/00141. Biegman 577 aan Kooijmans, 09/06/93.

²¹⁸ VN, S/25939.

Close Air Support, die tegelijk dienst kon doen voor de verdediging van de VN-troepen en als afschrikwekkend middel tegen aanvallen op de *Safe Areas*. Bovendien ging deze lichte optie uit van de instemming en medewerking van de conflictpartijen. Vier dagen later aanvaardde de Raad resolutie 844, die akkoord ging met dit lagere troepental. Veelzeggend was echter dat dit troepental niet zozeer bepaald leek door de omstandigheden in en rond de *Safe Areas*, maar, zoals Boutros-Ghali in zijn rapport van 14 juni had beschreven, op toezeggingen ‘which can realistically be expected from Member states’.²¹⁹

Ook buiten de groep van vijf bleek de animo om troepen ter beschikking te stellen voor resolutie 836 in de westerse wereld niet groot. Alleen de Zweedse regering meldde een aanbod in overweging te hebben. Verder waren er aanbiedingen van Indonesië, Maleisië, Pakistan, Algerije, Marokko en Tunesië, islamitische landen dus, waar het secretariaat gezien de te verwachten Servische reactie daarop niet geheel gelukkig mee was.²²⁰ De islamitische landen zouden in de komende periode herhaaldelijk met toezeggingen komen die het VN-Secretariaat in verlegenheid brachten. Zo boden zeven islamitische landen op 13 juli in totaal 18.000 militairen aan voor de *Safe Areas*, waaronder Iran dat een complete divisie van tienduizend man in de aanbieding had.²²¹ Boutros-Ghali zag zich genoodzaakt deze aanbiedingen af te wijzen.²²²

Enkele dagen na aanvaarding van resolutie 836 werd de militaire adviseur bij de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging kolonel R. van Veen uitgenodigd om op 9 juni deel te nemen aan een ‘working level meeting’ op het VN-Secretariaat om vertegenwoordigers van landen die wellicht troepen konden leveren op de hoogte te stellen van de behoeften van de VN voor uitvoering van de resolutie. Tegelijkertijd benaderde Annan de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger Biegman met de informele vraag, die mocht worden opgevat als een verzoek, of zijn informatie klopte dat de Nederlandse regering bereid zou zijn een logistieke eenheid van ongeveer vierhonderd man te leveren. Na ruggespraak met het ministerie van Defensie en de Defensiestaf werd besloten dat Van Veen zich terughoudend moest opstellen tijdens de bijeenkomst.²²³

13. ‘Gekke Henkie’ en de katalysatorfunctie van Nederland

Op 11 juni berichtte Biegman dat hij met Van Veen een ‘troop contributors’-bijeenkomst onder leiding van Annan had bijgewoond, waarvoor volgens hem de benaming ‘non-contributors’ meer op zijn plaats zou zijn geweest. Toen Annan om aanbiedingen had gevraagd was een pijnlijke stilte gevallen. Biegman drong er daarom op aan de logistieke eenheid te mogen aanbieden. Nederland zou daarmee volgens hem niet alleen veel krediet opbouwen

219 VN, S/25939.

220 ABZ, DPV/ARA/00141. Biegman 577 aan Kooijmans, 09/06/93; Biegman 579 aan Kooijmans, 08/06/93.

221 ‘Moslimlanden overbieden VN-verzoek om blauwhelmen voor Bosnië’, ANP, 13/07/93, 18:06; ABZ, DPV/ARA/00141. Biegman 733 aan Kooijmans, 22/07/93.

222 DCBC, 2125. MID, Ontwikkelingen in de

voormalige Joegoslavische federatie, 06/94, 31/01/94; DCBC, 2125. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 06/94, 31/01/94; 2122, 09/94, 11/02/94; 2118, 13/94, 25/02/94.

223 ABZ, DPV/ARA/00141. Biegman 579 aan Kooijmans, 08/06/93. Voor een verslag van de bijeenkomst zelf zie ABZ, DPV/ARA/00782. Biegman 580 aan Kooijmans, 09/06/93.

bij de VN, maar het zou dan ook andere potentiële troepenleverende landen kunnen doen besluiten deel te nemen aan invulling van resolutie 836.²²⁴

Enkele dagen later, op 16 juni, berichtte Kooijmans aan de Permanente Vertegenwoordigers bij de VN en de NAVO dat Nederland bereid was tot een additionele bijdrage aan UNPROFOR ten behoeve van de *Safe Areas* in de vorm van een logistieke eenheid, die, aangevuld met bijdragen van andere landen, door de VN zou moeten worden samengevoegd tot een eenheid die paste in de concrete behoeften van de andere eenheden die beschikbaar zouden worden gesteld voor de *Safe Areas*: een zogeheten *tailor-made* eenheid dus. Dit betekende dat de *tailor-made* logistieke eenheid die in april bij de NAVO was aangeboden ten behoeve van een implementatiemacht van het Vance/Owen-plan nu werd aangemerkt als aanbod ten behoeve van de *Safe Areas*. Omdat op het moment dat de Nederlandse regering dit nieuwe aanbod deed, nog niet bekend was welke andere aanbiedingen de VN had gekregen en zou accepteren, was dus ook niet bekend welke logistieke behoeften die andere eenheden zouden hebben. Definitieve besluitvorming was te verwachten in september en zou afhankelijk zijn van zowel de algemene politieke als de plaatselijke veiligheidssituatie alsmede de bereidheid van andere landen om troepen bij te dragen. De Nederlandse regering dacht dat haar naar aanleiding van haar aanbod waarschijnlijk om een hersteleenheid zou worden gevraagd. Doordat Nederland al bijdroeg aan het transportbataljon, was de invulling van het aanbod met een transporteenheid in elk geval niet mogelijk. Tegelijk met het aanbod van de logistieke eenheid verklaarde de Nederlandse regering zich bereid zes van de achttien F-16's die op dat moment waren ingezet voor Operatie *Deny Flight* vrij te maken voor de bescherming ten behoeve van de *Safe Areas*.

Ten slotte konden de Nederlandse ambassadeurs aangeven

dat Nederland de optie openhoudt om het eerste bataljon van de luchtmobiele brigade, dat in november a.s. paraat zal zijn, na een dan nog volgende training van twee maanden met (Nederlandse) pantservoertuigen, vanaf begin 1994 gereed te hebben voor eventuele inzet in Bosnië-Herzegovina. Hierbij wordt uitdrukkelijk *niet* gedacht aan de *Safe Areas*, die immers een bij uitstek *tijdelijke* maatregel dienen te zijn, maar om een mogelijke inzet in een veel breder kader van de implementatie van een 'negotiated settlement on the basis of the principles of the Vance/Owen-plan'.

Overigens zouden de logistieke eenheid en een luchtmobiel bataljon niet gelijktijdig kunnen worden uitgezonden, want het bataljon zou behoefte hebben aan een eigen logistieke component, die niet tot stand kon komen als er al een logistieke eenheid van vierhonderd man elders zou worden ingezet. De Nederlandse regering wilde met deze aankondiging een politiek signaal afgeven om de impasse te doorbreken rond de totstandkoming en de implementatie van een vredesregeling. Met andere woorden het aanbod diende 'als katalysator' om andere landen eveneens tot een troepenaanbod te verleiden. Zolang die troepen er niet kwamen, was namelijk ook het uitzicht op een vredesregeling gering.²²⁵ Op 17 juni stelde Bieganman zowel Annan als de Permanente Vertegenwoordigers van de EG-lidstaten op de hoogte van het aanbod met de expliciete toevoeging 'dat Nederland hoopt dat met dit aanbod ook andere niet-Moslim-landen gestimuleerd zullen worden over de brug te komen

²²⁴ ABZ, DPV/ARA/00782. Bieganman 601 aan Kooijmans, 11/06/93.

²²⁵ ABZ, PVNY. Kooijmans aan PV New York en PV NAVO, 16/06/93, circ 428.

en extra troepen zullen toezeggen'.²²⁶ De plaatsvervangend Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO Feith liet de mededeling van het aanbod gepaard gaan van een oproep aan de landen van de Noord-Atlantische Samenwerkingsraad eveneens de nodige eenheden en middelen ter beschikking te stellen in het belang van een spoedige totstandkoming van een vredesregeling.²²⁷ Op 18 juni werd in de ministerraad melding gedaan van dit nieuwe aanbod aan de VN. Daarbij werd aangetekend dat de logistieke eenheid inderdaad aanvankelijk was aangeboden voor de implementatie van het Vance/Owen-plan. Die conditie was dus van de baan. Voor de Luchtmobiele Brigade gold, ook hier werd dat nog eens gezegd, dat zij slechts zou worden ingezet ter uitvoering van een eventueel vredesplan.²²⁸

De constatering dat een gebrek aan troepen het Westen had gehinderd in het krachtig nastreven van een vredesregeling was juist. Maar het moment waarop de Nederlandse regering probeerde deze impasse te doorbreken was vreemd. Eind maart, begin april was zo'n poging logisch geweest. Toen bestond er in beginsel nog bereidheid bij de Amerikaanse en Russische regering om troepen te leveren aan de implementatiemacht voor een vredesregeling. Op dat moment had minister Ter Beek weliswaar al de Luchtmobiele Brigade laten opnemen in de inventarisatie voor zo'n implementatiemacht, maar die mogelijkheid mocht toen nog niet worden gemeld aan de NAVO. Ambtenaren van Buitenlandse Zaken waren toentertijd teleurgesteld over het magere aanbod dat het Nederlandse ministerie van Defensie kon doen. Medio juni was het Vance/Owen-plan dood, in welke schone bewoordingen de vertegenwoordigers van landen die het plan om zeep hadden gebracht ook bleven volhouden dat het op de lange termijn wel weer een rol kon gaan spelen. De Nederlandse regering scheen dit niet te willen zien. Op dezelfde dag waarop Kooijmans zijn instructie verzond kwamen de presidenten Tudjman, Milošević en Izetbegović echter bijeen om een confederale structuur van Bosnië-Herzegovina te bespreken die het begin betekende van een nieuw vredesplan. De grote leverancier van een implementatiemacht zouden de Verenigde Staten moeten zijn en daar was uit uitlatingen van Clinton en Christopher na terugkeer van diens rondreis langs Europese hoofdsteden in de eerste week van mei volstrekt duidelijk geworden dat er niet op inzet van Amerikaanse grondtroepen gerekend hoefde te worden. De opstelling van de VS, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk op het verzoek om troepen voor de *Safe Areas* was illustratief geweest. Als de Nederlandse regering medio juni een impasse had willen doorbreken met een troepenaanbod zou dat niet een aanbod moeten hebben zijn voor een implementatiemacht, maar een aanbod voor de *Safe Areas*. De Nederlandse regering ging er echter vanuit dat begin 1994, wanneer het eerste luchtmobiele bataljon inzetbaar zou zijn, er geen behoefte meer was aan inzet voor de als tijdelijke maatregel bedoelde *Safe Areas*.

Aan de andere kant begon de fixatie op de Luchtmobiele Brigade die zo langzamerhand was ontstaan zulke vormen aan te nemen dat het bijna onontkoombaar begon te lijken dat de Nederlandse regering haar ten behoeve van Joegoslavië zou inzetten zodra ze daarvoor gereed was. Hoe verder het moment van werkelijke besluitvorming over uitzending van een Nederlandse eenheid zou opschuiven, hoe dichterbij het moment kwam – eind 1993, begin 1994 – waarop de Luchtmobiele Brigade technisch gereed zou zijn voor inzet.

Maar zou het mogelijk blijven vast te houden aan de tweedeling dat de logistieke eenheid

226 ABZ, DPV/ARA/00209. Biegman 623 aan Kooijmans, 17/06/93.

227 ABZ, ambassade Washington. Feith NAVO 981 aan Kooijmans, 17/06/93.

228 Geobjectiverde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 18/06/93.

er was voor de *Safe Areas* en het luchtmobiele bataljon voor een implementatiemacht voor een vredesplan? Dat zou heel moeilijk worden door voornamelijk twee redenen: ten eerste, de aandring die er voornamelijk van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken uitging om een geloofwaardige invulling te geven aan het concept van de *Safe Areas*; ten tweede de problemen die zich in Nederland voordeden om de voor de *Safe Areas* toegezegde logistieke eenheid op de been te brengen. In het licht van de hernieuwde eensgezindheid die begin juni zichtbaar was geworden binnen de EG was het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken veel gelegen aan 'het op dit moment centrale punt van aandacht, namelijk de bescherming van de *Safe Areas*, waarvoor met name Nederland vanaf het begin zo'n sterke pleitbezorger is geweest.'²²⁹ Ondanks die klaarblijkelijke eensgezindheid bleef de Nederlandse regering nog steeds meer willen ten aanzien van voormalig Joegoslavië dan de Europese partners. Op 22 juni vertrouwde minister Kooijmans aan televisiepresentatrice Maartje van Weegen en televisiekijkend Nederland toe dat hij bij internationaal overleg zo langzamerhand werd bevangen door het gevoel: 'ik ben ook gekke Henkie dat ik zo lang (...) sta te schreeuwen'. Niettemin had het Nederlandse standpunt volgens Kooijmans op den duur toch wel iets opgeleverd, zoals de resolutie over de bescherming van de *Safe Areas* vanuit de lucht.²³⁰

Kooijmans sprak die woorden na afloop van een Europese Raad die het Deense voorzitterschap van de EG op 21 en 22 juni bijeen had geroepen voor beraad over de nieuwe ontwikkelingen in de onderhandelingen in Genève. Daar was inmiddels het Vance/Owen-plan van tafel. Op 16 juni 1993 hadden Milošević en Tudjman tijdens hun ontmoeting met Izetbegović voorgesteld Bosnië-Herzegovina op te splitsen in drie delen. De Bosnische Moslims hadden zich hier steeds tegen verzet, maar bij deze gelegenheid had Izetbegović slechts toegehoord.²³¹ Tijdens de bijeenkomst in Kopenhagen²³² weet Owen de nieuwe situatie vooral aan 'het tactloze optreden van Izetbegović'.²³³ De Bosnische president had volgens de Britse onderhandelaar zelf de Kroaten en Serven in elkaars armen gedreven, waardoor het Vance/Owen-plan 'has been torn to pieces before our eyes'.²³⁴ Owen meende dat de Kroatisch-Servische plannen niet bij voorbaat nadelig waren voor de Moslims en hij wilde op basis daarvan verder onderhandelen, maar niet meer met Izetbegović, die hij als 'ondemocratisch' typeerde. Owen wilde uitsluitend nog spreken met het Bosnische presidium. De Britse diplomaat meende dat er in dat geval nog ruimte was om te onderhandelen. Werd er niet meer onderhandeld, dan zouden de Kroaten en Serven hun wil opleggen aan de Moslims.

Minister Kooijmans plaatste zeer kritische kanttekeningen bij het betoog van Owen. Hij had daaraan 'een "Alice in Wonderland"-gevoel' overgehouden. Begin juni had de Algemene Raad nog gesteld dat het Vance/Owen-plan de hoeksteen vormde voor het Bosnië-beleid van de EG; het gezamenlijke actieprogramma van 22 mei gold als opstap daartoe. Nu, nog

229 NIOD, Coll. Ter Beek. Kooijmans aan PV New York en PV NAVO, 16/06/93, circ 428.

230 NOS, *Nova*, Interview Kooijmans met Maartje van Weegen, 22/06/93, 22.30 uur.

231 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 43/93, 29/06/93; 44/93, 05/07/93; 45/93, 13/07/93; 47/93, 03/08/

93; ABZ, DPV/ARA/01812. Smit 217 aan Kooijmans, 18/06/93.

232 Voor een uitgebreid verslag van de bijeenkomst in Kopenhagen zie ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans, 25/06/93, circ 446.

233 ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans, 25/06/93, circ 446.

234 ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans, 25/06/93, circ 446.

geen twee weken later, werd het Vance/Owen-plan dood verklaard door een van de opstellers ervan. Diezelfde opsteller drong er nu bij de EG-ministers op aan een nieuw plan te steunen, 'waarbij de waarschijnlijke slachtoffers van dat opdelingsplan tegelijkertijd werden aangewezen als hoofdoorzaak van alle ellende. Namens wie en met welk mandaat werd er in Genève nu eigenlijk onderhandeld?', aldus Kooijmans.²³⁵ Volgens de Nederlandse minister moest worden vastgehouden aan de beginselen van de conferentie van Londen van augustus 1992 en 'in elk geval dienden de moslims niet het kind van de rekening te worden.'²³⁶ Die mening werd gedeeld door Europees commissaris Van den Broek en de Duitse minister Kinkel. Tot zijn teleurstelling bespeurde Kooijmans bij zijn andere buitenlandse collega's echter 'vaak een mengeling van cynisme en moedeloze berusting'.²³⁷

In een verklaring sprak de Raad zich, op aandrang van de Nederlandse delegatie uit voor een 'fair and viable' ('rechtvaardige en levensvatbare') vredesregeling die voor alledrie partijen aanvaardbaar zou zijn. Er mocht geen sprake zijn van een Servisch/Kroatisch *Diktat*, zo luidde vrij vertaald het mandaat dat onderhandelaar Owen meekreeg van de EG.

Op verzoek van Clinton bracht Kohl in Kopenhagen opnieuw de opheffing van het wapenembargo jegens de Bosnische regering ter sprake.²³⁸ Op die manier steunde de Amerikaanse regering indirect het verzoek tot opheffing van het embargo dat de Bosnische president Izetbegović tot de Europese Raad richtte.²³⁹ De meeste lidstaten vonden dat daartoe pas kon worden overgegaan als alle hoop was opgegeven de situatie nog via onderhandelingen op te lossen.

De Raad besprak verder het aanbod dat de lidstaten zouden kunnen doen naar aanleiding van het verzoek van Boutros-Ghali om troepen te leveren die noodzakelijk waren voor de bescherming van de *Safe Areas*, zoals bedoeld in resolutie 836. De Raad stond in beginsel positief tegenover het verzoek. De EG-landen zegden toe 'binnen hun mogelijkheden' positief te zullen reageren op verzoeken van het VN-secretariaat voor de extra troepenmacht ten behoeve van resolutie 836. Tegelijk riepen zij andere landen op hetzelfde te doen.²⁴⁰

Tijdens verhitte discussies beseften de regeringsleiders dat het óf het een óf het ander moest zijn: óf de internationale gemeenschap zou troepen leveren om de *Safe Areas* te beschermen óf het wapenembargo tegen de Bosnische regering moest worden opgeheven. De Franse president Mitterrand verbond beide punten met elkaar door te stellen dat, als de troepenmacht die nodig was voor de *Safe Areas* niet snel bijeengebracht zou zijn, het embargo zou worden opgeheven.²⁴¹ Nederland deed echter als enige een concreet voorstel: de vierhonderd man logistiek personeel, die aanvankelijk waren aangeboden in het kader van het Vance/Owen-plan, maar nu beschikbaar werden gesteld voor de bescherming van de *Safe Areas*.²⁴² De Franse regering leek ook een aanbod te doen, van duizend manschappen,

235 ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans, 25/06/93, circ 446.

236 ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans, 25/06/93, circ 446.

237 ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans, 25/06/93, circ 446.

238 'Clinton vraagt hulp Kohl voor opheffing wapenembargo Bosnië', *ANP*, 22/06/93, 06:28; 'Clintons Brief an Kohl stiftet neue Verwirrung', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24/06/93; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 145.

239 'Bosnische president wil af van wapenembargo', *ANP*, 21/06/93, 20:35.

240 Europese Raad in Kopenhagen – 21-22 juni 1993: Conclusies van het voorzitterschap, bijlage III Verklaring inzake Bosnië-Herzegovina, *RAPID*, 22/06/93.

241 Lionel Barber & David Gardner, 'EC promises more troops for Bosnia peacekeeping role', *Financial Times*, 23/06/93.

242 ABZ, DPV/ARA/01820. Kooijmans aan PV New York en PV NAVO, 24/06/93, circ 444.

maar later bleek dat de Franse regering weliswaar uiteindelijk zelfs 1.450 manschappen aanbood, maar er tegelijkertijd 1.308 uit Kroatië zou terugtrekken, zodat het in werkelijkheid slechts 142 militairen extra beschikbaar stelde.²⁴³ De Franse regering haalde bovendien een vette prijs binnen voor dit cosmetische aanbod. Zij had haar aanbieding afhankelijk gesteld van de bereidheid van Boutros-Ghali om Wahlgren als commandant van UNPROFOR te vervangen door een Franse generaal.²⁴⁴ Boutros-Ghali ging daarmee akkoord, waarna op 1 juli generaal Cot het roer in Zagreb overnam van Wahlgren en als vervanger van Morillon, de bevelhebber van BH-Command, zijn oude vriend, de Belgische generaal F. Briquemont, uitzocht.²⁴⁵ De Italiaanse regering bood later een eenheid van 1.700 man aan Boutros-Ghali aan, maar die weigerde dit, ten eerste omdat Italië historisch belast door zijn rol van bezetter in Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog en ten tweede omdat de secretaris-generaal van de VN geen precedent wilde scheppen ten aanzien van andere (na) buurlanden, waarbij hij vooral het oog schijnt te hebben gehad op Turkije.²⁴⁶ Het Verenigd Koninkrijk en Spanje sloten expliciet uit dat zij troepen zouden leveren voor de *Safe Areas*.²⁴⁷

Volgens een later verslag over de Nederlandse besluitvorming inzake voormalig Joegoslavië deed de Nederlandse regering het aanbod op de EG-top wederom wegens 'de voorbeeldfunctie die men daarvan verwachtte'.²⁴⁸ Als het de bedoeling van de Nederlandse regering was geweest om een katalyserende functie uit te oefenen met het troepenaanbod in Kopenhagen, dan hadden de Nederlandse diplomaten voorafgaand aan die top de stemming moeten peilen in de Europese hoofdsteden. De top van Buitenlandse Zaken had kennelijk de les niet geleerd van Zwarte Maandag, anderhalf jaar eerder, toen het Nederlandse voorstel voor een Europese Politieke Unie het niet haalde, mede door een gebrek aan consultaties vooraf. Daarnaast speelde het coördinatieprobleem tussen de ministeries van Algemene Zaken en Buitenlandse Zaken ten aanzien van de buitenlandse politiek wellicht een rol. Op Algemene Zaken mocht men aannemen dat de Nederlandse diplomaten in den vreemde wel voorbereidend werk hadden verricht. Op Buitenlandse Zaken daarentegen leefde de overtuiging dat de premier tijdens de Raad zelf met het aanbod de bereidheid tot troepenleveranties bij anderen moest losweken. Alleen daar werden zaken gedaan. Volgens Hattinga van 't Sant zou geen enkele Europese regering voorafgaand aan zo'n top een definitieve toezegging doen.²⁴⁹

Het aanbod had overigens niet alleen het doel andere landen te verleiden het Nederlandse voorbeeld te volgen. Het werd ook gedaan doordat de Nederlandse regering zich kennelijk in verlegenheid gebracht voelde door de discrepantie tussen de eigen woorden en daden. In 1992 had Van den Broek al ervaren dat zijn aandrang voor een geloofwaardige dreiging

243 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota Waltmann aan Ter Beek, 09/07/93; vertrouwelijk vraaggesprek (1).

244 ABZ, Kabinetsarchief: Stg. Geheime codes. D'Ansembourg 097 aan Kooijmans, 01/07/93; ABZ, DPV/ARA/00209. Kooijmans, 30/06/93 circ 462; Adolf Carlson, 'No Balm in Gilead: The Employment of Military Force in the War in Former Yugoslavia and Prospects for a Lasting Peace', Blank (ed.), *Wars*, p. 84; Shawcross, *Evil*, p. 112; interviews B. Boutros-Ghali, 30/01/01 en E.-L. Wahlgren, 03/06/99.

245 Briquemont, *Do something*, p. 14.

246 ABZ, DEU/ARA/05274. Kooijmans, 09/07/93, circ 494.

247 ABZ, DEU/ARA/05274. Memorandum van DAV aan Kooijmans, 23/06/93, nr. DAV/MS-148/93; 2001/00023, Impressie van deel van de discussie in de Europese Raad inzake Bosnië-Herzegovina, z.d., bijl. bij memorandum van plv. DEU aan AP e.a., 24/06/93, nr. 77.

248 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 149, p. 9.

249 Interview O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00.

tegenover de Serven, waarmee hij tamelijk alleen had gestaan in internationaal verband, door zijn buitenlandse collega's als 'betrekkelijk gemakkelijk' werd ervaren, omdat Nederland zelf weinig te bieden had. Er begon ten tijde van de top van Kopenhagen, aldus de toenmalige vice-premier Kok, 'een zekere gêne (...) te ontstaan: er moet nu toch een aantal dingen worden aangeboden.' 'En als we zo kritisch zijn op de totaliteit, dat er wel veel wordt gezegd maar te weinig gebeurt, laten we dan met de best mogelijke middelen die we daarvoor hebben ook een zichtbare aanwezigheid tonen.'²⁵⁰ Vooral op het ministerie van Buitenlandse Zaken leefde de breed gedeelde overtuiging 'dat wij niet kunnen prediken dat iedereen een steentje moet bijdragen en het daarna zelf (...) niet doen'.²⁵¹

Er moet iets gedaan worden. We kunnen niet aan de zijlijn blijven staan. Dat hebben we uitgedragen in Europa. Dat hebben we uitgedragen in New York. We hebben getracht de internationale gemeenschap te bewegen tot actie (...) Nu zijn we het ook aan onze eigen geloofwaardigheid verplicht om dan een gebaar te maken – een symbolisch gebaar. Want nogmaals, meer dan dat was het niet (...) In de hoop van ... Ja, op een gegeven moment was er wel een zekere irritatie bij andere partners over het mooi weer spelen van Nederland (...) Het waren allemaal goedkope praatjes (...).²⁵²

'Als je niet op een of andere manier ook materieel iets bijdraagt, dan tel je toch al gauw minder mee. Dus het is niet een kwestie van alleen emotie of zo; wij moeten zo nodig, of wat dan ook. Nee. Het is ook een kwestie van: Nederland heeft een rol te spelen internationaal. Maar als we dat min of meer willen waarmaken, moeten we ook tonen dat we daar iets aan bij kunnen dragen.'²⁵³

14. De logistieke eenheid niet realiseerbaar

Als premier Lubbers het voorstel voor een aanbod van een logistieke eenheid voordat hij dat deed in Kopenhagen aan de landmacht had voorgelegd, zou hij het nooit hebben gedaan, aldus de toenmalige brigadegeneraal G.J.M. Bastiaans, werkzaam bij de landmachtstaf.²⁵⁴ De commandant van het Eerste Legerkorps, luitenant-generaal M. Schouten had namelijk kort nadat Buitenlandse Zaken op 16 juni de instructies voor het aanbod had doen uitgaan aan de Permanente Vertegenwoordigers bij de NAVO en de VN aan de bevelhebber der Landstrijdkrachten generaal Couzy bericht dat het niet zou lukken om een logistieke eenheid van vierhonderd man, waarvan al vanaf begin maart sprake was sinds de eerste inventarisatie van Van der Vlis, op de been te brengen. De reden was voornamelijk dat er onvoldoende chauffeurs voor zware voertuigen beschikbaar zouden zijn. Couzy ging vervolgens met die vervelende boodschap naar Van der Vlis.²⁵⁵ Dat was kort voordat Lubbers het aanbod deed in Kopenhagen. In hoeverre die informatie nog tijdig de ministers Ter Beek en Lubbers had bereikt, wist Couzy niet.²⁵⁶

Op 23 juni, de dag na de top van Kopenhagen, schreef de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken (DAV) van Buitenlandse Zaken in een memorandum dat met spoed aan minister Kooijmans moest worden voorgelegd dat de Defensiestaf betwijfelde of de Nederlandse logistieke eenheid wel vierhonderd man zou kunnen omvatten. DAV schreef

250 Interview W. Kok, 08/05/00.

251 Interview O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00.

Zie ook interviews P. de Gooijer, 01/07/99; R. Swartbol, 24/02/99.

252 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

253 Interview P. Bas Backer, 22/05/00.

254 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

255 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

256 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

dat Lubbers inmiddels dat aanbod bij diverse gelegenheden had gedaan en dat de Nederlandse regering daar nu moeilijk op kon terugkomen. De Directie Algemene Beleidszaken (DAB) van Defensie wilde hierover overleg met de ministers van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken en Defensie.²⁵⁷

Het alarmerende bericht belette Kooijmans niet op 24 juni aan Biegman te berichten dat hij die dag het aanbod van vierhonderd man kon doen tijdens een door Annan georganiseerde bijeenkomst met vertegenwoordigers van landen die potentieel zouden bijdragen aan de uitvoering van resolutie 836.²⁵⁸ Tijdens de bijeenkomst deed Biegman dus namens de Nederlandse regering het aanbod van een 'tailor-made' logistieke eenheid van vierhonderd man, die zou worden ingezet in het kader van de *Safe Areas*.²⁵⁹

Op dat moment had de VN alleen van Bangladesh een definitieve toezegging ontvangen, voor twaalfhonderd militairen, alsmede nog niet bevestigde aanbiedingen van Indonesië, Pakistan, Tunesië en Zweden. Het aanbod op zich, maar in het bijzonder de invulling met een logistieke eenheid, moet Annan welkom zijn geweest. Bij de VN bestaat bij vredesoperaties een bijna chronisch gebrek aan logistiek. Arme landen, die veel troepen leveren, kunnen tamelijk gemakkelijk infanterie op de been brengen, maar zelden een verbindingsbataljon of een divisiehospitaal. Logistiek wordt door de VN gezien als *force multiplier*. Zonder logistiek kan een militaire eenheid niets, met logistiek kan zij zoveel te meer. Geen wonder dat het VN-secretariaat al op 25 juni, de dag na de bijeenkomst onder leiding van Annan, formeel aan de Nederlandse regering verzocht een logistiek bataljon ter beschikking te stellen.²⁶⁰

Er bestaat niet zoiets als een logistiek bataljon. Een aanbod van een logistieke eenheid van vierhonderd man betekende dat er bij tal van eenheden mensen moesten worden weggehaald. Daarom werd in de wandelgangen van Defensie en de landmacht over de logistieke eenheid wel gesproken als de 'sprokkeloptie'. Weghalen van de mensen bij andere eenheden betekende dat die niet langer operationeel zouden zijn. In die zin was het aanbod van een logistieke eenheid voor de rest van de Nederlandse landmacht dus een *show-stopper*. Bovendien moest een eenheid voor langere tijd aangeboden kunnen worden, dat wil zeggen: na de zes maanden die stonden voor een normale uitzendingsduur, moest er een vervolg kunnen worden gegeven. Met andere woorden, er moest sprake zijn van wat in het militair jargon heet: *sustainability*. Dat was kennelijk een probleem dat de landmacht zich erg laat had gerealiseerd.

Op 28 juni vond een gesprek plaats tussen Van der Vlis en Couzy over een aantekening van Bastiaans omtrent de gerezen moeilijkheden. Plaatsvervangend bevelhebber der Landstrijdkrachten generaal-majoor R. Reitsma liet nog diezelfde dag aan Bastiaans weten dat politiek gezichtsverlies moest worden voorkomen. Uiterlijk aan het eind van de middag van 6 juli moest de Koninklijke Landmacht aan Van der Vlis laten weten wat zij wél kon leveren van de door de VN aangegeven logistieke behoefte.²⁶¹ Toen bleek dat het eerdere cijfer van vierhonderd militairen voor een logistieke eenheid het gevolg was geweest van een dubbeltelling. Er

257 ABZ, DEU/ARA/05274. Memorandum van DAV aan Kooijmans, 23/06/93, nr. DAV/MS-148/93.

258 ABZ, DPV/ARA/01820. Kooijmans aan PV New York en PV NAVO, 24/06/93, circ 444.

259 ABZ, PVNY. Speaking-notes of Biegman for the troop contributors meeting SC Resolution 836

and 844; ABZ, DPV/ARA/00209. Biegman 686 aan Kooijmans, 07/07/93.

260 ABZ, DPV/ARA/00209. Biegman 663 aan Kooijmans, 25/06/93.

261 NIOD, Coll. Reitsma. Confidentieel memo van generaal-majoor Reitsma aan brigadegeneraal Bastiaans, 28/06/93.

zouden slechts 220 militairen, onder wie honderd dienstplichtigen, beschikbaar zijn.²⁶² Dat bericht werd doorgegeven aan majoor E.A.W. Koestal, plaatsvervangend militair adviseur bij de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging in New York. Koestal gaf het op zijn beurt dadelijk door aan het VN-secretariaat.²⁶³ Op 7 juli berichtte Biegman aan het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken dat wegens de afwijking van de oorspronkelijke toezegging ‘thans op het DPKO bij het Nederlandse aanbod enige vraagtekens [werden] geplaatst’. Biegman verwachtte ernstige aantasting van de geloofwaardigheid van Nederland, doordat het eerst beweerde een voorbeeld te stellen en er daarna weer op dreigde terug te komen.²⁶⁴ Kooijmans liet Biegman weten dat hij bij het secretariaat van de VN niet op het gedane aanbod moest terugkomen. Het getal van 200 à 250 moest Biegman zien als ‘een voorlopig cijfer dat louter is gebaseerd op een eerste behoeftebepaling in contacten met UNPROFOR op basis van huidige gegevens.’²⁶⁵ De minister zelf bevestigde op 8 juli aan zijn collega Juppé nog eens het aanbod.²⁶⁶

De vraag is of de ministers Ter Beek, Kooijmans en Lubbers voorafgaand aan de top van Kopenhagen op de hoogte waren van de ontdekking van de landmacht dat een logistieke eenheid van vierhonderd militairen niet haalbaar was. Couzy zei het niet te weten; het had gekund. Volgens Drea Berghorst, die onderzoek deed naar de besluitvorming over de uitzending van de Luchtmobiele Brigade, zou premier Lubbers er niet van op de hoogte zijn geweest dat het onzeker was of er wel voldoende dienstplichtigen bijeengebracht zouden kunnen worden voor een logistieke eenheid.²⁶⁷ Er zijn echter diverse uitspraken van betrokkenen die erop wijzen dat dit wel het geval is geweest. Volgens het hoofd van het bureau Politieke Zaken van de directie Politieke VN-Zaken van het departement van Buitenlandse Zaken H.A.C. van der Zwan wisten Ter Beek en Kooijmans al vóór de top van Kopenhagen dat het waarschijnlijk niet zou lukken voldoende mannen bijeen te brengen voor de logistieke eenheid.²⁶⁸ Premier Lubbers noemde het aanbod in Kopenhagen ‘een politiek commitment’, ‘een globale toezegging’: ‘Er was in Kopenhagen geen specifieke invulling . . . met die militairen en op die wijze.’²⁶⁹ Volgens Ter Beek was in Kopenhagen vooral een politiek signaal afgegeven dat Nederland vond dat er meer moest gebeuren.²⁷⁰ Nadat in Kopenhagen de instemming met de *Safe Area*-benadering een feit was, moest volgens Lubbers de Nederlandse regering ‘als de wiedeweerga iets doen, want misschien kan het niet op die manier en moet het op een andere manier.’²⁷¹ Ook volgens het directiehoofd van Van der Zwan, Hoekema, had het aanbod van de logistieke eenheid vooral tot doel ‘politieke druk op anderen uit te oefenen (. . .). Net alsof Nederland ook wel wist dat het die eenheid nooit zou gaan leveren. Er werd vrij hoog spel gespeeld en er werden heel wat ballen in de lucht gehouden in de periode juni, juli 1993.’²⁷² Eigenlijk waren het maar twee ‘ballen’: de logistie-

262 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota Waltmann voor Ter Beek, 09/07/93; Kreemers, *Balkan-express*, p. 15.

263 DCBC, 2318. E.A.W. Koestal aan H. Purola, 08/07/93. Zie ook DCBC, 2320. E.A.W. Koestal aan Purola, 29/06/93.

264 ABZ, DPV/ARA/00209. Biegman 686 aan Kooijmans, 07/07/93.

265 ABZ, DEU/ARA/05274. Kooijmans 185 aan PV New York, 08/07/93.

266 ABZ, Kabinetarchief. Kooijmans aan Juppé,

08/07/93.

267 Berghorst, “Opdracht”, p. 10.

268 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

269 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting Lubbers, 25/05/00, p. 133.

270 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

271 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting Lubbers, 25/05/00, p. 133. Soortgelijke geluiden in interview C. Minderhoud, 02/06/00.

272 TCBU, gesprek J.T. Hoekema, 07/03/00, p. 20.

ke eenheid, aangeboden voor de *Safe Areas*, en de Luchtmobiele Brigade, in het vooruitzicht gesteld voor de implementatie van een vredesplan. En als nu eens het ene niet zou lukken, zou dan het andere ...?

Het antwoord kwam al één dag na de Europese Raad van Kopenhagen uit de mond van minister Kooijmans aan het slot van het debat over die top in de Tweede Kamer:

Wat het luchtmobiele bataljon betreft dat per 1 januari – eigenlijk al eerder – gereed zou kunnen komen, is ook door de minister van Defensie vorige week verklaard dat dit kan worden ingezet voor de implementatie van een eventueel overeengekomen vredesplan. Mocht op dat moment de bescherming van de *Safe Areas* nog nodig zijn, dan zou het hiervoor eventueel ook gebruikt kunnen worden.²⁷³

En aangezien het een kwestie van óf-óf was, óf de logistieke eenheid óf het luchtmobiele bataljon lijkt het er wel heel erg veel op dat minister Kooijmans mentaal al de stap had gezet van een logistieke eenheid voor de *Safe Areas* naar een luchtmobiel bataljon voor de *Safe Areas*. Uit een nota die Barth en Van den Breemen medio augustus 1993 opstelden (zie hoofdstuk 13) bleek dat Ter Beek inderdaad voorafgaand aan de top van Kopenhagen al wist dat de logistieke eenheid niet kon worden gerealiseerd en dat hij dat ook aan Kooijmans had meegedeeld.²⁷⁴ Het aanbod dat in Kopenhagen was gedaan had dus inderdaad slechts politieke signaalwaarde. De Nederlandse regering probeerde er andere landen mee over de streep te trekken ook eenheden beschikbaar te stellen en zij liet zien in elk geval zelf de daad bij haar woorden te voegen. Zij maakte in Kopenhagen melding van het aanbod van de logistieke eenheid, terwijl zij al wist dat dat niet haalbaar zou zijn, maar hoeveel maanden waren er nog te gaan voordat het eerste luchtmobiele bataljon inzetbaar zou zijn? Hoogstens zes. Wellicht was die periode te overbruggen en kon de Nederlandse regering op enig moment het aanbod van een logistieke eenheid vervangen door dat van een luchtmobiel bataljon.

Er is door diverse hoofdrolspelers en analisten eindeloos gebakkeleid over de vraag of het Nederlandse aanbod van een bataljon van de Luchtmobiele Brigade nu werd gedaan ten behoeve van de *Safe Areas* of in het kader van een vredesplan en of daar in de loop van de tijd verandering in optrad. Welnu, de laatste verandering trad op op 23 juni in de Tweede Kamer. Toen zei minister Kooijmans dat het luchtmobiele bataljon voor beide kon worden ingezet, maar gezien de voorgeschiedenis wees alles in de richting van de *Safe Areas*. Daarvoor was een formeel aanbod gedaan dat niet gerealiseerd kon worden en dat op enig moment vervangen zou moeten worden door het luchtmobiele bataljon.

Daar kan nog een formele redenering aan worden toegevoegd. Formeel was een Nederlands aanbod aan de Verenigde Naties slechts mogelijk in reactie op een behoeftestelling van de VN. Zo'n behoeftestelling was slechts mogelijk op basis van een door de Veiligheidsraad aanvaarde resolutie. Welnu, er waren in 1993 door de Raad aanvaarde resoluties betreffende de *Safe Areas*. Er was geen resolutie over een implementatiemacht voor een vredesplan. Als de Nederlandse regering in 1993 dus een aanbod deed, dan kon dat alleen maar zijn ten

273 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, p. 6041.

274 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota van Barth en

Van den Breemen voor Ter Beek, 17/08/93, D93/326.

behoefte van de *Safe Areas*. En dat betekende ofwel inzet in een veilig gebied zelf ofwel een rol bij de bescherming van konvooien bestemd voor de *Safe Areas*.

Vanuit het perspectief van de Nederlandse regering kan daar nog aan worden toegevoegd dat zij vasthield aan de gedachte, verwoord in de preambule van resolutie 836, dat de *Safe Areas* niet een doel in zichzelf waren maar een onderdeel van het onderhandelingsproces geleid door Vance en Owen en een eerste stap op weg naar een blijvende politieke oplossing. *Safe Areas* werden daarom ook door de Nederlandse regering beschouwd als opmaat naar een vredesregeling, waarvan tot eind september verwacht werd dat die er zou komen. In een vredesregeling zouden de *Safe Areas* via corridors met Bosnisch gebied worden verbonden.²⁷⁵ Elke discussie over de vraag of de Nederlandse regering een aanbod van de Luchtmobiele Brigade deed in het kader van een komende vredesregeling of ten behoeve van de *Safe Areas* krijgt in het licht van het voorafgaande een hoog academisch karakter. Of zoals minister Ter Beek er tegenaan keek: de Luchtmobiele Brigade was er voor de VN.

Dat het in de beleving de ene keer wel eens implementatiemacht is geweest en de andere keer [voor de] veilige gebieden, wordt in hoge mate bepaald door het moment waarop er over die Luchtmobiele Brigade wordt gesproken. Het wordt namelijk gewoon bepaald door de actualiteit van de politieke situatie op dat moment daar.²⁷⁶

In het vervolg zal daarom wel de doelstelling worden vermeld die indertijd bij aanbiedingen is genoemd, maar daaraan zullen verder geen oordelen worden verbonden. Kennelijk geheel in lijn met de opstelling van zijn minister gaf het hoofd Operationele Zaken van de Defensie-taf commodore H.J. Vandeweyer in een gesprek dat hij samen met het hoofd van het bureau Militaire Samenwerking van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken K.J.R. Klompenhouwer voerde met Canadese diplomaten op 7 juni vertrouwelijk aan dat de Luchtmobiele Brigade ingezet zou kunnen worden voor de *Safe Areas*.²⁷⁷

Tijdens het debat in de Tweede Kamer over de top van Kopenhagen op 23 juni was er algemene instemming met het aanbod van de logistieke eenheid. Maar er was ook veel kritiek, omdat alleen Nederland en – naar men toen nog dacht – Frankrijk een concreet aanbod hadden gedaan. Bovendien vermoedde de Kamer dat de onderhandelingen die Owen inmiddels weer was begonnen tot een slechtere regeling voor de Moslims dan het Vance/Owen-plan zouden kunnen leiden en tot een loslaten van de beginselen van de conferentie van Londen. Diverse Kamerleden meenden dat er sprake was van een moreel faillissement of een bijna-bankroet van de EG.²⁷⁸ Vooral de CDA-fractie was van mening dat, nu in Kopenhagen de veiligheid van de Moslims onvoldoende was gegarandeerd, het wapenembargo voor hen zou moeten worden opgeheven. Ook andere Kamerleden tenderden in die richting. Lubbers reageerde geïrriteerd, omdat deze opstelling van de Kamer de lijn die hij en Kooijmans in Kopenhagen hadden uitgezet – landen tot troepentoezeggingen voor resolutie 836 bewegen, omdat anders het wapenembargo zou worden opgeheven – doorkruiste. Zij

275 Interviews A.L. ter Beek, 01/12/99 en 13/01/00; O. Hattinga van 't Sant, 01/08/97 en 18/07/00; P.H. Kooijmans, 10/09/99; H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

276 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

277 DFAIT, Ottawa, File Nr. 21-14-6-UN-

PROFOR Vol. 32, From 930604 to 930615, Hague to YWGR0553. Bosnia SA: 836. (4 p.), 07/06/93.

278 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, pp. 6013 (Sipkes), 6015 (Van Middelkoop), 6027 (Van Traa en Eisma), 6028 (Van Traa).

hadden daar juist gepleit vóór *Safe Areas* en tegen opheffing van het wapenembargo. Welk land zou troepen willen uitzenden naar de *Safe Areas* als het wapenembargo werd opgeheven? Als de Kamer de beveiliging van de *Safe Areas* wilde ondermijnen, moest ze zo doorgaan, was de teneur van Lubbers' reactie. Zijn positie was echter lastig, omdat hij de Kamer niet kon garanderen dat de andere EG-landen er daadwerkelijk voor zouden zorgen dat er voldoende troepen voor de veilige gebieden zouden komen.²⁷⁹ Zo ging de Nederlandse regering de zomer van 1993 in.

Het aanbod door de Nederlandse regering in Kopenhagen had ook in de weken daarna niet het beoogde katalyserende effect. Van het Franse aanbod tijdens de EG-top gedaan bleek dat het slechts cosmetisch was, omdat het in feite een troepenverplaatsing betrof. Buiten de EG deden alleen Bangladesh (1250 man) en Pakistan (300 man) een concreet aanbod. En ook een aantal andere islamitische landen leek bereid troepen te leveren. 'Zal het er echt van komen dat de troepenmacht onder leiding van een NAVO-generaal voor zo'n riskante missie zal worden samengesteld uit Fransen, Nederlanders, Pakistani, Bengalezen, Tunesiërs en Algerijnen?', vroeg Wio Joustra op 15 juli 1993 sarcastisch in de Volkskrant en hij beantwoordde de vraag meteen zelf door van een '*mission impossible*' te spreken:

De vraag is of het verband tussen doel en middel in Bosnië niet langzamerhand uit het zicht is verdwenen. Gevechtsvliegtuigen worden geprepareerd voor de bescherming van 'veilige gebieden'. En laat dat nu juist de gebieden zijn waar het hevigst wordt gevochten. De grondbescherming is in de verste verte nog niet geregeld. Nederland dreigt te gaan meedoen aan een concept dat niet bestaat. En dat nog wel onder auspiciën van een minister van Buitenlandse Zaken die de Nederlandse inzet in het voormalige Joegoslavië steeds afhankelijk heeft gesteld van een heldere politieke doelstelling.²⁸⁰

Na enkele maanden leuren om troepen had Annan toezeggingen op zak voor 24.000 militairen, ruim driemaal het getal van 7.600 dat de Veiligheidsraad had toegestaan. De meeste van deze troepen hadden echter geen materieel tot hun beschikking. Landen als de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en België stelden materiaal beschikbaar, maar de troepen moesten getraind worden in het gebruik ervan, waardoor bijvoorbeeld de Pakistaanse troepen pas een jaar later konden worden ingezet. In andere gevallen kwam het materieel in het geheel niet beschikbaar, waardoor de troepentoezeggingen van Bangladesh en Tunesië bijvoorbeeld weer werden ingetrokken. Het resultaat was dat het bijna een jaar duurde voordat Boutros-Ghali het benodigde aantal van 7.600 troepen bijeen had.

Na de top van Kopenhagen heerste er bij de Nederlandse regering irritatie over dit gebrek aan toezeggingen van andere landen. Tegelijk kon Nederland weinig anders doen dan zelf het goede voorbeeld blijven geven.²⁸¹ Daardoor lag er grote druk op Nederland om zijn toezegging waar te maken.

Het is de vraag welke speelruimte het Nederlandse parlement nog had na het aanbod van Lubbers in Kopenhagen en zijn eigen instemming daarmee. Zou de Nederlandse regering dit aanbod niet gestand doen, dan zou de geloofwaardigheid van Nederland in het buitenland een dieptepunt hebben bereikt. Het aanbod zelf was al voortgekomen uit het besef dat wie

279 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen, pp. 6013-6041. Zie ook 'CDA ruziet over beëindiging wapenembargo tegen Moslims', *de Volkskrant* 24/06/93.

280 W. Joustra, 'Strategie voor inzet F-16's in Bosnië ontbreekt', *de Volkskrant*, 15/07/93.

281 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting Lubbers, 25/05/00, p. 132.

riep ook moest leveren. De Nederlandse regering beseftte dat ze iets moest doen. Terugkomen op het aanbod zou funest zijn geweest. Het Kamerlid Valk van de PvdA zou dit later tegenover de commissie-Bakker ook erkennen. Met betrekking tot het debat op 16 november 1993, waarin de Kamer instemde met uitzending van een bataljon van de Luchtmobiele Brigade, vroeg hij zich af: 'Hoeveel ruimte had de Kamer toen eigenlijk nog om te beslissen, gegeven het feit dat er maanden en misschien zelfs jaren daarvoor ook door de Kamer was aangedrongen op een grotere militaire betrokkenheid?'²⁸² Als uitzending van een logistieke eenheid niet mogelijk was, kon de Nederlandse regering het aanbod alleen nog maar overtreffen.

15. De voorbereiding van de Luchtmobiele Brigade op inzet in Bosnië

In het voorjaar van 1993 werd er nog van uitgegaan dat de Luchtmobiele Brigade mogelijk een bestemming zou krijgen in Cambodja, waar aan het eind van 1993 de inzet van het laatste van de drie mariniersbataljons ten einde zou lopen. Nog in juni 1993 publiceerde het brigadetijdschrift *Falcon* een artikel over de mogelijke uitzending naar Zuidoost-Azië. Een aantal kaderleden was al op junglecursus naar Maleisië gestuurd en een verkenningsmissie naar Zuidoost-Azië stond op stapel.²⁸³ In mei 1993 waren de verkiezingen in Cambodja echter zonder grote problemen verlopen, zodat de uitgezonden Nederlandse militairen huiswaarts konden keren zonder vervangen te worden.

De top van de landmacht begon zich toen voor te bereiden op een andere inzet van de Luchtmobiele Brigade. Eind juni gaf Couzy een zogeheten planningsopdracht aan de Luchtmobiele Brigade: 'Bereidt u voor op uitzending naar Bosnië-Herzegovina' per 1 januari 1994.²⁸⁴ Dat gebeurde overigens onder handhaving van de opdracht voor Cambodja.²⁸⁵ De verstrekking van een planningsopdracht is een goed operationeel gebruik om in een vroeg stadium militaire zaken op gang te brengen. Er gaan dan deuren open die anders gesloten zouden blijven. De desbetreffende eenheid krijgt meer munitie, prioriteit op het oefenterrein en de opleiding wordt versneld.

Terwijl dus vaststond dat de Nederlandse regering onder geen omstandigheid én een logistieke eenheid én de Luchtmobiele Brigade kon uitzenden en de Nederlandse regering, zowel in New York als in Kopenhagen het aanbod had gedaan van een logistieke eenheid, begon de landmacht in opdracht van Couzy uitzending van de Luchtmobiele Brigade te plannen. Bij de landmacht werd geredeneerd dat de Tweede Kamer zich uitdrukkelijk had uitgesproken voor inzet van de Luchtmobiele Brigade en dat minister Ter Beek er ook wel niet tegen zou zijn. Bovendien was voorbereiding nodig, want op het moment dat het signaal van uitzending van een luchtmobiel bataljon zou komen, moest het vrijwel dadelijk gereed zijn.²⁸⁶

Op 1 juli berichtte het dagblad *De Gelderlander* dat aan de achthonderd militairen van het 11e Infanteriebataljon Luchtmobiel Garde Grenadiers was meegedeeld dat het zich in

282 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting G. Valk, 31/05/00, p. 253.

283 Christ Klep, 'De weg naar Srebrenica', in: Jellema, *First-in*, pp. 17 en 21; Kreemers, *Balkan-express*, p. 14; interview Chr. Vermeulen, 09/06/99.

284 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 13. Zie ook CRST, 1822. Kol. Van Vels aan DOKL, 24/06/93.

285 Interview Chr. Vermeulen, 09/06/99.

286 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

Schaarsbergen moest voorbereiden voor inzet in voormalig Joegoslavië vóór 1994. Naast Bosnië werden ook Kosovo en Macedonië als mogelijke gebieden van inzet genoemd. De krant wist verder te berichten dat de luchtmobiele troepen zouden worden uitgerust met pantserrupsvoertuigen van het type YPR 765.²⁸⁷ Nadat het persbericht was opgenomen in de knipselkrant van Defensievoorlichting greep minister Ter Beek in. Hij beval de planningsopdracht onmiddellijk in te trekken. Hij zei het anticiperend vermogen van de landmacht te waarderen, maar hij legde het uit als ‘een bepaalde gretigheid om met de Luchtmobiele Brigade op pad te gaan’. Vooruitdenken mocht niet verworden tot het dicteren van beleid.²⁸⁸ Couzy verklaarde later dat hij ook wel had begrepen dat de planningsopdracht politiek gevoelig lag. Hij had de opdracht daarom ‘(...) heel goed afgestemd met generaal Van der Vlis’ en gemeend dat die de minister daarover zou informeren.²⁸⁹ Ter Beek zei echter van niets te hebben geweten totdat hij de knipselkrant las.²⁹⁰

Volgens Bastiaans vond de minister het alleen maar vervelend dat de opdracht in de krant was gekomen.²⁹¹ Ook volgens Couzy moet de minister verrast zijn geweest dat de opdracht de pers haalde: ‘Hij dacht: dat blijft *low key*. Maar zoiets houd je natuurlijk niet geheim als er meer dan duizend mensen bij betrokken zijn.’²⁹²

16. De bescherming van de veilige gebieden: ‘Ik denk dat dat werkt’

Intussen was er erg veel onduidelijk over wat de beveiliging van een *Safe Area* nu precies inhield. De toenmalige woordvoerder van het ministerie van Buitenlandse Zaken verklaarde:

Ik heb nooit echt begrepen wat een *safe area* was (...) Het werd verklaard tot *safe area* en dat was het. Net zoals je kunt zeggen: deze stoel is groen. Maar als je hem niet groen verft, wordt hij het nooit.²⁹³

Nederlandse instanties wisten dus ook niet goed of de troepen die werden ingeschakeld mensen, grondgebied of een combinatie van beide moesten beschermen.²⁹⁴ Moest de VN-eenheid die in een *Safe Area* was gestationeerd nu gebied beschermen of moest zij de bevolking beschermen? Of fungeerde zij louter als een struikeldraad? Zou de wereldopinie dankzij de aanwezigheid van VN-troepen worden gemobiliseerd zodra de Bosnisch-Servische troepen rond de enclave de aanval inzetten? Maar ook in dat geval was de vraag: wanneer trad de struikeldraad in werking? Bij een aanval op het gebied of bij een aanval op de bevolking? Al te gemakkelijk werd er, ook door de Nederlandse regering, op gerekend dat de Bosnisch-Servische autoriteiten niet de euvele moed zouden hebben de wereldgemeenschap te trotseren, zoals bleek uit radio- en televisie-interviews van bewindslieden uit die tijd. Toen premier Lubbers op 7 mei na afloop van de wekelijkse ministerraad werd gevraagd hoe ver de militaire bescherming van de *Safe Areas* ging, antwoordde hij: ‘Dat zijn twee kwesties. Je hebt een beperkt aantal mensen ter plekke nodig. Waarom beperkt? Omdat je toch aan mag nemen dat er toch enige autoriteit uit mag gaan van de Verenigde Naties. (...) Dan op de

287 ‘Luchtmobiele brigade bereidt zich voor op ex-Joegoslavië’, *De Gelderlander*, 01/07/93.

288 Interviews A.L. ter Beek, 01/12/99 en 13/01/00.

289 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

290 Robijns, ‘Baas’, pp. 15-16.

291 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

292 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

293 Interview B. Hiensch, 13/07/00.

294 Interview R. van Veen, 16/08/00.

achterhand heb je in wezen vliegtuigen.’ Vervolgens stelde interviewer Beckx van *TROS Aktua* de vraag: ‘Maar nu hoor je aan de Servische kant zeggen: we zijn helemaal niet bang voor die Verenigde Naties. Wij trekken ons daar niets van aan. Dan moet er misschien toch ingegrepen worden. Hoever gaat u dan?’ Lubbers: ‘Ik ga niet in op als, als, als. Als u het goed vindt. Want het is natuurlijk wel interessant voor een gesprek met elkaar, maar u vroeg naar het kabinetsstandpunt.’²⁹⁵

Na afloop van de bijeenkomst in Kopenhagen verklaarde minister Kooijmans in het televisieprogramma *Nova* tegenover Van Weegen dat de top meer had opgeleverd dan hij had verwacht, namelijk

‘dat het mandaat van die militairen die daar [in de *Safe Areas*] liggen – wat nu voornamelijk op zelfverdediging slaat – ook gaat inhouden het beschermen van de bevolking en dat als het onvoldoende is, bescherming vanuit de lucht kan worden gegeven. Daar hebben we al maanden aan zitten trekken en dat is nu gebeurd (. . .) En dat vind ik een winstpunt voor Kopenhagen, ook al ben ik niet volstrekt gelukkig [met] wat daar gebeurd is. We hebben nu gezegd, en ik hoop dat we dat echt waar zullen maken, dat is de geloofwaardigheid nu van Europa: als die veilige zones worden aangevallen, dan zijn we bereid om op te treden tegen diegenen die ze aanvallen en ik denk dat dat werkt.’

[Van Weegen:] ‘Ook nu worden die beveiligde zones aangevallen en komen er mensen om, wat is er anders morgen na Kopenhagen dan gisteren of vanavond?’

[Kooijmans:] ‘Dat is niet waar (. . .) In die veilige zones waar nu VN-militairen liggen, zijn de belegeraars er tot nu toe voor teruggeschrokken om die veilige zones aan te vallen. Dat betekent dus dat ze toch ook (. . .) er wat voor terugschrikken om echt de hele internationale gemeenschap uit te dagen en slachtoffers te maken.’²⁹⁶

Elders in het interview herhaalde de minister nog eens dat de troepen ten behoeve van de *Safe Areas* er heen gingen ‘met de bedoeling om mensenlevens te redden, om mensen te beschermen’.²⁹⁷

Nu was een Europese Raad niet exact de plaats waar mandaten en geweldsinstructies voor vredestroepen van de VN werden vastgesteld. Tijdens de *working level meeting* van vertegenwoordigers van potentiële troepenleverende landen op 9 juni, die namens Nederland was bijgewoond door kolonel Van Veen, was uitgelegd dat zelfverdediging onder *rules of engagement* inhield: ‘measures necessary to protect their own lives, other UN lives, the lives of persons under their protection, or the integrity of areas under their protection against direct attack on the orders of the senior person present’.²⁹⁸ Met andere woorden: de VN-troepen in de enclave moesten zowel gebied als bevolking van de veilige gebieden beschermen.

Buiten het bereik van de televisiecamera’s gaf Kooijmans als zijn overtuiging dat de VN-troepen in de *Safe Areas* echter weinig meer zouden kunnen doen dan het bieden van ‘politiek-psychologische bescherming’; daarom hechtte hij ook zo sterk aan steun voor de grondtroepen vanuit de lucht.²⁹⁹ Dat was anno 2000 ook nog het oordeel van de ambtenaar

295 Radio 1, *TROS, Aktua*, 07/05/93, 17.07 uur.

296 NOS, *Nova*, Interview Kooijmans met Maartje van Weegen, 22/06/93, 22.30 uur.

297 NOS, *Nova*, Interview Kooijmans met Maartje van Weegen, 22/06/93, 22.30 uur.

298 ABZ, DPV/ARA/00782. Biegman 580 aan Kooijmans, 09/06/93.

299 ABZ, ambassade Washington. Kooijmans 27/05/93 circ 375.

die op het ministerie van Buitenlandse Zaken het Joegoslavië-dossier coördineerde, Hattin-ga van 't Sant. Volgens hem boden de in het kader van de resolutie uitgezonden troepen voornamelijk 'psychologische bescherming'.³⁰⁰

Een eveneens weinig optimistisch beeld over het vermogen tot bescherming dat de UN-PROFOR-troepen zouden kunnen bieden in de *Safe Areas* schilderde Annan tijdens de bijeenkomst met vertegenwoordigers van de beoogde troepenleverende landen op 24 juni, waarop Biegman het aanbod van een logistieke eenheid deed. Annan zei dat ook na de uitbreiding van UNPROFOR met troepen ten behoeve van de *Safe Areas*, de VN-troepen niet in staat zouden zijn '[to] effectively deter aggression against them'. De enige manier om de *Safe Areas* overeind te houden zou daarom bestaan uit onderhandelingen, ook al omdat UNPROFOR evenmin in staat zou zijn de bevoorrading af te dwingen. Het geringe aantal additionele troepen voor de uitvoering van resolutie 836 betekende dat UNPROFOR niet anders kon doen dan compromissen sluiten met de partijen in het conflict. Uit Annans toespraak werd de (blijvende) afhankelijkheid van UNPROFOR van de goodwill van de Bosnische Serven duidelijk. Hun instemming met bevoorrading was cruciaal: 'There is little benefit to establishing Safe Areas if the people in them cannot be fed.'³⁰¹

De voormalige militaire attaché in Belgrado brigadegeneraal buiten dienst De Vogel wees in diezelfde tijd in *Vrij Nederland* nog eens op de zwakke punten van de *Safe Areas*. Nog afgezien van de moeilijkheden die zich konden voordoen met de bevoorrading van de enclaves met militaire goederen en elementaire levensbehoeften voor de burgerbevolking door Bosnisch-Servisch gebied, kon – gezien de ervaringen – niet worden uitgesloten dat de Serven terug zouden komen op hun eerder gegeven instemming met de veilige gebieden. Dat betekende dat niet kon worden volstaan met symbolische presentie van VN-troepen. Er was actieve beveiliging vereist waarvoor volgens de oud-generaal per *Safe Area* gemiddeld drie gemechaniseerde infanteriebataljons nodig zouden zijn met gevechts- en logistieke ondersteuning, ofwel drieduizend man per gebied. Bovendien moest de geweldsinstructie worden verruimd om eventuele Servische artilleriebeschietingen te kunnen beantwoorden. Ver-ruiming van de geweldsinstructie zou echter ook het risico verhogen. En daarom zouden de troepenleverende landen waarschijnlijk niet veel voelen voor zo'n verruiming. Daarmee was de cirkel rond en was een halfzachte oplossing ingebakken in het *Safe Area*-concept.³⁰²

Als gevolg van de onduidelijke formuleringen van resolutie 836 en de beperkte invulling die daaraan werd gegeven bestond er dus bij veel betrokken instanties en personen geen helder idee wanneer de 'deterrence' door UNPROFOR-troepen in een *Safe Area* in werking zou moeten treden.

In december 1994, anderhalf jaar na de totstandkoming van resolutie 836, probeerde Boutros-Ghali duidelijkheid te scheppen: 'The intention of Safe Areas is primarily to protect people and not to defend territory.'³⁰³ De NAVO bleef echter voornamelijk in termen van gebiedsverdediging denken.³⁰⁴ En juristen binnen en buiten Nederland concludeerden ook

300 Daarnaast vervulden zij andere functies, zoals bemiddelen tussen partijen op lokaal niveau en beschermen van konvooien, interview O. Hattin-ga van 't Sant, 18/07/00.

301 ABZ, PVNY. Meeting with potential troop and equipment contributors for the implementa-tion of the SCRs 836 and 844, Introduction by Kofi Annan, 24/06/93, bijl. bij zendbrief 6151 van

PV New York aan Kooijmans, 25/06/93.

302 J.C.A.C. de Vogel, 'Het 'Actieplan voor Bosnië' hoeft geen loos gebaar te zijn', *Vrij Neder-land*, 19/06/93, p. 30.

303 VN, S/1994/1389, par. 43.

304 Interviews W. Claes, 12/03/01; L. Smith, 06/06/00 en J. Shalikashvili, 07/06/00.

na 1994 nog dat de geweldsinstructie van de VN-troepen in de veilige gebieden uitsluitend de eigen verdediging toestond. Op 19 juli 1993 werden de bestaande *rules of engagement*, waarin onder meer de bepaling was opgenomen dat 'UNPROFOR troops may use their weapons to resist attempts by forceful means to prevent the Force from discharging its duties' (zie hoofdstuk 7), met het oog op de totstandkoming van de *Safe Areas* aangeviuld met de bepaling: 'to resist deliberate military or paramilitary incursions into the (...) Safe Areas'.³⁰⁵ Een jurist die in 1994 en 1995 deel uitmaakte van het Crisis Action Team van het UNPROFOR-hoofdkwartier in Zagreb meende dat de woorden *acting in self-defence* uit resolutie 836 moesten worden geïnterpreteerd in de ruime zin van: niet gehinderd worden in de uitvoering van het mandaat. Hij meende dat het begrip *Safe Area* bij elke andere interpretatie volkomen belachelijk zou worden. Toen hij zich begin 1995 moest buigen over een herziening van de *rules of engagement* was voor hem onduidelijk uit de bewoordingen of in een *Safe Area*-gebied, bevolking of uitsluitend VN-personeel moest worden verdedigd. Hij meende dat, zoals de regels toen luiden, het UNPROFOR-personeel in de veilige gebieden alleen zichzelf mocht verdedigen. Hij vond dat in een *Safe Area* ook de bevolking verdedigd moest worden en dat dit expliciet moest worden vastgelegd maar kreeg te horen dat hij die bepaling niet mocht wijzigen.³⁰⁶

De Nederlandse luitenant-kolonel K.R. Lo-Fo-Wong, jurist bij de staf van de bevelhebber der Landstrijdkrachten, zou in de zomer van 1995, na de val van Srebrenica, zeggen dat de gedachte van gebiedsverdediging volstrekt in strijd was met het karakter van de *peacekeeping*-operatie die in Bosnië plaatsvond. Gebiedsverdediging was *peace enforcement*. Dus stonden *Safe Areas* volgens hem geen gebiedsverdediging toe, maar bescherming van de bevolking was naar zijn oordeel ook niet toegestaan: 'dan zou namelijk elke beschieting van de bevolking tot een tegenactie van de VN leiden'.³⁰⁷ Vastgesteld kan worden dat het begrip *Safe Area* openstond voor ruime interpretatieverschillen en te hoge verwachtingen wekte over de veiligheid van de bevolking die daarbinnen was gehuisvest. Ten onrechte bestond het idee dat de UNPROFOR-troepen die binnen de enclaves gelegerd waren zich teweer zouden stellen tegen een grootschalige aanval van de VRS. Die illusie kon vooral daarom standhouden, omdat er slechts weinigen waren die meenden dat de Bosnisch-Servische leiding de wereldgemeenschap zou durven te trotseren door binnen te trekken in een gebied dat de Verenigde Naties veilig hadden geproclameerd. De mogelijkheid van een aanval werd als het ware weggedacht; daardoor was het ook niet nodig stil te staan bij de vraag hoe er, als een aanval plaatsvond, moest worden opgetreden. In de hele geschiedenis van de bemoeienissen van de VN met de oorlog in Bosnië-Herzegovina is de instelling van de *Safe Areas* hét voorbeeld van twee niet bij elkaar aansluitende realiteiten: de werkelijkheid van de diplomaten in New York, die een bezweringsformule hadden gevonden waarover zij het gezamenlijk eens konden worden, en die van de situatie in Bosnië, waar partijen elkaar op leven en dood bestreden zonder zich te storen aan het humanitair recht en waar de door de VN uitgezonden troepen over onvoldoende middelen beschikten om een goede invulling te geven aan de verwachtingen van diplomaten, politici en het westerse publiek.

305 Berkovitz, 'Rules', p. 638.

306 Interview G.F. Collins, 08/06/00.

307 SMG, 1004. Verslag van C. Klep van gesprek

met lkol Lo-Fo-Wong in antwoord op schriftelijke vragen van 28/07/95, 01/08/95.

17. 'Het bankroet van de internationale gemeenschap'

Niet alleen de regering maakte zich in Nederland zorgen over de traagheid waarmee troepen werden aangeboden voor de *Safe Areas*. Bovendien leek de VRS de stad Sarajevo in een steeds krachtiger houdgreep te krijgen. Midden juli riep de Hugo de Groot Vereniging (HCA Nederland) daarom de Tweede Kamer op een spoeddebat te houden over de situatie in Bosnië-Herzegovina. De vereniging suggereerde maatregelen als voedseldroppings boven Sarajevo, het aanleggen van een landingsstrip in de hoofdstad of een beveiligde corridor tussen het vliegveld en het centrum.³⁰⁸ GroenLinks verzocht daarop om een spoeddebat.³⁰⁹ Op 29 juli 1993 kwam een deel van de Tweede Kamer aldus voor het derde achtereenvolgende jaar tijdens het zomerreces bijeen in verband met voormalig Joegoslavië. Op de dag van het Kamerdebat stelde de Hugo de Groot Vereniging de Kamerleden in kennis van haar bezorgdheid dat de internationale gemeenschap door de bespreking van de Kroatisch-Servische plannen voor een opdeling van het Bosnische grondgebied bezig was de "Moslim"-staat te offeren. Zij verzocht de Kamerleden te beginnen met bescherming en wederopbouw van een multi-etnisch Sarajevo.³¹⁰

De aankondiging van een mondeling overleg van de Vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie lokte ditmaal brieven uit van diverse particuliere organisaties. In deze brieven werd herhaaldelijk aangedrongen op effectievere hulpverlening en de effectivering van veilige gebieden. De Stichting Mensen in Nood, Caritas Neerlandica, de Stichting Oecumenische Hulp en de Stichting Memisa lieten weten dat onder het Nederlandse publiek drie opvattingen om de voorrang streden. Samengevat waren dat: 'wat daar gebeurt, is een godgeklaagd schandaal'; 'waarom doen ze daar niks aan?' en 'wat moet ik nog helpen als een dozijn vrouwen langs de weg een groot konvooi met hulpgoederen kan tegenhouden?' Vanuit die laatste opvatting viel volgens de stichting te verklaren dat de bereidheid tot donaties voor ex-Joegoslavië minder was dan voor bijvoorbeeld Afrika. Humanitaire hulp, zo signaleerden de stichtingen, was een instrument van oorlogvoering geworden. De internationale gemeenschap had daaraan mede schuld, bijvoorbeeld doordat UNPROFOR volgens de stichtingen werkeloos toezag als geen vrije doorgang werd verleend aan hulpgoederen. De vier hulpverleningsorganisaties vroegen de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken daarom in het debat niet alleen aandacht te besteden aan de gewenste omvang van de hulp, maar vooral ook aan garanties voor een zinvolle tenuitvoerlegging van de hulp.³¹¹ Het Landelijk Bureau Vluchtelingenwerk richtte zich op 28 juli eveneens tot de commissie met onder meer de vraag welke maatregelen de EG en Nederland voorbereidden om zoveel mogelijk mensenlevens te redden indien het internationale politieke overleg niet

308 NIOD, Coll. Blauw. Persverklaring 'Spoeddebat over het voormalige Joegoslavië, in het bijzonder over de situatie in Sarajevo', 19/07/93.

309 'Kamer terug van vakantie voor debat Sarajevo', ANP, 21/07/93; 'Kamerreces op zijn retour', ANP 21/07/93, 18:03; 'Kooijmans en Ter Beek bij overleg Tweede Kamer over ex-Joegoslavië', ANP, 27/07/93, 21:57; NIOD, Coll. Blauw. Griffie Tweede Kamer aan vaste commissies voor Buiten-

landse Zaken, Defensie en Ontwikkelingssamenwerking, 20/07/93 met bijlage Van Ojik aan de voorzitters van de genoemde commissies, 19/07/93.

310 NIOD, Coll. Blauw. Hugo de Groot Vereniging aan Tweede Kamer, 29/07/93.

311 NIOD, Coll. Blauw. Mensen in Nood, etc. aan de vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, 27/07/93.

tot resultaat zou leiden.³¹² Artsen zonder Grenzen bepleitte dat in het Kamerdebat aandacht zou worden besteed aan de toelating van humanitaire hulp, de bescherming van de bevolking en de levering van voldoende troepen voor de *Safe Areas*.³¹³

Bij het mondeling overleg van de commissies voor Buitenlandse Zaken, Defensie en ditmaal ook Ontwikkelingssamenwerking meenden diverse sprekers dat het eind van de geloofwaardigheid van de EG inzake ex-Joegoslavië in zicht was. Zo constateerde Sipkes dat het buitenlands beleid van de EG 'failliet' was. Van de Gemeenschap was volgens haar niets te verwachten nu de Algemene Raad had gesteld dat 'een rondreis in de regio duidelijk moet maken dat de EG en haar lidstaten nog steeds actief betrokken zijn en willen blijven bij het zoeken naar oplossingen voor de problemen in voormalig Joegoslavië'.³¹⁴ Ook Blaauw sprak van een bankroet van de internationale gemeenschap. Hij vond, aangezien de toegezegde inzet van 7500 militairen volgens hem onvoldoende was voor de beveiliging van zes *Safe Areas*, dat de activiteiten moesten worden geconcentreerd, in de eerste plaats op Sarajevo, ten tweede op Tuzla en ten derde op Srebrenica.³¹⁵ Hij meende dat er sprake was van 'de laatste kans om in te grijpen. Wachten op de uitkomst van de vredesconferentie kost teveel tijd en kan niet worden geaccepteerd. De westerse wereld kan en mag zich niet afwenden van de burgerbevolking in het voormalig Joegoslavië. Dat zou het faillissement betekenen van het Nederlandse beleid, van het Europese beleid, van het NAVO-beleid en van het beleid van de Verenigde Naties (...)'³¹⁶ Valk wilde zo snel mogelijk bescherming van de veilige gebieden, zo mogelijk met grondtroepen, maar ook vanuit de lucht. Overigens, vond Valk, zou de luchtmacht niet alleen in actie moeten komen als de VN-troepen onder vuur kwamen te liggen, maar ook als de bevolking van de veilige gebieden werd aangevallen.³¹⁷ Minister Kooijmans meende dat de term 'acting in selfdefence' uit resolutie 836 ook het gebruik van geweld toestond indien de veilige zones werden aangevallen.³¹⁸ Minister Pronk, die kort tevoren Kroatië en Bosnië had bezocht om de hulpbehoeften te inventariseren en te zien of de hulp effectief werd besteed, temperde echter al te hoge verwachtingen omtrent de mate van bescherming die het Westen aan Bosnië kon bieden: 'Termen als 'safe haven' geven vooral doelstellingen aan, maar vinden geen grond in de werkelijkheid. De bevolking in Sarajevo voelt zich niet beschermd, maar verraden door Europa.'³¹⁹ Minister Ter Beek kondigde nog eens aan dat rond de jaarwisseling het eerste bataljon van de Luchtmobiele Brigade klaar zou zijn voor een eventuele inzet in Bosnië-Herzegovina. Het zou worden uitgerust met YPR-pantserrupsvoertuigen.³²⁰

Enkele dagen na het debat stuurden vertegenwoordigers van de vijf grote partijen (Sipkes van GroenLinks, Valk van de PvdA, De Kok van het CDA, Blaauw van de VVD en Eisma van

312 NIOD, Coll. Blaauw. F. Florin aan de vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, 28/07/93

313 NIOD, Coll. Blaauw. Artsen zonder Grenzen aan Blaauw, 27/07/93.

314 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 60, p. 2.

315 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 60, p. 5.

316 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 60,

p. 5.

317 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 60, p. 6.

318 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 60, p. 10.

319 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 60, p. 15.

320 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 60, p. 13.

D66)³²¹ een brief aan hun collega-parlementariërs in de lidstaten van de Europese Gemeenschap. Zij constateerden daarin dat de internationale gemeenschap en in het bijzonder de EG tot dan toe weinig had ondernomen inzake Bosnië-Herzegovina. Zij vroegen hun collega's er bij hun regering op aan te dringen om onder meer een spoedige vredesovereenkomst te bewerkstelligen, alle *Safe Areas* daadwerkelijk te beschermen en de Moslim-enclaves te ontzetten, de Servische artilleriestellingen rondom Sarajevo te doen ontruimen en een beschermde corridor van de Adriatische kust naar Centraal-Bosnië in te stellen.³²²

18. Conclusie

Medio mei was het Vance/Owen-plan feitelijk dood. Dat was in eerste instantie het gevolg van de opstelling van de Bosnisch-Servische autoriteiten, Mladić voorop. Het was ook te wijten aan het feit dat het Westen niet in staat was een helder signaal af te geven dat het klaar stond met een implementatiemacht, laat staan dat het bereid zou zijn geweest meer druk op Pale uit te oefenen om het plan te aanvaarden. Tot meer dan de aanscherping van sancties was het niet bereid. Een grote moeilijkheid in deze was de maandenlange onhelderheid over het Amerikaanse beleid ten aanzien van Bosnië. Toen dat zich ten slotte leek uit te kristalliseren in de benadering van *lift and strike* werd dat op een on-Amerikaans zachte manier aan de Europese bondgenoten gepresenteerd. De reis van Christopher langs de Europese hoofdsteden om deze aanpak aan te prijzen was een regelrechte diplomatieke ramp. Zij droeg bij tot een ongekende verwijdering tussen de Verenigde Staten en West-Europa.

Die werd uiteindelijk gedeeltelijk geheeld met het *Joint Action Programme*, waarin de Verenigde Staten en Europa elkaar vonden op het punt van de *Safe Areas*. Die uitkomst had dus minder van doen met de realiteit van Bosnië dan met de noodzaak de transatlantische verhoudingen te herstellen. Dat verklaart ook waarom de betrokken landen maar weinig enthousiasme aan de dag konden leggen voor de praktische uitwerking van de *Safe Areas*.

De concrete inhoud van het begrip *Safe Areas* werd dan ook bewust vaag gehouden. Daardoor waren zij vele dingen tegelijk. Zij waren het antwoord op de humanitaire nood van de Moslims in Bosnië-Herzegovina en op de roep van mensen buiten Bosnië om die nood te lenigen. Ze waren voor de westerse regeringen ook het alternatief voor verdergaand militair ingrijpen. Volgens weer anderen waren ze de aanloop naar een vredesregeling. Maar ze waren volgens sommigen ook openluchtgevangenissen, reservaten of concentratiekampen die door de Verenigde Naties in stand werden gehouden.³²³ Al bij de totstandkoming van de veilige gebieden was het idee aanwezig dat de VN-troepen binnen de *Safe Areas* zich tot gijzelaars van de strijdende partijen maakten, van zowel de Bosnisch-Servische militairen buiten de enclaves als van de ABiH-strijders binnen de gebieden, die immers niet of nauwelijks gedemilitariseerd waren.³²⁴

Het gebrek aan demilitarisatie blijkt ook uit het feit dat in sommige van deze gebieden zelfs

321 Er had een Nederlandstalig concept gecirculeerd waarin de ondertekening was voorzien van 'alle democratische fracties'; naast de vijf genoemden stonden daaronder ook de namen van Van Dis (SGP), Leerling (RPF) en Van Middelkoop (GPV); onder de verzonden Engelstalige brief ontbraken dus hun namen. Het concept is aanwezig in NIOD, Coll. Blaauw.

322 NIOD, Coll. CDA. CDA-partijbestuur, Commissie Buitenland, 93 10370, Open letter to Parliamentarians in all EC-member states, 03/08/93, bijl. bij J.W. Wiggers aan R. Stuth, 16/08/93.

323 Zie bijv. de kritiek van George Soros, geciteerd in Shawcross, *Evil*, p. 23.

324 Shawcross, *Evil*, pp. 23-24.

wapenproductie plaatsvond. In hoofdstuk 5 is al melding gemaakt van de omvangrijke productie van mortiergranaten in Sarajevo. In Goražde werden in de Pubjeda Munitiefabriek, deels ondergronds, explosieven vervaardigd. Demilitarisatie had alleen effectief tot stand kunnen worden gebracht als bij de inwoners van de *Safe Areas* de angst had kunnen worden weggenomen voor de dreiging die van de Servische omsingelaars uitging. Daarvoor was reële bescherming nodig geweest door de internationale gemeenschap. De combinatie van beoogde ontwapening en een troepenpresentie die slechts afschrikking, maar niet verdediging of bescherming als mandaat had, kon niet werken. Niet in de ogen van de Bosnische Moslims in de *Safe Areas* en niet in de ogen van de Bosnische Serven eromheen.

Door de beveiliging van de *Safe Areas* met luchtsteun verminderde de bereidheid van de Bosnische Serven, tegen wie luchtacties gericht zouden zijn, nog verder om medewerking te verlenen aan UNPROFOR en UNHCR. Zij verklaarden dat zij in reactie op de VN-sancties hun eigen sancties tegen de Verenigde Naties toepasten. UNPROFOR werd daardoor belemmerd in zijn bewegingsvrijheid en de mogelijkheden tot bevoorrading.³²⁵

De Nederlandse regering leek met de totstandkoming van de *Safe Areas* alsnog bereikt te hebben waarop het al lange tijd internationaal had aangedrongen. Het was voor haar frustrerend om te zien dat de bereidheid van andere landen om daar troepen voor beschikbaar te stellen, zacht uitgedrukt, niet groot was. Tijdens de Europese Raad in Kopenhagen probeerden de Nederlandse ministers Lubbers en Kooijmans met een eigen aanbod de Europese partners te bewegen ook troepen te leveren. Bij het doen van die aanbieding, een logistieke eenheid van vierhonderd militairen, wisten de beide ministers al dat de Koninklijke landmacht niet in staat zou zijn deze eenheid te formeren. Hoewel dit onomstotelijk voor hen moest hebben vastgestaan bleven zij het aanbod uitdragen. Een dag na de bijeenkomst in Kopenhagen had minister Kooijmans al aan de Tweede Kamer toevertrouwd dat, naarmate het moment van daadwerkelijke inzet, dichterbij kwam, de kans groter werd dat het aanbod van de logistieke eenheid vervangen zou kunnen worden door een luchtmobiel bataljon.

Al begin mei had de regering besloten tot eventuele inzet van dat bataljon in voormalig Joegoslavië. De motie-Van Vlijmen/Van Traa die enkele weken later tijdens het debat over de Prioriteitennota werd aangenomen, had weinig invloed op dat besluit. Het parlement gaf daarmee slechts aan dat dit óók zelf vond dat de Luchtmobiele Brigade voor inzet in ex-Joegoslavië in aanmerking kwam. Nadat het aanbod van de logistieke eenheid was gedaan, was het wachten op het moment waarop het secretariaat van de VN de Nederlandse regering zou vragen haar belofte in te lossen. Hoe langer dit moment op zich liet wachten, hoe scherper het luchtmobiele bataljon in het vizier kwam. Sterker nog, eind juni had de landmacht al een planningsopdracht gegeven voor dit bataljon. Nadat dit in de pers bekend was geworden, beval minister Ter Beek echter schielijk de opdracht in te trekken. Anticiperen op beleid was mooi, het dicteren was minder fraai, vond de minister. Intussen was het doel waarvoor de door Nederland te leveren eenheid zou worden ingezet nog niet duidelijk. Dat kon zijn voor de *Safe Areas* of voor een nieuw vredesplan. De presidenten Milošević en Tudjman hadden zo'n plan intussen op tafel gelegd. Het was de vraag hoe aanvaardbaar dat zou zijn voor de regering van Izetbegović. En het was de vraag in hoeverre een internationale

325 Kofi A. Annan, 'Peacekeeping, Military Intervention, and National Sovereignty in Internal

Armed Conflict', in: Moore (ed), *Choices*, p. 65.

gemeenschap, die volgens veel Nederlandse Kamerleden al moreel failliet was, ervoor zou kunnen of willen zorgen dat zo'n vrede ook rechtvaardig was.

HOOFDSTUK 12

Het Owen/Stoltenberg-plan: juni-september 1993

1. De wurging van Sarajevo en het NAVO-besluit

Eind juli wachtten de vliegtuigen van de NAVO nog altijd op het groene licht van de VN om *Close Air Support* te mogen verlenen. Intussen trok de VRS de wurggreep rond Sarajevo aan met een offensief, waarbij de Romanija-divisie in de eerste dagen van augustus de bergen Igman en Bjelašnica innam. Daarmee kreeg zij de laatste bergtoppen rond de Bosnische hoofdstad in handen en was de laatste toegangsweg over land naar de stad afgesneden. Op 29 juli drong minister Kooijmans er daarom met steun van het Nederlandse parlement bij Boutros-Ghali op aan zo spoedig mogelijk *Close Air Support* toe te staan. Zonder die vorm van luchtsteun zouden volgens de Nederlandse bewindsman de *Safe Areas* niet kunnen voortbestaan.¹ De Nederlandse minister hoefde zich daar echter geen zorgen over te maken. Achter de schermen werd er hard aan gewerkt. In het weekend van 24 en 25 juli 1993 waren Lake en Bartholomew in het geheim met een klein vliegtuig naar Europa gevlogen voor gesprekken met de Britse en Franse regering. Zij brachten de boodschap met zich mee dat de Amerikaanse regering serieus wilde zoeken naar een oplossing voor de Bosnische crisis die ook voor Londen en Parijs aanvaardbaar zou zijn. Washington vreesde dat als er niets zou gebeuren en Sarajevo zou vallen, zoals de CIA voorzag,² de geplande NAVO-bijeenkomst in januari een farce zou worden en de transatlantische verhoudingen onder grote druk zouden komen te staan. Bovendien zou de westerse geloofwaardigheid in de Moslim-wereld ernstige schade oplopen. President Clinton, die geschokt was door het zien van televisiebeelden over de belegering van Sarajevo,³ had daarom besloten tot *air strikes* om de omsingeling van Sarajevo en de andere *Safe Areas* te beëindigen en de Bosnische Serven te dwingen tot serieuze onderhandelingen. Dit was dus een zeer ruime interpretatie van de geweldsaanwending die was toegestaan onder de resoluties 770 en 836.⁴ Clinton had zijn beide medewerkers toestemming gegeven eventueel te laten doorschemeren dat de Amerikaanse regering desnoods alleen zou optreden.⁵

Op 2 augustus kwam de Noord-Atlantische Raad in een spoedzitting bijeen om het Amerikaanse voorstel te bespreken. De Vergadering die twaalf uur duurde was, zoals een Amerikaanse ambtenaar het omschreef, als ‘as bitter and rancorous a discussion as has ever taken place in the alliance’.⁶ Vooral het Amerikaanse standpunt om desnoods zonder toestemming van de VN luchtaanvallen uit te voeren, stuitte op grote bezwaren bij de bond-

1 ABZ, PVNY. Biegman aan Boutros-Ghali, 29/07/93; Biegman 752 aan Kooijmans, 29/07/93.

2 Burg & Shoup, *War*, p. 142.

3 Drew, *Edge*, pp. 273-274; Bert, *Superpower*, p. 204.

4 Voor een bespreking van deze materie zie ABZ, DEU/ARA/02575. Memorandum van DPV/PZ

aan plv DGPZ, 02/08/93, DPV-PZ/1821-93.

5 Daalder, *Dayton*, p. 21; Drew, *Edge*, p. 277; Major, *Autobiography*, p. 543.

6 Geciteerd in Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 156. Zie ook ‘NAVO remt VS-plannen om Sarajevo te ontzetten af’, *ANP*, 03/08/93, 00:00 uur.

genoten.⁷ Ook Boutros-Ghali had hier ernstig bezwaar tegen gemaakt, wegens de gevolgen die eigenmachtige acties van de NAVO konden hebben voor het VN-personeel op de grond, voor de humanitaire hulpverlening en voor de onderhandelingen.⁸ Uiteindelijk besloot de raad in te stemmen met eventuele luchtaanvallen. Daarbij speelde een belangrijke rol dat kort tevoren Franse VN-troepen waren beschoten door Bosnisch-Servische artillerie. Dat hielp de Franse regering akkoord te gaan met deze rol van de NAVO.⁹ Besloten werd dat indien de ‘wurging’ (*strangulation*) van Sarajevo en de andere *Safe Areas* zou voortgaan, er luchtaanvallen zouden volgen. Daar zouden plannen voor worden ontwikkeld die een week later aan de NAVO-raad zouden worden voorgelegd. Vooral op Franse instigatie werd echter een centrale rol in de besluitvorming toegekend aan de UNPROFOR-commandant, waardoor dus de Amerikaanse regering bakzeil haalde met haar idee dat de NAVO op eigen houtje luchtaanvallen zou mogen uitvoeren.¹⁰

De NAVO-raad van 9 augustus legde nog eens vast dat er pas luchtaanvallen zouden komen als de secretaris-generaal van de VN daarvoor toestemming gaf.¹¹ Er werd aldus een systeem met een dubbele sleutel ontwikkeld: voor elke vorm van luchtactie was de goedkeuring van zowel de bevelhebber van de NAVO voor het zuidelijke deel van het NAVO-verdragsgebied (in militaire termen: CINCSOUTH) als de *Force Commander* van UNPROFOR vereist. Inzake het gebruik van *Close Air Support* zou de definitieve goedkeuring verstrekt moeten worden door de secretaris-generaal van de VN, hoewel de operationele controle zou worden gedelegeerd aan de ondergeschikte commandanten op de grond. Zulke luchtsteun zou alleen als uiterste middel (*ultima ratio*) worden ingezet.¹²

Er ontstonden nu twee bevelslijnen. De ene liep van het NAVO-vliegtuig via een C-130 bevelsvliegtuig in de lucht naar het *Combined Air Operations Center* in Vicenza, waar de *Combined Air Component Commander* toestemming gaf voor een actie. De andere lijn liep van de *Forward Air Controller* naar het Bosnian Air Support Operations Center in Kiseljak en vandaar naar Zagreb. Daar vroeg de commandant van UNPROFOR toestemming aan het VN-hoofdkwartier in New York. Een probleem bij dit laatste was het tijdsverschil van zeven uur tussen Zagreb en New York. Bovendien ontbrak er in New York een permanent bemand situatiecentrum. UNPROFOR-commandanten hadden de ervaring dat als zij op vrijdag contact zochten met het VN-hoofdkwartier in New York zij te horen kregen dat ze op maandag konden terugbellen.¹³ Het verschil tussen *Close Air Support* en *air strikes* was er voor wat betreft de bevelsstructuur vooral in gelegen dat voor de laatste ook nog de toestemming van de NAVO-raad nodig was. Voor beide typen luchtacties gold dat voor de eerste inzet de toestemming van de secretaris-generaal van de VN nodig was, die zelf weer eerst de Veiligheidsraad zou moeten consulteren.¹⁴

7 Francis Harris, ‘War in Bosnia: America pushes for intensive air strikes’, *The Daily Telegraph*, 04/08/93; Douglas Jehl, ‘Conflict in the Balkans; U.S. Turns Bosnia Threat Into a Near Ultimatum’, *The New York Times*, 04/08/93.

8 ABZ, DEU/ARA/05275. Boutros-Ghali aan Wörner, 04/08/93; D’Ansembourg 756 aan Kooijmans, 04/08/93; Boutros, *Unvanquished*, pp. 89-90.

9 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 156.

10 DCBC, 2272. Veenendaal NAVO 1256 aan

Kooijmans, 03/08/93. Daalder, *Dayton*, pp. 22-23 meent dat het vooral het Verenigd Koninkrijk was dat de VN-rol in de besluitvorming bepleitte.

11 Trifunovska, *Yugoslavia*, pp. 183-184; ‘NAVO geeft laatste woord aan VN over luchtacties tegen Serviërs’, *ANP*, 09/08/93, 23:13 uur.

12 Vertrouwelijke informatie (84).

13 Dore, *Japan*, p. 133.

14 ABZ, DEU/ARA/05275. D’Ansembourg 805 aan Kooijmans, 12/08/93.

Verscheidene personen hebben in deze dubbele-sleutelprocedure een opzet van Londen en Parijs gezien om de dreiging met *air strikes* overeenkomstig de eigen nationale belangen te manipuleren.¹⁵ De vraag is echter of het redelijk was geweest de secretaris-generaal van de Verenigde Naties en de Veiligheidsraad geen zeggenschap te geven over luchtacties, terwijl het VN-personeel op de grond met de consequenties zou worden geconfronteerd. In elk geval wisten de Bosnische Serven nu dat zij net genoeg voedsel moesten doorlaten zodat er van 'wurging' geen sprake zou zijn. Medio augustus verklaarde een anonieme Amerikaanse functionaris: 'I'm worried about the British and French – that a time may come when we say this is the time to bombard they say the supplies are getting through.'¹⁶ Briquemont en zijn plaatsvervanger, de Britse brigadegeneraal Guy de Vere Hayes, hadden Mladić weten te bewegen zijn troepen van Igman en Bjelašnica terug te trekken om aldus luchtaanvallen te voorkomen. UNPROFOR-troepen namen hun plaats in. Heel even had het erop geleden dat het Westen alsnog een vuist zou maken, maar die dreiging tegenover de Bosnisch-Servische leiders verdween dus weer snel.¹⁷

Tijdens de NAVO-raad op 9 augustus was het besluit van een week eerder al sterk ontkracht doordat was besloten dat de luchtaanvallen beperkt moesten blijven tot de ondersteuning van humanitaire hulpacties. Zij mochten niet worden opgevat als 'een beslissing om militair in het conflict te interveniëren'.¹⁸

Op 18 augustus kon Boutros-Ghali aan de Veiligheidsraad berichten dat de ondersteuning van de VN-troepen door de NAVO operationeel was.¹⁹ Die dag voerde de NAVO haar eerste luchtsteunoperatie uit, die bestond uit dreigend laagvliegen. UNPROFOR voelde vooralsnog echter weinig voor de inzet van luchtsteun, omdat hij vreesde dat daardoor zijn onpartijdigheid in gevaar kwam. Er was geen behoefte aan om *peacekeeping* op de grond gepaard te laten gaan met *enforcing* vanuit de lucht. Verder vreesde UNPROFOR represailles tegen de VN-militairen op de grond. Bovendien wilden Owen en Stoltenberg niet dat hun onderhandelingen doorkruist werden door luchtacties.²⁰ Kenmerkend voor de pogingen die UNPROFOR ondernam om op geen enkele manier luchtacties uit te lokken, was de uitspraak van de Canadese woordvoerder Barry Frewer van UNPROFOR II half augustus dat Sarajevo niet omsingeld was, maar dat de VRS slechts een 'tactically advantageous position' had ingenomen.²¹ UNPROFOR-autoriteiten waren zo unaniem in hun pogingen het woord 'siegé' uit de kranten te houden,²² dat mag worden aangenomen dat er op dit punt een instructie voor contacten met de pers bestond.

Het NAVO-besluit van begin augustus om de wurggreep op Sarajevo te verhinderen, was op dat moment echter het beste dat de Bosnische regering overkwam. Voor het overige stond zij er slecht voor, onder meer in de onderhandelingen in aanwezigheid van Owen en Stoltenberg, die afkoersten op een driedeling van Bosnië-Herzegovina.

15 Zie bijv. Daalder, *Dayton*, p. 23.

16 Drew, *Edge*, p. 279.

17 'Kans op spoedige luchtaanvallen NAVO klein', *ANP*, 09/08/93, 18:36 uur.

18 Lutgert & De Winter, *Horizon*, p. 216; ABZ, NAR(93)52. Decisions taken at the meeting of the NAC on 09/08/93, Press release (93)52.

19 'VN: Alles in gereedheid voor luchtaanvallen', *ANP*, 19/08/93, 02:56 uur.

20 Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 153; 'Briquemont hekelt dreigen met bombardementen', *ANP*, 06/08/93, 14:56; 'Briquemont spreekt zich uit tegen NAVO-luchtaanvallen', *ANP*, 19/08/93, 10:31 uur.

21 Cigar, *Genocide*, p. 115.

22 Voor voorbeelden zie John F. Burns, 'A Siege by Any Other Name Would Be as Painful', *The New York Times*, 17/08/93.

Verdeling van Bosnië op voorstel van Owen en Stoltenberg, zomer 1993

2. Het Owen/Stoltenberg-plan en de opstelling van het Westen

Na het mislukken van het Vance/Owen-plan stelde Owen zich nadrukkelijk op het standpunt dat hij niet langer actief zou bemiddelen. Hij fungeerde verder als een neutrale voorzitter die het aan de betrokken partijen zelf overliet om oplossingen aan te dragen.²³ Een risico van die opstelling was wel dat de partijen voorstellen zouden doen die geen relatie meer hadden met de beginselen van Londen, die volgens de Europese Gemeenschap als uitgangspunt voor de besprekingen en als toetssteen voor de resultaten moesten dienen.

Op 16 juni 1993 presenteerden Tudjman en Milošević een vredesplan, dat in wezen terugging op de besprekingen van Karadjordjevo van maart 1991 en afkoerste op een driedeling van Bosnië-Herzegovina, waarbij voor de Bosnische Moslims slechts 23 à 24 procent van het grondgebied zou overblijven. Owen en Stoltenberg namen het plan in bespreking en presenteerden het in een eerste vorm op 29 juli en in definitieve vorm op 20 augustus 1993.

Volgens het Owen/Stoltenberg-plan zouden Kroaten, Moslims en Serven elk een eigen deelrepubliek binnen een los staatsverband Bosnië-Herzegovina krijgen. Het grondgebied van de Kroaten en Serven zou uit één stuk bestaan, dat van de Moslims uit twee delen: één gebied in het midden van het land rond Sarajevo, Tuzla en Zenica, en één rond Bihać. De Bosnische Serven zouden 52 procent van het Bosnische grondgebied krijgen, de Moslims dertig procent en de Kroaten achttien. De Drina-vallei zou Servisch worden, wat betekende dat de Moslims hun oostelijke enclaves Srebrenica, Žepa en Gorazde zouden moeten opgeven. De Serven zouden ook de Posavina krijgen. Aan het hoofd van de Unie van Republieken van Bosnië-Herzegovina zou een driehoofdig presidium komen, waarvan beurtelings een Kroaat, een Moslim en een Serf de voorzitter zou zijn. Sarajevo zou twee jaar lang worden bestuurd door de VN en Mostar gedurende een zelfde periode door de EG.

Het plan was niet in overeenstemming met de beginselen van de conferentie van Londen, die ervan uitgingen dat de resultaten van etnische zuiveringen niet zouden worden aanvaard en dat de integriteit van Bosnië-Herzegovina verzekerd moest zijn. De kans dat het Westen met een plan voor een zeer los staatsverband, of zelfs een opdeling van Bosnië-Herzegovina, op termijn akkoord zou gaan, nam echter toe. Naarmate het langer duurde voordat de oorlog ten einde gebracht kon worden, groeide het idee dat dat lag aan de Bosnische regering, die maar niet wilde toegeven. Het Westen begon de Bosnische regering steeds meer als dwarsligger te zien bij de onderhandelingen. Het wilde de oorlog voortzetten om betere doelen te bereiken. De internationale onderhandelaars raakten echter gefrustreerd. Waarom konden Izetbegović en zijn mensen zich niet neerleggen bij een vrede, ook al was die niet ideaal? Het zou in elk geval het bloedvergieten stoppen, evenals trouwens de frustraties van de westerse onderhandelaars, die met elke mislukking hun imago verder zagen afbrokkelen.²⁴ Er ontstond een neiging de slachtoffers de schuld te geven van het voortduren van de oorlog, het proces dat bekend stond als *blaming the victim*.²⁵ Izetbegović leek de oorlog te

23 Edward Mortimer, 'An exit with one regret', *Financial Times*, 02/06/95.

24 Vgl. Rieff, *Slaughterhouse*, p. 175.

25 Tom Gjelten, 'Blaming the victim: are the Muslims the aggressors?', *The New Republic*, 20/12/93; Rieff, *Slaughterhouse*, p. 221.

willen voortzetten zolang hij meende dat zijn bewind daar beter van werd, ongeacht het aantal slachtoffers.²⁶

Op zijn beurt kwam Izetbegović steeds meer tot de overtuiging dat het Westen, en vooral de Amerikaanse regering, niet bereid was in te grijpen ten gunste van de regering in Sarajevo. De internationale gemeenschap was volgens hem slechts daadkrachtig zolang het er om ging een algemene Balkanoorlog te voorkomen.²⁷ De Britse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Hogg verklaarde op 12 juli in het Britse Lagerhuis ronduit dat niemand de indruk mocht wekken bij de Bosnische regering dat het Westen militair zou interveniëren.²⁸ Hij gaf daarmee uitdrukking aan de op dat moment heersende consensus in de westerse wereld – ook de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Christopher deed ditmaal mee – dat er ‘geen valse hoop’ mocht worden gegeven aan Izetbegović. Met andere woorden, Izetbegović moest het plan van Milošević en Tudjman maar accepteren, of het rechtvaardig was of niet.²⁹ Hurd spelde het in een interview voor Channel 4 op 2 augustus nog eens uit:

The only thing which could have guaranteed peace with justice would have been an expeditionary force (...) And no government, no government has at any time seriously proposed that. And that I think is a line which should run through any analysis because it cuts out so much of the rhetoric which has bedeviled this.³⁰

Eind juli begon de VRS een offensief tegen Sarajevo dat kennelijk bedoeld was om acceptatie van een opdelingsplan door de Bosnische Moslims waarschijnlijker te maken. In de derde week van juli rukten Bosnisch-Servische pantserwagens dertig kilometer op ten zuiden en zuidwesten van Sarajevo en werden de bombardementen op de Bosnische hoofdstad hervat in wat de hevigste gevechten rond de stad waren sinds het begin van de oorlog. VN-commandanten hielden er rekening mee dat de ABiH strategische verdedigingspunten rond de stad zou moeten opgeven.³¹ De kort tevoren gearriveerde commandant generaal Briquemont, die zich diep onder de indruk toonde van de situatie in Sarajevo, sprak zijn twijfel uit of de Bosnische hoofdstad behouden kon blijven als *Safe Area*. Nog geen twee weken ter plaatse bekritiseerde hij de internationale gemeenschap dat zij *Safe Areas* in het leven had geroepen zonder de middelen beschikbaar te stellen die voor de tenuitvoerlegging van dat beleid nodig waren. Behoud van de *Safe Areas* leek hem alleen mogelijk indien er in Genève een politieke overeenkomst zou worden bereikt.³²

Het gebrek aan bereidheid van het Westen om Bosnië te hulp te schieten, vond gemakkelijk een plaats in de islamitische en fatalistische visie van Izetbegović. De Bosnische president berustte erin dat het Westen zich voor Moslims minder inspande dan wanneer een christelijk volk in dezelfde benauwde omstandigheden zou hebben verkeerd. Hij legde zich erbij neer dat een niet-islamitisch Westen volgens hem nu eenmaal meer tot hedonisme en gemakzucht

26 George Kenney, ‘Steering clear of Balkan shoals. American troops in Bosnia’, *The Nation*, 08/01/96.

27 Izetbegović, *Govori*, p. 5. Zie ook John F. Burns, ‘Bosnia Loses Any Hope of Being Saved’, *The New York Times*, 25/07/93.

28 Simms, *Hours*, p. 30.

29 Vgl. ABZ, 999.241 Joegoslavië/No Fly Zone deel IV. Memorandum van DAV/MS, 22/07/93,

no. MS-179/93.

30 Geciteerd in Gow, *Triumph*, p. 179. Zie ook Douglas Hogg, ‘Three good reasons to exercise caution’, *The Independent*, 06/08/93.

31 John F. Burns, ‘Bosnia Loses Any Hope of Being Saved’ en idem, ‘Serbs Continue Assault on Sarajevo’, *The New York Times*, 25/07/93.

32 John F. Burns, ‘Serbs Continue Assault on Sarajevo’, *The New York Times*, 25/07/93.

dan tot strijd geneigd was. In die zin meende hij dat er kon worden gesproken van een ‘passieve samenzwering’ van het Westen tegen zijn regering.³³

De logische conclusie was dat de Bosnische regering geheel op zichzelf was aangewezen, zoals Izetbegović eind september het Bosnische parlement ook voorhield,³⁴ maar om aan die gedachte gestalte te kunnen geven in een oorlog waren wapens nodig. Op 19 juni wijdde de Europese Commissie een *coreu* aan de tendens tot een etnische driedeling van Bosnië. Het was de vraag of de Bosnische regering zich zou neerleggen bij de feiten of om principiële redenen zou doorvechten. In dat laatste geval, suggereerde de commissie, zou de EG bereid moeten zijn het wapenembargo jegens de Bosnische regering op te heffen.³⁵

In hoofdstuk 11 bleek dat de Europese Raad van Kopenhagen enkele dagen later geen gehoor wilde geven aan de oproep van Izetbegović om het wapenembargo tegen hem op te heffen. De Amerikaanse regering was daar wél voor, maar wilde niet openlijk op de solotoer gaan. Eind juni 1993 boog de VN zich over het wapenembargo tegen Bosnië. In de Algemene Vergadering stemden 109 tegen 57 lidstaten voor opheffing ervan. In de Veiligheidsraad stemden zes leden voor, waaronder de Verenigde Staten, dat daarmee een al twee jaar bestaande traditie doorbrak om niet anders te stemmen dan Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Negen leden onthielden zich van stemming, zodat de vereiste meerderheid ontbrak om het embargo te beëindigen.

Dadelijk na de presentatie van het plan van Tudjman en Milošević op 16 juni werd duidelijk dat de Amerikaanse regering niet onwelwillend stond tegenover een opdeling van Bosnië-Herzegovina in drie afzonderlijke etnische gebieden, indien de drie partijen het daarover eens konden worden.³⁶ Begin juni al had de CIA geconcludeerd dat herstel van de integriteit van Bosnië-Herzegovina niet meer mogelijk was en dat de meest waarschijnlijke uitkomst van het conflict een opdeling was in afzonderlijke, Kroatische, Servische en Moslim-delen.³⁷ In Washington bestond de indruk dat de Moslims zelf ook zo’n oplossing nastreefden omdat zij tot de overtuiging zouden zijn gekomen dat de tijd niet in hun voordeel werkte.³⁸ Het initiatief moest, wat de Amerikaanse regering betref, echter van de Bosnische regering komen. Zoals een commentator schreef over de opstelling van de regering-Clinton: ‘They were ready to live with partition, but they weren’t ready to advocate it.’³⁹ De Amerikaanse regering had namelijk geen zin druk uit te oefenen op de regering in Sarajevo, want, zoals Walter Slocombe, ambtenaar van het Amerikaanse ministerie van Defensie enkele maanden later zou zeggen: als er in Joegoslavië druk moest worden uitgeoefend, dan op de Serven en op niemand anders.⁴⁰

33 Izetbegović, *Govori*, p. 9.

34 Bert, *Superpower*, p. 208; Rathfelder, *Sarajevo*, p. 164.

35 ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu, cpe/cee 273, 19/06/93.

36 Bert, *Superpower*, p. 204; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 141, Oscar Garschagen, ‘VS aanvaardden opdeling Bosnië’, *de Volkskrant*, 19/06/93.

37 Michael R. Gordon, ‘U.S. Experts Say ‘Safe Havens’ Won’t Help Much’, *The New York Times*, 10/06/93; Paulsen, *Jugoslawienpolitik*, p. 140.

38 ABZ, DPV/ARA/01818. Jacobovits 412 aan Kooijmans, 17/06/93; Veenendaal NAVO 1036 aan Kooijmans, 28/06/93.

39 Callahan, *Wars*, p. 173.

40 Callahan, *Wars*, p. 173.

3. Izetbegović in moeilijkheden

In de zomer van 1993, toen de voorstellen van Tudjman en Milošević in bespreking waren, verkeerde Izetbegović toch al in grote moeilijkheden. Deze vonden, behalve in de gewijzigde opstelling van het Westen, hun oorzaak voornamelijk in de militaire situatie van dat moment in Bosnië-Herzegovina. Vanaf eind 1992, begin 1993 waren de vijandelijkheden tussen de Moslims en Kroaten toegenomen totdat zij in het voorjaar van 1993 waren uitgelopen op een regelrechte oorlog tussen beide groepen. De drie voornaamste etnische groepen streden daarna in wisselende samenstelling tegen elkaar. Dat was het nadeligst voor de Moslims, die zich eerder dankzij de steun van de Kroaten staande hadden weten te houden tegenover de Bosnische Serven. In de strijd tussen Kroaten en Moslims in Centraal-Bosnië hadden enkele van de meest afschuwelijke wapenfeiten uit de Bosnische oorlog plaats, zoals de Kroatische massaslachting in april 1993 onder de Moslims van Ahmići of de gruweldaad die medio september werd bedreven door de ABiH-militairen onder de Kroatische inwoners van het dorp Uzdol, in de heuvels ten oosten van Gornji Vakuf.⁴¹ Een andere massamoord vond plaats in Stupni Do, waar mensen en vee gelijkelijk waren verbrand door toedoen van de Bobovac-brigade van de HVO. Deze oorlogsmisdrijven gaven aan hoezeer de verhoudingen tussen de Kroaten en Moslims waren verhard. Dat gebeurde mede onder invloed van het optreden in Centraal-Bosnië van de zevende brigade van de ABiH, die bekend stond om zijn combinatie van strenge naleving van Moslim-geboden en wilde plunderpartijen, en van de mujahedin, die voornamelijk in Midden-Bosnië actief waren. De vijandelijke opstelling van de Kroatische strijdkrachten leidde er ook toe dat de bevoorrading van Sarajevo per konvooi vanaf de Adriatische kust belemmerd werd.

In juni sloten de Kroatische en Servische leiders in Bosnië een militaire coalitie tegen de Moslims, die kennelijk parallel liep met de besprekingen over het Servisch-Kroatische voorstel voor een confederatie. Zij stopten grotendeels de onderlinge gevechten en de Kroaten concentreerden hun vuurkracht vervolgens geheel op de Moslims, die intussen minder dan tien procent van het totale grondgebied van Bosnië-Herzegovina in handen hadden.

De Kroatische leiders in Bosnië trokken zich na het uitbreken van de vijandelijkheden met Moslims begin 1993 steeds minder aan van het centrale gezag in Sarajevo. Al op 18 mei had de ad hoc-groep Joegoslavië van de EG vastgesteld dat de Bosnische Serven hun territoriale doelen in Bosnië hadden bereikt en dat de Kroaten bezig waren hun stuk uit Bosnië te snijden. Zo ontstond feitelijk een opdeling van Bosnië-Herzegovina.⁴² In de Algemene Raad van de EG op 8 juni zei Hurd dat het 'overduidelijk [was] dat de Kroaten stiekem probeerden te bereiken wat de Serven openlijk nastreefden'.⁴³ Op 28 augustus 1993 was er weinig stiekems meer aan. Op die dag werd de 'Kroatische Republiek Herceg-Bosna' uitgeroepen met Mostar als hoofdstad. De Kroatische afgevaardigden werden teruggetrokken uit het Bosnische parlement.

Een ander probleem waarmee Izetbegović te kampen had was onenigheid in eigen gelede-

41 Zie bijv. 'Moslims slachten burgers af', *de Volkskrant*, 16/09/93; 'Kroaten nemen wraak na bloedbad', *Het Parool*, 16/09/93. Zie bijv. ook Robert Block, 'Doodseskaders in Mostar genadeloos', *Het Parool*, 07/09/93; 'Gevangen moslims worden in kampen van Kroaten gefolterd', *NRC Handelsblad*, 07/09/93; 'VN vragen om druk op

Bosnische Kroaten', *NRC Handelsblad*, 08/09/93; Rudolf Gruber, 'Die Hölle von Mostar', *Die Woche*, 26/08/93.

42 ABZ, DPV/ARA/01818. Coreu, 18/05/93, cpe/sec 577.

43 ABZ, DPV/ARA/01818. Faber 13 aan Kooijmans, 08/06/93.

ren. In de eerste plaats was er Fikret Abdić, de man die heerste over de enclave Bihać en aan het begin van de oorlog vermoedelijk een coup tegen Izetbegović had willen plegen toen deze zich tijdelijk in gevangenschap van de JNA bevond. Rond Bihać was het relatief rustig gebleven. In het begin van de oorlog hadden Bosnische Serven Bihać gedurende enkele maanden beschoten, maar zij deden geen serieuze pogingen de stad in te nemen. Vanaf de herfst van 1992 was het zelfs tamelijk vredig. Dat kwam mede door de smokkelpraktijken van Abdić die in het noorden van de enclave in een kasteel bij Velika Kladuša woonde.⁴⁴ Abdić was in 1967 op jonge leeftijd manager geworden van de landbouwonderneming Agrokomerc in Bihać. Hij maakte deze onderneming tot een groot succes; er waren maar liefst dertienduizend werknemers in dienst, die hem vereerden als hun vader ('Babo'). In 1987 werd hij echter gearresteerd nadat was gebleken dat zijn bedrijf ongedekte leningen had uitgeschreven. Dat was een praktijk die veel voorkwam in het toenmalige Joegoslavië, maar de omvang waarop Agrokomerc dit had gedaan, was groot. Velen in de leiding van de communistische partij van Bosnië bleken op de hoogte te zijn geweest. Het schandaal dat hierover ontstond, werd een aanklacht tegen de communistische partij van Bosnië-Herzegovina, die daardoor veel krediet verloor. Abdić en enkele anderen werden veroordeeld tot gevangenisstraffen. Dit deed zijn populariteit evenwel geen schade, integendeel. Onder veel Moslims bestond het idee dat hij geofferd was omdat hij Moslim was. In 1990 werd hij vrijgelaten en bij de verkiezingen in dat jaar werd hij dan ook gekozen als een van de twee Moslim-vertegenwoordigers voor het presidium. Hij behaalde hierbij de meeste stemmen, meer dan Izetbegović, en had er daarom eigenlijk recht op voorzitter van het presidium te worden. Abdić liet de eer echter aan Izetbegović, die eind 1991 weigerde, volgens het rotatieschema, zijn plaats af te staan. Nadat Izetbegović de vermoedelijke coup poging in mei 1992 zonder politieke schade had weten te overleven, trok Abdić zich terug in Bihać, waarvan hij de onbetwiste leider werd.

Tijdens de oorlog in Bosnië liet hij tal van producten vanaf de Adriatische kust door Krajina aanvoeren naar Bihać, dat een soort verdeelstation voor goederen werd tussen Kroatische, Servische en Moslim-gebieden. Al vanaf het voorjaar van 1993 liepen er geruchten dat Fikret Abdić opnieuw een coup wilde plegen binnen de Bosnische regering.⁴⁵ Omgekeerd waren er geruchten dat kringen rond Izetbegović probeerden Abdić te vermoorden.⁴⁶ Niet alleen Abdić zelf zag zich als een alternatief voor Izetbegović, ook Owen had oog voor de politieke potenties van deze Moslim, die zo gemakkelijk zaken deed met Serven in zowel Servië als Bosnië-Herzegovina. Al vanaf begin 1993 hield Owen hem op de hoogte over het verloop van de vredesbesprekingen.⁴⁷ Hoe meer Owen gefrustreerd raakte door de onverzettelijkheid van Izetbegović (zie hoofdstuk 11), hoe aantrekkelijker het leek om Abdić op zijn minst als breekijzer te gebruiken. Deze verkondigde namelijk de mening dat er een eind moest worden gemaakt aan de gevechten in Bosnië-Herzegovina.⁴⁸ Owen deed alles wat

44 Vgl. Detrez, *Sloop*, pp. 287-289; Judah, *Serbs*, pp. 242-247; Rathfelder, *Sarajevo*, pp. 167-173.

45 Kumar, *Divide*, p. 65; 'Bosnische regering verdeeld aan vooravond vredesbesprekingen Genève', *ANP*, 22/06/93, 20:25 uur.

46 'Zagreb Daily on plan to assassinate Bosnian Muslim leader Abdic', *BBC Summary of World Broadcasts*, 12/07/93.

47 Owen cd-rom. Message from Lord Owen to Fikret Abdic, 02/01/93; ibidem, Letter from David Owen to Fikret Abdic, 13/01/93. Zie ook ibidem, Report of Lord Owen's meeting with British Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, New York, 04/03/93.

48 'Bosnische Moslim-leiding voert openlijk ruzie', *ANP*, 16/07/93, 15:31 uur.

in zijn vermogen lag om de positie van Abdić op te bouwen.⁴⁹ Dit proces leidde er ten slotte toe dat op 27 september 1993 de lokale assemblee van Velika Kladaša in Bihać onder aanvoering van Fikret Abdić de banden met Sarajevo verbrak en Bihać uitriep tot de Autonome Provincie West-Bosnië.⁵⁰ Daarna sloot Abdić een overeenkomst met zowel de Kroatische als de Servische leiders in Bosnië.⁵¹ De Bosnische regering onder leiding van Izetbegović bestempelde zijn actie als verraad. Abdić werd uit de SDA en het presidium gestoten en de regering stuurde het Vijfde Korps op de afvallige Moslims in Bihać af. Abdić vormde een eigen leger, dat met hulp van Kroaten en Bosnische Serven streed tegen het Vijfde Korps van de ABiH onder leiding van generaal Dudaković.

Niet alleen Abdić bezorgde Izetbegović grijze haren. In Sarajevo zelf groeide na vijftien maanden oorlog de kritiek op Izetbegović wegens zijn voortdurende besluiteloosheid.⁵² Tot die besluiteloosheid was overigens ook wel aanleiding als het ging om de staatkundige toekomst van het gebied dat de regering Izetbegović bestuurde. Er waren in dat verband twee of drie kampen in de Bosnische hoofdstad.

Doordat het grondgebied waarover de Bosnische regering heerste door de etnische zuiveringen kleiner en kleiner was geworden, was de multi-etnische staat waarnaar Izetbegović aan het begin van de oorlog had gezegd te streven als doelstelling steeds verder weg komen te liggen. In het voorjaar van 1993 schreef de Canadese historicus Michael Ignatieff, die ten aanzien van zowel de Balkan als vredesoperaties als een expert gold, dat etnische apartheid een gruwel mocht zijn en dat het Vance/Owen-plan om die reden in het Westen was bekritiseerd, maar volgens hem zouden de burgerslachtoffers van de oorlog in Bosnië-Herzegovina zulke scrupules niet kennen. Het Westen had deze burgers niet kunnen beschermen en kon nu moeilijk verwachten dat zij zich veel gelegen lieten aan de westerse beginselen van multi-etniciteit.⁵³ Aan Bosnische Moslim-kant was ruim een jaar na het begin van de oorlog het streven naar een multi-etnische staat Bosnië-Herzegovina dan ook flink geërodeerd.⁵⁴ In de loop van de oorlog was de islamisering van de Moslims in Bosnië voortgegaan, mede door toedoen van hulp van geloofsgenoten uit landen als Saoedi-Arabië, Iran en Algerije, die strenger in de geloofsleer waren.⁵⁵ Vanaf juni 1992 namen zogenoemde mujaheddin of 'heilige strijders' uit Iran, Afghanistan, Pakistan, Algerije, Turkije, Bahrein en Qatar deel aan de oorlog in Bosnië aan de kant van de Moslims. Hun aantal ging de enkele honderden niet te boven,⁵⁶ maar wat in dit verband belangrijker is, is dat hun optreden de zegen had van Izetbegović.⁵⁷ In de loop van de oorlog gingen prominente SDA'ers zich keren tegen etnisch gemengde huwelijken en verlangden zij een verbod op het afspelen van Servische muziek door radiostations in Sarajevo. In de scholen werd islamitisch godsdienstondericht ingevoerd.⁵⁸ In de ABiH werden roken en drinken om religieuze redenen verboden.⁵⁹ Veel Mos-

49 Simms, *Hour*, pp. 163-164; Paul Lewis, 'Bosnians Divide Over New Talks To Split Country', *The New York Times*, 23/06/93.

50 Ramcharan, *Conference*, pp. 1351-1354.

51 Ramcharan, *Conference*, pp. 1354-1357.

52 John Pomfret, 'Bosnian Mourns 'Tragic Reality' of Partition', *The Washington Post*, 06/07/93.

53 Michael Ignatieff, 'Het kleine verschil en de grote gevolgen', *De Groene Amsterdammer*, 19/05/93, pp. 16-18. Het artikel verscheen eerder in *New York Review of Books*.

54 Burg & Shoup, *War*, pp. 12-13.

55 Caroline de Gruyter, 'In de tang van de halve maan', *Elsevier*, 14/11/92, pp. 68-69.

56 VN, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, n. 47.

57 VN, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28/12/94, Annex III.A, II.B.2.

58 Cohen, *Hearts*, p. 289; Burg & Shoup, *War*, p. 196.

59 Rathfelder, *Sarajevo*, p. 176.

lims gingen voor het eerst in hun leven vasten met ramadan en de moskeeën liepen vol.⁶⁰ In het gebied onder controle van de Bosnische regering ontstond steeds meer een eenpartijstaat van de SDA.⁶¹

Begin juli oefenden Owen en Stoltenberg grote druk uit op Izetbegović om akkoord te gaan met het verdeelingsplan van Milošević en Tudjman. Zou hij dat niet doen, dan zou dat het eind van de vredesbesprekingen en van de aanwezigheid van de VN in Bosnië kunnen betekenen.⁶² Een meerderheid van zeven leden van het Bosnische presidium, dat bestond uit Moslims, Kroaten, Serven, een jood en een Hongaar, bleek in de loop van juni bereid te zijn zich neer te leggen bij een etnische opdeling als basis voor verdere vredesbesprekingen.

Volgens journalisten in de Bosnische hoofdstad was een andere groep militaire en politieke leiders in Sarajevo echter in toenemende mate bereid Izetbegović aan de kant te schuiven als hij zou toestemmen in een feitelijke opdeling van het grondgebied.⁶³

Er was nog een derde weg tussen een multi-etnisch Bosnië en een Moslim-staat van kleinere omvang. Dat was een integrale islamitische staat Bosnië, waar zelfs nog Moslim-gebieden daarbuiten aan zouden kunnen worden toegevoegd, zoals Sandžak. Die gedachte werd aangehangen door vice-president Ejup Ganić, zelf afkomstig uit Sandžak.⁶⁴

Deze stromingen waren vaak zelfs in één persoon verenigd. Multi-etniciteit was onder veel Moslims de dominante trek, maar – als het niet anders mogelijk was – kon men terugvallen op een Moslim-nationalistisch perspectief.⁶⁵ Hoewel Izetbegović vanaf het begin van de oorlog in Bosnië openlijk vrijwel steeds had gesproken over de integriteit en multi-etniciteit van de staat Bosnië-Herzegovina⁶⁶ zou hij die volgens de bevelhebber van de ABiH Halilović binnenskamers allang hebben opgegeven.⁶⁷ Zo zouden Izetbegović en Ganić in november 1992 met de leider van de Moslims in Sandžak, Sulejman Ugljanin, de mogelijkheid hebben besproken om Oost-Herzegovina op te geven in ruil voor Sandžak. In januari 1993 zou Izetbegović zich, volgens Halilović, hebben laten overtuigen door de Palestijnse leider Yasser Arafat dat hij genoeg moest nemen met het gebiedsdeel dat de Moslims bij het Vance/Owen-plan toeviel. Arafat zou aan Izetbegović hebben gezegd dat als hij weigerde akkoord te gaan met het territorium dat hem in dat plan was toebedeeld, hij later met lege handen zou staan.⁶⁸ Op 15 november 1993 zou Izetbegović voor de Bosnische radio verklaren dat een multi-etnisch Bosnië-Herzegovina onmogelijk was geworden. Hij noemde het onaanvaardbaar dat Serven en Kroaten – hij sprak van *četniks* en *ustashe* – ooit nog samen met Moslims deel zouden uitmaken van een gezamenlijk presidium. Gebied dat niet via de onderhandelingsstafel teruggekregen kon worden van de Bosnische Serven zou gewapenderhand op hen

60 Rathfelder, *Sarajevo*, pp. 176-177.

61 Judah, *Serbs*, p. 218.

62 NCA/Agence France Presse/Reuter/AP, A-wire, 08/07/93, 03:14:18 uur.

63 'Bosnia's Moslem President faces appalling dilemma', Reuter B-wire, 09/07/93, 17:52:41 uur.

64 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 67/92, 17/09/92; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 78/92, 26/10/92; MID, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 03/93, 11/01/93; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische

federatie, 47/93, 03/08/93; Nicole Lucas, 'Bosnische vice-president: "Kroaten hebben ons nodig"', *Trouw*, 23/02/93; John F. Burns, 'Serbs' Attack on Sarajevo Keeps Bosnians From Talks', *The New York Times*, 23/07/93.

65 Donia & Fine, *Bosnia*, p. 265.

66 Zie bijv. ook Caroline de Gruyter, 'Redder van Joegoslavië', *Elsevier*, 29/02/92, p. 44; Caroline de Gruyter, 'In de tang van de halve maan', *Elsevier*, 14/11/92, p. 69.

67 Halilović, *Strategija*, pp. 18-19.

68 Halilović, *Strategija*, p. 23.

heroverd moeten worden.⁶⁹ In maart 1994 zou Izetbegović openlijk verklaren dat multi-ethniciteit weliswaar goed klonk, maar, eerlijk gezegd, ‘een leugen’ was: ‘Want een soldaat sterft niet voor het samenleven van etnische groepen, maar hij verdedigt zijn volk.’⁷⁰

Eind juni 1993 deed Owen een poging zaken te doen met de leden van het Bosnische presidium die bereid waren te onderhandelen op basis van het plan van Milošević en Tudjman. Izetbegović leek het van hen te gaan verliezen. De onderhandelingsdelegatie van zeven presidiumleden vertrok zonder hem en vice-president Ganić naar Genčve.⁷¹ Op 29 juni stelde de meerderheid van het presidium Izetbegović voor de keus of hij de staat Bosnië-Herzegovina wilde blijven vertegenwoordigen of voortaan beschouwd moest worden als voorvoerder van de Moslims.⁷²

Dat Izetbegović zijn vrouw, twee dochters en hun kinderen eind juni naar Turkije stuurde, waar de familie Izetbegović bezittingen had, leek samen te hangen met de binnenlandspolitieke moeilijkheden waarin hij verkeerde. Het Turkse ministerie van Buitenlandse Zaken zag zich genooddaakt te verklaren dat de komst van een deel van de familie niet betekende dat Izetbegović ook zelf naar Turkije zou vertrekken en zich, zoals de geruchten wilden, op korte termijn bij zijn familieleden in de stad Bursa in het noordwesten van Turkije zou vestigen.⁷³

Intussen oefende Owen grote druk uit op Izetbegović om weer aan de onderhandelings-tafel plaats te nemen.⁷⁴ Begin juli ging een zichtbaar vermoeide Izetbegović overstag en verklaarde bereid te zijn te onderhandelen op basis van het plan van Milošević en Tudjman voor een zeer los staatsverband bestaande uit drie afzonderlijke delen voor Kroaten, Moslims en Serven. In een interview met John Pomfret van *The Washington Post* zei hij: ‘I can’t accept it, but it seems that it is becoming an ugly, tragic reality. (...) All the cards are in my enemies’ hands. Still, how can I surrender?’⁷⁵ Kort daarna zei hij tot de conclusie te zijn gekomen dat voortzetting van de oorlog tot collectieve zelfmoord van de Moslims zou leiden. Aanvaarding van een opdeling van Bosnië-Herzegovina kon daarom volgens hem onvermijdelijk zijn.⁷⁶ Op 17 augustus zei de Bosnische Permanente Vertegenwoordiger bij de VN Sacirbey tijdens een persconferentie dat Izetbegović nog steeds het beginsel van een multi-etnische staat aanhing, maar de Bosnische regering ‘found itself without any option

69 ‘Bosnië moslimstaat’. Izetbegović zet punt achter multi-etnisch bestuur’, *Trouw*, 16/11/93; ‘Bosnia: Izetbegovic says common Bosnia no longer possible’, *Reuter Business Briefing*, 15/11/93, 07:45 uur.

70 Hannes Hofbauer, ‘Neue Staaten, neue Kriege. Die Zerstörung Jugoslawiens (1991-1999)’, in: idem (Hg.), *Balkankrieg*, p. 86.

71 ‘Bosnische regering verdeeld aan vooravond vredesbesprekingen Genève’, *ANP*, 22/06/93; Paul Lewis, ‘Bosnians Divide Over New Talks To Split Country’, *The New York Times*, 23/06/93; ‘Ne, nismo izolirani’, *Večernji List*, 24/06/93; ‘Bosnia-Herzegovina Presidency to secure equality of all three peoples’, *Yugoslav Daily Survey*, 25/06/93.

72 ‘Ultimatum aan Izetbegović’, *ANP*, 29/06/93, 23:06 uur.

73 ‘Milliyet: Izetbegovic to move to Turkey’, *Yugoslav Daily Survey*, 01/07/93; ‘Izetbegovic allegedly going into exile to Turkey’, *DPA, B-wire*, 30/06/93, 14:24:45; ‘Izetbegovic’s family to take shelter in Turkey’, *DPA, B-wire*, 30/06/93, 17:26:30 uur.

74 Vladimir Voronkov, ‘Owen says Moslems running out of time to deal’, *TASS*, 06/07/93.

75 John Pomfret, ‘Bosnian Mourns “Tragic Reality” of Partition’, *The Washington Post*, 06/07/93.

76 ‘Bosnia’s Moslem President faces appalling dilemma’, *Reuter B-wire*, 09/07/93, 17:52:41 uur.

but to concede the positions forced upon it': een plan tot een driedeling van Bosnië 'was now being "shoved down our throats"'.⁷⁷

4. Het verdere verloop van de onderhandelingen

Eind juli keerde Izetbegović terug aan de onderhandelingstafel en namen de echte onderhandelingen over een opdeling van Bosnië-Herzegovina een aanvang. Vanaf begin augustus bleef hij echter weer weg en zei niet te zullen terugkeren zolang de VRS de berg Igman bezet hield. Toen de Bosnische president op 17 augustus terugkeerde, bleek hij bereid een driedeling van Bosnië-Herzegovina binnen zijn bestaande grenzen te aanvaarden. Op 20 augustus 1993 legden Owen en Stoltenberg aan de drie partijen in het Bosnië-conflict een ontwerp-overeenkomst voor, waarop zij binnen tien dagen een reactie moesten formuleren. Kennelijk om te voorkomen dat Izetbegović dadelijk bezwaar zou maken, drong Christopher er in een brief bij hem op aan dat hij zich achter het plan zou opstellen.⁷⁸ Het ontwerp kende 52 procent van het grondgebied toe aan de Bosnische Serven, 17 procent aan de Kroaten en 31 procent aan de Moslims. Op het niveau van de unie van deze drie gebieden zou een presidium komen, bestaande uit de presidenten van de drie constituerende delen. Elke vier maanden zou een ander voorzitter van het presidium zijn. Alle besluiten daarbinnen moesten eenstemmig worden genomen. De belangrijkste bevoegdheden op het niveau van de unie betroffen het buitenlands beleid en de internationale handel. Er zou een parlement komen van 120 leden, waarvan elk van de republieken er veertig zou kiezen. Net als in de grondwet van 1974 voor heel Joegoslavië was bepaald dat geen van de constituerende delen zich uit de unie zou mogen terugtrekken zonder toestemming van de ander. Het is de vraag of in het licht van de ervaringen in Joegoslavië vanaf 1991 die bepaling veel indruk zal hebben gemaakt op de strijdende partijen in Bosnië, in het bijzonder op de Moslims, die er bovendien rekening mee zullen hebben gehouden dat de Serven het functioneren van de unie eenvoudig aan hun laars konden lappen door er zich niets van aan te trekken. Ook dat was sinds eind jaren tachtig in Joegoslavië geen onbekend fenomeen.⁷⁹ Voor de Moslims was het voorstel zeer onvoordelig, gezien hun aandeel in de bevolking en wegens het ontbreken van een toegang tot de zee. Het ontwerp voorzag wel in een corridor die de drie oostelijke enclaves zou verbinden met het Moslim-gebied in Centraal-Bosnië.

Izetbegović besloot verder te gaan met onderhandelen en het Owen/Stoltenberg-plan voorwaardelijk te aanvaarden. In het Bosnische parlement zei hij op 27 augustus 1993: 'Onze taak is nu te redden van Bosnië wat we kunnen. Dat is onze taak, hier en nu – zodat misschien ergens in de toekomst heel Bosnië kan worden gered.'⁸⁰ Anderhalve week eerder had hij al gezegd een 'tijdelijke' opdeling te willen aanvaarden.⁸¹ Generaal Rasim Delić, die op 10 juni Sefer Halilović was opgevolgd als bevelhebber van de AbiH, adviseerde het Moslim-parlement het plan van Owen en Stoltenberg te aanvaarden omdat de Moslim-

77 ABZ, PVNY. Press conference by Bosnia and Herzegovina, 17/08/91, bijl. bij PV New York aan DPV/PZ en DEU/OE, 19/08/93 faxnr. 7879.

78 David Binder, 'U.S. Policymakers on Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992', *The New York Times*, 29/08/93.

79 Vgl. Hayden, *Blueprints*, p. 108.

80 Ljiljan, nr. 33, 1993, geciteerd in X. Bougarel,

'Bosnia and Hercegovina – State and Communitarianism', Dyker & Vejvoda (ed.), *Yugoslavia*, p. 106.

81 'Izetbegović: opdeling is tijdelijk', *NRC Handelsblad*, 16/08/93; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 49/93, 18/08/93.

strijdkrachten hun reserves vrijwel hadden uitgeput. Weliswaar boekte de ABiH successen tegen de Kroaten, maar tegelijkertijd verloren ze tegenover de Serven.⁸² Na deze aanbevelingen ging het parlement akkoord met de compromisbenadering van Izetbegović: op de korte termijn instemmen in de hoop later meer te kunnen realiseren.

Op 31 augustus werden de onderhandelingen in Genève hervat. De Bosnische Kroaten en Moslims wilden nader spreken over de kaart. De Moslims eisten vier procent meer gebied. Van de Serven verlangden zij gebieden in Oost-Bosnië en teruggave van de steden Prijedor en Sanski Most in het westen. Van de Kroaten vroegen zij Neum, dat hun een toegang tot de zee zou verschaffen. Voor de Kroaten was dat moeilijk verteerbaar, want dat zou een onderbreking van het eigen grondgebied aan de Dalmatische kust betekenen. De Bosnische Serven en Kroaten kwamen onvoldoende tegemoet aan de Moslim-eisen en daarom werden de onderhandelingen op 1 september opgeschort.

In de tweede week van september reisde Izetbegović naar de Verenigde Staten om in het Amerikaanse Congres steun te zoeken. Hij kwam echter van een koude kermis thuis, want zowel president Clinton als de afgevaardigden met wie hij sprak, vertelden hem dat de Amerikaanse regering hem niet te hulp zou schieten om zijn onderhandelingspositie te versterken. Het verzoek van Izetbegović om Amerikaanse bombardementen op Bosnisch-Servische stellingen als de VRS het beleg van Sarajevo niet voor een bepaald tijdstip zou hebben beëindigd, wees Clinton zonder meer van de hand. Volgens de Amerikaanse president moesten nu onderhandelingen in plaats van bombardementen de oplossing voor Sarajevo brengen. In feite was het bezoek van Izetbegović aan Clinton contraproductief, want de Amerikaanse president greep de gelegenheid aan om een aantal scherpe voorwaarden te stellen aan Amerikaanse deelname aan een implementatiemacht voor het vredesakkoord. Zo zouden de Amerikanen alleen meedoen als de troepen onder een NAVO-commando kwamen.⁸³ Terug in Bosnië besloot Izetbegović eieren voor zijn geld te kiezen. Op 14 september kwamen Izetbegović en Tudjman overeen met ingang van 19 september alle vijandelijkheden tussen Moslims en Kroaten in Bosnië te beëindigen.⁸⁴ Tudjman had uiteindelijk meer baat bij deze overeenkomst dan bij een alliantie met de Bosnische Serven. Zij maakte de Kroatische regeringstroepen die hij had ingezet in de steeds heviger gevechten tegen de ABiH vrij voor een eventuele confrontatie met de Serven die nog steeds meer dan een kwart van het grondgebied in Kroatië bezet hielden. Bovendien kon hij zo het hoofd bieden aan de groeiende internationale kritiek op zijn steun aan het gewelddadige optreden van de Bosnische Kroaten, vooral in Mostar. Op 16 september volgde een soortgelijke overeenkomst van Izetbegović met Milošević, Karadžić en Bulatović.⁸⁵ Owen en Stoltenberg grepen de overeenkomsten aan om de besprekingen over hun plan te hervatten. Op 21 september werd op het Britse vliegdekschip *HMS Invincible* een overeenkomst bereikt. Die ging nog verder dan het Owen/Stoltenberg-plan in de richting van een opdeling. Volgens de nieuwe overeenkomst er zouden binnen twee jaar nadat een territoriale overeenkomst was bereikt, referenda worden gehouden in de afzonderlijke etnische gebieden over de status daarvan, een

82 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 53/93, 03/09/93.

83 Burg & Shoup, *War*, p. 279; 'Clinton geeft Izetbegović nul op rekest', *Het Parool*, 09/09/93; 'VN willen alleen met NAVO vredesmacht vormen voor Bosnië', *ANP*, 09/09/93, 03:26 uur.

Clinton herhaalde dit standpunt in de weken daarna. Zie bijv. 'Clinton noemt voorwaarden voor Amerikaanse inmenging in Bosnië', *ANP*, 27/09/93, 23:54 uur.

84 Ramcharan, *Conference*, pp. 1346-1348.

85 Ramcharan, *Conference*, pp. 1348-1351.

zinsnede die al was opgenomen in de overeenkomst van Izetbegović met de (Bosnisch-) Servische leiders van 16 september en aangaf dat de Bosnische president zich neerlegde bij een opdeling.⁸⁶ Kennelijk probeerden Owen en Vance de Kroatische en Servische leiders over te halen een groter gebied aan de Moslims te gunnen in ruil voor het recht op afscheiding van hun gebieden. Op 21 september kwamen de partijen bijeen in Sarajevo om hierover verder te spreken.

Een ruil van de oostelijke enclaves?

Vanaf eind juli had bij de besprekingen onder leiding van Owen en Stoltenberg de positie van de oostelijke enclaves een belangrijke plaats op de agenda ingenomen. Als er sprake zou zijn van een opsplitsing van Bosnië, dan maakte Karadžić, die binnen de SDS altijd een sterke regionale binding met Oost-Bosnië had gehad,⁸⁷ aanspraak op de Moslim-enclaves Srebrenica, Žepa en Goražde, die daar waren gelegen. Karadžić verklaarde in ruil daarvoor af te zien van alle Servische claims op de hoofdstad Sarajevo.⁸⁸ Izetbegović meende echter dat de drie enclaves deel moesten uitmaken van een aaneengesloten Moslim-gebied en hij wist zich daarbij gesteund door Owen en Stoltenberg.⁸⁹ Volgens hun plannen zouden de drie Moslim-enclaves met elkaar worden verbonden en vervolgens door een corridor met Sarajevo.

Na de totstandkoming van het akkoord op de *HMS Invincible* opende Izetbegović overleg met zowel Servische leiders als zijn eigen achterban over een gebiedsruil met de Bosnische Serven waarbij Srebrenica zou zijn inbegrepen. Izetbegović stuurde Muhamed Filipović naar Belgrado om hierover te onderhandelen met Milošević. Zelf overlegde hij met Krajišnik en apart daarvan met een negen man tellende delegatie van Moslims onder leiding van Fahrudin Salihović, die uit Srebrenica was ontboden. De delegatie, die met een helikopter van UNPROFOR heen en weer reisde, bestond, voorzover valt na te gaan, verder uit de ondercommandant van Orić Ramiz Bećirović, de arts Avdo Hasanović, politiecommandant Hakija Mehuljić, Hajrudin Avdić, Mehmedalija Ustić, Ibrahim Bećirović, Nedžad Bektić en Džemal Mastić. Deze delegatie wees het plan voor een ruil tussen Srebrenica en Vogošća, een buitenwijk van Sarajevo, evenwel af.⁹⁰

Nadien is volgens de Bosnische Serven nog vaak een uitruil van de oostelijke enclaves voor een deel van Sarajevo ter discussie geweest, hetzij in internationaal overleg, hetzij in rechtstreekse contacten tussen Moslims en Serven. Zo zou Milošević er op 11 november 1993 telefonisch contact over hebben onderhouden met Izetbegović.⁹¹ De Moslims konden er

86 Ramcharan, *Conference*, p. 1349.

87 Bougarel, *Bosnië*, p. 64.

88 'Karadžić nudi Sarajevo za Goražde, Žepu i Srebrenicu!', *Oslobodjenje*, 24/06/93; MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 43/93, 29/06/93.

89 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 43/93, 29/06/93; 49/93, 18/08/93.

90 Halilović, *Strategija*, p. 109; interviews S. Halilović en S. Rustempašić, 17/04/98; H. Mehuljić, 19/04/98 en 21/05/99; H. Selmanagić, 07/08/97; S. Vilić, 15/04/98; '5,000 Muslim Lives for

Military Intervention', *Dani*, 22/06/98; Esad Hećimović, 'Hoe ze Srebrenica hebben verkocht en de macht behouden', *Dani*, september 1998; Rusmir Mahmutćehajić in: Magaš & Žanić (eds), *War*, p. 237; Vanno Jobse, 'Srebrenica is al in april 1993 gevallen', *Het Parool*, 16/07/95; Documentaire over Naser Orić, deel 2, van Geertjan Lasche, 2 *Vandaag*, 26/02/01; 'Opnieuw vraagt tekenen rond inzet Dutchbat enclave Srebrenica', *Metro*, 26/02/01; 'Enclave viel door verraad', *Algemeen Dagblad*, 24/02/01; United Nations, *Srebrenica-Report*, par. 115.

91 Hartmann, *Milošević*, p. 314.

echter nooit definitief toe besluiten.⁹² Izetbegović ontkent daarentegen voorafgaand aan het overleg in Dayton ooit met Serven te hebben gesproken over een gebiedsruil waarin Srebrenica begrepen zou zijn.⁹³

Een mogelijke ruil van gebieden kwam echter ook ter sprake in contacten van Nederlandse ambtenaren van Buitenlandse Zaken met de Permanente Vertegenwoordiger van Bosnië-Herzegovina bij de VN, Muhamed Sacirbey. De familie van Muhamed Sacirbey, die in 1956 was geboren in Sarajevo, had in 1963 Joegoslavië verlaten. Deze leefde daarna achtereenvolgens in West-Europa en Noord-Afrika om in 1967 naar de Verenigde Staten te verhuizen. Daar studeerde Muhamed Sacirbey rechten en behaalde hij een MBA aan de Columbia University School of Business in New York. Nadat hij tot 1992 werkzaam was geweest bij diverse grote Amerikaanse bedrijven werd hij in mei 1992 benoemd tot de eerste Permanente Vertegenwoordiger van Bosnië bij de Verenigde Naties. In die rol werd hij door vriend en vijand bewonderd om zijn krachtige verdediging van de belangen van Bosnië.⁹⁴ Sacirbey, die indertijd een Nederlandse vriendin had, onderhield zeer goede betrekkingen met de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger Biegman en was een veel geziene gast op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken.⁹⁵

In gesprekken met hem werd het Nederlandse ambtenaren duidelijk dat een ruil van Srebrenica tegen, bijvoorbeeld, delen van Sarajevo onbespreekbaar was. Sacirbey gaf aan dat de vertegenwoordigers van Srebrenica er zelf tegen waren en dat het ook anderszins politiek onhaalbaar zou zijn voor Bosnische Moslims om in te stemmen met een opgave van de oostelijke enclaves. De Bosnische Moslims wisten volgens ambtenaren van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken de publiciteit zo goed te bespelen dat het ondenkbaar werd voor het Westen openlijk te pleiten voor een oplossing waarbij de *Safe Areas* zouden worden opgegeven in ruil voor andere gebieden. De gedachte-exercities hadden wel plaats, maar het idee werd steeds vrijwel onmiddellijk als onhaalbaar van tafel geveegd.⁹⁶ In februari 1994 probeerde de Amerikaan Redman, opvolger van Bartholomew als speciale Amerikaanse afgezant bij de vredesbesprekingen, nog een keer een gebiedsruil tussen Srebrenica en Žepa (voor de Moslims) en delen van Sarajevo (voor de Serven) voor te stellen, maar de Moslims gingen er niet serieus op in.⁹⁷

Volgens minister Kooijmans is er wel met de Bosnische regering gesproken over evacuatie van de bevolking uit de oostelijke enclaves, maar leidde dat steeds tot het verwijt dat er dan zou worden meegewerkt aan etnische zuivering.⁹⁸ Daarmee ontstond voor het Westen het

92 Interviews A. Buha, 17/12/99; D. Ćosić, 13/09/01; D. Harland, 04/08/97; V. Matović, 02/08/01; M. Steiner, 06/07/00; M. Toholj, 14/12/99. Zie ook interviews H. Mehlić, 19/04/98 en 21/05/99; ABZ, Kabinetsarchief: coll. Van den Broek. Voorhoeve aan Van Mierlo, 25/10/94, met bijl.: Wijnaendts 243 aan Van Mierlo, 18/10/94 en Van Mierlo aan Voorhoeve, 01/11/94

93 Interview David Harland met Izetbegović, 16/07/99.

94 Interviews A. Buha, 17/12/99 en B.J. van Eenennaam, 22/08/00; Čuvalo, *Dictionary*, p. 205.

95 Interviews N. Biegman, 03/07/00; O. Hattinga

van 't Sant, 18/07/00; F.A.M. Majoor, 19/04/00; C. Minderhoud, 02/06/00; P. Bas Backer, 22/05/00; J.L. Sandee, 12/06/00; H. Hazewinkel, 17/04/00; J.M. Vos, 24/06/99; en H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

96 Interviews O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00; F.A.M. Majoor, 19/04/00; H.A.C. van der Zwan, 12/04/00. Verder: Sacirbey was principieel tegen elke vorm van ruil: vertrouwelijk vraaggesprek (97); TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting J.J.C. Voorhoeve, 31/05/00, p. 200.

97 Vertrouwelijk vraaggesprek 53.

98 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

probleem dat de partijen in de regio zelf een oplossing tot stand moesten brengen voor de enclaves en dat moest dan bovendien gebeuren door onderhandelingen, niet door een militair fait accompli. Eigener beweging konden de Moslims echter niet besluiten tot een ruil van de oostelijke enclaves.

Een nieuwe koers van de Bosnische regering na de verwerping van het Owen/Stoltenberg-plan

Op 28 september kwam in Sarajevo een volstrekt nieuwe instelling bijeen om zich te beraden over de *Invincible*-overeenkomst: de Bosnische assemblee (*Bošnjački sabor*), een vergadering van 349 politici, geestelijken, kunstenaars en intellectuelen, die besloot dat voortaan niet langer Moslims de officiële aanduiding van de desbetreffende bevolkingsgroep zou zijn, maar Bosniakken. Dit duidde op een beleidswijziging. In 1990 had de SDA elk voorstel tot verwijzing naar een Bošniak-identiteit, zoals Adil Zulfikarpašić die toen graag zag, afgewezen. Zulfikarpašić had toen uiteindelijk zijn eigen *Muslimanska Bošnjačka Organizacija* (MBO) opgericht (hoofdstuk 3). Nu omarmde de SDA plotseling het begrip Bosniakken als aanduiding voor de inwoners van de Bosnische staat.

Deze bijeenkomst aanvaardde in naam het *Invincible*-akkoord. Feitelijk verwierp zij dit plan, omdat aan de acceptatie de voorwaarde werd verbonden dat de Bosnische Serven en Kroaten alle door hen veroverde gebieden aan de Moslims zouden afstaan. De volgende dag nam het parlement van Bosnië-Herzegovina hetzelfde standpunt in. Daarbij was een speciale rol weggelegd voor legerleider Delić. Terwijl hij een maand tevoren nog had aangeraden in te stemmen met het Owen/Stoltenberg-plan omdat het leger uitgeput was, drong hij nu, samen met Ganić, aan op verzet tegen het *Invincible*-akkoord, omdat de ABiH inmiddels successen boekte tegen de Bosnische Kroaten. Het slagveld lonkte hen meer toe dan de onderhandelingstafel. Desnoods moesten er in de komende winter nog maar tweehonderdduizend doden vallen, aldus Ganić.⁹⁹

Izetbegović, die inzag dat hij voorlopig met minder dan heel Bosnië genoeg moest nemen, maar kennelijk nog niet de hoop had opgegeven op termijn heel Bosnië in handen te krijgen, had inmiddels besloten de weg in te slaan die Tito vijftig jaar eerder had bewandeld met zijn partizanen. Vanuit een kerngebied zou hij proberen steeds meer terrein te veroveren met als einddoel: heel Bosnië. Voor de Bosnische televisie verklaarde hij in november 1993:

We moeten lering trekken uit de goede dingen van de vorige oorlog... Wanneer de četniks of ustaše ergens kwamen, vluchtte de bevolking, want het waren legers die burgers ombrachten; wanneer de partizanen arriveerden, vluchtte zij niet... De partizanen waren wreed en erg hard tegenover hun vijanden, maar het staat vast dat zij geen vrouwen en kinderen vermoordden, en daarom hebben zij overwonnen.

En hij voegde daaraan toe:

In het gebied dat onder controle staat van het Bosnische leger, moeten we een ruimte scheppen, waarbinnen het recht regeert, waarin de beschaving wordt bewaard en waarbinnen de democratie heerst en die basisregel krachtens welke niemand in het gebied kan worden vervolgd wegens geloof of

⁹⁹ Eisermann, *Weg*, p. 205.

etniciteit, wegens politieke overtuiging (...) Dan zullen wij kunnen overwinnen (...) en zal de weg vrij zijn naar de reïntegratie van Bosnië.¹⁰⁰

Het startsein voor de nieuwe politiek was gegeven met de *Bošnjački sabor*, een bewuste poging het seculiere karakter van Bosnië-Herzegovina meer op de voorgrond te schuiven.

De tendens naar een beweging die mensenrechten en democratie als tactisch middel in de strijd wierp, trad ook aan het licht bij de benoeming op 25 oktober van Haris Silajdžić, die tot dan toe minister van Buitenlandse Zaken was geweest, tot premier. Silajdžić was de zoon van de imam van de Begovamoskee in Sarajevo.¹⁰¹ Zelf had hij de islam en Arabische talen bestudeerd aan de Garyounis Universiteit in Benghazi in Libië. Hij schreef een proefschrift over de Amerikaans-Albanese betrekkingen tussen 1912 en 1939 en woonde voor het schrijven daarvan een jaar in Washington D.C. Daarna haalde hij een tweede graad in geschiedenis en politieke wetenschappen aan de universiteit van Priština in Kosovo. Vervolgens was hij adviseur van zowel Joegoslavische firma's in Libië als van de Reis-ul-Ulema, de geestelijk leider van de Moslims in Joegoslavië. Silajdžić werd een protégé van Izetbegović, met wie hij in 1990 een van de oprichters van de SDA was. Kort na de verkiezingen van 1990 werd hij minister van Buitenlandse Zaken van Bosnië, wat hij drie jaar lang zou blijven. Silajdžić gold als een agressieve diplomaat, die om die reden bij zijn tegenspeler in de Republika Srpska A. Buha professionele bewondering afdwong.¹⁰² Op 25 oktober 1993 werd hij premier, een functie die hij tot begin 1996 zou vervullen.

Silajdžić trachtte binnen de SDA de tegenstellingen te overbruggen tussen de islamitische fractie en de pro-westerse fractie.¹⁰³ Kennelijk door zijn middenpositie riep hij bij vertegenwoordigers van de internationale gemeenschap nogal uiteenlopende oordelen over zich af. Volgens de één was hij voorstander van een integraal multi-etnisch en multireligieus Bosnië.¹⁰⁴ Volgens de ander behoorde hij tot het kamp dat een fundamentalistische islamitische staat nastreefde.¹⁰⁵ De latere onderhandelaar in het Joegoslavische conflict C. Bildt noemde hem een cynicus.¹⁰⁶ De Nederlandse minister Kooijmans vond hem daarentegen 'een van de meest redelijke': 'ik wou dat ze allemaal zo geweest waren'.¹⁰⁷

Silajdžić had zijn functie pas geaccepteerd nadat hij de toezegging had gekregen dat de autoriteiten zouden optreden tegen de criminele bendes van Delalić en Topalović, die min of meer een staat in de staat waren geworden.¹⁰⁸ Een dag na zijn aantreden, had de actie tegen Topalović plaats (zie hoofdstuk 5). De regering van Silajdžić stelde mensenrechten expliciet centraal in haar programma.

Ogenschijnlijk in strijd met het programma van de regering waren de ontwikkelingen in de ABiH. Zo werd in diezelfde tijd generaal Jovan Divjak gearresteerd, een Serf die de verdediging van Sarajevo voor de Bosnische regering had georganiseerd. Zijn arrestatie was bedoeld om te laten zien dat de ABiH een zuiver Moslim-leger zou worden of, sterker nog, een partijleger, want in feite werd het leger in deze periode onderworpen aan de SDA.¹⁰⁹ De

100 Geciteerd in Bougarel, *Bosnie*, pp. 68-69.

101 Interview V. Andreev, 07/07/00.

102 Interview A. Buha, 17/12/99.

103 Vgl. Čuvalo, *Dictionary*, p. 216.

104 Rogel, *Breakup*, p. 109; Burg & Shoup, *War*, p. 194.

105 Interview V. Andreev, 07/07/00.

106 Interview C. Bildt, 13/12/00.

107 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

108 J.F. Burns, 'New Horror for Sarajevo: Muslims Killing Muslims', *The New York Times*, 31/10/93.

109 Mahmutčehajić, 'War', p. 19; Marko Attila Hoare, 'Civilian-Military Relations in Bosnia-Herzegovina 1992-1995', Magaš & Žanić (eds), *War*, pp. 179 en 190-192.

Kroatische chef-staf van de ABiH Šiber werd plotseling uit zijn functie ontheven en benoemd tot militair attaché bij de Bosnische ambassade in Zwitserland. En dit waren dan nog enkel de belangrijkste van een hele reeks veranderingen die Kroaten en Serven die tot dan toe in de ABiH hadden gediend buitenspel plaatsten.¹¹⁰ De nieuwe legerleider, Rasim Delić wilde een sterke doorvoering van de militaire hiërarchie en rekende af met allerlei persoonlijke banden die Halilović erop na had gehouden. Hij ontdeed het leger eveneens van irreguliere groepen en onpure elementen, die onder Halilović in de chaotische begintijd van de oorlog een kans hadden gekregen. Begin november ontbond de ABiH de HVO-eenheid die vanaf het begin van de oorlog had meegevochten bij de verdediging van Sarajevo. De bevelhebber Slavko Čelić werd gearresteerd. Daarna nodigde de ABiH HVO-militairen uit zich aan te sluiten bij een nieuwe Kroatische brigade van het Eerste ABiH-Korps in de Bosnische hoofdstad.

De omvorming van de ABiH tot een partijleger in een staat die steeds meer een eenpartijstaat van de SDA werd, en het mensenrechtenprogramma van de regering Silajdžić gericht op een betere acceptatie van militaire veroveringen, vloeiden voort uit dezelfde gedachte: de SDA en het Bosnische leger moesten zich gedragen zoals de communistische partij en de partizanen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat leek de weg naar het succes. En net zo goed als Tito en zijn partizanen op sommige momenten in het nauw hadden gezeten, maar uiteindelijk als overwinnaars tevoorschijn waren gekomen, zo hoefde de SDA niet te wanhopen als Izetbegović voorlopig genoeg zou moeten nemen met een ministaat. Op de lange termijn bleef de gedachte uitgaan naar een integraal Bosnië, dat via een ‘bevrijdingsstrijd’ zou worden veroverd.¹¹¹

5. De Nederlandse reactie op het plan

Ten tijde van de top van Kopenhagen noemde de Nederlandse premier het plan van Tudjman en Milošević, zoals dat op dat moment ter tafel lag, ‘natuurlijk geen vrolijke zaak. Integendeel, het is een hele ernstige zaak.’¹¹²

Op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken was echter niet goed duidelijk welke koers Izetbegović voorstond. Het was bekend dat er verschillende stromingen onder de Moslims waren ten aanzien van de vraag of Bosnië-Herzegovina integraal behouden moest blijven of dat er gekozen moest worden voor een kleinere, ‘zuivere’ Moslim-staat, een *fiłdžan*-staat, zoals de Bosnische Moslims het zelf noemden, naar het kleine kopje waarin Turkse koffie wordt geschonken.¹¹³ De indruk bestond dat de ‘zachte’ Izetbegović moeite had zijn leiderschap ten aanzien van deze twee stromingen door te zetten.¹¹⁴

Tijdens de bijeenkomst van de ad hoc-groep Joegoslavië in Brussel, begin juli 1993, stelde Nederland zich met Duitsland en Frankrijk op het standpunt dat de EG zich niet actief met het onderhandelingsproces over het Owen/Stoltenberg-plan moest bemoeien, maar de resultaten ervan moest toetsen aan de beginselen van de conferentie van Londen en de conclusies van de Europese Raad van Kopenhagen. Dit standpunt werd overgenomen door de ver-

110 Zie Djuro Kozar, ‘Croats and Serbs are (Un)suitable’, *Oslobodjenje-Svijet*, 02/08/96, www.cdsp.neu.edu/info/students/marko/oslob/oslob7.html.

111 Vgl. Marko Attila Hoare, ‘Civilian-Military Relations in Bosnia-Herzegovina 1992-1995’,

Magaš & Žanić (eds), *War*, p. 193.

112 NOS, *Journal*, 21/06/93, 20.00 uur.

113 Interviews P. Bas Backer, 22/05/00 en B.J. van Eenennaam, 22/08/00.

114 Interviews P. Bas Backer, 22/05/00 en B.J. van Eenennaam, 22/08/00.

gadering. Nederland gaf wél aan dat er in de voorstellen zoals de Kroaten en Serven die op tafel hadden gelegd enkele zorgwekkende elementen zaten. Ten eerste werd niet gerept over terugkeer van vluchtelingen. Ten tweede zouden volgens die plannen de drie republieken zelf buitenlandse betrekkingen mogen onderhouden, een aanwijzing dat rekening werd gehouden met het uiteenvallen van Bosnië. Ook Lord Owen leek in die richting te werken door bij het opmaken van de kaart ernaar te streven dat de Moslim-republiek desnoods zelfstandig zou kunnen voortbestaan.¹¹⁵

Tijdens CoPo-beraad op 12 en 13 juli herhaalde de Nederlandse directeur-generaal Politieke Zaken J.M. Vos de kritiekpunten van de Nederlandse regering tegen het plan en voegde daar nog aan toe dat, volgens de kaart die daarbij hoorde, de enclaves in Oost-Bosnië ‘in de lucht kwamen te hangen’ en ‘steeds meer dreigden te ontaarden in moslimreservaten’.¹¹⁶

Op 28 juli schreef chef DEU Schaper een notitie voor minister Kooijmans waarin de heftige verontwaardiging doorklonk die in de volgende weken steeds weer naar voren zou komen in memoranda van het ministerie. Schaper merkte op dat het geheime verslag van Owen van de voorgaande dag over de besprekingen in Genève ‘de meest bange vermoedens’ over het optreden van Owen en Stoltenberg bevestigde. Zij leken erop uit te zijn zo snel mogelijk resultaat te willen boeken in Bosnië, met voorbijgaan aan alle eerdere verklaringen van de EG en de VN, bijvoorbeeld die van Londen en Kopenhagen. De staatkundige eenheid van Bosnië-Herzegovina werd niet langer gehandhaafd. Owen verweet de Bosniërs die daarin niet wilden meegaan achter de realiteit aan te lopen. Schaper raadde aan er in de publieke woordvoering de nadruk op te leggen dat Nederland de uitkomsten van Genève zou toetsen aan de verklaring van de Europese Raad van Kopenhagen en te benadrukken dat niet de Moslims, maar de Serven en Kroaten het werkelijke probleem vormden in Bosnië.¹¹⁷ Korte tijd later bestempelde Schaper het Owen/Stoltenberg-plan als weinig meer dan ‘een “sterfhuisconstructie”’.¹¹⁸

Kooijmans stuurde op 29 juli, de dag waarop het Owen/Stoltenberg-plan bekend werd gemaakt, een telegram naar zijn Belgische collega W. Claes, op dat moment voorzitter van de EG, waarin hij wees op de strijdigheid van het plan met de beginselen van Londen en Kopenhagen. Hij vroeg daarbij om een Algemene Raad te organiseren om de onderhandelingen in Genève te bespreken. Claes meende echter dat de onderhandelaars in deze cruciale fase van de besprekingen niet gestoord moesten worden.¹¹⁹ Op 9 en 10 augustus steunden de Duitse en de Nederlandse regering elkaar in dit standpunt door middel van *coreus*. Owen en andere EG-lidstaten meenden echter dat er op dat moment geen betere regeling denkbaar was.¹²⁰ Op 19 augustus liet Kooijmans in een *coreu* nog eens weten dat de Nederlandse

115 ABZ, DEU/ARA/00754. Kooijmans, 09/07/93, circ 493.

116 ABZ, DEU/ARA/00740. Kooijmans, 14/07/93, circ 515.

117 ABZ, 911.13, Bosnië juni 1992-september 1996. Memorandum van chef DEU aan Kooijmans, 28/07/93, nr. 222/93.

118 ABZ, DEU/ARA/05238. Memorandum van chef DEU aan Kooijmans, 12/08/93, DEU-232/93; Die term hield Schaper erin. Zie bijv. ook ABZ, PVNY. Memorandum van chef DEU aan Kooijmans, 19/09/93, nr. 93/286. De term komt ook

voor in het verslag van de Coördinatiegroep onder leiding van Hatting van 't Sant van 21/09/93, ABZ, DIE/2001/00023. memorandum van plv. DEU aan AP e.a., 24/09/93, nr. 281/93 en in de geobjectiverde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 19/08/93.

119 Both, *Indifference*, p. 162; ABZ, Kabinetsarchief, brieven buitenland: A-K, 1993. Kooijmans aan Claes, 29/07/93 en Claes aan Kooijmans, 05/08/93.

120 Both, *Indifference*, p. 162.

regering sterk sympathiseerde met het verlangen van Izetbegović naar meer grondgebied voor de Moslims. Hij waarschuwde dat er een kans was dat Nederland geen grondtroepen voor een implementatiemacht beschikbaar zou stellen, omdat de regering in Den Haag van mening was dat er geen sprake was van een billijke en levensvatbare regeling.¹²¹

Bij het Nederlandse standpunt speelde wellicht ook het nauwe contact met Mohamed Sacirbey mee. Sacirbey en zijn toenmalige vriendin Mabel Wisse Smit zijn de enigen die door ambtenaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken werden aangewezen als personen buiten het Nederlandse politieke en ambtelijke circuit die invloed op het beleid uitoefenden.¹²² Overigens zou Sacirbey daar bij Biegan meer succes mee hebben geboekt dan op het ministerie zelf.¹²³ Sacirbey bracht vooral over het voetlicht dat een afzonderlijke Moslimstaat niet levensvatbaar zou zijn en niet veel meer zou worden dan een groot uitgevallen enclave.¹²⁴ Op Buitenlandse Zaken in Den Haag leefde ook wel enigszins de angst dat een afzonderlijke Moslim-staat economisch niet levensvatbaar zou zijn en daardoor gevoelig zou kunnen zijn voor radicale islamitische invloeden.¹²⁵ Een verzoek van Kooijmans om een zitting van de Europese Raad werd intussen zelfs door de Duitse regering, die inhoudelijk vrijwel dezelfde kritiek had als de regering in Den Haag, afgewimpeld omdat zo'n bijeenkomst de onderhandelingen onder leiding van Owen en Stoltenberg in de wielen zou kunnen rijden.¹²⁶

Intussen liet het *State Department* aan de Nederlandse regering weten dat het Owen/Stoltenberg-plan er in Amerikaanse ogen op het eerste gezicht 'realistisch' uitzag. Het berichtte het te zullen betreuren 'als sommige bondgenoten zich van dit akkoord zouden distantiëren', temeer daar Izetbegović er mee leek te kunnen leven.¹²⁷ Op 23 augustus stuurde Christopher een brief aan Kooijmans waarin de passage voorkwam: 'In our contacts with the parties over the coming week, we should all emphasize the importance of approaching the package that has emerged from Geneva with realism and flexibility so that the tragic conflict can be brought to an end.'¹²⁸ Het was duidelijk dat het *State Department* de kritiek die het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag uitoefende op het plan probeerde te matigen.

Naar aanleiding van de kritiek uit Bonn en Den Haag hadden Owen en Stoltenberg op 25 augustus afzonderlijke ontmoetingen met Kinkel en Kooijmans. Voorafgaand aan het bezoek schijnt de oorlogstemming er op Buitenlandse Zaken goed in gezeten te hebben. Volgens Hoekema wilden de ambtenaren van Buitenlandse Zaken de beide onderhandelaars 'de mantel uitvegen' en duidelijk maken dat Nederlandse steun alleen mogelijk was indien een vredesregeling de 'ethische toets' kon doorstaan.¹²⁹ In de spreekpunten die Schaper opstelde voor het gesprek ten behoeve van minister Kooijmans werd aangegeven dat de

121 Both, *Indifference*, p. 163; ABZ, DEU/ARA/05238. *Coreu* Den Haag, 19/08/93, cpe/hag/521.

122 Interviews O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00; H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

123 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

124 Interviews O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00; R. in den Bosch, 19/04/00.

125 Interview O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00.

126 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van

de MR van 24-25/08/93.

127 ABZ, Ambassade Washington. Bentinck 563 aan Kooijmans, 13/08/93.

128 ABZ, Kabinetsarchief, Brieven buitenland L-Z, 1993, Message to Minister for Foreign Affairs Peter H. Kooijmans from Secretary of State Christopher, 23/08/93, bijl. bij M. Klosson aan Kooijmans, 23/08/93.

129 Both, *Indifference*, p. 163; Nederlandstalige citaten in Both, versie 1999, p. 251, n. 64.

beide bemiddelaars zozeer de nadruk hadden gelegd op realisme dat het akkoord de Bosnische Serven aanzienlijk te veel gaf en de Moslims te weinig.¹³⁰ Kooijmans noemde tijdens het bezoek als bezwaren tegen het akkoord dat het weinig rechtvaardig was voor de Bosnische Moslims, dat de Kroatische en Servische delen van de republiek zich zouden kunnen afscheiden, dat het Bosnische Moslim-deel weinig levensvatbaar was en dat hij grote moeilijkheden voorzag bij de implementatie. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken deelde de onderhandelaars mee dat dit standpunt 'van wezenlijke betekenis' zou zijn voor de beslissing van de regering in Den Haag over Nederlandse deelname aan een implementatiemacht voor een vredesregeling.¹³¹ De Nederlandse regering had er dan ook alle begrip voor dat het Owen/Stoltenberg-plan zonder amendementen onaanvaardbaar was voor Izetbegović.¹³² Kooijmans beriep zich, overigens net als Kinkel, tegenover Owen en Stoltenberg op de verantwoording van de Nederlandse regering tegenover het parlement en de publieke opinie. Owen zei dat het enige alternatief voor het plan óf chaos was óf *lift and strike*, wat hij een 'absurd plan' noemde. Bovendien was het Westen niet bereid geweest geweld te gebruiken om de Servische gebiedsveroveringen terug te dringen. Het was daarom volgens Owen en Stoltenberg onmogelijk volledig te voldoen aan het beginsel van 'Londen' dat deze geenszins mochten worden aanvaard. De beide bemiddelaars waren bang dat, als het Westen aan Izetbegović het signaal afgaf dat het plan onaanvaardbaar was, hij valse hoop op interventie zou blijven koesteren.¹³³

Op dezelfde dag zond Kooijmans een brief aan Christopher waarin hij zich keerde tegen het verloop van de onderhandelingen in Genève, die een resultaat leken op te leveren dat in strijd zou zijn met de beginselen van Londen en niet als fair en levensvatbaar kon worden opgevat.¹³⁴ De reactie vanuit Washington luidde dat de 'fairness' van een akkoord moest worden afgewogen tegen de alternatieven.¹³⁵ Het was duidelijk dat de Nederlandse regering in Washington weinig steun vond voor haar verzet.

Owen en Stoltenberg meenden, na hun gesprek met Kooijmans, dat de Nederlandse minister voortzetting van de oorlog in Bosnië prefereerde boven acceptatie van hun vredesplan.¹³⁶ De Nederlandse minister zelf zei dat de bemiddelaars niet alle twijfels bij hem hadden kunnen wegnemen, een conclusie die overigens al voorafgaand aan het gesprek in de ministerraad als verwachting was uitgesproken.¹³⁷ Maar, zo voegde Kooijmans na afloop van het gesprek eraan toe: de Nederlandse regering zou haar definitieve oordeel opschorten totdat de drie conflictpartijen hun mening hadden gegeven.¹³⁸ Kooijmans' ontmoeting met de twee

130 ABZ, DDI-Kabinet/GS/ARA/00286. Memorandum van chef DEU aan Kooijmans, 24/08/93, DEU/243/9.

131 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 58, p. 6.

132 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 61, p. 1.

133 ABZ, DEU/ARA/05238. Kooijmans 229 aan PV Genève, 25/08/93. Zie ook Owen-cd-rom. Bosnia: Co-chairmen's meeting with Dutch Foreign Minister Kooijmans and German Foreign Minister Kinkel, 26 (sic) August on Union of Three Republics; Stoltenberg & Eide, *Dagene*, p. 124; Both, *Indifference*, p. 164.

134 ABZ, DDI-Kabinet/GS/ARA/00286. Kooijmans aan Christopher, 25/08/93.

135 ABZ, Ambassade Washington. Jacobovits 604 aan Kooijmans, 31/08/93.

136 Owen-cd-rom. Bosnia: Co-chairmen's meeting with Dutch Foreign Minister Kooijmans and German Foreign Minister Kinkel, 26 (sic) August on Union of Three Republics.

137 Geobjectieerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 24-25/08/93.

138 'Kooijmans houdt twijfels over vredesregeling Bosnië', *NRC Handelsblad*, 25/08/93.

bemiddelaars schijnt echter een verhelderend effect te hebben gehad op de top van Buitenlandse Zaken. En anders deed dat wel de persconferentie na afloop, waarop tal van buitenlandse journalisten, die op de confrontatie met Owen en Stoltenberg waren afgekomen, aan minister Kooijmans vroegen of hij aanstuurde op voortzetting van de oorlog en andere gruweldaden in Bosnië. Volgens redacteur Rob Meines van *NRC Handelsblad* was minister Kooijmans aan het eind van de persbijeenkomst ‘al zo voorzichtig geworden dat hij meedeelde in zijn aangekondigde brief aan de Tweede Kamer weinig details over zijn zorgen te zullen opnemen’.¹³⁹ In de brief die minister Kooijmans de volgende dag aan de Tweede Kamer stuurde over zijn gesprek met Owen en Stoltenberg werd de kritiek dan ook al grotendeels teruggebracht tot de omvang van de Moslim-staat en twijfels over de implementatie van het akkoord.¹⁴⁰ Een dag later, op 27 augustus, schreef het hoofd DAV, F.A.M. Majoor, een memorandum waarin hij stelde dat de Bosnische regering niets te winnen had bij verwerping van het plan. Er zou dan, zoals Sarajevo misschien hoopte, geen militaire interventie komen, evenmin als *air strikes* of een opheffing van het wapenembargo. En de kans was groot dat de Bosnische regering intussen alleen maar terrein zou verliezen.¹⁴¹ Eigenlijk had Buitenlandse Zaken ook zelf wel kunnen bedenken dat principieel verzet tegen het Owen/Stoltenberg-plan weinig zin had, als de Nederlandse regering zelf geen alternatieven kon aandragen.

De kunst was nu alleen nog de Kamer te overtuigen. Tijdens mondeling overleg op 2 september van de commissie van Buitenlandse Zaken was er veel kritiek op Owen, die volgens Nederlandse parlementariërs zijn mandaat te buiten zou zijn gegaan. De meeste Kamerleden meenden dat de overeenkomst levensvatbaar noch eerlijk was. Er was eerder sprake van een opdelings- dan van een vredesplan. Van Middelkoop noemde de uitspraak van minister Kooijmans dat er ‘grond voor twijfel is of er wel sprake is van conformiteit met de Londen-beginselen’ het ‘understatement van de maand’.¹⁴² Er was veel begrip voor Izetbegović, die moest kiezen tussen een onrechtvaardige vrede en continuering van de oorlog. Blaauw vond dat er ‘een keihard signaal’ moest worden afgegeven dat de NAVO-luchtmacht zou worden ingezet als de Serven en Kroaten zich niet tegemoetkomender opstelden.¹⁴³

Eisma liet een afwijkend geluid horen. Hij vond het niet verstandig dat de minister het akkoord had bekritiseerd terwijl nog werd gewacht op een reactie van de betrokken partijen. Verder vroeg hij zich af of de EG-ministers niet zelf meer voeling hadden kunnen houden met Owen? Bovendien stonden volgens hem de beste stuurlui vaak aan wal: ‘Wie de heer Owen (...) arrogantie verwijt, dient te beseffen dat zonder alternatief de eigen arrogantie groter is!’¹⁴⁴ In iets gematigder bewoordingen nam ook Van Middelkoop Owen in bescherming.

Minister Kooijmans, die eerder op de dag van de Appèlgroepen Westerbork en Vught een petitie tegen het Owen/Stoltenberg-plan en vóór militair ingrijpen tegen de mensenrechtenschendingen in Bosnië in ontvangst had genomen, erkende dat hij snel was geweest met zijn kritiek op het Owen/Stoltenberg-plan. Hij verdedigde dat door te zeggen dat hij daarmee, zij het vergeefs, nog had gepoogd de onderhandelingen te beïnvloeden. Ter verontschuldiging van Owen kon worden gezegd dat de Britse diplomaat tijdens de laatste weken van de

139 Rob Meines, ‘Kritiek Den Haag op plan Owen raakt gevoelige snaar’, *NRC Handelsblad*, 26/08/93.

140 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 181, nr. 58.

141 Both, *Indifference*, p. 165.

142 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 61,

p. 6.

143 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 61, p. 3.

144 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 61, p. 4.

onderhandelingen vrijwel dagelijks aan de Europese ministers en de Commissie had gerapporteerd. Er bleek bij de lidstaten echter onvoldoende animo te bestaan voor een Algemene Raad. Of de overeenkomst levensvatbaar was, hing volgens de minister vooral af van de inhoud van het mandaat en verder van de commandostructuur, de vraag welke landen zouden deelnemen aan de implementatiemacht en ten slotte van een uitnodiging van zowel de VN als de Bosnische regering aan Nederland om troepen te leveren. Nederland had volgens de bewindsman zijn twijfels over de implementatiemogelijkheden van de ontwerp-overeenkomst duidelijker naar voren gebracht dan andere EG-landen.¹⁴⁵ Kooijmans zei dat hij de vorige week een gesprek had gehad met Sacirbey die hem ‘op indrukwekkende wijze’ had verteld dat zijn regering bereid was een ministaat te aanvaarden waarin nog genoeg ruimte zou zijn voor eenzelfde etnische diversiteit als vóór de oorlog. De minister liet weten dat de Nederlandse regering voor een ‘moreel dilemma’ zou komen te staan als de Bosnische regering inderdaad akkoord zou gaan. Als de Bosnische regering deze overeenkomst die etnische zuivering beloofde zou accepteren, zou het voor de regering in Den Haag ‘buitengewoon moeilijk’ worden de overeenkomst te verwerpen.¹⁴⁶ De Nederlandse regering wist wel heel erg wat goed was voor Bosnië.

Het Owen/Stoltenberg-plan had intussen een opleving in de media gestimuleerd van het debat over de opstelling van de internationale gemeenschap ten aanzien van ex-Joegoslavië en in het bijzonder de vraag wat Nederland er nog kon doen. Het relatief succesvolle offensief van de ABiH in Midden-Bosnië, dat leidde tot de vlucht van duizenden Kroaten, riep de vraag op of Moslims zich nu van dezelfde praktijken zouden gaan bedienen als eerder de Serven en Kroaten. Brugsma bijvoorbeeld voelde niet voor een eenzijdige veroordeling van Serven. ‘... Kroaten en moslims hebben ook oorlogsmisdaden begaan, zij het op iets kleinere schaal. En niet alleen genocide, maar ook uithongering, foltering en verkrachting.’¹⁴⁷ Professor Vojin Dimitrijević, hoogleraar internationaal recht en internationale betrekkingen van de Universiteit Belgrado, die in Nederland een lezing had gehouden op het symposium *Ethnic conflicts and human right violations in Europe*, zei in een interview met *Vrij Nederland* dat het beeld van *good guys* en *bad guys*, zoals dat bijvoorbeeld in Duitsland bestond, ‘natuurlijk’ ‘grote onzin’ was. Het verschil was dat de Serven door hun banden met het federale leger de grootste vuurkracht hadden. ‘Maar als andere groepen de overhand hadden gehad, dan was precies hetzelfde gebeurd.’ Hij noemde Milošević een opportunistische nationalist en Tudjman een overtuigende nationalist: ‘Ik weet niet welke soort gevaarlijker is.’ *NRC Handelsblad*-correspondent Raymond van de Boogaard schreef eind 1993 nog eens bij een bundeling van artikelen van zijn krant: ‘Nauwelijks heeft men voor een der conflictpartijen een begin van sympathie of begrip opgevat, of deze begint zich ook al schuldig te maken aan de meest gruwelijke misdaden tegen de burgerbevolking.’ Hij hekelde in het bijzonder ‘de perfide routine’ van de onderliggende partijen in het conflict – de Kroaten en Moslims – om hun ‘eigen’ bevolking onder vuur te nemen uit propagandistische overwegingen en om interventies van het Westen uit te lokken.¹⁴⁸

Niet iedereen was het met zulke nuanceringen eens. In *de Volkskrant* verscheen eind juni

145 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 61, pp. 6-8.

146 ‘Moreel dilemma Kooijmans: wellicht instemmen met slecht vredesplan’, *ANP*, 02/09/93, 18:44 uur.

147 W.L. Brugsma, ‘De cultureelrijke staat van de mens’, *HP/De Tijd*, 11/06/93, p. 64.

148 Raymond van de Boogaard, ‘De vele gedaanten van een burenmoord’, in: Van de Roer & Steketee (eds.), *Verwoesting*, p. 134.

een artikel van Ian Traynor onder de titel ‘Moslims hebben nog altijd schone handen’, waarin duidelijk afstand werd genomen van de zienswijze dat alle partijen in gelijke mate schuldig zouden zijn aan wreedheden. ‘Met hun detentiekampen, massale verkrachtingen, belegerings- en uithongeringstactieken en het systematisch en moedwillig tot doelwit maken van burgers vormen de Serviërs, volgens de meeste waarnemers die van de situatie ter plekke op de hoogte zijn, een klasse apart’, aldus Traynor.¹⁴⁹ Bewijzen voor Moslim-misdrijven waren er volgens hem weinig te vinden, voor misdrijven tegen Moslims des te meer. Met *Human Rights Watch* concludeerde hij dat er sprake was van genocide op hen. Payan Akhavan van het VN-centrum voor de Mensenrechten waarschuwde echter: ‘De Moslims hebben zich onthouden van systematische etnische zuiveringen, omdat ze beseffen dat dit dodelijk is voor een multi-etnische staat. Maar die zelfbeheersing is aan het verdwijnen, omdat ze beseffen dat ze terrein in handen moeten zien te krijgen en te houden. Ze zijn hun geloof in de multi-etnische samenleving aan het verliezen en we zouden daarom nu op een veel grotere schaal wreedheden van Moslims te zien kunnen krijgen.’¹⁵⁰

Een maand later verzette José Maria de Mendiluce, die vanaf oktober 1991 als speciale afgezant van de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen in voormalig Joegoslavië alle humanitaire hulp van UNHCR had gecoördineerd, zich tegen de visie dat alle partijen in gelijke mate schuld droegen. Dat het conflict ingewikkeld zou zijn, noemde hij ‘een perverse vertekening van de feiten. Het is namelijk vrij simpel: dit is geen etnische oorlog en er *zijn* geen drie partijen.’ Volgens hem was er sprake van een land met een regering die multi-etniciteit nastreefde en tegelijk werd aangevallen van twee kanten met het doel gebieden af te nemen om er etnisch zuivere staten van te maken. Wat betreft de bedreven misdaden lag er ‘een wereld van verschil’ tussen de Kroaten en Serven enerzijds en ‘mijn Bosnische vrienden’, dat wil zeggen allen, ook niet-Moslims die trouw waren gebleven aan de Bosnische regering anderzijds. Mendiluce had dan ook groot bezwaar tegen het Owen/Stoltenberg-plan: Serven en Kroaten zouden afscheiding van hun gebieden nastreven en de Bosnische regering wilde geen Moslim-ministaat. Bovendien zou de opdeling in drie ministaatjes tot verdere etnische zuivering leiden. De internationale gemeenschap zou de ‘Finale Etnische Zuivering’ legitimeren. Het was volgens hem hoog tijd dat het Westen eindelijk eens militaire macht zou gebruiken tegen de etnische zuiveraars, de enige taal die zij zouden verstaan.¹⁵¹

In Nederland werd het plan van Owen en Stoltenberg met grote weerzin ontvangen. Indicatief was de reactie van Righart, die zich al in *HP/De Tijd* van 25 juni verzette tegen de Amerikaanse berusting in een opdeling van Bosnië-Herzegovina langs etnische lijnen:

Met de acceptatie van *ethnic cleansing* zijn we teruggevallen in een puur fascistische barbarij. De zogenaamde opdeling van Bosnië langs etnische lijnen houdt in dat het recht van de jungle heeft gezegevierd en dat moet wel het begin van nog veel meer ellende en moordpartijen inluiden. De eerstvolgende brandhaarden zijn waarschijnlijk Kosovo en Macedonië en het wachten is op etnische schoonmaakpartijen in Rusland en andere delen van de vroegere Sovjet-Unie. En wat voor precedentwerking zal er van de Bosnische ‘regeling’ uitgaan op de veel oudere conflictsituaties in de wereld zoals

149 Ian Traynor, ‘Moslims hebben nog altijd schone handen’, *de Volkskrant*, 25/06/93.

150 Ian Traynor, ‘Moslims hebben nog altijd

schone handen’, *de Volkskrant*, 25/06/93.

151 Anet Bleich, ‘Mensen in Sarajevo geven een schitterend voorbeeld’, *de Volkskrant* 29/07/93.

het Midden-Oosten of Noord-Ierland? Wie durft er na de rijke beloning van Karadžić en zijn Groot-servische moordenaarsbenden nog van moraliteit te spreken in de internationale politiek?¹⁵²

Zijn artikel eindigde met een oproep aan de Verenigde Staten, ‘het laatste en sterkste bastion van de Westerse beschaving in een wereld die terugvalt in het primitieve geweld van tribale oorlogen’: ‘Kortom meneer de President: waar blijven de Yanks?’¹⁵³

Het was een wat ongebruikelijke toon in het blad, dat tot dan toe zo voorzichtig was geweest ten aanzien van interventie. Het blad maakte het eind augustus weer ‘goed’ met een artikel van W.L. Brugsma. Hij wreef de lezers nog eens onder de neus dat de Britse kolonel Duncan van het Institute of Strategic Studies er in *Nova* verbaasd op had gewezen dat Nederland het enige land was dat tegelijk zelf troepen had in Bosnië én pleitte voor luchtaanvallen op Servische posities. Brugsma haalde ook een VPRO-programma onder leiding van Christoph Bertram aan, waarin een Amerikaanse, een Russische, een Duitse en een Nederlandse generaal ingrijpen in Bosnië hadden ontraden. Hij hekelde de Nederlandse dagbladen die Owen hadden beticht van een slappeknieënpolitiek tegenover Karadžić. ‘Wat hebben wij toch een aardig land; Nederland moreel gidsland. De beste bedoelingen. Maar zoals Chamberlain, alias Lord Owen, zou zeggen: de weg naar de hel is geplaveid met goede bedoelingen.’¹⁵⁴ Hij weet het Nederlandse interventionisme aan gebrek aan oorlogservaring. Op grond van de geschiedenis van de twee afgelopen eeuwen behoorde Nederland tot de koplopers in de race om het ‘wereldrecord vooroplopen bij de terugtocht’. Landen als Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland begrepen dat een land alleen militairen moest inzetten wanneer zijn eigen vitale belangen in het geding waren, niet omwille van mensenrechten. Inzet ten behoeve van de Verenigde Naties trok Brugsma niet aan: ‘In die buitengewoon onverenigde Naties zit een bont gezelschap. Naast keurige democraten ook allerlei gespuis (...) Het is een soort jaarmarkt waar ruilhandel kan worden bedreven met goede bedoelingen, slechte bedoelingen, hulpgoederen, wapenzendingen, door wisselende coalities. (...) een minister van Defensie die beroepsmilitairen in Bosnië inzet zonder dat het Koninkrijk zelf in gevaar is, loopt het risico als vredesmisdadiger te worden bestempeld.’¹⁵⁵ De Nederlandse parlementariërs verweet hij dat ze in het zicht van verkiezingen door gehoor te geven aan de ‘volkswoede’ ‘aap, wat heb je mooie jongen’ speelden. Hij was geneigd te zeggen dat oorlog te belangrijk was om aan politici over te laten: ‘We hebben tegenwoordig zeer verstandige generaals in Nederland en die zijn bijna zonder uitzondering tégen ingrijpen in Bosnië.’¹⁵⁶

In hetzelfde nummer van *HP/De Tijd* hield de Duitse essayist Hans Magnus Enzensberger een vlammend betoog tegen uitzending van vredesmissies naar gebieden waar burgeroorlogen heersten: ‘De politieke kosten zijn astronomisch, de mandaten tegenstrijdig, de gevolgen dubieus.’ Vredesmissies konden de oorzaken van burgeroorlogen niet wegnemen. De regeringen die blauwhelmen uitzonden, onthielden hun het recht om hun doelen met militaire middelen af te dwingen. Wat meenden de politici met hun ‘almachtsfantasieën’ te zoeken te hebben in allerlei uithoeken waar de smerigste burgeroorlogen werden gevoerd, luidde

152 Hans Righart, ‘Meneer de president!’, *HP/De Tijd*, 25/06/93, p. 14.

153 Hans Righart, ‘Meneer de president!’, *HP/De Tijd*, 25/06/93, p. 14.

154 W.L. Brugsma, ‘Wat weet dat deert’, *HP/De*

Tijd, 27/08/93, p. 46.

155 W.L. Brugsma, ‘Wat weet dat deert’, *HP/De Tijd*, 27/08/93, p. 46.

156 W.L. Brugsma, ‘Wat weet dat deert’, *HP/De Tijd*, 27/08/93, p. 46.

zijn vraag. 'Zelfs het christendom heeft altijd van de naaste en niet van de verste gesproken.'¹⁵⁷

Eind juli vond *Vrij Nederland* het weer eens tijd voor een rondje langs de deskundigen, in dit geval negentien wetenschappers, voornamelijk op het terrein van internationale betrekkingen en internationaal recht, en drie generaals buiten dienst. De algemene teneur was dat Nederland alleen niets kon ondernemen. Tegelijk was duidelijk dat, met uitzondering van Frankrijk, de grote landen het lieten afweten. Weinigen voelden voor militaire acties. Als dat al had gekund, was het daarvoor waarschijnlijk te laat. Het was nu beter te volstaan met humanitaire acties en levering van wapens aan de Moslims, waardoor zij het recht op zelfverdediging konden uitoefenen en er een nieuw evenwicht in Bosnië kon ontstaan. Slechts enkelen spraken over de *Safe Areas*. R.Th. Jurrjens, universitair docent internationale betrekkingen van de Vrije Universiteit te Amsterdam en vice-voorzitter van de CDA-werkgroep Midden- en Oost-Europa, was tegen elk voortbestaan van enclaves. Siccama, buitengewoon hoogleraar krijgsgeschiedenis te Utrecht, meende dat de 'overgebleven reservaten' het recht op zelfverdediging moest worden gegund. Alleen de hoogleraren mensenrechten P.R. Baehr en Th. van Boven pleitten voor uitvoering van de VN-resoluties inzake de *Safe Areas*. Brigadegeneraal buiten dienst H.J. van der Graaf meende dat zowel het af dwingen van het vliegverbod als de inzet van luchtsteun ten behoeve van de *Safe Areas* een halve maatregel was die de situatie alleen maar erger maakte. Van bescherming van de veilige gebieden met enkel duizenden grondtroepen verwachtte hij geen heil: 'Het wordt niet hardop gezegd maar niemand wil immers een grote oorlog om de moslims in Bosnië.'¹⁵⁸

Een nieuw 'rondje' van *Vrij Nederland* langs acht generaals, kort nadat tot uitzending van luchtmobiele bataljon was besloten, liet weinig animo zien voor militaire interventie in het voormalige Joegoslavië. Plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten Reitsma meende dat anderhalf jaar eerder militair ingrijpen wellicht nog een kans had gehad. Nu moesten politici ter plekke het maar oplossen. Luitenant-generaal Tjassens vreesde grote verliezen: 'Moeten wij Nederlandse moeders leed aandoen, omdat van haat vervulde Joegoslaven elkaar afmaken?'¹⁵⁹ De 'rondjes' gaven aan dat de Nederlandse pers steeds meer de binnenlands politieke invalshoeken en steeds minder de ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië over het voetlicht bracht. Ook de meeste journalisten uit andere landen verlieten Bosnië 'omdat de oorlog al zo lang duurt en dus niet interessant meer is'.¹⁶⁰

In de zomer van 1993 constateerde Siccama dat in elke fase van het conflict in voormalig Joegoslavië de internationale gemeenschap had getracht de fouten van de vorige fase te herstellen, een inhaalmanoeuvre die de zaak er hoogstens niet slechter op maakte. Was het daarom, zo vroeg hij zich af, geen tijd voor een moratorium op plannen van het Westen?¹⁶¹ Ton de Kok legde zich eind juni tandenknarsend – agressie bleek te lonen – neer bij een driedeling van Bosnië, omdat daardoor wellicht eindelijk stabiele verhoudingen zouden ontstaan. Hij verwachtte niet dat het Westen in staat zou zijn om zeventuizend man te rekruteren om de Moslims te beschermen. Daarom stond hij niet onwelwillend tegenover

¹⁵⁷ Hans M. Enzensberger, 'De barbarij van alledag', *HP/De Tijd*, 27/08/93, p. 65.

¹⁵⁸ Ko Colijn & Paul Rusman, 'Wat moet Nederland met "Joegoslavië"?', *Vrij Nederland*, 31/07/93, pp. 8-12. Zie ook Philip Everts, 'Er is wel een draagvlak voor geweld', *Vrij Nederland*, 07/08/93, p. 21.

¹⁵⁹ Leonard Ornstein, 'Het gevaar van een Rambo-leger', *Vrij Nederland*, 20/11/92, p. 48.

¹⁶⁰ Monique Smits, 'Kate Adie, een "tough lady" in Bosnië', *Vrij Nederland*, 27/11/93, p. 27.

¹⁶¹ J.G. Siccama, 'Nogmaals: ex-Joegoslavië', *Armex*, 77(1993)7/8, p. 5.

opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische regering.¹⁶² Mensen als Van den Doel en Oostlander reageerden in de Nederlandse media zeer negatief op het Owen/Stoltenberg-plan. Het plan werd gezien als een capitulatie voor de etnische zuiveraars¹⁶³ en als oneerlijk voor de Moslims. Zij kregen te weinig en zouden zich daar volgens de auteurs niet blijvend bij neerleggen, zodat het plan op den duur slechts voor instabiliteit zou zorgen.¹⁶⁴ Impliciet in een deel van de kritiek was overigens wel de aanvaarding van de opdeling; slechts op het te gering geachte deel voor de Moslims kwam kritiek.¹⁶⁵ De felste kritiek kwam van Michael Stein, redacteur van *NRC Handelsblad*, die onder anderen Owen gispde bij de aanvaarding van de Dick Scherpenzeelprijs. De Moslims werd volgens hem door de Kroaten en Serven een ‘in stukjes gehakt indianenreservaat’ geboden en het Westen oefende druk op hen uit dit nog te accepteren ook. Stein had duidelijk genoeg van de westerse ‘Pontius Pilatus-houding’ en hij verklaarde geluk gehad te hebben dat de Amerikanen zich tijdens de Tweede Wereldoorlog anders hadden opgesteld. Het bedrag van vijfduizend gulden dat hij bij de uitreiking van de prijs ontving, stelde hij aan minister Pronk ter hand, zodat deze het kon doorleiden naar de Bosnische regering om er wapens voor te kopen teneinde de staat Bosnië te verdedigen. Minister Pronk overhandigde het bedrag, onder vermelding van het Nederlandse regeringsstandpunt inzake het wapenembargo, aan Sacirbey, die verzekerde dat het goed terecht zou komen.¹⁶⁶ Hofland nodigde minister Kooijmans uit ‘met alle diplomatieke suavititeit hem eigen Lord Owen aan het verstand [te] brengen dat andere functies in de internationale diplomatie een wenkend perspectief bieden.’¹⁶⁷ Ook EG-commissaris Van den Broek maakte Owen grote verwijten. Hij betitelde diens diplomatie als ‘een capitulatiestrategie’ die ‘geweld legitimeert.’¹⁶⁸

Anderen daarentegen berustten in het plan en hoopten dat het werkelijk een eind aan de oorlog bracht. ‘Het is de afgelopen weken bon ton geworden om Lord Owen (...) te hekelen’, schreef Peter Michielsen op 25 augustus, de dag waarop Kooijmans met Owen en Stoltenberg sprak, in *NRC Handelsblad*. Hij vond dat Lord Owen tot kop van Jut werd gemaakt voor het optreden van de strijdende partijen en het schuldgevoel van vertegenwoordigers van de internationale gemeenschap die tot dan toe weinig had gedaan. In Owen viel volgens Michielsen te prijzen dat hij uitging van de concrete mogelijkheden en niet van

162 ‘Bosnië-Herzegovina’, *CD/Actueel*, 26/06/93, p. 18.

163 A.C.A. Dake, ‘Bemiddelaars blameren EG’, *Het Parool*, 09/08/93; Arie M. Oostlander, ‘Owen speelt het spel van het gewetenloze Engeland’, *Trouw*, 01/09/93.

164 Zie bijv. M. van den Doel, ‘Een schijnoplossing. Plan Owen-Stoltenberg maakt geen eind aan oorlog’, *Trouw*, 05/08/93; Bert Lanting, ‘Etnische zuivering is ook geen ‘Realpolitik’’, *Het Parool*, 16/06/93. Zie ook André Roelofs, ‘Beëindiging van strijd in Bosnië nog illusie’, *de Volkskrant*, 15/07/93.

165 Zie ook bijlage Scholten, Ruigrok & Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten*.

166 Voor de speech van Stein, zie Michael Stein,

‘Het Westen herhaalt in Bosnië het verraad van München’, *NRC Handelsblad*, 23/06/93. Zie ook S. Montag, ‘Overpeinzingen Michael Stein’, *NRC Handelsblad*, 26/06/93. Op het moment van schrijven van dit rapport liep tegen Sacirbey een Interpolopsporingsverzoek van de Bosnische regering wegens verduistering van grote sommen geld in zijn hoedanigheid als Permanent Vertegenwoordiger bij de VN.

167 H.J.A. Hofland, ‘Perspectief voor Lord Owen’, *NRC Handelsblad*, 25/08/95. Zie ook H.J.A. Hofland, ‘Het “terecht” der realisten’, *NRC Handelsblad*, 23/06/93; idem, ‘De onderwereld wint’, *NRC Handelsblad*, 01/09/93.

168 Peter Michielsen, ‘Owen speelde Serviërs in Bosnië in de kaart’, *NRC Handelsblad*, 28/08/93.

morele imperatieven.¹⁶⁹ Onder de kop ‘De oorlog is in feite voorbij, de buit verdeeld’ schreef Michielsen korte tijd later dat Izetbegović anderhalf jaar lang had vastgehouden aan een Bosnische eenheidsstaat, ‘een plan dat in wezen al onrealistisch was voordat in maart vorig jaar de oorlog daadwerkelijk losbarstte en dat sindsdien met de militaire veroveringen van de Serviërs en de Kroaten en de grootscheepse “etnische zuiveringen” alleen maar onwezenlijker is geworden’.¹⁷⁰ Volgens het hoofdredactioneel commentaar van *NRC Handelsblad* op 22 juli restte Izetbegović niets anders dan zich neer te leggen bij de opdeling van Bosnië:

Voortzetting van de gewapende strijd dient geen politiek doel meer. De laatste enclaves hebben hooguit een kans op overleven wanneer de wapens zwijgen en de VN de nu afgebonden humanitaire hulp kunnen hervatten. De geloofwaardigheid van de internationale gemeenschap bevindt zich onder de nullijn, maar zij blijft de enige die de belegerden iets te bieden heeft.¹⁷¹

Koen Koch schreef dat het ‘gejammer’ van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken ‘futiel’ was geworden nu zelfs Izetbegović daarmee scheen te kunnen instemmen: ‘het nastreven van wat anderhalf jaar geleden nog zinvol was, heeft geen betekenis meer in de totaal gewijzigde omstandigheden.’¹⁷²

Begin mei 1993 was nog steeds ruim meer dan de helft van de Nederlandse bevolking voorstander van militaire ingrijpen door de internationale gemeenschap in de crisis in voormalig Joegoslavië. De cijfers liepen bij verschillende enquêtes echter enigszins uiteen. Volgens een NIPO-enquête onder vijfhonderd Nederlanders uitgevoerd in opdracht van de AVRO meende 75 procent van de ondervraagden dat westerse landen militair moesten ingrijpen om een eind te maken aan de burgeroorlog in ex-Joegoslavië. Tachtig procent noemde het aanvaardbaar, dat, als Nederland daaraan meedeed, er slachtoffers zouden vallen.¹⁷³ Blijkens een telefonische enquête van KRO’s *Brandpunt* onder 5600 personen was zestig procent van de Nederlandse bevolking voor militair ingrijpen in voormalig Joegoslavië. Een bijna even groot percentage, 56 procent, vond dat Nederlandse troepen aan zo’n ingrijpen zouden moeten deelnemen. Eenzelfde percentage meende dat militaire interventie een eind aan de oorlog zou maken.¹⁷⁴ Bij opinieonderzoek van de Europese Commissie, de zogeheten Eurobarometer, bleek in diezelfde maand dat van de EG-lidstaten Nederland, na Italië, het hoogste percentage voorstanders van militair ingrijpen kende. Het Europees gemiddelde bedroeg: 55 procent voor en 28 procent tegen. In Italië waren de percentage respectievelijk 64 en 21 en in Nederland 62 en 24. De relatief grootste groepen tegenstanders

169 Peter Michielsen, ‘De jacht op Lord Fraud maskeert het schuldgevoel’, *NRC Handelsblad*, 25/08/93. Voor een vergelijkbare verdediging van Owen, zie Martin Woolacott, ‘The Demonising of Dr Owen’, *The Guardian*, 13/08/93, in het Nederlands als ‘De onverdiende verguizing van David Owen’, *de Volkskrant*, 14/08/93. Voor een voorbeeld van de kritiek op Owen, zie André Roelofs, ‘De dokter en de psychiater’, *de Volkskrant*, 12/08/93.

170 Peter Michielsen, ‘De oorlog is in feite voorbij, de buit verdeeld’ *NRC Handelsblad*, 17/09/93.

Vgl. Anet Bleich, Gietelink, ‘Bosnië heeft nooit bestaansrecht gehad’, *Trouw*, 17/06/93.

171 ‘De laatste fase’, *NRC Handelsblad*, 22/07/93.

172 Koen Koch, ‘Bitter gelag’, *de Volkskrant*, 25/09/93.

173 ‘Meer steun onder Nederlanders voor militair ingrijpen’, *ANP*, 02/05/93, 12:59 uur; ‘Kok wil militaire ingreep in Bosnië’, *De Telegraaf*, 03/05/93.

174 ‘Meerderheid bevolking voor militair ingrijpen’, *de Volkskrant*, 10/05/93.

van ingrijpen woonden in Denemarken (47 procent tegen) en Griekenland (vijftig procent).¹⁷⁵

Maar uit een onderzoek van begin september van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken van de Katholieke Universiteit Nijmegen, in samenwerking met het Nipo, bleek ook dat 53 procent van de ondervraagden opdeling van Bosnië-Herzegovina langs etnische scheidlijnen aanvaardbaar vond. Slechts vijftien procent was daartegen en 32 procent zei geen mening te hebben, wat veel is voor een onderwerp waarin de categorie 'ik weet het niet' de voorafgaande twee jaar niet bepaald groot was geweest. Het lijkt erop dat de Nederlandse bevolking een snel einde wilde aan de oorlog en het niet langer nodig vond dat de etnische zuiveringen werden teruggedraaid. Het pragmatisme won het van het idealisme, concludeerde het hoofd van het Studiecentrum, L. Wecke.¹⁷⁶ Uit het onderzoek bleek verder dat maar liefst 42 procent van de ondervraagden vond dat militair ingrijpen geen enkele gesneuvelde Nederlander rechtvaardigde. Bij eerdere enquêtes was de acceptatie van eventuele doden onder deelnemende Nederlandse militairen groter geweest. 'De conclusie uit dit onderzoek kan niet anders zijn dan dat er voor een riskant opleggen van een eenmaal overeengekomen vredesregeling, waarbij met een oorlogssituatie gerekend moet worden, bij voorbaat geen steun in de publieke opinie te vinden is.'¹⁷⁷

6. Conclusie

Doordat Owen en Stoltenberg zich, na de verwerping van het Vance/Owen-plan afwachtend opstelden ten aanzien van de inbreng van de conflictpartijen zelf, wisten de presidenten Milošević en Tudjman het initiatief naar zich toe te trekken met een voorstel voor een zeer losse confederatie. De Bosnische president Izetbegović wilde aanvankelijk niet op die basis onderhandelen, maar het Westen, inclusief de Amerikaanse regering, legde zich vanaf medio juni neer bij opdeling. Bovendien had Izetbegović het moeilijk op het politieke thuisfront. Hij moest bedacht zijn op eventuele ambities van Fikret Abdić, die gesteund werd door Owen, en hij moest oppassen niet in een spagaat te raken waar hij niet meer uit zou komen tussen diegenen die bereid waren genoeg te nemen met een mini-Bosnië en diegenen die grotere territoriale ambities koesterden.

Uiteindelijk verklaarde Izetbegović zich in juli bereid te onderhandelen over een opdeling. Uit diverse uitlatingen van de Bosnische president blijkt echter dat hij slechts tijdelijk met zo'n oplossing akkoord wilde gaan. Hij hield de mogelijkheid open op lange termijn het gebied uit te breiden. Wat niet aan de onderhandelingstafel verkregen zou kunnen worden, moest militair worden veroverd. Militaire en politieke reorganisaties in Sarajevo in de zomer en het begin van de herfst van 1993 leken in het teken van die strategie te staan.

Intussen ontwikkelde het deel van Bosnië dat onder controle van Izetbegović stond zich steeds meer tot een eenpartijstaat onder leiding van de SDA. Ook nam het islamitische karakter van deze ministaat toe, al werd dat om opportunistische redenen niet te veel benadrukt.

In het kader van de besprekingen over een opdeling kwam ook een mogelijke ruil van

¹⁷⁵ 'Meeste Europeanen voor militair ingrijpen in Bosnië-Herzegovina', *ANP*, 24/05/93, 18:14 uur; Van der Meulen, *Verlangen*, p. 3.

¹⁷⁶ Leon Wecke, 'Zodra er doden vallen...'

Trouw, 09/09/93.

¹⁷⁷ Leon Wecke, 'Zodra er doden vallen...', *Trouw*, 09/09/93.

Srebrenica en de andere oostelijke enclaves tegen de Servische delen van Sarajevo ter sprake. Nadat een afvaardiging van de bevolking van Srebrenica zich daartegen had verzet, was het onderwerp niet echt meer bespreekbaar, al dook het nog vaak op. Het Westen wilde een dergelijke ruil niet voorstellen wegens de negatieve publicitaire effecten daarvan, en voor Izetbegović en zijn omgeving was het onmogelijk op eigen kracht hiertoe een besluit te nemen.

Al met al was het vredesplan dat in de zomer van 1993 gestalte kreeg, bepaald geen toonbeeld van een rechtvaardige vrede en het strookte het niet met de beginselen van de conferentie van Londen van een jaar eerder. Het plan getuigde, zoals voorstanders ervan zeiden, van realisme en pragmatisme, en dat was nu juist het bezwaar dat minister Kooijmans en zijn ambtenaren er tegen hadden. Binnen de EG wist de Nederlandse regering met deze opstelling echter alleen de Duitse regering aan haar zijde, maar, anders dan de regering in Den Haag wilde die in Bonn niet door de porseleinkast van de onderhandelingen lopen. Hoewel de Amerikaanse regering en het Belgische voorzitterschap van de EG de Nederlandse regering met haar kritiek tot terughoudendheid probeerden te bewegen, lukte dat niet. Owen en Stoltenberg zagen zich genoodzaakt uitleg te verstrekken aan Kooijmans en zijn Duitse collega Kinkel. Toen draaiden Kooijmans en de rest van de Nederlandse regering snel bij, want van het begin af aan beschikten zij niet over een alternatief. De Nederlandse regering stond bovendien zwak doordat zij datgene leek te willen tegenhouden waar Izetbegović en zijn regering zich inmiddels bij hadden neergelegd. Niettemin bleef de Nederlandse regering een voorbehoud maken voor haar bijdrage aan het vredesplan. Eerst wilde zij weten hoe de conflictpartijen daarop reageerden. Daardoor leek het aanbod van de Luchtmobiele Brigade alsnog in de lucht te komen hangen.

Terwijl er al eerder een kloof was gegroeid tussen de regering en de georganiseerde publieke opinie, kwam er in de zomer van 1993 ook meer afstand tussen het regeringsstandpunt en de ongeorganiseerde publieke opinie ten aanzien van voormalig Joegoslavië. Het hoofd van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken van de Katholieke Universiteit Nijmegen, Wecke, stelde begin september de vraag of de Nederlandse regering zich daar bewust van was. Terwijl blijkens opinieonderzoek de bevolking neigde naar een door pragmatisme ingegeven opdeling van Bosnië, bleef de regering in Den Haag zich verzetten tegen het onrecht dat de Moslims werd aangedaan door het Owen/Stoltenberg-plan. Op basis van datzelfde opinieonderzoek concludeerde Wecke dat er onder de bevolking onvoldoende steun was voor Nederlandse deelname aan een implementatiemacht voor een vredesakkoord.¹⁷⁸ Enkele dagen voordat Wecke deze woorden schreef, had de Nederlandse regering, bij monde van minister Ter Beek, echter een luchtmobiel bataljon aangeboden aan Boutros-Ghali, dat mogelijk zelfs nog zou worden ingezet vóórdat zo'n vredesovereenkomst tot stand was gekomen.

En als zo'n eenheid zou worden ingezet, zou zij afhankelijk kunnen zijn van inzet van het luchtwapen. Daarover waren begin augustus 1993 nieuwe afspraken gemaakt tussen de NAVO en de VN nadat de Amerikaanse regering aanvankelijk zelfs de VN geheel had willen uitsluiten van de besluitvorming daarover. In die dagen waren daarover grote spanningen aan het licht gekomen, zowel tussen de NAVO en de VN, als binnen de NAVO zelf. Dat was geen goed voorteken voor de praktische uitvoering van die luchtacties.

---

¹⁷⁸ Leon Wecke, 'Zodra er doden vallen... ', *Trouw*, 09/09/93.

HOOFDSTUK 13

De Luchtmobiele Brigade in de aanbidding: augustus-november 1993

1. Met trots gepresenteerd en in dank aanvaard

Ik heb al eens eerder gezegd (...) dat er sprake dient te zijn van een duidelijke relatie tussen de militaire inzet en de te bereiken doelstellingen. De politieke doelstellingen dienen daarbij voorop te staan. Zij dienen helder en overzichtelijk te zijn geformuleerd. Op grond van die politieke doelstelling kan een keuze worden gemaakt uit de noodzakelijke militaire middelen, eenheden, operatieplannen en dergelijke.¹

Hun bezwaren waren de zijne niet: Van der Vlis, Couzy en Ter Beek

De Nederlandse minister Kooijmans van Buitenlandse Zaken was een warm pleitbezorger geweest van de *Safe Areas*. Nadat de Veiligheidsraad op 16 april in resolutie 819 Srebrenica had aangewezen als *Safe Area*, had hij er in internationaal overleg op aangedrongen dat ook andere Moslim-enclaves die status zouden krijgen. Bij de top van het ministerie van Defensie en de Koninklijke Landmacht heerste minder enthousiasme over de zogeheten veilige gebieden. Op 22 november 1992 had de chef-defensiestaf generaal Van der Vlis in het televisieprogramma *Het Capitool* zijn bezwaren tegen *safe havens* opgesomd (zie hoofdstuk 8). Met de instelling daarvan werd volgens hem de grens tussen *peacekeeping* en *peace-enforcement* overschreden, aangezien bescherming inhield dat mensen van de ene partij beschermd zouden worden tegen mensen van de ander partij. Er zou een troepenmacht van ongeveer honderdduizend militairen voor nodig zijn. Hun logistiek zou moeten worden geregeld in een gebied waarin een guerrilla-achtig conflict gaande was. Omdat een sterke politieke wil vereist was voor zo'n gecompliceerde situatie, zou er leiding aan moeten worden gegeven door de grote landen. Van der Vlis vroeg zich af of zo'n operatie mogelijk zou zijn zonder Amerikaanse deelname. En ten slotte konden de *safe havens* naar zijn oordeel worden opgevat als een ondersteuning van de etnische zuivering door de Bosnische Serven. Geen van die argumenten had ruim een half jaar later aan kracht verloren na de aanvaarding door de Veiligheidsraad van de resoluties 836 en 844, die het concept van de *Safe Areas* en de middelen daarvoor vastlegden. De volgens Van der Vlis vereiste troepenmacht was bij lange na niet op de been gebracht; de Amerikaanse regering was niet bereid gebleken grondtroepen voor de *Safe Areas* in te zetten; de bevoorrading ervan was een groot probleem wegens tegenstand van de Bosnisch-Servische autoriteiten; de 'veilige gebieden' werden herhaaldelijk beschoten; en doordat zij niet volledig waren gedemilitariseerd werden er vanuit die gebieden militaire acties ondernomen. Van der Vlis plaatste dan ook grote vraagtekens bij de

1 TK, vergaderjaar 1992-1993, Handelingen

p. 72. Minister Ter Beek (16/09/92).

mogelijkheid van UNPROFOR de *Safe Areas* te beveiligen. Het hoofd van de directie Algemene Beleidszaken (DAB) Barth deelde zijn opvatting.²

De bevelhebber der landstrijdkrachten Couzy vond dat er in elk geval onvoldoende troepen beschikbaar werden gesteld voor de *Safe Areas*. Van collega's in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk kreeg hij de indruk dat zij hun troepen liefst wilden weg halen uit voormalig Joegoslavië omdat zij het een uitzichtloos conflict vonden. Slechts de politieke leiding in hun land weerhield hen daarvan.³ Daarom, zei hij later, was hij van mening geweest dat er sprake was van een onuitvoerbare operatie. Militair gezien mocht Nederland volgens hem niet meedoen aan de operaties in voormalig Joegoslavië.⁴ Couzy had zijn kritiek op deelname aan dat conflict meermalen duidelijk gemaakt. Eind december 1992 had hij gezegd dat als Nederland F-16's zou inzetten boven Bosnië, de Nederlandse troepen en waarnemers daar zouden moeten worden teruggetrokken (hoofdstuk 8). Enkele weken daarna had Couzy gezegd dat militair ingrijpen in voormalig Joegoslavië 'absoluut onmogelijk' was. Westerse militairen zouden er volgens hem in 'een tweede Vietnam' terecht komen. In maart 1993 zei de bevelhebber dat er bij vredesafdwinging 'tientallen doden' zouden kunnen vallen onder ingezette Nederlandse militairen en had hij betwijfeld of 'een stelletje roverhoofdmannen' die Nederlandse levens waard was (hoofdstuk 10). In die twee laatste gevallen sprak Couzy overigens over vredesafdwinging. Dat was natuurlijk iets anders dan *Safe Areas* al kenden die ook een element van *enforcement*.

Wat het voor Couzy en Van der Vlis moeilijk maakte om hun bezwaren aan minister Ter Beek over te brengen, was dat de bewindman politiek niet geïnteresseerd was in de vraag of de beide generaals het concept van de *Safe Areas* of de invulling daarvan goed vonden of niet. Ter Beek, die onder grote druk van zijn collega's in het kabinet en van het parlement stond om 'iets' te doen voor voormalig Joegoslavië, wilde vooral weten of er sprake was van een aanvaardbaar risico voor de uit te zenden Nederlandse militairen

Juist op het voor Ter Beek cruciale punt van de aanvaardbare risico's voor 'zijn' mensen stelden de beide generaals hem gerust. Zij meenden niet dat VN-blauwhelmen in Bosnië groot gevaar liepen.⁵ Dat het concept van de *Safe Areas* volgens de beide generaals niet deugde, telde voor de minister dus niet. Van der Vlis en Couzy hadden hem

steeds gezegd dat de risico's acceptabel waren. Dat is een andere vraag en een andere discussie dan het hele concept van de safe areas. Mijn vraag aan de bevelhebber en de chef-defensiestaf was: kan ik het voor mijn politieke verantwoording nemen om tot uitzending te besluiten, gezien de risico's voor het personeel?

Toen zij daarop bevestigend antwoordden, stond voor Ter Beek zijn besluit vast.⁶

Van der Vlis had ook bezwaar tegen inzet van de Luchtmobiele Brigade in Bosnië. Minister Ter Beek had hem al medio maart *overruled* door hem op te dragen de Luchtmobiele Brigade op te nemen in zijn inventarisatie van eenheden die in aanmerking kwamen voor de

2 TCBU, *Vertrepunt*, III, hoorzitting D.J. Barth, 31/05/00, p. 86.

3 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

4 TCBU, *Vertrepunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 60; interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98; NIOD, Coll. Kreemers. Interview

H.A. Couzy, 21/04/95.

5 Zie voor deze problematiek het verhelderende tweegesprek tussen Ter Beek en Couzy, Robijns, 'Baas', p. 16.

6 Robijns, 'Baas', pp. 16-17.

Bevelhebber der Landstrijdkrachten, luitenant-generaal H.A. Couzy.

implementatie van het Vance/Owen-plan. Voorafgaand aan het debat over de Prioriteitennota had Couzy, in een interview met de ochtendkrant *Trouw*, uiting gegeven aan zijn bezwaar (hoofdstuk 11). Enkele dagen na het debat, op 23 mei, verklaarde Van der Vlis nog eens voor de NOS-televisie dat Nederland bereid was een logistieke eenheid van vierhonderd militairen ter beschikking te stellen van de VN. Hij benadrukte dat Nederland pas na de herstructurering van de krijgsmacht, wanneer het leger uit beroepsmilitairen zou bestaan, gevechtseenheden zou kunnen leveren. Tegelijk drong hij er via het televisiescherm bij het parlement op aan om de essentie van de Luchtmobiele Brigade niet te ondergraven door goedkope transporthelikopters in plaats van dure gevechtsheli's aan te schaffen.⁷ De belangrijkste zorg van Couzy was dat, door inzet van de Luchtmobiele Brigade in een (te) vroeg stadium van haar bestaan, de aankoopbeslissing over gevechtshelikopters negatief zou worden beïnvloed, omdat dan gezegd zou kunnen worden: 'Het gaat nu toch ook aardig?'⁸ Of zoals Ter Beek de reserves van Van der Vlis samenvatte: '(...) lopen we nu niet het risico dat blijkt, als we met dit bataljon op pad gaan, dat het een gewoon gemechaniseerd infanteriebataljon is en dat er een stemming komt: waar hebben we eigenlijk die dure helikopters voor nodig?'⁹

Met dit standpunt stond Van der Vlis 'redelijk alleen'.¹⁰ Die zorg leefde namelijk niet bij de plaatsvervanger van Couzy, generaal-majoor Reitsma, en ook niet bij de commandant van de Luchtmobiele Brigade, brigadegeneraal J.-W. Brinkman.¹¹ Niet dat Reitsma en Brinkman minder hart hadden voor de Luchtmobiele Brigade: beiden wilden juist graag dat dit onderdeel een kans kreeg zich in voormalig Joegoslavië te bewijzen.¹² Voor hen gold dat een succesvolle uitzending van de brigade het onomstreden bewijs zou zijn dat zij bestaansrecht had. 'Vlak vóór het moment waarop regering en Tweede Kamer belangrijke beslissingen zouden nemen over de aanschaf van helikopters voor deze brigade, werd dat door een groot deel van de landmacht niet over het hoofd gezien', aldus minister Ter Beek. Bovendien zou succesvolle uitzending het imago van de Landmacht, en dus de rekrutering voor de brigade, verbeteren.¹³ Luitenant-generaal M. Schouten, commandant van het Eerste Legerkorps, vond intussen namelijk dat het 'heel slecht' zou zijn voor de werving voor de Luchtmobiele Brigade wanneer deze eenheid 'na tweeënehalf jaar niet verder zou zijn gekomen dan de Ossendrechtse heide en een oefeningetje in Griekenland'.¹⁴ Reitsma meende dat de helikopters er later toch wel zouden komen.¹⁵ Ook Barth verwachtte, zoals hij dat noemde, dat wat dit betreft het proces van inzet 'zelfdragend' zou zijn.¹⁶ Couzy, die een aantal zorgen van Van der Vlis tegen de inzet in *Safe Areas* deelde, vond het niet juist daartegen een materieelargu-

7 'Nederland heeft 400 man extra voor Bosnië', *Haagsche Courant* 24/05/93.

8 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 53; ibidem, D.J. Barth, 31/05/00, p. 86; ibidem, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 43; NIOD, Coll. Kreemers. Dossier 8c, besluitvorming uitzending Luchtmobiele Brigade, interview H.A. Couzy, 21/04/95.

9 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99. Idem in interview H.G.B. van den Breemen, 20/05/98

10 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 53.

11 Interviews J.-W. Brinkman, 11/10/99 en A.K.

van der Vlis, 13/02/98.

12 Interviews H.G.B. van den Breemen, 20/05/98; generaal-majoor b.d. J.Th. Bruurmijn, 07/07/99; commodore H.J. Vandeweyer, 19/01/98; generaal b.d. A.K. van der Vlis, 13/02/98.

13 Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 191.

14 Interview M. Schouten, geciteerd in: Berghorst, 'Opdracht', p. 11.

15 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 45.

16 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting D.J. Barth, 31/05/00, p. 86.

ment te gebruiken en steunde Van der Vlis op dit punt niet.¹⁷ Minister Ter Beek begreep de zorg van Van der Vlis wel,¹⁸ maar moet gevoeld hebben dat dit argument bij een op meer inzet van Defensie aandringende regering en volksvertegenwoordiging geen indruk kon maken.

Voor- en tegenstanders van de uitzending van 'luchtmobiel' binnen de Landmacht

Hoewel er een principebesluit lag dat Cambodja voor de mariniers zou zijn en voormalig Joegoslavië voor de Landmacht (hoofdstuk 4), begonnen de krijgsmachtdelen toch weer met een schuin oog naar elkaar te kijken, omdat dat besluit niet heilig bleek te zijn. Zo was enerzijds geanticipeerd op inzet van de Luchtmobiele Brigade in Cambodja ter aflossing van het derde mariniersbataljon daar. Het had grote moeite gekost dat derde bataljon bij elkaar te krijgen,¹⁹ waardoor het zich de bijnaam 'sprokkelbataljon' had verworven,²⁰ en het was in Cambodja 'tot het tandvlees gegaan'.²¹ Anderzijds was ook de mogelijkheid geopperd om, vóórdat het eerste luchtmobiele bataljon operationeel zou zijn, voor enkele maanden een mariniersbataljon in ex-Joegoslavië in te zetten (hoofdstukken 10 en 11). Vooral ook met het oog op de bezuinigingen voelden de krijgsmachtdelen de behoefte 'zichzelf een beetje in de etalage te spelen'²² en ieder voor zich hun onmisbaarheid bewijzen.²³ Daarbij speelde nog mee dat de mariniers bang waren dat de gedachte zou kunnen postvatten dat met de totstandkoming van de Luchtmobiele Brigade de marine haar infanterietaken zou kunnen opgeven of ten minste beperken.²⁴ Volgens Van der Vlis had de Landmacht sterk het gevoel nu aan de beurt te zijn.²⁵ Het zou merkwaardig zijn als de mariniers steeds als infanterie dienst deden en de Landmacht geen bijdrage zou leveren. Wegens de problematiek met de vrijwilligheid van dienstplichtigen bij uitzending kwam praktisch alleen de Luchtmobiele Brigade in aanmerking.

De voornaamste voorstanders van de inzet van een luchtmobiel bataljon kwamen uit een groep officieren die met grote gretigheid werkte aan de reorganisatie van de Landmacht: plaatsvervangend bevelhebber Reitsma, die zichzelf de Jan Timmer van de Landmacht noemde – met een verwijzing naar de man die het Philips-concern gezond moest maken²⁶ – de commandant van het Eerste Legerkorps Schouten en de bevelhebber van de Luchtmobiele Brigade Brinkman.²⁷ Brinkman was een groot voorstander van inzet van zijn Luchtmobiele Brigade. Hij geloofde heilig in het concept en wilde zijn eenheid 'promoten en op de kaart

17 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 59. Zie ook TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 53.

18 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 98.

19 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 52.

20 Bais, *Mijnenveld*, p. 58.

21 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

22 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 95. Zie ook interviews P. de Gooijer, 01/07/99; H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

23 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

24 Voor die opvatting zie bijv. generaal-majoor

der infanterie b.d. J.P.A. van Buuren, 'Te land, ter zee en in de lucht', *Carré* 15 (1992) 12, pp. 21-22. Ter Beek had eerder al aan de Tweede Kamer laten weten dat er tussen de Luchtmobiele Brigade en het Korps mariniers 'onmiskkenbaar overeenkomsten' bestonden, maar dat elk 'een duidelijk te onderscheiden eigen taak' had, TK, vergaderjaar 1991-1992, 22 327, nr. 2.

25 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 52.

26 Leonard Ornstein, 'Het gevaar van een Rambo-leger', *Vrij Nederland*, 20/11/93, p. 54.

27 Interviews G.L.M. Bastiaans, 20/11/00; Ter Beek, 01/12/99; J.-W. Brinkman, 11/10/99 en R. Reitsma, 04/10/99; Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 184.

zetten'.²⁸ De enige die later verklaarde dat Brinkman geen gretigheid had getoond bij de inzet van de Luchtmobiele Brigade was Brinkman zelf. Hij ontkende in 1999 lobbyist te zijn geweest voor de inzet van de brigade. Hij zei het te hebben betreurd dat de eerste inzet van de brigade geen luchtmobiel karakter zou hebben, maar de inzet zou betreffen in een tamelijk statisch conflict. 'Het kindje dat nog aan het opgroeien was, werd zomaar voor de leeuwen gegoid.' En de opleiding werd er volgens hem danig door verstoord.²⁹ Maar, zoals hieronder blijkt, was Brinkman in de zomer van 1993 toch een andere gedachte toegedaan.

Binnen de Koninklijke Landmacht waren ook officieren die, net als sommige Kamerleden, meenden dat de Luchtmobiele Brigade wel heel erg duur werd, terwijl tegelijkertijd veel pantserinfanterie werd opgedoekt. Zij en anderen meenden bovendien dat voor vredesoperaties in gebieden waar weinig vrede heerste beter panterinfanterie-eenheden konden worden ingezet dan de Luchtmobiele Brigade.³⁰ Brigadegeneraal buiten dienst H.J. van der Graaf bijvoorbeeld liet zich in een lezing voor de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht over 'De Nederlandse krijgsmacht onder VN-vlag', uiterst negatief uit over de Luchtmobiele Brigade. Volgens hem was zij veel te kwetsbaar in een conflict als dat in Joegoslavië. In zo'n situatie die het midden hield tussen vredeshandhaving en vredesafdwinging was de klassieke pantserinfanterie geschikter. Volgens hem was het verstandig 'het concept van de miljarden verslindende Luchtmobiele Brigade niet voort te zetten. Beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald!' Volgens Van der Graaf snoerde generaal Couzy, die zelf herhaaldelijk aanvaringen had wegens zijn publieke uitlatingen, zelf zijn eigen mensen de mond. Als hij dat niet zou doen, zouden actief dienende officieren, volgens Van der Graaf hetzelfde geluid naar voren brengen als hij liet horen.³¹ Overigens bleek in hoofdstuk 10 al ter sprake, bleek dat Couzy als plaatsvervangend bevelhebber zelf had gemeend dat het concept van de Luchtmobiele Brigade verouderd was en dat hij er voorstander van was geweest een multifunctionele brigade op te richten, waarin zowel het luchtmobiele element als gemechaniseerd optreden tot hun recht zouden komen. De bevelhebber, Wilmink, had hem toen echter laten weten dat de Landmacht om politieke redenen 'star en stijf' moest volhouden dat het luchtmobiele concept ook onder de gewijzigde internationale omstandigheden zeer bruikbaar was.

Publieke discussie is niet de meest ontwikkelde kant van de Landmacht. Dat bleek ook toen drie majoors der (pantser)infanterie in het septembernummer van *Carré*, het blad van de Nederlandse Officieren Vereniging, een artikel schreven waarin zij de capaciteiten van de Luchtmobiele Brigade ernstig in twijfel trokken.³² De redactie legde uit dat het artikel oorspronkelijk bestemd was geweest voor het juli/augustusnummer van *Carré*, maar was vastgehouden op verzoek van de commandant van de Luchtmobiele Brigade, brigadegeneraal der infanterie J.W. Brinkman,

28 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 60. Zie ook interview majoor E.A.W. Koestal, 24/05/00; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting R. Reitma, 22/05/00, p. 44.

29 Interview J.-W. Brinkman, 11/10/99.

30 NIOD, Coll. Van den Breemen. Notitie 'Bemoeienissen met het besluit tot uitzending', z.d.. Zie ook P.G.M. van Even, 'Luchtmobiel naar Bosnië', *Armex*, 78 (1994) 3, p. 4.

31 SG. H.J. van der Graaf, 'De Nederlandse

krijgsmacht onder VN vlak. Draagkracht voor militaire missies. Organisatie, middelen en mentaliteit'. Zie ook DJZ. Casteleijn aan Ter Beek, 29/03/93, D93/158, met bijl. 'Verslag van de door de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht georganiseerde conferentie 'De Nederlandse krijgsmacht onder VN-vlag', 26/03/93.

32 M.C. de Kruif, H.J. Mayers en O.P. van Wigen, 'De Luchtmobiele Brigade: met beide benen op de grond', *Carré* 16 (1993) 9, pp. 9-13.

Brigade-generaal J.W. Brinkman, eerste commandant Luchtmobiele Brigade (SMG).

totdat het gelijktijdig met het reactie-artikel van zijn hand kon worden gepubliceerd. De reden van dit verzoek was, gelet op het feit dat in deze periode ook de (politieke) besluitvorming rond (een deel van) de Luchtmobiele Brigade plaatsvond, ten aanzien van deze gevoelige materie zo mogelijk de voor en tegens gelijktijdig te presenteren.³³

De drie majoors noemden de beperkte beweeglijkheid van de eenmaal aan de grond gezette luchtmobiele infanterie en het geringe voortzettings- en incasseringsvermogen de achilleshiel van het concept. Bovendien was met de Luchtmobiele Brigade gekozen voor een tamelijk infanteriezware variant van het concept; verwacht werd dat er slechts 36 gevechtshelikopters zouden worden aangeschaft. Bij die opzet zou het beperkte aantal gevechtshelikopters vooral nodig zijn om direct vuursteun te verlenen aan de infanterie, waardoor de actieradius van de heli's beperkt zou blijven tot enkele kilometers, en de kans op detectie groot zou zijn. Door het grote verbruik aan munitie en brandstof zou de inzet van de helikopters van beperkte duur zijn. Bovendien waren helikopters erg kwetsbaar voor vijandelijke luchtverdediging, vliegtuigen en direct vuur. Eigenlijk zouden vliegtuigen eerst een luchtcorridor moeten openen, alvorens de brigade kon worden ingezet.

De auteurs namen de waarde van de brigade bij diverse vormen van gewapend conflict in beschouwing. De eerste was die van beveiliging of bewaking door de luchtmobiele infanterie met patrouilles en waarnemingsposten, een situatie die – maar dat konden de auteurs op dat moment niet weten – leek op die in het *Safe Area Srebrenica*, waar later drie opeenvolgende luchtmobiele bataljons zouden dienstdoen. Bij een laag geweldsniveau zou, volgens de schrijvers, bewaking van een relatief groot gebied kunnen plaatsvinden door verkenningsvluchten met helikopters. Zou het geweldsniveau hoger liggen, dan zou de infanterie slechts een klein gebied kunnen beveiligen. Zou confrontatie dreigen met een grotere vijandelijke (gemechaniseerde) eenheid, dan waren het voortzettings- en incasseringsvermogen onvoldoende. Eventuele evacuatie van de infanterie met behulp van helikopters ten tijde van vijandelijke druk zou 'een uiterst hachelijke zaak' zijn. De conclusie van de auteurs op dit punt luidde: 'Als het gaat om het beveiligen en bewaken van relatief grote gebieden op de grond, waarbij de dreiging van geweld aanwezig is, zijn andere eenheden van de KL beter geschikt. Hierbij moet worden gedacht aan elementen van de lichte brigade.'³⁴

Bij vertragende of verdedigende gevechtsacties zouden er, volgens hen, door gebrek aan bescherming 'aanzienlijke verliezen' worden geleden door de luchtmobiele infanterie, zelfs in geaccidenteerd terrein. Bij dit alles gingen de schrijvers er van uit dat er gevechtshelikopters aan de strijd zouden deelnemen, en met de aan- of afwezigheid daarvan stond of viel de slagkracht van de brigade. De tactische mobiliteit, dat wil zeggen het vermogen de infanterie-elementen van de brigade over de grond te verplaatsen, was volgens de auteurs zwak wegens de kwetsbaarheid, de geringe vuurkracht en het gebrek aan gevechtsondersteuning. 'Dit in schril contrast met de binnen de gemechaniseerde eenheden van de KL reeds in grote getale aanwezige, moderne middelen.' De drie majoors stelden daarom voor de Luchtmobiele Brigade weer om te vormen tot een parate 11e Gemechaniseerde Brigade en een pantserinfanteriebataljon van die brigade aan te wijzen voor eventuele luchtmobiele inzet.

33 Overigens werd de inhoud van het nog te verschijnen nummer aangekondigd in Perry Pierik & Marcel Reijmerink, 'Nederland vertilt zich aan Luchtmobiele Brigade', *de Volkskrant*, 26/08/93.

34 M.C. de Kruif, H.J. Mayers en O.P. van Wigen, 'De Luchtmobiele Brigade: met beide benen op de grond', *Carré*, 16 (1993) 9, p. 11.

Zou het artikel in het juli-augustusnummer van *Carré* zijn opgenomen, dan had het, zoals Brinkman voorzag, inderdaad een bijdrage aan het debat over besluitvorming omtrent de Luchtmobiele Brigade hebben kunnen leveren, zij het niet de door hem gewenste. Op 12 juli stuurden minister Ter Beek en staatssecretaris A.B.M. Frinking, die op 1 juni Van Voorst tot Voorst was opgevolgd, een brief aan de Tweede Kamer, waarin zij, in verband met de beslissing over de aanschaf van helikopters voor de brigade, nog eens het concept van luchtmobiel optreden uit de doeken deden. Zij schreven dat luchtmobiele eenheden in een groot aantal uiteenlopende scenario's en voor een veelheid van taken konden worden ingezet: 'Zij kunnen bijvoorbeeld bij de uitvoering van humanitaire hulpverlening effectief worden ingezet bij het beveiligen en beschermen van 'veilige gebieden'.' Escaleerde een conflict waarin een luchtmobiele eenheid was ingezet – en volgens de minister was recent van zo'n escalatie sprake geweest in Bosnië – dan zou zij kunnen worden afgelost door een gemechaniseerde eenheid. 'Mocht het toch noodzakelijk zijn de luchtmobiele eenheid onder dergelijke moeilijke omstandigheden te blijven inzetten, dan zal deze eenheid worden voorzien van pantservoertuigen, de zogenaamde VN-voertuigen, vooral voor de passieve bescherming van het personeel.'³⁵

In zijn reactie op het artikel van de drie majoors³⁶ meende Brinkman dat het verschil tussen de bewapening van de Luchtmobiele Brigade en pantserinfanterie niet zo groot was. Wat de pantserinfanterie wel had en de Luchtmobiele Brigade niet waren de bepantsering en het 25 mm boordkanon van de YPR-765. Zou de Luchtmobiele Brigade worden belast met taken met een passief karakter en een beperkt mandaat, bijvoorbeeld bij *peacekeeping*, waarbij geen vuurkracht zou mogen worden gebruikt, dan zou eenvoudig een aantal gepantserde wielvoertuigen kunnen worden toegevoegd. Het gebrek aan bepantsering, zo wilde Brinkman wel toegeven, leidde ertoe dat de brigade bij langdurige statische inzet kwetsbaar werd. Daarom waren gemechaniseerde eenheden inderdaad geschikter voor het behouden van terrein. Het artikel van Brinkman, dat weinig overtuigend was, eindigde met een oproep 'de vooruitgang' niet langer tegen te houden en eindigde met de uitsmijter: 'Majoor: benen van de grond en bijtrekken!'³⁷

De toon was kenmerkend voor de gedrevenheid waarmee Brinkman opkwam voor zijn brigade. Volgens een oud-medewerker van de Directie Operatiën Koninklijke Landmacht zou hij eind 1993 twee journalisten hebben toegesnauwd dat zij geen negatieve kanttekeningen bij de brigade mochten plaatsen en zou hij, als de brigade in het geding zou zijn geweest, brieven naar het *NRC Handelsblad* hebben gezonden onder andere naam.³⁸ In januari 1994 verkondigden twee officieren van het Projectbureau Luchtmobiele Brigade, luitenant-kolonel R.J.M. Veger en majoor E.F.W. Bleeker, in *De Telegraaf* dat het geven van kritiek vanuit

35 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 327, nr. 13, p. 4.

36 J.-W. Brinkman, 'Reactie op 'De Luchtmobiele Brigade met beide benen op de grond?', *Carré* 16 (1993) 9, pp. 14-15.

37 Een soortgelijke teneur had ene latere reactie: majoor van de aan- en afvoertroepen E.F.W. Bleeker en luitenant-kolonel der genie R.J.M. Veger, 'De Luchtmobiele Brigade: met beide benen op de grond', *Carré* 17(1994)1, pp. 19-20. Volgens hen was het onverstandig interne discussies

binnen de landmacht publiek te voeren, nadat de politiek in beginsel het luchtmobiele concept al had omarmd; daardoor konden materieel-discussies in het parlement voor de landmacht negatief worden beïnvloed. De auteurs hoopten met hun reactie 'alle neuzen weer in de juiste richting' te hebben gezet', *ibidem*, p. 20.

38 M. Reijmerink, 'Vooral luisteren naar de generaal', *Algemeen Dagblad*, 15/06/95. Zie ook M. Reijmerink & P. Pierik, 'Bij defensie dienen alsnog koppen te rollen', *de Volkskrant*, 02/09/95.

de krijgsmacht op de brigade ongewenst was. Publieke discussie over dergelijke kritiek zou namelijk de besluitvorming van het parlement kunnen beïnvloeden.³⁹

De switch

Begin juli had de plaatsvervangend militair adviseur bij de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging Koestal al aan DPKO duidelijk gemaakt dat de Nederlandse regering het enkele weken eerder gedane aanbod van een logistieke eenheid van vierhonderd militairen waarschijnlijk niet zou kunnen realiseren (hoofdstuk 11). Op 9 juli berichtte de Defensiestaf aan minister Ter Beek dat door toevoeging van een stafdetachement van zestig tot honderd militairen het aanbod nog iets hoger zou kunnen uitkomen dan de 220 militairen die daarvoor het maximum hadden geleken. Daarmee kwam men echter nog steeds niet in de buurt van de vierhonderd, om over de aflossing maar niet te spreken. Daarom waren de inspanningen er, aldus de Defensiestaf, op dat moment 'vooral op gericht om te voorzien in de door de VN gestelde behoefte en wordt niet zozeer gelet op enigszins gekunsteld getalsmatig leveren van 400 man'.⁴⁰ In de maand juli werd nog steeds verder gewerkt aan de planningsopdracht voor een 'logistiek bataljon (minus)' ten behoeve van de *Safe Areas*.⁴¹ Het vertrek van een verkenningsmissie voor de eenheid werd medio juli echter uitgesteld.⁴²

Niet alleen was de Landmacht in juni echter duidelijk geworden dat het niet of nauwelijks de benodigde vierhonderd militairen bijeen zou kunnen krijgen voor een logistieke eenheid. Zelfs als dat – bij benadering – zou lukken, zou de inzet van het schaarse logistieke personeel ten koste gaan van de herstructurering van een aantal belangrijke eenheden, waaronder de Luchtmobiele Brigade.

Op 9 augustus wijdde *NRC Handelsblad* een artikel aan de Luchtmobiele Brigade. Daarin kwamen Siccama en de oud-ministers van Defensie Van Mierlo en Stemerding aan het woord, die het concept duur en verouderd noemden. Volgens Brinkman in datzelfde artikel moest het Nederlandse leger echter met zijn eenheid optreden in internationale brandhaarden, 'anders ben je geen knip voor je neus waard'.⁴³ Tegelijk wijdde deze krant een kritisch commentaar aan de Luchtmobiele Brigade, waarin stond dat op basis van een kosten-batenanalyse nog eens 'motieven, adviezen en conclusies rond het paradepaardje van de landmacht' onder de loep moesten worden genomen.⁴⁴ Op 10 augustus, de dag na de verschijning van de twee kritische artikelen over de Luchtmobiele Brigade in *NRC Handelsblad*, was er een bijeenkomst van medewerkers van de Defensiestaf en stafmedewerkers van het Situatiecentrum van de Landmacht over de vraag wat de landmacht beschikbaar kon stellen. De strekking van het venijnig hoofdcommentaar dat de vorige avond was verschenen in *NRC Handelsblad*, namelijk dat de Luchtmobiele Brigade handenvol geld kostte maar weinig liet zien, miste zijn uitwerking niet op het beraad.⁴⁵

Op 23 juni had minister Kooijmans al aan de Tweede Kamer gezegd dat het op enig moment beter kon zijn om het aanbod van een logistieke eenheid voor de *Safe Areas* te

39 In de *Telegraaf* van 18/01/94, waarnaar wordt verwezen in De Boode, 'Vrijheid', p. 217.

40 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota Waltmann voor Ter Beek, 09/07/93.

41 DCBC, 2327. Intern memorandum van de Directie Operatiën van de KL, 06/07/93; Def, 413 OZ, M.J.H. Bevers aan maj. Scheffer, 22/07/93, 1530B, no. 93/228; DOKL/OZ. Bevers aan Schef-

fer en Bakx, 27/07/93, nr. 93/237.

42 'Verkenningsmissie nog niet naar voormalig Joegoslavië', *ANP*, 13/07/93, 17.39.

43 Willebrord Nieuwenhuis, *NRC Handelsblad*, 09/08/93.

44 'Rode baretten', *NRC Handelsblad*, 09/08/93.

45 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99; Berghorst, *News*, p. 64.

vervangen door dat van de Luchtmobiele Brigade. Om verschillende redenen werd die gedachte steeds aantrekkelijker. Tegenover parlement en pers was het nodig te laten zien dat de Luchtmobiele Brigade haar geld waard was. Een logistieke eenheid was moeilijk op de been te brengen.

Nadat Boutros-Ghali op 5 augustus formeel had verzocht om een ‘maintenance and repair unit’,⁴⁶ volgde enkele dagen later informatie van kolonel Van Veen uit New York, waar uit bleek dat de VN de beoogde samenstelling van de eenheid opnieuw wilde bezien. Boven de aangeboden hersteleenheid gaf de VN inmiddels de voorkeur aan transportcapaciteit, een bergingseenheid en Koninklijke Marechaussee ten behoeve van verkeerscontrole.⁴⁷ Op 18 augustus werd dit schriftelijk vastgelegd in een bericht van het VN-secretariaat.⁴⁸ Het was moeilijk voor Nederland om in deze behoefte te voorzien omdat de Nederlandse transporteenheden al beslag legden op dergelijke logistieke capaciteit.⁴⁹ In de praktijk zou het erop neerkomen dat Nederland vooral monteurs zou moeten leveren voor materieel van het voormalige Oost-Duitse volksleger, dat aan een Pakistaans bataljon zou worden toebedeeld.⁵⁰ Dat was een weinig aantrekkelijk aanbod. De Nederlandse militairen zouden een soort wegwachtfunctie krijgen voor het Pakistaanse bataljon, terwijl zij niet de kennis van die onderdelen hadden. Te verwachten viel dat dit tot een bijna dagelijkse regen van klachten zou leiden.⁵¹ Reitsma was er al langer van overtuigd dat een logistieke eenheid, anders dan de Luchtmobiele Brigade, Nederland geen internationale erkenning zou opleveren.⁵² De behoeftestelling van de VN was daarom, volgens een van de betrokkenen, niet bij naam bekende besluitvormers een ‘blessing in disguise’:⁵³ Het bood de Nederlandse regering een ongevroegde gelegenheid om van het eerder gedane aanbod af te komen.

Het was zomer en zowel Van der Vlis als Couzy waren op vakantie. Bij hun plaatsvervangers waren hun bezwaren tegen de operaties in voormalig Joegoslavië, in *Safe Areas* en uitzending van een luchtmobiele bataljon bekend, vooral die van Van der Vlis die in maart bij zijn inventarisatie van beschikbare eenheden voor uitzending naar voormalig Joegoslavië duidelijk waren geworden.⁵⁴ Tegen de combinatie van een luchtmobiel bataljon en inzet in een *Safe Area* had Van der Vlis nog weer specifieke bezwaren.⁵⁵ Volgens hem was de mobiele eenheid niet geschikt om als een pantserinfanterie-eenheid met pantservoertuigen te patrouilleren en observatieposten te bezetten. Hij maakte zich ook zorgen om de bevoorrading van Nederlandse eenheden in enclaves.⁵⁶ Couzy vond dat geen onaanvaardbaar risico: ‘Er zaten al een hele tijd buitenlandse eenheden. Het zou dus een beetje gek zijn als het voor hen wel verantwoord was, maar voor onze soldaten niet.’⁵⁷ Dit laatste was overigens een argument dat, zoals nog zal blijken, de Nederlandse militairen net zo hard in de fuik van

46 CRST. NL deelname, Boutros-Ghali aan PVVN, 05/08/93.

47 NIOD, Coll. Ter Beek, nota Barth en Van den Breemen voor Ter Beek, 17/08/93, D93/326; interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

48 ABZ, DDI/DPV/00209. D’Ansembourg aan Kooijmans, No. 823, 18/08/93; TCBU, *Vertretpunt* I, p. 125.

49 NIOD, Coll. Ter Beek, nota Barth en Van den Breemen voor Ter Beek, 17/08/93, D93/326.

50 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

51 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

52 Interview R. Reitsma, 04/10/99.

53 Aldus een anonieme respondent in Wolberink, *Luchtmobiel*, p. 23. Vgl. TCBU, *Vertretpunt* I, p. 125.

54 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 53.

55 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 13.

56 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 15.

57 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 15.

Srebrenica lokte als de Nederlandse politici die eerder in internationaal overleg en door middel van brieven aan buitenlandse collegae hadden opgeroepen dat er meer moest gebeuren in ex-Joegoslavië.

Van den Breemen en Reitsma, de plaatsvervangers van respectievelijk Van der Vlis en Couzy, stonden positiever tegen uitzending van de Luchtmobiele Brigade.⁵⁸ Volgens hen was, nu de VN met de specifieke behoeftestelling voor de logistieke eenheid was gekomen, het moment aangebroken 'nee' te zeggen. Barth drong er op aan dat minister Ter Beek zodra hij op 17 augustus van vakantie zou terugkeren op de hoogte zou worden gesteld van de onmogelijkheid het verzoek van de VN te honoreren. Van den Breemen, 'een echt politieke generaal',⁵⁹ begreep dat een ronduit 'nee' niet acceptabel zou zijn. Dan zou aan het buitenland het signaal worden afgegeven dat de Nederlandse regering in New York en Kopenhagen 'gebakken lucht' had aangeboden. Van den Breemen nam de nota's van Van der Vlis uit maart en april nog eens ter hand. Het probleem dat het veel tijd zou kosten voordat de Luchtmobiele Brigade kon worden ingezet, was door het verstrijken der maanden nauwelijks meer een probleem. Ook voor de pantservoertuigen bleek een oplossing te vinden. Wat resteerde, waren alleen de politiek-tactische bezwaren van Van der Vlis tegen inzet van de Luchtmobiele Brigade. Van den Breemen was er echter van overtuigd dat die bezwaren geen stand zouden houden tegen de grote politieke druk in Nederland om meer militairen in te zetten voor de vredesoperatie in Bosnië.⁶⁰

Op 13 augustus stelde Schouten een nota op waarin hij voorstelde het luchtmobiele bataljon aan de VN aan te bieden in plaats van de logistieke eenheid. Barth en Van den Breemen schreven toen gezamenlijk een nota voor de minister.⁶¹ Daarin zetten zij uiteen dat de beschikbaarstelling van een logistieke eenheid van vierhonderd militairen 'op (nog) meer problemen' stuitte dan was voorzien. Ze riepen de wordingsgeschiedenis van het aanbod in herinnering bij de minister, die volgens hen aan de vooravond van de top in Kopenhagen, waar de Nederlandse regering het aanbod bekend had gemaakt, met Kooijmans had besproken dat het maar de vraag was of het aanbod gerealiseerd kon worden. Ter Beek zou zijn collega van Buitenlandse Zaken hebben gewezen op de moeilijkheid een *tailor-made* eenheid te garanderen, als de kleermaker zelf de maten en smaken van de klanten niet kende, en op het feit dat het reservoir vrijwillige dienstplichtigen bijna was uitgeput. Lubbers en Kooijmans hadden het aanbod 'om politieke redenen' toch gedaan. Doordat inmiddels het moment van uitzending van de (onmogelijke) logistieke eenheid nu zo dichtbij het tijdstip kwam waarop het eerste luchtmobiele bataljon operationeel kon zijn, stelden Barth en Van den Breemen voor het bataljon aan te bieden met een eigen logistieke ondersteuning. Op die manier zou een vergroot bataljon ontstaan van ongeveer negenhonderd à duizend man. Zo'n bataljon zou, uitgerust met YPR-pantservoertuigen, begin 1994 gereed kunnen zijn voor uitzending. Het zou bestaan uit 500 à 550 infanteristen en voor de rest uit ondersteunend personeel. De minister zou het nieuwe aanbod aan Boutros-Ghali bekend kunnen maken tijdens zijn bezoek aan de secretaris-generaal van de volkerenorganisatie op 7 september. De

58 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 61.

59 Van Brouwershaven, *Turbulentie*, p. 154.

60 NIOD, Coll. Van den Breemen. 'Bemoeienissen met het besluit tot uitzending', z.d.

61 Volgens interview H.G.B. van den Breemen, 22/09/99 waren de opstellers: Waltmann en Van-

deweijer. In de NIOD, Coll. Vandeweijer bevindt zich een bestand Log-lumb dat een ongedateerde en onvolledige nota aan Van den Breemen (door tussenkomst van Waltmann) bevat over het onderwerp Inzet logistieke eenheid en/of bataljon Luchtmobiele Brigade, waarin de switch wordt voorgesteld.

opstellers van de nota gingen er ten slotte van uit dat de *Safe Area*-operatie binnenkort zou worden omgezet in implementatie van een vredesregeling.⁶²

Volgens Reitsma was er tijdens het opstellen van de nota van Van den Breemen en Barth ‘niet direct’ contact met hem gezocht.⁶³ Hij nam aan dat er wel sprake was geweest van contacten tussen de Defensiestaf en de Crisisstaf van de Koninklijke landmacht. Hij kon zich niet herinneren of hij aanwezig was geweest op de bijeenkomst van 10 augustus met de Landmachtstaf.⁶⁴ Het contact met de Landmachtstaf had inderdaad niet rechtstreeks met Reitsma plaatsgevonden, maar met brigadegeneraal G.J.M. Bastiaans, de souschef Operatiën van de Landmacht.⁶⁵ Overigens hoefde Couzy zich volgens Reitsma, bij terugkeer van zijn vakantie, in het geheel niet verrast te voelen door de *switch*. ‘Nee, het was een concretisering van analyses die al gemaakt waren, die op consequentieniveau waren bekeken’, zoals de uitrusting en het opleidingsschema.⁶⁶ (zie Deel II, hoofdstuk 5) Couzy was het hier totaal niet mee eens: ‘Natuurlijk zijn er analyses gemaakt, maar beiden – zowel Van den Breemen als Reitsma – wisten dus heel goed dat hun beider bazen absoluut een ander standpunt hadden.’⁶⁷ Toch wilde hij het Reitsma niet kwalijk nemen, omdat na enig rustig nadenken Couzy van mening was dat, ook als hij niet met vakantie was geweest, het niet anders zou zijn gelopen. De druk van de politiek was te groot om Van den Breemen en Reitsma van een coup te kunnen betichten.⁶⁸ De enige kanttekening die Couzy bij inzet van de Luchtmobiele Brigade plaatste, was dat zij voor zo’n nieuwe eenheid wel erg vroeg kwam.⁶⁹

Toen Ter Beek op 17 augustus van vakantie terugkeerde op het ministerie lag daar de nota van Barth en Van den Breemen op zijn bureau. Diezelfde avond besprak de minister tijdens een diner de voors en tegens van het advies met hen beiden.⁷⁰ Na ruggespraak met Couzy, Reitsma en Schouten hakte Ter Beek de knoop door. Hij stelde volgens eigen zeggen nog diezelfde week Lubbers en Kooijmans en de ministerraad, die op dat moment bijna voortdurend bijeen was met het oog op de opstelling van de begroting, voor een nieuw aanbod aan de VN te doen.⁷¹ Lubbers, Kooijmans en Pronk reageerden volgens Ter Beek enthousiast.⁷² Uit de geobjectiveerde versies van de notulen van de ministerraad blijkt niet dat deze kwestie in die dagen in de ministerraad ter sprake kwam, hoewel het onderwerp voormalig Joegoslavië of Bosnië op 19, 24, 25 en 26 augustus aan de orde was.⁷³ Pas op 3 september, nadat de Kamer een dag tevoren al was ingelicht, kwam het eerdere aanbod van een logistieke eenheid van vierhonderd militairen ten behoeve van de *Safe Areas* weer aan de orde. Resolutie 836

62 NIOD, Coll. Ter Beek. Nota van Barth en Van den Breemen voor Ter Beek, 17/08/93, D93/326.

63 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, p. 41. Vgl. TCBU, *Vertretpunt* I, p. 125.

64 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, p. 42.

65 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00; NIOD, Coll. Van den Breemen. Notitie ‘Bemoeienissen met het besluit tot uitzending’, z.d.

66 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 43.

67 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

68 Interview H.A. Couzy, 04/10/01; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy,

22/05/00, p. 61.

69 Interviews F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00 en H.G.B. van den Breemen, 20/05/98.

70 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 99; interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

71 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 99.

72 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00; Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 193.

73 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 19, 24-25 en 26/08/93.

was nog niet tot uitvoering gebracht en de VN vroeg inmiddels meer van de Nederlandse regering vroeg. Daarom zou enkele dagen later, namens de Nederlandse regering, het aanbod worden gedaan van het luchtmobiele bataljon met een eigen logistieke component in het kader van een vredesregeling.⁷⁴

De dag na terugkeer van Ter Beek op Defensie werd al wel een aangepaste versie van de nota van Barth en Van den Breemen vervaardigd, die Ter Beek overigens pas negen dagen later, op 27 augustus, aan Kooijmans in de marge van de ministerraad ter hand stelde.⁷⁵ Er werd in deze gekuiste nota geen melding meer gemaakt van de problemen die het zou kosten om een logistieke eenheid van vierhonderd militairen bijeen te brengen en ook de kritiek op het vroegtijdige aanbod van die eenheid tijdens de Europese Raad van Kopenhagen werd uit de nota geschrapt.⁷⁶ Op de ochtend van 20 augustus had Ter Beek, samen met staatssecretaris Frinking een bespreking met het Kamerlid Henk Vos, die het woord voerde voor de PvdA bij de Defensiebegroting, en Thijs van Vlijmen, die namens het CDA specialist was voor het Defensiematerieel. Bij die gelegenheid is volgens Ter Beek waarschijnlijk besproken dat inzet van de Luchtmobiele Brigade in Bosnië geen consequenties zou hebben voor de aanschaf van helikopters.⁷⁷ Met andere woorden, Ter Beek probeerde een van de belangrijkste zorgen van Van der Vlis rond de inzet van de Luchtmobiele Brigade weg te nemen.

Couzy zou later beweren dat hij na terugkeer van zijn vakantie samen met Van der Vlis bij de minister de bezwaren zou hebben besproken die zij hadden tegen de switch. Volgens Couzy pelde de minister een voor een de argumenten van de beide generaals af. Op een bepaald moment vroeg de bewindsman aan Couzy of hij overwegende veiligheidsrisico's aanwezig achtte. Couzy meende van niet. Hij bracht naar voren dat de partijen in het Bosnische conflict over het algemeen heel terughoudend waren in het opzettelijk toebrengen van leed aan VN-militairen.⁷⁸ Ter Beek heeft in 2000 tegenover de commissie-Bakker heftig ontkend dat zo'n gesprek ooit heeft plaatsgevonden. Hij moest zich beheersen, toen hij werd geconfronteerd met de bewering van Couzy, aan wie, aldus Ter Beek, 'kennelijk een groot romancier verloren is gegaan'.⁷⁹

Al dan niet in aanwezigheid van Couzy was er toen Van der Vlis op 24 augustus terugkwam van vakantie, in elk geval 'heel veel commotie',⁸⁰ toen hij vernam dat Ter Beek de brief van Van den Breemen en Barth al had gearafeerd en dat was afgesproken dat generaal Bastiaans naar Zagreb zou gaan om daar in de marge van een conferentie van troepenleverende landen mededelingen te doen over het nieuwe aanbod. Van der Vlis trok daarop de conclusie 'dat dit voor geen meter meer kon worden teruggedraaid'.⁸¹

74 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van, 03/09/93. Vgl. TCBU, *Vertretpunt* I, p. 127.

75 ABZ, DDI/DPV/00209. Nota van Barth en Van den Breemen voor Ter Beek, No. D93/P/1273, 18/08/93; ABZ, ABZ, DDI/DPV/00209. Memorandum van DAV en DPV aan Kooijmans, DAV/MS-198/93, 30/08/93.

76 TCBU, *Vertretpunt* I, p. 126.

77 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

78 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A.

Couzy, 22/05/00, p. 61.

79 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 99. Vgl. TCBU, *Vertretpunt* I, p. 126.

80 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 61. Vgl. interviews A.L. ter Beek, 13/01/00 en H. Couzy, 04/10/01; NIOD, Coll. Van den Breemen. 'Bemoeienissen met het besluit tot uitzending', z.d.

81 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 53.

Twist tussen Buitenlandse Zaken en Defensie over het doel van het aanbod aan de VN

Op 23 en 24 augustus bezocht generaal Bastiaans inderdaad een bijeenkomst van troepenleverende landen in Zagreb onder leiding van Kofi Annan. Bastiaans had instructie Annan mee te delen dat Nederland niet in staat zou zijn de door de VN verlangde hersteleenheid te leveren. Meer mocht hij op dat moment niet aan hem zeggen. Volgens zijn eigen verslaglegging van de bijeenkomst verklaarde hij ongeveer het volgende:

Tot heden vinden nog steeds discussies plaats over de samenstelling van de NL logistieke eenheid. NL onderzoekt thans een aantal opties ook buiten het logistieke gebied. De NL regering zal hierover in overleg treden met de SGVN in de week van 7 september. Mogelijk tijdstip van ontplooiing afhankelijk van de gekozen optie varieert van begin november tot de eerste helft van januari 1994.

Toen Annan hem had gevraagd wat de opties waren, had Bastiaans geantwoord dat hij niet bevoegd was die mee te delen.⁸² Wél bood hij Briquemont in een gesprek onder vier ogen – Bastiaans stond er op dat Briquemonts adjudant niet aanwezig zou zijn bij het gesprek – uitzicht op de komst van een luchtmobiel bataljon.⁸³

Op 30 augustus signaleerden de directeuren Politieke VN-Zaken (DPV) en Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken (DAV), Hoekema en Majoor, in een memorandum aan Kooijmans dat Ter Beek hem in de marge van de ministerraad van 1 september opnieuw zou aanspreken over het aanbod van een bataljon van de Luchtmobiele Brigade. Zij vreesden dat de indruk zou ontstaan ‘bij partners en publiek’ dat Nederland op zijn schreden terugkeerde door intrekking van het aanbod van een logistieke eenheid ten behoeve van de *Safe Areas*, een zorg die overigens ook bij een aantal medewerkers van DAB leefde.⁸⁴ Zij wezen niet alleen op de wijziging van het aanbod, maar ook van de doelstelling. Ter Beeks aanbod gold zowel de *Safe Areas* als een vredesregeling. Aanbieding in het kader van een vredesregeling stuitte bij Buitenlandse Zaken op bezwaren. Op dat punt had minister Kooijmans aan het slot van het gesprek met Owen en Stoltenberg nu juist een voorbehoud gemaakt. Hoekema en Majoor noemden daarom in hun memorandum vier voorwaarden voor eventuele deelname van Nederland aan een vredesregeling – als die er al zou komen, want daarover bestond de nodige twijfel.⁸⁵

De volgende dag, 31 augustus, liet Ter Beek een brief opstellen waarin hij Boutros-Ghali op de hoogte bracht van het aanbod van de Luchtmobiele Brigade onder gelijktijdige intrekking van het aanbod van een logistieke eenheid van vierhonderd militairen. In zijn conceptbrief deed Ter Beek het aanbod ter uitvoering van een vredesregeling. In de brief werd evenwel geen blanco cheque afgegeven, maar werd vermeld dat de Nederlandse regering eerst wilde weten hoe een vredesregeling eruit zou zien en welk mandaat in dat verband zou gelden. Niettemin deed de Nederlandse regering volgens de brief alvast het aanbod als stimulans voor andere landen om ook een bijdrage toe te zeggen en daarmee de druk op de

82 DCBC, 1665. Aantekening Bastiaans voor Ter Beek, 27/08/93.

83 Interviews G.J.M. Bastiaans, 20/11/00 en F. Briquemont, 22/06/00; DEF 492, S93/061/2700, Aantekening Bastiaans voor Ter Beek, 27/08/93; TCBU, *Vertrekpunt* I, p. 126.

84 ABZ, DDI/DPV/00209. Memorandum van DAV en DPV aan Kooijmans, DAV/MS-198/93, 30/08/93; interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

85 TCBU, *Vertrekpunt*, II, J.Th. Hoekema aan TCBU, 05/06/00, p. 60.

conflictpartijen te verhogen.⁸⁶ De relatie met de *Safe Areas* bleef buiten beschouwing. Het ontwerpschrijven werd aan DPV gegeven ter doorzending.

Dat ook Defensie inmiddels aan Nederland een katalysatorfunctie toeschreef, zal op Buitenlandse Zaken zijn toegejuicht, maar de verwisseling van de doelstelling van het aanbod was weinig gelukkig. De Nederlandse regering had zich steeds zo ingespannen voor de *Safe Areas*. Tijdens de Europese raad in Kopenhagen was het aanbod van een logistieke eenheid voor de *Safe Areas* gedaan in de hoop daarmee andere lidstaten van de EG ook te bewegen tot een aanbieding om het getal van 7600 militairen, dat Boutros-Ghali nodig achtte, rond te krijgen. Nog geen week tevoren had minister Kooijmans tal van bedenkingen geuit tegen het voorliggende vredesplan van Owen en Stoltenberg. Zelfs met alle mitsen en maren in de brief van minister Ter Beek bleef het gek dat de Nederlandse regering voorop zou lopen met een aanbod voor een vredesregeling waar zij zelf, en als enige in de wereld, een voorbehoud bij had gemaakt.

Buitenlandse Zaken hield het concept daarom tegen.⁸⁷ Er is wel beweerd dat verzending achterwege bleef omdat men op Buitenlandse Zaken meende dat alleen dat ministerie bevoegd was met New York te corresponderen, een standpunt dat trouwens al enigszins was uitgehold door de plaatsing van een militair adviseur bij de Permanente Vertegenwoordiging en Nederlandse militairen in het DPKO.⁸⁸ En er was zeker sprake van competentiedrift tussen de beide ministeries.⁸⁹ Maar er was een afdoende inhoudelijke grond om verzending van Ter Beeks brief op te houden, juist omdat daarin werd verwezen naar een vredesregeling en niet naar de *Safe Areas*. Volgens Hoekema meende men op Buitenlandse Zaken dat deze gevoelige materie eerst mondeling moest worden aangesneden tussen beide ministeries.⁹⁰ En ook daar lijkt weinig tegen in te brengen. Dat de brief niet zou worden doorgestuurd zou een medewerker van DPV hebben meegedeeld aan DAB-medewerker F.J.J. Princen toen hij, volgens Hoekema op 2 september, met de brief van minister Ter Beek bij Buitenlandse Zaken arriveerde.⁹¹ Nog diezelfde dag adviseerden Hoekema en Majoor en plaatsvervangend chef DEU Hattinga van 't Sant aan Kooijmans de brief niet door te zenden, maar met Ter Beek te overleggen en een uitvoerige instructie aan de Permanente Vertegenwoordiger in New York Biegman te sturen. Volgens het memorandum van de drie directiehoofden had Kooijmans zelf al gezegd van geen brief af te weten en een dergelijke brief niet te willen zien uitgaan. Het eerste, 'makkelijkste', argument van de directiehoofden was 'dat het niet zo kan zijn dat Min Def a.h.w. op eigen houtje (via de PV New York) een brief over een majeur onderwerp van buitenlands beleid aan de SGVN richt'. Als inhoudelijk argument voor het advies gold het politieke risico van de terugtrekking van het aanbod voor de *Safe Areas*.⁹²

86 ABZ, PVNY. Peacekeeping/Joegoslavië/UNPTOFOR/Nederlandse deelname, december 1991-november 1995, Ter Beek aan Biegman, 31/08/93, D93/145/24304, met bijl. Ter Beek aan Boutros-Ghali, 31/08/93; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting D.J. Barth, 31/05/00, p. 87.

87 Zie aantekening 'niet uitgegaan' op ABZ, PVNY. Peacekeeping/Joegoslavië/UNPTOFOR/Nederlandse deelname, december 1991-november 1995, Ter Beek aan Biegman, 31/08/93, D93/145/24304, met bijl. Ter Beek aan Boutros-Ghali, 31/08/93.

88 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

89 Zie ook de bijlage *Defensie in een veranderende wereld*.

90 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.T. Hoekema, 24/05/00, p. 71.

91 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.T. Hoekema, 24/05/00, p. 71; interview F. Princen, 08/01/98.

92 ABZ, PVNY. Memorandum van DPV, DAV en DEU aan Kooijmans, 02/09/93, nr. DPV-2095/93.

J.Th. Hoekema, chef Directie Politieke
VN-zaken.

O.W.C. Hattinga van 't Sant, plv chef
Directie Europa.

Alles lijkt erop te duiden dat Barth is ingelicht over het feit dat de brief van Ter Beek niet zou worden doorgezonden. Of vervolgens minister Ter Beek daarover is geïnformeerd, wist Barth zich zeven jaar later niet meer te herinneren. Documentair bewijs daarvoor ontbreekt, anders dan dat in de kantlijn van het advies van de drie directiehoofden aan minister Kooijmans, bij de passage waarin de bewindsman werd aangeraden te overleggen met zijn collega op Defensie, het woord ‘achterhaald’ was geschreven.⁹³

De drie directiehoofden bleven in hun advies aan Kooijmans staan op een bijdrage van Nederland in het kader van de *Safe Areas*, temeer omdat Nederland zich volgens hen niet bij voorbaat moest committeren aan een vredesregeling waarvan de inhoud niet bekend was.⁹⁴

Op 2 september ging een instructie uit van minister Kooijmans ‘mede namens mijn collega van Defensie’ naar Biegman⁹⁵ om een bataljon van de Luchtmobiele Brigade aan te bieden per januari 1994 in het kader van de bestaande VN-resoluties – met de nadruk op resolutie 836, dat wil zeggen ten behoeve van de *Safe Areas*. Toegevoegd werd dat, als deze veilige gebieden na verloop van tijd zouden worden opgenomen in een vredesregeling, nieuw overleg nodig zou zijn over eventuele inzet en taak van het bataljon.

Hoe zo’n vredesregeling eruit zou zien, was inmiddels overigens tamelijk onzeker geworden doordat op 1 september de besprekingen in Genève waren opgeschort, aangezien de Bosnische delegatie vond dat er te weinig tegemoet was gekomen aan haar territoriale eisen.

Buitenlandse Zaken voerde, voorafgaand aan de verzending van deze instructie, overleg met Barth over de inhoud. Behalve Barth, was ook Van den Breemen op de hoogte van de door Buitenlandse Zaken verzonden code. Zij maakten beiden deel uit van het gezelschap dat minister Ter Beek enkele dagen later begeleidde op zijn reis naar New York waar hij het aanbod nog eens mondeling aan Boutros-Ghali zou doen op het hoofdkwartier van de VN. Barth ging er anno 2000, tegenover de commissie-Bakker, van uit dat minister Ter Beek over deze code was ingelicht.⁹⁶ In het gezelschap van Ter Beek bevond zich ook nog Hoekema, die eveneens op de hoogte was van deze code. In New York zou zich nog de plaatsvervanger van Biegman, J.M.V.A. graaf de Marchant et d’Ansembourg, bij het gezelschap voegen, die de in de code vervatte instructie had uitgevoerd en over het gesprek met de militaire adviseur van Boutros-Ghali, generaal M. Baril, waarin hij dat deed, had gerapporteerd aan Den Haag. Kortom, toen minister Ter Beek zich op weg begaf naar het hoofdkantoor van de VN, bevonden er zich in zijn gezelschap vier personen die wisten dat niet de brief van minister Ter Beek aan Boutros-Ghali was verzonden, maar een instructie van het ministerie van Buitenlandse Zaken met een andere inhoud, die, blijkens de tekst, mede namens de minister van Defensie was verstuurd. Het belangrijkste verschil was dat als doel van inzet een toekomstig vredesverdrag was vervangen door de *Safe Areas*.

Minister Ter Beek zei tegenover de commissie-Bakker dat hij pas in 2000 hoorde dat zijn brief van 31 augustus 1993 niet was verzonden. De inhoud van de code van 2 september met instructie aan D’Ansembourg was hem pas ‘achteraf geworden’.⁹⁷

Dat D’Ansembourg uitvoering had gegeven aan de instructie van 2 september kwam

93 ABZ, PVNY. Memorandum van DPV, DAV en DEU aan Kooijmans, 02/09/93, nr. DPV-2095/93; TCBU, *Vertretpunt*, II, D.J. Barth aan TCBU, 25/05/00, p. 44 en 05/06/00, pp. 56-57, *ibidem*, J.Th. Hoekema aan TCBU, 05/06/00, pp. 60-61. Zie ook TCBU, *Vertretpunt* I, p. 128.

94 ABZ, PVNY. Memorandum van DPV, DAV

en DEU aan Kooijmans, 02/09/93, nr. DPV-2095/93.

95 DCBC, Kooijmans aan Biegman, No. 242, 02/09/93.

96 TCBU, *Vertretpunt*, II, D.J. Barth aan TCBU, 05/06/00, p. 57; TCBU, *Vertretpunt* I, p. 130.

97 TCBU, *Vertretpunt*, III, p. 100.

doordat Permanente Vertegenwoordiger Biegman op dat moment op vakantie was. D'Ansembourg goot, zoals in dit verband gebruikelijk, de instructie in de vorm van een *aide-mémoire*.⁹⁸ Op 3 september berichtte hij aan Den Haag dat hij noch met Boutros-Ghali, noch met onder-secretaris-generaal Annan op korte termijn had kunnen spreken. Daarom had hij het Nederlandse aanbod bekend gemaakt aan generaal Baril. In de code die D'Ansembourg naar Den Haag stuurde, schreef hij dat volgens Baril, het totaal aan aanbiedingen voor de *Safe Areas* boven de vereiste 7600 militairen voor de lichte optie van de *Safe Areas* zou komen door het Nederlandse aanbod van een uitgebreid bataljon van 1100 militairen.⁹⁹ Ook bij de VN werd er dus van uitgegaan dat het Nederlandse aanbod was gedaan ten behoeve van de *Safe Areas*.

Voorzover er bij de VN pijn zou zijn gevoeld over het vervallen van het aanbod van een logistieke eenheid, is die pijn verzacht doordat het Nederlandse bataljon voor zijn eigen logistiek zou zorgdragen, populair gezegd: Het was een bataljon dat zijn eigen broek kon ophouden. Daardoor bestonden de bataljons van de Luchtmobiele Brigade, die normaal ongeveer zeshonderd man omvatten, nu uit elfhonderd man.

Omdat de pers op 27 augustus op de hoogte kwam van het aanbod van het luchtmobiele bataljon per 1 januari – namelijk dat het Korps Commando Troepen een verkenningspeloton zou leveren ten behoeve van het begin 1994 in Bosnië in te zetten luchtmobiele bataljon¹⁰⁰ – bevestigde Kooijmans dit op 2 september, dezelfde dag waarop de instructie uitging naar D'Ansembourg, in mondeling overleg met de vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken. Uit de bewoordingen van het verslag van het mondeling overleg is echter tamelijk onduidelijk of volgens Kooijmans het aanbod nu werd gedaan ten behoeve van een vredesregeling of voor de *Safe Areas*. De minister meldde dat het aantal van 7500 militairen voor de *Safe Areas* inmiddels was overtekend. Over het aanbod van de Luchtmobiele Brigade zei hij volgens het verslag: 'Uiteraard moet in dat geval wel een regeling ter implementatie voorliggen die dan nog door Nederland moet worden beoordeeld.' Deze bewoordingen zouden doen vermoeden dat Kooijmans nog steeds uitging van inzet in het kader van een vredesregeling. Verder meldde hij dat de VN te kennen had gegeven liever iets anders te krijgen van Nederland dan de ruim 350 man sterke logistieke eenheid die was aangeboden in het kader van de *Safe Areas*. Het verslag wekte de indruk of daarvoor in de plaats een eenheid kwam die additioneel was ten opzichte van het aanbod van de Luchtmobiele Brigade, onder meer door de aan de minister toegeschreven woorden: 'Hierover vindt nog overleg plaats.'¹⁰¹ De bijdrage van Kooijmans aan het debat was er één 'zonder veel nuances', zoals Barth schreef in een nota voor Ter Beek, die niet bij het overleg met de Kamer was geweest.¹⁰² De nuances waren de betrokken bewindslieden óf niet helemaal duidelijk óf volstrekt irrelevant. Dit laatste kwam eerder al naar voren uit opmerkingen van minister Ter Beek dat het aanbod aan de VN werd gedaan en dat de vraag waarvoor het werd gedaan afhing van de politieke actualiteit. Volgens de geobjectiverde versie van de notulen van de

98 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 149, p. 11; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting N.H. Biegman, 29/05/00, p. 187.

99 DCBC, D'Ansembourg aan Kooijmans, Nr. 917, 03/09/93.

100 'Commando's bereiden zich voor op verkenningsstaken in Bosnië', ANP, 27/08/93, 11:12; 'Commando's Roosendaal gaan verkenningsacties

uitvoeren in Bosnië', *De Stem*, 27/08/93. Zie ook Pieter Nijdam, 'Joego-actie voor de rode baretten', de Telegraaf, 02/08/93; 'Ter Beek stelt nieuwe landmacht-eenheden beschikbaar', ANP, 02/09/93, 10:13.

101 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181 nr. 61, p. 8.

102 TCBU, *Vertretpunt* I, p. 127.

ministerraad van 3 september werd tijdens die vergadering uiteengezet dat minister Ter Beek enkele dagen later het aanbod van het luchtmobiele bataljon aan Boutros-Ghali zou doen in het kader van een vredesregeling. Die bewering werd niet tegengesproken.¹⁰³

Een aanbod zonder voorwaarden

Enkele dagen later vertrok minister Ter Beek met een paar adviseurs naar New York. Volgens de chef Crisisstaf F. van Bouwdijk Bastiaanse was er door de Crisisstaf met Couzy besproken dat Nederland voorwaarden zou moeten verbinden aan de inzet van het Nederlandse bataljon. Daarbij waren voorbeelden genoemd als het Noordse bataljon, dat slechts in Tuzla mocht worden ingezet, of het Spaanse bataljon, dat alleen in Mostar mocht ontplooiën. De Crisisstaf sprak zich ervoor uit dat Nederland zo gauw mogelijk een claim zou leggen op inzet van het Nederlandse bataljon in Centraal-Bosnië, zo dicht mogelijk bij Busovača in de nabijheid van het Belgisch-Nederlandse transportbataljon. Dat zou de logistieke verzorging aanzienlijk vergemakkelijken. Om logistieke redenen moest eveneens worden voorkomen dat het bataljon terecht zou komen in een *Safe Area*. Volgens Couzy ging het er zelfs specifiek om te voorkomen dat het bataljon in Srebrenica terecht zou komen.¹⁰⁴ Een andere voorwaarde was dat het bataljon in geen geval verspreid mocht worden. Van Bouwdijk Bastiaanse wist niet beter dan dat Couzy en Reitsma die voorwaarden ook hadden besproken met Ter Beek. Bovendien had hij van de randvoorwaarden melding gemaakt aan kolonel Van Veen, zijn voorganger als hoofd van de Crisisstaf en op dat moment militair adviseur bij de Permanente Vertegenwoordiging bij de VN.¹⁰⁵

Couzy zelf zei later dat hij het niet ‘zuiver’ had gevonden om, voorafgaand aan een besluit over beschikbaarstelling van een eenheid, voorwaarden te stellen ten aanzien van de locatie. Hij had dit ook duidelijk aan zijn medewerkers meegedeeld. Hij beweerde bovendien dat in het gesprek dat hij en Van der Vlis na terugkeer van hun vakanties met minister Ter Beek hadden gevoerd – en dat dus volgens Ter Beek nooit had plaatsgevonden – de uitzending nog een open kwestie was. Dat kwam volgens hem vooral omdat Ter Beek in dat gesprek steeds vragen stelde, bijvoorbeeld over de inschatting van de risico’s.¹⁰⁶ Vervolgens was hij er door Van der Vlis van op de hoogte gesteld dat de minister op weg was naar Boutros-Ghali met het aanbod van de Luchtmobiele Brigade. Toen zou Couzy zich hebben gerealiseerd dat er een beslissing moest zijn gevallen in de ministerraad, althans dat Ter Beek het groene licht moest hebben gekregen van premier Lubbers. Voor Couzy zou het toen dus te laat zijn geweest om de voorwaarden nog mee te delen.¹⁰⁷

Dat is een onwaarschijnlijke voorstelling van zaken. Ten eerste blijft de vraag of zo’n gesprek ooit heeft plaatsgevonden, zoals minister Ter Beek stelt. In de tweede plaats was voor Van der Vlis na het gesprek dat hij na zijn vakantie voerde volkomen duidelijk dat het besluit tot aanbidding van het luchtmobiele bataljon ‘voor geen meter meer kon worden teruggedraaid’. En zou Couzy er ook niet van op de hoogte zijn geweest dat zijn souschef Operatiën Bastiaans dit aanbod inmiddels in Zagreb aan de commandant van UNPROFOR

103 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/09/93.

104 Interview H.A. Couzy, 04/10/01; NIOD, Coll. Kreemers. Interview H.A. Couzy, 21/04/95.

105 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse,

28/08/00.

106 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

107 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98; NIOD, Coll. Kreemers. Interview H.A. Couzy, 21/04/95.

II, generaal Briquemont had gedaan? Er lijkt dus reden om aan te nemen dat Couzy de voorwaarden die de Crisisstaf gesteld wilde zien nooit heeft doorgegeven aan het ministerie.

Om te kunnen begrijpen hoe belangrijk het stellen van voorwaarden voorafgaand aan de terbeschikkingstelling van een eenheid voor een vredesoperatie is, is het goed in de herinnering te roepen dat bij vredesoperaties normaliter zaken als het optreden, de locatie en de tijdsduur worden vastgelegd, voordat een eenheid ter beschikking wordt gesteld. De overdracht van operationeel bevel (*operational control*) betekent dat een VN-commandant binnen de overeengekomen taakopdracht, de overeengekomen middelen en de afgesproken geografische beperkingen naar eigen goeddunken eenheden mag inzetten. Afwijkingen van de afgesproken doelstellingen zijn dan slechts mogelijk na consultatie met en instemming van het troepenleverende land.

Mr. B. van Lent van de directie Juridische Zaken van het ministerie van Defensie schreef begin 1995 in het *Militair Rechtelijk Tijdschrift*:

De Nederlandse regering kan (en moet) voorwaarden stellen voor de terbeschikkingstelling van troepen [voor vredesoperaties]. Deze voorwaarden kunnen betrekking hebben op bijvoorbeeld het doel waarvoor en omstandigheden waaronder personeel wordt ingezet, het behoud van strafrechtelijke jurisdictie, financiële aspecten, enzovoorts. Dergelijke voorwaarden moeten worden opgenomen in een overeenkomst met de Verenigde Naties. Niet naleving van deze voorwaarden dient tot gevolg te hebben dat de terbeschikkingstelling eindigt. . .¹⁰⁸

In 1979 had de Tweede Kamer de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Chr. van der Klaauw trouwens al scherp gekapitteld omdat hij toen zonder voorwaarden een pantserinfanteriebataljon ter beschikking van de UNIFIL-operatie had gesteld.¹⁰⁹ In het Joegoslaviëse conflict waren er een jaar voordat Ter Beek het aanbod van een luchtmobiel bataljon deed, al Nederlanders in bijzonder lastige situaties terechtgekomen doordat de Nederlandse regering geen voorwaarden had gesteld met betrekking tot hun gebied van inzet. Daardoor waren Nederlandse UNMO's uitsluitend ingezet in het gevaarlijker Bosnië en niet in Kroatië, waar een bestand van kracht was.¹¹⁰ Dat de Nederlandse regering overigens best voorwaarden stelde, bleek in diezelfde tijd, toen de realisering van het aanbod van de transporteenheid voor inzet in Bosnië maandenlang werd opgehouden omdat niet werd voldaan aan de condities van de Nederlandse regering, in het bijzonder ten aanzien van bescherming van de chauffeurs.

Op 7 september bracht minister Ter Beek, vergezeld van Barth, Van den Breemen, Kreefters, Ter Kuile, Hoekema, D'Ansembourg en kolonel Van Veen, zijn bezoek aan Boutros-Ghali in het hoofdkwartier van de VN. De secretaris-generaal van de VN was twee uur tevoren met een Concorde uit Europa gearriveerd en opende het gesprek met een wijd scala van onderwerpen: besprekingen over de olieboycot tegen Irak, de uitlevering van Libische verdachten in verband met de Lockerbiezaak, de Nederlandse bijdrage aan UNTAC (de VN-operatie in Cambodja), de ondersteuning van de commissie-Kalshoven met een detachement van vijftig militairen, de locatie van het op te richten Joegoslavië-tribunaal en de wijze van financiering van vredesoperaties. Ter Beek bracht eerst het onderwerp van zogehe-

¹⁰⁸ B. van Lent, "Command and control" in VN-vredesoperaties', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* 88(1995)1, p. 21.

¹⁰⁹ Vos, *Altaar*, pp. 71, 73, 77-78.

¹¹⁰ Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

ten *standby forces* voor de VN ter sprake, dat op dat moment actueel was. Daarna deed hij het aanbod van een bataljon van de Luchtmobiele Brigade ‘voor de Safe Areas’, aldus het verslag dat D’Ansembourg ervan maakte. Ter gedachtebepaling noemde Ter Beek het getal van ongeveer duizend militairen en veertig pantservoertuigen.¹¹¹ Van het veertig minuten durende gesprek werden er slechts vijf minuten besteed aan het aanbod van het bataljon.¹¹²

Boutros-Ghali reageerde op het aanbod van Ter Beek volgens de minister met de mededeling dat dit ‘very good news’ was.¹¹³ De secretaris-generaal maakte in zijn reactie onder meer melding van de zijn recente gesprek met de secretaris-generaal van de NAVO, M. Wörner, ‘waarbij o.m. was gesproken over de troepenmacht die nodig zou zijn voor de tenuitvoerlegging van een vredesakkoord’, dat naar hij hoopte de volgende week al in Genève zou worden bereikt. Verder zei hij dat na drie oefeningen de reactietijd voor *air strikes* (inclusief het door hemzelf te geven groene licht) was teruggebracht tot één uur. Nadat nog enkele ander punten waren besproken was het gesprek ten einde.¹¹⁴

Ter Beek stelde in het gesprek geen enkele voorwaarde aan de inzet van het bataljon.¹¹⁵ Naar hijzelf later verklaarde, vond hij dat ook niet nodig in zo’n formeel gesprek, omdat hij aannam dat de secretaris-generaal goede nota zou nemen van zijn brief van 31 augustus.¹¹⁶ Die was echter nooit verzonden. Daarnaast verwachtte Ter Beek in september 1993 nog dat er spoedig een vredesregeling tot stand zou komen.¹¹⁷ Omdat het aanbod echter zonder voorwaarden was gedaan, mocht de VN volgens Ter Beek naderhand aannemen ‘dat Nederland ook bereid zou zijn om deze eenheid in te zetten ter bescherming van de Safe Areas’.¹¹⁸ Ter Beek meende dat het moeilijk anders kon. In juni had de Nederlandse regering vierhonderd man aangeboden voor de *Safe Areas*. Nu hij kwam met een vervangend aanbod van 1100 man, kon hij moeilijk zeggen dat die niet voor de *Safe Areas* mochten worden gebruikt, aldus Ter Beek.¹¹⁹ Van den Breemen kon zich later niet herinneren dat ze in het gesprek aan de orde waren geweest. Volgens hem werd er tijdens het gesprek van uitgegaan dat er binnenkort sprake zou zijn van een allesomvattende vredesregeling.¹²⁰ Van den Breemen maakte op verzoek van Ter Beek zijn opwachting bij de afdeling vredesoperaties van de VN om het nieuwe Nederlandse aanbod toe te lichten.¹²¹ Ook daarbij werden geen voorwaarden gesteld.¹²² Kortom, het aanbod was gedaan voor de *Safe Areas* en zonder voorwaarden.

De dag na zijn visite bij Boutros-Ghali bracht Ter Beek een bezoek aan Washington, waar hij Perry en Lake ontmoette. De Amerikaanse minister van Defensie en de *National Security Adviser* toonden zich zeer tevreden over het Nederlandse aanbod. Als er een implementatie-

111 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 17.

112 Interview J.Th. Hoekema, 05/03/98.

113 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

114 ABZ, PVNY. D’Ansembourg aan Kooijmans, No. 925, 07/09/93.

115 Kreemers, ‘Brigade’, voorjaar 1994, p. 25; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 101 en hoorzitting D.J. Barth, 31/05/00; interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

116 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 100.

117 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 101.

118 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 104.

119 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

120 NIOD, Coll. Van den Breemen. Notitie ‘Bemoeienissen met het besluit tot uitzending’, z.d.

121 NIOD, Coll. Van den Breemen. Notitie ‘Bemoeienissen met het besluit tot uitzending’, z.d.

122 CRST. Planningsopdracht Dutchbat, kol. H.A.J. Bokhoven aan Crisisstaf BLS, 1035B, no. 93/350, 24/09/93, met bijl.: H. Purola, Note for file, 07/09/93.

macht voor een vredesverdrag tot stand zou komen, was dit volgens hen een mooie aanzet.¹²³ Kennelijk leefde Ter Beek, zoals beschreven in hoofdstuk 12, in de veronderstelling dat het aanbod was gedaan aan de VN en dat die maar moest zien voor welk doel het bataljon werd gebruikt. Dat kon afhangen van de actuele politieke omstandigheden. Als er spoedig een vredesovereenkomst in Bosnië tot stand zou komen, zou het bataljon daarvoor kunnen worden ingezet. In de weken na het bezoek van Ter Beek aan Boutros-Ghali sloeg de verwarring kennelijk ook bij Buitenlandse Zaken toe. Dit ministerie, dat eind augustus nog verzet tegen de voorgenomen brief van Ter Beek aan de secretaris-generaal van de VN had aangetekend, omdat het aanbod niet voor de *Safe Areas* maar voor de implementatie van een vredesregeling werd gedaan, ging er nu zelf van uit dat Ter Beek het luchtmobiele bataljon had aangeboden voor de tenuitvoerlegging van een vredesregeling.¹²⁴

2. Verslechtering van het internationale klimaat

Kort nadat Ter Beek het aanbod van het luchtmobiele bataljon had gedaan aan Boutros-Ghali, hadden echter twee ontwikkelingen plaats die grote gevolgen hadden voor het klimaat waarbinnen het Nederlandse bataljon zou moeten opereren. Weliswaar was kort vóór het bezoek van Ter Beek aan New York het vredesoverleg over Bosnië opgeschort, maar Owen en Stoltenberg gingen ervan uit dat er alsnog een verdrag zou komen. Met het *Invincible*-plan leek dat inderdaad te gaan lukken, totdat het Bosnische parlement dat eind september feitelijk verwierp. Door deze ontwikkeling kwam voorlopig de mogelijkheid te vervallen dat het bataljon zouden worden ingezet voor implementatie van een vredesverdrag en bleef slechts inzet ten behoeve van de *Safe Areas* over. Er waren weliswaar nog enkele maanden te gaan voordat het bataljon zou worden ingezet en sommigen meenden dat daarin nog veel kon veranderen, waardoor het bataljon alsnog voor een vredesplan kon worden ingezet.¹²⁵ Het was echter niet reëel daar bij de militaire planning van uit te gaan. Dat betekende dat de gedachten zouden moeten uitgaan naar inzet in een van de zes *Safe Areas* of naar een beveiligingstaak elders in het kader van de humanitaire hulpverlening aan die gebieden.

Na het mislukken van het *Invincible*-plan besloten Owen en Stoltenberg aan een nieuwe opzet te werken waarbij een integrale oplossing voor alle problemen in het voormalige Joegoslavië moest worden gevonden in plaats van alleen voor Bosnië-Herzegovina. De onderhandelingen met de partijen in Bosnië duurden voort in de laatste maanden van 1993. Daarbij eisten de Bosnische Moslims gebieden in onder meer West- en Oost-Bosnië waar vóór de oorlog een Moslim-meerderheid had bestaan, terwijl de Bosnische Serven een verbreding van de Posavina-corridor wensten.

Van der Vlis zei later dat Ter Beek en hij meenden dat, nadat de ‘Bosnische Serviërs’¹²⁶ de vredesplannen hadden afgewezen, Nederland toen ook het aanbod aan de VN van een luchtmobiel bataljon voorlopig niet gestand hoefde te doen. Van der Vlis draaide de samenhang om, die in resolutie 836 was gelegd tussen de *Safe Areas* en een vredesregeling. Nu een

123 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99; Ter Beek, *Manoeuvreren*, p. 193; ‘VS zien belangrijke rol Nederland in vredesmacht Bosnië’, ANP, 09/09/93, 17.04; ‘VS zien Nederland als voorbeeld voor sterke Europese bijdrage’, ANP, 09/09/93, 23.57.

124 TCBU, *Vertrekpunt I*, p. 133.

125 Zie bijv. Tromp, *Verraad*, p. 87 (26/09/93) en 90 (11/10/93).

126 Hij moet bedoeld hebben de Bosnische regering.

vredesregeling voorlopig van de baan was, was volgens hem ‘het concept van de Safe Areas heel moeilijk geworden’.¹²⁷ Ter Beek schrijft in de memoires van zijn ministerschap dat ook hij dacht dat de uitzending van het luchtmobiele bataljon nu voorlopig van de baan was.¹²⁸ Maar zo gemakkelijk kwam de Nederlandse regering natuurlijk niet van een toezegging af.

Op 5 november presenteerden de Duitse en Franse regering een plan aan Willy Claes als voorzitter van de Europese Unie – zoals de voormalige EG per 1 november was gaan heten –, waarbij de Bosnische Moslims drie of vier procent meer grondgebied zouden krijgen dan volgens het *Invincible*-plan, ofwel eenderde van het grondgebied van de republiek.¹²⁹ Daarnaast beoogde het plan een *modus vivendi* tot stand te brengen tussen de Kroatische regering en de Kroatische Serven. Indien van Servische zijde zou worden meegewerkt aan de tenuitvoerlegging van het plan, zouden de sancties tegen Servië geleidelijk worden teruggedraaid. Na aanvaarding van het plan door de rest van de Europese Unie ging het door het leven als het ‘EU-actieplan’. Het kreeg de steun van de Nederlandse regering,¹³⁰ die na de tournure eind augustus inzake het Owen/Stoltenberg-plan bij zijn inspanningen voor een billijke vredesregeling steeds had gepleit voor meer grondgebied. De steun van de Nederlandse regering zou tevens te verklaren zijn geweest door angst internationaal geïsoleerd te raken nu ook de Duitse regering was omgegaan en er verwacht mocht worden dat de Amerikaanse regering met het plan zou instemmen.¹³¹ Op een Algemene Raad van de EU op 22 november erkende Kooijmans dat de beginselen van Londen nu definitief van tafel waren.¹³² Het plan liep echter stuk op verzet van de Bosnische en toch ook de Amerikaanse regering.

Enmaal op dat standpunt aanbeland, zette de Nederlandse regering zich in om de regering-Clinton alsnog achter het plan te krijgen, omdat zonder een vredesregeling tijdens de winter een humanitaire noodsituatie dreigde te ontstaan in Bosnië. De regering in Washington liet echter weten dat zij niet bereid was druk op Sarajevo uit te oefenen en wilde ook niet de sancties tegen Servië opheffen.¹³³ Ter Beek probeerde op 9 december in de marge van een bijeenkomst van de *Defence Planning Council* van de NAVO vergeefs zijn Amerikaanse collega Les Aspin over te halen troepen beschikbaar te stellen voor de implementatie van de regeling. De *Safe Areas* zouden namelijk slechts een ‘tijdelijke aangelegenheid’ zijn op weg naar de definitieve regeling.¹³⁴ Ook op Buitenlandse Zaken, in het bijzonder bij DEU, wilde men nu plotseling van de *Safe Areas* af. Kooijmans scheen te beseffen dat hoe langer ze bestonden, hoe meer zij een ‘anomalie’ werden; ‘je moet ze inbedden in een plan’.¹³⁵ De veilige gebieden leken een obstakel te zijn voor een definitieve vredesregeling en bovendien liet de Bosnische regering aan haar ‘vriend’ en ‘beste bondgenoot’ in de EU, Nederland, geluiden horen als zou zij bereid zijn tot een gebiedsruil die ook de oostelijke enclaves zou omvatten.¹³⁶

Het probleem was echter dat noch een van de westerse regeringen, noch de Bosnische regering het opgeven van de oostelijke enclaves publiekelijk aan de orde zou durven te stellen.¹³⁷ Voor het Westen zou het een moreel bankroet zijn. Achter de schermen probeerde

127 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 54.

128 Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 194.

129 ABZ, PVNY. Juppé en Kinkel aan Claes, 05/11/93, bijl. bij DGPZ aan PV New York, 09/11/93.

130 P.H. Kooijmans, ‘Grimmig kaartspel’, *Het Parool*, 08/12/93.

131 Both, *Indifference*, p. 168.

132 Both, *Indifference*, p. 169.

133 Both, *Indifference*, p. 169.

134 Both, *Indifference*, pp. 169-170.

135 Interview Kooijmans, in: Both versie 1999, p. 253 n. 87.

136 Both, *Indifference*, pp. 170-171.

137 Vgl. Both, *Indifference*, p. 171.

Nederland de zaak ter sprake te brengen tijdens een CoPo-beraad op 6 december 1993, zonder dat dat overigens iets opleverde. Zonder Amerikaanse steun en gegeven het feit dat de Bosnische regering doorvocht was het Actieplan van de EU ten dode opgeschreven. Kooijmans bleef desondanks nog tot eind januari 1994 proberen de Amerikanen over de streep te trekken, omdat het Nederlandse bataljon anders verzeild zou raken in een ‘anomalie’.

Enkele dagen na de feitelijke verwerping van het *Invincible*-plan door het Bosnische parlement mislukte op 3 oktober in Mogadishu een operatie waarbij de Amerikaanse elite-eenheid de Rangers had gepoogd twee officieren van de lokale warlord Mohammed Farrah Aidid te arresteren. In de nadagen van de regering-Bush waren op 9 december 1992 1800 Amerikaanse mariniers bij Mogadishu geland. Deze actie vond plaats in het kader van een VN-vredesmissie bestemd voor humanitaire doeleinden. Het was voor het eerst dat Amerikaanse grondtroepen aan zo’n operatie deelnamen.¹³⁸ De missie was geen succes en ontwikkelde zich van *peacekeeping* naar *peace-enforcing*. De oplopende geweldsspiraal noodzaakte Bush’ opvolger Clinton vierhonderd Rangers in te zetten. De mislukte Amerikaanse operatie kostte aan de zijde van de Amerikanen achttien levens en 78 gewonden. Onder de Somali’s vielen waarschijnlijk meer dan vijfhonderd doden en gewonden. Dankzij de aanwezigheid van camera’s kon kort daarna de hele wereld waarnemen hoe het lichaam van een omgekomen Amerikaan door de straten werden gesleept. De operatie was het grootste vuurgevecht geweest waarin Amerikaanse soldaten verwikkeld waren sinds de Vietnamoorlog. De afloop ervan veroorzaakte een nieuw trauma bij het Amerikaanse publiek. Eind maart 1994 werden de Amerikaanse troepen teruggetrokken uit Mogadishu, gevolgd door de ontmanteling van de hele VN-missie.

Al in de weken voorafgaand aan de gebeurtenissen in Mogadishu werd er een Amerikaanse terughoudendheid tegenover vredesoperaties van de VN merkbaar.¹³⁹ Op 23 september 1993 ventileerde Albright op het National War College in Washington D.C. een lijstje met vijf vragen die de Amerikaanse regering zichzelf moesten stellen voordat zij steun zou verlenen aan een vredesoperatie van die organisatie: Is er sprake van een werkelijke bedreiging van de internationale vrede en veiligheid? Heeft de voorgestelde missie heldere doelen en kan de reikwijdte ervan duidelijk worden aangegeven? Is er een staakt-het-vuren van kracht en hebben de partijen ingestemd met de aanwezigheid van VN-troepen? Zijn de vereiste financiële middelen beschikbaar? Kan worden vastgesteld wanneer de operatie beëindigd is? Vier dagen later herhaalde Clinton deze vragen in een toespraak voor de Algemene Vergadering van de VN en gaf hij aan dat het zijn bedoeling was het voor de volkerenorganisatie moeilijker te maken vredesmissies af te kondigen: ‘The United Nations simply cannot become engaged in every one of the world’s conflicts. If the American people are to say yes to U.N. peacekeeping, the United Nations must know when to say no.’¹⁴⁰

Na het incident in Mogadishu besloot Washington zich niet langer te laten meeslepen door ‘operation creep’, waarbij de doelstellingen verschoven van *peacekeeping* naar *peace-enforcing*.¹⁴¹ Hoewel de Rangers buiten het VN-commando in Mogadishu vielen, liet Washington, op zoek naar een zondebok, weten nooit meer Amerikaanse troepen onder een

138 Zie bijv. Cees Homan, ‘Interventie in Somalië: het failliet van de “nieuwe wereldorde”’, IKV/Pax Christi-werkgroep, *Interventie*, pp. 48-61.

139 Vgl. interview G. Ward, 01/12/00.

140 Haass, *Intervention*, p. 17. Vgl. Shawcross, *Evil*, p. 122; John MacKinlay, ‘Problems for U.S. Forces in Operations Beyond Peacekeeping’, Lewis (ed.), *Peacekeeping*, p. 30.

141 Vgl. interview J.A. Schear, 30/11/00.

VN-commando te zullen plaatsen. Zelfs VN-operaties waaraan de VS niet zelf deelnam, konden nu rekenen op een zeer kritische Amerikaanse houding. De zogeheten ‘Mogadishu-lijn’ bepaalde voortaan de Amerikaanse opstelling in het conflict in voormalig Joegoslavië. De nieuwe, terughoudende opstelling van Washington ten aanzien van vredesoperaties werd in mei 1994 vastgelegd in *Presidential Policy Directive* (PPD) 25, die vooral een heldere doelstelling, voor Washington aanvaardbare bevelsverhoudingen, voldoende middelen en een in de tijd beperkte operatie vereiste. De relatie met de Amerikaanse belangen moest duidelijk zijn en er moest voldoende kans op succes zijn. Amerikaanse troepen zouden alleen worden ingezet indien dat voor het welslagen van de operatie noodzakelijk was.¹⁴² In elk geval wilde Washington niet dat de Verenigde Naties zich ontwikkelden tot ‘a dumping ground for conflicts that the warring parties themselves lack the will to resolve’.¹⁴³

Niet alleen de Amerikaanse regering was erg onder de indruk van de gebeurtenissen in Mogadishu, in kringen van de Verenigde Naties leidde het debacle tot de gedachte dat de lijn die begin jaren negentig was ingezet om verder te gaan dan klassieke vredesoperaties wellicht toch niet zo verstandig was. De bereidheid geweld aan te wenden ten behoeve van VN-operaties nam af.¹⁴⁴ De kans dat, zelfs als er op korte termijn een vredesregeling voor Bosnië-Herzegovina tot stand zou komen, de Amerikaanse regering bereid zou zijn daar troepen voor te leveren was aanmerkelijk geslonken.

Het mislukken van het *Invincible*-plan en de veranderde Amerikaanse opstelling tegenover vredesoperaties waren voor de Nederlandse regering geen aanleiding het aanbod dat Ter Beek aan Boutros-Ghali had gedaan te herzien. In de woorden van Minderhoud: ‘Dat was ook een afgang geweest, hoor! Als je zegt: ja, maar die auto is verongelukt. Nu ga ik niet meer op de weg.’¹⁴⁵

3. Eerste verkenningen

Van Bouwdijk Bastiaanse was ernstig geschokt toen hij kort na het bezoek van minister Ter Beek aan Boutros-Ghali telefonisch van kolonel Van Veen had vernomen dat er geen voorwaarden waren gesteld aan de inzet van het luchtmobiele bataljon.¹⁴⁶ Hij wilde dadelijk een verkenning in Bosnië ondernemen. De dag nadat Ter Beek in New York het aanbod van het luchtmobiele bataljon had gedaan berichtte majoor F. Peermans, die als G3/Plannen gestationeerd was bij B-H Command, met het oog op de komst van Van Bouwdijk Bastiaanse aan de Nederlandse contingentscommandant kolonel M.J.H. Bevers dat er diverse opties voor inzet van het Nederlandse bataljon waren: helpen de vrijheid van beweging van UNPROFOR veilig te stellen in het gebied Tarčin-Jablanica-Dreznica; ontplooiing in Zenica ter stabilisering van de situatie aldaar, inzet in Sarajevo of in een van de *Safe Areas* Bihać (samen met een Frans bataljon), Srebrenica of Goražde.¹⁴⁷ Op 13 september schreef Van Bouwdijk

¹⁴² Voor een beknopt overzicht hiervan zie ‘Clinton Administration Policy’; M. Nishihara, ‘Japan-U.S. cooperation in U.N. peace efforts’, Harrison/Nishihara (eds.), *UN Peacekeeping*, p. 164.

¹⁴³ Anthony Lake, ‘The Limits of Peacekeeping’, *The New York Times*, 06/02/94.

¹⁴⁴ Michael N. Barnett, ‘The Politics of Indifference at the United Nations and Genocide in

Rwanda and Bosnia’, Cushman/Meštrović (eds.), *Time*, pp. 151-152.

¹⁴⁵ Interview C. Minderhoud, 02/06/00.

¹⁴⁶ Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

¹⁴⁷ CRST. Planningsopdracht Dutchbat, maj. Peersman, Commitment of Dutchbat in Bosnië-Herzegovina, 08/09/93, bijl. bij kol. Bevers aan Crisisstaf BLS, 1105B, no. 93/321, 09/09/93.

Bastiaanse aan Couzy dat er twee opties voor inzet van het Nederlandse bataljon waren. Hij noemde slechts de eerste twee. Onduidelijk is waarom de andere mogelijkheden, die enkele dagen eerder aan de Crisisstaf waren gefaxt, niet werden vermeld. De chef-staf schreef dat de beide door hem genoemde opties werden uitgewerkt en dat hij aan generaal Schouten, commandant van het Eerste Legerkorps, zijn voorkeur voor Zenica kenbaar had gemaakt.¹⁴⁸

Op dezelfde 13 september nog vertrok hij met overste Chris Vermeulen, commandant van het elfde bataljon van de Luchtmobiele Brigade – dat als eerste zou worden ingezet – voor enkele dagen naar Bosnië. Zij kregen gezelschap van majoor E.R. Sinninghe van de 10e Geniegevechtsgroep. Bij BH-Command in Kiseljak probeerden zij uit te vinden hoe en waar het Nederlandse bataljon zou worden ingezet. In de herinnering van Van Bouwdijk Bastiaanse noemde de G3 (Operatiën)-officier van BH-Command, een Frans-Canadese kolonel, tegenover zijn Nederlandse gasten vijf inzetopties: Zenica, Jablanica, Sarajevo, Visoko en Srebrenica. Volgens het memorandum dat Van Bouwdijk Bastiaanse zelf 19 september, direct na terugkeer in Nederland, schreef, had hij Visoko echter niet genoemd en was Srebrenica genoemd in samenhang met Žepa.¹⁴⁹ Hetzelfde komt naar voren in een verslag van majoor Sinninghe van een week later.¹⁵⁰ Er waren nog meer afwijkingen tussen de beide reisverslagen en wat Van Bouwdijk Bastiaanse zich er later van herinnerde. Volgens het memorandum legde BH-Command de nadruk op de opties Zenica en Srebrenica/Žepa.¹⁵¹ In de herinnering van Van Bouwdijk Bastiaanse noemde de Canadese kolonel met wie het Nederlandse gezelschap sprak Srebrenica eigenlijk een non-optie; dat zou niet gebeuren. De grootste kans maakte Dutchbat om in Zenica in Centraal-Bosnië terecht te komen. Het Nederlandse drietal kreeg te horen dat de Bosnische Serven hen niet zouden toestaan naar Srebrenica te reizen. Omdat dat toch een non-optie heette te zijn, was de aandrang daartoe volgens Van Bouwdijk Bastiaanse ook niet groot. Vervolgens bekeken de Nederlanders de eerste vier opties. In Visoko, waar Canadezen gelegerd waren, deden zij ook navraag naar de situatie in Srebrenica. Onder meer zouden toen aan Vermeulen situatieschetsen zijn verstrekt, bijvoorbeeld van de ligging van de Canadese observatieposten.¹⁵² De officier die hen te woord stond, J. Champagne, verklaarde later dat hij de indruk had dat Van Bouwdijk Bastiaanse en Vermeulen maar weinig belangstelling hadden voor zijn uitleg over de moeilijke situatie in Srebrenica.¹⁵³ Die indruk zou in de hand kunnen zijn gewerkt als Van Bouwdijk Bastiaanse gelijk had met zijn latere bewering dat de G3 in Kiseljak eerder had gezegd dat Srebrenica een non-optie was. Maar als zijn vers van de lever geschreven eerste indrukken van 19 september 1993 kloppen, waarin stond dat de nadruk lag op de opties Zenica en Srebrenica/Žepa, is dit onbegrijpelijk. Voor Vermeulen stond na deze verkenning vast dat zijn bataljon zou worden ingezet in Midden-Bosnië:

Er waren een stuk of zes opties. Het moet op papier staan, maar ik heb dat nooit meer kunnen vinden (...). Bij vijf ervan stonden plussen en minnen, bij de laatste niet. Die was eigenlijk onbelangrijk. Dat

148 CRST. Planningsopdracht Dutchbat, intern memorandum van CS KL Crisisstaf aan BLS, 13/09/93.

149 Def., DCBC, kast 13 map 3, First impression report oriëntatiebezoek UNPROFOR van CS KL Crisisstaf Ochtendblad, 1800, 19/09/93; TCBU, *Vertretpunt* I, p. 133.

150 CRST. Intern memorandum van Sinninghe,

101 Geniegevechtsgroep, no. 10929, 27/09/93.

151 DCBC, kast 13 map 3, First impression report oriëntatiebezoek UNPROFOR van CS KL Crisisstaf Ochtendblad, 1800, 19/09/93; TCBU, *Vertretpunt* I, p. 133.

152 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

153 Interview J. Champagne, 12/11/99.

was Srebrenica-Žepa. Daar hebben we van tevoren ook in Den Haag op zitten BVT-en.¹⁵⁴ We wisten dat er een controversale leefde binnen de staf in Kiseljak, tussen generaal Briquemont en zijn eigen staf. Hij riep maar dat hij een eenheid, het liefst de eerste de beste die zich aanbood in de richting van Srebrenica-Žepa, wilde brengen.¹⁵⁵

Dat zou dan toch zeker aanleiding moeten zijn geweest om die optie serieuzer te bestuderen. De Landmachtstaf bleef echter uitgaan van inzet in Midden-Bosnië.

De logistieke BVT die de Landmachtstaf maakte van Srebrenica-Žepa (zie Deel II, hoofdstuk 5) gaf aan dat die optie onuitvoerbaar was wegens het grote aantal kilometers tussen beide enclaves. De Landmacht sprak van de ‘Michelin-optie’, omdat er vanuit Srebrenica honderd kilometer moest worden omgereden om Žepa te bereiken.¹⁵⁶ Die informatie gaf Vermeulen nog het idee: ‘Potverdomme, ze zullen me toch niet naaien (...)?’¹⁵⁷ Toen de Nederlandse majoor Peersman enkele weken later berichtte dat in Kiseljak nog steeds niet duidelijk was welke plaats was toebedeeld aan het Nederlandse bataljon en dat de mogelijke plaats van inzet telkens veranderde,¹⁵⁸ werd de Defensietop toch ongerust. Kennelijk was Van der Vlis ook lang niet zo zeker als hierboven naar voren kwam, dat met de afwijzing van een vredesregeling door de Bosnische regering Nederland afkwam van zijn aanbod van een luchtmobiel bataljon.¹⁵⁹ Op 8 oktober schreef Van der Vlis in een nota voor het Politiek Beraad van Defensie dat door het afwijzen van de vredesregeling inzet voor de *Safe Areas* meer dan ooit om de hoek kwam. In zijn nota noemde de chef-defensiestaf de vier gebieden van inzet die Van Bouwdijk Bastiaanse en Vermeulen tijdens hun bezoek aan Bosnië ter ore waren gekomen: Zenica, Srebrenica/Žepa, Tarčin/Jablanica en Sarajevo. Hij raadde aan veel druk uit te oefenen op UNPROFOR om te voorkomen dat het luchtmobiele bataljon in Srebrenica zou worden gestationeerd. De gewenste plaats van inzet was Zenica.¹⁶⁰ In zijn nota aan het Politiek Beraad schreef de chef-defensiestaf: ‘De optie Srebrenica/Žepa, die in verband met de voorziene terugtrekking van de Canadezen een sterke voorkeur geniet binnen UNPROFOR, zal het bataljon, gezien de ontoegankelijkheid van het terrein, voor grote logistieke problemen stellen.’¹⁶¹ Het Politiek Beraad van het ministerie van Defensie deelde op 11 oktober die conclusie van de chef-defensiestaf.¹⁶²

De Sectie Inlichtingen van de Landmacht was intussen, in samenwerking met de Sectie 2 (Inlichtingen) van de Luchtmobiele Brigade, begonnen voor alle vier de potentiële inzetgebieden die medio september waren genoemd tegenover Van Bouwdijk Bastiaanse, Vermeulen en Sinninghe overzichten op te stellen van militaire installaties zoals kazernes, oefenterreinen, opslagplaatsen van munitie en brandstoffen en vliegvelden, en daarnaast

154 Een BVT is een beoordeling van de toestand.

155 Interview Chr. Vermeulen, 09/06/99.

156 Interview C. Haverhoek, 27/04/98.

157 Interview Chr. Vermeulen, 09/06/00.

158 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

159 Zie ook de opmerking van Vandeweyer in: DCBC. Nota Vandeweyer aan CDS, Stand van zaken met betrekking tot de uitzending van het eerste luchtmobiele bataljon naar het voormalige Joegoslavië, 30/09/93: ‘Indien echter geen verdrag

tot stand komt, zal de VN ongetwijfeld weer terugvallen op gemaakte plannen en gedane aanbiedingen in het kader van vorige resoluties.’

160 NIOD, Coll. Ter Beek. Aantekening inzake de uitzending van het eerste luchtmobiele bataljon naar het voormalige Joegoslavië van Van der Vlis, 08/10/93, S93/061/3190; Van Aardenne-Van der Hoeven, TCBU, *Vertretpunt*, III, pp. 54 en 101.

161 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 54.

162 TCBU, *Vertretpunt* I, p. 134.

van *checkpoints*, *roadblocks*, bruggen en tunnels. Op 18 oktober kwam deze studie gereed.¹⁶³

Op 26 oktober kwam uit New York het bericht van de militaire adviseur kolonel Van Veen dat bij het secretariaat van de VN het aangeboden luchtmobiele bataljon gepland stond voor Goražde, Žepa en Srebrenica. UNPROFOR-commandant Cot dacht daarbij aan een in vier delen ter compagniesterkte onderverdeeld bataljon. In elk gebied zou ten minste één compagnie ontplooiën en op bataljonsniveau zou dan een operationele reserve van compagniesterkte overblijven.¹⁶⁴

Van de zes *Safe Areas* in Bosnië-Herzegovina leek Sarajevo het minste gevaar te duchten te hebben, zeker na het signaal dat de Amerikaanse regering eind juli, begin augustus had afgegeven dat zij een val van de Bosnische hoofdstad moeilijk kon toelaten. De stad stond ook elders zozeer in het brandpunt van de wereldbelangstelling dat het onwaarschijnlijk was dat de stad zou vallen, als de VRS er al toe in staat zou zijn er een geslaagde aanval op uit te voeren. Tuzla omvatte eveneens een redelijk groot gebied en leek in staat tot zijn eigen verdediging. Bihać was een zeer bijzonder gebied, waarvan alle partijen – de Kroaten, de Serven en de Moslims onder leiding van Abdić – het nut leken in te zien. Het probleem lag in de oostelijke enclaves: Srebrenica, Žepa en Goražde, precies de gebieden waarvan de VN, volgens het verslag van kolonel Van Veen, meende dat het luchtmobiele bataljon er terecht zou komen.

Srebrenica en zijn directe omgeving waren voor de goede kranten- en tijdschriftenlezer in Nederland niet onbekend. Er was meermalen bericht over de moordpartij in Bratunac in april 1992.¹⁶⁵ Daar was de journalist Bart Rijs erbij aanwezig geweest toen de Serven, door middel van een video en onderlinge verhalen getuigden van meer dan honderd moorden die door Moslims tegen hun bevolkingsgroep zouden zijn begaan. Waar of niet waar, dergelijke informatie bracht de inwoners van Bratunac, aldus Rijs,

in een staat waarin ze bereid zijn zelf dat soort gruwelen te begaan. De volgende video en het volgende verhaal hoeven dan niet meer gelogen of verdraaid te worden, want bij de tegenpartij werkt het al niet anders. De mensen in Bratunac zijn tot barstens toe vervuld van haat.

Alle Serviërs hebben zo hun reden om de moslims te haten. De mensen uit Bratunac omdat ze bang zijn hun huis en hun geliefden kwijt te raken, de vluchtelingen uit wraak en de vele vrijwilligers uit Servië zelf omdat er misschien nog wat te plunderen valt en omdat ze er gewoon plezier in hebben om te haten. Het kost ons weinig moeite ons voor te stellen wat er zal gebeuren als de Serviërs straks ook de laatste moslimdorpen veroveren.¹⁶⁶

In augustus 1992 hadden Rijs en fotograaf Kadir van Lohuizen, werkend voor het weekblad *HP/De Tijd*, Srebrenica bereikt. Ze waren de eerste journalisten die hier wisten binnen te komen sinds de omsingeling van het stadje een feit was, en hadden er Orić ontmoet, ‘een vriendelijk sportschooltype met een open blik’, die hen een etmaal door Srebrenica had

163 R.B. Barend aan diversen, 18/10/93, no. 26996/041093, met bijl. Lijst van installaties en militaire objecten in Bosnië-Herzegovina (in mogelijke inzetgebieden van 11 (NL) Lumbl Brig).

164 CRST. Planningsopdracht Dutchbat, Biegan aan Kooijmans, No. 1283, 26/10/93. Zie ook ABZ, DIE/2001/00023. Memoradum van DEU

aan AP e.a., 02/11/93, 335/93.

165 F. van Deijl, ‘Ik hou van jou, mijn Bosnië’, *HP/De Tijd*, 14/08/92, pp. 25-27; Bart Rijs, ‘Sporen van een massamoord’, *HP/De Tijd*, 28/08/92, pp. 10-12.

166 Bart Rijs, ‘Reis naar het einde van Bosnië’, *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 24.

rondgeleid.¹⁶⁷ Hij had hun een half-verwoest stadje getoond met dertigduizend vluchtelingen die door elkaar krioelden als een mierenhoop en waarvan de bewoners dagelijks op hongertocht gingen in de omgeving van de enclave waarbij zij konden stuiten op mijnen en Servische patrouilles. De soldaten van Orić konden hun wapens en munitie slechts aanvullen door overvallen op Serven. 'Ze weten dat ze zich niet kunnen verdedigen tegen vliegtuigen of tegen een massale tankaanval. Iedereen heeft al genoeg doorgemaakt om zich geen illusies te maken over wat er daarna zal gebeuren. Daarom vechten we ons maar liever dood.'¹⁶⁸

Srebrenica was ook regelmatig op het Nederlandse televisiescherm verschenen. Op 28 november had het *NOS-journaal* beelden uitgezonden van de enthousiaste reacties van de bewoners van de enclave, toen hen een VN-konvooi met voedselhulp bereikte.¹⁶⁹ Enkele maanden later besteedde hetzelfde journaal aandacht aan de Amerikaanse voedseldroppings boven Srebrenica,¹⁷⁰ het schrijnende gebrek aan voedsel en medische verzorging¹⁷¹ en aan het Servische offensief tegen het stadje in de maanden maart en april 1993.¹⁷² Zoals in veel westerse media was ook op de Nederlandse televisie te zien hoe Morillon medio maart eiste dat de Bosnische Serven hulpkonvoeien zouden toelaten en hoe hij de bewoners veiligheid garandeerde.¹⁷³ Het optreden van Morillon in Srebrenica in maart 1993, waarbij hij persoonlijk het gebied tot VN-enclave had uitgeroepen, had in Nederland tot positieve reacties geleid.¹⁷⁴ De chaotisch verlopen evacuatie uit Srebrenica in maart en april 1993, waarbij doden vielen, verschenen eveneens in het Nederlandse televisiejournaal.¹⁷⁵

Na de instelling van een *Safe Area* in Srebrenica had UNHCR meermalen bericht over de ernstig demoralisatie en anarchistische toestanden die in Srebrenica heersten door het isolement en de slechte voedselsituatie en de hachelijke situatie die daar bestond voor hulpverleners. Dat was volgens UNHCR anders dan in Žepa en Goražde, waar in wezen dezelfde problemen speelden maar UNHCR de situatie beter onder controle had. Dergelijke berichten waren naar Den Haag doorgezonden door de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger in Genève Wagenmakers.¹⁷⁶

Ook de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst, de MID, had bij zijn analyses van de ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië aandacht voor Srebrenica. Nadat in oktober 1993 het aantal beschietingen op de enclaves Srebrenica, Žepa en Goražde weer was toegenomen, schreef de MID begin november in een commentaar:

Deze beschietingen hebben waarschijnlijk als hoofddoel terreur te zaaien onder de burgerbevolking en zo mogelijk het moreel van de Bosnische troepen aan te tasten. Wat betreft de 'beveiligde gebieden' is in dit verband ook relevant dat Bosnisch-Servische leiders herhaaldelijk hebben onderstreept dat zij geen Moslim-gebieden aan de grens met Servië zullen tolereren. (Neven-)doel van de beschietingen kan dan ook zijn geweest de resterende Moslims uit de 'beveiligde gebieden' te verjagen. Het is echter onwaarschijnlijk dat de Serviërs acties zullen ondernemen die een grootschalige internationale reactie

167 Bart Rijs, 'Reis naar het einde van Bosnië', *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 26.

168 Bart Rijs, 'Reis naar het einde van Bosnië', *HP/De Tijd*, 04/09/92, p. 27.

169 NOS, *Journaal*, 28/11/92.

170 NOS, *Journaals*, 02/03/93 en 17/03/93.

171 NOS, *Journaal*, 29/03/93.

172 NOS, *Journaal*, 07/03/92.

173 NOS, *Journaals*, 13/03/93, 16/03/93, 17/03/93 en 19/03/93. Zie bijv. ook H. Steenhuis, 'Philippe Morillon', *HP/De Tijd*, 21/05/93, pp. 20-24

174 Vgl. interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

175 NOS, *Journaals* 20/03/93, 21/02/93, 22/03/93 en 31/03/93.

176 Zie bijv. ABZ, DPV/ARA/01812. Wagenmakers aan Kooijmans, No. 435, 27/05/93.

zullen uitlokken en daardoor hun veroveringen van de afgelopen maanden in gevaar zouden kunnen brengen.¹⁷⁷

Volgens de MID was de Bosnisch-Servische onderwerping van Moslim-gebieden in de streek langs de grens met Servië een langetermijndoel van de Servische politiek.¹⁷⁸ Ook de militaire adviseur bij de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging bij de VN, kolonel Van Veen, was van meet af aan die mening toegedaan.¹⁷⁹ Ruim een week later berichtte de MID dat in de oostelijk enclaves beschietingen door de Serven aan de orde van de dag waren. ‘Daarbij’, aldus de inlichtingendienst, ‘dient echter te worden aangetekend dat dergelijke beschietingen vaak worden geprovoceerd door de Bosnische strijdkrachten, die de Serviërs vanuit bevolkingscentra beschieten.’ Volgens de dienst behoorde Bosnisch-Servische agressie tegen de enclaves ‘tot de mogelijkheden’. De Serven streefden er volgens de MID naar de *Safe Areas* door gijzeling onder controle te krijgen.¹⁸⁰ Kortom, er moest een notie zijn dat Srebrenica en omgeving niet zo rustig waren als het woord *Safe Area* wellicht deed vermoeden.

Op 21 oktober aanvaardde Boutros-Ghali formeel het aanbod van het Nederlandse luchtmobiele bataljon ten behoeve van de *Safe Areas*, dat zich begin 1994 zou moeten ontplooiën.¹⁸¹ In zijn reactie op 3 november waarin de Nederlandse regering een specificatie gaf van het ter beschikking gestelde bataljon, sprak Kooijmans een voorkeur uit voor ontplooiing van het bataljon in Centraal-Bosnië in de nabijheid van het Belgisch-Nederlandse transportbataljon.¹⁸² Er werd een Kamerdebat gepland voor de avond van 16 november waarop de situatie in voormalig Joegoslavië zou worden besproken en de Kamer zou worden ingelicht over de inzet van het luchtmobiele bataljon.¹⁸³

Met het oog daarop besloot minister Ter Beek dat hij van 9 tot 11 november een bezoek zou brengen aan Bosnië. Een team onder leiding van generaal Brinkman, dat verder bestond uit DAB-medewerker Princen, Vandeweyer van de Defensiestaf en Van Bouwdijk Bastiaanse, reisde vooruit. Volgens Van der Vlis was de reis van Ter Beek een gevolg van zijn nota van 8 oktober, waarin hij de minister had geadviseerd niet akkoord te gaan met stationering in Srebrenica. Ter Beek wilde zelf in Bosnië onderzoeken ‘wat de mogelijkheden en problemen waren’.¹⁸⁴ Couzy meende dat er van een dergelijke open opstelling geen sprake was. Volgens hem was het bezoek van de minister voornamelijk ‘window dressing’.¹⁸⁵ Het diende vooral als ‘een gebaar naar anderen dat het allemaal heel zorgvuldig bekeken werd’,¹⁸⁶ ‘een groot toneelstuk’ geregisseerd door de minister.¹⁸⁷ Voorafgaand aan de reis was bijvoorbeeld al bekend dat Briquemont op het moment van het bezoek van de minister niet aanwezig zou

177 MID, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 62/93, 02/11/93.

178 Zie bijv. MID, MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 64/93, 10/11/93; 68/93, 07/12/93; 71/93, 21/12/93.

179 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting N.H. Biegman, 29/05/00, p. 189.

180 MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 64/93, 10/11/93. Vgl. 66/93, 24/11/93.

181 CRST. Nederlandse deelname, Boutros-Ghali aan PVVN, 21/10/93.

182 ABZ, DDI/DEU/05275. Kooijmans aan PV

New York, No. 403, 03/11/93; TCBU, *Vertrekpunt* I, p. 134.

183 ABZ, DDI/DPV. Memorandum van DPV en DAV aan Kooijmans, DPV-2747/93, 05/11/93.

184 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 54.

185 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 62.

186 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 60.

187 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98. Zie ook NIOD, Coll.Kreemers. Interview H.A. Couzy, 21/04/95.

zijn, omdat hij op vakantie was.¹⁸⁸ Voor Couzy stond voorafgaand aan het bezoek al vast dat Srebrenica het gebied van inzet zou worden. En volgens hem moest minister Ter Beek dat ook hebben geweten. Hijzelf werd door zijn medewerkers sinds augustus ‘eigenlijk elke week wel’ benaderd met de opmerking dat er een claim moest worden gelegd op Midden-Bosnië om te voorkomen dat het Nederlandse bataljon in Srebrenica zou komen. ‘Dat was natuurlijk ook bij de minister en bij de chef-defensiestaf bekend.’¹⁸⁹ In elk geval kwam zo’n overtuiging ook naar voren uit de nota van 8 oktober van Van der Vlis.

Het team onder leiding van Brinkman vertrok met een open opdracht, namelijk de opvattingen van B-H Command over het gebied van inzet van het Nederlandse bataljon te gaan peilen.¹⁹⁰ In Kiseljak spraken zij met de G3, een Canadese kolonel, die Van Bouwdijk Bastiaanse en Vermeulen ook al in september hadden gesproken, en met de Britse brigadier Ramsey, de chef-staf en eerste plaatsvervanger van Briquemont. Zij gaven de Nederlanders aan dat er twee mogelijke inzetgebieden waren voor het Nederlandse bataljon: Centraal-Bosnië of inzet in Srebrenica en Žepa. Voor die laatste optie zouden echter de Scandinavische landen worden benaderd, omdat zij al eenheden in Tuzla hadden. Om dezelfde reden zou Midden-Bosnië interessant zijn voor de Nederlanders: Daar was al het Belgisch-Nederlandse transportbataljon gestationeerd.¹⁹¹ Ondanks de gedeelde voorkeur nam Brinkman contact op met het hoofdkwartier van het Canadese bataljon in Visoko. Hij sprak daar een Canadese compagniescommandant die zojuist was teruggekeerd uit Srebrenica en die Brinkman uitgebreid briefde over de problemen die de Canadese troepen daar hadden met de positionering van hun troepen, de bevoorrading, de hulpverlening aan de bevolking en de bewaking van de status quo.¹⁹²

Volgens Van Bouwdijk Bastiaanse was het voor de Nederlanders na deze gesprekken onduidelijk wat UNPROFOR nu eigenlijk voorhad met het Nederlandse bataljon. De indruk bestond dat het bataljon een rol toebedeeld zou krijgen in Centraal-Bosnië, maar of dat Zenica of Kupres zou worden was onduidelijk. Volgens Van Bouwdijk Bastiaanse kregen hij en zijn medereizigers slechts op één punt zekerheid: Van inzet in Srebrenica zou geen sprake zijn. Hij ontkent stellig de indruk die op dat punt in het boek *Manoeuvreren* van Ter Beek wordt gewekt. Gezien de beweringen van andere betrokkenen en de stukken, zoals hieronder blijkt, moet dit echter een misvatting van Van Bouwdijk Bastiaanse zijn.¹⁹³

Toen Ter Beek op 9 november in Zagreb arriveerde, vertelde Brinkman daar aan de minister en zijn gevolg dat Briquemont nog geen beslissing had genomen over de locatie. Volgens Ter Beek zei Brinkman dat gebleken was dat de VN-commandanten dachten aan twee mogelijkheden voor het Nederlandse bataljon: stationering in Centraal-Bosnië in de driehoek Zenica-Vareš-Kladanj, ten noorden van het Belgisch-Nederlandse transportbataljon, of stationering deels in Midden-Bosnië, deels in Srebrenica.¹⁹⁴ In het eerste geval zou het luchtmobiele bataljon beveiligingstaken moeten verrichten ten behoeve van humanitaire konvooien. In het tweede geval zou een deel van het bataljon die taak verrichten, terwijl het andere deel in Srebrenica zou worden geplaatst. Volgens een notitie die de *advance-party*

188 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H.A.

Couzy, 22/05/00, p. 62.

189 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

190 Interview J.-W. Brinkman, 11/10/99.

191 TCBU, *Vertrekpunt*, II, J.W. Brinkman aan A.D. Bakker, 23/05/00, p. 43; interview J.-W.

Brinkman, 11/10/99.

192 Interview J.-W. Brinkman, 11/10/99.

193 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

194 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 102.

onder leiding van Brinkman – voorafgaand aan het gesprek aan Ter Beek – faxte, ging de voorkeur van het *Bosnia Herzegovina Command* uit naar inzet van het Nederlandse bataljon in Centraal-Bosnië.¹⁹⁵ Bij Couzy bestond grote terughoudendheid ten aanzien van de laatste optie, gezien de te verwachten logistieke problemen.

Toen Brinkman opmerkte dat Nederland ook invulling zou kunnen geven aan die tweede mogelijkheid, omdat, zoals hij het van de Canadese compagniescommandant had begrepen, het een moeilijke, maar niet onmogelijke opdracht was, riep Couzy hem volgens Ter Beek ‘stevig’ tot de orde.¹⁹⁶ Andere deelnemers aan de bijeenkomst herinneren zich dat niet zo. Allereerst Brinkman zelf niet, maar Kreemers had hem er later van getracht te overtuigen dat de versie van Ter Beek de juiste was.¹⁹⁷ Volgens Van Bouwdijk Bastiaanse was inzet in Srebrenica helemaal niet aan de orde geweest. Dus kon Brinkman wegens opmerkingen daarover ook niet in het gelid worden gezet.¹⁹⁸ Volgens Barth zweeg Couzy tijdens de presentatie van Brinkman echter in alle talen. Na afloop zei Barth tegen Couzy dat hem de opstelling van Brinkman had verrast omdat inzet in Zenica hem, Barth, toch duidelijk beter leek. Couzy zou toen hebben gezegd, dat hij geen zin had gehad voor het front van de troepen van mening te verschillen met Brinkman.¹⁹⁹ Ook Brinkman zelf herinnerde zich dat Barth aan Couzy had gevraagd wat de bevelhebber nu met Brinkman dacht te doen. Couzy zou daarop hebben geantwoord dat hij Brinkman later nog wel zou spreken, maar hij heeft dit onderwerp volgens Brinkman nooit meer ter sprake gebracht.²⁰⁰ Couzy verklaarde later dat hij zich tijdens de uiteenzetting van Brinkman had ‘zitten verbijten over de superlatieven die over tafel rolden’.²⁰¹ Na de presentatie had hij opgemerkt dat de positieve waardering door Brinkman van inzet in Srebrenica en Žepa te weinig rekening hield met de moeilijkheden die daaraan waren verbonden.²⁰² Princen onderschreef deze lezing. Volgens hem karakteriseerde Couzy de opstelling van Brinkman als overmoedig en wees de bevelhebber op de problemen van logistieke en medische verzorging. Couzy ging echter niet zo ver inzet in Srebrenica af te wijzen.²⁰³ In het gezelschap van de minister wilde hij niet harder optreden, maar volgens de bevelhebber moest voor de goede verstaander duidelijk zijn hoe hij er over dacht, want het was tijdens een briefing zijn gewoonte om zijn mond te houden.²⁰⁴ ‘Toen we later naar onze kamers in het hotel gingen’, aldus Couzy, ‘bleek het de delegatie niet te zijn ontgaan dat de briefing niet helemaal objectief was verlopen. ‘Ga je die Brinkman fusilleren of alleen maar ontslaan’, vroegen enkele leden me.’²⁰⁵ Couzy zelf zei overigens later dat, zodra – voorafgaand aan de reis – voor hem vaststond dat het uitzendingsbesluit feitelijk al genomen was, de locatiekeuze ‘niet meer interessant’ voor hem was. Hij had zich dan ook nooit verzet tegen Srebrenica als gebied van inzet.²⁰⁶

Terwijl de groep van Brinkman naar Nederland terugreisde, ging minister Ter Beek de volgende dag naar Kiseljak voor een bespreking. De minister en zijn gezelschap spraken, anders dan het team van Brinkman, niet met diens eerste, maar diens tweede plaatsvervan-

195 Coll. Ter Beek, memo van Brinkman, Princen, Vandeweijer en Van Bouwdijk Bastiaanse aan MinDef plus delegatie bezoek UNPROFOR, z.d.

196 Kreemers, ‘Balkan-expres’, p. 22; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 102; Ter Beek, *Manoevreren*, p. 198.

197 Interview J.-W. Brinkman, 16/05/00.

198 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

199 Interview Barth, 08/10/99.

200 Interview J.-W. Brinkman, 11/10/99.

201 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

202 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

203 Interview F. Princen, 08/01/98.

204 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

205 Couzy, *Mijn jaren*, p. 142.

206 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 62.

ger, de Spaanse brigadegeneraal Luis Feliz Ortega, die van niets wist en nauwelijks Engels sprak.²⁰⁷ Ter Beek bepleitte daar inzet van het Nederlandse bataljon in de driehoek Vareš-Kakanj-Zenica, omdat het daar niet afhankelijk was van Servische toestemming voor bevoorrading, het een aaneengesloten gebied was en tegen het Belgisch-Nederlandse transportbataljon aan lag.²⁰⁸ Achteraf heeft Ter Beek zich afgevraagd of op dat moment UNPROFOR al niet had besloten het Nederlandse bataljon in Srebrenica te stationeren.²⁰⁹ Dat was later ook de indruk van Van Bouwdijk Bastiaanse, die in november nog een derde maal naar Bosnië zou afreizen om helderheid te krijgen over het gebied van inzet. Volgens hem waren Srebrenica en Žepa uitsluitend niet met zoveel woorden als dé locatie van inzet genoemd tegenover de Nederlandse autoriteiten, omdat de kans te groot werd geacht dat de Nederlandse regering het aanbod van een bataljon dan alsnog zou intrekken.²¹⁰ Ter Beek en Van Bouwdijk Bastiaanse lijken het bij het rechte eind te hebben. Briquemont verklaarde in de zomer van 2000: ‘Vanaf september-oktober was voor mij de enige oplossing: een Nederlands bataljon in Srebrenica en Žepa. (...) Dus vanaf september-oktober heb ik gezegd: ‘Het Nederlandse bataljon moet naar Srebrenica.’²¹¹ Slechts omdat de komst van het Nederlandse bataljon steeds verder verschoof, had hij nog een poging ondernomen het Noordse bataljon in Srebrenica te laten ontplooiën. Dat mislukte.

Op 10 november briefte generaal Bastiaans, die inmiddels hoofd van de militaire waarnemers van de VN in Bosnië-Herzegovina was geworden, Ter Beek in Busovača over de opties die daarvoor aan de Nederlanders waren voorgehouden. Op grond van berichten van de Canadezen had Bastiaans zich een indruk gevormd van de afhankelijkheidspositie waarin de VN-militairen in Srebrenica verkeerden. De VRS beheerste de toevoer tot de enclave en kon door gericht vuren duidelijk maken wat zij verlangden van de VN-militairen daarbinnen. Als al het politieke besluit zou worden genomen om Nederlandse militairen in Srebrenica in te zetten, dan moest volgens Bastiaans duidelijk zijn dat zij daar ‘in ieder geval niet meester van het spel waren’.²¹² De volgende dag besprak Bastiaans de stationering van het Nederlandse bataljon met de Britse brigadegeneraal Ramsay in Kiseljak. Volgens zijn dagboekanteekening gingen de gedachten uit naar plaatsing in Zenica, althans voor een deel.²¹³

4. Het regeringsbesluit tot uitzending

In het vliegtuig op de terugweg van Zagreb naar Nederland bespraken Ter Beek en Couzy de randvoorwaarden voor uitzending. Couzy meende dat de inzet niet langer dan twee jaar mocht duren. Bovendien moest de Nederlandse eenheid in een aaneengesloten gebied opereren. De minister accepteerde beide voorwaarden.

Bij terugkomst op het Marinevliegkamp Valkenburg, op 11 november, wachtte Van der Vlis – die in de middag was gebeld met het verzoek naar het vliegveld te komen – de minister op. Zij spraken tot twee uur in de nacht met elkaar.²¹⁴ Couzy was daarbij aanwezig, maar

207 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, p. 102; Ter Beek, *Manoeuvres*, p. 199.

208 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

209 TCBU, gesprek A.L. Ter Beek, 23/03/00, p. 32.

210 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

211 Interview F. Briquemont, 22/06/00.

212 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00; NIOD, Coll. Bastiaans. Dagboeknotitie G.J.M. Bastiaans, 10/11/93.

213 NIOD, Coll. Bastiaans. Dagboeknotitie G.J.M. Bastiaans, 11/11/93.

214 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 23.

luisterde slechts. Hij meende immers dat het besluit van de minister vaststond.²¹⁵ Die indruk kreeg ook Van der Vlis al snel.²¹⁶ De chef-defensiestaf herhaalde ‘als een soort Tibetaanse gebedsmolen’ nog eens alle argumenten tegen uitzending en in het bijzonder tegen ontplooiing in een enclave. Volgens Ter Beek waren de argumenten van zijn hoogste militaire adviseur echter politiek niet steekhoudend. Ten slotte vroeg Ter Beek aan Van der Vlis wat de risico’s voor de uit te zenden militairen waren. Van der Vlis achtte die aanvaardbaar, omdat hij niet verwachtte dat Mladić zich zou vergrijpen aan het VN-personeel.²¹⁷ Daarmee legde hij zich neer bij het besluit. Wel plaatste hij nog een vraagteken bij de duur van de inzet. Ter Beek verlaagde deze daarop naar achttien maanden.

De vraag waar Couzy en Van der Vlis voor hadden gestaan met hun onderscheiden verzet tegen uitzending van het luchtmobiele bataljon luidde: Tot welk moment mag een militaire, en in het bijzonder de hoogste militaire adviseur van de minister, kritiek blijven leveren ten aanzien van de besluitvorming? De gangbare opvatting daarover is dat een militair een afwijkende opinie naar voren mag brengen in de fase van beleidsvoorbereiding en dat hij een eenmaal genomen besluit loyaal moet uitvoeren.²¹⁸ Is hij het dan nog niet eens met het besluit en wenst hij zich daarbij niet neer te leggen, dan moet hij de consequenties nemen door ontslag in te dienen.

Van der Vlis had na terugkeer van zijn vakantie, eind augustus 1993, met de nota van 17 augustus en de goedkeuring daarvan door het kabinet de indruk dat ‘de concept-beslissing om het luchtmobiele bataljon uit te zenden, in feite genomen was’.²¹⁹ Toch zou hij zich blijven verzetten tot 11 november, de dag voordat de ministerraad ermee akkoord ging. Pas toen kwam voor hem het moment aan de orde: blijven of ontslag nemen. Omdat hier operationele inzet aan de orde was, vond hij dat er geen twijfel mocht bestaan over de loyaliteit van de strijdkrachten. Zo’n moment leende zich volgens hem niet voor ontslag voor een militaire topofficier.²²⁰ Couzy had het definitieve besluit, waarbij hij zich had neer te leggen, eerder geplaatst: op het moment van de aanbieding van het bataljon door minister Ter Beek aan de secretaris-generaal van de VN.²²¹

De vraag is of het moment dat beide generaals kozen om hun negatieve advisering te staken juist gekozen was. De omgeving waarin het besluit tot uitvoering moest worden gebracht, was sterk aan verandering onderhevig. Over belangrijke vraagstukken zoals het gebied van inzet, was nog niets bekend, al was Briquemont hiervan dus wel op de hoogte. Zou de chef Defensiestaf de verdere ontwikkelingen niet van zijn commentaar hebben mogen voorzien, zelfs publiek?²²² Wellicht heeft een rol gespeeld dat in de Nederlandse opvattingen over de in het algemeen toch weinig gespannen verhoudingen tussen militairen en bewindslieden nog lang het spookbeeld waarde van twee gebeurtenissen ten tijde van het

215 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 62; interview A.K. van der Vlis, 13/02/98.

216 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 54.

217 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 54; interview Ter Beek, 01/12/99; Couzy, *Mijn jaren*, p. 143.

218 Zie bijv. M. van den Doel in: ‘Een militair in de politiek’, *Carré* 18 (1994) 11, p. 30; ‘Storm in een glas water’, *Carré* 20 (1996) 1, p. 24.

219 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, 22/05/00, p. 534.

220 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, pp. 55-56.

221 TCBU, *Vertretpunt*, II, Couzy aan Bakker, 29/05/00, p. 47; interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98; Robijns, ‘Baas’, p. 18.

222 Een bevestigend antwoord op deze vraag gaf majoor der cavalerie D.M. Brongers, ‘Luchtmobiele Brigade: met beide benen op de grond?’, *Carré* 16 (1993) 12, p. 16.

kabinet-Den Uyl: het zogeheten generaalsconflict uit 1974, toen een aantal opperofficieren het aan de stok kreeg met Defensie-minister Henk Vredeling, en de vlucht van enkele Neptunes van de marine over het Binnenhof in 1976 uit protest tegen bezuinigingen. Ook de irritatie waarmee telkens werd gereageerd op publieke uitlatingen van militairen, in het bijzonder van Couzy, getuigde van zo'n overgevoeligheid.

Feit was dat na de gedenkwaardige nachtelijke bijeenkomst op Valkenburg ook Van der Vlis de Rubicon was overgetrokken:

Er was voor mij nog maar één belang en dat was, deze moeilijke opdracht die zou komen, zo snel mogelijk voor te bereiden en ervoor zorg te dragen dat de zaak op orde was. Ik heb binnen mijn staf bij een van de briefings 's morgens gezegd: mensen, jullie kennen mijn standpunt, maar ik wil geen discussie meer, ik wil nu alle neuzen in een richting zetten en ervoor zorgen dat het goed gaat.²²³

De chef Defensiestaf adviseerde Couzy dezelfde lijn te volgen.²²⁴ Daar was het net iets te laat voor. Couzy had al gesproken met de journalist Willebrord Nieuwenhuis van *NRC Handelsblad*, die de volgende dag in zijn krant berichtte dat Couzy bezwaren had tegen inzet van de Luchtmobiele Brigade in Bosnië omdat er 'onvoldoende ruimte' bestond voor het gebruik van geweld.²²⁵ Het was hem tijdens de besprekingen in Kiseljak opgevallen dat de officieren daar op 'een zo laag mogelijke schaal van geweld willen gaan zitten'. Zij zouden gebruik van geweld schuwen als dat militair vereist was, omdat ze het humanitaire karakter van de operatie van UNPROFOR in Bosnië niet wilden aantasten.²²⁶ Kennelijk was het Couzy toch niet helemaal helder op welk moment hij met zijn adviezen via de media moest stoppen. Volgens het ministerie van Defensie was er ditmaal geen sprake van een verschil van mening tussen Couzy en de minister: 'Couzy is van oordeel dat de instructie om geweld te gebruiken te weinig ruimte laat aan soldaten ter plaatse.'²²⁷ En Couzy verklaarde na de publicatie in *NRC Handelsblad* 'geen enkel probleem te hebben met de besluitvorming van de minister van defensie'. Volgens hem waren er ruimere gewelddsinstructies, zodat de bemanning van de pantservoertuigen waarover het luchtmobiele bataljon zou kunnen beschikken sneller gebruik zou kunnen maken van de daarop gemonteerde mitrailleur.²²⁸

Op 12 november ging de ministerraad akkoord met het voorstel om voor anderhalf jaar een bataljon van de Luchtmobiele Brigade uit te zenden. Als mogelijke gebieden van inzet werden de twee opties genoemd die in de voorafgaande week aan minister Ter Beek waren gemeld bij zijn bezoek aan Bosnië; inzet in Midden-Bosnië of inzet deels in Midden-Bosnië en deels in Srebrenica. De ministerraad bleek een voorkeur te hebben voor inzet van het bataljon in een aaneengesloten gebied. Verscheidene bewindslieden spraken hun twijfels en zorg uit over de operatie. Daarom werd besloten tot een gefaseerd besluit, waarbij in beginsel positief werd gereageerd op het formele verzoek van Boutros-Ghali, maar over tenuitvoerlegging pas zou worden beslist als het gebied van inzet bekend was en er informatie zou

223 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, p. 56.

224 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, p. 56.

225 Willebrord Nieuwenhuis, 'Nederlandse bevelhebber: Luchtmobiele Brigade nog niet inzetten', *NRC Handelsblad*, 12/11/93.

226 'Couzy zegt begrip te hebben voor 'haast' Ter Beek', *NRC Handelsblad*, 12/11/93.

227 'Nederland stuurt 1100 militairen naar Bosnië', *Algemeen Dagblad*, 13/11/93.

228 'Kabinet: troepen naar Bosnië', *NRC Handelsblad*, 13/11/93.

zijn over de deelneming van bondgenoten van Nederland.²²⁹ Toen de ministerraad op 3 december de brief van minister Ter Beek onder ogen kreeg over het gebied van inzet, namelijk Srebrenica en Žepa, had de raad kennelijk geen behoefte aan verdere discussie. Het stuk werd voor kennisgeving aangenomen.²³⁰

De ministerraad besloot op 12 november verder de duur van de Nederlandse inzet tot anderhalf jaar te beperken, zoals minister Ter Beek de vorige avond had bepaald.²³¹ Het duurde echter tot juni 1994 voordat minister Ter Beek de tijdslimiet meldde in een gesprek onder vier ogen met Boutros-Ghali.²³² Brinkman, die in september 1994 chef-staf van BH-Command werd, constateerde in die functie dat het daar nog steeds niet bekend was dat Nederland die voorwaarde had gesteld.²³³ Op 19 oktober stelden ambtenaren van Buitenlandse Zaken, in hun coördinatieoverleg over voormalig Joegoslavië, vast dat begin 1995 ‘een duidelijke boodschap’ aan de VN zou moeten worden afgegeven over de beperkte tijdsduur van de bijdrage met een bataljon ten behoeve van de *Safe Areas*, omdat bij de VN nog steeds de indruk bestond dat de Nederlandse bijdrage voor onbepaalde tijd gold.

Vanuit de Landmacht was er aanvankelijk waarschijnlijk ook niet veel aandrang geweest om de minister te attenderen op dit gebrek. De duur van inzet was voor Couzy ‘niet zo’n item’. Kennelijk, zo redeneerde hij, was die zaak van belang voor het ministerie. Hij nam de termijn ‘voor kennisgeving’ aan.²³⁴ Volgens generaal A.P.P.M. van Baal had de Landmacht ‘vanaf het begin’ – toen bekend werd dat de locatie Srebrenica zou worden – gerealiseerd dat de termijn wellicht niet haalbaar zou zijn. De Landmacht wist dat de Canadezen ‘vrij lang’ hadden aangegeven dat ze weg wilden uit Srebrenica ‘maar dat er geen land bereid was om daar naartoe te gaan’, behalve Nederland dan. Daarom volgde de Landmacht een tweesporenbeleid. Het eerste spoor was ingegeven door de politieke wens van minister Ter Beek ‘anderhalf jaar en dan moet iemand anders het overnemen’. Het tweede spoor hield in dat er ‘militairement’ rekening mee moest worden gehouden dat het 42e bataljon Limburgse jagers als Dutchbat IV naar Srebrenica zou gaan.²³⁵

5. Het besluit in het parlement

Het is merkwaardig dat er in andere
arbeidsmilieus meer geestelijke vrijheid is dan in
de Kamer.²³⁶

In grote lijnen was de Tweede Kamer steeds goed geïnformeerd door de regering over de besluiten met betrekking tot voormalig Joegoslavië.²³⁷ Het regeringsbeleid werd vastgelegd

229 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 12/11/93.

230 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/12/93.

231 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 12/11/93.

232 DS. Nota Kreemers voor Voorhoeve, nr.

V95021437, 14/11/95; interview kolonel R. van

Veen, 16/08/00; Berghorst, News, p. 58; TCBU, *Vertretpunt* I, pp. 132-133

233 Interview J.-W. Brinkman, 11/10/99.

234 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 62.

235 TCBU, voorgesprek A.P.P.M. van Baal, 15/03/00, p. 3.

236 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 125.

237 Zie bijv. ook TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting E. van Middelkoop, 05/06/00, p. 293.

in Kamerbrieven, die eerst in het kabinet werden besproken en daarna aan de Kamer verzonden. Soms had verzending zelfs al plaats nog voordat de ministerraad zich over de brieven had kunnen buigen.

Een uitzondering op deze over het geheel genomen goede informatievoorziening vormde mogelijk het gegeven dat de direct betrokken ministers op het moment van het aanbod van een logistieke eenheid vermoedelijk al in juni 1993 in Kopenhagen wisten dat dit niet haalbaar was. Ook was de voorlichting door de ministers soms verward, zoals over de uitleg die moest worden gegeven aan de *rules of engagement*.

Aan de andere kant ontbrak het de parlementariërs zelf vaak aan militaire deskundigheid. In de debatten over voormalig Joegoslavië was Blaauw in dat opzicht vaak de specialist, aan wie andere Kamerleden graag het stellen van de technische vragen overlieten.²³⁸ De Kok was tien jaar officier bij de mariniers geweest. Tegenover de commissie-Bakker wees hij er echter op dat in de CDA-fractie drie of vier ex-militairen (op een gegeven moment drie kolonels – Frinking, De Boer, Couprie en kapitein De Kok) zaten die wisten dat de uitzending naar Srebrenica onbegonnen werk was, maar mee moesten doen met de ‘pathologische zendingsdrang’ binnen de fractie.²³⁹

Bijna alle gedachtewisselingen tussen regering en Kamer, tot en met het definitieve uitzendingsdebat op 16 november 1993, vonden plaats in de vorm van algemene overleggen. Eisma, een van de woordvoerders in het Joegoslavië-dossier zei daar later over:

Ik vond dat niet terecht; ik vond dat er veel meer plenair, in aanwezigheid van de fractievoorzitters, moest worden afgerond. Ik vond dat voor zulke belangrijke besluiten veel meer plenaire aandacht mocht worden gevraagd. In mijn tijd [als lid van de Tweede Kamer] ging men ervan uit dat de vergadering het ermee eens was als niemand het verslag van het mondelinge overleg op de agenda van de Kamer zette. Wij in de Kamer begrepen dat allemaal wel en voor ons maakte het materieel weinig uit, maar ik denk dat het voor de buitenwacht allemaal niet zo duidelijk was (...).²⁴⁰

Dit soort bijeenkomsten hebben vaak tot gevolg dat regering en vertegenwoordigers van het parlement zich over problemen buigen. De ruimtelijke opstelling (regering en volksvertegenwoordigers zitten aan één tafel en kouten onder het genot van koffie, echt Hollands gezellig) nodigt daar al toe uit. Hier geldt letterlijk: er is geen controle zonder afstand. Het overleg leent zich ook niet voor duidelijke ja's en nee's, maar wordt meer beheerst door het ‘ja, mits’ en het ‘nee, tenzij’. Verslagen van zulke bijeenkomsten zijn niet woordelijk, maar op hoofdpunten en vaak pas vele weken later beschikbaar, dus de scoringskans voor parlementariërs is gering en de belangstelling van de pers is vaak minder. En voor de voorbereiding van zulke vergaderingen gold dat ook. In elk geval in de tijd voorafgaand aan de uitzending van het luchtmobiele bataljon was bij de PvdA bij algemene overleggen de voorbereiding van het debat in algemeen overleg niet plenair, maar geschiedde in de fractiecommissie.²⁴¹ De keuze voor het algemeen overleg ten behoeve van de gedachtewisseling in het Joegoslavië-dossier werd natuurlijk ook ingegeven doordat er weinig inhoudelijke verschillen bestonden tussen

238 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting E. van Middelkoop, 05/06/00, p. 298.

239 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 122.

240 TCBU, gesprek D. Eisma, 06/04/00.

241 Interview G. Valk, 15/10/99. Tegenwoordig bepaalt de zwaarte van het onderwerp de vraag of de voltallige of een deel van de PvdA-fractie bij de voorbereiding wordt betrokken.

het standpunt van de regering en de Kamer, waarbij moet worden aangetekend dat van principiële partijverschillen ten aanzien van het buitenland over het algemeen weinig sprake was.²⁴² Het overleg ging nauwelijks over de hoofdlijnen van het beleid, het uitzenden van eenheden, maar meer over de uitvoering, zoals de uitrusting.

Drie achtereenvolgende zomers kwamen leden van de Kamercommissie van Buitenlandse Zaken terug van reces. Over het algemeen stelde de Kamer zich echter afwachtend op. De regering initieerde het overleg door toezending van een brief.

Van vooroverleg inzake voormalig Joegoslavië is volgens sommigen nauwelijks sprake geweest. Volgens De Hoop Scheffer was er weinig frequent contact met de bevriende bewindslieden over dit onderwerp: 'Ik durf wel als feitelijk vaststaand te zeggen dat er eigenlijk geen enkele vorm van regulier overleg was. Het woord voorkoken kan ik dan ook op geen enkele wijze plaatsen.'²⁴³ Ook Lubbers herkende zich niet in beweringen daaromtrent van De Kok, en beschouwde het als een vorm van zelfrechtvaardiging achteraf.²⁴⁴ De Kok deed echter vermoedelijk in mei 1992, toen hij pleitte voor militair ingrijpen in voormalig Joegoslavië en daarop volgend werd teruggefloten door zijn fractie, een ervaring op die hem nog lang zou heugen. In het CDA, dat aan het begin van de jaren tachtig getraumatiseerd was door het dissidente optreden van enkele 'loyalisten' in de eigen fractie, bestond begin jaren negentig nu eenmaal een strakke regie ten aanzien van de eigen Tweede-Kamerfractie. Maar bovenal voelden de christen-democratische Kamerleden zich in de regeerperiode Lubbers-Kok in hun vrijheid beknopt door directieven uit het Torentje en de partijtop. Dat gebeurde vooral via het wekelijkse Catshuisberaad van de partijtop onder leiding van Lubbers, waarbij fractieleider E. Brinkman weinig tegenspel bood.²⁴⁵ In de media probeerde Brinkman een beeld van zichzelf te creëren als iemand die zich tegen Lubbers afzette, maar herhaaldelijk kwam hij terug bij de fractie met de mededeling dat haar standpunt afgezwakt of gewijzigd moest worden.²⁴⁶ En bovendien verbond Brinkman aan zijn geëtaleerde daadkracht nooit politieke consequenties. Afwijkende standpunten van fractieleden zouden 'toen, onder het dirigisme van Lubbers en partijvoorzitter Van Velzen, politieke zelfmoord hebben betekend', aldus een toenmalige anonieme CDA-parlementariër.²⁴⁷ De parlementaire pers merkte dat de twee CDA-aanvoeders er dusdanig de wind onder hadden, dat zelfs *off-the-record*-kritiek onder hun bewind zeldzaam was.²⁴⁸ Van Velzen, die in 1987 partijvoorzitter was geworden, had vooral greep op de parlementariërs, omdat hij selectieprocedures, functioneringsgesprekken en kwaliteitsbeoordeling voor CDA-vertegenwoordigers in het leven riep en daarmee zo'n sterk stempel op de kandidaatstelling drukte dat de term 'christen-technocratie' opdook.²⁴⁹ In het najaar van 1990 had CDA-senator Kaland zijn partijgenoten in

242 Van der List, *Mensenrechten*, p. 44.

243 TCBU, *Vertrepunt*, III, hoorzitting J.G. de Hoop Scheffer, 29/05/00, p. 177.

244 TCBU, *Vertrepunt*, III, hoorzitting Lubbers, 25/05/00, p. 134.

245 'Formatie. Biesheuvel: Lubbers hield CDA-fractie teveel aan leiband', *ANP*, 05/05/94, 17:42.

246 Metze, *Stranding*, pp. 47-48.

247 Metze, *Stranding*, p. 43.

248 Metze, *Stranding*, p. 43.

249 Metze, *Stranding*, p. 147. Zie ook D.-J.

Eppink, 'De meesters van de macht', *NRC Handelsblad*, 23/05/92; idem, 'Democratie heeft behoefte aan nieuw type Tweede-Kamerleden', *NRC Handelsblad*, 27/07/92; Jan Tromp, 'Een rechtse bal, maar hij draait tenminste niet', *de Volkskrant*, 30/05/92; 'In Het Nieuws: Van Velzen, steile technocraat', *De Limburger*, 08/03/94; 'Veel CDA-Kamerleden keren niet terug', *ANP*, 01/11/93, 23:30; Van der Meulen, 'Voormalige CDA-kamerleden zetten aanval in op partijtop', *ANP*, 18/01/94, 14:35.

de Tweede Kamer al verweten dat zij zich als ‘stemvee’ gedroegen.²⁵⁰ De Kok wilde daar nadrukkelijk niet toe gerekend worden. Hij verklaarde in 2000 tegenover de commissie-Bakker dat hij kort tevoren nog eens had beseft

... hoe machteloos de Kamer was. U moet zich realiseren dat Kamerleden in het huidige politieke systeem in feite ontzettend weinig ruimte hebben. Wij waren in wezen een verlengstuk van de partijtop. Wij werden niet rechtstreeks gekozen door de kiezer; wij werden min of meer aangewezen door de partijtop. Onze plaats hing daar ook zeer vanaf. Er was dus nauwelijks sprake van geestelijke vrijheid van Kamerleden om hun controlerende functie uit te oefenen.

Voor zijn functioneren als woordvoerder op het terrein van vredesoperaties betekende dit het onderhouden van

... zeer intensief contact met de ministers. De informatievoorziening kwam via twee stromen; enerzijds via een gewone openlijke brief en anderzijds via persoonlijk contact. Wij lunchten of dineerden regelmatig bij de ministers. En daar werd het beleid uitgestippeld. (...) Niemand van ons had de moed, de mogelijkheid of het karakter om tegen de minister van Buitenlandse Zaken te zeggen: luister eens, dat gaan wij niet doen; wij gaan de andere kant op. Dat kwam gewoon niet in je op. Dat zit, zoals ik net uitlegde, ook niet in het politieke systeem waarbinnen wij functioneren. Die gesprekken waren er dus om informatie uit te wisselen, maar ook om debatten geheel en al voor te bereiden. De debatten die wij na zo'n discussie met de minister voerden, waren een toneelstuk. Hij wist namelijk wat wij wisten en wat voor concessies wij zouden doen en omgekeerd. Dat was dus helemaal geprepareerd om te voorkomen dat er verrassingen zouden ontstaan tijdens een debat.²⁵¹

Volgens De Kok was dit bij de PvdA niet anders: ‘Bij de minister van Defensie, de heer Ter Beek, kwamen mijn ex-collega's, wijlen de heren Van Traa en Vos, op dezelfde manier over de vloer.’²⁵² ‘Alles werd voorbesproken, zeker in een combinatie met Van Traa’, aldus De Kok.²⁵³ Valk ‘herkende’ zich echter niet in de voorstelling van De Kok, ‘alsof de Kamer alleen maar stemvee was dat had te doen wat de partijtop oplegde’. Volgens hem had de Kamer een eigen, actieve rol gespeeld.²⁵⁴ Hoewel zulke contacten tussen ministers en parlementariërs buiten de Kamer om moeilijk te traceren zijn, zijn er wel enkele aanwijzingen voor gevonden. Dat was bijvoorbeeld het geval toen Van Traa en Frinking op 10 maart met minister Ter Beek op het ministerie overleg pleegden over de beschikbaarstelling van een gevechtseenheid voor inzet in ex-Joegoslavië. En dat was het geval toen minister Ter Beek medio augustus buiten de Kamer om overlegde met Van Vlijmen en Vos om bij inzet een bataljon van de Luchtmobiele Brigade in Bosnië toch de helikopters voor de brigade veilig te stellen.

De oppositie zat volgens De Kok door dit soort onderonsjes tussen de ministers en Kamerleden van de regeringspartijen in een heel moeilijke positie. De oppositiepartijen wisten niet meer dan wat er in de brief stond en waren daardoor niet voldoende in staat om adequaat te

250 Metze, *Stranding*, pp. 183-184.

251 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 121.

252 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 122.

253 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 124.

254 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting G. Valk, 31/05/00, p. 249.

reageren.²⁵⁵ De fractieleden van D66 onderhielden goede contacten met partijgenoten onder de ambtenaren op de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie. Op die manier ‘compenseerde’ D66-woordvoerder Eisma dat hij in de oppositie zat en, anders dan fractieleden van de regeringspartijen, geen contacten kon onderhouden met bevriende bewindlieden.²⁵⁶ Eisma profiteerde bovendien sterk van zijn lidmaatschap van de parlementaire assemblee van de Raad van Europa, die zich in die tijd veel met humanitair veiligheidsbeleid bezighield. Zo bezocht hij in dat verband Sarajevo, waar toen nog niemand uit de Tweede Kamer was geweest. De Raad van Europa beschikte ook over betere mogelijkheden tot het zenden van *fact finding*-missies.²⁵⁷ S. Van Heemskerck Pillis-Duvekot ontleende informatie aan haar lidmaatschap van de Noord-Atlantische Assemblee.²⁵⁸

Wat in elk geval medebepalend lijkt te zijn geweest voor het gebrek aan tegengeluid tegen het regeringsbeleid vanuit de Kamer, was dat Nederland in het tweede halfjaar van 1991, toen het conflict in Joegoslavië net was uitgebroken, voorzitter was van de EG. In zo’n periode neemt de Kamer traditioneel enige terughoudendheid in acht ten aanzien van de minister van Buitenlandse Zaken. Er bestaat dan begrip voor dat deze bewindsman niet alleen namens Nederland, maar – toentertijd – ook namens de Twaalf sprak; het moest de bewindsman dan niet al te lastig worden gemaakt. Verder was het opmerkelijk dat ministers en Kamerleden vaak gelijkelijk in emotionele bewoordingen spraken over het conflict in voormalig Joegoslavië en over wat daaraan zou moeten worden gedaan.²⁵⁹ ‘Rond voormalig Joegoslavië waren we heel erg één in de Kamer’, aldus Sipkes. ‘Ik vind dat nog steeds eigenlijk het slechtst in de hele besluitvorming. (...) We vonden allemaal dat er iets moest gebeuren. Er was dus ook geen oppositie in de Kamer. Te veel eens waren we het. Te betrokken met alles wat daar gebeurde om nog te komen tot een cleane manier van doen.’²⁶⁰

Het gevolg van de emotionele drang iets te doen in het door geweld verscheurde Bosnië werd enkele Kamerleden duidelijk toen een delegatie uit de vaste Commissies voor Defensie en Buitenlandse Zaken, bestaande uit Blaauw, De Kok, Ramlal (CDA), Van Traa, Valk en Van Ojik (GroenLinks) van 1 tot 5 oktober 1993 Kroatië en Bosnië bezocht. De Kamer had al diverse malen gevraagd om een bezoek, maar steeds was dit afgestuit ‘op grond van interne VN/UNPROFOR-overwegingen’.²⁶¹ Het bezoek was ‘uiteindelijk’ gepland voor juli maar werd ook daarna tot twee keer toe uitgesteld.²⁶² De delegatie bezocht de UNPROFOR-hoofdkwartieren in Zagreb, Sarajevo, Kiseljak en van de Nederlandse eenheden in Busovača en Santići.²⁶³ Toen drong pas tot de commissieleden door hoe weinig veilig de *Safe Areas* waren. Na terugkomst begon Van Traa, mede-indiener van de motie om de Luchtmobiele Brigade geschikt te maken voor uitzending naar ex-Joegoslavië, zich in de media af te vragen of het verstandig was grondtroepen naar Bosnië te sturen in het kader van een vredesregeling. ‘Ik heb altijd vooraan gestaan om te pleiten voor een vredesregeling’, aldus Van

255 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 122.

256 TCBU, gesprek D. Eisma, 06/04/00, p. 2.

257 TCBU, gesprek D. Eisma, 06/04/00, p. 2.

258 TCBU, gesprek S. van Heemskerck Pillis-Duvekot, 05/04/00, p. 2.

259 Vgl. interview Veenendaal, 17-8-2000.

260 Interview L. Sipkes, 24/01/00.

261 DS. Exh. 19/07/93 nr. S93/061/2307, nota

Olivier voor PV New York t.a.v. milad, 15/07/93 nr. V93020694.

262 DS. Exh. 19/07/93 nr. S93/061/2307, nota Olivier voor PV New York t.a.v. milad, 15/07/93 nr. V93020694; ABZ, DDI/DIE/2001/00023.

Memorandum van plv. DEU an AP e.a., 05/07/93 nr. 191.

263 Voor een verslag zie TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 I81, nr. 63.

Traa, 'maar ik heb ook de verantwoordelijkheid om nu vragen te stellen.'²⁶⁴ Misschien, zo moest hij toegeven, was het parlement, inclusief zijn eigen partij, in mei iets te enthousiast geweest over de voorbereiding van de Luchtmobiele Brigade voor een taak in die regio.²⁶⁵ Het transportbataljon, dat ook werd bezocht door de Kamerleden, had het in die periode zwaar te verduren. Tussen 24 september en 9 november 1993 raakten maar liefst zestien militairen van deze eenheid gewond. 'Wij zagen dat het aan alle kanten rammelde, maar wat moest je? Terugtrekken was nog slechter', aldus De Kok.²⁶⁶ Toch belde hij op 4 november, toen het formele verzoek van Boutros voor inzet van het luchtmobiele bataljon openbaar werd, met de woordvoerder van het ministerie van Defensie L. Kreemers om zijn zorgen kenbaar te maken. 'Bescherming' van de *Safe Areas* was helemaal niet zo gemakkelijk en het Nederlandse bataljon zou er niet zo nuttig zijn. Volgens een aantekening van Kreemers zei De Kok dat 'de Kamer misschien ook wel erg enthousiast had gevraagd om gereedmaking van LuMob met pantservoertuigen'.²⁶⁷

'Tegen de achtergrond van de dramatische humanitaire situatie in Bosnië-Herzegovina', zo liet de regering op 15 november 1993 aan de Kamer weten, had zij besloten tot uitzending van het eerste operationele bataljon van de Luchtmobiele Brigade, versterkt met ongeveer vijftig pantservoertuigen en een logistieke eenheid, voor in beginsel anderhalf jaar. De inzet was primair humanitair gemotiveerd en pas in de tweede plaats door de gedachte dat militaire presentie wellicht bijdroeg aan de totstandkoming van een vredesregeling.²⁶⁸ Met de inzet van deze 1100 militairen kwam de totale bijdrage van Nederland in het voormalige Joegoslavië op 3100 man. Het gebied van inzet was nog niet vastgesteld, maar de Nederlandse regering gaf de voorkeur aan een aaneengesloten gebied.²⁶⁹ De geweldsinstructie stond het gebruik van geweld toe als uiterste middel in geval van zelfverdediging en indien de taakuitvoering van een VN-eenheid met geweld werd belemmerd. Het besluit tot het gebruik van geweld zou komen van de desbetreffende VN-commandant. Geweld zou steeds tot het uiterste minimum moeten worden beperkt.²⁷⁰

Bij een AVRO/Nipo-enquête in augustus 1992 had slechts 18 procent van de ondervraagden gevonden dat een gewone meerderheid in de Kamer voldoende was voor aanvaarding van een uitzendingsbesluit. 39 procent wilde daarvoor een tweederde meerderheid, terwijl 37 procent zelfs verlangde dat de Kamer zo'n besluit unaniem zou steunen.²⁷¹ De Kamerleden die deelnamen aan het algemeen overleg waarop het regeringsbesluit tot uitzending van het bataljon ter discussie stond, waren er kennelijk voor het overgrote deel ook van overtuigd dat de gedachtewisseling met de regering het karakter moest hebben van een *rallying*-bijeenkomst. Valk verklaarde later dat 'wij allemaal, en dus ook het kabinet, er belang bij

264 'Twijfels bij Van Traa over deelname aan nieuwe vredesmacht', ANP, 05/10/93, 21.07. Zie ook TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting G. Valk, 31/05/00, p. 252; interview G. Valk, 15/10/99; TCBU, *Vertretpunt* I, p. 141.

265 Both, *Indifference*, pp. 205-206; Berghorst, *News*, p. 53.

266 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.C.H.M. de Kok, 25/05/00, p. 125. Over de ervaringen van De Kok tijdens het bezoek zie ook Ton de Kok, 'Kamerleden sprokkelen feiten in

'Joegoslavië'', *Vrij Nederland*, 16/10/93.

267 Coll. Ter Beek, notitie Kreemers voor Ter Beek, 04/11/93.

268 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, no. 64, p. 6.

269 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, no. 64, p. 6.

270 TK 1993-1994, 22 181, no. 64, p. 7.

271 Radio 2, AVRO, Radiojournaal, 09/08/92, 13.04 uur.

hebben dat dit soort beslissingen in de allergrootst mogelijke consensus worden genomen. Anders ontbreekt de steun in de samenleving om deel te nemen aan dit soort operaties.²⁷²

Oppositiewoordvoerder Blaauw dacht er niet anders over.²⁷³ De Kamer durfde na het bezoek aan Bosnië in oktober 1993 de twijfels over inzet van troepen daarom niet meer echt naar voren te brengen, en stemde unaniem in met de uitzending.²⁷⁴ De SGP had in het verleden zeer gereserveerd gestaan tegenover uitzending van Nederlandse militairen in VN-verband. De partij was namelijk van oordeel dat 'in een door de zonde gebroken wereld, waarin tot het einde der dagen sprake zal zijn van oorlog' het van gebrek aan realisme getuigde te denken 'dat de wereldvrede binnen menselijk handbereik is'.²⁷⁵ Zij stelde zich daarom op het standpunt dat 'elke ontwikkeling, hoe prematuur ook, in de richting van een wereldregering met eigen strijdkrachten, moet worden ontmoedigd'.²⁷⁶ Nu stemde de partij echter bij monde van Van den Berg met het plan in. De Kok complimenteerde, ondanks zijn bange voor gevoelens, het kabinet zelfs met 'het feit dat het nog steeds voorop loopt in Europa bij het nemen van verantwoordelijkheid voor en streven naar een verlichting van het drama in voormalig Joegoslavië'.²⁷⁷

En toch waren er twijfels bij de Kamerleden, al bleven zij grotendeels verborgen. Binnen de VVD-fractie bestonden twijfels over het concept van de *Safe Areas*, maar zij liet zich na langdurig intern beraad overtuigen door de luchtsteun, die in geval van nood zou opdagen. Daar kwam het argument bij dat de VVD geen bataljon wilde wegsturen 'vanuit een verdeeld huis'.²⁷⁸

Valk werd weggehoond door de andere Kamerleden toen hij instemming met het regeringsbesluit afhankelijk wilde stellen van de locatie, die op dat moment nog niet bekend was.²⁷⁹ Ook Ter Beek was niet blij met de opstelling van Valk, die volgens hem handelde op instigatie van Van Traa, die na zijn bezoek aan Bosnië geschrokken was teruggekeerd.²⁸⁰

Tijdens de fractievergadering van de PvdA op 16 november was de uitzending een hamerpunt geweest.²⁸¹ In de fractiecommissies Buitenlandse Zaken en Defensie klonk echter de twijfel door die Van Traa had meegebracht na zijn bezoek met een Kamerdelegatie aan Bosnië begin oktober over de juistheid van het inzetten van grondtroepen in het oosten van Bosnië. Daarom werd besloten een voorbehoud te maken ten aanzien van de locatie. Daarover vond de avond vóór de Kamerbijeenkomst op 16 november vooroverleg plaats tussen Ter Beek, Van Traa, Valk en Europarlementariër Jan Marinus Wiersma.²⁸² Valk herinnerde het zich later nog goed. Daar werd de afspraak gemaakt dat er een finaal debat zou komen zodra de locatie bekend zou zijn. Valk overlegde hierover ook vooraf met De Kok.²⁸³ De volgende dag had hij het gevoel of het ene na het andere Kamerlid over hem heen rolde en Ter Beek scheen de afspraak van de vorige avond vergeten te zijn. Toen besepte Valk dat het

272 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting G. Valk, 31/05/00, p. 257.

273 Interview J.D. Blaauw, 23/04/99.

274 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 I 81, nr. 66, p. 1 en 22 I 81, nr. 67.

275 F.W. den Boef, 'Prioriteiten voor de krijgsmacht', *De Banier*, 03/06/93, p. 7.

276 F.W. den Boef, 'Nederlandse deelname aan vredesoperaties na Srebrenica: tussen cynisme en idealisme', *Zicht* 23 (1997) 2, p. 12.

277 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 I 81, nr. 67,

p. 1.

278 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting J.D. Blaauw, 31/05/00, p. 220.

279 Interview F. Princen, 08/01/98.

280 Interviews A.L. ter Beek, 01/12/99 en 13/01/00.

281 Brief G. Valk aan NIOD, 31/05/00.

282 Interviews A.L. ter Beek, 13/01/00 en G. Valk 15/10/99.

283 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting G. Valk, 31/05/00, p. 252; interview G. Valk, 15/10/99.

plaatsen van vraagtekens in een uitzendingsdebat kennelijk niet tot de goede gewoonten behoorde. De Kamer moest volledig achter de uit te zenden manschappen staan. ‘Het zou ondenkbaar zijn geweest als een van de grote fracties gezegd zou hebben: ‘Jongens, *no way*. Zeker niet na datgene wat zich ervoor heeft afgespeeld.’²⁸⁴

Van Middelkoop wilde een negatief standpunt over het regeringsstandpunt innemen, omdat hij vond dat de uitzending een bevrediging van de eigen gemoedsrust was, aangezien het erop leek dat de Luchtmobiele Brigade zich moest bewijzen. Wat volgens hem ontbrak was perspectief op de lange termijn omtrent de inzet en de zekerheid dat luchtsteun zou worden ingezet. In het fractieberaad gaf GPV-fractieleider Schutte hem echter te verstaan dat hij niet als enige kon gaan dwarsliggen in een uitzendingsdebat. Van Middelkoop, die zijn inbreng in het debat al had uitgeschreven, veranderde zijn negatieve conclusies toen in kritische kanttekeningen door onderaan de pagina’s van zijn tekst enkele keren de opmerking te plakken dat zijn fractie ondanks bezwaren de regering steunde. Hij verklaarde later dat het debat over uitzending van het luchtmobiele bataljon het enige moment in zijn politieke loopbaan was geweest waarin hij *contre coeur* met de meerderheid van de Kamer had moeten meestemmen.²⁸⁵ Desondanks bleef hij in het overleg het meest kritische Kamerlid. Zo wilde hij weten wat de redenen voor het kabinet waren geweest om juist op dat moment tot uitzending over te gaan. Bovendien vroeg hij of het kabinet over voldoende operationele gegevens beschikte om tot een weloverwogen beslissing te komen ‘zodat van een aanvaardbaar risico kan worden gesproken’.²⁸⁶ Hij wilde verder horen hoe groot de kans was dat luchtsteun zou worden gebruikt ter bescherming van *Safe Areas*.

Het gevoel dat Nederland voorop liep bij de inspanningen in het voormalige Joegoslavië leefde ook bij minister Kooijmans. Hij was ‘de mening toegedaan dat de andere [EG-] lidstaten op z’n minst de morele plicht hebben om na te gaan wat zij meer kunnen doen om de EG in staat te stellen de gedane toezeggingen gestand te doen (...) Nederland zal de partners erop aanspreken dat zij niet mogen vervallen in allerlei vrijblijvende standpunten...’²⁸⁷

Ter Beek kon nog weinig specifiek zijn over de taken van het Nederlandse bataljon en somde slechts de algemene UNPROFOR-taken op. Legering van het Nederlandse bataljon in Srebrenica, Žepa en Goražde was volgens de bewindman ‘niet meer aan de orde’. Wel zou in Srebrenica eventueel nog een versterkte compagnie geplaatst kunnen worden ter vervanging van de daar vertrekkende Canadese compagnie. Ter Beek somde zijn bezwaren daartegen op: de lange verbindingslijnen, die aanvoer en medische hulpverlening bemoeilijkten. Hij gaf echter nadrukkelijk aan dat hij van de locatie geen voorwaarde voor uitzending had gemaakt. De geweldsinstructie week niet af van die van andere VN-eenheden in Bosnië-Herzegovina. Dat de Nederlandse militairen eventueel ‘robuuster’ zouden kunnen optreden, lag niet aan de geweldsinstructie, maar aan de middelen waarover het bataljon zou beschikken. Ter Beek verzekerde dat de Nederlandse militairen op het moment van uitzending over kevlar-helmen, kogelvrije vesten en dergelijke zouden beschikken. Indien nodig zou het bataljon ook van crypto-apparatuur gebruik kunnen maken. Ter Beek noemde de procedures voor de inzet van luchtstrijdkrachten: De UNPROFOR-commandant moest

284 Interview G. Valk, 15/10/99. Ook in andere uitzendingsdebatten in de jaren negentig leefde deze gedachte sterk, Megens, *Vredesoperaties*, pp. 78-79.

285 Interview E. van Middelkoop, 08/10/99.

286 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 67, p. 6.

287 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 67, p. 7.

een verzoek indienen bij de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, die vervolgens ‘ongetwijfeld’ de Veiligheidsraad zou raadplegen alvorens een beslissing te nemen. ‘De bewindsman had overigens niet de indruk dat serieus wordt overwogen over te gaan tot airstrikes.’²⁸⁸ Met uitzondering van Valk, die benadrukte dat de Kamer zich het recht voorbehield de uitzending bij gewijzigde omstandigheden opnieuw te toetsen, had geen van de parlementariërs de behoefte nog iets op te merken in tweede termijn.

De Socialistische Partij was ‘faliekant tégen’ de uitzending, omdat militaire interventies zouden leiden tot verlenging en escalatie van conflicten.²⁸⁹ Zij keerde zich tegen het streven ‘van GroenLinks tot VVD-rechts’ naar Nederlandse ‘deelname’ aan de oorlog in voormalig Joegoslavië. De Nederlandse militairen zouden verzeild raken tussen de diverse partijen, die zich geen van alle hadden ‘onderscheiden door terughoudendheid en compassie’.²⁹⁰ Maar deze partij had niet deelgenomen aan het parlementaire beraad.

Het nieuws over het uitzendingsbesluit smoorde spoedig in de pers. Op de avond van 16 november rolde CDA-fractie leider Brinkman weer eens met de politieke spierballen. Tijdens een spreekbeurt in Groningen eiste hij dat de Tweede Kamer nog vóór de verkiezingen van mei zou praten over de bestaande WAO-uitkeringen. Die kwestie lag bijzonder gevoelig nadat aan het begin van 1993 het kabinet van CDA en PvdA bijna uiteen was gevallen om het WAO-dossier. Brinkman doorkruiste met zijn ferme uitspraken de strategie van premier Lubbers om de voorstellen van de commissie-Buurmeijer, die op den duur tot een volledige herziening van het stelsel van sociale zekerheid moesten leiden, in veilige haven te loodsen. Dit optreden van Brinkman vormde het begin van de ondergang van Lubbers’ kroonprins, van een verkiezingsnederlaag van het CDA en van een historische verbanning van het CDA naar de oppositie. Hoewel dat niet allemaal te voorzien was op de avond van 16 november 1993, was dat nieuws brisant genoeg om het uitzendingsdebat over het luchtmobiele bataljon terug te dringen in de kleine hoekjes van de parlementaire journalistiek.

288 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 67, p. 9.

289 T. Kox, ‘Luchtmobiele Brigade naar Bosnisch slagveld’, *Tribune* 29 (1993) 12, p. 12. Zie bijv. ook J. Marijnissen, ‘Nieuwe kruistochten? SP tegen militaire interventie in voormalig Joego-

slavië’, *Tribune* 28 (1992) 17, pp. 14-15; T. Kox, ‘Interventie zal de lijdensweg verlengen’, *Tribune* 29 (1993) 8, pp. 18-19.

290 ‘Interventie zal de lijdensweg verlengen’, *Tribune* 29 (1993) 8, p. 18.

HOOFDSTUK 14

Tussenbalans

1. Verkeerde percepties

Toen op 25 juni 1991 in Kroatië en Slovenië de onafhankelijkheid werd geproclameerd, kwam dat voor het Westen niet als een verrassing. Bij westerse regeringen en media bestond echter geen goed begrip van de diepgang van de tegenstellingen, die een combinatie van door politici en media gestuurd nationalisme en een mengsel van haat, hebzucht, frustratie en angst onder de bevolking van Joegoslavië had teweeggebracht. In alle naïviteit konden Europese leiders uitroepen dat het uur van Europa was aangebroken, toen de crisis in Joegoslavië losbarstte met de kortstondige oorlog in Slovenië. Gebrek aan kennis van het land en de volkeren van Joegoslavië zou telkens tot verkeerde inschattingen van de situatie door westerse regeringen en organisaties leiden en een daarop gebaseerd, eveneens verkeerd beleid.

De Europese Gemeenschap nam het voortouw bij de internationale benadering van de crisis en meende dat zij zaken kon doen met de federale autoriteiten in Joegoslavië, op een moment dat de macht van het federale presidium en de regering van Joegoslavië al een fictie was. Men besepte onvoldoende dat niet alleen Kroatië en Slovenië naar onafhankelijkheid streefden, maar dat ook Milošević zich al lang had neergelegd bij een uiteenvallen van Joegoslavië. Hij probeerde dat slechts zo lang mogelijk te camoufleren. Daardoor meende de Europese Gemeenschap dat de terugtrekking van de federale troepen uit Slovenië een eigen diplomatiek succes was, terwijl in werkelijkheid Milošević en zijn directe omgeving bezig waren de volgende oorlog voor te bereiden. Een soortgelijke ontwikkeling deed zich eind 1991, begin 1992 voor, toen het Westen zich verheugde over het eind van de oorlog in Kroatië, terwijl het bewind in Servië en dat van Tudjman in Kroatië maatregelen troffen voor de oorlog in Bosnië. Het Westen liep steeds een stap achter op de conflicten die in het voormalige Joegoslavië uitbraken.

Dat kwam ook doordat het lang duurde voordat het Westen begreep wat de werkelijke drijfveren waren van Milošević. Hij was noch de verstokte communist die sommigen in hem zagen, noch een fervente nationalist, zoals veel anderen meenden. De persoonlijke macht was zijn alfa en omega. Het gezicht van deze op machtswellusteling, die bekend stond als *'Babyface Killer'*, kon veranderen in het gelaat van een vredesengel. Pas toen de oorlog in Bosnië-Herzegovina een eind op weg was, drong tot westerse regeringen door dat opportunisme zijn handelsmerk was.

Ook in de handelwijze van andere hoofdrolspelers in het Joegoslavische drama, hadden sommige westerse regeringen onvoldoende inzicht. Vooral in Duitsland en de Verenigde Staten bestond een te rooskleurig beeld van Tudjman. Daar zagen velen in hem een democratisch alternatief voor Milošević. Tudjman was echter nationalist uit overtuiging. Voor het Westen was maar moeilijk te begrijpen dat hij aan de ene kant op voet van oorlog verkeerde met Servië, maar aan de andere kant met Milošević samenwerkte om Bosnië-Herzegovina te ontmantelen. Ook over de Bosnische president Izetbegović waren de op-

vattingen te positief. Hij stond symbool voor het slachtofferschap van de Moslims, of voor de wil om in Bosnië een multi-etnische samenleving te behouden. Over zijn leiderschap van een nationalistische Moslim-partij en zijn persoonlijke opvattingen over de rol van de islam in de staat was te weinig bekend om te beseffen dat zijn presidentschap over alle etnische entiteiten van Bosnië-Herzegovina geen vanzelfsprekendheid was.

Voor de positie van de JNA bestond al evenmin veel begrip. Volgens sommigen was dat de laatste groepering die vasthield aan het oude Joegoslavië, volgens anderen was het vanaf het begin van de conflicten een instrument van Milošević. Geen van beide was waar. De JNA werd juist verscheurd door de keus voor een van beide. Die aarzeling maakte het optreden van de JNA in Kroatië des te bloediger. Ook Izetbegović werd geplaagd door voortdurende twijfels, mede ingegeven door het bestaan van verschillende, deels overlappende facties binnen zijn eigen partij. Zo waren er tegenstellingen tussen de aanhangers van een integraal Bosnië, een Moslim-staat die de grenzen van Bosnië overschreed en een mini-Moslim-staat binnen Bosnië. Er waren tegenstellingen tussen een religieuze en klerikale factie en een meer wereldse groepering. Ook over de mate waarin (voortzetting van de) oorlog aanvaardbaar was om doelen te bereiken, verschilden de opvattingen binnen de SDA. In het Westen wist men daar nauwelijks iets vanaf. Het was in veel opzichten niet de efficiëntie, maar juist de inefficiëntie die de conflicten in voormalig Joegoslavië zo veel langer deed duren en zo veel bloediger maakte dan het Westen aanvankelijk had verwacht.

In een poging een verklaring te vinden zochten westerse regeringen, media en publiek in het verleden, in de tegenstellingen uit de Tweede Wereldoorlog – die zeker een rol speelden in Joegoslavië, dat tijdens de bezetting door diverse fascistische mogendheden ook en vooral een burgeroorlog had gekend – maar ook in zogenaamde eeuwenoude etnische tegenstellingen, in een Balkan-mentaliteit of in feodale patronen opgebouwd rond lokale *warlords*. Veel daarvan klopte niet met de werkelijkheid, doordat men de sturing van het geweld vanuit Belgrado te veel over het hoofd zag. Paramilitaire groeperingen leken in hun optreden losgeslagen elementen, maar zij waren tevens instrumenten van het bewind van Milošević. Terreur functioneerde, zoals de meest notoire paramilitaire leider Arkan zei, om mensen bewust te maken van hun (etnische) identiteit. De uitingsvormen van het geweld mochten ouderwets aandoen voor televisiekijkers, bij wie de Golfoorlog met zijn *smart weapons* nog op het netvlies stond, maar er was eerder sprake van modern geweld dan van eeuwenoud geweld.

Ook de gelijkstelling van de JNA, de VRS, de paramilitairen en de milities enerzijds met partizanen en guerrillastrijders anderzijds had weinig met de werkelijkheid te maken. Het moreel van de reguliere troepen was uitzonderlijk laag, de desertie liep in de tientallen procenten. Wanorde en dronkenschap kenmerkten het optreden van de paramilitairen en milities. Efficiënt waren ze in het plunderen en verdrijven van weerloze burgers of slecht bewapende andere milities maar tegenstand van betekenis konden zij niet aan.

Tussen het uitroepen van de onafhankelijkheid van Kroatië en Slovenië en het begin van de oorlog in Bosnië-Herzegovina stonden overtrokken ideeën van de weerstand, waar het Westen op zou stuiten als het militair zou ingrijpen in voormalig Joegoslavië, zo'n optreden in de weg, terwijl dit in die periode nog relatief eenvoudig had gekund. Omdat het conflict in ex-Joegoslavië de wezenlijke belangen van de westerse staten niet raakte, was hun de bereidheid tot militaire interventie bijzonder gering. Elke vergelijking met een conflict op de Balkan, dat kon exploderen tot een Europese oorlog zoals in 1914, ging daarom mank. De

oorlogen op het grondgebied van het voormalige Joegoslavië waren niet het gevolg van westerse machinaties, maar juist van een gebrek aan interesse.

Aanvankelijk was er ook nog geen grote druk van de publieke opinie om militair in te grijpen. Begrip en complexiteit gaan vaak niet samen en dat gold ook voor belangstelling en complexiteit. Dat merkten westerse journalisten in het eerste jaar van de conflicten in voormalig Joegoslavië. Zij klaagden voortdurend over gebrek aan belangstelling van lezers en kijkers voor gebeurtenissen en verhoudingen die niet volgens – voor hun doelgroepen – duidelijk herkenbare patronen verliepen. Het ontbreken van een simpele tweedelingen als communistisch versus democratisch, nationalistisch versus multi-etnisch, dader tegenover slachtoffer, schurk tegenover held stond het begrip voor een genuanceerde berichtgeving in de weg. Meer dan woorden waren beelden in staat om in die behoefte aan zwart-wit-tegenstellingen te voorzien: het beeld van ‘Omarska’ dat symboolwaarde had, de verhalen over verkrachtungskampen, Morillon die de bevolking van Srebrenica bescherming garandeerde. Ondanks de geweldige indruk die sommige van deze beelden maakten, bleek hun effect op het beleid van de regeringen van West-Europa en de Verenigde Staten gering. Zij konden vaak volstaan met afwachten tot de ‘mediastorm’ weer was uitgewoed of maatregelen nemen die niet direct tot het bepleite militaire ingrijpen hoefden te leiden, zoals de instelling van een tribunaal voor oorlogsmisdrijven of de verlening van humanitaire hulp.

2. Gebrekkig instrumentarium

Dat het Westen niet vroegtijdig ingreep in ex-Joegoslavië was niet alleen een kwestie van onwil, maar ook van onvermogen. De jaren na de val van de Berlijnse Muur in november 1989 waren jaren waarin het internationale veiligheidsbeleid opnieuw vorm moest worden gegeven. Oorlogen en burgeroorlogen komen zelden gelegen, maar begin jaren negentig van de twintigste eeuw kwam het conflict in Joegoslavië de internationale gemeenschap wel erg ongelegen. Diverse internationale organisaties en nationale regeringen waren bezig met een heroriëntering. De Verenigde Naties hoopten te profiteren van het nieuwe klimaat na de Koude Oorlog, waarin de Veiligheidsraad hopelijk veel minder dan voorheen door veto's kon worden lamgelegd. Daardoor ontstonden ambities ten aanzien van nieuwe typen vredesoperaties, waarvoor de lidstaten echter weinig bereid waren de middelen beschikbaar te stellen. Dat was om te beginnen al het geval met de reguliere contributies, maar kwam vooral doordat regeringen niet bereid waren troepen af te staan voor vredesoperaties in gebieden waar feitelijk nog sprake was van een oorlogstoestand. Het hoofdkwartier van de VN was nauwelijks uitgerust om leiding te geven aan zulke riskante operaties en de aansturing moest komen van resoluties van de Veiligheidsraad, die het resultaat waren van compromissen in New York. Dat betekende dat zij niet noodzakelijkerwijs adequaat waren voor de situatie in voormalig Joegoslavië. De VN voelde zich in haar optreden aanvankelijk nog geremd, doordat de volkerenorganisatie niet mocht of wilde ingrijpen in de binnenlandse aangelegenheden van een van haar lidstaten.

Het was daardoor vooral de Europese Gemeenschap die het voortouw nam in het Joegoslavië-conflict. De gemeenschap, van toentertijd twaalf lidstaten, kende dezelfde noodzaak tot onderlinge compromisvorming. Op weg naar een gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid, dat in december 1991 zou worden overeengekomen in het verdrag van Maastricht, was vooral de tijdelijke voorzitter van de EG in de tweede helft van 1991, Nederland, beducht op afwijkende geluiden uit de diverse Europese hoofdsteden. De pogin-

gen van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek, om twaalf schappen in de kooi te houden, wekten vooral weerstand bij de regering in Bonn, die na de Duitse hereniging een hernieuwd zelfbewustzijn had gekregen en voorstellingen van de vereiste aanpak van het probleem Joegoslavië had die sterk afweken van die van het Nederlandse voorzitterschap. Ook na de aanvaarding van het verdrag van Maastricht bleek dat een gemeenschappelijk buitenlands beleid nog niet tot grotere rationaliteit in de besluitvorming hoefde te leiden. De eis van gemeenschappelijkheid betekende juist dat een regering met een sterke opinie haar wil kon opleggen aan de andere lidstaten. Dat bleek eind 1991, begin 1992, toen Duitsland de erkenning van Kroatië en Slovenië wist te forceren en Griekenland die van Macedonië wist tegen te houden.

De grootste handicap van de Europese Gemeenschap was dat zij geen andere stok achter de deur had dan sancties. Dat een voorgehouden wortel niet werkte was de Gemeenschap al vóór het uitbreken van de conflicten gebleken. Daarvoor had het nationalisme al te veel om zich heen gegrepen in Joegoslavië. De vraag was niet alleen wanneer sancties konden worden ingezet, maar welk effect selectieve sancties zouden hebben, op een moment dat de Twaalf nog hoopten door onderhandelingen tot resultaat te komen. Daarom duurde het relatief lang voordat zulke sancties werden ingesteld. En sancties zouden alleen effectief kunnen zijn als ze ook door de VN werden aanvaard. De EG miste immers een instrument om ze desnoods gewapenderhand af te dwingen. Het gebrek aan een eigen strijdkracht maakte de diplomatieke bemoeienis van de EG vanaf het begin tandeloos. Een structurele zwakte van de EG was verder nog het ontbreken van een eigen situatie- en analysecentrum. Voor gemeenschappelijke analyses waren de regeringen van de Europese Gemeenschap in eerste instantie aangewezen op het ministerie van Buitenlandse Zaken in het land dat tijdelijk het voorzitterschap bekleedde. In dit geval – het Nederlandse voorzitterschap tijdens het eerste halfjaar van de crisis in Joegoslavië – bleek niet alleen dat het voor regeringen van andere landen moeilijk was om zulke analyses uit een nationaal regeringscentrum te aanvaarden, maar bovendien hoe beperkt de nationale personele capaciteit was om zulke analyses te maken.

Behalve over sancties was Milošević uitsluitend bezorgd over Amerikaans militair optreden. Hij beseftte dat hij van de Europese landen in dat opzicht weinig te duchten had. De regering in Washington had echter besloten dat de Europese Gemeenschap nu maar eens moest laten zien wat zij waard was bij conflictbeheersing op het eigen continent. Toen bleek dat de Gemeenschap onderling hevig verdeeld was en niet in staat het probleem op eigen kracht op te lossen, wierpen de Amerikaanse presidentsverkiezingen inmiddels hun schaduw vooruit. President Bush en zijn regering voelden er weinig voor Amerikaanse militairen risico te laten lopen op een terrein dat minder overzichtelijk was dan de ‘zandbak’ van de Golfoorlog, in een conflict dat steeds meer kenmerken van een burgeroorlog begon te vertonen en waarvan de politieke doelstelling waarvoor inzet nodig zou zijn nog niet was uitgekristalliseerd.

Na de verkiezingen trad onder president Clinton een regering aan die weinig ervaring had met buitenlands beleid. De nieuwe president had tijdens de verkiezingscampagne juist aangekondigd de nadruk te willen leggen op binnenlands economisch beleid. Niet alleen was de situatie in Bosnië een storende factor voor de realisering van dat voornemen, de ideeën over de juiste aanpak daarvan hielden de voornaamste adviseurs verdeeld, terwijl de president geen krachtig leiderschap aan de dag legde. Het gevolg was dat het tot eind mei 1993 duurde

voordat de contouren van een Amerikaans beleid duidelijk werden. Het element afzijdigheid speelde daarin een grote rol.

Die opstelling van twee opeenvolgende regeringen in Washington had grote gevolgen voor de NAVO, waarin de Amerikaanse regering traditioneel een zwaar stempel op de besluitvorming drukte. Bovendien was de Noord-Atlantische boodschap aanvankelijk gehinderd door de beperking van zijn actieradius tot het verdragsgebied. Pas in loop van 1992 werden de belemmeringen daarvoor weggenomen en kon de NAVO gaan werken aan een optreden tegen voormalig Joegoslavië. Dat optreden moest worden afgestemd met de Verenigde Naties, wat een moeizaam leerproces zou blijken te zijn. De NAVO werd intussen gehinderd doordat alle lidstaten bezig waren het vredesdividend na de Koude Oorlog te incasseren. Troepenreducties waren aan de orde van de dag en er was aanvankelijk eerder een tendens tot renationalisatie waarneembaar dan een bereidheid tot het aangaan van nieuwe internationale verplichtingen. Dat bleek vooral toen zich in de loop van 1993 diverse vredesplannen aandienden waarvoor een implementatiemacht gevormd moest worden. Het bleek bijzonder moeilijk om in West-Europa de vereiste troepenmacht bijeen te brengen, temeer omdat sommige lidstaten, zoals Duitsland, Italië en Turkije om uiteenlopende redenen minder voor de hand liggende kandidaten waren voor zulke troepenleveranties.

Dit militaire onvermogen en de onwil van Europese regeringen leidden, op de weinige momenten dat de Amerikaanse regering wel geneigd was militaire acties te ondernemen ten aanzien van voormalig Joegoslavië, tot hevige irritaties in Washington. Bijvoorbeeld eind juni 1992, toen de Franse president Mitterrand met zijn bezoek aan Sarajevo Amerikaanse acties doorkruiste en begin augustus 1993, toen de Europese partners in de NAVO luchtaanvallen verbonden aan de instemming van de Verenigde Naties. De kwestie Joegoslavië dreigde daarom een splijtzwam te worden binnen het bondgenootschap, dat juist op zoek was naar een nieuwe legitimering voor zijn bestaan na afloop van de Koude Oorlog.

Dit kwam mede doordat de Franse regering aanvankelijk vooral acties bepleitte in het kader van de West-Europese Unie (WEU). Pas medio 1993 aanvaardde de regering in Parijs dat een aanpak van de problemen in voormalig Joegoslavië niet mogelijk was zonder de NAVO. De WEU participeerde bij het toezicht houden op de naleving van de embargo bepalingen tegen romp-Joegoslavië en had een aandeel in de militaire planvorming, maar kon geen echte vuist maken, onder meer doordat zij niet beschikte over een commandostructuur, zoals de NAVO die had. Slechts aan het begin van het conflict in Joegoslavië doken af en toe opties voor inzet van de WEU op, maar die ketsten vooral af op de onwil van de regering van het Verenigd Koninkrijk, dat door troepenreducties en verplichtingen in Noord-Ierland en Cyprus bijzonder weinig militairen beschikbaar kon stellen en met een beroep op de ervaring in die beide gebieden elke vorm van serieuze bemoeienis met ex-Joegoslavië afwees.

In het begin van het conflict had de CVSE daar eveneens nog enige bemoeienis mee gehad. Maar deze organisatie, die nog in de kinderschoenen van de conflictbeheersing stond, werd gehinderd door zijn omvang en stemprocedures. Aanvankelijk gold een unanimitetsvereiste voor besluitvorming, dat begin 1992 werd teruggebracht tot het beginsel van unanimitet minus één, maar ook dat maakte een organisatie waarvan, na de toetreding van Bosnië-Herzegovina, 53 landen lid waren nog steeds niet erg efficiënt.

3. Verschuivende doelstellingen

De vraag wat het Westen in (voormalig) Joegoslavië wilde realiseren kwam vrij vroeg in het conflict pregnant naar voren door de suggestie van de Nederlandse directeur-generaal Politiek Zaken Van Walsum, die aan de diverse hoofdsteden van de EG werd toegezonden. Zijn voorstel om de interne grenzen van Joegoslavië ter discussie te stellen stuitte op een vrijwel unaniem 'nee' van de andere lidstaten. De logische consequentie daarvan was dat het Westen zich zou moeten inspannen voor de bescherming van etnische minderheden binnen de bestaande grenzen. Daarbij stuitte de Joegoslavië-conferentie, die begin september 1991 van start ging onder auspiciën van de EG, op het probleem dat Milošević binnen Servië niet dezelfde rechten wilde toekennen aan de Albanezen van Kosovo als welke hij opeiste voor de Serven in Kroatië. Zoals trouwens Tudjman er geen problemen mee had dat hij zich verzette tegen wat in zijn ogen een Servische bezetting van Kroatisch grondgebied was maar zelf Kroatische troepen naar Bosnië stuurde om een deel van dat gebied voor Kroaten te reserveren. Deze opstelling van Milošević betekende feitelijk het eind van de Joegoslavië-conferentie van de EG.

Omdat het moeilijk was de erkenning van Kroatië en Slovenië eindelijk tegen te houden, was het niet vreemd dat de EG-lidstaten eind 1991 zwichtten voor de aandring van de Duitse regering om tot erkenning over te gaan. Wel merkwaardig was dat de erkenning van Kroatië plaatsvond, terwijl vaststond dat de minderhedenbescherming daar nog niet goed geregeld was. Tegelijkertijd werd de erkenning van Macedonië, een republiek waarvan was vastgesteld dat de minderhedenbescherming wel in orde was, nog lange tijd opgehouden wegens de gevoeligheden van Griekenland. Van de regering van Bosnië-Herzegovina, dat ook om erkenning had gevraagd, verlangde de EG als voorwaarde daarvoor dat zij een referendum over onafhankelijkheid zou organiseren waarvan elk praktisch nut onduidelijk was. Met dit referendum kregen de nationalistische partijen in Bosnië-Herzegovina juist de gelegenheid zich verder te bewapenen, een bewapening die onder Moslims en Serven al vanaf het voorjaar van 1991, dus zelfs nog voorafgaand aan de onafhankelijkheidsverklaringen van Kroatië en Slovenië, plaatsvond.

De Europese Gemeenschap bleek eind 1991 bereid de hete aardappel van Joegoslavië op het bord van de VN neer te leggen. Zo ervoer de nieuwe secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, het vanaf begin 1992 ook: de rijke Europese landen zadelden hem op met een kwestie die zij zelf niet konden oplossen, alsof er geen andere conflicten in de wereld waren die de aandacht van zijn organisatie vroegen. Het was dan ook met tegenzin dat hij uitvoering gaf aan het besluit van de Veiligheidsraad om een vredesmacht in Kroatië te ontplooien. Deze troepenmacht bleek weinig te kunnen uitrusten; etnische zuiveringen, moorden, verkrachtingen, brandstichtingen en dergelijke vonden letterlijk onder de ogen van de blauwhelmen plaats.

Eenzelfde terughoudendheid om in te grijpen bestond er nadat de oorlog in Bosnië-Herzegovina was uitgebroken. Om te beginnen met de openstelling van het vliegveld van Sarajevo kreeg de westerse benadering van de oorlog in Bosnië vooral een humanitair karakter. De intenties daarvan waren goed (of oogden goed) maar er kunnen zeker vraagtekens bij die aanpak worden geplaatst. Dat deden de regering en bevolking van Bosnië-Herzegovina dan ook; zij klaagden vaak dat de burgers van hun land in staat werden gesteld met volle magen te sterven. Schrijnender is dat de humanitaire hulp in veel gevallen in handen van militairen en milities viel en dat zij betalingen eisten voor doorlating van huma-

nitaire goederen. Op die manier droeg de hulpverlening bij aan de voortzetting van de oorlog.

Binnen enkele maanden na het uitbreken van de vijandelijkheden hadden de Bosnische Serven zich, met behulp van hun Servische broeders aan de overzijde van de Drina, meester weten te maken van ongeveer zeventig procent van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina. Bij het proces van etnische zuivering, waarmee dat gepaard was gegaan, was niet alleen veel haat gezaaid – ook onder mensen die voordien hadden geloofd in een multi-etnische samenleving – maar waren ook vaak de huizen van de verdrevenen verwoest of in bezit genomen door mensen die in veel gevallen zelf weer van elders waren verdreven. Dat maakte de realisering van een rechtvaardige vrede, die de etnische zuiveringen en gebiedsveroveringen zou terugdraaien en de vluchtelingen een recht van terugkeer zou garanderen, bijzonder moeilijk, zeker als de onderhandelaars (aanvankelijk Owen en Vance namens respectievelijk de EG en de VN en later Owen en Stoltenberg) zich niet gesteund wisten door een sterke arm. Het had er zelfs veel van weg dat het Westen zich in grote verlegenheid gebracht zou voelen als zij werkelijk een vredesovereenkomst tot stand zouden brengen, omdat dat een grotere troepenmacht eiste dan er op dat moment beschikbaar was voor Bosnië.

Als de situatie aan de onderhandelingstafel zo moeilijk lag, zou een alternatief zijn de beslissing aan het slagveld over te laten. De Serven hadden meteen aan het begin van de oorlog hun materiële militaire overwicht om weten te zetten in territoriale munt. De Bosnische regering wilde die gebiedsveroveringen graag terugdraaien, maar werd daarbij gehinderd door het wapenembargo dat de VN eind september 1991 tegen alle delen van voormalig Joegoslavië had afgekondigd. Dat leidde tot de schizofrene situatie dat de internationale gemeenschap in april 1992 wél Bosnië-Herzegovina erkende, maar de regering daarvan niet de gelegenheid bood zich teweer te stellen tegen de aantasting van de territoriale integriteit van het land. Het is geen wonder dat de Bosnische regering en de bevolking op haar grondgebied weinig sympathie hadden voor de VN-militairen, die hen verhinderden oorlog te voeren en daardoor de door de Serven bereikte status quo hielpen te handhaven. Het door UNPROFOR beleden beginsel van onpartijdigheid moest in de oren van de Bosnische regering en de Moslims daarom wel vals klinken.

De Bosnische regering, die in de loop van 1993 steeds meer een Moslim-regering werd, was niet erg geneigd zich neer te leggen bij een vrede die de bestaande verhoudingen geheel of gedeeltelijk consolideerde. Met behulp van geheime wapenleveranties en veroveringen op Servische wapenvoorraden probeerde zij terrein terug te veroveren. Zolang daarop uitzicht bleef, wilde zij eigenlijk geen vrede. Het is moeilijker te verklaren dat de Bosnisch-Servische leiders zo moeilijk tot vrede te bewegen waren. Zij hadden meer gebied in handen dan de 64 procent waarop zij aan het begin van de oorlog aanspraak maakten. Zij zouden er alle baat bij hebben gehad om hun terreinwinst om te zetten in een door het Westen aanvaarde vrede. Hoewel zij, te beginnen met het Vance/Owen-plan, gebied moesten opgeven, stond daar tegenover dat zij een vorm van erkenning zouden krijgen voor hun veroveringen. Acceptatie van het plan zou het Westen hebben gedwongen zich te belasten met de uitvoering van een zeer moeilijk plan en de Bosnische Serven zouden in de praktische uitvoering nog veel voor elkaar kunnen krijgen van wat aan de onderhandelingstafel niet was gerealiseerd. Hun aanvaarding van het plan zou de zwartepiet in handen hebben gespeeld van Izetbegović, die eind maart 1993 uitsluitend met het volledige plan had ingestemd om zo de Bosnische Serven in een kwaad daglicht te stellen bij het Westen. In het uitspelen van zwartepieten waren de Serven echter niet erg bekwaam.

Welk voordeel het had voor de Serven als zij wél een plan accepteerden, bleek bij het Owen-Stoltenberg-Plan en het *Invincible*-plan in de zomer van 1993. Doordat westerse onderhandelaars en regeringen genoeg begonnen te krijgen van hun mislukkingen, gingen zij de Moslims de schuld geven van het voortduren van de oorlog, het zogeheten *blaming of the victim*. In de zomer van 1993 was duidelijk dat het Westen grosso modo bereid was zich neer te leggen bij een etnische opdeling van Bosnië-Herzegovina, met andere woorden de suggestie van Van Walsum, die twee zomers eerder nog was verworpen. Er resteerden op dat moment de *Safe Areas*, waarvan Van Walsum al in december 1992 had geconstateerd dat Nederland ze weliswaar wilde, maar dat zij een levensgroot risico vormden zolang de internationale gemeenschap niet bereid was ze daadkrachtig te beschermen.

4. De Nederlandse benadering van de conflicten in voormalig Joegoslavië

In de zomer van 1991, toen Van Walsum zijn voorstel voor grenswijzigingen deed, verkeerde Nederland in de min of meer toevallige positie vrijwel tegelijk met het uitbreken van het conflict in Joegoslavië tijdelijk voorzitter van de EG te zijn geworden. Dat leidde tot een directe bemoeienis met het conflict van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek en, in mindere mate, van premier Lubbers. Van den Broek was erop gespitst een succes te maken van het Nederlandse voorzitterschap, dat aan het slot zou moeten uitmonden in het historische verdrag van Maastricht, een bezegeling van de buitenlands-politieke eenheid van de Twaalf. De kwestie Joegoslavië diende zich ongevroegd aan. Gedreven zette Van den Broek zich aan het zoeken van een oplossing, maar mede door een gebrek aan inzicht in wat zich in Joegoslavië werkelijk bezig was te voltrekken, ontaardde zijn activisme al snel in het leggen van provisorische verbanden, die slechts weinige dagen standhielden. De minister raakte daardoor in iets meer dan een maand tijd zelf hopeloos gefrustreerd en zijn imago bladderde in het buitenland in hoog tempo af.

Niet in Nederland. Daar was bij de parlementariërs de bewondering voor Van den Broek aanzienlijk, vanuit de gedachte dat een klein land nu eens kon laten zien waarin het groot was. Van de Europese Gemeenschap is wel gezegd dat zij zich overhaast op de crisis in voormalig Joegoslavië stortte, 'not because it had a solution or the necessary means, but because it hoped to acquire both'.¹ Die constatering, die vooral betrekking heeft op de beginperiode van het Joegoslavische conflict toen Nederland het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap bekleedde, gaat op voor vrijwel de hele Nederlandse inzet in het debat rond ex-Joegoslavië, van medio 1991 tot eind 1993. Juist de geringe importantie van Nederland op het wereldtoneel en de relatieve onbekendheid met de regio werden door politici en ambtenaren van Buitenlandse Zaken als een voordeel gezien. Van Nederland zou op die manier geen bedreiging uitgaan voor de partijen in Joegoslavië. Het toonde aan hoezeer Nederlandse besluitvormers geneigd waren het harmoniemodel, dat in het eigen land zo goed werkte, te transponeren op Joegoslavië, waar een zekere dreiging en eventueel gebruik van geweld juist vereist waren in die openingsfase van het conflict.

Dat de effectiviteit van minister Van den Broek als voorzitter van de EG in deze kwestie gering was, kwam mede doordat de Duitse regering enkele dagen na het uitbreken van het conflict in Joegoslavië een radicaal andere koers ging varen dan Nederland als voorzitter van de EG voor ogen stond. Bovendien was de as tussen Parijs en Bonn, die onder deze af-

¹ S.K. Pavlowitch, 'Who is "Balkanizing" Whom?', p. 219.

wijkende Duitse opstelling leed, binnen twee maanden hersteld. Dat betekende dat Van den Broek voortdurend werd geconfronteerd met Frans-Duitse onderonsjes, die zijn voorneemens doorkruisten. In plaats van zich bij dit gegeven neer te leggen en er zijn voordeel mee te doen, wond Van den Broek er zich over op, wat de verhoudingen met vooral zijn Duitse collega Genscher beslist niet ten goede kwam. Die zag er alleen maar een aanleiding in om zich van het voorzitterschap van Nederland zeer weinig aan te trekken. De Nederlandse volksvertegenwoordiging corrigeerde Van den Broek niet in deze opstelling. Integendeel, zij prees de minister wie het zo lastig werd gemaakt door zijn Duitse ambtgenoot.

Eigenlijk was Van den Broek al vanaf medio augustus de regie kwijt. Belangrijke beslissingen over de Joegoslavië-conferentie, zoals het tijdstip van aanvang, de voorwaarden van een staakt-het-vuren en de instelling van de commissie-Badinter, werden door anderen gedictieerd. De minister moest toezien hoe Kohl en Genscher de erkenning door de EG van Kroatië en Slovenië wisten te regelen buiten hem om.

In twee opzichten waren de ervaringen van die voorzittersperiode van belang voor de tijd erna. Ten eerste had Van den Broek zich vastgebeten in de zaak, wat er, toen hij eenmaal was bevrijd van het voorzitterschap, toe leidde dat hij steeds pleitte voor een harde aanpak van Servië en een krachtig ingrijpen in Bosnië. Ten tweede had het Nederlandse parlement gewoontegetrouw de minister tijdens diens voorzitterschap van de EG niet al te zeer voor de voeten gelopen. De volksvertegenwoordigers wisten dat wat de minister zei in andere Europese hoofdsteden ook werd uitgelegd als de stem van de Twaalf. Van den Broek was even van Europa, maar tegelijkertijd ook heel erg van ons, zo kan men de houding typeren. Daarmee sloop een gebrek aan kritisch vermogen in de opstelling van het parlement tegenover de regering, dat nog eens werd geaccentueerd doordat de Tweede Kamer het beleid ten aanzien van (voormalig) Joegoslavië vrijwel uitsluitend behandelde in de vorm van mondeling overleg, zelden in een plenair debat.

Vanzelfsprekend trad er enige windstilte op nadat Nederland eind 1991 de voorzitterskamer van de EG had neergelegd en het Vance/Owen-plan tot een beëindiging van de regelrechte oorlog in Kroatië leidde. Nadat de oorlog in Bosnië was uitgebroken en een indruk ontstond van de excessen die daarin plaatsvonden, was minister Van den Broek, ditmaal sterk gesteund door premier Lubbers, voorstander van hard ingrijpen. Dit standpunt uitte de Nederlandse regering voortdurend in internationaal overleg, ondanks herhaalde waarschuwingen in de media dat het onverstandig was de grote trom te roeren als Nederland zelf niet een substantiële militaire bijdrage zou kunnen leveren.

Nederland droeg weliswaar bij met een verbindingsbataljon en transporteenheden, maar juist de inzet van de laatsten toonde aan hoe gewenst het bij de gekozen benadering was dat Nederland een gevechtseenheid kon leveren. Terwijl Nederland in de zomer van 1992 in het internationaal overleg aandrang op meer en hardere actie, moest het zelf met de hoed in de hand langsgaan in Parijs en Londen om bescherming te vragen voor de transporteenheden.

Vanaf dat moment kwam de Luchtmobiele Brigade in beeld, omdat dit de eerste eenheid zou zijn die volledig uit beroepsmilitairen bestond en de regering bij inzet van deze brigade niet zou worden gehinderd door de problematiek van de vrijwilligheid van dienstplichtigen. Het eerste bataljon van de brigade zou echter pas eind 1993, begin 1994 inzetbaar zijn.

De situatie deed zich voor dat de Nederlandse regering moeite had een aanbieding te formuleren voor de *safe areas*, waarvan zij zich al lang vóór hun totstandkoming zo'n warm pleitbezorger had getoond. De regering wist niets anders te doen dan daarvoor, in juni 1993, een logistieke eenheid aan te bieden, waarvan haar op dat moment al duidelijk was dat deze

niet gerealiseerd kon worden. Kort tevoren, in april 1993, was zij ook al niet in staat geweest een gevechtseenheid in het vooruitzicht te stellen voor de tenuitvoerlegging van het Vance/Owen-plan, al adverteerden ambtenaren van Buitenlandse Zaken ondershands met beschikbaarstelling van de Luchtmobiele Brigade op de langere termijn. Begin mei besloot de regering alles op alles te zetten om het eerste bataljon van die brigade zo snel mogelijk klaar te hebben voor inzet. Opnieuw volgde het parlement de regering. De motie-Van Vlijmen/Van Traa, die erop aanstuurde de brigade in te zetten in voormalig Joegoslavië, was niet zozeer de aanzet tot regeringsbeleid als wel de bekroning ervan.

Minister Kooijmans, die begin 1993 Van den Broek was opgevolgd, toonde aanvankelijk realiteitszin over de mogelijkheden om internationaal beweging te krijgen in de aanpak van de oorlog in Bosnië, maar na twee maanden trad hij steeds meer in het voetspoor van zijn voorganger. Hij oefende in maart 1993, met steun van de Kamer, druk op minister van Defensie Ter Beek uit om tot een maximale inzet van de landmacht te komen. Dat was voor Ter Beek het signaal om, tegen de wens van de chef-defensiestaf Van der Vlis in, de Luchtmobiele Brigade aan de horizon te laten verschijnen. Toen eenmaal Srebrenica tot *Safe Area* was uitgeroepen drong minister Kooijmans erop aan dat dat ook met andere gebieden zou gebeuren. Tevens pleitte hij voor de mogelijkheid om zulke enclaves mede vanuit de lucht te beschermen.

De *timing* van de Nederlandse regering was in de zomer van 1993 niet in alle opzichten gelukkig. Zo stelde zij half juni op termijn een luchtmobiel bataljon in het vooruitzicht voor een implementatiemacht van een vredesplan, in de hoop daardoor andere landen over de streep te trekken. Dat was ruim twee maanden te laat voor het Vance/Owen-plan. Vrijwel op hetzelfde moment waarop de Nederlandse regering probeerde met een luchtmobiel bataljon een katalyserende functie uit te oefenen voor een vredesplan, gaven Milošević en Tudjman de aanzet tot een nieuw vredesplan dat de Nederlandse regering ernstig tegen de borst stuitte, omdat het een etnische opdeling van Bosnië behelsde.

Toen twee maanden later Nederland, zoals verwacht, niet in staat was aan het verzoek van de VN om een logistieke eenheid te voldoen, werkte het ministerie van Defensie aan het samenvoegen van de beide aanbiedingen door een luchtmobiel bataljon met een eigen logistieke component naar voren te schuiven. Defensie wilde dat aanbod doen tijdens een bezoek van Ter Beek aan Boutros-Ghali, voor zowel de *Safe Areas* als voor de implementatie van een vredesovereenkomst. Op vrijwel hetzelfde moment maakte minister Kooijmans aan de onderhandelaars Owen en Stoltenberg duidelijk dat medewerking van Nederland aan zo'n implementatiemacht geen vanzelfsprekendheid was vanwege de, volgens hem, moreel verwerpelijke kanten van het plan.

Dit was typerend voor het gebrek aan coördinatie tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie. Defensie was, mede door de vlucht die vredesoperaties hadden genomen, bezig onder de vleugels van Buitenlandse Zaken uit te komen op het terrein van het veiligheidsbeleid. Daar hadden persoonlijke aanvaringen tussen de ministers Van den Broek en Ter Beek nog het nodige toe bijgedragen. Het Nederlandse staatsbestel voorzag maar gebrekkig in een coördinerende functie voor de premier bij zulke tegenstellingen. Op het ministerie van Algemene Zaken had men de gewoonte ontwikkeld om pas te coördineren als ministers zelf aangaven dat er problemen waren. De verhoudingen tussen Van den Broek en premier Lubbers waren begin jaren negentig zodanig dat niet verwacht kon worden dat Van den Broek gauw met een probleem bij Lubbers zou aankloppen. Die houding van Van den Broek had geleid tot een soort algehele allergie op het ministerie van Buitenlandse Zaken

voor bemoeienis van Algemene Zaken. En Ter Beek was huiverig om Lubbers in te schakelen, omdat diens neiging tot creatief meedenken volgens de bewindsman op Defensie eerder tot meer dan tot minder problemen leidde.

Overigens ging al daags nadat Buitenlandse Zaken had uitgemaakt dat het nieuwe aanbod van het luchtmobiele bataljon voor de *Safe Areas* zou zijn, deze doelstelling volstrekt verloren. Ook vertegenwoordigers van Buitenlandse Zaken beweerden nu dat het aanbod voor de implementatie van een vredesmacht gold. Kennelijk had dit ministerie de bezwaren tegen zo'n verdrag snel laten varen toen minister Kooijmans, toen hem werd gevraagd om een alternatief, met een mond vol tanden stond. Zowel Defensie als Buitenlandse Zaken leken er na het aanbod van het luchtmobiele bataljon van uit te gaan dat *Safe Areas* en een vredesverdrag in elkaars verlengde lagen en dat het niet lang zou duren voordat de veilige gebieden in zo'n bredere regeling zouden worden opgenomen. Toen vanaf eind september de hoop daarop snel vervloog, bleven alleen de *Safe Areas* over die, in de woorden van Kooijmans, een anomalie waren geworden.

Maar voor zo'n anomalie had de Nederlandse regering wel een aanbod gedaan. Eerste verkenningen leken erop te wijzen dat, als het Nederlandse bataljon in een *Safe Area* zou worden gestationeerd, de kans groot was dat dit Srebrenica zou zijn. De chef-defensiestaf Van der Vlis en de bevelhebber der landstrijdkrachten Couzy vonden dat geen aantrekkelijke gedachte omdat zij grote problemen voorzagen bij de bevoorrading van die enclave door te verwachten Servische tegenwerking. Omdat zij echter niet van mening waren dat Nederlandse blauwhelmen in zo'n situatie 'onaanvaardbaar risico' liepen, gaf hun verzet bij minister Ter Beek geen doorslag. Op 12 november ging de regering in beginsel akkoord met uitzending. Zij hield de mogelijkheid open een nieuw besluit te nemen over de locatie. Toen die echter begin december bekend werd, maakte de ministerraad daar weinig woorden aan vuil. Het parlement ging unaniem akkoord, al bleek er meer twijfel achter die eenstemmigheid te schuilen dan men op het eerste gezicht zou denken. PvdA-Kamerlid Valk wilde pas definitief instemmen, wanneer de locatie bekend was, maar werd weggehoond door collega's die vonden dat een uitzendingsdebat niet het moment was om twijfels te uiten.

Niet alleen bij Kamerleden bestonden intussen twijfels over nut en mogelijkheden van inzet en over de veiligheid van de uitgezonden blauwhelmen. Na de zomer van 1992 was het interventiedebat in de geschreven pers ingezakt, waarbij moet worden bedacht dat het aantal deelnemers aan het interventiedebat relatief klein was. In de loop van 1993 domineerden zelfs de tegengeluiden, omdat de vredesplannen geen aantrekkelijke doelstelling leken en omdat duidelijk werd hoe moeizaam troepentoezeggingen van andere landen totstandkwamen. Er is zelfs een aanwijzing dat ook de ongeorganiseerde publieke opinie, die lange tijd overwegend vóór militair ingrijpen was, in de zomer van 1993 een dip vertoonde, juist op het moment dat de regering besloot tot het aanbieden van het luchtmobiele bataljon; de eerste Nederlandse gevechtseenheid die in voormalig Joegoslavië zou opereren.

De stemming in de publieke opinie in Nederland was daarvoor overigens nauwelijks méér voor militair ingrijpen geweest dan in landen als Duitsland of Frankrijk. De binnenlandse verontwaardiging over wat er in ex-Joegoslavië gebeurde vertaalde zich echter gemakkelijker naar het buitenland. Een reden daarvoor was dat de Nederlandse regering geen onderscheid maakte tussen een ideëel en een materieel nationaal belang. De handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde konden ook worden opgevat als een nationaal belang. Behalve het vrijwilligheidscriterium voor dienstplichtigen waren er geen beletselen om Nederlandse militairen uit te zenden. Voor een land als Duitsland daarentegen, werd

strijdigheid met de grondwet aangevoerd evenals de historische beladenheid van uitzending van Duitse militairen naar Joegoslavië. De Italiaanse regering schoof in de zomer van 1993 zelf dat laatste beletsel terzijde maar Boutros-Ghali wierp het opnieuw op. Een bijzonder element was verder dat er in Nederland, ook bij Van den Broek en Lubbers, een grote gevoeligheid bestond voor de gelijkenissen tussen de gebeurtenissen in Joegoslavië en herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. De gedachte dat het 'dit nooit meer', dat jarenlang ten aanzien van de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog was uitgesproken, niet zou worden waargemaakt, was onverdraaglijk. Het leek of schuldbesef dat Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog te weinig hadden gedaan, zich vertaalde in de opstelling ditmaal niet minder dan anderen te willen doen.

Het is de vraag of de Nederlandse regering zich niet beter met de *low politics* dan met de *high politics* had kunnen inlaten. Er bestond een neiging bij zowel ministers als parlementariërs om niet alleen zelf meer te willen doen aan de conflictbeheersing en -oplossing in ex-Joegoslavië dan andere landen, maar ook om verwijten te richten tot de regeringen van die landen, of zelfs de bevolking daar te bespelen, om zo druk uit te oefenen. Dat wekte irritatie bij de regeringen. Als de vertegenwoordigers daar al niet rechtstreeks uiting aan gaven, dan voelden Nederlandse ministers en ambtenaren toch de zelf opgelegde druk te bewijzen dat Nederland zijn (militaire) steentje bijdroeg. Het was niet prettig geconfronteerd te worden met een 'Nederland wil veel, maar kan weinig'. De bereidheid zelf iets te doen ging zo ver, dat bij de aanbidding van het luchtmobiele bataljon zelfs geen voorwaarden werden gesteld. Op die manier hing de Nederlandse regering zich op aan haar eigen woorden en emoties. De twijfel over de effectiviteit van de eigen bijdrage kwam later.

Die energie had ook besteed kunnen worden aan de opvang van vluchtelingen of aan het onderhouden van contacten met democratische krachten, die gericht waren op behoud van een multi-etnische samenleving of dialoog. Er was vanaf de zomer van 1992 een grote discrepantie tussen de flink woorden over interventie en het feit dat duizenden Moslims en Kroaten in Servische gevangenkampen bleven zitten omdat er geen landen waren die bereid waren hen op te vangen. Democratische krachten in voormalig Joegoslavië voelden zich in de steek gelaten, omdat het Westen slechts de nationalistische leiders als gesprekspartners leek te erkennen. Opportunistische of formalistische overwegingen van de Nederlandse regering stonden subsidieverlening aan zulke groepen lange tijd in de weg. Het heeft er veel van weg dat de Nederlandse regering niet beseftte welke kansen hier lagen.

De behoefte om zich vooral op het niveau van de hogere politiek te willen uiten had niet alleen te maken met de behoefte van politici, diplomaten en militairen om daarbij een woordje mee te willen spreken. Het vloeide ook voort uit een neiging tot idealisme en solidariteit, die al veel langer de Nederlandse buitenlandse politiek kenmerkte. Die opstelling kon echter ook tot intellectuele gemakzucht leiden. Vertegenwoordigers van Nederland hadden zich aangewend om bij internationaal overleg voorop te lopen. Met enige arrogantie meenden zij dat de rest vanzelf wel zou volgen, al was het misschien met enig tijdsverschil. En als zij niet volgden, dan kon in elk geval in het Nederlandse parlement en aan de bevolking worden uitgelegd dat het niet aan Nederland had gelegen dat het niet zo ver gekomen was. Nederlanders gedroegen zich, zoals staatssecretaris Dankert zei, als internationalisten op een abstract niveau. Het besef dat Nederland zich niet te veel kon isoleren van andere landen ontbrak; Nederland kon ze ook wel eens nodig hebben. Er was ook een onvermogen of onwil om zich te verdiepen in de motieven van andere landen. Men vond dat regeringen in die landen net zo moesten denken als die in Nederland. Daar kwam in het geval van uitzending

van militairen nog bij dat Nederland relatief weinig recente ervaring had met het optreden van de eigen militairen buiten de landsgrenzen. Het zou niet onverstandig zijn geweest om meer aandacht te schenken aan de overwegingen van landen die op dat gebied meer ervaring hadden en in het geval van Joegoslavië voorzichtig te zijn. Het optreden van de Nederlandse bewindslieden in het buitenland met betrekking tot het Joegoslavië-dossier wekt echter de indruk dat het vermogen tot zelfrelativering niet hun meest ontwikkelde eigenschap was.

Er werd ook weinig geluisterd naar waarschuwende woorden van de eigen generaals. Het leek erop dat de kanalen tussen de militairen en de politici verstopt waren. Wanneer militairen alsnog gehoor probeerden te krijgen via de media, reageerden politici daar vaak overgevoelig op. De Luchtmobiele Brigade mocht zich echter in de kijker spelen, niet alleen omdat het de eerste inzetbare gevechtseenheid was, maar ook omdat die brigade zoveel kostte en zo snel als zij (gedeeltelijk) klaar was iets moest laten zien, al was het alleen maar omdat anders de keuzes die waren gemaakt bij de reorganisatie van de landmacht opnieuw ter discussie zouden komen te staan. Hier vonden een groot deel van de politici, die op zoek waren naar een middel, en de aanhangers van de Luchtmobiele Brigade binnen de landmacht, die op zoek waren naar een doel, elkaar.

5. Twee soorten ethiek

Bosnia was my main concern during the second half of my period as Foreign Secretary . . . it actually consumed more intellectual and – let’s put it this way – ethical effort than any other subject running at the time.²

Morality is neither functional nor rational. If one risks one’s life by entering a burning house to save a neighbour’s child and comes back carrying the dead child in one’s arms, can we say that the action was worthless since it was unsuccessful? Morality is what gives value to this apparently useless sacrifice, to this attempt without success. . .³

Pour moi, le premier commandement de la morale ou de l’éthique, quand on est à un poste de responsabilité, c’est précisément d’être responsable. De ne rien faire ni dire sans avoir pesé tous les termes de sa décision ou de sa déclaration, et être prêt à assumer toutes les conséquences qui pourront en découler. Est-ce anachronique? N’est-ce pas plutôt une exigence qu’il faudrait réhabiliter? . . . Nous ne sommes pas devant un choix schématique entre morale et réalisme, mais devant la nécessité de marier les deux, de façon à être le plus efficace possible dans chaque cas particulier. . . Il n’y a pas aujourd’hui de tâche plus exaltante en politique étrangère que de faire une synthèse dynamique des courants réaliste et idéaliste.⁴

Tijdens de Russisch-Turkse oorlog van 1875-1878, waarvan de uitkomst van zo’n groot gewicht was voor Servië en Bosnië-Herzegovina, kwam het tot een conflict tussen de Britse staatslieden Benjamin Disraeli en William Ewart Gladstone. De laatste zei dat de politiek van belangen en machtsevenwicht opzij moest worden gezet en dat de Britse regering moest optreden om humanitaire redenen: ‘We have been involved in moral complicity with the basest and blackest outrages upon record within the present century, if not within the

2 Douglas Hurd, geciteerd in: Simms, *Hour*, p. 45.   4 Védérine, *Cartes*, pp. 170-171.

3 Izetbegović, *Islam*, p. 109.

memory of man.⁵ Disraeli nam stelling tegen zulke 'shallow politicians . . . who have allowed their feelings of revolted humanity to make them forget the capital interest involved'. En die belangen werden volgens hem 'not affected by the question whether it was 10,000 or 20,000 persons who perished'.⁶ In diezelfde tijd verklaarde de Duitse rijkskanselier Otto von Bismarck dat de Balkan niet de gezonde beenderen waard was van ook maar één Pommerse musketier.⁷

Aan het begin van dit deel is melding gemaakt van het bestaan van twee soorten ethiek: gezindheids- of intentie-ethiek en verantwoordelijkheidsethiek. Zij laten zich illustreren met de standpunten die aan de ene kant Gladstone en aan de andere kant Disraeli en Bismarck innamen ten aanzien van de Balkan.

Uit het voorafgaande is duidelijk geworden dat onder Nederlandse politici in de jaren 1991-1993 bij hun standpuntbepaling inzake (ex-)Joegoslavië vooral de gezindheidsethiek sterk vertegenwoordigd was. Dat bleek bijvoorbeeld uit de opstelling van minister-president Lubbers voorafgaand aan de EG-bijeenkomst in Edinburgh, toen hij in de Kamer verklaarde dat het hem 'geen donder schelen' kon welke organisatie het voortouw nam in Bosnië als er maar iets gebeurde. Het werd ook duidelijk uit de reacties van minister Kooijmans en zijn ministerie op de vredesplannen van Owen en Stoltenberg. Vrede en stabiliteit op zich waren niet genoeg. De vrede moest ook nog rechtvaardig zijn. De minister bleef het antwoord schuldig toen de onderhandelaars hem vroegen of hij wilde zeggen dat hij een verlenging van de oorlog in Bosnië accepteerde. Dat zo'n houding er uiteindelijk toe leidde dat de Nederlandse regering een extra inspanning moest leveren om gevechtstroepen uit te zenden, was een consequentie die zonder morren werd aanvaard, door sommigen zelfs werd omhelsd.

In landen als Frankrijk en Groot-Brittannië was gezindheidsethiek niet afwezig in de debatten over voormalig Joegoslavië, maar in het beleid overheerste toch het denken in termen over gevolgen. Het Britse beleid werd bijvoorbeeld, zoals een analist het omschreef, 'predominantly determined by international and regional practicalities'.⁸ De regering in Parijs stelde ruimhartiger dan Londen troepen ter beschikking, maar bleef tot het voorjaar van 1995 ervan overtuigd dat voorkomen moest worden dat westers militair optreden olie op het vuur van de Joegoslavische conflicten zou gooien.

Het dilemma van de twee soorten ethiek, de gezindheidsethiek en de verantwoordingsethiek, is ook in de periode voorafgaand aan het uitzendingsbesluit van Dutchbat met betrekking tot (voormalig) Joegoslavië herhaaldelijk in de media aan de orde gesteld. Het was in wezen de inzet van het interventiedebat. Eind 1992 schreef de voormalige defensieattaché in Belgrado, brigadegeneraal b.d. De Vogel bijvoorbeeld:

Waarom zou de Nederlandse regering eigenlijk willen ingrijpen in het Joegoslavische conflict? Op het eerste gezicht en afgaande op de televisiebeelden die wij elke avond krijgen voorgetoverd, een schijnbaar overbodige vraag. Bij enig verder doordenken is die vanzelfsprekendheid minder groot en blijkt het noodzakelijk de morele rechtvaardiging voor een eventueel ingrijpen goed te onderbouwen. Een noodzakelijke onderbouwing is immers van belang voor de verantwoording van het gevoerde (te

5 Fouad Ajami, 'In Europe's Shadows', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 44.

6 Niall Ferguson, 'Europa Nervosa', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 128.

7 Niall Ferguson, 'Europa Nervosa', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 129.

8 James Gow, 'British Perspectives', in: Danchev & Halverson (eds.), *Prespectives*, p. 88.

voeren) beleid; het is evenzeer van belang bij de afweging van de mate van risico die men wenst te lopen.⁹

Enkele jaren later, in 1999, ten tijde van de Kosovo-crisis, schreef de toenmalige Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, J.J. van Aartsen, een opiniërend artikel over de ‘CNN-factor’, die dreigde te verworden tot ‘een virtuele rattenvanger van Hamelen’:

We worden soms wat al te snel op sleeptouw genomen door de berichtgeving van de media.

Burgers en politici – geconfronteerd met mensonterende beelden – scharen zich binnen luttele uren achter een of andere zaak. De roep om harde actie klinkt dan luid. Goed, effectief buitenlands beleid kan echter niet gebaseerd zijn op primaire emoties.

Degelijk opgeleide diplomaten waren volgens hem beter in staat ‘uit de wirwar van feiten het nationale of internationale belang te ontwaren en de kern van het probleem te raken’. En dan nog gaf dat geen garanties voor correct handelen, want: ‘De mogelijkheden tot effectief handelen in het internationaal verkeer zijn beperkt.’ In een notendop legde de minister hier de spanning bloot tussen de gezindheidsethiek – binnen luttele uren een roep om harde actie wegens mensonterende beelden – en bedachtzaamheid met het oog op mogelijke gevolgen van handelend optreden. Van Aartsen liet het hier echter niet bij. Hij gaf aan deze spanning een dialectisch vervolg door de vraag te stellen of men zich erbij zou moeten neerleggen. Hij vond dat het vijftig jaar oude Handvest van de VN, met zijn nadruk op de soevereiniteit, in het geval van ernstige mensenschendingen te veel beperkingen oplegde aan humanitaire interventies. De bewindsman besloot zijn artikel daarom met een oproep tot durf om na te denken over het Handvest en zijn plaats in het internationale recht.¹⁰

Terugblikkend op het beleid van zijn voorgangers en de rest van de regering in de jaren 1991-1993 moet echter worden vastgesteld dat er van een dergelijke synthese van gezindheids- en verantwoordelijkheidsethiek geen sprake was. Hun politiek ten aanzien van Joegoslavië werd vooral bepaald door gezindheidsethiek. Zowel bij toenmalige ministers van Buitenlandse Zaken als in de Kamer leefde teleurstelling over de opstelling van ander landen, maar tegelijkertijd ook een zekere ingenomenheid ten aanzien van de gedachte dat Nederland vooropliep met zijn militaire bijdrage in voormalig Joegoslavië.¹¹ De voorzitter van de Nederlandse Officierenvereniging karakteriseerde de politiek van de Nederlandse regering inzake ex-Joegoslavië aan het eind van 1992 terecht als een beleid van ‘voorbarige bereidwilligheid’.¹² Toen voorzitter Bakker van de naar hem vernoemde commissie in 2000 aan Van den Broek de vraag stelde of Nederland tijdens diens ministerschap voorop had gelopen bij het nadenken over een eventuele militaire betrokkenheid in ex-Joegoslavië, antwoordde de oud-bewindsman zich er niet voor te schamen dat te moeten erkennen.¹³ Volgens De Hoop Scheffer bij diezelfde commissie liep Nederland ten tijde van de discussie over de *Safe Areas*

9 Brigadegeneraal der infanterie b.d. J.C.A.C. de Vogel, ‘Ingrijpen in Joegoslavië?’, *Carré* 15 (1992) 12, p. 13.

10 J.J. van Aartsen, ‘Buitenlands beleid moet zich niet laten leiden door CNN’, *NRC Handelsblad*, 09/09/99.

11 Zie bijv. TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181,

nr. 67, p. 1 en 7.

12 N. Stuiver, kolonel van de KLu b.d., voorzitter NOV, ‘De Nederlandse krijgsmacht op weg waar naar toe? Jaarrede 1992’, *Carré* 15 (1992,) 12, p. 9.

13 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting H. van den Broek, 22/05/00, p. 24.

‘terecht op dat moment – en zo is dat gebleven – voorop bij het waar mogelijk bijdragen aan het verminderen van het lijden van de mensen in Bosnië-Herzegovina. Nederland liep in deze discussie zonder twijfel eveneens voorop, ook het Nederlandse parlement, ook de CDA-fractie, ook ikzelf.’¹⁴

In 1977 had Van Eekelen, het toenmalige hoofd DAV, de latere secretaris-generaal van de WEU, echter al geschreven dat het parlement een taak had om richting te geven aan de publieke opinie en ‘te voorkomen dat de *Gesinnung* het wint van de *Verantwortung*’.¹⁵ Wat gold voor het parlement moest, gezien haar bestuurlijke verantwoordelijkheid, nog sterker gelden voor de regering.

Er was in het beleid van het Westen ten aanzien van voormalig Joegoslavië nog een derde soort moraliteit in het geding, door de Canadese auteur Michael Ignatieff omschreven als ‘virtue by proxy’, wat zoveel wil zeggen als moraliteit ten uitvoer gelegd door anderen, een opstelling waarbij het geweten zich laat afkopen. Het is een standpunt dat hij bijvoorbeeld de Amerikaanse regering aanwrijft, die een hoge mate van retoriek hanteerde in haar beleid ten aanzien van Joegoslavië, maar de vredesoperaties op de grond liet uitvoeren door andere landen of bereid was de Bosnische regering te bewapenen om het gevecht op eigen kracht te voeren.¹⁶ ‘Virtue by proxy’ kan volgens Ignatieff ook van toepassing worden verklaard op de houding van waaruit militairen in het kader van vredesoperaties worden uitgezonden. Zij zijn de ‘huurlingen van ons geweten’ geworden.¹⁷ De uitzending van Dutchbat was in die zin het offer dat de Nederlandse regering bracht voor haar intentiepolitiek. Of een dergelijk offer gerechtvaardigd is, hangt, aldus Ignatieff, af van de uitkomst van een vorm van morele boekhouding. Het offer van de uitzending, eventueel nog vermeerderd door gesneuvelden en gewonden onder de uitgezondenen, moet gerechtvaardigd worden door vermindering van het leed in de regio waarin de vredesmilitairen opereren.¹⁸ Het antwoord op die vraag leek op het moment van het uitzendingsbesluit voor de Nederlandse regering en het parlement in Den Haag positief. Zou dat antwoord ook op langere termijn valide blijven?

14 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting J.G. de Hoop Scheffer, 29/05/00, p. 175.

15 Van Eekelen, ‘Parlement’, p. 53.

16 Michael Ignatieff, ‘Introduction: Virtue by Proxy’, Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, pp. ix-x en xv.

17 Michael Ignatieff, ‘Introduction: Virtue by Proxy’, Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, p. ix.

18 Michael Ignatieff, ‘Introduction: Virtue by Proxy’, Danchev & Halverson (eds.), *Perspectives*, pp. x-xi.

HOOFDSTUK 15

Problemen bij de uitvoering

De moraal van het verhaal is eigenlijk dat er, als zo'n aanbod eenmaal op tafel ligt, heel veel moet gebeuren voordat je het intrekt, ook al zijn de omstandigheden waaronder je het bataljon dacht te gaan inzetten, heel anders geworden.¹

Nadat het Nederlandse parlement had ingestemd met het regeringsbesluit tot uitzending van het luchtmobiele bataljon, dat door het leven zou gaan als Dutchbat, resteerden er tot het moment van ontplooiing van Dutchbat, in maart 1994, nog een vijftal problemen dat in beginsel ook op het niveau van de regering aanleiding kon zijn voor grote zorgen. Dat waren: het gebied van inzet, de zwaarte van de bewapening, de garanties van luchtsteun, politieke en militaire verwickelingen in Bosnië die betekenis konden hebben voor de inzet van Dutchbat en eventuele onduidelijkheden ten aanzien van de taak van het bataljon. Deze vijf aspecten zullen tot slot van dit eerste deel worden behandeld.

1. Het gebied van inzet

'Een eervolle, niet eenvoudige maar wel uitvoerbare opdracht'

Eind november wist de Nederlandse regering nog steeds niet wat het inzetgebied van Dutchbat zou worden, al kreeg zij op 24 november een indicatie van de souschef Operatiën en Commando- en Informatiesystemen brigadegeneraal A.M.W.W.M. Kolsteren, die toen Bosnië bezocht. Hij had die ochtend een gesprek gehad met de plaatsvervangend Operatiën-officier van B-H Command. Die had hem verteld dat generaal Briquemont de vorige avond als mogelijkheden voor het Nederlandse luchtmobiele bataljon in volgorde van prioriteit had genoemd:

1. het bat in Srebrenica/Žepa (reden: bij evt. peace plan vormt dit gebied een grote Moslim-enclave, te beveiligen door één goed bataljon)
2. het bat in het gebied Vareš-Kladanj-Tuzla met als variant het afwisselend met het NORBAT leveren van een cie t.b.v Srebrenica
3. de optie Zenica-Kakanj-Vareš met een subehd in Srebrenica.²

In alle varianten stond de naam Srebrenica. Op 29 november vertrok een verkenningsparty, die bestond uit een twintigtal vertegenwoordigers van de Luchtmobiele Brigade, van het *Support Command* (de logistieke component) en van de Crisisstaf uit Den Haag, naar Split voor een bezoek dat tot 12 december moest duren.³ De party stond onder leiding van kolonel

¹ TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting J.T. Hoeke-
ma, 24/05/00, p. 75.

² DCBC, 1651. Kolsteren aan DCBC, 24/11/93,
2135A.

³ BLS. Verkenningsparty I, Fax van Cdt 1-Lk,
voor deze: hoofd Sectie G3, kol. der Infanterie
W.J.Th.M. Jeurissen, an DOKL-Crisisstaf e.a.,
16/11/93 nr. G3 OPN002.

J. Lemmen, chef-staf van de Luchtmobiele Brigade. De commandant van het eerst uit te zenden bataljon van de Luchtmobiele Brigade, luitenant-kolonel C.H.P. Vermeulen, gaf leiding aan het tactische deel van de verkenning, luitenant-kolonel W. van Dullemen, de beoogde plaatsvervangend commandant van *Support Command*, aan het logistieke deel.

Hoewel de plaatsvervangend militair adviseur bij de Permanente Vertegenwoordiging bij de VN Koestal een week voor het vertrek van de missie een fax naar Den Haag had gestuurd waarin stond dat Dutchbat zou worden ingezet in Centraal-Bosnië,⁴ werd bij het vertrek van de missie nog steeds uitgegaan van twee mogelijke gebieden van inzet: ofwel het gebied Zenica, Kakanj, Vareš, Olovo ofwel Zenica, Kakanj en Srebrenica.⁵ Duidelijkheid over het gebied van inzet zou moeten komen na een gesprek dat generaal Reitsma, de plaatsvervangend bevelhebber van de landstrijdkrachten, op 1 december zou voeren met generaal Briquemont in Kiseljak. Reitsma werd vergezeld door Vandeweyer van de defensiestaf en Van Bouwdijk Bastiaanse van de KL Crisisstaf. In het gesprek moest Reitsma nog eens de Nederlandse voorkeur voor inzet in de driehoek Vareš-Kakanj-Zenica duidelijk maken.⁶ Tegen de andere optie – Zenica, Kakanj en Srebrenica – bestonden grote bezwaren, vooral omdat moeilijk voldaan zou kunnen worden aan de vereisten van snelle medische zorg, wat voor Vermeulen ‘niet acceptabel’ was.⁷ Ook de bevoorrading zou een probleem worden, aangezien het tussengelegen gebied in Bosnisch-Servische handen was. Daarom vond de plaatsvervangend commandant van *Support Command*, luitenant-kolonel Dullemen, dat aan Briquemont moest worden meegedeeld dat deze optie logistiek niet te ondersteunen viel.⁸ Wanneer het gebied van inzet vaststond, zou de party het toegewezen gebied moeten verkennen.

Kort voor zijn vertrek kreeg Van Bouwdijk Bastiaanse een notitie in handen waaruit bleek dat generaal Bastiaans op de avond van 28 november had gelineerd met de *Force Commander*, generaal Cot. Daarbij was ook de inzet van het Nederlandse bataljon aan de orde geweest. Cot had gezegd dat de Scandinavische landen bereid waren één compagnie naar Srebrenica te sturen als overbrugging totdat Dutchbat zou arriveren. Daarna werd ‘sterk gedacht’ aan inzet van de hoofdmacht van het Nederlandse bataljon in Centraal-Bosnië met één compagnie in Srebrenica.⁹

Op dat moment zat UNPROFOR-bevelhebber Cot zwaar in zijn maag met Srebrenica. Die enclave was, zoals hij later zei, onmiskenbaar de zwarte piet onder de *Safe Areas*.¹⁰ Op 18 april was er een Canadese compagnie ingezet, maar dat zal de Canadese regering weinig hebben kunnen bekoren. Drie weken eerder had de Nederlandse defensieattaché in Ottawa al te horen gekregen dat er zich bij Canadese defensieautoriteiten ‘ten aanzien van de Balkan een gevoel ontwikkelt dat de Canadezen wel genoeg hebben gedaan en dat anderen nu de

4 CRST. Koestal aan Defensiestaf en KL Crisisstaf, 22/11/93, 1116.

5 BLS. Verkenningsparty I, Fax DOKL, Sectie Operationele Zaken, plv. CS KL Crisisstaf aan G3-1 Lk e.a., 24/11/93, 1400; Van Bouwdijk B., Hoofd Sectie Operationele Zaken z.d. Dit laatste stuk is ook aanwezig in DOKL/OZ, met datum 26/11/93, nr. OZ/7313

6 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

7 BLS. Verkenningsparty I, Fax 11 Infbat

LUMBL (APC) aan PBL via Crisisstaf, 26/11/93.

8 DCBC, 1172. Verkenningsparty I, Intern memorandum van Plv. C SPTCMD luitenant-kolonel W. van Dullemen aan Plv. CS Crisisstaf Van Bouwdijk B., 26/11/93. Zie ook Jellema, *First-in*, p. 56.

9 CRST. Aantekening van de wnd. souschef Operatiën van de Landmachtstaf voor DOKL i.a.a. CS Crisisstaf.

10 Interview J. Cot, 19/04/00.

zaak maar moeten overnemen'.¹¹ Al twee dagen na aankomst van 143 Canadezen in Srebrenica, op 20 april, begon de Canadese regering zich ernstig zorgen te maken over de situatie van die troepen. Zonder een afdoende demilitarisering zouden de Serven zich gerechtigd kunnen voelen de enclave binnen te vallen. Het was maar de vraag of zij zich zouden laten weerhouden door de aanwezigheid van Canadese militairen, zo dachten de autoriteiten in Ottawa.¹² Zij maakten zich bovendien zorgen over de excentrische ligging van Srebrenica, ver van de rest van het door de Bosnische regeringstroepen beheerste gebied en dichtbij Servië. Bovendien waren de Canadezen niet gelukkig met de opsplitsing van hun bataljon tussen Visoko en Srebrenica.¹³ Het Canadese departement van Defensie begon daarom al bijna meteen na de aankomst van de Canadese troepen in de enclave te werken aan plannen voor hun terugtrekking.¹⁴ De Canadese minister van Buitenlandse Zaken, Barbara McDougall, trachtte onmiddellijk de Britse en Franse regering te bewegen hun troepen naast die van Canada te stationeren maar geen van beide regeringen had daar oren naar.¹⁵

Intussen was nog een tweede Canadese compagnie gestationeerd in Srebrenica, maar op 11 oktober 1993 was die vervangen door één compagnie, de infanteriecompagnie van het 22e Regiment. Deze compagnie kon slechts acht observatieposten bemannen en moest vijf bestaande posten opgeven.

Toen Cot eind september probeerde tot aan de komst van het Nederlandse bataljon het uit Zweedse, Noorse en Deense militairen bestaande bataljon Nordbat 2 gedeeltelijk te verplaatsen van Tuzla naar Srebrenica, wees de Zweedse regering dat rigoureuus af.¹⁶ Een poging van Briquemont om, door een opdracht te geven aan de Zweedse commandant van het bataljon, deze eenheid alsnog in Srebrenica te krijgen, had die commandant kortweg geweigerd. Hij zei daar niet zonder toestemming van de Scandinavische regeringen naar toe te mogen vertrekken.¹⁷ In het eerste weekend van december verzocht UNPROFOR nog eens – ditmaal aan de drie Scandinavische ministers van Buitenlandse Zaken – om tijdelijke plaatsing van een compagnie in Srebrenica ter aflossing van de Canadese eenheid, die daar lag in afwachting van de komst van Dutchbat.¹⁸ De Scandinavische ministers wezen dit echter af. Zij hadden bezwaren tegen de geïsoleerde locatie van Srebrenica, de ligging in een dal, het grote aantal vluchtelingen in de enclave en bovendien wilden ze, op aandrang van het Deense parlement, per se tanks kunnen meenemen.¹⁹ Na deze weigering commandeerde Cot, die de zaak hoog opvatte, de commandant van het bataljon naar Zagreb te komen, zodat hij hem persoonlijk het bevel kon geven zijn eenheid naar Srebrenica te verplaatsen. Geëmotioneerd vertelde de Zweedse kolonel Ulf Hendrikson aan Cot dat zijn regering hem dat verbod, omdat de parlementen van de deelnemende landen het bataljon exclusief voor Tuzla be-

11 ABZ, PVNAVO. De Vos van Steenwijk 35 aan Kooijmans, 29/03/93.

12 Interview Aaron Hywarren en kol. Tim Sparling, 12/11/99.

13 Interview B. Fowler, 06/06/97.

14 Interview Aaron Hywarren en kol. Tim Sparling, 12/11/99.

15 Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 155-156.

16 Eriksson, 'Intelligence', p. 17 n. 14; interview A.K. van der Vlis, 13/02/98. Zie ook Briquemont,

Something, pp. 213-214.

17 Bais, *Mijnenveld*, p. 63; interviews G.J.M. Bastiaans, 20/11/00 en F. Briquemont, 22/06/00; VN-rapport, par. 104.

18 DOKL/OZ. Van der Vlis aan Ter Beek en Frinking, 02/12/93, nr. S93/061/3990.

19 Interviews R.L. ter Beek, 13/01/00; generaal K. Hillingsø, 28/10/99; generaal K. Lyng, 29/10/99; overste B. Pelnäss, 03/11/99.

schikbaar hadden gesteld.²⁰ Op 12 december bevestigde de Zweedse commandant aan de Nederlandse generaal Bastiaans, hoofd van de VN-waarnemers, dat hij niet zonder raadpleging van de Scandinavische regeringen gehoor mocht geven aan de opdracht van Cot.²¹

Toen Reitsma, Vandeweyer en Van Bouwdijk Bastiaanse op 1 december in Zagreb arriveerden, bleek dat een direct gesprek met Briquemont geen doorgang kon vinden. Het contract van de VN met de piloten van de luchtvaartmaatschappij Sky Link, die waren ingehuurd voor het UNPROFOR-vervoer tussen Zagreb en Sarajevo, was vervallen en de piloten weigerden nog langer passagiers voor de VN van Zagreb naar Sarajevo te vervoeren, zolang zij geen uitbetaling hadden ontvangen. Door hevige sneeuwval was het ook niet mogelijk Sarajevo over de weg te bereiken. Daarom nam Reitsma op het kantoor van de Nederlandse contingentscommandant H. Bokhoven telefonisch contact op met Briquemont. Voordat hij dit deed, zei Bokhoven hem echter al dat voor hem vaststond dat het Nederlandse bataljon in Srebrenica zou worden geplaatst.²² In het telefoongesprek zei Briquemont, volgens Van Bouwdijk Bastiaanse, nog niet met zoveel woorden ‘het wordt Srebrenica’.²³ Hij zei slechts dat Dutchbat niet in Centraal-Bosnië zou worden gestationeerd, maar in een *Safe Area*.²⁴ Volgens Bokhoven speelde Briquemont het ‘slim’, maar was uit het telefoongesprek duidelijk dat Srebrenica en Žepa het gebied van inzet werden.²⁵ Van een verzoek van Reitsma om het Nederlandse bataljon te plaatsen in Centraal-Bosnië in de nabijheid van het transportbataljon, wilde Briquemont niets weten.²⁶ In het gesprek met Briquemont gaf Reitsma nog wel aan dat een verzekerde logistiek en de medische evacuatie ‘specifieke punten van zorg’ waren voor de Nederlandse regering.²⁷

Briquemont verklaarde later zelf dat er geen enkele regering bereid was troepen naar Srebrenica te sturen; de Britse niet, de Franse, de Scandinavische en de Spaanse niet en de Canadese regering wilde haar compagnie zo snel mogelijk weg hebben uit de enclave. Zelf was hij ervan overtuigd dat de *Safe Areas* een slecht concept waren en Srebrenica te veel naar het oosten lag. Maar, zo zei hij: ‘Ik moest pleiten voor de ontplooiing van het Nederlandse bataljon in Srebrenica.’²⁸

Na dit telefoongesprek arrangeerde Bokhoven nog een bezoek van Reitsma aan Cot.²⁹ Reitsma ging ook dit gesprek in met de voorwaarden dat inzet moest plaatsvinden in een aaneengesloten gebied en de logistiek en medische verzorging van de eenheid verzekerd moesten zijn. Mocht Briquemont de inzet in Srebrenica en Žepa nog ‘slim’ en niet ‘met zoveel woorden’ hebben gebracht, Cot liet daar geen enkel misverstand over bestaan. ‘Hij kwam echt “bam” met de deur in huis’, aldus Van Bouwdijk Bastiaanse.

20 Interviews J. Cot, 19/04/00; G.J.M. Bastiaans, 20/11/00 en F. Briquemont, 22/06/00; Bais, *Mijnenveld*, p. 63.

21 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00; NIOD, Coll. Bastiaans. Dagboeknotitie G.J.M. Bastiaans, 12/12/93.

22 Interview R. Reitsma, 04/10/99.

23 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

24 Interview R. Reitsma, 04/10/99.

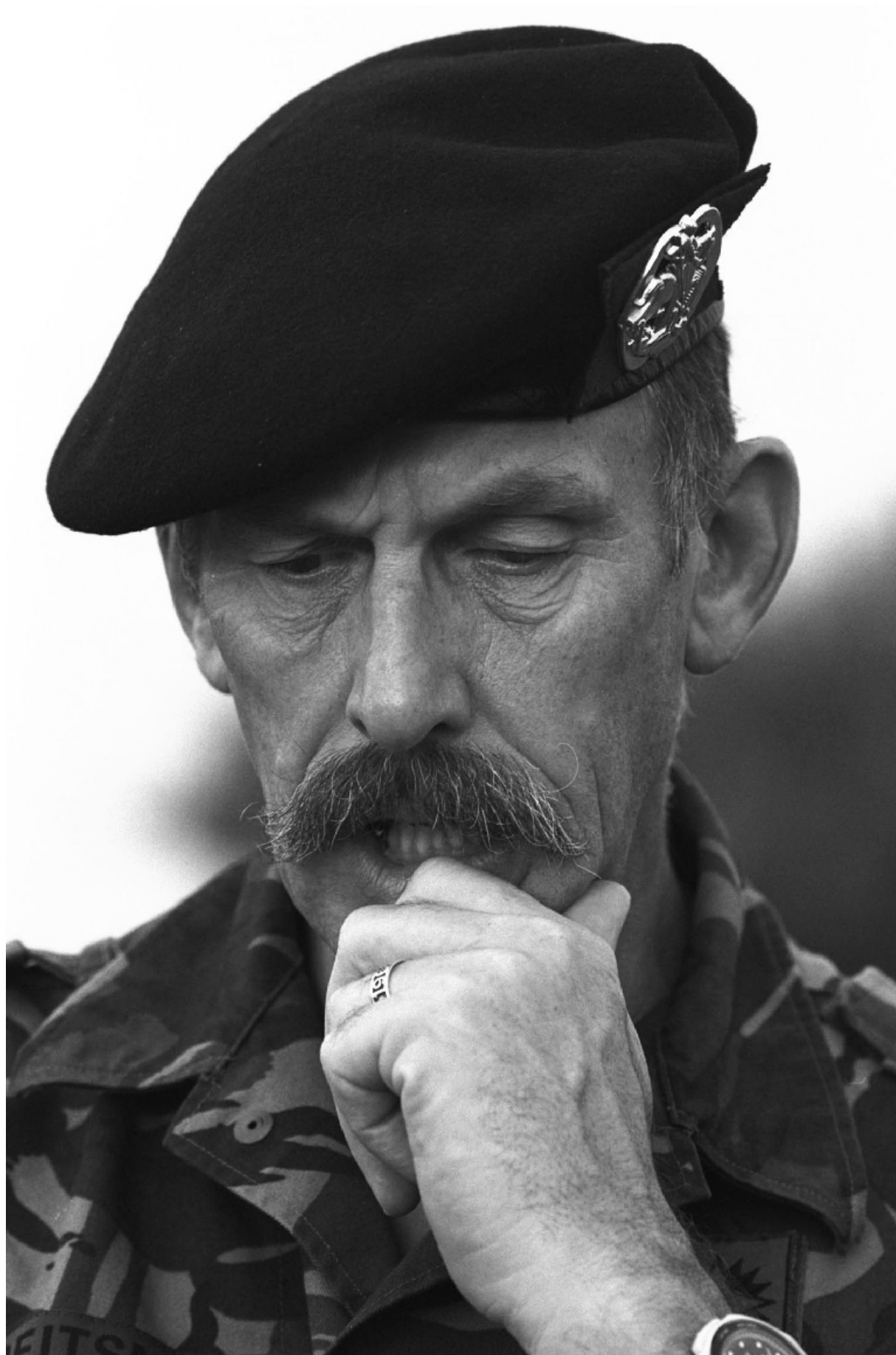
25 Interview H. Bokhoven, 16/05/01; Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. Bokhoven, p. 7.

26 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. Bokhoven, p. 7; interview H. Bokhoven, 16/05/01.

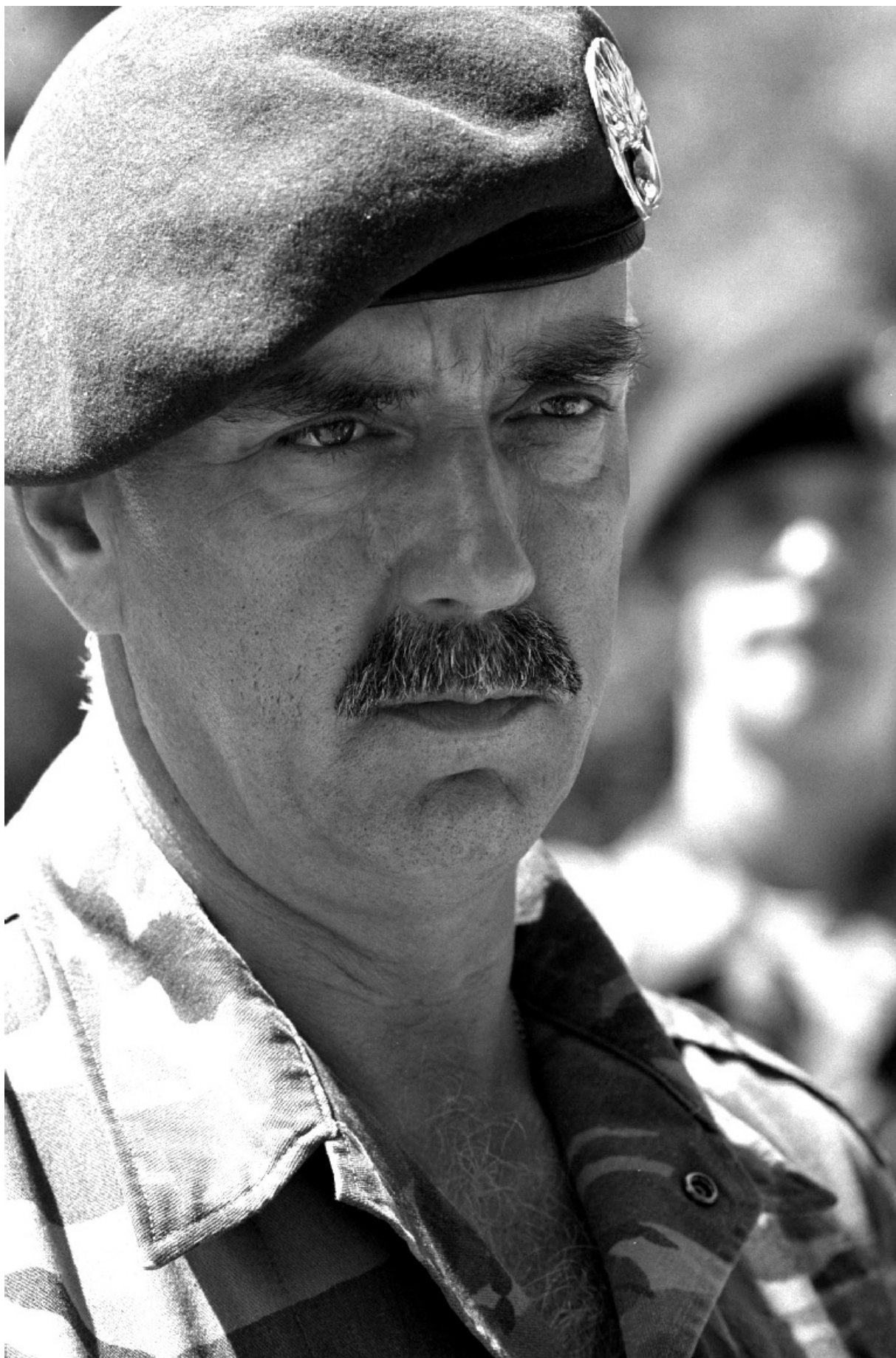
27 BLS. Verkenningsparty I, Fax PBLIS aan kol Lemmen, i.a.a. Lkol Van Hoorn Alkema en wnd CS KL Crisisstaf, 01/12/93, 2130.

28 Interview F. Briquemont, 22/06/00.

29 Fax DOKL aan CDS d.t.v. SCOCIS (bgen Kolsteren), 02/12/93, 0040; interview H. Bokhoven, 16/05/01.

Directeur Operatiën Koninklijke Landmacht, generaal-majoor R. Reitsma.

Commandant Dutchbat I, luitenant-kolonel C.H.P. Vermeulen.

Ik heb maar één prioriteit: Srebrenica! Er is maar één opdracht voor het bataljon. Zo kwam het op mij over. Het was echt ‘boem!’. Nauwelijks een inleidend gesprek. Ja, de drie beleefdheidszinnen natuurlijk. . . Hij gebruikte zelfs, volgens mij, het woord ‘évident’. ‘C’est évident’.³⁰

De Franse generaal had zich door het uitblijven van een politieke oplossing en door gebrek aan troepen genoodzaakt gezien de prioriteit te leggen bij de uitvoering van resolutie 836 over de *Safe Areas* en *Freedom of Movement* teneinde humanitaire hulp en bevoorrading van de VN-troepen veilig te stellen. De UNPROFOR-commandant had intussen voor bijna alle veilige gebieden en Centraal-Bosnië een oplossing gevonden: Britbat zou de belangrijkste aanvoerrote naar Centraal-Bosnië openhouden, de Canadezen zouden het centrale deel van het Moslim-gebied beveiligen en als reserve fungeren voor een noodevacuatie van Sarajevo en het Scandinavische bataljon zou zich concentreren op de omgeving van Tuzla. In de beveiliging van Bihać was voorzien door het Franse bataljon aldaar. Sarajevo was afdoende beveiligd door Egyptische, Oekraïense en twee Franse bataljons. Een Oekraïense eenheid zou Goražde beveiligen. Er bleven alleen nog over: Srebrenica, waaruit de Canadese compagnie zich zo spoedig mogelijk wilde terugtrekken, en Žepa. Generaal Cot gaf, waarschijnlijk in een poging tot geruststelling, aan dat er plannen waren voor een uitruil van gebieden waaronder de drie oostelijke enclaves. Dat kon Bokhoven bevestigen, want hij was er in oktober bij geweest toen Cot daarover sprak met Izetbegović en Silajdžić.³¹ Omdat Dutchbat pas eind februari, begin maart zou kunnen ontplooiën, had Cot het Scandinavische bataljon verzocht tijdelijk Srebrenica over te nemen. Zoals al bleek, had hij hiermee weinig succes.

In reactie op Reitsma’s voorwaarde dat Dutchbat uitsluitend in een aaneengesloten gebied zou opereren zei Cot dat hij de gebieden Srebrenica en Žepa als één geheel beschouwde. Volgens hem lagen beide gebieden slechts 2,5 kilometer uit elkaar en zou er worden gezorgd voor een corridor tussen de twee enclaves. Brinkman, Vandeweijer en Van Bouwdijk Bastiaanse wisten wel dat het niet zo gemakkelijk lag als Cot het voorstelde, maar het was duidelijk dat Cot maar één optie voor de Nederlanders had. Elke voorzichtige tegenwerping van Reitsma kon rekenen op een reactie van Cot in de trant van ‘U wilt toch niet zeggen dat een Nederlands bataljon dat niet kan?’³² In feite confronteerde Cot het team van Reitsma met een *take it or leave it*-aanbod. Het Nederlandse bataljon kon komen, maar alleen in Srebrenica en Žepa. Een luchtmobiel bataljon zou dus moeten worden ontplooid in twee enclaves, waartoe de toegang werd bepaald door troepen die bekend stonden om training van konvooiën. Van een bataljon dat zijn strategisch voordeel moest ontleen aan zijn luchtmobiliteit en de beperkte voorspelbaarheid van zijn gebied van inzet, werd een ‘sitting duck’ gemaakt, die zich maar moest afvragen in hoeverre bevoorrading haar in staat zou stellen tot operationele en tactische mobiliteit.

Er bleef Reitsma niets anders over dan Cot te zeggen dat hij het aan zijn minister zou melden.³³ Was de Nederlandse regering niet bereid geweest troepen naar Srebrenica te sturen, dan waren daar geen troepen gekomen. Zoals minister Pronk zei: ‘Er was geen

30 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

31 Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, 2, deel 4. Bokhoven, p. 7; interview H. Bokhoven, 16/05/01.

32 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

33 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

alternatief, tenzij niemand ernaar toe ging.³⁴ Briquemont meende achteraf dat de Nederlandse regering had moeten weigeren in Srebrenica te ontplooiën:

Dan hadden de politici eindelijk de operationele strategie van UNPROFOR en vooral het mandaat van de blauwhelmen moeten herzien, indien ze het concept van de veiligheidszones wensten te behouden.³⁵

Als de Nederlandse regering had geweigerd, had zij de VN inderdaad voor een dilemma geplaatst. Maar was het, gezien de grote politieke druk om iets te doen, om de Nederlandse aanwezigheid meer profiel te geven, om de *Safe Areas* te beschermen en na de toezeggingen in Kopenhagen en New York, denkbaar dat Nederland 'nee' zou zeggen en het aanbod van het bataljon zou intrekken? Dat Reitsma dus negatief zou adviseren aan de Nederlandse regering? Volgens Van Bouwdijk Bastiaanse niet:

Wij voelden ons voor een voldongen feit gesteld. . . Het bataljon stond klaar. Het bataljon wou weg. De Nederlandse politieke druk was ontzettend hoog. Nederland had hoog van de toren geblazen: 'Wij gaan meedoen!' Tweede Kamer, kabinet, minister van Buitenlandse Zaken, minister van Defensie. De hele santenkraam: 'Wij gaan meedoen!' In de Nederlandse pers was het: 'We moeten, we moeten!' Die druk zat er natuurlijk bovenop. Dan nog eens de manier waarop Cot het zei. Daardoor was er toch wel sprake van dat wij absoluut niet meer terug konden.³⁶

Op het kantoor van Bokhoven stelden Reitsma, Vandeweyer en Van Bouwdijk Bastiaanse berichten op voor de commandant van de verkenningsparty, kolonel J. Lemmen, en de landmachtstaf.³⁷ Om half tien 's avonds vertelde Reitsma per fax aan Lemmen dat zijn besprekingen die dag hadden uitgewezen wat de taak van Dutchbat zou worden: het veiligstellen van de *Safe Areas* Srebrenica en Žepa. Hoewel minister Ter Beek nog niet had ingestemd, moest de verkenning nu uitsluitend zijn gericht op deze inzetoptie. De informatie-uitwisseling met het Canadese bataljon in Srebrenica – 'reeds gedeeltelijk geschied' – en het Oekraïense bataljon in Žepa moest worden 'uitgediept'.³⁸

Om twee minuten over twaalf in de nacht van 1 op 2 december zond Reitsma een fax naar de staf van de landmacht.³⁹ Daaruit bleek dat hij goede nota had genomen van de voorkeur die de Tweede Kamer op 16 november had uitgesproken voor inzet in een aaneengesloten gebied in Centraal-Bosnië. Ook berichtte hij dat hij in het gesprek met Cot de noodzaak van goede logistieke ondersteuningsmogelijkheden en medische verzorging aan de orde had gesteld. Uit de gesprekken met zowel Cot als Briquemont was echter gebleken dat er slechts één optie voor inzet bestond: Srebrenica en Žepa. Reitsma deelde mee dat volgens Cot de taak van het Nederlandse bataljon in de *Safe Areas* 'niet gevaarlijker of moeilijker' zou zijn dan die van de andere bataljons in Bosnië. Wegens de internationale druk op Servië, vervolgde Reitsma zijn fax, werd geen aanval van de Bosnische Serven op de enclaves verwacht.

34 Interview J. Pronk, 03/04/00.

35 Briquemont, *Something*, p. 225. Zie ook, Van Meteren, 'Oud-VN-generaal: drama Srebrenica was onnodig', *ANP*, 09/01/97, 21:37 uur.

36 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00. Soortgelijke mededeling in interview H. Bokhoven, 16/05/01.

37 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

38 BLS. Verkenningsparty I, Fax PBLS aan kol. Lemmen, i.a.a. Lkol Van Hoorn Alkema en wnd CS KL Crisisstaf, 01/12/93, 2130.

39 BLS. Verkenningsparty I, Fax DOKL aan CDS d.t.v. SCOCIs (bgen Kolsteren), 02/12/93, 0040.

Oostelijke enclaves

‘Integendeel, de kans op onderhandelingen is groter dan die op confrontatie.’ Hij maakte er tevens melding van dat Cot niet uitsloot dat in de toekomst een uitruil van de oostelijke *Safe Areas* met gebieden rondom Sarajevo zou plaatsvinden. Ook de bevoorrading zou volgens Cot geen problemen hoeven op te leveren, omdat er op 29 november door de strijdende partijen een overeenkomst was gesloten om de vrijheid van beweging van konvoeien te garanderen langs drie centrale routes in Bosnië.

Reitsma verhulde niet dat de opdracht ‘geen eenvoudige opgave’ zou zijn. Hij wees op de moeilijke terreinomstandigheden en de vraag waar het *Support Command* zou moeten worden ondergebracht. Reitsma volgde in zijn fax de bewering van Cot dat Srebrenica en Žepa een aaneengesloten gebied vormden. Volgens hem was daarmee aan het verlangen van de Kamer voldaan. In diezelfde lijn lag zijn bewering dat het probleem van adequate medische zorg kon worden opgelost door chirurgische hulp in een van de twee enclaves onder te brengen.

De conclusie van Reitsma was dat Nederland door de inzet in de twee enclaves een waardevolle bijdrage zou leveren aan de implementatie van resolutie 836: ‘De optie Srebrenica en Žepa is een eervolle, niet eenvoudige maar wel uitvoerbare opdracht voor de Koninklijke Landmacht en past binnen de eisen van de regering en wensen van het parlement.’ Hij adviseerde de toegewezen locaties snel te accepteren, mede om speculaties daarover bij pers en personeel te voorkomen.⁴⁰

Als bijlage bij zijn fax had Reitsma de verklaring van de strijdende partijen gevoegd over de garanties voor vrijheid van beweging van konvoeien over de routes Ploče-Metković-Mostar-Sarajevo-Tuzla; Belgrado-Sarajevo-via Zvornik en Zagreb-Sarajevo via Banja Luka. De ondertekenaars, onder wie Delić en Karadžić (maar niet Mladić) erkenden dat ‘should elements within their area of responsibility inhibit the inflow of humanitarian assistance and logistic supply, they acknowledge that UNPROFOR will use all available means including force to establish unimpeded flow.’

Ruim een half uur na ontvangst van de fax van Reitsma stuurde de landmachtstaf die door aan Van der Vlis.⁴¹ Inhoudelijk was Couzy het met Reitsma eens.⁴² Hij wist dat geen enkel ander land bereid was troepen te sturen naar Srebrenica. Toen hem in 2000 gevraagd werd naar de reden waarom hij zich er dan niet tegen verzette, zei hij dat een land als Nederland uit loyaliteit tegenover de VN niet kon weigeren. Bovendien: ‘Als het ging om het inschatten van de risico’s voor de Nederlandse VN-militairen, dan waren Bihać en Sarajevo gevaarlijker locaties dan Srebrenica en Žepa.’⁴³ En militair was de missie uitvoerbaar.⁴⁴

Uit de fax van Reitsma en de reacties daarop van Nederlandse militairen klinkt dus door dat Srebrenica ten opzichte van de andere optie die lange tijd had gegolden, namelijk Zenica, relatief veilig was. Tactisch gezien was dat inderdaad het geval. In Centraal-Bosnië vond op dat moment hevige strijd plaats, in Srebrenica niet. Operationeel gezien was Srebrenica

40 Waarschijnlijk zonder het zelf te weten refereerde Reitsma met zijn later veel geciteerde woorden aan de ‘eervolle en moeilijke taak’, waarvan bijna tachtig jaar tevoren was gesproken toen een Nederlandse vredesmissie in een ander deel van de Balkan, in Albanië, werd volbracht en daar de Nederlandse luitenant-kolonel Lodewijk Thomson was gesneuveld. De journalist Doe Hans geciteerd in: Marcel Broersma, ‘De held van Durazzo’,

Historisch Nieuwsblad, september 2000, p. 45.

41 BLS. Verkenningparty I, Fax DOKL aan CDS d.t.v. SCOCIs (bgen Kolsteren), 02/12/93, 0040.

42 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, pp. 63-64.

43 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 63.

44 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 64.

echter onveilig, omdat de VRS de aanvoerlijnen beheerste, waardoor het bevoorrading en troepenrotaties op elk moment dat de Bosnisch-Servische militairen uitkwam kon staken.

‘Op de een of andere manier’ heeft de fax van Reitsma Van der Vlis nooit bereikt, maar is hij rechtstreeks naar de minister gegaan, waarna de chef-defensiestaf te horen kreeg dat de minister een snelle reactie van hem wilde.⁴⁵ Nog diezelfde dag, 2 december, liet Van der Vlis aan minister Ter Beek weten dat ook Couzy en hij voor stationering van Dutchbat in Srebrenica en Žepa de kwalificatie ‘een eervolle, niet eenvoudige, maar wel uitvoerbare opdracht’ voor hun rekening durfden te nemen. Van der Vlis kon er aan toevoegen dat het in Srebrenica en Žepa ‘al enige tijd betrekkelijk rustig’ was.⁴⁶

Op of rond 2 december maakte brigadegeneraal Bastiaans in een telefoongesprek met de souschef Operatiën of het hoofd van de Crisisstaf bezwaar tegen ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica wegens de moeilijkheden die het Canadese bataljon daar had ondervonden.⁴⁷ Het bericht heeft minister Ter Beek niet bereikt. Hij heeft in die tijd geen enkele reserve gehoord ‘van wie dan ook’ tegen uitzending naar Srebrenica. Ook Van Bouwdijk Bastiaanse zei na terugkeer in Nederland geen kritische reacties te hebben gehoord op de locatiekeuze. Er werd volgens hem wel veel over het probleem van de aanvoerlijnen gesproken, maar verder ging iedereen over tot de orde van de dag. Er was namelijk nog maar weinig tijd om de uitzending voor te bereiden.⁴⁸ Het hoofd Inlichtingen en Veiligheid van de landmacht, kolonel Bosch, herinnerde zich dat hij en zijn medewerkers kaarten van het gebied onder ogen kregen en ‘dat we met elkaar hebben geconstateerd dat het moeilijke gebieden zijn. Maar dat op zich is niet vreemd. Want in Joegoslavië zijn geen gemakkelijke gebieden.’⁴⁹

Op 2 december belde Ter Beek met Lubbers, Kok en Kooijmans over de inzet in Srebrenica en Žepa. Zij gingen akkoord.⁵⁰ Nadat de ministerraad dat ook had gedaan,⁵¹ werd op 3 december in een brief aan de Kamer mededeling gedaan van het gebied van inzet. Daarin schreef de regering dat oorspronkelijk het Scandinavische bataljon deels in Tuzla, deels in Srebrenica zou worden gestationeerd. Er werd echter veel belang gehecht aan de heropening van het vliegveld van Tuzla. De internationale gemeenschap drong al geruime tijd aan op openstelling van dat vliegveld ten behoeve van de aanvoer van goederen, omdat zich anders een ‘humanitaire ramp’ zou voltrekken in Tuzla en de drie oostelijke enclaves.⁵² De Bosnische Serven weigerden echter de openstelling toe te staan, omdat zij vreesden dat Tuzla zou worden gebruikt voor wapenaanvoer ten behoeve van de Moslims.⁵³ Bovendien wilde Briquemont de *Safe Areas* Srebrenica en Goražde laten beveiligen door hetzelfde bataljon.

45 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting A.K. van der Vlis, p. 56.

46 DOKL/OZ. Van der Vlis aan Ter Beek en Frinking, 02/12/93, nr. S93/061/3990.

47 Interview G.L.M. Bastiaans, 20/11/00; Bastiaans aan NIOD, 12/12/00.

48 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

49 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99.

50 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

51 Geobjectiverde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 03/12/93; BLS. Verkenningparty I, fax CSKL aan LO DB G3 Plans BH Command Kiseljak, maj. Soesbergen, 04/12/93, 2045.

52 ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 70/93, 15/12/93; 71/93, 21/12/93.

53 ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 71/93, 21/12/93; DCBC, 2128, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 03/94, 14/01/94; 2127, 04/94, 18/01/94; 2125, 06/94, 31/01/94; 2123, 08/94, 09/02/94; 2121, 10/94, 15/02/94; 2118, 13/94, 25/02/94; 2117, 14/94, 17/03/94.

Tegen die achtergrond was het plan gerezen het Nederlandse bataljon te stationeren in Srebrenica en Žepa. De logistieke en medische ondersteuning van de Nederlandse VN-militairen in de enclaves Srebrenica en Žepa vergde, volgens de regering, goede voorbereiding: ‘overigens kan daarbij gebruik worden gemaakt van de kennis en ervaring die eerder ter plaatse is opgedaan door Canadese en Oekraïense militairen’⁵⁴ Op last van Van Eenennaam zou uit het concept een passage zijn geschrappt waarin melding werd gemaakt van de aanwezigheid van zware wapens van de VRS rond Srebrenica.⁵⁵ Het bekend worden van de locaties Srebrenica en Žepa trok in Nederland overigens weinig aandacht en leidde zeker niet tot kritiek.

De verkenning

Nadat bekend geworden was dat Srebrenica en Žepa het gebied van inzet zouden zijn, kreeg een deel van de Nederlandse verkenningsparty op 3 december in Visoko ‘een goedverzorgde briefing’ van de commandant van het Canadese bataljon over de situatie in Srebrenica, die ‘bijna al onze kernvragen’ beantwoordde, over de strijdende partijen en hun bewapening, de bestandsschendingen (honderdvijftig tot vierhonderd per dag), de observatieposten, de militaire waarnemers van de VN en de civiele VN-politie in het gebied, de demilitarisatie, de (omstreden) enclavegrenzen en de moeizame bevoorrading.⁵⁶ De Nederlandse verkenners kregen te horen dat de Canadese bataljonscommandant slechts eenmaal toestemming van de VRS had gekregen om zijn compagnie in Srebrenica op te zoeken.⁵⁷ Via de *operations room* konden de Nederlanders ook nog even contact hebben met de compagnie in Srebrenica. Volgens Reitsma was er zelfs sprake van ‘een voortdurende uitwisseling met de Canadezen over de feitelijke situatie in Srebrenica’.⁵⁸

Van een contact tussen de Nederlandse en Canadese autoriteiten in Ottawa voorafgaand aan de ontplooiing van Dutchbat omtrent het gebied van inzet is echter geen spoor aangetroffen.⁵⁹ Volgens Canadese autoriteiten is zo’n contact er ook nooit geweest. Noch op diplomatiek noch op militair niveau consulteerde de Nederlandse regering de autoriteiten in Ottawa of de Canadese ambassade in Den Haag.⁶⁰ Het uitblijven van contact met de Canadezen over de inzet in Srebrenica is ook opvallend doordat in het verleden de Canadese regering op diplomatiek niveau regelmatig informatie had verschaft aan de Nederlandse regering over de Canadese visie op zowel de ontwikkelingen rond UNPROFOR in Kroatië en Bosnië-Herzegovina als de Canadese inzet. Dit geschiedde of via het Canadese *Department of National Defence* aan de Nederlandse militaire attaché in Ottawa of vanuit de

54 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 I 81, nr. 66, p. 2.

55 Interview J.Th. Hoekema, 05/03/98.

56 Jellema, *First-in*, pp. 69-70; interview F.J.A. Pollé, 08/03/00.

57 Interview Chr. Vermeulen, 09/06/00.

58 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 47. Zie ook BLS. Verkennings-

party II, Fax C.H.P. Vermeulen, C-DB, lkol der grenadiers, 11 INFBAT LUMBL GG (APC)/DUTCHBAT, aan BLS t.a.v. Crisisstaf, ‘Verkenningrapport Srebrenica en Žepa’, 001, 12-12-93, incl. bijlage Sitrep Srebrenica.

59 Interview Th. Quiggin, 26/03/99.

60 Interviews A. Hywarren en T. Sparling, 12/11/99.

Canadese ambassade in Den Haag aan ambtenaren van Buitenlandse Zaken.⁶¹ Illustratief voor het gebrek aan pogingen navraag te doen naar de Canadese ervaringen was dat, toen de Canadese premier Chrétien in de marge van de NAVO-top in Brussel op 10 januari 1994 Lubbers aanschoot en vroeg of het Nederlandse luchtmobiele bataljon naar Srebrenica of naar Žepa ging, de premier en zijn raadadviseur Merckelbach het niet wisten en dit moesten navragen in Den Haag.⁶² Het werd Lubbers in elk geval duidelijk dat de Canadese premier opgelucht was dat de versleten Canadese troepen spoedig Srebrenica zouden kunnen verlaten, naar hij had begrepen dankzij de vervanging van Nederlandse troepen. Eenzelfde indruk kreeg de Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO Veenendaal van zijn Canadese collega.⁶³ Geen wonder; de secretaris-generaal van het Canadese ministerie van Defensie Bob Fowler had in die tijd nachtmerries dat de VRS de enclave onder de voet zou lopen.⁶⁴ De ervaringen van de Canadezen in de enclave kwamen tussen Chrétien en Lubbers echter verder niet ter sprake. De Nederlandse premier meende ook geen aanleiding te hebben daarnaar te vragen. Hij was juist zeer tevreden met de robuuste opstelling van de NAVO, die nog eens de besluiten van 2 en 9 augustus 1993 over de mogelijkheid van *air strikes* ten behoeve van de *Safe Areas* bevestigde en daarbij uitdrukkelijk verwees naar de aflossing van het Canadese bataljon door Nederlandse militairen, waarvoor de VRS nog steeds beletselen opwierp.⁶⁵ In diezelfde tijd merkte de Nederlandse militaire adviseur bij de Permanente Vertegenwoordiging in New York, kolonel Van Veen, eveneens opluchting bij zijn Canadese collega over het vertrek uit Srebrenica. Die Canadese opluchting hoefde volgens Van Veen echter niet tot Nederlandse verontrusting te leiden. De Canadezen hadden in Srebrenica namelijk met een compagnie gezeten, terwijl de Nederlanders met een bataljon kwamen. ‘Dat was natuurlijk in ieder geval wat realistischer (...) dan wat zij daar hadden. Dat was helemaal flauwekul.’⁶⁶

Ook de MID deed geen navraag bij de Canadese zusterdienst naar de omstandigheden in en rond Srebrenica.⁶⁷ Volgens minister Ter Beek speelde de MID trouwens in het geheel ‘geen expliciete rol’ bij het besluit over de concrete locatie.⁶⁸ Wél verzamelde de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de landmacht informatie over het terrein en de strijdende partijen, toen het gebied van inzet eenmaal bekend was, en gaf deze door aan de Crisisstaf.⁶⁹ Het advies van deze afdeling over zowel het gebied van inzet als de bewapening zou volgens één betrokkene negatief zijn geweest.⁷⁰

De behoefte bij de militairen om in Ottawa navraag te doen was ook gering doordat de belangrijkste parameters voor het verblijf in de enclave Srebrenica bekend waren. Het was een relatief rustig gebied waarvan de aanvoerwegen werden beheerst door de Serven, die

61 Zie bijv. ABZ, PVNY. Van den Broek 395 aan PV New York, 28/11/91; 00142; ABZ, DPV/ARA/00155. Van den Broek 44 aan ambassade Ottawa, 22/10/92; ABZ, DPV/ARA/00142. Walkate 155 aan Van den Broek, 22/10/92; ABZ, 999.241, Joegoslavië, No Fly Zone, deel II. Memorandum van DAV aan plv. DAV, 23/02/93 nr. DAV/MS-93/034; ABZ, PVNAVO. De Vos van Steenwijk 35 aan Kooijmans, 29/03/93.

62 Interview J.P.M.H. Merckelbach, 25/02/00.

63 Interview L.W. Veenendaal, 17/08/00.

64 Interview N. Biegman, 03/07/00.

65 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/99.

66 Interview R. van Veen, 16/08/00.

67 MID aan NIOD, 01/98, File: RIOD:Doc, re Onderzoek RIOD naar Srebrenica, de vragenlijst aan de MID, Stg Confidentieel; interview J.M.J. Bosch, 10/05/99.

68 Interview R.L. ter Beek, 13/01/00. Identieke informatie in interview H.J. Vandeweyer, 19/01/98.

69 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99.

70 Vertrouwelijk vraaggesprek (36).

konden chicaneren.⁷¹ De inzet van Dutchbat aldaar berustte eerder op politieke dan militaire overwegingen. Bovendien heerste bij grote delen van de landmacht het idee dat de Nederlanders met een bataljon gemakkelijk moesten kunnen doen wat de Canadezen met een compagnie hadden gedaan.⁷² Volgens Van Bouwdijk Bastiaanse kregen de Nederlandse autoriteiten, nadat bekend was geworden dat Srebrenica het gebied van inzet zou worden, van de Nederlandse majoor Peersman, die bij *Bosnia Herzegovina Command* zat, wel de Canadese *sitraps* uit Srebrenica door.⁷³ Daar zijn echter geen sporen van aangetroffen in Nederlandse archieven.

Nauwelijks was het gebied van inzet bekend geworden of een aantal problemen werd zichtbaar. Op 6 december berichtte luitenant-kolonel Van Hoorn Alkema vanuit het hoofdkwartier van *Bosnia Herzegovina Command* aan de landmacht dat de bijna voortdurende weigering van de Serven ten aanzien van bevoorradingskonvoeien het hoofdkwartier grote zorgen baarde. Hij wees erop dat dit wellicht het voorland was van Dutchbat.⁷⁴ Majoor P. Madern, die deelnam aan het logistieke deel van de verkenningsparty onder Lemmen, liet half december weten dat de enig mogelijke route voor aanvoer en bevoorrading van Srebrenica uit Split naar het noorden liep, over Servisch grondgebied. Hij wees erop dat de logistieke ondersteuning van de eenheden in Srebrenica en Žepa daardoor ‘uiterst kwetsbaar’, ‘zo niet onmogelijk’ was bij tegenwerking van Bosnisch-Servische zijde.⁷⁵

Srebrenica en Žepa bleken bovendien geenszins het aaneengesloten gebied te vormen waarover Cot had gesproken. Hemelsbreed leken de twee gebieden niet ver uit elkaar te liggen, maar voor transport moest een weg van 210 kilometer worden afgelegd.⁷⁶ Een volgende verkenningsparty deed er op 29 januari 1994 8½ uur over om langs deze route (via Zvornik, Vlasenica en Han Pijesak) Žepa te bereiken. Een snelle afvoer van gewonden was evenmin te garanderen.⁷⁷

Als voorbode van de moeilijkheden waarmee Dutchbat zou worden geconfronteerd, weigerde de VRS de verkenningsparty toe te laten.⁷⁸ Het was een teken dat het met de bewegingsvrijheid kennelijk niet zo goed gesteld was als de overeenkomst van 29 november deed vermoeden.⁷⁹ De weigering van de VRS zou volgens Bokhoven zijn voortgevloeid uit

71 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

72 Interviews A.L. ter Beek, 01/12/99 en J.-W. Brinkman, 11/10/99; NIOD, Coll. Kreemers. Interview H.A. Couzy, 21/04/95; Ter Beek, *Ma-noeuvreren*, p. 212.

73 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

74 BLS. Verkenningsparty I, Fax HQ BH Command Kiseljak NLSNO (lkol Van Hoorn Alkema) aan Sitcen KL, 06/12/93, 1000.

75 BLS. Verkenningsparty II, ‘Verslag dienstreis verkenning in Bosnië Herzegovina t.b.v. Dutchbat’ van majoor P. Madern, G4-Uitvoering, KL-Crisis-staf Ochtendblad, z.d.

76 BLS. Verkenningsparty II, Fax C.H.P. Vermeulen, C-DB, lkol der grenadiers, 11 INFBAT LUMBL GG (APC)/DUTCHBAT, aan BLS t.a.v. Crisisstaf, ‘Verkeningsrapport Srebrenica en Žepa’, 001, 12-12-93, bijlage Sitrep Žepa.

77 BLS. Verkenningsparty II, Fax C.H.P. Vermeulen, C-DB, lkol der grenadiers, 11 INFBAT LUMBL GG (APC)/DUTCHBAT, aan BLS t.a.v. Crisisstaf, ‘Verkeningsrapport Srebrenica en Žepa’, 001, 12-12-93, bijlage sitrep Srebrenica.

78 BLS. Verkenningsparty I, fax Van Bouwdijk Bastiaanse (CS KL) aan G3 Plans/LO Dutchbat (maj Soesbergen) met afschrift aan NL contingentscommandant, 07/12/93, 1030; Fax Maj. Soesbergen aan lkol Van Bouwdijk Bastiaanse, 07/12/93, 2230; Kolsteren aan Briquemont, bijlage bij fax majoor Govaarts (DCBC) aan kol Bokhoven, 09/12/93, 1855; BLS. Verkenningsparty II, ‘Verslag dienstreis verkenning in Bosnië Herzegovina t.b.v. Dutchbat’ van majoor P. Madern, G4-Uitvoering, KL-Crisisstaf Ochtendblad, z.d.

79 BLS. Verkenningsparty I, Fax Bokhoven aan maj. Soesbergen, 07/12/93, 1051.

irritatie over het feit dat het Bosnisch-Servische leger niet op de hoogte was gesteld over de voorgenomen stationering en de taken van het Nederlandse bataljon in beide enclaves.⁸⁰ Volgens een lid van de Bosnisch-Servische regering zou bij haar de vrees hebben bestaan dat het Canadese bataljon bij de rotatie zijn wapens in de enclave zou achterlaten, waarna zij in handen van de Moslim-strijders zouden vallen.⁸¹ Omdat verder wachten geen zin leek te hebben, wilde de party terugkeren naar Nederland en zij was al onderweg, in Gornji Vakuf, toen zij opdracht kreeg van de Haagse Crisisstaf om terug te keren om druk te blijven uitoefenen. Een deel van de party, onder wie de commandant kolonel Lemmen, keerde echter wel op 10 december terug naar Nederland. Op 16 december kreeg ten slotte de rest van de party opdracht terug te keren, zonder dat zij Srebrenica of Žepa had gezien.

Kennis omtrent Srebrenica

In hoofdstuk 13 bleek al dat Srebrenica voor de oplettende televisiekijker en krantenlezer in Nederland geen onbekend begrip was. Maar wat wisten de defensiestaf en de landmacht daar meer specifiek over? Dat was niet zoveel. Bijna vijf maanden na het uitbreken van de vijandelijkheden in Bosnië wist de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de landmacht weinig over het oorlogsgebied. Op 26 augustus 1992 ontving de Nederlandse VN-waarnemer Gerard van Wondergem in Sarajevo een fax waarin stond:

(...) de informatiepositie van de Koninklijke Landmacht is zeer matig: tot op heden is er nauwelijks contact met UNPROFOR. Dit was hinderlijk in de periode dat de afdeling Inlichtingen en Veiligheid informatieve briefings e.d. hield ter voorbereiding op uitzending, maar is met de nieuwe situatie waarin de besluitvormingprocessen worden uitgevoerd, zeer storend.⁸²

De Nederlandse Officierenvereniging had in het najaar, na een bezoek van een delegatie van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen aan het verbindingsbataljon, al gesteld dat voor een loyale uitvoering van een uitzendingsbesluit vereist was dat de Crisisstaf en de vaste Kamercommissie voor Defensie beschikten over situatierapporten van de militaire waarnemers ter plekke.⁸³ Van de ervaringen die Nederlandse militaire waarnemers hadden opgedaan, ook in Srebrenica en Žepa, werd in Nederland geen gebruik gemaakt. *Debriefing* van de militaire waarnemers die Nederland aan de VN beschikbaar had gesteld, was indertijd geen gewoonte. De Landmacht bleek niet eens te beschikken over een gegevensbestand van de standplaatsen van Nederlandse UNMO's.⁸⁴ Pas nadat in oktober 1992 een dertigtal cursisten van het Centrum voor Vredesvraagstukken, dat opleidingen verzorgde voor VN-waarnemers, zelf een teruggekeerde waarnemer had uitgenodigd om te vertellen over zijn ervaringen, werden zulke bezoeken een vast onderdeel van het opleidingsprogramma van

80 BLS. Verkenningsparty I, Fax Milovanović aan UNPROCOR Command Kiseljk, 8-12-93; Verkenningsparty II, Fax C.H.P. Vermeulen, C-DB, lkol der grenadiers, 11 INFBAT LUMBL GG.

81 Interview M. Toholj, 14/12/99.

82 Van Wondergem, 'Je komt', p. 114; Paul Ruigrok, 'Den Haag wist van niets, maar de onder-officieren móésten terug', *Vrij Nederland*, 30/10/93, pp. 10-12. De fax zelf of een afschrift

daarvan kon niet worden teruggevonden bij de MID.

83 'Belangenverenigingen bezoeken "UNPROFOR"', *Carré* 15(1992)12, p. 30.

84 Interview J. Zoutendijk, 06/04/01; W.A.M. van Dijk, 'Nogmaals: Karremans en Dutchbat', *Carré* 18 (1995) 11, p. 20. Zie ook de klacht van teruggekeerd VN-waarnemer luchtmachtmajoor J. Brinkhof in: Eric Vrijzen, 'Een massale invasie is onbegonnen werk', *Elsevier*, 09/01/93.

het centrum.⁸⁵ Een van de toenmalige cursisten, kapitein Harold Jacobs, schreef na afloop van zijn verblijf in voormalig Joegoslavië in het voorjaar van 1993 op basis van zijn ervaringen een *hand-out*, die aan aankomende UNMO's werd uitgereikt.⁸⁶ Gerard van Wondergem, die in de tweede helft van 1992 als VN-waarnemer werkzaam was in Sarajevo en Kroatië, werd op 1 maart 1993 bij de Crisisstaf van de Landmacht aangesteld om een bijdrage te leveren aan een toekomstige opleiding van waarnemers en ander individueel uit te zenden personeel. De UNMO kolonel der Marechaussee W.A.M. van Dijk, die indertijd betrokken was geweest bij de finalisering van de wapenstilstandsovereenkomst rond Žepa, zou eind 1993 in een briefing op het ministerie van Defensie wel waarschuwen tegen ontplooiing in de oostelijke enclaves.⁸⁷ Van Dijk, die tevens vice-voorzitter was van de Nederlandse Officierenvereniging, had in het verenigingsblad *Carré* al eerder bericht over zijn ervaringen met Žepa, een conglomeraat van enkele dorpjes in een dal, met een totale oppervlakte van ongeveer honderd vierkante kilometer, dat minder bekend was bij het Nederlandse publiek dan Srebrenica. Hij had de verwoestingen beschreven die kort voor zijn bezoek in mei 1993 in Žepa waren aangericht door Servische artilleriebeschietingen, alsmede de deplorabele hygiënische omstandigheden van de bevolking, die grotendeels in de bossen bivakkeerde in holen en hutten van takken en plagen. Aan de andere kant had hij geconstateerd dat er in Žepa, dankzij de Amerikaanse voedseldroppings, geen sprake was van ondervoeding en dat de Moslim-militairen er gedisciplineerd optraden, met eerbiediging van mensenrechten. Toen het Oekraïense bataljon, dat kort na de komst van Van Dijk was gearriveerd, een week ter plaatse was, was een deel van de bevolking teruggekeerd in de huizen, die zo goed als het ging weer bewoonbaar waren gemaakt. Van Dijk had tevens uitvoerig beschreven hoe er van de demilitarisatie van de zone niets terecht was gekomen, mede doordat voortdurend Servische geweervuur en enkele mortiergranaten de Moslims een onveilig gevoel bleven bezorgen.⁸⁸

Ook majoor Dekker, die verantwoordelijk was geweest voor Operatiën bij *Bosnia Herzegovina Command*, gaf tijdens een briefing bij de inlichtingensectie van de Luchtmobiele Brigade op 15 november aan dat ontplooiing van het Nederlandse bataljon in Srebrenica en Žepa 'minder wenselijk' zou zijn. Het grote nadeel van de enclaves was dat ze moeilijk bereikbaar waren. In Srebrenica was nog steeds sprake van een confrontatielijn.⁸⁹

De MID maakte in haar regelmatige overzichten van de ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië geen bijzondere vermelding van potentiële gebieden van inzet. Ook nadat was komen vast te staan dat Srebrenica en Žepa het gebied van inzet zouden worden, gebeurde dat niet. Incidenteel kwam informatie over die gebieden wel voor, naast en tussen allerlei andere gegevens. Zo viel in een rapportage van 7 december te lezen dat de MID een militaire aanval van de Serven op Srebrenica onwaarschijnlijk achtte wegens het VN-stempel van 'beveiligd gebied'. De Bosnische Serven zouden daarom bereid zijn tot een ruil met een deel van Sarajevo. De MID verwachtte echter niet dat Izetbegović op dat aanbod zou ingaan, 'niet in de laatste plaats omdat de "beveiligde gebieden" de internationale (militaire) be-

85 Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

86 Sie LL. Operaties BLS, hand-out t.b.v. VN-waarnemers.

87 Both, *Indifference*, p. 185.

88 W.A.M. van Dijk, 'UNMO-actie naar Žepa',

Carré 16 (1993) 7/8, pp. 20-25.

89 BLS. Luchtmobiele Brigade, Sectie 2 van 11e Lumblbrig, Aantekeningen gesprek met majoor Dekker, 15/11/93.

trokkenheid bij het conflict in Bosnië-Herzegovina garanderen.⁹⁰ Hij kon zelfs hopen buitenlandse militaire interventie uit te lokken, door de voortdurende belegering van Srebrenica en Žepa propagandistisch uit te buiten, aldus de MID, en bovendien zou Izetbegović niet bereid zijn de toegang tot de Drina op te geven.⁹¹

Van een aparte door de MID uitgevoerde risicoanalyse inzake Srebrenica en Žepa als inzetgebied was geen sprake. Minister Ter Beek: ‘Er was geen zelfstandig advies. Nooit een zelfstandig advies van de MID. Nogmaals, er waren wel van die rapportjes⁹².⁹³ Omgekeerd werd de MID ook nooit om een risicoanalyse gevraagd.⁹⁴ De MID verklaarde op de vraag of de dienst voorafgaand aan de uitzending van Dutchbat een risicoanalyse had opgesteld aan het NIOD:

Op basis van de beschikbare informatie, met name een afweging van de militaire krachtsverhoudingen ter plaatse, kon de veiligheidsomgeving worden beschreven, waaruit kon worden geconcludeerd dat de enclave vanuit militaire optiek onverdedigbaar was.⁹⁵

Uit niets is gebleken dat de hogere regionen van deze conclusie in kennis zijn gesteld.

Op 14 december bezocht minister Kooijmans Sarajevo. Hij wilde onder meer de Bosnische regering bewegen met minder grondgebied genoegen te nemen bij het vredesoverleg. Dat was onderdeel van een afspraak die hij met zijn Duitse collega Kinkel had gemaakt, om bij te dragen aan de realisering van een vredesovereenkomst.⁹⁶ Ook had Kooijmans er behoefte aan zich rechtstreeks te laten voorlichten door president Izetbegović en premier Silajdžić over de kansen op zo’n akkoord.⁹⁷ De Bosnische gesprekspartners waren negatief over de vredeskansen, gezien de onwil van de Bosnische-Serven om de door Sarajevo verlangde territoriale concessies te doen. Bovendien wilden de Bosnische Moslims hetzij een verbinding tussen de drie oostelijke enclaves en Sarajevo, hetzij een verbinding van Žepa en Srebrenica met Tuzla. Veel wijzer werd Kooijmans niet, want de week daarna zou er overleg in Brussel plaatsvinden en daarom hield de Bosnische regering de kaarten tegen de borst. Volgens Kooijmans is er tijdens dit bezoek nauwelijks gesproken over de stationering van Dutchbat in Srebrenica.⁹⁸ Na afloop van zijn gesprek met Silajdžić was er in de vestibule van het regeringsgebouw een kleine persconferentie. Daarbij maakte Silajdžić de opmerking dat als er één land was dat zich na afloop van de Bosnische oorlog niet hoefde te schamen het Nederland was.⁹⁹

Zorgen wegens het gebrek aan toegang tot de enclaves

Op het ministerie van Kooijmans was intussen bezorgdheid ontstaan doordat de Nederlandse verkenningsparty geen toegang had gekregen tot Srebrenica en Žepa. Men had zich wel gerealiseerd dat een eenheid in een enclave afhankelijk zou zijn van de welwillendheid van de VRS, maar was toch geschrokken na het eerste voorproefje van wat Dutchbat te

90 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 68/93, 07/12/93.

91 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 03/94, 14/01/94.

92 De *intelligence summaries of intsums*.

93 Interview Ter Beek, 13/01/00.

94 Interview P. Kok, 07/06/00.

95 MID aan NIOD, 01/98, File: RIOD: Doc, re

Onderzoek RIOD naar Srebrenica, de vragenlijst aan de MID, Stg Confidentieel.

96 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

97 Voor het verslag van Kooijmans, zie: TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 68.

98 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

99 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

wachten stond.¹⁰⁰ De dag nadat Kooijmans had gesproken met Izetbegović en Silajdžić stuurde hij een telegram aan de Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Biegman, waarin hij hem op de hoogte bracht van de weigering van de VRS om de verkenningsparty door te laten. Zonder verkenning, zo schreef de minister, zou de voorgenomen ontplooiing in januari 1994 niet volgens plan kunnen verlopen. Op 7 december, aldus Kooijmans, had de chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, brigadegeneraal Hayes, hierover gesproken met de chef-staf van de VRS, M. Milovanović. Daarbij was toestemming toegezegd, maar hieraan was geen gevolg gegeven. Een onderhoud tussen Briquemont en Mladić, waarin dit onderwerp eveneens aan de orde zou komen, was intussen verschillende malen afgezegd door de Bosnisch-Servische legerleider. Milovanović beriep zich intussen op hogere politieke autoriteiten. Omdat de Bosnische Serven geen baat hadden bij sterke een VN-presentie, kon toelating van de party volgens Kooijmans wel eens lang gaan duren, 'zo de verkenningseenheid ooit zal worden toegelaten'. Van der Vlis had volgens Kooijmans inmiddels, op 7 december, de zorgen over de ontstane situatie kenbaar gemaakt aan Briquemont. Kooijmans vroeg Biegman ook het VN-secretariaat in kennis te stellen van de bezorgdheid van de Nederlandse regering. De minister riep bij Biegman in de herinnering dat Nederland een voorkeur had gehad voor ontplooiing in Centraal-Bosnië en stelde dat er nu twee opties mogelijk waren. Óf de VN hield vast aan inzet van Dutchbat in Srebrenica en Žepa, maar die zou dan aanzienlijk vertraging kunnen oplopen óf het Nederlandse bataljon zou een nieuw gebied toegewezen krijgen, van waar het eventueel later nog zou kunnen worden verplaatst naar de *Safe Areas*. Biegman moest deze zaak aansnijden bij het VN-secretariaat.¹⁰¹ De Nederlandse regering zal met deze stap geen beste beurt hebben gemaakt bij het VN-secretariaat. Al bij de eerste moeilijkheid probeerde zij af te komen van het toegewezen gebied van inzet. Niettemin beloofde Annan de kwestie voor te leggen aan de Veiligheidsraad.¹⁰² Hij kwam hier echter op terug, op verzoek van Stoltenberg, die bang was dat de bemoeienis van de Veiligheidsraad met de ontplooiing de besprekingen over een Kerstbestand zou doorkruisen. Annan zei dat er intussen van uitgegaan werd dat Dutchbat voorlopig eerst in Centraal-Bosnië zou ontplooiën, in afwachting van inzet in de *Safe Areas*.¹⁰³

Op 21 december deelde staatssecretaris Frinking in mondeling overleg met de vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie mee dat hij rekening hield met de mogelijkheid van ontplooiing van Dutchbat op een andere locatie.¹⁰⁴ Van Traa uitte bij deze gelegenheid twijfels over de vraag of de inzet van Dutchbat in Srebrenica en Žepa 'efficiënt zal blijken te zijn'. Hij kon zich niet bij voorbaat neerleggen bij handhaving van de positionering van het Nederlandse bataljon in Srebrenica en Žepa, wanneer dit een andere inhoud zou krijgen als gevolg van een vredesakkoord. Hij wilde verder duidelijkheid over een krantenbericht waaruit bleek dat UNPROFOR niet bereid zijn zich schrap te zetten tegen de Serven voor de *Safe Areas* Srebrenica en Žepa.¹⁰⁵ Blauw was vooral geïnteresseerd in de logistieke verbindingen van Žepa en Srebrenica.¹⁰⁶ Volgens verslaggevers, die bij het overleg aanwezig

100 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

101 BLS. Verkenningsparty I, Kooijmans 540 aan PV NY, 15/12/93.

102 DDI/DEU/05275. Biegman 1656 aan Kooijmans, 17/12/93.

103 DPV/ARA/02016. Biegman 1665 aan Kooijmans, 21/12/93; TCBU, *Vertrekpunt* I, p. 148.

104 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 73, p. 7.

105 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 73, p. 2.

106 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 73, p. 2.

waren, zei Frinking zelfs dat uitzending naar Oost-Bosnië van de baan was. Cot zou volgens de media na een tweedaags bezoek aan Belgrado, waar hij met de autoriteiten onder meer had gesproken over de stationering van de Nederlandse troepen, in een verklaring hebben gezegd dat het luchtmobiele bataljon ‘een welkome versterking’ was voor Centraal-Bosnië. *Het Parool* voegde daaraan toe dat in dat gebied de voorafgaande dagen de zwaarste gevechten van de afgelopen maanden hadden plaatsgevonden, waarbij tientallen doden waren gevallen.¹⁰⁷ Briquemont liet echter eind december weten dat, ondanks de opstelling van de Bosnisch-Servische autoriteiten, uitsluitend Srebrenica en Žepa in aanmerking kwamen voor ontplooiing door Dutchbat. Hij zou hierover contact opnemen met Karadžić en op 12 januari 1994 met de bevelhebbers van de VRS en ABiH.¹⁰⁸

Begin januari werd de stationering van Dutchbat in Srebrenica en Žepa met twee tot drie weken uitgesteld. In beginsel, zo liet de VN weten, was er de mogelijkheid van stationering in Centraal-Bosnië, waarna Dutchbat eventueel later in de enclaves zou worden gestationeerd, maar zij hield vooralsnog vast aan plaatsing in de Oost-Bosnische enclaves.¹⁰⁹ Het probleem had ook de aandacht van koningin Beatrix. Tijdens de Nieuwjaarsreceptie in het Paleis op de Dam vroeg zij aan generaal Brinkman, commandant van de Luchtmobiele Brigade, doelend op zijn manschappen: ‘Bent u nu nog niet weg?’¹¹⁰

Onder de dreiging van NAVO-luchtacties als er geen Canadees-Nederlandse rotatie zou kunnen plaatsvinden, kreeg Akashi op 10, 13 en 19 januari de instemming met ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica, van, achtereenvolgens, Milošević, Karadžić en Mladić. De VN wilde nu een snel vertrek van de verkenningsparty als ‘demonstratief gebaar’, om aan de Bosnisch-Servische autoriteiten duidelijk te maken dat het UNPROFOR ernst was met de ontplooiing van Dutchbat.¹¹¹ Op 21 januari 1994 vertrok een tweede verkenningsparty. Zij stond onder bevel van majoor H.M. Peek (S3-Infbat). Deze party bereikte vier dagen later Srebrenica en bezocht twee weken daarna ook Žepa.¹¹²

107 ‘Nederlandse troepen toch naar Bosnië’, *Het Parool*, 23/12/93. Zie ook ‘Brigade gaat niet naar Oost-Bosnië’, *NRC Handelsblad*, 21/11/93; ‘Frinking bevestigt uitstel van VN-missie’, *NRC Handelsblad*, 22/12/93; ‘Locatie en vertrek van Luchtmobiele Brigade naar Bosnië onzeker’, *ANP*, 21/12/93, 18:22 uur; ‘UNPROFOR-commandant: luchtmobiele brigade hard nodig in Bosnië’, *ANP*, 22/12/93, 16:24 uur.

108 ABZ, DDI/DEU/05275. Kooijmans aan PVNY, 31/12/93, celer 553; BLS. BZ (red: Van

Stegeren; vaststelling DGPZ) aan PVNY, 31/12/93. Zie ook TCBU, *Vertretpunt I*, p. 148.

109 ABZ, DIE/2001/00023. Memorandum van wnd. DEU aan AP e.a., 07/01/94, nr. 012/94, conclusies van het coördinatieoverleg van Buitenlandse Zaken van 05/01/94.

110 Interview J.-W. Brinkman, 11/10/99.

111 BLS. Verkenningsparty II, D’Ansembourg 044 (PVNY) aan BZ, 17/01/94.

112 Zie verder deel II, hoofdstuk 5.

2. De zwaarte van de bewapening: .50 of 25 mm?

To be respected, we must be strong.¹¹³

Toujours est-il que cet angélisme pervers – oubliant les principes élémentaires qui appellent à montrer sa force pur ne pas avoir à s'en servir – régnait non seulement à New York mais chez la plupart des exécutants.¹¹⁴

Bij de beslissing over de uitzending hoorde ook de vraag over de zwaarte van de bewapening.

Het bataljon werd uitgezonden als een lichte infanterie-eenheid met enkele extra middelen. Het zou worden voorzien van een aantal zware wapens, zoals negen TOW-antitankwapens op een affuit met een dracht van ongeveer drie kilometer, 27 Dragon antitankwapens met een dracht van ongeveer duizend meter en negen 81 mm mortieren met een dracht van zo'n 3500 meter. Tot de extra middelen behoorden ook 49 pantserinfanterievoertuigen met rupsbanden van het type YPR 765, omdat de Luchtmobiele Brigade niet beschikte over organieke beschermingsmiddelen in de vorm van voertuigen. De YPR's zouden dienst doen als beschermende transportmiddelen of *battlefield-taxi's*, dat wil zeggen: zij waren er om het personeel te beschermen tegen scherpschutters en mijnen, maar niet voor tactisch optreden.

De vraag was met welk wapen de YPR's moesten worden uitgerust. De landmacht beschikte over verschillende versies YPR's. Zo waren er uitvoeringen met een TOW-antitankstelsel, met een 25 mm KBA automatisch boordkanon van Oerlikon en met een .50 mitrailleur. Het 25 mm boordkanon was het standaardwapen van voertuigen met een pantserinfanterietaak. De YPR's met een .50-uitrusting waren afkomstig van de voormalige mobilisabele 101e Infanteriebrigade.

Het 25 mm kanon kon tot op een afstand van 1500 meter licht- of ongepantserde voertuigen en militairen in dekking uitschakelen. Daarvoor had de YPR in een standaarduitrusting driehonderd pantserdoorborende patronen aan boord. Het wapen, dat een vuursnelheid van zeshonderd schoten per minuut heeft, was echter kwetsbaar. Onderdelen zouden regelmatig vervangen moeten worden, omdat ze kapot gingen. Als de bevoorrading een probleem zou worden, zouden deze wapens onbruikbaar zijn.

De .50 mitrailleurs van het merk Browning, die al sinds 1950 in gebruik waren bij de Nederlandse strijdkrachten, hadden tegen gronddoelen een maximale effectieve dracht van duizend meter en gebruikten munitie van een halve inch, dus ongeveer 14,5 mm. Het doorborend vermogen van de .50 munitie was aanzienlijk minder dan dat van het 25 mm kanon. Het kon tanks of pantservoertuigen niet doordringen en was eigenlijk alleen geschikt voor gebruik tegen ongedekt oprukkende infanterie. Bij gebruik van lichtspoormunitie was het wapen makkelijk op het doel te geleiden. Bovendien vertoonde de mitrailleur, in tegenstelling tot het boordkanon, zelden of nooit mankementen. Een groot nadeel van de .50 mitrailleurs was echter dat de schutter vrijwel open en bloot zat, terwijl het kanon, dat onderdeel uitmaakte van een torenmechanisme, onder pantser bediend kon worden. Voor de bescherming van de .50-schutter werd daarom een aparte pantserkoepel ontwikkeld, die moeilijk, met mankracht, te draaien was, terwijl de toren van de 25 mm-versie elektrisch

¹¹³ Philippe Morillon, 'The military aspects of field operations', in: Brigitte Stern (ed.), *Opera-*

tions, p. 84.

¹¹⁴ Morillon, *Credo*, p. 137.

draaide.¹¹⁵ Het was een constructie die kolonel Van Bouwdijk Bastiaanse had gezien bij de Denen, tijdens zijn bezoek in september aan Bosnië. Hij had er foto's van gemaakt en, terug in Nederland, gepropageerd dat ook de Nederlandse YPR's van zo'n koepel zouden worden voorzien.¹¹⁶

De beslissing over de zwaarte van de bewapening was in een zeer vroeg stadium genomen, toen nog absoluut niet duidelijk was dat Dutchbat zou worden ingezet in Srebrenica.¹¹⁷ Nadien is die beslissing nooit meer gewijzigd. Op het moment dat nog werd aangenomen dat Dutchbat zou worden ingezet in Centraal-Bosnië voor een gebiedsrol, hakten Van der Vlis, Couzy en de commandant van het Eerste Legerkorps, generaal Schouten, de knoop door in een gesprek.¹¹⁸ Er zijn verschillende verklaringen gegeven voor uitzending van Dutchbat met YPRs met een .50 mitrailleur, in plaats van het 25 mm kanon. Ten eerste was er een opleidingsargument. Ten tweede zou in het aide-mémoire van de VN zijn vastgelegd dat wapens als het 25 mm kanon niet mochten worden ingezet. En ten derde zou de VRS er bezwaar tegen maken.¹¹⁹

Volgens Couzy en Van Bouwdijk Bastiaanse zouden de opleiding en de uitwisselbaarheid van de schutters het doorslaggevende argument zijn geweest. Opleiding op een 25 mm kanon duurde, voor een schutter, vijf tot tien dagen. Opleiding op een .50 was voor iedereen mogelijk en kon binnen één dag gebeuren.¹²⁰ Voor Couzy speelde ook nog mee dat het onderhoud van de 25 mm kanonnen veel aandacht vergde. Bij aanvoerproblemen zouden er wellicht onvoldoende onderdelen zijn.¹²¹ Het onafhankelijke defensietijdschrift *Armex* trok het opleidingsargument in twijfel. Volgens het blad kostte de opleiding tot boordschutter voor het kanon niet veel meer tijd dan die voor de .50 mitrailleur.¹²² Ook luitenant-kolonel J.C. Groeneveld, die indertijd op de Defensiestaf werkte, was niet overtuigd van het opleidingsargument: als chauffeurs apart konden worden opgeleid, waarom zouden er dan ook niet apart schutters voor het boordkanon kunnen worden getraind?¹²³

De tweede reden was dat bij optreden in VN-verband de bewapening licht moest zijn.¹²⁴ Daar valt tegen in te brengen dat de Veiligheidsraad voor UNPROFOR I, naar aanleiding van het Kroatische offensief in enkele plaatsen van de *United Nations Protected Areas* (UNPA's) in januari 1993 en de Servische reactie daarop, al toestond dat het UNPROFOR-personeel zwaarder werd beveiligd dan gebruikelijk was bij VN-vredesoperaties. Op 19 februari 1993 nam de raad resolutie 807 aan, die de secretaris-generaal uitnodigde tot het nemen van 'all appropriate measures to strengthen the security of UNPROFOR [in Kroatië], in particular by providing it with the necessary defensive means'. Slechts voor dat doel werd in de resolutie hoofdstuk VII aangehaald. Resolutie 815 van 30 maart 1993 – dat het

115 BLS. Verkenningparty I, Intern memorandum DOKL/Projectburo Luchtmobiel optreden van H-PBLO/DOKL aan C-11 LMB, 25/08/93; A.H.H. Geeraerts, 'De taxi van Ter Beek', *Armex*, 78(1994)3, pp. 25-26; A. Sebes aan NIOD, 20/06/01.

116 Interviews F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00 en Chr. Vermeulen, 09/06/99.

117 Zie bijv. ook CRST. Notitie Inzet eerste luchtmobiele bataljon van HOZ voor PCDS, z.d., met bijl. Planningsopdracht 'Safe Lion', 24/08/93.

118 Interviews F. van Bouwdijk Bastiaanse,

28/08/00 en H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

119 Vgl. interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

120 Interviews F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00 en H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

121 Interviews H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98 en 04/10/01.

122 A.H.H. Geeraerts, 'De taxi van Ter Beek', *Armex*, 78(1994)3, p. 26.

123 Interview J.C. Groeneveld, 17/02/98.

124 Interview luitenant-kolonel M.C.J. Felix, 06/04/00.

mandaat van UNPROFOR in Kroatië verlengde – gebruikte vrijwel dezelfde bewoordingen: ‘Determined to ensure the security of UNPROFOR and its freedom of movement for all its missions, and to these ends acting under Chapter VII of the Charter of the United Nations (...)’. Boutros-Ghali schreef tegen deze achtergrond in februari 1993 dat landen, die gevraagd hadden om hun eenheden zwaarder te mogen uitrusten, dit mochten, zolang het maar mogelijk bleef tegenover de strijdende partijen uit te leggen dat de zwaardere bewapening bedoeld was voor zelfbescherming.¹²⁵

Met richtlijnen van de VN was in Bosnië overigens vanaf het begin de hand gelicht door de troepenleverende landen. Zo gaf de VN oorspronkelijk aan dat het aantal pantservoertuigen per eenheid beperkt moest blijven uit budgettaire overwegingen. De troepenleverende landen vonden dit, met het oog op de veiligheid van hun personeel, ongewenst en stuurden meer dan was toegestaan.¹²⁶ MacKenzie, nota bene de bevelhebber in Sarajevo, zorgde ervoor dat het Canadese bataljon werd voorzien van projectielen voor het TOW-antitanksysteem, ondanks een verbod van de VN.¹²⁷ Naarmate de regeringen die troepen uitzonden, door drongen raakten van de gevaren in het gebied, werden de eenheden steeds zwaarder bewapend.¹²⁸ Franse eenheden in Bosnië hadden een 20 mm boordkanon en zelfs enkele kanonnen van 90 mm, de Britten gebruikten Warriors met een 25 mm kanon en de Spanjaarden een 20 mm kanon. Alleen de Canadezen en Denen gebruikten ook een .50 mitrailleur.¹²⁹ Denemarken stuurde in september 1993 ook een tankcompagnie, uitgerust met Leopards, voor inzet bij Tuzla, maar begin december stond die al negentig dagen in Pančevo, de logistieke basis in Servië, waar de Serven haar vasthielden.

De VN legde zich intussen maar bij het onvermijdelijke gegeven neer dat troepenleverende landen zwaardere bewapening meestuurden. Briquemont meende dat het in november 1993 aan iedereen duidelijk moest zijn dat hij juist wilde dat landen troepen met zware wapenuitrusting stuurden, ook al hield Mladić hem voortdurend voor dat een zwaardere uitrusting dan een 12,5 mm machinegeweer niet was toegestaan volgens de regels van de VN. Briquemont vond het ‘spijtig’ dat hij de Nederlandse autoriteiten niet had kunnen overtuigen. De keuze van de bewapening was volgens hem dan ook een zuiver Nederlandse aangelegenheid geweest.¹³⁰ Van Bouwdijk Bastiaanse was het daarmee eens. Het VN-argument legde geen gewicht in de schaal: ‘Daar zat ontzettend veel ruimte in. Als je het hebt over de zwaarte van de bewapening, dan moet je toch puur Nederlands kijken.’¹³¹ Ook diverse andere nauw betrokkenen menen beslist te weten dat de keuze voor de .50 mitrailleur niet is bepaald door de VN beperkingen.¹³² De militair adviseur bij de Permanente Vertegenwoordiging in New York, kolonel van Veen, zelf pantserinfanterist, was zelfs hevig teleurgesteld toen hij vernam dat het 25 mm kanon werd thuisgelaten: ‘.50 is niet echt serieus.’¹³³

Volgens Ter Beek was een van de argumenten van Van der Vlis voor een lichte bewapening, dat de Serven niet moesten worden geprovoceerd. Het moest de Serven duidelijk zijn dat de bewapening slechts diende voor zelfverdediging ‘en niet voor het militaire verdedigen

125 VN, S/25264, Report of the Secretary-General on the Situation in the Former Yugoslavia, 10/02/93.

126 Zie bijv. MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 201.

127 MacKenzie, *Peacekeeper*, p. 205 en 281.

128 Hillen, *Helmets*, p. 151.

129 CDPO/GNKD. C-KL Crisisstaf aan ondercommandanten BLS en directeuren KL Staf,

11/02/94, OZ/7806.

130 Interview F. Briquemont, 22/06/00.

131 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

132 Interviews majoor E.A.W. Koestal, 24/05/00; H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

133 Interview kolonel R. van Veen, 16/08/00.

van de enclave'.¹³⁴ Briquemont deelde aan Bastiaans mee dat de Bosnisch-Servische autoriteiten zich hadden verzet tegen toelating van Zweedse pantservoertuigen met een 20 mm kanon tot Srebrenica.¹³⁵ Karadžić en het parlement van de RS zeiden dat zij niet akkoord zouden gaan met de aflossing van de Canadese eenheid in Srebrenica door Dutchbat, indien de bewapening van de Nederlandse militairen zwaarder zou zijn dan die van hun Canadese collega's.¹³⁶ Maar die uitspraken werden respectievelijk op 17 december 1993 en half januari 1994 gedaan,¹³⁷ lang nadat in Nederland de beslissing was gevallen om de YPR's met een .50 uit te zenden. Volgens de souschef Operatiën van de landmachtstaf, brigadegeneraal F.J.A. Pollé, was het Servische bezwaar echter 'al vrij snel bekend. Dat speelde eigenlijk al op het moment dat we bezig waren met de voorbereiding.'¹³⁸ Defensievoorlichting ontkende echter tegenover *Armex* nadrukkelijk dat bewapening met een 25 mm kanon achterwege zou zijn gebleven omdat dat wapen provocerend zou werken.¹³⁹ Tegenover het NIOD ontkende Couzy ook dat het argument, dat de Serven geen 25 mm kanonnen zouden willen toelaten, een rol zou hebben gespeeld bij de keuze voor de .50 mitrailleur.¹⁴⁰

Als bij de redenen, die veelvuldig worden opgegeven voor de inzet van de .50 mitrailleur in plaats voor het 25 mm kanon, vraagtekens kunnen worden geplaatst, was er misschien een andere reden voor de keuze voor de .50 mitrailleur. Die reden was dat het luchtmobiele bataljon niet mocht gaan lijken op een pantserinfanteriebataljon.¹⁴¹ Eigenlijk was de discussie daarover impliciet al geopend in het voorjaar van 1993 in *Carré*, het blad van de Nederlandse Officierenvereniging, toen er sprake was van een mogelijke inzet van een Nederlandse gevechtseenheid in het kader van het Vance/Owen-plan. Daarin was toen naar voren gebracht dat voor optreden in Bosnië alleen een pantserinfanteriebataljon zwaar genoeg was uitgerust. De luchtmobiele infanterie zou te licht bewapend zijn.¹⁴² Zouden de uit te zenden bataljons van de Luchtmobiele Brigade alsnog zwaar worden opgetuigd, dan zouden opnieuw vraagtekens geplaatst kunnen worden bij dit paradepaardje van de landmacht en zouden degenen die hadden gepleit voor een zwaarder accent voor pantserinfanteriebataljons in de opbouw van de nieuwe landmacht alsnog hun gelijk halen. Dat was volgens Reitsma de reden waarom Couzy koos voor uitrusting van het bataljon als een lichte infanterie-eenheid met enige extra middelen.¹⁴³ Ook voor zijn plaatsvervanger Reitsma zelf speelde dit argument:

Als wij een eenheid die in oprichting is voor een bepaalde taak¹⁴⁴, tijdens dat oprichtingsproces plotseling willen transformeren in een andere eenheid, waarbij wij haar ongelooflijk veel laten lijken

134 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

135 NIOD, Coll. Bastiaans. Dagboeknotitie G. J.M. Bastiaans, 17/12/93; interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

136 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 04/94, 18/01/94; Interview A.P.P.M. van Baal, 27/05/98.

137 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 04/94, 18/01/94; Interview A.P.P.M. van Baal, 27/05/98.

138 Interview F.J.A. Pollé, 08/03/00.

139 A.H.H. Geeraerts, 'De taxi van Ter Beek',

Armex, 78 (1994) 3, p. 26.

140 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

141 Interviews M.C.J. Felix, 06/04/00; J.C. Groeneveld, 17/02/98.

142 'Nota zonder prioriteiten', *Carré* 16(1993)4, pp. 5-6. Zie ook J. Schaberg, 'Het blijft nog behelven met luchtmobiele brigade', *Algemeen Dagblad*, 27/04/93.

143 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 43.

144 Hier wordt bedoeld: het eerste bataljon van de luchtmobiele brigade.

Secretaris-generaal van de VN Boutros-Ghali en minister van Defensie Ter Beek in Den Haag, januari 1994.

L.W. Veenendaal, Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO.

op eenheden die de Koninklijke Landmacht al heeft, wat is dan de meerwaarde van een dergelijke eenheid?¹⁴⁵

Dan zouden allerlei zaken opnieuw ter discussie komen te staan, zoals de aanschaf van de helikopters, de verdere uitbouw van het luchtmobiele concept en de verhouding tot de luchtmacht.¹⁴⁶ Als de helikopters, die in de reclamespotjes voor de Luchtmobiele Brigade zo'n grote rol hadden gespeeld, zouden afvallen, dan zou iets van de uitstraling van de eenheid komen te vervallen. Volgens Reitsma speelde dat ook mee bij de beslissing van Van der Vlis voor een lichte bewapening. Van der Vlis maakte zich namelijk ernstig zorgen over de vraag of er genoeg mensen konden worden geworven voor een beroepsleger.¹⁴⁷ Ook de Operatiën-officier van de KL Crisisstaf, luitenant-kolonel M.C.J. Felix, zei dat de zwaarte van de bewapening werd bepaald door de zorg dat daardoor de discussie over het bestaansrecht van de Luchtmobiele Brigade weer zou kunnen oplaaien.¹⁴⁸ Dit argument speelde voor Van der Vlis inderdaad een rol. Al tijdens een vergadering van het Comité Chef-defensiestaf/Bevelhebbers op 24 mei 1993, gaf Van der Vlis aan 'dat, indien tot inzet van een luchtmobiel bataljon in het voormalig Joegoslavië zou worden besloten, dit bataljon zeker niet zal worden opgeleid en ingezet als pantserinfanteriebataljon'.¹⁴⁹ Daarna had Couzy bepaald 'dat uitsluitend YPR-voertuigen met .50' in aanmerking zouden komen bij inzet van luchtmobiele bataljons.¹⁵⁰

De beschikbaarstelling door de Nederlandse regering van een luchtmobiel bataljon werd mede bepaald door een bureaupolitieke reden en dat gold ook voor de zwaarte van de bewapening: het luchtmobiele bataljon mocht niet gaan lijken op een pantserinfanteriebataljon.

Kolonel b.d. N. Stuiver, voorzitter van de Nederlandse Officierenvereniging (NOV), gooide op 24 november 1993, met een toespraak tijdens de algemene ledenvergadering van de NOV, de knuppel in het hoenderhok door de volgens hem gebrekkige bewapening en bescherming van het bataljon aan de kaak te stellen. Het leverde hem een luid applaus op én de opzegging van het lidmaatschap van de officiersvereniging door Brinkman, Reitsma en Schouten.¹⁵¹

Ook de directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid leverde kritiek op de bewapening. De directie verwees naar de Britse eenheden die *Warriors* hadden ingezet. De directie vond dat er een pantserinfanterie-eenheid naar Srebrenica had moeten gaan en meende dat nu de gebreken van de Prioriteitennota, die nog geen jaar oud was, aan het licht kwamen. De kritiek op de zwaarte van de bewapening bood de directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid de mogelijkheid nog eens te benadrukken hoe terecht haar kritiek op het accent op lichte troepen, waarvoor Defensie in de nota had gekozen, ten koste van gemechaniseerde

145 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 44.

146 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 44.

147 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting R. Reitsma, 22/05/00, p. 44.

148 Interview M.C.J. Felix, 06/04/00. Volgens Van Bouwdijk Bastiaanse was de angst dat een luchtmobiel bataljon te veel op een pantserinfanteriebataljon zou gaan lijken inderdaad wel

aanwezig, maar had dit niet zo zwaar geteld als de argumenten van opleiding en inwisselbaarheid, interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

149 CRST. Verslag van de 21e vergadering van het Comité Chef Defensiestaf/Bevelhebbers, 24/05/93, S93/007/1945.

150 CRST. Decisionsheet van wnd CS KL Crisisstaf aan DOKL, 23/07/93.

151 Kreemers, 'Achterkant', p. 25; interview generaal-majoor b.d. J.Th. Bruurmijn, 07/04/99.

en bepantserde eenheden was geweest.¹⁵² Ook minister Kooijmans waarschuwde voor een (te) lichte bewapening. Buitenlandse Zaken vroeg aan Defensie om het 25 mm kanon in plaats van de .50 mitrailleurs mee te nemen. Defensie weigerde dat, met als argument dat het escalerend kon werken en de VRS ermee zou moeten instemmen.¹⁵³ Defensie liet voorts weten dat een zwaardere bewapening juist agressie zou kunnen uitlokken¹⁵⁴ en wees verder op het opleidingsaspect en de problemen die de Bosnische Serven zouden opwerpen tegen toelating van zwaar uitgeruste eenheden.¹⁵⁵

Blaauw en de VVD-fractie meenden dat een YPR met een .50 niet in overeenstemming was met mogelijk robuust optreden, waarover de Nederlandse regering begin november had gesproken.¹⁵⁶ Hij vond het echter 'te gek om een motie te moeten indienen voor een kanon'.¹⁵⁷ Wél vroeg Blaauw aan staatssecretaris Frinking, tijdens het mondeling overleg op 21 december, of het waar was dat, door verbouwing van de koepel van de YPR's, de schutter geen hoofdbescherming meer zou hebben.¹⁵⁸ De Hoop Scheffer bracht deze zaak ook ter sprake, maar vanuit een andere toonzetting. Hij noemde het voor de uitgezonden 'demotiverend' dat de Nederlandse Officiersvereniging hierover 'op het laatste moment' een discussie was begonnen. Leden van de Luchtmobiele Brigade, die de CDA-fractie hadden bezocht, hadden gezegd dat de kritiek van de NOV geen hout sneed.¹⁵⁹ Frinking kon de opmerkingen over de NOV-kanttekeningen, die gebaseerd waren op 'onjuiste gegevens en veronderstellingen' en gedaan waren door 'mensen van wie mag worden verondersteld dat zij het allemaal weten', volledig onderschrijven. Een scherpe brief van minister Ter Beek aan de NOV van 24 november, had de vereniging kennelijk niet kunnen overtuigen, terwijl de commandant van UNPROFOR, de Nederlandse chef-defensiestaf, de bevelhebber van de landmacht en de betrokken brigadecommandant wel overtuigd waren.¹⁶⁰

Tijdens mondeling overleg, op 1 februari, kwam Van Traa terug op de kwestie van de bewapening. Was de uitrusting van de YPR's met een .50 mitrailleur afgedwongen door de Serven, wilde hij weten. En konden er niet ook een paar YPR's met een 25 mm-kanon worden meegezonden? Blaauw wilde weten hoe de Franse, Britse en Spaanse pantserwagens in ex-Joegoslavië waren uitgerust. Verder verzocht hij de minister in te gaan op alarmerende berichten over de staat van het te verzenden materieel.¹⁶¹

De Kok had geen zin meer in debatten over de veiligheidsaspecten. Daarover was al uitvoerig gediscussieerd en een bezoek aan Bosnië had hem geleerd dat daaraan daar ook

152 Interviews R. in den Bosch, 19/04/00; B.J. van Eenennaam, 22/08/00; en K.J.R. Klompenhouwer, 13/12/99; NIOD, Coll. Kreemers. Interview B.J. van Eenennaam, 12/05/95.

153 ABZ, 999.241/DAV/MS/Joegoslavië/Navo/Coördinatie, 1995-1996. Memorandum van DAV aan S, 16/10/95, DAV 95/1123; ABZ, Kabinetss-archieff Stg. Geheime Codes. Secure fax van Klompenhouwer aan Buitenlandse Zaken, 15/11/95, BRN/668.

154 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

155 Interview R. in den Bosch, 19/04/00.

156 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting J.D.

Blaauw, 31/05/00, p. 220.

157 Interview J.-D. Blaauw, 23/04/99.

158 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 73.

159 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 73, p. 3.

160 NIOD, Coll. Ter Beek. Ter Beek aan Stuiver, 24/11/93; ibidem, NOV aan leden van de vaste Kamercommissies van Buitenlandse Zaken en Defensie van de Eerste en de Tweede Kamer, 06/12/93; TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181 nr. 73, p. 7.

161 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 74, p. 2.

veel aandacht werd besteed. Verdere discussie over dit onderwerp zou alleen maar de onrust bij de betrokken militairen en hun familie vergroten.¹⁶²

Minister Ter Beek ontkende ‘ten stelligste’ dat de lichte bewapening van de YPR’s was ingegeven door Servische voorwaarden. De keuze voor de .50 mitrailleur was ingegeven door de eenvoudiger bediening ervan, waardoor het gebruik ervan sneller aan grote groepen militairen was te leren, zei hij, en werd daarin gesteund door de aanwezige chef-defensiestaf Van der Vlis. Er was geen sprake van ‘ombouwen’ van pantervoertuigen, aangezien de landmacht beschikte over YPR’s met zowel een 25 mm-kanon als een .50 mitrailleur. Gezien de taak, de dreiging, de overige aanwezige wapens en de terreinomstandigheden vond Van der Vlis uitrusting van de Nederlandse YPR’s met een .50 mitrailleur ‘volstrekt voldoende’.¹⁶³ Overigens stelde de Tweede Kamer niet de vraag of de bewapening zwaar genoeg was voor de verdediging van de enclave. De Kamer was slechts geïnteresseerd in evacuatieplannen en in de vraag of de Nederlandse militairen zichzelf zouden kunnen verdedigen.

3. De verwachtingen ten aanzien van luchtsteun

Hoge verwachtingen

In zijn rapport van 14 juni 1993, ter uitvoering van resolutie 836, verklaarde Boutros-Ghali dat de lichte optie voor de *Safe Areas*, die 7500 militairen vergde, op zichzelf niet volledig de veiligheid van deze gebieden kon garanderen, maar berustte op de dreiging met acties vanuit de lucht tegen de oorlogvoerenden.¹⁶⁴ Ook verantwoordelijke Nederlandse bewindslieden als minister Kooijmans, hebben na de val van Srebrenica steeds aangegeven dat de middelen waarmee Dutchbat werd uitgezonden onvoldoende waren voor de verdediging van de enclave, maar zij hadden erop gerekend dat, als de nood aan de man zou komen, er luchtsteun zou zijn.¹⁶⁵ In een gesprek met het NIOD was Kooijmans, die als minister in het voorjaar van 1993 had betoogd dat de veiligheid van de *Safe Areas* verhoogd zou kunnen worden door bescherming vanuit de lucht, overigens een andere mening toegedaan:

We hebben altijd geweten dat als er inderdaad een volwaardige aanval zou plaatsvinden, ze [Dutchbat] niks zouden vermogen. Tenzij er *Close Air Support* zou komen, die dan de *deterrence*-functie zou overnemen. Maar ook met *Close Air Support* red je het niet als ze echt de hele zaak willen overrunnen.

Premier Lubbers bezocht in mei 1994 Srebrenica en constateerde dat de enclave nauwelijks verdedigbaar was: ‘Het is haast bedreigend dat je die bergen eromheen ziet en je zit daar onderin.’ Hij reisde vervolgens door naar Villafranca en kreeg daar bevestiging van de overtuiging dat luchtsteun op het vereiste moment bescherming zou bieden. Geen van de militairen die hij tijdens zijn bezoek aan Srebrenica sprak, waarschuwde hem voor de situatie waarin Dutchbat zich bevond, terwijl hij zich naar eigen zeggen ‘zeer toegankelijk’

¹⁶² TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 74, p. 2.

¹⁶³ TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 74, p. 6.

¹⁶⁴ ABZ, DEU/ARA/05274. S/25939.

¹⁶⁵ Zie bijv. interview W. Kok, 08/05/00; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting W. Kok, 08/06/00, p. 390; M. Meijer, ‘Kooijmans: Verenigde Naties moeten bij vredesoperaties eigen grenzen kennen’, *CD/Actueel*, 28/10/95, p. 13.

opstelde. Het was volgens de Nederlandse premier een reis geweest die hem veel vertrouwen had gegeven.¹⁶⁶

Ook voor Nederlandse parlementariërs stond vast dat luchtsteun uitkomst zou bieden in noodsituaties.¹⁶⁷ Het liberale Kamerlid Blaauw meende tegenover de commissie-Bakker: 'Luchtsteun had, wanneer deze op het juiste moment zou worden ingezet, voldoende moeten zijn, zelfs bij een mindere bezetting in een *safe haven*.'¹⁶⁸ De Hoop Scheffer verklaarde tegenover dezelfde commissie eveneens op luchtsteun te hebben gerekend. Dat was voor hem tevens de reden geweest om niet nader met de regering te overleggen over de locaties Srebrenica en Žepa.¹⁶⁹ En ambtenaren waren evenmin een andere mening toegedaan.¹⁷⁰ Op dit punt leek er nu eens geen onenigheid te zijn geweest tussen politici en militairen. Couzy zei namelijk tegenover de commissie-Bakker, dat hij indertijd zelfs had gedacht dat de problemen die hij voorzag bij de bevoorrading van Srebrenica, zouden kunnen worden opgelost met behulp van luchtsteun. 'Iedereen dacht dat het luchtwapen een effectief middel zou kunnen zijn.'¹⁷¹

Een NAVO-rapport uit 1994 bevestigde nog eens de verwachtingen over het gebruik van luchtsteun:

The deployments which UNPROFOR is compelled to adopt in order to carry out its peacekeeping duties make it very vulnerable to attack or interdiction. The particularly hazardous nature of the operation is only acceptable from the soldier's point of view because he knows that in extremis, NATO air power is available to protect him.¹⁷²

Wel waarschuwde hetzelfde rapport dat er een grens was aan de mate van luchtsteun die gebruikt kon worden, om niet de aanvaarding door alle partijen van de *peacekeeping* operatie in gevaar te brengen.

Lage verwachtingen

In november 1993 was Couzy juist om die reden niet zo optimistisch geweest over de luchtsteun, als hij enkele jaren later tegenover de commissie-Bakker verklaarde. In het interview dat hij in november 1993 in het vliegtuig naar Nederland gaf aan *NRC Handelsblad*-journalist Willebrord Nieuwenhuis, na het bezoek met minister Ter Beek aan Kiseljak, zei hij dat het aanwenden van geweld, inclusief het inzetten van NAVO-luchtstrijdkrachten uit Italië, waaronder Nederlandse F-16's een 'loze kreet' was, omdat de UNPROFOR-commandanten, zo was zijn ervaring tijdens het bezoek in Kiseljak geweest, het gebruik van geweld zouden schuwen om de humanitaire operatie niet in gevaar te brengen.¹⁷³ Tegenover het NIOD verklaarde Couzy dat zijn geringe verwachtingen ten aanzien van luchtsteun gebaseerd waren op het feit dat de VN het luchtwapen pas wilde inzetten als er een *smoking gun* was, in combinatie met de lange keten van aanvragen: 'Voordat je door die hele keten heen bent, is dat wapen allang weer in een gecamoufleerde opstelling, zodat je hem nooit

¹⁶⁶ Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/00.

¹⁶⁷ TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting G. Valk, 31/05/00, pp. 250-251 en 253; interviews L. Sipkes, 24/01/00 en G. Valk, 15/10/99.

¹⁶⁸ TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.D. Blaauw, 31/05/00, p. 219.

¹⁶⁹ TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.G. de

Hoop Scheffer, 29/05/00, p. 178.

¹⁷⁰ Zie bijv. interview B. Hiensch, 13/07/00.

¹⁷¹ TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting H.A. Couzy, 22/05/00, p. 63.

¹⁷² Vertrouwelijke informatie (165).

¹⁷³ 'Couzy zegt begrip te hebben voor "haast" Ter Beek', *NRC Handelsblad*, 12/11/93.

meer kan vinden.(...) Plus het feit dat ze heel makkelijk gijzelaars konden nemen waardoor je wapen ook heel echt bot wordt.¹⁷⁴

Dat was volgens Van Bouwdijk Bastiaanse indertijd ook zijn gevoel geweest. Hij baseerde zijn verwachting op het optreden van de VN, of liever: het gebrek daaraan, op de ervaringen met de wegversperringen. Volgens hem waren de VN-troepen zeer beperkt in hun optreden en wisten de Bosnische Serven precies hoe ver zij konden gaan zonder dat de VN in actie zou komen. ‘Ze wisten feilloos dat zij de baas waren. Ze vonden dat niet alleen, ze waren ook de baas.’¹⁷⁵ Bovendien was hem bekend dat er vaak sprake was van grondmist, wat *Close Air Support* onmogelijk maakte, omdat die altijd op zicht moest gebeuren. Verder was het luchtwapen niet geschikt tegen lopende infanterie. ‘Of je moet een bommentapijt leggen’, maar dat zou moeilijk te rijmen zijn geweest met een vredesoperatie.¹⁷⁶ Bastiaans noemde de uitlatingen van Couzy uit november 1993 achteraf ‘eerlijk’. Ook Bastiaans zag niet goed:

hoe je nou met toestemming van de partijen in godsnaam het gebruik van luchtsteun kunt incorporeren met behoud van het mandaat. Bij *peacekeeping* in de klassieke zin – wat het toen dus was – is inzet van het luchtwapen ongeveer te vergelijken met het dreigen van een nucleair wapen. Op het moment dat je het inzette, was je bijna aan de verliezende hand. (...) Een *strike* in de zin van meerder luchtaanvallen zou gewoon betekenen dat je op dat moment – een leek begrijpt het – partij kiest voor een van de partijen. Dan is de missie voor UNPROFOR afgelopen.¹⁷⁷

Dat was ook het oordeel van *Bosnia Herzegovina Command* in het najaar van 1993. *Air strikes* verdroegen zich volgens het hoofdkwartier slecht met het karakter van vredesoperaties. Het treffen van een tank in het kader van zelfverdediging was, volgens het *Bosnia Herzegovina Command*, nog aanvaardbaar bij een vredesbewarende operatie, maar het beschieten van infrastructuur, commandoposten en logistiek beschouwde men het als oorlog.¹⁷⁸

Ook generaal Brinkman verklaarde tegenover het NIOD dat hij zich indertijd bewust was geweest van de bezwaren die kleefden aan luchtsteun. Hij zag drie voorwaarden voor luchtsteun, die elk moeilijkheden opleverden in Bosnië. Ten eerste moesten de weersomstandigheden goed zijn, wat in die contreien vaak niet het geval was. Ten tweede moesten er voldoende vliegtuigen zijn met genoeg brandstof. Ook dat was vaak niet het geval, gezien de vliegafstand tussen Italië en Bosnië. En ten derde moesten de vliegtuigen op hun doel worden gepraat, wat vaak niet lukte. Bovendien mochten de vliegtuigen omwille van hun eigen veiligheid niet lager vliegen dan vijfduizend voet. Overigens zei Brinkman niet zo zwaar aan deze bedenkingen te hebben getild omdat hij de *Safe Areas* niet als een militair maar als een politiek concept had beschouwd.¹⁷⁹

Volgens Van Bouwdijk Bastiaanse heeft de KL deze bezwaren tegen luchtsteun voldoende duidelijk gemaakt aan de politiek.¹⁸⁰ De uitspraken van Couzy, die in *NRC Handelsblad* werden gepubliceerd op 12 november, vier dagen vóór het Kamerdebat over de uitzending,

174 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

175 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

176 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

177 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00. Vgl.

Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 87.

178 Geciteerd in Hillen, *Helmets*, p. 143.

179 Interview J.-W. Brinkman, 11/10/99.

180 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

hadden in elk geval een duidelijk signaal kunnen zijn. Defensiewoordvoerder Kreemers verbaasde zich er daarbij overigens over dat Couzy zijn bedenkingen wel uitte in de pers, maar niet op de daarvoor bestemde plaats,¹⁸¹ een zoveelste bewijs van gebrek aan communicatie tussen de top van de landmacht en de top van het ministerie van Defensie.

Iedereen die probeerde zich een voorstelling te maken van luchtsteun boven Bosnië had al gewaarschuwd kunnen zijn door het Turkse woord ‘*balkan*’, dat letterlijk ‘beboste bergen’ betekent. De concepten van de territoriale en volksverdediging van het oude Joegoslavië waren er dan ook op gebaseerd dat een vijandelijk luchtoverwicht weinig betekenis zou hebben. De Joegoslavische strijders op de grond zouden profijt trekken van de bergen, ravijnen, de dichte bebossing en grotten, in het bijzonder in Bosnië.¹⁸² Het verleidde de top van de Amerikaanse strijdkrachten tot de uitspraak van generaal Powell ‘We do deserts, we don’t do mountains’.¹⁸³ En daarnaast was er inderdaad de grondmist die vaak in de dalen van Bosnië hing. Mede daarom hadden de Joegoslavische strijdkrachten, die hun grondtroepen hadden geconcentreerd in Bosnië, hun militaire vliegvelden voornamelijk gesitueerd langs de kust van de Adriatische Zee. Het probleem van de grondmist was bij de Nederlandse strijdkrachten goed bekend. Het had zich herhaaldelijk voorgedaan bij de bevoorrading van Sarajevo, waarbij ook Nederland met een F-27 betrokken was.¹⁸⁴

Oud-bevelhebber der landstrijdkrachten en voormalig chef-defensiestaf, generaal C. de Jager, had al in de zomer van 1992 opgemerkt dat luchtacties boven Bosnië geen reële optie waren, omdat de VN-troepen op de grond daardoor in gevaar zouden worden gebracht. Zowel het terrein als de instelling van de Servische troepen deed ook weinig rendement van een luchtaanval verwachten: ‘Als je daar boven komt vliegen, zie je één grote bloemkool. Die mannen gaan in de berm liggen wachten tot het geluid verdwenen is. En dan gaan ze gewoon weer verder.’¹⁸⁵ De afdeling DAV/MS (Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken/Militaire Samenwerking) van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, stelde in december 1992, naar aanleiding van de afdwinging van het vliegverbod, vast dat inzet van het luchtwapen ‘op zichzelf niet voldoende’ was om de situatie op de grond te beheersen, zeker ook in verband met bergachtig terrein.¹⁸⁶ Ook elders was gesignaleerd dat het in Bosnië zeer moeilijk was om artillerie uit de lucht te detecteren, vooral in de zomer, door het dichte bladerdak.¹⁸⁷ Ook anderen hadden publiekelijk gewezen op de moeilijke terrein- en klimatologische omstandigheden in het voormalige Joegoslavië. Er was bijvoorbeeld op gewezen dat laseraanstraling van het doel om bommen te begeleiden in die regio moeilijk was ten gevolge van de aanwezigheid van bergen en bossen.¹⁸⁸ Toen hij eind 1992 de mogelijkheid van bevoorrading door de lucht boven Bosnië overwoog, schreef Van Walsum al dat voor vliegbewegingen de weersomstandigheden boven Bosnië ‘verre van ideaal’ waren.¹⁸⁹ Op het moment waarop de Amerikaanse regering overging tot bevoorrading van de Moslim-enclaves in Oost-Bosnië door de lucht, februari 1993, werd in *Trouw* gewaarschuwd: ‘De weersomstandigheden in de voormalige Joegoslavische republiek – verrader-

181 Interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99.

182 VN, S/1994/674/Annex II, Bassiouni-rapport, annex III, p. 13.

183 Ed Vulliamy, ‘The secret war’, *The Guardian*, 20/05/96; Bert, *Superpower*, p. 172.

184 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 72/92, 05/10/92.

185 Remco Meijer, ‘Een harde job’, *Elsevier*,

22/08/92, p. 33.

186 ABZ, 999.241. Geheim memorandum Klompenhouwer (DAV/MS) aan chef DAV, 15/12/92.

187 VN, S/1994/674/Annex VI, p. 11.

188 Martijn Delaere, ‘NAVO-acties is zo gepiept’, *Haagsche Courant*, 12/02/94.

189 ABZ, DPV/ARA/01806. Memorandum DGPZ voor Van den Broek, 09/12/92, nr. 195/92.

lijke winden, vaak mist en laaghangende bewolking – maken vluchten op lage hoogte lastig, zo niet onmogelijk.’ Vliegtuigen zouden bovendien, op welke hoogte dan ook, kwetsbaar zijn voor Servische luchtafweer.¹⁹⁰

Ook het argument dat zwak bewapende grondtroepen het slachtoffer zouden kunnen worden van represailles na luchtacties, was vaker naar voren gebracht.¹⁹¹ Op 29 december 1992 had Couzy te kennen gegeven dat, als uitvoering zou worden gegeven aan het voorne- men van Ter Beek om F-16's in te zetten voor afdwinging van het vliegverbod, de Neder- landse grondtroepen zouden moeten worden teruggetrokken (zie hoofdstuk 8). Wahlgren, de Franse en de Britse regering waarschuwden vanaf begin 1993 tegen het gewapenderhand afdwingen van het vliegverbod boven Bosnië, omdat volgens hen het neerschieten van Servische of Kroatische vliegtuigen gemakkelijk zou kunnen leiden tot represailles tegen de blauwhelmen op de grond, zodat, aldus een hoofdredactioneel commentaar in *Trouw*, ‘het meer en meer duidelijk wordt dat de Verenigde Naties in Bosnië niet militair kunnen op- treden omdat de Verenigde Naties militairen in Bosnië hebben zitten’.¹⁹² In Frankrijk was de publieke opinie ernstig verdeeld over de wijsheid van inzet van het luchtwapen. Uit een op 9 januari 1994 gehouden enquête bleek dat 51 procent van de Fransen zich verzette tegen ‘harde militaire actie, bijvoorbeeld luchtaanvallen, wetende wat de risico's zijn voor onze soldaten op de grond’, terwijl 44 procent daar voor was.¹⁹³ De reden waarom maandenlang geen naleving van het vliegverbod boven Bosnië was afgedwongen was juist het risico van Servische represaillemaatregelen tegen UNPROFOR-troepen geweest.¹⁹⁴ Nog op het aller- laatste moment raadde UNPROFOR-commandant Wahlgren daarom aanvaarding van de resolutie van de Veiligheidsraad tot afdwinging van het vliegverbod af.¹⁹⁵ Volgens de MID viel bovendien niet uit te sluiten dat Bosnische Moslim-strijdkrachten acties zouden onder- nemen tegen westerse vliegtuigen om een westerse interventie uit te lokken.¹⁹⁶ In april 1993, toen Belgrado en Pale westerse luchtacties vreesden als middel om de Servische aanvallen in Oost-Bosnië een halt toe te roepen, dreigde de Joegoslavische minister van Defensie Bulato- vić met represailles tegen ‘vitale doelen’ van de uitvoerders.¹⁹⁷ ‘Er kan geen twijfel over bestaan dat de VN-troepen het doelwit van tegenacties worden, zodra een westers gevechts- vliegtuig een vliegtuig van een van de strijdende partijen neerschiet of militaire installaties bombardeert. Ze zullen dan als ratten in de val zitten’, aldus de voormalige VN-comman- dant in Sarajevo, MacKenzie, begin februari 1993 in *de Volkskrant*. De Canadese generaal voegde daar nog aan toe dat dit angstvisioen hem gedurende zijn gehele bevelhebberschap

190 ‘Voedseldroppen boven Bosnië wordt riskant voor vliegtuigen’, *Trouw*, 25/02/93.

191 Bijvoorbeeld door H. Tromp in: Max Arian en Joke van Kampen, ‘Te wapen’, *De Groene Amsterdammer*, 05/08/92, p. 6.

192 ‘Geloofwaardigheid’, *Trouw*, 19/03/93. Zie bijv. ook ‘Heli-luchtbrug Bosnië van start’, *de Telegraaf*, 24/03/93; ‘Major ontraadt bombarde- ren Servië. Britse premier schrijft brief aan presi- dent Clinton’, *de Volkskrant*, 01/02/93.

193 Marie-Claude Smouts, ‘Political aspects of peace-keeping operations’, Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 35.

194 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke ver- houdingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april

1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 93/92, 04/12/92 en 97/92, 14/12/92.

195 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke ver- houdingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 22/92, 25/03/93.

196 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke ver- houdingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 25/93, 13/04/93.

197 ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke ver- houdingen en partijen, deel V-VI, mei 1992 – april 1993. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 29/93, 26/04/93.

voor ogen had gestaan.¹⁹⁸ Toen begin 1993 een resolutie over afdwinging van het vliegverbod in het verschiep kwam, maakten de betrokken regeringen de afspraak dat tussen aanvaarding van de resolutie en de feitelijke uitvoering een termijn moest verstrijken die de blauwhelmen op de grond de gelegenheid bood zich voor te bereiden op vergeldingsacties.¹⁹⁹

Luchtacties konden dus leiden tot gijzeling, of erger, van de verspreid door Bosnië opererende VN-eenheden, maar zelfs zonder zo ver te gaan was de regering in Pale niet al te benauwd voor de vliegtuigen van de NAVO. In december 1992 publiceerde *De Groene Amsterdammer* een interview met Karadžić, waarin de president van de Republika Srpska aangaf geenszins onder de indruk te zijn van het luchtwapen: anders dan artillerie, aldus Karadžić, moesten vliegtuigen namelijk altijd binnen enkele uren rechtsomkeert maken.²⁰⁰

Hoewel er bij Nederlandse politici een groot vertrouwen bestond in de bescherming die vanuit de lucht zou kunnen worden geboden, als de nood aan de man zou komen in de *Safe Areas*, bestonden er bij dus militairen veel geringere verwachtingen. Hun bedenkingen betroffen de terreinomstandigheden, de grondmist, de hoogte waarop moest worden gevlogen, de beperkte tijd waarin vliegtuigen boven Bosnië konden opereren, het risico van gijzeling van grondtroepen, de onwil om het wapen in te zetten omdat dat het eind van de humanitaire operaties kon betekenen en de lange bevelslijnen die een aanvraag om luchtsteun moest doorlopen. Als militairen deze bezwaren al niet aan politici hebben meegedeeld, dan was een groot deel daarvan te vinden in dag- en weekbladen.

De rol van Akashi

De aandacht van de Nederlandse regering concentreerde zich voornamelijk op de kwestie van de bevelslijnen en de bevoegdheden ten aanzien van luchtsteun. Enkele dagen nadat op 6 juli 1993 secretaris-generaal Wörner van de NAVO een uitgewerkt plan voor de bescherming vanuit de lucht, *Close Air Support*, naar de VN had gestuurd en op 22 juli had gemeld dat vliegtuigen van NAVO-landen in Italië daarvoor gereed waren, vond in New York informeel overleg plaats door de landen die betrokken waren geweest bij het opstellen van het Joint Action Plan. Na afloop van die bijeenkomst werd aan de plaatsvervangend militair adviseur van de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging, Koestal, meegedeeld dat, in geval van een eerste incident, generaal Cot luchtsteun zou kunnen vragen aan Boutros-Ghali, die vervolgens akkoord zou gaan zonder de Veiligheidsraad te consulteren.²⁰¹

Opnieuw enkele dagen later had de NAVO besloten tot de mogelijkheid van *air strikes* in consultatie met de VN. Voor *air strikes*, politiek-strategische bombardementen, bestond noch in de VN noch bij de NAVO veel steun. Nederland was, naast de Verenigde Staten²⁰² en soms Frankrijk, het enige land met troepen in Bosnië-Herzegovina dat zich in internationale fora voor dergelijke luchtaanvallen uitsprak. 'Andere lidstaten van de NAVO twijfelen aan het nut van luchtaanvallen op Servische stellingen, vermoedelijk vooral uit vrees voor Servi-

198 L. MacKenzie, 'Interventie zal in Bosnië geen vrede brengen', *de Volkskrant*, 06/02/93.

199 'Hevige strijd in Bosnië, VN praten over vliegverbod', *Trouw*, 19/03/93.

200 E. Limonov, 'Omsingeling', *De Groene Amsterdammer*, 09/12/92, p. 13.

201 ABZ, DPV/ARA/00141. Biegman 733 aan Kooijmans, 22/07/93.

202 Zie bijv. ABZ, 911.31, Joegoslavië. Politieke verhoudingen en partijen. M. Klosson, Amerikaans tijdelijk zaakgelastigde in Den Haag, aan Lubbers, 31/07/93, met bijlage: Clinton aan Lubbers, 31/07/93; Klosson aan Kooijmans, 31/07/93, met bijlage: Christopher aan Kooijmans, 31/07/93.

sche represailles op UNPROFOR-personeel', aldus de MID in een rapport van 11 januari 1994.²⁰³

Begin januari bezochten Lubbers en Kooijmans president Clinton. Van Amerikaanse kant werd het bezoek vooral gezien als voorbereiding op de NAVO-top over *Partnership for Peace*, die op 10 en 11 januari zou worden gehouden. De beide Nederlandse ministers hoopten de Amerikaanse president echter vooral uitspraken te ontlokken over de situatie in Bosnië. Tijdens het bezoek aan het Witte Huis gaf Clinton, naar de mening van Lubbers, de garantie dat er luchtsteun zou worden ingezet voor de bescherming van de VN-troepen. Kooijmans meende zich bovendien te herinneren dat de mogelijkheid van inzet van Amerikaanse grondtroepen ter sprake was gekomen, maar dat Clinton op dat punt afwijzend reageerde. In Lubbers' herinnering zegde Clinton *air strikes* toe, indien de nood aan de man zou komen in de *Safe Areas*. Kooijmans hechtte minder belang aan die toezegging dan Lubbers. Volgens hem bestond een dergelijke garantie al door de NAVO-besluiten van 2 en 9 augustus.²⁰⁴

Tijdens de NAVO-top van 10 en 11 januari 1994 in Brussel, waren de voornaamste agendapunten: het *Partnership for Peace* – dat wil zeggen de samenwerking met landen uit het voormalige Warschaupact – en de ontwikkeling van een Europese veiligheids- en defensie-identiteit. Op 11 januari 1994 gaf de NAVO-top na afloop een verklaring uit waarin de NAVO-lidstaten nog eens hun bereidheid uitspraken 'to carry out *air strikes* in order to prevent the strangulation of Sarajevo, the *Safe Areas* and other threatened areas in Bosnia and Herzegovina.'²⁰⁵ Daarbij werd expliciet verwezen naar de opening van het vliegveld van Tuzla en de aflossing van de Canadese compagnie in Srebrenica door de Nederlandse VN-militairen. De VRS-top liet vervolgens weten dat luchtaanvallen zouden leiden tot directe represailles tegen VN-personeel.²⁰⁶ Onbekend is of de Canadese premier Chrétien schrok van de ferme taal van de NAVO of die van de leiding van de VRS. In elk geval verklaarde hij spoedig na de bijeenkomst dat Canada 'nee' zou zeggen tegen luchtaanvallen, als het werd geconsulteerd. Het waren immers Canadese soldaten die zich in Srebrenica bevonden.²⁰⁷

Was premier Lubbers na afloop van de NAVO-top nog ingenomen met wat hij opvatte als een robuuste opstelling van het bondgenootschap, enkele dagen later ontstond nieuwe twijfel over de kracht waarmee het luchtwapen zou worden gehanteerd, door uitspraken van de Japanner Yasushi Akashi. Eind 1993 wees Boutros-Ghali Akashi aan als zijn speciale vertegenwoordiger voor de UNPROFOR-operatie in voormalig Joegoslavië, ter vervanging van Stoltenberg. Stoltenberg had ontslag genomen als speciale vertegenwoordiger (niet als onderhandelaar) na kritiek van zowel Cot als de Bosnische regering. De kritiek van Cot gold het feit dat Stoltenberg voortdurend betrokken was bij de onderhandelingen over een vredesplan, die grotendeels in Genève plaatsvonden. Daardoor had hij weinig voeling met UNPROFOR en de situatie op de grond in Bosnië en Kroatië en waren er herhaaldelijk ruzies tussen hem en Cot.²⁰⁸ De Bosnische minister voor contacten met de VN, Hasan Muratović,

203 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 02/94, 11/01/94.

204 Interview R.F.M. Lubbers, 13/10/99; TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting Lubbers, 25/05/00, pp. 132 en 136.

205 VN, S/1994/50, 18/01/94.

206 MID. MID, Ontwikkelingen in de voormali-

ge Joegoslavische federatie, 03/94, 14/01/94.

207 Jos Klaassen, 'Canada weigert nu luchtaanvallen op stellingen Serviërs', *de Volkskrant*, 12/01/94. Vgl. interview A.L. ter Beek, 01/12/99

208 Interviews B. Pellnäss, 03/11/99 en F. Briquemont, 22/06/00.

weigerde zelfs elk contact met Stoltenberg, omdat hij pro-Servisch zou zijn (zie hoofdstuk 11), waardoor de situatie voor Stoltenberg feitelijk onwerkbaar werd.²⁰⁹

Doel van de functie van speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN was geweest een scheiding aan te brengen tussen het politieke niveau van de VN-besluitvorming, dat wil zeggen de secretaris-generaal en de Veiligheidsraad, enerzijds en de strategische besluitvorming anderzijds. De speciale vertegenwoordiger was de schakel tussen beide niveaus. Bovendien moest de speciale vertegenwoordiger alle VN-activiteiten in het voormalige Joegoslavië coördineren, wat er voornamelijk op neerkwam dat hij de politieke, diplomatieke en humanitaire inspanningen aan de ene kant en de militaire activiteiten aan de andere kant op elkaar moest afstemmen. De komst van Akashi was dringend gewenst, nadat in de voorafgaande 22 maanden van de UNPROFOR-operatie de VN herhaaldelijk niet als eenheid was opgetreden in het voormalige Joegoslavië. Zijn komst was echter vooral nodig met het oog op de contacten die de VN moest onderhouden met de NAVO over de inzet van luchtsteun. Doordat Akashi als speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal de militaire activiteiten moest coördineren met politieke, diplomatieke en humanitaire inspanningen, lag in zijn aanstelling alleen al het risico besloten dat een militaire wens tot inzet van luchtsteun minder kans op honorering maakte, omdat de andere belangen zwaarder zouden wegen.

Dat werd binnen enkele weken na Akashi's aanstelling al duidelijk. In een rapport van 18 januari 1994 maakte de MID melding van berichten in de pers, dat Akashi in een vertrouwelijk rapport zou hebben gepleit tegen NAVO-aanvallen op Bosnisch-Servische doelen wegens het gevaar van represailles tegen VN-personeel en het risico dat de Bosnisch-Servische strijdkrachten UNPROFOR het gebruik van de luchthaven van Sarajevo onmogelijk zouden maken.²¹⁰ De MID wees er twee weken later nog eens op dat Boutros-Ghali bij de beoordeling van verzoeken om luchtsteun, zijn oordeel sterk zou laten afhangen van Akashi, die de laatste weken krachtig naar buiten had gebracht 'weinig heil te zien in luchtaanvallen'.²¹¹

Met de benoeming van Akashi als speciaal vertegenwoordiger van Boutros-Ghali, kwam het VN-beleid ten aanzien van Bosnië-Herzegovina in belangrijke mate in handen van twee Japanners: Sadako Ogata, hoofd van UNHCR, en Akashi. Het optreden van Akashi, die tot het najaar van 1995 op zijn post in Zagreb zou blijven, zou worden bepaald door verschillende factoren. Opgeklommen in de VN-bureaucratie sinds 1957, had hij zich, misschien meer dan anderen, de in de New Yorkse burelen heersende opvatting eigen gemaakt dat de organisatie, die in 1945 was opgericht, voor de handhaving van vrede en veiligheid zich niet of nauwelijks van geweld zou mogen bedienen bij de uitvoering van een vredesoperatie.²¹²

Akashi had kort tevoren, eveneens als hoogste afgezant van Boutros-Ghali, ervaring opgedaan met het nieuwe type VN-vredesoperaties in Cambodja. In meerdere opzichten week die operatie af van die in voormalig Joegoslavië. De inzet van de VN-operatie in Cambodja, UNTAC, was geen klassieke vredesoperatie, maar een vorm van *peacemaking*,

209 Interview H. Muratović, 30/01/98.

210 DCBC, 2127. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 04/94, 18/01/94.

211 DCBC, 2125. MID, Ontwikkelingen in de

voormalige Joegoslavische federatie, 06/94, 31/01/94.

212 Interviews G.F. Collins, 08/06/00 en P. Galbraith, 23/06/99; Van de Roer, *Frontdiplomaten*, pp. 149 en 151.

PROBLEMEN BIJ DE UITVOERING

Canbat checkpoint.

Patrouille van Canbat en UNPROFOR CivPol.

die mogelijk was gemaakt na de ondertekening van het Akkoord van Parijs door de betrokken partijen: koning Sihanouk, de aanhangers van de door Vietnam aan de macht gebrachte Hang Sen en de Rode Khmer van Pol Pot. Doel van UNTAC was een democratische samenleving tot stand te brengen, onder meer door de organisatie van verkiezingen. Een belangrijk verschil met de situatie in voormalig Joegoslavië was dat er in de Aziatische staat een vredesakkoord was, terwijl er in het Balkan-land 'no peace to keep' was. Een ander groot verschil was dat de internationale gemeenschap ten aanzien van het optreden in Cambodja, in tegenstelling tot dat in voormalig Joegoslavië, nauwelijks verdeeld was. Het mandaat van de VN in Joegoslavië was ook veel beperkter dan dat in Cambodja. Ondanks deze relatief gunstige omstandigheden was het optreden van Akashi als speciale vertegenwoordiger van Boutros-Ghali in Cambodja becommentarieerd. Hij zou slechts gebrekkig leiding hebben gegeven aan de hele operatie, onder meer doordat hij de diverse onderdelen ervan niet had gecoördineerd.²¹³ Akashi zelf zag zijn optreden echter als een succes. De belangrijkste doelen waren volgens hem in Cambodja gerealiseerd: eerlijk en vrije verkiezingen, steunverlening bij de overgang naar een democratie en maatschappelijke wederopbouw.²¹⁴ Zijn eigen rol daarbij zag hij als volgt:

On the ground, the Special Representative of the Secretary-General had almost unlimited authority over national institutions. However, due to his political judgement, he exercised his power in a limited and cautious manner, in order to place before the parties their full responsibilities for the final outcome of the peace process. In this way, he promoted a spirit of dialogue and compromise among the Cambodian leaders.²¹⁵

Hij benadrukte zelf dat hij daarbij een groot voordeel had gehad van het feit dat de internationale gemeenschap het over Cambodja in hoofdlijnen eens was.²¹⁶ Gevraagd naar de formule van zijn succes noemde hij echter 'the Asian approach of seeking peace', die, gaf hij toe, wel tijdverslindend was.²¹⁷

Akashi zelf zei dat hij na zijn 'succes' in Cambodja met weinig illusies naar voormalig Joegoslavië vertrok. Bij de bestudering van de stukken in New York was hem al gebleken dat de VN zich erg terughoudend opstelde in het conflict.²¹⁸ Hij had vervolgens grote moeite te wennen aan de gesteldheid van de onderhandelaars in Joegoslavië, die zo sterk verschilden van die in Cambodja.²¹⁹ Desondanks behield hij de neiging te denken dat iedereen die tegenover hem zat daarmee vanzelf diplomaat werd.²²⁰ Bovendien was hij opgegroeid met de vredesconstitutie van Japan, die dat land het recht op het voeren van oorlog en het hebben van een leger ontzegde. Akashi kon zich daarvan, ook naar eigen zeggen, maar moeilijk losmaken.²²¹ Met gebruik van geweld had hij grote moeite.²²² Hij beschouwde het conflict in Bosnië bovendien vanaf zijn aankomst in Zagreb, op 3 januari 1994, als een burgeroorlog

213 Zie bijv. Bais, *Mijnenveld*, p. 41; het eindrapport van brigade-generaal Robert Rideau voor de chef-staf van de Franse strijdkrachten, geciteerd in Philippe Morillon, 'The military aspects of field operations', Brigitte Stern (ed.), *Operations*, p. 84.

214 Akashi, 'Limits', p. 88.

215 Akashi, 'Limits', p. 89.

216 Akashi, 'Limits', pp. 89-90.

217 'Akashi leaves Bosnia job with mission

incomplete', *Asahi News service*, 12/10/95.

218 Interview Y. Akashi, 25/11/99.

219 Interview E. Shitaka, 11/05/00.

220 Interview G.F. Collins, 08/06/00.

221 Interviews Y. Akashi, 25/11/99; G.F. Collins, 08/06/00; Van de Roer, *Frontdiplomaten*, p. 151.

222 Interviews T. Banbury, 05/06/00; G.F. Collins, 08/06/00.

waarin hij zich neutraal moest opstellen ten opzichte van de drie partijen, mede omdat het gebruik van geweld door de VN onderhandelingen in de weg zou staan.²²³ Veel westerse waarnemers meenden dat zijn onpartijdige opstelling hem in feite tot een advocaat van de Serven maakte en bedachten bijnamen voor hem als ‘the Mitsubishi Chetnik’ of ‘Senior Serb Liaison Officer’.²²⁴ Met zijn (geweldloze) hart in Japan en zijn (bureaucratische) hoofd in New York was het de vraag hoe Akashi zich zou opstellen tegenover inzet van het luchtwapen in Joegoslavië, nu die beslissing aan hem werd gedelegeerd.

Het bezoek van Boutros-Ghali

Naast Akashi was er nog de Russische factor. Op 18 januari zond Boutros-Ghali een brief aan de voorzitter van de Veiligheidsraad, waaruit bleek dat de Russische regering, na de NAVO-verklaring van 11 januari over het gebruik van *air strikes*, aan hem had laten weten dat ‘any use of force’ in Bosnië van tevoren onderwerp van discussie moest zijn in een overleg van de secretaris-generaal van de VN met de leden van de Veiligheidsraad. Pas daarna zou een besluit mogen worden genomen en pas daarna zou contact mogen worden opgenomen met de NAVO.²²⁵ De brief van de secretaris-generaal riep verschillende vraagtekens op bij C. Minderhoud, die werkzaam was op de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging in New York. In een memorandum van 19 januari stelde zij de vraag of verwacht kon worden dat Akashi en Ogata akkoord zouden gaan met de inzet van luchtsteun, als VN-militairen werden bedreigd. Verder zouden volgens haar de VN en enkele troepenleverende landen er weinig voor voelen welke militaire operatie dan ook aan te gaan, omdat er steeds de dreiging van een Russisch veto ten aanzien van inzet van het luchtwapen bleef.²²⁶ Zij had ook ernstige twijfels over de bereidheid van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk tot het bieden van luchtsteun. De discussie over het verschil tussen *Close Air Support* (CAS) en *air strikes* bleef daarom volgens Minderhoud ‘heel schimmig’.²²⁷

Op 18 januari begon Boutros-Ghali een bezoek van enkele dagen aan Nederland. Op de avond van 19 januari vroegen de ministers Lubbers, Kok, Kooijmans en Ter Beek tijdens een diner in het Catshuis naar zijn opvattingen over luchtsteun. Het gesprek leidde tot nogal wat verwarring, vooral omdat Boutros-Ghali geen onderscheid maakte tussen *Close Air Support* en *air strikes*, maar de verzamelterm *air power* gebruikte. Buitenlandse Zaken plaatste zich ten tijde van het gesprek, als voorheen, op het standpunt dat luchtsteun zonder dralen moest worden verleend. Het was er daarom op uit de Veiligheidsraad buiten de besluitvorming te houden en de secretaris-generaal de uitspraak te ontlokken dat hij de verantwoordelijkheid voor luchtsteun voor eigen rekening nam. Boutros-Ghali had, volgens Kooijmans, tijdens het diner een ‘apparaatje’ bij zich waarmee hij uitrekende dat een verzoek van een commandant te velde binnen twee uur vanuit het VN-hoofdkwartier in New York kon worden beantwoord. Kooijmans betoogde tegenover Boutros dat ook de bevoegdheid voor *air strikes* kon worden gedelegeerd aan zijn vertegenwoordiger te velde. Kooijmans

223 ‘Akashi leaves Bosnia job with mission incomplete’, *Asahi News service*, 12/10/95; Kenichi Miyata, ‘Akashi’s tricky balancing act in Bosnia’, *Asahi News Service*, 23/10/95.

224 Vermeld in Rieff, *Slaughterhouse* p. 166, die Akashi zelf omschreef als ‘a two-faced apologist

for the Serbs’, *ibidem*, p. 167.

225 VN, S/1994/50, 18/01/94.

226 ABZ, PVNY. Memorandum Minderhoud aan tijdelijk zaakgelastigde, 19/01/94.

227 Interview C. Minderhoud, 02/06/00.

was wel voor de dubbele sleutel, want hij vreesde een *Alleingang* van de NAVO, die de UNPROFOR-troepen in gevaar zou kunnen brengen.²²⁸

Minister Ter Beek had, wat betreft *air strikes*, belang bij voorzichtigheid met het oog op de spoedige ontplooiing van Dutchbatters in Srebrenica en – naar toen nog werd verwacht – Žepa. Hij was geen voorstander van *air strikes*, omdat deze een element van *peace-enforcing* in zich hadden, dat zich niet verdroeg met het karakter van *peacekeeping* ten behoeve van humanitaire doeleinden, dat de VN-operatie in Bosnië nog steeds domineerde. Ten aanzien van CAS, speciaal ter ondersteuning van de eigen troepen, mochten de procedures daar-entegen volgens Ter Beek niet te ingewikkeld zijn en niet te lang duren. Ter Beek nam de Indiase adviseur van Boutros-Ghali, Chinmaya R. Gharekhan, een bekende van hem, meermalen apart om via hem zijn opvattingen aan de secretaris-generaal ter ore te brengen.²²⁹ De minister van Defensie, die met het oog op de veiligheid van de Nederlandse troepen in Bosnië geen voorstander was van het al te gemakkelijk inzetten van het luchtwapen, voelde zich gerustgesteld door de herhaalde uitleg van Boutros-Ghali van het beginsel van de dubbele sleutel. Ter Beek was, net als Kooijmans, tevreden dat een *Alleingang* van de NAVO niet te verwachten viel.²³⁰

Na de bijeenkomst liepen de meningen tussen de betrokken ministers echter uiteen over wat Boutros-Ghali nu precies had gezegd. Ter Beek had tijdens het gesprek met de secretaris-generaal de indruk gekregen dat Lubbers en Kooijmans ‘niet helemaal helder op hun netvlies hadden staan wat het verschil was tussen *Close Air Support* en *air strikes*’.²³¹ Lubbers gaf toe dat dat wat hemzelf betreft het geval was, maar dat Kooijmans hem die avond het verschil had uitgelegd. Overigens werd in het gesprek het onderscheid, volgens Lubbers, nauwelijks gemaakt.²³² Volgens Kooijmans was het vervelende van de bijeenkomst dat Boutros-Ghali absoluut niet op de hoogte was van de materie van de luchtsteun. Hij was stomverbaasd geweest toen Kooijmans hem had uitgelegd dat *Close Air Support* in het mandaat van resolutie 836 was opgenomen.

Vice-premier Kok vond dat Boutros-Ghali op de avond van 19 januari ‘betrekkelijk vaag’ was geweest.²³³ Kooijmans vond zijn beantwoording van Nederlandse vragen ‘niet bevredigend’.²³⁴ En Lubbers vertrok die avond naar huis met het gevoel: ‘is dit wel strak en helder genoeg?’²³⁵ Op het ministerie van Buitenlandse Zaken had vooral DAV moeite met de voorzichtigheid waarop door Ter Beek was aangedrongen en die door Boutros-Ghali was bevestigd.²³⁶

De volgende dag besprak directeur-generaal Politieke Zaken J.M. Vos de zaak nog eens met de speciale adviseur van Boutros-Ghali, Gharekhan. Het idee, dat tijdens het diner met Boutros-Ghali was opgekomen, om de Nederlandse regering een brief aan Boutros-Ghali te laten sturen over de delegatie van de bevoegdheid tot inzet van CAS, verwierp Vos. Volgens

228 Interview P.H. Kooijmans, 10/09/99.

229 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, pp. 104-105.

230 Both, *Indifference*, pp. 213-214; interview A.L. ter Beek, 01/12/99; TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting A.L. ter Beek, 24/05/00, pp. 104-105; Ter Beek, *Manoevreren*, p. 205; interview K.J.R. Klompenhouwer, 13/12/99.

231 TCBU, gesprek A.L. ter Beek, 23/03/00, p. 33. Eenzelfde oordeel in interview H.P.M.

Kreemers, 18/03/99.

232 Interviews R.F.M. Lubbers, 13/10/99.

233 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting W. Kok, 08/06/00, p. 389. Zie ook interview W. Kok, 08/05/00.

234 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting P. Kooijmans, 25/05/00, p. 115.

235 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting Lubbers, 25/05/00, p. 136.

236 Both, *Indifference*, p. 215.

hem was de binnenlandspolitieke steun voor uitzending van Dutchbat zo groot, dat de noodzaak voor het sturen van zo'n brief ontbrak: 'de ontplooiing gaat zoals gepland door'. Ook in het kamp van Boutros-Ghali bleek men bij nader inzien niet zo gelukkig met het idee van een brief. Boutros-Ghali zou een antwoord moeten overleggen met de Veiligheidsraad. De positie van de Russen daarin was bekend en er zou dus een onbevredigend antwoord kunnen komen. Gharekhan verzekerde Vos dat als de nood aan de man zou komen, de secretaris-generaal binnen één à anderhalf uur zou beslissen over 'de inzet van het luchtwapen', 'whatever the Russians say'. Zo nodig zou hij de Veiligheidsraad zelfs pas informeren nadat hij zijn beslissing had genomen. Door die toelichting bestond er volgens Vos geen behoefte meer aan een brief van de Nederlandse regering aan Boutros-Ghali.²³⁷

Het gesprek van Vos met Gharekhan leidde ertoe dat de secretaris-generaal zich op 21 januari tijdens een persconferentie volgens de Nederlandse regering duidelijker uitdrukte over de luchtsteun.²³⁸ Op de persconferentie verklaarde Boutros-Ghali dat hij persoonlijk een voorstander was van het gebruik van 'air power':

If we receive a request, I will certainly give the green light after a consultation with the Security Council. (...) In my interpretation consultation means that I will inform the Security Council concerning the first time one uses air force. (...) Furthermore I have no objection to mandate my special representative, Akashi, to give the green light for using air forces in any operation in Bosnia. Again after consultation with the Security Council. (...) I will inform the Security Council. I will say: I have done this. After the use of the power, the next day the Security Council may decide to stop the mandate they gave me.²³⁹

Bovendien legde Boutros zijn, voor de Nederlandse regering bevredigende, opstelling op 28 januari nog vast in een brief aan de Veiligheidsraad. Dat maakte volgens vice-premier Kok 'nogal wat uit'.²⁴⁰ In zijn brief maakte Boutros-Ghali onderscheid tussen CAS, het gebruik van luchtsteun ten behoeve van zelfverdediging, en *air strikes*, het gebruik van luchtsteun 'for preemptive or punitive purposes'. Toch liet de brief van Boutros-Ghali nog vele vragen open. Zo schreef hij dat 'air power would be used, if necessary, in self-defence against a deliberate attack upon UNPROFOR by any party'. En hij zou niet aarzelen toestemming te geven voor *Close Air Support*. Maar deze uitspraken hadden slechts betrekking op de rotatie in Srebrenica en de openstelling van het vliegveld van Tuzla. Op dezelfde manier werd de bevoegdheid in te stemmen met een verzoek om *Close Air Support* van de *Force Commander*, slechts gedelegeerd 'in the specific circumstances of these operations relating to Srebrenica and Tuzla'.²⁴¹ De Nederlandse ministers waren na de brief van Boutros-Ghali tevreden. Hoekema, die de bijeenkomst op het Catshuis notuleerde, verklaarde tegenover de commissie-Bakker:²⁴²

Wij dachten dat het wel moest werken omdat wij het allemaal wilden. Je gaat in zo'n bijeenkomst niet

237 ABZ, PVNY. Memorandum DGPZ aan Kooijmans, 20/01/94, nr. 14/92.

238 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting W. Kok, 08/06/00, p. 389; hoorzitting P. Kooijmans, 25/05/00, p. 115.

239 TCBU, *Vertretpunt* I, p. 153. Zie ook Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 143.

240 Interview W. Kok, 08/05/00.

241 ABZ, PVNY. Boutros-Ghali aan K. Kovanda, 28/01/94, bijl. bij fax PV New York aan DPV/PZ, DAV en DEU, 28/01/94, nyv-1145.

242 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.Th. Hoekema, 24/05/00, p. 77.

onmiddellijk uit van een *worst case*. Nogmaals, wij gingen ervan uit dat de aanwezigheid van de [VN-]troepen de Serven wel zou afschrikken en dat, als onverhoopt puntje bij paaltje zou komen, zelfs de dreiging van het luchtwapen al voldoende was om de Serven af te schrikken.²⁴³

Minister Pronk verklaarde aan het NIOD: ‘We dachten dat we die garanties hadden. Ze zijn niet gegeven. Wat is een garantie? Je kunt niet hoger dan de secretaris-generaal van de VN.’²⁴⁴ Achteraf bezien vond Pronk dat de Nederlandse regering de oplossing voor de risico’s toentertijd te veel had gezocht ‘in de procedure in plaats van jezelf te beschermen’.²⁴⁵

Op de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging in New York leefde al dadelijk na het bezoek van Boutros-Ghali aan Nederland de overtuiging dat hetgeen de Nederlandse regering beschouwde als toezeggingen en garanties van de secretaris-generaal, weinig waarde had. Volgens Biegman, die ook bij het diner aanwezig was geweest, maakte de VN in die tijd nauwelijks onderscheid tussen *air strikes* en *Close Air Support*²⁴⁶ en deed Boutros-Ghali dat ook niet bij het diner op het Catshuis. In zijn herinnering dacht de topman van de VN dat hij voor elke vorm van luchtactie de instemming van de Veiligheidsraad nodig had, dat wil zeggen van de Russen, ‘zeker als het de eerste keer is’.²⁴⁷ Minderhoud meende later ook dat Boutros-Ghali niets kon ondernemen ten aanzien van luchtsteun zonder de Veiligheidsraad, zelfs al gaven resoluties hem daartoe de bevoegdheid. Een secretaris-generaal die anders zou handelen, zou volgens haar de volgende dag op straat staan.

Volgens Minderhoud was luchtsteun een kwestie die in ‘*the spur of the moment*’ werd bepaald. Alles hing ervan af hoe verontwaardigd Mitterrand – en later Chirac – was over concrete gebeurtenissen in Bosnië. Omdat het moment bepalend was, bestond er bij de hoofdrolspelers in de Veiligheidsraad ook geen behoefte aan heldere formuleringen. Resoluties moesten juist maximale speelruimte bieden. Minderhoud was er achteraf van overtuigd dat de dubbele sleutel vanaf het begin een ‘verbloemd Brits grapje’ was geweest. De Britse regering was volgens haar mordicus tegen een grote militaire verantwoordelijkheid zonder Amerikaanse deelname. De dubbele vertegenwoordiging van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, in zowel de Veiligheidsraad als de NAVO, maakten het voor Londen en Parijs mogelijk de dubbele sleutel te manipuleren.²⁴⁸ Toen de Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger Albright de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, enige tijd na het bezoek van Boutros-Ghali aan Nederland, vroeg waarom hij steeds zo terughoudend was ten aanzien van luchtsteun, antwoordde hij dat hij niet anders kon, omdat de UNPROFOR-commandanten hun bevelen uit Londen en Parijs ontvingen.²⁴⁹

Op 27 januari, bij het afscheid van 114 kwartiermakers van Dutchbat in Schaarsbergen, noemde Couzy ‘de discussies over luchtaanvallen echt gek’. Volgens hem was het een gedachte die leefde in de Haagse vergaderzalen en burelen, maar geen enkele relatie had met de

243 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.Th. Hoekema, 24/05/00, p. 77.

244 Interview J. Pronk, 03/04/00.

245 Interview J. Pronk, 03/04/00.

246 Interview N. Biegman, 03/07/00.

247 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting N.H. Biegman, 29/05/00, p. 188.

248 Interview C. Minderhoud, 02/06/00. Een

soortgelijke uitlating in interview P.M. Kurpershoek, 22/06/00. Vgl. ook interview P.C. Feith, 24/08/00 voor de achterdocht waarmee de Brits-Franse opstelling in de NAVO van Nederlandse kant werd gezien.

249 Ed Vulliamy, ‘Bosnia – The Secret War: Tragic Cost of Allies’ Hidden Hostility’, *The Guardian*, 21/05/96.

realiteit in Bosnië.²⁵⁰ Haastig moest op Defensie een verklaring worden opgesteld, die de bevelhebber de volgende dag kon afgeven ‘ter verduidelijking van zijn uitspraken’. In de verklaring werd het onderscheid tussen CAS en *air strikes* onderstreept. Het eerste was een extra waarborg voor de veiligheid van de vredessoldaten, het tweede was een vorm van partij kiezen, die de veiligheid van de blauwhelmen op de grond in gevaar kon brengen.²⁵¹ De verklaring ging voorbij aan het feit dat Nederland op 2 en 9 augustus 1993 had ingestemd met *air strikes*, op voorwaarde dat ook andere landen met troepen op de grond bereid zouden zijn aan zo’n actie deel te nemen. Bovendien bleef Couzy, ondanks de verduidelijking, bezwaren houden tegen elke vorm van luchtsteun, zoals bleek uit een telefoongesprek van hem met Defensiewoordvoerder Kreemers.²⁵²

In een brief aan de Tweede Kamer deelde Ter Beek, mede namens minister Kooijmans, op 26 januari 1994 mee dat de regering ‘groot belang’ hechtte aan de mededeling van Boutros-Ghali tijdens zijn bezoek aan Nederland dat hij, in geval van een aanvraag van luchtsteun door de commandant van UNPROFOR, ‘zeker het “groene licht”’ zou geven: ‘Deze mogelijkheid wordt gezien als een belangrijke extra waarborg voor de veiligheid van de Nederlandse VN-militairen, voor het geval daaraan onverhoopt de behoefte mocht ontstaan.’²⁵³

Op 1 februari voerden de vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie overleg over deze brief. Van Traa zei nog steeds in te stemmen met de uitzending, al vond hij achteraf dat het debat daarover misschien beter in een plenaire vergadering had kunnen worden gevoerd, omdat voor het eerst gevechtstroepen naar voormalig Joegoslavië werden uitgezonden. Hij was zich ervan bewust dat Nederland met de uitzending van Dutchbat tegen de internationale stroom oproeide, maar hij hoopte dat daarmee een signaal werd afgegeven aan Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk om niet eenzijdig hun troepen terug te trekken. Hij achtte de veiligheidsrisico’s ‘aanvaardbaar’. Mochten er onverhoopt toch slachtoffers vallen onder de leden van het bataljon, dan zou dat geen aanleiding mogen zijn tot herziening van het uitzendingsbesluit.²⁵⁴

Behalve De Kok, brachten alle woordvoerders de onduidelijkheid rond de luchtsteun ter sprake. Van Traa constateerde dat er verwarring bestond over de termen ‘luchtsteun’ en ‘luchtacties’. Speculeren daarover vond hij zinloos. De militairen zouden moeten beslissen over het karakter van luchtsteunoperaties. Bovendien was het ‘in het algemeen weinig zinvol dat politici constant speculeren over dingen die toch niet lijken te gebeuren’.²⁵⁵ Wel zou, zeker nu Nederland vanaf 1 maart voor een jaar de chef-staf bij het *Bosnia Herzegovina Command* van UNPROFOR zou leveren (brigadegeneraal A.P.P.M. van Baal), aandacht moeten worden besteed aan kortere bevelslijnen en een betere coördinatie tussen de planners ter plaatse enerzijds en die in Brussel en New York anderzijds, voor het geval dat de uitgezonden troepen behoefte zouden hebben aan luchtsteun.

Blaauw vroeg de minister hoe luchtsteun kon worden aangevraagd en of dat ook kon

250 ‘Bevelhebber landmacht ziet niets in lucht-aanvallen’, *ANP*, 27/01/94, 23:46 uur; ‘Couzy ziet niets in luchtsteun voor VN’ers’, *Trouw*, 28/01/93; Kreemers, ‘Brigade’, juni 1994, p. 35; Van Gils, ‘Tweede Kamer steunt uitzending bataljon’, *ANP*, 31/01/94, 14:56 uur.

251 ‘Couzy verduidelijkt uitspraken over lucht-aanvallen’, *ANP* 28/01/94, 13:27 uur; Kreemers, ‘Brigade’, juni 1994, pp. 35-36.

252 NIOD, Coll. Ter Beek. Notitie van Kreemers voor Ter Beek, 31/01/94.

253 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 70, pp. 1-2.

254 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 74, p. 1.

255 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 74, p. 1.

worden gedaan ter bescherming van veilige gebieden.²⁵⁶ Dat wist hij dus kennelijk niet op het moment dat hij instemde met uitzending van Dutchbat. Dat plaatst zijn latere opmerking bij de commissie-Bakker dat, als hij op het moment van uitzending zou hebben getwijfeld aan de luchtsteun, zijn fractie niet akkoord zou zijn gegaan met inzet van Dutchbat in Srebrenica,²⁵⁷ in een vreemd daglicht. Ook voor Sipkes was het de vraag of de VN wel bereid was te besluiten tot verlening van luchtsteun. Indien dit al het geval was, zou de Nederlandse regering dan nog worden betrokken bij de toestemming voor luchtsteun?

Minister Ter Beek maakte in zijn antwoord melding van de brief van Boutros-Ghali van 28 januari aan de voorzitter van de Veiligheidsraad. Om de bevelslijnen te verkorten had de secretaris-generaal van de VN besloten deze bevoegdheid te delegeren aan zijn speciale vertegenwoordiger in voormalig Joegoslavië, Akashi, aldus minister Ter Beek.

Tweede-Kamerleden hadden anderhalf jaar lang bij diverse debatten gewezen op de risico's van luchtacties voor de grondtroepen van UNPROFOR en op de mogelijkheden van gijzeling van VN-personeel in voormalig Joegoslavië.²⁵⁸ De brief van de regering over de mededeling van Boutros-Ghali leek echter alle bezwaren en aarzelingen plotseling weg te nemen.

Blaauw verklaarde later dat het hem daarbij niet alleen was gegaan

om Boutros Ghali. Ik heb de meeste zaken te doen met de ministers, met de regering. Deze gaf duidelijk de indruk dat luchtsteun ook voor haar een heel belangrijk element was en dat je hierop kon vertrouwen. (...) [Dan] moet je dat vertrouwen toch wel hebben. Anders gaat het wel heel moeizaam in het overleg met de regering. Tenzij je uiteraard zelf informatie hebt dat je geen vertrouwen kunt hebben in de toezegging van de Verenigde Naties dat er luchtsteun zou worden gegeven, maar die had ik niet.²⁵⁹

Ook Van Middelkoop verklaarde:

Wat moet je anders? ... De regering meldt in een brief dat de secretaris-generaal van de Verenigde Naties de regering had beloofd dat desgevraagd luchtsteun zou worden gegeven. Daar moet je het op een gegeven moment ook wel mee doen.²⁶⁰

Hij gaf toe dat hij zich hier misschien te snel bij had neergelegd.²⁶¹ Valk meende dat de uitspraak van Boutros-Ghali 'een goede garantie' was.²⁶²

De regering accepteerde dus wat Boutros-Ghali, na de nodige aandrang, verklaarde en het parlement volgde haar daarin. De secretaris-generaal van VN werd op zijn woord geloofd. Er werd te weinig beseft dat de VN niet meer was dan de optelsom van de leden en dat daaronder een dominante rol werd gespeeld door de permanente vijf. De diplomaat Wij-

256 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 I 81, nr. 74, p. 3.

257 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.D. Blaauw, 31/05/00, p. 221.

258 Zie bijv. TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 I 81, nr. 27, p. 4 (Van Middelkoop); nr. 28, p. 7 (Ter Veer); nr. 28, p. 8 (Sipkes); Handelingen, p. 13-806 (Sipkes, 22/10/92); Handelingen, p. 13-808/809 (Van Middelkoop, 22/10/92).

259 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting J.D. Blaauw, 31/05/00, p. 221.

260 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting E. van Middelkoop, 05/06/00, p. 293. Soortgelijke informatie in interview E. van Middelkoop, 08/10/99.

261 TCBU, *Vertretpunt*, III, hoorzitting E. van Middelkoop, 05/06/00, p. 294.

262 Interview G. Valk, 15/10/99.

naendts, begin februari 1994 door journalisten van *de Volkskrant* gevraagd of de Nederlandse regering, gezien de weerstand van de Britse en Franse regering tegen luchtsteun, met de gang naar Srebrenica ‘niet een beetje te veel heldenmoed’ betoonde, antwoordde dat Nederland nu eenmaal ‘iets principiëler dan de anderen’ was.²⁶³

Bij de woordvoeringsinstructie rondom de uitzending van Dutchbat I werd ook onderscheid gemaakt tussen *air strikes* en *Close Air Support*. Aangegeven werd dat in geval van *air strikes* de VN partij zou worden in het conflict, wat repercussies zou hebben voor de grondtroepen van UNPROFOR en de hulpverlening in Bosnië. Voor inzet van dit wapen zou daarom de instemming van de Noord-Atlantische Raad ‘(dus de 16 NAVO-landen)’ en de Veiligheidsraad nodig zijn. Ook *Close Air Support* zou tot repercussies kunnen leiden, maar daarnaar gevraagd, moest worden geantwoord: ‘... zoals u weet zijn wij opgeleid en uitgerust om alle opties van geweld aan te kunnen’.²⁶⁴

De aanslag in Sarajevo

Op zaterdag 5 februari 1994, even na het middaguur, ontplofte een mortiergranaat op de Markale-markt van Sarajevo, dicht bij de kathedraal. Als gevolg van de aanslag kwamen 68 mensen om en raakten rond de tweehonderd gewond. Het was de zwaarste aanval op de stad sinds het uitbreken van de oorlog. Overal op de markt waren bloed en afgerukte ledematen te zien. Westerse televisiemaatschappijen zonden grote delen van het beeldmateriaal dat beschikbaar was niet uit, omdat het te afschuwelijk was.

Het incident kwam op een moment dat er sprake was van een heroriëntatie van het beleid van de grote westerse landen en er juist enkele nieuwe hoofdrolspelers in het Bosnische drama ten tonele waren verschenen. Al tijdens de NAVO-top van 10 en 11 januari was merkbaar dat de Amerikaanse regering bezig was zijn standpunt inzake Bosnië te heroverwegen. William Perry, die Aspin was opgevolgd als minister van Defensie, en generaal John M. Shalikashvili, die de plaats had ingenomen van Powell, waren meer geneigd tot inzet van het luchtwapen dan hun voorgangers. Al vanaf begin januari bepleitte de Franse regering Amerikaanse ‘interventie’ in Bosnië-Herzegovina.²⁶⁵ Tijdens een bezoek van Warren Christopher aan Parijs, op 24 januari, oefende Juppé sterke druk uit tot een grotere Amerikaanse betrokkenheid bij de crisis in Joegoslavië.²⁶⁶ Een week later, op 1 februari, sprak Hurd in Washington Christopher in gelijke termen toe. En ook minister Kooijmans riep in een brief zijn Amerikaanse collega op een actievere rol te gaan spelen met het oog op het onderhandelingsproces inzake Bosnië.²⁶⁷ Op 4 februari verklaarde Christopher aan Lake dat hij ‘acutely uncomfortable’ was met de passieve opstelling van zijn regering en dat het tijd was

²⁶³ Paul Brill & Martin Sommer, ‘Diplomatie op drijfsand’, *de Volkskrant*, 05/02/94.

²⁶⁴ CDPO/GNKD. C-KL Crisisstaf aan ondercommandanten BLS en directeuren KL Staf, 11/02/94, OZ/7806.

²⁶⁵ ‘Frankrijk wil Amerikaanse interventie in Bosnië’, *ANP*, 04/01/94, 22:02 uur; Van Gils,

‘Kamer roept regering op Frans plan voor Bosnië te steunen’, *ANP*, 07/01/94.

²⁶⁶ Riddersma, ‘VS wijzen Franse oproep af voor ingrijpen in Bosnië’, *ANP*, 24/01/94, 22:04 uur.

²⁶⁷ Van Gils, ‘Nederland vraagt om actieve rol in vredesoverleg Bosnië’, *ANP*, 03/02/94, 13:15 uur.

voor een nieuw initiatief.²⁶⁸ Wat er op 5 februari op de markt van Sarajevo gebeurde vergemakkelijkte de ommezwaai van de Amerikaanse regering aanzienlijk.²⁶⁹

Dat gold ook voor Mitterrand. Hij verklaarde tegenover Juppé, naar aanleiding van het incident, dat het voor Frankrijk onmogelijk was een door emoties gevoede politiek te voeren. Aan de andere kant besefte de Franse president dat de bevolking van zijn land in dit geval geen *Realpolitik* zou dulden. Hij zei de keuze tussen beide soorten beleid na dit incident uiterst moeilijk te vinden.²⁷⁰ Tegelijk was hij tevreden dat de Amerikaanse regering zich na de aanslag in het Bosnische avontuur wilde storten. Dat was voor hem steeds een voorwaarde geweest voor steviger Frans optreden.²⁷¹

Serven en Moslims beschuldigden elkaar ervan verantwoordelijk te zijn voor de aanslag.²⁷² Eind juli 1992 hadden VRS-militairen een radaropsporingseenheid van een Oekraïens VN-bataljon bij Sarajevo stukgeschoten.²⁷³ Het apparaat was daarna niet vervangen. Daardoor kon UNPROFOR nooit met volledige zekerheid vaststellen welke partij er schoot. Sommige commentatoren hebben gesuggereerd dat deze handicap door de VN monter werd gedragen.²⁷⁴ Het stelde haar in staat 'onpartijdig' te blijven in het conflict. Na de aanslag op 5 februari 1994 vroeg de ondersecretaris-generaal voor vredesoperaties, Annan, de regeringen van Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland echter zo'n radar te leveren.²⁷⁵ De Nederlandse regering zag er evenwel van af een van de zeven Nederlandse wapenlocatieradars, die artillerie en mortiergeschut konden opsporen, aan UNPROFOR te leveren. De reden daarvan was dat het bedienend personeel voornamelijk uit dienstplichtigen bestond van wie de landmacht de bereidheid tot uitzending 'zeer gering' achtte. Beroepspersoneel zou binnen twee weken op de radar kunnen worden opgeleid en daarna nog een VN-opleiding van een maand moeten volgen.²⁷⁶ Maar wat voor het luchtmobiele bataljon had gekund, kon kennelijk niet voor zo'n radareenheid.

UNPROFOR-militairen en een team van internationale deskundigen konden bij gebrek aan radar slechts vaststellen dat het om een 120 millimeter mortiergranaat ging die van twee of drie kilometer afstand uit noordoostelijke richting was afgevuurd. Ze konden echter niet vaststellen welk van de partijen verantwoordelijk was, aangezien Moslims en Serven beiden dicht bij elkaar posities in het noordoosten van de stad hadden en beiden beschikten over dit type granaten. Bovendien had de granaat eerst een daktop geraakt, waardoor de inslag op de grond te ondiep was om de hoek van waaruit gevraagd was goed vast te kunnen stellen. Informatie over de producent van de granaat kon evenmin worden achterhaald. De Britse generaal Michael Rose, die op 21 januari de plaats had ingenomen van Briquemont als bevelhebber van UNPROFOR II, verklaarde echter: 'I categorically claim there was no

268 Danner, 'Point', p. 38; Daalder, *Dayton*, pp. 24-25.

269 Danner, 'Point', p. 38; Vgl. TK, vergaderjaar 1993-1994, Handelingen, p. 3895 (Kooijmans, 16/02/94); Carruthers, *Media*, p. 216; Drew, *Edge*, pp. 410-411; Schoemaker, 'Oorlog', p. 30; Burg & Shoup, *War*, p. 164; Strobel, *Policy*, p. 155.

270 Adler, *Année*, p. 83.

271 Adler, *Année*, p. 84.

272 VN, S/1994/674/Annex VI, p. 781, 789;

Bodansky, *Offensive*, pp. 61-62; Danner, 'Point', pp. 35 en 37-38.

273 'Bosniërs willen door blokkade Sarajevo breken', *de Volkskrant*, 01/08/92.

274 Zie bijv. Tromp, *Verraad*, pp. 154-155.

275 Bstas. Defensiestaf, exh., 22/02/92, nr. S94/061/674, Annan, aan Biegan, 10/02/94; ABZ, DPV/ARA/00581. Biegan 185 aan Kooijmans, 18/02/94.

276 Bstas. Nota Defensiestaf voor Ter Beek, 17/02/94, S94/061/611.

opening of fire from Bosnian Serb Army positions in that area at that time.²⁷⁷ Sommige persorganen waren niet minder categorisch.²⁷⁸ Anonieme VN-officieren verklaarden later dat er een geheim VN-rapport zou bestaan dat aantoonde dat de Bosnische regeringsautoriteiten verantwoordelijk waren voor de explosie.²⁷⁹ De Nederlandse MID vond het het meest waarschijnlijk dat de Bosnische Moslims, die de laatste tijd steeds sterker probeerden een buitenlandse militaire interventie uit te lokken, verantwoordelijk waren.²⁸⁰ Officieel is echter nooit vastgesteld of de granaat was afgeschoten door de Serven of de Moslims.²⁸¹

Op de dag na de ontploffing eiste de Bosnische regering dat de zware wapens van de VRS rond Sarajevo zouden worden teruggetrokken en onder toezicht van UNPROFOR zouden worden gesteld.²⁸² De Amerikaanse regering meende dat de granaataanval paste in het patroon van Bosnisch-Servische beschietingen op Sarajevo. Zoals de Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN Albright zei:

It's very hard to believe that any country would do this to their own people, and therefore, although we do not exactly know what the facts are, it would seem to us that the Serbs and the Bosnian Serbs are the ones that probably have a great deal of responsibility.²⁸³

Aangevuurd door de regering in Parijs²⁸⁴ verlangde die in Washington daarom NAVO-luchtacties. Boutros-Ghali vroeg de NAVO inderdaad *air strikes* tegen de Servische artillerie rond de stad toe te staan.²⁸⁵ Van diverse kanten kwam verzet. Owen liet weten dat dit volgens hem niet de oplossing was.²⁸⁶ Karadžić zei dat in dat geval de positie van buitenlanders in Bosnië niet veilig zou zijn.²⁸⁷ Op 7 februari bleken zeven van de twaalf EG-ministers van Buitenlandse Zaken tegen *air strikes*. Duitsland onthield zich van stemming. Alleen Nederland, Frankrijk, Italië en België waren ervoor.²⁸⁸ De Russische minister van Buitenlandse Zaken, Kozyrev, meende dat voor luchtaanvallen nieuwe besluitvorming in de Veiligheidsraad nodig was.²⁸⁹ Zowel de NAVO als de voorzitter van de Veiligheidsraad onderstreepte

277 VN, S/1994/674/Annex VI, pp. 781-782. Zie ook Danner, 'Point', p. 40; Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 188 en 219-220.

278 Zie ook Mira Beham, 'Die Medien als Brandstifter', in: Bittermann (Hg.), *Serbien*, pp. 119-121.

279 Chuck Sudetic, 'Bosnia Army Said to Shell its Own Territory', *The New York Times*, 11/11/94.

280 DCBC, 2123. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 08/94, 09/02/94.

281 VN, S/1994/674/Annex VI, pp. 784, 787, 789, 796 en 801; Major, *Autobiography*, p. 543; Koet, 'Adviser', p. 37; Burg & Shoup, *War*, p. 166; C. Cremer, 'De ogen en oren van UNPROFOR', *Armex*, 78(1994) 5, p. 21. Britse en Amerikaanse *intelligence* zouden hebben vastgesteld dat de granaat met grote waarschijnlijkheid afkomstig was van Moslim-zijde. Vertrouwelijke vraagge-

sprekken (8), (9) en (54). John Sray, 'Selling the Bosnian Myth', *Foreign Military Studies*, Fort Leavenworth, Kansas, October 1995. Hetzelfde beweerde een anonieme hoge Britse ambtenaar, James Gow & James Tilsley, 'The Strategic Imperative for Media Management', in: Gow, Paterson & Preston (eds.), *Bosnia*, p. 111 n. 40.

282 VN, S/1994/674/Annex VI, pp. 784.

283 Burg & Shoup (eds.) *War*, p. 169.

284 Gow, *Triumph*, pp. 147 en 219; Strobel, *Policy*, p. 157.

285 VN, S/1994/674/Annex VI, p. 785.

286 VN, S/1994/674/Annex VI, pp. 785 en 789.

287 VN, S/1994/674/Annex VI, pp. 788.

288 VN, S/1994/674/Annex VI, pp. 788.

289 DCBC, 2123. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 08/94, 09/02/94.

echter dat de resoluties van de Veiligheidsraad de secretaris-generaal van de VN machtigden tot het goedkeuren van luchtaanvallen.²⁹⁰

Op Amerikaanse suggestie stelde de Noord-Atlantische Raad op 9 februari echter een ultimatum aan de Serven, ingaande op 10 februari om middernacht, om hun zware wapens hetzij twintig kilometer van Sarajevo terug te trekken, hetzij onder VN-toezicht te plaatsen. Zou dit niet binnen tien dagen zijn gebeurd, dan zouden luchtaanvallen (*air strikes*) volgen. Ook de Bosnische Moslims werden opgeroepen hun zware wapens onder toezicht van UNPROFOR te stellen. Akashi kreeg na het ultimatum van 9 februari de bevoegdheid voor het aanvragen bij de NAVO van luchtsteun voor heel Bosnië; of het nu ging om CAS of *air strikes*, het was gedelegeerd aan Akashi. Slechts de eerste keer was de toestemming van Boutros-Ghali nodig,²⁹¹ daarna hoefde Akashi alleen nog maar de steun van de bevelhebber van de NAVO's Southern Region in te roepen.

Tijdens een Kamerdebat op 16 februari naar aanleiding van het NAVO-ultimatum inzake Sarajevo, verzekerde minister Ter Beek, na een vraag van Van Traa, dat het Boutros-Ghali was gelukt de tijd tussen het moment van een aanvraag voor luchtsteun en de inwilliging ervan sterk te beperken.²⁹² Toen op 12 maart 1994 een verzoek van Franse troepen in Bihać om CAS werd gehonoreerd, na dagenlange beschietingen door Bosnisch-Servische artillerie, duurde het echter vier en een half uur na het initiële verzoek, voordat de Akashi instemde met CAS. Urenlang cirkelden vliegtuigen werkeloos boven de Servische doelen. Toen eindelijk de toestemming afkwam waren de VRS-militairen verdwenen. Naar aanleiding van de lange tijd die nodig was geweest, gaf Akashi opdracht tot een stroomlijning van de autorisatie-procedures ter bekorting van de reactietijd.²⁹³

Minister Kooijmans juichte het NAVO-ultimatum van 10 februari toe: 'De internationale gemeenschap heeft daarmee een robuustere houding aangenomen en geen twijfel laten bestaan over het uitvoeren van het dreigement.' Hij gaf toe dat er bij luchtacties 'in principe' 'een zeker risico' bestond voor grondtroepen, maar van een standvastiger opstelling van de NAVO zou ook een afschrikwekkend effect op vergeldingsaanvallen uitgaan: '(...) Akashi mag de NAVO immers verzoeken bij agressie tegen de troepen ter plaatse in actie te komen.'²⁹⁴

In Sarajevo kwam het echter niet tot luchtaanvallen. De Russische regering, die grote moeite had met luchtaanvallen op de Bosnische Serven, wist een regeling te treffen met de Bosnisch-Servische leiding die dat voorkwam: de VRS zou haar zware wapens terugtrekken, terwijl Russische VN-troepen zich zouden stationeren tussen de ABiH en de VRS bij Sarajevo. Zodra de Russen hun positie aan de buitenkant van de stad hadden ingenomen, kon Mladić gerust zijn. Het Westen zou er niet gemakkelijk toe overgaan bombardementen uit te voeren die levens van Russische soldaten zouden eisen. De Russische troepen kregen bij

290 DCBC, 2122. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 09/94, 11/02/94.

291 TK, vergaderjaar 1993-1994, Handelingen, pp. 3901-3902 (16/02/94).

292 TK, vergaderjaar 1993-1994, Handelingen, pp. 3901-3902 (16/02/94).

293 ABZ, PVNY. Background paper concerning the request for *Close Air Support* on 12 March 1994; Boutros-Ghali aan Wörner, 22/03/94; ABZ,

DPV/ARA/09144. Biegman 291 aan Kooijmans, 16/03/94; ibidem, Biegman 326 aan Kooijmas, 25/03/94; Bstas. Nota Kolsteren voor Ter Beek, S94/061/1024; Hillen, *Helmets*, p. 162; 'Hoe een luchtactie niet doorging', *NRC Handelsblad*, 15/03/94.

294 Olaf van Boetzelaer, 'Standvastiger NAVO-opstelling kan Servische vergeldingsaanvallen voorkomen', *CD/Actueel*, 12/03/94, p. 22.

aankomst dan ook een blijk van de bekende Servische gastvrijheid.²⁹⁵ De *exclusion zone* kwam tot stand en honderden UNPROFOR-militairen werden langs de frontlijn gestationeerd, om toezicht te houden op de depots waarin de wapens waren opgeslagen. Hun verspreide ligging maakte de blauwhelmen kwetsbaar voor gijzelingen.

Wat een stevig ultimatum had geleken, maakte UNPROFOR dus eigenlijk alleen maar zwakker. In Washington werd er bovendien voor gewaarschuwd dat het 'succes' van de dreiging met luchtacties rond Sarajevo niet gemakkelijk voor herhaling vatbaar was. De voorzitter van de gezamenlijke chefs-staf, Shalikashvili, zei begin maart 1994: 'There were very specific conditions around Sarajevo that lent themselves to the application of air power that don't exist in any other places in Bosnia today.'²⁹⁶ Vrijwel tegelijkertijd zei minister van Defensie Perry tegen het Amerikaanse congres dat de andere *Safe Areas* niet met luchtsteun alleen konden worden beveiligd, omdat die weinig zou uitrichten tegen de infanterie en lichte artillerie die het Bosnisch-Servische leger daaromheen had gestationeerd.²⁹⁷ Dat was een flinke knauw voor de garantie van luchtsteun, die de Nederlandse regering meende te hebben ontvangen.

De crisis in Goražde

De gevolgen van deze opstelling bleken anderhalve maand later rond de *Safe Area* Goražde. Het Moslim-bezit van Goražde was de Bosnisch-Servische leiding al lang een doorn in het oog. Tussen het noordelijke en zuidelijke deel van door Serven bezette gebieden liepen twee verbindingswegen: de één liep over Sarajevo, de ander over Goražde. Nadat de Serven hadden voldaan aan het NAVO-ultimatum, in februari 1994, hadden zij hun verbinding via Sarajevo verloren. Er was hun veel aan gelegen de andere verbinding, over Goražde, veilig te stellen. Eind maart, begin april vielen VRS-troepen de *Safe Area* Goražde aan. Deze enclave lag ongeveer vijftig kilometer ten zuiden van Srebrenica, waar het gedreun van de Bosnisch-Servische artillerie, die Goražde beschoot, soms te horen viel.²⁹⁸ De Serven beweerden dat zij slechts reageerden op aanvallen vanuit de enclave. Volgens Mladić zouden Moslims geprobeerd hebben vanuit de enclave een verbinding tot stand te brengen met Foča.²⁹⁹ Dat er aanvallen vanuit de enclave plaatsvonden was waarschijnlijk waar, maar de Servische reactie was weer eens buitenproportioneel.³⁰⁰ Er werd melding gemaakt van honderden doden en duizenden gewonden.³⁰¹

De vraag hoe deze Servische uitdaging te beantwoorden, dreigde een tweespalt binnen de NAVO te veroorzaken. Aanvankelijk reageerden de Amerikanen lauw. De chef-staf van het Amerikaanse leger, Shalikashvili, beweerde dat er bij Goražde geen zware wapens stonden opgesteld. Minister Perry van Defensie verklaarde dat Prijedor en Goražde weliswaar niet in Servische handen mochten vallen, maar dat de NAVO niet in actie zou komen: 'we will not enter the war to stop that from happening. That is correct yes.'³⁰² Prijedor was toen overigens al twee jaar in Servische handen. De Bosnische Serven wisten nu dat het Westen niet bereid

295 Rieff, *Slaughterhouse*, 186.

296 Callahan, *Wars*, p. 195; The editors, 'The Abdication, Cont'd', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 173.

297 Callahan, *Wars*, p. 195; Haass, *Intervention*, p. 42.

298 Jellema, *First-in*, p. 130.

299 Bulatović, *Mladić*, p. 107.

300 Vgl. Marjon van Royen, 'Nederlandse generaal: Moslims lokten aanval Goražde uit', *NRC Handelsblad*, 27/04/94.

301 Bulatović, *Mladić*, p. 103.

302 Geciteerd in 'The Abdication, Cont'd', in: Mousavizadeh (ed.), *Book*, p. 173.

was in dit geval zijn kracht te tonen. Voor de Serven was dit ‘het groene licht om door te stoten’, aldus een adviseur van Karadžić.³⁰³

In het weekend van 16 en 17 april vertrokken de *Forward Air Controllers*, die de bommen op hun doel moesten geleiden, uit de enclave. Voor de bevolking was dat een teken dat alle hoop verloren was.³⁰⁴ *Médecins Sans Frontières* beschuldigde de VN van ‘laksheid’.³⁰⁵ Nadat een UNPROFOR-militair was omgekomen als gevolg van Bosnisch-Servische granaatbeschietingen, kwam er uiteindelijk luchtsteun. Op 10 april vielen 2 Amerikaanse F-16’s een Servische tank en een ‘commandocentrum’ (enkele tenten) even buiten Goražde aan. Het was voor het eerst in haar bestaan dat de NAVO gronddoelen aanviel. Een dag later viel een Amerikaanse F-18 verscheidene Servische pantserwagens aan.

In reactie daarop zegde Karadžić de samenwerking met UNPROFOR op en waarschuwde Boutros-Ghali dat hij vanaf dat moment UNPROFOR als ‘een potentieel vijandelijke strijdmacht’ beschouwde.³⁰⁶ Een reeks incidenten met VN-troepen volgde. Zo verbrak in Srebrenica de VRS alle contacten met Dutchbat, dat daar inmiddels was ontplooid, en verscheen er Bosnisch-Servische artillerie rond de enclave. De situatie beangstigde een aantal van de Dutchbatters zodanig dat zij al afscheidsbrieven schreven aan hun familie.³⁰⁷ Tegelijk leidden de gebeurtenissen in Goražde tot Moslim-demonstraties in Srebrenica tegen de te zwakke aanpak van de crisis door de VN.³⁰⁸ Op 17 april nam de VRS vrijwel heel Goražde in.

De volgende dag, 18 april, vond een verhit telefoongesprek plaats tussen Mladić en Rose, waarin de Bosnisch-Servische legerleider eiste dat er geen luchtaanvallen meer zouden komen en Rose van Mladić verlangde dat de beschietingen van Goražde zouden stoppen. Uiteindelijk gaf Rose Mladić (‘you arsehole’) tien minuten om de beschietingen te staken. Een kwartier later stopten die inderdaad.³⁰⁹

Op 22 april stelde de NAVO het ultimatum dat de VRS zich drie kilometer van het centrum van Goražde moest terugtrekken en haar zware wapens moest verwijderen uit een zone van twintig kilometer rond de stad. Daarna trokken de VRS-troepen zich op 23 april terug van het centrum. De dreiging met het luchtwapen leek, na de gebeurtenissen in februari rond Sarajevo, opnieuw effectief te zijn, zo was de positieve gevolgtrekking van velen in het Westen.³¹⁰

De werkelijke lessen van Goražde waren minder rooskleurig. Bij de inzet van NAVO-vliegtuigen tegen enkele T-55-tanks in de buurt van Goražde, gebruikte de NAVO ouderwetse, weinig precieze bommen. Door de laaghangende bewolking hadden de toestellen moeite de doelen te vinden. Enkele bommen misten doel, sommige kwamen zelfs niet tot ontploffing. Nadat Servische luchtafweer, tijdens een derde reeks van NAVO-luchtaanvallen, een Britse *Sea Harrier* had weten neer te halen, braken de vliegtuigen hun actie af. De NAVO weet het verlies van het vliegtuig aan het feit dat UNPROFOR van de piloot had

303 Frank Westerman, ‘Helpers Bosnië: “Nog even en ik pak een geweer”’, *de Volkskrant* 22/04/94.

304 Frank Westerman, ‘Helpers Bosnië: “Nog even en ik pak een geweer”’, *de Volkskrant* 22/04/94.

305 Frank Westerman, ‘Helpers Bosnië: “Nog even en ik pak een geweer”’, *de Volkskrant* 22/04/94.

306 TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 80; Steven Ratner

& Masahiko Asada, ‘Peacemaking, peacekeeping, and peace enforcement. Legal underpinnings of the U.N. role’, in: Harrison & Nishigara (eds.), *Peacekeeping*, p. 57

307 Jan Westerhof, ‘Benauwde dagen voor Dutchbat in Srebrenica’, *de Volkskrant*, 05/05/94.

308 Jellema, *First-in*, pp. 135-136.

309 Ian Traynor, ‘Profile: Beast of Bosnia’, *The Guardian*, 18/04/94.

310 Zelfs nog in TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 80.

verlangd dat hij meermalen over de tank vloog, die hij probeerde uit te schakelen, om met zekerheid vast te stellen dat de tank inderdaad bezig was met een aanval. Admiraal Boorda, de bevelhebber van het zuidelijk commando van de NAVO en verantwoordelijk voor de luchtoperaties boven voormalig Joegoslavië, was hierover zo verontwaardigd dat hij zei dat hij voortaan niet langer tactische doelen zou goedkeuren; uitsluitend strategische doelen kwamen nog in aanmerking.³¹¹ Dat betekende dat in het vervolg een aanvraag om luchtsteun een nog sterker escalerend karakter zou hebben.

Was alleen hierdoor al een knauw toegebracht aan de geloofwaardigheid van de luchtsteun, het werd nog erger doordat in een evaluatie de conclusie werd getrokken dat het aanbod aan Servische doelen de inzet van slimmere bommen niet rechtvaardigde.³¹² De trefkans van de conventionele bommen was gering. De plaatsvervangend Permanent Vertegenwoordiger van Nederland bij de NAVO, Feith, bleek in de zomer van 1995 niet op de hoogte zijn van deze beslissing. Hij sprak er zijn verontwaardiging over uit dat bij de uiteindelijke luchtactie tijdens de Bosnisch-Servische aanval op Srebrenica twee vijfhonderd pond vrije-valbommen waren gebruikt, ‘technologie uit de Tweede Wereldoorlog’, terwijl hij erop had gerekend dat er precisiewapens zouden worden ingezet.³¹³

Bovendien bleek bij deze actie dat de VN de NAVO van zwaardere actie weerhield. Toen op 23 april de VRS aanvankelijk niet leek te reageren op het ultimatum van de NAVO, had de verdragsorganisatie een grote *air strike* willen organiseren, met als neven doel de Serven terug naar de onderhandelingstafel te bombarderen. Akashi weigerde daarvoor echter zijn toestemming te geven.³¹⁴ Rose drong nog eens aan op proportionaliteit bij de luchtaanvallen, omdat het een vredesoperatie betrof. Hij had, toen hij in New York was om zich voor te bereiden op zijn bevelhebberschap, al tegen Madeleine Albright gezegd: ‘air power alone could not be used in Bosnia to defend Srebrenica’.³¹⁵ Rose had moeite de NAVO-bevelhebbers, die gewend waren aan het denken in termen van overweldigende macht, daarvan te overtuigen. Zoals een van hen zei: ‘Proportionality. I’ll give you proportionality. Han Pijesak [het hoofdkwartier van de VRS] and the Pale ammunition dump and Lukavica barracks. That’s proportionality!’³¹⁶ Ook de Nederlandse brigadegeneraal G.J.M. Bastiaans, hoofd van de militaire waarnemers van de VN, verklaarde naar aanleiding van de crisis in Goražde voorstander te zijn van terughoudendheid bij luchtacties: ‘Bombardementen veranderen de verhoudingen. Ze sluiten de mogelijkheid af tot verder onderhandelen. Wie gedacht had dat dit niet zo was, is toch echt niet van deze wereld.’³¹⁷

Bovendien ging de VRS in reactie op de luchtacties over tot gijzeling van ongeveer honderdvijftig UNPROFOR-soldaten in de nabijheid van Sarajevo. Na afloop van de crisis was Goražde behouden, maar tot een aanzienlijk kleiner gebied teruggebracht. Boutros-Ghali trok de conclusie dat de gebeurtenissen rond Goražde nog eens hadden aangetoond dat het concept van *Safe Area* gebreken vertoonde. Noch de aanwezigheid van acht VN-waarnemers in Goražde, noch die van een UNPROFOR-compagnie in Bihać, had de VRS weerhou-

311 VN-rapport, par. 138. Zie ook Rose, *Peace*, pp. 114-115.

312 Kolonel der cavalerie R.H. Sandee, ‘Militaire besluitvorming bij crisisbeheersing’, *Carré* 18 (1995) 4, p. 15.

313 Interview P.C. Feith, 24/08/00; TCBU, *Vertrekpunt*, I, p. 81.

314 Paul Shoup, ‘The Crisis in Bosnia Herzegovi-

na: Past, Present and Future’, in: Blank (ed.), *Wars*, pp. 8-9 en 20 n. 8.

315 Rose, *Peace*, p. 15.

316 Bell, *Way*, p. 182.

317 Marjon van Royen, ‘Nederlandse VN-generaal: Moslims lokten aanval Goražde uit’, *NRC Handelsblad*, 27/04/94; ‘VVD: uitleg Ter Beek’, *NRC Handelsblad*, 28/04/94.

den van aanvallen. Volgens een evaluatie van de NAVO was duidelijk geworden dat de VRS een offensief alleen zou stoppen in reactie op 'the wider use of air strikes for which further political authority was required'.³¹⁸ Voor de commandant van de ABiH, Rasim Delić, stond daarna vast 'dat de internationale gemeenschap niet tegen elke prijs de beschermde zones wilde verdedigen en dat ze zich terug zou trekken bij het eerste moeilijke probleem...'³¹⁹ Omgekeerd was generaal Rose ervan overtuigd dat de Moslim-strijdkrachten bewust hun verzet hadden gestaakt: 'I think they basically turned and ran and left us to pick up the bits.' 'They think we should be fighting for them.'³²⁰ Hij stelde ook vast dat Goražde minder zwaar was getroffen dan eerdere berichten hadden doen vermoeden.³²¹ Rose klaagde verder dat zogenaamd gewonde ABiH-militairen, die met een helikopter waren vervoerd, er later springend uitkwamen.³²² Toen hij tegenover Roger Cohen, het hoofd van het Balkan-bureau van *The New York Times*, zijn hart luchtte over wat volgens hem dubbelhartigheid van de Bosnische Moslims was, voegde hij er aan toe: 'it is very hard to believe that the Muslim enclaves are viable in the long run.'³²³ Brigadegeneraal Bastiaans, die hoofd van de UNMO's was, verklaarde: 'De Moslims hebben met beschietingen en pesterijen de Serviërs zodanig getergd dat deze laatsten weinig anders overbleef dan de zware wapens in te zetten.'³²⁴

Een Nederlandse VN-waarnemer die tijdens de aanval van de VRS in Goražde verbleef, weersprak dat de Moslims de Bosnisch-Servische aanvallen zouden hebben uitgelokt. Volgens hem was het wel waar dat er minder slachtoffers waren gevallen dan de Bosnische regering de wereld wilde doen geloven.³²⁵ *Bosnia Herzegovina Command* kwam tot de conclusie dat Bastiaans vanaf het begin van de crisis de signalen, die waren gegeven door de vijf aanwezige VN-waarnemers, niet serieus genoeg had genomen.³²⁶ Internationale hulpverleningsorganisaties gaven ernstig af op de woorden van Bastiaans en Rose. Volgens een van de hulpverleners probeerden zij, na eerst zelf niet adequaat gereageerd te hebben, 'hun kont' te redden door de Moslims de schuld in de schoenen te schuiven en de hulpverleningsorganisaties te verwijten dat ze de crisis in Goražde hadden overdreven.³²⁷ De Nederlandse chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, brigadegeneraal Van Baal, werd gevraagd om commentaar op de bewering van Bastiaans, dat de Moslims het conflict hadden uitgelokt. Hij zei dat als iemand hem kon vertellen wie er begonnen was, die persoon 'vreselijk knap' was.³²⁸ Het optreden van de VN rond de crisis in Goražde boezemde weinig vertrouwen in over de reactie van UNPROFOR in geval van een nieuwe aanval op de *Safe Areas*. *Médecins Sans Frontières* eiste het aftreden van Akashi,³²⁹ die zich er steeds aan

318 Vertrouwelijke informatie (165).

319 Verslag van uiteenzetting van Delić in september 1997 in het parlement van Bosnië-Herzegovina over de oorzaken van de val van Srebrenica en Žepa, bijlage bij MID. Vandeweyer aan Voorhoeve, 10/11/97, DIS97005661.

320 Bell, *Way*, p. 184. Zie ook: Rose, *Peace*, pp. 125-126; Cohen, *Hearts*, p. 261; Simms, *Hour*, pp. 189-195.

321 Rose, *Peace*, pp. 124-125; Bulatović, *Mladić*, p. 105; Cohen, *Hearts*, p. 261.

322 Rieff, *Slaughterhouse*, p. 188.

323 Cohen, *Hearts*, p. 261.

324 Marjon van Royen, 'Nederlandse generaal:

Moslims lokten aanval Goražde uit', *NRC Handelsblad*, 27/04/94. Zie ook: Bodansky, *Offensive*, p. 63.

325 Leon Vankan, 'Majoor Buisman: Moslims hebben niet geprovoceerd', *de Telegraaf*, 29/04/94.

326 Marjon van Rojen, 'Kritiek van VN op generaal Bastiaans', *NRC Handelsblad*, 03/05/94.

327 Marjon van Rojen, 'Kritiek van VN op generaal Bastiaans', *NRC Handelsblad*, 03/05/94.

328 Marjon van Rojen, "'VN medeverantwoordelijk voor Goražde'", *NRC Handelsblad*, 07/05/94.

329 Marjon van Rojen, 'Kritiek van VN op generaal Bastiaans', *NRC Handelsblad*, 03/05/94.

ergerde dat de Moslims op interventie bleven rekenen. Na de crisis in Goražde merkte hij op: 'We can only hope that the failure of NATO to come to their aid around Gorazde will convince them that the US cavalry isn't around the corner.'³³⁰ Annan probeerde Akashi en UNPROFOR in bescherming te nemen tegen de storm van kritiek³³¹ op de gebrekkige acties vanuit de lucht. Hij zei dat zulke acties er waren:

to protect lives – not just of the handful of UN soldiers who might be threatened by a given attack but the thousands of lightly armed peacekeepers and hundreds of unarmed relief workers, military observers and police monitors whose lives would be threatened by precipitous military action.³³²

Twee dingen vielen op in deze uitspraak. Ten eerste werd de bevolking van de *Safe Areas* niet genoemd onder degenen wier levens moesten worden beschermd. En ten tweede onderstreepte deze uitspraak nog eens dat luchtacties geen automatisme waren maar werden afgewogen in het bredere kader van de hele operatie in Bosnië-Herzegovina. In een rapport aan de Veiligheidsraad schreef Boutros-Ghali begin mei dan ook dat de *Safe Areas* niet te verdedigen waren, zelfs niet met luchtsteun.³³³

De gang van zaken rond Goražde had ook in Den Haag grote bezorgdheid gewekt. Minister Kooijmans constateerde dat 'wij niet in staat zijn gebleken adequaat te reageren'.³³⁴ In *CD/Actueel*, het partijblad van het CDA, werd de hoop uitgesproken dat Akashi, die wederom zeer voorzichtig was gebleken, 'geleerd' zou hebben dat er om luchtaanvallen moest worden gevraagd 'voordat de Servische troepen tot in het centrum van een enclave zijn doorgedrongen'.³³⁵ Als gevolg van de gespannen situatie rond Goražde kon op 11 april een bezoek van minister Ter Beek aan Sarajevo en aan Dutchbat in Srebrenica geen doorgang vinden. Op 25 april 1994 drukte Barth, tijdens een bezoek aan Washington, tegenover *Deputy Assistant Secretary* Vershbow zijn zorg uit over de bescherming van de *Safe Areas*, die moest uitgaan van NAVO-luchtsteun. Hij zei dat het NAVO-ultimatum in het geval van Goražde weliswaar had gewerkt, maar een volgende keer kon het belang dat werd gehecht aan de humanitaire taak van UNPROFOR wel eens zwaarder wegen dan de wenselijkheid van een NAVO-optreden. Vershbow stelde Barth bepaald niet gerust. Hij toonde namelijk 'volledig begrip voor de Nederlandse gevoeligheden', gezien de aanwezigheid van Dutchbat in Srebrenica, en hij zei zich te kunnen voorstellen dat 'at the end of the day' de vraag zou opkomen welke van de twee missies in Bosnië het belangrijkste was'.³³⁶

4. Slechte voortekenen

Nadat het besluit tot uitzending was gevallen, hadden er diverse ontwikkelingen in Bosnië plaats waarvan een negatieve invloed op de *Safe Areas* kon uitgaan. Na het aantreden van de regering Silajdžić, op 25 oktober 1993, kwamen belangrijke staatsfuncties steeds meer in handen van leden van de SDA. Nadat Halilović als legerleider was vervangen door Rasim

330 Geciteerd in Bert, *Superpower*, p. 166.

331 Zie bijv. Wim Jans, 'Yasushi Akashi. Zo lang mogelijk aan tafel met de duivel', *Trouw*, 30/04/94.

332 Geciteerd in Michael N. Barnett, 'The Politics of Indifference at the United Nations and Genocide in Rwanda and Bosnia', in: Cushman &

Meštrović (eds), *Time*, p. 154.

333 VN, S/1994/555.

334 Knol, 'Oorlog', p. 136.

335 'Goražde', *CD/Actueel*, 29/04/94, p. 11.

336 ABZ, PVNAVO. Jacobovits 270 aan Kooijmans, 25/04/95.

Delić, nam de kracht van de Bosnische regeringstroepen toe. Dat gegeven, in combinatie met steeds sterkere geluiden dat de NAVO bereid zou zijn tot luchtacties, maakte het onwaarschijnlijk dat de Bosnische regering een resultaat aan de onderhandelingstafel zou nastreven, constateerde ook de Nederlandse MID.³³⁷ Bovendien gaven UNPROFOR-rapportages aan dat de Bosnische strijdkrachten er steeds vaker toe overgingen hun artillerie te plaatsen in de nabijheid van VN-locaties of in woonwijken, kennelijk met de bedoeling de Serven te provoceren en vervolgens via de publieke opinie een buitenlandse militaire interventie uit te lokken. Waarschijnlijk om diezelfde redenen voerden Bosnische Moslims militaire acties uit in VN-uniformen.³³⁸

Op 31 januari 1994 berichtte de MID:

Bosnisch-Servische woordvoerders hebben gesteld over aanwijzingen te beschikken dat Moslims in de enclaves aan de Bosnisch-Servische grens (Žepa, Srebrenica en Goražde) van plan zijn vliegtuigen en helikopters van UNPROFOR of andere VN-instellingen te beschieten om de BSA [VRS] hiervoor verantwoordelijk te stellen. Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat deze berichten juist zijn, staat vast dat de Moslims de laatste weken pogingen doen om een vergroting van de buitenlandse militaire betrokkenheid bij het conflict te bewerkstelligen. Zij hopen daardoor de realisering van hun uiteindelijke politieke doelstelling, te weten het behoud van Bosnië-Herzegovina als eenheidsstaat, dichterbij te brengen.³³⁹

Op 15 november 1993, de dag waarop de Nederlandse regering haar brief over inzet van een luchtmobiel bataljon aan de Kamer zond, zei Owen dat de internationale bemoeienis met Bosnië waarschijnlijk het conflict verlengde, aangezien humanitaire hulp ten goede kwam aan de strijders van de drie partijen.³⁴⁰ Hij stelde voor om in het voorjaar van 1994 alle hulp aan Bosnië stop te zetten en de VN-troepen volledig terug te trekken, indien de partijen dan nog geen vredesovereenkomst zouden hebben gesloten.³⁴¹

Het Europese Parlement nam op 20 januari met een krappe meerderheid een resolutie aan om het mandaat van Owen niet te verlengen, nu de vredesbesprekingen zozeer in het slop waren geraakt. Owen trok er zich weinig van aan: niet het parlement maar de Raad van Ministers had hem benoemd.³⁴²

Niet alleen Owen pleitte voor terugtrekking van de VN-troepen uit Bosnië. In november 1993 liet de Britse regering weten dat de inspanningen van de VN in Bosnië niet eindeloos konden doorgaan als de partijen in het conflict zich niet welwillender opstelden. Het was niet helemaal duidelijk of deze uitlatingen uitsluitend bedoeld waren om de Bosnische regering onder druk te zetten akkoord te gaan met een vredesovereenkomst of een bredere strekking hadden.³⁴³ De Franse regering zinspeelde eind 1993 herhaaldelijk op de mogelijkheid haar troepen in het voorjaar van 1994 uit UNPROFOR terug te trekken, indien er dan geen

337 DCBC, 2130. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 01/94, 07/01/94; 2127, 04/94, 18/01/94; 2125, 06/94, 31/01/94.

338 DCBC, 212. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 04/94, 18/01/94; 05/94, 25/01/94.

339 DCBC, 2125. MID, Ontwikkelingen in de

voormalige Joegoslavische federatie, 06/94, 31/01/94.

340 Belae, *Bombs*, p. 24.

341 'Bosnië wenst u...', *Het Parool*, 08/12/93.

342 Peter de Graaf & Wio Joustra, 'EG-parlement wil vervanging van Lord Owen', *de Volkskrant*, 21/01/94.

343 Simms, *Hour*, p. 31.

zichtbare tekenen van een vredesregeling waren.³⁴⁴ Minister Kooijmans voelde echter niets voor terugtrekking: 'Alleen al het speculeren over terugtrekking zal de vredeswil doen afnemen.'³⁴⁵ En zijn collega Ter Beek wilde evenmin iets weten van terugtrekking.³⁴⁶

Op 4 januari 1994 legde de Belgische UNPROFOR-commandant in Bosnië-Herzegovina, Briquemont, die oorspronkelijk tot juni 1994 zou aanblijven, zijn functie neer uit frustratie over het geringe aantal manschappen dat hem ter beschikking stond voor de uitoefening van zijn mandaat. De middelen voor de beveiliging van de *Safe Areas* waren absoluut onvoldoende. Er bestond volgens hem een 'ontzagwekkende kloof' tussen de resoluties van de Veiligheidsraad en de middelen voor verwezenlijking ervan.³⁴⁷ Bij diverse gelegenheden had hij te kennen gegeven daarom de resoluties niet langer te lezen.³⁴⁸ Het ergerde hem bovendien dat de regeringen in Parijs en Londen dreigden hun UNPROFOR-eenheden terug te trekken. Het vertrek van Briquemont was voor CDA-Tweede-Kamerlid De Kok aanleiding tijdens een spreekbeurt in Elst voor de dienstplichtigenvereniging AVNM 'op persoonlijke titel' op te merken 'dat we als politici nog eens heel ernstig moeten nadenken over de uitzending van de Luchtmobiele Brigade'.³⁴⁹ Zij oproep kreeg geen weergalm.

Ook Cot uitte kritiek op 'het gebrek aan wil' dat hij constateerde bij de landen die aan UNPROFOR bijdragen om een politieke oplossing van het conflict nastreefden.³⁵⁰ Briquemont werd op 24 januari opgevolgd door Sir Michael Rose. De 54-jarige Britse generaal, die deel had uitgemaakt van de Coldstream Guards en de Special Air Service (SAS), had ervaringen in het Midden Oosten, het Verre Oosten, de Falkland Oorlog en de strijd in Noord-Ierland. Als commandant van het *staff college* in Camberley had hij de eerste training voor officieren in vredesoperaties opgezet. Hij werd verwelkomd door Cot met de mededeling dat in het Bosnische conflict de grens van wat men voor mogelijk hield was overschreden. Cot was niet minder gefrustreerd dan Briquemont. Hij had er bezwaar tegen dat hij toestemming van het VN-hoofdkwartier in New York moest vragen voor *air strikes*. Hij verklaarde dat 'de vernedering van de troepen van de internationale gemeenschap een grens heeft bereikt en ik kan dit niet langer accepteren'. De VN-vredesmacht in Bosnië was volgens hem verworden tot 'een geit die is vastgebonden aan een hek'.³⁵¹ Boutros-Ghali op zijn beurt meende dat de Franse generaal een grens had overschreden, door erop te staan dat de beslissingsbevoegdheid over luchtacties bij hem kwam te liggen. Boutros-Ghali verzocht daarop de

344 ABZ, 911.31, Joegoslavië, Politieke verhoudingen en partijen, deel VII, mei 1993 t/m maart 1994. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 71/93, 21/12/93; 'Frankrijk wil geheel nieuwe aanpak van kwestie-Bosnië', *de Volkskrant*, 21/01/94.

345 'Vlaanderen is politieker; Nederland meer ambtelijk', *De Standaard*, 07/02/94.

346 Peter de Graaf & Wio Joustra, 'EG-parlement wil vervanging van Lord Owen', *de Volkskrant*, 21/01/94.

347 DCBC, 2130. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 01/94, 07/01/94; Folkert Jensma, 'Als er doden vallen stuur je

geen rapporten', *NRC Handelsblad*, 29/01/94; Theo Koelé, 'De frustraties van een VN-generaal', *Trouw*, 29/01/94.

348 Briquemont, *Sometning*, p. 31; C.J., 'New UNPROFOR command', *International Peacekeeping*, Vol. I (1994) (January-February), p. 25; Hillen, *Helmets*, pp. 169-170.

349 'CDA-kamerlid ziet uitzending Lumob niet zitten', *Defensiekrant*, 13/01/94.

350 DCBC, 2127. MID, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische federatie, 04/94, 18/01/94.

351 Cohen, *Hearts*, pp. 365-366.

Franse regering hem te ontslaan.³⁵² Op 18 januari werd bekend dat Cot binnenkort zou vertrekken. Op 10 maart werd hij opgevolgd door generaal Bertrand Guillaume de Sauville de Lapresle.

Al sinds het voorjaar van 1993 drong de Amerikaanse regering erop aan, bij de regering in Zagreb en de Bosnische Kroaten, om hun strijd tegen de Bosnische Moslims te staken.³⁵³ De Amerikaanse speciale gezant voor Bosnië, Charles Redman, meende dat de sleutel voor een diplomatieke oplossing in Bosnië lag in een wijziging van de krachtsverhoudingen in het veld. Daarvoor was het nodig dat Moslims en Kroaten op één lijn werden gebracht. Bovendien zou daardoor het aantal conflictpartijen bij de onderhandelingen worden teruggebracht van drie naar twee. De beoogde uitkomst was een Moslim-Kroatische federatie, die ongeveer de helft van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina zou beslaan, terwijl de andere helft zou bestaan uit een Servisch gebiedsdeel binnen Bosnië.³⁵⁴ Redman kon profiteren van de situatie op de grond in Centraal-Bosnië, waar de Kroatische troepen begin 1994 moeite hadden zich staande te houden tegenover de ABiH. In Zagreb drong het besef door dat de Kroatische strijdkrachten niet lang een tweefrontenoorlog zouden kunnen voeren, in Kroatië tegen de Serven en in Bosnië tegen de Moslims.³⁵⁵ Op 18 maart tekenden delegaties van de Bosnische Kroaten en Moslims in Washington daarom een overeenkomst om een federatie aan te gaan, die op termijn zou kunnen opgaan in een confederatief staatsverband met Kroatië. Zowel Moslims als Kroaten gaven daarmee, althans voorlopig, aspiraties op: de Moslims op een eenheidsstaat Bosnië-Herzegovina en de Kroaten op vorming van een Groot-Kroatië. Op langere termijn bleef echter de mogelijkheid bestaan van zowel een integraal en soeverein Bosnië-Herzegovina als een Groot-Kroatië. Tudjman, die door de Amerikaanse regering flink onder druk was gezet om in te stemmen met het akkoord, had zich in ruil voor zijn instemming verzekerd van Amerikaanse steun om de situatie in Krajina naar zijn hand te zetten. Hij kon daarvoor beschikken over de manschappen die na de ondertekening van het akkoord Bosnië-Herzegovina konden verlaten.³⁵⁶ Een voordeel van het Akkoord van Washington voor de Bosnische regering was bovendien dat daardoor wapenleveranties aan de ABiH makkelijker werden. Zij hoefden niet langer door in beginsel vijandige linies.

Hoewel de samenwerking tussen Kroaten en Moslims nieuwe perspectieven aan de onderhandelingstafel bood, betekende dit niet automatisch een verbetering van de vooruitzichten van de oostelijke enclaves. Vredesplannen wierpen tijdens de oorlog in Bosnië-Herzegovina vaak een lange schaduw vooruit. Juist de verwachting van een spoedige vredesdoorbraak had, volgens een analyse van de BVD van eind april 1994, de Serven verleid tot een aanval op Goražde, speculerend op de angst van de internationale gemeenschap – en in het bijzonder de Verenigde Staten – om betrokken te raken bij gevechten. De aanval op Goražde kon, aldus de Nederlandse veiligheidsdienst, ‘de aanzet vormen tot gevechten rond andere Moslimsteden als Žepa of Srebrenica’.³⁵⁷

De status van de enclaves bij een vredesregeling was trouwens nog onduidelijk. Begin

352 ‘Frankrijk bevestigt aflossing VN-commandant Cot’, *ANP*, 18/01/94, 22:00 uur; ‘Generaal Cot buigt voor Boutros- Ghali’, *de Telegraaf*, 19/01/94; C.J. ‘New UNPROFOR command’, *International Peacekeeping*, Vol. I (1994) (January-February), p. 25; interview J. Cot, 19/04/00.

353 ABZ, DPV/ARA/01818. *Coreu*, 07/04/93,

Cpe Bonn 222; Scheffers, *Ambassadeur*, p. 26.

354 Daalder, *Dayton*, p. 27.

355 Gow, ‘Forces’, p. 2.

356 Scheffers, *Ambassadeur*, pp. 26-27.

357 BVD. ‘Vredeskansen in ex-Joegoslavië en de gevolgen voor Nederland’, 22/04/94.

1994 probeerde zowel Redman als Owen weer discussies te openen met de Bosnische regering over opgave van Srebrenica en Žepa, in ruil voor ander grondgebied, overigens opnieuw zonder succes.³⁵⁸ Volgens minister Kooijmans was het ‘niet de bedoeling om de *Safe Areas* ad infinitum of tot er een wonder zou gebeuren in stand te houden’.³⁵⁹

Zowel militaire gebeurtenissen als ontwikkelingen aan de onderhandelingstafel konden dus van betekenis zijn voor de aanwezigheid van het Nederlandse bataljon in Srebrenica. Onduidelijk was echter welke instantie in Nederland de verantwoordelijkheid had om de ontwikkelingen rond Srebrenica, in ex-Joegoslavië en rond cruciale concepten als *Safe Area* en luchtsteun te monitoren en bezien op consequenties voor Dutchbat. Primair was dit een verantwoordelijkheid van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie. Zij moesten ook zorgdragen voor een adequate taakverdeling op dat punt.³⁶⁰ Zo’n voortdurende bewaking was nodig, niet alleen omdat het type vredesoperaties als dat van UNPROFOR plaatsvindt in een zeer instabiele omgeving, waarin het conflict voortraast en onduidelijk is hoeveel waarde moet worden gehecht aan de instemming van partijen met de aanwezigheid van een vredesmacht, maar ook omdat vaststond dat de *Safe Areas* een tijdelijk karakter droegen.³⁶¹ Nadat de uitzendingsbeslissing was gevallen, verflauwde de belangstelling van Buitenlandse Zaken voor het bataljon. Het werd daarna meer een aangelegenheid van Defensie, begrijpelijk aangezien de bewindsman op dat ministerie politiek verantwoordelijk was voor de uitvoering van het beleid voor vredesoperaties.³⁶² Het zwaartepunt in dit deel van het Joegoslavië-dossier, verschoof dus van Buitenlandse Zaken naar Defensie, dat verantwoordelijk was voor opleiding, uitrusting en uitzending. Ook de kwesties van de beveiliging, de *force protection*, en bevoorrading kenden een sterke militaire component, die niet primair tot de taak van het ministerie van Buitenlandse Zaken kon worden gerekend. In de woordvoering verschoof eveneens het accent van Buitenlandse Zaken naar Defensie.³⁶³ Het gebied van inzet was een zaak die Buitenlandse Zaken weinig meer interesseerde, nadat was komen vast te staan dat inzet in een van de *Safe Areas* niet uitgesloten was.³⁶⁴

De taakverdeling bij het monitoren van de politiek relevante ontwikkelingen was echter onduidelijk. Er werden wel situatierapporten en dreigingsanalyses, bijvoorbeeld van de MID, besproken bij het bunkeroverleg van Defensie en Buitenlandse Zaken, maar er was geen duidelijke afspraak over de vraag wie zou moeten handelen op basis van belangrijke informatie.³⁶⁵ Van dreigingsanalyses is in de archieven trouwens weinig gebleken. Volgens minister Ter Beek was Defensie verantwoordelijk voor de veiligheidsrisico’s van Dutchbat en Buitenlandse Zaken voor het in kaart brengen van politieke verschuivingen in de regio die van betekenis konden zijn voor Dutchbat.³⁶⁶ Minister Ter Beek bespeurde echter geen verhoging van de aandacht van de MID voor het gebied:

Ik bedoel er dit mee: Die instabiele situatie en omgeving (...) deed zich natuurlijk al voor vanaf het eerste moment waarop wij besloten om eerst met UNPROFOR I in Kroatië mee te doen met onze verbindelaars en vervolgens met UNPROFOR II in Bosnië met ons transportbataljon. Met de uit-

358 Interview Lord Owen, 27/06/01.

359 TCBU, *Vertrekpunt*, III, hoorzitting P. Kooijmans, 25/05/00, p. 114.

360 Vgl. interview W. Kok, 08/05/00.

361 Vgl. W.A.M. van Dijk, ‘Nogmaals: Karremans en Dutchbat’, *Carré*, 18(1995)11, p. 20.

362 Vgl. TK, vergaderjaar 1995-1996, 24 605,

nrs. 1 en 2, p. 6.

363 Interviews B. Hiensch, 13/07/00 en R. Swartbol, 24/02/99.

364 Interviews O. Hattinga van ’t Sant, 01/08/97 en P.H. Kooijmans, 10/09/99.

365 Interview H.A.C. van der Zwan, 12/04/00.

366 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

zending van het luchtmobiele bataljon gebeurt er eigenlijk niet iets nieuws. (...) dat schiet me eigenlijk nu pas goed te binnen. Je kunt je natuurlijk afvragen: waarom is na het besluit-Srebrenica de attentiegraad niet verhoogd voor de ontwikkeling? Dat is wat ik bedoelde met: geen waterscheiding. Men zette gewoon iets door dat aan de gang was.³⁶⁷

Dat was een gang van zaken die de minister zichzelf natuurlijk ook had kunnen aantrekken. De Sectie Veiligheid van de Koninklijke Landmacht ging maar in beperkte mate iets meer doen aan Joegoslavië na de uitzending van Dutchbat,³⁶⁸ volgens een andere bron in het geheel niets.³⁶⁹ Ook de afdeling Oost-Europa van het ministerie van Buitenlandse Zaken zag kennelijk geen verantwoordelijkheid voor het monitoren van politieke ontwikkelingen die relevant konden zijn voor Dutchbat.

Afgezien van het feit dat het in de Nederlandse bestuurscultuur zelden op prijs wordt gesteld als het ene ministerie over de schutting van het andere kijkt en 'meedenkt', speelde bij de nalatigheid in het volgen en signaleren van relevante ontwikkelingen voor Dutchbat vooral mee dat de beleidsmakers in Nederland zich niet konden voorstellen dat de Servische troepen de euvele moed zouden hebben de wereldgemeenschap te trotseren, nadat ze eerst zelf hadden ingestemd met de aanwezigheid van VN-troepen ter plaatse.³⁷⁰ Ook minister Pronk voor Ontwikkelingssamenwerking, die er in april 1993 blijk van had gegeven ernstig te vrezen voor het lot van de bevolking van Srebrenica, was er, net als de generaals Van der Vlis en Couzy, van overtuigd dat de Dutchbatters weinig zou overkomen:

Dat heb ik nooit gedacht. Er is [ten aanzien van de Dutchbatters] ook niks gebeurd in het hele conflict. Het enige wat echt gebeurde, is het gijzelen van die mensen. Verder is er niks gebeurd. Er zijn ongelukken gebeurd. Er zijn incidentele afschuwelijkheden gebeurd... maar het is niet stelselmatig gebeurd. Men [De Servische leiding] wist dat men dat niet kon doen... De vrees die in Nederland zo sterk leefde, dat onze eigen militairen daar zouden sneuvelen, heb ik dus nooit zo gedeeld. Daar was geen aanleiding voor. Er was namelijk niks gebeurd. Dat zou dan voor het eerst zijn geweest.³⁷¹

Meer dan de regeringen van andere landen, gingen de Nederlandse overheidsinstanties er verder van uit dat een eenmaal uitgezonden eenheid in het kader van de Verenigde Naties ook een zuivere aangelegenheid van de volkerenorganisatie zou zijn. De overtuiging was sterk dat nationale bemoeienis met UNPROFOR ongewenst was. Het was niet onbekend dat andere regeringen dit wel deden, maar voor de Nederlandse regering mocht dat geen reden zijn zich eveneens aan deze euvelde daden te bezondigen.³⁷² Kenmerkend voor de Nederlandse opstelling was het zich 'verlaten op het totaal (...) De risico's werden wel ingeschat, maar de oplossing werd gezocht in de inzet van een ander.'³⁷³ En die ander was de VN. Dat

367 Interview A.L. ter Beek, 13/01/00.

368 Interviews J.M.J. Bosch, 10/05/99 en 10/10/01.

369 Vertrouwelijk vraaggesprek (23).

370 Interviews A.L. ter Beek, 13/01/00; H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98; O. Hattinga van 't Sant, 18/07/00; K.J.R. Klompenhouwers, 20/01/00; majoor E.A.W. Koestal, 24/05/00; W. Kok, 25/05/00; P.H. Kooijmans, 10/09/99; F.A.M. Majoor, 19/04/00; C. Minderhoud, 02/06/00; R. Swartbol,

24/02/99; Ter Beek in: J. Schepers & R. Siebelink, 'Relus ter Beek en zijn knauwende en wroegende vragen over Srebrenica', *Drentsche Courant*, 26/02/00.

371 Interview J. Pronk, 03/04/00.

372 Die overtuiging bleek bijv. uit de interviews D. Barth, 08/10/99; P. Bas Backer, 22/05/00; G.J.M. Bastiaans, 20/11/00; en H. van den Heuvel, 05/11/01.

373 Interview J. Pronk, 03/04/00.

was bijvoorbeeld ook de redenering bij de MID/KL. De inlichtingendienst van de landmacht zond geen rapporten aan Dutchbat, omdat daar de gedachte leefde dat de beveiliging van Dutchbat geen nationale aangelegenheid was, maar een zaak van de VN: ‘(...) je hebt er echt niks mee te maken. Die heb je uitgeleend, klaar!’³⁷⁴

Dat was een riskante opvatting, temeer daar de Verenigde Naties zelf wars waren van inlichtingenvergaring.³⁷⁵ Volgens Van Veen was *intelligence* ‘onbespreekbaar in het New Yorkse. Ze gooien je meteen het gebouw uit! (...) Zo gevoelig ligt dat.’³⁷⁶ Voorzover andere regeringen bereid waren inlichtingen aan de VN te geven – en de VN bereid was ze te aanvaarden – mocht niet verwacht worden dat dit een objectieve uitsnede was van het totaal aan nationale informatie. Juist in een kwestie als ex-Joegoslavië, waarover de inzichten en de doelstellingen van de Verenigde Staten en de Europese landen lange tijd sterk uiteen liepen, was beschikbaar gestelde *intelligence* vooral bedoeld om nationale beleidsdoeleinden te ondersteunen. Elk land bleef dus mede afhankelijk van zijn nationale inlichtingencapaciteit.

De oplossing die de Nederlandse autoriteiten ten slotte zochten om een vinger aan de pols te houden wat betreft de Nederlandse troepen, was proberen met behulp van Nederlandse vertegenwoordigers op belangrijke posities een eigen nationale bevelslijn te creëren binnen het verband van UNPROFOR.³⁷⁷ Het bewustzijn dat dat noodzakelijk was, was eind 1993, begin 1994 echter nog niet sterk ontwikkeld bij de Nederlandse autoriteiten, in tegenstelling tot bijvoorbeeld bij de Britse en Franse.³⁷⁸ Begin 1994 claimde de Nederlandse regering echter al wel met succes de post van chef-staf *Bosnia Herzegovina Command*, onder verwijzing naar de grote Nederlandse bijdrage aan UNPROFOR.³⁷⁹

5. Onduidelijkheid ten aanzien van de taak

Op 4 november 1993 kwam een nieuwe *Mission Statement* tot stand voor de vredesoperaties van de VN in Bosnië-Herzegovina. Uitgangspunt daarvoor waren de resoluties 824 en 836 en de *rules of engagement*. Onderdeel van het *statement* was de handhaving van de status van de *Safe Areas*, ‘if necessary by the use of force, including air support’. De Nederlandse militair jurist bij de staf van *Bosnia Herzegovina Command*, mr. J.W. Koet, meende echter dat er van *Safe Areas* in Bosnië geen sprake was omdat alleen al niet was voldaan aan de voorwaarde dat de partijen *freedom of movement* garandeerden. Bovendien achtte hij het *Mission Statement* in strijd met resolutie 824, die niet sprak van ‘veilige gebieden’, maar van gebieden die als *safe* moesten worden beschouwd. Omdat het nieuwe *Mission Statement* tot stand was gekomen tijdens zijn verlof in Nederland, probeerde hij na terugkeer in Bosnië de verklaring gewijzigd te krijgen. Met steun van de G3 stelde hij een tekstwijziging voor die luidde: ‘Maintain the status of the ‘safe’ or ‘demilitarised areas (...) once they have been established, if necessary by the use of force, including air support.’³⁸⁰

374 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99.

375 Bijlage intelligence, hoofdstuk 1; Eriksson, ‘Intelligence’.

376 Interview kolonel R. van Veen, 16/08/00.

377 Interviews G.J.M. Bastiaans, 20/11/00 en R.L. ter Beek, 01/12/99.

378 Interview G.J.M. Bastiaans, 20/11/00.

379 ABZ, DPV/ARA/00581. Kooijmans 004 aan

PVNY, 06/01/94; ibidem, Biegan 011 aan Kooijmans, 07/01/94; Def, 2246, Boutros-Ghali aan PVNY, 25/01/94, DPKO/MIL; DS, 12. Kooijmans aan PVNY, 07/01/94, celer 4; DCBC, 662, Van der Zwan aan Vandeweijer, 06/01/94.

380 Koet, ‘Adviser’, p. 36. Het gecursiveerde deel bevatte de amendement.

De door Koet geuite kritiek drukte zijn stempel op de voorbereidingen van Dutchbat. In de plannen voor het luchtmobiele bataljon heette het:

Terminologie Safe Area is niet juridisch afgedekt; in feite is er (nog) geen sprake van een Safe Area; toepassing van geweld ter bescherming van burgers in de AOR van Dutchbat is namelijk ook (nog) niet ?? toegestaan, omdat de ROE-UNPROFOR niet is aangepast. Actie: SSOJZ (BLS/JZ) onderzoekt de juridische betekenis van deze term en de inhoud van de ROE aangaande deze term en doet vervolgens (evt. i.o.m. legal adviser B/H Cmd) aanbevelingen over de te hanteren terminologie.³⁸¹

En Vermeulen schreef aan de KL Crisisstaf: 'Er mag volgens de juristen niet gesproken worden van SAFE-AREAS aangezien daarvoor eerst overeenstemming tussen de partijen moet zijn en dit heeft nooit plaatsgevonden.'³⁸² De chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* bleek echter niets voor het wijzigingsvoorstel van Koet te voelen. De tekst van het *Mission Statement* was met veel moeite tot stand gekomen en was intussen verzonden aan alle ressorts. Hij besloot de zaak te laten zoals zij was.³⁸³

Tegenover die interne onzekerheid stond een behoefte daar naar buiten toe niets van te laten merken. Brinkman sprak ten tijde van zijn missie naar Bosnië begin november 1993 al over

een robuuste aanwezigheid daar. Je moet de strijdende partijen meteen laten weten dat je er bent. Als ik zie hoe de Fransen dat doen en de Engelsen, dan denk ik dat wij er best uit kunnen komen. Word je aangevallen dan moet je meteen antwoorden. Pas dan dwing je respect af en dan zullen ze het een tweede keer wel uit hun hoofd laten om op je te schieten.³⁸⁴

Het robuuste optreden kwam ook terecht in de brief van de regering aan de Tweede Kamer over de uitzending. Daarin stond dat door de uitzending van een gevechtseenheid, anders dan in het geval van de verbindings- en transporteenheden, Nederlandse militairen nu een actieve rol zouden spelen bij de zelfverdediging van UNPROFOR. Zij waren weliswaar gebonden aan dezelfde geweldsinstructies, maar door zijn taak en bewapening zou het optreden van het luchtmobiele bataljon 'robuuster' kunnen zijn.³⁸⁵

Nadat de ministerraad op 12 november had ingestemd met uitzending van het luchtmobiele bataljon, zei premier Lubbers tegen de pers dat de geweldsinstructie wat het kabinet betrof 'robuuster' kon zijn. Wat hij daarmee bedoelde, wilde hij overigens niet zeggen.³⁸⁶

Couzy vertelde, ten tijde van de uitzending van Dutchbat in een interview met het gezaghebbende *Jane's Defence Weekly*, dat Dutchbat in geval van een aanval op de eigen troepen hard zou optreden: 'If attacked, we will defend ourselves with our .50 machine guns. The UN's Rules of Engagement are interpreted differently. There are countries which have a

381 BLS. Verkenningparty I, Actiepunten n.a.v. debriefing logdeel verkparty en verslag opdeel verkparty, intern memorandum van Plv CS aan CS e.a., 13/12/93.

382 BLS. Verkenningparty II, Fax C.H.P. Vermeulen, C-DB, lkol der grenadiers, 11 INFBAT LUMBL GG (APC)/DUTCHBAT, aan BLS t.a.v. Crisisstaf, 'Verkenningrapport Srebrenica en Žepa', 001, 12-12-93.

383 Koet, 'Adviser', p. 36.

384 Willebrord Nieuwenhuis, 'Vragen over nieuw bataljon in Bosnië', *NRC Handelsblad*, 11/11/93.

385 TK, vergaderjaar 1993-1994, 22 181, nr. 64.

386 Willebrord Nieuwenhuis, 'Luchtmobiele brigade nog niet inzetten', *NRC Handelsblad*, 12/11/93.

policy of sitting it out, closing the hatches and backing off. We on the other hand will be very firm.³⁸⁷ In de instructies voor de woordvoering rond de uitzending van Dutchbat werd ook op de geweldsinstructies ingegaan. Zou gevraagd worden naar de regels voor geweldstoepassing, dan kon worden verwezen naar de laatste versie van de *Rules of Engagement* van 19 juli 1993, waarin onder meer sprake was van geweldgebruik ‘om weerstand te bieden tegen vastberaden invallen van militairen en para-militaire eenheden in UNPA’s of *Safe Areas*.’ Volgens deze woordvoeringsinstructie waren de *Rules of Engagement* ‘zeer duidelijk’.³⁸⁸

Toch was alles niet zo duidelijk, want bij het vertrek van de kwartiermakers op 27 januari, nam bataljonscommandant Vermeulen afstand van de term ‘robuuster optreden’, maar tegelijkertijd zei hij dat de geweldsinstructie inhield: ‘alleen schieten ter bescherming van het eigen lijf, het lijf van de te beschermen bevolking en de eigen goederen.’³⁸⁹ ‘Mensen onder mijn beheer [bedoeld waren de Moslims in Srebrenica] mag ik beschouwen als de mijne’, aldus Vermeulen.³⁹⁰ Kort na aankomst in Srebrenica zou Dutchbat aan *Bosnia Herzegovina Command* vragen hoe het bij een eventuele rechtstreekse aanval op de enclave moest reageren: ‘Moesten we als VN-eenheid deze enclave per definitie als ‘Safe Area’ beschouwen en de zone dus verdedigen? Of zouden we toezien en slechts als de VRS ons direct bedreigde de wapens oppakken?’³⁹¹ Dutchbat kreeg geen duidelijk antwoord. Het viel terug op zijn *Standing operating procedure* (SOP), een vaste order van de VN, die in zo’n geval erin voorzag dat Dutchbat zich als toeschouwer zou opstellen bij een inname van de enclave.³⁹² Er was dus sprake van een discrepantie tussen het beeld dat in Nederland werd geschetst van de taak van Dutchbat en de taakopvatting van het bataljon zelf. Dat zou later nog veel aanleiding tot verwarring en misverstand geven.

6. Conclusie

Nadat de regering het besluit tot uitzending van het luchtmobiele bataljon had genomen en de Tweede Kamer daarmee had ingestemd, bleven er verscheidene problemen en onduidelijkheden bestaan, voordat het bataljon ontplooid. Twee weken na de beslissing kwam vast te staan dat Dutchbat als gebieden van inzet Srebrenica en Žepa kreeg toegewezen, twee *Safe Areas* waarvoor andere regeringen, zacht gezegd, geen belangstelling hadden. Ook voor de Nederlandse regering waren dit militair gezien geen aantrekkelijke locaties, maar gezien de politieke voorgeschiedenis was het weinig waarschijnlijk dat Nederland deze ‘eervolle, niet eenvoudige maar wel uitvoerbare opdracht’ zou weigeren.

Sommige officieren hadden bij hun beoordelingen over de inzet van het luchtmobiele bataljon de overweging betrokken dat dit onderdeel van de landmacht zich moest bewijzen en zij wilden geen discussie over de vraag of in het recente verleden wellicht niet een verkeerde keus was gemaakt ten nadele van de pantserinfanterie. De keuze, die Van der Vlis en Couzy in een vroeg stadium deden, voor een lichte bewapening in de vorm van YPR’s met een .50 mitrailleur in plaats van met een 25 mm kanon, lag in het verlengde van die stap: het

387 Delaere, ‘Interview’, p. 32.

388 CDPO/GNKD. C-KL Crisisstaf aan ondercommandanten BLS en directeuren KL Staf, 11/02/94, OZ/7806.

389 ‘VN-bataljon vertrekt ondanks vage belofte van Karadžić’, *Trouw*, 28/01/94.

390 Wio Joustra & Hans Moleman, ‘Ik wil niet

dat mijn mannekes risico lopen’, *de Volkskrant*, 28/01/94. Zie ook ‘Luchtmobiel bataljon ontfermt zich zonodig met geweld over burgers’, *ANP*, 27/01/94, 12:35 uur.

391 Jellema, *First-in*, p. 136.

392 Jellema, *First-in*, p. 137.

luchtmobiele bataljon mocht niet gaan lijken op een pantserinfanteriebataljon. De politiek-strategische keuze van begin jaren negentig vóór luchtmobiel en tegen pantserinfanterie bepaalde dus sterk het karakter van de uitzending naar Srebrenica.

Dat het luchtmobiele bataljon niet zelfstandig het 'veilige gebied' Srebrenica zou kunnen verdedigen stond voor de meeste politici en militairen als een paal boven water, ook al kon onhelderheid in de formulering van de taak van Dutchbat ertoe leiden dat er bij de Nederlandse bevolking een andere verwachting bestond. De *Safe Areas* waren echter meer een politiek dan een militair concept. Toch hadden ministers en Kamerleden een sterk geloof in de mogelijkheid de verdediging veilig te stellen met behulp van steun uit de lucht. Zij zagen ten tijde van het besluit over uitzending, tal van bezwaren en beletselen voor zulke steun, die in die tijd al ruim bekend waren, over het hoofd, zoals de terreinomstandigheden, de grondmist, de hoogte waarop moest worden gevlogen, de beperkte tijd waarin vliegtuigen boven Bosnië konden opereren, het risico van gijzeling van grondtroepen en de lange bevelslijnen die een aanvraag om luchtsteun moest doorlopen. Wat vooral veronachtzaamd werd is dat de inzet van luchtsteun of luchtaanvallen eveneens geen zuiver militaire afweging is, maar mede bepaald wordt door politieke doelen. Zo kon gebruik van het luchtwapen niet goed uitkomen ten tijde van onderhandelingen of kon dit het in beginsel humanitaire karakter van de UNPROFOR-operatie in Bosnië bedreigen. Couzy waarschuwde daarvoor, zowel in november 1993 als in januari 1994, maar, na een reeks van eerdere publicitaire uitingen van de bevelhebber der landstrijdkrachten, was er een reflex ontstaan op het ministerie van Defensie en in de Tweede Kamer om de generaal de mond te snoeren in plaats van verder te vragen naar de inhoud.

Ondanks verontrustende signalen over gebeurtenissen en ontwikkelingen die relevant konden zijn voor de aanwezigheid van Nederlandse militairen in Srebrenica, leidde dat niet tot gewijzigd beleid. Het uitzendingsbesluit was in zekere zin al de bijna onvermijdelijke uitkomst van de opstelling van de Nederlandse regering, vooral vanaf de zomer van 1992. Terugkrabbelen na die beslissing was nog moeilijker en de troepen uit Srebrenica weghalen was vrijwel onmogelijk, gezien de opstelling van de Nederlandse regering in de voorafgaande periode en in het licht van de verwachtingen die met de Nederlandse presentie waren gewekt bij de bevolking van Srebrenica. Dat de bezorgdheid niet groter was dan zij in april 1994, na de Goraždecrisis werd, moet vooral worden geweten aan goedgelovigheid. Die betref in de eerste plaats het vertrouwen dat wat de VN deed wel gedaan was. Er was onvoldoende besef dat de VN de optelsom van naties was en geen harmonieus geheel. In de tweede plaats werd het eigen vertrouwen in de heilzame werking van de VN geprojecteerd op de Bosnisch-Servische autoriteiten. Het leek onvoorstelbaar dat zij de volkerenorganisatie zouden willen trotseren.

Dergelijke (te) optimistische verwachtingen konden er ook toe bijdragen dat er slechts weinig instanties in Nederland een verantwoordelijkheid voelden om de relevante politieke en militaire ontwikkelingen, in de regio Joegoslavië en op internationaal niveau, te monitoren en analyseren op de betekenis daarvan voor de Nederlandse presentie in Srebrenica. Ook de sterke autonomie van de ministeries lijkt daartoe te hebben bijgedragen. Toen eenmaal het uitzendingsbesluit tot stand was gekomen, verschoof het accent in de bemoeienis daarmee van het ministerie van Buitenlandse Zaken naar dat van Defensie. De militaire inlichtingendienst, zowel op het niveau van de centrale organisatie als van de landmacht, ging zich niet noemenswaardig meer bezighouden met de ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië als gevolg van de uitzending van Dutchbat. Onmiskenbaar hebben individuen binnen

PROBLEMEN BIJ DE UITVOERING

het Nederlandse regeringsapparaat zich na de uitzending van het bataljon, begin 1994, bekommerd om het lot van het uitgezonden bataljon. Maar voor het totaal van de regering gold toch wel een beetje: uit het oog, uit het hart.

DEEL II

Dutchbat in de enclave Srebrenica

Inhoud

Inleiding	1171
Hoofdstuk 1 De organisatie van UNPROFOR	1175
1 Inleiding	1175
2 Het hoofdkwartier van UNPROFOR in Zagreb	1177
3 <i>Bosnia Herzegovina Command</i>	1182
4 <i>Standing Operating Procedures en Rules of Engagement</i>	1189
Hoofdstuk 2 Voorgeschiedenis van het conflict in Oost-Bosnië tot de vestiging van de <i>Safe Area</i>	1197
1 De economische en politieke crisis van de jaren tachtig	1197
2 De verkiezingen van 1990 in Bosnië	1202
3 Het begin van de oorlog, april 1992	1205
4 De Moslims slaan terug	1208
5 De gevolgen van het Servische tegenoffensief begin 1993 voor Srebrenica	1211
Hoofdstuk 3 Srebrenica onder VN-bescherming: gedemilitariseerd en <i>Safe Area</i> (maart-juni 1993)	1221
1 Inleiding	1221
2 Staakt-het-vuren en demilitarisering onder VN-presentie (10 maart–17 april 1993)	1225
3 De uitvoering van de demilitariseringsovereenkomst van 18 april 1993	1235
4 De tweede demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993	1247
5 De tweede demilitarisering van Srebrenica mislukt	1250
6 Conclusie	1253
Hoofdstuk 4 Srebrenica ten tijde van Canbat – de humanitaire situatie en de komst van de ngo's	1255
1 De humanitaire situatie	1255
2 De activiteiten van de VN-hulporganisaties en de ngo's	1265
3 Ngo's en hun relatie met de <i>Opština</i>	1279
4 Conclusie: sfeerbeeld	1282
Hoofdstuk 5 Voorbereiding en uitzending van Dutchbat	1285
1 Inleiding	1285
2 Planning van de uitzending van de Luchtmobiele Brigade	1285
3 De planningsopdracht tot de uitzending van Dutchbat	1293
4 Uitrusting van Dutchbat	1297
5 Personele invulling van Dutchbat	1301

INHOUD

6	Opleiding van Dutchbat	1302
7	De vorming en opleiding van Dutchbat III	1310
8	Hoe Dutchbat in Srebrenica terecht kwam	1315
9	De Canadezen gaan, de Nederlanders komen	1325
10	De derde verkenningmissie: Srebrenica en Žepa (21 januari-10 februari 1994)	1333
11	Vertrek en ontplooiing: februari-juli 1994	1341
12	Operatiegebied Srebrenica en Žepa wordt Srebrenica en Sapna-duim	1343
13	De Canadezen zijn er van af – Dutchbat begint	1344
14	Conclusie	1350

Hoofdstuk 6 Operationeel optreden van Dutchbat I, II en III in de *Safe Area Srebrenica*

	Srebrenica	1355
1	Inleiding	1355
2	Tobben met het mandaat van UNPROFOR in Bosnië	1356
3	De opdracht van Dutchbat	1361
4	De organisatie van Dutchbat	1364
5	Spelregels en instructies voor Dutchbat: Vaste Orders	1366
6	De ABiH in Srebrenica	1377
7	De VRS rond Srebrenica	1385
8	Informatiebeeld van Dutchbat	1388
9	Demilitarisering en de <i>Cease Fire Line</i>	1391
10	Dutchbat I en de <i>Cease Fire Line</i>	1397
11	Dutchbat II en de <i>Cease Fire Line</i>	1403
12	Operationeel optreden	1407
13	Patrouilles	1411
14	De periode van Dutchbat I	1414
15	Beperkte mogelijkheden in tijden van spanning	1419
16	Organisatieveranderingen van Dutchbat II	1420
17	Dutchbat II: logistiek afgeknepen en operationeel te voet	1421
18	Waarnemingsposten, patrouilles en mijnincidenten	1428
19	Dutchbat III: confrontatie in plaats van wapenstilstand – de Bandera-driehoek	1432
20	Meer nadruk op waarneming vanaf vaste punten: nieuwe OP's	1442
21	Dutchbat III en de strijdende partijen	1446
22	Conclusie	1449

Hoofdstuk 7 Dutchbat in de enclave – het lokale perspectief

1	De aflossing van de Canadezen door de Nederlanders	1453
2	Leefomstandigheden in en om de enclave	1455
3	De interne politieke verhoudingen in de enclave	1464
4	Conflicten tussen ngo's en autoriteiten bedreigen de voortgang van de humanitaire hulpprogramma's	1475

Hoofdstuk 8 *Peacekeeping* en humanitair optreden

1	<i>Peacekeeping</i> in theorie en praktijk	1479
2	Opleiding en voorbereiding van de drie Dutchbat-bataljons	1484

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

3 Stereotypen en ‘de Balkan-mens’	1488
4 Conclusie: schoot de opleiding tekort?	1496
5 De aankomst van Dutchbat I, II en III in de enclave: een sfeerbeeld	1497
6 Contacten met de bevolking van de enclave	1499
7 Contacten met de Bosnische Serven	1511
8 Contacten met VN-organisaties en ngo’s	1513
9 De problemen van Dutchbat: wat te doen en hoe het te doen?	1513
10 Problemen tussen Dutchbat en de strijdende partijen	1515
11 Logistieke problemen	1523
12 Sociaal-culturele problemen en verwarring	1529
13 <i>Peacekeepersstress</i>	1539
14 Problemen met het gedrag van Dutchbatters: de houding jegens Moslims	1545
15 Omvang van anti-Moslim-gedrag	1550
16 De houding ten aanzien van de Bosnische Serven	1555
17 Humanitaire hulpverlening in Srebrenica	1556
18 Het spanningsveld tussen de militaire en de humanitaire taak	1560
19 Medische hulp	1564
20 Samenwerking van Dutchbat met de ngo’s	1568
21 De militair-civiele liaisons: <i>Civil Affairs</i>	1571
22 Liaison bij Dutchbat I en II	1575
23 Liaison bij Dutchbat III	1578
24 De psychologie van de <i>peacekeeper</i>	1579
25 Spanning tussen doel van de missie en motivatie van de deelnemers	1585
26 Evaluatie: de uitzending van ‘Luchtmobiel’ als <i>peacekeepers</i>	1587
27 Evaluatie: de opleiding in relatie tot de bevolking van de enclave	1591
28 Evaluatie: het perspectief van de commandanten	1594
Hoofdstuk 9 Het intern functioneren van Dutchbat tot de VRS-aanval	1599
1 Inleiding	1599
2 Het probleem van het moreel	1600
3 De rol van de bataljonscommandant	1605
4 Bronnen van frustratie en demotivatie	1607
5 Verschillen in het moreel per bataljon	1612
6 Nabeschouwing omtrent het moreel	1613
7 Wangedrag	1614
8 Opnieuw: toch wangedrag?	1625
9 Conclusies omtrent wangedrag	1628
10 De houding van de B-compagnie	1632
11 Rechts-extremistisch gedrag bij de B-compagnie	1634
12 Nabeschouwing omtrent het intern functioneren van Dutchbat I, II en III	1638
13 Het functioneren van de leiding van Dutchbat III	1642
Hoofdstuk 10 Srebrenica vanuit het nationale en internationale perspectief	1647
1 Inleiding	1647
2 De Contactgroep	1651
3 Opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina	1668

INHOUD

4	Robuuster gebruik van het luchtwapen?	1673
5	Het nieuwe Paarse kabinet en Bosnië	1676
6	Crisis in de <i>Safe Area</i> Bihać en eventuele verplaatsing van een Dutchbat-compagnie	1682
7	Concessies van de Contactgroep	1690
8	De bijeenkomst van de chefs-defensiestaf in Den Haag: verbetering van de effectiviteit van UNPROFOR	1695
9	Toetsingscriteria en de motie-Van Middelkoop	1699
10	Terugtrekking van UNPROFOR?	1700
11	Vervanging van Dutchbat?	1704
12	Een balans in het Bosniëbeleid?	1708

Inleiding

Het centrale onderwerp van Deel II van het rapport is de aanwezigheid van de Nederlandse blauwhelmen in de enclave Srebrenica en hun taakuitoefening. De primaire begrenzing in de tijd is de periode tussen februari 1994, toen Dutchbat I in de enclave aankwam en eind mei-begin juni 1995, toen Dutchbat III zijn werk in de enclave nauwelijks meer kon uitoefenen als gevolg van de belegering door het Bosnisch-Servische leger, uitmondend in de uiteindelijke inname van de enclave. Voor de goede orde dient nog te worden opgemerkt dat de stationering van een wel tot Dutchbat behorende compagnie buiten de enclave Srebrenica, in Simin Han, iets ten oosten van Tuzla, in dit rapport grotendeels buiten beschouwing blijft, omdat de ervaringen van deze eenheid weinig verband houden met de gebeurtenissen rond Srebrenica.

Bij de opdracht tot onderzoek naar de gebeurtenissen vóór, tijdens en na de val van Srebrenica werd ervan uitgegaan dat studie naar de taakuitoefening van Dutchbat in de gehele periode van aanwezigheid in de enclave noodzakelijk is voor een goed begrip van de betrokkenheid van Dutchbat bij die val. De Nederlandse militairen hadden immers een opdracht, ze vervulden taken en maakten deel uit van de omgeving waarin de verovering van de enclave zich voltrok. Uiteindelijk zouden ze in zekere zin een enclave binnen de belegerde enclave gaan vormen.

De aanwezigheid van Dutchbat in de enclave duurde bijna anderhalf jaar. In deze periode oefenden de Nederlandse vredessoldaten hun militaire taken uit in opdracht van de Verenigde Naties. Daartoe onderhielden ze behalve met het operationele commando van UNPROFOR ook allerlei contacten met de bevolking in de enclave – de oorspronkelijke bewoners en de vluchtelingen –, met de strijdende partijen en met de diverse hulpverlenende instanties.

Het is voor een goed begrip van de gebeurtenissen rond de val van de enclave essentieel te weten hoe deze relaties tijdens de Nederlandse militaire aanwezigheid vorm hebben gekregen. De houding ten aanzien van de bevolking en de strijdende partijen heeft een geschiedenis die betekenis kan hebben voor de rampzalige gebeurtenissen in juli 1995. In hoeverre dit werkelijk het geval is, zal in Deel III aan de orde komen. Tegelijkertijd is het voor een beter begrip van de opstelling van het Nederlandse bataljon en zijn leiding van groot belang om een beter inzicht te krijgen in de grote lijnen en de dagelijkse praktijk van de vredesmissies, in de successen en de frustraties van alledag, in de manier dus waarop de deelnemers aan de missie van dag tot dag trachtten te overzien welke zin hun aanwezigheid had in het licht van de opdracht en van hun militaire professionaliteit.

In dat kader is het van groot belang de periode van de aanwezigheid van Dutchbat niet uitsluitend te beschrijven als de opmaat – aan Nederlandse kant – tot de val van de enclave en de daarop volgende massamoord. Ook achteraf gezien hoefde immers niet iedere confrontatie aan de enclavegrens onvermijdelijk tot de Bosnisch-Servische verovering van de enclave te leiden. Hetzelfde geldt voor elke strubbeling met de Moslim-autoriteiten in de

enclave. Daarom is dit deel geschreven als een in zekere mate op zichzelf staande geschiedenis van een vredesmissie en van de factoren die deze operatie hebben bepaald.

Dit deel beoogt wel een vrij gedetailleerd overzicht te geven van de opeenvolging van zulke gebeurtenissen om aan te geven hoe de taakuitoefening vorm kreeg en welke zaken daarop belemmerend werkten. Doel is om de dynamiek in de gecompliceerde relaties met alle betrokken partijen en instanties zo goed mogelijk te kunnen schetsen en de bijbehorende patronen van actie en reactie bloot te leggen. Daarbij zal de nodige aandacht worden besteed aan de discussies die over allerlei aspecten van de Nederlandse aanwezigheid in de enclave zijn opgeworpen. Ook het intern functioneren van Dutchbat behoort tot de onderwerpen in dit deel. Een vredesmissie staat of valt immers met de kwaliteit van de deelnemende militairen, hun voorbereiding, moreel en uitrusting.

In tegenstelling tot de eerdere delen is dit Deel II niet steeds strikt chronologisch geordend. Waar het er op aan komt ontwikkelingen op de langere termijn te schetsen, en te generaliseren, is een aantal malen gekozen voor een meer thematische opzet. De inhoudsopgave toont dit en laat bovendien zien dat ook het onderwerp per hoofdstuk een perspectiefwisseling te zien kan geven.

Hoofdstuk 1 gaat over de opzet, de organisatie en het mandaat van de VN-vredesmacht UNPROFOR in voormalig Joegoslavië en in het bijzonder in Bosnië-Herzegovina.

Hoofdstuk 2 beschrijft de voorgeschiedenis van het conflict in Oost-Bosnië vanaf de dood van de Joegoslavische president Tito in 1980 tot de vestiging van de *Safe Area* Srebrenica in april 1993. Deze zaken worden uitvoeriger behandeld in de bijlage bij het rapport van de hand van G. Duijzings.

Hoofdstuk 3 toont hoe de VN de bescherming van de Moslim-enclave aanpakte, toen UNPROFOR – in de vorm van een Canadees bataljon – in april 1993 in de enclave arriveerde om de demilitariseringsovereenkomst te realiseren.

Hoofdstuk 4 beschrijft de leefomstandigheden van de bevolking in de enclave – inclusief een groot aantal vluchtelingen – in de Canbat-periode, en de inspanningen van diverse internationale organisaties bij het verlenen van humanitaire hulp aan de bevolking.

Hoofdstuk 5 gaat over de besluitvorming rond de aanwijzing van een Nederlands bataljon om de taken van de Canadese VN-militairen over te nemen en over de daaruit voortvloeiende voorbereidingen aan de kant van het Nederlandse ministerie van Defensie en van de Koninklijke Landmacht. Ook wordt er aandacht besteed aan de conflicten die daar begin 1994 mee samenvielen, tussen UNPROFOR en de Bosnisch-Servische autoriteiten over de bewegingsvrijheid van UNPROFOR, en over de belemmeringen voor humanitaire hulpverlening.

Vervolgens komt de aanwezigheid van Dutchbat in de enclave aan de orde. Bij de behandeling van de taakuitoefening is een onderscheid gemaakt tussen het militair-operationele optreden en de relaties met de bevolking in het kader van de missie en van humanitaire hulpverlening.

Hoofdstuk 6 beschrijft de manier waarop het mandaat en de instructies van UNPROFOR voor Dutchbat gestalte hebben gekregen, en gaat vervolgens in op de diverse aspecten van de militaire taakuitoefening in het kader van deze regelgeving. Daarbij komen de relaties met de strijdende partijen aan de orde, evenals de consequenties van de Bosnisch-Servische blokkade-strategie en de problemen met het Moslim-leger in de enclave.

Hoofdstuk 7 pakt bij wijze van intermezzo de draad van hoofdstuk 4 op en toont een aantal interne ontwikkelingen in de *Safe Area*, vanaf de vervanging van Canbat door Dutch-

bat. Het gaat om de leefomstandigheden van de bevolking en de vluchtelingen, de pogingen tot humanitaire hulpverlening door internationale organisaties en de interne politieke verhoudingen in het gemeentebestuur.

Hoofdstuk 8 is in de ruimste zin een onderzoek naar de vredesmissie en de relatie van de Nederlandse blauwhelmen met de bevolking. Hiertoe behoren de voorbereiding op de uitzending naar het specifieke gebied en de beeldvorming bij de deelnemende militairen van het conflict en van de Moslim-bevolking waarmee zij in de enclave te maken zouden krijgen. Dan komen de relaties met de bevolking aan de orde en met het bestuur van de enclave, evenals de humanitaire hulpverlening die Dutchbat op zich nam, waaronder de medische hulpverlening. Tenslotte worden de voorbereiding en de activiteiten van de eenheden van de Luchtmobiele brigade als *peacekeepers* geëvalueerd, mede aan de hand van bestaande kennis over andere missies.

Hoofdstuk 9 behandelt vervolgens, aan de hand van een aantal kwesties die tijdens en na de uitzending van Dutchbat aan de orde zijn gekomen, het intern functioneren van het bataljon – waaronder het functioneren van de bataljonsleiding – tot aan de weken onmiddellijk voorafgaande aan de val van de enclave. Het betreft hier de ontwikkeling van moreel en motivatie in de loop van de uitzending en de vraag of dit al dan niet consequenties heeft gehad voor de taakuitoefening. Ook wordt er teruggekomen op eerdere onderzoeken van de kant van Defensie en Justitie naar wangedrag en rechts-extremistische uitingen van Dutchbat-militairen.

Hoofdstuk 10 verplaatst de lezer tenslotte weer naar het toneel van de internationale ontwikkelingen, in het bijzonder naar de Nederlandse politiek inzake Bosnië en Srebrenica in 1994 en 1995 om op dat vlak bij te dragen aan de inspanning van de Verenigde Naties, en om de moeilijkheden die Dutchbat in de *Safe Area* ondervond te helpen oplossen.

HOOFDSTUK I

De organisatie van UNPROFOR

I. Inleiding

Dutchbat ging bij de uitzending naar voormalig Joegoslavië deel uitmaken van een organisatie die anders was opgezet dan eenheden van de Koninklijke Landmacht in het vertrouwde NAVO-verband gewend waren. Dit hoofdstuk zal in hoofdlijnen beschrijven welke specifieke structuur en taakstelling de VN-vredesmissie had, waarin Dutchbat in de jaren 1994 en 1995 ging opereren. De nadruk ligt daarbij op de militaire structuur en de bevelsverhoudingen. Er waren drie hoofdkwartieren die daarin als schakels functioneerden: het hoofdkwartier van UNPROFOR in Zagreb, daaronder het hoofdkwartier in Bosnië-Herzegovina, *Bosnia Herzegovina Command*, en daaronder als derde het hoofdkwartier van *Sector North-East* in Tuzla. Daarnaast komt in dit hoofdstuk aan de orde wat de organisatie en de werkzaamheden inhielden van twee andere organisaties waarmee Dutchbat tijdens de inzet in Srebrenica te maken kreeg: de *United Nations Military Observers* (UNMO's) en de *United Nations Civilian Police* (UnCivPol). Na de organisatorische opzet komen de operationele voorschriften van de VN-vredesmacht aan de orde, in het bijzonder de *Rules of Engagement*.

Bij de inzet van de Nederlandse strijdkrachten in NAVO-verband zijn de verantwoordelijkheden tussen de NAVO-autoriteiten en de Nederlandse regering duidelijk geregeld. Er bestaan duidelijke afspraken over *Command and Control*, over de zeggenschap van de nationale regeringen, over de operationele bevoegdheden van de NAVO-opperbevelhebber, en over alle andere zaken rond de uitvoering van een NAVO-operatie. De uitvoering van zulke operaties wordt volgens strakke procedures voorbereid en er zijn heldere regels over de samenwerking tussen nationale militaire autoriteiten en de militaire staven van de NAVO. Zodoende kunnen goed op elkaar ingespeelde partijen volgens een vastgelegd scenario te werk gaan. De Nederlandse strijdkrachten waren sinds de jaren vijftig op inzet in zo'n context voorbereid en getraind.

Een VN-vredesoperatie mist echter die noodzakelijke systematische planning en oefening; er is een heel ander scenario van toepassing. Zodra de Veiligheidsraad besloten heeft een vredesoperatie te beginnen en het mandaat voor de vredesmacht heeft vastgelegd in een resolutie, is het de taak van de secretaris-generaal van de VN om de operatie te organiseren. Hij moet dan bij nul beginnen, en de gang van zaken verloopt als volgt.

Het *Department of Peacekeeping Operations* (DPKO) van het VN-secretariaat stelt een voorlopig plan voor de vredesmissie op. Op basis van dat plan vraagt de secretaris-generaal de lidstaten troepen en personeel voor de vredesmissie en haar staf ter beschikking te stellen. Tegelijkertijd bouwt het secretariaat doorgaans uit eigen gelederen een civiele staf op die met de militaire component samen de vredesmissie vormt. De benoeming van het hoofd van de vredesmissie, van de militaire opperbevelhebber en andere sleutelfunctionarissen zijn belangrijke momenten in dit voorbereidingsproces. Hoofdkenmerk van deze voorbereidingsfase van de vredesmissie is het ad hoc-karakter. Drie tot vier maanden verstrijken in het

algemeen tussen de aanvaarding van de resolutie in de Veiligheidsraad en de ontplooiing van de eerste eenheden van de vredesmacht in het operatiegebied. In een *Status of the Forces Agreement* leggen de ontvangende staat of staten en de Verenigde Naties de juridische positie van de vredesmacht vast. In Bosnië was deze *Status of the Forces Agreement* niet sluitend, omdat de Bosnische Kroaten en de Bosnische Serven de overeenkomst van de VN met de Bosnische president Izetbegović niet erkenden.¹

Natuurlijk profiteert het VN-secretariaat in New York van de ervaringen die bij eerdere vredesmissies zijn opgedaan, maar elke vredesmissie heeft toch specifieke kenmerken en moeilijkheden, afhankelijk van de aard van het conflict, de strijdende partijen en regio. Bij de ene missie is het mogelijk troepen van de permanente leden van de Veiligheidsraad in te zetten, bij een andere zoekt de VN vooral troepen uit hetzelfde werelddeel en bij een volgende missie kunnen troepen uit bepaalde landen niet welkom zijn omdat een van de strijdende partijen deze bij voorbaat als partijdig diskwalificeert.

De voorbereiding van een vredesmissie vereist daarom grote zorgvuldigheid. Drie elementen vormen de kern van de voorbereidingsoperatie. Allereerst is dat de opzet van een hoofdkwartier, ten tweede de werving van voldoende getrainde, en materieel voldoende toegeruste eenheden en ten slotte de ontwikkeling van regels voor de uitvoering van het mandaat van de vredesmissie. Bij dit laatste gaat het om twee categorieën van regelingen. Naast algemene voorschriften over de dagelijkse gang van zaken als tenues, vormen van rapportage, transport en gedragsregels, worden er operationele instructies opgesteld over de uitvoering van de vredestaak, de interne én de externe veiligheid van de vredesmissie. Kern van deze categorie is de instructie voor de toepassing van geweld, de zogeheten *Rules of Engagement* (afgekort RoE). Al deze voorschriften worden vastgelegd in *Standing Operating Procedures* (SOP). Elke ondercommandant vertaalt deze instructies naar 'vaste instructies' voor zijn operatiegebied.

Deze acties van het VN-secretariaat leiden tot de vorming van een multinationale vredesmacht. Het militaire deel daarvan is niet vergelijkbaar met een reguliere strijdmacht. Op papier kan een vredesmissie de vergelijking met een regulier leger nog wel doorstaan, ook al zijn de vredesmissies doorgaans voor zelfverdediging licht bewapend en ontbreken zware wapens. In tegenstelling tot een reguliere strijdmacht echter is een VN-vredesmacht in de praktijk een samenstel van nationale contingenten. Die kennen elk afzonderlijk een eigen niveau van opleiding, een eigen stijl van optreden en mentaliteit en eventueel nog specifieke instructies voor optreden in het operatiegebied van de nationale regering.

Om al deze redenen omvat de taak van het hoofdkwartier meer dan het opstellen van plannen, het uitgeven van bevelen en het toezien op de uitvoering ervan. Het is in de praktijk vaak onmogelijk om ieder onderdeel van de vredesmacht voor elke taak in te zetten. Regeringen stellen vaak voorwaarden bij de beschikbaarstelling ervan: inzet is soms uitdrukkelijk aan een gebied gebonden of is beperkt tot een onderdeel van het mandaat van de vredesmacht. Commandanten van de nationale contingenten van de vredesmacht onderhouden vaak direct contact met hun nationale militaire autoriteiten over orders die uitgaan van het commandocentrum van de vredesmacht. Al deze complicaties speelden ook bij de opbouw van de *United Nations Protection Force* (UNPROFOR) een duidelijk waarneembare rol.

1 J.W. Koet, 'Legal Adviser Unprofor Bosnië-Hercegovina', in: *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* 88 (1995), pp. 33-35.

2. Het hoofdkwartier van UNPROFOR in Zagreb

UNPROFOR werd op 21 februari 1992 in het leven geroepen door resolutie 743 van de Veiligheidsraad om een plan te kunnen uitvoeren van Cyrus Vance, de *Special Envoy* van de secretaris-generaal van de VN, voor de demilitarisering en terugtrekking van het Joegoslavische leger uit de *United Nations Protected Areas* (UNPA's) in Kroatië.² In hoofdstuk 4 van deel I is de internationale besluitvorming hierover uitvoerig beschreven. Begin maart 1992 kwam de beoogde leiding van UNPROFOR naar New York voor overleg met secretaris-generaal Boutros Boutros-Ghali, de ondersecretarissen-generaal Sir Marrack Gouling en Kofi Annan en diens rechterhand Sashi Tharoor. Deze leidende functionarissen van de VN zetten de situatie in het toekomstige operatiegebied Kroatië uiteen aan de *Force Commander*, de Indiase generaal S. Nambiar, diens plaatsvervanger de Franse generaal Ph. Morillon en de chef-staf, de Canadese generaal L. Mackenzie. Op basis daarvan ontwikkelde dit gezelschap een operatieplan.

Het *Department of Peacekeeping Operations* van het VN-secretariaat besloot het hoofdkwartier van UNPROFOR niet in het operatiegebied Kroatië, maar in Sarajevo te vestigen, om op die manier de onpartijdigheid van de vredesmissie te benadrukken. Ook hoopte het VN-secretariaat met de keuze van de Bosnische hoofdstad een stabiliserende factor te scheppen temidden van de groeiende spanningen in Bosnië.³ In de praktijk bleek vestiging in Sarajevo echter geen praktische oplossing, omdat het hoofdkwartier te ver was verwijderd van de gebieden waar de vredesmacht opereerde. Daardoor was er te weinig contact met de praktijk en ging er veel tijd verloren aan reizen en werkbezoeken. In april 1992 ontladden de politieke spanningen in Bosnië-Herzegovina zich in een regelrechte oorlog tussen de drie ethnische groepen en kwam er internationale druk op UNPROFOR om ook hier te interveniëren. Midden in het conflict in Bosnië vertrok op 16 en 17 mei tweederde van de staf het hoofdkwartier van *Force Commander* Nambiar uit Sarajevo naar Belgrado; dit is uitgebreid aan de orde geweest in hoofdstuk 5 van deel I. De honderd achterblijvers in Sarajevo van de militaire en civiele staf verleenden goede diensten bij de totstandbrenging van staakt-het-vuren en humanitaire hulpverlening, overigens zonder dat daarvoor een mandaat bestond.

In de zomer van 1992 werd het hoofdkwartier in de Kroatische hoofdstad Zagreb gevestigd.⁴ Het hoofdkwartier van UNPROFOR zou uiteindelijk verantwoordelijk worden voor vredesmissies in een groot deel van voormalig Joegoslavië: na Kroatië werd in juni 1992 Bosnië-Herzegovina en in november 1992 Macedonië aan het operatiegebied toegevoegd. De opeenstapeling van opdrachten door de Veiligheidsraad aan UNPROFOR voor voormalig Joegoslavië resulteerde in een per operatiegebied verschillend mandaat.

Tot zijn vertrek in maart 1993 was generaal Nambiar hoofd van de UNPROFOR-missie en daarmee verantwoordelijk voor de volledige uitvoering van de vredesmissie. Onder zijn Zweedse opvolger generaal L.-E. Wahlgren werd een andere constructie geïntroduceerd (zie figuur 1, p. 1179) die het volgende inhield: in mei 1993 werd de VN-covoorzitter van de *International Conference on the Former Yugoslavia*, Th. Stoltenberg, benoemd tot *Special Representative of the Secretary-General* (SRSG). In die hoedanigheid trad hij op als hoofd van de VN-missie in voormalig Joegoslavië, en was hij het aanspreekpunt voor het DPKO in

2 *United Nations Yearbook* 1992.

3 United Nations, *Srebrenica Report*, 5 (para. 14).

4 CRST. UNPROFOR aide memoire to Troop

Contributing Nations. Chapter 1, Annex F, pp. 2 en 5. Boutros-Ghali, *Unvanquished*, pp. 38-40; Mackenzie, *Peacekeeper*.

New York. Alle contacten, ook die van de *Force Commander*, tussen UNPROFOR in Zagreb en New York moesten via zijn kantoor lopen. Dat wil overigens niet zeggen dat de *Force Commander* niet zelf direct contacten met New York onderhield. De koppeling van de functie van hoofd van de VN-vredesmissie aan die van covoorzitter van de vredesonderhandelingen in Genève was bedoeld om een betere afstemming van het VN-optreden mogelijk te maken tussen de vredesbesprekingen enerzijds en de praktijk van het werk van UNPROFOR anderzijds. Stoltenberg was als SRSG verantwoordelijk voor de coördinatie van de werkzaamheden van UNPROFOR, wat onder andere inhield dat hij de politieke implicaties beoordeelde van operationele beslissingen en van acties van de strijdende partijen.

In de praktijk bleek dit een onmogelijke combinatie van taken. Er zou een ernstig conflict ontstaan tussen Stoltenberg en Wahlgrens opvolger, de Franse generaal J. Cot. De benoeming van Cot in juli 1993 was een eis die president Mitterrand aan Boutros-Ghali had gesteld als voorwaarde om nog eens twee Franse bataljons beschikbaar te stellen.⁵ Cot botste met Stoltenberg over diens functioneren als SRSG, en eind 1993 werd de taak daarom weer gesplitst. Stoltenberg bleef namens de VN covoorzitter van de vredesbesprekingen in Genève, de Japanse diplomaat Y. Akashi werd vanaf 1 januari 1994 SRSG, belast met de coördinatie van alle werkzaamheden van UNPROFOR in voormalig Joegoslavië. Hij voerde de onderhandelingen met de autoriteiten van de strijdende partijen. De verantwoordelijkheid voor alle militaire aangelegenheden bleef bij de *Force Commander*, doorgaans een luitenant-generaal. Alle nationale contingenten militairen stonden onder diens bevel. De *Force Commander* kon aan de diverse contingenten een operatiegebied toewijzen (met inachtneming van eventuele tevoren gestelde voorwaarden) en opdrachten geven (binnen de grenzen van het mandaat van de Veiligheidsraad).

Naast de *Force Commander* was er in Zagreb het *Head of Civil Affairs*. Deze was verantwoordelijk voor alle onderhandelingen en contacten met burgerlijke autoriteiten. Hij had een breed takenpakket, dat inhield dat hij de politieke ontwikkelingen volgde en evalueerde, informatie voor de SRSG verzamelde, juridisch advies gaf, verantwoordelijk was voor de terugkeer van ontheemden naar hun woonplaats, en toezicht hield op humanitaire zaken, op de bescherming van de rechten van minderheden, en op de naleving van mensenrechten.

De derde autoriteit die binnen het hoofdkwartier van UNPROFOR onder de SRSG viel, was de *Chief Administrative Officer*. Deze was verantwoordelijk voor de administratieve, logistieke en technische ondersteuning van de missie en voor alle financiële zaken. Binnen de VN-bureaucratie was dit een machtig en invloedrijk functionaris, voortgekomen uit het *Department of Management and Administration* (DMA) van het VN-secretariaat in New York.⁶ (figuur 1, p. 1179).

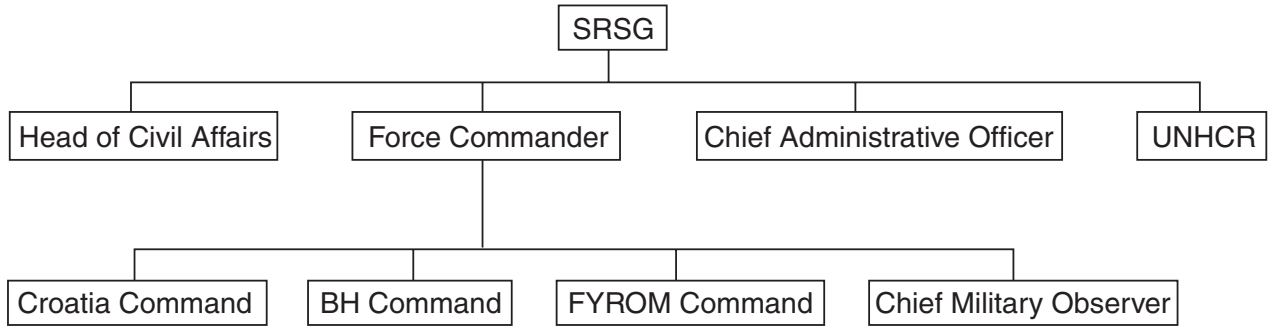
De voornaamste functionarissen binnen de staf van de *Force Commander* waren diens plaatsvervanger, de *Deputy Force Commander*, en twee chefs-staf (*Chiefs of Staff*), één voor operationele zaken en één voor logistieke en administratieve aangelegenheden. Deze *Chiefs of Staff* waren verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. De *Chief of Staff* voor operationele zaken gaf leiding aan vier afdelingen, die werden aangeduid met de volgende termen, die overigens gebruikelijk zijn in militaire organisaties: de G2 (militaire informatie en cartografie), de G3 (operaties, zowel op de grond als in de lucht, en planning en beleid), de

5 Interview B. Boutros-Ghali, 30/01/01.

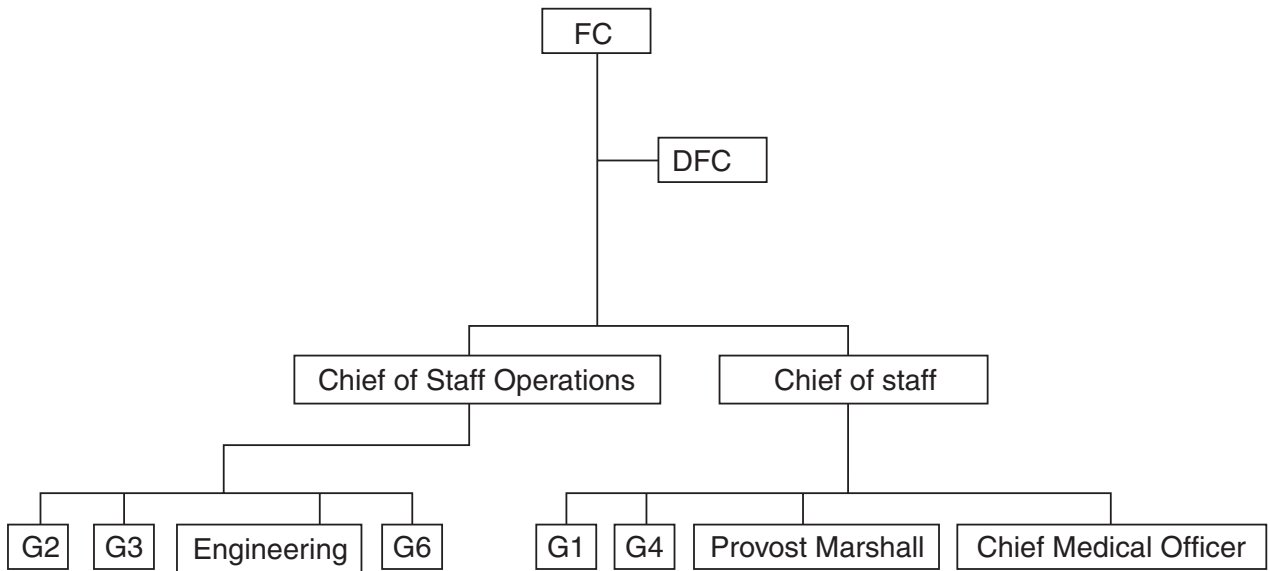
6 CRST. UNPROFOR aide memoire to Troop Contributing Nations. Chapter 5, *Command and*

Control, pp. 5-1. Gow, *Triumph of Lack of Will*, p. 101. Stoltenberg, *De tusene dagenen*.

DE ORGANISATIE VAN UNPROFOR

Figuur 1

Figuur 2

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Général Jean Cot, Force Commander UNPROFOR juli 1993 – februari 1994.

afdeling genie, en de G6 (verbindingen). De tweede *Chief of Staff* (vanaf maart 1995 *Deputy Chief of Staff*) was verantwoordelijk voor de afdelingen G1 (personeel en administratie), G4 (logistiek) en deze coördineerde ook de activiteiten van de *Force Provost Marshall* (militaire politie) en van de *Force Medical Officer*. De *Deputy Force Commander* (bij UNPROFOR altijd een generaal uit een NAVO-land) was belast met de dagelijkse afstemming tussen de militaire en de civiele afdelingen van het hoofdkwartier en met de coördinatie met de NAVO en andere organisaties zoals UNHCR. Hij hield toezicht op de activiteiten van de aan UNPROFOR toegevoegde *United Nations Military Observers* en onderhield direct contact met de militaire staf in New York.⁷ (zie figuur 2, p. 1179)

De hoofdtaken van de militaire tak van het hoofdkwartier van UNPROFOR bestonden uit coördinatie en ondersteuning van de activiteiten van de regionale hoofdkwartieren, zoals *Bosnia Herzegovina Command* voor Bosnië-Herzegovina. Door middel van een *Joint Operations Centre*, een algemeen logistiek centrum en een *Monitoring and Close Air Support Coordination Centre* volgden en coördineerden zij de ontwikkelingen op lagere bevelsniveaus. De ondersteuning betrof vooral de distributie van geografische informatie, het beschikbaar stellen van luchttransport, dagelijks rapporteren aan het VN-secretariaat in New York en andere organisaties, uitvoeren van militaire politietaken en van zogenoemde specifieke logistieke en medische taken binnen UNPROFOR. Elk van de troepenleverende landen kreeg het aanbod om een aantal staffunctionarissen te leveren aan het hoofdkwartier van UNPROFOR en de drie daaraan ondergeschikte hoofdkwartieren, op voorwaarde dat dergelijke functionarissen het Engels beheersten, een opleiding voor staffuncties hadden voltooid, over ervaring beschikten en de vereiste militaire rang hadden.⁸

In de organisatie van UNPROFOR traden met ingang van 1 april 1995 enkele veranderingen op, die het gevolg waren van een andere positionering van de vredesmacht in Kroatië binnen de VN-vredesmacht in voormalig Joegoslavië. Vanaf het begin van de vredesmissie had het hoofdkwartier van UNPROFOR zich belast met de missie in Kroatië. Toch werd pas in december 1994 binnen het hoofdkwartier een eigen commando voor Kroatië – het oudste operatiegebied van de vredesmissie – gecreëerd, *Headquarters United Nations Confidence Restoration Operation* of HQ UNCRO geheten. Begin 1995 kondigde de Kroatische regering aan dat zij het mandaat voor de VN-vredesmissie niet wilde verlengen. Daarop volgden intensieve onderhandelingen tussen de Kroatische regering en UNPROFOR. Deze resulteerden in een formele naamswijziging van de vredesmissie voor voormalig Joegoslavië: UNPROFOR werd *United Nations Peace Forces* (UNPF) met onder zich drie regionale commando's: HQ UNCRO voor Kroatië, HQ UNPROFOR (voorheen *Bosnia Herzegovina Command*) voor Bosnië en HQ UNPREDEP (*United Nations Preventive Deployment Force*) voor Macedonië, een nieuwe naam voor het sinds december 1992 bestaande FYROM-*Command*. De naamgeving werd hiermee enigszins verwarrend, vooral omdat de term UNPROFOR bleef bestaan, maar nu niet langer sloeg op het VN-hoofdkwartier in Zagreb, maar op dat in Sarajevo. De oude namen bleven echter nog geruime tijd in zwang. Vooral in deel III van dit rapport zal daarom, waar verwarring kan ontstaan, de plaatsnaam waar het betreffende commando zich bevond worden vermeld. Ten slotte werd

7 CRST. UNPROFOR aide memoire to Troop Contributing Nations. Chapter 5, *Command and Control*, pp. 5-1 – 5-2. Unprofor, *Force Commander's End of Mission Report*, pp. 60-61.

8 CRST. UNPROFOR aide memoire to Troop Contributing Nations. Chapter 5, *Command and Control*, pp. 5-2 – 5-3.

de term *UNPROFOR* in voormalig Joegoslavië ook wel gebezigd om niet de leiding, maar de manschappen van de vredesmacht aan te duiden; waar dat in dit rapport gebeurt, zal dat uit de context voldoende duidelijk blijken.

De regionale hoofdkwartieren die op deze manier ontstonden, genoten een grotere zelfstandigheid dan in de oude structuur om aan een belangrijke wens van de Kroatische regering tegemoet te komen. Op 12 juni 1995 werd nog een nieuw commando onder UNPF gecreëerd, de *Rapid Reaction Force* (RRF), een ‘groene’ Brits-Frans-Nederlandse gevechtseenheid van 12.500 manschappen, die werd uitgerust met tanks en zware artillerie om de slagkracht en de geloofwaardigheid van de vredesmacht te vergroten.⁹ De problemen die ontstonden met het daadwerkelijk inzetten van deze eenheid komen in hoofdstuk 1 van deel III uitgebreid aan de orde.

3. *Bosnia Herzegovina Command*

Dutchbat ressorteerde vanaf maart 1994 operationeel onder het bevel van *Bosnia Herzegovina Command*. Dit hoofdkwartier van UNPROFOR voor Bosnië-Herzegovina was gevestigd in Sarajevo en Kiseljak. Het gedeelte van de organisatie in Sarajevo werd aangeduid als *Bosnia Herzegovina Command Forward*; het gedeelte in Kiseljak heette *Bosnia Herzegovina Command Main*.

Het kantoor van de *Bosnia Herzegovina Commander* in Sarajevo bevond zich deels in het gebouw van de vroegere club voor hoge functionarissen van de Bosnische Communistische Partij, niet ver van het presidentiële paleis in het centrum van Sarajevo. Voor een ander deel bevond het zich in een deel van het daarnaast gelegen pand van de inlichtingendienst van de ABiH *Bosnia Herzegovina Command Forward*. Luitenant-generaal Sir M. Rose, die vanaf 23 januari 1994 als *Bosnia Herzegovina Commander* fungeerde, was ervan overtuigd dat in beide gebouwen zoveel afluisterapparatuur was geïnstalleerd, dat ze vooral geschikt waren voor bespreking van zaken waarvan hij wilde dat de Bosnische regering ervan op de hoogte was. In andere gevallen prefereerde hij besprekingen buiten de muren van *Bosnia Herzegovina Command Forward*.

Vanuit *Bosnia Herzegovina Command Main* in Kiseljak leidde de chef-staf alle UNPROFOR-operaties in Bosnië, terwijl de *Bosnia Herzegovina Commander* vanuit Sarajevo met de strijdende partijen op strategisch niveau onderhandelingen voerde. De communicatie tussen de beide delen van het hoofdkwartier verliep zo slecht, dat Rose en zijn chef-staf ‘for much of the time (...) were out of touch with each other’.¹⁰

Naast de militaire staf bestonden binnen *Bosnia Herzegovina Command* een *Civil Affairs*-afdeling onder leiding van de Russische VN-diplomaat Viktor Andreev en een administratieve afdeling. Bij alle besprekingen met de strijdende partijen trad Andreev als gelijkwaardige partner van de *Bosnia Herzegovina Commander* op. Na zijn vertrek in maart 1995 verloren de opvolgers, de Spanjaard Enrique Aguilar en de Amerikaan Phillip Corwin, in de praktijk die positie en bepaalde de nieuwe *Bosnia Herzegovina Commander* generaal R. Smith met zijn militaire staf nagenoeg zelfstandig de koers van de vredesmissie in Bosnië.¹¹

Bosnia Herzegovina Command was formeel op 14 september 1992 opgericht door resolu-

9 UNPF, *Force Commander's End of Mission Report*, (Zagreb 1996) pp. 10-20.

10 Briquemont, *Do something*, p. 27. Rose,

Fighting for Peace, pp. 18-19.

11 Interview V. Andreev, 07/07/00; Corwin, *Dubious Mandate*, pp. 6-7.

tie 776 van de Veiligheidsraad. De feitelijke organisatie kwam eind oktober 1992 tot stand onder leiding van de Franse *général de division*, Morillon, die in maart 1992 als *Deputy Force Commander* van UNPROFOR in Zagreb naar Sarajevo was gekomen. Na het uitbreken van de burgeroorlog in Bosnië en de uitbreiding van het mandaat tot Bosnië-Herzegovina, had hij ervoor gekozen zijn functie als plaatsvervanger van generaal Nambiar te verlaten om in dit nieuwe operatiegebied als commandant op te treden.¹²

De kern van *Bosnia Herzegovina Command* bestond uit Britse, Belgische, Nederlandse en Amerikaanse leden van het hoofdkwartier van de noordelijke Legergroep van de NAVO (*Northag*, een instelling die als gevolg van een interne NAVO-reorganisatie later opgeheven zou worden). De NAVO droeg ook de kantooruitrusting en de transportmiddelen over, maar voor de buitenwacht werd volgens chef-staf Cordy-Simpson ‘the ridiculous charade of de-baptising any mention of NATO’ gespeeld. Binnen drie weken na aanneming van de resolutie was *Bosnia Herzegovina Command* operationeel. Dit had tot gevolg dat *Bosnia Herzegovina Command*, vanwege de oorspronkelijke NAVO-structuur, naar verhouding meer stafofficieren telde dan een regulier VN-missiehoofdkwartier.¹³ Het voordeel was dat een derde van de staffunctionarissen al goed op elkaar was ingespeeld, direct van start kon gaan en het nieuwe personeel – dat volgens de VN-praktijk afkomstig was uit andere troepenleverende landen – kon inwerken.

Deze staf begon onder leiding van de Britse chef-staf, brigadegeneraal R. Cordy-Simpson, in het oude gebouw van het UNPROFOR-hoofdkwartier in Belgrado op 6 oktober zijn werkzaamheden.¹⁴ Morillon voelde aanvankelijk niet oor een vestiging van zijn hoofdkwartier in Sarajevo, op grond van de negatieve ervaringen met het UNPROFOR-hoofdkwartier bij het begin van de burgeroorlog enkele maanden eerder. Vestiging van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo, in Ilidža bij de westelijke uitvalsweg naar Tuzla en Mostar strandde op bezwaren aan de kant van het leger van de Bosnische Serven, de VRS. Om militaire en politieke redenen besloot Morillon toen om zijn hoofdkwartier te splitsen. Voor het operationele hoofdkwartier van *Bosnia Herzegovina Command* koos hij een zo rustig mogelijke omgeving. Die vond hij in Kiseljak, 20 kilometer ten westen van Sarajevo, in het Kroatische deel van Bosnië. Hijzelf vestigde zich met zijn naaste medewerkers als *Bosnia Herzegovina Command Forward* toch in de Bosnische hoofdstad, als signaal dat hij niet geloofde in haar spoedige val.¹⁵

Bosnia Herzegovina Command bezat onder Morillon en diens opvolger, de Belgische luitenant-generaal F. Briquemont, een duidelijk gestructureerde organisatie. Onder de *Bosnia Herzegovina Commander* en diens chef-staf ressorteerden de gebruikelijke stafafdelingen voor personeel en administratie (G1), inlichtingen en kaarten (G2), operatiën (G3), logistiek (G4) en contacten met civiele autoriteiten (G5). Daarnaast waren er afdelingen voor genie, medische zorg, een speciaal *Air Operations Coordination Centre* voor alle operaties in de lucht boven Bosnië en een afdeling UNMO voor de militaire waarnemers van de VN. Onder leiding van de chef-staf vielen ook de officieren die verbinding onderhielden met externe organisaties en commando's zoals *Civil Affairs*, UNHCR, de Europese monitor-

12 Morillon, *Croire et oser*, pp. 100-101.

13 CRST. UNPROFOR aide memoire to Troop Contributing Nations. Chapter 5, *Command and Control*, 5-3. Sie LL. Fax NLO 93/075/360 bij-

drage van Brigadier Cordy-Simpson, 24/11/93, (citaat op p.113).

14 Morillon, *Croire et oser*, pp. 105-106.

15 Morillon, *Croire et oser*, pp. 107-110.

missie ECMM, het hoofdkwartier van UNPROFOR in Zagreb, de vijfde geallieerde luchtmacht van de NAVO in Vicenza en *Comcen*, het verbindingscentrum.

Vanuit *Bosnia Herzegovina Command Main* in Kiseljak gaf de chef-staf op instructie van de *Bosnia Herzegovina Commander* rechtstreeks bevelen aan alle eenheden in Bosnië en regelde hij de begeleiding van humanitaire konvoeien. *Bosnia Herzegovina Command* was een vrij platte organisatie met binnen het hoofdkwartier een groot aantal naast elkaar bestaande afdelingen, die rechtstreeks werden aangestuurd door de chef-staf. Daarnaast opereerden in het veld een aantal bataljons onder direct bevel van Kiseljak, zonder dat er een tussenliggend brigade-bevelsniveau was. De stad Sarajevo was de uitzondering op deze regel: zij vormde een apart onderdeel binnen *Bosnia Herzegovina Command*, een zogeheten 'sector', onder de commandant van het Franse contingent. Deze was tegelijkertijd plaatsvanger van de *Bosnia Herzegovina Commander*.¹⁶

Generaal Rose constateerde bij zijn aantreden in januari 1994 ondanks de heldere structuur enkele ernstige tekortkomingen bij *Bosnia Herzegovina Command*. Allereerst ontbrak een duidelijke plan de campagne voor de uitvoering van het mandaat. Ook ging *Bosnia Herzegovina Command Main* gebukt onder een overschot aan hoge officieren; dit was een direct gevolg van het gebruik bij de VN om troepenleverende landen te belonen met staf-functies en de gewoonte van diezelfde landen om staffuncties te claimen. Rose constateerde daarbij een tekort aan deskundigheid en doelmatigheid. De invloed van de nationale groepen binnen het hoofdkwartier stond naar zijn mening een efficiënte bedrijfsvoering in de weg. Officieren uit afzonderlijke landen koppelden beslissingen van de *Bosnia Herzegovina Commander* terug naar de militaire autoriteiten in hun land, en dan volgde er nogal eens een tegenorder. Rose wilde daaraan een einde maken.¹⁷ Ondanks de scepsis van de zittende chef-staf, de Britse brigadegeneraal A. Ramsay, besloot hij tot een grondige reorganisatie, waarbij op het niveau van de individuele officier de nationale factor niet langer mocht tellen.

Sector North East in Tuzla

De opdracht tot reorganisatie was door *Force Commander* Cot eigenlijk al aan Rose's voorganger Briquemont gegeven. Deze opdracht was voor Rose het uitgangspunt van zijn eigen plan de campagne. Vanuit operationeel perspectief was het van grote betekenis dat Rose een nieuwe bevelslaag tussen *Bosnia Herzegovina Command* en de afzonderlijke bataljons te velde introduceerde. Daarbij speelde een belangrijke rol dat het aantal gemechaniseerde infanteriebataljons tussen oktober 1992 en februari 1994 gegroeid was van vier naar elf. Rose besloot zijn operatiegebied te verdelen in drie sectoren. De sector Sarajevo bleef ongewijzigd gehandhaafd, dat wil zeggen: deze omvatte het grondgebied van Sarajevo, Goražde en Žepa. Nieuwe sectoren waren *Sector North East* met het hoofdkwartier in Tuzla en *Sector South West* met het hoofdkwartier in Gornji Vakuf (zie kaartje op pagina 451). De hoofdkwartieren van de sectoren zouden een proportioneel samengestelde multinationale staf krijgen. Volgens Rose had de snelle opbouw van een competente staf voorrang boven het bereiken van een optimale balans tussen de aan *Bosnia Herzegovina Command* deelnemende naties.

De reorganisatie had ten doel zoveel mogelijk taken naar de sectoren te delegeren om *Bosnia Herzegovina Command* in staat te stellen zich tot een aantal kerntaken te beperken.

¹⁶ Briquemont, *Do something*, pp. 30-31. Rose, *Fighting for Peace*, p. 23. Interview V. Andreev,

07/07/2000.

¹⁷ Rose, *Fighting for Peace*, pp. 14 en 23.

De hoofdkwartieren van de nieuwe sectoren moesten zich vooral richten op integratie en coördinatie van politieke, humanitaire en militaire activiteiten binnen en tussen de verschillende secties voor respectievelijk inlichtingen (G2), operatiën (G3) en contacten met de civiele autoriteiten (G5). Ze moesten de ontwikkelingen in hun gebied volgen, inlichtingen verzamelen, en verder zorgdragen voor de bescherming van humanitaire hulpverlening, zoals konvooibegeleiding en de planning van speciale activiteiten zoals humanitaire evacuaties, totstandbrenging van staakt-het-vuren, *disengagement* van strijdende partijen en demilitarisering. De sectoren waren ook verantwoordelijk voor de planning van evacuaties en de beveiliging en oplossing van misverstanden en geschillen over *Freedom of Movement* die UNPROFOR-militairen geacht werden te bezetten.

Een breed scala aan communicatiemiddelen (telefoon, satellietverbindingen en HF-radioverbindingen), goede bereikbaarheid over de weg en per helikopter, permanente bereikbaarheid, en directe toegang tot autoriteiten in het operatiegebied waren noodzakelijk voor de realisering van deze doelstellingen. Daarom waren sectorcommandanten ook verantwoordelijk voor het onderhoud van wegen en het toezicht op gas-, water- en elektriciteitsvoorziening. Elk sectorcommando moest op grond van de instructies van Rose bijzondere aandacht besteden aan nauwe samenwerking met UNHCR, het Internationale Rode Kruis, UNMO en de ECMM door middel van intensieve contacten of huisvesting in hetzelfde gebouw. In het sectorcommando was daarom ook een plaats voor een UNHCR-vertegenwoordiger en vertegenwoordigers van non-gouvernementele organisaties (ngo). Administratieve en logistieke verzorging van de UNPROFOR-eenheden zelf bleef de eerste verantwoordelijkheid van *Bosnia Herzegovina Command*; dit moest bij de sectoren tot het absolute minimum beperkt blijven.¹⁸

Sector North East in Tuzla stond sinds zijn oprichting in maart 1994 onder bevel van de Zweedse reserve brigadegeneraal G. Ridderstad. In zijn operatiegebied bevonden zich twee infanteriebataljons, het Scandinavische bataljon Nordicbat 2 en Dutchbat. Daarnaast was er in dit gebied een medische compagnie en een Noors helikopterdetachement gestationeerd. Naast Ridderstad bestond de staf uit een *Civil Affairs Coordinator*, de Amerikaan Ken Biser en de eerder genoemde UNHCR- en ngo-vertegenwoordigers. Onder leiding van de militaire chef-staf, steeds een Nederlandse officier, werkten vijf afdelingen. De gebruikelijke vier secties van een militaire staf waren samengevoegd tot twee. Er was een kleine afdeling voor personeelszaken, administratie en logistiek (G1/G4), naast een grotere voor inlichtingen en operationele zaken (G2/G3). Verder was er een afdeling voor geniezaken en een voor civiel-militaire zaken (G5). Ten slotte was er een kleine *Headquarters Command*-afdeling die onder meer verantwoordelijk was voor de verbindingen.¹⁹

Hiermee is in hoofdlijnen het beeld geschetst van de bevelsstructuur waarbinnen Dutch-

18 Rose, *Fighting for Peace*, p. 35; UNGE, UNPROFOR, Box 200, file Bosnia Herzegovina Command 12 Feb – 17 Feb 94. Fax 320/94, BH Comd G3 OPS to Britfor et al., 16/02/94, Order for the establishment of Sector Command Structure; ibidem: Annex A: Role of Sector HQ; UNGE, UNPROFOR, Box 59 file Civil Affairs 2.5 Bosnia Herzegovina Command: 01/03/94. *A Campaign Plan for Bosnia Herzegovina*, appendix 1 to Annex E.

19 UNGE, UNPROFOR, Box 200, file Bosnia Herzegovina Command 12 Feb – 17 Feb 94. Fax 320/94, BH Comd G3 OPS to Britfor et al., 16/02/94, Order for the establishment of Sector Command Structure; ibidem: Annex B: Task specification; UNGE, UNPROFOR, Box 59 file: Civil Affairs 2.5 Bosnia Herzegovina Command: 01/03/94. *A Campaign Plan for Bosnia Herzegovina*, appendix 1 to Annex E.

bat ging optreden. Binnen de *Safe Area* Srebrenica had Dutchbat ook te maken met twee andere organisaties van de Verenigde Naties, die optraden onder de paraplu van UNPROFOR: de militaire waarnemers van de VN (UNMO's) en de VN-politiefunctionarissen (UnCivPol).

De organisatie van de United Nations Military Observers

De *United Nations Military Observers* (UNMO's) vormen een militair onderdeel van een VN-vredesmissie. Het zijn goed geschoolde beroepsmilitairen die de VN van de lidstaten leent voor het vervullen van liaisons taken en *monitoring* (controleren) van de strijdende partijen in het operatiegebied van de vredesmissie. UNMO's worden ingezet om te rapporteren over militaire ontwikkelingen bij de strijdende partijen. Bij de vaststelling van de feiten over bijvoorbeeld aanvallen op militaire of civiele doelen en de omvang van de vijandelijkheden, liepen zij in voormalig Joegoslavië vaak groot persoonlijk risico. De UNMO's onderscheidden zich van de militaire vredesmacht door vijf kenmerken: onpartijdigheid op grond van rekrutering uit een groot aantal landen, ongewapende status, zelfstandig optreden in het operatiegebied, grote flexibiliteit en mobiliteit en ten slotte optreden en wonen tussen de lokale bevolking.

UNMO's waren als 'the only real sensor (eyes and ears)' van de Veiligheidsraad en de secretaris-generaal in het veld in staat tot het doen van professioneel-militaire waarnemingen. Het zwakke punt bij het UNMO-optreden was de kwetsbaarheid voor vijandig optreden van de strijdende partijen. Zij waren echter van groot belang, omdat zij doorgaans als eersten in het operatiegebied arriveerden en de brandhaarden als laatsten verlieten. Bij uitbreiding van het UNPROFOR-operatiegebied zette de VN-Veiligheidsraad eerst UNMO's in om de VN-aanwezigheid te markeren. De eerste vijftig van hen werden op 8 januari 1992 aan de secretaris-generaal beschikbaar gesteld (VN-Resolutie 727). Zij moesten de handhaving bevorderen van het staakt-het-vuren tussen Kroatië en het Joegoslavische leger.²⁰ Vanwege hun belangstelling voor de activiteiten van de strijdende partijen waren zij daar allerm minst welkome gasten, en liepen ze vaak direct levensgevaar bij de uitoefening van hun functie. Tijdens de missie in voormalig Joegoslavië sneuvelde één UNMO tijdens een operatie, zeven anderen kwamen om bij verkeersongelukken.²¹

Met de verspreiding van de gevechten in voormalig Joegoslavië werd het aantal UNMO's en hun takenpakket uitgebreid. Tot april 1994 stelde de Veiligheidsraad in totaal 748 UNMO's ter beschikking. Vanwege hun eigen taak behoorden de UNMO's binnen UNPROFOR tot een afzonderlijke organisatie onder leiding van de *Chief Military Observer*, met een hoofdkwartier in Zagreb en een eigen structuur binnen de verschillende missiegebieden. Bosnië-Herzegovina was onder het hoofdkwartier in Sarajevo in vijf sectoren verdeeld: Bihać, *North East*, *South West*, Sarajevo en Goražde. Aan de basis van de organisatie in de afzonderlijke sectoren stonden multinationale teams van acht leden, inclusief de teamleider. Hoewel de organisatie formeel zelfstandig opereerde, overlegde de *Chief Military Observer* in de praktijk steeds met de *Force Commander* van UNPROFOR in Zagreb over de inzet van

20 UN doc S/23592. United Nations, United Nations Peace Force UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPROFOR/UNPF Post Mission Report (1992-1996)* (Zagreb 1996), p. 4.

21 UNPROFOR, *Force Commander's End of*

Mission Report, p. 20; United Nations, United Nations Peace Force UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPROFOR/UNPF Post Mission Report (1992-1996)* (Zagreb 1996), Annex 2.

teams. Tegelijkertijd trad de commandant van de UNMO's op als adviseur van de *Force Commander* en van de speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN, Akashi. De UNMO-organisatie verzamelde en analyseerde zelfstandig informatie en rapporteerde rechtstreeks aan New York.²² Formeel maakte UNMO deel uit van UNPROFOR en leverde de organisatie een belangrijke bijdrage voor de analyses van het *Military Information Office* van het hoofdkwartier van UNPROFOR in Zagreb (zie hierover hoofdstuk 1 van de bijlage bij dit rapport over *intelligence*), in de praktijk had zij voldoende bewegingsvrijheid om los van *Force Commander* en Akashi op te treden.

Het mandaat van de UNMO's was even gecompliceerd als dat van UNPROFOR. Dit deed in de praktijk afbreuk aan het streven naar onpartijdigheid, want de strijdende partijen konden weinig begrip opbrengen voor de extra taken die de UNMO's waren opgedragen en die los leken te staan van militaire waarnemingen en liaisonwerk. Dit leidde tot beschuldigingen van spionage en daaruit voortvloeiende beperking van de bewegingsvrijheid.²³ De UNMO's moesten opereren in het operatiegebied van UNPROFOR en ook in klein-Joegoslavië, om bij vliegvelden toezicht te houden op de naleving van het vliegverbod volgend uit Resolutie 786 van de Veiligheidsraad.

Aan de inzet van UNMO's naast de reguliere vredesmacht was een aantal belangrijke voordelen verbonden. Het ging om ongewapende, onpartijdige en zelfstandig opererende teams van deskundigen met een hoge mobiliteit. Ze deden waarnemingen, brachten afspraken en overeenkomsten tot stand, onderzochten de schendingen daarvan, trokken het ontstaan en verloop van incidenten na en stonden om dit alles te kunnen doen in frequent contact met de strijdende partijen.

Zulke inzet van ervaren waarnemers, doorgaans officieren, had zijn uitwerking naar twee kanten. Allereerst – en dat was ook het hoofddoel – verzamelden zij betrouwbare informatie voor het VN-secretariaat in New York en voor de vredesmacht. Daarnaast konden zij het wederzijdse wantrouwen tussen de strijdende partijen verminderen en door overdracht van betrouwbare informatie tegengas bieden aan de onophoudelijke stroom geruchten onder de bevolking. Als scherpe 'ogen en oren' van de VN opereerden ze steeds in de voorste linies en in moeilijk toegankelijke gebieden. Verificatie van mededelingen van de strijdende partijen en vaststelling van het feitelijke verloop van de confrontatielijn behoorden steeds tot de taak van de UNMO's. Ook schakelde UNPROFOR hen vaak in bij de analyse van granaatslagen na mortier- en artillerieaanvallen.

Dit gebeurde in maart 1993 ook in Srebrenica. Generaal Morillon nam in het begin van die maand bij zijn missie naar Srebrenica enkele UNMO's mee van het team dat zijn basis had in Banja Koviljača bij Zvornik. Na de komst van het Canadese bataljon in april bleven deze waarnemers in de *Safe Area* actief tot na de val in juli 1995. Vanaf november 1993 opereerde in Srebrenica een zelfstandig UNMO-team met als operatiegebied de enclave en het omliggende Bosnisch-Servische gebied. Het team bestond uit zes UNMO's en drie tolken, waarvan twee Moslim-tolken voor werkzaamheden in de enclave en een Bosnisch-Servische tolk voor contacten daarbuiten, met name met de VRS. Samen met de officieren van de

22 United Nations, United Nations Peace Force UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPROFOR/UNPF Post Mission Report (1992-1996)* (Zagreb 1996), pp. 25-29.

23 United Nations, United Nations Peace Force UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPROFOR/UNPF Post Mission Report (1992-1996)* (Zagreb 1996), pp. 4-5.

liaisonstaf (in militaire termen: de S5) van het Canadese bataljon en later van Dutchbat onderhielden zij de contacten met de strijdende partijen.²⁴

De vijf hoofdtaken van UNMO in Srebrenica en andere *Safe Areas* waren in een instructie precies omschreven:

1. Verlening van militaire bijstand aan UNHCR en andere erkende humanitaire hulpverleningsorganisaties.
2. Permanente presentie in het operatiegebied.
3. Observatie van de activiteiten van alle strijdende partijen.
4. Toezicht op de naleving van het staakt-het-vuren, onder meer door onderzoek naar (beweerde) schendingen ervan, inspectie van *weapon sites*, toezicht op de terugtrekking van zware wapens en registratie van wapens in wapenverzamelpunten, de zogeheten *Weapon Collection Points*.
5. Bijzondere opdrachten van het eigen hoofdkwartier.²⁵

United Nations Civilian Police en hulporganisaties

De tweede organisatie met specifieke taken onder de paraplu van UNPROFOR was de *United Nations Civilian Police* (UnCivPol). Deze was in februari 1992 tegelijk met UNPROFOR opgericht. De taak van UnCivPol was erop toe te zien dat de lokale politie in de door UNPROFOR beschermde gebieden zonder onderscheid tegen de inwoners optrad. Na de oprichting zou UnCivPol evenals UNPROFOR ten gevolge van nieuwe resoluties van Veiligheidsraad een reeks nieuwe taken krijgen, waarover hierna meer.

In Bosnië-Herzegovina beperkten de activiteiten van UnCivPol zich tot het vliegveld van Sarajevo, Mostar en Srebrenica. Op basis van resolutie 819 van de Veiligheidsraad en een daaropvolgende overeenkomst met de strijdende partijen hield UnCivPol in de *Safe Area* Srebrenica op basis van haar algemeen mandaat toezicht op de rechtshandhaving en de humanitaire situatie. De organisatie onderhield daartoe contact met de lokale politie, zag toe op de respectering van de rechten van de individuele burgers en behandelde klachten over inbreuk op mensenrechten.

Verder stond UnCivPol erkende hulporganisaties bij, zoals UNHCR, MSF en het *Swedish Shelter Project* (deze organisaties komen uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 4 van dit deel). UnCivPol voerde ook patrouilles uit om met alle groeperingen vriendschappelijke betrekkingen op te bouwen. UnCivPol zou in het voorjaar van 1995 de werkzaamheden in Srebrenica beëindigen.²⁶

De belangrijkste instituties in de VN-structuur waarin Dutchbat ging opereren, waren aldus: UNPROFOR in Zagreb, *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo, *Sector North East* in Tuzla, UNMO en UnCivPol. Tot de werkomgeving van Dutchbat behoorden echter ook andere organisaties die in Srebrenica actief waren, namelijk UNHCR en de zojuist

²⁴ UNPROFOR, *Force Commander's End of Mission Report*, pp. 20-21; United Nations, United Nations Peace Force UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPROFOR/UNPF Post Mission Report (1992-1996)* (Zagreb 1996), pp.4-6 en pp. 14-15. Interview J. Zoutendijk, 06/04/2001; UNGE, UNPROFOR, Box 434, file: UNMO Srebrenica. TA aan TX6A, 03/05/95, nr. IN.365.

²⁵ United Nations, United Nations Peace Force

UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPROFOR/UNPF Post Mission Report (1992-1996)* (Zagreb 1996), p. 11.

²⁶ UNPROFOR, *Force Commander's End of Mission Report*, E-2 en E-7; UNHCR: fax, UN-CIVPOL Commissioner Zagreb aan UNCIVPOL commander Bosnia Herzegovina Command etc, 19/01/94: Mandate of UNCIVPOL.

genoemde niet-gouvernementele organisaties. In de eerste plaats was er de humanitaire hulporganisatie van de VN, UNHCR. Deze organisatie trad in Bosnië-Herzegovina op als leidende organisatie voor de verlening van de humanitaire hulp, waarbij het de opdracht van UNPROFOR was om optimale omstandigheden te scheppen zodat UNHCR haar taak zo goed mogelijk kon uitvoeren.

In Srebrenica waren daarnaast nog particuliere organisaties actief. De voornaamste daarvan waren *Médecins Sans Frontières* (afgekort MSF, in Nederland bekend als Artsen zonder Grenzen) en het *Swedish Shelter Project*. MSF nam de medische verzorging in de enclave voor zijn rekening, in samenwerking met UNHCR. Het *Swedish Shelter Project* hield het project in om in 1993-1994 aan de zuidelijke rand van de enclave huizen voor vluchtelingen te bouwen; ook toen ze gebouwd waren, bleven deze huizen onder de naam *Swedish Shelter Project* bekend.

4. *Standing Operating Procedures en Rules of Engagement*

In de inleidende paragraaf van dit hoofdstuk is opgemerkt dat de bevelsverhoudingen binnen het militaire deel van een vredesmissie niet vergelijkbaar zijn met die van reguliere strijdkrachten. Dat komt voor een deel door uiteenlopende militair-technische, nationale en culturele achtergronden van de samenstellende eenheden; dergelijke verschillen kunnen door een stelsel van formele instructies en voorschriften doorgaans niet worden overbrugd. Voor een ander deel zijn de afwijkende bevelsverhoudingen een gevolg van beperkende voorwaarden die nationale regeringen opleggen als ze eenheden aan de VN ter beschikking stellen. Binnen de NAVO is de regel dat nationale eenheden onder *operational command* van de NAVO-bevelhebber worden gesteld. Deze vergaande vorm van overdracht van bevelsbevoegdheid geeft de NAVO-commandant grote vrijheid bij de inzet van de eenheden.

Bij VN-vredesmissies vindt doorgaans slechts overdracht van de beperkter *operational control* plaats. De VN-commandant kan zijn eenheden slechts inzetten in het kader van het mandaat, in een bepaald gebied en gedurende een bepaalde tijdsperiode. Zo was voor Nordicbat bepaald dat het alleen in het gebied rond Tuzla kon worden ingezet, en de Deense regering had bovendien de voorwaarde van indeling van een tankeskadron gesteld.

In de Nederlandse interpretatie, zoals vastgesteld op het ministerie van Defensie, vloeide uit de plaatsing onder *operational control* voort dat de troepenleverende landen nauw betrokken belevten 'bij de voortgang van de vredesoperatie, met name op momenten dat de uitvoering van de taakopdracht in het gedrang komt'. Rechtstreekse nationale interventie was uitgesloten, maar er moest wel sprake zijn van een 'voortdurend overleg met alle betrokkenen om de effectiviteit van de operatie zo mogelijk te bewaren'.²⁷

De overdracht van het *operational control* aan de Verenigde Naties wordt meestal in een overeenkomst inzake *Transfer of Authority* vastgelegd. Met iedere verandering in de *operational control* moet de troepenleverende staat dan instemmen. Een regering kan in beginsel zelfs zonder ruggespraak met de VN besluiten tot terugtrekking van de eenheid. In het geval van Dutchbat gold echter dat dit bataljon zonder voorwaarden aan de VN voor UNPROFOR ter beschikking werd gesteld, zoals beschreven is in hoofdstuk 13 van deel I.

Vanaf het moment van aankomst in voormalig Joegoslavië stond Dutchbat onder *opera-*

27 DS. Nr. C95/277 95016171, Directeur Juridische Zaken Ybema aan Directeur Algemene Be-

leidszaken en Chef Defensiestaf, 23-08/95; bijlage: Command en Control bij VN-operaties.

tional control van UNPROFOR. Voorwaarden waren aan de inzet niet verbonden. Nederland was akkoord gegaan met de inzet in Srebrenica en Žepa, maar verzette zich later ook niet tegen een ander operatiegebied voor een compagnie van Dutchbat; een teken dat de plaats van inzet van het Nederlandse bataljon niet als voorwaarde aan de VN gold. Voorts is er opmerkelijk genoeg nergens een document gevonden waarin een *Transfer of Authority*-overeenkomst voor Dutchbat is vastgelegd. Pas later ging de Nederlandse regering (andersoortige) voorwaarden stellen: de inzet zou maximaal 18 maanden mogen duren en aflossing van Dutchbat moest plaatsvinden in juli 1995.²⁸

Verder is van belang dat de bevelhebber der landstrijdkrachten geen eigen operationele instructie aan Dutchbat gaf. Zijn operatiebevel aan Dutchbat I en de volgende Nederlandse bataljons was niet meer dan een verplaatsingsbevel, met de opdracht aan het bataljon na aankomst in voormalig Joegoslavië zo snel mogelijk met de uitvoering van de taak onder bevel van de *Force Commander* van UNPROFOR te beginnen. Daarmee conformeerde Nederland zich volledig aan de *Rules of Engagement* van UNPROFOR zonder deze te toetsen aan de bestaande Nederlandse regels. Dat week af van het gebruik in andere NAVO-landen zoals Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. In deze landen was het gebruikelijk een eigen geweldsinstructie op te stellen op basis van de *Rules of Engagement* van de vredesoperatie. Dat was bedoeld om misverstanden en handelingen van de eigen militairen in strijd met de nationale wetgeving te voorkomen.²⁹

Het ontbreken van een Nederlandse operationele instructie voor Dutchbat betekende niet dat de zeggenschap van UNPROFOR over het bataljon verruimd werd in de richting van *operational command*. Het creëerde wel een schemergebied in de bevelsverhoudingen, omdat niet duidelijk was vastgelegd welke regels en wetten op welk moment op welke plaats van toepassing waren. Dat gold bijvoorbeeld voor de toepassing van de *Rules of Engagement* (ROE's), de bestraffing van overtredingen daarvan, en de behandeling van vergrijpen die volgens de *Standing Operating Procedures* (SOP's) van UNPROFOR wel, en volgens het Nederlandse militaire straf- en tuchtrecht niet strafbaar waren.

Binnen de Verenigde Naties bestond sinds begin jaren negentig een stelsel van gedragsregels en instructies voor vredesoperaties. Deze regels en instructies waren van zowel administratieve als operationele aard. Binnen UNPROFOR werden ze op ieder bevelsniveau vastgelegd als onderdeel van de 'eigen' regelgeving. Meestal gebeurde dat door een herhaling van de regels van het naast hogere niveau, zo nodig werden ze voor het eigen niveau nader uitgewerkt. Binnen UNPROFOR waren de *Force Commander's Policy Directives* uitgangspunt. Dit waren algemene instructies voor operationele en administratieve deel terreinen, die tot in detail alle zaken binnen het gebied van de vredesmacht regelden. Daarnaast bestonden er SOP's, VN-richtlijnen voor de vredesoperatie. Naast de SOP's van UNPROFOR waren er nog nadere *Operational Orders* en SOP's van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo en

28 DS. Nr. 95000785, DJZ/IJB van Lent aan CDS/hoofd Operatiën van Dam, 09/08/1995; DS. Nr. C95/277 95016171, DJZ Ybema aan DAB, 23/08/95; Klep en Van Gils, *Van Korea tot Kosovo*, p. 278. *Vertrekpunt Den Haag*, I, pp. 131-134. Voor de onderbevelstelling van UNPROFOR zie: ADEF DOKL/OZ: nr. OZ/7767 Scheffer aan verzendlijst, 07/02/94 bijlage: Operatiebevel Nr.24 (DUTCHBAT UNPROFOR) BLS sub 5a2.

29 DOKL/OZ. Nr. OZ/7767 Scheffer aan verzendlijst, 07/02/94 bijlage: Operatiebevel Nr.24 (DUTCHBAT UNPROFOR) BLS sub 2. De bevelen voor Dutchbat II (24A) en III (24B) zijn op dit punt identiek. Vertrouwelijke informatie (117); Parks, 'Deadly Force Is Authorized', in: *Proceedings* (January 2001), pp. 33-37; Kroon en Jacobs, 'Rules of Engagement', *Militaire Spectator* 166 (1997) 3, pp. 129-130.

van *Sector North East* in Tuzla. Op bevelsniveau van het bataljon waren die instructies en bevelen weer vastgelegd in zogeheten ‘Vaste Orders’.

In het bijzonder de administratieve instructies hadden een permanent karakter, terwijl de operationele instructies op gezette tijden werden herzien. Daartoe konden verschillende redenen zijn: onduidelijkheid in de bestaande, een wijziging in de structuur van de vredesmacht of behoefte aan aanvulling vanwege veranderingen in de feitelijke situatie. Dutchbat had in feite te maken met alle *Force Commander's Policy Directives* vanuit Zagreb, en met de SOP's uit Sarajevo en uit Tuzla. In dit opzicht bestond er geen verschil tussen UNPROFOR en welke andere militaire organisatie dan ook. Al deze orders dienden uiteindelijk één doel, namelijk tot stand brengen van uniformiteit van gedrag, handelen en rapportage van de eenheden in het operatiegebied.

Deze standaardisering van regels en instructies kreeg in een ad hoc multinationale vredesmacht bijzondere betekenis, omdat de al eerder gesignaleerde verschillen in taal, militaire doctrine, opleiding en uitrusting van de deelnemende contingents goede bevelvoering en coördinatie bemoeilijkten.³⁰

Een uitvoerige bespreking van de vele instructies binnen de verschillende bevelsniveaus is op deze plaats weinig zinvol. Een aantal instructies met betrekking tot SOP's afkomstig van Akashi omtrent luchtsteun, en met betrekking tot de werkwijze van *Forward Air Controllers* komt aan de orde in deel III van dit rapport. Verder komen instructies voor medische verzorging aan de orde in de bijlage ‘Medische kwesties: Dutchbat en de bevolking’, en instructies met betrekking tot het beschermen van vluchtelingen, mensenrechtenschendingen en oorlogsmisdaden in deel IV.³¹ De verwerking van de operationele instructies in de ‘Vaste Orders’ van Dutchbat komt aan de orde bij de bespreking van de operationele inzet van het Nederlandse bataljon in hoofdstuk 6 van dit deel II.

Hier wordt verder volstaan met de bespreking van *Force Commander's Policy Directive* nummer 13 over de ROE's, en de *Security Directive* van *Sector North East* van april 1994. Deze hadden betekenis binnen de vredesoperatie als geheel en voor het optreden van Dutchbat in het bijzonder.

ROE's zijn volgens de Nederlandse definitie van 1992 ‘een middel voor het bevoegde gezag om grenzen te stellen aan de uitoefening van geweld door onder dat gezag ressorterende eenheden.’³² Het stellen van grenzen aan de toepassing van geweld dient uiteenlopende doelen. Allereerst beoogt het optimalisering van de veiligheid van de eigen eenheden door voorkoming van incidenten en beperking van conflicten. Een andere doelstelling van de ROE's was het voorkomen dat er burgerslachtoffers zouden vallen, dit met het oog op het maatschappelijke en politieke draagvlak van de vredesoperatie. Ten slotte was het van belang om de nadelige invloed van geweld op het beoogde onderhandelingsproces zoveel

30 Cumner, ‘Challenges Faced by the Military in Adapting to Peacekeeping Missions’, in: *Peacekeeping & International Relations* (1998) (January/February), pp. 13-14.

31 Omtrent medische verzorging: FCPD 22 / SOP 506. Omtrent vluchtelingen: BHC SOP 206 ‘on protecting persons seeking urgent assistance’. Omtrent mensenrechtenschendingen en oorlogsmisdaden: BHC SOP 208 ‘on human rights

and war crimes’. Onbesproken blijven BHC SOP 504 voor logistieke zaken, SOP 202 over konvoien, BHC SOP 105 ‘on Security of Documents’ en BHC SOP 108 ‘on Communications and Infosystems’.

32 Ministerie van Defensie, Directie Juridische Zaken, afdeling Internationale en Juridische Beleidsaangelegenheden, *Rules of Engagement*. (Den Haag 1992).

mogelijk in te perken.³³ Voor de vredesoperatie in voormalig Joegoslavië beperkte de secretaris-generaal van de VN het gebruik van geweld ‘to the minimum extent necessary’, in feite alleen ‘in self defense’.³⁴

De *Force Commander* maakte dit principe tot uitgangspunt van zijn ROE’s van 24 maart 1992. Bij de toepassing was de interpretatie van het begrip zelfverdediging doorslaggevend. Binnen UNPROFOR heeft dat geleid tot onduidelijkheid, omdat elk deelnemend land zijn eigen interpretatie hanteerde. Daaraan kwam een einde door de wijziging van juni 1994 die zelfverdediging uitbreidde tot directe aanvallen op personen onder bescherming van UNPROFOR.³⁵ Hoe ten tijde van de val van Srebrenica met deze richtlijn werd omgegaan, komt aan de orde in hoofdstuk 7 van deel III.

Naast de inhoud verdient ook de juridische status van deze geweldsinstructie aandacht. De gedragsregels mogen niet in strijd zijn met de nationale wetgeving van de deelnemende landen en het internationale recht. Beide elementen leggen beperkingen op. In het Nederlandse recht is de status van de ROE’s van een vredesoperatie niet vastgelegd, de procedure in geval van overtreding evenmin.³⁶ Het zou mogelijk zijn dat bepalingen van deze strekking deel hebben uitgemaakt van de hiervoor gememoreerde Nederlandse operationele instructie.

De ROE’s van UNPROFOR werden vastgesteld op 24 maart 1992. Op 19 juli 1993 vond een eerste herziening plaats en op 24 juni 1994 een tweede. Aan de geweldsinstructie zelf ging een algemene inleiding vooraf. De ROE’s waren de instructie en leidraad inzake het gebruik van geweld voor de commandanten op alle niveaus binnen de vredesmacht. Overeenkomstig de instructie van de secretaris-generaal van de VN was het uitgangspunt van de ROE’s dat er een minimum aan geweld moest worden gebruikt. De vredesmacht was uitsluitend uitgerust met wapens ter zelfverdediging, en vergeldingsacties waren uitdrukkelijk verboden.

In uitzonderlijke situaties was het gebruik van de wapens toegestaan. UNPROFOR-militairen waren bevoegd zichzelf, ander VN-personeel en personen of grondgebied onder hun bescherming te verdedigen in geval van een directe aanval ‘acting always under the order of the senior officer/soldier at the scene’. Gebruik van de wapens was ook toegestaan om zich te verzetten tegen gewelddadige pogingen om UNPROFOR te beletten zijn taak uit te voeren. Ten slotte mochten blauwhelmen de wapens gebruiken indien militairen of paramilitairen zouden proberen binnen te dringen in *United Nations Protected Areas* in Kroatië of – in de herziene ROE’s van juli 1993 en juni 1994 – in *Safe Areas* en andere gebieden die onder exclusief UNPROFOR-toezicht stonden. Hoe deze algemene uitgangspunten zich verhiel den tot de praktijk voor Dutchbat ten tijde van de val van Srebrenica komt aan de orde in hoofdstuk 7 van deel III.

De ROE’s van 1992 kende zes van die gedragsregels, in de versies van 1993 en 1994 waren dat er zeven. Van die laatste twee versies volgt nu de strekking. Elke regel had tenminste twee opties, dat wil zeggen: gestandaardiseerde reacties.

33 Kroon en Jacobs, ‘Rules of Engagement’, in: *Militaire Spectator* 166 (1997) 3, p. 125.

34 United Nations, *Report of the Secretary-General pursuant to Resolution 721 (1991)*, (annex III para.4), nr. S/23280, 11/12/91.

35 Kroon en Jacobs, ‘Rules of Engagement’, in: *Militaire Spectator* 166 (1997) 3, pp. 125-126.

36 Kroon en Jacobs, ‘Rules of Engagement’, in: *Militaire Spectator* 166 (1997) 3, pp. 129-130.

1. De eerste gedragsregel legde de omstandigheden vast waaronder wapens gedragen dienden of konden worden. De opties waren: dragen niet toegestaan en dragen wel toegestaan.
2. De tweede regel betrof de stand van het wapen. De twee opties waren: halfgeladen of geladen.
3. De reactie op vijandelijke dreiging met geweld zonder gebruik van vuurwapens was in de derde gedragsregel vastgelegd. Daarbij onderscheidde UNPROFOR drie opties voor een reactie: a) waarnemen, rapporteren aan de eigen commandant en terugtrekken teneinde de eigen eenheid te beschermen; b) waarnemen, rapporteren aan de eigen commandant – de eenheid blijft ter plekke, maakt contact met de tegenpartij en/of de lokale autoriteiten; c) waarnemen, rapporteren aan de eigen commandant – de eenheid blijft ook ter plekke, waarschuwt de agressor dat zo nodig geweld zal worden gebruikt en maakt hem dat duidelijk met gepaste maatregelen zoals het doorladen van de wapens of het in stelling brengen van de eenheid.
4. De vierde gedragsregel had betrekking op een vijandige actie waarbij UNPROFOR onder vuur kwam. Ook in dat geval bestonden er twee opties om die te beantwoorden. Bij de eerste optie nam de eenheid onmiddellijk beschermende maatregelen, deed zijn waarneming en rapporteerde aan zijn commandant. Vervolgens moest de commandant ter plaatse de agressor waarschuwen dat hij geweld zou gebruiken en trof daartoe voorbereidingen (zoals bij optie c. van gedragsregel drie). Het was toegestaan waarschuwingschoten af te vuren. Als de vijandelijke actie niet ophield en er een levensbedreigende situatie bestond, kon de naast hogere commandant bevel geven het vuur te openen. Dit laatste was in feite de overgang naar de tweede optie van deze gedragsregel voor beantwoording van een vijandige actie. Uitdrukkelijk werd er bij deze vierde gedragsregel op gewezen dat zowel terugtrekken, uitbreken of ontsnappen toegestaan waren, als ook ter plekke blijven en verdedigen.
5. De vijfde gedragsregel had betrekking op zelfverdediging tegen een vijandige actie: in deze situaties moesten onmiddellijk beschermingsmaatregelen worden genomen en kon gericht worden teruggeschoten.
6. Volgens de zesde gedragsregel over ontwapening van burgers, paramilitairen en soldaten was geweld als eerste optie verboden. In de instructie van 1993 stond de tweede optie ontwapening toe 'if failure to do so prevents the UNPROFOR from carrying out its task'. In de herziene versie van 1994 was dit voorbehoud achterwege gelaten en werd zonder meer gesteld dat bij ontwapening het minimaal noodzakelijk geweld – inclusief gericht vuren – was toegestaan. Overdracht van de wapens moest immers op zo kort mogelijke termijn plaatsvinden. In juni 1994 werd het gebruik van geweld bij ontwapening door *Bosnia Herzegovina Command* echter weer zo goed als uitgesloten.
7. De zevende en laatste gedragsregel had betrekking op het gecontroleerd gebruik van eigen wapensystemen, waarbij gedacht moet worden aan mortieren en boordwapens. De eerste optie verbood het bemannen, gereedmaken, verplaatsen en afvuren van wapens in de aanwezigheid van de strijdende partijen. De tweede optie stond die acties in aanwezigheid van de strijdende partijen toe. In november 1994 vond een aanscherping plaats van deze regel: nu werd ook de inzet van antitankwapens en artillerie mogelijk (zie hiervoor verder hoofdstuk 7 van Deel III).³⁷

³⁷ UNGE, UNPROFOR, Box 116, file SNE
Memo In Sep 94 – Dec 95. Commander SNE aan

Nordbat 2 en anderen, 04/06/95.

De *Force Commander* bepaalde voor elke gedragsregel welke optie onder normale omstandigheden van toepassing was. Ondercommandanten konden echter besluiten van die instructie van de *Force Commander* af te wijken. Bij UNPROFOR omvatte het standaardpakket bij optreden buiten de *compound* dat werd uitgegaan van het dragen van halfgeladen wapens (gedragsregels 1 en 2, optie b). Bij vijandelijke dreiging zonder vuurwapens bleef UNPROFOR ter plekke (gedragsregel 3, optie b), bij dreiging met vijandelijke vuurwapens beperkte UNPROFOR zich tot dreiging met geweld en eventueel waarschuwingsschoten (gedragsregel 4). Als reactie op vijandelijk geweld vuurde UNPROFOR ter zelfverdediging (gedragsregel 5), maar ging niet over tot ontwapening van burgers, paramilitairen of soldaten (gedragsregel 6, optie a) en bracht ten overstaan van de strijdende partijen zijn wapensystemen niet in gereedheid (gedragsregel 7, optie a).

Met het oog op minimaal gebruik van geweld door UNPROFOR waren aan de zeven genoemde beleidsregels nog drie sets bepalingen toegevoegd. Voordat UNPROFOR het vuur mocht openen ter zelfverdediging, moest het eerst de agressor mondeling manen het vuren te staken. Als dat niet hielp, dan moest UNPROFOR in de lucht schieten, en pas als dat geen effect had mocht de commandant bevel tot gericht vuren geven.

Er waren UNPROFOR nog meer beperkingen opgelegd voor het in geval van zelfverdediging het vuur mocht openen. Vuren was verboden als het 'collateral damage' (onbedoelde nevenschade) kon veroorzaken en het moest ophouden zodra de agressor dat ook deed; elke vergeldingsactie was verboden. UNPROFOR-militairen mochten zonder waarschuwing vooraf het vuur openen in levensbedreigende situaties of bij gevaar voor ernstige verwondingen voor VN-personeel of personen onder bescherming van UNPROFOR. Wijziging van de ROE's (door aanwijzing van een andere optie voor een bepaalde standardsituatie) gebeurde in principe door de *Force Commander*. Pas in juni 1994 kreeg de *Bosnia Herzegovina Commander* de bevoegdheid voor zijn operatiegebied de regels te wijzigen. Tot dat moment was die bevoegdheid naar analogie van de situatie in Kroatië gedelegeerd aan de sectorcommandanten, en was geen rekening gehouden met de eigen operationele verantwoordelijkheid van *Bosnia Herzegovina Command*.³⁸

De ROE's ondergingen gedurende het optreden van UNPROFOR weinig verandering. Uit de zeven gedragsregels zelf, maar vooral uit de toegevoegde bepalingen over het gebruik van de wapens bleek duidelijk dat vuren eerder uitzondering dan regel zou zijn. In dat opzicht ademen de ROE's de geest van de klassieke *peacekeeping* die de VN voor haar optreden in voormalig Joegoslavië had toegepast. Van een aanscherping van de regels op grond van de situatie in Bosnië-Herzegovina was geen sprake. De veranderingen in 1993 en 1994 lieten de kern van de ROE's onaangetast. De toepasselijke ROE's stelden de commandant in geval van bedreiging van zijn eenheid voor een keuze: hij kon zich laten leiden door het uitgangspunt van minimaal geweld (in dat geval zou hij eerder kiezen voor niet-schieten) of door een strikte interpretatie van zelfverdediging (dan zou hij sneller kiezen voor beantwoording van het vuur).

De feitelijke keuze werd sterk bepaald door drie elementen: de attitude en mentaliteit van de eenheid tegenover de vredesoperatie, de visie op de strijdende partijen en de taxatie van de consequenties van het eigen optreden voor de verdere uitvoering van de missie. De inter-

38 BDL. Force Commander's Directive No.1: Rules of Engagement, 24/03/92; SMG, 1004. FCPD Nr.13 Rules of Engagement Part I –

Ground Forces, 19/07/93; ibidem: FCPD Nr. 13 Rules of Engagement Part I – Ground Forces, 24/06/94.

pretatie en toepassing van de ROE's door Dutchbat komt in hoofdstuk 6 van deel II nader aan de orde.

Omtrent de geweldsinstructie in de ROE's deed zich al voor de uitzending een duidelijk verschil in interpretatie voor tussen de bevelhebber der landstrijdkrachten, generaal Couzy, en de commandant van de Luchtmobiele Brigade, generaal J. Brinkman. De laatste sprak over een 'robuuste aanwezigheid, word je aangevallen dan moet je meteen antwoorden'. Voor Brinkman was de geweldsinstructie voldoende en kwam het vooral op de toepassing ervan aan. Het kwam erop aan de strijdende partijen 'vanaf de eerste dag duidelijk [te maken] met wie ze te maken hebben'. Couzy daarentegen was van oordeel dat *Bosnia Herzegovina Command* 'op een zo laag mogelijke schaal van geweld' wilde zitten en dat UNPROFOR alleen met geweld moest en mocht dreigen als de VN-troepen werkelijk van plan waren het te gebruiken.³⁹

De tweede permanente instructie of SOP waarmee Dutchbat te maken kreeg betrof de *Security Directive* van *Sector North East*. Deze instructie kwam vooral tot stand als uitvloeisel van de oprichting van het sectorhoofdkwartier in maart 1994. Op basis van een aantal bestaande SOP's van *Bosnia Herzegovina Command* inzake veiligheid, taken van staffunctionarissen, documentenveiligheid, verbindingen en informatiesystemen, stelde *Sector North East* een eigen instructie samen. In feite was deze niet meer dan een herhaling en hergroepering van bestaande regels, toegesneden op de situatie binnen het eigen hoofdkwartier en de eigen sector. Het *Security Directive* bakende de verantwoordelijkheden van de hoofd Veiligheid (G2) en van het hoofd Personeelszaken en Verbindingen (G1/6) af.

Verder regelde het stuk de behandeling van veiligheidsincidenten en bevatte het bepalingen over militaire veiligheid: een samenstel van maatregelen ter bescherming van informatie, materieel en personeel. Het opvallende bij deze instructie was dat zij de materie nogal luchtig behandelde: ze gaf geen stringente aanwijzingen of gedragsregels, maar eerder algemeen geformuleerde vermaningen over de bescherming van informatie, materieel en verbindingen en over de toelating verschillende categorieën personen tot de gebouwen in de *Sector North East*. In plaats van een logische ordening en samenvoeging van alle bepalingen uit bestaande SOP's van *Bosnia Herzegovina Command* bleek de *Security Directive* van *Sector North East* een weinig doeltreffende instructie voor beveiliging binnen. Alleen door raadpleging van alle voorafgaande SOP's uit Sarajevo kon duidelijk worden wat het document beoogde.⁴⁰

De tot nu toe besproken interne UNPROFOR-instructies waren opgesteld om het operationele bevel over UNPROFOR te kunnen voeren. Zoals hiervoor is opgemerkt, had de Nederlandse regering alleen de *operational control* over Dutchbat aan de Verenigde Naties overgedragen. Daarom bleef zij, evenals alle andere troepenleverende landen, verantwoordelijk voor personele en administratieve zaken, ook in gevallen waarin dat toepassing van specifieke UNPROFOR-regels met zich meebracht. Daarvan was bijvoorbeeld sprake bij de regeling van verlof, vaststelling van door UNPROFOR omschreven strafbare feiten, repatriëring om medische, sociale of disciplinaire redenen, rapportage van verwondingen en dergelijke zaken. Het toezicht op de uitvoering en naleving van deze regels was de verantwoordelijkheid van de commandant van het Nederlandse detachement in voormalig Joego-

39 P.G.M. van Even, 'Vierkant en robuust', in: *Armex* 77(1993)12, p.4.

40 CRST. UNPF stukken: Security Directive HQ Sector NorthEast, 04/94.

slavië. In september 1994 werden die regels bijeengebracht in de *Beleidsbundel Commandant Nederlandse Troepen in voormalig Joegoslavië*.⁴¹

De werkomgeving van Dutchbat is hiermee in hoofdlijnen uiteengezet. In de bevelsketen van UNPROFOR stond Dutchbat op de vierde plaats in de hiërarchie, waarbij de derde plaats van de sectorcommando's zojuist was ingesteld; dit niveau zou vooral een operationele taak krijgen. Binnen die structuur moest Dutchbat gaan opereren als een zelfstandige eenheid met een eigen logistieke organisatie. Voor een deel van de logistieke bevoorrading, waarvan brandstof het belangrijkste artikel was, was Dutchbat afhankelijk van de UNPROFOR-organisatie. Voor het overige was het aangewezen op bevoorrading vanuit Nederland. Het bataljon hing dus organisatorisch aan twee levensdraden, die van UNPROFOR en die van de Koninklijke Landmacht.

Dutchbat kreeg de verantwoordelijkheid voor de *Safe Area* Srebrenica. Binnen UNPROFOR noch binnen *Bosnia Herzegovina Command* zou Srebrenica echter een centraal aandachtspunt zijn: Oost-Bosnië lag geografisch en mentaal ver van Sarajevo en Zagreb. De internationale aandacht concentreerde zich op de strijd rond Sarajevo en het vredesproces. Slechts bij uitzondering trok Srebrenica, toen het eenmaal een *Safe Area* was geworden, de belangstelling van de wereldpers of van de Veiligheidsraad. Daarom zou de Nederlandse eenheid zowel operationeel als logistiek lange tijd op het tweede plan staan, en zou ook het belang van de enclave in het krachtenveld tussen de Bosnische Serven en de Bosnische Moslims lange tijd op het tweede plan staan. Om de verhoudingen tussen deze twee groeperingen in Srebrenica goed te doorgronden, wordt nu de aandacht gericht op de verhoudingen daar bij het begin van de oorlog in Bosnië.

---

⁴¹ CRST. *Beleidsbundel Commandant Nederlandse troepen in voormalig Joegoslavië*.

HOOFDSTUK 2

Voorgeschiedenis van het conflict in Oost-Bosnië tot de vestiging van de *Safe Area*

1. De economische en politieke crisis van de jaren tachtig

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling beschreven van de desintegratie van Joegoslavië, maar dan op het microniveau van de lokale gemeenschappen in Oost-Bosnië, waaronder Srebrenica.¹ Na de dood van Josip Broz Tito (1980) kwam Joegoslavië terecht in een neerwaartse spiraal van economische achteruitgang en politieke en etnische spanningen, die uiteindelijk zouden leiden tot het uiteenvallen van de veelvolkerenstaat. Tito had het land door zijn populariteit en charisma bij elkaar kunnen houden, en hij was een van de weinige communistische leiders geweest die werkelijk kon steunen op een mandaat van de bevolking. Er was niemand van zijn kaliber die in zijn sporen kon treden, en al snel begon de samenhang van de veelvolkerenstaat scheuren te vertonen, die alleen maar groter werden naarmate de economische crisis in Europa in de jaren tachtig harder toesloeg. Tito's dood luidde ook een morele en politieke crisis in, die het Joegoslavische socialistische systeem dat hij had opgebouwd deed wankelen. In Kosovo brak nog geen jaar na zijn dood een opstand uit van Albanen die hun eigen republiek eisten en ook elders staken nationalistische tendensen de kop op.

De economie van het land werd geteisterd door een lage productiviteit, gebrek aan arbeidsdiscipline, wijdverbreide corruptie, en een steeds verder oplopende inflatie. Het Joegoslavische systeem van arbeiderszelfbestuur bleek niet in staat de gerezen problemen het hoofd te bieden. Rond het midden van de jaren tachtig verkeerden veel bedrijven op de rand van faillissement en wisten ze alleen maar te overleven door middel van staatssubsidies. Financiële schandalen, zoals de *Agrokomerc*-affaire in 1987, legden de nauwe en ongezonde banden bloot tussen de regionale en lokale partijbazen en de plaatselijk economie. De broodnodige politieke en economische hervormingen kwamen niet van de grond omdat de communistische elite haar controle over de economie niet wilde opgeven.

De crisis zorgde voor een aanzienlijke aantasting van het levenspeil en de bestaanszekerheden van de gemiddelde inwoner van Joegoslavië, zodat een politieke crisis niet uit kon blijven. Om deze het hoofd te bieden, begonnen communistische politici aan het eind van de jaren tachtig de nationalistische kaart te spelen. Bovendien zorgde de crisis voor een groeiende rivaliteit tussen de verschillende deelrepublieken. Achter de officiële façade van 'Broederschap en Eenheid' begon het politieke leven in de communistische eenpartijstaat steeds meer in het teken te staan van onenigheid en verdeeldheid. De leiders van de deelstaten werden steeds meer de behartigers van de 'nationale' belangen van hun eigen republiek, en in een veelvolkerenstaat zoals Joegoslavië hield dit onherroepelijk in dat nationalisme en etnische conflicten tot het gewone beeld gingen behoren. In de tweede helft van de jaren tachtig leidde

---

¹ Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op de bijlage van Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*. Voor een gedetailleerdere be-

schrijving van de gebeurtenissen (met uitgebreide bronvermeldingen) wordt verwezen naar deze bijlage.

deze rivaliteit tussen de republieken tot een nauwelijks meer verhuuld nationalisme, waarbij de leiders in de republieken steun zochten bij nationalistische kringen in hun eigen republieken in plaats van bij medecommunisten in de andere republieken.

Het was met name Slobodan Milošević die de geest uit de fles hielp door openlijk op te komen voor de Servische belangen in Kosovo en andere delen van Joegoslavië, dit in navolging van de Servisch-Orthodoxe kerk en de nationalistische oppositie. Hij speelde handig in op de wijdverbreide gevoelens van bestaansonzekerheid onder de gewone Serven, die bang waren om hun baan en inkomen te verliezen. Hij wist dat er in gebieden zoals Kosovo, Kroatië, en Bosnië genoeg wanhopige Serven waren die hij kon mobiliseren om de controle over fabrieken, mijnen en andere economische hulpbronnen die mensen een inkomen verschafte in Servische handen te brengen of te houden zodra die republieken de weg naar de onafhankelijkheid zouden gaan bewandelen. Hij cultiveerde en instrumentaliseerde hiervoor het aloude thema van het Servische lijden en slachtofferschap – onder de Ottomaanse ‘Turken’, de Kroatische ustaše, en meest recentelijk onder Tito – dat in tijden van economische crisis een vruchtbare voedingsbodem vond.

Het opkomende Servische nationalisme zorgde met name in het multi-etnische Bosnië voor ongerustheid, en de Bosnische autoriteiten deden er dan ook alles aan om dit soort uitingen van Servische-, Kroatische-, of Moslim-zijde buiten de deur te houden. Op het Bosnische platteland was dat echter geen gemakkelijke opgave. Ondanks de eerdere pogingen van de communistische machtshebbers om de etnische gemeenschappen meer met elkaar te laten integreren, bleef het leven zich daar vooral binnen de eigen groep afspelen. Bosnische Serven en Moslims leefden van elkaar gescheiden in dorpen die etnisch homogeen waren. Alleen in de steden, en dan met name onder de jongeren, ontstond er zoiets als een Joegoslavische cultuur die door alle groepen werd gedeeld.

Demografie van Oost-Bosnië

In Bosnië, en in Oost-Bosnië in het bijzonder, werden in de jaren tachtig de etnische tegenstellingen extra aangewakkerd omdat de balans in de etnodemografische verhoudingen verschoof in het voordeel van de Moslims. Het aandeel van de Moslim-bevolking in de gemeentes Srebrenica, Bratunac en vooral Vlasenica (zie kaartje op pagina 1200-1201) groeide, terwijl dat van de Serven afnam. In de eerste twee gemeentes verkregen de Moslims een duidelijke meerderheid in het aandeel dat zij van de bevolking uitmaakten, terwijl de verhoudingen eerst ongeveer gelijk waren. In Vlasenica ontwikkelden de Moslims zich zelfs van minderheid naar meerderheid. Het aandeel van de Serven daalde aanzienlijk, zelfs in absolute aantallen, omdat veel van hen naar Servië vertrokken. Over het geheel van Bosnië genomen streefden de Moslims de Serven als belangrijkste groep aan het begin van de jaren zeventig voorbij.

Parallel hieraan gingen zij ook een steeds belangrijker rol spelen in het bestuur en in de economie, hetgeen uiteindelijk een gevolg was van de erkenning van de Moslims als volk in 1968. Een groeiend zelfbewustzijn onder de Moslim-elite ging gepaard met een culturele en religieuze revival, die door de Bosnische Serven als bedreigend werd ervaren. Ook voor het communistische establishment ging deze ervaring te ver, wat in het begin van de jaren tachtig leidde tot een reactie tegen wat heette het opkomende ‘fundamentalisme’ en ‘Moslim-nationalisme’. In 1983 werd een groep Moslim-intellectuelen (waaronder Alija Izetbegović) na een showproces in Sarajevo voor enkele jaren achter de tralies gezet.

Dat de spanningen tussen de bevolkingsgroepen opliepen als gevolg van de economische

achteruitgang was ook op lokaal niveau te zien in de vorm van afgunst jegens hen die er wel in slaagden goed het hoofd boven water te houden. Oude rivaliteiten en vijandschappen herleefden rond kwesties als wie een bepaalde baan kon bemachtigen, wie zijn intrek kon nemen in een appartement of wiens kinderen wel of niet in Sarajevo mochten gaan studeren. Op het platteland waren sommige mensen ervan overtuigd dat bepaalde dorpen bevoordeeld werden door de goede contacten die ze hadden met mensen in het lokale bestuur, terwijl andere dorpen zonder dergelijke contacten werden verondersteld benadeeld te worden. Het feit dat dorpen meestal óf Moslim óf Servisch waren, versterkte het beeld dat achter deze situatie in werkelijkheid etnische tegenstellingen schuilgingen. In de gemeente Vlasenica kwam het zo in de loop van 1988 tot een openlijk conflict tussen de lokale autoriteiten (meest Moslims) en het door Serven gedomineerde mijnstadje Milići.

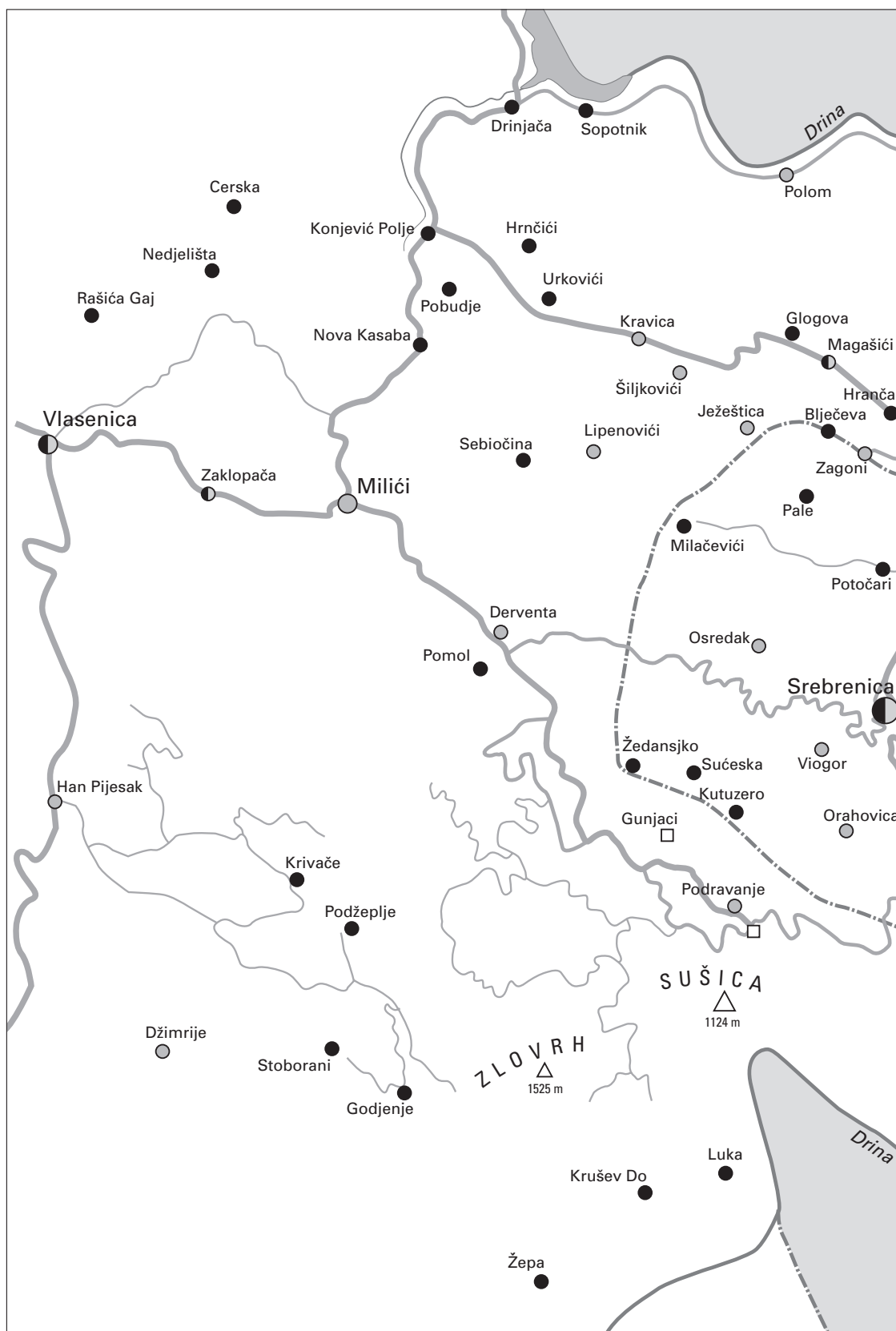
De bauxietmijnen in Milići waren in de jaren zeventig uitgegroeid tot de grootste van Europa en daardoor stroomde er veel geld in het laetje van ‘*Boksit Milići*’, dat voor een belangrijk deel ten goede kwam aan de overwegend Servische bevolking van het stadje. Omdat Moslims in de gemeente Vlasenica vanaf de jaren zeventig een meerderheid waren gaan vormen, was de angst onder de Serven groot dat Moslims politiek en economisch op den duur de lakens zouden gaan uitdelen. Onder lokale Serven werd de roep steeds luider om Milići weer een aparte gemeente te laten vormen, zoals dat in de jaren vijftig ook al het geval was geweest.

Dit soort angsten werden gevoed door de nationalistische hysterie die zich van Servië meester maakte toen Milošević een vuist begon te maken tegen de Albanen in Kosovo aan het eind van de jaren tachtig. Er werd gesproken van een hernieuwde strijd tussen christendom en islam die opnieuw in Kosovo werd uitgevochten. In het voorjaar van 1989 bereikte dit alles een climax, toen Milošević een hevige campagne voerde om de autonomie van Kosovo op te heffen. Nadat hij hier inderdaad in geslaagd was – hetgeen in juni 1989 groots gevierd werd met de zeshonderdjarige herdenking van de Slag op het Merelveld – begon Milošević zijn pijlen ook op Bosnië te richten. Nadat de Servische media al een jaar lang stemming hadden gemaakt tegen de Bosnische Moslims en de islam in het algemeen, begon het Servische regime zich in de zomer van 1989 voor het eerst serieus in Bosnische aanlegenheden te mengen.

In augustus begonnen de media in Belgrado te spreken over de ‘etnische zuiveringen’ waarvan Serven in Oost-Bosnië, en dan met name in Bratunac en Srebrenica, het slachtoffer zouden zijn. De hele zaak werd voorpaginanieuws toen ‘vertrouwelijke’ documenten van de Servische staatsveiligheidsdienst SDB uitlekten, waarin gesproken werd over de verdrijving van Serven uit Oost-Bosnië, met name in gebieden langs de Drina, onder druk van de Moslims. Volgens dezelfde documenten zouden de gemeenteburelen en lokale bedrijven in Srebrenica en Bratunac door Moslim-nationalisten en -fundamentalisten worden gecontroleerd.

Deze beschuldigingen werden ten stelligste ontkend door de autoriteiten van Bratunac and Srebrenica, die erop wezen dat de Servische uittocht vooral economisch gemotiveerd was, en niet het gevolg was van Moslim-pessie. Ook een aantal lokale Servische officials droegen die opvatting publiekelijk uit, wat hen door veel Serven (met name in de dorpen) niet in dank werd afgenomen. Ondanks het feit dat belangrijke Moslim- en Servische communistische officials stelling namen tegen deze berichten, was het lont al in het kruitvat van de etnische verhoudingen geworpen. De nationalistische pers in Servië hoefde alleen nog maar meer olie op het vuur te gooien. Er verschenen reportages in de Servische pers, waarin

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Moslim- en Servische nederzettingen vóór het begin van de oorlog in 1992

VOORGESCHIEDENIS CONFLICT IN OOST-BOSNIË TOT DE SAFE AREA

gesproken werd van de onvrijwillige verdrijving en discriminatie van de Servische bewoners van dorpen langs de Drina en van een sluipende islamisering van Srebrenica.

Oost-Bosnië werd in sommige berichten zelfs een tweede Kosovo genoemd. In de Servische pers werden gematigde politici gemarginaliseerd en als ze al aangehaald werden dan werden ze afgeschilderd als naïef, onrealistisch of zelfs onoprecht. De Bosnische leiding beschuldigde de staatsveiligheid van Servië van ongeoorloofde inmenging met als doel de republiek te destabiliseren. Er werden parallellen getrokken met de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog, toen Servië geheime agenten naar Bosnië stuurde om een opstand tegen het Oostenrijks bestuur voor te bereiden, hetgeen uiteindelijk zou leiden tot de moordaanslag op de Oostenrijkse kroonprins Franz Ferdinand in Sarajevo. In Servië zelf werden ook dergelijke historische parallellen getrokken: de Bosnische autoriteiten waren bezig eenzelfde campagne te ontketenen tegen het Servische volk als de Oostenrijkers in 1914.

2. De verkiezingen van 1990 in Bosnië

In 1990 viel de communistische eenpartijstaat en kwam er een snel proces van pluralisering op gang. Nieuwe partijen werden opgericht, en in de loop van dat jaar werden overal in voormalig Joegoslavië vrije verkiezingen georganiseerd. In het multi-etnische Bosnië lag het gevaar van desintegratie en burgeroorlog op de loer als de politieke arena door nationalistena zou worden gedomineerd, en daarom probeerden de autoriteiten daar zo lang mogelijk de nationalistische aspiraties te onderdrukken. Ze ondernamen pogingen partijen op etnische of religieuze basis niet toe te staan, maar deze maatregel werd in de loop van dat jaar herroepen door het Bosnisch Hooggerechtshof. Al snel werd het politiek spectrum gedomineerd door nieuw opgerichte etnisch-nationale partijen.

Aan Moslim-zijde was dit de SDA, onder leiding van Izetbegović. De SDA bestond enerzijds uit een traditionalistische, populistische en plattelandsgeoriënteerde stroming, die vooral aan religieuze en Bosnisch-nationale gevoelens appelleerde, en anderzijds een iets verlichter en meer stedelijke stroming, die uiteindelijk aan het kortste eind trok. Tegenhanger van de SDA was de Bosnisch-Servische SDS, die als belangrijkste doel had, naast het behartigen van de belangen van de eigen groep in Bosnië, het integreren van de Servische gebieden in Bosnië in wat resteerde van Joegoslavië of in een te vormen groot-Servië. De partij was sterk religieus en nationalistisch geïnspireerd en had sterke banden met zowel met de politieke leiders in Belgrado als met de Servisch-orthodoxe hiërarchie.

In de zomer van 1990 zorgde de campagne voor de verkiezingen (op gemeenteniveau en op het niveau van Bosnië als geheel) voor steeds meer onrust, ook in Srebrenica. Vanwege de gespannen situatie besloot de leiding van het Joegoslavische federale leger (de JNA) de lokale wapendepots leeg te halen om te voorkomen dat de wapens in handen van Moslims zouden vallen. De wapens werden uiteindelijk via de SDS doorgesluisd naar de Servische bevolking, zoals bijvoorbeeld in het lokale Servische bolwerk Kravica. Etnisch gemotiveerde incidenten en nationalistische manifestaties voedden de onderlinge animositeit, zoals de massale herdenkingen van slachtingen aangericht tijdens de Tweede Wereldoorlog.

In september begonnen ook de plaatselijke SDA-leiders in Oost-Bosnië voor het eerst plannen te smeden om de eigen Moslim-bevolking te bewapenen. Hoewel hier uiteindelijk weinig van terecht kwam, bleek hieruit dat er al een sfeer van angst en geweld heerste voordat de verkiezingen van november hadden plaatsgevonden. Dit voorspelde weinig goeds voor de toekomst. Waar het allemaal om leek te draaien, was de strijd om de zeggenschap over

ondernemingen en het economisch leven in het algemeen, in een tijd dat de samenleving overging van een collectief naar een kapitalistisch en marktgericht systeem.

Voor de twee belangrijkste nationalistische partijen in Srebrenica, de SDA en de SDS, was het duidelijk dat de verkiezingen beslist zouden worden op het platteland. De plattelandsbevolking vormde de meerderheid van het electoraat, en daar lag dan ook de sleutel tot de politieke macht. De lokale afdelingen van de SDA en SDS concentreerden zich daarom in hun verkiezingscampagne op de dorpen, terwijl ze de stad Srebrenica vrijwel links lieten liggen omdat ze wisten dat ze daar geen winst konden behalen. Deze strategie wierp inderdaad vruchten af.

De verkiezingen in november 1990 werden een grote overwinning voor de nationalistische partijen SDA, SDS en de Kroatische HDZ, die op het niveau van de republiek Bosnië-Herzegovina als geheel een coalitie hadden gevormd, om te verhinderen dat de oud-communisten aan de macht zouden blijven. Na hun verkiezingsnederlaag werden de communisten inderdaad uit de staatsmacht gewipt, terwijl de nationalistische partijen de vrijgekomen posities onder elkaar probeerden te verdelen, wat al snel tot ruzies en conflicten leidde. Dit gebeurde zowel op het niveau van de republiek als op lokaal niveau in Bosnië. Deze conflicten sloegen al snel door in de richting van een daadwerkelijke opdeling van Bosnië onder de drie nationalistische partijen, omdat in elke gemeente de partij die daar de meerderheid had verworven de feitelijke macht overnam. In Srebrenica kwam de SDA aan de macht.

De strijd om de strategische posities en de macht was nu in volle gang, en deze strijd speelde zich af tegen de achtergrond van een verslechtering van de economische situatie. In het begin van 1991 zakte de productie in elkaar en steeg de inflatie naar grote hoogten. Het aantal werklozen schoot omhoog. Behalve dat deze ontwikkelingen de spanningen *tussen* de verschillende nationalistische partijen aanwakkerden, veroorzaakte de strijd om de macht ook een heftige strijd *binnen* de gelederen van de nationalistische partijen zelf. De tegenstellingen liepen voornamelijk langs de scheidslijnen gematigden versus *hardliners*, en stad versus platteland.

Gevolgen van de verkiezingen voor Srebrenica

In Srebrenica verhardde de strijd tussen SDA-*hardliners* en gematigden zich snel. Het was al spoedig duidelijk dat de eerste groep in een veel betere positie verkeerde om de strijd te winnen omdat de verkiezingsoverwinning met name aan hen te danken was. Zij verkregen de overhand, ook al omdat ze de aanhang in de dorpen mobiliseerden om naar Srebrenica te komen om hun wil door te drijven. Eind januari 1991 behaalden de SDA-*hardliners* onder leiding van de SDA-kopstukken Hamed Efendić, Ibran Mustafić, en Besim Ibišević de overwinning, en namen de macht in Srebrenica over. Ibišević werd burgemeester van Srebrenica. De gematigden onder leiding van Malik Meholfjić werden uit de partij gezet. Soortgelijke tegenstellingen bestonden in mindere mate ook binnen de SDS: Servische boeren beschuldigden de plaatselijke SDS-leider en jurist Goran Zekić ervan veel te toegeeflijk te zijn tegenover de SDA.

Srebrenica werd nu door lokale SDA-*hardliners* bestuurd. Servische directeuren van bedrijven, scholen en het ziekenhuis werden met vervroegd pensioen gestuurd, en voor hen in de plaats kwamen SDA-getrouwen. Dit alles gaf voedsel aan de Servische angst dat de SDA de lokale economie en het bestuur geheel zou overnemen en bedrijven onder Moslimcontrole zouden brengen zodra die geprivatiseerd werden. Dergelijke tendensen waren

zichtbaar in alle delen van Bosnië, maar ook bijvoorbeeld net over de grens in Servië, waar lokale bedrijven hun Moslim-werknemers uit Bosnië de laan uitstuurden.

Als gevolg hiervan namen de spanningen tussen Moslims en Serven toe. De samenleving desintegreerde, burgers weigerden nog langer gemeentebelasting te betalen en kleine plaatselijke conflicten en incidenten verziekten de sfeer verder. Het gezag en de orde vielen vrijwel geheel weg en de economische criminaliteit nam een nog grotere vlucht dan voorheen. Inmiddels begon ook het touwtrekken om de lokale politie. In de zomer van 1991 dook de uit Potočari afkomstige avonturier Naser Orić op, als lijfwacht, chauffeur en vertrouweling van de SDA-hardliner Ibran Mustafić. Hij speelde een belangrijke rol bij een reeks wapendeals en bij de vorming van een lokale Moslim-militie.

Rond deze tijd begonnen ook de oorlogen in Slovenië en Kroatië. Serven en Moslims uit Oost-Bosnië vertrokken naar de oorlogsgebieden en sloten zich daar aan bij een van de strijdende partijen, en Bosnië werd overspoeld door eenheden van het Joegoslavische Volksleger en paramilitaire groepen die in Kroatië meevochten. Lokale militanten kwamen steeds openlijker voor de dag met nationalistische vlaggen, symbolen, foto's van nationalistische leiders en extremisten, en andere parafernalia. De situatie werd verder verscherpt door onbenullige conflicten tussen personen van verschillende etnische achtergrond. Ofschoon dit soort incidenten in vreedstijd weinig aandacht zouden hebben gekregen, dreven ze nu de inmiddels aanzienlijk gepolariseerde verhoudingen verder op de spits.

Eind augustus 1991 dreigde de gespannen situatie in een regelrechte burgeroorlog te ontaarden. Allereerst probeerde de JNA de kartotheken van dienstplichtigen en reservisten in Bratunac en Srebrenica in bezit te krijgen, maar dit werd door de SDA-gemeentebestuurders verijdeld. In Bratunac kwam het daarbij bijna tot een gewapend treffen tussen enerzijds Moslim-demonstranten en Bosnische politie-eenheden en anderzijds lokale Serven en JNA-eenheden. Aan Bosnische kant werden pogingen ondernomen om de verdediging ter hand te nemen door de politiemacht uit te bouwen en door de vorming van paramilitaire eenheden, maar de Moslims lagen ver achter op de Serven en konden nauwelijks aan wapens komen.

Het dagelijks leven in Srebrenica en Bratunac kwam steeds meer in het teken te staan van incidenten, provocaties, en caféruzies. Bepaalde cafés werden bekende verzamelplaatsen voor Servische of Moslim-nationalisten, die regelmatig bij elkaar binnenvielen om ruzies uit te lokken en om de zaak kort en klein te slaan. Groepen jongeren uit nationalistische bolwerken zoals Potočari en Kravica deden elke avond cafés in Bratunac aan om daar stennis te maken. Het kwam niet als een verrassing dat in deze verhitte atmosfeer op 3 september 1991 de eerste doden vielen.

Een groepje Moslim-nationalisten stuitte in Kravica op een Servische hinderlaag, twee van hen werden daarbij doodgeschoten. De volgende dag liepen de straten in Bratunac vol met protesterende Moslims, en even leek het erop dat de situatie uit de hand zou gaan lopen. Veel Servische inwoners van Bratunac, met name vrouwen en kinderen, weken uit naar Ljubovija in Servië uit angst dat de zaak zou exploderen. Extra politietroepen uit Tuzla en een aantal ijlings toegesnelde Bosnische politici herstelden de rust in Bratunac. Na het Kravica-incident begonnen lokale groepen Moslims en Serven gewapende patrouilles te organiseren in hun eigen dorpen en wijken. Ook elders in Bosnië kwam het tot gewapende incidenten zoals onder meer in Višegrad.

De wegen van Bosnische Serven en Bosnische Moslims scheiden zich

In het najaar van 1991 zette Bosnië-Herzegovina de eerste stappen in de richting van onafhankelijkheid. De Bosnische Serven waren daar scherp tegen gekant. Zij wilden voornog deel blijven uitmaken van Joegoslavië en begonnen met de vorming van Servische Autonome gebieden, waaronder ook het gebied Birač, dat de gemeentes Bratunac, Srebrenica, Zvornik, Vlasenica, Šekovići, Kalesija, Živinice, en Kladanj omvatte. In oktober vormden de Bosnische Serven hun eigen parlement, en in november spraken zij zich in een eigen referendum uit tegen een soeverein Bosnië. Op lokaal niveau maakte de SDS een begin met het opzetten van aparte Servische gemeentes, die voor een deel uit de bestaande en door Moslims gedomineerde gemeentes werden ‘weggesneden’ (zoals het geval was in de door Serven gedomineerde gebieden Skelani en Milići), terwijl in sommige andere gevallen parallelle Servische gemeentestructuren werden opgezet.

Toen het duidelijk werd dat Bosnië-Herzegovina op onafhankelijkheid aan het aansturen was, begon het Joegoslavische Volksleger zijn posities in de Servische dorpen in de gemeente Srebrenica te versterken. De bevolking van strategisch gelegen Servische dorpen (zoals Brežani, Podravanje, Orahovica and Ratkovići) werden voorzien van wapens. In december 1991 diende Bosnië-Herzegovina een verzoek tot diplomatieke erkenning door de Europese Gemeenschap in, terwijl de Bosnische Serven in januari hun eigen Servische republiek oprichtten.

In de aanloop naar het Bosnisch referendum dat over de onafhankelijkheid zou beslissen (gepland voor eind februari, begin maart) verslechterde de veiligheidssituatie dag na dag. In Srebrenica werden de tegenstellingen verder op de spits gedreven toen de lokale SDA-demagoog Ibran Mustafić de Moslims opriep om de rekeningen met de Serven nu te vereffenen. De Servische pers in Belgrado wierp nog meer olie op het vuur door te schrijven dat de SDA-leiders in Srebrenica een massamoord op de Serven aan het voorbereiden waren. Veel Serven vluchtten daarom de stad uit, daartoe ook weer aangemoedigd door hun leiders.

3. Het begin van de oorlog, april 1992

Nadat in het referendum de meerderheid van de Bosnische bevolking, dat wil zeggen de Moslims en Kroaten, zich had uitgesproken voor onafhankelijkheid, erkende de Europese Gemeenschap op 6 april 1992 de onafhankelijkheid van Bosnië; dit referendum en alles wat ermee samenhang is uitgebreid aan de orde geweest in hoofdstuk 5 van deel I. Overigens werd dit referendum gehouden zonder instemming van het overgrote deel van de Servische bevolking, dat het referendum had geboycot. De op handen zijnde erkenning leidde eind maart en begin april al tot grootschalige vijandelijkheden in Oost-Bosnië, waar paramilitairen uit Servië, de zogenaamde ‘Arkan Tijgers’, eerst Bijeljina innamen. Vervolgens startte het Joegoslavische Volksleger samen met een grote keur aan paramilitaire groeperingen een offensief langs de Drina, om het gebied dat aan Servië grensde onder controle te krijgen. Binnen enkele dagen werd ook de aanval op Zvornik en Višegrad ingezet. Zvornik werd snel ingenomen, terwijl de verovering van Višegrad iets meer moeite kostte. Niettemin hadden de JNA en andere Servische strijdgroepen binnen enkele weken zeventig procent van het Bosnisch grondgebied onder controle. Overal werden lokale SDS-*crisis committees* opgericht die etnische zuiveringen moesten coördineren en plannen. Het gebruikelijke patroon was dat de JNA eerst de strategische wegen en kruispunten in bezat nam en vervolgens Moslim-

nederzettingen ging beschieten, waarop paramilitaire groepen het dorp binnentrokken en plunderden. De bevolking werd daarbij geterroriseerd, gedood of verjaagd.

Het belangrijkste doel van de Drina-campagne was om Oost-Bosnië, dat aan Servië grenst, onder controle te krijgen, om zo zeker te stellen dat alle ‘Servische’ gebieden in Bosnië zowel met elkaar als met Servië verbonden zouden kunnen worden. Het belangrijkste doel was, net zoals tijdens de eerste Servische opstand aan het begin van de negentiende eeuw, om één groot aaneengesloten Servisch grondgebied te verkrijgen, waarbij Oost-Herzegovina, Romanija, en de Bosnische Krajina met elkaar in verbinding zouden komen te staan en aangesloten zouden worden bij Servië. Dat was alleen mogelijk als het door Moslims gedomineerde Oost-Bosnië ook in Servische handen kwam (zie kaartje op pagina 1201). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eerste grote Servische militaire campagne in Bosnië langs de Drina plaatsvond, en geheel gericht was op het verkrijgen van volledige zeggenschap over dit gebied. Vervolgens was het zaak vanuit de Servische doelstellingen om deze gebieden van hun Moslim-bevolking te zuiveren.

De oorlog bereikt Srebrenica

Nadat de belangrijkste steden in Oost-Bosnië onder Servische controle waren gebracht, ging het er vervolgens om ook de kleinere steden en dorpen die in meerderheid door Moslims werden bewoond te onderwerpen, om zo de greep op het gebied te consolideren. Het was pas in dit stadium dat de oorlog Bratunac en Srebrenica zou bereiken. In Bratunac kwam het aanvankelijk eerst, op 9 april, onder grote Servische druk tot een formele opdeling van de gemeentelijke politie. Nu er een Moslim- en Servische politie was, begon de oorlogspsychose langzaam om zich heen te grijpen. Vervolgens werden de lokale tv-masten opgeblazen, zodat de bevolking van Srebrenica en Bratunac geen Bosnische zenders en ook niet meer de federale Joegoslavische zender Yutel (opgericht door de regering-Marković) kon ontvangen, maar alleen Servische zenders.

Op 10 april zwichtten de SDA-leiders van Srebrenica voor de druk van de SDS om de gemeente Srebrenica op te delen, waartoe besloten werd op een buitengewone gemeenteraadsvergadering enkele dagen erna. De dag erna, 11 april, werd vervolgens het politiestation in Skelani, een grensplaats aan de Drina die deel uitmaakte van de gemeente Srebrenica, met geweld onder Servische controle gebracht. Vervolgens werd op 17 april Bratunac overspoeld door eenheden van het Joegoslavische Volksleger en paramilitaire groepen uit Servië. De vergadering die tussen SDA- en SDS-kopstukken op die dag was belegd in Srebrenica, werd op verzoek van de Serven ‘om veiligheidsredenen’ in Bratunac gehouden, waar de burgemeester van Srebrenica, Besim Ibišević, en enkele andere Moslims door de SDS een ultimatum kregen voorgelegd. Ze moesten de volgende dag de macht in Srebrenica overdragen aan de SDS en ervoor zorgdragen dat alle gewapende milities werden ontwapend. De autoriteiten in Bratunac kregen eenzelfde ultimatum voorgelegd.

Toen de Moslim-delegatie in Srebrenica was teruggekeerd en aan de bevolking duidelijk had gemaakt dat Bratunac nu in handen was van de JNA en Servische paramilitaire groepen, sloeg de bevolking op de vlucht. Vrijwel de gehele Moslim-elite van de stad Srebrenica, waaronder de burgemeester, pakte haar biezen en vertrok richting Tuzla. De dag erna in de namiddag namen eenheden van het Novi Sad-korps van de JNA en paramilitaire eenheden de stad, die verlaten was en geen enkel verzet had geboden, in bezit. Paramilitaire eenheden begonnen de stad te plunderen. Alleen in het dorp Potočari en in Stari Grad (het hoger

gelegen oude deel van Srebrenica-stad vlakbij de Turkse burcht) durfden ze niet door te dringen omdat zich daar Moslim-milities schuilhielden.

Een deel van de bevolking van Srebrenica nam haar toevlucht tot de bossen en heuvels in de omgeving. In een aantal dorpen rondom Srebrenica begon de Moslim-bevolking lokale verzetsgroepen te organiseren. De eerste grote verzetsdaad vond plaats op 20 april in Potočari, toen Naser Orić een aantal voertuigen van de 'Arkan Tijgers' en de lokale Servische politie in een hinderlaag lokte. Hierbij werden minstens vier Serven gedood. Direct na deze aanval begon de JNA vanuit Bratunac artilleriebeschietingen uit te voeren op het Moslim-bolwerk Potočari en omliggende dorpen.

De Servische verovering van Bratunac en Srebrenica betekende het begin van groot-schalige etnische zuiveringen. Deze zuiveringen vonden eerst plaats in de omliggende dorpen en uiteindelijk ook in de stad Bratunac zelf waar een groot deel van de Moslims zich nog steeds in hun huizen bevond. Allereerst stuurde het hoofd van het lokale SDS *crisis committee* van Bratunac, Miroslav Deronjić, ultimata aan de belangrijkste Moslim-bolwerken in deze gemeente, Voljavica, Glogova en Konjević Polje, (zie kaartje op pagina 1200) om de bevolking te ontwapenen en alle wapens over te dragen. Ze kregen uiteindelijk tot 1 mei de tijd om aan deze eis te voldoen, en toen de Moslims dit in de wind sloegen, begonnen de Serven vervolgens op die dag met een grote serie aanvallen op Moslim-dorpen. De aanvallen werden uitgevoerd en gecoördineerd vanuit twee richtingen, namelijk Bratunac en Milići. In plaats van het sturen van SDS-delegaties werden nu paramilitaire eenheden en lokale SDS-milities op de dorpen afgestuurd, die de Moslim-bevolking uit hun dorpen joegen en doodden en hun huizen plunderden en in brand staken. In Bratunac begonnen de Bosnisch-Servische autoriteiten Moslims op te pakken, met name politieke leiders en intellectuelen, ook uit Srebrenica, waarvan een behoorlijk aantal werd gedood. Sommige Moslim-leiders uit Srebrenica werden tot in Montenegro achtervolgd. Een aantal van hen is aldaar verdwenen, en waarschijnlijk ontvoerd en gedood.

Op 6 mei voerden Moslims voor het eerst een tegenaanval uit op een Servisch dorp, Gniona, ten noorden van de stad Srebrenica. Het was het eerste Servische dorp dat op deze manier door Orić werd aangevallen en ingenomen. Het was van strategisch belang omdat het doorgang verschaft naar een ander centrum van Moslim-verzet, Sućeska, waar Zulfo Tursunović de scepter zwaaide. Op 7 mei werd een aantal Serven gedood in Srebrenica, waar op dat moment gevechten plaatsvonden met de milities van Hakija Meholjić en Akif Ustić rondom Stari Grad. Op diezelfde dag legden gewapende Moslims ook een hinderlaag vlakbij Osmače op de weg naar Skelani, een uiterst belangrijke verbindingsweg voor de Serven. Nadat eerst de verbindingsweg tussen Srebrenica en Bratunac in Potočari was doorsneden, werd nu ook deze belangrijke uitvalsweg vanuit Srebrenica naar de buitenwereld als gevolg van deze Moslim-actie voor het verkeer afgesloten. Dit luidde het begin in van een grote serie aanvallen op Moslim-dorpen in de nieuwe Servische gemeente Skelani, geleid door de lokale SDS-president Dane Katanić. De aanvallen begonnen op 8 mei 1992 en binnen enkele dagen werden meer dan twintig Moslim-dorpen volledig leeggehaald. Honderden huizen werden in brand gestoken en meer dan 1300 Moslims werden op transport gezet naar Macedonië, terwijl nog eens 900 Moslims naar andere Moslim-dorpen in de richting van Srebrenica verdreven werden.

Ondanks deze acties kreeg het moreel onder de Moslim-strijders een flinke opsteker toen bekend werd dat de SDS-president van Srebrenica, Goran Žekić, in de namiddag van 8 mei op weg van Srebrenica naar Bratunac (de bergweg via Sase) was gedood. Naar verluid werd

hij door Moslim-strijders neergeschoten, hoewel andere bronnen suggereren dat de – gematigde – Zekić wellicht door SDS-extremisten om zeep werd geholpen. Hoewel de toedracht van de moord op Zekić dus niet geheel vaststaat, werd deze door de Serven aangegrepen om een nieuwe golf van geweld op de Moslims los te laten, nu in het stadje Bratunac en de omliggende dorpen.

In het dorp Glogova werden eerst op 9 mei zestig Moslims samengedreven in een veldje bij de lokale moskee en geëxecuteerd. Op 10 mei dreven de Serven duizenden Moslims van het stadje Bratunac bij elkaar in het lokale sportstadion, scheidde de mannen van de vrouwen en kinderen en sloten een selectie van ongeveer zeventienhonderd man op in de gymzaal van een schoolgebouw, waar een van de bloedigste en wreedste episodes van de oorlog plaatsvond. In de zaal werden honderden mannen gemarteld en gedood, met name door paramilitairen die niet zelf uit Bratunac afkomstig waren. Ongeveer de helft van de mannen overleefden de martelingen en executies niet, terwijl de rest na enkele dagen op transport werd gezet en werd uitgeleverd.

De moordaanslag op Zekić had echter ook tot gevolg dat de laatste verbinding van Srebrenica met de buitenwereld nu door de Serven als onveilig werd beschouwd. De Servische bevolking, geschokt door de aanslag op Zekić, vluchtte nog dezelfde avond en nacht in paniek de stad uit. Op 9 mei trok de Moslim-militie van Akif Ustić als eerste de stad binnen. In de daaropvolgende dagen kwamen de Moslims die zich wekenlang in de bossen hadden schuilgehouden weer tevoorschijn en keerden nu voorzichtig terug naar hun huizen. De Moslims behielden de stad in de ruim drie jaren die hierop volgden in hun bezit, terwijl nagenoeg alle Servische inwoners hun toevlucht in Bratunac of elders zochten. Terwijl de Serven Srebrenica hadden moeten opgeven, gingen ze door met de aanvallen op Moslim-dorpen ten westen, noorden, en zuidoosten van Bratunac. De Moslim-bevolking werd op bepaalde verzamelpunten bijeen gedreven en van daaruit werden vrouwen en kinderen naar centraal-Bosnië gedeporteerd. Mannen werden ofwel gedood, kwamen in het gevangenkamp Sušica bij Vlasenica terecht, of werden op andere plekken vastgehouden. De Moslim-dorpen langs de Drina, zuidoostelijk van Bratunac, vormden in zekere zin een uitzondering op dit patroon. De bevolking trok in grote getale de bergen in, in de richting van Srebrenica, naar Moslim-dorpen die nog niet door de Serven waren aangevallen. Zij vormden de eerste grote groep vluchtelingen die de Moslim-enclave van Srebrenica binnentrok. Ze werden gehuisvest in huizen en appartementen in de stad die door de vorige bewoners waren verlaten. Er zouden nog vele vluchtelingen volgen.

4. De Moslims slaan terug

Deze nieuwe acties van de Serven werden vanaf 15 mei weer door de Moslims beantwoord met een serie gecoördineerde aanvallen op Servische dorpen. De eerste plaatsen die hiervan het doelwit werden waren de vlakbij Srebrenica gelegen dorpjes Viogor, Orahovica en Osredak (zie kaartje op pagina 1200). Het doel van deze aanvallen was de vestiging van een compact en aaneengesloten gebied, waarbij de verschillende verspreide Moslim-verzetshaarden met elkaar verbonden zouden moeten worden. Men slaagde in deze opzet en op 20 mei werd in het dorp Bajramovići afgesproken alle verzetsgroepen onder het gezamenlijk commando van Naser Orić te plaatsen. Een aantal weken daarna (1 juli) werd ook een civiel bestuur geïnstalleerd, het Oorlogspresidium van de gemeente Srebrenica, dat gevestigd werd in het PTT-gebouw. De eerste president van dit oorlogsbestuur, de zogeheten *War President*

van de *Opština* (gemeente) Srebrenica, was Hajrudin Avdić, terwijl Hamdija Fejzić de voorzitter werd van de Uitvoerende Raad. Naser Orić was als de legercommandant en lokale held echter de belangrijkste machtsfactor in de enclave.

Vanaf eind mei begonnen vanuit alle windrichtingen vluchtelingen, die uit hun huizen en dorpen waren verdreven en die zich in de bossen en heuvels verborgen hadden gehouden, de enclave binnen te stromen. Ook andere nabij gelegen Moslim-enclaves zoals Žepa, Konjević Polje en Cerska namen grote aantallen vluchtelingen op. In Srebrenica-stad waren van de oorspronkelijke bevolking slechts drie- tot vierhonderd mensen overgebleven, de rest van de inwoners waren nu vluchtelingen uit nabije of verderaf gelegen oorden. Vanuit Servisch oogpunt gezien was de opzet Oost-Bosnië te zuiveren van Moslims dus allerminst geslaagd: ondanks dat het grootste deel van de Moslims van huis en haard waren verdreven, was er nu een aantal Moslim-enclaves ontstaan die een serieuze dreiging inhielden voor de Serven. Die enclaves groeiden en raakten bovendien ook steeds nauwer met elkaar verbonden. De Serven reageerden hun frustraties over de onverwachte Moslim-successen af door wraakreacties die vaak buitensporig gewelddadig waren.

Het was duidelijk dat de Serven nog grotere verliezen moesten incasseren omdat een steeds groter aantal Servische dorpen en gehuchten door de Moslims werd aangevallen. Verschillende Servische commandanten sneuvelden of raakten zwaar gewond in gevechten, bijvoorbeeld bij Kravica en Konjević Polje. Gezien het feit dat dorpen in dit gebied doorgaans etnisch homogeen en klein van omvang waren, was het makkelijk voor de grote groepen Moslim-aanvallers om Servische van Moslim-dorpen te onderscheiden. Als het een Servische nederzetting betrof werd deze zonder omhaal en aanzien des persoons binnen korte tijd geplunderd en in zijn geheel platgebrand. Hierbij werd altijd een aantal achtergebleven Serven gedood en gewond. In de zomer en herfst van 1992 werden de uitvallen in Servisch gebied steeds frequenter en gewelddadiger. Bovendien keerden verjaagde Moslims terug naar hun eigen dorpen om alsnog voedsel en eigendommen veilig te stellen. Inmiddels werd de voedselsituatie in de enclave Srebrenica steeds nijpender, wat een belangrijke aanleiding vormde tot de rooftochten. Bovendien waren de Moslim-strijders voortdurend bedacht op een versterking van hun strategische posities. Tenslotte speelde ook wraaklust een rol. De reguliere troepen slaagden er vaak niet in de grote groepen burgers die aan de uitvallen deelnamen te beteugelen, hoewel hen de angst die ze de Serven daarmee konden aanjagen ook wel goed uitkwam.

Na ruim een half jaar van uitvallen waren dertig Servische dorpen en zeventig gehuchten in Moslim-handen gevallen en waren nog slechts enkele plaatsen, waaronder Bratunac, in Servische handen. Kravica viel als een van de laatste in handen van de Moslims, op het Servisch-Orthodoxe Kerstmis (7 januari 1993). In totaal vielen er onder de Servische burgerbevolking minstens duizend slachtoffers te betreuren. Het is duidelijk dat de Serven de toestand rond Srebrenica daarom als een aanvalsoorlog van de Moslims beschouwden. Ze voelden zich steeds meer in het nauw zitten, veel mensen hadden familie of kennissen verloren, en de gevoelde vernedering en verbittering als gevolg van de Moslim-aanvallen was groot. De meeste Serven zinden op wraak als het moment zich zou aandienen.

Het gebied onder Moslim-controle groeide nog steeds, waarbij de afzonderlijke Moslim-verzetshaarden met elkaar verbonden werden en tot één geheel werden gesmeed. De militaire leiders in de enclave werkten voortdurend aan de integratie van de strijdkrachten en de versterking van de verdediging. Het hele gebied onder Moslim-controle (waaronder de eerst op zichzelf staande Moslim-enclaves Srebrenica, Konjević Polje en Cerska) werd in novem-

ber 1992 samengebracht onder één militair commando, onder leiding van Naser Orić, met als zetel Srebrenica. De integratie van de Moslim-strijdkrachten ging echter niet altijd van een leien dakje. Er bestonden fricties tussen sommige commandanten, zoals tussen Naser Orić en Hakija Meholjić, die niet zonder meer Naser Orić als zijn meerdere aanvaardde. Behalve deze fricties ontstond er in de enclave ook een politieke oppositie tegen Orić, die geleid werd door zijn vroegere beschermheer en SDA-leider Ibran Mustafić.

Omdat Mustafić bij het uitbreken van de oorlog in Sarajevo was geweest, was hij niet meer terug geweest in Srebrenica totdat hij er in december 1992 in slaagde om naar de enclave terug te keren. Hij was gestuurd mede door de SDA, die probeerde haar invloed in de enclave terug te winnen nadat vrijwel alle lokale SDA-leiders waren vertrokken en Orić de SDA had ontbonden. Deze situatie was zeker niet uniek. Ook in andere delen van Bosnië die ernstig hadden geleden hadden onder het oorlogsgeweld was de SDA gemarginaliseerd. Lokale krijgsheren hadden er de macht gegrepen en de organisatie van de verdediging op zich genomen, wat de SDA voor de oorlog had nagelaten. Mustafić moest bij zijn terugkomst vaststellen dat in de enclave de macht van het geweer regeerde. Hij beschuldigde Orić ervan via een coup aan de macht te zijn gekomen en een militaire junta te hebben geïnstalleerd.

De daaropvolgende winter van 1992-1993 was de moeilijkste winter die de Moslim-bewoners van de enclave Srebrenica tijdens de oorlog zouden meemaken. Er was nauwelijks of geen aanvoer van humanitaire hulp; die kwam pas goed op gang met de instelling van de *Safe Area* in april 1993. Er stierven die winter mensen van de honger en uitputting. Op 28 november arriveerde het eerste voedselkonvooi van UNHCR, na zeven maanden oorlog, en het werd uitbundig door de wanhopige bevolking begroet. De voedsel- en medische situatie in de enclave was toen al erbarmelijk, zoals de meegereisde journalisten constateerden. Niettemin slaagden de Moslims erin, als gevolg van hun grote getalsmatige overwicht en gedreven door de honger, om de Serven steeds verder terug te dringen. Het gebied dat de Moslims eind december 1992 – begin januari 1993 controleerden, reikte bijna tot aan de rand van het stadje Bratunac. Deze plaats was van drie kanten omsingeld en bevond zich in een uiterst precaire situatie. Aangezien aan Servische zijde velen vreesden dat Bratunac op het punt stond in Moslim-handen te vallen, werden er met spoed legerversterkingen aangevoerd vanuit de Krajina in Noord-West-Bosnië. De staat waarin de lokale Servische verdediging verkeerde was abominabel en het moreel was tot een dieptepunt gezakt door het feit dat vele lokale Serven om uiteenlopende redenen de benen hadden genomen naar Servië.

Hoewel de achtergebleven bevolking deze Serven zag als deserteurs, riepen de autoriteiten hen op zich snel aan te sluiten bij de verdediging van de stad. De autoriteiten deden de belofte dat eventuele recruten in reguliere legereenheden zouden worden opgenomen en dat ze voortaan niet meer gecommandeerd zouden worden door niet-professionele mensen zoals dat in het verleden was gebeurd. Ze doelden hierbij op de lokale SDS-leiders die aan het begin van de oorlog het commando hadden gevoerd over de eenheden van de Territoriale Verdediging. Ze hadden eerst hun gebrek aan deskundigheid weten te verbloemen door de grootschalige steun die ze hadden ontvangen van de JNA en de paramilitaire eenheden uit Servië. Maar zodra die vertrokken waren, bleken ze onvoldoende competent om Bratunac te verdedigen.

Er bestond grote frustratie onder de bevolking over de situatie in Bratunac, en sommigen hielden de lokale SDS hiervoor direct verantwoordelijk. Er was ook ontevredenheid over de rol die de paramilitairen hadden gespeeld. De meesten waren alleen aanwezig geweest aan het begin van de oorlog, zolang er wat te halen viel, maar zodra de buit binnen was waren ze

weer vertrokken. Ze hadden de Servische bevolking opgezadeld met een ‘onopgeloste’ situatie: de Moslims waren niet vertrokken en leefden op slechts enkele kilometers in een steeds verder uitdijende enclave. Grote groepen Serven leefden nu zelf als vluchtelingen in Bratunac, onder de meest slechte omstandigheden en zonder veel humanitaire hulp.

De val van het Servische bolwerk Kravica, dat in het verleden steeds een belangrijk symbool van Servische standvastigheid was geweest, zorgde begin januari 1993 voor een grote schokgolf in Oost-Bosnië. De bevolking van Bratunac raakte in paniek en de autoriteiten moesten de bruggen over de Drina sluiten om te voorkomen dat mensen massaal de Drina zouden oversteken. Voor de Moslims was de overname van Kravica juist een flinke opsteker. Door deze overwinning kon Orić aansluiting zoeken met de verzetsgroepen in Konjević Polje en Cerska, en hierdoor onstond er één groot Moslim-territorium van Žepa en Srebrenica tot bijna aan Zvornik. Onder de Serven was de roep om wraak om Kravica echter sterk. Zoals een lokale Servische chroniqueur schrijft: ‘de Serven keken uit naar de dag dat ze eindelijk revanche konden nemen’. Na Kravica gingen de Moslim-aanvallen echter nog steeds door. In plaats van een groot offensief op Bratunac te openen, besloot Orić eerst Skelani aan te vallen. Het doel was om de Servische eenheden uit dit gebied te verjagen en de brug over de Drina te vernietigen, om te voorkomen dat de Serven vanuit Servië versterkingen konden laten aanrukken. De aanval op Skelani vond plaats op 16 januari 1993, en zeker 48 Serven werden hierbij gedood. De aanval mislukte en dit betekende het begin van het einde van de successen van Orić. De publieke opinie in Servië was gealarmeerd door het feit dat ook doelen in Servië waren bestookt en de VRS en het Joegoslavische leger bereidden samen een grootschalig tegenoffensief voor, geleid door Ratko Mladić.

5. De gevolgen van het Servische tegenoffensief begin 1993 voor Srebrenica

De opmars van Naser Orić in de tweede helft van 1992 noopte de VRS om zich lokaal beter te organiseren. Zoals opgemerkt leunde de lokale defensie in Bratunac en elders in Bosnisch-Servisch gebied aanvankelijk te veel op de eenheden van de Territoriale Verdediging, die aan de lokale partijafdelingen van de SDS ondergeschikt waren gemaakt. De Moslim-aanvallen in de herfst en winter van 1992-1993 lieten echter duidelijk zien dat de door de SDS aangestuurde de Territoriale Verdediging in Bratunac niet opgewassen was tegen haar taak. Het roer moest drastisch worden omgegooid: de verantwoordelijkheid kwam nu vooral te liggen bij de nieuw op te richten lokale eenheden van het reguliere leger. Dit was algemeen gezien een ontwikkeling die bij alle strijdende partijen kon worden waargenomen: de leger- en commandostructuren werden beter georganiseerd en gecentraliseerd, waarbij paramilitaire eenheden en lokale milities werden geïntegreerd in de nieuw opgerichte legers en ophielden zelfstandig te opereren.²

Er waren eerst nogal wat problemen te overwinnen, met name op het vlak van de rekrutering. Het grootste probleem voor de VRS was het gebrek aan manschappen, en zoals blijkt uit talloze artikelen in de lokale krant Naša Riječ bestond er nogal wat verbittering over het feit dat veel Serven uit de gemeentes Bratunac en Srebrenica naar Servië waren uitgeweken. Ze werden opgeroepen om terug te keren om mee te helpen in de verdediging

² Deze paragraaf is verder niet meer gebaseerd op Duijzings' bijlage en is om die reden voorzien van bronverwijzingen. Ook de gebeurtenissen in het

vervolg van dit hoofdstuk zijn op macroniveau aan de orde geweest in deel I; hier is het microniveau van Srebrenica aan de orde.

van Bratunac, of anders zouden ze hun woningen en andere bezittingen, en hun burgerrechten verliezen. Een verwant probleem was het lage moreel van de eenheden: veel Serven die waren gemobiliseerd kwamen van elders en waren gedemoraliseerd omdat ze vluchtelingen waren en niet in hun eigen gebied werden ingezet om hun huizen te verdedigen of terug te veroveren. Zo kwam een grote groep vluchtelingen die in Bratunac verbleef uit Zenica in centraal-Bosnië. Omdat veel lokale Serven het af lieten weten, was het moreel bij degenen die wel vochten (en vaak van elders kwamen) danig ondermijnd. Een aanverwant probleem was dat de status van soldaten in de VRS onduidelijk was: de Republika Srpska had niet officieel de oorlog verklaard, hetgeen betekende dat actieve soldaten niet als zodanig werden erkend en ook niet konden rekenen op compensaties of pensioenen voor henzelf of hun gezinnen. In geval van overlijden of invaliditeit hadden zij of hun familie niets om op terug te vallen. Het stak ook velen dat oorlogsprofiteurs miljoenen verdienden en zich enorm konden verrijken, terwijl gewone soldaten een uiterst mager salaris kregen.³

Niettemin slaagde de VRS erin om in Bratunac op lokaal niveau greep op de situatie te krijgen. Vooral nadat de stad bijna van alle kanten dreigde te worden ingesloten, werden er verbeteringen doorgevoerd in de organisatie en coördinatie van de verdediging. De eerste aanzetten hiertoe werden in november en december 1992 gegeven met de vorming van de Bratunac-brigade.⁴ Uit andere delen van de Republika Srpska werden versterkingen aangevoerd, zoals uit de Krajina. Ook het Joegoslavische leger mengde zich in de strijd. De Moslim-aanval op Skelani en de beschietingen op de brug over de Drina werden aangegrepen door de JNA om actief deel te nemen aan de acties tegen Naser Orić, hetgeen voor een complete ommezwaai in de krachtsverhoudingen zorgde. De Servische troepen slaagden er vanaf medio januari 1993 in gestaag de grenzen van het door de Moslims gecontroleerde gebied terug te dringen. Dit leidde zoals bekend in april 1993 bijna tot de inname van de enclave Srebrenica.

Het grootschalig tegenoffensief dat begon op 20 januari 1993 werd uitgevoerd door reguliere troepen van de VRS en het Joegoslavische leger. Volgens Moslim-bronnen namen verschillende korpsen van het Joegoslavische leger (de Novi Sad-, Užice- en Valjevo-korpsen) deel aan de acties, die geleid werden door Ratko Mladić en de commandant van het Drina-korps Milenko Živanović.⁵ Ook verschillende paramilitaire groepen werden ingezet. Met name de Panters, een paramilitaire eenheid uit Bijeljina die onder leiding stond van Ljubiš Savić – bijgenaamd ‘Mauzer’ – speelde een belangrijke rol bij het terugdringen van de Moslims tussen december 1993 en april 1994.⁶ Naar verluidt namen ook Russische huurlingen deel aan deze acties; dit waren Afghanistan-veteranen die na de machtsovername van Boris Jeltsin waren gedeserteerd uit het Russische leger. Ze hadden hun eigen hoofdkwartier op de berg Majevisa en waren vooral actief in Oost-Bosnië met inbegrip van de regio Bijeljina.⁷

3 Zie het interview dat de plaatsvervangend commandant voor het moreel en juridische en religieuze zaken van het Drina-korps, kolonel Slobodan Cerović, gaf aan het blad *Intervju*, 05/02/93, pp.10-11.

4 *Naša Riječ*, 09/12/92, p.1; *Naša Riječ*, december 1993, p.2; Mašić, *Istina o Bratuncu*, pp. 126-127.

5 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 93. Zie ook Bas-

siouni, *Final Report*, Annex IV, p. 36. Milenko Živanović was geboren in Ratkovići (in het gehucht Dučići) in de gemeente Srebrenica (Orić, *Srebrenica*, p.157).

6 *Naša Riječ*, 04/03/93, pp. 3 en 8; *Naša Riječ*, december 1993, p.2; Zie ook Masić, *Istina o Bratuncu*, p.97.

7 Bassiouni, *Final report*, Annex III.a, p.134.

Belgrado versterkte allereerst zijn artillerieposities aan de Servische kant van de Drina, posteerde artillerie eenheden in Bratunac, op Bosnische grondgebied, en bracht speciale leger- en politie-eenheden naar Bajina Bašta. Bij die laatste eenheden ging het meestal om vroegere paramilitairen eenheden die nu waren geïntegreerd in het leger of de politie. Ook werden voorbereidingen getroffen voor luchtsteun vanuit de luchtmachtbasis in Užice. Verder werd de psychologische oorlogsvoering opgevoerd: in de media werd een propagandacampagne gestart om de militaire leiding in de enclave te destabiliseren en het moreel te ondermijnen. Er werden pamfletten uitgestrooid over de enclave om de Moslims ertoe te bewegen zich over te geven, en er werd voortdurend een audiospot afgespeeld aan de frontlinies in de richting waar de Moslims zaten, op legervoertuigen die voorzien waren van geluidsspeakers. In deze audiospot werden – op de muziek van de bekende ‘Mars naar de Drina’ (de beroemdste Servische militaire mars uit de Eerste Wereldoorlog) – de Moslims opgeroepen de strijd te staken.⁸

De aanvallen op de enclave kwamen vanuit vier hoofdrichtingen: Skelani, Bratunac, Zvornik, en Milići. Vanuit Servië werden artillerie-aanvallen uitgevoerd op de dorpen langs de Drina die door de Moslims werden gecontroleerd. Op 30 januari kwam het strategisch belangrijke Jezero opnieuw in Servische handen.⁹ In februari verklaarde de persdienst van het Užice-korps van het Joegoslavische leger dat de rechteroever van de Drina (de Servische kant) weer geheel veilig was. Er vonden nog incidenteel beschietingen plaats bij de waterkrachtcentrale in Perućac, maar dat werd niet als een werkelijke dreiging beschouwd. Het Užice-korps ontkende betrokken te zijn bij de gevechten aan de Bosnische kant van de rivier.¹⁰

Vanuit Bratunac werden begin februari 1993 eerst Voljavice and Zalazje heroverd op de Moslims, en midden februari werden ook veel andere dorpen langs de Drina en in het achterland door de Serven ingenomen. In maart rukte de VRS in zuidelijke richting verder langs de Drina op, waardoor de enclave aan oostelijke kant langzaam werd omsingeld en waardoor aanvallen in de richting van Srebrenica mogelijk werden gemaakt.¹¹ Vanuit Zvornik viel allereerst Kamenica in handen van de VRS, en vervolgens in maart ook Cerska en Konjević Polje. Omdat de opmars niet zo voortvarend ging als verwacht, probeerden de Serven hier het Moslim-verzet te breken door burgers die in Cerska, Kamenica en Konjević Polje opgesloten zaten eind januari een vrije doortocht via een corridor naar Tuzla te bieden. Op de eerste nacht wisten veel burgers inderdaad weg te komen, maar op de tweede dag vielen de Serven de colonne aan en begonnen met beschietingen waarbij veel Moslims werden gedood. Anderen werden gevangengenomen en zijn sindsdien vermist. De rest moest rechtsomkeert maken en keerde terug naar Cerska.¹²

De humanitaire situatie in Kamenica, Cerska, Konjević Polje en Srebrenica leek met de dag nijpender te worden, hoewel niet geheel duidelijk was hoe ernstig de situatie was. De Bosnische regering oefende stevige druk op de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR uit om hulp naar de Moslim-enclaves te brengen. De Bosnische regering wees er ook op dat als Kamenica, Cerska en Konjević Polje volledig in Servische handen zouden vallen, grote

8 Interview Boban Tomić 11/11/99.

9 Orić, *Srebrenica*, pp. 176-177.

10 *Intervju*, 05/02/93, pp. 10-11.

11 Mašić, *Istina o Bratuncu*, pp. 94-97; Orić,

Srebrenica, p. 176.

12 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 97; Mašić, *Srebrenica*, p. 132. Zie ook Orić, *Srebrenica*, p. 173.

aantallen vluchtelingen naar Srebrenica zouden proberen te gaan, waar de humanitaire situatie dan nog zou verslechteren.

UNHCR-medewerker Larry Hollingworth heeft beschreven hoe hij in februari 1993 inderdaad een konvooi naar Cerska probeerde te leiden, waarbij het ook de bedoeling was hulp in Kamenica te bieden en als het even kon de situatie in Srebrenica te verkennen. Het konvooi werd aanvankelijk opgehouden bij Zvornik omdat de Serven net op dat moment bezig waren Kamenica in te nemen. Grote groepen Moslims waren al door de sneeuw op de vlucht geslagen in de richting van Konjević Polje. In Kamenica vonden de Serven een massagraf, dat ze aan de internationale pers lieten zien.¹³

Omdat de UNHCR-konvooiën naar de Oost-Bosnische enclaves voortdurend werden tegengehouden, verslechterde de situatie voor de vluchtelingen snel. Nadat een delegatie uit Srebrenica in Sarajevo was aangekomen om de alarmklok te luiden, ging deze in Sarajevo in hongerstaking en zei men alle internationale hulp te zullen weigeren als er niets aan de situatie in Srebrenica en de andere oostelijke enclaves werd gedaan.¹⁴ Om iets aan de penibele situatie te doen werd er besloten *airdrops* te organiseren. Amerikaanse vliegtuigen wierpen grote hoeveelheden voedsel uit over Sarajevo en de oostelijke enclaves. Servische bronnen beweren dat de Moslims in Srebrenica zo ook aan militaire uitrusting, wapens and munitie werden geholpen.¹⁵ De eerste *airdrops* op Cerska vonden plaats in de nacht van 28 februari op 1 maart 1993, maar omdat de Serven dit gebied inmiddels onder hun controle hadden gebracht belandde een belangrijk deel van de goederen in hun handen.

De eerste *airdrops* in Konjević Polje vonden plaats op 2 maart, en vervolgens op 4 maart.¹⁶ Later regende het klachten dat de *airdrops* in plaats van de enclaves te helpen eigenlijk het tegendeel hadden bewerkstelligd. Ze creëerden chaos aangezien de bevolking er massaal op uit trok om de gedropte hulppakketten te vinden. De hulp kwam doorgaans alleen maar de sterksten ten goede die in staat waren de betreffende plekken het snelst te bereiken en die, eenmaal aangekomen, het best van zich af konden slaan. In het algemeen gold hier het principe van *'survival of the fittest'*. Ook soldaten snelden op de hulpgoederen toe en onttrokken zich zo aan de verdediging van de enclave. De verdediging van de Moslims werd hierdoor ernstig verzwakt. De Moslims beweren dat dit een van redenen is geweest dat Cerska direct de daaropvolgende dag, op 1 maart 1993, door de Serven werd ingenomen.¹⁷

Uit angst voor een humanitaire catastrofe, wilde generaal Ph. Morillon, de bevelhebber van de VN-eenheden in Bosnië, zichzelf persoonlijk op de hoogte gaan stellen van de situatie. Morillon nodigde Larry Hollingworth van UNHCR uit om mee naar Zvornik te gaan om van daaruit te proberen door te dringen tot het gebied waar de gevechten plaatsvonden. Morillon vroeg Hollingworth ook een arts van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) mee te nemen. Dat werd de Brit Simon Mardel. Met nog een aantal anderen vertrokken ze naar Zvornik, waar toestemming werd gezocht om verder te gaan in de richting van het strijdgebied. Nadat de toestemming was verkregen kwam het konvooi aan in Konjević Polje waar Morillon sprak met Orić en de lokale autoriteiten.¹⁸ Daar bevonden zich vele vluchtelingen uit Cerska dat inmiddels was gevallen. Mardel gaf aan dat hij graag door wilde reizen naar Srebrenica, en Morillon gaf daarvoor het groene licht.

13 Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 151-66.

14 Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 166-68.

15 Ivanišević, *Hronika*, p. 118.

16 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 118.

17 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 98; Orić, *Srebrenica*, pp. 173-174.

18 Morillon, *Croire et oser*, p. 162.

Mardel, een geoefend klimmer, liep die nacht mee met een groepje Moslims door de sneeuw naar Srebrenica. De tocht duurde zes en een halfuur. Toen Mardel aankwam in Srebrenica werd hij meteen naar het ziekenhuis gebracht, waar hij werd voorgesteld aan dr. Nedred Mujkanović, een jonge arts en legerkapitein die door de ABiH naar Srebrenica was gestuurd en daar begin augustus 1992 was aangekomen. Hij had meer dan 1300 operaties verricht, vaak zonder verdovingen en medicijnen. Mujkanović gaf Mardel een rondleiding door het ziekenhuis, waar de situatie erger was dan verwacht: er was geen voedsel, geen medicijnen en er waren ongeveer twintig doden per dag te betreuren. Mardel wilde eigenlijk weer snel weg uit de enclave, maar de autoriteiten wilden hem niet laten gaan en weigerden hem terug te escorteren naar Konjević Polje. Al heel snel was Mardels aanwezigheid in Srebrenica wereldnieuws. Na enkele dagen liep hij op eigen houtje terug, en kort voordat Konjević Polje in Servische handen viel (15 maart 1993) werd Mardel geëvacueerd. Konjević Polje zat toen nog vol met vluchtelingen en het werd voortdurend door Serven beschoten. Hierbij vonden zeker enkele tientallen mensen de dood.¹⁹

Kort voor de val van Konjević Polje trokken duizenden Moslims in de richting van Srebrenica, dat nu overspoeld werd door een nieuwe stroom vluchtelingen. De Moslimstrijdkrachten verlieten vervolgens hun posities en voegden zich bij de vluchtelingen, terwijl de Serven ondertussen Konjević Polje, Kravica and Glogova weer onder hun controle brachten.²⁰ Sommige vluchtelingen vonden onderdak bij familie of kennissen, terwijl de rest werd opgevangen in scholen en fabrieken, vaak onder mensenwaardige omstandigheden. De vluchtelingen die het laatst waren gearriveerd in Srebrenica werden gedwongen om in de bittere voorjaarskou op straat te bivakkeren.²¹ Op 11 maart wist Morillon met een medisch konvooi, begeleid door Canadese soldaten en vergezeld door onder meer medewerkers van UNHCR (onder andere Larry Hollingworth en Laurens Jolles), een UNMO-team en drie medewerkers van *Médecins Sans Frontières* (MSF) via de bergweg vanuit Bratunac via Zalazje door te dringen tot Srebrenica.²²

Terwijl Morillon in het PTT-gebouw sprak met Orić, de burgemeester en de autoriteiten van Srebrenica, maakten Hollingworth en zijn UNHCR-collega een wandeling door de stad. Het vroom flink (22 graden) en ze zagen overal vluchtelingen op straat in kringetjes rondom vuurtjes zitten, waarvan de meesten in de laatste vierentwintig uur uit Konjević Polje waren aangekomen. Ze droegen hun bezittingen mee in een zak of bundel en er waren maar weinigen die een jas aan hadden. Sommigen bezaten zelfs geen schoenen. De meeste vluchtelingen hadden al enkele dagen niets te eten gehad, ze waren hongerig, moe, verward en verwilderd. Sommigen waren al vanaf april op drift en waren van Zvornik, via Kamenica, Cerska, en Konjević Polje ten slotte in Srebrenica terechtgekomen. Op straat liepen mensen op en neer met de waanzin in hun ogen, zoals Hollingworth schrijft.²³

Medewerkers van MSF namen de situatie in het ziekenhuis op, waar de situatie niet te beschrijven was. Operaties werden uitgevoerd zonder verdoving en zonder de meest essentiële hulpmiddelen. In de operatiekamer waar tijdens de oorlog geïmproviseerd werd gewerkt (het ziekenhuis had voor de oorlog geen operaties uitgevoerd), werd het versleten

19 Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 170-83.

Zie ook Orić, *Srebrenica*, p. 174.

20 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 99; Orić, *Srebrenica*, p. 174.

21 MSF, Brussel. 'Interview Džema, aunt of

Emira', 18/10/1995.

22 Morillon, *Croire et oser*, pp. 169-181. Hollingworth, *Merry Christmas*, p. 184-86.

23 Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 188-91.

operatiegereedschap in een pot gekookt om het te steriliseren. Versleten en vlekkerig verband hing te drogen boven een kachel. Twee peren gemonteerd op een rijdend frame vormden de lichtbak, die door een dun draadje was aangesloten op een autoaccu.²⁴ Nedred Mujkanović, die hiervoor nauwelijks chirurgische training had gehad, was door de oorlog inmiddels een ervaren oorlogschirurg geworden. MSF rapporteerde dat er geen water en geen elektriciteit in de enclave was, dat vele duizenden mensen gezondheidszorg moesten ontberen en dreigden om te komen door honger, dat de vluchtelingen niet voorbereid waren op de kou bij gebrek aan kleding en schoeisel, en zich verwarmden met het verbranden van afval. Elke dag stierven er enkele tientallen mensen als gevolg van de honger. Er was een enorm gebrek aan alles: voedsel, huisvesting, medische zorg en sanitaire voorzieningen.²⁵ In een dependance van het ziekenhuis, een tot ziekenboeg omgetoverd gebouw niet ver van het gemeentehuis, lagen mannen met geamputeerde ledematen te herstellen. Ze maakten duidelijk dat ze weg wilden uit Srebrenica.²⁶

Hollingworth was ook getuige van de *airdrops* die in de omgeving van de stad werden uitgevoerd. De eerste had plaatsgevonden op 6 maart, en ze zouden nog de hele maand voortduren, meestal in de bossen nabij de stad en het dorp Bajramovići. De precieze locaties waren nooit van tevoren bekend. Elke avond trokken de bewoners van de stad (inclusief vrouwen en kinderen) de heuvels in om op uitkijk te staan voor de Amerikaanse vliegtuigen en in de hoop iets van de hulp in handen te krijgen. Er werden vuurtjes gestookt om de aandacht te trekken. Zodra de hulp was geloosd, gold steeds het recht van de sterksten. Het was een chaotische situatie, omdat het meestal donker was en iedereen al het mogelijke deed om iets van de buit binnen te halen. 'It is survival of the fittest that prevails' stond nadien in een verslag van MSF. Er werd gevochten om het voedsel, zelfs met gebruik van messen, en hierbij vielen regelmatig doden.²⁷ In het begin werden er hele pallets afgeworpen van elk enkele honderden kilo's, waarbij soms mensen werden verpletterd. Bij dit soort incidenten tijdens de *airdrops* vonden in totaal zeker 35 tot 40 mensen de dood. Later werden er kleine pakketjes gemaakt met voedsel en medicijnen die uit de vliegtuigen werden gegooid. Het voedsel hielden de mensen zelf en de medicijnen werden naar het ziekenhuis gebracht. De plekken van de droppings werden soms door de Serven beschoten.²⁸

Hollingworth beschrijft als ooggetuige hoe het er bij zo'n *airdrop* aan toe ging. Hij wist dat het ieder-voor-zich was, en dat de autoriteiten van de stad klaagden dat ze geen greep hadden op de distributie van de hulp. Toch was het nog erger dan hij dacht: Hollingworth reed naar de plek waar *airdrops* hadden plaatsvonden en hij zag honderden mannen, vrouwen en oudere kinderen door de bossen naar de plek rennen, en vechten om de hulp. De grootsten en sterksten pakten het meest en iedereen schreeuwde tegen elkaar. Binnen luttele minuten was alles weg, en was er niets meer voor de lokale autoriteiten om op te halen. Tijdens de *airdrop* waar Hollingworth getuige van was vonden vier mensen de dood, drie mensen werden verpletterd door omlaagvallende pallets en een man werd met een mes om het leven gebracht in een gevecht om de goederen te bemachtigen.²⁹

24 Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 192-93.

25 MSF, Brussel. MSF Brussels to UNHCR (Joan Edwards), 15/03/1993. CRST.Report on Srebrenica, Laurens Jolles, 11/03/93. Zie ook Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 187-88.

26 Hollingworth, *Merry Christmas*, p. 194.

27 MSF, Brussel. MSF Brussels (Alain Devaux),

14/06/1993. CRST. HQ Geneva Carminati to Girard (HCR Rhein-Main Air Base), 18 March 1993 re: airdrops.

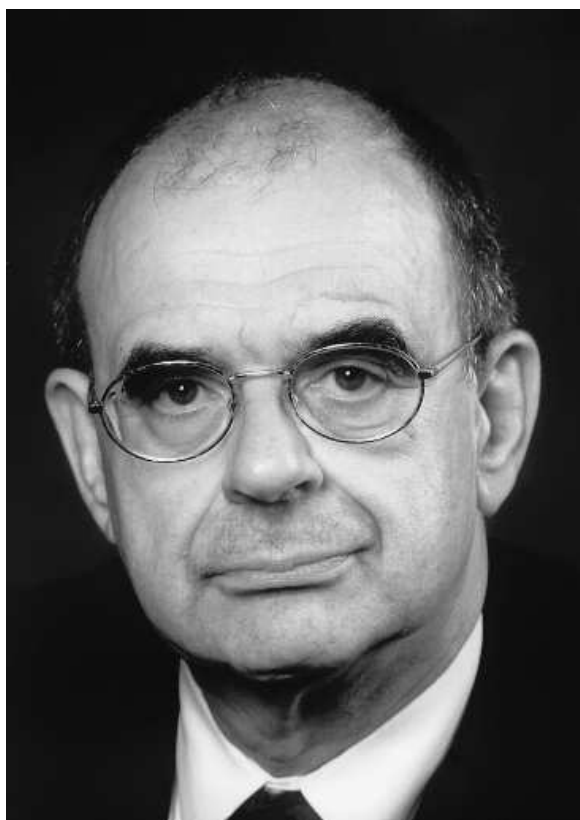
28 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 118-19. Interviews Nedred Mujkanović 02/12/98, Ilijaz Pilav 31/01/98; Hatidža Hren 02/02/98.

29 Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 200-01.

H.A.F.M.O. van Mierlo, minister van Buitenlandse Zaken.

J.P. Pronk, minister voor Ontwikkelingsamenwerking.

Toen Morillon op 12 maart weer uit de enclave wilde vertrekken, weigerde de bevolking hem te laten gaan. Het voertuig van Morillon werd door een grote groep vrouwen geblokkeerd. De autoriteiten, die hem eerst hadden staan uitzwaaien, waren nu opeens nergens te bekennen of zeiden niks te kunnen uitrichten tegen de massa. De daaropvolgende nacht deed Morillon een poging te ontsnappen uit de enclave, hetgeen mislukte. Op 14 maart hield Morillon zijn spoedig tot wereldnieuws geworden toespraak vanaf het balkon van het ziekenhuis, waarin hij verklaarde dat de bevolking vanaf nu onder de bescherming van de VN stond. Hollingworth stak een VN-vlag door het raam naar buiten en de massa juichtte en applaudiseerde. Morillon was nu in plaats van een gegijzelde een held geworden. Hij installeerde zich in het PTT-gebouw en kreeg van de autoriteiten twee kamers met een kachel.³⁰ Niet lang daarna mocht Morillon vertrekken van de bevolking. Toen Morillon vertrok liet hij acht Canadese soldaten, negen *United Nations Military Observers* (UNMO's) en twee UNHCR-medewerkers achter.

Op 18 maart ging Mladić akkoord met een tijdelijk staakt-het-vuren. De dag erna, in de namiddag, arriveerde een groot konvooi van UNHCR, dat bestond uit 19 vrachtwagens met 200 ton hulpgoederen. Mensen stonden buiten op straat te wachten en juichten toen de vrachtwagens er aankwamen. Morillon leidde het konvooi dat naar het pakhuis werd gebracht en daar werd uitgeladen. Het nijpende voedseltekort was hiermee in één klap opgelost.³¹ Toen het konvooi de volgende ochtend terug wilde keren naar Tuzla, ontstond er echter een enorme chaos van allemaal mensen die op de vrachtwagens wilden klimmen, waarbij zelfs kinderen werden doodgedrukt. De politie moest in de lucht schieten, maar uiteindelijk bereikten toch bijna zevenhonderd mensen Tuzla.³²

Eind maart bereikte een volgend transport de enclave. Toen dit konvooi wilde terugkeren naar Tuzla speelden zich dezelfde taferelen als twee weken eerder. Zeker twee kinderen werden hierbij doodgedrukt.³³ Tot begin april zouden er in totaal zeker 5560 mensen en enkele honderden gewonden worden geëvacueerd.³⁴ Op 24 maart werd ook een luchtbrug geopend die bedoeld was om zwaargewonden per helikopter te evacueren, maar deze werd een aantal dagen later weer gestopt omdat de Serven de toestellen beschoten. Hierbij vielen verschillende doden en gewonden.

In Bosnische regeringkringen was men absoluut niet gelukkig met de evacuaties en ook het lokale bestuur in Srebrenica wilde er een halt aan toe roepen. Vanaf dat moment mocht niemand er meer uit, zelfs niet ouderen van boven de zestig. De konvooien die op 6 en 7 april naar de enclave gingen, kwamen leeg terug.³⁵

Ondertussen ging de Servische opmars gewoon door. Eind maart kwamen verschillende dorpen ten oosten van Srebrenica in Servische handen. De Serven trokken de ring rondom Srebrenica langzaam maar zeker aan, en ondertussen kwam de stad zelf onder voortdurend artillerievuur en bombardementen te liggen. Servische artillerie stond opgesteld rondom Srebrenica en ook in Servië zelf, terwijl straaljagers en helikopters dagelijks bombardementen uitvoerden.³⁶

30 Morillon, *Croire et oser*, pp. 172-74; Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 195-200. Interview Burt Horn 17/11/99.

31 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 119; Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 209-10.

32 Vertrouwelijke informatie (111).

33 Vertrouwelijke informatie (112).

34 Vertrouwelijke informatie (109). Interview Jan Erik Linstad 22/09/00. Zie ook: Sudetic, *Blood and vengeance*, pp. 184-85.

35 Vertrouwelijke informatie (113). Hewitt, *From Ottawa to Sarajevo*, p. 81.

36 Orić, *Srebrenica*, pp. 157-58.

Op 12 april vielen Zalazje and Zeleni Jadar (zie kaartje op pagina 1201) in Servische handen. Op 12 april verergerde de situatie toen tijdens beschietingen van de enclave ten minste 56 doden vielen, waaronder 15 kinderen die aan het voetballen waren op het schoolplein, en 73 zwaar gewonden. UNHCR-medewerker Louis Gentile was er toen dit gebeurde en beschreef de horror die hij had gezien: zo baadde de grond in het bloed, zaten er menselijke resten tegen het hek aan, en was er een kind onthoofd.³⁷ Larry Hollingworth hoopte dat de hiervoor verantwoordelijke VRS-commandant ‘burns in the hottest part of hell’.³⁸ Tegen het midden van april waren de Serven het stadscentrum van Srebrenica tot 1800 meter gaderd. Vanaf hun posities op de heuvels Kvarac and Pribićevac konden ze Srebrenica goed overzien.³⁹ Srebrenica stond nu op het punt in Servische handen te vallen. Bij sommigen was de angst groot dat dit tot een bloedbad zou leiden vanwege de gevoelens van wraak die bij de Serven bestonden naar aanleiding van wat er in het eerste oorlogsjaar was gebeurd.

Volgens een westerse regering was ook Milošević ten einde raad en uiterst bezorgd dat, als het Bosnisch-Servische leger Srebrenica zou binnentrekken, er een massaslachting zou plaatsvinden wegens de haatgevoelens die er bij de Bosnische Serven bestonden tegen de ABiH-commandant van Srebrenica Naser Orić wegens diens aanval op Kravica begin januari 1993. Milošević zou volgens deze bron hebben gemeend dat het geen goed idee was als de Serven Srebrenica zouden innemen en hij instrueerde Karadžić persoonlijk dat niet te laten gebeuren.⁴⁰

Naser Orić had de strijd eigenlijk al opgegeven. Toen de Serven op 15 april posities in de heuvels nabij het stadscentrum hadden ingenomen, realiseerde hij zich dat zijn troepen geen weerstand meer konden bieden. Het door Moslims gecontroleerde gebied was teruggebracht van 900 vierkante kilometer tot 140 vierkante kilometer rondom Srebrenica, en 110 vierkante kilometer rondom Žepa. De gemeente Bratunac was daarmee weer vrijwel geheel in Servische handen.⁴¹

Op 15 april zonden de Moslim-autoriteiten een vertrouwelijk bericht naar de VN waarin stond dat ze zich wilden overgeven als aan een aantal voorwaarden zou worden voldaan: evacuatie van gewonde strijders en burgers, en een vrije aftocht voor Moslim-strijders naar Tuzla.⁴² Op 16 april 1993 echter riep de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties in resolutie 819 Srebrenica tot *Safe Area* uit. De gang van zaken rond deze besluitvorming van de VN wordt in het volgende hoofdstuk nader uitgewerkt.

37 Vertrouwelijke informatie (114).

38 Hollingworth, *Merry Christmas*, p. 215.

39 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 96; Orić, *Srebrenica*, pp. 177-179.

40 Vertrouwelijke informatie (43).

41 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 100.

42 Interview Lord Owen, 27/06/01.

HOOFDSTUK 3

Srebrenica onder VN-bescherming: gedemilitariseerd en *Safe Area* (maart-juni 1993)

1. Inleiding

De dramatische ontwikkelingen van begin 1993 in Oost-Bosnië, die op 16 april 1993 zouden uitmonden in de aanwijzing van Srebrenica en omgeving als *Safe Area* door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties, en de afspraken tussen de ABiH en VRS over de demilitarisering van het gebied, zijn besproken in hoofdstuk 10 van deel I. Daar is ook uiteengezet dat de commandant van UNPROFOR in Bosnië, de Franse generaal Ph. Morillon, begin maart de woede van de Bosnische autoriteiten over zich had afgeroepen toen hij verklaarde dat hij bij een bezoek aan Cerska – een ten noorden van Srebrenica gelegen plaats, die enkele dagen eerder door de VRS was veroverd – geen sporen van een massamoord had waargenomen, in tegenstelling tot wat media wisten te berichten.

Toen bleek dat de VRS het offensief tegen Srebrenica voortzette en de Bosnisch-Servische autoriteiten volhardden in hun weigering UNHCR-konvoien tot het elke dag slinkende Moslim-gebied toe te laten, was Morillon tot actie overgegaan. Hij vreesde dat het VRS-offensief en de daarmee gepaard gaande etnische zuivering in Oost-Bosnië zou eindigen in een bloedbad zoals in Vukovar in 1991. Evenals de Franse regering was hij ervan overtuigd dat een bloedbad in Srebrenica de doodsteek zou zijn voor het Vance/Owen-plan, dat na moeizaam onderhandelen was bereikt. Morillon hoopte dat hij de situatie kon stabiliseren door zelf met een hulpkonvooi en enkele UNMO's naar Srebrenica te gaan en op die manier een VN-presentie tot stand te brengen. Zonder overleg met zijn *Force Commander* Wahlgren vertrok hij op 10 maart 1993 vanuit zijn hoofdkwartier in Sarajevo via Tuzla naar Srebrenica, met instemming van VRS-bevelhebber generaal Ratko Mladić.¹

Ondanks goedkeuring van zijn plan door generaal Mladić strandde Morillon in eerste instantie in Zvornik. Na onderhandelingen met een sterke Bosnisch-Servische delegatie van commandanten uit de omgeving van Srebrenica, kon hij zijn reis naar Srebrenica voortzetten. Morillon kreeg echter geen toestemming het UNHCR-konvooi mee te nemen. Alleen een truck van *Médecins Sans Frontières* (MSF) met medicijnen, en een groep van negentien mensen kon de volgende morgen met hem mee.

In hoofdstuk 2 van dit deel is de tocht van Morillon en zijn gezelschap beschreven. De omstandigheden waaronder zijn tocht plaatsvond, waren van belang voor het onderwerp van dit hoofdstuk: de manier waarop het onderhandelingsproces onder leiding van Morillon en andere UNPROFOR-commandanten vorm kreeg.

Het was hoe dan ook een risicovolle expeditie van Morillon, omdat er geen enkele regeling was getroffen voor steun van UNPROFOR in geval van problemen of een aanval op het

---

1 Barros-Duchêne, *Srebrenica*, p. 75. Honig-Both, *Srebrenica*, pp. 83-85. Rohde, *Endgame*, p. 45. Van Cant, *Lessen in waanzin*, pp. 125-127. Inter-

view majoor J. Zoutendijk, 06/04/01. Interview luitenant-generaal L.E. Wahlgren, 03/06/99.

kleine konvooi.² Morillon bereikte Srebrenica op 11 maart 1993 vanuit Zvornik en Bratunac via een besneeuwde en ondermijnde bergweg, want volgens zijn Bosnisch-Servische gesprekspartners was *Yellow Bridge* tussen Bratunac en Potočari beschadigd.

De volgende dag maakten vluchtelingen in de enclave het vertrek van Morillon en enkele van zijn medewerkers op instructie van de lokale autoriteiten en de Bosnische regering onmogelijk door de YPR van Morillon en de auto's van zijn konvooi volledig in te sluiten. Het UNHCR-team zag de blokkade van Morillons vertrek door 1500 vrouwen en kinderen vooral als een wanhoopsdaad.

Door de *Bosnia Herzegovina Commander* te gijzelen, hoopten de autoriteiten in Sarajevo UNPROFOR en de UNHCR te forceren tot humanitaire hulpverlening en evacuatie van gewonden. Tegelijkertijd hoopten ze van de VRS en de leiding van de Republika Sprska in Pale een einde van het offensief tegen Srebrenica af te dwingen. Morillon besloot van de nood een deugd te maken. Voor de buitenwereld bleef geheim dat de *Bosnia Herzegovina Commander* gegijzeld was. Op 13 maart maakte hij, staande op het dak van zijn YPR, bekend dat hij in Srebrenica zou blijven uit solidariteit met de vluchtelingen. Een lichte ontspanning van de vijandige atmosfeer was het gevolg. Morillon kreeg op de bovenverdieping van het postkantoor zijn eigen 'generaalssuite', terwijl de anderen op de begane grond hun tijdelijke intrek namen. Op 14 maart maakte Morillon vanaf het balkon van zijn 'suite' bekend, dat de bevolking van Srebrenica onder bescherming van UNPROFOR stond. Als bewijs daarvan liet hij de VN-vlag op het postkantoor hijsen.³

Morillon constateerde dat Srebrenica een hel was.⁴ Er waren veel gewonden door aanhoudende VRS-beschietingen. Vluchtelingen bleven de stad binnenstromen en leefden onder de winterse omstandigheden bij ontstentenis van onderdak in de open lucht; de voedselsituatie was zeer slecht. In het bijzonder onder de vluchtelingen heerste grote honger, er was nauwelijks medische hulp, en slechts één dokter in het noodziekenhuis. Bovendien was de verhouding tussen de 5000 oorspronkelijke bewoners van Srebrenica en de aanhoudende stroom vluchtelingen – op 11 maart door UNHCR geschat op 9000, op 25 maart al op 30.000⁵ – zeer gespannen. De stad was volkomen ontreedderd. Het lokale bestuur trad nauwelijks op en van enige coördinatie bij de opvang van de vluchtelingenstroom was geen sprake. De oorspronkelijke bevolking trok zich weinig van de vluchtelingen aan en zorgde alleen voor zichzelf. Het enige lichtpuntje in dit macabere bestaan vormden de voedsel-droppings door Amerikaanse vliegtuigen die enkele dagen voor de komst van Morillon

2 De groep bestond buiten uit: vijf Canadese soldaten, twee Amerikaanse officieren (voor de voedseldroppings), drie MSF-medewerkers, drie UNHCR-medewerkers, vier UNMO's, zijn chef de Cabinet de Britse Major Piers Tucker en zijn bodyguard en tolk Mihailov. (De WHO-arts S. Mardel bereikte enkele dagen eerder dan Morillon Srebrenica te voet vanuit Konjević Polje. (Morillon, *Croire et oser*, p. 168. Barros-Duchêne, *Srebrenica*, p. 78. Interviews dr. Nedred Mujka-

navić, 20/04/99 en majoor J. Zoutendijk, 06/04/01)

3 Owen, *Balkan Odyssey*, p. 131; Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 179; Morillon, *Croire en oser*, pp. 169-175; Barros-Duchêne, *Srebrenica*, p. 84; Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 84-85; Rohde, *Endgame*, p. 46. Interviews dr. Nedred Mujknavić, 20/04/99 en J. Zoutendijk, 06/04/01.

4 Morillon, *Croire et oser*, p. 171.

5 Vertrouwelijke informatie (135).

waren begonnen.⁶ Maar de regel van *survival of the fittest* zorgde ervoor dat de hulp doorgaans niet terecht kwam bij de zwaksten en degenen die er het meest behoefte aan hadden, zo bleek in het vorige hoofdstuk.

Morillons komst had wel enig effect op de VRS: de artilleriebeschietingen hielden op. Omdat hij een vrachtauto met medicijnen, een medisch team van MSF en vertegenwoordigers van de UNHCR meebracht, kon een snel begin worden gemaakt met de inventarisatie van de behoeften en de eerste voorbereidingen voor evacuatie van gewonden. Ook de vier UNMO's die uit Zvornik met Morillon waren meegekomen, konden met hun werk beginnen. Morillon bleef niettemin gegijzeld. De autoriteiten in Srebrenica wilden hem niet laten gaan voordat voldoende hulpgoederen waren aangevoerd en de evacuatie van gewonden was geregeld.⁷

Met zijn verklaring van 14 maart laadde Morillon een grote verantwoordelijkheid op UNPROFOR en de Verenigde Naties. Het mandaat van UNPROFOR voorzag alleen in ondersteuning van door de UNHCR uit te voeren humanitaire hulpverlening, door konvoien te begeleiden en personeel van hulporganisaties bescherming te bieden. De *Bosnia Herzegovina Commander* verplichtte de vredesmacht nu ook tot bescherming van een gebied en zijn bewoners. Voor de staf van Morillon leek dat niet meer dan een gelegenheidsbelofte, die was gedaan om weg te kunnen komen. Dat speelde ongetwijfeld mee, want Morillon was diep geraakt door de gijzeling.⁸ Zelf verwachtte hij dat zijn toezegging maar tijdelijk van kracht hoefde te zijn, omdat het Vance/Owen-plan binnen niet al te lange tijd een einde aan de vijandelijkheden in heel Bosnië zou maken. Volgens dat plan zou Srebrenica in Moslim-handen blijven.⁹ Morillons uitspraak was ook een intentieverklaring om de situatie in de enclave te verbeteren. Hij had dat ook al gezegd tijdens zijn onderhandelingen in Zvornik op 10 maart. Van zijn bedoeling om aan de gevechten rond Srebrenica een einde te maken en de levensomstandigheden van de vluchtelingen te verbeteren, kwam aanvankelijk nog maar weinig naar buiten.

Andere prioriteiten dienden zich aan: Morillon, de UNHCR en UNPROFOR hadden hun handen vol aan de leniging van de acute nood in Srebrenica en daarvoor was het in de eerste plaats nodig dat UNHCR-konvoien door de Bosnische Serven werden doorgelaten en dat gewonden mochten worden geëvacueerd. Hierin zat niet veel schot, en zolang er geen UNHCR-konvooi naar Srebrenica kwam, lieten de civiele en militaire autoriteiten in de stad Morillon niet gaan. In hun ogen was hij als gijzelaar in de enclave een beter pressiemiddel dan als pleitbezorger en onderhandelaar daarbuiten. Zij gaven toestemming voor het vertrek van leden van de MSF- en UNHCR-teams en van enkele UNMO's op 15 maart, maar dreigden Morillon en dertien andere UNPROFOR-militairen te doden, wanneer de UNMO's niet binnen twee dagen zouden terugkeren met een konvooi.¹⁰ Het eerste humanitaire

6 Vertrouwelijke informatie (136); UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 – Srebrenica vol.2 Mar 93. Bijlage bij Wahlgren aan Annan Z-327, 15/03/93 'UNMO BiH North: Special Report on situation in Srebrenica area' opgesteld door Cdt R. Denyft. Ibidem: fax Cordy-Simpson (BH Comd main Kiseljak) aan HQ UNPROFOR Zagreb, 15/03/93. Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

7 UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 –

Srebrenica vol.2 Mar 93. Fax Cordy-Simpson (BH Comd main Kiseljak) aan HQ UNPROFOR Zagreb, 15/03/93; Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

8 Interview J. Segers, 16/06/00. Interview V. Andreev, 07/07/00.

9 Rohde, *Endgame*, p. 46.

10 UNNY, UNPROFOR, file 87305: DFC 3300 – Srebrenica, vol 2 Mar 93. Coded cable Z-237, Wahlgren to Annan, 15/03/93.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Generaal Morillon voert besprekingen in Srebrenica.

De bevolking blokkeert het vertrek van generaal Morillon.

konvooi kwam op 19 maart in Srebrenica aan en Morillon zelf bleef nog vier dagen ter plaatse, voordat hij uiteindelijk vertrok, op instructie van het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN in New York.¹¹

Dat de toezegging van Morillon om Srebrenica te beschermen werd gerealiseerd, was niet alleen een zaak van UNPROFOR. Meerdere partijen speelden daarbij een rol. De VRS en de autoriteiten in Pale hadden belangrijke kaarten in handen, omdat zij op het slagveld aan de winnende hand waren. UNPROFOR en Morillon waren bovendien afhankelijk van de medewerking van zowel de Bosnische regering in Sarajevo als de civiele autoriteiten en de ABiH in Srebrenica. Buiten Bosnië speelde de Veiligheidsraad een rol, vooral door het actieve optreden van de niet-gebonden landen in dit proces. In wezen ging het erom een stabiele militaire situatie tot stand te brengen op basis van een staakt-het-vuren, opdat humanitaire hulpverlening en evacuatie van gewonden en vluchtelingen op gang kon komen.

De aandacht ging in eerste instantie uit naar humanitaire hulp en evacuatie. Het kostte een grote krachtsinspanning om deze actie op het hoogste internationale niveau op gang te brengen.

In dit hoofdstuk zal de vraag centraal staan hoe UNPROFOR de situatie in Bosnië probeerde te stabiliseren om daarmee het voortbestaan van de Moslim-enclave Srebrenica te verzekeren. UNPROFOR probeerde die stabiliteit te bereiken met behulp van een demilitariseringsovereenkomst op basis van de Conventie van Genève van 1949, en daarnaast UNPROFOR-presentie om deze overeenkomst te bezegelen. Naast de problemen rond de voorbereiding van die overeenkomst en de moeilijkheden bij de uitvoering komt ook de vraag aan de orde in hoeverre deze aanpak spoorde met de status van *Safe Area* die de Veiligheidsraad op 17 april 1993 aan Srebrenica gaf. UNPROFOR leek te handelen op basis van het 'klassieke' *peacekeeping*-concept, maar ontmoette toch oppositie tegen elementen als demilitarisering en ontwapening.

De vraag rijst daarom of de aanpak van UNPROFOR paste binnen dit concept en zo ja, waarom UNPROFOR er niet in slaagde daarvoor steun in New York te vinden. De vraag is of dat een gevolg was van het denken langs strikt militaire lijnen en een impliciete onderschatting van de realiteit op de grond, of van een overschatting van de bestaande mogelijkheden. In dit proces van totstandbrenging van de *Safe Area* Srebrenica in het voorjaar van 1993 zijn drie fasen te onderscheiden. De eerste begint met de komst van Morillon in Oost-Bosnië op 10 maart 1993 en eindigt met de eerste demilitariseringsovereenkomst voor Srebrenica van 17 april 1993. De tweede fase beslaat de periode van de implementatie van deze overeenkomst en de evacuaties tot de tweede demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993. De derde fase loopt tot begin juni toen de situatie zich stabiliseerde zonder dat het beoogde doel van demilitarisering was bereikt.

2. Staakt-het-vuren en demilitarisering onder VN-presentie (10 maart-17 april 1993)

Een 'process of rumor and panic' als een 'reflection of fear' had Oost-Bosnië – volgens de woorden van Morillon¹² – in zijn greep. De Moslims en de Bosnische Serven leefden in een

11 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: MSC-394, 22/03/93, Annan aan Morillon.

12 Interview majoor J. Zoutendijk, 06/04/01;

bijlage: verslag van bespreking van Morillon met Lukic *et al* in Zvornik op 10/03/93 (aantekeningen van Zoutendijk, die de bespreking bijwoonde).

voortdurende vrees voor een massaslachting door de andere partij. De vicieuze cirkel van angst en paniek kon alleen doorbroken worden door een wapenstilstand en stationering van UNMO's als neutrale waarnemers, zo stelde generaal Morillon tijdens zijn bespreking in Zvornik met regionale Bosnisch-Servische autoriteiten op 10 maart 1993. Zijn stelregel was: 'Against the mistrust we have to build confidence.'¹³ Omdat de aandacht van de wereld op Srebrenica was gericht, zou de *Republika Srpska* zichzelf volgens Morillon een dienst bewijzen door overeenkomstig internationale afspraken de evacuatie van gewonden toe te staan en de blokkade van de enclave op te heffen.¹⁴ Tegenover Naser Orić en de civiele autoriteiten in Srebrenica hield Morillon een vergelijkbaar betoog. Morillon zou proberen een staakt-het-vuren en komst van humanitaire konvooien te realiseren. Provocaties van Orić en zijn ABiH-strijders zouden achterwege moeten blijven en Srebrenica zou een gedemilitariseerde zone worden. UNPROFOR zou een bijdrage leveren aan de stabilisering van de situatie door stationering van UNMO's in de enclave. Op 18 maart stemde Orić hiermee in namens de civiele autoriteiten en de regering in Sarajevo.¹⁵

In de volgende dagen werkte Morillon – in Srebrenica dus – zijn plannen verder uit. Op korte termijn wilde hij een staakt-het-vuren tot stand brengen om een evacuatie van de gewonden mogelijk te maken; voor de langere termijn beoogde hij de UNPROFOR-bescherming invulling te geven door stationering van een UNPROFOR-contingent van UNMO's en een Canadese compagnie, en door inrichting van een gedemilitariseerde *United Nations Protected Area* (UNPA), zoals al eerder in de Servische gebieden in Kroatië was gebeurd. Met de uitvoering van deze plannen was haast geboden, omdat Morillon op 15 maart de val van Srebrenica anders binnen vier dagen verwachtte.¹⁶

Morillon wilde in Srebrenica in drie stappen een stabiele situatie scheppen als overbrugging van de periode tot het begin van de uitvoering van het Vance-Owen-vredesplan. Daartoe moest Srebrenica na een staakt-het-vuren (stap één) een gedemilitariseerd gebied worden (stap twee) en op de naleving ervan zou een UNPROFOR-contingent toezicht houden (stap drie). Voorlopig bleek dit plan niet levensvatbaar. Morillons voornaamste probleem in de eerste fase was het verwerven van medewerking van de VRS aan een staakt-het-vuren. De VRS wenste de situatie in Srebrenica niet los te zien van de situatie in heel Bosnië. Het Bosnisch-Servische leger had vanaf november 1992 geprobeerd een staakt-het-vuren voor heel Bosnië te bereiken, maar volgens de VRS was elke afspraak door ABiH-bestandsschendingen van korte duur geweest. In feite waren beide partijen tijdens de voorbereiding van het Vance-Owen-plan een offensief begonnen om hun positie op de grond te verbeteren. De ABiH probeerde de voorstad Ilijas bij Sarajevo te veroveren en had vanuit Tuzla een tegenaanval in de richting van Oost-Bosnië ingezet, als reactie op een VRS-

13 Interview majoor J. Zoutendijk, 06/04/01; bijlage: verslag van bespreking van Morillon met Lukic *et al* in Zvornik op 10/03/93 (aantekeningen van Zoutendijk, die de bespreking bijwoonde).

14 Interview majoor J. Zoutendijk, 06/04/01; bijlage: verslag van bespreking van Morillon met Lukic *et al* in Zvornik op 10/03/93 (aantekeningen van Zoutendijk, die de bespreking bijwoonde).

15 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 85; UNNY, file

87305 (DFC 3300 Srebrenica vol 2 Mar 1993). Fax Chief Press and Information BH Command Kiseljak to Chief Press and Information Zagreb, 13/03/93; bijlage: persverklaring van Morillon.

Interview dr Nedred Mujkanovic, 20/04/99.

16 UNNY, UNPROFOR, file 87305 (DFC 3300 – Srebrenica, vol 2 Mar 93). Fax BH Comd Main Kiseljak to HQ UNPROFOR Zagreb, 15/03/93.

Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 89-90.

offensief tegen Moslim-gebieden, met name het gebied rond Srebrenica, dat medio februari 1993 was ingezet.¹⁷

De VRS was ook na de komst van Morillon niet geïnteresseerd in een staakt-het-vuren voor Srebrenica alleen. VRS-chef-staf Milovanović herhaalde dat tegenover Morillon op 15 maart tijdens een ontmoeting bij *Yellow Bridge*, op de grens tussen Moslim- en VRS-gebied bij Bratunac. De VRS-aanval op Srebrenica zou stoppen – aldus Milovanović die zich op Mladić beriep – zodra de ABiH-aanval op Ilijas bij Sarajevo en het offensief vanuit Tuzla in de richting van Oost-Bosnië zouden ophouden.

Tijdens de bijeenkomst van de *Mixed Military Working Group* (MMWG) in Sarajevo, een onder UNPROFOR ressorterend overlegverband van de strijdende partijen, twee dagen later bleek een staakt-het-vuren voor de VRS-delegatie nog steeds onbespreekbaar. Vier dagen later herhaalde Mladić' plaatsvervanger, generaal M. Gvero, tegenover Morillon dat hij alleen een staakt-het-vuren voor heel Bosnië wilde aangaan. Hij was tegenstander van 'tactical cease-fires for convenience of Muslims'.¹⁸

De VRS wilde evenmin meewerken aan versterking van de UNPROFOR-presentie in Srebrenica. Morillon wilde beginnen met de inzet van een groot aantal UNMO's en deze later aanvullen met UNPROFOR-troepen. Mladić had dat vierkant afgewezen. Op 23 maart, de dag van Morillons vertrek uit Srebrenica op bevel van het VN-hoofdkwartier in New York, bleven er slechts zeven UNPROFOR-vertegenwoordigers en een UNHCR-vertegenwoordiger achter.¹⁹ Veel uitzicht op realisering van het plan van Morillon was er niet, zolang de VRS voet bij stuk zou houden. Na het vertrek van Morillon uit Srebrenica hervatte de VRS de beschietingen. De taxaties van de situatie waren uiterst somber. De speciale gezant van de UNHCR voor voormalig Joegoslavië, J. Mendiluce, verwachtte een 'mass exodus, on foot, to Tuzla'. Morillon vreesde 'an irresistible BSA advance'.²⁰ De zojuist aangetreden Zweedse *Force Commander*, generaal L.E. Wahlgren, trok uit de intensivering van de strijd de conclusie dat een onderbreking of beëindiging van het VRS-offensief tegen Srebrenica alleen door zware druk op Mladić tot stand zou kunnen komen.²¹

Wahlgren probeerde nu op advies van de Russische ambassadeurs in Zagreb en Belgrado via Milošević, medewerking van Mladić aan een regeling voor Srebrenica te krijgen. Wahlgren dacht ook zelf dat Mladić vanwege de afhankelijkheid van de VRS van het Joegoslavische leger, de JNA, de mening van Milošević niet kon negeren. Tijdens een op 26 maart door Milošević gearrangeerde bespreking bereikten Wahlgren en Mladić inderdaad overeenstemming over een staakt-het-vuren voor heel Bosnië, dat op 28 maart moest ingaan.

Mladić en Halilović overleggen

Mladić en Wahlgren spraken op 26 maart ook af dat Mladić en de ABiH-commandant generaal Halilović, op 6 april op het vliegveld van Sarajevo onder voorzitterschap van

17 Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 81-82. Sudetic, *Blood and Vengeance*, pp. 172-173.

18 UNNY, UNPROFOR, file 87305 (DFC 3300 – Srebrenica, vol 2 Mar 93). Fax BH Comd Main Kiseljak to HQ UNPROFOR Zagreb, 15/03/93; vertrouwelijke informatie (137); citaat in: UNPROFOR: fax BH Comd Main Kiseljak to HQ UNPROFOR Zagreb, 22/03/93.

19 UNNY, DPKO, code cables UNPROFOR:

MSC-394, 22/03/93 Annan aan Morillon. Vertrouwelijke informatie (67).

20 UNNY, DPKO coded cables UNPROFOR: Z-383, 24/03/93, Wahlgren aan Annan.

21 UNNY, DPKO coded cables UNPROFOR: Z-365, 21/03/93, Wahlgren aan Annan. Ibidem:

Z-382, 24/03/93 Wahlgren aan Annan. Ibidem: Z-383, 24/03/93, Wahlgren aan Annan.

UNPROFOR beëindiging van de vijandelijkheden zouden bespreken. Mladić wilde nog niet praten over versterking van de VN-aanwezigheid in Srebrenica. Hij voerde aan dat voor de inzet van meer UNMO's en een UNPROFOR-contingent toestemming van het parlement van de Republika Srpska nodig was. Mladić was niet bereid enige afbreuk te doen aan zijn strategische positie rond Srebrenica. Hij verklaarde zich wel bereid vluchtelingen uit Srebrenica te laten vertrekken en humanitaire konvoeien toe te laten. De rode draad in het gesprek vormde de door Mladić met veel nadruk vertolkte Bosnisch-Servische beschuldiging dat de VN in haar optreden de kant van de Bosnische Moslims koos en geen oog had voor het lot van Servische burgers in Moslim-gebieden.²²

Met Mladić' afwijzing van de uitbreiding van het VN-contingent in Srebrenica was het onderwerp echter niet van de agenda verdwenen. UNPROFOR diende geen verzoek in bij het Bosnisch-Servische parlement, maar Morillon stelde voor de rust van het staakt-het-vuren te gebruiken om zonder toestemming vooraf van de strijdende partijen extra VN-troepen naar Srebrenica te sturen. Dit was duidelijk bedoeld als een tegenzet om een voortzetting van de VRS-aanval te bemoeilijken. De *Bosnia Herzegovina Commander* wilde deze actie presenteren als een voorschot op de uitvoering van het Vance/Owen-plan, dat immers voorzag in de ontplooiing van extra troepen voor de opening van humanitaire corridors. Het *Department of Peacekeeping Operations* in New York vond deze manoeuvre om politieke redenen echter te gevaarlijk.²³ Toch was hiermee de optie van een UNPROFOR-versterking in Srebrenica zonder medewerking van de VRS niet van de baan.

Nadat de VRS op 2 april het staakt-het-vuren had geschonden, drong de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen, Sadako Ogata, aan op onmiddellijke versterking van de VN-presentie in Srebrenica 'in order to turn the enclave into an area protected by the UN'.²⁴ Gebeurde dat niet, dan bleef alleen de mogelijkheid van een grootscheepse evacuatie van de bevolking van Srebrenica over. De voorzitter van de Veiligheidsraad drong vervolgens in een verklaring aan op uitvoering van Ogata's voorstel. Wahlgren en zijn staf besloten daarop in overleg met Morillon en diens chef-staf tot actie over te gaan. Zij kozen niet voor onderhandelen met het VRS en de ABiH, maar deelden hun besluiten als feiten mee aan de strijdende partijen en New York. In een brief van 4 april 1993 eiste Wahlgren van Karadžić respectering van het staakt-het-vuren en beëindiging van het beleg van Srebrenica. Hij kondigde ook de ontplooiing van extra UNMO-teams en van een Canadese compagnie aan, evenals de opening van een corridor voor humanitaire hulp en evacuatie van gewonden.²⁵

Hoewel de hulpkonvoeien en de evacuatie van gewonden nu op gang kwamen, bleef aan Bosnisch-Servische kant een zeer vijandige stemming tegen UNPROFOR bestaan. Aan die kant vond men dat UNPROFOR partij voor de Moslims had gekozen. Deze stemming uitte zich in eigenmachtig optreden van lokale commandanten. Op 27 maart werden vanuit Bratunac enkele delen van de stad Srebrenica en de helikopterlandingsplaats beschoten, blijkbaar met de bedoeling de enkele dagen tevoren begonnen evacuatie van gewonden te belemmeren. Twee Moslims werden hierbij gedood en twee Canadese soldaten gewond.

22 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-382, 24/03/93, Wahlgren aan Annan. Ibidem, Z-383, 24/03/93, Wahlgren aan Annan. Ibidem, Z-411, 29/03/93. Vertrouwelijke informatie (68) en (138).

23 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: MSC-451, 30/03/93 Annan aan Wahlgren en

Morillon.

24 Vertrouwelijke informatie (139).

25 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: MSC-482, 02/04/93. Annan aan Wahlgren. Ibidem, Z-442, 04/04/93, Wahlgren aan Annan); ABZ, PVVN. Codebericht NYVU 314, 03/04/93.

Morillon zelf was het slachtoffer van een goed voorbereide ‘spontane’ aanval door woedende Serven op zijn pantservoertuig in Zvornik. Voor de Bosnisch-Servische autoriteiten was hij de belichaming van UNPROFOR’s openlijke ‘[taking] the side (...) against Serbian people’.²⁶

Omdat de VRS-beschietingen van Srebrenica na het vertrek van Morillon op 23 maart weer waren begonnen, meende de UNHCR dat ze aan de humanitaire noodsituatie een einde kon maken door een grootscheepse evacuatie van 15.000 vluchtelingen uit Srebrenica. De speciale gezant van de UNHCR voor Joegoslavië, J. Mendiluce, wees beschuldigingen van de Bosnische autoriteiten van de hand als zou dit medewerking aan etnische zuivering inhouden. De UNHCR volgde volgens zijn toelichting een tweesporenbeleid: evacuatie voor vluchtelingen die dat wilden en aanvoer van hulp voor vluchtelingen die in Srebrenica wilden blijven. Voor de uitvoering van deze operatie was versterking van het UNPROFOR-contingent in Srebrenica nodig.

Nadat Karadžić op 5 april geweigerd had daarvoor toestemming te geven, besloot Wahlgren ter ondersteuning van deze grootschalige evacuatie een Canadese compagnie uit Kisovo naar Srebrenica te sturen. Mendiluce probeerde tevergeefs de vertegenwoordiger van het Internationale Rode Kruis in Tuzla over te halen Srebrenica tot een beschermd gebied onder de Conventie van Genève te verklaren door de Rode Kruis-vlag op het ziekenhuis van Srebrenica te laten hijsen. Dat zou het gecombineerde UNHCR-UNPROFOR optreden extra bescherming hebben moeten bieden. Naast de internationale druk leverden ook de militaire krachtsverhoudingen een impuls voor de vastbeslotenheid van UNPROFOR en UNHCR. Het VRS-offensief was op 28 maart tot stilstand gekomen door het staakt-het-vuren en de slechte weersomstandigheden. Na de hervatting op 2 april met artilleriebeschietingen vanuit het noorden, oosten en westen, vreesde UNPROFOR dat de VRS zou doorzetten, de enclave omsingelen en ten slotte veroveren.²⁷

Wahlgren hield de zending van een Canadese compagnie naar Srebrenica nog aan, want na een eerste bespreking op 6 april in Sarajevo tussen de VRS en ABiH over uitwerking van een staakt-het-vuren wilde hij daarvoor instemming van Mladić verwerven. Wahlgren probeerde door directe onderhandelingen met Mladić in Belgrado een einde te maken aan het VRS-offensief tegen Srebrenica. Veel resultaat leverden de besprekingen op 9 april echter niet op. Mladić en zijn plaatsvervanger Gvero gebruikten hun gesprek met Wahlgren, Morillon, diens chef-staf Thornberry en de UNHCR-vertegenwoordiger vooral om stoom af te blazen over de internationale aandacht voor Srebrenica. Ze bleven hun bekende klaagzang vertolken over onvoldoende steun voor de Bosnische Serven en over de moordpartijen van de Moslims, die hun afspraken niet zouden nakomen. Wahlgren probeerde daarop in te spelen door te stellen dat de internationale aandacht voor Srebrenica het gevolg was van het VRS-optreden. Het wegnemen van die aandacht lag volgens hem in Mladić’ handen. Dit betoog vond evenmin gehoor als Wahlgrens oproep niet naar het verleden te kijken maar zich te richten op de toekomst. Mladić ging niet in op Wahlgrens voorstel ‘[to] break the

26 Sudetic, *Blood and Vengeance*, pp. 188-189. Morillon, *Croire et oser*, pp. 179-180. UNNY, DPKO coded cables UNPROFOR, Z-462, 08/04/93. Wahlgren aan Annan. Vertrouwelijke informatie 140. Citaat uit: NIOD, Coll. Wahlgren. Karadzic aan Wahlgren en Boutros-Ghali, 04/04/93. UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 –

Srebrenica vol 2 Mar 93. Fax BHC Morillon aan HQ Zagreb, 13/04/93.

27 Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 92-93; vertrouwelijke informatie (125) en (126); UNGE, UNPROFOR, Box 195, file 2.5.2. HQ BH Command weekly Infosum no.23, 05/04/93; MSF, Brussel. Satcom Arjan Laan, 07/04/93.

escalation' en 'to deploy a company into Srebrenica en to demilitarize the town'. Tegen journalisten zei hij na afloop van de ontmoeting over Wahlgrens voorstel: 'Over my dead body, and the bodies of my family.'

Wahlgren was dus geen stap verder gekomen. Mladić was slechts akkoord gegaan met een hernieuwing van het staakt-het-vuren vanaf de volgende dag, 10 april, om 14.00 uur en een bijeenkomst met ABiH-bevelhebber Halilović op 12 april in Sarajevo. Srebrenica zou het enige agendapunt zijn. Mendiluce concludeerde dat Mladić opnieuw tijd had gewonnen en dat op 12 april de overgave van Srebrenica als enige punt op zijn agenda zou staan.²⁸ Halilović boycotte de bijeenkomst uit protest tegen het voortdurend van het VRS-offensief tegen Srebrenica.

Het gesprek tussen Mladić en Wahlgren op 12 april leverde opnieuw niets op. Mladić weigerde alle medewerking aan de aflossing van het VN-personeel in Srebrenica en het sturen van een Canadese compagnie. De VRS-bevelhebber gaf geen antwoord op de vraag of hij Srebrenica gewapenderhand zou innemen. Hij beperkte zich tot de opmerking dat dit niet 'politically expedient' zou zijn en dat hij – als hij gewild had – de stad al tien dagen eerder had kunnen innemen. Hij bleef bereid met Halilović over een politieke oplossing voor Srebrenica te spreken. Halilović hield voet bij stuk en de impasse leek volledig.²⁹

Srebrenica verloren?

Zo leek Srebrenica verloren. Morillons belofte van UNPROFOR-bescherming van 14 maart had de enclave weinig opgeleverd. Het kleine internationale detachement van UNPROFOR, UNMO, UNHCR en MSF telde slechts 15 mensen en kon geen daadwerkelijke bescherming bieden tegen een VRS-aanval.³⁰ Mladić was door zijn militair sterke positie in staat geweest alle UNPROFOR-voorstellen voor beëindiging van de strijd rond Srebrenica van de hand te wijzen. In ruil voor het staakt-het-vuren voor heel Bosnië was hij UNPROFOR in geen enkel opzicht ter wille geweest inzake Srebrenica: geen versterking van de VN-presentie, geen besprekingen over demilitarisering of over de ontplooiing van een compagnie.

Op 12 april werden de artillerie- en mortierbeschietingen hervat, met als gevolg 56 doden en 73 gewonden. Dat was volgens twee UNMO's een antwoord op het afvuren van mortiergranaten op Bratunac door de ABiH.³¹ Daarmee was het voorzichtige optimisme van een maand geleden snel verdwenen. De VRS was Srebrenica aan alle kanten tot op enkele kilometers genaderd: in het zuidoosten waren Skendorovici, Pribicevac, Zeleni Jadar en Banja Crni Guber in hun handen, in het noordwesten werd Bukunglava aangevallen en in het noordoosten lag de weg tussen Gradina en Zalazje onder vuur (zie kaartje op pagina 1201 en 2104).

Onder deze omstandigheden kwam de commandant van de ABiH in Srebrenica, Naser Orić, tot de conclusie dat Srebrenica verloren was. Op 14 april 1993 liet hij de vertegenwoordigers van internationale organisaties weten dat hij wilde capituleren. Hij stelde daarbij drie eisen: in de eerste plaats evacuatie van de gewonde ABiH-soldaten, voorts evacuatie van alle burgers en ten slotte 'guaranteed safe passage for all military personnel to walk to Tuzla.' De UNHCR-vertegenwoordiger bracht deze boodschap op 15 april persoonlijk over

28 Sudetic, *Blood and vengeance*, pp.190-191. Vertrouwelijke informatie (69) en (127).

29 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-480, 13/04/93. Wahlgren aan Annan; vertrouwelijke informatie (129).

30 UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 – Srebrenica vol 2 Mar 93. Fax BH Comd UNMO to UNMO HQ Zagreb, 13/04/93 re: Mission Report Srebrenica Garrison Commander/SMO.

31 Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

naar Belgrado. Het UNMO-team bracht het bericht op 15 april 's avonds per UNHCR-radio over aan *Bosnia-Herzegovina Command* in Kiseljak.³² Een complicerende factor was dat de autoriteiten in Srebrenica over dit besluit niet met de regering in Sarajevo hadden overlegd en ook niet wilden dat deze in de onderhandelingen werd betrokken. Daarom hadden zij vertrouwelijkheid gevraagd. Deze was slechts een kort leven beschoren. De BBC onderschepte het bericht en het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN maakte er melding van tijdens overleg van de Veiligheidsraad over Srebrenica.³³

Morillon onderhandelde direct met de VRS over de voorwaarden van Orić en vertaalde deze in een aantal stappen. Het moeilijkste punt leek de implementatie van de 'surrender'. Hij maakte daarbij onderscheid tussen 'disposal of weapons' en 'move of combatants'. De volgende morgen, 16 april, om 8.00 uur liet Morillon aan de autoriteiten in Srebrenica weten, dat vanaf 12.00 uur of eerder 'an absolute ceasefire' van kracht zou zijn. 'We have agreement in principle to an airlift on Sat[urday] 17 April. (...) It is essential that the Moslem forces do nothing to provoke or precipitate a Serbian breaking of the ceasefire.' Er waren onderhandelingen gaande over inlevering van de ABiH-wapens bij UNPROFOR. Morillon zou later die morgen met Mladić telefonisch 'further details of a possible surrender' bespreken.³⁴ Terwijl Mladić in feite de overgave van de ABiH in Srebrenica op zak had, nam de internationale druk op hem toe om het offensief te staken.³⁵ Nu vroeg Milošević met instemming van Karadžić aan Wahlgren zo snel mogelijk in en rond Srebrenica 'military monitoring teams' te ontplooien 'in order to report movements, fire etc. in the area'.

Wahlgren gaf vervolgens aan een compagnie van het Canadese bataljon, Canbat, opdracht zich van Visoko naar Tuzla te verplaatsen om zo mogelijk de volgende dag naar Srebrenica te kunnen vertrekken. Het was nog steeds niet duidelijk of Mladić daaraan wilde meewerken.

Onderhandelingen op basis van VN-resolutie 819

De gevechten gingen door tot in de ochtend van 17 april 1993; de ABiH heroverde enkele dorpen rond de stad. Mladić verscheen om half een 's middags, een half uur later dan afgesproken, in Sarajevo voor besprekingen met Halilović, Wahlgren en Morillon. De goede uitgangspositie van Mladić in de onderhandelingen was echter aangetast door Resolutie 819, die enkele uren eerder door de Veiligheidsraad was aangenomen. De Veiligheidsraad had onder druk van de groep van niet-gebonden landen gehandeld in de veronderstelling dat Srebrenica was gevallen of zou vallen. De resolutie riep alle partijen op Srebrenica en

32 UNGE, UNPROFOR, Box 195, file 2.5.2. Fax 16 0919 Apr 93. HQBH Command Kiseljak to BH Comd Fwd Sarajevo, 16/04/93. Honig & Both, *Srebrenica*, p. 95.

33 Vertrouwelijke informatie (70).

34 UNNY, DPKO coded cables. Z-489, Wahlgren aan Annan, 16/04/93 met bijlage: crypto fax 15 2249 Apr 93, HQ BH Command Kiseljak to

BH Comd Sarajevo, 15/04/93. UNGE, UNPROFOR Box 53 File 1.2.6. HQ BH Command Weekly Infsum no.25 [11-17/4], 19/04/93. AAZ. Vertrouwelijk memorandum 93/546 chef DAV aan M via wnd DGPZ en S, 16/04/93.

35 Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 95-96. Sudetic, *Blood and Vengeance*, pp. 205-206. Owen, *Balkan Odyssey*, p. 135.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Inlevering van wapens.

omgeving te behandelen als een ‘Safe Area which should be free from any armed attack or any other hostile act’.³⁶

De onderhandelingen in Sarajevo duurden 14 uur, tot 18 april 02.00 uur in de morgen. Wahlgren en Morillon hadden problemen met de interpretatie van de Srebrenica-resolutie. De resolutie was namelijk bewust vaag gehouden en bevatte dan ook geen definitie van *Safe Area*. Het was daardoor onduidelijk welke taak bij uitvoering voor UNPROFOR was weggelegd en evenmin was het gebied van de *Safe Area* omschreven. Sashi Tharoor, de naaste medewerker van de chef van het *Department of Peacekeeping Operations* Kofi Annan, had Wahlgren en Morillon duidelijk gemaakt dat Resolutie 819 ‘creates no military obligations for UNPROFOR to establish or protect such a Safe Area.’ Het was wel duidelijk dat UNPROFOR op basis van het mandaat onmiddellijk zijn presentie in Srebrenica moest uitbreiden om de humanitaire situatie te monitoren.³⁷ Dat was in de voorafgaande weken tevergeefs geprobeerd. De mogelijkheid daartoe leek zich nu voor te doen.

In feite probeerden Wahlgren, Morillon en de chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, generaal Hayes, tijdens de besprekingen op 17 april de drie stappen van het eerder uitgestippelde beleid te implementeren: een staakt-het-vuren, ontplooiing van een Canadese compagnie en demilitarisering van Srebrenica. Nu leek uitvoering van hun plan tot stabilisering van de situatie met instemming van beide partijen mogelijk geworden dankzij internationale druk en het capitulatieaanbod van de ABiH in Srebrenica. Ook dit ging echter niet zonder problemen. Mladić leek alleen gekomen te zijn om de overgave van Srebrenica in ontvangst te nemen. Morillon ergerde zich tijdens de onderhandelingen in stijgende mate aan het uitbundige en ruwe optreden van Mladić, wiens leger op het punt stond de enclave te veroveren. Morillon zou overwogen hebben persoonlijk Karadžić telefonisch te vragen Mladić te ontslaan.³⁸ ABiH-onderhandelaar generaal Halilović toonde zich de kalmte zelf: volgens Wahlgren een intelligente man die de problemen begreep en Mladić’ provocaties negeerde. Wahlgren probeerde de onderhandelingen te bespoedigen door afzonderlijk met Mladić en Halilović in verschillende kamers te praten.³⁹

Voor Halilović waren de uitgangspunten van Wahlgren, een staakt-het-vuren, ontplooiing van UNPROFOR-troepen en demilitarisering wel aanvaardbaar. De bevelhebber van de ABiH wilde zoveel mogelijk details in de overeenkomst vastleggen: het verloop van de grens van de gedemilitariseerde zone, de manier van markering ervan en de plaats van observatieposten (OP’s) van UNPROFOR. Ook wilde hij een gebied groter dan dat binnen de feitelijke confrontatielijn als gedemilitariseerde zone definiëren. Mladić eiste van zijn kant dat de ABiH-soldaten hun wapens zouden inleveren en krijgsgevangenen van de VRS zouden worden.

Wahlgren wilde in elk geval de gedemilitariseerde zone afbakenen. Uiteindelijk werd na 14 uur stormachtig onderhandelen een akkoord bereikt, dat in de geest van Resolutie 819

36 Sudetic, *Blood and Vengeance*, pp. 206-207. Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 103-104. UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR, Z-490, 16/04/93. Wahlgren aan Annan; UNGE, UNPROFOR Box 53 File 1.2.6. UNMO HQ BH aan HQ BH Comd re: Daily Situation Report 161800B APR – 171800B APR 93. Vertrouwelijke informatie.(71);

Tekst van de resolutie in *United Nations Yearbook 1993*, pp. 452-453.

37 NIOD, Coll. Wahlgren. MSC-607, Annan aan Wahlgren, 16/04/93.

38 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 105.

39 Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 104-105. Interview L.E. Wahlgren, 03/06/99.

van de Veiligheidsraad tussen ABiH en VRS werd gesloten in aanwezigheid van UNPROFOR.⁴⁰ Kernelementen van de overeenkomst waren:

- een staakt-het-vuren op 18 april om 05.00 uur; ontplooiing van een Canadese UNPROFOR-compagnie in Srebrenica om 11.00 uur diezelfde dag;
- opening van een luchtcorridor van Srebrenica via Zvornik naar Tuzla vanaf 12:00 uur voor het vervoer van gewonden en ernstig zieken;
- demilitarisering onder verantwoordelijkheid van UNPROFOR ('all weapons, ammunition, mines, explosives and combat supplies (except medicines) inside Srebrenica will be submitted/handed over to UNPROFOR') binnen 72 uur na de komst van een eenheid van Canbat, gevolgd door een verificatie door beide partijen;
- oprichting van een werkgroep onder leiding van UNPROFOR voor de uitwerking en begeleiding van de demilitarisering;
- bekendmaking en opruiming van mijnevelden;
- vrijheid van beweging voor UNHCR en het Internationale Rode Kruis en toelating van humanitaire hulp;
- overdracht van alle doden en gewonden en voorbereiding van uitwisseling van krijgsgevangenen.

De overeenkomst bevatte voor UNPROFOR een aantal riskante afspraken. De vraag was of het mogelijk zou zijn om de demilitarisering binnen 72 uur te voltooien, of het mogelijk zijn met een Canadese compagnie de gedemilitariseerde zone te handhaven, of het mogelijk zou zijn de grenzen van het gedemilitariseerde gebied vast te stellen, of de uitwisseling van krijgsgevangenen tot stand komen, en hoe het de ABiH in de enclave zou vergaan: over een vrije aftocht, zoals door Naser Orić geëist, was niets geregeld. Mladić op zijn beurt had overgave van alle ABiH-soldaten als krijgsgevangenen geëist, maar niet gekregen.⁴¹

De demilitariseringsovereenkomst voor Srebrenica van 18 april 1993 was een belangrijk moment in de verbeterde strijd tussen ABiH en VRS. Zij realiseerde vanuit het perspectief van UNPROFOR een aantal zaken die al sinds Morillons belofte op 14 maart 1993 waren aangemerkt als van wezenlijk belang voor een vreedzame beëindiging van de strijd om Srebrenica en een stabilisering van de situatie, namelijk een staakt-het-vuren, UNPROFOR-presentie en demilitarisering. Dat de overeenkomst tot stand kon komen, was enerzijds te danken aan grote internationale druk op de Republika Srpska, de VRS en Milošević, en anderzijds het gevolg van de hopeloze militaire positie van de ABiH in Srebrenica. De ABiH had de strijd militair verloren, maar de nederlaag werd gemaskeerd door de politieke ontwikkeling op het internationale toneel en zo bleef Srebrenica Moslim-gebied. Mladić kreeg minder dan even mogelijk leek, maar hij ging met de overeenkomst akkoord omdat hij troepen wilde vrijmaken voor de strijd bij de Posavina-corridor.

Aan de strijd rond Srebrenica was nu een einde gekomen, maar of de overeenkomst ook uitgevoerd zou worden, was afhankelijk van de medewerking van beide partijen. De verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de centrale afspraken (toezicht op de naleving van het staakt-het-vuren, verzameling en bewaring van de wapens binnen 72 uur, evacuatie van

40 Interview luitenant-generaal L.E Wahlgren, 03/06/99; Interview V. Andreev, 07/07/00; vertrouwelijke informatie (65).

41 Vertrouwelijke informatie (72) en (73); UN-

NY, DPKO coded cables UNPROFOR: crypto fax Wahlgren aan Annan, 18/4/93 bijlage: *Agreement for the Demilitarization of Srebrenica*.

gewonden en zieken en toezicht op en uitwerking van de demilitarisering) lag bij UNPROFOR. De positie van UNPROFOR was versterkt om dat mogelijk te maken: haar presentie in Srebrenica zou worden vergroot, ook al was voor de omvangrijke taak en de vereiste snelheid van de demilitarisering een compagnie van 150 man onvoldoende.

Veel zou afhangen van de medewerking van de VRS en ABiH aan de uitvoering. In dat opzicht stemden de voortekenen niet positief. Er ontbrak een basis voor vertrouwen tussen ABiH en VRS en beide legers hadden tot dusver nauwelijks loyaal met UNPROFOR samengewerkt. UNPROFOR zelf was ervoor teruggeschrokken inzake Srebrenica enige actie te ondernemen zonder instemming vooraf van de VRS, vanwege de risico's die daaraan verbonden waren voor het personeel in Srebrenica zelf en elders in het Bosnisch-Servische gebied.

De vooruitzichten voor de uitvoering van de overeenkomst van 18 april 1993 waren dan ook niet gunstig. ABiH noch VRS hadden gekregen wat zij gevraagd hadden: afspraken over het vertrek van de ABiH ontbraken en de gedemilitariseerde zone was evenmin vastgesteld, zoals de ABiH gewild had. De VRS kreeg de ABiH-militairen niet als krijgsgevangenen. Kortom, ondanks het akkoord bleef er conflictstof te over in deze uiterste kwetsbare constructie.

3. De uitvoering van de demilitariseringsovereenkomst van 18 april 1993

Na de ondertekening van het akkoord over de demilitarisering van Srebrenica op 18 april kreeg de compagnie van majoor P. Poirier van Canbat I opdracht vanuit Tuzla naar Srebrenica te gaan. De compagnie – bestaande uit drie infanteriepelotons, een afdeling genie en twee groepen met TOW-anti-tankgeschut, samen 150 man – vertrok met twintig gepantserde personeelsvoertuigen van het type M-113 en arriveerde om 12.00 uur in de stad, een uur later dan opgedragen.

De Canadezen werden binnengehaald als redders. Later op de dag arriveerde de commandant van Canbat in Kisovo, luitenant-kolonel T. Geburt, om leiding aan de moeilijke operatie te geven.⁴² Canbat was de UNPROFOR-naam voor een versterkt bataljon van het *2nd Royal Canadian Regiment*, dat in november 1992 naar Bosnië was gekomen. Omdat inzet in Bosnisch-Servisch gebied problemen opleverde, was het bataljon in Kisovo gestationeerd en gebruikt voor allerlei spoedklussen. Volgens UNPROFOR-commandant Wahlgren bestond deze compagnie uit 'goed getrainde *peacekeepers* met zware bewapening (...) het beste wat er was'.⁴³

Bij toeval waren enkele manschappen van Canbat begin maart met Morillon naar Srebrenica gegaan. Zij maakten deel uit van het geniedetachment en stonden toevallig in Zvornik toen Morillon voor zijn verplaatsing naar Srebrenica een YPR nodig had en deze van Canbat leende. Deze kleine groep, onder leiding van sergeant G. Morrison, bleef tot 18

42 S. Taylor and B. Nolan, *Tested Mettle. Canada's Peacekeepers at War*, pp. 101-102; UNGE UNPROFOR Box 195 file 2.5.2. HQ BH Comd (Main) Kiseljak daily sitrep 18/04/93; Stankovic, *Trusted Mole*, 148-150. (Stankovic maakt een dateringsfout. Hij dateert de aankomst van Can-

bat in Srebrenica op zondag 17 april in plaats van 18 april.) 'Canadian troops Sent to Besieged City' in: *The Toronto Star*, 17/04/93; Honig & Both, *Srebrenica*, p.106 zeggen dat 'a silent crowd had witnessed the entry of the Canadians'.

43 Interview L.E. Wahlgren, 03/06/99.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Een Canadese M-113 in het centrum van Srebrenica.

Ook de Canbat M-113 was bewapend met een .50 mitrailleur.

april in Srebrenica. Tijdens een VRS-beschieting bij een evacuatie van gewonden op 25 maart raakten twee soldaten uit die groep gewond.⁴⁴

Zonder enige specifieke voorbereiding, nagenoeg onbekend met het inzetgebied, het verloop van de bestandslijn (*ceasefire line*) en de lokale verhoudingen, stond de compagnie van Major Poirier voor de zware opdracht om de demilitarisatie van Srebrenica tot stand te brengen. De opdracht van de compagnie van Poirier was neergelegd in een operatiebevel van *Bosnia Herzegovina Command*. De eerste taak was het vrijmaken en beveiligen van een landingszone voor helikopters voor de evacuatie van gewonden, en deze te coördineren en te ondersteunen. Ook moest de compagnie toezien op naleving van het staakt-het-vuren in de stad, en daarbuiten VRS-stellingen in kaart brengen en observeren, contacten leggen met de lokale civiele autoriteiten en de militaire commandanten van de strijdende partijen. Ten slotte moest Canbat, eerst in de stad en daarna in de omgeving, de demilitarisering beginnen door het in ontvangst nemen en bewaken van alle wapens, ammunitie, mijnen en explosieven. Over de vernietiging zouden nog instructies volgen. Vanwege de brisante situatie kreeg Canbat opdracht elk uur aan *Bosnia Herzegovina Command* in Kiseljak te rapporteren.⁴⁵

De evacuatie van gewonden vanuit de enclave kwam langzaam op gang. Op 18 april transporteerden Britse en Franse helikopters 133 gewonden via Zvornik naar Tuzla. Op 19 april waren aan het einde van de dag in totaal 484 gewonden door de lucht geëvacueerd. In de week daarna volgden nog 150 anderen.⁴⁶ In feite was dit het enige deel van de overeenkomst dat ter plaatse naar de letter werd uitgevoerd. Naser Orić leek niet uit te zijn op een soepele uitvoering van de overeenkomst. Hij kreeg van zijn superieuren in Sarajevo geen instructie zich over te geven of de demilitariseringsovereenkomst uit te voeren. Tijdens de eerste ontmoeting met Naser Orić zegde Geburt samenwerking met UNPROFOR toe, maar hij zette die belofte onmiddellijk weer op losse schroeven met de mededeling dat van evacuatie van de burgerbevolking geen sprake kon zijn.

Niemand mocht van Orić de enclave verlaten, ook VN-personeel niet. Voorlopig maakte hij zijn dreigementen echter nog niet waar, en 's avonds vertrokken de helikopters zonder enig probleem naar Tuzla.⁴⁷ De aankondiging van Orić bracht de UNHCR wel van haar plan af de volgende dag, 19 april, te beginnen met de uitvoering van een plan tot evacuatie van 25.000 vluchtelingen in twee weken. De civiele autoriteiten zeiden dat het geen zin had de vluchtelingen eerst naar Tuzla te brengen, terwijl zij binnen enkele weken naar hun dorpen zouden kunnen terugkeren – zij verwachtten blijkbaar dat ook de Bosnische Serven het Vance/Owen-vredesplan zouden aanvaarden. Het zou in hun ogen zelfs beter zijn de 7000 vluchtelingen die sinds 19 maart naar Tuzla waren gegaan weer terug te halen. Zij drongen verder aan op aanvoer van voedsel en bouwmaterialen om de schade te herstellen. Groot-schalige evacuatie van de vluchtelingen was hiermee van de baan.⁴⁸

De grootste problemen ontstonden rond de uitvoering van de militaire onderdelen van de overeenkomst. In de eerste dagen hielden VRS en ABiH zich aan het staakt-het-vuren, maar

44 Taylor and Nolan, *Tested Mettle*, pp. 100-101; DFAIT, file 21-14-6-UNPROFOR vol 26. Memorandum DNHQ, Sitrep re: Morillon, 17/03/93; UNGE, UNPROFOR, sitreps. Declassified DND, Srebrenica rotation, 02/04/93.

45 UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2 MAR 93. Fax COS BH Comd Kiseljak aan HQ UNPROFOR Zagreb, 18/4/93

bijlage: CG/6054/93 *Demilitarization of Srebrenica*.

46 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-517, 21/04/93. Wahlgren aan Annan. Interview dr. Nedred Mujkanavić, 20/04/1999; vertrouwelijke informatie (129).

47 Stankovic, *Trustful Mole*, p. 147 en 152.

48 Vertrouwelijke informatie (106).

tegen eind april hervatten beide partijen de gevechten aan de bestandslijn. De demilitarisering zelf verliep moeizaam. Over de uitvoering waren in Sarajevo geen afspraken gemaakt en Canbat had geen gedetailleerde instructies gekregen. De eenheid was te klein om zelf de systematische inzameling van wapens en munitie ter hand te nemen. Voor de uitvoering van dit cruciale onderdeel was UNPROFOR afhankelijk van de medewerking van de ABiH. ABiH-commandant Naser Orić wilde de demilitarisering in Srebrenica uitstellen. In zijn ogen was het Canbat-contingent niet in staat de enclave na inlevering van de wapens tegen een VRS-aanval te verdedigen. Orić schortte zijn medewerking op tot de komst van versterking van Canbat. Dat was voorlopig uitgesloten, omdat de VRS weigerde twee extra Canadese pelotons in Srebrenica toe te laten.

Om de eigen defensiecapaciteit binnen de enclave niet aan te tasten en toch medewerking aan de demilitarisering te kunnen verlenen, koos de ABiH voor een eigen interpretatie. Zij maakte gebruik van de verschillen in terminologie van de overeenkomst. Het akkoord van 18 april bevatte geen precieze omschrijving van de gedemilitariseerde zone rond Srebrenica. Er was sprake van de ‘demilitarization of Srebrenica’ en over het staakt-het-vuren in ‘the Srebrenica area’. De ABiH trok daaruit de conclusie dat alleen de stad gedemilitariseerd moest worden, en niet het hele gebied binnen de ‘achieved lines of confrontation’. In de praktijk kwam het erop neer, dat de ABiH alle moderne en goed bruikbare wapens en munitie binnen de enclave maar buiten de stad bracht, en bij Canbat slechts oude en onbruikbare wapens inleverde, waarvoor het toch al geen of nauwelijks munitie had. Het resultaat van de vrijwillige inlevering door de ABiH was dan ook erg mager. UNPROFOR belandde daarmee in een precaire positie.

Om de overeenkomst te redden was UNPROFOR er alles aan gelegen te zorgen dat de inlevering van de wapens binnen 72 uur zou zijn voltooid en dat beide partijen op 21 april om 12:00 uur zouden vaststellen dat de demilitarisering voltooid was. Dat de VRS akkoord zou gaan leek onwaarschijnlijk. De avond tevoren rekende Mladić aan Wahlgren voor dat de ABiH in de enclave 14.000 man telde en dat Canbat dus minstens 10.000 wapens in ontvangst zou moeten nemen. Gebeurde dat niet, dan zou hij tegenmaatregelen moeten nemen en hij zou in dat geval onder meer het vertrek van UNPROFOR binnen twaalf uur eisen. Dat zou het einde van de demilitariseringsovereenkomst betekenen. Wahlgren stelde daartegenover dat de demilitarisering van Srebrenica volgens de overeenkomst verliep. Hij vermoedde dat Mladić in zijn woede over de gang van zaken het initiatief weer naar zich toe wilde trekken. Mladić zei dat hij met ABiH-bevelhebber Halilović ‘an honour deal’ wilde sluiten, naar Wahlgren vermoedde over ‘a surrender and free departure of Muslim troops’. Wahlgren verkeerde in de veronderstelling dat het voor zo’n regeling te laat was, omdat hij – ten onrechte – aannam dat de meeste ABiH-soldaten inmiddels uit de enclave waren uitgekomen.⁴⁹

Zo dreigde de demilitarisering alsnog te mislukken door vaagheden in de overeenkomst en

49 UNNY, DPKO coded cables UNPROFOR: Z-516, 21/04/93, Wahlgren aan Annan; UNGE, UNPROFOR, Box file 2.5.2. Fax HQ BH Command Kiseljak to HQ UNPROFOR Zagreb, 20/04/93 re: report demilitarization of Srebrenica, bijlage: Material delivered to UNPROFOR during demilitarization; UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2 Mar 93. Fax HQ BH

Command Kiseljak aan CO Canbat 2, 20/04/93 re: direction for Canbat force in Srebrenica; Ibidem: Fax 191518B, CPI BH Command aan CPI Zagreb, 19/04/93 re: situation in BH. Ibidem: fax 191645B, CPI BH Command aan CPI Zagreb, 19/04/93 re: situation in BH. Interview majoor Smail Mandzic, 18/05/99; Interview Hakija Meholic, 02/02/98.

meningsverschillen over de omvang van de gedemilitariseerde zone en de aantallen in te leveren wapens. Bij de besprekingen in de *Mixed Military Working Group* in Sarajevo op 19 april 1993 was zonder resultaat veel tijd aan de definitie van ‘the Srebrenica area’ besteed. De ABiH stelde dat het zich alleen verplicht had tot demilitarisering van de stad – Wahlgren zou dit later tegenover het NIOD kwalificeren als ‘typisch een Moslim-manier van handelen’.⁵⁰ Uit Wahlgrens rapportage aan New York blijkt dat de VRS en UNPROFOR – anders dan het rapport van de secretaris-generaal van de VN van november 1999 stelt⁵¹ – meenden dat het hele gebied binnen de bestandslijn bedoeld was. Dit verschil in opvatting omtrent waar de grens van de *Safe Area* precies liep, zou nog langdurig blijven voortbestaan.

Een impasse werd voorlopig voorkomen door een compromis te formuleren. Omdat beide partijen het erover eens waren dat de stad Srebrenica en de directe omgeving ‘from which direct fire weapons can shoot into the city’ binnen de ‘demilitarized zone’ lag, zou daar begonnen worden met de inlevering van wapens en munitie. Canbat kreeg instructie daarmee te beginnen.

Wahlgren en zijn chef-staf Hayes wilden een meer omvattend compromis tot stand brengen te brengen, maar in Srebrenica zelf groeide de spanning. Volgens Canbat werkte de VRS mee aan de uitvoering van de overeenkomst. De ABiH daarentegen dreigde de overeenkomst op te zeggen. *Bosnia Herzegovina Command* vreesde dat de VRS bij blijvende ABiH-tegenwerking de strijd zou hervatten. Hayes vloog daarom de volgende dag, 21 april naar Srebrenica en stelde na overleg met Canbat-commandant Geburt zelfstandig de grens van de gedemilitariseerde zone rond de stad vast, een gebied van ongeveer 6 km². De gemachtigden van ABiH en VRS stelden diezelfde dag tijdens een inspectie vast, dat zich binnen deze zone geen militaire eenheden of manschappen ophielden en de demilitarisering van dit gebied was voltooid. De kaart waarop de zone was ingetekend werd toegevoegd aan de formele verklaring over de demilitarisering en aan de beide delegaties overhandigd. De ingeleverde wapens en munitie werden door UNPROFOR opgeslagen en bewaard.

Geen van de strijdende partijen was echter tevreden met dit resultaat. Hayes rapporteerde vanuit Srebrenica dat ABiH en VRS de verklaring over de demilitarisering van de stad zagen als ‘a first symbolic step’, een kwalificatie die hij overigens ontleende aan het officiële VRS-commentaar. In hun aan de verklaring toegevoegde commentaar gaven de strijdende partijen hun visie op de stand van zaken. Volgens de VRS-delegatie bleef het echte probleem bestaan, omdat ABiH-eenheden binnen de bestandslijn niet waren ontwapend; dat gold vooral twee brigades uit Cerska en één uit Kula. Volgens VRS-informatie zou de ABiH in het gebied binnen de bestandslijn beschikken over 16.000 wapens. Ten slotte stelde de VRS-delegatie vast, dat Canbat met de huidige sterkte niet in staat was de wapenverplaatsingen in het gebied binnen de bestandslijn van de enclave Srebrenica te controleren.

De ABiH-delegatie stelde in haar commentaar, dat als tegenprestatie voor de door het VRS geëiste ontwapening tegelijkertijd VRS-eenheden het grondgebied van de *Opstina* Srebrenica zouden moeten verlaten. Dat betekende een terugtrekking ver achter de bestandslijn. Ook eiste de ABiH-delegatie onderzoek naar aanwezigheid van VJ-eenheden in het gebied, naar schendingen van het staakt-het-vuren en naar verplaatsing van de be-

50 Interview L-E. Wahlgren, 03/06/99.

51 *Report on Srebrenica*, § 60.

standslijn door het VRS.⁵² De ABiH stelde met deze eisen zelf de bestandslijn ter discussie en claimde impliciet een groter gebied voor de enclave.

Ondanks het wederzijdse wantrouwen dat uit de commentaren van de beide partijen sprak bij de vaststelling van de demilitarisering van de stad Srebrenica, meende de chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, Hayes dat de basis voor verbetering van de situatie was gelegd. Hij wilde die stimuleren door een aantal maatregelen. In de eerste plaats wilde hij Canbat versterken, verder wilde hij de demilitarisering van de stad consolideren en ook de bestandslijn, dat wil zeggen: hij wilde de grens van de enclave in kaart brengen. De versterking van Canbat kwam op 27 april tot stand met toelating van de twee ontbrekende pelotons. Hayes wilde begin mei verdere versterking realiseren bij de rotatie van de compagnie van Poirier. Verder waren een regeling over de wekelijkse bevoorrading van Canbat over de weg noodzakelijk, evenals een luchtcorridor voor dagelijkse liaison, evacuatie in noodgevallen en noodbevoorrading. De demilitarisering wilde Hayes bevorderen door de verklaringen van 21 april omzetten in officiële documenten. Ook was het nodig het gedemilitariseerde gebied overeenkomstig de Conventie van Genève te markeren. Ten slotte wilde hij UNMO's de bestandslijn aan de VRS-kant laten inspecteren en VRS-medewerking aan inspectie van hun artillerieposities vragen.⁵³

Hayes was echter te optimistisch. De VRS maakte al op 22 april duidelijk vast te willen houden aan de eigen – ook door UNPROFOR onderschreven – interpretatie van de overeenkomst tot demilitarisering van 18 april, die inlevering van alle wapens binnen de bestandslijn rond Srebrenica inhield. De resultaten tot dan toe waren 'just a farce', aldus VRS chef-staf generaal-majoor M. Milovanović. Hij drong er bij Wahlgren en Morillon op aan dat UNPROFOR zijn verplichtingen zou nakomen en een daadwerkelijke ontwapening van de 15.000 ABiH-mansschappen zou realiseren.⁵⁴

De VRS dreef de kwestie voorlopig niet verder op de spits, maar werkte evenmin mee aan versterking van Canbat. Dit laatste was nu juist weer een voorwaarde van de ABiH voor demilitarisering buiten de stad. Het demilitariseringsproces zat daarmee muurvast. UNPROFOR had zich – door een centrale rol in de uitvoering van de demilitarisering op zich te nemen – in een moeilijke positie gebracht, waaruit voorlopig geen uitweg leek te bestaan. Besprekingen op hoog niveau werden voorsnog niet gepland. *Bosnia Herzegovina Command* meende dat de aanwezigheid van Canbat in Srebrenica zou bijdragen tot een stabilisering van de situatie en geleidelijke verbetering van de verhoudingen in Srebrenica en dus een oplossing naderbij zou brengen. Chef-staf Hayes vloog daartoe enkele keren naar Srebrenica. Dat droeg inderdaad bij tot een redelijke naleving van het staakt-het-vuren en de aanvoer van humanitaire hulp, maar had geen effect op de demilitarisering.

52 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR. Z-517, 21/04/93, Wahlgren aan Annan; UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2, Mar 93. Fax 201800B, CPI BH Command aan CPI Zagreb, 20/04/93; Ibidem: fax 200119B, BH Command Hayes aan Canbat 2, 20/04/93; Ibidem: fax CAC Andreev aan DCM Zagreb Thornberry, 21/04/93; Ibidem: fax 21 2059, HQ BH Command aan HQ UNPROFOR Zagreb, 21/04/93 re: Report on demilitarization of Srebrenica. UNGE, UNPROFOR Box 53, file 1.2.6. HQ BH Com-

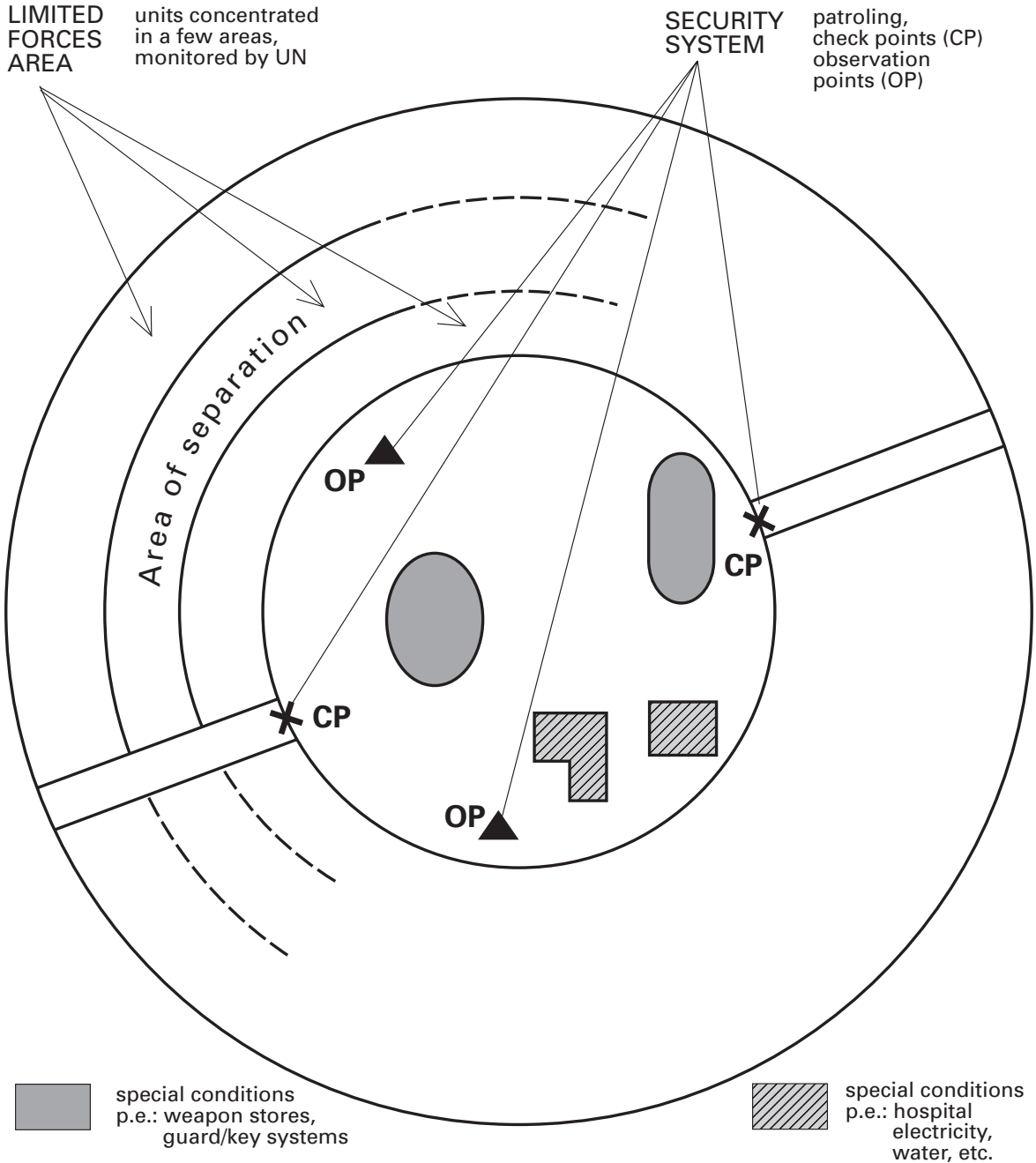
mand daily infsum 20/04/93.

53 UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2, Mar 93. Fax 21 2059, HQ BH Command aan HQ UNPROFOR Zagreb, 21/04/93 re: Report on demilitarization of Srebrenica.

54 UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2, Mar 93. Fax 23.21.24 LO BH Command aan HQ UNPROFOR Zagreb, 23/04/93 bijlage: brief 17/230-49, 22/04/93 Milovanović aan Wahlgren en Morillon.

Schematisch model Safe Area

Na deze bespreking van de eerste fase van de totstandbrenging van de demilitarisering is het van belang stil te staan bij de contacten tussen UNPROFOR en het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN in New York. Opvallend is dat UNPROFOR vanaf 18 april een grote mate van onafhankelijkheid had gedemonstreerd. Dat bleek onder meer uit klachten van ondersecretaris-generaal Kofi Annan over slechte informatievoorziening over het verloop van de onderhandelingen: Wahlgren had alleen de tekst van de overeenkomst van 18 april gestuurd. De informatie aan New York over de verificatie van de demilitariseringsovereenkomst was daarmee onvolledig.

Ook op andere terreinen leek de communicatie niet soepel te verlopen. Van zijn kant stelde Wahlgren inmenging in operationele zaken vanuit New York niet op prijs. Een Frans aanbod om 70 Franse UNPROFOR-soldaten in Srebrenica te stationeren – gedaan nadat de Canadese regering haar bezorgdheid had uitgesproken over de situatie van Canbat en had aangedrongen op multinationalisering van de VN-aanwezigheid in de enclave – wees Wahlgren van de hand. Na de versterking van de Canadese compagnie met twee pelotons en een genieafdeling op 27 april liet Wahlgren weten dat de commandant van Canbat tegen een ‘mixed command’ was en dat de aanwezige bezetting voldoende was.⁵⁵

Belangrijk was ook dat in New York de indruk bestond dat Wahlgren bij het tot stand brengen van de overeenkomst van 18 april zijn eigen koers had gevolgd. Elke verwijzing naar Resolutie 819 van de Veiligheidsraad ontbrak in de overeenkomst. Dat wekte enige argwaan bij het Secretariaat en bij het *Department of Peacekeeping Operations*. In hun ogen had Wahlgren de gelegenheid voorbij laten gaan de Bosnische Serven met die resolutie onder druk te zetten. Deze legde immers aan de strijdende partijen op Srebrenica als *Safe Area* behandelen, en dat bood meer mogelijkheden druk op de VRS uit te oefenen dan de overeenkomst van 18 april. Annan legde zijn interpretatie van de situatie aan Wahlgren voor, blijkbaar met de bedoeling hem in te wijden in de nuances van de visies in New York. Demilitarisering was ‘a step agreed by the parties, not one proposed by the UN’.

Om levens te redden had UNPROFOR zijn goede diensten aangeboden, zo formuleerde Annan, ‘to help both parties fulfil the commitment they have made to each other. This includes receiving weapons from defenders of Srebrenica for the purpose of demonstrating to the attackers that they have no reason to attack. In doing so, however UNPROFOR takes on a moral responsibility for the safety of the disarmed that it clearly does not have the military resources to honour beyond a point.’ Dit impliceerde volgens Annan dat Canbat zich zou verdedigen tegen kleinschalige aanslagen op de enclave. Uitgangspunt moest echter zijn dat UNPROFOR was ontplooid in Srebrenica ‘in the context of an agreement, and that the onus remains on the *parties* to treat Srebrenica as a “Safe Area”, as resolution 819 demands’.

Annan vervolgde met de gedachte uit te spreken dat de *fact-finding* missie van de Veiligheidsraad, waartoe in dezelfde resolutie was besloten, de *Force Commander* ongetwijfeld bewust zou maken van ‘strong feeling amongst several Member States’ dat UNPROFOR niet actief moest deelnemen aan ‘disarming the victims’. Ten slotte herhaalde Annan zijn

55 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-553, 28/04/93, Wahlgren aan Annan. Ibid: MSC-666, 22/04/93 Annan aan Wahlgren. Vertrouwelijke informatie (66); UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2 Mar

93; Ibidem: fax ZAY 180, 24/04/93, Wahlgren aan Annan bijlage: fax BH Command (Hayes aan HQ Zagreb, 24/04/93 re; reinforcement Srebrenica.

instructie dat UNPROFOR in de volgende bijeenkomst van de MMWG hoge prioriteit moest geven aan terugtrekking van de VRS uit gebied rond Srebrenica.⁵⁶

Terwijl Annan zocht naar mogelijkheden om de Veiligheidsraad te laten zien, dat ook Wahlgren Resolutie 819 als uitgangspunt voor zijn optreden in Srebrenica had gekozen, meende Wahlgren dat het *Department of Peacekeeping Operations* zijn voorkeur voor inrichting van een gedemilitariseerde zone als eerste stap naar een *Safe Area* deelde.⁵⁷ Het bezoek van de missie van de Veiligheidsraad onder leiding van de Venezolaanse ambassadeur bij de Verenigde Naties D. Arria, bracht de standpunten niet dicht bij elkaar. De missie was slecht geïnformeerd over de situatie in Srebrenica en leek op zoek naar bevestiging van vastomlijnde denkbeelden over militaire interventie ten gunste van de Bosnische Moslims. Werkelijke interesse in de situatie in Srebrenica toonde Arria niet. Arria besteedde tot hun ongenoegen veel meer aandacht aan de media-aspecten van het bezoek, terwijl hij alle UNPROFOR-advies op dat terrein in de wind sloeg. Sommige verklaringen van Arria waren volgens de begeleider van de missie ‘a little inflammatory and emotive’, andere ‘open to misinterpretation’. De missie was vooral op zoek naar ‘Serbian intransigence’.⁵⁸ Op zijn beurt meende Arria dat *Bosnia Herzegovina Command* en met name Hayes alles deden om de missie tegen te werken en een bezoek aan Srebrenica te verhinderen. UNPROFOR stelde zich veel te onderdanig op tegenover de VRS en was volgens Arria niet bereid resolutie 819 uit te voeren.⁵⁹

De missie-Arria droeg al met al niets bij aan een beter wederzijds begrip tussen de Veiligheidsraad en de UNPROFOR-commandanten in Bosnië. Wahlgren en zijn omgeving waren ervan overtuigd, dat de VN-vredesmacht bij de uitvoering van resolutie 819 zich niet moest manifesteren als bondgenoot van de ABiH en als ‘vijand’ van de VRS zoals Arria nastreefde. De *Force Commander* hield vast aan demilitarisering op basis van het beginsel van neutraliteit als uitgangspunt bij de vestiging van de *Safe Area* Srebrenica. Hij zag na het bezoek van de missie-Arria geen reden een andere koers uit te zetten. Kofi Annan steunde zijn beleid ondanks kritische geluiden van niet-permanente leden van de Veiligheidsraad.

Wahlgren probeerde zijn beleid na de missie-Arria ook een juridische basis te geven. Zijn juridisch adviseur deelde zijn mening, dat artikel 60 van het eerste additionele protocol van de Conventie van Genève van 1949 de beste basis was voor de inrichting van een *Safe Area* rond Srebrenica.⁶⁰ Toen de Veiligheidsraad op advies van de missie-Arria ook andere gebieden in Bosnië tot *Safe Area* wilde uitroepen, hield Wahlgren vast aan demilitarisering als beste methode voor de vestiging ervan. Hij begreep de bedoeling van de Veiligheidsraad om met de aanwijzing van vijf andere *Safe Areas* in Resolutie 824 een politiek signaal tegen verdere VRS-agressie te geven.

Wahlgren voorzag echter problemen indien in de *Safe Areas* – in tegenstelling tot wat een gedemilitariseerde zone beoogde te zijn – de aanwezigheid van legereenheden en militaire activiteiten van een van de strijdende partijen zouden worden toegestaan. Als een *Safe Area* niet gedemilitariseerd was, dan zou de vredesmacht zich volgens zijn redenering moeten beperken tot monitoring van en rapporteren over de ontwikkelingen binnen het gebied, maar beslist geen verantwoordelijkheid voor de veiligheid van het gebied kunnen dragen. Zelfs die minimale taak in de *Safe Area* was gevaarlijk, vanwege het risico van gijzeling door

56 Vertrouwelijke informatie (102).

57 Interview L.E. Wahlgren, 03/06/93.

58 *Report on Srebrenica*, 21 (para 63). Ver-

trouwelijke informatie (141).

59 Interview D. Arria, 10/05/00.

60 Interview L.E. Wahlgren, 03/06/99.

een van de partijen. Stationering van UNPROFOR-eenheden in een *Safe Area* zou volgens Wahlgren alleen na instemming van beide strijdende partijen mogen plaatsvinden.⁶¹ Generaal Hayes' zorgen over de ontwerp-resolutie 824 van de Veiligheidsraad waren meer van politieke aard. Hij vond de timing van de nieuwe resolutie ongelukkig, omdat het Bosnisch-Servische parlement naar zijn verwachting binnen enkele dagen het Vance/Owen-vredesplan zou goedkeuren, waarna aan de uitvoering van voorstellen van vice-president Koljević van de Republika Srpska over demilitarisering van bepaalde gebieden zou kunnen beginnen. De regering in Pale zou een nieuwe resolutie beschouwen als een nieuw bewijs van de partijdigheid van UNPROFOR, terwijl na de goedkeuring van het vredesplan in geheel Bosnië een atmosfeer zou kunnen ontstaan voor samenwerking met de VRS bij inspectie van de bestandslijnen.⁶²

De discussie tussen New York en het UNPROFOR-hoofdkwartier over het uitgangspunt voor de vestiging van *Safe Areas* ging na de aanvaarding van Resolutie 824 op 6 mei 1994 nog enige tijd door. Hoewel Wahlgren en zijn staf stelden dat zij de duidelijke aanwijzing van het *Department of Peacekeeping Operations* inzake Resolutie 824 als basis voor de vorming van *Safe Areas* volgden, bleven zij demilitarisering centraal stellen. Wahlgren had er tijdens de discussie met New York over het ontwerp van Resolutie 824 erop gewezen, dat deze het risico in zich droeg dat 'the owners' het grondgebied van de *Safe Area* zouden gebruiken voor militaire doeleinden 'because it is a *Safe Area*'.⁶³

Wahlgren wilde dit voorkomen met behulp van een implementatieplan op basis van de volgende argumentatie. De *Safe Areas* beoogden vooruit te lopen op de uitvoering van het Vance/Owen-plan. Daarom zou het raadzaam zijn het vredesplan als *conceptual mode* te hanteren. Uit een vergelijking tussen de demilitarisering volgens het Vance/Owen-vredesplan en resolutie 824 bleek dat er weinig verschillen tussen de definities bestonden, behalve dan dat de resolutie terugtrekking van alle VRS-strijdkrachten eiste voor de totstandkoming van de wapenstilstand.

Wahlgren gaf er de voorkeur aan het model van het vredesplan te volgen, omdat dit door alle partijen was aanvaard. Impliciet gaf hij daarmee te kennen, dat dit gecompliceerde onderhandelingen over de aanvaarding van de jongste Veiligheidsraadresolutie overbodig maakte en dat hijzelf blijkbaar hogere prioriteit gaf aan demilitarisering dan aan VRS-terugtrekking. Het uitgewerkte concept van Wahlgren gaf in de eerste plaats een definitie van een *Safe Area*: een duidelijk afgebakend grondgebied waarbinnen de veiligheid is gegarandeerd door toegangscontrole, patrouilles, controlepunten en waarnemingsposten. Het gebied was volgens deze definitie omgeven door een zogenoemde *Limited Forces Area* ter scheiding van de strijdende partijen. Binnen de zone mochten zich geen zware wapens bevinden, terwijl UNPROFOR de wapens binnen de *Safe Area* zou verzamelen en opslaan. Toegang tot de *Safe Area* was alleen mogelijk via corridors onder UNPROFOR-controle. Bijzondere gebouwen binnen het gebied zoals ziekenhuizen en elektriciteits-, gas- en waterbedrijven zouden worden gemarkeerd conform de bepalingen van de Conventie van Genève (zie schets 'Schematisch model *Safe Area*' op p. 1241). UNPROFOR zou door zijn aanwezigheid en optreden bijdragen aan 'confidence building' en normalisering.

61 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR. MSC-735, 04/05/93, Annan aan Wahlgren; Ibidem: Z-588, 05/05/93, Wahlgren aan Annan.

62 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR:

Z-588, 05/05/93 Wahlgren aan Annan, bijlage 2: fax 05 1629 May 93, Hayes aan FC Zagreb.

63 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR.

Z-588, 05/05/93, Wahlgren aan Annan.

SREBRENICA ONDER VN-BESCHERMING

Controle op wapenbezit.

Huisjes in het Swedish Shelter Project in Slapovići.

De implementatie van deze blauwdruk voor een *Safe Area* wilde Wahlgren in vijf fasen laten geschieden. Hij nam resolutie 824 daarbij wel als uitgangspunt. De eerste stap omvatte een wapenstilstand en onderhandelingen over een overeenkomst voor de vestiging van de *Safe Area*. In de tweede zou de veiligheid in het gebied worden gegarandeerd door aanwezigheid van VN-personeel en vrijheid van beweging binnen het gebied. VN-personeel zou ongehinderd de *Safe Area* kunnen binnenkomen en verlaten. Afspraken over de *Limited Forces Area*, scheiding van de strijdende partijen en verificatie ervan vormden de derde stap. Instandhouding van de *Safe Area* door ontplooiing van de overeengekomen sterkte van UNPROFOR, UNMO en UnCivPol vormde de vierde fase van het implementatieplan. Na voltooiing van de demilitarisering en opzet van een goed werkend controlesysteem zou als laatste stap vermindering van de UNPROFOR-presentie mogelijk zijn. Wahlgren voegde een lijst van specifieke UNPROFOR-taken toe. Vanwege de beperkte beschikbaarheid van VN-personeel gaf hij bij de concrete uitvoering de hoogste prioriteit aan Zepa en voortgang van het implementatieproces in Srebrenica, twee *Safe Areas* waarvoor een demilitariserings-overeenkomst was gesloten.⁶⁴

Wahlgren sloot met zijn voorstel nauw aan bij plannen die door onder zijn voorganger Nambiar in januari en februari 1993 waren gemaakt tijdens de internationale discussie over *Safe Areas*. Hij probeerde daarmee niet zozeer de verschillen tussen een gedemilitariseerde zone en een *Safe Area* te verdoezelen, maar vooral het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN en secretaris-generaal Boutros-Ghali ervan te overtuigen dat misbruik van de *Safe Areas* voor militaire doeleinden waarschijnlijk was. Met zijn staf vertrouwde hij erop dat zijn argumenten werden begrepen, maar naar hij later tegenover het NIOD verklaarde, had bij de leiding van de VN het nodige militaire inzicht ontbroken.⁶⁵ Het blijft wel merkwaardig dat Wahlgren in zijn blauwdruk niet inging op de consequenties van de toepassing van het *Safe Area* model voor de uitvoering van de demilitariseringsovereenkomst in Srebrenica. Morillon realiseerde zich wel terdege dat er verschillen bestonden. In zijn uitwerking van het UNPROFOR-plan voor de *Safe Area* wees hij op die verschillen. In de eerste plaats was UNPROFOR in de *Safe Area* niet verantwoordelijk voor de bescherming van de bevolking, maar alleen voor de daaromheen gelegen *Limited Forces Area*. In de *Safe Area* vond geen verzameling of vernietiging van wapens plaats. Soldaten mochten er hun wapens blijven dragen en zware wapens werden onder UNPROFOR-toezicht opgeslagen.⁶⁶ In de conceptinstructie van Morillon blijft onduidelijk of de toepassing van dit *Safe Area*-concept consequenties had voor de instructies voor Canbat in Srebrenica.⁶⁷

In feite voerden Wahlgren en zijn staf via het Secretariaat een achterhoedegevecht met de Veiligheidsraad. Zij konden de discussie nooit winnen, ondanks het feit dat hun analyse militair correct kon zijn doordat ze rekening hield met realiteit van het conflict en de houding van de strijdende partijen. De Veiligheidsraad bepaalde begin juni 1993 welk *Safe Area*-concept de VN in Bosnië zou hanteren. Dat concept week af van het concept van UNPROFOR, omdat het de strijdende partijen niet op voet van gelijkheid wilde behandelen. Die ongelijkheid bleek met name uit het feit dat het concept van de Veiligheidsraad de aan-

64 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR. Z-614 en Z-615, 10/05/93, Wahlgren aan Annan. Ibidem: Z-643, 18/05/93, Wahlgren aan Annan.

65 Interview L.E. Wahlgren, 03/06/99.

66 11Lumbi. BH Command: concept of *Safe*

Area, 17/05/93.

67 UNGE, UNPROFOR Box 56, File 2.1. Fax 12 1500 (T 1006), 12/05/93, Wahlgren aan BH Command re: UNPROFOR OP Instruction 7-93 – *Safe Areas*.

wezigheid van de ABiH in de *Safe Areas* in het algemeen toestond. Dat betekent niet bij voorbaat, dat het UNPROFOR-concept beter of slechter was. Die hypothetische vraag is achteraf moeilijk te beantwoorden. Zeker is dat voor uitvoering van beide concepten medewerking van beide partijen nodig was. Zonder die medewerking had ook de blauwdruk van Wahlgren geen kans van slagen. De ervaringen in Srebrenica in mei en juni 1993 waren in dat opzicht niet bemoedigend. In de andere, niet gedemilitariseerde *Safe Areas* was regelmatig sprake van gebruik van de toestand voor militaire doeleinden en die praktijk resulteerde in voortdurende verwijten van VRS-kant over partijdigheid aan UNPROFOR.

4. De tweede demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993

De gedachtewisseling tussen UNPROFOR en New York over *Safe Areas* en de rol van UNPROFOR bij de handhaving ervan hield direct verband met de ontwikkeling in Bosnië zelf. Na de verwerping van het Vance-Owen-plan door het Bosnisch-Servische parlement op 6 mei 1993, ondertekenden de bevelhebbers van ABiH en VRS op 8 mei in Sarajevo tijdens een bijeenkomst onder voorzitterschap van *Bosnia Herzegovina Commander* Morillon drie overeenkomsten. De eerste regelde een volledig staakt-het-vuren voor heel Bosnië, de tweede betrof de demilitarisering van Srebrenica en Zepa en de derde was een gemeenschappelijke verklaring over het staakt-het-vuren als eerste stap naar blijvende vrede. Het tweede document droeg met zijn preambule en onderverdeling in secties alle kenmerken van een formele overeenkomst. De preambule verwees naar Resolutie 824 van de Veiligheidsraad en zijn eis om beide plaatsen als *Safe Areas* te behandelen. Daarnaast stelde de preambule vast dat de Conventies en Protocollen van Genève van 12 augustus 1949 inzake de bescherming van slachtoffers van internationale gewapende conflicten van toepassing waren op het conflict in Bosnië. In de afzonderlijke artikelen van de overeenkomst van 8 mei waren de afspraken preciezer vastgelegd dan in de voorafgaande van 18 april. De gedemilitariseerde zone zou het hele gebied binnen de bestandslijn omvatten en UNPROFOR zou het markeren met borden met in het Engels en Servisch de tekst: 'Demilitarized zone. Any military operation is strictly forbidden (article 60, Protocol 1 additional to the Geneva Convention)'.

Het akkoord voorzag in demilitarisering door terugtrekking van militaire eenheden uit de enclave en inlevering van wapens en munitie bij UNPROFOR. Op 10 mei om 17:00 uur zouden vertegenwoordigers van beide partijen in Srebrenica vaststellen of het proces was afgerond en dat in een gemeenschappelijke verklaring vastleggen. UNPROFOR zou de gedemilitariseerde zone controleren met ten minste een compagnie met ondersteunende eenheden. De vredesmacht zou *Freedom of Movement* in en uit de enclave krijgen. Niet-strijdende partijen mochten geen wapens of munitie naar de gedemilitariseerde zone brengen en zich niet binnen dit gebied ophouden. Voorts bepaalde de overeenkomst dat alle bepalingen van het additioneel protocol over de bescherming van de burgerbevolking van kracht waren. Ook regelde zij de inzet van UnCivPol, medische evacuatie en toegang van humanitaire hulp. Ten slotte bevatte zij afspraken over het in kaart brengen van mijnevelden, over krijgsgevangenen en graven van gesneuvelden en over de terugtrekking van

zware wapens in concentratiegebieden en van infanterie-eenheden tot op anderhalve kilometer van de bestandslijn na afronding van de demilitarisering.⁶⁸

Bosnia Herzegovina Command had veel energie besteed aan het voorbereiden van deze overeenkomst; in het bijzonder gold dat voor *Bosnia Herzegovina Commander* Morillon en zijn chef-staf Hayes. De voorgeschiedenis van het akkoord van 8 mei was van belang voor de implementatie ervan. Dit gold zowel voor *Bosnia Herzegovina Command* van UNPROFOR als voor de strijdende partijen en daarom is het noodzakelijk hier de gang van zaken met een stap terug in de tijd te specificeren. Hayes had eind april zijn voorstel voor een volledige demilitarisering van de *Safe Area* Srebrenica gelanceerd in een beschouwing over het ontwerp van Resolutie 824 over aanwijzing van nieuwe *Safe Areas*. Hayes' voorstel was vooral ingegeven door vrees voor een hervatting van de strijd rond Srebrenica. Eind april heerste er op de bestandslijn namelijk 'very intense activity'. *Bosnia Herzegovina Command* achtte de situatie 'a little difficult and delicate'. De oorzaak van deze spanning kon het hoofdkwartier niet met zekerheid vaststellen, maar het sterke vermoeden bestond dat de toenemende spanning het gevolg was van ABiH-activiteiten.⁶⁹ Canbat had sinds 18 april wel geprobeerd de labiele situatie in de enclave te stabiliseren. Om de aanwezigheid van UNPROFOR te laten zien, werden veel patrouilles gelopen in de stad; bereden patrouilles vonden plaats buiten de stad tot aan de confrontatielijn/bestandslijn.

Aan de grens van de gedemilitariseerde zone rond de stad Srebrenica had Canbat controleposten ingericht om te voorkomen dat wapens de stad in werden gebracht. Canbat-commandant *Lieutenant-Colonel* Geburt en majoor Poirier probeerden een basis van wederzijds vertrouwen tot stand te brengen door regelmatige contacten met de ABiH en het VRS te onderhouden. Geburt ging regelmatig naar Bratunac voor overleg met de commandant van de Skelani-brigade, kolonel V. Vuković die ook VRS-liasonofficier voor UNPROFOR was. Bij die ontmoetingen gaven zij toelichting op hun activiteiten, deden navraag naar bepaalde gebeurtenissen en stimuleerden naleving van de overeenkomst. Geburt – en bij zijn afwezigheid Poirier – belegden in de stad Srebrenica elke avond een vergadering met de burgemeester, UNMO's, UNHCR en vertegenwoordigers van ngo's. Vaste punten van bespreking waren de gebeurtenissen van die dag en het patrouilleplan voor de volgende dag. Ook kwamen mogelijkheden tot verbetering van de leefomstandigheden in de enclave aan de orde. Het resultaat van dit actieve optreden van Canbat en zijn intensief contact met de verschillende partijen was dat er binnen de gedemilitariseerde zone een stabielere situatie ontstond.⁷⁰

Op de situatie rond de bestandslijn had het optreden van Canbat echter nauwelijks effect. Daar bleven de vuurwisselingen doorgaan. Zoals hiervoor is opgemerkt ontstond eind april volgens *Bosnia Herzegovina Command* op de bestandslijn grote activiteit van de VRS en ABiH. *Bosnia Herzegovina Command* chef-staf Hayes wilde die situatie het hoofd bieden met een drastische maatregel, namelijk de uitbreiding van de gedemilitariseerde zone tot op de bestandslijn. In Hayes' redenering betekende demilitarisering van de *Safe Area* dat de

68 *Agreement on the Demilitarization of Srebrenica en Zepa concluded between Lt Gen Ratko Mladic and Gen Sefer Halilovic on 8 May in the Presence of LtGen Philippe Morillon.* (tekst in Karremans, *Srebrenica*, pp. 269-272); vertrouwelijke informatie (130).

69 NIOD, Coll. Wahlgren. Fax 30 2050 (R

4685), Morillon aan UN New York (voor Lord Owen), 30/04/93. UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2 Mar 93. Fax 30 1115 (R4612), BH Command aan HQ UNPROFOR, 30/04/93; vertrouwelijke informatie (131).

70 Interview Th.K.D. Geburt, 18/11/99.

partij in de enclave, de ABiH dus, geen wapens meer zou bezitten. Het gevolg zou zijn dat dan ook een einde aan de veelvuldige schendingen van het staakt-het-vuren zou komen, omdat de ABiH bij *Bosnia Herzegovina Command* inmiddels werd gezien als de voornaamste veroorzaker van die schendingen. Hayes stelde een operatieplan op, dat uitgevoerd zou worden bij de komst van een tweede Canadese compagnie naar Srebrenica ter aflossing van de compagnie van majoor Poirier. Dan zou het UNPROFOR-contingent tijdelijk op dubbele sterkte zijn en Hayes wilde daarvan gebruikmaken om zijn plan zonder overleg met de beide partijen uit te voeren.

Morillon wilde het plan echter eerst bij de strijdende partijen ter sprake brengen. Hij bracht het ter sprake tijdens een bespreking met vice-president Koljević van de *Republika Srpska* op 4 mei. De volgende dag ging Orić tijdens een gesprek met Morillon in Srebrenica akkoord met volledige demilitarisering van de *Safe Area*. Op 7 mei – een dag na het besluit van het Bosnisch-Servische parlement de goedkeuring van het Vance-Owen-plan in een referendum aan de bevolking voor te leggen – gaf Mladić tijdens een bespreking met Morillon over de uitvoering van resolutie 824 toestemming om de tweede Canadese compagnie naar Srebrenica te verplaatsen. Hij gaf UNPROFOR tot 14 mei de tijd om de demilitarisering van Srebrenica te voltooien. Voor Morillon was dat voldoende basis om de afspraak van 18 april in een nieuw en verbeterd document vast te leggen. De volgende dag ondertekenden de bevelhebbers Mladić en Halilović na besprekingen onder voorzitterschap van Morillon de overeenkomst over de demilitarisering van Srebrenica en Zepa.⁷¹

In feite zou de overeenkomst van 8 mei dezelfde methode voor de realisering van de demilitarisering volgen als die van 18 april. Het voornaamste verschil was dat in de preambule nu met zoveel woorden de status van Srebrenica en Zepa was gekoppeld aan Resolutie 824 en de demilitarisering aan de bepalingen van artikel 60 van het Additioneel Protocol van de Conventie van Genève. Het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN in New York was echter minder ingenomen met de nieuwe duidelijkheid van de overeenkomst die onder leiding van Morillon was totstandgekomen. Volgens het *Department of Peacekeeping Operations* zou de Veiligheidsraad ondanks een verwijzing naar Resolutie 824 de overeenkomst onaanvaardbaar vinden, omdat deze in geen enkel opzicht uitvoering gaf aan het kernpunt van de resolutie, namelijk een eerste stap in de vorm van beëindiging van de VRS-bedreiging van de *Safe Area* door terugtrekking van zijn troepen.⁷² Kernelementen van het akkoord bleven inlevering van alle wapens of het vertrek van de militaire eenheden uit de enclaves Srebrenica en Zepa, verificering van de demilitarisering door beide strijdende partijen en daarna terugtrekking van VRS-eenheden van de bestandslijn als grens van het gedemilitariseerde gebied.

Na de ervaringen met de overeenkomst van 18 april beoogde de overeenkomst van 8 mei misverstanden over de omvang van de gedemilitariseerde zone uit te sluiten. Daartegenover stond dat er voor de demilitarisering van dit omvangrijke en moeilijk begaanbare gebied niet meer dan drie dagen waren uitgetrokken. Waarom dit zo was, wordt niet duidelijk. Een

71 UNNY, UNPROFOR, file 87305 DFC 3300 Srebrenica vol 2 Mar 93. Fax (R 4549), BH Command aan Canbatz en Britbat, 03/05/93 re: Operation order for expansion of Srebrenica DMZ; UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-588, 05/05/93, Wahlgren aan Annan bijlage 2: fax05 1629, 05/05/93, Hayes aan Wahlgren;

Ibidem: Z-611, 09/05/93, Wahlgren aan Annan bijlage: BH Command aan HQ Zagreb, 07/05/93; vertrouwelijke informatie (132).

72 *Srebrenica Report*, § 69; UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: MSC-760, 08/05/93, Annan aan Wahlgren.

mogelijkheid is dat Mladić uiteindelijk was teruggekomen op zijn aanbod aan Morillon inzake voltooiing van de demilitarisering op 14 mei. Zoveel is duidelijk, dat *Bosnia Herzegovina Command* en Morillon in de overeenkomst een middel zagen tot stabilisering van de situatie in Srebrenica en Žepa. Morillon ging uit van een beoordeling van de plaatselijke situatie en probeerde wat daar tussen beide partijen mogelijk was vast te leggen in een overeenkomst. Hij benutte de kans om een plan van zijn chef-staf – dat oorspronkelijk zonder voorkennis van de ABiH en VRS zou worden uitgevoerd – nu met instemming van beide partijen uit te laten voeren. Morillon vertrouwde er blijkbaar op, dat de instemming van de ABiH-commandant in Srebrenica voldoende basis voor uitvoering van de overeenkomst zou zijn. De VRS kon met de overeenkomst in de hand dezelfde koers blijven varen: eerst moest de ABiH de wapens inleveren en pas daarna was de VRS aan zet. Tot dat moment kon de VRS door zijn omsingeling van Srebrenica de militaire dreiging handhaven met als ultiem middel hervatting van het aanvallend optreden. De ABiH zou mogelijk door de uitbreiding van de gedemilitariseerde zone tot het volledige grondgebied van de enclave minder ruimte krijgen voor acties tegen de VRS rond de bestandlijn, maar raakte daardoor niet in een klempositie. De ABiH kon juist vertrouwen putten uit resolutie 824: die resolutie verbood aanwezigheid van Moslim-troepen in een *Safe Area* niet, en richtte zich in de eerste plaats tegen Bosnisch-Servische agressie.⁷³

5. De tweede demilitarisering van Srebrenica mislukt

Voor de demilitariseringsoperatie kwam een extra compagnie van het tweede bataljon van het *Royal 22nd Regiment* beschikbaar. Commandant luitenant-kolonel P. Desjardins kreeg na aankomst de verantwoordelijkheid voor het noordelijke deel van de enclave en demonstreerde direct zijn aanwezigheid in het operatiegebied, maar de resultaten van de demilitarisering waren niet bemoedigend. Het hele proces van verzamelen van de wapens duurde bovendien veel langer dan voorzien en het was op 10 mei nog lang niet voltooid, zo blijkt uit de beschikbare bronnen. In de al bestaande gedemilitariseerde zone rond de stad Srebrenica was de demilitarisering nog eens dunnetjes overgedaan door een huis-aan-huis-controle van UnCivPol en de lokale politie. Buiten de stad begon de demilitarisering in drie van de vier sectoren. Opnieuw leverde de ABiH oude of door gebrek aan munitie niet langer bruikbare wapens in bij het zogeheten *Weapon Collection Point*. Twee T-55-tanks, waarvan de brandstof en munitie op was, werden overgedragen. Later kwamen daar nog 4 anti-luchtdoelssystemen bij.

Op 19 mei vernietigde Canbat een deel van de ingeleverde munitie. Bruikbare wapens, veelal handvuurwapens, werden in opdracht van ABiH-generaal Halilović niet ingeleverd, maar zorgvuldig in de enclave verborgen. De ABiH hanteerde voor het inleveren van louter onbruikbare wapens hetzelfde argument als in de eerste fase: de sterkte en bewapening van Canbat zou onvoldoende zijn om een VRS-aanval tegen te houden. Canbat meende niettemin op 24 mei deze eerste fase te kunnen afsluiten. De VRS-delegatie voor de verificatie van de demilitarisering weigerde echter te verklaren dat de inlevering van de wapens was voltooid.⁷⁴

⁷³ *Srebrenica Report*, § 67.

⁷⁴ Vertrouwelijke informatie (133); interview Nedred Mujkanovic, 10/03/99; interview Hakija

Meholjic, 02/02/99; interview Th.K.D. Geburt, 18/11/99; interview P. Desjardins, 12/11/99.

Canbat zet zich aan het naleven van de overeenkomst

Na de uitbreiding van de demilitarisering tot het hele gebied van de enclave op 10 mei 1993 maakte Canbat ook serieus werk van de controle op de naleving. Om zo efficiënt mogelijk op te treden, verdeelde Canbat de enclave in twee delen met elk twee sectoren. Voor elk deel was een compagnie van 5 officieren en 111 soldaten verantwoordelijk. Canbat vestigde zijn hoofdkwartier in het PTT-gebouw, waar ook Morillon zich in maart had gevestigd. Binnen de enclave wilde het door een 'demonstrable presence' het geweldsniveau tussen de strijdende partijen verminderen. Dat gebeurde vooral door 'tough on the Muslims' te zijn en serieus in te gaan op de klachten van de VRS.⁷⁵ Toch betekende dit niet dat het optreden van Canbat zich eenzijdig tegen de ABiH richtte. In de eerste weken na de vergroting van de gedemilitariseerde zone waren er ook regelmatig problemen tussen Canbat en de VRS. Op 12 mei vestigde Canbat een controlepost bij Zeleni Jadar en eiste terugtrekking van de VRS-infanterie tot 1,5 km achter de bestandslijn. Tegelijkertijd werd begonnen met de vestiging van dertien permanente waarnemingsposten op de voormalige confrontatielijn. Deze werden in de zomer omgebouwd tot vaste versterkingen.

Canbat plaatste deze OP's in beginsel op de bestandslijn en week daarvan alleen af om beter zicht in het terrein en op beide partijen te krijgen. Dat gebeurde onder meer met de waarnemingspost op de weg tussen Srebrenica en Zeleni Jadar (OP-Echo of OP-E). Anders dan later aan Moslim-kant werd gezegd, werd de post op VRS-gebied geplaatst, omdat het zicht op het terrein daar beter was. Ondanks veelvuldige beweringen van ABiH- en Moslim-kant⁷⁶ zijn er geen harde aanwijzingen dat Canbat zijn waarnemingsposten tussen april 1993 en maart 1994 op aandringen van de VRS verplaatste. De discussie over de grenzen van de *Safe Area* en de verplaatsing ervan door UNPROFOR is vooral gevoed door het feit, dat nooit een officiële markering van het gebied heeft plaats gevonden door het uitblijven van overeenstemming over de voltooiing van de demilitarisering. Canbat maakte wel een kaart waarop de grenslijn van de *Safe Area* in het rood was ingetekend, de rode UNPROFOR bestandslijn. Enige formele status had deze bestandslijn niet.

Besprekingen in de *Mixed Military Working Group* in Srebrenica liepen vast, omdat de VRS zonder volledige demilitarisering geen afspraken wilde maken. Het is verder van belang dat Canbat bij het bepalen van de grenslijn vanuit de enclave moest werken, omdat de VRS geen UNMO's of Canbat-officieren aan zijn kant van de confrontatielijn toeliet. Bovendien ging Canbat ervan uit dat VRS-infanterie zich tot 1,5 km en VRS-artillerie tot 10 km achter die grens zou terugtrekken. Dat gebeurde echter niet: slechts op enkele plaatsen haalde de VRS zijn zware wapens weg.⁷⁷

Belangrijke taken van Canbat waren behalve observatie van de bestandslijn de controle op naleving van het staakt-het-vuren en de demilitarisering. In het begin was verplaatsing binnen de *Safe Area* niet overal mogelijk vanwege mijnenvelden, met name in het noord-oostelijke deel van de enclave. Ook de UNMO's namen een deel van de patrouilles voor hun rekening. Terwijl Canbat met de bezetting van waarnemingsposten en intensieve patrouille-

75 Interview P. Desjardins, 12/11/99; interview Momir Nikolić, 20/10/00.

76 Interview Nedred Mujkanović, 10/03/99; interview Fahrudin Salihović, 04/02/98; interview Hazrudin Kisić, 17-18/05/99.

77 Interview Nedred Mujkanović, 10/03/99;

interview Fahrudin Salihović, 04/02/98; interview P. Desjardins, 12/11/99; interview D. MacIssac, 16/11/99; Interview Hazrudin Kisić, 17-18/05/99; interview Momir Nikolić, 20/10/00; interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

ring greep op de militaire situatie in en rond de enclave probeerde te krijgen, nam de spanning tussen de Canadezen en de VRS toe. Op 12 mei raakte een Canbat-soldaat bij de controlepost bij Zeleni Jadar tijdens een beschieting gewond. Canbat schoot gericht terug en doodde waarschijnlijk twee VRS-soldaten. Ook daarna werden patrouilles regelmatig beschoten door sluipschutters. Bij dit soort incidenten schoot Canbat steeds gericht terug. In feite waren zulke confrontaties niets nieuws, want ook de UNMO's hadden sinds hun komst in maart ervaren dat wie te dicht in de buurt van de VRS-linies of stellingen kwam, werd beschoten.

Er ontstond een gespannen sfeer, die zich ook ontladde in bedreigingen en beledigingen tijdens besprekingen van Canbat-commandant Desjardins met VRS-kolonel Vuković in Bratunac. De ABiH droeg ook bij aan de spanning door de aanwezigheid van Canbat te gebruiken om stellingen aan te leggen binnen en buiten de bestandslijn. Volgens de ABiH drong de VRS regelmatig de enclave binnen en wist zij op kritieke momenten terrein te winnen. De Canadese commandant ging bij dit soort meldingen persoonlijk poolshoogte nemen, liep dan in de richting van het Bosnisch-Servisch leger en sommeerde de eenheid zich terug te trekken. Canbat rapporteerde vanaf eind mei veel schendingen van het staakt-het-vuren zonder inzicht te hebben in de precieze toedracht. Verzoeken om *intelligence* aan *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo bleven inmiddels onbeantwoord.⁷⁸

In juni 1993 trad er een zekere stabilisering van de situatie op, in die zin dat beide partijen zich kennelijk bij de situatie neerlegden. De VRS verving zijn reguliere troepen door lokale eenheden. De ABiH hoefde na de aanvaarding van Resolutie 836, met daarin de definitie van de *Safe Area* en vaststelling van het UNPROFOR-mandaat voor die gebieden (voor de totstandkoming van deze resolutie zie hoofdstuk 11 van deel I) niet bang te zijn dat UNPROFOR op grote schaal zou proberen de demilitarisering af te dwingen. Zoals Wahlgren had voorspeld zou de ABiH de *Safe Areas* gebruiken als oefen- en rustgebied voor zijn eenheden en als uitvalsbasis voor acties op Bosnisch-Servisch gebied. Srebrenica werd vooral gebruikt als oefengebied voor de aanwezige eenheden en als uitvalsbasis. De VRS ontplooidde voorzover viel vast te stellen weinig militaire activiteit en probeerde de ABiH en de Moslims binnen de enclave te houden.

Ook bij Canbat deden zich veranderingen voor. Canbat II waarvan de eerste compagnie begin mei in Srebrenica arriveerde, stond bekend als de *Vandoos*, een eenheid van branieachtige Franssprekende Canadezen uit Québec, in de regel jonger dan twintig jaar, die opvielen door hun *Ray-Ban*-zonnebrillen en onreglementaire tenue. Canbat II zou een andere stijl van optreden kennen: patrouilles te voet werden afgeschaft en het contact met de lokale bevolking verminderde. Als gevolg van een verdere inkrimping van het Canadese contingent in Bosnië werden eind september 1993 de twee compagnieën van Canbat II afgelost door één compagnie. Het gevolg was dat ook de activiteiten van Canbat verder moesten worden teruggebracht. Vijf van de dertien waarnemingsposten werden niet langer permanent bezet, hetgeen veel onrust bij de ABiH veroorzaakte.⁷⁹ Hoewel in de rapportage van *Bosnia Herze-*

78 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-626, 14/05/93. Wahlgren aan Annan. Vertrouwelijke informatie (134); interview P. Desjardins, 12/11/99; interview Nedred Mujkanović, 10/03/99; interview Th.K.D. Geburt, 18/11/99. Interview J. Zoutendijk, 06/04/01; interview

Ramiz Becirović, 16/04/1998.

79 Taylor & Nolan, *Tested Mettle*, pp.104-105; interview J. Champagne, 12/11/99; Sie LL. De strijd om Srebrenica 1992-1994, p. 64; Briquemont, *Do something General*, p. 224.

govina Command over de militaire situatie ‘Srebrenica: situation relatively calm and stable’ bijna dagelijks te vinden was, betekende dat niet dat het ook echt rustig was. In de omgeving van de bestandslijn deden zich veel incidenten tussen de strijdende partijen voor.

Canbat meldde elke dag schendingen van het staakt-het-vuren. In de periode van 17 tot 30 juni 1993 rapporteerde Canbat 1200 bestandschendingen met kleinkaliber-wapens, mortieren, tanks en artillerie. In de periode van 7 tot 16 november bedroeg het aantal 4000, waarvan op 13 november alleen al 1836. Regelmatig werden waarnemingsposten beschoten en kwamen patrouilles onder vuur te liggen. Daarnaast was er sprake van gericht vuren op Canbat, een actie die overeenkomstig de *Rules of Engagement* stelselmatig beantwoord werd met .50- of ander kaliber vuurwapens. Met *peacekeeping* had dit eigenlijk weinig meer te maken. Het was meer overleven onder oorlogsomstandigheden, omdat de demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993 nooit werkelijk was uitgevoerd.⁸⁰ In die zin zou de situatie in elk geval ‘stable’ genoemd kunnen worden. Dit nu was de situatie waarin Dutchbat I bij zijn aankomst in de enclave in februari/maart 1994 zou belanden.

6. Conclusie

Na de komst van *Bosnia Herzegovina Commander* Morillon in maart 1993 raakte de implementatie van de akkoorden tot stabilisering en demilitarisering van de enclave in mei gemankeerd. Daarop volgde een periode van *drôle de guerre*. Afgaande op de situatie in de *Safe Area* Srebrenica vanaf de zomer van 1993 zou het echter te ver gaan te concluderen dat Morillons optreden uiteindelijk niets heeft opgeleverd. Zijn komst naar Srebrenica in maart 1993 doorbrak een uiterst precaire situatie, en voorkwam de directe verovering door de VRS.

Wel bleef er een hoogst onzekere en kwetsbare situatie bestaan, maar dat kwam niet alleen door de initiatieven van UNPROFOR en zijn hoofdkwartier in Bosnië. Het UNPROFOR-optreden was in het licht van de ontwikkelingen in de Veiligheidsraad en van de signalen van het *Department of Peacekeeping Operations* in New York niet altijd even adequaat. De betekenis van de tweede demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993 was achteraf niet groot: er waren duidelijke inhoudelijke verschillen tussen de politieke wenselijkheid, zoals die in de internationale politieke arena, in het bijzonder in de Veiligheidsraad, werden geformuleerd en de militair-politieke dynamiek in Oost-Bosnië. Morillon en Hayes zochten vanuit het perspectief van die tweede factor naar het mogelijke; het wenselijke kwam bij hen op het tweede plan. In New York ging het precies omgekeerd en het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN slaagde er niet volledig in als middelaar tussen beide polen te fungeren.

Voorop staat echter dat de beide strijdende partijen een reële implementatie van de stabiliserings- en demilitariseringsplannen frustrerden. Beide partijen waren verantwoordelijk voor het belemmeren van de uitvoering van de overeenkomsten. De VRS bleef de belegeraar en de ABiH bleef de belegerde partij, met een navenant moeilijker militaire positie en met een fundamenteel grotere verantwoordelijkheid voor de burgerbevolking in hun gebied. Er was in feite sprake van een *prisoner's dilemma*, waarin geen van de partijen een concessie wilde doen voordat de ander dat deed, uit vrees anders fundamenteel te verliezen.

80 DefatOttawa. Red Folder Secret, UNPROFOR 30/06/93 en 07/11/93 – 16/11/93.
Zagreb to NDHQ Ottawa: sitreps 17/06/93 –
30/06/93 en 07/11/93 –

Noch de VN, noch UNPROFOR slaagden er ter plaatse in dat dilemma te doorbreken. Het gevolg was dat alle betrokken partijen vooralsnog een instabiele *status quo* accepteerden in afwachting van nieuwe ontwikkelingen. De VRS frustreerde de demilitarisering door vergroting van de VN-aanwezigheid te weigeren. De ABiH droeg hieraan bij door de omvang van de gedemilitariseerde zone ter discussie te stellen en niet of nauwelijks wapens in te leveren.

Dat er na verloop van tijd toch nog enige 'veiligheid' – hoe kwetsbaar ook – ontstond was vooral te danken aan het doortastend optreden van Canbat. De dreiging van nieuwe verslechtering van de situatie was echter steeds groot en blijvend aanwezig. Die dreiging was er vanaf april 1993 geweest vanwege de beperkte omvang van de VN-presentie. Het spanningsveld tussen de 'moral responsibility for the safety' en onvoldoende 'military resources' voor de implementatie ervan, die Kofi Annan eind april signaleerde,⁸¹ bleef dan ook in zijn volle omvang bestaan.

---

81 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR. MSC-676, 23/04/93, Annan aan Wahlgren.

HOOFDSTUK 4

Srebrenica ten tijde van Canbat – de humanitaire situatie en de komst van de ngo's

1. De humanitaire situatie

Op 18 april 1993 arriveerde in Srebrenica het Canbat-detachement van ongeveer 150 man sterk, dat de zojuist ingesteld *Safe Area* zou gaan beschermen (zie hoofdstuk 3 van dit deel). Dit hoofdstuk behandelt, vanuit humanitair perspectief, de periode dat het Canadese bataljon in de enclave aanwezig was, een periode die een klein jaar zou duren.

Toen de eerste Canadezen binnenkwamen, waren ze geschokt door de toestand waarin de stad en haar inwoners zich bevonden. Ze zagen 'menselijke skeletten' schaars gekleed in vieze en tot op de draad versleten kleding, die vaak zonder schoenen over straat liepen.¹ Het stonk er, kadavers van dode dieren lagen op straat, en de bergen huisvuil lagen opgestapeld in de rivier en de beekjes. Er was veel kapot, en de meeste inwoners lieten blijken zo snel mogelijk weg te willen uit de enclave.² De leiding van Canbat nam zijn intrek in het PTT-gebouw, terwijl de troepen in een textiel fabriek op 300 meter afstand werden ondergebracht. VN-helikopters voerden direct evacuaties uit van zwaargewonden, vanaf het lokale voetbalveld.³

Door de aanwezigheid van Canbat in Srebrenica keerde het normale leven wel weer enigszins terug. De Canadezen verdeelden de enclave in een noordelijk en zuidelijk deel, en voor elk deel droeg een compagnie verantwoordelijkheid. Canbat zette 13 observatieposten op aan de rand van de enclave en stelde witte borden op die de grens aangaven van de gedemilitariseerde zone. Als gevolg van de demilitarisatie werd het aantal AbiH-soldaten drastisch gereduceerd. De wapens die in de enclave aanwezig waren werden grotendeels uit het straatbeeld verdrongen, hetgeen het gevoel van veiligheid onder de bevolking vergrootte en zorgde voor een aanmerkelijk rustiger leefklimaat.⁴ Canbat probeerde zoveel mogelijk de rust terug te brengen en het vertrouwen van de strijdende partijen te winnen door regelmatige bijeenkomsten met de belangrijkste militaire en civiele leiders zowel aan Moslim- als aan Servische kant te organiseren.

Hoewel de rust in de enclave terugkeerde, dienden zich meteen andere problemen aan. Het aantal inwoners van de stad was aanzienlijk gegroeid door de grote toevloed van vluchtelingen. Voor de oorlog had Srebrenica-stad zelf nog geen 6000 inwoners gehad, en nu bedroeg het aantal mensen in de enclave ongeveer 25.000. Het totaal aantal inwoners in de enclave was echter niet precies bekend, maar de gemeente en de hulporganisaties hanteerden een

---

1 Scott & Nolan, *Tested Mettle*, pp. 101-102. Ook anderen die de enclave voor het eerst binnenkwamen reageerden doorgaans geschokt. Zie het relaas van de Zweedse NGO-werker Richard Svärd (Bećirović, 'Živjet ću').

2 Interview Thomas Geburt, 18/11/99; interview Dan MacIssac, 16/11/99.

3 Interview Nedred Mujkanović, 20/04/99.

4 Interview Muhamed Duraković, 21/11/99.

aantal van rond de 43.000, dat wil zeggen: na de evacuatie van in totaal 7700 kinderen, vrouwen, en ouderen eind maart, begin april 1993.⁵

Aanvankelijk noemden de twee belangrijkste hulporganisaties, MSF en UNHCR in hun stukken hogere cijfers, namelijk 50.000 of meer inwoners. Vanaf juli 1993 ging MSF echter uit van 43.000, terwijl UNHCR het aantal in november bijstelde naar 44.000 inwoners.⁶ Dergelijke aantallen werden ook in andere bronnen genoemd en waren waarschijnlijk afkomstig van de gemeente Srebrenica. Volgens deze cijfers behoorden globaal 11.000 mensen in de enclave tot de oorspronkelijke inwoners en 32.000 tot de vluchtelingen. Door de evacuaties van vrouwen en kinderen was het aantal mannen hoger dan het aantal vrouwen, ongeveer in de verhouding 4:3.⁷ Het is waarschijnlijk dat de gemeente de aantallen enigszins flatteerde om meer humanitaire hulp voor de enclave te kunnen vragen, zoals de Canbat-commandant in Srebrenica J. Champagne tegenover het NIOD stelt.⁸

Zo stonden er 2000 mensen in de stad te boek als 'oorspronkelijke bewoners', terwijl er niet meer dan 366 mensen naar Srebrenica waren teruggekeerd nadat Orić en de zijnen de stad opnieuw onder controle hadden gebracht (in mei 1992). Hier dient te worden opgemerkt dat een deel van dit hogere, door de gemeente Srebrenica gehanteerde aantal zogenaamde 'oorspronkelijke' inwoners terug te voeren is op het feit dat veel van hen afkomstig waren uit de omliggende dorpen en zich aan het begin van de oorlog in de stad had gevestigd. De meeste civiele en militaire leiders die tijdens de oorlog de enclave bestuurden behoorden eigenlijk tot deze categorie. Ze waren wel uit de gemeente maar niet uit de stad Srebrenica zelf afkomstig, en hadden in de eerste oorlogsmaanden huizen en appartementen betrokken die door de oorspronkelijke bewoners van de stad waren verlaten.

Niettemin bleek er steeds een zekere discrepantie te bestaan tussen de cijfers van de *Opština* (de gemeente) en de cijfers die bijvoorbeeld MSF vergaarde. In mei 1994 lagen de cijfers die deze organisatie hanteerde zo gemiddeld tien procent onder die van de gemeente Srebrenica. In januari 1995 gaf de gemeente aan dat ruim 43.000 mensen in de enclave zaten, terwijl MSF suggereerde dat het werkelijke aantal waarschijnlijk niet meer dan 38.000 was.⁹ Welk cijfer correct was, is achteraf moeilijk vast te stellen, maar dat doet niets af aan het feit dat het overgrote deel van de aanwezige inwoners in de stad vluchtelingen waren. Er waren meer dan 20.000 vluchtelingen in Srebrenica (de gemeente noemde een aantal van 23.000), terwijl het aantal inwoners dat uit de stad afkomstig was niet meer dan enkele honderden bedroeg. Op het platteland was de getalsmatige verhouding tussen oorspronkelijke in-

5 NIOD, Coll. UNHCR. UNHCR, 5-13/04/1993, re: Weekly Information on Former Yugoslavia.

6 Thørsen, 'UNHCR', pp. 110-114. Voor dit hoofdstuk en hoofdstuk 7 is dankbaar gebruik gemaakt van de rapporten die Kirsti Thørsen, heeft geschreven in opdracht van het NIOD over de activiteiten van UNHCR en een drietal andere ngo's. Deze rapporten geven gedetailleerde beschrijvingen en analyses van het archiefmateriaal dat door deze organisaties aan het NIOD beschikbaar is gesteld. Waar mogelijk zal naar originele documenten worden verwezen, maar soms zal ook naar de rapporten worden verwezen omdat daarin

de relevante documenten thematisch geordend en geanalyseerd worden. Bij verwijzing naar deze rapporten zullen de gebruikelijke afkortingen worden gebruikt (SRSA, MSF, NPA, en UNHCR).

7 Vertrouwelijke informatie (74).

8 Interview Jerry Champagne, 12/11/99. Dit vermoeden werd ook door enkele andere gesprekpartners die voor dit rapport werden geïnterviewed uitgesproken.

9 MSF, Brussel. MSF Srebrenica to MSF Belgrade (Eric, Graziella), 12/05/1994; MSF Srebrenica, monthly report January 1995. Thørsen, MSF, p. 51.

woners en vluchtelingen een stuk evenwichtiger (van het aantal van bijna 19.000 mensen waren er 8500 oorspronkelijke bewoners en iets meer dan 10.000 vluchtelingen).¹⁰

De stad had in 1992 al een hoeveelheid vluchtelingen opgenomen, voor het overgrote deel Moslims die als gevolg van etnische zuiveringen hun dorpen in de gemeentes Bratunac, Srebrenica, en Vlasenica waren ontvlucht. In september kwam daar een stroom vluchtelingen uit Žepa bij, dat op dat moment aangevallen en bestookt werd door het Joegoslavische leger, de JNA. Als gevolg van het Servische tegenoffensief in het voorjaar van 1993 werd de enclave opnieuw overspoeld met vluchtelingen: een groot aantal Moslims werd samenge-dreven in de enclave, nadat Servische troepen de omvang van het door Moslims gecon-troleerde territorium sterk terugdrongen. Veel van hen hadden inmiddels vele omzwervin-gen achter de rug. Er zaten veel mensen bij die eerst vanuit Zvornik, Vlasenica, Han Pijesak of Višegrad waren verdreven, en in de Moslim-enclaves Cerska of Konjevic Polje terecht waren gekomen, om daarvandaan verder te vluchten in de richting van Srebrenica, maar ook een grote groep mensen die uit de directe omgeving afkomstig was, zoals de Moslim-dorpen in de gemeente Bratunac. In april 1993 zaten er alleen al ongeveer 9000 vluchtelingen uit de gemeente Bratunac in de enclave.¹¹

De meeste vluchtelingen waren verbitterde mensen, die have en goed verloren hadden en vaak ook familieleden vermisten of gedood hadden zien worden. Een daarvan was een zekere ‘Šemso’, een voormalig commandant van een brigade in Konjević Polje en Nova Kasaba, die later ondercommandant van Naser Orić werd. Een Dutchbat-document be-schrijft hem als volgt: ‘Haat Serviërs vanwege moord op zijn enig kind en ouders. Ziet het liefst dat UNPROFOR zijn wapens overdraagt aan hem, zodat hij het karwei kan afmaken. Verklaart zijn hele leven Serviërs te zullen opjagen en afslachten.’¹² De meeste vluchtelingen wilden het liefst ook weg uit de enclave, maar dat werd verhinderd door de militaire en civiele autoriteiten die wilden voorkomen dat de stad helemaal leegliep. Op 1 april 1993 besloten Naser Orić en het civiele bestuur geen evacuatie meer toe te staan.¹³

De toevloed van grote aantallen vluchtelingen zorgde voor acute huisvestingsproblemen in een stad die, zoals opgemerkt, onder normale omstandigheden niet meer dan zesduizend inwoners kende. De vluchtelingen leefden dan ook onder de meest erbarmelijke omstandig-heden. Ze zaten op elkaar gepakt in de grote gebouwen die nog voldoende intact waren om grote groepen mensen tijdelijk onder te brengen. De oorspronkelijke bewoners van Sre-brenica woonden nog steeds in hun eigen huizen, terwijl de eerste stroom vluchtelingen die in de stad was aangekomen in de loop van 1992 (uit de omliggende dorpen) inmiddels de beste leegstaande huizen en flats in bezit hadden genomen. Voor de vluchtelingen die daarna aankwamen, was er, zeker in het voorjaar van 1993, nauwelijks nog een andere keus dan hun intrek te nemen in de zeven grote gebouwen die als vluchtelingenopvang werden ge-bruikt (een tweetal schoolgebouwen, een gemeenschapsgebouw, en een aantal bedrijven) of

¹⁰ Thørsen, *MSF*, p. 50.

¹¹ Van de Moslim-inwoners van de gemeente Bratunac waren nog eens 9000 mensen verdreven naar Tuzla. Meer dan 3000 mensen verbleven als vluchtelingen in het buitenland. Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 114.

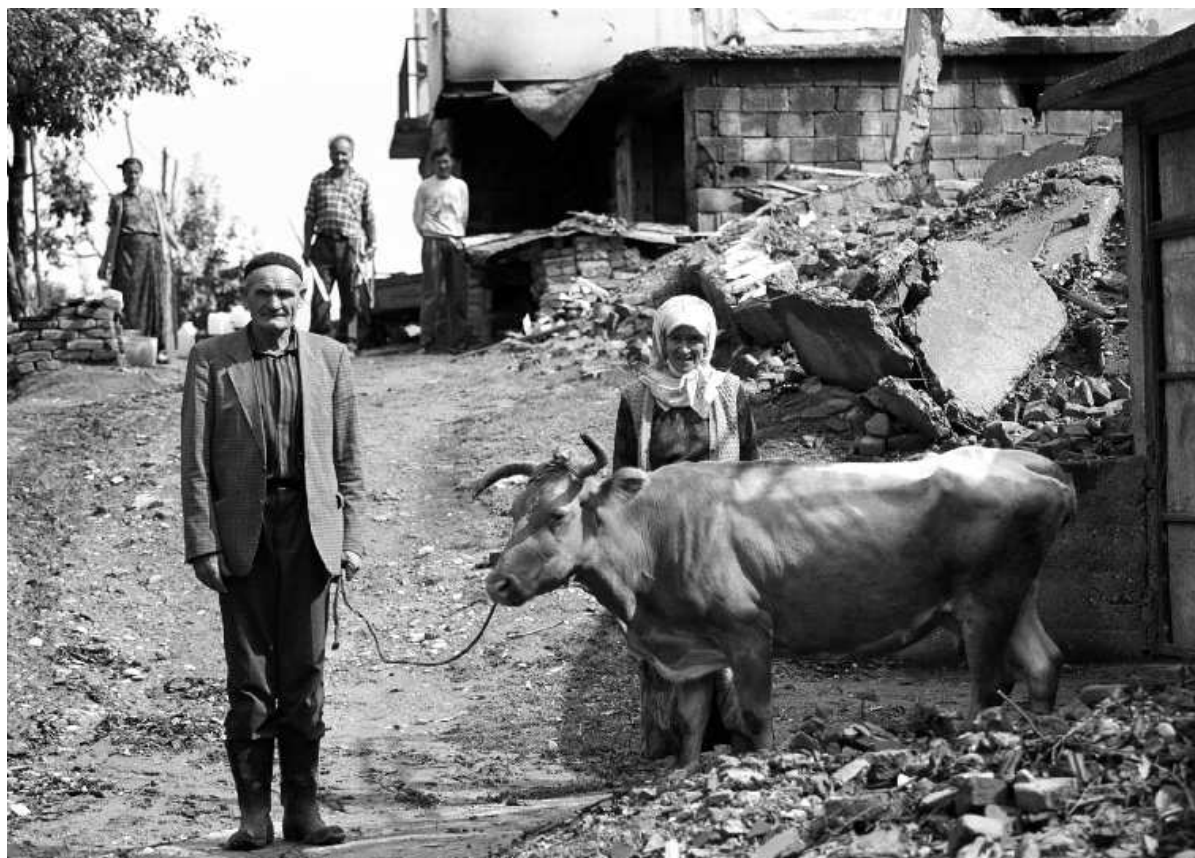
¹² MID/KL, *Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo*; juli 1994 (MID/KL Dossier 1589); bijlage ‘BIH personages binnen enclave Srebrenica’.

¹³ Mašić, *Srebrenica*, p. 136. Interview Thomas Geburt, 18/11/99.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Canbat en Deense UNPROFOR CivPol patrouille.

Boer met levende have in de Canbat-periode.

in licht of zwaar beschadigde huizen, in kelders, garages, of zelfs containers en autowrakken.¹⁴

De omstandigheden waaronder de meeste vluchtelingen moesten leven waren menonwaardig. Ze leefden doorgaans in donkere, vieze, en vaak gedeeltelijk verwoeste vertrekken, waar geen water, elektriciteit en sanitaire voorzieningen voorhanden waren. Als er al ramen in de vertrekken waren, dan waren die meestal kapot als gevolg van de Servische artilleriebeschietingen. Gemiddeld leefden er zo'n zes of zeven mensen in één kamer, maar het kwam voor dat kleine ruimtes van amper 16 m² onderdak gaven aan meer dan vijftien mensen. In veel gevallen werd een en dezelfde woonruimte gebruikt door meerdere families, en het complete gebrek aan privacy was een voortdurend probleem. In de klaslokalen van de school die als opvang werd gebruikt, waren soms vijftig tot zestig mensen gehuisvest.

Volgens gegevens van MSF hadden de vluchtelingen in juni 1993 gemiddeld 1,5 m² per persoon tot hun beschikking. Er was geen water en elektriciteit, er waren geen matrassen, dekens, kookgerei, onvoldoende ovens en kachels, en er waren geen wc's en douches in de gebouwen, en evenmin zeep en wasmiddelen. Het was onmogelijk om de gebouwen schoon te krijgen en te houden, met alle desastreuze gevolgen van dien voor de hygiëne.

De ruimtes waar vluchtelingen verbleven werden meestal gestookt op provisorische houtkachels, die een groot brandgevaar met zich meebrachten en meestal voor flinke rookoverlast zorgden.¹⁵ De arts van MSF dr. René Caravielhe schreef: 'The heating and cooking systems used by the refugees, no matter how ingenious, are not secure neither economical. The rudimentary look of these installations leaves you to fear for the worst (suffocation/asphyxia, fire) for a ridiculous small amount of heating.'¹⁶ Aangezien er geen elektriciteit voorhanden was in de enclave, werd er stroom opgewekt door middel van generatoren; er was een groot aantal accu's beschikbaar die uit de accufabriek in Potočari kwamen. Deze werden opgeladen door middel van de talloze kleine waterkrachtcentrales, die de inwoners in de enclave zelf in de rivier hadden gebouwd. Ze werden gebruikt om een lamp te laten branden, naar de radio te luisteren, of tv of een video te kijken.¹⁷

Er bestonden grote verschillen tussen de oorspronkelijke inwoners (waaronder ook de vluchtelingen uit de omgeving worden gerekend die hier direct na het begin van de oorlog waren aangekomen) en de grote groepen vluchtelingen die het laatst waren aangekomen als gevolg van het Servische tegenoffensief. De laatste groep had geen geschikte huisvesting, was voor voedsel geheel afhankelijk van UNHCR en beschikte niet over kleding en schoeisel voor de winter. Evenmin hadden de vluchtelingen invloed op het bestuur van de stad. De macht was in handen van de civiele en militaire autoriteiten, die allen uit de stad of uit de gemeente Srebrenica (met name uit Potočari) afkomstig waren.

Volgens een UNHCR-rapport uit augustus 1993 lieten de autoriteiten van Srebrenica zich weinig gelegen aan het lot van de vluchtelingen, die niet vertegenwoordigd waren in het lokale bestuur:

14 Volgens cijfers van MSF was 10 procent van de ruim 1700 woningen in de stad verwoest, 20 procent beschadigd door granaatinslagen, 50 procent licht beschadigd en slechts 10 procent van de woningen intact. In de dorpen was 70 procent intact, 5 procent verwoest, en 25 procent licht tot zwaar beschadigd. Thørsen, *MSF*, p. 103.

15 Op 14 maart 1995 brak er bijvoorbeeld een

brand uit in UNHCR voedselopslagplaats 'Radnik', ontstaan in de aangrenzende vertrekken waar vluchtelingen verbleven. NIOD, Coll. UNCIVPOL. Uncivpol incident report 14 March 1995, incident no. BO5-95-35 (Sandvik)

16 MSF, Brussel. MSF Srebrenica, René Caravielhe, monthly sitrep, 22/08/1993.

17 Thørsen, *MSF*, p. 100

The atmosphere between the two populations is tense and the local authorities, organised in a war council [de *Opština*] with no representatives of the displaced persons, are not paying attention to the most needed. In some respects I have a strong feeling that the authorities are not willing to work on the amelioration of the conditions of living environment. Maintaining the status quo seems to be their objective.¹⁸

Vluchtelingen liepen op tegen een gebrek aan bereidheid bij de oorspronkelijke bewoners om hulp te bieden en bijvoorbeeld het beschikbare voedsel te delen. In gesprekken met medewerkers van MSF, die zich hun lot het meest aantrokken, beklaagden de vluchtelingen zich over het gebrek aan generositeit bij de bevolking: die deed net alsof ze niets hadden of alles nodig hadden voor gezinsleden. Ook in de gezondheidszorg kwamen vluchtelingen er bekaaid af dan de oorspronkelijke bevolking. In het voorjaar van 1993 meldde MSF dat de artsen in het ziekenhuis zich nauwelijks leken in te zetten of verantwoordelijkheid trachtten te nemen voor de behandeling van de vluchtelingen in de collectieve opvangcentra. Een passage uit een 'end of mission report' van een Noorse ngo-medewerkster, Katrine Ommang, die in de enclave had gewerkt, geeft de situatie goed weer:

The population in Srebrenica is mainly divided into two groups: the original inhabitants of the municipality, and the refugees. Among the 6,000 people who originally inhabited the town there are only 350 left. The original population takes pride in appearing clean and proper, and in trying to live a relatively 'normal' life. They despise the refugees who live from one day to the next, who do not wash, who steal, who have suddenly become highly religious, etc. Part of the conflict is also caused by the fact that Muslim refugees plundered and burnt Serb houses in Srebrenica, only to later find themselves without a place to live. The original population has an unfailing belief in 'Srebrenica after the war' and seeks to preserve and maintain everything, while the refugees are in transit and only wish to consume. Another reason for the conflict is that the refugees mainly come from small villages and have on average little education, marry early (14-15 years), have low hygienic standards, etc. There were big differences in the way of life between town and countryside even before the war, and the distance between the population groups has only been accentuated.¹⁹

Het grootste verschil in leefsituatie tussen de oorspronkelijke inwoners en de vluchtelingen was gelegen in de huisvesting. De oorspronkelijke bewoners zaten in huizen, ze hadden hun eigen tuintjes, en ze hadden meer faciliteiten dan de vluchtelingen. De vluchtelingen werkten soms voor de oorspronkelijke inwoners om te kunnen eten, en ze werden daarom vaak uitgebuit.²⁰ De meeste vluchtelingen woonden op elkaar gepakt in de collectieve onderkomens. Ook MSF constateerde alom het ontbreken van stromend water, bruikbare toiletten, douche- en wasgelegenheden. De situatie was in de ogen van die organisatie bijzonder kritiek. Afval stapelde zich op in en rondom de gebouwen en mensen deden hun behoeften in de gangen of op de trappen.²¹ De overbevolking was een groot probleem en een voortdurende bron van zorg als het ging om de volksgezondheid, ook nadat de humanitaire hulp op gang was gekomen.

18 MSF, Brussel. UNHCR Belgrade (Ollier) to UNHCR Zagreb (Landgren), Srebrenica sitrep, 22/08/1993.

19 NIOD, Coll. NPA. NPA (Ommang), end of

mission report, 10/03/1995.

20 MSF, Brussel. MSF, Interview Dzema, aunt of Emira, 18/10/95.

21 Thørsen, MSF, p. 95.

SREBRENICA TEN TIJDE VAN CANBAT

Het ziekenhuis van Srebrenica.

Toen MSF in het voorjaar van 1993 in de enclave arriveerde, stelde de organisatie vast dat de sanitaire situatie over de hele linie desastreus was. De algemene hygiëne was tot een alarmerend laag niveau gezakt als gevolg van overbevolking. De bevolking werd voortdurend geplaagd door schurft, luizen, diarree en huidinfecties, omdat er geen zeep, wasmiddelen en schoonmaakmiddelen in de enclave aanwezig waren. In de zomer van 1993 had volgens gegevens van MSF 23 procent van de bevolking schurft, en 20 procent luizen. In de gebouwen waar vluchtelingen zaten, waren deze percentages nog hoger. Vooral bij warm weer werden de luizen een plaag. Ook dysenterie en hepatitis kwamen voor. Begin maart 1994 was er een explosie van hepatitis in de enclave, toen in een tijdsbestek van tien dagen het aantal gevallen steeg van 5 naar 30. Na de hevige regenval en overstromingen in mei 1995 brak er een darminfectie-epidemie uit in Srebrenica, waarschijnlijk omdat het drinkwater besmet was geraakt.²²

In mei 1994 voerde MSF een grootschalige onderzoek naar de hygiënische toestand uit onder duizend gezinnen in de stad en de resultaten waren schokkend. Het bleek dat 83 procent van de gezinnen maar één kamer tot hun beschikking hadden, terwijl de helft van deze gezinnen uit tussen de vier en elf personen bestond. Zeep werd maar eens per twee maanden gedistribueerd, slechts twee procent van de gezinnen had shampoo en zeventien procent had waspoeder in voorraad. Ongeveer zestig procent van de gezinnen waren geïnfecteerd met luizen of vlooiën en een even groot percentage klaagde over muizen en ratten in hun onderkomen. Gelukkig leidde de publiciteit rondom dit onderzoek in juni 1994 tot een aanvoer van producten ter verbetering van de hygiëne.²³

Veel gezondheidsproblemen werden veroorzaakt door het slechte dieet, het gebrek aan (schone) kleding (veel mensen hadden slechts een kledingset), onvoldoende en slechte huisvesting, en het grote gebrek aan zelfs de meest eenvoudige medicijnen. Goede medische zorg was onmogelijk. Het ziekenhuis lag vol met patiënten, terwijl de hotels nog eens enkele honderden zieken en gewonden huisvestten. De bedden waren vies, wonden werden met lakens verbonden, zwaargewonden stierven vanwege het ontbreken van een adequate behandeling. Er was een provisorische operatiekamer, waar slechts één arts als chirurg werkzaam was, die daar bovendien niet voor opgeleid was. Het enige wat hij kon doen, waren ruwe amputaties, altijd zonder verdoving en gebruikmakend van de beschikbare gewone houtzagen.²⁴

Het ziekenhuis werd tot begin 1995, toen er een centrale verwarming op olie werd geïnstalleerd, verwarmd op hout. De rookontwikkeling was een constant probleem. De sterilisatie van medische instrumenten en verbanden was nagenoeg onmogelijk. Ook wasmachines werkten niet, zodat er water gekookt moest worden in metalen blikken of vaten op hout-

22 Thørsen, *SRSA*, p. 11, 23. NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 10/03/94; SRSA Srebrenica (Andren) to SRSA Karlstad/Belgrade 11/06/95; SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 24/08/94.

23 MSF, Brussel. MSF, press release 'Hygienic situation', May 1994; MSF Srebrenica, monthly report, June 1994.

24 Zie Hollingworth voor een beschrijving hoe die amputaties in Žepa werden gedaan: mannelij-

ke patiënten moesten van tevoren zoveel mogelijk alcohol drinken als ze konden, en vrouwen werd ook geadviseerd dat te doen. Bij kinderen deden ze dat niet en daarom stierven die eerder. Bij de amputaties, die met gewone houtzagen werden gedaan, was altijd een ploeg mensen die de patiënt vasthield, en de patiënt werd geadviseerd hard te bidden of te schreeuwen. Er werd geprobeerd er zo snel mogelijk doorheen te zagen. Hollingworth, *Merry Christmas*, pp. 140-141.

vuurtjes. Dit was echter onvoldoende om de lakens en dekens te desinfecteren. Er was geen fatsoenlijk mortuarium, waardoor al het ziekenhuisafval (inclusief afgezette ledematen) in de smeulende containers vlakbij het ziekenhuis terecht kwam. Menselijke lichaamsdelen waren vrijelijk voor de straathonden beschikbaar, zo liet MSF gealarmeerd weten in haar berichten aan de buitenwereld. Ook de hygiëne liet vaak te wensen over in het ziekenhuis. Het ziekenhuispersoneel was zwaar overwerkt en gedemotiveerd. Er waren te weinig artsen om de problemen het hoofd te kunnen bieden.²⁵

Een van de grootste problemen in de enclave na de instelling van de *Safe Area* was het gebrek aan water. Srebrenica had een waterleidingssysteem gebaseerd op zwaartekracht: water werd van de rivier de Jadar betrokken en werd gezuiverd in de zuiveringsinstallatie in Zeleni Jadar, acht kilometer ten zuiden van Srebrenica, voordat het naar de stad werd geleid. Tot maart 1993 was er voldoende water, maar met de instroom van grote aantallen vluchtelingen uit Cerska en Konjević Polje werd het water een acuut probleem. Het gebrek aan water werd vooral uiterst acuut nadat de waterinstallatie in Zeleni Jadar door de Serven werd ingenomen en verwoest, in april 1993.²⁶ Als gevolg hiervan kwam de watertoevoer naar de stad geheel stil te liggen. Sindsdien betrok men water uit bronnen en smalle beekjes, die niet schoon waren en dus niet erg geschikt waren voor drinkwater. In de dorpen waren de problemen omtrent het water minder urgent, aangezien de bevolking daar toegang had tot een groot aantal lokale bronnen en waterputten (die ook al voor de oorlog vaak de enige vorm van watervoorziening waren geweest). Water uit de bronnen was echter niet altijd drinkbaar vanwege de aanwezigheid van metalen. Het waterprobleem was een van de meest urgente problemen waar de ngo's iets aan probeerden te doen nadat ze de enclave binnen waren gekomen.

Ten slotte was ook de voedselsituatie een bron van terugkerende zorg. Het overgrote deel van de bevolking van de enclave was voor de voedselvoorziening afhankelijk van de buitenwereld. In de dorpen was de situatie beter, omdat de boeren gewoon doorgingen met het bewerken van hun land, gewassen konden verbouwen en allerlei vee (koeien, schapen en pluimvee) hielden. Het leek soms of het hier geen oorlog was. Het werken op het land was overigens niet geheel van gevaar ontbloot, omdat de Serven de boeren overdag regelmatig bestookten. Er kon dus vaak alleen 's nachts gewerkt worden wanneer de boeren niet gezien konden worden. De vluchtelingen die in de dorpen verbleven (en dat waren er toch enkele duizenden) leefden over het algemeen onder betere omstandigheden dan de vluchtelingen in de stad. Ze trokken bij andere mensen in huis en hadden doorgaans voldoende water en voedsel. In sommige dorpen kregen ze land toegewezen om gewassen voor de winter te verbouwen.²⁷

Omdat er in de dorpen voldoende voedsel was, trokken vluchtelingen uit de stad soms de dorpen in om daar voedsel te verkrijgen en dat leidde tot irritaties onder de plattelandsbevolking. Er zat echter toch weinig anders op dan zulke hongertochten te ondernemen toen er nauwelijks of geen voedsel de enclave binnenkwam. In de eerste dertien maanden van de oorlog (dus tot april 1993) waren er slechts drie UNHCR-konvoeien de enclave binnenge-

25 Thørsen, *MSF*, p. 63.

26 De waterinstallatie in Zeleni Jadar was ook al eens door de Serven beschadigd in het begin van de oorlog, maar de schade kon worden hersteld gedurende 1992. Het water was echter niet meer

drinkbaar, maar het kon wel gebruikt worden voor schoonmaken en wassen. Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 119).

27 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Monique Pont, Miguel), medical report, 29/06/1993.

komen (eind november, begin december en eind maart). Velen liepen naar Žepa en probeerden van daar voedsel naar Srebrenica te smokkelen. Vanwege het gebrek aan vitamines, mineralen en andere voedingsstoffen, stopte bij veel vrouwen de menstruatie, wat soms traumatisch voor hen was. Sommigen dachten zwanger te zijn en anderen dachten nooit meer zwanger te kunnen worden.²⁸

De hele situatie bracht nog andere problemen met zich mee voor de vrouwelijke populatie, met name op het gebied van zwangerschappen en bevallingen. Er was een groot gebrek aan voorbehoedsmiddelen, hetgeen leidde tot veel ongewenste zwangerschappen met alle gevaren van dien voor de vrouwen. Onbeschermde seksuele omgang leidde ook tot gynaecologische infecties en geslachtsziektes. Het hoge aantal abortussen en de complicaties die dat met zich meebracht, werd later een bron van grote zorg voor hulporganisaties zoals MSF. Eind 1993 vonden er in het ziekenhuis van Srebrenica gemiddeld drie tot vier abortussen per dag plaats. Aangezien veel vrouwen het geld daarvoor niet hadden (een abortus kostte 100 Duitse Mark) deden ze de abortussen op eigen houtje, wat vaak weer tot complicaties leidde. Ook doding van pasgeboren babies kwam voor, hoewel uit de berichten van MSF niet duidelijk wordt of dit vaak gebeurde. In juni 1994 ontving MSF 15.000 condooms die via de gynaecologieafdeling in het ziekenhuis en de ambulante zorgcentra werden verspreid.²⁹

Een specifiek probleem in de enclave was het gebrek aan zout. De bevolking ontbeerde een natuurlijke bron voor jodium in hun dieet, wat in Srebrenica altijd al tot schildklierstoornissen (met bijbehorende fysieke en psychologische gevolgen) had geleid. De bevolking van Srebrenica werd door anderen vaak als kroplijders aangemerkt, omdat die aandoening er vaak voor kwam.³⁰ De Turkse reiziger Evlija Çelebi constateerde dit probleem al in de zeventiende eeuw, toe hij schreef dat er 'een rivier door Srebrenica stroomt die een soort vervloekt water bevat dat ontspringt bij de zilvermijn; de bewoners die dit water drinken hebben te lijden van krop (. . .); het veroorzaakt verscheidene ziektes en fysieke misvormingen bij mannen en vrouwen'.³¹

Het probleem was ook bekend uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog, toen mensen vanuit Srebrenica naar Tuzla liepen om zout te gaan halen. Na de Eerste Wereldoorlog werd door de Bosnische regering een speciaal zoutprogramma uitgevoerd om de bevolking in de districten Srebrenica, Vlasenica, and Zvornik te voorzien van zout.³² Ook tussen 1993 en 1995 werden veel mensen in de enclave langzaam ziek vanwege het gebrek aan jodiumhoudend zout. Dit was ook bekend bij de Servische belegeraars, die voortdurend trachtten te voorkomen dat zout de enclave binnenkwam. Er zou een JNA-plan bestaan voor biologische oorlogsvoering in Srebrenica, waarin het onthouden van zout aan de inwoners een belangrijke rol speelde. De inwoners gebruikten in plaats van keukenzout al strooizout.³³ UNHCR berichtte in augustus 1993 dat groepen Moslims de bestandslijn overstaken en probeerden naar Tuzla te komen om zout te halen, of bij de Serven zout te stelen. Sommigen vielen daarbij in een Servische hinderlaag en werden gedood.³⁴

28 Hollingworth, *Merry Christmas*, p. 137.

29 Thørsen, *MSF*, pp. 80-82.

30 Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 139.

31 Çelebi, *Putopis*, p. 99.

32 Beatović, *Bratunac i okolina*, p. 59; Galić, *Veze narodnooslobodilačkog pokreta*, p. 62.

33 Mašić, *Srebrenica*, p. 23. Sudetic, *Blood and vengeance*, p. 243; interviews Ilijaz Pilav

22/10/1997, Nedred Mujkanović 10/03/1999,

Almira en Zahira Ramić 06-10/11/1999, Jerry Champagne 12/11/1999, Mehmed Žilić 04/11/99.

34 NIOD, Coll. UNHCR. UNHCR Srebrenica (Ollier) to UNHCR Belgrade/UNHCR Zagreb/UNHCR Tuzla, 22/08/1993, re: people fleeing Srebrenica to Tuzla.

Door het gebrek aan voedsel ontstond er een bloeiende zwarte markt, die vaak door middel van ruilhandel werd bedreven. Hoewel de Duitse Mark als betaalmiddel werd gebruikt, werd de ruilwaarde van levensmiddelen en andere producten doorgaans in sigaretten uitgedrukt. Aangezien er erg veel gerookt werd in de enclave, waren tabak en sigaretten goud waard. In maart 1993 kostte 1 kilo tabak 1000 DM, en een pakje sigaretten 60 DM. Behalve tabak en sigaretten waren met name zout, suiker, spijsolie, tarwe en meel erg duur, terwijl vlees, melk, en alcohol relatief goedkoop was omdat daar voldoende van aanwezig was. Prijzen fluctueerden echter sterk.³⁵ Ondanks de grote beperkingen in bewegingsvrijheid vond er een voortdurende stroom van goederen plaats, met name tussen Srebrenica en Žepa, waar het Oekraïense bataljon als tussenschakel diende in de handel tussen de Serven buiten, en de Moslims in de enclave. De voedselsituatie in de dorpen was doorgaans beter; UNHCR rapporteerde dat boeren een rijker en gebalanceerder dieet hadden dan de vluchtelingen in de stad. Een nadeel was weer dat de dorpen vaak te ver van Srebrenica verwijderd lagen, zodat ze in de winter vaak onbereikbaar werden. Voedselhulp en medische zorg aan de dorpen konden dan vaak niet meer worden gegarandeerd.³⁶

2. De activiteiten van de VN-hulporganisaties en de ngo's

Uit de berichten uit de enclave werd al snel duidelijk dat de *Safe Area*-constructie geen oplossing was voor de lange termijn. De logistieke en infrastructurele problemen waren te groot, en de sociale en economische moeilijkheden in de enclave zouden op den duur alleen maar toenemen.³⁷ Niettemin probeerden VN-hulporganisaties en de niet-gouvernementele organisaties (ngo's) de situatie voor de bevolking zo draaglijk mogelijk te maken.

De twee belangrijkste hulporganisaties waren de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR, die zich vooral bezighield met de aanvoer van voedselhulp, en de ngo *Médecins Sans Frontières*, die zich bezighield met de gezondheidszorg in de enclave en alles wat daarmee te maken had. Een aantal andere organisaties was ook actief in de enclave met kleinere maar niet minder belangrijke projecten, zoals de *Swedish Rescue Services Agency* en het Internationale Rode Kruis. En dan waren er nog een aantal organisaties die projecten trachtten op te zetten, maar daar niet erg goed in slaagden, zoals de *Norwegian People's Aid* en de Spaanse ngo *Movement for Peace, Disarmament and Freedom*.

Een belangrijk deel van de tijd gedurende 1993 werd door de ngo's besteed aan voorbereidingen voor de komende winter. Duizenden vluchtelingen hadden nog geen dak boven hun hoofd, er was in de meeste gebouwen onvoldoende of geen enkele verwarming, onvoldoende brandstof, geen elektriciteit, geen goed drinkwater, enzovoorts.

Om hun werk te kunnen doen, dat wil zeggen om toestemming te krijgen van de Bosnisch-Servische autoriteiten om de enclave binnen te mogen gaan en te verlaten, en om hulpgoederen naar de enclave te brengen, waren de ngo's genoodzaakt om ook hulp aan de Serven te verlenen. Zo kwam MSF met de Servische autoriteiten overeen om een chirurg in Milići te stationeren en hulp te verlenen aan de getroffen Servische bevolking in en rondom Bratunac. In mei 1993, voordat het demilitarisatieverdrag was ondertekend, leverde MSF-

35 Mašić, *Istina o Bratuncu*, pp. 120-121. Interview MacIssac, 16/11/99.

36 Thørsen, *MSF*, p. 53.

37 Vertrouwelijke informatie (153).

medewerker Hans Ulens medicijnen aan de Serven om hen gunstig te stemmen en hen ertoe te brengen hun konvoeien door te laten.³⁸

De Serven behandelden de ngo's echter nogal verschillend: sommige kregen makkelijker toestemming dan andere, waarschijnlijk omdat de Serven vonden dat de ene organisatie meer voor de Servische bevolking deed dan de andere, of wellicht om een wig tussen de organisaties te kunnen drijven. Zo werden het Internationale Rode Kruis en de *Swedish Rescue Services Agency* coulanter behandeld dan *MSF*, dat zich in september 1993 bijvoorbeeld ergerde aan het feit dat de Zweden zo ongeveer als toeristen de enclave in en uit konden, en frequente konvoeien konden laten rijden, terwijl *MSF* veel meer tegenwerking ondervond.³⁹

UNHCR

Tot aan de vestiging van de *Safe Area* had UNHCR weinig voor de Moslims in de enclave gedaan: in totaal waren er in het eerste jaar van de oorlog slechts drie UNHCR-konvoeien in Srebrenica aangekomen. Met de vestiging van de *Safe Area* begon de organisatie echter direct een belangrijke rol te spelen. De VN-vluchtelingenorganisatie werd de grootste leverancier van hulpgoederen en verleende daarbij ook assistentie aan de andere organisaties. UNHCR organiseerde normaal gesproken gemiddeld twee tot drie voedselkonvoeien per week. Incidenteel werden ook andere goederen aangeleverd, zoals zaaigoed, schoenen en andere levensbehoeften. De hulpgoederen werden afgeleverd bij een pakhuis in de stad. Canbat assisteerde hierbij, het was immers een van de belangrijkste taken van Canbat om de humanitaire inspanningen mogelijk te maken en konvoeien te beveiligen en te begeleiden. UNHCR zorgde ook voor de aanvoer van brandstof, die altijd vanuit de tanks van de vrachtwagens werd getapt.

Hoewel UNHCR grote hoeveelheden voedsel en hulpgoederen aanleverde had zij geen invloed of controle over de lokale distributie, die aan de autoriteiten van Srebrenica werd overgelaten. UNHCR had het grootste deel van de tijd geen eigen personeel in de enclave, en daardoor was controle daarop ook vrijwel onmogelijk. En ook al had UNHCR meer invloed en controle gehad, dan nog stonden de lokale autoriteiten er op de zeggenschap over de distributie te behouden. Dit leidde vaak tot problemen tussen UNHCR en het bestuur, maar meestal werden de door de autoriteiten gevraagde hoeveelheden voedsel zonder verdere verificatie door UNHCR aangeleverd.

Het is waarschijnlijk dat de autoriteiten te hoge cijfers doorgaven van het aantal vluchtelingen en inwoners dat aanwezig was, om meer voorraad van UNHCR te krijgen. Er bestond dan ook onder de buitenlandse ngo-medewerkers en het UNPROFOR-personeel dat zich in de enclave bevond het vermoeden dat de aanvoer de werkelijke behoefte aan hulp overtrof en dat het overschot door de autoriteiten werd verhandeld op de zwarte markt.⁴⁰ Goederen die bij het UNHCR-*Warehouse* (pakhuis) naar binnen gingen, gingen vaak door de achterdeur weer even snel naar buiten. Een deel van het voedsel ging naar Orić' troepen en het was – terecht of niet – een terugkerende klacht van de Serven dat Moslims altijd binnen 24 uur na een konvoi in de aanval gingen.

38 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Stefaan Madens, Jos) to MSF Belgrade, 12/05/1993.

39 MSF, Brussel. MSF Srebrenica to MSF Belgrade, 07/12/1993.

40 *Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo*; Juli 1994 (MIDKL Dossier 1589); hoofdstuk 1, paragraaf F6. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave Srebrenica, p. 26. Thørsen, *MSF*, p. 61.

Médecins Sans Frontières

De meest actieve organisatie in de enclave zelf was *Médecins Sans Frontières*, die zich bezighield met medische hulp en met het nemen van een reeks preventieve maatregelen die gericht waren op het verbeteren van de leefsituatie en de hygiëne, met name onder de vluchtelingen. MSF was al actief in Srebrenica voordat de andere ngo's activiteiten begonnen te ontplooiën en was ook de laatste ngo die de enclave verliet, in juli 1995. Haar eerste bezoek aan de enclave bracht de organisatie samen met het tweede UNHCR-voedselconvooi, dat plaatsvond op 4 december 1992, nog voor de instelling van de *Safe Area*. Een Belgisch MSF-team bracht medicijnen en medische apparatuur naar de enclave, en verleende eerste hulp gedurende het korte verblijf. Het team beschouwde de situatie op dat moment als ronduit alarmerend.⁴¹

Om die reden begon de Belgische tak van MSF vanuit haar kantoor in Belgrado voorbereidingen te treffen voor een uitgebreid humanitair programma, dat gericht was op directe medische hulpverlening en verbetering van de algemene gezondheidssituatie. Het doel was goede hygiënische en sanitaire omstandigheden te creëren voor de bevolking en de vluchtelingen, en de lokale autoriteiten te assisteren bij het herstel van gebouwen die dienst deden als opvangcentra voor vluchtelingen. Dit programma werd opgestart in maart 1993, toen een tweede MSF-team samen met generaal Morrillon de enclave wist te bereiken, op het moment dat Srebrenica nog dagelijks beschoten werd door Servische strijdkrachten. De eerste MSF-chirurg, dr. Thierry Ponthus, arriveerde op 21 maart en begon meteen te opereren in het ziekenhuis van Srebrenica, totdat Morrillon op 29 maart de enclave weer wist te verlaten en hij met Morrillon mee terugging. Moslims deden er alles aan om het binnenkomende VN-, UNHCR- en MSF-personeel zo lang mogelijk vast te houden uit angst dat de Serven de aanval op de stad zouden openen.⁴²

Het nieuwe MSF-team, bestaande uit een chirurg, een huisarts, een anaesthesist, en de waterbouwkundig-ingenieur Hans Ulens, arriveerde begin april 1993 in de enclave, tijdens een kortstondig staakt-het-vuren. Het team werkte in de daaropvolgende dagen hard om het ziekenhuis aan een grote schoonmaakbeurt te onderwerpen en weer in paraatheid te krijgen, om de watervoorziening te herstellen, en de vijf lokale artsen te motiveren hun werk voort te zetten. Ze moesten de enclave in de tweede week van april echter weer verlaten vanwege de voortdurende Servische beschietingen. Ulens besloot achter te blijven om te assisteren bij de evacuaties van gewonden. Hij bleef uiteindelijk tot januari 1994, en kwam in het daaropvolgende jaar nog enkele keren terug. Met Richard Svård van de *Swedish Rescue Services Agency* was hij een van de weinige buitenlanders die zo lange tijd in de enclave hebben doorgebracht.⁴³

Een van de eerste zaken waar MSF en andere hulporganisaties zich op richtten, was het herstel van de watervoorziening van de stad. Er kwam een gezamenlijk initiatief van MSF en het Internationale Rode Kruis, waar Ulens de leiding van nam. Er werden vrachtwagens en brandweerwagens gebruikt om water vanuit schone bronnen aan te voeren, ook al was dit geen permanente oplossing omdat die in de zomer dreigden op te drogen. Tevens bouwde MSF waterreservoirs bij een bron in de heuvels vlakbij de stad met een aantal aftappunten, maar ook de opbrengst van deze bron werd steeds minder. Op 26 mei 1993 luidde Ulens de alarmklok in een fax aan de hoofdkwartieren van MSF in Brussel, Parijs en Belgrado, waarin

41 Thørsen, *MSF*, p. 8.

42 Thørsen, *MSF*, p. 8.

43 Interviews Abdulah Purkovic 04/02/1998, Hans Ulens 06/08/1997.

hij zei dat er binnen enkele dagen een oplossing moest komen voor het waterprobleem. De enige werkelijke oplossing, zei hij, was dat de Serven zich zouden terugtrekken van de waterzuiveringsinstallatie in Zeleni Jadar. In een ander bericht van dezelfde dag wees hij erop dat de inwoners nu meer dan drie kilometer moesten lopen voor een beetje water, en dat de kans op vechtpartijen met de dag groter werden. 'Urgent action should be taken to guarantee access today or tomorrow. An international presence in Zeleni Jadar is more than necessary, if not we will have to organise convoys of water (...) or evacuate at least 20,000 persons.'⁴⁴

De dag erna had Ulens samen met de Canbat-commandant hiertoe een ontmoeting met VRS-kolonel Vuković, die voor de Bosnische Serven de zuidelijke grens van de enclave bewaakte.⁴⁵ Ulens vroeg hem om toestemming om zelf de waterinstallatie in Zeleni Jadar weer in werking te stellen. MSF en UNPROFOR hadden daartoe een met de hand geschreven toestemmingsbrief van de Bosnisch-Servische generaal Milovanović ontvangen. Vuković weigerde hen echter de toegang tot de installatie en gaf als reden aan dat de Moslims niet al hun wapens hadden ingeleverd. Toen Vuković te horen kreeg dat de eerste slachtoffers van het gebrek aan water de vrouwen en kinderen in de enclave zouden zijn, reageerde hij slechts met uitwijdingen omtrent de Turkse overheersing over de Serven.⁴⁶

Pas een aantal weken later, met het afsluiten van een wapenstilstand tussen de Bosnisch-Servische en Moslim-strijdkrachten in de derde week van juni, kreeg de VN vrij toegang tot Zeleni Jadar. Toen een team van MSF onder begeleiding van Canbat ging onderzoeken of de installatie opnieuw kon worden opgestart, bleek dat de Bosnische Serven deze hadden opgeblazen en onherstelbaar hadden vernield.⁴⁷ Het enige alternatief was nu om de oude waterzuiveringsinstallatie bij Pasmulići (op vier kilometer van de stad), die tien jaar eerder buiten werking was gesteld, opnieuw in gebruik te nemen. Het water van de Pasmulići-beek was geschikt als drinkwater voor de mensen in de enclave.

MSF en het Internationale Rode Kruis werkten nauw samen om de Pasmulići-installatie weer gebruiksklaar te maken. De oude installatie, die zich in het oostelijk deel van de enclave bevond, moest hersteld worden. Veel waterleidingpijpen waren gebroken of verdwenen en de installatie zelf was verontreinigd, omdat vluchtelingen deze als toilet hadden gebruikt. Het werk zou op zijn minst twee maanden gaan duren. Ulens kreeg het gemeentebestuur achter zich en dat stelde enkele tientallen arbeiders ter beschikking. In de tussentijd zorgde het Internationale Rode Kruis voor een noodvoorziening te maken, door water van de Goranovac-beek naar de stad te leiden. Dat water was niet drinkbaar, het kon alleen gebruikt worden als (af)waswater. MSF maakte eveneens een noodvoorziening door een dam te bouwen in de Kutlici-beek. Ondanks het feit dat de Servische belegeraars de aanvoer van bouwmaterialen voortdurend bemoeilijkten, was de Pasmulići-installatie in oktober 1993 klaar voor gebruik.

De *Opština* besloot echter, tegen de zin van MSF in, dat het water van de Pasmulići-installatie via het gewone waterleidingssysteem naar de huizen moest worden gevoerd. Hierbij zou volgens MSF veel water verloren gaan door de talrijke lekkages, en het overmatige gebruik door huishoudens die op het systeem waren aangesloten. De organisatie

44 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Ulens) to MSF Brussels, MSF Paris, MSF Belgrade, 27/05/93.

45 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Ulens) to MSF Belgrade (Dachy), 26/05/1993.

46 MSF, Brussel. UNHCR Srebrenica aan UNHCR Belgrado, Sitrep 27/05/93.

47 Interview Dan MacIssac 16/11/99.

vond dat er speciale openbare aftapplaatsen moesten komen die door iedereen gebruikt zouden kunnen worden, maar dat voorstel werd niet door de gemeente overgenomen. Daardoor hadden alleen sommige delen van de stad en een beperkt aantal gezinnen de beschikking over stromend water. De rest van de bevolking moest onverminderd via brandweerwagens bevoorrad worden. In december 1993 zorgde de Pustumulici-installatie voor ongeveer 20-30 liter drinkbaar water per persoon per dag, hetgeen in principe ruim voldoende zou zijn als het voor iedereen gelijkelijk beschikbaar zou zijn, wat niet het geval was. Het herstel en in bedrijf houden van de watervoorziening in de stad Srebrenica is de grote verdienste van Ulens geweest.⁴⁸

Een andere belangrijke activiteit van MSF was het verlenen van medische hulp. Zo hield de organisatie zich bezig met de organisatie van het ziekenhuis en de drogisterij, het opzetten van een psychiatrische inrichting en een aantal kleine gezondheidscentra in de stad en een aantal dorpen (de zogenoemde *ambulanta's*).

MSF waakte ook over de volksgezondheid door middel van regelmatig epidemiologische onderzoek om mogelijke epidemieën en andere gevaren zo snel mogelijk te kunnen onderkennen. Ten slotte hield MSF zich bezig met het trainen van medisch en verpleegkundig personeel. Om het hele medische programma te kunnen uitvoeren had MSF steeds enkele mensen in de enclave zitten, waaronder een aantal medici in wisselende samenstelling (huisartsen, chirurgen, verloskundigen, gynaecologen, anesthesisten, tandartsen) en verpleegkundigen. Ze losten elkaar voortdurend af. Naast het team buitenlanders dat bestond uit vier of vijf mensen, had MSF een lokale staf van ongeveer twaalf tot veertien personen (waaronder tolken, chauffeurs, schoonmaaksters en koks).

MSF reorganiseerde het ziekenhuis, dat aanvankelijk overvol was met ongeveer tweehonderd bezette bedden. Met de evacuaties in maart en april 1993 kon het aantal bezette bedden worden gereduceerd tot ongeveer tachtig; dit was een structurele vermindering van het aantal bedden door MSF. MSF was verantwoordelijk voor het algehele management, in samenwerking met de ziekenhuisdirecteur en kinderarts Avdo Hasanović. Deze Hasanović was in de ogen van MSF niet erg capabel en de relatie tussen hem en MSF, die vanaf het begin moeilijk was, werd steeds problematischer. Hij verzette zich tegen veranderingen die MSF in het ziekenhuis wilde doorvoeren. In plaats van zijn specialisme, de kindergeneeskunde, te beoefenen, hield hij zich in toenemende mate bezig met het verrichten van abortussen, tegen betaling van 100 DM per ingreep. 'Dokter Abortus', zoals zijn bijnaam luidde, voerde een groot aantal abortussen uit, vaak op een onprofessionele wijze, waarmee hij veel geld verdiende. Medewerkers van MSF vonden dat hij zijn eigenlijke taak als arts en directeur van het ziekenhuis verwaarloosde.⁴⁹

Hasanović verspreide ook tamelijk tendentieuze informatie over de gezondheidssituatie in de enclave en de rol van MSF daarin. In september 1994 zakte de relatie tussen Hasanović en MSF tot een dieptepunt, omdat hij naar buiten toe uitspraken had gedaan over de 'tragische' gezondheidssituatie in de enclave waar MSF onvoldoende op gereageerd zou hebben.⁵⁰

Niettemin onderhield *Médecins Sans Frontières* uitstekende relaties met de vijf overige artsen, Fatima Dautbašić, Ilijaz Pilav, Ejub Alić, Dževad Džananović en Branka Stanić, allen

48 Thørsen, *MSF*, p. 90-94.

49 MSF, Brussel. MSF Srebrenica, monthly report, April 1994. Interviews Hans Ulens

16/06/1998, Emira Selimović 21/10/1997.

50 MSF, Brussel. MSF Srebrenica to MSF Belgrade, 25/09/1994. Thørsen, *MSF*, p. 45.

junior-artsen met een tot twee jaar werkervaring.⁵¹ Aanvankelijk was er ook een chirurg in het ziekenhuis werkzaam, Nedred Mujkanović, die zelf niet uit Srebrenica afkomstig was, maar vanuit Tuzla naar de enclave was gestuurd om operaties uit te voeren. Mujkanović moest echter midden april 1993 per helikopter de enclave uitgevlogen worden omdat hij volledig uitgeput was.⁵² Drie weken later was er een vervanger gevonden, Mehdi Hadžiselimović, een chirurg in dienst van het Internationale Rode Kruis. De bedoeling was dat hij maar een paar dagen in Srebrenica zou blijven, maar uiteindelijk bleef hij enkele maanden, omdat hij van de Serven geen toestemming kreeg om de enclave te verlaten. MSF prees Hadžiselimović uitbundig en noemde hem een superchirurg die, zolang hij in de enclave was, ongeveer in zijn eentje het ziekenhuis bestierde, in plaats van de directeur.⁵³ Hij werd uiteindelijk in augustus 1993 per helikopter geëvacueerd.

Hadžiselimović' voortdurend uitgestelde vertrek zorgde ervoor dat andere artsen van buiten de enclave weinig zin hadden om naar de enclave te gaan: zij vreesden ook niet meer weg te mogen. Om die reden werd Ilijaz Pilav door MSF tot chirurg opgeleid, terwijl twee verpleegsters werden getraind in het toedienen van verdovingen. In mei 1994 kon Pilav al 80 tot 90 procent van de chirurgische ingrepen aan zonder assistentie van MSF.⁵⁴

Fatima Dautbašić nam de leiding over de verloskundige afdeling, die in januari 1994 werd geopend. Hier vonden meestal zestig bevallingen per maand plaats. MSF gaf de moeders kleine pakketjes mee met babyflessen, babyshampoo, kinderzeep en dergelijke. Ook het ziekenhuispersoneel – er waren meer dan honderd werknemers, meest artsen en verplegend personeel – werd soms op deze wijze door MSF beloond voor het werk dat ze deden, ofschoon geen van allen bij MSF in dienst waren. Ze kregen bij tijd en wijlen shampoo, zeep, tandpasta en scheermesjes, wat eigenlijk niet meer dan een symbolisch gebaar was.

MSF had niettemin ook te kampen met een aantal moeilijkheden in haar relatie met de lokale ziekenhuisstaf, die voor een deel te wijten waren aan de botsende medische culturen. Het grootste probleem was echter dat de staf fysiek en mentaal volledig uitgeput was en daardoor nauwelijks meer te motiveren was. Veel niet-urgente operaties werden daarom vaak met allerlei smoezen op de lange baan geschoven. In de ogen van de MSF-medewerkers was ook het medische kennisniveau van de lokale artsen soms onvoldoende, en ook de organisatie was onder de maat. Het veranderen van de bestaande 'Oost-Europese' routines bleek voor de MSF-organisatoren ter plaatse erg moeilijk en frustrerend. De lokale staf bleef vasthouden aan de standaarden, routines, competenties en hiërarchische structuren zoals die voor de oorlog bestaan hadden. Suggesties van MSF om daarin wijzigingen aan te brengen, werden in de wind geslagen. Verder keurde de organisatie het af dat sommige artsen geld vroegen voor behandelingen, hetgeen betekende dat de mensen die geen geld hadden niet of later geholpen werden.⁵⁵

Ook het reorganiseren van de apotheek bleek een frustrerende taak. Lokale artsen hadden van oudsher de gewoonte veel medicamenten voor te schrijven, zodat de voorraden te snel op waren, en er voortdurend grote tekorten optraden.⁵⁶

51 In het eerste oorlogsjaar was er nog een zesde arts werkzaam in de enclave, Nijaz Džanić, die echter bij een Servisch bombardement in januari 1994 om het leven kwam.

52 Interviews Nedred Mujkanović 02/12/1998, Abdulah Purković 04/02/1998.

53 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Maddens), Srebrenica sitrep, 18/05/1993.

54 Thørsen, *MSF*, p. 79.

55 Thørsen, *MSF*, pp. 42-45.

56 Thørsen, *MSF*, pp. 68-69.

In het voorjaar van 1993 werden een zestal *ambulanta's* (kleine gezondheidssentra) in de stad geopend, op gezamenlijk initiatief van MSF, het Internationale Rode Kruis en de lokale artsen. Daar kwamen later zes *ambulanta's* bij in de dorpen, eerst in Potočari en Sućeska. Ze werden bemenst door ongeschoold personeel, meestal leden van De vrouwenassociatie, die door MSF werden geïnstrueerd. Zo werd elke *ambulanta* gerund door twee vrouwen. Zij kregen geen salaris; de gemeente werd verondersteld hen elke dag van een maaltijd te voorzien, en elke maand van artikelen zoals meel en suiker. MSF voorzag hen van zeep, shampoo, en soortgelijke artikelen. Het belangrijkste doel van de *ambulanta's* was het verlenen van eerste hulp, het stellen van eerste diagnoses, het geven van voorlichting op het vlak van hygiëne en gezondheid, de bestrijding van luizen, schurft, diarree, en de behandeling van ontstekingen en kleine verwondingen. De *ambulanta's* in de stad groeiden steeds meer uit tot hygiëne-centra, die zich vooral richtten op de bestrijding van luizen en schurft.⁵⁷

MSF bestelde meteen bij binnenkomst in de enclave grote hoeveelheden antiluzenshampoo, desinfecteermiddelen en insectenbestrijdingsmiddelen. De organisatie trachtte met regelmatige desinfectiecampagnes de luizen en schurft te bestrijden, met name in de vluchtelingencentra. Het succes van deze acties was echter beperkt door het gebrek aan water, maar ook door het feit dat de acties steeds beperkt van omvang waren en eigenlijk ook onvoldoende stringent waren om de problemen werkelijk de kop in te drukken. Ook was er een permanent tekort aan bestrijdings- en schoonmaakmiddelen, omdat de Serven deze tegenhielden.⁵⁸ Door deze beperkingen raakten mensen voortdurend opnieuw besmet. De *ambulanta's* speelden echter een steeds belangrijker rol bij het bestrijden van de schurft en luizenplagen. Ze gaven voorlichting over persoonlijke hygiëne en waren verantwoordelijk voor de distributie van zeep en soortgelijke producten als die de enclave binnenkwamen. Vliegende teams van de *ambulanta's* assisteerden ook bij de desinfectie van gebouwen. Na de instelling van het *ambulanta*-systeem werd het percentage van mensen dat schurft had gereduceerd van 50 procent in april 1993 tot 20 procent in augustus 1993.⁵⁹

MSF zette ook grootschalige schoonmaakacties op touw om de sanitaire omstandigheden in de enclave te verbeteren en organiseerde in samenwerking met het gemeentebestuur het ophalen van vuilnis. Ten aanzien van de schoonmaakacties hadden de opvangcentra voor de vluchtelingen de eerste prioriteit omdat daar de situatie veruit het meest kritiek was zonder bruikbare toiletten, douches en wasgelegenheden. Veel vluchtelingen in deze gebouwen hadden dan ook last van schurft of luizen. De situatie was het ergst in het oude schoolgebouw, waar MSF dan ook begon met schoonmaken. Een maand later kon MSF rapporteren dat de situatie er was verbeterd en dat er minder gevallen van schurft en luizen waren. De enige remedie tegen schurft en luizen was echter het verbranden van dekens en matrassen, het wassen van alle kleding, en het verplaatsen van de vluchtelingenpopulatie naar een nieuwe locatie waar ze nieuwe matrassen en dekens zouden ontvangen. Dit was echter onuitvoerbaar, zodat de problemen voortdurend de kop bleven opsteken.

Ook de stad zelf was ernstig vervuild geraakt met overal bergen afval op straat en in de rivier, terwijl de vuilverwerking niet was georganiseerd. Het afval was al maanden niet meer weggehaald. Na de instelling van de *Safe Area* vond er een driedaagse schoonmaakactie van de Burgerbescherming plaats, die ervoor zorgde dat ongeveer zeventig procent van het afval verwijderd werd.

⁵⁷ Thørsen, *MSF*, p. 72.

⁵⁸ Thørsen, *MSF*, pp. 85-86.

⁵⁹ Thørsen, *MSF*, pp. 97-98.

Toch bleef het schoonhouden van de overbevolkte stad een enorme opgave. MSF kwam met het gemeentebestuur overeen om de stad geregeld schoon te maken, waarbij het gemeentebestuur voor arbeiders zou zorgen en MSF voor de nodige brandstof, het gereedschap, beschermende kleding en laarzen voor de mensen die het werk zouden gaan doen. Er was slechts één vuilniswagen beschikbaar. Afsproken werd dat het afval onder toezicht van MSF elke dag zou worden opgehaald. De vuilniswagen begaf het echter vrijwel direct en opnieuw hoopte het afval zich overal op.⁶⁰ In mei vond er opnieuw een grootschalige schoonmaakactie plaats, waar de gemeente, MSF, Canbat, UNHCR, en het Internationale Rode Kruis gezamenlijk aan meewerkten. Nadien gingen de gevormde vuilnisophaalteams het afval ophalen met gewone vrachtwagens en kleine tractoren, waardoor de hygiëne in de stad aanzienlijk verbeterde.⁶¹

Problemen als gevolg van de centrale rol van Médecins Sans Frontières

Na verloop van tijd vond *Médecins Sans Frontières* dat de gemeente haar taken verwaarloosde. In maart 1994 constateerde de hulporganisatie dat de hygiëne in de stad te veel afhing van de goodwill van de autoriteiten. MSF vond dat de autoriteiten hun verantwoordelijkheden in deze onvoldoende namen en ook erg moeilijk in beweging te krijgen waren. MSF oefende voortdurend druk op hen uit. De gemeente vroeg steeds diesel, meer dan eigenlijk nodig was om de dienst gaande te houden, althans in de ogen van MSF, en de gemeente raakte dan ook weer op haar beurt geïrriteerd door de controle die MSF voortdurend uitvoerde op het verbruik. Tijdens een schoonmaakcampagne aan het einde van de ramadan in 1994 ontdekte MSF dat de gemeente de vuilnis op een niet-afgesproken plek vlakbij de stad had gedeponereerd, waarop MSF de bevoorrading met diesel stopzette totdat de gemeente de afspraken zou respecteren. Uiteindelijk werd een commissie ingesteld, waarin zowel MSF als de gemeente zitting hadden, die moest waken over de kwaliteit van de dienst en verbeteringen kon voorstellen.⁶²

De extreme overbevolking compliceerde en verergerde de problemen voor de volksgezondheid, met name in de gebouwen waar de vluchtelingen zaten. Men trachtte die gebouwen zo goed mogelijk schoon te houden, maar er was een voortdurend gebrek aan water, zeep en schoonmaakmiddelen. Ook de persoonlijke hygiëne leed onder het grote gebrek aan water en artikelen als zeep, shampoo, tandpasta, tandenborstels, scheermesjes, maandverband, en dergelijke. Zulke producten kwamen onvoldoende de enclave binnen omdat de Serven deze tegenhielden. Het wassen van kleding werd sterk bemoeilijkt door het gebrek aan waspoeder, water en waterbassins en ook door het feit dat mensen simpelweg geen andere kleren hadden om aan te trekken. MSF vond dat UNHCR haar taak liet liggen op dit punt. UNHCR werd gezien als de meest verantwoordelijke organisatie hiervoor, maar deze organisatie bracht soms maandenlang niets binnen als het ging om producten waarmee men de sanitaire omstandigheden en de persoonlijk hygiëne kon verbeteren. MSF raakte gefrustreerd omdat de organisatie het gevoel had voortdurend druk te moeten uitoefenen op andere organisaties, en de lokale autoriteiten te moeten wijzen op hun verplichtingen.⁶³

Een van de activiteiten die MSF uitvoerde, en waarvan de organisatie vond dat die eigenlijk niet tot haar takenpakket behoorden, was het herstel van de gebouwen waar vluchtelin-

60 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Maddens), Srebrenica sitrep 18/05/93.

61 Thørsen, *MSF*, pp. 95-96.

62 Thørsen, *MSF*, p. 96.

63 Thørsen, *MSF*, pp. 89-90.

gen waren ondergebracht. Omdat de nood hoog was en andere humanitaire organisaties niets aan deze problemen deden begon MSF ook op dit gebied hulp te verlenen. De organisatie vond eigenlijk dat de VN-hulporganisaties hun taak op dit vlak opnieuw verwaarloosden. MSF droeg, vond men, een onevenredige last op haar schouders, die beter verdeeld moest worden. Bovendien maakten de verschillende VN-organisaties die in de enclave aanwezig waren (UNHCR, UnCivPol, UNMO's) nogal eens gebruik van MSF-spullen en faciliteiten (zoals kachels, dekens, en de zogeheten *capsat*, een apparaat om berichten per satelliet te kunnen versturen) zonder daar zelf in te voorzien. Dit zette nogal wat kwaad bloed, wat een MSF-medewerker ertoe bracht te zeggen dat het niet tot het mandaat van de MSF behoorde om op te draaien voor de tekorten van de VN.⁶⁴

Hoewel veel activiteiten van MSF in de enclave door UNHCR werden gefinancierd, vond het MSF-personeel dat het er eigenlijk op neer kwam dat de VN-vluchtelingenorganisatie haar taken op MSF afwentelde. Sommige medewerkers vonden dat MSF een grotere onafhankelijkheid van UNHCR moest bewaren en dat er op hoog niveau meer druk moest worden uitgeoefend om de lasten van hulpverlening aan Srebrenica door verschillende organisaties te laten delen.⁶⁵

Sommige MSF-medewerkers hadden er ook problemen mee hoe UNHCR de taken die de organisatie wel op zich nam uitvoerde. In juli 1993 schreef een MSF-medewerkster dat de hulp die UNHCR binnenbracht onvoldoende was in kwantiteit en kwaliteit (te veel meel), dat de hulp slecht gepland was (geen berekeningen voor wat betreft de benodigde calorieën en proteïnen) en dat deze slecht gedistribueerd werd.⁶⁶

MSF was soms ook ontevreden over de samenwerking met Canbat. Canbat weigerde bijvoorbeeld te assisteren bij het ziekenvervoer binnen de enclave. Hans Ulens schreef daarover een verontwaardigde brief naar kolonel Almström in *Bosnia Herzegovina Command* in Kiseljak. Hij ventileerde hierin al zijn frustraties, onder meer over het feit dat de Canadezen brandstof weigerden af te staan voor de ziekenhuisgenerator en voor de waterpomp, terwijl MSF het Canadese bataljon voorzag van water en het afval voor hen ophaalde en wegbracht. Er was een grote onevenwichtigheid in wat men voor elkaar deed, schreef Ulens, en hij voegde daaraan toe dat er snel iets moest veranderen. Aan het eind van de maand waren de verhoudingen wel wat verbeterd.⁶⁷

De Swedish Rescue Services Agency en het Swedish Shelter Project

De enige andere hulporganisatie die substantieel bijdroeg aan het oplossen van de huisvestingsproblematiek in de enclave was de *Swedish Rescue Services Agency*, een Zweedse ngo, gevestigd te Karlstad in Zweden, en gesubsidieerd door de Zweedse overheid. Deze ngo kwam in november 1993 naar de enclave, om een huisvestingsproject voor vluchtelingen in de enclave op te zetten, dat bekend werd als het *Swedish Shelter Project*. De doelstelling van deze organisatie was om zoveel mogelijk vluchtelingen een dak boven het hoofd te bieden, enerzijds door nieuwe geprefabriceerde houten huizen neer te zetten, anderzijds door bestaande huizen en gebouwen te herstellen die door het oorlogsgeweld waren beschadigd. De

64 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Godain) to MSF-B (Tocker), MSF-F (Laoubbia, Salignon, Geneviev), activity report (mission report), 25/03/1993.

65 MSF, Brussel. MSF Srebrenica, monthly

report, April 1994.

66 MSF, Brussel. MSF, Srebrenica sitrep 7.

67 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Ulens) to Colonel Almstrom, BH Command Kiseljak, letter cc. cooperation from CanBat, 05/10/1993.

activiteiten van de *Swedish Rescue Services Agency* werden gecoördineerd vanuit Belgrado, waar de organisatie een kantoor bezat. Het eerste en belangrijkste project was de bouw van een groot vluchtelingendorp in het zuiden van de enclave, in Slapovići nabij Zeleni Jadar, dat de naam Novi Švedskigrad (Nieuwe Zweedse Stad) meekreeg.

Het project omvatte de bouw van 288 prefab-huizen en bovendien de opbouw van een primaire infrastructuur (wegen en andere publieke voorzieningen, waterleiding en riolering) en sanitaire voorzieningen (24 service-eenheden, 24 douche-eenheden, en 36 toileteenheden). De huizen werden volledig ingericht, met bedden, meubilair, kachels en ovens. Water werd aangevoerd via leidingen vanaf bronnen op de heuvels boven het dorp. De *Swedish Rescue Services Agency* had de beschikking over goed gereedschap en zwaarder materieel zoals vrachtwagens, maar er werd ook met paarden gewerkt. Veel van de bouwmaterialen werden uit Zweden ingevoerd. Normaal gesproken kwam er van deze organisatie eenmaal per week een konvooi vanuit Belgrado in Srebrenica aan, steeds afhankelijk van de vraag of de Serven toestemming (*clearances*) gaven. Later werden de materialen in toenemende mate uit de enclave zelf betrokken vanwege de aanhoudende logistieke problemen.

De bouw van het vluchtelingendorp bij Zeleni Jadar begon in december 1993. Aanvankelijk werkten hier ongeveer dertig Zweedse medewerkers van de *Swedish Rescue Services Agency* aan mee, en tachtig lokale arbeiders. Later werd het aantal Zweden teruggebracht tot ongeveer zeven.

De lokale krachten werden geleverd door de autoriteiten. Deze werden elke ochtend vanuit Srebrenica naar de bouwplek vervoerd. Medo Murathodžić, een bouwkundig ingenieur en directeur van het lokale bouwbedrijf Radnik, coördineerde de samenwerking vanuit de gemeente en zorgde voor de lokale werkmensen. De *Swedish Rescue Services Agency* betaalde geen salarissen uit, maar had zich wel verplicht tot het bereiden van een voedzame maaltijd per dag, en verder kregen de werkkrachten soms ‘bonussen’ in de vorm van bijvoorbeeld rubberlaarzen. Medio juni 1994 was het dorp klaar en werden de sleutels van de huizen officieel overgedragen aan de lokale autoriteiten. Vluchtelingen trokken direct in de huizen; er was een lokale gemeentelijke coördinator die de woningen toewees en de sleutels uitreikte. Waarschijnlijk behoorden de lokale werkkrachten tot de eersten die huizen kregen toegewezen. De *Swedish Rescue Services Agency* had geen enkele rol in de toedeling van de huizen, en in hun dagelijkse rapporten wordt met geen woord gerept over de wijze waarop de huizen werden toegewezen.⁶⁸

De mensen die er introkken waren erg blij met de nieuwe huizen die, afgemeten aan de omstandigheden in de enclave, zeer luxe waren. Een probleem was wel dat het dorp nogal ver van de stad lag en dichtbij de confrontatielijns. Dat had tot gevolg dat de bewoners tot de val van Srebrenica regelmatig op de vlucht zouden slaan, om later weer terug te keren; dit komt aan de orde in hoofdstuk 6 van deel III. Ook tijdens de bouw van de huizen bleken er al veiligheidsrisico's: begin maart 1994 waren er schietincidenten als gevolg waarvan de lokale werkkrachten weigerden naar deze locatie te komen.⁶⁹

Toen het project in juni 1994 was afgerond, zette de *Swedish Rescue Services Agency* zijn activiteiten voort in Srebrenica. Het Zweedse *Swedish Rescue Services Agency*-team verhuisde naar Hotel Domavija in de stad. Daar hield de organisatie zich bezig met het herstel van scholen en andere publieke gebouwen die dienst deden als vluchtelingenopvang, en met

68 Thørsen, SRSA, p. 13.

to SRSA Karlstad/Belgrade, 06/03/1994.

69 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd)

SREBRENICA TEN TIJDE VAN CANBAT

Het Weapon Collection Point op de compound in Srebrenica, handvuurwapens.

Het Weapon Collection Point op de compound in Srebrenica, het zwaardere materieel.

het herstel van privé-woningen. Voor het merendeel van de tijd dat de *Swedish Rescue Services Agency* in de enclave werkte was Richard Svärd de projectleider, een positief ingestelde en hard werkende Zweed, die goed overweg bleek te kunnen gaan met de lokale werkkrachten. Hij verbleef meer dan een jaar in de enclave. Hij liet lokale arbeiders zelf beslissen over hun arbeidstijden en maakte vrijdag tot rustdag, overeenkomstig de islam. Hij spoorde zijn mannen aan tot een hoog werktempo, en in de *situation reports* sprak hij met grote waardering en zelfs bewondering over hen.⁷⁰ De financiële middelen van de *Swedish Rescue Services Agency*, dat door de Zweedse regering werd gefinancierd, waren vele malen groter dan die van MSF, wat soms tot onbegrip leidde bij de lokale autoriteiten, die niet begrepen waarom MSF niet dezelfde middelen had.⁷¹

Het Internationale Rode Kruis

Een derde organisatie die in de enclave actief was, was het Internationale Rode Kruis, dat aanvankelijk een belangrijke rol speelde bij de reparatie van de watertoevoer, maar zich gaandeweg uit de enclave terugtrok en zich alleen met gezinshereniging bezighield en een postsysteem opzette tussen familieleden die in de enclave zaten en degenen die zich erbuiten bevonden. Medewerkers van het Internationale Rode Kruis kwamen op 18 april 1993 voor het eerst Srebrenica binnen, om te assisteren in de evacuatie van 650 gewonden naar het ziekenhuis in Tuzla. MSF had sinds maart van dat jaar het ziekenhuis onder haar hoede, waardoor er voor het Internationale Rode Kruis op dit vlak geen taak meer was weggelegd. Aanvankelijk bevonden zich vier medewerkers van deze organisatie in de enclave, waaronder een ingenieur die hielp de watervoorziening te repareren, maar dat aantal werd al snel terug gebracht tot één, en in mei 1994 werd ook hij teruggeroepen.⁷² Vanaf toen was er een 'vliegende' afgevaardigde van het Internationale Rode Kruis die af en toe de enclave inkwam, terwijl de zaken in de enclave werden waargenomen door een lokale vertegenwoordiger van het Internationale Rode Kruis.⁷³

De organisatie had ongeveer twintig lokale mensen in dienst, die zich vooral bezighielden met de postverwerking. Ze kregen hiervoor vrijwel geen vergoeding, hoewel Hatidza Hren, die het lokale kantoor van het Internationale Rode Kruis leidde, na de val van de enclave in Tuzla ontdekte dat haar lokale werknemers recht hadden op een salaris. Het Internationale Rode Kruis heeft toen alsnog salarissen uitbetaald. Op het vlak van het postverkeer verwerkte het Internationale Rode Kruis-kantoor in Srebrenica elke maand ongeveer 25.000 brieven, waarvan het merendeel naar familie in Tuzla ging.⁷⁴ Bij de familieherenigingen ging het slechts om een klein aantal mensen (35 personen) waaronder ook een aantal Serven die nog in de enclave zaten. Het Internationale Rode Kruis leverde soms ook noodhulp in de vorm van dekens, schoenen, kleding, matrassen, kachels, zout en wasmiddel. *Médecins Sans Frontières* werd in dat geval meestal gevraagd zorg te dragen voor de distributie. In 1994 en 1995 bracht het Internationale Rode Kruis ook zaaigoed binnen, zodat mensen aardappels en groenten konden gaan verbouwen, evenals plastic zeilen om de grond af te dekken. Dit

70 Thørsen, SRSA, p. 10. Zie ook het interview met Svärd in Ljiljan (Becirovic, 'Zivjet cu').

71 Thørsen, MSF, pp. 26-27.

72 Dit betrof ene Dominique die regelmatig contact opnam met de OPS officer van de B-Cie en een waardevolle bron van informatie bleek te zijn voor Dutchbat tijdens de Goražde-crisis in April

1994. *Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo*; Juli 1994 (MID/KL); hoofdstuk 6.

73 Thørsen, MSF, pp. 24-25. Interview Hatidža Hren 18/06/1998.

74 Interviews Hatidža Hren 02/02/1998 en 18/06/1998.

was een gemeenschappelijk project samen met UNHCR en de Wereldvoedselorganisatie FAO.

Het Internationale Rode Kruis speelde echter geen rol van betekenis op het medische vlak. *Médecins Sans Frontières* was kritisch over het gebrek aan medewerking van het Internationale Rode Kruis bij de medische evacuaties uit de enclave.⁷⁵

Kleinere organisaties in de enclave

Ten slotte dienen in dit overzicht nog twee andere ngo's genoemd te worden die slechts in zeer beperkte mate in de enclave actief zijn geweest: de *Norwegian People's Aid* en de Spaanse organisatie *Movement for Peace, Disarmament and Freedom*. Al in april 1993 had de vertegenwoordigster van *Norwegian People's Aid* Marianne Øen de enclave per helikopter bezocht. Dat gebeurde op uitnodiging van UNHCR, omdat *Norwegian People's Aid* ervaring had met de bouw van geprefabriceerde huizen. Vervolgens kwam zij aan het eind van augustus 1993 weer naar de enclave, toen alle humanitaire organisaties een gezamenlijke vergadering belegden om de voorbereidingen voor de winter te coördineren. *Norwegian People's Aid* besloot haar activiteiten van elders in Bosnië tot Srebrenica uit te breiden, en begon aan een hulpprogramma te werken dat enerzijds de bouw van een vluchtelingendorp (met geprefabriceerde huizen) voor 1500 personen, en anderzijds het opzetten van sociale en gemeenschapsactiviteiten zou omvatten, met name voor de meest kwetsbare groepen in de enclave, onder andere vrouwen, ouderen van dagen, getraumatiseerde personen, kinderen, en ex-gevangenen.⁷⁶

De Noorse organisatie ondervond echter voortdurend grote problemen om de toestemmingen van de Bosnisch-Servische autoriteiten te krijgen voor het doorlaten van konvooiën met bouwmaterialen. De huisjes werden in Belgrado opgeslagen, terwijl het hele idee om een dorp van prefabhuisjes in Srebrenica te gaan bouwen door de *Swedish Rescue Services Agency* werd overgenomen. Tijdens een gesprek met de Bosnisch-Servische autoriteiten in Pale, begin februari 1994, bleek dat de Serven van mening waren dat *Norwegian People's Aid* zich in Bosnië te veel op de Moslim-bevolking richtte; de Zweden stelden zich kennelijk evenwichtiger op. Het werd al snel duidelijk dat er niets anders opzat dan eerst een project aan Servische zijde te ontwikkelen voordat men eventueel aan hulp aan Srebrenica kon gaan denken. In mei 1994 nam *Norwegian People's Aid* samen met UNHCR de beslissing om de geprefabriceerde huizen in Kravica neer te zetten, ook omdat de *Swedish Rescue Services Agency* inmiddels vergevorderd was met de bouw van het *Swedish Shelter Project*.⁷⁷

De psychosociale en gemeenschapsactiviteiten die *Norwegian People's Aid* in de enclave wilde opzetten voor zogeheten *extremely vulnerable individuals* kwamen ook niet echt van de grond, in dit geval omdat de lokale autoriteiten hier niet echt het nut van inzagen. Ze zagen het zelfs als een soort provocatie dat een humanitaire organisatie hieraan wilde werken zonder dat niet eerst in de eerste levensbehoeften van de bevolking werd voorzien.⁷⁸ Uiteindelijk kwam *Norwegian People's Aid* met de autoriteiten overeen om een kinderopvangcentrum in de stad op te zetten, hetgeen vanaf begin 1995 het belangrijkste aandachtspunt van *Norwegian People's Aid* in de enclave werd. De organisatie ging zich vooral richten

75 Thørsen, *MSF*, p. 25-26. *Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo*; Juli 1994 (MID/KL); hoofdstuk 1, paragraaf F6.

76 Thørsen, *NPA*, p. 6.

77 Thørsen, *NPA*, p. 5. Interview Marianne Øen 22/09/2000.

78 NIOD, Coll. *NPA*. *NPA (Ommang) to NPA, end of mission report*, 10/03/1995.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Het Swedish Shelter Project.

op de hulp aan jonge kinderen tussen de 3 en 7 jaar. Officieel behoorden 5000 kinderen in de enclave tot deze groep, en weeskinderen en getraumatiseerde kinderen kregen de hoogste prioriteit.⁷⁹

In januari 1995 startte *Norwegian People's Aid* verder samen met Dutchbat een voorlichtingscursus onder jongeren om hun besef van hygiëne te vergroten. De organisatie gaf ook Engelse les aan volwassenen uit de vluchtelingenpopulatie.

De Spaanse organisatie *Movement for Peace, Disarmament and Freedom* kwam pas in de lente van 1995 de enclave binnen om educatieve programma's in scholen te beginnen, maar slaagde er niet in de benodigde materialen de enclave binnen te krijgen. De medewerkers van deze ngo deden zolang spelletjes met kinderen, en op 15 juni 1995 verlieten ze de enclave toen de benodigde materialen nog steeds niet waren gearriveerd. De organisatie werkte onder de paraplu van UNHCR.

3. Ngo's en hun relatie met de *Opština*

De meeste ngo's hadden regelmatige contacten met de lokale autoriteiten. Zo moest *Médecins Sans Frontières* haar activiteiten voortdurend coördineren met de gemeentelijke functionarissen die verantwoordelijk waren voor de zaken als gezondheidszorg of het schoonmaken van de stad, en dergelijke. In de periode dat het Canadese bataljon in de enclave was, coördineerden alle ngo's en alle aanwezige VN-organisaties hun activiteiten met het gemeentebestuur door middel van wekelijkse bijeenkomsten; in het voorjaar van 1994 werd dit teruggebracht tot één keer per maand. Over het algemeen waren de relaties tussen de autoriteiten en de ngo's steeds met problemen omgeven.⁸⁰ Het gemeentebestuur had als prioriteit haar greep op de enclave en de bevolking zo veel mogelijk te behouden, en dat druiste soms in tegen de belangen van de vluchtelingen en de hulporganisaties. Verschillen in mentaliteit en opvattingen zorgden voor talrijke complicaties en crises in de relaties over en weer, die soms het hele hulpprogramma in gevaar brachten. Hierop zal in hoofdstuk 7 nader worden ingegaan.

Ook de oplopende politieke spanningen buiten of rondom de enclave hadden soms een weerslag op de relatie tussen de ngo's en de autoriteiten. In de zomer en herfst van 1993 bijvoorbeeld zorgde de Servische blokkade voor voortdurende vertragingen in de humanitaire voorbereidingen van de ngo's voor de winter. De autoriteiten reageerden hun angst en frustratie af op de internationale organisaties. Zij beschuldigden de hulporganisaties en de internationale gemeenschap ervan veel te weinig te doen om de situatie in Srebrenica te verbeteren.⁸¹ Ook de bevolking en vluchtelingen zelf, die afhankelijk waren van de internationale hulporganisaties, reageerden hun frustraties en boosheid af op die organisaties. Dit werd er nog eens door versterkt dat de autoriteiten de ngo's nogal eens aanwezen als de hoofdschuldigen als er iets fout ging – ook om kritiek op het eigen falen af te leiden. Het was duidelijk dat ngo's in periodes van spanningen en schaarste rekening moesten houden met vijandige reacties van kant van de bevolking of de autoriteiten.

De civiele autoriteiten probeerden de macht zoveel mogelijk naar zich toe te trekken, waarbij ze er niet voor terugschrokken conflicten met de ngo's aan te gaan als ze vonden dat

79 Thørsen, *NPA*, pp. 6, 8-9.

80 Thørsen, *MSF*, pp. 29-36. Interview Yvan Bouchard, 15/11/1999.

81 MSF, Brussel. MSF Belgrade to MSF Srebrenica (Ulens), Srebrenica sitrep, 27/06/1993.

hun gezagspositie ondermijnd werd. Ze stonden daarbij duidelijk onder de invloed van politieke *hardliners* en de militaire autoriteiten, in laatste instantie natuurlijk van Naser Orić. In oktober 1993 rapporteerde MSF dat de lokale autoriteiten in Srebrenica, ‘geïnstalleerd en gecontroleerd door de lokale militaire commandant’, bezig waren een intimidatiecampagne te voeren tegen eenieder die het waagde zich te verzetten tegen hun machtspositie. Medewerkers van ngo’s, zowel lokale medewerkers als buitenlanders, werden zelfs geïntimideerd en beschuldigd van allerlei kwalijks, als onderdeel van pogingen hen te laten vervangen door mensen die – in hun ogen – wel loyaal waren aan de autoriteiten. Orić zelf ging soms op de vuist met ngo-medewerkers, zoals met een UNHCR-medewerker in de enclave, Pierre Ollier. Deze zou door Orić in elkaar zijn geslagen en met de dood zijn bedreigd, nadat hij ertegen had geprotesteerd dat Orić alle trainingspakken uit een hulpzending inpikte.⁸²

De ngo’s waren van mening dat de lokale autoriteiten voortdurend problemen en blokkades opwierpen die de voortgang van de hulpprojecten vertraagden. Met name MSF had hier last van, omdat die organisatie veruit het meeste deed op het gebied van watervoorziening, sanitaire omstandigheden, gezondheidszorg, en het herstel van huizen, daarom de meeste invloed had in de enclave, en dus een bedreiging vormde voor de autoriteiten. Een van de twistpunten was dat de autoriteiten probeerden de selectie van de lokale werkkrachten voor de ngo’s en UNPROFOR te monopoliseren, hetgeen vaak tot vriendjespolitiek leidde. Mensen die werk hadden verkregen via de gemeente droegen meestal ook een percentage van hun salaris af aan de gemeente. De autoriteiten zetten internationale organisaties die iemand zonder directe tussenkomst van de gemeente hadden aangenomen soms onder zware druk, en dat resulteerde wel eens in het ontslag van de betreffende persoon. Zo werd een Servische vrouw die in de enclave verbleef en voor Dutchbat was gaan werken, na drie dagen ontslagen omdat de gemeente daartegen protesteerde. Ze ging later voor MSF werken.⁸³

Vooraf MSF accepteerde de druk van de *Opština* niet, terwijl de meeste andere organisaties die druk min of meer voor lief namen. De voortdurende touwtrekkerij tussen de autoriteiten en MSF over de benoemingen van lokaal personeel werd in oktober 1993 op de spits gedreven toen de lokale politie een voertuig van MSF confisqueerde in een poging het eigen gezag te onderstrepen. De reden die werd opgegeven, was dat de auto te hard gereden zou hebben. De internationale organisaties kwamen toen met een gezamenlijke reactie: ze staakten al hun activiteiten. Het ziekenhuispersoneel sloot zich daarbij aan. De autoriteiten werden hierdoor danig in verlegenheid gebracht. Aangezien ze beducht waren voor de reacties van buiten, gaven ze de auto terug. MSF had vervolgens een lang onderhoud met de burgemeester en het hoofd van politie. MSF en UNHCR waarschuwden dat zulke acties in de toekomst gevolgen zouden hebben voor de uitvoering van de programma’s ter plekke.⁸⁴

De ngo’s bleven niettemin kritisch over de gebrekkige samenwerking met het gemeentebestuur. MSF en UNHCR hadden beide last van de starre houding van de autoriteiten. Dit had volgens MSF te maken met de interne politieke verhoudingen.

Ook Canbat-officieren waren niet altijd te spreken over de samenwerking van de *Opština*. Soms moest Canbat mensen inhuren voor werk dat eigenlijk de gemeente moest doen.

Ook AbiH-soldaten hielpen niet;⁸⁵ een medewerker van MSF noemde in september 1993

82 Vertrouwelijke informatie (154).

83 Interview Dana Ristanovic 22/09/1998.

84 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Ulens) to MSF

Brussels (Devaux), Srebrenica sitrep, 29/10/1993.

Interview Hans Ulens 16/06/1998.

85 Interview Dan MacIssac, 16/11/1999.

een aantal factoren op die invloed hadden op het feit dat de autoriteiten niet zo erg coöperatief waren als het ging om de uitvoer van hulpprogramma's. Die factoren waren: de erfenis van een zwaar gebureaucratiseerd systeem waarbij alles gedelegeerd wordt, het gebrek aan mensen die verantwoordelijkheid op zich wilden nemen, en de kloof tussen de oorspronkelijke bewoners en de vluchtelingen, waarbij de vluchtelingen geheel buiten de gemeentelijke macht worden gehouden. De vluchtelingen hadden een erg zwakke en kwetsbare positie en konden niets uitrichten tegenover het machtsblok van gemeente, leger en politie. Volgens deze medewerker sponnen de lokale autoriteiten garen bij de grote vluchtelingenpopulatie omdat ze op deze wijze meer druk op de internationale hulporganisaties konden uitoefenen, meer hulp konden vragen, en zich een grotere hoeveelheid hulp konden toe-eigenen.⁸⁶

Vooral de distributie van hulpgoederen leidde vaak tot problemen met het lokale bestuur, dat de volledige zeggenschap hierover opeiste. MSF hield de distributie van de door haar aangeleverde goederen nauwlettend in de gaten, omdat men ervan uitging dat het anders in verkeerde handen terecht zou komen. Men wilde de autoriteiten geen kans geven goederen achterover te drukken. UNHCR daarentegen liet de distributie van hulpgoederen wel over aan de lokale autoriteiten en gaf ze daarmee een handvat om invloed uit te oefenen op de uitvoering van de hulpprogramma's, wat nu juist weer veel problemen voor MSF veroorzaakte.⁸⁷ MSF was namelijk deels afhankelijk van de burgemeester die de verantwoordelijkheid droeg over de verdere distributie van goederen die door UNHCR waren aangeleverd, en daaronder vielen ook goederen die eigenlijk voor MSF waren bedoeld. De burgemeester werkte ook vaak UNHCR tegen, dat was vaak simpelweg een kwestie van politieke obstructie om iets bij de VN te kunnen bereiken. Een andere zaak waar de lokale autoriteiten invloed op probeerden uit te oefenen, was de evacuatie van gewonden en burgers, zoals al in april 1993 was gebleken. In het algemeen wilden de autoriteiten dit soort evacuaties tot een minimum beperken.⁸⁸

Médecins Sans Frontières kwam keer op keer tot de ontdekking dat de belangen van de lokale autoriteiten indruisten tegen hun doel om de hele bevolking te bereiken. De zeggenschap over hulpgoederen bleek een belangrijk onderdeel van de politieke machtsuitoefening in de enclave. Ulens schreef in december 1993 in een boze brief aan het UNHCR-hoofdkwartier in Belgrado dat de autoriteiten steeds minder respect toonden voor de humanitaire activiteiten en het ngo-personeel. In het begin besprak MSF zijn programma's steeds met de autoriteiten om zo tot optimale samenwerking te kunnen komen, maar de laatste tijd, zo schreef Ulens, weigerde de *Opština* dit. De vergaderingen met de autoriteiten ontaardden vaak in het uiten van valse beschuldigingen en beledigingen aan het adres van medewerkers van ngo's en de internationale organisaties. Er waren voortdurende twistpunten waardoor de relaties steeds meer dreigden de verzieken. De autoriteiten weigerden bijvoorbeeld schoenen ter beschikking te stellen aan de lokale werkers van MSF die het ziekenhuis verbouwden. UNHCR had de schoenen voor dit doel ter beschikking gesteld, maar de autoriteiten verzetten zich, omdat ze deze arbeidskrachten niet zelf hadden kunnen aanwijzen of goedkeuren. De werkers gingen in staking en de bouw lag stil.

Ulens schreef dat de aanvankelijk goede samenwerking tussen ngo's en autoriteiten had plaatsgemaakt voor 'continuous sabotage of all relief activity which is not completely under their control'. Hij schreef verder:

86 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Caravielhe), 02/09/1993.

87 Thørsen, *MSF*, p. 23.

88 Thørsen, *MSF*, pp. 29-30.

The local authorities do not seem to accept that humanitarian organisations are recruiting their own personnel and they want to force them always to pass through their channels. They want all relief goods which arrive in Srebrenica to be exclusively distributed by people appointed by themselves (. . .) We have the impression that the humanitarian aid is becoming increasingly the subject of an internal political power struggle and its real objectives are of secondary importance to it.⁸⁹

De verhoudingen verbeterden begin 1994 wel enigszins, na de kerst- en nieuwjaarsfestiviteiten die een goede invloed hadden en tot een soort verzoening leidden. De autoriteiten organiseerden zelfs een kerstparty voor de buitenlandse medewerkers, en dat werd beantwoord met soortgelijke initiatieven van de kant van de ngo-medewerkers. Zo verbeterde de sfeer aanzienlijk.

Niettemin bleef de competentiestrijd voortduren, hoewel MSF daar een manier voor vond om mee om te gaan. Zoals MSF-medewerkster Graziella Godain schreef in haar *mission report* van eind maart 1993:

Médecins Sans Frontières' position in the enclave must remain independent from the power Opština attempts to take within the programmes we run. The fact that we intervene in numerous domains seems to be felt as a threat for the municipality. They have difficulty accepting the role as collaborators and want to control and regulate our activities (. . .) Every day we receive several demands for construction materials, tools, etc. (. . .) The diplomacy thus consists in the capacity to make them believe that they are the ones who make the decisions while in fact Médecins Sans Frontières keeps the control. This 'diplomatic game' is exhausting but necessary.⁹⁰

4. Conclusie: sfeerbeeld

De autoriteiten bleken zeer hoge verwachtingen te koesteren van wat de ngo's konden doen en overstelpten hen met aanvragen voor hulpgoederen, materialen, gereedschappen en dergelijke, waaraan de ngo's lang niet altijd konden voldoen. Toen de buitenlandse medewerkers van het Internationale Rode Kruis en UNHCR uit de enclave verdwenen waren, hadden de medewerkers van MSF hier het meest van te lijden. De organisatie werd het belangrijkste aanspreekpunt voor de autoriteiten als het ging om dingen die ze nodig hadden (zoals brandstof), maar MSF kon onmogelijk aan die vraag voldoen.⁹¹

Hoewel de omstandigheden in Srebrenica na de komst van de ngo's sterk verbeterde, bleef de situatie nog altijd uiterst problematisch. MSF-rapportages spraken van 'a UN-safe hell'. De Belgische arts Jan Maddens schreef eind juni 1993 bijvoorbeeld dat 'Srebrenica as an enclave remains a disgrace to humanity. People live there in circumstances worse than our animals. It is heart breaking, distressing and unjust to be unable to end this imprisonment.'⁹²

De winter van 1993-94 was opnieuw zeer moeilijk voor het merendeel van de bevolking. Het geplande winterprogramma van de ngo's ondervond veel hinder van de Servische blokkade, en sommige onderdelen ervan startten zelfs pas midden in de winter. Met de komst van Dutchbat, in de lente van 1994, werd de situatie weer dragelijk. Mensen werden actiever,

89 MSF, Brussel. MSF Srebrenica to HCR Belgrade, 17/12/1993.

90 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Godain) to MSF-B (Tocker), MSF-F (Laoubbia, Salignon,

Genevier), 25/03/94.

91 Thørsen, MSF, p. 33.

92 MSF, Brussel. MSF-B (Maddens), mission report, 28/06/93.

gingen bijvoorbeeld het land bewerken en zaaigoed planten. De bouw- en herstelwerkzaamheden aan huizen en gebouwen konden weer hervat worden, net zoals het schoonmaken van de stad.

Het leven kreeg voor sommigen zelfs aangename kanten. Zo schreef een MSF-medewerker in zijn *mission report* dat hij zich zeer goed vermaakte met picknicks, paardrijden en het vissen van forel. En hij vervolgde zijn curieuze relaas met:

Not to forget the abundance of the local Bosnian food with gaimac and cir, kebabcis and other delicious food with too difficult names to remember; we had a gastronomic invitation at least twice a week and from time to time the slivovic (...) got us in a real dancing mood. And there is plenty of opportunity to dance in Srebrenica: if Médecins Sans Frontières isn't organising a party, then there is the local disco twice a week which serves a splendid mix of traditional Bosnian dances (...) and techno and hip-hop dance music. Of course this is the place to be to see the beautiful women of Srebrenica, although there's plenty of occasions to admire them when you stroll down the main street. If you're looking for a chess sparring partner, every man in Srebrenica knows how to play chess and there are some geniuses among them. What else can I say to convince you that Srebrenica is THE holiday place to be of this summer? There's only one way to find out what it is really like and to have a superb holiday, and that is to contact the only tour operator who currently has a Srebrenica package: Médecins Sans Frontières.⁹³

Voor het grootste deel van de bevolking was het verblijf in de enclave natuurlijk allesbehalve een vakantie. Srebrenica werd ervaren als één grote gevangenis of één groot concentratiekamp waar men niet uit kon. De complete isolatie van de buitenwereld zorgde voor gevoelens van machteloosheid, afhankelijkheid, en apathie. Een groot aantal mensen hadden psychische problemen als gevolg van de uitzichtloosheid, het gevoel van onveiligheid en de voortdurende stress die de oorlogssituatie met zich meebracht.

Mensen hadden erg weinig controle over hun leven: er was geen werk, men wandelde maar wat rond als op een doordeweekse straatmarkt, en probeerde de tijd te doden. Men kapte hout voor de winter en stond in de rij voor voedsel. Op en neer lopen was de belangrijkste activiteit van mannen, kinderen en jongeren, en de enige doorbreking van dit patroon vond plaats wanneer er een konvooi binnenkwam of het Internationale Rode Kruis de post binnenbracht. De vrouwen waren vaak de enigen die aan het werk waren en het huishouden draaiende probeerden te houden.

De enorme doelloosheid en verveling vormden een groot probleem. De humanitaire organisaties wezen vaak op de apathie, de mentale moeheid, de geestelijke afstomping en het gebrek aan onderlinge solidariteit die zich van de bevolking meester hadden gemaakt. Het feit dat de *Opština* en de bevolking zelf erg weinig ondernamen om toch nog iets van de situatie te maken, zorgde soms voor grote ergernis bij de ngo's en UNPROFOR. Dezelfde Jan Maddens schreef bijvoorbeeld:

The main characteristic is apathy, mental weariness. Each individual is prepared to work for his own sake (collecting wood for cooking, clean own house). But there is little interest for community services (clean roads and ditches, public buildings, reconstruction of the city, water supply, etc.). Most

93 MSF, Brussel. MSF-B (Vandelotte), mission report, 23/06/94.

refugees hope and believe to be gone before winter. Why should they make this effort after such a war winter? The native population doesn't want to work for those 18,000 refugees. And so, human energy is restricted to a minimum. People stroll around on the streets, aimlessly gaping at others. Luckily there are exceptions. These people help to make a better life in town.⁹⁴

Er werd veel gerookt, zelfs onder jonge tot zeer jonge kinderen, om de stress en honger te verdrijven. Er werd ook veel alcohol gedronken, met name de zelf gebrouwen šljivovica. Ondanks alles werden er toch ook bepaalde sociale activiteiten georganiseerd, zoals sportwedstrijden en paardenraces, en disco's en volksdansgroepen voor de jongeren. Er werden ook overal kleine cafés en privé-bioscoopjes geopend, waar de bevolking in ruil voor sigaretten of geld videofilms kon gaan kijken. Een groep zeer actieve vrouwen die zich in de Vrouwenassociatie hadden verenigd, probeerde speciale activiteiten voor vrouwen en kinderen te organiseren, maar die activiteiten konden vaak geen doorgang vinden omdat er een groot gebrek aan materialen was.⁹⁵

In augustus 1993 gingen een aantal lagere scholen weer open, in Srebrenica-stad, Potocari, en het *Swedish Shelter Project*. Om de schoolgaande kinderen in de leeftijd tussen 7 en 15 (ongeveer 3600 in de enclave als geheel) les te kunnen geven in de beperkte ruimte die er was, met de beperkte aantallen onderwijzers die er waren, werd er les gegeven in drie ploegendiensten. De scholen gingen echter weer dicht bij slecht weer omdat de vluchtelingen dan binnen moesten kunnen zitten. Om die reden werd er 's winters geen les gegeven. De lessen begonnen pas weer in april 1994. Het deed de kinderen zichtbaar goed, hoewel MSF zich zorgen maakte over de oudere kinderen die geen enkel onderwijs kregen. Met name onder die groep vreesde men voor toenemende criminaliteit.⁹⁶

---

94 MSF, Brussel. MSF-B (Maddens), mission report, 28/06/93. Interviews Omer Subašić 17/06/1998, Peer Everts 05/04/2001. Zie ook de voordracht van Dutchbat 2 commandant Lkol Everts over zijn verblijf in Srebrenica, afgedrukt in de *Militaire spectator* bijlage *Mars in cathedra*, 1995,

pp. 2970-2977.

95 Interviews Omer Subašić 17/06/1998, Hans Ulens 16/06/1998. Thørsen, *MSF*, p. 54.

96 Thørsen, *MSF*, p. 58; Thørsen, *NPA*, pp. 12-13.

HOOFDSTUK 5

Vorbereiding en uitzending van Dutchbat

1. Inleiding

Het Nederlandse besluit om een gevechtseenheid te leveren aan de internationale vredesmacht in voormalig Joegoslavië en vervolgens de instemming met de *Safe Area* Srebrenica als operatiegebied vormden de opmaat tot een reeks van maatregelen die nodig was om de eenheid op uitzending voor te bereiden. De Koninklijke Landmacht kreeg deze taak opgedragen en daarbinnen viel de keuze op de nog in staat van oprichting verkerende Luchtmobiele Brigade om het bataljon te leveren (zie hoofdstuk 13 van deel I). Voor een goed begrip van het optreden van Dutchbat, zoals het uit te zenden bataljon ging heten, en van zijn problemen, is inzicht in de voorbereiding en opleiding van deze militairen nodig. De voorbereiding was geen routineoperatie: sinds de deelname aan de VN-vredesmacht UNIFIL in Libanon in de jaren tachtig had geen ‘gevechtseenheid’ aan vredesoperaties deelgenomen. Verder was er weinig tijd beschikbaar: tussen het zogenaamde ‘waarschuwingsbevel’ van 22 juni 1993 en de beoogde inzetdatum van 1 januari 1994 lag krap zeven maanden.

Met het waarschuwingsbevel dat de bevelhebber der landstrijdkrachten op 22 juni 1993 uitgaf, begon de daadwerkelijke voorbereiding. Hoewel de politieke verantwoordelijkheid bij de minister van Defensie lag en de bevelhebber der landstrijdkrachten militair eindverantwoordelijk was, werd de voorbereiding van de uitzending in de praktijk ter hand genomen op het niveau van de Luchtmobiele Brigade. Deze decentrale uitvoering was overeenkomstig de nieuwe werkwijze van de Koninklijke Landmacht in reorganisatie.¹

Bij een beschrijving en analyse van deze voorbereidingen is van belang te bezien welke voorstelling de betrokkenen zich maakten van de toekomstige taak, welke informatie zij hadden over de aard van de missie, het mandaat, de voorwaarden voor de uitvoering ervan en de omstandigheden ter plekke. Ook is van belang de vraag te beantwoorden of zij probeerden gebruik te maken van de ervaring van anderen in voormalig Joegoslavië om de voorbereiding te optimaliseren, welke middelen zij meenden nodig te hebben, of die ook beschikbaar werden gesteld, en welke opleiding nodig werd geacht en werd gerealiseerd. Deze vragen vormen de leidraad voor dit hoofdstuk, dat naast de voorbereiding ook de uitzending en ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica zal behandelen.

2. Planning van de uitzending van de Luchtmobiele Brigade

Dutchbat was niet de eerste Nederlandse bijdrage aan de internationale vredesmacht in voormalig Joegoslavië. De Nederlandse strijdkrachten namen daar al sinds de zomer van 1991 op kleinere schaal deel aan vredesoperaties. Op individuele basis waren militairen in burger uitgezonden als lid van de waarnemer van de Europese Gemeenschap (de Europese monitormissie ECMM). Vanaf 1992 stelde de Koninklijke-Landmacht-officieren en onder-

---

1 Interview H. Couzy, 04/10/01.

officieren ter beschikking voor de *United Nations Military Observers* (UNMO) organisatie van de Verenigde Naties. Ook nam de Koninklijke Landmacht vanaf april 1992 deel aan UNPROFOR met een verbindingsbataljon; vanaf november 1992 vervoerde een Belgisch-Nederlands transportbataljon voor UNHCR in Bosnië hulpgoederen. De Koninklijke Marine nam deel aan de afdwinging van het VN-embargo in de Adriatische Zee, terwijl de Koninklijke Luchtmacht met F-16's deelnam aan de afdwinging van het vliegverbod boven Bosnië in de operatie *Deny Flight*.²

De uitzending van een Nederlandse gevechtseenheid naar voormalig Joegoslavië kwam begin 1993 voor het eerst aan de orde. Dat gebeurde in NAVO-verband bij de voorbereiding van de implementatie van het in hoofdstuk 9 van deel I besproken Vance/Owen-plan. De NAVO-planning ging uit van een concept dat zich kenmerkte door 'go in heavy', 'robust', 'with massive self defense' en 'with excellent self protection measures' voor de in te zetten infanterie- en genie-eenheden. Een totale implementatiemacht van 55.000 tot 75.000 man zou 34.000 tot 54.000 man gevechtstroepen omvatten. De infanterie-eenheden – de bouwstenen van de implementatiemacht – dienden zelfstandig te kunnen optreden en moesten over voldoende bescherming en vuurkracht beschikken. Militair optreden zou vooral in compagnieverband plaatsvinden, en lichte infanterie zonder pantservoertuigen paste niet in dit concept. Op basis van deze criteria onderzocht de Koninklijke Landmacht welke bijdrage zij kon leveren aan deze implementatiemacht. De omstandigheden waren niet gunstig, want de landmacht verkeerde op dat moment in een reorganisatie ten gevolge van de Defensie- en Prioriteitennota (zie de bijlage over het ministerie van Defensie). De mogelijkheden tot deelname aan de NAVO-implementatiemacht werden beperkt door de beperkte mogelijkheden tot de uitzending van dienstplichtigen, de opschorting van de dienstplicht en de overgang naar een vrijwilligersleger.

De chef-defensiestaf, generaal A. van der Vlis, stelde vast dat in theorie binnen de landmacht een bestaand pantserinfanteriebataljon of een bataljon van de Luchtmobiele Brigade uitgerust met pantservoertuigen in aanmerking kon komen voor deze uitzending. Aan beide opties kleefden echter bezwaren. De keuze van een bestaand pantserinfanteriebataljon achtte hij om meerdere redenen niet haalbaar. Onder dienstplichtigen werd namelijk al intensief geworven voor het transport- en verbindingscontingent in voormalig Joegoslavië. Hij verwachtte dat alleen een sterke financiële prikkel nog meer dienstplichtigen over de streep zou kunnen trekken. In feite zou daarmee het onderscheid tussen dienstplichtigen en beroepspersoneel verdwijnen. De chef-defensiestaf ontried ook de tweede optie 'ernstig', namelijk de inzet van een bataljon van de Luchtmobiele Brigade met pantservoertuigen: dat zou de reguliere opbouw van deze nieuwe eenheid verstoren. Hij meende dat 'de "oneigenlijke" inzet' een negatieve uitstraling zou hebben en de geloofwaardigheid van de werving van beroepspersoneel voor de landmacht in diskrediet kunnen brengen.³

Het kwam niet meer tot een politieke toetsing van de conclusie van Van der Vlis, omdat begin mei 1993 het Vance/Owen-plan door de Bosnische Serven werd verworpen. Daardoor was de inzet van een NAVO-implementatiemacht immers niet meer aan de orde. De discussie in Nederland over mogelijke inzet in voormalig Joegoslavië ging echter door en kreeg een eigen dynamiek. Zoals in hoofdstuk 11 van deel 1 is uiteengezet, bleef de politieke druk voor

2 Klep & Van Gils, *Van Korea tot Kosovo*, pp. 103-104 en 288-296; W. Lutgert & De Winter, *Check the Horizon*, pp. 221-330.

3 SG. Nota SN93/216/1624, CDS aan minister, 15/03/93; SG. Nota PD 93/0112, directeur Dienstplichtzaken aan minister, 06/04/93.

uitzending van een infanterie-eenheid groeien. Dit bleek onder andere door de aanname van de motie Van Traa-Van Vlijmen (25 mei 1993) bij het einde van de parlementaire behandeling van de Prioriteitennota. De druk nam toe door de drie Veiligheidsraadsresoluties over *Safe Areas* in Bosnië in april/juni 1993.⁴ Ondanks de bezwaren van de chef-defensiestaf werd daardoor de inzet van een Nederlands bataljon steeds waarschijnlijker. De landmacht kon echter geen pantserinfanteriebataljon met dienstplichtigen meer formeren en uitzenden, zodat een Nederlandse infanteriebataljon voor Bosnië uit beroepspersoneel zou moeten bestaan. De Luchtmobiele Brigade was op dat moment de enige eenheid die zo was samengesteld.

De 11e Luchtmobiele Brigade werd getraind op basis van een voor Nederland nieuw infanterieconcept. Deelname aan de 'statische verdediging in een beperkt gebied' tegen eenheden van het Warschaupact was na afloop van de Koude Oorlog niet langer de hoofdtaak van de landmacht. Het nieuwe uitgangspunt moest flexibele inzet worden in niet-voorbereide situaties ten behoeve van crisisbeheersing. Een 'aanzienlijk dynamischer optreden in een veel groter gebied' was volgens de formulering van de Defensienota-1991 het kenmerk van dit concept van 'mobiele contra-concentratie'. Dit beoogde een inzet zowel in NAVO-verband als bij crisisbeheersings- en vredesoperaties. Met de invoering van dit concept sloot de landmacht zich aan bij ontwikkelingen in andere NAVO-landen.⁵ Voor de toepassing ervan zou een aparte luchtmobiele brigade worden gevormd.

De eerste stap was de omvorming van de 11e Pantserinfanteriebrigade van het 1e Legerkorps tot 11e Luchtmobiele Brigade, dat wil zeggen tot een eenheid van infanteristen met een zware basisopleiding, die zich met helikopters verplaatsten. De drie bataljons van de nieuwe brigade moesten met het oog op de vereiste flexibiliteit zelfstandig als infanterie-eenheid kunnen optreden. Zij zouden met eigen transportmiddelen door de lucht naar hun inzetgebied worden vervoerd, moesten zich daar verplaatsen zonder gebruik van pantservoertuigen en beschikten zo nodig over speciale ondersteunende eenheden en eigen logistieke verzorging.⁶

Het luchtmobiele concept vormde in tweeërlei opzicht een wezenlijke verandering. Het klassieke pantserinfanterie-model werd losgelaten en het personeel bestond uitsluitend uit vrijwillig dienend beroepspersoneel, dat wil zeggen 'beroepspersoneel bepaalde tijd' (BBT'ers) voor de lagere functies in plaats van dienstplichtigen en 'beroepspersoneel onbepaalde tijd' (BOT'ers) in de kader- en officiersfuncties. De Luchtmobiele Brigade moest binnen twee weken inzetbaar zijn. Haar flexibiliteit en mobiliteit ontleende zij in de eerste plaats aan een nieuw organisatiemodel, dat in vergelijking met de bestaande pantserinfanteriebataljons een afslanking in personeel, materieel en logistieke ondersteuning betekende. Elk van de drie infanteriebataljons bestond uit 475 man, terwijl op brigadeniveau (delen van) een mortiercompagnie, een geniecompagnie of een logistieke eenheid als versterking kon worden toegevoegd. De tactische mobiliteit zou de brigade ontlenen aan transport- en gevechtshelikopters.⁷

Binnen de landmacht onderschreef niet iedereen het luchtmobiele concept; er waren stafofficieren die het zagen als een relict uit het tijdperk van de Koude Oorlog, omdat het

4 TK, vergaderjaar 1992-1993, 22 975, nr. 22 en SCR 819, SCR 824 en SCR 836.

5 *Defensienota 1991*. Herstructurering en Verkleining. De Nederlandse krijgsmacht in een

veranderende wereld. TK, vergaderjaar 1990-1991, 21 991 nrs. 2-3, p. 111.

6 Interview J-W. Brinkman, 11/10/99.

7 Jellema, *First-in*, pp. 15-17.

eenzijdig gericht leek op het grootschalige strategische gevecht. Na de val van de Muur waren veeleer eenheden voor inzet in crisissituaties en bij vredesoperaties nodig die multifunctioneel waren opgeleid.⁸

Door de hoge maatstaven van het luchtmobiele concept was de Luchtmobiele Brigade vanaf de oprichting bedoeld als een elite-eenheid. De rode baret was daarvan het teken bij uitstek. Het elite-karakter kreeg extra reliëf, doordat het 11e en 12e bataljon de tradities voortzetten van respectievelijk de Garde Grenadiers en de Garde Jagers, die zich vanouds binnen het wapen der infanterie als een elite hadden beschouwd. Het 13e bataljon (Dutchbat III) zette de traditie van het tijdens de Tweede Wereldoorlog gevormde Regiment Stoottroepen voort.

Het concept voor een Luchtmobiele Brigade was begin 1993 nog slechts op hoofdlijnen uitgewerkt. Het programma werd volgens een dynamisch model ten dele tijdens de opleiding ontwikkeld en uitgewerkt. Tijdens de basisopleiding en training was er veel ruimte voor improvisatie en experiment. Voor elke functie bij de Luchtmobiele Brigade was het behalen van de rode baret een voorwaarde. De staf van de Luchtmobiele Brigade en van het 11e bataljon werden geleidelijk bemand. De basisopleiding van de eerste groep beroepssoldaten voor de rode baret was in januari 1993 bij het Schoolbataljon van de Brigade begonnen. Daarop startte in april 1993 de onderdeelvorming van het eerste luchtmobiele bataljon.

Het 11e luchtmobiele bataljon onder commando van luitenant-kolonel C.H.P. Vermeulen was het eerste KL-bataljon in de overgangsfase naar een vrijwilligers- (beroeps-)leger. De soldaten en korporaals waren allen vrijwilligers (BBT'ers) en de onderofficieren en officieren (BOT'ers) stamden grotendeels uit de 'oude' Koninklijke Landmacht. Vermeulen en de door hemzelf geformeerde staf staken veel energie in opleiding en training. In de eerste maanden was Vermeulen ook commandant van het Schoolbataljon van de Brigade en verantwoordelijk voor de individuele basisopleiding. Volgens een van de officieren was de beginfase van de Brigade een 'circus' met mensen die in hun werk weer een uitdaging vonden, die van hoog tot laag 'zeer gemotiveerd' waren. Er heerste een andere, hardere mentaliteit dan bij andere eenheden van de landmacht en dat leidde tot een zeker isolement.⁹

Vanaf april 1993 kwam de inzet van de Luchtmobiele Brigade bij vredesoperaties ter sprake. In die maand ontving de brigade van de bevelhebber der landstrijdkrachten een waarschuwingsbevel. Dit was een omschrijving van een mogelijke opdracht in de naaste toekomst met concrete aanwijzingen over de voorbereiding op de uitvoering van die eventuele opdracht. De Luchtmobiele Brigade moest rekening houden met uitzending op een vredesmissie naar Cambodja, ter aflossing van het Korps Mariniers op 1 december 1993, indien het mandaat van de VN-vredesmacht in dat land verlengd zou worden.¹⁰

Door de motie Van Traa-Van Vlijmen van 25 mei 1993 kwam ook inzet in voormalig Joegoslavië in beeld. Minister van Defensie Ter Beek voelde in eerste instantie weinig voor de Luchtmobiele Brigade als pantserinfanterie, maar desondanks ging hij eind juni akkoord met een voorstel van de chef-defensiestaf en de bevelhebber der landstrijdkrachten om de

8 Interview J. Lemmen, 17/10/01; Interview H. Couzy, 04/10/01.

9 Interview J. Lemmen, 17/10/01; Interview M.

van der Tweel, 27/04/2001.

10 LR. 1459^e Legerraad, nr. 21/4/93, agendapunt B 1.

luchtmobiele eenheden bij eventuele uitzending naar voormalig Joegoslavië uit te rusten met pantservoertuigen.¹¹

De bevelhebber der landstrijdkrachten, generaal H.A. Couzy, had intussen de voorbereiding in gang gezet voor uitzending van de Luchtmobiele Brigade. Als uitvloeisel van een planningsopdracht van de bevelhebber aan de commandant van het 1e Legerkorps gaf brigadecommandant, J.W. Brinkman, op 22 juni een waarschuwingsbevel aan zijn ondercommandanten. Dit herhaalde de mogelijkheid van inzet in Cambodja, maar noemde ook uitzending naar voormalig Joegoslavië als optie. Uitzending naar Cambodja was al binnen enkele dagen van de baan, omdat de vredesmissie in dat land zo goed verliep dat voortzetting na november 1993 niet meer aan de orde was.¹² Daarmee bleef alleen inzet van een luchtmobiel infanteriebataljon met pantservoertuigen in Bosnië over, als onderdeel van UNPROFOR, na 1 januari 1994. Dit was een indicatie dat de eerste operationele inzet van deze Brigade niet zou plaatsvinden als lichte, luchtmobiele infanterie.

Dat inzet in Bosnië een reële optie was, bleek uit de richtlijnen voor de uitvoering van het waarschuwingsbevel. Het bevatte een grove indicatie van het trainingsprogramma en een tijdschema voor de uitwerking van het waarschuwingsbevel. In de gevechtsopleiding stonden op het curriculum centraal het schieten met alle wapens, de gewondenverzorging te velde, bescherming tegen nucleaire, biologische en chemische wapens, fysieke conditie, *mine-awareness* inclusief mijnopruioperaties, en het optreden in bewoonde gebieden. In de voorbereiding van het bataljon moesten ook een peloton zware (120 mm) mortieren en een peloton geneeskundige troepen worden betrokken. De pantservoertuigen (YPR-675) zouden voorlopig een separate eenheid vormen en later aan het bataljon worden toegevoegd, bij voorkeur op 1 oktober 1993. Voor de uitvoering werd een strak tijdschema opgesteld: het concept-oefenprogramma moest op 25 juni bij de brigadecommandant op tafel liggen, het voorstel voor de organisatie op 2 juli en het logistieke plan op 9 juli 1993. Na de voltooiing van de onderdeelvorming van het 11e bataljon op 4 oktober 1993 zou in de volgende twee maanden de specifieke opleiding voor inzet in Bosnië volgen. Om meer tijd voor de opleiding vrij te maken zou het bataljon ontheven moeten worden van kazernediensten en andere verplichtingen.¹³

Hoewel het politieke besluit tot uitzending van een luchtmobiel bataljon naar Bosnië pas in november 1993 zou worden genomen, betekenden de planningsopdracht van de bevelhebber der landstrijdkrachten aan het legerkorps en het waarschuwingsbevel van de brigadecommandant aan het bataljon de start van de voorbereiding voor de uitzending. Bij het verstrekken van die opdracht waren geen instructies gegeven over de verantwoordelijkheid voor de aansturing en uitvoering van de voorbereiding. De bevelhebber der landstrijdkrachten droeg uiteraard de eindverantwoordelijkheid voor de voorbereidingsoperatie, maar volgens het decentrale managementconcept van de landmacht was voor het 1e Legerkorps een belangrijke rol weggelegd bij de coördinatie van personele, logistieke en opleidingszaken.¹⁴

In het proces speelde ook de KL Crisisstaf, een onderdeel van de staf van de bevelhebber, een coördinerende rol, terwijl de staf van de Luchtmobiele Brigade als schakel tussen het

11 CRST. nr. S/93/007/1945. 21e vergadering Comité CDS/Bevelhebbers, 24/05/93. SG. Departementaal beraad 25/05/93. Ibidem: Departementaal beraad 23/06/93.

12 TCBU, *Vertrekpunt*, pp. 70-71.

13 NIOD, Coll. Vermeulen. Waarschuwingsbevel Cdt 11 LMB aan AA8, 22/06/93.

14 Interview H. Couzy, 04/10/01.

bataljon, legerkorps en KL Crisisstaf een belangrijke initiërende en intermediaire functie moest vervullen. Brigadecommandant Brinkman meende later dat er bij de voorbereiding van de uitzending een onduidelijke situatie was ontstaan, doordat de brigadestaf links en rechts door de hogere staven werd gepasseerd en rechtstreeks contact met het bataljon geen uitzondering was.¹⁵ Het belang van een optimale afstemming van de inspanningen ter voorbereiding van de uitzending zou na enkele maanden duidelijk worden. In eerste instantie concentreerde de staf van de Luchtmobiele Brigade zich op de uitwerking van het waarschuwingsbevel.

Brigadegeneraal J.W. Brinkman presenteerde op 29 juli het resultaat van de planning van zijn staf aan de commandant van het 1e Legerkorps. Uitgangspunt van zijn plan was de inzet van een infanteriebataljon met ondersteunende eenheden (infanteriebataljonsgevechtsgroepen) met YPR-pantservoertuigen in Bosnië na 1 januari 1994. Hij maakte geen onderscheid tussen een optreden als onderdeel van een implementatiemacht voor een vredesplan of binnen UNPROFOR. De opdracht van het bataljon zou bestaan uit drie onderdelen: ten eerste beveiliging van het operatiegebied tegen al dan niet gewelddadige bestandsschendingen, vervolgens beperkte humanitaire hulpverlening aan de bevolking, en ten slotte actief optreden in geval van agressie door een van de strijdende partijen. Brinkman werkte elk onderdeel verder uit. De beveiligingstaak omvatte zes aspecten: de inrichting van waarnemingsposten, van statische wegversperringen, het gebruik van verplaatsbare *roadblocks*, patrouillegang te voet, patrouillegang met voertuigen en pantserwagens en ten slotte de vorming van een mobiele versterkte reserve. De beperkte humanitaire hulpverlening voorzag in medische (poliklinische) hulp aan de lokale bevolking, hulp bij de voedseldistributie, verbetering en herstel van de infrastructuur en escortering van hulpkonvooiën.

Brinkman noemde vier soorten acties als instrument tegen agressie door de strijdende partijen: het zuiveren van gebouwen en open terrein, uitschakeling van artillerie- en mortierstellingen, optreden tegen sluipschutters en kleinschalige infanteriegevechtsacties. De uitvoering van deze operatie vergde naast een luchtmobiel bataljon inzet van ondersteunende eenheden uit de Luchtmobiele Brigade zelf en van het 1e Legerkorps. De Brigade zou zelf een peloton genie, een peloton zware mortieren, een verbindingsdetachement en een detachement helikopters van de Koninklijke Luchtmacht inzetten. Van het Legerkorps vroeg hij een peloton van de 108e Commandotroepencompagnie van het Korps Commandotroepen, omdat het luchtmobiele verkenningspeloton nog onvoldoende was gevuld.¹⁶ Een herstelpeloton, een versterkt bevoorradingspeloton en een geneeskundig peloton vormden de logistieke aanvulling, terwijl de toevoeging van detachementen van onder meer de Koninklijke Marechaussee, de Explosieven Opruimingsdienst alsmede mortieropsporingsradars aanbeveling verdiende.

Ook zou het Legerkorps 52 YPR-pantservoertuigen moeten leveren en garant moeten staan voor een materiële inzet van 85 procent. De chauffeurs en boordschutters zouden afkomstig zijn uit de bestaande opbouw van het bataljon. De brigade zou verantwoordelijk zijn voor de logistieke bevoorrading. De brigadecommandant beschouwde de veelzijdige infanteriecapaciteit – met inbegrip van de luchtmobiele – als de goede ondersteuning en de pantserbescherming als de sterke kanten van deze eenheid van 800 man. Zwakke punten

¹⁵ Interview J.W. Brinkman, 11/10/99.

¹⁶ Bij de vorming van de brigade was het de bedoeling dit peloton te vullen met contractver-

lengers die hun geschiktheid voor deze eenheid hadden bewezen. Interview J.W. Brinkman, 11/10/99.

VOORBEREIDING EN UITZENDING VAN DUTCHBAT

YPR met .50 mitrailleur op patrouille, april 1994.

waren de geringe ervaring van de chauffeurs van de pantservoertuigen en het ontbreken van de optie voor het optreden als *Quick Reaction Force* (een snel inzetbare eenheid) van de vredesmacht.¹⁷

Brinkmans concept voor een optreden als zelfstandige eenheid sloot aan bij de visie van de NAVO op de opzet van een implementatiemacht. Het sloot in elk geval ook aan bij het luchtmobiele concept, dat op meerdere plaatsen in zijn operationele plan duidelijk aanwezig was. De toevoeging van een detachement helikopters is daarvan het duidelijkste voorbeeld, maar ook bij de onderstreping van de veelzijdige infanteriecapaciteit komt dat tot uiting. Een duidelijke visie op de consequenties voor het optreden met pantserbescherming ontbrak. Brinkman leek afstand te nemen van de pantserinfanterie. Het bataljon zou het pantservoertuig als transportmiddel, als *battlefield taxi*, gebruiken en verder uitsluitend te voet optreden, eventueel met steun van de boordwapens. Over de opleidingsconsequenties van dit operationele concept was de brigadecommandant weinig specifiek. Aan de speciale aandachtgebieden voor de gevechtsopleiding die hij al in het waarschuwingsbevel had genoemd, voegde hij het voorstel toe voor een eindoefening van Dutchbat in op het Amerikaanse *hightech* oefenterrein in Hohenfels.

Brinkman besteedde vooral aandacht aan de knelpunten in de opleiding. In de eerste plaats ging het om de opleiding van de YPR- en vrachtwagenchauffeurs en de vereiste ervaring voor de chauffeurs van de bergings-, commando- en gewondentransportvoertuigen. Ten slotte was opleiding nodig van artilleriewaarnemers en van *Forward Air Controllers* ten behoeve van inzet van het luchtwapen. Voor de langere termijn wees hij op de noodzaak het 12e en 13e bataljon voor te bereiden op de overname van de taken van het 11e bij de vredesmissie. Dit vereiste dat officieren en onderofficieren zo snel mogelijk werden ingedeeld bij die bataljons. Andere knelpunten voor de opleiding vormden zijns inziens het reserveren van oefenterreinen zoals Hohenfels, Sennelager en het Infanterie Schietkamp in Harskamp en de aanschaf van het *Miles*-systeem, een oefensysteem om te schieten.

Brinkman wees ook op algemene personeelsproblemen. In de eerste plaats was een stabilisering van het personeelsbestand van het 11e bataljon nodig. Om gezamenlijke concentratie op de nieuwe opdracht mogelijk te maken moesten overplaatsingen en individuele uitzendingen achterwege blijven, evenals deelname aan zogenaamde carrièrecursussen en wedstrijden. Ook inzake het materieel constateerde Brinkman knelpunten, variërend van de beschikbaarheid van pantservoertuigen en andere essentiële materiële voorzieningen als nachtzichtapparatuur, telecommunicatiemiddelen, scherfvesten, helmen en aanpassing van de helikopters. Behalve het Legerkorps was volgens Brinkman ook de bevelhebber voor de oplossing van deze materiële en personele knelpunten verantwoordelijk. Hij deed voorstellen over de verdeling van de YPR's en de opleiding van de chauffeurs, verder over vervulling van de randvoorwaarden op basis van de gesignaleerde knelpunten. Aan het einde van zijn presentatie besprak Brinkman een tijdschema en noemde hij een reeks beslismomenten inzake de voorbereiding van de uitzending door een verkenningsparty in september 1993 en de start van het voorbereidend programma medio september.¹⁸

Brigadecommandant Brinkman maakte met zijn operationeel concept duidelijk dat er veel moest worden gedaan om zijn 11e bataljon op tijd klaar te stomen voor de uitzending. Hij

¹⁷ NIOD, Coll. Vermeulen. C-11 Lumblbrig, Operationeel Concept, zonder datum. Ibidem: bericht Vermeulen, 16/07/93.

¹⁸ NIOD, Coll. Vermeulen. C-11 Lumblbrig, Operationeel Concept, zonder datum. Ibidem: bericht Vermeulen, 16/06/93.

sprak bij de presentatie van zijn plan uitsluitend over zogenoemde ‘groene’ militair-operationele aspecten en relateerde deze op geen enkele moment aan de toekomstige vredesmissie in Bosnië. Evenmin ging hij in de politiek-militaire situatie in Bosnië en eventuele consequenties van de ‘blauwe’ vredezaak voor de opleiding en training. Brinkman stelde vast dat de maanden september en oktober nodig waren voor herscholing van het bataljon en de toegevoegde eenheden. Daarbij manifesteerden zich volgens de brigadecommandant meteen twee hoofdproblemen, namelijk de vooralsnog onvoldoende beschikbaarheid van oefenmaterieel en oefenfaciliteiten en het ontbreken van duidelijkheid over de toekomstige taak. Het Legerkorps en de Bevelhebber zetten zich aan een uiterste inspanning om de knelpunten op te lossen. Maar tijd was wellicht nog het meest schaarse artikel.

3. De planningsopdracht tot de uitzending van Dutchbat

Na de presentatie van het operationele concept door de commandant van de Luchtmobiele Brigade ging het 1e Legerkorps aan het werk. Het produceerde op 24 augustus een planningsopdracht *Safe Lion*, waarin de organisatie van en de voorbereiding van de uitzending van het bataljon werd uiteengezet. Dit uitvoerige document zette de visie van het Legerkorps op de uitzending uiteen en deelde specifieke taken toe aan onderdelen voor de uitvoering van deze operatie. *Safe Lion* beoogde de knelpunten en beslismomenten zichtbaar te maken. Het was dus geen formele opdracht tot voorbereiding op uitzending. In dit algemene kader ging het Legerkorps er – evenals de Luchtmobiele Brigade – van uit dat inzet zou plaatsvinden in het kader van UNPROFOR, ter uitvoering van VN-resolutie 836 voor de *Safe Areas*. Dat was voorbarig, omdat deze keuze bij de aanbidding van het bataljon aan de VN – enkele weken later door minister Ter Beek – nog niet was gemaakt.

Ook nam het Legerkorps de visie over van brigadecommandant Brinkman om het luchtmobiele karakter van het bataljon zoveel mogelijk uit te buiten, door zich te richten op operationeel optreden te voet en het gebruik van de pantservoertuigen als ‘*armoured personnel carrier*’ (APC, of in het Nederlands YPR). Dit uitgangspunt werd vastgelegd in de naam van het bataljon: ‘11 Infbat (APC)’.

De Legerkorpscommandant, luitenant-generaal M. Schouten, nam Brinkmans voorstel niet in alle opzichten over: in plaats van één infanteriegevechtsgroep creëerde de planningsopdracht van het Legerkorps een eenheid bestaande uit twee delen. *Safe Lion* gaf opdracht tot vorming van een eenheid met twee hoofdcomponenten: een versterkt infanteriebataljon, ‘11 Infbat (APC)’, met een operationele taak en een *Operational Support Command* met een logistieke taak. Gezamenlijk vormden zij Dutchbat, onder bevel van de commandant van het infanteriebataljon. Door deze constructie was Dutchbat een eenheid die zelfstandig kon optreden en logistiek onafhankelijk was.

11 Infbat (APC) zou bestaan uit een zogeheten staf- en verzorgingscompagnie of SSV-compagnie en drie infanteriecompagnieën. De SSV-compagnie zou naast de eigen compagniestaf bestaan uit de bataljonsstaf en een waaier van ondersteunende eenheden: een logistieke component (een bevoorradings-, een herstel- en een geneeskundig peloton), een verbindingspeloton, een verkenningspeloton (het hiervoor genoemde 108e Commando-troepencompagnie), een geniepeloton, een infanteriepeloton. Over de eventuele indeling van een helikoptergroep was nog geen beslissing genomen, omdat vanwege de beperkte inzetmogelijkheden grote twijfel over het nut daarvan bestond. Het peloton zware mortieren was

uit de organisatie verdwenen evenals de mortieropsporingsradars, omdat deze niet pasten binnen een vredesoperatie.

Het andere hoofdelement van Dutchbat, het *Operational Support Command*, zou verantwoordelijk zijn voor alle logistieke zaken die normaliter niet op bataljonsniveau werden afgedaan. Dat omvatte vier hoofdtaken: ten eerste de bevoorrading met voeding, post, reserveonderdelen, kleding, brandstof, munitie en medische goederen; ten tweede het onderhoud van materieel, berging en beheer van een reservevoorraad voertuigen; ten derde geneeskundige verzorging; en tenslotte de aanleg van infrastructurele voorzieningen zoals waarnemingstorens, schuilonderkomens en onderhoud en renovatie van gebouwen door de genie.¹⁹

Het plan voor zo'n afzonderlijk logistiek centrum – als een combinatie van een bevoorradings-, een herstel- en een geneeskundige eenheid – was begin 1993 al binnen het Legerkorps ontwikkeld. Dat was gebeurd als uitvloeisel van de Defensie- en Prioriteitennota die ervan uitgingen dat de landmacht in de naaste toekomst meer aan ad hoc crisisbeheersings- en vredesoperaties zou gaan deelnemen.²⁰ Nu ging men het concept voor de uitzending van Dutchbat verder uitwerken. Brinkman had zich in het voorjaar van 1993 nog verzet tegen het idee van een afzonderlijke logistieke eenheid naast de Luchtmobiele Brigade, omdat dit naar zijn mening de flexibiliteit en snelle inzet van de brigade zou belemmeren. In zijn operationeel concept had hij aan die visie vastgehouden, maar het Legerkorpsplan *Safe Lion* hield vast aan de algemene visie van het Legerkorps. De opzet van het *Operational Support Command* was gebaseerd op het *Aide Memoire* van UNPROFOR voor de inzet van infanteriebataljons en de daarin genoemde termijnen voor de aanwezigheid van voorraden bij de operationele eenheid.

Een tweede uitgangspunt bij de logistieke planning was inzet van het 11^e Infanteriebataljon in centraal-Bosnië en logistieke ondersteuning vanuit Nederland. Zolang er geen zekerheid was over het toekomstig operatiegebied gingen de planners van het Legerkorps Logistieke Centrum uit van een afstand van 200 km tussen de aanvoerhaven Split en de toekomstige vestigingsplaats van het *Operational Support Command* en een afstand van ongeveer 75 km naar het operatiegebied van Dutchbat. Voor het bevoorradingsniveau volgde het de richtlijnen van UNPROFOR. Dit Logistiek Centrum zou verantwoordelijk zijn voor het transport van materiaal van Split, de aankomstplaats van goederen in voormalig Joegoslavië, via het *Operational Support Command*-complex naar Dutchbat en daarnaast voor het onderhoud van materieel en medische verzorging boven bataljonsniveau. Bij het *Operational Support Command* zou ook een detachement van de Koninklijke Marechaussee worden gestationeerd, evenals een expert van de Explosieven Opruimingsdienst. Vanwege het vele onderhoud aan de YPR-pantservoertuigen zou het *Operational Support Command* 400 man omvatten. Wanneer UNPROFOR een deel van de bevoorrading op zich zou nemen, was een bezetting van 300 man voldoende. Een genie-detachement voor de opbouw van de infrastructuur – de bouw van onderkomens en schuillocaties en assistentie bij bouw van 'gevechtsofstellingen' – zou drie maanden aan het *Operational Support Command* worden toegevoegd.

Safe Lion ging dus uit van een scheiding tussen operationele en ondersteunende taken. Bij deze opzet speelde ook de bedoeling om het *Operational Support Command* voor andere

19 W. van Dullemen, 'Opzet, inrichten en "Lessons Learned" van het Support Command' (voor-

dracht voor Dienstvakdag Intendance 1994), p. 4.

20 Interview F.G. van der Hooft, 17/12/01.

Nederlandse eenheden in Bosnië als logistiek centrum te gaan gebruiken. De haalbaarheid daarvan zou pas blijken als het inzetgebied van Dutchbat bekend zou zijn.²¹ De aanwijzing van Srebrenica en Žepa als operatiegebied van Dutchbat begin december 1993 leidde niet tot wezenlijke verandering in de organisatie.

Enkele onderdelen van het *Operational Support Command*, namelijk de verbandplaats en het genie-peloton werden vanwege de afstand tussen de basis van het *Operational Support Command* in Lukavac en Srebrenica bij Dutchbat gedetacheerd. Vooruitlopend op de later nog te bespreken gevolgen van de aanwijzing van Srebrenica als operatiegebied aan Dutchbat kan hier gezegd worden dat de berekende transportcapaciteit, vanwege een verdubbeling van de afstand tussen het *Operational Support Command* en Dutchbat volstrekt onvoldoende was, en voor ernstige problemen bij de ontplooiing zou zorgen.²²

De uitvoering van deze planningsopdracht was door het Legerkorps gedelegeerd aan de Luchtmobiele Brigade en het Legerkorps Logistiek Centrum, terwijl het 11e Infanteriebataljon, het Korps Commandotroepen, de Gevechtsgroep Helikopters en de 101e Geniegevechtsgroep deeltaken kregen. De planning, voorbereiding en opleiding van het *Operational Support Command* kwam in handen van het Legerkorps Logistiek Centrum en voltrok zich als een zelfstandige operatie, waarvan ook bevelhebber Couzy niet op de hoogte bleek te zijn.²³ De Brigade werd belast met de opstelling van de taakgerichte organisatietabel en autorisatiestaat (waarin de benodigde mensen en middelen werden omschreven), de formulering van een taakgericht operationeel concept en van een daarop aansluitend opleidings- en oefenprogramma voor 11e Infanteriebataljon. Op basis van deze documenten zou de Brigadestaf een lijst van beslismomenten en knelpunten opstellen en voor zover mogelijk zelf gerezen problemen oplossen. De organisatietabel en autorisatiestaat vormden het basisdocument van de hele planningsoperatie. Dit bevatte alle gegevens over de personele samenstelling van elke eenheid, over de functie-eisen en over het toegekende materieel, als het ware de DNA-streng van de eenheid. Op basis van dit document vond binnen de Koninklijke Landmacht toewijzing van personeel en materieel plaats.

De brigadestaf stond bij de voorbereiding voor een ingewikkelde opdracht. Deze moest, op basis van de eisen voor een gemechaniseerd infanteriebataljon in het *aide mémoire* van de VN voor UNPROFOR, een geheel aan taak- en functieomschrijvingen maken voor de afzonderlijke onderdelen en functionarissen. Ook moest zij vaststellen welke specifieke uitrustingsstukken nodig zouden zijn voor elk van de samenstellende delen en de personeelsleden zelf. Wanneer de organisatietabel en autorisatiestaat niet professioneel werd opgesteld, zou dat gevolgen hebben voor de kwaliteit van het personeel en de operationele inzetbaarheid.

De brigadestaf ging uit van de bestaande organisatietabel en autorisatiestaat, verwijderde daaruit 'groene' elementen (die betrekking hadden op het pure luchtmobiele optreden) die

21 CRST. Planningsopdracht 'Safe Lion' uitzending 11 Infbat (APC) + OSC (Bevel nr. 001 van C-1LK) 24/08/93; CDPO/GNKD; Chefstaf LLC aan C-1LK, nr. 9322, 07/09/93; bijlage: 'Safe Areas' OSC Lumblbat (YPR.50) Bosnië Herzegovina. Interview F.G. van der Hooft, 17/12/01.

22 DS. Operatiebevel nr. 24 van BLS, bijlage bij nr. OZ/7767, 7 februari 1994, directeur Operaties KL aan verzendlijst. Interview F.G. van der Hooft,

17/12/01.

23 Interview F.G. van der Hooft, 17/12/01. Tijdens een bezoek aan de kazerne in Grave in december 1993 merkte Couzy op dat er personeel met blauwe baretten rondliep. Desgevraagd werd hem verteld dat dit het personeel van het OSC was. Couzy veronderstelde dat al het Dutchbat-personeel in Schaarsbergen werd opgeleid.

voor de uitzending niet relevant waren, en voegde nieuwe elementen toe die volgens eigen inzicht voor de ‘blauwe’ vredesoperatie nodig waren. Deze wijzigingen hadden vooral betrekking op hoofdlijnen, zoals taken van deelnemende eenheden en communicatiemiddelen. De organisatietabel en autorisatiestaat doorliep een reeks concepten, maar bleek een te ingewikkelde materie voor de brigade. Op de dag dat Dutchbat klaar moest staan voor vertrek naar voormalig Joegoslavië, 1 januari 1994, bestond er nog geen afgeronde organisatietabel en autorisatiestaat.²⁴

Dat betekende niet dat het hele voorbereidingsproces in het honderd was gelopen. Al vóór de uitgifte van de planningsopdracht van het 1e Legerkorps op 24 augustus was op diverse niveaus begonnen aan de voorbereiding van de uitzending. Door het leggen van de hoofdverantwoordelijkheid bij de Luchtmobiele Brigade én het Legerkorps Logistiek Centrum was er echter sprake van onvoldoende coördinatie. De delegatie van de verantwoordelijkheid paste zoals gezegd bij het nieuwe managementmodel van de landmacht dat Couzy had ingevoerd als onderdeel van de reorganisatie. Voor de voorbereiding van de uitzending van Dutchbat bleek dit geen succesformule. Afspraken werden niet nagekomen, zaken werden dubbel of afwijkend geregeld. De Crisisstaf van de bevelhebber greep al snel in om tot een soepeler gang van zaken te komen, want de klok tikte ongenadig verder. Vanaf 17 september 1993 belegde de Crisisstaf iedere week een werkbespreking bij de Luchtmobiele Brigade in Schaarsbergen over de voorbereiding van Dutchbat.

Vaste deelnemers aan dat wekelijkse overleg waren de chef-staf van de KL Crisisstaf, een vertegenwoordiger van de Luchtmobiele Brigade, commandant Vermeulen van Dutchbat, de chef-staf van het Legerkorps Logistiek Centrum en de beoogd commandant van het *Operational Support Command* kolonel F.G. van der Hooft, evenals voorzitters van diverse werkgroepen. In een actiepuntenlijst werd aangegeven wie voor welke datum handelend moest optreden, terwijl de opeenvolgende acties in de lijst werden opgenomen tot het moment van volledige afhandeling. Op 25 maart 1994 omvatte de lijst 80 afgehandelde onderwerpen. De chef-staf van de KL Crisisstaf, overste F. van Bouwdijk Bastiaanse, zat de vergadering voor en zijn plaatsvervanger, majoor Scheffer trad op als projectcoördinator. Voor verschillende onderdelen, zoals pantservoertuigen, munitietransport en helikopterdetachement bestonden werkgroepen.²⁵

Op grond van de beschikbare kennis over weers- en klimaatsomstandigheden, het terrein, de bestaande infrastructuur, oorlogsschade, kennis over de strijdende partijen en het mandaat van UNPROFOR, was het mogelijk de behoeften aan personeel en materieel globaal vast te stellen. Brinkman had in zijn presentatie op 29 juli uitvoerig bij die eisen stilgestaan. De specifieke invulling van onderdelen, zoals minimale niveaus van voorraden, eenmalig benodigd materieel bijvoorbeeld voor de bouw van onderkomens en aanverwante zaken, kon pas worden vastgesteld als het inzetgebied bekend was. De hoofdmoot van de voorbereiding van de uitzending van Dutchbat hoefde daarop echter niet te wachten. Bij de logistieke voorbereiding van de uitzending werd in hoofdzaak gewerkt op basis van de algemene

24 CRST. Planningsopdracht ‘Safe Lion’ uitzending 11 Infbat (APC) + OSC (Bevel nr. 001 van C-1LK, bijlage B), 24/08/93. Sie LL. nr.28206 09/02/94, KL National Logistiek Commando aan DMKL Sc-Matd.

25 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 8/08/00; Interview H. Couzy 04/10/01; Interview

F.G. van der Hooft, 17/12/01. CRST. Actiepuntenlijst materieel t.b.v. Infbat (APC) en OSC, 20/09/1993. De actiepuntenlijsten bevinden zich in diverse archieven; veel ervan bevinden zich in CRST. nr.28206, 09/02/94 Commandant NLC aan DMKL Sc-Matd; bijlage: ‘Lessons Learned’ inzetgereedmaken Dutchbat.

behoefden van de eenheid en een algemene kennis van de omstandigheden in het inzetgebied Bosnië. Voor het merendeel gebeurde dat op grond van rationele overwegingen en rekening houdend met ervaringen van onder meer de Nederlandse Verbindings- en Transportbataljons. Pas begin december 1993, na de aanwijzing van Srebrenica als gebied waar het bataljon naar toe zou moeten, en eigen verkenningen in november/december 1993 en in januari 1994 was invulling van specifieke behoeften in verband met het inzetgebied mogelijk.

4. Uitrusting van Dutchbat

De brigade- en bataljonsstaven en de hogere echelons binnen de landmacht (Legerkorps, Directies Materieel en Personeel van de KL, KL Crisis staf en Nationaal Logistiek Centrum) staken zeer veel energie in de materiële voorbereiding. Het was de eerste uitzending van een infanteriebataljon en alle materieel zou over vijf maanden klaar moeten zijn voor verzending. Dat vergde in de eerste plaats beslissingen over de samenstelling van het pakket en de vereiste aantallen, in de tweede plaats uitvoering van de beslissingen (levering uit KL-voorraden, plaatsing van nieuwe bestellingen en zekerstelling van tijdige aflevering), voorbereiding van verzending en tenslotte training van het personeel in het gebruik van het materieel. Dutchbat kreeg een compleet nieuwe uitrusting, tot en met de persoonlijke wapens. Volgens brigadecommandant Brinkman was het ‘de show van spiksplinternieuw’, omdat de hogere staven met de uitzending blijkbaar geen enkel risico wilden lopen.²⁶ Voor die training van Dutchbat was een zogeheten oefenset nodig. Ook dat leidde tot allerlei problemen, bijvoorbeeld de vraag waar zo snel 52 pantservoertuigen van het vereiste type vandaan te halen vielen, of de vaardigheid en de training van de uit te zenden militairen in het gebruik van nieuw materieel op het vereiste niveau was, en hoe eventueel bijscholing plaats kon vinden.

De pantservoertuigen vormden een van de kernproblemen bij de voorbereidingen. De bevelhebber der landstrijdkrachten had al in een vroeg stadium besloten dat Dutchbat zou worden uitgerust met pantservoertuigen van het type YPR met slechts een mitrailleur .50 als boordwapen. De keuze van het boordwapen en de discussie daarover is besproken in hoofdstuk 15 van deel I.

Bij de uitvoering van deze beslissing van Couzy speelden drie soorten problemen. Allereerst de vaststelling en de beschikbaarheid van het vereiste type en aantallen, verder de specificaties van de uitrusting op basis van hun gebruiksdoel (personeelsvervoer, gewonden-transport, bevoorrading of commandovoering) en tenslotte het onderhoud tijdens de uitzending. Op 12 augustus belegde de Sectie Voertuigen van de Directie Materieel van de KL de eerste vergadering over de YPR's, ter inventarisatie van de operationele wensen, de mogelijkheden tot realisering daarvan, en ook de opstelling van een tijdschema om een en ander uit te voeren. Een eerste probleem was dat de YPR met .50-mitrailleur van de pantserinfanterie niet meer in gebruik was bij de KL, maar uit de nog aanwezige voorraad daarvan zouden de vereiste typen en aantallen kunnen komen. Na assemblage van een prototype met de gewenste standaardaanpassingen zou een beladingsproef plaatsvinden.

Bij de berekening van het vereiste aantal was het hoofd van de operationele afdeling van de Luchtmobiele Brigade, majoor P.J.M. van Uhm, uitgegaan van het gebruik van de YPR als transportmiddel en niet als gevechtsvoertuig. Dat betekende dat de infanteriecomponenten

²⁶ Interview J.W. Brinkman, 11/10/99.

en de direct ondersteunende eenheden ermee zouden worden uitgerust. De verzorgingscompagnie zou geen YPR's krijgen, maar vrachtwagens. Per infanteriecompagnie waren tien YPR's nodig: voor de drie pelotons in totaal zes, voor de commandant en de plaatsvervanger in totaal twee, één voor vervoer van militair materieel en één voor gewondentransport. Voor de drie compagnieën in het bataljon waren dus 30 YPR's nodig. Daarnaast becijferde hij voor de bataljonsstaf en de stafcompagnie een behoefte van 22 YPR's, en waren er tien reserve-YPR's nodig. Omdat al het materieel van Dutchbat gedurende de hele uitzending in Bosnië zou blijven, was bovendien naast deze in totaal 62 YPR's die voor de uitzending bestemd waren een oefenset van 52 stuks nodig, en waren voor rijlessen tenminste 16 voertuigen nodig. De levering op korte termijn van deze laatste groep was het minste probleem, omdat daarvoor geen verandering van de voertuigen nodig was. Deze waren dus direct uit voorraad beschikbaar. De rijlessen op het rijopleidingscentrum van de KL begonnen op 30 augustus; tot eind november leidde dit centrum in twee tranches de 66 chauffeurs op.

Een moeilijker onderdeel vormden de feitelijke aanpassingen aan de pantservoertuigen. Alle YPR's – met uitzondering van twee bergings-YPR's – zouden een standaardinrichting krijgen met slaapzakrekken, een grote jerrycanhouder, startkabels, sneeuwblokken op de rupsbanden en een antitankwapen voor de korte afstand. Behalve de voertuigen voor gewondentransport kregen alle YPR's een opbouwkoepel met een .50 mitrailleur en een zogeheten *gunshield* (een metalen plaat waarachter de schutter dekking had). Dit laatste zou – zo leek het aanvankelijk – een knelpunt kunnen vormen, omdat de levertijd zes maanden bedroeg. Andere onderdelen van het voorbereidingsprogramma, zoals het spuiten van de voertuigen in de witte VN-kleur, vervanging van de aandrijfjas, preventief onderhoud en een TNO-test van de bodemplaat op bestand zijn tegen mijnen leverden geen wezenlijke problemen op. Over de inbouw van communicatieapparatuur zou later na vaststelling van de vereisten voor het communicatieplan van Dutchbat een beslissing volgen.

De Directie Materieel van de KL vreesde problemen bij de uitvoering van al deze werkzaamheden. Stagnatie in de uitvoering van de modificaties kon een nieuw knelpunt opleveren, omdat tussen 26 november en 20 december een aantal YPR's het hele proces van gereedmaken voor uitzending nog moest doorlopen. Voor het onderhoud in Bosnië verzag de Directie Materieel geen problemen. In principe zou alle onderhoud bij Dutchbat zelf plaatsvinden. Mogelijk konden er problemen rijzen rond de vervanging van de aandrijfjas na 1000 mijl, maar dat zou bij het *Operational Support Command* opgelost kunnen worden.²⁷ Ondanks het zeer krappe tijdschema verliep de operatie nagenoeg probleemloos. Op 24 december waren de laatste YPR's voorzien van een *gunshield* en begin januari 1994 werd de inbouw van communicatieapparatuur voltooid.²⁸

Voor het overige concentreerde de logistieke zorg zich op de aanschaf van nieuwe apparatuur. De Brigade had een ruime lijst van speciale apparatuur ingediend, waarvan de mogelijkheden tot levering varieerden. Een tweede veldfles en een scherfvest waren simpele zaken.

27 NIOD, Coll. Vermeulen. Notitie Van Uhm, 13/08/93; Ibidem: Intern memorandum KL, Bureau Plannen aan BVC, 11/08/93; 'Beslismomenten t.a.v. 11 Infbat (APC)'; Ibidem, tab 7 YPRen: memo S3 van Uhm aan C-11 LMBrig, 7 juli 1993; Ibidem, DMKL/ARB/Sie Rvtgn aan ST-11 Lumlbrig Maj. M. van Uhm, nr. Rups Fax 93/3039B

zonder datum: Hoofdpunten ad hoc-bespreking YPR 11 Infbat Lumbl. KDEF, CSKL, wnd CS KL Crisisstaf aan DOKL, 23 juli 1993; Intern Memorandum 'Decisionsheet'.

28 CRST. Scheffer aan verzendlijst werkspreking formering Dutchbat, 22/02/94, bijlage Afgewerkte actiepuntenlijst enz, 22/02/94, sub 14.

Meer discussie ontstond er over apparatuur voor nachtelijke waarnemingen. Naast warmtebeeldapparatuur in de voertuigen wilde het bataljon ook draagbare apparatuur en onbemande grondsensoren. Aanschaf van beide soorten apparatuur was bij de landmacht in voorbereiding en dat proces kon omwille van Dutchbat niet worden doorkruist. Dat het Bureau Plannen aanschaf van warmtebeeldapparatuur en grondsensoren als één geheel wilde behandelen, beschouwde Vermeulen als ‘koehandel’, omdat het zijns inziens niet ging om een keuze tussen deze twee. Dutchbat had ze alle twee nodig.

De bataljonscommandant was nog meer ontstemd over de vraagtekens die de sectie Inlichtingen & Veiligheid van de Militaire Inlichtingendienst van de KL plaatste bij de aanschaf van een draagbaar systeem om door draadhindernissen te kunnen komen en een mijnverkenningssuitrusting, omdat volgens die stafafdeling niets bekend was over de aanwezigheid van mijnen en hindernissen. Eenzelfde verontwaardigde reactie veroorzaakte ook het ‘niet noodzakelijk’ van de staf van het Legerkorps bij een aanvraag voor *fleece*-jacks ter bescherming tegen de extreme kou en het oordeel ‘niet noodzakelijk geacht’ over het multifunctionele mes. Van principiële aard was de beslissing van de sectie Inlichtingen & Veiligheid dat het verkenningspeloton wel extra verbindingsapparatuur, maar geen speciale apparatuur – zoals *sniper*-geweren en laserapparatuur – mocht meenemen; de redenering was dat het een VN-operatie betrof en het dus niet noodzakelijk was *intelligence*-werkzaamheden uit te voeren.²⁹

Na contact tussen het Hoofd Logistiek van het bataljon en zijn collega van het eerste naar Bosnië uitgezonden Transportbataljon werden eind september de standaarduitrustingstukken toch aangevuld. Vanuit het Transportbataljon kwam een reeks praktische adviezen, uiteenlopend van een voorraad gevechtrantsoenen van minstens veertig dagen (voor geval er problemen zouden optreden bij de bevoorrading) en gebruik van containers voor de opslag van levensmiddelen tot aanvulling van de uitrusting van de keukengroep. In de kantine moeten tijdens een vredesmissie ook batterijen voor allerlei persoonlijke elektrische apparatuur, filmrolletjes en toiletartikelen te koop zijn. Het Transportbataljon zou water voor de compounds, de in te richten bases van Dutchbat, per tankauto aanvoeren en dat moest voor voedselbereiding altijd worden gekookt. De ‘natte prefabs’ met douches en toiletten zouden worden aangesloten op de lokale waterleiding of een tankauto.

De lijst bevatte verder adviezen over geleidelijke verbetering van de huisvesting door overgang van tenten naar geprefabriceerde eenheden, over problemen met tentkachels, het gebruik van aggregaten, beveiliging met prikkel- en struikeldraad voorzien van lichtsein, gebruik van winterdiesel en risico’s van onvoldoende onderhoud aan motoren, de minimaal aan te houden dieselveorraad en aftankdiscipline, munitieopslag en de belasting voor de chauffeurs door het rijden in zeer zwaar terrein. Voor het hooghouden van het moreel was veel aandacht voor ontspanning en sport vereist: naast tv-toestellen, schotelantennes, en decoders voor Filmnet en RTL-4, waren ook magnetrons voor individueel gebruik, spellenpakketten en videoapparatuur met banden noodzakelijk, naast een goed ingerichte fitnessruimte per compound.³⁰

Aan de materiële uitrusting van Dutchbat werd dus veel aandacht besteed. Van belang daarbij was dat de samenwerking tussen Dutchbat-commandant Vermeulen en *Operational*

29 NIOD, Coll. Vermeulen. Intern memorandum KL, Bureau Plannen aan BVC, 11/08/93 ‘Be-slistmomenten t.a.v. 11 Infbat (APC)’ bijlage

Materieelbehoefte C-11 Lumbbrig.

30 NIOD, Coll. Vermeulen. Knelpunten: notitie Sie S4, 27/09/93.

Support Command-commandant Van der Hooft open en amicaal was. Van der Hooft beschikte door zijn functie als chef-staf van de logistieke afdeling van het Legerkorps over een eigen, voor de logistieke voorbereiding van Dutchbat waardevol netwerk.³¹ Voor het optimaal functioneren van de individuele militair en de stemming binnen de groep werden die niet-operationele elementen van groot belang geacht. Voorop stond bij de voorbereiding echter de operationele inzet en de daartoe vereiste middelen. In het algemeen groeide daarover overeenstemming, ondanks de onvermijdelijke meningsverschillen en irritaties. Een verdere precisering van de materiële behoeften kon pas plaatsvinden na de verkenning van het inzetgebied in de periode december 1993 – januari 1994. Wezenlijke problemen deden zich daarbij niet voor. Over één onderdeel bleven de meningen echter uiteenlopen, namelijk de inzet van een helikopterdetachement.

In de planningsopdracht *Safe Lion* van augustus 1993 was de toevoeging van een detachement van vier helikopters aan Dutchbat afhankelijk gesteld van het toekomstige operatiegebied. Dit standpunt was overgenomen uit het zogeheten Beslismomenten-memorandum van KL-Bureau Plannen van 11 augustus 1993. Pas op het moment dat het operatiegebied bekend was, zou blijken of een helikopterdetachement nodig zou zijn voor bevelvoering van Dutchbat, voor het optreden van *Forward Air Controllers* en voor medische evacuaties. Bureau Plannen zag vooral op lange termijn voordelen voor de samenwerking tussen Luchtmobiele Brigade en de Helikoptergroep van de Koninklijke Luchtmacht die later naar de landmacht zou overgaan. Een nadeel was dat uitzending een grote financiële en logistieke inspanning vereiste. Het resultaat van deze overwegingen was een ‘voorwaardelijke planningsopdracht’.³² Ook bij het bataljon leefde de wens het helikopterdetachement mee te nemen zeer sterk. Vermeulen stelde na een verkenning in begin december 1993 voor dat de groep helikopters naast de drie hiervoor genoemde taken ook logistiek transport en liaisonvluchten zou kunnen uitvoeren.

In oktober werd begonnen met de voorbereiding van de uitvoering, maar het bleef een opdracht met een voorbehoud. Omdat de Luchtmobiele Brigade niet over eigen helikopters beschikte, sloot de landmacht een overeenkomst met de Luchtmacht om vijf *Bölkow*-toestellen met bemanning en onderhoudspersoneel te lenen van het 229e Squadron in Deelen. De feitelijke voorbereiding lag in handen van een speciale werkgroep. In de bijeenkomsten kwamen vooral logistieke onderwerpen aan de orde, zoals het aanbrenge van kogelwerende bepating, extra bescherming voor de bemanning, verbetering van de navigatiemogelijkheden en de organisatie van een verantwoord onderhoudstraject. Eind november stond de uitzending van het helikopterdetachement in principe vast. Alleen als uit de toen lopende verkenning zou blijken dat de groep ‘totaal niet bruikbaar’ werd geacht, zou de uitzending worden afgeblazen. Over de plaats van stationering was nog geen beslissing genomen.

Geheel in de lijn van denken die binnen de landmacht over het toekomstige operatiegebied van Dutchbat bestond, ging de werkgroep in november uit van inzet in de buurt van Zenica, na de definitieve aanwijzing door *Bosnia Herzegovina Command* op 1 december 1993 veranderde dat in Srebrenica/Žepa. In januari 1994 adviseerde een verkenningsgroep van de Luchtmacht op grond hiervan definitief tot stationering van de toestellen in Srebrenica. Op 17 februari 1994 vond de formele overdracht van het helikopterdetachement aan de land-

31 Interview F.G. van der Hooft, 17/12/01.

32 CRST. Planningsopdracht ‘Safe Lion’ uitzending 11 Infbat (APC) + OSC (Bevel nr. 001 van

C-1LK) sub 3^e, 24/08/93. CRST. Intern Memorandum van Bureau Plannen KL aan BVC, 11/08/93: ‘Beslismomenten t.a.v. 11 Infbat (APC)’, sub 2b.

macht plaats.³³ Tot op dat moment was alles snel en effectief geregeld. Na aankomst van het detachement in Bosnië zou blijken dat de beoogde inzet zou stranden op tegenwerking van het Bosnisch-Servische leger.

Ondanks de grote tijdsdruk waren onder aansturing van de KL Crisisstaf het Legerkorps, de directie Materieel van de landmacht en de Luchtmobiele Brigade er in geslaagd Dutchbat op 1 januari 1994 grotendeels uitgerust te hebben voor uitzending naar Bosnië. Dutchbat en het *Operational Support Command* lieten zo min mogelijk aan het toeval over. Zij probeerden in één slag alles mee te nemen wat voor de start en de uitvoering van de operatie nodig was. Dutchbat en de brigade hadden nauw samengewerkt om een optimale toerusting te realiseren en op alle eventualiteiten voorbereid te zijn. De beide commandanten wisten bureaucratische tegenstand uiteindelijk te overwinnen door rechtstreeks contact met de commandant van het Legerkorps.³⁴ In materieel opzicht was er niets aan het toeval overgelaten. Op personeel gebied bleek een optimale voorbereiding echter minder gemakkelijk te realiseren.

5. Personele invulling van Dutchbat

De personele opbouw van Dutchbat was gecompliceerd. De Luchtmobiele Brigade zelf en haar eerste bataljon, het 11te luchtmobiele bataljon, waren medio 1993 nog in opbouw. Bij de drie infanteriecompagnieën waren de kader- en officiersfuncties, evenals het overgrote deel van de soldaten- en korporaalsfuncties bezet, maar bij de staf- en verzorgingscompagnie was dat nog niet het geval. Met het oog op de uitzending van Dutchbat per 1 januari 1994 moesten deze functies natuurlijk zo snel mogelijk worden vervuld. Dat was niet eenvoudig, want men moest met het oog op de vredesoperatie bijzondere eisen aan vakbekwaamheid van het personeel stellen. Dit leverde in de praktijk twee soorten problemen op. Allereerst kon niet altijd voldoende gekwalificeerd beroepspersoneel worden gevonden; de inzet van dienstplichtig personeel was dan de onvermijdelijke uitweg. In de tweede plaats nam het vinden van geschikt beroepspersoneel en hun eventuele aanvullende opleiding zoveel tijd in beslag, dat het niet beschikbaar was op 4 oktober, bij het begin van het VN-opleidingsprogramma van Dutchbat. Deze problemen speelden ook mee bij de aan het luchtmobiele bataljon toegevoegde eenheden.

De inzet van dienstplichtigen bij de staf staf- en verzorgingscompagnie was echter een principieel probleem. Generaal Couzy, de bevelhebber der landstrijdkrachten, had namelijk in juni 1993 bepaald dat bij de vulling van eenheden voor crisisbeheersingsoperaties beroepspersoneel met een kort dienstverband (BBT'ers – doorgaans soldaten en onderofficieren) voorrang genoot. Hij verbood elke vorm van vermenging van BBT'ers met dienstplichtigen. In zijn visie was het beter met de inzet van een eenheid twee maanden te wachten, zodat bezetting van alle functies mogelijk zou zijn door de komst van de volgende BBT-lichting. Een gemengde eenheid was een risico voor de inzetbaarheid – zo stelde Couzy: dienstplichtigen konden immers tot het moment van uitzending terugkomen op hun keuze.

33 Lutgert & De Winter, *Check the Horizon*, p. 331-333. DOPKLu. DOPKL Reitsma aan DOPKLu, nr.OZ/7136, 26/10/93. Ibidem: besluitenlijsten van heli-element werkgroep 19/11/93, 30/11/93, 17/12/93 en 24/01/94. BDL.

nr. 94016366/229, 17/02/94, Operationele instructie BDL 94/002. CRST. C-11 Infbat (APC) aan BLS, nr.001, 12/12/93: 'Verkeningsrapport Srebrenica en Žepa'.

34 Interview J.W. Brinkman, 11/10/99.

Bovendien straalde uitzending van dienstplichtigen niet ‘het nieuwe elan uit wat een voorwaarde is voor een verbeterd imago’.³⁵

In beginsel zou de toepassing van deze instructie voor het 11e luchtmobiele bataljon geen probleem moeten opleveren. Toch bleek deze richtlijn vier maanden later voor Dutchbat een onoverkomelijk struikelblok te worden: de opbouw van drie infanteriecompagnieën met beroepspersoneel volgens de richtlijn van de bevelhebber leverde geen probleem op, maar bij de staf- en verzorgingscompagnie bleek dat onmogelijk. Wachten op het volgende contingent beroepspersoneel – volgens de letter van de instructie Couzy – was echter uitgesloten, omdat volgens het waarschuwingsbevel uitzending op 1 januari 1994 een hard gegeven was. Het ging om een probleem van beperkte omvang, in totaal betrof het 29 functies: negen bij de bevoorradingsgroep, elf bij het geneeskundig peloton en negen bij het verbindingspeloton. De voornaamste oorzaken waren een groot verloop onder het aangewezen beroepspersoneel en onvoldoende opleiding of ervaring van het beschikbare contingent. Onder de dienstplichtigen van de landmacht waren voldoende kandidaten van kwaliteit beschikbaar voor de vredesmissie in Bosnië.

Hoewel het probleem hiermee praktisch gesproken was opgelost, deed het Legerkorps zijn uiterste best de indeling van dienstplichtigen als een tijdelijke aangelegenheid voor te stellen, die in het inzetgebied zou worden hersteld door functieruil tussen de staf staf- en verzorgingscompagnie en het logistieke *Operational Support Command* of door uitzending van later beschikbaar gekomen gekwalificeerd beroepspersoneel.³⁶ Het hoofdbezwaar gold niet zozeer de formele indeling van de 29 dienstplichtigen bij de staf staf- en verzorgingscompagnie, maar hun feitelijke detachering bij een infanteriecompagnie. Zulke ‘vermenging’ van dienstplichtig en BBT-personeel op de werkvloer was ‘niet in de geest’ van de instructie van Couzy, en het Legerkorps wilde die niet eigenmachtig met voeten treden. Een alternatief ontbrak echter. Vervanging van de inmiddels voor hun functie opgeleide dienstplichtigen door beroepspersoneel zou immers leiden tot een ernstige verstoring van het opleidingsprogramma van Dutchbat.³⁷ De oplossing om de dienstplichtigen te handhaven lag dan ook voor de hand. Bij het samenstellen van de staf staf- en verzorgingscompagnie van Dutchbat II en III deed zich hetzelfde probleem in groeiende mate voor en ook bij die eenheden bleek inzet van dienstplichtigen de enige uitweg te zijn.

6. Opleiding van Dutchbat

Dit was niet het enige personeels- en opleidingsprobleem bij de uitzending van Dutchbat. Elke militair die op vredesmissie ging moest voor uitzending een basiscursus voor vredesoperaties te volgen. Bij nieuw personeel maakte deze cursus deel uit van het basisopleidingsprogramma. Dat gold uiteraard ook voor Dutchbatpersoneel. Veel beroepsmilitairen hadden deze cursus echter nog niet gevolgd. Voorzover zij deel uitmaakten van de staf staf- en verzorgingscompagnie, kregen zij die basiscursus bij het Schoolbataljon van de Luchtmobiele Brigade. Personeel van toegevoegde eenheden ging daarvoor naar het Centrum voor

35 LR. Nr. 22/4/93: verslag van 1460ste vergadering Legerraad, 29/06/93.

36 CRST. Intern Memorandum nr.3759, hoofd GI 1 LK aan CS KL Crisisstaf, 15/10/93.

37 CRST. Fax DOKL aan DS/OZ Vandeweijer, 15/11/93: bijlage: Intern Memorandum plv CS-KL Crisisstaf aan CS et al., 20/10/93.

Vredesoperaties in Ossendrecht. Vanwege de beperkte capaciteit van dit Centrum – het leidde op in kleine groepen – waren er echter wachtlijsten.

Er was nog een ander opleidingsprobleem. Training van recent bij Dutchbat ingedeeld personeel bij de verschillende opleidingscentra van de landmacht in vaardigheden die voortvloeiden uit de functie-eisen, vroeg om inpassing van deze militairen in lopende roosters. Het was niet altijd mogelijk deze extra scholing te voltooien voor het begin van de eigen voorbereiding van Dutchbat. Voor Dutchbat I begon deze extra scholing – in het militaire jargon bekend als de ‘opwerkperiode’ – op 4 oktober 1993. Op die datum was Dutchbat echter nog niet compleet. Dit betekende dat ook na die datum, buiten het Dutchbat-programma om, de opleiding van individuele personeelsleden elders doorging.

Dat had tot gevolg dat niet iedereen in staat was het volledige programma van de eigen eenheid of het algemene opleidingsprogramma te volgen en dat mensen andere oefeningen niet konden volgen omdat ze intussen nog naar het opleidingsonderdeel moesten. Over aantallen en gemiste onderdelen van het programma zijn geen nadere gegevens bekend. Hoewel het in de rede zou liggen dat dit probleem bij Dutchbat II en Dutchbat III zou verminderen, vanwege de langere voorbereidingstijd daarvoor en de mogelijkheid aanvullende opleiding eerder te laten plaatsvinden, was eerder het tegendeel het geval. Het aantal ‘laatkomers’ lag bij Dutchbat II hoger dan bij Dutchbat I en bij Dutchbat III was het weer hoger dan bij zijn voorganger. Het spreekt vanzelf dat dit verschijnsel van invloed kon zijn op de teamvorming en het gemeenschappelijk optreden.

In zijn planningsopdracht *Safe Lion* van 24 augustus had de commandant van het 1re Legerkorps aan de Luchtmobiele Brigade opgedragen een ‘taakgerichte operationele conceptie’ en een opleiding- en oefenprogramma op te stellen.³⁸ Van zijn visie daarop had de Brigade al een en ander laten zien in het interne waarschuwingsbevel van 22 juni 1993. Na voltooiing van de reguliere gevechtstraining in pelotons-, compagnies- en bataljonsverband en een eindoefening volgens het luchtmobiele concept in september 1993, zou het bataljon in de zogeheten ‘opwerkperiode’ voorrang geven aan het oefenen in het gebruik van de YPR met de .50 boordmitrailleur, in combinatie met een actualisering van de opleiding voor vredesmissies uit de basisopleiding.³⁹ Meer dan een algemene verwijzing naar de speciale opwerkperiode was dit niet. Brigadecommandant Brinkman had dit uitgangspunt onveranderd overgenomen in de presentatie van zijn operationeel plan op 29 juli. Hoe de brigade de voorbereiding op de vredesmissie in Bosnië zou aanpakken had hij niet gespecificeerd.

Bij de voltooiing van het laatste deel van de reguliere opleiding in de periode tot eind september stond het optreden als luchtmobiele infanterie centraal. Dat bevatte voor de buitenstaander op het eerste gezicht weinig componenten die bij vredesoperaties van wezenlijke betekenis waren.

Hier was echter een groot probleem mee: het personeel van de Brigade en het 1re luchtmobiele bataljon ervoer de uitzending naar voormalig Joegoslavië niet als een opdracht die wezenlijk afweek van het algemene luchtmobiele opleidingsdoel. Zij waren veeleer van mening dat de luchtmobiele opleiding juist een uitstekende voorbereiding bood op de aanstaande vredesmissie.⁴⁰

38 CRST. Planningsopdracht ‘Safe Lion’ uitzending 11 Infbat (APC) + OSC (Bevel nr. 001 van C-1LK) 24/08/93.

39 NIOD, Coll. Vermeulen. Waarschuwingsbevel

Cdt 11 LMB aan AA8, 22/06/93.

40 Interview M. van den Tweel, 27/04/01. Interview E. Wieffer, 07/05/01; Interview J. Lemmen, 17/10/01.

Dutchbat I-commandant Vermeulen stelde later dat voor succesvol optreden als *peacekeeper* een grondige militaire opleiding van wezenlijk belang was. In de opleiding maakte de militair zich immers een ‘bepaalde militaire attitude’ eigen, die hem ‘een gedisciplineerde en professionele uitstraling’ gaf waarmee hij respect bij de strijdende partijen kon afdwingen.⁴¹

Blijkbaar vanuit datzelfde perspectief gaf brigadecommandant Brinkman opdracht in de slotfase van de luchtmobiele opleiding op eventuele uitzending naar de Balkan in te spelen door ook elementen als gevechten in dorpen en verstedelijkte gebieden in het oefenprogramma op te nemen. Toch vond vanaf medio 1993 nauwelijks verdere toespitsing van de oefendoelen plaats. Dat was ook niet mogelijk, omdat er begin oktober nog geen concreet beeld bestond van inzet bij vredesoperaties, laat staan de vertaling ervan naar een oefenprogramma. Bij het bataljon en de brigade was ‘iedereen er hard mee bezig’. Op het hogere niveau van Legerkorps en landmachtstaf verliep het denken over vredesoperaties nog steeds langs de lijn van het ‘klassieke’ concept, dat uitging van een bestand tussen de strijdende partijen en controle op de naleving ervan. Dit nu was in voormalig Joegoslavië – zo kon iedereen op basis van de dagelijkse berichtgeving in de media constateren – niet het geval, want de strijd tussen de partijen in het conflict kende geen einde. Op het niveau van Legerkorps en landmachtstaf was dus geen sprake van een aanpassing van het denken over vredesoperaties aan eigentijdse omstandigheden, namelijk het optreden als onderdeel van een vredesmacht in een laagdrempelig geweldsconflict. Daarbij hielden de brigade en het bataljon de opleiding vooral in eigen hand en ging men nauwelijks elders binnen de landmacht of bij UNPROFOR op informatie uit.

Het ‘opwerkprogramma’ in theorie

De operationele sectie van de brigade had een opleidingsprogramma voor de opwerkperiode opgesteld, dat niet meer was dan een overzicht van elf hoofdbestanddelen. Gevechtsopleiding algemeen was omschreven als ‘theorie konvooi bev[eiliging], anti-ambush drills etc’; bij verbindingen ging het om kennis van de relevante verbindingen (FM 4600-, UHF-, portofoon- en lijnverbindingen) en het gebruik van Engels als voertaal. Over de manier waarop deze lessen moesten worden aangepakt werd met geen woord gesproken.

De commandant van de Bravo-compagnie van Dutchbat I, Jellema, ging zelf op zoek naar informatie en formuleerde voor zijn compagnie een lijst met leerdoelen. Dit programma bestond uit twee hoofdcomponenten. Het eerste was leren omgaan met de pantservoertuigen YPR, een soort overgangscursus van luchtmobiel optreden naar beperkt pantserinfanterie optreden. Het tweede richtte zich op de praktijk van de vredesmissie in Joegoslavië, enigszins toegespitst op situaties waarmee de compagnie in Bosnië te maken zou kunnen krijgen. Daarbij kregen aspecten van persoonlijke veiligheid en die van de eenheid (van groepsniveau tot bataljonsniveau) veel aandacht, terwijl uiteraard ook uitvoering van de taken als vredesmacht aan de orde kwam. Binnen de drie infanteriecompagnieën was dat programma uitvoerbaar.⁴² De schoen wrong echter bij de training van de staf staf- en verzorgingscompagnie en andere toegevoegde ondersteunende eenheden.

De vraag is nu waar de staf van de Luchtmobiele Brigade en het bataljon zijn informatie

⁴¹ Vermeulen, ‘Humanitair optreden als militaire missie’ in: Baarda & Schoeman, *Werelden apart?*, p. 87.

⁴² Jellema, *First In*, pp. 41-42. Sie LL. Manu-

script Lessons Learned van commandant B-Coy Dutchbat, hoofdstuk ‘Voorbereiden op uitzending’, pp. 13-16.

vandaan haalde voor de opleiding en training. Contact met het Centrum voor Vredesoperaties (CVV) in Ossendrecht, dat bij de voorbereiding van de uitzending van het Transport- en Verbindingsbataljon een centrale rol had gespeeld, bleef beperkt tot informatie-uitwisseling. Vermeulen vond dat het CVV zich vooral richtte op de voorbereiding van individuen en geen ervaring had met opleiding van eenheden. Wel gebruikte Dutchbat I de concept-syllabus 'Dreiging' van het CVV. Ook raadpleegde men terugkerende Nederlandse UNMO's en functionarissen van het Transportbataljon. De brigadestaf had in het kader van de ontwikkeling van het luchtmobiele concept contacten gelegd met het Korps Mariniers en zijn 'buddy'-systeem overgenomen.⁴³

Voor het overige zocht men zelf zijn weg in de voornamelijk Britse en Amerikaanse literatuur over *Low Intensity Conflicts*. Bij de opstelling van een syllabus voor de vredesmissie-opleiding werkte het hoofd Operatiën van het bataljon, majoor H. Peek, nauw samen met het hoofd van de Sectie Operatiën van de Luchtmobiele Brigade, majoor M. van Uhm. Peek had als jong officier deelgenomen aan de VN-vredesmissie in Libanon. Ook ontvingen Brigade en bataljon van de KL Crisisstaf en de Sectie Operatiën van de landmacht af en toe zogeheten *End of Missionreports* (evaluatierapporten) van buitenlandse UNPROFOR-bataljons. Tenslotte werd de informatie van de eerste verkenningsmissie van de bataljonsstaf in november/december 1993 in de syllabus verwerkt.⁴⁴

In zijn operationeel concept van juli 1993 had brigadecommandant Brinkman het luchtmobiele optreden tot uitgangspunt genomen. Dat bleek uit de uitdrukkelijke definitie van het pantservoertuig als *battlefield taxi* en uit de optie om als *Quick Reaction Force* voor UNPROFOR op te treden en ook een eigen *Quick Reaction Force* aan te houden. Er had nog weinig reflectie plaatsgevonden op de inhoud van de vredestaak. In het volgende hoofdstuk van dit deel wordt uitvoeriger ingegaan op wat er wel en niet gebeurde ter voorbereiding van deze taak. Uit de berichtgeving in de media en de informatie van teruggekeerde Nederlandse militairen rees eerder het beeld op van een gebied in oorlog dan dat van een goeddeels nageleefd staakt-het-vuren. In die omgeving zou de luchtmobiele opleiding van pas kunnen komen. Toch moest, onder erkenning van de militaire kenmerken, de uitvoering vooral plaatsvinden in een omgeving die sterk afweek van een militair-strategische inzet. Het ging om een wezenlijk andere doelstelling met zijn specifieke eisen, die grote verschillen vertoonden met optreden in zuiver militair verband. Deze hybride taakstelling en de weinig systematische reflectie zou de Nederlandse vredesmissie in Bosnië blijvend parten spelen.

Vanaf 4 oktober 1993 – het begin van de opwerkperiode – stonden alle toegevoegde eenheden onder het bevel van bataljonscommandant luitenant-kolonel C. Vermeulen. De bespreking van de opleiding voor de vredesmissie richt zich vooral op de infanteriecompagnieën, omdat zij de kerntaak van de vredesmissie zouden uitvoeren. Die opleiding diende zich te richten op vier hoofdtaken. Voorop stond de beveiliging van het inzetgebied (*area of operation*); daarnaast kwamen verlening van beperkte humanitaire hulp en het actief optreden tegen agressieve groepen in het inzetgebied; ten slotte training in het gebruik van het voor de vredesoperatie toegevoegde materieel en de bewapening. Als theoretische basis voor de opleiding werd gebruikgemaakt van het *Handboek voor de diensten bij Vredesmachten*

43 NIOD, Coll. Vermeulen. Thuisfront: 'Heel blijven bij alle veranderingen tijdens en rond de uitzending'.

44 Jellema, *First In*, 42. Interview C. Vermeulen,

09/06/99; Interview J.W. Brinkman, 11/10/99. DAB. LMB voorbereiding nazorg, no. NLO 93/950/340, 29/10/93.

in *Internationaal Verband*.⁴⁵ Dit behandelde na een korte algemene inleiding over *peacekeeping* in vijf delen militaire elementen van VN-vredesoperaties. Bij basisvaardigheden kwamen naast oriëntatie in het terrein verschillende soorten patrouilles met hun voorbereiding en uitvoering, de inrichting en gebruik van observatieposten, *blocking positions*, *road-blocks*, objectbewaking en -beveiliging, afsluiten en doorzoeken van gebouwen, ontwapenen en fouilleren en aanvragen en leiden van mortiervuur aan de orde. Het deel over bescherming besteedde aandacht aan algemene veiligheidsregels, aanleg van veldversterkingen in de vorm van hindernissen en dekkingen en duurzame versterkingen. Minder uitvoerig waren de delen over stresspreventie, eerste hulp te velde, persoonlijke hygiëne en preventieve geneeskundige maatregelen, over verbindingen en over wapens.

Het 'opwerkprogramma' in de praktijk

Dit handboek vertaalde de eerder genoemde vier hoofdtaken naar elf opleidingsprioriteiten. De aanpak verschilde niet van die bij de luchtmobiele opleiding; deze kwam neer op weinig theoretische lessen en veel praktijkoefeningen voor de overdracht van kennis en vaardigheden.⁴⁶ Bij de training lag het accent op groeps- en pelotonswerk. Bij de specifieke gevechtsopleiding stonden de verschillen centraal tussen het optreden als VN-soldaat en het normale optreden als militair tijdens operaties.

Het belangrijkste verschil was dat de VN-soldaat zijn missie zo zichtbaar mogelijk moest uitvoeren. Die vorm van optreden stond haaks op het normale militaire optreden waarbij het onttrekken van het eigen optreden aan de waarneming van de tegenpartij uitgangspunt was. Het ging er bij een vredesmissie juist om door openheid in het eigen optreden aan de partijen in het conflict de eigen intenties duidelijk te maken en daarmee bij te dragen aan stabilisering van de toestand.

Die eis van openheid in het optreden tijdens een vredesmissie betekende overigens niet dat andere elementen uit het militaire optreden niet langer van toepassing waren. Zorg voor eigen veiligheid bleef uiteraard zeer hoge prioriteit houden. Signalering van zaken van niet-militaire aard die voor het eigen optreden van belang konden zijn, was een derde element dat specifiek was voor vredesoperaties.

Zo kon de afwezigheid van burgers op een normaliter gebruikte weg een indicatie zijn van mogelijk risico of van een gespannen situatie. Dat gold ook voor het mijden van contact door de bevolking of andere gedragsuitingen die onder normale omstandigheden voor het militaire optreden niet direct relevant waren. Dit verschil in optreden vereiste dus een totaal andere benadering en vormde als het ware de rode draad in de opwerkperiode. Het kwam aan de orde bij onderdelen als verplaatsingen (te voet of per voertuig), patrouilles (te voet of per voertuig), gevaarlijke gebieden, overleven op het gevechtveld, aanvallen met beperkte doelstelling, doorschrijden van en optreden tegen hinderlagen, het werken op observatieposten (OP's) en optreden als *Quick Reaction Force* van de compagnie of het bataljon.

Voor het werken op OP's was van belang dat de groep van negen militairen onder leiding van de groepscommandant volgens een vast patroon functioneerde, waarnemingen op de post in een logboek en op een kaart van de omgeving van de post registreerde en doorgaf aan de compagnie, zodat de opeenvolgende groepen konden werken volgens een vast patroon en er een gelijkwaardige stroom waarnemingen ontstond. De *Quick Reaction Force* was een

45 Koninklijke Landmacht, VS 2-1393 (2de druk) *Handboek voor de Diensten bij Vredesmachten in*

Internationaal Verband.

46 Interview M. van den Tweel, 27/07/01.

eenheid (voor een compagnie bestaande uit twee groepen) die ingezet kon worden ter ondersteuning van andere delen van de compagnie in bedreigende situaties, bijvoorbeeld een patrouille die onder vuur kwam te liggen of bij de ruiming van mijnen. Van belang voor de gevechtsopleiding was tenslotte het kaartlezen en gebruik van de GPS, *Global Positioning System*: een systeem van plaatsbepaling (in coördinaten) met behulp van satellieten.

De schietopleiding richtte zich op het hanteren van het persoonlijke wapen (pistool, FAL-geweer en Uzi) en van groepswapens als de mitrailleur-Mag, de .50-mitrailleur als boordwapen van de YPR, de M-136-antitankraket, de antitankwapens (Dragon en TOW) en mortieren.

In afwijking van de standaardpraktijk zou door middel van *crosstraining* de bediening van alle wapens door leden van het bataljon mogelijk worden, zodat een flexibele inzet van het personeel mogelijk werd. De *mine-awareness* bevatte naast algemene kennis over mijnen en explosieven ook instructie over optreden in een mijnenveld en het opsporen en markeren van landmijnen. Ook bescherming tegen en bestrijding van chemische wapens kreeg een plaats in het lesprogramma. Voor het persoonlijk welzijn en dat van de directe omgeving kregen ook hygiëne en medische evacuatie ruime aandacht, naast de gebruikelijke eerste hulp te velde. Ten slotte was voor militair optreden het gebruik van communicatiemiddelen van vitaal belang. Men moest verschillende soorten apparatuur en directe lijnverbindingen kunnen gebruiken en zich Engelstalige radiotelefonieprocedures eigen maken. Om de fysieke conditie op hoog niveau te houden of te brengen was in het opleidingsprogramma tijd uitgetrokken voor teamsporttoefening en fysieke training, terwijl ook het gewapende en ongewapende man-tegen-mangevecht op het programma stond.

Naast deze algemene elementen van de opleiding moest ook nog de scholing voor nieuwe, bij de luchtmobiele compagnieën niet bestaande functies plaatsvinden. Bovenaan de lijst stond de opleiding van zes weken voor een zestigtal YPR-chauffeurs, en van boordschutters voor de .50. Voorts was er een cursus tot infanteriepienaar, en waren er cursussen voor medische hulp in noodsituaties en algemene verpleegkunde.

Al deze elementen waren algemeen, in die zin dat zij voor elke vredesmissie nodig werden geacht. Een belangrijk onderdeel van de training was gericht op het leren en zonder probleem uitvoeren van procedures in bepaalde situaties – in militaire terminologie aangeduid als ‘de drill’. In bepaalde essentiële zaken was dit soms eerder een kwestie van afleren dan van aanleren. De *peacekeeper* moest zich losmaken van militaire uitgangspunten zoals geheimhouding, verrassing en escalatiedominantie en daarentegen leren optreden op basis van openheid, voorspelbaarheid en minimaal gebruik van geweld.⁴⁷ Die training sloot zoveel mogelijk aan bij de veronderstelde situatie in Bosnië. Kennis van de taak en het mandaat van UNPROFOR in voormalig Joegoslavië was daarbij uitgangspunt, maar voor het eigen optreden waren de *Rules of Engagement*, regels over het gebruik van geweld door UNPROFOR, van essentieel belang; de inhoud van die regels is besproken in hoofdstuk 1 van dit deel.

Andere (niet-militaire) aspecten van het ‘opwerkprogramma’

Elke Dutchbatter beschikte over een instructiekaart omtrent de toepassing van de *Rules of Engagement*. Aan groepscommandanten en hogere functionarissen werd een uitvoeriger

⁴⁷ Vermeulen, ‘Humanitair optreden als militaire missie’ in Baarda & Schoeman, *Werelden apart?*, p. 88.

instructie gegeven over de uitvoeringspraktijk.⁴⁸ Deze en de hierna nog te noemen onderwerpen behoorden tot het algemene programma van de opwerkperiode voor alle leden van Dutchbat. Dat bestond in de eerste plaats uit een korte geschiedenis van het land, achtergronden over het ontstaan van het conflict en het verloop ervan en over de strijdende partijen. Voorts was er instructie over het humanitair oorlogsrecht (behandeling van burgers, oorlogsmisdaden, misdaden tegen de menselijkheid, genocide enz.). Met het oog op het eigen optreden kwamen ook het weer en het landschap of de terreingesteldheid aan de orde. Om tegenover de strijdende partijen effectief te kunnen optreden volgden de officieren een cursus onderhandelingstechniek. Het laatste element van de opleiding omvatte de persoonlijke voorlichting over rechtspositionele zaken en financiën, zorg voor en contacten met achterblijvende familieleden en partners, contacten met de media, het grotere risico op en omgang met stress en tenslotte het verbod op gebruik van drugs.⁴⁹

De bespreking van de opleiding in dit hoofdstuk gaat over de voorbereiding van de operationele aspecten. Het is daarbij van belang niet uit het oog te verliezen dat Dutchbat I van overste C. Vermeulen pas op 1 december 1993, na voltooiing van de opwerkperiode van UNPROFOR te horen kreeg dat de *Safe Areas* Srebrenica en Žepa het toekomstig operatiegebied zouden vormen. Het ligt voor de hand daaruit de conclusie te trekken dat dit een negatief effect op de voorbereiding van Dutchbat I had. Dutchbat I en de leiding van de landmacht gingen tot dan toe uit van een inzet in centraal-Bosnië rond Zenica. Afgaande op de mening van Vermeulen en Jellema moet men dat effect echter niet overschatten: twee weken na de bevelsovername in Srebrenica concludeerden zij dat – op het onderdeel ‘gijzeling’ na – alle incidenten zoals zij die in de praktijk aantroffen correspondeerden met de eindoefening.⁵⁰ Die oefening was goed verlopen. Terugredenerend betekent dat dat het bataljon goed voorbereid aan de vredesmissie was begonnen.

Dutchbat werkte in de opwerkperiode toe naar de eindoefening. Dutchbat I – zijn opvolgers zouden niet anders doen – werkte tijdens de opwerkperiode volgens een driestappenplan. In de eerste fase concentreerde de aandacht zich op de vaardigheden, het optreden van de groepen binnen de eenheid en de manier waarop verschillende vaardigheden met elkaar gecombineerd konden worden. Tijdens een patrouille betrachtte een infanteriegroep bijvoorbeeld *mine-awareness* en bij het niet-signaleren of lopen op een anti-personeelmijn moest eerste hulp te velde worden geoefend, eventueel in combinatie met het oproepen van medische hulp van de compagnie. Tijdens dezelfde oefenpatrouille kon een groep vijandige leden van een van de strijdende partijen ontmoeten. Dan was de vraag aan de orde welke reactie op basis van de *Rules of Engagement* mogelijk was. De eerste fase werd afgesloten met een compagnie-geleide pelotonsoefening.

De tweede fase concentreerde zich op de teamvorming binnen de compagnie. Aan de compagnie werd vanaf dat moment een deel van de verzorgingscompagnie van het bataljon toegevoegd: een medische hulppost, een verbindingsgroep, een keukengroep, een geniegroep en extra onderhoudspersoneel. De meeste van deze 26 personen waren dienstplichtigen. Integratie van het optreden van de pelotons, de medische hulppost, de keukengroep en de geniegroep stond in deze fase centraal, bijvoorbeeld de vraag of het gewondentransport

48 De instructiekaart is opgenomen in *Handboek Voormalig Joegoslavië*, een publicatie van de KL Crisisstaf.

49 Sie LL. Manuscript Lessons Learned van

commandant B-Coy Dutchbat, hoofdstuk ‘Voorbereiden op uitzending’, pp. 13-16.

50 Jellema, *First In*, p. 48.

een *roadblock* snel genoeg kon bereiken om gewonden op te halen, of de vraag of de radioberichten van een groepscommandant over een wegversperring duidelijk genoeg waren voor de geniegroep om een beslissing te nemen over inzet van materieel ter ruiming van het obstakel, of de vraag welke concrete dreiging een groep luidruchtige, maar schaars bewapende burgers of leden van een paramilitaire groepering vormde, en of de groep die daar op gestoten was met behulp van de *Rules of Engagement* de situatie kon klaren of dat inzet nodig was van de sterke arm van de compagnie, de *Quick Reaction Force*.

De deelnemers aan de oefening werden ook geplaatst voor spanningsvolle situaties als dreigende executies bij de poort van de compound, mijnincidenten en nachtelijke medische evacuaties om hun geoefendheid te testen. Zo werd bij commandanten van pelotons en groepen de ontwikkeling van zogeheten *junior leadership* gestimuleerd: zij moesten leren zelf in ad-hocsituaties beslissingen te nemen. Als er al tijd was voor overleg met de eigen commandant, dan kon deze de situatie toch vaak onvoldoende beoordelen. Efficiënt gebruik van communicatiemiddelen en rapportage volgens een standaardmodel waren essentieel. De eerste fase legde hiervoor de basis en in de tweede fase ging men ook de communicatie met andere eenheden oefenen. ‘Blue Falcon, de oefening ter afsluiting van de tweede fase, was het sluitstuk van de eenheidsvorming binnen de compagnie. Deze leidde ook tot verdere standaardisering van rapportages, aanscherping van procedures en instructies en formulering van een duidelijke taak voor de *Quick Reaction Force* van de compagnie. De eindoefening van Dutchbat – een week na de compagniesoefening – had een tweeledig doel. Nu moest blijken of de eenheden in staat waren zelfstandig op te treden en of de bataljonscommandant met zijn staf in staat was diverse situaties tegelijkertijd het hoofd te bieden. Voor de bataljonsstaf was die oefening de eerste echte praktijkoefening: een testcase waarop de infanteriecompagnieën zich stapsgewijs hadden voorbereid.⁵¹

Al met al was de operationele opleiding van Dutchbat ten behoeve van de uitzending naar Bosnië een haastklus. Het was een dubbele operatie in vernieuwing: zowel de opleiding van het luchtmobiele bataljon als de voorbereiding op de uitzending als onderdeel van UNPROFOR waren experimenten. In theorie was het voor het bataljon een handicap dat het als eenheid zonder operationele ervaring met een op onderdelen haastig afgesloten opleiding geen tijd had om meer aan de groepscohesie te werken; vanwege de urgentie van de vredesmissie moesten ze meteen door met een ander opleidingstraject.

Achteraf is enige verwondering op zijn plaats dat de uitzending van Dutchbat als een puur militaire operatie beschouwd werd, en niet gericht was op de vraag wat het bataljon nu concreet zou aantreffen in Srebrenica en hoe daarmee omgegaan zou moeten worden. Daar past wel de kanttekening bij dat ook de voorafgaande luchtmobiele opleiding niet volgens een kant-en-klaardraaiboek was verlopen. Bovendien was er wel een zekere ondergrond waarop men zich kon baseren. Onder de officieren van het bataljon waren er verscheidene met UNIFIL-ervaring in Libanon. De algemene informatie over vredesoperaties bood veel aanknopingspunten voor de opbouw van de opleiding in de maanden oktober en november 1993. Daarbij was het zonder meer een voordeel dat het bataljon zelf de uitzending niet als een breuk, maar als een logisch vervolg op de luchtmobiele opleiding zag.

Pas in het toekomstige operatiegebied kon blijken of de omscholingoperatie een succes

51 Sie LL. Manuscript Lessons Learned van commandant B-Coy Dutchbat, hoofdstuk ‘Voorbereiden op uitzending’, pp. 16-27 passim. Jelle-

ma, *First In*, pp. 46-53 geeft een verslag van de oefening ter afsluiting van de tweede fase en van de eindoefening in Hohenfels.

was. De vraag of er niet een overdosis aan militaire aspecten in de voorbereiding zat, kan ook omgekeerd worden gesteld: welke elementen hadden achterwege kunnen blijven? Dutchbat zou in Bosnië immers moeten optreden in een daadwerkelijk gevaarlijke situatie, waarin de uitvoering van militaire taken vitaal was. Voor een deel konden de infanteristen voortbouwen op hun luchtmobiele ervaring, maar veel vaardigheden zoals het werken met een pantservoertuig, het werken op een waarnemingspost en begeleiding van konvooien moesten worden aangeleerd. Dat was van het grootste belang. Ook op basis van de positieve beoordeling van de eindoefening van Dutchbat in Hohenfels beantwoordde de omscholing aan het voor het militair-operationele optreden gestelde doel. Er vertrok een in het algemeen voldoende in militair opzicht goed getrainde eenheid naar Bosnië, ook al schortte er op individuele basis het een en ander. Was het een nadeel dat aan het einde van de opleiding van Dutchbat I het toekomstige operatiegebied nog niet bekend was? Ongetwijfeld wat de mentale voorbereiding betrof. In december 1993 hadden de militairen maar weinig tijd zich een voorstelling te maken van het leven en werken in de enclave. Dat de opleiding wezenlijk anders zou zijn geweest, als er meer tijd beschikbaar was geweest, is onwaarschijnlijk. De vraag in hoeverre de opleiding en voorbereiding adequaat waren voor de niet-militaire vredestaken staat in het volgende hoofdstuk ter discussie.

7. De vorming en opleiding van Dutchbat III

De opvolgende bataljons Dutchbat II en III volgden een ‘opwerkprogramma’ dat op een enkel onderdeel na identiek was aan dat van Dutchbat I. Over de opleiding van Dutchbat III zijn wel een aantal bijzonderheden te geven.

Op 31 augustus 1993 had de Legerraad besloten tot de vorming van het derde luchtmobiele bataljon door omvorming van het 43e pantserinfanteriebataljon. Dit besluit vormde de derde en laatste fase van de vorming van de Luchtmobiele Brigade, samen met de vorming van een derde mortier- en geniepeloton. De vorming zou plaatsvinden in de periode van maart 1994 tot en met december 1995. Vanaf januari 1994 zou elke twee maanden personeel (soldaten en korporaals) voor een peloton in opleiding komen bij het Schoolbataljon van de Brigade, zodat na een periode van tien maanden een parate compagnie zou instromen. Op 1 januari 1996 zou de omvorming zijn voltooid. Officieren en onderofficieren zouden in principe doorstromen van de oude naar de nieuwe eenheid en moesten uiteraard de opleiding voor de rode baret voltooien.⁵²

Het is opmerkelijk dat in dit omvormingsplan geen rekening is gehouden met de planingsopdracht van juni 1993 voor de uitzending van de Luchtmobiele Brigade naar voormalig Joegoslavië. De uitvoering van die opdracht bracht met zich mee dat de vorming van het derde bataljon een jaar eerder moest zijn voltooid. De bevelhebber der Landstrijdkrachten nam met het oog op uitzending per begin 1995 maatregelen tot versnelling van de vorming, maar dat ging niet zonder problemen. In de praktijk verliep de vulling met beroepskader moeizaam. Omdat niet alle sleutelfuncties bezet konden worden met officieren en kader van het oude 43e pantserinfanteriebataljon, leverden ook het opgeheven 45e pantserinfanteriebataljon uit Steenwijk en de Stoottroepen uit Assen personeel. In feite waren de kaderleden voor Dutchbat III aangewezen. De gemiddelde leeftijd was boven normaal en het was voor

⁵² LR. PO-HKL Boonstra aan BLS, nr. HKL/93-1345, 07/07/93, 31/08/93.

de mensen boven de veertig jaar een flinke inspanning de rode baret te halen. Uiteindelijk lukte dat toch bijna iedereen.⁵³

Bataljonscommandant Karremans en zijn staf stoorden zich in toenemende mate aan alle problemen rond de vulling en opleiding van Dutchbat III. Die irritatie werd niet alleen veroorzaakt door de problemen zelf, maar hing ook samen met de legering van Dutchbat III (in Assen) en het eigen karakter van het bataljon. Vanwege de afstand tussen Assen en het hoofdkwartier van de Luchtmobiele Brigade in Schaarsbergen was het contact van Dutchbat III met de Luchtmobiele Brigade minder direct dan het geval was geweest met de eveneens in Schaarsbergen gelegerde Dutchbat I en II. Karremans en zijn staf zagen het contact met de brigade vooral als eenrichtingverkeer: brigadecommandant Brinkman liet zich zelden of nooit in Assen zien en zijn staf weinig.

Dat veranderde vanaf augustus 1994 met een wekelijks bezoek van waarnemend brigadecommandant kolonel J. Lemmen, maar of dit ook het gevoel bij Dutchbat III weg kon nemen dat men op het tweede plan kwam is twijfelachtig.⁵⁴ De staf van Dutchbat III had het gevoel er alleen voor te staan en de problemen vooral in samenwerking met de KL Crisisstaf te moeten oplossen. Deze ‘relatieproblemen’ tussen Dutchbat III en de Luchtmobiele Brigade hingen ook samen met het eigen imago. Het 13e luchtmobiele bataljon (Dutchbat III) zag zichzelf vooral als een bataljon van nuchtere, recht door zee gaande noordelingen.⁵⁵ Dit werkte een neiging tot isolement in de hand. Daarbij kwam vanuit het perspectief van de staf van de Luchtmobiele Brigade bij dat de staf in Assen de neiging had het voortdurend beter te weten dan de brigade; deze klaagde en zeurde volgens Schaarsbergen over de fouten van anderen, in plaats van alle energie te steken in oplossing van problemen te steken en zo nodig direct telefonisch contact op te nemen met de brigadestaf.⁵⁶

Problemen waren er genoeg. Voor een deel waren ze van dezelfde aard als tijdens de opwerkperiode van de voorgaande bataljons, alleen deden zij zich op grotere schaal voor. Een extra handicap was dat tijdens de opwerkperiode van Dutchbat III een verbouwing van de kazerne in Assen plaatsvond. Dit had tot gevolg dat er slechts een beperkt aantal gebouwen beschikbaar was en dat de situatie voor lessen aan grote groepen niet ideaal was. Verzoeken om bijzondere audiovisuele apparatuur om dit nadeel te ondervangen, werden niet gehonoreerd.⁵⁷ Een tweede algemeen probleem bij het begin van de opwerkperiode was dat de oefenset van Dutchbat tot 27 oktober 1994 was uitgeleend voor de oefening ‘*Cooperative Spirit*’ van het *Partnership for Peace*, zodat de specifieke training van personeel in de eerste drie weken niet volgens plan kon verlopen.⁵⁸

Het grootste probleem deed zich echter voor op personeelsgebied. Dat was niet nieuw: ook Dutchbat I en II hadden ermee te kampen. Bij Dutchbat III waren de problemen extra gecompliceerd. Allereerst verliep de personeelsvulling van het 13e luchtmobiele bataljon moeizamer. Ondanks een versnelling van het opleidingsprogramma kwam de laatste infanteriecompagnie pas eind augustus op sterkte. In september 1994, vijf maanden voor de uitzending, bleek dat door verloop in de opleiding 48 soldaten nog bij het Schoolbataljon in opleiding waren en pas medio november bij Dutchbat III zouden instromen. Bij het aan-

53 Interview Th.J.P. Karremans, 24/06/98.

54 Interview J. Lemmen, 17/10/01.

55 Interview J.R. Groen, 05/07/99; Interview E.G.B. Wieffer, 07/05/01; Interview Th.J.P. Karremans.

56 Interview J. Lemmen, 17/10/01.

57 Interview E.G.B. Wieffer, 07/05/01.

58 CRST. Intern memorandum nr. CRST/896, Brantz aan BLS, DOKL en SC-O, 07/09/94.

vullingsdetachement van 120 man bestonden ook nog 31 vacatures, waarvoor vooral onder dienstplichtigen werd gezocht. Naar verwachting zou die zoekactie medio december zijn voltooid. Beide factoren veroorzaakten verstoring van het opleidingsprogramma voor de vredesoperatie. Dutchbat III zou zelf voor de eerste groep een herhalingsprogramma organiseren, maar voor de opvang van de tweede groep van chauffeurs (voor vrachtwagen en YPR), radiotelefonisten, koks en monteurs was nog geen oplossing gevonden.

Bij de evaluatie van de uitzending van Dutchbat I was geconstateerd dat een deel van de problemen bij de personele vulling van Dutchbat structureel was en niet op korte termijn kon worden verholpen. Het Legerkorps bleek niet in staat het benodigde personeel te leveren, zodat elders binnen de landmacht moest worden geworven. Een vertragende factor was het ontbreken van een goed centraal overzicht van het opleidingsniveau van het totale KL-personeel, zodat pas tijdens de wervingsprocedure bleek of aanvullende scholing noodzakelijk was.⁵⁹

Dutchbat III kreeg met deze problematiek sterk te maken. Bij het begin van het opwerkprogramma voor de vredesmissie op 10 oktober 1994 bleken 70 functies niet gevuld te zijn. Door allerlei oorzaken bleek een deel van het wel aanwezige personeel nog geen functieopleiding te hebben ontvangen. Het was dus voor korte of langere tijd afwezig vanwege het volgen van een cursus en kon in die periode niet deelnemen aan het opwerkprogramma. Dat vereiste kunst- en vliegwerk om te zorgen dat toch iedereen zijn training kon doen.

In een andere vorm speelde dit ook bij sleutelfunctionarissen van het bataljon. Zij en andere leden van het kader verzorgden een groot aantal lessen. Voor een deel beoogden die het personeel vaardigheden aan te leren, die niet tot hun functie behoorden maar nuttig zouden zijn in Srebrenica. Het ging onder meer om de crosstraining op wapens. Al het personeel kreeg les over de bediening van de .50 mitrailleur van de YPR. De infanteriegroepen kregen les in de bediening van de 81 mm. mortieren en de TOW-antitankraketten om taken over te kunnen nemen van het personeel van de mortier- en artilleriegroep dat op een waarnemingspost was gestationeerd. De manschappen van elke compagnie waren vertrouwd gemaakt met de bediening van de radioverbindingen. Ook was er geoefend met het redden van gewonden uit pantservoertuigen en evacuatie van gewonden overdag en 's nachts per helikopter. De YPR-chauffeurs hadden extra uren voor het oefenen van terreinrijden gekregen.

Een aantal kaderleden speelde ook een managementrol in de uitvoering van het opwerkprogramma en kwam daardoor 'slechts gedeeltelijk of soms in het geheel niet' toe aan het volgen van het opwerkprogramma.⁶⁰ Het ontbrak tenslotte aan voldoende informatie van Dutchbat II met het oog op de actualisering van het opwerkprogramma. Er waren wel contacten met Srebrenica en Simin Han, waar delen van het bataljon zaten, maar dat was niet doelgericht georganiseerd. Op werkniveau waren ze er wel; ook werd personeel van Dutchbat II tijdens verlof gevraagd naar Assen te komen om te vertellen over de eigen ervaringen.⁶¹

Door al deze omstandigheden gaf de voorbereiding een beeld van permanente hectiek en

59 CRST. Fax Sie S3 11 Luchtmobiele Brigade aan G3 KL Crisisstaf, 28/04/94; fax G3 OPN Legerkorps aan DOKL/Crisisstaf, 26/04/94; fax Sie S3 Luchtmobiele Brigade aan Scheffer KL Crisisstaf, 9/05/94.

60 CRST. Fax 13 Infbat Lumbl aan Crisisstaf, bijlage 'Opleidingsverstoringen/extra lessen mbt het opwerkprogramma Dutchbat III'.

61 Interview kapitein R. Rutten.

veel bijbehorende verwarring te zien. Aan het eind van de opwerkperiode legde bataljonscommandant Karremans aan de KL Crisisstaf een overzicht voor van alles wat er zijn inziens was misgegaan. Hij sloot het overzicht af met enkele aanbevelingen, die eigenlijk vanzelfsprekend waren. Het bataljon moest bij het begin van het opwerkprogramma op volle sterkte zijn en het personeel diende zijn functionele opleiding te hebben voltooid. In een vroeg stadium zou tussen het 'zittende' en het aflossende bataljon contact moeten bestaan voor informatie-uitwisseling. De ontwikkeling en begeleiding van het opwerkprogramma zou niet in handen moeten zijn van de hoofden personeel en operatiën van het bataljon, terwijl voor het geven van specifieke lessen geen personeel van de uit te zenden eenheid zou moeten worden gebruikt.⁶² Karremans' aanbevelingen kwamen grotendeels overeen met de resultaten van de evaluatie van de opleiding en uitzending van Dutchbat I; deze waren dus sindsdien niet opgelost. Uit de omstandigheid dat de problemen vooral op personeelsgebied lagen en zoals eerder opgemerkt van structurele aard waren, is te verklaren dat dezelfde problemen zich ook bij Dutchbat III hebben gemanifesteerd. Concreet vloeide daaruit voort dat er een gebrek was aan de vaardigheid in het gebruik van het persoonlijk wapen en het verrichten van eerste hulp te velde.

De problemen waren zoals gezegd bij Dutchbat III omvangrijker en ze verstoorden ook in de visie van de bataljonsstaf de opleiding van de eenheid in grote mate. Toch blijft het moeilijk op basis van de beschikbare gegevens de invloed ervan op de opleiding zelf te meten. Het is zeker dat ze een vertragend effect op de teamvorming hadden. Toch zou het te ver gaan deze problemen, die vooral op organisatorisch vlak en binnen de verschillende delen van het bataljon merkbaar waren, als onoverkomelijk te kwalificeren. Uit Karremans' overzicht van de verstoringen blijkt dat binnen de verschillende eenheden van Dutchbat III maatregelen zijn genomen, zodat bepaalde groepen zoveel elementen van de opleiding alsnog konden volgen. Karremans meende alles overziend dat hij met een goed opgeleid bataljon naar Srebrenica was vertrokken.⁶³

De meesterproef op de inzetbaarheid was de eindoefening *Noble Falcon* op het Duitse oefenterrein Vogelsang, van 2 tot 4 december 1994. De Luchtmobiele Brigade droeg de eindverantwoordelijkheid voor en leidde deze oefening. Het oefenprogramma was opgezet op basis van het programma van Dutchbat I op het Amerikaanse oefenterrein Hohenfels. Op het oefenterrein werd de verdeling over verschillende locaties in Bosnië zoveel mogelijk nagebootst. Naast een centrale compound richtte Dutchbat III er een compound in voor de Bravo-compagnie, terwijl op het grote Belgische militaire oefenterrein in Elsenborn de Alfa-compagnie zijn kampement in Simin Han nabootste. Uiteraard werden door de compagnieën waarnemingsposten ingericht en de medische hulpposten per compagnie ingezet. Voor de beveiliging van compounds en waarnemingsposten werden veel zandzakken gevuld. Leden van Dutchbat I traden op als oefenpartij, dat wil zeggen dat zij de rol speelden van de lokale militaire en civiele autoriteiten, van de ABiH, van de lokale bevolking en van de VRS of wie dan ook.

Als oefenleider trad majoor Van Uhm van de sectie Operatiën van de brigade op. Voor die taak was bewust iemand uit eigen gelederen gekozen, omdat ook bij de eindoefening van

62 KL. Interne memorandum kol. C.L. Brantz aan BLS, DOKL, SC-O, nr. CRST/896, 7 september 1994. CRST. Fax 13 infbat Lumbl aan Crisisstaf. Bijlage: 'Opleidingsverstoringen/extra lessen

mbt het opwerkprogramma Dutchbat-III'; Interview Th.J.P. Karremans, 24/06/98.

63 Interview Th.J.P. Karremans, 30/11/00.

Dutchbat III de inzet was de realiteit na te bootsen en de commandanten, ook op lager niveau, te confronteren met hun bevelvoering en stijl van optreden. Dat gebeurde tijdens de dagelijkse nabespreking en evaluatie met behulp van video-opnamen.⁶⁴ Ondanks de bedoeling de realiteit zo dicht mogelijk te benaderen had ook deze eindoefening als elke andere het nadeel dat vanwege de beperkte beschikbare tijd er een overladen programma was met gemiddeld dertig incidenten per dag. Dat werkte stress en groeiende vermoeidheid in de hand en deed tegelijkertijd afbreuk aan de beoogde realiteit. Een voordeel was natuurlijk wel dat op deze manier de stressbestendigheid van de commandanten werd getest.

De pogingen tot nabootsing van de realiteit in de enclave – die, zoals in hoofdstuk 8 nog zal blijken waren gebaseerd op uitermate stereotype beeldvorming – beperkte zich niet tot uitbeelden van de ‘bedelende en handel drijvende lokale bevolking’ die aan de poort en over de afrastering aan voedsel en andere artikelen probeerde te komen. In de loop van de oefening ontstond meer en meer irritatie over het irritante gedrag van de plaatselijke bevolking, waarbij een deelnemer zich afvroeg of dit nog steeds sloeg op de werkelijkheid van Srebrenica, of dat ‘de jongens [van het 11e Luchtmobiele bataljon] zelf misschien op wat meer actie uit waren’.⁶⁵

Op enig moment in de oefening werd er bunkeralarm gegeven, waarbij iedereen met bepakking en persoonlijk wapen in de schuilplaats ging, terwijl de hele procedure van appèl, controle van gebouwen en melding aan de Opsroom volgens het boekje werd afgehandeld. Alarmfase rood werd geoefend: dat betekende voor de rustenden gekleed in bed met scherfvest en helm binnen handbereik; voor de actieven het dragen van dezelfde uitrustingsstukken met een doorgeladen persoonlijk wapen. Ook vertrokken er verlofgangerskonvoeien uit ‘Srebrenica’ en binnen de enclave vonden gewondentransporten plaats. Aan de lokale bevolking werd medische hulp geboden. Aansluitend op de realiteit in Srebrenica zelf werd vanwege brandstoftekort het gebruik van voertuigen en oliekachels beperkt. Uiteraard deden zich incidenten met gewonden voor, zodat de medische sector in actie moest komen.⁶⁶ Pech aan het voertuig van de foerier betekende dat het voedsel dat hij wilde afleveren niet kwam en er dus niet gegeten kon worden.⁶⁷

Het liaisonteam onderhandelde met de lokale autoriteiten en de liaisonofficieren van de VRS. Naar de werkelijkheid van Srebrenica nam Karremans af en toe aan de onderhandelingen. Hij raakte betrokken in een onderhandelingssituatie met een imitatie-Orić (van het leger van de Bosnische Moslims, ABiH) en een imitatie-Vuković (van het leger van de Bosnische Serven, VRS). Tussen Karremans en de oefenleider vonden harde gesprekken plaats over zijn stijl van optreden. De bataljonscommandant had moeite met de kritiek die Van Uhm en de brigadestaf op zijn stijl van bevelvoering leverden. Hij leek niet in staat die te incasseren en te interpreteren als een positief advies. Voor hem was het moeilijk, zo verklaarde hij later tegenover het NIOD, zulke kritiek te krijgen van een collega-officier die geen enkele persoonlijke ervaring met vredesoperaties had, hoewel de oefenleider in deze zaken toch in de eerste plaats woordvoerder van de brigade was.⁶⁸

Ondanks de botsing van Karremans met de oefenleiding was de eindoefening een succes. Voor het eerst had de hele machinerie van Dutchbat III vanaf het groepsniveau tot en met de

64 Interview J. Lemmen, 17/10/01.

65 NIOD, Coll. Koremans. Dagboek Koremans, p. 9-4.

66 NIOD, Coll. Koremans. Dagboek Koremans,

pp. 9-4 t/m 9-7.

67 Interview J. Lemmen, 17/10/01.

68 Interview Th.J.P. Karremans, 30/11/00. Interview J. Lemmen, 17/10/01.

bataljonsstaf gewerkt in een situatie die beoogde de realiteit van Srebrenica te benaderen. Dat was, met inachtneming van de beperkingen van het oefenterrein, goed gelukt. Het bleef natuurlijk echter een laboratoriumsituatie, vanwege het ontbreken van de echte vluchtelingen, de werkelijke geografische omstandigheden en de realiteit van de confrontatie met de strijdende partijen. Die was in elk geval op de achtergrond wel aanwezig, omdat bij het begin van de eindoefening van Dutchbat III de gijzeling van een verlofgangerskonvooi van Dutchbat II nog steeds niet ten einde was. De generaals Couzy en Brinkman – de laatste was op verlof uit Bosnië van zijn UNPROFOR-taak – toonden zich tijdens hun bezoek aan Vogelvang zeer tevreden over het verloop van *Noble Falcon*.⁶⁹ Dutchbat III kon aan zijn missie beginnen.

8. Hoe Dutchbat in Srebrenica terecht kwam

Aan elke militaire operatie moet in beginsel informatieverzameling voorafgaan. Een eenheid lukraak naar een nieuw operatiegebied sturen brengt te veel risico's met zich mee. Dit proces van informatieverwerving hoort verschillende stappen te kennen. De eerste is het opbouwen van algemene geografische, politieke en militaire informatie over het gebied. Dan volgt verzameling van kennis over de operationele situatie en de organisatorische inbedding.

Nu hoefde Dutchbat zijn informatiepositie niet van de grond af aan op te bouwen. Het kon gebruikmaken van de informatie die binnen de Koninklijke Landmacht beschikbaar was over voormalig Joegoslavië. De uitzending van personeel als waarnemer van de Europese Gemeenschap (ECMM) en als militair waarnemer van de VN (UNMO), van een Verbindingsdetachement en van een Transportbataljon waren in het zeer recente verleden aanleiding en mogelijkheid geweest om een informatiepositie op te bouwen.

Van de kennis over voormalig Joegoslavië van personeel dat er net de uitzending op had zitten werd echter weinig gebruikgemaakt. Er was geen sprake van een systematische inhoudelijke debriefing na terugkeer van de missie. Kennisoverdracht vond meestal op individuele basis plaats buiten de functionele lijnen om.⁷⁰ Daarnaast stelden de Militaire Inlichtingendienst van de Centrale Organisatie en die van de Koninklijke Landmacht (zie over de verhouding tussen die twee onder meer de intelligence-bijlage bij dit rapport) informatie-rapporten op over de ontwikkelingen in het conflict en de internationale bemoeienis daarmee.

Voor de opbouw van een adequate informatiepositie is een verkenning ter plaatse onontbeerlijk. In zijn planningsopdracht van 24 augustus 1993 had de commandant van het Legerkorps ook opdracht gegeven voor een 'initiële oriëntatie' in het toekomstige operatiegebied op korte termijn. Een delegatie van vijf sleutelfunctionarissen (uit de sectoren operaties, logistiek, genie en *Operational Support Command*) kregen opdracht een UNPROFOR-bataljon in een 'rustige' en 'spannende regio' te bezoeken.⁷¹ De eerste missie moest in contacten met het UNPROFOR-commando in Bosnië, *Bonia-Herzegovina Command*, inlichtingen over het toekomstige operatiegebied en de logistieke randvoorwaarden voor de inzet verzamelen. Verzameling van meer toegespitste logistieke en operationele informatie was

69 NIOD, Coll. Koremans. Dagboek Koremans, pp. 9-5 t/m 9-7.

70 Interviews luitenant E.A. Rave, 13-14/12/00 en 24/01/01. Interviews kolonel P.L.E.M. Everts,

12/02/97, 20-21/05/97 en 05/04/01.

71 CRST. Planningsopdracht 'Safe Lion' uitzending 11 Infbat (APC) + OSC (Bevel nr. 001 van C-1LK), 24/08/93. Bijlage B punt 9.

pas actueel na aanwijzing van het inzetgebied. Met dat doel zou een tweede verkenningsmissie onder leiding van de waarnemend brigadecommandant, kolonel Lemmen, en de commandant van Dutchbat, luitenant-kolonel C. Vermeulen, in november en december 1993 Bosnië bezoeken. Omdat door Bosnisch-Servische tegenwerking het inzetgebied Srebrenica/Žepa gesloten bleef, zou een derde missie pas begin februari 1994 de verkenning in het toekomstige operatiegebied uitvoeren.

De eerste verkenningsmissie in Bosnië vond plaats van 14 tot 19 september 1993 – bestaande uit de chef-staf van de KL Crisisstaf, luitenant-kolonel F.E.V.M. van Bouwdijk Bastiaanse, Dutchbat-commandant Vermeulen, het hoofd operationele zaken van het *Operational Support Command*, luitenant-kolonel W. van Hunnik en de vertegenwoordiger van de 101ste geniegevechtsgroep, majoor E.R. Sinnighe – legde zich toe op de verzameling van algemene informatie over de manier van werken van UNPROFOR. De missie bezocht het hoofdkwartier van *Bosnia Herzegovina Command* in Kiseljak, bracht een bezoek aan Zenica en Jablanica en oriënteerde zich bij het Canadese bataljon (Canbat) in Visoko.⁷² De missie verzamelde informatie over de eisen voor inzet van een infanterie-eenheid, de verschillende vormen van optreden, de problematiek rond de eerste inzet en de mogelijke assistentie daarbij van *Bosnia Herzegovina Command*. Tenslotte probeerde de missie duidelijkheid te krijgen over de werkelijke taak van Dutchbat.

De missie concludeerde op grond van deze verkenning dat uitbreiding van de staf van Dutchbat nodig was. Die uitbreiding betrof een specialist in hygiëne en een tandarts. Daarnaast was versterking nodig van de liaisoneenheid, een groep officieren die contacten dienden te onderhouden met de lokale civiele autoriteiten. UNPROFOR zou voor tolken zorgen. Daarnaast kreeg de eerste verkenningsgroep te horen dat ter wille van de effectiviteit van hun optreden voor commandanten van eenheden training in onderhandelingstechnieken noodzakelijk was. UNPROFOR legde verder grote nadruk op het belang van het meebrengen van veel materieel, met name van transportmiddelen voor eigen logistieke voorzieningen. Omdat UNPROFOR geen enkele logistieke ondersteuning kon bieden, moest Dutchbat *selfsupporting* zijn. Samenwerking met UNPROFOR-bataljons uit andere landen zou op incidentele basis mogelijk zijn. Dit betekende dat Dutchbat vooral bij het begin van de inzet een grote geniecapaciteit nodig zou hebben.

Bosnia Herzegovina Command had de verkenningsmissie met ‘zeer veel nadruk’ gewezen op de grote betekenis van geniecapaciteit, zowel voor bouwactiviteiten ten behoeve van Dutchbat als voor de uitvoering van UNPROFOR-taken (met name het open en in bruikbare staat houden van wegen). Het Canadese bataljon in Srebrenica en het Britse bataljon in Goražde beschikten voor die werkzaamheden over een geniecompagnie van circa 250 personen. Voorts moest de genie-eenheid vóór de hoofdmacht van Dutchbat arriveren om de meest noodzakelijke voorzieningen aan te kunnen leggen. Op dit punt signaleerde de verkenningsmissie het eerste probleem: het materiaal voor onderkomens, wasfaciliteiten en bescherming van Dutchbat kon pas over vijf maanden ter plaatse zijn. Dit zou dus improvisatie vergen. Op korte termijn zou het grootste logistieke probleem de brandstofvoorziening zijn. Op medisch gebied was waarschijnlijk samenwerking met andere bataljons mogelijk.

Naast de logistieke zaken kwam bij *Bosnia Herzegovina Command* ook het toekomstige

72 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

operatiegebied van Dutchbat ter sprake. Tijdens besprekingen met chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, brigadier V. Hayes – *Bosnia Herzegovina Commander* F. Briquemont was wegens diens overvolle agenda niet beschikbaar – waren vier inzetopties voor Dutchbat aan de orde geweest. Het meest waarschijnlijk was inzet in het gebied van Zenica in Midden-Bosnië of in de Oost-Bosnische *Safe Areas* Srebrenica en Žepa.

Op 18 september liet *Bosnia Herzegovina Command* de missie mondeling via het Nederlandse hoofd Operatiën, kolonel Bevers, weten dat Sarajevo via UNPROFOR in Zagreb aan de Nederlandse regering zou vragen of één compagnie van Dutchbat al op 1 november of 1 december ingezet kon worden in Srebrenica ter vervanging van het Canadese bataljon daar.

De verkenningsmissie interpreteerde deze mededeling niet als de aankondiging van een waarschijnlijke inzet in Srebrenica en Žepa, hoewel zij zich volgens haar rapport tenminste ervan bewust was dat tijdens het bezoek ‘steeds meer de nadruk kwam te liggen op de eerste twee opties’.⁷³ Dit wijkt af van de latere verklaring van Van Bouwdijk Bastiaanse dat de missie op basis van de gesprekken bij *Bosnia Herzegovina Command* Srebrenica en Žepa als ‘een non-optie’ beschouwde. De verkenningsmissie had uit de gesprekken opgemaakt dat *Bosnia Herzegovina Command* pas een maand later een definitieve beslissing zou nemen over het inzetgebied van Dutchbat. Het was de missie echter ontgaan hoe snel de besluitvorming juist in die periode bij *Bosnia Herzegovina Command* verliep: op 9 september had de afdeling operationele zaken van dit hoofdkwartier vijf opties voor de inzet van Dutchbat genoemd: Zenica, of een van de *Safe Areas* Bihać, Srebrenica of Goražde waren toen nog respectievelijk optie 4 en 5. Op 17 september stonden Zenica en Srebrenica echter bovenaan deze lijst.⁷⁴

De aankondiging op 18 september van het verzoek om inzet van één compagnie in Srebrenica vloeide dus voort uit het feit dat Srebrenica en Žepa voor *Bosnia Herzegovina Command* binnen één week een serieuze optie waren geworden als inzetgebied voor Dutchbat. De Nederlandse missie was hiervan onvoldoende doordrongen. Dat was UNPROFOR niet ontgaan: tegenover de voorkeur van *Bosnia Herzegovina Command* voor stationering van Dutchbat in Srebrenica en Žepa had de Nederlandse verkenningsmissie zich uitgesproken voor Zenica of Jablanica/Tarčin. De missie had volgens UNPROFOR een snel antwoord op het voorstel voor stationering van een compagnie in Srebrenica toegezegd. UNPROFOR stelde een definitieve beslissing over het operatiegebied van Dutchbat uiterlijk medio oktober in het vooruitzicht.⁷⁵

Deze gegevens ontbreken in het verslag van de missie. Zij wees wel op het feit dat het bij deze opties ging om twee uiteenlopende soorten operatie: in Zenica zou het gaan om gebiedsbeveiliging en escortering van humanitaire hulpverlening door UNHCR, in Srebrenica om handhaving van een gedemilitariseerd gebied door middel van waarnemingsposten, beveiliging van een wapen- en munitieverzamelpunt, patrouilles en in beperkte mate begeleiding van konvoien. Zij concludeerde dat vanwege het verschil tussen inzet in Zenica of Sre-

73 CRST. First impression report oriëntatiebezoek UNPROFOR, 21/09/93.

74 NIOD, Coll. Vermeulen. Verkenningsreis ibidem: HQ BH Comd: file G3 Plans/080993 en G3 Plans/110993. (In Nederland is dit document

alleen aangetroffen in NIOD, collectie Vermeulen. Daarom wordt verondersteld dat de missie van de inhoud op de hoogte was).

75 UNNY, DPKO Unprofor coded cables. Nr. Z-1175, Cot aan Annan, 21/09/93.

brenica de voorbereiding van Dutchbat op de toekomstige taak vanwege tijdgebrek in het gedrang zou kunnen komen.⁷⁶

Bij de verdere materiële en inhoudelijke voorbereiding van de uitzending ging de verkenningsmissie wel nadrukkelijk rekening houden met inzet in de omgeving van Zenica of Srebrenica. Dat betekende voorbereiding op twee verschillende taken, namelijk gebiedsbeheer en konvooibegeleiding.⁷⁷ Majoor Sinninghe presenteerde op 27 september een voorstel over de consequenties van de verkenning voor de genie-inzet. Hij stelde voor de organieke geniecapaciteit van Dutchbat (een geniepeloton) uit te breiden met een geniepeloton met zwaarder materieel en eigen stafcapaciteit. Voor de opbouwperiode meende hij dat een geniedetachement van 80 man gedurende drie maanden voldoende zou zijn, rekening houdend met de inzet van een deel van de geniecapaciteit van het Transportbataljon. Sinninghe stelde voor de 115e Constructiecompagnie van het 11e Pantsergeniebataljon als frame voor het genie-detachement aan te wijzen. Zijn voorstel werd overgenomen door het 1e Legerkorps.⁷⁸

Na de eindoefening van Dutchbat I in de tweede helft van november 1993 vond de tweede verkenningsmissie plaats. Oorzaak van deze late verkenning was het lang uitblijven van een beslissing van *Bosnia Herzegovina Command* over het operatiegebied. UNPROFOR en *Bosnia Herzegovina Command* hadden veel tijd nodig gehad voor het maken van een sluitend inzetplan voor nieuwe bataljons.

Andere bestemmingen dan Srebrenica

Srebrenica was nog steeds niet definitief aan Dutchbat toegewezen, maar op 1 december 1993 werd de definitieve beslissing om Srebrenica en Žepa aan Dutchbat toe te wijzen in Zagreb meegedeeld aan een Nederlandse missie, die onder leiding stond van de plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten, generaal-majoor Reitsma. Voor Reitsma leek die aanwijzing een verrassing. Er waren immers, zoals verderop in deze paragraaf zal blijken, ook na 18 september nog signalen geweest dat voor UNPROFOR inzet van Dutchbat in Srebrenica een serieuze optie was, terwijl de militaire autoriteiten in Nederland ervan bleven uitgaan dat Zenica het operatiegebied van Dutchbat zou worden.

Daarmee op gespannen voet staat echter de verklaring van Bevelhebber Couzy, die hierover zei: 'Ik vond het helemaal geen verrassing. Ik vond het gewoon een bevestiging.'⁷⁹ Naar zijn mening bestond er binnen de landmacht vanaf de zomer van 1993 grote angst dat een Nederlands bataljon in Srebrenica terecht zou komen; hij dacht dat sommige officieren meenden dit te kunnen voorkomen door versnelling van de uitzending. Dat verklaarde volgens Couzy de fixatie op Zenica in Centraal-Bosnië en onvoldoende serieuze aandacht voor indicaties over andere prioriteiten van de kant van *Bosnia Herzegovina Command*.

Tijdens een volgend bezoek aan *Bosnia Herzegovina Command* begin november 1993 bleek volgens een latere verklaring van Van Bouwdijk Bastiaanse opnieuw dat 'er geen

76 CRST. First impression report oriëntatiebezoek UNPROFOR, 21/09/93. Ibidem, 101 Geniegevechtsgroep: Intern memorandum nr. 10929, 27/09/93. NIOD, Coll. Vermeulen. ordner 1, tab 20: verkenningsreis ibidem: HQ BH Comd: file G3 Plans/080993 en G3 Plans/110993.

77 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse,

28/08/00.

78 CRST. Fax Sinnighe aan Plv G3 1 LK Kamp-huis, 27/09/93, bijlage: nr. 10929 Genie-inzet t.b.v. 11 (NL) Infbat Lumbl YPR.50 en het OSC, 27/09/93. CRST. *Genieondersteuning Dutchbat. Lessons Learned*, pp. I-2 – I-3.

79 Interview H. Couzy, 04/10/01.

sprake was van Srebrenica'.⁸⁰ Ook dat is merkwaardig, omdat op 26 oktober uit New York officieel bericht was ontvangen dat Dutchbat stond gepland voor inzet in Srebrenica, Žepa en Goražde op 1 januari 1994.⁸¹ De vrees dat Dutchbat in Srebrenica terecht zou kunnen komen zou volgens Couzy een verklaring kunnen zijn voor de verbazing van Reitsma op 1 december, een houding die overigens ook door minister Ter Beek werd aangenomen.⁸² In Den Haag was in elk geval bekend dat *Bosnia Herzegovina Command* de beslissing op 1 december zou bekendmaken.

Het Legerkorps en generaal Reitsma gingen uit van twee opties voor inzet, namelijk het gebied Zenica – Kakanj – Vareš – Olovo of het gebied Zenica – Kakanj 'en *Safe Area Srebrenica*'.⁸³ De leiding van de KL en van Dutchbat dachten dat gekozen zou worden voor inzet in Zenica, wat ook blijkt uit de opdracht aan de tweede verkenningsmissie van Dutchbat, die onder leiding stond van de waarnemend brigadecommandant, kolonel Lemmen en Dutchbat-commandant overste Vermeulen.

Naar Srebrenica én Žepa?

De timing van hun vertrek op 29 november leek in elk geval goed uit te komen, want Lemmen, Vermeulen en de andere leden van de missie konden nu direct het aan Nederland toegewezen operatiegebied gaan verkennen. Zij keerden echter na twintig dagen naar Nederland terug zonder één voet binnen de enclaves Srebrenica en Žepa te hebben gezet: de VRS had een vergunning voor het gebruik van de weg vierkant geweigerd.⁸⁴ Toch was de logistieke en operationele verkenning niet geheel vruchteloos. Men moest ter plaatse zo gedetailleerd mogelijk vaststellen hoe de opdracht moest worden uitgevoerd.

De commandant van Dutchbat beschreef vijf deeltaken: waarneming en patrouillegang, beschikbaar hebben van een *Quick Reaction Force*, bezetting van vitale punten in de enclaves, afschrikking door aanwezigheid, onderhandelingen en konvooibegeleiding. De taak van de verkenningsmissie was informatie aan te dragen voor de fijnafstemming van organisatie, training, voorbereiding en indeling van materieel en personeel binnen Dutchbat.

Kernvragen waren: was het voorbereide ontplooiingsplan uitvoerbaar; was de logistieke ondersteuning en afstemming ervan met de UNPROFOR-logistiek uitvoerbaar; hoe moest organisatie en uitrusting van Dutchbat nader worden afgestemd op de opdracht en welke eventuele aanpassing van organisatie, materieel en personeel was nodig om van de 'worst-case'- naar een 'tailor-made'- organisatie te komen; na te gaan of en welke contracten er gesloten waren of te sluiten vielen over infrastructuur en de leverantie van bouwmaterialen, water, voeding en brandstof en tenslotte of er aanvullende opleidingsaspecten moesten worden meegenomen.⁸⁵

De missie vloog op 29 november naar Split en kreeg op 1 december bij het Transportbataljon in Busovača telefonisch van generaal Reitsma uit Zagreb de opdracht voor Dutch-

80 Interview F. van Bouwdijk Bastiaanse, 28/08/00.

81 DCBC, nr. 1654. Codebericht NYVI1283 (Biegman 1283), 26/10/93.

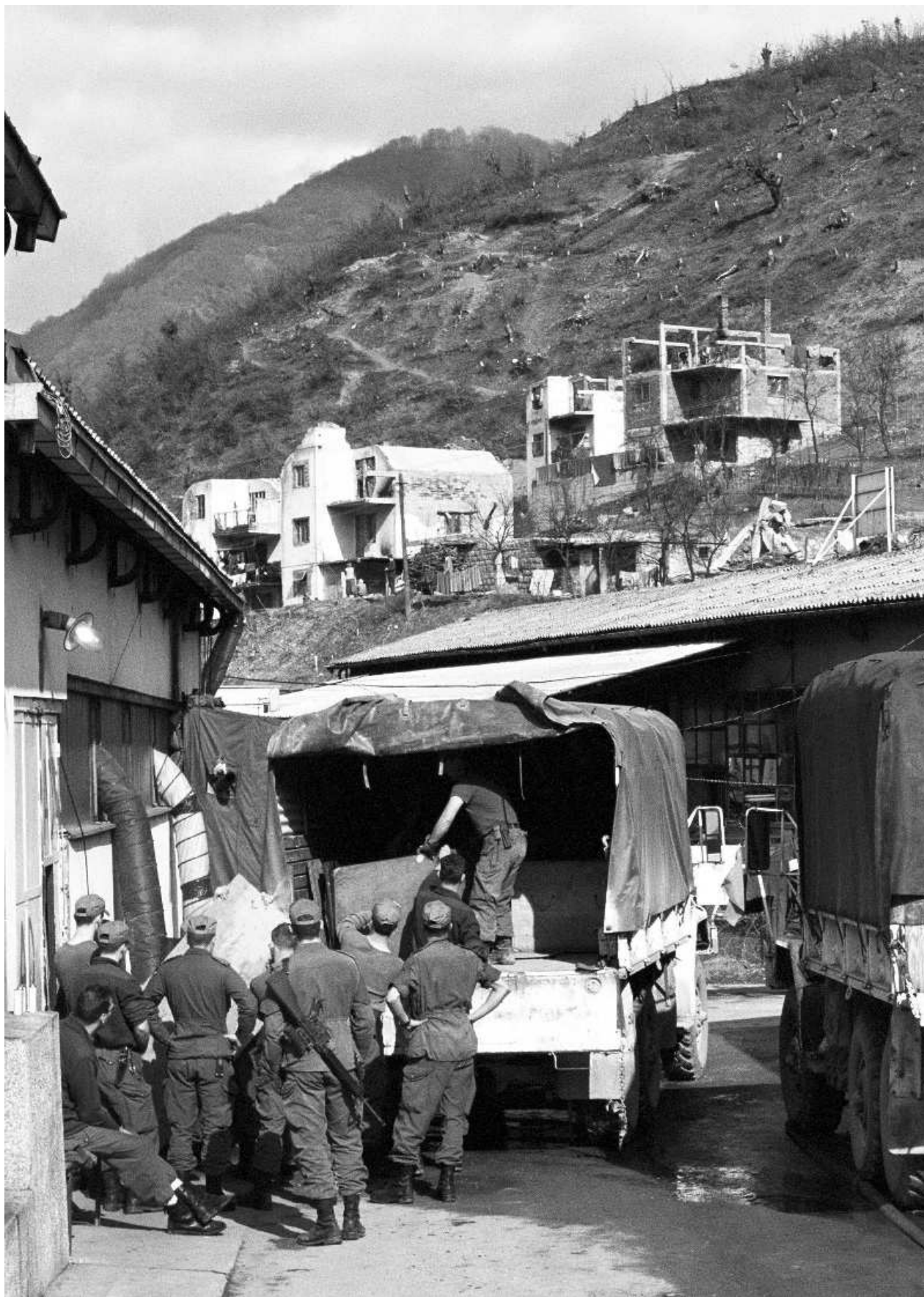
82 Interview H. Couzy, 04/10/01.

83 BLS. Directeur Operatiën KL aan verzendlijst, zonder datum: bijlage: 'Taakstelling Verkenningsparty Dutchbat Unprofor' (p. 2, punt 3a), 25/11/93.

84 Op 29 november 1993 was in Genève door ABiH, VRS en UNPROFOR een verklaring ondertekend over het herstel van de *Freedom of Movement*. Veel praktisch effect had die verklaring niet.

85 BLS. Directeur Operatiën KL aan verzendlijst, zonder datum: bijlage: 'Taakstelling Verkenningsparty Dutchbat Unprofor' (p. 3, punt 3b), 25/11/93.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Canbat maakt zich op voor vertrek van de VN-compound in Srebrenica-stad.

bat te horen: naar Srebrenica en Žepa. Voor Dutchbat was dat een teleurstelling, omdat het beslist een voorkeur voor Zenica had. Kapitein Jellema noemde de bestemming: ‘*de no-go-optie dus!*’⁸⁶ Toch wijzigde de missie het verkenningsplan. Lemmen en Vermeulen besloten contact te leggen met het Canadese bataljon in Visoko (dat verantwoordelijk was voor Srebrenica) en het Oekraïense bataljon in Sarajevo (verantwoordelijk voor Žepa). De leden van het *Support Command* zouden naar het Scandinavische bataljon, Norbat, gaan om een geschikte locatie te vinden voor het *Operational Support Command*.⁸⁷ Tijdens de briefings en gesprekken op de hoofdkwartieren van deze drie bataljons verzamelde de verkenningsmissie aan de hand van een vragenlijst veel informatie over het toekomstige operatiegebied.

Hoe zal het zijn in de enclaves?

De Nederlandse missie maakte hier voor het eerst kennis met de UNPROFOR-bureaucratie en vond de medewerking van *Bosnia Herzegovina Command* weinig bemoedigend. Vermeulen somde zijn negatieve ervaringen op in zijn verkenningsrapport onder het kopje: ‘Op dit moment onderkende feiten en veronderstellingen.’ De chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* in Kiseljak bleek op 2 december nog niet op de hoogte van de toewijzing van Srebrenica en Žepa aan Dutchbat, maar dit werd nog dezelfde dag gecorrigeerd. De commandant van het Oekraïense bataljon leefde in de veronderstelling dat zijn bataljon op korte termijn de drie oostelijke enclaves – Goražde, Žepa en Srebrenica – als operatiegebied zou krijgen. Een geschreven instructie voor Dutchbat, in de vorm van een zogeheten *Commander’s Guidance*, ontbrak.

Evenmin had *Bosnia Herzegovina Command* de VRS geïnformeerd over de toewijzing van de twee enclaves aan Dutchbat. Volgens de chef-staf van de VRS, generaal Milovanović, kon *Bosnia Herzegovina Command* dit soort beslissingen niet zelf nemen, maar was politieke goedkeuring van de Republika Srpska nodig voor zowel de stationering van Dutchbat in Srebrenica en Žepa als voor de toelating van een verkenningsmissie. Kortom, volgens Vermeulen was er geen sprake van enige aansturing of nadere uitwerking van de beslissing van *Bosnia Herzegovina Command* tot inzet van Dutchbat in Srebrenica en Žepa.⁸⁸

Dat bleek ook op een andere manier. Richtlijnen voor het operationele optreden in *Safe Areas* in het algemeen of Srebrenica/Žepa in het bijzonder kende *Bosnia Herzegovina Command* niet: elke eenheid werd geacht zijn eigen plan van aanpak te maken op basis van het mandaat van de Veiligheidsraad-resoluties over de *Safe Areas*, van de Vaste Orders van UNPROFOR en *Bosnia Herzegovina Command* en van de geweldsinstructie, de *Rules of Engagement*. Vermeulen stelde nogmaals nadrukkelijk dat zijn rapport uitsluitend was gebaseerd op contacten met het Canadese en het Oekraïense bataljon, omdat de VRS voor verkenning ter plaatse geen toestemming gaf.

De conclusie van deze beperkte verkenning onder leiding van Lemmen en Vermeulen begin december was dat binnen *Bosnia Herzegovina Command* elk bataljon volledig zelfstandig optrad. Elk bataljon had dan ook zijn eigen problemen: bij het Scandinavische bataljon stonden logistieke problemen centraal. Dit bataljon was nog volop bezig met zijn ontplooiing in het gebied rond Tuzla. Dit onderstreepte dus voor de Nederlanders de noodzaak van een grondige logistieke voorbereiding: de Scandinaviërs hadden nog steeds hun

86 Jellema, *First In*, p. 57.

87 Jellema, *First In*, p. 57.

88 CRST. Commandant 11 Infbat Lumbl GG (APC)/Dutchbat aan BLS t.a.v. SC Crisisstaf, 12/12/93, sub 2.

pantservoertuigen en Leopard-tanks niet ter beschikking. Ook hadden zij zich ernstig in de vingers gesneden door het brandstofverbruik 100 procent te laag in te schatten. Met het oog op tegenwerking door de strijdende partijen adviseerden de Scandinaviërs dringend het *Operational Support Command* niet in het Servische Loznica te vestigen. Voor goede samenwerking met de hoofdkwartieren van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo, Kiseljak en Zagreb was stationering van een eigen liaisonofficier beslist nodig, terwijl tijdelijke plaatsing van een vertegenwoordiger van de *Civil Affairs* afdeling van UNPROFOR in Srebrenica voor het afsluiten van contracten met lokale partijen ook werd aanbevolen.⁸⁹ Allebei bleek in de praktijk niet haalbaar. Alleen het eerste gebeurde tijdens de periode van de ontplooiing.

Overste Vermeulen en zijn gezelschap kregen bij het Canadese hoofdkwartier in Visoko een zeer uitvoerige briefing over de situatie in de enclave Srebrenica, de toekomstige werkomgeving van Dutchbat. Uit Vermeulens aantekeningen rijst het beeld op dat er binnen de enclave drie facties bestonden: de maffia met zijn zwarte markt, de ten dele extremistische militairen en de politici. Srebrenica was formeel gedemilitariseerd, maar er was illegaal wapenbezit. Voor humanitaire hulpverlening zou Dutchbat moeten reageren op initiatieven van de vluchtelingen; als Dutchbat het initiatief zou nemen, zouden de vluchtelingen dat niet accepteren. De bevolking kreeg te weinig voedsel en ook te weinig zout, omdat de VRS de aanvoer afkneep. Dutchbat moest er rekening mee houden dat voor behoud van de eigen inzetbaarheid minstens twee keer per week bevoorrading nodig was. Met twee compagnieën in Srebrenica kon Dutchbat dertien waarnemingsposten (OP's) bemannen.

De Canadese commandant in Srebrenica, *Major Y. Bouchard*, attendeerde op de sociale gevolgen van het werken in Srebrenica. Hij waarschuwde voor stress door het ontbreken van telefonisch contact met thuis, afwezigheid van tv, onvoldoende voedsel (de Canadezen in Srebrenica aten uit solidariteit met de bevolking alleen gevechtsrantsoenen) en het ontbreken van douches. Ook adviseerde hij op de compound het drinken van hooguit twee biertjes per man per dag toe te staan en de OP's helemaal droog te leggen.⁹⁰

Jellema noteerde van de Canadees ook dat het aantal bestandsschendingen lag tussen 150 en 400 per dag. Bevoorrading vanuit Visoko geschiedde niet langs de kortste route via Sarajevo, maar via Tuzla en Zvornik: de VRS weigerde toestemming te verlenen voor de eerste route. De VRS weigerde soms ook dagenlang toestemming voor evacuatie van gewonde soldaten.⁹¹

In de contacten met het Nederlandse Transportbataljon in Busovača maakte de missie kennis met allerlei nuttige en nieuwe telecommunicatiesystemen. Zij zag met eigen ogen wat de genie in de praktijk ook voor Dutchbat kon betekenen bij de bouw van schuilonderkomens en de aanleg van beveiliging en zij maakte kennis met lokaal personeel op de compound en de dienstverlening aan de Bosnische Moslims.⁹²

89 Sie LL. Lessons learned van commandant B Coy Dutchbat in Srebrenica, hoofdstuk *Verkenningen in Bosnië*, pp. 38-39.

90 NIOD, Coll. Vermeulen. Verkenningsreis handgeschreven aantekeningen Vermeulen over briefing Champagne, Cdr Cebrenica.

91 Sie LL. Lessons learned van commandant B Coy Dutchbat in Srebrenica, hoofdstuk *Verkenningen in Bosnië*, p. 37.

92 NIOD, Coll. Vermeulen. Verkenningsreis: Staf 1LK aan DOKL Crisisstaf, nr. G3OPN007, 23/11/93; ibidem: handgeschreven aantekeningen Vermeulen over briefing Champagne, Cdr Cebrenica; ibidem: richtlijnen/actiepunten Verkparty Dutchbat, 24/11/93; Jellema, *First In*, pp. 55-73 passim. De commandant van de A-cie A. Jansen op de Haar gaf zijn literaire verslag van de verkenningmissie in *De koning van Tuzla*.

In zijn verkenningrapport beschreef Vermeulen de situatie in de enclaves meer in detail. De toegangswegen waren een punt van grote zorg. Er was één noord-zuid verbinding vanuit Tuzla naar de enclave. Deze 100 km lange route werd beheerst door de Bosnische Serven en voor het gebruik was hun toestemming vereist. Zulke toestemming berustte in feite op ‘totale willekeur’. Dit maakte de uitvoering van de opdracht ‘zeer kwetsbaar’ en zou tot verstoring ervan kunnen leiden. Over de situatie in Srebrenica merkte Vermeulen in zijn rapport op dat de informatie over de aanwezige lokale en internationale organisaties (Un-CivPol en UNHCR; van MSF maakte hij opvallend genoeg geen melding) toereikend was. De beide strijdende partijen in en rond Srebrenica beschikten volgens hem over een goede commandostructuur. De ABiH in Srebrenica bestond uit twee lichtbewapende brigades; de VRS omsingelde de enclave met drie brigades met wapens die varieerden van AK-47 geweren tot 155mm artillerie.

Voor de toestand en het gedrag van de bevolking waren met name voedsel- en brandstof-schaarste van belang, gezien de daarmee verbonden zwarte handel. Bij aanhoudende schaarste kon het grote aantal vluchtelingen volgens Vermeulen een bedreiging voor Dutchbat vormen. Hij stelde vast dat de strijdende partijen noch Veiligheidsraad Resolutie 824, noch de demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993 naleefden. Vanwege personeelsgebrek hadden de Canadezen het aantal waarnemingsposten van dertien teruggebracht tot acht. Voor een goede taakuitvoering zou Dutchbat zo snel mogelijk het oorspronkelijke aantal van dertien moeten herstellen. Verplaatsingen vanaf de commandopost naar de verst afgelegen waarnemingspost zou per pantservoertuig onder normale omstandigheden 45 minuten duren. Vermeulen constateerde dat er een grote kloof gaapte tussen de rode bestandslijn van UNPROFOR en de confrontatielijn van de VRS.

Samenvattend signaleerde Vermeulen voor Srebrenica vier punten van belang: het bezetten van dertien (in plaats van acht) waarnemingsposten, de bevoorrading van de waarnemingsposten en de vereiste transportcapaciteit, de omlooptijd voor de afvoer van gewonden en *last but not least* de grens van de enclave.⁹³ Over Žepa was het rapport van Vermeulen minder zorgelijk, al was ook daar het wegennet matig en de bevoorrading dus een potentieel probleem. Ook zouden meer waarnemingsposten nodig zijn. Vermeulens belangrijkste constatering leek echter dat volgens UNHCR 70 procent meer vluchtelingen in Žepa woonden dan volgens het Oekraïense bataljon en dat er daarom ‘op grote schaal (...) “gesjoemeld” [werd] met de geleverde goederen’.⁹⁴

Op grond van de verzamelde informatie trok Vermeulen in zijn voorlopig plan voor de operationele en logistieke inzet van Dutchbat in de twee Oost-Bosnische enclaves de volgende conclusies. De hoofdelementen van de toekomstige taak waren: inrichting van waarnemingsposten (13 in Srebrenica en 8 in Žepa), beveiliging van compounds (twee of drie in Srebrenica en één in Žepa) en van een *Weapon Collection Point* in beide enclaves, het beschikbaar houden van een *Quick Reaction Force*, patrouillegang binnen de enclave en bij de bestandslijn, verbetering van infrastructuur en wegensysteem en interne logistieke ondersteuning. In Srebrenica achtte hij de dreiging groter vanwege het grotere aantal vluchtelingen, en hij veronderstelde een meer vijandig gedrag van de burgerbevolking. De twee en-

93 CRST. Commandant 11 Infbat Lumbl GG (APC)/Dutchbat aan BLS t.a.v. SC Crisisstaf, 12/12/93: Verkenningrapport Srebrenica en Žepa; sub sitrep Srebrenica

94 CRST. Commandant 11 Infbat Lumbl GG (APC)/Dutchbat aan BLS t.a.v. SC Crisisstaf, 12/12/93: Verkenningrapport Srebrenica en Žepa, sub sitrep Žepa.

claves lagen hemelsbreed maar 15 kilometer van elkaar, maar als de route over de weg gevolgd zou moeten worden die de VRS had aangewezen, was deze 210 kilometer lang. Dat maakte bi-locatie van de staf noodzakelijk, wat de opbouw betekende van een zelfstandige stafcapaciteit met een eigen logistieke en medische ondersteuning.

Het venijn zat in de aanbevelingen en conclusies van het verkenningsrapport. Vermeulen stelde vast dat de uitvoering van zijn ‘niet verkend voorlopig plan’ afhankelijk zou zijn van de toestemming van de politieke en militaire top van de Republika Srpska om Dutchbat toe te laten en het ‘niet te zwaar hinderen’ van de logistieke ondersteuning in de opbouw- en ontplooiingsperiode en bij de uitvoering van de opdracht. Ook zouden de weersomstandigheden niet tegen mogen zitten. Omdat de wegverbinding tussen Srebrenica en Žepa zo lang was, moest naar een kortere wegverbinding worden gezocht of anders een luchtcorridor. Voor het gebruik van het helikopterdetachement tussen beide enclaves was echter politieke en militaire toestemming nodig van de strijdende partijen.

De ‘real time’ afstand tussen beide delen van het operatiegebied dwong vooralsnog echter tot een splitsing van de staf- en logistieke capaciteit van Dutchbat en vereiste aanvulling met een tweede chirurgische eenheid. Vanwege de afstand tussen de waarnemingsposten en de compound kon de in Nederland geldende maximale tijdslimiet voor medische behandeling en vervoer naar een verbandplaats (ziekenhuis) niet worden gegarandeerd. Vermeulen concludeerde dat op basis van dit plan de ontplooiing van Dutchbat in vier fasen mogelijk was, omdat er dan voldoende tijd zou zijn ‘om e.e.a. midden / eind jan fijn te slijpen’.⁹⁵

Hoewel dat niet met zoveel woorden werd gezegd, formuleerde Vermeulen in zijn conclusies eigenlijk randvoorwaarden voor uitvoering van de opdracht. De voornaamste waren *Freedom of Movement*, inzet van het helikopterdetachement, en hij wees erop dat aan het personeel niet de vereiste medische verzorging kon worden geboden. Deze conclusies waren volgens een latere verklaring van waarnemend brigadecommandant Lemmen aan het NIOD een signaal aan *Bosnia Herzegovina Command* en de Nederlandse autoriteiten om te beslissen of uitzending onder de heersende omstandigheden eigenlijk wel aanvaardbaar was.⁹⁶

Op basis van het verkenningsrapport van Vermeulen werden enkele essentiële beslissingen genomen. Na overleg met *Bosnia Herzegovina Command* koos Dutchbat Lukavac als vestigingsplaats voor het logistieke centrum. De chirurgische eenheid, de ‘verbandplaats’, zou in Srebrenica komen. Voor vervoer door de lucht tussen Srebrenica en Žepa zou ook het helikopterdetachement in de enclave worden gestationeerd. Tenslotte besloot de minister van Defensie op advies van de bevelhebber der landstrijdkrachten – maar in afwijking van het voorstel van Vermeulen – de toelating van de verkenningsparty in Srebrenica en Žepa te gebruiken als testcase. ‘Als verk[ennings]party niet in geb[iede]n mag gaat bat[aljon] niet weg!’⁹⁷ Ter Beek en Couzy wilden duidelijk niet te veel risico nemen door een onvoldoende verkende ontplooiing.

95 CRST. Commandant 11 Infbat Lumbl GG (APC)/Dutchbat aan BLS t.a.v. SC Crisisstaf, 12/12/93: Verkenningsrapport Srebrenica en Žepa, sub Conclusies/aanbevelingen. Bij het rapport waren uitvoerige bijlagen gevoegd over

geniezen en de geneeskundige verzorging.

96 Interview J. Lemmen, 17/10/01.

97 CDPO/GNKD. Handgeschreven opmerking op exemplaar van verkenningsrapport in SCGD, nr. 7188/5784, 16/12/93.

9. De Canadezen gaan, de Nederlanders komen

Voorlopig zag het er echter niet naar uit dat Dutchbat naar Bosnië zou vertrekken. Dutchbat was op 1 januari 1994 klaar voor vertrek, maar tussen UNPROFOR en de VRS groeide er een crisis die verdere verkenning en uitzending belemmerde. Eerder is al vermeld dat de chef-staf van de VRS, brigade-generaal Milovanović, begin december 1993 aan de Nederlandse verkenningsgroep toestemming voor een bezoek aan de enclaves weigerde. Dit was ingegeven door een conflict tussen UNPROFOR en de VRS over de plaatsing van UNPROFOR-bataljons en over de bewegingsvrijheid. Ondanks de afspraken van 18 en 29 november 1993 over herstel van de bewegingsvrijheid wees de VRS verzoeken voor doorlating van konvoeien regelmatig af, en konvoeien die wel door mochten rijden werden regelmatig beschoten. Ook kwam gerichte beschieting van UNPROFOR-posities met mitrailleurs en mortieren regelmatig voor. De VRS claimde ook het recht van goedkeuring voor vervanging van UNPROFOR-bataljons. Het conflict daarover spitste zich in de loop van december toe op Srebrenica. Voor een goed begrip van de situatie is een korte terugblik nodig.

Het Canadese bataljon was – zoals in hoofdstuk 3 van dit deel is uiteengezet – in maart 1993 bij toeval in Srebrenica terechtgekomen. De Canadese regering was echter vanaf het begin van plan geweest om het verblijf van het Canadese bataljon zo kort mogelijk te laten duren. Aanvankelijk was dat voor de buitenwereld niet duidelijk waarneembaar; zo werd de eerste compagnie in mei 1993 nog aangevuld met een tweede. In oktober 1993 echter werd de sterkte van de Canadezen in deze enclave weer teruggebracht tot één compagnie. Dat was het gevolg van de vervanging van een infanteriebataljon door een verkenningbataljon (dat kleiner in omvang is), maar een belangrijke rol speelde daarbij ook een algemene vermindering van de Canadese bijdrage aan UNPROFOR.

In politieke zin overwoog de regering in Ottawa zijn medewerking aan UNPROFOR zelfs te beëindigen, onder meer omdat zij niet gelukkig was met het *Safe Area*-concept. Dit droeg volgens Ottawa niet bij tot een oplossing van het conflict, het bood slechts ‘a respite from the terror of conflict’, terwijl op den duur weer nieuwe problemen zouden ontstaan. De praktijkervaring in Srebrenica versterkte die visie slechts: sinds het begin van de stationering was de situatie namelijk in het geheel niet verbeterd. De veiligheid van de vredesmissie was onvoldoende verzekerd, zodat verdere stationering van Canadese troepen in de *Safe Area* Srebrenica te riskant werd geacht.⁹⁸ Bovendien waren de leefomstandigheden slecht.⁹⁹

De Canadese regering meende dat de benadering dat de Bosnische Serven met het dreigement van *air strikes* onder druk gezet konden worden, berustte op een verkeerde inschatting van de reactie van de Bosnische Serven. De Amerikaanse visie, vond Ottawa, ging te gemakkelijk voorbij aan de risico's van het gebruik van het luchtwapen voor de veiligheid van de UNPROFOR-troepen op de grond, zeker voor eenheden in geïsoleerde gebieden zoals Sre-

98 Interview A. Hywarren en T. Sparling, Ottawa 12/11/99; ABZ, ambassade Washington. Huitzing 103 aan Den Haag, 08/09/93; Briquemont, *Do Something General*, pp. 223-224; interview B.

Ashton, 30/05/00; DFAIT Ottawa: Unprofor files: Anderson en Fowler aan Shortcliffe, 02/06/93.

99 Interview T. Quiggin, 26/03/99.

brenica. Dat die risico's reëel waren bleek uit Bosnisch-Servische publiekelijke dreigementen om UNPROFOR-personeel te gijzelen.¹⁰⁰

Hoewel de Amerikaanse autoriteiten hadden beloofd de Canadezen in geval van nood uit Srebrenica te halen, gaf Ottawa er de voorkeur aan uit Srebrenica te vertrekken. Deze argumenten sloten nauw aan bij meer algemene politieke overwegingen. In Canada bestond onvrede over de geringe betrokkenheid van Canada bij de internationale besluitvorming over voormalig Joegoslavië en dat versterkte de wens zich uit UNPROFOR terug te trekken. Bovendien was er een structurele heroverweging van de Canadese defensietaken gaande. Na de verkiezingen van 27 oktober 1993 kondigde de nieuwe liberale premier, Jean Chrétien, begin januari 1994 het Canadese plan tot terugtrekking uit UNPROFOR aan.¹⁰¹

Force Commander Cot en *Bosnia Herzegovina Commander Briquemont* besloten de Canadese wens te honoreren om uiterlijk op 1 december uit Srebrenica te vertrekken. Dutchbat zou zich daar op 1 januari 1994 kunnen ontplooien. Daarmee zou de UNPROFOR-presentie van tenminste twee compagnieën zijn hersteld,¹⁰² maar er zat nog wel een gat in de tijd tussen het vertrek van de Canadezen en de komst van de Nederlanders.

Het eerder vermelde voornemen in Sarajevo om stationering van een compagnie van Dutchbat te vragen vanaf 1 december 1993 werd niet doorgezet. Briquemont gaf daarom na overleg met Cot op 12 oktober 1993 het Scandinavische bataljon opdracht in Srebrenica een compagnie te ontplooien.¹⁰³ De commandant weigerde dit bevel echter op te volgen en ging steun zoeken bij zijn (de Zweedse) regering. Cot en Briquemont namen deze 'refusal to follow orders' hoog op en besloten blijkbaar dit geschil rond hun competentie tot het bittere einde uit te spelen. Op 15 oktober meldden zij het conflict aan het *Department of Peacekeeping Operations* in New York. New York maande tot kalmtte; er bestaan geen aanwijzingen dat Cot en Briquemont daarna zijn teruggekomen op hun aanvankelijke plan tot inzet van Dutchbat in Srebrenica; Zweden bleef bij zijn weigering troepen naar Srebrenica te sturen.

De zaak bleef nu rusten tot de aankondiging van de commandant van het Canadese bataljon, *Lieutenant-Colonel Moore*, dat hij met de Canadese compagnie uiterlijk op 15 december uit Srebrenica zou vertrekken. Er volgde telefonisch overleg tussen Zagreb en New York. Uit de daaropvolgende correspondentie tussen Cot en Annan wordt duidelijk dat Cot uitgang van stationering van Dutchbat in Srebrenica en politieke medewerking zocht voor een tijdelijke stationering van een compagnie van het Scandinavische bataljon.¹⁰⁴ Daaraan wilden de betrokken regeringen met tegenzin wel meewerken, maar dan moest het Scandina-

100 DFAIT Ottawa, file No. 21-14-6 UNPROFOR vol. 38: Belgrado aan Ottawa, no. ZLGR0451, 12/08/93. DFAIT Ottawa, file No. 21-14-6 UNPROFOR vol. 29: memorandum B-H: US initiative, 03/05/93.

101 DFAIT Ottawa, file No. 2-14-6 UNPROFOR vol.28: Washington to Ottawa, 27/04-93 re: US support for Canadian Forces. Interview B. Ashton, 30/05/00. Interview met Aaron Hywarren en Tim Sparling, 12/11/99. Taylor & Nolan, *Tested Mettle*, p. 144. ABZ, ambassade Ottawa. Code Huitzing 001, 05/01/94.

102 Interview J. Cot, 19/04/00; Interview Fr. Briquemont, 22/06/00; UNNY, DPKO, coded

cables UNPROFOR: Z-1310, Cot aan Annan, 15/10/93; Briquemont, *Do Something General*, 224.

103 UNGE, UNPROFOR, file 2.5 BH Command: Division of Civil Affairs, UNPF HQ. Fax no. 115 van BHC Briquemont aan Nordicbat 2, 12/10/93. UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-1310, Cot aan Annan, 15/10/93. Briquemont, *Do Something General*, p. 224.

104 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: MSC2231, Annan aan Stoltenberg, 19/11/93. Ibidem: Z-1480, Cot aan Annan, 23/11/93. Ibidem: MSC-2248, Annan aan Stoltenberg, 23/11/93.

vische bataljon wel beschikken over zijn volledige uitrusting; dat zou zo snel vermoedelijk niet lukken. De chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* beschouwde inmiddels de vervanging van het Canadese bataljon als ‘top priority’.¹⁰⁵ Pogingen het Scandinavische bataljon met zachte dwang tot ontplooiing in Srebrenica te bewegen faalden echter.

Ook overwoog *Bosnia Herzegovina Command* de vorming van een multinationale Brits-Frans-Canadees-Scandinavische eenheid van vier pelotons voor de overbruggingsperiode in de maand december. Dat plan kwam evenmin van de grond. Uiteindelijk gaf *Bosnia Herzegovina Commander Briquemont* het Scandinavische bataljon op 11 december toch een formeel bevel tot inzet in Srebrenica. Dat wekte grote irritatie bij het *Department of Peacekeeping Operations*, en bij de drie betrokken Scandinavische regeringen tot ‘avoidable embarrassment’. Annan suggereerde tenslotte het Britse bataljon in Goražde te vragen tijdelijk de UNPROFOR-taak in Srebrenica op zich te nemen.¹⁰⁶ De Britse regering wilde daaraan meewerken, maar de VRS weigerde daarvoor toestemming: hun bewapening zou te zwaar zijn voor de enclave.

De VRS werkt vervanging in Srebrenica tegen

De Bosnisch-Servische tegenwerking bij de ontplooiing van het zware materieel van het Scandinavische bataljon in zijn eigen operatiegebied rond Tuzla maakte deel uit van een kernprobleem bij het optreden van UNPROFOR eind 1993. De VRS lapte de verklaring van Genève van 18/29 november over de *Freedom of Movement*¹⁰⁷ van de Verenigde Naties aan haar laars en probeerde steeds de ontplooiing van nieuwe bataljons tegen te houden. De VRS verklaarde zijn opstelling inzake het Scandinavische bataljon en Dutchbat met het ontbreken van een politiek besluit van de Bosnisch-Servische regering in Pale. In feite wilde de VRS met zijn obstructie bereiken dat zij medezeggenschap kreeg in het niveau van bewapening van de UNPROFOR-bataljons (in verband met de Leopard-tanks van het Scandinavische bataljon) en de plaats van bataljons in Bosnië.

Ook konden er volgens UNPROFOR politieke motieven in het spel te zijn. Het nieuwe Frans-Duitse vredesinitiatief en de onvermijdelijk daaraan gekoppelde discussie over een territoriale herschikking zou een factor kunnen zijn. Van Bosnisch-Servische kant werd de ruil van Žepa en Srebrenica tegen delen van Sarajevo weer naar voren gebracht.¹⁰⁸ Het is eveneens mogelijk dat de VRS probeerde de eigen positie te versterken door bij de rotatie van UNPROFOR-bataljons zoveel mogelijk belemmeringen op te werpen.

De chef-staf van de VRS motiveerde zijn weigering voor de Dutchbat-verkenning met het argument dat eerst tussen de regering in Pale en *Bosnia Herzegovina Command* een over-

105 UNGE, UNPROFOR, file BH Command 1 thru 13 Dec 93 (box 198): fax BH Command Main, 3/12/93 re: Minutes of the COS daily meeting – 03 Dec 93.

106 UNGE, UNPROFOR, file BH Command 1 thru 13 Dec 93 (box 198): fax Nordbat 2 aan BH Command G 3 OPS, 5/12/93. Ibidem: fax 062240 Dec 93 van HQ BH Command Kiseljak aan Nordbat 2, 6/12/93. Ibidem: fax 061145 Dec 93, HQ BH Command Kiseljak aan HQ Unprofor Zagreb, 6/12/93. UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: fax Nordbat S 2/3 aan BHC G 3,

11/12/93. Ibidem: no. 2381, Annan aan Stoltenberg, 9/12/93. Ibidem: Z-1571, Cot aan Annan, 12/12/93. Ibidem: MSC-2409, Annan to Stoltenberg (attention Cot and Briquemont), 13/12/93 (bevat ook citaat).

107 Tekst van de beide verklaringen in ABZ, DEU/ARA/05238. Sec coreu to all coreu no. 1432, 1/12/93.

108 UNGE, UNPROFOR, Box 198, BH Command 01/12/93 – 13/12/93. Fax 170-199, Andreev aan Thornberry, 1/12/93: weekly BH political assessment (nr. 43).

eenkomst over de toelating en zijn taak moest worden gesloten. Later beweerde hij – ten onrechte – dat in de demilitariseringsovereenkomst van Srebrenica en Žepa was bepaald dat alleen Canadese en Oekraïense troepen in die enclaves zouden komen. Ook een vervanging van de Canadezen door de Britten blokkeerde de VRS met het inmiddels bekende argument dat de Britten wapens van zwaarder kaliber voerden dan de Canadezen. De Canadezen mochten in Srebrenica blijven en alleen de Oekraïeners mochten zich in de drie oostelijke enclaves ontplooien.¹⁰⁹ ‘On the arguably wrong presumption that we will allow Gen Mladic to dictate what UNPROFOR forces can be deployed where’ stelde *Bosnia Herzegovina Command* met de commandant van het Oekraïense detachement in Bosnië een plan op voor de ontplooiing van dat bataljon in de drie oostelijke enclaves en Sarajevo.¹¹⁰

Briquemont en Cot ergerden zich in stijgende mate aan de VRS-obstructie bij de vervanging van de Canadezen in Srebrenica. Zij waren bang dat door het onontkoombare vertrek van het Canadese bataljon de VN-presentie in feite zou verdwijnen. Daarom waren zij bereid ver te gaan, zelfs als dat de indruk wekte dat Mladić de ontplooiing kon dicteren. Cot en Briquemont meenden dat Stoltenberg en het *Department of Peacekeeping Operations* van de Verenigde Naties hen de kolen uit het vuur lieten halen. Cot ventileerde zijn ontstemming tegenover de *Special Representative* van de Secretaris-Generaal van de VN, Stoltenberg, door hem te vragen wat hij op het hoogste politieke niveau had ondernomen ‘to help me to come out of this very difficult situation?’¹¹¹

Stoltenberg antwoordde de *Force Commander* dat hij niet had stilgezeten: op 9 december had hij op basis van een notitie van Cot bij Karadžić en Milošević aangedrongen op medewerking. Op 17 december had hij opnieuw beide heren in zeer krachtige termen de situatie duidelijk gemaakt. Stoltenberg zou zijn pogingen medewerking van Karadžić en Milošević te verkrijgen blijven voortzetten, maar – zo hield hij Cot voor – ‘there are no magic solutions available to any of us’. Cot overtuigde hij daarmee niet, die bleef van mening dat Stoltenberg meer had moeten doen dan Karadžić en Milošević erop te wijzen ‘at odd moments that their behaviour was reprehensible [afkeurenswaardig]. Was that enough? Doesn’t World Diplomacy have access to stronger deterrents?’¹¹²

Cot mocht hiermee zijn hart hebben gelucht, op de situatie zelf had het uiteraard geen enkel effect. Voorlopig zat de zaak muurvast. Dat meende ook de Nederlandse regering, en zij trok daaruit haar consequenties. Terwijl de verkenninggroep nog in Bosnië was, had de chef-defensiestaf, generaal Van der Vlis, aan Briquemont laten weten dat ontplooiing van Dutchbat pas na een verkenning van het gebied van inzet plaats zou kunnen vinden. Aan die eis van een verkenning van het operatiegebied vóór de daarwerkelijke ontplooiing bleef de regering vasthouden, ook al vond Dutchbat-commandant Vermeulen dit na zijn verkenning begin december niet absoluut noodzakelijk meer.

109 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR. Nr. 2409, Annan aan Stoltenberg, 13/12/93; CRST. Fax LO Dutchbat bij BH Command G 3 Plans aan KL Crisisstaf (Bouwlijk Bastiaanse), 9/12/93. UNGE, UNPROFOR, Box 198, BH Command 11/12/93 – 16/12/93. Fax BH Command Kiseljak aan HQ Unprofor Zagreb, 13/12/93. UNGE, UNPROFOR, Box 59 file: Civil Affairs 2.5 BH Command. Cot aan Annan, coded

cable [zonder nummer], 17/12/93.

110 Vertrouwelijke informatie (120).

111 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-1602, Cot aan Stoltenberg (info Annan), 18/12/93.

112 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR. Fax CGZ 167, Stoltenberg aan Cot, 20/12/93; vertrouwelijke informatie (118).

Wie lost de Canadezen af? Een impasse

Na de VRS-eis van politieke toestemming verwachtte Den Haag dat een eerste verkenning van Srebrenica en Žepa voorlopig niet plaats zou vinden. De Nederlandse regering wilde tegenover de Verenigde Naties niet terugkomen op de ongeclausuleerde aanbieding van het bataljon, maar stelde op 17 december voor Dutchbat eerst de ‘favoured deployment in central Bosnia Herzegovina’ te laten doen, met daaraan verbonden de optie van een latere gang naar de *Safe Areas*.¹¹³

De vraag is of Den Haag daarmee toch aan de VN wilde laten weten dat het liever niet naar Srebrenica wilde. Cot had de indruk dat de Nederlandse autoriteiten niet geïnteresseerd waren in Srebrenica, naar zijn zeggen ‘de zwarte piet onder de UNPROFOR-locaties’.¹¹⁴ Veel indruk maakte de Nederlandse stap in New York niet. Het *Department of Peacekeeping Operations* vroeg kort daarna aan de militair adviseur van de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging in New York een tijdschema voor verkenning, direct gevolgd door de uitzending van een kwartiermakergroep en de hoofdmacht van Dutchbat.

Aan UNPROFOR-kant kwam er weer beweging na een bezoek van *Force Commander* Cot aan Bosnië en Srebrenica op 23 december 1993. Cot stelde vast dat versterking van het Canadese bataljon met een andere eenheid een ‘priority’ was, wilde UNPROFOR de enclave voldoende beveiliging kunnen bieden. Cots verzoek aan Parijs om een Franse compagnie tijdelijk beschikbaar te stellen werd afgewezen, naar zijn zeggen de enige keer dat Parijs een voorstel voor inzet van Franse troepen weigerde te honoreren. Cot gaf Briquemont opdracht dat aan Mladić uit te leggen. De aflossing van de Canadezen door de Nederlanders ‘must firmly be presented as the only alternative’.¹¹⁵ Briquemont schreef daarop aan president Karadžić dat de Canadezen Srebrenica zouden verlaten, net zoals het Oekraense bataljon in Žepa en dat Dutchbat hun taak in beide *Safe Areas* zou overnemen. Een verkenning zou binnen enkele dagen plaatsvinden.¹¹⁶

Karadžić antwoordde dat hij geen bezwaar had tegen de ontplooiing. Hij vroeg Briquemont over de verdere uitwerking overleg te plegen met de leiding van de VRS. Een hernieuwd beroep van Briquemont op de Bosnisch-Servische president toen bleek dat Mladić en zijn chef-staf Milovanović hem niet eerder dan 10 januari konden ontmoeten bleef echter onbeantwoord.¹¹⁷ Mladić wilde ook dat de bevoorradingskonvoeien voor Srebrenica en Žepa uit Belgrado zouden komen. Voor de chef-staf *Bosnia Herzegovina Command*, brigadegeneraal A.I. Ramsay, voldoende reden zich af te vragen of gezien alle VRS-obstructie in de oostelijke enclaves ‘the concept of safe or demilitarised areas is a viable one or not’. Alle middelen om de VRS tot medewerking te bewegen waren uitgeput. Het gebruik van geweld om doorgang van konvoeien af te dwingen zou tot oncontroleerbare escalatie kunnen leiden en mogelijk zelfs tot de noodzaak UNPROFOR-contingenten terug te trekken.¹¹⁸

De impasse leek nu volkomen. Ze werd echter doorbroken door de nieuwe *Special Re-*

113 DS. Fax 647, DCBC aan kol. Bokhoven, 9/12/93 bijlage: Kolsteren aan Briquemont; ABZ, DPV/ARA/00209. Codebericht Kooijmans 540, 15/12/94. UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: MSC-2449, Annan aan Stoltenberg, 17/12/93.

114 Interview J. Cot, 19/04/00.

115 UNGE, UNPROFOR, file Office of the FC, DFC and COS 4 Oct 93 – 26 Mar 94. Fax

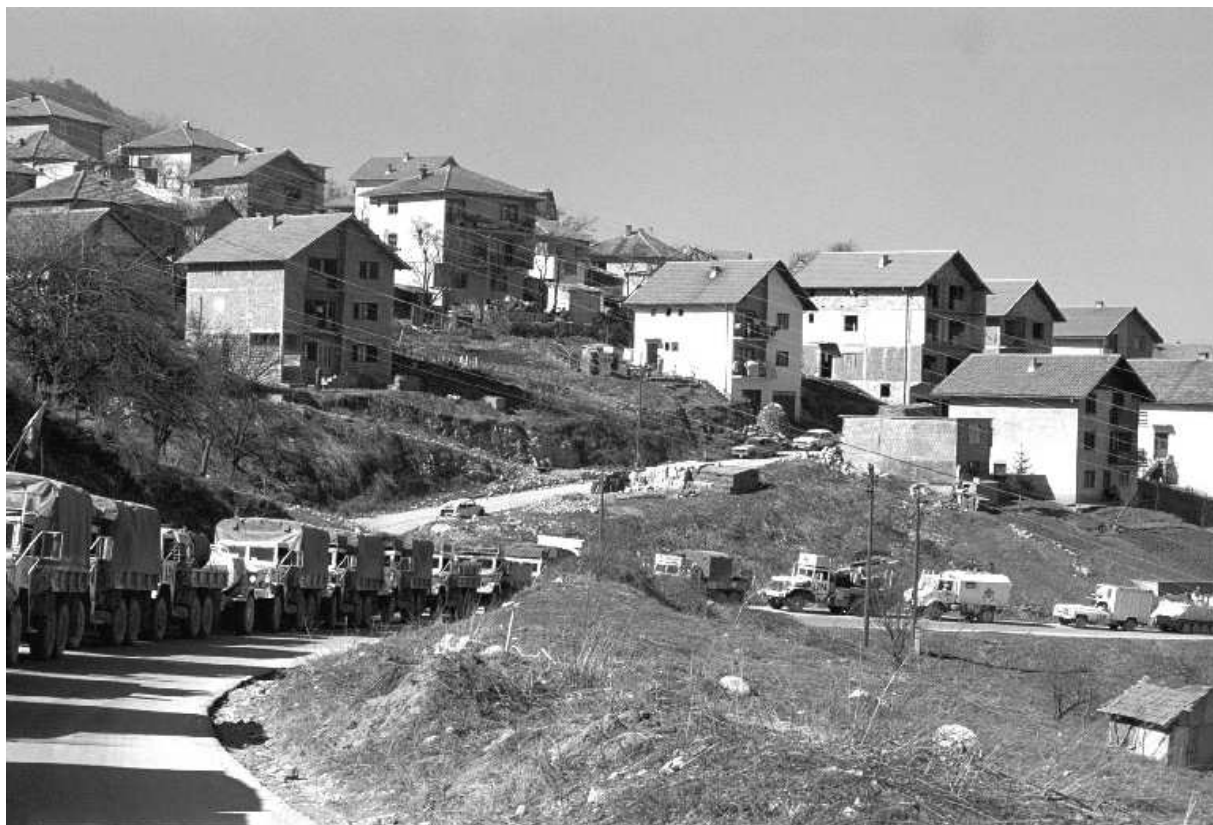
ZAY-269, Cot aan Briquemont, 27/12/93 (Summary FC’s visit to BH Cmd 22-25 December 1993). Interview J. Cot, 19/04/00.

116 Vertrouwelijke informatie (119).

117 CRST. Fax BH Command Kiseljak aan HQ Unprofor Zagreb, 01/01/94 (letter President Karadzic).

118 CRST. Fax BH Command Kiseljak aan HQ Unprofor Zagreb, 01/01/94 (Eastern pockets).

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Canbat gereed om Srebrenica te verlaten.

De weg naar OP-N in april 1994.

presentative of the Secretary General, Yasushi Akashi. Hij kreeg op 10 februari 1994 van de Bosnisch-Servische president Karadžić tijdens hun eerste ontmoeting op het vliegveld van Sarajevo een reeks toezeggingen: het herstel van de *Freedom of movement*, en het staken van doorzoeking van persoonlijke bagage. Tevens zegde Karadžić opnieuw zijn medewerking toe aan de ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica en Žepa en die van Oekraense bataljon in Goražde.¹¹⁹ Opnieuw had Karadžić gezegd dat *Bosnia Herzegovina Command* de details met de VRS-top moest regelen. Dus moest er opnieuw een afspraak met Mladić worden gemaakt. Op 18 januari stemde Mladić tot grote opluchting van *Bosnia Herzegovina Command* en de VN tegenover de *Chief Civil Affairs Officer* van *Bosnia Herzegovina Command*, V. Andreev, in met de ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica en Žepa, een toezegging die hij twee dagen later tegenover de bevelhebbers Cot en Briquemont herhaalde.¹²⁰

De negen dagen tussen Karadžić' toezegging en Mladić' instemming waren voor UNPROFOR geen dagen van afwachten. Er dreigden twee grote problemen: de NAVO-raad van regeringsleiders besloot op 10 januari 1994 door gebruik van geweld door inzet van grondtroepen in combinatie met *air strikes* een einde te maken aan de Bosnisch-Servische obstructie van de aflossing van UNPROFOR-contingenten in Srebrenica en Žepa en van de opening van het vliegveld van Tuzla.¹²¹ De volledige VN- en UNPROFOR-top zat met dat besluit in zijn maag, want het leek een grof middel dat de aflossing in Srebrenica zeker in gevaar zou brengen. Militair gesproken was het besluit onuitvoerbaar: UNPROFOR had de middelen niet om nu tot *peace enforcement* over te gaan. Bovendien zou het eventuele militaire succes voor Dutchbat in feite 'a hostage situation' creëren. Deze 'pre-emptive use of armed force' zou bovendien – en dat was minstens zo belangrijk – 'destroy any credible perception of impartiality on the part of UNPROFOR'.

Bij UNPROFOR bestond ondanks alles enig vertrouwen dat de ontplooiing van Dutchbat zonder grote problemen kon slagen. Een '*low key approach*' op basis van de toezegging van Karadžić leek daarom de beste oplossing. *Bosnia Herzegovina Command* veronderstelde dat de VRS zou instemmen met stationering van lichtbewapende eenheden die niet in staat waren zich te transformeren van een vredesmacht in een interventiemacht. Dutchbat en het Oekraïense bataljon voldeden aan die voorwaarden. Een eventueel geslaagde geforceerde ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica 'would probably cause Dutchbat to fail in its mission' vanwege de sterk vijandige omgeving en het afsnijden van bevoorradingslijnen door de VRS.¹²² Akashi wilde daarom Karadžić' toezegging testen door het uitzenden van een nieuwe Nederlandse verkenningsmissie.¹²³ Cot wilde in zijn besprekingen met Mladić op 20 januari aan die koers bijdragen door het NAVO-standpunt te vertalen 'into a portrayal of resolve rather as an example of sabre-rattling'.¹²⁴

Het tweede probleem voor UNPROFOR na de toezegging van Karadžić van 10 januari was de onzekerheid over de vraag of Nederland nog bereid was tot medewerking aan de ontplooiing. Op de Nederlandse suggestie van 16 december 1993 over ontplooiing in Cen-

119 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-030, Akashi aan Annan, 10/01/94.

120 CRST. Code cable Unprofor Z-069, Cot aan Annan, 18/01/94; UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-087; Cot aan Annan, 20/01/94.

121 Owen, *Balkan Odyssey*, p. 246.

122 CRST. Fax BH Command Kiseljak aan HQ Unprofor Zagreb, 15/01/94 'Srebrenica: use of

force by BHC'.

123 CRST. Unprofor interoffice memorandum, DFC MacInnes aan SRSG, 15/01/94. (citaten); UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-055, Akashi aan Annan, 14/01/94.

124 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-057, Cot aan Annan, 15/01/94.

traal-Bosnië had de VN niet gereageerd. Voor Nederland was dat echter een aantrekkelijker optie gebleven dan Srebrenica en Žepa. Op verzoek van het *Department of Peacekeeping Operations* had de militair adviseur van de Permanente Vertegenwoordiging in New York, R. van Veen, op 22 december een tijdschema voor de ontplooiing van Dutchbat overlegd: vertrek van de verkenningsgroep uit Nederland op 3 januari en vertrek van de eerste groep met een kwart van het personeel op 18 januari 1994. Op oudejaarsdag besloot het ministerie van Defensie de uitzending van Dutchbat tenminste twee weken uit te stellen. Vertrek van de eerste slag van Dutchbat – waaronder een infanteriecompagnie – zou volgens de nieuwe planning op 1 februari 1994 plaatsvinden. ‘Nadere besluitvorming’ over de ontplooiing van de rest van Dutchbat zou plaatsvinden na ontvangst van de definitieve opdracht.

Uitstel van de ontplooiing van Dutchbat?

De toelichting bij dit uitstelbesluit klinkt gekunsteld. Defensie had van zijn liaisonofficier bij *Bosnia Herzegovina Command* in Kiseljak vernomen dat Briquemont bleef bij zijn besluit tot inzet van Dutchbat in Srebrenica en Žepa. Omdat Briquemont over de toelating van een verkenningsgroep pas op 12 januari 1994 overleg met Mladić zou plegen, kon hij vóór die datum – zo luidde de Haagse redenering – ‘geen vastomlijnde opdracht’ aan Dutchbat geven.¹²⁵ Zonder zo’n opdracht was uitzending van een verkenningsmissie niet mogelijk.

Hierbij kan worden aangetekend dat de verkenningsmissie in november-december ook uitgezonden was zonder enige informatie over het toekomstige operatiegebied. Daar komt nog bij dat Den Haag duidelijk de besluitvorming over de ontplooiing van Dutchbat aanhield, door slechts te willen spreken over de uitzending van één infanteriecompagnie naar Srebrenica. Deze scheiding tussen inzet van één compagnie in Srebrenica en twee in Centraal-Bosnië maakte Defensie ook bij het tweede – nog te bespreken – besluit tot uitstel van 14 januari 1994. Dit is een duidelijke indicatie van het vasthouden aan de optie van Centraal-Bosnië. De Permanente Vertegenwoordiging in New York volstond op 3 januari met de mededeling dat besloten was tot uitstel en met het overbrengen van twee vragen: was de optie Centraal-Bosnië nog aan de orde en was een ontwerp van opdracht en taak van Dutchbat beschikbaar?¹²⁶

Twee weken later, op vrijdag 14 januari 1994, besloot minister Ter Beek van Defensie op advies van de bevelhebber der landstrijdkrachten en de chef-defensiestaf – blijkbaar op basis van informatie van de liaisonofficier bij *Bosnia Herzegovina Command* – opnieuw tot een week uitstel van de ontplooiing van een compagnie van Dutchbat in Srebrenica. Vóórdat het codebericht naar New York werd verzonden bleek dat het *Department of Peacekeeping Operations* juist om versnelling van de ontplooiing had gevraagd. Volgens de tweede man in New York, Marchant et d’Ansembourg, leefde bij het *Department of Peacekeeping Operations* de verdenking dat Nederland de ontplooiing traineerde. Hij vroeg daarom toestemming om op maandagmorgen 17 januari aan het *Department of Peacekeeping Operations* te melden dat de Nederlandse regering gecommitteerd bleef aan een spoedige ontplooiing, maar dat garantie voor de toegang van een verkenningsgroep tot het gebied ‘een absolute voorwaarde’ bleef. Omdat Den Haag wist van het verzoek van *Force Commander Cot* aan

125 ABZ, DPV/ARA/00209. Celer 553 aan PV New York, 31/12/93. ADEF DCBC: fax Directie Operatiën KL aan ondercommandanten BLS etc., 31/12/93.

126 CRST. Fax nr.93/515, Bokhoven (Zagreb) aan Crisistaf BLS, 04/01/94 bijlage: fax nr.3, Baril aan Akashi, 03/01/094.

Annan om Nederland aan te sporen binnen vier tot vijf dagen een verkenningsmissie uit te zenden, besloot Den Haag het advies van Marchant et d'Ansembourg te volgen.¹²⁷

Den Haag hield dus nog even de optie Centraal-Bosnië open, maar gaf snel toe aan de wensen van zowel New York als UNPROFOR om ontplooiing in Srebrenica nu op korte termijn ter hand te nemen. Daarmee was de kou tussen het *Department of Peacekeeping Operations*, UNPROFOR en de Nederlandse regering uit de lucht, net op tijd om van Mladić' toezegging van 18 januari nog snel gebruik te kunnen maken. Daarmee werd de door Nederland gevraagde garantie verkregen. De militair adviseur van secretaris-generaal, de Candese generaal-majoor Baril, bracht diezelfde dag het verzoek van *Force Commander Cot* over: 'It is now crucial that UNPROFOR exploit this window of opportunity.' Hij vroeg om onmiddellijk vertrek van de verkenningsmissie, zo spoedig mogelijk gevolgd door de kwartiermakersgroep.¹²⁸ De ministers Ter Beek en Kooijmans besloten in overleg met de chef-defensiestaf op 20 januari het verzoek te honoreren. De verkenningsmissie vertrok de volgende dag.¹²⁹

10. De derde verkenningsmissie: Srebrenica en Žepa (21 januari-10 februari 1994)

Dutchbat-commandant Vermeulen kreeg op 18 januari 1994 consigne om een operationele en logistieke verkenningsgroep naar Srebrenica voor te bereiden, die op 21 januari moest vertrekken. Op die dag vertrok de groep van veertien personen onder bevel van hoofd Operatiën van Dutchbat, majoor Peek, naar Split en arriveerde vier dagen later in Srebrenica. Doel van de verkenning was aanvullende informatie te verzamelen voor het ontplooiingsplan dat Vermeulen in december had opgesteld. De hoofdpunten waren vastgelegd in een reeks van vragen.

De eerste was of de manier van ontplooiing in drie voorbereide stappen voor *Bosnia Herzegovina Command* aanvaardbaar was en of Split geschikt was als ontschepingsplaats. Volgende vragen betroffen de uitvoerbaarheid van de geplande logistieke ondersteuning door het eigen *Operational Support Command* en de mogelijkheid van assistentie met diepladers en ander zwaar transport door *Bosnia Herzegovina Command*; het afsluiten van contracten voor infrastructurele voorzieningen; de inschakeling van lokale aannemers; de aanvoer van munitie, brandstof, water en bouwmaterialen; de inpassing van Dutchbat in het evacuatieplan van *Bosnia Herzegovina Command*; eventuele overname van uitrusting van het Canadese en het Scandinavische bataljon met het oog op versnelde ontplooiing; verder een regeling voor medische evacuatie uit Srebrenica tijdens de opbouwperiode en tenslotte noodzakelijke aanvullende opleiding voor een goede uitvoering van de opdracht in de *Safe Areas*.¹³⁰

De reis van Split naar Srebrenica verliep vlekkeloos. Na vier dagen intensieve verkenning

127 CRST. Fax LO/022, BH Command Kiseljak G3 Plans/LO Dutchbat aan KL Crisisstaf, 11/01/94. CRST. HOZ aan SCOCIS/PCDS/CDS, [17/01/94]; citaat in bijlage C: code NYVU040, 14/01/94. UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-057, Cot aan Annan, 15/01/94.

128 ABZ, PVNY. Fax PVNY Milad aan Defensie/DS, 18/01/94, bijlage: fax Baril aan PV Nederland, 18/01/94.

129 CDPO/GNKD. fax Directie Operatiën KL aan ondercommandanten BLS enz, 18/01/94. DOKLu STAOOPER. Fax Directie Operatiën KL aan ondercommandanten BLS enz, 19/01/94.

130 Jellema, *First In*, pp. 74-75; CRST. nr. OZ/7654, Van Bouwdijk Bastiaanse aan verzendlijst, 20/01/94, bijlage: 'Taakstelling verkenningsparty Dutchbat UNPROFOR', 18/01/94.

en een eerste kennismaking met de deplorabele levensomstandigheden in de enclave vertrokken majoor Peek en zijn groep op 29 januari via een door de VRS aangegeven route van 125 km lang naar Žepa voor het tweede deel van de missie. Dit deel van de missie verliep minder voortvarend: het kostte *Bosnia Herzegovina Command* veel moeite medewerking van de VRS te verwerven.¹³¹

De groep faxte de bevindingen over Srebrenica op 2 februari naar de KL Crisisstaf in Den Haag. Het was een bundeling van acht, ten dele handgeschreven bijlagen met gedetailleerde situatieschetsen. De conclusies voor Srebrenica waren dat het voor een goede beveiliging van de enclave in eerste instantie nodig was de bestaande acht waarnemingsposten (OP's) te bemannen, dit in combinatie met uitbreiding van de dagelijkse patrouillegang. In totaal vereiste dat 180 man personeel.

Voor de veiligheid van het personeel (op de OP's) was inzet van 'para-flares' (lichtgranaten), TOW-antitankkraketten, scharkijkers en een *Quick Reaction Force* nodig. De bereikbaarheid van de waarnemingsposten was een ernstig probleem. In de *Safe Area* was '1 redelijk goed begaanbare verharde weg'; de anderen waren 'onverharde, smalle steile paden'. Het gebruik van rupsvoertuigen onder de winterse omstandigheden had juist die paden onbegaanbaar gemaakt, waardoor OP's onbereikbaar waren geworden. Voor het herstel van die routes was een rupsbulldozer nodig. Vanwege de afstand tot de slecht bereikbare OP's (minimaal een half, maximaal tweeënhalf uur gaans) was inzet van helikopters voor bevoorrading, medisch transport en bouw van nieuwe OP's 'essentieel'. Ook zou Dutchbat meer operationele verantwoordelijkheid op zich moeten nemen dan de Canadezen, in het bijzonder voor de beveiliging van het PTT-gebouw in de stad, wat door de UNMO's en UnCivPol als kantoor werd gebruikt, en van het UNHCR-warehouse (magazijn). Ook werd – zonder nadere toelichting – in overweging gegeven de distributie van UNHCR-goederen desnoods voor een deel naar Dutchbat te trekken.

Een belangrijk aspect van het operationele concept vormde de contacten met de civiele autoriteiten en de strijdende partijen. De contacten van het Canadese bataljon met de lokale autoriteiten waren – volgens de verkenningsseenheid – schaars. Er was een wekelijkse bespreking tussen de commandant, UNHCR, het Internationale Rode Kruis en andere organisaties en de *War President* van het gemeentebestuur van Srebrenica, die als sluis naar de vluchtelingengemeenschap functioneerde. Contact met de ABiH hadden de Canadezen naar eigen zeggen niet. Met de VRS waren er contacten op commando-niveau en via een telefoonverbinding op enkele OP's. Terzijde zij opgemerkt dat dit over het geheel genomen een te negatief beeld was; in hoofdstuk 7 van dit deel volgen daarover meer details.

De verkenningsparty bepleitte verbetering van de contacten met de strijdende partijen. Daarom had indeling van Nederlandse tolken die 'aan geen enkele partij verbonden zijn' hoge prioriteit. Dan zou in overleg met VRS en ABiH serieus werk gemaakt kunnen worden van de demilitarisering van de enclave.

De tweede aanbeveling betrof een grondige revisie van het ontplooiingsplan. Oprichting van drie compounds zoals voorzien in het plan van Vermeulen was onmogelijk. Op de Canadese compound in de stad zou de B-compagnie worden gelegerd en niet – zoals Vermeulen van plan was – de staf staf- en verzorgingscompagnie. Voor de veiligheid en ter verbetering van de slechte sanitaire situatie (douches en goed werkende toiletten ontbraken) was een grondige verbouwing van deze compound nodig. De andere eenheden (een in-

131 Jellema, *First In*, pp. 75-81.

De compound in Potočari.

fanteriecompagnie, de staf staf- en verzorgingscompagnie, het verbindingspeloton, het helikopterdetachement en een tijdelijke geniecompagnie) zouden op een grote compound buiten Srebrenica worden gelegerd. Het daartoe gekozen fabriekscomplex in Potočari – dicht bij de enclavengrens en de VRS-stellingen – was geen ideale locatie, maar de vereiste veiligheid kon ‘dus [door] grote genie inspanningen’ worden gerealiseerd. Verder stelde de verkenningsgroep verplaatsing en verbetering van het *Weapon Collection Point* naar een plaats buiten Srebrenica-stad voor.

De ontplooiing werd in vijf fasen gepland. De eerste omvatte inbreng van een kwartiermakersgroep van de genie en een deel van het logistieke personeel voor de opbouw van de nieuwe compound in Potočari; de tweede de inbreng van pelotons- en groepscommandanten voor coördinatie met de Canadezen, gevolgd door de inbreng van het eerste deel van de hoofdmacht (de B-compagnie, een deel van de staf staf- en verzorgingscompagnie, een deel van het helikopterdetachement en het verbindingspeloton), zodat stap vier – de aflossing van het Canadese bataljon – mogelijk was.

Na het vertrek van de Canadezen zouden als laatste stap de tweede infanteriecompagnie en de andere delen van de staf staf- en verzorgingscompagnie naar Srebrenica komen. Aan een tijdsplanning voor de ontplooiing waagde de verkenningsgroep zich niet: de hele operatie was immers afhankelijk van drie factoren: steun van *Bosnia Herzegovina Command* bij het transport van containers en zwaar bouwmaterieel van Split naar Srebrenica, verder ‘niet voorspelbare’ weersomstandigheden en tenslotte vooral de houding van de strijdende partijen.¹³²

Dutchbat installeert zich

De installatie van Dutchbat zou een bijzonder grote onderneming worden. Het twaalf jaar oude complex van de batterij- en accufabriek in Potočari bood verschillende voordelen. Het was groot genoeg om de hoofdmacht te vestigen in de loodsen, de assemblagehal en het kantorencomplex. Het bezat een goed intern wegennet en was rondom voorzien van hekwerk. Een nadeel was dat het complex in het begin van de oorlog door gevechten en sindsdien door vernielingen ernstig beschadigd was. Volgens de genie was van het ‘zwaar’ beschadigde complex een groot deel niet bruikbaar vanwege ‘asbest en aanwezigheid machines’. Herstel van de aanwezige straatverlichting, riolering en delen van de watervoorziening was vermoedelijk mogelijk. Het aanwezige, ten dele chemische afval was blijkens onderzoek in Nederland relatief onschuldig en bovendien gemakkelijk te verwijderen. Het kantoorgebouw was bestemd voor de bataljonsstaf en de verbandplaats. Het moest glas- en waterdicht worden gemaakt en beveiligd met een *defense wall* van twee verdiepingen hoog.

De autoriteiten in Srebrenica stemden in met het gebruik van het fabriekscomplex als compound; *Civil Affairs* van UNPROFOR in Sarajevo zou de benodigde contracten sluiten. Voor herstel van de daken en het water- en tocht dicht maken van het gebouw was geen extra materiaal nodig. In het hele complex was aanleg van verwarming en sanitaire voorzieningen nodig. De beveiliging van het complex met een *defense wall* van segmenten, concertineversperringen en vijf bewakingstorens zou de grootste klus van de verbouwing op de compound zijn. De noodzaak van aanvoer van materiaal uit Lukavac (de basis van het *Operational Support Command*), mogelijke tegenwerking door de VRS – via bureaucratische romp-

¹³² BLS. Fax Canbatt 2 UNPROFOR (Peek/verk.party) aan Crisisstaf/BLS, 2 februari 1994. Bijlage A.

De compound in Potočari.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

De compound in Srebrenica april 1994.

slomp en controle bij *checkpoints* – en gebrek aan steenslag, zand en grind in *de Safe Area*, maakten elke voorspelling over de duur van de realisering onmogelijk.¹³³

Voor medische zorg en hygiëne leverde de verkenning weinig nieuwe gezichtspunten op. Voor indeling en verbouwing van de verbandplaats in het kantoorgebouw te Potočari was een plan opgesteld. Naast een specificatie van de medische standaarduitrusting van de waarnemingsposten en van de compounds in Srebrenica en Potočari werd nog extra medische apparatuur gevraagd voor de verbandplaats en de compagniehulpposten. Volgens informatie van de humanitaire hulporganisaties *Médecins Sans Frontières*, het Internationale Rode Kruis en UNHCR was helikopterverkeer met Žepa bijna onmogelijk. Vervoer van patiënten over de weg zou meer dan acht uur duren. Om te kunnen voldoen aan de eis dat militairen in vreedstijd binnen vijfenveertig minuten in een ziekenhuis moeten kunnen zijn, was stationering van chirurgische capaciteit in Žepa nodig. Stationering van het helikopterdetachment en aanleg van een korte grondstrip voor *single engine emergency* landingen was mogelijk aan de zuidzijde van de compound.¹³⁴

Het medisch deel van het plan behandelde ook de humanitaire hulp die Dutchbat in Srebrenica zou kunnen geven. Het bevatte een overzicht van in de enclave ontbrekende medische apparatuur en benodigde artsen. Dutchbat zou op verschillende manieren het werk van *Médecins Sans Frontières* kunnen steunen: door onderzoek, beschikbaarstelling van genees- en verbandmiddelen en aanbidding van ontbrekende medische apparatuur en tenslotte door de inzet van eigen medisch personeel en specialistische hulp op ad-hocbasis. Ook zou Dutchbat een bijdrage kunnen leveren aan de verbetering van de hygiënische toestand door samenwerking met MSF en het Internationale Rode Kruis bij de controle op schurft, op vlooiën, luizen en (lint)wormen, op open tbc, op hepatitis A en op diarree. Een betere afvalverwerking door aanleg van een vuilnisbelt of installatie van een vuilverbrandingsoven zou ook een bijdrage leveren. Extra vitaminen en eiwitten, winterkleding en schoenen voor volwassenen waren nodig voor verbetering van de gezondheidssituatie van de vluchtelingen.¹³⁵

Het logistieke deel van de verkenning richtte zich vooral op de voorziening in de eerste behoeften direct na de aankomst in Srebrenica, de overname van voorraden van de Canadezen en het vervoer van het materieel van Split naar Srebrenica. Van Split zouden de containers en voertuigen naar Lukavac worden gebracht en vandaar moest – op basis van een naar behoefte vast te stellen opvoervolgorde – doorvoer naar Srebrenica plaatsvinden in tenminste twee konvooien van vijftien voertuigen per dag. Alle YPR's zouden per dieplader tot Tomislavgrad gaan en vandaar zelf via 'geitenpaden' naar Srebrenica rijden. De rupsbanden van de YPR moesten daarom geschikt gemaakt worden voor het rijden door sneeuw en over steile hellingen.¹³⁶

Het geschikt maken van wegen, OP's en compounds zou een enorme inspanning van het geniepeloton vereisen. Het was meer de omvang van de operatie dan het vereiste materiaal dat zorgen opriep. Dat was onder meer een gevolg van het feit dat de

133 BLS. Fax Canbatt 2 UNPROFOR (Peek/verk.party) aan Crisisstaf/BLS, 2 februari 1994. Bijlagen B en G.

134 BLS. Fax Canbatt 2 UNPROFOR (Peek/verk.party) aan Crisisstaf/BLS, 2 februari 1994. Bijlagen C en D.

135 BLS. Fax Canbatt 2 UNPROFOR (Peek/verk.party) aan Crisisstaf/BLS, 2 februari 1994. Bijlage C: humanitaire hulp Srebrenica.

136 BLS. Fax Canbatt 2 UNPROFOR (Peek/verk.party) aan Crisisstaf/BLS, 2 februari 1994. Bijlage E.

Canadezen hun verblijf in Srebrenica steeds als tijdelijk had gezien en slechts over minimale voorzieningen en faciliteiten beschikte. Ook hadden de Canadezen volgens het verkenningsrapport nauwelijks onderhoud verricht. Voor Dutchbat betekende dit dat verbetering van de bestaande OP's en de compound in Srebrenica een grote operatie vormden. De hoofd delen van het plan bestonden uit betere beveiliging van de locaties door vernieuwing of verhoging van de bunkers en bouw van beschermingswallen, aanleg van sanitaire voorzieningen, een veilig elektriciteitsnet en verharding van de parkeerplaats. Voor de compound in Potočari waren dezelfde activiteiten voorzien, evenals de bouw van schuilbunkers en een parkeerplaats voor de YPR's.

Inschakeling van lokale hulpbronnen was niet mogelijk. Met de aanleg van een steengroeve was een begin gemaakt, maar aanvoer van een grote hoeveelheid constructiehout uit Nederland was onvermijdelijk. Het was niet uitgesloten dat in de buurt van Lukavac ander bouw materiaal te koop was. Daarvoor werd DM 150.000 'contingency money' gevraagd. Ook waren extra sanitaire units nodig. Voor het bruikbaar maken en houden van de wegen naar de OP's waren volgens het genierapport een rupsbulldozer en een hydraulische graafmachine nodig. Ook de aanvoerroute van Zvornik naar Bratunac verkeerde in slechte staat; kuilen van een halve meter diep vormden geen uitzondering. Verbetering op korte termijn van deze belangrijke logistieke ader was vanwege de andere dringende werkzaamheden binnen de enclave echter niet aan de orde. Voor snelle realisering van de eerste minimale verbeteringen in beveiliging, huisvesting en hygiëne moest aanvoer van de geniecontainers de hoogste prioriteit krijgen.¹³⁷

De verkenning in Žepa leverde een rapport met dezelfde precisie en detaillering op.¹³⁸ Ook in Žepa was een grondige aanpak nodig voor een verantwoorde legering, bevoorrading en operationele inzet van de A-compagnie. Vanwege de ligging op 1000 meter hoogte zouden extra voertuigen nodig zijn voor verplaatsingen door het besneeuwde terrein in de winter. Ook in Žepa was vergroting en verbetering van de compound nodig. Verbetering van de OP's in het voorjaar was eveneens een vereiste. In Žepa was dus ook inzet van een flink detachement van de genie nodig. Omdat de A-compagnie uiteindelijk niet in Žepa maar in de omgeving van Tuzla zou worden ingezet, zoals hierna in paragraaf 12 wordt besproken, wordt hier volstaan met deze summiere weergave van het verkenningsrapport.

Het verkenningsrapport over Srebrenica vormde de basis voor de inzet van Dutchbat 1. Het leverde een vracht aan nieuwe gegevens op over operationele, logistieke en geniezaken. In de contacten van de verkenningsgroep met de Canadezen in december 1993 waren veel operationele zaken niet uitvoerig besproken. Tijdens besprekingen in het operatiegebied zelf kwamen ze nu aan de orde. Bezoeken aan de waarnemingsposten, deelneming aan patrouilles en eigen waarneming hadden een duidelijk beeld van de situatie en werkomstandigheden opgeroepen. Dat het aantal OP's moest worden vergroot kwam pas in januari 1994 aan het licht.

Het operationele plan met dertien OP's en intensieve patrouillegang was ambitieus. Op het gebied van logistiek en genie werden nu principiële beslissingen genomen over de locatie en opbouw van compounds, over beveiliging en bevoorrading binnen en buiten het operatiegebied, maar een wezenlijke bijstelling van het voorbereide plan was niet nodig. Zonder deze

137 BLS. Fax Canbatt 2 UNPROFOR (Peek/verk.party) aan Crisisstaf/BLS, 2 februari 1994. Bijlage G.

138 CRST. Fax Kazerne Commando Oranje Kazerne Schaarsbergen aan KL Crisisstaf, 15/02/94 bijlage: verkenningsresultaten Žepa [15/02/94].

verkenning zouden veel beslissingen pas enkele weken later bij het begin van de ontplooiing zijn genomen. Nu was er in elk geval enige tijd gewonnen voor de militaire autoriteiten in Nederland om te kunnen reageren. Vanuit dat perspectief was de Nederlandse voorwaarde voor een verkenning ter plekke voor ontplooiing in elk geval verstandig geweest. Dat zou echter geen garantie blijken te zijn voor een soepele ontplooiing.

11. Vertrek en ontplooiing: februari-juli 1994

De grote verplaatsingsoperatie van Dutchbat van Nederland via Split, Brela en Duvno naar de basis van het *Support Command* in Lukavac en het operatiegebied in Srebrenica en Žepa begon op 26 januari 1994. De eerste stap ging van Nederland naar de Kroatische havenstad Split. Al het materieel voor Dutchbat was opgeslagen in hangars op de vliegbasis Soesterberg. Het was daar vanwege gebrek aan expertise niet altijd even deskundig verpakt in containers. De containers en het groot materieel gingen vervolgens naar Vlissingen. Vanuit deze haven ging het met twee schepen naar Split. Het eerste schip meerde door motorstoring pas op 16 februari – een week later dan gepland – in Split af, het tweede was twee dagen eerder gearriveerd. Dat leverde grote problemen op voor het *Operational Support Command* en de ontplooiing, omdat het eerste schip goederen vervoerde die het eerst naar Lukavac en Srebrenica moesten.¹³⁹

De tweede tranche van de sprong naar voormalig Joegoslavië vormde het vervoer van 57 voertuigen met aanhanger en 114 chauffeurs en begeleiders van de kwartiermakersgroep per spoor van 't Harde naar Zagreb op 27 januari. Deze groep kwam op 31 januari in Split aan. Diezelfde dag vlogen de andere 40 kwartiermakers van Schiphol naar Split. Het traject Split – Lukavac (395 km) was de tweede sprong. De kwartiermakersgroep maakte deze als eerste en kwam op 10 februari aan in Lukavac. De hoofdmacht zou vanuit Split met zijn eigen voertuigen in twee dagen via Brela en Duvno naar Lukavac gaan en vandaar verder in een dag naar Srebrenica of Žepa. Het eerste deel van de hoofdmacht, 320 man sterk, landde op 8 februari 1994 met Martinair in Split; het tweede deel volgde op 22 februari, een week later dan gepland vanwege de stagnatie bij de ontlading van de schepen in Split.¹⁴⁰

De verplaatsing van het materieel en de aflevering op de juiste plaats werd door verschillende oorzaken een ingewikkelde en langdurige operatie. Het Landmacht Logistiek Centrum en het *Support Command* hadden zich verkeken op de enorme bureaucratische rompslomp met douane en kentekens in Kroatië en Bosnië en op het vervoer over de smalle en slechte wegen in Bosnië van de voertuigen. Ook was het uitpakken van een deel van de uitrusting niet goed geregeld. De staf van het *Support Command* was zelf te snel naar Lukavac vertrokken zonder in Split voldoende informatie over de inhoud en de transportvolgorde van de containers achter te laten. Verder leverden *Bosnia Herzegovina Command* en Zagreb slechts mondjesmaat assistentie bij het vervoer van zwaar materieel en containers. De mogelijkheden om gebruik te maken van transportcapaciteit van andere

¹³⁹ W. van Dullemen, 'Opzet, inrichten en "Lessons Learned" van het Support Command'. (Voordracht voor Dienstvakdag Intendance 1994), p. 7. Interview F.G. van der Hooft, 17/12/01.

¹⁴⁰ DOKL/OZ. Operatiebevel Nr 24 (DUTCH-

BAT UNPROFOR), 01/02/94, bijlage T: (Verplaatsingen); 'Eerste deel hoofdmacht "Dutchbat" naar Bosnië', *Defensiekrant* 10/02/94; 'Grenadiers begin maart in Srebrenica', *Defensiekrant* 24/02/94; Jellema, *First In*, pp. 83-84.

bataljons waren beperkt: eigen zaken gingen steeds voor. In de praktijk betekende dit dat na enkele weken de containers voor Dutchbat nog verspreid stonden op een aantal tussenstations – bases van UNPROFOR – langs de route Split – Lukavac. Dit ondanks het feit dat van tijdelijke overcapaciteit van het Transportbataljon ruim gebruik was gemaakt.¹⁴¹

De hele logistieke operatie werd ook vertraagd door het alom bekende probleem van de Bosnisch-Servische vergunningen voor het gebruik van de weg. Die werden veel minder snel gegeven dan Dutchbat wenste. *Bosnia Herzegovina Command* was niet in staat dat proces te versnellen. Het resultaat van deze vertragende factoren was dat de ontplooiing veel langer duurde dan was verwacht. De knelpunten in het ontplooiingsplan waren op 25 januari gesignaleerd door majoor M.L.A. Boeren van het *Support Command*, die deel uitmaakte van de verkenningsmissie. Volgens Boeren zei *Bosnia Herzegovina Command* prioriteit te geven aan ‘het binnenbrengen van Dutchbat’, maar in de praktijk was hem daarvan niets gebleken. Majoor Boeren voorzag daarom vooral grote problemen bij het vervoer van de containers. Met de door *Bosnia Herzegovina Command* ingezette veertien voertuigen en de beperkingen op het weggebruik zou volgens zijn eigen berekening vervoer van het geniemateriaal al 396 dagen duren. Zijn conclusie was even helder als somber: ‘Dutchbat moet zijn eigen broek ophouden.’

Bosnia Herzegovina Command deelde in feite Boerens mening: bij de toenmalige stand van de logistieke capaciteit van *Bosnia Herzegovina Command* zou volgens zijn chef-staf de lopende ontplooiing van twee nieuwe bataljons – het Nederlandse en het Maleisische – ‘be achieved in about a year’.¹⁴² *Bosnia Herzegovina Command* bleef prioriteit geven aan de ontplooiing van Dutchbat, omdat de Canadese regering bleef aandringen op vertrek van het Canadese bataljon. Ook speelde op de achtergrond mee dat de NAVO gebruik van geweld bij de rotatie in Srebrenica nog steeds niet uitsloot. UNPROFOR wilde dat echter voorkomen,¹⁴³ en dat leverde al met al niet veel vaart op in de ontplooiing van Dutchbat. Bovendien legde de normale bevoorrading van Dutchbat vanaf het moment dat het begin maart in Srebrenica zat, beslag op een deel van de containervervoerscapaciteit.

Eind juli 1994 stonden op verschillende tussenstations nog steeds 157 containers voor Dutchbat in Srebrenica.¹⁴⁴ Voor de operationele inzet bleven de gevolgen van al deze logistieke beperkingen echter te overzien; deze manifesteerden zich in de eerste periode (Dutchbat I) met name door vertraging of late start van bouw en verbetering van de compounds en de OP’s en bij herstel van wegen, gebrek aan reservedelen en onbegaanbare wegen naar waarnemingsposten.

Op langere termijn bleek de aanvoer van munitie een nijpend probleem: meer dan 16 procent van de geplande voorraad kwam de enclave niet binnen.

141 W. van Dullemen, ‘Opzet, inrichten en “Lessons Learned” van het Support Command’. (Voor- dracht voor Dienstvakdag Intendance 1994), 11-13; CRST. Satcom van C-1 (NL) VN Sptcmd aan SC-O Crisisstaf, 10/02/94. CRST. Fax LO/051 BH Command G3 Plans/LO Dutchbat aan KL Crisisstaf, 10/02/94.

142 CRST. Fax Boeren aan CS KL Crisisstaf, 25/01/94; CRST. Fax HQ BH Command Kiseljak aan HQ Unprofor Zagreb, 12/02/94.

143 CRST. Fax 423/94, BH Command Kiseljak ACOS G3 Almstrom aan HQ Unprofor Zagreb, 24/02/94. UNGE, UNPROFOR, Box 200 file: HB Command 24 Feb thru 1 Mar 94. BH Command Kiseljak to NQ BH Cmd LO Dets, 24/02/94 bijla- ge: Minutes of COS daily meeting 24 Feb 94.

144 CRST. Fax 754, staf Support Command aan KL Crisisstaf, 14/07/94. ADEF, SMG doos 1023: fax TPT 301, LCC Trogir aan Dutch Spt Cmd, 31/07/94.

12. Operatiegebied Srebrenica en Žepa wordt Srebrenica en Sapna-duim

De operationele ontplooiing verliep met minder problemen. Op 28 februari arriveerde het genie-detachement kwartiermakers; bataljonscommandant Vermeulen, de Bravo-compagnie, een deel van de staf staf- en verzorgingscompagnie en een deel van het genie-detachement arriveerden op 1 maart. De C-compagnie en de rest van de andere eenheden kwamen begin april in de enclave aan. Volgens het ontplooiingsplan zou de C-compagnie naar Žepa gaan. *Bosnia Herzegovina Command* had echter medio maart besloten dat versterking van de UNPROFOR-presentie in het gebied rond Tuzla urgenter was. De A-compagnie werd na overleg met de Nederlandse autoriteiten tijdelijk onder bevel van het Scandinavische bataljon gesteld en naar het vliegveld van Tuzla gedirigeerd. Dit vliegveld zou heropend worden voor UNHCR-vluchten. UNPROFOR wilde door een versterking van de vredesmacht rond het vliegveld ongestoorde hervatting van die vluchten garanderen.

Inmiddels had *Bosnia Herzegovina Command* besloten het Oekraïense detachement in Žepa niet te vervangen door de C-compagnie van Dutchbat. Daarmee was Žepa voor Dutchbat van tafel. Tegenover de Nederlandse chef-defensiestaf, generaal Van der Vlis, sprak *Bosnia Herzegovina Commander* generaal Rose op 15 maart over stationering van alle compagnieën van Dutchbat in Srebrenica na beëindiging van de tijdelijke opdracht op het vliegveld van Tuzla.¹⁴⁵ Zover zou het echter niet komen: binnen *Bosnia Herzegovina Command* werd steeds meer gedacht over plaatsing van de A-compagnie in het gebied dat aangeduid werd als de zogeheten Sapna-duim bij Tuzla; zie het kaartje op pagina 1833. Deze verplaatsing zou als onderdeel van een herschikking van UNPROFOR in *Sector North East* resulteren in een ‘more balanced covering’. Medio mei viel daarover een definitieve beslissing.¹⁴⁶

Het resultaat van deze beslissingen van *Bosnia Herzegovina Command* en *Sector North East* was dat niet de A- en B-compagnie, maar de B- en C-compagnie in Srebrenica werden ingezet en dat de A-compagnie een taak in de omgeving van Tuzla kreeg. De definitieve stationering van de A-compagnie in de Sapna-duim betekende dat het tijdelijk gescheiden optreden van Dutchbat een permanent karakter kreeg. Dit had gevolgen voor de bevelvoering. In het verkenningsrapport van december 1993 was al uitgegaan van een plaatsing van een deel van de bataljonsstaf in Žepa. De toewijzing van het gebied rond Simin Han aan de A-compagnie betekende dat Dutchbat voor twee operatiegebieden verantwoordelijk was en dat bevelvoering vanuit Srebrenica in feite onmogelijk was geworden voor het gedeelte van het bataljon dat niet in de enclave zat, de A-compagnie. Door het gebrek aan bewegingsvrijheid kon de bataljonscommandant zich in feite niet op de hoogte stellen van de toestand in de Sapna-duim en kon hij in feite bij zijn beoordeling van de toestand alleen varen op het oordeel van zijn plaatsvervanger.

Vermeulen stelde zich daarom op het standpunt dat hij als commandant van Dutchbat verantwoordelijk bleef voor zijn A-compagnie in Simin Han, maar dat permanente delegatie van operationele verantwoordelijkheid de enige praktische oplossing was. Voor de implementatie van die beslissing was stationering van een deel van zijn staf in Simin Han nodig. Vanaf het begin was zijn plaatsvervanger al bij de compagnie in Tuzla gebleven, na medio

145 DCBC, 2581. Sitrep Vredesoperaties nr. 052/94, 15/03/94.

146 UNGE, UNPROFOR, Box 214, file: BH

Command 27/02/95 – 03/03/95. Fax BH Command Kiseljak to HQ Unprofor Zagreb, 07/04/94 (redeployment options).

mei plaatste hij ook enkele staffunctionarissen over naar Simin Han. In de eerste plaats was dat het hoofd van de inlichtingensectie, kapitein Van de Have, en voorts enkele medewerkers van de operationele sectie. De verdeling van Dutchbat over twee operatiegebieden had ook tot gevolg dat het hoofdkwartier van *Sector North East* rechtstreeks zaken wilde gaan doen met de A-compagnie, buiten de formele commandolijn via Potočari om.

De stationering van Dutchbat op twee verschillende plaatsen kende ook zijn positieve kanten. Het voordeel van de stationering van de A-compagnie in de omgeving van Tuzla was dat de logistieke verzorging van dit deel van Dutchbat in hoge mate werd vergemakkelijkt. De route van veertig kilometer tussen Lukavac en Simin Han was namelijk veel korter dan die tussen Lukavac en Srebrenica en voerde bovendien niet door Bosnisch-Servisich gebied. Dat betekende in elk geval een betere logistieke verzorging dan in Srebrenica en daarmee ook betere operationele mogelijkheden. Het optreden van de A-compagnie in Simin Han komt in deze studie verder niet aan de orde, omdat het valt buiten het spectrum van de Dutchbat en de val van Srebrenica.¹⁴⁷ De compagnie werkte in een andere contact onder vergelijkbare omstandigheden. Directe aanvallen door de strijdende partijen maakten daarvan deel uit, soms met ernstige verwondingen of blijvend lichamelijk letsel. De compagnie van Dutchbat III in Simin Han had een trieste primeur voor Dutchbat: op 29 maart 1995 viel hier het eerste dodelijke slachtoffer onder Dutchbat. Soldaat Jeffrey Broere werd op die dag het slachtoffer van een artilleriebeschieting. Zijn collega's schreven in het Dutchbat-herinneringsboek: 'Op weg naar de bunker werd hij getroffen. Tijdens de verplaatsing naar het Noorse hospitaal overleed hij aan zijn verwondingen. Er is door het personeel van de Hulppost gevochten voor zijn leven maar het mocht niet meer baten. We verloren in Jeffrey een collega en een vriend.'¹⁴⁸

13. De Canadezen zijn er van af – Dutchbat begint

De groep kwartiermakers van Dutchbat die op 28 februari in Srebrenica aankwam, trof daar een deel van de verkenningsmissie van eind januari aan dat op 6 februari 1994 als voordetachment vanuit Kiseljak naar Srebrenica was teruggekeerd.¹⁴⁹ Dit team onder leiding van de commandant van de staf staf- en verzorgingscompagnie, majoor Oerlemans, was op 11 februari na aankomst in de enclave in nauw contact met de KL Crisisstaf in Den Haag, de Nederlandse liaisonofficier bij *Bosnia Herzegovina Command*, de bataljonsstaf en het *Support Command* in Lukavac met de verdere voorbereiding van de ontplooiing. Met het Canadese bataljon maakte het team van Oerlemans afspraken over de overdracht na aankomst van de eerste tranche, eind februari, het inventariseerde uitrusting en voorraden die Dutchbat van de Canadezen zou overnemen en boog zich meer in detail over indeling van gebouwen accommodatie tijdens de opbouwfase.

Vanuit operationeel oogpunt was het van belang dat in de drie weken tot de commando-overdracht door de Canadezen een introductie bij de lokale civiele en militaire autoriteiten plaatsvond en de eerste contacten met de VRS-commandanten werden gelegd. Dit 'meelopen' met de Canadese *Major* Bouchard en het UNMO-team veranderde in een inbreng in de

¹⁴⁷ In de door Dutchbat II en Dutchbat III uitgegeven publicaties *Dutchbat on Tour* en *Dutchbat in vredesnaam* wordt aandacht besteed aan het optreden in de Sapna-duim.

¹⁴⁸ *Dutchbat in vredesnaam*, p. 233.

¹⁴⁹ Sie LL. 'Lessons Learned van commandant B Coy Dutchbat in Srebrenica' door E. Jellema. Hoofdstuk: Verkenningen in Bosnië, 49.

besprekingen. Tegen het einde van februari leken majoor Oerlemans, het hoofd van de liaisonafdeling majoor A. Derksen en de stafofficier inlichtingen kapitein Ten Have de gesprekspartners voor hun *counterparts* te zijn geworden. Deze inwerkperiode maakte hen vertrouwd met de problemen die in en rond de enclave speelden en bood de kans de hoofdrolspelers te leren kennen.

De VRS-reactie op de samenstelling van Dutchbat was tweeslachtig. Kolonel Vuković, de VRS-officier met wie de Canadezen en Dutchbat het meest contact onderhielden, zei bij de eerste ontmoeting dat hij ‘erg blij’ was met de ‘hoeveelheid soldaten’ van Dutchbat, zodat nu ernst kon worden gemaakt met de demilitarisering van de enclave. Minder enthousiast was de reactie van een VRS-delegatie de volgende dag in Milići bij de overhandiging van het ontplooiingsplan en het organigram van Dutchbat. De indeling van een helikopterdetachement en van antitankwapens wekte grote weerstand. Volgens de delegatie was in ‘het verdrag’ bepaald dat in de enclave wapens van een groter kaliber dan 12.7 mm verboden waren. Helikopters zou de VRS in elk geval niet toestaan. De VRS stelde dat stationering van helikopters destabiliserend zou werken, volgens de redenering dat de ABiH ze zou neerschieten om dan de VRS de schuld daarvoor in de schoenen te kunnen schuiven. Nederlandse voorstellen voor gebruik van de hoofdweg van Zvornik naar Bratunac en de plaatsing van een liaisonofficier bij de VRS voor de opvang bij *roadblocks* ontmoetten evenmin enthousiasme.¹⁵⁰ Een toegezegde reactie van het VRS-hoofdkwartier over de helikopters en antitankwapens bleef uit. Later liet Vuković weten dat hij graag de aankomstdatum van Dutchbat wilde weten, zodat hij het bataljon kon verwelkomen.¹⁵¹

Uit de gesprekken werd ook duidelijk dat VRS en ABiH over en weer vreesden dat de andere partij misbruik zou maken van de aflossing van de Canadezen door Dutchbat. De VRS was bang voor ABiH-provocaties langs de enclavegrens om ingrijpen van Dutchbat uit te lokken – wat bij de Canadezen nooit was gelukt. De ABiH voorspelde van zijn kant dat de VRS zou proberen zijn stellingen over de bestandslijn vooruit te schuiven, de enclave in, en dat het Bosnisch-Servische leger ook zou proberen het niemandsland tussen Žepa en Srebrenica in bezit te nemen. Beide partijen gaven ook ongevraagd advies over de beste locaties voor nieuwe waarnemingsposten.¹⁵² Zo maakten de Nederlandse blauwhelmen voor het eerst kennis met de posities van beide partijen, hun wederzijdse wantrouwen en hun pogingen het vertrouwen Dutchbat te winnen, dan wel Dutchbat bij de eerste contacten al te manipuleren.

De verplaatsing van de konvoeien vanuit Lukavac naar Srebrenica op 28 februari en 1 maart verliep zonder enige belemmering van de *Freedom of Movement*. De kwartiermakersgroep van 130 mensen met 56 voertuigen reed om 18.45 uur op 28 februari Potočari binnen, en de 238 mensen en 67 voertuigen van de B-compagnie met een geniegroep en een deel van de verzorgingscompagnie de volgende dag om vier uur. Dit samenstel van konvoeien met bataljonscommandant Vermeulen was bij *Iron Bridge* in Zvornik verwelkomd door VRS-kapitein M. Nikolić.

Tijd om te acclimatiseren kreeg Dutchbat nauwelijks. Het was inmiddels ook tweeënhalve maand na de eerder door de Canadezen genoemde uiterste vertrekdatum van 15 december

150 MID/KL. Milinfo Srebrenica, 151-152: verslag besprekingen 12/02/94 en 13/02/94

151 MID/KL. Milinfo Srebrenica, 151-152: verslag besprekingen 20/02/94.

152 MID/KL. Milinfo Srebrenica, 151-152: verslag besprekingen 18/02/94, 20/02/94, zonder datum, 27/02/94, 01/03/94. Jellema, *First In*, pp. 96-100.

1993. Zij maakten dan ook haast met de overdracht. Op de dag na aankomst van de B-compagnie, 2 maart 1993, begon het Canadese bataljon met de overdracht aan Dutchbat van de waarnemingsposten, het verbindingscentrum en de commandocentrum; die laatste werd ook wel aangeduid als de ‘Opsroom’. De formele commando-overdracht door *Major* Bouchard aan B-compagniescommandant Jellema had op 3 maart om 15.00 uur plaats tijdens een korte plechtigheid op de compound in Srebrenica.¹⁵³

Het Canadese bataljon was van plan op 6 maart te vertrekken. Op de dag van de overdracht hadden de civiele en militaire Moslim-autoriteiten in de enclave echter krachtig geprotesteerd tegen de bezetting door de VRS van de ‘corridor’ tussen Žepa en Srebrenica. Het bestaan van die corridor was volgens de Canadese commandant nooit vastgelegd. Optreden van UNPROFOR was uitgesloten, omdat het betrokken gebied buiten de *Safe Area* lag. Volgens de ABiH-lezing betekende dit dat de Canadezen verplaatsing van VRS-stellingen hadden toegestaan. Commandant Bouchard zou volgens hen Moslim-territorium aan de Serven hebben verkocht.¹⁵⁴ Toen UNPROFOR ook weigerde het *Weapon Collection Point* voor de ABiH te openen, werd de compound van de Canadezen in Srebrenica geblokkeerd door een dagelijks groeiende menigte: op 4 maart met 500 en de volgende dag met 2000 mensen. Het was een georkestreerde demonstratie om het vertrek van Canbat te verhinderen en tegelijkertijd een teken van gebrek aan vertrouwen van de autoriteiten in het nieuwe Dutchbat, dat niet bereid bleek de ABiH-interpretatie van de situatie te volgen. De Canadezen zaten echter in de val.

Overwogen werd een al in februari uitgedacht geheim evacuatieplan alsnog uit te voeren. Dit plan was voorbereid na de beschieting van de Markale-markt in Sarajevo en de NAVO-dreiging met *air strikes* tegen de VRS (zie hoofdstuk 4 van de *intelligence*-bijlage). De Canadese regering vreesde escalatie en wilde voorkomen dat de compagnie in Srebrenica gijzelaar van ABiH en/of VRS kon worden. Zij wilde daarom de eenheid op korte termijn uit Srebrenica weghalen. Tot een zelfstandige evacuatie-operatie waren de Canadese strijdkrachten niet in staat. Ottawa maakte daarom een afspraak met de Amerikaanse regering over een gecombineerde Amerikaans-Canadese extractieoperatie indien dat nodig zou zijn. In ruil voor de Amerikaanse medewerking hadden de Canadezen toegezegd binnen de NAVO haar verzet tegen *air strikes* te staken.¹⁵⁵

Volgens het plan uit februari zouden Amerikaanse *Special Forces* in een nachtelijke operatie met gevechtshelikopters, gesteund door SEAD-toestellen, het bataljon – en het toen aanwezige *Dutchbat Liaison team* – evacueren.¹⁵⁶ Major Bouchard werd op de hoogte gebracht. In de enclave nam hij voorzorgsmaatregelen. Op 2 maart werd het geheime operatieplan de enclave binnengesmokkeld. Op de avond van de bevelsoverdracht blokkeerde, zoals gezegd, de bevolking demonstratief de compound. De VRS weigerde op zijn beurt een konvooi bussen en vrachtwagens voor het vertrekkende bataljon tot Srebrenica toe te laten. Uitvoering van de Amerikaans-Canadese evacuatieoperatie leek de enige uitweg; uiteindelijk ging de geheime operatie toch niet door, omdat de ABiH zijn verzet staakte en de

153 DND. CCUnprofor sitrep 01/03/94. Ibidem, CCUnprofor sitrep 03/03/94.

154 Interview Y. Bouchard, 15/11/99.

155 Interview D. Moore, Ottawa, 15/11/99.

156 Vertrouwelijke informatie (64) en ‘Serbs stall Canadian withdrawal’, *The Toronto Star*, 04/03/94.

VRS het konvooi doorliet. De eerste tranche van het Canadese bataljon vertrok op 8 maart uit Srebrenica, de tweede en laatste op 10 maart 1994.¹⁵⁷

Het is vanuit Canadees perspectief begrijpelijk dat de Canadese regering haar compagnie tegen elke prijs uit Srebrenica wilde weghalen. Vanuit Nederlands perspectief is minder begrip mogelijk voor het solistische karakter van de geplande Amerikaans-Canadese operatie. De eerste tranche van Dutchbat zou tegelijkertijd worden geëvacueerd. Dat is onwaarschijnlijk omdat die groep ook een compagnie sterk was. Dat vereiste in elk geval een dubbele capaciteit en die is bij dit type operaties doorgaans niet op afroep voorhanden. De Nederlandse regering was in elk geval niet op de hoogte van het extractieplan.¹⁵⁸ Dat *Bosnia Herzegovina Command* op de hoogte was lijkt ook onwaarschijnlijk. Een gevolg van de uitvoering van het plan zou waarschijnlijk zijn geweest dat Dutchbat in een uiterst benarde positie zou zijn terechtgekomen tussen enerzijds de bewoners en Moslim-autoriteiten in de enclave en anderzijds de VRS rond de enclave.

De B-compagnie concentreerde zich op haar operationele taak. Tot de komst van de C-compagnie moest zij alleen de beveiliging en bewaking van de enclave voor haar rekening nemen. Dat gebeurde vooral vanuit de acht overgenomen waarnemingsposten. Commandant Jellema had hiertoe de opbouw van vier pelotons gewijzigd. De vier groepen werden teruggebracht tot drie grotere.

Elk peloton kreeg twee OP's toegewezen, die door een groep werden bemand. De derde groep bleef op de compound en vormde met de drie andere groepen een ad-hocpeloton. Dit was verantwoordelijk voor de bewaking van de compound, het PTT-gebouw en van het *Weapon Collection Point* en voor patrouilles. Deze geforceerde inzet trok een behoorlijke wissel op het personeel van de B-compagnie. Er bleek nauwelijks tijd over om te rusten en de leefomstandigheden waren ronduit slecht. Jellema hield dagelijks briefings voor zijn pelotonscommandanten, schreef zelf de rapportage aan het bataljon en bezocht vaak de waarnemingsposten om vertrouwd te raken met de situatie ter plekke. Daarnaast legde hij contacten met vertegenwoordigers van andere organisaties binnen de enclave.¹⁵⁹

De verdere ontplooiing verliep traag. De VRS gaf slechts mondjesmaat vergunningen voor konvoeien naar Srebrenica. Rond 10 maart was de verbandplaats gedeeltelijk in gebruik. Door gebrek aan bouw materiaal moest de aanleg van schuilonderkomens lange tijd worden uitgesteld. Vervoer van gewonden van waarnemingsposten naar de verbandplaats was een teer onderwerp: de wegen waren zeer slecht begaanbaar en de VRS gaf geen toestemming om het helidetachment voor vervoer van gewonden in Srebrenica te stationeren. Vermeulen probeerde van de nood een deugd te maken door twee weken na de commando-overdracht bij de commandant van het Drina-korps, generaal Živanović, op rationele gronden meer medewerking van VRS-kant te vragen. Vermeulen kon, zo hield hij Živanović voor, 'only carry out my mission in the right way the moment I've the disposal of all my assets'. De VRS-generaal kon dat onderschrijven en zag geen problemen om de rest van het bataljon

157 Vertrouwelijke informatie (64); 'Bosnian Muslims want Canadian troops to stay', *The Toronto Star*, 07/03/94. Interview Y. Bouchard, 15/11/99. DND Ottawa. Canbat sitreps 04/03/04, 05/03/94, 06/03/94, 07/03/94 en 09/03/94. Defensie, Sitreps. Sitreps Dutchbat: sitreps 08/03/94 en

10/03/94.

158 Interview R. ter Beek, 23/12/99.

159 Sie LL. 'Lessons Learned van commandant B Coy Dutchbat in Srebrenica' door E. Jellema. Hoofdstuk: Verkenningen in Bosnië, 49. Jellema, *First In*, 184.

naar Srebrenica te brengen. Die toezegging verhinderde de VRS overigens niet toestemming te weigeren voor drie konvoeien die de volgende dag naar Srebrenica zouden gaan.¹⁶⁰

De weigering van de VRS om konvoeien door te laten irriteerde Vermeulen behoorlijk. Hij voelde zich 'a prisoner in the enclave'. Voor de uitvoering van zijn opdracht had hij elke soldaat en elk stuk uitrusting nodig, schreef hij op 18 maart in *zijn situation report*, de dagelijkse rapportage aan *Sector North East* en *Bosnia Herzegovina Command*.¹⁶¹ Voorlopig bleef zijn ergernis bestaan. Volgens Vermeulen was het met de vergunningen nog veel erger gesteld: de beweerde centrale aansturing vanuit het hoofdkwartier van de VRS was *fake*, omdat veel lagere commandanten op hun beurt weigering van konvoeien volstrekt willekeurig hanteerden.¹⁶² De logistieke konvoeien kwamen met onregelmatige tussenpozen de enclave binnen. Eind maart arriveerden twee rupsbulldozers, zodat de verbetering van de wegen naar de OP's kon beginnen. Op 29 maart werd een konvooi met personeel en uitrusting van de C-compagnie geweigerd. Twee dagen later kwam het tenslotte in Srebrenica aan en werd inzet van Dutchbat in de enclave volgens het oorspronkelijke operatieplan van Vermeulen mogelijk.¹⁶³

Met de komst van de C-compagnie, het verkenningspeloton van de 108e Commando-troepencompagnie en het tweede beveiligingspeloton was het operationele deel van Dutchbat in Srebrenica op sterkte. De C-compagnie werd met de staf staf- en verzorgingscompagnie gehuisvest op het fabriekscomplex in Potočari. Het operationele noodscenario van de B-compagnie voor de beveiliging van de *Safe Area* kon buiten werking worden gesteld. Vermeulen voerde zijn operationele plan uit; hij verdeelde de enclave naar het voorbeeld van zijn Canadese voorganger in een noordelijke sector voor de C-compagnie en een zuidelijke sector voor de B-compagnie. De B-compagnie behield de verantwoordelijkheid voor de vier zuidelijke waarnemingsposten: OP-C, OP-E, OP-F en de tijdelijke OP-H bij het *Swedish Shelter Project* op de zuidelijke grens van de enclave aan de rivier de Jadar (zie kaartje op pagina 1384). De C-compagnie kreeg vanaf 7 april de waarnemingsposten in de noordelijke sector: OP-N, OP-P bij de noordelijke ingang van de enclave op Bosnisch-Servisch gebied, OP-Q en OP-R. Beide compagnieën ontwikkelden een eigen roulatiesysteem voor de bezetting van de OP's en de andere taken.

De B-compagnie behield vier belangrijke neventaken: bewaking van het *Weapon Collection Points*, van het kantoor van de UNMO en UnCivPol in het PPT-gebouw, van het *warehouse* van UNHCR en van het *Swedish Shelter Project*.¹⁶⁴ De beoogde uitbreiding van het aantal waarnemingsposten tot dertien ging voorlopig niet door. Overbelasting van het personeel moest worden voorkomen, zoals dat in maart was opgetreden bij de B-compagnie toen deze de verantwoordelijkheid voor acht waarnemingsposten moest dragen. In plaats van een stelsel van dertien permanente posten kwamen er naast de acht permanente nu een aantal tijdelijke. Deze posten werden, al dan niet afhankelijk van optredende spanningen, voor een korte periode bezet. De tijdelijke bezetting had het voordeel dat niet permanent een groep van een sergeant en acht soldaten ter beschikking moest zijn. De tactische aanvulling op het aanhouden van het beperkte aantal waarnemingsposten werd gevonden in een inten-

160 Defensie, Sitreps. Dutchbat sitrep 17/03/94.

161 Defensie, Sitreps. Dutchbat sitrep 18/03/94.

162 Defensie, Sitreps. Dutchbat sitrep 19/03/94.

163 Defensie, Sitreps. Dutchbat sitreps 22/03/94, 29/03/94 en 01/04/94.

164 Jellema, *First In*, p. 124.

sievere patrouillering vanuit de waarnemingsposten en vanaf de compound.¹⁶⁵ Over de effectiviteit van dit systeem van permanente en tijdelijke waarnemingsposten in combinatie met patrouillegang werd binnen de drie opeenvolgende bataljons verschillend gedacht. Die opvattingen komen aan de orde in hoofdstuk 6 van dit deel.

Het laatste probleem bij de ontplooiing vormde het helikopterdetachement. De VRS had tegenover het voortdetachement in Srebrenica verbazing getoond over dit onderdeel van Dutchbat en gezegd dat voor de inzet toestemming van het hoofdkwartier nodig was. Vermeulen liet in zijn rapportage regelmatig blijken dat hij door inzet van de helikopters bepaalde risico's zou kunnen verkleinen. Hij zag diverse mogelijkheden voor het gebruik ervan. Allereerst was er de mogelijkheid tot vervoer van gewonden van afgelegen waarnemingsposten naar de verbandplaats in Potočari of naar een militair ziekenhuis buiten de enclave, zolang de eigen verbandplaats nog niet volledig in bedrijf was. Bevoorrading van en aflossing van personeel op moeilijk bereikbare waarnemingsposten en transport van materieel van Lukavac naar Srebrenica waren andere mogelijkheden. Over hun gebruik na ontplooiing in Žepa sprak hij nog niet.¹⁶⁶

Defensie in Den Haag had begin maart al bepaald dat ontplooiing in Žepa pas aan de orde was wanneer volledige bewegingsvrijheid voor het detachement gegarandeerd was. Door de tijdelijke stationering van de A-compagnie bij het vliegveld van Tuzla kon Defensie voorlopig aan dit standpunt vasthouden, maar medio april was dit harde standpunt al verwaterd tot een heroverweging van de taak van detachement bij blijvende weigering van de kant van de VRS. Vanaf 13 maart was de heligroep in Tuzla beschikbaar, maar vergunning voor doorvliegen naar Srebrenica bleef uit.¹⁶⁷ Volgens het ANP verwachtten hoge militairen dat de VRS-toestemming nog maanden op zich kon laten wachten ondanks de pogingen van *Bosnia Herzegovina Command*. Daarover raakte de VRS geïrriteerd.

Chef-staf Milovanović zette aan zijn collega bij *Bosnia Herzegovina Command*, de Nederlandse brigade-generaal Van Baal, het VRS-standpunt uiteen: *Bosnia Herzegovina Commander* Rose, *Force Commander* Cot en VRS-commandant Mladić hadden op 15 februari een overeenkomst gesloten die alle helikoptervluchten verbood met uitzondering van evacuaties om medische redenen. Als UNPROFOR in het gebied van Srebrenica en Žepa helikopters wilde inzetten, dan was een nieuwe overeenkomst nodig. *Bosnia Herzegovina Command* meende van niet; het bleef zo vaak en hardnekkig aandringen op goedkeuring dat Milovanović op het zoveelste verzoek *Bosnia Herzegovina Command* voor helivluchten van Tuzla naar Srebrenica antwoordde: 'Your everyday requests are getting provocative'.¹⁶⁸

Enige beweging kwam er op dit punt niet. De VRS hield hardnekkig vast aan zijn afwijzing en *Bosnia Herzegovina Command* zag geen andere mogelijkheid dan dit te accepteren. Deze patstelling betekende niet dat de helid detachement permanent aan de grond stond. Het deed incidentele medische vluchten en vloog af en toe naar Srebrenica met hoge gasten zoals chef-defensiestaf Van der Vlis of minister Ter Beek tijdens hun eerste bezoeken aan Bosnië in

¹⁶⁵ Jellema, *First In*, pp. 147-148. Sie LL. 'Lessons Learned van commandant B Coy Dutchbat in Srebrenica' door E. Jellema. Hoofdstuk: Bosbrand bij Crni-Guber, pp. 149-150.

¹⁶⁶ ADEF, DCBC sitreps Dutchbat

¹⁶⁷ ABZ, DIE/2001/00023. Memo 266/94, plv DEU aan AP et al., 07/03/94; DAB. nr. D154/92/11276, minister van defensie aan voorzitter Twee-

de Kamer, 15/04/94. SMG, 1012; CRST. Overzicht vredesoperaties 17-24/03/94. DCBC, 2581. SitrapVredesoperaties 049/94, 10/03/94.

¹⁶⁸ CRST. ANP bericht 09/03/94. UNGE, UNPROFOR, Box 59, file Civil Affairs 2.5 BJ Command. Fax BH Command Kiseljak to Unprofor Zagreb, 29/03/94.

april en mei. Ontplooiing van de helikopters in Srebrenica was echter uitgesloten; in september werd besloten ze naar Nederland te laten terugkeren.¹⁶⁹

14. Conclusie

Volgens een strakke Haagse planning van medio januari 1994 kon Dutchbat eind maart operationeel zijn, wanneer de derde verkenningsmissie kort na 20 januari naar Bosnië kon vertrekken.¹⁷⁰ Die taxatie bleek achteraf redelijk te kloppen, maar dat betekende nog niet dat de ontplooiing van Dutchbat ook volgens de planning is verlopen. De C-compagnie en het laatste deel van de staf staf- en verzorgingscompagnie waren op 31 maart in de enclave gearriveerd, maar daarmee was de ontplooiing niet voltooid. Het ontplooiingsplan was ook verstoord door het besluit van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo om de A-compagnie van Dutchbat tijdelijk bij Tuzla Air Base te stationeren. Ook stond het helikopterdetachement voor de enclave nog in Tuzla.

Van een volledige ontplooiing was dus nog geen sprake, ook niet op logistiek gebied. Veel Dutchbat-containers waren nog onderweg naar Lukavac of waren daar gestrand bij het *Support Command*. Met de verbetering van de gebouwen en de bouw van nieuwe waarnemingsposten was nog nauwelijks een begin gemaakt. Van een soepel verlopen ontplooiing was evenmin sprake. Dat was vooral het gevolg van de veelvuldige weigering door de VRS om konvoien door te laten.

In feite was er sprake van een uitgesmeerde ontplooiing. Voor de militairen betekende dat in de eerste maanden dat zij moesten werken en leven onder slechte omstandigheden. Pas in de loop van mei/juni 1994 trad een zekere stabilisering op.

Het werd duidelijk dat de A-compagnie niet naar de oostelijke enclaves zou komen en dat het operationele gebruik van de helikopters zo goed als uitgesloten was omdat dit niet mocht van de VRS.

Dutchbat werd dus op een andere manier door UNPROFOR ingezet dan begin december 1993 was aangekondigd. Srebrenica bleef weliswaar de hoofdtaak, maar van een geografisch aaneengesloten operatiegebied was geen sprake. Anticipatie op het toekomstig operatiegebied was in de hele periode van de voorbereiding onmogelijk geweest. Tussen eind september en begin december 1993 hadden de militaire en politieke autoriteiten vanwege hun eigen voorkeur gehoopt op inzet in Centraal-Bosnië, maar dat bleek een verkeerde verwachting, waarbij *wishful thinking* een rol speelde: signalen van bijvoorbeeld *Bosnia Herzegovina Command* over toewijzing van Srebrenica en Žepa als toekomstig operatiegebied voor Dutchbat werden niet serieus genomen.

Het is dan ook nauwelijks te geloven dat de definitieve toewijzing van de twee oostelijke *Safe Areas* op 1 december 1993 werkelijk een verrassing was voor de betrokken ambtenaren en militairen. Toch leek dit het geval: kennelijk is niet voldoende gebruikgemaakt van Nederlandse officieren bij *Bosnia Herzegovina Command* om op de hoogte te blijven van de besluitvorming rond de verplaatsing van nieuwe UNPROFOR-bataljons. Stafofficieren van *Bosnia Herzegovina Command* hebben stationering van Dutchbat in Centraal-Bosnië, lang de Nederlandse voorkeur, nooit met zoveel woorden uitgesloten, maar evenmin de oostelijke enclaves als een non-optie omschreven. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat Dutchbat al

¹⁶⁹ Lutgert en De Winter, *Check the Horizon*, pp. 334-337.

¹⁷⁰ ABZ, DEU/ARA/05257. Memorandum DAV/MS-94/007, DAV aan S, 14/01/94.

Minister van Defensie Ter Beek op bezoek bij luitenant-kolonel Vermeulen in Schaarsbergen.

sinds eind september 1993 door *Bosnia Herzegovina Commander Briquemont* en *Force Commander Cot* was voorbestemd voor Srebrenica en Žepa.

Als Dutchbat begin oktober geweten zou hebben dat het op vredesmissie naar Srebrenica en Žepa zou gaan, is het de vraag of het de opleiding, de informatievoorziening en de materiële voorbereiding anders hebben aangepakt. In theorie is het antwoord daarop bevestigend, want Dutchbat zou zich dan op basis van specifieke informatie over het operatiegebied hebben kunnen voorbereiden op de toekomstige werkomgeving en werkomstandigheden. Een meer feitelijk antwoord op de vraag wijst echter in een andere richting. Na de bekendmaking op 1 december 1993 is immers tijdens verkenningsmissies onderzocht wat in aanvulling op de inspanningen tot dan toe extra nodig was op het gebied van uitrusting en scholing. In die verkenningsrapporten wordt nauwelijks gerept over de noodzaak tot extra scholing. Veel aandacht is er daarentegen voor logistieke aspecten en operationele aspecten. De verkenningsmissie van begin december maakte daarbij vooral gebruik van de adviezen van het in Bosnië en Srebrenica ervaren Canadese bataljon en van het Oekraïense bataljon voor Žepa, waarvan toen nog werd aangenomen dat dat de tweede enclave voor de Nederlanders zou worden. Dat resulteerde in een lijst van aanvullingen en wijziging van de uitrusting, maar niet van de opleiding voor Dutchbat II en III.

De missie van januari/februari 1994, die als enige van drie missies in Srebrenica mocht komen, had een vergelijkbaar effect. Ook nu kwamen er nieuwe wensen, vooral op het gebied van de bouw en inrichting van onderkomens op de compounds en daarbuiten. Verder ging het om zeer specifieke uitrustingsstukken zoals rupsbulldozers, hijskranen of hoge antennes. Deze complementering en specificatie van de uitrusting op basis van verkenningsresultaten neemt niet weg dat blijkbaar al een half jaar eerder, in juli/augustus 1993, voldoende informatie beschikbaar was over de eisen voor het zelfstandig optreden als gemechaniseerd infanteriebataljon in Bosnië. Het leeuwendeel van de voorbereiding werd toen al in gang gezet. De middelen die Dutchbat zei nodig te hebben voor de vredesmissie werden zo goed als volledig beschikbaar gesteld; dat zij niet allemaal in het operatiegebied arriveerden was een ander verhaal.

Dezelfde vraag naar de betekenis van het late bekend worden van de feitelijke bestemming van Dutchbat is voor de opleiding moeilijker te beantwoorden. In de voorbereiding werd in algemene zin uitgegaan van een combinatie van taken, namelijk de oorspronkelijke UNPROFOR-opdracht van facilitering van humanitaire hulpverlening en gebiedsbeveiliging, ook van *Safe Areas*. Uiteraard bestonden er verschillen tussen inzet voor konvooibegeleiding en voor gebiedsbescherming, maar in beginsel waren deze uiteenlopende soorten inzet in de opleiding aan de orde geweest.

Voor wat betreft de geweldsinstructie, van groot belang bij het optreden, werd in de opleiding geen verschil gemaakt tussen konvooibegeleiding of gebiedsbescherming. Hetzelfde geldt voor een ander vitaal element van het optreden als vredesmacht, namelijk het 'blauw', dat wil zeggen open en zichtbaar opereren, in tegenstelling tot het 'groene' optreden van de luchtmobiele training. Het onderscheid tussen 'blauw' en 'groen' was in de opleiding voor de uitzending wel aan de orde geweest, zij het dat de opleiding wat dit betrof hiaten vertoonde; dat is het onderwerp van hoofdstuk 8.

In de opleiding voor de vredesoperatie in Bosnië speelde de omscholing van het dynamische luchtmobiele concept naar het optreden met pantservoertuigen een belangrijke rol. Beide aspecten vroegen om een andere houding en reactiepatroon. Buiten de specifieke vaardigheden voor het gebruik van de voertuigen ervoeren de infanteriecompagnieën die

omschakeling niet als een breuk, maar eerder als een aanvulling op hun sterke basisopleiding.

Ook vanuit het perspectief van de benodigde militaire vaardigheden voor een vredesoperatie was dus na de aanwijzing van Srebrenica en Žepa op 1 december 1993, achteraf bezien, weinig reden nieuwe aspecten in de opleiding te betrekken. In de opwerkperiode (de extra scholingsperiode voor Dutchbat) waren de doelstellingen gerealiseerd.

In de praktijk vanaf maart 1994 zou niet blijken dat er ten gevolge van een gebrekkige opleiding operationele fouten werden gemaakt. Daar moet echter bij gezegd worden dat in de militaire opleiding weinig aandacht werd besteed aan specifieke kennis van het inzetgebied, ook bij Dutchbat II en III. Dat dat geen problemen hoefde op te leveren blijkt uit het optreden van de A-compagnie die op het vliegveld van Tuzla en later in Simin Han gestationeerd werd. Deze compagnie bezat geen enkele voorkennis van dit gebied en functioneerde toch goed. Dit argument wordt onderschreven door een batterijcommandant van de Gele Ridders die na een vredesmissie naar Kosovo een gedegen infanterieopleiding de noodzakelijke basis noemde voor deelneming aan een vredesmissie, waar dan ook.¹⁷¹ Dat nam niet weg dat zich in Srebrenica wel specifieke problemen voordeden die in de opleiding niet ondervangen waren; deze zijn het onderwerp van hoofdstuk 8.

Het is goed bij dit punt niet in algemene termen te spreken, maar ook onderscheid te maken naar niveau. Het maakte verschil of het ging om de soldaat in de infanteriegroep, de groepscommandant of diens pelotonscommandant dan wel de compagniescommandant of leden van de bataljonsstaf. Voor de soldaat geldt dat voor zijn optreden in de groep beheersing van militaire vaardigheden en praktische toepassing in groepsverband van belang zijn.

Vanaf het niveau van groepscommandant waren ook andere bekwaamheden buiten de militaire van belang. Daarbij geldt dat hoe hoger de functie, des te belangrijker informatie over het operatiegebied en kennis van de omstandigheden was. Daartoe behoort ook de mogelijkheid om in te spelen op de omstandigheden ter plaatse, wat in de enclave Srebrenica met onder meer zijn grote vluchtelingenproblematiek natuurlijk bijzonder belangrijk zou zijn. Het blijft overigens moeilijk het bereikte niveau van informatieverwerving goed te beoordelen. Aan de Militaire Inlichtingendienst had men wat dit betrof weinig: de bataljonsstaf en het kader werden door de MID/KL niet (regelmatig) op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen.

Hiermee zijn de aan het begin van dit hoofdstuk gestelde vragen over de perceptie van de toekomstige taak, materiële voorbereiding, opleiding en informatieverzameling over de toekomstige missie aan de orde geweest. Duidelijk is geworden dat er met de materiële toerusting de minste problemen waren, en dat de opleiding, de visie op de toekomstige taak, en de informatiepositie meer problemen opleverden. Hieraan werd, ook wegens tijdgebrek, minder aandacht besteed. Dat heeft ook te maken met de organisatorische context van het Defensie-apparaat; er waren veel instanties bij betrokken, wat een aanzienlijke bureaucratie opleverde.

Duidelijk is dat de nadruk op de militaire aspecten in de opleiding aansloot bij hoe het bataljon de toekomstige taak zag. Die zag men vooral als een militaire taak. De vraag is of dit een adequate inschatting was van de toekomstige taak: optreden als een vredesmissie bleek in de praktijk al snel meer in te houden dan uitvoering van militaire taken. Ook omgang met

171 P.G.F. Hoefsloot, 'Ervaringen van een batterijcommandant Gele Ridders. De voorbereidingen',

Carré 24 (2001) 3, pp. 16-19.

de lokale bevolking, het civiele bestuur en de internationale organisaties voor humanitaire hulpverlening hoorde daarbij. De vraag in welke mate aan die aspecten aandacht is besteed in de voorbereiding komt aan de orde in hoofdstuk 8 van dit deel.

Het ging in de voorbereiding kortom concreet vooral fout op het terrein van personeelsvoorziening, opleidingsverstoringen en logistieke ontscheping in Split. Gezien de specifieke omstandigheden waaronder deze voorbereiding en ontplooiing moest plaatsvinden leken deze manco's en tegenslagen echter niet buiten proportie.

HOOFDSTUK 6

Operationeel optreden van Dutchbat I, II en III in de *Safe Area* Srebrenica

1. Inleiding

De Amerikaanse president Clinton noemde Dutchbat in februari 1995 ‘perhaps the most vulnerable of all the United Nations troops’.¹ De Nederlandse regering, de chef-defensiestaf en de leiding van de Koninklijke Landmacht waren inmiddels ook tot dat inzicht gekomen. Bij de troepenleverende landen van UNPROFOR was de *Safe Area* Srebrenica niet voor niets de minst begeerde locatie.

De Canadese regering had enkele maanden na de stationering van het Canadese bataljon in april 1993 besloten uit Srebrenica te vertrekken. De Nederlandse regering had de toewijzing van dit operatiegebied aan Dutchbat door UNPROFOR in december 1993 echter niet willen weigeren. Dat neemt niet weg dat er door de Koninklijke Landmacht voor de inzet in Srebrenica randvoorwaarden waren geformuleerd die op geen enkel moment vóór en tijdens de uitzending waren vervuld.

Eenmaal in Srebrenica raakte Dutchbat snel op de hoogte van de realiteit. Kapitein H.C. van der Have, inlichtingenofficier van Dutchbat I en lid van de verkenningmissie in januari/februari 1994, noteerde op 8 februari 1994 na zijn eerste nacht in Srebrenica: ‘Het leven is zeer primitief. (...) Wij zijn terug in de middeleeuwen, geen stroom, geen water en nauwelijks voedsel. Maar de sfeer onder ons kleine groepje is goed.’²

Diezelfde indruk zou Srebrenica ook op bezoekers maken. De chef-defensiestaf zei later over zijn eerste bezoek op 15 maart 1994, dat ‘[ik] ondanks alles wat ik wist, toch geschokt [was] thuis gekomen, omdat ik vond dat wij daar met een taak bezig waren die weinig menselijks meer had. Wat was Dutchbat? (...) Gevangenisbewaarder over een concentratiekamp.’³

Elke Dutchbatter beleefde bij aankomst in Srebrenica een psychologische schok bij het oog in oog staan met het door de oorlog geteisterde gebied: een ervaring die de beelden via de media niet volledig konden oproepen. Bovendien was de ontvangst van Dutchbat tegen de verwachting in niet bepaald hartelijk. De Bosnische Moslims verzetten zich bijna hardhandig tegen het vertrek van Canadese bataljon. Ze overlaadden Dutchbat tegelijkertijd met klachten over Bosnisch-Servische schendingen van de status van de *Safe Area* en verzoeken om optreden dat niet met het mandaat van UNPROFOR leek te rijmen. De Bosnische Serven van de VRS hadden op hun beurt door frequente weigering van vergunningen voor konvoien naar Srebrenica duidelijk gemaakt dat zij de touwtjes rond de enclave in handen hadden. Na de komst van de eerste Dutchbat-compagnie was het Canadese bataljon pijlsnel uit de enclave vertrokken. Binnen een week na aankomst in Srebrenica lag Dutchbat, nog ver onder de sterkte, in het diepe.

1 NOS *journaal* Nederland 3, 22.00 uur, 28/02/95.

2 ‘Uit een brief van een van de zes verkenners in

Srebrenica’, *Falcon Buddy Bulletin*, februari 1994, p. 2.

3 Interview A.K. van der Vlis, 12/02/99.

In dit hoofdstuk zal het optreden van Dutchbat als uitvoerder van het UNPROFOR-mandaat in Srebrenica vanaf de ontplooiing tot eind mei 1995 centraal. De draad na eind mei 1995 wordt in deel III opgepakt.

In dit hoofdstuk komen vragen aan de orde als: wat wisten de bataljons van de Luchtmobiele Brigade van hun – toch vooral statische operationele – taak te maken? Slaagden zij er bijvoorbeeld in om door hun numerieke sterkte Srebrenica een veiliger plaats te maken dan het Canadese bataljon in de laatste maanden was gelukt? Hoe waren de contacten met de strijdende partijen en hoe probeerde Dutchbat een oplossing te brengen voor drie brandende, onderling nauw samenhangende problemen in de enclave, namelijk de vaststelling van de bestandslijn/enclavegrens, de demilitarisering van het gebied en de terugtrekking van de VRS tot ruime afstand van de bestandslijn? Was er sprake van een duidelijke lijn in de ontwikkeling van de operationele situatie – ten goede of ten kwade – of kenmerkten de werkomstandigheden zich eerder door een golfbeweging, als gevolg van de zeer wisselende en onvoorspelbare houding van de beide partijen? Hier wordt beoogd een dynamische visie op de situatie in de enclave te geven.

De beantwoording van deze vragen wordt in een thematisch relaas geordend. Daarbij moet voortdurend in het oog worden gehouden dat Dutchbat in Srebrenica in de context diende te functioneren van de regels en bevelslijnen van *Bosnia Herzegovina Command* en UNPROFOR. Dutchbat opereerde in Srebrenica zonder direct geografisch verband met andere UNPROFOR-eenheden, maar dat laat onverlet dat *Sector North East* (Tuzla) en *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo/Kiseljak en op nog verdere afstand vanuit UNPROFOR in Zagreb het bataljon operationeel aanstuurden. Het hoofdstuk opent daarom met een beschouwing over de visies van *Force Commander*, generaal Cot, en de nieuwe *Bosnia Herzegovina Commander*, luitenant-generaal Rose, op de missie van UNPROFOR. Aan het einde van dit hoofdstuk komt de vraag aan de orde in hoeverre de beide hoofdkwartieren die aansturing hebben gerealiseerd.

2. Tobben met het mandaat van UNPROFOR in Bosnië

Ten tijde van de ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica vond binnen UNPROFOR een wisseling van de wacht plaats. Deze wisseling was van belang, omdat ze nauw verbonden was met een discussie over de aard van de missie van UNPROFOR. Stoltenberg droeg op 1 januari 1994 zijn functie van *Special Representative of the Secretary-General* (SRSG) bij UNPROFOR over aan de Japanse diplomaat Y. Akashi, maar bleef co-voorzitter van de Joegoslavië-conferentie *International Conference on Former Yugoslavia* (ICFY). Deze splitsing aan de top van de piramide beoogde – zoals vermeld in hoofdstuk 1 van dit deel – een betere aansturing en coördinatie tot stand te brengen tussen het Geneefse onderhandelingsproces en het optreden van UNPROFOR in zijn contacten met de strijdende partijen tot op het lokale niveau. Stoltenberg was in zijn dubbelfunctie nauwelijks toegekomen aan zijn taak bij UNPROFOR, tot groot ongenoegen van *Force Commander* Cot die meende dat hij onvoldoende politieke steun kreeg.⁴

Daarnaast was eind januari 1994 generaal F. Briquemont als *Bosnia Herzegovina Commander* van UNPROFOR vertrokken. Gefrustreerd over het gebrek aan realiteitszin van diplomaten en politici bij de behandeling van het Bosnische dossier had hij eind 1993

4 Vertrouwelijke informatie (142).

besloten om begin 1994 te vertrekken.⁵ Hij werd opgevolgd door de Britse luitenant-generaal M. Rose. Vervolgens nam begin maart de Franse *Force Commander*, generaal J. Cot, ontslag na ernstige kritiek te hebben geuit op de weigering van secretaris-generaal Boutros-Ghali om de bevoegdheid voor het toestaan van *Close Air Support* aan de *Force Commander* te delegeren.⁶ Dit betekende dat er een conflict was tussen Zagreb en New York over de politieke aansturing van de vredesoperatie. Cot werd opgevolgd door zijn landgenoot generaal B. de Lapresle.

Force Commander Cot had kort voor Kerstmis 1993 zijn visie op het optreden van UNPROFOR gegeven in zijn tweede *Force Commander's Guidance and Objectives*. Hij ging ervan uit dat hij door de benoeming van de *Special Representative* Akashi zich meer kon gaan bezighouden met de militaire aspecten van de vredesmissie, terwijl Akashi de coördinatie van de politieke besprekingen in voormalig Joegoslavië en de afstemming met het hoofdkwartier in New York op zich zou nemen. UNPROFOR moest zich richten op ondersteuning van het vredesproces door middel van concrete acties in het missiegebied. Voor deze nieuwe aanpak formuleerde Cot acht grondregels, waarvan eenheid in optreden, geloofwaardigheid, veiligheid, vrijheid van beweging, communicatie en steun aan humanitaire organisaties de belangrijkste waren. Cot wilde een verbetering van het aanzien van UNPROFOR bij de strijdende partijen bereiken; enerzijds door eenduidig, onpartijdig en transparant op te treden en anderzijds door direct te reageren op agressie door middel van strikte toepassing van de *Rules of Engagement*. Intensivering van de contacten met de lokale bevolking vormde een ander instrument tot beter optreden van de vredesmacht.

Cots nieuwe aanpak was een reactie op de gang van zaken in het eerste half jaar van zijn bevelhebberschap, waarin door de nadruk op het eerste deel van de dubbelfunctie van Stoltenberg als co-voorzitter van de vredesconferentie in Genève en *Special Representative of the Secretary General* in voormalig Joegoslavië de coördinatie tussen het vredesproces en de vredesmissie ernstige manco's had vertoond. Als onderdeel van zijn nieuwe aanpak had Cot aan *Bosnia Herzegovina Commander* Briquemont een versterking van de commandostructuur en integratie van nieuwe eenheden opgedragen, verbetering van de escortering van humanitaire hulpkonvooien, effectuering van de instelling van *Safe Areas* en een regeling van de aflossing van Canadese bataljon in Srebrenica.⁷

Cot verwachtte dat UNPROFOR door een andere stijl van optreden en door een intensivering van de interne samenwerking zijn missie beter kon vervullen. Dat was tegen de achtergrond van de ernstige problemen tussen de vredesmacht en de strijdende partijen eind december 1993 een optimistische visie. Maar in februari 1994 was daarvoor enige grond: de VRS gedroeg zich bijvoorbeeld inschikkelijker bij de ontplooiing van Dutchbat. Ook stemde zij onder druk van de dreiging met *air strikes* door de NAVO in met de terugtrekking van zware wapens rond Sarajevo door de inrichting van een *Weapon Exclusion Zone*.

Bosnia Herzegovina Commander Briquemont was begin januari 1994 veel pessimistischer. Naar zijn oordeel kon UNPROFOR de bestaande problemen in Bosnië-Herzegovina niet oplossen en waren zowel het mandaat als *Safe Area*-concept aan heroverweging toe. Volgens Briquemont had de ABiH de bescherming van UNPROFOR en de humanitaire hulp gebruikt voor reorganisatie, herbevoorrading en training. Het *Safe Area*-concept was uit-

5 Briquemont, *Do Something*, pp. 214-216.

6 Interview J. Cot, 19/04/00.

7 UNGE UNPROFOR Box 59 file: Civil Affairs

2.5 BH Command. Fax 681 FC Cot aan BH Command, 21/12/93, bijlage: FC Guidance and Objectives 20/12/93.

gehoud, aangezien de minimale sterkte voor de effectuering daarvan ontbrak. De veiligheid in Sarajevo, Srebrenica en Žepa leek door de aanwezigheid van UNPROFOR weliswaar vergroot, maar het bleef volgens Briquemont buitengewoon zorgelijk dat de ABiH deze veilige gebieden gebruikte als militaire uitvalsbases.

De ABiH en de Bosnische regering hadden in zijn ogen daarvoor een vast gedragspatroon ontwikkeld: de ABiH lanceerde vanuit een *Safe Area* een aanval op de VRS-posities, de VRS beantwoordde die doorgaans met een beschieting van de bestandslijn. UNPROFOR reageerde daar dan niet op. Vervolgens beschuldigde de Bosnische regering UNPROFOR dat de vredesmacht naliet de *Safe Areas* te beschermen en eiste zij *air strikes* tegen de VRS-stellingen. In Srebrenica provoceerde de ABiH al enkele maanden de VRS, vooral met beschietingen vanuit de enclave. In de visie van de VRS was een *Safe Area* in principe een gedemilitariseerde zone, maar juist in de enclave Srebrenica was een impasse ontstaan bij de uitvoering van de demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993 (op basis van Resolutie 824).⁸ Dit leidde volgens Briquemont, al met al, tot de conclusie dat het mandaat van UNPROFOR voor de *Safe Areas* niet uitvoerbaar was, tenzij er een afspraak kwam tussen de strijdende partijen over de definitie van het concept en zijn randvoorwaarden. De vraag was in welke mate de nieuwe *Bosnia Herzegovina Commander*, generaal Rose, de visie van zijn voorganger zou onderschrijven.

Wie was deze nieuwe *Bosnia Herzegovina Commander*? De drieënvijftigjarige luitenant-generaal Sir Michael Rose stond aan het einde van een indrukwekkende militaire loopbaan. Hij was in 1940 in India geboren als zoon van een Brits officier. Na zijn studie in Oxford en aan de Sorbonne in Parijs koos hij voor het Britse leger, nadat zijn opleiding bij de *Royal Air Force* was afgebroken. Bij de *Coldstream Guards* was hij zijn loopbaan als officier begonnen, later stapte hij over naar het *Special Air Service (SAS) Regiment*. Hij diende in Malakka en Oman. Onder zijn bevel trad het *22nd SAS Regiment* voor het internationale voetlicht bij de beëindiging van het beleg van de Iraanse ambassade in Londen in 1980 en tijdens de Falkland-oorlog (1982). Tijdens stationering in Noord-Ierland maakte hij kennis met het fenomeen burgeroorlog. Als *Director SAS* was hij verantwoordelijk voor alle speciale operaties van *SAS* en *Royal Marines' SBS*. Hij was vervolgens commandant van de *2nd Infantry Division*; daarna nam hij het bevel op zich van het *Staff College* in Camberley (1991-1993). Kort na zijn benoeming tot plaatsvervangend bevelhebber van de Britse landstrijdkrachten volgde zijn benoeming tot *Bosnia Herzegovina Command*. Rose had in zijn militaire loopbaan veel en uiteenlopende operaties geleid, maar hij kwam niet uit het circuit van generaals die bij het Britse Rijnleger in de Bondsrepubliek of in NAVO-verband hadden gediend. Rose was in alle opzichten een krachtige persoonlijkheid. Hij liet niet met zich sollen en baarde direct na aankomst in Sarajevo opzien door niet in een pantserwagen, maar te voet naar het presidentiële paleis te gaan. Hij wilde met zijn optreden de *siege mentality* doorbreken.⁹

Rose onderschreef de noodzaak van een andere aanpak, maar meende dat dit mogelijk was op basis van het bestaande mandaat en de uitgangspunten van de *Guidance en Objectives* van *Force Commander Cot*. Hij presenteerde zijn visie in een *Campaign Plan for Bosnia Herzegovina Command* op 1 maart 1994 (precies de dag van de ontplooiing van de eerste compagnie van Dutchbat in Srebrenica), dat was opgesteld op het Britse Staff College in Camberley. In dit campagneplan werd beoogd een formule te geven om de waarden van de

8 Vertrouwelijke informatie (142).

Trusted Mole, pp. 228-230.

9 Rose, *Fighting for Peace*, pp. 24-25; Stanković,

strijdende partijen (geschiedenis, soevereiniteit, territorium en religieuze integriteit) te verzoenen met de belangen van de Verenigde Naties en de internationale gemeenschap (internationale stabiliteit, humanitair welzijn en collectief bewustzijn). In deze *peoples' war* moest de VN niet zelf een strijdende partij worden. Het einddoel van het plan was 'peace, security and creating the conditions for economic renewal for all peoples of Bosnia and Herzegovina'.¹⁰

Strategische doelen waren daarbij: indamming van het conflict in Bosnië-Herzegovina, verbetering van de humanitaire situatie, gefaseerde onderhandelingen over een vredesregeling en hulp bij de schepping van een gunstig klimaat voor de interne wederopbouw en economische vernieuwing en van een vreedzame en veilige samenleving. Het centrale uitgangspunt van het plan was 'the popular will of all parties – to fight or to make peace'. Om die strategische doelstelling te realiseren was een andere, meer positieve houding van de bevolking nodig en een betere coördinatie van het beleid van UNPROFOR, UNHCR en de Joegoslavië-conferentie (ICFY). Ook Rose bepleitte evenals Cot in diens *Guidance* van december 1993 een betere onderlinge afstemming van diplomatieke en politieke druk, economische sancties, humanitaire hulp en militaire acties om vrede te bereiken. Rose formuleerde een aantal opties voor de uitvoering: handhaving van de status quo verwierp hij vanwege gebrek aan succes; ook de optie aan de andere kant van het spectrum – *peace enforcement* – kwalificeerde hij als 'a non starter'.

Rose koos voor de optie 'towards peace' als 'a better way forward'. Hij stelde zich ten doel om een verbetering van de efficiency van de lopende humanitaire operatie te bereiken, door een betere synchronisatie van 'the activities of all UNPROFOR agencies and forces by actively seeking perhaps compelling the cooperation of the belligerent parties and thereby making an indirect contribution to the peacemaking process'. Deze aanpak zou moeten leiden tot staakt-het-vuren-overeenkomsten en oprichting van zones zonder zware wapens (*Heavy Weapon Exclusion Zones*) rond steden.¹¹ Rose hield dus vast aan de ondersteunende taak van UNPROFOR in het vredesproces, maar wilde ook door krachtiger optreden tegenover de strijdende partijen en betere onderlinge afstemming van de VN-activiteiten bijdragen tot verbetering van de leefomstandigheden van de bevolking. Dit laatste moest de basis zijn van alle activiteiten. Slaagde die opzet, dan zou de optie van implementatie van een vredesplan binnen bereik komen. Mislukte het plan, dan was volgens Rose voor de VN-vredesmacht terugtrekking de enige overblijvende optie.

In zijn analyse van de situatie stelde Rose dat de Bosnische Serven en de Bosnische Kroaten hun militaire doelen hadden bereikt en een einde aan de oorlog wilden maken, maar dat dit niet gold voor de Bosnische Moslims. Deze meenden nog steeds op het slagveld meer te kunnen winnen dan aan de onderhandelingstafel. Sarajevo wilde de Verenigde Staten en de NAVO aan hun kant in de oorlog betrekken. De sterke punten van de Bosnische regering lagen bij het leger, de ABiH: aan soldaten en ammunitie had het geen gebrek, het leger groeide, het was in het offensief en het moreel was hoog. De zwakke punten aan de zijden van de Bosnische Moslims waren de bevolking in de enclaves, de slechte strategische positie van de staat, gebrek aan voedsel en afhankelijkheid van hulp, tekort aan zware wapens en luchtmacht, slechte militaire organisatie en bevelstructuur, onopgeloste menings-

10 UNGE UNPROFOR Box 71 file 2.2.6. Command Matters: nr. CPLAN01.DOC: *A Campaign Plan for Bosnia Herzegovina Command*, 01/03/94, p. 1.

11 UNGE UNPROFOR Box 71 file 2.2.6. Command Matters: nr. CPLAN01.DOC: *A Campaign Plan for Bosnia Herzegovina Command*, 01/03/94, pp. 1-3.

verschillen tussen haviken en duiven, een geruïneerde economie en ten slotte gevoeligheid voor Amerikaanse druk. Rose concludeerde dat steun aan de ‘duiven’ onder de Bosnische Moslims tot terugkeer van Sarajevo aan de onderhandelingstafel kon leiden. Hulp en opbouw van de economie konden daarbij worden gebruikt. De ‘key precursor to any deal’ was duidelijkheid uit Washington dat Amerikaanse interventie ten gunste van Sarajevo op het slagveld uitgesloten was. Tenslotte was de regering in Sarajevo volgens Rose gevoelig voor media-aandacht die de Bosnische positie in de Verenigde Staten kon ondermijnen.¹²

Rose stelde zich ten doel het initiatief weer in handen te krijgen ‘in the present, largely chaotic, situation’. Het voornaamste middel daarbij was een eigen ‘information policy’. Daarmee hoopte hij een betere verhouding tussen de vredesmacht en de bevolking te bereiken en een groter vertrouwen in de vredesmacht. In zijn *Campaign Plan* gaf Rose vervolgens aan hoe hij zijn doel wilde bereiken. Wat organisatie en beleid betrof volgde Rose de *Guidance* van *Force Commander* Cot: invoering van sectoren als een nieuwe bevelslaag tussen *Bosnia Herzegovina Command* en de bataljons; intern meer eenheid in optreden door betere afstemming op alle niveaus en extern door integratie van de activiteiten van UNPROFOR, UNHCR en ngo’s. Op voorlichtingsgebied wilde Rose het initiatief in handen nemen om een einde te maken aan geruchten en onjuiste berichtgeving. UNPROFOR moest tegenover de media een pro-actief beleid voeren en een eigen radiostation openen, zodat de bevolking betrouwbare informatie kreeg en bijvoorbeeld zou weten waarom hulpkonvooiën hen niet bereikten. Inzet van een groot en open netwerk van liaison-teams voor de uitwisseling van informatie tussen de strijdende partijen en UNPROFOR was de tweede pijler van het informatiebeleid.

Ook wilde *Bosnia Herzegovina Command* de contacten met de strijdende partijen op alle niveaus institutionaliseren om de bedoelingen van de vredesmacht duidelijk te maken en de lokale reacties te verdisconteren. Deze *Local Action Groups* zouden bestaan uit de UNPROFOR-liaison-teams, UNHCR en ngo’s en lokale civiele en militaire vertegenwoordigers. Op belemmering of tegenwerking van de uitvoering van het mandaat wilde Rose reageren ‘by a robust response including the selective use of force’. Hij opperde de suggestie ‘armed helicopters as a complement to fixed-wing Close Air Support’ in te zetten. *Freedom of Movement* was essentieel voor de uitvoering van het UNPROFOR-mandaat. Tenslotte wilde Rose de kwaliteit van de humanitaire hulp verbeteren door verdeling van voedsel onder toezicht van de VN, bescherming en verzorging van zieken, gewonden en ontheemden en door beveiliging van het herstel van cruciale openbare voorzieningen.¹³

Het plan van Rose was ambitieus. Zijn uitgangspunten waren nagenoeg identiek aan die van *Force Commander* Cot: UNPROFOR moest het initiatief weer in handen krijgen; het moest krachtiger optreden tegen de strijdende partijen en deze zo nodig met gebruik van geweld dwingen zich de uitvoering van het mandaat mee te werken; de samenwerking tussen UNPROFOR, de UNHCR en de ngo’s moest verbeterd en bovendien was het van groot belang te en proberen de harten van de bevolking te winnen. Ook Cot zag in dat UNPROFOR de slag om de informatie moest winnen, maar het ontbrak hem op dat gebied in tegenstelling tot Rose aan plannen. Het plan van Rose kende echter ook zwakke plekken.

¹² UNGE UNPROFOR Box 71 file 2.2.6. Command Matters: nr. CPLAN01.DOC: *A Campaign Plan for Bosnia Herzegovina Command*, 01/03/94; Annex C: the Belligerents.

¹³ UNGE UNPROFOR Box 71 file 2.2.6. Command Matters: nr. CPLAN01.DOC: *A Campaign Plan for Bosnia Herzegovina Command*, 01/03/94.

Ten eerste moest maar blijken of de ABiH, de VRS en het leger van de Bosnische Kroaten (HVO) inderdaad tot ander gedrag zouden overgaan als reactie op het dreigement dat UNPROFOR tegenwerking van de humanitaire hulpverlening door de strijdende partijen in het openbaar aan de kaak zou stellen.

Vervolgens was de veronderstelling dat het verstrekken van de juiste feiten voldoende was om de internationale pers en de regionale media op zijn hand te krijgen – en daarmee een wig te drijven tussen de bevolking en de politieke en militaire leiding – erg optimistisch. UNPROFOR had een slechte relatie met de media en dat euvel was niet van de ene dag op de andere verholpen. Bovendien werkte de propagandamachine van de strijdende partijen uitstekend. Ook het onderdeel van het plan, waarin werd vastgelegd dat *peacekeeping* robuust moest worden uitgevoerd, werd bij de staf van *Bosnia Herzegovina Command* sceptisch ontvangen. Toch zette Rose door. Hij belegde een bijeenkomst met de commandanten van militaire eenheden en vertegenwoordigers van hulporganisaties ter bespreking van het plan. Ook bracht hij het robuuster optreden in de praktijk rond Sarajevo. Het plan werd op 1 maart 1994, na goedkeuring door Zagreb, van kracht; in mei 1994 werd het omgezet in een operationeel bevel.¹⁴

3. De opdracht van Dutchbat

Begin januari 1994 kwam via de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging in New York bij de KL Crisisstaf de opdracht binnen voor de ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica en Žepa en voor de vestiging in Lukavac van het logistieke *Support Command*. De operationele opdracht bestond uit drie onderdelen: (1) aan UNHCR en andere hulporganisaties militaire bijstand verlenen bij de humanitaire activiteiten en het herstel van openbare voorzieningen in beide *Safe Areas*; (2) het scheppen van gunstige voorwaarden voor evacuatie van gewonden, bescherming en zorg voor de bevolking, voor verbetering van zijn levensomstandigheden en voor een beëindiging van de vijandelijkheden; (3) handhaving van de gedemilitariseerde status van beide *Safe Areas*.

Bosnia Herzegovina Command had de opdracht in vijf deeltaken verdeeld:

- a. vestiging en bezetting van VN waarnemingsposten.
- b. verbetering en uitbreiding van ‘liaison’ met en tussen de strijdende partijen ter voorkoming van ‘uncontrolled actions’. Dutchbat moest een netwerk opbouwen tot op het VRS- en ABiH-brigadeniveau en zoveel mogelijk ‘hot lines’ aanleggen met de burgerlijke en militaire autoriteiten in het operatiegebied.
- c. verbetering van het proces van informatieverzameling. Op het militaire vlak door vaststelling van doelstellingen en plannen van VRS en ABiH op alle niveaus. Op het humanitaire vlak door lokalisering van etnische minderheidsgroepen, vluchtelingen en ontheemden binnen de enclaves, met het oog op hun monitoring en bescherming door de VN en hun behandeling door de lokale autoriteiten. Een ander deel van de humanitaire informatieverzameling betrof inventarisatie van lokale behoeften aan voedsel, verwarming, huisvesting en medische zorg en doorgeleiding ervan naar UNHCR en andere hulporganisaties en *Bosnia Herzegovina Command*.

¹⁴ Rose, *Fighting for Peace*, pp. 23-24, 35 en pp. 39-40; CRST.HQ BH Comd Forward Saraje-

vo, OPO 02/94, May 1994.

- d. assistentie van UNHCR bij de distributie door opslag en bewaking van brandstof en olie, bij de distributie aan de bevolking en beveiliging van UNHCR-opslagplaatsen.
- e. deelneming aan de reparatie van openbare nutsvoorzieningen zoals elektriciteit, gas en water.

Dutchbat begon zijn taak in Srebrenica vrijwel op de dag dat de nieuwe *Bosnia Herzegovina Commander* zijn campagneplan presenteerde. Dit plan hield een andere aanpak van de uitvoering van het mandaat in, maar daarvan was op het niveau van Dutchbat nog weinig te merken. De oprichting van regionale commando's – in het geval van Dutchbat het *Sector North East Command* in Tuzla, dat vanaf 1 april 1994 operationeel werd – was de eerste grote verandering. Voor het overige veranderde er in vergelijking met het optreden van Canadese bataljon nog weinig. Dutchbat was in elk geval naar het operatiegebied vertrokken met een opdracht van een oudere datum dan het *Campaign Plan* van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose. In hoeverre na de ontplooiing nog nadere instructies zijn gegeven is niet in de beschikbare documentatie te achterhalen. Bij de toewijzing van Srebrenica en Žepa als operatiegebied voor Dutchbat in december 1993 had UNPROFOR geen specifieke taakomschrijving gegeven. De taak was natuurlijk in algemene termen bekend: uitvoering van het UNPROFOR-mandaat voor Bosnië-Herzegovina (VR-Resolutie 770) en voor de *Safe Areas* (Resoluties 819, 824 en 836). De *Rules of Engagement* van UNPROFOR waarmee Dutchbat tijdens de zogenaamde VN-opwerkperiode vertrouwd had gemaakt waren daarvan een uitwerking.

Daarmee was het algemene kader gegeven, maar bij het begin van zijn missie ontbrak een specifieke operationele opdracht aan het Nederlandse bataljon. De bataljonscommandant, overste C.P.H. Vermeulen, had tijdens zijn verkenningsmissie in november/december 1993 tevergeefs bij *Bosnia Herzegovina Command* in Kiseljak gevraagd naar een geschreven instructie in de vorm van een *Commander's Guidance* voor Srebrenica en Žepa.¹⁵ Blijkbaar bestond die niet. Uit de documentatie blijkt dat de militaire autoriteiten door tussenkomst van Nederlandse officieren om een taakomschrijving van Dutchbat hadden gevraagd. Of het zojuist samengevatte document dat begin januari via de formele VN-weg – dat wil zeggen van *Bosnia Herzegovina Command* via UNPROFOR in Zagreb, het *Department of Peacekeeping Operations* in New York, Nederlandse Permanente Vertegenwoordiging New York naar Buitenlandse Zaken en Defensie in Den Haag – beantwoordde aan Vermeulens bedoeling is twijfelachtig.

Als geheel was de opdracht aan Dutchbat namelijk te weinig specifiek. De opgesomde taken waren immers in elk operatiegebied van toepassing en hielden nauwelijks verband met de actuele situatie. In de operationele orders van *Bosnia Herzegovina Command* en *Sector North East* van eind 1993, begin 1994 is de opdracht in dezelfde algemene bewoordingen vastgelegd.¹⁶ Het enige specifieke deel voor Srebrenica betrof de handhaving van de gedemilitariseerde status op basis van een overeenkomst tussen ABiH en VRS van 8 mei 1993. Een beoordeling van de situatie in Srebrenica of concrete aanwijzingen voor taken op korte termijn bevatte de opdracht niet. Het document voldeed aan de formele eisen van de door

¹⁵ DCBC. Commandant 11 Infbat Lumbl GG (APC)/Dutchbat aan BLS t.a.v. SC Crisisstaf, 12/12/93, sub 2.

¹⁶ CRST. BH Command OPO 02/94, May 94 sub 2. DJZ. Sector North East Operations Order 05/1994 05/12/94 sub 2.

Dutchbat-I-commandant Vermeulen gewenste *Commander's Guidance*, maar het bood niet veel concreets bij de start van de uitvoering van de missie in Srebrenica.

In deze opdracht is tijdens de uitzending van Dutchbat formeel geen verandering gekomen, maar wel is er op Nederlands initiatief informeel een wijziging aangebracht. Dit betreft de humanitaire hulpverlening: in de oorspronkelijke opdracht kreeg Dutchbat alleen de opdracht deze te faciliteren, niet om deze zelf te verschaffen. Bij de verkenningsmissies bleek al dat Dutchbat daaraan een eigen invulling wilde geven. De verkenningsmissie van november-december beschouwde volgens haar rapportage verlening van medische hulp aan de bevolking als een vanzelfsprekende taak van Dutchbat.¹⁷

Ook bij de autoriteiten in Nederland leefde die visie. De minister voor ontwikkelingssamenwerking, J.P. Pronk, stelde fl 500.000 beschikbaar voor humanitaire hulpprojecten in de enclave. Dutchbat reageerde daar, zo bleek tijdens het eerste bezoek van minister Ter Beek aan Srebrenica op 10 mei 1994, positief op. Het verwachtte daarmee het vertrouwen van de plaatselijke bevolking te kunnen winnen en een bijdrage te leveren aan een duurzame verbetering van de levensomstandigheden in de enclave.

Uit de toelichting op een bestedingsvoorstel van die vijf ton bleek dat Dutchbat van mening was dat eigen projecten tot de taak behoorden, op voorwaarde dat zij 'eenvoudig van aard' waren en binnen de uitzendperiode konden worden uitgevoerd. Uiteraard mochten zij niet ten koste gaan van de operationele inzet.¹⁸ Dat betekende dat tot de opdracht ook een humanitair element was gaan behoren. De commandant van Dutchbat II, luitenant-kolonel P. Everts, vertolkte in feite een visie die naadloos aansloot bij het plan de campagne van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose van maart 1994, ook al ontbreekt elke verwijzing ernaar. Volgens Everts paste verlening van humanitaire hulp 'heel goed' binnen de opdracht. Zij diende immers de strategie die UNPROFOR het initiatief weer moest terugbezorgen, door bij te dragen aan de acceptatie van UNPROFOR door de bevolking. De hulp zou *goodwill* voor het bataljon kweken en ook de motivatie van het eigen personeel kunnen vergroten. Om die voordelen te kunnen oogsten moest Dutchbat zich dan wel beperken tot een paar projecten die voor de bevolking direct zichtbaar waren en hun problemen daadwerkelijk verminderden. Een project buiten de enclave, bijvoorbeeld in de noordelijke Bosnisch-Servische buurgemeente Bratunac, zou dezelfde effecten kunnen sorteren en daarmee bijdragen aan een betere uitvoering van de eigen opdracht door Dutchbat.¹⁹

De vraag is nu of dit wellicht toch een te ruime interpretatie van de operationele opdracht was. Binnen UNPROFOR en *Bosnia Herzegovina Command* leefde in elk geval ook de opvatting dat de taak van de vredesmissie in Bosnië-Herzegovina zich niet moest beperken tot facilitering van de humanitaire hulpverlening en de bescherming van de *Safe Areas*. Zoals eerder uiteengezet, zag *Bosnia Herzegovina Commander* Rose in zijn *Campaign Plan for Bosnia Herzegovina* een actieve rol van UNPROFOR ter verbetering van de leefomstandigheden van de bevolking als een belangrijke bijdrage aan het vredesproces. *Force Commander* De Lapresle omschreef eind 1994 de bestaansreden van UNPROFOR in Bosnië-Herzegovina als 'containing the conflict' en de aflevering van humanitaire hulp. De vredesmacht

17 DCBC. Commandant 11 Infbat Lumbl GG (APC) Dutchbat aan BLS t.a.v. CS Crisisstaf, nr.001, 12/12/93: Verkeningsrapport Srebrenica en Žepa, bijlage B sub Civiele Gezondheidszorg-aspecten Srebrenica, punt 3.

18 DCBC. nr.v04013865, A. ter Beek aan J.Pronk, 31/05/94; C-Dutchbat Srebrenica aan Crisisstaf BLS (M. Felix), [27/06/94].

19 CRST. Brief Everts aan Sitcen BLS, 29/09/94.

had bijgedragen tot stabilisering van de militaire situatie en verbetering van de levensomstandigheden van de bevolking. De Lapresle onderstreepte dat vooral het veelzijdige humanitaire werk van de bataljons op lokaal niveau ‘from assisting the most needy to repairing schools, hospitals and roads and caring for the wounded’ alle aandacht verdiende.²⁰ De Lapresle interpreteerde de taak van UNPROFOR in Bosnië dus eveneens ruimer dan het formele mandaat. De opzet van kleine humanitaire projecten door Dutchbat paste zeker binnen die interpretatie.

De opdracht van Dutchbat in Srebrenica was zoals gezien niet meer dan een algemene vertaling van het UNPROFOR-mandaat voor de *Safe Areas*. Dit was erop gericht bescherming te bieden aan de enclave door beveiliging van zijn grenzen en door open betrekkingen met de strijdende partijen op alle werkniveaus. Binnen deze taak was wel degelijk ruimte voor eigen interpretatie van mogelijkheden tot verbetering van de levensomstandigheden (bijvoorbeeld door ook een bijdrage te leveren aan het herstel van de voorziening met gas, water en elektriciteit). Het inzicht rijpte snel dat voor een goed functioneren van Dutchbat een beperkt aantal eigen humanitaire projecten een goed, zo niet onmisbaar middel was om het vertrouwen van de bevolking te winnen.

4. De organisatie van Dutchbat

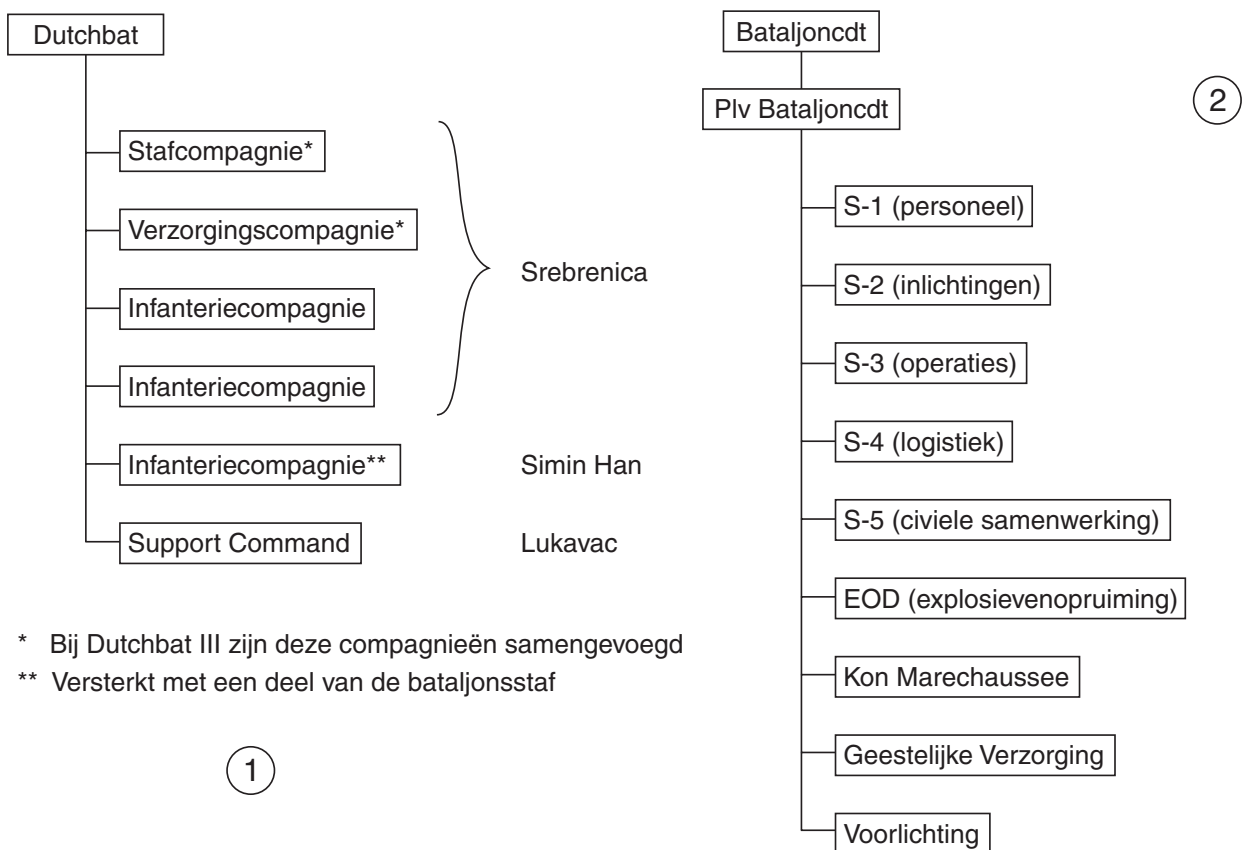
Voorafgaand aan de bespreking van het optreden van Dutchbat in Srebrenica in 1994-1995 volgt een summier overzicht van zijn structuur. Dutchbat bestond uit twee hoofdcomponenten. Het versterkte luchtmobiele infanteriebataljon was het operationele deel, het *Support Command* in Lukavac was het logistieke deel. Formeel stonden beide componenten onder bevel van de commandant van Dutchbat in Srebrenica, in feite ging het om twee zelfstandig functionerende elementen. In het voorjaar van 1995 werd *het Support Command* formeel losgemaakt van Dutchbat en omgezet in een logistiek centrum voor de Nederlandse troepen in Bosnië. In hoofdstuk 3 is aangegeven dat het versterkte luchtmobiele bataljon in twee operatiegebieden optrad. Tijdens de ontplooiing in maart 1994 werd door *Bosnia Herzegovina Commander* Rose de A-compagnie op Tuzla Air Base gestationeerd ter versterking van het Scandinavische bataljon en vanaf juni 1994 was deze verantwoordelijk voor het gebied rond Simin Han, de zogeheten Sapna-duim (zie organogram 1).

De hoofdmacht van Dutchbat I en II, bestaande uit de stafcompagnie, de verzorgingscompagnie en twee infanteriecompagnieën, werd in de *Safe Area* Srebrenica gestationeerd. De B-compagnie werd gelegerd op de oude Canadese bataljon-compound in Srebrenica; de drie andere compagnieën op een nieuwe compound in de accufabriek in Potočari aan de noordkant van de enclave. De stafcompagnie bestond uit de bataljonsstaf met zijn eigen verbindingspeloton, de compagniëstaf en de helikoptergroep. De bataljonsstaf bestond naast de bataljonscommandant, diens plaatsvervanger en de bataljonsadjutant uit de gebruikelijke secties voor personeel (sectie 1), inlichtingen en veiligheid (sectie 2), operatiën (sectie 3) en logistiek (sectie 4). Voorts behoorde hier een speciale sectie voor de contacten met militaire en burgerlijke autoriteiten in het operatiegebied toe (sectie 5), alsmede een detachement van de Explosieven Opruimingsdienst (EOD) en van de Koninklijke Marechaussee, en voor geestelijke en sociaal-psychologische verzorging en voorlichting (zie organogram 2).

²⁰ UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-1676. De Lapresle aan Annan, 04/11/94, bijlage

4: Force Commander's conference on Bosnia and Herzegovina, 6.

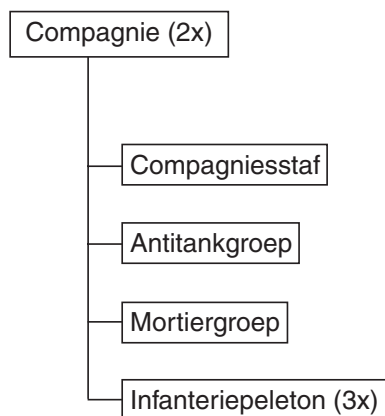
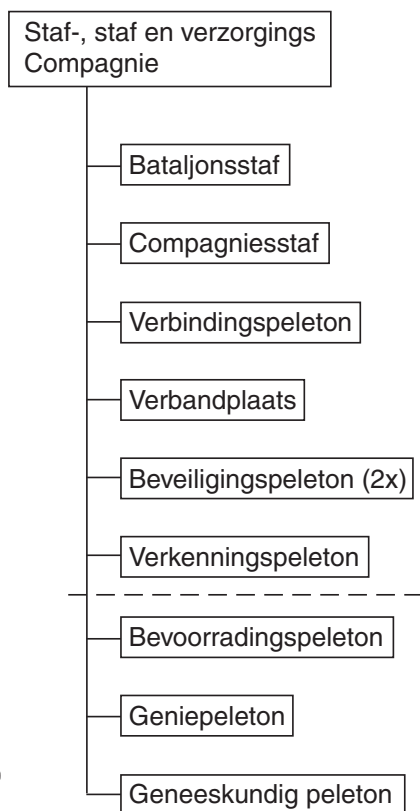
OPERATIONEEL OPTREDEN VAN DUTCHBAT I, II EN III IN SREBRENICA

* Bij Dutchbat III zijn deze compagnieën samengevoegd

** Versterkt met een deel van de bataljonsstaf

①

De eenheden onder de stippellijn vormden bij Dutchbat I en II met een eigen compagniestaf de verzorgingscompagnie.

De compagniesstaf bestond uit de staf van de compagniecommandant, een verkenningspeloton, twee beveiligingspelotons, een verbindingspeloton en een verbandplaats. De helikoptergroep bestond naast de groep vliegers uit een afdeling verbindingen en een onderhoudsgroep. De verzorgingscompagnie omvatte naast de commandogroep vier eenheden: een bevoorradingspeloton, een herstellpeloton, een geneeskundig peloton en een geniepeloton. Bij Dutchbat III werden deze compagnieën samengevoegd tot een staf staf- en verzorgingscompagnie.

Segmenten van de staf- en van de verzorgingscompagnie waren ingedeeld bij de infanteriecompagnieën. De B- en C-compagnie bestonden naast de compagniesstaf uit drie infanteriepelotons, een mortiergroep en een antitankgroep (zie organogram 3, p. 1365). Bij elke compagnie waren een medische hulppost- en gewondentransportgroep en een verbindingsgroep van de stafcompagnie en een keukengroep van de verzorgingscompagnie gedetacheerd. Vanwege de afstand tussen Lukavac en de enclave waren enkele onderdelen van het Support Command in Srebrenica gedetacheerd. De twee belangrijkste waren: de genieconstructiecompagnie en de zogenaamde verbandplaats (het militaire veldhospitaal met chirurgisch team).²¹

5. Spelregels en instructies voor Dutchbat: Vaste Orders

Bij de bespreking van de organisatie van UNPROFOR in hoofdstuk 1 kwamen de instructies van UNPROFOR en *Bosnia Herzegovina Command* voor de eenheden onder hun bevel ter sprake. Daar is gesteld dat volgens algemeen organisatorisch en militair gebruik de algemene richtlijnen steeds naar een lager niveau werden vertaald. Binnen UNPROFOR waren de *Force Commander's Policy Directive* (FCPD) en de *Standing Operating Procedures* (SOP) de belangrijkste instrumenten, waarvan de inhoud uiteindelijk zijn neerslag vond in de vaste orders van de bataljons. Bij Dutchbat was dat niet anders. Dutchbat werkte op basis van een *Vaste Order 1 (NL) VN Infbat* die per sectie (personeel en administratie, inlichtingen en veiligheid, operatiën en logistieke zaken) aanwijzingen en instructies voor het handelen en optreden bevatte. Op compagniesniveau vond deze Vaste Order ten dele zijn vertaling in een algemeen bevel van de compagniescommandant ter uitvoering van de opdracht. Deze richtte zich meestal op operationele zaken, omdat de verantwoordelijkheid voor personele, veiligheids- en logistieke zaken in beginsel tot de competentie van het bataljon behoorde.²²

Een volledige bespreking van dit lijvige boekwerk heeft op deze plaats weinig zin. Veel ervan is van administratieve en procedurele betekenis. Wel is het voor een goed begrip van de gang van zaken enkele punten eruit te lichten, zodat enig inzicht ontstaat in de dagelijkse operationele gang van zaken bij Dutchbat. Voor een goed begrip van de betekenis van de Vaste Orders is het wel nodig enkele opmerkingen te maken. Elke grote organisatie ontwikkelt voor een doelmatig functioneren zijn eigen procedures en interne spelregels. Deze beogen een ordelijke en identieke behandeling van zaken tot stand te brengen. Militaire instructies en voorschriften zoals *Standing Operation Procedures* en *Vaste Orders* zijn documenten van deze aard. In het administratieve, operationele en logistieke proces van de militaire operatie, ook van de vredesmissie, zijn zij onontbeerlijk voor een efficiënte gang van

21 MID/KL. 'Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla' hoofdstuk 1B. Klep en Van Gils, *Van Korea tot Kosovo*, pp. 280-281. Karremans, *Srebrenica*, p. 266.

22 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat. Een voorbeeld van een operationeel bevel voor een compagnie in: Jellema, *First-In*, pp. 179-187.

zaken. Inzicht in de personele sterkte van een eenheid, toekenning van toelagen en vergoeding van verloren gegane goederen komen volgens dezelfde voorschriften tot stand. Dat geldt ook voor de operationele procedures.

Elke commandant – van de sergeant groepscommandant tot de opperbevelhebber – geeft het bevel aan zijn eenheid volgens een vaste matrix uit. Datzelfde principe van uniformiteit is voor alle vormen van militair optreden vastgelegd en toepassing in de praktijk vindt in het algemeen plaats. Deze orders en instructies zijn een blauwdruk voor een optimale situatie. In de praktijk zijn zij aan gebruiksslijtage onderhevig. Bij de tiende bevelsuitgifte voor een patrouille zal de patrouillecommandant de regelmatig terugkerende vaste elementen uiterst summier of misschien zelfs helemaal niet behandelen, omdat alle deelnemers aan de expeditie ermee bekend zijn. Het is goed mogelijk dat afwijking van de vaste instructies plaatsvindt, zonder dat een wijziging zijn neerslag vindt. Het is ook mogelijk dat naleving van voorschriften minder stringent en precies wordt door gebrekkige controle op de naleving.

In dit proces in de rol van de commandant als controleur van doorslaggevende betekenis. Waar de ene commandant om welke reden dan ook grote nadruk kan leggen op de handhaving van uniformiteit in de kleding, kan zijn collega binnen dezelfde eenheid grotere waarde hechten aan andere aspecten van zijn bevelvoering en de functionering van zijn eenheid. Het is daarom gevaarlijk de Vaste Orders als een soort spoorboek te hanteren. Zij bevatten procedures en instructies waarvan de toepassing en uitvoering in de operationele praktijk minder stringent en rigide zijn dan zij op papier doen vermoeden. De handhaving van de standaard hangt veelal af van de ernst en aard van de materie en van het toezicht op de naleving en de doelstellingen van de commandant.

Wat geldt voor de aard en betekenis van Vaste Orders in het algemeen, komt ook voor de Vaste Orders van Dutchbat aan de orde. Deze set van gedragsregels en procedures was een samenstel van bestaande Nederlandse en VN-voorschriften en procedures en van speciaal voor de missie in voormalig Joegoslavië opgestelde regels. Van deze Vaste Order maakten ook de in hoofdstuk 1 besproken *Rules of Engagement* van UNPROFOR deel uit. Regelmatig bevatte de Vaste Order een verwijzing voor uitvoeriger informatie en instructie naar het *Handboek voor de diensten bij vredesmissies in internationaal verband*. Het eerste deel over personele zaken opende met een bespreking van werktijden.

Uitgangspunt bij het optreden van Dutchbat was een continudienst: vierentwintig uur per dag gedurende zeven dagen per week en uitvoering in ploegen. Grondslag was een verdeling in actieve dienst, *stand-by* en rust. Voor personeel met ondersteunende taken gold eveneens de zevendaagse werkweek met een werkdag van elf uur (ochtend, middag en avond). Voorzover de werkzaamheden dat toelieten zou de zondag een ‘ander karakter’ hebben. In de praktijk kwam het erop neer dat de zondag in het algemeen werd gerespecteerd en de werkzaamheden op de compound later begonnen en in een lager tempo verliepen. Op zondag was er geen ontbijt, wel een brunch.²³

Het verlaten van het kazerneterrein, de compound, was niet toegestaan. Het ontvangen van privé-bezoek evenmin. Iedereen droeg in beginsel het voorgeschreven militaire tenue (zonder de Nederlandse vlag op de mouw ter voorkoming van verwarring met de Kroatische of Joegoslavische vlag). Tijdens een rustperiode was het dragen van sportkleding toegestaan, van burgerkleding niet. Op de compound was fitnessapparatuur beschikbaar. Twee sportin-

²³ NIOD, Coll. Koreman. Koreman, ‘Ervaringen met Dutchbat III’, p. 17/24.

structeurs waren verantwoordelijk voor de fysieke conditie van het personeel.²⁴ Van de sportfaciliteiten maakten de Dutchbatters in de praktijk veel gebruik. Ook organiseerden men onderling wedstrijden.

Over de haardracht en het dragen van oorkingen en sieraden bevatte de Vaste Order een aantal bepalingen: mannen moesten kort haar hebben, 'paardenstaarten' en 'zogenaamde 'Huron- of mohikanen' kapsels (hanenkammen) waren verboden. Dat gold ook voor oorkingen en -knopjes door mannen. Ook wees de Vaste Order overeenkomstig de VN-voorschriften op het risico dat VN-uitrustingsstukken 'in verkeerde handen' zouden vallen en de noodzaak dat te voorkomen. Handel in en uitwisseling van VN- en militaire kledingsstukken was uitdrukkelijk verboden.²⁵

In de praktijk bleken regelmatig blauwe baretten en andere militaire kledingsstukken te verdwijnen. Vaak gaven de betrokkenen bij Dutchbat III diefstal als oorzaak op, zowel bij gevallen op de compounds als op de waarnemingsposten. In een enkel geval kwamen de gestolen goederen via de lokale Moslim-politie of in juni 1994 een keer door tussenkomst van Naser Orić terug.²⁶

Het deel over personele zaken bevatte verder een uitvoerige procedure voor optreden en rapportage in geval van een ongeluk en overlijden.²⁷ Verder behandelde het de gang van zaken voor repatriëring van personeel om disciplinaire, medische, sociale of psychosociale redenen voor het einde van de missie.²⁸ Na de bepalingen over het Nederlandse straf- en tuchtrecht en de UNPROFOR-regels inzake zogeheten 'major offences' (deze komen nader ter sprake in hoofdstuk 9 over wangedrag) volgde een rubriek over discipline in het operatiegebied. De militair moest zich als 'gast (...) in een ander land' gedragen en alle lokale gebruiken respecteren. Voor lokale gebruiken en religieuze gewoonten toonde de Dutchbatter respect en reageerde er 'niet krenkend' of 'aanstootgevend' op. Bijzondere aandacht verdiende het optreden van vrouwelijke militairen in en de omgang met vrouwen in het islamistische operatiegebied. Meer dan vuistregels waren het niet en voor optimale toepassing was natuurlijk wel enige kennis van de lokale cultuur nodig.²⁹ Ten slotte bevatte dit personele en administratieve deel van de Vaste Order een reeks regelingen voor zaken als verlof, postverkeer, reizen, beoordelingen en ceremonieel.

Het hoofdstuk over inlichtingen en veiligheid was een logisch opgebouwd geheel, waarin de militaire veiligheid centraal stond. Militaire veiligheid beoogde aldus de Vaste Order bescherming en geheimhouding van gegevens, materieel, personeel, activiteiten en installaties tegen spionage, sabotage, subversie en terrorisme enerzijds en tegen diefstal, verlies of onrechtmatige kennisname anderzijds. Elke commandant (tot het niveau van de compagnie) was binnen zijn ressort verantwoordelijk voor militaire veiligheid en daartoe stelde hij een veiligheidsorder vast. Met de uitvoering van die instructies was binnen elke eenheid een Militaire Veiligheids (Onder)officier (MVO) belast. De invulling van het regime van de militaire veiligheid vond in het algemeen top-down plaats, terwijl de omgekeerde weg werd gevolgd bij het melden van zaken en gebeurtenissen met een veiligheidsaspect en van veilig-

24 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 1 onderwerpen 1/02, 1/11 en 1/13.

25 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 1, onderwerp 1/07.

26 Defensie, Sitreps. Dutchbat Situatierapport, 04/06/94. KMar, Detachement Srebrenica: Mutatierapporten januari-juli 1995, passim.

27 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 1 onderwerp 1/21.

28 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 1 onderwerp 1/17.

29 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 1 onderwerp 1/14.

heidsincidenten of inbreuken op de militaire veiligheid. Dutchbat was in dit opzicht geen eigen circuit. Het paste in beginsel UNPROFOR-, *Bosnia Herzegovina Command*- en *Sector North East*-regelingen toe en rapporteerde ook in die bevelslijn.

Dutchbat besteedde als vredesmacht in Srebrenica bijzondere aandacht aan de militaire veiligheid vanwege afwijkende operationele omstandigheden – optreden in een enclave in de directe nabijheid van twee strijdende partijen. Dat had zijn effect op de dagelijkse gang van zaken, omdat de kans op inbreuken hier groter was. Hoewel binnen het bataljon en de compagnie de commandant verantwoordelijk was voor de militaire veiligheid, was deze taak in feite gedelegeerd aan veiligheidsfunctionarissen. Op bataljonsniveau waren dat de kapitein gevechtsinlichtingen en diens naast medewerkers de sergeant-majoor gevechtsinlichtingen en de sergeant-majoor militaire veiligheid; bij de compagnie vervulde de compagnies-sergeant-majoor deze taak. Zij waren ook verantwoordelijk voor de informatie en training op dit punt binnen hun eenheid.³⁰

Voor de effectuering van de militaire veiligheid en het verzamelen van inlichtingen waren een aantal regelingen in de Vaste Order opgenomen. Bij de beveiliging werd onderscheid gemaakt tussen de bewaking van gebouwen, documenten en personeel. De gebouwen werden permanent bewaakt door een schildwacht bij de ingang en toegangscontrole, terwijl langs de grens van de compound permanent patrouille werd gelopen. Voor de beveiliging van wapens bestond een afzonderlijke regeling, die regelmatige controle inhield op de aanwezigheid van het persoonlijk wapen en munitie.³¹ Tot de beveiliging van documenten behoorde naast rubricering en opberging in een kluis of beveiligde ruimte ook sleutelveiligheid en bescherming van computer- en crypto-installaties en van de verbindingen.

De Vaste Order paste bij rubricering van documenten en crypto-veiligheid de VN-regels toe. Voor het overige kwamen deze regelingen in wezen overeen met de regels van de Landmacht. Deze instructies bevatten geen richtlijnen over de toelating van buitenstaanders tot de ruimten waar operationele informatie beschikbaar was. Dat was een omissie, omdat daardoor toegang tot de *Opsroom* van bataljon en compagnie niet verboden was aan tolken en lokale schoonmaaksters. Er bestond een ernstig vermoeden dat het lokale personeel inlichtingen verzamelde voor de ABiH. Dat personeel werd door de *Opština* (het gemeentebestuur) geselecteerd. Volgens sommige Dutchbatters beheersten zij redelijk Duits of Engels. Twee keer per dag maakten drie of vier vrouwen de *Opsroom* van de C-compagnie van Dutchbat II in Potočari schoon en het was onmogelijk te letten op alles wat zij deden. In die *Opsroom* was weliswaar geen geclassificeerde informatie aanwezig, maar wel *military information summaries* van UNPROFOR. Ook hingen er patrouilleschema's, dienst- en wachtroosters en er lag een logboek voor de binnengekomen berichten open. De zak met uitgaande post hing ook in de *Opsroom*. Lege enveloppen gingen gewoontegetrouw in de prullenmand en op die manier kwamen bewoners van de enclave aan het Nederlandse adres van Dutchbatters.

Het verbaasde de functionaris betrokken met Militaire Veiligheid in Den Haag niet dat familieleden van Nederlandse militairen door Joegoslaven in Nederland verzoeken kregen via de post geld de enclave in te smokkelen. Lokaal personeel werd bij het verlaten van de compound niet gecontroleerd.³² Dat veiligheidsrisico was in eerste instantie niet onderkend

30 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 2, onderwerp 2/1.

31 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat,

hoofdstuk 2, onderwerpen 2/7, 2/9 en 2/11.

32 MID/CO. Jawad aan Van Dijk, debriefingsverslag, 09/02/95.

en kreeg pas bij Dutchbat III meer aandacht. Bij de B-compagnie werd na een aantal diefstallen en verdenking van het snuffelen in persoonlijke bezittingen toegang tot de legeringsruimten ontzegd. De werkzaamheden van het lokale personeel op de compound werd om redenen van militaire veiligheid beperkt.³³ Bij de bescherming van het personeel richtte de Vaste Order zich op kennis van de veiligheidsvoorschriften, meldingen over vertrek en aankomst op een militaire locatie, regels voor het maken van privé-fotos en video-opnamen en regelingen voor contacten met de lokale bevolking. Melding aan de eigen Opsroom van vertrek en terugkeer op de compound was verplicht. Het maken van privé-foto's en video-opnamen was alleen op de compound toegestaan. Daarbuiten was het maken van opnamen alleen voor operationele doelen toegestaan.³⁴ Het is niet duidelijk in welke mate deze regel is nageleefd. Dutchbatters namen vaak kostbare apparatuur mee naar Srebrenica en als zij erin slaagden deze door de Bosnisch-Servische controles in de enclave te krijgen, maakten zij daarvan ook gebruik. De boeken over de Bravo-compagnie van Dutchbat I, *Dutchbat on Tour* en *Dutchbat in Vredesnaam* zijn rijk geïllustreerd. Dat de instructie niet altijd naar de letter werd nageleefd, blijkt uit het feit dat tijdens de dagen van de val van de enclave in juli 1995 door Dutchbatters met eigen apparatuur foto's zijn gemaakt van slachtoffers van executies; toen was de chaos echter inmiddels zo groot dat alle voorschriften nauwelijks meer konden worden nageleefd.

Het contact met de lokale bevolking liep terug van redelijk veel contacten van Dutchbat I naar nauwelijks nog contacten bij Dutchbat III. Bij dit onderwerp is het van belang te constateren dat er verschil bestond tussen de voorschriften en de werkelijkheid, zoals in hoofdstuk 8 en 9 nog nader wordt besproken. Dutchbat II en III hanteerden de regel dat individueel contact met de lokale bevolking verboden was. Dat betekende in de praktijk zeker niet dat er helemaal geen contact was. In bepaalde situaties, zoals op de waarnemingsposten, was het moeilijk onderscheid te maken tussen zakelijke en persoonlijke contacten. Bovendien leefde niet iedereen het voorschrift stipt na.

De andere regelingen in het hoofdstuk van de Vaste Order van Dutchbat over Veiligheid hadden betrekking op inlichtingen. Het betrof verzameling van inlichtingen voor het operationele optreden en voorkoming van het vallen van informatie in verkeerde handen, in het bijzonder van de strijdende partijen en hun inlichtingendiensten. Deze preventieve taak vereiste toepassing van veiligheidsmaatregelen die aansloten bij de bescherming van de *compound*, wapens, documenten en verbindingen. Veldpostcensuur in de communicatie met het thuisfront was volgens de Vaste Order een ander instrument, maar daarvan is tijdens de uitzending nooit gebruikgemaakt. De actieve verzameling van inlichtingen concentreerde zich op vijf hoofdzaken: het optreden van de strijdende partijen en de eventuele voorbereiding van gevechtsacties; de houding van de bewoners van de enclave tegenover de VN; de houding of reactie van politieke groeperingen en individuen; de effecten van het weer en de terreingesteldheid en ten slotte de status van konvoiroutes.

Dutchbat maakte daarbij gebruik van een reeks rapportages. Dagelijks ontving de bataljonsstaf een rapport van elke compagnie op basis van een standaardformulier: het situatierapport, kortweg sitrap (of *Sitrep* naar het Engels). In deze situatierapporten was de dagelijkse rapportage van waarnemingsposten en patrouilles verwerkt. De bataljonsstaf stelde op basis van deze interne rapportages het situatierapport van Dutchbat aan het hoofd-

33 Interview J.R. Groen, 05/07/99.

hoofdstuk 2, onderwerpen 2/8, 2/9, 2/12, 2/13,

34 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat,

2/14 en 2/15.

kwartier van *Sector North East* op. Verder bestond er een reeks incidentele rapporten, zoals patrouillerapporten, *shooting reports* over gesignaleerde beschietingen, *firing close reports* bij gericht vuren op UNPROFOR-personeel, *overflight reports* bij signalering van vliegtuigen en voor andere incidenten, *incident reports* bij ongelukken. In dit kader paste ook debriefing na elk transport buiten de enclave. De meeste van deze rapporten zijn niet bewaard. Met informatie uit die rapporten wilde de Sectie Inlichtingen & Veiligheid van Dutchbat voorzien in de eigen inlichtingenbehoefte en die van UNPROFOR.

Overeenkomstig het beginsel van VN-vredesoperaties ging de inlichtingenofficier van Dutchbat niet uit van het actief verzamelen van operationele informatie. Algemene informatie verspreidde hij dagelijks in het *Milinfo* voor het hele operatiegebied van Dutchbat. Het bevatte zes onderwerpen: een kort weerbericht; een korte beschrijving van de situatie in Bosnië en Noordoost-Bosnië (op basis van de situatierapporten van *Bosnia Herzegovina Command* en *Sector North East*); de situatie van Dutchbat; bestandsschendingen (met specificatie per sector en kaliber wapen); een overzicht van gevoerde besprekingen en tenslotte de toestand van de wegen, in feite een overzicht van de bereikbaarheid van de waarnemingsposten met verschillende typen voertuigen.³⁵

Een samenvatting van de hoofdelementen van dit interne Milinfo ging eveneens dagelijks naar *Sector North East* als inlichtingenrapport. In het algemeen beperkte die rapportage zich tot de gebeurtenissen van dag tot dag in Srebrenica en de Sapna-duim. Een poging tot een analyse voor een wat langere periode werd niet in rapportage vastgelegd. Het is niet uitgesloten dat dit om veiligheidsredenen gebeurde: de rapporten werden met gewone faxmachines naar Tuzla en Nederland verzonden.³⁶ De gevolgen van deze vorm van informatieverzameling voor het inlichtingenbeeld van Dutchbat in Srebrenica komen later in dit hoofdstuk ter sprake.

Het hoofdstuk Operatiën van de Vaste Order was ontstaan uit materiaal dat voor oefeningen van Dutchbat I en II en het Schoolbataljon van de Luchtmobiele Brigade was verzameld. Tijdens de oefeningen 'Blue Falcon' en 'Noble Falcon' was het gebruikt en het werd op basis van de ervaringen in Bosnië aangevuld en gewijzigd. Dit hoofdstuk vormde de pendant van het algemene voorschrift van de Landmacht voor vredesoperaties, waarvan de eerste druk in november 1991 was verschenen en in 1993 een geactualiseerde versie (Voorschrift 2-1393).³⁷ Dit hoofdstuk van de Vaste Order van Dutchbat bestond uit acht korte paragrafen over algemene onderwerpen en negentien bijlagen. De eerste acht paragrafen behandelden de hoofdelementen van het optreden en vastgestelde algemene gedragsregels; in de bijlagen waren de *Standing Operating Procedures* (SOP) van UNPROFOR in vertaling weergegeven.

De paragraaf over algemene aspecten van het optreden vatte de belangrijkste punten samen over de plaatsing van eigen controlepunten (*checkpoints*), het doorzoeken bij *checkpoints*, het gebruik van geweld op de compound en waarnemingsposten, gedrag bij bedreiging van personeel en materieel en de hoofdkenmerken van *Safe Areas*. Het gebruik van geweld werd in een aparte paragraaf op basis van de *Rules of Engagement* (RoE's) verder

35 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 2, onderwerpen 2/3 en 2/12. Wiebes, *Intelligence* (hoofdstuk VN en intelligence).

36 Wiebes, *Intelligence* (hoofdstuk Dutchbat en inlichtingenvergaring).

37 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 3, onderwerp 3.1. Koninklijke Landmacht, *Voorschrift 2-1393, 2e druk. Handboek voor de diensten bij vredesmachten in internationaal verband* (z.pl., [1993]).

uitgewerkt.³⁸ In een *Safe Area* waren volgens de Vaste Order vijandelikheden tussen de strijdende partijen verboden. Slechts één van de strijdende partijen mocht in de *Safe Area* verblijven: de andere werd onder toezicht van UNMO's buiten de gedemilitariseerde zone op afstand gehouden. Binnen het beveiligde gebied moesten alle wapens worden opgeslagen onder toezicht van UNPROFOR, terwijl behalve aan UNPROFOR alleen aan UnCivPol het dragen van wapens was toegestaan.

Naar de letter van de resoluties 819, 824 en 836 van de Veiligheidsraad en de demilitariseringsovereenkomst van 8 mei 1993 was dit inderdaad de formele situatie. De werkelijkheid gaf een ander beeld te zien: binnen de enclave bestond een stabiele situatie; van demilitarisering was echter geen sprake; aan weerskanten van de bestandslijn bleven de strijdende partijen militair actief. Dat bemoeilijkte in elk geval de taak van Dutchbat. Dat manifesteerde zich vooral bij de uitvoering van de vijf 'afgeleide of deeltaken' die volgens de Vaste Order voortvloeiden uit de verantwoordelijkheid voor de *Safe Area*: patrouillegang, het inrichten van observatieposten en *checkpoints*, bewaking van een *Weapon Collection Point* en konvooibegeleiding.

UNPROFOR was volgens de Vaste Order niet verantwoordelijk voor de bescherming van de bevolking in de *Safe Area*: hoofdtak was immers het afschrikken van aanvallen op de enclave en het toezien op de naleving van het staakt-het-vuren en de demilitarisering. In principe zou UNPROFOR wel hulp kunnen geven, maar van een dergelijke hulpverlening kon pas sprake zijn indien directe bedreiging van de persoonlijke veiligheid van burgers optrad en er geen andere hulpverleningsorganisaties waren. Het VN-personeel mocht daarbij geen onaanvaardbare risico's lopen en de geweldsinstructie bleef in een dergelijke situatie van kracht. Een dergelijke steunverlening hield in dat burgers (in militaire en volkenrechtelijke termen: non-combattanten) in zulke gevallen werden gelijkgesteld aan VN-personeel. Blijkens de toelichting mocht er geen gevaar ontstaan voor de uitvoering van de hoofdtaken en evenmin mocht een 'te grote betrokkenheid in het conflict van het VN-personeel' ontstaan. Uit de voorbeelden bij dit onderwerp in de Vaste Order blijkt dat in de eerste plaats werd gedacht aan medische hulpverlening aan individuen.³⁹ Dat geldt ook voor de andere twee vormen van hulp die de Vaste Order noemde.

UNPROFOR kon burgers met UNPROFOR-transport uit een gevaarlijk gebied brengen, als het daarbij rekening hield met de politiek gevoelige punten: de vraag of men zou meewerken aan etnische zuivering of anderzijds mensen het recht zou ontzeggen van het recht om te vluchten. In geval van constatering van gebruik van fysiek geweld tegen burgers kon een commandant 'indien *noodzakelijk* en *mogelijk*' ter plekke besluiten tot steunverlening.⁴⁰

De paragrafen over de *Rules of Engagement* en de bijbehorende definities maakten in hun tekst en door het gebruik van hoofdletters duidelijk dat vuurwapens 'UITSLUITEND ALS LAATSTE REDMIDDEL' mochten worden gebruikt. De toepassing van de gedragsregels voor het dragen van de wapens was gekoppeld aan de zogenaamde paraatheidfase en de verblijfplaats. *Bosnia Herzegovina Command* onderscheidde drie paraatheidsfasen:

38 Zie voor de inhoud van de ROE's van UNPROFOR deel II, hoofdstuk 1.

39 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 3, onderwerp 3.2 sub 4 (Safe Areas) en

5 (gedrag bij bedreiging personeel en/of materiaal).

40 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 3, onderwerp 5 sub 5 e en f.

1. groen: een alledaagse situatie met normaal berichtenverkeer;
2. oranje: status van verhoogde waakzaamheid met verdubbeling van diensten, alleen essentiële verplaatsingen, controle op essentieel materiaal, reserves binnen tien minuten gereed voor inzet en intrekking van verloven; en
3. rood: volledig alarm met bezetting van alle posten en alarmopstellingen, sluiting van de checkpoints en reserves direct beschikbaar voor inzet.

Bij elke alarmfase waren voorschriften van kracht voor het persoonlijk wapen, het dragen van helm en schervest en voor de beveiliging van *compounds* en waarnemingsposten.⁴¹

Het laatste onderwerp handelde over het ‘noodbevoorradsingsplan (*Bluewind*)’. Het was een deel van het *Military Security Plan* van *Sector North East*, dat opgesteld was op basis van de uitgangspunten van het centrale plan voor UNPROFOR.⁴² Anders dan de naam suggereerde had het plan betrekking op de operationele inzet in geval van een blokkade van de bevoorrading. Bij Dutchbat was het bekend onder de naam ‘*minimize* [Plan]’. Dit door Dutchbat II ontwikkelde plan ging ervan uit dat het bij een blokkering van de bevoorrading ten minste vijftien dagen zou duren voordat de logistieke stroom weer op gang zou komen. Dutchbat zou daarom moeten beschikken over een voorraad van twintig dagen. Het plan was in wezen een tijdpad voor rantsoeneringsmaatregelen en beperking van de operationele inzet en humanitaire dienstverlening.

De eerste fase van het *minimize*-programma begon met rantsoenering van water en voedsel en vermindering van het aantal patrouilles op de derde dag. Op de vijfde dag zou de liaison worden beëindigd, werd het gebruik van brandstof beperkt en vond een herindeling van het personeel plaats om de continuering van operationele taken te verzekeren. Op die dag begon ook de voorbereiding van airdrops, die twee dagen later zouden plaatsvinden. Op de tiende dag hielden de patrouilles met voertuigen en gewondentransport van niet VN-personeel op. Op de vijftiende dag zouden alle geniewerkzaamheden worden gestaakt en zou de voorbereiding beginnen van de uitvoering van het evacuatieplan, het volgende deel van het *Military Security Plan*.⁴³ Evacuatie werd dus gezien als een logische stap nadat de bevoorrading tot stilstand was gekomen.

De hoofdmoot van het hoofdstuk ‘Operatiën’ van de Vaste Order van Dutchbat vormden de achttien bijlagen waarin de voornaamste *Standing Operating Procedures* van UNPROFOR waren weergegeven. Voor een deel behandelden deze bijlagen onderwerpen die in het voorgaande deel al ter sprake waren gekomen: het uitvoeren van controles, het optreden bij *checkpoints* en *roadblocks*. Het overgrote deel behandelde in feite nieuwe onderwerpen: optreden bij kaping en gijzeling (bijlage 3), escortering van hoge burgerlijke en militaire autoriteiten (bijlage 4), het leggen van cordons en uitvoering van zoekoperaties (bijlage 5), patrouilles (bijlage 7), luchtsteun (bijlage 12) en het aanvragen van vuursteun (bijlage 18). Steeds werd verwezen naar de relevante hoofdstukken in het al eerdergenoemde *Handboek voor de diensten bij vredesmacht in internationaal verband*. Van een verwijzing naar de specifieke UNPROFOR-SOP was geen sprake. Deze – in de bijlagen van de Vaste Order gegeven – Dutchbat-*Standing Operating Procedures* komen nog aan de orde bij de be-

41 Voor een schema zie Karremans, *Srebrenica*, p. 299.

42 UNGE, UNPROFOR, Box 249. SRSG to FC, 01/09/93. Interoffice memorandum re: Security

Planning Guidance.

43 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 3, onderwerp 3.7.

spreking van de werkzaamheden van Dutchbat in Srebrenica. Het hoofdstuk ‘Operatiën’ van de Vaste Order sloot af met een bijlage over *Lessons Learned* van het Britse bataljon op het gebied van verplaatsingen en konvoeien.⁴⁴

Het vierde hoofdstuk van de Vaste Order behandelde logistieke zaken. Omdat Dutchbat logistiek zelfstandig opereerde en voor een groot deel voor zijn bevoorrading en verzorging van Nederland afhankelijk was, waren de Nederlandse regels uitgangspunt. Bijstelling van die regels vond plaats op basis van de *Standing Operating Procedures* voor logistieke zaken (zie hoofdstuk 1) en de logistieke aanwijzingen van UNPROFOR en *het aide mémoire* voor de troepenleverende landen van UNPROFOR uit juni 1993. Naast paragrafen over bevoorrading, materiaaldiensten en geneeskundige verzorging bevatte dit deel ook een paragraaf over rantsoenering. Het bevatte een concretisering van de logistieke aspecten van het noodbevoorradingsplan uit het operationele hoofdstuk. Deze rantsoenering beperkte zich tot voedsel en brandstof in vier fasen van toenemende beperking.⁴⁵

Het vijfde en laatste hoofdstuk behandelde meldingen, rapportages en berichten. Een deel van de rapportages is al eerder ter sprake gekomen bij Militaire Veiligheid en bij Inlichtingen; in het algemeen werden er verschillende soorten voorgeschreven, alsmede aantal en frequentie. Elke compagnie was verantwoordelijk voor eenentwintig soorten meldingen. Van de vijf schriftelijke rapportages was het situatierapport een dagelijkse verplichting, de andere vier (shooting report, firing close report, overflight report en incident report) waren incidenteel. Daarnaast was de compagnie verantwoordelijk voor zestien schriftelijke rapportages. Vier daarvan waren dagelijks verplicht (logboek, verslag van de commandopost, het patrouille- en het genierapport), één was wekelijks verplicht (de VN-personeelslijst) en één maandelijks (de appèllijst); de andere tien werden alleen opgesteld als er iets te rapporteren viel (bijvoorbeeld een debriefing na verplaatsing, inbeslagneming wapens en munitie, explosievenverkenning, konvooirapport en obstakelrapporten). Bovendien was de verzorgingscompagnie verantwoordelijk voor een dagelijks logistiek en medisch rapport.⁴⁶

De bataljonsstaf was verantwoordelijk voor acht dagelijkse en negen periodieke rapportages. Tot de eerste categorie behoorden onder meer het situatierapport, het inlichtingenrapport (*infosum* in UNPROFOR-taal), het situatierapport van de genie en het rapport over de verplaatsingsmogelijkheden (*moussit* in het jargon), de logistieke en medische rapportage. Over de huisvesting, militaire informatie, personeelssituatie, pers en informatie, transport en onderhoud rapporteerde Dutchbat wekelijks aan *Bosnia Herzegovina Command*. Ook diende het elke week een aanvraag voor brandstof en olie in. Op maandelijks basis rapporteerde het over het aanwezige personeel en ongevallen. Tenslotte rapporteerde het in voorkomende gevallen op basis van de rapporten van de compagnieën over beschietingen, schendingen van het vliegverbod door de strijdende partijen, ongelukken, beschietingen met artillerie en mortieren, obstakels en mijnen, konvoeien, gewonden en slachtoffers onder het eigen personeel en medische evacuatie.⁴⁷

Uit de omvangrijke rapportageverplichting van Dutchbat als UNPROFOR-eenheid is duidelijk dat het operationeel optreden, de inzetbaarheid en de algemene situatie van Dutchbat op het naasthogere niveau bekend moest zijn, voorzover natuurlijk alle relevante zaken

44 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 3, bijlagen.

45 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 4.

46 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 5 onderwerp 4.3.

47 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 5 onderwerp 4.3.

werden gerapporteerd en uit de dagelijkse cijfers een totaal beeld ontstond. De berichtgeving over de situatie in het operatiegebied van Dutchbat ging uiteraard omhoog in de UNPROFOR-lijn en werd verwerkt in de rapportage van *Sector NorthEast* en vervolgens in die van *Bosnia Herzegovina Command*. Naast de schriftelijke rapportage was er ook telefonisch contact met *Sector NorthEast* in Tuzla en met *Bosnia Herzegovina Command* in Kiseljak.

De kern van de berichtgeving bleef het dagelijkse situatierapport en de kwaliteit daarvan was maatgevend voor de oordeelsvorming. In het algemeen rapporteerde Dutchbat I uitvoeriger dan zijn opvolgers. Dat gold vooral de contacten met de strijdende partijen en het laatste punt van het situatierapport, het *commander's assessment*. Door de getrapte manier van rapporteren was ook elders bekend wat zich op hoofdlijnen in de enclave Srebrenica afspeelde. Tegelijkertijd vonden de ontwikkelingen in de *Safe Area* Srebrenica hun plaats in het algemene beeld over de vredesoperatie in Bosnië en voormalig Joegoslavië. Op die manier kon de rapportage een rol spelen bij de vaststelling van de beleidslijn van UNPROFOR en *Bosnia Herzegovina Command*.

De situatierapporten van Dutchbat vonden ook dagelijks hun weg naar de Crisisstaf van de Landmacht in Den Haag en vandaar naar onder andere de staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten en de Luchtmobiele Brigade. Het inlichtingenrapport ging ook rechtstreeks vanuit het hoofdkwartier in Potočari naar de inlichtingenofficier van de Crisisstaf in Den Haag. Door deze manier van distributie van de dagelijkse rapportage van Dutchbat waren de verantwoordelijke militaire commandanten goed geïnformeerd over de situatie van Dutchbat. Hun oordeelsvorming was niet alleen afhankelijk van de informatiestroom uit Srebrenica, want dankzij de plaatsing van hoge Nederlandse officieren op sleutelposities bij de UNPROFOR-staven in Zagreb, Kiseljak en Tuzla was het mogelijk te interpreteren en analyseren in het bredere kader van de vredesoperatie in voormalig Joegoslavië. Deze schets van de informatiestromen geeft overigens vooral de formele regelingen. Of in de praktijk ook alle ontvangers de rapportage lazen en of zij er aanleiding in vonden stappen te ondernemen is een andere zaak.

Uit de bespreking van de Vaste Orders van Dutchbat rijst het beeld op van een grote hoeveelheid regels en voorschriften voor het optreden als vredesmissie in de *Safe Area*. Naast de verdeling van taken tussen het bataljon en de compagnieën maakt de Vaste Order ook duidelijk dat voor de uitvoering van de operationele taak de sectie Operatiën samen met de sectie Militaire Veiligheid en Inlichtingen van de bataljonsstaf de kernafdelingen zijn. Dat doet niet af aan de wezenlijke functie van de sectie Logistieke Zaken. Opvallend is echter dat in de instructie de belangrijke liaisonsectie buiten beeld is gebleven. Deze weliswaar kleine sectie van enkele officieren en onderofficieren was niettemin van groot belang voor het operationele optreden van Dutchbat, omdat zij de contacten met de burgerlijke en militaire autoriteiten in en buiten de enclave onderhield. Zij werkte daarbij nauw samen met het UNMO-team. De liaisontaak werd door de bataljonscommandant opgedragen aan functionarissen uit de bataljonsstaf. De taak en het optreden van deze sectie komt hierna uitvoerig ter sprake in hoofdstuk 8.

De Vaste Order was, zoals gezegd, een handboek met voorschriften, regelingen en procedures voor het dagelijkse werk dat moest zorgen voor een uniforme aanpak. Die toepassing vond plaats binnen een hiërarchisch organisatiemodel. Uiteraard was de commandant verantwoordelijk voor de gang van zaken: de bataljonscommandant voor Dutchbat als geheel; de compagniescommandant voor zijn eigen eenheid. Zeker het *Support Command* in Lukavac, maar ook de compagnie in Simin Han opereerden als min of meer zelfstandige

eenheden. Naast de commandant als formele leider was voor een goed verloop de *Operations Room* (Opsroom in het dagelijkse spraakgebruik) van centrale betekenis. Dit was het zenuwcentrum waar alle communicatielijnen van de compagnieën, konvoien en *Support Command* bijeenkwamen en vanwaar het bataljonsniveau communiceerde met de buitenwereld. Rond de Opsroom waren de werkruimten van de sleutelfunctionarissen (bataljonscommandant, hoofd van de sectie Operatiën en hoofd van de sectie Inlichtingen en Veiligheid) gegroepeerd, zodat snel de vereiste beslissingen konden worden genomen.

De leiding van de Opsroom, die continu bereikbaar was, berustte bij de *Duty Officer*, een kapitein van een van de secties van de bataljonsstaf. Hij werd bijgestaan door een onderofficier en een soldaat of korporaal. Hier kwamen meldingen binnen over gewonden, gijzelingen en ongelukken, beschietingen van waarnemingsposten of patrouilles, ontdekking van wapens of het tegenhouden van konvoien. Voor de afhandeling van meldingen bestonden vaste procedures. De communicatie verliep via HF-radioverbindingen, telefoon, fax en een satellietverbinding (satcom). In de Opsroom was daartoe een verbindingseenheid gestationeerd, het communicatiecentrum of *Comcen*. Een zeer beperkt deel van de verbindingen was beveiligd. De beveiligde verbindingen waren ondergebracht in een afgesloten ruimte, de crypto-ruimte. Deze was alleen toegankelijk voor het dienstdoende personeel van het verbindingscentrum en officieren en kaderpersoneel dat bevoegd was geclassificeerde documenten in te zien.⁴⁸

Elke infanteriecompagnie had zijn eigen Opsroom, op bescheidener schaal maar met in elk geval een *Duty Officer* en een *Comcen*. Elke compagniescommandant bepaalde zelf wie als *Duty Officer* kon optreden. Bij de B-compagnie van Dutchbat I waren dat bijvoorbeeld de commandant, diens plaatsvervanger en de compagnies-sergeant-majoor. Bij de C-compagnie van Dutchbat III vervulden de plaatsvervangend compagniescommandant, de pelotonscommandanten en de *Forward Air Control*-officier die functie.⁴⁹ Alle verzamelde gegevens moesten in beginsel in logboeken worden genoteerd. Alle relevante informatie van de patrouilles werd vastgelegd in patrouilledagboeken, opdat het mogelijk was ze voor analyse en voorbereiding van nieuwe patrouilles terug te lezen.⁵⁰ Aan het einde van zijn 24-uurs dienst gaf de *Duty Officer* een briefing aan de pelotonscommandanten, hun plaatsvervangers, de administrateur, de compagniesarts (het hoofd van de medische hulpost), een vertegenwoordiger van het geniedetachment, het communicatiecentrum, het hoofd van de bevoorradings- en van de onderhoudsgroepen. De briefing bestond uit een overzicht en analyse van de gebeurtenissen van de afgelopen 24 uur en een overzicht van de werkzaamheden in de komende 24 uur.⁵¹

Na deze schets van de organisatie van Dutchbat is het nodig een min of meer vergelijkbare schets te geven van de organisatie van de twee strijdende partijen in de enclave. Bij de uitvoering van zijn taak had Dutchbat vooral met hen te maken. Dat ging verder dan het toezien op de naleving van de gemaakte afspraken over staakt-het-vuren en demilitarisering en de instandhouding van de *Safe Area*. Ook de dagelijkse activiteiten van beide partijen in de enclave en zijn directe omgeving waren daarbij van belang. Uit de beschrijving zal blijken

48 SMG/Debrief. Dossier Vaste Orders Dutchbat, hoofdstuk 1 onderwerp 1/03; hoofdstuk 2 onderwerpen 2/12, 2/13 en 2/15; hoofdstuk 5 onderwerp 4.1 en 4.2.

49 Jellema, *First-In*, p. 187. Interview R. Rutten,

25/09/01.

50 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 132.

51 Voor de gang van zaken op compagnie niveau zie Jellema, *First-In*, 187.

dat de informatie van Dutchbat niet volledig was. Beide partijen hadden er belang bij bepaalde inlichtingen voor Dutchbat geheim te houden.

6. De ABiH in Srebrenica

Voor de komst van UNPROFOR en het Canadese bataljon in maart/april 1993 kon in feite niet gesproken worden van een reguliere organisatie van de Moslim-eenheden in Srebrenica. Aan het begin van de oorlog waren binnen de enclave enkele kleine en geïmproviseerde milities van Moslims ontstaan. Een deel van die groepen bestond uit bewoners van de gemeente Srebrenica, een ander deel uit Moslims die naar Srebrenica waren gevlucht. In de stad Srebrenica organiseerde de belangrijkste groep zich rond het oude Turkse Fort (Stari Grad), onder leiding van Hakija Mehlijić en Akif Ustić. In Potočari ontstond een tweede groep rond Naser Orić. Kleinere strijdgroepen ontstond in de dorpen als Sućeska (met Ramiz Bećirović als commandant), Bajramovići (onder Hamdija Fejzić) en Kragljivode (aangevoerd door Nedžad Bektić en Sefik Mandžić). Binnen de gemeente Bratunac vond een vergelijkbaar proces plaats van het vormen van milities op lokale basis. In Konjević Polje vormde Velid Sabić een crisiscomité met een gewapende militia.⁵² Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, ontstond door het optreden van deze groepen in voorjaar en zomer van 1992 een aaneengesloten Moslim-gebied, met Srebrenica als centrum. De strijdgroepen van Srebrenica, Potočari en Sućeska waren gaan samenwerken onder leiding van Naser Orić en diens ondercommandant Akif Ustić. Zij vestigden een hoofdkwartier in het postkantoor in Srebrenica.

Doordat een steeds groter gebied onder Moslim-controle kwam, groeide het aantal milities. In augustus 1992 kwam het tot een eerste contact van deze groepen met het reguliere Bosnische leger, de ABiH: een goed bewapende en in ABiH-uniform gestoken compagnie was door de VRS-linies heen naar Srebrenica getrokken. Deze compagnie was onderdeel van een Moslim-brigade, die door Nurif Rizvanović – de naar Tuzla uitgeweken leider van een paramilitaire groep in Bratunac – gevormd was uit vluchtelingen uit Bratunac. Van een vaste militaire organisatiestructuur als overkoepeling was vooralsnog geen sprake. Medio oktober 1992 bestonden er drie brigades: één in Potočari, één in Sućeska en één in Kragljivode. Daarnaast waren er in Osmače, Biljeg, Skenderovići, Luka en Srebrenica bataljons actief. In november 1992 werden de Moslim-eenheden van Srebrenica, Konjević Polje en Cerska onder één commando gebracht. Naser Orić, de commandant van de eenheden in Srebrenica, werd bevelhebber van de nieuwe formatie. Vanaf februari 1993 trad Ramiz Bećirović als chefstaf op. Inmiddels was de sterkte van de Moslim-strijdkrachten in het gebied rond Srebrenica volgens ruwe schattingen ongeveer 15.000 man.⁵³

Orić werd de onbetwiste commandant van de ABiH in Srebrenica. Bij het uitbreken van de oorlog in Bosnië was hij vijftientig jaar oud. Zijn familie kwam van oudsher uit Srebrenica/Potočari. De branieachtige tiener Orić, die veel tijd stak in karate en gewichtheffen, vertrok na de middelbare school en de vervulling van zijn dienstplicht in 1988 naar Belgrado. Hij volgde een opleiding tot politieagent en ging deel uitmaken van speciale politietroepen in Kosovo. Vervolgens was hij een van de lijfwachten die de Servische president Milošević vergezelden tijdens diens geruchtmakende rede ter herdenking van de slag op het

52 Bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

53 Bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*.

Merelveld in juni 1989. Bij het uitbreken van de oorlog in juli 1991 werkte Orić als politieagent in Sarajevo. Enkele weken later werd hij door de Bosnische autoriteiten overgeplaatst naar Srebrenica met de geheime opdracht een lokale Moslim-militie te organiseren.

In het begin vond Orić weinig medestanders en zijn kleine groep van medestanders was nauwelijks indrukwekkend te noemen: zij beschikten slechts over jachtgeweren en automatische geweren afkomstig uit de wapenkamer van de politie in Srebrenica. Orić begon zijn mannen te trainen als guerilla's in het leggen van hinderlagen, uitschakeling van tanks met molotovcocktails en het man-tegen-mangevecht, inclusief het doden van de tegenstander met het mes. Toen ook in Srebrenica het conflict uitbrak werd Orić binnen enkele dagen in april de held van Srebrenica, omdat hij met zijn Moslim-strijdgroep erin slaagde de Serven uit Srebrenica te verdrijven (april 1992). Naast deze prestaties vermeldt zijn biografie ook verschillende varianten van gewelddadig optreden tegen personen en zelfs betrokkenheid bij moorden. Voor zijn optreden als commandant van de Moslim-strijdgroepen in de enclave Srebrenica was dit laatste geen belemmering, evenmin als zijn betrokkenheid bij zwarte handel in de enclave.

Het lukte Orić het gebied van de enclave te vergroten met toepassing van guerilla-methoden. Even belangrijk voor zijn reputatie was dat hij zijn strijders bij expedities tegen Servische dorpen persoonlijk aanvoerde en daarbij zijn vroegere Servische vrienden niet ontzag. Orić was meer dan een lokale *warlord*. Hij opereerde in samenspraak met het opperbevel van de ABiH en liet daarbij de militair-strategische belangen prevaleren boven de humanitaire. Zo verzette hij zich – zoals beschreven in hoofdstuk 3 – tegen de geplande grootscheepse evacuatie van vluchtelingen in april/mei 1993, aangezien dat zou betekenen dat een deel van het Moslim-gebied zou moeten worden prijsgegeven. Orić was de man die in Srebrenica de touwtjes in handen had, die betrokken was bij de zwarte handel in de enclave en een zeer gewelddadige reputatie had verworven. Zonder zijn goedkeuring verzetten de civiele autoriteiten geen stap.

Orić was een indrukwekkende verschijning: fors gebouwd, gespierd, met baard; had doorgaans enkele patroonbanden om zijn bovenlichaam geslagen en was meestal in het gezelschap van lijfwachten. Later stak hij zich vaak in een militair camouflagepak met rechts een armband met opschrift 'SREBRENICA 1' en links een armband met opschrift 'AIRBORNE' en 'SPECIAL FORCES'. Hij bleef veel aan sport doen en werd regelmatig in de enclave gezien met een grote groep bezig met hardlopen of ongewapende man-tegen-mangevechten. Hij wekte bij buitenstaanders vaak de indruk te veel Rambo-films te hebben gezien.

De Bosnische Serven zagen hem als de hoofdverantwoordelijke voor de aanvallen op Servische dorpen, moordpartijen en verminkingen van slachtoffers in het eerste jaar van de Bosnische oorlog.⁵⁴ Vanwege zijn rol in de periode 1992-1993 zag de bevolking van de enclave – autochtonen en vluchtelingen – hem daarentegen als de bevrijder en redder van Srebrenica. In die tijd gingen de mensen de persoon en rol van Orić steeds meer mythologiseren, wat zijn politieke machtsbasis versterkte. Hij hield vast aan zijn belofte aan de vluchtelingen dat iedereen zou kunnen terugkeren naar zijn geboortegrond. Dat maakte het onmogelijk voor hem concessies aan de VRS te doen. Vrede was voor hem geen onderwerp van

54 Sudetic, *Blood and Vengeance*, pp. 150-151 en 245. Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 77-81. Roth, *Endgame*, pp. 7-8 en 107-108; MID/KL. Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla Milinfo Sie 2/3; Hoofd-

stuk 1 paragraaf D (6) (A). UNGE UNPROFOR Box 115, file: SNE CVAO. Fax out Jan-Jul 95: fax CAO Bezrouvchenko (Tuzla) aan Luc Duchensne (CA BH Command), 20/03/94.

onderhandelingen. In zijn perceptie was die alleen mogelijk ‘indien de Bosnische Serven onvoorwaardelijk de eisen van de Moslims [zouden] inwilligen’.⁵⁵

Door de demilitariseringsovereenkomsten van april en mei 1993 kwam er formeel een einde aan het bestaan van Moslim-eenheden in de enclave Srebrenica. Gewapende mannen verdwenen uit het stadsbeeld en in rapporten van het Canadese bataljon en Dutchbat werd formeel-correct gesproken over de ‘former Muslim warring faction’ en zijn commandant Naser Orić. Maar in feite bleef de militaire organisatie bestaan; het hoofdkwartier was tot april 1994 zelfs boven het hoofdkwartier van het Canadese bataljon gevestigd, op de eerste verdieping van het postkantoor. In mei 1994 reorganiseerden de Moslim-strijders zich. De brigades in en enclave Srebrenica werden als 8e Operationele Groep bij het 2e Korps van de ABiH in Tuzla ingedeeld. Orić vestigde een nieuw hoofdkwartier in het voormalige jachthuis onder het Turkse Fort. Volgens Dutchbat was het goed geoutilleerd, met werkruimten voor Orić en de leden van zijn staf: de stafchef Ramiz Bećirović, het hoofd operatiën Smajo Mandžić (25 jaar), de veiligheidsofficier Nedžad Bektić (25 jaar), de inlichtingenofficier – en jeugdvriend van Orić – Ekrim Salihović (23 jaar) en het hoofd juridische zaken Amir Salihović (31 jaar). Orić formeerde binnen de enclave vier lichte brigades met elk zijn territorium en eigen commandant (met de rang van majoor), die grotendeels zelfstandig opereerden. De sterkte van deze eenheden varieerde tussen 500 en 1500 man. De totale sterkte van de ABiH in Srebrenica bedroeg volgens UNPROFOR-schatting in 1993 3000 tot 4000 man; de taxatie van Dutchbat I ging uit van 2000 tot 3000. Toch bracht deze reorganisatie nog geen complete operationele eenheid binnen de ABiH in de enclave. Er bleven verschillen in sterkte per brigade bestaan en de loyaliteit aan de persoon van de commandant bleef een vitale bindende factor.⁵⁶

De noordelijke helft van de enclave werd toevertrouwd aan de 280e Brigade; het betrof een gebied van de waarnemingsposten OP-M in het noordwesten tot OP-R in het oosten. Majoor Ibrahim Mandžić voerde het bevel over de brigade, maar de dagelijkse leiding op de commandopost in Potočari was in handen van Nasir Sabanović. Commandant in het noordelijke deel, tussen Bukova Glava in het westen en Budak in het oosten was de drieëntwintigjarige kapitein Zehrudin Osmić, bekend als ‘ZeZe’. In de ogen van de staf van Dutchbat was Osmić een man met veel gezag en betrouwbaar, in die zin dat met hem afspraken te maken vielen. Het oostelijke deel van het gebied van de 280e Brigade, in de omgeving van waarnemingsposten OP-Q en OP-R, stond onder leiding van ondercommandant Jusuf Besić.

Het zuidwestelijke deel van de enclave was het operatiegebied van de 281e Brigade van Zulfo Tursunović. Hij was verantwoordelijk voor het gebied tussen Slatina in het westen tot aan Kutuzero/Bučje in het zuiden. Voor de contacten met de zuidelijker gelegen Moslim-enclave Žepa was dit gebied van vitaal belang. Tursunović was de enige oudere brigadecommandant (zijn leeftijd werd geschat tussen 50 en 60 jaar). Volgens sommige beschrijvingen was het een ‘ruwe man’ met ‘zware wenkbrauwen’ die ‘forse taal’ uitsloeg tegen zijn

55 Sie LL. Info t.b.v. Sie 5: lezing t.b.v. LSO personeel 13 Infbat (lumbl) [waarschijnlijk van majoor A. Derksen], 09/01/95, 14-15. CRST. Fax van HE Sector NE maj. Dagelet aan GI KL Crisisstaf, 31/10/94, bijlage: Civil Affairs, Sector NE, Srebrenica Trip Report 21-24 September, 1994

[Ken Biser], z.d., 2.

56 MID/KL. Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla Milinfo Sie 2/3: hoofdstuk 1; Sie LL. Info t.b.v. Sie 5: lezing t.b.v. LSO personeel 13 Infbat (lumbl) [waarschijnlijk van majoor A. Derksen], 09/01/95; D. Jellema, *First-In*, p. 152.

OPERATIONEEL OPTREDEN VAN DUTCHBAT I, II EN III IN SREBRENICA

De stad Srebrenica met op de heuveltop het 'Turkse fort'.

Noordelijk deel stad Srebrenica met compound.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Zulfo Tursunović, commandant 28re Brigade ABiH.

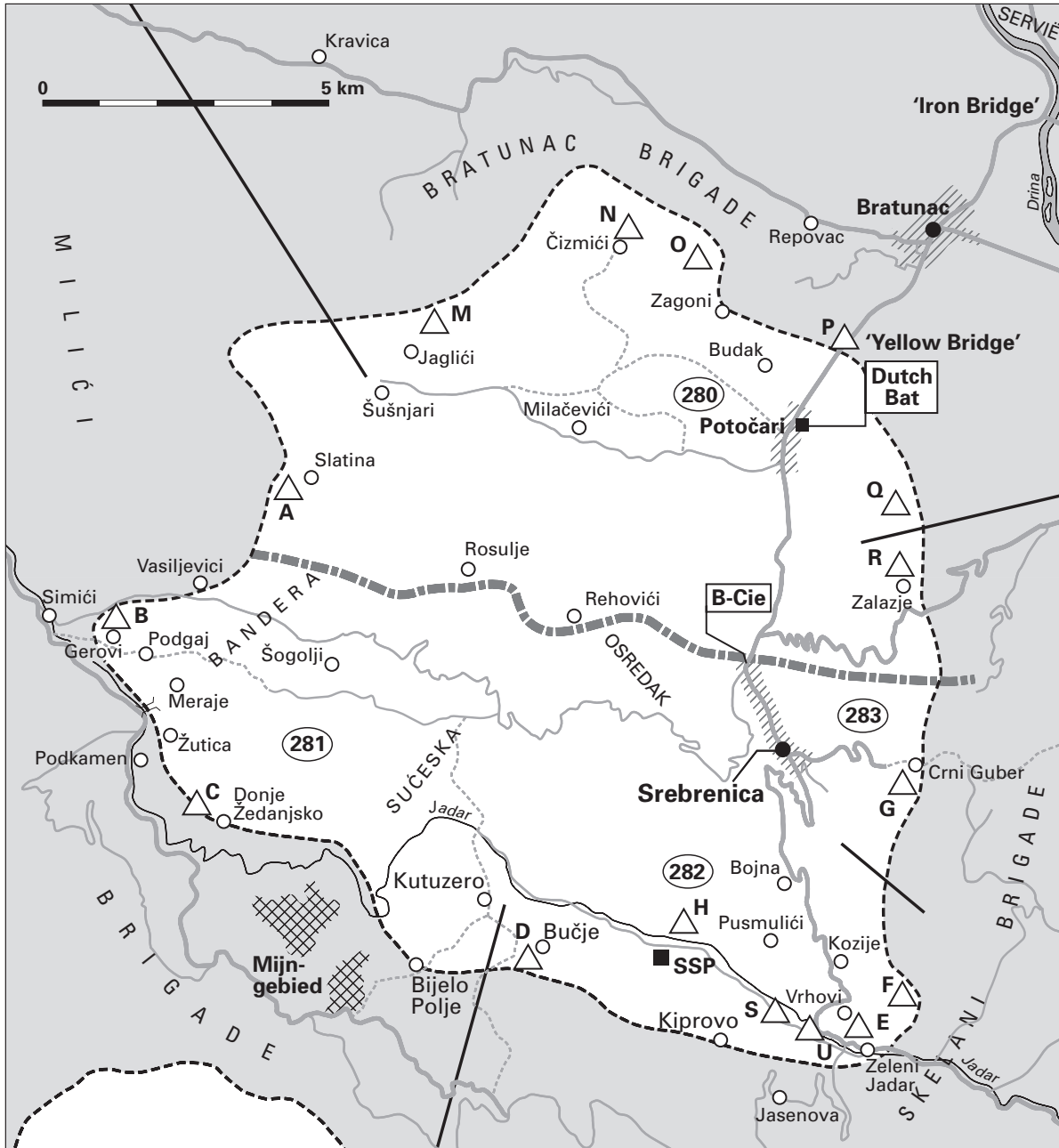
Naser Orić (l.) en Smajo Mandžić (r.) op patrouille.

Naser Orić, commandant 28e Divisie ABiH in de Dutchbat-periode.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Enclave Srebrenica

- vakgrenzen VRS-brigades
- vakgrens Dutchbat-compagnieën
- OP's
- compound

een handvol beroepspersoneel van het JNA dat wilde deelnemen aan de verdediging van de enclave tegen de VRS. De activiteiten bestonden, behalve trainingen, verkenningen, het aanleggen van loopgraven en andere versterkingen, vooral uit nachtelijke acties tegen VRS-posities buiten de enclave achter de bestandslijn en het volgen van de UNPROFOR-activiteiten. Vanaf 1994 verbeterde de kwaliteit van de eenheden door betere organisatie, intensiever training en vooral betere bewapening en uitrusting. Het materiaal werd aangevoerd uit Centraal-Bosnië, waar de ABiH ondanks het wapenembargo kon beschikken over een groeiende voorraad.

Desondanks bleef de ABiH in Srebrenica zijn eigen karakter behouden, wat voor een deel samenhangt met de onduidelijke positie van het Bosnische regeringsleger: formeel bestonden de brigades niet meer, maar hun aanwezigheid was onmiskenbaar. Na het mislukken van de demilitarisering in mei/juni 1993 maakte UNPROFOR daar verder niet al te veel werk meer van: zij nam na signalering wapens in beslag, maar zocht er niet actief naar; training zonder wapens en andere militaire oefeningen liet UNPROFOR op grond van het onduidelijke mandaat toe, de aanleg van stellingen binnen de enclave werd in beperkte mate toegestaan. De ABiH in Srebrenica probeerde zich aan het zicht van UNPROFOR onttrekken. UNPROFOR trachtte van haar kant door contacten met de lokale commandanten zoveel mogelijk informatie over de interne verhoudingen en de intenties te verwerven. Op centraal niveau vonden regelmatige contacten plaats tussen UNPROFOR en Orić of diens stafchef Ramiz Bećirović.⁶³ Het resultaat van deze contacten op laag en hoger niveau was mager. Want tegenover een grote mededeelzaamheid over het optreden en de veronderstelde intenties van de VRS hanteerde de ABiH een uiterste zwijgzaamheid over eigen activiteiten in en rond de enclave.

7. De VRS rond Srebrenica

De militaire organisatie aan Bosnisch-Servische kant rond Srebrenica was later totstandgekomen dan die van de ABiH. Aanvankelijk was ze op centraal niveau slecht georganiseerd en heerste er een groot gebrek aan mankracht als gevolg van desertie op grote schaal. De acties tegen de Moslims in Oost-Bosnië waren vooral uitgevoerd door paramilitaire groepen en lokale eenheden onder bevel van lokale crisiscomités. De *Vojska Republike Srpske* (VRS) – elders meestal BSA (*Bosnian Serb Army*) genoemd – beschikte in vergelijking met de strijdkrachten van de Moslims en de Bosnische Kroaten wel over de beste beroepsofficieren en het beste materieel, maar had een permanent tekort aan infanteristen. De VRS bestond uit zeven regionale korpsen. Het gebied rond Srebrenica ressorteerde onder het Drina-korps. Deze eenheid onder bevel van generaal Živanović had zijn hoofdkwartier in Vlasenica. Begin 1993 kwamen een betere organisatie en coördinatie tot stand door de integratie van de paramilitaire eenheden en speciale troepen in de reguliere strijdkrachten onder een gecentraliseerd VRS-commando.⁶⁴

In het gebied rond Srebrenica kwam deze integratie al in de herfst van 1992 van de grond. Dit hing samen met het grote tekort aan goed opgeleide officieren onder de paramilitaire

63 MID/KL. Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla Milinfo Sie 2/3. Uit Situatierapporten van Canadese bataljon en Dutchbat blijkt de frequentie van deze contacten.

64 Bijlage Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*; Bassiouni, *Final Report*, annex III; MID/KL. Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla Milinfo Sie 2/3: hoofdstuk 1 E.

verdedigers van Bratunac. Vanwege de toenemende bedreiging van die stad door Moslimtroepen werden daar eenheden van de VRS naartoe gestuurd. Dat leidde vervolgens tot de oprichting van de Bratunac Brigade, op 15 november 1992, als onderdeel van het Drina-korps.⁶⁵ Kort daarna kwamen de Skelani Brigade en de Milići Brigade tot stand. Deze drie Brigades, versterkt met andere eenheden van het Drina-korps en met royale materiële steun uit Servië, voerden in maart en april 1993 de aanval uit op Srebrenica. Na de demilitarisering van mei 1993 waren de reguliere troepen van de drie brigades vervangen door minder geoefende eenheden die in hoofdzaak bestonden uit opgeroepen oudere Servische mannen uit de streek of vluchtelingen uit Servische gebied elders in Bosnië, dat in handen was geraakt van Moslims en Kroaten.⁶⁶

De Bratunac Brigade bestond uit vier bataljons onder commando van goed opgeleide en vakbekwame officieren. Twee bataljons waren belast met de bewaking van de noordkant van de enclave Srebrenica. De twee andere bataljons konden worden ingezet voor andere taken. Vermoedelijk had de Brigade ook een commando-eenheid onder leiding van Mungos Prodanović en een eenheid grenspolitie voor de controle van konvoeien van UNPROFOR en UNHCR. De commandant van de Bratunac Brigade, luitenant-kolonel Slavko Ognjević liet de enclave Srebrenica over aan zijn stafchef en veiligheidsofficier, de drieënveertigjarige majoor Momir Nikolić. Voor het uitbreken van de oorlog was Nikolić onderwijzer in Bratunac geweest; hij had in Sarajevo gevochten. Dutchbat beschouwde Nikolić op grond van de contacten als *to the point* en betrouwbaar. Voor Dutchbat was hij belangrijk, omdat hij ook verantwoordelijk was voor de checkpoint van Dutchbat-konvoeien bij *Yellow Bridge* aan de noordelijke ingang van de enclave.⁶⁷

De Milići Brigade was verantwoordelijk voor het gebied ten zuidwesten van de enclave. De soldaten waren afkomstig uit de *Opština*s Vlasenica en Milići. Dutchbat wist weinig over de organisatie van deze brigade. Het kende twee bataljons – bestaande uit slecht geuniformeerde oude boeren uit de omgeving en vluchtelingen – aan de zuidwestelijke grens van de enclave, maar had slechts vage aanwijzingen over het bestaan van andere bataljons, met jonge, goedgeklede en goedgetrainde soldaten. Brigadecommandant kolonel Vicić had de verantwoordelijkheid voor zijn sector van de enclavegrens gedelegeerd aan zijn stafchef, de bijna veertigjarige majoor Sarkić. Sarkić wilde goede relaties met UNPROFOR opbouwen, hield niet van prietpraat en was een hardliner tegenover de Moslims. Kapitein Durhan Kovgović was waarschijnlijk commandant van het eerste bataljon, dat verantwoordelijk was voor het gebied tussen waarnemingspost OP-A in het westen en Čizmići, de noordelijkste punt van de enclave. Kapitein Bošković en zijn bataljon waren ingezet in het gebied vanaf waarnemingspost OP-Alfa naar het zuiden tot de berg Hrustine (tussen OP-C en OP-D).

De Skelani Brigade bestond waarschijnlijk volledig uit gemobiliseerde mannen uit de *Opština* Skelani en vluchtelingen. Vanwege het tekort aan manschappen kreeg de brigade steun van de grenspolitie om de stellingen te kunnen bemannen. Waarschijnlijk omdat de Skelani Brigade geen andere taken had was zijn commandant, kolonel Vukota Vuković, aangewezen als liaison officier tussen UNPROFOR en de VRS rond Srebrenica. Vanwege zijn rang wilde Vuković het liefst zaken doen met de commandant van Dutchbat, maar in de

65 Bijlage Duijzings, Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië

66 MID/KL. Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla Milinfo Sie 2/3: hoofdstuk 1 E.

67 MID/KL. Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla Milinfo Sie 2/3: hoofdstuk 1 E; Sie LL. Info t.b.v. Sie 5; lezing t.b.v. LSO personeel 13 Infbat (lumb1) [waarschijnlijk van majoor A. Derksen], 09/01/95.

Het ruige landschap op de enclavegrens.

praktijk deed hij zaken met de leider van het liaison-team van Dutchbat. Zijn bevoegdheden waren beperkt. In belangrijke zaken kon hij uitsluitend handelen op instructie van generaal Živanović of het VRS-hoofdkwartier in Pale. De drieënvijftigjarige Vuković was sinds zijn achttiende officier. Vóór het begin van de oorlog had hij sociologie en politieke wetenschap gedoceerd aan de militaire academie in Sarajevo. Na de gevechten rond Srebrenica in 1993 was hij commandant van de Skelani Brigade geworden, volgens geruchten ging het om een strafoverplaatsing vanwege disfunctioneren. Kolonel Vuković was allesbehalve een troepenofficier: hij was welbespraakt en toonde grote interesse in de culturele antropologie. Hij sprak graag en met verve over de levensstandaard van Eskimo's tot en met Nieuw-Zeelanders, zo bleek officieren van Dutchbat al bij hun eerste ontmoeting met Vuković. De kolonel toonde zich soms spontaan en coöperatief in lokale kwesties.⁶⁸

8. Informatiebeeld van Dutchbat

Het zou onjuist zijn te veronderstellen dat Dutchbat vanaf het begin van zijn optreden een helder beeld had van de strijdende partijen in zijn operatiegebied en van andere factoren die op het operationele handelen van invloed waren. Dat beeld kon Dutchbat alleen maar geleidelijk opbouwen, maar het zou achteraf gezien op geen enkel moment tijdens de missie in Srebrenica voldoen. Al direct bij de ontplooiing van Dutchbat I klaagde bataljonscommandant Vermeulen tegenover de KL Crisisstaf en *Sector North East* over het ontbreken van een driedimensionaal inlichtingenbeeld, waardoor zijn zicht op de omgeving 'zeer beperkt' was. Voornaamste problemen die daaruit voortvloeiden waren de onmogelijkheid goed te anticiperen op ontwikkelingen die buiten de enclave werden gegenereerd en daarnaast het gebrek aan mogelijkheden om informatie van de strijdende partijen op waarheid te toetsen.

Het inlichtingenbeeld bestond dus in hoofdzaak uit informatie die in de enclave werd aangeleverd. De voornaamste bronnen waren de militaire en civiele autoriteiten, de bevolking. Ook kon Dutchbat gebruikmaken van *lokale* informatie die via de afdelingen van internationale hulporganisaties ter plaatste werd aangeleverd. Verder was er informatie ontleend aan gesprekken met de VRS. Informatie uit deze bronnen had gemeen dat hij gekleurd was – en wat nog erger was: niet kon worden gecontroleerd. Het UNMO-team onderkende dit en clauseerde zijn informatie indien nodig door aan te geven of het om door het team geverifieerde informatie ging of om inlichtingen, ontvangen van derden. De informatiestromen van hogere echelons zoals *Sector North East* of *Bosnia Herzegovina Command* waren door het gebrek aan technische middelen nauwelijks beschikbaar of werden niet door *Sector North East* en *Bosnia Herzegovina Command* aangeleverd omdat ook hun inlichtingenpositie onvoldoende was. Dutchbat ontving van beide hogere bevelsniveaus weliswaar de dagelijkse situatierapporten, maar omdat UNPROFOR technische middelen als verbindingsinlichtingen, radar, luchtverkenning of onbemande verkenningsvliegtuigen moest ontberen, had Dutchbat geen toegang tot meer informatie.⁶⁹ Dutchbat werkte bovendien met tien jaar oude Joegoslavische kaarten. Dat was erg lastig werken bij besprekingen

68 MID/KL. Dutchbat Srebrenica/Lukavac/Tuzla Milinfo Sie 2/3: hoofdstuk 1 E. Ibidem: verslag besprekingen: bespreking 12/02/94. Sie LL. Info t.b.v. Sie 5: lezing t.b.v. LSO personeel 13 Infbat (lumbl) [waarschijnlijk van majoor A. Derksen],

09/01/95.

69 CRST. Nr. CRST/374, Brantz aan BLS e.a., 06/06/94, bijlage: Reisverslag naar Bosnië Herzegovina, p. 2.

over de vaststelling van de bestandslijst of incidenten. Na een bezoek van de stafchef van de KL Crisisstaf aan de enclave werden de kaarten vertaald naar Nederlandse normen.⁷⁰

Veel begrip voor zijn problemen ontmoette Vermeulen niet bij de Bevelhebber in Den Haag. Deze onthield zijn goedkeuring aan het voorstel van de chef-staf van de KL Crisisstaf, Brantz, de tekortkomingen in het inlichtingenbeeld van Dutchbat te ondervangen met behulp van aanvullende inlichtingen vanuit Nederland en daartoe een plan van aanpak op te stellen. Couzy meende dat het voldoende was wanneer het hoofd van de Militaire Inlichtingendienst zijn toezeggingen tegenover Dutchbat gestand zou doen.⁷¹ De beslissing van Couzy was een uitvloeisel van zijn overtuiging dat bij een vredesoperatie *intelligence* geen rol speelde. Couzy stond met die opvatting niet alleen. In de voorbereiding van de uitzending van Dutchbat was er nooit over *intelligence* gesproken, ook niet tijdens de verschillende verkenningsmissies van Dutchbat I. Binnen de Koninklijke Landmacht leefden de verantwoordelijke functionarissen blijkbaar in de veronderstelling dat de vredesmissie in voormalig Joegoslavië een klassieke vredesoperatie was en dat *intelligence* daarbij niet nodig was.

Dit blijft een moeilijk te begrijpen standpunt, waarop in de *intelligence*-bijlage bij dit rapport uitvoerig wordt teruggekomen. In een 'traditionele' collectieve verdedigingsoperatie ligt de klemtoon op de studie van de (meetbare) militaire capaciteiten (*capabilities*) van de tegenstander (wat kan hij ondernemen en waar?). Bij *peacekeeping*-operaties en asymmetrische oorlogsvoering is de kennis van de capaciteiten van de partijen ondergeschikt aan het inzicht in hun intenties (wat willen zij?) en hun motieven (waarom?), zonder overigens de capaciteiten uit het oog te verliezen. De intenties en motieven kunnen in sommige gevallen zelfs irrationeel overkomen.⁷² Bij *peacekeeping*-operaties is vooral *human intelligence* van groot belang en zowel de lokale bevolking, leidende militairen en politici kunnen waardevolle gegevens opleveren. Vluchtelingen die uit een *Safe Area* gevlucht zijn, kunnen ook vaak via systematische debriefings belangrijke informatie aandragen. Dit geldt ook voor medewerkers van de ngo's die werkzaam zijn in bepaalde gebieden. De militaire *intelligence requirements* bij een *peacekeeping*-operatie zullen echter meer verband houden met de omstandigheden rond een *Low Intensity Conflict* dan met een conventionele oorlog. De dreiging in een vredesondersteunende operatie (of bij asymmetrische oorlogsvoering) is over het algemeen diffuser en moeilijker te identificeren. Geregelde strijdkrachten spelen een ondergeschikte rol, terwijl (on)gecontroleerde, paramilitaire 'vrijwilligers' en ook andere moeilijk te onderscheiden conflicterende elementen als criminele groeperingen het initiatief hebben.⁷³

Intelligence over bijvoorbeeld de algehele toestand van de lokale bevolking is bij een *Low Intensity Conflict* ten minste even belangrijk als kennis van het exacte aantal tanks in een regio. Verder zal er *intelligence* moeten worden verzameld over de etnische, linguïstische, sociale, economische en religieuze situatie ter plaatse, om culturele blunders te kunnen

70 CRST. Nr. CRST/374, Brantz aan BLS e.a., 06/06/94, bijlage: Reisverslag naar Bosnië Herzegovina, p. 3. Die bewerking droeg niet bij tot verbetering van de communicatie tussen Dutchbat en de hogere bevelsniveaus binnen UNPROFOR. Deze werkten met kaarten die door UNPROFOR in Zagreb waren gemaakt. Tussen de kaarten van Dutchbat en de UNPROFOR-kaarten bestond een kleine afwijking. Dit verschil leidde ertoe dat de helikopter van FC De Lapresle bij diens bezoek

aan Srebrenica op 2 februari pas bij de derde poging op de *compound* in Srebrenica aan de grond kon worden gezet (SMG, 1004. TA9A aan TX8, 21/02/95).

71 CRST. Nr. CRST/497, 22/06/94.

72 R. Theunens, 'Intelligence en vredesoperaties', *Militaire Spectator*, 170 (2001) 11, p. 601.

73 R. Theunens, 'Intelligence en vredesoperaties', *Militaire Spectator*, 170 (2001) 11, p. 599.

voorkomen en te weten te komen of er bijvoorbeeld een zwarte markt functioneert en wie daarbij de leiding heeft. In een dergelijk conflict moeten *peacekeepers* ook rekening houden met mogelijke confrontaties met ‘barely controllable ethnic and criminal groups warring over a large area’ zoals in Bosnië het geval was. Zo’n situatie heeft weer consequenties voor het verzamelen van inlichtingen.⁷⁴ Verder was van belang dat in Bosnië voortdurend sprake was van asymmetrische oorlogsvoering waarbij een partij ‘tries to focus one side’s comparative advantages against its enemy’s relative weaknesses’. UNPROFOR werd steeds geconfronteerd met asymmetrische dreigingen. Dit hield in dat een strijdende partij niet in staat was ‘either due to his own inabilities or the strength of the force opposed to him, of confronting an opponent in a conventional manner, using similar means or weapons to his opponent’.⁷⁵ Zo vormden het tegenhouden van konvooien door de strijdende partijen een effectief wapen om de gevechtskracht van UNPROFOR-eenheden te verminderen.

Hoewel er signalen waren dat de werkelijkheid in het operatiegebied van UNPROFOR een andere was dan op grond van de bestaande visie op vredesoperaties werd aangenomen, is het – denkend vanuit die visie – nog enigszins begrijpelijk dat Dutchbat zonder *intelligence*-capaciteit naar Bosnië vertrok. Moeilijker te verklaren valt waarom geen poging werd ondernomen de in juni 1994 vastgestelde tekortkoming te ondervangen. Een ronde langs andere in Bosnië actieve bataljons uit NAVO-landen zou hebben geleerd dat het Scandinavische, het Canadese en het Britse bataljon wel ieder over een eigen inlichtingengroep beschikten, die de binnenkomende informatie analyseerde en bruikbaar maakte voor het operationele optreden. Ook hierop wordt in de *intelligence*-bijlage bij dit rapport uitvoerig ingegaan.

De beslissing van Couzy van juni 1994 om Dutchbat geen eigen *intelligence*-eenheid te verschaffen, had verstrekkende gevolgen. Hij blokkeerde daarmee een inventarisatie van de inlichtingenbehoeften van Dutchbat. Een rechtstreekse verbinding tussen Dutchbat en de MID/KL voor de uitwisseling van inlichtingen werd uitdrukkelijk verboden. Dutchbat kreeg geen inlichtingen uit Nederland over de situatie in voormalig Joegoslavië, bleef verstoken van een inlichtingenvergarende eenheid ter plaatse en was daardoor niet in staat de beschikbare informatie optimaal te bewerken en te analyseren. Daarbij moet worden vastgesteld dat de leiding van Dutchbat zelf bleef klagen over het tekort aan inlichtingen. Zij probeerde evenwel niet om personeel vrij te maken om dit tekort op te vangen, noch voor de vorming ervan, en drong ook nooit aan op beschikbaarstelling van extra personeel voor dat doel.

In principe had Dutchbat behoefte aan algemene inlichtingen over de ontwikkelingen in heel Bosnië, om een goed beeld te krijgen van de grotere politieke en militaire context waarin Dutchbat ontwikkelingen in de enclave zelf kon interpreteren. Intensivering van de activiteiten van de strijdende partijen in de enclave kon immers samenhangen met het oplaaien van gevechten tussen ABiH en VRS in Centraal-Bosnië of in de omgeving van Brčko. Van directer belang was kennis van de gebeurtenissen in de onmiddellijke omgeving van de enclave, bijvoorbeeld in de aangrenzende cirkel van 5 à 10 kilometer.⁷⁶ *Sector North East en Bosnia Herzegovina Command* verschaften die informatie niet en de sporadische patrouilles

74 Pär Eriksson, ‘Intelligence and Peacekeeping Operations’, in: *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 10 (1997) 1, p. 7.

75 Kevin O’Brien en Joseph Nusbaum, ‘Intelli-

gence gathering for asymmetric Threats, Part I and II’, in: *Jane’s Intelligence Review*, oktober and november 2000.

76 Interview E. Wieffer, 18/06/99.

van het 108e Verkenningspeloton buiten de enclave, zoals die plaatsvonden tijdens Dutchbat I en II, konden in die informatiebehoefte slechts fragmentarisch voorzien. Ook de UNMO's konden dit gat nauwelijks vullen. Hun bewegingsvrijheid was ook beperkt en tot het Bosnisch-Servische gebied hadden zij evenmin toegang. In hoeverre *Bosnia Herzegovina Command* gevraagd om NAVO oefenvluchten boven Bosnië te gebruiken voor luchtverkenning is niet duidelijk. Dat geldt ook voor de inzet van andere middelen voor luchtverkenning.⁷⁷ *Sector North East*-commandant Haukland kreeg in ieder geval vanuit UNPROFOR of de NAVO geen *intelligence* aangeleverd. *Sector North East* was naar zijn zeggen 'blindfolded in the dark'.⁷⁸ Haukland had bijvoorbeeld in april 1995 vijf verzoeken om luchtfoto's bij de NAVO ingediend. De NAVO had echter geweigerd.⁷⁹

Het zou echter te ver gaan om te concluderen dat Dutchbat volledig blind was op het gebied van inlichtingen. Dutchbat I beschikte door zijn frequente contacten met de strijdende partijen en met de vluchtelingen in de enclave over veel informatie die ook geanalyseerd werd. Vermeulen voegde aan de situatierapporten meestal een zogenaamd *Commander's assessment* toe, waarin hij een evaluatie gaf van ontwikkelingen binnen de enclave, een mogelijke samenhang met externe gebeurtenissen en een korte termijn verwachting. Dat gebeurde in mindere mate bij Dutchbat II, onder meer als gevolg van de verslechterende verhouding met de ABiH, en in nog mindere mate onder Dutchbat III. Everts en Karremans verboden om veiligheidsredenen contacten tussen de plaatselijke bevolking en militairen van Dutchbat. Dat verbod werd niet door ieder consequent nageleefd: bij OP-A, OP-M en OP-E was er sprake van regelmatig contact met de plaatselijke bevolking.⁸⁰

Toch viel door de sterke terugval van de contacten met de ABiH en de VRS een belangrijke bron van inlichtingen weg. Karremans volgde de facto de lijn van Couzy en beperkte zijn mogelijkheden tot verzameling van inlichtingen over de directe omgeving van de enclave door patrouilles daarbuiten aan het 108e Verkenningspeloton en een groep Britse *Joint Commission Observers* (JCO's; dit was een eenheid van de *Special Air Services*, SAS) van *Bosnia Herzegovina Command* expliciet te verbieden. Evenmin probeerde hij via de JCO's Britse *intelligence* te verkrijgen van *Bosnia Herzegovina Command*. Wel was er op dit gebied samenwerking tussen Dutchbat en UNMO's. In enkele gevallen verkenden zij met een groep van 108e Verkenningspeloton VRS-stellingen.⁸¹ Al met al bleef het inlichtingenbeeld toch beperkt. Informatie over militaire ontwikkelingen in het gebied rond de enclave was nauwelijks beschikbaar. Dat bevorderde het gevoel van isolement bij Dutchbat.⁸²

9. Demilitarisering en de *Cease Fire Line*

In maart 1994 was er nog weinig te merken van dat gevoel van isolement. Dutchbat-commandant Vermeulen en zijn bataljon waren enthousiast naar hun inzetgebied vertrokken in de veronderstelling dat hen een nuttige taak wachtte. Het was hen duidelijk dat er een kloof gaapte tussen de formele status van Srebrenica (en Žepa) als gedemilitariseerde *Safe Areas* en

77 Interview E. Wieffer, 18/06/99; C. Wiebes, *Intelligence: hoofdstuk Westen en oorlog in BH*.

78 Interview met H. Haukland, 03/05/99.

79 NIOD, Brief minister J. Pronk aan NIOD, 29/05/01.

80 *Dutchbat in vredesnaam*, 108 en 156.

81 SMG, 1001. Situatierapport UNMO Srebrenica, 09/02/95.

82 Interview R. Smith, 12/01/00 en 08/02/00; Interview Le Hardy, 08/10/97; Stanković, *Trusted Mole*, p. 420.

de werkelijke situatie, waarin van demilitarisering nauwelijks sprake was en de veiligheid van het gebied en zijn bewoners allerminst zeker was. Er was geen erkende bestandslijn en aan de grens van de enclave leek de strijd tussen de strijdende partijen niet beëindigd. Hierna wordt ingegaan op de toestand die Dutchbat in de enclave Srebrenica aantrof.

Op 8 mei 1993 waren op nationaal niveau afspraken gemaakt over een staakt-het-vuren, de demilitarisering door inleveren van wapens door ABiH en een daaropvolgende terugtrekking van de VRS tot achter de bestandslijn. Zoals in hoofdstuk 3 van dit deel is uiteengezet, was het slechts zeer ten dele tot uitvoering hiervan gekomen. Er was sprake van een groot verschil van interpretatie over vrijwel alle onderdelen van de afspraken, met name rond de vraag waar nu precies de bestandslijn (de *Cease Fire Line* of CFL) liep en onder welke voorwaarden de ABiH de wapens zou inleveren en de VRS zich zou terugtrekken. Om te beginnen was er zelfs een conflict over de vraag wat de betekenis was van de bestandslijn: de VRS huldigde het standpunt dat de bestandslijn een grens was. De Moslims dienden binnen die bestandslijn te blijven; het omringende gebied was Bosnisch-Servisich territorium. De ABiH daarentegen zag het omringende gebied als door de VRS bezet gebied waarover de strijd nog niet was ten einde was; de bestandslijn was geen grens maar slechts een door UNPROFOR gekozen lijn waarlangs de strijd met de VRS voorlopig was bevroren.

De ABiH zou bovendien blijven volhouden dat de frontlijn in april 1993 groter was dan de ‘rode lijn’ die UNPROFOR aanhield als bestandslijn rond de *Safe Area*. Volgens Naser Orić, die hierop herhaaldelijk terugkwam, was er dus ABiH-gebied verloren gegaan, omdat het Canadese bataljon zijn waarnemingsposten binnen de ABiH-frontlijn had gevestigd.⁸³ Op dit punt had Orić overigens ongelijk. Na het staakt-het-vuren van 18 april 1993 had het Canadese bataljon inderdaad de ABiH-frontlijn aangehouden als bestandslijn, maar op twee punten had de VRS zich teruggetrokken.⁸⁴ In de buurt bij Zalazje was een observatiepost gevestigd om de weg Potočari-Srebrenica buiten het zicht van de VRS te brengen; in die omgeving werd OP-R gevestigd, die omgekeerd wel zicht op VRS-gebied had. De VRS had enkele maanden later wel verplaatsing van deze waarnemingspost geëist, maar het Canadese bataljon had dat geweigerd. Daarnaast was de VRS-linie bij Zeleni Jadar (bij de afslag van de weg naar Milići en de houtfabriek van Ikea) teruggeweken voor de vestiging van waarnemingspost OP-E.⁸⁵

Het grondgebied van de *Safe Area* was dus niet verkleind, maar juist wat vergroot als gevolg van de plaatsing van de waarnemingsposten. Orić meende het tegendeel en was er bovendien vast van overtuigd dat de VRS van de aflossing tussen het Canadese en het Nederlandse bataljon Dutchbat gebruik zou maken om het Moslim-gebied nog verder in te snoeren.

De aanwezigheid van UNPROFOR en de UNMO's leek overigens een positief effect te hebben. Het VRS-offensief was gestaakt, UNHCR-konvoien kwamen naar de enclave en in de stad Srebrenica werd de demilitarisering min of meer nageleefd. Volgens de rapportage van het Canadese bataljon was de situatie in de enclave zelf ‘calm’, zij het dat op de bestandslijn de oorlog door leek te gaan: ten minste honderd maal per dag werd met klein kaliber wapens en mitrailleurs geschoten, naast mortierbeschietingen over en weer. Daarin

83 MID/KL. Milinfo Srebrenica 26/10/94 sub: verslag besprekingen: 18/02/94 met Orić in PTT-gebouw.

84 Interviews T. Geburt, 18/11/99 en P. Des-

jardins, 12/11/99.

85 Interviews T. Geburt, 18/11/99, J. Champagne, 12/11/99, D. MacIssac, 16/11/1999 en J. Zoutendijk, 06/04/01.

zou slechts verandering gebracht kunnen worden als de ABiH tot ontwapening gebracht zou kunnen worden en de VRS tot verder terugtrekken. Het leek er in januari 1994 op dat er enige voortgang kon worden geboekt in de gesprekken daarover. Vuković bood via Canadese bataljon-commandant Bouchard een pauze in de beschietingen aan, waarop terugtrekking van de bestandslijn kon volgen, dit in ruil voor een inzameling door het Canadese bataljon van alle ABiH-wapens in de enclave.

Vuković noemde dit een bewijs dat de (Bosnisch-Servische) bevolking rond Srebrenica een einde van de oorlog wilde en vrede wenste.⁸⁶ De reacties in de enclave op dit voorstel waren echter ambivalent. Daar hechtte men nauwelijks geloof aan de toezegging van de VRS om zich terug te trekken na de inlevering van de wapens. Bovendien waren er, volgens vice-president Hamdija Fejić te veel mensen die aan de oorlog verdienden en dus geen belang hadden bij een beëindiging. Maar enkele ondercommandanten van de ABiH leken er desondanks wel voor te voelen. Zulfo Tursunović bijvoorbeeld, die zich tot dan toe nauwelijks aan het Canadese bataljon had laten zien, verklaarde instemming met het plan en zei toe dat hij zijn invloed bij anderen zou aanwenden. Tot een besluit kwam het echter niet. Bouchard bleef nog wel enige hoop koesteren, maar voortdurend bleef hervatting van de vijandelijkheden dreigen.⁸⁷ Zo was Naser Orić ervan overtuigd dat het staken van de VRS-beschietingen slechts een stilte voor de storm betekende. Hij was er zeker van dat de VRS zich opmaakte om toe te slaan in het gebied tussen Srebrenica en Žepa.

Deze beide *Safe Areas* waren gescheiden door een onbewoond niemandsland. Volgens Orić was dit gebied – als gevolg van een afspraak tussen de chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* Hayes en de commandant van het Drina-korps, generaal Živanović – gedemilitariseerd.⁸⁸ Volgens de autoriteiten in Srebrenica bestond er zelfs een corridor tussen de beide enclaves. Hierover was echter niets op schrift te vinden. Het Canadese bataljon was sinds september 1993 een paar keer vanuit Srebrenica naar Žepa gegaan, maar altijd na uitdrukkelijke en specifieke toestemming van de VRS – wat de gedachte aan een afspraak over een corridor onwaarschijnlijk maakte.⁸⁹ Orić betoogde dat de VRS zich van een aantal schermutselingen zou bedienen om dit gebied te bezetten, waarbij hij eiste dat UNPROFOR tegen een dergelijke schending van de afspraken zou optreden. Het Canadese bataljon had dit overigens uitgesloten, aangezien dit gebied buiten het mandaat viel.⁹⁰

Dutchbat erfde deze onduidelijke situatie toen het Canadese bataljon werd afgelost. Al bij de eerste gesprekken tussen de autoriteiten in de enclave met vertegenwoordigers van Dutchbat passeerden de onopgeloste problemen de revue: de onduidelijkheid over de bestandslijn, de door de ABiH afgebroken demilitarisering en de daarmee verbonden weigering van de VRS zich terug te trekken. Het leek er sterk op dat beide partijen van de rotatie gebruik zouden maken om Dutchbat de verantwoordelijkheid voor het niemandsland op zich te laten nemen. In de dagen rond de commando-overdracht op 3 maart 1994 maakte Dutchbat

86 DND. Situatierapporten Canadese bataljon 28/01/94 en 31/01/94.

87 DND. Situatierapporten Canadese bataljon 02/02/94, 04/02/94, 05/02/94 en 08/02/94 ; MID/KL. Milinfo Srebrenica 26/10/94 sub: verslag besprekingen: 13/02/93 en 17/02/94.

88 MID/KL. Milinfo Srebrenica 26/10/94 sub:

verslag besprekingen: 21/02/94, 02/03/94 en [03/03/94].

89 Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat, 04/03/94. Interview J. Champagne, 12/11/99.

90 MID/KL. Milinfo Srebrenica 26/10/94 sub: verslag besprekingen: 21/02/94.

een einde aan eventuele speculaties: UNPROFOR was alleen verantwoordelijk voor het gebied binnen de enclave Srebrenica.⁹¹ Maar daarmee was de kous niet af.

Dutchbat-commandant Vermeulen was bang dat de ABiH een incident bij de bestandslijn zou uitlokken om UNPROFOR te dwingen de enclave te vergroten ‘until the borders they would like to have’.⁹² Die weg leek Orić inderdaad in te slaan: er waren incidenten vanaf het moment dat Dutchbat arriveerde, waaruit de Nederlanders zouden moeten concluderen dat de VRS bezig was zich meester te maken van het niemandsland. Ten bewijze van de VRS-acties maakten de Moslim-autoriteiten melding van vier vermoorde en honderd verdwenen burgers uit dit omstreden gebied. De VRS ontkende elke betrokkenheid bij de incidenten, maar gaf wel aan dat het gebied tussen de enclaves onveilig was voor burgers. Later deed UNCIVPOL op basis van een door de Moslim-autoriteiten opgestelde lijst van vier vermoorde en drieëntwintig verdwenen burgers een onderzoek, maar dat leverde weinig op: men kon slechts vaststellen dat een klein aantal mensen was gedood.⁹³ Orić eiste terugtrekking van de VRS naar de oude posities en dreigde tegenover Dutchbat met een spontane actie van voormalige bewoners van dit gebied als dat niet gebeurde.⁹⁴ Er deden zich ook incidenten voor – Moslim-provocaties volgens het Canadese bataljon en Dutchbat – bij het *Swedish Shelter Project* om de onrust aan de zuidelijke grens van de enclave te vergroten. Het aantal bestandsschendingen steeg.⁹⁵

De vraag is of de ABiH hiermee een onjuiste voorstelling van zaken gaf. Dat was in elk geval niet zo met betrekking tot de activiteiten van de VRS tussen de twee enclaves. Luchtverkenningen van het gebied wezen uit dat VRS-troepen ten zuiden van Srebrenica in zuidelijke richting naar Žepa trokken. Dutchbat-commandant Vermeulen interpreteerde dat als een versterking van de positie van de VRS in dat gebied om Dutchbat te verhinderen een verbinding tussen de beide enclaves te maken. De gevolgen van de VRS-acties waren in Srebrenica direct te merken: de prijzen van goederen verdubbelden binnen enkele dagen.⁹⁶

De ABiH liet het niet bij een eis tot terugtrekking van de VRS. Burgemeester Fahrudin Salihović eiste in brieven aan de Veiligheidsraad, generaal Rose, president Izetbegović, de Bosnische regering en Dutchbat terugtrekking van de VRS tot de posities van mei 1993 en demilitarisering van het gebied tussen Žepa en Srebrenica. Inwilliging van met name deze laatste eis zou de situatie grondig hebben gewijzigd, omdat dit zou leiden tot samenvoeging van de beide enclaves en vergroting met het tussenliggende gebied onder Bosnisch bestuur. Dat kon alleen worden bereikt door heronderhandeling van de demilitariseringsovereen-

91 Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat 04/03/94. NIOD, Coll. cd-rom's. Nr. 01-1/21-151, R. Delić aan Presidium BiH, 08/03/94. Delić stelde voor de samenvoeging van de Safe Areas Žepa en Srebrenica bij de VN aan te kaarten.

92 Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat, 04/03/94.

93 Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat, 09/03/94, 16/03/94 en 20/03/94.

94 Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat, 04/03/94 en 17/03/94; Situatierapport Dutchbat aan Crisisstaf BLS, 07/03/94; UNGE UNPROFOR Box 434, file: UNMO Srebrenica Situatierapporten. UNMO Srebrenica aan UNMO

HQ BH North East, 10/03/94. Special Report on Recent Events in the Srebrenica Area, 3-8 Mar 94.

95 UNGE, UNPROFOR, Box 434, file. UNMO Srebrenica Situatierapporten. UNMO Srebrenica aan UNMO HQ BH North East, 10/03/94. Special Report on Recent Events in the Srebrenica Area, 3-8 Mar 94. Thørsen, ‘Swedish Rescue Services Agency Swedish Shelter Project in Srebrenica’, p. 28.

96 UNGE, UNPROFOR Box 434 file: UNMO Srebrenica Situatierapporten. UNMO Srebrenica aan UNMO HQ BH North East, 10/03/94: Special Report on Recent Events in the Srebrenica Area 3-8 Mar 94. Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 04/03/94, 16/03/94 en 22/03/94.

komst van 8 mei 1993. Salihović vroeg ook een delegatie van de Bosnische regering en leger en vertegenwoordigers van VN en *Bosnia Herzegovina Command* naar Srebrenica te komen om de situatie te bespreken. Een reactie op het voorstel bleef uit.⁹⁷

Vanaf 9 maart keerde de rust in de enclave weer terug. De samenwerking tussen Dutchbat en de lokale autoriteiten verbeterde en de oefenvluchten voor *Close Air Support* versterkten volgens Dutchbat de geloofwaardigheid en UNPROFOR.⁹⁸ De ABiH legde echter niet zonder meer de handen in de schoot om volledig op Dutchbat te vertrouwen. Volgens Vermeulen zou de ABiH door provocaties tegenover de VRS blijven proberen Dutchbat tot ingrijpen ten gunste van de ABiH te forceren. Dutchbat was daarvan zo overtuigd dat het zonder er doekjes om te winden aan de Moslim-autoriteiten liet weten dat zij er niet op moesten rekenen dat UNPROFOR die fout zou maken en zijn onpartijdigheid als vredesmacht op het spel zou zetten.⁹⁹

Ook de VRS testte de opstelling van Dutchbat tegenover de strijdende partijen. Op 16 maart 1994 vroeg de VRS-liaisonofficier, kolonel Vuković, toestemming gebruik te maken van de weg bij Zeleni Jadar om VRS-troepen in Jasenova en andere plaatsen in de corridor tussen Žepa en Srebrenica beter te kunnen bereiken. De commandant van het Drina-korps, generaal Živanović, herhaalde dit verzoek de volgende dag tegenover Vermeulen. Dat een deel van de weg binnen de UNPROFOR-bestandslijn lag was volgens Živanović een gevolg van de terugtrekking van de VRS-troepen in april 1993 over een afstand van 750 tot 1500 meter om UNPROFOR in staat te stellen de ABiH te ontwapenen. In essentie was dat een juiste weergave van de gang van zaken rond OP-Echo, maar van een terugtrekking over de hele linie rond de enclave was beslist geen sprake geweest.

Volgens Živanović was er geen reden om die situatie nog langer te laten voortbestaan, omdat de ontwapening van de enclave was mislukt. Toch vroeg hij niet om herstel van de oude toestand: de VRS zou de UNPROFOR bestandslijn respecteren, ook al erkende hij die formeel niet. De weg zou onder controle van UNPROFOR blijven, op voorwaarde dat de VRS hem voor militaire doeleinden zou kunnen gebruiken. Vermeulen voorzag echter problemen met de lokale autoriteiten die ook zeker eisen zouden stellen voor het gebruik van de weg. Toch zegde hij toe dit voorstel op 19 maart in Kiseljak met *Bosnia Herzegovina Command* te bespreken. Dit ging echter niet door, omdat de VRS hem toestemming weigerde de weg te gebruiken. Niettemin toonde de commandant van het Drina-korps zich bereid zaken te doen. Hij wekte de indruk dat hij slechts goede bedoelingen had en stelde verder voor een bespreking te organiseren met de autoriteiten in Srebrenica (zij het zonder Naser Orić), directe verbindingslijnen tussen OP's en VRS-stellingen te maken en verder gaf hij Dutchbat toestemming voor verkenning van de locaties voor waarnemingsposten langs en op de bestandslijn.¹⁰⁰

De VRS probeerde ook in de weken nadien op een slimme manier zijn eigen belangen te bevorderen door tegenover Dutchbat een zekere tegemoetkomendheid te tonen. Het be-

97 Defensie, Sitreps. Situatierapporten Dutchbat 07/03/94 en 11/03/94. UNGE UNPROFOR, Box 119 file: Civil Affairs SNE Situatierapporten 1994. Fax Bezrouchenko to Andreev, 20/03/94: Report for week ending 21 March, 1994. Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat, 04/03/94 (met als bijlage een brief van Salihović aan Veiligheidsraad e.a.)

98 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 09/03/94.

99 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 21/03/94, 24/03/94, 26/03/94 en 28/03/94.

100 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 16/03/94 en 17/03/94.

langrijkste middel daarbij was het toestaan van verkenningen op de bestandslijn en aan de VRS-kant onder begeleiding van de VRS-sectorcommandanten. Naast het aanwijzen van geschikte plaatsen voor waarnemingsposten gebruikte de VRS deze verkenningen ook om Dutchbat ABiH-stellingen buiten de enclave aan te wijzen. Vermeulen realiseerde zich dat hij machteloos zou staan, als de VRS het gebruik van de weg met geweld zouden afdwingen, maar de situatie leek minder grimmig. De ABiH ging in principe akkoord met het voorstel voor een ontmoeting met de VRS, maar tot een afspraak kwam het nog niet.¹⁰¹

Omdat zowel ABiH als VRS eind maart althans in principe bereid waren onder leiding van Dutchbat met elkaar de problemen rond de enclave te bespreken, leek de crisissfeer van begin maart wat geluwd. Blijkbaar had Dutchbat in de ogen van beide partijen de vuurproef doorstaan door zowel vast te houden aan de eigen opdracht binnen het mandaat van UNPROFOR als tegelijkertijd oor te hebben voor wensen en suggesties tot verbetering van de situatie. Uiteraard speelde het eigenbelang van beide strijdende partijen daarbij de hoofdrol en blijkbaar meenden beide partijen met hulp van Dutchbat het doel te kunnen bereiken. De kernproblemen waren op tafel gelegd en het scheen mogelijk daarover een gesprek te beginnen. Dat was meer dan de Canadezen op gang hadden kunnen brengen.

De vraagstukken die op de agenda stonden waren stuk voor stuk geladen en beladen onderwerpen: het verloop en eventuele verandering van de bestandslijn; schending van het staakt-het-vuren en voltooiing van de demilitarisering en ten slotte het gebruik van de weg Zeleni Jadar – Milići door de Bosnische Serven. Deze drie dossiers kenmerkten zich door een grote onderlinge verwevenheid en konden niet los van elkaar worden behandeld. Daar kwam nog bij dat elk dossier zo explosief was dat het tot hervatting van de strijd in de *Safe Area* zou kunnen leiden. Voor Dutchbat was dat een schrikbeeld, want het zou dan niet langer in staat zijn de *Safe Area* in stand te houden en de veiligheid aan de bewoners te bieden die van de vredesmacht werd verwacht.

Dutchbat had er dus alle belang bij besprekingen tussen de ABiH en de VRS te stimuleren en gaande te houden in de hoop dat dit proces zou uitmonden in afspraken over aanvaarding van de bestaande UNPROFOR-grens, verdere uitvoering van de demilitariseringsovereenkomst of het gebruik van de weg ten zuiden van de enclave door de Bosnische Serven. Er bestond dus een direct verband tussen deze besprekingen en het dagelijkse werk van Dutchbat in de vorm van patrouillering, observatie op de grens van de enclave en facilitering van de humanitaire hulp. Precisie en accuratesse in het operationele werk van elke dag en frequente demonstratie van de eigen aanwezigheid kon bijdragen tot stabilisering van de situatie in de *Safe Area*. Dat laat onverlet dat beide partijen een regeling waarschijnlijk alleen zagen als een oplossing voor de korte termijn, in afwachting van een vredesregeling.

De contacten tussen de strijdende partijen en de rol van Dutchbat daarin zal afzonderlijk worden besproken, evenals het operationele optreden van de drie achtereenvolgende bataljons in de enclave. Voorzover mogelijk zullen de drie onderwerpen zelfstandig ter sprake komen. In die context zullen ook andere zaken die in de besprekingen tussen VRS en ABiH onder leiding van Dutchbat aan de orde kwamen de revue passeren. Voor een goed begrip van de politieke en militaire context van de zaak komt ook aan de orde op welke manier de besprekingen in Srebrenica werden teruggekoppeld naar het hogere niveau van de strijdende

---

101 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 20/03/94, 22/03/93, 23/03/94, 24/03/94 en 27/03/94.

partijen en van UNPROFOR en wat het effect daarvan was op het verloop van de besprekingen zelf.

10. Dutchbat I en de *Cease Fire Line*

Tijdens de eerste drie maanden in Srebrenica probeerde Dutchbat door actief optreden afspraken tussen de VRS en de ABiH tot stand te brengen. In de eerste maand waren de signalen van beide partijen tegenstrijdig geweest, maar in april deed zich een opvallende omslag voor. Voor de VRS leek vooral het gebruik van de weg Zeleni Jadar – Milići prioriteit te hebben, terwijl de voortzetting van de demilitarisering aan die kant nu op de achtergrond was geraakt. Na de negatieve respons op het VRS-voorstel van begin januari toonde de ABiH begin april wel belangstelling voor eventuele demilitarisering en een precieze vaststelling van de bestandslijn.

Eind maart zette de VRS de situatie weer geheel op scherp. Kolonel Vuković liet enkele officieren van Dutchbat op Bosnisch-Servisch gebied van een hoog punt in de buurt van Kiprovo enkele bemande ABiH-stellingen zien, die volgens Vuković op Servisch gebied lagen. Aan het einde van de verkenning vroeg Vuković de Dutchbat-delegatie aan de ABiH de eis over te brengen dat deze stellingen de volgende dag, 30 maart om 12.00 uur, verlaten moesten zijn. Als dat niet gebeurde, dan zou de VRS een reeks ABiH-stellingen op Bosnisch-Servisch gebied tussen Donje Žedanjsko en Kiprovo, ten zuiden van de bestandslijn, aanvallen. Hij legde een direct verband tussen de bestaande situatie en de taak van Dutchbat: de Nederlandse *peacekeepers* waren volgens hem verantwoordelijk voor de uitvoering van de ontwapening van de ABiH en moesten de Moslims binnen de enclave houden. Op voorstel van Dutchbat werd de ABiH tot 2 april de tijd gegeven. Dutchbat zegde ook intensiever patrouillering langs de bestandslijn in de buurt van Donje Žedanjsko (in de omgeving van OP-C) toe. Met dit ultimatum beoogde het Bosnisch-Servische leger de weg Zeleni Jadar – Milići buiten bereik van de ABiH te brengen, opdat de VRS deze kon gebruiken zonder door de ABiH te worden beschoten. Vermeulen begreep dat door dit ultimatum de situatie kon escaleren als de VRS van buiten de enclave ABiH-stellingen zou aanvallen. De risico's voor de enclave waren evident. Dutchbat kon echter geen concrete stappen doen. Vermeulen meende dat hij VRS en ABiH door frequent patrouilleren langs de bestandslijn in het zuiden van de enclave in elk geval kon laten blijken dat 'we are aware of our responsibilities'.¹⁰²

De ABiH zou niet direct antwoorden op de eis van de VRS. De leiding van de ABiH ontkende de aanwezigheid van de stellingen op VRS-gebied niet, maar liet weten dat deze niet door haar troepen werden bezet. Tegen een bespreking met de VRS had zij geen bezwaar, maar hoofdpunt op de agenda zou niet de terugtrekking uit de gewraakte stellingen buiten de enclave moeten zijn. De bespreking zou volgens de ABiH vooral moeten gaan over het verloop van de bestandslijn, de inrichting van een bufferzone, voortzetting van de demilitarisering en uitwisseling van stoffelijke overschotten.¹⁰³ Vuković kreeg toestemming van het Drina-korps om akkoord te gaan met een bespreking op 9 april. Het leek er op dat deze ontwikkelingen ook op het hoogste niveau in Sarajevo werden gevolgd door president Karadžić van de Republika Srpska en *Bosnia Herzegovina Command* Rose. Intussen beschoot de VRS enkele dorpen in het westen van de enclave en ook enkele Dutchbat-

¹⁰² Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 29/03/94 en 30/03/94.

¹⁰³ Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 30/03/94.

patrouilles en waarnemingsposten. Aan ABiH-kant namen de geruchten over een aanval op de enclave vanuit Kladanj toe. Dat hing samen met de toenemende spanning rond de derde Oost-Bosnische Moslim-enclave en *Safe Area* Goražde, waar volgens de ABiH de VRS een aanval had ingezet.¹⁰⁴

Ondanks dit wapengekletter en de verdeeldheid binnen de Moslim-gelederen verliepen de besprekingen op 9 april zelf goed. Het kostte weliswaar tien uur om resultaat te bereiken op alle belangrijke punten, maar de uitkomst betekende zonder meer een doorbraak in de gespannen verhoudingen. Een zware UNPROFOR-delegatie onder leiding van Dutchbat-commandant Vermeulen bemiddelde tussen de VRS-delegatie en de Srebrenica-delegatie.¹⁰⁵ Over acht punten werd overeenstemming bereikt. De eerste drie handelden over de bestandslijn. VRS en ABiH zouden de ‘rode’ UNPROFOR-bestandslijn respecteren en onderschreven inrichting van waarnemingsposten ‘where they can best achieve their task’. De VRS prefereerde plaatsing binnen de bestandslijn, maar zou op drie plaatsen plaatsing daarbuiten voorstellen. De ABiH wilde ook enkele waarnemingsposten buiten die lijn ‘at dominating points’.

Tenslotte was afgesproken dat de VRS-stellingen op een zekere afstand van de bestandslijn moeten liggen: 500 meter volgens de VRS, 1000 meter volgens de ABiH. Verder was er een reeks afspraken om de situatie rond de enclave te verbeteren en te stabiliseren. Allereerst zouden de Moslim-autoriteiten de demilitarisering op basis van de overeenkomst van 8 mei 1993 uitvoeren tegen de belofte van de VRS de veiligheid van de bewoners niet in gevaar te brengen. Aan illegaal verkeer van personen uit de enclave zou een einde worden gemaakt. De betwiste weg Zeleni Jadar – Milići was onder toezicht van UNPROFOR worden opengesteld voor ‘commercial BSA [VRS] traffic only’. De houtfabriek van Ikea en andere fabrieken in de buurt van OP-E bleven onveranderd onder bescherming van UNPROFOR. Tenslotte zou rond de enclave een volledig staakt-het-vuren gelden ‘during this period of renewed co-operation and further negotiations’.

Ter continuering van het gelegde contact zou een lokale *Joint Commission* van ABiH, VRS en UNPROFOR een keer per week bij een VN-waarnemingspost bijeenkomen. De afspraken waren vastgelegd in een Protocol (in het Engels en Servo-Kroatisch).¹⁰⁶ Omdat kolonel Vuković geen volmacht tot ondertekening van enig document had, werd het protocol evenmin door de ABiH en Dutchbat ondertekend. Voor uitvoering was goedkeuring op een hoger politiek en militair niveau nodig. Het hoofdkwartier van *Sector North East* betwijfelde dat. De *Civil Affairs Officer* in Tuzla had daarentegen medio maart na een bezoek aan de enclave al vastgesteld dat ‘the problem of actual delineation of the Srebrenica

104 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 31/03/94, 01/04/94, 02/04/94, 03/04/94, 05/04/94, 07/04/94 en 08/04/94.

105 De UNPROFOR-delegatie bestond naast Vermeulen uit S5 majoor A. Derksen, S1 kap. M. Verweij, ass. S5 smi E. Oskam, UNMO Lt. Comdr M. Foster en Major Th. Gottschalck. De VRS-Drina-korps-delegatie bestond uit kol. V. Vuković en major N. Nikolić. De ‘County of Srebrenica’-

delegatie bestond uit Fahrudin Salihović, vice-president Hamdija Fejzić, Naser Orić en zijn stafchef Ramiz Bećirović. Bijlage bij Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 09/04/94.

106 Drie tolken woonden de bespreking bij: Hassan (UNMO-tolk), Emir (Dutchbat-tolk) en Petar (VRS-tolk). Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 09/04/94 sub 5.

DMZ [gedemilitariseerde zone]’ een zaak was voor bespreking op hoog niveau. ‘Obviously, it is not the level of the Dutchbat Commander.’¹⁰⁷

Het protocol van 9 april 1994 bevatte acht uitgangspunten die tijdens vervolgbesprekingen handen en voeten zouden moeten krijgen. Hoewel het te ver zou gaan om te zeggen dat het protocol een uitwerking was van de afspraak tussen het Canadese bataljon en de VRS van tweeënhalve maand tevoren, waren de elementen van die afspraak in het protocol terug te vinden: demilitarisering van de ABiH en terugtrekking van de VRS van de bestandslijn. Over de vereiste afstand bleven de partijen van mening verschillen, maar het principe van een bufferzone was aanvaard. Merkwaardig genoeg was over terugtrekking van artillerie en mortieren niets afgesproken: de VRS zou die 500 m of 1000 m met zijn artillerie en mortieren gemakkelijk kunnen overbruggen om de enclave te beschieten. Het betrof hier duidelijk een overgangsmaatregel voor de periode van de demilitarisering. Terugtrekking van artillerie was pas daarna aan de orde. Ook in dit opzicht hield de VRS vast aan de overeenkomst van 8 mei 1993. Toch had zij wel concessies gedaan. Impliciet erkende zij het bestaan van de *Safe Area* en de rol van UNPROFOR bij het scheiden van de strijdende partijen.

Dit neemt niet weg dat de ABiH de meeste concessies deed en daarmee voor de vervolgonderhandelingen een zwakke uitgangstelling had. Naast demilitarisering verplichtte het leger van Bosnië zich tot beperking van de bewegingsvrijheid binnen de UNPROFOR-bestandslijn en stond zij de Bosnische Serven het gebruik van de weg Zelini Jadar – Milići toe, daarmee de exploitatie van de bauxietmijnen. UNPROFOR had een eigen belang bij het resultaat van de besprekingen. Met de verantwoordelijkheid voor het gebruik van de weg ten zuiden van de enclave nam het een nieuwe verplichting buiten het operatiegebied op zich. De winst zat vooral in de erkenning van de Rode Lijn van UNPROFOR als bestandslijn en de erkenning van de plaatsing van waarnemingsposten op de bestandslijn of daarvóór in Bosnisch-Servisch gebied. Dat er nu wekelijks gemeenschappelijk overleg van VRS en ABiH onder leiding van UNPROFOR zou plaatsvinden was ook een winstpunt, omdat UNPROFOR daardoor niet langer als intermediair tussen de twee partijen hoefde op te treden en zo het risico verminderde dat een van hen UNPROFOR als partijdig zou beschouwen.

Hoewel men de noodzaak onderkende van goedkeuring van het protocol op hoger niveau, wisselden de VRS en de ABiH in de dagen na de ontmoeting voorstellen uit over uitvoering van de afspraken. Daaruit bleek dat beide partijen de bestandslijn als kern van de problemen zagen. Beide brachten eigen oplossingen naar voren. De Bosnische Serven stelden voor bij wijze van experiment alle VRS-eenheden tussen Kiprovo (CP 6279) en Žutica (CP 5286) 750 meter van de bestandslijn terug te trekken. De ABiH zou zich tegelijkertijd uit VRS-gebied moeten terugtrekken en aan de kant van de enclave zouden burgers en militairen op eenzelfde afstand van de UNPROFOR-lijn blijven.

Naser Orić wees dit voorstel voor de vorming van een bufferzone volgens VRS-model af. Zijn alternatief zou voor het gebied tussen Kiprovo en Žutica inhouden dat de VRS op de bestaande posities zou blijven en acties achterwege zou laten. UNPROFOR zou tussen de VRS-stellingen en de bestandslijn patrouilleren, terwijl de ABiH de demilitarisering van de

107 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 09/04/94 met bijlage: Protocol of a bilateral meeting between representatives of the Srebrenica enclave and 2 Drina Corps held on 9 April 1994 at 12.00 hrs local time in HQ Dutch Battalion,

Potočari. Defensie, Sitreps. Weekly Summary nr. 02 Sector NorthEast/BHC, 10/04/94, sub 2. UNPROFOR Civil Affairs Tuzla: Bezrouchenko aan Andreev, 20/03/94 (citaten in dit document).

enclave ter hand zou nemen en zou proberen de bewoners van de enclave te overreden deze niet te verlaten. Het gebruik van de weg Kiprovo – Žutica voor economisch verkeer was wat hem aanging ook bespreekbaar.

Orić wilde blijkbaar niet praten over het verlaten van de ABiH-stellingen buiten de bestandslijn. Hij wilde de VRS aan banden leggen door een verbod op acties tegen de enclave en door UNPROFOR-patrouilles buiten de bestandslijn. Dat was vooral een tactisch voorstel en dat nam niet weg dat ook voor Orić het verloop van de bestandslijn het centrale punt bleef. Hij leek nu terug te komen op de erkenning van de ‘rode’ UNPROFOR-bestandslijn in het protocol van 9 april, door zijn eerdere bewering te herhalen dat de VRS na 8 mei 1993 zijn posities in de richting van de enclave had verlegd. In hetzelfde gesprek met Dutchbat opperde Orić een commissie van VRS en ABiH onder supervisie van UNPROFOR de grens van de enclave en van Bosnisch-Servisch gebied te laten vaststellen. Voor de instandhouding van de bufferzone tussen beide grenzen zou UNPROFOR met volmacht van beide partijen de verantwoordelijkheid op zich nemen, een riskante taak vanwege de bestaande animositeit. Tot een bespreking van de voorstellen zou het echter niet komen. Dit was een gevolg van ontwikkelingen buiten de enclave: de crisis rond Goražde en de NAVO-*air strikes*. De VRS verbrak naar aanleiding van die gebeurtenissen tijdelijk alle contact met Dutchbat, zonder dat de spanning rond de enclave zelf toenam.¹⁰⁸

Na een onderbreking van een week werden op 18 april 1994 de besprekingen tussen kolonel Vuković en Naser Orić onder leiding van Dutchbat bij OP-E voortgezet. Beiden gaven blijk van goed inzicht in de kernproblemen: een regeling rond de bestandslijn en demilitarisering. Beiden maakten ook duidelijk dat zij alleen met een volmacht van de hogere commandanten konden handelen, en geen van beiden beschikte daarover. De grote handicap voor besprekingen over bestandslijn en demilitarisering bleef volgens Dutchbat echter dat de strijdende partijen elkaar wantrouwden. In de ogen van Vuković kon Orić de demilitarisering op eigen gezag realiseren, terwijl op zijn beurt Orić ervan overtuigd was dat de VRS na een demilitarisering ‘will move forward to the Cease Fire Line’.¹⁰⁹ De VRS-eis tot onmiddellijk gebruik van de weg bij Žutica bood de ABiH gelegenheid de hakken in het zand te zetten en de VRS om zijn tanden te laten zien.

Dutchbat sloot daarom een confrontatie over de weg bij Žutica niet uit. Het hoofdkwartier van *Sector North East* in Tuzla deelde die vrees. Tuzla en UNMO adviseerden voor de korte termijn luchtverkenning met het oog op een eventuele concentratie van VRS-eenheden (stationering van het helikopterdetachement werd aanbevolen) en een bijeenkomst van de *Joint Demilitarization Commission* onder leiding van de stafchef van *Bosnia Herzegovina Command* om de voortgang die Dutchbat bij de besprekingen tussen de VRS en ABiH had geboekt te kunnen behouden. Maar ondanks aandrang van *Civil Affairs* in

108 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 10/04/94 en 11/04/94.

109 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 18/04/94. UNGE, UNPROFOR Box 434, file UNMO SNE Srebrenica. UNMO HQ BH North

East aan UNMO HQ Zagreb (MIO and BH Comd (MIO), [19/04/94]: Special report on meeting between representatives of BIH and BSA in Srebrenica.

Tuzla en Dutchbat-commandant Vermeulen in die richting bleef elke respons van *Bosnia Herzegovina Command* uit.¹¹⁰

Inmiddels vond het liaisonteam van Dutchbat voortzetting van het gesprek tussen VRS en ABiH belangrijker dan het boeken van resultaten over de kernkwesties van demilitarisering en bestandslijn. Zolang beide partijen met elkaar in gesprek bleven, was in zijn visie een escalatie over het gebruik van de weg minder waarschijnlijk. Na de Goražde-crisis werden op 4 mei 1994 de besprekingen tussen kolonel Vuković en ABiH-chef-staf Ramiz Bećirović hervat. Het resultaat was een afspraak over een procedure voor een correctie van de bestandslijn en de vestiging van een bufferzone: beide partijen zouden hun voorstel op een kaart intekenen. Daarbij golden twee uitgangspunten: bij voorkeur natuurlijke grenzen (waterwegen en heuvels) en voorstellen voor toewijzing van huizen, fabrieken en landbouwareaal. Tijdens een volgende bijeenkomst op 9 mei zouden deze kaarten worden besproken en na overeenstemming zou in het terrein de exacte lijn van de bestandslijn worden vastgesteld.¹¹¹ De VRS leek dus toch bereid het voorstel van Orić voor een nieuwe afbakening van de bestandslijn te volgen.

Bećirović overhandigde op 9 mei de ABiH-kaart aan Vuković. Het Drina-korps had Vuković verboden zijn kaart te tonen, omdat het zijn voorstel nog niet had goedgekeurd. Dat verhinderde Vuković niet zijn voorstel mondeling te vertolken. Met uitzondering van de zuidgrens volgde Vuković' voorstel de Rode Lijn van UNPROFOR. De grenslijn zou tussen Zeleni Jadar en Kiprovo naar het noorden worden gelegd, zodat de driesprong met het begin van de weg naar Milići buiten de enclave viel. De ABiH-voorstel liet een deel van de weg Zeleni Jadar – Milići juist binnen de enclave vallen. Omdat Bećirović niet kon uitleggen waarom de Moslims die weg nodig hadden, brak Vuković het gesprek af: 'The Moslims only wanted to take instead of trying to find a solution.' Dit was echter nog niet het einde van de besprekingen. Dutchbat stelde voor met beide partijen afzonderlijk te overleggen en nadat Vuković het groene licht van het Drina-korps had gekregen zouden zij weer bij elkaar komen. Volgens Dutchbat zat de zaak muurvast, omdat de ABiH het gebruik van de weg naar Milići bleef tegenhouden. Dutchbat was ervan overtuigd dat de VRS in ruil voor het gebruik van de weg en dus de hervatting van de bauxietwinning akkoord zouden gaan met aanpassing van de bestandslijn in het voordeel van de Moslims. Dutchbat bleef daarom bij *Bosnia Herzegovina Command* aandringen op een bijeenkomst van een *Joint Commission*, omdat op lokaal niveau een oplossing niet mogelijk was.¹¹²

Van enige stap tot reactivering van de *Joint Commission* voor Srebrenica was echter geen sprake. Het is niet duidelijk of dit verband hield met besprekingen op centraal niveau over een wapenstilstand en de opzet van een netwerk van *Joint Commissions*.¹¹³ Dutchbat bleef

110 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 18/04/94, 26/04/94, 28/04/94 en 29/04/94. UNGE, UNPROFOR Box 434, file UNMO SNE Srebrenica. UNMO HQ BH North East (MIO) aan UNMO HQ BH Comd en UNMO HQ Zagreb, [19/04/94] 'Special report on meeting between representatives of BIH and BSA in Srebrenica'. UNGE, UNPROFOR Box 434, file UNMO SNE Srebrenica. Fax nr. 101 HQ Sector NE aan BH Command Forward, 22/04/94: Military Activity in Srebrenica. Deze beoordeling van de

situatie in Srebrenica tijdens de Goražde-crisis was opgesteld na een verzoek van HQ UNPROFOR Zagreb van 20 april 1994. (UNGE, UNPROFOR Box 202 file: HBC faxes 30 March – 29 April 94. Fax BH Command Sarajevo to UNPROFOR HQ Zagreb, 23/04/94, attention MIO only)

111 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 04/05/94.

112 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 09/05/94.

113 Vertrouwelijke informatie (143).

op lokaal niveau met de partijen in gesprek en probeerde een afspraak over een correctie van de bestandslijn te bereiken. Dutchbat maakte zelf een voorstel en vermeed daarbij de uitgangspunten concreet op de kaart uit te werken: aanpassing van het verloop van de bestandslijn aan de natuurlijke eigenschappen van het terrein, zonder verkleining van de enclave, maar inclusief economisch gebruik van de weg naar Milići door de VRS met UNPROFOR-controle over een deel ervan. Een ‘fair’ voorstel, zo oordeelden beide partijen. Die kwalificatie verhinderde hen overigens niet met aanvullende eisen voor de aanvaarding van de kaart te komen. Vuković bracht bij Dutchbat de noodzaak tot demilitarisering van de enclave weer ter sprake. Het interne ABiH-overleg resulteerde in een reeks extra, voor de VRS onaanvaardbare voorwaarden.

Dutchbat probeerde het gesprek ook gaande te houden met een eigen voorstel over voltooiing van de demilitarisering: inlevering van de wapens bij een *Weapon Collection Point* van UNPROFOR zou terugtrekking van de VRS-troepen tot gevolg hebben. In geval van een VRS-aanval op de enclave bestond de mogelijkheid de wapens terug te vragen. Voor Bećirović en Bektić leek dit een optie, maar na intern beraad bleek inlevering van de wapens toch niet bespreekbaar. Daarmee was ook dit UNPROFOR-voorstel in feite van tafel.¹¹⁴ Orić, de feitelijke machthebber in de enclave, geloofde niet in een politieke oplossing van de problemen in de enclave Srebrenica. Bij de viering van de tweede verjaardag van de ABiH in Srebrenica op 25 mei verklaarde hij dat alleen een militaire oplossing mogelijk was.¹¹⁵ Hervatting van de lokale besprekingen onder leiding van Dutchbat over de drie centrale onderwerpen (demilitarisering, bestandslijn en openstelling van de zuidelijke weg) vond tijdens de uitzending van Dutchbat I ook niet meer plaats. Bij een volgende trilaterale bespreking werd op voorstel van een vertegenwoordiger van het VRS-hoofdkwartier in Pale de kwestie van de grens van de enclave en het gebruik van de weg doorgeschoven naar de militaire autoriteiten in Sarajevo en Pale.¹¹⁶ De besprekingen op lokaal niveau gingen wel verder, maar met een grotendeels andere agenda: uitwisseling van informatie over vermisten en van uitwisseling van stoffelijke overschotten, gezinshereniging en mogelijkheden voor vertrek uit de enclave.

Vier maanden lang had UNPROFOR in ieder geval geprobeerd de impasse in de demilitarisering van Srebrenica te doorbreken en ook kwesties als de vaststelling en herziening van de bestandslijn, de instelling van een bufferzone, de plaats van UNPROFOR-waarnemingsposten en gebruik van de weg Zeleni Jadar – Milići te regelen. Na het ‘akkoord’ van 9 april was de basis voor een overeenkomst echter versmald. De strijdende partijen waren opgehouden zelf voorstellen te doen en die van UNPROFOR liepen stuk op afwijzing door ABiH of VRS. Dat was niet te wijten aan een slechte onderhandelingsstrategie van het liaisonsteam van Dutchbat, integendeel. Ondanks de overtuiging dat beide partijen in beginsel geen overeenstemming konden bereiken vanwege een fundamenteel wederzijds wantrouwen hield men de strijdende partijen aan de onderhandelingstafel. Het voortzetten van de besprekingen was uiteraard geen panacee tegen hervatting of intensivering van de strijd, maar beoogde enig vertrouwen in de toezeggingen van de andere partij op te bouwen. Tot tastbaar resultaat leidde dat niet. Dat was niet aan Dutchbat te wijten, eerder aan het

114 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 14/05/94, 15/05/94, 17/05/94, 20/05/94, 21/05/94, 23/05/94, 24/05/94, 27/05/94, 31/05/94, 02/06/94 en 10/06/94.

115 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 25/05/94.

116 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 13/07/94.

genoemde wantrouwen over en weer, aan de samenhang van de problemen van de enclave Srebrenica met de situatie elders in Bosnië en aan het ontbreken van voldoende follow-up van de kant van *Bosnia Herzegovina Command*. In elk geval paste deze actieve aanpak in de nieuwe strategie van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose, ook al bleek dat niet uit enig teken van belangstelling uit Sarajevo.

11. Dutchbat II en de *Cease Fire Line*

Na de frequente besprekingen onder leiding van Dutchbat I trad een verandering op in de aanpak van het probleem van de bestandlijn en de daarmee samenhangende vraagstukken. De kwestie had niet langer in de eerste plaats een lokaal karakter. Dutchbat I had meerdere keren moeten constateren dat een echte beslissing door de diverse partijen alleen op een hoger politiek en militair niveau kon worden genomen. In die regionen bestond er blijkbaar geen behoefte de zaak werkelijk naar zich toe te trekken en op te lossen. De aanzet tot een koerswijziging kwam door de deelneming aan de bespreking op 13 juli 1994 – dus nog onder Dutchbat I – van een zekere Pećanac, een vertegenwoordiger van het hoofdkwartier van generaal Mladić, die als burger aan VRS-kant een dominante rol vervulde, maar wiens identiteit onduidelijk bleef.¹¹⁷

Ook wierp het vredesplan van de Contactgroep zijn schaduw vooruit. Dat plan voorzag in de toedeling van de drie oostelijke enclaves aan de Moslim-Kroatische Federatie. ABiH-commandant Orić veronderstelde dat de VRS de opvattingen van de leiders in de enclaves wilde peilen. Hij verwachtte dat Srebrenica door Sarajevo voor de vrede zou worden geofferd; volgens overste Vermeulen een ‘very strange’ geluid uit de mond van iemand die tot dan toe geen vierkante meter enclave wilde prijsgeven en sprak over herovering van elk stukje Moslim-grond in Servische handen.¹¹⁸ De trilaterale vergadering besloot op voorstel van Pećanac een voorstel voor afbakening van de bestandlijn aan de beide bevelhebbers, Mladić en Delić, voor te leggen. Na hun goedkeuring konden een *Joint Commission* in het veld het precieze verloop bepalen. De ABiH zou een schriftelijk voorstel met een kaart opstellen, dat door tussenkomst van Dutchbat naar het VRS-hoofdkwartier in Pale zou gaan. Pećanac zou zich inspannen voor een ontmoeting tussen Mladić en Delić.¹¹⁹ Veel zichtbaar voordeel leverde deze aanpak niet op: het bleef voor Dutchbat onduidelijk of het ABiH-voorstel de beide bevelhebbers had bereikt en zo ja, of deze het ook besproken hadden. De bestandlijn was blijkbaar wel onderwerp van gesprek geweest tussen de stafchef van *Sector North East* en diens VRS-collega op 25 augustus. Wat er besproken was bleef voor het Dutchbat-hoofdkwartier onbekend.¹²⁰

Op 22 september 1994 kreeg luitenant-kolonel Everts, de commandant van Dutchbat II, volkomen onverwacht opdracht van zijn superieuren om naar OP-E te komen voor een bespreking met de vice-president van de Republika Srpska, dr. Koljević, het hoofd van de operationele staf van *Bosnia Herzegovina Command*, kolonel Chuck LeMieux, en de *Civil*

117 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 12/07/94. Op vragen aan BH Command om inlichtingen over Pećanac kreeg Dutchbat geen antwoord. Volgens Bećirović was zijn opdracht de ontruiming van de oostelijke enclaves te realiseren. Hij was betrokken zijn geweest bij besprekingen in Žepa en Goražde. (Defensie, Situatierapporten.

Situatierapport Dutchbat, 08/07/94 en 20/09/94)

118 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 08/07/94.

119 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 12/07/94 en 13/07/94 bijlage.

120 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 31/07/94, 02/08/94, 07/09/94 en 08/09/94.

Affairs Officer van Sector North East, Ken Biser. Daags tevoren had de president van de Republika Srpska, Karadžić in een gesprek met generaal Rose en het hoofd *Civil Affairs* van UNPROFOR, V. Andreev, aangedrongen op het gebruik van de weg Zeleni Jadar –Milići. Rose en Andreev hadden ingestemd met een bespreking in Srebrenica. LeMieux en Koljević wilden ter plekke de zaak regelen en daarna over de weg via Srebrenica reizen naar Bratunac. Everts gaf voor dit laatste geen toestemming. Samen met Biser verzette hij zich tegen een eenzijdige afspraak over het VRS-gebruik van de weg. Koljević maakte duidelijk dat UNPROFOR een gebaar moest maken in ruil voor andere VRS-concessies, zoals het toestaan van helikoptervluchten naar de enclave en vervoer van zieken naar Tuzla en Sarajevo. Koljević zag geen probleem voor UNPROFOR: een verplaatsing van OP-E naar de oude positie van april 1993 zou voldoende zijn. Dit was een onjuiste voorstelling van zaken: in het vorige hoofdstuk is uiteengezet dat in april 1993 de VRS-linie was verlegd.

Het gesprek had een merkwaardig verloop, omdat Rose en Andreev blijkbaar al met het verzoek hadden ingestemd. LeMieux hield daarom voet bij stuk, ondanks de grote bezwaren van Everts en Biser. Zij voerden een reeks argumenten aan voor hun verzet tegen deze afspraak. Beiden weerspraken Koljević' bewering dat er sprake was van een op zich staande lokale afspraak over het gebruik van de weg: deze maakte deel uit van een meer algemene regeling. Biser legde aan LeMieux 'in short Anglo-Saxon terms' uit dat UNPROFOR geen eenzijdige beslissing kon nemen. De regering in Sarajevo moest bij een regeling worden betrokken en de veiligheid van de weg garanderen, niet UNPROFOR. De voorgestelde verplaatsing van OP-E zou de VRS de mogelijkheid geven in de enclave te vuren en de VRS-linie gevaarlijk dicht bij het *Swedish Shelter Project* brengen. Bovendien zou de veiligheid van Dutchbat groot risico lopen door reacties van de ABiH. Tenslotte werd, zeer tegen de zin van Koljević die de openstelling van de weg ter plekke wilde regelen, besloten dat op 1 oktober de *Joint Demilitarization Commission* in Srebrenica bijeen zou komen onder voorzitterschap van de commandant van *Sector North East*, brigadegeneraal Gunnar Ridderstad, met dit onderwerp als enige agendapunt.¹²¹

Ondanks zijn vasthoudendheid tijdens de bespreking op 22 september bij OP-E nam kolonel J.C. Lemieux in zijn advies aan *Bosnia Herzegovina Commander* Rose alle argumenten van Biser en Everts over: de Bosnische regering zou met het gebruik moeten instemmen en daarna zou Rose een instructie moeten geven aan generaal Ridderstad voor de bijeenkomst van de *Joint Demilitarization Commission*.¹²² Of Rose een dergelijke afspraak tot stand bracht is onbekend. Om andere redenen verdween deze zaak weer van de agenda. De betrekkingen tussen UNPROFOR en de VRS bekoelden in de laatste week van september 1994 aanzienlijk door een NAVO-*air strike* tegen het dorp Dobroševići bij Sarajevo en de dreigende opheffing van het wapenembargo op 1 oktober.¹²³ Biser vermoedde dat *Bosnia Herzegovina Command* had gehoopt door instemming met het gebruik van de weg tussen Zeleni Jadar en Milići van de VRS op andere terreinen concessies los te krijgen. Volgens *Civil Affairs* in Sarajevo zou de VRS bereid zijn tot een tegenprestatie: het aanbod tot gebruik van

121 NIOD, Coll. Clingendael. Meeting between dr. Koljević, VP of 'Srpska' and Mr. Ken Biser, SCvAO Sector NE and Col. LeMieux, ACOS G-3, BH Command Fwd, on 22 September, 1994', z.d. Interview P.L.E.M. Everts, 27/09/01.

122 NIOD, Coll. Clingendael. Memorandum van BHC HQ (ACOS OPS): Meeting UNPROFOR

and BSA (incl Prof. Koljević), Srebrenica 22 Sep 94. Issue: Bosnian Serb access to the road from Zeleni Zadar', 24/09/94.

123 Voor de *air strike* zie Rose, *Fighting for Peace*, pp. 176-177 en Burg and Shoup, *War in Bosnia*, p. 152.

de weg Žepa-Srebrenica. Volgens diezelfde bron zou het Moslim-kanton Drina-Tuzla daarmee al hebben ingestemd.¹²⁴

Het is evenmin uitgesloten dat *Bosnia Herzegovina Command* snel tot een oplossing wilde komen om een einde te maken aan de grote politieke en media-aandacht die de SDA had weten te genereren voor de situatie in Srebrenica: volgens Ken Biser hadden de directeur van het ziekenhuis en burgemeester Suljić in emotionele en volstrekt onjuiste verklaringen gezegd dat de enclave werd geteisterd door epidemieën, ondervoeding en gebrek aan medicijnen, voedsel en zout.¹²⁵ Welke motieven bij *Bosnia Herzegovina Command* ook gespeeld hebben bij de kwestie van de openstelling van de weg Zeleni Jadar – Milići, de zaak ging uit als een nachtkaars. De VRS zegde de afspraak voor de *Joint Demilitarization Commission* op 1 oktober af vanwege de *air strike* en de partijdigheid van UNPROFOR. Tot een nieuwe afspraak kwam het niet meer.¹²⁶ De *Joint Demilitarization Commission* voor Srebrenica bleef slapen.

De afzegging van de bijeenkomst op 1 oktober betekende niet alleen het einde van het gesprek over de weg tussen Zeleni Jadar en Milići. Er zou nu ook niet meer worden gesproken over gemeenschappelijke vaststelling van de bestandslijn, de voortzetting van de demilitarisering en daarmee samenhangende zaken als de inrichting van een bufferzone, verplaatsing van waarnemingsposten en terugtrekking van VRS-mortieren en -artillerie. Ook van die onderwerpen was in de zomer van 1994 gebleken dat een regeling alleen op centraal niveau tot stand kon komen. Omdat in de perceptie van de VRS UNPROFOR zijn onpartijdigheid had verloren door inzet van NAVO-*air strikes* en het onthouden van hulp aan Bosnisch-Servisch gebied, leek de rol van UNPROFOR als bemiddelaar ten einde.

Inmiddels was in Srebrenica wel het trilaterale overleg over minder politiek geladen onderwerpen voortgegaan. Die gesprekken waren al in juli, kort voor de komst van Dutchbat II, begonnen. De aandacht verschoof naar praktische zaken zoals vervoer van zieken over Bosnisch-Servisch gebied naar Tuzla en Sarajevo, gezinshereniging, terugkeer naar de enclave en vertrek van studenten aan het begin van het nieuwe schooljaar. Het ziekenvervoer leverde de minste problemen op: in noodgevallen werkte de autoriteiten aan VRS-kant doorgaans mee. Als behandeling van zieken in Srebrenica niet mogelijk was, kwam vaak een regeling tot stand voor vervoer naar een ziekenhuis in Tuzla of Sarajevo. Dutchbat vervulde hierbij vooral een faciliterende rol in het contact met de Bosnisch-Servische autoriteiten, terwijl het Internationale Rode Kruis en *Médecins Sans Frontières* het leeuwendeel van het transport voor hun rekening namen.¹²⁷ De poging toestemming te krijgen voor vertrek van studenten voor het hoger onderwijs in Tuzla en Sarajevo mislukte, hoewel Pécanac in eerste instantie de indruk wekte dat hij dat in Pale kon regelen. Waarschijnlijk heeft bij het uit-

124 UNGE, UNPROFOR Box 120 file: Civil Affairs SNE BHC weekly Situatierapporten 1994. CA SNE: CCA BHC to mailing list, nr. CCA-BHC365, 15/10/94: Weekly Situatierapport BH 8-15 Oct. NIOD, Coll. Clingendael. Memorandum van BHC HQ (ACOS OPS): Meeting UNPROFOR and BSA (incl Prof. Koljević), Srebrenica 22 Sep 94. Issue: Bosnian Serb access to the road from Zeleni Zadar', 24/09/94.

125 UNGE, UNPROFOR, Box 118 file: Civil Affairs SNE 1994-95: Srebrenica Trip Report,

21-24 September, 1994 [Ken Biser], z.d.

126 UNGE, UNPROFOR, Box 119, file Civil Affairs-Sector North-East. Fax, Biser aan Andreev, 01/10/94: 'Cancellation of Joint Demilitarization Committee Meeting Srebrenica' bijlage: Milovanović aan UNPROFOR Command Sarajevo, nr.09/20-891, 29/09/94. CRST. Ridderstad aan Milovanović, 02/10/94.

127 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 14/07/94, 31/07/94, 13/09/94, 24/09/94 en 11/10/94.

blijven van toestemming ook een rol gespeeld dat deze groep van in totaal 78 studenten voor het overgrote deel bestond uit jongemannen in de militaire leeftijd.¹²⁸

Gezinshereniging vond incidenteel plaats en stuitte op veel bureaucratische barrières, ook aan de kant van de internationale organisaties.¹²⁹ Besprekingen hierover vormden een onderdeel van het overleg tussen de burgerlijke en militaire Moslim-autoriteiten in de enclave en VRS over de meer beladen uitwisseling van krijgsgevangenen. Dit onderwerp was al in maart 1994 door de VRS aangesneden, maar snel van de agenda verdwenen. In augustus vroeg de VRS Dutchbat II een bespreking over dit onderwerp te organiseren met de lokale ABiH-autoriteiten. De bataljonsleiding speculeerde over de motieven voor dit verzoek. Zij vroeg zich af of de VRS wilde testen of UNPROFOR bereid was te helpen bij de uitwisseling. De gedachte kwam op dat Srebrenica was gekozen, omdat daar de wapenstilstand van 8 juni in Genève nog steeds werd nageleefd en omdat de VRS-leiding in Srebrenica wilde proberen op lokaal niveau een regeling tot stand te brengen.

Hoe dan ook, op 7 augustus 1994 maakten de militaire afdeling van het *Drina Exchange Committee* en vertegenwoordigers van de ABiH uit de enclave op de Dutchbat compound in Potočari procedurele afspraken over de uitwisseling van vermiste personen. Beide partijen zouden een lijst maken met gegevens over de personen, hun huidige verblijfplaats of de laatste informatie daarover. Op een vervolgbijeenkomst op 30 augustus verliep de uitwisseling van informatie eerst naar wens, maar het gesprek liep vast toen de ABiH-delegatie zei geen krijgsgevangenen te hebben. Geopperd werd VRS-krijgsgevangenen elders in Bosnië in de uitwisseling te betrekken. Bij de uitwisseling van stoffelijke overschotten wilde de VRS haast maken, maar de ABiH 'were reluctant'. Bij de volgende bijeenkomst werd resultaat geboekt: op 10 oktober zouden in aanwezigheid van UNCIVPOL en het Internationale Rode Kruis bij OP-P tien stoffelijke overschotten worden uitgewisseld, op voorwaarde dat een Moslim-patholoog uit Tuzla aanwezig zou zijn. Op dit laatste punt strandde de uitwisseling: de arts was niet in Tuzla en met een *Médecins Sans Frontières*-arts nam de ABiH geen genoegen.¹³⁰

Dit einde van de besprekingen over de uitwisseling van stoffelijke overschotten viel kort na de VRS-afzegging van de besprekingen over de weg Zeleni Jadar – Milići. Daarna is nooit meer een poging ondernomen om op lokaal niveau tussen de beide strijdende partijen zaken met bemiddeling van UNPROFOR te regelen. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat ze geen vertrouwen meer hadden in UNPROFOR als lokale bemiddelaar. Toch ligt een andere verklaring meer voor de hand. Bij alle onderwerpen was gebleken dat zowel bij de VN als bij VRS en ABiH instemming of goedkeuring van hogerhand nodig was en bovendien dat die moeilijk te verkrijgen was. Dutchbat I en II hadden de indruk dat voor hun inspanningen op het niveau van *Sector North East of Bosnia Herzegovina Command* nauwelijks interesse bestond. Op vragen bleef steeds een antwoord uit. Omgekeerd was Dutchbat niet geïnformeerd op momenten dat het hoofdkwartier in Kiseljak zich wel met de zaak inliet. De VRS misbruikte de consultatie van het hogere niveau vaak om besprekingen te vertragen, terwijl beide partijen zich verscholen achter het hogere niveau om de eigen handen in

128 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 13/07/94, 15/07/94, 11/08/94 en 24/08/94.

129 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 30/08/94 en 22/09/94.

130 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 02/08/94, 07/08/94, 30/08/94, 22/09/94 en 04/10/94.

onschuld te wassen. Al die bewegingen en argumenten maakten deel uit van de onderhandelingstactiek.

Wezenlijk was dat geen van de partijen een afzonderlijke regeling voor Srebrenica wilde treffen, ook niet voor deelonderwerpen die in de ogen van UNPROFOR praktisch van aard waren zoals uitwisseling van krijgsgevangenen, vertrek van studenten uit de enclave, het gebruik van de weg naar Milići of de vaststelling van de bestandslijn. Medische evacuatie vormde daarop een uitzondering. In alle andere gevallen werd elk voorstel voor een deelonderwerp door de ene of de andere partij gekoppeld aan de regeling van een andere zaak of beantwoord met een reeks doorgaans onaanvaardbare voorwaarden van de andere partij.

12. Operationeel optreden

Voor goed functioneren van Dutchbat als onderdeel van de UNPROFOR-vredesmacht was het van belang in de geest van het *Campaign Plan* van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose de partijen nader tot elkaar te brengen teneinde de scherpe kanten van de lokale verhoudingen te slijpen. Daarmee hoopte Rose de uitvoering van het mandaat beter mogelijk te maken. Dat was immers de hoofdtaak. Zoals in paragraaf 2 is uiteengezet, bestond die uit facilitering van de humanitaire hulp, afschrikking van aanvallen op de enclave door militaire aanwezigheid en verbetering van de leefomstandigheden van de bevolking. Dutchbat volgde hetzelfde operationele concept als het Canadese bataljon: mobiele controle van de bestandslijn door middel van patrouilles en waarneming van de bestandslijn met het daar achtergelegen gebied vanuit waarnemingsposten (OP's). Daarnaast werden ook binnen de enclave patrouilles gelopen. Verder onderhield Dutchbat contact met UNHCR en de ngo's die in de enclave werkten en met de lokale autoriteiten. Waar mogelijk werd hulp geboden.

De werkzaamheden op de waarnemingsposten waren de taak van de twee infanteriecompagnieën. Dutchbat had de acht vaste waarnemingsposten van de Canadese bataljon overgenomen. De enclave was verdeeld in twee sectoren (zie kaartje op pagina 1384). Voor de noordelijke sector was de C-compagnie verantwoordelijk, gelegerd op de compound in Potočari; voor de zuidelijke die op de compound in Srebrenica.¹³¹ De verdeling van taken binnen een sector was een zaak van de commandant. Er bestonden twee systemen die de verschillende compagnieën van Dutchbat naar eigen inzicht toepasten: het eerste hanteerde het beginsel van een vaste toewijzing van vakken en waarnemingsposten aan pelotons en daarbinnen aan groepen; het tweede paste het beginsel van roulatie over vakken en waarnemingsposten toe.

Beide systemen hadden voor- en nadelen. Het eerste resulteerde in een grote kennis van omgeving en bevolking en bood de mogelijkheid tot opbouw van een band met de bevolking en een vertrouwensrelatie met de lokale ABiH-commandant; het nadeel van een vast werkterrein was onbekendheid met de rest van het compagnievak. Bij het tweede systeem lagen voor- en nadeel andersom: na verloop van tijd ontstond bekendheid met hele compagnievak, maar er waren minder mogelijkheden tot wortel schieten op een waarnemingspost. Per peloton (30 man sterk) bemande steeds een groep van negen man een waarnemingspost en twee deden op de compound patrouille- en compagniesdienst. Deze laatste omvatte zowel de

---

131 Bij Dutchbat I en III was dit de Bravo-compagnie, bij Dutchbat II de Alfa-compagnie.

bewaking van het terrein als paraat zijn als *Quick Reaction Force* van de compagnie. Elke week of veertien dagen werd een groep op een waarnemingspost afgelost.

Het leven op de waarnemingspost kende zijn eigen ritme: het doen van waarnemingen vanuit de post en patrouillegang. Incidentele meldingen (beschietingen, ongelukken en waarnemingen van vliegtuigen en helikopters) en periodieke rapportage (dagrapporten en bestandsschendingen) deed een waarnemingspost aan de Opsroom van de compagnie.¹³² De werkzaamheden op een waarnemingspost vormden een overzichtelijk geheel. De sergeant-groepscommandant deelde de werkzaamheden in en vanwege hun roulerende aard kende elk lid van de groep van negen manschappen (acht infanteristen en een gewondenverzorger) zijn taak. Aansturing door bijzondere waarnemingsopdrachten gebeurde door de Opsroom.

Een Dutchbat-OP bestond na een reconstructie door het geniedetachment van de door de Canadezen gebruikte posten uit twee delen: de waarnemingstoren en het verblijfs gedeelte. Beide delen bevonden zich binnen een versterkte *defence wall* van zand- en steenzakken en concertinas, met rondom beveiligd gebied. Het verblijfs gedeelte bestond in de meeste gevallen aan het begin van de missie uit een tent, later meestal vervangen door een vaste constructie met de huiskamer, kookruimte en opslagruimte. Verder waren er een douche en toilet. Voor de opslag van wapens, munitie, helmen en scherfvesten was er een vaste en logische opslag. Al met al was het een sober onderkomen. De hoge waarnemingstoren met de VN-vlag bestond uit een werkruimte en een verdieping voor het antitankgeschut (TOW) met nachtkijker. In de werkruimte bevond zich een panoramaschets van de omgeving met oriëntatiepunten in het terrein, stellingen van de strijdende partijen en terreindelen die zich aan directe waarneming onttrokken. Ook was er een afstandskaart aanwezig voor de wapenopstellingen. Het laatste belangrijke operationele document was het radiologboek voor het noteren van radiocontacten met de Opsroom van de compagnie, andere waarnemingsposten of patrouilles.¹³³

Het werken op een waarnemingspost was populair bij de soldaten. Voor de groepscommandant betekende het een grote verantwoordelijkheid: hij werkte met zijn groep langdurig als een zelfstandige eenheid, zonder al te veel directe samenhang met de twee andere groepen van zijn peloton. De groepscommandant was verantwoordelijk voor de planning van dienst- en wachtschema's, opstelling van een corveerooster en naleving van de vaste voorschriften inzake veiligheid en hygiëne. Er was een zekere zelfstandigheid in de uitvoering van de opdrachten en daarbij was de gang van zaken sterk afhankelijk van de leiderskwaliteiten van de groepscommandant. Hij moest een balans weten te vinden tussen de zorg voor uitvoering van zijn taken en een joviale omgang met de soldaten, zonder verslapping van de discipline en uitstel of afstel van vervelende taken zoals het vullen van zandzakken. Een goede motivering en tijdige aankondiging van dit soort werkzaamheden werkte stimulerend.¹³⁴ Elke waarnemingspost had contact met de omgeving. In het ene geval beperkte zich dat tot de lokale bevolking die hand- en spandiensten verrichtte, zoals broodbakken, wassen van kleding of aankoop van groente en fruit. Soms was er ook sprake van een goede verstandhouding met de lokale ABiH-commandant of een VRS-post, waardoor het mogelijk werd bepaalde gebeurtenissen of incidenten te bespreken.

¹³² Jellema, *First-In*, p. 103 en 124. Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 143.

¹³³ KL, *Handboek Vredesmachten*, pp. II-15-16.

Jansen, *Dutchbat on Tour*, pp. 101-105.

¹³⁴ Vogelaar, *Leiderschap in crisisomstandigheden*, pp. 36-38.

OPERATIONEEL OPTREDEN VAN DUTCHBAT I, II EN III IN SREBRENICA

Dutchbat-militairen bevoorraden een OP met behulp van inwoners en een tractor.

Aflossing van een OP en bevoorradings.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

OP-A, april 1994.

Sergeant 1 Walraven kijkt op OP-R door het vizier van het TOW-antitankwapen, april 1994.

13. Patrouilles

Naast de werkzaamheden op een waarnemingspost was ook het lopen van patrouille bij de infanteriecompagnieën redelijk populair. In vergelijking met de helderheid van het werk op een waarnemingspost waren patrouilles een gecompliceerd operationeel onderdeel. In beginsel was elke compagnie verantwoordelijk voor de patrouillegang binnen zijn deel van de enclave. De regeling ervan lag in handen van een officier-patrouillecoördinator. Hij stelde een wekelijks schema voor patrouillegang op voor waarnemingsposten en voor de compagnie op de compound. Op bataljonsniveau stemde de inlichtingenofficier in overleg met de compagnieën het wekelijkse patrouilleschema vast. Voor een deel vertoonde dat schema een vast patroon, omdat het noodzakelijk was in het veld de UNPROFOR-kleuren te laten zien. Nadat OP-M in maart 1995 een vaste waarnemingspost geworden was, werden drie vaste patrouilles gelopen: een patrouille langs de bestandslijn in de richting van OP-N; een tweede naar Brezova Njiva in het achterland; en de derde naar Lekovići, nog verder in het achterland.¹³⁵ De andere, niet vaste patrouilles gingen naar gebieden in de enclave waar de situatie gespannen was na incidenten en andere oorden om vooral de VN-aanwezigheid te tonen. Berichten over VRS-activiteiten binnen de enclave, bouw van ABiH-stellingen, dreigementen tegen lokale bevolking, veelvuldige schendingen van het bestand en vooral VRS- of ABiH-mededelingen over activiteiten van de andere partij konden aanleiding zijn voor patrouillegang.

Aan de uitvoering van het patrouilleplan namen behalve de infanteriecompagnieën ook andere eenheden van het bataljon deel. Het peloton van de 108e Commandotroepencompagnie van het Korps Commandotroepen was bestemd voor route- en objectverkenning en een reeks bijzondere taken. Vanwege zijn gespecialiseerde kennis over uitvoering van verkenningen en verzameling van inlichtingen werkte de commandant van dit peloton nauw samen met de inlichtingenfunctionaris. In dit opzicht was er nauwelijks verschil tussen de drie bataljons. Ten slotte nam het 2e beveiligingspeloton van de stafcompagnie deel aan de patrouilles; in de organisatie van het luchtmobiele bataljon vormde dit het 26 man sterke verkenningpeloton.

De inlichtingenofficier van het bataljon stelde de behoefte aan patrouilles vast in overleg met de bataljonsstaf en de patrouillecoördinator van elke infanteriecompagnie. Patrouilles werden ondernomen vanuit vier punten. Allereerst waren er de patrouilles vanuit de OP's; zij vonden plaats in de directe omgeving, meestal langs de bestandslijn of het directe achterland. Het merendeel van de vier tot vijf patrouilles vanuit een waarnemingspost volgde vaste routes ter controle van vaste punten. Ook werden zij gebruikt ter verificatie van waarnemingen vanaf de waarnemingspost zelf. Vanaf de compound van de compagnie werden ook patrouilles gelopen in het binnengebied van de enclave of naar een waarnemingspost. Onder directe verantwoordelijkheid van de inlichtingenofficier vielen de patrouilles van het beveiligingspeloton van de stafcompagnie. De opdrachten voor het verkenningpeloton van de 108e Commandotroepencompagnie formuleerde deze inlichtingenofficier in overleg met de bataljonscommandant¹³⁶

Verzameling van informatie was het voornaamste doel van de patrouilles. Tijdens de

¹³⁵ Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 109.

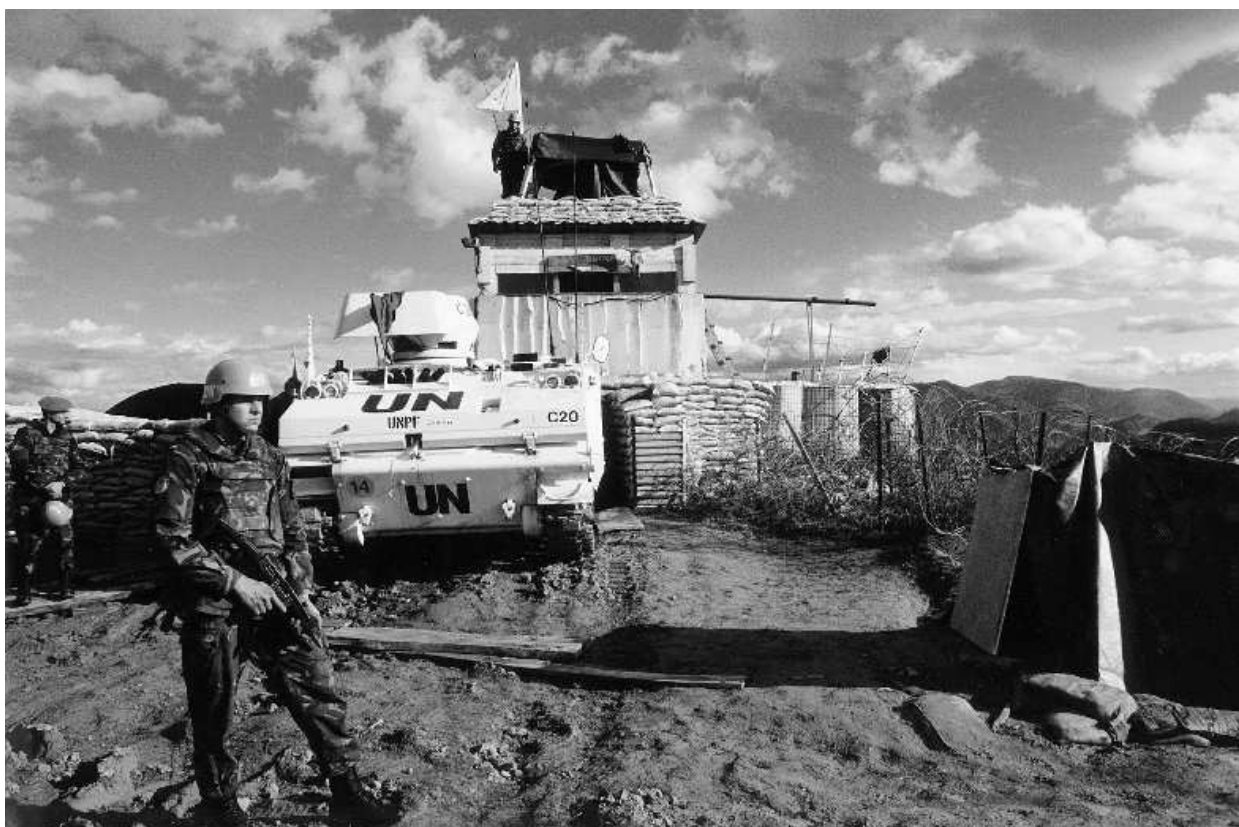
¹³⁶ Interview E. Wieffer, 07/05/01; interview R. Rutten, 25/09/01. Jansen et al., *Dutchbat on Tour*,

67-69 en 104. SMG/Debrief. Vaste Orders Dutchbat 2/3, hoofdstuk 3 bijlage 7.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

OP-P, april 1994.

OP-N, maart 1995.

opwerkperiode waren patrouilles een regelmatig onderdeel van het trainingsprogramma geweest, omdat deze activiteit in het kader van een vredesmissie sterk verschilde van een normale patrouille. Uiteraard kon ook een patrouille in Srebrenica opdracht krijgen inlichtingen te verzamelen over specifieke zaken, maar de waarneming strekte zich nu over een veel breder scala uit. Het ging er niet alleen om militaire zaken te signaleren, bij de missie in Srebrenica ging het er ook om de aanwezigheid van de vredesmacht te laten zien. Het grote verschil tussen ‘groene’ patrouilles en die in Srebrenica was dat de laatste in principe in alle openheid plaatsvonden. Nachtelijke patrouilles werden in principe niet gehouden, ook al was daarvan in de Vaste Order wel sprake.

Dit openlijke optreden betekende niet dat de zorg voor de veiligheid van de patrouille zelf verminderde. Die bleef van primair belang. Deze vorm van optreden had consequenties voor de effectiviteit ervan. Het was niet mogelijk een patrouille geheim te houden: het vertrek werd vaak door informanten vanaf de poort van de compound en in de omgeving van de waarnemingsposten aan de ABiH-commandanten in de enclave gemeld, zodat deze maatregelen konden nemen om militaire activiteiten en wapens aan het oog van de patrouille te onttrekken. Een patrouille kon niettemin een uiteenlopende reeks doelen dienen. Om te beginnen een demonstratie van de VN-aanwezigheid of toezicht op de naleving van het bestand of andere afspraken en observatie van gebied dat buiten het waarnemingsveld van de OP's lag; binnen dit ruime begrip van het tonen van de vlag vielen ook zogeheten contactpatrouilles tussen doorgaans afgelegen waarnemingsposten of de bemensing van tijdelijke OP's.

Uiteraard maakte ook de verzameling van specifieke inlichtingen deel uit van de opdracht. Ter versterking van het gevoel van veiligheid van de bewoners gingen patrouilles naar geïsoleerde dorpen en gehuchten. In een periode van oplopende spanning dienden patrouilles vaak om bescherming aan de lokale bewoners te bieden bij verplaatsing om incidenten te voorkomen. Ook konden patrouilles een concreet militair doel hebben: een mobiel checkpoint bij de opsporing van wapens, inspectie van de posities van ABiH en VRS (vaak ter verificatie van mededelingen van een van beide), inspectie van in- en exfiltratieroutes en de blokkering ervan. Ook kon een patrouille ingezet worden als buffer tussen de twee partijen bij verhoogde en groeiende spanning. Tenslotte werden in de stad Srebrenica zogeheten sociale patrouilles gelopen ter bevordering van het contact tussen de bevolking en Dutchbat.¹³⁷

Patrouilles moesten ondanks hun frequentie zorgvuldig worden voorbereid. Ieder lid van de patrouille moest op de hoogte zijn van het doel van de patrouille, de route, de tijdsduur, mogelijke gevaren onderweg, belangrijke punten tijdens de patrouille zoals posities of oude stellingen van strijdende partijen, plaatsen van granaatinslagen en wat dies meer zij. De patrouillecommandant maakte dit soort gegevens bekend tijdens een bevelsuitgifte waarbij ook punten als bewapening en mee te nemen waarnemingsmateriaal aan de orde kwamen. De patrouille meldde zich bij vertrek en terugkeer bij de eigen Opsroom. Die was ook het contactpunt voor vaste en bijzondere meldingen. Het optreden tijdens de patrouille gebeurde volgens een vast patroon, ook bij signalering van mannen met wapens, bedreiging, beschieting, een mijnincident of een hinderlaag. Wanneer een patrouille in de problemen raakte, kon de bataljonscommandant besluiten tot inzet van de *Quick Reaction Force (QRF)* van een compagnie. Deze bestond uit een groep van een infanteriepeloton en was op

¹³⁷ SMG/Debrief. Vaste Orders Dutchbat 2/3
hoofdstuk 3 operatiën bijlage 7: SOP patrouilles.

korte termijn inzetbaar, afhankelijk van de soort alarmeringsfase. Elk lid van de patrouille wist wat hij in welke situatie moest doen. Uiteraard was tijdens patrouilles de juiste toepassing van de *Rules of Engagement* van levensbelang. Na afloop van een patrouille vond een debriefing plaats.¹³⁸

Ondanks het open karakter dienden de patrouilles in de eerste plaats ter verzameling van informatie die nodig was voor de uitvoering van de opdracht in Srebrenica. Omdat het binnen het afgesloten gebied een van de weinige middelen was om aan informatie te komen, was hun frequentie in vergelijking met de rol ervan in het reguliere militaire optreden hoog. Elke compagnie was verantwoordelijk voor meerdere patrouilles per dag. Deze frequentie en het regelmatig lopen van vaste routes kon de scherpheid van de waarneming negatief beïnvloeden. Dat gevaar dreigde ook, omdat niet elke patrouille de informatie kon thuisbrengen waarvoor hij op pad was gestuurd. Ook signalering van het alledaagse en kleine veranderingen konden van betekenis zijn. Om iedere patrouille als een scherp waarnemingsinstrument te laten optreden was goede instructie en debriefing nodig. Dit laatste gebeurde na elke patrouille mondeling en in de vorm van een patrouillerapport.

Deze rapporten zijn niet bewaard gebleven, zodat er over rode draden bij de patrouillegang weinig mee te delen is. Incidenten als beschietingen van patrouilles vonden hun weg naar de situatierapporten van Dutchbat. Dat gebeurde ook met bijzondere waarnemingen, maar of alles ook gerapporteerd werd is niet zeker. Dat was niet het geval met patrouilles die zich tegen de UNPROFOR-instructies in de bestandslijn overschreden.¹³⁹ Vanwege het ernstige vermoeden dat de beide strijdende partijen het UNPROFOR-berichtenverkeer konden meelesen was het onverstandig gevoelige informatie in een situatierapport te rapporteren.¹⁴⁰ Bij de bespreking van de afzonderlijke bataljons komt de patrouillegang nog ter sprake.

14. De periode van Dutchbat I

Het verblijf van Dutchbat I in Srebrenica was relatief kort. De B-compagnie was er bijna vijf, de C-compagnie nauwelijks vier maanden van begin april tot 21 juli 1994. In de ogen van Dutchbat II en III met hun zes maanden in de enclave was de uitzending van Dutchbat I een zacht eitje geweest: niet alleen was de duur van zijn verblijf korter geweest, ook de omstandigheden waren voor het eerste bataljon veel gunstiger: regelmatige bevoorrading en voortdurend een geniedetachment ter beschikking. Volgens de algemene beeldvorming zou Dutchbat I met zijn ruime voorraden en de extra geniecapaciteit hebben beschikt over meer mogelijkheden voor humanitaire hulp en het onderhouden van goede betrekkingen met de bevolking en lokale autoriteiten. In algemene zin was dat een terechte kwalificatie, maar anderszins zou het aanzetten van de zwartwitcontrasten tussen Dutchbat I enerzijds en Dutchbat II en III anderzijds een verkeerd beeld kunnen scheppen.

Voor Dutchbat I waren vooral de eerste maanden van de uitzending moeilijk. In operationeel opzicht bestond er in het begin onzekerheid over het operatiegebied en de dislocatie. Het

¹³⁸ SMG/Debrief. Vaste Orders Dutchbat 2/3, hoofdstuk 3, operatiën bijlage 7: SOP patrouilles. Koninklijke Landmacht, Voorschrift 2-1393: *Handboek voor de diensten bij vredesmacht in internationaal verband*; hoofdstuk 21.

¹³⁹ CRST. Nr. CRST/374. 06/06/9, Brantz aan

BLS e.a., bijlage: Reisverslag naar Bosnië-Herzegovina, p. 4. Ibidem: C-KCT aan CS Crisisstaf, 31/05/94. Interview kolonel P.L.E.M. Everts, 27/09/01.

¹⁴⁰ Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 19/04/94.

bataljon had zich sinds 1 december ingesteld op een inzet in Srebrenica en Žepa, maar na aankomst in Bosnië was dat op losse schroeven komen te staan door de beslissing van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose om de A-compagnie tijdelijk op *Tuzla Air Base* in te zetten. Pas in de loop van mei kreeg het gescheiden optreden van Dutchbat een definitief karakter door de toewijzing van Simin Han aan de A-compagnie en de continuering van het verblijf van het Oekraïense bataljon in Žepa. Voor de operationele inzet van de andere compagnieën in Srebrenica had dit geen wezenlijke gevolgen, omdat Srebrenica en Žepa geen aaneengesloten inzetgebied zouden vormen. Wel vervielen de voordelen van de geografische nabijheid van elkaars operatiegebied en de mogelijkheden tot informatie uitwisseling en verzameling van inlichtingen. Van meer invloed was de late aankomst van de C-compagnie, het geniedetachment en delen van de staf- en verzorgingscompagnieën ten gevolge van Bosnisch-Servische tegenwerking bij vergunningen voor weggebruik van de konvoeien. De Bravo-compagnie stond er in een volstrekt nieuw operatiegebied de hele maand maart alleen voor. Ze moest de operationele taken op zich nemen onder relatief slechte leef- en werkomstandigheden.

De verbetering van de compound in Srebrenica kwam langzaam op gang en het verblijf op de waarnemingsposten in boogtenten trok een flinke wissel op het incasseringsvermogen. Naast de normale werkzaamheden van bemanning van de waarnemingsposten, patrouilles en beveiliging van de eigen compound in Srebrenica, het *Weapon Collection Point* en het PTT-gebouw (hoofdkwartier van de UNMO's) begon het geniedetachment met steun van de B-compagnie aan de 'grote schoonmaak' van de compound: om te beginnen een verbetering van de beveiliging met een afrastering van prikkeldraad met verlichting en bouw van nieuwe wachtposten. Binnen de compound door de bouw van een nieuwe Opsroom, eetzaal, keuken en legering en door verharding van de parkeerplaats. Voorlopig moest de compound het doen zonder schuilbunkers.¹⁴¹

Anders dan voorzien in het operationele plan van bataljonscommandant Vermeulen ging Dutchbat I niet over tot uitbreiding van het aantal OP's van acht tot dertien zoals de Canadese bataljonscommandant Bouchard had geadviseerd. In de eerste maand was dat vooral een kwestie van onvoldoende capaciteit: Dutchbat opereerde in maart 1994 met dezelfde sterkte als het Canadese bataljon en volgens compagniescommandant Jellema had zijn eenheid de handen vol aan de operationele taken in de hele enclave. Na de overname van de enclave door Dutchbat vroeg het optreden in het nog grotendeels onbekende operatiegebied extra aandacht en zorgvuldigheid om twee redenen, namelijk de eerder vermelde spanning in de enclave rond het vertrek van het Canadese bataljon en de groeiende spanning tussen VRS en ABiH in het gebied tussen de zuidelijke grens van de enclave en Žepa. Dutchbat werd in die eerste weken door de twee strijdende partijen getest op de vraag of het eerder geneigd was inschikkelijk of onbuigzaam te zijn. Dat gebeurde op een vriendelijke en een provocerende manier. In beide varianten werd aangedrongen op de inrichting van meer waarnemingsposten en was er bereidheid de nieuwkomers van advies te dienen. Tegelijkertijd probeerden beide partijen met militaire acties de scherpte in het optreden van Dutchbat af te tasten.

Het Canadese bataljon had vanaf zijn komst in april 1993 geen directe contacten met de ABiH onderhouden. Het had zich op het standpunt gesteld dat door de formele ontwapening

141 Jellema, *First-In*, pp. 106-107. Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat,

10/03/94.

de ABiH in de enclave had opgehouden te bestaan. De Canadese bataljonsleiding communiceerde met ABiH-commandant Naser Orić en de zijnen via de civiele autoriteiten van de enclave. Dutchbat daarentegen sprak rechtstreeks met de ABiH. De kleine groep kwartiermakers begon daarmee in februari 1994. Goed contact, zo meende kapitein Van de Have,

was zeer de moeite waard (...) ook al (...) bestaat de mogelijkheid dat we belazerd worden. Toch zijn zij degenen die zeer veel invloed op de bevolking hebben en het zou mijns inziens onverstandig zijn hen niet als gesprekspartner te aanvaarden. Alleen op die manier kunnen wij hen confronteren met bepaalde handelingen, zonder direct zelf via het enorme geruchtcircuit in Srebrenica het zwarte schaap toegespeeld te krijgen.¹⁴²

Deze rechtstreekse contacten op militair niveau schakelden in elk geval het filter van de civiele autoriteiten in de communicatie tussen VRS en ABiH uit en plaatste Dutchbat in de positie dat het mededelingen zonder tussenkomst van een derde partij kon overbrengen. Ook kon Dutchbat zelf zaken ter sprake brengen en de reacties daarop beoordelen. Op militair niveau werkte deze aanpak tamelijk goed. De contacten werden onderhouden door het liaison-team van Dutchbat, in samenwerking met het UNMO-team. In uitzonderingsgevallen – zoals een bespreking met de commandant van het Drina-korps, generaal Živanović of een officiële ontmoeting tussen ABiH en VRS onder voorzitterschap van Dutchbat – nam Dutchbat-commandant Vermeulen aan de besprekingen deel.

Deze rechtstreeks communicatie bracht ook de strijdende partijen voordelen. In elk geval droeg ze eraan bij dat beide partijen ook op de hoogte waren van de lezing van de andere partij over de toedracht van incidenten en in staat waren hun eigen visie er tegenover te plaatsen. Op die manier ontstond een betere informatiestroom, was het mogelijk geruchten te ontzenuwen en escalatie van bepaalde ontwikkelingen te voorkomen. In algemene zin paste deze aanpak in het campagneplan van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose, zonder dat het overigens in staat was een nieuw klimaat tussen de beide partijen te scheppen. Na enkele weken in de enclave constateerde Vermeulen dat ondanks alle schijnbare toenadering het klimaat van fundamenteel wederzijds wantrouwen tussen de tegenstanders bleef bestaan. Het leek hem onmogelijk dat hier wezenlijke vraagstukken als de vaststelling van de grens van de enclave of de voltooiing van de demilitarisering en in het kielzog daarvan de instelling van een bufferzone tot een oplossing konden komen.¹⁴³ Bovendien voelde men zich gehandicapt door de opdracht in het kader van de VN-vredesmissie onpartijdigheid te betrachten. Voor UNPROFOR, *Bosnia Herzegovina Command* en Dutchbat gold in gelijke mate de opvatting dat elke schijn van partijkeuze de missie in diskrediet zou brengen. De mogelijkheden tot optreden waren dus beperkt, maar beheersing van incidentele spanning was niet bij voorbaat uitgesloten.

Voor Dutchbat was het daarom essentieel het vertrouwen van beide partijen te behouden. Ondanks het uitgangspunt van onpartijdigheid was de positie van Dutchbat tegenover elk van hen verschillend. Voor de ABiH vormde Dutchbat allereerst een bescherming tegen de VRS, maar blijkbaar toch een bescherming van betrekkelijke waarde. Naser Orić wilde voor

¹⁴² CRST. Superintrep enclave Srebrenica, bijlage: Verslag besprekingen februari-maart 1994: bespreking 27/02/94.

¹⁴³ Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 18/04/94 en 29/04/94.

de verdediging van de enclave tegen een VRS-aanval niet op de VN vertrouwen, ondanks een uitdrukkelijke garantie van Vermeulen. Het gebrek aan vertrouwen bij de leiding van de ABiH was het gevolg van een andere visie op de rol van UNPROFOR: Naser Orić ging ervan uit dat het de taak van UNPROFOR was VRS-agressie tegen te gaan. Daarvan zag hij in de dagelijkse praktijk weinig voorbeelden. Dutchbat trad niet actief op tegen VRS-penetratie van het gebied van de *Safe Area* en was evenmin bereid maatregelen te nemen om de Bosnisch-Servische bedreiging van de enclave te verminderen. Dutchbat deed eerder het tegendeel: het hinderde de ABiH in de voorbereiding van de verdediging van het eigen grondgebied door wapens in beslag te nemen, protest aan te tekenen tegen de bouw van stellingen en op te treden tegen de bouw van stellingen en andere activiteiten van militaire aard.¹⁴⁴

Dergelijke percepties waren minder bepalend voor de positie van Dutchbat tegenover de VRS. Formeel hield de verantwoordelijkheid van Dutchbat voor de enclave op bij de bestandslijn en daarachter begon het Bosnisch-Servische gebied. Voor de uitvoering van zijn taak was Dutchbat aangewezen op medewerking van de VRS. Het had de VRS nodig om binnen de enclave en op de bestandslijn een toestand van rust te scheppen en handhaven. Tegelijk was Dutchbat afhankelijk van de medewerking van de VRS voor zijn eigen bevoorrading en die van de enclave zelf. Vanaf de aankomst in de enclave stuurde Dutchbat aan op een goede werkverhouding met de VRS en het meende daarin redelijk te slagen. Vermeulen had ook de indruk dat de VRS de actieve bemiddeling van Dutchbat op prijs stelde.¹⁴⁵ Hij liet zich echter niet in slaap sussen. De Nederlandse bataljonscommandant signaleerde namelijk ook dat de VRS de vergunningen voor konvoeien gebruikte om zijn macht te tonen en druk uit te oefenen. Hij pareerde de VRS-aandrang tot intensivering van de patrouillegang en oprichting van nieuwe waarnemingsposten naast de bestaande acht met een verwijzing naar de doorlating van alle konvoeien als voorwaarde voor optimaal functioneren van zijn bataljon.¹⁴⁶ Evenmin ontging het hem dat achter de ogenschijnlijke vriendelijkheid een duidelijk concept schuilging om de enclave in een wurggreep te houden. De VRS was wel bereid Dutchbat op het spoor van ABiH-activiteiten buiten de enclave te zetten, maar hij schermde zijn eigen bewegingen en intenties in hoge mate af.

Ondanks de frequente communicatie met de strijdende partijen – zij het dat die niet van dezelfde aard was – tastte Dutchbat voortdurend in het duister over het doen en laten van beide partijen in en direct buiten de enclave. Bij gebrek aan de nodige *intelligence* waren de middelen om zicht op die activiteiten te krijgen beperkt. Binnen de enclave kon Dutchbat door middel van patrouilles enigszins zicht houden op de activiteiten van de ABiH en infiltraties van de VRS. De waarnemingsposten en patrouillegang op de bestandslijn leverden enige informatie op over activiteiten rond de bestandslijn. Beide partijen waren in het gebruik van deze operationele middelen door Dutchbat geïnteresseerd en zij gaven ongevraagd bij het begin van de missie van Dutchbat hun advies voor een optimaal gebruik ervan.

Vermeulen wees dat niet af, zoals in het geval van een aanbod van Orić. Deze kende het terrein door en door en daarom maakten enkele officieren van de kwartiermakersgroep op 27 februari 1994 een verkenningstocht met hem in het zuidwestelijke deel van de enclave.

¹⁴⁴ Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat.

¹⁴⁵ Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 14/05/94.

¹⁴⁶ Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat,

17/03/94 en 17/04/94.

Hij wees vooral locaties in omstreken gebied op en buiten de bestandslijn aan, die stuk voor stuk goed bruikbare locaties zouden blijken voor een waarnemingspost.¹⁴⁷ Orić adviseerde later een vaste waarnemingspost bij het *Swedish Shelter Project* te plaatsen, maar Dutchbat beperkte zich begin maart tot stationering van een YPR (een pantserrupsvoertuig) gedurende de nacht vanwege de onrust aan de zuidkant van de enclave.¹⁴⁸

Ook de VRS-liaisonofficier Vuković wilde aan Dutchbat geschikte plaatsen voor waarnemingsposten aanwijzen. Tot teleurstelling van Dutchbat kwam het niet tot een gemeenschappelijke verkenning van de bestandslijn aan de VRS-kant, maar volstond Vuković op 21 maart met de overhandiging van een kaart waarop voorstellen voor UNPROFOR- en VRS-posten waren aangegeven. De reactie op de voorstellen van beide partijen was identiek: de Dutchbat-commandant zou de voorstellen bestuderen en de beslissing medelen.¹⁴⁹ Wat Dutchbat met de voorstellen van ABiH en VRS heeft gedaan is niet duidelijk. Maar veel kan het niet geweest zijn. Zelfs OP-Q werd, ondanks de adviezen hieromtrent, niet naar een hogere positie met beter uitzicht verplaatst.¹⁵⁰

Ook na de ontplooiing van de C-compagnie begin april kwam het niet tot uitbreiding van acht naar dertien waarnemingsposten. Uitvoering van het oorspronkelijke operatieplan zou betekenen dat de Bravo-compagnie permanent zeven en de C-compagnie zes waarnemingsposten zou moeten bemannen. Per compagnie zou dit een te grote werklast opleveren. Op initiatief van beide compagniecommandanten, E. Jellema en L. van Gool, en de waarnemend officier operationele zaken besloot Vermeulen de bestaande acht waarnemingsposten te handhaven, te weten OP-C, OP-E, OP-F en OP-H (bij het *Swedish Shelter Project*) in de sector van de B-compagnie en OP-N, OP-A, OP-Q en OP-R in de sector van de C-compagnie.

Op basis van ervaringen in Libanon opgedaan met vaste en tijdelijke posten kwamen er ook tijdelijke waarnemingsposten die gedurende korte periode werden bemand. De opbouw van die posten begon in de loop van mei. Deze tijdelijke waarnemingsposten – OP-M en OP-O in de noordelijke sector en OP-B, OP-D en OP-G in de zuidelijke sector – waren oude waarnemingsposten van het Canadese bataljon die het na de inkringing in oktober 1993 had verlaten.¹⁵¹ Deze wijziging in het operatieplan was het resultaat van praktische en operationele overwegingen. Omdat terugkerende verlofgangers door weigering van VRS-passagevergunningen langer wegbleven en vertrekkende verlofgangers op tijd vertrokken, was er permanent minder personeel beschikbaar dan gepland. Voorts zou inzet van zoveel mogelijk capaciteit op de waarnemingsposten andere operationele taken in het gedrang brengen.

De beperking van de permanente posten tot acht en de aanwijzing van vijf tijdelijke maakte het mogelijk de vereiste bezetting van negen mensen te garanderen en de andere capaciteit in te zetten voor andere taken: wachtdiensten en gereedheid voor de *Quick Reaction Force*, inrichting van de tijdelijke posten, een ruimere sociale en andere patrouillegang en hulp bij opbouwwerkzaamheden. Op deze manier was ook rust en taakafwisseling

147 CRST. Supintrep enclave Srebrenica, bijlage: Verslag besprekingen februari-maart 1994: bespreking 19/02/94, 26/02/94 en 27/02/94. Jellema, *First-In*, 85-86.

148 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 07/03/94.

149 CRST. Superintrep enclave Srebrenica,

bijlage: Verslag besprekingen februari-maart 1994: bespreking 25/02/94. Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 09/03/94, 17/03/94 en 21/03/94.

150 Jansen, *Dutchbat on Tour*.

151 Interview D. MacIssac, 16/11/99.

voor het personeel mogelijk. Ten slotte bleef het mogelijk flexibel te blijven optreden en in te spelen op de wensen van de VRS. In april bijvoorbeeld hield Vermeulen enige tijd rekening met nieuwe taken ten gevolge van de openstelling van de weg Zeleni Jadar – Milići: begeleiding van het civiele verkeer op die weg naar de bauxietmijn en versterking van OP-E.¹⁵²

15. Beperkte mogelijkheden in tijden van spanning

De wijziging van het operationele plan vloeide ook voort uit de ervaring van Dutchbat in de eerste weken van zijn optreden in Srebrenica. Dat waren onrustige weken geweest: het was begonnen met de onrust ten zuiden van de enclave toen de VRS posities in het niemandsland tussen Srebrenica en Žepa had bezet. In diezelfde beginperiode gingen er ook geruchten over tegenacties van Moslims, waarschijnlijk geïnspireerd door Naser Orić. Kort daarna vroeg de VRS het gebruik van de weg Zeleni Jadar – Milići, een verzoek dat in elk geval bij Dutchbat de nodige onrust veroorzaakte: 'If the BSA [VRS] will use force to get access to this road then Dutchbat is unable to stop them.'¹⁵³ De eerder vermelde geruchten bij het begin van de crisis rond de *Safe Area* Goražde over een ABiH-aanval op Srebrenica op 7 april vormden het volgende signaal, terwijl ook in het zuidwesten van de enclave de confrontaties tussen de ABiH en de VRS toenamen.

Dit was een proces van actie en reactie, waaraan voorstellen of verzoeken werden gekoppeld om optreden door Dutchbat. Dit leek door frequente besprekingen met beide partijen wel enigszins beheersbaar. Dutchbat reageerde op toenemende spanning meestal met intensiever patrouillegang. Vanwege de veiligheid werden de patrouilleroutes meestal verkend samen met het 108e Verkenningsspeloton en mensen van de Explosieven Opruimings Dienst. Vanaf april 1994 gaf Vermeulen regelmatig opdracht tot intensieve patrouillering. Het middel bleek bij onrust inderdaad te helpen als signaal aan de strijdende partijen. In geval van beschietingen door de VRS – zoals in Slatina in juni 1994 – was het ook bedoeld als positief teken voor de bevolking. Begin april demonstreerde Vermeulen door intensieve patrouillegang in het zuidwesten van de enclave dat hij de spanningen onderkende en de rust op de bestandslijn wilde herstellen.¹⁵⁴ Ook bezetting van een tijdelijke waarnemingspost was een middel om de strijdende partijen op momenten van toenemende spanningen een signaal van alertheid te geven. Dat deze middelen niet altijd voldoende waren om de spanning te laten verminderen, constateerde Vermeulen zelf in juni in het geval van Slatina.¹⁵⁵

Onrust en oplopende spanning waren doorgaans namelijk het gevolg van externe ontwikkelingen. Zodra de politieke of militaire spanning elders in Bosnië opliep, bereidde ook Srebrenica zich voor op activering van de strijd. Bij de ABiH was dat waarneembaar door het graven van nieuwe stellingen, beschieting van VRS-posities en acties op Bosnisch-Servisch gebied. De VRS reageerde van zijn kant met beschieting van ABiH-posities, dreiging met gericht vuur en in een enkel geval ook met een artilleriebeschieting van de stad in gevallen waarin de ABiH bleef doorgaan met bepaalde activiteiten op de bestandslijn of daarbuiten. Natuurlijk ontstond niet alle spanning door externe impulsen. Een moord in de enclave of het maaien van gras op en over de bestandslijn door Moslim-boeren hadden hetzelfde effect.

152 Jellema, *First-In*, pp. 147-148.

153 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 20/03/94.

154 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat,

31/03/9403/04/94. Jellema, *First-In*, p. 127.

155 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 16/06/94.

Er deed zich altijd wel iets voor dat geschikt was om de spanning op te roepen, de andere partij te beschuldigen of van Dutchbat actie te verlangen onder dwingende verwijzing naar het mandaat van de vredesmacht.

Dutchbat bezat in feite weinig middelen om onrust in te dammen. Het kon geen machtsmiddelen inzetten en het probeerde vooral door praten met beide partijen en het bestuur van de *Opština* de situatie in de enclave te verbeteren. Het liaison-team slaagde daarin in samenwerking met het UNMO-team in Srebrenica. Dat betekende overigens niet dat het operationele optreden van Dutchbat I in de loop van de missie gemakkelijker werd. Er is een continue reeks van incidenten, die door de strijdende partijen werden veroorzaakt. Beschieting van waarnemingsposten, patrouilles en compounds was een veel gehanteerd middel.¹⁵⁶ De VRS kon bovendien door het open- en dichtdraaien van de logistieke kraan het optreden van Dutchbat ontregelen. Dat gebeurde vooral in maart en april 1994 en werkte in de eerste plaats verstoring bij de opbouw van waarnemingsposten en compounds. Het nadelig effect op de algemene bevoorrading was niet groot. Dat verhinderde Vermeulen overigens niet zijn reacties op de verstoring van het ritme van twee konvooien per week stevig aan te zetten. Hij hield zich strikt aan het UNPROFOR-voorschrift dat een voorraad voor minstens twee weken aanwezig moest zijn. Zodra dat punt voor de dieselloorraad naderde, dat wil zeggen bij een voorraad van 45.000 ton, beperkte hij het gebruik van voertuigen en ging hij over op patrouilleren te voet. Vanaf juni 1994 had Dutchbat weer een royale voorraadpositie.¹⁵⁷

16. Organisatieveranderingen van Dutchbat II

Op 21 juli 1994 nam Dutchbat II de taken van het bataljon van overste Vermeulen over. Dutchbat II-commandant, luitenant-kolonel P.L.E.M. Everts, benaderde de missie vanuit het perspectief van de continuïteit van zijn luchtmobiele bataljon. Tijdens de opleiding had hij sterke nadruk gelegd op het bataljon als eenheid, waarin onderlinge samenwerking belangrijk was, ook omdat na de missie in Bosnië zijn bataljon als luchtmobiele eenheid verder zou moeten. Daarom had Everts vanaf het begin het nieuwe personeel dat van de Schoolcompagnie kwam verdeeld over de drie compagnieën om de mensen van de verschillende opleidingsgroepen te vermengen. Dat één compagnie naar Simin Han moest, zag hij als een doorbreking van die aanpak. Hij wees de B-compagnie aan voor Simin Han, omdat majoor E. Hoogendoorn ervaring had als compagniescommandant. Evenals zijn voorganger Vermeulen stationeerde Everts de plaatsvervangend bataljonscommandant en enkele leden van de bataljonstaf in Simin Han, zodat de Bravo-compagnie als zelfstandige eenheid zou kunnen optreden. Wel handhaafde overste Everts de eenheid van Dutchbat II tegenover het hoofdkwartier van *Sector North East* in Tuzla: hij duldde geen rechtstreekse opdrachten aan Simin Han en eiste dat alle zaken met de B-compagnie via hem liepen.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Jellema, *First-In*, 100-170 passim geeft legio voorbeelden.

¹⁵⁷ Diverse Situatierapporten. Voorbeelden van protesten van Vermeulen over de stokkende bevoorrading in Defensie, Sitreps. Situatierapport

Dutchbat, 04/04/94, 13/04/94 en 02/05/94.

¹⁵⁸ Interview P.L.E.M. Everts, 27/09/94, Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 02/08/94 en 24/08/94.

17. Dutchbat II: logistiek afgeknepen en operationeel te voet

Overste Vermeulen had in maart en april 1994 door de weigering van vergunningen voor konvoien van het *Support Command* in Lukavac naar Srebrenica vooral hinder ondervonden bij de ontplooiing en de uitvoering van genie-werkzaamheden, maar het voorraadniveau was in het algemeen bevredigend gebleven. Dutchbat I bleek zelfs in staat een flinke voorraad op te bouwen. Dat bleek onder meer uit de 120 ton diesel die Dutchbat I op 21 juli aan Dutchbat II overdroeg.¹⁵⁹ Bij Dutchbat II nam de frequentie van weigering van vergunningen voor logistieke konvoien echter toe, zodat het bataljon vanaf eind juli flink inteerde op zijn voorraden en dientengevolge de operationele inzet in het nauw kwam. Dutchbat II-commandant Everts rapporteerde eind juli dat de VRS probeerde ‘to cut off the enclave completely’;¹⁶⁰ een week later vreesde hij dat het operationeel niveau omlaag zou moeten door gebrek aan diesel, olie en reservedelen voor autos en YPR’s. In augustus paste hij voor het eerst een nieuw ‘concept of operations’ toe, dat in de volgende vijf maanden nog vaak en langdurig zou worden toegepast als ‘*minimize program*’ en ‘*super-minimize program*’.¹⁶¹

De logistieke situatie werd tijdens de aanwezigheid van Dutchbat II steeds problematischer. De aanvoerlijn van Lukavac naar Srebrenica was lang en liep voor een belangrijk over Bosnisch-Servisch gebied. Het was de gewoonte van de VRS-autoriteiten om met een breed scala van redenen vergunningen voor UNPROFOR-konvoien te weigeren. Dat gebeurde met name in situaties van ernstige confrontatie tussen UNPROFOR en VRS, in het bijzonder na het verlenen van *Close Air Support* en overgaan tot *air strikes* elders in Bosnië, zoals gebeurde tijdens de Goražde-crisis in april 1994 en de crisis in de Bihać in oktober-november 1994. De VRS weigerde ook weggebruik als represaille tegen wat het beschouwde als pro-Moslim-optreden van UNPROFOR. Een ander veel gebruikt argument was dat UNPROFOR niet voor het weggebruik en de aangerichte schade wilde betalen. Buiten deze centraal gehanteerde argumentatie kon ook een beslissing van een lokale commandant tijdelijke stagnatie van de bevoorrading veroorzaken.

Dutchbat was extra kwetsbaar door de lengte van de aanvoerroute. Omdat UNPROFOR slechts een beperkt aantal wegen in Republika Srpska kon gebruiken, maakte elk konvoi van Lukavac een grote omweg via Visoko rond Sarajevo naar Podromanija, Vlasenica en Zvornik naar Srebrenica. Dit was een afstand van uit en thuis 250 km waarvoor een konvoi onder normale omstandigheden vier dagen nodig had.¹⁶² Er werden wel alternatieve routes gesuggereerd en overwogen. Een oplossing van het probleem leverden die niet op, want de winst bestond hoogstens uit een verkorting van het deel over Bosnisch-Servisch gebied. Een werkelijke verkorting van het traject door vanaf Vlasenica via Milići en Bratunac naar Srebrenica te rijden was volgens de VRS uitgesloten: de weg was voor de VRS van militair-tactische betekenis en bovendien zou de ABiH hem onveilig maken door subversieve activiteiten.¹⁶³

159 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 21/07/94.

160 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 24/07/94, 26/07/94 en 27/07/94.

161 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 02/08/94 en 04/08/94.

162 Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 75.

ADEF: LL OPS BLS doos 4: nr. LL/406/48, W. van Dullemen, ‘Opzet, inrichten en “Lessons Learned” van het Support Command’ (Voordracht voor Dienstvakdag Intendance 1994), p. 4.

163 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 13/07/94.

Enkele weken na zijn aankomst stelde Everts voor een nieuwe aanvoerroute via Hongarije door Servië naar Zvornik te ontwikkelen. Zijn eigen, recente ervaring was dat incidentele aanvoer via Hongarije bevredigend verliep.¹⁶⁴ De VRS stelde een alternatieve noordelijke route via Zagreb en Servië voor, maar die zou volgens Dutchbat geen verbetering opleveren. Uiteindelijk concentreerde Dutchbat zich op verbetering van de bestaande route zelf. Het vroeg medewerking van *Bosnia Herzegovina Command* voor de beveiliging van logistieke konvoien via Sarajevo naar Srebrenica. Na een overval op een konvoi bij Podromanija vroeg Dutchbat YPR-begeleiding van logistieke konvoien tussen Sarajevo en Podromanija.¹⁶⁵ Afgezien van incidentele stappen kon ook *Bosnia Herzegovina Command* weinig doen ter verbetering van de bevoorrading van Dutchbat. Zolang het hoofdkwartier van de VRS de vergunningen voor logistieke konvoien gebruikte als een middel om UNPROFOR onder druk te zetten, deed de route er niet toe. De problemen van de route waren in dat perspectief van ondergeschikt belang.

Het gevolg was dat vanaf de zomer van 1994 de bevoorrading van Dutchbat een structureel probleem werd. In augustus kregen slechts negen van de achtendertig aangevraagde konvoien een vergunning om te rijden. Slechts twee hiervan waren logistieke konvoien; de zeven andere vervoerden verlofgangers (driemaal), bloedplasma (tweemaal) en medische voorraden (tweemaal).¹⁶⁶ De problemen ontstonden in het bijzonder voor brandstof en levensmiddelen, omdat voor de aanvoer van deze goederen in geval van normale bevoorrading twee konvoien per week nodig waren. Dieselolie was voor Dutchbat een eerste levensbehoefte. Onder normale omstandigheden gebruikte het in de enclave 4.000, als het zuinig aan deed 3.000 liter per dag. Het overgrote deel daarvan was nodig voor het gebruik van de voertuigen (Mercedes Benz-jeeps, vrachtwagens en YPR's), maar vanwege het ontbreken van elektriciteit op de *compounds* was diesel ook essentieel voor het opwekken van elektriciteit voor allerlei gebruiksapparatuur, verlichting en verwarming van werkruimten en verwarming van water. Volgens UNPROFOR-voorschrift was een voorraad voor twee weken het minimum. Dutchbat moest dus een minimumvoorraad van 42.000 liter aanhouden.¹⁶⁷ Even problematisch was de aanvoer van vers voedsel en andere levensmiddelen. Een bescheiden deel van dit probleem werd opgelost door een afspraak met de VRS over aankoop van frisdrank, bier, verse groenten en fruit in Bratunac.¹⁶⁸

Dutchbat II stelde zich al snel in op kleine voorraden brandstof en voedsel en ontwikkelde zoals gezegd een daarop toegesneden operationeel concept, het *minimize program*. Eind juli 1994 werd bij Dutchbat II het gebruik van voertuigen beperkt. Op 10 augustus werd het gebruik van voertuigen stilgelegd. Een kleine verbetering trad in door de komst van een konvoi met diesel en reserveonderdelen voor wielvoertuigen, maar eind augustus moest toch voor het eerst het gebruik van wielvoertuigen verboden worden. Alle patrouilles wer-

164 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 26/07/94.

165 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 20/07/94, 24/07/94 en 09/10/94.

166 Defensie, Sitreps. Faxnr. 067, HQ Dutchbat aan KL Sitcen, 02/09/94 'Antwoorden op vragen tbv Kol Brantz'.

167 Interview P.L.E.M. Everts, 27/09/01. Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat, 02/09/94 en 08/09/94. Karremans, *Srebrenica*, pp. 96-97.

168 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 03/08/94 en 09/08/94.

den te voet gedaan.¹⁶⁹ Daarna kreeg het *minimize program* duidelijker contouren. Het bestond uit drie fasen. In de eerste werd het gebruik van generatoren beperkt tot enkele uren per dag. Dat betekende geen gebruik van wasmachines, koude douches en weinig elektrisch licht. In de tweede werd het gebruik van voertuigen beperkt tot essentiële ritten. Alle operationele taken zoals patrouilles en bevoorrading van de compound in Srebrenica werden te voet uitgevoerd; bezoek of steun aan waarnemingsposten was niet langer mogelijk; UNMO's en UNCIVPOL kregen slechts een beperkte hoeveelheid diesel en wegherstel in de enclave werd gestaakt.

In de derde fase ging het nog een stap verder. Bevoorrading van OP's werd beperkt tot een keer per week; alleen de bataljonscommandant en compagniecommandanten mochten hun voertuig gebruiken; het gebruik van eigen koffiezetapparaten was verboden en licht moest zo min mogelijk worden gebruikt. Ook werd de humanitaire hulp beperkt. In concreto betekende dit bijvoorbeeld dat in de oogsttijd het vervoer van gedorst graan naar de centrale opslagloods niet meer automatisch gebeurde. De dagelijkse levering van 135 liter diesel aan de *Opština* voor de negen maai- en dorsmachines in de enclave ging tussen 5 augustus en medio september nog wel gewoon door.¹⁷⁰

Met kleine onderbrekingen was het *minimize program* in zijn verschillende gradaties vanaf september tot aan het vertrek in januari 1995 van kracht. Vanwege de samenhang met de slechte voedselbevoorrading trokken de zelf opgelegde restricties een zware wissel op het personeel. Bijna alle afstanden moesten worden gelopen en dat vergde 'a lot of energy'.¹⁷¹ Die kon maar in geringe mate uit het dagelijkse menu gehaald worden. Eind oktober kwam er een einde aan de aanvoer van vers voedsel en ook de voorraad door UNPROFOR verstrekte gevechtsrantsoenen – in de wandeling 'Frans blikvoer' dat niet aansloot bij de Nederlandse smaak – nam zienderogen af. Maaltijden werden samengesteld uit de beschikbare voorraad en het individuele rantsoen werd vanaf 26 oktober tijdelijk beperkt.¹⁷² Daarna verbeterde de aanvoer van voedsel in vergelijking van die van brandstof enigszins, maar nooit was er sprake van een ruime voorraad of regelmatige aanvoer van vers voedsel.

Dutchbat II wees van het eerste begin van het *minimize program* op de operationele gevolgen ervan. Beperkt voertuiggebruik leek nogal onschuldig, maar bataljonscommandant Everts maakte in zijn dagelijkse rapportage snel duidelijk dat deze operationele gevolgen serieuze aandacht verdienden. De aankondiging van de beperking van de operationele taak tot voetpatrouilles van 26 augustus was ongetwijfeld een zeer beknopte weergave van de activiteiten. Zijn waarschuwing enkele dagen later dat het bataljon 'will very soon not be in a position to perform its tasks as required', werd twee weken later gevolgd door de mededeling dat brandstoftekort 'leads to a very decreasing performance'.¹⁷³ Vanaf begin oktober was er voldoende aanleiding om de lange termijn gevolgen van brandstofgebrek

169 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 10/08/94, 14/08/94, 23/08/94, 26/08/94 en 28/08/94. Voor de dorsmachines zie onder meer Defensie, Situatierapporten. Situatierapport Dutchbat, 05/08/94 en 17/09/94. Tussen de *Opština* en de boeren was afgesproken dat in ruil voor de diesel de *Opština* 10 procent van de verwachte oogst van 1.400 ton voor algemene distributie zou ontvangen. Volgens de burgemeester had de *Opština* 24 ton ontvangen. (Defensie, Situatierapporten.

Situatierapport Dutchbat, 05/10/94)

170 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 15/09/94 en 5/10/94.

171 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 25/10/94.

172 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 25/10/94, 27/10/94 en 28/10/94. Interview kol. P.L.E.M. Everts, 27/09/01.

173 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 26/08/94, 30/08/94 en 12/09/94.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Mercedes Benz terreinvoertuig in gebruik bij Dutchbat.

YPR-765 met .50 mitrailleur.

OPERATIONEEL OPTREDEN VAN DUTCHBAT I, II EN III IN SREBRENICA

YPR-806 bergingsvoertuig.

YPR-765 in ambulance-uitvoering.

onder ogen te zien. Mladić had als reactie op de sluiting door Belgrado van de grens tussen voormalig Joegoslavië en Republika Sprska besloten tot een blokkade van alle brandstofkonvoien van UNPROFOR.¹⁷⁴

Zonder bevoorrading met diesel zou Dutchbat volgens eigen berekening nog tot medio oktober op een minimumniveau kunnen functioneren en daarna zou uitvoering van de opdracht 'no longer feasible' zijn.¹⁷⁵ Tot dat punt kwam het niet, maar een volledige hervatting van de operationele taak bleef eveneens uit. De operationele inzet was overigens niet alleen afhankelijk van diesel; gebrek aan reservedelen begon ook zijn tol te eisen. Ondanks de onregelmatige aanvoer kon Dutchbat nog enigszins blijven functioneren. Wel was al begonnen met de overstap naar vervanging van generatoren voor elektriciteit en kachels op diesel door met hout gestookte kachels. Bij de waarnemingsposten werd een flinke voorraad hout opgelegd. Hout hakken en kloven werd een vast onderdeel van het dagelijks korvee.¹⁷⁶ Eind november begon de bouw van een hydro-elektrische voorziening bij de compound in Potočari die 8 KW kon genereren voor de instandhouding van de verbindingen.¹⁷⁷ Onder die omstandigheden was vanaf 25 november 1994 alleen nog een minimale taakuitvoering mogelijk: patrouilles te voet in de directe omgeving van compounds en waarnemingsposten ter beveiliging van de eigen posities. Na de komst van een konvoi op 5 december trad langzaam enige verbetering op en was er sprake van een hervatting van de operationele taken.¹⁷⁸

De uiterst gebrekkige brandstofvoorziening van Dutchbat was het gevolg van een algemene VRS-blokkade. *Bosnia Herzegovina Command* had sinds het begin van die blokkade in oktober geprobeerd de VRS te overreden de brandstofkonvoien door te laten. UNPROFOR weigerde in te gaan op de eis tot overdracht van een deel van de diesel, maar was wel bereid te helpen bij het onderhoud van de wegen tijdens de winter.¹⁷⁹ De uitvoering van die overeenkomst strandde medio november door de NAVO-*air strikes* tegen de VRS in Bihać. Bijna alle vervoer van UNPROFOR en UNHCR in Bosnië kwam dientengevolge tot stilstand. Ook in de andere oostelijke enclaves was een noodsituatie en UNPROFOR 'largely ceased to function', maar volgens *Bosnia Herzegovina Command* was de situatie in Srebrenica het ergst: UNHCR was door zijn voorraden heen en de VRS was begonnen met prikacties in de enclave.¹⁸⁰ Dat het konvoi van 5 december 1994 een druppel op de gloeiende plaat was en bovendien de UNPROFOR-taak in de enclave ernstig in gevaar bracht door aanhoudende VRS-aanvallen realiseerde *Bosnia Herzegovina Command* zich ook, zonder er overigens iets aan te kunnen doen.¹⁸¹

174 UNGE, UNPROFOR Box 120 file: Civil Affairs SNE BHC-Situatierapporten 1994: nr. CCA/BHC-362, Weekly Political Assessment nr. 87, 2-8 Oct 94, 08/10/94.

175 Defensie, Sitreps. Situatiebericht Dutchbat, 04/10/94.

176 Defensie, Sitreps. Situatiebericht Dutchbat, 05/10/94 en 24/11/94. Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 63. Interview P.L.E.M. Everts, 27/09/94.

177 Defensie, Sitreps. Situatiebericht Dutchbat, 29/11/94.

178 Defensie, Sitreps. Situatiebericht Dutchbat, 05/12/94.

179 UNGE, UNPROFOR, Box 120 file: Civil Affairs Sarajevo. Weekly Situatiebericht, 05/11/94 en 9/11/94.

180 UNGE, UNPROFOR, Box 120 file: Civil Affairs Sarajevo. Weekly Situatiebericht, 26/11/94 en 03/12/94.

181 UNGE, UNPROFOR, Box 120 file: Civil Affairs Sarajevo. Weekly Situatiebericht, 10/12/94.

OPERATIONEEL OPTREDEN VAN DUTCHBAT I, II EN III IN SREBRENICA

Toegang tot de compound in Potočari in de winter.

OP-P, de toegang tot de enclave.

18. Waarnemingsposten, patrouilles en mijnincidenten

De prikacties en kleine aanvallen van de VRS binnen de enclave in november en december stonden niet op zichzelf. Binnen drie dagen na de commando-overdracht op 21 juli was Dutchbat II geconfronteerd met twee *firing close* incidenten bij OP-F. Zij waren het begin van een aantal confrontaties van het bataljon met geweld van de kant van de VRS, die medio augustus culmineerden in twee ernstige verwondingen. Op 26 juli werd de compound beschoten en werd ook de verbandplaats geraakt.¹⁸²

Augustus begon rustig. In de buurt van OP-R bij Zalazje kwam een YPR van de *Quick Reaction Force* van de C-compagnie tijdens een routeverkenning op Bosnisch-Servisch gebied: de VRS vroeg vriendelijk naar de enclave terug te gaan. Op 9 augustus werden de eerste twee patrouilles beschoten.¹⁸³ De volgende dag ontdekte Dutchbat dat de VRS binnen de enclave langs de weg naar OP-R een stelling had gebouwd en deze had beveiligd met zestien mijnen. Vanaf dat punt kon de VRS zicht hebben op de weg van Srebrenica naar Zalazje en ook de route naar de waarnemingsposten OP-Q en OP-R. Dutchbat besloot de mijnen te ruimen en de stelling te vernietigen. Kolonel Vuković kreeg de ‘anger and irritation’ over deze provocatie te horen, toen hij, gealarmeerd door zijn eigen soldaten, zich bij OP-R vertoonde.

Op de plaats van de geruimde VRS-stelling plaatste Dutchbat een tijdelijke waarnemingspost (OP-Z). Dutchbat sloot niet uit dat de VRS-provocatie een bewuste poging was hetzij om de reactie van Dutchbat te testen, dan wel om inderdaad de beide waarnemingsposten onder hun controle te krijgen.¹⁸⁴ Een week later reed een jeep op weg naar OP-R over een anti-personeelmijn. Na de ontdekking van twee antitankmijnen kwam het detachement van de Explosieven Opruimings Dienst in actie; het werd beschermd door de *Quick Reaction Force* van de Charlie-compagnie onder bevel van sergeant M. Jacobs. Na het ruimen werden de werkzaamheden afgebroken. De *Quick Reaction Force*-commandant trapte bij het instappen in de YPR echter op een antipersoneelmijn en raakte ernstig gewond. Bataljonscommandant Everts nam dit incident zwaar op: hij zag het als een reactie van de VRS op het incident een week tevoren, ‘a deliberate hostility against Dutchbat’.¹⁸⁵

De volgende liep dag een YPR van de bevoorrading op weg naar OP-R zware schade op, maar persoonlijke verwondingen bleven nu achterwege. De gebeurtenissen bij deze waarnemingspost maakten diepe indruk op Dutchbat II, omdat het de eerste confrontatie was met gewonden in de eigen gelederen. Die indruk werd nog versterkt toen dezelfde dag, 18 augustus, de patrouillecommandant van een peloton van dezelfde C-compagnie ernstig gewond raakte bij de inspectie van ABiH-stellingen tijdens een patrouille. Sergeant E. de Wolf bracht het er levend af dankzij effectief optreden van de gewondenverzorgers en transport door zijn eigen groep op een geïmproviseerde brandcard. Zijn linkeronderbeen moest worden geamputeerd.¹⁸⁶

Bij strikte toepassing van de *Rules of Engagement* had Dutchbat II de VRS-actie van 10

182 Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, pp. 34-35.

183 Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 78. Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 05/08/94.

184 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 10/08/94 en 11/08/94. Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 79. Het was Dutchbat blijkbaar niet bekend dat de VRS in april 1993 bij de vaststelling

van de bestandslijn zich in de omgeving van OP-R had teruggetrokken. Zie deel II hoofdstuk 5.

185 Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 18/08/94 en Situatierapport Dutchbat, 17/08/94.

186 Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 18/08/94 en Situatierapport Dutchbat, 18/08/94.

augustus als een belemmering van de uitvoering van zijn taak kunnen interpreteren en het mijnincident van 17 augustus als gebruik van geweld tegen VN-personeel. Beantwoording met geweld was echter uitgesloten, omdat vergeldingsacties volgens diezelfde gedragsregels verboden waren. Dutchbat stond voor de vraag of het ernstige incidenten als deze gelaten moest ondergaan. Een ‘normaal’ militair antwoord was door diezelfde *Rules of Engagement* uitgesloten. Een lokaal protest en een verzoek aan *Bosnia Herzegovina Command* bij het VRS-hoofdkwartier in Pale te protesteren tegen deze aanval op VN-personeel waren in feite de enige reactiemogelijkheden tegenover de VRS. Ook was het zaak de VRS duidelijk te maken dat Dutchbat scherp lette op nieuwe activiteiten binnen de enclave. Daarom kwam op de plaats van het ongeluk bij OP-R een week lang een tijdelijke waarnemingspost. Later werd zuidelijker in de omgeving van Crni Guber eveneens een tijdelijke waarnemingspost opgericht (OP-G) vanwege mogelijk nieuwe VRS-stellingen binnen de enclave. Met het oog op de veiligheid van Dutchbat werd vanaf 18 augustus de weg naar OP-R elke morgen door een YPR met een zogeheten *sweeper* de route gecontroleerd op aanwezigheid van mijnen.¹⁸⁷

De mijnincidenten op 17 en 18 augustus vormden een climax van persoonlijke verwondingen door optreden van een van de strijdende partijen. Zij brachten de risico's aan het licht van deelneming aan vredesmissie in die omgeving. Toch waren deze incidenten uitzondering in het gebruik van geweld door de strijdende partijen tegen Dutchbat II. Beschietingen van compound, waarnemingsposten en patrouilles kwamen veel vaker voor. De specifieke toedracht van veel incidenten is door het verloren gaan van de *firing close*-rapporten zelf of de lacunes in de bewaarde dagelijkse rapporten (Milinfo's) niet goed te duiden. De situatierapporten bevatten meestal niet meer dan een verwijzing naar de *firing close*-rapporten en laten het bij een korte indicatie. Toch is op basis van de dagelijkse rapporten van het bataljon een beeld te reconstrueren van de ernst van de incidenten en de context waarin zij plaats vonden.

In de maanden juli en augustus deden zich nauwelijks *firing close*-incidenten voor.¹⁸⁸ In september steeg het aantal tot negen tegenover twee in augustus. Oktober en november waren maanden met veel incidenten, respectievelijk zestien en veertien; in december was het met tien incidenten waarvan twee op een dag en plaats aanzienlijk rustiger. Na het ingaan van de door de Amerikaanse oud-president Carter tot stand gebrachte wapenstilstand verliepen de laatste weken van Dutchbat II zonder enig incident. Het is verder moeilijk in de incidenten een patroon te onderkennen. Beschietingen van de compound in Potočari kwamen meer dan eens voor en enkele keren werd de verbandplaats geraakt. Onderzoek van de Explosieven Opruimings Dienst wees in die gevallen meestal uit dat de schoten van binnen de enclave waren afgevuurd. Dat ‘people of the enclave are shooting at Dutchbat’ wekte bij het bataljon ‘anger and disbelief’, aldus de formulering in de situatierapport.¹⁸⁹

Na de confrontatie in augustus 1994 deden zich aan de noordoostelijke kant geen incidenten meer voor rond OP-R. In het algemeen deden zich meer incidenten voor rond de waarnemingsposten in het noordwestelijke deel van de enclave: OP-N, OP-A en OP-C. In dat gebied vonden ook de meeste beschietingen van patrouilles plaats. Hoewel de incidenten

¹⁸⁷ Defensie, Sitreps. Fax nr.067, HQ Dutchbat aan KL Sitcen, 02/09/94 ‘Antwoorden op vragen tbv Kol Brantz’. Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 81.

¹⁸⁸ Deze reconstructie is gebaseerd op de situa-

tierapporten en milinfo's van Dutchbat II en Jansen, *Dutchbat on Tour* (chronologische overzichten).

¹⁸⁹ Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 30/09/94.

op zichzelf al ernstig waren, geeft de rapportage de indruk dat de meeste van korte duur waren en geen escalatie in de verhouding tussen Dutchbat en de strijdende partijen veroorzaakte. In drie gevallen werd een *Quick Reaction Force* ingezet zonder daarmee overigens direct het einde van de beschieting in te luiden. Op 31 oktober was OP-A een half uur lang regelmatig beschoten. De eerste reactie, afvuren van lichtpatronen, en evenmin de tweede, waarschuwingsschoten over de hoofden van belagers, hadden enig effect. Inzet van de *Quick Reaction Force* haalde ook niets uit; de beschieting eindigde pas nadat op verzoek van het *Forward Air Control*-team NAVO-vliegtuigen ter waarschuwing enkele *flares* hadden afgeworpen.¹⁹⁰ Meer succes had de inzet van de *Quick Reaction Force* bij OP-N eind november: de belagers van een patrouille van de C-compagnie bleven doorvuren na beantwoording daarvan door de patrouille. Pas toen de *Quick Reaction Force* verscheen, trok de VRS zich terug.¹⁹¹

Na elke beschieting diende Dutchbat een protest in bij de partij die het verantwoordelijk hield. Beide strijdende partijen maakten zich schuldig aan beschietingen van Dutchbat. Aanvaarding van de verantwoordelijkheid was niet gebruikelijk. De VRS schreef de beschieting van een patrouille of waarnemingspost regelmatig toe aan ongedisciplineerd gedrag of dronkenschap van soldaten in de eigen stellingen en kondigde bestraffing van de schuldige of duidelijker instructies aan. De ABiH schreef incidenten meestal toe aan de VRS en aan groepen die niet onder hun bevel stonden. Er was één wezenlijk verschil: protesten bij de ABiH konden altijd worden overgebracht; bij de VRS kostte het vaak grote moeite een afspraak te maken met liaisonofficier Vuković of majoor Nikolić.

De vraag of Dutchbat alert reageerde op incidenten kan moeilijk in algemene zin worden beantwoord. In veel gevallen ging het om één of enkele schoten. De *Rules of Engagement* schreven uiterste voorzichtigheid voor bij het gebruik van de wapens. Dat deed Dutchbat doorgaans: een enkele keer meldden de beschikbare rapporten het afvuren van waarschuwingsschoten en sporadisch was er sprake van beantwoording met gericht vuur. In een enkel geval werd de *Quick Reaction Force* met wisselend succes ingezet. In uitzonderingsgevallen boden zich ook alternatieve middelen aan. Aan een beschieting van OP-M begin september 1994 kwam een einde doordat een *Forward Air Controller*-team, dat een *Close Air Support*-missie oefende, aan twee F-16's vroeg over het gebied te vliegen en *flares* af te gooien. Soms hielp de andere strijdende partij een handje: op 30 december opende een VRS-post het vuur op twee bewapende Moslims die na waarschuwingsschoten van een Dutchbat-patrouille op de vlucht waren gegaan.¹⁹² Over het geheel genomen was het optreden van Dutchbat bij *firing close*-incidenten zeer terughoudend. Elk incident werd op zijn eigen betekenis geanalyseerd. Zelden constateerde Dutchbat verband tussen de incidenten. De ergernis en woede erover was er niet minder om, zeker wanneer zoals op 3 november de afvoer van een gewonde onmogelijk werd gemaakt door het doorgaan van de beschieting.¹⁹³

De vraag dringt zich op of een andere interpretatie van de *Rules of Engagement* – met meer nadruk op het element van verhindering van uitvoering van het mandaat en dus sneller gebruik van geweld – van invloed zou zijn geweest op de strijdende partijen en het aantal

190 Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 114; Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 31/10/94

191 Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 130. Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 29/11/94.

192 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 09/09/94. Milinfor Dutchbat, 30/12/94.

193 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 03/11/94 en 05/11/94. Jansen et al., *Dutchbat on Tour*, p. 128.

incidenten had kunnen terugbrengen. Deze vraag grijpt terug op de opvatting van sommige UNPROFOR-commandanten – zoals *Bosnia Herzegovina Commander* Rose – dat snelle en duidelijke beantwoording van geweld tegen UNPROFOR met gebruik van de wapens bij de strijdende partijen respect afdwong en hen inprentte dat UNPROFOR niet met zich liet sullen.¹⁹⁴ Of zulk robuust optreden in de enclave Srebrenica ook het gedrag van de strijdende partijen zou hebben veranderd staat niet vast. Het is van belang te zien dat het door Rose en anderen bepleite robuuste optreden alleen effect had in bijzondere situaties en bijvoorbeeld nooit werd toegepast bij het passeren van checkpoints. In Srebrenica hadden de ABiH en de VRS andere middelen tot hun beschikking om ‘robuust optreden’ te beantwoorden en de taakuitvoering van Dutchbat te bemoeilijken. De VRS zou de bevoorrading van Dutchbat kunnen belemmeren en de ABiH zou door inzet van de bevolking tegen Dutchbat of door provocaties van de VRS Dutchbat in ernstige problemen kunnen brengen.

De medaille van de niet-‘robuuste’ toepassing van de *Rules of Engagement* in de enclave had ook haar keerzijde. UNPROFOR in Bosnië en Dutchbat in Srebrenica stelden zich overeenkomstig de grondslagen van een vredesmissie op als niet-partijdige, neutrale bemiddelaar met een beperkte taak die door de Veiligheidsraad was geformuleerd. Anders dan de naam van de vredesmacht suggereerde was UNPROFOR in Bosnië geen werkelijke ‘protection force’. Zoals eerder uiteengezet was zijn eerste taak het faciliteren van de humanitaire hulp door internationale hulporganisaties zoals de UNHCR, terwijl UNPROFOR in de *Safe Areas* aanvallen op die gebieden moest afschrikken door zijn aanwezigheid. De strijdende partijen gaven aan dit gecompliceerde mandaat ieder hun eigen interpretatie. Aan Moslimzijde stelde de autoriteiten in het algemeen dat het de taak van UNPROFOR was een halt toe te roepen aan verdere agressie door de Bosnische Serven. In concreto zou dit volgens hun visie betekenen dat UNPROFOR zou moeten optreden tegen elke actie van de VRS.

Niet-optreden betekende bij die wijze van zien vanzelfsprekend een tekortschieten in de beschermingstaak, dat wil zeggen een welbewuste poging van UNPROFOR zich aan zijn verantwoordelijkheid te onttrekken. Aan Bosnisch-Servische kant heerste de overtuiging dat de Verenigde Naties, en met name UNPROFOR en UNHCR, partijdig waren. Alle humanitaire hulp ging naar de Moslims en tegen overtreding van resoluties van de Veiligheidsraad en overeenkomsten door de Moslims trad UNPROFOR niet op.

In Srebrenica spitste die klacht zich toe op twee zaken: dat de Bosnisch-Servische plaatsen Bratunac en Zvornik van humanitaire hulp verstoken bleven enerzijds en anderzijds dat de demilitarisering van de ABiH in de enclave onvoltooid bleef en ABiH-acties buiten de bestandlijn van de *Safe Area* uitvoerde. Dat de bevolking van Srebrenica de aanwezigheid van UNPROFOR interpreteerde als een internationale garantie tegen Bosnisch-Servische agressie is volledig begrijpelijk. Dat het UNPROFOR-mandaat die garantie niet inhield, wisten in elk geval de Moslim-autoriteiten in Bosnië. Dat nam niet weg dat zij in Srebrenica en elders in Bosnië probeerden de grenzen van de onpartijdigheid of neutraliteit van UNPROFOR op te rekken of te overschrijden door optreden buiten het mandaat te eisen.¹⁹⁵

In Srebrenica vertaalde de ABiH die eis tot bescherming van de Moslim-enclave zich vooral in handhaving van het grondgebied van de enclave volgens de eigen perceptie, die uitging van een gebied dat meer omvatte dan het in april 1993 nog in handen had gehad. Eind 1994 was er – mede ten gevolge van de weigering tot toelating van UNHCR-konvoien –

194 Rose, *Fighting for Peace*, pp. 36-40.

195 Interview Rasim en Sead Delić, 16/04/98.

UNNY, DPKO UNPROFOR coded cables. nr.

2995, Annan aan Akashi, 14/09/94,

door geruchten ook onder de bevolking angst ontstaan voor terugtrekking van UNPROFOR. De ABiH verweet Dutchbat dat het niet optrad tegen VRS-acties die de integriteit van de *Safe Area* aantastten. Volgens het hoofd van het UNMO-team, *Major S.G. Donaldson*, vond de bevolking dit ‘utterly incomprehensible and inevitably feel that Dutchbat do nothing to protect them’ als gevolg van de nijpende logistieke situatie. De VRS zou in het uitblijven van een Dutchbat-actie een vrijbrief zien om door te gaan met acties tegen de enclave. Door niets tegen die acties te doen speelde Dutchbat in de ogen van de ABiH het VRS-spel mee. De ABiH nam op zijn beurt het heft in eigen handen met de aanleg van nieuwe stellingen en de bezetting ervan met heimelijk bewapende mannen. De kritische Donaldson meende dat Dutchbat een rigide beleid van ontwapening en vernietiging van de stellingen volgde. Deze spiraal van confrontatie zou kunnen leiden tot een explosie, als de ABiH-mannen op een bepaald moment zouden weigeren hun wapens af te geven.¹⁹⁶

Dutchbat II zag in de zes maanden dat het in Srebrenica verbleef de situatie verslechteren. De besprekingen tussen de strijdende partijen waren op alle fronten vastgelopen en met uitzondering van de medische evacuatie hadden zij geen tastbaar resultaat opgeleverd. De gestage achteruitgang had een aantal oorzaken. In de eerste plaats speelde de verslechterende logistieke situatie Dutchbat II parten: onvoldoende of geen aanvoer van brandstof, reserveonderdelen en voedsel maakten een optimale inzet onmogelijk en het stopzetten van voertuigen leidde tot een beperking van optreden. Een tweede oorzaak was de verslechterende houding met de VRS. Het merendeel van de incidenten (*firing close*-incidenten, beschietingen van gebouwen, waarnemingsposten en patrouilles) werd veroorzaakt door de Bosnische Serven. Tijdens de crisis in de Bihać in november verhoogde de VRS zijn activiteiten binnen de enclave, zonder dat Dutchbat daartegen effectief kon optreden. De ABiH verwachtte juist bij deze oplopende spanningen een alerter optreden van Dutchbat en dat bleef uit. Dat ondergroef het toch al magere vertrouwen bij de Moslims in de bescherming door Dutchbat, wat voor de ABiH weer een reden tot actiever optreden was. Deze tendens zou zich begin januari 1995 bij de komst van Dutchbat III uiterst prominent manifesteren tijdens de zo geheten Bandera-crisis.

19. Dutchbat III: confrontatie in plaats van wapenstilstand – de Bandera-driehoek

De Amerikaanse oud-president Jimmy Carter bracht eind december 1994 een overeenkomst tussen de strijdende partijen in Bosnië tot stand, die meer perspectief leek te bieden voor een beëindiging van de gevechten dan enige bemiddelaar sinds het begin van de oorlog had weten te bereiken. De *Cessation of Hostilities Agreement* regelde een stopzetting van de gevechten gedurende de eerste vier maanden van 1995 en hervatting van de vredesbesprekingen. De uitvoering van de overeenkomst zou op nationaal, regionaal en lokaal niveau in handen komen van *Joint Commissions*.¹⁹⁷

Ook voor Srebrenica leek deze ontwikkeling een nieuw perspectief te bieden, nadat enkele maanden tevoren de bijeenkomst van de *Joint Commission* voor Srebrenica over de vaststelling van de enclavegrens en de verdere uitvoering van de demilitariseringsovereenkomst van mei 1993 niet was doorgegaan. Nu leek de mogelijkheid tot een regeling toch binnen bereik

¹⁹⁶ MID/KL. UNMO team Srebrenica to UNMO HQ BH NE, 13/12/95 ‘Assessment as at 13 Dec 94 – Srebrenica enclave’.

¹⁹⁷ Rose, *Fighting for Peace*, pp. 220-221. Owen, *Balkan Odyssey*, pp. 309-310.

te komen. Dutchbat peilde begin januari bij ABiH en VRS de bereidheid aan een bijeenkomst van de *Joint Commission* mee te werken. Aan VRS-kant maakte Vuković weinig bezwaren. Orić en diens stafchef Bećirović toonden zich echter minder toeschietelijk: zij wilden eerst overleg met de regering in Sarajevo. Van stationering van een VRS-liaison-officier in de enclave kon wat hun betrof nog geen sprake zijn. Bovendien hadden zij een ernstige schending van de overeenkomst gesignaleerd: de VRS legde op korte afstand van de bestandslijn nieuwe stellingen aan. Dutchbat moest dat rapporteren en zorgen dat de VRS zich terugtrok. Gebeurde dat niet, dan zou de ABiH zelf het probleem oplossen, zo liet de plaatselijke ABiH-leiding weten.¹⁹⁸

Terwijl in andere delen van Bosnië – met uitzondering van Bihać en *Sector North East* – de wapenstilstand tegen veler verwachting standhield, beleefde Dutchbat in Srebrenica een crisis in de verhoudingen met de ABiH. Naser Orić zag in de totstandkoming van de wapenstilstand niet alleen een gunstige ontwikkeling. Hij wilde de bevoegdheden van de lokale of regionale *Joint Commission* beperken en eiste persoonlijk overleg met de autoriteiten in Sarajevo voor het begin van de uitvoering ervan in de enclave. Ook maakte hij duidelijk dat wat hem betrof bij een vredesregeling vertrek van de vluchtelingen uit de enclave naar hun vroegere huizen in Bratunac, Konjević Polje en andere plaatsen in de omgeving een optie kon zijn.¹⁹⁹ Voorlopig waren deze zaken echter niet aan de orde.

Op 11 januari deelde Orić aan Dutchbat mee dat de VRS aan de westelijke grens van de enclave bij Podgaj en Osoje (zie kaartje op pagina 1384) zijn posities tot op 100 meter van de bestandslijn had verplaatst. Hij eiste van Dutchbat garanties voor het herstel van de oude situatie. Toen hem werd uitgelegd dat dat uitgesloten was, overhandigde hij een verzoek om wapens uit het *Weapon Collection Point* te halen: Orić zei een aanval van de VRS aan de westelijke kant van de enclave te vrezen. Tussen 4 en 5 uur de volgende ochtend vond er een fel gevecht plaats tussen ABiH en VRS: Dutchbat nam 30 explosies, 94 granaatinslagen en veel mitrailleur- en geweervuur waar. *Sector North East* slaagde er niet in interventie van het VRS-opperbevel tot stand te brengen.²⁰⁰ *Bosnia Herzegovina Command* vreesde dat de situatie kon escaleren ‘if a solution is not found by negotiations’.²⁰¹

Op 12 januari zette de ABiH een volgende stap en hield een infanteriegroep van Dutchbat tegen, die op weg naar de tijdelijke OP-B in het gebied waar het gevecht had plaatsgevonden. De ABiH ontzegde aan Dutchbat de toegang tot het gebied tussen de tijdelijke waarnemingspost OP-B in het westen, de zuidelijker gelegen OP-C en het achterliggende gebied in het zuidwestelijke deel van de enclave. Zolang Dutchbat niet garandeerde dat het zou optreden tegen de aanleg van nieuwe VRS-stellingen, zou het geen toegang krijgen tot dit gebied, aangeduid als de Bandera-driehoek. Het hoofd van het UNMO-team, *Major S.G. Donaldson*, diende daarop een officieel UNPROFOR-protest in bij het Drina-korps tegen het opschuiven van de stellingen in de richting van de bestandslijn door de Milići Brigade. Overste Everts legde het verzoek voor het leeghalen van het *Weapon Collection Point* aan *Sector North East* voor. Hij nam vooralsnog geen maatregelen tegen de beperking van de *Freedom*

198 Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 04/01/95, 09/01/95 en 10/01/95.

199 SMG, 1001. Situatierapport UNMO Srebrenica, 05/01/95 en 08/01/95.

200 UNGE, UNPROFOR Box 192 file SNE Daily

Infosum: 12/01/95 en vertrouwelijke informatie (115).

201 Defensie, Sitreps. Annex A (Milinfosum) to BHC Situatierapport, 12/01/95.

of *Movement* en wachtte op het resultaat van de bespreking in de *Central Joint Commission* in Sarajevo op 19 januari. Dit betekende wachten en dat maakte de ABiH ongeduldig.²⁰²

Deze confrontatie voltrok zich tijdens de afwisseling van Dutchbat II door Dutchbat III. Overste Karremans en zijn staf stonden na de commando-overdracht op 18 januari 1995 onmiddellijk voor een probleem dat wezenlijk verschilde van de moeilijkheden die zich tevoren met de ABiH hadden voorgedaan. Zoals hiervoor is besproken was de relatie met de ABiH in de enclave al gaandeweg verslechterd als gevolg van het fundamenteel verschil in visie op de taak van UNPROFOR.²⁰³ Dutchbat had zich uit overtuiging gevoegd in de onpartijdige opstelling van UNPROFOR zoals opgevat door *Bosnia Herzegovina Command* en wilde ertegen waken gebruikt te worden door de ABiH. Orić van zijn kant meende dat Dutchbat tekort schoot en eiste dat de eenheid actief zou optreden tegen de verplaatsing van VRS-stellingen in de richting van de bestandslijn.

Orić had al eens enkele maanden tevoren het contact met Dutchbat II voor enkele weken verbroken, omdat het nieuw aangelegde bunkers van de ABiH had dichtgegooid. De ABiH had dit beschouwd als een vijandige, pro-Servische daad en eiste nu een vergelijkbare actie van Dutchbat tegen de aanleg van VRS-stellingen. Nu ging het om verplaatsing van stellingen tot vlak bij de bestandslijn, maar Orić meende reden te hebben UNPROFOR-optreden te eisen, omdat de aanleg begonnen was nadat de wapenstilstand van kracht was geworden. Hij zag daarin een provocatie van de kant van de Bosnische Serven. Aangezien Dutchbat niets ondernam, nam Orić het heft in eigen hand en verbood UNPROFOR toegang tot de Bandera-driehoek, de zuidwesthoek van de enclave tussen de wegen naar OP-A en OP-C vanaf Vasiljevići. Dit gebied was het domein van de 28TE brigade van Zulfo Tursunović, de enige commandant die zich niet door Orić naar diens hand liet zetten. Dit verbod was een inbreuk op de *Freedom of Movement*, die UNPROFOR bezat op grond van de *Status of the Forces Agreement* tussen de VN en de Bosnische regering en van de wapenstilstand van 31 december 1994. Als Dutchbat III bij zijn vertrek uit Nederland de hoop had gekoesterd dat de wapenstilstand ook in Srebrenica een positief effect zou hebben, was het al kort na de rotatie met Dutchbat II van die verwachting beroofd.

Dutchbat veronderstelde dat de aanleg van nieuwe VRS-bunkers bij OP-B slechts de aanleiding was voor de maatregel van Orić. Dutchbat toonde dan ook weinig belangstelling voor de VRS-activiteiten op de bestandslijn bij Bandera en Buljin of voor de intensivering van de beschietingen door de VRS. In de nacht van 25 op 26 januari schoot de VRS voor het eerst sinds een jaar met zware artillerie op de enclave. Donaldson beschouwde de beperking van de bewegingsvrijheid van Dutchbat als de ABiH-antwoord op de inactiviteit van UNPROFOR. Naar zijn mening was het een expressie van de oprechte vrees van de ABiH voor een VRS-aanval op de enclave en de voorbereiding van een preventieve actie.²⁰⁴ In Srebrenica en de UNPROFOR-hoofdkwartieren in Tuzla en Sarajevo/Kiseljak bleef men niettemin gissen naar mogelijk verdergaande motieven voor dit optreden. Men vroeg zich af of het hier ging om een zelfstandige manoeuvre van de ABiH in Srebrenica of dat er misschien enig verband bestond met de blokkade van UNPROFOR-compounds rond Tuzla. Wellicht pro-

202 Karremans, *Srebrenica*, p 45. Defensie, Sitreps. Situatierapport Dutchbat, 12/01/95 en 18/01/95. DJZ. Fax Dutchbat Srebrenica aan CO-HQ Sector NorthEast, 02/05/95, bijlage: Donaldson aan Commander Drina-korps,

11/01/95.

203 UNNY, DPKO. UNPROFOR coded cables, nr.Z-1449, Akashi to Annan, 21/09/94.

204 SMG, 1001. UNMO team Srebrenica daily Situatierapport 25/01/95 en 26/01/95.

beerden de militaire autoriteiten aan Moslim-zijde door een crisis in Srebrenica de wapenstilstand in heel Bosnië aan een vroegtijdig einde te helpen.

Toen Karremans na overleg met *Sector North East* in Tuzla op 24 januari 1995 het derde verzoek van de ABiH om wapens uit het *Weapon Collection Point* te halen had afgewezen, breidde de ABiH het voor Dutchbat verboden gebied verder uit: ook patrouilles in het gebied ten zuiden van OP-A werden nu verboden. In de lijn van het *Bosnia Herzegovina Command*-beleid besloot Karremans nu de *Freedom of Movement* af te dwingen. Na een gedetailleerde analyse van de situatie besloot hij een patrouille naar het gebied te sturen. Overeenkomstig de *Rules of Engagement* kreeg deze opdracht zich goed zichtbaar te verplaatsen, uiterst voorzichtig te werk te gaan en bij een confrontatie met de ABiH direct terug te keren. De patrouille onder leiding van de fungerend plaatsvervangend bataljonscommandant Franken kreeg rond 11 uur bij Mišići van de ABiH-eenheid ter plaatse opdracht rechtsomkeert te maken en voorlopig uit de buurt van ABiH-opstellingen te blijven. Rond 12.30 uur hield de ABiH een patrouille tegen bij Zedanjsko (OP-C). Karremans besloot ondanks deze eerste confrontatie tot voortzetting van de patrouillegang vanuit OP-A en met elke patrouille een lid van de bataljonsstaf mee te sturen.²⁰⁵

Karremans wilde met de patrouilles duidelijk maken dat hij de afsluiting van de Bandera-driehoek niet aanvaardde. Veel tijd tot nadenken over de volgende stap kreeg Karremans niet. Diezelfde middag kreeg hij opdracht van *Sector North East* de *Freedom of Movement* in de enclave te herstellen ‘at the lowest possible level (. . .) and to press hard if necessary’. In overleg met zijn Inlichtingen- en Operatiën-sectie stelde Karremans op basis van een kaartstudie – naar achteraf zou blijken onderschatte hij hoe moeilijk het terrein begaanbaar was – een operatieplan op voor zaterdag 28 januari. Aan ABiH-commandant Orić deelde hij schriftelijk mee dat hij opdracht had gekregen de *Freedom of Movement* te herstellen.²⁰⁶

Op 28 januari voerde Karremans zijn plan uit. Een patrouille van het 108e Verkenningspeloton ging vanuit het zuiden de Bandera-driehoek binnen met als opdracht een nieuwe plaats voor een waarnemingspost in de buurt van OP-B en een weg ernaartoe te verkennen. Deze patrouille zou later gevolgd worden door een patrouille vanuit OP-A in het noorden en OP-C in het zuiden. Beide waarnemingsposten waren in alarmfase Oranje zolang de patrouilles in de Bandera-driehoek waren. Medische hulp stond in de buurt van het omstreden gebied klaar, alle *Quick Reaction Forces* waren *stand by* en het *Forward Air Controller*-team had posities ingenomen.

De patrouillegang leidde tot een directe confrontatie met de ABiH. De patrouille van het 108e Verkenningspeloton stootte op een groep van twintig soldaten onder leiding van de lokale commandant Zulfo Tursunović; de patrouille van OP-C, onder majoor Franken, kreeg van een groep burgers met stokken opdracht terug te gaan en die van OP-A werd omsingeld door vijfendertig ongewapende Moslims en gedwongen naar Vasic te gaan. Om 13.50 uur blokkeerde de ABiH alle wegen naar Vasic en pinde de patrouilles vast tussen OP-A en Vasic. Op grond van de gangbare interpretatie van de *Rules of Engagement* legden de verschillende patrouilles zich daarbij neer. Op OP-C zaten behalve de vaste bezetting van tien man nog vijfenveertig andere Dutchbatters met dertien voertuigen; bij Vasic zaten elf man in het open veld; tussen Vasiljevići en OP-C zaten 21 man met zeven voertuigen in het open veld en bij OP-A tenslotte zat de reguliere bezetting van twaalf mensen. Orić eiste

205 Karremans, *Srebrenica*, pp. 273-277 (bijlage 5).

206 SMG/Debrief. Karremans aan Orić, 27/01/95. Interview E. Wieffer, 07/05/01.

Karremans te spreken, een boodschap die de bataljonscommandant bereikte via het Dutchbat-radionetwerk.

Karremans sprak met Orić, Ramiz Bećirović en Zulfo Tursunović in het midden van de enclave in de omgeving van Vasiljevići. De ABiH-commandant zei ‘extremely disappointed in UNPROFOR’ te zijn. Hij eiste een gesprek met *Bosnia Herzegovina Commander* Smith persoonlijk de volgende dag in de enclave. Tot dat moment zouden de 99 Dutchbatters in de Bandera-driehoek moeten blijven: zij werden dus gegijzeld. Volgens UNMO Srebrenica, dat niet aan de besprekingen deel nam, zou Orić aan die eis vasthouden, hoewel hij waarschijnlijk wel genoeg zou nemen met de komst van de bevelhebber van *Sector North East*.²⁰⁷ Karremans lichtte Tuzla, *Bosnia Herzegovina Command* en de KL Crisisstaf in over de gebeurtenissen. Ondanks meerdere besprekingen tussen Karremans, Orić en Bećirović kwam er geen beweging in de zaak: Orić stond bevoorrading van de gegijzelden en vertrek van twee zieken toe, maar vrijlating was wat hem betreft niet aan de orde zonder inwilliging van zijn hoofdeis: terugtrekking van de VRS bij de Bandera-heuvel. Karremans’ argumenten over het media-effect van de gijzeling en verlies van sympathie voor de Moslims, maakten op hem geen enkele indruk.

Na een blokkade van drie dagen werd er op 31 januari toch een oplossing geforceerd. Orić kreeg van zijn regering opdracht de gegijzelde Dutchbatters met hun materieel naar de *compounds* te laten terugkeren en volledige *Freedom of Movement* in de enclave te respecteren. De uitvoering liet een dag op zich wachten, omdat hij eerst Zulfo Tursunović – tot wiens territorium de Bandera-driehoek behoorde – moest overreden hieraan mee te werken.²⁰⁸ De ABiH had snel spijt van de vrijlating van de Dutchbat-gijzelaars. Karremans had na overleg met Tuzla de komst van de bevelhebber van *Sector North East*, generaal Ridderstad, naar Srebrenica op 1 februari toegezegd. Na de vrijlating van de gijzelaars liet hij weten dat vanwege ‘lack of BSA [VRS] clearance’ het bezoek niet zou doorgaan. Volgens de UNMO-organisatie in Srebrenica beschouwde de ABiH dit als ‘a bitter joke’. Hij kon zich niet voorstellen dat UNPROFOR ondanks de steun van de NAVO zich over het gebruik van het luchtruim boven Bosnië door de VRS de wet liet voorschrijven. De afzegging ‘destroyed any remaining goodwill between the ABiH and Dutchbat’, omdat volgens UNMO Donaldson de ABiH zich bedrogen voelde.²⁰⁹

De gegijzelden keerden terug naar de compound. Hoewel er geen schot was gevallen, hadden zij psychisch de vuurdoop ondergaan: een gijzeling door Bosnische Moslim-militairen was het laatste wat zij hadden verwacht. Uiteraard ontvingen de betrokkenen bij Dutchbat, via de UNPROFOR-lijn en uit Den Haag complimenten voor het optreden. Iedereen was opgelucht over de goede afloop. Toch was er iets fundamenteel veranderd. Op Dutchbat maakte de gijzeling in de Bandera-driehoek diepe indruk: het werd er zich onmiskenbaar van bewust dat hun belangen niet samenvielen met die van de Moslim-leiding in de enclave. De onderlinge verstandhouding had een ‘forse deuk’ opgelopen.²¹⁰ Blijkbaar werd de bescherming door UNPROFOR en Dutchbat door de bevolking niet gewaardeerd. Dit leidde tot een grote mentale afstand en bevorderde de ontwikkeling van een negatieve houding,

207 SMG/Debrief. Karremans aan Commander HQ BH Sector NE Tuzla, nr. TK9511, 28/01/95. Karremans, *Srebrenica*, pp. 47-51 en 280-282 (bijlage 7).

208 Karremans, *Srebrenica*, pp. 51-55.

209 SMG, 1001. Situatierapport UNMO Srebrenica, 01/02/95.

210 Karremans, *Srebrenica*, p. 55.

zowel ten opzichte van de ABiH als tegenover de eigen taak. Sergeant-majoor K. Koreman verwoordde deze emotie in zijn dagboek als volgt:

Het was gewoon te gek voor woorden, dat wij hier binnen de enclavegrenzen meer problemen met de bevolking hadden dan met de Serven buiten rondom de enclave. Misschien hadden ze wel weer te lang geleden flink ervan langs gehad. Ze hadden zich eerst in deze situatie berust en waren nu weer, onder de bescherming van de VN, bezig zichzelf ter ergernis van ons te ontplooien. Als het voor de ABiH allemaal mis zou gaan, zouden wij als VN wel weer goed zijn om hun in het meest slechte geval uit de penarie te halen.²¹¹

Deze ervaring bevorderde ook het gevoel van een dubbele bedreiging: door de Serven buiten de enclave zoals verwacht; maar verrassenderwijs ook door de Moslims er binnen. Het werkte in de hand dat Dutchbat III zich in zichzelf keerde en misschien minder gemakkelijk met de bevolking omging.

De gijzeling van UNPROFOR-eenheden in de Bandera-driehoek was een bijzondere gebeurtenis. De ABiH in Srebrenica tilde er zelf niet zo zwaar aan, aldus Ramiz Bećirović later: zij wilde vooral voorkomen dat Dutchbat door inrichting van een nieuwe waarnemingspost de controle op de activiteiten van de ABiH vergrootte, terwijl zij tegen de VRS in de Bandera-driehoek niets ondernam.²¹² *Bosnia Herzegovina Command* en *Sector North East* hadden de zaak ernstiger opgevat: generaal Smith kwam weliswaar niet naar de enclave, maar in diens plaats zou de commandant van *Sector North East*, Ridderstad, op 1 februari gaan. Kort na de afzegging van dat bezoek kregen Orić en Bećirović op 2 februari wel de gelegenheid persoonlijk te overleggen met de *Force Commander*, de Lapresle, tijdens diens bezoek aan Srebrenica. Orić sprak een uur met De Lapresle over de situatie van de bevolking en de spanning in het westelijk deel van de enclave ten gevolge van ‘a BSA encroachment’. De *Force Commander* noteerde in zijn verslag:

Obviously, there is a need for a joint commission to delineate the Cease Fire Line. Mr. ORIĆ, who appeared to fear that a kind of ‘ground swap’ would be agreed on, above him, between Sarajevo and Pale, asked UNPROFOR to transport him to Sarajevo in order to meet his authorities and receive guidances.²¹³

Orić was bang dat de Moslim-autoriteiten de enclave zouden verkwanselen en daarom vroeg hij De Lapresle hem in zijn helikopter mee te nemen naar Sarajevo zodat hij hen persoonlijk kon overreden dat niet te doen.²¹⁴ Deze ging daar niet op in. Dutchbat putte weinig hoop uit de opmerking van de Fransman dat het probleem weliswaar nog niet was opgelost, maar dat een herhaling van de gijzeling onwaarschijnlijk was.²¹⁵ In elk geval was duidelijk dat de gijzeling in de Bandera-driehoek niet alleen te maken had met de situatie rond de enclave,

211 NIOD, Coll. Koreman. *Dutchbat III. Dagboek*, p. 17/22.

212 Interview Ramiz Bećirović, 15/02/98 en 18/04/98

213 UNGE, UNPROFOR Box 77, file 2.2.7. Situatierapporten SNE Feb-May 1995. Interoffice

Memorandum FC aan DFC et al., 06/02/95.

214 B. de Lapresle aan directeur NIOD, J.C.H. Blom, 09/11/01.

215 *The Inner Circle*, nr.4 02/02/95. NIOD, Coll. Koreman. *Dutchbat III. Dagboek*, p. 18/14.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Force Commander Général De Lapresle (r.) in gesprek met overste Karremans.

maar ook een rol speelde in de ruimere context van de uitvoering van de wapenstilstand en de hervatting van de vredesbesprekingen op basis van het plan van de Contactgroep.²¹⁶

De problemen in Srebrenica pasten in een algemeen patroon dat *Bosnia Herzegovina Command* en het hoofdkwartier van UNPROFOR in Zagreb na de totstandkoming van de wapenstilstand op 31 december 1994 onderkenden in het optreden van de ABiH. Hiervoor is al gewezen op een verondersteld verband tussen de gebeurtenissen in Srebrenica en Tuzla. Volgens het *Military Information Office* in Zagreb belemmerde de Bosnische regering doelbewust de uitvoering van de wapenstilstand, omdat zij de bestaande situatie op de grond niet als uitgangspunt van vredesonderhandelingen wilde aanvaarden. In dat opzicht was er geen verandering ten opzichte van de analyse van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose bij het begin van diens optreden in januari 1994. De Bosnische regering wilde haar positie aan de onderhandelingstafel volgens Rose verbeteren door herovering van zoveel mogelijk grondgebied en stuurde volgens deze analyse daarom aan op een hervatting van de strijd, waarschijnlijk nog voor het aflopen van de wapenstilstand eind april. Dat verklaarde waarom deze regering de uitvoering van de wapenstilstand blokkeerde door voorwaarden vooraf te stellen aan een bijeenkomst van de regionale *Joint Commissions*.²¹⁷ Ook plaatsing van VRS-liaison-officieren in gebied van de Moslim-Kroatische Federatie wees zij stelselmatig af. Een aanbod van Mladić om 450 vluchtelingen uit de drie oostelijke enclaves te laten vertrekken bleek niet bespreekbaar. Het optreden van de ABiH in Srebrenica in de Bandera-driehoek leek naadloos bij deze gedragslijn aan te sluiten en zou na de crisis ook niet veranderen. De druk op UNPROFOR bleef gehandhaafd door voortzetting van de *restriction of movement* in de Bandera-driehoek.

De eis tot herstel van 'the integrity of Srebrenica Demilitarised Zone since the BSA [VRS] had made an incursion' werd van Bosnische zijde opnieuw ter tafel gelegd tijdens een gesprek tussen *Bosnia Herzegovina Commander* Smith en president Izetbegović op 20 februari.²¹⁸ In de algemene strategie van de Bosnische regering speelde Srebrenica volgens de UNPROFOR-analisten overigens geen grote rol. Sarajevo ging er blijkbaar van uit dat de enclaves geen gevaar liepen. De hoofdaandacht concentreerde zich volgens de UNPROFOR-analisten op andere delen van Bosnië. *Bosnia Herzegovina Command* probeerde het mechanisme van de *Joint Commissions* op gang te brengen. Dat ging moeizaam. Het UNPROFOR-plan om een vergadering van de *Joint Demilitarization Commission* voor Srebrenica te beleggen over de vaststelling van de grens, het herstel van de elektriciteits- en watervoorziening en van de toegangswegen, had de instemming van de Bosnische regering, maar strandde op de Bosnisch-Servische weigering Srebrenica in een afzonderlijke commissie buiten de regionale commissie voor *Sector North East* te behandelen.²¹⁹

216 In een gesprek met Owen en Stoltenberg verklaarde Karadžić bij de hervatting van de besprekingen over het Contactgroep plan dat de Republika Srpska Srebrenica en Žepa als Bosnische enclaves zou aanvaarden, maar Goražde niet. Vertrouwelijke informatie (96).

217 Vertrouwelijke informatie (97); Vertrouwelijk collectie (2).

218 UNGE, UNPROFOR Box 77, file 2.2.7. Situatierapporten SNE Feb-May 1995. Interoffice Memorandum FC aan DFC et al., 06/02/95;

UNGE, UNPROFOR Box 115, file: SNE CVAO fax out Jan-Jul 1995. Memorandum MA to the Commander Daniell, 20/02/95 re: Meeting General Smith / President Izetbegovic, 20 Feb 95, sub 8. 219 UNGE, UNPROFOR Box 116, file SNE Memo In Sep 94-Dec 94. fax Biser aan Ridderstad, 03/02/95 'Notes from meeting with mr. Muratovic'. UNGE UNPROFOR Box 120, file BHC weekly Situatierapporten 1995: fax BH Command Forward to BHC Rear et al, 06/02/95: 'Central Joint Commission Meeting'.

Volgens UNPROFOR-analisten wilde de VRS in de eerste plaats de bestaande situatie handhaven en op die basis over beëindiging van de vijandelijkheden onderhandelen en meewerken aan de uitvoering van de wapenstilstand. In de gegeven situatie kon de VRS het zich veroorloven om zich af en toe genereus te tonen, zoals met het aanbod 450 vluchtelingen uit de oostelijke enclaves te laten vertrekken. Van een dergelijke tegemoetkomendheid viel in Srebrenica echter niets te merken: de VRS bleef UNPROFOR de mislukte demilitarisering verwijten, als ook het toestaan van de opbouw van ABiH-eenheden in de enclave ter sterkte van 6.000 man. Dat was volgens VRS-stafchef Milovanović de reden geweest voor het vooruitschuiven van de stellingen aan de westkant van de enclave.²²⁰ UNMO interpreteerde de openlijke stationering van een batterij artillerie als een ‘deterrent to ABiH activity/patrols out of the enclave’.²²¹ Later kwamen Dutchbat en het UNMO-team in Srebrenica tot de conclusie dat de VRS-tegenmaatregelen verdergingen dan een reactie op de versterking van de ABiH in de enclave. De aanwezigheid van artillerie en tanks, aanleg van grote munitievoorraden en ontplooiing van enkele duizenden infanteristen ‘indicate something more than simple confrontational posturing along the contact line – particularly as the build up has continued long after the BSA [VRS] has established that the ABiH is incapable of permanently forcing them off the Bandera/Osoje feature’.²²²

UNMO en Dutchbat sloten niet uit dat de VRS een aanval op de enclave zou doen langs de west-oost-as met als doel de zuidwestelijke hoek van de enclave in handen te krijgen. Beheersing van dat gebied zou het gebruik van een groot stuk van de weg van Zeleni Jadar naar Milići mogelijk maken en daarmee ook hervatting van de productie in de bauxietmijn. Dat zou in het voordeel zijn van de eigenaar van de *Milići Bauxite*, Rajko Dukić, een aanhanger van Karadžić. De analyse van het UNMO-team en Dutchbat ging niet in op de eventuele reactie op een VRS-aanval op de enclave, maar Dutchbat probeerde wel te anticiperen op gevolgen voor de bevolking. De veronderstelling was dat een snelle aanval, voorafgegaan door artilleriebeschietingen, paniek in de enclave zou veroorzaken: de bevolking zou niet onderkennen dat de aanval een hervatting van de bauxietproductie tot doel had, maar zou denken dat het offensief gericht was op de verovering van Srebrenica. De ABiH zou dan waarschijnlijk niet alleen de wapens uit het *Weapon Collection Point* opeisen, maar ‘might possibly wish to take the weapons and ammunition of Dutchbat soldiers as well’. De UNMO in Srebrenica legde dit ‘all just “guesswork”’ voor aan *Sector North East*, met de vraag of NAVO-luchtverkenning aanvullende informatie had opgeleverd.²²³

Het *Military Information Office* van UNPROFOR in Zagreb vond een VRS-aanval op de enclave erg onwaarschijnlijk. Sinds het offensief in 1993 was de situatie rond Žepa en Srebrenica redelijk stabiel. Een VRS-actie zou zich volgens haar oordeel veel eerder richten op een isolering van het gebied rond Tuzla en een verovering van Tuzla Air Base.²²⁴ *Force Commander* De Lapresle sloot een offensief tegen Srebrenica als onderdeel van een operatie

220 Vertrouwelijke Collectie (2): interoffice memorandum Analyst (Mehu aan Theunens) aan FC, 31/01/95 ‘Update on the situation in Sector Northeast’. UNGE UNPROFOR Box 214, file BH Command 27 Feb-3 Mar 95; fax BH Command Fwd aan BAC et al, 26/02/95 ‘Minutes meeting with BSA, 26 Feb 1995’.

221 SMG, 1001 Situatierapport UNMO Sre-

brenica, 11/02/95.

222 MID/KL. UNMO team Srebrenica (Donaldson) aan UNMO HQ BH NE, 12/02/95.

223 MID/KL. UNMO team Srebrenica (Donaldson) aan UNMO HQ BH NE, 12/02/95.

224 NIOD: Vertrouwelijke Collectie (2): Military Information Estimate by Capt Wallace (G2 Ops), 19/02/95.

tegen Tuzla niet uit.²²⁵ Zijn inlichtingenofficier meende echter dat de concentratie van troepen en zware wapens rond Srebrenica vooral bedoeld was ‘to demonstrate to the ABiH and UNPROFOR that they maintain the upper hand and the co-habitation of the enclaves within Serbian territory is [dependent] on the goodwill demonstrated by all involved parties.’ Naast deze demonstratie van militaire capaciteit zou de VRS ook door weigering van toelating van humanitaire en UNPROFOR in de komende periode laten zien dat zij de dominante factor in het gebied rond Žepa en Srebrenica wilde zijn. De ABiH kon tegen het VRS-overwicht vooral versterking van zijn materiële positie inbrengen, door middel van aanvoer van wapens en uitrusting via helikoptervluchten naar Žepa.²²⁶

Deze analyses over de mogelijkheid van een VRS-aanval op Srebrenica hadden weinig effect op de situatie in de enclave zelf. De ABiH bleef Dutchbat toegang tot de Bandera-driehoek weigeren. Karremans was op basis van eigen analyse tot dezelfde conclusie gekomen als het *Military Information Office* in Zagreb. Hij probeerde Orić tevergeefs ervan te overtuigen dat diens verwachting van een VRS-aanval onjuist was. Bovendien zou de VRS, zo betoogde Karremans, zonder patrouilles van Dutchbat de enclave veel gemakkelijker kunnen penetreren. Orić wees voorstellen voor samenwerking met Dutchbat van de hand. Ook de aankondiging op 23 februari van de bouw van een permanente waarnemingspost OP-B bij Podgaj en van drie andere tijdelijke posten bracht daarin geen verandering.²²⁷ Dutchbat bleef daardoor beperkt in zijn actieradius. Het toch al beperkte zicht op de activiteiten van de VRS bleef dientengevolge slecht. Bovendien had de VRS zich ten noorden van OP-A en ten westen van Ravni Buljin binnen de enclavegrens genesteld. Dat kwam het prestige van Dutchbat tegenover de strijdende partijen evenmin ten goede.

Het is echter onwaarschijnlijk dat deze situatie vermeden had kunnen worden. Misschien zou de relatie met de ABiH minder scherp zijn geweest, wanneer Dutchbat niet zo demonstratief op 25 en 28 januari 1995 de ABiH *restriction of movement* voor de Bandera-driehoek zou hebben genegeerd. Dat zou echter wel degelijk in strijd zijn geweest met de instructies van *Sector North East* en bovendien de indruk hebben gewekt dat Dutchbat zich bij de situatie zou hebben neergelegd. Het is niet waarschijnlijk dat een uitstel van enkele dagen van de uitvoering van die opdracht tot matiging bij de ABiH zou hebben bijgedragen. Dutchbat kon immers op geen enkele manier uitvoering geven aan de eis om de verplaatsing van de VRS-stellingen in de richting van OP-B ongedaan te maken door actief optreden.

Een complete beoordeling van de situatie eind januari 1995 in Srebrenica blijft echter

225 UNGE UNPROFOR Box 117, file: Commander's Conference 1994-1995: Memorandum van J.H.M. Engelen, 26/02/95 'Notes from Force Commander's Conference, 23-02-95'.

226 Vertrouwelijke informatie 98. Volgens de VRS was de ABiH bezig om met gebruikmaking van helikopters militaire voorraden naar Žepa en Srebrenica te brengen. UNGE UNPROFOR Box 214, file BH Command 27 Feb – 3 Mar 95: fax BH Command Fwd aan BAC et al, 26/02/95 'Minutes meeting with BSA, 26 Feb 1995'. Begin februari bestond in de Veiligheidsraad grote belangstelling voor vluchten van enkele grote groepen helikopters ten noorden en noordoosten

van de enclave Srebrenica. De bevestigend antwoord op de vraag of deze helikopters uit voormalig Joegoslavië naar de Republika Srpska waren gevlogen kon UNPROFOR niet geven. De autoriteiten in Belgrado ontkenden elke betrokkenheid. (UNNY, DPKO UNPROFOR coded cables, nr. Z-211, De Lapresle aan Annan, 06/02/95. MSC-402, Annan aan Akashi, 06/02/95. UNNY, DPKO UNPROFOR coded cables, nr. Z-215, De Lapresle aan Annan, 07/02/95. Ibidem: MSC-448, Annan aan Akashi, 09/02/95. Vertrouwelijke informatie 100.

227 SMG/Debrief. TK 9592, Karremans aan Commander HQ BH Sector NE, 23/02/95.

moeilijk, omdat het niet duidelijk was hoe bij de ABiH de interne verhoudingen lagen. Mogelijk had UNMO-teamleider Donaldson daarop meer zicht dan de nieuwe bataljonscommandant en diens staf, maar hij was niet bij de besluitvorming en onderhandelingen betrokken. De late vrijlating van de gijzelaars verklaarde Dutchbat indertijd uit een meningsverschil tussen Orić en diens ondercommandant in de Bandera-driehoek, Zulfo Tursunović, maar enige bevestiging daarvan was er niet te krijgen. Weliswaar was bekend dat de onderlinge verhouding tussen deze twee mannen al sinds het begin van de strijd rond Srebrenica gespannen en moeizaam was, maar het was en bleef onzeker of deze verdeeldheid in de leiding ook de hoofdverklaring is voor het optreden van de ABiH in Srebrenica tegenover UNPROFOR en Dutchbat.

Afgezien van de plaatselijke dynamiek paste het optreden van de ABiH in Srebrenica in het beleid van de Bosnische regering ter obstructie van de wapenstilstand. Onduidelijk blijft in hoeverre hierbij lokale aspecten en motieven meespeelden. Als dat laatste het geval was geweest, dan zou dat enige ruimte aan Dutchbat hebben kunnen geven voor een eigen aanpak en afwikkeling van de crisis. De weinige contacten tussen Dutchbat en de ABiH in deze periode verliepen echter moeizaam en lieten geen enkele beweging zien. Buiten deze even onduidelijke als problematische lokale context kreeg de situatie in Srebrenica wel de nodige aandacht binnen UNPROFOR. Die interesse manifesteerde zich vooral in het volgen van de dagelijkse ontwikkelingen en in een reeks analyses van de intenties van de strijdende partijen. Toen eind februari de conclusie werd getrokken dat hervatting van de vijandelijkheden rond Srebrenica onwaarschijnlijk was, herstelde zich het oude patroon met op het hogere bevelsniveau vooral aandacht voor het herstel van de *Freedom of Movement*.

20. Meer nadruk op waarneming vanaf vaste punten: nieuwe OP's

De beperking van de *Freedom of Movement* in de Bandera-driehoek en de noordwestelijke hoek rond Bulijm bleef ook na het einde van de Bandera-gijzeling bestaan, ondanks toezeggingen van de ABiH over opheffing. Ook het UNMO-team ondervond moeilijkheden bij zijn patrouilles. Karremans vermeed een nieuwe confrontatie door geen patrouilles meer naar de twee gebieden te sturen. Veiligheidshalve bleven patrouilles ook uit het aangrenzende gebied.²²⁸ Ook begon Dutchbat met de inrichting van nieuwe permanente en tijdelijk waarnemingsposten. Overigens was dit laatste geen uitvloeisel van de Bandera-crisis. De intentie daartoe was gegroeid tijdens de verkenning van het toekomstige operatiegebied door Dutchbat III in oktober 1994.

Het plan voor een andere aanpak was ontwikkeld door de commandanten van de B- en C-compagnie, de kapiteins J.R. Groen en C.J. Matthijssen. Zij hadden voorgesteld tot een betere uitvoering van de taak te komen door meer waarnemingsposten in te richten en de patrouillegang aan te passen. Langs twee delen van de bestandslijn waren de waarnemingsposten dun gezaaid: aan de zuidelijke grens tussen OP-E en OP-C;²²⁹ in de noordwestelijke hoek lag tussen OP-A en OP-N een even grote strook van 10 kilometer. In beide gebieden was het sinds de komst van Dutchbat steeds onrustig geweest en de verwachting was dat meer waarnemingsposten de activiteiten in het grensgebied van de ABiH en VRS zouden kunnen verminderen. Bovendien kwam de inrichting van meer waarnemingsposten tege-

228 SMG, 1001. Situatierapport UNMO Srebrenica, 05/02/95, 06/02/95 en 18/02/95.

229 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 132; Interview majoor J.R. Groen, 05/07/99.

moet aan de in het verleden regelmatig door de ABiH geuite wens.²³⁰ Groen en Mathijssen meenden dat door een duidelijker scheiding te maken tussen waarneming vanaf de posten en patrouillegang ook efficiënter inzet van het personeel mogelijk zou zijn. Op de waarnemingsposten zou een kleinere groep van zes volstaan.²³¹

Het hoofd Operatiën en majoor Franken stelden een plan op dat voorzag in de inrichting van drie nieuwe permanente waarnemingsposten in het operatiegebied van de B-compagnie (OP-D, OP-H en OP-K) en van één in dat van de Charlie-compagnie door van de tijdelijke OP-M een vaste te maken. De patrouillering bleef even intensief, maar Dutchbat III kwam tot een andere taakverdeling en grotere coördinatie. Het 108e Verkenningspeloton van kapitein A. Caris voerde patrouilles op de enclavegrens en in enkele specifieke gebieden binnen de enclave uit. In tegenstelling tot Vermeulen en Everts verbood Karremans het peloton uitdrukkelijk patrouilles of verkenningen buiten de enclave uit te voeren.

De B-, C- en de staf staf- en verzorgingscompagnie gingen meer aandacht besteden aan patrouilles binnen de enclave zelf en rond en tussen de verschillende waarnemingsposten. De verandering ten opzichte van de bestaande aanpak zat vooral in een vermindering van het aantal patrouilles tussen de waarnemingsposten. Die bleven alleen gehandhaafd voor gebieden die niet door directe visuele waarneming tussen de posten werden bestreken. De capaciteit die hierdoor vrij kwam werd ingezet op patrouilles vanuit de posten in het achterliggende gebied. De onderlinge afstemming van de patrouilles van de drie compagnieën en het verkenningspeloton lag in handen van de inlichtingenofficier van het bataljon. Hij stelde in overleg met de patrouillecoördinatoren van de compagnie een patrouilleplan op.²³²

Buiten het eigen personeel kon Dutchbat over nog meer gespecialiseerd personeel voor verkenningen beschikken. Dat waren drie Britse *Joint Commission Observers* (JCO's), militairen die deel uitmaakten van de *Special Forces*. Zij werden door de eveneens Britse *Bosnia Herzegovina Commander* Rose op bijzonder plaatsen in zijn bevelsgebied ingezet met speciale opdrachten. Zij stonden via de satelliettelefoon in rechtstreeks contact met Sarajevo. Wat hun opdracht in Srebrenica was bleef voor Dutchbat onbekend. Over hun rapportage aan Sarajevo lieten zij ook niets los.

Hun verhouding met Karremans en de bataljonsstaf was niet goed; volgens een Dutchbatter was het 'alsof de bataljonsstaf bang was voor de Britten en dat zij de 3e wereldoorlog konden veroorzaken'.²³³ Begin februari – na de Bandera-crisis – kwamen er enkele JCO's naar Srebrenica. Karremans hield hen zeer kort en verbood hen alleen op patrouille te gaan: zij mochten alleen met het 108e Verkenningspeloton mee. De commandant van deze laatste eenheid betreurde het dat de bataljonscommandant geen gebruik van de aanwezigheid van deze kleine elitegroep maakte om extra informatie van *Bosnia Herzegovina Command* te krijgen of bijzondere zaken via hen in Kiseljak onder de aandacht te brengen.²³⁴

De oprichting van nieuwe waarnemingsposten kostte enige tijd. Nog tijdens de Bandera-crisis werd op 31 januari in de enclave langs de weg van Srebrenica-stad naar Zeleni Jadar de

230 Interview J.R. Groen, 05/07/99. Interview E. Wieffer, 07/05/01. Karremans, *Srebrenica*, p. 116.

231 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 132; Interview J.R. Groen, 05/07/99.

232 Interview E. Wieffer, 07/05/01; Interview R. Rutten, 25/09/01; CRST. Fax nr.263 Karremans

aan G3 Crisisstaf, 13/03/95 bijlage: 'stappenplan' van Dutchbat III; Karremans, *Srebrenica*, pp. 116-117.

233 *Feitenrelaas*, p. 66.

234 Interview A. Caris, 03/03/00.

tijdelijke OP-G ingericht; Karremans stelde Orić en Bećirović daarvan op de hoogte. Op 9 februari werd deze tijdelijke waarnemingspost weer verlaten en later niet opnieuw bezet.

Tijdens zijn korte bestaan was gebleken dat de omgeving stabiel en rustig was. Omdat alle zichtbare VRS-opstellingen in kaart waren gebracht, had het geen zin de post langer in stand te houden.²³⁵ Een eerste stap voor de uitvoering van het voorlopige plan was de inrichting van een tijdelijke OP-D op de zuidelijke helling van de berg Kak bij Bijelo Polje, waar uitstekende observatiemogelijkheden voor het gebied van de bauxietmijn over de enclave-grens waren. Op 11 februari werd de post geopend door plaatsing van een YPR met aanbouw tent met vijf infanteristen en een gewondenverzorger. Later werd de post permanent gemaakt en kreeg hij het normale aanzien met enkele prefabs voor de huisvesting, een zeecontainer als bunker, een vrijstaande waarnemingstoren en een *defence wall*.²³⁶ Deze opbouw van de waarnemingspost voldeed aan het ontwerp dat Groen zelf had gemaakt en dat hij op alle posten in zijn gebied wilde realiseren. Dit voldeed naar zijn mening veel meer dan de bestaande posten aan de eisen van veiligheid en doelmatigheid. Door de gebrekkige aanvoer van bouw materiaal stagneerde echter de uitvoering ervan.²³⁷

De tweede stap van dit plan was de omzetting van OP-M eind februari in het noorden van de enclave in een permanente post. De inrichting van nieuwe waarnemingsposten in andere delen van de enclave kostte meer moeite. Karremans volgde daarbij een gedragslijn die hij direct na de Bandera-crisis had ingezet, namelijk directe informatieverschaffing over zijn intenties aan ABiH om nieuwe spanning te voorkomen. Die aanpak plaatste hem in een moeilijke positie, omdat het de ABiH de gelegenheid gaf over de nieuwe plannen met Dutchbat een discussie aan te gaan. Orić hanteerde eerst het argument dat voor de oprichting van nieuwe waarnemingsposten goedkeuring van de ABiH nodig was en dat hij dus toestemming aan het 2e Korps in Tuzla moest vragen. Nadat UNPROFOR had duidelijk gemaakt, dat ABiH-instemming niet nodig was, ontstond er een redelijke mate van overleg over de uitvoering van het stappenplan. Bij de verkenning van geschikte locaties werd ook aandacht besteed aan de mogelijkheid door de vestiging van een waarnemingspost patrouillegang in een bergachtig gebied overbodig te maken.

Dutchbat besloot begin maart tot de oprichting van nog eens drie nieuwe waarnemingsposten. De eerste, OP-H, lag ten oosten van de stad Srebrenica op een heuvel en had zicht op een deel van de oostelijke enclave-grens, een gebied waar de VRS – ook binnen de enclave-grens – veel mijnen had gelegd. De plaats was bij toeval tijdens een patrouille ontdekt. Naast de patrouilleroutes kon de zeshoofdige bemanning van deze grotendeels ondergronds gebouwde waarnemingspost VRS-opstellingen, Srebrenica-stad en het huis van ABiH-commandant Naser Orić waarnemen.²³⁸ OP-K was bedoeld om het gat te dichten tussen OP-D en OP-E in het zuidelijke deel van de enclave. De oprichting van deze post stuitte op verzet van de ABiH. Dutchbat plaatste deze post midden in een gebied dat veel gebruikt werd voor smokkeltochten naar Žepa en blijkbaar ook als uitvalsroute voor ABiH-acties buiten de enclave. Nadat de post op 29 april in gebruik was genomen, bleek hij inderdaad uitstekend zicht te bieden op bewapende en ongewapende groepen die de enclave binnenkwamen en

235 Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat 01/02/95 en 09/02/95. Karremans, *Srebrenica*, p. 117.

Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, pp. 160-161.

236 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, pp. 154-

155.

237 Interview J.R. Groen, 05/07/99.

238 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, pp. 162-

163.

verlieten.²³⁹ Tussen OP-D en OP-C richtte Dutchbat een tijdelijke waarnemingspost in op berg Hrustine.

In het westelijke deel van de enclave richtte Dutchbat een nieuwe waarnemingspost in ter vervanging van OP-B. Deze post was tijdens de Bandera-crisis door de *Restriction of movement* onbereikbaar geworden en werd sindsdien door de ABiH gebruikt. Na de crisis had het derde peloton van de C-compagnie bij Bukovica met enkele YPR's tijdelijk een *roadblock* ingericht met de bedoeling door die presentie de rust in het gebied te herstellen.²⁴⁰ Vestiging van een waarnemingspost op een heuvel in de buurt was vanwege de slechte toegangsweg geen optie. Uiteindelijk werd medio maart besloten op de plaats van het eerdere *roadblock* een nieuwe waarnemingspost, OP-B-1, in te richten. Omdat permanente bezetting een te zware wissel op de C-compagnie zou trekken, was de post slechts enkele dagen per week bemand. Dutchbat zag OP-B-1 als een tussenstap, omdat het hoopte later de oude OP-B van de ABiH te kunnen overnemen.²⁴¹

De uitbreiding van van het aantal waarnemingsposten had een aantal positieve operationele effecten. Dutchbat kreeg zeker langs de bestandslijn in het zuiden beter zicht op de stellingen van de strijdende partijen en kon gemakkelijker de veranderingen daarin in kaart brengen. Omdat de patrouillegang nu ook meer op het binnengebied van de enclave kon worden gericht, kreeg Dutchbat meer zicht op de militaire activiteiten van de ABiH en de VRS in de enclave. De bevolking van de enclave stond in elk geval positief tegenover uitbreiding van het aantal waarnemingsposten. Dat gold in zekere zin ook voor de ABiH, die gekend werd in de uitvoering. Aan de vermindering van de gespannen situatie in en rond de enclave in februari kon het plan uiteindelijk echter weinig bijdragen. De spanning nam wel af op het moment dat de C-compagnie de eerste nieuwe permanente waarnemingspost, OP-M, bemande. In de daaropvolgende maanden bleef de situatie over de hele linie genomen redelijk rustig. Of Dutchbat III door deze operationele aanpak zijn taak beter kon uitvoeren is uiteindelijk moeilijk af te wegen, omdat de omstandigheden in ander opzicht wezenlijk veranderden.

Allereerst begon het bataljon van Karremans met een zeer beperkte voorraad diesel, die na 17 februari 1995 niet meer zou worden aangevuld. Dat betekende eerst een ernstig aanslag op de operationele mobiliteit van het bataljon, maar naarmate bevoorrading uitbleef, had dat in toenemende mate zijn effect op allerlei andere facetten. De bevoorrading van de waarnemingsposten met voertuigen werd onmogelijk en inzet van paarden en muilieren werd noodzakelijk. Gebruik van allerlei apparatuur in de logistieke sector, bijvoorbeeld voor wegenonderhoud, werd minder mogelijk en tenslotte onmogelijk. Een tweede wezenlijke verandering was de vermindering van de personele sterkte door de weigering van de VRS vanaf 26 april 1995 een groep verlofgangers op hun terugreis naar Srebrenica door te laten. Uiteindelijk zouden zo'n 180 man niet uit Zagreb naar de enclave kunnen terugkeren.²⁴² Een flinke reductie van het personeel in Srebrenica was het gevolg. Bemannings van dertien waarnemingsposten bleef niettemin ook in de volgende maanden uitgangspunt van het operationeel optreden.

239 Defensie, Situatierapporten. Milinfo Dutchbat, 29/04/95 t/m 25/05/95. Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 133 en pp. 179-180.

240 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, pp. 121-122.

241 CRST. Faxnr. 263 Karremans aan G3 Crisisstaf, 13/03/95 bijlage: 'stappenplan' van Dutchbat III. Karremans, *Srebrenica*, pp. 116-117 en 121-124. Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 89.

242 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 204.

2.1. Dutchbat III en de strijdende partijen

De eerste maand van het optreden van Dutchbat III in Srebrenica had veel weg van de opening van een stuk van Shakespeare: veel personages op het toneel, veel wapengekletter en verbale kanonnades. Shakespeare beoogde daarmee de aandacht van het publiek te krijgen. De confrontatie in de Bandera-driehoek tussen Dutchbat III en de ABiH had hetzelfde effect op Dutchbat III en beïnvloedde de houding tegenover de ABiH in de enclave. Die houding was minder positief dan tijdens de eerdere bataljons. Het zou echter voorbarig zijn aan de gijzeling in de Bandera-driehoek te directe conclusies te verbinden over het optreden van Dutchbat tegenover de ABiH. Van belang is voor ogen te houden dat Dutchbat ook te maken had met de VRS. Het is zeker niet zo dat Dutchbat III de VRS na de confrontatie in de Bandera-driehoek anders en misschien zelfs positiever zag.

Ook al ondernam de bataljonsleiding door de beperkingen van het mandaat geen stappen tegen de verplaatsing van VRS-opstellingen in de richting van de bestandslijn in het westelijke en noordwestelijke deel van de enclave, dat betekende nog niet dat Dutchbat daar onverschillig of neutraal tegenover stond. Het nam – in samenwerking met het UNMO-team – de versterking van de VRS in het gebied van de Milići-brigade zeer ernstig op en kwam tot de conclusie dat een VRS-aanval op de enclave tot de mogelijkheden behoorde. Die beoordeling van de toestand handhaafde het tot het einde van februari 1995. De VRS-activiteit vormde naar het oordeel van de bataljonsleiding een wezenlijke bedreiging voor de toepassing van het *Safe Area* concept in Srebrenica. Dit gaf reden tot vrees voor hervatting van de strijd die in april 1993 gestaakt was. Ook het optreden van de VRS week inmiddels wezenlijk af van de houding die de Bosnische Serven sinds de komst van Dutchbat in maart 1994 hadden aangenomen.

Door de veranderde opstelling van beide strijdende partijen raakte Dutchbat III in een andere positie dan de beide voorgangers. Dat manifesteerde zich op verschillende manieren. Het contact met ABiH en VRS verliep wel via dezelfde weg als bij Dutchbat I en II. Het liaison-team onderhield samen met het UNMO-team de normale contacten en in uitzonderingsgevallen nam Karremans als bataljonscommandant aan de besprekingen deel. De bijeenkomsten waren minder frequent dan in de voorafgaande periode. Het liaison-team van Dutchbat III had wekelijks een gesprek met zowel de staf van de ABiH als de *Opština*. In de enclave was het echter duidelijk dat er iets geknakt was. De relatie met de *Opština* floreerde al in het begin niet. Aan het einde van een bespreking over verbetering en uitbreiding van de samenwerking tussen de *Opština* Srebrenica en de internationale organisaties op 2 februari 1995 had burgemeester Fahrudin Salihović het personeel van die organisaties omschreven als ‘just tourists’ die wat hem betrof het beste uit de enclave konden vertrekken. Karremans weigerde dat te slikken. In een brief aan Fahrudin Salihović kwalificeerde hij het eerste als een ‘rather bold accusation’, het tweede noemde hij ‘quite unprecedented’. De bataljonscommandant stelde zich op het standpunt dat sinds de komst van de internationale organisaties in het voorjaar van 1993 de situatie van de bevolking in Srebrenica was verbeterd. Hij vroeg opheldering en excuses. Dat laatste kreeg hij en op 27 februari was de lucht in zoverre opgeklaard dat een vervolgesprek mogelijk was.²⁴³

Na de Bandera-crisis probeerde Karremans in februari en maart ook door besprekingen met Orić en Bećirović de betrekkingen met de ABiH te verbeteren, maar na een aantal

243 Karremans, *Srebrenica*, pp. 119-120 en 288-289. Milinfo Dutchbat, 28/02/95.

ontmoetingen bleek dat de zaak muurvast zat: Orić deed geen toezeggingen over opheffing van de *restriction of movement* in de Bandera-driehoek; Karremans wees instemming van de ABiH met inrichting van nieuwe waarnemingsposten af en hij kon Orić er niet van overtuigen dat vergroting van het aantal waarnemingsposten en intensiever patrouillegang binnen de enclave effectieve bescherming tegen de VRS-dreiging zou bieden. Het gesprek op 12 maart eindigde met de afspraak de samenwerking voort te zetten, maar daarvan zou in feite geen sprake meer zijn.²⁴⁴

De contacten met de VRS hadden een incidenteel karakter waarbij tussenpozen van enkele weken niet ongebruikelijk waren. De liaison-officier kolonel Vuković en majoor Nikolić waren vaak moeilijk bereikbaar. Ook het UNMO-team had te maken met een moeizamer contact met de VRS. In de weinige besprekingen die plaatsvonden probeerde Dutchbat VRS-kritiek op de falende uitvoering van de missie te pareren met de obstructie daarvan door de VRS zelf door beperking van de *Freedom of Movement* buiten de enclave, de weigering van konvoien met brandstof, levensmiddelen en medische voorraden en een reeks van andere zaken. Hervatting van besprekingen met de Bosnische Moslims in Srebrenica over de bestandlijn en andere zaken was volgens de VRS niet mogelijk: die zouden moeten plaatsvinden in het kader van de regionale *Joint Commission* voor *Sector North East*.

Het enige waarvoor Nikolić blijkbaar nog veel energie kon opbrengen was de totstandbrenging van reguliere handel tussen Bratunac en de Opština met Dutchbat als intermediair. Hoewel Karremans er grondige bezwaren tegen koesterde – hij zag dat Nikolić zich persoonlijk verrijkte door misbruik van zijn functie te maken – verzette hij zich niet. Het Dutchbat liaison-team onderkende het risico van een bespreking, omdat de civiele autoriteiten van Srebrenica en Bratunac sinds 1992 geen contact met elkaar hadden gehad. Na een periode van hollen en stilstaan in het overleg vanaf begin maart leek eind mei wel een basisafpraak te zijn bereikt. De NAVO-*air strikes* tegen Pale en de gijzelaarscrisis blokkeerden echter de uitvoering aan VRS-kant.²⁴⁵

De vermindering over de hele linie van de contacten met de strijdende partijen maakte het voor Dutchbat moeilijker de ontwikkelingen in en rond de enclave te interpreteren. Een bron van informatie droogde nagenoeg op: de klachten van ABiH en VRS over inbreuken van de andere partij op de status van de enclave. Dutchbat III moest zijn beoordeling van de toestand baseren op eigen waarnemingen. De relatieve rust van 1994 was verdwenen. In de dagelijkse rapportage gebruikte Dutchbat III naast de kwalificatie ‘calm’ vaker de toevoeging ‘but tense’ vanwege de gespannen situatie in een deel van de enclave. In de overigens summier rapportage aan *Sector North East* en de uitvoeriger interne Milinfo’s van Dutchbat zijn enkele algemene ontwikkelingen te signaleren. Ten tijde van Dutchbat II was op instructie van *Sector North East* een verfijning in de rapportage over bestandsschendingen ingevoerd. Deze maakte een onderscheid tussen schoten, gevallen in de enclave en zogenaamd *battle noise* op en achter de bestandlijn.

Dutchbat registreerde dagelijks enkele honderden klein kaliber salvo’s, tegen de honderd of meer schoten met mitrailleurs en ten minste enkele mortier- of artillerieschoten. Het merendeel van de salvo’s stond op naam van de VRS, die van mitrailleur en mortieren waren

244 Defensie Sitreps. Milinfo Dutchbat, 13/03/95. Karremans, *Srebrenica*, p. 120 en 290-291.

245 Karremans, *Srebrenica*, pp. 120 en 292.

Dutchbat in vredesnaam, pp. 178-179. Milinfo Dutchbat, 15/04/95.

zelden afkomstig van de ABiH. Dit patroon paste bij de inschatting van het wapenarsenaal van beide partijen rond Srebrenica: de ABiH beschikte vooral over klein kaliber wapens en een klein aantal mortieren; de VRS beschikte in ruime mate over mitrailleurs, mortieren, artillerie en tanks. Dat was nogmaals gebleken tijdens en na de Bandera-crisis. Het was voor Dutchbat niet altijd mogelijk op basis van *battle noise* te bepalen wat zich tussen de ABiH en de VRS rond de bestandslijn afspeelde. Het merendeel van de confrontaties en beschietingen over en weer speelde zich na het vallen van de duisternis af en Dutchbat zat dan op de waarnemingsposten en zond geen patrouilles uit. Vanaf april steeg het aantal incidenten.

Verbetering van de eigen opstellingen en loopgraven langs de bestandslijn is een tweede activiteit die uit de dagelijkse rapportage naar voren komt. Er was geen sprake van permanente activiteit, maar wel van een zekere regelmaat. De werkzaamheden werden zorgvuldig op de waarnemingsposten en door de Opsrooms in kaart gebracht. Zij concentreerden zich op twee plaatsen, in het westen in de omgeving van OP-A en in het noorden rond OP-M en OP-N. De VRS groef loopgraven, maar bouwde ook posities voor mitrailleurs, mortieren, artillerie en tanks. Een enkele keer zag een Dutchbat-patrouille een tank. In het algemeen was het duidelijk dat de VRS zich op de strijd rond de Bandera-driehoek voorbereidde. Wat de bedoeling met de veldversterkingen in het noorden was is moeilijker te verklaren; dit kon een reactie op de ABiH-activiteiten in dit gebied zijn of de voorbereiding van een eventueel offensief.

De bouw van de versterkingen door de ABiH kon Dutchbat vanuit de waarnemingsposten en met patrouilles beter volgen dan de VRS-activiteiten, maar volledig zicht erop had het zeker niet. De ABiH bleef immers de toegang tot de de Bandera-driehoek weigeren. Zij breidde het verboden gebied verder uit rond hoogte 699 op de westelijke enclavengrens en het dorp Mišići, waar stellingen en loopgraven werden aangelegd. Pogingen van Dutchbat een patrouille naar die plaats te krijgen strandden continu op een blokkade van de ABiH en dan restte niets dan de terugtocht.²⁴⁶ In het zuidelijke en oostelijke deel van de enclave stond de verbetering en versterking van de opstellingen op een lager pitje. Medio maart kapte de VRS bomen in de zuidwesthoek en bij de nieuwe OP-D.²⁴⁷ In april werd er VRS-artillerie waargenomen ten zuiden van de enclave.²⁴⁸ Bij OP-Q in het westen legde de VRS eind april een loopgraaf aan.²⁴⁹ Versterking of aanleg van ABiH-stellingen nam Dutchbat in die gebieden nauwelijks waar.

Wel zag het andere, verontrustende ontwikkelingen in de enclave. Tijdens Dutchbat I en II waren af en toe mannen met wapens waargenomen, naar Dutchbat aannam soldaten van de ABiH. In veel gevallen waren die wapens in beslag genomen. Dutchbat III signaleerde met veel grotere regelmaat mannen met wapens, eerst individueel, later ook in groepen al dan niet in de omgeving van stellingen. Pogingen de wapens in beslag te nemen liepen doorgaans vanwege de vlucht van de eigenaar op niets uit. Vanaf april was het openlijk dragen van wapens door de ABiH niet langer uitzondering: Dutchbat noteerde de aanwezigheid van groepen mannen met geweren. Begin mei kwam daar nog bij dat de ABiH in de enclave een vijftal trainingsplaatsen had ingericht voor het geven van instructie en exercitie.²⁵⁰ De bouw

246 Het voorgaande is gebaseerd op de Situatie-rapporten en Milinfos van Dutchbat, februari-mei 1995.

247 Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 17/03/95 t/m 19/03/95.

248 Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 23/4/95.

249 Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 24/4/95.

250 Defensie, Sitreps. Milinfo Dutchbat, 25/04/95 en 27/04/95.

en versterking van stellingen werd op deze manier aangevuld met informatie over de hernieuwde training van de ABiH-manschappen in de enclave.

Ook kwamen er vanaf april steeds meer aanwijzingen dat via Žepa wapens en munitie de enclave binnenkwam. OK-K registreerde bijna dagelijks groepen mannen die met zwaar beladen rugzakken de enclave binnenkwamen en soms openlijk wapens droegen. Dat die rugzakken ook wapens bevatten leek voor Dutchbat geen vraag.²⁵¹ Een andere indicatie voor de groeiende voorraad munitie in de enclave was het regelmatig vinden van munitie door patrouilles of door burgers. Soms was een projectiel al verdwenen voordat het team van de Explosieven Opruimings Dienst ter plaatse kwam om het onschadelijk te maken.²⁵² Eind april kregen Dutchbatters de waarschuwing munitie die de bevolking aanbood niet aan te nemen, maar op een plaats langs de weg of tenminste 100 meter van de waarnemingspost te laten neerleggen opdat de Explosieven Opruimingsdienst deze op deskundige wijze tot ontploffing kon brengen.²⁵³

Dutchbat was bij deze ontwikkelingen vooral waarnemer, maar zeker geen welkome waarnemer. Van het terugsturen van patrouilles door de ABiH is al melding gemaakt. Beschieting van patrouilles en waarnemingsposten kwam ook met een zekere regelmaat voor. Dat gebeurde het meeste in het noordelijke deel rond OP-M en OP-N en in het westelijke deel rond OP-A. Beide partijen, vooral de VRS, maakten van dit middel tot afschrikking van Dutchbat gebruik. Dat gebeurde vanuit de eigen posities, maar ook door VRS-patrouilles in de enclave. Beide partijen kenden de strekking van de *Rules of Engagement* die de mogelijkheden van Dutchbat om te reageren sterk inperkten.

Ook werden er mijnen gelegd; twee keer werd dat personeel van Dutchbat III noodlottig. Op 13 februari reed soldaat M. Boonman op een AT-mijn. Hij raakte gewond aan zijn hoofd en liep een gebroken hiel- en kuitbeen op. Vijf dagen later liep luitenant J. Verplancke tijdens een patrouille in het zuiden van de enclave op een antipersoneelmijn. Zijn linkeronderbeen moest worden geamputeerd.²⁵⁴

22. Conclusie

Nadat het besluit van de regering tot inzet van Dutchbat in november 1993 was genomen, had een verkenningsmissie van de Luchtmobiele Brigade vastgesteld dat de missie naar Srebrenica (en Žepa) uitvoerbaar was als aan een aantal voorwaarden werd voldaan. De verkenningsgroep zelf sprak zich niet uit over de vraag of dat laatste ook werkelijk het geval was. In hun benadering was het aan de superieuren om dat vast te stellen en hun conclusies te trekken. Volledige *Freedom of Movement* en verzekering van een regelmatige bevoorrading waren de hoofdvoorwaarden. Bij het begin van de uitzending was het al duidelijk dat het daaraan in hoge mate ontbrak. Daarmee was natuurlijk niet bij voorbaat vastgesteld dat de missie onuitvoerbaar was, maar op zijn minst was duidelijk dat zij niet onder optimale omstandigheden werd ondernomen. Dit laatste kwam dus geenszins als een verrassing voor Dutchbat en evenmin voor de verantwoordelijke autoriteiten: de bevelhebber der landstrijdkrachten, de chef-defensiestaf en de minister van Defensie.

251 Het voorgaande is gebaseerd op de Defensie, Sitreps. Situatierapporten en Milinfo's van Dutchbat, februari-mei 1995.

252 Defensie Sitreps. Milinfo Dutchbat 17/02/95,

10/03/95, 10/04/95.

253 Defensie Sitreps. Milinfo Dutchbat 25/04/95.

254 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, pp. 101-102.

Twee elementen speelden vanaf het begin van de missie een rol. Dutchbat werd gesplitst in twee operationele componenten en anders dan voorzien ingezet in twee verschillende inzetgebieden: de hoofdmacht in de enclave Srebrenica en één compagnie in de Sapna-duim in de omgeving van Tuzla. Dit gescheiden optreden was niet voorzien: beide gebieden lagen weliswaar in *Sector North East*, maar van centrale operationele commandovoering was geen sprake. Het tweede element betrof het isolement waarin de hoofdmacht in Srebrenica belandde. De Chef Defensiestaf had na zijn eerste bezoek medio maart 1994 de stellige indruk gekregen dat de taak van Dutchbat die van ‘bewaker van een concentratiekamp’ was. Die typering van het werk in de enclave zou van hoog tot laag binnen Dutchbat gangbaar blijven: Srebrenica was een ‘openluchtgevangenis’ en Dutchbat zat er in feite ook in opgesloten. Die beleving van de werkomgeving had ook zijn effect op de mentaliteit en werd door buitenstaanders gesignaleerd: Dutchbat leed aan ‘siege mentality’.

Vanaf het begin speelde dat aspect een rol: Dutchbat voelde zich ingesloten door de VRS-omsingeling van de enclave en beperkt in zijn operationele mogelijkheden door de beperking van de *Freedom of Movement* van die kant. Het had zijn repercussies tijdens de ontplooiing van Dutchbat I en leidde tot vertraging in de opbouw van de *compounds* en de waarnemingsposten. De beperking van de *Freedom of Movement* – overigens een fenomeen waarmee UNPROFOR overall in Bosnië werd geconfronteerd – was vanaf de komst in maart 1994 ook voelbaar in de reguliere logistieke voorziening van Dutchbat. De VRS bepaalde in feite welke bevoorrading plaatsvond en op welk moment.

Hoewel een zekere willekeur in de verstoring van de logistieke stroom van het *Support Command* in Lukavac naar Dutchbat in Srebrenica bestond, waren spanningen tussen UNPROFOR en de VRS een factor van betekenis: bij elke crisis tussen de vredesmacht en de Bosnisch-Servische autoriteiten ging de logistieke kraan dicht. Op inzet van het NAVO-luchtwapen voor *Close Air Support* of *air strikes* tegen de VRS was een volledige intrekking van alle vergunningen voor weggebruik voor langere of kortere duur het Bosnisch-Servische antwoord. Zowel de politieke isolering van de Republika Srpska in de tweede helft van 1994 als de VRS-perceptie dat UNPROFOR niet langer onpartijdig was maar een werktuig in de handen van de Moslim-regering werkte het dichtdraaien van de logistieke kraan in de hand.

Voor Dutchbat in Srebrenica had dit patroon van verslechterende betrekkingen tussen UNPROFOR en de Republika Srpska directe consequenties. Over de hele periode van de uitzending gezien verslechterde de bevoorrading. Grotendeels kwam dit voort uit de genoemde ontwikkelingen op het hogere niveau, maar onder Dutchbat III speelden ook de ontwikkelingen rond de enclave een belangrijke rol. Na de Bandera-crisis bleek Dutchbat in de visie van de VRS niet langer in staat zijn functie van ‘gevangenisbewaarder’ goed te vervullen. De verslechterende logistieke situatie was dus voor de VRS een middel om invloed uit te oefenen op de operationele capaciteiten van Dutchbat. Omdat Dutchbat steeds minder in staat bleek de ABiH in bedwang te houden, was de afknijping van de bevoorrading een probaat middel dat duidelijk te maken. Het zou echter een misvatting zijn alleen deze verklaring te geven. De VRS voerde uiteraard ook een eigen beleid inzake de drie oostelijke enclaves en dat was in elk geval niet gericht op continuering van hun bestaan. Bij de komst van Dutchbat I in maart 1994 leek dat echter niet de eerste prioriteit in het beleid van de VRS te zijn.

Begin 1994 had de VRS interesse getoond in een bespreking van de uitstaande problemen rond de enclave. De VRS maakte daarvoor gebruik van de diensten van Dutchbat en het UNMO-team en beide hadden veel geïnvesteerd in een regeling over de slepende zaken als

vaststelling van de bestandslijn, voltooiing van de demilitarisering en eventueel gebruik van de weg Zeleni Jadar – Milići. Dit actieve optreden sloot duidelijk aan bij het nieuwe beleid van *Bosnia Herzegovina Commander Rose* over verbetering van de contacten tussen de strijdende partijen door UNPROFOR. Hoewel begin april een regeling mogelijk leek door het bereiken van een principeakkoord, verdampte het behaalde succes snel. Dat had twee hoofdoorzaken. Het maken van verdere afspraken werd wezenlijk bemoeilijkt door een fundamenteel wantrouwen in elkaars bedoelingen. Ook werd snel duidelijk dat in deze politiek gevoelige zaken alleen vooruitgang mogelijk was op basis van overeenstemming op centraal politiek en militair niveau.

In dat opzicht voelde Dutchbat zich in de kou staan: *Bosnia Herzegovina Command* deed waarneembaar niets om de Bosnische regering en de Bosnisch-Servische autoriteiten tot actie te bewegen. Het wantrouwen tussen de beide partijen maakte ook afspraken of uitvoering van afspraken over uitwisseling van gevallen, gezinshereniging en vertrek van studenten uit de enclave onmogelijk. Dutchbat bezat ook voor de afdoening van die dossiers onvoldoende gewicht om die wezenlijke kloof te overbruggen, ook niet door bilaterale gesprekken met elk van de partijen. De zo enthousiast begonnen bemiddeling droogde door gebrek aan resultaat en uitputting van zaken na september 1994 op. Door verscherping van de militaire confrontatie tussen VRS en ABiH in januari 1995 bleek het evenmin mogelijk een lokale *Joint Commission* in het kader van de *Cessation of Hostilities Agreement* (een wapenstilstand) tot stand te brengen.

Het ophouden van de besprekingen betekende een verarming van de contacten van Dutchbat met de strijdende partijen. Zij concentreerden zich vanaf september vooral op militaire zaken. Dat was een wezenlijk andere rol, omdat Dutchbat daarbij optrad als uitvoerder van het mandaat en als controleur, waarbij het de partijen aansprak op activiteiten en verantwoordelijkheid. Tot die taak behoorde ook – geheel in de lijn van het beleid van *Bosnia Herzegovina Commander Rose* – het overbrengen van klachten van VRS aan ABiH en omgekeerd, en zo mogelijk het controleren van versterkte informatie. Het ging daarbij niet alleen om schending van de bestandsovereenkomst, maar ook over activiteiten gericht tegen de vredesmacht zelf. Veel bevrediging schonk dat niet. Beide partijen waren in de ogen van Dutchbat meester in het geven van ontwijkende antwoorden of van onbetrouwbare informatie. Veel meer dan gissen over de ware toedracht – zeker bij confrontatie tussen VRS en ABiH – kon Dutchbat meestal niet. Zijn eigen interpretaties bleven als het ware zweven bij gebrek aan betrouwbare informatie. Dat was ook een gevolg van het gemis aan *intelligence*. Deze handicap, dat Dutchbat zelf aan het prille begin van de missie constateerde, bleef bestaan, omdat de bevelhebber der landstrijdkrachten dit operationele middel niet vond passen bij een VN-vredesmissie, een achterhaalde visie die ook beslist niet werd gedeeld door andere troepenleverende NAVO-landen.

Inbreuken op de status van de *Safe Area* werden in het begin vooral begaan door de VRS. Later constateerde Dutchbat die ook bij de ABiH naarmate die in het najaar van 1994 haar militaire activiteiten opvoerde en openlijker ging optreden. Consequent optreden van Dutchbat daartegen leidde tot een verkoeling van de betrekking met de ABiH. Na de Bandera-crisis van januari 1995 bleef er ook tussen Dutchbat en de ABiH een ronduit grimmige sfeer bestaan. In feite was een situatie ontstaan waarin behalve de VRS ook de ABiH meende dat Dutchbat zich niet overeenkomstig het VN-mandaat voor de *Safe Area* Srebrenica gedroeg. De ABiH stelde zich op het standpunt dat de vredesmacht de VRS buiten en op afstand van de enclave moest houden en in wezen een bondgenoot van de ABiH moest zijn.

In de perceptie van de VRS moest Dutchbat de ABiH-eenheden ontwapenen, verhinderen dat zij de enclave verlieten of enige militaire activiteit ondernamen. Die percepties waren niet in overeenstemming met de taak van Dutchbat en bovendien kon Dutchbat dat in de praktijk ook niet waarmaken. Bij een toeneming van de militaire activiteiten kwam dat gebrek van Dutchbat in de visie van de strijdende partijen steeds duidelijker aan de oppervlakte.

In het algemeen kan echter niet worden volgehouden dat Dutchbat dus tekortschoot in de uitoefening van zijn taak. De Nederlandse bataljons probeerden vanaf hun komst in maart 1994 hun taak uit te voeren volgens een vast operationeel concept: observatie van de bestandslijn en patrouillering langs de bestandslijn en later ook in de enclave zelf. Dutchbat leverde een bijdrage aan de verbetering van de leefomstandigheden van de bevolking. Dat ook de uitvoering daarvan niet steeds optimaal was, was in de eerste plaats het gevolg van het tekort aan brandstof ten gevolge van de afknijping van de bevoorrading door de VRS.

Het ontbreken van de bevoegdheden, de mankracht en de middelen om daadwerkelijk op te treden tegen de activiteiten van de strijdende partijen in en rond de enclave zouden een steeds zwaarwegender factor worden. Dutchbat kon niet overgaan tot ontwapening van de ABiH en evenmin actief optreden tegen zijn steeds frequentere trainingsactiviteiten. Voor effectief optreden tegen de VRS-acties binnen de enclave ontbraken de middelen. Dutchbat opereerde in een spanningsveld tussen verregaande eisen van de strijdende partijen enerzijds en gebrek aan bevoegdheden en potentieel en in mindere mate middelen anderzijds. Door de verslechterende omstandigheden was Dutchbat eenvoudig steeds minder in staat zijn taak uit te voeren.

HOOFDSTUK 7

Dutchbat in de enclave – het lokale perspectief

1. De aflossing van de Canadezen door de Nederlanders

Op 3 maart 1994 droegen de Canadezen de fakkel officieel over aan Dutchbat. De rotatie verliep, zoals hiervoor is besproken in de hoofdstukken 5 en 6, bepaald niet zonder problemen: de Bosnische Moslims lieten de Canadezen niet vertrekken en ook de Bosnische Serven lieten een normaal verloop van de rotatie niet toe door de bussen voor de Canadezen niet tot de enclave toe te laten.

De Serven namen verder de gelegenheid te baat om hun posities op te schuiven en grepen de komst van Dutchbat aan om de verbinding tussen Srebrenica en Žepa voor de Moslims af te snijden. Het was voor de Bosnische Serven van het allerhoogste belang de weg tussen Milići en Skelani die door dat gebied heen liep onder permanente controle te krijgen, zonder dat daar voortdurend Moslims doorheen trokken. De VRS bewerkstelligde de splitsing tussen de twee enclaves Žepa en Srebrenica op de dag van aankomst van Dutchbat. Om eventuele verdere Servische terreinwinst te voorkomen organiseerden de Moslims nachtelijke patrouilles, hetgeen tot incidenten leidde, bijvoorbeeld bij Sućeska. De gebeurtenissen werden hiervoor beschreven vanuit de optiek van Dutchbat; dit hoofdstuk geeft het lokale perspectief en besteedt aandacht aan de leefomstandigheden voor de bevolking en de rol van de verschillende partijen ten tijde van de aanwezigheid van de Nederlandse *peacekeepers*.

Al een dag na de komst van Dutchbat blokkeerden Moslims de compound in Srebrenica; het Canadese bataljon werd ervan beschuldigd toegestaan te hebben dat de VRS de linies had verschoven.¹ In het *Swedish Shelter Project* kwam het in die dagen tot een aantal schietincidenten, die volgens de Canadezen en Dutchbat waren bedoeld om de aflossing in de war te gooien. Er kon echter niet vastgesteld worden of het vuur nu van Servische- of Moslim-kant kwam. Eerst kwam op 3 maart het Zweedse personeel van de *Swedish Rescue Services Agency* onder vuur te liggen en op 4 maart in de avond werd een plaatselijke politieagent door geweervuur getroffen terwijl een ander verdween. Onder de bevolking brak paniek uit en velen vluchtten weg uit het *Swedish Shelter Project*.

Toen de inwoners zagen dat de Zweedse ngo-medewerkers bleven, kwamen ze langzaam toch weer terug. Als gevolg van de incidenten weigerden de lokale werknemers van het *Swedish Shelter Project* om op hun werk te verschijnen. Het leek er overigens op dat dit niet een volledig spontane beslissing was; kennelijk waren ze daartoe door het gemeentebestuur aangezet dat daarmee wilde bewerkstelligen dat de zuidgrens van de enclave werd veiliggesteld.

---

¹ UNGE, UNPROFOR, Sitreps. Declassified by DND, Briefing Note for COS J3, 07/03/94; 'Serbs

stall Canadian withdrawal', in: *The Toronto Star*, 04/03/94.

Na de incidenten voerde UNPROFOR de surveillance bij het *Swedish Shelter Project* op; twee Zweedse medewerkers besloten terug te keren naar Zweden.²

Op 5 maart omsingelden Moslims de Canadese eenheid op de compound in Srebrenica opnieuw, dit keer met ruim 2000 mensen. De commandant, majoor Y. Bouchard, werd ervan beschuldigd het gebied dat de VRS door het opschuiven van de linies hadden veroverd aan de Serven te hebben verkocht. Mensen hielden spandoeken op waarin ze eisten dat UNPROFOR de VRS zou verwijderen uit het gebied tussen de twee Moslim-enclaves Srebrenica en Žepa en dat het hele gebied tot gedemilitariseerde zone zou worden verklaard. Ook deze demonstraties vonden plaats op instigatie van, of in ieder geval met de goedkeuring van de lokale autoriteiten.³

Het was duidelijk dat de autoriteiten weinig vertrouwen meer hadden in het Canadese bataljon en daarom werd de komst van Dutchbat met enthousiasme begroet. De bestuurders verwachtten een betere verstandhouding met de Nederlandse blauwhelmen, alsmede daadwerkelijke bescherming van de *Safe Area* en meer bewegingsvrijheid.⁴ In hoofdstuk 6 is beschreven hoe de komst van Dutchbat de bevolking nieuwe hoop gaf en men ook aan de kant van de Bosnische Serven aanvankelijk blij was met de komst van de Nederlanders, die beter uitgerust en groter in aantal waren dan de Canadezen. De VRS verwachtte en eiste dat nu eindelijk ernst gemaakt zou worden met de demilitarisering van de Moslims in de enclave. De Serven dreigden met hervatting van de beschietingen als dat niet zou gebeuren.⁵

Ruim een maand later voegden de Serven elders de daad bij het woord met de aanval op en de dreigende inname van Goražde. Deze Goražde-crisis in april 1994 (zie hoofdstuk 10) zorgde ook voor grote onzekerheid in de enclave Srebrenica. Vanuit de hogere echelons in de ABiH kwamen orders om de Moslim-stellingen aan de rand van de enclave te versterken, omdat de ABiH er niet op vertrouwd dat UNPROFOR bescherming kon bieden.⁶ De meeste ABiH-militairen wilden de wapens weer opnemen.⁷ Op 18 en 19 april 1994 vonden er in Srebrenica twee grote massabijeenkomsten plaats waarbij de burgemeester de bevolking toesprak en probeerde gerust te stellen.

De hoop van de bevolking dat de komst van Dutchbat verbetering in hun leefsituatie zou brengen werd snel de bodem ingeslagen toen bleek dat de Bosnische Serven gewoon doorgingen met beschietingen en de enclave in een ijzeren greep bleven houden. De Moslims vonden dat Dutchbat daar te weinig tegen deed en stelden het ook niet op prijs dat Dutchbat doorging met het confisqueren van hun wapens.⁸

Kortom, de Servische omsingeling van Srebrenica – met als doel de enclave zoveel mogelijk af te knippen en uit te hongeren en zo tot overgave te dwingen – werd gehandhaafd en zelfs aangescherpt. Dat gegeven was niet alleen bepalend voor het operationeel optreden van Dutchbat, maar ook voor het alledaagse leven in de *Safe Area*. De Bosnische Serven dwars-

2 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, Security report, 818838, 05/03/94.

3 'Bosnian Muslims want Canadian troops to stay', in: *The Toronto Star*, 07/03/94; interview Yvan Bouchard, 15/11/99; NIOD, Coll. SRSA, SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 06/03/94.

4 Interview Fahrudin Salihović, 04/02/98.

5 MID/KL. *Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo*; Juli 1994; bijgevoegde verslagen van besprekingen met BSA in Februari 1994.

6 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 19/04/94, en 20/04/94.

7 NIOD, Coll. SRSA, SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 19/04/94, en 20/04/94.

8 Interviews Ibrahim Bećirović, 05/08/97, Abdulah Purković, 04/02/98.

boomden voortdurend de bevoorrading van de enclave, waarbij ook de Nederlandse konvoien stelselmatig de doorgang werd belet.

2. Leefomstandigheden in en om de enclave

Hoewel het leven voor de vluchtelingen in de enclave erg zwaar was, waren de omstandigheden aan Servische kant ook allesbehalve makkelijk. Daar bestond sinds het begin van de oorlog grote onvrede over het gebrek aan humanitaire hulp en internationale aandacht voor de getroffen Servische bevolking. Men vond dat de Moslims ten onrechte alle aandacht en hulp naar zich toe trokken. Zo schrijft de Servische chroniqueur van de oorlog in Bratunac en Srebrenica, Milivoje Ivanišević, bijvoorbeeld dat tussen april en augustus 1993, in de eerste maanden dat de *Safe Area* bestond, de Moslims per persoon ruim tachtig kilo voedselhulp en andere hulpgoederen ontvingen (op een door hem veronderstelde totale bevolking van 30.000). Daar was de onbekende hoeveelheid hulp, die ze via *airdrops* hadden ontvangen, nog niet bij opgeteld. De ongeveer 20.000 Serven, die tijdens de oorlog in Bratunac, Skelani en Milići leefden, en waarvan de meesten waren verdreven uit hun huizen, kregen in diezelfde periode slechts veertien kilo hulp per persoon.⁹ De Serven hadden het gevoel door de internationale gemeenschap in de steek te zijn gelaten, met uitzondering van de Grieken wel te verstaan. De Grieks-Orthodoxe kerk liet bijvoorbeeld zieke en verzwakte Servische kinderen uit Bratunac, Milići, en Skelani een aantal maanden op krachten komen in Griekenland.¹⁰

Hoewel de situatie voor de Servische bevolking in Bratunac allerminst florissant was, waren de problemen veel minder urgent dan in de enclave. Er kwam altijd toch wel hulp binnen, was het niet van de UNHCR, dan was het wel vanuit Servië of het buitenland, georganiseerd door Serven in de diaspora. De Servische klachten waren voor een deel zelfs misplaatst: de UNHCR had de Serven immers bijna een half jaar lang (tussen eind juni en medio december 1992) voortdurend van hulp voorzien terwijl de getroffen Moslim-bevolking in Srebrenica in dezelfde periode daar vrijwel geheel van verstoken bleef. Half december 1992 stopte de UNHCR haar leveringen aan de Serven in Bratunac, toen die weigerden de konvoien van de UNHCR doorgang tot de Moslim-enclave te verlenen. De organisatie begon weer hulp te verlenen aan de Serven in Bratunac in maart 1993, toen de UNHCR eindelijk weer toegang kreeg tot de enclave.¹¹

Ook andere westerse hulporganisaties lieten zich uiteindelijk niet geheel onbetuigd, zoals bijvoorbeeld de *Norwegian People's Aid*. Deze organisatie bouwde in de tweede helft van 1994 met financiële steun van de regeringen van Noorwegen, Zweden en Hongarije een vluchtelingendorp van geprefabriceerde huizen in het grotendeels verwoeste Servische oord Kravica. In januari 1995 overhandigde *Norwegian People's Aid* officieel de sleutels van dit dorp aan de burgemeester van Bratunac.¹² Wat de Servische diaspora betreft, een van de meest actieve mensen was Miodrag Stević, een zakenman uit Berlijn, die grote bedragen wist los te krijgen voor humanitaire hulp aan de Servische bevolking in Bratunac.¹³

9 Ivanišević, *Hronika*, pp. 117-118.

10 *Nasa Rijec*, april 1994, p. 5; Ivanišević *Hronika*, p. 119.

11 Zie de interviews met het hoofd van de Rode Kruis-afdeling in Bratunac, Cedomir Pavlovic, in

het lokale Servische blad *Nasa Rijec*, maart 1993, p. 2; *Nasa Rijec*, oktober 1993, p. 5.

12 Miljanovic, *Krvavi Bozic*, p. 121.

13 Gajic, 'Miodrag Stević'; Jovanovic, 'Dezinformatije'; Simic, 'Zbog istine'.

In Srebrenica zelf verbeterde de leefsituatie enigszins na de zware winter van 1993-94, door de aankomende lente. Maar alles was maar zeer betrekkelijk, zoals een arts van *Médecins Sans Frontières* schreef: er was altijd groot gebrek aan alles, met name aan zeep en shampoo; voedsel was er misschien wel voldoende, maar dat was doorgaans van slechte kwaliteit, en mensen gebruikten het papier van de brieven die via het Internationale Rode Kruis werden bezorgd om sigaretten te rollen. Er was geen elektriciteit, men bouwde met molentjes kleine waterkrachtcentrales in de rivier, kapte de bossen en stapelde het hout op voor de aankomende winter. Het idee geen toekomst te hebben was voor een groot deel van de bevolking, en dan vooral voor de vluchtelingenpopulatie, zeer deprimerend.¹⁴

Tegen het eind van het jaar verslechterde de voedselsituatie drastisch door de voortdurende Servische blokkades, vooral eind november en begin december 1994. Mensen gingen voor het pakhuis in de stad, waar de UNHCR hulpgoederen waren opgeslagen, uit bedelen om voedsel. De autoriteiten begonnen opnieuw om *airdrops* te vragen, hoewel die optie in het verleden door vrijwel alle betrokken partijen in de enclave (met name door de ngo's) was afgeschreven. Afgaande op de geruchten dat er inderdaad *airdrops* uitgevoerd zouden worden, stookten mensen vuurtjes in de heuvels om de vliegtuigen naar de goede plaatsen te gidsen. Ook in het voorjaar van 1995 bleef de aanvoer van voedsel, brandstof, bouwmaterialen, medicijnen, zeep en andere producten voor de hygiëne een groot probleem voor de ngo's. Het gebrek aan diesel en constructiematerialen zorgde bijvoorbeeld voor ernstige vertragingen in de bouwwerkzaamheden van de *Swedish Rescue Services Agency*.¹⁵

De onzekere bevoorradingssituatie noodzaakte de bevolking via diverse andere kanalen goederen de enclave binnen te brengen. Zo was er een levendige smokkel gaande tussen Žepa en Srebrenica. Een belangrijk deel van de goederen die in Žepa verhandeld werden, was afkomstig van de Serven die de goederen via de het Oekraïense VN-bataljon aan de Moslims doorverkochten. Aanvankelijk lieten de Bosnisch-Servische belegeraars de smokkelaars met rust, zolang het althans ging om smokkel in kleine hoeveelheden per rugzak. Later, toen er paarden werden gebruikt, legden de Bosnische Serven regelmatig hinderlagen. Het kwam vaak tot schermutselingen tussen VRS-troepen en gewapende smokkelaars die door het Servische gebied trokken om Srebrenica te bereiken.¹⁶ Sommigen raakten hierbij gewond of werden gedood, anderen verdwenen. Aangezien er op deze wijze ook andere zaken de enclave werden binnengesmokkeld, zoals wapens en munitie, richtte Dutchbat OP-K in om mensen te onderscheppen die vanuit Žepa kwamen.

Volgens een Dutchbat-document werd de smokkelroute tussen Srebrenica en Žepa vooral gecontroleerd door een zekere 'Jusuf, alias Tarzan', die contacten leek te onderhouden met het hoofd van de politie van Srebrenica, Hakija Meholfjić. Meholfjić was een rivaal van Naser Orić. Hoewel hij tot op zekere hoogte samenwerkte met Orić kon hij toch tot de zogenaamde 'oppositie' in de enclave gerekend worden. Na de verkiezingen van november 1990 was Hakija Meholfjić's broer Malik Meholfjić korte tijd burgemeester van Srebrenica geweest, maar hij was door *hardliners* uit de SDA (de partij van Izetbegović), waarmee Orić op dat moment samenwerkte, aan de kant gezet. Malik had toen de SDA verlaten en een plaatselijke afdeling van de gematigde en liberalere partij MBO opgericht, waar ook Hakija aanhanger van was geweest. Sindsdien moest Hakija (wiens broer aan het begin van de oorlog in 1992 in Montenegro verdween), weinig meer hebben van de SDA-*hardliners* en hun handlangers

14 Thørsen, 'MSF', pp. 53-54.

15 Thørsen, 'SRSA', pp. 24-25.

16 Vertrouwelijke informatie (74) en interview met Bob Patchett, 19/11/99.

die de situatie in de stad, en vooral de verhoudingen met de Servische inwoners, op de spits hadden gedreven. Meholjić geloofde oprecht in vreedzame samenwerking en coëxistentie met de Serven, ofschoon hijzelf ook als een van de eerste naar de wapens greep om de stad te verdedigen en het lokale verzet te organiseren tegen de etnische zuiveringen door de Servische paramilitairen en het Joegoslavische leger. Later zou hij als hoofd van de politie persoonlijk bescherming en hulp gaan bieden aan de kleine groep Serven die in de enclave verbleef.¹⁷

Orić en zijn mannen waren veel meer de Moslim-zaak toegedaan, hoewel Orić volgens een Servische inwonerster die in de enclave verbleef zeker niet tot een Serven-hater kon worden bestempeld. Orić had een Servische vriendin met wie hij via de radio contact onderhield, en hij stuurde haar ook geld.¹⁸ De conflicten met Meholjić draaiden om de macht in de enclave en daarbij was Hakija Meholjić met zijn streven naar het handhaven van een minimum aan recht en orde in de enclave een luis in de pels van de gemeentebestuurders, die zich samen met Orić probeerden te verrijken. De conflicten tussen Meholjić en Orić en het gemeentebestuur kwam tot een climax toen loco-burgemeester Hamdija Fejzić zich de auto van Meholjić toeëigende en die aan Orić gaf. Na dit incident weigerde Meholjić nog langer met de gemeente te communiceren, behalve dan om te klagen over de corruptie en het gebrek aan organisatie. Hij liet niet na tijdens de vergaderingen van het Presidium, waar hij lid van was, Orić en zijn handlangers voortdurend te wijzen op de schadelijke effecten van hun corrupte praktijken.¹⁹

Volgens Katrine Ommang, medewerkster van de Noorse *Norwegian People's Aid*, was het een publiek geheim dat de civiele en militaire autoriteiten corrupt waren:

Apart from deliveries of flour and rice, very few things actually reach those they were intended for. Andrei [Kazakov], the UNHCR representative, said that they no longer imported toys and similar equipment because it always ended up with those who already had a store of it and there was no alternative way of distribution. Furthermore, it is an 'official secret' that Naser Oric 'gets' a part of whatever is sold and bought inside the enclave and money which is smuggled in to private persons.²⁰

Een deel van de goederen die de UNHCR-konvoeien naar de enclave brachten werd door de autoriteiten doorgeleid naar de ABiH om de troepen te bevoorraden. Een ander deel werd op de zwarte markt doorverkocht, en ook hier hadden de militaire leiders een flinke vinger in de pap.²¹ Anderzijds probeerden Meholjić en 'Tarzan' de smokkelroute naar Žepa open te houden tegen de zin van de autoriteiten in. De autoriteiten waren niet blij met welke vorm dan ook van handel door derden met de Bosnische Serven, of met smokkel door de vluchtelingen, omdat dat hun monopoliepositie als enige leverancier van goederen aantastte. Aan gezien de politie van Hakija Meholjić' het *Swedish Shelter Project* aan de zuidkant van de enclave beveiligde, was hij in een tamelijk goede uitgangspositie om de smokkel met Žepa te overzien en te garanderen. De ABiH als zodanig had weinig controle over de smokkelaars.²²

17 Interview Djuka Mičić, 10/06/98.

18 Interview Dana Ristanović, 22/09/98.

19 NIOD, Coll. NPA. NPA (Ommang) to NPA, end of mission report, 10/03/95.

20 NIOD, Coll. NPA. NPA (Ommang) to NPA, end of mission report, 10/03/95.

21 Mrkić, 'Predsjedništvo', p. 7-8. Interview Ilijaz Pilav, 31/01/98.

22 MID/KL. Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo; Juli 1994; hoofdstuk 6 en 10, en bijlage 'BIH commandanten binnen enclave Srebrenica'.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

Politiechef Hakija Meholjić.

Burgemeester Fahrudin Salihović (l.) en zijn plaatsvervanger Hamdija Fejzić (r.).

Aan de frontlinies waren er regelmatige ‘officieuze’ contacten tussen Serven en lokale Moslims, en hier werd dan ook soms rechtstreeks met de Bosnische Serven handel gedreven. De handel over de bestandlijnen, vaak tussen mensen die elkaar nog goed kenden van voor de oorlog, ontglipte grotendeels aan de controle van de autoriteiten. Dit was zowel de ABiH en de autoriteiten in de enclave, als ook de Bosnisch-Servische autoriteiten een doorn in het oog, en mensen werden gestraft als ze werden gesnapt.²³ Er kon echter goed geld worden verdiend: goederen die relatief goedkoop van de Bosnische Serven werden gekocht konden vaak voor een veelvoud van de prijs op de markt in Srebrenica worden verhandeld. Zout, koffie, en olie werden vaak op deze wijze via de handel met de Bosnische Serven in Bratunac de enclave binnengebracht.²⁴ Daarbij legde men de Serven wel eens in de luren. Bij een transactie in 1994, waarbij zout, sigaretten en koffie ter waarde van 16.000 DM werden verhandeld, beroofden de Moslims de Servische handelaars van hun handelswaar door hen met een grote groep te overmeesteren.²⁵

Het kwam ook regelmatig voor dat de chauffeurs van konvoien schaarse goederen als zout binnenbrachten, die ze dan duur verkochten op de zwarte markt. Dit gebeurde bijvoorbeeld met een *Norwegian People's Aid*-konvooi in mei 1994. De lokale projectleider van de *Swedish Rescue Services Agency*, Richard Svärd, maakte zich hier ernstig zorgen over en verordonneerde dat dit niet meer mocht gebeuren, omdat het enorme risico's inhield voor de *Swedish Rescue Services Agency*.²⁶ Er werd ook op allerlei manieren geprobeerd van buiten geld de enclave binnen te smokkelen en hiervoor werden soms ook ngo-medewerkers en Dutchbatters benaderd als ze thuis op verlof waren. Het ging daarbij vaak om aanzienlijk bedragen, soms wel om 100.000 DM of meer zelfs, die bijvoorbeeld in voedselpakketten (zoals in blikken) verstopt werden. Koeriers die op deze wijze geld binnen brachten vroegen doorgaans een bepaald percentage.²⁷ Bepaalde politieke kopstukken, zoals de voorzitter van de SDA Hamed Efendić, werden door Dutchbat verdacht van het binnenhalen van grote geldbedragen in de enclave en van illegale handel op de zwarte markt.²⁸

Gedurende de Dutchbat-periode zetten de ngo's, zoals eerder beschreven in hoofdstuk 4, hun humanitaire activiteiten grotendeels voort. Over het algemeen was de samenwerking tussen de ngo's en Dutchbat goed. In een dagelijkse bijeenkomst in Srebrenica hield Dutchbat de leden van de andere VN-organisaties (zoals UNHCR of UNMO) en van de ngo's op de hoogte van incidenten, en waarschuwde voor bepaalde veiligheidsrisico's. Alleen de medewerkers van de *Swedish Rescue Services Agency* waren hierbij aanvankelijk niet aanwezig, omdat ze bezig waren met de bouw van het vluchtelingendorp aan de zuidrand van de enclave (het *Swedish Shelter Project*). Hun aanwezigheid werd echter standaard vanaf juni 1994, toen ze naar Srebrenica-stad verhuisden. Onderling leverden de ngo's elkaar veel praktische assistentie en bij schaarste kon men altijd bij elkaar terecht. Elektriciteit moest bijvoorbeeld via generatoren worden opgewekt en aangezien er soms onvoldoende generatoren waren, werden er over en weer generatoren uitgeleend tussen *Médecins Sans Frontières*

23 Interview Vahid Hodžić, 04-05/07/97. MSF, Brussel. MSF, interview Džema, aunt of Emira, 18/10/95; MID/KL. Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo; Juli 1994, bijgevoegd verslag van bespreking met Naser Orić en Ramiz Bećirović, 18/02/94.

24 NIOD, Coll. NPA. NPA (Ommang) to NPA, end of mission report, 10/03/95.

25 Vertrouwelijk vraaggesprek (80).

26 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 07/05/94.

27 Interviews J.R. (Jelte) Groen 14/01/00, Nijaz Mašić, 25/10/00, Omer Subašić, 14/06/98; Emir Suljagić, 20/09/99, Hatidža Hren, 02/02/98.

28 KMar. Uncivpol incident report no. BO 5-94/040 (Aalders), 12/04/95.

res, het Internationale Rode Kruis en de *Swedish Rescue Services Agency*.²⁹ Een aantal projecten werd nog steeds in onderling overleg en samenwerking uitgevoerd zoals de bouw van een zogenaamd ‘psy-center’ (een soort psychiatrisch en geriatisch verpleegtehuis) dat door de *Swedish Rescue Services Agency* en *Médecins Sans Frontières* samen werd opgezet.

Uit *Médecins Sans Frontières*-bronnen blijkt dat Dutchbat veel meer dan het Canadese bataljon deed om *Médecins Sans Frontières* te assisteren. Dutchbat had een chirurgisch team dat primair voor de eigen mensen bedoeld was, maar dat ook waar en wanneer mogelijk voor mensen in de enclave kon worden ingezet. *Médecins Sans Frontières* had trouwens zelf soms ook chirurgen in de enclave. Dutchbat had ook de beschikking over zes ambulances die vaak voor de bevolking werden gebruikt. Het hele medische team van Dutchbat verleende dan ook uitgebreid assistentie aan *Médecins Sans Frontières*. Volgens een *Médecins Sans Frontières*-bericht uit juli 1994 werd de werklast van *Médecins Sans Frontières* door de assistentie van Dutchbat met een derde gereduceerd. Naarmate de situatie in de enclave moeilijker werd, met name in het voorjaar van 1995, schroefde Dutchbat het niveau van assistentie wel terug. Tijdens de laatste weken voor de uiteindelijke val werd de assistentie aan het ziekenhuis zelfs stopgezet door de leiding van Dutchbat;³⁰ zie hierover de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden.’

Uit *Médecins Sans Frontières*-bronnen blijkt tevens dat Dutchbat met de autoriteiten samenwerkte als het ging om het schoonmaken van de rivier en het weghalen van auto-wrakken. Gedurende de wintermaanden zorgde Dutchbat dat de asfaltweg in de stad sneeuwvrij gemaakt werd.³¹ De sanitaire en hygiënische situatie in de enclave bleef uiterst precair, omdat de Bosnische Serven de aanvoer van schoonmaak- en desinfecteermiddelen bleven blokkeren. Toch werd steeds geprobeerd de stad zo goed en kwaad als het kon schoon te houden en Dutchbat assisteerde daar regelmatig bij. Het feit dat Dutchbatters bij de vuilstortplaats foto’s maakten van mensen die door de afvalresten graaiden, heeft nadien voor grote verontwaardiging onder de Moslims gezorgd.³²

Tijdens de zomer van 1994 werd Srebrenica getroffen door een hittegolf, die zorgde voor een hernieuwde luizen- en schurftepidemie. De stad werd ook geteisterd door andere insectenplagen, waartegen moeilijk iets te ondernemen was met de gebrekkige middelen die ter beschikking stonden. *Médecins Sans Frontières* organiseerde grootschalige desinfecteer-campagnes van het ziekenhuis en sommige vluchtelingencentra, maar het was vechten tegen de bierkaai. In juli sprak *Médecins Sans Frontières* van een noodsituatie en riep de internationale hulporganisaties op assistentie te verlenen. Het *Médecins Sans Frontières*-team schreef hoe moeders huilend bij het *Médecins Sans Frontières*-kantoor aanklopten omdat hun kinderen ’s nachts niet konden slapen. Ze werden onophoudelijk belaagd door vlooien, kakkerlakken en ander ongedierte. *Médecins Sans Frontières* zond brandbrieven naar buiten waarin werd beschreven hoe noodzakelijk de aanvoer van grote hoeveelheden insectenbestrijdingsmiddelen nu was geworden. *Médecins Sans Frontières* kreeg uiteindelijk een partij luizenshampoo en andere desinfecteermiddelen aangeleverd en begon onmiddellijk met het desinfecteren van de gebouwen en de bevolking, hetgeen het lijden enigszins verlichtte. De campagne was echter niet volledig, zodat bijvoorbeeld woonhuizen onvoldoende

29 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 21/04/95.

30 Thørsen, ‘MSF’, pp. 65-66. Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97. Zie ook de hoofdstukken 8 en 9

van Deel II en de bijlage bij Deel III ‘Dutchbat en Medische Aangelegenheden’.

31 Thørsen, ‘MSF’, p. 96.

32 Omeragić, ‘Nakon 10 hiljada ubijenih’, p. 14.

Een aantal hoofdrolspelers in Srebrenica op 9 april 1994,
v.l.n.r. adjudant E. Oskam, chef-staf 28e Divisie ABiH majoor Ramiz Bećirović, de Deense UNMO Ib
Gottschalck, burgemeester Fahrudin Salihović, plv. burgemeester Hamdija Fejzić, commandant Dutchbat
I luitenant-kolonel C.H.P. Vermeulen, VRS-commandant van de Skelani Brigade kolonel Vukota Vuko-
vić, commandant 28e Divisie ABiH brigadier Naser Orić, Dutchbat liaisonofficier majoor A. Derksen,
VRS liaisonofficier majoor Momir Nikolić en de Britse UNMO It commander Mark Foster.

De moskee in Srebrenica-stad.

Ingang van het kantoor van de Opština.

behandeld konden worden. Insecten- en ongedierteplagen bleven een voortdurende bron van zorg voor de bevolking en de humanitaire organisaties.³³

Nadat de *Swedish Rescue Services Agency* het vluchtelingendorp in Slapovići had voltooid, verhuisde de Zweedse ploeg in juni 1994 naar Hotel Domavia in de stad Srebrenica, waar ze verder gingen met het herstel van scholen, publieke gebouwen, en privé-woningen. De autoriteiten hadden de *Swedish Rescue Services Agency* in mei 1994 daarom verzocht.³⁴ Bovenaan het verlanglijstje stond de renovatie van de school die door een granaat was getroffen. Verder wilden de autoriteiten de Zweden vragen te assisteren bij de renovatie van verwoeste of uitgebrande woonhuizen. In augustus 1994 begon het Zweedse team met het herstel van de school in Srebrenica en andere scholen en publieke gebouwen door de hele enclave heen. Tot de werkzaamheden van de *Swedish Rescue Services Agency* behoorde ook het plaatsen van een dak op een opslagplaats voor meel, het herstellen van het dak en de ramen van de school en ook het aanleveren van schoolmeubilair. Deze activiteiten stopten in december 1994 toen het Zweedse personeel vertrok, deels door de moeilijke omstandigheden in de enclave, maar ook omdat de Zweedse regering nog niet over de brug was gekomen met een nieuwe subsidie voor het werk dat de *Swedish Rescue Services Agency* in de enclave verrichtte.

Lokale werkrachten gingen door met de voorbereidingen van de renovatie van bijna tachtig woonhuizen in Srebrenica die door de gemeente waren geselecteerd, in afwachting van de terugkeer van Zweeds personeel. De renovatie van deze huizen zou niet alleen de woonomstandigheden verbeteren voor de ruim tweehonderd families die al in de huizen woonden, ze zou bovendien extra woonruimte scheppen voor nog eens 1230 personen die in de huizen zouden kunnen trekken na de renovatie. Uiteindelijk kon dit project maar ten dele worden uitgevoerd. De relatie tussen enerzijds de Zweedse werkers en anderzijds de lokale werkrachten en de rest van de bevolking bleef erg goed, zoals uit de rapportages blijkt. Er werd in Hotel Domavia goed voor de Zweden gezorgd. Zoals projectleider Richard Svård schreef: 'Het enige probleem dat we hier hebben is dat we ervoor moeten waken niet te dik te worden. Zo gauw we onze mond opendoen, probeert het hotelpersoneel er iets in te stoppen.'³⁵ De medewerkers van de *Swedish Rescue Services Agency* hadden goede contacten met het personeel van het hotel en ook met politiechef Hakija Meholfjić, die zijn politiehoofdkwartier in Domavia had. Zowel dat personeel als Meholfjić nodigde hen regelmatig uit voor feestjes en diners.³⁶

3. De interne politieke verhoudingen in de enclave

Toen Dutchbat in de enclave arriveerde bestond het civiele bestuur van de gemeente uit de *War Presidency*, aangevoerd door de *War President* die door de ngo's en de internationale organisaties ook wel de burgemeester werd genoemd, en een uitvoerende raad die geleid werd door de loco-burgemeester. Het presidium verving de gemeenteraad die aan het begin van de oorlog op non-actief was gesteld omdat een groot aantal gemeenteraadsleden Sre-

33 MSF, Brussel. MSF Srebrenica, monthly report July 1994. Thørsen, 'MSF', p. 98-99.

34 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svård) to SRSA Karlstad/Belgrade, 10/05/94. Thørsen, SRSA, p.7. Zie voor het werk van SRSA in Sre-

brenica ook het interview met Svård in *Ljiljan* (Bećirović, 'Živjet ću').

35 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svård) to SRSA Karlstad/Belgrade, 13/06/94.

36 Thørsen, 'SRSA', p. 18-19.

brenica was ontvlucht. Sindsdien was de gemeenteraad ook niet meer bij elkaar gekomen. De taken van de raad werden daarom met ingang van 1 juli 1992 eerst waargenomen door de *War Presidency*, die uit zeventien leden bestond, en waarin mensen uit alle delen van de enclave zitting hadden. Het nam in principe alle belangrijke besluiten in de enclave. Hajrudin Avdić werd aangewezen als de eerste *War President* van dit bestuursorgaan. De macht was toen al stevig in handen van mensen die loyaal waren aan Naser Orić.³⁷ Op het moment dat de enclave tot *Safe Area* werd uitgeroepen, werd de naam *War Presidium* op aandringen van UNPROFOR in *Presidium* veranderd, maar de *term War Presidency* bleef in zwang. Op 9 juli 1993 werd Avdić vervangen door Fahrudin Salihović. Deze wisseling vond op formele gronden plaats – de functie van *War President* was volgens het gemeentestatuuut een eenjarige functie – hoewel later zou blijken dat Avdić zich kritisch zou opstellen tegenover Orić en ook om die reden wellicht de laan is uitgestuurd. Op dat moment waren politieke partijen in de enclave nog altijd verboden.³⁸

De uitvoerende raad, die geleid werd door loco-burgemeester Hamdija Fejzić, was formeel direct verantwoordelijk voor de gemeentelijke taken en allerlei praktische zaken zoals de burgerbescherming, de brandweer, de werkgelegenheid, de gezondheidszorg, het onderwijs, de politie, de rechtbank, en de gevangenis. Tijdens de oorlog waren hier een aantal commissies aan toegevoegd die zich bezighielden met de distributie van humanitaire hulp, met huisvesting (in het bijzonder van vluchtelingen), en met het herstellen van oorlogsschade. Het hoofd van de uitvoerende raad, Hamdija Fejzić, was het aanspreekpunt voor de internationale organisaties en de ngo's in het alledaagse overleg.³⁹

Geen van de leidende bestuurders kwam uit de stad zelf. Ze hadden weinig bestuurlijke ervaring en hun onderlinge taakverdeling was dan ook vaak erg onduidelijk, wat bij de ngo's en de andere internationale organisaties nogal eens tot verwarring leidde. Volgens de staf van de ngo's en de VN-organisaties werd veel tijd verkwanseld aan onnodig lang overleg met de autoriteiten over onderwerpen die niet echt ter zake deden als het ging om het oplossen van de meest acute problemen.⁴⁰ Hoewel de autoriteiten formeel de belangrijkste posities in de gemeente bekleedden, lag de macht in werkelijkheid toch bij de 'militairen'. De spil waar alles achter de schermen om draaide was en bleef Naser Orić, die als commandant van de strijdkrachten het meeste invloed in Srebrenica had. Zoals een medewerker van *Médecins Sans Frontières* schreef in maart 1994:

'The king of the place is without competition commander Naser (...) Without his official consent, nothing can be done in this town! (...) He controls the black market, the prostitution and Opstina. All of this, of course, under the cover of the official authorities.'⁴¹

Zoals het Canadese bataljon al aan het begin constateerde, wilden de *War President* en de

37 MID. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave Srebrenica, p. 23.

38 Interview met Fahrudin Salihović in het tijdens de oorlog in de enclave gedrukte blaadje *Srebrenicki glas*, 20/12/93, pp. 6-9; Interview Ilijaz Pilav, 31/01/98.

39 MID. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave

Srebrenica, p. 23. Mašić, *Srebrenica*, p. 28. Orić, 40 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Wilmart), mission report January-July 1994, 21/07/94.

41 MSF, Brussel. MSF Srebrenica (Godain) to MSF-B (Tocker), MSF-F (Laoubbia, Salignon, Genevier), activity report (mission report), 25/03/94.

loco-burgemeester nooit een standpunt over iets innemen voordat ze met Orić hadden gepraat.⁴²

Pas in het voorjaar van 1994 werden de politieke partijen weer toegestaan en werd een begin gemaakt met het herstel van de vooroorlogse politieke structuren. Ook de SDA hervatte haar activiteiten. In april 1994 werden tijdens een vergadering van de lokale SDA-partij-afdeling van Potočari, waarin ook Naser Orić zitting had, de vroegere lokale SDA-kopstukken Hamed Efendić, Ibran Mustafić en Hamed Salihović uit al hun functies in de partij ontheven.⁴³ De gemeenteraad werd in de zomer van 1994 gereactiveerd, maar omdat een groot aantal oorspronkelijke leden van de raad ontbrak, werd er een zogenaamde Overgangsgemeenteraad opgericht, die bestond uit 55 van de oorspronkelijke 70 zetels, waarvan er 45 bezet werden door de SDA en de resterende 10 door de oppositiepartijen (de SDS-zetels bleven leeg). De plaatsen van gemeenteraadsleden die niet meer in de enclave verbleven werden ingenomen door anderen van de verkiezingslijst. De overgangsraad werd voorgezeten door Osman Suljić en kwam een keer per maand bij elkaar. Met zijn installatie werd Suljić, in plaats van Fahrudin Salihović, de *War President* van de gemeente. Deze wisseling leek politieke achtergronden te hebben: Suljić leek meer dan Salihović aan de leiband van Orić te zitten.⁴⁴

Salihović, die als een van de meer integere bestuurders bekend stond, leek buiten spel te worden gezet, maar dat duurde niet lang. Op 17 september 1994 werd hij benoemd tot Hoofd (*Načelnik*) van de gemeente, naar het zich laat aanzien een nieuwe functie naast die van de *War President* en van het Hoofd van de uitvoerende raad. Deze nieuwe functie was kennelijk een product van de interne politieke tegenstellingen. In september 1994 ontstond er immers op alle niveaus, zowel binnen de SDA als binnen het gemeentebestuur, grote onrust over het feit dat er een leegloop uit de enclave gaande was. Weerbare mannen probeerden uit de enclave te ontkomen, vaak met medeneming van hun wapens, omdat ze weinig vertrouwen meer hadden in de autoriteiten.⁴⁵ Er bestond kritiek op de civiele en militaire autoriteiten, vooral ook op Orić en het kleine groepje personen die het UNHCR-warehouse (pakhuis) beheerden, en die de UNHCR-hulpgoederen gebruikten om zichzelf te verrijken. Het moreel van veel ABiH-strijders zakte daarom in de loop van 1994 tot een dieptepunt.⁴⁶

Tijdens vergaderingen van de SDA en van de gemeenteraad die vooraf gingen aan de benoeming van Fahrudin Salihović in september 1994, uitten mensen als Hajrudin Avdić en Hakija Meholic stevige kritiek op Orić en de zijnen. Zij pleitten voor een eerlijker distributie

42 Interviews Yvan Bouchard, 15/11/99, Thomas Geburt, 18/11/99.

43 Notulen van deze bijeenkomst zijn te vinden in NIOD, Coll. Ivanišević. Een notitieboekje van SDA-activist Zulfo Salihović, dat na de val van de enclave door de Serven is teruggevonden.

44 Taljić en Bećirović, 'Srebrenica', p.5. Interview Fahrudin Salihović, 04/02/98. Mašić, *Srebrenica*, p. 28. Orić, *Srebrenica*, p. 154; NIOD, Coll. Ivanišević. Notulen notitieboek Zulfo Salihović.

45 Dit beeld wordt bevestigd door UNHCR bronnen, die berichten over groepen mannen die de enclave wisten te ontkomen en doordrongen tot

Kladanj dat onder controle van de Moslims stond.

NIOD UNHCR Tuzla to UNHCR Belgrade BH Desk, 15/09/94, 'movement of people from Srebrenica to Tuzla'; Protection Unit UNHCR FO Tuzla, 16/09/94, 'escape from Srebrenica'.

UNHCR Tuzla to UNHCR Belgrade BH Desk, 22/09/94, 'movement of people from Srebrenica'.

46 Dit blijkt ook uit een aantal ABiH-stukken die door de Serven zijn buitgemaakt. Zoals: NIOD, Coll. Ivanišević. Mašić aan alle plaatsvervangend commandanten voor het moreel van de eenheden in de enclave, ABiH, 8 OG, No. 130-28-83/94, Srebrenica 22/06/94.

van de hulpgoederen, alsmede voor het terugdringen van de zwarte handel in UNHCR goederen. Zij spraken de vrees uit dat anders nog veel meer weerbare mannen uit de enclave zouden vertrekken. Meholjić hekelde het feit dat aan het begin van de oorlog het civiele gezag van de stad ondergeschikt was gemaakt aan het militaire en wees dat aan als een van de belangrijkste oorzaken van de problemen. De benoeming van Salihović tot Hoofd van de gemeente was een rechtstreeks uitvloeisel van deze discussies, en leek een compromisoplossing te zijn die niettemin bedoeld was om schoon schip te maken. In de meeste bronnen wordt hij sindsdien de burgemeester (*Mayor*) genoemd.

In de gemeenteraad werd ook aangedrongen op de oprichting van een militaire rechtbank en het instellen van een militaire politie, die een eind zou kunnen maken aan de criminaliteit, het machtsmisbruik en de willekeur vanuit de militaire gelederen.⁴⁷ Maar begin juni 1995 was hiervan nog steeds geen sprake. Meholjić dreigde op dat moment het werk neer te leggen omdat de civiele politie niets kon uitrusten tegen leden van de ABiH. Meholjić voelde zich alleen staan in de strijd tegen de criminaliteit.⁴⁸

Ook de districtsrechtbank die in juli 1993 weer werd ingesteld en die geleid werd door Mensud Omerović, kon zijn werk niet naar behoren doen omdat de rechters voortdurend blootstonden al allerlei vormen van druk en dreigementen, die soms zelfs levensbedreigende vormen aannamen. In maart 1995 werd rechter Smail Klempić bijvoorbeeld door ABiH-commandant Ejub Golić bedreigd en beschoten, zodat hij zijn eigen huis moest ontvluchten. Bij gebrek aan een militair politie-apparaat en een militaire rechtbank kon weinig tegen dergelijke dreigementen en acties van leden van de ABiH ondernomen worden.⁴⁹

Op 24 oktober 1994 arresteerde de politie twee medewerkers van het pakhuis nadat er grote hoeveelheden humanitaire goederen bij hen thuis waren aangetroffen. De medewerkers van het pakhuis werden ontslagen en de Commissie voor de distributie van de humanitaire hulp werd georganiseerd. Het leek hier ook om een afrekening van Hakija Meholjić met de maffia en met loco-burgemeester Hamdija Fejzić te gaan.⁵⁰ De medewerkers van het pakhuis werden in staat van beschuldiging gesteld, hetgeen onder de bevolking en de ABiH-mansschappen met instemming werd begroet. Nijaz Mašić, commandant voor het moreel van de ABiH-troepen in de enclave, wist op 16 november 1994 te melden dat de dreigende uittocht van ABiH-mansschappen en burgers die in september was begonnen, tot staan was gebracht.⁵¹

Er bestond al langer een harde kern van oppositie tegen Naser Orić en het zittende bestuur. Deze oppositie kwam vooral van de kant van de vroegere SDA-kopstukken Ibran Mustafić, Hamed Salihović en Hamed Efendić. Zij waren bij het uitbreken van de oorlog geheel gemarginaliseerd, hoewel Naser Orić voor de oorlog als chauffeur en rechterhand van Mustafić nauw aan hen gelieerd was geweest. Mustafić voerde de oppositie aan vanaf het

47 NIOD, Coll. Ivanišević. Notulen van deze vergaderingen zijn te vinden in het notitieboek van Zulfo Salihović.

48 NIOD, Coll. CD-Rom's. SJB Srebrenica (Meholjić) aan MUP-R BiH en CSB Tuzla, Depėša br. 36/95, Srebrenica 01/06/95.

49 NIOD, Coll. CD-Rom's. President van de districtsrechtbank (Omerović) aan het Ministerie van Justitie BiH, SU-28/95, Srebrenica, 24/05/95; NIOD, Coll. CD-Rom's. President van de dis-

trictsrechtbank (Omerović) aan de regionale militaire rechtbank Tuzla, SU-25/95, Srebrenica 20/04/95.

50 CRST. Kazakov to Tall, 31/10/94 re: theft of humanitarian aid from warehouse.

51 NIOD, Coll. Ivanišević. Mašić aan alle plaatsvervangend commandanten voor het moreel van de eenheden in de enclave, ABiH, 8 OG, No. 130-28-176/94, 16/11/94.

moment dat hij terugkeerde in de enclave in december 1992.⁵² Hij was ook naar de enclave gestuurd door de SDA in Sarajevo, die via Mustafić iets van haar aan het begin van de oorlog verloren invloed in de enclave probeerde terug te winnen. De SDA had in die delen van Bosnië waar de oorlog het heftigst had gewoed vaak haar positie moeten prijsgeven aan lokale krijgsheren die veel beter dan de SDA in staat waren gebleken de plaatselijke defensie te organiseren.⁵³ In Srebrenica was de macht overgenomen door lokale vechtersbazen als Naser Orić en Zulfo Tursunović, die aanvankelijk weinig aandacht hadden voor de politiek van de SDA, behalve dan als Izetbegović persoonlijk vanuit Sarajevo opbelde om met Orić te overleggen.

Mustafić probeerde enige invloed op het lokale civiele bestuur in Srebrenica te krijgen, maar dat bleek valse hoop te zijn. Hij kreeg geen poot aan de grond, net zomin als de vroegere SDA-partijvoorzitter Hamed Efendić die, nadat Srebrenica tot *Safe Area* was uitgeroepen verschillende keren door de lokale machthebbers in de gevangenis werd opgesloten. Ze werden er alle twee van beschuldigd niets te hebben gedaan om de bevolking voor te bereiden op de oorlog, en een passieve en afwachtende houding te hebben getoond. Bovendien werden ze ervan beschuldigd zich verrijkt te hebben met de handel in wapens.⁵⁴ Mustafić kon een speciale positie claimen als de enige politicus uit Srebrenica die volksvertegenwoordiger was in het parlement in Sarajevo, en dat gegeven onderstreepte hij voortdurend in gesprekken met de VN, maar de lokale machthebbers negeerden hem simpelweg.⁵⁵ Hem werd vooral aangewreven dat hij aan het begin van de oorlog naar Sarajevo was ‘gevlucht’. Hij had dus niet deelgenomen aan de strijd. Mustafić op zijn beurt beschuldigde Orić ervan een coup te hebben gepleegd en een militaire junta te hebben geïnstalleerd in Srebrenica. Hij beschuldigde Naser Orić en de zijnen van maffiapraktijken.⁵⁶

Mustafić’ doel was om de gemeenteraad opnieuw te activeren, maar hij slaagde daar niet in door het verzet van de zittende machthebbers, die pas in de zomer van 1994 besloten tot de gemeenteraad nieuw leven in te blazen. Mustafić had de steun van een twintigtal vroegere vooraanstaande SDA-leden, waaronder Hamed Efendić (de vroegere lokale SDA-voorzitter), Hamed Salihović (voorheen hoofd van de politie) en Ahmo Tihić (een bekende SDA-activist, afkomstig uit het gebied bij de Drina). In de drie jaren voorafgaande aan de val van de enclave vormde deze groep de belangrijkste ‘oppositie’, die probeerde de eigen heerschappij (op grond van de verkiezingsoverwinning van november 1990) te herstellen. Mustafić beweert dat hij al die tijd scherp tegen de aanvallen op Servische dorpen was gekant, omdat ze onvermijdelijk tot Servische repercussies zouden leiden. Dit verklaart wellicht mede waarom hij als een van de zeer weinigen de Servische gevangenschap na de val van de enclave overleefde. Een andere reden voor zijn overleven zou kunnen zijn dat de Serven wisten dat hij niet in de enclave was in de periode van april tot december 1992, toen de meeste aanvallen plaatsvonden, en dat hij een tegenstander van Orić was en daarom nog wel eens van pas zou kunnen komen. Bij zijn gevangenneming was Mustafić nog herstellende van

52 Interview Ibran Mustafić, 18/09/01.

53 Interviews Mehmed Pargan, 16/06/98, Almir and Zahira Ramić 6-10/11/99.

54 MID/KL, *Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo*; Juli 1994; hoofdstuk 1, paragraaf

D5.

55 Interviews Ibran Mustafić, 16/04/98 en 18/09/01.

56 MID. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave Srebrenica, p. 24.

de verwondingen die hij had opgelopen bij de aanslag op zijn leven die in mei 1995 in de enclave plaats had gevonden.⁵⁷

In zijn strijd tegen de ‘militaire junta’ van Orić lijkt Mustafić vooral ook steun te hebben gezocht onder de gewone ABiH-manshappen en de grote groep vluchtelingen. De ABiH-leiding in Srebrenica beschuldigde de vroegere SDA-kopstukken Ibran Mustafić, Hamed Efendić en Hamed Salihović van het ondermijnen van het moreel onder de ABiH-troepen door de verspreiding van ‘leugens’ en ‘onjuiste geruchten’.⁵⁸ Mustafić en de zijnen zochten ook steun onder de vluchtelingen omdat de verhoudingen nooit bijzonder goed waren geweest tussen enerzijds de vluchtelingen en anderzijds het lokale bestuur en de oorspronkelijke bewoners die het lokale bestuur domineerden. De vluchtelingen werden door het lokale bestuur en de maffia steeds buiten het besluitvormingsproces gehouden, waarbij ze naar het zich laat aanzien zelfs over lijken gingen. Toen de UNHCR-vertegenwoordiger in mei 1993 onder de vluchtelingen een aantal vertegenwoordigers aanwees om het uitladen van de konvooiën te controleren, werd een van hen nog diezelfde dag vermoord. Het betrof een vluchteling uit Vlasenica. De rest van de vertegenwoordigers die door de UNHCR waren aangewezen durfden toen niet meer te verschijnen. Hiermee werd weer eens goed duidelijk dat het pakhuis en de zeggenschap over de aangeleverde hulpgoederen cruciaal voor de machtsuitoefening in de enclave waren.⁵⁹

Wat ook kwaad bloed onder de vluchtelingen zette was het feit dat de troepen van Orić er een handje van hadden om Moslim-strijders die van elders naar de enclave waren gevlucht, als tweederangs te behandelen, omdat ze er volgens de mannen van Orić niet in geslaagd waren hun dorpen te verdedigen. Als gevolg hiervan werden ze vaak gedwongen het vuile werk op te knappen, wat ook niet bijdroeg aan het verbeteren van het moreel. Volgens een bron binnen *Médecins Sans Frontières* stuurde Orić de vluchtelingen altijd als eerste naar de frontlinies als er direct gevaar bestond.⁶⁰ Het is zeer goed mogelijk dat die soldaten vanuit dergelijke posities uit de enclave probeerden te deserteren. Soortgelijke problemen zijn opgetekend in Žepa, waar de oorspronkelijke bevolking de vluchtelingen slecht behandelde, en waar mannelijke vluchtelingen tegen hun zin in geronseld werden voor het leger en naar de voorste linies werden gestuurd, vluchteling.⁶¹

Mustafić dacht waarschijnlijk munt te kunnen slaan uit de slechte behandeling van de vluchtelingen in de enclave en hierdoor ziele voor de door hem geleide oppositie te kunnen winnen. Dit was een voor de hand liggende strategie. Het is zeker dat vanaf het moment dat de enclave volliep met vluchtelingen, de lokale machthebbers en de ABiH-kopstukken beducht waren voor grote aantallen vluchtelingen, temeer daar deze een onbekende hoeveelheid wapens mee naar binnen brachten. In een van de eerste gesprekken die Dutchbat in de enclave met de militaire autoriteiten had, staken die al snel de beschuldigende vinger uit naar de vluchtelingen, die verantwoordelijk zouden zijn voor incidenten in het grensgebied in het oosten. Hieruit bleek al dat de verhoudingen tussen de vluchtelingen en de autoriteiten niet al te best waren en dat de plaatselijke overheid waarschijnlijk trachtte Dutchbat voor het eigen karretje te spannen om zo de vluchtelingen onder de duim te kunnen houden. Men

57 Interviews Ibran Mustafić, 16/04/98, 18/09/01. See also Mrkić, ‘Predsjedništvo’, p. 6.

58 NIOD, Coll. Ivanišević. ABiH, 8 OG, No. 115/94, Srebrenica 10/03/94.

59 CTKL, 21 May 1993, re: Sitrep Srebrenica

from P. Ollier. Interview Hans Ulens, 16/06/98.

60 MSF, Brussel. MSF, interview Džema, aunt of Emira, 18/10/95.

61 Sudetic, *Blood*, pp. 113-114, 117-118, 131.

wilde ook dat Dutchbat OP's zou opzetten buiten de enclavegrens op de weg naar Žepa om beter zicht te kunnen houden op de smokkelroute die door vluchtelingen werd gebruikt.⁶²

Na zijn terugkomst in de enclave overleefde Mustafić twee keer een aanslag. De eerste aanslag vond plaats op 25 mei 1993, waarbij een wapen werd gebruikt waarover alleen Orić beschikt kon hebben, aldus Mustafić. De aanslag mislukte. Tijdens de tweede aanslag, die op 19 mei 1995 tegen middernacht plaatsvond, raakte Mustafić zwaar gewond terwijl zijn partijgenoot en voormalig hoofd van politie, Hamed Salihović, werd gedood. De vroegere SDA-partijvoorzitter Hamed Efendić was ook bij de aanslag aanwezig, maar bleef ongedeerd.⁶³ Deze aanslagen stonden niet op zichzelf: in het voorjaar van 1995 was het tot nog meer incidenten en aanslagen gekomen die gericht waren tegen de 'oppositie'. Uit rapportages van UnCivPol (de *UN Civilian Police*), blijkt dat op 12 april 1995 een explosie plaatsvond die waarschijnlijk gericht was tegen Ahmo Tihić, een SDA-activist van het eerste uur die aan Mustafić' kant stond. In een gesprek dat drie leden van de SDA daags erna hadden met UnCivPol klaagden zij over maffiapraktijken en over de corruptie bij de lokale politie, die niets had ondernomen naar aanleiding van een reeks eerdere incidenten die tegen deze (vroegere) SDA-kopstukken gericht waren geweest. Andere leden van de SDA-oppositie zouden zelfs met de dood zijn bedreigd.

Hamed Efendić verzocht om een gesprek met Dutchbat-commandant Karremans, hetgeen voor 19 april werd gearrangeerd. Zodra de autoriteiten echter lucht kregen van de gesprekken tussen UnCivPol en de vroegere SDA-kopstukken, en ook van het voorgenomen gesprek met de Dutchbat-leiding, protesteerden ze heftig. De burgemeester maakte duidelijk dat de gesprekken niet op prijs werden gesteld. Op 17 april legde een ABiH-zegsman een verbod op aan Dutchbat inzake gesprekken met 'local people', daaraan koppeland dat hij geen garantie voor de veiligheid van VN-personeel kon geven als Dutchbat toch met die mensen ging praten. Op 19 april verbood ook het gemeentebestuur Dutchbat om met de geroeyerde SDA-leiders te spreken. Het voorgenomen gesprek tussen Dutchbat en de voormalige SDA-leiders werd daarop afgelast.⁶⁴

Het was duidelijk dat de *Safe Area* als gevolg van de belegering, het vertrek van het grootste deel van de vooroorlogse politieke en economische elite, de schaarste en het grote aantal vluchtelingen, een voedingsbodem was voor een weinig zachtzinnig sociaal en politiek klimaat, waarin het er vooral om ging om te overleven. Nog geen week na het vertrek van het Canadese bataljon uit de enclave verklaarde nota bene de secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, dat de *Safe Areas* in Bosnië broedplaatsen waren geworden voor criminaliteit, prostitutie en wanhoop.⁶⁵ Het was duidelijk dat de infrastructuur van de stad absoluut niet was toegerust op het grote aantal vluchtelingen en de enorme problemen die dat met zich meebracht, en berichten over geweld, zwarthandel, prostitutie en andere pro-

62 MID/KL. Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo; Juli 1994; bijgevoegd verslag van bespreking met Ramiz Bećirović en Smajo Mandžić, 21/02/94.

63 NIOD, Coll. CD-Rom's. SJB Srebrenica (Meholjić) aan CSB Tuzla, MUP-R BiH Sarajevo, Depeša br. 31/95, 20/05/95. Interview Mustafić, 16/04/98; zie ook: Anoniem, 'Glasna šutnja Ibrana

Mustafića'; Mrkić, 'Predsjedništvo', p. 8. Strijdmakers van Orić hebben later ontkend dat Orić achter deze aanslagen zat. Zie Mandžić, 'Zlatni Ljiljani', p. 37.

64 KMar. Incident report no. BO5-94/040 (Aalders), 12/04/95.

65 'Bosnia's safe areas appalling', in: *The Toronto Star*, 16/03/94.

blemen stapelden zich aan het begin van de periode van het Canadese bataljon al direct op.⁶⁶ Sommige lokale SDA-kopstukken, zoals Ibran Mustafić en de voormalige burgemeester van Srebrenica Besim Ibišević (die de stad in april 1992 was ontvlucht) hebben de heerschappij van Naser Orić dan ook afgeschilderd als een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de stad, waarin geweld, moorden, verkrachtingen en grootschalige fraude met humanitaire hulp tot de realiteit van alledag behoorden.⁶⁷

Uiteindelijk is dit toch een iets te simpele voorstelling die voorbijgaat aan de kennelijk onvermijdelijke processen van normvervaging en van verruwing van omgangsvormen die zich in zo'n oorlogssituatie altijd zullen voordoen.⁶⁸ Buitenstaanders die in de enclave aanwezig waren, zoals Svård, de projectleider van de *Swedish Rescue Services Agency*, zagen dit in. In een interview met het Bosnische blad *Ljiljan* wees hij er onder meer op dat onder zulke barre omstandigheden geen normale regels en normen voor gedrag meer gelden. Dit probleem werd ook onderkend door compagniescommandant Groen van Dutchbat III in een interview met het NIOD; ook hij wees erop dat in de dorpen, waar veel minder vluchtelingen zaten, de sfeer aanzienlijk vriendelijker was.⁶⁹ Collega's van Orić hebben na de oorlog inderdaad toegegeven dat een aantal commandanten onder Orić voor de oorlog in aanraking met de politie was geweest en dat die mensen dus niet tot de zachtzinnigste karakters konden worden gerekend. Ze onderscheidden zich op het slagveld door hun buitengewone moed, maar waren soms erg moeilijk te controleren. Alleen Orić was in staat hen in bedwang te houden, hoewel soms met moeite. Zo moest Orić in maart 1995 vanuit Žepa terugkeren omdat een van zijn commandanten (Ejub Golić) een aanval op het politiebureau van Srebrenica had gedaan en twee van zijn medestanders uit de gevangenis had bevrijd.⁷⁰

In de ogen van veel buitenstaanders waren Orić en de kliek om hem heen die de stad bestuurde (met als belangrijkste steunpilaren Hamdija Fejzić en Osman Suljić) een grote maffia-bende. In de situatierapporten van de ngo's en van Dutchbat wordt gesproken over 'de maffia' of over 'maffiapraktijken'.⁷¹ Al tijdens de periode van de Canadezen in de enclave was er een flinke toename van interne gewapende gevechten in de enclave geconstateerd en dit had volgens de Canadese bataljonscommandant J. Champagne vooral te maken met de maffiapraktijken van Orić, die regelmatig tot conflicten en machtsstrijd leidden.⁷²

Sommigen die tot deze zogenaamde maffia behoorden hielden er ook op andere vlakken minder frisse praktijken op na. Sommige ABiH-kopstukken, zoals Orić zelf, gebruikten hun prestige en het ontzag dat ze onder een groot deel van de bevolking genoten om jonge meisjes, vaak niet ouder dan 14 of 15 jaar, tot seksuele diensten te bewegen. Ze hielden er dikwijls een reeks kortstondige vriendinnetjes op na, terwijl hun echtgenotes zich buiten de

66 DFAIT, Ottawa. File No. 21-14-6-UNPROFOR, Vol. 31, From 930525 to 930603, Anderson aan

67 Zie bijvoorbeeld Ibišević, 'Nisam pobjegao'. Zie ook het interview met Besim Ibišević in *Het Parool*, 10/07/99.

68 Zie bijvoorbeeld het interview met de SRSA-projectleider Richard Svård in *Ljiljan* (Bećirović, 'Živjet ću') die constateert dat onder zulke barre oorlogsomstandigheden geen normale regels en

normen voor gedrag meer gelden. In de dorpen, waar beduidend minder vluchtelingen zaten, was de sfeer overigens veel vriendelijker (interview Jelte Groen, 14/01/01).

69 Bećirović, 'Živjet ću'; interview J.R. Groen, 14/01/01.

70 Mandžić, 'Zlatni Ljiljani', p. 37.

71 MSF, Brussel. MSF (Germain), mission report, 12/05/94.

72 Interview Jerry Champagne, 12/11/99.

enclave bevonden.⁷³ Prostitutie en seksueel misbruik kwamen veel voor. Vanaf de komst van het Canadese bataljon werd er melding gemaakt van meisjes die zich aan de Canadese soldaten aanboden of door hun vaders of broers werden aangeboden in ruil voor voedsel, sigaretten en dergelijke. Later, tijdens de Dutchbat-periode, schijnen met name Orić' eigen soldaten hun belangrijkste klanten te zijn geweest.⁷⁴

Begin april 1994 werden de Serven in Bratunac verrast door de komst van twee Moslim-tienermeisjes die uit de enclave gevlucht waren en zeiden meerdere keren te zijn verkracht door Orić en zijn mannen. Een van de meisjes was zwanger. Ze verklaarden de verkrachtelingen gerapporteerd te hebben aan de Moslim-politie in Srebrenica, die hun klachten niet serieus had genomen en had gezegd dat ze er zelf mee hadden ingestemd. Beide meisjes keerden later in de maand weer terug naar de enclave na zich door de lokale pers en de Bosnisch-Servische televisie te hebben laten interviewen.⁷⁵ Ondanks de lange reeks negatieve kwalificaties die in de documenten van ngo's en de VN terug te vinden zijn, hebben sommigen toch ook een ander geluid laten horen, bijvoorbeeld de Canadese eenheidscommandant majoor Bouchard. Hij beschreef Orić, hoewel die de zwarte markt en de prostitutie controleerde en daarmee veel geld verdiende, toch ook als een uitstekend militair leider. Orić zorgde bovendien goed voor de bevolking, aldus Bouchard, niemand stierf echt van de honger.⁷⁶

De lokale politie lijkt onder leiding van Hakija Meholjić wel pogingen te hebben ondernomen om de criminaliteit en de maffiapraktijken te beteugelen, en de prostitutie te bestrijden, hetgeen hem vaak in botsing bracht met Orić. Het was echter onbegonnen werk om een echte vuist te maken tegen de maffia, want de eigen politiemensen hadden vaak hun baan aan Orić te danken, en als ze toch het lef hadden om op te treden, werden ze geïntimideerd en liepen vervolgens bang weg uit de dienst. De lokale politie bestond uit ruim 150 personen, van wie er vijftien daadwerkelijk politieagenten waren geweest voor de oorlog. Veel politieagenten waren vroegere strijdmakkers van Orić.⁷⁷ Ze gingen gekleed in blauwe jeanspakken en waren herkenbaar door een groene armband om de linkerarm met de tekst 'Srebrenica police'. Over het algemeen werd hun optreden als tamelijk amateuristisch beschouwd, hoewel ze de bevolking toch een minimum aan orde en veiligheid boden. Het hoofdbureau was gevestigd in het oude politiebureau, tweehonderd meter van het UNHCR-pakhuis, en er waren dependances gevestigd in Potočari, Sućeska, en in het *Swedish Shelter Project*. Uit de situatierapporten van de *Swedish Rescue Services Agency* blijkt dat de Zweden over het algemeen tevreden waren over de samenwerking met de politie, die er alles aan deed diefstallen op het terrein van het *Swedish Shelter Project* op te lossen. De *Swedish Rescue Services Agency* was ook heel tevreden over de manier waarop de politie zich had opgesteld

73 MID/KL. Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo; Juli 1994; bijlage 'BIH personages binnen enclave Srebrenica'.

74 NIOD, Coll. NPA. NPA (Ommang) to NPA, end of mission report, 10/03/95. Interviews Emir Suljagić, 20/09/99, Nijaz Mašić, 25/10/00, Hans Ulens, 16/06/98. Het bestaan van een prostitutie-probleem werd ook erkend in het tijdens de oorlog in Srebrenica gedrukte blaadje *Glas Istine*, 08/02/

94, pp. 6-7.

75 *Naša Riječ*, april 1994, p. 7. Interviews Zoran Jovanović, 03/11/99 en 19/10/00, Ivanišević, 03/02/98, Jovan Ivić, 20/10/00. NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/ Belgrade, 25/04/94.

76 Interview Yvan Bouchard, 15/11/99.

77 MID. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave Srebrenica, p.11, par.14.

Straatbeeld in Srebrenica.

Het tegenover de compound in Potočari gelegen dorp Budak.

toen er begin maart 1994 schietincidenten waren in het *Swedish Shelter Project*. De agenten waren wel bang geweest, maar ze waren niet van hun plaatsen geweken.⁷⁸

De werkzaamheden van UnCivPol

De activiteiten van de lokale politie werden gecontroleerd door een team van waarnemers van UnCivPol, bestaande uit politiefunctionarissen van diverse nationaliteiten, die de lokale politie zo goed en zo kwaad als het ging probeerden te begeleiden.⁷⁹ Deze waarnemers rapporteerden geregeld aan het UnCivPol-hoofdkwartier in Zagreb over gebeurtenissen in de enclave, en assisteerden de lokale politie bij het oplossen van incidenten en zware misdrijven, zoals bijvoorbeeld de moord op Hamed Salihović op 19 mei 1995.⁸⁰ Soms greep UnCivPol in daar waar de lokale politie niet durfde, bijvoorbeeld toen er eind november 1994 een aanslag op iemand plaatsvond. Een UnCivPol-politieman en een UNMO grepen de daders in hun kraag toen bleek dat de lokale politie niet durfde in te grijpen.⁸¹

Er waren steeds ongeveer zes UnCivPol-monitors aanwezig in de enclave, en het UnCivPol-station was gevestigd in het PTT-gebouw in Srebrenica-stad. De samenwerking tussen de lokale politie en het UnCivPol-team was over het algemeen goed. Dutchbat verdacht een onbekend aantal politieagenten er echter van betrokken te zijn bij de handel op de zwarte markt, terwijl het hoofd van de politie, Hakija Meholjić, door Dutchbat ook wel ‘de koning van de zwarte markt’ werd genoemd.⁸²

Hoewel de lokale politie klaagde over het gebrek aan werkelijke steun als het ging om het bestrijden van de maffia in de enclave, en daardoor weinig kon uitrichten tegen de georganiseerde misdaad, trad ze wel effectief op als het ging om andere zaken, met name het bestrijden van de kleine criminaliteit en de bescherming van niet-Moslims binnen de enclave. Diefstallen kwamen veel voor, bijvoorbeeld op de bouwplaatsen van de ngo’s en op het terrein van Dutchbat. In 1993 gebeurde het herhaaldelijk dat de plastic waterpijpen werden geroofd die *Médecins Sans Frontières* en het Internationale Rode Kruis gebruikten bij het herstel van de watervoorziening van de stad.⁸³ In april 1994 waren er kleine diefstallen van bouwmaterialen van het terrein van het *Swedish Shelter Project*, waarop de politie hier intensiever ging surveilleren. Het hoofd van de politie stelde ook een avondklok in op het bouwterrein en er mocht gericht geschoten worden op een ieder die zich daar na afloop van het werk bevond. Een aantal dieven werd gearresteerd, nagels en lijm werden teruggegeven, terwijl een aantal agenten werd ontslagen.⁸⁴ Er werd ook vaak voedsel en kleding van de Dutchbat-*compounds* gestolen, waarvoor soms mensen werden gearresteerd. De diefstal van een Uzi die rond die tijd van het Dutchbat terrein was ontvreemd, werd door Orić zelf opgelost. Het wapen werd teruggebracht en Orić bracht de dader zelf aan.⁸⁵

Binnen de enclave bevonden zich behalve een aantal Kroaten en zigeuners ook een handvol oudere Bosnisch-Servische inwoners, die extra aandacht genoten van de aanwezige

78 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 05/03/95 en 09/03/95.

79 MID/KL. *Dutchbat Srebrenica / Lukavac / Tuzla Milinfo*; Juli 1994; hoofdstuk 1, paragraaf F5; MID. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave Srebrenica, p. 24.

80 KMar. Uncivpol memo (Aalders), 29/05/95, log no. 4160.8-436-95.

81 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd)

to SRSA Karlstad/Belgrade, 30/11/94.

82 MID. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave Srebrenica, p. 24.

83 Thørsen, ‘MSF’, p. 94.

84 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 21/04/94.

85 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 05/06/94.

ngo's. De UNHCR, het Internationale Rode Kruis en *Médecins Sans Frontières* voorzagen hen van pakketten levensmiddelen en andere artikelen. Medewerkers van het Internationale Rode Kruis en UnCivPol legden wekelijks bezoeken aan hen af, waarbij de Serven af en toe melding maakten van dreigementen van Moslims, bijvoorbeeld van vluchtelingen die hen uit hun woonruimte dreigden te zetten. De lokale Moslimpolitie onder leiding van Hakija Meholfjić probeerde echter actie te ondernemen tegen dit soort dreigementen. Servische inwoners die voor dit rapport geïnterviewd werden, waren over het algemeen zeer te spreken over de bescherming en hulp die ze van Hakija Meholfjić ontvingen.⁸⁶

In de UnCivPol-rapportages wordt niettemin soms geklaagd over het gebrek aan bescherming voor de Bosnisch-Servische inwoners van de enclave.⁸⁷ Gezien de omstandigheden ondervonden deze Serven echter toch minder last dan men op het eerste gezicht misschien zou verwachten. Ze werden vaak geholpen door hun Moslim-buren, hoewel zij wel voortdurend op hun hoede moesten zijn voor militante Moslims. Hierdoor kwamen bij incidenten toch een aantal Bosnische Serven om het leven. Een van hen was Slobodan 'Zec' Zekić (een familielid van de aan het begin van de oorlog omgekomen lokale Bosnisch-Servische leider Goran Zekić) die in de enclave was achtergebleven samen met zijn moeder. Hij had veel vrienden onder de Moslims en onder de ABiH-commandanten. Hij werd eind 1994 samen met zijn moeder vermoord door een dronken Moslim. Veel andere Moslims betreurden zijn dood en Hakija Meholfjić zette zich in voor de arrestatie en berechting van de dader. Die werd opgepakt en per helikopter naar Tuzla gestuurd. Meholfjić droeg de twee lijken over aan de Serven.⁸⁸ Een aantal Bosnische Serven werd in de loop van 1993 en 1994 met hulp van de het Internationale Rode Kruis uit de enclave geëvacueerd.⁸⁹

4. Conflicten tussen ngo's en autoriteiten bedreigen de voortgang van de humanitaire hulpprogramma's

In de periode dat Dutchbat in de enclave aanwezig was, zouden de fricties tussen de ngo's en de autoriteiten voortduren. Dit leidde in het voorjaar van 1994 tot een hoogoplopend conflict, waarbij de ngo's zelfs besloten hun hulpprogramma's drastisch terug te schroeven. De problemen betroffen vooral de lokale werkkrachten die bij de ngo's in dienst waren. Met name de *Swedish Rescue Services Agency* uitte klachten over het feit dat de gemeente afspraken niet nakwam met betrekking tot de verzorging en compensatie van lokale werkkrachten. In maart 1994 dreigden de lokale medewerkers van de *Swedish Rescue Services Agency*, die meebouwden aan het *Swedish Shelter Project*, in staking te gaan omdat ze op geen enkele wijze door de lokale autoriteiten werden gecompenseerd. Ze waren de lege beloften zat, zoals projectleider Svärd schreef. Ondanks de beloftes van de autoriteiten dat lokale medewerkers voorrang zouden krijgen bij de toewijzing van kleding, schoeisel en voedsel, was het probleem later in de maand nog niet opgelost. Svärd ondernam toen zelf actie om iets voor de werkers te doen: hij deed een partij rubber laarzen uit. Ook vroeg de

86 Interviews Djuka Mićić 10/06/98, Dana Ristanović 22/09/98, Boban Vasić 06/07/98. Dit beeld wordt bevestigd in UNHCR bronnen. NIOD, Coll. SMG, Loera to Linstad, 28 June 1993, 'Sitrep Srebrenica'.

87 NIOD, Coll. UNCIVPOL. Incident report (Gaardsøe & Hansen), 03/03/95.

88 Interviews Hakija Meholfjić, 12/11/98, Vasić, 06/07/98. Ivanišević noemt de namen van een paar Serven en een Macedoniër die omkwamen in de enclave. Ivanišević, *Hronika*, p. 65.

89 Interviews en gesprekken, Hatidža Hren, 18/06/98, Boban Vasić, 03/09/98, Marinko Sekulić, 11/11/98.

Swedish Rescue Services Agency in mei 1995 aan Dutchbat of ze niet iets van haar voorraden kwijt kon voor de lokale werkkrachten van de *Swedish Rescue Services Agency*. Na eindelijk vergaderen (met name met majoor Boering, verantwoordelijk voor de civiel-militaire contacten) werd er een lading van zeven kilo varkens-steaks aangeleverd. Zoals inmiddels bekend leidde dit tot krachtige verwijten: ‘Wat een anti-climax, en wat een onwetendheid over de Moslim-cultuur’, aldus een bittere *Swedish Rescue Services Agency* -medewerker.⁹⁰

De slechte organisatie en de voortdurende vertragingen in het nakomen van afspraken door de gemeente zorgde voor veel ongeduld en irritaties bij de ngo’s. Het viel bij hen ook niet in goede aarde dat de autoriteiten hulp vroegen die eigenlijk niet binnen hun eigen verantwoordelijkheden vielen. Zo kwam bij de *Swedish Rescue Services Agency* het verzoek van Salihović binnen of de *Swedish Rescue Services Agency* de stad autowrak-vrij kon maken.⁹¹ De Zweden antwoordden dat dit niet tot hun takenpakket hoorde. Ook was er wrevel over het feit dat de gemeente achterwege liet de vereiste contracten op te stellen die de wederzijdse verantwoordelijkheden vaststelden. Svärd schreef in november 1994 in een brief van grote ergernis aan Belgrado: ‘It is evident that they do not want any help, they are just doing everything to counteract us. (...) My suggestion is we pack our things and go home if they continue to make hell’.⁹²

Ook de relaties tussen *Médecins Sans Frontières* en de autoriteiten werden er niet beter op. In november 1994 kwam het tot een ernstige aanvaring, omdat de autoriteiten de aanval openen op een *Médecins Sans Frontières*-medewerkster die in oktober was aangekomen in de enclave. Ze werd door *War President* Osman Suljić ondermeer beschuldigd van dronkenschap, drugsmisbruik en onvriendelijk gedrag jegens het lokale personeel.⁹³ Hoewel dit probleem kon worden opgelost, bleven er tussen *Médecins Sans Frontières* en het bestuur spanningen over uiteenlopende zaken. *Médecins Sans Frontières* probeerde bijvoorbeeld een strakke controle uit te oefenen op de distributie van de door die organisatie geleverde goederen, omdat men vreesde dat anders de goederen in de zakken van de verkeerde mensen terecht zou komen. *Médecins Sans Frontières* vroeg de autoriteiten altijd om een precieze verantwoording van de door hen geformuleerde behoeften, bijvoorbeeld van plastic en bouwmaterialen voor de reparatie van huizen, omdat de spullen anders zouden verdwijnen. Er werd vervolgens per adres gecheckt en gecontroleerd of de opgave klopte.⁹⁴

In het voorjaar van 1995 ontvouwde zich de grootste crisis in de relaties tussen de gemeente en *Médecins Sans Frontières* en de andere ngo’s. De maandelijkse *Civil Affairs meeting* werd een platform voor voortdurende beschuldigingen, verdachtmakingen en beledigingen aan het adres van ngo-medewerkers, in plaats van een werkvergadering waar afspraken werden gemaakt. Zo werd Dutchbat op een bijeenkomst van 2 februari beschuldigd van het stelen van materialen van de fabriek en van het vernielen van het gebouw, en werd de UNHCR verteld dat ze alleen oneetbaar voedsel verstreekte en maar beter kon vertrekken. De buitenlanders die voor de ngo’s werkten werden bestempeld als toeristen of spionnen.

90 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Andren) to SRSA Karlstad/Belgrade, 09/05/95.

91 Ibidem, 18/05/95.

92 NIOD, Coll. SRSA. SRSA Srebrenica (Svärd) to SRSA Karlstad/Belgrade, 19/11/94.

93 MSF, Brussel. Opština Srebrenica (Suljić) to MSF Belgrade, MSF-B, MSF-F, 13/11/94.

94 MID. DIS/94/021/2424 – Supintrep Enclave Srebrenica, p. 25.

Karremans stuurde een brief naar de gemeente waarin om opheldering werd gevraagd. Er werden geen afspraken gemaakt voor een nieuwe bijeenkomst.⁹⁵

De spanningen leidden ertoe dat de voortgang van de projecten in gevaar werd gebracht en dat *Médecins Sans Frontières* en de andere ngo's hun activiteiten drastisch terugschroefden. Het probleem ging er feitelijk om wie het lokale personeel kon aanstellen. De gemeente wilde graag dat UNPROFOR en de ngo's hun lokale personeel via de gemeente inhuurden.⁹⁶ *Médecins Sans Frontières* had vanaf het begin haar lokale staf echter zelf geselecteerd en aangesteld. De organisatie had veel energie gestopt in het vinden van goede en betrouwbare krachten. De samenwerking met de lokale staf was doorgaans goed en medewerkers van *Médecins Sans Frontières* waren erg op deze medewerkers gesteld. Ze waren meestal erg betrouwbaar en loyaal, en vormden het collectieve geheugen van *Médecins Sans Frontières* ter plekke, gezien de frequente wisselingen van buitenlands personeel.⁹⁷ De gemeente wilde daarentegen eigen mensen aanstellen om meer invloed te krijgen op het werk van *Médecins Sans Frontières* en de andere ngo's. De gemeente werd steeds onverzoenlijker in haar pogingen de lokale stafleden te vervangen en eiste ook dat lokale *Médecins Sans Frontières* medewerkers in het leger werden geregistreerd, waardoor ze direct oproepbaar werden voor dienst in het leger.

Dit conflict liep in de daaropvolgende periode alleen nog maar hoger op. *Médecins Sans Frontières* kreeg in februari te horen dat de gemeente van plan was alle lokale ngo-werkers vóór 1 mei 1995 te vervangen. *Médecins Sans Frontières* beantwoordde de druk van de autoriteiten met het terugschroeven van haar activiteiten. De brandstofleveringen aan de gemeente werden beperkt, de distributie van sanitaire en hygiënische middelen werd stopgezet en de elektriciteitsvoorziening voor de school werd afgesneden omdat die ook gebruikt werd door de burgemeester. Uiteindelijk moest *Médecins Sans Frontières* de maatregelen van de gemeente slikken: in maart en april 1995 werd de lokale staf vervangen en in aantal teruggebracht. In april stuurden de autoriteiten een brief aan alle ngo's en internationale organisaties met betrekking tot de rotatie van lokaal personeel en daarop besloot *Médecins Sans Frontières* haar logistieke programma volledig stop te zetten en haar medische activiteiten te beperken tot levensreddende ingrepen. De gemeente en de bevolking werden middels een brief hierover ingelicht. *Médecins Sans Frontières* had de volledige steun uit de hogere echelons van de ngo's en de andere internationale organisaties, en ook van Dutchbat en de lokale artsen. *Médecins Sans Frontières* beschreef de situatie als psychologische oorlogsvoering.⁹⁸

De situatie scheen enigszins te verbeteren na bliksembezoeken van een aantal hoge officials van de UNHCR, het Internationale Rode Kruis en *Médecins Sans Frontières* aan Srebrenica. De lokale autoriteiten lieten zien bereid te zijn tot compromissen nadat het Internationale Rode Kruis dreigde de postbezorging stop te zetten. De compromisbereidheid was echter van korte duur: in mei had men zich weer ingegraven in de oude posities. *Médecins Sans Frontières* zette haar werkstaking voort, maar had daarmee weinig succes. De gemeente bleef volharden in haar beleid, compromissen bleven uit, en deze situatie bleef voortbestaan tot de val van de enclave in juli 1995.⁹⁹

95 NIOD, Coll. NPA. NPA Srebrenica (Vindheim & Ommang) to NPA Oslo (Øen), sitrep week 5, 14/02/95.

96 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

97 Thørsen, 'MSF', pp. 39-40.

98 MSF, Brussel. MSF Srebrenica to MSF Belgrade, sitrep 15, 09/04/95.

99 Thørsen, *MSF*, pp. 34-36.

De politieke touwtrekkerij met de gemeente leidde ertoe dat de meeste hulporganisaties hun activiteiten gingen afbouwen. De Serven scherpten hun blokkade aan, hetgeen leidde tot grote schaarste op alle terreinen bij de bevolking, Dutchbat, de andere internationale organisaties en de ngo's. Maar ook de verziekte verhoudingen tussen de gemeente en de hulporganisaties, en het stopzetten van de activiteiten van die organisaties droegen bij aan de toeneemende verslechtering van de toestand.

Daar kwamen eind mei 1995 nog eens de overstromingen bij, na de hevige regenval die de enclave toen teisterde. De hele stad veranderde in een groot modderbad. Huizen werden beschadigd en de gewassen die in de lente waren geplant werden verwoest. De meeste kleine elektriciteitsturbines werden weggespoeld, waardoor de stad donkerder was dan normaal. Ook het hele *Swedish Shelter Project* kwam onder water te staan.¹⁰⁰ Aan het begin van de zomer van 1995 was de enclave Srebrenica als gevolg van al deze factoren ten prooi gevallen aan een algemene malaise.

Op de vraag hoe de strategische situatie zich temidden van deze moeilijke omstandigheden rond de enclave ontwikkelde wordt verder doorgegaan in het eerste hoofdstuk van deel III; nu richt de aandacht zich eerst weer op het Nederlandse bataljon in de enclave.¹⁰¹

100 MSF, Brussel. MSF Srebrenica to MSF Belgrade, maandelijks rapport, mei 1995; NIOD, Coll. SRSA, SRSA Srebrenica (Andren) to SRSA Karlstad/Belgrade, 28/05/95.

101 *Srebrenica*, p.154. Thørsen, *NPA*, p.16. Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98. Glen Shortliffe (PCO, 02/06/93). NIOD, Coll. SMG, Loera to Linstad, 21/05/93, 'overall report on Srebrenica'.

HOOFDSTUK 8

Peacekeeping en humanitair optreden

1. *Peacekeeping* in theorie en praktijk

Peacekeeping is een van de instrumenten waarover de Verenigde Naties beschikken om in tijden van internationale crisis op te treden. Sinds de oprichting van de volkerenorganisatie in 1945 betrof *peacekeeping* toezicht houden op het naleven van een overeenkomst tussen twee conflicterende partijen. In hoofdstuk 4 van deel I is al besproken hoe de handhaving, respectievelijk het afdwingen van de vrede sinds de oprichting van de VN vorm hebben gekregen. In dit hoofdstuk worden eerst in hoofdlijnen de vredestaken van Dutchbat in de enclave Srebrenica beschreven in de context van de geschiedenis van *peacekeeping*-operaties. Daarna wordt de aandacht gericht op de opleiding van de Dutchbatters die in Srebrenica hun werk zouden moeten doen.

Peacekeeping-operaties waren oorspronkelijk bedoeld als een tijdelijke maatregel, op grond waarvan met instemming van de strijdende partijen, als onderdeel van een staakt-het-vuren of een vredesregeling, onpartijdige militairen tussen de strijdende partijen werden geplaatst.

Deze klassieke invulling van *peacekeeping* hield in dat ongewapende of licht bewapende VN-*peacekeepers* observeerden of de partijen zich aan de afspraken hielden en zo nodig optraden om dit zeker te stellen. Diplomaten konden ondertussen een meer bestendige oplossing zoeken voor wat uiteindelijk een politiek en niet een militair probleem was. Vanaf de oprichting tot aan het einde van de Koude Oorlog zouden de VN alleen *peacekeeping*-missies ondernemen als aan een aantal voorwaarden was voldaan. Het kwam er op neer dat de VN geen vrede kon opleggen, maar alleen tot actie overging na voorafgaande instemming van beide partijen. Daartoe moest er sprake zijn van een behoorlijke, herkenbare bufferzone en een staakt-het-vuren.

Na het einde van de Koude Oorlog verslaptte de greep van de supermachten op potentiële lokale conflicthaarden. Hierdoor ontstonden vele kleinschalige conflicten, vaak van etno-politieke aard, waardoor de roep om vredesondersteunend ingrijpen vergroot werd. In 1992 verscheen van de hand van secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, de nota *An Agenda for Peace*, die de basis vormde voor een nieuw concept van *peacekeeping*.¹ Het ging hierbij om een actievere en meer omvattende vorm van optreden. Boutros-Ghali pleitte hierin voor meer mogelijkheden voor het zo nodig gewapenderhand opleggen van vrede (*peace enforcing*) en voor meer mogelijkheden om de vrede ook op langere termijn in stand

---

1 Hij stelde de gerezen verwachtingen overigens in zijn 'Supplement to An Agenda for Peace' in 1995 bij.

te houden (*postconflict peacebuilding*). Volgens dit rapport zouden VN-missies op meer diverse manieren optreden dan voorheen.²

De uitvoering van *peacekeeping*-operaties veranderde in de praktijk toen de internationale gemeenschap begin jaren negentig besloot in te grijpen in bloedige conflicten die uitliepen op humanitaire rampen in Joegoslavië, Somalië en Rwanda.³ De traditionele uitgangspunten voor *peacekeeping*-missies, zoals instemming van de betrokken partijen en een staakt-het-vuren, bleken in dit soort conflicten in de praktijk niet meer te gelden. In Joegoslavië en Somalië was er immers geen vredesregeling om veilig te stellen. Er was sprake van dat daar 'robuuster' zou moeten worden opgetreden (discussies daarover komen uitvoerig aan de orde in deel III), hetgeen gevolgen zou hebben voor de opzet van deze vredesmissies en ook voor de deelnemende militairen, die met heel andere ervaringen te maken kregen. Deelnemers aan dergelijke operaties werden, bijvoorbeeld in Bosnië, geconfronteerd met humanitaire drama's, oorlogsgeweld, bedreiging van de eigen veiligheid en bovendien met oorlogsmisdaden en misdrijven tegen de menselijkheid. Deze militairen moesten gaan opereren in een gevaarlijke omgeving en liepen veel meer dan voorheen risico's door hinderlagen, mijnen, en vuurgevechten tussen de strijdende partijen.

Deze nieuwe categorie van vredesoperaties, wel aangeduid als tweede-generatie-vredesoperaties, omvatte een veel breder takenpakket dan de klassieke *peacekeeping*, zoals bijvoorbeeld het bewaken van een bufferzone op Cyprus.⁴ Nu, in Bosnië, kwamen ook ontwapening, bescherming van veilige gebieden, escorteren van hulpkonvooien en dergelijke aan de orde. De praktijk van de situatie waarin Dutchbat zich bevond vroeg eigenlijk om een verandering van het mandaat van klassieke *peacekeeping* in de richting van gewapend ingrijpen om door middel van militaire interventie een regeling op te leggen (*peace enforcement*).⁵ Verschillende soorten van optreden vergden logischerwijs andere voorbereiding. Concepten als *peacekeeping*, *peace enforcing*, en gewapend optreden in gevechtssituaties stellen elk voor zich specifieke eisen aan de voorbereiding van deelnemende militairen.⁶ Over een robuustere invulling van het *peacekeeping*-mandaat was wel veel discussie op hoog niveau, maar in de praktijk veranderde het mandaat niet: dat bleef beperkt tot klassieke *peacekeeping*.

Na *peacekeeping* bij conflicten, zoals in Joegoslavië, kan het ingrijpen op korte termijn ook 'nazorg' inhouden voor het gebied waarop de missie is gericht, aan te duiden als

2 Het Britse leger was ook in 1992 en 1993 begonnen met het creëren van de 'Wider Peacekeeping'-gedachte, beter bekend als de 'Dobbie-doctrine' (genoemd naar Colonel Charles Dobbie, die de basisideeën voor *Wider Peacekeeping* uiteenzette in zijn boek *A Concept for Post-Cold War Peacekeeping*).

3 Er is sprake van meer humanitair gerichte missies (met vaak ook nadruk op mensenrechten) in bijvoorbeeld Cambodja, Mozambique en Haïti, en meer militair gerichte in Somalië en Joegoslavië, en combinaties daarvan in Rwanda, Liberia en Angola.

4 Voor dit soort operaties wordt door sommige auteurs de term 'Strategic Peacekeeping' gebruikt bijvoorbeeld door James Gow en Christopher

Dandeker in 'The Legitimation of Strategic Peacekeeping: Military Culture, The Defining Moment' in: D.S. Gordon & F.H. Toase (eds.), *Aspects of Peacekeeping* (Londen 2001), The Sandhurst Conference Series.

5 Zie: Christopher Dandeker, 'Military Culture and Strategic Peacekeeping', in Leena Parmar (ed.), *Military Sociology. Global Perspectives* (Jaipur, 1999), pp. 117-138.

6 Zie hiervoor bijvoorbeeld: Christian Hårleman, 'Psychological Aspects of Peacekeeping on the Ground' in: Harvey J. Langholtz (ed.), *The Psychology of Peacekeeping* (Westport/Londen, 1998). De term 'more robust performance' wordt door hem gebruikt.

peacebuilding. Dat houdt in dat er nadruk zou liggen op maatschappelijke wederopbouw door activiteiten als herstel van het rechtssysteem, organisatie van verkiezingen, op gang brengen van het economische leven, mijnenopruiming en hulpverlening aan oorlogsgetroffenen. De reikwijdte van *peacekeeping* omvatte daarmee meer dan strikt militaire aangelegenheden, maar kreeg ook het karakter van een economische, sociale en politieke interventie.

De Oostenrijkse auteur Franz Kernic heeft de vraag opgeworpen of er een correlatie is tussen het soort missie en de soort militair die haar uitvoert. Hij stelde de vraag of er een verschuiving is opgetreden van ongewapende of licht bewapende blauwe baretten naar de meer recente *warriors for peace*. Inderdaad meent Kernic dat er in het klassieke concept van *peacekeeping* eerder sprake was van de *diplomat in uniform* of de *peace angel*, en dat er tegenwoordig meer behoefte is aan een type soldaat dat omschreven kan worden als een *global policeman* of als *warrior for peace*.⁷

Doordat de praktijk van *peacekeeping* veranderde, stelde dit ook andere eisen aan de voorbereiding en opleiding van deelnemers aan *peacekeeping*-missies. De vraag is of dit ook bleek in de praktijk van de opleiding en verdere voorbereiding van deelnemers aan vredesmissies. Door de situaties waarmee zij geconfronteerd zouden worden, kreeg hun taak immers meer dimensies: ze werden veel meer geconfronteerd met gevechtssituaties en de gevolgen daarvan, met werkelijke oorlog dus. Om met succes te kunnen optreden moesten ze in de veranderde praktijk van *peacekeeping*-operaties niet alleen over de gebruikelijke militaire vaardigheden en kennis beschikken, maar ook over inzicht in de uitermate diverse politieke, sociale, culturele en economische achtergronden van het conflict.

Blauw en groen

Hoewel *peacekeeping* aan militairen wordt opgedragen, is het voor het begrip van het VN-optreden in Bosnië en elders van groot belang te onderkennen dat *peacekeeping* ('blauw' optreden, genoemd naar de kleur van de VN) fundamenteel verschilt van het reguliere militaire (ofwel 'groene') optreden. De belangrijkste doelstellingen, richtinggevendende waarden en activiteiten van beide typen optredens verschillen: *peacekeepers* zijn in tegenstelling tot 'normale' militairen geen partij maar streven naar strikte onpartijdigheid. Hun aanwezigheid ter plekke is niet het gevolg van hun eigen vermogen om geweld te gebruiken of daarmee te dreigen, maar volgt in de regel uit instemming van de strijdende partijen. En voorzover *peacekeepers* al geweld gebruiken, mag dat alleen uit zelfverdediging gebeuren.

Peacekeepers in klassieke zin behoren hun missie uit te voeren als 'gasten' en niet als 'bezitters'. Het eenvoudig aanwezig zijn (*showing the flag* of *deter by presence*) is zelfs een van hun voornaamste taken. Hun activiteiten moeten uit de aard van hun missie volledig zichtbaar zijn voor alle partijen. Dit betekent een transparante manier van optreden, zoals de inrichting van goed zichtbare observatieposten en optreden in witte en blauwe kleuren in plaats van camouflagegroen.

Het robuustere optreden in het kader van een vredesoperatie van de 'tweede generatie' in een potentieel vijandige omgeving, wringt met het beeld van militairen die als *peacekeeper* moeten optreden. Robuust optreden gaat moeilijk samen met onpartijdigheid. *Peacekeepers* houden immers tot taak om conflicten te voorkomen en de-escalerend op te treden, in plaats

⁷ 'Peace Angels' versus 'Warriors for Peace' in: Leena Parmar (ed.), *Military Sociology. Global Perspectives* (Jaipur, 1999), pp. 187-223.

van met militaire middelen de oplossing van een conflict op te leggen. In plaats van confrontatie moeten zij daarom streven naar samenwerking, onderhandeling en bemiddeling in andermans conflict. Vanwege deze noodzaak onpartijdig te blijven en waar mogelijk de-escalerend te werken, wordt van militairen op een missie als in Bosnië bijvoorbeeld ook verwacht dat ze het gebruik van wapens zo lang mogelijk uitstellen.

Het optreden als *peacekeeper* in een dergelijk onoverzichtelijk conflict vergt van militairen een verregaande omschakeling in denken en houding, en dat kan in de dagelijkse praktijk makkelijk leiden tot gevoelens van onzekerheid en kwetsbaarheid. Er is geen vijand meer, en evenmin is er sprake een campagne die men kan winnen of verliezen. Compagniescommandant J.R. Groen van Dutchbat III omschreef het probleem aldus:

Op heel veel terreinen ben je heel erg onnatuurlijk bezig. Dat realiseren de mannen zich ook. Je gaat juist jezelf heel erg laten zien. Je gaat juist heel erg openlijk een patrouille lopen. Je gaat juist ergens openlijk een OP neerzetten. Dat is erg tegennatuurlijk voor een militair die eigenlijk continu dekking wil zoeken. Die jongens zijn vanaf het begin opgeleid om op beschietingen onmiddellijk agressief te reageren.⁸

Juist tijdens de conflicten waarin *peacekeepers* het laatste decennium terechtkomen, moeten zij over een grote mate van professionalisme en flexibiliteit beschikken en stevig in hun schoenen staan.

Het hier gesignaleerde verschil tussen ‘groen’ en ‘blauw’ optreden stelt bijzonder hoge eisen aan de opleiding en voorbereiding van de eenheden. Gevechtseenheden en afzonderlijke militairen moeten worden ‘omgeschoold’ van professionele gevechtssoldaten tot *peacekeepers* in een conflict dat minder overzichtelijk is dan ten tijde van de Koude Oorlog. Hiervoor is psychologische voorbereiding minstens zo belangrijk als fysieke training. Soldaten moeten al voor vertrek terdege worden voorbereid op de lokale situatie en de de-escalerende en controlerende rol die van hun verwacht wordt. Ook zijn grondige informatie over de missie en uitgebreide kennis van de achtergronden van het conflict nodig, omdat militairen met alle strijdende partijen moeten kunnen omgaan. De essentie van *peacekeeper* in Bosnië zijn, zat immers in de balancerende functie tussen de strijdende partijen.

Militaire professionaliteit blijft wel onmisbaar voor de uitvoering van de taak. Het blijft noodzakelijk om te beschikken over vaardigheden als observatie, beveiliging, wapenbeheersing en bewegen door moeilijk begaanbaar terrein. Er zijn risico’s voor de eigen veiligheid, en militairen moeten getraind zijn om daarmee om te gaan. Zij moeten derhalve ook ‘groen’ worden getraind om in gevaarlijke situaties effectief te kunnen handelen. Dit gold zeker in Bosnië, waar immers geen sprake was van een staakt-het-vuren. De bereidheid om zulke risico’s te lopen is afhankelijk van het besef dat het doel van de uitzending zinvol is; de situatie waarin *peacekeepers* terecht komen moet zodanig zijn dat militairen niet hoeven te twijfelen aan het nut van de uitzending. Tijdens de voorbereiding kan het centrale doel van de missie, met alle praktische implicaties van dien, dan ook niet genoeg benadrukt worden. Als dat niet gebeurt, is er het risico dat militairen alleen taken uitvoeren waarvoor ze uitdrukkelijk opdracht hebben gekregen. Zo’n instelling zou juist bij ‘tweede generatie’-missies problematisch zijn, omdat de conflicten bij degelijke missies, die gekenmerkt worden door een hoge mate van onvoorspelbaarheid en onzekerheid, een veel groter beroep doen op

⁸ Interview J.R. Groen, 14/01/00.

het eigen inzicht en het eigen beoordelingsvermogen van afzonderlijke militairen dan het vertrouwde ‘groene’ optreden.

Er kan tijdens zo’n missie veel minder dan gebruikelijk op aangeleerde professionele regels en reflexen worden vertrouwd. Zo moeten bijvoorbeeld gevaarlijke situaties tijdens ‘blauw’ optreden heel anders tegemoet getreden worden dan tijdens ‘groen’ optreden. Omdat in Bosnië het mandaat beperkt bleef tot *peacekeeping* moet de toepassing van geweld zoveel mogelijk vermeden worden. In plaats van gewone wapens zijn voor ‘blauw’ optreden eerder intellectuele wapens vereist, zoals kennis van de lokale bevolking, van hun cultuur, van strijdende partijen en hun conflict en, *last but not least*, zelfkennis. Zelfkennis is bij deze operaties noodzakelijk omdat men ook de eigen reactie op het functioneren in een vijandige omgeving moet kunnen overzien.

Een *peacekeeper* zou daarom idealiter evenzeer een denker als een doener moeten zijn. Zonder een grondige voorbereiding op het soort conflict waarin een *peacekeeper* terechtkomt, is de kans groot dat de militairen blijven reageren op hun ‘groene’-manier, die haaks staat op de ‘blauwe’ doelstellingen. Normale ‘groene’ reacties op bedreigende situaties, zoals de *shoot-first-talk-later*-reflex, zijn immers potentieel schadelijk, omdat ze een gewelds-spiraal op gang kunnen brengen. Escalatie van geweld behoort tot het normale militaire bedrijf, maar tijdens deze missie moest dat juist koste wat kost vermeden worden, omdat het de moeizame vredesbesprekingen en de humanitaire hulpverlening aan de noodlijdende bevolking in gevaar kon brengen.

Peacekeeping onder Dutchbat III

De uitzending naar Bosnië was onmiskenbaar een vredesmissie van de ‘tweede generatie’. In het licht van de specifieke eisen die deze uitzending stelde aan de deelnemers, was het van groot belang dat de samenstelling van de Nederlandse bataljons aan de taak was aangepast. Gegeven het feit dat de Luchtmobiele Brigade de bataljons zou leveren, werd de samenstelling mede beïnvloed door de manier waarop de rekrutering voor de Brigade geregeld was. De kern van de eenheid bestond uit een luchtmobiel bataljon, waaraan ondersteunende eenheden waren toegevoegd. De samenstelling van Dutchbat I ging in dit opzicht vrij soepel, omdat er voldoende militairen beschikbaar waren en de leiding keuzes kon maken, maar bij Dutchbat II ontstonden er al ‘vullingproblemen’. Dutchbat III moest vervolgens – zoals hiervoor in hoofdstuk 5 is beschreven – onder grote tijdsdruk bij elkaar worden ‘geharkt’, wat in het bijzonder gold voor de ondersteunende eenheden. Veel pelotons waren aanvankelijk incompleet en moesten met manschappen van elders worden aangevuld. Bataljonscommandant Karremans herinnert zich dat het vooral BBT-ers (Beroeps Betaalde Tijd) waren en dat het voor veel beroepspersoneel de eerste uitzending was: ‘Ze hadden met zijn allen geen idee. Een extra complicatie was dat de eenheden gevuld werden met mensen die uit wel tachtig verschillende eenheden bij elkaar waren gehaald’.⁹

Van een coherente eenheid en *esprit de corps* kon daarom bij het begin van de uitzending van Dutchbat III geen sprake zijn. Dit werd versterkt doordat de Luchtmobiele Brigade zich onder meer op grond van de rode baret als een elite-eenheid beschouwde. De manschappen waren puur ‘groen’ getraind op gevechtssituaties, met een sterke nadruk op fysieke en gevechtvaardigheden. Het zelfbeeld sloot goed aan bij het beeld van een nieuw type mondiale elitesoldaat, zoals dat in de beeldvorming naar buiten was gewekt (onder andere door

⁹ Interviews Th.J.P. Karremans, 25-26/10/00.

de slogan uit de indertijd bekende bioscoopreclame ‘de tijd van je leven’). Ze richtten zich eerder op het voorbeeld van de commando’s dan op normale infanterie-eenheden, hoewel vele ex-dienstplichtigen die zich voor ‘Luchtmobiel’ meldden wel infanterist waren geweest. ‘Men was er trots op de rode baret te dragen en daarmee elitesoldaat te zijn binnen de Koninklijke Landmacht’¹⁰.

Ook speelde mee dat het om een nieuwe eenheid ging, die enerzijds geen ervaring of traditie kende, maar wel hoge verwachtingen had van het eigen functioneren. De opleiding versterkte die verwachting van de eigen *performance* nog. Veel van de leden van het bataljon dat als Dutchbat III bekend zou worden verwachtten elke dag patrouille te gaan lopen en zeker terug te zullen schieten als iemand het zou wagen Dutchbat onder vuur te nemen. Compagniescommandant Groen van Dutchbat III beschrijft de beginsituatie als volgt:

We gingen het normale opleidingstraject in. De oefeningen die gepland stonden werden gewoon gedraaid. Maar wij kiezen niet de weg van de minste weerstand. Bewust niet! Het is altijd zo: een wedstrijd is altijd zwaarder dan een training. Je moet een pittige training doen. Je weet gewoon: een luchtmobiele eenheid, die is niet bestemd voor wacht draaien aan de poort, die is opgericht om inderdaad als een soort brandweer op te treden voor zware opdrachten.¹¹

De opdracht zou voor Dutchbat III inderdaad op alle fronten bijzonder zwaar worden.

Achteraf meent overste Karremans dat het gros van het bataljon, gegeven de ‘blauwe’ taakstelling, veel te jong en onervaren was: ‘Levenservaring 0,0. (...) Ze hadden alleen de Schoolbataljonsopleiding’.¹² Dat gebrek aan levenservaring kon problemen oproepen, omdat de behoefte aan de daarmee samenhangende zelfkennis juist zo groot was. Verder waren de rekrutering en opleiding niet opvallend selectief geweest. Karremans moest het doen met wat hij aan personeel kreeg, wat voor een commandant een nogal moeizame start betekent. Ook de bataljonsstaf kon Karremans, in tegenstelling tot zijn voorgangers, niet zelf samenstellen. Een ander probleem voor de drie bataljons was dat er vanwege tijdsdruk nauwelijks tijd was voor groepsvorming. Zelfs tijdens de speciaal daarvoor bestemde Geestelijke Verzorging-conferentie konden kaderleden niet aanwezig zijn omdat er te veel andere zaken geregeld moesten worden.

Om beter zicht te krijgen op de vraag met welke verwachting de Dutchbatters nu precies naar Bosnië gingen, wordt nu – in aansluiting op het vorige hoofdstuk – ingegaan op specifieke aspecten van het op de bevolking gerichte optreden als onderdeel van de vredesmissie.

2. Opleiding en voorbereiding van de drie Dutchbat-bataljons

Globaal bestond de opleiding voor een luchtmobiele soldaat uit een algemene infanterieopleiding (het Schoolbataljon), gevolgd door een speciale luchtmobiele training, die beiden los stonden van de uitzending. Daarna kwam er een zogeheten opwerkperiode (extra scholing) voor de missie in Bosnië, die werd afgesloten met een eindoefening. Leden van de toegevoegde eenheden volgden een opleiding op het toenmalige Centrum Voor Vredesoperaties (CVV) en deden vervolgens mee aan de eindoefening.

¹⁰ Citaat uit *Denkend aan Bosnië* door aalmoezenier N. Meurkens, p. 5, particuliere collectie

¹¹ Interview J.R. Groen, 14/01/00.

¹² Interview Th.J.P. Karremans, 25 en 26/10/00.

Tussen de opleiding van de drie Nederlandse bataljons bestonden belangrijke verschillen. Dutchbat I werd als voorbereiding door Amerikanen getraind in Hohenfels (Duitsland). Daar werden ze geïnformeerd over allerlei culturele karakteristieken van het voormalige Joegoslavië en over de listen en valkuilen die ze van de kant van de strijdende partijen konden verwachten. De bataljonsleiding was van mening dat de werkelijkheid in de enclave in de eerste weken goed aansloot op de scenario's die in Hohenfels waren nagespeeld.¹³ Ook werd Dutchbat I door een medewerker van de Sectie Militaire Geschiedenis (SMG) voorgelicht over de geschiedenis van de Balkan, het conflict in voormalig Joegoslavië en de VN. Dutchbat II en III moesten het zonder de instructie van de Amerikanen en de medewerkers van de SMG doen. In plaats daarvan werden zij, vanwege tijdgebrek en logistieke complicaties, door leden van het vorige bataljon bijgepraat. Verder instrueerden zij zichzelf met materiaal uit de eerdere periode.

De opwerkperiode in Nederland droeg een duidelijk 'groen' karakter, conform het heersende idee dat de Luchtmobiele Brigade regulier militair moest optreden. Er werd dan ook een strikt onderscheid tussen militairen en burgers gemaakt. Deze nadruk op 'groen' werd ook door sommige leden van de bataljonsleiding onderschreven. Compagniescommandant Groen van Dutchbat III legde de nadruk op de noodzaak van praktische oefeningen en keerde zich tegen een overdosis aan 'theorie'. Groen meent achteraf:

Er werd zoveel informatie op het bataljon losgelaten, je zag door de bomen bijna het bos niet meer. Zeker al die soldaten. Die moesten allemaal theorielessen volgen. Soldaten willen meestal gewoon 'doen', zeker die gasten die wij hadden. Het waren allemaal jongens die zich niet voor niets voor luchtmobiel hadden aangemeld. Het waren allemaal fanatieke gasten. Je kunt ook best heel veel theorie ter plaatse geven. Het gaat vaak toch het ene oor in en het andere oor uit. (...) Je kan er wel iemand heen sturen met een blauwe muts op, maar dat wil nog niet zeggen dat hij dan zijn taak kan uitvoeren. Het zijn dus eigenlijk alleen maar militairen die dat zouden kunnen doen. Nou, die hebben vanuit hun opleiding een bepaalde mentaliteit en instelling. Die kun je niet zomaar even switchen.¹⁴

Zulke scepsis over de niet-groene, als 'theoretisch' beschouwde bestanddelen van de opleiding werd ook door anderen binnen de Defensieorganisatie gedeeld of ten minste opgemerkt. Aalmoezenier Meurkens merkte over deze attitude op: 'Voorlichting over land en cultuur is een sluitstuk. Zoiets als: we hebben nog twee uurtjes. Als we nou niet de laarzen hoeven te poetsen, hebben we het daar over. Het is niet wezenlijk geïntegreerd in het hele totaalpakket van de opleiding.'¹⁵ De vraag kan worden gesteld of de verwachting, zoals door Groen uitgesproken, dat men ter plaatste in de praktijk het blauwe optreden kon leren, niet veel te optimistisch is geweest. Door de aard van de voorbereiding arriveerden de manschappen ter plaatse met weinig vastomlijnde ideeën over aard en achtergronden van het conflict, en met stereotypen en beelden over de plaatselijke bevolking die het functioneren als *peacekeeper* ernstig konden belemmeren.

Het Centrum voor Vredesoperaties (CVV)

Alle toegevoegde eenheden gingen voor opleiding en voorbereiding naar het Centrum voor Vredesoperaties (CVV) in Ossendrecht. Dat was opgericht voor de administratieve onder-

¹³ K. Bais, 'De eerste commandant', *De Opmaat* 5 (1999), 4, pp. 4-6.

¹⁴ Interview J.R. Groen, 05/07/99.

¹⁵ Interview N. Meurkens, 24/03/00.

steuning van de eenheden die op vredesmissie waren. Bovendien verzorgde het centrum voor alle categorieën uit te zenden personeel aanvullende cursussen over het gebied van de vredesmissie. Ook nam het CVV de integrale personeelszorg voor zijn rekening (contact thuisfront, begeleiding na terugkeer en dergelijke). Het CVV was uitdrukkelijk niet verantwoordelijk voor het initieel samenstellen en operationeel maken van een eenheid: dat was de taak van het Legerkorps. Voor beroepsmilitairen duurde de aanvullende opleiding op het CVV één tot twee weken. Dit onderdeel van de voorbereiding gaf aanleiding tot harde kritiek. De medisch specialist H.G.J. Hegge van Dutchbat III toonde zich achteraf bijzonder kritisch over hetgeen in Ossendrecht werd geboden: ‘Dan krijg je een uitleg over de historische en politieke situatie. Je krijgt een verhaal over drugs. Ik moet u eerlijk zeggen: ik leer daar helemaal niks.’¹⁶

Toch was de voorlichting op het CVV wel degelijk van een hoger realiteitsgehalte dan die van de Luchtmobiele Brigade zelf, als het er om ging iets te leren over de situatie waarin Dutchbat terecht zou komen. Op het CVV werd tijdens de les cultuur duidelijk gezegd dat de islam niet sterk leefde onder de Moslims in Bosnië, zeker in de steden niet.¹⁷ Wat volgens de voorlichters van het CVV wel sterk leefde op de Balkan was wat ‘de geweldstraditie’ heette. In het lesblok Cultuur werd verteld ‘dat de Balkan altijd iets primitiefs heeft gehouden’ en dat geweld voelbaar onder de oppervlakte van het dagelijks leven zou liggen. Daarna volgde een uitleg over bloedwraak en bijbehorende verminkingen. ‘Geweld is op de Balkan dus lange tijd een cultuuruiting geweest en de gevolgen waren nu voor iedereen duidelijk’. Om dit te illustreren lieten de voorlichters dia’s zien van verminkingen en moorden in de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder met beelden uit het Kroatische *Ustaše*-concentratiekamp Jasenovac. Binnen de korte diaserie Cultuur werden negentien dia’s getoond van verminkingen, wreedheden en moorden uit de Tweede Wereldoorlog. De les cultuur werd afgesloten met de waarschuwing dat het ‘geweld aldaar een flinke aanslag zal zijn op je bevattingvermogen.’¹⁸

Hoofdpunten van het opleidingsprogramma van de Luchtmobiele Brigade zelf waren schietoefeningen, gewondenhulp, voorlichting, *mine-awareness* en kameradenhulp. Overste Karremans meent achteraf dat het programma in de eerste plaats te kort en te onvolledig was; in het bijzonder constateert hij te weinig aandacht voor stressbestendigheid en onderhandelings technieken. Vooral de groepscommandanten hadden volgens hem zo’n cursus goed kunnen gebruiken. Bovendien was er geen tijd om te oefenen onder ‘slechte’ omstandigheden en rustig na te denken over de verschillen tussen ‘groen’ en ‘blauw’ optreden. De cursus Onderhandelen op het Haagse instituut Clingendael was volgens Karremans in principe wel goed, maar helaas niet toegesneden op de omstandigheden. Het gevolg hiervan was dat pas tijdens de eindoefening in praktijk geoefend werd met onderhandelen.¹⁹ De luchtmobiele opleiding werd uiteindelijk afgesloten met een eindoefening, waarbij de simulatie van praktische conflictsituaties een belangrijke plaats innam. Voor Dutchbat III vond de eindoefening plaats in Vogelsang (Duitsland).

De voorlichtingscomponenten van de ‘blauwe’ opleiding werden vanaf Dutchbat II ‘in eigen beheer’ gedaan en niet meer op het CVV. De Sectie Militaire Geschiedenis (SMG) stelde voor de voorlichting van het tweede bataljon een kant-en-klaar pakket samen, dat

¹⁶ Interview H.G.J. Hegge, 02/02/00.

¹⁷ Lestekst Cultuur van het CVV, door Sectie 2 CVV, Lesblok 3.

¹⁸ Lestekst Cultuur van het CVV, door Sectie 2 CVV, Lesblok 3.

¹⁹ Interview Th.J.P. Karremans, 24/06/98.

door elke adjudant of sergeant-majoor gegeven kon worden. Dit pakket bevatte een videoband (van ongeveer 25 minuten) met de geschiedenis van de VN, inclusief de Nederlandse deelname aan VN-operaties. Daarnaast werd een tekst aangeleverd als commentaar bij dia's. Dit onderdeel moest worden afgerond met een discussie, maar in de praktijk kwam die niet van de grond, want niemand beschikte over voldoende achtergrondkennis van het conflict.

Door deze andere opzet kreeg de 'blauwe' voorlichting aan Dutchbat II en III de vorm van een voorgeprogrammeerde instructie, hoewel het leden van de SMG eerder was opgevallen dat 'Joegoslavië' en 'de Balkan' voor de meeste Dutchbatters vrijwel onbekende grootheden waren en dat de meest elementaire historische kennis en inzicht hierover bij hen ontbraken. Ook voor de kaart van Joegoslavië gold dat de vertoning hiervan door Dutchbatters – behalve voor degenen die er wel eens op vakantie waren geweest – vaak als een eerste kennismaking werd ervaren.²⁰ In 'eigen beheer' van de brigade werd dit lesprogramma bovendien steeds korter: was het voor Dutchbat I nog acht uur, later werd het vier en tenslotte twee uur, omdat de instructeurs in kwestie het programma spontaan inkortten.²¹ Dit kwam niet alleen door tijdsgebrek en andere prioriteiten, maar ook door de achtergrond van de instructeurs. Konden de militairen met de opleider van de SMG nog in discussie of extra achtergrondinformatie vragen, met de eigen instructeurs was het vooral luisteren naar een verhaal dat werd opgedreund.

Het is duidelijk dat er een strikte scheiding was tussen de 'groene' en de 'blauwe' opleidingsgedeelten. Eerst moest het 'groene' optreden beheerst worden, daarna volgde, voor zover er nog tijd was, het 'blauwe' aspect. Daarin werd vooral de noodzaak van beheerst optreden benadrukt. Een deel van Dutchbat III stelde zich op het standpunt dat de 'blauwe' aspecten in de opleiding alleen maar tot verwarring bij het bataljon konden leiden. Dat vond bijvoorbeeld de plaatsvervangend bataljonscommandant van Dutchbat III, majoor R. Franken. Volgens hem werd 'het normale operationele denken doorkruist met blauwe frats'. Dat bleek volgens hem al direct aan het begin van de uitzending, toen rond de crisis in de Bandera-driehoek – zie hoofdstuk 6 – vanuit het hoofdkwartier in Tuzla aan Dutchbat de opdracht 'press hard' werd gegeven. Die opdracht paste volgens Franken totaal niet bij het 'blauwe, softie beeld' dat het bataljon van zijn taak had; het probleem was echter wel dat het bataljon nu eenmaal een 'blauwe' (VN-) taak had. Franken en Karremans wilden met militair vertoon toegang tot het gebied krijgen; volgens Franken werd er bij de actie in de Bandera-driehoek alleen maar niet geschoten omdat Dutchbat 'door die blauwe zeef gehaald was'.²² In werkelijkheid echter mocht Dutchbat, om toegang tot het gebied te krijgen, géén geweld gebruiken, volgens de *Rules of Engagement*; dat was namelijk alleen toegestaan ter zelfverdediging. Tuzla bedoelde dan ook met 'press hard' dat Dutchbat duidelijk moest maken dat UNPROFOR zich geen beperkingen in haar bewegingsvrijheid liet opleggen, niet dat er geweld gebruikt moest worden om dat af te dwingen.

20 Ze stonden hier overigens niet alleen in. Toen leden van het onderzoeksteam in Oost-Bosnië een Amerikaanse militair vroegen of hij enig idee had waarom hij daar was, luidde het antwoord dat er

'iets met de grens tussen Joegoslavië en Spanje aan de hand was'.

21 Interview C.P.M. Klep, 18/02/99.

22 Interview R. Franken, 04/05/01.

3. Stereotypen, de opleiding en ‘de Balkan-mens’

Achteraf kan worden vastgesteld dat talrijke stereotypen in de opleiding van Dutchbat een rol speelden, niet uit het niets kwamen en evenmin voorbehouden waren aan de opleiding en aan de krijgsmacht in het algemeen. In deel I is al vastgesteld dat ook de internationale politiek en diplomatie vanuit versimpelde, stereotype en vanuit historisch oogpunt vaak onjuiste opvattingen naar de Balkan, naar (ex)-Joegoslavië en naar de bevolking aldaar keken. Het blijft merkwaardig aandoen dat aan het eind van de twintigste eeuw, waarin Europa twee wereldoorlogen heeft gekend, met tientallen miljoenen slachtoffers, onder wie zes miljoen uitgeroeide joden, en waarin verschillende Europese staten bloedige koloniale conflicten hebben uitgevochten, er zozeer de nadruk op werd gelegd dat de Balkan ‘anders’ zou omgaan met geweld.²³

Het is de ironie ten top dat op het CVV, tijdens de voorbereiding, aan de hand van beelden van het concentratiekamp Jasenovac werd uitgelegd hoe uniek het geweld op de Balkan was, terwijl zich overal elders in Europa taferelen hadden afgespeeld die zeker niet onderdeden voor de gruwelen in Jasenovac. Auteur Maria Todorova hekelt in haar boek *Imagining the Balkans* de dubbele moraal die ertoe leidt dat deze verschrikkingen en in het bijzonder de Holocaust in het Westen niet worden geweten aan de eigen cultuur en samenleving.²⁴ Te gemakkelijk worden daarentegen de wreedheden in het voormalig Joegoslavië gezien als voor de hand liggende uitkomst van ‘a warrior ethos, deeply ingrained in the psyche of Balkan populations.’²⁵

Ook de Belgische generaal F. Briquemont werd bij aankomst als *Bosnia Herzegovina Commander* voorgelicht over ‘de Joegoslavische tradities en de Slavische sfeer’ door middel van liederen, volksdansen, films over grote verzetsdaden met veel wreedheden en een samenvatting van de gruwelijkste passages uit Andrić’s boek *Een brug over de Drina*. Dit illustreert het beeld op grond waarvan VN-militairen mentaal anticipeerden op de uitzending. Briquemont vroeg zich af of er dan niets was veranderd in de Balkan aan het eind van de twintigste eeuw. Ook al wist hij ‘dat het er in Joegoslavië zo aan toeging’, hij zei dit niet verwacht te hebben. Briquemont had zijn best gedaan om zich voor te bereiden met geschiedenisboeken over de Zuid-Slavische volkeren, maar hij komt in zijn memoires steeds weer terug op Andrić. Hij zag zijn verblijf in Bosnië al van tevoren als ‘een onderdompeling in een sfeer van ongebreidelde haat en leven te midden van de vreselijke passies van het Bosnische volk.’²⁶ Met deze woorden citeerde hij overigens letterlijk uit de inleiding van de vertaler van *Een brug over de Drina*.

De toenmalig plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten, generaal-majoor A. van Baal, refereerde in 1995 in een gesprek met generaal Couzy eveneens aan de categorie ‘Balkan-mens’. Volgens Van Baal was het bijvoorbeeld gebruikelijk dat het handelen *pro forma* werd ingedekt met een ondertekend verslag, zo legde hij generaal Couzy in 1995 uit:

23 ‘Considering the record for violence of the members of the European Community in this century and the fact that one of them developed the art of ethnic cleansing to its perhaps ultimate degree of technical efficiency, the association of

the Balkans with extreme violence is ironical at best’, Robert Hayden ‘Use’, p. 216.

24 Todorova, *Imagining*.

25 Todorova, *Imagining*, p. 137

26 Briquemont, *General*, p. 34

dat ‘zit in de genen van die mensen, of het nu Serviërs of Kroaten zijn. Ze doen het allemaal en vervolgens vegen ze er hun achterste mee af. Dat behoort standaard tot hun cultuur.’²⁷

Ook de overtuiging dat het er bij conflicten op de Balkan altijd bijzonder gewelddadig en wreed aan toe gaat, komt telkens terug in de literatuur en in de media en ook in de opleiding van de Nederlandse bataljons. De stap van geweldstraditie naar de gewelddadige natuur van ‘de Balkan-mens’ werd snel gemaakt. De socioloog Bart Tromp wijst op het psychologisch effect van dit stereotype. Hij meent dat het een geruststellende functie heeft, door de gedachte te voeden dat die oorlog plaatsvindt omdat ‘de bewoners van die streken anders zijn dan wij. Het zijn Balkan-mensen: primitief, ongeciviliseerd, behept met een eeuwenoude, barbaarse mentaliteit.’ Tromp heeft het over ‘de veilige schutting tussen wij en zij’ – zij, de Balkan-mensen, zijn anders dan wij en daarom kan hier zoiets gelukkig nooit gebeuren.²⁸

De informatie die de manschappen van Dutchbat III in hun voorbereiding over de situatie in de enclave kregen, was voornamelijk afkomstig van verlofgangers van Dutchbat II, die waren uitgenodigd om wat te vertellen en foto’s te laten zien. De stafleden en compagniescommandanten hadden geen beschikking over de analyses van de Militaire Inlichtingen Dienst over de toestand in het voormalig Joegoslavië.

De informatie die Dutchbat III van voorgangers kreeg had veelal betrekking op conflicten; tijdens de eindoefening in Duitsland werden er, zoals gebruikelijk bij dit soort oefeningen, hoofdzakelijk conflictsituaties geoefend, waardoor Dutchbat III de verwachting kreeg dat de sfeer vijandig zou zijn. De voorgangers speelden bij de conflictsimulaties vol verve de rol van lastige Moslims en Serven. Bij eerdere bataljons waren acteurs ingehuurd die hun rol iets ‘neutraler’ speelden.

Belangrijk voor de beeldvorming over de situatie ter plaatse bij Dutchbat III is de voorlichting van de militaire veiligheidsfunctionaris majoor De Ruyter geweest. Volgens adjudant W. Dijkema leerde deze de klassen tijdens de opleiding dat de bevolking in de enclave uit ‘louter tuig’ bestond. Op de Balkan was het heel anders dan thuis en ‘de Balkan-mens’ werd letterlijk neergezet als ‘de Ander’. Daarbij speelde een rol dat De Ruyter bezorgd was dat de militaire veiligheid verwaarloosd werd als er teveel contacten met de bevolking zouden zijn. Dijkema: ‘Hij vertelde hoe we belazerd zouden worden.’ De Ruyter ontried daarom contacten met de plaatselijke bevolking, want dan zou Dutchbat zijn onpartijdigheid verliezen en chantabel worden: ‘Door zijn praatje zijn we er echt van overtuigd geraakt dat we het lastig zouden krijgen.’ De regel om geen contact met de bevolking te onderhouden werd in de voorbereiding ‘heel krampachtig gehanteerd’. In de praktijk zouden de grenzen echter ‘absoluut niet scherp’ blijken.²⁹ Hier werd in het midden gelaten in hoeverre een vredesmissie kans van slagen had als de deelnemende militairen hun contacten met de bevolking tot de hoogstnoodzakelijke moesten beperken.

De bijeenkomst Geestelijke Verzorging in het kamp Lauwersmeer die aan de uitzending van Dutchbat III vooraf ging, droeg de karakteristieke titel: ‘Heel blijven’. Tijdens de conferentie werd onder andere gesproken over de motieven om zich op te geven voor de uitzending. Geld verdienen, ervaring opdoen, mensen helpen, jezelf leren kennen en ‘zin in avontuur’ werden daarbij als belangrijke beweegredenen genoemd. Verder bestond het programma uit gesprekken, een nadere kennismaking en stresspreventie. Ook werd een video vertoond over een getraumatiseerde Golfoorlog-veteraan. Het buddysysteem werd

²⁷ Couzy, *Bevelhebber*, p. 128.

²⁹ Interview W. Dijkema, 21/09/98.

²⁸ Tromp, *Verraad*, p. 147.

besproken, net als de daaraan verbonden problemen.³⁰ In de laatste fase werd de zin van de aanwezigheid in Bosnië aan de orde gesteld. Hierbij kwamen de eigen normen en waarden ter sprake, evenals de noodzaak om de normen en waarden van de bevolking te respecteren.

Tijdens de vijfdaagse eindoefening (*Noble Falcon*) werden twee dagen besteed aan het oefenen van de verplaatsing en de voorbereiding van het materieel. Daarna volgden drie dagen waarin onder strakke regie zo'n dertig tot veertig incidenten per dag werden nagespeeld. De voorbeelden waren ontleend aan de ervaringen van de vorige twee bataljons:

Ze vertelden ons dat de Moslims tuig waren, min of meer. Dat je met hen beter niet van doen kon hebben. Dat de vrouwen en kinderen wel altijd aardig waren. Die waren altijd wel behulpzaam. Maar die mannen met hun grote bek, daar moesten ze niks van hebben. Die jongens vertelden ons ook dat je beter met Servische mannen dan Moslim-mannen te maken kon hebben. Die waren veel gedisciplineerder.³¹

De voorbeelden hadden onder andere betrekking op demonstraties aan de poort, schietincidenten, de afvoer van zwaargewonden, grensoverschrijdingen, alarmfasen geel en rood, diefstallen, het ontdekken van boobytraps en mijnen en onderhandelingsituaties met de diverse partijen. Oefeningen waarbij contact met de lokale bevolking was, gingen meestal om Moslims aan de poort die aan voedsel en dergelijke probeerden te komen. Functionarissen van Dutchbat I speelden de lokale bevolking na en probeerden zich zo irritant mogelijk te gedragen. Ze posteerden zich voor het hek en riepen 'Hé mister, we want food for bambino' of ze vroegen om de 'medical chief'. Dit alles moest dienen om hun collega's optimaal op de realiteit voor te bereiden.

Tijdens de oefening kreeg het geneeskundig personeel te horen dat het 'verboden' was om burgers te behandelen en dat alleen levens- en ledemaatreddende behandelingen mochten worden uitgevoerd. Opmerkelijk is dat dit 'verbod' contrasteerde met de informatie uit de situatierapporten van de eerdere bataljons uit Srebrenica; daarin werd duidelijk melding gemaakt van (medische) hulpverlening aan de bevolking. Ook Dutchbat III zou in de praktijk zulke hulp verlenen.

Er bestaan video-opnamen van de eindoefening en die bieden waardevolle informatie over de manier waarop een beeld van de enclave werd gepresenteerd. Moslim-mannen worden ten tonele gevoerd in witte gewaden en met tulbanden op het hoofd. Verder houden zij op de beelden stevast gebedskettinkjes in de hand, terwijl ze 'Allah' roepen en teksten in de mond gelegd krijgen als 'You disturb our praying!' en 'Allah will punish you'. Wat ook opvalt is dat er tijdens de oefenonderhandelingen altijd van een conflict sprake is. Een vast ingrediënt daarbij zijn conflicten over afgesproken tijdstippen, met teksten als 'three o'clock is not five o'clock' en dergelijke. Serven worden veelal schreeuwend, slaand en stampvoetend voorgesteld. Moslim-soldaten verschijnen meestal in een keurig uniform met een Palestijnensjaal, en de Bosnisch-Servische militairen lopen in allerlei uniformen rond, maar hebben in elk geval Russische bontmutsen op. Deze voorstelling van zaken blijft wonderlijk omdat de 'acteurs' van Dutchbat I op basis van hun eigen ervaring in de enclave wisten dat deze voorstelling van zaken niet klopte.

³⁰ Dit systeem werd overgenomen van de mariniers. Ieder militair koos een maatje, een 'buddy', en die twee hielden elkaar in de gaten en konden,

althans in theorie, altijd bij elkaar terecht.

³¹ NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, p. 3^e week 2

Volgens Franken vertrok Dutchbat III naar Bosnië met het idee dat er in Srebrenica diepgesluerde vrouwen over straat liepen, de imam regelmatig vanaf de toren op zou roepen tot gebed en dat dan een patrouille halt moest houden om niet te storen. Achteraf concludeert hij dat er eigenlijk nooit waarneembaar gebeden werd en de dames vaak Westers gekleed rond liepen. Ook werd hem pas ter plekke duidelijk dat er grote verschillen bestonden tussen Moslims uit de stad en uit bergdorpjes. Van bijstelling van het beeld op basis van ervaringen van de eerste twee bataljons was echter nauwelijks sprake, eerder het tegendeel.

Ook uit de Vaste Orders aan de bataljons blijkt dat de Defensieorganisatie weinig aandacht besteedde aan voorlichting over de lokale bevolking. Het mag zo zijn dat de meeste militairen die Vaste Orders nooit onder ogen hebben gekregen, maar deze Vaste Orders tonen hoe bekaaid de aandacht voor de burgerbevolking en haar cultuur er af kwam. Onder de noemer 'Lokale Gebruiken' valt te lezen dat een groot deel van het VN-gebied in voormalig Joegoslavië Moslim-gebied betreft. Nederlandse VN-vrouwen mochten daarom geen aanstootgevende kleding dragen, moesten het bovenlichaam bedekken en oogcontact met de Moslim-man vermijden. Mannelijke militairen kregen instructie het oogcontact met Moslim-vrouwen te vermijden, Moslim-vrouwen niet openlijk aan te spreken en hen ook geen hand te geven.³² Deze orders roepen eerder associaties op met de toestand in Iran of Soedan dan in ex-Joegoslavië en Bosnië in de jaren '90.

In het algemeen gold de order dat de Nederlandse militair alle lokale gebruiken met respect diende te benaderen. Die order schoot zijn doel voorbij, omdat het probleem juist was dat de militairen niet, of verkeerd, werden voorgelicht over de lokale gebruiken. Overigens bood ook het *Veldzakboek voormalig Joegoslavië* dat werd uitgereikt aan al het uit te zenden personeel weinig soelaas. Het gedeelte over aspecten van lokale cultuur merkte op dat 'de bevolking van het voormalige Joegoslavië erg trots is (...) Velen hebben een opvliegend karakter. Hoewel ze een vriendelijke grondhouding hebben, voelen ze zich snel beledigd.'

Verder 'hebben de verschillende groeperingen allemaal hun eigen ideeën over de aanwezigheid van de Nederlandse VN-eenheden. Maar ze zijn er in principe allemaal op uit de VN voor hun karretje te spannen'. Bovendien 'is alcoholmisbruik in Joegoslavië aan de orde van de dag. Voorkom het zelf!' Verder stond er een wel zeer algemeen geformuleerd advies voor de mannelijke soldaten over omgang met de lokale vrouwen: 'Toon respect voor vrouwen, ga er niet automatisch vanuit dat ze jouw aandacht waarderen!'³³

Deze incorrecte en versimpelde beeldvorming over voormalig Joegoslavië en de strijdende partijen leidde tot bepaalde stereotypen en daaraan gekoppelde verwachtingen bij de uit te zenden militairen. Dat bleef niet zonder consequenties, omdat de manier waarop mensen de werkelijkheid definiëren doorgaans hun handelen in vergaande mate bepaalt, ook al ontdekten sommigen in Bosnië dat de werkelijkheid genuanceerder in elkaar stak dan de stereotypen suggereerden.³⁴

32 SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL), VN InfBat Hoofdstuk 1: Personeel Onderwerp 1/14: Discipline p. 32.

33 Veldzakboek voormalig Joegoslavië 1.9, 1.10.

34 Dit inzicht staat in de sociologie en antropologie bekend als het 'Thomas-theorema': 'Whatever

people define as real, is real in its consequences'. Het spreken *over*, het handelen *in* en het vormgeven *aan* de sociale werkelijkheid zijn onderling onverbrekkelijk verbonden. In de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' wordt dit inzicht doorgaans met de begrippen 'vertoog' of 'discours' aangeduid.

De vraag is nu in hoeverre de invloeden van deze stereotypen ‘self-fulfilling’ waren. Naar de invloeden van stereotypen op sociale interactie is veel onderzoek gedaan.³⁵ Dit geldt ook voor één van de mogelijke gevolgen van vooroordelen, namelijk dat mensen vooral informatie zullen onthouden die aansluit bij bestaande denkbeelden.³⁶ Op deze manier houden mensen stereotypen in stand – met andere woorden: stereotypen kunnen zich versterken als gevolg van ervaringstekorten (zoals bij militairen die haast nooit van de compound kwamen), maar ook kunnen ervaringen de stereotypen versterken.

De verwachting, uitgesproken tijdens de voorbereiding, dat de Nederlandse militairen bij aankomst in Bosnië voor zichzelf een beeld van de situatie konden gaan vormen, en daarmee de gekleurde informatie die in de opleiding al over de bevolking was verkregen zouden kunnen relativiseren, was rijkelijk naïef. Dit zou namelijk het buiten werking stellen van psychologische mechanismen hebben vereist, hetgeen – zeker onder de omstandigheden van uitzending – niet van de mensen verwacht kon worden. Ook normaliter delen mensen de wereld al in categorieën in, waarbij stereotypen eenvoudige vuistregels zijn die dienen om het hoofd te kunnen bieden aan de complexiteit van de sociale informatie in de alledaagse werkelijkheid.³⁷ Bij de uitzending naar Bosnië ging het om de volgende stap in het proces: de toekenning van kenmerken aan de categorieën. Dan verschijnen de stereotypen aan de horizon en het daaraan verbonden risico van de toekenning van *negatieve* kenmerken, die een open benadering van problemen en conflicten kunnen belemmeren. Een opleiding of voorlichting moet daar juist rekening mee houden, en niet stereotypen aanmoedigen.

De Nederlandse militairen werden via de opleiding gevoed met vooroordelen, zonder dat degenen die voor de opleiding verantwoordelijk waren zich van de gevaren bewust waren. De vooroordelen kwamen volgens de veiligheidsfunctionaris van Dutchbat III, opperwachtmeester A.E. Rave, vaak voort uit de terminologie (volgens Rave: ‘kretologie’) en de denigrerende stereotypen die van eerdere bataljons werden overgenomen.

Er was al een transport- en verbindingsbataljon in Bosnië geweest. De ervaringen die deze eenheid overdroeg, bijvoorbeeld op grond van de aanwezigheid in de Kiseljak-*pocket*, waren dat de Kroaten veel westerser zouden zijn dan andere groepen. De Moslims daarentegen zouden volkomen andere kleren dragen dan Nederlanders gewend waren. Nog voordat ze uitgezonden waren, hadden de Dutchbatters het al over een ‘geitenpad’ in plaats van een zandpad. Kinderen ‘schooierden’, mannen ‘waren onbetrouwbaar en hielden jankverhalen’; alle Moslim-vrouwen droegen ‘pyjamabroeken’, hoofddoekjes en hadden ‘snorren’ en ‘typisch Bosnische gebitten’.³⁸

Vertekenend taalgebruik speelt een belangrijke rol bij het doorgeven en in stand houden

35 Zie bijvoorbeeld het artikel van Mark Snyder, Elizabeth Decker Tanke & Ellen Berscheid, ‘Social Perception and Interpersonal Behavior: On the Self-Fulfilling Nature of Social Stereotypes’ in *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 35 (1977), 9, pp. 656-666.

36 Zie hiervoor bijvoorbeeld Jack Fyock & Charles Stangor, ‘The role of memory biases in stereotype maintenance’ in de *British Journal of Social Psychology* (1994), 33, pp. 331-343.

37 Deze omschrijving wordt gebruikt door E.J. Doosje, *Stereotyping in intergroup contexts*, academisch proefschrift aan de UvA (Amsterdam, 1995), p. 101

38 Voorbeeld hiervan is ook de term ‘local’ die voor de inwoners van de enclave werd gebruikt. Vanwege de negatieve, denigrerende connotatie werd deze term op de verbandplaats van Dutchbat III verboden. Interview A.E. Rave, 13-14/12/00.

van stereotypen,³⁹ en dit euvel sloop ook in de opleiding. Dutchbatters hoorden daar van hun voorgangers allerlei verhalen uit centraal-Bosnië, Lukavac of Vitez en verhalen over de ‘echte oorlog’. Zo werden groepsgedrag en ‘coping’-strategieën om zichzelf een houding te geven en zichzelf af te schermen overgedragen via de opleiding. Dutchbat III vertrok met bepaalde ideeën in het hoofd en onthield of verwerkte de waarnemingen die daarmee consistent zijn beter.⁴⁰ Deze houding leidt vervolgens tot gedrag dat overeenkomt met de eerdere informatie en zo worden *self-fulfilling prophecies* geschapen.

De Canadese onderzoekster Donna Winslow wijst op soortgelijke mechanismen tijdens haar onderzoek naar de Canadese *Airborne* troepen in Somalië. Die worden volgens haar veroorzaakt doordat gevechtssoldaten tijdens hun opleiding worden aangemoedigd om de vijand te haten. Dat vijandbeeld ten aanzien van de Somali's in het algemeen, het wij-zij-denken, heeft er in Somalië toe geleid dat de plaatselijke bevolking collectief als vijand is aangemerkt:

Once people perceive an individual or group as an enemy, biases enter their processing of information in regard to the actions of that individual or group. Enemy image leads people to focus attention on and to remember the negative and threatening characteristics of an enemy rather than the positive and peaceful characteristics.⁴¹

De Canadese militairen construeerden, zo luidt de conclusie van Winslow, als reactie op de ontberingen en onzekerheden negatieve stereotypen van Somali's en gingen hen als vijanden beschouwen. Dit zou zeer ernstige gevolgen voor de Canadese missie in Somalië hebben. Dutchbatters zijn vooroordelen gaan reproduceren die zij van voorgangers en opleiders te horen kregen, zonder in de praktijk veel gelegenheid te krijgen die bij te stellen. Men kan zich afvragen of het verstandig is geweest voorgangers, zonder enige begeleiding of sturing, voorlichting te laten geven aan vertrekkende groepen. Ervaringsdeskundigen bleken hier niet zonder meer geschikt als voorlichters. De selectie van ervaringen van collega's in Bosnië lijkt willekeurig te zijn geweest, vooral afhankelijk van toeval en persoonlijke verhoudingen. Zo was het een gemiste kans dat iemand als de Nederlandse UNMO majoor Zoutendijk, die de hele vestiging van de *Safe Area* Srebrenica vanaf de eerste dag had meegemaakt en die zeer goed bekend was met de situatie ter plaatse, nooit is ingeschakeld voor voorlichtingsactiviteiten.⁴²

Een gedicht van een Dutchbat III-militair, dat tijdens het verblijf in Srebrenica werd voorgelezen in een programma van *Radio Dutchbat*, toont dat in ieder geval een enkeling het ‘overdrachtsmechanisme’ ook als zodanig onderkende:

39 D.H.J. Wigboldus, *Stereotyping, Language and Communication*, academisch proefschrift aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (Amsterdam, 1998), pp. 122-123.

40 In de psychologie wordt dit wel stereotype consistente informatie genoemd.

41 B. Silverstein & C. Flamenbaum, ‘Biases in the

Perception and Cognition of the Actions of Enemies’, *Journal of Social Issues*, Vol. 45 (1989), 2, pp. 51-72, aangehaald in Donna Winslow ‘Should Combatsoldiers be Peacekeepers’.

42 Volgens Zoutendijk heeft de KL geen enkel overzicht van de standplaatsen van UNMO's.

Bron: Interview J. Zoutendijk, 06/04/01.

DUTCHBAT IN DE ENCLAVE SREBRENICA

UNHCR-konvooi begeleid door Dutchbat bij het *Warehouse*; rechts het stadhuis.

Majoor Boering en opperwachtmeester Rave van de Sectie-5 van Dutchbat III, met links de tolk Omer Subašić.

Ossendrecht

Jullie gaan een zware tijd tegemoet
 Zei de kapitein.
 Alles is er koud, in elk veld ligt een mijn.
 Met een blauwe baret
 Voor vrede ingezet.
 Moord en doodslag is alom,
 Hier en daar valt een bom.
 Contact met de bevolking is taboe,
 Ze misbruiken je, en hoe.
 Hier aangeland valt alles toch wel mee,
 Met dank aan de voorlichters van het CVV.⁴³

Humanistisch raadsman majoor B. Hetebrij constateert achteraf dat Dutchbat III naar de enclave is vertrokken met de onjuiste verwachting dat de Moslims hen wel geweldig zouden vinden.⁴⁴ Slechts een enkeling had de enclave zelf kunnen verkennen, en daaruit kwamen nogal uiteenlopende inschattingen en verwachtingen voort.

Er werd ook weinig profijt getrokken uit een groot onderzoek dat het Commando Opleidingen van de KL in 1993 zelf had uitgevoerd naar de ervaringen van teruggekeerde kaderleden uit voormalig Joegoslavië.⁴⁵ Daar staat onder het kopje ‘Aandachtspunten voor de opleidingen’ een aantal facetten die in de voorbereiding op uitzending aandacht zouden moeten krijgen, dan wel zouden moeten worden geaccentueerd, in opleidingen voor leidinggevenden. In het lijstje staan zaken als gesprekstechnieken, cultuur ter plaatse, teamvorming, de opdracht en taak beter bekend stellen en het gebruik van woordenboek en talenkennis.⁴⁶

Ook uit onderzoek naar de ervaringen van kaderleden met het CVV volgden aanbevelingen om meer aandacht te besteden aan elementair begrip van de taal, informatie over het land, achtergronden van het conflict, houding en het voorbeeld van de commandant en de betekenis voor zijn leidinggeven en onderhandelingsstrategieën. Uit een oriëntatiebezoek in september 1993 aan UNPROFOR kwam eveneens een duidelijk advies voort aan de KL Crisisstaf dat ‘eenheidscommandanten getraind dienen te zijn in onderhandelingsstechnieken’.⁴⁷ Verder was het nodig de hogere echelons er bewust van te maken dat het niet voldoende was alleen een bezoek aan de uitgezonden eenheid te brengen, maar dat er ook moest worden geprobeerd aan zulke bezoeken enige inhoud te geven.

Overigens werd er wel geprobeerd door middel van het blad *Tell-Yoe* in te spelen op de informatiebehoefte onder militairen. De inlichtingensectie van de staf van de Luchtmobiele Brigade verzorgde deze uitgave. Hoewel goed bedoeld waren de teksten echter weinig toegankelijk; ze bevatten zeer veel informatie, in het bijzonder van historische aard, en het blad werd waarschijnlijk alleen door zeer gemotiveerde bataljonsleden gelezen.

De opleiding overziend komt naar voren dat al het materiaal uitging van de fundamentele

43 Dijkema, *Dutchbat*, p. 213.

44 Interview Bart Hetebrij, opgenomen in artikel ‘Dutchbat verdient beter’ in: *Panorama*, najaar 1995, p. 20.

45 DOKL/OZ. KL Staf COKL nr. 7484/2556, 10/01/94 van Staf COKL (ondertekend door J.P. van Baal) aan DPKL, onderwerp: Onderzoek

leidinggeven in crisis- en oorlogsomstandigheden.

46 DOKL/OZ. Onderzoek leidinggeven in crisis- en oorlogsomstandigheden, p. 19 en bijlage 2, p. 2.

47 CRST. Bijlage A bij intern memo 101 Gngevgp, 27/09/93, nr. 10929.

tegenstelling tussen Dutchbat en de omgeving, of het nu om de burgers in de enclave gaat, of de bewoners van ex-Joegoslavië en de Balkan in het algemeen, dan wel om de strijdende partijen waartussen moest worden opgetreden, de ABiH en de VRS. Er werd geen enkele plaats ingeruimd voor de vraag hoe de taak in de enclave met behulp van vormen van samenwerking met mensen in de enclave (of met de strijdende partijen) kon worden uitgevoerd. Daarbij speelde negatieve beeldvorming over ‘de anderen’ een belangrijke rol. Hierdoor voelden Dutchbatters zich in meer of mindere mate op zichzelf teruggeworpen, wat in bepaalde gevallen tot xenofobisch gedrag leidde.⁴⁸

In de tijd in de enclave hebben vooral de geestelijk verzorgers hun uiterste best gedaan het tij te keren en steeds geprobeerd de overeenkomsten tussen de Moslim-bevolking en de Nederlandse militairen te benadrukken, maar dat kon toen nauwelijks nog invloed hebben. Overigens hadden niet alle Dutchbatters vooroordelen jegens de Moslim-bevolking: de ene militair legde uit hoe anders ‘die mensen’ waren en een andere gaf evenveel voorbeelden waaruit naar voren kwam dat ‘die mensen’ eigenlijk precies als zij zelf waren. Meestal vloeiden hier uiteenlopende houdingen ten opzichte van de bevolking uit voort. Daarbij komt ook dat mensen alleen van negatieve stereotypen (vooroordelen) afgeholpen kunnen worden als ze daartoe zelf gemotiveerd zijn.⁴⁹

4. Conclusie: schoot de opleiding tekort?

De Koninklijke Landmacht heeft weinig aandacht besteed aan de mogelijke effecten van stereotype opvattingen ten aanzien van de omgeving waarin de Dutchbatters moesten gaan werken. Dit had in de opleiding ook weinig prioriteit, gezien de aard van het militaire bedrijf in het algemeen en het in hoofdstuk 5 besproken concept van de Luchtmobiele Brigade in het bijzonder. Aan deze eenheid en aan de manschappen werden hoge maatstaven van militaire bekwaamheid gesteld, die maakten dat de Brigade als een elite-eenheid beschouwd werd. Zo zagen de militairen zichzelf ook. Wie bij de Luchtmobiele Brigade zat, was bijzonder. Deze collectieve houding bracht onder meer het risico met zich mee dat men ten aanzien van de buitenwereld stereotypen ging hanteren.⁵⁰ Het positieve opleidingsdoel van bevordering van groepscohesie, teambuilding en zelfvertrouwen kan echter ook negatieve verschijnselen met zich meebrengen, zoals intolerantie ten opzichte van andere groepen. Daarmee werd het vermogen om – eenmaal in de enclave – op open wijze op situaties in te spelen, belemmerd. Dat is van grote relevantie gebleken voor de uitvoering van de taak in Srebrenica.

48 Een van de leidende artikelen op dit gebied is Henri Tajfel & John C. Turner, ‘The Social Identity Theory of Intergroup Behavior’ in S. Worchel & W.G. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*, 1986, pp. 7-24.

49 Hierbij komt dat mensen moeilijker van negatieve dan van positieve stereotypen zijn af te helpen. Zie hiervoor bv. Het artikel van Anneke Vrugt en Annette Rijkeboer ‘Het veranderen van stereotypen: zijn negatieve stereotiepe eigenschappen moeilijker te ontcrachten dan positieve stereotiepe eigenschappen?’ in: *Nederlands Tijdschrift voor de psychologie* (1998)52, pp. 196-

204.

50 De Britse auteur Michael Ignatieff borduurt in zijn boek *The Warrior's Honor* voort op Freud die intolerantie aan narcisme koppelde en komt tot de snelle en praktische conclusie: ‘We are likely to be more tolerant toward other identities only if we learn to like our own a little less. Breaking down the stereotypical images of others is likely to work only if we also break down the fantastic elements in our self-regard. The root of intolerance lies in our tendency to overvalue our own identities.’ M. Ignatieff, *The Warrior's Honour*, p. 62.

Tijdens de opleiding werd de bereidheid om in het bijzonder de bevolking van de enclave te zien als een verzameling afzonderlijke individuen – met heel uiteenlopende persoonlijke achtergronden en ervaringen – niet gestimuleerd.⁵¹ Dat kwam weer doordat bij Dutchbat III alleen oppervlakkige aandacht werd besteed aan de culturele achtergronden van het conflict waarin het bataljon terecht zou komen. In de opleiding werd juist op dit onderdeel bezuinigd, en van de eerdere bataljons werden de stereotypen jegens de Moslim-bevolking overgenomen. Dit zou een belemmering gaan vormen voor een goed begrip van de situatie ter plaatse. Hierbij moet wel bedacht worden – zoals ook in hoofdstuk 5 al is opgemerkt – dat de luchtmobiele soldaten zelf nu eenmaal in de eerste plaats geïnteresseerd waren in de ‘groene’ kanten van hun opleiding (de gevechtstaken). Ook dat bood ruimte voor de vorming van stereotypen waar het ging om de culturele achtergronden van het conflict.

Veel Dutchbatters negeerden individuele verschillen. Het onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’ stond voorop; onderscheid maken naar individualiteit zou het beeld van de Moslim-bevolking compliceren, waardoor het moeilijker zou zijn zich vast te klampen aan kant-en-klare opvattingen en vooroordelen, die onder moeilijke omstandigheden nu eenmaal meer houvast bieden bij de interpretatie van de sociale werkelijkheid.

De nadruk die de opleiding legde op groepsvorming, *team-spirit* en groepsdiscipline in het militaire bedrijf werkte nadelig op de bereidheid om ‘de anderen’ als afzonderlijke individuen te zien. Dit geldt zeker voor de rode baretten die volgens Franken worden opgeleid in een sfeer van ‘één voor allen, allen voor één’. Hierdoor ontstond een hechte onderlinge band, maar het leidde er ook toe dat ze zich gingen afzetten tegen buitenstaanders.

5. De aankomst van Dutchbat I, II en III in de enclave: een sfeerbeeld

De manier waarop Dutchbat in de enclave Srebrenica optrad en contact onderhield met de autoriteiten en bevolking werd niet alleen bepaald door de opleiding en voorbereiding voor de uitzending. Ook de eerste ervaringen die het bataljon opdeed tijdens de reis vanuit Zagreb en de aankomst in de enclave waren belangrijk. De kennismaking met de verwoestingen, de erbarmelijke leefomstandigheden van de burgers, waaronder talrijke vluchtelingen, en niet te vergeten de permanente stank betekende een indringende en voor veel Dutchbatters schokkende ervaring. De bataljonsleiding zag al snel in hoe moeilijk het is militairen op zo’n situatie voor te bereiden. De confrontatie met de ellende in de enclave was zonder meer het hardst voor de militairen van de B-compagnie, die in de compound in Srebrenica-stad werd gestationeerd. De overige militairen van het bataljon kregen veel minder te zien van de vluchtelingen en de humanitaire noodsituatie, omdat ze op de compound bij het landelijk Potočari of op Observatieposten (OP’s) gelegerd waren.

In de winter van 1994 vertrok de C-compagnie van Dutchbat I van Lukovac naar Srebrenica, daarmee het begin vormend van anderhalf jaar Dutchbat in de enclave. Bij de confrontatielijn tussen Kroaten en Bosnische Moslims, vlak voor Gornji Vakuf, raakten de soldaten diep onder de indruk van de zichtbare gevolgen die de oorlog op de mensen en de omgeving had achtergelaten. Eén van de manschappen verwoordde zijn ervaring als volgt: ‘Dit kun je honderd keer op tv zien, maar dat zegt niks’. Opvallend was volgens de meereizende verslaggever dat niemand de VN-soldaten toezwaaide. De hoop dat de witte VN-

⁵¹ Zie voor het probleem rond individualiteit ook Ignatieff, *Warrior’s Honour*, p. 63, die daarin een

verklaring zoekt voor het ontstaan van etnische oorlogen zoals in voormalig Joegoslavië.

voertuigen zouden worden binnengehaald zoals de geallieerden in 1945 in Nederland, werd daarmee direct de grond ingeboord. Het konvooi werd daarentegen uitgejouwd omdat er bijna niets uit de wagens werd gegooid.⁵²

Een militair uit Dutchbat II schreef aan zijn vriendin:

We zijn na 45 uur aangekomen. Pas de laatste kilometers werd duidelijk wat er gebeurd is. Kapotte huizen, auto's met lijkkasten op het dak. Vlakbij de compound zijn de mensen blij als ze de vijf VN-bussen zien rijden. Dat was voor *Yellow Bridge* (in Bosnisch-Servisch gebied) wel anders. Spugen, stenen gooien, middelvinger opsteken, ook nog in de enclave trouwens.⁵³

En maatschappelijk werker Dijkman beschreef hoe de stemming onder de leden van Dutchbat III veranderd was, toen dit bataljon uiteindelijk in Srebrenica aankwam:

Toen we uit Zagreb vertrokken richting Bosnië werden we door de Russen gecontroleerd. Dat duurde eindeloos en toen begon het gemopper op de VN al. In de buurt van Zvornik raakten we ook nog eens veel spullen kwijt aan de VRS, waardoor de stemming er ook niet op vooruit ging. Het werd wel stil in de bus na de eerste confrontatie met de kapotgeschoten dorpen. Na een tijdje begon het geroezemoes weer, ging de muziek weer aan en ontstond er een sfeer van 'ze hebben het allemaal aan zichzelf te danken.'⁵⁴

Het gevoel van machteloosheid en vernedering begon dus voor Dutchbat III al aan de grens van het door de Bosnische Serven beheerste gebied, waar de bataljonsleden zich moesten opstellen en eindeloos moesten wachten om controles te ondergaan. Alle bagage werd uitgeladen en de Bosnisch-Servische militairen zochten op hun gemak uit wat van hun gading was. Dat had bijvoorbeeld tot gevolg dat de Bosnische Serven bij de brug bij Zvornik na enige tijd allemaal een Nederlandse koppelriem droegen. Zakken, tassen, dozen en kisten, alles moest open.

Zo zou het ook gaan met konvooiën van verlofgangers. Als er niets bijzonders gevonden werd, viel het nog wel eens mee, maar het kon ook gebeuren dat alles open moest. Bij een verlofkonvooi van honderd man met bagage, en bij meer dan honderd postzakken, kon dat lang duren. Postzakken waren populair omdat daar pakjes van familieleden voor de Dutchbatters inzaten, die ook willekeurig geopend werden. Het bataljon moest zelfs tolereren dat, wachtend bij een doorlaatpost, een VRS-militair een slang in de tank van een Nederlandse auto stak om een aantal liters diesel in zijn eigen jerrycan te laten lopen.⁵⁵ Zo werden de Dutchbatters onmiddellijk bij aankomst geconfronteerd met de praktische – en voor hen buitengewoon ergerlijke – consequenties van de *Standing Operating Procedures* van de VN en de daaruit voortvloeiende Vaste Orders, die uiterste terughoudendheid bij confrontaties voorschreven.

De leiding van het eerste Nederlandse bataljon in de enclave was zich bewust van de hachelijke situatie waarin Dutchbat zich had begeven. De commandant van Dutchbat I, luitenant-kolonel Vermeulen, verwoordde het achteraf als volgt:

52 E. Brouwer, 'Indrukwekkende route langs de poort van de hel', *Defensiekrant*, 07/04/94, p. 2.

53 Vertrouwelijke collectie (14).

54 Interview E.B. Dijkman, 29/07/99.

55 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, p. 19^e week 23.

We waren in eerste instantie bezig te overleven. Je moest honderd kilometer logistieke route afleggen door Bosnisch-Servisch gebied, waar je ieder moment beschoten kon worden. Om de haverklap werd je aangehouden door Bosnische Serviërs. Ze controleerden je papieren op namen, geboortedata en zelfs wapennummers. Je moest overal toestemming voor hebben. De VN had hiermee ingestemd en dus al een belangrijk instrument, *Freedom of Movement*, uit handen gegeven. Toestemming vragen, daar zit je als militair niet op te wachten. Als commandant werd je voortdurend op de proef gesteld. Van meet af aan wist ik dat het inzetten van militairen in Srebrenica slechts een tijdelijke oplossing kon zijn. Generaal Morillon was er terecht ingesprongen, maar iedereen wist dat je voor de toekomst een gedrocht had geschapen. Voor een oplossing moesten twee partijen dat willen. Ik heb geprobeerd de partijen te laten onderhandelen, maar de onderhandelingen liepen altijd vast. We waren slechts uitstel van het onvermijdelijke aan het genereren.⁵⁶

Luitenant-kolonel Everts, commandant van Dutchbat II, oordeelde al bij verkenning dat de hele onderneming militair gesproken kansloos was. Hij had meegemaakt dat iedereen zich aan de regels van de Bosnische Serven moest houden en dat Dutchbat anders de enclave niet eens in kwam. Sterker nog, toen hij na een dagenlange reis via Hongarije eindelijk na veel moeilijkheden aankwam, zag hij dat Dutchbat I de enclave nauwelijks meer uit kwam.⁵⁷ Zo zou het ook Dutchbat II en III vergaan.

Majoor Franken herinnerde zich nog haarscherp het gevoel dat hem be kroop toen hij voor het eerst de enclave inreed: ‘Wat liggen de bergen dichtbij. Zitten de Serven daar bovenop? Nou als het hier uit de klauwen gaat lopen, hebben we dus feest.’⁵⁸

6. Contacten met de bevolking van de enclave

De drie Nederlandse bataljons troffen in de enclave een bevolking aan die grotendeels apathisch was door de mentale en fysieke uitputting waaraan ze leed. Al sinds 1992 moesten de mensen onder extreme oorlogsomstandigheden proberen te overleven. In hoofdstuk 7 is beschreven hoe er een diepe kloof bestond tussen het Moslim-deel van de oorspronkelijke bevolking van de stad Srebrenica en de omringende dorpen aan de ene kant, en de tienduizenden vluchtelingen aan de andere kant. Individuele burgers richtten zich primair op het eigenbelang en het overleven, en er resteerde bijzonder weinig animo om zich voor een ‘algemeen belang’ als reiniging, publieke werken en wederopbouw in te spannen.

Commandant Vermeulen van Dutchbat I ontmoette direct in het begin van zijn verblijf in Srebrenica de leidinggevende figuren in de enclave. In een slecht verlicht hotel trof hij de burgemeester, de VN-waarnemers en de militaire commandanten. Het eerste contact verliep stroef: ‘De militaire commandant van de Moslims wilde aanvankelijk niet met mij praten. Pas toen ik aanstalten maakte te vertrekken, kwam hij snel naar mij toe’.⁵⁹ De stemming was problematisch, maar dat trok naderhand wel bij, in het bijzonder dankzij de inspanningen van de liaison-officier majoor Derksen en de Nederlandse tolk Paul Lindgreen.

Ook het contact met de vluchtelingen verliep aanvankelijk niet erg soepel. De compound van de B-compagnie werd bij aankomst geblokkeerd door zo’n duizend Moslims. Vermeulen had in zijn voorbereiding geleerd dat de bevolking respect had voor ouderen en zette

⁵⁶ ‘De eerste Nederlandse commandant’, *De opmaat* 5 (1999) 4, p.4-6.

⁵⁷ Interview P.L.E.M. Everts, 05/04/01.

⁵⁸ Interview R. Franken, 04/05/01.

⁵⁹ ‘De eerste commandant’, *De opmaat* 5 (1999) 4, p.4-6.

zijn helm af, waardoor zijn grijze haar zichtbaar werd. De mensenmassa ging daarna opzij en via de tolk beantwoordde hij de vele vragen, waarna de situatie zich ontspande.

Commandant Karremans van Dutchbat III meent achteraf dat zijn mannen globaal wel wisten wat hen te wachten stond, maar totaal niet voorbereid waren op de slechte toestand van de bevolking. De Dutchbatters dachten in een militaire situatie terecht te komen, maar ze werden in eerste instantie met een humanitaire noodsituatie geconfronteerd. Met militaire middelen konden ze die niet oplossen, hooguit bestendigen. De humanitaire noodsituatie was althans niet in termen van hun opdracht en taak te benaderen. Het fundamentele probleem waarmee de Dutchbatters werden geconfronteerd was de vraag hoe hun militaire taak zich verhiel tot de humanitaire taak, en wat daarvan de praktische consequenties waren.

Het contact met de burgerbevolking leverde in het algemeen geen grote problemen op: de Nederlandse militairen ervoeren de bevolking over het algemeen als vriendelijk, al waren de jongere en mannelijke Moslims stugger dan het oudere en het vrouwelijke deel. Het verschil tussen oud en jong werd onder andere manifest toen een Nederlandse soldaat op een mijn was gereden. Oudere mensen stonden hier huilend bij te kijken, maar jongeren spreidden een duidelijk leedvermaak ten toon.⁶⁰ Ouderen leken blij met de aanwezigheid van de Nederlandse militairen. Ook was er zeker een verschil tussen de stad en het platteland, waarbij de bevolking van het platteland zich vriendelijker tegenover Dutchbat opstelde dan de stadsbevolking.⁶¹ De goede verhouding met de Moslim-bevolking verslechterde doorgaans tijdelijk als er incidenten waren. Het waren dan vaak weer jongere Moslims die Dutchbatters uitscholden of met stenen bekogelden.⁶²

Een militair uit Dutchbat II meldde tijdens een debriefing dat hij 'de Moslim' had leren kennen als een mens met twee gezichten. Enerzijds was er de Moslim op de confrontatielijns, die alles en iedereen wilde beschieten, en anderzijds was er de vriendelijke gastvrije Moslim in de enclave.⁶³

Een ander lid van dat bataljon verklaarde hoe moeilijk hij het vond om zijn houding ten aanzien van de bevolking te bepalen. Zo was hij aanvankelijk geneigd om snel aan bedelende kinderen toe te geven, maar later raakten hij en zijn collega's aan dat beeld gewend en werd hun opstelling harder en minder toegevend. Ook in sociale contacten vond deze militair het moeilijk zijn positie te bepalen, omdat hij het idee had dat zijn gesprekspartners er een dubbele agenda op nahielden en op informatie uit waren.⁶⁴ De Nederlandse militairen interpreteerden in het bijzonder de houding van het bestuur van de enclave en de houding van de lokale Moslim-elite, die hierna nog uitvoeriger ter sprake komt, als een bijzonder dubbelzinnige opstelling. Dit had ook zijn weerslag op het beeld dat ze van de gehele bevolking hadden.

De mogelijkheden om stereotiepe ideeën, die aan de opleiding en voorbereiding waren ontleend, te corrigeren hingen in theorie onder meer af van de mate waarin de Dutchbatters de gelegenheid hadden om de Moslim-bevolking feitelijk te leren kennen. Of dit werd hoofdzakelijk bepaald door de plaats waar de blauwhelmen gelegerd waren (op de compounds in de stad Srebrenica of in het landelijke Potočari waren hiervoor minder mogelijk-

60 Debriefingsverklaring P.M. Sanders, 13/09/95.

61 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (4).

62 IOI MIPel. Verslagen van de debriefing van 12

infbat Lumbl 1-2 februari Schaarsbergen 1995.

63 Idem.

64 Idem.

heden dan op de verspreid liggende Observatieposten). Ook was het van belang of de manschappen buiten de compound kwamen; in feite zouden de meeste Dutchbatters nauwelijks van de twee compounds af komen en zodoende vormden ze een soort enclave in de enclave.

Even belangrijk was dat de regels voor het sociale verkeer met de burgerbevolking bij de Nederlandse bataljons restrictief en streng waren. Bij het eerste bataljon was er nog sprake van een zekere soepelheid, maar dat was onder Dutchbat III inmiddels anders: niemand mocht zomaar de poort uit, en zeker niet alleen. Meestal waren Dutchbatters blij op patrouille te kunnen, naar een OP te gaan of eens mee met een ritje ergens heen te kunnen. Dat waren voor de meeste Dutchbatters de enige manieren om wat meer te zien van het leven in de enclave en van haar bewoners.

Leden van de bevolking waar alle Dutchbatters mee in aanraking kwamen, waren de mensen die aan het hek verschenen, en het lokale personeel op de compounds. De stereotypen over de lokale vrouwen bleken in elk geval niet op te gaan voor degenen die op de compound werkten.⁶⁵ Dat waren jonge meisjes, modern gekleed en goed verzorgd. Zij hadden, in tegenstelling tot de verwachtingen, ‘niet allemaal een snor en Bosnische gebitten’ en droegen evenmin allemaal ‘een harembroek’. Zo werd het vrouwelijk personeel een bron van zorg voor de commandanten, die merkten dat hun mannen nogal door de dames werden afgeleid. Overigens waren ook de oudere vrouwen vaak Westers gekleed, omdat de enclave al drie jaar afhankelijk was van Westerse hulpgoederen, waaronder kleding. Dat waren vaker spijkerbroeken dan harembroeken.

Leden van gespecialiseerde eenheden hadden meer mogelijkheden om individuele contacten met de bevolking te leggen. Dat betrof het liaisonteam, de Explosieven Opruiming Dienst-eenheid, de geestelijke verzorgers, de genie, de commandanten, het medische personeel, de Koninklijke Marechaussee en leden van de logistieke groep. In patrouilleverband bestond de mogelijkheid tot individueel contact niet, omdat patrouilles vanaf de compound altijd in groepsverband (en bewapend) op pad gingen en er tijdens de verkenningspatrouilles niet met de bevolking gepraat mocht worden. Dit lag weer anders als twee militairen er in een voertuig op uit mochten, zoals regelmatig voorkwam bij de geestelijk verzorgers en de sectie voor civiel-militaire betrekkingen. Onder die omstandigheden was de drempel voor contact met de lokale bevolking veel lager. De predikant van Dutchbat III onderhield bijvoorbeeld zeer goede betrekkingen met de hoofd-imam van de enclave; zij spraken en aten regelmatig samen. Wanneer de brandstof schaars was, verviel deze mogelijkheid tot contact ook. De meeste contacten tussen Dutchbat en de burgerbevolking draaiden om logistieke zaken en het verzamelen van inlichtingen.

In tegenstelling tot de soldaten op de compounds mochten de Dutchbatters op de tien Observatieposten wel contact met de bevolking hebben, omdat dit als ‘functioneel’ werd beschouwd. Zulk contact was over het algemeen goed, niet in de laatste plaats omdat de bevolking een zekere bescherming genoot door de aanwezigheid van de VN-troepen op de OP's en zich dat ook realiseerde. De bevolking ruilde goederen of verleende diensten, zoals het doen van de was en het brengen van water, in ruil voor voedsel. Aan de poort van OP-D stonden regelmatig Moslim-kinderen, die vroegen of ze ‘de vriend’ van een militair mochten

⁶⁵ Omdat de Opština het personeel selecteerde, waren deze meisjes doorgaans afkomstig uit de

oorspronkelijke stedelijke elite.

zijn. Die kinderen deden dan boodschappen voor hen, waarvoor ze geld meekregen. Na enkele dagen verschenen ze dan weer, met een slof sigaretten of een bos prei.⁶⁶

Het leven op OP-M

De commandant van OP-M, sergeant Mulder, maakt melding van een goed contact met de bevolking van het dorp Jagličići, dat volledig uit autochtonen bestond en geen vluchtelingen herbergde. Dutchbat III zette de tijdelijke observatiepost om in een vaste. Voordien waren er regelmatig Servische beschietingen met mortiervuur vanuit het noorden geweest, maar die hielden op toen deze OP werd gevestigd. Mulder: 'Bij onze komst ging de vlag uit!'⁶⁷

In de laatste maanden van Dutchbat III leek het vertrouwen bij de lokale bevolking toe te nemen. Mensen durfden steeds verder de akkers op te gaan, zelfs tot in het zicht van de VRS-stellingen. Ook de contacten tussen de bemanning van OP-M en de lokale ABiH-commandant, bekend als 'Envir', verliepen goed.

Op een aantal OP's kregen de manschappen van de bevolking gratis brood. Voor andere diensten zoals wassen, wegwerkzaamheden, het halen van water, het vullen van zandzakken en het opzetten van versperringen betaalden Dutchbatters in gevechtsrantsoenen. De dienstverlening had ook betrekking op de vuilverbranding rond de OP's. Om de twee tot drie dagen werd het vuil in een kuil verzameld en verbrand. Na verbranding moest er weer een nieuwe kuil worden gegraven en ook daarvoor waren noodrantsoenen het gangbare betaalmiddel.

Het dagelijks leven op de OP's bestond hoofdzakelijk uit patrouille lopen, op wacht staan en eten verzamelen – vooral groenten en paddestoelen – ter afwisseling van de ingeblikte voeding. Als er onbekende paddestoelen werden gevonden, vroeg men aan de lokale bevolking welke eetbaar waren. Ook werd wel eens een schaap gekocht in ruil voor gevechtsrantsoenen. Omdat niemand van de Dutchbatters op OP-M ooit een schaap had aangepakt, moest het schaap na een paar mislukte eigenhandige pogingen met lokale hulp worden geslacht.

Op sommige OP's behoorde ook hulpverlening aan de bevolking tot de dagelijkse werkzaamheden. Zo was het sergeant Mulder opgevallen dat het primitieve rioleringsstelsel in het dorp met wat eenvoudige aanpassingen aanzienlijk verbeterd kon worden. Om dit op een 'diplomatieke' manier aan de orde te stellen nam hij zijn gewondenverzorger mee, die het aanpassingsvoorstel van een medische en hygiënische onderbouwing voorzag. Het voorstel werd geaccepteerd en werd vervolgens met hulp van de Nederlanders uitgevoerd.

Waren er op OP-M doorgaans dus weinig problemen met de lokale bevolking, met anderen dan de lokale bevolking was dat af en toe wel het geval. Zo was er een incident met mannen uit Šušnjari en Pale (niet te verwarren met de 'hoofdstad' van de Republika Srpska). Het dorpje Pale had de reputatie een rovershol te zijn; in de woorden van Mulder was het 'allemaal maffia, een soort Tilburg – we hadden zelf iemand uit Tilburg'. De bevolking maakte die reputatie ook bij OP-M waar.⁶⁸ Onbekenden – naar later bleek uit Pale – hadden op een nacht een tunnel gegraven tot in de OP en daar 56 jerrycans diesel gestolen. Het moment was goed gekozen: de altijd zeer waakse OP-hond Oscar was net bevallen van vijf pups en sloeg deze nacht niet aan. Toen de diefstal ontdekt was, kreeg de OP-bemanning de tip om eens in Pale te gaan zoeken. Uiteindelijk omsingelden manschappen van UnCivPol, de

66 Debriefingsverklaring B.N. Pents, 07/09/95.

68 Interview M. Mulder, 06/10/98.

67 Interview M. Mulder, 06/10/98.

Kinderen aan het hek van de compound in Potočari.

OP-bemanning en commando's het gehucht Brezova Njiva (tussen Jagličići en Šušnjari) en vonden daar na een inval in een huis 31 blikken diesel terug. ABiH-commandant 'Envir' adviseerde Mulder vervolgens om in geval van onraad niet in de lucht te schieten, maar gewoon gericht. Toen kort daarop 's nachts een nieuwe inbraakpoging werd gedaan volgde men die raad op – en kennelijk met succes, want daarna was het met de inbraakpogingen afgelopen.⁶⁹

Het leven op OP-Q

Op OP-Q ruilde Dutchbat met een plaatselijke familie koffie voor brood en voor diensten zoals het halen van water. De familie gaf uit zichzelf ook inlichtingen over allerlei gebeurtenissen, zoals het bericht dat in de omgeving een vrouw door Bosnische Serven was beschoten en gewond geraakt. Een aantal leden van de OP-bemanning ging vervolgens naar de vrouw toe, maar ze bleek niet meer te redden. Wel hielpen de Dutchbatters de vrouw en enkele koeien uit het schootsveld van de VRS.

Bij deze OP kwam een lokale ABiH-aanvoerder, een zekere Nasir Šabanović, regelmatig langs om 'stoere' verhalen te vertellen over wat hij zoal met en tegen de Serven had gedaan. Šabanović verstreekte ook regelmatig informatie over de bewegingen van de Serven buiten de enclave, want hij verliet deze regelmatig om verkenningen uit te voeren. Toen hij eens mijnen had gelegd, was hij zo attent Dutchbat te informeren over de plaats waar hij dat had gedaan, opdat de manschappen er tijdens hun patrouilles rekening mee konden houden.⁷⁰ Volgens luitenant Van Duijn van Dutchbat III was er sprake van een zekere vertrouwensbasis tussen de Nederlanders en de ABiH in de omgeving van OP-Q. Daarom gingen Moslims daar ook niet, zoals bij OP-A, onder de toren van de OP staan met de bedoeling om vuur van de VRS uit te lokken.⁷¹

Andere OP's

De situatie rond de OP's kon dus vergaand uiteenlopen. OP-E lag bijvoorbeeld vlak bij de noodwoningen van het *Swedish Shelter Project*, waardoor er intensieve betrekkingen met de bevolking bestonden. Ook was daar wekelijks contact met een VRS-post verderop de weg. Rond deze OP, die onder verantwoordelijkheid van de B-compagnie viel, ontstonden wel regelmatig problemen. De militairen van de B-compagnie zouden daar soms nogal fel zijn opgetreden tegen Moslims, omdat zij hout stalen uit een nabije fabriek, die net in Bosnisch-Servisch gebied lag. Daardoor trokken ze Servisch vuur in de richting van de OP.⁷²

In de omgeving van OP-F woonden nauwelijks mensen, zodat het contact met de bevolking daar nogal beperkt was.

De ABiH was minder ingenomen met de bouw en de bemanning van OP-K, omdat deze OP wel erg dicht tegen de smokkelroute naar Žepa aanlag; de ABiH ontplooidde daar nogal wat activiteiten.

Via de OP's kwamen talrijke verhalen over nachtelijke uitvallen en smokkelpraktijken in circulatie, en deze bereikten ook de compounds van Dutchbat.

Bijstelling van het beeld van de Moslim-bevolking?

Het contact met de plaatselijke bevolking rond de OP's was dus in het algemeen goed, en dat

69 Idem.

70 Debriefingsverklaring T.P. Lutke, 08/09/95.

71 Interview L.C. Van Duijn, 02/07/99.

72 Interview W. Dijkema, 21/09/98.

had in theorie tot het doorbreken van stereotypen jegens de Moslimbevolking kunnen leiden. Niettemin ontstond er in de ‘vertaalslag’ van de verhalen van bemanningen van OP’s over de bevolking die naar de compound gingen toch vaak een negatiefbeeld van de bevolking. De manschappen deden gewoonlijk weinig verslag van de normaal gesproken goede betrekkingen met de bevolking, maar vertelden graag ‘spectaculaire’ voorvallen. Dat was derhalve een niet-representatief en potentieel contra-productief beeld, terwijl de meerderheid van de Dutchbatters die op de compounds verbleef dit niet uit eigen waarneming kon relativeren of corrigeren.

Voor Dutchbat was het juist een zaak van welbegrepen eigenbelang om goede relaties met de lokale bewoners te onderhouden, met het oog op de bevoorrading van de OP’s en het vergaren van inlichtingen ter plaatse. Voor de bevolking verminderde de aanwezigheid van een OP het risico van Bosnisch-Servische beschietingen aanzienlijk en ontstond er bovendien een welkome bron van inkomsten uit handel.

Patrouilles

Een andere activiteit die kon resulteren in contact met de bevolking van de enclave werd gevormd door de patrouilles. Daar bestonden verschillende soorten van.

Ten eerste waren er de verkenningspatrouilles, waarvan in hoofdstuk 6 is gezegd dat deze als doel hadden de strijdende partijen te observeren, ofwel langs de grenzen van de enclave, ofwel in het gebied zelf.

Verder waren er de zogeheten ‘sociale patrouilles’; dit concept moest verschillende doelen dienen. Een eerste functie was om die leden van het bataljon die eigenlijk nooit van de compound afkwamen, toch de gelegenheid te geven om iets van de omgeving te zien. Een tweede functie was om contact met de bevolking te leggen, een derde om de aanwezigheid van Dutchbat te tonen en een vierde functie was het verzamelen van inlichtingen. De bataljonsleiding van Dutchbat I, II en III dacht dat het goed voor Dutchbatters was om even van de compound af te zijn. Zo kon de blik eens voorbij het hek van de compound verlegd worden en konden sleur en verveling worden tegengegaan.

Sociale patrouilles bleven overigens volgens Karremans, ondanks hun naam, in beginsel militaire patrouilles, dat wil zeggen dat de Dutchbatters die hieraan deelnamen volledig bewapend waren, en dus ‘niet als Jan Kaas op safari’⁷³. Een verschil was wel dat de manschappen tijdens sociale patrouilles soms de baret in plaats van de helm mochten dragen, en met de bevolking mochten praten. Ook mochten Dutchbatters eventueel door de bevolking aangeboden hapjes of drankjes aannemen. Zo werd tijdens sociale patrouilles bij Pasmulici wel eens een glaasje slivovitsj gedronken op uitnodiging van plaatselijke burgers, en bij een bevriende Moslim-familie in het *Swedish Shelter Project* stopten patrouilles vaak voor koffie. Er waren ook wel negatieve ervaringen, bijvoorbeeld in de vorm van jeugd die met stenen naar de patrouilles gooide, maar Dutchbat beschouwde dit eerder als baldadigheid dan tegen het bataljon gerichte agressie.

Als bron van informatie waren de sociale patrouilles geen doorslaand succes. De deelnemers brachten het meestal wel tot een gesprekje met de bevolking, maar dat bleef vaak beperkt tot koetjes en kalfjes. Vaak ontbrak er een tolk bij de patrouille, waardoor het sociale aspect ervan juist moeilijk uit de verf kwam. Naast de taalbarrière werden de sociale patrouilles gehandicapt door de omstandigheid dat zowel Dutchbat als de bevolking alleen

⁷³ Interview Th.J.P. Karremans, 24/09/98.

aan de gebruikelijke verkenningspatrouilles gewend waren. Zo kwam er in de praktijk weinig terecht van het nevendoeel van de sociale patrouilles om inlichtingen te vergaren. Een onderofficier van Dutchbat III kwam ook tot deze conclusie: ‘De vent is opgeleid om met een patrouille het bos in te gaan en de vijand te zoeken. Dan moet hij ineens met een sociale patrouille het dorp in, met mensen praten, inlichtingen halen. Dat werkt dus niet.’⁷⁴ Daar kwam nog bij dat de Dutchbatters die op sociale patrouille gingen, vaak leden van niet-gevechtseenheden waren en dus een andere achtergrond hadden. Men wilde hier het ‘blauwe’ aspect wel laten prevaleren boven het ‘groene’, maar er bleef een fundamenteel probleem: zoals eerder in dit hoofdstuk al aan de orde kwam, waren de opleiding en voorbereiding van Dutchbat hier niet op gericht geweest, en de bevolking wist niet wat ze van de sociale patrouilles moest denken.

Een inlichtingenfunctionaris bekeek de sociale patrouilles vooral vanuit het gezichtspunt van informatieverzameling. Ervan uitgaande dat de deelnemers aan deze patrouilles geen ‘inlichtingen’-opleiding hadden, besloot hij de informatieverzameling te verbeteren door deze in de vorm van specifieke opdrachten te gieten. Het ging daarbij bijvoorbeeld om de opdracht na te gaan wat er op de markt te koop was of te vragen naar reacties op specifieke gebeurtenissen of geruchten. Die aanpak leverde meer resultaat op, maar door de taalbarrière en de onwennige houding van de militairen bleef het een middel van betrekkelijke waarde.⁷⁵

Het blijft daarbij de vraag of de bevolking wel een onderscheid maakte tussen de vriendelijke bedoelde sociale patrouilles en de gebruikelijke verkenningspatrouilles. Dat verschil was voor het ongeschoolde oog ook niet eenvoudig op te merken; zo nam de B-compagnie van Dutchbat III aanvankelijk handgranaten mee op de sociale patrouilles.

Toen in 1995 de sfeer tussen Dutchbat en de bevolking grimmiger werd, had dat ook zijn weerslag op de ervaringen van de sociale patrouilles. In de laatste maanden was dit voor een aantal militairen een teleurstellende ervaring. Eén van hen beschreef hoe:

lopend over de weg van noord naar zuid, de locals weer ijzig naar de zoveelste langslopende patrouille keken en geen stap opzij gingen als zij merkten dat zij in de weg stonden. Om de formatie enigszins intact te houden, moesten sommige collega’s dwars door en om groepen op de weg staande locals lopen.

De Dutchbatters ervoeren zulke situaties nogal eens als bedreigend, vanuit hun veronderstelling ‘dat de Moslims niets meer te verliezen hadden, maar wij wel!’⁷⁶

Overige contacten met de bevolking

Het brengen van bezoeken aan de lokale bevolking was tijdens het verblijf van Dutchbat I toegestaan, maar mocht alleen gebeuren in aanwezigheid van een (onder-)officier. Zulke bezoeken vonden veelvuldig plaats, bijvoorbeeld bij de familie van meisjes die op de compound werkten. Bij Dutchbat II werden zulke ‘niet-functionele’ bezoeken op basis van veiligheidsvoorschriften verboden en dat bleef onder Dutchbat III zo. Ondanks het verbod erop bleven dit soort bezoeken echter wel regelmatig plaatsvinden.

⁷⁴ Vertrouwelijk vraaggesprek (85).

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, p. 21^e week 3

Kinderen in Srebrenica.

Op de markt in Srebrenica.

Een medisch specialist schreef zijn opvolger:

Af en toe verdween ik met begeleiding naar een bevriend gezin. Erg leuk, gewoon bij de mensen thuis. Ze gedragen zich op de compound alsof ze levensgevaarlijk zijn, maar ik ben overal gastvrij ontvangen en met open armen, zonder ooit één probleem. Als je het ooit meemaakt is het ritueel als volgt: eerst Turkse koffie. Even laten bezinken en héél voorzichtig drinken, anders heb je zo de prut binnen. Ik vind het erg lekker. Dan volgt daarna de slivovitsj!⁷⁷

Ook leden van de Explosieven Opruiming Dienst kwamen soms bij burgers thuis. Dit gebeurde bijvoorbeeld als mensen munitie op hun terrein hadden aangetroffen. Zij werden dan zeer gastvrij ontvangen.⁷⁸ En ook door het medisch spreekuur voor de bevolking, dat door de Nederlanders werd gehouden, ontstonden contacten. Het medisch personeel werd wel eens uitgenodigd bij mensen thuis om koffie te komen drinken als dank voor de hulp.

Daarnaast waren er de letterlijke ‘grensgevallen’ bij de regulering van het sociale contact met de burgerbevolking. Dit waren de contacten aan het hek van de compound, waar met grote regelmaat kinderen en volwassenen opdoken.⁷⁹ Dat de formele omgangsregels de militairen voor praktische problemen konden stellen, blijkt goed uit het volgende citaat uit een brief van een wachtlopende Dutchbatter aan zijn vriendin:

Ik moet nu even stoppen, want er staan fans aan het hek, twee meisjes van een jaar of zes, zeven die willen weten hoe ik heet. Maar het is verboden om contact te hebben met de bevolking, ook met de kinderen. Een half uur later. Ze staan nu al een half uur liedjes voor me te zingen. Dit is erg. Die kinderen hebben niets, alleen een stel oude kleren, en wij zitten op tien meter afstand met eten, drinken en zelfs nog snoep. En je mag absoluut niets geven, want dan staat binnen de kortste keren het hele dorp aan het hek.⁸⁰

Op de compound in Potočari werden burgers zo nu en dan in de gelegenheid gesteld om houtsnijwerk te verkopen. Dat werd in maart 1995 stopgezet omdat er houtsnijwerk met ABiH-emblemen werd verkocht.

Er was op de compounds in Potočari en Srebrenica veel contact met lokale werknemers, die allerlei taken voor Dutchbat verrichtten, zoals schoonmaaksters, wasvrouwen, keukenhulpen, tolken, elektriciens, loodgieters, vuilnismannen en een kapper. Zoals in het voorafgaande hoofdstuk is besproken waren er regelmatig spanningen tussen Dutchbat en het gemeentebestuur over aspecten van de tewerkstelling van het lokaal personeel. Dat gold ook voor de andere organisaties van de VN en voor de ngo’s. De kappers en de tolken werkten rechtstreeks voor UNPROFOR en hadden een eigen rechtspositie. De overigen werden via de *Opština* aangesteld voor een periode van zes maanden. Die periode begon en liep ook af halverwege het verblijf van een bataljon, waardoor militairen maximaal drie maanden met de zelfde lokale werknemers in contact stonden. Dit rotatiesysteem was direct na aankomst van Dutchbat II ingesteld. Lokale werknemers, in het bijzonder het keuken- en schoonmaakpersoneel, kregen toen tijdelijke contracten met een maximumlooptijd voorgelegd. De *Opština* had dit afgedwongen, tot groot verdriet van de lokale werknemers die daarvoor voor

77 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten.

78 Debriefingsverklaring J.H. Kapel 13/09/95.

79 Onderdeel van de contacten aan het hek met de bevolking waren ook de contacten waar sprake

was van seksuele dienstverlening.

80 Citaat uit een brief van een DUTCHBAT-militair vanuit Potočari aan zijn vriendin, particulier archief.

Dutchbat gewerkt hadden: die raakten behalve hun inkomsten ook hun extra voedsel en zinvolle dagvulling kwijt. Het bestuur van de enclave liet geen andere ruimte om dit langlopende conflict op te lossen.⁸¹

Ten tijde van Dutchbat I was de verhouding met het lokale personeel beter dan onder de daarop volgende bataljons. Sergeant-majoor Jansen van de B-compagnie van Dutchbat I schreef in het *Buddybulletin*:

Een ander fenomeen op de compound zijn de lokale werknemers en werknemsters die hier werken en allerlei zaken voor ons regelen: als wasvrouw, als schoonmaakster, als keukenhulp en de mannen voor de wat zwaardere klussen. De mannen hebben zich ontpopt als prima vaklui, zodat zij de genisten vaak bijstaan bij hun werkzaamheden. De meisjes op de compound zijn door de CSM [compagnies sergeant-majoor] geadopteerd als ‘zijn dochters’ en niet zonder reden. Het zijn de mooisten uit de omgeving en met het weinige dat ze hebben, proberen ze er elke dag toch weer goed uit te zien. Om problemen te voorkomen hebben ze voor de duur van ons verblijf deze status gekregen, want wie aan de dochters van de CSM komt. . . Toch is het erg gezellig op de compound en de meisjes werken hard: voor 200 DM in de maand en een hapje eten bij ons in de eetzaal, en dat zes dagen in de week van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat. Kom daar in Nederland nog eens om!⁸²

De staf van Dutchbat II vond het ook zelf om een aantal redenen beter het lokale personeel te roteren. Ten eerste was er het veiligheidsaspect: lokale werknemers raakten op termijn wel erg bekend met de militairen en hun werkwijzen. Als gevolg daarvan konden allerlei soorten relaties ontstaan, die niet functioneel waren en potentiële veiligheidsproblemen met zich meebrachten. Bovendien kon een humanitair argument voor de rotatie worden aangevoerd. Idealiter zouden door de rotatie meer families kunnen profiteren van de voordelen, die verbonden waren aan de felbegeerde baantjes op de VN-compounds en bij de internationale organisaties. De *Opština* was het met de wenselijkheid van rotatie eens, zij het om andere redenen.

Het bestuur van de enclave zorgde voor een voorselectie van de ongeveer zestig mannen en vrouwen en wees de sollicitanten aan, waaruit Dutchbat mocht kiezen. Dat waren in het algemeen oorspronkelijke bewoners van de enclave. Van de groep vluchtelingen, die de baantjes en het inkomen het hardst nodig hadden, viel bijna niemand in de prijzen. Daarbij kwam nog dat de mensen die bij Dutchbat of ngo’s mochten werken, vermoedelijk geld moesten afdragen aan de *Opština*, en dat *Opština* om de meest uiteenlopende redenen mensen ook weer bij Dutchbat en de ngo’s kon weghalen.⁸³ Toen de Dutchbat-leiding dat als probleem signaleerde, dreigde de *Opština* dat niemand meer bij Dutchbat mocht werken als de bataljonsleiding voet bij stuk hield. Zo kwam er van de door Dutchbat beoogde eerlijker verdeling van baantjes weinig tot niets terecht.

Het veiligheidsprobleem, dat aan de basis van de rotatie lag, was niet denkbeeldig. Een militair uit Dutchbat II zei het achteraf, vanuit het oogpunt van militaire veiligheid, zeer merkwaardig te hebben gevonden dat het lokale personeel ook de Opsroom (de commando-post) van de C-compagnie schoonmaakte. De Opsroom werd twee maal per dag door een

81 GV Hoofdkrijgsmachtpredikant. Zie verslag dominee Gijs Bikker, DUTCHBAT II, van 28/07/94.

82 R. de Jong, ‘Compound Srebrenica’, in *Falcon Buddybulletin*, april 1994.

83 Interview A.J. Derksen, 10/04/01. Dit optreden van de *Opština* lag ten grondslag aan het latere conflict tussen Artsen zonder grenzen (MSF) en de *Opština*, waar Dutchbat ook mee te maken kreeg.

groepje van drie of vier meisjes schoongemaakt en het was onmogelijk voortdurend te letten op wat ze deden. In de Opsroom hingen de patrouilleschema's, de verlofroosters, de dienst- en wachtroosters, evenals een gedetailleerde kaart met de indeling in sectoren. Verder was er communicatie-apparatuur, en het logboek van binnengekomen berichten lag open bij de radio. Er lagen geen geclassificeerde documenten of telexen, maar wel de zogeheten *milinfo's* van de VN. Bij de Opsroom hing ook een zak met alle uitgaande post van de C-compagnie.⁸⁴

Bij binnenkomst en vertrek werden de werknemers alleen onderworpen aan een tasjecontrole; ze werden niet gefouilleerd en hoefden hun zakken niet leeg te maken. Deze informatie verontrustte de sectie Militaire Veiligheid bijzonder. Tegen deze achtergrond was het ook niet verbazingwekkend dat familieleden van uitgezonden militairen in Nederland benaderd konden worden door Bosnische Moslims die veel over het desbetreffende bataljonslid bleken te weten.⁸⁵ Zo werd de moeder van een Dutchbatter van de B-compagnie van Dutchbat III in Nederland benaderd. Haar werd gevraagd of haar zoon geld mee naar Srebrenica wilde nemen.⁸⁶ Ook diverse echtgenotes van Dutchbatters is dit overkomen.

Niet alleen de bewegingsvrijheid, maar ook de taken van de lokale werknemers op de compound waren sommige leden van Dutchbat III een doorn in het oog:

Er werden mensen aangenomen om werkzaamheden op de compound te verrichten, zonder een specifieke omschrijving. Wij kregen meldingen van jongens dat ze spullen kwijt waren, en dat men mensen had zien snuffelen in de spullen. Dat hebben we toen gelijk afgekapt. Dan houden we vanaf nu onze eigen spullen en kamers schoon. Die dames gaan zich alleen bezighouden met kleren wassen en dat soort dingen. Dat soort situaties deed zich dus voor en je kunt het ze niet eens kwalijk nemen. Het is wel te begrijpen, maar dat wil nog niet zeggen dat je het moet tolereren. Wij hebben dat toen veranderd. Er kwam niemand meer bij ons in de gebouwen; die mensen hebben andere werkzaamheden gekregen. Dat was dus bij Dutchbat I wel zo. Bij Dutchbat II had ik al het idee dat ze wat anders omgingen met de mensen dan Dutchbat I. Dutchbat I was echt heel amicaal. Zij kwamen daar heel pro-Moslim om de Moslims te helpen tegen die klootzakken van de Serviërs. Zo kwam het op mij over. Ik had begrepen dat wij nog steeds een neutrale VN-eenheid waren.⁸⁷

Ook majoor Wieffer van Dutchbat III meent achteraf dat deze verschillen bestonden:

Dutchbat II heeft een ietwat afstandelijkere houding ten opzichte van de bevolking ingenomen. Die hebben wij toen overgenomen en misschien is die bij ons nog wat afstandelijker geworden, dat laat ik even in het midden. Maar het was niet meer conform wat er bij Dutchbat I gebeurde. Bij ons ging het echt niet om de onpartijdigheid, maar puur om de neutraliteit.⁸⁸

De verwijzing van Groen en Wieffer naar de noodzaak om als VN'ers neutraal te zijn, lijkt te onderstrepen dat Dutchbat II en III met een ander beeld van het conflict naar Srebrenica vertrokken dan Dutchbat I.

84 101MIPel. Debriefingsverslag militair DUTCHBAT II, 9/02/95. De commandant van DUTCHBAT II ontkende overigens desgevraagd met grote stelligheid de juistheid van deze informatie.

85 101MIPel. Debriefingsverslag militair

DUTCHBAT II, 09/02/95.

86 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (11).

87 Interview J.R. Groen, 05/07/99.

88 Interview E.G.B. Wieffer, 18/06/99.

Erg belangrijk bij het contact tussen Dutchbat en de burgerbevolking waren natuurlijk de tolken. Pogingen om voor Dutchbat II en III Nederlandse tolken aan te trekken waren om uiteenlopende redenen mislukt.⁸⁹ Daarom moest er gewerkt worden met lokale tolken. De tolk Vahid Hodžić werkte vanaf het begin voor de Nederlanders. Zijn werk bestond uit het vertalen van Servo-Kroatisch in Engels en omgekeerd, het maken van vertalingen van het radionieuws uit Sarajevo en Belgrado voor de commandanten. Hij kreeg daarvoor naast salaris gratis kost en inwoning. Een andere tolk van Dutchbat had het idee dat hij als een soort vertaalmachine werd beschouwd; hij werd niet gezien als iemand die bij de groep hoorde. Toen er een uitstapje naar een OP werd gemaakt vergat men een slaapzak voor hem mee te nemen en ook werd er met hem geen rekening gehouden als er eten werd klaargeemaakt. De man voelde zich behandeld als een outsider en een bedelaar. De militairen creëerden een Nederlandse atmosfeer, een Nederlandse cocon, waar hij geen deel van uitmaakte. In sommige bars op de compound werd zelfs geweigerd om de tolken een drankje te verkopen.⁹⁰

Ook hier speelde het veiligheidsaspect een belangrijke rol. De Nederlandse militairen waren zich bewust van de banden tussen de lokale tolken en de bevolking (en mogelijk ook met de ABiH) en wilden daarom geen enkel risico nemen. Zo vielen de lokale tolken tussen wal en schip. Ze werden niet of niet volledig geaccepteerd door de Nederlandse militairen en namen ook ten opzichte van de eigen bevolking een aparte plaats in. Dit speelde vooral bij Dutchbat II en III. De sectie voor de militair-civiele betrekkingen liet de tolken vrijwel aan hun lot over, en alleen de geestelijk verzorgers bekommerden zich beroepshalve om hun lot. Los daarvan ontstonden er op lager niveau wel vriendschappen tussen Dutchbatters en lokaal personeel.

Toch bleef er al met al een diepe kloof tussen hen bestaan. De tolken noemden de Dutchbatters ‘*showboys*’: ze reden rond in goede jeeps, droegen modieuze zonnebrillen, waren goed gekapt en hadden doorgaans genoeg te eten. Volgens één van de tolken werd de relatie tussen Dutchbat en de tolken beter toen de Nederlanders geen elektriciteit meer hadden en de bevoorrading ophield: toen zat iedereen in hetzelfde schuitje.⁹¹

7. Contacten met de Bosnische Serven

De contacten tussen Dutchbat en Bosnische Serven speelden zich in de eerste plaats af met het Bosnisch-Servische leger, de VRS, dat op de weg naar de enclave *roadblocks* en *checkpoints* bemande. Er was ook contact met de Bosnische Serven in Bratunac, vlak buiten de enclave, en met VRS-militairen aan de andere kant van de enclavegrens. De commandant van Dutchbat I maakte voorafgaand aan het verblijf kennis met de Bosnisch-Servische commandanten en ondercommandanten met wie hij te maken zou krijgen. Vermeulen herinnert zich ‘af-tasten, een soort hanengevecht’.⁹² Hiervoor bleek al hoe diep de Dutchbatters al voor de Bosnische Serven door het stof moesten kruipen om de enclave zelfs maar in te mogen.

89 Overigens is het niet vanzelfsprekend dat nationale tolken altijd te verkiezen zouden zijn boven lokale. Sommige militairen pleiten juist voor het gebruik van lokale tolken. Zie voor discussie bijvoorbeeld Douglas M. Chalmers ‘*Faction Liaison Teams: A Peacekeeping Multiplier*’, School of Advanced Military Studies, United

States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth (Kansas, 2001), p. 48.

90 Interview Omer Subašić, 17/06/98.

91 M. Struyk, ‘De showboys van Srebrenica’, in: *Loopgraven* 1997, p. 18.

92 ‘De eerste commandant’, *De opmaat* 5 (1999) 4, pp. 4-6.

In het najaar van 1994 bracht de leiding van Dutchbat I een bezoek aan de lagere school in Bratunac, waar namens de minister voor Ontwikkelingssamenwerking een symbolische gift werd overhandigd, bestaand uit schriften en pennen. Het was namelijk de bedoeling dat een deel van het schoolmateriaal dat via het ministerie van Defensie naar de enclave kwam aan de school in Bratunac zou worden gegeven.⁹³ Het contact met de Serven in het noorden was moeizaam, omdat de VRS daar nauwelijks konvooien doorliet. Aan de zuidkant van de enclave leek de sfeer wat meer ontspannen; incidenteel kreeg een verkenningspatrouille koffie aangeboden. Ondanks de taalbarrière kwam het tot enige uitwisseling van informatie. Een uitnodiging van de Serven om met hen mee patrouille te lopen, sloegen de Nederlanders echter beleefd af.⁹⁴

In Bratunac werd op 6 januari 1995 tijdens een marathonsessie het nieuwe team voor de militair-civiele betrekkingen (in militaire termen: de sectie-5) van Dutchbat III voorgesteld aan de Bosnisch-Servische militaire leiding ter plaatse, bestaand uit de commandant van het Drina-korps, generaal Živanović en verder kolonel Vuković en de majoors Sarkić en Nikolić. De ontmoeting vond plaats op de orthodoxe kerstavond en verliep gemoedelijk. Živanović was langdurig aan het woord (acht van de negen uur) en sprak onder andere over demilitarisatie van de enclave, humanitaire hulp en problemen langs de confrontatielijn.

Andere contacten met de VRS waren soberder. Op OP-R hadden de Nederlandse militairen vooral telefonisch contact met een nabijgelegen Bosnisch-Servische post. De oudere Bosnisch-Servische militairen gedroegen zich vrij rustig, in tegenstelling tot de jongeren, die agressiever waren in hun optreden.⁹⁵ Net als bij de Moslims was ook bij de Serven leeftijd een factor die het gedrag ten aanzien van Dutchbat merkbaar bepaalde. In de woorden van een lid van het verkenningspeleton:

Alleen heel zelden, als we over de grens liepen, kwamen er wel eens wat Serviërs naar buiten. Even wat koffie drinken, wat praten. Maar het lag er heel erg aan wie de posten bemanden. Als het reguliere troepen waren; dat waren jonge kerels. Agressief, stoere macho's. Daar moesten we niks van hebben. Maar als het reservisten waren, maakte je een praatje.⁹⁶

De sectie-5 had met name een goed contact met de commandant van de Bosnische Serven bij *Yellow Bridge*, aan de noordgrens van de enclave, bekend als 'Jovo' (Jovan Ivić). Hij werd vanaf de compound van stroom voorzien. Langs OP-P hadden genisten van Dutchbat een lijstje gelegd naar *Yellow Bridge*. Als de Serven contact zochten met de Nederlanders konden ze naar OP-P lopen. Ook was er telefonisch contact tussen OP-R en de 'Draganbunker', een huis dat als een bataljonscommandopost van de VRS dienst deed. De Dutchbatters op OP-E hielden eveneens telefonisch contact met de Serven en communiceerden via codes. Ze hadden een aantal gestandaardiseerde mededelingen en vragen. Omdat deze genummerd waren, volstond het doorgeven van de betreffende nummers.

93 Informatiebundel *De Blauw/Groene baret* (1994)16.

94 Informatiebundel *Groen/Blauw* (1995)25.

95 IOI MIPel.15/06/95. Debriefingsverslag UN-

MO-waarnemer over periode 26/10/1994 – 26/04/1995.

96 Interview A.A.L. Caris, 03/03/20.

8. Contacten met VN-organisaties en ngo's

De VN-organisaties in de enclave waarmee Dutchbat samenwerkte, waren – zoals in hoofdstuk 7 beschreven – UnCivPol, de UNMO's en UNHCR.

UnCivPol had als taak het 'monitoren' van het lokale politie-apparaat. In de praktijk kwam dit er op neer dat deze VN-politiemensen erop toezagen dat de lokale politie de mensenrechten respecteerde. In dat kader bezocht UnCivPol eens per week de gevangenis. Een andere taak van UnCivPol was het adviseren van de lokale politie, omdat slechts 10% daarvan was opgeleid. Verder hielp UnCivPol de UNHCR bij de uitvoering van humanitaire hulpprojecten. De meest voorkomende wetsovertreding in de enclave was de diefstal van schapen. Ook Dutchbat werd regelmatig bestolen, maar dan ging het meestal om kleding, diesel of voedsel. Omdat UnCivPol een ander mandaat en andere bevoegdheden had, konden plaatsen betreden die voor Dutchbat en UNMO's verboden waren, zoals woningen.⁹⁷

De UNMO's hadden als taak het vergaren van informatie voor het hoofdkwartier van de VN in New York over de strijdende partijen, de bevolking en hun leefomstandigheden. Verder namen ze deel aan onderhandelingen of assisteerden daarbij. Ook hadden ze een taak op het gebied van de hulpverlening, zoals het toezicht houden op en bemiddeling bij de uitruil van gevangenen, medische evacuaties en assistentie bij humanitaire konvoien. Om dit mogelijk te maken hadden ze vrijwel elke dag overleg met Dutchbat en de verschillende ngo's.⁹⁸ De effectiviteit en taakuitvoering van het UNMO-team in Srebrenica wisselde zeer sterk per persoon.

UNHCR was verantwoordelijk voor het voedsel, de kleding en de eerste levensbehoeften van de vluchtelingen. UNHCR moest dus niet alleen voor de gehele voedselvoorziening in de enclave zorgen, maar ook de *non-food* producten voor haar rekening nemen, zoals kleding, dekens, matrassen, zaaigoed, bouw materiaal, schoeisel enzovoort. Dutchbat begeleidde de UNHCR-konvoien tijdens hun rit door de enclave naar het uitlaadpunt, het *warehouse* in de stad Srebrenica. Met veel vertoon waren Dutchbatters aanwezig bij het uitladen, maar daarna hield hun taak op. De distributie was dus een verantwoordelijkheid van de UNHCR en niet van Dutchbat.

9. De problemen van Dutchbat: wat te doen en hoe het te doen?

Dutchbat moest in zijn relaties met de bevolking en de ABiH in de enclave het hoofd bieden aan een groot aantal problemen van zeer uiteenlopende aard. Het ging om militair-operationele, logistieke, sociaal-culturele en psychische kwesties, die in de realiteit van alledag door elkaar liepen en op elkaar inwerkten. Voor een goed begrip van de ontwikkeling van de positie van Dutchbat is het wel van belang ze ook afzonderlijk aan de orde te stellen.

De militair-operationele problemen hingen samen met de manier waarop het optreden in VN-verband was geregeld. De achtereenvolgende Nederlandse bataljons kregen gaandeweg steeds sterker het gevoel dat ze met handen en voeten gebonden waren aan het VN-mandaat. Daarbij komt dat de VN-bevelslijnen voor de eenheden ter plaatse niet erg transparant waren en dat de regelgeving aan verandering onderhevig was en soms ook verwarrend, dubbelzinnig, moeilijk of niet uitvoerbaar. De geweldsinstructie van de *Rules of Engage-*

97 Interview van raadsman Bart Hetebrij met Peter Gaardse in *EGO* (1995)(mei), pp. 3-4.

98 Interview van raadsman Bart Hetebrij met Jan van Dool in *EGO* (1995)(mei) p. 5

ment van UNPROFOR bijvoorbeeld kon niet altijd helder naar de praktijk worden vertaald. De interpretaties en praktijk verschilden daarom nogal eens per land en per eenheid.

De Nederlandse bataljons moesten, zonder dat ze over voldoende personeel of adequate bewapening beschikten, wel een zeer moeilijk begaanbaar terrein van 150 vierkante kilometer bewaken, waar zo'n 40.000 hongerende en deels bewapende Moslims woonden. De opdracht om de vrede te handhaven en tegelijkertijd humanitair op te treden ging gezien de omstandigheden de zwaarte van normale vredeshandhaving al ver te boven. Bovendien verwachtte men in Nederland dat de Dutchbatters extra humanitaire taken op zich zouden nemen, die buiten het VN-mandaat en het daaruit voortvloeiende militair-operationele optreden vielen. Dit kwam mede voort uit wensen die in de Nederlandse politieke arena leefden, maar ze waren voor de Nederlandse eenheden ter plaatse soms nauwelijks uitvoerbaar.⁹⁹

Nu was het uitvoeren van humanitaire projecten door VN-eenheden op zichzelf niet nieuw. Nederlandse militairen hadden tijdens missies in Cambodja en Libanon al eerder kleinschalige humanitaire projecten uitgevoerd. Uiteraard was er de drang om hulp aan mensen in nood te verlenen. Tegelijkertijd begreep men dat humanitaire projecten ook goodwill bij de bevolking konden kweken, wat de uitvoering van de taak en de eigen veiligheid ten goede kon komen.¹⁰⁰ Bovendien was het voor de eenheden erg motiverend dit soort werk uit te voeren, zeker als de zin van militair optreden zoals in Srebrenica niet altijd duidelijk was.

Hoe de militaire en de humanitaire zaken precies met elkaar verbonden waren en waar de prioriteit lag, was voor veel betrokkenen moeilijk uit elkaar te houden. Dat was ook in Den Haag het geval, zo bleek uit een groot artikel in de *Defensiekrant* van 3 februari 1994, waarin als taken werden genoemd: 'bescherming van de bevolking in de *Safe Areas*, condities creëren voor gewondentransport, vijandelijkheden terugdringen, verbetering van de leefomstandigheden in het gebied en militaire assistentie van UNHCR-konvooiën.'¹⁰¹ Twee maanden later echter sprak dezelfde krant over de 'ware opdracht: het beschermen van de Moslim-enclave Srebrenica'.¹⁰²

Ook de Nederlandse militairen gingen ervan uit dat ze in de eerste plaats in de enclave waren om de bevolking te beschermen.¹⁰³ In het oorspronkelijke mandaat van de VN ging het echter noch om het beschermen noch om het verdedigen van de burgers in de enclave. UNPROFOR moest 'deter attacks' door hun loutere aanwezigheid en optreden, en geweld mocht alleen gebruikt worden ter zelfverdediging. De termen 'protect' of 'defend' komen in de resoluties feitelijk niet voor.¹⁰⁴

De *Rules of Engagement*, waaruit de *Standing Operating Procedures* en de *Vaste Orders* voor Dutchbat voortvloeiden zijn in de hoofdstukken 1 en 3 besproken. In grote lijnen kon

99 Hieronder vallen bijvoorbeeld de zgn. Pronk-projecten. De minister voor Ontwikkelingssamenwerking stelde geld beschikbaar voor lagere scholen in de regio. Het materiaal kwam de enclave echter niet of nauwelijks in doordat de VRS daar geen toestemming voor gaf. Dutchbat heeft wel het een en ander aan schoolmateriaal in konvooiën meegesmokkeld.

100 Christ Klep schrijft hier uitgebreid over in: Klep & Van Gils, *Van Korea tot Kosovo*, pp. 95-159.

101 E. Brouwer, 'Eenheid op maat gesneden voor Bosnië', *Defensiekrant*, 03/02/94, p. 3.

102 E. Brouwer, 'Indrukwekkende route langs de poort van de hel', *Defensiekrant*, 07/04/94, p. 2.

103 Bijvoorbeeld in: Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, waarin de commandant van de Bravo-cie zegt: 'Het was voor ons al lang duidelijk dat we hier maar voor een zaak waren en dat is de veiligheid van de burgers', p. 269.

104 Zie Deel I, hoofdstuk 11.

de leiding met deze voorschriften wel uit de voeten, maar de toepassing ervan lag allerm minst vast. Dit moest wel invloed hebben op de manier waarop de bataljonsleden de uitoefening van hun taak zagen. Een Belgische militair omschreef het probleem in algemene zin met de woorden: ‘Ik verkies zeker een oorlogsmis sie, want dan weten we tenminste waar we het over hebben. Maar met de blauwe baretten en de *Rules of Engagement* steekt men de twijfel in ons hoofd.’¹⁰⁵ De *Rules of Engagement* waren in principe wel bij iedere militair bekend, want ze werden tijdens de voorbereiding besproken en bij elke briefing meegedeeld. Er vloeide bijvoorbeeld uit voort dat er weinig kon worden ondernomen als de Bosnische Serven over de hoofden van de leden van een patrouille schoten of vlak voor hen in de grond. Bij een schietincident moest men volgens de *Rules of Engagement* de exacte plaats van waar het vuren kwam vaststellen, alvorens terug te schieten. Dat was echter vrijwel onmogelijk, omdat er meestal van grote afstand werd geschoten.

Commandanten ter plaatse pasten daarom de regels soms aan wanneer deze weinig realistisch bleken. De leiding van Dutchbat II koos voor een gedragslijn die inhield dat men geen confrontatie met gewapende personen aanging. Zulke besluiten vielen ook inzake de voorschriften voor de manier van handelen als men stootte op vermoedelijk van de VN gestolen goederen. Ook op compagniesniveau koos men vervolgens voor een eigen invulling van de voorschriften om naar bevind van zaken te kunnen handelen.¹⁰⁶ De taak van demilitarisering kwam daarmee in het gedrang: de VN kon wel ontwapening opdragen, maar uitvoering daarvan zou in de praktijk onmogelijk, zo niet suïcidaal zijn. Zodoende verloren veel algemene regels in de praktijk hun betekenis, omdat de militairen op hun eigen beoor delingsvermogen werden teruggeworpen.

Dit was ook de manier waarop Dutchbat uitvoering gaf aan de belangrijke opdracht om de enclave en de enclavegrenzen te beveiligen: ‘deter attacks by presence’. Dutchbat miste echter een aantal essentiële instrumenten om dit op een afdoende manier waar te kunnen maken. Er was onvoldoende personeel en er waren ook onvoldoende middelen beschikbaar om bijvoorbeeld ’s nachts of in het geheim te kunnen opereren en zo aanvallers af te schrikken; dit was ook niet toegestaan omdat ‘herkenbaarheid’ een essentieel element van het optreden van VN-troepen was. Dutchbat had daarom de instructie om vóór zonsondergang in de kwartieren te zijn. De Moslims en Bosnische Serven wisten dit natuurlijk en daarom hadden beide partijen ’s avonds en ’s nachts vrij spel. Zodoende konden de Nederlanders bijzonder moeilijk inzicht krijgen in wat er militair gesproken in de enclave gaande was. Daarbij kwam nog dat het Dutchbat ook verboden was om zich buiten de enclavegrenzen te bewegen, wat de informatiepositie verder ondermijnde. Vanuit militair oogpunt was de situatie in dit opzicht hopeloos.

10. Problemen tussen Dutchbat en de strijdende partijen

Het militaire gedeelte van de taakopdracht hield in dat toezicht moest worden gehouden op de naleving van de bestanden tussen het Bosnische regeringsleger, de ABiH, en de strijdmacht van de Bosnische Serven, de VRS. In de enclave aangekomen constateerde Dutchbat al vrij snel dat er helemaal geen vrede was, maar alleen een omstrede bestand, dat door

¹⁰⁵ Geciteerd in E. Muller, ‘Geweldsexcessen bij vredesoperaties: Somalië 1992-1995’, *Militaire Spectator* 168 (1999) 9, p. 503

¹⁰⁶ Debriefingsverklaring J.H.A. Rutten, 06/09/95.

beide partijen voortdurend werd geschonden. Er bestond veel onduidelijkheid over de vraag hoe de taak in de praktijk te interpreteren. De commandant van Dutchbat II wilde bijvoorbeeld weten of het aanleggen van loopgraven nu wel of niet was toegestaan in een ‘gedemilitariseerd’ gebied. Tot drie maal toe vroeg hij het hoofdkwartier in Sarajevo om opheldering zonder dat er een antwoord kwam. Uiteindelijk kwam er slechts een halfslachtig antwoord uit Tuzla, dat het probleem weer op het bord van de commandant deponeerde.¹⁰⁷

De problemen rond de demilitarisering, de vaststelling van de grenzen van de enclave en het bepalen van de bestandslijn bleken op korte termijn onoplosbaar en keerden telkens opnieuw terug in de onderhandelingen met beide partijen. De Nederlandse bataljons pasten, zo bleek in de voorafgaande hoofdstukken, hun beleid aan deze situatie aan. Ze gaven er de voorkeur aan in gesprek te blijven en het onderling contact tussen de Bosnische Moslims en de Bosnische Serven in stand te houden. Gelijkluidende, door alle partijen geaccepteerde grenzen bestonden op zijn best op papier, maar in de praktijk waren er drie grenzen: die van de ABiH, van de VRS en van UNPROFOR. Omdat ook de demilitarisering vastliep, kwam de leiding van de achtereenvolgende Nederlandse bataljons steeds meer tussen twee vuren te liggen. Enerzijds klaagde de VRS telkens weer over de gebrekkige ontwapening van de Moslims en voerde men aan die kant aan dat Dutchbat zijn taak niet goed uitvoerde. Anderzijds hamerde de ABiH er voortdurend op dat Dutchbat niet alert op Servische bewegingen en grenscorrecties reageerde en juist veel te ijverig was bij het innemen van de wapens van het Bosnische regeringsleger.

Ook bij de Nederlandse bataljons zelf leidde deze stagnatie tot veel frustraties. Dutchbat I liep al direct tegen dit probleem aan. Volgens commandant Vermeulen kon je

... als je een vent met een wapen zag, wel roepen ‘stani pucam’ [‘sta of ik schiet!’], maar je mocht er niet op schieten, omdat de *Rules of Engagement* die ruimte niet gaven. Als die vent maar hard genoeg naar een huis liep en daar het wapen ingooide, kon je een cordon om het huis inrichten. Dan moest je de lokale politie vragen en die zei dan: ‘Ik ben wel gek, want dan worden we afgestraft door Naser Orić.’ Dan vroeg je het de VN-politie, die dan zei dan dat ze er geen mandaat voor hadden. Het was een kromme regeling.¹⁰⁸

Inderdaad vloeide uit de regelgeving voort dat Dutchbatters bij het betrappen van gewapende mannen in de enclave opdracht hadden dat te melden. Ze mochten in geen geval de achtervolging inzetten. Indien er een mogelijkheid tot aanhouding was, moest men daar wel toe over gaan en vervolgens inderdaad de UnCivPol inschakelen. Fouilleren was verboden, evenals huiszoeking. Wel mocht een huis ‘zeker gesteld’ worden, wat betekende dat men een cordon om het huis legde in afwachting van de komst van UnCivPol. Mocht zo’n situatie ‘bedreigend’ worden, dan moest Dutchbat zich weer terugtrekken.¹⁰⁹

Dutchbat was dus niet bevoegd om huizen binnen te gaan en daarom konden mannen die wapens droegen zich, zoals Vermeulen beschreef, aan ontwapening onttrekken door een huis binnen te vluchten. Soms zagen de blauwhelmen dan vrouwen met boodschappentassen naar buiten komen, waarmee ze waarschijnlijk de in onderdelen uiteen genomen wapens in veiligheid brachten. UnCivPol en lokale politie mochten de huizen wel betreden, maar

107 Zie Honig & Both, *Srebrenica*, p. 186.

108 Interview C.H.P. Vermeulen, 09/06/99.

109 SMG/Debrief. Ccie (NL) VN INFBAT, Vaste Orders Deel III.

volgens een aantal Dutchbatters kwamen ze vaak pas uren later.¹¹⁰ Bovendien was de kans inderdaad buitengewoon klein dat de lokale politie veel zou vinden, vanwege te verwachten represailles door ABiH-militairen. Veel ABiH-militairen hadden meer ontzag voor hun eigen commandanten dan voor de afspraken die met de VN waren gemaakt en die door Dutchbat moesten worden uitgevoerd. Ze vreesden represailles als ze hun wapen zouden inleveren, soms zo overduidelijk dat de Nederlanders wel aanboden te bemiddelen: als ‘Dutchbat nou die wapens kreeg dan zou de liaisonofficier wel met de Moslimcommandant gaan praten, om straf te voorkomen’.¹¹¹

De effectiviteit van het optreden van Dutchbat in dit soort zaken werd ook door een andere oorzaak ernstig belemmerd. Al snel bleek dat zodra een patrouille de compound verliet, er een soort alarmsysteem in werking trad (via kinderen en volwassenen), dat doorgaans een hogere snelheid ontwikkelde dan dat van de patrouilles: ‘Dat men gewoon exact wist: even wapens opbergen! Nu is de patrouille weer binnen. Haal de wapens maar weer tevoorschijn.’¹¹² Volgens patrouille-coördinator kapitein Rutten heeft hij wel in enkele situaties besloten gewapende Moslims te achtervolgen. Maar:

... je kunt ze achterna gaan op het risico af dat zij veel beter het terrein kennen dan jij, en het ontwapenen natuurlijk niet echt veel zin had. Dat werd ook zo langzamerhand voor iedereen duidelijk. Je pakte een wapen en je haalde een zeker risico naar je toe. Want als je weer met een patrouille in dat gebied kwam, liep je het risico dat je beschoten werd door Moslims. Ik probeerde dat niet te omzeilen, maar in de bevelen zei ik: ‘Als je erop stuit [op wapens], neem je ze in. Als je er niet op stuit, zoek het niet op! Het levert niks op.’¹¹³

De regelgeving was zo onduidelijk, dat ook de bataljonsleiding niet wist of het verbod om huizen te doorzoeken een ongeschreven regel of een VN-regel was. Om escalatie van de confrontatie tussen de ABiH en Dutchbat te voorkomen besloot overste Karremans tegen het einde van de uitzending grote groepen, die openlijk gewapend rondliepen, ongemoeid te laten.

Het is, kortom, niet verwonderlijk dat Karremans tegenover het NIOD opmerkte dat volgens hem van demilitarisatie nooit iets terecht is gekomen.¹¹⁴ In het bijzonder tijdens Dutchbat III werd het uitvoeren van demilitarisatiemaatregelen een acuut veiligheidsprobleem, want de Nederlanders hadden de bevolking verder weinig of niets meer te bieden. Omdat de Bosnische Serven geen brandstof, vers voedsel of medische voorraden meer doorlieten, kon Dutchbat nauwelijks nog iets voor de bevolking doen. De situatie was ronduit hopeloos, zoals de humanistisch raadsman Hetebrij het uitdrukte: ‘Aan de ene kant moest je ze met een stok slaan en aan de andere kant wat geven, maar we hadden niets te bieden.’¹¹⁵

Voor de Nederlandse bataljons leed het geen twijfel dat de ABiH in de enclave over wapens beschikte. In en rond de *Safe Area* werd regelmatig geschoten. Vooral ’s avonds en ’s nachts was het onduidelijk waar de schoten vandaan kwamen. Onbekende schutters vuurden ook over en op de compound in Potočari en soms waren er inslagen op maar een paar

110 Interview R. Sensen, 11/02/99.

111 Interview A.J. Derksen, 10/04/95.

112 Interview E.G.B. Wieffer, 18/6/99.

113 Interview J.H.A. Rutten, 01/12/99.

114 Interview Th.J.P. Karremans, 01/12/00.

115 Interview met Bart Hetebrij in *Panorama*, najaar 1995, pp. 19-21.

meter afstand van de Nederlandse militairen. Voor degenen die regelmatig op de schietbaan kwamen was dat niet zo bijzonder, maar anderen werden er toch vrij nerveus van. Op de compound ging men er vanuit dat het ABiH-schutters betrof, en de Dutchbatters verbaasden zich er steeds meer over wat ze zich moesten laten welgevalen door de Moslims, die ze geacht werden te beschermen. Ook het ‘vuurtrekken’ rond de OP’s door ABiH-militairen was een permanente bron van ergernis. Doordat de ABiH in de buurt van Nederlandse OP’s op Bosnisch-Servische stellingen schoot, was de kans nogal groot dat de observatiepost onder vuur kwam te liggen als de Serven terugschoten. Dit gebeurde dan ook regelmatig. De Nederlanders veronderstelden dat de ABiH dit riskante spel speelde om Dutchbat zo in de strijd te betrekken.

Zo verslechterde in de loop van de tijd de relatie tussen Dutchbat en de ABiH. Dit blijkt ook door de manier waarop er op de figuur van Naser Orić werd gereageerd. Het eerste bataljon had nog gemengde gevoelens over Orić, maar het tweede en derde bataljon hadden geen goed woord meer voor hem over. Orić vertoonde zich in de laatste periode ook veel minder en werd over het algemeen gezien als een crimineel. Aan de andere kant had een aantal militairen toch wel respect voor hem en bleef men ook niet onberoerd door zijn aureool van onoverwinnelijkheid en heldenmoed. Een militair uit Dutchbat III vertelt over zijn eerste kennismaking met Orić:

Ik heb hem ontmoet bij een patrouille. We kwamen bij een riviertje; ik weet niet meer hoe het heette. Daar was een soort klein watermolentje bij. Hij zat daar met een stel mannen uit te rusten. Omdat ze bewapend waren, zei ik tegen de sergeant: ‘Moeten we die wapens niet afpakken?’ Zijn antwoord was: ‘Als jij dat zo graag wilt, moet je maar je gang gaan! Maar dat is Naser Orić.’ Hij vertelde zo’n beetje wie hij was en wat hij gedaan had voordat de enclave ontstaan was. Dat hij met een groepje mannen de hele enclave zowat vrijgemaakt had van de Serviërs. Toen begon ik er toch een beetje anders tegen aan te kijken.¹¹⁶

Voor het derde bataljon was de in hoofdstuk 6 besproken gijzeling van een grote groep Dutchbatters in de Bandera-driehoek één van de eerste en meteen ook ingrijpendste ervaringen met de ABiH. Deze confrontatie duurde maar enkele dagen, maar zette wel de toon. Vanaf 28 januari 1995 zaten 100 man vast op drie locaties in het westelijk deel van de enclave. Er werd onderhandeld over een oplossing en er was toestemming voor een bevoorradingsrit naar de gegijzelde eenheid. De plaatselijke burgerbevolking voorzag de manschappen van vers brood en lekkernijen.¹¹⁷ Niettemin bleef het voor het pas in de enclave aangekomen personeel van Dutchbat III totaal onbegrijpelijk dat ze gegijzeld werden door dezelfde Moslims die ze kwamen beschermen. Zo kon de opvatting postvatten dat de relaties met de Moslims problematischer waren dan die met de Bosnische Serven.

Terwijl de gijzeling van de Dutchbatters aan de gang was, kwam de dorpstimmerman op de compound houtsnijwerk aan hun collega’s verkopen, tegen West-Europese prijzen. Voor de militairen op de compound was dit de gekte ten top. Sommigen vroegen zich af of er met het aan de timmerman betaalde geld wapens werden gekocht waarmee het leven van Dutch-

¹¹⁶ Interview A.E. Broeder, 3/5/00.

¹¹⁷ MID/KL. Dutchbat Milinfo Sie 2/3, 30/01/95.

bat zuur werd gemaakt.¹¹⁸ De voor militairen indringende ervaring van onmacht werd door kapitein E.G.B. Wieffer als volgt verwoord:

Je zat ook nog gewoon in de underdogpositie. Dat was het punt. Underdog was je omdat je op een afzijdige locatie zat. Underdog was je omdat er geen uitweg mogelijk was. Dat was ook bekend. Het bataljon heeft wel eens geroepen: ‘Hoe moeten we het doen als het echt uit de klauwen loopt?’ Underdog was je ook gewoon omdat je zowel door de ABiH – dan praat ik niet over de Moslims, maar over de ABiH – als door de VRS geringelood werd op het moment dat het ze goed uitkwam. En je dus geen mandaat had, of geen machtspositie had, dus geen poot had om op te staan om als VN daarin te kunnen participeren. Een kleine jongen was je daar gewoon.¹¹⁹

Regelmatig werden Dutchbat-patrouilles door de ABiH tegengehouden en teruggestuurd. Zo kreeg bijvoorbeeld een patrouille van OP-A eind april 1995 van de lokale leider Imzah Begović te horen ‘dat ze niet meer door het dorp Sastafci mochten lopen’.¹²⁰ Dit soort praktijken maakte de uitvoering van de oorspronkelijke opdracht zo goed als onmogelijk.

De vooronderstelling van de uitzending – namelijk dat Dutchbat aanwezig zou zijn ‘met de instemming van beide partijen’ – leek in de praktijk steeds problematischer. Dat akkoorden werden ondertekend hoefde niet te betekenen dat ze ook werden uitgevoerd. Nu werd het de strijdende partijen niet erg moeilijk gemaakt om, ondanks overeenkomsten, rustig hun eigen gang te blijven gaan. De procedure die voorschreef hoe patrouilles moesten reageren als zij beschoten werden, nodigde als het ware uit tot misbruik. Als er geschoten werd moest de patrouille namelijk op de grond gaan liggen en na tien minuten moest iemand de situatie gaan opnemen. Als de situatie veilig was, kon de patrouille voorzichtig worden hervat. Als er echter nog een keer geschoten werd, moest de patrouille rechtsomkeert maken. Deze procedure werkte zeker de escalatie van geweld tegen, maar maakte het voor de ABiH tegelijkertijd wel erg simpel om een patrouille ‘op te lossen’: gewoon twee maal over de hoofden schieten.¹²¹

Dutchbat III signaleerde steeds vaker grote groepen gewapende ABiH waar het niet tegen kon optreden. Eind januari 1995 verzamelden zich zelfs zo’n 400 met geweren en bazooka’s bewapende Moslims voor de poort van de compound in Srebrenica. Een uur later vertrokken ze weer in zuidelijke richting. Het was Dutchbatters een raadsel wat deze actie te betekenen had, al waren de meesten geneigd de zaak als machtsvertoon te interpreteren.¹²²

Ook was er grote irritatie rond het onderhoud van de wapens die de ABiH wel had ingeleverd; overeengekomen was namelijk dat de ABiH die wapens zou mogen onderhouden. Deze lagen opgeslagen in het *Weapon Collection Point*, dat onder de hoede stond van de B-compagnie. Volgens de ABiH weigerden de Dutchbatters om hen te voorzien van de benodigde onderhoudsmaterialen, zoals poetsdoeken en olie; dat stond namelijk niet in de afspraak. Er vonden nogal wat incidenten plaats tijdens die onderhoudsbeurten. Zo probeerde op 21 maart 1995 een ABiH-soldaat na een onderhoudsronde in het *Weapon Collection Point* om een Kalashnikov in delen mee te nemen. Deze poging werd ontdekt, waarna de B-compagnie al het ABiH-personeel van de compound verwijderde.¹²³

¹¹⁸ NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, p. 17de week 25.

¹¹⁹ Interview E.G.B. Wieffer, 18/06/99.

¹²⁰ MID/KL. Milinfo, 30/04/95.

¹²¹ IOIMIPel. Debriefingsverslag militair DUTCHBAT II, 09/02/95.

¹²² Dutchbat Milinfo Sie 2/3, 29/01/95.

¹²³ Dutchbat Milinfo Sie 2/3, 22/03/95.

Overigens had de AbiH ook talrijke klachten over de militaire taakuitoefening door de Nederlandse bataljons. Ramiz Bećirović, plaatsvervangend commandant van de ABiH in Srebrenica, nam het de Nederlandse militairen kwalijk dat ze nooit iets wilden geloven dat zij niet met eigen ogen hadden gezien. Bećirović nam een keer een Dutchbat-patrouille mee naar het Moslimdorp Jasenova. Hij wilde de Nederlanders wijzen op een infiltratie door Bosnische Serven in dat dorp. Terwijl Bećirović plat op zijn buik lag om zich te verbergen, stonden de Nederlanders de situatie op te nemen. Zij konden niet anders dan constateren: ‘We zien dat ze er zijn, maar we kunnen er niets tegen doen.’¹²⁴ – voor Bećirović een frustrerende ervaring.

Onpartijdig of neutraal?

Onder de omstandigheden in de enclave was het voor de Nederlandse bataljons niet eenvoudig om de noodzakelijke neutraliteit of onpartijdigheid in acht te nemen. Dit werd zelfs ook in de hand gewerkt door de materiële hulpverlening aan de noodlijdende bevolking. De betrokken partijen gingen zulke hulpverlening, te midden van een conflict waarin het onderscheid tussen burgers en militairen vaak onduidelijk was, al snel opvatten als partij kiezen. Humanitaire hulpverlening aan burgers kon ook in de praktijk leiden tot indirecte hulp aan de militairen. De VN-opdracht stelde duidelijk dat de Nederlandse bataljons ‘neutraal’ en ‘onpartijdig’ moesten optreden. De opvattingen over de praktische betekenis van deze begrippen liepen echter nogal uiteen omdat ze niet in duidelijke regels waren vertaald. Dit had tot gevolg dat elke (compagnies-)commandant ‘neutraliteit’ en ‘onpartijdigheid’ op een eigen manier invulde.

In de periode van Dutchbat I deelden commandant Vermeulen en liaisonofficier Derksen de opvatting dat neutraliteit betekende dat Dutchbat geen partij mocht kiezen en moest proberen met alle partijen op goede voet te staan. Dat kwam neer op zich ‘nooit kwetsbaar opstellen en naar geen van de partijen de oren laten hangen’. Ze waren zich bewust van de aard van de problemen en ze probeerden zich daarin te verdiepen zonder partij te kiezen.¹²⁵ De manier waarop Vermeulen inhoud gaf aan het begrip neutraliteit hield niet in dat zijn mensen geen contact met de bevolking mochten hebben en zich met niemand mochten bemoeien. Wel was hij zich er goed van bewust hoe moeilijk het was aan neutraliteit en onpartijdigheid vast te houden. Immers, ‘zodra je aan de binnenkant gaat zitten, zit je bij de Moslims en ben je een met de Moslims, en ben je de tegenpartij van de andere partij. Je bent nooit meer neutraal.’¹²⁶ Volgens Derksen moest je je onpartijdigheid bewaren, maar betekende dat niet dat je niet vriendschappelijk met mensen om kan gaan.¹²⁷

De commandanten van Dutchbat II en III zagen zich genoodzaakt de opstelling anders in te vullen. Zij kozen ervoor meer afstand te houden en beperkten zich zoveel mogelijk tot functionele contacten. Zij waren ook meer beducht voor te innige contacten tussen bataljonsleden en de bevolking, omdat deze de neutraliteit in gevaar konden brengen. Mede op basis van hun ervaringen in Libanon verboden Everts en Karremans praktisch het contact tussen Dutchbat en de lokale bevolking. Zelf hadden zij ook nauwelijks met iemand contact, omdat dat in hun ogen een vereiste was voor ‘neutraal’ optreden.¹²⁸ In de voorbereiding was er zo op gehamerd dat Dutchbat neutraal moest optreden, dat afstand nemen de een-

124 Interview Ramiz Bećirović, 2 en 05/02/98.

125 Interview A.J. Derksen, 10/04/01.

126 Interview C.H.P. Vermeulen, 09/06/99.

127 Tabak, *Tussen hamer en aambeeld*, pp. 49-50.

128 Interview Th.J.P. Karremans, 26/06/98.

voudigste manier leek om invulling te geven aan het begrip onpartijdigheid. Wel mochten de Dutchbatters zo nu en dan met de bevolking voetballen en georganiseerd humanitaire hulp verlenen.

De meest vergaande consequenties uit de opdracht neutraal en onpartijdig op te treden trok de commandant van de B-compagnie van Dutchbat III, kapitein Groen. Groen wilde in het kader van zijn hoofdopdracht twee taken onderscheiden. Op de eerste plaats kwam volgens hem de zorg voor eigen personeel en op de tweede plaats de veiligheid van de Moslims. Om de laatste taak zo goed mogelijk uit te voeren met de beperkte middelen die hem ter beschikking stonden, leek het hem het beste zo ‘neutraal’ mogelijk te blijven. Op grond van wat hij over de ervaringen van zijn voorgangers had gehoord, meende hij dat een ‘neutrale’ opstelling er ook toe kon leiden dat hij, indien nodig, zijn eigen mensen moest beschermen tegen de Moslims. Groen begreep uit de verhalen dat Dutchbat I zeer pro-Moslim in de enclave was aangekomen, in de veronderstelling ‘de Moslims te helpen tegen die klootzakken van de Serviërs’.

Zijn visie was naar eigen zeggen anders:

Ik vind dat je je als VN’er onpartijdig moet opstellen. Zo was het ook officieel de bedoeling. Als een derde partij zat je daartussen. Maar men heeft duidelijk heel erg openlijk gekozen voor de zijde van de Moslim-bevolking. Dat is heel begrijpelijk, want je hebt het idee dat je daar samen in de ellende zit. Maar je geeft wel een signaal af aan de Servische kant die er buiten omheen zit. Ik had dit als Dutchbat I ook niet aangepakt zoals zij het gedaan hebben.¹²⁹

Het valt op dat het Groen kennelijk is ontgaan dat Dutchbat I naast goede contacten met de Moslims ook goede contacten met de Serven onderhield en dus op die manier ook ‘neutraal ofwel onpartijdig’ optrad, alleen op een andere manier dan volgde uit zijn opvatting. De commandanten gaven een eigen invulling aan het neutraliteitsbeginsel, maar daar zat bij de laatste twee commandanten wel achter dat men contacten met de Moslims maar het beste tot een minimum kon reduceren. Hier wreekte zich dat de opleiding voorbij was gegaan aan de vraag hoe neutraliteit en onpartijdigheid moesten worden ingevuld; daardoor was niet duidelijk wat wel en niet mocht in contacten met de strijdende partijen. De zaak werd overgelaten aan capaciteiten van de verantwoordelijke officieren als mensenkennis, flexibiliteit, creativiteit en sociale intelligentie.

Het lijkt er op dat Dutchbat II en III er de voorkeur aan gaven het zekere voor het onzekere te nemen en risico’s op dit gebied zo veel mogelijk te vermijden.¹³⁰ Overigens was dit niet alleen een gevolg van persoonlijke invulling van de orders door de Dutchbatleiding, maar ook van de grimmiger wordende relatie met de ABiH en in het algemeen de toenemende spanning in en om de enclave. Het problematische van deze gedragslijn is dat Dutchbat juist veronderstelde ten behoeve van de bevolking in de enclave te zijn. Tegelijkertijd zag de bataljonsleiding contact met de bevolking als zo riskant voor de missie, dat de bewoners van de enclave zoveel mogelijk op een veilige afstand werden gehouden. Uiteindelijk leidde dat tot een paradoxale situatie, waarin het feitelijk verboden was contact met de Moslims te hebben, maar waarin het wel de bedoeling was hun humanitaire hulp te verlenen.

¹²⁹ Interview J.R. Groen, 14/01/00.

¹³⁰ Door de commandanten van Dutchbat II en III is er ook herhaaldelijk op gewezen dat zij door

hun ervaringen in Libanon heel voorzichtig waren geworden en strikt neutraal wilde optreden.

Om de situatie van Dutchbat te kunnen beoordelen moet ook in het algemeen de vraag worden opgeworpen in hoeverre het streven naar neutraliteit zich verdraagt met een vredesmissie met een sterk humanitaire inslag. Alleen al door aanwezig te zijn oefenen *peacekeepers* invloed uit op de bestaande verhoudingen en op de manier waarop de vijandelijkheden zich ontwikkelen. De taak van humanitaire hulpverlening aan een niet helder gescheiden conglomeraat van burgers en militairen bemoeilijkt dit nog extra. De VN intervenueert politiek en militair om haar doelen te bereiken en is dus partij bij schermutselingen, gevechten en hulpverlening. Handhaving van het beginsel van neutraliteit is in zo'n situatie eerder een wens dan een realiteit en het is zelfs de vraag of het een adequaat richtsnoer is voor optreden in VN-verband.¹³¹ De begrippen zijn dikwijls onderling verwisseld, maar het is mogelijk een duidelijk onderscheid te maken.

Volgens specialisten is het concept 'onpartijdigheid' werkbaarder gebleken dan 'neutraliteit' voor vredesmissies, en ook voor veel ngo's.¹³² Onpartijdigheid laat namelijk de ruimte open om 'judgemental' te zijn, wat ongeveer wil zeggen dat als een scheidsrechter wordt opgetreden. Neutraliteit is een terughoudender opstelling. De auteur J. Pictet omschreef het verschil als volgt: 'The neutral man refuses to make a judgement whereas the one who is impartial judges a situation in accordance with pre-established rules'.¹³³ Ten tijde van de uitzending van Dutchbat werden de problematische implicaties van de opdracht tot het betrachten van neutraliteit door de Verenigde Naties nog weinig onderkend, laat staan dat er rekening mee werd gehouden bij het formuleren van de opdracht voor Dutchbat. Het gevolg was dat elke commandant een eigen invulling gaf aan deze begrippen. Vermeulen van Dutchbat I zag het als 'neutraal' om met iedereen vrienden te blijven; Everts en Karremans van Dutchbat II en III zagen het meer als het op afstand houden van de partijen.

Veiligheidsmaatregelen in de contacten met bevolking en strijdende partijen

Dutchbat II en III streefden ernaar de contacten tussen Nederlandse militairen en de lokale bevolking ook om redenen van militaire veiligheid zoveel mogelijk te vermijden. In de voorgaande jaren waren er regelmatig problemen ontstaan. Zo namen manschappen van de Nederlandse transportbataljons soms burgers mee in konvoeien over de confrontatielijn,

131 De auteur Hugo Slim legt de haken en ogen bij het gebruik van begrippen neutraal en onpartijdig heel goed uit in 'Positioning Humanitarianism in War: Principles of Neutrality, Impartiality and Solidarity in: D.S. Gordon & F.H. Toase (eds.), *Aspects of Peacekeeping*, The Sandhurst Conference Series (Londen, 2001), pp. 125-140. ook de auteur Stuart Gordon doet dat in 'A Recipe for Making the Safe Area's Unsafe' in dezelfde uitgave, pp. 213-230.

132 Zie toelichting hierop van Hugo Slim in: 'Positioning Humanitarianism in War', idem, p. 134.

133 J. Pictet, 'The Fundamental Principles of the Red Cross: A Commentary' (Genève, 1979), p. 26. In een handleiding voor de Amerikaanse luchtmacht voor de omgang met ngo's werd de volgen-

de duidelijke korte omschrijving gegeven voor het verschil tussen neutraliteit en onpartijdigheid: 'Neutrality implies that all parties will be equally affected by an action. But no peace operation, not even unarmed monitoring, will be likely to affect all parties equally and therefore none is neutral. Impartiality implies that the United Nations, normally the Security Council, believes that all parties share responsibility and therefore refuses to identify aggressor or victim. Peace operations are or should be impartial', in: 'Strengthening the Partnership. Improving Military Coordination with Relief Agencies and Allies', in: *Humanitarian Operations*. Prepared by Rand for United States Airforce by Daniel Byma. (e.a.) (Santa Monica, 2000), p. 105.

hetgeen het hele konvooi in gevaar kon brengen. Contacten met burgers konden ook gemakkelijk tot identificatie en het kiezen van partij, wat weer strijdig was met het streven naar neutraliteit. Bij Dutchbat I en II bleek bijvoorbeeld dat bataljonsleden talrijke postpakketten naar burgers in de enclave zonden. Rave, die behalve lid van het liaisonteam ook militaire veiligheidfunctionaris van Dutchbat III was, wilde deze praktijk stoppen omdat deze veiligheids- en operationele risico's met zich meebracht.¹³⁴

Niet alle leden van Dutchbat III vielen overigens onder het expliciete verbod op contact met de bevolking. Wel werd in verband met de veiligheidsrisico's geadviseerd het contact te beperken tot het strikt noodzakelijke en functionele. Ook bij dit soort problemen kwam het erop aan op grond van het eigen beoordelingsvermogen te werk te gaan. Volgens een betrokkene loste Rave dit probleem op de compound van Potočari op door de volgende gedragslijn: 'Contacten zijn prima, maar ik wil wel dat ze bij mij gemeld worden'. Zo kon hij controleren wat specifieke contacten inhielden en of er geen vreemde dingen gebeurden.

Rave drukte militairen op het hart anoniem te blijven en dus geen namen bekend te maken. Hij was bezorgd over mogelijke activiteiten van inlichtingendiensten en criminelen. Daarom instrueerde Rave de manschappen bijvoorbeeld om geen enveloppen weg te gooien, omdat dan adressen bekend konden worden. Dat dit geen ongefundeerde angst was, bleek toen majoor Franken een half jaar na een ontmoeting met kolonel Janković (VRS) een kerstkaart van hem op zijn huisadres kreeg. De vrouw van de tandarts van Dutchbat belde eens naar het Situatiecentrum in Den Haag, omdat bij haar thuis een pakje was afgeleverd met het verzoek om dat naar haar man in de enclave te versturen. Haar man maakte zich daarover grote zorgen, hetgeen mogelijk weer gevolgen had voor zijn functioneren in de enclave.¹³⁵

De B-compagnie van Dutchbat III was het strengst met veiligheidsmaatregelen. De B-manschappen droegen geen naamlinten en mochten niet met de lokale bevolking spreken. De kans op problemen was voor die compagnie natuurlijk ook groter dan voor de overige compagnieën in Potočari, omdat Bravo middenin Srebrenica-stad zat. Tijdens de opleiding van de bataljons was militaire veiligheid al aan de orde geweest. De lessen werden in Srebrenica herhaald en geactualiseerd op basis van nieuwe informatie en ervaringen. Het ging vooral om de risico's die het drijven van handel met de lokale bevolking en het ruilen van uitrustingsstukken met zich meebrachten. Daarnaast kwamen de pogingen aan de orde om Dutchbat te gebruiken voor postverkeer naar en uit de enclave. De risico's van het onderhouden van contacten, het aangaan van persoonlijke relaties en het 'partij kiezen' werden eveneens aan de orde gesteld. Ten slotte was waakzaamheid bij telecommunicatie geboden. De ABiH waarschuwde Dutchbat dat de VRS al het berichtenverkeer onderschepte dat met open verbindingsmiddelen werd verstuurd. Dit werd bevestigd door de Britse UNMO majoor Donaldson, die had meegemaakt hoe de Bosnische Serven bij *Yellow Bridge* een door hem zelf gestuurde fax aan hem presenteerden.¹³⁶

11. Logistieke problemen

Behalve de hierboven genoemde problemen van militair-operationele aard waren het ook grote logistieke moeilijkheden die de actieradius van Dutchbat in de enclave beperkten. Praktisch alle voorraden moesten van buiten de enclave worden aangevoerd. In hoofdstuk 6

¹³⁴ Vertrouwelijk vraaggesprek (85).

¹³⁵ Vertrouwelijk vraaggesprek (85).

¹³⁶ Vertrouwelijke collectie (15).

is al uiteengezet hoe problematisch de bevoorrading van Dutchbat was. Dit gold ook voor de humanitaire transporten die de levensader van de enclave waren en die Dutchbat door zijn aanwezigheid moest beschermen. De logistieke problemen van Dutchbat hadden niet alleen hun weerslag op het eigen functioneren van het bataljon, maar ook op de mogelijkheid om zowel de militaire als de humanitaire taken nog enigszins bevredigend uit te kunnen oefenen. Dit had vervolgens weer grote invloed op de relaties die Dutchbat onderhield met de beide strijdende partijen en hun formaties, met het bestuur van de enclave en met de burgerbevolking in het algemeen.

Dutchbat III kreeg te maken met nijpende en onder omstandigheden vrijwel onoplosbare bevoorradingproblemen als gevolg van de manier waarop de VRS de aanvoer dicteerde. Onder het eerste Nederlandse bataljon verliep de ravitaillering aanvankelijk nog vrij goed en konden voorraden worden aangelegd. Naarmate de aanvoer meer werd belemmerd kwam er minder brandstof en vers voedsel binnen. Medio april 1994 sloot de VRS alle *roadblocks* voor VN-colonnes. Twee bevoorradingstransporten en een konvooi verlofgangers konden daarom niet vertrekken. Ook ging het bezoek dat minister Ter Beek aan Srebrenica en Potočari zou brengen aanvankelijk om deze reden niet door. Er was nog voor enkele dagen vers voedsel; daarna zou Dutchbat op de voorraden aangewezen zijn. Er waren nog wel flinke voorraden geconserveerd voedsel, water en brandstof; men had alleen gebrek aan zaken als scheermesjes, zeep en spijkers.¹³⁷

Voor de bevolking zag het er al ernstiger uit; daarvoor was er nog maar een week eten in voorraad. Bij de overdracht aan Dutchbat II, op 21 juli 1994, bleek er nog maar voor een dag vers voedsel en voor vier dagen brandstof voorradig te zijn. De uitermate problematische situatie waarin Dutchbat III verzeild raakte is al aangeduid en wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 4 van deel III. Een vergelijking met de ervaringen van Dutchbat II leert dat deze eenheid eigenlijk dezelfde ervaringen had, zij het in een minder acute vorm.

Het is duidelijk dat Dutchbat II bij aankomst onmiddellijk in de problemen zat wat betreft de bevoorrading. In de eerste maand van het verblijf in de enclave moest een strategie worden ontworpen om ermee om te gaan. Omdat de konvooien met voedsel en medicijnen de enclave niet in mochten, was er haast geen humanitaire hulp voor de bevolking meer mogelijk. De manschappen van de Nederlandse aflossing waren op doortocht bij Servische *checkpoints* 'op het lichaam' gecheckt en persoonlijke bezittingen zoals zakmessen en transistor-radio's waren in beslag genomen. Ook waren autoradio's uit de trucks gesloopt.¹³⁸ Twee dagen later moesten de patrouilles al verminderd worden doordat er niet genoeg brandstof meer was. Een groep Dutchbatters van het eerste bataljon dat naar Zagreb op weg was, moest zes uur wachten bij het *checkpoint Yellow Bridge* op de enclavegrens, omdat alle 250 tassen doorzocht werden. Nog kwamen er geen vers voedsel en noodzakelijke onderdelen binnen.¹³⁹ Weer een dag later weigerde de VRS de toegang tot de OP-A.

Op 27 juli dreigden *Médecins Sans Frontières* en UNHCR hun activiteiten te stoppen, omdat die zonder brandstof niet meer mogelijk waren. De commandant van Dutchbat II

¹³⁷ Defensiekrant, 21/04/94.

¹³⁸ Defensie, Sitreps. Sitrep 20-21/07/94 from DUTCHBAT II aan Sector HQ North-East ops offr G3 cc. Tuzla, Lukavac, Sitsen BLS en 11 Lumblbrig. Vanaf begin augustus worden cc's van deze sitreps ook aan de Nederlandse generaal Bastiaans gestuurd die op HQ UNPROFOR

Zagreb zit. Hij had dus de mogelijkheid volledig op de hoogte te zijn van de moeizame positie waarin het Nederlandse bataljon zich in Srebrenica bevond.

¹³⁹ Defensie, Sitreps. Sitrep DUTCHBAT II, verzending zie boven, 24/07/94.

vroeg zich af hoe de situatie zich dan zou ontwikkelen voor Dutchbat en onderkende het risico dat de bevolking zich tegen de Nederlandse militairen zou keren.¹⁴⁰ Dutchbat beloofde *Médecins Sans Frontières* zo veel mogelijk dieselolie uit de UNHCR-voorraad op de compound aan deze organisatie af te staan, opdat ze het nog even konden volhouden. Bij het Servische *checkpoint* in Zvornik werden camera's, jassen, schoenen en walkmans van Nederlandse VN-militairen in beslag genomen en werd persoonlijke post geopend. Vers voedsel was er nog steeds niet, wel kwam er nu weer diesel binnen, maar nog steeds geen olie en reserve-onderdelen voor voertuigen¹⁴¹. Weer een dag later was er overleg met alle UNMO's, *Médecins Sans Frontières*, UNHCR, UnCivPol, *Opština* en Dutchbat over de humanitaire situatie in de enclave. De *Opština* had diesel nodig om graan te malen, *Médecins Sans Frontières* voor het ziekenhuis en de watervoorziening. Bataljonscommandant Everts beloofde in beide gevallen hierin te zullen voorzien.¹⁴²

Op 2 augustus gaf de commandant aan dat hij nauwelijks meer zou kunnen functioneren als er de komende vier dagen geen olie, reserve-onderdelen, banden en batterijen zouden arriveren. In dat geval zou praktisch al het rijdend materieel stil moeten blijven staan.¹⁴³ Er kwam echter nog steeds niets binnen en Everts zag zich genoodzaakt een nieuw operatieplan, op basis van een zogeheten *minimize*-programma, op te zetten. De humanitaire hulp werd voor zover mogelijk voortgezet. De boeren in de enclave werden van brandstof voorzien om ze in staat te stellen de oogst binnen te halen. Op 9 augustus beklemtoonde de commandant nog maar eens dat men nauwelijks nog voertuigen kon gebruiken, wat uitvoering van de taken ernstig bedreigde. Tot overmaat van ramp kreeg het konvooi dat naar Srebrenica op weg was, halverwege geen toestemming om verder te reizen; het keerde om.¹⁴⁴ De volgende dag stuurde de commandant de instructie uit om alle taken waarvoor voertuigen nodig waren, stop te zetten omdat er nog steeds geen konvooien waren binnengekomen.

De uitvoering van de opdracht volgens het *minimize*-concept was naar verwachting nog een week of drie vol te houden. Omdat er ook geen medische voorraden meer binnenkwam, liep nu zelfs de behandeling van eventuele zwaargewonden van Dutchbat zelf gevaar. Voor de bevolking verslechterde de voedselsituatie nog sneller dan voor de Nederlandse militairen. Er waren nog maar voorraden voor een dag of vijf, waarna grote groepen werkelijk honger zouden gaan lijden. Verder waren er alom luizen- en vlooienplagen die in combinatie met de extreme hitte, de slechte watervoorziening en het tekort aan voedsel, de algemene gezondheidssituatie in de enclave bijzonder riskant maakten. Dutchbat beschouwde deze snel verslechterende levensomstandigheden voor de bevolking als bedreigend en vreesde groepen hongerende mensen aan de poort.¹⁴⁵

De volgende dag kwam er wel een UNHCR-konvooi binnen, maar dat had maar weinig voedsel aan boord. Dutchbat kreeg ook een konvooi binnen, waardoor de militairen weer drie tot vijf dagen normaal konden functioneren. Everts verzocht dan ook dringend om voedsel uit deze voorraad naar de enclave te mogen brengen in de hoop dat dat de bevolking

140 Defensie, Sitreps. Sitrep, 27/07/94.

141 Defensie, Sitreps. Sitrep, 30/07/94.

142 Defensie, Sitreps. Sitrep, 31/07/94.

143 Zijn irritatie over de gang van zaken werd nog groter toen hij concludeerde dat voor HQ-NE de commandolijnen na zes maanden blijkbaar nog steeds niet duidelijk waren. Hij verzocht dan ook orders, boodschappen etc. *rechtstreeks* naar HQ

Dutchbat in Srebrenica te sturen en niet meer alleen naar allerlei ondergeschikte eenheden van DUTCHBAT, elders in de regio. Sitrep, 09/08/94.

144 Defensie Sitreps. Sitrep DUTCHBAT II, 09/08/94.

145 Defensie, Sitreps. Sitrep, 09/08/94 (wederom cc Nederlandse generaal Bastiaans HQ UNPROFOR Zagreb).

wat zou kalmeren.¹⁴⁶ Inmiddels waren er echter bij het uitladen van het UNHCR-konvooi – in het licht van de benarde omstandigheden nogal merkwaardig – problemen met de plaatselijke manager van het *warehouse* ontstaan. Hij was woedend geworden toen hij een paar blikjes vlees met roestvlekken zag en eiste, ook nadat gebleken was dat de inhoud perfect was, dat de hele lading van twaalf ton terug naar Belgrado werd gestuurd. De president van de Opština beloofde Dutchbat om met de manager te gaan praten.

Op 16 augustus was Dutchbat druk in de weer met het schoonmaken van de stad en leverde weer diesel voor de dorsmachines.¹⁴⁷ Omdat nog steeds geen essentiële onderdelen voor (rups-)voertuigen waren gearriveerd, kon niet ‘normaal’ gewerkt worden. De stemming daalde toen een Dutchbatter zwaar gewond raakte door een mijnincident. Op 18 augustus raakte er opnieuw een Nederlander zwaar gewond bij een mijnincident; een andere mijn beschadigde een YPR. De mijnen lagen op een weg die alleen door Dutchbat gebruikt werd, dus werd dit ongeluk geïnterpreteerd als een bewuste actie van de VRS tegen Dutchbat. De Nederlanders hielden rekening met verder oplopende spanning tussen Dutchbat en de VRS.

Gedurende de hele maand waren er gemiddeld ongeveer tien Moslim-burgers in het ziekenhuis op de Nederlandse compound in Potočari opgenomen. Omdat de VRS voortdurend medische bevoorrading blokkeerde en Dutchbat zelf met twee zwaargewonden zat, liet de bataljonsleiding het hoofdkwartier weten dat men met de medische hulp aan de bevolking zou moeten stoppen omdat de voorraad praktisch op was. Als er een ernstig ongeluk zou plaatsvinden, had Dutchbat voor de eigen militairen nog slechts medische voorraden voor de operatie van ten hoogste drie personen.¹⁴⁸

Zo verliep de eerste maand van Dutchbat II in de enclave. Eind augustus 1994 werd geconstateerd dat wegens gebrek aan brandstof alle taken moesten worden geminimaliseerd en de patrouilles alleen nog te voet konden worden uitgevoerd. Als het zo door ging, dan was het onontkoombaar eind augustus de activiteiten helemaal stop te zetten. De wintervoorbereiding dreigde ernstig in gevaar te komen omdat het benodigde materiaal ontbrak.¹⁴⁹ In september moest behalve de humanitaire hulp ook de hulp van de genie aan de bevolking worden stopgezet. De voedselsituatie voor de bevolking verslechterde inmiddels snel: 2000 mensen aten via de sociale keuken, die mede door Dutchbat werd bevoorrad. De bevolking en de internationale organisaties wachtten wanhopig op de aankomst van voedselkonvoien.

Op 4 oktober meldde commandant Everts dat de voedselsituatie in de enclave nog desastreuzer was geworden omdat er alweer een UNHCR-konvooi geweigerd was. Ook de situatie van het Nederlandse bataljon verslechterde weer. Op het moment dat de minimumvoorraad diesel 6000 liter bedroeg, zou Dutchbat II alle bewegingen in de enclave moeten stoppen en het functioneren beperken tot puur aanwezig zijn. Als er in de volgende zeven tot tien dagen geen konvooi zou komen, dan moest men constateren dat de missie niet langer uitvoerbaar was. Op 21 november stelde Everts de zaak in zijn rapportage nog scherper: als er op 24 november nog geen diesel binnen zou zijn gekomen, zou hij genoodzaakt zijn te stoppen met alle activiteiten en zou hij alleen nog de eigen compounds beveiligen.

Op dat moment was men bezig kachels te maken, open haarden aan te leggen en hout te kappen. Verder was er geen warm water meer en geen verwarming meer in de slaapruintes. Licht was er alleen tijdens het werk en niet meer in de vrije tijd, en ook ging Radio Dutchbat

146 Defensie Sitreps. Sitrep, 14/08/94.

147 Defensie Sitreps. Sitrep, 16/08/94.

148 Defensie Sitreps. Sitrep, 21/08/94.

149 Defensie Sitreps. Sitrep, 23/08/94.

uit de lucht.¹⁵⁰ En passant ‘verdween’ een konvooi verlofgangers voor een paar dagen; dit bleek door de Bosnische Serven te zijn gegijzeld. Op 29 november was duidelijk dat als er niet binnen een paar dagen een voedselkonvooi zou arriveren er een acute hongersnood onder de bevolking uit zou breken. Dutchbat verzocht daarom om voedseldroppings vanuit de lucht en probeerde energie voor eigen gebruik op te wekken door geïmproviseerde watermolens in het riviertje te plaatsen.

Op 8 december vertelde Everts de *Defensiekrant* dat de toestand in de enclave ‘abominabel’ was. Binnen vijf dagen zou het grootste deel van de bevolking door hun voedsel voorraad heen zijn. Everts verbaasde zich vooral dat men in Nederland de indruk had dat het leven in de enclave gewoon doorging. Hij maakte zich ook grote zorgen over wat de gevolgen voor Dutchbat zouden zijn, als de bevolking helemaal geen voedsel meer zou hebben.¹⁵¹ Juist in die dagen kon Dutchbat II eindelijk worden afgelost en naar Nederland terugkeren. De meeste manschappen waren uitgeput en gedesillusioneerd. Ze hadden sterk het gevoel dat ze er zes maanden helemaal alleen voor hadden gestaan, zonder enige steun te ontvangen van de VN of vanuit Nederland. De vertrekkende bataljonscommandant ‘bedankte’ het hoofdkwartier van UNPROFOR en alle andere betrokkenen in een van zijn laatste sitreps dan ook hartelijk voor ‘all the interest in our problems.’¹⁵²

Dit betekende voor Dutchbat II vrijwel voortdurend gebrek aan brandstof, munitie, reserve-onderdelen, medicijnen en personeel, en geen post. Afgezien van de problemen bij het uitvoeren van militaire en operationele taken, werden vrijwel alle alledaagse praktijken door deze logistieke problemen direct of indirect negatief beïnvloed. De Defensieleiding was hiervan wel op de hoogte, maar Den Haag heeft dit nooit publiek bekend gemaakt in de voorlichting over de dagelijkse praktijk van de inzet van Nederlandse militairen in Srebrenica. Hierdoor bleven de problemen, die het functioneren van Dutchbat in de enclave ernstig belemmerden, voor het thuisfront sterk onderbelicht. Dutchbat III kreeg met soortgelijke problemen te maken; in een terugblik evalueerde Karremans die problemen als volgt:

Voor het uitvoeren van een opdracht heb je middelen nodig, en die middelen waren er in aanvang allemaal wel. We hadden toen nog wel brandstof, dus kon er gereden worden. We konden de lokale bevolking helpen door een aggregaatje neer te zetten, door hier wat te repareren, noem maar op, omdat er in het begin – dan praten we over januari-februari – regelmatig konvooien binnenkwamen. Na 18 februari is dat afgelopen. Op 18 februari is dat brandstofkonvooi niet meer toegestaan, en in een latere kwamen er ook geen medicijnen meer binnen. Toen mochten er geen verlofgangers meer uit. Er kwamen vanaf medio april geen verlofgangers meer binnen. Dat groeide uiteindelijk uit tot een man of honderd die terug wilden komen. Daarna kwamen geen reservedelen meer binnen. Essentiële middelen, die nodig zijn om je taken uit te voeren, komen niet meer binnen. Kijk ik naar het tweede facet: de humanitaire hulpverlening. In het begin ging het best wel goed. Er kwam in ruime mate van alles binnen. Het is natuurlijk nooit voldoende, dat is duidelijk. Maar als op een gegeven moment ook dat stopt, of dat nog maar in mondjesmaat binnenkomt, en er ook nog afgeroomd wordt, dan houd je natuurlijk voor de bevolking niet veel meer over. De humanitaire hulpverlening stopte in feite. Wij konden dat best wel volhouden, maar de bevolking natuurlijk niet. Die waren al een veel langere tijd

150 Defensie Sitreps. Sitrep, 21/11/94.

151 E. Brouwer, ‘Dutchbat vormt erehaag voor

konvooi’, *Defensiekrant*, 08/12/94.

152 Sitrep, 02/12/94.

verstoken van dit soort normale dingen die je nodig hebt om te kunnen leven, of voor de bevolking zelfs om te overleven.¹⁵³

De problemen met de konvoeien hadden directe gevolgen voor de verlofgangers van Dutchbat II en vooral van Dutchbat III. Volgens Karremans zijn tussen de zestig en tachtig man van zijn eenheid nooit met verlof geweest. Het feit dat er na half april geen konvoeien meer kwamen, en daardoor ook geen post, begon aan de manschappen te knagen. Ook de onmogelijkheid om even een week buiten de enclave in een andere omgeving te kunnen recuperen leidde tot uitputting. Deze omstandigheden worden in de context van UNPROFOR uitgebreider behandeld in hoofdstuk 4 van deel III.

Verder kwam ook de onpartijdige opstelling in het geding, want er begon een anti-Servische houding te ontstaan. Dat was ook de reden dat Karremans in een rapportage zelfs had aangegeven dat Dutchbat 'no longer willing [was], able and in the position to consider itself impartial due to the imputing policy of the Bosnian-Serb government and the BSA [VRS].'¹⁵⁴ Ook werd de stemming over de missie negatiever. Kapitein-ter-zee en arts Schouten signaleerde de verstrekkende gevolgen van de logistieke problemen in zijn dagboek:

Dus 's avonds nergens licht aan, geen tv, niets. Lezen en schrijven is dus onmogelijk als het donker is, behalve op de Intensive Care, omdat daar nog een patiënte ligt. Er rijdt geen voertuig meer, anders dan in absolute noodzaak. We vervelen ons dan ook te pletter. De sfeer is prikkelbaar. Ongeveer de helft van de groep wil nog maar één ding: zo snel mogelijk naar huis. Die leeft op berichten en geruchten. Als het konvooi maar dit, hebben ze al clearance aangevraagd voor zondag, heb je al gehoord dat. . . je wordt er beroerd van. En als de hoop weer wordt afgestraft storten ze helemaal in. De andere helft wil ook, zoals ik, maar laat het gelaten over zich heenkomen en ziet het wel.¹⁵⁵

Het directe gevolg van de logistieke noodsituatie was dat de bedrijvigheid van het Nederlandse bataljon op een steeds lager pitje kwam te staan en de verveling en de sleur begonnen toe te slaan. Vanaf half mei 1995 werden alle konvoeien Srebrenica in of uit geweigerd, behalve de UNHCR en de UNPROFOR-postwagens. Dutchbat III heeft zijn laatste brandstof in februari 1995 gekregen. Alle activiteiten werden drastisch ingeperkt. Omdat ook de brandstof voor de koeling ontbrak, besloot Dutchbat bevroren eten te distribueren dat niet langer bewaard kon worden.¹⁵⁶ Dit leverde voor bataljonscommandant Karremans extra problemen op:

Het personeel van het bevoorradingspeloton had daardoor eigenlijk niks meer om handen. De chauffeurscompagnie kon ook duimen gaan draaien, want er werd amper meer gereden. Men liep alleen maar in een schema om aan de wachten deel te nemen. Dus moest je toch wat anders gaan verzinnen. Sleur breekt je echt op.¹⁵⁷

153 Interview Th.J.P. Karremans, 24/9/98.

154 SMG, 1004. Fax van 29/06/95, nr. TK95105 van Th. J.P. Karremans aan Commandant B-H Command HQ Unprofor Sarajevo subject: Continual hostage of 1 (NL)UN Infbn in SREBRENICA.

155 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten.

156 UNGE, UNHCR, F 19, SF 6, order 1995 FYOO OPS 16. UNHCR-sitrep, 18/05/95 Srebrenica aan Belgrado.

157 Interview Th.J.P. Karremans, 24/9/98.

Ook het bevoorradingspeloton werd door het uitblijven van de konvoeien min of meer werkeloos. Vanuit de bataljonsleiding probeerde men van alles te bedenken om de sleur en verveling tegen te gaan zoals sport en activiteiten. De commando's gaven bijvoorbeeld bergklimcursussen. Als het kon werden de mannen een keer mee gestuurd met de begeleiding van een UNHCR-konvoi of naar een OP. Verder werd er op zondag regelmatig gevoetbald tegen de Moslims. Dan gingen een aantal viertonners met personeel mee als toeschouwer, om er eens een keer uit te zijn.

Op 10 mei 1995 ging bij Dutchbat III de toestand van 'superminimize' in. Dat betekende dat alle lichten uit gingen ('the dark ages'), er geen tv en warm water meer was en evenmin een normale maaltijd. Alleen voor de waterzuiveringsinstallatie, de communicatiecentra en de verlichting van de compoundhekken was nog elektriciteit beschikbaar. Verder moest er koud gedoucht worden en kon de kleding alleen nog koud gewassen worden.

Paradoxaal genoeg leverden de Serven in Bratunac diesel aan het bataljon, zodat Dutchbat wel met een viertonner bier in Bratunac kon blijven kopen. De keuken kon bij gebrek aan brandstof niet meer koken en alleen nog water warm maken om blikken uit de noodrantsoenen op te warmen. Ook de bakker in het dorp kon niet meer bevoorrad worden. Het gevolg was dat er alleen maar kaakjes gegeten konden worden. Omdat er praktisch geen auto's meer konden rijden, konden Dutchbatters alleen nog lopend de poort uit. Om de poort uit te mogen moest men met minstens zes personen gaan, goed beschermd en beveiligd zijn en een verbindingsmiddel meenemen.

12. Sociaal-culturele problemen en verwarring

Naast de problemen met een militaire en logistieke achtergrond ontstonden er ook problemen voor Dutchbat in de enclave als gevolg van de onmiskenbare sociaal-culturele verschillen tussen de Nederlandse militairen en de Moslim-bevolking van de enclave. Deze compliceerden de relaties over en weer en versterkten onderlinge irritaties en wederzijds onbegrip. Dit leidde er vervolgens toe dat Dutchbat en de plaatselijke bevolking in de voortdurend verergerende noodtoestand steeds verder van elkaar vervreemdden en niet meer in goede samenwerking daaraan het hoofd konden bieden.

Het vermogen om zich in te leven in de toestand waarin de bevolking verkeerde, was onontbeerlijk om te komen tot een vruchtbaar contact met het oog op goede samenwerking en vervulling van de taak, indien men althans niet koos voor een houding van volstrekte afzijdigheid. De Nederlandse bataljons namen de problemen van de bevolking wel waar, maar ze hadden onvoldoende inzicht in het feit dat de Moslim-bevolking in een opeenvolging van jaren had geleden onder de effecten van fysieke en mentale ontberingen. De gevolgen die dit had voor de geestesgesteldheid van de bevolking – de apathie, de depressies en de exclusieve gerichtheid op overleven, die zulke omstandigheden doorgaans met zich meebrengen – waren in het welvarende en vreedzame Nederland van de jaren 1990 volslagen onbekend.

De grote vervuiling van de enclave was bijvoorbeeld een permanente bron van verbazing en ergernis voor de Dutchbatters, zeker in combinatie met het gegeven dat er duizenden mannen op straat rondgingen die helemaal niets deden. Dit leidde tot onbegrip bij de meeste Nederlanders, die dachten in termen van 'handen uit de mouwen' en 'dat pak je toch even aan'. Ook zette zich bij velen de gedachte vast dat de mensen wel net zo vuil als de stad zouden zijn. In een reisverslag van majoor L. van Beek, die in november 1994 in de enclave

op bezoek ging, is dit type waarnemingen bijna letterlijk terug te vinden: ‘Opvallend was de gore bende waar de mensen in leven. Het is onbegrijpelijk dat mensen zo in hun eigen rotzooi blijven leven, in plaats van de zaak clean te houden’.¹⁵⁸ De ngo’s en Dutchbat spanden zich – zoals bekend – bijzonder in om de stad op te ruimen. De vuilnisbelt werd naar een locatie buiten de stad verplaatst. De redenen hiervoor waren primair van hygiënische aard, maar ook wilde men de bevolking zo ontmoedigen om de vuilnisstortplaats nog langer als vindplaats van voedsel te gebruiken.

De meeste Dutchbatters, die tijdens hun uitzending met de vuilniswagen naar de vuilnisbelt mee zijn geweest, hebben daaraan heel onplezierige herinneringen. Het was voor velen misschien wel de meest indringende confrontatie met het enorme verschil tussen het eigen leven in Nederland (en op de compound) en het leven van de armste groep vluchtelingen. Het zien van mensen, die tussen hun vuil naar eten zochten, heeft bij velen een diepe indruk achtergelaten. Ook bij de dagelijkse tocht naar de vuilniswagen reden ze mee als begeleiding van de lokale chauffeurs. Dat deden ze tevens om de lokale politie in de gaten te houden, omdat deze vaak buitengewoon hard optrad rond de vuilnisbelt. Een militair van Dutchbat II beschreef het schouwspel in een brief aan zijn vriendin:

Ik ben vandaag met de vuilniswagen naar de vuilnisbelt geweest en wat ik daar gezien heb, heeft toch wel grote indruk gemaakt. Ik denk dat ik niet overdrijf als ik zeg dat er honderd man stonden te wachten. Daar stonden we dan, twee VN-militairen die zo’n honderd man op afstand moesten houden (...) vijf minuten stilte. Er was een meisje bij wat opviel, mooi, rode lippen tussen allemaal ‘arme sloebers’. Ik dacht nog, wat doe jij hier? Maar toen de klep van de vuilniswagen openging, was ze een van de eersten die er bij was om maar iets te pakken te krijgen. Iedereen stond rond die vuilniswagen en sommigen kropen zelfs onder de bak toen hij ging lossen en die, ook dat meisje, kregen al die drek (met de meest misselijke geur) over hun hoofd. En blij dat ze waren met een stuk afvalvlees uit de keuken. Soms twee, drie volwassen mannen die stonden te trekken aan een vuilniszak. Nee, dit zal ik niet snel vergeten.¹⁵⁹

Het eerste bataljon wist niet goed wat het met het afvalprobleem aan moest. Om mensen niet tussen hun vuil te laten zoeken, werd vuilverbranding als oplossing bedacht. Maar dat werkte ook niet, omdat de mensen nu gloeiend hete blikken uit de verbrande resten gingen halen. Daarna is Dutchbat maar weer op het storten van het afval overgegaan. ‘Te oud’ ingeblikt voedsel was daarin een gewild item, want voedsel dat over de uiterste consumptiedatum heen was, kon niet meer weggegeven worden in tegenstelling tot voedsel dat tegen de verloopdatum aanzat. Daarom werden zulke blikken weggegooid. Dutchbat I-commandant Vermeulen formuleerde het probleem als volgt:

Ik vond afval een ethisch probleem voor een commandant. Wat doe ik met melk die vijf dagen oud is. Als ik hem aan de locals geef en iemand wordt er ziek van, valt de hele wereld over me heen. Mijn mannen mag ik hem niet geven, als ik hem daar stort, wordt het me kwalijk genomen. Er is gewoon geen goede oplossing. Ik vind het een groot probleem, echt een groot probleem.¹⁶⁰

Voedsel weggooien was een onderwerp van veel discussie binnen de bataljons. Sommigen

¹⁵⁸ Reisverslag van majoor L. van Beek in *Buddy Bulletin*, december 1994.

¹⁵⁹ Vertrouwelijke collectie (14).

¹⁶⁰ Interview C.H.P. Vermeulen, 09/06/99.

De vuilstortplaats.

meenden de bevolking te kunnen helpen door juist heel veel voedsel weg te gooien zodat er flink wat eetbaars tussen het vuil zou liggen. De commandanten van de laatste twee bataljons, Everts en Karremans, traden beslist op tegen het weggooien van goed voedsel. Zij vonden het indruisen tegen de menselijke waardigheid om mensen via de vuilnisbelt te voeden. Bovendien was de zoektocht op de vuilnisbelt voor de bevolking lang niet ongevaarlijk, omdat deze onder Bosnisch-Servisich vuur kon liggen. Ze gaven instructie overtollig voedsel – in het bijzonder brood – goed verpakt naar het in Srebrenica aanwezige bejaardenhuis, het ziekenhuis of de sociale keuken te brengen. Zo kwam het eten toch nog terecht bij de meest hulpbehoeftigen en hoefden die het niet langer uit het vuilnis te halen. Een ander argument voor deze handelwijze was dat de oudsten en zwaksten de lange voettocht naar de vuilnisbelt niet konden maken, net zoals het geval was bij de voedseldroppings van 1993. Vooral onder de twee laatste bataljons werd geprobeerd om zo veel mogelijk overtollig voedsel vóór de verloopdatum bij de bevolking af te leveren. Dat gebeurde ook toen ‘een of andere gek’ 10.000 eieren naar de enclave had gestuurd: Dutchbat wachtte het voorspelbare bederf niet af, maar stuurde direct een deel door naar de humanitaire instanties¹⁶¹.

Een andere bron van irritatie die veel door Dutchbatters genoemd wordt, is het ‘eindeloos rondhangen en heen en weer wandelen’ van de Moslims in de stad Srebrenica. Ook hier had betere voorlichting en meer interactie kunnen helpen. Juist dat ‘nietsdoen’ was namelijk ook voor de bevolking zelf een grote bron van frustratie. De mensen konden niet werken omdat er geen werk voor ze was. Bovendien waren veel vluchtelingen boeren die hun grond kwijt waren. Daarbij kwam dat door het enorme gebrek aan woonruimte mensen zeer klein woonden en vaak om beurten moesten slapen. De andere bewoners moesten dan de straat op. Overigens was dit voor sommigen ook weer aanleiding om als verzetje Dutchbat te gaan provoceren. Vooral in de stad Srebrenica werden nogal wat middelvingers opgestoken naar wachtlopende militairen, en die provocaties leidden dan weer tot een negatieve houding jegens de bevolking.

De grote verschillen tussen arm en rijk binnen de enclave en de opstelling van de lokale elite zijn verschijnselen waarover hiervoor in hoofdstuk 4 al werd gerapporteerd, zijn voor de Dutchbatters een verbijsterende ervaring geweest. De elite van de Moslim-samenleving ter plaatse had het materieel vrij goed en beschikte over ruim voldoende eten. Wanneer Nederlanders werden uitgenodigd voor eetfestijnen bij de militaire of civiele leiding van de Moslims, ervoeren ze dit als een gebrek aan solidariteit met de noodlijdende mensen in de enclave. De zelfverrijking van de elite ten koste van de armste groepen stuitte veelal op onbegrip en riep weerszin op. Zelfs Karremans, die dacht op basis van zijn ervaringen in Libanon wel te weten wat hem te wachten stond, was verbaasd over het gebrek aan onderlinge solidariteit van de samenleving in de enclave, de onderlinge hardheid en gewelddadigheid.¹⁶² Het gebrek aan betrokkenheid van de elite bij het lot van de rest van de bevolking leidde ertoe dat bij de Nederlandse militairen de vraag opkwam waarom zij de bevolking zouden helpen, als de mensen elkaar niet eens wilden bijstaan.

Dutchbat I had al geconstateerd dat terwijl er hongersnood onder de bevolking heerste, de opslagruimtes onder controle van het civiele bestuur grote voorraden voedsel bevatten. Voor majoor A. Derksen was wel het toppunt dat hij als liaisonofficier voor een diner bij de vice-president van de *Opština* Hamdija Fejzić thuis werd uitgenodigd, en daar bediend werd

161 Interview P. Lindgreen, 22/02/01.

162 Interview Th.J.P. Karremans, 24/06/98.

door een ober met een witte servet om zijn arm die hem allerlei heerlijkheden voorzette. Op een steenworp afstand leefden mensen in de meest ellendige omstandigheden in containers en waren voor hulp afhankelijk van deze Fejzić.¹⁶³

Omdat Srebrenica voor de aanvoer van voedsel en andere eerste levensbehoeften afhankelijk was van de UNHCR-konvoeien, ontstond er volgens de plaatselijke autoriteiten bij weigering van de Bosnische Serven om konvoeien door te laten direct een levensbedreigende situatie voor de bevolking. Keer op keer bleek echter dat als een UNHCR-konvoi was tegengehouden, het aanbod op de markt van UNHCR-artikelen niettemin plotseling toenam. De noodsituatie gold dus niet voor de hele Moslim-bevolking; het bevoorrechte deel beschikte over flinke voorraden die tegen forse prijzen verkocht werden.

De prijzen op de markt varieerden sterk, naar gelang het aanbod. De artikelen kwamen uit UNHCR-voorraden of werden via smokkel aangevoerd vanuit Žepa. Daar kochten de Bosnische Serven de artikelen weer van de Oekraense VN-militairen die deze enclave beschermden. Als de prijs op de markt weer zakte door een 'te ruime' aanvoer, was het niet ongebruikelijk dat er plotseling een aantal smokkelaars in een hinderlaag liep. Daardoor verminderde de aanvoer, waardoor de prijzen weer stegen. Op deze manier hielden de machthebbers in de enclave, al dan niet in samenwerking met de Serven, de lokale marktprijzen hoog.¹⁶⁴ Dit was 'business as usual' onder deze omstandigheden. De drie achtereenvolgende commandanten ervoeren de opstelling van het lokale bestuur als passief, tegenwerkend en zelfverrijkend; ze voelden dat Dutchbat voortdurend voor alles moest opdraaien.

Zulk niet-solidair gedrag van een deel van het bestuur en het leger stootte op veel onbegrip bij Nederlandse militairen. Deze vonden het onbegrijpelijk dat 'ze' elkaar niet hielpen. Het onbegrip leidde regelmatig tot veroordeling van het gedrag van de Moslims als groep. In de voorbereiding en ook via de media was bij de Dutchbatters de indruk gevestigd dat de Moslims een homogene groep vormden en dat door de oorlog alle andere 'zelfidentificaties' van individuen waren weggevallen.

Het idee dat door druk van buiten een groep automatisch homogeen en solidair wordt, is echter een misverstand. In werkelijkheid leggen mensen niet zomaar andere identiteiten, zoals die van 'stedeling', 'intellectueel' of 'militair', af op het moment dat men van buitenaf een collectieve identiteit krijgt opgedrongen. Dit bleek ook in Srebrenica het geval te zijn. *Médecins Sans Frontières*-medewerker Hans Ulens, die al vroeg in de enclave was, vertelt hoe de oorspronkelijke bewoners zich tegenover de vluchtelingen gedroegen als de lokale elite. Zij keken met minachting neer op deze 'boerenkinkels' en achtten zich niet geroepen hen op enigerlei manier te helpen.¹⁶⁵ Ook de Belgische UNMO, die met Morillon de enclave inging, verbaasde zich erover dat de stadsbewoners zo weinig deden voor de vluchtelingen. Slechts onder druk van UNHCR-functionaris Larry Hollingworth werden openbare gebouwen, bioscopen en hotels opengesteld voor de duizenden daklozen.¹⁶⁶

¹⁶³ Interview A.J. Derksen, 10/04/01.

¹⁶⁴ Over deze smokkelpraktijken is zeer veel informatie beschikbaar: deze 'samenvatting' is gebaseerd op een lezing uit 1996 van A.J. Derksen

'Ethiek op de werkvloer'; fax Derksen aan NIOD.

¹⁶⁵ Interview H. Ulens, 06/08/97.

¹⁶⁶ Cant, *Lessen in waanzin*, p. 147.

Corruptie en irritatie

Dutchbat had ook voortdurend te maken met de corruptie van het lokale (militaire) bestuur. Opportunisme en zelfverrijking waren voor bestuurders eerder regel dan uitzondering. Toen bijvoorbeeld de dieselolie in de enclave op was, moest het brood worden opgehaald met paard en wagen. Uiteindelijk regelde Dutchbat dat iemand dat zou doen tegen betaling in levensmiddelen. Al snel bleek dat de man in kwestie de koffie moest afgeven aan de vice-president Hamdija Fejzić en dat ook het paard van Fejzić was.

Een voorval illustreerde de houding van Fejzić. Tijdens een controle van lokaal personeel op de compound van Potočari werd een vrouw wegens smokkel opgepakt. Deze vrouw bleek een schoonzuster van Fejzić te zijn. Zij wrong zich in alle mogelijke bochten om haar ontslag te voorkomen; dat zou immers een flink schandaal voor hem betekenen. Majoor Franken maakte van de situatie gebruik om de vice-president eens flink onder druk te zetten en hem eisen te stellen. Fejzić gaf toe en de vrouw werd daarom niet ontslagen.

Het lokale bestuur en de ABiH zorgden er voor dat niet alleen door de UNHCR aangevoerd voedsel werd ‘afgeroomd’; dit gebeurde ook met de *non-food*-artikelen. In 1994 liep de plaatselijke politie ineens rond in nieuwe blauwe pakken. Fejzić had die laten maken van voorraden stof die de UNHCR voor de vluchtelingen had bestemd. Voor de bataljonsleiding was ook de woede van de plaatselijke elite onbegrijpelijk toen OP-commandanten spullen weggaven aan de bevolking. Later werd duidelijk dat de Dutchbatters zo de markt verknoeiden voor de plaatselijke leiders, die dezelfde zaken tegen woekerprijzen aan de bevolking verkochten.¹⁶⁷

In de onderlinge communicatie tussen de Nederlandse militairen en de lokale bevolking traden ook cultuurverschillen aan het licht. De Nederlanders waren gewend aan een vrij directe en doelgerichte manier van communiceren, maar zowel de Bosnische Serven als de Moslims in Oost-Bosnië uitten zich in het contact minder direct. In dit gebied was het gebruik om eerst een goede relatie op te bouwen en daarna pas tot zaken te komen. De verstandhouding moest worden opgebouwd door de uitwisseling van informatie over familie en dergelijke. Dat kostte veel tijd en geduld, wat de ene Nederlandse militair beter afging dan de andere, zoals in het bijzonder de liaisonsectie. De praktijk van zesmaandelijke rotaties vergrootte het probleem; juist op het moment dat de relatie was opgebouwd, ging de functionaris weg en begon alles weer van voren af aan. Door het gehanteerde rotatiesysteem van de bataljons was het niet mogelijk sociale kennis en ervaring op peil te houden.

Majoor Franken nam onder de elite waar wat hij noemde ‘een moslimachtige wereld waar religie werd aan- en uitgezet, net hoe het van pas kwam’.¹⁶⁸ Dit was een probleem voor alledrie de Nederlandse bataljons en een aantal ngo’s. Ze ervoeren dat de Moslims op de meest onverwachte momenten beslissingen namen op basis van geloofsovertuiging, terwijl die op andere momenten helemaal geen rol leek te spelen. Dit veroorzaakte veel verwarring en wantrouwen. Een voorbeeld was de kennismaking met de Moslim-leiders, waarbij hun Nederlandse gesprekspartners verbijsterd waren door de enorme hoeveelheden alcohol die genuttigd werden; ze hadden immers geleerd dat moslims geen alcohol mogen gebruiken. Bij de volgende bespreking was Dutchbat de gastheer en dacht men een goede beurt te maken door alcoholische drank aan te bieden. Nu werd die echter verontwaardigd afgeslagen, met het argument dat men toch moslim was. Toen Nederlandse hulp werd ingeroepen om een aggregaat in de bakkerij weer aan de gang te krijgen, ontstond er enorme verontwaardiging

¹⁶⁷ Interviews met diverse Dutchbat-officieren.

¹⁶⁸ Interview R. Franken, 04/05/01.

toen het apparaat eindelijk weer gerepareerd was en aansloeg, want dat gebeurde net op een religieuze feestdag. Ook werden plaatselijke leiders eens boos toen er tijdens de vastenperiode een UNHCR-konvooi overdag arriveerde. Wel waren de mannen van Orić direct ter plaatse om hun deel af te romen.

Culturele patronen en onbegrip

Verschillende culturele conventies en opvattingen rond de man/vrouw-verhouding waren een regelmatige bron van wrijving tussen Dutchbat en de Moslims. Vrouwen verrichtten namelijk alle werkzaamheden in de enclave, behalve het houthakken. Zij haalden water, bewerkten het land, gingen voedsel halen bij de uitdeelpunten, deden de was, maakten schoon en sjouwden goederen. De meeste mannen slenterden rond, speelden schaak of sliepen. Deze rolverdeling tussen de seksen wekte verbazing onder de Dutchbatters en versterkte het negatieve beeld dat men van Moslim-mannen had. Een VN-vrouw, die leiding gaf, werd in eerste instantie door de Moslims niet geaccepteerd. Als er enige druk werd uitgeoefend en een duidelijke nadruk op de leidinggevende positie van de vrouw werd gelegd, was er wel samenwerking mogelijk, zij het in beperkte mate. De mannen bleven dan doorgaans aangeven dat ze in hun ogen in een absurde situatie werden geplaatst. Deze starheid op het punt van de sekseverhoudingen, die bij de mannen op het platteland overigens sterker aanwezig was dan in de stad, wekte bij de Nederlanders veel verbazing.¹⁶⁹

De cultuurverschillen bemoeilijkten de relatie tussen Dutchbat en de Moslims. Daarbij kwam nog dat de jaren van fysieke en mentale ontbering die de enclavebewoners achter de rug hadden, niet de mooiste trekjes bij de mensen naarboven hadden gebracht. Overste P. Venhovens, psycholoog bij de Koninklijke Landmacht en bij Dutchbat III, zag de situatie als volgt. Volgens hem hadden de Nederlandse militairen grote moeite met het grillige en soms onvoorspelbare gedrag van de opgejaagden. Dutchbat was naar de enclave gegaan met de naïeve gedachte dat ze op golven van sympathie van de plaatselijke bevolking konden rekenen en dat dat een goede basis voor een verstandhouding zou zijn. De bevolking van de enclave was vanaf 1992 verwickeld geweest in een bikkelharde strijd met haar omsingelaars en daarom was deze verwachting niet erg realistisch.

Venhovens memoreert dat in die jaren bijna elke dag granaten in de enclave ontploften en dat de bewoners door sluipschutters vanaf de bergen werden beschoten. Daarbij kwam nog dat veel bewoners vluchtelingen van elders waren die door de ‘etnische schoonmaak’ al hun bezit en veel familieleden hadden verloren: ‘Vraag niet aan deze mensen wat volgens westerse normen goed of slecht is. Zij hebben een ander belang; overleven.’ Dat belang maakte dat alles geoorloofd was, bijvoorbeeld het stelen van kleding van Dutchbatters of van elkaar.¹⁷⁰ Uit gesprekken met Dutchbatters blijkt dat er tijdens de opleiding weinig aandacht is geschonken aan de ervaringen en de psychische gesteldheid van de bevolking in de enclave. Er was onvoldoende aandacht voor het feit dat een groep van tienduizenden mensen, die onder barre omstandigheden met elkaar opgesloten zaten, logischerwijs een verandering op het gebied van sociale en morele normen onderging. De verharding van de sociale betrekkingen in Srebrenica werd door Dutchbatters nogal eens niet begrepen en uitgelegd als ‘typisch Moslim-gedrag’.

169 IOI MIPel. Verslagen van de debriefing van 12 infbat Lumbl, Schaarsbergen, 1-2 februari 1995.

170 Interview P. Venhovens in C. van der Laan,

‘Dutchbat heeft niets van bevolking van Srebrenica begrepen’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 26/07/95.

Omgekeerd leidde het gebrekkige culturele begrip dat Nederlandse militairen hadden van veel alledaagse situaties ook tot verbazing en ergernis bij de bevolking. Een van de Dutchbat-tolken vertelde dat hij niet wist of hij moest lachen of huilen toen een liaisonofficier bij hem kwam met het verhaal dat ABiH-militairen zich met explosieven zouden hebben omgord. Het doel van deze ‘actie’ zou zijn om Servische huizen binnen te dringen en deze in een zelfmoordactie op te blazen. De tolk vroeg dan ook wat voor opleiding de sectie in Nederland eigenlijk had gekregen en wat ze wisten over de Moslims in het voormalige Joegoslavië. Het irriteerde de tolk vooral dat Dutchbatters dit soort Servische propaganda over ‘de Moslims’ voor zoete koek slikten.¹⁷¹

Ook de UNMO-tolk Hasan Nuhanović constateerde dat er onder Dutchbat veel misvattingen over Moslims heersten. Wat hem was opgevallen was dat bataljonsleden zo vaak met hem over godsdienst, kledingvoorschriften en het fundamentalisme wilden praten.¹⁷² Volgens hem waren velen, zeker als ze pas in de enclave waren, bang voor moslims en fundamentalisten en verder voor alles wat onbekend was. Gedeeltelijk valt dit door de voorbereiding te verklaren. Tijdens de eindoefening *Noble Falcon* van Dutchbat III klonk, om de toestand ‘levensecht’ te maken, ’s avonds vanuit de ‘minaret’ (een luidspreker aan een paal) de massale oproep tot gebed.¹⁷³ Een dergelijke voorstelling van ‘de moslimwereld’ in Bosnië creëerde een verre van realistisch verwachtingspatroon. De meeste Moslims in Srebrenica wisten immers wel dat zij moslim waren, maar hadden geen idee hoe zij moesten bidden en waren ook nog nooit in een moskee geweest.¹⁷⁴

Twijfels bij Dutchbat aan het nut van de missie

Naast onbegrip over de religieuze achtergrond van de bevolking van de enclave waren er voor de Dutchbatters nog andere verschijnselen waarvan ze weinig tot niets begrepen. Zo was voor iedereen duidelijk dat er in het zuiden van de enclave werd samengewerkt tussen Bosnische Serven en Bosnische Moslims. De Serven daar verdienden veel geld door goederen aan Moslim-handelaren te leveren. Ook bestond het vermoeden dat er een levendige ruilhandel plaatsvond tussen wapens en voedsel. Deze wetenschap maakte het voor Dutchbatters nog onduidelijker wat hun taak in de enclave was en voedde het gevoel ‘dat ze het maar met elkaar moesten uitzoeken en dat hier zeker geen Nederlandse militairen voor moesten sneuvelen’. Het was voor hen onbegrijpelijk dat partijen overdag met elkaar handel dreven om elkaar ’s avonds en ’s nachts met dezelfde handelswaar naar het leven te staan. Zo meldde de B-compagnie eind mei 1995 dat er in het afgelopen etmaal in de omgeving van OP-K 51 personen en 27 paarden de enclave hadden verlaten en 8 personen met 6 paarden waren binnengekomen. In de volgende melding, 24 uur later, werd vermeld dat er 38 personen en 8 paarden de enclave binnengingen en 53 personen en 18 paarden uit.¹⁷⁵ Overigens ging het hier ook om tochten naar Žepa, ‘de gewone smokkel’ dus, en niet alleen om handel met de VRS.

Het soort contact dat er tussen de strijdende partijen bestond was voor de meeste Nederlandse militairen moeilijk te begrijpen, omdat het nogal paradoxale trekken vertoonde. Na eindeloos touwtrekken had Dutchbat I het in april 1994 voor elkaar dat er een bespreking tussen VRS en ABiH kon plaatsvinden op de compound in Potočari. Die bespreking ging

¹⁷¹ Interview Mujo Nikić, 07/02/98.

¹⁷² Interview Hasan Nuhanović, 06/08/97.

¹⁷³ *Falcon*, december 1994, p. 13.

¹⁷⁴ Interview van raadsman Bart Hetebrij met Dutchbat-tolk in *EGO* april 1995, pp. 3-4.

¹⁷⁵ MID/KL. Milinfo 27 en 28/05/95.

over de uitruil van stoffelijke overschotten, vaststelling van grenzen en nog een aantal andere kwesties. Aanwezig waren VRS majoor Nikolić, burgemeester Salihović, ABiH-officieren en anderen en nog wat mensen. Tijdens de pauze vroeg de stafchef van de ABiH, majoor Ramiz Bećirović, aan de Bosnische Serf Nikolić of hij volgende keer twee emmers *jupol* (witte verf) en koffie voor hem wilde meenemen omdat hij zijn huis aan het schilderen was (wat vervolgens ook zou gebeuren). Daarna werd er veel gelachen, sloegen de Moslim-commandanten Bećirović en Orić en hun tegenstander Nikolić elkaar op de schouders en vertelden ze smakelijke *combatstories*.¹⁷⁶

Een ander contact met paradoxale trekjes betrof dat tussen Dutchbat en Bosnische Serven. Door de grote problemen met de bevoorrading van de enclave arriveerde er vaak weinig of geen vers voedsel. Daarom at men uit blik. Toen bij de VN geklaagd werd over de eentonige blikvoeding ('Het is weer Struik wat ik ruik') kreeg het bataljon Franse blikken, die nog onsmakelijker waren. Dutchbat ging daarom zo nu en dan voedsel kopen bij Bosnische Serven in Bratunac, waar ook al blikjes bier en frisdrank gehaald werden. Dat was op zichzelf een wonderlijke situatie omdat het leger van de Bosnische Serven juist de oorzaak was van de stagnatie in de aanvoer. Het doen van inkopen in Bratunac was begonnen onder Dutchbat I, nadat het bataljon zich bij Nikolić had beklaagd dat er geen konvoeien werden toegelaten. Nikolić toonde begrip voor de situatie en bood aan dat de Nederlanders wel via hem vers voedsel, bier en frisdrank konden kopen. De leiding van Dutchbat besloot het aanbod te accepteren, zij het mondjesmaat, totdat de konvoeien weer gingen rijden. Omdat de bevoorradingsproblemen alleen maar groter werden, namen de volgende bataljons de gewoonte over om bij de Bosnische Serven inkopen te doen. Het weigeren om konvoeien door te laten, was overigens de verantwoordelijkheid van de VRS in Pale, en niet van Nikolić persoonlijk.

Nederlandse militairen die deze toestanden overzagen, kwamen snel tot de conclusie dat hun aanwezigheid in de enclave soms ongerijmd leek, gelet op de houding van de strijdende partijen. Enerzijds bleek uit gesprekken met de Bosnische Serven steeds dat zij de Moslims graag wilden laten vertrekken. Ook de meeste Moslims in de enclave wilden er graag weg, maar mochten dat, gedurende de gehele enclaveperiode, niet van hun eigen regering in Sarajevo. Ook dit gegeven maakte het voor Dutchbatters moeilijk om niet cynisch te worden over de hele toestand in de enclave – inclusief hun eigen aanwezigheid.

Terwijl het bataljon onder deze omstandigheden twijfelde aan de zin van de missie, slaagde de Koninklijke Landmacht er niet in hierop een duidelijke visie te ontwikkelen, of dit althans over te dragen op de eenheid in de enclave. Dit kwam al aan het licht toen Everts, de commandant van Dutchbat II, vóór het vertrek van zijn bataljon naar Srebrenica aan Couzy vroeg: 'Generaal, wat moet ik doen als de enclave wordt aangevallen?' Het antwoord van de Bevelhebber luidde: 'Houd stand en handel naar bevind van zaken.'¹⁷⁷ Deze reactie bepaalde voor een groot deel de geestesgesteldheid van de Dutchbat-leiding. Deze realiseerde zich dat ze op zichzelf was aangewezen als er iets met de enclave zou gebeuren. Toen Everts in november 1994 de commandant van de KL Crisisstaf, brigadegeneraal Pollé en de chef-staf van UNPROFOR in Tuzla, kolonel Brantz, per fax liet weten dat het bataljon zijn taken niet meer kon uitvoeren, kreeg Everts naar eigen zeggen uit Den Haag geen enkele reactie.¹⁷⁸ Ook Karremans zei geen antwoord te hebben gehad op zijn mededeling in juni 1995 dat de

¹⁷⁶ Interview P. Lindgreen, 22/02/01.

¹⁷⁸ Interview P.L.E.M. Everts, 05/04/01.

¹⁷⁷ Interview P.L.E.M. Everts, 05/04/01.

operationele en humanitaire situatie buitengewoon ernstig was en ‘dat als zich op korte termijn geen wijzigingen voordoen in deze toestand niet moet worden uitgesloten dat zich er een ramp zou kunnen voltrekken’.¹⁷⁹

Het gebrek aan begrip vanuit Den Haag voor de lokale situatie komt ook naar voren in kleine maar veelzeggende details. Zo herinnert de militaire arts W.J. Wertheim, die als een van de laatste buitenstaanders in mei 1995 in de enclave kwam, zich: ‘Ik zal het nooit vergeten. Het was een kolderieke gebeurtenis. Er werd met mij een adjudant meegestuurd. Toen was de situatie al moeilijk, hoor! Dat was een adjudant, met als opdracht het aantal televisies op de compounds te tellen!’¹⁸⁰ Voor de Nederlandse militairen, die ’s avonds alleen nog kaarslicht hadden, die onder koude douches stonden, geen vers voedsel meer hadden en elke meter lopend moesten afleggen, was dit het zoveelste bewijs dat men in Nederland geen idee had in wat voor omstandigheden zij zich in Srebrenica staande moesten houden.

De informatievoorziening vanuit Den Haag aan de bataljons in Srebrenica was ronduit slecht. Niet alleen was het voor de Dutchbat-militairen vervelend om nieuws over zichzelf via RTL 4 te moeten vernemen – via een satelliet was deze Nederlandse zender te ontvangen – en niet rechtstreeks van Defensie, maar er was nog een bijkomend probleem. Door de – vaak onjuiste – berichtgeving en mededelingen vanuit Den Haag raakte het thuisfront soms erg verontrust. De militairen ter plaatse moesten dan via de peperdure satelliettelefoon met huis gaan bellen om uit te leggen ‘dat het allemaal wel meeviel’.¹⁸¹ Ook rond de aflossing zou in juni 1995 veel miscommunicatie ontstaan tussen het bataljon en Den Haag, zoals in hoofdstuk 4 van deel III nader aan de orde zal komen.

Wat in het bijzonder irritatie opriep bij de leiding van Dutchbat I en II, was dat er kennelijk niet gereageerd werd op de dikwijls herhaalde mededeling dat maar 16 procent van de benodigde munitievoorraad ter beschikking stond. Ook het bericht dat de wel beschikbare munitie door vochtaantasting gevaarlijker was voor de schutter dan voor de vijand leidde niet tot in de enclave zichtbare reacties in Den Haag. Meer in het algemeen meenden zowel Everts als Karremans dat Defensie niet adequaat had gereageerd op de negatieve ontwikkelingen in de situatie in de enclave. Zij hadden op meer gehoor gerekend omdat ze veronderstelden dat de Crisisstaf, die de situatierapporten ontving en dus op de hoogte kon zijn, de signalen over de talrijke problemen zou opvangen en waar mogelijk stappen zou ondernemen of uitlokken. Hoe dan ook: vanuit de enclave was onmogelijk te overzien welke instantie in Den Haag welke verantwoordelijkheden kon of wilde nemen.

Het lijkt er bovendien op dat verantwoordelijkheden bij Defensie voortdurend werden doorgeschoven. Volgens de voormalig plaatsvervangend Directeur van de afdeling Voorlichting van het ministerie van Defensie, Kreemers, werden de berichten van Karremans (de zogeheten TK’tjes) over de situatie in Srebrenica, die binnenkwamen bij de KL Crisisstaf, ook na herhaald aandringen, niet doorgezonden van de KL naar de Centrale Organisatie

179 SMG/Debrief. Brief van Th.J.P. Karremans aan C-KL Crisisstaf en Bgen Polle; onderwerp: de toestand in Srebrenica, 05/06/95, briefnr. TK9589.

180 Interview W.J. Wertheim, 14/02/00.

181 De eerste twee bataljons mochten 5 minuten

per maand gratis bellen (soms was dat tweemaal per maand, als de post stagneerde of na incidenten). Het derde bataljon mocht dat niet, in afwachting van een nieuw telefoonsysteem, maar kon voor het bedrag van DM 40 per dag 8 minuten naar huis bellen.

(het Plein). Deze situatie bestond zowel in de periode van de aanloop naar de val als daarna.¹⁸²

Het moge duidelijk zijn dat de formele verantwoordelijkheid voor de missie en voor het oplossen van de talrijke problemen strikt genomen bij de VN lag. Toch rekende de bataljonsleiding er op dat met name generaal Bastiaans als commandant van de Luchtmobiele Brigade zich eveneens verantwoordelijk zou voelen en tonen. Juist vanwege het grote isolement en de omvangrijke problemen waarin de Nederlandse eenheid verkeerde, meenden de desbetreffende officieren dat ze wel degelijk aanspraak mochten maken op medeleven, creatief meedenken en andere vormen van support van de Defensieleiding. Zij konden zich eenvoudig niet voorstellen dat Den Haag om formele redenen uitsluitend passief zou blijven, terwijl de toestand voortdurend slechter werd. Men had immers ook de verantwoordelijkheid genomen de bataljons ter beschikking te stellen.

13. *Peacekeepersstress*

Hoewel de interpretatie van de opdracht en taken kon wisselen per (compagnies-)commandant en bataljon, stond voor elk van de drie opeenvolgende Dutchbat-bataljons voorop dat er geassisteerd moest worden bij de humanitaire hulpverlening, er getracht moest worden de vrede in Bosnië door hun aanwezigheid te handhaven, en de Moslim-bevolking te beschermen. Hieruit vloeiden taken voort als patrouilleren, het bemannen van observatieposten en het rapporteren van bestandsschendingen. In het bijzonder de twee laatste bataljons kwamen tot het inzicht dat ze met een praktisch onuitvoerbaar missie op pad waren gestuurd. Er was namelijk geen werkelijke vrede, dus die kon ook niet bewaakt worden. De partijen in het gebied weigerden zich aan de hen betreffende VN-resoluties te houden, en de ontwapening van de ABiH was niet uitvoerbaar. Dutchbat probeerde zich zo goed mogelijk van zijn taken te kwijten, maar de situatie in en rond de enclave werd alleen maar slechter. Op de waarnemingen van acties van de strijdende partijen, die aan het VN-hoofdkwartier werden gerapporteerd, volgde geen enkele reactie. Een uitzondering hierop waren de gebeurtenissen rond de Bandera-driehoek, toen vanuit *Sector North East* 'press hard' werd gezegd; dat leidde er echter meteen toe dat er honderd Dutchbatters gegijzeld werden.

Het assisteren bij humanitaire hulpverlening, wat de meeste militairen als hun meest zinvolle activiteit beschouwden, werd door de teruglopende aanvoer van konvoeien steeds moeilijker. De angst voor beschietingen nam toe, evenals de frustratie over uitgevoerde beschietingen. Dat gold vooral als men het vermoeden had dat de kogels afkomstig waren van ABiH-zijde, want Dutchbat redeneerde dat hij daar juist was om de Moslims te beschermen. De vraag naar de zin van de aanwezigheid en de activiteiten van Dutchbat in de enclave was door deze ontwikkelingen steeds moeilijker te beantwoorden en zo werd het ook steeds moeilijker de manschappen te motiveren. In het hierna volgende hoofdstuk 9 wordt nader teruggeblikt op problemen rond het moreel van de Nederlandse bataljons. In verband met de taak ten aanzien van de bevolking van de enclave wordt nu ingegaan op een aantal stressvolle aspecten van vredesoperaties.

Peacekeeping-operaties wijken in veel opzichten af van regulier militair optreden. Daardoor ontstaan er andere problemen, verwachtingen en een ander soort spanning. Dit soort

---

¹⁸² Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 5. Aanvulling uit 2000.

operaties gaat in het algemeen geweld te lijf met een lagere graad van geweld, maar dit leidt nog niet automatisch tot minder stress.¹⁸³ De psychiater Peijzel en de psycholoog Jacobs noemen het toetsen van het wereld- en mensbeeld aan die van een andere realiteit als een mogelijkheid tot psychische problemen. Ook de verandering van het sociale leven en de moeizame communicatie met het thuisfront kunnen voor problemen zorgen.¹⁸⁴ Door veel auteurs wordt dan ook gesteld dat het gerechtvaardigd is te spreken van afzonderlijke *peacekeepers-stress* of zelfs van *peacekeepers stress syndrome* (PKSS), naast de bekende gevechtstress oftewel *Combat Stress Reaction*.¹⁸⁵ Er is bovendien een duidelijk onderscheid tussen traumatische stress en cumulatieve stress.¹⁸⁶

Uit onderzoek is gebleken dat een aantal factoren, die specifiek zijn voor *peacekeeping*-operaties, als stressveroorzaker kunnen worden aangemerkt. Bij klassieke *peacekeeping*-operaties ging het vooral om verveling, frustratie, angst voor ziektes en zinloosheid. Het optreden in vredesmissies die in het laatste decennium gebruikelijk zijn geworden, brengt andere mogelijke bronnen van mogelijke stress met zich mee.¹⁸⁷ Die kan veroorzaakt worden door onduidelijke, dubbelzinnige of onwerkbare *Rules of Engagement*, onduidelijkheid over het doel van de missie, bedreigende situaties bij de uitvoering van humanitaire taken, onwennigheid om te opereren vanuit een attitude waarin 'de andere wang wordt toegekeerd' in plaats van dat er wordt 'teruggeslagen' en ook een vijandige opstelling van de bevolking, die men juist denkt te komen helpen.¹⁸⁸ Het optreden moet geschieden op een manier die indruist tegen eigen professionele expertise en daardoor loopt het eigen personeel meer gevaar dan strikt militair gezien noodzakelijk is.

Anderzijds kan er extra spanning ontstaan als de *peacekeepers* zich genoodzaakt zien hun mandaat en hun eigen veiligheid te laten prevaleren boven optreden tegen reguliere criminaliteit en eventuele oorlogsmisdaden. Hetzelfde gebeurt als ze moeten samenwerken met burgers of militairen met een hele andere achtergrond en opleiding. Voor militairen is dat extra moeilijk, want zij zijn opgeleid en gesocialiseerd binnen een cultuur die zich richt op het zelf nemen van initiatieven met alle beschikbare machtsmiddelen, in plaats van afwachten. Er zijn onderzoekers die ook spreken van een specifiek 'postvredesmissie stress-syndroom'. Zij menen dat het mentale ziektebeeld als resultaat van deelname aan vredesmissies duidelijk afwijkt. Deze spanning wordt niet zozeer veroorzaakt door de angst voor geweld van anderen, als wel door angst dat men de eigen agressie niet langer kan beheersen. Militairen

183 Zie bijvoorbeeld artikel I van Zeist, 'Stress en nazorg' in: *Maatschappij en Krijgsmacht*, april 1996.

184 Zie B. Peijzel & R.W. Jacobs, 'Stress, Trauma en Zorg', in: Baarda & Schoeman (red.), *Werelden Apart?*, pp. 161-162.

185 De term *peacekeepers* (posttraumatisch) *stress syndrome* is even weinig zeggend als de term Posttraumatische stressstoornis (PTSS), wat een verzamelnaam is voor de meest uiteenlopende psychologische en psychiatrische gevolgen van schokkende, traumatische gebeurtenissen.

186 Sten Martini, 'Peacekeepers Facing Horrors of Civil War-like Conflict. Danish Lessons Learned in Preparing and Taking Care of Soldiers', in: Biermann & Vadset (eds.), *UN Peacekeeping in*

Trouble, p. 333.

187 Brett T. Litz, 'The Psychological Demands of Peacekeeping for Military Personnel', in: *NC-PTSD Clinical Quarterly* 6 (1996), 1, pp. 1, 3-8, te vinden op internet www.ncptsd.org/treatment/literature/military/cq_v6n1b_peacekeeping.html. De site van het Amerikaanse 'National Center for PTSD' is een rijke bron voor informatie over *peacekeeping-stress*.

188 Zie bijvoorbeeld Brett T. Litz e.a., 'Post-traumatic Stress Disorder Associated With Peacekeeping Duty in Somalia for U.S. Military Personnel', in: *American Journal of Psychiatry*, Vol. 154 (1997) 2, pp. 178-184 en J.R. Schoeman, 'Peacekeeping als (non-traditionele) stressfactor', *Mari-neblad* 106 (1996) 10, pp. 284-288.

verkeren tijdens zulke missies immers in situaties waarin hun agressie telkens wordt geprikkeld en geprovoceerd, zonder dat daar een afdoende uitlaatklep voor bestaat. In emotioneel en levensbedreigende omstandigheden moeten zij zowel de vecht- als de vluchtimpulsen onderdrukken en – tegen hun eigen gevoel in – een neutrale opstelling bewaren.

Een ander kenmerkend verschil met de bekende militaire gedragsstoornissen als gevolg van gevechtssituaties is dat *peacekeepersstress* zich vaak pas ruimschoots na afloop van de missie manifesteert.¹⁸⁹ Juist voor militairen die opgeleid zijn om te handelen en te opereren met alle beschikbare machtsmiddelen kan het spanning opleveren ineens te moeten afwachten. *Peacekeepers* komen in het bijzonder in het soort vredesoperaties als in het laatste decennium vaak terecht in situaties die hun agressie prikkelen en provoceren zonder iets te kunnen en mogen doen.¹⁹⁰ De militairen moeten zich passief opstellen, hetgeen precies het tegenovergestelde is van wat een *combatsoldier* normaal gesproken doet. Een voorbeeld daarvan werd gevormd door de eindeloze vernederingen en treiterijen die de Nederlandse militairen zich door de Bosnische Serven tijdens de ‘controles’ op de *checkpoints* moesten laten welgevallen.

Ook moeten militairen zich passief oftewel ‘onpartijdig’ opstellen terwijl ze in situaties terecht komen die kunnen worden gekarakteriseerd als *organised inhumanity*.¹⁹¹ Zij moeten proberen humanitaire waarden hoog te houden in een omgeving die wordt gekarakteriseerd door geweld en schending van die normen en waarden. Vaak zal het streven naar inachtneming van die waarden stuiten op verzet van de strijdende partijen. Noodgedwongen als derde partij een toeschouwersrol te moeten vervullen in een omgeving die gekenmerkt wordt door geweld en schending van mensenrechten, kan voor individuele militairen verstrekken-gevolgen hebben. Militairen kunnen bij het aanschouwen van excessen met zichzelf in conflict komen, zeker indien conform de *Rules of Engagement* niet mag worden opgetreden. Zulke ervaringen bestaan uit een mengsel van schuldgevoel, compassie, machteloosheid, frustratie, angst, woede en vijandigheid.

Voor dit complex van vaak tegelijkertijd optredende emoties is de term *bystander anxiety* bedacht.¹⁹² Dit verschijnsel ontstaat als men zich niet bij machte voelt iets aan het geweld in de omgeving te doen. Daarom is het bijzonder belangrijk dat militairen precies weten welke taak uit hun missie voortvloeit, welke positie ze als derde partij moeten innemen en welke inhoud ze moeten geven aan begrippen als neutraliteit, onpartijdigheid of humaniteit. Daarom was het riskant dat er tijdens de missie van Dutchbat bij de Koninklijke Landmacht geen duidelijke visie bestond op de vraag hoe Dutchbat zou moeten omgaan met situaties die ze in de praktijk zou tegenkomen, en dat daarbij veel zou afhangen van improvisatie. Dat kwam mede doordat de *Rules of Engagement* niet bijdroegen aan het bieden van duidelijkheid over

189 Zie J.R. Schoeman, ‘Veteranen van “goede” en “foute” missies’, *Militaire Spectator* 169 (2000) 5, pp. 231-240. (zie J.R. Schoeman, ‘Peacekeeping als (non-traditionele) stressfactor’, *Marineblad* 106 (1996) 10, p. 287).

190 Dit werd al duidelijk in 1993 in een onderzoek van de KL naar de ervaringen van teruggekeerde kaderleden uit vml Joegoslavië: ‘Door de oplopende spanning met de burgerbevolking, bijvoorbeeld wanneer men deze niet kon helpen, werd men zelf ook agressiever.’ DOKL/OZ. KL

Staf COKL, nr. 7484/2556 10/01/94 van Staf COKL (ondertekend door J.P. van Baal) aan DPKL. Onderwerp: Onderzoek leidinggeven in crisis- en oorlogsomstandigheden.

191 Deze term wordt gebruikt door Hugo Slim, ‘Positioning Humanitarianism in War: Principles of Neutrality, Impartiality and Solidarity’, in: D.S. Gordon & F.H. Toase (eds.), *Aspects of Peacekeeping* (Londen, 2001), p. 127.

192 Idem, p. 127.

de manier waarop Dutchbat zich in de enclave zou moeten opstellen. Dat bood er weer ruimte voor dat verschillende commandanten de opstelling van het bataljon op verschillende wijze gestalte gaven; het resultaat was verwarring bij de Dutchbatters over hun taakopvatting, en misverstanden bij de ngo's waarmee moest worden samengewerkt.

Een complicerende factor is dat het bestaan van *peacekeepersstress* binnen de Defensieorganisatie destijds hooguit moeizaam werd geaccepteerd. Men lijkt doorgaans veeleer de gedachtegang te hebben gehad: 'het is immers geen oorlog, hoe kan je daar nou stress van krijgen?' Uit interviews blijkt steeds weer een groot *dédain* voor de 'dipdokters' en vooral voor de militairen die bij hen aankloppen. Een voorbeeld is de reactie van de majoor der mariniers Piepers in 1995 in Busovača (Bosnië), aangehaald in een artikel van J.R. Schoeman, als een verzoek wordt doorgegeven om de manschappen met een psychologe te laten spreken. Majoor Piepers wil het eenvoudigweg niet hebben met als argument: 'Als er geestelijke nood is, maar die is er niet, dan lossen wij het zelf op.' Als de arts en raadsman van de compagnie hem erop proberen te wijzen dat er toch wellicht problemen zijn, worden die door hem onderbroken met 'het gebeurt gewoon niet'. Het bezoek van de psychologe zou alleen maar voortkomen uit 'militair toerisme' en het idee 'dat het kamp van de mariniers een dierentuin is'. Ze zou de mannen volgens Piepers bovendien wel eens problemen kunnen aanpraten.¹⁹³

Gezien de factoren die kunnen leiden tot *peacekeepersstress* zou het voor de hand liggen te verwachten dat die het sterkst zou kunnen optreden bij elite-eenheden, waar de grootste omschakeling van *warrior* naar *peacekeeper* of *humanitarian* moet plaatsvinden.¹⁹⁴ De Luchtmobiele Brigade viel echter begin jaren negentig als beoogde elite-eenheid binnen de landmacht vooral wat betreft voorbereiding en nazorg tussen wal en schip. Na de gebeurtenissen in Srebrenica is de aandacht voor de psychische begeleiding van militairen, voor, tijdens en na een missie, bij de Koninklijke Landmacht wel toegenomen.¹⁹⁵

De vraag welke preventie stress kan voorkomen, is onder meer gesteld door vlieger-arts Van Leusden, die onder meer betrokken was bij de noodhulpoperatie *Provide Care* in Goma. Volgens hem komt het in zulke situaties vooral aan op een grote mate van flexibiliteit en invoelend vermogen, niet alleen met betrekking tot de lokale bevolking maar ook tot de eigen collega's. Ook selectie, opvang, groepsvorming en attitudevorming zijn belangrijk. Van Leusden pleit bovendien voor acculturatiecursussen, zoals die bij multinationals en ngo's worden gegeven aan personeel dat wordt uitgezonden.¹⁹⁶

Het is belangrijk te onderkennen dat de training van de Luchtmobiele Brigade op heel andere taken was gericht dan op wat Dutchbat in de praktijk in Srebrenica zou aantreffen. De nadruk tijdens de opleiding lag vooral op fysiek presteren en op activiteiten zoals schieten, duiken, en rotsbeklimmen. Parachutespringen en outdoortraining bereidden echter nauwelijks voor op het werk van *peacekeeper* in Bosnië; de manschappen werden getraind om te vechten, terwijl de aard van de missie ze verplichtte om passief op geweld te reageren.

193 Het citaat van Piepers komt uit *Vrij Nederland*, 30/09/95, en is opgenomen in J.R. Schoeman, 'Peacekeeping als (non-traditionele) stressfactor', *Marineblad* 106 (1996), 10, p. 284.

194 J.R. Schoeman 'Peacekeeping als (non-traditionele) stressfactor', *Marineblad* 106 (1996), 10, p. 287.

195 De afdeling nazorg van de landmacht is een

verhaal apart, waaruit blijkt dat de ervaringen van veel Dutchbat-militairen teleurstellend zijn geweest. Verderop in dit rapport zal daar aandacht aan worden geschonken.

196 A.J. van Leusden, 'Ethiek bij Noodhulp. Reflectie op normen en waarden naar aanleiding van ervaringen bij recente (nood)hulpoperaties', *Militaire Spectator* 165 (1996), 4, pp. 156-163.

Het niet reageren, de passiviteit waarmee op incidenten ingegaan moest worden, stond haaks op de opleiding en verwachting van de gemiddelde militair en kon zo een bron van frustratie en stress worden.

Dutchbat was in theorie wel voorbereid op het aanpakken van individuele psychische problemen die ter plaatse zouden optreden. Dit was de taak van de Sociale Coördinatie Commissie, bestaande uit een predikant, een aalmoezenier, een maatschappelijk werker, een psycholoog en de bataljonsarts. Regelmatig vergaderden zij onder leiding van de personeelsfunctionaris van het bataljon over de lopende zaken en individuele gevallen, bijvoorbeeld in verband met repatriëring. De taak van de Sociale Coördinatie Commissie was ‘het voorkomen, wegnemen en minimaliseren van problemen op psychisch, medisch en sociaal gebied’.¹⁹⁷

De globale taakverdeling tussen de diverse hulpverleners bij Dutchbat III was als volgt. De aalmoezenier had als vaste standplaats Simin Han, bij de A-compagnie. De humanistisch raadsman was de vaste hulpverlener van de B-compagnie te Srebrenica. Voor de gecombineerde aanwezigheid van de C-compagnie en de staf- en verzorgingscompagnie in Potočari waren oorspronkelijk beschikbaar de psycholoog luitenant-kolonel Sanders, ds. Engberts en een functionaris van de Maatschappelijke Dienst van Defensie (MDD). Na de verlofperiode in april 1995 konden zowel de raadsman als de dominee niet meer terugkeren naar de enclave. Om de hulpverlening bij de B-compagnie toch voort te zetten, gingen de maatschappelijk werker, Dijkman, en de psycholoog, Sanders, om de beurt een periode naar deze locatie.¹⁹⁸

Na ieder incident maakte de Sociale Coördinatie Commissie een plan van aanpak. Bij Dutchbat III begon dat met de gijzeling in de Bandera-driehoek. Daarop volgden de twee mijnongevallen in februari en op 29 maart 1995 de dood van soldaat J. Broere van de A-compagnie in Simin Han. De dood van een collega sloeg alle hoop de bodem in om gezamenlijk weer veilig thuis te komen, en deze gebeurtenis had dan ook een zeer grote invloed op de sfeer.

Het dagelijkse werk van de mensen van de Sociale Coördinatie Commissie bestond uit het maken van een rondje over de compound, het adviseren bij repatriëring, het peilen van de stemming en het ontzenuwen van eventuele geruchten. Ze voerden gesprekken, bemiddelden, verzorgden debriefings en blusten sociale en psychische brandjes. De Sociale Coördinatie Commissie fungeerde dus als uitlaatklep voor diegenen, die het onder de benarde omstandigheden te kwaad kregen met zichzelf of met een ander. Dit kon behalve op de omstandigheden ook betrekking hebben op problemen in de familiesfeer of relatieproblemen. Daarbij moest nogal eens wat creativiteit aan de dag gelegd worden om met militairen in gesprek te raken: het paste niet in de machocultuur van de rode baretten om naar de geestelijke verzorger te lopen.

Voor de functionarissen van de Sociale Coördinatie Commissie was het daarom zaak om zelf rond te lopen en actief mensen aan te spreken en niet achter hun bureau te wachten op klanten. Juist voor het idee om op het spreekuur van een geestelijk verzorger te komen, bestond een enorme drempel. Hoewel de compagniescommandanten en Karremans aanvankelijk wat aarzelend waren over de aanwezigheid van ‘al die dipdokters’ waren zij achteraf erg blij dat zij de geestelijk verzorgers bij zich hadden. Karremans merkte op dat met

¹⁹⁷ Interview met SCC in *Falcon Buddy Bulletin*, juni 1995.

¹⁹⁸ Debriefingsverklaring E.B. Dijkman, 12/09/95.

name humanistisch raadsman Hetebrij, de psycholoog Sanders en maatschappelijk werker Dijkman ‘hun benen uit hun lijf hebben gewerkt en hun gewicht in goud waard zijn geweest’.¹⁹⁹

De ervaring van machteloosheid die bij Dutchbat III op de achtergrond meespeelde, was niet uniek. Dat geldt ook voor de psychische gevolgen van dit type situaties en ervaringen die vaker zichtbaar zijn geworden door het ontstaan van een pure ‘survivalmentaliteit’ en het zich zoveel mogelijk afsluiten van de buitenwereld. Deze houding dient om de omgeving ‘op een afstand te zetten’ en zo te voorkomen dat de ordeningen van de eigen voorstellings- en ervaringswereld fundamenteel worden verstoord. Het oorspronkelijke doel van het scheppen van psychische afstand is dus zelfbescherming in de brede zin, al kan de zelfbescherming ook tot doel op zichzelf worden. De afstand wordt doorgaans gecreëerd door mensen die tot de buitenwereld behoren te gaan beschouwen als wezens van een andere categorie dan waartoe men zelf behoort. Dat kan zelfs gelden voor mensen die in principe machteloos en zelfs slachtoffers van extreem geweld zijn.

Het gevoel van bedreiging, juist door de aanwezigheid van slachtoffers, kan nog groter zijn wanneer men niet slaagt in de missie deze slachtoffers te beschermen. Bij Dutchbat III gebeurde dat, want ook door de aanwezigheid van de slachtoffers kwam het gewenste zelfbeeld in gevaar.²⁰⁰ In het uiterste geval kan zo’n negatieve visie tot dehumanisatie leiden; dat houdt in dat een bepaalde categorie soortgenoten niet meer als mens wordt gezien. Dan wordt het begrijpelijk en zelfs acceptabel dat er andere normen en waarden gelden ten opzichte van de ‘ontmenselijkte’, inferieure groep.²⁰¹ Dat maakt in theorie ook het risico van wangedrag ten aanzien van die groep groter. Dit proces wordt door een voormalige Dutchbatter beschreven: ‘Misschien was het ook omdat de Moslims eruit zagen als beesten en zich soms ook zo gedroegen. Vies en goor. Na verloop van tijd ga je ze dan ook zo benoemen. “Ik ga het vee halen”, zo praatte je erover’.²⁰²

Generaal Brinkman, die tijdens de oorlog in Bosnië als chef-stafchef van *Bosnia Herzegovina Command* in het gebied werkte, wees op dit verschijnsel en citeerde daarbij een Britse VN-commandant in Bosnië: ‘War is an animal thing’. De interventie in een oorlogssituatie houdt volgens Brinkman in dat men zich in een min of meer ‘ontmenselijkte’ omgeving begeeft.²⁰³ In dit opzicht vertonen de sociaal-psychologische problemen waarmee de Nederlandse vredessoldaten – als gevolg van de manier waarop hun missie zich ontwikkelde en de problemen die ze ontmoetten – een parallel met de militair-operationele kant van de zaak. Terwijl Dutchbat door de blokkade, de tekorten en de steeds moeizamer relatie met het bestuur en de bewoners steeds meer een ‘enclave in de enclave’ werd, raakten Dutchbatters

199 Th.J.P. Karremans, 25-26/1/01.

200 Uit de literatuur over de concentratiekampen is bekend dat de ‘bedreigende’ confrontatie met slachtoffers van geweld vaak leidt tot het indelen van deze slachtoffers in een aparte categorie. De auteur Bernard Wasserstein beschrijft de reactie van geallieerde militairen op hun eerste confrontatie met de bevolking van de kampen. De schokkende eerste kennismaking met het menselijk bewijs van de genocide door de nazi’s veroorzaakte tegelijkertijd zowel medelijden als afkeer. Bernard Wasserstein, *Vanishing diaspora* (Londen,

1996), p. 3.

201 In dit verband kan ook verwezen worden naar de Japanse ervaring tijdens WO II. De beruchte ‘Eenheid 731’, die op grote schaal krijgsgevangenen aan dodelijke ‘medische’ experimenten onderwierp, duidde deze gevangenen aan als *maruta*, ofwel ‘houtblokken’.

202 Citaat uit A. Kranenberg, ‘Moord op de witte muizen’, *de Volkskrant* 22/07/00.

203 Jan Willem Brinkman in *Kernvraag* 2000/3, nr. 125, p. 51.

ook mentaal geïsoleerd van de omgeving. Het vaker geïsoleerde verschijnsel dat Dutchbat steeds meer een in zichzelf gekeerde eenheid werd, die zich steeds minder bij machte voelde de ontwikkelingen in de enclave wezenlijk te beïnvloeden, had een onmiskenbaar negatieve invloed op de motivatie van de manschappen.

14. Problemen met het gedrag van Dutchbatters: de houding jegens Moslims

In de pers en in de openbare discussie is regelmatig verondersteld dat de Nederlandse bataljons nogal anti-Moslim waren en dat dat consequenties zou hebben gehad voor het optreden van deze eenheden.²⁰⁴ In het bijzonder heeft het de aandacht getrokken dat de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, generaal Couzy, na de val van de enclave aan journalisten vertelde geschrokken te zijn van de anti-Moslimgeluiden en pro-Servische houding van de Nederlandse militairen.²⁰⁵ Toen hij een jaar later zijn ervaringen in boekvorm publiceerde, uitte hij zich in dezelfde zin: hij was geschrokken ‘van de buitengewone afkeer ten opzichte van de Moslims’ en was verbaasd dat men in het algemeen ‘buitenproportioneel positief sprak over de Bosnische Serviërs’.²⁰⁶ Couzy besloot het onderwerp zelf aan te kaarten in Den Haag, om alvast politici en media voor te bereiden op wat ze van de Dutchbatters zouden horen:

Het bataljon was bij aankomst zo ontzettend negatief over de Moslims en zo ontzettend positief over de Bosnische Serviërs, daar was ik me kapot van geschrokken. En toch hadden ze het zo goed gedaan en verdienden ze een hereniging met het thuisfront dat er zo anders over dacht. Dat te overbruggen, was bijna onmogelijk. Daar ben ik maar tussenin gaan staan. Om de psychologische kloof te halveren.

Zeker bij Dutchbat II en III leefde sterk het gevoel dat de top van de Koninklijke Landmacht in Den Haag onvoldoende interesse voor de dagelijkse problemen had getoond. Toen Couzy bij zijn verblijf in Zagreb wilde laten zien dat hij met de manschappen meeleefde, ervoeren zij deze uitlatingen van de bevelhebber aan de pers, die daar zeer veel aandacht aan besteedde, juist weer als een gebrek aan begrip voor de moeilijke situatie waarin ze verkeerd hadden. De gebeurtenissen in Zagreb, onmiddellijk na de val van de enclave, komen verder in Deel IV van het rapport aan de orde. In dit gedeelte van dit hoofdstuk wordt de vraag gesteld naar de aard en achtergronden van de gekritiseerde houding van Dutchbat of van afzonderlijke Dutchbatters vóór de val van Srebrenica. Het gaat hier om een onderzoek naar de houding van de Nederlandse blauwhelmen tegenover de bevolking van de enclave en naar een eventueel verband met specifieke vormen van wangedrag jegens de bevolking.

Wie ‘anti-Moslimgedrag’, ‘anti-Moslimgeluiden’ of een ‘anti-Moslimhouding’ aan de kaak stelt, moet weten wat er precies mee wordt bedoeld, alvorens de mogelijke consequenties ervan aan de orde te stellen. Tijdens de opleiding was er alleen aandacht besteed aan de uiterlijke kant van de islam, maar in de praktijk in Bosnië bleken er weinig religieuze

204 E. Nysingh, ‘Niet alleen Nederlanders anti-Moslim’, *de Volkskrant*, 02/09/95.

205 Zie bijvoorbeeld D. Hos, ‘Nederlandse blauwhelmen hebben veel sympathie voor de Serviërs’, *Trouw* 25/07/95 en W. op den Brouw &

H. Meijer, ‘Sympathie voor Serviërs bij Nederlandse militairen’, *NRC Handelsblad*, 24/07/95.

206 Couzy, *Bevelhebber*, p. 169. In een interview op 04/01/00 bevestigde Couzy nogmaals zijn waarneming.

kenmerken als moskeeën en moskeegangers te zien. Zo droegen vrouwen, in tegenstelling tot de verwachting, lang niet allemaal hoofddoekjes. Het waren vooral de oudere vrouwen van het platteland die hoofddoekjes droegen, terwijl de jonge vrouwen, die uit een stedelijke omgeving afkomstig waren, dat in de regel niet deden. Moslims werden dus niet op basis van religieuze kenmerken geïdentificeerd en de vraag is dan ook hoe Moslim-gerelateerd het gedrag was waar Dutchbat zich aan stoorde. De term Moslim stond voor de plaatselijke bevolking, en de term anti-Moslim wees op spanningen tussen de militairen en de bevolking, en niet op afwijzing van een religie. Verder bleken er in de praktijk grote verschillen in het optreden van de ABiH, de plaatselijke elite en de vluchtelingen. Die nuance is verdwenen als er later uitlatingen door Dutchbat over ‘de Moslims’ werden gedaan, waardoor het leek alsof voortdurend de totale lokale bevolking van de enclave Srebrenica werd aangeduid.

Als de vraag naar de vermeende ‘anti-Moslimhouding’ van Dutchbat aan de orde is, dan is het in de eerste plaats relevant zich af te vragen wat de gevolgen van die houding waren voor de relatie van de Nederlandse militairen met de bevolking van de enclave en voor de taakvervulling door Dutchbat. Daarbij is het van belang te onderkennen dat Dutchbat en de plaatselijke bevolking in zekere zin lotsverbonden waren. Aan de andere kant hadden de Nederlanders dagelijks met de Moslim-bevolking te maken en maakte de druk van de omstandigheden de relatie steeds gecompliceerder. Als de toestand omgekeerd was geweest, met de Moslims buiten de enclave en de Bosnische Serven erbinnen, dan had Dutchbat waarschijnlijk veel negatiever over de Serven en positiever over de Moslims gesproken. Volgens algemene ervaringen bij VN-vredesmissies zijn fricties tussen de *peacekeepers* en de lokale bevolking veeleer regel dan uitzondering zijn.

De moeilijkheden die zich bij Dutchbat in Srebrenica hebben voorgedaan, zijn beslist niet uniek te noemen. Dit is ook bevestigd door generaal-majoor b.d. Van Vuren, die een groot aantal officieren van het vroegere VN-hoofdkwartier in Kiseljak (Bosnië) kende. Van Vuren vertelde aan een journalist van *de Volkskrant* dat alle militairen ‘daar anti-Moslim waren geworden (...) of het nou Britten, Fransen, Amerikanen, Belgen of Nederlanders waren.’²⁰⁷ Hij verwees ook naar ervaringen in Suriname en Libanon. Volgens hem leidden cultuurverschillen en pesterijen over en weer tussen de burgerbevolking in het gebied en de troepen die hen moeten beschermen vaak tot militair machtsvertoon, waardoor de balans uiteindelijk – ongewild – door kon slaan naar fricties en confrontaties. Ook een ervaren Canadese *peacekeeper* heeft dit verschijnsel gesignaleerd. Op het eind van elke missie die hij meemaakte, als iedereen moe was, naar huis wilde en de spanningen opliepen, kwamen intolerantie en racistische opmerkingen vaker voor. Het maakte niet uit waar hij was, overal was hij vaak getuige van discriminerende uitingen. Op Cyprus waren het ‘those damn Greeks’, in de Golf ‘that gang of Arabs’, in Haïti ‘the damn niggers’ en in voormalig Joegoslavië varieerde de keuze tussen ‘the damn Serbs’, ‘the damn Croats’ en ‘the damn Bosnians’.²⁰⁸

Deze ontwikkeling is enerzijds moeilijk te voorkomen, maar anderzijds werd deze door de Koninklijke Landmacht aanvankelijk onvoldoende onderkend en er verre van adequaat op gereageerd. Terwijl generaal Couzy na de val van de enclave de anti-Moslimgeluiden op zichzelf aan de kaak stelde, probeerde luitenant-kolonel Everts, de commandant van het tweede Nederlandse bataljon, ze in een breder verband te plaatsen. Hij uitte bij terugkeer in

207 E. Nysingh, ‘Niet alleen Nederlanders anti-Moslim’, *de Volkskrant*, 02/09/95.

208 WO J.S.M. Forest, ‘Preparations for peace-keeping missions’.

Nederland publiekelijk – en tot ongenoegen van Defensie²⁰⁹ – zijn zorgen over de houding van de Nederlandse militairen jegens de lokale bevolking. Volgens Everts ‘kreeg iedereen in het bataljon een hekel aan de mensen waarvoor we daar waren: de Moslims in de enclave’. In Libanon had hij precies hetzelfde meegemaakt en hij zag dit als een algemeen probleem van vredesmissies. Tot zijn grote frustratie waren zijn pogingen om deze ontwikkeling als commandant tegen te gaan vruchteloos gebleven, zelfs als het over de houding ten opzichte van kinderen ging.²¹⁰

Ook wanneer verondersteld ‘anti-Moslimgedrag’ in Srebrenica moet worden gezien als een onderdeel van het meer algemene probleem van wrijving tussen VN-eenheden en lokale bevolking, moet de vraag worden gesteld of eventueel wangedrag jegens de bevolking kan worden gerelateerd aan een anti-Moslimhouding bij de militairen in de enclave. Een aantal vormen van wangedrag door Dutchbatters jegens de plaatselijke bevolking zijn in de publiciteit gekomen. Ook zijn er berichten dat er onder bepaalde Nederlandse militairen sympathie leefde voor rechts-extremisme. Bij een poging te overzien wat er precies gebeurd is, moeten een aantal kanttekeningen worden geplaatst.

Om te beginnen moge duidelijk zijn dat noch ‘de Moslims’, noch ‘Dutchbat’ homogene eenheden zijn waaraan men zonder meer één collectieve houding kan toeschrijven. Het is zeer de vraag tegenover welke Moslims Dutchbat zijn houding bepaalde. In hoofdstuk 7 werd al gesproken over grote verschillen tussen de ‘rijke’ oorspronkelijke bewoners en de arme vluchtelingen enerzijds, en tussen burgers en de ABiH anderzijds. Dutchbatters stoorde zich vooral aan de houding van ABiH-militairen en leidende figuren in het bestuur van de enclave. Maar ook binnen Dutchbat waren er grote verschillen in ervaringen en attitude, afhankelijk van de perceptie van de manschappen. Zo was het beeld van militairen die vaak op OP’s zaten of van leden van de medische groep in het algemeen anders dan dat van de staf staf- en verzorgingscompagnie. Ook verschilde het beeld naargelang de functie die men in het bataljon innam. Dit bepaalde met welke groep of laag men onder de Moslims te maken kreeg. Moslims zagen op hun beurt Dutchbat ook weer als één geheel en ook dit vergrootte de afstand tussen Dutchbat en de Moslims.

De hiervoor gesignaleerde tekortkomingen rond opleiding en voorbereiding kunnen ertoe hebben geleid dat de Nederlandse manschappen in Srebrenica arriveerden met een nogal overtrokken beeld van de betekenis van de islam voor het leven in de enclave. Daarbij komt dat de militairen vanwege de strenge regelgeving voor de omgang met de bevolking weinig mogelijkheden hadden hun beeld bij te stellen. Zo bleef de onderlinge afstand groot en kon een vrij eenzijdige perceptie van de werkelijkheid ter plaatse zich vermengen met de vooroordelen en stereotypen die men vóór de uitzending tot zich had genomen. Daar kwamen dan de ontberingen bij, isolement, onzekerheid en gevoel van zinloosheid, die soms bij Dutchbatters leidde tot een zich afzetten tegen de bevolking. Dit kan niet zozeer worden aangemerkt als anti-Moslimgedrag dan wel als de moeilijkheid of het onvermogen om met een complexe situatie om te gaan.²¹¹

Vervolgens gaat het bij discussie over de houding van Dutchbatters en lokale bevolking

209 De uitlatingen zijn terug te vinden in: *Mars in Cathedra* (1995), p. 2975. De reactie van het ministerie van Defensie was om Everts na de lezing verplicht met een voorlichter op pad te sturen. De verontrusting betrof helaas de boodschapper en

niet de boodschap. NIOD, Coll. Kreemers. Nota V95016779 van Directie Voorlichting aan minister, 01/09/95.

210 P. Everts, *Mars in Cathedra* (1995), p. 2975.

211 Interview C.P.M. Klep, 13/02/01.

tegenover elkaar niet om een momentopname, maar om een ontwikkeling in de loop van de tijd. Er was sprake van een onmiskenbare wisselwerking in de relatie tussen de *peacekeepers* en de bevolking van Srebrenica. Daarbij speelde een rol dat Dutchbat I aanvankelijk veel mogelijkheden had iets voor de mensen in de enclave te doen. Het bataljon beschikte in de eerste fase over een regelmatige aanvoer en dus over een ruime voorraad medische goederen en onderhoudsmateriaal. Dit leidde mede tot een positieve ontvangst van de Nederlanders. De plaatselijke bevolking putte hieruit nieuwe hoop voor de toekomst, ook al omdat er vijf nieuwe OP's werden gevestigd en een uitgebreide patrouillegang op gang kwam.

Bij aankomst van Dutchbat I bestond de enclave als *Safe Area* nog geen jaar. Naarmate de *Safe Area* langer bestond, verminderde voor de bevolking het perspectief op verbetering van de toestand. Men ging zich afvragen hoe lang het isolement nog zou duren en hoopte op snelle veranderingen. Er kwamen nieuwe Dutchbat-eenheden, maar geen nieuwe hoop op veranderingen; het Bosnisch-Servische leger bleef zijn posities innemen en belemmerde de bevoorrading steeds meer. Ten tijde van Dutchbat II en III groeiden de angst en de moedeloosheid onder de bevolking, omdat de VRS de enclave steeds meer in zijn greep kreeg en er daardoor steeds minder konvoeien binnenkwamen.

Ten tijde van Dutchbat I moesten alle partijen nog aan elkaar wennen en was de situatie nog enigszins open. Bij de komst van Dutchbat II werden de omgangsregels al aangescherpt en waren zowel de ABiH als de VRS-eenheden in en om de enclave ervaren in het testen hoe ver ze met de Nederlandse blauwhelmen konden gaan. Een militair van Dutchbat II gaf bij een debriefing in februari 1995 uiting aan de vrees dat de strijdende partijen helemaal over het volgende bataljon zouden heenlopen.²¹²

Dutchbat I was bij aankomst uiteraard ook onbevangerder dan zijn opvolgers. Er was immers nauwelijks voorlichting van voorgaande eenheden en de noties over de toestand ter plaatse waren vooral afkomstig uit de Nederlandse media en schaarse Canadese informatie ter plaatse. Die had ten tijde van het vertrek naar Bosnië van Dutchbat I in hoofdzaak als teneur dat de Serven de agressors waren en de Moslims de slachtoffers.

Al met al onderhield Dutchbat I redelijk werkbare relaties met de lokale ABiH en ook met de omliggende VRS-brigades. Bij de OP's vonden schietincidenten plaats, maar die bleven zonder ernstige gevolgen. Wel vonden de Nederlanders de politieke situatie ter plaatse 'zeer enerverend'.²¹³ Ten tijde van de aankomst van Dutchbat III was de situatie al ongunstiger geworden. Er was weinig tot geen aanvoer, dus was het erg moeilijk de bevolking materiële hulp te verlenen en dit kwam de relatie vanzelfsprekend niet ten goede.

Hier dient zich een fundamenteel probleem aan in de relatie tussen houding en opvattingen enerzijds en daadwerkelijk gedrag anderzijds. Dit komt nog nader aan de orde in de beschouwing over het moreel van Dutchbat in het volgende hoofdstuk. Uitgangspunt is dat een bepaalde houding, bijvoorbeeld de veronderstelde anti-Moslimhouding, niet per definitie tot dienovereenkomstig gedrag hoeft te leiden. Evenmin hoeft bepaald gedrag altijd op de

²¹² IOIMIPel. Debriefingsverslag militair DUTCHBAT II, 09/02/95.

²¹³ Sitrep II5 constructiecompagnie in: *Genie* 7/94, p. 17.

aanwezigheid van een bepaalde houding te wijzen²¹⁴. Het verband tussen houding en gedrag ligt in beginsel niet vast, individueel noch collectief. Of de houding van Dutchbatters jegens de Moslim-bevolking van de enclave gerelateerd kan worden aan vormen van discriminatie in de Nederlandse samenleving ten aanzien van allochtonen, blijft een open vraag. Als autochtone Nederlanders in het dagelijks leven moeite hebben met de gewoonten en gebruiken van mensen van buitenlandse herkomst, kan dat ook gelden voor Nederlandse militairen. In dit rapport zijn echter uitsluitend die verschijnselen aan de orde, die invloed kunnen hebben gehad op het functioneren van Dutchbat. In hoofdstuk 9 wordt nader ingegaan op de uitkomsten van onderzoek door de Koninklijke Landmacht en het Openbaar Ministerie naar mogelijk wangedrag van Dutchbatters.

Voorop moet de vraag staan welke consequenties de houding van de bataljons jegens de Moslim-bevolking en rechts-extremistische neigingen hebben gehad voor het contact met de bevolking van de enclave. In de berichtgeving achteraf is een direct verband gelegd tussen uitingen van rechts-extremisme en ‘anti-Moslimgedrag’. De vraag is of de loop van de gebeurtenissen het leggen van deze directe causale verbanden rechtvaardigen. Hierin is de rol die het kader van Dutchbat heeft gespeeld van groot belang. Van de officieren wordt verwacht dat ze helder leidinggeven en het goede voorbeeld geven, en bovendien optreden tegen vormen van wangedrag jegens de bevolking. Een gebrek aan empathie en respect kan in dit opzicht zowel tegenover de eigen manschappen als tegenover de plaatselijke bevolking bijzonder schadelijk zijn.

Een voorbeeld is het veelvuldig gebruik van de term ‘*locals*’ door UNPROFOR om de burgerbevolking aan te duiden. Sommige Dutchbatters stoorden zich hier ernstig aan omdat ze het een neerbuigende term vonden, die ‘synoniem stond aan de term inboorling’.²¹⁵ Op de verbandplaats van Dutchbat III was de term verboden vanwege de negatieve connotatie.

In de beoordeling moet de alledaagse interactie tussen de blauwhelmen en de bevolking worden meegewogen. De vraag is dan of de houding van Dutchbatters tegenover de lokale bevolking kan worden herleid tot de omstandigheden waarin zij zich gezamenlijk bevonden. Onder de extreme omstandigheden in de enclave ging bijvoorbeeld de zorg van militairen voor hun persoonlijke hygiëne een belangrijke rol spelen in hun houding tegenover de plaatselijke bevolking. Zodra de *peacekeepers* de burgers gingen zien en gingen ervaren als dragers van luizen en overdraagbare aandoeningen, dreigde het gevaar dat de bevolking zelf als vervuild of zelfs als ‘ongedierte’ werd gebrandmerkt.

Deze inventarisatie leidt tot de volgende vragen over de houding en het gedrag van Dutchbat jegens de bevolking van de enclave: hoezeer relateerden de Nederlanders het gedrag waaraan zij zich stoorden aan het Moslim-zijn van de bevolking; hoezeer waren misdragingen van de kant van Dutchbatters te relateren aan een zogeheten ‘anti-Moslimhouding’; in hoeverre ervoer de bevolking anti-Moslimgedrag van Dutchbat en stoorde zij zich eraan; en: kan of moet anti-Moslimgedrag als een uiting van rechts-extremisme worden uitgelegd, of moet worden vastgesteld dat het op zichzelf stond? Tenslotte moet – alles

²¹⁴ Christopher Brownings boek *Ordinary men. Reserve Police Battallion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1992) illustreert het probleem in kwestie, overigens in een veel extremere context. De deelname van dit bataljon aan massa-executies van joden in Polen kon niet op

een duidelijke antisemitische houding van de leden van dit bataljon worden teruggevoerd. Ook waren er een aantal leden van dit bataljon, die niet aan deze executies wilden deelnemen, zonder dat hun weigering op een filo-semitische houding wees.

²¹⁵ NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten.

afwegende – ook rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat vooroordelen en een negatieve houding in beginsel geneutraliseerd kunnen worden door een professionele instelling.²¹⁶

15. Anti- en pro-Moslimgedrag

Het is voor deze bespreking van belang om ‘regulier’ wangedrag (als handel in drugs en wapens, prostitutie, zwarte markt en smokkel) te onderscheiden van misdragingen gericht tegen de bevolking die primair voortkwamen uit een aversie tegen Moslims. Leden van Dutchbat III kwamen vrijwel alleen via lokaal personeel of in patrouilleverband met de bevolking in aanraking. In zulke contacten was door de sociale controle nauwelijks sprake van wangedrag; praktisch alleen aan het hek van de compound deden zich mogelijkheden voor.

Verder was er een ‘grijze zone’ in het gedrag dat mogelijkerwijs als ‘anti-Moslimgedrag’ kon worden aangemerkt. Dat kon variëren van de Dutchbatter die zijn tong uitstak naar een Moslim-vrouw, tot een Nederlandse majoor die zijn gebruikte gevechtslaarzen voor 130 DM (meer dan de nieuwwaarde) vlak voor de val aan een Moslim verkocht.²¹⁷

De commandanten van de Nederlandse bataljons, en met name Karremans, zijn – als daarvan ten minste op de hoogte kwamen – krachtig opgetreden tegen misdragingen jegens de bevolking. De militair die zijn tong had uitgestoken naar een Moslim-vrouw werd veroordeeld tot een geldboete. Ten dele moest dit soort gedragingen ook op compagniesniveau worden gesignaleerd en bestreden. Hoe de diverse compagniescommandanten hierbij te werk zijn gegaan, is niet precies vast te stellen, maar er zijn gegevens die erop wijzen dat de commandant van de B-compagnie in de stad Srebrenica, kapitein Groen, een eigen gedragslijn volgde. Zijn opstelling komt opmerkelijk pragmatisch over (in de zin van ‘de oplossing ligt altijd in het midden’) en zijn houding was weinig gericht op het wekken van begrip voor wat de Moslim-bevolking ervoer.

Typerend lijkt een incident rond T-shirts van Dutchbat met een voor Moslims kwetsende tekst en afbeelding: een VN’er die een klein jongetje bij de keel pakte dat om snoep bedelt (‘bon bon’) waarop de Dutchbatter met de tekst ‘Nema’ antwoordt. Dit incident kwam aan het rollen toen een lid van de Sociale Coördinatie Commissie een zieke militair van de B-compagnie opzocht en daar het gewraakte T-shirt zag. De betreffende functionaris ging direct naar de Koninklijke Marechaussee om te overleggen of het hier een strafbaar feit betrof; ’s avonds was er stafberaad en maakte hij melding van wat hij gezien had. De bataljonsstaf wist nergens van, en men kwam daar tot de conclusie dat de T-shirts tijdens het laatste verlof moesten zijn gemaakt en de enclave mee zijn ingenomen; inderdaad had een verlofganger de T-shirts meegenomen. Op 17 april 1995 kwam de Koninklijke Marechaussee over dit incident bij Franken, maar er werd geen actie ondernomen. Wel gaf majoor Franken Groen opdracht alle T-shirts met de bewuste opdruk in beslag te nemen. Daarop gaf Groen zijn mannen de opdracht het T-shirt niet meer buiten te dragen; binnen en als sportkleding mocht wel. Dat leidde tot nieuw stafberaad op 18 april: Karremans en Franken werden kwaad over de wijze waarop Groen de opdracht had uitgevoerd. Weer een dag later

²¹⁶ Hiermee wordt bedoeld dat het in veel beroepsgroepen geen onbekend verschijnsel is dat tegen collega’s nogal eens het hart wordt gelucht

over cliënten, maar dat die cliënten daar zelf nooit iets van merken.

²¹⁷ Interview Hasan Nuhanović, 5-6/08/98.

kwam de luitenant-kolonel-arts Wertheim, stafofficier van de KL Crisisstaf uit Den Haag, op bezoek en sprak ook met de Sociale Coördinatie Commissie over de bij de B-compagnie geconstateerde normvervaging. Wertheim zei toe de zaak met de operationele staf op te nemen. Hij nam een foto van de gewraakte T-shirts mee, maar de Sociale Coördinatie Commissie hoorde er nooit meer iets over.²¹⁸ Tot hun grote verbazing zagen leden van de Sociale Coördinatie Commissie op de eerste Dutchbat-reünie wel weer een soldaat met het T-shirt lopen.

Het feitelijk aantal misdragingen jegens de plaatselijke bevolking lijkt – op grond van de gegevens uit diverse onderzoeken – niet bijzonder groot te zijn geweest. De T-shirtkwesie heeft wel een aanzienlijke politieke lading gekregen doordat het in de publieke discussie als ‘anti-Moslimgedrag’ is aangeduid. In de media is overigens nooit duidelijk gemaakt op wie de verhalen over anti-Moslimgedrag betrekking hadden. Dat is wel van groot belang, omdat een aantal voorbeelden van feitelijk wangedrag – hier wordt op teruggekomen in hoofdstuk 9 – niet zozeer sloegen op Dutchbat, maar op het transportbataljon.

De meeste verschijnselen bleven beperkt tot verbale uitingen, meestal binnen de eigen groep en doorgaans niet waargenomen door de bevolking. De Dutchbat-tolken konden potentieel als doorgeefluik functioneren, want deze brachten veel tijd met de Nederlandse militairen door. In de met hen gevoerde vraaggesprekken is hiervan echter niet veel gebleken. De tolken waren dan ook vrijwel permanent op de compound aanwezig.

Bij beantwoording van de vraag naar het effect van ‘anti-Moslimgedrag’ op de relatie met de lokale bevolking moet worden aangetekend dat het voor de meeste Dutchbatters moeilijk was een houding te bepalen tegenover een zeer gemêleerde groep mensen die men geacht werd te beschermen, maar van wie sommigen niet veel dankbaarheid leken te tonen.

Enerzijds waren er de vluchtelingen die hun hulp hard nodig hadden en die dit ook zeer waardeerden, anderzijds werden Nederlandse militairen door soldaten van de ABiH in levensgevaarlijke posities gebracht als deze vanachter Nederlandse stellingen het vuur openden op de VRS. Dutchbatters waren daarom niet erg geneigd veel mededogen met de ABiH-soldaten te hebben; in hun ogen waren dat militairen en daaruit moesten ze dan ook de consequenties trekken, positieve en negatieve. Humanistisch raadsman Hetebrij herinnert zich onder de Dutchbatters een stemming van

haat en verachting jegens de Moslimstrijders, vooral voor degenen van hun eigen leeftijd, tussen de 15 en de 25, die zich tijdens patrouilles in de stad vaak openlijk vijandig jegens de VN gedroegen; dat bleek ook bij de mortieraanval op de compound van Srebrenica. Daar raakten naast Moslimburgers ook ABiH-soldaten gewond, die Dutchbat ‘gewoon liet liggen’.²¹⁹

Gevraagd naar de achtergrond van denigrerende opmerkingen van Dutchbatters aan het adres van de lokale bevolking meent de commandant van de B-compagnie Groen dat deze veelal uit frustratie zullen zijn voortgekomen. Groen:

²¹⁸ Wertheim bevestigde desgevraagd de foto in Den Haag aan generaal Pollé te hebben overhandigd, maar er daarna nooit meer iets van te hebben vernomen. Ook op de rapportage door de MV-functionaris van Dutchbat III is nooit enige

reactie vanuit Den Haag gekomen.

²¹⁹ Interview B. Hetebrij, 16/11/00. Hetebrij was toen overigens zelf niet aanwezig; dit verhaal is aan hem verteld.

Frustratie was echt een rode draad. Er zijn zoveel bronnen van frustratie, dat moet je ergens op kunnen afreageren. De mannen konden niet even gezellig stappen. Je denkt mensen te helpen; als dan blijkt dat de mensen van de Moslim-bevolking met wie je nauw te maken krijgt gewoon in jouw spullen zitten te rommelen, als blijkt dat er dingen verdwijnen, dat er dingen gestolen worden, dat broeken door de wasvrouwen over het hek gegooid worden en vervolgens meegenomen worden, dat er diesel van OP's gestolen wordt: door dat soort zaken begint men de zaak in een ander licht te zien. Als men dan voor de zoveelste keer agressief benaderd wordt in de stad en er wordt gescholden, dan zijn dat allemaal incidenten waarbij op een gegeven moment als uiting van frustratie wel eens een beledigende opmerking gemaakt wordt. Ben je dan aan het discrimineren? Als je tegen iemand klootzak zegt, dan ben je hem aan het beledigen. Maar zeg je 'kut-Moslim', dan ben je aan het discrimineren, terwijl je eigenlijk hetzelfde doet. Het is een uiting van frustratie. Zo heb ik het gewoon gezien.²²⁰

A. Vogelaar, docent aan de KMA, heeft geprobeerd de factoren te analyseren die kunnen leiden tot ongewenst normoverschrijdend gedrag van militairen ten opzichte van de lokale bevolking. Hij wijst op individuele karaktertrekken van de desbetreffende militairen, die tot de ontsporing kunnen leiden. Oorzaken van de frustraties kunnen omstandigheden zijn als hitte, pijn, te veel mensen op een klein oppervlak, angst, verveling of gebruik van alcohol en drugs. Ook ziet hij een mogelijk verband met de selectiecriteria die in het bijzonder voor gevechtseenheden golden. Hiervoor werden namelijk mensen gevraagd met een zekere avontuurlijke aanleg en psychische en fysieke hardheid. Als militairen met zo'n achtergrond zich gaan vervelen, dreigen er problemen, want ze hebben zich in de eerste plaats aangemeld omdat ze zich aangetrokken voelen door de militaire aspecten van het werk. Hun professionele kwaliteiten worden echter disfunctioneel als de situatie anders is dan ze verwachten.

Vogelaar vervolgt dat de training erop gericht is zelfvertrouwen bij de militairen op te bouwen door 'skills en drills', zware fysieke training en stimuleren van trots op de eigen eenheid. Zulke socialisatiegewoonten zijn functioneel op het slagveld, want dit is de manier om in teamverband om te gaan met gevaarlijke situaties en nooit op te geven. Anderzijds kan dit aankweken van *unit pride* de soldaten het idee geven dat ze de eer van de eenheid ten koste van alles moeten hooghouden. Iedereen van buiten of binnen die de eer van de eenheid aantast, wordt als vijand gezien.²²¹

Voor zover er bij Dutchbat sprake is geweest van een 'anti-Moslimhouding' rond de val van de enclave, dan richtte deze zich toch vooral tegen de manschappen van de ABiH. Het vertrek van de reguliere ABiH-troepen uit de enclave op 11 juli, maar vooral de dood van soldaat Van Renssen, verhevigden bij Dutchbat de al aanwezige anti-ABiH gevoelens. Het animo om nog iets voor deze eenheden te willen doen, zakte naar een dieptepunt. Korporaal Broeder herinnert zich de gevolgen van de dood van Raviv van Renssen nog als de dag van gisteren:

De Moslims hebben Raviv vermoord. Dat sloeg in als een bom. Het was net alsof iedereen wakker geschud werd. Dit was werkelijkheid. Maar ik denk dat niemand in paniek is geraakt door de gedachte dat het door een Moslim gebeurde, die dus een granaat naar de koepel gooide, en niet door

220 Interview J.R. Groen, 14/01/00.

221 Zie A.L.W. Vogelaar, 'Norm Violation during Peace Support Operations: a Social-Psy-

chological Explanation', in: Vogelaar, Muusse & Rovers (eds.), *NL Arms*, pp. 131-132.

de Serviërs. Omdat ze van de Serviërs de kans kregen om het boeltje te pakken en te gaan, dacht iedereen: die Serviërs zullen ons waarschijnlijk niets doen. Ze laten ons eerder gaan of ze nemen ons mee. Een van die twee. Zomaar overhoopschieten doen ze niet! Er kwamen wel eens Moslim-strijders aan de poort en die hadden best wel een grote bek. “Als de Serviërs komen, schieten wij ze overhoop! Dan knallen we ze neer!” Maar toen het dus werkelijk begon, hebben we ze niet gezien, toen waren ze er niet meer. Ik was eerder bang voor de Moslims.²²²

Toch bleven veel Dutchbatters, in het bijzonder de in Srebrenica-stad gelegeerde B-compagnie, zoals in Deel III van dit rapport nader wordt uiteengezet, ook tijdens de val van de enclave een groot gevoel van verantwoordelijkheid voor ‘hun Moslims’ tonen. Dat zou echter – als gevolg van alle gebeurtenissen de maanden ervoor en de dood van Van Renssen – vooral betrekking hebben op vrouwen, kinderen, gewonden en ouderen van dagen. Anti-Moslimuitingen en -gevoelens waren primair gericht tegen de plaastelijke ABiH, die met ‘de Moslims’ werd geïdentificeerd.

In retrospectief kunnen er nog andere factoren hebben meegespeeld. Eén daarvan kan een zeker schuldgevoel jegens de bevolking zijn geweest, gepaard aan schaamte dat Dutchbat de verovering van de enclave door de Bosnische Serven niet had kunnen verhinderen. Schuldgevoel kan weer samengaan met zelfverwijt: het idee dat men anders had moeten denken, handelen of voelen. Mensen kunnen in zeer bedreigende situaties vaak minder helder nadenken en door angst verlamd of in paniek raken. Achteraf kunnen ze dan aannemen dat de door angst of paniek ingegeven keuzes toch weloverwogen en bewust zijn genomen. Daardoor achten ze zich schuldig aan de uitkomst van de situatie. Zulke desillusie en gevoelens van eigen falen worden nogal eens bestreden door de slachtoffers zelf verantwoordelijk te houden voor wat er gebeurd is. Zoals de Britse auteur M. Ignatieff het uitdrukte: ‘Blaming the victim is one of the temptations of disillusion’.²²³

Niettemin staan tegenover voorbeelden van ‘anti-Moslimgedrag’ van Dutchbatters ook voorbeelden van hulpgedrag. Er zijn militairen die veel voor burgers hebben gedaan – en veel meer dan waartoe ze op grond van hun opdracht verplicht waren. Den Haag was echter ten principale gekant tegen ‘individuele hulpacties’. In september 1994 ging er een brief uit van plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten generaal-majoor Reitsma aan alle commandanten in het voormalige Joegoslavië waarin hij de uitgangspunten van het optreden uiteenzette. Volgens Reitsma moesten militairen in hun houding en gedrag strikt neutraal zijn en ongeacht hun persoonlijke gevoelens zich onthouden van elke politieke – en daarmee ook eenzijdige maatschappelijke – activiteit. De instructie besloot met de aankondiging dat ‘elke (humanitaire) actie voor bewoners van crisisbeheersingsgebieden, hoe goed bedoeld en begrijpelijk ook, door Nederlandse militairen georganiseerd, anders dan centraal vanuit Nederland door Defensie of anderszins geleid, door mij wordt verboden.’²²⁴ Ook de commandanten van Dutchbat II en III waren, zoals eerder werd beschreven, beducht voor individuele hulp die er door sommige militairen werd gegeven aan de bevolking, omdat dit favoritisme in de hand kon werken.²²⁵

Zulke hulpverlening aan de bevolking gebeurde niet alleen door medici, maar ook door

222 Interview A.E. Broeder, 03/05/00.

223 Michael Ignatieff, ‘The Warrior’s Honor. Ethnic War and the modern Conscience’ (Londen, 1998), p. 99.

224 CRST. Brief generaal-majoor R. Reitsma, 26/09/94, nr. CRST/974 aan verzendlijst.

225 Interview Th.J.P. Karremans, 01/12/00.

‘gewone’ militairen. Bijna elke door het NIOD geïnterviewde Bosnische Moslim wist wel voorbeelden te noemen van een bijzondere Dutchbatter waarmee hij of zij veel contact had gehad en die veel voor hem of haar gedaan had. Dutchbatters die betrekkingen onderhielden met individuele Moslims, in het bijzonder met vluchtelingen, toonden dikwijls een positievere houding jegens de bevolking dan degenen die dit soort contacten niet hadden. De eersten zagen de Moslims niet zozeer als een groep met collectieve kenmerken, maar eerder als een verzameling individuen. Een dergelijke betrokkenheid was vooral aanwezig op de OP's, en bij Dutchbatters die initiatieven namen om kennis te maken met de bevolking en vriendschappen te sluiten. Wel moet worden aangetekend dat zulke contacten tegen de orders van de bataljonsleiding ingingen, die deze juist verboden had.

Een voorbeeld van hoe individuele hulp er in de praktijk uitzag, is te lezen in een brief van een arts van Dutchbat III met adviezen aan zijn (vermeende) opvolger²²⁶:

Mocht je in Srebrenica komen, dan word je omzwermd door kinderen. Die willen snoep (bonbon), schrijfgerei (pen), sigaretten en verder desnoods je onderbroek nog. Zo'n mannetje of dertig om je heen. Er lopen twee jongens tussen: Nihad (wij noemen hem Nico) en Jasco. Ik heb Jasco 'geadopteerd'. Ze spreken allebei redelijk Engels en we hebben ze vaak gebruikt als tolk. Als je ze adopteert, zorgen ze er voor dat er van alles geregeld wordt. Als je geen kinderen om je heen wilt hebben dan zeg je dat, dan worden ze weggejaagd. Het zijn twee nette boefjes die alles voor je versieren waar je om vraagt. En kleine geschenken onderhouden de vriendschap. Een zak snoep, een paar pennen, af en toe de duurdere geschenken (pak koffie voor moeder, of suiker, of zout) doen veel goed. In september gaan ze naar de middelbare school. Schriften en pennen en rekenmachientjes hebben ze van mij. Jasco heeft een oude wereldontvanger van me gehad. Helemaal gelukkig. Als je snoep wilt uitdelen, geef je dat aan de jongens met een eventuele instructie. Alleen voor arme kinderen, of voor hun vriendjes. Af en toe wat sigaretten en vloeitjes helpen enorm. Voor vijf vloeitjes of 1 sigaret mogen ze naar de 'bioscoop'. Ik vond Jasco een heerlijk kereltje. Hij moest heel hard huilen toen we afscheid namen. Nico is wat groter en ouder. Veel families, zeker met familie in Nederland (en dat zijn er veel), willen je graag in huis halen. Je kunt dan als een soort tussenstation dienen tussen beide families. Officieel is het verboden, maar dat is er hier veel, dus daar heb ik me niet zoveel van aangetrokken. Je moet het wel kleinschalig houden als je er aan begint.²²⁷

Er zijn vele voorbeelden van individueel hulpgedrag. Het kon bijvoorbeeld gaan om zendingen medicijnen, berichten van familie, kleding en verzorgingsartikelen. Na de val was het voor Dutchbatters echter nauwelijks nog mogelijk hulp te bieden door de enorme chaos: een oudere Moslim-vrouw vertelde dat ze op 12 juli een Dutchbatter op de compound vroeg om hoofdpijntabletten, die hij tot zijn spijt niet had. In plaats daarvan pakte hij haar vast en kuste haar op het voorhoofd, als alternatief medicijn.²²⁸ Tenslotte zijn er gevallen bekend van Nederlandse militairen die zich direct na de val van de enclave sterk hebben ingespannen om op persoonlijke titel mensen naar Nederland te krijgen, wat soms ook gelukt is.

226 NIOD, Coll. Schouten. Brief Schouten 04/05/95.

227 NIOD, Coll. Schouten. Brief Schouten aan

zijn opvolger vanuit Srebrenica, 25/05/95.

228 Interview Mehmed Malagić, 22/10/97.

16. De houding ten aanzien van de Bosnische Serven

Bij de bespreking van de relatie tussen Dutchbat en de Bosnische Serven is het van groot belang te onderkennen dat de vertegenwoordigers van deze groep, waarmee de Nederlanders in aanraking kwamen, veelal uit een andere maatschappelijke laag afkomstig waren. Het is de vraag of de blauwhelmen dit alle voldoende onderkend hebben en of hun beeldvorming daardoor beïnvloed is geweest. Op weg naar Bosnië kwamen de militairen eerst in het westers aandoende Zagreb aan, en vervolgens reisden ze door Bosnisch-Servisch gebied naar de enclave. Onderweg was er 'de Serf Stefano', een hamburgertent die fungeerde als pleisterplaats voor VN-konvooiën. De eigenaar probeerde de manschappen in de watten te leggen met hamburgers en drankjes.²²⁹ Vervolgens had Dutchbat wat de Bosnische Serven betreft te maken met goedgeklede zakenlui in hotel Fontana in Bratunac en met VRS-militairen. Met de Bosnisch-Servische bevolking in de omgeving van de enclave had Dutchbat geen contact, laat staan met Bosnisch-Servische vluchtelingen.

De Moslims waarmee Dutchbat te maken kreeg, behoorden daarentegen tot de allerarmsten, en vooral de vluchtelingen verkeerden in buitengewoon beroerde omstandigheden. Zo ontstond er een vertekende tegenstelling tussen 'de Bosnische Serven' en 'de Moslims'. Gezien de omstandigheden was het niet vreemd dat het de gemiddelde Dutchbatter opviel dat de Moslims die ze in de enclave ontmoetten 'stonken' en 'schooierden'. Al spoedig zouden de Nederlanders zelf ook onmiskenbare problemen krijgen met de hygiëne. Andere opvattingen die al snel werden gehoord, waren generalisaties als: 'de Moslims' zagen er niet uit omdat ze niets hadden, ze stalen, ze waren onbetrouwbaar en ze kwamen nooit op tijd. Dit negatieve stereotype stak af tegen een positiever beeld van de Bosnische Serven met wie Dutchbat in aanraking kwam. Ze zagen er goed uit, waren goed gekleed, bij hen was er te eten en zij kwamen op tijd bij afspraken. De Bosnische Serven behoorden tot de middenklasse of bovenlaag, terwijl de meeste Moslims tegenover hen pover afstaken.

Daarbij komt dat Bosnisch-Servische militairen althans bij Srebrenica beter herkenbaar waren als reguliere militairen dan manschappen van de ABiH. Deze laatsten leken ter plaatse soms wel een onregelmatige strijdgroep, die paste in een veronderstelde 'Balkan-traditie'. In dit opzicht lagen de verhoudingen tussen de beide partijen rond de enclave anders dan elders in Bosnië. De psycholoog Venhovens constateerde dikwijls een aan bewondering grenzende houding van Dutchbat ten aanzien van uiterlijk en organisatie van de VRS. Hij merkte hierbij op dat militairen nu eenmaal het beste overweg kunnen met collega-militairen. Ze begrijpen elkaars professionaliteit en gedragscodes, ze zijn doorgaans aan een vergelijkbare discipline onderhevig en denken in dezelfde taal van strategie en tactiek. De ABiH-militairen daarentegen werden door Dutchbat niet gezien als professionele militairen, maar als een 'zootje ongeregeld'²³⁰. Aan het begin van de inzet van Dutchbat III liet de VRS nog regelmatig bevoorradingskonvooiën door, en op het eerste gezicht waren de dagelijkse problemen met de bevolking van de enclave groter dan met het leger van de Bosnische Serven. Dit beïn-

229 Stefano's hamburgertent was een 'goedgekeurde' pauzeplaats voor de VN-konvooiën op weg van en naar de enclave. De afdeling veiligheid van Dutchbat maakte zich nogal eens zorgen over deze Stefano omdat hij redelijk goed Nederlands sprak en verstond en ze bang waren voor spionage.

230 Interview met psycholoog P. Venhovens in: C. van der Laan, 'Dutchbat heeft niets van bevolking Srebrenica begrepen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 26/07/95.

vloedde de stemming, al zou de toenemend onbuigzame houding van de VRS ten aanzien van de bevoorrading niet zonder gevolgen blijven.

Rond de val van de enclave werd het contact met de Bosnische Serven, als gevolg van de dwang van de omstandigheden, intensiever. VRS-manschappen bestalen Nederlandse militairen en gijzelden hen, maar tegelijkertijd deelden ze sigaretten en voedsel uit. De behandeling viel kennelijk mee, zoals blijkt uit de uitlating sergeant Ceelen, die gegijzeld werd na de val van OP-K en zei niet 'het gevoel had krijgsgevangene te zijn geweest'.²³¹ De VRS behandelde hem en zijn mannen correct en probeerde hun gedwongen verblijf in Milići zo prettig mogelijk te maken door frisdrank en sigaretten aan te bieden en gelegenheid te geven naar Nederland te telefoneren. De Dutchbatters hadden toen overigens nog geen idee van de massamoord.

17. Humanitaire hulpverlening in Srebrenica

Generaal Cot, de *Force Commander* van UNPROFOR, bracht in december 1993 een bezoek aan het Canadese bataljon in de enclave. Cot schreef een uitgebreid verslag van zijn bevindingen en kolonel Bokhoven zond begin januari 1994 vanuit het hoofdkwartier in Zagreb de delen die betrekking hadden op de enclave door naar de Crisisstaf in Den Haag.²³² Cot overzag in zijn rapport zowel de militaire als humanitaire aspecten van de missie en wees op een aantal urgente problemen. De generaal getuigde van zijn bewondering voor de ngo's, in het bijzonder *Médecins Sans Frontières*, en voor het Canadese bataljon. Hij maakte melding van de problemen rond de bevoorrading door de lucht, de nog steeds niet opgeloste grenzkwesitie en de gang van zaken bij de controles door de Bosnische Serven, die de blauwhelmen als bijzonder vernederend ervoeren.

Cot stelde vast hoe lastig de demilitarisatie in de enclave was. Verder schreef hij dat de bevolking zich geïsoleerd en in de steek gelaten voelde; naar hij vreesde zou de humanitaire situatie door de winter alleen nog maar verslechteren. Ook wees hij op problemen rond het *Swedish Shelter Project*, dat op een gevaarlijke plek was opgebouwd.

De Franse VN-generaal verzocht het Noorse bataljon in Tuzla om wekelijks medische specialisten vanuit Tuzla naar Srebrenica te laten gaan om hulp te verlenen. Volgens Cot was 'this task very important to keep up confidence in UNPROFOR and should be given priority'.²³³ Verder droeg hij UNPROFOR op materiaal voor *Médecins Sans Frontières* uit Split mee te nemen en naar de enclave te brengen.

De zorg die de *Force Commander* in het specifieke geval van Srebrenica besteedde aan de humanitaire en in het bijzonder medische hulpverlening paste in de nieuwe invulling van het VN-mandaat in Bosnië-Herzegovina die eind 1993 inzette. De manier waarop Dutchbat gestalte moest geven aan deze humanitaire kant van de missie is voor, tijdens en ook na de missie onderwerp van discussie geweest. Dit rapport bevat een afzonderlijke bijlage bij Deel III onder de titel *Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden*, waarin op diverse aspecten uitvoeriger wordt ingegaan.

Nog vóór vertrek van Dutchbat I had de KL Crisisstaf in Den Haag al beschikking over de relevante delen uit het verslag van generaal Cot. Een maand tevoren was er bovendien een

231 Interview A. Ceelen, 02/07/99.

232 CRST. Fax aan Crisisstaf van H.A.J. Bokhoven, Zagreb, 04/01/94, nr. 93/518, subject: situa-

tion in Srebrenica.

233 Idem, p. 5.

Nederlandse verkenningsgroep naar Srebrenica en Žepa uitgezonden. Omdat de Bosnische Serven toestemming weigerden, kon dat bezoek echter niet doorgaan. Wel produceerde de eenheid een uitvoerig verkenningsrapport met de nodige plannen, dat was gebaseerd op informatie van het Canadese en het Oekraïense bataljon en van *Bosnia Herzegovina Command*.²³⁴

Dit verslag had een bijlage over geneeskundige hulp. Deze meldde dat geneeskundig personeel ingezet kan worden ten behoeve van de behandeling van de lokale bevolking, onder verantwoordelijkheid van een lokale arts of UNHCR, en dat deze niet mochten worden toegelaten in militair geneeskundige inrichtingen. Onder het kopje 'civiele gezondheidsaspecten' is nogmaals te lezen dat militair geneeskundig personeel de lokale artsen onder hun verantwoordelijkheid kan bijstaan bij zaken als geneeskundig onderzoek ten behoeve van evacuatie. Ook kon men overgaan tot gespecialiseerde hulp aan het hospitaal of de tandarts en middelen verstrekken. Het rapport concludeerde dat 'het geneeskundig personeel kan worden ingezet ter ondersteuning van de civiele gezondheidszorg'.²³⁵

Een verslag van een verkenningsgroep van majoor-arts Ruikes, gedateerd 12 februari 1994, koos al iets ruimere bewoordingen:

Binnen de opdracht van Dutchbat is sprake van het verlenen van humanitaire medische hulp aan de plaatselijke bevolking. Geneeskundig personeel kan derhalve ingezet worden t.b.v. behandeling geneeskundige verzorging. Dit geschiedt uitsluitend na afspraak met de coördinerend arts van ngo's (*Médecins Sans Frontières*, UNHCR, het Internationale Rode Kruis). De medische verantwoordelijkheid ligt bij een lokale arts, *Médecins Sans Frontières* of UNHCR.²³⁶

Ook de opvolger van Cot als *Force Commander*, Generaal De Lapresle, rechtvaardigde eind 1994 de aanwezigheid van UNPROFOR in Bosnië, onder meer vanwege de levering van humanitaire hulp. De Lapresle onderstreepte dat vooral het veelzijdige humanitaire werk van de bataljons op lokaal niveau 'from assisting the most needy to repairing schools, hospitals and roads and caring for the wounded' alle aandacht verdiende,²³⁷ ook al behoorde dit strikt genomen niet tot het mandaat van UNPROFOR. Vooral na de verandering in de politieke en militaire situatie rond eind 1994 werd op internationaal niveau veelvuldig beklemtoond dat het belang van UNPROFOR vooral lag in het kunnen waarborgen van de humanitaire hulpverlening. De ruime interpretatie die de Nederlandse bataljons aan het mandaat hebben gegeven, was in ieder geval in de lijn die UNPROFOR en *Bosnia Herzegovina Command* voorstonden. *Force Commander* generaal Cot en de *Bosnia Herzegovina Command* generaal Rose stelden de beleidsvraag hoeveel ruimte er in het kader van de vredesoperatie moest zijn voor humanitaire hulpverlening, in de discussie over de invulling van het mandaat van UNPROFOR.

Cot en Rose benadrukten het belang van 'the battle for hearts and minds', voor de realisatie van de doelen van een missie. Lokale commandanten moesten immers een goede

234 BLS, 'Verkenningsrapport Srebrenica en Žepa' aan BLS t.a.v. CS Crisisstaf van 11 Infbat LUMBL GG (APC) / Dutchbat 12/12/93, ondertekend door de C-Dutchbat C.H.P. Vermeulen.

235 Idem, bijlage B.

236 CRST. Fax 12-2-1994 van maj-arts Ruikes

aan: C-infbat lumbl d.t.v. C-verkparty Dutchbat; onderwerp: Geneeskundige verzorging Dutchbat.

237 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-1676 De Lapresle aan Annan, 04/11/1994, bijlage 4: Force Commanders conference on Bosnia and Herzegovina, p. 6.

relatie met de lokale bevolking bevorderen en dat gaat makkelijker als men de bereidheid toont iets voor de bevolking te doen. Afgezien van de morele drijfveer om mensen in nood te helpen, speelden ook voor de hand liggende militaire overwegingen op veiligheids- en inlichtingengebied een rol. Generaal-majoor der mariniers E. Klop verwoordde dit algemene inzicht in 2001, in een bijdrage in *NRC Handelsblad*.²³⁸ Volgens hem kunnen vredesmissies geen succes worden zonder de steun van de lokale bevolking. Als deze zich tegen de *peacekeepers* keert, faalt de missie. Alleen al om het doel van de missie te bereiken, is het noodzakelijk dat de desbetreffende eenheden de ruimte krijgen de mensen ter plekke te helpen.

Ook tijdens de uitzending naar Bosnië lag het om morele en om praktische redenen voor de hand dat de VN zich wilde inspannen om de noodlijdende bevolking van Srebrenica humanitaire hulp te bieden. Toch is het de vraag of de politieke en militaire consequenties van zulke hulpverlening, ook voor de eenheid ter plaatse, wel voldoende zijn doordacht. Humanitaire hulpverlening, in combinatie met *peacekeeping*, houdt ondanks alle goede bedoelingen het gevaar in, dat het eerste kan bijdragen aan het falen van het tweede.²³⁹ De strijdende partijen zullen hulpverlening nooit uitsluitend als neutraal of onpartijdig opvatten. De ervaringen van de UNHCR in Srebrenica – beschreven in hoofdstuk 4 – illustreren dit probleem. Lokale militairen namen bij de voedselverlening voorrang boven burgers en kochten wapens van geld dat ze verdienden met de handel in hulpgoederen. De plaatselijke bevolking was minder geneigd de humanitaire hulp op te vatten als een geschenk van de internationale gemeenschap, die zichzelf als ‘neutrale speler’ wilde zien, dan van de in het gebied gestationeerde eenheid.

Het probleem heeft tenslotte ook een professioneel aspect: humanitaire hulp is niet de *core business* van militairen. Zulke hulpverlening kan voor militairen wel een bijzonder motiveerende en bevredigende taak zijn, zeker als ze twijfels hebben of het wel mogelijk zal zijn het hoofddoel van de missie te verwezenlijken. Dit gold ook voor Dutchbat III in Srebrenica. De bataljonsleiding bleef gemotiveerd door op momenten dat het duidelijk was dat de gestelde taak en opdracht niet haalbaar waren ‘het stadje in te lopen en naar die sukkel te kijken, dan dacht ik: Als we hier weggaan, dan loopt het zeker uit de klauwen, dus daarom zijn we hier.’²⁴⁰

Uit de literatuur kan ter illustratie een parallel met een andere vredesoperatie worden aangehaald. Het gaat om een studie van twee Amerikaanse onderzoekers naar de Amerikaanse ervaringen tijdens de humanitaire operatie *Restore Hope* in Somalië in 1992 en 1993.²⁴¹ De Amerikaanse militairen waren ‘trained to be warriors for national security’ en werden uitgestuurd op een internationale humanitaire missie.²⁴² De onderzoekers beschrijven drie fases die de betrokken militairen hebben doorgemaakt. De eerste fase, nog in de VS, was die van de ‘hoge verwachtingen’. Op grond van gebrekkige voorlichting dachten de soldaten dat de hongerende bevolking van Somalië hen met open armen zou ontvangen en dat ze er fantastisch werk konden verrichten. Ze hadden nauwelijks achtergrondkennis over

238 Zie Interview met generaal-majoor der mariniers Egbert Klop in *NRC Handelsblad*, 11/08/01.

239 Zie hiervoor bijvoorbeeld Dennis C. Jett, *Why Peacekeeping Fails* (New York, 1999), pp. 133-135.

240 Interview R. Franken, 04/05/01.

241 Laura L. Miller & Charles Moskos, ‘Huma-

nitarians or Warriors? Race, Gender, and Combat Status in Operation Restore Hope, *Armed Forces & Society*, Vol. 21 (1995), pp. 615-637.

242 Miller & Moskos, ‘Humanitarians or Warriors? Race, Gender, and Combat Status in Operation Restore Hope’, *Armed Forces & Society*, Vol. 21 (1995), p. 615.

de oorzaken van de catastrofale hongersnood of over andere omstandigheden ter plaatse, zoals voortdurende oorlogen tussen verschillende clans, anarchie, machtsmisbruik en geweld.

Dit leidde in het operatiegebied tot een tweede fase, die van de desillusie als gevolg van onduidelijkheid over de einddatum, stress, gezondheidsproblemen, een deels vijandige bevolking en onbegrijpelijke voorvallen.²⁴³ De eenheden moesten in de eerste plaats zichzelf beschermen en daardoor verloren ze het zicht op het doel van de missie. Directe hulpverlening aan de bevolking werd verboden²⁴⁴ en maar een klein deel van de militairen kwam daadwerkelijk in aanraking met de noodlijdende, uitgehongerde bevolking. Er ontstonden snel gemengde gevoelens en wantrouwen ten aanzien van de bevolking, omdat niet duidelijk was wie een *good guy* was en wie een *bad guy*. Het grootste probleem voor de Amerikanen was echter dat zij, die zichzelf als redders in nood zagen, eerder vijandig dan dankbaar werden bejegend. De laatste fase was die van heroverweging en kende twee componenten. De eerste is die van de *warrior strategy*: de gevechtssoldaten gingen het gedrag van gewapende leden van strijdgroepen en andere lastpakken aan de hele Somalische bevolking toeschrijven. Zo werden alle Somaliërs potentiële vijanden. Een tweede gedragspatroon kwam voort uit een 'humanitaire strategie': de militairen die daadwerkelijk bij de hulpverlening betrokken waren geweest, probeerden negatieve stereotypen over Somaliërs te doorbreken. Ze trachtten het gebruik van geweld te vermijden en oog te hebben voor de politieke en culturele achtergronden van het gedrag van de bevolking.²⁴⁵

Dit Amerikaanse onderzoek toont een aantal overeenkomsten tussen de missie naar Somalië en de uitzending van de Nederlandse bataljons naar Srebrenica. Ten eerste moesten ook in Bosnië militairen die zijn opgeleid voor grootschalige militaire conflicten, humanitaire hulpverlening mogelijk maken en beschermen. Daartoe moesten ze een werkbare verstandhouding met de lokale bevolking en haar leiders tot stand brengen. Een tweede complicerende factor was dat ook in Bosnië de bevolking bestond uit verschillende groepen, met ieder een eigen agenda en een daarvan afgeleide attitude ten opzichte van de buitenlandse militairen. Ten derde waren de militairen in Srebrenica eveneens onzeker over de aard van hun missie en de gezindheid van de lokale bevolking. Dat alles leidde er ten vierde toe dat ook onder de Dutchbatters grofweg een tweedeling ontstond in de houding ten opzichte van de bevolking.

Een deel ging op grond van negatieve ervaringen met een deel van de bevolking de hele

243 De bevolking weigerde bijvoorbeeld MRE's (Meals Ready to Eat) van het Amerikaanse leger, omdat ze ervoer dat deze voeding als gevolg van een hoog cholesterol- en proteïnegehalte schadelijk of fataal was voor de ingewanden van mensen die lange tijd honger hadden geleden. In Bosnië kwam het voor dat Moslims na voedseldroppings Amerikaanse voedselpakketten weigerden omdat die varkensvlees bevatten.

244 De belangrijkste taak van de militairen tijdens Operation Restore Hope was het beschermen van NGO's als Unicef, Oxfam, Care etc. Voor veel militairen was het moeilijk te accepteren dat zij tijdens deze humanitaire missie niet direct

hulp aan de bevolking mochten verlenen en werden beschoten.

245 Miller & Moskos, p. 618. Over het onderwerp 'de veranderende houding van militairen in het algemeen, en *peacekeepers* in het bijzonder', is meer onderzoek gedaan. Alhoewel het aantal fasen soms wisselt, is in het onderzoek (n.a.v. bv. WO I, Vietnam, Cyprus of Sinai) een duidelijke fasering te vinden. Miller en Moskos behandelen in hun artikel in het kort een aantal van deze onderzoeken. Het is opgevallen dat er vrijwel geen sociologisch onderzoek is gedaan naar humanitaire missies.

bevolking als ‘de vijand’ beschouwen en trok zich op het militaire deel van zijn taak terug. Hierdoor kon het humanitaire doel in de knel komen. Anderen bleven proberen onderscheid te maken tussen de militairen en de profiteurs enerzijds, en werkelijk hulpbehoevende slachtoffers anderzijds. Zij hadden een open oog voor de ellendige situatie waarin de Moslimbevolking verkeerde en probeerden te begrijpen waarom de bevolking van de enclave op een bepaalde manier reageerde.²⁴⁶ Zowel in Somalië als in Srebrenica speelde mee dat deze categorie militairen onvoldoende inzicht had in de cultuur en geschiedenis van de bevolkingsgroep waar ze mee te maken hadden. Doordat de opleiding hier niet op gericht was geweest, konden ze niet goed begrijpen wat er gaande was en konden ze de afweerreactie van anderen niet afdoende corrigeren.

18. Het spanningsveld tussen de militaire en de humanitaire taak

Na de val van Srebrenica kreeg Dutchbat van diverse kanten het verwijt dat het te weinig of niets had gedaan voor de burgerbevolking. Die kritiek was vaak in heel algemene termen gesteld en het was bovendien niet altijd duidelijk op welke periode deze betrekking had. Daarom volgt hier een inventarisatie van de activiteiten per bataljon. De Nederlandse blauwhelmen konden vooral in de marge van hun taakstelling aan humanitaire hulpverlening doen. Daarbij moet worden aangetekend dat zij humanitaire hulpverlening door derden mogelijk maakten volgens hun taakomschrijving. De vraag of ze daarnaast ‘extra’ konden helpen, was van belang om de goede relaties met de bevolking te bevorderen. Verder droeg hulpverlening er aan bij dat militairen het gevoel hadden echt iets nuttigs voor de mensen in de enclave te doen.

Niettemin bleef er een spanning aanwezig tussen de gedachte dat men door humanitair werk de bevolking voor zich kon winnen om het operationele optreden te vergemakkelijken en daartegenover de strikte order van de commandanten van Dutchbat II en III om geen informeel contact met de bevolking te hebben. In de praktijk leidde dit tot onduidelijkheid voor de militairen. Een inventarisatie toont dat de Nederlandse blauwhelmen een grote diversiteit aan ‘eigen’ activiteiten hebben ontplooid, die alle onder het hoofdje humanitaire hulpverlening kunnen worden gevat. Naast de normale taken was er medische hulpverlening, bijstand door de genie, transport en allerlei vormen van ondersteuning op sociaal-economisch terrein. Indien van toepassing wordt in het nu volgende overzicht kort ingegaan op de vraag in hoeverre deze van invloed waren op de uitvoering van de opdracht.

Een belangrijk onderdeel van de taak was de begeleiding van UNHCR-konvooiën. Dutchbat I is in een latere fase van zijn aanwezigheid humanitaire taken gaan ontplooiën, omdat de toestand ter plaatste toen rustig was en zulke zaken mogelijk werden. Bovendien probeerde men door maximale zichtbaarheid van de blauwhelmen alle betrokkenen een gevoel van veiligheid te geven. De bataljonsleiding meende dat ze de bevolking waar mogelijk moest steunen door bijvoorbeeld directe medische hulp te bieden, ondersteund door *Médecins Sans Frontières*. Voor de ‘extra’ activiteiten vroeg men geen toestemming bij de VN, maar die stond dit wel oogluikend toe. De kosten zijn grotendeels door Nederland betaald. De genie moest tijdens het eerste bataljon een grote hoeveelheid werk voor de eigen eenheid te

²⁴⁶ Miller en Moskos omschrijven deze twee groepen als de ‘warriors’ en de ‘humanitarians’.

verrichten en had daarom nog nauwelijks ruimte om capaciteit voor humanitaire doeleinden in te zetten.

Politiek Den Haag toonde steeds belangstelling voor humanitaire hulpverlening. Commandant Vermeulen ontving al in de zomer van 1994 een brief van Defensie, waarin werd gevraagd op welke wijze het bataljon invulling gaf aan de opdrachten van de VN 'to establish conditions favourable to the improvement of the living conditions of people' en 'search for accurate information on local needs concerning food, heating, sheltering and medical care'.²⁴⁷ Vermeulen antwoordde dat er wekelijks besprekingen werden gevoerd tussen Dutchbat, de verschillende hulporganisaties en de lokale civiele autoriteiten over de omstandigheden waarin de bevolking in de enclave verkeerde. Dutchbat signaleerde twee probleemgebieden, namelijk de drinkwatervoorziening en de situatie rond de scholen, en deed aanbevelingen om op beide terreinen tot verbetering te komen.²⁴⁸ Specifieke humanitaire projecten hielden in: een speelgoedproject voor wezen; een schoolartikelenproject, in eerste instantie opgezet door bataljonspredikant Van der Heijden; verbetering van de watervoorziening voor het plaatselijk ziekenhuis; reparatie van waterleidingen en electriciteitsvoorziening; en reparatie en onderhoud van de vuilniswagen. Verder verrichtten Nederlandse medici driemaal per week operaties in het lokale ziekenhuis, vond er driemaal per week dokterspreekuur (*ambulanta*) plaats en maakten de bataljonsartsen voor hetzelfde doel tweemaal per week een rit naar omliggende dorpen.

Dutchbat II nam deze activiteiten over en zette ze voort. Het bleek nu mogelijk de genie in te schakelen bij werk aan de infrastructuur, vooral onderhoud en verbetering van wegen. De genisten zorgden voor de stroomvoorziening voor het stedelijke verzorgingshuis voor bejaarden en zwakzinnigen, via een aftakking vanuit de compound in Srebrenica-stad. Verder droegen ze bij aan bouwactiviteiten van *Médecins Sans Frontières* en het *Swedish Shelter Project*. De Explosieven Opruimings Dienst spoorde landmijnen op en maakte ze onschadelijk. De dienst gaf ook voorlichting op scholen, waarbij de kinderen werd gewezen op de gevaren van diverse soorten munitie en mijnen.

De medische zorg werd op verschillende manieren uitgebreid. Ten tijde van het tweede bataljon ging de verbandplaats van het bataljon een belangrijker rol spelen bij de hulpverlening. De verbandplaats had alleen de taak medische zorg aan de eenheid zelf te verlenen, maar al spoedig werd ook hulp aan de lokale bevolking verleend. *Médecins Sans Frontières* begon gebruik te maken van de expertise van de laborant, de tandarts, de geneeskundig hersteller en de röntgenlaborant van Dutchbat. Drie middagen per week werd echografisch onderzoek voor de lokale bevolking verricht. De artsen van de verbandplaats begonnen op vrijdagochtend huisartsenspreekuur in Potočari en op zaterdagochtend in Broševíci. Hierbij werd gebruikgemaakt van de middelen van *Médecins Sans Frontières*. Dutchbat II leverde op zijn beurt beperkte hoeveelheden medicijnen aan zowel het ziekenhuis als aan *Médecins Sans Frontières*. In noodgevallen kregen ook de Bosnische Serven in Bratunac medicijnen verstrekt.²⁴⁹

247 CRST. Brief ministerie van Defensie 31/05/94, nr. V94013865, aan commandant Dutchbat.

248 DCBC, 90. Het betreft hier 1.B pt 2c en pt !.C 5b. Het bericht komt van C-Dutchbat HQ Srebrenica aan: Crisisstaf BLS t.a.v. lkol M.C.J. Felix archief Comcen Crisisstaf 178/42, z.d., vermoedelijk zomer 1994.

249 DCBC, 1114. Fax KL Crisisstaf (G2 Aoi Topper) aan DCBC, nr. 301625B, aug. 95. Dutchbat II, inzetperiode van 110794 tot 210195, opsomming van geleverde humanitaire ondersteuning in het inzetgebied. Opsteller Hoofd Sie 1, Kap Van Dijk, 30/08/95.

De chirurg hield elke maandagmiddag chirurgisch spreekuur in het ziekenhuis in Srebrenica-stad en verdeelde de operatiepatiënten met de chirurg van *Médecins Sans Frontières*. Daarvoor in aanmerking komende patiënten werden op de verbandplaats geopereerd. Op woensdagmiddag was er poliklinisch spreekuur en bovendien hielp men gewonden en zieken die zich regelmatig aan de poort meldden. In totaal werden er gemiddeld 55 patiënten per week op de verbandplaats geholpen en drie tot tien per week geopereerd.²⁵⁰ Per ambulance werden ook operatief geholpen burgers of andere zieke bewoners vanuit de enclave weggebracht. Na veel inspanning en de nodige onderhandelingen met de Bosnische Serven lukte het Dutchbat II in totaal zo'n dertig burgers die ernstig ziek of levensgevaarlijk gewond waren naar Tuzla of Sarajevo te laten afvoeren. Een enkele maal gebeurde dat per helikopter of anders met een konvoi.

Minister Voorhoeve van Defensie toonde zich bij zijn bezoek aan de enclave in september 1994 zeer onder de indruk van de humanitaire activiteiten van Dutchbat. Hij vroeg zijn ambtgenoot Pronk van Ontwikkelingssamenwerking 500.000 gulden voor humanitaire projecten in Srebrenica en Bratunac ter beschikking te stellen. De *Defensiekrant* meldde dat 'met de schenking van Ontwikkelingssamenwerking niet alleen een verbetering kan worden gebracht in de leefomstandigheden van de plaatselijke bevolking, maar het ook kan bijdragen aan vertrouwen in de blauwhelmen'.²⁵¹ Voorhoeve stelde verder, omwille van een evenwichtige benadering, voor ook humanitaire hulp te bieden aan de Bosnisch-Servische bevolking van Bratunac.

Pronk stemde toe, maar hij gaf daarbij als richtlijn dat maximaal 40 procent (aanvankelijk 25 procent) van het geld naar de Bosnische Serven mocht gaan. Zou de verdeling voor de Serven ruimer uitvallen, dan vreesde Pronk dat de hulp zijn doel – het verlichten het lot van de bevolking in Srebrenica – voorbij zou schieten. Verder wilde de minister voor Ontwikkelingssamenwerking dat de commandant van Dutchbat de Bosnisch-Servische zijde 'duidelijk te verstaan geeft' dat er daar geen humanitaire projecten zouden worden uitgevoerd indien niet tegelijk projecten ten behoeve van Srebrenica ter hand konden worden genomen.²⁵² Voorhoeve liet Pronk daarop op de hoogte stellen van de feitelijke gang van zaken in het gebied.²⁵³

Everts, de commandant van Dutchbat II, toonde zich verheugd over het aanbod van Pronk, omdat hij aannam dat humanitaire hulp zou bijdragen aan een betere relatie met de strijdende partijen. Hij meende dat de hulp de problemen van de bevolking aan beide zijden van de grens inderdaad kon verlichten en verwachtte meer goodwill bij de bevolking en een betere motivatie bij het personeel. Everts stelde voor de waterzuivering en scholen voor beide partijen aan te pakken en ook het weeshuis en verzorgingstehuis in Srebrenica te verbeteren.

250 Gegevens uit Jansen, Stinis & Smits (eds.), *Dutchbat on Tour*, pp. 93-94.

251 *Defensiekrant* (1994), p. 24.

252 KAB. Brief van J.P. Pronk aan J.J.C. Voorhoeve, 22/11/94, kenmerk NH-680/94.

253 Dit soort acties – toegang tot belegerde bevolkingsgroepen 'kopen' door dezelfde hulp aan te bieden aan gemeenschappen aan beide zijden van de demarcatielijn – wordt niet door iedereen toegejuigd. Volgens S. Wolfson, jurist bij de UNHCR, betekent deze wijze van optreden een

inbreuk op de relevante humanitaire beginselen, waarbij 'nood' als enige criterium wordt beschouwd voor het verlenen van hulp. Dit soort overeenkomsten kunnen volgens hem bovendien gemakkelijk leiden tot een gevaarlijke kettingreactie. Zie: bijvoorbeeld S. Wolfson 'Samen werken: UNHCR en de Krijgsmacht', in: Ted van Baarda & Jan Schoeman (red.), 'Werelden Apart? Militairen en burgers: vredeshandhavers en hulpverleners' (Den Haag, 1997), p. 50.

De bataljonscommandant vond wel dat de neutraliteitsgedachte van UNPROFOR veronderstelde dat er een verdeelsleutel van 50/50 zou worden toegepast bij de verdeling van het geld. Hij wilde voorkomen dat de Bosnische Serven zich benadeeld zouden voelen. Ook de UNHCR ter plaatse zou voor zo'n opstelling kiezen. Daarom paste de commandant zelf de 50/50-verdeling toe, in plaats van de door Pronk voorgestelde 60/40-verhouding. Dit werd door alle partijen geaccepteerd.²⁵⁴

Verder voorzag Dutchbat II, uit de steeds slinkende voorraad, de ambulance, de machines van de watervoorziening en de vuilniswagen van dieselolie. Toen de oogst moest worden binnengehaald, besloot de bataljonsleiding dieselolie voor landbouwwerktuigen ter beschikking te stellen. Ook droegen de Nederlanders bij aan onderhoud en reparatie van de landbouwmachines, de vuilniswagen, de brandweerwagen en de ambulance. Om het leven in de enclave ook op een andere manier wat plezieriger en gevarieerder te maken, begon Radio Dutchbat met nieuwsuitzendingen en organiseerde Dutchbat sportwedstrijden en tournooien waaraan ook Nederlanders deelnamen. Het project om scholen bij te staan met leermiddelen was een bundeling van particuliere acties van individuele militairen.

Dutchbat III zette waar mogelijk het bovengenoemde werk, om de bevolking van de enclave humanitaire hulp te verlenen, voort.²⁵⁵ Dit gold voor de verbandplaats, de genie, de Explosieven Opruimingsdienst (EOD), het herstel- en geneeskundig peloton en het bevoorradingspeloton. Het Nederlandse bataljon bleef de humanitaire organisaties steun verlenen en droeg bij aan onderhoud van de drinkwatervoorziening en onderhoud van wegen en bruggen. Ook het speelgoedproject, de aanvoer van leermiddelen en de zorg voor het weeshuis werden door het derde Nederlandse bataljon voortgezet. De EOD trachtte, net als zijn voorgangers, de bevolking in de enclave informatie te geven over de omgang met niet-ontpofte projectielen. Kinderen hadden bijvoorbeeld de gewoonte om projectielen bij de poort af te leveren in ruil voor snoep. De EOD besloot de kinderen pas te belonen als ze de EOD-ers naar de plaats van het oorlogstuig brachten. Verder gaf de dienst voorlichting op scholen. Ook de EOD kende frustraties: omdat de mijnevelden golden als verdedigingswerk van de strijdende partijen mochten ze niet geruimd worden, ondanks de gevaren voor de lokale bevolking.²⁵⁶ Majoor ds. Engberts werkte hard om de scholen van leermiddelen te blijven voorzien. Dutchbat leverde op 29 maart 1995 in totaal 835 schriften, 8 grote schriften, 31 dunne schriften, 2 kleine pakken van 200 pennen en 4 pakken kopieerpapier. Pogingen om op vaste basis schoolboeken binnen te krijgen, via de *Civil Affairs* afdeling in Tuzla, strandden, omdat de Bosnische Serven de Moslim-boeken niet 'politiek correct' vonden.

De Nederlanders hielden dit soort hulpverlening zorgvuldig in het oog om te controleren of de hulp wel bij diegenen terecht kwam voor wie deze bestemd was. Ook op een andere manier moesten ze het evenwicht tussen beide partijen in het oog houden. Om medewerking te krijgen bij de konvoien met humanitaire goederen en te laten merken dat de VN onpartijdig was, ging er in de winter ook dieselolie naar de lagere school in Bratunac voor de

254 DCBC, zonder nummer. Fax van KL Crisisstaf kol. Brantz aan C-KL Crisisstaf, 04/12/94, nr. CRST/1412; onderwerp: 'Hum. Hulpverlening DUTCHBAT'.

255 Een overzicht van de humanitaire activiteiten

van de Nederlandse bataljons is te vinden in een DCBC, nr. 1114. Fax van KL Crisisstaf J. Topper aan Kol. Van Dam 30/625 B, aug. '95.

256 Interview van raadsman Bart Hetebrij met Ronals Geval in *Ego* (1995)(mei), pp. 6 en 7.

verwarming. Een vorm van hulpverlening die steeds essentiëler werd, was de voedselvoorziening. De voedselnood in de enclave werd steeds meer een dagelijkse zorg voor Dutchbat.

In februari brachten de Nederlanders veel etenswaren naar de sociale keuken van de stad Srebrenica. Het waren veelal levensmiddelen, waarvan de houdbaarheidsdatum nabij was, als spaghetti, eieren, rijst, aardappelen, puddingpoeder, saus en kalkoenen. De sociale keuken bood de meest schrijnende gevallen voedsel. De directeur van de sociale keuken was voor de oorlog bankdirecteur geweest en was erg begaan met het lot van de bevolking. De B-compagnie in de stad had het verzorgingshuis voor psychiatrisch zieken en bejaarden min of meer ‘geadopteerd’. Als er voedsel over was, ging die altijd naar dat adres. Het ging om relatief substantiële hoeveelheden: op 20 februari werden gebracht 50 kilo uien, 4 zakken aardappelen, 1 zak rijst en poedermelk. Op 30 maart gingen 23 zakken rijst (25 kg per zak) naar de sociale keuken en verder 61 zakken aardappelen (25 kg per zak), 30 kalkoenen, 41 dozen van 360 eieren.²⁵⁷ Toen de eigen voorraden schaarser werden en de konvooien stopten, hield dit soort hulpverlening natuurlijk grotendeels op.

Bataljonscommandant Karremans zette eind april 1995 bij de uitreiking van de VN-medaille uiteen hoe belangrijk het humanitaire werk was voor de motivatie van zijn manschappen. Waar het volgens hem uiteindelijk bij hun werk in de enclave om draaide, was: ‘de bevolking trachten te helpen. Dat is onze motivatie’.²⁵⁸ Toch was er ook spanning als gevolg van het uitdrukkelijk verbod van de bataljonsleiding van Dutchbat II en III op informeel contact met de plaatselijke bevolking. De bevolking beschouwde het beëindigen van de min of meer amicale omgang als een vijandige actie. Dit werd zoals bekend het krachtigst doorgevoerd door commandant Groen van de Bravo-compagnie van Dutchbat III. Terwijl de arts van Dutchbat II nog dagelijks spreekuur had gehouden op de compound in Srebrenica voor Nederlanders én voor Moslims, maakte Groen daaraan direct na de aflossing een einde. Evenmin wilde hij nog toestemming geven om buiten de compound ziekenrapport te houden. Dit werd ook intern niet goed begrepen: op een gegeven moment reed de ziekenwagen van de C-compagnie het gebied van de B-compagnie in om daar medische steun aan de bevolking te verlenen.²⁵⁹

19. Medische hulp

De medische hulpverlening aan de bevolking van de enclave riep een aantal principiële vragen op over de wenselijkheden, de mogelijkheden en de prioriteitstelling van de militaire artsen. Tot de inzet in Bonië ging de meest recente ervaringen met de organisatie van zulke hulpverlening bij de Koninklijke Landmacht terug naar de Nederlandse deelname aan UNIFIL in Libanon. De situatie in Libanon was echter geheel anders en minder moeilijk dan in Bosnië. In Libanon had men veel minder te maken gehad met geweld en bovendien was de medische infrastructuur daar nog min of meer in stand geweest van. In Srebrenica daarentegen was de lokale bevolking aangewezen – zoals in hoofdstuk 4 is besproken – op het team medici van *Médecins Sans Frontières*, dat de gezondheidszorg weer op poten zette en in

257 Overgenomen uit aantekenboekje S5 A.E.Rave DUTCHBAT III ter inzage gegeven aan het NIOD.

258 *The Inner Circle*, nr. 27, 27/04/95.

259 KAB. Nota van MID CDRE H.J. Vandewei-

er aan minister van Defensie en SG, 05/07/99, nr. DIS99003213; onderwerp: rechts-extremistisch gedrag Srebrenica, ingek.: 05/07/99, nr. 1444, Stg Geheim. Bijlage C Stg confi.

het plaatselijke ziekenhuis werkte. In de conceptie van UNPROFOR was geneeskundige hulp aan de bevolking, behoudens noodgevallen, een taak van non-gouvernementele organisaties en niet van militairen. Daar stond echter tegenover dat de twee bij uitzending betrokken Nederlandse ministers van Defensie, Ter Beek en Voorhoeve, voorstanders waren van het verlenen van geneeskundige hulp aan de bevolking van Srebrenica door Dutchbat.

Binnen de Nederlandse krijgsmacht bestonden er geen richtlijnen over het verlenen van humanitaire hulp en medische hulpverlening aan de burgerbevolking bij missies als in Bosnië. In de regel groeiden deze zaken in de praktijk en waren ze afhankelijk van initiatief, engagement en oordeel van de commandant van de desbetreffende eenheid.

De algemene vraag of militaire artsen bij vredesmissies medische hulp dienen te verlenen aan de burgerbevolking – en zo ja in welke vorm – was niet nieuw. De Koninklijke Marine in Cambodja hielp als ‘regelmatig voorkomende’ uitzondering de plaatselijke bevolking, indien deze urgent medische hulp nodig had. De meeste patiënten daar hadden verwondingen opgelopen door landmijnen of andere munitie.²⁶⁰ In de periode dat Dutchbat II in Srebrenica was, kwam de structurele medische steun aan *Médecins Sans Frontières* en de bevolking echt op gang.

Wertheim, het medisch aanspreekpunt bij de KL Crisisstaf, kon geen algemeen antwoord geven op de vraag wanneer medisch personeel de bevolking zou moeten helpen, maar hij meende dat er geen formele verplichting was. De anesthesist Schouten van Dutchbat III vroeg hem uitsluitend en kreeg als antwoord dat ‘mochten jullie geen enkele behoefte hebben aan opereren, dan hoeft dat niet, evenmin als samenwerking met *Médecins Sans Frontières*’.²⁶¹

Vragen omtrent wat wel of niet was toegestaan bij het geven van medische hulp deden zich ook voor bij de verbandplaats. Het Nederlandse bataljon beschikte naast reguliere medici ook over een verbandplaats, die bestond uit een operatiekamer, apotheek, intensive care en een röntgenafdeling. Deze was in Potočari gevestigd, omdat de verwachting bestond dat er bij het Nederlandse bataljon, behalve aan compagniesartsen, ook behoefte zou zijn aan tweedelijns gezondheidszorg (een verbandplaats met operatiekamer). Het Scandinavische bataljon in Tuzla had wel een hospitaal, maar de afstand vandaar naar de enclave was te groot, te meer daar de VRS de kortste route van Srebrenica naar Tuzla had afgesloten. Omdat de verbandplaats op zich alleen in actie behoefte te komen in geval van ernstig gewonden, hadden de Nederlandse artsen genoeg tijd om medische hulp aan de bevolking van de enclave te verlenen. Doordat bij elke patrouille een gewondenverzorger mee moest lopen, had dat automatisch tot gevolg dat op elke OP een gewondenverzorger aanwezig was. Die fungeerde bodendien als arts voor de lokale bevolking. Als dat nodig was, kon vanaf de OP ondersteuning door *Médecins Sans Frontières* of Dutchbat worden aangevraagd.

Commandant Vermeulen van Dutchbat I kon de eerste twee of drie weken nog niet overzien of hij de lokale bevolking medische zorg kon geven, en zo ja welke. Hij kende de eigen behoeften van het bataljon nog niet en hij ging er van uit dat de verbandplaats niet was meegegaan voor de bevolking. Hij zag wel dat de artsen hun vaardigheden moesten onderhouden en dat ze zich begonnen te vervelen. Om die verveling tegen te gaan, leefden de artsen zich uit op hun collega-militairen. Het gevolg was dat er nogal wat ‘kerels rondliepen met stukken van hun gezicht afgesneden, want elk puistje of vleesbult werd weggesneden’.²⁶²

260 S. Stienstra, ‘Noodbloed in het arsenaal van de militaire arts’, *Armex* 77 (1993), 10, pp. 21-23.

261 Interview A.A. Schouten, 21/02/00.

262 Interview C.H.P. Vermeulen, 09/06/99.

Na een aanloopperiode bleek dat Dutchbat met de verbandplaats een extra ‘humanitair tintje’ aan zijn aanwezigheid kon geven. Vermeulen wilde niettemin voorkomen ‘dat er consumptie gegeneerd wordt’, zoals het in de *Defensiekrant* heette, en daarom vond hij dat burgers in beginsel naar het stedelijk ziekenhuis moesten gaan, of zonodig alleen na doorverwijzing door Dutchbat werden behandeld. Wel wilde hij een uitzondering voor zwaargewonden maken.²⁶³

Al snel kwam de samenwerking met *Médecins Sans Frontières* op gang. Driemaal per week werden mobiele spreekuren gehouden in een dorpje of in het plaatselijke ziekenhuis, waarbij Nederlandse artsen *Médecins Sans Frontières* bijstonden. Burgers mochten met een verwijsbriefje van het ziekenhuis in Srebrenica voor medische hulp op de compound van Dutchbat komen. Na enige tijd bleek echter dat de directeur van het ziekenhuis woekerprijzen voor die verwijsbriefjes vroeg, waarop de organisatie werd veranderd. De verbandplaats ging dicht voor de bevolking en men maakte alleen nog uitzonderingen voor ernstige gevallen of patiënten die werden doorgezonden door *Médecins Sans Frontières* of de Nederlandse artsen. Verder verrichtten de artsen van de verbandplaats operaties in het lokale ziekenhuis van Srebrenica. Deze praktijk werd onder Dutchbat II verder uitgebouwd en voortgezet.

Dutchbat III zetten aanvankelijk de *ambulanta* voort. Dat hield echter eind mei 1995 op, toen er een conflict ontstond tussen *Médecins Sans Frontières* en de *Opština* (zie de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden’). In Potočari besloot de dienstdoende gewondenverzorger of een gewonde naar binnen mocht of naar het ziekenhuis in Srebrenica moest. Sommigen mensen moesten op de compound nader onderzocht of behandeld worden en kregen dan een speciaal pasje mee met datum en tijd. Anderen werden doorverwezen naar het ziekenhuis in de stad. Wekelijks maakte men een overzicht van zieken of gewonden die zich in het ziekenhuis te Srebrenica bevonden of zich meldden op het spreekuur. Omdat het aantal begeleidende familieleden van de betreffende patiënten steeds groter werd en de compound daardoor steeds drukker, werd de begeleiding tot één persoon beperkt.

Als het medisch noodzakelijk was, werden patiënten opgenomen op de ziekenzaal, maar meestal bracht Dutchbat ze voor opname naar het *Médecins Sans Frontières*-ziekenhuis in Srebrenica. Er was een richtlijn om burgers die zonder afspraak bij de poort kwamen alleen te helpen als het om levensreddende of ledemaatreddende ingrepen ging. In de praktijk werden gewonde vrouwen en kinderen meestal geholpen.

Door de beperkte medische voorraad kon het personeel echter minder humanitaire hulp verlenen dan men zou willen. Burgers die nog konden lopen, werden in toenemende mate doorgestuurd, omdat de hoeveelheid verbandmiddelen en medicijnen van Dutchbat beperkt was. Er moest steeds geschipperd worden tussen de wens humanitaire hulp te verlenen en de vraag hoeveel middelen er beschikbaar waren. Ook het brandstoftekort speelde de hulpverlening parten; daarom moest worden besloten niet langer zieke burgers te vervoeren.²⁶⁴ Wel bleef men naar wegen zoeken om gewonden die zich vlakbij een patrouilleroute bevonden door patrouilles mee te laten nemen.

Bij medische hulpverlening aan de bevolking speelde steeds de vraag mee of de VN-regels zulke hulp nu wel of niet toestonden; in de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden’ komt deze kwestie uitvoeriger aan de orde.

²⁶³ ‘Continu spreekuur voor “driving doctors”’, *Defensiekrant* 26/05/94, p. 4.

²⁶⁴ DAB. Rapport Inspecteur voor de Gezondheidszorg, p. 23.

De medische staf van Dutchbat vond dat er bij de Crisistaf in Den Haag onvoldoende inzicht bestond in de moeilijke situatie waarin ze in de enclave moesten werken. Op 20 oktober 1994 bijvoorbeeld, ontving de luitenant-kolonel-arts J.H.G. Lankhorst van Dutchbat II een nota van majoor P. Madern van de Crisistaf met regelgeving voor het aanvragen van medische voorraden.²⁶⁵ De talrijke regels leken totaal niet van toepassing te zijn op de dagelijkse praktijk in Bosnië en Srebrenica. Bovendien besloot de majoor met de opmerking aan de artsen in Srebrenica 'dat het weinig zinvol was om de VN-regelgeving aan te vechten'. Lankhorst antwoordde op zijn beurt dat als er van VN-regelgeving wordt afgeweken, dat altijd op goede gronden gebeurde: volgens hem was 'de inmiddels opgebouwde praktijkervaring zo groot, dat het onbegrip, de bemoeizucht en het gebrek aan ervaring slechts de lachlust of boosheid opwekken.'²⁶⁶ In een uitgebreid commentaar gaf Lankhorst verder uiting aan die stemming. Hij schreef 'dat Dutchbat geen behoefte heeft aan een gedetailleerde instructie, maar aan iemand die een einde maakt aan de zinloze stroom faxen, vol bedilzucht, onjuistheden en open deuren'. Ook wees hij de Crisistaf nog op een pijnlijk misverstand in de uit Den Haag onvangen nota: Srebrenica was geen Servisch gebied, maar een Moslim-enclave, omsloten door Bosnisch-Servisch gebied. Lankhorst sloot af met de mededeling dat 'er aan onwerkbaar regelgeving in een ivoren torentje verzonnen, geen behoefte bestaat'.²⁶⁷

Inmiddels stond vast dat de uitgebreide hulpverlening door Dutchbat de leiding van UNPROFOR een doorn in het oog was. Voor de VN-troepen bestond de regel dat dit, behoudens noodgevallen, een taak was voor de niet-gouvernementele organisaties. Dutchbat hield echter, met steun van de KL-top en het ministerie van Defensie, vast aan de eigen opvatting. Direct na aankomst van Dutchbat III signaleerde kolonel Brantz als chef-staf van de KL Crisistaf twee kernproblemen.²⁶⁸ Het eerste betrof de medische bevoorrading van het bataljon en het tweede de vraag wie er voor moest betalen. Optimale medische hulp aan de bevolking, zoals door minister Voorhoeve werd voorgestaan, bleek door het gebrek aan voorraden niet meer mogelijk te zijn. Doordat er steeds meer medische hulp aan de inwoners van Srebrenica werd geleverd, raakte het bataljon snel door zijn voorraden heen, die niet door of op kosten van de VN werden aangevuld.

De twee KL-artsen, kolonel E.G. van Ankum en luitenant-kolonel W.J. Wertheim, die in januari op werkbezoek bij Dutchbat kwamen, reageerden op klachten van de bataljonsartsen over onvoldoende geneesmiddelen, door de hele 'keten' van geneesmiddelenvoorziening na te lopen.²⁶⁹ De artsen zelf meenden dat dit te wijten was aan omslachtige aanvraagprocedures, een beperkt assortiment bij de VN en beperkte invoer vanuit Nederland. De medisch specialisten kolonel K. Schnabel en kolonel F. Kamerling van Dutchbat spraken

265 CDPO/GNKD. Van G4 KL Crisistaf P. Madern voor o.m. 1 (NL) VN Infbat faxref. 4666/1, 20/10/94. De regels staan in bijlage F (Geneeskundigedienst goederen) bij logistieke instructie G4 KL Crisistaf Ochtendblad t.b.v. eenheden onder bevel van UNPROFOR.

266 CDPO/GNKD. Van 1 (NL) UN SPTCMD LtCol Lankhorst MD aan: G4 Crisistaf 18/11/94; subject: defibrillatoren/Commentaar op fax 4666/1.

267 CDPO/GNKD. Van 1 (NL) UN SPTCMD

LtCol Lankhorst MD aan: G4 Crisistaf 18/11/94 subject: defibrillatoren/Commentaar op fax 4666/1.

268 CDPO/GNKD. KL Crisistaf intern memorandum van C.L. Brantz aan C-KL Crisistaf, DOKL en BLS 26/01/95, nr. CRST/1637; onderwerp: 'de problematiek rond de geneeskundige verzorging'.

269 Zie CRST. Werkbezoek UNPROFOR van Van Ankum en Wertheim, jan. 1995.

tegenover Van Ankum en Wertheim de vrees uit dat ook de zorg voor de eigen militairen gevaar liep. Daarom hadden zij een noodvoorraad (een zogeheten ‘ijzeren voorraad’) weggelegd, voldoende voor twintig operaties van eigen personeel.²⁷⁰ Van Ankum en Wertheim zochten overleg met de KL Crisisstaf over deze problemen. Zij meenden dat moest worden vastgesteld of geneeskundige hulpverlening aan de bevolking in beginsel zou worden toegestaan. Dan moesten er goede afspraken komen over de omvang van de voorraden die men daarvoor zou bestemmen.

Inmiddels maakte bataljonscommandant Karremans zich grote zorgen over de mogelijke gevolgen van vermindering of staking van geneeskundige steun aan de bevolking. Hij drong er daarom in een brief aan de Commandant van de Crisisstaf op aan deze hulp vooral voort te mogen zetten. Karremans vreesde dat anders de goede verstandhouding met het lokale bestuur en de bevolking schade zou leiden en de uitvoering van zijn opdracht ernstig in gevaar zou komen. Hij noemde de geneeskundige bijstand aan de bevolking het meest zichtbare deel van het werk van Dutchbat, of men deze nu direct verleende, of in samenwerking met *Médecins Sans Frontières* en de andere non-gouvernementele organisaties.²⁷¹ De leiding van de KL besloot dat de medische hulpverlening inderdaad kon worden voortgezet, met dien verstande dat deze niet mocht leiden tot aantasting van de primaire verantwoordelijkheid: de medische verzorging van militairen van Dutchbat.²⁷² In die formulering zat de kern van het probleem dat zich rond de val van de enclave zou voordoen, ruim een half jaar later; toen zou de betrokkenheid van de artsen bij medische hulpverlening aan de bevolking tot een groot probleem leiden. Daarop wordt in de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden’ nader ingegaan.

20. Samenwerking van Dutchbat met de ngo's

De vredesmissie van de Verenigde Naties in Bosnië kende zowel veiligheids- als humanitaire aspecten. Daarom lag het voor de hand dat de militaire autoriteiten van UNPROFOR moesten samenwerken met instellingen van de VN, namelijk de politie-eenheid UnCivPol, het waarnemerskorps UNMO en bovendien met niet-gouvernementele organisaties (ngo's) voor hulpverlening in het gebied, te weten het Internationale Rode Kruis (ICRC), *Médecins Sans Frontières* en andere. De activiteiten van deze hulpverleners en hun relaties met het bestuur van de enclave zijn al besproken in hoofdstuk 4. De bataljonsleiding koos er voor om vooral op medisch gebied een bijdrage te leveren.

Dutchbat werkte in de enclave Srebrenica nauw samen met de diverse ngo's. Daarbij moet bedacht worden, dat tussen militaire en civiele organisaties de uitgangspunten en prioriteiten fundamenteel kunnen verschillen, wat kan leiden tot belangentegenstellingen en conflicten.²⁷³

De positie van de ngo's was in beginsel een strikt neutrale, al was de wijze waarop ze inhoud aan die neutraliteit gaven wel eens verschillend. Sommige organisaties hadden als

270 Idem.

271 CRST. Brief commandant DUTCHBAT III Karremans aan C-NL Crisisstaf, 22/01/95; onderwerp: humanitaire geneeskundige hulp aan de lokale bevolking.

272 DCBC, nr. 2052. Nota PCDS (Igen Schouten) aan de Minister en Staatssecretaris, 08/03/95, nr.

S95/061/1014.

273 Een aantal voorbeelden zijn te vinden in een artikel van S. Wolfson, ‘Samen werken: UNHCR en de krijgsmacht’, in: *Werelden apart? Militair en burgers: vredeshandhavers en hulpverleners* (Den Haag, 1997), pp. 43-52.

uitgangspunt dat ze beide partijen naar evenredigheid wilden helpen, anderen meenden dat hulp vooral moest worden gegeven waar die het meest nodig was. De vraag of samenwerking met Dutchbat succesvol kon verlopen, hing overigens niet alleen af van de formele samenwerking. Juist op het informele vlak speelden de persoonlijke kwaliteiten en professionaliteit van de betrokken personen mee als het er om ging door acceptatie van de diverse doelstellingen, uitgangspunten en mandaten een goede basis voor samenwerking te creëren.

De meeste ngo's beschouwden samenwerking met de eenheden van UNPROFOR als een *mixed blessing*. Enerzijds hadden ze behoefte aan de informatievoorziening, veiligheid en assistentie op allerlei gebied die Dutchbat kon bieden. Anderzijds wilden ze niet te zeer met de militaire kant van het optreden van de VN worden geconfronteerd, omdat de strijdende partijen de blauwhelmen niet a priori als neutraal beschouwden. De ngo's hadden voor hun personeel in bepaalde situaties militaire bewaking of escorte nodig, maar waakten er bijvoorbeeld voor te veel militaire transportmiddelen te gebruiken om identificatie te voorkomen.

Ook informatie-uitwisseling tussen ngo's en blauwhelmen was een gevoelig punt, niet zozeer wat betreft gegevens over de humanitaire situatie of melding van incidenten, maar wel waar het ging om informatie van militaire aard, zoals waarneming van geschutsofstellingen of troepenverplaatsingen. Zoals een hulpverlener het uitdrukte: 'the farther we are from the guns, the better we feel.'²⁷⁴

Of het de ngo's in Oost-Bosnië gelukt is het 'neutrale' imago overeind te houden, blijft de vraag. Geconstateerd kan wel worden dat in Srebrenica de samenwerking van de blauwhelmen met de diverse organisaties doorgaans bijzonder goed is geweest. Hulpverleners en militairen toonden veel waardering voor elkaar, waarschijnlijk geïnspireerd door het gezamenlijke streven er ondanks alle ellende toch nog iets van te maken. Wel moest het bataljon ervoor waken dat het geen taken van de humanitaire organisaties overnam.

De moeizame opstelling van de ABiH en de *Opština* dreven Dutchbat en de ngo's als het ware in elkaars armen. De drie achtereenvolgende Dutchbat-commandanten waren bereid actieve steun aan deze organisaties te geven. Ook Karremans heeft in de steeds moeilijker wordende omstandigheden waarin Dutchbat, de ngo's en de bevolking zelf kwamen te verkeren, steeds gekeken waar er toch nog mogelijkheden lagen om én de bevolking én de hulpverleners bij te staan. Zo kon er een militair-civiele samenwerking worden bereikt die het dagelijks leven voor veel burgers nog wat kon verlichten.

Problemen die elders hebben gespeeld bij samenwerking tussen militairen en humanitaire organisaties bleven bij Srebrenica grotendeels achterwege.²⁷⁵ De Nederlandse arts H. Wijnhoven, die door de Belgische afdeling van *Médecins Sans Frontières* was uitgezonden naar het ziekenhuis van Srebrenica, meende dat de enclave een van de weinige plaatsen in Bosnië was waar hulporganisaties en militairen zeer goed samenwerkten.²⁷⁶ Hij signaleerde wel irritatie in de relatie met het Internationale Rode Kruis, dat vanwege zijn specifieke mandaat

²⁷⁴ Daniel Byma (e.a.), *Strengthening the Partnership. Improving Military Coordination with Relief Agencies and Allies in Humanitarian Operations*. Prepared by Rand for United States Airforce (Santa Monica, 2000), p. 104.

²⁷⁵ Zie bijvoorbeeld Wolfson, 'Samen werken: UNHCR en de Krijgsmacht', pp. 43-52.
en J.J. van Soest, 'Lokale Hulporganisaties: On-

bekend maakt Onbemind', pp. 75-83. Beiden in: Baarda & Schoeman (red.), *Werelden Apart?* Ook Donna Winslow schreef hier een artikel over: 'NGO's and the Military. Strange bedfellows in Humanitarian Crises', *Militaire Spectator* 169 (2000) 10, pp. 525-534.

²⁷⁶ 'Continu spreekuur voor "driving doctors"', *Defensiekrant*, 26/05/94, p. 4.

in conflictsituaties nu eenmaal niet direct met VN-militairen mocht samenwerken. De samenwerking met UNHCR verliep in het algemeen goed, maar Dutchbat protesteerde vanaf het begin tegen de zwarthandelpraktijken van de chauffeurs van deze organisatie en ook tegen het inhuren van Servische chauffeurs. Dutchbat I maakte ook video-opnamen om deze beschuldigingen te staven en confronteerde de UNHCR ermee.

Verder ging het in Srebrenica natuurlijk om een kleinschalige samenwerking, waarbij men elkaar goed leerde kennen. Het contact werd veelal onderhouden door commandanten van OP's, functionarissen van de Explosieven Opruimings Dienst en de artsen. Door de geïsoleerde positie waren de bij hulpverlening betrokken militairen en de hulpverleners over en weer van elkaar afhankelijk. Het was door de specifieke situatie in de enclave ook niet problematisch als er sociaal contact bestond tussen medewerkers van ngo's en blauwhelmen, want dit was nauwelijks waar te nemen. Het adagium voor hulpverleners dat 'walking into a bar with an officer can hurt our impartiality'²⁷⁷ was niet of nauwelijks van toepassing, en dat droeg bij aan een goede werksfeer.

Kolonel Vermeulen, de commandant van Dutchbat I, wilde in dit verband wel onderscheid maken tussen de diverse ngo's. Hij constateerde in contacten met zijn bataljon verschillen in professionaliteit, wil tot samenwerking en – daaraan gerelateerd – de mate van succes van die samenwerking. De ene organisatie was eerder geneigd om de blauwhelmen tegemoet te treden als 'oneigenlijke concurrent', de andere was pragmatischer en zag de krijgsmacht vooral als bron van informatie en veiligheid. Vermeulen deed daarom de aanbeveling om in de toekomst het begrip en kennis over en weer te bevorderen door al ruimschots voor een missie gezamenlijke trainingen en wederzijdse stages te organiseren.²⁷⁸

De hulporganisatie *Médecins Sans Frontières* werkte in de enclave nauw samen met Dutchbat. De organisatie kreeg regelmatig briefings over de veiligheidssituatie en incidenten die hadden plaatsgevonden. Dutchbat bood ook militaire bescherming bij activiteiten van *Médecins Sans Frontières* aan de rand van de enclave. De samenwerking op medisch gebied was, zoals ook hiervoor al is gebleken, intensief. Al direct bij aankomst stelde het Nederlandse bataljon in het contact met *Médecins Sans Frontières* de humanitaire ambities van de missie aan de orde. Men sprak over het voornemen om de watervoorziening te herstellen en schoolmateriaal in Nederland te verzamelen voor de lagere school in de enclave. Spoedig kwamen ook plannen voor specifieke medische samenwerking aan de orde.²⁷⁹ Een rapport van MSF-medewerker Alain Wilmart uit juli 1994 geeft een beeld van de relatie met Dutchbat; Wilmart adviseerde zijn opvolgers:

UNPROFOR: Take care to entertain good relations with them, despite their military mentality, for the sake of both the medical and logistic assistance they are able to give us. From a logistical point of view, many promises of aid to the whole of the population were made but they have not as yet materialised. Only the medical company assists us fully with the medical visits and the operations.²⁸⁰

277 Daniel Byma.(e.a.), 'Strengthening the Partnership'. *Improving Military Coordination with Relief Agencies and Allies in Humanitarian Operations*. Prepared by Rand for United States Airforce (Santa Monica, 2000), p. 106.

278 C.H.P. Vermeulen, 'Humanitair optreden als militaire missie', in: Baarda & Schoeman (red.),

Werelden apart?, pp. 91-92.

279 MSF-rapportage apr. 1994-25, opgenomen in: K. Thørsen, *Médecins Sans Frontières. Humanitarian Aid Programme in Srebrenica 4/12/1992-21/7/1995*, 23/01/01.

280 MSF-rapportage 21/07/94-37, opgenomen in Thørsen.

Het laatste MSF-team arriveerde in juni 1995 in de enclave en rapporteerde over hun niet geheel probleemloze kennismaking met Dutchbat:

In terms of our first contact with them as a new team was very good. The liaison team and the commander seem to be a bit cynical about *Médecins Sans Frontières* and not very supportive. On 27/6 they just forgot to tell us that they were going to blow up mines, so we are a bit uncomfortable.²⁸¹

De grootste problemen tussen Dutchbat en *Médecins Sans Frontières* deden zich voor in de dagen van de val van de enclave.²⁸² Dit wordt uitgewerkt in de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden.’

De Bosnische arts dr. I. Pilav, verbonden aan het ziekenhuis van Srebrenica, vertelde Defensie na de val van de enclave dat hij aanvankelijk onder de indruk was geweest van het Nederlandse medisch detachement. Het Canadese bataljon had alleen beschikking gehad over *first aid* voor de eigen mensen; de Nederlanders hadden artsen, een veldhospitaal en een zeer goede medische uitrusting. De Dutchbat-artsen wilden graag samenwerken en dat aanbod nam hij aan, omdat in het ziekenhuis van Srebrenica vooral diagnostische apparatuur ontbrak. Op maandag werd er samen geopereerd, waarbij het chirurgische team van Dutchbat hielp met het stellen van diagnoses, het maken van echo's, röntgenfoto's en lab-werk.

Deze samenwerking werd niet gehinderd door de driemaandelijke wisseling van het medische team. Pilav was de enige burger-chirurg in de enclave en hij had dus het meeste contact met de militaire medici. Met de chirurgen ontstonden persoonlijke vriendschapsbanden, maar uiteindelijk zou Pilav rond de val van de enclave zeer teleurgesteld worden in de samenwerking met zijn Nederlandse collega's; deze kwestie komt in de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden’ nader aan de orde.

21. De militair-civiele liaisons: *Civil Affairs*

Veelomvattende *peacekeeping*-operaties van de Verenigde Naties, zoals die in de jaren 1990 in voormalig Joegoslavië, brachten met zich mee dat blauwhelmen met tal van taken te maken kregen, die ook tot de competentie van de civiele autoriteiten behoorden. Militairen werden ingezet in functies die in ‘klassieke’ *peacekeeping*-operaties eigenlijk niet voorkomen. Samenwerking met het burgerbestuur en maatschappelijke organisaties, medische en humanitaire hulpverlening, reconstructie van de infrastructuur en samenleving, escorte van hulpkonvoeien over de weg en en bescherming van vluchtelingen vergen allemaal dat het regulier overleg op een goede en gestructureerde manier wordt vormgegeven. Voor dit complex van taken en functies – gericht op zowel lokale autoriteiten als ngo's – gebruikt de NAVO de term *Civil-Military Cooperation*. Ten tijde van de UNPROFOR-missie was nog de vanouds bekende VN-term *Civil Affairs* in gebruik, binnen het militaire deel van de organisatie ook wel aangeduid als G5 of, op bataljonsniveau, S5. Het ging hier om de officier, respectievelijk de sectie, die die contacten onderhield met vertegenwoordigers van de strijdende partijen, het burgerbestuur en de internationale organisaties in het veld. Minder formeel werd die ook wel met ‘liaisonofficier’ of ‘liaisonsectie’ aangeduid.

²⁸¹ MSF-rapportage 01/07/95-39, opgenomen in Thørsen.

²⁸² MSF-rapportage 09/07/95-42, opgenomen in Thørsen.

UNPROFOR, UNHCR en ngo's werkten in Bosnië intensief samen. Om de uitvoering van taken voor de humanitaire hulpverlening zo goed mogelijk onderling af te stemmen, was een goed functionerende *Civil Affairs*-sectie van grote betekenis.²⁸³ Van de commandanten van de VN-eenheden werd immers een grote mate van flexibiliteit op alle mogelijke terreinen gevraagd. Ten eerste kwam het aan op diplomatieke capaciteiten in de omgang met de strijdende partijen; in Bosnië ontbrak het in de praktijk aan overeenstemming tussen hen over de aanwezigheid van de VN. Het was daarom van groot belang om tijdens de missie toch te proberen de strijdende partijen zoveel mogelijk aan de onderhandelingstafel te krijgen. Ten tweede vergde samenwerking met de andere VN-organisaties en ngo's grote organisatorische bekwaamheid. Ten derde was de omgang met de bevolking belangrijk. Dat vereiste kennis van de plaatselijke omstandigheden, taal en cultuur, en bovendien de nodige sociale vaardigheden en incasseringsvermogen. Het was bijvoorbeeld bijzonder handig om iemand bij een eenheid te hebben die wist welke feestdagen of andere bijzondere dagen in een bepaalde streek in acht werden genomen. Bovendien moest men goed in het oog houden dat de verdeling van hulpgoederen geen scheve gezichten bij afzonderlijke groepen zou geven.

Het is verder belangrijk in te zien dat de VN-missie als een onbeschreven blad begon. Afgezien van de vijandelijkheden tussen de strijdende partijen waren de diverse hulpverlenende instanties al ter plaatse toen de *peacekeepers* arriveerden. De lokale civiele en militaire leiders hadden hun posities ingenomen en elke actie die werd overwogen kon in principe langdurige en gecompliceerde onderhandelingen met zich meebrengen. De komst van een grote groep militairen bracht ook allerlei praktische problemen met zich mee, die invloed hadden op de omgang met de burgerbevolking en die het welslagen van de missie niet in gevaar mochten brengen: tewerkstelling van lokale werknemers, prostitutie, zwarte handel en gebruik en aankoop van lokale hulpmiddelen als hout, water en bouw materiaal.

Bij de bataljons waren het in eerste instantie de liaisons die onderhandelden. Als die er niet uit kwamen, trad de plaatsvervangend bataljonscommandant op en als dat niet hielp moest de commandant uitkomst bieden. Overigens beproefden de Moslims en de Bosnische Serven een soortgelijke onderhandelingstactiek. Dit kon natuurlijk alleen goed gaan bij een goede samenwerking en een groot wederzijds vertrouwen tussen de bataljonsleiding en de liaisonsectie.

Een goede *Civil Affairs*-sectie kon een eenheid in staat stellen op allerlei problemen te anticiperen, of ze zo nodig op te lossen. Een liaisonofficier kon militair optreden ter plaatse van een sociale achtergrond voorzien, waardoor de commandant over zinvolle extra tactische informatie kon beschikken en de militairen in het veld de benodigde informatie en praktische adviezen over de lokale omstandigheden kregen.

De *Civil-Affairs*-taken zijn door diverse landen op een uiteenlopende manier georganiseerd. Bij de Amerikaanse, en recenter ook in de Britse strijdkrachten bestaan daarvoor specifieke eenheden. Andere landen vertrouwden dit werk toe aan afzonderlijke functionarissen, die het voor de duur van een missie (meestal zes maanden) kregen opgedragen.

Douglas Chalmers, een voormalig *Civil Affairs*-officier van de Britse UNPROFOR-troe-

283 Zie Edward Flint, 'Civil Affairs: Soldiers Building Bridges', in: D.S. Gordon & F.H. Toase

Aspects of Peacekeeping (Londen, 2001), pp. 231-252.

pen in Bosnië in 1992, omschreef zijn liaisontaak als ‘peacekeeping multiplier’.²⁸⁴ De Britten hadden in 1992, in navolging van de Canadezen in Kroatië, vastgesteld dat een goede liaisonstructuur ook in Bosnië essentieel was in het contact met de strijdende partijen. De ervaring was dat men door persoonlijke relaties veel meer voor elkaar kreeg dan door voorschriften of bevelen, zeker bij commandanten van de strijdende partijen. Goede liaisonofficiëren fungeerden als de ‘oren en ogen’ van de eigen commandant en waren in een moeilijk te overziene omgeving een belangrijke bron van inlichtingen. Chalmers gebruikt de term ‘directed telescope’, die hij ontleend heeft aan de militair-historicus M. van Creveld. Van Creveld gaat nog verder als hij over de rol van deze functionarissen zegt dat deze ‘prevent the commander from becoming a prisoner of his staff (. . .) and would enable him to cut through the regular command hierarchy and take a look at any part of the army or obtain any kind of information that might be required at the moment.’²⁸⁵

In het contact met de commandanten van de strijdende partijen zijn liaisonofficiëren voor de *peacekeeping*-operatie essentieel. Het bleek dat een goed persoonlijk contact in ieder geval ingangen bood om te onderhandelen, te coördineren en, indien nodig, te protesteren. Soms was alleen al het vinden van de juiste commandant als gesprekspartner een ingewikkelde en tijdrovende zaak. De individuele liaisonfunctionaris had de taak om vertrouwen op te bouwen bij de verschillende partijen met wie deze contact moest onderhouden. De Britten en Canadezen zagen al snel het essentiële belang in van goed functionerende liaisonteams. Aan de basis daarvan stond de selectie van deze functionarissen. Zwakke of slecht functionerende liaisons zijn in het gunstigste geval effectloos, maar ze kunnen ook een gevaar zijn voor het slagen van de hele missie. Volgens de studie van Chalmers komt het aan op eigenschappen als tact, initiatief, daadkracht en zelfvertrouwen.²⁸⁶ Het lijkt logisch daaraan intelligentie en mensenkennis toe te voegen.

Nederland had ten tijde van de uitzending naar Bosnië geen vaste regels over de toedeling van de liaison- of *civil affairs*-taken. In Libanon werden de contacten onderhouden door de commandanten of diens plaatsvervangers, met assistentie van een (vaak Nederlandse) tolk. In de praktijk namen de tolken de commandanten veel werk uit handen, voorkwamen ze misverstanden en vervulden ze soms zelfs de functie van politiek adviseur. Toen de eerste verkenningen naar Bosnië ten behoeve van Dutchbat I plaatsvonden, werd er op advies van de Canadezen besloten dat er een aparte groep voor onderhandelen en bemiddelen mee zou gaan.

In september 1993 volgde uit een oriëntatiebezoek van de chef-staf van de KL Crisisstaf en de commandant van het 11te Infanteriebataljon de aanbeveling dat Dutchbat een sectie van liaisonofficiëren zou meenemen. Tolken zouden echter door de VN beschikbaar worden gesteld.²⁸⁷ De liaisonsectie zou namens de commandant zowel militaire als civiele contacten moeten onderhouden. Na Libanon was dit een innovatie, omdat daar de commandant en de sectiehoofden zelf de contacten hadden onderhouden. De liaisonfunctie moest in de praktijk vorm krijgen.

284 Douglas M. Chalmers, *Faction Liaison Teams: A Peacekeeping Multiplier School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth* (Kansas, 2001), p. II.

285 Martin van Creveld, *Command in War*, p. 97, aangehaald in: Douglas M. Chalmers,

Faction Liaison Teams: A Peacekeeping Multiplier.

286 Hij adviseert voor deze functie alleen vrijwilligers te nemen en ze tijdens de opleiding te beoordelen op hun geschiktheid.

287 CRST. Bijlage A bij intern memo 101 Gngevgp 27/09/93, nr. 10929; onderwerp: ‘First impression report oriëntatiebezoek UNPROFOR’.

De selectie van de liaisonfunctionarissen was formeel een zaak van de formerende eenheid, de brigade. In de praktijk wees de Crisisstaf van de KL de mensen aan. In het bijzonder voor Dutchbat II en III was de vulling van deze sectie een groot probleem, zodat er er nauwelijks werd gekeken naar wie er op een bepaalde plaats kwam; als er maar iemand kwam. Zo werd ook de cruciale functie van verantwoordelijk liaisonofficier (S5), waarvoor zeer specifieke eisen aan de desbetreffende persoon gesteld moesten worden, vervuld door toevallig aangewezen majoors, want het werd wel nodig bevonden om dit een majoor te laten doen. Een Dutchbat-officier kwalificeerde dit systeem van de KL als ‘het stapelen van bouwsteentjes, niet het vervullen van functies’.²⁸⁸ Er werd bij deze selectie dus niet geselecteerd op mensenkennis, beoordelingsvermogen, sociale intelligentie en achtergrondkennis. Het lijkt erop dat de verantwoordelijke instanties tevreden waren als ze functionarissen konden vinden die ‘de boel wel even gingen regelen’; de vraag of ze productief samen konden werken met individuen uit andere (bedrijfs-)culturen bleef op de achtergrond.

Dan was er het probleem van de communicatie. De liaisonfunctionarissen van Dutchbat II kregen nog een paar uur taallessen, hun collega’s van het eerste en derde bataljon in het geheel niet. Omdat men slechts in de beginperiode over een Nederlandse tolk kon beschikken, gingen konvooiën meestal op pad zonder iemand die de taal sprak. Dat probleem werd zeer nijpend toen een verlofgangerkonvooi van Dutchbat II in december 1994 werd tegengehouden. Toen bleek het onmogelijk met de Bosnische Serven te spreken, want zij beheersden geen Engels; alleen hun commandant sprak een paar woorden Frans. De konvooi-commandant, tevens liaisonofficier, sprak slechts een paar woorden Servo-Kroatisch en ook wat Frans; dit bleek onvoldoende voor een gedachtewisseling en na enkele pogingen moest men het opgeven.²⁸⁹

Een *peacekeeping*-operatie stelt door de hybride taakstelling meer eisen aan een liaison-eenheid dan een conventionele militaire operatie. Dutchbat moest zijn militaire taak verrichten en daarnaast actief werken aan verbetering van de leefomstandigheden van de bevolking. De *peacekeepers* moesten contacten onderhouden met de diverse civiele en militaire partijen en daarnaast het werk van de hulporganisaties mede mogelijk maken. Ook wat betreft de liaisontaak waren er verschillen tussen ‘groen’ en ‘blauw’ optreden. Kapitein Jellema van Dutchbat I omschrijft die als volgt: bij ‘groene’ oefeningen fungeerde de operatiëofficier altijd als spin in het web. ‘Blauw’ vredesoptreden stelde andere eisen wat betreft de rol van de staffunctionarissen: nu waren het vooral de liaisonofficier en de inlichtingenofficier die de bataljonscommandanten lieten weten welke acties aan de orde waren.²⁹⁰

Op deze gronden werd besloten om aan Dutchbat I een majoor en een adjudant toe te voegen, die als liaisonsectie onder de sectie 1 (Personeel) werd gehangen. In de praktijk bleken twee man te weinig te zijn, omdat het bataljon over twee gebieden verspreid was (Simin Han en Srebrenica). Daarom werd de liaisonsectie bij de rotatie met Dutchbat II uitgebreid naar twee militairen in Simin Han en drie in de enclave, beide onder leiding van een majoor. De sectie werd toen als zelfstandig onderdeel rechtstreeks onder de bataljonscommandant geplaatst. Dutchbat III kende in Srebrenica eveneens twee majoors en een onderofficier; wel trad de MV- (militaire veiligheid) functionaris in praktijk ook als lid van de liaisonsectie op. De Nederlandse tolk kapitein P. Lindgreen, die bij de beide eerste

288 Interview J.H.A. Rutten, 26/09/01.

289 Sie LL. Verslag debriefingsgesprek met SM

Krouwel 1995.

290 Jellema & Klep, *First-In*, p. 165.

bataljons diende, vond de eerste constructie voor alle betrokken partijen duidelijker.²⁹¹ Hij meende dat ook een theoretische splitsing tussen het civiele en het militaire deel van de liasontak niet werd begrepen door de Moslims: ‘omdat het oorlog was, was in principe alles militair’.²⁹²

De taak van de liaisonsectie moest in de praktijk vorm krijgen. De functionarissen legden en onderhielden namens de bataljonscommandant contacten met militaire en civiele organisaties binnen en direct buiten de enclave. Ook het overleg met de diverse hulpverlenende instanties en de burgerbevolking viel daaronder. Men was aanwezig bij officiële bijeenkomsten, feesten, culturele avonden en sportevenementen. Ook werden er zo nu en dan bezoeken bij mensen thuis afgelegd. Voor succesvolle samenwerking was regelmatig contact een vereiste, bij voorkeur met dezelfde personen. Daarom kwamen de liaisonfunctionarissen van Dutchbat II en III eerder dan de rest van het bataljon naar Bosnië, om zo meer mogelijkheden te hebben de moeizaam opgebouwde contacten en *goodwill* over te nemen.

22. Liaison bij Dutchbat I en II

Voor Dutchbat I was het al snel duidelijk dat het militaire deel van de taak zeer ambitieus was opgezet, vermoedelijk te ambitieus. Met de ter beschikking staande middelen zou het praktisch onmogelijk zijn de enclave doeltreffend af te grendelen en de grenzen te beveiligen. Daarom stelde men zichzelf althans het minimale doel de status quo in de enclave te handhaven en rust te creëren. Dat betekende dat de bevolking van de enclave de gelegenheid moest krijgen haar bestaan weer enig perspectief te geven, en dat de Bosnische Serven rekening moesten houden met de aanwezigheid van Dutchbat. Kapitein H. ten Have arriveerde vroegtijdig in de enclave en begon de militaire situatie te onderzoeken nadat hij bij zijn Canadese *counterparts* te rade was gegaan. Het hoofd van de liaisonsectie, majoor A. Derksen, ging zich in eerste instantie bezighouden met de civiele zaken.

Bataljonscommandant Vermeulen en Derksen moesten ervanuitgaan dat Dutchbat niet bij machte was op alle incidenten militair te reageren. Daarom zochten zij naar de meest zinnvolle houding in de omgang met de bevolking en kozen ervoor vooral veel met ze te praten en naar ze te luisteren. Daarbij moest het bataljon zich niet overmatig profileren; de houding ten opzichte van de plaatselijke bevolking werd bepaald door de gedachte: ‘die mannen hebben vreselijke dingen meegemaakt, zij hebben ervaring’.²⁹³

Bij de kennismaking hoorde ook dat Dutchbat door de Bosnische Moslims met allerlei problemen werd geconfronteerd en ook werd geprovoceerd. Er waren regelmatig demonstraties voor de poort van de compound, die kennelijk centraal waren geregisseerd. Dutchbat ontwikkelde strategieën om met dit soort kwesties om te gaan. Zo maakten Nederlanders hiervan videobeelden, waarmee bijvoorbeeld wapenbezit kon worden aangetoond. Op die manier werden zaken vastgelegd en dat was een goede uitgangspositie bij gesprekken. Deze video-opnamen werden ook gemaakt van Servisch geschut rond de enclavegrens.²⁹⁴

De eerste taak van de liaisonsectie was het leggen van contacten met VRS en ABiH en het verzamelen van zoveel mogelijk informatie. Die informatie werd gebundeld in het zeer

291 Sie LL. Evaluatie-rapport Paul Lindgreen, 06/12/94. Intern Memorandum MIDKL, persoonlijk en vertrouwelijk.

292 Interview P. Lindgreen, 22/02/01.

293 Interview A.J. Derksen, 10/04/01.

294 Interview J.W. Brinkman, 11/10/99.

informatieve boekwerk *Info t.b.v. Sie 5*.²⁹⁵ Wekelijks werd er vergaderd met de ABiH-leiding in de enclave. Het contact met de VRS verliep moeizamer; dat moest steeds aangevraagd worden en het was altijd onduidelijk of de bijeenkomsten doorgingen. In het begin was er dagelijks overleg met de civiele autoriteiten, vanwege de gespannen situatie die er heerste, later bleek tweemaal per week voldoende te zijn. Meestal waren de vice-president en soms ook de president van de *Opština* aanwezig. Contact met de humanitaire hulporganisaties vond vrijwel dagelijks plaats. Bij die bijeenkomsten wisselde men informatie uit en maakte afspraken over samenwerking.

Dutchbat I had in eerste instantie alleen een Moslim-tolk tot zijn beschikking en dat maakte het moeilijk om contact met de VRS te leggen. De commandant van het eerste bataljon was erg verheugd dat ‘toen ik met een eindeloze jammerklacht aankwam, [ik] een kapitein-tolk heb gekregen, een gouden vent, die ons het nodige heeft bijgebracht’.²⁹⁶ Deze Nederlandse tolk, Lindgreen, werd formeel aan de commandant toegewezen, maar hij zou ook deelnemen aan het liaisonwerk en werd betrokken bij voorbereidingen en afhandeling van gesprekken. Hij was bekend met de cultuur en kon daardoor de juiste aanwijzingen geven en gesprekken evalueren. Lindgreen was door zijn kennis van lokale gewoonten en zachtmoedige manier van doen in staat in een gespannen situatie de gemoederen tot bedaren te brengen en het ijs breken.

Toen hij met verlof was, ondervond de liaisonsectie hiervan onmiddellijk de weerslag. Als Nederlandse tolk was Lindgreen niet afhankelijk van de plaatselijke machthebbers en daarom durfde de bevolking tegen hem vrijer te spreken dan tegen de lokale tolken. Anderzijds kon hij zich ook meer permitteren, door bijvoorbeeld een woede-uitbarsting van Derksen levensecht te vertolken.

De persoonlijke invulling van liaisonfuncties was uitermate belangrijk. Dat bleek in het geval van Lindgreen, maar ook in dat van de formele liaisonfunctionaris van Dutchbat I, Derksen, die tevens commandant was van de aan Dutchbat toegevoegde commando's. Derksen informeerde en coachte zijn commandant bij onderhandelingen en overleg. Vermeulen noemt Derksen ‘een cruciale vent’, die op diverse niveaus in en om de enclave contacten had en zeer goed op de hoogte was van de situatie. Derksen kon met iedereen opschieten: met VRS-kolonel Vuković sprak hij over diens fascinatie voor eskimo's en met Orić over *special forces*.²⁹⁷ Naser Orić keek hoog op tegen Derksen en sprak hem aan als ‘collega commando-commandant’.²⁹⁸ Derksen vervulde zijn liaisonfunctie met steun van Lindgreen en tijdens zijn verlof werd hij vervangen door de inlichtingenofficier Ten Have.

Het eerste bataljon slaagde er in de ABiH en VRS een paar keer aan de onderhandelings-tafel te krijgen voor besprekingen over onderwerpen als de grenzen van de enclave, uitruil van stoffelijke overschotten, evacuaties en familiehereniging. Deze bijeenkomsten vonden bij wijze van uitzondering plaats op de compound. Overleg met de lokale autoriteiten of met de ABiH-leiding in de enclave vond doorgaans plaats in het PTT-gebouw in Srebrenica, waar de UNMO's zetelden. Derksen heeft ook stelselmatig geprobeerd de militairen uit te leggen wat respect voor de bevolking betekent: bijvoorbeeld geen snoepjes gooien, maar ze gewoon geven. Zijn uitgangspunt was dat de blauwhelmen niet als bezettingsmacht, maar als gast waren gekomen. Dat gegeven moest hun houding en gedrag bepalen. Derksen zag er ook

295 Zie archief Sectie Lessons Learned KL.

296 Tabak (red.), *Tussen hamer en aambeeld*, pp. 49-50.

297 Ibidem.

298 Interview P. Lindgreen, 31/03/00.

geen bezwaar in als iemand eens een cadeautje voor een Moslim meenam van zijn verlof. Dit zou later ten strengste verboden worden.

In juli 1994 begon de aanvankelijk gemoedelijke sfeer tussen het Nederlandse bataljon en de ABiH om te slaan. Leden van de hulppostgroep reden, na een melding dat een zwangere vrouw hulp nodig had, bij het *Swedish Shelter Project* op een hindernis van dertien ijzeren stangen met ieder veertien spijkers. Het bataljon besloot een week geen medische hulp te verlenen aan het *Swedish Shelter Project* om duidelijk te maken dat dit soort incidenten onacceptabel was.²⁹⁹

Derksen stond ook voor de opgave om een werkbare verhouding met de Bosnische Serven op te bouwen. Hij trachtte begrip op te brengen voor hun retoriek en toonde zich bereid urenlang verhalen aan te horen, soms zonder tolk, om daarna zaken met ze te kunnen doen. Aan het NIOD vertelde Derksen dat hij eens tegen de VRS-generaal Živanović dreigde om met het hele bataljon op te stappen, toen die tegen hem begon te schelden. Derksen trachtte waar mogelijk in contacten met Moslims en Bosnische Serven een sfeer van wederzijds respect te bevorderen en de wil samen problemen op te lossen. Dat leidde wel eens tot successen: toen Bosnische Serven bij OP-P munitie de enclave insmokkelden, lukte het hem de VRS-majoor Nicolic tot ingrijpen te bewegen.³⁰⁰

De bundel *Info t.b.v. Sie 5*, die door de inlichtingen- en de liaisonsecties van Dutchbat I werd gemaakt, bevat aan het slot een aantal conclusies en aanbevelingen. Ten eerste wordt er in gewezen op de betekenis van tolken die ‘een verschrikkelijk belangrijke schakel’ vormen in de conversatie met beide partijen. Verder wordt opgemerkt dat ‘acceptatie van de liaisongroep door de bij het conflict betrokken partijen en het volledig bekend zijn met de heersende problematiek een absolute vereiste is’. Dan volgt nog de aanbeveling ‘de organisatie van 12 Infbat (Lumbl), oftewel het latere Dutchbat II bij uitzending naar het voormalige Joegoslavië uit te breiden met minimaal 3 liaison groepen.’³⁰¹ Zoals bekend zou er wel een uitbreiding volgen, maar niet op de voorgestelde schaal.

Ten tijde van Dutchbat II veranderden de diverse contacten geleidelijk van karakter.³⁰² Het overleg met de Bosnische Serven werd minder frequent; Vuković was nog het meest aanspreekbaar. De wekelijkse besprekingen met de *Opština* werden voortgezet. Vice-president van de *Opština* Hamdija Fejzić werd steeds meer het aanspreekpunt. De liaisonsectie van Dutchbat II had in de eerste periode van de uitzending nog de beschikking over de ervaren Lindgreen. Na zijn rotatie was er een Nederlandse soldaat beschikbaar die Servo-Kroatisch sprak en kon tolken. Deze was minder dan zijn voorganger in staat om de rol van liaison te vervullen, maar ook hij kon eraan bijdragen dat de contacten voortgang hadden.

Ten tijde van Dutchbat II en III gingen de commandanten van observatieposten en de medici, in plaats van de liaisonfunctionarissen, steeds meer contacten met de lokale bevolking onderhouden. De liaisonofficieren richtten zich toen meer op civiele en militaire leiders dan op de burgers in het algemeen.

Dutchbat-tolk Paul Lindgreen schreef na zijn verblijf in Srebrenica voor de MID/KL een evaluatie en voegde daarbij adviezen voor de volgende tolken. Het stuk laat zich lezen als een

299 Jellema & Klep, *First-In*, pp. 165-166.

300 Interview A.J. Derksen, 10/04/01.

301 Sie LL. ‘Info t.b.v. Sie 5’.

302 Voor de beschrijving van de sectie 5 binnen

Dutchbat II, zie F.A. Ebbelaar, ‘Sectie 5: modieuze “uitzendballast”’, *Militaire Spectator* 164 (1995), 7, pp. 319-324.

lessons learned-analyse, niet alleen voor liaisonfunctionarissen en tolken, maar voor alle Nederlandse militairen op vredesmissie.³⁰³

Lindgreen bepleitte bijvoorbeeld dat er in de opleiding niet alleen aandacht aan oppervlakkige cultuurverschillen besteed zou worden, maar dat ook de praktische kant daarvan aan de orde zou komen. Blauwhelmen moesten bijvoorbeeld niet alleen hun schoenen uittrekken voor ze een Moslim-woning betraden, maar ook hun naam in die schoenen zetten. De kinderen van de familie kregen namelijk vaak opdracht schoenen van gasten te poetsen, en zo werd voorkomen dat de eigenaars nadien eindeloos naar hun schoenen moesten zoeken. Ook adviseerde Lindgreen dat de manschappen altijd een ‘luchtmobiel bekertje’ bij zich zouden hebben, opdat ze altijd uit een schone beker zouden drinken als ze ergens werden uitgenodigd. Erg belangrijk was dat vredessoldaten nu en dan eens zouden proberen in de huid van ‘de ander’ te kruipen: ‘Hoe zou jij reageren, van huis en haard verdreven, je familie vermoord en een vreemde komt jou even vertellen hoe het allemaal moet?’ Hij schreef: ‘denk erom dat je te gast bent in het mooiste land van de wereld en bij de aardigste mensen’.

Lindgreen had ook opmerkingen over de manier waarop contacten met de strijdende partijen werden onderhouden. Hij wees er op dat bij *checkpoints* van de Bosnische Serven of Kroaten de commandant volledig in zijn waarde moest worden gelaten en dus altijd gelijk had. Het was hem opgevallen hoe gespannen of zelfs angstig Nederlandse militairen onderweg waren en hoe officieren soms zeer geïrriteerd leken bij confrontaties. Dat maakte een slechte indruk bij de militairen van de strijdende partijen. De bemanning van de *checkpoints* begreep vaak goed wat er onderling werd gezegd, omdat er onder hen altijd wel enkelen waren die in Nederland of Duitsland gewerkt hadden. Overigens was hem gebleken dat behalve de manschappen van Dutchbat ook enkele officieren en onderofficieren het Engels onvoldoende beheersten, wat nog een obstakel voor de externe communicatie van het bataljon was.³⁰⁴

Al onder Dutchbat I werd snel duidelijk hoeveel tijd en moeite het kostte om een breed spectrum van contacten met de diverse partijen in en om de enclave op te bouwen en te onderhouden. Daarom was het geen overbodige luxe specialisten voor dit werk te hebben. Op het civiele vlak waren er bovendien zoveel uiteenlopende onderwerpen aan de orde dat de liaisonfunctionarissen ook binnen de eenheid moesten coördineren. Er bestond echter geen duidelijke taakomschrijving en daarom was er sprake van een grote vrijheid bij de invulling van de taken. Zodoende zouden de accenten per functionaris en per bataljon wel sterk verschillen.

23. Liaison bij Dutchbat III

Karremans, de commandant van Dutchbat III, meent achteraf dat de voorbereiding van zijn eenheid tekort is geschoten in verband met de vraag hoe de liaisontaak ter plaatse moest vorm krijgen: ‘Ik had geen flauw benul van wat ze moesten doen.’ Volgens hem heeft de Koninklijke Landmacht hieraan van tevoren te weinig invulling gegeven: ‘Het is een kwestie

³⁰³ Sie LL. Evaluatie-rapport P. Lindgreen 06/12/94. Intern Memorandum MIDKL, persoonlijk en vertrouwelijk.

³⁰⁴ Sie LL. Evaluatie-rapport Paul Lindgreen 06/12/94. Intern Memorandum MIDKL, persoonlijk en vertrouwelijk.

van *trial and error* geweest, omdat we nog nooit met een S5 gewerkt hadden. Ik kreeg ze ook gewoon op mijn dak. De brigade of Den Haag kon ze uitkiezen.’

De betreffende liaisonofficieren (S5's) van Dutchbat III ervoeren deze onduidelijkheden en gebrek aan opleiding en voorlichting ook als een gemis. Zij waren aangewezen om de liaisonsectie van het bataljon te worden, terwijl niemand voor ogen stond wat hun taak zou worden en hoe de voorbereiding het beste kon worden georganiseerd. Uiteindelijk sprokkelde zij zelf wat informatie bij elkaar en lieten zich inlichten door hun voorganger van het eerste bataljon.³⁰⁵ Wel volgden ze op Clingendael de cursus ‘Onderhandelen’; daar werd hen geleerd hoe ze met een tolk moesten omgaan. De verwoede pogingen die Karremans vóór uitzending deed om een Nederlandse tolk aan zijn bataljon toegewezen te krijgen, leden echter schipbreuk. Daardoor was men aangewezen op lokale tolken. In de problemen die daar mogelijkwijs mee gepaard konden gaan, voorzag de opleiding niet.

In het algemeen zette de liaisonsectie van Dutchbat III de praktijk van de collega's van het voorgaande bataljon voort. De sectie had dagelijks in het PTT-gebouw van Srebrenica een coördinerende bespreking met UNMO's, UnCivPol en ngo's. Daarnaast waren er wekelijks een afzonderlijke bespreking met de VRS (kolonel Vuković verdween uit beeld), de ABiH en de *Opština* (doorgaans in de persoon van Fejzić).

De ABiH bleek wel aanzienlijk minder te spreken over de liaisonsectie van Dutchbat III dan over hun voorgangers. Ekrim Salihović, de liaisonofficier van de ABiH, herinnert zich dat hij het moeilijk vond met de twee liaisonmajors van het bataljon samen te werken; volgens hem luisterden ze niet, wisten alles beter en traden ze neerbuigend op tegenover Moslims.³⁰⁶ Het burgerbestuur was wel tevreden over de liaisonofficieren. Irritaties gingen soms om eenvoudige dingen, die een goed ingewerkte liaisonfunctionaris had kunnen voorkomen. Zo was er in de enclave een nijpend tekort aan zout, wat directe gevolgen had voor de volksgezondheid. De prijzen voor zout op de zwarte markt waren dan ook zeer hoog, tot DM 40 per kilogram. Onder die omstandigheden was het voor het Moslim-personeel op de compounds verbijsterend te zien dat er in de keuken, nadat er patat was gebakken, royaal zout op de grond werd gegooid om gladheid te bestrijden.³⁰⁷ Karremans zelf gaf aan dat hij bij zowel de B- als C-compagnie het liefst twee liaisonmensen gezien zou hebben, en bij de bataljonsstaf zes (drie civiel en drie militair), en daarnaast een apart iemand voor contacten met de ngo's. ‘Dan zit je dus al snel op tien personen.’³⁰⁸ Die waren er eenvoudig niet; met deze structurele krapte moest het bataljon dus leren leven.

24. De psychologie van de *peacekeeper*

De recente vredesmissies van de Verenigde Naties stellen hoge eisen aan de deelnemende militairen, zowel wat betreft hun militaire kwaliteiten als mentale stabiliteit. Ook dienen ze een adequate voorbereiding te krijgen. In het voorafgaande bleek hoezeer dit ook van toepassing was op de inzet van Dutchbat in Bosnië. Nu volgt bij wijze van afsluiting van dit hoofdstuk over de civiele kant van de vredesmissie een resumé van een aantal problematische aspecten ervan, die worden gerelateerd aan inzichten uit de recente literatuur over vredesmissies in voormalig Joegoslavië en elders.

305 Interview P. Boering, 17/12/02.

306 Interview Ekrem Salihović, liaisonofficier ABiH, 02/12/98.

307 Vertrouwelijk vraaggesprek (85).

308 Interview Th.J.P. Karremans, 01/12/00.

In de internationale literatuur over *peacekeeping*-operaties is aandacht besteed aan de gevolgen van de inzet van militairen voor vredesoperaties. Een veel aangehaald citaat van de voormalige secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Dag Hammerskjöld, luidt niet voor niets: 'Peacekeeping is not a soldier's job, but only a soldier can do it.' Dit adagium suggereert dat *peacekeeping* iets anders is dan oorlog voeren. Naast duidelijk militaire capaciteiten als discipline, kunnen omgaan met geweld, of kunnen functioneren onder moeilijke omstandigheden, zijn er aanvullende vaardigheden vereist. Dat gaat om een breed spectrum aan kwaliteiten: eigenschappen als flexibiliteit, sociale intelligentie en kennis, en verder bekwaamheden als ervaring met onderhandelingstechnieken, taalkennis en het vermogen om te gaan met provocaties en bedreigingen. Deze kwaliteiten waren ook bijzonder nodig om op de juiste wijze te kunnen optreden bij het conflict in Bosnië; Hammerskjöld leek met zijn uitspraak wat dat betreft zijn tijd ver vooruit te zijn.

De Canadese antropoloog Donna Winslow, die uitgebreid onderzoek heeft gedaan naar Canadese *peacekeepers* in Somalië, gaat in een van haar artikelen uit van twee fundamentele verschillen tussen *peacekeeping*-missies en het reguliere krijgsbedrijf. Ten eerste is dat het beginsel van 'onpartijdigheid', ten tweede het principe van '*non coercion*', het bereiken van doelen zonder die met geweld af te dwingen.³⁰⁹ Bij vredesoperaties zijn de sleutelwoorden juist 'geduld', 'invoelend vermogen' en 'diplomatie'.³¹⁰ Het gaat niet om het overwinnen van de vijand, maar om het beheersen of, indien mogelijk, oplossen van een conflict. Winslow benoemt dit probleem als 'a paradigmatic shift for the soldier involved, who now needs to see the conflicts as the enemy, not the belligerents'.³¹¹ Doel van het militaire optreden is dus niet meer de militaire overwinning op een vijand, maar stabilisatie en eliminatie van het conflict.

De Amerikaan Franklin Pinch wijst op het probleem dat het in eerste instantie een politieke beslissing is óf en onder welke condities militairen worden ingezet. De politieke besluitvorming zal dikwijls een eigen agenda volgen, die kan botsen met de 'train up'-tijd die nodig is voor een effectieve inzet van troepen. Vooral het creëren van realistische verwachtingen ten opzichte van de uit te voeren taak is een heel belangrijk onderdeel van de voorbereiding, maar ook zeer tijdrovend.³¹²

In het geval van Dutchbat waren de planning en de voorbereiding voor een deel problematisch. Door het politieke touwtrekken met de VN over de bestemming van Dutchbat was het in de periode van voorbereiding onmogelijk te anticiperen op de situatie ter plaatse, en de aard van de problemen aldaar. Praktisch alle beschikbare tijd en energie moesten worden besteed aan een 'conventionele' manier van opleiden en voorbereiden, en daar lag ook de voornaamste belangstelling van de manschappen. De voorbereiding op het civiele en humanitaire deel van de missie kwam in het gedrang, hoewel die wel noodzakelijk was.

309 D. Winslow, 'Should combat Soldiers be Peacekeepers?', in: *Peacekeeping Canada* (Ottawa, 1998), Canadian Council for International Peace and Security.

310 Zie ook A.J. van Leusden, 'Ethiek bij noodhulp. Reflectie op normen en waarden naar aanleiding van recente (noodhulp)operaties', *Militaire Spectator* 165 (1996), p. 4.

311 D. Winslow, 'Should combat Soldiers be

Peacekeepers?', in: *Peacekeeping Canada* (Ottawa, 1998), Canadian Council for International Peace and Security.

312 Franklin C. Pinch, 'Screening and selection of personnel for peace operations: a Canadian Perspective', p. 59, in: David R. Segal, *Peace Operations: Workshop Proceedings U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences* (Virginia, 1994).

Dutchbat I kon dit nog opvangen, maar de latere bataljons kregen op dit onderdeel steeds meer problemen als gevolg van gebrek aan mensen en middelen.

Tijdens de opleiding en voorbereiding was er nauwelijks tijd en aandacht voor reflectie op de betekenis van de eigen normen en waarden, historische en sociale achtergronden van het conflict, tolerantie ten opzichte van andere culturen, talenkennis en aanverwante onderwerpen. Het is noodzakelijk dat zulke vaardigheden deel uitmaken van de reguliere opleiding.

Een evaluatie van vredesmissies in voormalig Joegoslavië constateert in feite de noodzaak van een heroriëntatie:

In a peacekeeping mission, the retraining of a combat soldier to a peacekeeping role is vital. Training of the mind is as important as physical training. Soldiers must be able to understand the culture and attitude of the local population and to de-escalate critical situations.³¹³

Onvoldoende inzicht in sociale en politieke achtergronden van het conflict kan er bijvoorbeeld toe leiden dat deelnemers aan een vredesmissie onvoldoende respect hebben voor de waardigheid van mensen in nood. Een berucht voorbeeld is de manier waarop soldaten in Mogadishu (Somalië) vanaf een vrachtwagen brood naar de hongerige bevolking gooiden, alsof ze dieren aan het voederen waren. Een voorbeeld van een respectvolle houding is daarentegen de manier waarop Karremans in Srebrenica met de etensrestenkwestie omging. Hij liet goed voedsel inpakken en naar de meest hulpbehoevenden brengen.

Winslow onderzocht de ervaringen van UNPROFOR-officieren, waaruit bleek dat negen van de tien officieren de standaard militaire training onvoldoende vond als voorbereiding van uitzending als VN-officier. Ze wezen zelf de tekorten aan in de opleiding, zoals kennis van lokale cultuur, training in hoe vriendelijk te blijven in een vijandige omgeving, en omgang met de media.³¹⁴ Volgens de Amerikaanse onderzoeker Dana P. Eyre behoren *soft skills* als training in cultureel bewustzijn en vaardigheid in onderhandelen tot de belangrijkste instrumenten van *peacekeepers*, zeker voor degenen in leidende functies. Volgens Winslow namen de Canadezen ook om die reden reservisten mee, omdat die doorgaans beter functioneerden in de omgang met burgers.³¹⁵

Leeftijd en levenservaring zijn van groot belang. Majoor Wieffer, de inlichtingen- en operatiënofficier van Dutchbat III, onderschrijft dit naderhand voor de uitzending naar Srebrenica:

Het probleem is dat je in een wereld komt, die in ieder geval niet de wereld is van een 18- tot 21-jarige – en dat is de gemiddelde vent die daar rondloopt – en een aantal dingen niet kan begrijpen. Misschien wil je ook wel een aantal dingen niet begrijpen. Dat draagt natuurlijk niet bij tot een juiste visie, een juiste verstandhouding.³¹⁶

313 Wolfgang Biermann & Martin Vadset, 'From UNPROFOR to UNPF. Peacekeeping with Peace Support but without Peace', in: Biermann & Vadset (eds.), *UN Peacekeeping in Trouble*, p. 55.

314 Wolfgang Biermann & Ole Frederik Ugland, 'Lessons Learned in the Field', in: Biermann &

Vadset (eds.), *UN Peacekeeping in Trouble*, pp. 94-95.

315 Interview met Donna Winslow in *Civiel/Militair* (2001), 1, p. 5.

316 Interview E.G.B. Wieffer, 18/06/99.

Een van de Dutchbatters, die achteraf publiekelijk toegaf wangedrag vertoond te hebben jegens de Moslims, verklaarde dat dat gebeurd was omdat zij nog te jong was om uitgezonden te worden: 'Ik was nog een puber en dan kun je een oorlog die de jouwe niet is, moeilijk bevatten.'³¹⁷ Een ervaren onderofficier van Dutchbat III erkent achteraf dat veel militairen er moeite mee hadden mensen in hun waarde te laten, in het bijzonder de onervaren jongeren. Op de vraag hoe je mensen moet opleiden tot *peacekeeper* antwoordt hij dan ook: 'Eerst eens terug naar hun moeder sturen en normale omgangsvormen leren, normaal sociaal gedrag.'³¹⁸

De missie in Bosnië die volgde op UNPROFOR, en op de accoorden van Dayton, was IFOR (*Implementation Force*), en ook daaraan namen Nederlandse militairen deel. Een studie van hun ervaringen toont hoezeer het bovenstaande van belang is.³¹⁹ Het onderzoek was opgezet met de negatieve ervaringen van de Nederlandse UNPROFOR-militairen in het achterhoofd. De ervaringen van de IFOR-militairen waren heel anders: het mandaat was helderder, de militairen hadden meer bevoegdheden, de missie werd beter geleid, de bewapening was robuuster en er was een vredesakkoord te handhaven. De voorbereiding kon op deze gunstiger omstandigheden worden toegesneden en de motivatie was navenant.

De Nederlandse blauwhelmen in de enclave Srebrenica hebben te kampen gehad met problemen rond motivatie als gevolg van gebrek aan zingeving en aan de daarmee samenhangende 'working and living conditions'. Deze verschijnselen zijn niet exclusief van toepassing op de ervaringen van de Nederlandse bataljons en op de situatie in Bosnië, zo blijkt uit studies uit Canada, de Verenigde Staten, Groot Brittannië en Zweden.³²⁰ De Zweedse onderzoekster Eva Johansson bestudeerde de ervaringen van de Zweedse UNPROFOR-militairen,³²¹ en kwam tot de conclusie dat de cumulatieve ervaringen van 'low intensity stress' een grotere belasting voor de militairen vormden dan de spanning als gevolg van eenmalige confrontaties, schietincidenten of levensbedreigende situaties. Zij veronderstelt dat levenservaring, met een adequate voorbereiding op alle niveaus, van groot belang is om op dit soort missies goed te kunnen functioneren.³²²

Johansson wijst er op hoe belangrijk het is tijdens de missie de deelnemende militairen te blijven informeren over de situatie ter plaatse, juist ook over maatschappelijke en culturele aspecten, tradities en normen en waarden van de verschillende bevolkingsgroepen. Bij elke volgende Zweedse eenheid bleek hoe de spanning tussen de eenheid en de lokale bevolking opliep naarmate het verblijf langer duurde en er confrontaties met de ABiH plaatsvonden. De militairen beantwoordden door hun neutrale opstelling niet aan de verwachtingen van de bevolking en dienden in haar ogen de lokale belangen onvoldoende. Ook konden de blauwhelmen de hoop op vrede en veiligheid niet verwezenlijken. Zo ontstond er bij de bevolking

317 A. Kranenberg, 'Moord op de witte muizen', *de Volkskrant*, 22/07/00.

318 Vertrouwelijk vraaggesprek (85).

319 A.L.W. Vogelaar, J.L. Soeters & J.B.G. Born, 'Working and Living in Bosnia: Experiences of Dutch IFOR Soldiers', pp. 113-131.

320 Paul T. Bartone & Mark A. Vaitkus, *Stress, Cohesion and Morale in Peacekeeping Operations* (*Proceedings of the International Stress Workshop, 6-10 December 1993*, pp. 38-42); Laura L. Miller & Charles Moskos, 'Humanitarians or Warriors?

Race, Gender, and Combat Status in Operation Restore Hope', in: *Armed Forces & Society*, Vol. 21 (1995), 4, pp. 615-637.

321 E. Johansson, 'The Role of Peacekeepers in the 1990s: Swedish Experience in UNPROFOR', in: *Armed Forces & Society*, Vol. 23 (1997), 3, pp. 451-466 en E. Johansson, 'Swedish Lessons from Bosnia', *NL Arms* (1998), pp. 193-202.

322 E. Johansson, 'Swedish Lessons from Bosnia', *NL Arms* 1998, pp. 196 en 201.

ontevredenheid en frustratie tegenover de militairen, die hier op hun beurt weer moeilijk mee om konden gaan.³²³ Net als bij de Nederlandse bataljons lijkt het alsof ook het eerste Zweedse bataljon de meest positieve ervaringen had en de daaropvolgende eenheden het steeds moeilijker kregen. Ook Johansson noemt als capaciteiten die kunnen bijdragen aan een succesvolle vredesmissie: flexibiliteit, geduld, diplomatie, tolerantie en bescheidenheid.³²⁴ Een Zweedse militair die zij citeert, drukte nog kernachtiger uit waarom het eigenlijk ging: ‘in the first place, to be a good human being, not just a good soldier’.³²⁵

De vaardigheden en attitudes die militairen hebben aangeleerd om te kunnen opereren en overleven in al dan niet grootschalige militaire conflicten zijn niet toereikend om de problemen van moderne vredesoperaties het hoofd te kunnen bieden. Men kan niet alleen vertrouwen op standaardprocedures, de *chain of command* en orders van hogerhand om onverwachte en onvoorspelbare situaties op de meest productieve wijze het hoofd te bieden. *Peacekeeping*-missies gaan in onoverzichtelijke conflicten als die in Bosnië vaak stelselmatig gepaard met onduidelijkheden in de vorm van vage opdrachten, onwerkbare *Rules of Engagement*, gebrek aan kennis van de omstandigheden ter plaatse en vraagtekens over het doel van de missie en de eigen rol daarin. Wat betreft het zingevingsvraagstuk is het van groot belang dat *peacekeeper*-activiteiten kunnen worden ingepast in het ‘militaire zelfbeeld’.³²⁶ Ook dit vergt een goede voorbereiding en opleiding.

De psychologische aspecten van *peacekeeping*-missies zijn van een heel andere orde dan die van gevechtsmissies. Bij *peacekeeping*-operaties als in Bosnië is er vaak sprake van verschillende, moeilijk van elkaar te onderscheiden partijen, die ook nog eens in moeilijk af te wegen onderlinge verhoudingen staan. De militairen moesten hun houding bepalen tegenover de conflicterende partijen, maar ook ten aanzien van een veelheid aan humanitaire organisaties, VN-instellingen, nationale overheden en media. Daarnaast moesten zij voortdurend alert zijn op beschietingen, andere vijandigheden en de confrontatie met wreedheden. Om daarin een positie te kunnen bepalen, hebben de deelnemende militairen meer nodig dan de bekende tegenstelling van ‘de goeden tegen de slechten’. Ook tijdens de basisopleiding wordt er vrijwel altijd uitgegaan van een duidelijk te identificeren vijand. Juist bij vredesmissies past een opleiding en voorbereiding die van een meer gecompliceerde situatie

323 E. Johansson, ‘The Role of Peacekeepers in the 1990s: Swedish Experience in UNPROFOR’ in: *Armed Forces & Society*, Vol. 23 (1997) 3, p. 459.

324 E. Johansson, ‘Peacekeeping and military Professionalism – The experience of the Swedish Bosnian Battalion’, Inter-University seminar on Armed Forces and society, paper presented at the Biennial International Conference, Baltimore 1995.

325 E. Johansson, ‘The Role of Peacekeepers in the 1990s: Swedish Experience in UNPROFOR’, in: *Armed Forces & Society*, Vol. 23 (1997) 3, p. 464.

326 Zie hiervoor ook Thomas W. Britt, ‘Psychological Ambiguities in Peacekeeping’, in: Harvey J. Langholtz (ed.), *The Psychology of Peacekeeping* (Westport/Londen, 1998), pp. 111-128.

uitgaat. Voor de deelnemende militairen brengt dat een hogere tolerantie voor complexe situaties, en daaruit voortkomende frustraties, met zich mee.³²⁷

Peacekeeping vraagt om een andere mentale gesteldheid van individuele militairen. Militairen kunnen niet langer reageren volgens de tijdens de opleiding geleerde gewoonten en procedures. Bovendien zijn vredesoperaties kleinschaliger en worden militairen daardoor veel directer geconfronteerd met de gevolgen van hun acties en beslissingen. De Israëlische militair psycholoog Reuven Gal gaat in op tegenstrijdigheden tussen de mentale voorbereiding van militairen op gevechtstaken en de uitvoering van vreedstaken. Hij wijst er op dat ze in principe gemotiveerd en getraind zijn voor de eerste categorie. Ze zijn er professioneel op ingesteld te vechten in plaats van te vluchten; ze werken vanuit groepscohesie, vertrouwen in hun commandanten en hun betrokkenheid bij de aard van het conflict.

Als het om *peacekeeping*-operaties gaat, komen de zaken heel anders te liggen. Militairen worden immers in hun beroep nauwelijks getraind in het omgaan met burgers en civiele organisaties.³²⁸

De samenwerking binnen de eenheid kan ook afnemen door een gebrek aan de vertrouwde groepscohesie. Voor Dutchbat speelde dit niet, maar VN-eenheden zijn vaak functioneel samengesteld en uit verschillende landen afkomstig. De meeste militairen werken dan niet meer in de eenheid waarin ze zijn opgeleid en de commandant is vaak niet de oorspronkelijke leidinggevende. Een vertrouwd oriëntatiepunt, als patriottisme, werkt dan niet meer als drijfveer en het gevoel dat men werkt aan een goede zaak kan snel worden overschaduwd door een weerbarstige praktijk.³²⁹

Winslow en haar Nederlandse collega Christ Klep hebben in 1999 de vredesoperaties in Somalië en Oost-Bosnië met elkaar vergeleken, in een artikel met de veelbetekenende titel *Learning Lessons the Hard Way*.³³⁰ Aanleiding was dat ze op het eerste gezicht in beide landen veel gelijkenis hadden gezien in de reacties van de militairen, politiek, media en publieke opinie op de gebeurtenissen. Zich concentrerend op de thema's van de militair-civiele verhoudingen en de manier waarop militaire organisatie omgaan met schandalen en crises stelden zij inderdaad een aantal duidelijke overeenkomsten vast. In beide vredesmissies waren 'combat-soldiers' uitgezonden, maar deze hadden geen 'non-combat'-training gehad. De eigenlijke bestemming was pas op het allerlaatste moment bekend geworden. De

327 Zie bijvoorbeeld Franklin C. Pinch, 'Screening and selection of personnel for peace operations: a Canadian Perspective', in: David R. Segal, *Peace Operations: Workshop Proceedings U.S. Army Research Institute for the Behavioural and Social Sciences* (Virginia, 1994), p. 59, D. Winslow, 'Should combat Soldiers be Peacekeepers?' en Olivier A.K. MacDonals, 'Peacekeeping Lessons Learned: An Irish Perspective', in: *International Peacekeeping*, Vol. 4 (1997) 47, pp. 94-103; zie ook A.J. van Leusden, 'Ethiek bij noodhulp. Reflectie op normen en waarden naar aanleiding van recente (noodhulp)operaties', *Militaire Spectator* 165 (1996), p. 4.

328 Hier ligt volgens Reuven Gal de dubbele paradox. Veel militair handelen gaat lijnrecht in tegen menselijk instinct en reflexen. Dat instinct

roept op tot vluchten als er gevaar dreigt. Van een soldaat wordt echter verwacht dat hij zich juist in dat gevaar begeeft. Hij is dus getraind in onnatuurlijk gedrag. In *peacekeeping*-operaties moet hij zich echter weer afwachtend opstellen. In die zin is de professie van *peacekeeper* dubbel paradoxaal. Reuven Gal in: J. Schoeman, 'Peacekeeping als dubbele paradox', *Maatschappij en Krijgsmacht* (aug. 1996), pp. 10-13.

329 Reuven Gal in: J. Schoeman, 'Peacekeeping als dubbele paradox', *Maatschappij en Krijgsmacht* (1996)(augustus), pp. 10-13.

330 Christ Klep & Donna Winslow, 'Learning Lessons the Hard Way. Somalia and Srebrenica Compared', in: 'Peace operations between War and Peace', Vol. 10 (1999) 2, pp. 93-137.

beslissingen tot uitzending waren genomen onder publieke en politieke druk. Het ging in beide gevallen om ‘luchtmobiele’ bataljons die pantservoertuigen meekregen, waardoor ze genoodzaakt werden als pantserinfanterie te functioneren.

Verder gingen de missies mank aan verwarring over *Rules of Engagement*, zeer gebrekkige voorlichting, stress door zware leefomstandigheden en het gevoel bedreigd en bedrogen te worden. Ook de uitingen in de media en de publieke reactie thuis kwamen sterk overeen: in beide gevallen ging het niet alleen om de reputatie van de strijdkrachten en de uitgezonden eenheden, maar ook leek er sprake te zijn van aantasting van de nationale trots. Ook speelden een aantal factoren die in het voorgaande al zijn aangeduid. De militairen moesten als *peacekeeper* terugvallen op eigenschappen en capaciteiten, waarop ze noch waren aangenomen, noch geselecteerd. De manschappen van de Luchtmobiele Brigade waren geselecteerd op fysieke kwaliteiten; de dienst was voor hen vooral een sportieve uitdaging, waarbij de kerntaak bestond uit toepassing van geweld om een bepaald doel te bereiken. De Bosnische vredesmissie vereiste daarentegen in de eerste plaats geduld, diplomatie, terughoudendheid, een helder inzicht in een onheldere taakstelling en kennis van lokale zaken.

25. Spanning tussen doel van de missie en motivatie van de deelnemers

Dutchbat had in Srebrenica de opdracht de enclave te vrijwaren van vijandelijkheden, de bevolking door zijn aanwezigheid te beschermen, de Moslims te demilitariseren en in het algemeen omstandigheden te creëren waardoor humanitaire hulp kon worden verleend. In de praktijk leidde men uit dit laatste af dat de Nederlandse bataljons zelf ook humanitaire hulp zouden verlenen. Die laatste gedachte bracht een deel van de militairen direct in contact met de bevolking. De vrijwaring van vijandelijkheden trachtte men af te dwingen door regelmatige patrouilles, het bemannen van observatieposten en heel veel rapporteren. De eenheden zijn weggestuurd vanuit het aloude concept dat hun aanwezigheid – *showing the flag* – vijandelijkheden tussen de strijdende partijen zou doen afnemen en zo tot onderhandelingen over vrede kon leiden. In de praktijk bleek dit niet haalbaar: de bataljons waren in feite machteloos. Hoewel de aanwezigheid voor de bevolking van de enclave wel degelijk van belang was, verslechterde de algehele situatie meer en meer. De taken die door de bataljons werden uitgevoerd, leken onvoldoende of ongewenste invloed uit te oefenen op de strijdende partijen.

Dit was op termijn bijzonder schadelijk voor de motivatie van de deelnemers. Sergeant-majoor W. de Wildt, die zelf vaak uitgezonden is geweest, onderstreept dat Defensie nogal eens tekortschiet waar het gaat om voorbereiding van de militairen op wat hen te wachten staat. Hij vindt dat mensen vooral realistisch moeten worden opgeleid en dat hen verteld moet worden dat ze voor dilemma's zullen komen te staan. De Defensieorganisatie moet er, volgens hem, vooral voor waken militairen het idee te geven dat ze ‘in zes maanden tijd de wereld even gaan verbeteren’.³³¹

De voorlichting over de alledaagse praktijk in Bosnië schoot tekort en de ABiH en de VRS toonden geen respect, laat staan erkentelijkheid jegens de blauwhelmen. De VRS blokkeerde de toegangswegen en vernederde de manschappen op hun doortocht, de *Rules of Engage-*

331 Interview W. de Wildt in: R. Gerharts, ‘In zes maanden kun je de wereld niet verbeteren’, *Carré* 22 (1999) 1, pp. 20-21.

ment van UNPROFOR stonden krachtige reacties niet toe en dat wisten de Bosnische Serven.

Terwijl Dutchbat werd geacht de Moslims in de enclave te beschermen, schoot ook de ABiH in de enclave regelmatig op de Nederlandse militairen, zat hen dwars en verbood hen toegang tot bepaalde delen van het gebied. Zo werden de Dutchbatters steeds sterker bevangen door het gevoel dat de manier waarop ze hun taak – voor zover nog mogelijk – uitvoerden er eigenlijk maar weinig meer toe deed.³³² Positieve ervaringen met de burgerbevolking hadden onder die omstandigheden nog wel kunnen bijdragen aan de zingeving, aan het gevoel dat er tenminste een groep was, die baat had bij de aanwezigheid van Dutchbat. Zoals bekend waren zulke contacten nu juist, met het oog op de onpartijdigheid en veiligheid, sterk aan banden gelegd.

De crisis rond de Bandera-driehoek in januari 1995 stelde het probleem hoe er moest worden opgetreden tegen de strijdende partijen acuut aan de orde. De verleiding om dat robuust te doen was er bij Dutchbat misschien wel, maar het VN-hoofdkwartier bleef op de lijn van onpartijdigheid zitten: uit Tuzla kwam de opdracht ‘press hard’, maar dat hield niet de opdracht in om geweld te gebruiken: dat mocht volgens de *Rules of Engagement* weer alleen als de eigen eenheid werd aangevallen, niet om de *Freedom of Movement* te herstellen. Zoals majoor Franken nadien tegenover het NIOD opmerkte: ‘Ik ben best fantasierijk hoor, maar hoe geef je dat gestalte naar de soldaten toe?’³³³

De conceptie om de strijdende partijen door observatie en patrouilles uit elkaar te houden, was bovendien niet realistisch. Er was geen bufferzone tussen de strijdende partijen. De werkelijkheid, die Dutchbat in Oost-Bosnië aantrof, bleek anders in elkaar te steken dan New York en Den Haag dachten. De strijdende partijen hielden zich niet aan de VN-resoluties en lieten zich niet door blauwhelmen disciplineren. Terwijl de Nederlanders zich regelmatig in gevaarlijke situaties moesten begeven, konden ze vaak niet optreden tegen overtredingen, omdat de *Rules of Engagement* dat niet toelieten.

Een belangrijke dimensie van het probleem lag ook in de hiervoor al gesignaleerde spanning tussen de eis van onpartijdigheid van de vredesmissie en de wil tot het verlenen van humanitaire hulp aan de bevolking van de enclave. Volgens analisten is één van de belangrijkste lessen van de hele UNPROFOR-operatie in Bosnië het risico van zogeheten *mission creep*, het afglijden van de missie.

Formeel was de taak van de vredesmissie onder meer om door haar aanwezigheid humanitaire hulpverlening door UNHCR en andere organisaties mogelijk te maken. De neutraliteit of onpartijdigheid kwam volgens de VRS in het gedrang toen UNPROFOR niet alleen hulpkonvooien en burgers ging beschermen, maar ook zelf hulp wilde verlenen aan de mensen in de *Safe Areas*.³³⁴ Onder zulke omstandigheden gebruikte de VRS het middel van afknippen van konvooien net zozeer als een offensief middel als mortierbeschietingen. Dit kon tot escalatie leiden en tot een toestand waarin de VN zelf als partij werd beschouwd en niet langer als onpartijdige derde. De discrepantie tussen de formele en de feitelijke missie werd steeds groter.

Al met al betekende dit voor Dutchbat dat het bataljon de problemen in de enclave niet kon oplossen, maar integendeel juist steeds meer deel ging uitmaken van het probleem.

332 Zie ook: Dijkeman (red.), *Dutchbat in vredesnaam*, p. 328.

333 Interview R. Franken, 04/05/01.

334 Bijvoorbeeld Stephen M. Hill & Shahin P. Malik, *Peacekeeping and the United Nations* (Aldershot, 1996), p. 191.

Terugblikkend op deze ontwikkeling wees generaal Van Baal er in 1995 op hoe belangrijk het was dat van te voren voor alle Dutchbatters duidelijk was of ze deelnamen aan een zuiver humanitaire missie met beperkte militaire ondersteuning, of een *peacekeeping*-missie met humanitaire aspecten.³³⁵ Bovendien moest volgens hem de aard van de missie niet worden gewijzigd zonder ook het bijbehorende mandaat te veranderen; anders liepen de militairen het risico speelbal van de strijdende partijen te worden. Het probleem in Bosnië was nu juist dat vanaf het begin de aard van de missie en het mandaat niet duidelijk waren, waardoor er ook alle ruimte was om Dutchbat speelbal van de strijdende partijen te laten worden.

26. Evaluatie van de uitzending van ‘Luchtmobiel’ als *peacekeepers*

Th. Karremans, de commandant van Dutchbat III, antwoordde achteraf op een vraag van het NIOD of het bataljon eigenlijk wel weggezonden had mogen worden:

Ja en nee. Qua opleidingsniveau zeg ik ‘ja’. Dat heb ik ook tegen de ouders gezegd. Ook gezien de ons toen bekende omstandigheden zeg ik ‘ja’. Maar als het gaat om de vraag of het bataljon operationeel klaar was zeg ik ‘nee’. We hadden de eindoefening anders moeten doen. Zonder medicijnen, munitie (...) Dáár is nooit op geanticipeerd. Aan een mogelijke overgang terug van ‘blauw’ naar ‘groen’ is tijdens de vooropleiding ook nooit gedacht. Maar je zit op een bepaald moment in een proces. Je weet dat het 12^e [Bataljon Luchtmobiel, ofwel Dutchbat II] met smart op je zit te wachten. Dan kun je niet vragen of je nog twee maanden extra voorbereiding krijgt. Wanneer het hogere niveau de omstandigheden beter had ingeschat, dan hadden ze dat wel gedaan en waren we beter voorbereid geweest op een *worst case scenario*. Maar ik heb zelf ook altijd gedacht dat we het wel zouden rooien. En laten we wel wezen: wanneer de val niet zou hebben plaatsgevonden, zouden we een diepe zucht hebben geslaakt en hooguit intern hebben besproken dat we met het nodige geluk er doorheen waren gekomen. Dat gold niet alleen voor ons.³³⁶

De inzet van de luchtmobiele bataljons was geen bewuste keuze voor specifiek Dutchbat I, II en III; veeleer ging het er om dat dit ook de enige beschikbare BBT-eenheden (beroeps-militairen) waren.

Toch had de keuze voor de inzet van luchtmobiele bataljons wel consequenties omdat de ‘Rode Baretten’ niet waren geselecteerd op capaciteiten die de missie tot een succes moesten maken. Zo betekenden voor hen verveling en sleur een zeker risico voor een *peacekeeping*-missie, want de manschappen hadden tijdens hun gevechtsopleiding juist een agressieve instelling opgebouwd. Luitenant-kolonel Vermeulen, commandant van Dutchbat I, zegt hierover: ‘Sommige dingen heb je niet in de hand. Je moet afwachten. Als jij in het bataljon, *eager beavers*, rode baretten getraind hebt om agressief te zijn, en je moet daar slikken, en slikken. Dat doet echt zeer, dat doet die jongens ook zeer.’³³⁷ Majoor Franken bevestigt in een gesprek met het NIOD dat zo voorbereide gevechtseenheden eigenlijk niet geschikt zijn voor de taak: volgens hem is het niet goed om ‘jongens zo scherp op te leiden en dan ergens als parkeerwachter neerzetten. Dan verpest je een elite-eenheid en vraag je om problemen.’

Franken refereert hier aan een uitspraak van de Amerikaanse generaal Colin Powell, naar

³³⁵ Citaat van Van Baal in: H. van den Vijver, ‘Trends: dilemma’s in humanitaire hulpverlening’, *Maatschappij en krijgsmacht* 17 (1995)1, pp. 11-

17.

³³⁶ Interview Th.J.P. Karremans, 01/12/00.

³³⁷ Interview C.H.P. Vermeulen, 09/06/99.

aanleiding van reductie van Amerikaanse troepen in Bosnië. Powell had gezegd dat ‘zijn 82nd *airborne*-divisie toch geen kinderen naar de *kindergarten* kan laten brengen, zo gaan die eenheden eraan.’³³⁸ Ook andere landen hebben de ervaring opgedaan dat typische *warriors*-eenheden minder geschikt zijn voor *peacekeeping*-operaties. Dit geldt behalve voor de Amerikaanse 82nd *Airborne Division* ook voor het Britse *Parachute Regiment* en voor de inzet van Canadese *paratroopers* in Somalië, in 1994. In het laatste geval bleek hoe ernstig de consequenties kunnen zijn ‘when a formation equipped with an exaggerated war-fighting ethos is inserted into an operation in which such an orientation was inappropriate’.³³⁹

Ook Vermeulen zegt dat om *peacekeeping*-operaties uit te kunnen voeren, de aangeleerde ‘groene’ vaardigheden ten dele weer moeten worden afgeleerd. Als dit de manschappen onvoldoende duidelijk wordt gemaakt, kan het bij hen tot verwarring leiden, temeer daar er wel degelijk ‘groene’ capaciteiten zijn die het succes tijdens ‘blauw’ optreden positief kunnen beïnvloeden: discipline en een professionele uitstraling zijn bijvoorbeeld factoren die van groot belang zijn als eerste stap in het afdwingen van het respect dat een *peacekeeper* nodig heeft om zijn taak te kunnen uitoefenen.³⁴⁰

De grote verschillen tussen regulier militair optreden (‘groen’) en het werken in VN-verband (‘blauw’) behoren tot de kern van het probleem voor het luchtmobiele deel van Dutchbat. Het feit dat men bijvoorbeeld zichtbaar aanwezig moest zijn, speelde niet alleen Dutchbat parten, maar alle eenheden die werden ingezet. Zij liepen tegen de praktische vraag aan, wat nu eigenlijk een VN-militair was. Kapitein Groen zegt hierover tegen het NIOD:

De mannen lieten zich niet zo snel uitdagen als ze beschoten werden op een patrouille. Dat is ontzettend ‘blauw’ optreden, in wezen. Die jongens zijn vanaf het begin af aan zo opgeleid om daar onmiddellijk agressief op te reageren. Dat gebeurde dus niet.³⁴¹

Volgens majoor Franken had, gezien de situatie in het gebied, nooit een bataljon gestuurd moeten worden dat niet beschikte over het benodigde escalatievermogen in de vorm van zwaardere wapens of tanks. De uitzending naar Bosnië was volgens hem gebaseerd op het idee dat er daar geen grote problemen te verwachten waren, anders was het voor hem een onbegrijpelijke beslissing geweest om de Nederlanders te sturen.³⁴²

Er is al op gewezen dat Karremans de levenservaring van een deel van de manschappen gering achtte, de verscheidenheid van de eenheid te groot, en de nadruk bij het halen van de rode baret lag op de fysieke aspecten. Ook Dutchbat-II-commandant Everts erkent achteraf de problemen die kleven aan het uitzenden van jonge mensen, die vooral waren geselecteerd op hun motivatie om uitdagend werk te doen: ‘Bovendien sturen we ze naar zo’n omgeving en we appeleren aan gevoelens zoals “er tegenaan gaan”.’ Hij noemt het ook niet verwonderlijk, maar wel heel gevaarlijk, dat iemand zich dan wel eens laat gaan.³⁴³

Dutchbat I bestond nog uit veel ex-dienstplichtigen, tegenover de veelal lager opgeleide

338 Interview R. Franken, 04/04/01.

339 Zie Christopher Dandeker, ‘Military Culture and Strategic Peacekeeping’, in: Leena Parmar (ed.), *Military Sociology. Global Perspectives* (Jaipur, 1999), pp. 117-138.

340 C.H.P. Vermeulen, ‘Humanitair optreden

als militaire missie’, in: Baarda & Schoeman, *Werelden apart?*, pp. 85-93.

341 Interview J.R. Groen, 14/01/00.

342 Interview J.R. Groen, 14/01/00.

343 Peer Everts in *Mars in Cathedra*, 1995, pp. 2973.

BBT'ers (beroepsmilitairen) van Dutchbats II en III. Men was er slecht op voorbereid om lang van huis te zijn. Volgens B. Snoep, voorzitter van Algemene Federatie van Militair Personeel, zat men te veel gevangen in een 'acht-tot-vijf-mentaliteit' en waren de meeste militairen – ook in geval van oefeningen op de Noordduitse laagvlakte – niet langer dan veertien dagen van huis geweest. De bataljons hadden volgens hem ook nooit geleerd zelfstandig en geïsoleerd in vijandig gebied te opereren.³⁴⁴ In het bijzonder bij de laatste twee Nederlandse bataljons was de korte voorbereidingstijd, in combinatie met de late personele invulling en de jonge leeftijd van de soldaten, problematisch.

De korte voorbereidingstijd bood weinig tijd voor de zo noodzakelijke groepsvorming. Het aankweken van groepscohesie is van groot belang voor een goed functionerende eenheid. Het gaat er niet alleen om het moreel hoog te houden, maar ook om het hooghouden van de eigen normen en waarden. Men moet elkaar immers durven aanspreken op ongewenst gedrag. Anderzijds kan een te sterk groepsgevoel juist anderen, ook binnen het bataljon, weer uitsluiten, zoals in het verhaal over de B-compagnie is gesignaleerd. Ook in internationale evaluaties van recente vredesmissies zijn de genoemde factoren gesignaleerd als riskant voor het welslagen.³⁴⁵ Er waren ook elementen van de vredesmissie die tevoren moeilijk in de praktijk konden worden geoefend. Opereren in levensbedreigende situaties en de bijbehorende stress en doodsangst zijn daarvan voorbeelden, maar het geldt ook voor het maandenlang samengepakt en geïsoleerd leven met een minimum aan comfort of de langdurige scheiding van de familie, de sleur en de verveling.

De Canadese onderzoekster Winslow meent op grond van haar onderzoek naar de ervaringen van Canadese *peacekeepers* dat er ook tijdens missies steeds specifieke trainingen nodig zijn. De voorbereidingen van een paar maanden of weken vóór de uitzending bleken niet toereikend te zijn om de gebruikelijke militaire vaardigheden te integreren met niet-traditionele *soft skills*.³⁴⁶ Gevechtseenheden zijn getraind op overleven onder zware omstandigheden. Dit brengt het risico met zich mee dat ze op de militaire *survival*-mentaliteit terugvallen zodra de omstandigheden tijdens een vredesmissie moeilijker worden. Een soortgelijk pleidooi voor aanpassing van de opleiding en voorlichting hield Ch.F. Turpijn al begin jaren negentig in Nederland. Hij pleitte voor uitbreiding van de vertrouwde instrumentele waarden van de krijgsmacht, als doeltreffendheid en doelmatigheid. Ook andere typen waarden, bijvoorbeeld van humanitaire, expressieve, sociale of affectieve aard, zouden volgens hem een belangrijke rol voor een militair behoren te spelen.³⁴⁷

Als *peacekeeping* een fundamentele taak van de krijgsmacht wordt, dan valt te verwachten dat de opleiding zich daar veel meer naar zal richten. De noodzakelijke sociale vorming en persoonlijkheidsvorming, die bijvoorbeeld de politieopleiding al lang kent, zullen dan ook op de individuele militair worden gericht. Politie mensen worden getraind in het omgaan met conflictsituaties zonder dat er sprake hoeft te zijn van wapengebruik; hun benadering is meer gericht op het de-escaleren en oplossen van conflicten. Dit komt ook terug in de opleiding voor de Koninklijke Marechaussee. C. Vroom, voormalig hoogleraar

344 Interview B. Snoep, 26/03/99.

345 Zie bv. E. Johansson 'Swedis lessons from Bosnia' (1998) en A.K. MacDonald, 'Peacekeeping Lessons Learned: An Irish Perspective' (1997); E. Muller 'Geweldsexcessen bij vredesoperaties: Somalie 1992-1995', *Militaire Spectator* 168 (1999) 9, pp. 501-508.

346 D. Winslow, 'Should combat Soldiers be Peacekeepers?', in: *Peacekeeping Canada* (Ottawa, 1998), Canadian Council for International Peace and Security.

347 Ch.F. Turpijn, 'Vorming tot Verantwoordelijkheid', *Kernvraag* (1992) 99, pp. 65-76.

aan de KMA, is van mening dat Defensie ook in dit specifieke opzicht de vertaalslag van de zuiver militaire oefening naar voorbereiding op vredesoperaties onvoldoende heeft gemaakt. De militair die op vredesoperaties moet optreden als politieagent voelt zich ongemakkelijk als de opleiding in dat opzicht tekort is geschoten. Een militair doet aan beheersing van geweld, een politieman of -vrouw aan demping van geweld.³⁴⁸ Voor een militair komt het erop aan sterker te zijn dan de tegenstander; de politieman moet een moeilijke situatie doorzien en met een oplossing komen om de openbare orde te handhaven. Bij *peacekeeping*-operaties hebben de deelnemende militairen geen vijand, maar moeten ze zich juist tussen de partijen opstellen en dat vereist meer 'politieel' inzicht en 'politieel' capaciteiten.

Voor *peacekeeping* is het van groot belang dat de soldaten goed getraind zijn en kunnen werken met heldere *Rules of Engagement* en een ondubbelzinnig mandaat. Kennis van de achtergrond van het conflict en de politieke en culturele verhoudingen ter plaatse lijken echter evenzeer onmisbaar. Majoor der mariniers P.A. Grootendorst, in 1992 als compagniescommandant met een bataljon mariniers naar Cambodja uitgezonden, ziet gedegen voorlichting over politieke, culturele en historische aspecten van het land en zijn bevolking als een noodzakelijke aanvulling op de militaire opleiding. Ook bleek het voor leidinggevendden noodzakelijk te zijn goede inzichten en vaardigheden te hebben in het omgaan met intermenselijke en interculturele aspecten. Volgens hem is respect voor en kennis van de lokale bevolking een vereiste voor een VN-operatie zoals in Cambodja.³⁴⁹

Everts zou zoals eerder beschreven in februari 1995 met het Haagse departement in botsing komen toen hij na terugkeer een lezing hield waarin hij terugblikte op de uitzending. Hij ging in die lezing eerst in op een groeiende anti-Moslimhouding onder zijn manschappen.³⁵⁰ Everts vertelde dat hij er alles aan had gedaan om zijn mannen tot de orde te roepen, maar het was volgens hem 'vechten tegen de bierkaai'.³⁵¹ In zijn lezing stelde Everts, behalve de animositeit jegens de Moslims, nog een aantal problemen aan de orde waarmee hij in Srebrenica geconfronteerd was. Hij ging ook in op de vraag wat het voor een commandant betekende om verantwoordelijk te zijn voor de manschappen tijdens, wat hij noemde, 'een verblijf in de grootste openluchtgevangenis in Europa'. Everts kwalificeerde zijn uitzending als zwaar in vergelijking met andere vredesmissies. Hij signaleerde dat de buitenwereld Dutchbat II zonder meer beschouwde als een beroepsbataljon, terwijl men nog maar een half jaar tot een jaar bezig was. De verwachting was echter, dat er een uitstekend geoefend professioneel bataljon klaarstond.

De reactie van het ministerie van Defensie was een poging tot *damage control* ten aanzien van de publiciteit. Het probleem dat Everts aankaartte, werd genegeerd: men stelde geen onderzoek in en evenmin werden er maatregelen genomen om tijdens toekomstige uitzendingen naar Bosnië te proberen soortgelijke ontwikkelingen te voorkomen. De plaatsver-

348 Interview C. Vroom in 'Professor Vroom over toekomstdebat: Verstandige zet', in: J. Oosthoek, *Legerkoerier* 49 (1999), 2, pp. 13-15.

349 Interview met P.A. Grootendorst in: G.C. van der Klis 'Een solide trits van opleiding, trainingen en oefeningen', *Kernvraag* 1 (1996) 108, p. 15.

350 Deze lezing hield overste P.L.E.M. Everts op 23 februari 1995 tijdens een bijeenkomst van de

Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap. De lezing werd uitgeschreven en gepubliceerd in het blad *Mars in Cathedra*, pp. 2970-2977. Dit stuk kreeg belangstelling van het ministerie van Defensie omdat een journalist van *de Volkskrant* er passages uit citeerde in een artikel.

351 E. Nysingh, 'Niet alleen Nederlanders anti-Moslim', *de Volkskrant*, 02/09/95.

vangend Directeur Voorlichting liet aan minister Voorhoeve en de Bevelhebber weten dat de teksten van de hand van overste Everts voortaan door hem doorgenomen zouden worden en dat Everts tijdens lezingen begeleid zou worden door een medewerker van de directie Voorlichting.³⁵²

In de relatie met de bevolking van de enclave moet de bataljonscommandant de toon zetten. De leiding moet de militairen inprenten dat zij zich tegenover de bevolking correct moeten gedragen en mensen in hun waarde moeten laten. In tijden van spanning is het bijvoorbeeld onvermijdelijk dat er binnen de eigen groep ruimte komt om cynische grappen te maken. Als die gaan over mensen in een moeilijke positie, dan mogen deze dat natuurlijk niet te horen krijgen. Overtredingen jegens omgang met de plaatselijke bevolking moeten worden bestraft, om de collega's de norm voor te houden en het gastland te laten zien dat respectloos gedrag niet wordt getolereerd.³⁵³ De krijgstucht is tijdens *peacekeeping*-operaties uitermate belangrijk, maar het is de vraag of de regels voldoende zijn toegesneden op individuele gedragingen die immers gevolgen kunnen hebben voor het bataljon als geheel. De bevolking ziet het bataljon immers als een eenheid. Als de ene soldaat iets afkeurenswaardigs ten opzichte van de bevolking doet, krijgt de volgende week een andere soldaat een steen naar zijn hoofd.

Everts was de enclave binnengekomen met vastomlijnde ideeën over hoe hij te werk wilde gaan. Na enige tijd in Srebrenica te hebben doorgebracht, paste hij zijn ideeën toch aan; het regime werd minder strak, Everts werd soepeler ten aanzien van de lokale bevolking en hij spande zich in om humanitaire projecten van de grond te krijgen om de zin van de missie nieuwe inhoud te geven.

Hetzelfde gebeurde tijdens het commando van Karremans. Na een tijdje werden de regels soepeler en probeerde Karremans, ondanks de moeilijke situatie, het maximale voor de bevolking te doen. Opmerkelijk is dat uit veel gesprekken met ex-Dutchbatters naar voren komt dat ze Karremans geen 'troepenman' vonden, maar dat hij wel veel hart voor zijn personeel had. Het eerste is waarschijnlijk te verklaren uit een afstandelijke manier van leidinggeven en de persoonlijkheid van de commandant. Het viel op dat Karremans 's avonds weinig tijd met zijn soldaten doorbracht. De buitengewoon lastige omstandigheden werkten dit verder in de hand: bijna al zijn aandacht werd in beslag genomen door regelen, telefoneren, plannen maken en vergaderen.

27. Evaluatie: de opleiding in relatie tot de bevolking van de enclave

De eis dat er in de opleiding een goede basis moest worden gelegd voor omgang met de lokale bevolking gold uiteraard ook voor de missie naar Srebrenica, waar de Nederlandse militairen als het ware met de lokale bevolking opgesloten zaten.

Toch lijkt er bij de uitzending weinig lering te zijn getrokken uit de ervaringen van de mariniers. De Koninklijke Landmacht wilde kennelijk zelf opnieuw het wiel uitvinden. In het bijzonder de mariniers hadden op grond van eerdere missies veel aandacht voor *team-*

352 DV. Nota van Directie Voorlichting H.P.M. Kreemers aan minister, SG BLS e.a., 10/09/95, nr. V95016779; onderwerp: 'Uitspraken overste Everts'.

353 Voor dit stuk is gebruikgemaakt van de

schriftelijke correspondentie met Reinoud van den Berkhof over het onderwerp. Van den Berkhof ging na zijn carrière bij de marine werken bij MSF en voerde daar, als lid van de Psycho Social Care Unit, vele missies naar oorlogsgebieden uit.

building en het opbouwen van communicatieve vaardigheden, en ook het Korps Commandotroepen was al in 1993 begonnen met verplichte lessen ethiek, juist als voorbereiding op inzet tijdens crisissituaties, hetgeen hen in Srebrenica goed van pas bleek te komen. De Luchtmobiele Brigade liep dus achter waar het ging om het betrekken van dergelijke vaardigheden in de opleiding.

Naar aanleiding van de discussie over de noodzaak tot het instellen van een gedragscode bij de krijgsmacht werd door de voorstanders het argument van de veranderde taakstelling van Defensie op tafel gelegd, waarbij ook omgangsvormen met anderen aan de orde kwamen; dit was echter pas in 1996. Overigens is het een interessante vraag of dit *opgelegde* stelsel van morele beginselen (normen en waarden) werkelijk bijdraagt aan vermindering van de veronderstelde normvervaging. De inhoud van de gedragscode is in sommige opzichten wonderlijk geformuleerd. Zo wordt een militair volgens deze regels geacht respect te hebben voor zijn medemensen, ‘ook als die tot een ander *volk* behoren’.

Ook curieus is dat bij de missie in Eritrea zich weer vergelijkbare problemen voordeden en er blijkbaar niet geleerd was van Srebrenica; minister de Grave ontraadde humanitaire hulp. In de gedragsregels staat echter: ‘als hij daartoe in staat is, verleent de militair hulp aan medemensen die in nood verkeren, ongeacht hun status of herkomst.’³⁵⁴

Volgens marinierscommandant Grootendorst is het vermogen van een commandant om de lokale situatie juist in te schatten en een netwerk op te bouwen net zo belangrijk voor de veiligheid van een eenheid als kogelwerende vesten, helmen en schuttersputten.³⁵⁵ De mariniers en commando’s konden meestal wat oudere, beter opgeleide en meer ervaren militairen inzetten, bij wie de ‘VN-vaardigheden’ aanvankelijk meer interesse opriepen dan bij de jonge, vaak lager opgeleide ‘Rode Baretten’. Het aanvangsniveau van mariniers en commando’s was ook hoger, wat betreft opleiding, mentale en fysieke vaardigheden. De coördinator van het maatschappelijk werk van het zogeheten BNMO-centrum in Doorn, W.H. Barmentloo, meent eveneens dat er bij de voorbereiding weinig aandacht is geweest voor de politieke en maatschappelijke werkelijkheid in de enclave. Men vroeg zich volgens hem niet af hoe de bevolking van de enclave zich mentaal teweer is gaan stellen tegen de langdurige geïsoleerde en levensbedreigende situatie en wat de weerslag daarvan is geweest op het gedrag van de bevolking tegen de vredessoldaten, die kwamen in de overtuiging dat ze konden helpen. Wat de soldaten op hun beurt voor ‘typisch Moslim-gedrag’ aanzagen, was voor een belangrijk deel bepaald door psychologische reacties op de langdurige stresssituatie.³⁵⁶

De Dutchbatters kregen tijdens hun opleiding wel te horen dat, als ze bij Moslims op bezoek gingen, ze hun schoenen dienden uit te trekken. En er werd gezegd dat het onbeleefd was alcohol af te slaan in Servisch gezelschap(!). Toch was het minstens zo belangrijk om de gevolgen van de oorlog voor de bevolking te kennen, en te weten wat het is om vluchteling te zijn. In Srebrenica ging het voor de mensen puur om overleven en dat had onmiskenbaar invloed op de manier waarop men met de normen en waarden uit vreedstijd omging. Er was kortom een groot gebrek aan inzicht in de sociale gevolgen van het conflict.

Het gevolg is geweest dat veel Dutchbatters toch met een ‘westerse bril’ en vanuit een te beperkt perspectief naar de gebeurtenissen in de enclave hebben gekeken. Zij constateerden wel vijandschap tussen de diverse groepen, maar vroegen zich vooral af wat de rol was van

354 Concept-gedragsregels, versie 25/04/97.

355 Interview met P.A. Grootendorst in: G.C. van der Klis, ‘Een solide trits van opleiding, trai-

ningen en oefeningen’, *Kernvraag* 1(1996)108, p. 16.

356 Interview W.H. Barmentloo, 17/08/01.

hun eigen eenheid. Over geweldsexcessen bij de strijdende partijen, laat staan over de mogelijkheid van een massamoord, werd door gebrek aan kennis over het conflict en de achtergronden ervan niet stilgestaan.

Veel Dutchbatters hebben achteraf aangegeven dat de voorbereidingstijd van drie maanden te kort was. Dat was mede een gevolg van het feit dat het nieuwe bataljon kort tevoren was geformeerd en men nog onvoldoende op elkaar was ingespeeld en groepscohesie had ontwikkeld. Bij een langer bestaande eenheid was de zogeheten opwerkperiode van drie maanden misschien wel voldoende geweest.³⁵⁷

Anderzijds stond voor veel militairen het operationele belang van de lessen over de cultuur in Bosnië ook niet helder voor ogen. Hun houding was dat het wel leuk was om zulke zaken te weten, maar dat ze niet wisten wat ze ermee moesten. Er was behoefte aan sprekende, aan de praktijk van vredesmissies ontleende voorbeelden. De order om geen contact met de bevolking te hebben, stond het ontwikkelen van meer begrip in de weg. Samen met frustraties leidde dit er toe dat veel Dutchbatters in de loop van de tijd afstand namen van de bevolking, en trouwens ook van medewerkers van andere VN-organisaties en ngo's.³⁵⁸

Wat zeker heeft bijgedragen tot een negatieve houding tegenover de bevolking van de enclave was de verharding die de meeste militairen tijdens de missie in Srebrenica hebben ondergaan. Die verharding kwam voort uit factoren als gewenning aan alle ellende om zich heen, drang tot zelfbehoud en de noodzaak schokkende ervaringen te verwerken. Voor een vrij grote groep van vooral jonge militairen vormden de combinatie van medelijden en machteloosheid een groot probleem. Een – bewuste of niet-bewuste – uitweg was het creëren van een enorme mentale en emotionele afstand tot de Moslims.

Kapitein Dijkman, de maatschappelijk werker van Dutchbat III, zag aanvankelijk wel veel medeleven. Militairen vroegen aan het thuisfront om pakketjes te sturen. Deze bevatten vooral zeep, tandenborstels en tandpasta omdat 'wij ze natuurlijk erg vies en smerig vonden'.³⁵⁹ Na korte tijd veranderde de houding van de meeste Dutchbatters echter. Een jong bataljonslid beschreef dit proces in *de Volkskrant*. In het begin wekte de Moslim-bevolking – uitgehongerd en smerig – nog wel medelijden bij haar op, maar dat medelijden maakte plaats voor afkeer. Toen begon men bewust Moslim-kinderen te treiteren.³⁶⁰ Zulke verharding en de achterliggende normvervaging traden bij de ene Dutchbatter wel op, en bij de ander niet of minder.

Dutchbat kwam in steeds moeilijker omstandigheden te verkeren en dat voedde gevoelens van spanning en frustratie, zowel binnen het bataljon als in relatie tot de bevolking. Bij sommigen ontstonden gedurende de uitzending 'anti-Moslim'-gevoelens. Die konden nog worden versterkt door uiteenlopende zaken als 'zeurende kinderen' of diefstal, door het optreden van de ABiH ('vuur trekken' rond de OP's, niet meewerken aan de demilitarisatie, diefstal van hulpgoederen en wapens, intimidatie en dergelijke) en door irritatie over de lokale autoriteiten. Sommige functionarissen lieten het eigenbelang wel heel nadrukkelijk prevaleren. Er was veel politiek gekonkel en belangenverstremming, zoals in hoofdstuk 7 is besproken. Dutchbatters ergerden zich zeer als ze zagen hoe de maatregelen van de *Opština*

357 Zie bv. Debriefingsverklaring L.J.L.M. van Meer, september 1995.

358 A.L.W. Vogelaar, 'Norm Violations during Peace Support Operations: a Social-Psychological Explanation', in: *NL Arms Netherlands*, pp. 131-

148.

359 Interview E.B. Dijkman, 29/06/99.

360 A. Kranenberg, 'Moord op de witte muizen', *de Volkskrant*, 22/07/00.

soms rechtstreeks indruisten tegen de belangen van de vluchtelingen. Zij verweten de *Opština* gebrek aan solidariteit met de armste groepen, een verwijt dat ook aan de ABiH in Srebrenica en haar commandanten werd gemaakt.

Zulk niet-solidair gedrag vonden de Nederlandse militairen – zoals hiervoor al is betoogd – onbegrijpelijk, en zulk onbegrip leidde regelmatig tot veroordeling van het gedrag van de Moslims als groep. Dit bouwde voort op de gebrekkige en eenzijdige beeldvorming over de Moslims in de voorbereiding van de uitzending en in de media, namelijk dat de Moslims een homogene groep vormden. De Dutchbatters namen als gevolg van deze ontwikkelingen meer afstand van de bevolking en verhardden hun houding. Keerzijde daarvan was, dat ze zich mentaal meer op de eenheid zelf terugtrokken. In het bijzonder Dutchbat III raakte steeds meer in zichzelf gekeerd en richtte zich op de eigen misère. Het invoelend vermogen met betrekking tot het lot van de bevolking liep terug, men fixeerde zich op het eigen functioneren. Dit spreekt bijvoorbeeld duidelijk uit de manier waarop kapitein Groen van de B-Compagnie van Dutchbat III in gesprek met het NIOD terugblijkt op de missie:

Dat is echt schitterend. Ik heb eigenlijk gewoon hele goede ervaringen aan die uitzending. Ik heb een hele goede tijd daar gehad. Het is echt de belangrijkste periode uit mijn militaire loopbaan. Wat ik daar geleerd heb en mee heb gemaakt en aan ervaring heb opgedaan, dat is een schat aan ervaring geweest. Een hele leuke tijd! Ontzettend goed met al die kerels omgegaan. Het is jammer dat het vaak allemaal zo negatief wordt gebracht.³⁶¹

28. Evaluatie: het perspectief van de commandanten

De rol van de commandant in *peacekeeping*-situaties is afwijkend van die tijdens militaire operaties. Het gros van de officieren in de jaren 1990 was nog opgeleid in de tijd van de Koude Oorlog en voorbereid op een grootschalig militair treffen. Landmachteenheden hadden in die tijd eigenlijk alleen ervaring opgedaan met klassieke *peacekeeping*, zoals UNIFIL in Libanon. Indertijd leek het voor politiek Den Haag nog vrij eenvoudig om militairen in te zetten als een instrument van buitenlandse politiek. Het is echter de vraag of men daar, toen de uitzending naar Bosnië zich aandiende, inzag dat dit een heel ander soort missie zou zijn.

De opdracht die de achtereenvolgende commandanten van Dutchbat I, II en III kregen, volgde uit de opdracht die door de VN aan de *Bosnia Herzegovina Commander* was verleend. Generaal Briquemont zei daarover in zijn memoires: ‘Mijn opdracht bestond er uit de oorlog te laten ophouden zonder oorlog te voeren (...) tenslotte moest ik de bevolking helpen en beschermen zonder over de middelen te beschikken.’ Hij reageerde met een militaire oplossing voor deze dilemma’s: ‘ik heb een opdracht gekregen en zal het onmogelijke doen om die te vervullen’.³⁶²

Omdat voor een aantal belangrijke Dutchbat-functionarissen de ervaringen die zij hadden opgedaan in Libanon belangrijk zijn geweest voor hun visie op de missie in Bosnië, is het nuttig die te vergelijken. Er zijn een paar in het oog springende verschillen. In Libanon was er sprake van een conflict waarbij in grote lijnen sprake was van twee partijen. De missie in Libanon is nooit een *mission impossible* geweest. De buffer-taak die UNIFIL moest uit-

³⁶¹ Interview J.R. Groen, 14/01/00.

³⁶² Briquemont, *General*, p. 48; U.S. Army

Research Institute for the Behavioral and Social Sciences, p. 93.

oefenen, is met redelijk succes volbracht. Voor de bevolking van Zuid-Libanon betekende de aanwezigheid van de VN minder acties richting Israël, dus minder represailles, dus meer rust. UNIFIL werd dan ook als positief ervaren en werd betrokken bij veel sociale activiteiten van de bevolking. De taak van de Nederlanders was in Libanon geen geïsoleerde.

In Bosnië bestond een heel andere situatie, waarin Dutchbatters opereerden in een *Safe Area* die als een eiland lag in het gebied van een van de partijen. Eén partij, de VRS, kon dwingend allerlei dingen opleggen, zoals weggebruik, bevoorrading en rotaties. De andere partij, de ABiH en bevolking, zat met Dutchbat in de enclave en gedroeg zich regelmatig zo dat ze daardoor vijandelijke acties van de VRS uitlokten, die ook hun weerslag op Dutchbat hadden. Het gevolg was dat bij de *peacekeepers* het wantrouwen en de antipathie jegens de Moslims groeiden.

Een belangrijk verschil met de missie in Libanon was dat de bataljonscommandant daar altijd beschikking had over twee *Nederlandse* tolken of regiodeskundigen die als adviseur en bemiddelaar optraden. Deze scheidden het kaf van het koren en stonden de commandant met raad en daad bij. Naast de bataljonscommandant konden ook de compagniescommandanten gebruikmaken van deze deskundigen, die incidenten oplosten, sociale contacten met de bevolking uitbouwden en informatie verzamelden. De Nederlandse bataljons deden veel aan humanitaire projecten om zo *goodwill* bij de bevolking te creëren. In Libanon werd de lokale bevolking niet of nauwelijks op de compounds en posten toegelaten, waardoor een aantal zaken die problemen veroorzaakten, zoals diefstal en zwarte handel, ook nauwelijks voorkwamen.

Dutchbat II en III hadden meer het idee naar een oorlogsgebied te gaan. Ze vergeleken dit aanvankelijk met de situatie in Libanon en wilden het gevaar zoveel mogelijk op een afstand houden. Typerend is dat de bataljonsstaf nooit zonder scherfvesten naar de stad ging. De bevolking ervoer deze houding als angstig en krampachtig. Ramiz Bećirović, de plaatselijke commandant van de ABiH in Srebrenica, meent dat Vermeulen van Dutchbat I het meest resoluut optrad. Evenals zijn Canadese voorganger was Vermeulen in staat om, bij conflicten over het innemen van bepaalde stellingen, op VRS-militairen toe te lopen en ze zonodig terug te duwen. De latere commandanten deden dit niet meer.³⁶³ Wel is duidelijk dat Everts en Karremans zeer positief stonden tegenover het opzetten van humanitaire projecten. Voor hen was, waarschijnlijk mede door hun Libanon-ervaring, duidelijk dat de blauwhelmen het vertrouwen van de bevolking moesten winnen.

Everts, de commandant van Dutchbat II, kwam op basis van zijn ervaring in Libanon tot een slotsom die hij op de situatie in Bosnië wilde toepassen: de mannen moesten zo ‘groen’ mogelijk worden opgeleid en pas op het allerlaatste moment een ‘blauwe’ houding aannemen. Door de korte opleidingstijd moesten er keuzes worden gemaakt en omdat het oorlog was moesten ze in ieder geval alle *skills* en *drills* van het slagveld leren. Verder was het essentieel om hard te werken aan groepsvorming. Hij besloot op basis van ervaring dat er gerouleerd moest worden over de posten; dezelfde mensen moesten niet steeds op dezelfde post blijven. Ook moest de bataljonsstaf meedraaien met operationele taken en was het belangrijk de eenheid van tenue te handhaven.³⁶⁴

Zo heeft de Libanon-ervaring van een aantal officieren doorgewerkt in hun anticipatie op

363 Interviews Ramiz Bećirović, 2 en 05/02/98.

364 Interview P.L.E.M. Everts, 05/04/01.

de toestand in Bosnië.³⁶⁵ Niet alleen Everts en Karremans hadden in Libanon gezeten, maar ook majoor Wieffer, de inlichtingen- en operatiënofficier van Dutchbat III. Wieffer zei achteraf tegen het NIOD dat de Libanon-ervaring voor hem juist geen referentiekader voor Bosnië was. Hij had al snel begrepen dat het daar anders zou worden vanwege het onduidelijke mandaat. Volgens hem was het optreden van de VN-vredesmacht in Libanon voor alle partijen wel duidelijk, als gevolg van een helder mandaat. Dat laatste maakte het bijvoorbeeld mogelijk een avondklok in te stellen. Wie zich daar niet aan hield, wist dat hij bij waarneming door UNIFIL zou worden beschoten. Ook de geweldsinstructie was veel duidelijker: terugschieten met hetzelfde soort vuur.³⁶⁶

In de recente VN-missies moesten commandanten eerder een beroep doen op hun verstand, inzicht en diplomatieke vaardigheden dan op hun wapens. Essentieel waren sociale intelligentie, overzicht, onderhandelingstechnieken, kennis van de lokale cultuur en geschiedenis en kennis van de werkwijzen van internationale organisaties en ngo's. Er werd een unieke combinatie van eigenschappen van de commandanten gevraagd; volgens Winslow moeten zij 'hun mensen blijven trainen in militair vakmanschap (...) maar tegelijkertijd moeten ze weten om te gaan met hele ingewikkelde menselijke relaties en te werk gaan als een diplomaat.'³⁶⁷ Ze moeten geen gevecht winnen, maar de-escaleren; ze moeten onderhandelen, staakt-het-vuren bewerkstelligen en vertrouwen bij alle partijen opbouwen.

Onderhandelen is een vak op zichzelf. Hierop kan men zich voorbereiden door zich af te vragen waarover de onderhandelingen zullen gaan, welke beloften er kunnen worden gedaan, hoe de onderlinge rolpatronen zijn, en welke follow-up wordt nagestreefd. De houding die men zal innemen, moet goed worden overwogen: hoffelijk en respectvol, of juist imponerend en dreigend. Tijdens onderhandelingen moet worden vastgehouden aan beleefdheid en respect.³⁶⁸ Het voeren van onderhandelingen kan psychologisch zeer belastend zijn en de commandant is dan ook zeer afhankelijk van zijn eigen team van medeonderhandelaars.

Zo wees C. Homan er in *NRC Handelsblad* op dat de militair van tegenwoordig behalve krijgsman ook diplomaat moet zijn en moet beschikken over de bijbehorende eigenschappen als een enorm mentaal incasseringsvermogen, zelfbeheersing en diplomatieke gaven.³⁶⁹ Dat gold des te meer voor de bataljonsleiding. Bij de voorbereiding van Dutchbat is de commandanten wel een cursus onderhandelen van een paar uur op Clingendael aangeboden, maar die was niet gekoppeld aan kennis van de lokale omstandigheden of militaire cultuur. Zulke

365 De huidige opperbevelhebber, generaal Van Baal, refereerde daar tijdens een lezing najaar 1996 kort naar met de waarschuwing: 'One warning; succesful units in a specific peace support operation are probably not so succesful under other circumstances. So select experience critically.' Zie hiervoor *Anglo-Dutch Peace Support Operations Seminar*, uitgegeven door Defensie Leergangen Rijswijk (Rijswijk, 1996), p. 54.

366 Interview E.G.B. Wieffer, 07/05/01.

367 Interview met Donna Winslow in: *Civile/Militair* (2001) 1, p. 5.

368 Zie hiervoor ook Christian Harleman, 'Psychological Aspects of Peacekeeping on the Ground', in: Harvey J. Langholtz (ed.), *The Psy-*

chology of Peacekeeping, (Westport/Londen, 1998), pp. 101-110 en ook David R. Segal & Robert J. Waltman, 'Multinational Peacekeeping Operations: Background and Effectiveness', in: James Burk (ed.), *The Adaptive Military. Armed Forces in a Turbulent World* (New Brunswick, 1998), pp. 183-199.

369 C. Homan, 'Militairen hebben gedragscode nodig', *NRC Handelsblad*, 11/11/94. Overigens koppelde Homan hieraan de wens dat de Nederlandse militair tijdens vredesmissies kan handelen op basis van een referentiekader van gemeenschappelijk gedragen ethische normen en waarden, waarbij ook mensenrechten een plaats moesten krijgen.

belangrijke achtergrondkennis bleef zo onderbelicht. Onderhandelingsvaardigheden en sociale intelligentie zijn ‘like a physician’s bedside manner or a lawyer’s courtroom presence, it can make the difference between success and failure.’³⁷⁰

De Dutchbatcommandanten droegen een bijzonder zware verantwoordelijkheid. Daartoe behoorde de interpretatie van wat er binnen het mandaat nu wel of niet kon of moest; het was bijvoorbeeld om het ‘recht op zelfverdediging’ te interpreteren omdat de praktijk steeds verschoof. Een ander probleem was het isolement van de drie bataljons, die in feite afgesloten waren van de rest van de wereld en door het gebrek aan bewegingsvrijheid grote moeite hadden hun werk te doen. Everts zag het als een probleem dat er in Nederland veel onbegrip was voor de situatie ter plaatse. Het werd steeds moeilijker dit beeld te corrigeren naarmate de mogelijkheden tot communicatie verslechterden. Als voorbeeld noemt hij de evacuatieplannen voor het bataljon, die keurig uitgewerkt op papier stonden. Als het echter zo ver zou zijn, zou hij in zijn eentje de bijzonder grote verantwoordelijkheid moeten dragen voor de zeventienhonderd militairen die geëvacueerd moesten worden.

De verantwoordelijkheid voor het bataljon woog bijzonder zwaar en deze is evenmin met anderen te delen. Volgens Everts kan een commandant, hoezeer hij dat misschien ook zou willen, niet één zijn met de eenheid. Hij vervult een officiële functie, is het ‘boegbeeld’ en de leider van de eenheid die persoonlijk verantwoordelijk is voor alle besluiten. De commandant kan een beroep doen op steun en advies van zijn staf, maar moet alleen zijn besluiten nemen en kan zich achter niemand verschuilen. In Srebrenica ervoer hij als commandant dan ook een ‘bijzondere eenzaamheid’, 24 uur per dag, 7 dagen in de week, ruim 6 maanden lang.³⁷¹ Zijn voorganger Vermeulen uitte zich in dezelfde zin:

‘Het is voorwaar niet makkelijk om daar te zitten. De mannen pluggen dag in dag uit in op de commandant. Eén moment van pessimisme en het wordt in twintigvoud verteld door de kerels. Genomen besluiten die mogelijkwijs prikkelend zijn of als negatief uitgelegd kunnen worden, die klinken daar tien keer zo hard door.’³⁷²

Everts en Karremans waren door de omstandigheden genoodzaakt eindeloos te werken aan allerlei ‘what if-scenario’s’. En ze moesten vechten tegen de gedachte dat ze bezig waren met de uitvoering van een onmogelijke opdracht.

³⁷⁰ M.D. Capstick & D.M. Last, ‘Negotiation training for peace operations: one unit’s experience of translating theory to presence’, in: David R. Segal, *Peace Operations: Workshop Proceedings*

(oktober 1994).

³⁷¹ Interview P.L.E.M. Everts, 05/04/01.

³⁷² Interview C.H.P. Vermeulen, 09/06/99.

HOOFDSTUK 9

Het intern functioneren van Dutchbat tot de VRS-aanval

1. Inleiding

De aandacht in dit deel is gericht op de onderdelen van de Nederlandse bataljons in de enclave die daar, onder steeds wisselende, vaak moeilijke en in toenemende mate uitzonderlijk zware omstandigheden hun taken uitvoerden. Het optreden en de ervaringen van Dutchbat III staan in dit deel centraal. Dutchbat III was het bataljon dat uiteindelijk rond 11 juli 1995 door de aanval van het Bosnisch-Servische leger werd gedwongen zijn missie op te geven en uit de enclave te vertrekken, terwijl de veroveraars een humanitaire catastrofe en in de omgeving een massamoord zouden aanrichten.

In het voorafgaande is aandacht besteed aan de politieke besluitvorming rond de uitzending, aan de voorbereiding van de vredesmissie en de opleiding van de drie achtereenvolgende Dutchbats en aan de uitoefening van de taken. Ook de ‘omgevingsfactoren’ hebben de aandacht gekregen; die zijn onontbeerlijk voor het begrip van de omstandigheden waarin de *peacekeepers* moesten opereren. Het gaat hier om de legereenheden van de twee strijdende partijen in en om de enclave, maar ook om de leefomstandigheden in de enclave, de attitude van de lokale autoriteiten en de relaties met de humanitaire hulpverleningsorganisaties ter plaatse. Het is noch in dit deel, noch in dit hoofdstuk de bedoeling met wijsheid achteraf de totale aanwezigheid van Dutchbat III in de enclave te beschrijven als een bijdrage tot de verklaring van de verovering van de enclave en de rampzalige consequenties daarvan. Het zal duidelijk zijn dat dit bataljon in de enclave steeds meer moeite had zijn taak naar behoren uit te oefenen als een gevolg van de blokkade door de Bosnische Serven. Naarmate er minder bevoorradingskonvoeien binnenkwamen en de aanvoer uiteindelijk geheel zou worden afgeknepen, raakte het functioneren van het bataljon in een neerwaartse spiraal.

De eenheid zou steeds meer geïsoleerd raken; niet voor niets is voor de compound het beeld van ‘een enclave binnen de enclave’ gebruikt. Zo raakte men ook in hoofdzaak op zichzelf gericht en zagen de manschappen uit naar de voor juni verwachte, maar steeds weer geblokkeerde rotatie of aflossing. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op een aantal kwesties in verband met de stemming, de motivatie en de houding van de militairen van Dutchbat I, II en III. Deze zaken zijn zowel vóór de val van de enclave als ook in de periode na het echec in de openbare discussie aan de orde geweest. Ze werden als deelverklaringen van de loop der gebeurtenissen naar voren gebracht en vormden zo ook enkele bouwstenen voor wat later ‘de affaire-Srebrenica’ zou heten. Met behulp van de beschikbare bronnen is onderzocht wat er precies is gebeurd en hoe dat kan worden geïnterpreteerd.

Achtereenvolgens komen de visies op moreel en motivatie van de desbetreffende militairen aan de orde, gevolgd door de opschudding in mei en juni 1995 naar aanleiding van meldingen van wangedrag, in de zin van overtredingen van het militaire straf- en tuchtrecht, en onderzoek naar meldingen van rechts-extremistische uitingen door een specifieke groep militairen. In het bijzonder zijn hierbij de consequenties van zulke gedragingen voor de relatie met de lokale bevolking en voor de taakuitoefening van de achtereenvolgende batal-

jons aan de orde gesteld. Het hoofdstuk eindigt met een tussenbalans, waarin de verschillen tussen de drie bataljons en discussie over de werkwijze van de bataljonsleiding van Dutchbat III in het bijzonder worden besproken. Steeds wordt de vraag gesteld of te achterhalen is wat er precies is gebeurd en om welke eenheden – al dan niet tot Dutchbat behorend – het ging, wat de consequenties voor de taakuitoefening van Dutchbat zijn geweest in relatie met de bevolking van de enclave, de strijdende partijen en de humanitaire organisaties ter plaatse en wat er in de militaire hiërarchie en de politieke leiding, zowel bij de VN als aan Nederlandse zijde, bekend was en is gedaan.

2. Het probleem van het moreel

Zowel tijdens als na de uitzending van Dutchbat is van diverse kanten in binnen- en buitenland verondersteld dat in het bijzonder het derde bataljon een laag moreel zou hebben gehad. Dit zou ook van invloed zijn geweest op de catastrofale gebeurtenissen rond de inname van de enclave door de VRS en de daarop volgende massamoord. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. De Britse krant *Daily Telegraph* schreef in oktober 1995 dat Dutchbat niet alleen ‘hopelessly outgunned’ was door de VRS maar ‘more significantly their morale was bumping to the bottom’.¹ Hoe de krant aan deze informatie kwam, werd niet vermeld. *The Sunday Times* schreef in mei 1996 dat het moreel in Dutchbat laag was geweest en dat de leiderschapskwaliteiten van de oudere officieren ‘questionable’ waren. Na zo lang niet te zijn bevoorrad, zou Dutchbat genoeg gehad hebben van Srebrenica en de weinig aantrekkelijke positie tussen de strijdende partijen; ‘They desparately wanted out.’ De krant wees er tevens op dat het voorgaande bataljon goed had gepresteerd, maar dat veel soldaten uit Dutchbat III de Moslims hadden gehaat en veracht. De redenen daarvoor zouden complex zijn geweest. De krant ging daar niet verder op in anders dan te zeggen dat dit wortels in Libanon kon hebben, waar overste Karremans eerder had gediend. De bronnen van *The Sunday Times* waren de tolk Hasan Nuhanović en de Britse UNMO-majoor G. Donaldson.²

De term ‘moreel’, die een collectieve gemoedstoestand van de desbetreffende eenheid aanduidt in relatie tot de uitoefening van de gezamenlijke taak, wordt in het spraakgebruik nogal makkelijk gebruikt. Gewoonlijk slaat dit op de stemming van de militairen, op de vraag of men nog voldoende perspectief ziet voor de uitvoering van de opdracht en daartoe nog voldoende gemotiveerd is. Allerlei indicatoren die antwoord kunnen geven op de vraag naar de gemoedstoestand van de manschappen en de leiding worden dan bijeengenomen en impliciet dan wel expliciet gebruikt om naar een bepaald resultaat toe te redeneren, dan wel dit resultaat te verklaren. Deze paragraaf is een bijdrage aan de discussie over de ontwikkeling in het moreel van Dutchbat tegen de achtergrond van de omstandigheden waarin het bataljon zijn taak moest uitvoeren. Anders dan andere onderdelen van dit deel van het rapport loopt het zonodig vooruit op de in deel III beschreven gebeurtenissen rond de val van de *Safe Area*.

De betekenis van het begrip ‘moreel’

Voor een goed begrip van de gang van zaken is het belangrijk niet bij voorbaat aan te nemen dat de stemming van de betrokken manschappen de uitkomst van de operatie hebben bepaald. Het lijkt weinig zinvol op grond van een reeks van stemmingsbeelden toe te redene-

1 *Daily Telegraph*, 30/10/95.

2 *The Sunday Times*, 19/05/96.

ren naar een resultaat in de trant van: ‘het moreel van de Nederlandse blauwhelmen was laag, dus was het geen wonder dat de enclave door de Bosnische Serven onder de voet kon worden gelopen en dat daar een massamoord op kon volgen’. Daar staat tegenover dat de hele reeks van gebeurtenissen een duidelijk waarneembare invloed op de stemming en de motivatie onder de Dutchbatters en hun leiding had. Ook mag ook niet worden uitgesloten dat die gemoedsgesteldheid en een aantal gebeurtenissen elkaar hebben beïnvloed.

Het woord ‘moreel’ verwijst in zijn oorspronkelijke betekenis naar zedelijk gedrag en laat zich het gemakkelijkst omschrijven als houding of gemoedstoestand. Dit suggereert dat men kan spreken over een collectieve gemoedstoestand van een paar honderd mensen. Dat is in het algemeen problematisch, zeker omdat het zich ook nog over langere tijd uitstrekt. Meer dan het Nederlandse ‘moreel’ verwijst gebruik van de term *morale* in het Engels naar de *spirit* van de desbetreffende militairen, wat zich waarschijnlijk het best laat vertalen met de zojuist gebruikte woorden ‘gemoedsgesteldheid’ of ‘stemming’.³ Deze termen laten in het midden of er een direct causaal verband is met bepaalde gedragingen. Vanuit dit uitgangspunt wordt de vraag naar de ervaringen van de Dutchbatters gesteld.⁴

Het begrip ‘moreel’ kent drie componenten: motivatie, satisfactie en groepscohesie. Deze elementen komen in de onderstaande beschouwing aan de orde. Een *hoog* moreel is van belang voor een eenheid omdat het de kans op psychische ineenstorting ten gevolge van stress verkleint, een *laag* moreel is zorgwekkend omdat het de effectiviteit van het optreden van de eenheid kan ondermijnen. Bij de vredesmissie in Bosnië moeten in relatie tot het moreel van Dutchbat III specifieke omstandigheden worden meegewogen. Die hebben te maken met de vraag of afzonderlijke manschappen en eenheden binnen Dutchbat als gevolg van het isolement in de enclave en het wegvallen van grote delen van de bevoorrading nog zinvolle taken kon verrichten. Ook de benarde omstandigheden in de enclave oefenden voortdurend invloed uit op de gemoedstoestand van de militairen.

Voor de leden van de drie Nederlandse bataljons gold dat hun motivatie voortdurend te lijden had onder de ervaring van onmacht in de enclave als gevolg van hun verregaande afhankelijkheid van de goede wil der strijdende partijen. De onduidelijkheid over de exacte opdracht, de evidente onmogelijkheid om een aantal onderdelen ervan uit te voeren en het gebrek aan inzicht in de situatie maakten het moeilijk om gemotiveerd te blijven. De psycholoog van Dutchbat III, luitenant-kolonel Sanders, onderkende dit probleem:

Ik wist dat we in een geïsoleerde situatie terecht zouden komen. Er waren problemen die rechtstreeks te maken hadden met je aanwezigheid in een enclave: een opgesloten gevoel, de voortdurende confrontatie met je eigen onmacht en de vernederende ervaringen, zoals onderweg bij controles. Toch was het begin, ondanks de gebeurtenissen in de Bandera-driehoek, eigenlijk nog rustig.⁵

Het is niet eenvoudig goed onderbouwde uitspraken te doen over het moreel van Dutchbat, vooral niet als het gaat om de laatste maanden van het verblijf in de enclave. Moreel is namelijk ook een subjectieve term en heeft bovendien geen deel uitgemaakt van periodieke

3 Bijvoorbeeld in Laura L. Miller en Charles Moskos ‘Humanitarians or Warriors?: Race, Gender, and Combat Status in Operation Restore Hope’, in: *Armed Forces & Society*, Vol. 21 (1995) 4, p. 636.

4 Gerhard Kummel ‘The Problem of Morale in the Armed Forces: Some Conceptual Reflections’, in: *Military Sociology. Global Perspectives*, Leena Parmar (ed), (Jaipur, 1999), p. 299.

5 Interview P. Sanders, 12 en 13/12/00.

rapportages. Adequate bronnen zijn schaars; indicatoren moeten met de nodige bronnenkritiek moeten worden bejegend. Het NIOD beschikt over mededelingen uit interviews met betrokkenen, zoals die van Sanders, en over dagboeken, brieven naar huis, dagbladartikelen en meldingen in de literatuur. Dagboekenschrijvers als de kapitein-ter-zee-arts A.A. Schouten, kroniekschrijver Koreman, die hun geschriften ter beschikking van het NIOD stelden, alsmede brieven-schrijver adjudant P.H. Both behoorden tot de oudere generatie militairen en niet tot de Luchtmobiele Brigade; zij waren daarom niet alleen insiders, maar in zekere zin ook buitenstaanders. Verder zijn er de memoires van bataljonscommandant Karremans, onvermijdelijk apologetisch getint en verschenen onder de titel *Srebrenica, who cares?* Het door meerdere auteurs samengestelde boek onder de titel *Dutchbat in vredesnaam* bevat een verzameling soms sprekende herinneringen, maar geen algemene bespiegelingen.⁶ Waar wenselijk zijn deze bronnen – met de nodige voorzichtigheid – geciteerd of gebruikt.

Een andere categorie van – eveneens fragmentarische – waarnemingen over het moreel is afkomstig van bezoekers aan de enclave, alhoewel die spaarzaam zijn. Verslagen van bezoeken zijn niet altijd opgetekend – of terug te vinden – en als ze er al zijn, dan blijken ze zelden bevindingen over het moreel te bevatten. Als bezoekers een bedankbriefje stuurden en daarin iets zeiden over de toestand waarin ze de eenheid hadden aangetroffen, dan is het moeilijk te beoordelen of het uitsluitend om beleefdheidsfrases ging of om een werkelijke indruk. Negatieve bevindingen werden natuurlijk niet zo snel aan het papier toevertrouwd.

Zo schreef generaal Smith na zijn bezoek aan Dutchbat op 9 maart 1995 in een beleefde bedankbrief:

I found the battalion well motivated and in excellent heart. Despite all the problems you are encountering with the delivery of medical aid and supplies to the pocket you have not allowed this to stand in the way of your thorough professional approach to the operation.⁷

Smith had de Dutchbatters een hart onder de riem gestoken door in zijn auto een voorraad hoognodige medicijnen mee te brengen.

Binnen het Britse gezelschap, ook bij generaal Smith, bestond echter wel degelijk twijfel over Dutchbat en zijn leiding.⁸ Er waren geluiden dat Dutchbat III in hun ogen geen hecht en goed op elkaar ingespeeld team was. Ook gaf de tolk van Smith, de Britse kapitein Mike Stanley (Miloš Stanković) in zijn autobiografie *Trusted Mole: A Soldier's Journey into Bosnia's Heart of Darkness* een veel negatievere impressie: 'Doom and gloom reigned. Morale amongst the Dutch seemed to be rock bottom and they didn't have a good word to say about any of the locals, either besieged Muslims or besieging Serbs.'⁹

Smiths voorganger, generaal Rose, had al eerder vastgesteld dat vele *peacekeepers* last hadden van wat hij noemde een *siege mentality*, een gevoel dat ze opgesloten zaten. Zelf probeerde Rose daaraan te ontsnappen door in het belegerde Sarajevo zoveel mogelijk contact met de bevolking te hebben, en mensen voor te houden dat het leven zo normaal

6 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten; NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman; H. Veenhof, *Srebrenica: oorlogsdagboek van Piet Hein Both*; Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*.

7 NIOD, Coll. Schouten. LtGen Rupert Smith to LCol Karremans, 9 March 1995.

8 Vertrouwelijk vraaggesprek (80).

9 Miloš Stanković, *Trusted Mole*, p. 420.

mogelijk door moest gaan. Rose was er dan ook op tegen dat blauwhelmen zich met scherfvesten aan en in pantservoertuigen met gesloten luiken verplaatsten als dat niet echt nodig was. In scherfvesten en helmen zag Rose een psychologische barrière tussen militairen die ze droegen en de bevolking die niet over zulke bescherming beschikten.¹⁰ De manier waarop Dutchbat zich met ‘sociale patrouilles’ onder de bevolking mengde, kwam niet overeen met het concept dat Rose in Sarajevo toepaste. De Nederlanders liepen deze patrouilles volledig bewapend, met scherfvesten, op een manier die kon worden opgevat als een *show of force*.

Een van de weinige Nederlandse verslagen waarin het moreel van Dutchbat III aan de orde komt, was afkomstig van de Chef Defensiestaf, generaal Van den Breemen. Hij bezocht de enclave in gezelschap van de commandant van de KL Crisisstaf, brigadegeneraal Pollé, op 3 en 4 april 1995. In zijn rapport aan minister Voorhoeve schreef Van den Breemen:

De sfeer in het bataljon is nog steeds goed te noemen. Het moreel is hoog en lijkt zelfs nog te verbeteren naarmate de omstandigheden (*‘minimize’*) verslechteren. Toch begint er een barst te komen in de motivatie om de Moslims te helpen, omdat die zo blijven tegenwerken. Ook neemt de boosheid op de Serven toe bij doorgaande weigering van *clearances* voor bijvoorbeeld verlofgangerskonvoien. Alertheid van alle commandanten in deze is geboden.¹¹

Een meereizend Nederlandse stafofficier proefde bij de staf van het bataljon een bedompte sfeer. Een gezamenlijke ‘spirit’ ontbrak en de communicatie onderling leek niet ‘lekker te zitten’, zaken die ook de Britse bezoekers niet waren ontgaan. Een adjudant-onderofficier van de KL Crisisstaf meldde na verblijf in de enclave dat binnen Dutchbat de verhouding tussen het hogere en lagere kader slecht leek te zijn waardoor er een onplezierige sfeer heerste. De bataljonscommandant liet zich volgens hem kennelijk weinig zien bij de troepen.¹²

Ook was tijdens dit bezoek merkbaar dat er een conflict broeide tussen de bataljonsleiding en de medische dienst. Overste Karremans manifesteerde zich tijdens het bezoek duidelijk als de commandant, en majoor Franken als de chef-staf en regelaar. Militair-tactische zaken kwamen bij de briefing aan de chef-Defensiestaf niet aan de orde; wel een hele reeks voor de hand liggende logistieke en personeelszaken, waaronder de rotatiedatum. Hieruit leidden de bezoekers een naar binnen gerichte houding af.¹³ Karremans zelf verklaarde tegenover het NIOD dat hij zich tegenover bezoekers wel eens had laten ontvallen dat naarmate het bataljon verder ‘in de shit’ kwam, het moreel omhoogging. Een paradox die volgens hem ook wel recht aan de situatie deed.¹⁴

Een van de laatste buitenlandse bezoekers die de enclave nog konden bereiken, was de commandant van *Sector North East*, de Noorse brigadegeneraal Haukland. Hij slaagde er op 19 april 1995 in met een konvooi Srebrenica binnen te komen. Het was een kort bezoek. Haukland inspecteerde enkele OP’s; Karremans was op verlof en Franken – ‘who talked like an American Cowboy’, aldus de Noor¹⁵ – leidde hem rond. Bijzondere zaken merkte Haukland bij die gelegenheid niet op. Wel constateerde hij dat Srebrenica een *mission impossible* was. Het grootste probleem was toen al het brandstofverbruik. Men had een behoefte aan

10 Rose, *Fighting for Peace*, p. 25, 39 en 42.

11 DS. nr. S95/061/1517. CDS aan de Minister en de Staatssecretaris, 06/04/95.

12 SMG, 1004. Verslag gesprek lkol E.G.M.

Otterloo met SMG, 31/07/95.

13 Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

14 Interview Th.J.P. Karremans, 24/09/98.

15 Interview H. Haukland, 03/05/99.

6500 liter per dag, maar beschikte over 350 liter.¹⁶ Enige tijd later, begin juni, bracht Haukland – naar hij zei op verzoek van Smith – Karremans zijn complimenten over. Karremans paraphraseerde dit aldus: ‘grote bewondering voor het doorzettingsvermogen en de vastberadenheid van Dutchbat’.¹⁷

Generaal Nicolai moest echter eind mei 1995 vanuit het VN-hoofdkwartier in Sarajevo toegeven dat naar zijn indruk ‘het moreel van de Nederlanders niet meer [is] wat het geweest is.’ Hij zag dat iedereen zijn buik vol had van Bosnië en het liefst zo snel mogelijk wilde vertrekken. Er heerste in Bosnië een sfeer: ‘geen van beide partijen wil vrede, wat doen wij hier nog?’¹⁸ Vanuit Zagreb meende ook generaal Kolsteren dat het moreel van Dutchbat had geleden onder de gebeurtenissen in de laatste maanden van het verblijf. Ook hij zag een oorzaak in de frustratie als gevolg van een onmogelijke taakopdracht met te weinig troepen. Van die weinige troepen was ook nog eens een groep met verlof, en deze manschappen mochten van de Bosnisch-Servische autoriteiten niet terugkeren. Een deel van het materieel was niet meer inzetbaar omdat er ook geen toestemming kwam voor aanvoer, en onderhoud dus vrijwel onmogelijk werd. Ook de medewerking van de Bosnische Moslims liet volgens Kolsteren te wensen over.¹⁹

Bezoeken ‘van buiten’ hadden ook het doel de Nederlandse blauwhelmen een hart onder de riem te steken. In februari 1995 verraste de *Force Commander*, generaal B. De Lapresle, Dutchbat III met een bezoek. Tot hilariteit van de Nederlandse militairen lukte het de piloot pas bij de derde poging om de helikopter met de *Force Commander* op de juiste plek te zetten.²⁰ De Franse generaal werd door de bataljonsleiding gebriefd over de stand van zaken in de enclave. Verder stelde een Britse UNMO hem op de hoogte van de kwestie rond de Bandera-driehoek en sprak hij met Naser Orić en Ramiz Bećirović over de zaak.²¹ Hoe De Lapresle over Dutchbat dacht, is niet opgetekend.

De ene hoge gast slaagde er beter in de Dutchbatters op te peppen dan de andere.²² Karremans noemde hun activiteiten soms ‘ramptoerisme’. Brigadegeneraal Brinkman, chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* en eerder commandant van de Luchtmobiele Brigade, kwam in februari vanwege zijn ‘afscheidstournee’ langs en liet zich ’s avonds in de bar buitengewoon negatief uit over de VN. Een adjudant, die zoals iedereen wist dat de generaal de volgende dag gewoon weer zou vertrekken, zei daarop: ‘Generaal, wij moeten nog vier maanden hoor!’ Tot ieders verbazing verscheen twee weken later van dezelfde Brinkman in de *Defensiekrant* een artikel waarin hij de VN als een geweldige organisatie omschreef, waarvoor het fantastisch was te werken.²³

De directeur Personeel van de KL, generaal-majoor Warlicht, nam tijdens zijn bezoek een langdurige, warme douche, hoewel de Dutchbatters zelf vanwege het brandstoftekort zich maar eenmaal per week gezamenlijk en kort konden douchen. Toen enkele militairen War-

16 Interview H. Haukland, 03/05/99.

17 Karremans, *Srebrenica*, pp. 144-145. Daarentegen oordeelde een Amerikaan die niet met naam geciteerd wil worden, negatief over Dutchbat III en zijn leiding. Betrokkene was een voormalig militair en sedert 1992 werkzaam in Bosnië; in het voorjaar van 1995 bezocht hij Srebrenica tweemaal. Vertrouwelijk vraaggesprek 75.

18 *Haagsche Courant*, 20/05/95.

19 Interview T. Kolsteren, 07/10/99.

20 Volgens de commando’s had zijn piloot een geheel nieuwe interpretatie van ‘de Franse slag’, Groen/Blauw nr. 21 1995.

21 Karremans, ‘Bezoeken aan Dutchbat III’ in: Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 196.

22 Zie voor een overzicht: Karremans, ‘Bezoeken aan Dutchbat III’, in: Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, pp. 194-202.

23 Interview W. Dijkema, 21/9/98.

licht hierop aanspraken, reageerde hij vol onbegrip. Ook kreeg Warlicht de best mogelijke maaltijd. De sfeer werd er niet beter op toen de volgende ochtend de sterren en knopen van het uniform van de generaal verdwenen waren.

Positief ontvangen werden in ieder geval wel het al gememoreerde bezoek van Van den Breemen en Pollé, begin april. Dat vond plaats vlak na de dood van soldaat J. Broere van de A-compagnie in Simin Han als gevolg van een beschieting door VRS-eenheden. Ze waren aanwezig toen de compagnie filmbeelden kon bekijken van de ceremonie waarbij het stoffelijk overschot per helikopter naar Nederland vertrok.²⁴

Het bezoek van prins Willem-Alexander op 21 en 22 maart gold als een hoogtepunt, vooral om zijn 'ik ben een van jullie'-houding, waarmee hij zich van de meeste andere hoogwaardigheidsbekleders onderscheidde. Het maakte indruk dat hij weigerde in zijn gepantserde voertuig te blijven zitten, terwijl iedereen bezig was weggeslipte auto's uit de besneeuwde berm te tillen; de kroonprins hielp mee tot de laatste wagen weer op de weg stond. Van zijn bezoek zijn geen verslagen aangetroffen; wel is er een indicatie van zijn indrukken doordat hij op het vliegveld van Split een delegatie uit de Tweede Kamer ontmoette, die geen werkbezoek aan Srebrenica had kunnen brengen. Bij die gelegenheid zou de prins hebben gezegd dat er in Srebrenica geen plezierige situatie heerste, maar dat het moreel van Dutchbat goed was.²⁵

Volgens Karremans heeft 'Den Haag' zich weinig zorgen over het moreel gemaakt. De landmachttop zou dit volgens hem echter niet als een probleem hebben gezien. Generaal Couzy leefde wel mee en hij liet zich ook op de hoogte houden door de commandant van de KL Crisisstaf, brigadegeneraal Pollé, die nog wel eens naar de enclave belde.²⁶ Couzy vertelde het NIOD zelf dat hij 's avonds wel eens naar de KL Crisisstaf ging om met Karremans te bellen om dan als 'begripvolle collega' een gesprek te voeren. Dat deed hij niet om te zeggen wat er allemaal moest gebeuren, maar 'om een hart onder de riem te steken en gewoon eens te vragen van hoe het gaat en hoe is het moreel van de mensen.' Couzy meende dat het moreel matig was; dat beschouwde hij niet als een verwijt aan Dutchbat, maar als een constatering. Dutchbat voelde zich in de steek gelaten en de positie waarin de VN was gemanoeuvreed was volgens Couzy 'ontzettend frustrerend'.²⁷

3. De rol van de bataljonscommandant

Cohesie als bouwsteen voor het moreel van een eenheid heeft betrekking op zowel de cohesie tussen de militairen onderling als tussen de commandant en de manschappen. Tussen het gedrag van leidinggevend en ondergeschikten bestaat een verband. De mate waarin zij elkaar vertrouwen, beïnvloedt de bereidheid om informatie uit te wisselen. Er is ook een klimaat van vertrouwen nodig om eenheden goed te laten functioneren. Leidinggevend kunnen dat vertrouwen tot stand brengen door onder meer fysiek aanwezig te zijn op momenten dat leiding nodig is. Vaardigheden, kennis en bekwaamheden, een rechtvaardige

24 Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, pp. 269-270.

25 Interview L. Sipkes, 24/01/00.

26 Interview Th.J.P. Karremans, 26/09/98.

27 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

en eerlijke behandeling, openlijk communiceren over informatie en ideeën en toegankelijkheid kunnen aan dat vertrouwen bijdragen.²⁸

Hier is van belang de relaties tussen de bataljonsleiding en de Haagse KL-top aan de orde te stellen. Er bestond in Den Haag een duidelijk gevoel dat de leiding van Dutchbat III niet geheel tegen de situatie was opgewassen. Men zag natuurlijk ook dat de satisfactie van het werk door de uitzichtloze situatie waarin bevolking en de eenheid zich bevonden te wensen over liet. De bataljons waren tamelijk enthousiast aan hun werk begonnen, maar gaandeweg waren ze gaan inzien dat hun aanwezigheid maar weinig verandering ten goede kon bewerkstelligen. De afsluiting van de bevoorrading verlamde behalve taakuitvoering ook de hulpverlening aan de bevolking en dat had een extra demotiverende invloed. Ook Den Haag nam gevoelens van frustratie, machteloosheid en cynisme waar en constateerde dat het bataljon steeds meer in zichzelf gekeerd raakte en wachtte op aflossing.

Een van de weinigen die in staat waren alledrie de Nederlandse bataljons in de enclave te bezoeken, was brigadegeneraal Brinkman. Hij kon derhalve de eenheden en hun commandanten met elkaar vergelijken. Als brigadecommandant van de 11te Luchtmobiele Brigade bezocht hij Dutchbat I en als chef-staf van *Bosnia-Herzegovina Command* bezocht hij Dutchbat II en III. Dutchbat III bevond zich bij zijn bezoek nog maar kort in de enclave. Al bij het eerste bezoek kon worden vastgesteld dat Dutchbat in een geïsoleerde positie verkeerde, afhankelijk was van de strijdende partijen en moeite had toe te zien op de naleving van lokaal gemaakte afspraken. Daardoor waren de bataljons onderhevig aan teleurstellingen.

Niettemin stelde Brinkman vast dat het moreel van Dutchbat I, II én III bij zijn bezoeken hoog was. Wel constateerde hij verschillen die samenhangen met de omstandigheden en de persoon van de commandant. Overste Vermeulen was een man van het eerste uur bij de Luchtmobiele Brigade. Hij kon werken met vele enthousiaste vrijwilligers van hoog niveau. Voorafgaande aan de uitzending konden al zijn wensen worden gehonoreerd. Overste Everts profiteerde al minder van deze voordelen. Anders dan Vermeulen was hij meer een generale stafofficier en minder een praktijkman. Hij had de zaken volgens Brinkman wel goed in de hand. Karremans was ook meer een generale stafofficier. Dutchbat III kwam daarnaast uit Assen en niet uit de bakermat van de Luchtmobiele Brigade, Schaarsbergen. Het was volgens Brinkman nauwelijks een gehard luchtmobiel bataljon maar meer een pantserinfanteriebataljon. Karremans was volgens Brinkman ook minder meegegroeid met 'het idee van luchtmobiel' en toonde aanvankelijk scepsis over die rol. Later zou hij dat echter van af zich hebben geschud.²⁹

Karremans beklagde zich op zijn beurt over de communicatie vanuit de Luchtmobiele Brigade. De enige keer dat een brigadecommandant, brigadegeneraal Bastiaans de opvolger van Brinkman, contact met hem opnam was daags na de dood van soldaat Van Renssen (op 8 juli 1995).³⁰

Karremans was niet altijd positief over de militaire organisatie in het thuisland. De relatie met de KL Crisisstaf, het aanspreekpunt om problemen op tafel te leggen, was tijdens de voorbereiding op de uitzending goed geweest. Op dat moment was kolonel C.L. Brantz daar

28 Deze observaties zijn ontleend aan: Koninklijke Landmacht, 'De Nederlandse Moreelvragenlijst', Instituut voor Leiderschap, Media en Opleidingskunde te Breda. De lijst verwijst onder andere naar modellen en studies van Bos, Tibboel en

Willigenburg (1994), Deluga (1997) en Butler (1991).

29 Interview J.W. Brinkman, 11/10/99.

30 Interview Th.J.P. Karremans, 15/12/98.

chef-staf. Die was betrokken, toonde een grote inzet, maar was volgens Karremans ook nogal eigenwijs. Niemand in de KL Crisisstaf had enige ervaring met uitzendingen, waardoor tijdens de missie problemen ontstonden. Karremans meende toen van deze zijde weinig steun te hebben gekregen. Er waren conflicten over de aflossingsystematiek en over de vraag hoe men het van verlof terugkerende personeel vanuit Zagreb weer in de enclave kon krijgen. De bataljonscommandant had kritiek op de wens van de KL Crisisstaf om te bepalen wie er het eerst meeding, ‘terwijl ik vond dat bepaalde lui op zakelijke of privé-gronden als eersten moesten gaan. Het lukte pas om mijn zin te krijgen na ontzettend veel getrek’, sterker nog, ‘ik heb meer problemen gehad met de Crisisstaf dan met de lokale autoriteiten. Het was echt vechten tegen de bierkaai.’³¹

Ondanks zulke conflicten bleef volgens Karremans de communicatie met de commandant van de Crisisstaf, brigadegeneraal Pollé, open. ‘Ik kon hem rechtstreeks dingen zeggen, ook zaken die fout waren gegaan, zoals in Zagreb.’ Vooral over de verlopen was er eindeloos overleg: ‘ik werd er een beetje moe van’. In de dagen van de val was er zelfs nog over de rotatie gesproken, terwijl tussen door de repatriëring van het stoffelijk overschot van soldaat Van Renssen plaatsvond; volgens Karremans een heel vreemde gewaarwording. Karremans voelde zich verder weinig gesteund door zijn moedereenheid, de Luchtmobiele Brigade. Ook al bestonden er gedurende de uitzendtermijn geen formele bevelsverhoudingen, hij had meer belangstelling verwacht. ‘Het was ook heel moeilijk uit te leggen aan je mensen als ze vroegen of er belangstelling was vanuit Nederland.’ De Luchtmobiele Brigade had niets van zich laten horen toen in mei 1995 vermeend wangedrag in de enclave ter sprake kwam; dit betrof de ‘aanmaakblokjesaffaire’, waarop later in dit hoofdstuk wordt ingegaan. De problemen lagen niet bij Dutchbat III, maar het bataljon voelde zich daardoor wel ten onrechte in diskrediet werd gebracht. Karremans zei het persoonlijk moeilijk te hebben gehad met deze kwestie; hij kreeg daarover ook allerlei radiostations aan de lijn (in overleg overigens met Defensievoorzichting).

4. Bronnen van frustratie en demotivatie

De Nederlandse blauwhelmen in de enclave moesten tot hun frustratie ervaren dat de strijdende partijen hen de uitoefening van hun taak voortdurend bijzonder moeilijk maakten, zonder dat ze daartegen iets effectiefs konden ondernemen. Dit werd een dikwijls zeer onthutsende en demotiverende ervaring voor militairen, die gedurende hun opleiding keer op keer waren doordrongen van het idee dat in omstandigheden van crisis en oorlog initiatief, snelheid van handelen, en – indien het aankomt op geweldsgebruik – superioriteit op de escalatieladder essentieel zijn. In de praktijk werd men dag-in-dag-uit en op alle mogelijke manieren aan de kwetsbare positie herinnerd, soms treiterend (even over het hoofd schieten), soms zeer nadrukkelijk (zoals door de dood van soldaat J. Broere, in Simin Han op 29 maart 1995, en van soldaat R. van Renssen, op 8 juli 1995, en door enkele zwaar gewonden).

De omstandigheden waaronder men moest werken werden steeds zwaarder. Tekorten aan basisvoorzieningen waren op zichzelf al nadelig voor de operationele kwaliteit van de eenheden, maar dit werd nog versterkt door een afwisseling van soms langdurige verveling met perioden van stress en angst. Verveling kan trouwens een even zo grote oorzaak zijn van stress als overbelasting. Een manier waarop de leiding kan proberen de verveling het hoofd

³¹ Interview Th.J.P. Karremans, 26/06/98.

te bieden is pretenderen dat er geen gebrek aan werk is en dus taken verzinnen. Ook het aantrekken van de discipline is een middel. Ondergeschikten kunnen dit echter ook aanvoelen als het falen van de leiding om inhoud aan het werk te geven.³²

Bij Dutchbat III waren de effecten van verveling zichtbaar bij eenheden als de monteurs en de bevoorrading, die door het wegvallen van de aanvoer nauwelijks nog iets om handen hadden. Ook het keukenpersoneel had weinig meer te doen dan water opzetten en blikken verwarmen. De bevoorradingsgroep zou hebben gefungeerd als bron van geruchten; men zat opgesloten op de compound en dat beïnvloedde het gedrag van de manschappen. Om de sleur te doorbreken besloot de bataljonsleiding onder meer deze manschappen bij 'sociale patrouilles' in te delen. Op patrouille kon men ook waarnemen dat Dutchbat in vergelijking met het grootste deel van de bevolking nog in relatieve luxe leefde.³³

De leefomstandigheden van Dutchbat II en III werden niettemin hoofdzakelijk bepaald door tekorten aan basisvoorzieningen als warm water en verlichting. Wekenlang moest men leven op gevechtsrantsoenen. Dutchbat II was niet op deze schaarste ingesteld omdat Dutchbat I deze ervaring nog niet had en er dus niet over kon rapporteren. Bij sommigen leidde tekort aan vers voedsel of blikjes drinken tot het onderling vergelijken van rantsoenen en achterdocht. Ook was de privacy beperkt. Dat leidde soms tot kleine ruzies, die kaderleden dan wel weer susten maar waarna toch een zekere spanning bleef bestaan. Door deze leefomstandigheden en het maandenlang op elkaars lip leven was de motivatie van veel Dutchbat II-militairen de laatste twee maanden van het verblijf danig gezakt en snakten zij steeds meer naar aflossing. Het was een extra frustratie in een situatie waar men vaak het nut van de missie niet meer inzag en al gedemotiveerd was door eentonige taken. Sommigen zagen Srebrenica als een gevangenis.

Gevaarlijke situaties droegen bij aan de stress. Patrouillegang betekende gevaar voor landmijnen en beschieting door zowel de VRS als de ABiH. Onder vuur liggen was in zekere zin een kwestie van wennen, al moesten de manschappen ervoor waken dat ze niet te laconiek reageerden. Met dreigend gevaar was het voor de leiding moeilijk af te wegen in hoeverre men de eigen militairen hieraan mocht blootstellen. De vraag was voor hen of de prioriteit moest liggen bij de eigen veiligheid of bij de bescherming van de bevolking. De beslissingen over risico's werden in het veld genomen door de commandant van de OP of de patrouille, maar gebieden die te gevaarlijk waren, werden gemeden. Steeds als er een gewonde viel, maakte dit diepe indruk op de militairen, gepaard met gevoelens van machteloosheid, hopeloosheid, angst en wraak.³⁴

Ook in politiek opzicht was de situatie in Bosnië voor de Nederlandse blauwhelmen in vele opzichten chaotisch en onduidelijk. Veel Nederlandse militairen begrepen niets van de houding van de ABiH-militairen, die hen evenals de VRS dwarszaten, treiterden en manipuleerden. Daarom zagen ze dat het veel te simpel was om te spreken van één partij die schuld had aan het conflict en één partij die slachtoffer was. Dit was juist wel de grondtoon in de berichtgeving van de Nederlandse media, die de Bosnische Moslims doorgaans als de *underdog*, als slachtoffers etaleerden. Dit zorgde bij Dutchbat, evenals bij het Transportbataljon voor een boemerangeffect. Terwijl men thuis verwachtte dat Dutchbat de slachtoffers zou

32 J.M. Ambaum, 'Do you want to talk about it? Psychological support in operational conditions', in: Vogelaar, Muusse & Rovers, (eds.), *NL Arms*, pp. 174-176.

33 Interview Th.J.P. Karremans, 24/09/98.

34 Vogelaar, et al, *Leiderschap in crisisomstandigheden*, pp. 52-60 en 165.

helpen en beschermen, maakte het oorspronkelijke gevoel dat de Bosnische Moslims de *underdog* waren en moesten worden beschermd soms al na enkele weken plaats voor frustratie, irritatie en wantrouwen tegenover alle Moslims: burgers, vluchtelingen en militairen.³⁵

Gebrek aan inzicht in hun cultuur en bovendien gebrek aan inzicht in de ervaringen en noden van de vluchtelingen speelden daarbij een rol. Dit werd nog meer in de hand gewerkt doordat de bataljonsleiding niet-functionele contacten met de bevolking had verboden. Hieraan lag het idee ten grondslag dat de VN neutraal moest blijven en dat contacten met de bevolking problemen konden opleveren. De bevolking zou kunnen vragen om gunsten en er konden relaties ontstaan.³⁶ Overigens waren er ook positieve ervaringen met de bevolking door persoonlijke contacten die zich veelal bij de OP's afspeelden. De negatieve ervaringen leken zich het sterkst te manifesteren in de stad Srebrenica. De Nederlandse militairen konden niet overzien wat de strijdende partijen met elkaar – en met Dutchbat – van plan waren. De situatie was voor hen vaak onvoorspelbaar; het ene moment was het rustig, op het andere moment kon er flink worden geschoten. Dat de strijdende partijen profiteerden van humanitaire hulp, leidde tot twijfel aan het nut van de missie. Criteria om het succes van inspanningen aan af te meten waren er niet. Dat leidde tot de vraag of Dutchbat niet onbedoeld door zijn aanwezigheid de *status quo* en het conflict in stand hield, in plaats van de *Safe Area* te beschermen. Zulke vragen maakten het voor leidinggevendenden niet gemakkelijk de militairen te blijven motiveren.

De frustratie werd gevoed door het inzicht dat de opgedragen taken niet op een acceptabele manier konden worden uitgevoerd en de gestelde doelen dus niet bereikt konden worden. De informele doelstelling van de laatste twee bataljons verschoof steeds meer naar het heelhuids thuiskomen van het hele bataljon. De taken werden uitgevoerd omdat men daartoe een opdracht had gekregen, maar niemand geloofde nog in de achterliggende ideeën: ‘We konden de grenzen niet beveiligen, wel bewaken, dat betekent kijken hoe iedereen in en uit ging’.³⁷ Zeker voor een eenheid als de rode baretten was het tot dan toe saai *peacekeepers*-bestaan in de enclave een teleurstelling. Vooral Dutchbat III zag zich op een gegeven moment genoodzaakt de doelstellingen te beperken tot het louter aanwezig zijn en zichzelf tegen de VRS en de ABiH te beschermen. Het uitblijven van enige vorm van steun van de VN werkte nog eens extra demotiverend en versterkte het gevoel er in Oost-Bosnië helemaal alleen voor te staan.

De leden van Dutchbat II zouden vrijwel allemaal teleurgesteld naar Nederland terugkeren.³⁸ De gedachte dat alleen de aanwezigheid al voldoende zou zijn om de vrede te bewaren en dat de partijen uit elkaar konden worden gehouden door observatie en patrouilles, bleek misplaatst. De werkelijkheid bleek een totaal andere te zijn dan van tevoren was gedacht. De strijdende partijen hielden zich niet aan de VN-resoluties en de VN bleek machteloos. Patrouillelopen en waarnemen leidden niet tot verbetering van de situatie, integendeel, deze verslechterde feitelijk. De soldaten kregen daardoor het idee dat het allemaal weinig uitmaakte wat zij deden, maar zij liepen wel regelmatig gevaar. Er gebeurde veel

35 Vogelaar, et al, *Leiderschap in crisisomstandigheden*, pp. 167-169.

36 Vogelaar, et al, *Leiderschap in crisisomstandigheden*, pp. 30-34.

37 Interview R. Franken 04/05/01. Zie verder

voor het tweede bataljon Vogelaar, *Leiderschap*, pp. 172-175

38 Zoals gepubliceerd in: Vogelaar, et al, *Leiderschap in crisisomstandigheden*.

waartegen men zou willen optreden maar de *Rules of Engagement* lieten dat niet toe. De motivatie ging verloren en de manschappen ontwikkelden een afkeer van de strijdende partijen. Dit uitte zich geleidelijk in een mentale omslag waarin men steeds meer gericht was op het heelhuids dóórkomen van de periode in plaats van op de missie. Het werk dat gedaan moest worden, deed men steeds meer voor de compagnie en steeds minder voor de Bosnische bevolking of de Verenigde Naties. Voor zover in het begin van de VN-missie sprake was van motiverende doelstellingen was daar aan het eind van de uitzending weinig meer van te merken. Frustratie, demotivatie en cynisme over de missie voerden de boventoon.³⁹

Bataljonscommandant Karremans schetst hoe het gevoel van isolatie in de enclave ook Dutchbat III in zijn greep kreeg:

Je moet je voorstellen dat je je vanaf medio april, toen niemand er meer uit of in kon, opgesloten voelde. Net zo opgesloten als die veertigduizend Moslims die in de enclave zaten. Wat dat betreft was ons lot bijna hetzelfde, alleen maakte de wijze waarop je functioneert en de relatieve luxe die je dan nog hebt ten opzichte van hen het leven natuurlijk wat draaglijker. Toch begon dit invloed op het moreel te krijgen.⁴⁰

Karremans maakte dit op 5 juni 1995 ook heel duidelijk in een brief aan de Defensieleiding in Den Haag: ‘sedert de rotatie van de beide infanteriebataljons in januari 1995 in de enclave Srebrenica heeft 13 Infanteriebataljon Luchtmobiel [Dutchbat III] te maken gehad met een opeenhoping van operationele, logistieke en humanitaire problemen.’ Hij benadrukte nogmaals dat de bevolking door de oplopende dreiging van de Bosnische Serven, ten einde raad was. Zij was volledig afhankelijk geworden van het bataljon en had haar lot in handen van Dutchbat gelegd. ‘Kortom, het bataljon zit met een schier onmogelijk op te lossen probleem’, aldus Karremans.⁴¹ Door het *minimize*-programma en het vele loopwerk als gevolg daarvan, werd de fysieke en mentale gesteldheid van de manschappen op de proef gesteld.

Onder deze omstandigheden was de relatie met het thuisfront voor het bataljon van groot belang en waren belemmeringen van dat contact van directe invloed op het moreel. De schakels tussen het thuisfront en de uitgezondenen waren normaal gesproken de telefoon en de post. Beide vormen van communicatie werkten bepaald niet optimaal. Het telefoonverkeer was beperkt tot gesprekken van maximaal drie minuten. Tegen een zeer hoog tarief kon langer gebeld kon worden, maar dat was dan op eigen kosten. Omdat er geen konvoien meer arriveerden, kwam er ook geen post meer door. Het thuisfrontcomité van het derde bataljon vroeg zich dan ook af of het thuisfront nog wel iets kon doen, nu post versturen geen zin meer had.⁴² Het afsnijden van het postverkeer was voor de Dutchbatters een groot probleem, zeker in combinatie met de wetenschap dat ze de enclave eenvoudigweg niet uit konden. De bezorgdheid om het thuisfront groeide met het gevoel totaal geïsoleerd en verlaten te zijn. Uiteraard vergrootte dit de stress in het bataljon. Ook de berichten in de media over wangedrag onder Nederlandse militairen in Bosnië – waarop later in dit hoofdstuk wordt teruggekomen – bleven niet zonder uitwerking.

39 Vogelaar, et al, *Leiderschap in crisissomstandigheden*, p. 174.

40 Interview Th.J.P. Karremans, 24/09/98.

41 SMG/Debrief. Brief van Th. J.P. Karremans aan C-KL Crisisstaf en Bgen Pollé, onderwerp: de

toestand in Srebrenica dd. 5 juni 1995 briefnr. TK9589.

42 11Lumbl. *TFC Dertien, Buddy Bulletin*, Verslag van de vergadering van 13 mei 1995.

In Nederland bestond zeker bij de families van de uitgezonden militairen een beeld van de toestand in de enclave, dat nog zwartgalliger was dan de situatie in de enclave. De Dutchbatters zelf konden de Nederlandse persdebatten over de toestand in voormalig Joegoslavië in Nederland ten dele volgen. Vanuit Den Haag kregen ze krantenartikelen toegefaxt en verder bepaalden Radio Nederland Wereldomroep, het RTL-nieuws en de VN-situatierapporten de informatievoorziening. De berichtgeving vanuit Nederland had vaak een negatief effect op de militairen, omdat het publieke debat aldaar de onzekerheid in Srebrenica voedde.

Pas enkele jaren na de val is er thuisfrontonderzoek naar partners van landmachtmilitairen gedaan.⁴³ Dat richtte zich op de achterblijvers en ging niet in op de effecten die zorgen aan het thuisfront op het moreel van de troep hebben. Wel leerde dit onderzoek dat juist in de weken voor het einde van de uitzending het thuisfront rekende op de terugkeer van de militairen. Eerdere gevoelens van agitatie, van verlies en wanhoop op het moment van uitzending dienden zich toen opnieuw aan, juist op het moment dat de achterblijvers zich begonnen in te stellen op de thuiskomst van de militair. De verwachtingen waren hooggespannen en emoties varieerden tussen de euforie van de terugkeer en de kans op ontgoocheling.⁴⁴ Juist de grote onzekerheid over de aflossing van Dutchbat en de Bosnisch-Servische aanval op de enclave, gepaard gaande met een gebrek aan informatie, zullen in deze periode bij het thuisfront de afwisselende gevoelens van angst en hoop hebben versterkt. Deze zullen niet ongemerkt aan de militair in de enclave voorbij zijn gegaan.

Omdat de VRS daarvoor geen toestemming wilde geven, zijn tussen de zestig en tachtig man van Dutchbat III gedurende de uitzending niet met verlof geweest. De steeds slechter wordende perspectieven rond verlof en aflossing hadden een duidelijke weerslag op de gemoedstoestand van de manschappen. Begin juni 1995 dringt zich zelfs de vraag op wanneer Dutchbat ooit nog weg zou kunnen komen. Al begin juni begonnen de manschappen in afwachting van de aflossing met opruimen en pakken. In de loop van de maand werd de onzekerheid over wat er ging gebeuren steeds groter; onduidelijk was of de aflossing zou gebeuren door het 42e bataljon Limburgse Jagers of door een Oekraïns bataljon. Hierop wordt dieper ingegaan in hoofdstuk 4 van deel III.

De meeste mensen waren als gevolg van het zware verblijf mentaal op. Ook de algemene gezondheidstoestand van de militairen begon te verslechteren. Het drinkwater raakte op en moest worden gerantsoeneerd. Dutchbat beperkte zijn taak zoals gezegd tot aanwezig zijn; de uitvoering van de andere taken werd goeddeels onmogelijk. Het ontwapenen van de bevolking werd gestaakt om de spanningen niet extra te laten oplopen.

Op 11 juni nam generaal Couzy noodgedwongen het besluit dat alle in Zagreb gestrande verlofgangers van Dutchbat naar Nederland zouden terugkeren. Vanuit Nederland zou geen personeel voor Dutchbat III meer naar Srebrenica gaan en niemand van het bataljon kon nog met verlof. Omdat de voorraden op het absolute minimumniveau waren aangeland kon er geen humanitaire hulp aan de bevolking meer worden verleend. Half juni was duidelijk dat het bataljon de laatste periode tot de aflossing moest gaan uitzitten, zonder in staat te zijn nog iets nuttigs te doen. Het werd voor de militairen met de dag frustrerender om te zien hoe de bevolking steeds meer honger leed en medische hulp nodig had, maar zij alleen nog

43 M. Schipper, 'Partner zijn en uitzending: een goede combinatie?', in: *Kernvraag*, (2000) 1, pp. 33-41.

44 Erik L.J.L. de Soir, 'Hoe beleeft het thuisfront een uitzending? De emotionele stadia bij langdurige inzet', in: *Kernvraag*, (2000) 1, pp. 19-26.

werkloos konden toekijken. Sinds de komst van Dutchbat was de voedselsituatie niet zo slecht geweest en de bevolking werd, doordat de VRS vrijwel alle UNHCR-voedselkonvoien blokkeerde, praktisch uitgehongerd.

5. Verschillen in het moreel per bataljon

Achteraf beoordelen de meeste waarnemers het moreel van Dutchbat I het positiefst. Dat hoeft geen verwondering te wekken, want het pionierskarakter schiep een teamgeest die positief doorwerkte op het moreel. Dutchbat I had ook veel meer mogelijkheden dan zijn opvolgers om iets voor de bevolking te doen, omdat er doorgaans ruime voorraden medische goederen, voedsel, dieselolie en onderhoudsmateriaal beschikbaar waren. Bovendien ontving de bevolking de blauwhelmen positief gestemd. Ook was de verblijfsduur van Dutchbat I het kortst. De volgende bataljons kregen het moeilijker met zingeving, omdat het pionierswerk was gedaan. Compounds en OP's waren opgebouwd, het werk van de voorgangers viel hoogstens nog wat te verbeteren. Er kon dan een stemming ontstaan van 'de tijd uitzitten' en afgeven op de voorgangers. Ten tijde van Dutchbat II werden angst en moedeloosheid onder de bevolking groter, omdat de VRS de enclave steeds meer in zijn greep nam en de Bosnische Serven steeds minder bevoorradingskonvoien binnenlieten. In dit bataljon vielen ook de eerste ernstig gewonden. Dutchbat III verkeerde in de moeilijkste omstandigheden. De eenheid kon weinig meer toevoegen aan het werk van de voorgangers. Sinds Dutchbat II was het contact met de bevolking tot een minimum teruggebracht en werd de sfeer grimmiger.⁴⁵

Er is geen sociaal-wetenschappelijk onderzoek beschikbaar over niet-operationele omstandigheden die van invloed zijn geweest op het functioneren van het bataljon. Wel is er een studie van de militair psycholoog A. Vogelaar c.s. naar de problemen waarmee leidinggevend van Dutchbat II werden geconfronteerd. Deze biedt enig inzicht in de specifieke problemen, dilemma's en frustraties en hun uitwerking op het moreel.⁴⁶ Deze zijn overigens niet integraal toepasbaar op de ervaringen van Dutchbat III. Beide bataljons verkeerden immers in een niet geheel vergelijkbare positie, want die van Dutchbat III was over een langere periode beduidend slechter. Bovendien moeten ook verschillen in personeel en de persoon van commandanten worden meegewogen. Toch ervoer ook Dutchbat II met het verstrijken van de tijd toenemende provocaties en meer geweld, vielen er gewonden en werd de bevoorradings steeds problematischer.

Naarmate Dutchbat II langer in Bosnië verbleef, raakte het bataljon steeds gedesillusioneerder over het nut van de eigen bijdrage aan de UNPROFOR-operatie. Het gevoel ontstond dat patrouilleren en rapporteren weinig zin had. Veelvuldige rapportages over schending van het vliegverbod haalden niets uit en werden soms door het hoofdkwartier in Sarajevo in twijfel getrokken. Men voelde zich door de *Rules of Engagement* aan handen en voeten gebonden, en de relatie met de bevolking verslechterde. Veel blauwhelmen hadden het gevoel dat 'de Moslims' niet van hun bescherming gediend waren en dat ze de aanwezigheid van Dutchbat misbruikten om – niet toegestaan – militaire activiteiten te ontplooiën. Het was demotiverend dat Dutchbat feitelijk niet tot ontwapening van de Moslims kon overgaan. Patrouilles of OP's werden soms zonder aanwijsbare reden beschoten. Humanitaire hulp werd soms misbruikt voor militaire doeleinden. De Bosnische Serven hielden

45 Interview E.B. Dijkman, 29/06/99.

paragrafen zijn geheel op deze studie gebaseerd.

46 A. Vogelaar, et al, *Leiderschap*, Onderstaande

konvoeien tegen, gaven verlofgangers geen toestemming de enclave in of uit te gaan en haalden persoonlijke bezittingen uit de konvoeien. Al deze zaken bleken van hoog tot laag een negatieve uitwerking op de motivatie te hebben. Leidinggevenden hadden moeite om desondanks op de positieve aspecten van de missie te wijzen.⁴⁷ Dit werd ook in de hand gewerkt door de in hoofdstuk 8 al gesignaleerde tekortkomingen in de voorbereiding en het gebrek aan contact met de bevolking.

Bij gebrek aan betere instrumenten kan een maat van vergelijking tussen de bataljons worden gevonden door te bezien hoeveel militairen vroegtijdig uit het missiegebied zijn teruggekeerd en om welke redenen. Ook aan deze optiek kleven nadelen, omdat een sterke commandant eerder geneigd kan zijn personeel terug te sturen dan een zwakke. Het was ook geen werkbaar instrument meer, toen de VRS geen vervangend personeel meer binnen wilde laten. Een vergelijking tussen de drie luchtmobiele bataljons leidt niet tot significante verschillen. De aantallen – tussen de elf en twintig – ontlopen elkaar niet zoveel, zeker wanneer wordt gecorrigeerd voor gewonden. Wat opvalt is dat bij Dutchbat I geen personeel behoefde terug te keren dat gewond was geraakt en geen enkel kaderlid. Van Dutchbat II keerden relatief het meeste personeel en de meeste kaderleden terug. Van Dutchbat II keerden twee personen terug vanwege strafbare feiten en van Dutchbat III één. Vergelijking van de drie bataljons met het Verbindingsbataljon, het Transportbataljon en *Support Command* toont dat Dutchbat niet werd geplaagd door terugkeer om redenen van weigering van een dienstbevel, om disciplinaire redenen, drugsgebruik of -handel, verboden wapenbezit en diefstal of handel van persoonlijke uitrusting of geweldpleging die bij andere eenheden veelvuldig voorkwamen.⁴⁸

6. Nabeschuiving omtrent het moreel

In deze schets van het moreel van Dutchbat I, II en III en de omstandigheden die daarop van invloed waren, is naar voren gekomen dat gevoelens van frustratie en machteloosheid naar verloop van tijd groter werden, wat leidde tot cynisme en demotivatie. Deze gemoedstoestand bleek amper te conflicteren met de taakuitvoering van het bataljon: op een heel klein aantal gedocumenteerde gevallen na is daarvan geen sprake geweest, en slechts een aantal militairen heeft kortere of langere tijd als gevolg van schokkende ervaringen niet kunnen functioneren. De meesten zijn echter op een dusdanige manier opgevangen door collega's en hulpverleners dat ze later weer inzetbaar waren. Tot het eind zijn vrijwel alle opdrachten loyaal uitgevoerd en hebben de desbetreffende manschappen bijvoorbeeld riskante *blocking positions* betrokken toen de VRS na 9 juli dreigde de enclave te overlopen.

47 Vogelaar, *et al*, *Leiderschap in crisisomstandigheden*, pp. 25-30.

48 DJZ. Overzicht voortijdig teruggekeerde miln uit het vm Joegoslavië, 24/05/95. Personeelsvertrouwelijk. De vergelijking gaat in zoverre mank, dat gegevens voor de enclave niet kunnen worden gecorrigeerd voor personeel van de bataljons dat in Simin Han was gelegerd en dat die voor Dutchbat niet verder gaan dan 24/05/95. Zie ook SMG 1020/1-4. Repatriëringen in het eerste jaar van de uitzending, Lessons Learned, 08/02/94, nr. 27/)

Z/1975. Een ongedateerd [08/05/95] overzicht van lkol-arts W. Wertheim (aan Lars Poppes) geeft een totaal aantal gerepatrieerden van 273, onderverdeeld in BH-Command 5, ECMM 3, Dutchbat 45, Support Command 32, Transportbataljon 84, Verbindingsbataljon 97 en Zagreb 7. Per categorie personeel betrof dit dienstplichtigen 133, BBT 88 en BOT 52. De redenen waren disfunctioneren 15, medisch 92, psycho-sociaal (waaronder thuisfront problemen) 75 en strafbaar feit 91 (Archief DJZ, doss. Gedragingen).

Dit in aanmerking nemend zou het veel te gemakkelijk zijn te veronderstellen dat demotivatie, frustratie of problemen met de gemoedstoestand als vanzelfsprekend gevolgen hebben gehad voor de taakuitvoering van in het bijzonder de gevechtseenheden, zoals wel is gesuggereerd. Volgens de Militaire Veiligheidsfunctionaris, opperwachtmeester Rave, was het moreel van Dutchbat III 'helemaal niet slecht, het was in feite heel goed'. Ook later onderzoek onderstreept dat een gevoel van lotsverbondenheid een positieve invloed op de sfeer had. Alle werkzaamheden gingen gewoon door, ondanks de fysieke verzwakking en tegenslagen als haperende rotaties, uitgestelde verloven, uitblijven van post en gebrek aan personeel. Rave heeft geen mentale verzwakking waargenomen. Wel werd door het afknijpen van de rantsoenen de algehele conditie minder en werd daardoor ook het tempo lager. Ook trad een zekere onverschilligheid op, aldus Rave: 'Hoe langer je in die omstandigheden zit, des te meer je ze normaal gaat vinden. Je normen gaan schuiven en dan word je onverschilliger ten aanzien van bepaalde zaken.'⁴⁹

Ondanks alles vond een aantal Dutchbatters de sfeer tot het einde goed. Het gevoel van saamhorigheid werd door de slechte omstandigheden groter, en de verschillen tussen de rode baretten en de toegevoegde eenheden werden kleiner. Een symptoom van het saamhorigheidsgevoel is ook de gespannen afwachting onder de verlofgangers in Zagreb: zij wilden bijna allemaal terug naar het bataljon in Srebrenica.

7. Wangedrag

In mei 1995 verschenen in de Nederlandse pers de eerste publicaties die veronderstelden dat Dutchbat zich in de enclave Srebrenica schuldig zou hebben gemaakt aan ernstig wangedrag tegenover de bevolking. Dit gevoelige onderwerp zou sindsdien herhaaldelijk de publieke aandacht blijven trekken. De Koninklijke Landmacht en het Openbaar Ministerie stelden in mei en juni 1995 onderzoeken in naar de juistheid van de geruchten over wangedrag van Nederlandse VN-militairen in voormalig Joegoslavië, maar deze leidden niet tot strafvervolging. De geruchten bleven niettemin aanhouden, omdat uit Bosnië teruggekeerde militairen in de media nieuwe feiten over wangedrag naar voren brachten. Daardoor leken de resultaten van eerdere officiële onderzoeken weer discutabel. De rest van dit hoofdstuk gaat over het begin van deze kwestie, dat wil zeggen de ontwikkelingen in de maanden mei tot begin juli. Naast de vraag welke vormen van wangedrag feitelijk zijn gerapporteerd, komen daarbij de communicatie tussen het ministerie van Defensie, de Koninklijke Landmacht, de Koninklijke Marechaussee en Openbaar Ministerie aan de orde, alsmede de grondigheid van het onderzoek naar mogelijk wangedrag bij Dutchbat III.

Bij de voorbereiding van de uitzending van de Nederlandse bataljons was niet geanticipeerd op bijzondere problemen in de sfeer van straf- en tuchtrecht of 'wangedrag' tegenover de Moslim-bevolking als mogelijk uitvloeisel van de vredesmissie. Tijdens de opleiding van de Dutchbatters was het militaire straf- en tuchtrecht tijdens de uitzending in zijn algemeenheid aan de orde geweest, terwijl ook les was gegeven over het humanitair oorlogsrecht. Tijdens de uitzending waren dezelfde regels en procedures van kracht voor de toepassing van het Nederlandse militaire tucht- en strafrecht als in Nederland of bij operaties in NAVO-verband. In de Vaste Orders van Dutchbat waren gedragsregels vastgelegd waarvan overtreding kon leiden tot straf- of tuchtvervolging. Daartoe behoorden ook de eigen regels van

⁴⁹ Interview A.E. Rave, 13 en 14/12/00.

UNPROFOR. De vredesmacht hanteerde een systeem van strafbare feiten (*major offences*) op het gebied van: gebruik en bezit van verdovende middelen, hanteren van wapens en munitie, handel in VN-uitrustingstukken, zwarthandel en seksuele vergrijpen.

Overtreding van de regels leidde tot opmaking van een proces-verbaal en eventueel repariëring naar Nederland. Melding van elke overtreding aan de brigade van de Koninklijke Marechaussee in Zagreb was verplicht. Wanneer een commandant oordeelde dat er sprake was van een strafbaar feit volgens het Nederlands militaire straf- en tuchtrecht of de UNPROFOR-regels, was hij verplicht direct aangifte te doen bij de marechaussee. Elke militair kon overtredingen bij zijn commandant melden.⁵⁰

Binnen Dutchbat waren de bataljonscommandant en de compagniescommandanten verantwoordelijk voor de handhaving van de discipline. Zij waren bevoegd bij lichte overtredingen van de regelgeving tuchtrechtelijke maatregelen te nemen; bij zware overtredingen was inschakeling van de Koninklijke Marechaussee een vereiste. De marechaussee vervulde voor het overige alle politietaken zoals verkeerscontrole, registratie van overtredingen en strafbare feiten, en het onderzoek daarnaar.

Bij UNPROFOR was de *Force Provost Marshall* verantwoordelijk voor de militaire politietaken. De VN ging ervan uit dat de troepenleverende landen ook de vereiste aantallen marechaussees uitzonden en dat deze deel uitmaakten van de organisatie van de *Force Provost Marshall*. Gezamenlijk behandelden zij 19.000 zaken, maar een nadere specificatie naar soort is niet beschikbaar⁵¹

De marechaussee-eenheden traden uitsluitend op binnen de context van het nationale contingent. Ook Nederland droeg als troepenleverancier bij aan de militaire politie van UNPROFOR. Het zette daartoe een eigen nationale organisatie op. Voor de uitvoering van de Nederlandse militaire politietaken was in Zagreb een brigade van de Koninklijke Marechaussee gevestigd bij het hoofdkwartier van UNPROFOR. Onder verantwoordelijkheid van deze brigade opereerden kleine detachementen van de marechaussee op de locaties van de Nederlandse eenheden in voormalig Joegoslavië.⁵² Op de compound in Potočari was een detachement van twee onderofficieren, dat processen-verbaal op maakte van bijvoorbeeld verkeersongelukken, diefstallen en vermissingen en op eigen initiatief of na melding door een commandant onderzoek deed. Dit detachement rapporteerde dagelijks aan de Marechaussee-brigade in Zagreb en trad zo nodig in contact met de officier van justitie in Arnhem om advies te vragen over de vorm van afhandeling van zaken. Binnen dit kader van taken en verantwoordelijkheden van commandanten en Koninklijke Marechaussee moest ook de behandeling van eventueel ‘wangedrag’ plaatsvinden.

De beschuldigingen

De veronderstelling van wangedrag kwam in het brandpunt van de publieke belangstelling te staan vanaf het moment dat het ANP op vrijdag 5 mei 1995 aan de directie Voorlichting van het ministerie van Defensie vroeg of het waar was, ‘dat ‘de MID een onderzoek instelde naar oorlogsmisdaden door Nederlandse blauwhelmen.’ In overleg met generaal Couzy

50 CRST. Beleidsbundel Commandant Nederlandse Troepen in vm Joegoslavië (september 1994). Hoofdstuk 1/7. Debriefingsarchief: Vaste Orders Dutchbat 2/3, hoofdstuk 1/08.

51 Unprofor, *Force Commander's End of Mission*

Report, pp. 100-101.

52 P. van Keulen, ‘KMar-kapitein Colenbrander “De eerste maand gaat het nog wel”’, in: *Achterbanier* 17 (1995) 4, pp. 6-8. OM Arnhem: KMar, nr. P.004/2000, 06/01/00.

werd geantwoord dat de bevelhebber der landstrijdkrachten, naar aanleiding van geruchten over mogelijke misdragingen van Nederlandse militairen, opdracht had gegeven voor een huishoudelijk onderzoek. Dit interne en verkennende onderzoek werd door de Nederlandse commandanten in Bosnië uitgevoerd. Zodra er op basis van dit onderzoek meer duidelijkheid zou zijn over de feiten en mogelijke 'overtredingen van het militaire strafrecht' zou de Koninklijke Marechaussee worden ingeschakeld.

De legervoorlichter was blijkens het ANP bericht zeer terughoudend in zijn mededelingen: overste W.P.P. Hartman wilde niet zeggen 'in welke richting de vermoedens van wangedrag gingen, want 'zelfs die richting hoefde niet waar te zijn'. Evenmin wilde hij iets zeggen over de eenheden en de periode waarop het onderzoek zich richtte; het zou gaan om verschillende incidenten waarbij verschillende militairen waren betrokken. Het wangedrag zou zich gericht hebben tegen de plaatselijke bevolking.⁵³

Het *Rotterdams Dagblad* van 5 mei 1995 bracht onder de kop 'Beschuldiging van wangedrag ondermijnt functioneren Nederlandse blauwhelmen – "Ze lokten kinderen moedwillig met snoepjes mijnevelden in"' veel meer details. Het onderzoek naar wangedrag zou begonnen zijn, omdat begeleiders en commandanten alarm hadden geslagen over schokkende verhalen over misdragingen die uit Bosnië teruggekeerde militairen tijdens hun vervolgopleiding hadden verteld:

De militairen zouden zich schuldig hebben gemaakt aan verkrachtingen en misbruik van drank en vuurwapens. Zelfs zouden zij kinderen moedwillig mijnevelden hebben ingelokt door er snoepjes in te gooien. Zo konden de militairen controleren of het gebied voor henzelf veilig was. Volgens ingewijden liggen zeker laatstgenoemde excessen 'tegen oorlogsmisdaden aan.'⁵⁴

Landmachtwoordvoerder Hartman had zich tegenover de Rotterdamse krant dus heel wat minder terughoudend getoond dan tegenover het ANP. Hoewel hij wees op het goede contact tussen de legertop en de manschappen als middel om snel geruchten op te vangen, had hij desgevraagd niet uitgesloten dat deze geruchten al langer in omloop waren. De Landmacht, zo deelde hij mee, tolereerde wangedrag in geen geval: Couzy wilde dat de onderste steen boven zou komen. Als er dingen waren gebeurd die niet door de beugel konden, zou onmiddellijk de Koninklijke Marechaussee worden ingeschakeld. Het onderzoek zou zich volgens Hartman niet beperken tot de eenheden in Bosnië, maar zich ook richten op teruggekeerde militairen 'om uit te sluiten dat misdragingen van eerdere datum niet boven tafel komen'. Volgens hetzelfde artikel betwijfelden 'kritische landmacht-officieren', van wie slechts bekend is dat zij de rang van majoor, overste of kolonel bezaten, of deze gedecideerde aanpak van de legertop succes zou hebben. Zij stelden dat de commandanten in Bosnië niet alles wisten wat er gebeurde. Bovendien zouden zij de vuile was binnen willen houden. Vooral bij de Luchtmobiele Brigade zou volgens deze zegslieden 'een cultuur [bestaan] om elkaar te dekken.'⁵⁵

De landelijke kranten van zaterdag 6 mei volgden het ANP-bericht van 5 mei en meldden

53 'Defensie onderzoekt geruchten Nederlands wangedrag in Bosnië', in: *ANP* 05/05/95. CRST. Hartman, 08/05/95: 'Notitie voor Secties communicatie KL'.

54 T. Haerkens 'Beschuldiging van wangedrag',

Rotterdams Dagblad, 05/05/95.

55 T. Haerkens 'Beschuldiging van wangedrag', *Rotterdams Dagblad*, 05/05/95; CRST. Hartman, 08/05/95: 'Notitie voor Secties communicatie KL'.

dat de Landmacht een onderzoek was begonnen naar geruchten over wangedrag, voornamelijk zonder details uit het bericht van het *Rotterdams Dagblad* over te nemen. Meer inhoudelijk berichtgeving in die bladen volgde op maandag 8 mei op basis van een tweede ANP-bericht dat wel in grote lijnen overeenkwam met het stuk in het *Rotterdams Dagblad*:

Soldaten die over de rooie raken en onnodig hun vuurwapens gebruiken. Verkrachting. Kinderen die met een handvol snoepjes een mogelijk mijnenveld worden ingelokt. Het lijken wilde geruchten om de als zeer gedisciplineerd bekendstaande Nederlandse VN-militairen in Bosnië in diskrediet te brengen. Toch vindt de Landmacht de zaak serieus genoeg voor een onderzoek.⁵⁶

Daarmee begon een langdurige discussie over wangedrag van Nederlandse militairen in Bosnië. Volgens het tweede ANP-bericht zou het gaan om twintig gevallen, gepleegd in Busovača, Lukavac en Srebrenica. Volgens dit bericht zouden militairen, naast de commandanten van de vervolgoopleiding, ook hun begeleiders ‘in vertrouwen’ hebben genomen. Verhalen over wangedrag zouden bekend zijn bij de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Landmacht en de afdeling voor Individuele Hulpverlening. Ook generaal Couzy en diens commandant van de KL Crisisstaf, generaal Pollé, zouden al langer op de hoogte zijn geweest van ‘mogelijke misstanden’. Couzy zou volgens de berichten al eind april tot een onderzoek besloten hebben, op initiatief van een groep ‘verontruste officieren’.

Couzy en in zijn kielzog de voorlichter van de Landmacht probeerden de sfeer van ‘waar rook is, is vuur’ te keren met het adagium: ‘Over feiten vallen mededelingen te doen, over geruchten niet.’⁵⁷ Volgens het ANP bestond het vermoeden dat ook compagniescommandanten van de incidenten op de hoogte waren geweest maar niets hadden ondernomen. Bij de ‘vermeende incidenten’ zouden volgens dezelfde bronnen vooral jongere militairen met een tijdelijk dienstverband zijn betrokken.⁵⁸ Deze informatie van het ANP – blijkbaar afkomstig van de verontruste officieren – wees, samen met de verwijzing in het *Rotterdams Dagblad* over de gesloten cultuur in de Luchtmobiele Brigade, sterk in de richting van Dutchbat, ook nog eens de enige eenheid met veel jonge BBT’ers (Beroepsmilitairen met een contract voor een bepaalde tijd).

De media brachten het nieuws over het ingestelde interne onderzoek van de Landmacht uitvoerig. Het wangedrag was nog weinig gedocumenteerd, maar enkele voorbeelden bleven telkens terugkeren in de publiciteit, tot verlegenheid van Defensie: naast het gooien van snoepjes in mogelijke mijnenvelden, ongeoorloofd wapengebruik en drankmisbruik breidden de voorbeelden van wangedrag zich in de berichtgeving op 8 mei ook uit naar verboden bezoek aan prostituees buiten de compound, drugsgebruik, verkoop van militaire goederen, en onheus gedrag tegenover de lokale bevolking. De reacties van de militaire vakbonden en van de politieke partijen op het nieuws liepen nagenoeg parallel: verbazing over de gemelde feiten en krachtige steun voor het interne onderzoek en zo nodig een strafrechtelijk onderzoek. De vakbonden van Vereniging Belangenbehartiging Militairen (VBM), de ACOM, Algemene Vereniging van Militairen (AVVM) tot de Vereniging van Dienstplichtige Militairen

⁵⁶ G. van Gils, ‘Landmacht onderzoekt geruchten over wangedrag in Bosnië’, in: *ANP* 138, 6/05/95.

⁵⁷ CRST. Hartman, 08/05/95 ‘Notitie voor

Secties communicatie KL’.

⁵⁸ G. van Gils, ‘Landmacht onderzoekt geruchten over wangedrag in Bosnië’, in: *ANP* 138, 6/05/95.

ren (VVDM) waren overigens verbaasd over de geruchten, omdat hen nooit enig geluid van dien aard had bereikt.⁵⁹

Onderzoek naar de beschuldigingen

Op 28 april had Couzy mondeling aan minister Voorhoeve meegedeeld dat hij via de Geestelijke Verzorging en de Militair Psychologische Dienst informatie had ontvangen over ‘mogelijke misdragingen’ van uitgezonden Nederlandse militairen. Voorhoeve vroeg om een schriftelijke rapportage.⁶⁰ Dat onderzoek werd in de hand gewerkt door hoofdlegeraalmoezenier J.G.C. Broeders; hij zond Voorhoeve en Couzy op 1 mei vertrouwelijke informatie van twee aalmoezeniers in Bosnië over ‘excessieve gedragingen van Nederlandse VN-militairen’.

Broeders’ bedoeling was naar zijn zeggen niet een juridisch onderzoek op gang te brengen. Hij wilde de voorbeelden vooral gebruiken om te wijzen op het grote belang van de bedrijfsethische vorming van Nederlandse VN-militairen voor hun uitzending. Broeders noemde in zijn rapportage aan Couzy en Voorhoeve vijf voorbeelden van dat excessieve gedrag. Naast het al eerder genoemde voorval met de snoepjes (of esbitblokjes, die normaal gesproken dienden voor de verwarming van maaltijden in blik, met een snoeppapiertje eromheen) in het mogelijke mijnenveld, ging het volgens hem om soldaten met voedseltransporten die Moslim-kinderen welbewust tegen hun rijdende vrachtwagen lieten lopen en de aanbieding van boterhammen met schoenpoets aan Moslim-kinderen; ingaan op voorstellen van ouders tot seksueel verkeer met jonge meisjes in ruil voor een pakje sigaretten; en tenslotte het besprenkelen met brandstof van overgebleven voedsel op weg naar de vuilnisbelt en het aansteken ervan zodra de Moslims dichterbij waren gekomen met lichamelijk letsel als gevolg.⁶¹

Deze rapportage van Broeders was voor Couzy aanleiding om een onderzoek te beginnen. Hij meldde op 2 mei 1995 aan de waarnemend secretaris-generaal van Defensie dat hij opdracht tot onderzoek bij de eenheden in Bosnië had verstrekt aan de Nederlandse contingentscommandant in Bosnië, kolonel W.M. Verschaegen. Met dat onderzoek werd overigens geen haast gemaakt. Op welk tijdstip de opdracht aan kolonel Verschaegen is verstrekt, is niet eens duidelijk. Vanaf 5 mei brak het mediageweld los; het was ook via de media dat Karremans voor het eerst vernam van het ingestelde onderzoek. Ook na deze publicaties maakte de KL nog steeds geen haast met het onderzoek, maar toen invernierde de Centrale Organisatie van het ministerie van Defensie (ook bekend als ‘het Plein’). Zo kreeg Karremans op 8 mei telefonisch rechtstreeks uit Den Haag opdracht een onderzoek naar wangedrag bij Dutchbat III in te stellen en niet uit Zagreb.⁶² Het verschil in instelling tussen de KL en het Plein bleek ook de volgende dag, 9 mei: op die dag vertelde Couzy zijn minister dat hij

59 ‘Beschuldiging wangedrag’, *Algemeen Dadsblad*, 6/05/95; ‘Onderzoek naar ‘wangedrag’, *NRC Handelsblad*, 6/05/95; ‘Defensie onderzoekt geruchten’, *De Telegraaf*, 06/05/95; ‘Onderzoek wangedrag Nederlandse militairen’, *Algemeen Dagblad*, 8/05/95; ‘Mogelijke vervolging Dutchbat’, *Parool*, 10/05/95. *Persbericht ACOM* ‘ACOM distantieert zich van berichtgeving omtrent vermeend wangedrag’, 10/05/95.

60 DJZ. Nota ‘Onderzoeken naar vermeend

wangedrag van Nederlandse VN militairen in voormalig Joegoslavië’, zonder datum; DCBC. Nr. D101/95/9200, Voorhoeve aan voorzitter TK, 09/05/1995.

61 DJZ. Nr. 5178/CB, Broeders aan Voorhoeve (afschrift aan Couzy), 01/05/95.

62 DJZ. Handgeschreven notitie waarnemend SG voor Minister en Staatssecretaris (afschrift aan CDS en DJZ), 02/05/95. Karremans, *Srebrenica*, p. 90.

vier weken nodig zou hebben voor het onderzoek. Toen greep Voorhoeve in met de woorden:

Dat is veel te lang. Dan staan onschuldigen onnodig lang in een kwaad daglicht, en kunnen schuldigen erg veel tijd nemen om verwarring te zaaien. Ik zou aan het einde van *deze week* het besluit willen nemen om de Marechaussee in te schakelen als er enige grond voor de kwalijke geruchten is.⁶³

Inderdaad ging het nu sneller: al op 11 mei rapporteerden Karremans en de commandant van het logistieke bataljon in Busovača rechtstreeks aan Couzy. Blijkens hun verslag hadden zij geen identieke opdracht gekregen.

In Busovača onderzocht een commissie van zes onder leiding van de waarnemend bataljonscommandant de beschuldigingen.⁶⁴ Deze commissie had na een inventarisatie van gegevens uit archieven (bataljonsarchief, Koninklijke Marechaussee, Maatschappelijk Dienstverlening en Geestelijke Verzorging) discrete navraag gedaan bij voorgangers, collega's en lagere commandanten. De commissie kwam tot de conclusie dat er geen bewijzen, aanwijzingen, feiten of geruchten waren die het aannemelijk konden maken dat de 'aantijgingen' door het personeel van het logistieke bataljon waren gepleegd. Een onderzoek van de marechaussee naar een geval van de aanbidding van esbitblokjes als snoep had ook niet geleid tot een bekentenis van de belangrijkste verdachte. Daarop was geconstateerd dat er te weinig concrete aanknopingspunten waren om het onderzoek voort te zetten.⁶⁵

Karremans van zijn kant had het onderzoek inzake Dutchbat III opgedragen aan een commissie, bestaande uit de plaatsvervangend bataljonscommandant, majoor R. Franken, het hoofd van de sectie personeel, kapitein R. Voerman, en de onderofficier Militaire Veiligheid, opperwachtmeester E.A. Rave. In feite voerden Voerman en Rave los van elkaar het onderzoek uit; Voerman bevond zich bij de A-compagnie en kon de enclave niet in, Rave zat in de enclave en kon er juist niet uit. Beiden rapporteerden aan Franken.⁶⁶ Karremans richtte de opdracht sterk op de media-aandacht. Hij stelde vast dat het onderzoek zich vooral richtte op Dutchbat II, maar dat ook bij Dutchbat III onderzoek nodig was. In het bijzonder *de Volkskrant* had Dutchbat in een kwaad daglicht gesteld, zo vond de bataljonscommandant, en die beschuldigingen wilde hij door het onderzoek rechtzetten. Karremans gaf opdracht onderzoek te doen naar het mogelijk voorkomen bij Dutchbat III van acht gespecificeerde vormen van wangedrag:

1. in ruil voor snoep kinderen door loopgraven laten lopen om de aanwezigheid van mijnen vast te stellen;
2. door het strooien van snoep kinderen vermeende mijnevelden insturen;
3. aanbidding van esbitblokjes aan kinderen als snoep;

63 DJZ. Handgeschreven notitie Voorhoeve, nr. 723, 09/05/95 09.00.

64 Andere leden waren: hoofd en toegevoegd officier van de sectie inlichtingen en veiligheid (S2), de commandant van het detachement KMar, de bedrijfsmaatschappelijk werker en de veldpre-

diker.

65 DJZ. Fax Wnd C-1 (NL/BE) VN LOG/TBAT aan C-Crisisstaf, 11/05/95 'Verslag van gehouden onderzoek'.

66 OM Arnhem, KMar. Ne.P.527/A/1999, 20/12/99, pp. 5-6.

4. de veiligheid en taken van het bataljon onnodig in gevaar brengen door zonder kennis van de commandant aan de burgerbevolking medische hulp te verlenen;⁶⁷
5. in brandsteken op de vuilnisbelt van met brandstof overgoten afval waarbij enkele 'locals' waren verwond;
6. hardrijden met voertuigen met erachter rennende kinderen en afsluiting van weddenschappen over het aantal geraakte kinderen;
7. onnodig gebruik van vuurwapens tegen de Moslim-bevolking;
8. grof en agressief gedrag met krenkende uitlatingen over de Moslims.

Karremans vroeg bij elk punt expliciet aan te geven of de beschuldiging van wangedrag op waarheid berustte, of er sprake was van vermoedens en geruchten en ten slotte of met zekerheid vaststond dat het hier niet handelde om misverstanden.⁶⁸

Voerman en Rave spraken respectievelijk in Simin Han, waar de A-compagnie van Dutchbat was gelegerd, en in Srebrenica met een aantal militairen en goed geïnformeerde autochtonen. Tot de eerste groep behoorden commandanten en hun opvolgers van de infanteriepelotons, het kader en soldaten van de logistieke pelotons 'als erkende vergaarbak van roddels en geruchten', de bataljonsarts en het personeel van de hulppost en in Simin Han de aanwezige geestelijke verzorger. In Srebrenica spraken zij met de lokale tolken van UNPROFOR, UNHCR en *Médecins Sans Frontières*, met de leiding van MSF en met het hoofd van het waterleidingbedrijf en de gemeentereiniging, Junotze.

Het onderzoek in Simin Han resulteerde in ontkennende antwoorden op de eerste zes vragen. In Srebrenica was dat ook het geval. Bij de derde vraag tekende het verslag aan, dat tijdens de rotatie van Dutchbat II naar Dutchbat III verhalen over esbitblokjes waren verteld. Over het incident bij de vuilnisbelt merkte het rapport op, dat Junotze niets van een dergelijk incident wist en dat hij uitsloot dat het gebeurd kon zijn zonder dat hij ervan wist. Junotze had wel een ander incident genoemd, maar daarbij waren geen Dutchbatters betrokken doch louter Moslims.

Bij het hardrijden ten slotte tekende het rapport aan dat een korporaal van Dutchbat III tuchtrechtelijk was vervolgd 'wegens onwaardig gedrag toen hij opzettelijk door plassen reed om de aldaar wandelende mensen onder te spatten'.

Op de twee laatste vragen ging het rapport niet in; de redenen daarvoor zijn niet duidelijk geworden.⁶⁹

De onderzoeken in Busovača en Srebrenica gaven geen aanwijzing dat de in de persberichten genoemde vormen van wangedrag door Nederlandse militairen in Bosnië ook werkelijk waren voorgekomen. Het onderzoek in Busovača had zich beperkt tot de in de pers genoemde punten; het rapport van Dutchbat III zweeg over de twee laatste punten; vuurwapengebruik tegen de lokale bevolking en grof en agressief optreden. Het rapport gaf wel impliciet aan dat de bataljonsleiding in Srebrenica op het voorkomen van wangedrag lette en

67 Dit specifieke punt werd hier in het kader van onderzoek naar wangedrag voor de eerste keer naar voren gebracht. Het houdt hoogstwaarschijnlijk verband met het interne conflict in het bataljon rond de medische verzorging van de bevolking, mede in het licht van de crisis tussen het gemeentebestuur en MSF. Karremans heeft deze vraag bewust of onbewust in zijn onderzoeksopdracht

laten insluipen – zie verder de bijlage 'Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden.'

68 Karremans, *Srebrenica*, pp. 185-186 (bijlage 9).

69 BStas. Dutchbat Srebrenica aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 11/05/95 bijlage: nr. TK9567 'Verondersteld wangedrag NL-miln'.

dit bestrafte.⁷⁰ De rapportage van de bataljonscommandanten, in het bijzonder dat van Karremans, pleitte daarmee Dutchbat III vrij.

Deze verwijzing naar Dutchbat II betrof het inmiddels door het Openbaar Ministerie aangekondigde vooronderzoek dat geopend zou worden naar wangedrag bij Dutchbat II. Vóórdat dit wordt besproken, is het echter van belang te zien hoe de KL-leiding en de minister op de rapportage uit de eenheden ter plaatse reageerden.

Reacties in Den Haag op de rapportages uit Bosnië over wangedrag

Overeenkomstig een afspraak van de chef-defensiestaf met waarnemend bevelhebber Van Baal, rapporteerde de laatste op 12 mei 's morgens aan de minister over de resultaten van het onderzoek. Van Baal stelde vast dat het onderzoek met 'de grootst mogelijke zorgvuldigheid' was verricht en geen nieuwe aanknopingspunten had opgeleverd over mogelijke misdragingen bij de beide eenheden in Bosnië. Omdat de hoofdofficier van justitie in Arnhem inmiddels had besloten tot een strafrechtelijk vooronderzoek naar wangedrag bij Dutchbat II, besloot Van Baal geen verder onderzoek te doen naar wangedrag bij Dutchbat II, zo schreef hij aan de minister.⁷¹ Voorhoeve nam de conclusies van de waarnemend bevelhebber over het 'gedegen' onderzoek over in een brief naar de Kamer. Hij stelde vast dat van 'structureel wangedrag' door Nederlandse militairen in voormalig Joegoslavië geen sprake was. Voorhoeve liet opvallend genoeg ook weten dat de hoofdofficier in Arnhem dat oordeel deelde.⁷²

Voorhoeve leek erin geslaagd binnen een week na de eerste berichten over wangedrag door onderzoek helderheid te verschaffen aan de volksvertegenwoordiging en de media. Ook had hij zich ingespannen de wrevel en ingehouden woede bij de militairen in Bosnië over deze zaak te dempen: eerst door hen op 10 mei te schrijven dat alleen een grondig onderzoek deze mogelijke smet kon wegnemen, dat er in Nederland grote waardering voor hun werk bestond en dat het waarschijnlijk slechts om enkele incidenten zou gaan.⁷³ Al twee dagen later schreef hij dat 'niets [duidde] op structureel wangedrag' en dat verder onderzoek niet nodig was: 'Dit zal voor U een pak van het hart zijn. Ik ben opgelucht en blij dat zo op korte termijn is vastgesteld dat er geen smet rust op het blazen van de Nederlandse militairen in het voormalige Joegoslavië.'⁷⁴

De minister had zich voortvarender getoond dan bevelhebber der landstrijdkrachten Couzy, die in een snel onderzoek niet het middel bij uitstek zag de schade voor de Landmacht en de troepen in Bosnië tot een minimum te beperken. Couzy had kennelijk meer vertrouwen in een lange duur van het onderzoek en het daarmee overwaaien van de bui. De 'eerste slag' leek dankzij Voorhoeve gewonnen, maar in werkelijkheid waren de twijfels allerminst weggenomen. Op de ochtend van de bekendmaking van de resultaten door Voorhoeve plaatste *de Volkskrant* vraagtekens: het dossier kon bij een positieve uitslag niet dicht, want het ging slechts om bevindingen van militaire commandanten vanaf bataljonsniveau en

70 De dagrapporten van de KMar in Srebrenica bevestigen de juistheid van de vermelde gebeurtenissen. Het door plassen rijden vond plaats op 22 januari 1995; het incident op de vuilnisbelt op 23 februari 1995. (KMar: KMar Brigade Unprofor Afdeling Lukavac, post Srebrenica: mutatie-rapporten 22/01/95 en 23/02/95).

71 DJZ. Handgeschreven notitie van CDS aan Minister, 09/05/95. Ibidem: A. van Baal aan

Voorhoeve, 11/05/95.

72 DJZ. D 101/95/9413, Voorhoeve aan voorzitter TK, 12/05/95.

73 Brief nr. V9500936, geciteerd in Karremans, *Srebrenica*, p. 90.

74 LR. nr. V95009543, Voorhoeve aan Contingentscommandant Joegoslavië en commandant Luchtmobiele Brigade, 12/05/95.

hoger die er zelf weinig belang bij hadden ‘toe te geven dat ze hun mannen niet in de hand houden, laat staan dat ze op de hoogte zijn van crimineel gedrag, maar het niet hebben gemeld.’

In het licht van eerdere berichten over de gesloten cultuur van het luchtmobiele bataljon was dit een begrijpelijke opmerking. *De Volkskrant* trok hiermee het plichtsbesef en de betrouwbaarheid van hele commandolijn van de bataljons in Bosnië tot en met de waarnemend Bevelhebber der Landstrijdkrachten in twijfel. De Haagse redacteur Hella Rottenberg was blijkbaar ingelicht over het meningsverschil tussen Voorhoeve en Couzy over de vereiste snelheid van het onderzoek. Couzy en de Landmacht wilden volgens *de Volkskrant* de werkelijke gang van zaken aan de openbaarheid onttrekken. Om te voorkomen dat ‘een zweem van een doofpot-affaire blijft hangen’ en om een einde te maken aan de geruchten en de eventuele schuldigen te straffen, vond deze krant een ‘snel en grondig’ onderzoek door de marechaussee nodig, omdat die het wangedrag op een meer onafhankelijke manier zou kunnen onderzoeken.⁷⁵

Inderdaad begon de Koninklijke Marechaussee op 12 mei een gerechtelijk vooronderzoek bij het 12e luchtmobiele bataljon (Dutchbat II), dat de bron was van de berichten over wangedrag. Tot dit gerechtelijk vooronderzoek was op 9 mei opdracht gegeven door de hoofdofficier van justitie in Arnhem, mr. Van Gend. Dat onderzoek vloeiende formeel niet voort uit de publicitaire opschudding, maar uit een proces-verbaal van het detachement van de marechaussee in Zagreb over wangedrag, dat op 16 januari 1995 was opgemaakt op verzoek van een pelotonscommandant van Dutchbat II. Dat gerechtelijk vooronderzoek luidde wel een nieuwe publicitaire storm in: Voorhoeve was daarvan namelijk niet op de hoogte. Hij werd ermee geconfronteerd tijdens zijn persconferentie diezelfde dag, waarin hij het interne onderzoek van de Landmacht aankondigde. Op de vraag waarom hij het proces-verbaal van 16 januari 1995 niet kende, bleef Voorhoeve tijdens een persconferentie op 9 mei het antwoord schuldig. Volgens de regels had dit proces-verbaal de minister wel voorgelegd moeten worden, omdat het een zaak betrof met mogelijke politieke en publicitaire gevolgen. Sinds januari 1992 waren de Bevelhebbers van de krijgsmachtdelen verplicht de Directeur Juridische Zaken (‘het Plein’) te informeren

in geval er sprake is van feiten of omstandigheden waarvan de bevelhebbers menen dat de Minister daarvan kennis dient te nemen, waaronder in elk geval zodanige feiten of omstandigheden zijn begrepen dat politieke en/of publicitaire gevolgen voorzienbaar zijn.⁷⁶

Dit roept de vraag op waarom het bijna vier maanden had geduurd, voordat het Openbaar Ministerie besloot tot een onderzoek op basis van het proces-verbaal van de Koninklijke Marechaussee van 16 januari 1995. De toedracht daarvan laat zich als volgt reconstrueren.

Het strafrechtelijk onderzoek naar wangedrag onder Dutchbat II

Het detachement van de marechaussee in Zagreb had op verzoek van een pelotonscommandant van de stafcompagnie van Dutchbat II een onderzoek ingesteld naar mededelingen over ‘misstanden’ van een soldaat uit zijn peloton. Het betrof aankoop of ruil van wapens en

75 H. Rottenberg, ‘Onderzoek wangedrag heeft vervolg nodig’, *de Volkskrant*, 12/05/95.

generaal Patijn aan Bevelhebbers en commandant KMar, 27/01/92.

76 DJZ. Nr. CST92/0117 92001833, secretaris-

bajonetten van lokale Moslims, omgang met lokale prostituees, het afvuren van waarschuwingsschoten op Moslims en het geven van giftige (zo luidde althans de veronderstelling), met jam besmeerde esbitblokjes aan kinderen. Tijdens het verhoor bleek dat de soldaat niet zelf getuige was geweest van deze gebeurtenissen; hij zei dat hij misschien na terugkeer in Nederland de namen van zijn zegslieden willen geven. Wel noemde hij de namen van drie onderofficieren die op de hoogte zouden zijn.

Het onderzoek zou daarna inderdaad in Nederland voortgezet worden. Naar aanleiding van deze informatie verrichtte de marechaussee nog wel een grondige inspectie van de wapens van de bagage van Dutchbat II bij het vertrek uit Zagreb, om te kijken of daar ABiH-wapens bij zaten, maar dat leverde niets op.

Na ontvangst van het proces-verbaal gaf de parketsecretaris militaire zaken van de rechtbank in Arnhem aan de marechaussee opdracht het onderzoek voort te zetten. Hij voegde volgens de marechaussee daar het verzoek aan toe de zaak vanwege de vaagheid en de gevoeligheid van de informatie ‘met de nodige omzichtigheid’ te behandelen. Zodra er concretere informatie beschikbaar was, zo spraken de marechaussee en de parketsecretaris af, zou de marechaussee contact opnemen met de officier van justitie. Door de grote werkdruk bij de Marechaussee-brigade in Arnhem en de mislukking van eerdere onderzoeken naar soortgelijke geruchten kreeg verder onderzoek echter geen hoge prioriteit.

In het traag verlopende vervolgonderzoek in Nederland verklaarde een van de drie door de soldaat genoemde onderofficieren tijdens een telefonisch verhoor, dat hij diens beweringen niet kon ondersteunen. De twee anderen werden blijikbaar niet ondervraagd. Na een overdracht van het dossier hoorde een andere functionaris van de marechaussee de soldaat op 3 mei opnieuw en maakte proces-verbaal op. Daarin kwamen echter geen nieuwe feiten naar voren.

Op 9 mei voerde de officier van justitie van de militaire kamer in Arnhem, mr. Besier, een uitvoerig gesprek met de commandant van de marechaussee, generaal-majoor D.G.J. Fabius. Mogelijk naar aanleiding van dit gesprek – nog diezelfde dag – kreeg hoofdofficier Van Gend het proces-verbaal van 16 januari uit Zagreb onder ogen. Na contact met de staf van de bevelhebber der landstrijdkrachten gaf hij, nog steeds op 9 mei, opdracht tot een strafrechtelijk onderzoek. De rechter-commissaris opende op 10 mei een gerechtelijk vooronderzoek bij Dutchbat II.⁷⁷

Voorhoeve werd tijdens de persconferentie op 9 mei overvallen door het besluit van de hoofdofficier in Arnhem. Hij vroeg de marechaussee om opheldering en ontving aan het eind van de middag een nota van Fabius over de behandeling van het proces-verbaal uit Zagreb. Fabius gaf daarin een overzicht van de gang van zaken sinds de opstelling van het proces-verbaal in Zagreb en de contacten tussen de marechaussee en het Openbaar Ministerie. Hij ging niet in op de vraag waarom begin mei plotseling het marechaussee-onderzoek was voortgezet.

Volgens de genoemde instructie van januari 1992 zou generaal Fabius al in februari 1995 de minister hebben moeten informeren over het lopende onderzoek, en dat was niet gebeurd. Op advies van de directie Voorlichting zag Voorhoeve af van een aanvullend persbericht,

77 DJZ. Nr. CV95/0501, Commandant KMar Fabius aan minister van Defensie, 09/05/95. Ibidem: nr. Ah 3220/533/95/pvds, Van Gend aan minister van Justitie, 11/05/95. Ibidem: nota

hoofd afdeling Bestuurs-, Straf- en Tucht recht aan Directeur Juridische Zaken, 17/07/95 ‘Gesprek CKMAR’.

omdat eerst overleg met Besier of Van Gend nodig was ter controle van de gang van zaken, zoals door Fabius verwoord. In het daaropvolgende overleg met Voorhoeve deelde Van Gend mee dat een al te snelle reactie van het Openbaar Ministerie op geruchten in januari 'negatieve gevolgen voor het aanzien van de krijgsmacht' gehad zou kunnen hebben en juist dat had hij willen voorkomen.

Duidelijk is dat hier sprake was van een zeer gebrekkige communicatie: het OM was niet op de hoogte gesteld van het interne onderzoek van de Landmacht begin mei; de minister was niet op de hoogte van het proces-verbaal uit Zagreb; het OM wist niet van de hervatting van het onderzoek uit januari door de marechaussee op 3 mei; en de minister wist niet dat het OM een strafrechtelijk onderzoek ging opzetten. Dit gebrek aan communicatie is echter geen afdoende verklaring voor het samenvallen, begin mei, van het interne onderzoek van de landmacht en de hervatting van het onderzoek van de marechaussee. Voor beide onderzoeken bestonden verschillende aanleidingen: Couzy handelde op grond van interne informatie uit de koker van de Geestelijke Verzorging, die waarschijnlijk betrekking had op recente gebeurtenissen. De marechaussee hervatte het onderzoek dat in februari 1995 op een laag pitje was gezet.

De hoofdofficier had tot een strafrechtelijk onderzoek besloten, nadat hem op 9 mei het proces-verbaal uit Zagreb was voorgelegd. Dat laatste was ongetwijfeld gebeurd toen de staf van de bevelhebber eerder die dag in Arnhem bij het OM het proces-verbaal van 16 januari had opgevraagd, nadat de Marechaussee-brigade in Zagreb die staf op het bestaan van dit document had geattendeerd: mogelijk was de Marechausseebrigade gealarmeerd door Fabius nadat die met Besier had gesproken. Het enige verband tussen beide onderzoeken was dus dat het proces-verbaal van 16 januari aan de officier van justitie was voorgelegd, nadat de staf van de bevelhebber erom had gevraagd. Het is waarschijnlijk dat ook de media-aandacht van 5 en 6 mei voor 'wangedrag' bij de beslissing van de hoofdofficier een rol heeft gespeeld. Er zijn immers geen aanwijzingen dat er nieuwe gegevens beschikbaar waren.⁷⁸

Tot zover het eerste interne onderzoek van de Landmacht en de voorgeschiedenis van het besluit van het Openbaar Ministerie tot een gerechtelijk vooronderzoek Dutchbat II op 10 mei.

Het gerechtelijk vooronderzoek zelf zou omvangrijk zijn. Acht medewerkers van de marechaussee verhoorden 43 militairen van Dutchbat II. Eind juni besloot het Openbaar Ministerie dat het vooronderzoek geen aanleiding tot instelling tot een strafrechtelijke procedure gaf. Minister Voorhoeve was zeer ingenomen met het resultaat.⁷⁹ Hij ging zelf op 26 juni 1995 naar Schaarsbergen om de uitslag aan Dutchbat II bekend te maken. Hij was duidelijk opgelucht, omdat het gerechtelijk vooronderzoek de verhalen over wangedrag tegenover de Moslim-bevolking zoals de esbitblokjes in mijnenvelden en verkrachtingen niet bevestigde. Het gerechtelijk vooronderzoek had 'absoluut niets' opgeleverd, aldus de bewindsman,

niets waarvoor u of uw collega's van andere bataljons zich zouden moeten schamen. Het blazen van de luchtmobiele brigade is onbevlekt. Er zijn geen feiten aan het licht gekomen of getuigen gevonden

78 DJZ. Nr. 95000416, nota van hoofd internationale en juridische beleidsaangelegenheden van Hegelsom aan Minister, 10/05/95. Ibidem: nr. Ah 3220/533/95/pvds, Van Gend aan minister van Justitie, 11/05/95. Ibidem: nota van hoofd afdeling

Bestuurs-, Straf- en Tucht recht aan Directeur Juridische Zaken, 17/07/95 'Gesprek CKMAR'.

79 DJZ. Nr. V95012380, Voorhoeve aan voorzitter Tweede kamer, 26/06/95.

die de geruchten konden staven. (...) Ik hoop van harte, dat in de dagbladen en op de radio en televisie veel aandacht zal worden gegeven aan het positieve resultaat van het onderzoek. Daar hebt u recht op, gezien de ruime aandacht die eerder gegeven werd aan buitengewoon schadelijke geruchten die dus geen grond bleken te hebben.⁸⁰

8. Opnieuw: toch wangedrag?

Wie met minister Voorhoeve had gedacht dat het dossier ‘wangedrag in Bosnië’ nu gesloten was, had zich vergist. Diezelfde avond verschenen in het actualiteitenprogramma *Hier en Nu* enkele oud-militairen uit Dutchbat III en uit het Transportbataljon met opnieuw de beschuldigingen aan het adres van hun voorgangers over het uitdelen van esbitblokjes, drugsgebruik en verkeersongevallen door roekeloos rijden. Dienstplichtig soldaat M. Schouten zei dat hij met eigen ogen had gezien hoe chauffeurs van het Transportbataljon esbitblokjes ‘bij wijze van geintje’ aan Moslim-kinderen gaven. Hij vertelde ook dat Nederlandse chauffeurs een slechte reputatie hadden vanwege gevaarlijk rijden. Schouten had er voor het eerst melding van gemaakt op een debriefingsformulier na terugkeer in Nederland; daarna had hij erover met de MID gesproken.

Korporaal C. van Kammen zei dat hij tijdens zijn stationering bij de A-compagnie van Dutchbat III in Simin Han had gezien dat bij de poort spelende kinderen door de wacht met geweerkolven waren geslagen. Volgens hem had Couzy tijdens een bezoek aan Busovača echter geen interesse getoond in zijn verhaal. De plaatsvervangend bataljonscommandant van Dutchbat III in Simin Han, majoor P. van Geldere, stelde echter weer dat er niets aan de hand was geweest. Volgens hem, opgevoerd in het *Algemeen Dagblad*, hielden Van Kammen uitspraken verband met verstoorde betrekkingen met de andere leden van zijn groep: Van Kammen zou geprobeerd hebben ‘wraak te nemen op zijn makkers’.⁸¹

Toch waren dit aanwijzingen dat er blijkbaar meer aan de hand was dan de minister van Defensie, het Openbaar Ministerie en de Koninklijke Landmacht konden achterhalen of wilden toegeven. Verschillende vragen dringen zich bij deze reconstructies op: waren dit de enige signalen over ‘wangedrag’ van Nederlandse militairen in voormalig Joegoslavië op dat moment? Was zulk gedrag een algemeen verschijnsel bij de Nederlandse VN-militairen in Bosnië of concentreerde het zich tot bepaalde eenheden? Als dat het geval was, in welke mate kwam het dan voor bij Dutchbat? En ten slotte is er de cruciale vraag of de commandanten oog hadden voor het wangedrag en ertegen optraden. Deze vragen zullen hierna in het betoog behandeld worden.

Het antwoord op de eerste vraag over de beschikbaarheid van informatie over wangedrag is duidelijk. De marechaussee beschikte over meer informatie dan alleen wat ‘hard’ te krijgen viel: ze had naar eigen zeggen al eerder zonder resultaat onderzoek naar vergelijkbare geruchten gedaan. De marechaussee beschikte ook over informatie over specifieke incidenten: zo vermeldde de rapporten van de marechaussee in de enclave over het eerste halfjaar van 1995 twee gevallen van aankoop van bajonetten van kalashnikovs door Dutchbatters bij Moslims, en verder onheus gedrag tegenover lokale werkkrachten en tegen de bevolking.

80 DJZ. Tekst voor een mededeling van minister van Defensie enz aan de militaire van het 12e luchtmobiele bataljon, 26/06/95.

81 ‘Militairen opnieuw in opspraak’, *Twentsche*

Courant, 27/06/95; ‘Militairen spreken Voorhoeve tegen inzake wangedrag’, *Algemeen Dagblad*, 27/06/95.

In die gevallen was opgetreden, ofwel op basis van een melding door de commandant of op initiatief van de marechaussee zelf.⁸²

De marechaussee was ook op de hoogte van incidenten op andere plaatsen. In maart 1995 was een militair van het *Support Command* uit Lukavac teruggehaald naar Nederland op basis van een proces-verbaal over verschillende vormen van wangedrag tegenover de bevolking, waarbij nog drie andere verdachten waren genoemd. Deze meldingen en die van andere marechaussee-detachementen in voormalig Joegoslavië gingen naar de brigade in Zagreb. Ook de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de MID/KL was hiervan op de hoogte via de debriefing van teruggekeerd personeel. De dienstplichtig soldaat die de incidenten in Lukavac had gemeld, had gesproken met een medewerker van Militaire Veiligheid, die volgens die soldaat goed op de hoogte bleek van allerlei vormen van wangedrag tegenover de bevolking. Deze medewerker concludeerde zelfs dat binnen de eenheid ingrijpen met harde hand nodig was, ter voorkoming van 'wildgroei'. Als dat niet zou gebeuren zouden de tegenstanders van het wangedrag het vertrouwen in de commandant verliezen.⁸³

De KL Crisisstaf was op de hoogte van gevallen van misdragingen, maar hield deze bewust buiten de wekelijkse briefings in het DCBC omdat ze die als personeelsaangelegenheden beschouwden.⁸⁴ Dat vormen van wangedrag plaatsvonden, staat vast, maar de vraag in welke mate ze voorkwamen bij de verschillende eenheden, is veel moeilijker te beantwoorden door het ontbreken van systematisch onderzoek door de desbetreffende instanties. Voorzover er onderzoek plaatsvond, was dat beperkt van aard en omvang. De marechaussee deed in mei-juni 1995 een onderzoek bij Dutchbat II, en ook bij de debriefing van Dutchbat III was wangedrag een van de aandachtspunten. Dit laatste onderzoek had formeel alleen betrekking op de periode rond de val van de enclave. Uit het *Feitenrelaas* blijkt echter dat de informatie soms verder terugging in de tijd. Dit relaas noemt enkele gevallen van wapenmisbruik, zoals het in strijd met de Vaste Orders afvuren van een waarschuwingsschot op een vluchtend persoon en het richten van een ongeladen pistool op personen jonger dan 14 jaar. Ook was er sprake van een vechtpartij tussen een kaderlid in de houtfabriek bij OP-E en een Moslim, waarbij een geweer werd gebruikt om andere Moslims uit de fabriek te verwijderen. Verschillende keren komt provocerend en machogedrag van de B-compagnie in Srebrenica ter sprake, gedrag dat volgens hetzelfde *Feitenrelaas* 'later nadrukkelijk gecorrigeerd' werd.

Er gingen ook verhalen over seksueel contact met Moslim-vrouwen. Ingaan op aangeboden prostitutie was strafbaar, omdat dit een overtreding was van het verbod op contact met de lokale bevolking. Contact met de bevolking op zichzelf werd wel gezien als strafbaar, maar werd niet gekwalificeerd als 'wangedrag'.

Hetzelfde geldt voor de overtreding van de regels voor drankgebruik. Die luidden dat tijdens de dienst geen drank mocht worden genuttigd en in vrije tijd maximaal twee biertjes per avond. Het *Feitenrelaas* geeft verschillende voorbeelden van ernstige overtredingen van deze bepaling. Controle op overtreding was echter moeilijk omdat er binnen de compound in Potočari meerdere bars waren. Tijdens beroepsmatig contact met de bevolking op de waarnemingsposten kwam het bovendien voor dat bij een bezoek aan de lokale bevolking te

82 KMar. KMar Brigade Unprofor detachement Srebrenica: mutatiereporten januari – juli 1995, passim.

83 D. Verbaan, 'Als je niet meedoet, schiet ik een kogel door je kop', in: *Haagsche Courant*, 12/08/

95. DJZ. Nr. 95000856, nota van Plv DJZ de Keizer aan Minister, 29/08/95; Ibidem: no.95001219, Plv DJZ aan Minister, 23/11/95 bijlage: verslag gesprek met N. Samara, 31/08/95.

84 Interview C.P.M. Klep, 18/02/99

veel sterke drank werd genuttigd, zodat operationele inzet niet mogelijk was. Ook kwamen militairen in het bezit van drank door ruil met de bevolking of door aankoop tijdens verlof buiten de enclave. Enkele gevallen van bestraffing op deze punten zijn bekend.⁸⁵

Ook waren voertuigen van Dutchbat in voormalig Joegoslavië betrokken bij verkeersongelukken met materiële schade, waarbij ook persoonlijk letsel optrad. In één geval overleed een kind, dat achter een geparkeerde auto van Dutchbat speelde, toen het voertuig zonder het op te merken wegreed. Over de oorzaken van de ongelukken deden verschillende verklaringen de ronde: onvoldoende ervaring van de chauffeurs door een te korte opleiding; rijden onder moeilijke omstandigheden op smalle slechte wegen in heuvel- en bergachtig gebied; en ten slotte ook roekeloos gedrag.⁸⁶ Met ‘wangedrag’ had dit niets te maken, eventueel wel met gebrek aan discipline.

Van kwesties omtrent snoep en kinderen is alleen vastgesteld dat het bij het *Support Command* in Lukavac gebeurde dat zakjes chips bewust werden platgetrapt of dat snoep werd opgegeten bij de poort om Moslim-kinderen te treiteren. De commandant bleek hiervan lange tijd niet op de hoogte zijn.⁸⁷ Hoewel dit misselijk en zeer onbehoorlijk gedrag is, valt het toch moeilijk te karakteriseren als wangedrag dat zou grenzen aan ‘oorlogsmisdaden’, zoals bij de eerste onthullingen in mei 1995 werd verondersteld.

Meer onderzoek van de Koninklijke Marechaussee

Dit laat onverlet dat er daarnaast in het *Feitenrelaas* ‘wangedrag’ werd gememoreerd van ernstiger aard. De Koninklijke Marechaussee heeft in de jaren 1998-2000 een aantal gevallen van wapenmisbruik, overmatig drankgebruik en mishandeling van een Moslim nader onderzocht. Die onderzoeken werpen meer licht op een aantal incidenten. De onderzoeken van de marechaussee naar deze gebeurtenissen, vooral bij OP’s, reduceerden achteraf de vele vermeldingen in het *Feitenrelaas* tot een aantal concrete gebeurtenissen, waarbij ook de betrokkenen waren gehoord.

Uit de onderzoeken blijkt dat eind februari op OP-F een groepscommandant enkele Moslim-kinderen met een ongeladen pistool van een gewondenverzorger heeft bedreigd.⁸⁸ Bij OP-H en OP-K waren bij pogingen tot diefstal met een FAL-geweer waarschuwingschoten over jonge Moslims afgevuurd. Volgens sommige Dutchbatters ter plaatse diende het enkele schot in beide gevallen slechts om de dader schrik aan te jagen. Ook was vanaf OP-E met een seinpistool en lichtspoormunitie in de richting van de houtfabriek geschoten wanneer zich Moslims in de fabriek bevonden om hout te stelen.⁸⁹ Het gebruik bestond ook om Moslims angst aan te jagen met het doorladen van een in de lucht gericht FAL-geweer zonder magazijn.

De Dutchbatters die hierbij betrokken waren probeerden zich achteraf te rechtvaardigen met het argument, dat de Moslims wisten dat zij niet op hen zouden schieten: ‘Wij waren daar om hen te beschermen en niet om op hen te schieten.’⁹⁰ Eind april 1995 had een

85 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, pp. 47-51.

86 P. van Keulen, ‘KMar-kapitein Colenbrander “De eerste maand gaat het nog wel”’, in: *Achterbanier* 17 (1995) 4, pp. 6-8. DJZ. nr. CRST/2601, wnd CS KL-Crisistaf aan wnd SS-O en DS/SCOCIS, 27/06/95.

87 DJZ. Nr. 95001219, Plv DJZ aan Minister, 23/11/95 bijlage: verslag gesprek met N. Samara,

31/08/95.

88 OM Arnhem, KMar Sebra-team. Nr.P.526/1999, 19/11/99.

89 OM Arnhem, KMar Sebra-team. Nr.P.004/2000, 06/01/00, pp. 5-7 en 11-13.

90 OM Arnhem, KMar Sebra-team. Nr.P.004/2000, 06/01/2000, p. 15.

sergeant/groepscommandant in de houtfabriek bij OP-E een Moslim geslagen, die hij al een aantal keren uit de fabriek – volgens Dutchbat was deze buiten de enclave gelegen, dus verboden gebied voor Moslims – had weggestuurd, omdat deze zich agressief zou hebben gedragen. De sergeant liep daarbij een verwonding aan zijn hand op die ertoe leidde dat hij begin mei op medische gronden terug naar Nederland ging.⁹¹

Ten slotte moet de vraag worden gesteld of de incidenten ook zijn gemeld, conform de voorschriften. Met betrekking tot de waarschuwingsschoten en het gebruik van het seinpistool is dat zeer waarschijnlijk het geval. Dat gebeurde via een korte standaardrapportage via de radio aan de Opsroom van de compagnie en vervolgens aan het bataljon. De marechaussee onderzocht het incident op OP-H vanwege de poging tot diefstal.⁹² De commandant van de Bravo-compagnie, kapitein J. Groen, handelde de mishandeling van de Moslimman in de houtfabriek zelf af na een gesprek met de sergeant en de naastbetrokkenen van zijn groep. Hij beoordeelde het gebruik van geweld als ‘proportioneel en dus acceptabel’ binnen de *Rules of Engagement*. De gedachte aan een mogelijk strafbaar feit kwam niet bij hem op, verklaarde hij later.⁹³ De bedreiging van Moslim-kinderen op OP-F is eveneens binnen de Bravo-compagnie gemeld en intern afgedaan. Ook in dit geval vond men – zowel de compagniescommandant als diens compagnies sergeant-majoor – dit niet onder de termen vallen van een mogelijk strafbaar feit.⁹⁴

Over de andere genoemde gevallen is geen melding bekend. Dat wil niet zeggen dat daarmee de staf niet op de hoogte was. In het geval van de sergeant die in de houtfabriek een Moslim mishandelde, waren de bataljonsstaf en het medisch peloton in elk geval op de hoogte.

Nadat de sergeant voor behandeling in Potočari was gelegerd, hadden enkele Moslims aan de poort gezegd dat er ‘voor hem een *sniper* was besteld’.⁹⁵ Volgens de officier personeelszaken was overwogen deze sergeant bij een andere compagnie te plaatsen of hem vanwege het incident te repatriëren. Zijn verwonding opende de weg voor een ander soort, voor hemzelf minder beladen, vertrek uit de enclave.⁹⁶

Het afvuren van waarschuwingsschoten en lichtspoormunitie kon worden gezien als onderdeel van operationeel optreden, maar de vraag was dan wel of dit mocht volgens de *Rules of Engagement*. Zonder uitdrukkelijke melding hiervan, wist de bataljonsstaf echter niet of dit een onjuiste toepassing was van de *Rules of Engagement*. In het algemeen kan dus niet zonder voorbehoud worden vastgesteld of de bataljonsstaf al dan niet op de hoogte was van de incidenten, die als ‘wangedrag’ bekend werden.⁹⁷

9. Conclusies omtrent wangedrag

Uit een analyse van de beschikbare gegevens in de dagrapporten van de marechaussee in Srebrenica, en de onderzoeken die na de val van de enclave waren gedaan, rijst niet het beeld

91 OM Arnhem, KMar Sebra-team. Nr.P.527/1999, 19/11/99.

92 KMar. KMar Brigade Unprofor detachment Srebrenica: mutatiereporten januari-juli 1995, 22/03/95 en 26/03/95.

93 OM Arnhem, KMar. Nr.P. 527/A/1999, 20/12/99, p. 2.

94 OM Arnhem: KMar. Nr.P. 526/1999, pp. 22-

23.

95 NIOD, Coll. Koremans, Dutchbat III en de val van Srebrenica.

96 OM Arnhem. KMar. Nr. P527/A/1999, p. 5.

97 Het compagniesarchief is bij de verovering van de enclave door de VRS vernietigd, waardoor het zicht wordt ontnomen op tuchtrechtelijke afdoening van feiten binnen de compagnie.

dat bij Dutchbat III sprake was van structureel of frequent ‘wangedrag’ in de zin van optreden tegen de lokale bevolking in strijd met de *Rules of Engagement* of door het plegen van strafbare feiten. Er waren wel incidenten, in één geval van een ernstig incident (het handgemeen bij de houtfabriek). Intern zijn die incidenten – ook buiten de bevelslijn om – voorzover bekend aan de compagniestaf gemeld, en daar is steeds tegen opgetreden.

De commandant van de B-compagnie kwalificeerde enkele incidenten echter zelf niet als mogelijk strafbaar feit, en schakelde dus niet de marechaussee in voor een formele rapportage. Dat is een duidelijke verkeerde, te ruime interpretatie van de eigen bevoegdheden. Dit optreden paste bij zijn stijl om zaken buiten de bataljonsleiding om binnen zijn eenheid te regelen door persoonlijk met de betrokkene te bespreken, maar het bleef niettemin een overschrijding van zijn bevoegdheden.

Uit de beschikbare informatie blijkt verder dat de geestelijke verzorger, de maatschappelijk werker en de psycholoog van de compagnie van de gebeurtenissen op de hoogte waren en erover spraken met de betrokkenen en de commandanten. Dat duidt niet op een sfeer waarin de zaken worden toegedekt of dat melders werden gebrandmerkt als verklikkers. Wel is duidelijk dat zulke kwesties in eerste instantie binnen de kring van de compagnie bleven.

De mishandeling van de Moslim-man in de houtfabriek springt hieruit als een ernstige zaak, waarin een onderzoek door de marechaussee op verzoek van de bataljonsleiding had moeten plaatsvinden, zeker nadat de betrokken militair ernstig bedreigd werd vanuit de enclave. Dit incident is echter zelfs niet vermeld in de rapportage over vermeend wangedrag van 11 mei 1995. Het optreden van de compagniescommandant en van de bataljonsleiding in deze zaak wijst op het bestaan van een ‘gesloten cultuur’, waarin de sterke neiging bestaat kwesties intern af te handelen en daarmee als afgedaan te beschouwen.

Dat neemt echter niet weg dat er onvoldoende betrouwbare gegevens beschikbaar zijn om Dutchbat III gegrond van structureel en frequent ‘wangedrag’ te kunnen beschuldigen. Dat kan het gevolg zijn van onderrapportage door Dutchbat III zelf, maar dat is onwaarschijnlijk. Het *Feitenrelaas* bracht een aantal gevallen van mogelijk ‘wangedrag’ aan het licht waarvan bij nader onderzoek door de marechaussee 1998-2000 is gebleken dat zij wel degelijk intern zijn afgedaan, ook al was dat niet altijd overeenkomstig de bestaande regels, zeker niet bij de Bravo-compagnie. Van belang is ook vast te stellen dat ondanks nadrukkelijk doorvragen door de marechaussee bij die verhoren geen nieuwe voorvallen naar voren zijn gekomen.

Dat de berichten over wangedrag bleven komen, was het gevolg van een exclusieve koppeling van de eerste berichten over ‘wangedrag’ in de media aan Dutchbat III, de eenheid die op dat moment ter plaatse was. Na de negatieve resultaten van het interne onderzoek en het gerechtelijk vooronderzoek kreeg de geruchtenstroom nieuwe voeding door de uitzending eind juni van *Hier en Nu* over ‘wangedrag’ bij de compagnie van Dutchbat in Simin Han. De Koninklijke Landmacht was niet bij machte dit door adequate voorlichting of openheid van zaken te ontzenuwen. Het niet voorhanden zijn van betrouwbare informatie werkte in het nadeel van Dutchbat III en de Koninklijke Landmacht.

Daarnaast speelt ook het ontbreken van een heldere definitie van ‘wangedrag’ een rol. De marechaussee kon alleen onderzoek doen naar vergripen tegen het straf- en tuchtrecht, waarin het begrip ‘wangedrag’ als zodanig niet voorkomt. In de media was dit een verzamelaar voor strafbare feiten en ongedisciplineerd gedrag van militairen in voormalig Joegoslavië. Sommige overtredingen zoals verkeersongelukken, overmatig drankgebruik en

prostitutie hadden niets uitstaande met misdragingen tegenover de Moslim-bevolking en in veel gevallen was tuchtrechtelijke afdoening door de commandant van de daders mogelijk. Het militaire straf- en tuchtrecht bood de mogelijkheid om strafbare feiten tuchtrechtelijk af te doen. In die gevallen meldde de commandant de zaak bij de marechaussee en deze pleegde vervolgens overleg met de officier van justitie. Dat gebeurde bijvoorbeeld begin februari bij twee Dutchbat-soldaten die in ruil voor sigaretten een bajonet van een kalashnikov hadden gekregen van een bewoner van de enclave. Formeel zou hiertegen strafvervolging kunnen worden ingesteld, maar in beide gevallen werd na overleg met de officier van justitie besloten tot tuchtrechtelijke afdoening door de commandant.⁹⁸

In enkele van de eerder genoemde gevallen van wapenmisbruik tegenover de lokale bevolking is – zonder overleg met marechaussee of Openbaar Ministerie – het delict door de commandant op die manier afgedaan. Dat was niet in strijd met de bestaande regels. Niet alle ‘wangedrag’ kwam in aanmerking voor strafvervolging. Tegen te hard rijden in Srebrenica en ‘al dan niet opzettelijk’ rijden door plassen om de lokale bevolking nat te spuiten, werd begin januari 1995 ernstig gewaarschuwd met tuchtrechtelijke afdoening als stok achter de deur.⁹⁹ In zo’n geval van ‘wangedrag’ volstond de aanwijzing aan de compagniecommandanten tot optreden en de aankondiging van tuchtrechtelijke bestraffing. Vanaf begin mei 1995 werd de term ‘wangedrag’ een ruime paraplu voor een breed scala aan onderwerpen dat niet alleen afkeurenswaardig en strafbaar gedrag tegenover de bevolking omvatte, maar ook vormen van gebrek aan interne discipline en ‘normale’ vergrijpen als diefstal, bovenmatig drankgebruik of drugsgebruik. Dat vertroebelde niet alleen de discussie zelf, maar droeg ook bij tot het ontstaan van een beeld van een ongedisciplineerd en slecht geleid Dutchbat in Srebrenica.

Het voorgaande is een reconstructie op basis van gegevens die in 2002 beschikbaar zijn. De vraag is of in mei/juni 1995 op grond van deze gegevens ook een duidelijker beeld had kunnen worden gepresenteerd. Anders gezegd: welke informatie was toen beschikbaar?

Vaststaat dat er begin mei 1995 veel meer informatie beschikbaar was over de verschillende incidenten en misdragingen dan uit de berichtgeving bleek. Die informatie berustte vooral bij de Koninklijke Marechaussee en onderdelen van de Koninklijke Landmacht. Het probleem was echter dat geen van de betrokken instanties een poging ondernam deze informatie bij elkaar te brengen en te analyseren. De marechaussee beschikte over informatie over misdragingen, maar het onderzoek was om uiteenlopende redenen beëindigd, dan wel vastgelopen. Geen enkele melding van wangedrag was immers gebaseerd geweest op eigen waarneming of aanwezigheid; de melders bleken vaak niet bereid de namen van hun informanten te noemen, en als zij dat al deden dan ontkenden die informanten zelf; door deze factoren was het bewijsmateriaal onvoldoende voor een strafrechtelijke vervolging.

Als de brigade van de Koninklijke Marechaussee in Zagreb destijds actiever en meer onderzoek in de mutatiestaten van het marechaussee-detachement in Srebrenica en andere plaatsen had gedaan, zou dit meer gegevens boven tafel hebben gebracht die nu pas jaren later naar boven kwamen. Ook binnen de Koninklijke Landmacht was meer informatie beschikbaar dan de beperkte rapporten uit Srebrenica en Busovača bevatten. Informatie

98 KMar. Brigade Unprofor detachement Srebrenica: mutatierrapporten januari-juli 1995, 09/02/95, 10/02/95 en 16/02/95.

99 KMar. Brigade Unprofor detachement Srebrenica: mutatierrapporten januari-juli 1995, 04/01/95.

over ‘wangedrag’ was ten slotte in april/mei 1995 ook beschikbaar bij de sectie Militaire Veiligheid van de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de MID/KL.

De KL Crisisstaf meende inmiddels – afgaande op het aantal militairen dat tijdens hun uitzending voortijdig terugmoest naar Nederland – dat er geen sprake was van een alarmerende situatie bij Dutchbat. Sinds het begin van de Nederlandse deelname aan UNPROFOR in 1992 waren 29 militairen vanwege drank- of drugsgebruik gerepatriëerd, maar geen van hen maakte deel uit van Dutchbat. Tot eind mei 1995 moesten er in totaal 46 Dutchbatters om andere redenen gerepatriëerd worden: drie militairen wegens een vermeend strafbaar feit, een vierde vanwege disfunctioneren; de 42 andere repatrianten keerden terug om medische of psychosociale redenen of vanwege de thuissituatie.¹⁰⁰ Onder die laatste groep is overigens ook de sergeant van het handgemeen in de houtfabriek begrepen.

Zowel bij de Koninklijke Landmacht als bij de Koninklijke Marechaussee lijken onvoldoende aansturing en coördinatie te hebben bijdragen tot het uitermate gebrekkige inzicht in mei/juni 1995 over het verschijnsel ‘wangedrag’. Van onderlinge coördinatie van onderzoek en informatievoorziening op centraal niveau was geen sprake. De leiding van de Landmacht heeft nagelaten een brede opdracht tot onderzoek te geven aan de eenheden in Bosnië. De leiding van de Landmacht liet na om ook de eigen Crisisstaf en de eigen MID-afdeling vanwege haar taak bij de debriefing van terugkerend personeel bij het onderzoek in te schakelen. Zij volstond met de aanbidding van de rapporten van het logistieke bataljon en van Dutchbat III aan Voorhoeve en beschouwde daarmee de eigen taak in dit dossier als beëindigd. Blijkbaar ontbrak de behoefte om serieus in te gaan op de alarmsignalen van de Geestelijke Verzorging. Mogelijk gebeurde dat ook, omdat blijkens de twee interne onderzoeken misdragingen nauwelijks werden gesignaleerd en het Openbaar Ministerie het onderzoek bij Dutchbat II had overgenomen.

Ook als men dit laatste in de overweging neemt, kan worden vastgesteld dat de genoemde gebreken een situatie schiepen die voor de Landmacht en de minister uitsluitend nadelen opleverde, zeker op termijn. Omdat het ‘wangedrag’ verschillende keren en ongecoördineerd onderzocht werd, konden de minister en de Landmacht voortdurend verrast worden door ‘broodjes aap’, dan wel door melding van min of meer op zichzelf staande incidenten. Doordat zij hun verklaringen keer op keer moesten aanpassen, laadden zij het odium op zich de feiten te willen verdoezelen. Ze waren niet in staat met de benodigde kennis van feiten te reageren op perspublicaties, die steeds meer veronderstelden dat wangedrag op ruime schaal zou hebben plaatsgevonden. Een negatieve berichtgeving in de media had misschien niet voorkomen kunnen worden, maar de Landmacht had in mei 1995 wel door een aanzienlijk energiekere aanpak van het onderzoek de discussie kunnen voeren op basis van de feiten – vooral in verband met gebeurtenissen bij Dutchbat II en het *Support Command*. De ernst van de beschuldigingen gaven tenslotte alle aanleiding tot gedegen onderzoek in plaats van ongecoördineerd en beperkt onderzoek, dat op geruchten en snel gemaakte rapporten, was gebaseerd.

100 DJZ. Zuidema aan Buirna, 24/05/95 ‘Overzicht voortijdig teruggekeerde miln uit het vm

Joegoslavië’. Ibidem: Wertheim aan Poppes, z.d.

10. De houding van de B-compagnie

Als onderdeel van Dutchbat III verwierf de in Srebrenica-stad gelegerde Bravo- of B-compagnie zich een zekere reputatie wegens een negatieve houding jegens ‘outsiders’, zowel binnen als buiten het bataljon. Dat bleek hiervoor al bij de manier waarop er bij deze compagnie werd omgegaan met wangedrag. Deze houding zou zelfs uitmonden in de beschuldiging van misdragingen tegen de bevolking, mede ingegeven door veronderstelde rechts-extremistische opvattingen bij bepaalde manschappen. In deze paragraaf wordt aan de hand van de beschikbare gegevens nagegaan wat de reikwijdte van deze verschijnselen is geweest en in hoeverre ze van invloed waren op het functioneren van de B-compagnie, ook jegens de bevolking van de enclave.

De dominante groepsleden in de B-compagnie waren fysiek sterk, blond, mannelijk, Hollands en infanterist. Als ‘outsiders’ golden bijvoorbeeld de koks, monteurs of artsen, maar ook iedereen die geen blanke huid had, vrouw was of op een andere manier afweek van de ‘gemiddelde luchtmobiele’ militair van de B-compagnie. Door de komst van allerlei toegevoegd personeel – ‘externe neuzen’ genoemd – werd de oorspronkelijke groeps cultuur van het luchtmobiele bataljon verstoord. De strenge aanpak van de commandant, kapitein Groen, waar het ging om tenue en discipline droeg bij tot het ontstaan van een sterk saamhorigheidsgevoel onder de ‘insiders’.¹⁰¹

De B-compagnie zat op de compound in Srebrenica afgezonderd van de rest van Dutchbat III. Hierdoor had de bataljonsleiding weinig zicht op de dagelijkse gang van zaken. Door het tekort aan dieselolie werd het ook steeds moeilijker om zich persoonlijk bij de compagnie te voegen. Bezoekers vanuit het stafkwartier voelden zich overigens niet bijzonder welkom; op de compound van de B-compagnie in Srebrenica heerste een andere sfeer dan in Potočari en de militairen waren erg op elkaar en naar binnen gericht. De manier waarop de lokale bevolking werd benaderd was strikter. Blauwhelmen mochten niet met de bevolking spreken, ze mochten geen namen noemen en geen naamlintjes op het uniform dragen.¹⁰² De compagniescommandant ging er van uit dat de bevolking alleen respect had voor militair machtsvertoon.

Tijdens de opwerkperiode (de periode van extra scholing) van de B-compagnie in Nederland was er nauwelijks aandacht besteed aan de omgevingsfactor, hoewel inmiddels (bij Dutchbat III) bekend was dat de compagnie geïsoleerd van de rest midden in de stad terecht zou komen. Karremans vond achteraf dat het een van de grootste problemen voor de bataljonsleiding was om de B-compagnie duidelijk te maken hoe zij met de lokale bevolking om moesten gaan. Het ging hem niet alleen om een respectvolle omgang met de bevolking, maar ook om het voorkomen van een veiligheidsprobleem als gevolg van de starre en harde manier van optreden. Dit leidde al snel tot confrontaties met de bevolking. De bataljonsleiding vond het uitermate riskant om de eis tot demilitarisatie naar de letter af te willen dwingen en zij probeerde Groen dan ook regelmatig te corrigeren en vroeg hem zich terughoudender op te stellen.

Karremans meende dat men inderdaad wapens en Nederlandse uitrusting die in handen was van de bevolking, in beslag moest nemen. Maar hij drukte de verantwoordelijke officieren op het hart dat ze van geval tot geval moesten bezien waar de hoogste prioriteit lag en

101 Interview A. Ceelen 2/7/99.

102 Interview P. Sanders 12 en 13/12/00.

welk optreden het verstandigst was.¹⁰³ Dat betekende volgens Karremans niet dat Dutchbatters midden op een overvolle markt een Moslim moesten dwingen zijn schoenen uit te trekken, als vermoed werd dat die wel eens van Dutchbat gestolen konden zijn. Meestal bleek namelijk dat zulke spullen bij manschappen van een ander VN-bataljon waren gekocht of geruild.

De vraag of blauwe VN-petjes nu wel of niet als ‘Nederlandse uitrusting’ moest worden beschouwd, was voor discussie vatbaar. De B-compagnie vond van wel en joeg dus op de blauwe petjes. Moslims hadden deze echter na een voetbalwedstrijd cadeau gekregen van het vorige bataljon, Dutchbat II. Karremans en de Militaire Veiligheidsfunctionaris grepen in en gaven een duidelijk signaal af dat de toonzetting anders moest worden.

Op 13 februari 1995 werd er een handgranaat geworpen over het hek van de compound van de B-compagnie in Potočari. Deze explodeerde op een open plek, zo’n 20 meter van de hoofdepoort, zonder schade aan te richten. De veiligheidsfunctionaris interpreteerde het incident als een waarschuwing tegen de houding van de compagnie. De ABiH-leiding bevestigde dit met zoveel woorden; ze liet weten dat als de B-compagnie terughoudender zou optreden dit soort signalen niet nodig was. Een gewondenverzorger weet het incident echter aan ‘een beetje rechtse uitspraken’ die sommige patrouillecommandanten via de portofoon deden. Ze zouden in het Duits hebben geroepen dat ze terug waren van een *Sonderkommando*.¹⁰⁴ Compagnies sergeant-majoor S.W. Bravenboer was ziedend en bracht Groen hiervan op de hoogte, waarop de compagniescommandant de desbetreffende mannen op het matje riep en zulk gedrag niet meer voorkwam.

Hoe dan ook, na de amicale omgang met de eerdere bataljons ervoer de bevolking de verhouding met Dutchbat III als vijandig. De compagnie van Dutchbat II in Srebrenica onderhield goede contacten met de bevolking. Na haar vertrek mochten er echter geen Moslims meer op de compound komen en werd contact met de plaatselijke bevolking verboden. De koers van afstand die Groen had gekozen – geen snoepjes meer, geen sociale praatjes met de bevolking – leidde tot nogal wat opgestoken middelvingers en verbaal geweld over en weer. De manschappen die behoorden tot de verbandplaats in Potočari maakten zich zorgen over het dominante gedrag in de B-compagnie. Een van hen noteerde in zijn dagboek:

Ik hoorde dat ze bij de Bravo-compagnie proberen militaire spullen af te pakken van de bevolking. Die heeft het 12e[Dutchbat II] lopen uitdelen! Bij Bravo mogen ze niet meer met de bevolking praten. Ze maken ook het Servische overwinningsteken. Hoe gek kunnen ze worden? Vandaag of morgen wordt er een van ons neergeschoten of zo, terwijl we in het ziekenhuis gaan helpen. Het zijn inderdaad luchtdebiele idioten.¹⁰⁵

De afstandelijkheid, botheid en zo men wil ongevoeligheid die uitging van het optreden van manschappen van de B-compagnie was niet alleen op de bevolking gericht, maar ook op het burgerpersoneel en op de eigen collega’s. Wat volgens deze militairen humor was, werd door ‘buitenstaanders’ als kwetsend of zelfs bedreigend ervaren. Toen de compagnie een nieuwe schoonmaakster kreeg, werden er voortdurend opmerkingen en grappen gemaakt omdat sommigen vonden dat zij stonk. Groen keek dit soort situaties meestal even aan. Hij zag zulk

¹⁰³ Interview Th.J.P. Karremans 1/12/00.

¹⁰⁵ NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten.

¹⁰⁴ Interview A.E. Broeder 3/5/00.

onderling gepraat als een uitlaatklep voor frustratie en spanningen, als een onschadelijk ‘stukje humor’.¹⁰⁶ Als er bij telefonisch contact een collega met een donkere huidskleur aan de andere kant van de lijn zat, werden er zo nu en dan oerwoudgeluiden geproduceerd. De commandant veronderstelde dat ‘iedereen er wel om moest lachen’ en vond het niet nodig in dit soort gevallen in te grijpen. Ook de vrouwelijke militairen bij de Bravo-compagnie werden in dit opzicht regelmatig op de proef gesteld. Voorvallen die de vrouwen als uiterst pijnlijk werden ervaren, heetten bij hun mannelijke collega’s ‘een geintje’. Volgens de mannen werd ‘er wel eens een geintje uitgehaald met die grieten die in de keuken werkten. Dan gingen ze helemaal over de rooie’.¹⁰⁷

Een voorbeeld is het verhaal over de kat van de vrouwelijke bataljonsleden die in de keuken werkten. Groen:

Dat verhaal van die kat; dat is een verhaal op zich geweest. De CSM [compagnies sergeant-majoor] liet toe dat daar een kat kwam. Ze hebben dat ding, geloof ik, nog wel ontwormingskuren gegeven of zo. Dat werd op een gegeven moment een beetje de huiskat van de compound. Toevallig waren we op dat moment ook bezig met het bouwen van allemaal bunkers en stellingen op de compound. Een van die jongens – ik stond er bij te kijken toen het gebeurde – komt aan met een kruiwagen vol met zandzakken, maar hij houdt het niet meer. Dat valt dus echt per ongeluk bovenop die kat. Dat touw waar die kat aan vastzat eindigde onder die stapel zandzakken. Die jongen stond er echt helemaal verlaten rond te kijken: wat gebeurt hier? Het was zo’n komisch gezicht dat ik mijn lachen echt niet kon onderdrukken en toen moest hij ook lachen. Die meiden kwamen natuurlijk naar buiten en zagen dat. Helemaal janken en tranen met tuiten. ‘De kat is vermoord!’ Absoluut niet. Houd toch op! Ik stond ernaar te kijken. Het was puur een ongeluk. Maar ja, dat is zo’n komisch gezicht en die kat was zo plat als een dubbeltje. Als daar zo op gereageerd wordt, wordt er natuurlijk een paar weken lang gemiauwd in de eetzaal, als die meiden binnenkomen. Als ze weten dat iemand daar gevoelig voor is, dan wordt er natuurlijk wel eventjes een geintje gemaakt.¹⁰⁸

11. Rechts-extremistisch gedrag bij de B-compagnie

De Bravo-compagnie van Dutchbat III is achteraf in de media een aantal malen in verband gebracht met rechts-extremistisch gedrag van sommige manschappen. De Militaire Inlichtingen Dienst (Afdeling Koninklijke Landmacht) en het Openbaar Ministerie hebben hieromtrent een onderzoek ingesteld en ook bij de grote debriefing in Assen is dit probleem aan de orde gekomen. Minister De Grave heeft nog medio 2001 in een interview met *Vrij Nederland* gezegd dat er ook volgens het rapport-Van Kemenade sprake zou zijn geweest van ‘rechts-extremistisch gedrag tegenover de lokale bevolking’.¹⁰⁹

Omwille van de helderheid van het betoog moet een onderscheid worden gemaakt tussen de vraag wat er precies is voorgevallen aan rechts-extremistisch gedrag en wat de weerslag van dit gedrag is geweest op de taakvervulling van het bataljon en op zijn relatie met de

106 Interview J.R. Groen, 14/1/00

107 Interview A.E. Broeder, 3/5/00

108 Van het katincident bestaan meerdere versies, met name over of de zakken per ongeluk of expres op de kat terecht kwamen.

109 Interview met F. de Grave door C. Verbraak in *Vrij Nederland* 19/05/01 p. 44. Los van de

onjuistheid van de bewering, is het ook raadselachtig dat De Grave het Van Kemenade-rapport hiertoe aanhaalt. Van Kemenade heeft geen aandacht aan rechts-extremisme geschonken. Wel is hierover in het *Feitenrelaas* en het debriefingsrapport een alinea opgenomen. Waarschijnlijk heeft De Grave de rapporten met elkaar verward.

lokale bevolking. Daarbij moet ervoor worden gewaakt rechtsextremisme en het feitelijk gedrag ten opzichte van de bevolking bij voorbaat aan elkaar te koppelen. Misdragingen jegens de bevolking blijken eerder het gevolg zijn geweest van dagelijkse ergernissen, frustraties en verveling dan van extreemrechtse politieke denkbeelden.

Bij een beschouwing over rechtsextremisme bij de B-compagnie moet ten eerste bedacht worden dat voor rechts-extremistische uitingen gold wat ook voor wangedrag gold: voorzover dit de B-compagnie betrof werden zulke incidenten meestal op compagniesniveau afgehandeld, en niet aan het bataljonsniveau gemeld. Dan zijn ze in de beschikbare bronnen dus niet meer te documenteren.

Verder is het van belang dat het meeste wangedrag waarover is gerapporteerd en dat in de publiciteit is gekomen, vooral betrekking had op andere eenheden dan de B-compagnie onder Dutchbat III, namelijk – zoals hiervoor behandeld – het Transportbataljon, het Verbindingsbataljon en *Support Command*, en dan nog ten tijde van Dutchbat II.

Ten slotte doet zich de vraag voor hoe rechtsextremisme gedefinieerd zou moeten worden. De MID heeft zich in zijn onderzoek de vraag gesteld hoe de term in dit verband is te definiëren of te begrenzen. De dienst maakt een onderscheid tussen ‘politiek geïnspireerd’ rechtsextremisme en kennelijk politiek-neutraal ‘machogedrag’,¹¹⁰ dat overigens niet minder erg hoeft te zijn.

Het MID-onderzoek toont aan dat er zich binnen de B-compagnie van Dutchbat III inderdaad diverse incidenten hebben voorgedaan met een rechts-extremistisch karakter. Het ging om kaderleden die openlijk de Hitlergroet brachten en twee soldaten die een ansichtkaart met een hakenkruis boven hun bed hadden hangen. De bronnen van dit onderzoek noemden de manier waarop betrokkenen zich gedroegen jegens collega’s met een andere huidskleur zeer storend. Ook deden de soldaten sterk negatieve uitspraken over Moslims.¹¹¹

De meestal verbale uitingen van extreemrechtse sympathieën zijn vooral voor collega-militairen confronterend geweest en in dit opzicht was dit gedrag een intern probleem. Voorzover bekend reageerde de burgerbevolking er – indien ze er iets van merkte – niet of nauwelijks op. Een voorbeeld van een dergelijke uitingen: een schoonmaakster van de B-compagnie zag dat militairen elkaar in de gang de Hitlergroet gaven, maar zei dat ze zich daaraan niet gestoord had, omdat ze zich jegens haar altijd correct gedroegen.¹¹² Dat moet echter in perspectief gezien worden: ook Moslim-jongeren, die geen hoge pet van UNPROFOR op hadden reageerden op het passeren van een patrouille met blauwhelmen met ‘Heil Hitler’-geroep en de Hitlergroet.¹¹³

Een ander voorbeeld: bij een werkbezoek aan de B-compagnie las een van de leden van de Sociale Coördinatie Commissie op een balk van de wachttorens bij de ingang in deze toren gedichten met een rechts-extremistische strekking. Na een klacht hierover zijn deze teksten verwijderd.

Tegenover het NIOD stelde compagniescommandant Groen dat er altijd dingen gebeuren

¹¹⁰ Dit onderscheid komt uit het Concept-geheim jaarverslag 1996 van de MID; p. 17, 28/01/97.

Aan: leden werkgroep jaarverslag. Van: HV&D. nr. DIS 97 000 412 Stg Geheim.

¹¹¹ MID. Nota van MID CDRE H.J. Vandeweyer aan Minister van Defensie en SG 5 juli 1999 nr. DIS99003213 onderwerp: rechts-extremistisch

gedrag Srebrenica archief: Kabinet Minister ingek: 5/7/99 nr. 1444 Stg Geheim

¹¹² Interview Almir Ramir en Zahira 12 en 13/12/00.

¹¹³ 101MID/CIE. Debriefingsverslag militair DB II 9 februari 1995.

waarbij als commandant corrigerend optreden nodig is. De manier waarop hij hier naar eigen zeggen mee omging, was dat hij zich steeds afvroeg of iets al dan niet bewust gebeurde om mensen te krenken:

Er was bijvoorbeeld een sergeant die over de radio de kreet slaakte: ‘De *Arbeitseinsatz* komt er weer aan!’ Dat was in de tijd dat we bij OP-H bezig waren te bouwen. We hadden continu werkploegen die elkaar aflostten om te helpen. Als een ploeg ’s avonds terugkwam was het: ‘De *Arbeitseinsatz* komt weer terug.’ Dat was niet met het doel om mensen te kwetsen. Ik kreeg dat te horen van de compagnies sergeant-majoor, en toen heb ik die sergeant op het matje geroepen. Ik heb hem gezegd dat hij dat niet meer moest doen omdat dat verkeerd kan worden uitgelegd en kwetsend kon zijn voor bepaalde mensen.¹¹⁴

Het uitbrengen van de Hitlergroet herinnert Groen zich alleen als geintje:

Dat is zoiets als in de serie ‘*Allo, ’allo*. Zo ging dat bij *Herr* Flick. Het is een geintje van de mannen. Wij zien niet een stel neonazi’s bij elkaar die elkaar constant de Hitlergroet brengen. Als dat de gedachte zou zijn, dan is er echt iets goed mis. Maar dit was zo onschuldig, gewoon een geintje. Als het als serieus gezien zou zijn, hadden we er iets aan gedaan. Je zit daar als club bij elkaar, zoveel mensen van buitenaf lopen er niet rond. Er wordt om gelachen en we gaan weer verder.¹¹⁵

Het toenmalig hoofd van de MID, commodore J. Vandeweyer, zei tegenover het NIOD dat hij dit gedrag eerder als uit de hand gelopen macho-gedrag beschouwde dan als rechts-extreem gedrag in politieke zin. Maar volgens hem waren de commandanten ter plaatse ‘vergeten dat losse schroefje van die kerels, die daar zulke rare dingen deden, vast te draaien’. Volgens hem traden de commandanten er niet duidelijk tegen op, waardoor het kon doorgaan en er ruimte voor uitbreiding ontstond. Vandeweyer nam ook aan dat Groen dat soort rechtlijnige militairen onder zich prefereerde.¹¹⁶

Volgens Karremans en de Sociale Coördinatie Commissie was al voor de uitzending bij een deel van de bataljonsleiding en hulpverleners bekend dat er een groepje meeding dat bekend stond als ‘de motorclub’. Deze mannen zouden hun superioriteit nogal eens demonstreren door zich af te zetten tegen minderheden en door rechts-extremistische gedragingen. Omdat er alom respect bestond voor de strakke, gedisciplineerde wijze waarop Groen zijn compagnie leidde, is dit waarschijnlijk als ‘het mindere kwaad’ op de koop toe genomen. Voor zover is na te gaan is het gewraakte gedrag door een klein groepje vertoond en betreffen de meeste verhalen leden van een specifiek peloton.

De vraag is in hoeverre een rechts-extremistische politieke houding binnen de compagnie de toon heeft gezet en gedomineerd. Of konden de gewraakte verschijnselen eerder worden toegeschreven aan niet op politieke ideologieën gebaseerd wangedrag? Van een paar kaderleden werd wel aangenomen dat het bij hen iets verder ging dan ‘kreten uitslaan’. Een militair van Dutchbat III herinnert zich bijvoorbeeld ‘een sergeant die er min of meer wel openlijk voor uitkwam dat hij een beetje rechts was. Het was verder een prima kerel, maar zijn ideeën waren niet de mijne. Ik denk dat dit voor nog vier of vijf mensen gold, ook kader.’¹¹⁷ Deze

114 Interview J.R. Groen, 14/1/00.

115 Interview J.R. Groen, 14/1/00.

116 Interview J. Vandeweyer, 29/1/00.

117 Interview A.E. Broeder, 3/5/00.

kaderleden drukten deels een stempel op de eenheid en kregen meelopers die zich hetzelfde gedrag gingen aanmeten.

Overigens bleek dit rechtsextremisme los te staan van omgevingsfactoren: dergelijke ‘humor’ ging ook na de uitzending door. De betreffende groep onderofficieren werd, terug in Nederland, geplaatst bij het Schoolbataljon van de Luchtmobiele Brigade, waar vernedering van iedereen met een andere kleur geen uitzondering was. De ‘humor’ kwam hier bijvoorbeeld tot uiting door gekleurde militairen te gebruiken als bijzettafel. Pas na het vertrek van twee officieren die bij hun superieuren geen gehoor vonden over hun klachten over deze groep werd ingegrepen.

Het is aannemelijk dat een klein aantal leden van de B-compagnie in Srebrenica gevoeld heeft dat er ruimte was voor dit soort gedrag, juist omdat men in de B-compagnie vrij dicht op elkaar zat en de commandant niet optrad tegen dit gedrag. Hij had bijvoorbeeld tijdens het appèl aan kunnen geven dat zulk gedrag onacceptabel was; door dat niet te doen gaf hij indirect de indruk dat hij geen problemen had met zulk gedrag. Uit de beschikbare gegevens rijst een beeld van een compagniescommandant, die zich in de allereerste plaats op het militair functioneren van zijn eigen eenheid richtte. Groen trok daarbij krachtig zijn eigen lijn en nam kennelijk te weinig afstand om zich de vraag te stellen in hoeverre het gedrag van zijn manschappen nog binnen de geldende normen viel. Op die manier was het heel goed mogelijk dat wat hij op grond van zijn ervaring met de betrokkenen onschuldig vond, in de ogen van collega’s of de buitenwereld niet door de beugel kon.

Er zijn echter geen aanwijzingen dat de rechts-extremistische uitingen binnen Dutchbat en in het bijzonder binnen de B-compagnie hebben geleid tot vertroebeling van de relatie met de bevolking van de enclave of tot stelselmatig anti-Moslimgedrag. Het in de media regelmatig gesuggereerde verband tussen rechtsextremisme en het optreden van Dutchbat rond de val van de enclave kan op grond van de hier besproken feiten dan ook niet worden aangetoond.¹¹⁸ De manschappen van de B-compagnie traden wel vaak op botte en denigrerende wijze op tegen de bevolking, maar de groeps cultuur in de compagnie is, voorzover valt na te gaan, niet bepaald geweest door rechts-extremistische neigingen. Het optreden van de B-compagnie ten opzichte van de lokale bevolking vóór de VRS-aanval lijkt eerder ingegeven door overdreven rechtlijnig militair gedrag, gebrek aan empathie en gebrekkige voorlichting.¹¹⁹

Dit optreden was weer mede het gevolg van een onvoldoende voorbereiding op de omgang met de bevolking in de enclave en de omstandigheid dat de B-compagnie in de relatief geïsoleerde compound in Srebrenica-stad een eigen houding kon of moest bepalen. De compagniescommandant zag de uitingen niet of nauwelijks als een probleem en trad derhalve niet of nauwelijks corrigerend op. Dat neemt echter niet weg dat zich incidenten voordeden die kunnen worden gekwalificeerd als wangedrag, zoals dat ook op andere manieren en op andere plaatsen is voorgekomen. Zogenaamde grappen kunnen bittere ernst zijn als ze door de geadresseerden niet als humor worden opgevat, maar als kwetsend of bedreigend. Er

¹¹⁸ Hierbij moet worden opgemerkt dat volgens bronnen de kern van het clubje dat zich rechts-extremistisch uitliet niet bij de val aanwezig is geweest. In: MID/CO. Nota van MID CDRE H.J. Vandeweyer aan Minister van Defensie en SG 5 juli 1999 nr. DIS99003213 onderwerp: rechts-

extremistisch gedrag Srebrenica archief: Kabinet Minister ingek: 5/7/99 nr. 1444 Stg Geheim. Bijlage B Stg confidentieel.

¹¹⁹ Dit lijkt ook een mogelijke verklaring voor het handgranaatincident.

was intern ruimte voor uitingen die getuigden van botheid, seksisme, racisme, gebrek aan empathisch vermogen, en ook van rechtsextremisme. Het betrof hier dus in de eerste plaats een intern probleem, waartegen niet adequaat is opgetreden.

De commandant van de Bravo-compagnie opereerde als een ‘groene commandant met een blauwe pet’. De keerzijde van de ruimte die hij bood voor de genoemde uitingen was dat toen de situatie echt penibel werd – het innemen van de zogeheten *blocking positions* in een poging om de opmars van de Bosnische Serven te stoppen – Groen vastberaden te werk ging, zelfverzekerd optrad en ieders respect afdwong: wat vóór de aanval op de enclave gekarakteriseerd werd als zijn machogedrag, had als keerzijde dat de manschappen weinig angst toonden en in een aantal gevallen juist bereid bleken de bevolking in gevaarlijke omstandigheden bij te staan.

Hoewel de contacten met de bevolking niet zo innig waren, wilde dat nog niet zeggen dat militairen van de B-compagnie het niet verschrikkelijk vonden wat er tijdens de julidagen in 1995 gebeurde. Een van hen had contact met een jongetje, Noerian, bij wiens familie ze tijdens de patrouilles van OP-K altijd koffie gingen drinken, en die hij bij vertrek zijn gymshoenen had beloofd. De familie van Noerian was een van de allerlaatste die in Potočari de bussen inging: zijn opa, moeder, broertjes en nog drie zusjes.

Die hebben we nog wat toegestopt. Wat noodrantsoenen, wat verband en wat pilletjes, wat ze dan konden gebruiken. De moeder had veel last van hoofdpijn, dus daarvoor heb ik nog wat uit de keuken gehaald en wat verbandmiddelen en zo. Allemaal in een klein tasje gestopt. Dat hebben ze meegenomen. Ze zijn als allerlaatste de bus ingegaan. Toen heb ik mijn tranen de vrije loop gelaten. Heel lang zitten huilen. Om even alle spanning eraf te halen.¹²⁰

12. Nabeschouwing omtrent het intern functioneren van Dutchbat I, II en III

Indien de voorgenomen rotatie of aflossing van Dutchbat III uiteindelijk eind juni of begin juli 1995 had plaatsgevonden, dan was dit de plaats geweest om de balans van de missie van het bataljon op te maken. Het bataljon bleef echter noodgedwongen in de enclave tot na de verovering van de *Safe Area* door het Bosnisch-Servische leger, waarbij het er niet in slaagde enige invloed op de dramatische gang van zaken uit te oefenen. Daarom volgt hier een tussenbalans van het opereren van Dutchbat in de enclave. Daarbij zal het opereren van Dutchbat III worden gezien in relatie tot zijn voorgangers vanaf het voorjaar van 1994 tot en met mei-juni 1995, in het licht van de rol van UNPROFOR in Bosnië en de opstelling van de strijdende partijen in en rond de enclave.

Dutchbat I was om een aantal redenen in de gunstigste positie om zijn werk in de enclave te doen. Om te beginnen is Dutchbat I het kortst in de enclave geweest. De eenheden vertrokken in januari-februari 1994, maar moesten noodgedwongen nog een tijd in Split verblijven omdat de Bosnische Serven geen toestemming verleenden om de enclave binnen te gaan. Uiteindelijk kwamen ze er pas in maart/april 1994 aan. De lokale bevolking vond dat de militairen van Dutchbat I er allemaal zo goed uitzagen; dat is verklaarbaar, omdat de mensen in de enclave een uitermate moeilijke winter hadden doorgemaakt, terwijl de verse blauwhelmen tijdens hun verblijf in Split van de zon hadden genoten en veel tijd voor fitness

¹²⁰ Interview A.E. Broeder, 3/5/00.

hadden gehad. Dutchbat I was daarnaast qua samenstelling het beste bataljon, omdat het mogelijk was de manschappen beredeneerd te selecteren.

Dutchbat I onderhield vrij goede relaties met de lokale eenheden van de ABiH en eveneens met de troepen van de VRS, die rond de enclave waren gelegen. Bij de OP's vonden wel schietincidenten plaats, maar zonder ernstige gevolgen. De leiding van Dutchbat I hoopte door lokale onderhandelingen te voeren tussen de strijdende partijen, oplossingen te vinden voor het daar bestaande conflict. Dat zou uiteindelijk niet succesvol blijken: er werd wel gesproken tussen de strijdende partijen, maar de tegenstellingen zaten muurvast.

Dat Dutchbat I eigenlijk geen ernstige incidenten meemaakte, was ten dele ook een kwestie van groot geluk: dat bleek op 14 maart, toen een Dutchbat-Mercedes met medisch personeel op weg van OP-E naar Jasenova per ongeluk de grens van de enclave overschreed en over twee landmijnen reed.¹²¹ Dat dat gebeurd was, vernamen de inzittenden pas achteraf.

Wel ervoeren de Nederlanders de plaatselijke politieke situatie als 'zeer enerverend'.¹²² De patrouilles van Dutchbat I mochten op eigen initiatief contacten met de bevolking aangaan en konden zo informatie over de toestand ter plaatse inwinnen. Individuele militairen onderhielden ook banden met bewoners van de enclave; zo kwamen leden van het eerste bataljon bij ABiH-commandant Zulfo Tursunović thuis om wat te eten en te praten.

Toen Dutchbat II de taak in de enclave overnam, verbood de commandant, luitenant-kolonel Everts, direct het niet-functionele contact met de plaatselijke bevolking vanuit de gedachte dat Dutchbat als onderdeel van UNPROFOR zijn neutraliteit meer moest prononceren. Bezoek bij mensen thuis mocht niet meer. Wat later in de uitzending draaide Everts bij en toleerde hij een minder strikte naleving van het bevel.¹²³

Een Nederlandse militair die tot Dutchbat II behoorde, schreef na aflossing in zijn debriefingsverslag dat bij de komst van het eerste bataljon alle partijen nog aan elkaar moesten wennen. Toen het tweede bataljon kwam, konden de ABiH en de VRS al het een en ander uitproberen en gingen ze kijken hoe ver ze konden gaan. Hij zag dan ook aankomen dat de strijdende partijen over het volgende bataljon helemaal zou heenlopen.¹²⁴

Dutchbat II zou in Srebrenica al een veel moeilijker tijd hebben dan zijn voorganger. De motivatie ging gaandeweg de missie verloren. De verhouding met de strijdende partijen verscherpte gaandeweg, de lokale conflicten bleken ter plaatse onoplosbaar omdat ze deel uitmaakten van een militair-strategisch en politiek steekspel op een hoger niveau. Concreet had de eenheid te kampen met het tegenhouden van bevoorradingskonvoeien, wat op alle mogelijke manieren het leven en het functioneren van de blauwhelmen in de enclave had beïnvloed. Lange tijd kwam er praktisch geen brandstof en vers voedsel de enclave meer binnen. Patrouilles moesten te voet worden gelopen. Verder werkte het deprimerend dat verscheidene manschappen gewond werden. Ook het vasthouden van een konvooi verlofgangers door de Bosnische Serven gaf ernstig te denken.

Patrouillecoördinator Rutten van Dutchbat III beschikte over de verslagen van zijn voorgangers en kreeg door ze te vergelijken een beeld van de verschillen per bataljon. Hij constateerde dat de beide voorgaande bataljons meer contact met de bevolking hadden dan het zijne:

¹²¹ SMG, 1002. Sitrep 15-03-1994 UNHCR Srebrenica aan UNHCR Belgrado.

¹²² Sitrep 115 constructiecompagnie in: *Genie* 7/94, p. 17.

¹²³ Interview P. Lindgreen, 22/2/01.

¹²⁴ 101MID/CIE. Debriefingsverslag militair DB II 9 februari 1995.

Het 11de bataljon [Dutchbat I] ging zelfs 's avonds bij mensen op bezoek. Het 12de bataljon [Dutchbat II] deed dat al wat minder, maar had toch nog wat meer contact dan wij. Zij hadden ook al wat meer problemen dan wij. Je kunt je dus afvragen of het niet slimmer was geweest om wat meer contact te hebben met Dutchbat I en II. Daarmee zeg ik dus eigenlijk al wat onze verhouding was tot hen: die is koel en afstandelijk geweest. We wilden niet in dezelfde rol als het 11de bataljon terechtkomen. Alles was gereguleerd. Er moest steeds een doel aan vast zitten.¹²⁵

Hij meent dat Dutchbat I vrij onbevangen aan zijn missie is begonnen; de opvolgers werden daarentegen al door de voorgangers gevoed met gegevens, meningen en interpretaties over hoe het er in de enclave aan toeging en zouden op basis daarvan hun plan trekken.

Het niveau van de werk- en leefomstandigheden tussen Dutchbat I, II en III zou fluctueren, maar wel met een duidelijk neergaande tendens. Wat betreft de relatie met de bevolking en de politieke en militaire leiding van de enclave is het beeld nog gecompliceerder. Uitgangspunt bij het vellen van een oordeel moet zijn dat er in de praktijk bij vredesmissies vrijwel altijd sprake is van een zekere dosis wrijving tussen de lokale bevolking en de eenheid ter plaatse. Compagniescommandant Groen ziet het aldus:

Toen Dutchbat I daar kwam, bestond die enclave nog maar redelijk kort. Ik denk dat de houding van de Moslimbevolking daar ook compleet anders is geweest. Hoe langer het gaat duren, hoe minder kans op verbetering men ziet. Voor die burgerbevolking ter plaatse was het echt: jongens, gebeurt er nou nog eens wat? Er komen steeds nieuwe eenheden, maar wij zien niets verbeteren. Dan wordt het voor de nieuwe eenheden die komen steeds moeilijker.¹²⁶

Dutchbat I kon meer dan zijn opvolgers doen voor de bevolking omdat deze eenheid over voldoende voorraden beschikte en er regelmatig aanvoer was. Men kon in ruime mate beschikken over medische goederen en onderhoudsmateriaal. Bovendien was de bevolking door hun komst optimistisch gestemd. Ten tijde van Dutchbat II groeiden echter de angst en de moedeloosheid van de bevolking, omdat de VRS zijn legermacht begon op te bouwen en er steeds minder konvoeien binnen kwamen. Ten tijde van Dutchbat III was de situatie nog ongunstiger. Er was weinig tot geen aanvoer, dus er viel ook niet veel aan de bevolking te geven, wat de relatie niet ten goede kwam. Daarbij kwamen de problemen waarmee alledrie de bataljons rechtstreeks werden geconfronteerd door toedoen van de eenheden van de ABiH in de enclave: er was geen echte demilitarisatie, de ABiH probeerde vuur te trekken, deed uitvallen, of vuurde in de richting van het bataljon.

De verhoudingen onder de Moslims in de enclave werden steeds problematischer en de corruptie- en zwarthandelpraktijken uitgebreider. Dit riep bij Dutchbat veel weerstand op en er resteerde uiteindelijk weinig begrip meer voor de lokale autoriteiten die ermee werden geïdentificeerd. Ook gingen leidende figuren in kringen van Bosnische Moslims een aantal conflicten met de humanitaire organisaties en met Dutchbat aan. In de ogen van de bataljonsleiding gedroegen ze zich onverantwoordelijk en lieten ze zich leiden door eigenbelang, als gevolg waarvan de positie van de noodlijdende bevolking op de achtergrond kwam.

Voor Dutchbat III kwam bij de algemene problemen een aantal omstandigheden die de operationele inzet en de relaties met de burgerbevolking nog verder belastten. Deze zijn ten dele gelegen in de opleiding en voorbereiding van het bataljon. Het kwaliteitsprobleem is

¹²⁵ Interview J.H.A. Rutten, 26/09/01.

¹²⁶ Interview J.R. Groen, 5/7/99.

meermalen gesignaleerd: Dutchbat III bestond uit veel jonge, onervaren manschappen en een relatief oud kader. Er bleek te weinig groepscohesie aanwezig, wat soms leidde tot een gering zelfcorrigerend vermogen. De vorming tot een eenheid werd belemmerd door de problemen bij de selectie: een derde deel van het personeel kwam pas vier maanden voor uitzending binnen. Dutchbat I kende dit probleem niet, Dutchbat II in geringe mate.

De grote problemen die de VRS maakte bij het geven van toestemmingen voor bevoorradingskonvoeien leidden voor Dutchbat III tot een permanent gebrek aan vers voedsel, brandstof, reserveonderdelen, munitie en dergelijke. Het ondermijnde ook de stemming onder de militairen, omdat de postverbindingen werden afgesneden en het uitzicht op verlofgang verbleekte. Vanaf april kwamen er geen transporten voor Dutchbat meer door, dus het contact met het thuisfront en de hoop op verlof, vervolgens ook op aflossing, werden minimaal. De leefomstandigheden werden door het gebrek aan brandstof steeds primitiever. Een ernstig gevolg van de slinkende voorraden en het brandstoftekort was dat Dutchbat op humanitair vlak steeds minder kon doen: er was geen aanvullende voedselhulp meer mogelijk en bovendien staakten de artsen als gevolg van het conflict tussen *Médecins Sans Frontières* en de *Opština* hun spreekuren in de dorpen. De leefwereld van de Dutchbatters werd door dit alles steeds kleiner. Voor bepaalde groepen was er nauwelijks nog een zinvolle taak weggelegd. Dutchbatters kwamen door brandstoftekort de poort van de compound nauwelijks nog uit en ze waren tot elkaars aanwezigheid onder tamelijk primitieve omstandigheden veroordeeld.

Hiermee hangt ook het groeiende probleem van de motivatie of zo men wil de zingeving samen. Dutchbat III was het derde bataljon op dezelfde plaats en had niet veel te doen, behalve de situatie die men had aangetroffen met steeds schaarsere en beperktere middelen voort te zetten. Verveling lag op de loer; werk als patrouille- en wachtlopen en beveiliging werden als erg saai ervaren.¹²⁷ De veronderstelde reden van de aanwezigheid – de bescherming van de Moslim-bevolking van de enclave – was ook minder duidelijk dan vooraf was aangenomen. Al vroeg in de uitzending vond de gijzeling in de Bandera-driehoek plaats, die voor veel militairen aanleiding was zich af te vragen wie ze nu eigenlijk kwamen beschermen en waarom de ABiH zich zo confronterend opstelde. Tal van incidenten met de ABiH in de enclave voedden deze stemming, zoals bijvoorbeeld de handgranaat die kennelijk uit ongenoegen over de opstelling van de B-compagnie in Srebrenica-stad over het hek van de compound werd geworpen. Daarbij kwamen ook twijfels over de vraag of het mandaat wel werkbaar was: of men de enclave wel kon beschermen, gezien de beperkte hoeveelheid mensen en middelen.

Uiteindelijk raakte het bataljon steeds meer in zichzelf gekeerd. Er bleven natuurlijk kaderleden en manschappen die deden wat ze konden. Maar niet iedereen had een functie om dat waar te maken of had de geestelijke veerkracht om er onder de gegeven omstandigheden het beste van te maken. De gedachte dat het onmogelijk was nog wezenlijke invloed op de loop der gebeurtenissen uit te oefenen, had ook Dutchbat II al in zijn greep gekregen met alle consequenties voor de motivatie van dien. Dutchbat III maakte een soortgelijke ontwikkeling door, onder omstandigheden die zeker met de kennis achteraf ernstiger waren. Deze laatste constatering geldt zowel voor de dagelijkse leef- en werkomstandigheden als voor de escalatie tussen de beide strijdende partijen. Dutchbat, en in het bijzonder de bataljonsleiding, moest hierop anticiperen.

¹²⁷ Interview W. Dijkema, 21/9/98.

13. Het functioneren van de leiding van Dutchbat III

Na de val van Srebrenica en de terugkeer van Dutchbat III is de aandacht gevestigd op het optreden van de bataljonscommandant, overste Karremans, en op het functioneren van de bataljonsleiding. In hoofdstuk 5 van deel IV wordt uiteengezet dat de reis van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten naar Zagreb op 16 juli 1995 mede was ingegeven door zorgen over het optreden van Karremans en diens staf. Het leidinggeven van Karremans kwam ook ter sprake tijdens de debriefing in Assen in september 1995, waarover meer in hoofdstuk 7 van deel IV. Telkens terugkerende elementen in de discussie waren daar de ‘onzichtbaarheid’ en afwezigheid van Karremans gedurende de missie in Srebrenica, in combinatie met de prominente rol van de waarnemend plaatsvervangend bataljonscommandant, majoor R. Franken. In het debriefingsrapport zelf kwam de bevelvoering tijdens de val van de enclave niet als op zichzelf staand onderwerp aan de orde.

Hier moet de aandacht zich richten op het functioneren van de bataljonscommandant en diens staf tijdens de opleiding en de eerste vijf maanden van de uitzending naar Srebrenica. Het optreden van de bataljonscommandant moet worden gezien in relatie tot de kwaliteit en samenhang van de bataljonstaf en het intern functioneren van de staf. Ook de samenwerking met de Luchtmobiele Brigade en de visie van de brigadestaf op de bataljonsleiding zijn daarbij van belang. Bronnen uit de periode zelf, die bruikbare gegevens bevatten om hierop in te gaan, zijn slechts in beperkte mate beschikbaar; de meeste gegevens slaan op de periode van de val van de enclave en de nasleep. Waarnemingen of uitlatingen van betrokkenen uit de periode na de val moeten extra zorgvuldig worden gewogen in verband met het risico van wijsheid achteraf.

Karremans heeft de kritiek op zijn functioneren achteraf gepareerd door erop te wijzen dat zijn staf in kwalitatief opzicht minder sterk was dan die van de voorgaande bataljons. In tegenstelling tot zijn voorgangers Vermeulen en Everts kreeg hij naar eigen zeggen niet de gelegenheid zelf de staffunctionarissen en compagniescommandanten te selecteren. Zijn keuze was beperkt tot de officieren die beschikbaar kwamen door de opheffing van enkele pantserinfanteriebataljons in het noorden van het land. Dat dit een rol speelde, is besproken in hoofdstuk 5 van dit deel. De voorbereiding en de selectie stonden ernstig onder druk en de keuze voor officieren was, ook als gevolg van de opvulling van de beide eerdere bataljons, beperkt. Niettemin is Karremans’ voorstelling van zaken misschien wat gechargeerd: ook Vermeulen en Everts hadden geen volledig vrije keuze; ook zij moesten namelijk al gebruik maken van personeel dat beschikbaar kwam door de opheffing van pantserinfanteriebataljons, in hun geval de gardebataljons in Schaarsbergen.¹²⁸

Karremans kon wel een keuze maken voor zijn officier logistiek, majoor Franken. De bataljonscommandant vond dat Franken de logistieke afwikkeling van het 43e pantserinfanteriebataljon uitstekend had uitgevoerd. Franken werd en bleef de vertrouweling van Karremans, meer dan degene die formeel plaatsvervangend bataljonscommandant was, majoor Van Geldere. Deze moest namelijk leiding geven in het ‘onbereikbare’ Simin Han. Franken kende zijn zaken als officier, hij was een man van uitgesproken opvattingen en toonde nooit gebrek aan initiatief. Met een zeer dominante persoonlijkheid bouwde hij snel een bijzondere positie op naast de veel minder uitgesproken Karremans. Franken genoot

---

128 Interview J. Lemmen, 17/10/01.

binnen de bataljonsstaf bij een bepaalde groep officieren groot respect en er was vrijwel niemand die met Franken de degens durfde te kruisen.

Deze vorm van samenwerking, gebaseerd op het grote vertrouwen van Karremans in Franken, verschafte laatstgenoemde veel ruimte om de bataljonszaken ter hand te nemen, en leidde ertoe dat er binnen de bataljonsstaf een situatie ontstond die afweek van de gangbare. Niet de bataljonscommandant stuurde het proces van besluitvorming en commandovoering aan, zo leek het, maar de officier logistiek, die in de enclave Srebrenica plaatsvervangend bataljonscommandant werd. De compagniescommandanten neigden ertoe hun eigen weg te gaan, wat de vorming van een hecht team op bataljonsniveau niet ten goede kwam. Omgekeerd werden soms zaken die op bataljonsniveau afgehandeld moesten worden doorgeschoven naar het uitvoerende niveau. Dit verschijnsel was ook voor buitenstaanders waarneembaar: zij zagen dat het er bij Dutchbat III anders aan toe ging dan bij andere bataljons, zonder dat er overigens iets viel aan te merken op de prestatie van de compagnieën.¹²⁹

Voor een goed begrip van de verhoudingen binnen Dutchbat III is ook het zelfbeeld van het bataljon van belang. Het 13e luchtmobiele bataljon, waar Dutchbat mede uit voort zou komen, maakte deel uit van de 11e Luchtmobiele Brigade, maar meende dat het een andere positie innam vanwege de legering in Assen, ver weg van de brigadestaf en de twee andere infanteriebataljons in Schaarsbergen. De stationering op de Johan Willem Friso-kazerne in Assen creëerde een natuurlijke afstand, die nog groter leek te worden omdat in de beleving van het 13e bataljon de brigadestaf zich nooit in Assen liet zien en het 13e overal voor naar Schaarsbergen moest komen. ‘Assen’ voelde zich vaak tekortgedaan en vond dat de brigadestaf onvoldoende aandacht besteedde aan de oplossing van de problemen daar.¹³⁰ De officieren en het beroepskader van het 13e luchtmobiele bataljon zagen hun eenheid als bataljon van noorderlingen, mensen met ‘een beetje een andere mentaliteit’ en ‘een andere cultuur’, naar voren komend in eigenschappen als gezagsgetrouwheid, stiptheid en vooral nuchterheid.¹³¹

Luchtmobiele-Brigade-commandant Brinkman liet zich begin 1994 zelden of nooit zien in de kazerne in Assen. Dat veranderde toen kolonel J. Lemmen in de zomer van 1994 waarnemend brigadecommandant was geworden; hij verving Brinkman tijdens diens stationering als chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo. Lemmen ging elke maandag vanuit zijn huis in de omgeving van Zwolle naar Assen. Lemmen signaleerde bij deze bezoeken al dat de verhoudingen binnen de bataljonsstaf afweken van het gangbare patroon ten gevolge van de zeer dominante rol van Franken binnen de bataljonsstaf. Hij constateerde dat Franken zich indringend met de zaken van andere secties inliet en beslissingen van de bataljonscommandant ter discussie stelde en wijzigde. Niemand in de bataljonsstaf leek tegen Franken opgewassen.

Kolonel Lemmen verklaarde tegenover het NIOD dat de verhouding van de bataljonscommandant met zijn compagniescommandanten stroef was en dat de bataljonsstaf niet goed leek te werken. Zaken die onvoldoende waren geregeld, liet de staf graag over aan anderen. En de staf maakte die anderen maar al te snel verwijten als er iets misging. Er gingen echter geen grote dingen echt aanwijsbaar mis: de opleiding verliep redelijk goed, problemen

¹²⁹ Interview J. Lemmen, 17/10/01; Interview E.G.B. Wieffer 07/05/01.

¹³⁰ Interview E.G.B. Wieffer, 07/05/01.

¹³¹ Interview J. Lemmen, 17/10/01; Interview J.R. Groen, 05/07/99.

werden naar vermogen opgelost en het resultaat van de onderdeelvorming en opwerkperiode voldeed aan de te stellen eisen.¹³² Niettemin ontgingen de wrijvingen binnen de bataljonsstaf ook nieuwkomers in het bataljon niet.

Lemmen trachtte Karremans in gesprekken tot resoluter en zelfstandiger optreden aan te zetten, maar volgens Lemmen was dat zonder succes. Zijn zorgen waren in elk geval ook bekend aan de chef-staf van het Eerste Legerkorps en kwamen uiteindelijk ook bevelhebber Couzy ter ore. Een vervanging van Karremans werd niet overwogen; daarvoor waren de problemen niet 'hard' genoeg.¹³³

Deze vervanging van Karremans als bataljonscommandant zou overwogen zijn na de eindoefening van Dutchbat III in Vogelsang, volgens A. Jansen op de Haar, de commandant van de A-compagnie van Dutchbat I. Begin 1997 maakte hij in het openbaar melding van gedachten over de vervanging van Karremans.¹³⁴ Lemmen en ook Couzy spraken dat echter tegenover het NIOD tegen: volgens hen kwam een vervanging van Karremans daar niet aan de orde, ook al was er wel een conflict tussen Karremans en de coördinator van de eindoefening in Vogelsang vanwege Karremans' weigering om in een onderhandelingsoefening, die van deze eindoefening onderdeel uitmaakte, nog langer met de imitatie-Moslams te onderhandelen (zie hoofdstuk 5).¹³⁵

De commandant van een eenheid bepaalt het operationeel optreden van zijn eenheid op basis van bevelen die hij van de hogere schakel in de bevelslijn ontvangt. Op de lagere niveaus geven commandanten in direct contact met de leden van hun eenheid leiding bij de uitvoering van opdrachten. Vanaf het niveau van bataljonscommandant en daarboven treedt echter een wezenlijke verandering op. Veel werk dat door de compagniescommandant nog zelf gedaan wordt, moet de bataljonscommandant overlaten aan zijn staf. Hij bepaalt de grote lijnen, onderhoudt contact met hogere echelons en houdt nadrukkelijk de vinger aan de pols bij zijn eigen eenheid door zich fysiek te vertonen, zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de gang van zaken en in algemene sociale en maatschappelijke zin voeling te houden met de delen en personen binnen zijn eenheid.

Karremans en Franken maakten echter werkafspraken voor hun optreden in Srebrenica, die hiervan afweken. Zij vormden binnen de bataljonsstaf een twee-eenheid die in feite de beslissingen nam. Volgens Karremans droeg en nam hij de eindverantwoordelijkheid. Voor de buitenwacht was dat echter niet duidelijk: het was Franken die in Srebrenica het meest op de voorgrond trad. Veel officieren van de bataljonsstaf bewonderden hem vanwege zijn snelle beslissingen en resolute optreden. Hij speelde een prominente rol in het optreden tijdens de Bandera-crisis, hoewel inzet van de commandant van de C-compagnie meer voor de hand had gelegen omdat het diens operatiegebied was. Ook op andere momenten nam Franken snel de leiding.

Een algemene klacht was dat Karremans onzichtbaar was: hij vertoonde zich te weinig in het openbaar, hij kwam weinig op de compound in Srebrenica en bezocht zelden de observatieposten (OP's). Naast die onzichtbaarheid was er de klacht van zijn stugheid of onhandigheid in de omgang. Zulke klachten kunnen waarschijnlijk ook in andere eenheden, onder andere omstandigheden, over commandanten worden gehoord, maar het is wel van

¹³² Interview J. Lemmen, 17/10/01.

¹³³ Interview J. Lemmen, 17/10/01; Interview H. Couzy 7, 14 en 17/09/98.

¹³⁴ A. Jansen op de Haar, 'Het geheime dossier

overste Karremans', in: *Het Parool*, 31/01/97.

¹³⁵ Interview J. Lemmen, 17/10/01; Interview H. Couzy 7, 14 en 17/09/98.

belang dat bij een aantal ondercommandanten de sterke indruk bestond dat Franken het bevel voerde en niet Karremans.¹³⁶

Het is riskant af te gaan op indrukken en opinies die achteraf over Karremans zijn geventileerd, omdat de gebeurtenissen rond de val ongetwijfeld daarop van invloed zijn geweest. Daarom komt in hoofdstuk 7 van deel III het functioneren van de bataljonsleiding weer ter sprake. De ongewone werkverdeling tussen Karremans en Franken lijkt in de praktijk op zichzelf ook wel productief te zijn geweest, maar toch had deze een zekere weerslag op de werkwijze van de bataljonsstaf. Deze werkverdeling wekte namelijk bij de buitenwacht de indruk dat eerder Franken dan Karremans de feitelijke leiding in handen had. Karremans aarzelde niet om steeds de verantwoordelijkheid voor de genomen beslissingen te dragen, maar communicatie was niet zijn sterke punt en dat is toch een capaciteit die een commandant niet goed kan missen.

---

¹³⁶ SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 56.

HOOFDSTUK IO

Srebrenica vanuit het nationale en internationale perspectief

I. Inleiding

Srebrenica is in de voorafgaande hoofdstukken vanuit uiteenlopende invalshoeken het centrale aandachtspunt geweest. Daarbij zijn de ontwikkelingen tot juni 1995 aan de orde geweest. In dit hoofdstuk wordt de klok als het ware weer teruggezet naar voorjaar 1994 om in hoofdlijnen de internationale ontwikkelingen in beeld te krijgen waarbinnen het onderwerp Srebrenica als *Safe Area* in Oost-Bosnië paste. Dit hoofdstuk vormt daarmee het venster tussen het in Srebrenica zo sterk beleefde isolement en de buitenwereld.

De ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica had in de Nederlandse media ruime aandacht gekregen. In die berichtgeving manifesteerde zich onmiddellijk het isolement waarin Dutchbat zich begaf: de Bosnisch-Servische autoriteiten hadden geen Nederlandse journalisten en televisieploegen tot het nieuwe operatiegebied toegelaten. Alleen enkele medewerkers van de Defensiekrant waren met Dutchbat tot in Srebrenica gekomen. In de berichtgeving bleef het bij die eerste indrukken, want de Bosnisch-Servische autoriteiten bleven volharden in hun weigering journalisten toe te laten. Daardoor was er als het ware een tweedeling ontstaan tussen de wereld van Dutchbat in de enclave en de buitenwereld.

De beleving van de vredesmissie in Srebrenica voor de militairen die – met een onderbreking van enkele weken verlof – vijf of zes maanden onafgebroken in de enclave doorbrachten, was nauwelijks overdraagbaar aan het thuisfront of aan bezoekers. De bezoekers – onder wie de ministers van Defensie Ter Beek en Voorhoeve, staatssecretaris Gmelich Meijling, chef-defensiestaf Van der Vlis en zijn opvolger Van den Breemen, bevelhebber der landstrijdkrachten Couzy, *Bosnia Herzegovina Commander* Rose en zijn opvolger R. Smith en prins Willem-Alexander – kregen, zeker vanaf najaar 1994, grosso modo een weinig rooskleurig beeld van de situatie in de enclave: de omstandigheden verslechterden en dat had zijn effect op de mentaliteit van Dutchbat.

Het isolement waarin Dutchbat in Srebrenica verkeerde leidde ertoe dat vanaf augustus 1994 het nieuwe ‘paarse’ kabinet een actief beleid ten aanzien van Srebrenica ging voeren. Het kabinet stelde zich een internationalisering van het UNPROFOR-contingent in Srebrenica voor de resterende termijn van de missie ten doel, naast beëindiging van de missie op 1 juli 1995 door een vervanging door een bataljon uit een ander land. Internationalisering hield in dat andere landen meer betrokken zouden moeten worden bij het verlichten van de problematische situatie van het Nederlandse bataljon. De realisering daarvan was volledig afhankelijk van internationale context en medewerking.

Het bleek echter voor de Nederlandse regering moeilijk om een dergelijk actief beleid inzake Srebrenica te voeren. De enclave liet zich niet internationaal op de agenda plaatsen; er was alleen kort internationale aandacht voor Srebrenica geweest in maart/april 1993 bij de vestiging van de *Safe Area*, en in januari/februari 1994 bij het begin van de uitzending van Dutchbat; dat laatste kwam door de VRS-weigering Dutchbat toe te laten. Daarna was de internationale aandacht voor Srebrenica echter weer verdwenen. Als de enclave al interna-

tionale aandacht op zich gevestigd wist, was dat als een van de drie oostelijke enclaves. Dat de enclave – zoals inmiddels wel duidelijk was – het minst begeerde operatiegebied van *Bosnia Herzegovina Command* was, vormde een andere complicerende factor voor de realisering van de Nederlandse wens om een actief beleid inzake Srebrenica te voeren. Dat zou opnieuw blijken bij het zoeken naar een vervanger voor Dutchbat.

In dit hoofdstuk zal aan de orde komen wat de Nederlandse regering deed om de preciaire positie van Dutchbat internationaal onder de aandacht te brengen, en welke concrete stappen zij zette ter oplossing van de problemen van Dutchbat. De Nederlandse regering leek door internationalisering en beperking van de duur van de missie in Srebrenica weg te willen lopen van de verplichtingen die zij eind 1993 was aangegaan. De vraag is dan of dat ook betekende dat de regering ten gevolge van de problemen van Dutchbat haar motivering verloor om aan UNPROFOR of andere vredesmissies een bijdrage te leveren. Het antwoord op deze vragen kan niet alleen vanuit de Nederlandse context worden gegeven; inzicht in de internationale en regionale ontwikkelingen is nodig, omdat die medebepalend waren voor de Nederlandse positie.

Nationaal en internationaal deden zich tussen begin 1994 en mei 1995 ingrijpende veranderingen voor. De doelstellingen van de vredesmissie en het beleid om het conflict te trachten in te dammen bleven dezelfde, en de concrete problemen – vragen rond humanitaire hulpverlening, onderhandelingen over een vredesregeling, beëindiging van de oorlog door een staakt-het-vuren of een wapenstilstand, de taak van UNPROFOR, inzet van het luchtwapen voor de bescherming van de *Safe Areas*, naleving van de sancties en opheffing van het wapenembargo – veranderden evenmin. De stemming in de internationale arena veranderde wel; dat kwam doordat het vertrouwen in het bereiken van een oplossing van het conflict afbrokkelde, en er geen eensgezindheid was over de vraag hoe zo'n oplossing bereikt moest worden. Een politieke oplossing van het conflict bleef bovenaan de internationale agenda staan, maar in vergelijking met 1993 als jaar met drie vredesplannen was de periode 1994-mei 1995 mager: er werd slechts een deeloplossing bereikt door de vorming van de Moslim-Kroatische Federatie. Internationaal bleef het grootste probleem echter dat er verschillende visies op de aard van het conflict waren.

Grofweg deden er internationaal twee scenario's de ronde om de problemen rond het conflict in Bosnië op te lossen. In het ene waren de Bosnische Serven de agressor en de Bosnische Moslims het slachtoffer van agressie. Dat hield in dat op basis van de Resoluties van de Veiligheidsraad de Bosnische Serven hard aangepakt moesten worden: het wapenembargo moest worden opgeheven en het luchtwapen moest ingezet worden (*lift and strike*). Agressie van de Bosnische Serven mocht niet beloond worden, en daarom moest er een vredesregeling aan de Bosnische Serven opgelegd worden. De Amerikaanse regering en het Congres dachten in de richting van dit scenario.

In het tweede scenario stond het bereiken van een vredesregeling door middel van onderhandelingen tussen de strijdende partijen centraal. UNPROFOR vervulde daarin als vredesmacht een belangrijke functie: door zijn neutraliteit en onpartijdigheid zou UNPROFOR verdere escalatie kunnen voorkomen en een dialoog tussen de strijdende partijen op gang kunnen brengen. Dat sloot inzet van het luchtwapen niet uit, maar voorwaarde was dan wel dat inzet daarvan in verhouding moest staan tot de schending die de Bosnische Serven zouden begaan. De West-Europese landen, Canada (met troepen op de grond) en de Verenigde Naties onderschreven dit scenario.

Dat beide scenario's sinds het begin van de oorlog in Bosnië belangrijke aanhangers

hadden, betekende dat er scherpe meningsverschillen over de te volgen koers waren geweest. Doordat internationale besluitvorming zich op meerdere tonelen afspeelde was het echter steeds mogelijk geweest een openlijk conflict tussen de VN (UNPROFOR) en de NAVO, of tussen Europa en Washington, te voorkomen.

De belangrijkste verandering in 1994-1995 was zonder meer dat in het vredesproces de *International Conference on Former Yugoslavia* onder voorzitterschap van de VN en de Europese Gemeenschap zijn leidende rol in de vredesonderhandelingen verloor aan de Contactgroep van vijf grote mogendheden.

In het najaar van 1994 vond er een confrontatie plaats over de middelen om een politieke oplossing van het conflict tot stand te brengen. Binnen de NAVO ontstond een crisis tussen Washington en de Europese landen over inzet van het luchtwapen, en ook kwamen de betrekkingen tussen NAVO en de VN/UNPROFOR onder grote spanning te staan. Voorstellen onder meer van de Verenigde Staten tot opheffing van het wapenembargo hadden al eerder de discussie in gang gezet over terugtrekking van UNPROFOR, en het aandeel dat de NAVO daarin zou moeten hebben. Een aanpassing in het Amerikaanse beleid in december 1994 voorkwam een debacle, maar de discussie over opheffing van het wapenembargo en terugtrekking of versterking van UNPROFOR verdween ook in 1995 niet van de internationale agenda. Het bleven prominente onderwerpen, omdat zij direct samenhangen met de Amerikaanse rol in het conflict.

Vanaf 1992 was geprobeerd een einde aan het conflict te maken door onderhandelingen tussen de strijdende partijen door middel van internationale bemiddeling. Elk van de partijen zou moeten instemmen met het eindresultaat. Dat was het enige dat erop zat, omdat er onvoldoende internationaal draagvlak bestond voor het dwingend opleggen van een regeling na onderhandelingen. Dat kwam dan weer omdat met name de Amerikaanse regering zich daartegen verzette. Die situatie bleef in 1994-1995 onveranderd, zodat de onderhandelingen voortgezet moesten worden.

De strijdende partijen streefden daarbij niet alleen naar de verwezenlijking van hun langtermijndoelstellingen, maar ook probeerden ze hun positie te versterken door verandering van de verhoudingen in Bosnië zelf. Dat gebeurde vooral op het militaire vlak, waarbij het initiatief doorgaans lag bij de Bosnische Moslims: zij meenden meer winst te kunnen boeken aan het front door vergroting van het grondgebied onder hun controle dan zij aan de onderhandelingstafel bereikbaar achtten. De ABiH was ook steeds beter in staat het initiatief te nemen door een verbetering van de organisatie en betere bewapening. Ook door de vorming van de Moslim-Kroatische Federatie in maart 1994 kon de ABiH de druk op de VRS vergroten. De ABiH was echter niet in staat om de balans in de militaire verhoudingen ingrijpend te veranderen. Dat bleek bij verschillende acties, het duidelijkst in de Bihać-regio in oktober/november 1994 en bij het voorjaarsoffensief rond Sarajevo in 1995: op een geslaagd offensief volgde in beide gevallen een VRS-tegenoffensief, dat de terreinwinst weer teniet deed.

Een complicatie bij de ontwikkelingen op het slagveld was, dat de Bosnische regering in Sarajevo in elk geval tot eind 1994 de hoop koesterde dat op enig moment de Amerikaanse regering in het conflict zou interveniëren. De VRS was voorstander van een beëindiging van het conflict, in de hoop dat ze het inmiddels veroverde terrein aan de onderhandelingstafel kon claimen. Het Bosnisch-Servisch leger was voorstander van een staakt-het-vuren en een langdurige wapenstilstand, omdat het vreesde door de geografische verspreiding van zijn militaire middelen en gebrek aan voldoende en goede infanterie op den duur niet opgewas-

sen te zijn tegen de sterker wordende tegenstander. De VRS probeerde zijn overwicht op twee manieren te handhaven: door tegenacties met grootschalig gebruik van artillerie, en door blokkering van de humanitaire hulpverlening.

Er waren ook veranderingen in de politieke verhoudingen binnen Joegoslavië zelf. De voornaamste daarvan deed zich voor aan Servische kant: in augustus-september 1994 kondigde Milošević sancties tegen de Republika Srpska af. Hij koos daarmee voor het belang van zijn eigen klein-Joegoslavië en tegen het Bosnisch-Servische regime in Pale, dat een nieuw vredesplan wilde verwerpen. Het betrof hier overigens geen volledige breuk: de militaire samenwerking ging wel degelijk door, en ook de politieke contacten bleven bestaan. De politieke verhoudingen binnen de Republika Srpska waren echter onoverzichtelijk door onderlinge verschillen van mening. Duidelijk is wel dat Milošević vanaf het najaar van 1994 VRS-commandant Mladić aanzette tot een machtsovername ten koste van Karadžić. Mladić liet zich daartoe echter niet overhalen, ondanks zijn minachting voor Karadžić en zijn entourage. Ook bleef het onzeker welk militair en politiek effect het isolement van de Republika Srpska door Belgrado en de internationale gemeenschap had.

Temidden van deze partijen moest UNPROFOR zijn mandaat uitvoeren: facilitering van humanitaire hulpverlening door de UNHCR, en bescherming van de *Safe Areas*. UNPROFOR had daarbij te maken met volstrekt verschillende verwachtingen en eisen. De Bosnische regering hanteerde bij de beoordeling van het optreden van UNPROFOR haar eigen criteria: UNPROFOR was volgens haar verantwoordelijk voor de humanitaire hulpverlening en voor de bescherming tegen elke vorm van Bosnisch-Servische agressie. Daarin schoot de vredesmacht volgens de Bosnische regering ernstig tekort, waardoor zij haar onpartijdigheid had verloren. De Bosnische regering droeg dat standpunt met verve uit, zowel via de media als in confrontaties met UNPROFOR. Dat had negatieve gevolgen voor de reputatie van de vredesmacht en haar optreden. De VRS nam omgekeerd dezelfde houding aan: ook van die kant werd UNPROFOR van partijdigheid beschuldigd – ten gunste van de Moslims. De VRS nam als tegenmaatregel represailles in de vorm van een verbod op konvooien, zowel voor humanitaire hulp als voor de reguliere bevoorrading van UNPROFOR-troepen. De voornaamste steen des aanstoots voor de Bosnische Serven was echter de samenwerking tussen UNPROFOR en de NAVO voor *Close Air Support* en *air strikes*. Door voortdurende schendingen van het regime voor de *Heavy Weapon Exclusion Zone* rond Sarajevo, en de hervatting van de strijd op andere fronten, had UNPROFOR eind oktober 1994 de controle over de situatie volledig verloren. Alle pogingen aan de gevechten een einde te maken waren gestrand op tegenwerking van de partijen.

In dit hoofdstuk zullen de ontwikkelingen tussen maart 1994 en mei 1995 aan de orde komen, vooral vanuit het perspectief van de internationale ontwikkelingen. Begonnen wordt met de behandeling van het optreden van de Contactgroep en haar vredesplan; de afwijzing van dit vredesplan ontketende een discussie over de aanpak van het vredesproces, waarbij opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië, harder optreden tegen de Bosnische Serven en terugtrekking van UNPROFOR de voornaamste onderwerpen waren. Daarna komt de verscherping van de discussie tijdens de crisis in de Bihać in november 1994 aan de orde en de pogingen om de positie van UNPROFOR te versterken. Het Nederlandse beleid in deze discussie komt daarbij ter sprake, maar de nadruk bij de behandeling van het Nederlandse optreden ligt op de initiatieven ter verbetering van de situatie van Dutchbat in Srebrenica.

2. De Contactgroep

Begin 1994 was in de NAVO de spanning tussen enerzijds de Verenigde Staten en anderzijds Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Canada over de toepassing van geweld bij de uitvoering van de vredesmissie en over een vredesregeling weer aan de oppervlakte gekomen. Die verschillen van inzicht hadden overigens de NAVO-top in Brussel begin januari niet verhinderd te dreigen met inzet van het luchtwapen als de Bosnische Serven de *Freedom of Movement* van UNPROFOR niet zouden respecteren. Ook hadden de regeringsleiders van de NAVO zich uitgesproken voor een aflossing van het Canadese bataljon in Srebrenica door Dutchbat en opening van het vliegveld van Tuzla voor de aanvoer van humanitaire hulp. Gebruik van geweld werd daarbij toegestaan.

Toen nauwelijks een maand later de NAVO na de bloedige beschieting van de markt in Sarajevo een ultimatum stelde aan de VRS over de verwijdering van artillerie buiten bereik van de Bosnische hoofdstad, had dat resultaat gehad: de VRS ging akkoord met de instelling van een *Heavy Weapon Exclusion Zone* rond de stad. De Russische regering was zeer ontstemd over deze eenzijdige NAVO-actie. De voor de buitenwereld even onverwachte als snelle verplaatsing van een Russisch bataljon van de vredesmacht vanuit Kroatië naar het Servische deel van Sarajevo op 17 februari 1994 was bedoeld om het gezicht van de Russen te redden. Dat de Russische Federatie een actievere rol wilde spelen was ook al gebleken door de deelname in de besprekingen over een staakt-het-vuren tussen de Kroaten en de Servische Kroaten in de Krajina in februari 1994.

Belangrijker was dat die verplaatsing was voorbereid door de Russische onderminister van Buitenlandse Zaken, Churkin, in overleg met UNPROFOR. Moskou wilde door zijn diplomatieke en militaire optreden laten zien dat het meer betrokken wilde worden bij de internationale besluitvorming buiten de Veiligheidsraad over voormalig Joegoslavië. NAVO-air strikes bleven achterwege: de VRS kwam zijn beloften inzake de *Heavy Weapon Exclusion Zone* rond Sarajevo na, mede omdat de Serven zich niet van de Russen wilden verwijderen nu er een Russisch bataljon in Sarajevo was.¹

De verdeeldheid binnen de NAVO leek op het eerste gezicht overwonnen door deze gunstige afloop van de crisis rond Sarajevo. Dat was echter schijn, want het fundamentele verschil van inzicht bleef bestaan: Canada en de West-Europese leden wilden vanwege de risico's voor hun UNPROFOR-troepen niet interveniëren ten gunste van een van de strijdende partijen; Washington bleef moreel en politiek aan de kant van de Bosnische Moslims staan en was voorstander van een harde aanpak van de Bosnische Serven als de agressors in het conflict. De Amerikanen waren echter niet bereid om voor dit doel meer dan de *US Air Force* en de *US Navy* in te zetten onder de paraplu van de NAVO: zeker na het debacle van de vredesmissie in Somalië was de regering-Clinton niet bereid met de inzet van grondtroepen opnieuw het risico van Amerikaanse slachtoffers te nemen.²

De Britse regering maakte zich de meeste zorgen over de tegengestelde visies binnen de NAVO over de oplossing van het conflict in voormalig Joegoslavië. Sinds het optreden van de regering-Clinton begin 1993 merkte Londen weinig van de werking van de 'special relationship' met Washington. Het Washington van Clinton leek eerder afstand van de belangrijkste Europese bondgenoot te nemen dan Londen als belangrijkste gesprekspartner

¹ Gow, *Triumph of the Lack of Will*, p. 148; Owen, *Balkan Odyssey*, p. 267.

² Bert, *Reluctant Superpower*, pp. 75-76; Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 286-287.

in vertrouwen te nemen. Dat was het gevolg van het feit dat de Britse premier Major tijdens de verkiezingscampagne in 1992 de zittende president Bush had gesteund. De Britse regering maakte zich over de verkillung in de transatlantische verhoudingen steeds meer zorgen, omdat deze zich ook op andere terreinen manifesteerde. De Britse premier Major besloot daarom eind 1993 op advies van zijn adviseur voor internationale en veiligheidspolitiek en voorzitter van het *Joint Intelligence Committee*, Pauline Neville-Jones, een poging te doen de neerwaartse spiraal in de Brits-Amerikaanse betrekkingen te keren. In overleg met zijn minister van Buitenlandse Zaken, Hurd, werd zij benoemd tot *Political Director* van het *Foreign and Commonwealth Office* en werd in het bijzonder belast met deze taak. Begin januari 1994 reisde zij naar Washington en sprak met de voornaamste adviseurs van Clinton bij de *National Security Council*, de top van het *State Department* en het Pentagon. Haar conclusie was dat er een wezenlijk verschil in visie op het conflict bestond, geboren uit verschillen in analyse en betrokkenheid. Het *Pentagon* en de *intelligence community* stonden nog het dichtst bij de Europese visie. Overbrugging van die verschillen was volgens haar alleen mogelijk door Washington te betrekken bij de besprekingen in Genève over een vredesregeling.³

Voorlopig bleef Washington nog zijn eigen weg gaan. In maart 1994 kwam na intensieve onderhandelingen tussen de Bosnische Moslims en de Bosnische Kroaten onder leiding van de Amerikaanse diplomaat Charles Redman, met steun van de Bondsrepubliek Duitsland, de Moslim-Kroatische Federatie tot stand. Deze vertoonde veel overeenkomst met het constitutionele deel van het Owen/Stoltenberg-plan: een soevereine federatie, met een minimum aan centrale instituties en met zo veel mogelijk bevoegdheden bij de samenstellende etnische delen van Moslims en Kroaten.

Ondanks de scepsis over de Federatie als een ‘natural or artificial creation’ bestond in de kring van de onderhandelaars de verwachting dat zij ‘real potential’ had als een bundeling van anti-Servische krachten in Bosnië. Op korte termijn was in elk geval een verdere confrontatie tussen Kroaten en Moslims voorkomen, en voor Washington was dat met versterking van hun positie tegenover de Bosnische Serven aan de onderhandelingstafel het belangrijkste.⁴

Stagnatie kenmerkte intussen het vredesproces van de *International Conference on the Former Yugoslavia* in Genève onder voorzitterschap van Stoltenberg en Owen. In 1992-1993 had de conferentie drie vredesplannen aan de strijdende partijen voorgelegd – het Vance/Owen-plan, het Owen/Stoltenberg-vredesplan en het vredesplan van de Europese Unie, de vrucht van een Frans-Duits initiatief. Geen van die plannen had de goedkeuring van alle partijen gekregen. De vredesconferentie in Genève leek weinig opties meer in reserve te hebben. Nieuwe, kansrijke variaties op de hoofdthema’s van een vredesregeling waren niet meer voorhanden: mogelijkheden voor een andere verdeling van de macht tussen de drie etnische groepen waren er niet, en de verdeling van het territorium tussen de drie groepen bood ook weinig speelruimte. Owen en Stoltenberg meenden dat nieuwe voorstellen hetzelfde lot beschoren zou zijn als de drie eerdere vredesplannen, omdat de strijdende partijen wisten dat VN en Europese Unie als sponsors van de Geneefse conferentie niet in staat waren een vredesregeling af te dwingen.

Een nieuw plan had alleen kans als alle strijdende partijen in dezelfde mate onder druk

3 Interview P. Neville-Jones, 15/11/01; Interview R.J. Woolsey, 08/06/00.

4 Owen, *Balkan Odyssey*, pp. 268-269; Interview Ch. Redman, 15/10/01

zouden staan doordat ook de Verenigde Staten en de Russische Federatie het voorstel steunden. Owen en Stoltenberg waren zich bewust van de noodzaak de Verenigde Staten en de Russische Federatie bij de vredesonderhandelingen te betrekken. Dit standpunt werd versterkt door de deelname van Redman en de Russische ambassadeur Churkin aan besprekingen in Pale, Sarajevo en Belgrado tijdens de Goražde-crisis in het voorjaar van 1994. Van haar kant wilde de Amerikaanse regering samenwerking met de Europese Unie, maar niet met de Trojka van de Europese Unie of de twaalf leden afzonderlijk. Frankrijk en Groot-Brittannië waren als permanente leden van de Veiligheidsraad vanzelfsprekende partners in Europa, terwijl voor optreden van het Veiligheidsraad consultatie van de Russische Federatie ook van belang was.

Owen en Stoltenberg stonden voor een dilemma. Zij waren tot het inzicht gekomen dat voortzetting van de onderhandelingen over een regeling in voormalig Joegoslavië langs de weg van Genève in feite was vastgelopen. Ook meenden zij dat het nauwelijks aan de EU en de secretaris-generaal van de VN te verkopen zou zijn een ander raamwerk voor de besprekingen in het leven te roepen, waarin zij geen rol zouden spelen. Owen en Stoltenberg wilden, terwille van een bundeling van krachten, terug naar de traditionele samenwerking tussen de meest betrokken grote mogendheden: de vier genoemde leden van de Veiligheidsraad en Duitsland vanwege zijn invloed in Zagreb.

Bij de introductie van zijn voorstel speelde Owen tegenover de ministers van Buitenlandse Zaken van de EU tijdens de Algemene Raad van 18 april 1994 bewust geen open kaart. Als hij dat wel zou doen, zou hij namelijk het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid van de EU en de rol van de EU-trojka ter discussie stellen, en dat zou contraproductief zijn. Hij had zich tevoren verzekerd van de steun van Parijs, Londen en Bonn en besloot de EU-raad geen klare wijn te schenken.

Tegen het einde van de vergadering, die vooral over de Goražde-crisis handelde, stelde hij dat het voor Washington niet mogelijk was in het kader van de Joegoslavië-conferentie (ICFY) te opereren en dat Washington contacten direct onder de co-voorzitters prefereerde. Hij legde uit dat nieuwe ‘coordinating mechanisms’ nodig waren om de Verenigde Staten en de Russische Federatie bij het overleg in te schakelen. De Raad vroeg Lord Owen, alles in het werk te stellen om met inachtneming van de genoemde beperkingen met de VS te praten. Het was volgens de Raad niet nodig al te precies aan te geven hoe de contacten met de VS vorm zouden krijgen.⁵ De volgende dag liet Owen persoonlijk aan de ministers weten dat ‘in the light of yesterday’s [Foreign Affairs Council]’ de co-voorzitters van de Joegoslavië-conferentie (Owen en Stoltenberg) hadden besloten tot oprichting van een Contactgroep, als team van de Joegoslavië-conferentie, voor samenwerking met de Verenigde Staten en de Russische Federatie. Dit team zou namens de EU en de VN optreden.⁶

In Den Haag had de Joegoslavië-coördinator Hattinga van ’t Sant de trouvaille van Owen snel door. De drie grote leden van de EU wilden buiten de negen andere leden om met de Verenigde Staten en de Russische Federatie de vredesbesprekingen voeren; dat week af van de besluiten van de Algemene Raad van 18 april. Volgens de directeur-generaal Politieke Zaken, Vos, was met de Contactgroep een directorium gevormd. Minister Kooijmans zag

⁵ Owen, *Balkan Odyssey*, pp. 275-277. ABZ, ARA/DEU/05239. Codebericht Bot 126, 19/04/94. Interview Lord Owen, 27/06/01. Interview P. Neville-Jones, 15/11/01.

⁶ Owen, *Balkan Odyssey* (CD-Rom) document 180: Lord Owen Personal for Foreign Ministers, 19/04/94. ABZ, DEU/ARA/05239. Codebericht coreu athc868, 22/04/94.

ook wel voordelen: via de Contactgroep zou de EU een 'goed controlesysteem' voor de onderhandelingen krijgen als de Contactgroep rapporteerde aan de EU-ministers; bovendien was het een feit, dat Washington niet met de trojka onder Griekse leiding wilde werken. Er was uiteraard kritiek op Owens eigenmachtige optreden, maar een tirade tegen deze inbreuk op het gemeenschappelijke buitenlands en veiligheidsbeleid van de EU bleef achterwege. Er klonk eerder begrip voor de vorming van de Contactgroep en hoop op voortgang van het vredesproces.⁷

Tijdens de eerstvolgende bijeenkomst van de ad hoc-groep van de EU voor voormalig Joegoslavië van 26 april 1994 bleek weliswaar 'grote ontstemming' over Owens besluit tot oprichting van de Contactgroep, maar dat verhinderde niet dat een Brits, Frans en Duits lid werden aangewezen en dat de eerste bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse Zaken van de vijf leden van de Contactgroep diezelfde dag in Londen zou plaatsvinden. Ondanks dit Calimero-gevoel van de niet-EU-leden van de Contactgroep onderschreef de vergadering de noodzaak tot 'a strong re-invigoration of the negotiating process' en zag zij de Contactgroep als een nieuwe poging. Owen zou, zo besloot de EU-ad-hoc-groep op Nederlands voorstel, over de besprekingen van de Contactgroep aan de EU rapporteren.⁸ Een discussie langs dezelfde lijnen herhaalde zich in het Politiek Comité twee weken later: veel tranen over de inbreuk op de regels van het Verdrag van Maastricht voor het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid, een Nederlands poging de formele band tussen EU en de Contactgroep tijdens de onderhandelingen over voormalig Joegoslavië te versterken, en trojka-aanwezigheid te bedingen voor alle Contactgroep-bijeenkomsten op ministerieel niveau. De Algemene Raad accepteerde het bestaan van de Contactgroep en erkende daarmee impliciet dat de Joegoslavië-conferentie inclusief de EU aan de kant werd geschoven.⁹

Afgezien van wat EU-ruis in de marge was de Contactgroep dus zonder grote problemen opgericht. Tot de zomer van 1995 zou deze groep de kern vormen van het onderhandelingsproces voor een regeling in Bosnië. De Contactgroep was in elk geval meer dan een contactorgaan van de Joegoslavië-conferentie om de Verenigde Staten en de Russische Federatie bij de besprekingen in Genève te betrekken. De drie leden die Owen had benoemd vormden slechts een klein deel van een gelaagde diplomatieke overlegstructuur. Na verloop van tijd vormden de politieke directeuren van de ministeries van Buitenlandse Zaken in Londen, Parijs en Bonn met het Amerikaanse en Russische lid de kern van de Contactgroep.

Zij was vooral een nieuw overlegorgaan van de vijf grote mogendheden die betrokken waren bij het conflict in voormalig Joegoslavië. Alle andere verklaringen en toelichtingen rond de oprichting van de Contactgroep waren bedoeld ter vergulding van de pil voor de Europese Unie en de Verenigde Naties. Bij de onderhandelingen keerden de vijf grote mogendheden vanaf het moment dat zij als groep leiding aan de besprekingen wilden geven weer terug tot de eerder beproefde diplomatieke besprekingen op intergouvernementeel niveau. De Contactgroep was volgens de Fransen beslist geen 'nouvel instrument de diplomatie multilatérale, multiforme et adaptable'.¹⁰ De Franse minister van Buitenlandse

7 Notities van Hattinga van 't Sant over een bespreking met Vos en Kooijmans op tekst van ABZ, DEU/ARA/05239. Codebericht coreu athc868, 22/04/94.

8 ABZ, DEU/ARA/05239. Coreu pesc/sec 488, 27/04/94; ABZ, DEU/ARA/2915. Codebericht Kooijmans 53, 27/04/94.

9 ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Bot 164, 11/05/94.

10 F. Boidevaix, *Une diplomatie informelle pour l'Europe. Le Groupe de Contact Bosnie* (Paris [1997]), p. 69. Owen, *Balkan Odyssey*, pp. 277-278.

Zaken A. Juppé noemde haar later ‘une méthode de négociation’, terwijl een cynisch academicus het gezelschap aanduidde als ‘Emperors With No Clothes’.¹¹ Door de Joegoslavië-conferentie te blijven gebruiken als het formele forum voor besprekingen met de strijdende partijen liet de Contactgroep de Joegoslavië-conferentie ongemoeid. In politieke zin nam de Contactgroep de leidende rol in het vredesproces echter over.

De Contactgroep was overigens meer dan een ad-hoc-overleggroep van ambassadeurs van de vijf grote mogendheden – ook al vormden zij de harde kern ervan. Van gemakkelijke onderlinge verhoudingen tussen het vijftal was in het begin zeker geen sprake: de Russische onderminister van Buitenlandse zaken Churkin wilde als onderminister eigenlijk niet met de drie Europese vertegenwoordigers samenwerken, een attitude die hij deelde met de Amerikaanse ambassadeur Redman die zijn status om overigens minder duidelijke redenen hoger achtte. Churkin liet zich overigens al snel vervangen door A. Nikiforov.¹²

Deze nieuw gevormde groep van vijf probeerde een gemeenschappelijk beleid voor het vredesoverleg te formuleren. Daartoe voerde ze besprekingen met de partijen in voormalig Joegoslavië, consulteerden Akashi als vertegenwoordiger van de Verenigde Naties in de regio, en coördineerden binnen de eigen bureaucratie het beleid. Gaandeweg ontstonden onder dit hoge werkniveau ook werkgroepen voor deelonderwerpen, die regelmatig bij elkaar kwamen. Moeilijke zaken werden doorgeschoven naar de ministers van Buitenlandse Zaken, ook al werd in het begin een directe band tussen de Groep en deze politieke toplaag ontkend.¹³

Ondanks de algemene overtuiging dat er gunstig tij was voor het optreden van de Contactgroep was succes allerminst verzekerd. Owen en Stoltenberg hadden tijdens de crisis rond Goražde het momentum goed ingeschat: dit was het juiste moment om de Verenigde Staten en de Russische Federatie bij het vredesproces te betrekken, of in de woorden van de Britse minister van Defensie en later Buitenlandse Zaken Rifkind: ‘Fast moving diplomacy needed that a minority led diplomacy.’¹⁴ Toch zou het leiding geven aan de vredesbesprekingen de nodige hoofdbreken kosten. Het enige dat de vijf leden verenigde was hun wil om een rol te spelen in het vredesproces, maar daarbij wilden zij uiteraard elk zoveel mogelijk van het eigen beleid realiseren. Veel meer dan een gemeenschappelijke wil een einde aan de oorlog in Bosnië te maken en escalatie tot een internationaal conflict te voorkomen deelden de vijf grote mogendheden niet. Zij wilden alleen niet meer dezelfde verdeelde en zwakke indruk maken tegenover de strijdende partijen als tijdens de Goražde-crisis van april 1994.

Deze Goražde-crisis was begin april uitgebroken na mislukte besprekingen over een wapenstilstand voor heel Bosnië als eerste stap naar een politieke regeling en over beëindiging van gevechten rond Goražde. De verwachting dat de Bosnische Serven na het NAVO-ultimatum van februari 1994 inschikkelijker waren geworden werd daarmee de bodem ingeslagen. *Bosnia-Herzegovina Commander* Rose vermoedde dat de Amerikaanse bemiddelaar Redman bij die mislukking een cruciale rol had gespeeld.

Direct na het vastlopen van de besprekingen had de VRS de strijd rond de *Safe Area* Goražde hervat. Vanwege de bedreiging van VN-personeel zette Rose meerdere keren *Close Air Support* in. Toen de VRS-aanval op 16 april werd hervat, toonde de Amerikaanse

11 Boidevaix, *Diplomatie*, p. 8. Gow; *Triumph of Lack of Will*, p. 260.

12 Interview P. Neville-Jones, 15/11/01; Interview Ch. Redman, 15/10/01; Interview M. Steiner,

06/07/00.

13 ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Bot 164, 11/05/94.

14 Boidevaix, *Diplomatie*, p. 11.

regering zich voorstander van *air strikes*, vanwege de geloofwaardigheid van de NAVO. De VRS verscherpte de crisis nog door UNPROFOR-personeel te gijzelen.

Op 22 april 1994 stelde de NAVO een ultimatum aan de Bosnische Serven: terugtrekking van alle troepen tot drie kilometer uit het centrum van Goražde en van zware wapens tot 20 kilometer buiten een in te stellen *Heavy Weapon Exclusion Zone*. De Russische Federatie ergerde zich opnieuw aan deze neiging tot eenzijdige optreden van de NAVO en vond daarbij UNPROFOR aan zijn zijde. Volgens Rose moest de vredesmacht zich niet laten verleiden tot ingrijpen in de strijd tussen Bosnische Moslims en Bosnische Serven, en die situatie zou ontstaan door *air strikes*. Akashi hield de *air strikes* tegen en met medewerking van Milošević bereikte hij in Belgrado een akkoord dat het einde van de crisis betekende. Daarop gingen UNPROFOR-eenheden de stad binnen.¹⁵

De Goražde-crisis had vooral duidelijk gemaakt dat gebruik van geweld zonder een scherp omliggende politieke strategie over de beëindiging van het conflict een hachelijke zaak was.¹⁶ Over de mate van gebruik van geweld liepen internationaal de meningen sterk uiteen. Washington nam in dat opzicht de meest uitgesproken positie in: het beschouwde de Bosnische Serven als de agressor, het wilde hun territoriale veroveringen niet erkennen en stond moreel achter de Bosnische regering. Bij de opening van de Amerikaanse ambassade in Sarajevo begin mei 1994 bracht de Amerikaanse ambassadeur bij de Verenigde Naties, Madeleine Albright, die solidariteit tot uitdrukking. De Amerikaanse steun voor de Moslims kende volgens haar beperkingen: wel inzet van het luchtwapen van de NAVO, maar geen inzet van Amerikaanse grondtroepen.

Washington had tot de Goražde-crisis geen duidelijke koers vanwege interne verdeeldheid binnen de regering. Voorlopig leek *containment* (indammen van het conflict) een hogere prioriteit te hebben dan oplossing van het conflict. Door de binnenlandse politieke discussie zwol de druk tot opheffing van het wapenembargo aan, terwijl gebruik van het NAVO-luchtwapen als dwangmiddel voor Bosnisch-Servische concessies werd gezien.¹⁷ In de loop van april kwam er enige beweging in het Amerikaanse standpunt, gelijktijdig met het begin van de werkzaamheden van de Contactgroep. Volgens Veiligheidsadviseur A. Lake was er een omslagpunt bereikt en wilde Washington directer aan de oplossing van het conflict in Bosnië deelnemen. Dat zou gebeuren door intensievere diplomatieke samenwerking met de Europese bondgenoten en de Russische Federatie 'to engage the Serbs' in het 'painstaking, delicate and very difficult' onderhandelingsproces.

Hoofdpunt zou de verdeling van het grondgebied zijn, maar Lake zweeg over het te hanteren verdelingsmechanisme. De Serviërs en de Bosnische Serven moesten weten dat de economische sancties zouden staan tegenover 'continued intransigence'; ook streefde Washington naar vergroting van de effectiviteit van het NAVO-luchtwapen door verbetering van de coördinatie met de Verenigde Naties; Lake liet doorschemeren dat de Amerikaanse regering afwilde van de ingewikkelde *dual key* procedure en voorstander was van een directere rol voor de NAVO. Tenslotte stelde hij Amerikaanse deelname aan een implementatiemacht na de totstandkoming van een vredesregeling in het vooruitzicht.¹⁸

15 Rose, *Fighting for Peace*, pp. 99-115. Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 146-150 en 299.

16 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, p. 150.

17 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, p. 299. Bert, *Reluctant Superpower*, pp. 212-213.

18 A. Lake 'Bosnia: America's Interests and America's Role' in: *Inside the Army*, 11/04/94, 5-8. (tekst van rede op de Johns Hopkins University Baltimore (MD) op 7 april 1994) CRST. Fax Lamat Washington aan Sitcen BLS, 21/04/94.

Washington bleef volgens de *Deputy Assistant Secretary of State*, Vershbow, Amerikaanse deelname aan UNPROFOR uitsluiten, omdat het niet ‘ingesnoerd’ wilde zijn in een ‘straight jacket’ van de Verenigde Naties. Inzet van Amerikaanse troepen voor *peace-enforcement* in Bosnië was evenmin aan de orde; Washington wilde in beginsel zijn handen vrijhouden om eventueel te kunnen ingrijpen.¹⁹

Moskou had sinds begin 1994 een bescheiden doch effectieve bemiddelende rol gespeeld in het conflict in voormalig Joegoslavië, eerst in februari tijdens de crisis rond Sarajevo en vervolgens eind maart bij een wapenstilstand in de Krajina. De speciale banden met de Serviërs als mede-Slaven hadden daarbij in elk geval een rol gespeeld. Deze zorgvuldig opgebouwde speciale positie van de Russische Federatie in de regio was tijdens de Goražde-crisis ernstig ondermijnd door het onbetrouwbare optreden van de Bosnische Serven. Moskou had naar eigen taxatie door die gang van zaken ernstig gezichtsverlies geleden.

Voorlopig sloot Moskou het dossier van solo-optreden in de regio: het wilde niet meer praten met de Bosnische Serven en tegenover Milošević zou het zich harder opstellen. Moskou sprak zich nadrukkelijk uit voor samenwerking met de Verenigde Naties, de Europese Unie en de Verenigde Staten bij een gemeenschappelijke aanpak van de Bosnische crisis.²⁰ Moskou was wel gefrustreerd door het Amerikaanse optreden, dat volgens Kozyrev vooral gericht was op intensivering van de militaire acties tegen de Bosnische Serven. De Russische regering wilde daarom zelfstandig optreden van de NAVO beslist uitsluiten: geen inzet van het luchtwapen zonder uitdrukkelijke VN-toestemming, en alleen op basis van beslissingen van de Veiligheidsraad. Dat de *Bosnia-Herzegovina Commander* besloot tot de inzet van *Close Air Support*, zoals in Goražde was gebeurd, zou dan niet meer kunnen voorkomen. Volgens Russische opvatting had inzet van het luchtwapen geen invloed op de situatie op de grond en leidde het alleen maar tot onbuigzame opstelling van de strijdende partijen. Dat Moskou waakte tegen verdere verscherping van de situatie op de grond bleek begin mei ook uit verzet tegen aanwijzing van nieuwe beschermde gebieden.²¹

De positie van de Europese leden van de Contactgroep was bekend. Hun doel was in de eerste plaats om het conflict in te dammen en liever nog om het snel te beëindigen. Het EU-actieplan van eind 1993 bleef voor de EU de basis voor een vredesregeling; dat was uitdrukkelijk herhaald in de ad-hoc-groep voormalig Joegoslavië en het Politieke Comité na de oprichting van de Contactgroep.

Op hoofdlijnen bestond er geen wezenlijk verschil van mening tussen Britse, Franse en Duitse standpunten over een vredesregeling. Die waren er wel over de pressiemiddelen om dat doel te bereiken, zoals inzet van het luchtwapen, sancties en opheffing van het wapenembargo. Die verschillen van opvatting hingen samen met de deelname aan UNPROFOR van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk en hun real-politieke opstelling enerzijds en de meer moralistische positie van de Bondsrepubliek anderzijds; die leek op het Amerikaanse standpunt en werd niet getemperd door risico's van eigen troepen binnen de vredesmacht.²²

Dat het veel energie zou vergen om uit deze uiteenlopende visies en benaderingen van de

19 ABZ, ambassade Washington. Codebericht Jacobovits 270, 25/04/94.

20 ABZ, DEU/ARA/05239. Codebericht De Vos van Steenwijk 190, 20/04/94.

21 UNNY, DPKO, coded cables. Annan aan Akashi, coded cable 1294, 26/04/94; ABZ, DEU/

ARA/05276. Codebericht Veenendaal NAVO 790, 11/05/94; codebericht Biegman 447, 10/05/94. Owen, *Balkan Odyssey*, (CD-rom: Coreu on Co-Chairmen's talks in Moscow, 20/04/94).

22 Interview P. Neville-Jones, 15/11/01; Interview M. Steiner, 06/07/00.

vijf leden van de Contactgroep een gemeenschappelijk beleid te formuleren is duidelijk. In tegenstelling tot de hooggespannen verwachtingen van de buitenwereld was en bleef de Contactgroep vooral een discussieforum. Lovende verklaringen tegenover de media konden dat niet verdoezelen.

Op de eerste bijeenkomst op 26 april 1994 in Londen besloot de Contactgroep zich te concentreren op een volledige wapenstilstand en de territoriale *bottom-line* van de Moslims en voor besprekingen twee dagen later naar Sarajevo en Pale te gaan. Deze afspraken waren na moeizame besprekingen tot stand gekomen. Alle deelnemers waren het erover eens dat alles op alles moest worden gezet om te slagen, maar de kans daarop achtten zij klein. Ook ontbrak een goede onderlinge verstandhouding: Redman en Churkin behandelden elkaar met de nodige argwaan, evenals Redman en Masset. Redman en Churkin zouden liever hun eigen bemiddelingspogingen hebben voortgezet, terwijl bovendien de gang van zaken tijdens de Goražde-crisis hen zeer sceptisch en pessimistisch had gestemd over de mogelijkheden tot samenwerking binnen de Contactgroep. Dat over de aanpak van de onderhandelingen de standpunten zeer ver uit elkaar lagen was niet verrassend. Het vergde veel inzet van de Britse en Duitse deelnemers om Churkins en Redmans instemming met een besluit tot inventarisatie van de Moslim-*bottom-line* te krijgen zonder afspraak over de gang van zaken daarna. Redman bepleitte automatisch steun aan *bottom-line* van zo'n 51 procent van het territorium. Churkin daarentegen wilde een eigen kaart van de Contactgroep en geleidelijke opheffing van sancties in ruil voor Bosnisch-Servische terugtrekking op de nieuwe grenzen.²³

Met de druk om binnen enkele weken met enig resultaat te komen en fundamenteel verschillende visies op de aanpak zelf, voerde de Contactgroep eind april en begin mei twee rondes besprekingen in Bosnië. De Bosnische regering ging akkoord met een staakt-het-vuren van beperkte duur op drie voorwaarden: implementatie van de *Heavy Weapon Exclusion Zone* in Goražde; sluiting van de grens tussen de Republika Srpska en Servië; en instelling van een soort *Exclusion Zones* langs de frontlijn/bestandlijn voor adequate reacties op bestandsschendingen. Pale wilde een staakt-het-vuren zonder tijdslimiet en stelde voor, de VRS-eenheden tot 50 tot 500 meter van de frontlijn terug te trekken en UNPROFOR-troepen tussen de strijdende partijen te positioneren. Implementatie van de afspraken over Goražde werd gegarandeerd door Pale.

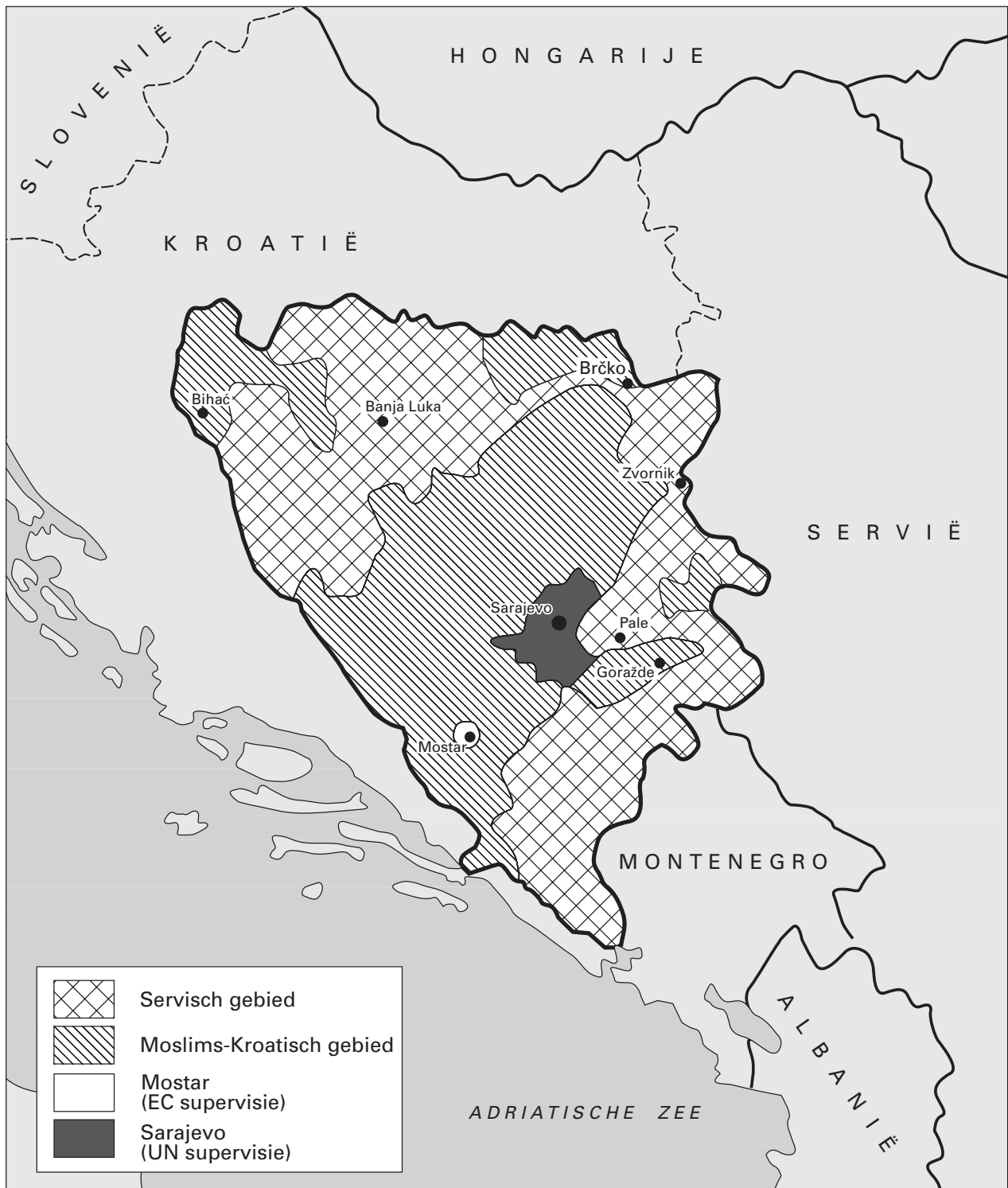
Beide partijen stelden ook voorwaarden voor hervatting van de vredesbesprekingen. Sarajevo wilde daarmee pas beginnen na een volledige regeling rond Goražde. Het eiste verder erkenning van de territoriale integriteit van Bosnië en compensatie in de vorm van meer grondgebied bij een afscheiding van het Servische deel. Het grondgebied van de Moslim-Kroatische Federatie zou alle territorium moeten omvatten waar voor het begin van de oorlog Moslims en Kroaten de meerderheid van de bevolking hadden gevormd. Izetbegović zegde toe dat hij een kaart zou maken.²⁴ Bovendien zou binnen een bepaalde termijn een

23 ABZ, DEU/ARA/05239. Codebericht Coreu athc913, 28/04/94; Fax Steiner aan Hattinga van 't Sant, 27/04/94.

24 Izetbegović kwam zijn toezegging niet na. Zijn bedoelingen werden duidelijk op 11 mei 1994, toen in Wenen het resultaat van Moslim-Kroatische besprekingen over het grondgebied van de Federatie werd ondertekend. De Federatie claimde 58% van het grondgebied. Izetbegović had in zijn

gesprek met de Contactgroep gesproken over 54%. Van Amerikaanse kant werd nadrukkelijk gesteld dat de eis van 58% niet meer dan een onderhandelingspositie was. (ABZ, DEU/ARA/05239. Codebericht Coreu athc925, 29/04/94. ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Boddens Hosang 309, 13/05/94; Codebericht Boddens Hosang 310, 14/05/94)

Verdeling van Bosnië op voorstel van de Contactgroep, juli 1994

regeling tot stand moeten komen; bleef die uit, zo stelde premier Silajdžić, dan zouden opheffing van het wapenembargo en *air strikes* moeten volgen. Ook de Bosnisch-Servische autoriteiten stelden hun voorwaarde: opschorting van de sancties. Hun eis van erkenning van de Republika Srpska herhaalden zij echter niet. Ook Pale wees een procentuele verdeling van het grondgebied af: het vroeg om verdeling op basis van kwalitatieve criteria.²⁵

De Contactgroep zou – zo bleek uit de besprekingen met de partijen in Bosnië – nog enkele pittige barrières moeten nemen om het tweesporenbeleid van een staakt-het-vuren en hervatting van de vredesbesprekingen te kunnen realiseren. Dat vergde politieke beslissingen op korte termijn om aan de ook voor UNPROFOR hachelijke situatie een einde te maken.

Boutros-Ghali, Kofi Annan, Akashi en *Force Commander* De Lapresle vreesden evenals de Amerikaanse regering dat de vredesmacht zou afglijden ‘from a humanitarian role into a combatant position’.²⁶ Zij verbonden daaraan verschillende conclusies. Volgens Washington was er beslist zwaarder geschut nodig om de Bosnisch-Servische autoriteiten tot andere gedachten te brengen. Dat was de Amerikaanse inzet bij de bijeenkomst op 13 mei van de ministers van Buitenlandse Zaken van de leden van de Contactgroep met de EU-trojka. Na een lange en moeizame vergadering bereikten zij overeenstemming over een duidelijke koers voor de voortzetting van het tweesporenbeleid van de Contactgroep. Het had Christopher, Kozyrev, Hurd, Juppé en Kinkel vier uur gekost om het eens te worden over het communiqué, dat na intensieve Brits-Duitse bemiddeling de ver uit elkaar liggende Russische en Amerikaanse standpunten overbrugde en tevens een middenweg vond tussen de eisen van de partijen in Bosnië zelf.

De Contactgroep was eensgezind en vastbesloten te werken aan een ‘early and durable solution’ van het conflict aan de onderhandelingstafel zonder militaire middelen en zegde toe zich in te zetten bij de uitvoering van een oplossing. De vijf ministers riepen de strijdende partijen op, een volledig staakt-het-vuren aan te gaan en parallelle besprekingen over een politieke oplossing te beginnen. Het staakt-het-vuren moest een scheiding van de troepen, terugtrekking van zware wapens en stationering van UNPROFOR-eenheden tussen de strijdende partijen omvatten. De overeenkomst zou in eerste instantie voor vier maanden moeten gelden (conform de Moslim-visie) met een optie voor verlenging (een concessie in de richting van Republika Srpska). Controle op naleving van de overeenkomst verdiende bijzondere aandacht en vereiste versterking van UNPROFOR. Wat de territoriale kwestie betrof drong de Contactgroep aan op een regeling volgens het concept van 51 procent voor de Moslim-Kroatische Federatie en 49 procent voor de Serven. Alle resoluties van de Veiligheidsraad moesten worden nageleefd en uitgevoerd. Opheffing van sancties als voorwaarde voor hervatting van de bespreking was onaanvaardbaar. Van een gefaseerde opschorting van sancties zou pas sprake kunnen zijn bij een uitvoering van een vredesregeling en met name van de bepalingen over terugtrekking binnen overeengekomen grenzen. Tenslotte nodigden de ministers de strijdende partijen uit binnen twee weken inhoudelijke besprekingen onder leiding van de Contactgroep te beginnen.²⁷

Het communiqué had alle voor- en nadelen van een compromis. Het voordeel was dat nu

25 ABZ, DEU/ARA/05239. Codebericht Coreu athc925, 29/04/95. ABZ, DEU/ARA/05240. Memo DEU/OE –JLS-MEP, 11/05/94; codebericht Boddens Hosang 309, 13/05/94.

26 Owen, *Balkan Odyssey*, p. 278; ABZ, ambas-

sade Washington: codebericht Jacobovits 270, 25/04/94.

27 ABZ, DEU/ARA/05240. Communique of the Meeting of Foreign Ministers in Geneva, 13 May 1994.

ook de Russische Federatie en de Verenigde Staten de procentuele verdeling van het grondgebied, het naast elkaar bestaan van de Federatie en de Republika Srpska en de gefaseerde opschorting van sancties onderschreven. Nadeel was de vaagheid over de noodzaak tot verder onderhandelen. Het communiqué bevatte voor de rest niet meer dan principe-uitspraken die de partijen in het verleden al naast zich hadden neergelegd. Dat neemt niet weg, dat het onderschrijven van de uitgangspunten voor de onderhandelingen een wezenlijke stap vooruit was.

Er bleven echter ten aanzien van de behandeling van de strijdende partijen, de verdeling van het grondgebied en de opschorting van sancties sterk uiteenlopende visies bestaan. De aanvaarding van het Russische voorstel voor UNPROFOR-eenheden op de bestandslijn en terugtrekking van de zware wapens ‘to check the Bosnian Serb military machine’ betekende nog niet dat Kozyrevs bedoeling om tot een gelijkwaardige behandeling van de partijen te komen was overgenomen. Diens voorstel sloot aan bij de Amerikaanse visie dat de Republika Srpska onbetrouwbaar was en dus grondige controle op de naleving van een staakt-het-vuren vereist was. Dat was ook de reden dat de andere elementen van het Russische voorstel niet in het communiqué gekomen waren: terugtrekking op basis van een tijdelijke kaart van de Contactgroep en een begin met de opschorting van de economische sancties. Dat ging veel te ver, in elk geval voor Washington.

Omgekeerd hield de Amerikaanse ondersteuning van het beginsel van 51 procent – 49 procent nog niet in dat de Contactgroep bij de intekening van de kaart een actieve rol zou spelen. Washington wilde dat in eerste instantie aan de strijdende partijen overlaten. Wat Washington betrof was opschorting van sancties beslist nog niet aan de orde. De Amerikaanse gedachten gingen in de tegengestelde richting. Het *State Department* had in de weken voorafgaand aan de vergadering in Genève juist geprobeerd binnen het westerse kamp steun te verwerven voor een scherper sanctieregime, een actie die overigens bij de EU geen enkele positieve respons had gekregen.²⁸

De ministersbijeenkomst in Genève had in elk geval een smalle basis gecreëerd voor de werkzaamheden van de Contactgroep op basis van het tweesporenbeleid. Akashi zette de besprekingen over een staakt-het-vuren voort. Besprekingen over een formele wapenstilstand mislukten door verzet van de Bosnische regering. Na moeizame onderhandelingen tekenden de partijen op 8 juni in Genève een staakt-het-vuren voor een maand. Voor UNPROFOR was die overeenkomst ook om andere redenen van belang. Sinds het ontstaan van de Moslim-Kroatische Federatie in maart 1994 kon de ABiH tegen de VRS 15 brigades inzetten die eerst aan het front met de Bosnische Kroaten stonden. Bovendien was er sprake van geheime bevoorrading van de ABiH via Kroatisch gebied vanuit zee. Beide factoren zouden volgens UNPROFOR de Bosnische regering sterken in haar overtuiging dat zij meer op het slagveld kon winnen dan aan de conferentietafel, een constatering die naadloos aansloot bij de eerder vermelde analyse van *Bosnia Herzegovina Commander* Rose bij het begin van zijn missie in januari 1994.²⁹ Het staakt-het-vuren was niet van lange duur: na een

28 ABZ, DEU/ARA/ 05265. Dornbush aan Kooijmans, 28/04/94 met bijlage Christopher aan Kooijmans, 28/04/94. ABZ, DEU/ARA/ 05265. Coreu pesc/pres/ath1019, 11/05/94 (tekst brief EU president aan Christopher, 10/05/94). ABZ,

DEU/ARA/ 05265. Codebericht Jacobovits 285, 29/04/94.

29 UNGE, UNPROFOR Box 120, file: Civil Affairs Sector NE. Weekly BH political assessment (#68), 27/05/94, pp. 1-2.

week hervatte de ABiH de strijd bij de berg Ozren in midden-Bosnië en in de Bihać. Dat stond overigens een verlenging in juli niet in de weg.³⁰

De weg van de Contactgroep naar resultaat was langer. Omdat Washington zich verzet had tegen het ontwerpen van een eigen kaart door de Contactgroep op basis van het 51 procent – 49 procent beginsel, begon zij in het Franse Talloires met vertegenwoordigers van de Federatie en de Republika Srpska besprekingen over een territoriale verdeling. Voor Washington was dit al een concessie, want de Verenigde Staten wilden in feite de Bosnische regering de 51 procent – 49 procent-kaart laten maken en deze na goedkeuring door de Contactgroep als definitief aan Pale presenteren. De Franse minister van Buitenlandse Zaken, Juppé, had deze aanpak als ‘asymmetrisch en niet juist’ verworpen.³¹ Na de mislukking van de besprekingen in Talloires ging de Contactgroep zelf aan het werk.³² De presentatie van de kaart van de Contactgroep op 6 juli maakte door de randvoorwaarden van de ministers een resolute indruk: de Federatie en de Republika Srpska moesten binnen twee weken antwoorden met een onvoorwaardelijk ja of nee. Instemming zou beloond worden met ‘incentives’, verwerping bestraft met ‘disincentives’. Eind juli zouden de ministers in Genève voor de derde keer bijeenkomen om de consequenties van de antwoorden van Sarajevo en Pale te bespreken.³³

De kaart van de Contactgroep was ‘a reasonable balance’. Voor de leden van de Contactgroep zou aanpassing alleen op basis van wederzijdse overeenstemming tussen Sarajevo en Pale aanvaardbaar zijn. Na het echec van Talloires was dat niet meer dan een diplomatieke frase. Bij de voorgestelde verdeling van het grondgebied kreeg de Federatie meer dan de Moslim- en Kroatische entiteiten onder het Owen-Stoltenberg plan zouden krijgen.

Geen van de partijen was tevreden over de kaart: ABiH en VRS klaagden er beide over dat hun grondgebied uiteenviel in enkele niet-aaneengesloten delen. De voornaamste kenmerken waren de volgende.

Sarajevo en het omliggende gebied werden niet verdeeld maar werd onder bestuur van de Verenigde Naties geplaatst. Brčko in het noorden kwam grotendeels in handen van de Federatie en kreeg een directe verbinding met het centrale deel van de Federatie. Dat betekende een feitelijke scheiding tussen het oostelijke en westelijke deel van de Republika Srpska in plaats van een verbinding door middel van een landcorridor. Het Moslim-gebied rond de drie oostelijke enclaves zou worden uitgebreid: Goražde kreeg een directe verbinding met het gebied van Sarajevo en Srebrenica en Žepa zouden met elkaar worden verbonden.

Toch waren de Bosnische Moslims ontevreden over de kaart. Plaatsen die zij als Moslim-gebied beschouwden zoals Bratunac, Zvornik en Prijedor vielen buiten het toebedeelde gebied. Bovendien honoreerde de kaart niet de eis van Sarajevo van 58 procent, maar dat kon Sarajevo niet verbazen, na aanvaarding van het beginsel van 51 procent – 49 procent als grondslag voor de verdeling. Izetbegović besloot echter een tactische keuze te maken: ‘the plan is bad – it is an injustice – but the option of saying “no” would be worse for our people’. Bovendien ging hij ervan uit dat het Bosnisch-Servische parlement de kaart van de Contact-

30 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR: Z-950, Akashi to Annan, 21/06/94. Z-1056, Akashi aan Annan, 15/07/94; Burg & Shoup, *War in Bosnia*, 302-303.

31 ABZ, DEU/ARA/ 05240. Codebericht Jacobo-

vits 309,14/05/94.

32 ABZ, DEU/ARA/ 05240. Coreu pesc/sec 659, 01/06/94.

33 ABZ, DEU/ARA/ 05240. Coreu pesc/sec 741, 07/07/94.

groep zou verwerpen, en dat dat de doodsteek voor de kaart zou zijn. Het parlement volgde op 18 juli 1994 Izetbegović.³⁴

De reactie van de Bosnische Serven op de kaart: geen ja, geen nee

Wat uit de bijeenkomst achter gesloten deuren van het Bosnisch-Servische parlement op 18 juli naar buiten lekte, leek de voorspelling van Izetbegović te bevestigen. Het plan werd in felle nationalistische termen afgewezen, omdat het volgens vice-president Plavšić ‘a complete destruction and vanishing of the Serb people’ nastreefde. Deze golf van emotie verhinderde niet dat de debatten laat in de avond tenderden naar een strategische keuze voor aanvaarding onder voorwaarden. Het doel van dit ‘ja, mits’-antwoord was om op die manier bij het vredesproces betrokken te blijven en de kaart alsnog te kunnen veranderen.³⁵ Met gevoel voor dramatiek ging het definitieve antwoord van Pale in een verzegelde enveloppe naar Genève om op 20 juli te worden overhandigd. Het stelde dat een antwoord op het ‘Peace Plan’ niet mogelijk was omdat elementen als constitutionele regelingen, de kwestie Sarajevo, toegang tot de zee voor de Republika Srpska, implementatie van het vredesplan en opheffing van sancties ontbraken. De Bosnisch-Servische delegatie had volmacht de vredesbesprekingen voort te zetten, waarbij de kaart ‘can serve, in considerable measure, as a basis for further negotiations.’³⁶

In strikte zin was dit antwoord geen ja en dus was volgens het Amerikaanse lid van de Contactgroep, Redman, de toepassing van de ‘incentives and ‘disincentives’ aan de orde. De Russische minister Kozyrev vond de verklaring daarentegen positief, hij beschouwde de vraag naar constitutionele regelingen ‘reasonable’ en zag ruimte voor verdere onderhandelingen.³⁷ De Contactgroep leek uit elkaar te zijn gespeeld door het antwoord van Pale.

Zo snel gaven de vijf leden zich echter niet gewonnen; ter voorbereiding van de bijeenkomst van de ministers in Genève ondernamen de leden koortsachtige pogingen de barsten te lijmen. De Contactgroep zelf vergaderde op Russisch initiatief in Moskou over het gezamenlijke antwoord.³⁸ President Jeltsin stuurde zijn minister van Defensie naar Belgrado om bij Milošević en een Bosnisch-Servische delegatie (Karadžić, Mladić en Krajišnik) ‘in no uncertain terms’ op aanvaarding van plan aan te dringen. Milošević wilde de kaart aanvaarden, maar Karadžić ging niet verder dan de toezegging in een nieuwe bijeenkomst van het parlement op 28 juli heroverweging van het besluit voor te stellen.³⁹ Waarschijnlijk verontrust over het gebrek aan daadkracht tijdens de bijeenkomst in Moskou drong Warren Christopher twee dagen voor de ministersbijeenkomst in Genève op 30 juli aan op besluit-

34 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, p. 303. UNGE, UNPROFOR Box 120, file: Civil Affairs Sector NE. Weekly BH political assessment (nr. 76), 24/07/94, pp. 2-3.

35 Vertrouwelijke informatie (166).

36 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, p. 303. ABZ, DEU/ARA/05240. Coreu pesc/pres/bon814, 21/07/94 (tekst verklaring Bosnisch-Servische delegatie en citaat op p. 2). UNGE UNPROFOR Box, file: Civil Affairs Sector NE. Weekly BH political assessment (nr. 76), 24/07/94, p. 3.

37 Vertrouwelijke informatie (166).

38 ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Coreu pesc/sec 803, 27/07/94.

39 ABZ, DEU/ARA/05240. Coreu pesc/pres/bon 896, 29/07/94. Karadžić meende na de bespreking met de Russische minister van defensie in Belgrado op 27 juli, dat de Russische Federatie de RS zou verdedigen als het na verwerping van het CG-plan tot een oorlog zou komen. (Silber & Little, *Death of Yugoslavia*, 379.)

vorming over 'disincentives' in de vorm van tenminste aanscherping van sancties en *Heavy Weapon Exclusion Zones*.⁴⁰

Voor de buitenwacht demonstreerde de derde ministersconferentie van de Contactgroep de eensgezindheid. Het communiqué herhaalde dat het voortbestaan van een soeverein Bosnië-Herzegovina binnen de erkende internationale grenzen en het recht op terugkeer voor vluchtelingen het uitgangspunt vormde voor het plan van de Contactgroep. De Bosnische regering werd opgeroepen, haar aanvaarding van de kaart te handhaven. Pale werd dringend gevraagd om heroverweging en 'clear acceptance'. Dat was meer dan bij de presentatie van de kaart begin juli in het vooruitzicht was gesteld: Pale werd niet direct geconfronteerd met concrete 'disincentives', wel met een omschrijving wat de Contactgroep in petto had. Die hadden betrekking op sancties en *Heavy Weapon Exclusion Zones*. Het sanctiepakket omvatte uitbreiding van de sancties tegen voormalig Joegoslavië door de Veiligheidsraad, voorbereiding van een resolutie tot opschorting van de sancties en een oproep tot scherpe controle op de naleving van de bestaande sancties. Bij de *Heavy Weapon Exclusion Zones* stelde de Contactgroep strikte afdwinging en uitbreiding tot andere *Safe Areas* in het vooruitzicht. Tenslotte kondigden zij aan dat een voorstel aan de Veiligheidsraad tot opheffing van het wapenembargo voor Bosnië het antwoord zou zijn op een 'continuing rejection' van de kaart door Pale, een besluit dat ook zijn gevolgen zou hebben voor de aanwezigheid van UNPROFOR.⁴¹ Deze ferme taal van de ministers weerspiegelde echter niet meer dan het belang dat de Contactgroep hechtte aan handhaving van de interne consensus en de onaanvaardbaarheid van het Bosnisch-Servische antwoord. Het communiqué dekte ernstige tegenstelling binnen de Contactgroep af, ook met betrekking tot de sancties. Een besluit tot militaire maatregelen inzake de *Heavy Weapon Exclusion Zone* was evenmin genomen, omdat alleen de VN en NAVO daartoe bevoegd waren en de consequenties voor de troepen op de grond eerst goed in kaart moesten worden gebracht.⁴²

De ministerconferentie van de Contactgroep van 30 juli 1994 had krachtige taal gesproken, maar zeker geen vuist gemaakt: zij had slechts voorbereiding van maatregelen aangekondigd en geen besluiten genomen. In politieke zin leek de grens voor de mogelijkheden van de Contactgroep te zijn bereikt: er heerste nog steeds eensgezindheid over de noodzaak tot aanvaarding van de kaart door de strijdende partijen, maar over de middelen om het Bosnisch-Servische besluit te pareren liepen de meningen sterk uiteen. Dat was in de eerste plaats het gevolg van de eerder besproken, onderling uiteenlopende visies op aard en aanpak van het conflict. Moskou wilde Pale ondanks de woede over het negatieve antwoord alsnog over de streep proberen te trekken door invulling van de opschorting van de sancties. Tegenover de Amerikaanse resolute houding inzake aanscherping en uitbreiding van sancties stond de aarzeling van de vier andere deelnemers over het effect van onderdelen van de lijst van met name 'disincentives' bij afwijzing van de kaart. Dat gold ook voor de uitbreiding van de *Heavy Weapon Exclusion Zones*. Bovendien hield Pale de Contactgroep aan het lijntje door toepassing van dezelfde tactiek als bij het Vance-Owen vredesplan in mei/juni 1993: op 3 augustus besloot het parlement over de kaart op 27 en 28 augustus een referendum te houden. De uitslag ervan was voorspelbaar: negatief.

40 ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Celer circ 467, 29/07/94 (brief Christopher aan Juppé, Hurd, Kinkel en Kozyrev, 28/07/94).

41 Owen, *Balkan Odyssey*, CD-rom: communi-

qué CG ministersconferentie Genève 30/07/94.

42 ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Stokvis 442, 30/07/94.

Op het eerste gezicht was het besluit van de vorige ministersconferentie aanvaarding van de kaart te stimuleren met de lijst van ‘incentives’ en ‘disincentives’ beschouwd als een positief instrument. De partijen zouden weten wat hen bij aanvaarding of afwijzing te wachten stond. Het voorstel deze positieve en negatieve prikkels aan het voorstel van de Contactgroep te koppelen was afkomstig van Lord Owen, en was bedoeld om de bittere pil van de kaart zelf te vergulden.

In de veronderstelling dat Pale de kaart zou afwijzen had Owen als negatieve prikkel aankondiging van de opheffing van het wapenembargo voorgesteld. Hij verwachtte dat Pale vanwege de neveneffecten (NAVO-*air strikes* en voorafgaand vertrek van UNPROFOR) eieren voor zijn geld zou kiezen. Dat voorstel sloot goed aan bij het besluit van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden op 9 juni tot eenzijdige Amerikaanse opheffing van het wapenembargo. De lijst van prikkels werd uiteindelijk opgesteld door de Contactgroep in Genève.⁴³ De punten voor die lijst leken voor het oprapen te liggen: bij aanvaarding van de kaart werden zaken in het vooruitzicht gesteld waarom de partijen steeds hadden gevraagd. De Moslim-Kroatische Federatie kon rekenen op internationale garantie van de implementatie van de kaart, hulp bij de wederopbouw en een fonds voor de hervestiging van vluchtelingen; voor de Bosnische Serven was er de geleidelijke opschorting van de sancties gekoppeld aan de ontruiming van bezet gebied. Bij verwerping van de kaart door Pale zouden de bestaande sancties worden verscherpt, een resolutie met nieuwe sancties aan de Veiligheidsraad worden voorgelegd, en zou uitbreiding en ‘strict enforcement’ van de *Heavy Weapon Exclusion Zone* eveneens volgen. Volgende stappen waren opheffing van het wapenembargo en terugtrekking van UNPROFOR.⁴⁴

Over de uitvoerbaarheid van de lijst was weinig nagedacht. Dat was geen gevolg van gebrek aan tijd, want sinds begin juni was het onderwerp op hoog militair en politiek niveau besproken. Opheffing van het wapenembargo was een volstrekt ondoeltreffend middel om aanvaarding van de kaart dichterbij te brengen.⁴⁵ Na de presentatie van de lijst legde Akashi de vinger op de zwakke basis ervan: de meeste militaire elementen waren irreëel en hun uitvoerbaarheid was blijkbaar niet door deskundigen onderzocht. Volgens Akashi zou toepassing van elke ‘disincentive’ ertoe leiden dat de VRS haar laatste restje vertrouwen in UNPROFOR zou verliezen, zij de vredesmacht zou gaan zien als een bondgenoot van de ABiH en dus UNPROFOR als vijand zou benaderen. De voorgestelde ‘disincentives’ zouden volgens Akashi daarom leiden tot escalatie en destabilisering van de politieke en militaire toestand in Bosnië en tot ondermijning van de toch al afkalvende positie van UNPROFOR. Ook waarschuwde hij voor de gevolgen van de opheffing van het wapenembargo: het vertrek van UNPROFOR zou onontkoombaar zijn, maar de uitvoering zelf zou op grote problemen stuiten.⁴⁶ Ook naar de mening van Amerikaanse, Franse en Britse militairen was het plan van de Contactgroep militair onuitvoerbaar.⁴⁷

Die bezorgdheid over de consequenties van de ‘disincentives’ en de complexiteit van de implementatie van de kaart van de Contactgroep klonk ook door in een brief van de secretaris-generaal van de VN aan de Veiligheidsraad. Als de Contactgroep overging tot toepassing van de ‘disincentives’ zou hij aan de Veiligheidsraad terugtrekking van UN-

43 Owen, *Balkan Odyssey*, pp. 280-285.

44 ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Coreu pesc/sec741, 07/07/94.

45 UNNY, DPKO Coded Cables UNPROFOR.

Coded cable Z-798, Akashi aan Annan, 02/07/94.

46 Vertrouwelijke informatie (86).

47 Interview L. Smith, 06/06/00; Clark, *Waging Modern War*, p. 37-38.

PROFOR voorstellen; bij aanvaarding van de kaart lag uitvoering door de NAVO of een internationale *Task Force* voor de hand, omdat de VN niet beschikte over de middelen voor een operatie van die omvang.⁴⁸

Besluitvorming over deze zaken stond voorlopig nog niet op de internationale agenda. De Contactgroep had zijn handen vol aan de voorbereiding van twee resoluties van de Veiligheidsraad over verscherping en opschorting van economische en financiële sancties. Nieuwe financiële sancties stuitten op verzet van de Europese Centrale banken.⁴⁹ De verscherping (Resolutie 942) was gericht tegen de Republika Srpska, de opschorting (Resolutie 943) betrof het regime tegen de Federale Republiek Joegoslavië. Milošević had na zijn vergeefse druk op Pale besloten de kaart te aanvaarden. Omdat de Federale Republiek Joegoslavië vanaf 4 augustus onder sterke internationale druk de grens met de Republika Srpska sloot, kon hij na instelling van internationale controle vanaf 17 september door een speciale missie van de *International Conference on the Former Yugoslavia* aanspraak maken op opschorting van het verbod op luchtvaartverkeer en culturele betrekkingen.⁵⁰

Per saldo was een politieke oplossing door het optreden van de Contactgroep geen stap dichterbij gekomen. Dat was hoofdzakelijk het gevolg van gebrek aan interne cohesie: de motor achter haar vorming was de wens tot gezamenlijke actie geweest, maar van gemeenschappelijk optreden was in de praktijk geen sprake en evenmin van gelijksoortige belangen. Vooral Washington en Moskou gaven aan de partijen aan Sarajevo en Pale signalen over het ultimatieve karakter van het Contactgroep-plan die zij verkeerd interpreteerden.⁵¹

De verwerping van het plan van de Contactgroep was het gevolg van een aantal onderling verweven factoren. Het liet de eisen van de Republika Srpska inzake zelfbestuur en veiligheids garanties buiten beschouwing. Daarmee liet de Contactgroep een mogelijk punt ter compensatie van het verlies aan grondgebied (de Republika Srpska zou 20 procent moeten ontruimen) liggen. Dat zou volgens Akashi in de ogen van Pale 'more legitimacy' hebben betekend en doorslaggevend kunnen zijn om hen over de streep te halen.⁵² Om een dergelijk voorstel aan Pale te kunnen doen zou Amerikaanse druk op Sarajevo nodig zijn geweest, maar dat was op dat moment nog uitgesloten. Tenslotte ontbrak een voor Pale geloofwaardige dreiging met geweld in geval van een afwijzing. De Contactgroep was nog niet toe aan 'coercive diplomacy'.⁵³

Een andere niet te verwaarlozen factor was de haast van de Contactgroep om resultaat te boeken. In feite vroeg de kaart van beide partijen grote concessies. De partijen van de Federatie hielden hun bezwaren voor zich en gokten op een Bosnisch-Servische afwijzing. De leiding van de Republika Srpska kreeg slechts twee weken om de regionale gemeenschappen waarvan zij sterk afhankelijk was, te overreden genoeg te nemen met 49 procent, terwijl 65 procent in hun ogen een redelijke portie zou zijn. Bovendien was het toegewezen deel kwalitatief onder de maat (bijvoorbeeld te weinig infrastructuur, delfstoffen en zieken-

48 United Nations: *Report of the Secretary-General pursuant to Resolution 908* (1994), p. 13. S/1994/1067, 17/09/94.

49 Vertrouwelijk vraaggesprek (14).

50 *United Nations Yearbook 1994*, pp. 555-558.

51 Karadžić meende na de bespreking met de Russische minister van Defensie in Belgrado op 27 juli, dat de Russische Federatie de RS zou ver-

dedigen als het na verwerping van het Contactgroep plan tot een oorlog zou komen. (Silber & Little, *Death of Yugoslavia*, p. 379.)

52 UNGE, UNPROFOR Box 125 file: 32 Fax in June-July 1994: Z-998, Akashi aan Annan, 02/07/94; Burg & Shoup, *War in Bosnia*, p. 306.

53 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, p. 307.

huizen). Volgens de Bosnische Serven kregen de Moslims 80 procent van de economische bronnen.⁵⁴

De impuls die de Contactgroep gaf aan het zoeken naar een politieke oplossing was van tijdelijke aard. De poging raakte na de afwijzing van de kaart door Pale in een impasse. Dat wil niet zeggen dat vanaf begin september 1994 het plan van de Contactgroep geen rol meer speelde. Door de isolering van de Republika Srpska was een situatie ontstaan die het mogelijk maakte de druk op Pale te vergroten. Daarover bestond binnen de Contactgroep consensus.

Het isolement van Pale was overigens niet zonder risico. In kringen van UNPROFOR bestond de vrees dat de Bosnisch-Servische autoriteiten nog meer het gevoel zouden krijgen dat ze slachtoffer van een Westers complot waren, wat hen nog onhandelbaarder zou maken. Naar de daadwerkelijke effectiviteit van het isolement bleef het gissen: dat zou blijken als Pale de kaart aanvaardde. Pale maakte in contacten met UNPROFOR en in publieke uitspraken kenbaar dat het bleef bij zijn standpunt dat de kaart van de Contactgroep als basis voor onderhandelingen kon dienen, maar Karadžić liet ook blijken dat hij informeel met de regering in Sarajevo wilde praten over wijzigingen.⁵⁵

Over het gebruik van het luchtwapen als middel om de druk op de Republika Srpska op te voeren bestond verschil van mening tussen UNPROFOR en de NAVO en binnen de NAVO tussen de Verenigde Staten en de troepenleverende leden. In feite was dit de voortzetting van een oude discussie op basis van nieuwe ontwikkelingen, overigens zonder veel resultaat.

Na de mislukking van haar eerste vredespoging verdween de Contactgroep niet uit de internationale arena. Zij bleef functioneren als het voornaamste uitwisselings- en coördinatiepunt voor verschillende onderdelen van het Joegoslavië-dossier. Ook de vredesregeling in Bosnië bleef op de agenda, maar door de afspraak dat direct contact met Pale was uitgesloten tot ook daar de kaart was aanvaard, kon zij nauwelijks iets ondernemen.

De Bosnisch-Servische afwijzing van de kaart van de Contactgroep werkte wel enkele andere ontwikkelingen in de hand. Zoals hiervoor is uiteengezet was een onvoorzien neveneffect de politieke scheiding tussen Servië en Montenegro enerzijds en de Republika Srpska anderzijds. Milošević koos met zijn embargo op militaire goederen voor een traject met enig perspectief voor opschorting van de VN-sancties en sloot daarom begin augustus de grens met de republiek van Karadžić en Mladić af.

Ook versterkte het plan van de Contactgroep de discussie over twee cruciale onderwerpen: de verdere beperking van de militaire opties van de VRS door instelling van meer *Heavy Weapon Exclusion Zones* rond *Safe Areas* en een actievere inzet van het NAVO-luchtwapen en de opheffing van het wapenembargo voor de Moslim-Kroatische Federatie en als consequentie daarvan het vertrek van UNPROFOR. De discussie over beide onderwerpen bracht de tegengestelde visies tussen zowel UNPROFOR en NAVO als tussen de Verenigde Staten en zijn Europese bondgenoten aan het licht. In die discussie kon de Con-

54 UNNY, DPKO, coded cables UNPROFOR. Nr. Z-1002, de La Presle aan Annan, 28/06/94 (verslag van de Force Commander's Conference). UNGE, UNPROFOR Box 120, file: Civil Affairs Sector NE. Weekly BH political assessment nr. 80, 20/08/94, p. 4. UNGE UNPROFOR Box 208, file BH Command 26-31 August 1994. Fax HX BHC

Sarajevo (Daniell) aan HQ Unprofor. Vertrouwelijke informatie (87).

55 CRST. BH Command MA to Commander aan HQ Zagreb, 18/09/94: 'Meeting Pale 18 Sep – Karadžić/Commander BHC'. UNGE, UNPROFOR Box 120, file: Civil Affairs Sector NE. Weekly BH political assessment nr. 83, 11/09/94.

tactgroep een nuttige taak vervullen als centrum voor discussie en uitwisseling van informatie over activiteiten van de leden van de Groep in het vredesproces.⁵⁶

3. Opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië-Herzegovina

Opheffing van het wapenembargo was de meest vergaande van de ‘disincentives’ bij de kaart van de Contactgroep geweest. De plaatsing op de lijst was een belangrijke concessie van de andere leden aan de Verenigde Staten geweest. In het beleid van de regering-Clinton was opheffing van het wapenembargo in combinatie met krachtige inzet van het luchtwapen tegen de Bosnische Serven, bekend als ‘lift and strike’, een serieuze optie geweest.

In de discussie met de Europese bondgenoten na de presentatie ervan in het voorjaar van 1993 was gebleken, dat landen met troepen op de grond in UNPROFOR tegenstander waren van opheffing van het wapenembargo. De in 1993 verwoorde standpunten en argumenten voor en tegen kwamen in 1994 opnieuw ter tafel. Tegenover het juridische argument dat het wapenembargo een inbreuk was op het recht op zelfverdediging van de soevereine staat Bosnië-Herzegovina stonden de pragmatische argumenten: opheffing zou resulteren in hervatting van de oorlog; Bosnië zou niet in staat zijn zichzelf te verdedigen en door de VRS onder de voet worden gelopen; voortzetting van de UNPROFOR-vredesmissie zou niet meer mogelijk zijn en tenslotte zou de oorlog zich kunnen uitzaaien naar omringende landen, in het bijzonder naar Kroatië en Macedonië.

Voor de Amerikaanse regering was de druk tot opheffing vanuit het Congres een politiek minstens zo relevant feit. Op 9 juni 1994 had het Huis van Afgevaardigden zich uitgesproken voor opheffing. Begin augustus stemde de Senaat voor multilaterale beëindiging via de Veiligheidsraad of zo nodig door middel van een eenzijdig Amerikaanse besluit. Dit amendement van de Democratische senatoren Nunn (Georgia) en Mitchell (Maine) maakte deel uit van de *US Defense Budget Authorization Bill*. Dit verplichtte president Clinton bij de ondertekening (dit gebeurde op 5 oktober 1994) van deze wet op het defensiebudget 1994-1995, tegelijkertijd bij de Veiligheidsraad een ontwerp-resolutie tot opheffing van het wapenembargo tegen Bosnië in te dienen. Wanneer het voorstel niet binnen twee weken was goedgekeurd, moest de regering eenzijdig maatregelen daartoe nemen. Met de eerste tussentijdse verkiezingen voor het Congres in november 1994 in aantocht kon de regering-Clinton de wens van het Congres niet negeren. Clinton kondigde aan dat hij bij de Veiligheidsraad een voorstel tot opheffing zou indienen als Pale op 15 oktober het plan van de Contactgroep nog niet had aanvaard. Hij zei daarbij dat hij een eenzijdig Amerikaans besluit niet uitsloot.⁵⁷

De opheffing van het wapenembargo werd in het Amerikaanse politieke debat erg aantrekkelijk gevonden. Allereerst bevatte zij een morele oproep om ‘a misguided policy’ uit het begin van de oorlog te herstellen. Het was ook een relatief goedkoop middel iets aan het Bosnische probleem te doen.⁵⁸ Bovendien bood het in zijn eenvoud alle mogelijkheden, de complexe situatie in Bosnië zelf buiten beschouwing te laten en felle kritiek te leveren op het falen van UNPROFOR.

Dat Clinton en het Congres op één lijn zaten, was publieke schijn. In feite was de Amerikaanse regering tegen opheffing van het embargo. In Brussel werd door de Amerikanen

⁵⁶ Interview P. Neville-Jones, 15/11/01.

⁵⁷ UNGE, UNPROFOR Box 120, file: Civil Affairs Sector NE. Weekly BH political assessment

nr. 79, 13/08/94, p. 2. Weekly BH political assessment nr. 80, 20/08/94, p. 3.

⁵⁸ Bert, *Reluctant Superpower*, p. 179.

achter de schermen bij de Noord-Atlantische Raad steeds gezegd, dat er geen beleidswijziging zou plaatsvinden zonder overleg met de bondgenoten. Deze consensus is inderdaad niet doorbroken.⁵⁹ Tegenover premier Kok zei president Clinton medio september dat hij diens bezwaren tegen opheffing onderschreef.⁶⁰ Volgens de nieuwe *Assistant Secretary of State* voor Europese Zaken, Richard Holbrooke, wilde Clinton 'avoid the lifting of the embargo with its far-reaching adverse consequences'. De Amerikaanse regering was naarstig op zoek naar alternatieven.⁶¹

Voorlopig zat de Amerikaanse regering met haar beleid echter in een gevaarlijke spagaat. De opheffing van het wapenembargo was onderdeel van een veel omvangrijker probleem: het gebrek aan een eigen Amerikaans beleid sinds de toetreding tot de Contactgroep. Washington had het uitgangspunt van de procentuele verdeling van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina wel aanvaard, maar verdere afwijking van het eerder gevoerde beleid was niet overwogen. Dat betekende in concreto dat geen analyse van de daadwerkelijke mogelijkheden voor een oplossing van het conflict werd gemaakt, maar dat de bestaande lijnen werden doorgetrokken. Dat had zijn neerslag gevonden in de 'incentives' en 'disincentives' van de Contactgroep.

Dat leverde op korte termijn in tweërlei opzicht spanningen op. Het vredesproces onder leiding van de Contactgroep liep vast door meningsverschillen over de uitvoering van het ultimatum over de kaart. Verder bracht de aankondiging van verscherping en uitbreiding van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* en opheffing van het wapenembargo discussies op gang over de effectiviteit van deze pressiemiddelen en over de consequenties van hun inzet. Die discussies werden op verschillende niveaus gevoerd, in de eerste plaats binnen UNPROFOR.

De eerste reactie was helder en eenvoudig: uitbreiding en verscherping van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* was militair onmogelijk. Opheffing van het wapenembargo zou de doodsteek voor de vredesmissie zelf betekenen en de aankondiging ervan zou ook het begin van de planning van de terugtrekking zelf op gang brengen. Binnen de NAVO ontspan zich tegelijkertijd een discussie over die twee onderwerpen en dat leidde tot een duidelijke confrontaties tussen de Amerikaanse en de Europees/Canadese benadering. Tussen de NAVO en de VN/UNPROFOR liep een soortgelijke scheidslijn. Kenmerkend in deze discussies was dat de militairen in grote lijnen meenden dat de gekozen militaire 'disincentives' voor het politieke doel ongeschikt waren.

Ook het Pentagon had zijn bedenkingen over de gevolgen van de opheffing van het wapenembargo. In de ogen van de planners van de *Chiefs of Staff* was de plaatsing op de lijst van 'disincentives' een nieuw voorbeeld van Clintoniaanse besluitvorming. Het leek misschien mooi te besluiten 'to hit the Serbs hard', maar volgens de militaire top was het ook nodig te weten wat te doen als de slag zijn uitwerking miste, en die uitwerking ontbrak.⁶² Het Pentagon maakte daarom zijn eigen analyse: volgens deze zou een effectief 'lift-and-strike'-beleid in Bosnië niet mogelijk zijn. Opheffing van het wapenembargo zou erg gevaarlijk zijn vanwege de gevolgen: de terugtrekking van UNPROFOR. Ook was er nog tijd nodig om de ABiH te leren met de wapens om te gaan.⁶³

Vanwege de enorme pressie vanuit het Congres ten gunste van opheffing van het wapen-

59 Interview L.W. Veenendaal, 17/08/00.

60 DJZ. Nr.D94/368, DAB aan minister Defensie, 20/09/94.

61 Vertrouwelijke Informatie (92).

62 Halberstam, *War*, pp. 246-247.

63 Clark, *Waging Modern War*, pp. 39-41.

embargo voor Bosnië had Clinton zich publiekelijk niet verzet tegen opheffing. Zelf had hij vooral oog voor de binnenlandse aspecten ervan en een duidelijk advies van zijn voornaamste adviseurs voor het veiligheids- en buitenlandse beleid kreeg hij niet vanwege hun meningsverschillen. Clinton probeerde tijd te winnen met de suggestie, wel het besluit tot opheffing te nemen, maar de uitvoering ervan zes maanden op te schorten in de hoop dat tijdens dat moratorium een politieke regeling tot stand zou komen. De Bosnische president Izetbegović stemde op 16 september 1994 in met dit voorstel in zijn toespraak tot de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Hij stelde wel zijn voorwaarden: tegen alle Bosnisch-Servische inbreuken op resoluties van de Veiligheidsraad zou moeten worden opgetreden door UNPROFOR en NAVO. Izetbegović' belangrijkste eis was dat UNPROFOR bleef.⁶⁴

In de Veiligheidsraad maakt de Amerikaanse ontwerp-resolutie echter geen schijn van kans. In juli 1994 was de Britse regering nog bereid geweest, het hoofd in de schoot te leggen vanwege de *special relationship* met Washington en opheffing van het embargo te aanvaarden. Het moratorium schiep echter ruimte, en dat versterkte het verzet van de andere permanente leden van de Veiligheidsraad tegen het Amerikaanse voorstel. Bij de eerste informele bespreking van het Amerikaanse voorstel op 28 oktober 1994 toonden ambassadeur Albright's collega's geen enkele waardering voor het voorstel. Volgens de Britse Permanente Vertegenwoordiger, Sir David Hannay, en ook volgens zijn Franse collega MÉRIMÉE, zou aanvaarding betekenen dat de Raad afscheid nam van de vredesoptie en koos voor de oorlog. De opheffing van het embargo was volgens hen een wanhoopsdaad, die een kettingreactie zou oproepen: UNPROFOR zou zich onmiddellijk terugtrekken en van humanitaire hulpverlening zou nog nauwelijks iets terechtkomen. Verder zouden binnen de Moslim-Kroatische Federatie spanningen ontstaan die hun weerslag zouden hebben op Kroatië en andere landen; ten slotte zou het vredesproces van de Contactgroep ophouden en de internationale druk op de Republika Srpska tot aanvaarding van het Contactgroep zou het plan op losse schroeven zetten. De Russische ambassadeur J.M. Vorontsov bestreed Albright's stelling dat er binnen de Contactgroep consensus bestond over opheffing: het moment voor deze verregaande maatregel – vanuit Albright's optiek 'a last resort' – was nog niet aangebroken, omdat de Contactgroep nog middenin het overleg zat over de constitutionele constructie.⁶⁵ Tijdens het openbare debat in de Veiligheidsraad op 8 en 9 november bleek dat de ontwerp-resolutie het niet zou halen; het leek zelfs waarschijnlijk dat deze geen gewone meerderheid zou halen.

Tijd om meer steun voor de ontwerp-resolutie hadden de Amerikanen niet, omdat de door de Senaat gestelde termijn van veertien dagen voor aanvaarding was overschreden. De regering-Clinton probeerde de schade als gevolg van het niet passeren van de resolutie zoveel mogelijk te beperken. De regering liet weten, niet tot eenzijdige opheffing van het wapenembargo te zullen overgaan, en verplichtte zich een half jaar later evenmin tot die stap.

Het Nunn/Mitchell-amendement bepaalde ook dat de Amerikaanse medewerking aan de internationale controle op de naleving van het wapenembargo tegen Bosnië een einde moest komen. Het amendement vroeg dus niet om eenzijdige Amerikaanse opheffing, maar verplichtte tot terugtrekking uit de operatie die vrijwillige controle op de naleving van het

64 Gow, *Triumph of the Lack of Will*, p. 220. Republic of Bosnia and Herzegovina. Permanent Mission to the United Nations New York, *State-*

ment by Alija Izetbegovic at the 49th Session of the General Assembly, 27/09/94, pp. 5-6.

65 Vertrouwelijke informatie (93).

embargo uitvoerde. Deze leidde tot speciale instructies voor de Amerikaanse eenheden bij operatie *Sharp Guard* in de Adriatische Zee. Zij moesten hun activiteiten staken zodra bleek dat een schip wapens met bestemming Bosnië vervoerde. Alle andere Amerikaanse activiteiten in het kader van internationale samenwerking bij de conflicten in Bosnië, zoals bij operatie *Deny Flight*, NAVO-operaties als *Close Air Support* en de controle op economische sancties, werden niet getroffen door de uitvoeringsmaatregelen van het Nunn/Mitchell-amendement.⁶⁶ De Amerikaanse autoriteiten hadden dus een tussenweg gevonden. Volgens de Amerikaanse autoriteiten zouden de praktische gevolgen van de maatregelen ‘nihil’ zijn, omdat de wapenaanvoer vanuit voornamelijk Pakistan en Iran naar Bosnië niet over zee, maar vooral door de lucht verliep. Sinds het begin van *Sharp Guard* waren slechts drie schepen met wapens voor Bosnië onderschept.

De Amerikaanse regering meende dat zij alles deed om de schade voor de bondgenoten tot een minimum te beperken.⁶⁷ In praktische en technische zin was dat een juiste constatering, maar in politieke zin was de kloof tussen de Amerikaanse en de Europese visie op het conflict opnieuw overduidelijk gebleken. Het principiële standpunt van de Amerikaanse regering bleef, dat het embargo ‘had unfairly hurt the victims of the Bosnian conflict’.⁶⁸ Daaraan bleef Washington argumenten voor een harde aanpak van Pale ontlenen en het bleef UNPROFOR en NAVO onder druk zetten, bij elke VRS-schending van de *Safe Areas* en het regime rond de *Heavy Weapon Exclusion Zones* het luchtwapen in te zetten. De Amerikaanse regering bleef, aldus NAVO-secretaris-generaal W. Claes na een bezoek aan Washington in november 1994, ‘buitengewoon veel begrip’ hebben voor de opvattingen van de Europese partners, maar in het Amerikaanse Congres domineerde onbegrip voor het beleid van de bondgenoten. Nog verontrustender was dat met name de Republikeinse leiders, de grote voorstanders van opheffing van het wapenembargo, de meest elementaire kennis van zaken misten – bijvoorbeeld over de verhouding tussen VN en NAVO bij de bescherming van de *Safe Areas*.⁶⁹

De vrees was gerechtvaardigd dat het Congres de Amerikaanse regering verder het beleid inzake de opheffing van het wapenembargo zou voorschrijven. Door de verkiezingsuitslag van november 1994 hadden de Republikeinen in het Huis van Afgevaardigden en in de Senaat een meerderheid verworven. Het nieuwe Congres zou naar verwachting nog minder gevoelig zijn voor vertogen tegen opheffing dan het zittende. Maatregelen zoals het Nunn/Mitchell-amendement zouden, zo meende het *State Department*, een uitstekend middel zijn om onvrede over het optreden van UNPROFOR en de VN te demonstreren. In november 1994 bleven de directe praktische gevolgen uiterst beperkt – Washington bleef immers deelnemen aan alle andere NAVO-operaties voor voormalig Bosnië. De politieke gevolgen waren des te groter: er was een duidelijke deuk in de betrekkingen tussen de EU en de Verenigde Staten geslagen.⁷⁰

Voor de feitelijke levering van militair materieel aan de strijdende partijen maakte dit weinig uit. De officiële beleidslijn van Washington bleef dat het aan geen van de partijen in

66 Bstas. Nota D94/484, DAB aan Minister en Staatssecretaris, 11/11/94.

67 ABZ, DWH/ARA/00844. Codebericht Jacobovits 688, 11/11/94; ABZ, DDI/DEU/05277. Achtergrond informatie voor Ministeriële WEU Noordwijk, 14/11/94.

68 DAB. Nota D94/484, DAB aan Minister, 11/11/94.

69 ABZ, DDI/DEU/05241. Codebericht Veenendaal 1881, 22/11/94.

70 ABZ, DEU/ARA/05241. Codebericht Jacobovits 688, 11/11/94 met aantekening van plv DEU.

het conflict wapens zou leveren. Het Nunn-Mitchell-amendement schreef echter wel voor dat Washington met Sarajevo overleg zou voeren over eenzijdige opheffing van het embargo en training van de ABiH. Die besprekingen waren op 15 november begonnen. Dat leek de volgende stap op een hellend vlak te zijn. Washington had al eerder ingestemd met geheime wapenleveranties door islamitische staten aan Bosnië via Kroatië (zie hoofdstuk 4 van de *intelligence*-bijlage bij dit rapport). De Amerikaanse ambassadeur in Zagreb, Galbraith, en de pas benoemde Holbrooke waren de drijvende krachten achter deze deal.⁷¹ Volgens Franse bronnen leverde Washington zware mortieren aan de ABiH.⁷² Tijdens informele ‘informatiebijeenkomsten’ van de leden van de NAVO-Raad zonder secretaris-generaal Claes probeerden de Amerikanen andere leden, inclusief Nederland, te bewegen ook wapens te leveren aan de ABiH en mee te werken aan een trainingsprogramma.⁷³ Amerikaanse betrokkenheid bij de wapenleveranties aan de ABiH werd algemeen verondersteld zonder dat op dat moment duidelijk was hoe de vork in de steel stak.⁷⁴

De Nederlandse regering had, zoals eerder vermeld, bij monde van de pas aangetreden premier Kok in september 1994 haar bezwaren tegen opheffing van het embargo direct aan Clinton kenbaar kunnen maken. Zij betreurde het Amerikaanse beleid om twee redenen. In de eerste plaats vanwege de al eerder genoemde politieke gevolgen. De indiening van de ontwerp-resolutie in de Veiligheidsraad manifesteerde een breuk in de consensus van de Contactgroep. Wat de zaak zelf betrof bleef de Nederlandse regering van mening, dat de nadelen van de opheffing van het wapenembargo zwaarder wogen dan het morele recht van de Moslims op zelfverdediging.⁷⁵ Het was geen onveranderlijk standpunt, maar opheffing bleef wel het uiterste middel. De regering zou daarvoor pas kiezen, wanneer bleek dat ondanks maximale druk de Bosnische Serven het vredesplan van de Contactgroep bleven afwijzen.

Omdat ook de andere ‘disincentives’ zoals sancties en afdwinging van *Heavy Weapon Exclusion Zones* ‘geen snel merkbaar effect’ op het beleid van Pale hadden, kwam wel het moment in zicht om opheffing van het wapenembargo onder ogen te zien.⁷⁶ Een besluit tot opheffing zou echter verstrekkende gevolgen hebben, meende Buitenlandse Zaken. Het onderhandelingsproces zou ophouden, de partijen zouden de strijd hervatten, UNPROFOR zou zich waarschijnlijk uit enkele delen van Bosnië terugtrekken en grote troepenleverende landen als Frankrijk en Groot-Brittannië zouden zich terugtrekken. De gevolgen zouden voor de Bosnische bevolking daarom uitsluitend negatief zijn.⁷⁷ Zag Washington dan niet dat de VRS niet tot het voorjaar van 1995 zou wachten om zijn militaire slag te slaan? Den Haag was buitengewoon teleurgesteld dat het voorstel tot opheffing van het embargo geen deel uitmaakte van een ‘comprehensive approach for Bosnia and Croatia’, zoals eerder door onderminister Kornblum was toegezegd.⁷⁸ Den Haag hield zich tijdens het debat over de

71 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 307-308. Bijlage Wiebes, *Intelligence*, hoofdstuk 4.

72 ABZ, DEU/ARA/05241. Codebericht Wijnaendts 282, 28/11/94.

73 Interview L.W. Veenendaal, 17/08/00.

74 Interview L.W. Veenendaal, 17/08/00. Interview N. Biegan, 03/07/00.

75 TK, vergaderjaar 1994-1995, Handelingen, brief 16/09/95.

76 ABZ, DEU/ARA/05241. Nr. DEU-923,Plv

DEU aan DGPZ, 28/11/94; ABZ, 999.4 WEU Joegoslavië deel 8. Codebericht Celer circ707, 28/11/94.

77 ABZ, DEU/ARA/03051. Spreekpunten voor Algemene Raad EU 28/11/94. DJZ dossier Lekken: nr. D94/450, DAB aan Minister, 02/11/94 (gesprek Voorhoeve met Sacirbey op 26/10/94).

78 ABZ, DEU/ARA/05241. Speaking notes voor DGPZ en Minister, 07-08/11/94.

opheffing zoveel mogelijk afzijdig: een verzoek van de Britten tijdens de behandeling in de Veiligheidsraad op 8 en 9 november als troepenleverend land het woord te voeren had het afgewezen.⁷⁹ Het wilde blijkbaar de confrontatie van het Nederlandse met het Amerikaanse standpunt vermijden.

Opheffing van het wapenembargo was vooral onderwerp van een intern Amerikaans debat. Daarmee is niet gezegd dat het aan de VN, UNPROFOR en troepenleverende landen voorbij ging, maar zij konden daarop nauwelijks invloed uitoefenen vanwege het hoge gehalte aan Amerikaanse partijpolitieke ingrediënten. Het debat over opheffing van het embargo werd overigens niet alleen in de Verenigde Staten gevoerd. Uitvoering ervan had immers direct repercussies voor UNPROFOR en de troepenleverende landen. Immers, vanaf het moment dat de opheffing als ‘disincentive’ door de Contactgroep was genoemd begon de discussie over de mogelijke consequenties ervan. De voornaamste was zonder meer de terugtrekking van de vredesmacht met alle destabiliserende gevolgen van dien. Na de afwijzing van het vredesplan van de Contactgroep concentreerde de discussie tussen VN/UNPROFOR en NAVO zich echter op de uitvoering van een ander ‘disincentive’, namelijk de instelling van *Heavy Weapon Exclusion Zones* rond alle *Safe Areas* en in dat verband een resoluter gebruik van het luchtwapen bij het toezicht op de naleving van het opgelegde regime.

4. Robuuster gebruik van het luchtwapen?

Sinds Resolutie 836 was het gebruik van het luchtwapen in de vorm van *Close Air Support* en *air strikes* onderwerp van discussie geweest tussen VN/UNPROFOR en de NAVO. Deze had een nieuw element gekregen na de instelling van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* in Sarajevo (februari 1994) en Goražde (april 1994). In beide gevallen was de zone ingesteld als een tegenmaatregel van UNPROFOR tegen VRS-beschietingen van de *Safe Area*. Bij overtreding kon UNPROFOR besluiten, aan de NAVO inzet van het luchtwapen te vragen.

Zoals in paragraaf 2 van dit hoofdstuk is uiteengezet was uitbreiding en verscherpte toepassing van de *Heavy Weapon Exclusion Zone* een van de ‘disincentives’ van de Contactgroep in geval van een Bosnisch-Servische afwijzing van de kaart. Volgens *Bosnia Herzegovina Command* en *Force Commander De Lapresle* ging het om een politiek antwoord van de Contactgroep op een politieke beslissing van de Bosnische Serven: uitvoering zou ‘serious difficulties for UNPROFOR’ met zich brengen. ‘UNPROFOR would be perceived to be one of the combatants as a result of actions taken not by itself, but by the Contact Group’.⁸⁰

De Amerikaanse regering drong in de eerste plaats aan op strikte handhaving van het regime van de *Heavy Weapon Exclusion Zone*. Dit kwam erop neer dat elke inbreuk direct beantwoord zou worden met een luchtactie. In de praktijk bleek dat UNPROFOR daartoe niet bereid was. Haar taak in voormalig Joegoslavië bestond niet uit het gewapend afdwingen van de vrede. Volgens *Force Commander De Lapresle* moest bij elke inzet van het luchtwapen voldaan zijn aan twee voorwaarden: deze moest gericht zijn tegen een specifieke schending in tijd en plaats, en moest in verhouding staan tot de aard van de schending. Een duidelijk robuuste actie zoals de NAVO voor ogen stond, zou een catastrofaal effect hebben

79 ABZ, DEU/ARA/05241. Codebericht Bieganman 1160, 04/11/94; codebericht Van Mierlo 389, 07/11/94.

80 DCBC. BH Command documenten gezonden aan lt.kol Metzelaar van DCBC, 26/07/94.

op de VN-troepen en op de situatie in Bosnië zelf. Volgens *Bosnia Herzegovina Commander* Rose waren er ook andere, vreedzamer manieren om binnen de *Safe Areas* ontdekte zware wapens van de VRS te verwijderen.⁸¹

In combinatie met de discussie over opheffing van het wapenembargo leidde dit Amerikaanse aandringen op rigoures gebruik van het luchtwapen tot grote irritatie bij de NAVO-bondgenoten. Het aandringen op harder optreden van Amerikaanse kant verhoogde het risico voor de troepen van de bondgenoten op de grond en deed de verwachting van een terugtrekking van UNPROFOR zonder tegenstand verdwijnen als sneeuw voor de zon. Terugtrekking uit een vijandige omgeving was onder die omstandigheden een veel realistischer scenario. Dat leek alleen haalbaar in de vorm van een NAVO-operatie met deelneming van Amerikaanse troepen.⁸² Volgens een plan van *Bosnia Herzegovina Command* zouden voor de evacuatie van 6000 man uit Sarajevo en de drie oostelijke enclaves volgens het *worst case scenario* drie divisies nodig zijn.⁸³ Daarmee was duidelijk gemaakt, dat robuuster optreden voorbereiding van een grote terugtrekkingsoperatie voor UNPROFOR vereiste.

De besprekingen concentreerden zich op de militaire planning, *Heavy Weapon Exclusion Zones* en de gevolgen van de opheffing van het wapenembargo. Daarbij tekende zich een diepgaand meningsverschil af tussen de Verenigde Staten en de troepenleverende bondgenoten. Volgens de Amerikanen paste de opheffing van het wapenembargo in de benadering van de Contactgroep. In samenwerking met de VN bij de planning van de evacuatie van UNPROFOR zagen zij weinig voordelen. Kernpunt in de discussies was de inzet van Amerikaanse troepen. De Amerikaanse regering bleef bij haar al eerder ingenomen standpunt, dat daarvan pas sprake kon zijn na een vredesregeling. Deze kon alleen bereikt worden door de Bosnische Serven onder druk te zetten door uitvoering van de disincentives van de Contactgroep.⁸⁴

In feite kwam het erop neer dat Washington in september verklaarde, niet te willen praten over eventuele gevolgen van de toepassing van de 'disincentives' en geen enkele toezegging te willen doen voor inzet van Amerikaanse troepen bij een terugtrekking van UNPROFOR uit een 'vijandige' omgeving. Dat zou kunnen leiden tot een debacle.

De NAVO stevende op een ernstige interne crisis af, de ergste sinds het einde van de Koude Oorlog. Die mening heerste ook bij een groot aantal betrokkenen aan Amerikaanse kant. Washington oefende vooral druk uit meer geweld toe te passen, zonder dat het goed zicht had op wat er in feite in Bosnië gaande was en wat UNPROFOR deed. Het Pentagon vormde daarop een uitzondering. Het was bang voor een 'major rift in US-European relations'.⁸⁵ Tijdens de informele bijeenkomst in Sevilla op 29 en 30 september probeerden de ministers van Defensie de crisis te bezweren en een gemeenschappelijke koers voor het optreden van de NAVO in Bosnië en voor de samenwerking met UNPROFOR uit te zetten.

De discussie in Sevilla richtte zich op de kwestie van het optreden ter verdediging van de *Safe Areas* en schending van de *Heavy Weapon Exclusion Zones*. Hoewel het voor de deelnemers niet moeilijk leek in te stemmen met het voorstel van de Amerikaanse minister

81 UNNY, DPKO, UNPROFOR Coded Cables. Nr. Z-1435, De Lapresle aan Annan, 18/09/94.

82 ABZ, DEU/ARA/05276. Codebericht Veenendaal 1335, 03/09/94.

83 UNGE UNPROFOR Box 208 file: BHCCommand 15-17 Aug 94. Fax HQ BHC aan HQ

UNPROFOR, 16/08/94.

84 ABZ, DEU/ARA/05276. Codebericht Veenendaal 1344, 03/09/94. Vertrouwelijke informatie (170).

85 Interview J. Pardew 30/11/00; Interview L. Smith, 06/06/00.

Perry tot ‘robuuster’ optreden, bleef er verschil van inzicht bestaan over de precieze betekenis ervan en in zekere mate ook over de doelstelling. Dat verschil van inzicht kwam vooral tot uiting bij de plaatsing in de context in voormalig Joegoslavië. De Britse minister Rifkind en diens Franse collega Léotard gingen uit van UNPROFOR: de *containment*-aanpak, verlening van humanitaire hulp en duurzame vrede via een jammer genoeg traag vredesproces. Naast andere middelen zou ook een ‘robust response’ door de NAVO in de *Heavy Weapon Exclusion Zones* aanvaarding van het vredesplan van de Contactgroep kunnen bevorderen, mits sprake was van een proportioneel gebruik van militaire middelen.

Perry toonde zijn onvrede over het recente gebruik van het luchtwapen door UNPROFOR en herhaalde dat hij de Bosnische Serven met bombardementen wilde dwingen, het vredesplan van de Contactgroep te aanvaarden. Hij verwierp de ‘aarzelende tit-for-tat-benadering’ van UNPROFOR evenals een ‘all-out air campaign’. Perry pleitte voor het bewandelen van een middenweg door in de bestaande NAVO-regelingen preciezer te omschrijven wat ‘robust enforcement’ voor de *Weapon Exclusion Zone* en de ‘strangulation’ van Sarajevo betekende.⁸⁶

De discussies draaiden in wezen rond twee punten: de vraag of de NAVO zelfstandig moest optreden of in overleg met de VN en UNPROFOR, en hoe om te gaan met de risico’s van een robuuster optreden voor UNPROFOR. De verschillen waren duidelijk. De Amerikaanse regering voelde de groeiende druk van het Congres tot opheffing van het wapenembargo en wilde – met uitstel daarvan tot voorjaar 1995 als reële optie – voor die tijd het vredesplan van de Contactgroep tot stand brengen door een hardere aanpak, waarvan robuuster optreden door de NAVO een wezenlijk deel vormde. Turkije en de Bondsrepubliek steunden het Amerikaanse standpunt. Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en andere deelnemers aan UNPROFOR hadden minder hoge verwachtingen van meer luchtacties.

Tegenover de media demonstreerden de deelnemers vooral hun overeenstemming over het robuuster optreden. Perry wekte de indruk dat zijn hele voorstel was aanvaard. Uit de berichtgeving in Nederlandse kranten bleek echter ook dat over de concretisering nog geen eensgezindheid bestond.⁸⁷ Perry ging zelf naar Split om Akashi en *Force Commander* De Lapresle in te lichten over de resultaten van Sevilla.

Akashi stelde met enige opluchting vast dat Perry de *dual key* en de leidende rol bij inzet van het luchtwapen als uitgangspunt nam. Volgens Perry was in Sevilla vooral gesproken over wat de NAVO kon doen ‘to be more constructive and supportive of UNPROFOR’. Alle deelnemende NAVO-landen zouden conclusies van Sevilla aan de secretaris-generaal van de VN aanbieden en vragen om ‘appropriate guidance’ voor UNPROFOR. De meningsverschillen tussen de Federale Republiek Joegoslavië en de Republika Srpska waren een belangrijke strategische verandering. De onmiddellijke terugtrekking van UNPROFOR was van de baan met het uitstel van een eventuele opheffing van het wapenembargo tot voorjaar 1995. Er moest nu binnen zes maanden een vredesakkoord op tafel liggen. Akashi stelde vast dat het tijdschema van de NAVO krapper was dan dat van UNPROFOR, met name inzake druk op Republika Srpska. Ook wees de UNPROFOR-delegatie erop dat Perry redeneerde vanuit een ander perspectief. Hij geloofde in het bereiken van een vredesakkoord door middel van

86 ABZ, DEU/ARA/05276. Codebericht Van Mierlo 377, 03/10/94; codebericht Veenendaal 1534, 03/10/94.

87 ‘NAVO belooft in Bosnië harder te gaan

optreden’, *NRC Handelsblad*, 30/09/94; ‘NAVO gaat “robuuster” optreden tegen Serviërs’, *Volkskrant*, 30/09/94.

‘disincentives’; UNPROFOR geloofde niet in het effect van militaire druk. Een economische, politieke en sociale blokkade kon dat wel bereiken.⁸⁸

Recapitulerend: de discussie binnen de NAVO had slechts schijnbare overeenstemming opgeleverd. De Amerikaanse koers van een harde aanpak van Pale was nog steeds niet overgenomen door de NAVO-landen die troepen aan UNPROFOR leverden. Voor hen was aandrang op verscherpte inzet van het luchtwapen geen probleem, zolang het beginsel van de ‘dual key’ overeind bleef. De beslissing bleef in handen van UNPROFOR en sloot zelfstandig optreden van de NAVO uit. Dat neemt niet weg dat de discussie over de consequenties van robuuster optreden, die was geopend binnen de NAVO, tot grote spanningen zou leiden. De situatie in Bosnië zelf was door hervatting van de strijd in de zomer ook explosiever geworden en had aanleiding gegeven tot discussie over een hardere koers.

5. Het nieuwe Paarse kabinet en Bosnië

Op 22 augustus 1994 was na lange onderhandelingen het eerste ‘Paarse’ Nederlandse kabinet opgetreden. Dit kabinet van PvdA, VVD en D66 stond onder leiding van de sociaal-democratische premier W. Kok, die vice-premier in het laatste kabinet Lubbers was geweest. H.A.F.M.O. van Mierlo, de politiek leider van D66, werd minister van Buitenlandse Zaken en dr.ir. J.J. C. Voorhoeve, oud-fractievoorzitter van de VVD en sinds 1990 directeur van het Instituut voor Internationale Betrekkingen ‘Clingendael’, kreeg de portefeuille van Defensie. Beide nieuwe ministers hadden een uiteenlopende kennis van het dossier Joegoslavië.

Hans van Mierlo had in Nijmegen rechten gestudeerd. Hij werkte nadien als journalist in Amsterdam; in het Amsterdamse milieu voelde hij zich uitstekend thuis. Hij behoorde tot de oprichters van Democraten ’66, een nieuwe politieke partij van links-liberale snit met meeslepende opvattingen over staatskundige en politieke vernieuwing: een gekozen minister-president, herinvoering van het districtenstelsel en een referendum waren de belangrijkste elementen. Van Mierlo, indertijd wel ‘de Nederlandse Kennedy’ genoemd, werd de politiek leider van D’66 (later D66). Hij was populair maar binnen de partij niet onomstreden. Zijn ideeën over het opgaan van de jonge partij in een progressieve volkspartij wekten bij andere partijgenoten weerstand. Teleurgesteld over de mislukking van de progressieve samenwerking legde hij het fractievoorzitterschap neer en trok zich terug uit de politiek. In 1981 maakte hij echter zijn come-back als minister van Defensie in het kabinet-Van Agt-II. Hij ontpopte zich als een goed nationaal moderator in het heftige nationale debat over de plaatsing van kruisraketten. In 1982 leek zijn politieke carrière opnieuw ten einde en D66 ten dode opgeschreven. Onder Van Mierlo begon de partij in 1986 niettemin aan een herstel, dat in 1994 bij de verkiezingen 24 zetels opleverde. Van Mierlo had rationele en persoonlijke motieven om de post van Buitenlandse Zaken te aanvaarden. Voor het eerste gold dat hij de geestelijke vader van de paarse samenwerking was; voor het tweede dat hij deze ministerspost zag als de bekroning van zijn politieke loopbaan.⁸⁹

Voorhoeve had in 1994 geen enkele ervaring als minister. Zijn loopbaan had zich tot 1994

88 UNNY, DPKO, Coded Cables UNPROFOR. Coded cable Z-1512, Akashi to Annan, 04/10/94.

89 D. Hellema, ‘Een charmante bewindsman’

in:Hellema, Zeeman en Van der Zwan (red), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw*. (Den Haag 1999), pp. 295-308.

bewogen op twee sporen: die van de universiteit en wetenschappelijke instituten enerzijds en die van de partijpolitiek anderzijds. Hij was opgeleid als landbouwingenieur in Wageningen, maar koos nog tijdens zijn studie voor specialisatie op het gebied van de internationale betrekkingen. Hij kreeg in vakkringen bekendheid door een studie over de Nederlandse buitenlandse politiek na de tweede wereldoorlog, werd al snel buitengewoon hoogleraar in de internationale betrekkingen in Wageningen en werkte eerst bij de Telders Stichting van de VVD, later bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Voorhoeves politieke ambities kregen een kans toen hij in 1982 lid van de Tweede Kamer werd en later voorzitter van een soms sterk verdeelde fractie. Hij bleek niet in staat de spanningen binnen de fractie te dempen en in het debat in het parlement toonde hij zich niet altijd alert. Hij verliet de politieke arena en werd in 1990 directeur van het Instituut Clingendael, een omgeving waar hij duidelijk beter gedijde. Zijn internationalisme en idealisme droegen ertoe bij dat hij zich in het debat over voormalig Joegoslavië schaarde onder de voorstanders van interventie om humanitaire redenen.⁹⁰

Tijdens de kabinetsformatie van 1994 had Joegoslavië nauwelijks een rol gespeeld. Het vertrekkende kabinet-Lubbers had in zijn laatste maanden nog gesproken over de algemene aspecten van het Bosnië-beleid, maar over de situatie van Dutchbat in Srebrenica had het zich geen ernstige zorgen gemaakt. Premier Lubbers had na een bezoek aan de NAVO-basis in Villafranca louter door het zien van de vliegtuigen de overtuiging, dat luchtsteun goed geregeld was. Lubbers en minister Ter Beek waren er na een bezoek aan Srebrenica in mei 1994 van overtuigd dat Dutchbat goed werk deed en dat het bataljon diezelfde mening was toegedaan.⁹¹

De nieuwe premier, Kok, was als politiek leider van de PvdA en vroegere vice-premier goed op de hoogte van het Joegoslavië-dossier. Tijdens de kabinetsformatie deden zich in de regio zelf geen belangrijke ontwikkelingen voor. Voorhoeve bracht tijdens zijn gesprek met formateur Kok Bosnië en zijn zorgen over de situatie van Dutchbat in Srebrenica ter sprake, zonder er een politiek punt van te maken. Bij de overdrachtsgesprekken van Voorhoeve met Ter Beek en van Van Mierlo met Kooijmans kwam Bosnië of Srebrenica niet ter sprake als een acuut probleem, en ook bij het constituerende beraad van het Paarse kabinet kwam Bosnië niet ter sprake.⁹²

Dat neemt niet weg dat het Joegoslavië-dossier eind augustus 1994 gecompliceerd geworden was. Het plan van de Contactgroep was afgewezen door de Bosnische Serven; de toepassing van de 'disincentives' veroorzaakte binnen de Contactgroep ernstige meningsverschillen; tussen UNPROFOR en NAVO bestonden ernstige meningsverschillen over de afdwinging van de *Heavy Weapon Exclusion Zones*; UNPROFOR had de planning van de terugtrekking gestart; een eenzijdige Amerikaanse opheffing van het wapenembargo leek ophanden en ten slotte groeide binnen de NAVO een kloof tussen de Amerikaanse en Europese visie over het Bosnië-beleid. In Bosnië zelf was een onduidelijke situatie ontstaan door het Servische embargo tegen de Republika Srpska en de effecten ervan op het beleid van Pale. Alle reden voor Van Mierlo en Voorhoeve om een Nederlandse beleidslijn te formule-

90 E. Nysingh, 'Een idealist redt het niet op Defensie', *de Volkskrant*, 09/12/95.

91 Ter Beek, *Manoeuvres*, 212-213. TCBU, *Vertrekpunt Den Haag*, p. 158. Interview R.J.M. Lubbers, 14/10/99; Interview R. ter Beek, 23/12/99.

92 TCBU, *Vertrekpunt Den Haag*, 158-159. Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97. Interview H.A.F.M.O. van Mierlo, 19/05/00.

ren, zo leek het. Hun voorgangers Kooijmans en Ter Beek hadden het voorstel van de Contactgroep immers krachtig gesteund en zich uitgesproken voor toepassing van de ‘disincentives’ na de verwerping van de kaart door Pale.

In de eerste maand na hun aantreden ontwikkelden de nieuwe bewindspersonen op initiatief van Voorhoeve inderdaad een visie voor het Nederlandse beleid in voormalig Joegoslavië. Voorhoeve had zich vanaf het begin sterk met het Srebrenica-dossier ingelaten. Hij was zich bewust van de precaire situatie van de bevolking in de enclave en van de militair gevaarlijke situatie van Dutchbat. Eind augustus had hij de chef-defensiestaf gevraagd naar Srebrenica te gaan om te onderzoeken of in overleg met de ABiH voor de enclave een verdedigingsstrategie kon worden opgesteld. ‘Geen beginnen aan’, was het antwoord van Van den Breemen, zoals Voorhoeve zich later herinnerde.⁹³

Voorhoeve had vervolgens op advies van Van den Breemen van 9 tot 12 september 1994 samen met Couzy een bezoek aan voormalig Joegoslavië gebracht. Hij deed alle belangrijke Nederlandse punten aan tijdens dit bliksembezoek: Villafranca, Split, Sarajevo (voor een gesprek met *Bosnia Herzegovina Commander* Rose), Srebrenica, Lukavac (*Support Command* van Dutchbat) en tenslotte Busovača. De chef-defensiestaf had Voorhoeve geadviseerd niet in te gaan op een mogelijk voorstel van Rose – gedaan tijdens een bezoek aan Dutchbat in Srebrenica kort tevoren – de compagnie uit Simin Han ook in de enclave te stationeren. Dat zou de verdedigbaarheid van de enclave niet verbeteren en de logistieke problemen alleen maar vergroten. Rose bracht het onderwerp niet ter sprake tijdens zijn gesprek met Voorhoeve.⁹⁴ In Srebrenica besprak Voorhoeve met de bataljonsstaf – bataljonscommandant Everts was met verlof – opties voor een ‘evacuatie uit de enclave in een “hostile environment” uit Srebrenica’ van Dutchbat, UNMO, UNHCR, UnCivPol en de ngo’s.⁹⁵

Couzy keerde niettemin teleurgesteld terug: zijn verwachting tijdens de reis direct met de nieuwe minister van gedachten te kunnen wisselen werd niet bewaarheid. Na het officiële programma trok de minister zich terug en tot een gedachtewisseling onder vier ogen kwam het tegen de verwachting van de Bevelhebber niet.⁹⁶ Tegenover de constatering van Couzy dat hij er niet in slaagde met Voorhoeve een gesprek onder vier ogen te voeren, staat dat Voorhoeve meende dat Couzy moeilijk te begrijpen was omdat hij bij de ene gelegenheid open en vriendelijk was en bij de volgende zich vijandig opstelde.⁹⁷

Na terugkeer in Den Haag verklaarde Voorhoeve tegenover de Bosnische ambassadeur bij de VN, M. Sacirbey, dat ‘de huidige uitzichtloze situatie rondom de enclaves’ geen jaren kon blijven voortbestaan. Hij suggereerde daarbij als oplossing een verplaatsing van de bevolking naar een beter verdedigbaar gebied.⁹⁸

Voor de afstemming van het optreden van Van Mierlo in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties en dat van Voorhoeve in de informele vergadering van NAVO-ministers van Defensie in Sevilla stelden zij op initiatief van Voorhoeve beleidslijnen vast. Deze waren gericht op twee hoofdzaken: de internationale reacties op de afwijzing van het plan van de Contactgroep door de Republika Srpska en verbetering van de positie van Dutchbat in

93 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97 en 15/04/97.

94 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

95 DCBC, CDS/OZ aan CDS, no.joego.002, 16/09/94.

96 Interview H. Couzy, 04/10/01.

97 Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

98 DJZ dossier Lekken: nota DAB D94/368, 20/09/94.

Srebrenica. Nederland moest in de eerste plaats nauwer betrokken worden bij, en in elk geval beter geïnformeerd worden over, de werkzaamheden van de Contactgroep door aanwijzing van een speciale contactpersoon. Voorhoeve en Van Mierlo noemden daarvoor twee argumenten: de substantiële Nederlandse bijdrage aan UNPROFOR en de ‘kwetsbare positie’ van Dutchbat in het ‘geïsoleerde’ Srebrenica. Prioriteit in het beleid had voorkoming van de opheffing van het wapenembargo en wel om een scala van redenen: de onvermijdelijke hervatting van de oorlog zou het failliet van het vredesproces betekenen; de negatieve gevolgen voor de humanitaire hulpverlening zouden niet te overzien zijn; de Contactgroep zou waarschijnlijk uiteenvallen en de noodzakelijke terugtrekking van UNPROFOR was niet zonder risico’s. Nederland zou zich volgens Voorhoeve en Van Mierlo inspannen voor duidelijke afspraken tegen eenzijdige terugtrekking van nationale contingenten, terwijl tegelijkertijd een serieuze voorbereiding van evacuatiescenario’s met de Verenigde Staten op basis van coördinatie tussen UNPROFOR en NAVO moest beginnen. Vanwege de veiligheid van het personeel zou het besluit tot opheffing van het embargo pas kunnen vallen na voltooiing van de planning en zekerheid over de beschikbaarheid van voldoende, ook Amerikaanse troepen voor de uitvoering van die operatie. Naast de afwijzing van opheffing van het wapenembargo verzette de Nederlandse regering zich ook tegen ‘politiek gemotiveerde’ uitbreiding van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* vanwege de escalerende werking ervan. Wat Dutchbat betreft richtte het beleid zich met grote nadruk op aflossing op 1 juli 1995 en ‘risk and burden sharing’ door stationering van contingenten van meerdere landen in de *Safe Areas*.⁹⁹

Tijdens zijn bezoek aan Srebrenica had Voorhoeve vastgesteld hoe Dutchbat in de val zat. In gesprekken met de bataljonsstaf over een eventuele ‘hostile environment’-evacuatie was gebleken dat die in feite niet mogelijk was: niet door de lucht en niet over de weg. Elke voorbereidingsmaatregel van Dutchbat (terugtrekken van waarnemingsposten, verzamelen van het personeel op de compound in Potočari) zou worden opgemerkt door de Moslimbevolking die ongetwijfeld het vertrek zou verhinderen. Terugtrekking onder die omstandigheden zou zowel aan Moslim- als aan Dutchbat-kant slachtoffers vergen.¹⁰⁰ De vooruitzichten waren extra somber omdat tussen UNPROFOR en NAVO nog geen overeenstemming bestond over dit soort evacuaties. Inzet van Amerikaanse troepen – in Srebrenica bijvoorbeeld voor evacuatie door de lucht met Chinook-helikopters – zou alleen in het kader van een NAVO-operatie kunnen plaatsvinden. Dat bracht Voorhoeve tot de conclusie dat Dutchbat voorlopig in Srebrenica zou blijven.¹⁰¹ Deze analyse had zich doen gelden in het beleidsplan: stationering van een contingent van een ander land naast Dutchbat en versnelling en verbetering van de planning tussen NAVO en UNPROFOR.

De beleidslijnen van Van Mierlo en Voorhoeve richtten zich op versterking en voortzetting van de internationale samenwerking in het Bosnië-dossier. In dat opzicht was er geen verschil met het beleid van het kabinet-Lubbers. Wel was er sprake van verlegging van de prioriteiten. Natuurlijk bleef een oplossing van het conflict op basis van de kaart van de Contactgroep uitgangspunt, maar de condities daarvoor waren verslechterd. Dat was het gevolg van een verschil van visie op de gevolgen van de toepassing van de ‘disincentives’

99 ABZ, DEU/ARA/05276.Codebericht Van Mierlo circ 552, 23/09/94.

100 DCBC. Achtergrond informatie bij besloten briefing voor Vaste Commissies voor Defensie en

Buitenlandse Zaken, 18/10/94.

101 DCBC, CDS/OZ aan CDS, no.joego.002, 16/09/94.

tegen de Republika Sprska. Het Nederlandse beleid was in zoverre gewijzigd, dat de voorzichtige steun voor de uitbreiding van het aantal *Heavy Weapon Exclusion Zones* tot alle *Safe Areas* begin augustus,¹⁰² in de tweede helft van september was veranderd in verwerping ervan.

Die verandering weerspiegelde een voorzichtiger beleid, omdat met de discussie over de toepassing van ‘disincentives’ ook een gebrek aan eensgezindheid binnen de Contactgroep en meningsverschillen tussen VN/UNPROFOR en de troepenleverende landen enerzijds en de NAVO en Washington anderzijds waren ontstaan. Het draaide om de vraag wat te doen als UNPROFOR niet langer zijn mandaat zou kunnen uitvoeren, omdat de Republika Srpska de vredesmacht beschouwde als combattant aan de kant van de Federatie. Dat zou zeker het geval zijn bij opheffing van het wapenembargo en volgens UNPROFOR en de Westerse troepenleverende landen ook bij uitbreiding van de *Heavy Weapon Exclusion Zones*. Den Haag was bang dat bij terugtrekking van UNPROFOR gemeenschappelijk optreden zou ontbreken. Het werd zelfs niet uitgesloten dat Frankrijk, Groot-Brittannië en Canada op eigen houtje hun troepen uit Bosnië zouden terugtrekken.¹⁰³

Nederland wilde in de eerste plaats met het nieuwe beleid van Van Mierlo en Voorhoeve bereiken, dat er heldere internationale afspraken werden gemaakt over een eventueel besluit tot terugtrekking van UNPROFOR en dat de uitvoering ervan zou gebeuren op basis van een evacuatieplan van UNPROFOR en NAVO. Voor Nederland was een gemeenschappelijk evacuatieplan uiteraard van groot belang vanwege Dutchbat in Srebrenica. Op dat punt was het beleid van de beide ministers in het Paarse kabinet nieuw: onderzoek naar mogelijkheden tot evacuatie in geval van een noodsituatie en internationalisering door het stationeren van een genie- of medische eenheid van een andere nationaliteit.

De eerste gelegenheid om dit beleid te verwoorden deed zich voor tijdens de informele bijeenkomst van de ministers van Defensie van de NAVO in Sevilla en tijdens Van Mierlo's verblijf in New York bij de Algemene Vergadering van de VN. Uit gesprekken op het VN-hoofdkwartier en in de wandelgangen bleek dat de discussie over de opheffing van het wapenembargo op de achtergrond was geraakt door het uitstel van de beslissing tot voorjaar 1995. De verschillen van inzicht over de inzet van het luchtwapen waren gebleven en de discussie daarover tussen de VN en de NAVO waren nog gaande. Intussen ging de planning van evacuatie door UNPROFOR gewoon door.¹⁰⁴

Op korte termijn boekte Nederland wel enig succes in zijn pogingen nauwer betrokken te raken bij de Contactgroep. Sinds de oprichting in april 1994 had de Bondsrepubliek de EU vrij openhartig in briefings op de hoogte gehouden van de besprekingen in die groep. Nederland wilde vanwege de militaire bijdrage aan UNPROFOR door consultatie vooraf beter betrokken worden bij de werkzaamheden van de Contactgroep, zo had Van Mierlo in zijn toespraak tot de Algemene Vergadering gezegd. De Nederlandse gedachten gingen in de richting van een eigen speciale contactpersoon of veelvuldige informatieverstrekking via de

102 ABZ, DEU/ARA/02078. Codebericht Kooijmans 292, 19/07/94. ABZ, DEU/ARA/05240. Codebericht Celer 127, 03/08/94. ABZ, DEU/ARA/00797. Memorandum no.627/94, Wnd DEU aan Plv DGPZ, 08/08/94.

103 De Canadese regering had al in mei/juni aan de Amerikaanse regering gezegd, dat Canadese terugtrekking “onvermijdelijk” zou zijn bij op-

heffing van het wapenembargo. (ABZ, DEU/ARA/02109. Codebericht Fietelaars 101, 26/09/94.

104 ABZ, DEU/ARA/05241. Codebericht Biegman 919, 26/09/94; codebericht coreu pesc/sec 957, 28/09/94. ABZ, DEU/ARA/05276. Codebericht Biegman 926, 27/09/94; codebericht Biegman 927, 27/09/94.

telefoon of in persoonlijke gesprekken door de naast betrokkenen. Nederland klopte aan bij de Verenigde Staten en de zaak was snel beklonken.

De directeur-generaal Politieke Zaken, J. Vos, sneed de zaak eind september 1994 aan in een gesprek met Holbrooke in New York; deze verwees hem naar het Amerikaanse lid van de Contactgroep, Charles Thomas. Het resultaat van gesprekken van Vos begin oktober op het *State Department* en bij de *National Security Council* was de aanwijzing van speciale contactpersonen aan Amerikaanse en Nederlandse kant, respectievelijk *Assistant Secretary* J. Kornblum en ambassadeur Jacobovits in Washington. Wat precies de bedoeling van deze speciale 'liaison' was, bleef vaag. De Amerikaanse gesprekspartners van Vos vonden het merkwaardig dat de Nederlandse regering bij Washington aanklopte en niet bij de Europese leden van de Contactgroep.¹⁰⁵ Volgens Vos wilde Den Haag in een zo vroeg mogelijk stadium weten wat zich in de Contactgroep afspeelde en in welke richting de gedachtevorming ging 'teneinde daarin de door ons gewenste inbreng te kunnen hebben'. Van bijkomende betekenis was dat ook tegenover het parlement in voorkomende gevallen moest kunnen worden aangetoond, dat Nederland meer dan in het verleden 'bij de gedachte- en zelfs de besluitvorming in de Contactgroep' werd betrokken.¹⁰⁶

De speciale liaison werd snel tot stand gebracht. Erg effectief was zij niet: het was vooral eenrichtingsverkeer. P. de Gooijer, de politieke ambassadeur in Washington die bij de uitvoering van de afspraak was betrokken, zei er later van: 'Daar is in de praktijk eigenlijk niets van terechtgekomen. (. . .) Ik denk dat het antwoord gezien moet worden als: als er iets is, kun je bellen.'¹⁰⁷

Van enig Nederlands initiatief tot inbreng van eigen voorstellen was geen sprake. Het was vooral een prestigekwestie, aldus ambassadeur Jacobovits.¹⁰⁸ Van een grondige voorbereiding van het initiatief was nauwelijks sprake geweest en van de operationalisering evenmin. De Nederlandse regering beschikte als lid van de Noord-Atlantische Raad en de Europese Unie over twee goede overlegorganen om informatie over de gang van zaken binnen de Contactgroep te verzamelen en voorstellen te doen. Ook kon daarvoor in het bijzonder de Duitse regering worden gebruikt, die sinds april 1994 de niet-leden van de Contactgroep uitvoerig informeerde over de gang van zaken. Kortom: op een onderdeel van het beleidsplan van Voorhoeve en Van Mierlo was een succes behaald, maar de betekenis ervan was uiterst vaag.

In de besluitvorming over de internationale dossiers zoals het vredesproces, robuuster optreden tegen de Bosnische Serven en eventuele opheffing van het wapenembargo speelde Nederland geen rol. De regering had, zoals hiervoor is uiteengezet, een eigen standpunt, maar internationaal deed dat er weinig toe. Het beleid beperkte zich bij deze kwesties vooral tot het volgen van de ontwikkelingen en het uitdragen van de visie dat de internationale bemoeienis met voormalig Joegoslavië gediend was met krachtig optreden tegen de Bosnische Serven en alleen maar geschaad zou worden door discussies over opheffing van het wapenembargo en terugtrekking van UNPROFOR. Slechts ten dele was dit standpunt ingegeven door vrees voor de positie van Dutchbat in Srebrenica.

105 ABZ, PVNY, dossier 910 Joegoslavië/UNPROFOR/NL deelname. Codebericht Biegman 949, 30/09/94. ABZ, ambassade Washington, Codebericht Celer 172, 30/09/94. ABZ, ambassade Washington dossier 910 Joegoslavië. Memo-

randum DGPZ aan CdP Washington, 06/10/94.

106 ABZ, ambassade Washington. Memorandum DGPZ aan CdP Washington, 06/10/94.

107 Interview P. de Gooijer, 01/07/99.

108 Interview A. Jacobovits, 21/09/00.

Zoals later in dit hoofdstuk zal worden besproken, probeerde de Nederlandse regering tevergeefs de positie van Dutchbat te verbeteren. Dat betekende niet dat de bezorgdheid van Voorhoeve over Srebrenica resulteerde in een tendens tot afzwakking van de Nederlandse bijdrage aan UNPROFOR. Tijdens de crisis in de Bihać in oktober/november 1994 en de daaropvolgende pogingen tot versterking van de vredesmacht bleek dat de Nederlandse bereidheid tot inzet van middelen en troepen nog volop aanwezig was.

6. Crisis in de *Safe Area* Bihać en eventuele verplaatsing van een Dutchbat-compagnie

Bosnia Herzegovina Command had een chronisch tekort aan troepen. Het in 1993 toegezegde extra contingent voor de *Safe Areas* was niet volledig beschikbaar gekomen. Bovendien was er een tekort aan goed getrainde troepen en aan eenheden met *Forward Air Controller*-teams voor assistentie bij inzet van *Close Air Support* en *air strikes*. In feite waren voor die taak alleen eenheden uit NAVO-landen geschikt. Ook was er sprake van een verkleining en herschikking van de nationale contingenten. Deze factoren plaatsten *Bosnia Herzegovina Command* voor moeilijke beslissingen. Het leek er in oktober 1994 bovendien op dat bepaalde landen met de gedachte aan een eventuele terugtrekking van of uit UNPROFOR zich niet nog verder wilden committeren. Concentratie van het nationale contingent in een gebied was daarvan een kenmerk, in combinatie met afwijzing van nieuwe operatiegebieden.

Nadat de Franse regering voor haar bijdrage aan UNPROFOR de bovengrens van 6000 had vastgesteld, was herschikking noodzakelijk ter versterking van de sector Sarajevo. Het Franse contingent in Bihać droeg op 18 oktober 1994 zijn taak over aan een nieuw bataljon uit Bangladesh. Het was door UNPROFOR getraind en uitgerust met materieel van het voormalige Oost-Duitse leger. *Bosnia Herzegovina Commander* Rose wilde naast dit nieuwe onervaren Bengaalse bataljon ook een compagnie uit een NAVO-land inzetten. Zijn opdracht aan een Britse eenheid tot ontplooiing in de Bihać strandde op een afwijzing uit Londen. Omdat verder alleen nog Franse en Nederlandse troepen voor die taak in aanmerking kwamen, benaderde de chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, de Nederlandse generaal Brinkman, de militaire autoriteiten in Den Haag.

Bihać was strategisch een belangrijk gebied. Het gebied in het noordwesten van Bosnië lag ingeklemd tussen de Krajina in Kroatië en het westelijke deel van de Republika Srpska. Bovendien was de politiek-militaire situatie in de enclave Bihać zelf gecompliceerd. Het zuiden en zuidoosten was in handen van de Bosnische Serven. Het deel dat in handen van de Moslims was gebleven grensde aan Kroatië, namelijk aan de noordelijke en westelijke door de UNPROFOR beschermde gebieden in de Krajina waar VN-eenheden waren gelegerd. Het noordwestelijke deel van dit volledig door Serven omsloten gebied was sinds het begin van de oorlog in handen van een dissidente Moslim-groep onder leiding van Fikret Abdić die met de VRS, de Krajina-Serven en de Kroatische regering in Zagreb samenwerkte. Hoewel Abdić numeriek in de minderheid was, kon hij zich dankzij die steun handhaven. Volgens de kaart van de Contactgroep zou een deel van het door de VRS bezette gebied in handen van de Federatie komen, ook het gebied van Abdić.

In de zomer van 1994 begon het 5e Corps van de ABiH een campagne tegen Abdić en eind augustus vluchtte het leger van Abdić over de grens van Kroatië naar de Krajina. Nadat in september een VRS-aanval vanuit de Krajina was afgeslagen hervatte het 5e Korps op 26 oktober een offensief in zuidelijke richting vanuit de *Safe Area* rond de stad Bihać, een week

nadat het Bengaalse bataljon de taak van de Fransen had overgenomen. De ABiH boekte snelle successen, maar binnen twee weken na het begin van de tegenaanval bedreigde de VRS de stad Bihać.¹⁰⁹ Om de situatie het hoofd te kunnen bieden had *Bosnia Herzegovina Commander* Rose in Bihać een klein Sector-hoofdkwartier opgericht onder bevel van kolonel J.C. Lemieux van zijn operationele staf. Hij had ook een groep *Joint Commission Observers* (JCO's) naar de enclave gestuurd, zodat hij kon beschikken over betrouwbare informatie over de gebeurtenissen.¹¹⁰

De hervatting van de strijd tussen de ABiH en de VRS in de Bihać en met name het tegenoffensief van de VRS in november zouden leiden tot een conflict tussen UNPROFOR en de NAVO over de inzet van het luchtwapen en de voortzetting van de vredesmissie. Binnen de NAVO leidde dit tot een diepe crisis. Washington en zijn bondgenoten met troepen in UNPROFOR stonden lijnrecht tegenover elkaar. Uiteindelijk leidde deze confrontatie tot een wijziging van het Amerikaanse beleid, die aan de crisis binnen het bondgenootschap een einde maakte en een gesprek over een andere aanpak op gang bracht. Om die redenen was de discussie rond de aanpak van de crisis in Bihać voor Nederland van belang. De crisis had voor Nederland nog een extra dimensie, omdat de regering eind oktober door *Bosnia Herzegovina Command* was gevraagd een Dutchbat-compagnie uit Simin Han naar Bihać te verplaatsen.

De chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, Brinkman, had op 27 oktober, daags na het begin van het ABiH-offensief tegen de VRS, telefonisch aan de Defensiestaf gevraagd de Dutchbat-compagnie uit Simin Han naar Bihać te verplaatsen. Dat verzoek zette een snel verlopend besluitvormingsproces van enkele dagen in gang. Vanaf het eerste moment was het duidelijk dat tegenover de aarzeling van de bewindspersonen een zekere gretigheid bij de militairen bestond.

Op 7 november besloot de regering tot overplaatsing zonder dat enig overleg met de Tweede Kamer was gevoerd. De argumentatie in de adviezen van de chef-defensiestaf waren zorgvuldig opgebouwd. Hoofddargument was de taakstelling van de compagnie: begeleiding van humanitaire hulpkonvooien en inzet bij voedseldroppings en luchtsteun van het *Forward Air Controller*-team, optreden als mobiele waarnemingsposten en op pelotonsniveau als *Quick Reaction Force*. De compagnie was er uitstekend voor geschikt, mits zij de beschikking kreeg over twee helikopters. Uit overleg van Brinkman met Dutchbatcommandant Everts en de compagniescommandant was hun enthousiasme voor de nieuwe opdracht gebleken: deze opdracht was een nieuwe 'uitdaging' en zou de 'motivatie van het personeel' verhogen. Ook zou de verplaatsing bijdragen aan 'positieve beeldvorming over de geschiktheid van Nederlandse eenheden in *Peace Support* operaties'.¹¹¹ De risico's van de stationering in Bihać waren volgens de Defensiestaf niet groot: de Fransen hadden weinig moeilijkheden ondervonden tijdens hun missie in 1993-94 en aan het ABiH-offensief zou door de invallende winter wel snel een einde komen.

De Directie Algemene Beleidszaken meende echter evenals de MID dat de ontwikkelingen in het gebied onvoorspelbaar waren en dat de compagnie wel degelijk risico liep. Bovendien had *Bosnia Herzegovina Command* de noodzaak tot ondersteuning van bataljon uit Bang-

109 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 154-155; O'Shea, *Crisis*, pp. 83-112 passim.

110 Rose, *Fighting for Peace*, p. 199. Het tijdelijke Bihać Sector Command werd uitgebouwd tot

een permanent commando onder de Deense generaal P. Helsø. (Interview P. Helsø, 28/10/99)

111 DCBC, 2685. Fax Brinkman aan Defensiestaf, 01/11/94. Interview P. Everts 27/09/01.

ladesh ‘niet overtuigend’ aangetoond. Ten slotte waren er logistieke risico’s. De chef-defensiestaf weersprak deze ‘kanttekeningen’ niet, maar adviseerde Voorhoeve snel in te stemmen met het verzoek van *Bosnia Herzegovina Commander Rose*.¹¹²

Voorhoeve was niet overtuigd. Hij wilde met name weten waarom de Britse regering had geweigerd en wat de meerwaarde van een Nederlandse compagnie zou zijn. Op die vragen kreeg hij geen bevredigend antwoord. Hij maakte zich zorgen over de veiligheidsrisico’s en de stationering van een Nederlandse eenheid als enige NAVO-eenheid in Bihać. Het ontstaan van eenzelfde situatie als in Srebrenica wilde hij voorkomen. Stationering van een Brits-Nederlandse eenheid, een suggestie van premier Kok, viel bij de Britse *Chief of Defence Staff* en de minister van Defensie Rifkind niet in goede aarde.¹¹³ Ook een ultieme poging van Van Mierlo bij zijn collega Hurd had geen positief effect. Hurd was niet gevoelig voor Van Mierlo’s politieke argument dat hij zonder de Brits-Nederlandse samenwerking voor de inzet in Bihać geen parlementaire goedkeuring zou krijgen of dat de Nederlandse steun voor UNPROFOR in geval van slachtoffers later snel zou verdampen.¹¹⁴

Het bleek dus niet mogelijk een Brits-Nederlandse eenheid voor Bihać tot stand te brengen. De keuze was tussen afwijzing van het UNPROFOR-verzoek overeenkomstig het advies van de Directie Algemene Beleidszaken van Defensie, of inwilliging conform het advies van de chef-defensiestaf. Voorafgaand aan dat besluit kreeg de groep uit het kabinet die op vrijdag 4 november daartoe was gemachtigd, een briefing van de KL Crisis staf.¹¹⁵ Alle aspecten passeerden de revue, waarbij met enige nadruk werd gesteld dat ‘indien ook Nederland zou weigeren (...) aan de UNPROFOR- en B-H Command-taakstelling in deze “*Safe Area*” deels niet kan worden voldaan’. Ook werd in herinnering gebracht dat Nederland bij de beschikbaarstelling van Dutchbat geen ‘strikte voorwaarden’ voor het inzetgebied had gesteld. Bij de afrondende afweging van argumenten voor en tegen stond als eerste aan de creditkant genoemd de levering van een extra bijdrage aan de humanitaire taak van UNPROFOR.¹¹⁶

De kabinetsdelegatie koos voor overplaatsing van de Dutchbat-compagnie naar Bihać.¹¹⁷ De Kamercommissies voor Defensie en Buitenlandse Zaken gingen akkoord en daarna kon de uitvoering beginnen. Er kwamen bij het Algemeen Overleg met de Kamer vooral vragen over het bestaan van een evacuatieplan, de veiligheidsrisico’s, behoefte aan extra uitrusting en zwaardere bewapening en inzet van het luchtwapen. Ook klonk er kritiek op de bondgenoten die niet bereid waren deze taak op zich te nemen. De algemene toon van de gedachtewisseling was, dat Nederland het verzoek van *Bosnia Herzegovina Command* niet kon weigeren ondanks het verhoogde risico, omdat afwijzing zou betekenen dat 230.000 mensen anders zeker onder kommervolle omstandigheden de winter zouden ingaan. De situatie in Bihać zelf kwam nauwelijks aan de orde. Ook de grote vraag van dat moment, namelijk het uitblijven van een Bosnisch-Servisch tegenoffensief en de kans daarop, bleef onbesproken. Voor een taxatie van het veiligheidsrisico was het antwoord op die vraag cruciaal.

112 DCBC, 198. Nr. S94/061/3731, CDS aan Minister, 02/11/94. Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

113 DCBC, 281. Nr. S/94/061/3750 CDS aan Minister, 03/11/94. DCBC. Fax BH Command aan KL Crisis staf, 06/11/94 bijlage: memo COS BH Command aan CDS. ABZ. DPV/ARA/00581. Van Mierlo aan Hurd, 07/11/94.

114 ABZ, DPV/ARA/00581. Van Mierlo aan Hurd, 07/11/94.

115 ABZ, DPV/ARA/00581. Memorandum Van Ees (DPV/PZ) aan Chef DPV, 09/11/94.

116 DCBC, 2684. Briefing bewindslieden op maandag 7 november 1994 [14.00 uur].

117 TK, vergaderjaar 1994-95, 22 181 nr. 85.

Omdat de opdracht binnen het mandaat viel en de strijdende partijen hadden ingestemd met de aanwezigheid van UNPROFOR achtten de Kamerleden die vraag niet relevant. Kennelijk was men dan de chicanes van de VRS een jaar geleden rond de verkenning en ontplooiing van Dutchbat vergeten. Op de enkele vragen over de relevantie van de strijd in Bihać voor het vredesplan van de Contactgroep en de pro-Moslim-opstelling van Washington gingen de ministers niet in.¹¹⁸

De uitvoering van de verplaatsing strandde door het tegenoffensief van de VRS, dat de troepen van Mladić op 17 november tot op een tiental kilometers afstand van de *Safe Area* en de stad Bihać had gebracht. De verkenningsgroep uit Simin Han kwam niet verder dan Zagreb en de snelle verplaatsing was daarmee van de baan. Bovendien zou instemming van de strijdende partijen met de plaatsing van de compagnie nodig zijn en dat kon voor veel vertraging zorgen. De Defensiestaf adviseerde minister Voorhoeve op 17 november de beslissing tot verplaatsing nog niet in te trekken, want dat kon ‘een negatieve uitstraling’ hebben op het Nederlandse aanzien in de wereld.¹¹⁹

Dat advies was de afsluiting van een sombere analyse van de militaire situatie in Bihać. Omdat de VRS-tegenaanval de ABiH terugdrong in de stad, raakte de *Safe Area* Bihać in gevaar. Dat deed de discussie over actief ingrijpen van UNPROFOR en de inzet van het luchtwapen weer oplaaien. Uiteraard kwam ook in het verlengde daarvan de kans op VRS-maatregelen tegen UNPROFOR naast het geldende verbod op konvoeien ter sprake. Ook beschuldigde de VRS de vredesmacht van partijdigheid en de vrees bestond dat naarmate de frontlijn de stad Bihać naderde, de VRS UNPROFOR als ‘ongewenste complicatie’ zou gaan beschouwen. De recente NAVO-besluiten over de *air strikes* en de Amerikaanse terugtrekking uit de controle op het wapenembargo waren volgens de *Force Commander* psychologisch van groot belang. De ABiH zou zich erdoor gesterkt voelen; bij de Bosnische Serven zou het gevoel van bedreiging en isolering verder toenemen.¹²⁰ Mladić had UNPROFOR al beschuldigd van deelneming aan het ABiH-offensief in Bihać.¹²¹

De Amerikaanse regering wilde dat UNPROFOR tussenbeide kwam. Deed de vredesmacht dat niet, dan bestond het risico van escalatie van de strijd in Bihać en Kroatische interventie. Washington stelde maatregelen voor die in het voordeel van de Bosnische Moslims waren: instelling van een *Heavy Weapon Exclusion Zone* voor zware wapens in combinatie met een staakt-het-vuren in een straal van tien kilometer rond Bihać op Bosnisch gebied. *Bosnia Herzegovina Commander* Rose stelde voor de zone te beperken tot een straal van drie kilometer, ongeveer het gebied van de oorspronkelijk gerespecteerde *Safe Area*, waarvan de grens nooit precies was vastgesteld.

De verschillende interpretatie van de situatie in Bihać bleek ook tijdens een bespreking van secretaris-generaal van de NAVO Claes met VN-secretaris-generaal Boutros Ghali in New York op 17 november 1994. Volgens de NAVO-delegatie dreigde de ABiH teruggedreven te worden naar de stad Bihać; het bataljon daar stond voor de keuze de ABiH te volgen naar de stad of zich terug te trekken uit de *Safe Area*. Militaire interventie in de vorm van *air strikes*

118 TK, vergaderjaar 1994-95, 22 181 nr. 87.

119 DCBC. Fax no. 219/94 BH Command Fwd aan KL Crisisstaf, 16/11/94. CDS 199. Nr. S/94/061/3940, SCOCIS Defensiestaf aan Minister, 17/11/94.

120 CRST. Nr. S/94/061/3940, SCOCIS Defensiestaf aan Minister, 17/11/94. ABZ, DEU/ARA/

05277. Codebericht Scheffers 70, 14/11/94.

DCBC. DS/OZ: Situatierapport Vredesoperaties nr. 225/94, 15/11/94.

121 UNGE, UNPROFOR Box file 4.2.2. Fax 215/94 BH Command to HQ Zagreb, 15/11/194: letters to and from Mladić (letter Mladić aan Akashi en Rose, 13/11/94)

en voedseldroppings waren om uiteenlopende redenen uiterst riskant. Claes adviseerde Boutros-Ghali daarom tot een VN-actie: een scherp signaal aan de Bosnische Serven hun offensief tegen de stad te staken en dreigen met *air strikes* elders in Bosnië. Volgens Boutros-Ghali was dit een breuk met het beginsel dat *air strikes* moesten plaatsvinden in de regio waar de schending had plaats gevonden.¹²²

De gebeurtenissen volgden elkaar snel op. Een bombardement van Bihać op 19 november werd op verzoek van UNPROFOR op 21 november beantwoord met *air strikes* van 21 vliegtuigen tegen het vliegveld Ubdina in de Krajina, enkele dagen tevoren mogelijk gemaakt door Veiligheidsraad-resolutie 958 over inzet van het luchtwapen in de Krajina. Aan deze eerste NAVO-*air strike* namen ook twee Nederlandse F-16's deel.¹²³ De eensgezindheid tussen NAVO en UNPROFOR was slechts tijdelijk. Op 22 november bombardeerde de NAVO, met instemming van Force Commander De Lapresle, drie grond-lucht-raketinstallaties van de VRS bij Otoka en Dvor in Bihać als reactie op raketaanvallen op de stad.¹²⁴ De niet geraadpleegde *Bosnia Herzegovina Commander* Rose was 'fuming', omdat een aantal hulpkonvooien zich inmiddels op Bosnisch-Servisch gebied bevond.¹²⁵ De Bosnische Serven dreigden UNPROFOR met 'oorlog' als de aanvallen niet ophielden. Dat het hen menens was doordat UNPROFOR-personeel en UNMO's werden gegijzeld, en uit de totale blokkade van alle VN-verkeer.

De VRS stond op de grens van de *Safe Area* Bihać en was vastbesloten het 5e Korps van de ABiH te vernietigen. De Amerikaanse NAVO-commandant admiraal Leighton Smith was op zijn beurt van plan alle grond-lucht-raketinstallaties van de VRS uit te schakelen omdat die hem belemmerden luchtsteun aan UNPROFOR in Bosnië te geven. Volgens De Lapresle en Rose werd de grens tussen *peacekeeping* en oorlog hiermee overschreden, maar de NAVO leek daartoe vastbesloten. Beëindiging van de vredesmissie was volgens de *Force Commander* in dat geval de enige optie.¹²⁶

Tot een confrontatie kwam het niet, omdat binnen de NAVO dit Amerikaanse voorstel geen steun kreeg: het werd voor advies doorverwezen naar de militaire staf. Een door *Bosnia Herzegovina Commander* Rose gevraagde luchtactie tegen VRS-tanks en -artillerie leverde bij gebrek aan doelen geen enkele treffer op. Hoewel de VRS de kort tevoren door de VN vastgestelde grens van de *Safe Area* had overschreden, viel de stad niet. De VRS voerde gevechten aan de rand van de stad, maar maakte geen aanstalten de stad zelf in te nemen. Op 3 december stabiliseerde de situatie aan de frontlijn: eerderde van het grondgebied van de *Safe Area* was in VRS-handen. Bovendien bleek de Republika Srpska bereid te praten over een wapenstilstand. Het niet doorgaan van de NAVO-aanval op de grond-lucht-raketinstallaties betekende voor de Verenigde Naties en UNPROFOR dat de dubbele sleutel was behouden en dat de vredesmissie nog bestond. (Zie over deze dubbele sleutel verder hoofdstuk 2 van deel III.) In Washington was intussen, vanwege het verzet van de andere NAVO-

122 ABZ, PVNAVO. SG/04/860, Deputy SG aan Permanent Representatives, 18/11/94 bijlage: meeting between NATO Secretary General and UNPROFOR Secretary General, 17th November 1994.

123 *International Herald Tribune*, 19/11/94. 'Niks gatenkaas, de F16's leverden precisiewerk', *de Volkskrant*, 23/11/94.

124 Rose, *Fighting for Peace*, pp. 202-203. Burg

& Shoup, *War in Bosnia*, pp. 156-157.

125 M. Evans & J. Brand, 'Serbs poised to take Bihać as Nato hits missile sites', *The Times*, 24/11/94.

126 UNNY, DPKO, Coded Cables UNPROFOR. Coded cable Z-1807, Akashi aan Annan, 26/11/94. Bijlage: Interoffice memorandum De Lapresle aan Akashi, 25/11/94. Rose, *Fighting for Peace*, p. 201.

landen tegen Amerikaanse voorstellen voor hard optreden, gekozen voor een minder agressieve koers.¹²⁷ Daarmee lag de weg open voor overleg tussen NAVO en VN over betere samenwerking bij de inzet van het luchtwapen.

Het *Department of Peacekeeping Operations* in New York had de VN-positie tegenover de NAVO versterkt door een ongebruikelijke stap: na ontvangst van het in de vorige alinea vermelde standpunt van de *Force Commander* dat voortzetting van de vredesmissie zinloos was na een *air campaign* van de NAVO tegen alle grond-lucht-raketinstallaties in Bihać, had de secretaris-generaal niet de Veiligheidsraad bijeengeroepen. Annan belegde daarentegen op 28 november een bijeenkomst van de troepenleverende landen.¹²⁸ Hij vroeg de mening van de troepenleverende landen over een aantal opties: voortzetting van de missie onder het bestaande mandaat of de overstap maken naar *peace enforcement*. Hij noemde ook een derde optie: terugtrekking van UNPROFOR om plaats te maken voor ‘more robust and decisive action by others’.¹²⁹

Dit was – nota bene – een peiling van de mening van de troepenleveranciers over drie onderwerpen waarover alleen de Veiligheidsraad zou kunnen beslissen. Het resultaat van die peiling zou bij een eventuele discussie in de Veiligheidsraad over een wijziging van het mandaat van UNPROFOR van invloed kunnen zijn. Van de vijftientig aanwezige vertegenwoordigers spraken zeventien, onder wie de Franse, Britse en Russische ambassadeurs, zich uit voor het bestaande mandaat. De andere acht toonden begrip voor de overstap naar *peace enforcement*.¹³⁰ De Nederlandse ambassadeur Biegman plaatste kritische kanttekingen bij het optreden van UNPROFOR in Bihać. Hij meende dat het in Bihać niet ging om een reactie op de dagelijkse gebeurtenissen, omdat er altijd een alibi zou zijn te bedenken voor een aanval op een *Safe Area*. De val van Bihać zou desastreus zijn voor de geloofwaardigheid van UNPROFOR. Hij vroeg Kofi Annan uit te leggen waarom de uitschakeling van enkele Bosnisch-Servische raketinstallaties ‘tantamount to going to war with the Serbs’ zou zijn. Het was volgens Biegman de roeping van de VN ‘fair’ te zijn, maar dat impliceerde beslist niet onder alle omstandigheden ‘impartiality’. Tijdens de voortzetting van het overleg de volgende dag herhaalde hij zijn visie en week daarmee af van de instructie uit Den Haag, de schuldvraag over de situatie in Bihać niet uit te diepen maar een betere samenwerking tussen NAVO en VN centraal te stellen.¹³¹

Dan is het de vraag, welke positie de Nederlandse regering tijdens deze cruciale periode in de confrontatie tussen NAVO en UNPROFOR innam. Zij had met het besluit tot stationering van een Dutchbat-compagnie in Bihać haar nek uitgestoken, een beslissing die volgens

127 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 157-158. Rose, *Fighting for Peace*, pp. 204-210. United Nations, *Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998) ‘Srebrenica Report’*, §§ 159-160 UNGE, UNPROFOR Box 120 file: BHC OCA Weekly Sitreps, 03/12/94.

128 UNNY, DPKO Coded Cables UNPROFOR. Coded Cable Z-1807, Akashi aan Annan, 26/11/94. Bijlage: Interoffice memorandum De Lapresle aan Akashi, 25/11/94.

129 ABZ, DPV/ARA/00580. Fax nyu nr. 11224,

28/11/94 bijlage: ‘Remarks by mr. Kofi Annan Meeting with Troop Contributing Countries’.

130 United Nations, *Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998) ‘Srebrenica Report’*, §§ 161-163. ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Biegman 1289, 28/11/94.

131 ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Biegman 1289, 28/11/94; codebericht Celer 433, 29/11/94. ABZ, DPV/ARA/02915. Codebericht Biegman 1297, 29/11/94.

het Duitse lid van de Contactgroep ‘moedig’ was.¹³² Die beslissing speelde in de beleidsvorming echter nauwelijks mee. In eerste instantie had het Nederlandse beleid zich gericht op overbrugging van de meningsverschillen tussen Washington en zijn Europese bondgenoten binnen de NAVO en dus ook tussen de NAVO en de VN/UNPROFOR. Tijdens de ministeriële bijeenkomst van de West-Europese Unie op 14 november had Nederland als voorzitter geprobeerd de ‘accentverschillen’ over de politieke gevolgen van de Amerikaanse terugtrekking uit de controle van het wapenembargo tegen Bosnië in de Adriatische Zee (*Sharp Guard*) ‘terug te brengen tot hun werkelijke proporties.’¹³³ Tegenover het Amerikaanse voorstel voor de instelling van een *Heavy Weapon Exclusion Zone* van 10 km rond Bihać stond Nederland in tegenstelling tot de meeste andere leden van de NAVO in eerste instantie ‘welwillend’.¹³⁴

Na de NAVO-actie tegen het vliegveld Ubdina trok Nederland zijn steun grotendeels weer in door te wijzen op de problemen bij de implementatie. Daarbij was van belang, welke rol het luchtwapen kon spelen en of er voldoende troepen beschikbaar waren. Toch stond het concrete besluit voor het optreden in de Bihać niet centraal in de Nederlandse beleidsvorming. Die plaats was voorbehouden aan de grote tegenstellingen binnen de NAVO. Het doel van het Nederlandse beleid was een ‘convergentie van opvattingen’ tussen het Amerikaanse pro-Bosnische standpunt en de ‘strikte politiek van onpartijdigheid waarbij (...) nauwelijks onderscheid wordt gemaakt tussen agressor en slachtoffer’ van het Verenigd Koninkrijk, Spanje, België en in mindere mate Frankrijk. Vanuit zijn ‘genuanceerde tussenpositie’ zou Nederland pleiten voor handhaving van de druk op de Bosnische Serven tot aanvaarding van het vredesplan van de Contactgroep. Tegelijkertijd moest het ontstaan van een oncontroleerbare militaire en politieke situatie worden voorkomen. Den Haag had politiek begrip voor de ABiH-operatie in Bihać, maar de veiligheid van UNPROFOR was nu ernstig in gevaar gebracht. Den Haag constateerde nu ook dat de ABiH-operatie in Bihać ‘contraproductief’ was. Het resultaat was dat de Verenigde Staten nu aan de NAVO had gevraagd de gevolgen daarvan te beperken. De Nederlandse regering was bang dat de ABiH na de winterpauze nieuwe offensieven zou beginnen. In die situatie zou de positie van UNPROFOR nog moeilijker worden en zou bezinning op de rol van de vredesmacht nodig zijn. Dat was niet alleen een zaak van de troepenleverende landen en de VN. Ook de Verenigde Staten dienden ‘uitdrukkelijk verantwoordelijkheid te dragen voor de rol en de veiligheid van UNPROFOR’. Zolang er geen politieke oplossing was gevonden, bleef de rol van UNPROFOR bij de preventie van verdere escalatie en verlening van humanitaire hulp essentieel.¹³⁵

Veel mogelijkheden tot realisering van dit beleid waren er niet, zolang de Verenigde Staten voorstander waren van een hardere koers dan de NAVO-bondgenoten. Bij belangrijke confrontaties daarover speelde Nederland geen rol; tijdens discussies in de Noord-Atlantische Raad over het NAVO-beleid in Bosnië waren de Nederlandse bijdragen marginaal. Tot veel meer dan aandringen binnen de Europese Unie op het vasthouden aan de ingenomen

132 ABZ, DEU/ARA/05241. Codebericht Van Walsum 385, 23/11/94.

133 ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Van Mierlo 466, 22/11/94.

134 DCBC, zonder nummer. Codebericht Veenendaal 1822, 15/11/94.

135 ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Van Mierlo 466, 22/11/94.

posities inzake de terugtrekking van UNPROFOR en de opheffing van het wapenembargo was Nederland vanuit de beleidsdoelstelling niet in staat.¹³⁶

Voor de behandeling van het aanbod van de Dutchbat-compagnie had dit algemene beleid slechts beperkte betekenis. Van directe invloed was wel de gijzeling van 450 blauwhelmen op 26 november door de VRS. Tot deze groep behoorden ook 94 Nederlanders: 70 Dutchbatters uit Srebrenica zaten vast in Zvornik; een brandstofkonvooi met 20 militairen was gegijzeld in de buurt van Paprača (Oost-Bosnië) en 4 UNMO's zaten in de omgeving van Sarajevo vast. Op 2 december kwam de groep in Zvornik vrij, drie dagen later volgden de andere twintig van een brandstofkonvooi in Paprača.¹³⁷

Op 29 november adviseerden de Defensiestaf en de Directie Algemene Beleidszaken minister Voorhoeve, de overplaatsing uit te stellen tot na de aflossing van Dutchbat II door Dutchbat III medio januari 1995. In het advies werd overigens al twijfel uitgesproken of de verplaatsing wel haalbaar zou zijn: garanties inzake geneeskundige verzorging en de stationering en *freedom of movement* van een helikopterdetachement ontbraken nog; ook bestond er twijfel over veiligheidsgaranties van alledrie de partijen in Bihać.¹³⁸ Het advies van de Defensiestaf legde dus geen enkel verband met de gijzeling. Dat deed Voorhoeve ook niet in zijn notitie waarin hij het voorstel overnam. De volgende dag, in een verklaring over de gijzeling tijdens de behandeling van de Defensiebegroting in de Tweede Kamer, legde hij dat verband wel expliciet. Hij kondigde aan dat te zijner tijd Van Mierlo en hij opnieuw overleg met de Kamer zouden plegen. De omstandigheden in Bihać waren sinds het besluit begin november grondig gewijzigd.¹³⁹ Ook de uitspraak van Kofi Annan dat hij overwoog, Banbat en Dutchbat als buffer tussen de strijdende partijen rond de *Safe Area* Bihać in te zetten, baarde Den Haag zorgen. De Permanente Vertegenwoordiger kreeg opdracht hem erop te wijzen dat de compagnie alleen voor 'humanitaire taken' was aangeboden.¹⁴⁰ Bihać verdween daarna van de Nederlandse agenda.

In Bihać stabiliseerde de situatie zich vanaf begin december. De VRS staakte zijn aanval, het 5e Korps trok zich terug uit de stad en de beschietingen verminderden. Op 8 december kwam het eerste UNHCR-konvooi aan. Voor UNPROFOR brak echter een uiterst moeilijke periode aan, omdat de Republika Srpska zijn harde opstelling tegenover de vredesmacht volhield: geen konvooiën, beschietingen, voortzetting van gijzeling. Het was een beperkte staat van oorlog en UNPROFOR kon daartegen weinig ondernemen. Door de crisis in Bihać had UNPROFOR veel van zijn geloofwaardigheid verloren. Dat verlies in combinatie met de nog steeds moeilijke situatie bij het vinden van een politieke oplossing versterkte de aan drang op nationaal en internationaal niveau tot beëindiging van de vredesmissie. Dat was echter een besluit waarvan de gevolgen niet te overzien waren; de vraag is dan welke andere opties er waren. In de eerste plaats een betere afstemming tussen UNPROFOR en NAVO van het gebruik van het luchtwapen. Daarvoor waren al belangrijke stappen gezet.

Heroverweging van het mandaat van UNPROFOR, met name inzake de *Safe Areas*, was een tweede optie. Daarvoor deed secretaris-generaal Boutros Ghali op 1 december voor-

136 ABZ, DEU/ARA/2915. Codebericht Bot 424, 29/11/94.

137 'Dutchbat is vuil maar vrolijk: "Vrij!'", *de Volkskrant*, 03/12/94. 'Nog vier militairen vast', *Algemeen Dagblad*, 05/12/94.

138 DCBC, 139. Nota nr.S/94/061/4117, plv

CDS aan Minister, 29/11/94; notitie Voorhoeve voor PCDS, 29/11/94.

139 TK.vergaderjaar 1994-1995, Handelingen.

140 ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Celer 433, 29/11/94.

stellen aan de Veiligheidsraad. Hij stelde vast dat het *Safe Area*-concept leed aan inherente gebreken. Er waren te weinig troepen beschikbaar voor de realisering van de afschrikking en inzet van het luchtwapen kende zijn beperkingen door gebrek aan doelen, de aanwezigheid van grond-lucht-raketten en het risico van gijzeling van VN-personeel. Een tweede manco was dat de ABiH vanuit de *Safe Areas* militaire acties ondernam en dat met uitzondering van Srebrenica en Žepa in de andere vier *Safe Areas* militaire installaties waren gevestigd. Ten slotte ontbrak een duidelijk afbakening van de *Safe Areas*. Volgens de secretaris-generaal beantwoordde het *Safe Area* concept niet aan zijn hoofddoel: bescherming van de burgerbevolking en humanitaire hulpverlening. Vier maatregelen zouden dat doel dichterbij kunnen brengen: vaststelling van de grens van het gebied; demilitarisering; een wapenstilstand en beëindiging van provocaties in en rond die gebieden samen met overgangsmaatregelen ter voorbereiding van een volledige demilitarisering; en als laatste volledige *freedom of movement*. Voor de uitvoering van die stappen had UNPROFOR extra middelen nodig. *Last but not least* merkte hij op, dat een mandaat aan UNPROFOR voor afdwinging van het *Safe Area* regime niet verenigbaar was met haar *peacekeeping*-taak.¹⁴¹

Het rapport van de secretaris-generaal was een scherpe analyse van de manco's van het *Safe Area*-concept. Toch hielp het de discussie over een verbetering van het mandaat van UNPROFOR – als daaraan op dat moment behoefte bestond – geen stap verder: het bestaande concept vertoonde in de praktijk ernstige gebreken en een verbeterd concept zou onverenigbaar zijn met het *peacekeeping*-mandaat. Bovendien was zijn voorstel tot demilitarisering van de *Safe Areas* een gepasseerd station sinds de aanvaarding van Resolutie 836 in juni 1993. Sacirbey maakte dat de Veiligheidsraad in niet mis te verstane termen duidelijk: geen demilitarisering zonder garanties over extra capaciteit voor de verdediging van die gebieden.¹⁴² Vanuit het perspectief van de VN was er dus geen enkele beweging te verwachten. De VN en UNPROFOR konden zelf deze kwadratuur van de cirkel van de *Safe Areas* niet oplossen.

Dat er beweging in de patstelling kwam, was het gevolg van de beslissing van president Clinton, omwille van de cohesie binnen de NAVO zijn Bosnië-beleid te wijzigen. Dat gebeurde aan de vooravond van een NAVO-ministersconferentie op 1 december. In plaats van inzet van het luchtwapen als enige middel om de Bosnische Serven tot aanvaarding van de kaart te dwingen koos Clinton nu ook voor andere instrumenten, zoals diplomatiek overleg en prikkels om de Serven over de streep te trekken.¹⁴³ Hij probeerde dat te realiseren door afzwakking van de tot eind november keiharde eis van onvoorwaardelijke aanvaarding van het vredesplan van de Contactgroep.

7. Concessies van de Contactgroep

Na de afwijzing van de kaart door Pale, eind juli 1994, en de interne meningsverschillen over de toepassing van 'disincentives' kwam het werk van de Contactgroep in september en oktober op een laag pitje te staan. Alle leden waren ervan overtuigd dat het dubbele isolement van de Republika Srpska – internationaal door de Contactgroep en in voormalig Joegoslavië door Belgrado na de sluiting van de grens – zijn vruchten zou afwerpen. De grote vraag was wanneer dat effect zou blijken door de aanvaarding van de kaart van de Contact-

¹⁴¹ United Nations, document S/1994/1389, 01/12/94.

¹⁴² United Nations, 'Srebrenica Report', § 174.

¹⁴³ Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 311-312.

groep. Veel betrouwbare informatie over de interne verhoudingen en ontwikkelingen in Pale had de Contactgroep niet. Pale was ‘a book we cannot read’, meende het Franse lid. Akashi zag het als een handicap dat Milošević een belangrijke informant was, wiens invloed geringer was dan hijzelf suggereerde en die zeker ten aanzien van Mladić en Karadžić ‘suspect’ was.¹⁴⁴ Over rechtstreekse, betrouwbare indicaties over de situatie in Pale beschikte de Contactgroep niet. Dat was ook niet nodig, zolang zij ervan uitging dat Pale door het isolement zelf tot inkeer zou komen en zich gewonnen zou geven. Zoveel geduld konden echter niet alle leden van de Contactgroep opbrengen. Vanaf november 1994 was dat waarneembaar.

In feite zaten de besprekingen in de Contactgroep vast. Over de constitutionele beginselen had zij slechts uitgesproken dat Bosnië als soevereine staat moest blijven bestaan. Over verdere uitwerking was zij het nooit eens geworden. Moskou en de Europese landen waren voorstander van een ‘balanced treatment’. In concreto betekende dit dat de Bosnische Serven dezelfde speciale band met Servië zouden krijgen als de Kroaten met Kroatië. Washington onderschreef dat beginsel wel, maar wilde het onder geen beding vastleggen in een document.¹⁴⁵

Ook op het terrein van sancties zat de zaak vast. Het Russische lid had na de sancties van Servië en Montenegro tegen Pale gepleit voor sanctieverlichting, maar de andere leden van de Groep meenden dat Milošević dan ook bij een vredesregeling in Kroatië zijn invloed zou moeten laten gelden.¹⁴⁶ De drie Europese leden wilden het sanctie-instrument gebruiken om uit de impasse in de besprekingen van de Groep te komen. Na overleg met de EU stelden zij een plan op voor een vredesregeling in voormalig Joegoslavië. Door het spectrum van de besprekingen te verbreden zou het misschien mogelijk zijn, over de hele linie resultaat te bereiken. Dit voorstel bestond uit twee elementen: het bestaande voor Bosnië (plan A) en vier eisen die Belgrado zou moeten inwilligen (plan B). Volgens plan B moest Belgrado allereerst Bosnië-Herzegovina en Kroatië erkennen; vervolgens moest het zich binden aan de uitvoering van het vredesplan voor Bosnië, terwijl de Contactgroep zijn steun voor het beginsel van ‘balanced treatment’ en de mogelijkheid van ‘mutually agreed land swaps’ zou geven. De derde eis hield in dat de Joegoslavië-conferentie een regeling voor de positie van de Servische gebieden in Kroatië zou ondersteunen. En ten slotte: handhaving van en internationale controle op de Servische sancties tegen de Republika Srpska en beperking van de export naar de Krajina. Opschorting en later opheffing van de sancties zou parallel plaatsvinden.¹⁴⁷

De Amerikaanse regering ondersteunde deze ‘multitrack approach’, omdat deze de één-op-één-verhouding van Milošević tot Pale doorbrak en meer speelruimte bood bij de behandeling van de sancties tegen de Federale Republiek Joegoslavië. Dat nam niet weg dat de Amerikaanse bezwaren tegen ‘balanced treatment’ bleven bestaan, een concept dat in geen geval in een vredesregeling een plaats mocht krijgen.¹⁴⁸ Aan Russische kant bestonden niet nader omschreven bezwaren. Later bleek vooral minister Kozyrev zelf bezwaren tegen het

¹⁴⁴ Vertrouwelijke informatie (88).

¹⁴⁵ ABZ, DEU/ARA/02915. Codebericht Bot 365, 28/10/94.

¹⁴⁶ ABZ, DEU/ARA/02915. Codebericht Bot 365, 28/10/94.

¹⁴⁷ ABZ, DEU/ARA/05241. Coreu pesc/sec 1086, 28/10/94.

¹⁴⁸ ABZ, DEU/ARA/05241. Codebericht Bot 375, 07/11/94; codebericht Veenendaal 1744, 07/11/94; codebericht Van Mierlo 188, 08/11/94.

plan te hebben, namelijk omdat het uiteindelijk voor hem en zijn regering niet aanvaardbaar bleek, te grote eisen aan Milošević te stellen. Daarmee was de koppeling van de baan.¹⁴⁹

De Contactgroep zette de koers op ministerieel niveau voort om na elke bijeenkomst tijdens persconferenties de onderlinge eenheid en vooruitgang in de inhoudelijke besprekingen te demonstreren. Dat deed zij ook na de bijeenkomst op 2 december waar de 'multitrack approach' sneuvelde. Dat de interne cohesie onder druk stond was echter duidelijk. Het gebrek aan eensgezindheid betrof weliswaar niet de aanpak van de Republika Srpska, maar de crisis over Bihać, de mogelijke eenzijdige opheffing van het wapenembargo door Washington en de Amerikaanse terugtrekking uit de controle op de naleving van het wapenembargo voor Bosnië, de mogelijke terugtrekking van UNPROFOR en natuurlijk ook de crisis in de NAVO vormden samen een formidabele crisis. Tegen die achtergrond klonk hun uitspraak over een belangrijke stap voorwaarts niet overtuigend. Toch hadden zij reden daartoe. Op de gebruikelijke geharnaste eis dat Pale het vredesplan van de Contactgroep moest aanvaarden volgde dit keer een nadere uitleg op twee belangrijke punten. Na ondertekening van de kaart konden de partijen onderling nog wijzigingen overeenkomen door afspraken over gebiedsruil. In de constitutionele regelingen zouden 'equitable and balanced arrangements for the Bosniac-Croat and Bosnian Serb entities' een plaats vinden.¹⁵⁰ Na het eerdere Amerikaanse verzet tegen hetzelfde, maar anders verwoorde beginsel was het in elk geval een winstpunt. Washington kwalificeerde het niet als een beleidswijziging, maar als een 'aanpassing aan de nieuwe realiteit'.¹⁵¹ Indirect maakte de Contactgroep aan Pale duidelijk dat ondertekening de weg zou openen naar onderhandelingen. Dat ging in elk geval in de richting van de voorwaarde die het Bosnisch-Servische parlement eind augustus had gesteld voor de aanvaarding van de kaart.

Achter deze façade van eensgezindheid van de Contactgroep ging begin december veel onenigheid schuil. Tijdens gesprekken in Belgrado en Zagreb eind november hadden de vaste leden al tegenover Akashi laten blijken, dat zij begrepen dat een teken van goede wil nodig was om het vredesproces gaande te houden. Veel verder kon de Contactgroep niet komen, omdat zij nauwelijks over pressiemiddelen beschikte om het vredesproces een wending in de goede richting te geven. Daar kwam nog bij dat elk lid zijn eigen analyse van de crisis maakte en zijn eigen conclusies trok.¹⁵² Pale zou met de kaart akkoord willen gaan als het zekerheid zou krijgen over bepaalde wijzigingen. Tegelijkertijd leek ten gevolge van het isolement de bereidheid te groeien het vredesproces met geweld naar zijn hand te zetten. Vanwege deze positieve en negatieve signalen vond UNPROFOR het raadzaam de Bosnische Serven rechtstreeks te benaderen. Akashi wilde zelf het initiatief nemen, maar meende dat afstemming met de Contactgroep nodig was. Hij wilde niet interveniëren in het werk van de Contactgroep. Zijn doel was om via de opstap van een staakt-het-vuren in Bihać te komen tot een wapenstilstand voor enkele maanden in heel Bosnië. Coördinatie met de Contactgroep was nodig om het vredesproces in die periode te kunnen voortzetten.¹⁵³ Een handicap

149 ABZ, DEU/ARA/02915. Codebericht Van Mierlo 115, 17/11/94; codebericht Celer 125, 09/12/94.

150 ABZ, DEU/ARA/05241. Communiqué ministeriële Contactgroep, 02/12/94; memorandum De Zwaan aan Plv DEU, 02/12/94.

151 ABZ, ambassade Washington. Codebericht Jacobovits 741, 06/12/94.

152 ABZ, DEU/ARA/05241. Codebericht Bot 436, 02/12/94. Vertrouwelijke informatie 89.

153 Vertrouwelijke informatie (90); Vertrouwelijke informatie (91).

was dat de Contactgroep formeel geen contact met Karadžić kon leggen. Dat was nu juist een kernstuk van het isolatiebeleid.

Voor Washington bleek het geen probleem die regel te doorbreken. Terwijl de ministers van de Contactgroep op 2 december nog in Brussel vergaderden, vertrok het vroegere Amerikaanse lid van de Contactgroep, Redman, vanuit zijn ambassade in Bonn naar Bosnië voor besprekingen in Sarajevo en Pale. Van de inhoud van het gesprek tussen Karadžić en Redman is bekend wat de Nederlandse ambassadeur in Washington op het *State Department* werd meegedeeld. Karadžić had geen enkele interesse getoond in de besluiten van de Contactgroep. Een nauwere band met rest-Joegoslavië had blijkbaar sinds de sancties van Belgrado alle aantrekkingskracht verloren. Hij dacht eerder in termen van onafhankelijkheid of minimaal vergaande autonomie voor de huidige Republika Srpska binnen een losse Bosnische Unie. Over de wijzigingen van de kaart was hij minder terughoudend geweest: Pale wilde een bredere corridor bij Brčko, de drie oostelijke enclaves en de omgeving van Sarajevo. Voor de korte termijn was van belang, dat Karadžić na afronding van de operatie bij Bihać een wapenstilstand voor een lange periode wilde sluiten als onderdeel van een definitieve regeling. Omdat ook de Bosnische regering de strijd tijdelijk wilde staken, bleek dat een weg met enig perspectief.¹⁵⁴

Het doel van Redmans missie was blijkbaar, te achterhalen of en op welke voorwaarden Pale aan een politieke oplossing wilde meewerken. Volgens Redman had Karadžić geen interesse getoond in onderhandelingen op basis van het Contactgroep-plan. Het is in elk geval opvallend dat kort na zijn bezoek het Amerikaanse standpunt over het Contactgroep-plan aan het schuiven ging. De eerste aanwijzing daarvoor gaf het Amerikaanse lid van de Contactgroep, Thomas, met zijn interpretatie begin december op doorreis in Belgrado na een ontmoeting met Milošević. Volgens Thomas was het niet nodig dat de Bosnische Serven hun handtekening onder de kaart zetten, want mondelinge aanvaarding was voldoende. Het Contactgroep-plan was geen doel op zichzelf, maar moest dienen als basis voor een staakt-het-vuren en verdere onderhandelingen. Alle onderdelen waren bespreekbaar, met uitzondering van de gebiedsverdeling van 49/51 procent. Op 5 december 1994 was diezelfde mededeling door de Contactgroep in Belgrado gedaan aan leden van het Bosnisch-Servische parlement.¹⁵⁵

Dat Pale wilde onderhandelen bleek goed uit het verloop van de besprekingen over een wapenstilstand die Akashi was begonnen. Karadžić presenteerde zelf op 14 december voor de CNN-camera een eigen vredesplan, gevolgd door een aankondiging van oud-president Carter dat hij naar Pale zou gaan.¹⁵⁶ Akashi had nog voor de ontmoeting met de leden van de Contactgroep in Zagreb op 16 december tijdens besprekingen in Pale aan Karadžić omstandig uitgelegd dat de kansen op een diplomatieke oplossing nog volop bestonden. Het Contactgroep-plan lag nog steeds op tafel en Akashi's toelichting op de status ervan vertoonde veel overeenkomst met die van de Amerikaanse ambassadeur Thomas: 'While it was still to be used as the basis for negotiations, acceptance of it was no longer a necessary precondition for negotiations. The Contact Group was willing to be a facilitator for adjust-

154 Owen, *Balkan Odyssey*, p. 308; ABZ, ambassade Washington. Codebericht Jacobovits 741, 06/12/94.

155 ABZ, DEU/ARA/ 05241. Codebericht Len-

stra 249, 08/12/94; *International Herald Tribune*, 22/12/94.

156 Owen, *Balkan Odyssey*, p. 309.

ments to the plan which would, in the final analysis, have to be accepted by mutual agreement between the parties.¹⁵⁷

Dat Akashi niet op eigen gezag handelde om het verloop van zijn besprekingen over een staakt-het-vuren positief te beïnvloeden, bleek uit het feit dat het *State Department* ook aan Carter voor zijn vertrek naar Europa had gezegd dat het plan een basis voor onderhandelingen zou zijn.¹⁵⁸ Het harde Amerikaanse standpunt was afgezwakt om vredesonderhandelingen mogelijk te maken. Daarvoor bestonden meerdere argumenten. In de eerste plaats de vrees dat het nieuwe in meerderheid Republikeinse Congres de regering zou dwingen tot wapenleveranties aan de Moslims met het risico dat de Verenigde Staten zelf in de oorlog betrokken zouden raken. Ook was dit een nieuw signaal aan de intern verdeelde NAVO dat er wel degelijk een mogelijkheid was voor een oplossing langs vreedzame weg.¹⁵⁹

De Amerikaanse unilaterale verschuiving wekte verwarring bij andere leden van de Contactgroep. Het ging daarbij vooral om de vraag hoeveel van de strakke opstelling weggegeven zou worden. Tegen onderhandelingen 'on the basis of the Contact Group Plan' had de Britse regering geen bezwaar, mits de kern ervan overeind bleef. Het kon geen 'springboard for fresh discussions on matters of substance' worden.¹⁶⁰ Tot een daadwerkelijke test van de Amerikaanse intenties kwam het echter niet. Carter slaagde erin, de door UNPROFOR begonnen onderhandelingen over een wapenstilstand af te ronden inclusief een afspraak over het begin van vredesbesprekingen. Het plan van de Contactgroep zou daarbij volgens de in Pale getekende overeenkomst 'the basis for negotiation of all points' zijn; volgens de overeenkomst met Sarajevo was de aanvaarding van dat plan 'a starting point'. Daarmee bleef de patstelling bestaan en kwamen onderhandelingen niet van de grond. Washington was nog steeds niet bereid Izetbegović onder druk te zetten. Het resultaat was dat de besprekingen in de Contactgroep muurvast zaten. Zij bleef nog tot eind mei vergaderen, maar overeenstemming was onbereikbaar.¹⁶¹

De wapenstilstand van 20 december 1994 bracht in elk geval een periode van relatieve rust, die de Amerikaanse regering wilde gebruiken om onderhandelingen op gang te brengen. De Bosnische regering hield echter vast aan aanvaarding vooraf van het Contactgroepplan door Pale, maar medio maart bleek dat uitgesloten door een uitspraak van het Bosnisch-Servisische parlement. Binnen de Amerikaanse regering bleef de discussie voortgaan over de doelstellingen van het eigen beleid. De druk vanuit het Congres onder leiding van senator Dole tot opheffing van het wapenembargo bleef groeien. Binnen de regering verzetten vice-president Gore en VN-ambassadeur Albright zich tegen concessies aan Pale of aan Milošević. Want het vasthouden van Izetbegović aan aanvaarding van het Contactgroepplan door Pale, betekende dat druk op Karadžić via Belgrado de enige weg daarheen was. Milošević vroeg echter een prijs in de vorm van opschorting van de sancties. Onderminister Holbrooke spande zich in op dit punt tot een regeling te komen. Onderhandelingen van zijn medewerker Frasure in Belgrado namens de Contactgroep mislukten begin juni 1995. Een pakket voorstellen voor erkenning van Bosnië door Klein-Joegoslavië, verlichting

157 UNNY, DPKO Coded Cables UNPROFOR. Code cable Z-1944, Akashi to Annan, 16/12/94.

158 ABZ, DEU/ARA/05142. Codebericht Van Houtum 786, 23/12/94.

159 *International Herald Tribune*, 22/12/94.

160 UNNY, DPKO, Coded cables UNPROFOR

Z-1966, Akashi aan Annan, 20/12/94.

161 ABZ, DEU/ARA/05241. Fax ambassade Washington aan DEU/DAV/DPV, 22/12/94; Owen, *Balkan Odyssey*, pp. 310-315; Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 319-320.

en intrekking van de sancties en scherpere controle aan de grens tussen de Republika Srpska en Klein-Joegoslavië was voor Milosevic niet aanvaardbaar. Washington besloot te onderhandelingen op te schorten en af te wachten of de nieuwe EU-bemiddelaar Carl Bildt resultaat zou boeken.¹⁶² De Contactgroep bracht haar eigen plan de doodsteek toe door op 29 mei te besluiten dat alleen onvoorwaardelijke aanvaarding mogelijk was en dat het geen basis voor onderhandelingen zou zijn zoals in december 1994 nog mogelijk was gebleken.¹⁶³

8. De bijeenkomst van de chefs-defensiestaf in Den Haag: verbetering van de effectiviteit van UNPROFOR

Voorkoming van terugtrekking van UNPROFOR was een doel dat binnen de NAVO ruime steun ondervond. Het was een manier om opheffing van het wapenembargo voor Bosnië te voorkomen, een optie die in elk geval voor het nieuwe Amerikaanse Congres met een Republikeinse meerderheid een serieuze optie bleef. Zeker na de ernstige crisis in de NAVO eind november wilde Washington aan zijn bondgenoten laten zien dat ook voor haar continuering van UNPROFOR van belang was. UNPROFOR moest dan wel effectiever gaan optreden.

Met dat doel kwamen op initiatief van de Amerikaanse minister van Defensie Perry op 19 december de chefs-defensiestaf van de NAVO in Den Haag bijeen. De volgende dag voegden hun collega's uit andere troepenleverende landen zich bij hen ter bespreking van concrete voorstellen.¹⁶⁴ De *Force Commander* en vertegenwoordigers van de militaire staf van de NAVO en van het VN-secretariaat namen aan de vergadering deel evenals – zij het tegen de zin van de Nederlandse gastheer Van den Breemen – ook de Russische ambassadeur bij de NAVO, Churkin.¹⁶⁵ De opzet van de bijeenkomst was een lijst voorstellen te ontwikkelen met de vereiste middelen ter versterking van de effectiviteit en vermindering van de kwetsbaarheid van UNPROFOR.

Na de crisis in Bihać was deze bijeenkomst voor Nederland een goed instrument om de samenwerking binnen de NAVO ten aanzien van UNPROFOR een nieuwe impuls te geven. Voor Nederland was het om twee redenen een bijeenkomst van betekenis. In de eerste plaats onderstreepte de bijeenkomst het belang dat Nederland hechtte aan samenwerking tussen NAVO en VN bij de vredesmissie in voormalig Joegoslavië en aan de voortzetting ervan. Voorts – en dat was niet van eigen belang ontbloom – was het een goed kader om ook de problematiek van de *Safe Areas* aan de orde te stellen, waarbij Srebrenica uiteraard als voorbeeld kon dienen. *Safe Areas* vormden met humanitaire hulp en Sarajevo de hoofdonderwerpen van de gedachtewisseling. Tijdens de besprekingen stelde de Britse delegatie zich terughoudend op. Verbetering van de *Freedom of Movement* was voor de Fransen en Amerikanen belangrijk. *Force Commander* De Lapresle stelde zich op het standpunt dat binnen het mandaat maatregelen ter verruiming van de *Freedom of Movement* en bevoorradingsmogelijk waren. De besprekingen verliepen in een goede sfeer en het slotdocument betekende een doorbreking van de impasse tussen NAVO en VN.

Na een nacht doorwerken door de plaatsvervangers van de chefs-defensiestaf lag 's mor-

¹⁶² ABZ, ambassade Washington. Codebericht Jacobovits 374, 02/06/94. Owen, *Balkan Odyssey*, 322; Burg & Shoup, *War in Bosnia*, 321-322; Daalder, *Getting to Dayton*, pp. 39-40.

¹⁶³ Stoltenberg, *Tusene Tagene*.

¹⁶⁴ ABZ, DPV/ARA/00580. Codebericht Veenendaal 2045, 14/12/94.

¹⁶⁵ Interview H. van den Breemen, 21/09/99.

gens om vier uur een rapport op tafel dat de volgende morgen werd aanvaard. Het resultaat zelf was volgens SACEUR-generaal Clark niet meer dan een ‘menu of requirements and contributions that might help marginally. But we all knew that this would be no quantum improvement, even if fully implemented.’¹⁶⁶ De basis vormde een Brits concept voor een ‘harder edge’ bij de uitvoering van het bestaande mandaat.¹⁶⁷ Daarbij was uitgegaan van een permissive, benign environment’ omdat bij de ‘non-permissive, hostile’ variant de voorgestelde maatregelen teveel een ‘enforcement’-karakter zouden hebben.¹⁶⁸ Op de dertien aanbevelingen volgde een lijst met versterkingen voor directe inzet. De deelnemers zouden op korte termijn duidelijk maken welke bijdrage zij zouden leveren.

De aanbevelingen richtten zich op kwalitatieve verbetering van de UNPROFOR-bataljons en de beschikbaarstelling van extra materieel en personeel. Daarin volgde de bijeenkomst de *Force Commander*: aan meer infanterie of zwaardere bewapening had hij geen behoefte. Ter vergroting van de zelfverdedigingscapaciteit vroeg hij om extra apparatuur, zoals radar, nachtkijkers en communicatiemiddelen. In de aanbevelingen waren daar scherpschutterteams en *Tactical Air Control Parties* aan toegevoegd. Extra waarnemers (UNMO’s en UNCIVPOL’s) en gespecialiseerde geniepersoneel zouden het vermogen vergroten om de dialoog met en tussen de strijdende partijen gaande te houden. De vergroting van de effectiviteit van UNPROFOR moest ook komen uit een betere opleiding van de eenheden. Om het gebrek aan bewegingsvrijheid te kunnen pareren waren drie squadrons helikopters nodig voor bevoorrading van Sarajevo en afgelegen gebieden. De voorstellen voorzagen verder in opbouw van een mobiele reserve (een ander woord voor *Quick Reaction Force*) per sector en afbakening en demilitarisering van de *Safe Areas*. De lijst eindigde met voorstellen voor de planning door NAVO en UNPROFOR samen van de bevoorrading van Sarajevo en de enclaves (Bihać, Goražde, Žepa en Srebrenica) door middel van een corridor over de weg of door de lucht. Het laatste voorstel handelde over verbetering van het imago van de vredesmacht door betere voorlichting. Een aanbeveling over hergroepering ter bestrijding van de kwetsbaarheid van UNPROFOR-eenheden bleef op advies van De Lapresle buiten het rapport, omdat dit zou leiden tot hervatting van de strijd op plaatsen waar eenheden werden weggehaald.¹⁶⁹

In overleg met het *Pentagon* probeerde de Nederlandse regering zoveel mogelijk follow-up te geven aan de zogeheten *shopping list* van de bijeenkomst van de chefs-defensiestaf. Binnen de Koninklijke Landmacht was dat geen probleem. Op basis van de voorstellen tot verbetering van de effectiviteit van de UNPROFOR-bataljons kwam een voorstel ter tafel ter verbetering van de humanitaire hulpverlening in de enclave en ter vergroting van de veiligheid van Dutchbat en de bevolking door inzet van meer materieel. Veel verder dan het planningsstadium kwam het echter niet, omdat verwacht werd dat de VRS plaatsing van die extra wapensystemen en andere middelen in de enclave zou blokkeren.¹⁷⁰ Begin 1995 na de komst van Dutchbat III verdween het onderwerp van de agenda.

Het internationaal vasthouden van het ‘politiek “momentum”’ was een moeilijke opgave.

166 Interview H. van den Breemen, 21/09/99; Clark, *Waging Modern War*, p. 43.

167 CRST. UNPROFOR – A more robust approach. A Note by the United Kingdom [16/12/94]

168 ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Van Mierlo 769, 27/12/94.

169 ABZ PVNY. Bijlage bij nr.S94/122/4458, 22

/12/94: Informal CHODS meeting on UNPROFOR. Report. ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Van Mierlo circ 769, 27/12/94.

170 DCBC, 277. Intern memorandum Brantz aan C-KL Crisisstaf, 21/12/94. BDL: nota C94/061/4497, Defensiestaf aan Minister, 23/12/94.

Na overleg met zijn Amerikaanse collega Perry wilde Voorhoeve met dat doel rond Nieuwjaar 1995 een bijeenkomst van de ministers van Defensie in Den Haag bijeenroepen, maar dat plan verdween van tafel.¹⁷¹ De Amerikaanse regering zelf kwam met een aanbod voor materieel, maar de andere deelnemers liepen minder hard van stapel. Via de vertegenwoordigers bij de NAVO en de VN in New York vroeg Nederland een reactie van de deelnemers op de *shopping list* en kondigde een bijeenkomst in New York aan op 10 januari 1995 om de opbrengst te inventariseren. Nederland wilde met name de aanbevelingen voor de humanitaire hulpverlening en bevoorrading door de lucht op korte termijn realiseren en drong erop aan, transportvliegtuigen en helikopters met of zonder bemanning beschikbaar te stellen. Zelf bood het vier liaisonhelikopters, mortieropsporingsradar, twee F-27s en twintig UNMO's aan.¹⁷² Aan de lichte Nederlandse helikopters bleek de VN uiteindelijk geen behoefte te hebben.¹⁷³

De constructieve besprekingen in Den Haag hadden nauwelijks praktisch rendement. Bij een inventarisatie van de bijdragen van deelnemers op 10 januari 1995 in New York bleek dat geen enkel land squadrons bevoorradings- of gevechtshelikopters aanbood. Frankrijk en Groot-Brittannië hadden nog geen beslissing genomen. Van de andere NAVO-landen zegde Spanje een compagnie toe. Een schamel resultaat voor de leden van een organisatie die zo nadrukkelijk het voortouw had willen nemen. Islamitische landen boden naast nieuwe bataljons UNMO's, UNCIVPOL's en geniecapaciteit aan. Een mager resultaat. De Amerikaanse en Nederlandse vertegenwoordigers spraken na afloop af, door middel van bilaterale contacten een betere invulling van de *shopping list* na te streven.¹⁷⁴

Veel animo was er bij de bondgenoten niet te bespeuren. Van den Breemen schreef dat later toe aan uiteenlopende analyses van militairen enerzijds en politici anderzijds. Door de totstandkoming van de wapenstilstand in Bosnië, die sinds 1 januari 1995 van kracht was, en het blijkbaar vlottrekken van de vredesbesprekingen door de Contactgroep was versterking van UNPROFOR voor politici waarschijnlijk minder urgent geworden.¹⁷⁵ Wat meespeelde was, dat in elk geval de grote Europese landen (Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Bondsrepubliek) eerder bereid zouden zijn hun bijdrage te vergroten als ook andere landen proportioneel over de brug kwamen.¹⁷⁶

Van invloed was ook dat UNPROFOR zelf vanwege de uitvoering van de wapenstilstand andere prioriteiten had gesteld: vijf gemechaniseerde infanteriebataljons. Deze tegenwind ontmoedigde de Nederlandse militaire autoriteiten in elk geval niet. Zij stelden plannen op voor een nieuwe Nederlandse bijdrage. De Defensiestaf ontwikkelde plannen voor de zelfstandige inzet van enkele compagnieën van het Korps Mariniers, eventueel in combinatie met een eenheid Britse mariniers of een cavalerieverkenningseenheid. Buitenlandse Zaken was voorstander van het behoud van het 'momentum', maar vond de taakstelling nog te vaag om een beslissing te nemen.¹⁷⁷ Van den Breemen lanceerde ook zonder enig effect een voorstel voor een Europees multinationalaal bataljon met Britse, Franse en Nederlandse

171 ABZ, DPV/ARA/00580. Codebericht Van Mierlo 212, 22/12/94; codebericht Van Houtum 793, 29/12/94.

172 ABZ, DPV/ARA/00580. Codebericht Van Mierlo 509, 22/12/94. CSKL 1993. Codebericht Celer 2, 03/01/95.

173 ABZ, DEU/ARA/03356. Codebericht Biegan 096, 07/02/95.

174 CRST. Codebericht Schaper 20, 10/01/95.

175 Interview H. van den Breemen, 21/10/99.

176 DCBC, 2038. Codebericht Schaper 24, 11/01/95.

177 DCBC, 296. Nr. S/95/061/96, Van den Breemen en De Winter aan Minister, 13/01/95.

ABZ, DEU/ARA/00797. Memorandum DAV/95-74, 16/01/95.

componenten.¹⁷⁸ In overleg met de chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* Brinkman besprak de chef-defensiestaf nog andere opties. Begin februari raakte het onderwerp echter op de achtergrond.¹⁷⁹

De belangstelling voor de uitkomst van de bijeenkomst van de Chefs Defensiestaven van december 1994 in Den Haag was begin maart alleen blijven bestaan bij de islamitische landen. Zij stelden voor, samen met Zweden, Duitsland, Nieuw-Zeeland en Nederland in een brief aan Boutros-Ghali aan te dringen op robuuster optreden. Hoewel ambassadeur Biegman wel sympathiek tegenover enkele concrete voorstellen stond, vond hij het tijdstip volstrekt ongeschikt. In kringen van de Noord-Atlantische Raad bestond weinig animo voor een nieuwe bijeenkomst zoals Den Haag graag wilde. De Amerikaanse autoriteiten wilden die bijeenkomst achter de hand houden voor het geval de ontwikkelingen in Bosnië zelf of in het Amerikaanse Congres dat opportuun maakten. Andere NAVO-landen wilden voorlopig alle energie steken in de militaire planning van de eventuele terugtrekking die misschien noodzakelijk werd door de dreiging van Zagreb, het mandaat per 1 april 1995 niet te verlengen. Ambassadeur Veenendaal omschreef de stemming als volgt: ‘Pleidoeien om niet nu al een *doomsday*-scenario als onafwendbaar te beschouwen maar tegelijkertijd te bezien onder welke omstandigheden UNPROFOR – al dan niet versterkt – zou kunnen blijven, aangezien terugtrekking de problemen niet zou oplossen doch veeleer verergeren, worden daarom bij velen met reserve bejegend.’¹⁸⁰

Ondanks grote inzet bleek de Nederlandse regering niet in staat, haar poging om UNPROFOR te versterken tot een goed einde te brengen. In feite begon na de bijeenkomst in Den Haag het tij te verlopen. Of het alleen een kwestie was van onvoldoende gevoel voor urgentie bij politici, zoals de chef-defensiestaf meende, is onwaarschijnlijk. Het motief voor het Amerikaanse initiatief was in de eerste plaats geweest: herstel van de eenheid binnen de NAVO en als afgeleide daarvan verbetering van de samenwerking tussen NAVO en UNPROFOR. In die zin was de opzet geslaagd. De bijeenkomst in Den Haag was niet meer dan een zijsprong geweest en daarna had het internationale overleg zich weer binnen de normale organisaties voortgezet. Bovendien had versterking van UNPROFOR na de totstandkoming van de wapenstilstand in Bosnië geen hoge prioriteit meer. Natuurlijk speelde ook mee, dat voor UNPROFOR een nauwe samenwerking met de NAVO bij de formulering van een krachtiger uitvoering van het mandaat na de ernstige botsingen tijdens de Bihać-crisis niet de eerste optie was. Aan die aspecten ging het Nederlands beleid, dat vooral door minister Voorhoeve en Van den Breemen werd bepaald, grotendeels voorbij. Naast eigen politieke motieven – vrees voor een voortijdig einde van de vredesmissie met alle gevolgen van dien en een conflict binnen de NAVO – was de intentie tot daadwerkelijke versterking van UNPROFOR een belangrijke drijfveer achter hun beleid. Dat was gebleken uit het antwoord op de *shopping list* en uit de energie die werd gestoken in de ontwikkeling van nieuwe Nederlandse bijdragen. Dat neemt niet weg, dat het merkwaardig is dat na het wegebben van enthousiasme na de eerste bijeenkomst Nederland bleef aansturen op een tweede bijeenkomst. De resultaten van dat overleg komen in hoofdstuk 1 van deel III aan de orde in het kader van een bespreking van de veranderende strategische situatie in mei/juni 1995.

178 Vertrouwelijke informatie (117).

179 CRST. S/95/061/407, Van den Breemen aan Minister, 30/01/95.

180 ABZ, DEU/ARA/03356. Codebericht Veenendaal 305, 01/03/95.

9. Toetsingscriteria en de motie-Van Middelkoop

Voorhoeve informeerde de Tweede Kamer regelmatig schriftelijk over alle aspecten van de operaties in voormalig Joegoslavië, doorgaans in brieven en tijdens mondeling overleg. Een uitzonderlijk onderdeel van dit reguliere contact vormde de briefing op 18 oktober 1994 van de vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie over eventuele terugtrekking van Dutchbat uit Srebrenica.¹⁸¹ Het overleg tussen regering en Kamer kwam tegemoet aan de wens van de Kamer, op de hoogte te blijven van de gang van zaken en van de plannen van de regering voor de versterking van de Nederlandse bijdrage aan UNPROFOR en verbetering van de positie van Dutchbat.

In deze periode zette de Kamer ook het overleg met de regering voort over grotere betrokkenheid van de Tweede Kamer bij de besluitvorming rond de uitzending van Nederlandse militaire eenheden, die in deel I al uitgebreid aan de orde was. De ministers van Defensie en van Buitenlandse Zaken hadden in een notitie van januari 1994 gewezen op de gegroeide praktijk, de volksvertegenwoordiging zo vroeg mogelijk bij de besluitvorming te betrekken, ook in gevallen van een belangrijke wijziging van de taakstelling. De wens van de Tweede Kamer, uitzending te koppelen aan een goedkeuringswet, deelde de regering niet. Zij meende dat de bestaande praktijk van informatie door middel van een brief voldoende was.

Bij de besluitvorming over de verplaatsing van een compagnie van Dutchbat naar de Bihać had de regering deze procedure gevolgd. Zij had na het besluit de Kamer per brief geïnformeerd en daarover van gedachten gewisseld. Bij de bespreking van de brief op 9 november was de procedure zelf niet aan de orde gekomen. Dat gebeurde op 21 december 1994. Toen bleek, dat de ontevredenheid over de procedure was blijven bestaan en dat de Kamer, met uitzondering van de VVD, voorstander bleef van een wettelijk instemmingsrecht. De regering bleef bij monde van Van Mierlo en Voorhoeve het instemmingsrecht afwijzen, maar was wel bereid een toetsingskader op te stellen dat zij bij besluitvorming over uitzending zou hanteren.¹⁸² De Kamer nam daarmee geen genoegen en door de motie-Van Middelkoop vroeg zij de regering, een regeling voor te bereiden over het formele instemmingsrecht van het parlement bij uitzendingen. De VVD-fractie stemde tegen. De regering toonde zich weinig inschikkelijk. Zij zegde slechts toe zich te zullen beraden.¹⁸³

De opstelling van het toegezegde toetsingskader vroeg veel tijd. Op 28 juni 1995 legde de regering een lijst van veertien punten voor.¹⁸⁴ De punten waren onderverdeeld naar aspecten van politieke wenselijkheid en haalbaarheid. Met name de vijf punten in de eerste groep gaven inzicht in het denken over deelneming aan vredesoperaties. Uitzending zou geschieden op grond van Nederlandse belangen, zoals de bescherming van de internationale vrede en veiligheid en de bevordering van de internationale rechtsorde. Ook moest zij in overeenstemming zijn met het volkenrecht en plaatsvinden op basis van een duidelijk mandaat van de VN of een andere internationale organisatie. Bij de besluitvorming waren ook factoren als 'solidariteit, geloofwaardigheid en spreiding van verantwoordelijkheden, risico's en lasten' van belang. Nederland gaf de voorkeur aan een multinationale benadering en besluitvor-

181 DCBC, 2777. 'Besloten briefing voor de Vaste Commissie voor Defensie en Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken op dinsdag 18 oktober van 15.00 tot ca. 16.00 uur.'

182 TK, vergaderjaar 1994-1995, 23 591, nr. 2.

183 TK, vergaderjaar 1994-1995, 23 591, nr. 3.

184 TK, vergaderjaar 1994-1995, 23 591, nr. 5.

ming zou per geval plaats vinden. De regering wees erop dat de lijst slechts een hulpmiddel was, omdat in elk geval een onderlinge weging van de criteria nodig zou zijn. De discussie kreeg zijn beslag in november 1995: de Kamer stemde in met de toetsingscriteria.¹⁸⁵ Dit overleg tussen regering en Tweede Kamer speelde zich af buiten het concrete beleid inzake voormalig Joegoslavië.

Na de behandeling van ontwikkelingen in de Nederlandse sfeer richt de uiteenzetting zich in de volgende paragraaf weer op de internationale ontwikkelingen. De draad wordt opgenomen bij de discussie over en de voorbereiding van de terugtrekking van UNPROFOR die een uitvloeisel was van het vredesplan van de Contactgroep van juli 1994.

10. Terugtrekking van UNPROFOR?

Na de presentatie van het plan van de Contactgroep voor Bosnië in juli 1994 was een discussie over de terugtrekking van UNPROFOR begonnen. Deze was gebaseerd op de veronderstelling dat de vredesmacht niet langer zou kunnen functioneren bij toepassing van een aantal 'disincentives' in geval van verwerping van het vredesplan. Dat gold met name bij uitbreiding van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* tot alle *Safe Areas* en de opheffing van het wapenembargo. De noodzaak tot terugtrekking werd in de eerste plaats door UNPROFOR zelf naar voren gebracht en onderschreven door de secretaris-generaal van de VN. Hoewel de implementatie van de twee relevante 'disincentives' – instelling van *Heavy Weapon Exclusion Zones* in alle *Safe Areas* in combinatie met een verscherpt toezicht op de naleving ervan en opheffing van het wapenembargo – al snel van de baan was, bleef de kwestie van de terugtrekking op de politieke agenda door een mogelijk eenzijdige Amerikaanse beëindiging van het embargo. Ook dat acute gevaar ebde eind 1994 weg. Dit leidde er echter niet toe, dat de discussie over en de voorbereiding van het vertrek van UNPROFOR ophield. Zoals in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk is gesteld, ontstond er door deze gebeurtenissen een atmosfeer waarin dit vertrek een politiek geladen onderwerp werd. De mogelijke terugtrekking van UNPROFOR bracht een aantal zaken ter tafel die nauw verband hielden met de uitvoering van de vredesoperatie zelf.

Allereerst kwam duidelijk aan het licht dat UNPROFOR in een moeilijke situatie was terechtgekomen door de geleidelijke uitbreiding van het mandaat en de beperkte middelen. Bij de uitvoering van elk onderdeel van het mandaat – facilitering van humanitaire hulp, *Safe Areas* en *Weapon Exclusion Zones* – had het te maken met schending van de afspraken door de strijdende partijen en beschuldigingen over gebrekkige uitvoering van de missie. In feite was er sprake van een geleidelijk verslechterende situatie en een toenemende onmacht van UNPROFOR om de situatie het hoofd te bieden. In het najaar leek de situatie volstrekt uit de hand te lopen: op verschillende plaatsen in Bosnië was de strijd hervat, de *freedom of movement* voor UNPROFOR en UNHCR werd door beide partijen geschonden.¹⁸⁶

In deze situatie kon UNPROFOR zelf relatief weinig ondernemen. Het kon de partijen niet dwingen de gevechten te staken, maar alleen proberen hen daartoe te overreden. Tegen schendingen van de *freedom of movement* kon het niet optreden door een doorgang te forceren, omdat dit zou leiden tot een regelrechte oorlogssituatie. Vanuit het UNPROFOR-perspectief gold dat ook voor *close air support* en *air strikes*: dat waren instrumenten die slechts in beperkte mate inzetbaar waren.

185 TK. Vergaderjaar 1995-1996, 23591, nr. 6.

186 Burg & Shoup, *War in Bosnia*, pp. 152-153.

Het optreden van UNPROFOR ontmoette in de internationale politiek en bij de strijdende partijen veel kritiek. In zuiver militaire termen zou op elke schending een reactie moeten volgen, maar die bleef vaak uit. Bij die beslissing speelde de veiligheid van UNPROFOR zelf een belangrijke rol. De veronderstelling leefde, dat UNPROFOR door meer geweld te gebruiken zijn positie zou versterken en respect zou afdwingen bij de strijdende partijen. Volgens de UNPROFOR-leiding was dat een wezenlijke misvatting. Toepassing van geweld bij de uitoefening van de taak zou leiden tot escalatie en de uitvoering van het mandaat volstrekt onmogelijk maken. Dat was een boodschap die *Force Commander De Lapresle en Bosnia Herzegovina Commander Rose* bij herhaling vertolkten. Bovendien was de lichtbepappende vredesmacht niet in staat die confrontatie aan te gaan.¹⁸⁷

UNPROFOR greep de mogelijke opheffing van het wapenembargo of verscherping en uitbreiding van het *Heavy Weapon Exclusion Zone*-stelsel niet aan als voorwendsel om de missie in voormalig Joegoslavië zo snel mogelijk te beëindigen. Wel maakten Akashi en De Lapresle zich ernstige zorgen over een vertrek onder die omstandigheden. Vanaf het begin van zijn missie had UNPROFOR plannen gemaakt voor een eventuele terugtrekking. Deze gingen uit van gunstige omstandigheden, waarbij het mogelijk zou zijn via concentratie in diverse regio's tot een ordelijk vertrek uit het operatiegebied te komen zonder hulp van buiten. Bij de ontplooiing van Dutchbat in Srebrenica bleek dat een dergelijk plan ook bestond voor dit gebied.

De kans op implementatie van 'disincentives' van het plan van de Contactgroep plaatste de planning in een ander perspectief. UNPROFOR miste de mogelijkheden voor de uitvoering van militaire operaties. Het was een fundamentele misvatting – zo stelde het hoofdkwartier in New York begin september 1994 in een analyse van de militaire consequenties voor UNPROFOR van het Contactgroep-plan – dat de vredesmacht in combinatie met luchtsteun als gevechtseenheid zou kunnen opereren. Men was dus ook niet in staat, zich op eigen kracht uit een vijandige omgeving terug te trekken.

Wanneer de Verenigde Staten zich inderdaad medio november zouden terugtrekken uit de controle op het wapenembargo, zou de situatie snel verslechteren en terugtrekking uit een vijandige omgeving vereisen. Als onderhandelingen over een vertrek zouden mislukken, zouden tenminste twee luchtmobiele NAVO-divisies nodig zijn om UNPROFOR te evacueren. Deelneming van Amerikaanse grondstrijdkrachten was daarbij nodig.¹⁸⁸

UNPROFOR overlegde op 23 augustus met het NAVO-hoofdkwartier in Napels over planning van de terugtrekking en werkte vervolgens een aantal scenario's met een steeds vijandiger omgeving uit. De militaire staf van de NAVO vroeg zoals gebruikelijk instructies van de Noord-Atlantische Raad over de randvoorwaarden voor de planning van deze operatie. De politieke context klonk ook door in de voorbereiding van de besluitvorming, maar beïnvloedde de discussie nauwelijks. Naast *Combined Planning* met UNPROFOR, dat wil zeggen onderlinge afstemming van de planning om dubbel werk te voorkomen, en inzet van grondtroepen was het verder aan de militaire autoriteiten om inhoud te geven aan een evacuatieplan voor UNPROFOR.¹⁸⁹

187 Vertrouwelijke informatie (172).

188 UNNY, DPKO, Coded Cables UNPROFOR. Coded cable Z-1351, Akashi aan Annan, 02/09/94, bijlage: Military Impact on UNPROFOR of the Contact Group Proposals, 02/09/94.

189 ABZ, DEU/ARA/05276. Codebericht Veenendaal 1335, 02/09/94; codebericht Veenendaal 1344, 06/09/94; codebericht Veenendaal 1372, 09/09/94.

De snelheid waarmee tot de gecombineerde planning van NAVO en UNPROFOR voor de terugtrekking uit voormalig Joegoslavië werd besloten, was een indicatie van de ernst van de situatie. In de discussie kwam de vraag naar nationale plannen voor evacuatie niet aan de orde, hoewel UNPROFOR daarvan een ernstig vermoeden had. De consequentie van de terugtrekking voor operaties in voormalig Joegoslavië kwam evenmin ter sprake. In feite deden zich geen opvallende veranderingen voor. Canada kondigde eind september aan dat het zijn medewerking aan UNPROFOR voor zes maanden verlengde. Mocht zich een situatie voordoen die de veiligheid van het contingent ernstig bedreigde, dan zou Ottawa terugtrekking overwegen.¹⁹⁰ Na de opdracht aan de militaire staf ging de NAVO-raad over tot de orde van de dag. Pas in december zou het onderwerp weer in de Raad ter sprake komen.

Op werkniveau waren er regelmatig contacten tussen de staf van de *Force Commander* en de NAVO-commandant in Napels. Ook tussen de militaire staf en het VN-secretariaat in New York werden contacten gelegd. Het voordeel van deze contacten was dat een degelijke bespreking van de zaken mogelijk was en veel meningsverschillen werden opgelost. Het grote probleem was en bleef het verschil in cultuur en werkwijze tussen NAVO en VN/UNPROFOR. De NAVO was in wezen een militaire organisatie met een politieke aansturing; de VN was een politieke organisatie. De NAVO had er moeite mee, in de samenwerking met UNPROFOR te aanvaarden dat zij opdrachten uitvoerde op verzoek van de vredesmacht. De verschillen manifesteerden zich het duidelijkst in de eis van de VN, de leidende politiek rol te vervullen, terwijl de NAVO door middel van het militaire *Command and Control* hetzelfde nastreefde.¹⁹¹ Op werkniveau waren die verschillen gemakkelijker te overbruggen dan op het politieke niveau.¹⁹²

De planningsopdracht voor de terugtrekking kwam begin december, midden in de impasse over Bihać en het wapenembargo, opnieuw ter sprake. Bij de bespreking van de politieke richtlijnen voor de militaire planners heerste een volstrekt andere sfeer dan in september. Toen was er sprake geweest van een zekere gelatenheid en bespreking van de politieke context van de opdracht bleef uit. In november/december leefde een vastberadenheid over de noodzaak om UNPROFOR zijn missie te laten voortzetten. Ondanks de hoge urgentie van het onderwerp wezen bijna alle deelnemers aan de gedachtewisseling erop, dat het ging om *contingency planning*, niet om de uitvoering van een concreet besluit. Het plan voor de terugtrekking was een zaak voor het hele bondgenootschap, dat onderstreepte ook de Amerikaanse permanente vertegenwoordiger. De vaststelling van de politieke parameters van de opdracht leverde geen politiek vuurwerk op. Tot het ontstaan van die ontspanning had ongetwijfeld bijgedragen dat Washington een bijdrage in de vorm van grondtroepen toezegde. Doel van de militaire planning was een NAVO-operatie ter ondersteuning van veilige, geordende en snelle terugtrekking van UNPROFOR. In concreto ging het om een operatie met inzet van gevechtseenheden onder NAVO-bevel met bijzondere aandacht voor respectering van de eigen bevoegdheden van Akashi.¹⁹³

In Den Haag bestond in elk geval voor het begin van de besprekingen in Brussel enig

190 ABZ, DPV/ARA/02109. Codebericht Veenendaal 1495, 26/09/94.

191 UNNY, DPKO Coded Cables UNPROFOR. Code cable Z-1814, Akashi aan Annan, 27/11/94. ABZ, DEU/ARA/05274. Codebericht Biegman 1109, 01/10/94.

192 Vertrouwelijke informatie 94.

193 ABZ, DEU/ARA/05277. Codebericht Veenendaal 1894, 23/11/94. DCBC. Codebericht Veenendaal 1960, 30/11/94. Vertrouwelijke informatie (171).

pessimisme. Kort en goed was in elk geval Buitenlandse Zaken bang, dat de planning van de evacuatie een ‘selffulfilling prophecy’ zou worden. Ook buiten de kring van de NAVO zou het plan een negatieve invloed kunnen hebben. Het zou bij de strijdende partijen de indruk kunnen vestigen dat de NAVO zich uitsluitend op de evacuatie richtte. Dientengevolge zou UNPROFOR in een neerwaartse spiraal terecht kunnen komen die voor de vredesmacht een ernstige bedreiging van zijn veiligheid betekende. Op die manier zou UNPROFOR nog minder in staat zijn de beschermende en humanitaire taak te vervullen. De samenwerking tussen NAVO en UNPROFOR verkeerde in een ernstige impasse. In de visie van Den Haag was het belangrijker, UNPROFOR uit de neerwaartse spiraal te halen. Concrete oplossingen had het Haagse nadenken niet opgeleverd, maar des te meer vragen over de positieve effecten van een beperking van het mandaat en mogelijkheden tot een betere bevelvoering van NAVO en UNPROFOR.

Kort samengevat tenderden alle vragen in de richting van versterking van de positie van UNPROFOR. Daarvan was de Nederlandse regering voorstander, maar de vraag bleef hoe dat te bewerkstelligen. Daarover had Den Haag nog geen duidelijke denkbeelden, behalve de overtuiging dat vergroting van het aantal bataljons geen bijdrage zou zijn. UNPROFOR zou over betere middelen moeten beschikken. Tijdens de bijeenkomst in Den Haag op 19 en 20 december van de Chefs Defensiestaven werden de eerste stappen in die richting gezet.¹⁹⁴

Dat nam overigens de Nederlandse angst voor de signaalwerking van de planning voor daadwerkelijke terugtrekking niet weg. Die werd eerder versterkt door de mogelijke beëindiging van de vredesmissie in Kroatië op 1 april 1995. Nederland verzette zich met andere landen tegen directe voorbereidingsmaatregelen voor terugtrekking van UNPROFOR. Het hanteerde daarbij twee argumenten: voorbereidingsmaatregelen zouden onderhandelingen over het blijven van UNPROFOR kunnen doorkruisen; bovendien gold het Kroatische voornemen alleen de taak in de *United Nations Protected Areas* (UNPA's) en zou het hoofdkwartier van UNPROFOR met de logistieke tros kunnen blijven. Inmiddels kreeg Nederland steun van andere landen zoals Groot-Brittannië. De Franse Permanente Vertegenwoordiger liet echter een ander geluid horen: stappen van het Amerikaanse Congres tot opheffing van het wapenembargo gaven het blijvend belang van de planning aan.¹⁹⁵

Na de vaststelling van het algemene terugtrekkingsplan met de codenaam Oplan 40104 werd met het oog op Kroatië een begin gemaakt met planning voor noodevacuaties. Het ging daarbij om een operatie in een beperkt gebied en op korte termijn. Dat stelde stringente eisen aan de voorbereiding. Bij Oplan 40104 was het vooral een exercitie op papier geweest. Bij de noodevacuaties kon daarmee niet worden volstaan en was ook zekerheid nodig over de beschikbare middelen in de vorm van concrete toezeggingen van de lidstaten. Deze ontwikkeling bood Nederland de gelegenheid, aandacht te vragen voor de situatie in Srebrenica. Eind april stelde de Chef Defensiestaf tevreden vast, dat bij de uitwerking van plannen voor het specifiek onderdeel van de *Quick Response Options* ook rekening was gehouden met Nederlandse wensen inzake Srebrenica.¹⁹⁶ Eind mei bleek dat voor een noodoperatie voor

194 ABZ, DEU/ARA/05277. Codeminuut zonder nummer (Van Mierlo), 02/12/94. CSKL 1993. Codebericht Van Mierlo 543, 15/12/94.

195 ABZ, DEU/ARA/03356. Codebericht Veenendaal 032, 11/01/95; Veenendaal 089, 19/01/95. ABZ, DEU Bosnië NAVO. Codebericht Vee-

nendaal 123, 25/01/95. DCBC, 1394. Codebericht Veenendaal 316, 03/02/95.

196 DCBC, zonder nummer. NATO DDP/95/258, 21/03/95. DCBC, Codebericht Feith 486, 29/03/95. DCBC, nr/1835. Nr.Hipa.408, CDS aan MinDef, 27/04/95.

evacuatie van Dutchbat uit Srebrenica waarschijnlijk Amerikaanse eenheden en een Brits-Nederlandse eenheid beschikbaar zouden zijn.¹⁹⁷

De voorbereiding van de plannen voor noodevacuatie betekende niet dat de besluitvorming over Oplan 40104 was afgerond. Zowel ten aanzien van de militaire als van de politieke aspecten bleven er allerlei problemen bestaan, die in de loop van de volgende maanden werden opgelost. Nederland had ondanks zijn scepsis over de voorbereiding van de terugtrekking enig voordeel behaald door middel van het plan voor een noodevacuatie uit Srebrenica. Van een andere orde is de vraag, of de wil of intentie tot terugtrekking ook gestimuleerd was door het planningsproces zelf, zoals de Nederlandse regering vreesde. Het zou niet juist zijn uitlatingen over een eventuele terugtrekking van Franse en Britse zijde direct in verband te brengen met het planningsproces binnen de NAVO. Die uitingen hielden veel meer verband met de verslechterende situatie in Bosnië. Bovendien ging het in die gevallen om een eenzijdige terugtrekking. Binnen de Noord-Atlantische Raad ging de planning in feite pas vanaf maart 1995 een rol spelen, nadat de militaire voorbereiding op hoofdlijnen in nauwe samenwerking met UNPROFOR was afgerond. De planning kreeg een actueel karakter vanaf de bespreking van noodevacuaties, omdat deze vereiste dat concrete gevallen werden aangegeven. Het begin van die planning gaf in elk geval aan dat de situatie dreigend bleef, maar ook dat de leden van de NAVO van zins waren, die situatie gezamenlijk het hoofd te bieden.

11. Vervanging van Dutchbat?

Voorhoeve en Van Mierlo hadden in september 1994 vastgesteld dat stationering van een compagnie uit een ander NAVO-land naast Dutchbat in Srebrenica als een extra garantie voor de veiligheid van de enclave zou kunnen werken. In hun beleidsplan voor Bosnië vormde deze internationalisering of vorming van een multinationale eenheid een belangrijk element. Het was dus vooral een door politieke overwegingen ingegeven punt, waarvan de operationele consequenties nauwelijks waren doordacht. Omdat zo'n ander contingent evenals Dutchbat vertrouwd zou zijn met NAVO-procedures en spelregels, zou dat geen problemen opleveren, zo was de aanname. Over aspecten als taalverschillen, coördinatie en gevolgen voor de logistieke verzorging beneden bataljonsniveau was nauwelijks nagedacht.

Het voorstel zelf kreeg in NAVO- en VN-kringen geen positieve respons. Van Mierlo bracht het in september 1994 bij het *Department for Peacekeeping Operations* in New York ter sprake, maar na consultatie van UNPROFOR was het antwoord veelzeggend. In de enclave Srebrenica was al sprake van een multinationale presentie, zo betoogde het *Department of Peacekeeping Operations* in New York. Naast het Nederlandse Dutchbat waren er in de enclave namelijk UNMO's uit vijf verschillende landen gestationeerd. UNPROFOR had tegen het voorstel praktische operationele bezwaren. Het hoofdpunt was echter dat doorvoering zou leiden tot aantasting van de 'stability, continuity and consistency within the area of operation'. Volgens UNPROFOR overtroffen de nadelen de voordelen.¹⁹⁸ Ook de eigen sonderingen van Voorhoeve bij andere NAVO-landen tijdens een bijeenkomst eind september 1994 in Sevilla leverden niets op: de Fransen gingen het voorstel bestuderen; de

197 DCBC, 1408. Codebericht Veenendaal 818, 24/05/95.

198 ABZ, DEU/ARA/05276. Codebericht Bieg-

man 926, 30/09/94; Kofi Annan aan Van Mierlo, 07/10/94. UNNY, DPKO Unprofor coded cables, Z-1498, Akashi aan Annan, 30/09/94.

Britten verwezen naar hun taak in Gorazde en Denemarken wees op zijn toch al grote bijdrage elders in Bosnië.¹⁹⁹ Internationalisering van de UNPROFOR-presentie in Srebrenica was daarmee wat Nederland betref niet van de baan. Het opperde ook in 1995 nog verschillende keren bij de VN en andere landen plannen voor de verwezenlijking van deze doelstelling. Maar bij de VN en UNPROFOR bleef het standpunt afwijzend.²⁰⁰

Wat Voorhoeve betref was internationalisering niet de enige optie. Een andere was een zwaardere bewapening van Dutchbat. Volgens de chef-defensiestaf was dit niet echt een optie, omdat de VRS deze zwaardere bewapening niet zou binnenlaten. Voorhoeve verkende ook mogelijkheden om de missie van Dutchbat te beëindigen. Dat gebeurde vaak in gesprekken met de Bosnische VN-ambassadeur Sacirbey die om persoonlijke redenen regelmatig Nederland bezocht en dan ook probeerde met Voorhoeve of Van Mierlo te praten. Voorhoeve opperde in zijn eerste gesprek met Sacirbey op 15 september 1994 de 'afschuwelijke optie' van verplaatsing van de bevolking naar goed verdedigbare gebieden onder VN-bescherming.²⁰¹ In oktober kwam de ruil van de oostelijke enclaves tegen Servische gebied rond Sarajevo ter sprake. Tijdens de Bihać-crisis kwam de omvorming van de *Safe Areas* tot een gededemilitariseerde zone onder toezicht van de VN ter sprake naar analogie van het Russische voorstel voor Sarajevo.²⁰²

Voorhoeves benadering van het probleem was duidelijk. Hij wilde de positie van Dutchbat in de enclave versterken en de veiligheid van de bevolking in de enclave vergroten. Verzwaring van de bewapening, verplaatsing van de bevolking en omvorming tot een gededemilitariseerde zone waren opties die in het najaar van 1994 geen haalbare kaart waren. Dat gold ook voor zijn plan voor versterking van het *Safe Area*-concept. Tijdens de jaarlijkse *Wehrkundetagung* in München begin februari 1995 pleitte hij voor een versterking van het *Safe Area*-concept in het algemeen door middel van bescherming door NAVO-troepen, demilitarisering, lik-op-stuk-beantwoording van aanvallen, verzekerde bevoorrading en uitschakeling van grond-lucht-raketinstallaties van de VRS.²⁰³ Zoals later nog zal blijken verzette Buitenlandse Zaken zich tegen dit idee, omdat het internationaal volstrekt onhaalbaar zou zijn. Daardoor bleef de vervanging van Dutchbat in Srebrenica de belangrijkste optie.

De Nederlandse regering zat met de beëindiging van de missie van Dutchbat in Srebrenica op 1 juli 1995 in haar maag. Zij had bij de aanbieding van Dutchbat niet aan de VN meegedeeld, dat het voor anderhalf jaar beschikbaar was gesteld. Aan de Tweede Kamer was die mededeling wel gedaan. Daarvan was Nederland impliciet in het contact met de VN uitgegaan.²⁰⁴ Minister Ter Beek had die beslissing pas in juni 1994 'in een gesprek onder vier ogen aan de secretaris-generaal van de VN gemeld'. Later had de Permanente Vertegenwoordiging in New York dit schriftelijk herhaald, omdat het VN-secretariaat bleef zeggen dat het van een beperking tot anderhalf jaar niet op de hoogte was.²⁰⁵

199 Interview J.J.C Voorhoeve, 15/04/97.

200 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 I 81, nr. 108, pp. 7-8.

201 ABZ, DEU/2000/00354. Nota D94/368, nota DAB, 15/09/94.

202 DJZ/BST. Nota D94/450, DAB aan Minister, 26/10/94. CRST. Voorhoeve aan Van Mierlo, 18/11/94.

203 ABZ, DEU/ARA/05277. Voorhoeve aan Van

Mierlo, 07/02/95; bijlage: Needed: a joint new Bosnia policy.

204 DJZ. 'Bezoek van Staatssecretaris Gmelich Meijling aan Nederlandse eenheden in voormalig Joegoslavië van 10 t/m 15 oktober 1994.'

205 DCBC, 287. Nota DAB en CDS aan Minister, 22/02/95 'Enkele gedachten over de aflossing in Srebrenica.'

Op het eerste gezicht spoorde het aangekondigde vertrek van Dutchbat uit Srebrenica niet met de opleiding van Dutchbat IV, waarmee de Koninklijke Landmacht was begonnen. Toch was dat geen doorkruising van het beleid van de minister. Deze had de ambitie, de Nederlandse bijdrage aan UNPROFOR op hetzelfde niveau te houden en ging uit van de inzet van het bataljon elders in Bosnië na juli 1995, bij voorkeur in een aaneengesloten operatiegebied voor de drie compagnieën. Eventueel was een tijdelijke inzet van Dutchbat IV na juli 1995 in Srebrenica nog mogelijk in afwachting van de komst van de vervanger. Voorhoeve gaf dus prioriteit aan het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica. De vervanging door een bataljon uit een ander land was naar zijn mening een probleem dat de VN moest oplossen. Volgens Voorhoeve zou dat geen al te groot probleem kunnen vormen. In januari 1995 hadden enkele islamitische landen nieuwe bataljons aangeboden voor inzet bij de controle op de naleving van de wapenstilstand. Bovendien zouden bij beëindiging van het UNPROFOR-mandaat in Kroatië op 31 maart 1995, zoals president Tudjman had aangekondigd, ook Oost-Europese bataljons vrijkomen voor inzet in Bosnië. Voorhoeve gaf medio februari 1995 de Defensiestaf en de Directie Algemene Beleidszaken opdracht, op basis van enkele duidelijke aanwijzingen een aantal opties uit te werken. Uitgangspunt daarbij was het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica, maar hij wilde ook voorstellen voor een extra termijn overwegen, mits bijvoorbeeld van internationalisering sprake zou zijn.²⁰⁶ Voorhoeve wilde dus het concept van internationalisering ook inzetten bij besprekingen met de Verenigde Naties in 1995 over de vervanging van Dutchbat.

In een heldere analyse van zeven opties voor Nederland op 1 juli 1995 was de conclusie dat Nederland in feite weinig te kiezen had: zonder meer weggaan uit Srebrenica was politiek en moreel uitgesloten; aanbidding van Dutchbat IV bood evenmin perspectief op vertrek uit Srebrenica en de vooruitzichten voor een multinationale vredesmacht of verbetering van de status van de enclave door vorming van een gedemilitariseerde zone of een door de VN bestuurd gebied waren ook nihil.²⁰⁷ Tot de conclusie dat Nederland niet zonder meer uit Srebrenica kon weggaan kwam ook een delegatie uit de Kamercommissies voor Defensie en Buitenlandse Zaken op basis van gesprekken tijdens een werkbezoek aan Kroatië en Bosnië, eind maart 1995, met *Bosnia Herzegovina Commander* Smith, *Force Commander* Janvier en Akashi. Het was, zoals Akashi zei, een moeilijke opgave een vervanger te vinden.²⁰⁸

Voorhoeves mededeling aan de Kamercommissies voor Defensie en Buitenlandse Zaken op 9 maart dat Nederland het bataljon elders in Bosnië wilde inzetten en dat eventueel een deel ervan in Srebrenica kon blijven, wanneer ‘een land dat politiek en militair van betekenis’ was de verantwoordelijkheid in de *Safe Area* met Nederland wilde delen, was door zijn ambtelijke adviseurs al eerder als *wishful thinking* gekwalificeerd.²⁰⁹ Die partner zou volgens hen niet te vinden zijn.

In het ambtelijk advies werd ook gewezen op het risico dat Nederland een ernstige terugval in de ranglijst van troepenleveranciers zou maken, als UNPROFOR bij vertrek uit Srebrenica UNPROFOR zou zeggen geen behoefte te hebben aan stationering van een

206 DCBC, 381. Memorandum nr.10/95, Min-Def aan CDS en DAB, 16/02/95.

207 DAB. Nota DAB en CDS aan Minister, 22/02/95 ‘Enkele gedachten over de aflossing in Srebrenica’.

208 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181 nr.108,

pp. 3 en 7-8.

209 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr.92, pp. 5-6. DAB. Nota DAB en CDS aan Minister, 22/02/95 ‘Enkele gedachten over de aflossing in Srebrenica’.

Dutchbat IV elders in Bosnië. Omdat Nederland zelf ‘geen geloofwaardig drukmiddel’ bezat om aflossing van Dutchbat in Srebrenica te realiseren, moest Voorhoeve de secretaris-generaal van de VN vragen zich in te zetten voor die aflossing. In geval van aanbidding van Dutchbat IV waren duidelijke afspraken over de randvoorwaarden nodig en bij voorkeur met de Amerikanen een afspraak over evacuatie in een noodsituatie.²¹⁰

Voor zijn gesprek met Boutros-Ghali op 17 maart 1995 kreeg Voorhoeve van het kabinet opdracht, in te zetten op vervanging van Dutchbat. De VN zou de opvolger moeten vinden en Nederland was uitsluitend bereid langer in Srebrenica te blijven indien er tot stationering van een multinationale vredesmacht werd besloten.²¹¹ Meer dan diplomatieke beleefdheden leverden de gesprekken van Voorhoeve met Boutros Ghali en Annan echter niet op: lof voor de kwaliteit van de Nederlandse bijdrage aan vredesoperaties, ook buiten Bosnië, en toezegging van alle medewerking zonder evenwel veel hoop te geven op het vinden van een vervanger. Opvallend was, dat Annan aan het begin van het gesprek de mogelijkheid tot internationalisering van Srebrenica wel ter sprake bracht. Enkele maanden tevoren nog had hijzelf die van de hand gewezen. Den Haag wilde die optie inmiddels ‘pas in laatste instantie’ na ‘een maximale inspanning van de VN’ aanbieden. Voorhoeve ging dan ook niet in op de suggestie van Annan en beperkte zich tot de aankondiging van het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica.²¹² De standpunten waren nu over en weer duidelijk, maar zicht op een oplossing was er eigenlijk niet. Vervanging van Dutchbat door een Pakistaans bataljon – een suggestie van de Amerikaanse minister van Defensie Perry tijdens een gesprek met Voorhoeve enkele dagen eerder – was volgens Den Haag een optie zonder perspectief. De Bosnische Serven zouden een bataljon uit een moslimland niet toelaten.²¹³

De Nederlandse regering wachtte in eerste instantie actie van de VN af, maar die was geen voorstander van het vertrek van Dutchbat. Erg veel was uit die kring ook niet te verwachten. Na deze eerste stappen volgde een periode van stilte, waarin Nederland het standpunt bleef innemen, dat de VN voor vervanging moest zorgen. Toen dat alsmaar niet gebeurde, nam de Nederlandse regering zelf het zoeken naar een vervanger van Dutchbat vanaf begin mei maar ter hand. Voorhoeve speelde daarin een leidende en sturende rol, net als in de voorafgaande fase. De mogelijkheden waren beperkt. Het was duidelijk dat binnen NAVO geen kandidaten beschikbaar waren. In het algemeen liep het aandeel van westerse landen in UNPROFOR terug, terwijl dat van niet-westerse, met name islamitische landen groeide. De mogelijkheden waren verder beperkt, omdat Nederland geen islamitisch land wilde benaderen: de inschatting was dat de Bosnische Serven hun stationering in Srebrenica niet zouden toestaan. De aandacht concentreerde zich op vier bataljons die door de herschikking van UNPROFOR in Kroatië bij de verlenging van het mandaat op 1 april 1995 beschikbaar zouden komen. Daarvan kwam in feite alleen een Oekraïens bataljon in aanmerking.²¹⁴ Het zoeken van de medewerking van de Oekraïne en de VN voor de aflossing van Dutchbat wordt verder behandeld in hoofdstuk 4 van deel III.

210 DCBC, 287. Nota DAB en CDS aan Minister, 22/02/95 ‘Enkele gedachten over de aflossing in Srebrenica’.

211 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 10/03/95.

212 ABZ, DPV/ARA/00581. Codebericht Van Mierlo 067, 16/03/95; ABZ, DEU/ARA/03356.

Codebericht Biegman 212, 17/03/95.

213 ABZ, DEU/ARA/03356. Codebericht Jacobovits 192, 15/03/95; ABZ, DPV/ARA/00581. Codebericht Van Mierlo 067, 16/03/95.

214 ABZ, DEU/ARA/03356. Codebericht Biegman 390, 05/05/95; ABZ, DPV/ARA/00580.

Codebericht Biegman 428, 16/05/95.

12. Een balans in het Bosniëbeleid?

Het Nederlandse beleid inzake (de troepen in) Bosnië werd in hoge mate beïnvloed door ontwikkelingen in het vredesproces en de internationale discussie over voortzetting of terugtrekking van de vredesmacht als noodzakelijke consequentie van een mogelijk eenzijdige Amerikaanse opheffing van het wapenembargo. Parellel daaraan, maar minder politiek brisant waren besprekingen over versterking van UNPROFOR.

Dutchbat in Srebrenica leefde in de veronderstelling dat er in Nederland weinig werd ondernomen om zijn positie in de enclave te verbeteren. Het bataljon voelde zich aan zijn lot overgelaten. De communicatie met Den Haag verliep moeizaam. Daar staat tegenover dat de Haagse autoriteiten naar verhouding ook weinig konden doen voor de verbetering van de positie van Dutchbat. De logistieke verzorging, zoals brandstof en voeding, was een VN-verantwoordelijkheid, maar door de Bosnisch-Servische beperking van de bewegingsvrijheid was de bevoorrading van het bataljon in toenemende mate een probleem. Zoals in de bijlage 'Bevoorrading door de lucht' wordt uiteengezet probeerden de VN- autoriteiten in het voorjaar bevoorrading tot stand te brengen.

Het is moeilijk vast te stellen in welke mate vanuit Nederland druk is uitgeoefend op UNPROFOR om de situatie in Srebrenica te verbeteren. Er was regelmatig contact tussen de militaire autoriteiten in Nederland, *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo en Kiseljak en UNPROFOR in Zagreb. Dat contact verliep vooral via Nederlandse officieren bij die hoofdkwartieren. Maar ook *Bosnia Herzegovina Command* had nauwelijks mogelijkheden om binnen de grenzen van het *peacekeeping*-concept iets voor Dutchbat in Srebrenica te doen. In de praktijk bleek dat het alleen via de politieke lijn van de minister en contacten op het hoogste militaire niveau mogelijk was, de bezorgdheid over de situatie in Srebrenica onder de aandacht te brengen. Dat deed Voorhoeve in zijn bilaterale contacten en in ministeriële bijeenkomsten van de NAVO en de West-Europese Unie. De chef-defensiestaf en de bevelhebber der landstrijdkrachten volgden dezelfde koers in de marges van internationaal overleg. Dat gebeurde ook bij UNPROFOR in Zagreb en *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo.

Soms leverde dat een onverwacht positieve reactie op: toen staatssecretaris Gmelich Meijling eind november de Amerikaanse terugtrekking uit *Sharp Guard* omschreef als het in de steek laten van bondgenoten die hun troepen in Bosnië hadden ingezet, beloofde minister Perry spontaan Amerikaanse steun als Dutchbat in de problemen zou komen.²¹⁵ Daadwerkelijk soelaas voor de problemen van alledag leverde dat echter niet op.

In Den Haag waren de autoriteiten zich dus bewust van de moeilijke situatie in Srebrenica. Meerdere politieke en militaire autoriteiten hadden de enclave bezocht en waren bekend met de situatie en de werkomstandigheden. Minister Voorhoeve was na zijn bezoek diep onder de indruk, en hij had zijn conclusies getrokken: in de daarop volgende maanden probeerde hij twee doelstellingen te realiseren. In eerste instantie trachtte hij tot 'internationalisering' van de aanwezigheid in Srebrenica te komen door stationering van een contingent uit een ander NAVO-land en beëindiging van de taak in Srebrenica op 1 juli 1995. Hij koppelde die doelstellingen: als internationalisering tot stand zou komen, was wat hem betrof continuering van de missie na 1 juli bespreekbaar. Voorhoeve was ervan overtuigd dat de aanwezigheid van troepen uit een ander NAVO-land de veiligheid van het Nederlandse contin-

²¹⁵ Interview J.C. Gmelich Meijling, 04/12/01.

gent zou vergroten. Hij wilde daarmee een einde maken aan wat hij later de ‘gijzelings situatie’ noemde.²¹⁶

Voorhoeves aanpak van de problematiek van Dutchbat in Srebrenica paste in zijn visie op het algemene beleid in Bosnië. Hij was geïnteresseerd aan de doelstelling van de vredesmissie in voormalig Joegoslavië en was op zoek naar mogelijkheden tot verbetering van de kwaliteit ervan. De kwaliteit stond naar zijn mening permanent onder druk door onvoldoende middelen van UNPROFOR. In die gedachtenlijn pasten zijn voorstellen voor versterking van UNPROFOR en zijn bereidheid, mee te werken aan ad hoc-maatregelen in crisissituaties. Versterking van UNPROFOR was in zijn benadering het centrale thema. Ook daarbij streefde hij naar een constructie waarin Nederland kon samenwerken met een ander, bij voorkeur NAVO-land. Realisering van de gewenste samenwerking bleek in de praktijk zelden mogelijk, omdat de potentiële partners niet geïnteresseerd waren of niet in staat waren hun bijdrage aan UNPROFOR te vergroten. Ook in Nederland was de ruimte voor vergroting van de bijdrage aan UNPROFOR beperkt, maar de mogelijkheden werden grondig onderzocht en vertaald in voorstellen.

Srebrenica en versterking van UNPROFOR waren dossiers waarin Voorhoeve ondanks alle inperkingen een eigen beleid kon voeren. Sinds de ontplooiing van Dutchbat in maart 1994 was er een feitelijke werkverdeling tussen Defensie en Buitenlandse Zaken gegroeid. Defensie deed de militaire aspecten, Buitenlandse Zaken de politieke en internationale. Coördinatie op ambtelijk niveau vond vooral plaats tijdens de briefings van DCBC in de bunker. Na het aantreden van het kabinet-Kok bleef de situatie in wezen hetzelfde, zij het dat Van Mierlo aan zijn collega van Defensie meer ruimte liet. Politieke besprekingen in het kader van de Europese Unie en de NAVO over de centrale onderwerpen van het Joegoslavië-dossier bleven het domein van Buitenlandse Zaken. In die gremia kon de Nederlandse vertegenwoordiger het Nederlandse standpunt over het vredesproces, opheffing van het wapenembargo of terugtrekking van UNPROFOR vertolken, maar dat deed er internationaal weinig toe.

Defensie droeg in feite de verantwoordelijkheid voor alle andere zaken, ook in internationaal verband. Dat betrof vooral het lobbyen voor Dutchbat. Defensie werd zich ervan bewust dat de mogelijkheden voor Nederland internationaal invloed uit te oefenen zeer beperkt waren. In een advies over mogelijke Nederlandse voorstellen was dat bewustzijn kernachtig samengevat: ‘De landen van de Contactgroep bepalen het beleid. De Nederlandse invloed is gering. Dat is een voldongen feit.’²¹⁷ Dat betekende uiteraard niet dat Nederland geen eigen opvatting had. Handhaving en versterking van de internationale cohesie waren voor Nederland sleutelwoorden. Dat daarvan in de realiteit weinig sprake was, was Den Haag zich terdege bewust. Dat leidde ook tot nervositeit in het Nederlands optreden, dat zich zowel uitte in oproepen tot versterking van de samenwerking binnen NAVO en UNPROFOR als in steun aan bijzondere initiatieven, zoals de bijeenkomst van de chefs-defensiestaf in december 1994 in Den Haag.

Die nerveuze activiteit manifesteerde zich vooral bij Defensie vanwege de zorg voor de Nederlandse troepen in Bosnië. Buitenlandse Zaken had daarentegen inmiddels gekozen voor een *low profile*-aanpak. In de hoogoplopende spanningen binnen de NAVO over de koers van het Bosnië-beleid en over de weg naar een vredesregeling leek het het beste, niet

²¹⁶ Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

aan Minister, 16/02/95.

²¹⁷ DS. Nota D95/073, DAB (De Winter)

meer dan nodig stelling te nemen in het debat. De Nederlandse regering wilde Washington niet afvallen als het ging om een harde aanpak van de Bosnische Serven, maar die steun kende wel zijn grenzen. Bij de discussie over het wapenembargo bleek dat het duidelijkst, maar ook bij de regeling van een bijzondere status voor Bihać in november 1994. Uiteindelijk bestond er over de doelstellingen van het beleid geen verschil van inzicht tussen Defensie en Buitenlandse Zaken: UNPROFOR moest in Bosnië blijven totdat een politieke regeling tot stand gebracht was. Voortzetting van de humanitaire hulpverlening was een taak waaraan Nederland, de NAVO en de troepenleveranciers zich niet mochten onttrekken. Conflicten binnen de NAVO over de uitvoering van die taken zouden contraproductief werken en moesten daarom overbrugd worden.

Het is de vraag of de hoge activiteit van Defensie ook een indicatie was van onvoldoende vertrouwen in handhaving van de cohesie aan westerse kant. Het is wel duidelijk dat begin 1995 tussen Voorhoeve en Van Mierlo verschillen van inzicht bestonden over de mate van activisme die Nederland aan de dag moest leggen om het tij te keren. Hoewel Buitenlandse Zaken de bezorgdheid van Voorhoeve over de risico's van de opheffing van het wapenembargo en de terugtrekking van UNPROFOR deelde, was het voorstander van een niet te uitgesproken koers. Dit verschil van inzicht manifesteerde zich rond het voorstel van Voorhoeve, begin februari 1995, voor de publicatie van een artikel in een Amerikaanse krant over een nieuw Bosnië-beleid. Voorhoeve had in München in februari 1995 gewezen op het acute gevaar van een hervatting van de oorlog in voormalig Joegoslavië bij eventuele terugtrekking van UNPROFOR in combinatie met eenzijdige opheffing van het wapenembargo door de Verenigde Staten. Hij wees de kritiek op het slechte functioneren van de vredesmacht van de hand en pleitte voor een versterking van het *Safe Area*-concept door middel van bescherming door NAVO-troepen, demilitarisering, lik-op-stuk-beantwoording van aanvallen, verzekerde bevoorrading en uitschakeling van de grond-lucht-raketinstallaties van de VRS.²¹⁸ Alle punten van het voorstel impliceerden een aanscherping van de tot dan toe gevolgde internationale koers.

Van Mierlo ontraadde de publicatie van het artikel. Ambtelijk Buitenlandse Zaken voelde zich overvallen door dit pleidooi voor een verandering van de internationale koers door middel van een krantenartikel. De reacties waren niet mals: het was een onhaalbaar voorstel, uitvoering ervan zou oorlog betekenen en instemming van de ministerraad was nodig op basis van 'een goed doordacht stuk' van Defensie en Buitenlandse Zaken.²¹⁹

De achtergrond van dit incident was niet alleen verschil van inzicht over het te voeren beleid. Het had ook te maken met onvrede van Voorhoeve over het gebrek aan respons van de kant van Buitenlandse Zaken en Van Mierlo, zo verklaarde hij later. Volgens Voorhoeve antwoordde Buitenlandse Zaken niet op zijn initiatieven voor beleidswijzigingen na de vaststelling van een gemeenschappelijke koers, eind september 1994. Wat Buitenlandse Zaken dan precies beschouwde als 'niet haalbaar', 'past niet in het internationale beleid' of 'de Bosnische regering is daar niet voor', bleef voor Voorhoeve onbeantwoord. Dat gold ook voor Voorhoeves pleidooi van september 1994 om contact op te nemen met de Contactgroep over preventieve evacuatie, en dat van oktober 1994 over gebiedsruil.²²⁰ Daar staat

218 ABZ, DEU/ARA/05277. Voorhoeve aan Van Mierlo, 07/02/95; bijlage: Needed: a joint new Bosnia policy.

219 ABZ, DEU/ARA/05277. Voorhoeve aan Van

Mierlo, 07/02/95; bijlage: Needed: a joint new Bosnia policy. Handgeschreven aantekeningen op de bijlage. Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/4/97.

220 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97

tegenover dat Voorhoeve zelf de ministerraad informeerde over de ernst van de situatie, maar nooit met nadruk aandacht vroeg voor zijn problemen met Buitenlandse Zaken; het lag dan niet in de stijl van optreden van premier Kok om zich op eigen initiatief met de zaak te bemoeien, aldus een raadsadviseur van de minister-president.²²¹

Deze aanvaring tussen Voorhoeve en Van Mierlo illustreert meer dan verschil van mening over het beleid. Het maakt ook duidelijk dat Voorhoeve bij het beleid specifiek inzake Bosnië en Srebrenica waarin de militaire aspecten van overheersend belang waren, in feite de aansturende minister was geworden. Hij deed dat met veel overtuiging en inzet, maar ook op zijn eigen manier met de daaraan verbonden beperkingen: hij had weinig behoefte aan advies, zette zelf de koers uit en beschouwde zijn ambtelijke adviseurs vooral als uitvoerders.²²² Van Mierlo had een volstrekt andere stijl van optreden en doorgaans een geringe dossierkennis. Hij gaf Voorhoeve de ruimte die deze wilde, maar niet de verwachte zakelijke respons of ondersteuning die Voorhoeve verwachtte.

Ten aanzien van de internationale kant van het beleid was er in feite weinig keus: tot eind mei bleef het internationaal doormodderen. Het Nederlandse geklaag over grotere cohesie en versterking van UNPROFOR had weinig effect. Internationaal was er ook na de hectische laatste maanden van 1994 in de eerste maanden van 1995 weinig beweging te ontdekken. Tot ieders verbazing hield de wapenstilstand van vier maanden redelijk stand, ook al nam het aantal schendingen gaandeweg toe, vooral door de ABiH. Eveneens tegen ieders verwachting in kwam er echter intussen geen enkele beweging in de vredesbesprekingen. Bosnië verdween niet van de internationale agenda, maar stond wel op een laag pitje. Daarin kwam pas verandering na het einde van de wapenstilstand en de hervatting van de oorlog in mei 1995.

---

221 Interview J.P.M.H. Merckelbach, 24/05/00.

222 Interview H.H. Hulshof, 05/12/01.

DEEL III

De val van Srebrenica

Inhoud

Inleiding	1717
Hoofdstuk 1 De militaire en politieke situatie in het voorjaar van 1995	1721
1 Inleiding	1721
2 <i>Force Commander</i> generaal Bernard Janvier	1722
3 <i>Commander</i> UNPROFOR generaal Rupert Smith in Sarajevo	1727
4 De verschillen tussen Smith en Janvier	1731
5 De Split-meeting: <i>split visions?</i>	1734
6 Het strategische krachtenveld voorjaar 1995, gezien vanuit UNPROFOR	1738
7 Na het aflopen van het staakt-het-vuren	1749
8 Boutros-Ghali aan zet in de Veiligheidsraad	1752
9 Janvier in de Veiligheidsraad en in overleg met de troepenleverende landen	1761
10 De <i>air strikes</i> op Pale	1766
11 Directe gevolgen van de <i>air strikes</i> voor UNPROFOR	1768
12 De rapportage van de secretaris-generaal van de VN	1776
13 Reactie op de <i>air strikes</i> op Pale: de oprichting van de <i>Rapid Reaction Force</i>	1784
14 De situatie op de grond voor UNPROFOR in juni 1995	1799
15 Aan het politieke front in Bosnië na de <i>air strikes</i> : de situatie in juni 1995	1808
16 De strategie van de Bosnische Moslims in de strijd	1815
17 De strategie van de Bosnische Serven in de strijd	1823
18 Conclusie	1837
Hoofdstuk 2 Het luchtwapen: <i>Close Air Support</i> en <i>air strikes</i>	1841
1 Inleiding	1841
2 Achtergronden van de tegenstellingen tussen NAVO en VN	1843
3 <i>Air strikes</i> in de praktijk: de tweede helft van 1994	1854
4 Discussies over <i>air strikes</i> in het voorjaar van 1995	1867
5 Na het O'Grady-incident: het luchtwapen in juli 1995	1871
6 Discussies tussen VN en NAVO op het hoogste niveau over het luchtwapen	1876
7 Conclusies	1881
Hoofdstuk 3 Geen luchtacties bij vrijlating van de gijzelaars: een deal tussen Janvier en Mladić?	1885
1 Inleiding	1885
2 Geruchten in de media over een 'deal'	1885
3 Nader onderzoek in New York en Parijs naar een deal	1889
4 De geruchten aan Bosnische zijde	1893
5 Het verslag van de bijeenkomst met Janvier en Mladić	1895
6 Externe bemoeienis bij de gijzelaarscrisis	1898

INHOUD

7	Visies uit latere dagen	1901
8	Doorgaan met inzet van het luchtwapen, ook tijdens de gijzelaarscrisis?	1903
9	Conclusie: wel of geen deal?	1906
Hoofdstuk 4 De stemming in de enclave: mei-juli 1995		1911
1	Inleiding	1911
2	Stemmingsbeeld Dutchbat	1912
3	De laatste loodjes wegen het zwaarst voor Dutchbat	1927
4	Bosnië in de vaderlandse politieke arena – juni 1995	1935
5	De aflossing van Dutchbat III	1938
6	Het moreel van ABiH en de bevolking	1958
7	VRS-propaganda in de enclave	1964
8	De laatste loodjes wegen het zwaarst voor Dutchbat	1968
9	De humanitaire situatie in Srebrenica	1974
10	Conclusie	1985
Hoofdstuk 5 De periode van 25 mei 1995 tot 6 juli 1995		1987
1	Inleiding	1987
2	De positie van de observatieposten (OP's) van Dutchbat	1987
3	De dagen van eind mei en begin juni 1995: de VRS dreigt rond OP-Echo	1996
4	Ontwikkelingen in juni: een VRS-aanval op komst?	2015
5	Het NAVO-terugtrekkingsplan	2022
6	Het ABiH-offensief bij Sarajevo	2024
7	De situatie rond Srebrenica medio juni	2028
8	Afzonderlijke schermutselingen tussen ABiH en VRS	2031
9	De laatste twee weken voor de aanval	2049
10	VRS-propaganda in de enclave	2054
11	VRS-plannen voor de aanval op Srebrenica	2064
12	Voortekenen van de aanval?	2072
Hoofdstuk 6 De val van Srebrenica: 6 tot 11 juli 1995		2079
1	Inleiding	2079
2	Onderzoeksproblemen met betrekking tot de periode van de val en daarna	2080
3	Hoofdkwartieren en de bevelsketen nader belicht	2088
4	Aanvraagprocedures voor luchtsteun	2095
5	Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 6 juli	2099
6	Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 7 juli	2112
7	Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 8 juli	2114
8	Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 9 juli	2129
9	Een streep in het zand: de <i>blocking positions</i>	2150
10	De vroege ochtend van 10 juli: verrichtingen van Dutchbat op de <i>blocking positions</i>	2170
11	<i>Close Air Support</i> : de derde aanvraag van Dutchbat	2179
12	Verdere verrichtingen van de <i>blocking position</i> op 10 juli	2182
13	De avond van 10 juli: de vierde aanvraag voor <i>Close Air Support</i>	2189
14	Het begin van de vluchtelingenstroom	2196

DE VAL VAN SREBRENICA

15	De avond van 10 juli: spoedoverleg op vele plaatsen	2198
16	De nacht van 10 op 11 juli: laatste ontmoeting van Karremans met de <i>Opština</i>	2205
17	11 juli: de <i>air strikes</i> komen niet	2213
18	De toestand in de ochtenduren van 11 juli	2222
19	De ochtend van 11 juli: komt er luchtsteun?	2224
20	<i>Close Air Support</i> wordt toegestaan	2232
21	De VRS neemt de stad in – de bevolking trekt naar Potočari	2245
22	Van Srebrenica naar Potočari	2248
23	Het lot van de overgebleven OP's	2251
24	De ABiH-reactie op een aanval van de VRS	2261
Hoofdstuk 7 6 tot 11 juli 1995 – visies achteraf		2275
1	Het DCBC en de KL Crisisstaf	2275
2	Het overleg in het DCBC tot 11 juli 1995	2283
3	Het overleg in het DCBC: 11 juli 1995	2290
4	De ministerraadsvergadering in het DCBC op 11 juli	2296
5	Het afblazen van de verdere luchtsteun op 11 juli	2300
6	De discussies in Zagreb op 11 juli	2308
7	Voorkennis van de aanval in de Federale Republiek Joegoslavië	2311
8	Visies achteraf op luchtsteun: Zagreb, Den Haag, Mons, Napels, Washington...	2312
9	De <i>air strikes</i> die niet kwamen	2320
10	Luchtsteun bij de 'grote' debriefing in Assen, en daarna in Den Haag	2341
11	Terugblik op de <i>blocking positions</i> en de <i>Rules of Engagement</i>	2350
12	Eerste impressies van het optreden van Dutchbat	2368
13	Latere kritiek op Dutchbat	2378
14	De leiding van Dutchbat	2385
15	Onderscheidingen voor Karremans en <i>Forward Air Controllers</i> ?	2396
16	Conclusies	2400
Hoofdstuk 8 Plannen voor de herovering van Srebrenica		2411
1	Inleiding	2411
2	Franse ideeën	2411
3	VN-resolutie 1004: wording en gevolg	2417
4	Militaire plannen voor een herovering van Srebrenica na de VN-resolutie	2425
5	Conclusie	2429
Hoofdstuk 9 Het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica		2431
1	Plannen voor het vertrek van Dutchbat	2431
2	Niet terugtrekken, maar blijven	2438
3	De harde praktijk: Mladić bepaalt of en hoe Dutchbat vertrekt	2443
4	Den Haag, Zagreb en New York wikken en wegen over het vertrek van Dutchbat	2445
5	Komt het vertrek toch in zicht? De geboorte van de Smith/Mladić-overeenkomst	2448
6	De regeling van het vertrek en de te volgen route	2449
7	Overleg tussen Mladić en Nicolai over het materieel	2453
8	Het vertrek van Dutchbat als affaire	2455
9	Conclusie	2459

Inleiding bij deel III

Twee jaar na de oprichting van *Safe Area Srebrenica* begon het concept tekenen te vertonen van slijtage. In breder verband bood de impasse in het vredesproces geen uitzicht op een spoedige regeling van het conflict in Bosnië. De aanwezigheid van UNPROFOR had geen voorwaarden kunnen scheppen die beëindiging van de gewapende strijd mogelijk maakten. De Bosnische Serven hielden de enclave Srebrenica in een ijzeren greep; zowel Dutchbat als de bevolking was daarvan het slachtoffer. De bevoorrading stokte, hetgeen van grote invloed was op het functioneren van Dutchbat. Brandstofgebrek stond het operationele optreden steeds meer in de weg. De bevolking raakte gedemoraliseerd door een toenemend gebrek aan voedsel en door de uitzichtloosheid van de situatie.

Ook binnen UNPROFOR was er een zekere demoralisatie, nadat ten gevolge van op 25 en 26 mei uitgevoerde *air strikes* de Bosnische Serven een groot aantal VN'ers hadden gegijzeld, daarmee de operaties van de VN verlamd. Pogingen om verandering in de situatie te brengen strandden. Nieuwe spelers op het toneel als *Force Commander Janvier* en *Bosnia-Herzegovina Commander* generaal Smith waren het weinig eens over de te volgen koers. Dat gold ook op hoger politiek niveau. VN-secretaris-generaal Boutros-Ghali en Janvier stelden de Veiligheidsraad tevergeefs voor om de *Safe Areas* Srebrenica, Žepa en Goražde te ont-ruimen en daarmee UNPROFOR minder kwetsbaar te maken voor gijzelingen, zodat het luchtwapen met meer kracht kon worden ingezet. De afwijzing van die voorstellen leidde tot een 'doormodderscenario' en tot tegenstellingen tussen de NAVO en de VN. Pogingen daar verandering in te brengen kwamen voor Srebrenica te laat. De strijdende partijen volgden intussen hun eigen politieke en militaire strategie. De Bosnische Moslims werden militair steeds sterker, terwijl de Bosnische Serven er door een gebrek aan mankracht steeds slechter voor kwamen te staan. In deze strijd speelde ook Srebrenica een rol, zij het op het zijtoneel, er waren militaire acties vanuit een *Safe Area* die werd geacht te zijn gedemilitariseerd.

Het is tegen deze achtergrond dat de val van Srebrenica moet worden belicht. Dat geschiedt in een drietal inleidende hoofdstukken. In hoofdstuk 1 worden de generaals Janvier en Smith geïntroduceerd, en wordt het strategische krachtenveld geschetst waarin UNPROFOR in het voorjaar van 1995 moest opereren. Ook worden de doelstellingen van de strijdende partijen belicht. In dit hoofdstuk worden de gevolgen van de gijzelaarscrisis onder de loep genomen en de invloed daarvan op het politieke front. Ook wordt ingegaan op voorstellen aan de Veiligheidsraad om tot verandering te komen, en wordt de oprichting beschreven van een *Rapid Reaction Force* als reactie op de gijzelingen.

In hoofdstuk 2 komen de tegenstellingen aan de orde die er tussen de VN en de NAVO bestonden ten aanzien van de inzet van het luchtwapen in Bosnië. Ook worden de verschillende visies beschreven op *air strikes en Close Air Support*. De discussies over luchtsteun krijgen een vervolg in hoofdstuk 3, waar wordt ingegaan op de vraag of op 4 juni mogelijk afspraken zijn gemaakt tussen de generaals Janvier en Mladić over de inzet van het luchtwapen ter beëindiging van de gijzelaarscrisis, en of dit van invloed zou kunnen zijn geweest op het verlenen van luchtsteun bij Srebrenica.

Na deze meer algemene hoofdstukken wordt de aandacht verlegd naar Srebrenica en staan we stil bij de factoren die van invloed waren op de lokale omstandigheden waar zowel Dutchbat als de bevolking mee te maken hadden. Er wordt ingegaan op de stemming van Dutchbat, de aandacht voor Dutchbat in de Nederlandse media en de problemen bij het vinden van aflossers. Ook het moreel van de ABiH en van de bevolking wordt belicht, evenals de effecten daarop van de afwezigheid van de plaatselijke ABiH-commandant Naser Orić, en van de slechte humanitaire situatie in Srebrenica. Dit gebeurt in hoofdstuk 4. Hoofdstuk 5 behandelt vervolgens de lokale gevolgen van de gijzelaarscrisis, de positie van Dutchbat-observatieposten en de inname van OP-E. In deze periode vinden bovendien tal van schermutselingen en incidenten plaats die ook verband houden met de activiteiten van de ABiH rond Sarajevo en de gevechten daar. Deze schermutselingen kunnen als opmaat worden gezien voor de uitvoering van de al langer bestaande plannen van de Bosnische Serven om een scheiding tussen de enclaves Srebrenica en Žepa tot stand te brengen. Het hoofdstuk eindigt met een beschouwing over de motivatie voor een aanval op Srebrenica, en van de militaire plannen van de VRS daarvoor.

De val van de enclave vormt de hoofdmoot van dit deel. Eerst wordt inzicht gegeven in de bronnen die de onderzoeker hiervoor ter beschikking stonden. Vervolgens wordt gezien welke VN-hoofdkwartieren verantwoordelijkheid droegen, hoe zij waren samengesteld en functioneerden en hoe de procedures werkten voor de aanvraag van *Close Air Support*. Daarna worden in chronologische volgorde de gebeurtenissen behandeld die plaatsvonden tussen 6 juli 1995, het begin van de Bosnisch-Servische aanval, en 11 juli, de dag waarop Srebrenica viel. Daarbij wordt niet alleen naar de gevechten zelf gekeken en naar de operationele verrichtingen van Dutchbat, maar ook naar de manier waarop de verschillende bevelsniveaus functioneerden. Belangrijke zaken zijn hierbij de opdracht aan Dutchbat tot inrichting van een *blocking position*, de aanvragen voor luchtsteun en de inzet van het luchtwapen.

Aan deze gebeurtenissen in de week van de val van Srebrenica zijn twee verschillende hoofdstukken gewijd: hoofdstuk 6 en 7. In dit laatste hoofdstuk wordt in meer beschouwende vorm ingegaan op een aantal kwesties die rond de val van Srebrenica hebben gespeeld. Dit zijn onder meer: in Den Haag gevoerd overleg en de inspanningen van Den Haag om de *Close Air Support* aan Dutchbat tegen te houden; in meer algemene zin is het een terugblik op de visies en verwachtingen ten aanzien van luchtsteun, bij Dutchbat en bij de VN- en NAVO-hoofdkwartieren. Verder komen aan de orde: het optreden van Dutchbat, de Dutchbat-leiding en het concept waarbinnen UNPROFOR opereerde. Besloten wordt met een indruk van het optreden van de ABiH.

Deel III wordt afgesloten met twee hoofdstukken die ingaan op wat na de val van Srebrenica speelde. Hoofdstuk 8 belicht de totstandkoming van een Veiligheidsraadresolutie dienaangaande en het maken van militaire plannen daartoe, die overigens om uiteenlopende redenen niet zouden worden uitgevoerd. Hoofdstuk 9 behandelt de visies op en de plannen voor het vertrek van Dutchbat. De vraag die daarbij in eerste instantie speelde was of Dutchbat wel zou kunnen vertrekken zolang zich nog vluchtelingen in de enclave bevonden. De problematiek van de vluchtelingen zelf, de assistentie van Dutchbat aan de vluchtelingen en het optreden van de Bosnische Serven in de periode voorafgaande aan het vertrek van Dutchbat maken deel uit van deel IV.

De inspanningen die Dutchbat zich getroostte om in de periode voorafgaande aan de val

INLEIDING BIJ DEEL III

medische hulp aan de bevolking te geven, de verrichtingen van Dutchbat en *Médecins Sans Frontières* op medisch gebied tijdens de val, en de afvoer van gewonden uit de enclave worden in een afzonderlijke bijlage behandeld: ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden.’

HOOFDSTUK I

De militaire en politieke situatie in het voorjaar van 1995

I. Inleiding

Voor een goed begrip van de reeks gebeurtenissen die resulteerden in de val van Srebrenica op 11 juli 1995 is een nadere beschouwing van de politieke en militair-strategische ontwikkelingen vanaf het voorjaar onmisbaar. Binnen de Verenigde Naties vonden toen soms zelfs heftige discussies plaats. Met kracht van argumenten kon immers worden betoogd dat de politiek van de *Safe Area* was mislukt. De *Safe Areas* waren niet gedemilitariseerd, zoals de bedoeling was geweest, maar werden juist door de strijdende partijen misbruikt voor militaire doeleinden.

Daarmee waren ook het mandaat en de organisatie van UNPROFOR opnieuw onderwerp van debat. De secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, en de *Force Commander*, generaal Janvier, presenteerden in mei 1995 hun denkbeelden in de VN-Veiligheidsraad. Hun ideeën leden echter schipbreuk in het politieke krachtenspel in New York, en in de hoofdsteden van de troepenleverende landen. Niettemin zullen zowel de ideeën van Janvier als van Boutros-Ghali nader worden beschouwd, omdat zij inzicht geven in de toestand waarin de missie verkeerde, en in de dubbelzinnigheden in het mandaat voor UNPROFOR, zoals dat in verschillende resoluties van de Veiligheidsraad was neergelegd. Die dubbelzinnigheden waren van invloed op de effectiviteit van de missie van UNPROFOR en op de wijze waarop de strijdende partijen en de publieke opinie tegen de VN-aanwezigheid aankeken.

De invalshoek daarbij is de situatie in Bosnië. Dat betekent dat goeddeels voorbij wordt gegaan aan de ontwikkelingen in Kroatië en de Republika Srpska Krajina, de door de Kroatische Serven geproclameerde 'Servische republiek' in de Krajina.

De nadruk ligt in dit hoofdstuk vooral op militair-operationele en -strategische aspecten. Dat komt doordat na de afwijzing door de Bosnische Serven van het plan van de Contactgroep, de politieke activiteiten om een einde te maken aan het conflict in Bosnië op een laag pitje stonden. De op 31 december 1994 gesloten wapenstilstand, de zogeheten *Cessation of Hostilities Agreement*, die tot 1 mei 1995 had moeten duren, had geen einde aan de strijd gemaakt. De vijandelijkheden namen juist volop een nieuwe loop, zelfs al voor het aflopen van de *Cessation of Hostilities Agreement*. Het politieke vacuüm waarin UNPROFOR verkeerde zal eveneens uitgebreid aan bod komen. De politieke activiteiten die er nog wel waren, zoals de vorming van de *Rapid Reaction Force*, passeren ook de revue.

In het voorjaar van 1995 was er een verschuiving in de militair-strategische balans tussen de strijdende partijen in Bosnië. Dat had twee oorzaken: ten eerste kwam een militair bondgenootschap binnen de Moslim-Kroatische Federatie tot stand, maar van meer belang was de verandering van de verhoudingen tussen de strijdmachten van de Bosnische Moslims (de ABiH) en van de Bosnische Serven (de VRS). De balans verschoof ten gunste van de Bosnische Moslims: de ABiH beschikte over aanmerkelijk meer mankracht dan de VRS en

raakte in de loop der tijd beter bewapend, uitgerust en geoefend, terwijl de VRS steeds meer uitgeput raakte.

Ook in economische zin kreeg de door de Bosnische Serven geproclameerde Servische Republiek in Bosnië, de Republika Srpska, het zwaar te verduren. Sancties deden zich gevoelen en brandstofgebrek begon zijn sporen na te laten in de mobiliteit van de VRS.

Naast visies op de militair-strategische situatie die in Zagreb, Sarajevo en andere hoofdsteden leefden, komen in deze inleiding de strategie van de Bosnische Moslims en de Bosnisch-Servische intenties aan de orde. Vooral dat laatste was destijds voor UNPROFOR een onbekende grootheid, net zoals overigens voor de ABiH. Een belangrijke oorzaak daarvan was dat UNPROFOR een goed functionerende inlichtingenorganisatie ontbeerde. Op grond van gesprekken van UNPROFOR-vertegenwoordigers met politici en militairen van de strijdende partijen, en interpretaties daarvan, dienden de bedoelingen van de strijdende partijen zo goed mogelijk te worden onderkend. Dat leidde nog wel eens tot verschil van inzicht tussen de VN-hoofdkwartieren in Zagreb en Sarajevo.

Deze VN-hoofdkwartieren stonden bovendien vanaf 1995 onder aanvoering van nieuwe commandanten. Nieuw op het toneel in 1995 waren de Franse generaal Bernard Janvier, als *Force Commander* van UNPROFOR zetelend in Zagreb, en de Britse generaal Rupert Smith in Sarajevo als *Commander* van het *Bosnia-Herzegovina Command*. Zij dienden op het Joegoslavische toneel hun rol te zoeken temidden van reeds aanwezige spelers, zoals de Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN (afgekort: de SRSG), de Japanner Yashusi Akashi; generaal Ratko Mladić aan de Bosnisch-Servische zijde en generaal Rasim Delić aan de zijde van de Bosnische Moslims. Binnen de NAVO was voor UNPROFOR een belangrijke functionaris de Amerikaanse admiraal Leighton Smith (niet te verwarren met generaal Rupert Smith). Hij was als bevelhebber van het zuidelijke NAVO-commando (oftewel *Commander-in-Chief Allied Forces Southern Europe*, afgekort: CINC-SOUTH) een van de personen in het bezit van de sleutel voor luchtsteun.

Hun visies en de verschillen daartussen en de daaruit voortvloeiende geschillen bij de inschatting van de militair-strategische situatie zullen in dit hoofdstuk in het bijzonder worden belicht. Deze visies lieten namelijk hun sporen na op het beleid en de uitvoering daarvan. Begonnen zal daarom worden met een karakterisering van de voornaamste spelers op het militair-strategische vlak. Onder hen nemen de twee nieuwelingen in Zagreb en Sarajevo een prominente positie in: de generaals Janvier en Smith.

2. *Force Commander* generaal Bernard Janvier

Over de in februari 1995 aangetreden Franse generaal Bernard Janvier lopen de meningen nogal uiteen. Zijn optreden valt te kenschetsen als erg terughoudend, een reden waarom hij zowel werd geprezen als verguisd.

In journalistieke kringen zou Janvier al snel gezien worden als de man die later aan Srebrenica luchtsteun zou hebben onthouden, en daarmee als de man die de val van de enclave zou hebben ingeluid. Dat drukte een bijzonder stempel op de waardering voor Janvier in latere dagen. Bij dergelijke kwalificaties werd echter uit het oog verloren dat Janvier een militaire verantwoordelijkheid had die zich niet alleen tot Bosnië uitstreekte, maar ook Kroatië en Macedonië omvatte. Zijn afwegingen werden dus mede gedictieerd door omstandigheden buiten Srebrenica.

In Nederlandse militaire kringen was er meer bewondering voor Janvier. Dat werd ver-

Generaal Ratko Mladić en Radovan Karadžić.

oorzaakt doordat de veiligheid van de *peacekeepers*, die immers niet naar Bosnië waren gezonden om te vechten, zijn voortdurende aandacht had. Meerdere malen wees Janvier erop dat veiligheid van de VN'ers boven uitvoering van het mandaat ging; dat bepaalde ook zijn instelling ten aanzien van luchtsteun. Janvier probeerde steeds de soldaten op de grond te beschermen. Dat was een van de redenen waarom bijvoorbeeld zijn plaatsvervanger (*Deputy Force Commander*), de Canadese generaal-majoor Barry Ashton, groot respect voor hem had.¹ Anderen in de staf van Janvier waren kritischer over de *Force Commander*. Niemand twijfelde eraan dat Janviers voorzichtigheid ten opzichte van de UNPROFOR-militairen gemeend was, maar er waren personen in zijn staf in Zagreb die dat als een excuus zagen om niets te doen.²

Ook in de NAVO was er kritiek op Janviers instelling, al was die deels terug te voeren op de verschillende rollen van NAVO en VN. Bij NAVO-secretaris-generaal Willy Claes wekte het wrevel dat Janvier, en met hem Akashi en Boutros-Ghali, voortdurend aan de rem trokken als het ging om militair ingrijpen, al was het volgens Claes met Janviers voorgangers Cot en De Lapresle niet veel anders geweest. De Lapresle stelde zich op het standpunt dat het *peacekeeping*-karakter van de missie gehandhaafd diende te blijven en hij wilde bovendien zijn troepen niet in gevaar gebracht zien. Daarom verzette ook hij zich tegen de roep van de NAVO om *air strikes*.³ Claes was van mening dat harder moest worden opgetreden tegen de Bosnische Serven, en raakte geïrriteerd door het getreuzel en de compromisbereidheid van Janvier en Akashi, temeer omdat Janvier hem had gezegd: 'ik hoef aan u geen rekenschap af te leggen: ik ben de VN'. Janvier stond soms heel erg op zijn strepen, aldus Claes.⁴

Janvier was ongeveer de helft van zijn tijd in Zagreb en de andere helft op reis. Dat laatste betrof dan besprekingen in VN-verband in Genève of New York, met zijn ondercommandanten in Sarajevo, of in Kroatië of Macedonië.

Naast strikt militaire zaken werd Janvier ook geacht zich bezig te houden met de link naar de politiek-strategische besluitvorming. Janvier vond daarbij zijn staf in Zagreb eigenlijk alleen geschikt voor militaire aangelegenheden. In onderhandelingen of rechtstreekse contacten met Mladić of anderen werd de militaire staf in Zagreb niet of nauwelijks gekend. Dat deed Janvier af met de politieke adviseurs van Akashi.⁵

De taalbarrière

Het functioneren van Franse officieren in vredesoperaties en internationale staven was meer in het algemeen soms een probleem omdat vooral officieren in hogere rangen vaak geen vreemde talen spraken. Dat belemmerde hun functioneren in de contacten met andere leden van internationale staven. Het werken met tolken bood daarbij niet altijd een oplossing.⁶ Zo sprak generaal Gobilliard, de plaatsvervanger van generaal Smith in Sarajevo en belast met het bevel van *Bosnia-Herzegovina Command* ten tijde van de val van Srebrenica, geen woord Engels.⁷ Ook Janvier sprak geen vloeiend Engels, hetgeen gevolgen had voor zijn werk: vergaderingen waren in het Engels, maar Janvier zou het Engels als voertaal te slecht hebben begrepen om in te grijpen in discussies en om nuanceverschillen te onderkennen.

1 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

2 Interview Tony Banbury, 05/06/00.

3 UNNY, UNPROFOR, Box 87302, File 3200-5, Vol. I, Air Strikes, 6 Aug 93-19 Dec 94. Interoffice Memorandum, De Lapresle to Akashi (Only),

25/11/94, UN Conf.

4 Interview W. Claes, 12/03/00.

5 Interview Michel Guesdon, 07/06/00

6 Interview Michel Guesdon, 07/06/00

7 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

Daarom omringde hij zich buiten de officiële vergaderingen om met een aantal vertrouwelingen die wel Frans spraken.⁸

Dat mechanisme had overigens een bredere werking: ook in New York had Janvier goede contacten met VN-ondersecretaris-generaal Annan en *Director of Communications and Special Projects*, Tharoor, vooral omdat de laatste goed Frans sprak. Omgekeerd deden op het UNPROFOR-hoofdkantoor in Zagreb mensen die Engels spraken buiten de vergaderingen om liever zaken met anderen die deze taal beheersten en was de neiging binnen de staf groot om liever buiten een tolk om met de *Deputy Force Commander* of de chef-staf snel wat kleinere zaken te bespreken. Mogelijk was Janvier daardoor ook niet op de hoogte van alle *ins and outs*. Maar wat er ook over Janvier mocht worden gezegd: volgens de militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN, generaal-majoor F.H. van Kappen, manipuleerde hij niet.⁹

Een medewerker van Akashi, Tony Banbury, ging zo ver dat het taalprobleem Janvier ook parten speelde met betrekking tot de Bosnisch-Servische denkwereld. Janvier zou, mede als gevolg van het taalprobleem, nauwelijks tegen de situatie van dag tot dag zijn opgewassen, aldus Banbury. Hij zou de situatie soms ook niet begrepen hebben, omdat hij tijdens de bijeenkomsten en briefings vaak weigerde om een tolk te gebruiken, waardoor hij de discussie slecht kon volgen en daarom geen eigen inbreng zou hebben.¹⁰ Ook volgens EU-onderhandelaar Carl Bildt vormde het Engels van Janvier een probleem. Soms kon hij een gedachtegang niet volgen, en dat leidde er dan toe dat hij geïsoleerd raakte. Janviers voorganger De Lapresle had volgens Bildt niet de taalhandicap die Janvier had.¹¹

Niet iedereen zag Janviers gebrekkige kennis van de Engelse taal echter als een probleem voor zijn functioneren. De Canadese majoor David Last bijvoorbeeld, die hem vaak vergezelde als militair assistent (*Military Assistant*) van de *Deputy Force Commander*, had een positief beeld van Janvier. Volgens hem was de generaal 'mentally fine'. Hij zag een verband met de omstandigheden: iedereen in Zagreb was in die juli-dagen doodmoe, aldus Last. Er werden dagen gedraaid van zes uur 's ochtends tot zeer laat in de avond, waarbij men ook nog eens vaak tot diep in de nacht de nationale hoofdsteden aan de telefoon kreeg. Last had nooit meegemaakt dat Janvier daardoor niet alert of geconcentreerd zou zijn, maar wel was het zo dat wanneer Janvier moe was, hij steeds slechter Engels ging spreken en de discussies moeilijker kon volgen.¹² Janvier was zich overigens zelf van zijn tekortkomingen op dit punt bewust. Hij drong op het behoud van een Engelstalige *Deputy Force Commander* aan, nadat zijn voorganger De Lapresle hem erop had gewezen dat niet langer een Canadese officier die post zou bezetten maar dat die positie aan Nederland zou worden aangeboden. Janvier schreef Annan daarom: 'I have a personal requirement for a native English DFC, due to my present lack of fluency in English.' Het leidde ertoe dat Nederland de chef-staf (Kolsteren, vanaf juni 1995) leverde en Canada de post van *Deputy Force Commander* behield (dit werd toen Ashton).¹³

Naar de waarneming van Kolsteren ontging Janvier ondanks de taalbarrière niet veel, en als hem iets ontging dan vroeg hij dat aan zijn *Military Assistant* of aan zijn vertaalster. Toen Janvier eens een andere tolk bij zich had die nog ingewerkt moest worden in het jargon, zei

8 Interview H. de Jonge, 27/09/99.

9 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

10 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

11 Interview Carl Bildt, 12/12/00.

12 Interview David Last, 05/06/00.

13 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Janvier to Annan, 06/03/95, No. Z-376.

hij: ‘Nee, zo heb ik het niet gezegd.’ Daaruit viel op te maken dat hij toch wel een redelijk begrip van het Engels had, maar zich niet vrij genoeg voelde om het te spreken. Belangrijke briefings, zoals Janvier die voor Akashi verzorgde als diens militaire adviseur, deed hij persoonlijk en alleen, meestal met een tolk, aldus Kolsteren. Janvier sprak met Kolsteren zelf wel Engels, maar zo gauw er een Engelsman of een Amerikaan bij was, deed hij dat niet, kennelijk uit vrees voor een relatieve achterstandspositie door het taalprobleem. Janvier sprak dan Frans en zijn tolk vertaalde voor hem.¹⁴

Janvier als Force Commander

Er is wel over gespeculeerd in hoeverre Janvier in zijn beleid aan de leiband van de Franse regering zou lopen. De Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN, Akashi, heeft tegenover het NIOD verklaard dat Janvier ‘under some pressure from his government’ stond.¹⁵ Janvier zou daardoor weinig initiatief hebben getoond en te veel op de nationale lijn hebben gezeten. Andere Franse *Force Commanders*, die zich onafhankelijker van de Franse regering opstelden, zouden effectiever geopereerd hebben: generaal Cot zou meer klaargespeeld hebben, en iemand als De Lapresle zou Akashi en Boutros-Ghali zelfs in zijn zak hebben gehad. Deze zou bovendien veel denkbeelden van deze twee hebben weten te sturen omdat zij geen militaire ervaring hadden, aldus VN-*Assistent Under-Secretary-General* Manfred Eisele.¹⁶ Ook Bildt noemde De Lapresle ‘extremely knowledgeable and intellectual’.¹⁷

Bij een oordeel over Janvier moet echter niet uit het oog worden verloren dat bij hem grote twijfel bestond over de effectiviteit van *Close Air Support*, waar hij in moeilijker omstandigheden mee te maken kreeg dan Cot en De Lapresle. De inzet van *Close Air Support* leverde naar Janviers inzicht weinig tactische voordelen op, maar bracht wel veel risico’s voor de UNPROFOR-eenheden met zich mee.¹⁸ Een soortgelijk geluid komt van de Nederlandse militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN, Van Kappen. Naar zijn mening hechtte Janvier sterk aan het proportionaliteits- en subsidiariteitsbeginsel, en was zijn oordeel over aanvragen voor *Close Air Support* op dat beginsel gebaseerd. Janvier hield zich aan de in New York bedachte concepten, aldus Van Kappen. Pas wanneer er met zware wapens op UNPROFOR werd gevuld en er geen andere methoden waren om het probleem op te lossen, wilde Janvier naar het luchtwapen grijpen. Janvier was volgens hem gericht op ‘doing things right’ en niet op ‘doing the right thing’. Hij wilde zolang mogelijk onpartijdig blijven en zich niet laten meeslepen door de emoties van het moment. Janviers staf en ook generaal Smith in Sarajevo waren bereid veel verder te gaan dan Janvier.¹⁹ Maar Janvier zelf was geen machiavellist en voelde een sterke verantwoordelijkheid voor de soldaten.²⁰

De kijk op deze instelling van Janvier lijkt vertroebeld te zijn, in elk geval in zijn omgeving. Daar bestaat veelal het beeld dat Janvier grote moeite had om aan de discussie deel te nemen en daarin zelden inbreng had. Daardoor wekte hij de indruk dat hij weinig te melden had. Toch klopte dat niet. Janvier bleek wel degelijk een goed analyticus te zijn, maar kon dat vanwege de taalbarrière niet altijd laten blijken.

Bij dit alles speelde natuurlijk ook Janviers persoonlijkheid een rol. Hij had moeite het

¹⁴ Interview A.M.W.W. M. Kolsteren, 07/10/99.

¹⁵ Interview Yasushi Akashi, 25/11/99.

¹⁶ Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

¹⁷ Interview Carl Bildt, 12/12/00.

¹⁸ Vertrouwelijk vraaggesprek (4).

¹⁹ Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

²⁰ Interview H.A. de Jonge, 30/05/00.

vertrouwen van mensen te winnen²¹ en was geen gemakkelijk te benaderen man.²² Evenmin zou hij een man met ‘beaucoup de finesse’ zijn geweest die de situatie altijd meester was.²³

Dit betekende dat Janvier uit ander hout gesneden was dan de onder hem ressorterende generaal Smith in Sarajevo. Verschillen in opinie tussen Zagreb en Sarajevo waren niet louter strategisch van aard. Philip Corwin, *Head of Civil Affairs* in Sarajevo, wees op de verschillen in achtergrond en karakters van de militaire hoofdrolspelers. Smith had, volgens Corwin, als militair alleen maar succes gekend. Hij was gevormd door ervaringen in de Golfoorlog en de Falkland-oorlog. Bij beide operaties had het gebruik van militair geweld tegen een militair inferieure tegenstander zich betaald. Smith voelde zich als voorstander van een meer robuuster optreden gesteund door populaire sentimenten en de internationale pers.

Janvier daarentegen voelde de druk van de internationale gemeenschap in Zagreb sterker dan Smith die in Sarajevo ervaarde. Bovendien was Janvier huiverig voor wat hij beschouwde als een Amerikaans aandoende ‘cowboy’-diplomatie van Smith, en stond hij onder sterke invloed van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken. De Fransen waren gevormd door een minder glorieus militair verleden, dat terugging tot de ervaringen van het Vietnamese Dien Bien Phu. Volgens Corwin was Dien Bien Phu geen toevalligheid geweest en was Janvier zich daarvan bewust, evenals generaal André Soubirou, de commandant van de *Rapid Reaction Force* (waarover meer in paragraaf 13). Soubirou had gewezen op de grote gelijkenis tussen de geografische omstandigheden tussen Sarajevo en Dien Bien Phu. Zowel Sarajevo als de drie oostelijke enclaves lagen namelijk in valleien omringd door bergen en waren om die reden onverdedigbaar.²⁴

Janvier stelde zich dus terughoudender op waar het een krachtig optreden tegen de Bosnische Serven betrof, dan de andere hoofdrolspeler op het UNPROFOR-toneel, generaal Rupert Smith. Beiden verschilden nogal in hun wijze van denken. Bildt oordeelde dat generaal Smith ‘far more intellectual’ was dan Janvier. Hij was een intellectueel die daarnaast troepen kon commanderen.²⁵ Toch zei Janvier geen animositeit jegens Smith te hebben gekoesterd maar juist grote waardering voor hem te hebben gehad.

Smith was voor hardere acties maar slaagde er nooit in Akashi en Janvier daarvan te overtuigen. Smith wilde vechten en zich aan de kant van de Bosnische Moslims scharen, onder meer door met geweld een corridor naar Sarajevo openen. Janvier wilde dat echter niet omdat UNPROFOR de uitrusting daarvoor miste. Daarover hebben beiden een fundamenteel debat gevoerd, waarin Smith, volgens Janvier, zou hebben geweten dat deze zou weigeren.²⁶

3. *Commander* UNPROFOR generaal Rupert Smith in Sarajevo

De Britse luitenant-generaal Rupert Smith was als commandant in Bosnië in een aantal opzichten de tegenpool van zijn voorganger, de eveneens Britse generaal Sir Michael Rose. Rose viel voornamelijk terug op zijn Britse persoonlijke medewerkers en had de neiging om de rest van de staf links te laten liggen. Smith daarentegen maakte gebruik van zijn gehele staf, wat het werk voor een chef-staf aangenaam maakte. Daardoor werd de staf tenminste

21 Interview Emma Shitaka, 11/05/00.

22 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

23 Interview Michel Guesdon, 07/06/00.

24 Corwin, *Dubious Mandate*, p. 160.

25 Interview Carl Bildt, 12/12/00.

26 *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Bernard Janvier, 25/01/01.

geïnformeerd en kon men grip houden op de zaak. Los van het feit dat Smith een buitengewoon prettige baas was, was hij ook als persoon sympathiek, zo oordeelde zijn chef-staf, de Nederlandse brigadegeneraal C.H. Nicolai.²⁷

Ook in visie en beleid waren Rose en Smith betrekkelijke tegenpolen. Een beleidsmedewerker van Akashi noemde Rose een generaal die weinig open stond voor adviezen: na een eenmaal genomen besluit weigerde hij daarvan af te wijken.²⁸ Een andere beleidsmedewerker van Akashi bevestigde het beeld dat Smith de betere generaal van de twee geweest was. Rose was voortdurend bezig geweest het imago van UNPROFOR op te poetsen.²⁹ Hij praatte liever tegen de media dan een inhoudelijke discussie aan te gaan. Voor Smith lag dit precies andersom.³⁰ Rose was terughoudend in gebruik van luchtsteun,³¹ Smith was juist voorstander van een groter gebruik van geweld. In de analyse van Smith was UNPROFOR de gegijzelde van de VRS. UNPROFOR verkeerde daardoor voortdurend in een inferieure positie en Smith wilde juist een superieure positie zien te bereiken. Volgens Smith was een psychologisch gevecht tegen de VRS nodig en niet alleen militair geweld. Hij wilde door een aantal opeenvolgende maatregelen de VRS duidelijk te maken dat met hem niet viel te spotten.³²

Kort na zijn aantreden op 23 februari 1995 gaf Smith tijdens *een Force Commander's Conference* zijn ondercommandanten inzicht in zijn denkwijze. Hij wilde dat er vooruit werd gedacht, en dat er verschillende opties en gedachten werden uitgewerkt over wat kon worden gedaan. Daar dienden slechts enkelen bij te worden betrokken vanwege de gevoeligheid ervan. Zijn boodschap was: 'be creative, think and work options out'. Smith wilde het denken over de VRS langs de volgende lijnen bevorderen: 'if they do this, they might already have done what they could do if we would do something which they wouldn't like. So we should do this, because they played their cards already while we have ours in hand'. De uitvoering van de acties lag minder op zijn terrein: voor het daadwerkelijk uitvoeren van een optie moest hij in elk geval langs Janvier en Akashi.³³

Een medewerkster van Akashi vond Smith een fantastische analyticus, een groot militair en 'intellectually dangerous'. In dat opzicht was hij geen partij voor Akashi of Janvier, zo gaf zij toe. Akashi was bang dat Smith bezig was een oorlog uit te lokken. Met Janviers voorganger De Lapresle zou Smith een uitstekend team hebben gevormd. Die was ook 'briljant', had gevoel voor de situatie waarin UNPROFOR en het onderhandelingsproces verkeerde en was in feite meer dan een troepengeneraal.³⁴

Smith versus Mladić: een zenuwenoorlog

De generaals Smith en Mladić waren aan elkaar gewaagd. Smith zag Mladić als zijn grootste tegenstander. Er vond een ware zenuwenoorlog plaats tussen deze beide *diehards*. Een voorbeeld van de wijze waarop Smith opereerde ten tijde van de operatie *Deliberate Force* (de operatie tegen de Serven die na de val van Srebrenica de ommekeer bracht, en die uiteindelijk in het Verdrag van Dayton zou uitmonden), was dat hij zes artilleriestukken

27 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

28 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

29 Interview Tone Bringa, 13/07/99.

30 Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

31 Interview George Joulwan, 08/06/00.

32 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

33 UNGE, UNPROFOR, Box 117, Civil Affairs SNE.Memorandum, Notes from Force Commander's Conference, 23/02/95. Opsteller Colonel NLA J.H.M. Engelen.

34 Interview Emma Shitaka, 11/05/00.

(houwitsers) gebruikte voor *selected targets*, en een aparte houwitser telkens twee granaten liet afvuren op de geboorteplaats van Mladić. Dit zou niet zonder effect zijn gebleven.³⁵

Bij contacten tussen de twee generaals ging het er soms hard aan toe. Na de *air strikes* bij Pale eind mei zei Smith dat het een professionele militair niet betaamde om ongewapende waarnemers te kijk te zetten en te bedreigen met ‘televised death’. Hij eiste vrijlating en behoorlijke behandeling, maar wilde daarover niet onderhandelen. Smith spoorde Mladić aan zichzelf en zijn soldaten beperkingen op te leggen, en spoorde Mladić verder aan na te denken over de gevaren van zijn handelwijze. Mladić raadde Smith aan hetzelfde te doen.

Toen Smith van de gelegenheid gebruik maakte om twee dagen later telefonisch uit te leggen dat hij niet de NAVO-strijdkrachten commandeerde, maar alleen kon aanbevelen tot een actie, en hij Mladić nog eens wees op het verschil tussen *air strikes* en *Close Air Support*, hing de Servische generaal op. Hij zei niet te willen luisteren naar deze monsterachtige gedachten. Twee dagen later accepteerde Mladić toch weer het aanbod van Smith om de situatie te kalmeren, en passant Smith aanradend een *tranquillizer* te gebruiken om in staat te zijn redelijke beslissingen te nemen.

Een volgend illustratief moment in hun verstandhouding deed zich voor bij de Franse herovering van de Vrbanja-brug bij Sarajevo. Daar kwamen enkele Bosnisch-Servische militairen om, waarop Mladić zei dat Smith er niet het recht toe had VRS- militairen te doden. Het waren geen Afrikanen zoals Smith eerder in zijn carrière had gedood, aldus Mladić. Als een geciviliseerd mens zou Smith condoleancebrieven moeten schrijven naar de families van de gesneuvelde VRS-militairen. Daarop vroeg Smith aan Mladić of hij hetzelfde zou hebben gedaan aan de families van omgekomen Franse militairen. Het was immers de VRS geweest die de actie was begonnen.³⁶

De twee waren niet alleen aan elkaar gewaagd maar in zekere zin ook tot elkaar veroordeeld. Er zat weinig ontwikkeling in de verstandhouding tussen de beide generaals. Eind juni bijvoorbeeld haalde Mladić in een interview in *Srpska Vojska* scherp uit naar UNPROFOR en generaal Smith. Omdat het westen geen troepen naar Bosnië wilde sturen, voerden de Kroatische en Moslim-strijdkrachten de westerse politiek op de Balkan uit, zo luidde de beschuldiging van Mladić. UNPROFOR had duidelijk gemaakt dat het de VRS als vijand beschouwde, moedigde de Bosnische Moslims aan door te vechten en voorzag hen van voedsel, brandstof en munitie. Mladić beschreef Smith als iemand die de situatie niet begreep. Hij kwam als een arrogante man naar Bosnië, beladen met roem uit de Golfoorlog. Volgens Mladić had hij tijd nodig om om te schakelen van vechter naar *peacemaker*. Mladić beweerde tevens dat Smith de Moslim-Kroatische Federatie had geadviseerd samen oorlog te voeren, en had gezegd dat de Bosnische Serven de vijand waren.³⁷ Dat laatste was nu juist iets dat UNPROFOR krampachtig probeerde te vermijden. Het moest de Bosnische Serven juist duidelijk worden dat UNPROFOR niet met hen in oorlog was en ook de wens daartoe niet had. De Bosnische Serven leken in hun eigen wereld te leven en er vertrouwen in te hebben de NAVO en de VN te kunnen weerstaan.³⁸

35 Interview Emma Shitaka, 11/05/00.

36 UNNY, DPKO, UNPF. Telephone Conversation Gen Smith / Gen Mladic: 28/05/95 UN Confi, attached to Code Cable Akashi to Annan, 29/05/95, No. Z-883.

37 NIOD, Coll. Smith. Telegram Belgrade to FCO, 2616161Z June 95.

38 UNNY, DPKO, UNPF. Fax Deyan Mihov, Acting D-SRSG/CAC BH Command Sarajevo to Yasushi Akashi and Michel Moussali, HCA Civil Affairs, HQ Zagreb, Situation Assessment May 29 1995 verzonden met Code Cable Akashi to Annan, 29/05/95, No. Z-889.

Na enige tijd begreep Mladić dat Smith ‘different cook’ was dan Janvier. Janvier dacht hij er wellicht wél onder te kunnen krijgen. Om die reden besloot Mladić niet langer met Smith te spreken, maar met Janvier.³⁹ Smith van zijn kant weigerde ook enige tijd zaken met Mladić te doen, om een aantal redenen: uit principe niet; vanwege de gijzelaars die werden vastgehouden; omdat Smith zelf vier VRS-militairen liet vasthouden; en omdat hij geloofde dat de VRS er niet in geïnteresseerd zou zijn om met hem te spreken.⁴⁰ Nadat in juni de laatste gijzelaars waren vrijgelaten vroeg Janvier vervolgens weer aan Mladić om normale betrekkingen met Smith en zijn staf te hervatten.⁴¹

In feite was er het omgekeerde gaande dan wat Mladić in het interview signaleerde. UNPROFOR stelde zich in het algemeen niet op als vijand van de Bosnische Serven, maar toonde zich juist bereid tot afspraken te komen. Een westerse ambassadeur in Sarajevo concludeerde daarom: ‘UNPROFOR tended to side with the Serbs.’ Dat UNPROFOR eerder toe neigde met de VRS zaken te doen dan met de ABiH, viel deels te verklaren uit het feit dat de Bosnische Serven beschikten over een georganiseerd leger (met uniformen en reguliere eenheden), althans naar de maatstaven van de militairen die in UNPROFOR de leiding hadden. De VRS waren ‘soldiers like us’, anders dan het matig uitgeruste en minder georganiseerde leger van de ABiH. Een andere reden voor die impliciete keuze was het voortdurende geklaag van de Bosnische Moslims.

Smith was in feite de eerste in de UNPROFOR-top die zich anders opstelde en de kant van het slachtoffer koos: de Bosnische Moslims. Smith kwalificeerde deze opstelling met de woorden: ‘I have broken the machine and nobody can repair it’. Hiermee overschatte hij zijn eigen rol echter wel enigszins; zijn probleem was dat de *Force Commander* in Zagreb, Janvier, de beslissingen nam en vaak het advies van de *Bosnia-Herzegovina Commander*, dus Smith, negeerde.⁴²

Smith en politici

Smith had enige reserve ten aanzien van politici, die volgens hem niet altijd notie hadden van de werkelijke gebeurtenissen in Bosnië, en ook regelmatig nalieten militairen te raadplegen bij beslissingen die wel militaire consequenties hadden. Smith was voor zijn benoeming in Bosnië als Brits *Operations Officer* in Londen betrokken geraakt bij de mogelijke inzet van NAVO-gevechtsmiddelen in voormalig Joegoslavië. Hij was daartegen geweest: de VN en NAVO konden naar zijn mening niet gelijktijdig in hetzelfde gebied opereren. Volgens hem had destijds geen politicus de VN-desks of de militairen geconsulteerd over de instelling van de *No-Fly-Zone* boven voormalig Joegoslavië. Die zone was een uitvinding van politici, en militairen mochten het vervolgens uitvoeren, zonder geraadpleegd te zijn, aldus Smith.

Die politici lieten zich intussen niet onbetuigd; Smith had inderdaad het probleem dat hij ook steeds de regering in Londen moest overtuigen van de juistheid van zijn visie, en dat viel af en toe niet mee.⁴³ Smith was over die contacten met Londen trouwens wel heel open. Hij liet zijn chef-staf Nicolai met enige regelmaat berichten zien die hij had uitgewisseld met Londen.⁴⁴

39 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

40 NIOD, Coll. Banbury. SRSG’s Meeting in Split, 09/0/95, Confi.

41 UNNY, DPKO, UNPF Code Cables 14 Jun 1995-30 Jun 1995. Cable Akashi to Annan, 20/06/

95, No. Z-1025.

42 Vertrouwelijk vraaggesprek (3).

43 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

44 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

Een voorbeeld van Smiths visie op politieke plannen was dat hij al in een vroeg stadium uit militair-operationele overwegingen weinig zag in de plannen die de NAVO ontwierp om in geval van nood UNPROFOR uit Bosnië weg te halen. De door hem gestelde vraag was steeds: hoe snel kunnen we weg? Zijn ervaring in de Golfoorlog had hem geleerd dat het wel vier tot zes maanden kon duren voordat alle voertuigen en zware uitrusting het operatiegebied uit konden worden gebracht. Een zorg was daarbij ook of er voldoende *staging areas* voor de troepen en het materieel konden worden gevonden, i.e. plaatsen om de troepen en het materieel in te schepen, en of er wel voldoende schepen beschikbaar waren.⁴⁵

Een ander voorbeeld van het verschil in benadering tussen politici en militairen waarover Smith ontzet was, was dat hij van de VN geen artillerie naar Sarajevo mocht overbrengen. De Britten hadden artillerie beschikbaar, maar die moest op schepen in de Adriatische Zee blijven, en mocht van de VN niet aan land gezet worden. Artillerie was zijns inziens van groter nut geweest dan vliegtuigen. Smith stelde zich in militaire zaken als pragmaticus op.⁴⁶

4. De verschillen tussen Smith en Janvier

Dat werkte ook door in zijn verstandhouding met Janvier. Een duidelijk voorbeeld daarvan deed zich voor ten aanzien van het politieke besluit over de oprichting van de zogeheten *Rapid Reaction Force* voor Bosnië in juni 1995. (Op deze *Rapid Reaction Force* zal uitgebreid worden teruggekomen in paragraaf 13; in het kort kwam het erop neer dat deze *Rapid Reaction Force* een ‘robuuste’ militaire eenheid behelsde – lees: met artillerie en bewapende helikopters – die als doel had UNPROFOR te versterken, om de kwetsbaarheid van de missie te verminderen.) Janviers inschatting was dat de *Rapid Reaction Force* zou kunnen worden gebruikt voor verdedigingsdoeleinden, maar van weinig nut zou zijn voor offensieve acties.⁴⁷ Janvier toonde zich in elk geval bereid mee te denken over de inzet van deze eenheid.

Duidelijk was echter ook dat het gevaar groot was dat deze *Rapid Reaction Force* zich niet afzijdig zou kunnen houden in de strijd. Het bevoorraden van de oostelijke enclaves bijvoorbeeld doorkruiste natuurlijk de uitputtingsstrategie die de Bosnische Serven jegens deze enclaves volgden. Duidelijk was ook dat generaal Smith veel discussie over de precieze invulling van de *Rapid Reaction Force* zag aankomen. Om die reden stelde hij zich over deze strijdmacht op het volgende heldere standpunt: ‘if I can’t use it to fight, I don’t want it’.⁴⁸

Het – zeer globale – beeld was dat Smith zich vooral als militair opstelde, die vond dat de besluitvorming van politici te weinig rekening hield met de militaire realiteit. Janvier daarentegen had door zijn positie als *Force Commander* meer rekening te houden met de politieke realiteit. Ook door Janvier en Akashi voelde Smith zich niet gesteund, maar bij wijze van uitzondering weer wel door Annan in New York, al zei hij geen steun van de VN in New York te hebben gezocht. Smith gaf toe dat er onenigheid tussen hem en Janvier bestond, al was die volgens hem niet zozeer persoonlijk.⁴⁹

Er bleven verschillen van mening bestaan tussen Smith en Janvier, maar ze waren het in

45 UNGE, UNPROFOR, Box 117, Civil Affairs SNE. Memorandum, Notes from Force Commander’s Conference, 23/02/95. Opsteller Colonel NLA J.H.M. Engelen.

46 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

47 NIOD Coll. Banbury. SRSG’s meeting in Split, 09/06/95. Conf.

48 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

49 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

feite volgens Smith maar twee keer echt oneens. De eerste keer brak er een conflict tussen hen uit ‘about being forceful’ over de inzet van helikopters bij de bevoorrading van enclaves; zie hierover de uitvoerige bijlage ‘Bevoorrading door de lucht’ bij dit rapport. De tweede keer betrof dit het oplossen van de crisis rond gegijzeld VN-personeel in mei/juni 1995. Smith meende dat Janvier geen ‘deal’ moest sluiten met de Bosnische Serven als gijzelnemers van VN’ers. Over deze vermeende ‘deal’ meer in hoofdstuk 3.⁵⁰

Feit bleef echter dat Smith en Janvier fundamenteel verschillend aankeken tegen een krachtiger optreden tegen de Bosnische Serven. Toen de VRS bijvoorbeeld VN-konvoeien stopte, wilde Smith deze met geweld op hun bestemming te krijgen, maar Akashi en Janvier blokkeerden dit streven.⁵¹ Meer in het algemeen koos Smith voor een hardere lijn jegens de Bosnische Serven, en verwachtte daar effect van. Hij meende dat UNPROFOR veel van zijn geloofwaardigheid had verloren, en daarvoor was iets te zeggen. Zo hadden de Bosnische Serven (en ook de Bosnische Moslims) op vele plaatsen *checkpoints* voor VN’ers ingesteld. Dat was begonnen met één *checkpoint*, maar op een gegeven moment was heel Bosnië ervan vergeven. UNPROFOR was daardoor zijn *Freedom of Movement* kwijt, een van de uitgangspunten van de missie. Het in beslag nemen van VN-voertuigen nam toe. UNMO’s werden uit hun voertuig gehaald, uitgekleed en beroofd en die kwamen dan barrevoets terugwandelen. Er werd aan de lopende band geschoten, en dat ontaardde ook in schietincidenten richting UNPROFOR. Uiteindelijk kon niet alleen de bevolking niet meer worden bevoorrad, maar konden zelfs de eigen VN-mensen niet meer van voorraden worden voorzien. Smith wilde daar een ommekeer in brengen. In zijn opvatting was er maar één taal waar de Bosnische Serven naar wilden luisteren: de harde hand. Janvier en Akashi waren echter benauwd voor gijzelingen. De politieke leiding in Zagreb zocht liever een oplossing door een nieuwe onderhandelaar in te brengen en zo de staf in Sarajevo enige tijd koest te houden. Daar moest deze zich in schikken, zeker toen er nog gijzelaars waren.⁵² Volgens Philip Corwin, *Head of Civil Affairs* in Sarajevo, wilde Smith het liefst het gevecht met de Bosnische Serven aangaan en voelde hij dat hij het morele gewicht van de internationale gemeenschap achter zich had.⁵³ Gelijk hebben zou echter iets anders blijken te zijn dan gelijk krijgen.

Over de vraag hoe groot de verschillen van mening waren tussen Janvier en Smith, lopen de meningen uiteen. Akashi bijvoorbeeld achtte berichten overdreven dat er een groot verschil van mening was tussen Janvier en Smith.⁵⁴ Hij zag geen reden zijn oordeel over de verhouding tussen de generaals te laten beïnvloeden door krantenberichten van deze strekking.⁵⁵ Anderen echter zeiden dat het tussen Janvier en Smith niet klikte. Volgens een VN-woordvoerder hadden Smith en Janvier wel een ‘normale relatie’, al merkte hij over Janvier op dat zijn rang en intellectuele capaciteiten niet met elkaar in overeenstemming waren en dat dit ook uit Franse kring was vernomen.⁵⁶ Zweedse VN-officieren daarentegen dachten positief over Janvier: hij zou briljant zijn, eerlijk, de veiligheid van de troepen stond altijd voorop en hij was een goede commandant.⁵⁷

EU-onderhandelaar Carl Bildt analyseerde dat Janvier vooral een troepencommandant was. Smith was minder een troepenman dan Janvier. Hij probeerde meer analytisch te zijn,

50 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

51 Interview Tone Bringa, 13/07/99.

52 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

53 Corwin, *Dubious Mandate*, p. 160.

54 Interview Yasushi Akashi, 25/11/99.

55 Interview Yasushi Akashi, 25/11/99.

56 Vertrouwelijk vraaggesprek (56).

57 Interview Jan Inge Svensson, 04/11/99.

zijn ogen de kost te geven en voorstellen te doen. Soms botste dat, maar de lijnen tussen Sarajevo en Zagreb waren open en werkten. Dat kon ook niet anders, want het VN-hoofdkwartier in Sarajevo was tot dat in Zagreb veroordeeld, bijvoorbeeld voor de inzet van luchtsteun, waartoe de sleutel in Zagreb lag.⁵⁸ Volgens de Amerikaanse admiraal Leighton Smith was de relatie tussen Smith en Janvier redelijk goed te noemen, alhoewel de twee generaals van tijd tot tijd harde discussies voerden.⁵⁹

In de praktijk bleek het verschil in instelling tussen Janvier en Smith zichzelf op te lossen doordat de besluitvorming in Zagreb was geconcentreerd. Smith trachtte voor dat probleem, evenals Rose vóór hem, een *modus vivendi* te vinden, bijvoorbeeld doordat hij ‘did not fully report on his thinking to Akashi and Janvier’.⁶⁰ Zagreb nam de beslissingen en Smith liep een aantal keren tegen het probleem op dat hij werd *overruled* door Janvier of dat zijn advies werd genegeerd. Janvier, en andere *Force Commanders* voor hem, zouden te weinig oog hebben gehad voor de bijzondere situatie in Sarajevo en overig Bosnië. Zo kwam er pas na de val van Srebrenica een VN-kantoor in Sarajevo met een eigen *Mission Chief*, zodat de balans enigszins hersteld werd en er min of meer een ‘eigen’ beleid voor Bosnië gevoerd kon worden. Zagreb was voor de besluitvorming sterk afhankelijk van de rapporten die Smith vanuit Sarajevo aanleverde.⁶¹

Smith beaamde tegenover het NIOD dat Zagreb daardoor wel ‘out of the loop’ was wat betreft de gebeurtenissen in Sarajevo en de oostelijke enclaves. Informatie over de toestand in Sarajevo en de oostelijke enclaves bereikte Zagreb daardoor steeds minder adequaat. Er was weinig contact tussen Smith en Janvier of Akashi, en zelf kwam Smith weinig in Zagreb. Contacten werden bovendien belemmerd door het feit dat de VN-satellietverbindingen niet veilig waren;⁶² de VN had ooit een VN-beveiligde fax aan de VRS uitgeleend, om deze in staat te stellen veilige verbindingen met het Bosnisch-Servische regime in Pale te onderhouden. De Bosnische Serven hadden later geweigerd deze fax te retourneren.

Over de relatie tussen Smith en Janvier kan concluderend gezegd worden dat de eerste grosso modo voorstander was van een harde lijn tegenover de Bosnische Serven, omdat deze volgens hem toch niet gevoelig waren voor ‘zachtere’ middelen; Janvier was veel behoedzamer met het oog op de veiligheid van de VN-troepen. Vanuit de verantwoordelijkheid die hij had, diende Janvier bovendien rekening te houden met de politieke wereld waarin over UNPROFOR besloten werd. Smith had, vanuit zijn verantwoordelijkheid, ook minder te maken met de politieke *Umwelt* van UNPROFOR dan Janvier. Janvier leek verder minder analytisch ingesteld dan Smith, maar diens analyses en daaruit voortvloeiende oplossingen stuitten veelal op de voorzichtigheid van Janvier en politieke reserves. Uiteindelijk leek Smith het gelijk in militaire zin steeds meer aan zijn zijde te krijgen, maar dat bleek pas in de periode na de val van Srebrenica. In de periode daarvoor overruledde Janvier nog wel eens militaire initiatieven van Smith. Concluderend: er bleven verschillen van mening, maar hun relatie was niet onwerkbaar. Veel overleg was er echter niet, mede omdat goede beveiligde verbindingen ontbraken.

58 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

59 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

60 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

61 Interview K. Bache, 29/10/99.

62 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

5. De Split-meeting: *split visions*?

Ter illustratie van de verschillende opvattingen in de UNPROFOR-top volgt nu eerst een uiteenzetting over de bijeenkomst in Split op 9 juni 1995. Dit was een uiterst belangrijke bijeenkomst, omdat Smith, Janvier en ook Akashi hun beleid op elkaar konden afstemmen. De bijeenkomst vond plaats in een voor UNPROFOR crisisachtige sfeer. Dat werd vooral veroorzaakt doordat sinds eind mei VN'ers gegijzeld werden gehouden door de Bosnische Serven. Dat was gebeurd nadat de NAVO *air strikes* had uitgevoerd op munitiedepots in Pale, de 'hoofdstad' van de door de Bosnische Serven geproclameerde republiek in Bosnië. De bijeenkomst was bedoeld om zeker te stellen dat de analyse van de situatie in Bosnië en de benadering daarvan door deze drie hoofdrolspelers (en dan vooral tussen Smith enerzijds en Janvier en Akashi anderzijds) hetzelfde zou zijn, maar illustreerde in feite slechts de verschillen in het denken.

De discussie werd voornamelijk gevoerd tussen Smith en Janvier, waarbij Smith de boven- toon voerde. De enkele keer dat Akashi zich in de discussie mengde, zou dit illustratief voor zijn opstelling blijken te zijn: hij hield zich nogal op de vlakte. De enige inhoudelijk bijdrage van Akashi aan de discussie was de vaststelling dat het moeilijk zou worden de gegijzelden vrij te krijgen, tenzij de Bosnische Serven de verzekering kregen dat er geen verdere *air strikes* zouden volgen, en dat was onmogelijk. Gegijzelden waren eerder mondjesmaat vrijgelaten, maar nu was de situatie anders, aldus Akashi. De Bosnische Serven stonden volgens hem meer geïsoleerd dan in het verleden en de *air strikes* waren grootschaliger geweest dan ooit. Het kader waarin UNPROFOR opereerde was weinig veranderd. Aanpassingen in het *Safe Areas*-regime waren in de Veiligheidsraad een controversieel punt gebleken, meldde Akashi (verderop in dit hoofdstuk wordt uitgebreid teruggekomen op de behoedzaamheid van de Veiligheidsraad). Nieuw voor te stellen acties moesten acceptabel zijn voor de Veiligheidsraad en de troepenleverende landen. Nieuwe voorstellen dienden ook te passen binnen de context van *peacekeeping*. Akashi somde de vereisten daarvan nog eens op: instemming van de partijen, onpartijdigheid, gebruik van geweld alleen ter zelfverdediging en bewegingsvrijheid.

Als er elementen van *peace-enforcing* in de missie zouden sluipen, zou deze aan de rand van de 'Mogadishu-lijn' komen, aldus Akashi. Daarmee refereerde hij aan de mislukte VN-operatie in Somalië; het overschrijden van de 'Mogadishulijn' stond sedertdien voor het overschrijden van de grens tussen *peacekeeping* en *peace-enforcing*. Het overschrijden van deze grens resulteerde dan in chaos en in onvoorspelbare gevolgen voor de *peacekeepers*, of in gedwongen terugtrekking.

Als *peacekeeper* moest UNPROFOR met alle partijen praten, en kleine stapjes waren beter dan een strijdlustige aanpak, aldus Akashi. Stapte UNPROFOR niet over de 'Mogadishulijn' heen, dan zou het ervan worden beschuldigd te zacht op te treden en pro-Servisch te zijn. Werd de lijn daarentegen overschreden, dan zou men worden beschuldigd van roekeloosheid en het in gevaar brengen van het vredesproces. Daarmee beschreef Akashi overigens slechts het probleem voor UNPROFOR, zonder veel indicaties te geven voor een oplossing ervan.

Smith erkende tijdens deze bijeenkomst de grote problemen die UNPROFOR ondervond als gevolg van de lopende gijzelaarscrisis. Hij maakte daarnaast melding van grote problemen in de enclaves, in die zin dat de bevolking daar niet kon worden bevoorrad. In Žepa en Srebrenica bevonden zich bovendien observatieposten van UNPROFOR (OP's) die ge-

makkelijk konden worden overlopen. Veel UNPROFOR-kampementen, waaronder die in de oostelijke enclaves, bevonden zich binnen artilleriebereik van de VRS. Elke vorm van instemming van de Bosnische Serven met het optreden van UNPROFOR was verloren. Ook de Bosnische Moslims werkten steeds minder mee. De VN was de facto geneutraliseerd, en de *Safe Areas* werden in toenemende mate bedreigd. De VRS ging door met het afknijpen van UNPROFOR en Smith geloofde niet dat de VRS een wapenstilstand wilde. Hij geloofde dat de VRS UNPROFOR niet langer op zijn weg zou dulden, en door zou gaan door ook de NAVO te neutraliseren. De Bosnische Serven zouden de internationale gemeenschap willen laten zien dat zij zich niet lieten controleren. Dat kon leiden tot versteviging van de houdgreep van de VRS op Sarajevo of een aanval op de oostelijke enclaves.

Ook de Bosnische Moslims kregen steeds meer genoeg van de VN, aldus Smith. Bij de bombardementen op Pale hoopten zij dat de wereld hen kwam redden, maar ze zagen nu dat dit niet het geval was. Hun leger, de ABiH, zou door willen gaan waarmee het in mei was begonnen: het gevecht met de VRS aangaan, en op het politieke front intussen vasthouden aan het plan van de Contactgroep. Al met al was UNPROFOR langzamerhand gemarginaliseerd, en de ontwikkelingen bij de nog verdere marginalisering gingen sneller dan UNPROFOR kon bijhouden. Ook voor luchtaanvallen (*air strikes*) stonden de zaken er slecht voor. Meer in het algemeen was het instrument van het luchtwapen (*Air Power*) geneutraliseerd doordat de *air strikes* bij Pale niet het gewenste effect gehad hadden; integendeel, deze hadden de gijzelaarscrisis opgeleverd.

Ondanks de geschetste problemen toonde Smith toch een zeker optimisme. Er vielen ook voordelen uit de ontstane situatie te behalen. De luchtaanval op Pale had de VRS om meerdere redenen verrast. De VN had nu eens een keer gedaan wat was gezegd dat zou worden gedaan. Ook de omvang en de precisie van de bombardementen hadden verrast. Daaruit kon voordeel worden behaald.

Niettemin meende Smith dat deze actie had gefaald, omdat de VRS de zware wapens bij Sarajevo niet naar de *Weapon Collection Points* had teruggebracht. Maar dat was een mislukking die in winst kon worden omgezet. Er hoefde niet langer zaken met de VRS worden gedaan, nadat deze als reactie op de bombardementen zijn instemming met de UNPROFOR-operatie had opgeschort. Er waren volop kansen volgens Smith; doordat er ook door de VN vier VRS-militairen vastgehouden werden, gaf dit UNPROFOR enig potentieel 'wisselgeld', en het liet in elk geval zien dat de Serven niet alles ongestraft konden doen. Over de gegijzelde VN'ers leek Smith zich overigens weinig zorgen te maken.

Janvier zag de situatie somberder in dan Smith. UNPROFOR werd meer gedwarsboomd dan ooit, aldus Janvier. De Bosnische Serven bepaalden de situatie. Janvier beleefde er weinig plezier aan om Mladić toestemming te vragen om konvoeien door te laten. Voor hem was het belangrijkste om de gegijzelden vrij te krijgen en de enclaves te bevoorraden. Mladić beschouwde UNPROFOR nu als vijand, al had hij gezegd dat hij niet op de UNPROFOR-posities zou vuren. Mladić wist dat dit niet in zijn belang was.

Smith meende echter dat Mladić UNPROFOR niet als vijand beschouwde zolang de zaken op zijn voorwaarden geschieden, maar het probleem daarmee was dan weer dat als er op Mladić' voorwaarden werd opgetreden, deze erin zou slagen UNPROFOR te neutraliseren. Als UNPROFOR zijn tanden nu maar liet zien, dan zou Mladić concessies doen, zo oordeelde Smith.

Voor Janvier echter was UNPROFOR, of men het nu wilde of niet, een *peacekeeping force*. Daar lag ook het probleem met de planning voor de *Rapid Reaction Force*, die juist een

meer ‘robuust’ karakter had, hetgeen zich moeizaam zou verdragen met het *peacekeeping*-karakter van UNPROFOR. Het was van het hoogste belang dat het politieke proces een aanvang nam, aldus Janvier. Zolang dat niet het geval was, kon van een confrontatie geen sprake zijn. Het verlaten door UNPROFOR van de enclaves zou betekenen dat de Bosnische Serven hun zin zouden krijgen, aldus Janvier.

Smiths analyse van de intenties van de Bosnische Serven was een andere dan die van Janvier. Janvier meende dat de Bosnische Serven militair-strategisch in het voordeel waren, en daarom hun hand niet zouden overspelen. Smith daarentegen bleef ervan overtuigd dat de VRS de oorlog nog datzelfde jaar tot een einde wilde brengen, en daarvoor alles op alles zou zetten. Zolang de sancties langs de Drina tegen de Bosnische Serven gehandhaafd bleven, werd de VRS ten opzichte van zijn tegenstander geleidelijk aan zwakker, maar de Bosnische Serven zouden alleen een staakt-het-vuren willen accepteren als hun politieke identiteit was gegarandeerd. Smiths analyse was dat ook het regime in Pale wel zag dat de crisis nu draaide om de gijzelaars, niet om een oplossing van het Bosnische probleem. Om die reden veronderstelde Smith dat de Bosnische Serven nu meer belang hadden bij een militair-offensieve houding, ook om daarmee hun politieke identiteit te benadrukken, dan nu aan de onderhandelingstafel plaats te nemen en een politiek proces op gang te laten komen. Bildt was dan wel als onderhandelaar aangewezen, maar het was niet duidelijk wat zijn missie was, en daarom had Smith er vooralsnog niet veel vertrouwen in dat Bildt al onderhandelend iets zou kunnen bewerkstelligen. Het was bovendien lastig militaire plannen voor *peacekeeping* te maken zolang niet duidelijk was hoe de vrede die UNPROFOR diende te ondersteunen er precies uitzag.

Janvier deelde Smiths analyse dat de Bosnische Serven behoefte hadden aan internationale erkenning en opheffing van de sancties, ingesteld langs de Drina. Gezien de ernst van de situatie hoopte Janvier dat dit spoedig werd bewerkstelligd. Hij geloofde evenwel niet dat de Bosnische Serven erop uit waren een crisis te veroorzaken. Hij meende dat zij hun gedrag wilden aanpassen en goede gesprekspartners wilden worden. Daarom moest met hen worden blijven gesproken, om te laten zien hoe belangrijk het was normaal gedrag te vertonen. Ook Smith geloofde overigens niet dat de Bosnische Serven een crisis wilden forceren. Wat zij volgens hem wel wilden was het neutraliseren van de VN en de NAVO om tegen de ABiH te kunnen vechten, en zo een militair overwicht te creëren.

Voor Smith bleef het een probleem dat hij niet wist welke richting de politiek op wilde. Daarom zat hij met de aangekondigde *Rapid Reaction Force* in zijn maag. Mocht die worden gebruikt om te vechten of niet? Hij herhaalde nog eens dat als de eenheid niet zou mogen vechten, deze wat hem betrof weinig welkom was, omdat deze dan verwachtingen zou wekken die niet konden worden waargemaakt.

Hoe nu verder?

Smith vreesde dat na de bombardementen op Pale werd teruggekeerd naar een status quo, maar dan wel een met UNPROFOR als vragende partij. Vóór de *air strikes* was er ook al geen vrijheid van beweging geweest, maar die zou nu wel moeten worden bereikt, zo drong Smith aan. Ten minste zou voedsel in de enclaves moeten kunnen worden afgeleverd.

Om de situatie te stabiliseren wilde Smith twee dingen. Het risico van provocaties van de ABiH was beheersbaar, dacht hij. Daarom zou nu het aanpakken van de Bosnische Serven centraal moeten staan, maar dat kon pas verantwoord nadat de kans op gijzelneming van VN'ers gereduceerd zou worden en hun veiligheid gegarandeerd zou zijn. Daartoe zou

UNPROFOR zich uit de oostelijke enclaves moeten terugtrekken op posten die zich konden verdedigen totdat hulp kon worden geboden. 'In het veld' zouden dan alleen enkele UNMO's (militaire waarnemers) moeten achterblijven, en zogeheten *Forward Air Controllers*, nodig om NAVO-vliegtuigen naar hun doel te loodsen. Smiths bedoeling was namelijk ook om massale *air strikes* in het vooruitzicht te stellen in het geval de VRS vervolgens toch een VN-basis zou aanvallen. Het gevaar van nieuwe gijzelingen was dan veel kleiner.

Dit plan had echter aanzienlijke gevolgen voor het mandaat van UNPROFOR, en het lag buiten Smiths bevoegdheid om daarover te beslissen. Janvier en Boutros-Ghali hadden zich in de Veiligheidsraad al sterk gemaakt voor een terugtrekkingsplan voor UNPROFOR, maar dat was niet geaccepteerd (zie de paragrafen 7 en 8 van dit hoofdstuk). Smiths militaire ideeën waren politiek een gepasseerd station.

Ook wilde Smith de Veiligheidsraad routes laten vaststellen waarlangs de VN zich vrij kon bewegen, vergelijkbaar met de routes naar Berlijn tijdens de Koude Oorlog. Ook hierop reageerde Janvier negatief: hij zag geen mogelijkheid een corridor aan de Bosnische Serven op te leggen. Dat kon alleen door politieke onderhandelingen worden bereikt.

Smith zag onderhandelingen daarover als tijdverlies. New York moest de regels opleggen. Als UNPROFOR niet bereid was te vechten, dan zou de VRS aan het langste eind trekken, schatte hij in. Dat de 'Mogadishu-lijn' dan gepasseerd zou worden, was voor Smith geen probleem. Volgens hem was deze lijn al gepasseerd, omdat de Bosnische Serven UNPROFOR niet langer als *peacekeepers* zagen. Terugkeer over die lijn was alleen mogelijk door ofwel niets te doen, waardoor UNPROFOR steeds meer in de macht van de Bosnische Serven zou raken, ofwel een wil om te vechten te laten zien, hetgeen wel grotendeels op bluff neer zou komen omdat deze wil niet gerealiseerd zou kunnen worden. Janvier wilde van de vecht-optie niets weten: 'I insist that we will never have the possibility of combat, of imposing our will on the Serbs'.

Smith herhaalde dat hij de situatie rond de *Exclusion Zones*, *Weapon Collection Points* en de *Safe Areas* als een groot probleem beschouwde, omdat de Serven daar militair-strategisch in absolute zin een voordelige positie hadden. Er konden zich daarmee crises voordoen, ook al voordat de *Rapid Reaction Force* UNPROFOR ter beschikking zou staan. Smith voorspelde acties, vooral van de Bosnische Serven, die zijn politieke bazen bij de neus zouden nemen. Hij voorzag situaties waarbij UNPROFOR zich gedwongen zou zien om luchtsteun te vragen.

Janviers benadering was anders. Hij wilde het contact met de Bosnische Serven herstellen, om uit te leggen dat er zaken waren die zij gewoon niet konden doen. Smiths oordeel bleef dat zij niet zouden willen luisteren. Janvier wierp tegen dat de Bosnische Serven zich in een politiek gunstige situatie bevonden, die zij niet zouden willen aantasten. Zij zouden de voordelen van samenwerking inzien. Tenzij geprovoceerd door de ABiH zouden de Bosnische Serven niet handelen, dacht Janvier.

Het slot van de discussie was dat Janvier geen andere optie zag dan de onderhandelingen te hervatten, tot een staakt-het-vuren te komen en de UNPROFOR-operaties te hervatten. Smith voorspelde dat UNPROFOR dan binnen een maand zou worden gedwongen beslissingen te nemen. Hij zag de situatie als in het belang van de Bosnische Serven. Dit alles zou ook het geloof van de Bosnische regering versterken dat zij liever het wapenembargo zagen opgeheven (daarover was met name van Amerikaanse zijde discussie gaande) dan te vertrouwen op UNPROFOR. Voor Smith waren dit allemaal beslissingen voor de korte termijn, die implicaties hadden voor de lange termijn, maar waarvan niemand kon weten hoe

die zouden uitpakken. Zolang de enclaves bleven bestaan, bleef UNPROFOR tot op zekere hoogte geneutraliseerd.

Janvier stelde zich vervolgens op het standpunt dat de ABiH en niet UNPROFOR de enclaves diende te verdedigen bij een aanval van de VRS. De ABiH was sterk genoeg om dat te kunnen. Hij had dat ook in New York gezegd, maar die opvatting was slecht ontvangen.⁶³

Opmerkelijk bleef de geringe inbreng van Akashi in discussie. Hij trok geen conclusies en gaf geen richting aan. Dit was vreemd omdat juist Akashi wees op het belang van een eensluidende analyse van de situatie en aanpak van de problemen. Aan de andere kant bestond er niet zoveel verschil van opvatting tussen Akashi en Janvier over hun wijze van aanpak: stringent vasthouden aan de praktijk van *peacekeeping*, en geloof in onderhandelingen met de Bosnische Serven.

Maar al zou de geschiedenis Smith min of meer gelijk geven, hij was hun mindere en had zich naar het oordeel van Zagreb en New York te voegen.

6. Het strategische krachtenveld voorjaar 1995, gezien vanuit UNPROFOR

De tamelijk hopeloze situatie waarin UNPROFOR terecht was gekomen ten tijde van de bijeenkomst in Split kwam niet plotseling uit de lucht vallen. In het voorjaar van 1995 waren er talloze ontwikkelingen die wezen op een verslechterende situatie voor UNPROFOR.

UNPROFOR onderging overigens op 31 maart 1995 een naamsverandering, nu dat de Veiligheidsraad daar over op die datum een aantal resoluties had aangenomen. Het overkoepelende commando (voor heel Joegoslavië) van generaal Janvier in Zagreb, dat tot dan toe UNPROFOR heette, kreeg de naam UNPF (*United Nations Peace Forces*). De VN-operaties in Kroatië en Macedonië kregen andere namen en vielen voortaan dus niet meer onder UNPROFOR maar onder UNPF. De term UNPROFOR werd gereserveerd voor de VN-operatie in Bosnië-Herzegovina. Oude benamingen bleven echter nog lange tijd in zwang. Om verwarring te voorkomen zal de aanduiding *Bosnia-Herzegovina Command* (BH-Command) of 'Sarajevo' gebruikt blijven worden, hoewel niet officieel was overgegaan in UNPROFOR per 31 maart 1995. De sectorindeling in Bosnië-Herzegovina bleef onveranderd.

Met UNPROFOR wordt in het vervolg van dit rapport dus in algemene zin bedoeld de VN-operatie in Bosnië-Herzegovina, waarover het (voormalige) *Bosnia-Herzegovina Command* ('Sarajevo') van generaal Smith de scepter zwaaide. Als in de tekst over 'Zagreb' gesproken wordt, is hiermee het commando van generaal Janvier over UNPF bedoeld.

De stand van zaken in de strijd tussen ABiH en VRS

Eind 1994 werd door het hoofdkwartier van de *Sector North East* van het BH-Command in Tuzla de balans opgemaakt. In algemene zin werd geconstateerd dat er in Oost-Bosnië een patstelling was ontstaan. De oorlogvoerende partijen langs de confrontatielijn boekten weinig vordering. Geen van de partijen had de militaire capaciteit de ander haar wil op te leggen, of een doorbraak te forceren. Weinig wees erop dat de patstelling kon worden doorbroken.

Van belang was echter wel dat de VRS een strategisch nadeel had: de tijd werkte in het voordeel van de Bosnische Moslims. De VRS had het initiatief in Noord- en Oost-Bosnië

⁶³ NIOD, Coll. Banbury. SRSG's Meeting in Split, 09/0695. Conf.

verloren. Of dat het gevolg was van brandstoftekorten waarmee de VRS te kampen had, bleef voor de VN onduidelijk. In ieder geval leek het erop dat de VRS zijn tactiek had moeten aanpassen en niet langer het volledige potentieel van zijn gemechaniseerde strijdkrachten kon inzetten.

Dit strategische voordeel had ook politieke gevolgen voor de Bosnische Serven. Politiek stonden ze namelijk in toenemende mate geïsoleerd na hun afwijzing van het plan van de Contactgroep. De Bosnische Serven raakten door embargomaatregelen ook economisch steeds meer afgesloten van Joegoslavië. De toch al slechte economische situatie in de Republika Srpska maakte het onmogelijk meer mankracht te mobiliseren en de militaire balans in Servisch voordeel te doen omslaan; een situatie die aanleiding kon geven tot frictie tussen de politieke en militaire leiders.

In absolute termen behield de VRS wel een groot overwicht in zware wapens en munitievoorraden. De VRS had echter het probleem dat zij meer terrein had veroverd dan zij onder controle kon houden. Met 60.000 man moest een front worden vastgehouden dat zich over 1600 km uitstreckte, en als gevolg daarvan waren de VRS-troepen 'overstretched'. *Sector North East* identificeerde de volgende gebieden als strategisch het meest van belang voor de VRS in Oost-Bosnië (zie ook de plattegrond van dit gebied):

- het Ozrengebergte; dit beheerste de noordelijke toegang tot Sarajevo vanuit Tuzla;
- de Posavina corridor bij Brčko; een slechts enkele kilometers brede corridor, die een vitale verbinding tussen het westelijke en oostelijke deel van de Republika Srpska vormde;
- de communicatietoren van Stolice aan de noordkant van de Majeвица-heuvels; deze toren vormde een onmisbare schakel in het communicatienetwerk van de Republika Srpska;
- de corridor ten noorden van Zvornik; hier lag de ABiH-frontlijn nog geen tien kilometer van de Drina, waardoor er een wig kon worden gedreven in het territorium van de Republika Srpska en de verbindingen tussen het noordelijke en zuidelijke deel van Oost-Bosnië konden worden afgesneden.

De vooruitzichten voor de leiders van de Bosnische Moslims werden met de tijd beter. De ABiH begon geleidelijk over meer en beter materieel te beschikken. Brandstof was voor de ABiH geen beperkende factor, terwijl het dat voor de VRS wel was. De ABiH ging steeds meer tot het offensief over, maar ontbeerde de zware wapens die de VRS wel had om werkelijk strategisch voordeel te behalen. Op het operationele niveau ontbrak het daarnaast aan de capaciteit om militaire operaties adequaat te ondersteunen.⁶⁴

Al met al waren de militair-strategische verhoudingen tussen ABiH en VRS, en daaruit voortvloeiend de politieke verhoudingen tussen Bosnische Moslims en Bosnische Serven, aan het eind van 1994 alles behalve statisch. De VRS had in absolute termen nog steeds een grote militair-strategische overmacht, maar kreeg steeds meer problemen om het door hem veroverde gebied onder controle te houden. De ABiH gebruikte de tijd om zijn militaire kracht op te bouwen, en kon profiteren van het politieke vacuüm waarin de tegenpartij zich bevond.

Het staakt-het-vuren als dode letter

De Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN, Akashi, maakte zich

⁶⁴ NIOD, Coll. Brantz. HQ SNE, Chief G2/G3 (Lt Col C.A. Le Hardy). Revision of HQ Sector North East Operation Instruction, 05/12/94.

Bosnisch-Servisch en Moslim-gebied

intussen zorgen over de positie van UNPROFOR in relatie tot de strijdende partijen. Hij rapporteerde er op 1 maart over aan de VN in New York.

In algemene zin constateerde Akashi dat de Bosnische regering zich in toenemende mate verzette tegen het vredesproces, en ook tegen UNPROFOR. Hij stelde dat de houding van de Bosnische regering ten opzichte van UNPROFOR daarmee aan verandering onderhevig was. Door het ontbreken van het uitzicht op een politieke regeling leek het er niet op dat de Bosnische Moslims tot een verlenging van de *Cessation of Hostilities Agreement* bereid zouden zijn. Via radio en televisie maakte de Bosnische regering in Sarajevo duidelijk dat bepaalde steden in Bosnië heroverd moesten worden.

Deze verandering in de houding van de Bosnische Moslims had al in januari 1995 ingezet. Akashi meende 'an orchestrated campaign of obstruction' te bespeuren. Een indicatie daarvan zag Akashi in het feit dat de ABiH weliswaar de *Cessation of Hostilities Agreement* geaccepteerd had, maar desondanks pogingen van UNPROFOR verhinderde om te komen tot scheiding van de troepen van ABiH en VRS en tot observatie van de confrontatielijnen. Daarnaast legde de ABiH aan UNPROFOR beperkingen op in zijn bewegingsvrijheid, aldus Akashi. Verder constateerde hij dat niet alleen de Bosnische Serven restricties oplegden voor de brandstofbevoorrading aan eenheden van UNPROFOR, maar dat ook de Bosnische Moslims dat deden: de bevoorrading van de troepen in de Sapna-duim (waar een compagnie van Dutchbat was gestationeerd) en Srebrenica ondervond hinder van de beperkingen die de ABiH daaraan oplegde.

De ABiH maakte zich op voor een offensief, zo constateerde Akashi. Hij zag er tal van aanwijzingen voor: het tempo van de herstructurering, training en bevoorrading was opgevoerd; niet eerder waargenomen brandstof- en logistieke konvoeien verplaatsten zich naar het noorden van de *Sector North East*; mobilisatie vond plaats in Zenica en Tuzla; ziekenhuizen waren gewaarschuwd om gewonden te kunnen opvangen, en levens van VRS-officieren werden bedreigd.

Een ABiH-offensief zou natuurlijk een schending van de *Cessation of Hostilities Agreement* zijn. Akashi kreeg echter de indruk dat het schenden van deze overeenkomst een ruimere werking had, ook tegenover UNPROFOR: de ABiH weigerde de afspraken van de *Cessation of Hostilities Agreement* uit te voeren. Daarop wees de omstandigheid dat overal waar de ABiH voorbereidingen trof voor de strijd, UNPROFOR onder druk stond en zijn *Freedom of Movement* werd beperkt: de ABiH weigerde de VN de toegang tot de frontlijn. Daar stond overigens tegenover dat UNPROFOR evenmin toegang had tot gebieden die onder controle van de VRS stonden. Verder kregen de VRS-liaisonofficieren die in Tuzla en Gornji Vakuf waren gestationeerd, van de ABiH te horen dat zij hun biezen moesten pakken. Deze liaisonofficieren hadden een belangrijke rol bij de vaststelling van demarcatielijnen en de troepenscheiding moeten spelen.

Volgens Akashi was alles erop gericht dat de ABiH een offensief zou inzetten zodra de weersomstandigheden verbeterden. De redenen voor deze obstructie jegens de overeengekomen *Cessation of Hostilities Agreement* had de Bosnische regering niet duidelijk gemaakt, maar Akashi had wel de indruk dat deze erop uit was om de internationale gemeenschap duidelijk te maken dat de overeenkomst niet werkte, met als doel de Bosnische Serven in diskrediet te brengen. In feite was het echter de Bosnische regering die zich daar slecht aan hield. Als gevolg daarvan bevond UNPROFOR zich in een impasse. Daarnaast benutte de Bosnische regering de relatieve rust om UNPROFOR de financiële duimschroeven aan te

draaien voor de huur van faciliteiten (gebouwen voor onderkomens en voor logistieke installaties).⁶⁵

Zo waren er tal van voortekenen die erop wezen dat een verlenging van de *Cessation of Hostilities Agreement* voor de periode na 1 mei 1995 niet onder een gunstig gesternte stond. Medio maart 1995 begon duidelijk te worden dat de pogingen van Akashi om tot een verlenging na 30 april te komen faalden. Zowel de Bosnische Moslims als de Bosnische Serven bereidden zich toen voor op voortzetting van de oorlog. De verwachting van generaal Smith was dat de ABiH al eind maart tot het offensief zou overgaan. De VRS zou nog even de kat uit de boom willen kijken, om een zwaartepunt vast te kunnen stellen waar zijn troepen het best ingezet zouden kunnen worden, en ook om niet als de partij te worden gezien die het staakt-het-vuren verbrak.

In Sarajevo zag generaal Smith aankomen dat de vijandelijkheden hervat zouden worden. Smith nam de mogelijke voorzorgsmaatregelen: hij probeerde zijn troepen op het aflopen van de *Cessation of Hostilities Agreement* voor te bereiden: commandanten moesten er rekening mee houden dat zodra de gevechten begonnen, de ABiH operaties vanuit de Safe Areas zou gaan uitvoeren. Verder gaf Smith, in afwachting van richtlijnen van de VN, alvast een *Directive* voor *Bosnia-Herzegovina Command* uit. Hij verwoordde daarin als visie dat de bevolking, voor zover dat onder oorlogsomstandigheden praktisch mogelijk was, behoorde te worden beschermd. Tenslotte probeerde Smith een aantal criteria aan te leggen onder de noemer: 'voorkomen'. Acties van de VN moesten voorkomen dat de situatie voor de bevolking verslechterde; voorkomen dat het conflict zich verder verspreidde of het niveau van geweld toenam; voorkomen dat de VN bij de gevechten werden betrokken en voorkomen dat VN-personeel in gevaar werd gebracht. Smith wees er nog eens op dat UNPROFOR geen mandaat had om een oorlog uit te vechten aan de zijde van een van de strijdende partijen. De veiligheid van het VN-personeel was van het hoogste belang, aldus Smith. Wat dit betrof zat hij dus op dezelfde lijn als Janvier. Het ondernemen van actie ter handhaving van een *Safe Area* mocht alleen wanneer de bevolking werd bedreigd, en de hand werd vastgehouden aan de criteria voor het 'voorkomen'.⁶⁶

Hervatting van de vijandelijkheden door de ABiH

De strategie van de ABiH leek erop te zijn gericht om over een breed front terrein te winnen, voordat de *Cessation of Hostilities* ten einde liep. Die terreinwinst kon bedoeld zijn om zo de afstand van de VRS-kanonnen tot het gebied van de Bosnische Moslims rond Tuzla te vergroten; het kon ook bedoeld zijn om door met een beperkt doel de VRS over een zo breed mogelijk front te verzadigen, zonder dat de ABiH zichzelf zou uitputten. De ABiH had de mankracht beschikbaar voor deze strategie. De tactiek was uit zwakte geboren, maar indien ze zou slagen, zou dit de in mankracht zwakke VRS op zijn veel te lange frontlijnen bezighouden. De strategie bestond er verder uit dat om het tekort aan artillerie en mobiliteit te compenseren, de ABiH gebruik maakte van voor zijn gunstige slechte weersomstandigheden en gunstig bergachtig terrein, waardoor de VRS minder snel kon reageren.

In maart hervatte de ABiH de strijd inderdaad, en wel op een van de vier plaatsen die voor de VRS van strategisch belang waren: de communicatietoren van Stolice in de Majevice-heuvels. Deze aanval toonde echter de beperkingen van ABiH en de superioriteit van de VRS

65 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 01/03/95, No. Z-341.

66 NIOD, Coll. Smith. Commander BHC Directive 1/95, 15/03/95, Conf.

in vuurkracht: al was de tegenstander verrast, de operaties waren slecht gepland, geleid en uitgevoerd. Bijgevolg leed de ABiH grote verliezen, die het moreel aantastten.

Deze ABiH-operaties ontlokten generaal Smith een zorgelijke reactie. Niet alleen betrof het een schending van de *Cessation of Hostilities Agreement*, maar ook was er een aanval opgezet vanuit de *Safe Area* Tuzla. Dat moest wel leiden tot een tegenactie van de VRS. Smith vreesde dat de actie van de ABiH zou leiden tot meer slachtoffers onder de bevolking, en dat dede aanval de *Cessation of Hostilities Agreement* elders in Bosnië op het spel zou zetten.⁶⁷ De VRS reageerde inderdaad op zijn gebruikelijke wijze door dorpen in de omgeving onder vuur te nemen.⁶⁸ De Bosnische premier Silajdžić kwalificeerde de ABiH-aanvallen als een tegenoffensief, en stelde dat alle acties van de ABiH ter zelfverdediging waren.⁶⁹

Daarnaast rechtvaardigde de Bosnische regering de ABiH-aanvallen in de regio Tuzla door te wijzen op de Bosnisch-Servische bemoeienis met Bihac. Dat baarde Akashi zorgen, maar wat hem nog het meest stoorde was dat de Veiligheidsraad nauwelijks reageerde op deze inbreuken op de *Cessation of Hostilities Agreement*. Dat droeg ertoe bij dat beide strijdende partijen UNPROFOR als iets irrelevant zou gaan beschouwen, zo waarschuwde Akashi.⁷⁰ Dat was inderdaad precies wat er gebeurde.

Neemt de VRS ook het initiatief?

De vraag bleef intussen of de VRS ook tot offensieven zou overgaan, in het bijzonder tegen de drie oostelijke enclaves, waaronder Srebrenica. De inschattingen daarover verschilden. De *Senior UNMO* in Bosnië, kolonel G.M. Mohatarem, achtte het in maart 1995 nog weinig waarschijnlijk dat de VRS een offensief zou beginnen om de enclaves Goražde en Srebrenica te verkleinen. Gelet op het moeilijke terrein en een aanzienlijke ABiH-aanwezigheid zou een offensief een hoge prijs vragen, schatte hij in. Waarschijnlijker was dat de VRS door een blokkade met tweederangstroepen langzamerhand de wil van de ABiH wilde breken.⁷¹

Generaal Smith daarentegen was niet zo zeker van het voortbestaan van de oostelijke enclaves. Mladić had op 7 maart in Vlasenica – bij hun eerste ontmoeting – tegen hem gezegd dat de oostelijke enclaves hem dwars zaten. Het werd Smith bij deze gelegenheid duidelijk dat Mladić daarvan af wilde. Daarvoor had hij twee overwegingen van militair-strategische aard.

De eerste overweging was dat de VRS deze drie enclaves omsingeld hield, en Mladić vond dat teveel van zijn troepen daardoor gebonden waren. Žepa, Srebrenica en Goražde zorgden voor een constante ‘*drain*’ van naar schatting 10 procent van alle VRS-troepen naar de oostelijke enclaves, en dit kon Mladić zich niet veroorloven. De strijd van de Bosnische Serven moest immers tegelijk ook in centraal-Bosnië en de Krajina gevoerd worden.⁷² Bij alle aandacht die naar Bosnië uitging, maakte Kroatië zich namelijk in alle stilte op om in de Krajina gebieden op de Kroatische Serven te heroveren. Zowel Kroatië als de Republika Srpska Krajina legden Resolutie 981 naast zich neer.⁷³ Deze riep op tot een ‘negotiated settlement’ die aan alle bevolkingsgroepen, meerderheid of minderheid, kon waarborgen

67 NIOD, Coll. Smith. Lt Gen Rupert Smith to General Delic, copy to Dr E. Ganic, Minister Muratovic, 21/03/95.

68 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 22/03/95, No. Z-452.

69 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 25/03/95, No. Z-473.

70 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 28/03/95, No. Z-495.

71 CRST. UNMO HQ BH Comd to UNMO HQ Zagreb, 151700 March 95, Outgoing Fax no. 1512733. UN Conf.

72 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

73 United Nations. S/RES/981, 31/03/95.

dat zij in veiligheid binnen de Kroatische republiek konden wonen. Alle pogingen van onderhandelaar Stoltenberg om deze resolutie te implementeren werden door beide partijen tegengewerkt. Met deze hervatting van de strijd in de Krajina had de VRS ook daar troepen nodig. De strategie van de VRS was er vanaf dat moment op gericht om troepen en middelen uit de oostelijke enclaves vrij te maken. Om die reden kwam Smith kwam tot de gedachte dat Mladić en Karadžić belang hadden bij het beëindigen van de oorlog; het ontbrak de VRS simpelweg aan mankracht om het veroverde terrein vast te houden. Dit bleek een juiste inschatting.

Smith constateerde dit strategische probleem van het gebrek aan mankracht overigens ook met zijn eigen ogen. Het was hem opgevallen dat de Republika Srpska zo'n leeg land was. Je kon er lang rijden zonder iemand te zien of dorpen te passeren. Er zat geen diepte in de VRS-linies, waaruit Smith concludeerde dat de VRS inderdaad moeite had zijn frontlijn van 1600 kilometer vast te houden en dat Mladić waarschijnlijk steeds dezelfde eenheden gebruikte voor zijn militaire operaties. Dergelijk gesleep met troepen, teneinde elders gaten te dichten of de mogelijkheid te hebben een zwaartepunt te leggen, is in het algemeen niet bevorderlijk voor het moreel. Dat was een probleem voor Mladić.⁷⁴

De andere militair-strategische reden voor Mladić om van de enclaves af te willen, was dat hij vreesde dat de ABiH het VRS-front vanuit de enclaves in de rug zou aanvallen. Als de ABiH dan tegelijk vanuit het gebied rond Tuzla zou aanvallen, dreigde er een corridor naar de enclaves geopend te worden, hetgeen Mladić wilde voorkomen. Mladić had Smith tijdens hun eerste ontmoeting laten weten een ABiH-aanval in de richting van de oostelijke enclaves over twee assen te vrezen. Eén as zou dan lopen van Tuzla naar Srebrenica en Žepa, de andere as van Trnvo naar Goražde. Het ontstaan van dergelijke corridors zou Mladić niet toestaan, kondigde hij aan. Wanneer de opening van zo'n corridor stond te gebeuren, zo liet hij Smith weten, wilde hij de enclaves aanvallen om de daar aanwezige ABiH uit te schakelen.⁷⁵ Op de plannen voor een corridor zal worden teruggekomen in hoofdstuk 5, 'De periode van 25 mei 1995 tot 6 juli 1995'.

Mladić zei Smith over Srebrenica verder dat hij daar de *Safe Area* zou eerbiedigen. Het probleem daarmee was echter dat er geen overeenstemming bestond over de buitengrenzen van deze enclave. Mladić interpreteerde die als een klein gebied rond de stad Srebrenica.

Smith zag dit als een signaal van Mladić dat deze toch overwoog de enclaves aan te vallen. Hij zei de militaire redenen voor een dergelijke actie te begrijpen, maar waarschuwde dat de internationale gemeenschap dit als een inbreuk op de *Safe Areas* zou beschouwen, en dat dit de belangen van de Bosnische Serven niet zou dienen. Mladić leek in deze opmerking van Smith een dreiging met het gebruik van luchtsteun te zien, hetgeen leidde tot een serie dreigementen tot het nemen van tegenmaatregelen.

Voor Smith was deze uitbarsting van Mladić een teken van diens bezorgdheid dat hij inderdaad de middelen niet had om op twee fronten te vechten, in het geval van een Kroatische aanval op de Krajina, en van de ABiH in Centraal-Bosnië. Mladić zou zich daarom wel

74 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

75 UNGE, UNPROFOR, Box 215, File BHC95 0703/95 – 14/03/95. Meeting Gen Smith and Gen

Mladić 7 March 1995, Ref 8594; BHC FWD to DOKL. 091100A Mrt 95. Outgoing fax No. 122/95. UN Confi.

eens in een vroeg stadium in de rug gedekt willen zien, en daarbij zaten de oostelijke enclaves hem dwars.⁷⁶

Smith maakte dus vanuit militair oogpunt de inschatting dat Mladić met de oostelijke enclaves een groot probleem had. Toch hoorde Smith in die tijd niet dat de VRS de enclaves daadwerkelijk wilde aanvallen; het was slechts zijn persoonlijke visie. Alleen door kleine dingen, door gesprekken te analyseren en door achtergronden te kennen kon hij proberen in te schatten of de enclaves aangevallen zouden worden. Die informatie vormde zeker geen *hard military intelligence*, maar betrof slechts kleinere zaken die in het algemene het beeld van de situatie in Bosnië pasten.⁷⁷

De situatie in april: een aanval van de VRS op de oostelijke enclaves?

Geleidelijk aan ontwikkelden Smiths gedachten over wat Mladić zou gaan doen zich verder. Hij had al geconstateerd dat de oostelijke enclaves een probleem voor de VRS vormden. Begin april 1995 ging Smith een stap verder, met het poneren van wat hij noemde zijn 'thesis'.⁷⁸ Die thesis was dat Mladić om politieke en militaire redenen de oostelijke enclaves zou oprollen, of tenminste in omvang terugbrengen, onder gelijktijdige gehele afsluiting van Sarajevo. Smith vermoedde dat Pale wilde dat de Bosnische Moslims direct met onderhandelingen instemden, en de internationale gemeenschap met een acceptabel vredesplan kwam. Als dat niet zou gebeuren, zou Pale geen andere keus hebben dan de VRS te laten aanvallen. Zo kon de ABiH verzwakt worden en gedwongen worden zijn posities op te geven, om daarna gedwongen te gaan onderhandelen, zo meende Smith. De Bosnische Serven zouden dan politieke en militaire doelen met elkaar verbinden om een oplossing van het conflict te forceren, dacht hij.

Het politieke doel van een aanval ter verkleining van de enclaves was, nog steeds volgens Smith, om de Bosnische regering te treffen en de onmacht van de ABiH om de enclaves te versterken aan te tonen. Een aanvullend politiek doel zou zijn dat de VRS een reactie van de VN en de NAVO zou willen voorkomen, om zo de besluiteloosheid van deze organisaties aan te tonen; Smiths vermoeden was dat er volgens Pale geen reactie zou komen als de enclaves alleen verkleind maar niet helemaal opgerold zouden worden. Die inschatting bleek later correct.

Het militaire doel was, volgens Smith, de enclaves te reduceren tot een gebied met een straal van drie kilometer. Op die manier zou de bevolking worden geconcentreerd, het ABiH-verzet gebroken, de lengte van de confrontatielijn beperkt, kon de situatie vervolgens geconsolideerd worden en aansluitend gedemilitariseerd, om zo zes brigades vrij te maken voor de strijd van de VRS elders. Als de hoog gelegen terreingedeelten rond de enclaves in handen van de VRS zouden zijn, zou één brigade per enclave genoeg zijn om deze te controleren. De daarvoor te volgen tactiek zou, nog altijd volgens Smith, zijn dat de Serven met manoeuvreereenheden vanuit het westen zouden aanvallen. Intussen zouden de reeds aanwezige eenheden dan een *blocking force* kunnen vormen tegen uitvallen van de ABiH vanuit de enclaves. Met snelle geconcentreerde en gelijktijdige aanvallen met gebruik van veel vuurkracht kon men met compagniesgroepen van verschillende zijden de aanval inzetten.

76 UNGE, UNPROFOR, Box 215, File BHC95 0703/95 – 14/03/95. Meeting Gen Smith and Gen Mladić 7 March 1995, Ref 8594; BHC FWD to DOKL. 091100A Mrt 95. Outgoing fax No.

122/95. UN Conf.

77 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

78 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

Dit zou slechts betrekkelijk weinig extra VRS-troepen vergen. Een dergelijke operatie zou van begin tot eind niet meer dan zeven tot tien dagen duren, en zou bij voorkeur uitgevoerd moeten worden bij slecht weer, omdat dit de waarnemingsmogelijkheden van de NAVO beperkte.

Voorafgaand aan of gelijktijdig met een aanval op de enclaves zou Sarajevo worden afgesloten. Het zou dan gaan om een beleg, zonder de stad binnen te dringen, want binnendringen zou met grote verliezen gepaard gaan en het risico van een NAVO-actie met zich meebrengen. De *Weapon Collection Points* in de oostelijke enclaves en in Sarajevo zouden worden leeggehaald. UNPROFOR zou dan volledig in beslag worden genomen door de verslechterende situatie rond Sarajevo.⁷⁹ Het zou blijken dat Smiths these de plank niet ver mis sloeg.

Begin april analyseerde Smith verder. Ter voorbereiding van het bezoek dat Akashi en Janvier aan de Veiligheidsraad in New York zouden brengen, wilde hij hen zijn visie op de situatie in Bosnië presenteren. Ook wilde hij aangeven op welke punten hij richtlijnen van de VN verwachtte.

Smith ging er daarbij van uit dat de internationale gemeenschap geen oplossing voor het conflict zou vinden, en ook niet bereid zou zijn een oplossing met geweld op te leggen. Hij vond dat de Contactgroep weinig nieuws bood en slechts oude voorstellen omwerkte. Dat gaf hem de indruk dat het politieke proces verzandde. Hij constateerde dat de Bosnische regering niet bereid was tot onderhandelen op basis van de bestaande situatie, maar slechts probeerde de internationale gemeenschap aan haar zijde te krijgen door te zeggen de Contactgroepplannen te accepteren. Dat moest de internationale sympathie bij de Bosnische Moslims houden, was de gedachte. De Bosnische regering probeerde verder de aandacht van de wereld gevangen te houden door luidkeels te protesteren tegen inbreuken op de *Cessation of Hostilities Agreement* door de Bosnische Serven, en vooral door het dramatiseren van de situatie in de enclaves en in Bihać.

De Bosnische regering was er volgens Smith op uit om de Bosnische Serven te isoleren door gemene zaak met de Kroaten in Bosnië te maken. Intussen bereidde de Bosnische regering zich openlijk voor op een voortzetting van de oorlog; het was duidelijk dat zij meer territorium wilde dan de Bosnische Moslims op dat moment in bezit hadden, analyseerde Smith. Er waren wel tekenen dat de wil van de bevolking om de oorlog voort te zetten afbrokkelde, maar dat kon snel omslaan bij een Bosnisch-Servische aanval.

De relaties van de Bosnische regering met UNPROFOR raakten intussen verstoord doordat die regering eisen stelde die voor de VN onhaalbaar waren. Ze eiste: een nieuwe overeenkomst met de VN op de voorwaarden van de Bosnische Moslims; een eigen speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal; een nieuw mandaat voor UNPROFOR, maar dan met *peace-enforcement* taken; strijdkrachten die dat konden uitvoeren.

Uit Smiths analyse blijkt verder dat naar zijn oordeel de Bosnische Serven moeite hadden het veroverde gebied vast te houden. Daarom wilden zij onderhandelen op basis van gebied dat zij in handen hadden. Ze waren bitter gestemd jegens de internationale gemeenschap, maar ook jegens Milošević. Dat kwam door de mislukking van de *Cessation of Hostilities Agreement*, door het isolement waar het regime van de Republika Srpska in Pale in ver-

79 NIOD, Coll. Smith. Een notitie daarover droeg de naam van het Amerikaanse hoofd G2 van Bosnia-Herzegovina Command, luitenant-

kolonel Powers: 'Assessment of Areas of Concern 1-7 April 1995'. De volgende pagina's zijn op deze bron gebaseerd.

keerde, door het effect van de sancties (in het bijzonder vanuit Servië al vanaf september 1994), en door het gevoel door Servië in de steek te worden gelaten.

Het doel van het Bosnisch-Servische regime bleef een autonome Republika Srpska, met een zeker recht op associatie met Servië. De Bosnische Serven wilden door vechten een einde aan de oorlog maken. De plannen van de Contactgroep werden in Pale als dood beschouwd, waardoor vanuit het politieke perspectief van Pale vechten de enige oplossing leek. De Serven leken tot het oordeel te zijn gekomen dat de tijd in hun nadeel werkte, en dat de militaire balans in het voordeel van de ABiH aan het omslaan was. Dat kon wijzen op een beslissende uitkomst in de zomer. De aankondiging van een algehele mobilisatie en het terugroepen van VRS-reservisten uit Servië (dienstplichtigen in de Republika Srpska die in Servië waren gaan wonen) zag Smith als het begin van het einde van de oorlog in Bosnië, zij het met een voor de VRS gunstige uitgangspositie voor onderhandelingen.

Er waren wel aanwijzingen voor oorlogsmoeheid, maar dat verschijnsel zou nog steeds eerder leiden tot de wil een oplossing te forceren dan tot onderhandelen. Er bestond bij de bevolking namelijk een zeker vertrouwen dat Mladić en de VRS de ABiH konden verslaan. De VN had in de ogen van de Bosnische Serven afgedaan; zij voelden zich verraden door de VN en de internationale gemeenschap. De Bosnische Serven hadden hun eigen sancties tegen de VN ingesteld in als tegenmaatregel: brandstofkonvoeien werden geweigerd, tenzij de Bosnische Serven de helft van de brandstof kregen geleverd.

Als doel van het eind maart begonnen ABiH-offensief in de Majevisa-heuvels zag Smith: het dramatiseren van de situatie, om de internationale gemeenschap ertoe te bewegen een oplossing te forceren. Op deze manier hoopte hij de internationale gemeenschap bij het conflict te betrekken, en zo druk op de Bosnische Serven te laten uitoefenen. Operationeel gezien had het ABiH-offensief in de Majevisa-heuvels drie doelen: de druk op Bihać verminderen door het zwaartepunt van de strijd elders te leggen; strategische wegen bij Brčko zekerstellen voor toekomstige operaties, en de VRS tot spreiding over een breed front dwingen, en zo voorkomen dat zij zich konden concentreren. Door gebrek aan middelen zou de VRS immers niet veel meer kunnen doen dan op één front vechten en een ander front bevriezen.

Wanneer de VRS zou worden geconfronteerd met aanvallen op meerdere fronten, had het geen andere keus dan de ABiH-aanvallen in te dammen en zoveel mogelijk gebied te proberen vast te houden. Een andere mogelijkheid voor de VRS was om een beslissing te forceren. Gezien de politieke situatie leek Smith dit nog de meest waarschijnlijke optie. De VRS kon dan in vitaal gebied – zoals Sarajevo – het front bevriezen en dat veiligstellen, om de aandacht op andere gebieden te richten, zodat daar de ABiH overtuigend verslagen kon worden.

Naar de mening van Smith stond Mladić operationeel gezien voor de keus: hij zou ofwel zijn troepen moeten concentreren in het westen, de Krajina of Bihać, aan het oostelijk front. Smith hield het op het laatste, om de volgende redenen: brandstoftekorten die de VRS parten speelden; de nabijheid van Servië, en Sarajevo als strategisch doel. Om zijn troepen te kunnen concentreren aan het oostelijk front zou Mladić een of alle oostelijke enclaves ongevaarlijk willen maken voor de VRS. Daarmee konden zes brigades en ondersteunende wapens worden vrijgemaakt, waarmee de omsingeling van Sarajevo kon worden versterkt. Mladić kon deze aanvallen bovendien volgens zijn voorwaarden inzetten, omdat de ABiH de enclaves niet gemakkelijk kon versterken.

Smith verwachtte verder dat het er voor UNPROFOR niet eenvoudiger op zou worden. Beide strijdende partijen zouden UNPROFOR blijven dwarsbomen en buiten spel zetten. De

enclaves zou de levering van brandstof blijven ontzegd en mogelijk ook andere voorraden. De frequentie van schietincidenten zou toenemen, evenals beschietingen ter vergelding. De kans dat UNPROFOR-personeel doelwit werd, nam daarmee toe. De Bosnische regering zou elke situatie willen uitbuiten en bij elke gelegenheid roepen dat het *Safe Area-* en *Exclusion Zone-*regime moest worden afgedwongen.

De verwachting van Smith bleef dat ten gevolge van het doorzetten van een ABiH-offensief de VRS een tegenoffensief tegen een of meer *Safe Areas* of *Exclusion Zones* ging inzetten. Tegen een achtergrond van een luide roep om actie en dreigementen zou Smith zich genoodzaakt zien beslissingen te nemen, zo voorzag hij. Hij zou zich dan geconfronteerd zien met procedures die waren afgestemd op het omgaan met kleinere schendingen, en die zouden dan niet langer passend zijn.

Luchtaanvallen (*air strikes*) zouden niet echt iets oplossen, want die zouden door hun aard de relatie met de partijen veranderen en als partijdig worden gezien. Dergelijke aanvallen zouden ook de bevolking in de *Safe Areas* niet kunnen beschermen, aldus Smith.

Smith schilderde tenslotte de essentie van het probleem voor UNPROFOR: van een staakt-het-vuren was de facto niet langer sprake. De *Cessation of Hostilities Agreement* stond op het punt van instorten, met nog een maand te gaan. De enige weg die voor UNPROFOR openstond was om krachtig en publiekelijk het geloof in de missie te belijden. UNPROFOR mocht niet worden gezien als de partij die faalde. Dat was in de praktijk echter niet zo'n eenvoudige zaak. De Bosnische Serven wilden niet langer met UNPROFOR praten en de Bosnische regering wilde van geen *Cessation of Hostilities Agreement* weten. Dat leidde tot een asymmetrische strategie, en door het stagneren van het politieke proces in de Contactgroep was er geen politiek kader waarbinnen kon worden gewerkt.⁸⁰

Het leek er inderdaad op dat het conflict begin april eerder een militaire dan een politieke wending zou nemen, al werd op verschillende manieren wel internationale druk uitgeoefend op de strijdende partijen. Dat deed bijvoorbeeld de Veiligheidsraad met resolutie 987 op 19 april 1995. Daarin werd nog eens benadrukt dat het niet acceptabel was het conflict met militaire middelen op te lossen, en dat onderhandelingen op basis van het plan van de Contactgroep dienden worden voortgezet. Dit pleidooi was echter aan dovemansoren gericht.⁸¹

Ook leden van de Contactgroep deden een laatste poging een verlenging van de *Cessation of Hostilities Agreement* te bewerkstelligen. In haar reactie daarop leek de Bosnische regering vooral op internationale goodwill uit te zijn, niet zo zeer op het daadwerkelijk verlengen van de wapenstilstand. De Bosnische regering verklaarde namelijk niet tegen een verlenging te zijn, maar verbond daar wel voor de Bosnische Serven onaanvaardbare voorwaarden aan. De toezegging van de Bosnische premier Haris Silajdžić dat de ABiH alleen tot actie zou overgaan als antwoord op een aanval, leek een twijfelachtige: in de achterliggende periode was het initiatief tot offensieve militaire acties in de meeste gevallen juist uitgegaan van de Bosnische Moslims.⁸²

80 NIOD, Coll. Smith. BHC Situation Report signed Lt Gen R.A. Smith, 05/04/95.

81 United Nations. Resolution 987(1995), 19/04/95.

82 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 20/95, afgesloten 021400 mei 1995.

7. Na het aflopen van het staakt-het-vuren

Bij het aflopen van het staakt-het-vuren (de *Cessation of Hostilities Agreement*) op 1 mei verwachtte Smith dat de Bosnische regering de druk op de VRS zou voortzetten, waarbij overigens een complicerende factor zou kunnen zijn dat van de VRS intussen aandacht aan het westelijke front werd gevraagd omdat de gevechten in de Krajina weer waren opgelaaid. Van bijzonder belang is dat Smith als voornaamste strategische doel van de Bosnische Moslims zag het beleg van Sarajevo te doorbreken, en de Bosnisch-Servische artillerie rond de stad terug te dringen. Sarajevo leek wat dit betreft, als hoofdstad van Bosnië-Herzegovina, van meer belang dan de oostelijke enclaves, als er door de ABiH keuzes gemaakt zouden moeten worden.

Smith meende dat het doorbreken van het beleg van Sarajevo in een langzaam en voor de ABiH lang vol te houden tempo zou gaan. Daar lagen verschillende redenen aan ten grondslag. Om te beginnen waren er economische belangen in het geding, en ook binnen de ABiH kon elke soldaat maar op één plek tegelijk vechten. Er moest bovendien voorzichtig met het moreel van de ABiH worden omgesprongen. Tenslotte moest in de ogen van de wereld de slachtofferrol blijven bestaan, en dus zou parallel aan de ABiH-acties de roep luid blijven klinken aan NAVO, VN en wereld om de Bosnische Moslims te laten vechten en het wapenembargo op te heffen.

Ook de VRS moest keuzes maken bij het inzetten van zijn troepen, voor het geval de strijd weer in alle hevigheid zou oplaaien. De VRS stond daarbij voor de moeilijke keuze een zeker evenwicht in troepen en middelen te bewaren. Wat de troepen betrof: om de ABiH te verslaan moest de VRS ze concentreren, en de acties afstemmen met de strijdkrachten van de door de Serven geproclameerde republiek in de Krajina, de Republika Srpska Krajina. De moeilijkheid was of eerst het eigen belang van de Republika Srpska moest worden nagestreefd door een militaire beslissing te zoeken in gevechten met de ABiH, of dat de Servische broeders in de Republika Srpska Krajina te hulp moesten worden gekomen in hun strijd tegen de Kroaten. Wat de middelen betrof: daarvoor was de VRS sterk afhankelijk van een gestage hulpstroom van de VJ. Deze steun was inderdaad substantieel, en glipte door de grenscontroles tussen Servië en de Republika Srpska; vermoedelijk kwam de hulp deels ook via Kroatië. Het betrof hier reservedelen voor militaire apparatuur en voor het onderhoud daarvan, brandstof, gespecialiseerd personeel (vermoedelijk artilleristen), en personeel dat de geïntegreerde luchtverdedigingssystemen gaande hield. Ook bevond zich in Han Pijesak een VJ-verbindingseenheid. Tenslotte betaalde de VJ de officieren die uit Servië afkomstig waren.

Om te beslissen waar de troepen het best ingezet konden worden, was tijd nodig. In de tussentijd zouden de Bosnische Serven dan door gebeurtenissen in Bosnië of de Krajina ingehaald kunnen worden, vermoedde Smith. Wat de internationale positie van de Bosnische Serven betrof, voorzag hij een verdere vervreemding tussen de VN en de VRS. De Bosnische Serven raakten in toenemende mate geïsoleerd en van de wereld vervreemd, analyseerde Smith. Ze waren volop bezig hun internationale vijand te treffen door de enclaves niet langer te laten bevoorraden, door de VN als doelwit te zien, en door VN-personeel te gijzelen. Zodra de NAVO de VRS zou aanvallen, zou de VRS een excuus te hebben om VN-militairen te gijzelen en de VN te 'straffen'. Dergelijke methoden waren in

het verleden al met succes gehanteerd om de besluitvorming in de NAVO en de VN te verlammen.⁸³

Smiths taxatie van deze politieke positie van de Bosnische Serven werd al snel bewaarheid: op 9 mei had hij een geheime ontmoeting met Karadžić in Pale. Bij deze gelegenheid kondigde Karadžić een blokkade van de VN aan, die alleen viel op te heffen wanneer de Bosnische Serven brandstof kregen. Als de NAVO zou worden ingezet om de Bosnische Serven vanuit de lucht aan te vallen, dan zouden de Bosnische Serven UNPROFOR voortaan als vijand behandelen. Karadžić zei dat zijn opstelling mede was ingegeven door teleurstelling over de inzet van de VN bij de Kroatische aanval op West-Slavonië. De VN had daar over zich heen laten lopen. Karadžić benadrukte dat hij resoluties van de Veiligheidsraad niet langer zou respecteren: 'The Security Council is the enemy of the Serbian people and the instrument of hostile US policy.' Hij zou zich voortaan alleen nog maar laten leiden door het belang van het Servische volk. De Bosnische Serven wilden niet langer met de internationale gemeenschap samenwerken.

Ook militair-strategisch bracht de ontmoeting enige duidelijkheid, voor wat het waard was: het werd Smith duidelijk dat de VRS zich zou beperken tot het voeren van de verdediging tegen ABiH-offensieven, en dus niet zelf het initiatief zou nemen. Daarin paste ook de reactie van de VRS op een aanstaand ABiH-offensief: de VRS had er lucht van gekregen dat de ABiH een aanval opzette om de belegering van Sarajevo te doorbreken. Als de Bosnische Moslims zouden aanvallen, zou de VRS terugslaan, wat de Veiligheidsraad daarover ook mocht zeggen. Karadžić wilde voorkomen dat UNPROFOR de ABiH in dit scenario te hulp schoot om de VRS te verslaan; een angst die overigens nauwelijks gegrond genoemd kan worden, omdat UNPROFOR nu juist geen partij in het conflict wilde worden. Karadžić ontkende niet dat de VRS ook zonder bemoeienis van de VN geleidelijk aan zwakker zou komen te staan ten opzichte van de ABiH, maar hij verwachtte hulp van bevriende regeringen. en de VRS had voldoende middelen om het gevecht nog enkele jaren vol te kunnen houden. Over de *Safe Areas* merkte Karadžić op dat deze dienden te worden gedemilitariseerd. Het verwijderen van de wapens van ABiH-militairen in de enclaves was een wens die door de Bosnische Serven bij herhaling was geuit maar waaraan nooit tegemoet was gekomen. Karadžić wilde de *Safe Areas* dan ook niet langer respecteren zolang niet aan die voorwaarde was voldaan.⁸⁴

De vijandelijkheden dreigden overigens niet alleen in de oostelijke enclaves hervat te worden, maar ook in de andere *Safe Areas*, zoals Sarajevo. Daarop wees de onder Smith ressorterende sectorcommandant voor Sarajevo, de Franse generaal-majoor H. Gobilliard. Hij wees er half mei op dat de acties van de strijdende partijen veranderden. Volgens hem bestond er bij de strijdende partijen niet langer het vertrouwen dat UNPROFOR zijn mandaat kon uitvoeren, en was de agressie tegen UNPROFOR toegenomen.

Gobilliard signaleerde een patroon dat in de volgende weken en maanden vaker te zien zou zijn: overeenkomsten waren voor beide zijden een dode letter. De strijdende partijen probeerden UNPROFOR bij het conflict te betrekken en te dicteren hoe deze zijn mandaat

83 NIOD, Coll. Smith. Lt Gen R.A. Smith, Comd UNPROFOR – Post COHA Guidelines, 03/05/95, No. 8800.

84 UNGE, UNPROFOR, Box 92, File 4.2.1 Sarajevo Government Authorities 10/09/94 –

15/08/95. The Office of the Commander BH Command to UNPF Zagreb attn Mr. Akashi, Gen Janvier, 091900B May 1995 en 091615B May 1995.

moest uitvoeren. De ABiH gebruikte UNPROFOR steeds meer als een schild, door posities in te richten vlak naast VN-observatieposten. Dat lokte vuur uit van de VRS, dat ook de observatieposten raakte, en dit werd een dagelijks evenement. De gevaren voor de bevolking en de peacekeepers namen navenant toe.

De Bosnische regering beschouwde UNPROFOR steeds kritischer, en eiste dat er meer zou worden gedaan tegen de VRS. Ook de VRS eiste actie van UNPROFOR: de *Safe Areas* waren niet gedemilitariseerd maar in plaats daarvan tot uitvalsbasis voor de ABiH geworden, en daarmee een provocatie van de Bosnische Serven. Het gevolg daarvan was dat de VRS de *Safe Areas* beschoot, en eiste dat UNPROFOR maatregelen nam tegen de ABiH. Dat gebeurde niet, en daarom was UNPROFOR nu niet alleen voor de Bosnische Moslims maar ook voor de Bosnische Serven uitgedraaid op een teleurstelling, mede omdat ook de Bosnische Serven niet geloofden dat UNPROFOR onpartijdig was. De Bosnische Serven zagen UNPROFOR nu alleen nog als vijand en een hinderpaal, die zij graag kwijt wilden om met de Bosnische Moslims te kunnen afrekenen.

Het kwam er volgens Gobilliard eenvoudig op neer dat beide partijen wilden vechten: de Bosnische Moslims om terrein te herwinnen, de Bosnische Serven om te behouden wat zij hadden als onderhandelingsobject. De bevoorradingsproblemen deden zich evenmin alleen in de oostelijke enclaves voor: ook voor Sarajevo weigerden de Bosnische Serven sedert 2 maart systematisch brandstofkonvoeien door te laten. Dit alles maakte een analyse van het mandaat nodig, stelde Gobilliard met gevoel voor understatement. Het bestaande mandaat kon naar zijn mening alleen worden uitgevoerd wanneer de strijdende partijen daaraan meewerkten. Het lag niet voor de hand dat dat zou gebeuren. Daarom wilde Gobilliard duidelijkheid voor de toekomst, een wens die door iedereen in UNPROFOR gedeeld werd.⁸⁵

Al met al leek UNPROFOR in Bosnië in een uitzichtloze toestand terecht gekomen. Die situatie kon volgens de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst (MID) op het politieke vlak niet zonder gevolgen blijven. De MID had vernomen dat de Bosnische president Izetbegović opriep tot een speciale zitting van de Veiligheidsraad, met als doel de benadering van het Bosnische conflict door de VN te wijzigen, maar zonder zicht te bieden op de inhoud van zo'n benadering. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zochten intussen ook een andere benadering: zij zeiden hun eenheden uit Bosnië te willen terugtrekken. Izetbegović toonde zich niet gevoelig voor dat dreigement, en liet weten niets te zullen doen om landen die zich uit Bosnië zouden willen terugtrekken daarvan te weerhouden.⁸⁶

De penibele situatie waarin UNPROFOR nu aan het belanden was kreeg een eigen plaats in de verstandhouding tussen Smith en Janvier. Er was onenigheid tussen hen over de vraag: 'do we go for a status quo plus or minus', oftewel: handhaving van de status quo, maar met dan wel zonder de mogelijkheid geweld aan te wenden. Smith ging ervan uit dat UNPROFOR er juist beter van kon worden als de druk op de Bosnische Serven kon worden gehandhaafd: 'We bomb you unless we get freedom of movement.' Janvier was hierin in algemene zin veel terughoudender, zoals eerder in dit hoofdstuk is uitgelegd.

Het is interessant dat Janvier hierbij aangaf niet onder Franse druk te staan. Hem was ooit gevraagd of hij vaak de hete adem van Parijs in zijn nek voelde, maar Janvier had daarop als antwoord gegeven: 'surprisingly little'. Voor zover valt vast te stellen, gaf de Franse presi-

85 NIOD, Coll. Ashton. Letter Major-General H. Gobilliard to Lieutenant-General R. Smith, 11/05/95, Confi.

86 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 22/95, afgesloten 161200 mei 1995.

dent slechts eenmaal directe aanwijzingen aan Janvier, niet ten aanzien van luchtsteun, maar ter herovering van de Vrbanja-brug in Sarajevo (waarover meer in paragraaf 11).⁸⁷ Dit paste ook in het algemene beeld dat dat de Britse militairen in UNPROFOR zich van het Franse beleid vormden: de Franse politiek kenmerkte zich door een gebrek aan vertrouwen in militairen, en hechtte ook weinig waarde aan de militaire attachés op de Franse vertegenwoordigingen in het buitenland. De Franse regering gebruikte liever diplomatieke kanalen om aan informatie te komen. Bij Janviers briefing voor de Veiligheidsraad leek de Franse vertegenwoordiger bij de VN, Mérimée, de generaal met openlijke minachting te behandelen (waarover meer in paragraaf 9). De Britten kenden in dit opzicht een andere traditie: die hechtten meer geloof aan militairen en deden zaken met hen. De Britse premier Major belde twee maal met Smith, Portillo (*Secretary of Defence*) verschillende malen en zijn opvolger Rifkind vanaf mei 1995 regelmatig.⁸⁸ Bij de uitspraak van de Britse minister van Defensie Rifkind tegen Kofi Annan dat het Verenigd Koninkrijk er prat op ging, anders dan de Franse president, nooit instructies aan zijn militairen onder VN-bevel te geven, past dan ook enige relativering.⁸⁹

Janvier voelde dus niet zozeer de druk van Parijs, maar stond wel degelijk onder druk van Boutros-Ghali: niet alleen om de problemen rond het voormalige Joegoslavië opgelost te krijgen, maar om dat vooral te doen zonder de toepassing van geweld. Dat was ook de reden waarom Boutros-Ghali er huiverig voor was om bevoegdheden voor de inzet van het NAVO-luchtwapen te delegeren, en al helemaal wanneer die bevoegdheid in handen van de ‘havik’ Smith – zoals Boutros-Ghali hem zag – zou komen te liggen.⁹⁰ Boutros-Ghali op zijn beurt stond weer onder enorme druk van de Amerikaanse vertegenwoordiger bij de VN, Albright, om krachtiger op te treden en meer gebruik van het luchtwapen te maken.

8. Boutros-Ghali aan zet in de Veiligheidsraad

Aan Janvier en Boutros-Ghali was in mei de taak om de VN-Veilighedsraad te doordringen van de problemen met de missie van UNPROFOR, en vervolgens de handen op elkaar te krijgen voor een oplossing. Als voorbereiding hierop was er op 12 mei een ontmoeting in Parijs van Janvier en Boutros-Ghali, waarbij ook Akashi aanwezig was. Janvier schetste de sombere situatie nog eens, aan de hand van een uitvoerige *briefing paper*. De situatie was volgens hem explosief. De pogingen tot isolatie van het Bosnisch-Servische regime in Pale betekende dat men alle invloed op het Bosnisch-Servische regime had verloren. Daarnaast had *air power* alle afschrikwekkende werking verloren die het twee jaar eerder nog had. De VN droeg te veel petten tegelijk, en reageerde te veel op de verschillende nationale agenda's. Janvier legde daarom vier opties op tafel omtrent hoe verder te gaan in Bosnië.

Als eerste optie noemde Janvier de handhaving van de status quo. Daarbij stelde de generaal voor om een hoge drempel voor *air strikes* in te stellen, zoals er tot dan toe materieel ook al was. De demilitarisatie van de *Safe Areas*, waarin het mandaat al voorzag maar die een dode letter was gebleven, zou alsnog ingezet moeten worden in een poging om burgers te scheiden van militaire doelen. Oekraïense eenheden zouden de Nederlandse en Britse eenheden in de enclaves moeten vervangen. Janvier zei hierover dat de status quo in feite niet behouden zou kunnen worden; dat zou verder wegzakken in een moeras betekenen. Wilde

87 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

88 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

89 Vertrouwelijke informatie (50).

90 Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

deze optie zin hebben, dan was er een nieuw vredesproces nodig en aanhoudende politieke druk op alle partijen; dat leek op dat moment niet haalbaar.

De tweede mogelijkheid voorzag in een krachtiger militaire houding, met een omvangrijker gebruik van het luchtwapen. Transporthelikopters zouden een luchtbrug met de enclaves kunnen vormen; om te voorkomen dat die helikopters door de VRS beschoten zouden worden, zouden NAVO-vliegtuigen deze luchtcorridor open moeten houden. Volgens Janvier zou deze optie te kostbaar blijken, en bovendien vanwege het gevaar voor escalatie van het conflict weinig steun krijgen in de VN, behalve van de islamitische landen. Deze landen zouden misschien troepen willen leveren, maar het was zeer de vraag of de internationale gemeenschap en vooral de Bosnische Serven dat idee zouden willen steunen.

De derde optie luidde: beperk het mandaat. De gedachte hierachter was dat UNPROFOR zich helemaal uit Bosnië zou terugtrekken. UNHCR zou dan in staat moeten worden gesteld vrijelijk zijn humanitaire operaties voort te zetten.

De vierde optie was om UNPROFOR uit 'bepaalde gebieden' terug te trekken. UNPROFOR zou zich dan gaan concentreren op het aaneengesloten gebied van de Moslim-Kroatische Federatie (en zich dus terugtrekken uit de oostelijke enclaves), om zo een totale aftocht uit Bosnië te voorkomen. Dan zouden er een nieuw mandaat en nieuwe structuur voor UNPROFOR geïntroduceerd kunnen worden.⁹¹

Het idee achter deze optie was dat dit een einde aan het doormodderen kon brengen. Een hardere opstelling tegen de Bosnische Serven zou mogelijk worden, zonder een groot risico op gijzelingen van VN'ers in de kwetsbare oostelijke enclaves. Vooral nog hield Janvier het op dit scenario als meest wenselijke optie. Het was Smith geweest die Janvier ervan had overtuigd dat de oostelijke enclaves onhoudbaar waren, en Boutros-Ghali was het daarmee eens geweest. De secretaris-generaal van de VN gaf de voorkeur aan een '*workable mission*' en verliet Parijs met een voorkeur voor deze optie.⁹²

Zij werd ook gevolgd in een *Non Paper* met als titel 'Current position. Where we stand' van de VN-staf in Zagreb. Hierin werd, twee dagen na de ontmoeting in Parijs, voor Janvier nog eens op een rij gezet in welke toestand UNPROFOR zich bevond. Deze was deplorabel: het VN-mandaat werd in zijn huidige vorm niet langer van toepassing geacht; er lag geen militaire of politieke oplossing in het verschiep; de verliezen onder de UNPROFOR-soldaten werden steeds hoger; de VN was in sommige gebieden een potentiële gijzelaar, en de inzet van het luchtwapen bracht het risico van verliezen onder het UNPROFOR-personeel met zich mee.

De politieke druk om deze optie daadwerkelijk te gaan volgen was groot voor Janvier. Boutros-Ghali had hem tijdens hun onderhoud in Parijs laten weten dat hij zijn eigen geloofwaardigheid en die van de VN niet in de waagschaal wilde stellen: 'after 3 years, the mission cannot end in a stark failure'. Daarom wilde Boutros-Ghali de Veiligheidsraad een oplossing presenteren '(even an intermediate, temporary or stalling one) which would allow him to not loose face'.⁹³

In een andere, aanvullende *Non-Paper* van dezelfde dag zette de VN-staf in Zagreb de 'Logic of New Deployment' op een rij. De potentiële risico's van deze optie werden er helder

91 NIOD, Coll. Ashton. 'Briefing to SecGen. Options in Bosnia and Herzegovina, Paris – 12/05/95', Secret, 12/05/95.

92 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

93 NIOD, Coll. Ashton, Non-paper for FC/DFC Only, Secret, 'Current position. Where we stand', 14/05/95.

mee in kaart gebracht. Deze nieuwe inzet van de troepen zou in drie fasen moeten geschieden. De eerste, voorbereidende fase zou op 15 juli moeten aflopen. Hierin diende een politiek akkoord te worden bereikt over de oostelijke enclaves en over een evacuatie van de bevolking en de vluchtelingen in de enclaves, wellicht in ruil voor een corridor naar Sarajevo. Op een bijgevoegde kaart waren alle drie oostelijke enclaves gemarkeerd als zijnde gebieden die zouden worden opgegeven ('Retrait UN'). Voor de tweede fase, *Redeployment* of hergroepering, werd de deadline aan het begin van de winter gesteld. UNPROFOR zou alleen nog in de Moslim-Kroatische Federatie zijn gestationeerd, waardoor de troepen minder kwetsbaar zouden zijn voor gijzelingen door de VRS. In deze fase moest er een reductie van tenminste 50 procent in de omvang van troepen worden bereikt. De laatste fase was de *Operational* fase. In deze fase werd een escalatie van het conflict reëel geacht, zo bleek uit het vervolg van het stuk. Wanneer de VRS met militair geweld de Moslim-Kroatische Federatie aanviel, zouden NAVO-luchtaanvallen op afroep beschikbaar zijn om de militaire infrastructuur van de VRS te breken. Dat zou dan een eerste stap in het escalatieproces zijn. Dan zou vermoedelijk ook meteen het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims opgeheven worden. Dat zou betekenen dat UNPROFOR zich uit heel Bosnië zou terugtrekken, doordat het NAVO-terugtrekkingsplan in werking gesteld zou worden en Amerikaanse en Europese NAVO-troepen de VN gingen vervangen.⁹⁴

Boutros-Ghali in de Veiligheidsraad: terugtrekken uit de oostelijke enclaves

Op 16 mei hield Boutros-Ghali een briefing voor de Veiligheidsraad. Over de toestand in Bosnië was hij helder maar somber. Hij meldde dat de gevechten alweer waren begonnen, nog voor het aflopen van de *Cessation of Hostilities Agreement*, en dat beide zijden UNPROFOR in toenemende mate onder vuur namen. Met 137 doden en 1420 gewonden onder UNPROFOR was een onacceptabel hoog aantal slachtoffers bereikt. Het *Safe Area*-concept was niet duidelijk, en in zichzelf tegenstrijdig. Beide partijen misbruikten het concept en er waren onvoldoende troepen voor de missie ter beschikking gesteld. Boutros-Ghali had twee maal om verduidelijking gevraagd,⁹⁵ maar de Veiligheidsraad had daar niet op gereageerd.

Het idee om de enclaves te verlaten was overigens niet geheel nieuw; al in december 1994 en januari 1995 was binnen het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN in New York al een discussie begonnen over het loslaten van de enclaves, maar die discussie was nooit echt serieus gevoerd. Nu gingen Boutros-Ghali en Janvier dus toch voort op de toen ingeslagen weg.⁹⁶

Boutros-Ghali legde de Veiligheidsraad de vier opties van Janvier voor. De laatste, hergroepering en reductie van UNPROFOR – lees: terugtrekking van UNPROFOR uit de oostelijke enclaves – had zijn persoonlijke voorkeur. Dat zou het aantal slachtoffers onder UNPROFOR terugbrengen, zodat de troepenleverende landen eerder bereid zouden zijn hun bijdrage aan de missie te handhaven. Deze optie leverde bovendien grote financiële besparingen op die, gezien de eis van de Verenigde Staten hun contributie aan de VN met 25 tot 31 procent te verminderen, goed van pas kwamen – een tamelijk cynische overweging.

Boutros-Ghali voerde voor zijn visie ook aan dat de civiele en militaire leiding in Zagreb en Sarajevo, evenals de politieke leiders in Europa, tot de conclusie was gekomen dat onder de

94 NIOD, Coll. Ashton, Non-paper for FC/DFC Only, Secret, 'Logic of New Deployment', 14/05/

95.

95 United Nations. S/1994/555 en S/1995/1389.

96 Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

bestaande omstandigheden UNPROFOR zijn mandaat niet langer kon uitvoeren.⁹⁷ Boutros-Ghali had contact gehad met de Russische president Jeltsin, de Spaanse premier Gonzales, de Canadese premier Chrétien, de Franse minister van Buitenlandse Zaken Juppé en de Britse minister van Buitenlandse Zaken Hurd. Waarom Boutros-Ghali niet Washington consulterde, als steunpilaar van de Bosnische Moslims, wist hij zich in 2001 niet meer te herinneren; het zou wel grote gevolgen blijken te hebben voor zijn ideeën.⁹⁸

Bij de op handen lijkende escalatie zou UNPROFOR zijn mandaat zeker niet kunnen uitvoeren. Beide strijdende partijen waren zich aan het opmaken voor een escalatie van de gevechten in de zomer. Langs de confrontatielijnen liep UNPROFOR-personeel het meeste gevaar; daar zou de aanwezigheid het eerst moeten worden uitgedund. Ideeën voor een *redeployment* van de troepen zouden worden uitgewerkt in een rapport aan de Veiligheidsraad.⁹⁹

Boutros-Ghali stelde zich op het standpunt dat troepen in de oostelijke enclaves vervangen moesten worden door VN-waarnemers en *Forward Air Controllers*; zo konden de Bosnische Serven met het luchtwapen aangepakt worden, en was het risico voor de VN geminimaliseerd. Vanuit het perspectief van Boutros-Ghali was er duidelijk een keerpunt voor de missie bereikt: zó kon het in elk geval niet doorgaan.¹⁰⁰

Reacties op Boutros-Ghali's pleidooi: de VS, Groot-Brittannië en Frankrijk

In algemene zin kwam het pleidooi van Boutros-Ghali voor de Veiligheidsraad als een verrassing: het kwam er immers op neer dat de missie volgens hem op een echec was uitgelopen, en die boodschap was uiterst confronterend. Dat gold zeker voor de Verenigde Staten: Washington voelde zich gepasseerd, en van die kant kwam dan ook dadelijk een eerste, negatief getoonzette reactie. De Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Albright, liet weten dat een *redeployment* die UNPROFOR effectiever maakte zou worden gewaardeerd, maar dat dit niet gelijk mocht staan met het verlaten van de *Safe Areas*.¹⁰¹ Albright signaleerde dat Boutros-Ghali hier opriep tot een ‘complete change in direction’, maar het was een zaak voor de Veiligheidsraad om daarover te beslissen – met Washington voorop, aldus Albright.¹⁰²

Boutros-Ghali moest ermee zien te leven dat de Amerikanen de VN-organisatie op allerlei manieren trachtten te beïnvloeden. Hij noemde het *Department of Peacekeeping Operations* een glazen huis. Volgens hem was het geïnfiltrerd door de Amerikanen en kreeg het rechtstreeks advies vanuit Washington. Dat was ook de reden waarom *Undersecretary for Political Affairs*, Goulding, degene was die met de NAVO onderhandelde: zijn *Department of Political Affairs* was minder door de Amerikanen geïnfiltrerd. Het was ook geen geheim dat Boutros-Ghali nog wel eens botste met de Amerikaanse vertegenwoordiger bij de VN, die hij ‘my girlfriend’ Albright noemde.¹⁰³ Andere bronnen wezen erop dat de Amerikanen de codeberichten en e-mails van de VN meelazen.¹⁰⁴

Niet alleen de Amerikanen, maar ook de Fransen en de Britten waren doende hun stand-

97 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Annan to Akashi, 16/05/95, No. MSC-1735.

98 Interview Boutros-Ghali, 31/01/01.

99 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Annan to Akashi, 16/05/95, No. MSC-1735.

100 *Reuter*, RTR0359 3 OVR 243, 162315 GMT May 95 en RTR0373 3 OVR 529, 170058

GMT May 95.

101 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Annan to Akashi, 16/05/95, No. MSC-1735.

102 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Annan to Akashi, 17/05/95, No. MSC-1743.

103 Interview Boutros-Ghali, 30/01/01.

104 Vertrouwelijk vraaggesprek (57).

punt te bepalen na de briefing van Boutros-Ghali, zulks in afwachting van zijn rapportage met nadere voorstellen over de *redeployment* van UNPROFOR. De Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, N. Biegmans, omschreef dat als ‘hun kruit drooghouden’ (zie hierna voor Biegmans rapportage). De Verenigde Staten hadden nog geen precieze positie bepaald, maar waren in elk geval tegen terugtrekking, omdat de strijdende partijen het conflict dan zelf zouden uitvechten. Het probleem daarmee was dat president Clinton 25.000 man grondtroepen voor het terugtrekkingsplan, het zogeheten Oplan 40104, toegezegd had aan de NAVO. De Amerikanen beschouwden dat niet als een formeel besluit, maar de NAVO-raad had de toezegging wel al geïncasseerd, waardoor de Amerikanen *de facto* eigenlijk niet goed meer terugkonden. De Amerikaanse bemiddelaar in Bosnië, Holbrooke, schetste de Amerikaanse positie in dit scenario: ‘Using American troops to fight the war was (. . .) out of the question’. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk hielden echter tegelijk juist een sterke druk op de ketel, door te schetsen wat er zou gebeuren als de Verenigde Staten geen troepen zouden leveren voor het terugtrekkingsplan: ‘The resulting recriminations could mean the end of NATO as an effective military alliance, as the British and the French had already said to us privately.’¹⁰⁵

Het standpunt van de VS kwam er dan ook op neer dat men zich realiseerde dat UNPROFOR niet ideaal was, ‘but without UNPROFOR life in Bosnia would be terrifying’. De Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger Albright, gesteund door vice-president Gore, zei te zullen streven naar een robuuster optreden, al was niet duidelijk wat dit precies inhield.

Zo legden de Amerikanen het probleem terug op het bord van de VN en van de troepenleverende Europese landen. Vooral Groot-Brittannië en Frankrijk zaten hiermee in hun maag. De Britten voelden dat zij rekening moesten houden met de in meerderheid Franse slachtoffers onder UNPROFOR, maar terugtrekking was ‘not desirable, not feasible’. De Britten leken te voelen voor een combinatie van robuuster optreden en hergroepering, maar zagen ook wel in dat dit krachtiger optreden geen *peace-enforcement* kon betekenen, want de aanwezigheid van UNPROFOR moest gebaseerd blijven op instemming van de partijen. Rode draad in de positie van de Britten was vooral om zo weinig mogelijk risico voor de eigen troepen te nemen; dit werd ook keer op keer benadrukt door het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken. De Britse Permanente Vertegenwoordiger kon dan ook maar één weg suggereren: het *Safe Area*-concept diende opnieuw te worden uitgewerkt en geïmplementeerd. Als dat ertoe zou leiden dat de partijen ervan konden worden overtuigd de *Safe Area* te demilitariseren, zou robuuster optreden mogelijk worden. Aanvallen van buitenaf vielen dan gemakkelijker door het luchtwapen te beantwoorden, omdat die aanvallen dan alleen tegen burgerdoelen konden zijn gericht.¹⁰⁶

De positie van de Franse regering bleef nog even in het ongewisse, voor de Britten en voor anderen, vooral doordat op de dag na Boutros-Ghali's pleidooi, op 17 mei, de nieuwe president, Chirac, werd geïnstalleerd. Opmerkelijk was dat er ondanks die onzekerheid toch al snel een indicatie van de Franse opvattingen kwam,¹⁰⁷ en wel tijdens de conferentie van de chefs-defensiestaf van de troepenleverende en andere NAVO-landen in Soesterberg op 19 mei. Daar toonde de Franse chef-defensiestaf Lanxade zich de meest uitgesproken criticus van een beleid van vermindering van de UNPROFOR-aanwezigheid. De Franse regering zou

105 Holbrooke, *To End a War*, pp. 65-67.

106 DCBC nr. 1413. Code Biegmans 452, 19/05/

95.

107 ABZ, DEU/ARA/03356. Code Veenendaal

776, 17/05/95.

daar volgens hem niet mee instemmen. Het zou slechts een uitnodiging tot verdere gevechten zijn, met als resultaat dat het achterblijvende personeel nog meer gevaar liep. De enige optie was volgens Lanxade: versterking van UNPROFOR. UNPROFOR had het initiatief aan de Bosnische Serven gelaten en Frankrijk wilde een deadline, midden zomer 1995, waarop er een staakt-het-vuren bereikt moest zijn en politieke vooruitgang geboekt. Werd die deadline niet gehaald, dan wilde Frankrijk terugtrekking van UNPROFOR onder dekking van de NAVO. Gedeeltelijke terugtrekking was onjuist.¹⁰⁸

De Franse mening dat de effectiviteit van UNPROFOR versterkt moest worden, was ook de unanieme opvatting van de chefs defensiestaf. Zij hadden zich gebogen over een vijftal opties voor de toekomst: '(1) continue as at present; (2) enhancing UNPROFOR's effectiveness and security within its present mandate; (3) reduced presence; (4) total withdrawal and (5) military intervention.' Verbetering van de effectiviteit was urgent om te voorkomen dat een gedeeltelijke of gehele terugtrekking onvermijdelijk werd. Dergelijke maatregelen zouden weliswaar geen 'strategic impact' hebben, maar wanneer deze versterkingen gelijk op gingen met een politiek proces dat nieuw leven was ingeblazen, was er kans op vooruitgang.¹⁰⁹

Boutros-Ghali wilde de mening van de Franse chef defensiestaf echter niet beschouwen als het officiële Franse standpunt; hij wilde zeker zijn van steun van de Franse regering, ten behoeve van zijn rapport over de *redeployment* van de troepen, en wachtte daarom op de officiële positie van de nieuwe Franse regering. Ook wilde hij de uitkomsten van de bijeenkomst van de chefs-defensiestaf evalueren; hij wilde zeker weten dat de positie van de chefs defensiestaf werd afgedekt door hun respectievelijke regeringen.¹¹⁰ Dit past overigens wel in zijn algemene opstelling, die als voorzichtig valt te kenmerken. Boutros-Ghali vond zichzelf 'niet veel anders dan een generaal die de orders van zijn politieke bazen uitvoerde', zijnde de Veiligheidsraad en regeringen.¹¹¹

Pas op 26 mei liet Chirac het Franse standpunt aan Boutros-Ghali weten: dit was min of meer conform wat Lanxade in Soesterberg gezegd had. Frankrijk wilde meer recht doen aan de bescherming van de troepen, al achtte Chirac hiervoor in tegenstelling tot Lanxade wel een aanpassing van het mandaat van UNPROFOR nodig. Overigens maakte ook Chirac niet duidelijk hoe dat precies zou moeten; vergroting van de effectiviteit van UNPROFOR leek een soort toverformule geworden. Hij voegde er nog aan toe dat het mandaat meer 'focus' moest krijgen en dat spreiding van troepen moest worden voorkomen. Als de Veiligheidsraad daar niet mee instemde, zo zei Chirac – ook conform Lanxade – zou Frankrijk zijn troepen terugtrekken.¹¹²

Reacties op Boutros Ghali's pleidooi: Nederland

De Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Biegman, rapporteerde Den Haag over het door Boutros-Ghali gelanceerde plan. Hij ging een eindweegs mee met de analyse van Boutros-Ghali, maar niet met diens oplossing.

Zijn verslag begon met een boud statement: volgens hem had de VN weinig op met het *Safe Area*-concept, mede omdat de middelen (in de vorm van troepen) om de missie uit te

108 Vertrouwelijke informatie (59).

109 Vertrouwelijke informatie (59).

110 DCBC, 1413. Code Biegman 452, 18/05/95.

111 Interview Boutros Boutros-Ghali, 31/01/01.

112 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 478,

26/05/95; ABZ, DEU 05243, Code Wijnaendts

165, 28/05/95.

voeren UNPROFOR nooit ter beschikking waren gesteld. Biegman voerde verder aan dat de generaals van mening waren dat UNPROFOR zijn taken niet meer goed kon uitvoeren, en dat Boutros-Ghali zelf tegen grotere inzet van het luchtwapen was, omdat dit de veiligheid van de troepen in gevaar zou brengen en de strijd verder zou doen oplaaien. In hergroepering van de troepen zag Biegman echter geen oplossing, omdat dit volgens hem al gauw neerkwam op het opgeven van de *Safe Areas*, met alle gevolgen van dien voor de bevolking. Biegman zag daarin een cadeau voor Karadžić, vroeg zich af wat er met de bevolking ging gebeuren, en tenslotte hoe de troepen konden worden teruggetrokken: met of zonder NAVO? Handhaving van de status quo – hoe ongewenst ook – leek Biegman vooralsnog de meest waarschijnlijke uitkomst.¹¹³

Op dezelfde dag dat Boutros-Ghali de Veiligheidsraad zijn briefing gaf, 16 mei, was minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken over de toestand in Bosnië naar de Tweede Kamer geroepen voor het zogeheten vragenuurtje op dinsdagmiddag. Van Mierlo stelde dat de situatie in Bosnië zeer zorgelijk was. Er was weinig uitzicht op een politieke oplossing, en het werk in de Contactgroep verliep buitengewoon moeizaam. De situatie op de grond verslechterde zienderogen. Die dag vonden in Sarajevo de zwaarste beschietingen van de afgelopen periode plaats, naar Van Mierlo zei geïnitieerd door de Bosnische Moslims en beantwoord door de Bosnische Serven. De situatie werd ook voor Dutchbat steeds moeilijker. Er ontstond internationaal steeds meer het gevoel dat dit zo niet door kon gaan, aldus Van Mierlo, maar het Nederlandse uitgangspunt was dat terugtrekking van UNPROFOR uit Bosnië en daarmee ook terugtrekking uit de oostelijke enclaves voor de Nederlandse regering geen optie was. Dit liet honderdduizend mensen aan hun lot over, en aan terugtrekking waren bovendien risico's verbonden. Gedeeltelijke terugtrekking moest worden gezien als een hergroepering, die uiteindelijk moest leiden tot een veiliger situatie. Nederland meende dat de VN zijn presentie geloofwaardiger diende te maken door een betere bescherming van de militairen, door effectiever te verdedigen en door effectiever op te treden. Voor Van Mierlo gold wat ook voor Chirac gold, die hetzelfde vond: het was gemakkelijker gezegd dan gedaan.

Van Mierlo wist te melden dat de problemen met UNPROFOR in Parijs onderwerp van gesprek waren geweest tussen Boutros-Ghali, Akashi en Janvier, maar van de inhoud van die gesprekken was Nederland niet op de hoogte. In een voor minister Voorhoeve geprepareerde tekst stond slechts dat de secretaris-generaal van de VN de missie grondig tegen het licht wilde houden.¹¹⁴

Enkele Kamerleden spraken hun zorg uit over de veelheid aan internationale gremia die zich met het conflict bezighielden: de Contactgroep over voormalig Joegoslavië bestond nog steeds, er leek zich een Frans-Britse as te ontwikkelen, en er was natuurlijk de VN. Van Mierlo leek zich daar echter weinig zorgen over te maken, en ging op elk van de drie genoemde gremia in.

Het contact met de leden van de Contactgroep noemde hij goed, al zei hij erbij dat de groep op dat moment niet functioneerde. Meer in het algemeen was er op dit moment geen uitzicht op het bereiken van een politieke oplossing, zei Van Mierlo in dit verband.

De zorg over een Frans-Britse as was niet geheel onterecht, aangezien de Franse en de Britse ministers van Buitenlandse Zaken de dag ervoor, op 15 mei, verstek hadden laten gaan

¹¹³ ABZ, DEU/ARA/05277. Code Biegman 436, 17/05/95.

¹¹⁴ NIOD, Coll. Princen. Vragenuur 16/05/95, het voormalig Joegoslavië.

bij een WEU-bijeenkomst in Lissabon. Op de vraag of er zich een Frans-Britse as ontwikkelde, gaf Van Mierlo in de Kamer echter geen concreet antwoord. Dat kon ook niet, want hij was er op dat moment nog niet van op de hoogte dat zijn Britse en Franse collega's, Hurd en Juppé, over het plan tot terugtrekking uit de oostelijke enclaves gesproken hadden. Hurd had zich daarbij verontrust getoond over Franse uitspraken over terugtrekking (zie hierna). Nederland was kennelijk niet geheel op de hoogte van de posities van deze leden van de Contactgroep en de Veiligheidsraad. Niettemin zei Van Mierlo te vinden dat Nederland over inspraak bij de besluitvorming van de VN geen klagen had.¹¹⁵ Dat optimisme werd overigens dezelfde dag nog gelogenstraft: Boutros-Ghali hield immers in de Veiligheidsraad een pleidooi waarmee Nederland hoogst ongelukkig was.

Wel drong nadien al snel in Nederland door wat Boutros-Ghali in de Veiligheidsraad had voorgesteld, onder meer bij gelegenheid van de NAVO-raad van de dag erna, 17 mei. Daar gaf de Britse vertegenwoordiger een briefing over de door Boutros-Ghali aangereikte opties. De Nederlandse vertegenwoordiger bij de NAVO, Veenendaal, leek terugtrekking uit de oostelijke enclaves 'bepaald onaantrekkelijk'. Alle inspanningen in de afgelopen anderhalf jaar om de burgerbevolking in deze enclaves te beschermen, zouden dan tevergeefs zijn geweest.¹¹⁶

Toen naar buiten kwam dat Boutros-Ghali UNPROFOR wilde terugtrekken uit de oostelijke enclaves, nam de Nederlandse regering daar publiekelijk afstand van. De ministers Voorhoeve en Van Mierlo tekenden bezwaren aan tegen de uitspraken van de secretaris-generaal van de VN. Zij verzetten zich tegen inkrimping van UNPROFOR en een eventuele terugtrekking uit de oostelijke *Safe Areas*, omdat die de veiligheid van de bevolking op het spel zette. De Nederlandse inzet was dat 'natuurlijk' bijzondere aandacht moest worden besteed aan de bevolking in de enclaves, zo stelde Voorhoeve. VN-waarnemers in de oostelijke enclaves, zoals Boutros-Ghali wilde, konden de bevolking onvoldoende veiligheid bieden, vond Voorhoeve. Als de VN wegtrok konden de Bosnische Serven de enclaves vrijwel zonder slag of stoot innemen, wat een enorme vluchtelingenstroom op gang zou brengen.¹¹⁷

Ook op het ministerie van Buitenlandse Zaken werd creatief meegedacht over de opties van Boutros-Ghali. De plaatsvervangend chef van de Directie Europa, Hattinga van 't Sant, kwam met een analyse van de door Boutros-Ghali voorgestelde opties. Zijns inziens liepen al deze opties dood, inclusief de optie waarvoor Boutros-Ghali gekozen had: terugtrekking uit de oostelijke enclaves. Ook Hattinga van 't Sant zag wel het probleem dat de oostelijke enclaves niet te verdedigen vielen en verlaten zouden moeten worden omdat de VN-troepen daar anders als gijzelaars een krachtig optreden in de weg stonden. Desondanks leek het terugtrekken hem niet reëel, omdat dat betekende dat de oostelijke enclaves in de steek werden gelaten zonder dat daar waarborgen voor humanitaire hulp en zelfs psychologische steun tegenover stonden.

Het dreigde dus 'doormodderen' te worden, maar omdat ook dat verre van ideaal was stelde Hattinga van 't Sant de vraag of de internationale gemeenschap niet politiek, economisch en militair solidair met de Bosnische Moslims zou moeten zijn door actief militair in te grijpen in het conflict. De chefs defensiestaf hadden kort daarvoor in Soesterberg naar zijn mening te gemakkelijk een militaire interventie van de hand hadden gewezen; de optie om

115 TK, vergaderjaar 1994-1995, Handelingen, 16/05/95, 76 pp. 4553-4557.

776, 17/05/95.

116 ABZ, DEU/ARA/03356. Code Veenendaal

117 *de Volkskrant*, 18/05/95.

actief militair in te grijpen had toch ten minste moeten worden onderzocht. Dat hoefde volgens hem niet te betekenen dat de VN of de NAVO een grote interventiemacht op de been moest brengen, maar wel dat de VN, de NAVO of een coalitie van landen de ABiH zou helpen grondgebied te verdedigen. Het zou dan moeten gaan om het verdedigen van gebied waar de Bosnische Moslims volgens het plan van de Contactgroep recht op hadden, nadat de ABiH dit gebied eerst zelf veroverd had. Meedoen aan offensieve acties was niet de bedoeling, maar luchtsteun bieden bij grondacties van de ABiH moest wél kunnen. Op die manier kon de internationale gemeenschap weer tot een duidelijke strategie komen, om de Bosnische Serven terug te dringen tot de grenzen zoals het plan van de Contactgroep die aangaven.

Hattinga van 't Sant realiseerde zich overigens ook dat er nadelen aan deze optie kleefden. De internationale gemeenschap koos partij, terwijl de essentie van UNPROFOR nu juist was dat niet te doen. Een ander nadeel was dat in deze optie slachtoffers zouden vallen, en dat het parlement daarom grote moeite zou hebben in te stemmen met deze strategie. Ook Rusland zou dat niet willen doen, dacht Hattinga van 't Sant. Zijn inschatting van deze nadelen was niet alleen correct, maar ook zwaarwegender dan de voordelen ervan: de notitie met deze optie werd aangeboden aan de ambtelijke top, maar reacties erop zijn niet aangetroffen.¹¹⁸

Ook op het hoogste politieke niveau in Nederland hield de situatie de gemoederen bezig. De ministerraad van 19 mei was zorgelijk over de politieke situatie in voormalig Joegoslavië. De dreiging van een oorlog tussen Servië en Kroatië maakte de situatie nog onoverzichtelijker. Door meningsverschillen tussen Fransen en Britten was de situatie al niet erg duidelijk, hetgeen overigens niet alleen gold voor de oostelijke enclaves, maar ook voor het westelijke front. De ministers Juppé en Hurd voerden daar op 15 mei spoedoverleg over; dit bilaterale contact wekte aanvankelijk enige wrevel aan Nederlandse zijde omdat het buiten het WEU-overleg in Lissabon op dezelfde dag was gehouden. De Franse koers werd in deze ministerraadsvergadering als volgt geschetst: door het hoge aantal slachtoffers onder de Franse militairen (37 dodelijke) wilde de Franse regering haar troepen vanaf juni geleidelijk terugtrekken, tenzij het mandaat van UNPROFOR werd uitgebreid. Deze Franse koers stond haaks op wat Boutros-Ghali wilde, namelijk een reductie van de omvang van UNPROFOR alsmede terugtrekking uit sommige gebieden, waaronder Srebrenica.

Maar de Britten wilden voorlopig van terugtrekking niets weten, en de Nederlandse regering sloot zich daar in deze vergadering bij aan. De verwachting bestond dat bij discussie hierover in de Veiligheidsraad Boutros-Ghali zijn standpunt zou verlaten. De wrevel over het Frans-Britse initiatief werd gesmoord doordat Hurd aan zijn Nederlandse collega het belang van een eensgezind Frans-Brits standpunt in de kwestie Bosnië had uitgelegd. Het overtuigde de ministerraad dat dat inderdaad van belang was, juist omdat de Contactgroep niet meer functioneerde. De Franse en Britse regeringen hadden bovendien aangegeven voortaan geen actie meer te zullen ondernemen zonder consultatie van de Nederlandse regering.¹¹⁹

Van Mierlo was na zijn contact met Hurd inderdaad tot het inzicht gekomen dat een eensgezind Frans-Brits standpunt belangrijker was dan Nederlandse verontrusting over een Frans-Britse as. Hurd had Van Mierlo ook begin mei al uitgelegd hoe serieus de problemen met Frankrijk waren: voor Parijs was de maat vol, zo maakte hij duidelijk. Juppé had

118 ABZ, DEUARA/05243. Notitie met als onderwerp 'Bosnië, de VN op dood spoor. Is er nog een uitweg?', 27/05/95. De notitie was aangeboden aan DGPZ, Plv DGPZ, Chef DEU, Chef

DAV en DAV/MS.

119 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 19/05/95.

gemeend dat de bestaande situatie in voormalig Joegoslavië niet langer geduld kon worden; er waren zijns inziens drie dingen nodig: een nieuw bestand, versterking van UNPROFOR en nieuwe diplomatieke actie. Zo niet, dan wilde Parijs al vanaf juni zijn troepen niet langer vervangen, wat op terugtrekking neerkwam. Hurd zei begrip te hebben getoond voor dit Franse standpunt omdat Frankrijk al zoveel soldaten had verloren, maar hij noemde het Franse besluit wel ‘a dangerous course’.¹²⁰

Er kwamen begin mei meer verontrustende geluiden uit Parijs die in dezelfde richting wezen. Volgens Britse diplomaten had Juppé op de dag na Chiracs uitverkiezing meegedeeld dat de nieuwe president waarschijnlijk binnenkort zijn besluit bekend zou maken om binnen twee of drie maanden te beginnen met het terugtrekken van Franse troepen, dus inderdaad mogelijk zonder de versterking van UNPROFOR en de pogingen tot een politiek akkoord af te wachten. Londen had er sterk op aangedrongen dat er eerst consultaties zouden plaatsvinden alvorens een dergelijk ingrijpend besluit zou worden genomen. De Fransen hadden overigens intussen al aan de Canadezen laten weten dat ook het Verenigd Koninkrijk zijn troepen zou terugtrekken, hetgeen onjuist was. Britse zegslieden merkten op dat er verschillen in inzicht in Parijs vielen waar te nemen. De Franse politici wilden weg uit Bosnië vanwege de uitzichtloosheid, maar de militairen wilden vooralsnog blijven.¹²¹

9. Januari in de Veiligheidsraad en in overleg met de troepenleverende landen

Na de briefing van Boutros-Ghali op 16 mei kwam vervolgens *Force Commander* generaal Janvier op 24 mei de Veiligheidsraad brieven over de situatie in Bosnië. Ten behoeve van deze bijeenkomst vatte generaal Smith op 21 mei andermaal zijn gedachten samen over de situatie samen voor Janvier. Het was weer een weinig opwekkend verhaal: beide strijdende partijen waren bereid te vechten om een oplossing te forceren. Het centrum van de activiteiten zou rond Sarajevo en de oostelijke enclaves liggen. Instemming van de Bosnische Serven met de aanwezigheid van UNPROFOR was verloren; bij de Bosnische Moslims was dat niet ver meer af. De VRS gijzelde UNPROFOR, terwijl de ABiH UNPROFOR in toenemende mate als schild gebruikte. Als er geen bereidheid bestond het conflict te laten escaleren, dan moest UNPROFOR blijven zoeken naar instemming van de partijen en vasthouden aan onpartijdigheid. Dat betekende alleen gebruik van geweld ter zelfverdediging. Prioriteit lag dan bij bescherming van de *peacekeepers*. Krachtiger militair optreden van UNPROFOR, ondersteund door de NAVO, zou de Bosnische regering en een deel van de internationale gemeenschap tevreden stellen, maar maakte UNPROFOR tot combattant, terwijl het daar nog steeds de wapens niet voor had (UNPROFOR had geen artillerie). Krachtiger optreden was ook geen oplossing voor het probleem van het gijzelen van VN-militairen. De Veiligheidsraad diende zich volgens Smith uit te spreken over de vraag of UNPROFOR verder moest gaan dan toepassing van het zelfverdedigingsprincipe. Smith pleitte voor het opnieuw definiëren van het mandaat voor UNPROFOR. Tegenstrijdigheden en dubbelzinnigheden over het gebruik van geweld hoorden te worden opgelost. In terugtrekking van UNPROFOR als geheel zag Smith geen brood, aangezien dit een beloning voor de Bosnische Serven zou inhouden, die toch op de een of andere manier juist harder aangepakt zouden moeten worden. Smith geloofde bovendien niet dat veel regeringen een terugtrekking wilden steu-

120 Vertrouwelijke informatie (57).

121 Vertrouwelijke informatie (58).

nen. Terugtrekking zou UNPROFOR voor te grote praktische en militaire problemen stellen.¹²²

Janvier vond, net als eerder Boutros-Ghali, dat gedeeltelijke terugtrekking uit de oostelijke enclaves de enige overgebleven optie was voor UNPROFOR. Hij zou daarmee echter ook op soortgelijke problemen in de Veiligheidsraad stuiten als eerder Boutros-Ghali. Het begon voor de *Force Commander* al op de avond voorafgaand aan de briefing aan de Veiligheidsraad. Er was die avond, 23 mei, een diner van de Franse en Britse Permanente vertegenwoordigers, Mérimée en Hannay, met Janvier. Janvier vertelde hen wat hij in de Veiligheidsraad ging zeggen; het kwam neer op hetgeen hij met Boutros-Ghali had afgestemd, namelijk terugtrekking uit de oostelijke enclaves om de effectiviteit van UNPROFOR als geheel te vergroten. Die boodschap viel erg slecht, en meteen kwam naar buiten dat Janvier het mandaat wilde veranderen. Nog voordat Janvier naar de Veiligheidsraad ging, werd hij bovendien op de gang tegengehouden door VN-ondersecretaris-generaal Kofi Annan. Deze zei Janvier dat er geen politieke bereidheid bestond om de lijn Janvier uit te voeren. De lijn zou in plaats daarvan moeten zijn: voortgaan op de oude weg, maar dan krachtiger. Daarop had Janvier gevraagd: ‘maar hoe kunnen we dat doen?’ Van Annan zou Janvier in die dagen verder weinig steun ontvangen. Annan ‘tried to do an honest job’, maar was niet de persoon die veel voor elkaar kreeg. Hij was ‘the tea boy of the Security Council’, volgens kolonel Baxter, de *Military Assistant* van Smith die aan de delegatie van Janvier was toegevoegd. Annan was wel goed in het aanvoelen van de politieke temperatuur, maar was slechts aan het overleven, had weinig invloed en keek vooral naar de Verenigde Staten.¹²³ Janvier paste zijn briefing na deze waarschuwing van Annan niet aan.

De briefing aan de Veiligheidsraad was in *closed session*. Srebrenica werd daar overigens niet genoemd en Janvier zei er dus niet eens expliciet dat men uit deze enclave moest vertrekken. Wel zei hij dat UNPROFOR zijn missie in Oost-Bosnië niet meer kon uitvoeren, hetgeen algemeen werd uitgelegd als een pleidooi voor terugtrekking.¹²⁴ De bom barstte: de Veiligheidsraad was tegen Janviers ideeën gekant, omdat instemming met zijn voorstel zou betekenen dat het door de Veiligheidsraad ontworpen concept van *Safe Areas* was mislukt. De raad verwierp Janviers gedachten over het verlaten van de enclaves. De Veiligheidsraad moest anders immers ook plannen voor een overgangperiode gaan ontwerpen, en was daar nog niet aan toe, temeer omdat de meeste leden voornamelijk naar de Amerikaanse vertegenwoordiger Albright keken. De niet-permanente leden leken evenmin bereid het gevecht aan te gaan met de permanente vijf leden, waaronder de VS.¹²⁵

Albright vreesde dat Janviers plan een escalatie van het conflict zou kunnen betekenen, zoals ook in Janviers eigen *non-paper* was aangegeven. Dat kon betekenen dat UNPROFOR in zijn geheel teruggetrokken moest worden en er dus 25.000 Amerikanen naar Bosnië moesten. Daar voelde de Amerikaanse regering nog steeds niets voor. Daarom keerde Albright zich sterk tegen Janviers idee, ook publiekelijk. Na de bijeenkomst zei ze tegen de pers: ‘mijn regering snapt niet waarom luchtaanvallen op dit moment geen geschikt middel zouden zijn in Bosnië’.¹²⁶

Nadat hij de Veiligheidsraad had gebriefd zei Janvier dat zijn carrière nu in duigen lag: ‘ik

122 NIOD, Coll. Smith. Smith to Janvier, 21/05/95, No. 8060.

123 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

124 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

125 Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

126 Westerman & Rijs, *Het zwartste scenario*, p. 131.

heb gezegd wat politiek niet werd geaccepteerd'. Omdat het probleem vooral zat tussen Albright en Janvier, nam zij hem na afloop van de vergadering apart. Ze zaten twee uur in een zijkamertje, waar Albright vroeg waarom de VN niet agressiever kon optreden en meer gebruikmaken van de VN-eenheden in de *Safe Areas*. Janvier antwoordde dat toen hij betrokken was bij de VN-missie in Libanon, de Amerikaanse soldaten weigerden 's nachts te patrouilleren. Hij had daarvoor Noorwegen en Zweden moeten inzetten. De aanwezige persvoorlichter, M. Rubin, gaf Albright vervolgens een briefje met daarop de woorden: '*walk out now*'. Albright zette het gesprek evenwel voort, maar het bleef een discussie tussen doven. Naar het latere oordeel van Baxter hadden de twee generaals Smith en Janvier samen naar de Veiligheidsraad moeten gaan; dat had volgens hem mogelijk meer indruk gemaakt.¹²⁷

Gevraagd naar de reden van haar afwijzing van de voorstellen van Boutros-Ghali en later Janvier, terwijl dat toch mogelijkheden bood voor van een krachtiger gebruik van het luchtwapen – waarvan zij een groot voorstander was – antwoordde Albright dat het voor haar een 'Hobson's choice', was geweest: een keuze waarbij er alternatieven *leken* te zijn, maar waarbij er in feite maar één weg kon worden gevolgd. Het viel immers moeilijk voor te stellen dat men de bevolking van de enclaves onbeschermd achter zou laten. Ook de Veiligheidsraad was verdeeld, en daarom moest er iets uitgewerkt worden wat maar half aan de behoeften van de VN en UNPROFOR tegemoet kwam, aldus Albright.¹²⁸

Overleg van Janvier met de troepenleverende landen

Op dezelfde dag als zijn briefing aan de Veiligheidsraad gaf Janvier een briefing aan de vertegenwoordigers van de troepenleverende landen, waaronder Nederland. Hieraan namen alle landen deel die troepen leverden, niet alleen voor Bosnië maar ook elders in het voormalige Joegoslavië. De ontmoeting had geen officiële status; de besluiten werden in de Veiligheidsraad genomen.

Over het *Safe Area*-concept zei Janvier dat de situatie in de die gebieden op dat moment volledig afweek van die op het moment van de instelling ervan. Een aantal factoren stond de toepassing van het concept in de weg. De VN-militairen in de *Safe Areas* waren geïsoleerd, verspreid, slecht bewapend, in feite gegijzeld, en uiterst kwetsbaar. De Bosnische regering gebruikte de *Safe Areas* om van daaruit aanvallen op te zetten tegen de VRS. Janvier zag de aanwezigheid van UNPROFOR als van weinig nut. Hij wilde een substantiële wijziging van het mandaat. De enige echte garantie voor een verbetering van de situatie lag bij onderhandelingen en uitzicht op een politieke regeling.¹²⁹

De Nederlandse vertegenwoordiger, Biegman, was in het overleg van de troepenleverende landen een van de eersten die op de briefing van Janvier reageerden. Biegman was het niet eens met terugtrekking van UNPROFOR uit de oostelijke enclaves. In het bijzonder met betrekking tot de *Safe Areas* mocht het mandaat of de sterkte van UNPROFOR niet worden verzwakt. Als UNPROFOR als te zwak werd gezien, moest het worden versterkt. Biegman verwees naar een uitspraak van de Amerikaanse voorzitter van de *Joint Chiefs of Staff*, generaal Shalikashvili, die had gezegd dat een beslist optreden van de NAVO ertoe zou

¹²⁷ Interview Jim Baxter, 16/10/00.

¹²⁸ Interview M. Albright, 28/09/01.

¹²⁹ UNNY, DPKO, UNPF. Reunion des pays contributeurs de troupes 24 mai 1995, Exposé introductif du Général Janvier, Commandant les

forces de paix de Nations Unies, attached to Outgoing Code Cable Annan to Akashi, 31/05/95, No. 1829. Minutes of UNPF TCN meeting on 24/05/95.

leiden dat de Bosnische Serven zich correct gingen gedragen. Juist het gebrek aan zo'n actie had tot frustratie geleid. Shalikashvili vertolkte hiermee de algemene lijn van de Amerikaanse regering dat de Bosnische Serven harder aangepakt moesten worden vanuit de lucht, en Biegman was het met die lijn eens. Ook vond Biegman het niet fair om beide strijdende partijen gelijkkelijk te benaderen. Het waren de Bosnische Serven geweest die de plannen van de Contactgroep dwarsboomden.

In zijn antwoord wees Janvier op de complexe problematiek van het gebruik van het luchtwapen. Er was geen tussenweg tussen een 'strong protest' (een mondelinge waarschuwing aan de Bosnische Serven) en het gebruik van luchtsteun. Dat diende te worden afgezet tegen de risico's van een effectief uitvoeren van het mandaat van UNPROFOR.

Uit het overleg met de troepenleverende landen bleek inderdaad dat de meeste landen niet voor terugtrekking uit de enclaves voelden. De islamitische landen gaven alleen aan luchtacties en opheffing van het wapenembargo te steunen, om hun geloofsgenoten, de Bosnische Moslims, te helpen in de strijd tegen de Bosnische Serven. Enkele Westerse landen wezen op de kwetsbaarheid en het gevaar van gijzeling voor de troepen in de enclaves. Concentratie van de troepen was daarom nodig, met andere woorden: terugtrekking uit de enclaves.¹³⁰ Biegman sprak weliswaar niet op instructie van Den Haag, maar de eerder gedane openbare uitlatingen van de ministers Van Mierlo en Voorhoeve hadden weinig aan duidelijkheid te wensen overgelaten. De interventie van Biegman gaf overigens ook blijk van de nauwe banden die er tussen Nederland en Bosnië bestonden, met name in de persoon van de Bosnische ambassadeur bij de VN, Sacirbey. Naast het feit dat Sacirbey regelmatig Nederland aandeed op zijn reizen van New York naar Genève en Sarajevo en daar de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie bezocht, stuurde Biegman hem de tekst toe van zijn interventie in het overleg van de troepenleverende landen.¹³¹

Latere interpretaties van Janviers optreden

Over de briefing van Janvier aan de Veiligheidsraad ontstond in Nederland later nog een relletje, nadat het ANP, *De Telegraaf* en *NRC Handelsblad* op 31 oktober 1995 gewag maakten van een reconstructie van de val van Srebrenica door de Britse krant *The Independent*. Deze krant zei over documenten te beschikken dat Janvier al op 24 mei, in New York, had voorgesteld de enclaves aan hun lot over te laten, maar dat enkele islamitische landen en Nederland zich zouden hebben verzet tegen het voorstel, en tegen Janviers vijandige houding tegenover de Bosnische regering. Voorts schreven Frank Westerman en Bart Rijs in hun boek *Het Zwartste Scenario* dat de portee van Janviers betoog de Nederlandse regering 'op spectaculaire wijze' was ontgaan en dat Permanente Vertegenwoordiger Biegman niet had begrepen of had gerapporteerd dat Janvier van de enclaves af wilde. Tevens schreven Westerman en Rijs dat bij de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie de speech van Janvier onvindbaar was gebleken.¹³²

Deze krantenberichten leidden tot de vraag wat Nederland precies van Janviers optreden in de Veiligheidsraad had geweten. Minister Van Mierlo reageerde aanvankelijk met te zeggen dat het rapport van de secretaris-generaal VN al had aangegeven dat terugtrekking

130 UNNY, DPKO, UNPF. Outgoing Code Cable Annan to Akashi, 31/05/95, No. 1829. Minutes of UNPF TCN meeting on 24/05/95.

131 ABZ, PNVN. Fax N.H. Biegman to Muha-

med Sacirbey, 25/05/95, zonder nr.

132 Westerman & Rijs, *Het Zwartste scenario*, p. 131.

geen reële optie was. Maar dat verscheen pas op 30 mei, zes dagen na de bijeenkomst met Janvier in de Veiligheidsraad.¹³³ Minister Voorhoeve erkende rond die tijd publiekelijk dat hij nog steeds niet precies wist wat Janvier tijdens de besloten zitting van de Veiligheidsraad over de enclaves had gezegd.¹³⁴ Van Mierlo daarentegen informeerde de Tweede Kamer dat het verslag van de bijeenkomst met Janvier door de Permanente Vertegenwoordiger bij de VN ook naar het ministerie van Defensie was gezonden. Dit betrof echter Biegmans verslag van de bijeenkomst van troepenleverende landen die Janvier, eveneens op 24 mei, had toegesproken.

Van Mierlo maakte ook duidelijk dat een aantal VN-ambassadeurs, onder wie de Nederlandse, de plannen van Janvier hadden bekritiseerd: terugtrekking uit de *Safe Areas* was door Nederland afgewezen, aldus Van Mierlo, en het hele Nederlandse beleid was steeds gericht geweest op handhaving van VN-eenheden in de *Safe Areas* ‘ter ontmoediging van aanvallen en beschietingen’.¹³⁵

Van Mierlo zei niet met zoveel woorden dat Nederland ook wist wat Janvier in de Veiligheidsraad had gezegd. Ambassadeur Biegman had ook daarover wel degelijk gerapporteerd, ook al had Nederland daar niet bij gezeten. Het betoog van Janvier daar was ongeveer gelijk geweest aan zijn betoog voor de troepenleverende landen. Alleen was hij bij de Veiligheidsraad iets specifieker geweest over de mogelijkheid van *redeployment*; Janvier wilde de VN-presentie in Sarajevo handhaven, maar terugtrekking uit Tuzla of Bihać sloot hij niet uit, implicerend dat dat evenmin gold voor terugtrekking uit de oostelijke enclaves Srebrenica, Žepa en Gorazde. Tevens rapporteerde Biegman dat de standpunten binnen de Veiligheidsraad elkaar niet waren genaderd. De Verenigde Staten bleven hameren op een sterk UNPROFOR en blijvende aanwezigheid in de *Safe Areas*, terwijl Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk leken aan te sturen op *redeployment* én robuust optreden.¹³⁶

Concluderend: de bewering van Westerman en Rijs dat Nederland niet geweten zou hebben wat Janvier in het overleg met de troepenleverende landen en in de Veiligheidsraad gezegd had, was onjuist. Biegman had over beide bijeenkomsten wel degelijk gerapporteerd. Ook over de bijeenkomst van de Veiligheidsraad waar hij zelf niet bij was had hij voldoende informatie verzameld. Veel verschil in Janviers inbreng bij deze twee bijeenkomsten was er niet. Omdat Janvier zijn pleidooi voor terugtrekking uit de enclaves ook hield in de vergadering met de troepenleverende landen, was het niet zo’n probleem dat zijn eigenlijke tekst voor de Veiligheidsraad niet bekend was. Biegman rapporteerde aan Den Haag, en de portee van Janviers betoog was hem in het geheel niet ontgaan; Biegman reageerde er zelfs als een van de eersten op, door te zeggen dat hij tegen terugtrekking was uit de enclaves, waaronder Srebrenica.

In het als afsluitend bedoelde Kamerdebat in december 1995 kwam de kwestie van Janviers inbreng op 24 mei nogmaals aan de orde. VVD-woordvoerder Blaauw beschuldigde Van Mierlo ervan de Kamer niet te hebben gemeld dat Janvier had gepleit voor het opgeven van Srebrenica. Nederland had dan een duidelijker beeld gehad van wat Dutchbat mogelijk te wachten stond.¹³⁷

133 ANP, 302350 en 311536 okt 95.

134 Vectra BuZa 02-11-1995 13:50, verwijzend naar ANP139 4 BIN 226 Van Lambalgen 808.

135 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 I81, nr. 139 (11/12/95).

136 ABZ, DEU/ARA/05277. Code Biegman 467, 25/05/95.

137 TK, vergaderjaar 1995-1996, Handelingen, 19/12/95, TK 40-3 I85 en TK 40-3 I62.

Op het antwoord van Van Mierlo dat Nederland Janvier niet had horen zeggen dat hij van de enclaves afwilde, er geen bevestiging van had gekregen en ook er geen geloof aan hechtte dat de Franse generaal dit zo zou hebben gezegd, viel heel wat af te dingen.¹³⁸ Het optreden van Janvier was ambassadeur Biegman en daarmee Nederland immers beslist niet ontgaan. Los van het formeel codebericht van Biegman aan zijn ministerie, had ook minister Voorhoeve op 19 juni in een gesprek met de Amerikaanse vertegenwoordiger bij de VN, Albright, nog gezegd: ‘Opgeven van de enclaves, zoals eerder door Force Commander Janvier gesuggereerd, zou een bloedbad tot gevolg hebben.’ Ook dat was aan Buitenlandse Zaken gerapporteerd.¹³⁹ Bovendien had Biegman al uitvoerig gerapporteerd over de briefing van Boutros-Ghali voor de Veiligheidsraad op 16 mei, waar deze zijn voorkeur voor een *redployment* had uitgesproken.

In het debat probeerde Blaauw tevens de stelling overeind te houden dat de uitspraak van Janvier van invloed was geweest op het handelen van de VN-hoofdkwartieren. Dergelijk speculeren over een verband tussen het optreden van Janvier voor de Veiligheidsraad en de latere val van Srebrenica leek een aanlokkelijke bezigheid, maar de ideeën van Janvier om UNPROFOR uit de enclaves terug te trekken kregen geen vervolg: UNPROFOR trok zich niet uit de enclaves terug. Nadat Janvier in de Veiligheidsraad geen gehoor had gekregen voor zijn ideeën, kwam hij daar niet meer op terug, ook niet toen het mis was gegaan.¹⁴⁰ Maar bovenal was de Bosnisch-Servische strategie voor Srebrenica, zoals in het vervolg van dit deel uit de doeken zal worden gedaan, al vorm gegeven voordat Janvier in de Veiligheidsraad sprak. Janviers ideeën werd geen nadere bestudering gegund. Als in een reflex wezen politici deze van de hand, omdat het de mislukking van het *Safe Area*-concept zou onderstrepen; het toegeven van een mislukking wilde men vermijden. De Amerikaanse VN-ambassadeur Albright liep hierin voorop, maar ook de Nederlandse bewindslieden lieten zich niet onbetuigd. Zo bleef een nieuwe invulling van het concept van de *Safe Area* achterwege.¹⁴¹

10. De *air strikes* op Pale

In de maand mei was er een sterke escalatie van de gevechten tussen VRS en ABiH.¹⁴² UNPROFOR raakte betrokken bij de strijd, hetgeen op 25 en 26 mei resulteerde in de al veel genoemde *air strikes* op munitiedepots in Pale, de ‘hoofdstad’ van de Republika Srpska. Het zou echter onjuist zijn deze bombardementen van de NAVO als enige oorzaak van de escalatie te zien; ook voor 25 mei al was er sprake van een escalatie van het conflict. Zo werden op 7 mei tien Franse VN-militairen en burgers gedood en raakten er dertig gewond

138 TK, vergaderjaar 1995-1996, Handelingen, 19/12/95, TK 40-3185 en TK 40-3162.

139 ABZ, PVVN doss. 272 ag nr. 22491. Code Biegman 548, 19/06/95.

140 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

141 Hierbij zou men kunnen denken aan de *Safe Havens* in Noord- en Zuid-Irak die vanuit de lucht werden beschermd. Een concept dat heden ten dage nog werkt, zonder dat geallieerde troepen zich op Irakese bodem bevinden. Zoals generaal Shalikhshvili, ooit commandant van de Operatie Provide Comfort in Irak, zei was dat een concept

waar in tegenstelling tot dat van de *Safe Areas* over was nagedacht en waar het adagium had gegolden ‘shoot first, ask questions later’. Wel moest Shalikhshvili toegeven dat het terrein in Irak zich beter leende voor zo’n aanpak dan dat in Bosnië. Interview John Shalikhshvili, 07/06/00.

142 Bij de beschrijving van de gebeurtenissen in mei in deze paragraaf is in algemene zin gebruik gemaakt van de opsomming der gebeurtenissen zoals vermeld in de rapportage van Boutros-Ghali. Op de conclusies uit zijn rapportage wordt in paragraaf 11 teruggekomen.

bij een mortieraanval rond Sarajevo, bij welke gelegenheid overigens de behoedzaamheid van het VN-hoofdkwartier in Zagreb nog eens onderstreept werd: de weigering van Akashi om toen luchtsteun in te zetten, kwam hem op kritiek van een aantal VN-lidstaten te staan.

Een volgende stap in het escalatieproces was het weghalen van zware wapens door Bosnische Serven uit een *Weapon Collection Point*, op 24 mei zelfs gevolgd door het afvuren van zware wapens door Bosnische Serven vanuit *Weapon Collection Points*, en het weghalen van nog meer wapens. Daardoor bevonden zich tanks en raketwerpers in wat de *Heavy Weapons Exclusion Zone* heette rond Sarajevo.

Dit weghalen van zware wapens door de Bosnische Serven bleef niet zonder gevolgen. Op 24 mei ontvingen de Bosnische Serven via een persconferentie van generaal Smith in Sarajevo een ultimatum: als de zware wapens de volgende dag niet waren verwijderd of bij een *Weapon Collection Point* ingeleverd, zou de VRS vanuit de lucht worden aangevallen. Als de zware wapens 24 uur daarna nog niet zwegden, zou er nog een *air strike* volgen. Overigens gold dit ultimatum ook voor de ABiH.

De VRS respecteerde deze deadline niet. Daardoor werd 25 mei 1995 een gedenkwaardige dag in het conflict in Bosnië. In het hoofdstuk 'Het luchtwapen: *Close Air Support* en *air strikes*' hierna wordt teruggekomen op deze *air strikes*. Dreigen met geweld, zoals Smith hier deed, leidde soms tot een positief resultaat. De bereidheid van de NAVO om vliegtuigen neer te schieten die het vliegverbod overtraden, had het gebruik van het luchtruim voor offensieve doeleinden verhinderd. Dreigen met geweld had eerder ook gewerkt om de *Heavy Weapon Exclusion Zone* rond Sarajevo in te stellen. Maar de Bosnische Serven hadden snel begrepen dat zij de VN een onaanvaardbare prijs konden laten betalen bij de inzet van het luchtwapen. En dat was precies wat er gebeurde na de tweede *air strike*.

Nadat de Bosnische Serven de deadline niet hadden gerespecteerd, voerde de NAVO op 25 mei inderdaad een *air strike* uit. Om onbedoelde schade (in militaire termen: *collateral damage*) en slachtoffers te vermijden, waren als doel twee bunkers in een munitiecomplex bij Pale gekozen, de hoofdstad van de door de Bosnische Serven geproclameerde Republika Srpska.

Een reactie van de VRS liet na deze *air strike* niet lang op zich wachten. De VRS omsingelde nog dezelfde dag *Weapon Collection Points* en beschoot alle *Safe Areas*, met uitzondering van Žepa. Vooral Tuzla kreeg het zwaar te verduren: als vergelding voor de *air strikes* werd op 25 mei (Tito's geboortedag, en de dag van de jeugd)¹⁴³ vanaf een afstand van meer dan twintig kilometer Tuzla beschoten, waarbij in het centrum één enkel projectiel (een 130 millimeter artilleriegranaat) 195 slachtoffers maakte, waarvan 72 de dood vonden.¹⁴⁴ Omdat de Bosnische Serven niet aan het gestelde ultimatum voldeden, voerde de NAVO op 26 mei een tweede *air strike* uit op de overige bunkers van hetzelfde munitiecomplex bij Pale.

Drie voorbeelden laten zien hoe VN'ers nu ongewild bij VRS-acties betrokken werden.

143 CRST. Opmerking van generaal Sead Delić, zie Minutes of Meeting with Brig Delić/Comd 2 Corps on 07/0695. Opsteller MA/Comd Sec NE Maj Valved.

144 NIOD, Coll Brantz. Commander Sector North East (Brigadier General Hagrup Haukland) to Major General Rupert Smith, 28/05/95. UNMO's spraken later het vermoeden uit dat de

beschietingen in die tijd en in latere weken op het westelijk deel van de stad niet willekeurig waren, maar waren gericht op de TTU-fabriek waarvan werd vermoed dat dit een munitiefabriek was. Opmerkelijk was dat de granaat van sovjet-make-lij was en voorzien van een Amerikaanse schokbuis. (CRST.UNMO HQ Sector NE to UNMO BHC, 111000B Jun 95)

Het eerste en belangrijkste toonde de kwetsbaarheid van UNPROFOR: op 26 mei gijzelde de VRS 145 VN-waarnemers en VN-soldaten. In de dagen daarna nam het aantal gegijzelden nog toe. Beroemd geworden tv-beelden lieten VN-personeel zien dat aan strategische objecten was vastgeketend, veelal vastgebonden aan bruggen en lantarenpalen. De VRS zei 168 *peacekeepers* vast te hebben gezet op mogelijke doelen voor een luchtaanval, om te voorkomen dat de volgende *air strike* zich daarop zou richten. Generaal Mladić liet generaal Smith weten dat hun levens in gevaar waren bij een voortzetting van de luchtaanvallen. Een tweede voorbeeld van de rechtstreekse betrokkenheid van manschappen van UNPROFOR deed zich voor bij Sarajevo: daar heroverden Fransen op eigen initiatief de Vrbanja-brug (zie hierna), die eerder door de VRS veroverd was. Als derde voorbeeld kan genoemd worden dat op 28 mei de VRS in Goražde de Britse compound beschoot, en 33 man van de bemanning van observatieposten (OP's) gevangennamen. De paragraaf hierna gaat verder in op de directe gevolgen van deze acties voor UNPROFOR.

De VRS liet het hier niet bij: ook op 28 mei sloten de Bosnische Serven de gas-, water- en elektriciteitstoevoer naar Sarajevo af. Uit de door hen omsingelde *Weapon Collection Points* haalde de VRS tweehonderd mortieren en houwitsers terug.

Nadat de VRS gijzelaars genomen had onder de VN'ers, heerste er relatieve rust in Sarajevo, maar deze was bereikt tegen een hoge prijs en bracht UNPROFOR in een compleet isolement. De toestand verergerde het probleem van de bevoorrading van de oostelijke enclaves, omdat de Bosnische Serven nu helemaal niet meer geneigd waren konvoeien door te laten die op weg waren naar de VN'ers in die oostelijke enclaves. Het vermogen van de VN om op effectieve wijze te opereren in Bosnië had een stevige deuk opgelopen. Dat gold ook voor de bedoelde onpartijdigheid van de VN en de noodzakelijke instemming van de strijdende partijen met de VN-aanwezigheid: de strijdende partijen beschouwden UNPROFOR als partij in het conflict.

11. Directe gevolgen van de *air strikes* voor UNPROFOR

De *air strikes* op 25 en 26 mei in Pale stonden niet op zichzelf. Al eerder in het voorjaar was duidelijk geworden wat het patroon was bij inzet van het luchtwapen (*air strikes* of *Close Air Support*): *Force Commander* Janvier wilde hiermee uiterste terughoudendheid betrachten vanwege de veiligheid van de troepen op de grond. Die instelling was op zich voorstelbaar, omdat de VRS na de inzet van het luchtwapen tegen de Bosnische Serven steeds snel reageerde, met grote gevolgen voor UNPROFOR: er werden gijzelaars genomen, de bevoorrading van de *Safe Areas* werd afgesloten, vliegtuigen die hulpgoederen naar Sarajevo aanvoerden werden beschoten, UNMO's en VN'ers op geïsoleerde observatieposten werden gegijzeld, en UNPROFOR werd genegeerd. Op het algemene beleid van UNPROFOR voor de inzet van het luchtwapen, en op de besluitvorming die leidde tot de *air strikes* bij Pale, wordt teruggekomen in het volgende hoofdstuk, 'Luchtsteun'. Hier wordt het relaas voortgezet met de gevolgen die de *air strikes* op 25 en 26 mei hadden voor UNPROFOR. Het belangrijkste daarvan was, zoals eerder vermeld, dat de Bosnische Serven gijzelaars namen omdat UN-

PROFOR partij zou hebben gekozen.¹⁴⁵ Verder zagen geïsoleerde VN-eenheden zich omsingeld door de VRS, en was UNPROFOR van zijn bewegingsvrijheid in Bosnisch-Servisch gebied beroofd.¹⁴⁶

Ook generaal Smith constateerde op 29 mei dat het doel van de *air strikes* niet was bereikt. Dit was geweest om het regime van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* en *Weapon Collection Points*, dat steeds meer op de tocht kwam te staan, nieuw leven in te blazen. In plaats daarvan had de VRS juist grote aantallen wapens en uitrustingsstukken uit de *Weapon Collection Points* in bezit genomen. De Bosnische regering werkte, zolang dat in haar voordeel was, nog wel mee, maar kon zich eveneens gedwongen zien om het regime van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* of *Weapon Collection Points* op te geven.

De VRS hield UNPROFOR in een houdgreep, constateerde Smith: er waren (op 29 mei) nog steeds 347 VN-militairen gegijzeld, geïsoleerde VN-eenheden zagen zich omsingeld door de VRS, en de VRS had UNPROFOR beroofd van zijn bewegingsvrijheid. Het VN-personeel in de enclaves was kwetsbaar en, zoals Smith het stelde, 'more part of the problem than the solution'. UNPROFOR had instemming van de Bosnische Serven met zijn aanwezigheid verloren en werd niet langer als *peacekeeper* gezien, zeker niet nadat UNPROFOR vier VRS-soldaten als krijgsgevangenen in zijn macht had. UNPROFOR was nauwelijks meer onpartijdig en stond niet ver meer af van het punt dat het feitelijk een bondgenoot van de Bosnische Moslims was.¹⁴⁷

Na de *air strikes* tegen Pale op 25 en 26 mei 1995 ontstond een volledig nieuwe situatie. Zoals generaal Smith het in een gesprek met Bosnisch vice-president E. Ganić verwoordde op de avond van 24 mei: de luchtaanvallen zouden de situatie zodanig veranderen dat 'much of the debate currently going on in New York would become academic'.¹⁴⁸ New York wist niet dat de *air strikes* stonden te gebeuren: Janvier hield op 24 mei zijn toespraken tot de Veiligheidsraad en de troepenleverende landen, en zei zich bewust te zijn van het belang van *air strikes*, maar gaf geen enkele indicatie dat hij zich daar ook concreet van wilde bedienen.¹⁴⁹ Meteen na de eerste *air strike* was de VN in rep en roer.

Bosnia-Herzegovina Command in Sarajevo had voorzien dat de *air strike* tot escalatie zou leiden. De inlichtingenstaf (in militaire termen: de G-2) in Sarajevo verwachtte dat een *air strike* vooral tot een sterke reactie zou leiden omdat de Bosnische Serven zo dicht bij huis waren getroffen. Karadžić zou er zijn gelijk aan kunnen ontlenen dat er doorgevochten moest worden; hij zou de druk van Milošević om te gaan onderhandelen weerstaan. VN-personeel zou, zoals Karadžić had bedreigd te zullen doen, worden gegijzeld. De VRS zou zelfs de wapens tegen UNPROFOR kunnen opnemen. In het bijzonder was het als tegengmaatregel voor de enclaves te voorspellen dat de VRS er zou aanvallen, er VN-personeel zou vasthouden, en konvooien verder zou stoppen. De ABiH zou de kat uit de boom kijken en de reacties van de Bosnische Serven afwachten, terwijl het tegelijkertijd zou proberen de span-

145 UNGE, UNPROFOR, Box 62/77, File 2.8 Nato 25/05/93 – 05/07/95. De uitspraken waren van parlamentsvoorzitter Momčilo Krajišnik op Radio Knin, 26/05/95, 16.00 hrs. Krajišnik kwam ook met het verwijt dat de Bosnische troepen de *Safe Areas*, waaronder Srebrenica, als uitvalsbasis gebruikten. UNPROFOR 26 May 95/23.30 hrs.

146 NIOD, Coll. Karremans. Commander HQ UNPROFOR Directive 2/95, 29/05/95, nr. 8800,

UN Confi.

147 NIOD, Coll. Smith. Commander HQ UNPROFOR Directive 2/95, 29 May 1995, UN Confi.

148 UNNY, DPKO, UNPF. Meeting Gen Smith/ Dr Ganić: 24/05/95, attached to Code Cable Akashi to Annan, 25/05/95, No. Z-861.

149 ABZ, DEU/ARA/05277. Code Biegman 467, 25/05/95.

ning te verhogen en de situatie te destabiliseren door de Bosnische Serven te provoceren. Sarajevo en ook Gorazde lagen daarbij als doel voor de hand. Er werd met hoge inzetten gespeeld en het was onduidelijk welke kaart de Bosnische Serven zouden spelen. 'They are very good poker players and never show their cards until they have to'.¹⁵⁰

De eerste reacties van de Bosnische Serven op de *air strikes* kwamen in woorden, en beloofden weinig goeds. Mladić beschuldigde Smith van 'crazy and unreasonable' gebruik van het instrument van *air strikes*. Hij vroeg zich af of Smith hem soms bang wilde maken. Mladić verwachtte dat Smith als een redelijk denkend mens handelde: hij, Mladić, had de VN nooit geprovoceerd of ergens aangevallen, maar nu was het Smith geweest die hem had aangevallen. Smith had aan zijn soldaten moeten denken en de consequenties van 'such unreasonable and unthinking decisions'. Mladić verwachtte verontschuldiging en geen bedreigingen.¹⁵¹ Andere reacties van de Bosnische Serven waren even furieus. De adviseur en zagsman van Karadžić, Jovan Zametica, kwam met een litanie van protesten tegen de VN. Hij zei dat de VN voortaan slechts als vijand te kunnen beschouwen, omdat de VN de zijde van zijn vijanden had gekozen. De internationale gemeenschap probeerde de Serven door het gebruik van geweld tot concessies te dwingen, maar dat zou niet werken. Die gemeenschap begreep toch al weinig van de Servische zaak en Servische rechten. De Bosnische Serven waren bereid morgen over vrede te onderhandelen, maar alleen wanneer rekening met de Bosnisch-Servische belangen werd gehouden en de Bosnische Serven niet slechts als een autonome minderheid in Bosnië werden gezien.¹⁵² Karadžić zelf verklaarde dat de Republika Srpska de VN door de luchtaanvallen als haar vijand beschouwde, en herriep alle met de VN gemaakte afspraken. VN-resoluties zouden niet langer worden gerespecteerd. Momčilo Krajišnik, voorzitter van het parlement van de Republika Srpska, zei ook dat de VN een einde had gemaakt aan haar neutrale positie en voortaan als vijand moest worden beschouwd. Na wat de VN had nagelaten, had zij niet het recht de Bosnische Serven aan te vallen. Krajišnik stelde namelijk dat de *Safe Areas* helemaal niet *safe* waren, maar werden gebruikt als uitvalsbasis voor aanvallen door de Bosnische Moslims. Er bevonden zich bewapende troepen, in plaats van burgers onder bescherming. De ABiH had aanvallen vanuit zowel Srebrenica, Žepa als Gorazde uitgevoerd.¹⁵³

Na al deze dreigende taal jegens de VN voegden de Bosnische Serven de daad bij het woord: grote aantallen VN'ers werden gegijzeld. Dat dompelde de VN in een crisis. De speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN, Akashi, deed een beroep op Karadžić om de gijzelaars vrij te laten. De manier waarop zij werden tentoongesteld op beelden die wereld over gingen, met de VN'ers vastgekend aan objecten, had weinig goeds aan Karadžić' imago bijgedragen. De gegijzelden kwaad doen zou slechts leiden tot druk van

150 NIOD, Coll. Smith. BH Command G2 Assessment 25/05/95, UN Conf.

151 UNNY, DPKO, UNPF. Telephone conversation Gen Smith / Gen Mladić: 26/05/95, attached to Code Cable Akashi to Annan, 26/05/95, No. Z-870.

152 UNNY, DPKO, UNPF. Statement of Dr Jovan Zametica, Advisor and Spokesman to Dr

Karadžić, Bosnian Serb Radio, 26/05/95, 24.00 hours, attached to Code Cable Akashi to Annan, 27/05/95, No. Z-875.

153 UNNY, DPKO, UNPF. Statement of Mr Momčilo Krajišnik, 'Speaker of the Republika Srpska National Assembly', Bosnian Serb Radio, 26/05/95, 14.00 hours, attached to Code Cable Akashi to Annan, 27/05/95, No. Z-875.

de internationale gemeenschap voor verdere militaire actie, *air strikes* inbegrepen, 'that will be impossible to resist'.¹⁵⁴

Hiermee blufte Akashi echter, want de praktijk na 25 en 26 mei werd niet dat er nog strenger werd opgetreden tegen de Bosnische Serven. Eerder was het omgekeerde het geval; de behoedzame krachten kregen weer vrij spel. Akashi was zich maar al te bewust van de beperkingen die de gegijzelden op de politieke en militaire activiteiten van UNPROFOR zouden opleggen.¹⁵⁵ 'The need not to worsen the security situation in UNPROFOR is paramount.' Akashi rapporteerde aan New York dat hij generaal Smith had geïnstrueerd dat de uitvoering van het mandaat ondergeschikt was aan de veiligheid van het VN-personeel. Smith diende maatregelen te nemen om te voorkomen dat de VRS nog meer personeel gijzelde. Dat kon het verminderen van de aanwezigheid en activiteiten van UNPROFOR betekenen.¹⁵⁶ Smith had daarmee gelijk gekregen dat de discussies tot nu toe in New York ineens erg academisch leken, nu ook Akashi zijn visie op het mandaat verwoordde.

Meer in het algemeen was binnen UNPROFOR de heersende gedachte dat de *air strikes* niet aan hun doel beantwoord hadden. Dat constateerde bijvoorbeeld Akashi's plaatsvervanger in Sarajevo, Deyan Mihov. Het doel was geweest om de VRS te laten voldoen aan de overeenkomst van februari 1994 over zware wapens, en stabilisatie te verkrijgen van de toestand rond Sarajevo en elders in Bosnië. Omdat dat doel niet bereikt was, en om de gegijzelden vrij te krijgen, wilde Mihov stoppen met *air strikes*. Volgens hem leek het erop dat de Bosnische Serven een van tevoren bedacht plan volgden. Hun doel leek geschillen tussen de VN en de NAVO te veroorzaken, evenals binnen de Veiligheidsraad, in de Contactgroep en bij de troepenleverende landen.¹⁵⁷ Of dat nu het doel van de Bosnische Serven was of niet, zij slaagden daar aardig in: het gevolg van de *air strikes* van 25 en 26 mei was dat UNPROFOR voorlopig afzag van verdere luchtaanvallen.

Nieuwe visies van de nationale regeringen

Met het ontstaan van de gijzelaarscrisis zat de schrik er goed in bij de troepenleverende landen, en met name het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Op 2 juni werden bijvoorbeeld uit voorzorg de Franse waarnemers naar veiliger gebieden overgebracht. De situatie in Bosnië begon zo ook voor de interveniërende militairen uiterst grimmig te worden.

Ook de Amerikanen waren geschrokken, hoewel zij geen troepen op de grond hadden in Bosnië. Zij raakten meer betrokken bij de zaak na het neerschieten van een Amerikaanse F-16 nabij Banja Luka op 2 juni.¹⁵⁸ Er waren wel Amerikaanse individuen in Bosnië, maar dan in de civiele en militaire staven. Het bleek ook op 29 mei, toen er berichten waren over het gijzelen van Amerikaanse waarnemers van de ICFY-missie die de grens tussen Joegoslavië en Bosnië controleerden. Deze waarnemers werden daarna schielijk teruggetrokken.

154 UNNY, DPKO, UNPF. Letter Yashushi Akashi to Radovan Karadžić, 26/05/95, attached to Code Cable Akashi to Annan, 27/05/95, No. Z-875.

155 Vertrouwelijke informatie (60).

156 Vertrouwelijke informatie (61).

157 UNNY, DPKO, UNPF. Fax Deyan Mihov, Acting D-SRSG/CAC BH Command Sarajevo to Yasushi Akashi and Michel Moussali, HCA Civil Affairs, HQ Zagreb, Situation Assessment 29/05/

95 verzonden met Code Cable Akashi to Annan, 29/05/95, No. Z-889.

158 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, Weekly Situation Report, 31/05/95, No. Z-900, Restricted. MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 25/95, afgesloten 301200B mei 1995; vertrouwelijke informatie 121.

KL Crisisstaf Weeksitrep van 25/05/95 t/m 02/06/95.

Op hoog niveau kwam er nu in de Verenigde Staten een discussie op gang over hoe verder te handelen. Op 27 mei hadden veiligheidsadviseur Lake en voorzitter van de *Joint Chiefs-of-staff*, generaal Shalikashvili, daarover een gesprek. Lake meende dat UNPROFOR 'should stay on course and decide what to do next'. Shalikasvilli kreeg van hem de aanwijzing: 'Be prepared to discuss redeployment and emergency extractions.' Overigens had generaal Smith al gewaarschuwd voor de mogelijkheid dat de troepen zouden moeten worden teruggetrokken.

Militaire voorzorgsmaatregelen voor een operatie om UNPROFOR terug te trekken werden getroffen. De Amerikaanse zogeheten *Rapid Response Option* (de *Marine Expeditionary Unit* of MEU) in de Middellandse Zee werd geactiveerd, alsmede een derde deel van een Amerikaanse *airborne*-divisie in Italië, waarvan de beschikbaarheid was stilgehouden. De activering hield overigens slechts een verhoging van de paraatheid in en betekende nog geen inzet.

Ook werden politieke voorzorgsmaatregelen genomen in Washington: Lake sprak met leden van het Amerikaanse Congres over verplaatsing van de MEU van de Middellandse Zee naar de Adriatische Zee. Discussie over concrete inzet ervan was er echter nog niet. De Amerikaanse minister van Defensie, Perry, had een ontmoeting met de Britse en Duitse ministers van Defensie, Rifkind en Rühle. Perry's boodschap was: 'no air strikes, only Close Air Support'. Deze reactie leek vooral door het moment ingegeven te zijn; alles wijst erop dat de Verenigde Staten bleven vinden dat de Bosnische Serven harder aangepakt moesten worden door *air strikes*. Ook kreeg het Amerikaanse leger toestemming een planning te maken voor een reddingsoperatie voor de gijzelaars. Commandoacties om gijzelaars te bevrijden sloot de Amerikaanse regering niet uit.

Door de gijzelaarscrisis werd het bereiken van internationale overeenstemming nog moeilijker dan dit toch al was. Zo kon de Veiligheidsraad het niet eens worden over een *Presidential Statement* ter veroordeling van het geweld, en de Noord-Atlantische Raad, in spoedzitting bijeengeroepen, kwam niet verder dan stopzetting te eisen van de beschieting van *Safe Areas*, alsmede onvoorwaardelijke vrijlating van de gegijzelden. Zelfs de Russen spraken van barbarij.

Al snel bleek ook dat de gijzelaarscrisis een eigen plaats kreeg in de discussies van de Amerikanen met de troepenleverende landen. Zo had Perry gesproken met de nieuwe Franse minister van Buitenlandse Zaken, Hervé de Charette, en het was was hem gebleken dat de gijzelaarskwestie ervoor gezorgd had dat de afzonderlijke landen door hun gijzelaars nu een veel groter belang in Bosnië hadden gekregen.

Dat gold ook voor de Britten: de Britse chef defensiestaf, Sir Inge, had al gezegd dat de Britten tot dan toe geen 'vital interest' in Bosnië hadden, maar dat dit nu wel het geval was. Britse troepen met zware wapens (artillerie) gingen in Split aan land.¹⁵⁹

De Franse en Amerikaanse reactie op de gijzelaarscrisis

De gijzelaarscrisis hield de gemoederen zeer bezig, niet het minst in Frankrijk: de strategische Vrbanja-brug bij Sarajevo was op 27 mei bestormd en veroverd door Bosnische Serven, gekleed als Franse VN-soldaten. Daarbij kwamen twee Franse militairen om het leven. Nog dezelfde ochtend werd deze brug heroverd; deze herovering gebeurde, geheel buiten mede-

¹⁵⁹ Interview John Shalikashvili, 07/06/00. Mededelingen op basis van dagboekantekeningen.

weten van Smith, op persoonlijke instructie van de Franse President, Chirac. Deze gaf het bevel hiertoe aan de Franse chef defensiestaf, Lanxade, en die bracht dit op zijn beurt over aan de eveneens Franse generaal Gobilliard in Sarajevo, die de heroveringsoperatie opzette. Het argument voor dit Franse onderonsje was dat de Franse regering zich het recht voorbeheld in noodsituaties *Command and Control* naar zich toe te trekken en rechtstreeks instructies te geven aan Franse eenheden onder internationaal bevel.¹⁶⁰

Ondanks eerdere telefonische scheldkanonnades bleven de generaals Smith en Mladić onder meer hierover met elkaar in contact staan. Op 28 mei spraken zij over de situatie die was ontstaan. Bij de herovering vonden drie VRS-militairen de dood en werden er vier krijgsgevangen gemaakt. Het leidde tot de bizarre situatie dat een *peacekeeping force* krijgsgevangenen maakte, al mochten zij zo niet worden genoemd. VRS-soldaten dreigden vervolgens om, als deze vier Serven niet werden vrijgelaten, de gegijzelde Franse VN-militairen te doden. Smith ging daar tegenover Mladić niet direct op in; Mladić zei Smith dat hij over informatie beschikte dat deze vier Serven waren overgedragen aan de ABiH (hetgeen niet waar was). Mladić noemde de behandeling van de gegijzelde Franse VN-militairen humaan en – afgezien van een enkel geval – correct. Hij gaf wel toe dat enkele Franse VN'ers zich op sleutelpunten bevonden, die doelwit van NAVO-acties konden zijn, waaronder Mladić' eigen hoofdkwartier. Verder zei hij te hopen dat Smith overeenkomstig het VN-mandaat zou handelen, en zich niet zou laten leiden door de wensen van de Bosnische regering. Smith zou dat de Bosnische vice-president Ganić nog maar eens duidelijk moeten maken, vond Mladić.¹⁶¹ De VRS-militairen herkregen hun vrijheid overigens pas weer nadat half juni ook de UNPROFOR-gegjzelden waren vrijgelaten.

De Fransen hadden zich meteen op het standpunt gesteld dat niet de VN maar de Fransen de Franse gegijzelden moesten bevrijden. Naast de solo-actie bij de Vrbanja-brug overwogen de Fransen daartoe ook een nationale operatie op touw te zetten; het Franse vliegdekschip Foch voer uit met speciale eenheden aan boord. De Franse chef defensiestaf, Lanxade, vertelde zijn Amerikaanse collega Shalikashvili dat noch de VN noch UNPROFOR geschikte tussenpersonen waren om met de Serven zaken te doen nu er gegijzelden waren. De VN in Zagreb kon de crisis niet aan. Landen zouden het gijzelaarsprobleem elk op hun eigen manier willen oplossen. De voorzitter van het *Military Committee* van de NAVO, Sir Richard Vincent, kreeg zelfs telefoontjes van de Franse minister van Buitenlandse Zaken Hervé de Charette, die ongelukkig was omdat er geen multinationale betrokkenheid was.¹⁶²

Ook de nieuwe Franse president, Chirac, reageerde op de gijzelaarscrisis. Na de vertoewardiging was het vooral Frankrijk dat probeerde tot nieuwe initiatieven te komen. Chirac nam het voortouw in nieuwe diplomatieke offensieven en het Franse voorzitterschap van de EU dat eind juni afliep bracht een diplomatieke eindspurt op gang. Een belangrijk initiatief van de Fransen was het voorstel tot oprichting van een *Rapid Reaction Force* (voor de oprichting daarvan zie paragraaf 13). Bovendien waren ze voornemens dit militaire initiatief te laten volgen door politieke actie. Frankrijk riep op tot een internationale conferentie en maande de twee co-voorzitters van de *International Conference on the Former Yugoslavia*, Stoltenberg en Bildt, om zo spoedig mogelijk naar de Balkan af te reizen voor

160 Vertrouwelijk vraaggesprek (1).

161 UNNY, DPKO, UNPF. Telephone Conversation Gen Smith / Gen Mladić: 28/05/95 UN Confi., attached to Code Cable Akashi to Annan,

29/05/95, NO. Z-883.

162 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Wijnaendts 165, 28/05/95.

voorbereidende besprekingen, zodat nog op de Europese top van Cannes op 26 en 27 juni over de resultaten kon worden gesproken.¹⁶³

De Amerikanen wilden juist voorkomen dat elk land zijn eigen plan ging trekken, waardoor het een chaos zou worden. Daarom was het volgens Perry noodzakelijk de gijzelaarscrisis door de NAVO te laten oplossen, en wel door een gezelschap van internationale planners. Overigens leken de Amerikanen inmiddels de VN afgeschreven te hebben: Perry meende dat de hele vredesoperatie aan de NAVO diende te worden overgedaan. Hij wees tenslotte op het vitale belang van een nieuwe onderhandelaar voor de Contactgroep; als er geen politieke overeenkomst kwam, zat iedereen op een dood spoor.¹⁶⁴

De Nederlandse reactie op de gijzelaarscrisis

Op 28 mei uitte minister Voorhoeve tegen de Amerikaanse minister van Defensie, Perry, de vrees dat ook na een oplossing van de gijzelaarscrisis de problemen met UNPROFOR zouden voortduren. Daarmee bedoelde hij: zolang de VN-troepen zich in kwetsbare posities overal verspreid in Bosnië bevonden, en de Bosnische Serven zowel UNPROFOR als de Moslimbevolking konden gijzelen.

De eerste prioriteit was voor Voorhoeve de vermindering van de kwetsbaarheid van UNPROFOR, voordat krachtiger kon worden opgetreden tegen de Bosnische Serven. Dat betekende terugtrekking van UNMO's en een oplossing voor de UNPROFOR-troepen in de enclaves. Daarvoor zag Voorhoeve twee manieren: ofwel er werd een corridor naar de enclaves over land overeengekomen, – maar dat zou moeilijk haalbaar zijn – ofwel de enclaves werden ontruimd, met medeneming van de bevolking die dan moest worden gehuisvest in Centraal-Bosnië of rondom Sarajevo. Dit betrof overigens een ideeënuitswisseling met Perry; Voorhoeve heeft voor deze gedachte zelf geen steun gezocht. Deze optie zou ook onhaalbaar zijn doordat dit scenario verplaatsing betekende van meer dan honderdduizend mensen, waarbij het zeer de vraag was of de Bosnische regering daaraan zou willen meewerken.

Voorhoeve had in elk geval het probleem helder voor ogen: zolang de enclaves een verantwoordelijkheid van de VN bleven, zou UNPROFOR uiterst kwetsbaar zijn, omdat de Bosnische Serven de bevolking aldaar in de houdgreep had. Een dag na zijn gesprek met Perry, op 29 mei, waarschuwde Voorhoeve in de ministerraad dat, gezien de discussies daarover in New York, het vertrek van UNPROFOR uit de enclaves onontkoombaar zou kunnen worden.

Ook de Nederlandse regering maakte zich zorgen over de ontstane situatie. In diezelfde Nederlandse ministerraad van 29 mei waarschuwde Voorhoeve voor het risico dat Dutchbatters zouden kunnen worden gegijzeld. De VN was uiterst kwetsbaar en had de regie in Bosnië verloren.¹⁶⁵ In de ministerraad werd geconstateerd dat de Bosnische Serven er door dit soort acties op uit leken te zijn UNPROFOR uit Bosnië te verbannen. Een gedwongen vertrek zou grote gevolgen hebben voor de geloofwaardigheid van de Veiligheidsraad en de NAVO. De VN was kwetsbaar, de enclaves waren onverdedigbaar en de VN kon niet als oorlogvoerende partij optreden. Geen van de lidstaten wist hoe het beste tegen de Bosnische Serven kon worden opgetreden. Gebrek aan regie van de VN, twijfel en onzekerheid hadden

¹⁶³ UNGE, UNPROFOR, Box 119, File BHC Weekly Sitreps, 17/06/95 – 21/09/95. UNPROFOR HQ, Weekly Situation Report, No. 122,

5-11 June 1995.

¹⁶⁴ Interview John Shalikavili, 07/06/00.

¹⁶⁵ Dagboek Voorhoeve, p. 80-81, 83

geleid tot een situatie waarin de Bosnische Serven de VN uitdaagden. De ogen waren nu gericht op de bijeenkomsten van de Contactgroep in Den Haag en van de NAVO-ministers van Buitenlandse Zaken, die in Noordwijk bij elkaar zouden komen, samen met hun collega's uit Midden- en Oost-Europa. Besluiten werden in Noordwijk niet verwacht, maar het was belangrijk dat de grote landen op één lijn zaten, waarbij Nederland zich dan kon aansluiten.

Nederland hoopte nu dat er het volgende zou gebeuren met UNPROFOR: een hergroepering van de troepen, waardoor UNPROFOR minder kwetsbaar zou worden; het niet langer uitzenden van ongewapende waarnemers, en een nieuw beleid ten aanzien van de enclaves. Maar als de VN-troepen vertrokken uit de enclaves, dan zouden zij de plaatselijke bevolking moeten meenemen. Zoals hiervoor gezegd had Voorhoeve deze gedachte al in een gesprek met Perry uitgesproken. Uitvoering van deze gedachte zou dan dan wel veel menselijk leed veroorzaken, maar was beter dan etnische zuivering door de Bosnische Serven zelf. Weliswaar betekende het medewerking aan etnische zuivering, maar dat viel te verdedigen wanneer de belangen van de bevolking werden afgewogen. Nederland had echter weinig invloed op het bereiken van politieke consensus op weg naar een vredesplan. Wel zou het ernaar moeten streven de situatie voor de Nederlandse VN-militairen zo veilig mogelijk te maken. De ministerraad had ook niet de pretentie dat het politieke lijnen voor het internationaal overleg kon uitstippelen. Er zouden wel opties kunnen worden ontwikkeld, waarbij Nederland de keuze had: ofwel terugtrekken, ofwel meedoen aan hergroepering, vermindering van de kwetsbaarheid en het oplossen van de problematiek rond de enclaves. Dat laatste had de voorkeur.¹⁶⁶

In deze ministerraadsvergadering werd verder gesignaleerd dat er uit Frankrijk tegenstelde berichten kwamen, hetgeen naar de mening van het kabinet de onrust aanwakkerde. De Fransen wilden een ander mandaat voor UNPROFOR, zo werd vernomen in deze ministerraadsvergadering. De positie van Rusland was ook al niet duidelijk. Dit land leek aanvankelijk positief te staan tegenover de Bosnische Serven maar raakte meer en meer geïrriteerd door hun onhandelbaarheid. Verder werkte de Russische houding nogal vertragend in het internationale overleg. In de Nederlandse visie zou één land de leiding moeten nemen om alle gijzelaars vrij te krijgen: het liefst de Verenigde Staten, maar daar waren de binnenlandse politieke reserves te groot. Een ander land dat dit militair zou kunnen was Frankrijk. Evacuatieplannen voor UNPROFOR waren wel gereed, maar er ontbrak een goed plan om de oplossing van de gijzelaarscrisis aan de NAVO over te dragen.¹⁶⁷

De vraag hoe men kon komen tot een efficiëntere vredesmacht en een bruikbaar mandaat was ook iets wat de Nederlandse regering bezig bleef houden. Het was niet alleen van politiek belang te bevorderen dat Parijs en Londen op één lijn kwamen te zitten; wilde Nederland extra troepen ter versterking van UNPROFOR sturen, dan was een conceptuele benadering eveneens noodzakelijk. Het moment dat met de Bosnische Serven zaken zouden kunnen worden gedaan over een vredesregeling kwam dichterbij, volgens het oordeel van de ministerraad, en dan bleef een VN-troepenmacht nodig om toezicht te houden. Er zou moeten worden gestreefd naar een andere en helderder leiding van de operatie. Nederland zou daaraan een bescheiden maar nuttige bijdrage kunnen leveren. Dat was tevens van

¹⁶⁶ Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 29/05/95.

¹⁶⁷ Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 29/05/95.

belang wanneer Dutchbat in Srebrenica in de problemen zou komen en de hulp van bondgenoten nodig was.¹⁶⁸

12. De rapportage van de secretaris-generaal van de VN

Met zoveel gegijzelden als gevolg van de *air strikes* kon Boutros-Ghali niet anders dan concluderen dat het gebruik van het luchtwapen in een *peacekeeping*-operatie problemen gaf. Het was de vijfde keer dat de VN naar het wapen van de *air strike* had gegrepen en de derde keer dat de Bosnische Serven terugvloegen door gijzelaars te nemen. Het gebruik van geweld tegen één partij maakte een eind aan de neutraliteit van UNPROFOR, met alle bijbehorende risico's voor het personeel. Een beslissing om het luchtwapen in te zetten diende daarom weloverwogen te geschieden na een zorgvuldige afweging van alle factoren die van invloed waren op de missie. Het mocht niet het resultaat zijn vaststaande criteria, aldus Boutros-Ghali.¹⁶⁹

Het wachten was intussen op het door Boutros-Ghali beloofde rapport voor de Veiligheidsraad over *redeployment* (hergroepering) van de UNPROFOR-troepen in Bosnië. Dat rapport verscheen op 30 mei. Janvier en Baxter (de *Military Assistant* van Smith die aan de delegatie van Janvier was toegevoegd) brachten na de presentatie van Janvier voor de Veiligheidsraad nog twee vruchteloze dagen in New York door om het rapport van Boutros-Ghali te herschrijven, en om een poging te doen het beter verteerbaar te maken. Uiteindelijk was het niet het *Department of Peacekeeping Operations* maar *Under-Secretary-General for Political Affairs* Goulding die het concipiëren van het rapport overnam.¹⁷⁰ In dit uitvoerige rapport maakte Boutros-Ghali de balans in voormalig Joegoslavië op.¹⁷¹ Het ging niet alleen in op wat hij noemde de 'dramatic developments' in Bosnië. Boutros-Ghali plaatste de zaken nadrukkelijk in een breder perspectief, door tevens over het voetlicht te brengen wat UNPROFOR nu wel en niet was.

Boutros-Ghali signaleerde dat er op het diplomatieke veld weinig vooruitgang was en dat die ook niet op korte termijn viel te verwachten. De strijdende partijen hadden kennelijk besloten naar het slagveld terug te keren en Boutros-Ghali ging ervan uit dat het gebrek aan medewerking zou voortduren.

Nog voor het aflopen van de *Cessation of Hostilities Agreement* op 1 mei, was in maart het vechten al weer begonnen. Eerst in Bihać, waarna de gevechten zich uitbreidden naar Centraal-Bosnië en Tuzla. Na medio mei verhevigden de gevechten rond Sarajevo zich. Beide partijen vochten om de hoge terreingedeelten rondom de stad en langs de weg naar Pale, en gebruikten zware wapens, waardoor het aantal slachtoffers onder zowel de bevolking als UNPROFOR toenam.

De situatie waarin UNPROFOR door de esclatie van de gevechten terecht was gekomen, bracht Boutros-Ghali op het mandaat van UNPROFOR. Voordat eventuele opties tot ver-

168 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 02/06/95.

169 Report of the Secretary-General pursuant to Security Council Resolutions 982 (1995) and 987 (1995), 30/05/95, No. S/1995/444, §§ 40 en 58.

170 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

171 Report of the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolutions 982 (1995) and 987 (1995), 30/05/95, S/1995/444. De paragraaf, inclusief verwijzingen, is geheel op dit rapport gebaseerd.

andering vielen te bezien, was het van belang de taken die de Veiligheidsraad aan UNPROFOR had opgedragen met betrekking tot de *Safe Areas* te analyseren, namelijk:

- a to monitor the cease-fire in the safe areas;
- b to promote the withdrawal of military or paramilitary units other than those of the Bosnian Government from the safe areas;
- c to deter attacks against the safe areas;
- d to occupy key points on the ground;
- e to participate in the delivery of humanitarian relief to the population in the safe areas.

Boutros-Ghali legde de vinger op de zere plek waar hij de fundamentele reden aanvoerde waardoor de positie van UNPROFOR in de *Safe Areas* bemoeilijkt werd: de innerlijke tegenstrijdigheden van de missie.

Al vanaf het begin was er een fundamenteel probleem: volgens Boutros-Ghali waren 34.000 man aan troepen nodig geweest om de bedoelde 'deterrence through strength' te verkrijgen. De Veiligheidsraad had echter gekozen voor een lichte optie van 7600 man, in de veronderstelling dat partijen met VN-Resolutie 836 zouden instemmen en meewerken – hetgeen niet het geval was. In de loop van de tijd waren de moeilijkheden alleen maar toegenomen en de verhoudingen tussen de partijen verslechterd. De *Safe Areas* waren meegezogen in de intensivering van het conflict.

De omgang met de VRS was daarbij niet het enige probleem; de ABiH beschikte over wapens waarmee vanuit de *Safe Areas* volop aanvallen worden gedaan. Boutros-Ghali wees erop dat enerzijds VN-Resolutie 836 *niet* van de Bosnische regering eiste dat ze haar militaire eenheden uit de *Safe Areas* terugtrok, maar dat aan de andere kant de Veiligheidsraad wel in de vorm van *Presidential Statements* duidelijk had gemaakt dat 'provocative actions by whomsoever committed', dus ook door de ABiH, onacceptabel waren.¹⁷² Zelf had Boutros-Ghali benadrukt dat de verdedigers van een *Safe Area* zich aan zekere verplichtingen dienden te houden als UNPROFOR aan zijn doel om de bevolking te beschermen wilde beantwoorden. 'Unprovoked attacks launched from safe areas are inconsistent with the whole concept,' zo zei hij.¹⁷³ Dit was nu precies wat de ABiH deed in het voorjaar van 1995: de militaire activiteiten in en rond de *Safe Areas* werden aanzienlijk opgevoerd en werden ze tot onderdeel van een grotere militaire campagne. Militaire eenheden, korpshoofdkwartieren en logistieke installaties waren in *Safe Areas* gesitueerd, zoals in Bihać, in Tuzla, en vooral in Sarajevo. Verder onderhield de ABiH aanzienlijke aantallen troepen in Goražde (waar zich ook een munitiefabriek bevond), en in Žepa en Srebrenica. Dat laatste was een inbreuk op de demilitarisatie-overeenkomst van 18 april 1993. Die overeenkomst bepaalde dat er zich in Srebrenica geen gewapende personen of eenheden anders dan UNPROFOR in de stad mochten bevinden.¹⁷⁴

Wat algemener geformuleerd verweet Boutros-Ghali de Veiligheidsraad dat UNPROFOR met een *peacekeeping*-mandaat op pad was gestuurd, maar dat er elementen van *peace-enforcement* waren binnengeslopen, onder andere doordat de Veiligheidsraad bij resoluties naar hoofdstuk VII van het VN-handvest had verwezen, dat het gebruik van geweld moge-

¹⁷² United Nations. S/PRST/1994/14 and 57.

¹⁷³ United Nations. S/1995/444, p. 11.

¹⁷⁴ NIOD, Coll. Wahlgren. Agreement for the

Demilitarisation of Srebrenica, signed Gen Sefer Halilovic, Lt Gen Ratko Mladic, Lt Gen Lars-Eric Wahlgren, 18/04/93.

lijk maakt. De missie van UNPROFOR was echter daaraan niet aangepast; die bleef louter op *peacekeeping*-taken gebaseerd.

Albright zei overigens zich heel ongelukkig gevoeld te hebben na de grootscheepse gijzeling van UNPROFOR-militairen. Achteraf gezien bleek dat UNPROFOR nooit het juiste mandaat had meegekregen en dat ook het concept van de inzet van het luchtwapen in een VN-operatie niet goed was uitgewerkt, vond zij. Boutros-Ghali had gelijk gekregen door te zeggen dat operaties volgens hoofdstuk VI en VII van het VN-Handvest, zijnde *peacekeeping* op de grond en *peace-enforcement* vanuit de lucht, niet samengingen. In *hindsight* gaf Albright toe vanuit New York misschien wel eens te gemakkelijk hebben geoordeeld over het optreden van de VN-commandanten in Zagreb en Sarajevo.¹⁷⁵

In zijn rapport signaleerde Boutros-Ghali dat in vele kringen werd gedacht dat de desastreuze situatie in Bosnië het gevolg was van het onvermogen van UNPROFOR om de wil van de internationale gemeenschap op te leggen. Dat was volgens hem niet juist. De situatie was volgens hem het gevolg van de onwil van de partijen om zich aan hun verplichtingen te houden. Volgens een soortgelijke redenering wilden critici wel doen geloven dat UNPROFOR bedoeld was om een einde aan de oorlog te maken, of om aan de zijde van een van de partijen ten strijde te trekken. Ook dat was onjuist, vond Boutros-Ghali. Dat was een zaak voor de Contactgroep en de *International Conference on the Former Yugoslavia* (ICFY). Boutros-Ghali verzette zich dan ook tegen de kritiek die UNPROFOR over zich kreeg uitgestort omdat het er niet in slaagde oorlog te voeren, want dat was ook niet de opdracht. Het doel van de aanwezigheid van UNPROFOR was het verzachten van de gevolgen van de oorlog, indamming van het conflict, en het scheppen van voorwaarden voor onderhandelingen. Het probleem was dat geen enkele partij tot de conclusie was gekomen dat de eigen doelen beter aan de onderhandelingstafel konden worden bereikt dan op het slagveld.

Op dat slagveld stonden de eerder genoemde offensieve acties van de ABiH als probleem voor UNPROFOR natuurlijk niet op zichzelf. De reactie van de VRS hierop was over het algemeen gericht tegen militaire doelen in de *Safe Areas*, zij het dat de reactie vaak disproportioneel was. Maar ook zonder provocaties van de ABiH schond die VRS het *Safe Area*-regime en andere lokale overeenkomsten, bijvoorbeeld door de *Safe Areas* te beschieten. Het mandaat van UNPROFOR eiste een reactie op Bosnisch-Servische acties, ook al waren die op hun beurt weer een reactie op provocaties van de Bosnische Moslims. In dat geval was het lastig om de neutraliteit van UNPROFOR te handhaven en niet als partij bij het conflict te worden gezien.¹⁷⁶

Voorts was een eigenaardigheid dat het mandaat in Boutros-Ghali's analyse samenwerking met de strijdende partijen eiste, maar het tegelijk ook de mogelijkheid bood tot het inroepen van luchtsteun wanneer VN'ers aangevallen zouden worden. Van die luchtsteun zou vervolgens de strijdende partij met wie samengewerkt moest worden, het slachtoffer zijn. En de Veiligheidsraad had slechts tegen één partij sancties had ingesteld, zijnde de Bosnische Serven. Maar tegelijkertijd werd dus van deze Bosnische Serven verlangd dat zij met UNPROFOR samenwerkten.

Mogelijkheden om het mandaat te vervullen werden tevens ernstig gehinderd door het gebrek aan *Freedom of Movement*. Nadat besloten was dat UNPROFOR bescherming

175 Interview M. Albright, 28/09/01.

176 Report of the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolutions 982 (1195) and 987

(1995), 30/05/95, S/1995/444, p. 23. S/23900, § 68.

moest bieden aan humanitaire konvooien, geschiedde dit onder de regels die voor *peacekeeping* golden: gebruik van geweld was alleen toegestaan ter zelfverdediging. Boutros-Ghali had daaraan toegevoegd dat ‘self-defence was deemed to include situations in which armed persons attempted by force to prevent United Nations troops from carrying out their mandate’.¹⁷⁷ Dat was inderdaad het geval geweest, doordat de Bosnische Serven de gelegenheid kregen de humanitaire konvooien tegen te houden zonder dat UNPROFOR daar iets tegen kon doen, omdat er niet rechtstreeks VN’ers bedreigd werden. De bevoorrading van Goražde, Srebrenica en Žepa was daardoor vrijwel onmogelijk geworden. De brandstofvoorraden, nodig om de operaties daar gaande te houden, bevonden zich op een gevaarlijk laag niveau.

Het gevolg van al deze innerlijke tegenstrijdigheden was dat de Bosnische Serven inmiddels niet langer met UNPROFOR samenwerkten, en als reactie hun eigen sancties tegen de VN hadden ingesteld. Boutros-Ghali was in zijn conclusie even duidelijk als hij bij de briefing voor de Veiligheidsraad geweest was: zo kon het niet langer. ‘As a result of these contradictions, UNPROFOR now finds itself obstructed, targeted by both sides, denied resupply, restricted in its movements, subjected to constant criticism – in short, in a predicament that my Special Representative, the Theatre Force Commander, many of the troop-contributing nations and I myself no longer consider tolerable.’¹⁷⁸

Dit alles overziende was Boutros-Ghali zeer uitgesproken: het mandaat was nog steeds gericht op *peacekeeping*. En dat terwijl er al meer dan zestien maanden geen onderhandelingen meer gevoerd waren waarbij alle partijen aan tafel hadden gezeten. De strijdende partijen zagen UNPROFOR in toenemende mate als een hinderpaal op weg naar hun doel. Al die tijd bleef UNPROFOR ingezet in een situatie waarin ‘after more than three years, there is still no peace to keep’. De situatie waarin UNPROFOR nu verkeerde was echter niet te vermijden geweest, stelde Boutros-Ghali, aangezien de Veiligheidsraad naar zijn mening nu eenmaal een *peacekeeping*-operatie had gewild en daaraan had vastgehouden. Dat viel ook af te leiden uit de geringe sterkte die de Veiligheidsraad voor UNPROFOR had toegestaan, terwijl Boutros-Ghali aanzienlijk meer troepen nodig had geacht voor uitvoering van het mandaat. Ook zorgvuldige beschouwing van de vele over voormalig Joegoslavië aangenomen resoluties leerde Boutros-Ghali dat het mandaat vrijwel geheel op *peacekeeping* betrekking had; alleen de veiligheid van UNPROFOR-personeel was afdwingbaar. En van een voor *peacekeeping* uitgeruste strijdmacht mocht nu eenmaal niet worden gevraagd om geweld uit te oefenen. Samenstelling en bewapening van die strijdmacht lieten dat ook niet toe.

Peacekeeping was bedoeld ter ondersteuning van een politiek proces, aldus Boutros-Ghali. Nu lag dat politieke proces weliswaar stil, maar feit bleef dat het uit het oog verliezen van het verschil tussen *peacekeeping* en *peace enforcement* de operatie ondermijnde, en VN-personeel in gevaar bracht. Boutros-Ghali bracht tenslotte in herinnering dat hij al in 1992 tot de conclusie was gekomen dat het conflict in het voormalige Joegoslavië zich niet leende voor *peacekeeping*, omdat er onvoldoende overeenstemming tussen de partijen bestond.¹⁷⁹ Indirect wees Boutros-Ghali zo mede de Veiligheidsraad als schuldige aan voor de malaise waarin de UNPROFOR-missie zich bevond.

¹⁷⁷ Verwezen wordt naar United Nations. S/24440, 10/09/92.

¹⁷⁸ United Nations. S/23900, § 69.

¹⁷⁹ Verwezen wordt naar United Nations. S/23900, 12/05/92.

Hoe nu verder met de missie van UNPROFOR?

Dat gezegd hebbend, bleef wel de vraag liggen: nu UNPROFOR er eenmaal was, hoe dan verder te gaan? Boutros-Ghali analyseerde dat UNPROFOR zijn mandaat alleen kon uitvoeren wanneer het de instemming en medewerking van de strijdende partijen verkreeg. 'Given their lamentable record in this respect, it is important to avoid creating unrealistic expectation of what the force can achieve.'¹⁸⁰ Dat was dus precies het probleem: wanneer de partijen vastbesloten waren de oorlog voort te zetten, en daar zag het naar uit, dan zouden de resultaten van UNPROFOR beperkt blijven. Het leek dan niet langer kosteneffectief een groot militair apparaat op de been te houden dat kon worden lamgelegd, al naar gelang de strijdende partijen daar belang bij hadden, met alle schadelijke gevolgen van dien voor de geloofwaardigheid van de VN. Ze toonden nu eenmaal te weinig respect voor de VN om een *peacekeeping*-operatie te doen slagen.

Gebruik van geweld op de grond was in elk geval geen oplossing. Toestemming daarvoor ging sowieso niet verder dan het recht op zelfverdediging, zoals bij elke VN-vredesoperatie. De bewapening van de troepen weerspiegelde dat, aldus Boutros-Ghali.

Gebruik van luchtsteun kon een oplossing zijn, maar dit was alleen toegestaan voor de bescherming van UNPROFOR-personeel, waarbij de bedoeling was dat door de dreiging die hiervan uitging tegelijk aanvallen op de *Safe Areas* afgeschrikt zouden worden. In de periode tot eind mei 1995 was het luchtwapen (in de vorm van een *air strike* of van *Close Air Support*) in negen gevallen te hulp geroepen. De ervaring had echter geleerd dat aan de inzet van luchtsteun ook grote bezwaren kleefden en dat het zeker geen gemakkelijke oplossing was. Gebruik van geweld tegen één partij veranderde immers de perceptie van die partij ten aanzien van de neutraliteit van UNPROFOR. Dat bracht het risico met zich mee dat VN-personeel elders werd aangemerkt als partij in het conflict. Omdat dit personeel zich zo verspreid in het land bevond, was het een gemakkelijk doel voor obstructie en gijzelneming, zoals na de bombardementen bij Pale was gebleken.

Omdat de gevolgen van luchtsteun op de grond ingrijpend konden zijn, was voorafgaande aan het gebruik van luchtsteun een zorgvuldige afweging van alle consequenties vereist, vond Boutros-Ghali. Daarom bleef de dubbele sleutel van groot belang: de VN en NAVO hadden elk hun eigen lijnen van besluitvorming hierin en instemming namens beide organisaties was nodig (zie deel I en het hoofdstuk 'Het luchtwapen: *Close Air Support* en *air strikes*'). Volgens Boutros-Ghali deelde *Force Commander* Janvier zijn visie op het gebruik van luchtsteun. Dat de gevolgen groot konden zijn ontdekten ook sommige troepenleverende landen, die aanvankelijk bereid geweest waren tot inzet van luchtsteun, maar later bedenkingen toonden in het licht van de risico's die hierdoor ontstonden voor de troepen op de grond. Ook sommige leden van de Veiligheidsraad hadden zich tegen het gebruik van luchtsteun gekeerd.

Boutros-Ghali had in feite vier opties voor een antwoord op de vraag hoe verder te gaan met UNPROFOR. De eerste was onder ogen te zien dat er niets anders op zat dan het mandaat voor UNPROFOR te veranderen; de gebeurtenissen op 25 en 26 mei hadden immers laten zien dat de positie van UNPROFOR onhoudbaar was geworden. Zo werd het steeds duidelijker dat het mandaat van UNPROFOR een onvoldoende instrument was om tot aanvaardbare levensomstandigheden in de *Safe Areas* te komen. Daardoor nam de druk om luchtsteun te verlenen toe, niet voor de bescherming van VN-personeel maar juist om de

---

180 United Nations. S/23900, § 65.

bevolking van de *Safe Areas* te beschermen of zelfs maar te bevoorraden. Daar stond tegenover dat luchtsteun als afschrikking beperkingen kende. Het stuitte op het probleem van het luchtverdedigingssysteem van de Bosnische Serven. Dat maakte het noodzakelijk die luchtverdediging te onderdrukken: de mogelijkheden van de VRS om NAVO-vliegtuigen aan te vallen moesten uitgeschakeld zijn, anders was het risico voor de vliegtuigen te groot – een argument dat van de NAVO afkomstig was. De VRS zou het uitschakelen van zijn luchtverdedigingssysteem als een vijandige daad aanmerken; het zou UNPROFOR partij in het conflict maken, en dat zou de grenzen van *peacekeeping* overschrijden. Dat was precies wat er dreigde na 25 en 26 mei. Vanwege dit risico van escalatie op de grond was Boutros-Ghali er toch tegen om het bestaande mandaat te veranderen en UNPROFOR meer geweld te laten gebruiken.

Een tweede optie zou volgens Boutros-Ghali kunnen zijn: de *Safe Areas* werkelijk veilig maken. De enige manier om dat te bereiken was – zolang er geen alomvattende politieke regeling was – tot een regime te komen dat voor beide partijen aanvaardbaar was. UNPROFOR zou daartoe troepen langs de confrontatielijn moeten blijven ontplooiën, zodat zijn vermogen om gevechten op lokaal niveau te voorkomen of in te dammen, en om een aanval op de *Safe Areas* af te schrikken, niet beperkt zou worden. Daarbij moest UNPROFOR zich toeleggen op taken als: ‘good offices’, een liaison-rol, onderhandelingen met de strijdende partijen, en toezicht houden op staakt-het-vurens, zolang de partijen bereid waren dergelijke maatregelen te implementeren. Met andere woorden: louter *peacekeeping*-taken. Ook van deze optie was Boutros-Ghali geen voorstander; het kwam zijns inziens neer op doormodderen.

Voor een volgende mogelijkheid, totale terugtrekking van UNPROFOR, had Boutros-Ghali op zich best argumenten. Het was hem echter duidelijk geworden dat hij voor deze optie onvoldoende steun zou krijgen bij de afzonderlijke regeringen, en daarom koos hij ook hier niet voor.

Zich rekenschap gevend van deze omstandigheden bleef er maar één mogelijkheid over, aldus Boutros-Ghali: kiezen voor de vierde en laatste optie, die inhield dat het mandaat van UNPROFOR zodanig werd aangepast dat dit alleen nog taken omvatte die redelijkerwijs van een vredesmacht konden worden verlangd. Dat betekende voor Boutros-Ghali dat hij, om de kwetsbaarheid van UNPROFOR te verkleinen, vasthield aan zijn eerdere plan om UNPROFOR uit de oostelijke enclaves terug te trekken. Als persoonlijke noot voegde Boutros-Ghali eraan toe dat de veiligheid van het VN-personeel voor hem hoge prioriteit had. De televisiebeelden van gegijzeld en vernederd VN-personeel hadden de VN-top al genoeg geplaagd.¹⁸¹

Reacties op het rapport van Boutros-Ghali

De Veiligheidsraad was verdeeld over de vraag hoe op het rapport van Boutros-Ghali en zijn vier opties, waaronder zijn voorkeur – terugtrekking uit de oostelijke enclaves – te reageren. Het was duidelijk dat de gijzelaarcrisis tot grote voorzichtigheid van de Veiligheidsraad noopte. Dat leidde ertoe dat de door Boutros-Ghali en Janvier voorgestelde herstructurering van UNPROFOR en concentratie in Centraal-Bosnië om de eenheid minder kwetsbaar te maken voor gijzelneming, zonder deze behoorlijk op hun militaire merites te beschouwen

181 Report of the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolutions 982 (1195) and 987(1995), 30/05/95, S/1995/444, p. 23.

door de Veiligheidsraad werd neergesabeld. Door een gebrek aan politieke wil om andere opties voor de bescherming van de bevolking in de oostelijke enclaves onder de ogen te zien, en om de afschrikking gedachte door middel van *air strikes* nieuw leven in te blazen, zat er voor UNPROFOR weinig anders op dan voort te gaan op de weg van het 'doormodderscenario'. Opvallend was overigens dat juist de Bosnische regering zei wel akkoord te willen gaan met een terugtrekking van UNPROFOR uit de oostelijke enclaves, mits daar een *commitment* van afschrikking en bescherming van de bevolking met het luchtwapen tegenover stond.¹⁸²

Het resultaat van dit gebrek aan politieke wil om de opties van Boutros-Ghali te bezien was, curieus genoeg, dat er in het geheel geen reactie van de Veiligheidsraad kwam.¹⁸³ De Raad wilde eenvoudig niet kiezen uit de door Boutros-Ghali voorgelegde opties.¹⁸⁴ Zijn rapport werd wel besproken tijdens een gezamenlijke bijeenkomst van troepenleverende landen en leden van de Veiligheidsraad. De geest die daar heerste werd door Kofi Annan als volgt omschreven: 'While there was no formal deadline for the Council to take action on the report, all members of the Council were aware of the urgency of the matter under consideration.' Dat was diplomatiek taalgebruik voor een doodlopend spoor.

De troepenleverende landen wilden in meerderheid niet weten van welke verandering van het mandaat dan ook; zij maakten dus net zo min een keuze. In het bijzonder mocht het mandaat voor de *Safe Areas* niet worden veranderd. In feite waren er dus geen nieuwe ontwikkelingen sinds Boutros-Ghali en Janvier de Veiligheidsraad hadden gebriefd over hun gedachten over de toekomst van UNPROFOR: de aanwezigheid in de *Safe Areas* moest blijven bestaan. De troepenleverende landen bleven terugtrekking dus afwijzen, maar eisten wel dat de Veiligheidsraad een duidelijke richting aangaf, alsmede doelstellingen en middelen die overeenkwamen met de aan UNPROFOR opgedragen taken.¹⁸⁵

De Nederlandse regering reageerde evenmin op het rapport van Boutros-Ghali, en ging niet inhoudelijk in op de daar aangegeven opties voor de toekomst van UNPROFOR. De Contactgroep was al voor publicatie van het rapport tot de conclusie gekomen dat UNPROFOR in elk geval moest blijven. De Nederlandse regering onderschreef deze conclusie en verwelkomde versterking van UNPROFOR, zo deelden de ministers Van Mierlo en Voorhoeve de Tweede Kamer mee. Nederland zou bezien hoe hieraan kon worden bijgedragen.¹⁸⁶ Dat zou leiden tot Nederlandse deelname aan de oprichting van de *Rapid Reaction Force* (zie paragraaf 13).

De ambiguïteiten die Boutros-Ghali in de verschillende Veiligheidsraadresoluties had aangestipt kregen, evenals de tekortkomingen in het *Safe Area* concept, van de Veiligheidsraad op deze manier weinig aandacht. De Veiligheidsraad kwam, met Resolutie 998 van 16 juni 1995, niet verder dan het eisen van een ongehinderde toegang van humanitaire hulp tot de enclaves en respect voor de *Safe Areas*. De Veiligheidsraad onderschreef de noodzaak tot een wederzijds overeen te komen demilitarisatie van de *Safe Areas* en hun onmiddellijke omgeving. Dat zou alle partijen tot voordeel strekken, omdat het een einde kon betekenen van aanvallen op en vanuit de *Safe Areas*. De Veiligheidsraad moedigde de secretaris-

182 ABZ, PPVN. Code Biegman 486, 01/06/95.

183 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35(1998), 15/11/99, § 209.

184 Interview Yasushi Akashi, 25/11/99.

185 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Annan to Akashi, 05/06/95, No. MSC-1874.

186 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 97. (30/05/95).

generaal van de VN aan zijn inspanningen te intensiveren om tot een overeenkomst met de partijen over een demilitarisatie te komen, en riep de partijen op daaraan mee te werken.¹⁸⁷ Daar bleef het bij. Van inspanningen van Boutros-Ghali op dit punt was echter geen sprake, temeer omdat hij pas ‘in the long run’ de instemming van de strijdende partijen met demilitarisatie van de *Safe Areas* wilde verkrijgen.¹⁸⁸ Het was ook zeer de vraag of dat op korte termijn haalbaar was.

Dat de adviezen van de militaire commandanten en van de voor de uitvoering van de operaties verantwoordelijke secretaris-generaal zo weinig aandacht kregen, kan verbazing wekken. Dat laatste was zeker het geval bij generaal-majoor der mariniers F.H. van Kappen, die niet lang na het uitbrengen van het rapport van Boutros-Ghali aantrad als militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN. Hij verbaasde zich er als militair over dat militair advies in New York zo weinig gewicht in de weegschaal legde. Uitvoerige militaire adviezen verwaterden in het bureaucratische proces langs politieke ambtenaren, politieke directeuren en *Undersecretaries-General*. Deze informatie verstoorde vaak het politieke beeld en paste slecht in het politieke verhaal, vond Van Kappen. Militaire adviezen mochten niet ongefilterd beschikbaar worden gesteld aan de leden van de Veiligheidsraad, omdat daarmee de macht van de politieke bestuurslagen zou afkalven. De leden van de Veiligheidsraad voelden daar overigens wel voor, maar het secretariaat van de VN wierp daar een dam voor op. ‘De mandarijnen die daar sinds jaar en dag zitten vinden dat een overgave van een stuk macht aan een stel gastarbeiders’, aldus Van Kappen, waarmee hij tijdelijk geplaatste militairen bedoelde. Het laten briefen van de Veiligheidsraad door militairen was eveneens anathema. Dat Janvier een dergelijke briefing verzorgd had, was al erg uitzonderlijk. Militairen formuleerden te ruw voor de VN, dacht Van Kappen.¹⁸⁹ Bij deze hartenkreten past wel een kanttekening. Vanuit militair perspectief is de waarneming dat de VN te weinig rekening hield met militaire adviezen begrijpelijk; daar staat tegenover dat de VN zich wel bezighoudt met militaire aangelegenheden, maar nu eenmaal een politieke organisatie is. En een politieke organisatie betreft ook andere dan militaire afwegingen bij haar besluitvorming; bij de VN gold dan bovendien nog dat er voortdurend naar consensus in de besluitvorming gezocht moest worden, waardoor deze zelfs zonder militaire informatie toch al moeizaam genoeg verliep.

Van Kappen signaleerde verder nog dat het probleem dat militaire informatie in de VN-besluitvorming een naar zijn mening te geringe rol speelde, breder was. Ook vanuit de militaire staven in de hoofdsteden bereikten de Permanente Vertegenwoordigers nauwelijks adviezen. Met uitzondering van de Britten leken vanuit de hoofdsteden maar weinig uitvoerige militaire adviezen ‘hun’ permanente vertegenwoordigers bereikten. Vooral bij de Amerikanen leken die adviezen verbrokkeld te zijn, en bovendien een complexe weg te hebben gevolgd, waarbij verschillende instituties als het *State Department*, het *Pentagon* en de *National Security Council* elkaar in de weg zaten.¹⁹⁰

187 United Nations. S/RES/998(1995), 16/06/95.

188 ABZ, DPV/ARA/01802. Letter Boutros-Ghali to Willy Claes, 23/06/95.

189 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

190 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

13. Reactie op de *air strikes* op Pale: de oprichting van de *Rapid Reaction Force*

Een van de gevolgen van de *air strikes* was dat de politieke impasse waarin UNPROFOR verkeerde, pijnlijk zichtbaar werd. Het idee dat er vooruitgang geboekt kon worden als de Bosnische Serven maar hard aangepakt zouden worden, keerde zich als een boemerang tegen UNPROFOR. Er waren honderden VN'ers gegijzeld, waardoor nieuwe *air strikes* uit den boze waren. Het werd dus doormodderen voor UNPROFOR.

In dit politieke vacuüm zochten zowel de Britse als de Franse regering naar wegen om UNPROFOR meer tanden te geven. Dat zou moeten door een 'robuuste' militaire eenheid (met artillerie en bewapende helikopters) in te zetten in Bosnië, die op gecombineerd Brits-Frans initiatief samengesteld zou moeten worden. Op die manier zou een corridor vanuit centraal-Bosnië naar Sarajevo gevormd kunnen worden, en zouden de oostelijke enclaves bevoorrad moeten worden. Over hoe dit alles precies ingevuld zou moeten worden verschilden de meningen nog: Janvier schatte in dat het gebruiken van de zogenoemde *Rapid Reaction Force* voor het openen van dergelijke corridors niet haalbaar zou zijn, omdat dit UNPROFOR partij in het conflict zou maken.¹⁹¹ Het openen van corridors naar de *Safe Areas* was echter nu juist wel de gedachte in Parijs en Londen, en ook de stille wens van Den Haag. Premier Kok formuleerde het doel van de *Rapid Reaction Force* als volgt: 'de vraag was hoe we op een verantwoorde manier verder zouden kunnen. Het antwoord was: rekening houden met de belangen van de mensen waarvoor je daar bent. En uiteraard in het verlengde daarvan: als het maar even kan ook rekening houden met de veiligheid en de positie van je eigen mensen'.¹⁹²

Tekenend voor de verhoudingen was dat zowel de Franse als de Britse eenheden die voor de *Rapid Reaction Force* waren bestemd, door de twee regeringen aangekondigd waren zonder dat Janvier en Smith daarvan op de hoogte waren gesteld. Direct na de *air strikes* op Pale besloot de Britse premier Major tot het zenden van versterkingen; enige uren daarna kwam president Chirac met de aankondiging dat hij nog meer troepen dan de Britten zou zenden. Van enige consultatie vooraf met de VN was geen sprake.¹⁹³ Deze gang van zaken was kenmerkend voor hoe het verder met de *Rapid Reaction Force* zou gaan.

Wordingsgeschiedenis van de Rapid Reaction Force

Het idee voor een 'robuuste' eenheid als de *Rapid Reaction Force* kwam niet helemaal uit de lucht vallen. De Fransen bepleitten al langer een krachtiger rol voor UNPROFOR, zoals bijvoorbeeld al vóór de bombardementen bij Pale was gebleken uit het pleidooi van de Franse chef-defensiestaf Lanxade op de conferentie van de chefs defensiestaf in Soesterberg op 19 mei.

De gijzelaarcrisis, die ontstond na de bombardementen, gaf echter wel de stoot tot oprichting van de *Rapid Reaction Force*. Wie de eerste aanzet gaf is niet geheel duidelijk. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk claimden beide het idee, waarbij vooral Londen met enig wantrouwen de bedoelingen van Parijs bezag. De Fransen richtten zich vooral op Sarajevo, omdat zij daarvoor verantwoordelijk waren. Om dezelfde reden hielden de Britten het oog op Goražde gericht, waar zij troepen hadden.

Op 28 mei waren het in ieder geval de Fransen die het verdere initiatief tot de oprichting

191 NIOD, Coll. Banbury. SRSG's meeting in Split, 09/06/95. Confi.

192 Interview W. Kok, 25/05/00.

193 Ripley, *Deliberate Force*, p. 130-4.

van de *Rapid Reaction Force* namen, door indiening van een memorandum ter verdere discussie in de Contactgroep. Het doel dat de Fransen met de oprichting van de *Rapid Reaction Force* voor ogen hadden, was om na de gijzelaarcrisis te komen tot een versterking van UNPROFOR en vermindering van de kwetsbaarheid ervan. Als taken voor de nieuwe eenheid hadden de Fransen onder meer op het oog de opening van een corridor naar Sarajevo, en de bevoorrading van de oostelijke enclaves. Dat laatste bood ook voor Nederland een aantrekkelijk perspectief: het zou de moeilijkheden van Dutchbat in Srebrenica kunnen verlichten. Het Franse memorandum liet nog wel veel open, zoals de vraag onder wiens commando de *Rapid Reaction Force* zou gaan vallen. Wel duidelijk was dat de Verenigde Staten en de Russische Federatie er niet aan zouden willen bijdragen. De Russen stonden wantrouwend tegenover versterking van UNPROFOR, en vreesden een voorgekookte deal door de Westerse landen.¹⁹⁴

Op 29 mei werd op het hoogste politieke niveau over de *Rapid Reaction Force* gesproken tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Hurd, ontmoette bij deze gelegenheid voor het eerst zijn nieuwe Franse collega, Hervé de Charette, die Juppé was opgevolgd. De Charette presenteerde voorstellen voor de opening van een corridor bij Sarajevo, en voor de samenstelling van de *Rapid Reaction Force* die daarvoor zou moeten zorgen. Hurd zag weinig verschil tussen de Franse en Britse visies, en in politieke zin was hij het eens met het Franse memorandum. Op het militaire vlak streefde Hurd net als de Fransen naar vermindering van de kwetsbaarheid van UNPROFOR, en vergroting van de effectiviteit. Over de vraag of de *Rapid Reaction Force* ‘blauw’ of ‘groen’ zou gaan optreden was nog geen beslissing genomen.

Hurd sneed bij die ontmoeting ook de volgens hem ontoereikende politiek-militaire aansturing van de militaire activiteiten in voormalig Joegoslavië aan. Hij vond dat een hardere opstelling nodig was om herhaling van de gijzelaarscrisis te voorkomen. Hij had kritiek op secretaris-generaal Claes van NAVO, die niet snel genoeg zou handelen, maar vooral op het feit dat binnen de VN de Veiligheidsraad en de secretaris-generaal elkaar steeds de verantwoordelijkheid toespeelden. Oplossingen had Hurd evenwel niet; hij wilde slechts signaleren dat betere aansturing nodig was. Hij erkende dat dat niet zou lukken via de Contactgroep, waar de Britse regering deel van uitmaakte, omdat die nu eenmaal geen militaire besluiten kon nemen. De kritiek van Hurd op de besluitvorming bij de VN was al eerder geuit door de Fransen; gevolg was dat de Britten en de Fransen zoveel mogelijk buiten de VN om opereerden.¹⁹⁵

Reacties van andere regeringen op de oprichting van de Rapid Reaction Force

Hurd kreeg voor het Brits-Franse initiatief ook de handen op elkaar bij EU-bemiddelaar Lord Owen. Ook op 29 mei spraken zij elkaar. Owen stelde dat de *Rapid Reaction Force* generaal Smith extra mogelijkheden zou geven, zonder dat naar het luchtwapen hoefde te worden gegrepen. Owen had kritiek op het gebruik van het luchtwapen zolang UNPROFOR nog in een kwetsbare positie verkeerde: de gijzelaars verkeerden in gevaar, en men moest de hardheid en de vastbeslotenheid van de politieke en militaire leiders in Pale niet onderschatten. De VRS had twee jaar de tijd gehad om na te denken over mogelijke acties tegen de *air strikes*, en het nemen van gijzelaars was onderdeel van hun strategie. Owen

¹⁹⁴ ABZ, DEU/ARA/05278. Code Wijnaendts 172, 01/06/95; Code Celer 222, 01/06/95.

¹⁹⁵ Interview Lord Owen, 27/06/01

toonde zich een voorstander van hergroepering en versterking van UNPROFOR. Ook hij had kennelijk weinig vertrouwen in de besluitvorming van de VN: hij juichte de optie van meer troepen onder onafhankelijk commando toe.

Minder enthousiasme ontmoette Hurd bij de kleinere troepenleverende landen, waaronder Nederland. Deze landen hadden zo hun zorgen over de rol van Londen en Parijs (de Nederlandse zorg over een Frans-Britse as kwam al aan de orde in paragraaf 8). Het Frans-Britse initiatief kwam aan de orde tijdens de bijeenkomst van de Noord-Atlantische Raad van de NAVO in Noordwijk op 30 mei, maar de zorg kon niet worden weggenomen. Om die reden was er nog 'clumsy pressure', zoals Owen het noemde door minister Van Mierlo om Nederland tot de Contactgroep te laten toetreden, een oude Nederlandse wens. Van Mierlo wilde meer in het algemeen dat de troepenleverende landen zitting zouden hebben in de Contactgroep, maar zijn gedachte vond geen bijval.¹⁹⁶

Politieke discussie over de opzet van de Rapid Reaction Force

Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk vervolgden hun marsroute naar de oprichting van de *Rapid Reaction Force*. De volgende stap was om van idee naar uitvoering te komen. Daartoe riepen de Fransen de ministers van Defensie van de NAVO en WEU-landen bijeen die tevens troepen leverden aan UNPROFOR. Dat overleg werd gepland voor 3 juni in Parijs.

In de aanloop naar deze bijeenkomst was het duidelijk dat de Britten en Fransen ieder een eigen benadering hadden van de opzet van de *Rapid Reaction Force*. Ambtelijke delegaties en experts hadden de ideeën afgetast die er in de drie deelnemende landen leefden. Daarbij kwamen verschillen in inzicht tussen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk aan het licht. Weliswaar waren de deelnemers het erover eens dat de nieuwe eenheid alleen zou moeten worden bestemd voor noodsituaties, maar wat dat moest inhouden was niet zonneklaar.

In Britse ogen kon de *Rapid Reaction Force* niet worden ingezet om al vechtend konvooien naar de enclaves te begeleiden. De Fransen wilden de eenheid onder bevel van het door de Fransen gedomineerde VN-hoofdkwartier in Zagreb laten vallen, maar bij de Britten stuitte dat op politieke bezwaren. Zij zagen de extra Britse troepen tevens bestemd ter versterking van de Britse eenheden in Bosnië; daarom zouden ze onder het door de Britten gedomineerde hoofdkwartier in Sarajevo moeten vallen. Wel waren de delegaties het erover eens dat binnen het bestaande mandaat zou moeten worden geopereerd, al zou die enigszins moeten worden aangepast. Ook de Nederlandse delegatie hechtte daaraan. De Britten wilden de taken beperken tot humanitaire en *peacekeeping*-taken, en zagen de *Rapid Reaction Force* als een reserve-eenheid, die reactief optrad om het gat op te vullen tussen 'het geweer op de grond' en 'het gevechtsvliegtuig in de lucht.' Maar de Fransen stonden een hardere lijn voor. Zij wilden een multinationale eenheid, uitgerust met gevechtsvoertuigen en bewapening, die kon worden ingezet onder een opgerekt mandaat. Het leek erop dat de Fransen meer aan een 'groene' invulling van de *Rapid Reaction Force* dachten en de Britten meer aan 'blauwe' invulling. De Britten wilden de blauwe helm of baret dragen, de Fransen wilden niet verder gaan dan een VN-embleem.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Interview Lord Owen, 27/06/01.

¹⁹⁷ NIOD, Coll. Kreemers. Fax 'Aan de Minister en delegatieleden voor de ministeriële bijeenkomst over de situatie in het voormalige Joegoslavië op 3 juni 1995 te Parijs', van lt. gen. Schouten, kol. R.

van Dam, F.J.J. Princen. Aan de fax waren verslagen toegevoegd van 'Bijeenkomst van de delegaties van FR, VK, VS en NL', 01/06/95 en 'Bijeenkomst experts', 02/06/95.

In de voorbereiding van de top in Parijs van 3 juni diende ook Nederland zijn beleidslijn te bepalen. De kwestie zorgde op 2 juni voor verdeeldheid in een overleg in het Torentje van de minister-president. Minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken ontbrak bij dit overleg, omdat hij zich in het buitenland bevond; hij liet zich ambtelijk vertegenwoordigen. Aanwezig waren in het Torentje: premier Kok, vice-premier Dijkstal, minister Voorhoeve, chef defensiestaf Van den Breemen, raadsadviseur Merckelbach van Algemene Zaken, en plaatsvervangend directeur-generaal Politieke van Buitenlandse Zaken Van Eenennaam.

Voorhoeve toonde zich voorstander van de voorzichtiger Britse lijn, ook omdat die beter in het VN-kader paste, waar Nederland wel aan hechtte. De Franse lijn van een krachtiger optreden sprak vooral Buitenlandse Zaken aan, al had dat louter politieke redenen.¹⁹⁸ Dit verschil van inzicht tussen Defensie en Buitenlandse Zaken leidde tot discussie.

Van Eenennaam liet namens Buitenlandse Zaken een tegengeluid horen tegen Voorhoeve, die gegeven de meningsverschillen tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk steun had bepleit voor het Britse standpunt. Voor Londen was het belangrijk dat de *Rapid Reaction Force* de lijn tussen *peacekeeping* en *peace enforcing* niet zou overschrijden en dat er geen twee bevelslijnen zouden komen met verschillende mandaten. Van Eenennaam betoogde dat recentelijk uit uitspraken van Clinton, Chirac en de Duitsers was gebleken dat deze juist opgeschoven in de richting van een robuuster optreden. Ook in het Nederlandse parlement werd aangedrongen op iets anders en beters. Rechtstreeks kiezen voor *peace enforcement* leek een brug te ver; om die reden zocht Buitenlandse Zaken naar een oplossing die binnen de grenzen van het *peacekeeping*-mandaat zou passen, met handhaving van de dubbele sleutel voor de aanvraag van luchtsteun. Er bestond een breed draagvlak voor de uitzending van extra troepen naar Bosnië, mits dat met een duidelijk mandaat zou zijn, schatte Van Eenennaam. Volgens Van Eenennaam verwachtte ook premier Kok parlementaire steun, als het mandaat maar helder zou zijn.

Buitenlandse Zaken vond dus dat het beter was als de Nederlandse regering zich zou inspannen voor een aanpak die zowel de Britten als de Fransen konden ondersteunen. Van Eenennaam was bang dat de door Voorhoeve voorgestane lijn zou leiden tot een al te eenzijdige Nederlandse oriëntatie op de Britten; dit zou tot een politiek ongewenste *alleingang* van de Fransen kunnen leiden. Omdat de top in Parijs er een was van Defensie-ministers en niet van de ministers van Buitenlandse Zaken, zou dat een probleem kunnen vormen, dacht Van Eenennaam: het zou ertoe kunnen leiden dat Nederland (Voorhoeve) het in feite met Londen eens was, maar toch een tussenpositie tussen Londen en Parijs zou moeten innemen (wat Buitenlandse Zaken nodig vond). Van Eenennaam zei er nog bij dat een en ander in de praktijk misschien zou meevallen, omdat de Frans-Britse problemen over de opzet van de *Rapid Reaction Force* inmiddels al grotendeels overwonnen zouden zijn.

Er bestond dus wel degelijk verschil van visie tussen Buitenlandse Zaken en Defensie: Defensie wilde zich bij de Britten aansluiten, Buitenlandse Zaken voelde meer voor een middenpositie. Vermoedelijk had dit ermee te maken dat Van Eenennaam zich in afwezigheid van zijn minister geroepen voelde de positie van Buitenlandse Zaken duidelijk te

198 ABZ, DAV 999.241. Vertrouwelijk memorandum Plv DGPZ aan M via DGPZ en S, 02/06/95; Bstas. Notitie Ambtelijk BZ en Defensie aan MP Kok via Merckelbach, Vice-MP Dijkstal,

Minister Voorhoeve, CDS gen vdBreemen [02/06/95]; DCBC nr. 529. Aantekening voor Chef Defensiestaf, 02/06/95, zonder nummer.

markeren. Het nettoresultaat van dit alles leek te zijn dat er voor de Britten in elk geval geen reden was om te verwachten dat Voorhoeve in Parijs problemen zou veroorzaken.

Een duidelijke keuze voor de Franse of de Britse positie werd niet gemaakt. Het Toren-tjesoverleg leidde in plaats daarvan tot enkele uitgangspunten die bij nader overleg in Parijs zouden kunnen worden ingebracht. Nederland was bereid zich aan te sluiten bij initiatieven van andere landen, en tot uitzending van extra eenheden. Als compromis werd geformuleerd dat er in Parijs zou moeten worden gekomen tot een zo nauw mogelijke integratie van de Britse en Franse denkwijzen, mede om te voorkomen dat separate commandostructuren zouden ontstaan, of dat de Fransen een eigen koers zouden varen. Er moest een slagvaardige commandostructuur komen onder een VN-commandant, maar het mandaat mocht de grens naar *peace enforcement* niet overschrijden. Dat sloot aan bij de Britse lijn. De eenheden van de *Rapid Reaction Force* zouden zodanig moeten worden opgesteld dat zij de veiligheid van de verspreide en lichter bewapende eenheden konden verhogen, en konden bijdragen aan het herstel van de *Freedom of Movement* voor UNPROFOR, zodat de bevoorrading van de enclaves weer op gang kon komen.¹⁹⁹ Overigens deed Nederland in het verdere overleg in de voorbereiding van de top van Parijs geen pogingen een koppeling te leggen tussen de *Rapid Reaction Force* en de bevoorrading van de oostelijke enclaves.

Overleg in Parijs op 3 juni 1995

Het overleg in Parijs op 3 juni bevestigde dat de *Rapid Reaction Force* was bedoeld om de effectiviteit van UNPROFOR te vergroten en de kwetsbaarheid van de VN-troepen te verminderen. De meest kwetsbare eenheden zouden moeten worden gehegroepeerd, maar de aanwezigheid van VN-troepen in de oostelijke enclaves stond niet ter discussie.

Een voor Nederland aansprekend doel was herstel van de *Freedom of Movement* naar de oostelijke enclaves, en de bevoorrading daarvan. Dit werd nog versterkt doordat de Franse minister van Defensie, Millon, verwachtte dat de *Rapid Reaction Force* een toegangsweg naar de oostelijke enclaves zou kunnen forceren. Dat sloot aan bij de onuitgesproken wens van Nederland om de bevoorrading van Srebrenica weer op gang te krijgen. Voorhoeve onderstreepte in Parijs alvast het belang van de *Rapid Reaction Force* door hiervoor twee eenheden militairen aan te bieden (een compagnie mortieren 120 mm van het Korps Mariniers, en een eenheid met mortier-opsporingsradars van de Koninklijke Landmacht).²⁰⁰

De troepenleverende landen aan UNPROFOR verwelkomden de resultaten van het overleg in Parijs. Alleen de islamitische landen vonden de uitkomst van het overleg niet ver genoeg gaan, omdat de *Rapid Reaction Force* geen mandaat voor *peace enforcement* mee zou krijgen.²⁰¹

Na de top in Parijs volgde verder overleg. Dat vond enerzijds plaats tussen militairen, waarbij volgens Voorhoeve de Nederlanders een grote rol speelden om de Franse en Britse

199 ABZ, DAV 999.241. Vertrouwelijk memorandum Plv DGPZ aan M via DGPZ en S, 02/06/95; Bstas. Notitie Ambtelijk BZ en Defensie aan MP Kok via Merckelbach, Vice-MP Dijkstal, Minister Voorhoeve, CDS gen vdBreemen [02/06/95]; DCBC nr. 529. Aantekening voor Chef Defensiestaf, 02/06/95, zonder nummer; Interview

Lord Owen, 27/06/01.

200 DCBC, 2409. Fax DCBC aan Sitsen KL, 031703Z Jun95. *NRC Handelsblad*, 04/07/95, 'Reactiemacht Bosnië forceert toegang enclaves'.

201 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 499, 05/06/95.

ideeën onder één noemer te brengen,²⁰² maar anderzijds was er ook verder politiek overleg in New York, tussen het VN-secretariaat en het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Nederland. Het gezelschap bleef tot deze landen beperkt omdat hun bijdragen goed op elkaar aansloten en Nederlanders en Britten reeds jaren samen oefenden.

In New York werd de afspraak bevestigd dat de *Rapid Reaction Force* zou gaan optreden binnen het voor UNPROFOR bestaande mandaat (dus *peacekeeping*) en binnen de bestaande bevelsketen (dus in VN-verband). Operationele beslissingen waren voorbehouden aan *Force Commander* Janvier. De eenheden gingen opereren in nationaal uniform, dus in tegenstelling tot de rest van UNPROFOR zónder VN-pet, en ook zonder zonder witgeschilderde voertuigen. De *Rules of Engagement* van de VN zouden blijven gelden, maar deze zouden worden aangepast aan de mee te brengen zwaardere wapens. Dertig dagen na de politieke instemming dienden de eenheden zich in het operatiegebied te bevinden. De *Rapid Reaction Force* telde in totaal ongeveer 13.500 man. De organisatie ging bestaan uit een multinationale brigade: een *task force* A met Britse en Nederlandse eenheden ter sterkte van 2500 man, en een *task force* B waarin de 2000 man Franse eenheden waren ondergebracht. Daarnaast leverden de Britten een luchtmobiele brigade van 5000 man, en de Fransen een *standby*-brigade van ongeveer 4000 man.²⁰³ Generaal Smith had nog graag de in Tuzla aanwezige Deense tanks voor de *Rapid Reaction Force* willen bestemmen, maar Kopenhagen wilde daar niet van weten. De Denen zagen de *Rapid Reaction Force* als een uitvinding van politici, waarvan de militairen niet wisten wat ze ermee aan moesten.²⁰⁴

De organisatie van de Rapid Reaction Force in relatie tot die van UNPROFOR

Er werd dus voor gekozen de *Rapid Reaction Force* langs dezelfde lijnen van besluitvorming te laten werken als UNPROFOR al die tijd gedaan had. Dat deed onder meer de vraag rijzen wat de positie van de persoonlijke vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN, Akashi, in de bevelsketen zou moeten zijn. Dit bleef een onopgelost punt; Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk stelden zich op het standpunt dat zijn rol zou moeten worden teruggedrongen. De bevoegdheid om luchtsteun in te zetten zou aan de VN-commandanten moeten worden gedelegeerd. De Britten en Fransen kwamen overeen dat niet zelf politiek aan de orde te stellen, maar het via Janvier en Smith te spelen.²⁰⁵ De Franse regering constateerde ook al de noodzaak om de operationele controle over de *Rapid Reaction Force* zonder tussenkomst van Akashi te laten verlopen. Speculaties over een spoedig aftreden van Akashi deden reeds de ronde, gezien de in New York breed gedragen onvrede over zijn functioneren. Ten aanzien van de rol van Akashi hield New York echter voorlopig vast aan de lijn aan van 'constructive ambiguity'.

Ook in Den Haag leefde de angst dat de 'winst van Parijs' zou verdampen in de New Yorkse besluitvorming. Dat betrof inderdaad vooral de positie van Akashi. In Den Haag heette het dat militaire besluiten van Janvier en Smith Akashi over de *Rapid Reaction Force*

202 TK, vergaderjaar 1999-2000, 26 454, nr. 10, p. 203. Stenografisch verslag van de openbare hoorzitting van de Tijdelijke commissie uitzendingen, 31/05/00.

203 DCBC, 1879. Summary of Discussions, 7 June 1995. Zie ook gezamenlijke brief van de

ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 07/06/95, nr. D101/95/11086.

204 Interview P. Helsø, 28/10/99.

205 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Biegman 509, 07/06/95.

voortaan Akashi zouden bereiken in de vorm van aanbevelingen die hij niet zou kunnen weigeren.²⁰⁶

Problemen bij de eventuele inzet van de Rapid Reaction Force

Force Commander Janvier relativeerde vanaf het begin de mogelijkheden van de *Rapid Reaction Force*. Om te beginnen vreesde hij dat dergelijke versterkingen nationale belangen zouden gaan dienen. Maar bovenal zag hij als probleem van deze constructie dat de beide strijdende partijen de komst van de *Rapid Reaction Force* met argwaan zouden bezien, omdat deze een verandering in de status quo kon betekenen die niet in hun belang was. De inzet ervan zou UNPROFOR gemakkelijk partij in het conflict kunnen maken, en daar voelde Janvier weinig voor.²⁰⁷ De *Rapid Reaction Force* zou op deze manier in hetzelfde moeras terecht kunnen komen als UNPROFOR.

Janviers inschatting leek correct: de strijdende partijen bekeken de *Rapid Reaction Force* vanuit hun eigenbelang. De Bosnische VN-ambassadeur Sacirbey bijvoorbeeld vreesde dat het doel van de *Rapid Reaction Force* steeds bescheidener zou worden, vooral nadat de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Hurd, hem had uitgelegd dat de eenheid niet kon worden gebruikt om corridors naar de oostelijke enclaves af te dwingen en de veilige gebieden te beschermen. Overigens was dat iets wat Voorhoeve na afloop van de conferentie van Parijs op 3 juni ook al aan Sacirbey had medegedeeld. Sacirbey had toen namelijk al gevraagd of de *Rapid Reaction Force* ook voor Srebrenica was bestemd, zoals hij graag zou hebben gezien, maar het antwoord was dat dit niet het geval was.²⁰⁸ Na de uitspraak van Hurd zei ook de Britse minister van Defensie, Rifkind, dat de *Rapid Reaction Force* niet was bedoeld om zich langs *checkpoints* te vechten. De *Rapid Reaction Force* kon worden gebruikt om terug te schieten als er op konvooien werd geschoten en voorkomen dat voertuigen en uitrusting werden gestolen. Voor alle duidelijkheid liet Londen aan UNPROFOR-commandant Smith weten dat de *Rapid Reaction Force* zich aan de regels voor *peacekeeping* moest houden, de *Rules of Engagement* van UNPROFOR moest hanteren, en moest optreden met instemming van de partijen.²⁰⁹ Zo werd het de Bosnische Moslims duidelijk dat de *Rapid Reaction Force* niet een corridor naar Sarajevo zou kunnen forceren, en dat binnen het bestaande mandaat zou worden opgetreden; zij uitten hierover hun teleurstelling.²¹⁰ De Bosnische houding bleef ook in latere dagen dubbelzinnig omdat, zoals de Bosnische VN-ambassadeur Sacirbey stelde, het mandaat dubbelzinnig was. Het positieve van de oprichting was dat een actiever optreden van UNPROFOR mogelijk werd gemaakt, maar dat droeg weinig bij aan oplossingen zolang UNPROFOR een deel van het probleem was in plaats van de oplossing, aldus Sacirbey.²¹¹

Bij UNPROFOR werd de inschatting gemaakt dat de VRS de komst van de *Rapid Reaction Force* zou zien alseen nieuw bewijs van steun aan de Bosnische Moslims, met als gevolg dat dit de oplossing van de gijzelaarcrisis en het herstel van de *Freedom of Movement* alleen maar verder weg zou brengen en de Bosnische Serven nog onverzettelijker zou maken.

206 DCBC nr. 500. Code Schaper 521, 13/06/95.

207 Vertrouwelijke informatie (158).

208 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 20/01/00.

209 DAB. Nota DAB aan de Minister, Verslag van het gesprek tussen de minister van Defensie, dr. ir J.J.C. Voorhoeve, en de minister van Buitenlandse Zaken van Bosnië-Herzegovina, de heer M.

Sacirbey, 13 juni 1995, 14/06/95, nr. D95/306.

Vertrouwelijke informatie. NIOD, Coll. Nicolai.

Dagboek Nicolai, 16/06/95.

210 DCBC nr. 2821. Code Van Mierlo 73, 06/06/95.

211 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Biegman 520, 09/06/95.

Mogelijke interventie van de *Rapid Reaction Force* om de bevolking in de enclaves te beschermen kon de frustratie van de Bosnische Serven over de status van de *Safe Areas* en mislukte demilitarisatie ervan alleen vergroten, en hen bewust maken van het feit dat de resoluties van de Veiligheidsraad zich voornamelijk tegen hen keerden. Omgekeerd kon de komst van de *Rapid Reaction Force* de Bosnische Moslims verleiden hun militaire activiteiten uit te breiden. Voor de legering van de *Rapid Reaction Force* was de VN, net als voor UNPROFOR, sterk afhankelijk van de Bosnische regering, hetgeen een zekere invloed bij de ontplooiing met zich mee kon brengen.²¹²

In de praktijk viel de reactie van de Bosnische Serven op de komst van de *Rapid Reaction Force* mee. Ze toonden weinig verontrusting over de komst ervan, en leken te willen afwachten wat de effecten zouden zijn wanneer deze eenmaal aan land was. De grootste vrees was dat de *Rapid Reaction Force* zou worden gebruikt voor de aflevering van hulpgoederen. Minister Buha van Buitenlandse Zaken van de Republika Srpska zei verder dat de eenheid eerder aan de 'Vietnamisering' van Bosnië zou bijdragen dan aan de vrede, maar dat de Bosnische Serven niet zouden aanvallen.²¹³

Generaal Smith in Sarajevo had, net als Janvier in Zagreb, zo zijn bedenkingen bij de komst van de *Rapid Reaction Force*. Hij uitte deze ook: 'vertel mij wat ik moet doen, en geef mij daar de middelen voor. Vertel mij bovendien met welk doel ik ongevraagd al die troepenversterkingen krijg toebedeeld. Wilt u partij in het conflict worden, of wilt u dat niet? Wilt u in de ogen van de Bosnische Serven als geallieerde van de Bosnische regering gezien worden of niet?' Volgens chef-staf Nicolai in Sarajevo probeerde Smith door het verkrijgen van antwoorden op deze vragen politieke besluitvorming af te dwingen.²¹⁴ Ook voor Smith mocht de *Rapid Reaction Force* geen middel worden waardoor UNPROFOR ongewild betrokken raakte in *peace-enforcement*. Smith benadrukte nog eens in een directief dat UNPROFOR een vredesmacht bleef die alleen geweld gebruikte ter zelfverdediging.²¹⁵

Janvier wilde net als Smith een duidelijke en haalbare missie voor de *Rapid Reaction Force* geformuleerd zien, en een daarop afgestemde samenstelling.²¹⁶ Dergelijke geluiden vielen trouwens ook te beluisteren in de staf van de *Rapid Reaction Force*-in-oprichting zelf. Eerst moesten de taken vastgesteld worden, daarna moest worden bepaald welke eenheden nodig waren. Het leek nu alsof die volgorde was omgekeerd.²¹⁷

Janvier ging ervan uit dat de onpartijdigheid van de VN kon en moest worden gehandhaafd. Bovendien wilde hij dat de *Rapid Reaction Force* geheel zelfvoorzienend zou zijn, en geen gebruik zou maken van logistieke steun van de VN. Verder wilde Janvier de *Rapid Reaction Force* vooral inzetten om de *Freedom of Movement* voor UNPROFOR te be-

212 NIOD, Coll. Theunens. Interoffice Memorandum G2 to COS, 2 June 1995, 'Some Thoughts on the Warring Factions' Response to UNPROFOR 'Reinforced' Pecekeeping.

213 UNGE, UNPROFOR, Box 119, File BHC Weekly Sitreps, 17/06/95 - 21/09/95. UNPROFOR HQ, Weekly Situation Report, No. 122, 5-11 June 1995; UNNY, UNPROFOR, Box 88041, File 4-10, Background notes to SRSG, John Almstrom to SRSG, 18/06/95.

214 DCBC nr. 2405. Fax DCBC aan BuZa/DAV en PVVN, 121724ZJun95 met bijgevoegde notitie

Bgen Nicolai aan CDS en BLS, 'Toelichting op Strategisch Concept Comd UNPROFOR' van 06/06/95.

215 UNNY, UNPROFOR, Box 87304, File 3300-6 Vol 5, 01/06/95 - 15/09/95. Commander HQ UNPROFOR Directive 3.95, 29/06/95.

216 Bstas. Nota CDS aan de Minister en de Staatssecretaris, 06/06/95, nr. S/95/061/2330. Ook achtte Janvier zijn hoofdkwartier onvoldoende toegerust om operationele leiding aan de *Rapid Reaction Force* te geven.

217 Ripley, *Deliberate Force*, p. 131.

schermen, zodat de aflevering van humanitaire hulp en de bevoorrading van de enclaves een nieuwe start kon nemen. Was eenmaal een route over de weg geopend, dan kon de *Rapid Reaction Force* worden ingezet om op ferme wijze de zo ontstane *Freedom of Movement* te handhaven, vond Janvier. Het openleggen en openhouden van routes naar de enclaves zag Janvier echter als een onmogelijkheid.²¹⁸ Dat klopte met de politieke afspraken die er over de inzet van de *Rapid Reaction Force* gemaakt waren, maar de vraag werd zo langzamerhand wel reëel wat nu in de praktijk de toegevoegde waarde van de *Rapid Reaction Force* zou zijn.

Janvier was bang dat de *Rapid Reaction Force* te hoge verwachtingen zou wekken. De eenheid was niet in staat corridors te openen, en kon slechts tijd winnen om de impasse in het vredesproces te doorbreken. Verder wilde Janvier dat de Veiligheidsraad zijn mandaat zou willen vereenvoudigen en verduidelijken. Gebeurde dat niet, dan zag hij hoogstens kostbare VN-middelen verbruikt die de strijdende partijen verder in verwarring brachten zonder dat er meer zicht kwam op een vreedzame oplossing. Ook vroeg Janvier zich af of hij de *Rapid Reaction Force* in Kroatië kon inzetten, terwijl de oprichtende landen vooral inzet in Bosnië in gedachten hadden. Tenslotte zag Janvier de eenheid liever onder zijn bevel opereren dan onder dat van UNPROFOR-commandant Smith;²¹⁹ Hij achtte kennelijk het risico niet denkbeeldig dat Smith de *Rapid Reaction Force* zou inzetten voor avonturen die Janvier ongewenst vond.

In ieder geval was duidelijk dat de *Rapid Reaction Force* geen alternatief kon betekenen voor het zoeken naar een politieke oplossing voor de problemen. Deze leek verder weg dan ooit. Gesprekken tussen de Amerikaanse onderhandelaar Frasure en Milošević over een erkenning van Bosnië mislukten, omdat Milošević de weg naar constitutionele arrangementen tussen Belgrado en Pale wilde openhouden, en omdat hij in ruil voor erkenning van Bosnië aandrang op verzachting van het sanctieregiem (zie hierover verder paragraaf 15).

In de komst van de *Rapid Reaction Force* leek Milošević te berusten, omdat hij er weinig andere taken in zag dan de bescherming van VN-konvoeien en -militairen. Bovendien zou deze kunnen helpen bij het bevriezen van de frontlijnen, wat weer tegemoetkwam aan een strategische doelstelling van Belgrado.²²⁰

Vorming van de Rapid Reaction Force: gevolgen in Washington, Brussel, New York

Het Amerikaanse Congres volgde een eigen koers als het om Bosnië ging. Dat was bijvoorbeeld gebleken uit de druk die het Congres uitvoerde om tot opheffing van het wapenembargo voor Bosnië te komen. Ook de *Rapid Reaction Force* kreeg een eigen plaats in de discussies op Capitol Hill. 'UN-bashing' was daar een populaire bezigheid, zo bleek weer eens: tijdens een hoorzitting van het Amerikaanse Congres bleek dat veel leden de VN-missie in Bosnië als mislukt beschouwden. De stemming die er in het Congres met name onder de Republikeinen heerste, reed de oprichting van de *Rapid Reaction Force* behoorlijk in de wielen. De Amerikanen zouden weliswaar nog steeds geen grondtroepen leveren, maar hun betrokkenheid in de Veiligheidsraad was vitaal. Bovendien was er nog steeds de toezegging van Clinton dat Amerikaanse grondtroepen wel ingezet zouden worden als UNPROFOR teruggetrokken zou worden. *Secretary for Defense* Perry wees er in een reactie op de frustraties die er in het Congres heersten nog eens op dat het aantal burgerslachtoffers sinds de

218 DCBC, 1878. Force Commanders Intent on the Employment of the QRF, [07/06/95].

219 CRST. Code Cable Janvier to Annan, 12/06/

95, No. UNPF-HQ Z-967.

220 ABZ, DDI-DAV/00246. Code Engels 68, 07/06/95.

inzet van UNPROFOR significant was gedaald (volgens Perry van meer dan 100.000 in 1992, via circa 12.000 in 1993 en 3000 in 1994, tot minder dan duizend tot nu toe in 1995), maar dat mocht niet baten. Solidariteit met de Europese bondgenoten behoorde in de ogen van het Congres niet verder te gaan dan hen te hulp te komen bij een evacuatie van UNPROFOR. Wanneer de inzet van de *Rapid Reaction Force* niet tot successen leidde, zag Perry dat moment dichterbij komen.²²¹ Dat leek ook de reden waarom Perry de *Rapid Reaction Force* zo vroeg mogelijk ingezet wilde zien: hij moest tegenover het Congres geloofwaardig kunnen maken dat de *Rapid Reaction Force* zinvol was.²²²

De NAVO stond niet onwelgevallig tegenover de vorming van de *Rapid Reaction Force*, omdat de VN zo over een eigen capaciteit ging beschikken voor een evacuatie van geïsoleerde VN-eenheden. Daardoor kon de NAVO zich verder concentreren op een algeheel terugtrekkingsplan voor UNPROFOR.²²³ De suggestie dat met de komst van de *Rapid Reaction Force* het terugtrekkingsplan (OPLAN 40104) niet meer nodig was, kwam vooral uit Amerikaanse koker en moest, zo stelde Van Mierlo, ontzenuwd worden. Amerikaanse assistentie bij evacuatie van UNPROFOR of delen daarvan bleef van belang.²²⁴ Ook de Britse visie was dat de oprichting van de *Rapid Reaction Force* geen voorbereiding op een terugtrekking betekende, al was terugtrekking uit de *Safe Areas* voor de Britten niet uitgesloten, als daar geen zinnige taak meer kon worden uitgevoerd.²²⁵

In New York richtte de aandacht zich op een nieuwe resolutie van de Veiligheidsraad. Niet omdat het mandaat van UNPROFOR veranderd moest worden, maar omdat de bovengrens van de sterkte die voor UNPROFOR was toegestaan met ruim tienduizend man zou worden overschreden. Onopgelost was ook de vraag wie de *Rapid Reaction Force* moest gaan betalen. New York hoopte dat de betrokken regeringen de lasten zouden dragen, maar deze stelden zich op het standpunt dat het hier ging om een toevoeging aan UNPROFOR, zodat de financiering via VN-kanalen zou moeten lopen.²²⁶ Hierdoor, en vanwege de benodigde formulering van de taak van de *Rapid Reaction Force*, was de totstandkoming van een resolutie een moeizaam proces.

Voorafgaande aan de bijeenkomst van de Veiligheidsraad ter bespreking van de nieuwe resolutie, wees Boutros-Ghali de Veiligheidsraad erop dat versterking van UNPROFOR niet tot de gedachte mocht leiden dat UNPROFOR een einde kon maken aan de oorlog in Bosnië. UNPROFOR kon slechts de voorwaarden scheppen voor een politieke regeling. Boutros-Ghali achtte het daarom essentieel dat de oprichting van de *Rapid Reaction Force* vergezeld ging van nieuwe initiatieven en een besliste poging het vredesproces nieuw leven in te blazen. Ook de regeringen van de landen die troepen leverden aan de *Rapid Reaction Force* vonden dat.²²⁷

De resolutie van de Veiligheidsraad naar aanleiding van de oprichting van de *Rapid*

221 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Jacobovits 378, 08/06/95. DCBC nr. 2811, Code Veenendaal NAVO 870, 08/06/95, Stg Confi.

222 UNNY, UNPROFOR, Box 88041, File 4-10, Background notes to SRSG, John Almstrom to SRSG, 18/06/95.

223 DCBC, 1877. Code Veenendaal NAVO 854, 06/06/95.

224 DCBC, 1398. Code Van Mierlo 237, 13/06/95.

225 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Biegman 551, 20/06/95.

226 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Biegman 509, 07/06/95.

227 ABZ, DPV/ARA/02090. Fax PNVN aan DPV/PZ, 8 [9] juni 1995, nr. nyv-3683 met brief Boutros-Boutros-Ghali aan Detlev Graf zu Rantzau, President of the Security Council, 09/06/95. Zie ook Security Council, S/1995/470, 09/06/95.

Reaction Force kwam er onder nummer 998. Nederland was mede-indiener. De resolutie stelde dat een militaire oplossing voor het conflict onmogelijk was, riep op tot een nieuw staakt-het-vuren en onderhandelingen, en vroeg de Bosnische Serven het plan van de Contactgroep als uitgangspunt daarvoor te aanvaarden.

De resolutie viel bij de strijdende partijen niet in vruchtbare bodem. Van een oproep tot een staakt-het-vuren wilden de Bosnische Moslims niets weten. De resolutie beoogde immers de oprichting van de *Rapid Reaction Force* goed te keuren, maar tegelijkertijd werden alle bestaande taken binnen het oorspronkelijke *peacekeeping*-mandaat gehandhaafd. Akashi liet Karadžić per brief weten dat de *Rapid Reaction Force* onder de bestaande *Rules of Engagement* ging opereren, en verder dat de *Rapid Reaction Force* ‘will not in any way change the essential peace-keeping nature of the UNPROFOR mission’.²²⁸ De brief van Akashi lekte uit, hetgeen prompt leidde tot de Amerikaanse beschuldiging van *appeasement*. VN-vertegenwoordiger Albright noemde inhoud en tijdstip van de brief ‘highly inappropriate’, omdat deze er op wees dat de *Rapid Reaction Force* meer van hetzelfde zou zijn.²²⁹ Ook de Fransen distantieerden zich van de brief van Akashi. Het was de Franse bedoeling geweest dat de *Rapid Reaction Force* juist harder zou optreden,²³⁰ maar de Fransen waren de regie daarover kwijtgeraakt.

Wegens deze vage missie van de *Rapid Reaction Force* ging ook het Amerikaanse Congres zich er weer mee bemoeien; de *Congressmen* vroegen zich af of financiering hiervan wel de moeite waard was.²³¹ De Amerikanen droegen namelijk 31 procent van de kosten voor *peacekeeping*-operaties. Wat ook meespeelde was dat er in Bosnië geen Amerikanen op de grond waren, maar wel zo’n 20.000 Amerikanen betrokken waren bij diverse andere operaties in voormalig Joegoslavië. Die kosten werden echter niet door de VN vergoed.²³²

Amerikaanse onzekerheid over de vraag wie de kosten van de *Rapid Reaction Force* ging betalen leidde er zelfs toe dat de resolutie niet in stemming werd gebracht in de VN-Veiligheidsraad.²³³ Het Congres hield bezwaren, omdat de *Rapid Reaction Force* meer van hetzelfde zou zijn. De resolutie zou ook in krachtiger bewoordingen voortzetting van de bescherming van de *Safe Areas* duidelijk moeten maken; dat vonden de Amerikanen nog steeds zeer nodig. Akashi’s uitspraak dat UNPROFOR zich, ook met de *Rapid Reaction Force*, uitsluitend met *peacekeeping* bezig zou houden was in Washington bepaald niet in goede aarde gevallen.²³⁴ De bedoelde nationaal betaalde robuuste troepenmacht leek te verworden tot een VN-macht met een onduidelijke taakopdracht. De *Rapid Reaction Force* had juist het concept van afschrikking weer nieuw leven moeten inblazen, vonden de Amerikanen. De taakopdracht was immers van grote betekenis voor het Amerikaanse Congres om een oordeel over de *Rapid Reaction Force* en de financiering ervan te kunnen geven. Er bestond binnen het Congres een groot wantrouwen ten opzichte van de VN, en met name tegen Boutros-Ghali en Akashi. VN-ambassadeur Albright vatte de Amerikaanse positie samen

228 Collectie NIOD (7), 09/07/99 Annex 1, Letter SRSG to Radovan Karadžić, 19/06/95. Zie ook NIOD, Coll. Clingendael. 19/06/95, No. Z-1022

229 UNGE, UNPROFOR. UNPROFOR HQ, Office of Civil Affairs, Weekly Situation Report, No. 120, 19-25 June 1995.

230 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Wijnaendts 208, 23/06/95.

231 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Jacobovits 385, 13/06/95.

232 ABZ, Ambassade Washington. Code Jacobovits 408, 20/06/95.

233 ABZ, DDI-DAV/00246. Memorandum Plv DEU aan o.m. S, DGPZ, 14/06/95, nr. DEU-481/95.

234 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Jacobovits 393, 15/06/95.

met een voor haar kenmerkend uitgesproken statement: ‘the more Akashi, the less money’.²³⁵

De Amerikaanse weerstand bestond vooral bij de Republikeinse leiders in de Senaat, Dole en Gingrich. Maar ook president Clinton beschouwde de missie van de *Rapid Reaction Force* als ‘watered down’. Deze leek onderdeel te gaan worden van het inefficiënte VN-systeem; een verwatering van het oorspronkelijke doel van de *Rapid Reaction Force* die ook anderen een doorn in het oog was.

De islamitische landen maakten bezwaar tegen een passage in de ontwerp-resolutie over de noodzaak van demilitarisering van de *Safe Areas*; in vorige resoluties met betrekking tot de missie van UNPROFOR was deze demilitarisering al in 1993 opgenomen, maar ze was nooit uitgevoerd. In een poging de Bosnische Moslims te helpen benadrukten de islamitische landen nu dat de *Rapid Reaction Force* ook tot taak diende te krijgen de Moslim-bevolking in de *Safe Areas* te beschermen.²³⁶ De Duitsers hielden de Britten voor deze verwatering verantwoordelijk, omdat zij in tegenstelling tot de Fransen (en de Duitsers) niet verder hadden willen gaan dan het handhaven van de status quo.²³⁷

Clintons bezwaren leken te worden weggenomen doordat de Franse president Chirac, in Washington op bezoek, hem ervan scheen te overtuigen dat de *Rapid Reaction Force* werkelijk verschil kon maken.²³⁸ Het was echter de vraag of Clinton door Chirac werkelijk overtuigd was geraakt van het nut van de *Rapid Reaction Force*; de opvattingen van de Amerikaanse regering zouden weinig hebben verschild van die van Gingrich en Dole, waardoor de Amerikaanse regering zich bekwaam kon verschuilen achter het Congres.²³⁹

Chirac ging in Washington ook de discussie aan met de Republikeinse leiders in de Senaat, Dole en Gingrich. Zij hadden liever gezien dat de *Rapid Reaction Force* onder de paraplu van de NAVO zou komen te opereren, dat de *peacekeeping*-missie van de VN op de helling ging, en dat de Verenigde Staten aan de Europese Unie duidelijk had gemaakt dat de Amerikanen niet aan de kant van de Bosnische Serven stonden. Chirac argumenteerde dat het er ook om ging militairen te beschermen, en dat het Congres daaraan zijn politieke steun niet mocht onthouden. Gingrich toonde zich daarvoor wel gevoelig, en wilde een Amerikaanse stem voor de resolutie dan wel accepteren, maar niet voor de financiering ervan.²⁴⁰ Chirac meende vervolgens te kunnen concluderen dat de resolutie door de Amerikanen zou worden aanvaard. Dat was echter niet het geval; vanuit Washington kwamen hiertoe geen instructies aan VN-vertegenwoordiger Albright.²⁴¹

Dole en Gingrich waren niet alleen niet door Chirac overtuigd de resolutie van de Veiligheidsraad te accepteren, maar ze probeerden ook om alsnog de resolutie te ontkrachten door er in opgenomen te willen zien dat ‘UNPROFOR officials that have to date crippled the UNPROFOR operation’ geen veto uit mochten spreken over inzet van de *Rapid Reaction Force*. De Amerikanen mochten van deze Republikeinse senatoren voor de *Rapid Reaction Force* geen aanvullende financiële en militaire verplichtingen op zich nemen, en de kosten

235 ABZ, DEU/ARA/05243. Codes Van Walsum 242 en Biegman 548, 20 en 19/06/95.

236 DCBC, 556. Code Schaper 521, 13/06/95.

237 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Jacobovits 403, 17/06/95.

238 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Jacobovits 396, 16/06/95.

239 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Schaper 539, 17/06/95.

240 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Jacobovits 396, 16/06/95.

241 ABZ, DEU/ARA 05278. Code Schaper 539, 17/06/95.

mochten niet over de lidstaten worden omgeslagen.²⁴² De resolutie kwam niet tegemoet aan de door Dole en Gingrich gestelde eis dat een civiele VN-official, in casu Akashi, niet het veto op de inzet van het luchtwapen mocht bezitten.²⁴³ Het financiële probleem was er ook nog steeds. Om meer tijd te hebben voor het bewerken van het Congres stuurden de Amerikanen aan op uitstel van de stemming.²⁴⁴ De Bosnische Moslims speelden op de achtergrond een rol in het probleem van de financiering van de *Rapid Reaction Force*: zij probeerden de Amerikanen ervan te overtuigen daar niet voor te betalen, tenzij de eenheid werd geautoriseerd om corridors te openen.²⁴⁵ Doorgaans maakte Washington zich internationaal tot vertolker van het Bosnische standpunt,²⁴⁶ maar de problemen die de Amerikanen met de VN in het algemeen en met de financiering van de *Rapid Reaction Force* in het bijzonder hadden, waren ditmaal groter dan de sympathie voor de Bosnische Moslims.

Uiteindelijk kon er een oplossing worden gevonden om de resolutie toch in stemming te kunnen brengen. Dat gebeurde door de toevoeging van de zinsnede: 'the modalities of the financing to be determined later' aan een van de operationele paragrafen van de tekst van de resolutie. Met dit uitstel was niemand gelukkig, behalve de Amerikanen. De Britten bijvoorbeeld zagen het als doodsteek voor *peacekeeping*-operaties als de financiering van vredesoperaties niet door contributies maar door vrijwillige bijdragen zou geschieden.²⁴⁷

Op 16 juni nam de Veiligheidsraad dan uiteindelijk resolutie 998 aan. UNPROFOR werd gemachtigd tot uitbreiding van zijn sterkte met maximaal 12.500 man. De Russische Federatie en China onthielden zich van stemming.²⁴⁸

Ook na aanneming van de resolutie bleven de Amerikanen zitten met vragen over de *Rapid Reaction Force*. Kon die ook in Kroatië worden ingezet? Beslisten de Fransen of de VN wanneer de Franse *standby*-brigade, die in Frankrijk gelegerd bleef, kon worden ingezet? Ook nog niet zeker was de Amerikaanse assistentie met zwaarbewapende gepantserde vliegtuigen (in militaire termen: C-130 *Gunships*) en bewapende helikopters, alsmede steun op inlichtingengebied.²⁴⁹ De *Gunships* zouden van bases buiten Bosnië kunnen opereren, maar gevechtshelikopters zouden zonder Amerikaanse bemanningen beschikbaar moeten worden gesteld, omdat het Congres in Washington legering van Amerikanen in Bosnië niet toestond. Participatie van een Amerikaanse inlichtingeneenheid in de staf van de *Rapid Reaction Force* kon om dezelfde reden alleen wanneer de deze in Kroatië zou worden gevestigd.²⁵⁰ Deze inlichtingondersteuning zou overigens hoe dan ook beperkt blijven tot fotomateriaal.²⁵¹

242 ABZ, PVNY. Fax PVVN aan DPV/PZ, DEU/OE en Amb Washington, 15/06/95, nr. nyv-3624 met brief Newt Gingrich en Bob Dole to The President, 15/06/95.

243 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Jacobovits 403, 17/06/95.

244 DCBC, 2402. Code Jacobovits 393, 15/06/95.

245 CRST. Fax Philip Corwin tot Akashi, 28/06/95, 'Meeting with Minister Muratović'.

246 Interview Charles Redman, 27/06/01.

247 Vertrouwelijke informatie (21).

248 ABZ, DEU/ARA/05278. Brief Minister van Buitenlandse Zaken aan de Voorzitter der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 21/06/95, nr. DPV/PZ-1348/95.

249 DCBC, 2195. Secure Fax Amb Washington aan Ministerie van Defensie t.a.v. DAB en CDS en Ministerie van Buitenlandse Zaken t.a.v. DAV, 21/06/95, zonder nummer.

250 ABZ, Ambassade Washington. Code Jacobovits 408, 20/06/95.

251 Vertrouwelijke informatie (20).

Verdere problemen rond de ontplooiing van de Rapid Reaction Force

Het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Nederland bleven druk uitoefenen op het VN-secretariaat om op de gebruikelijke wijze een begroting te presenteren, en om te zien in hoeverre de kosten van de *Rapid Reaction Force* binnen de bestaande begroting voor UNPROFOR konden worden gebracht, dan wel door vrijwillige bijdragen konden worden gedekt, die in een *trustfond* gestort zouden moeten worden. Voor dat laatste hadden Japan, Duitsland, Canada, en Italië toezeggingen gedaan tijdens de bijeenkomst van de G-7 die van 15 tot 17 juni in het Canadese Halifax werd gehouden.²⁵² Dat zou echter gedeeltelijke absorbering van de kosten van de *Rapid Reaction Force* in de bestaande VN-begroting betekenen, en ook daartegen verzetten de Amerikanen zich.²⁵³ De opstelling van de Amerikanen ontlokte tijdens de G-7 top scherpe kritiek: de Verenigde Staten wilden geen grondtroepen naar Bosnië zenden en weigerden nu ook te betalen voor anderen die dat wel wilden doen. De Britse minister van Defensie, Rifkind, verwoordde de kritiek als volgt: 'all that Senators and Congressmen have to decide is whether US dollars should be made available. Britain, France and the Netherlands, who provide UNPROFOR peacekeepers, have to decide whether it is worth sending young men to Bosnia who may be killed and injured.'²⁵⁴

Ook in Nederland zorgde de *Rapid Reaction Force* voor discussie. Op 8 juni waren de Vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie van de Tweede Kamer in overgrote meerderheid akkoord gegaan met het voornemen om 170 Nederlandse militairen aan de *Rapid Reaction Force* toe te voegen.²⁵⁵ Generaal Couzy, de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, liet echter een afwijkend geluid horen. Hij bekritiseerde het doormodderen van de VN in voormalig Joegoslavië, en was het niet eens met de Britse en Franse initiatieven om UNPROFOR te versterken met deze *Rapid Reaction Force*. Hij noemde het waanzin om troepen te sturen om andere troepen te beschermen. Ook vond Couzy dat gekwetste nationale gevoelens geen goede basis vormden voor een goed doordacht beleid.

Couzy's uitspraken – niet alleen hierover – veroorzaakten nogal wat politieke commotie (zie hierover het hoofdstuk 'Stemmingsbeeld en perspectief op aflossing'). Na de parlementaire goedkeuring trof Nederland voorbereidingen om de mortiercompagnie van het Korps Mariniers, een mortier-opsporingsradargroep van de Koninklijke Landmacht, en enkele stafofficieren gereed te maken voor inzet in Bosnië. Op 15 juli moest de *Rapid Reaction Force* in Bosnië gereed zijn voor inzet. Vanwege de financieringsperikelen waren de Amerikanen niet in staat dit materieel kosteloos met hun schepen en vliegtuigen naar het operatiegebied over te brengen; Nederland huurde daarom zelf maar scheepsruimte. Het personeel werd wél door de Amerikanen ingevlogen.²⁵⁶

De Amerikaanse troebelen omtrent de financiering van de *Rapid Reaction Force* duurden inderdaad voort. De Republikeinse leiders in het Congres verzetten zich ook tegen financiering van kosten van de *Rapid Reaction Force* als deze rechtstreeks uit de Amerikaanse defensiebegroting kwam.²⁵⁷ Met die truc had Clinton gehoopt de troepenleverende landen te vriend te houden en tegelijk het verzet van het Congres te omzeilen. Gingrich en Dole

252 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Biegman 558, 21/06/95.

253 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Biegman 570, 28/06/95.

254 UNGE, UNPROFOR, Box 119, File BHC Weekly Sitreps, 17/06/95 – 21/09/95. UNPROFOR HQ, Weekly Situation Report, No. 122,

5-11 June 1995.

255 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Van Mierlo 158, 09/06/95.

256 BSG. Nota CDS aan de Minister, 29/06/95, nr. S/95/061/2697.

257 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Jacobovits 422, 30/06/95.

keerden zich echter tegen gebruik van bijdragen uit lopende begrotingen, omdat het Congres zo kon worden gepasseerd. Ze lieten dit aan president Clinton weten in een nieuwe brief. Zolang de *Rapid Reaction Force* niet wezenlijk kon bijdragen aan de bescherming van de *Safe Areas*, bleef bij de Republikeinen grote weerstand bestaan. Ook verzetten zij zich tegen het geven van *Close Air Support* aan de *Rapid Reaction Force*, zolang de Bosnisch-Servische luchtverdediging niet kon worden aangepakt. Het zou niet zo mogen zijn dat Amerikaans personeel risico liep vanwege politieke gevoeligheden van VN-bureaucraten, waarmee Dole en Gingrich eraan voorbij gingen dat dit meer een kwestie betrof van een ontoereikend mandaat voor UNPROFOR. De stemming jegens UNPROFOR was er intussen niet beter op geworden bij de Republikeinen: het moment was zelfs aangebroken om de betaling van ‘a hopelessly incompetent’ UNPROFOR-operatie geheel te staken, vonden zij.²⁵⁸

De Amerikaanse discussie over de financiering van de *Rapid Reaction Force* werd verder bemoeilijkt door negatieve berichten in de Amerikaanse de media over de geloofwaardigheid daarvan. De teneur van de berichten was: ‘more expensive UNPROFOR inaction’, en dat terwijl de *Rapid Reaction Force* geen corridors naar hongereend Sarajevo en de enclaves zou kunnen openen zonder instemming van Mladić. Daarnaast werd in de Amerikaanse media gewezen op de demoralisatie in het VN-hoofdkwartier in Zagreb, doordat daar in een intellectueel en diplomatiek vacuüm geopereerd moest worden. Daarbij richtte de kritiek zich overigens vooral op de Veiligheidsraad. Bosnische regeringsfunctionarissen en Westerse diplomaten zagen de *Rapid Reaction Force* mede om deze redenen als een voorbode voor de terugtrekking van UNPROFOR.²⁵⁹

De dreiging van een robuuster optreden van UNPROFOR was zo voorlopig ondergraven, hetgeen het moreel in Zagreb inderdaad danig ondermijnde. De door Boutros-Gahli geuite wens tot verduidelijking en vereenvoudiging van het mandaat vond in Resolutie 998 evenmin gehoor en bevestigde slechts de *muddling-through*-gedachte. De Veiligheidsraad wees op de noodzaak van een ‘vigorous pursuit of a political settlement’ omdat er geen militaire oplossing was, maar terzelfdertijd zei de juist aangetreden onderhandelaar Carl Bildt: ‘there will not be a political solution, there is no political process’. Deze tegenstrijdige signalen misten hun uitwerking op het hoofdkwartier in Zagreb niet. Volgens kolonel De Jonge in de staf van Janvier was de stemming er aangeslagen, ook al vanwege de aanhoudende problemen voor UNPROFOR nog afgezien van de *Rapid Reaction Force*.²⁶⁰

Janvier bleef gekweld door twijfels over de komst van de *Rapid Reaction Force*. In een brief aan generaal Smith liet hij weten dat het geen verbetering in de situatie zou brengen, zolang er geen wil bestond om op het politieke toneel tot verandering te komen. Als niet binnen drie tot vier weken na de komst van de *Rapid Reaction Force* het politieke proces nieuw leven was ingeblazen, zag Janvier de toekomst somber in. Het zou hoogstens verwachtingen wekken en de roep om krachtige actie luider doen klinken. Hoe frustrerend de situatie ook was, de militairen zouden die roep moeten weerstaan. Janvier bleef de veiligheid van de troepen voor ogen houden: wat hij in elk geval wilde voorkomen was dat de *Rapid*

258 ABZ, PVNY. Fax PZ/Washington aan DEU, PV New York, 30/06/95, zonder nummer. Brief Dole/Gingrich inzake Rapid Reaction Force.

259 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Annan to Akashi, 03/07/95, No. 2181. *Christian Science Monitor*, 03/07/95, David Rohde, ‘UNPROFOR’s New Bosnia Force May Depend On Serb OK’ en

‘Despondent UNPROFOR Staff Question Their Role’; *The Washington Post*, 01/07/95, John Pomfret, ‘West “Reaction Force” Rapidly Fading Away’.

260 CRST. Fax G3 Land Ops HQ UNPF to CDS en BLS in handen, 17/06/95.

Reaction Force een instrument zou worden om UNPROFOR van *peacekeeping* in *peace-enforcement* mee te slepen.²⁶¹

Rapid Reaction Force: too little, too late

De vorming van de *Rapid Reaction Force* had dan ook heel wat voeten in de aarde, ook na de politieke beslissing tot oprichting ervan. Met een weinig duidelijke taakstelling moest tot een operationeel concept worden gekomen. Daar kwam nog bij dat de samenstelling van een staf voor de *Rapid Reaction Force* een uitgebreide koehandel tussen Fransen en Britten vergde over de verdeling van de posten. Ten slotte werd de daadwerkelijke ontplooiing ervan ernstig gehinderd door tegenwerking van de Kroatische en Bosnische autoriteiten bij het aan land gaan in Split en de verplaatsing naar Bosnië.

Voor het politieke en militaire klimaat in juni en begin juli waren de activiteiten en discussie rond de oprichting van de *Rapid Reaction Force* in meer algemene zin van veel betekenis, maar op de situatie in Srebrenica had dat geen merkbare invloed. Een rol bij het afdwingen van de hoognodige bevoorrading van de oostelijke enclaves was voor de *Rapid Reaction Force* niet weggelegd. Door alle beperkingen die aan de militaire mogelijkheden tot opening van een corridor kleefden, leek er voor Nederland bij de oprichting van de *Rapid Reaction Force* ook weinig hoop dat deelname daaraan tot voordeel van Dutchbat in zijn benauwde veste kon strekken.

Niettemin zou de *Rapid Reaction Force* eind augustus 1995 van veel betekenis blijken: de operatie *Deliberate Force* zou uiteindelijk een ommekeer in de situatie bewerkstelligen. Artillerie- en mortiereenheden van de *Rapid Reaction Force* vervulden toen een waardevolle rol, als antwoord op de mortiergranaatinslag op de Markale-markt in Sarajevo. Artillerie en mortieren, anders dan het luchtwapen onder alle weersomstandigheden direct beschikbaar en met minder gevaar voor onbedoelde schade, vuurden toen 1500 granaten af. Voor de dramatische gebeurtenissen waarvan Dutchbat getuige zou worden, kwam de eenheid echter te laat: het Nederlandse contingent van de *Rapid Reaction Force* zou uitgerekend naar Bosnië vertrekken op 11 juli: de dag van de val van Srebrenica.²⁶²

14. De situatie op de grond voor UNPROFOR in juni 1995

De situatie voor UNPROFOR bleef intussen uiterst moeizaam. De Veiligheidsraad had niet gereageerd op het rapport van Boutros-Ghali waarin deze zijn voorkeur voor terugtrekking uit de oostelijke enclaves uitsprak. Daardoor werd het als het ware automatisch 'doormodderen' voor UNPROFOR.

De Bosnische Moslims hielden zich enige dagen na de *air strikes* relatief rustig, naar UNPROFOR vermoedde in de hoop dat verdere acties op de grond of in de lucht zouden volgen, waarbij UNPROFOR het werk voor de ABiH zou opknappen door de gevechtskracht van de VRS in te tomen. De VN realiseerde zich echter dat dit geduld spoedig op zou raken als er een langdurige patstelling zou ontstaan en het onvermogen van UNPROFOR om op te treden tegen de strijdende partijen wederom zou blijken. Dat kon leiden tot meer druk op UNPROFOR van de zijde van de Bosnische regering, of doordat de ABiH zou

²⁶¹ SMG, 1004/6. Lieutenant-General Bernard Janvier to Lieutenant-General Sir Rupert Smith, 27/06/95.

²⁶² Zie verder Ripley, *Operation Deliberate Force* en A.J.E. Wagemaker, 'Powerplay in Bosnië', *Marineblad*, 106(1996)114-121.

kunnen trachten dit momentum uit te buiten door zelf militaire actie te gaan voeren. De VRS zou zich intussen kunnen gaan richten op de enclaves: daarmee kon de aandacht die nu naar Sarajevo uitging worden afgeleid. Het voordeel voor de VRS daarvan was bovendien dat het gemakkelijker vechten was in een kleiner, omcirkeld gebied. Goražde was mogelijk een eerste doel voor de VRS.²⁶³

Nu UNPROFOR met de *air strikes* was overgegaan tot het gebruik van geweld, was volgens Smith het probleem ontstaan dat er door de inzet van het luchtwapen sprake leek te zijn van *peace-enforcement*, terwijl het mandaat op de grond onveranderd *peacekeeping* bleef. Dat kon tot verwarring aanleiding geven, maar een terugkeer naar de situatie van vóór de *air strikes* was volgens Smith welhaast onmogelijk. Hij stelde zich de vraag of de VN bereid was de VRS te bevechten, en zo ja met welk doel voor UNPROFOR, binnen welke politieke strategie, onder wiens leiding en met welke troepen en middelen? En als de VN niet bereid was te vechten, wat moest dan het doel van UNPROFOR worden? Antwoorden op deze vragen waren volgens hem bepalend voor wat er stond te gebeuren. Smith ging er, in afwachting van die antwoorden, van uit dat de troepenleverende landen bereid zouden zijn om te vechten.²⁶⁴ Wat Smith eigenlijk wilde was om, bij wijze van experiment, het gevecht met de Bosnische Serven maar eens aan te gaan. Hij had bijvoorbeeld graag eens een konvooi willen uitsturen, zonder daar toestemming voor te vragen bij de Bosnische Serven, zoals dat te doen gebruikelijk was. Zodra de VRS daarop zou gaan schieten, zou hij dan met voorbereide *Close Air Support* hebben willen terugslaan. Niemand durfde hem echter die proef te laten doen: aan het langzamerhand theoretische concept dat UNPROFOR onpartijdig was, moest worden vastgehouden.

Smith kwam begin juni tot een nieuwe inschatting van doelstellingen van de strijdende partijen. Doelstelling van de VRS met betrekking tot UNPROFOR was om deze te neutraliseren door de bevoorrading, in het bijzonder van brandstof, te reguleren of te ontzeggen. De kracht van UNPROFOR zou daardoor zodanig afnemen dat het *Safe Area*-concept zou worden ondermijnd, waarna de VRS ongestraft zijn tegenstander kon aanpakken.

In militair opzicht was het doel van de VRS druk op de enclaves te blijven uitoefenen, teneinde deze te kunnen verkleinen. Het achterliggende doel daarvan was om mankracht voor operaties rond Sarajevo vrij te maken, want deze stad bleef voor de VRS het zwaartepunt van de activiteiten. Toch achtte Smith de kans op offensieve operaties ter verovering van de volledige oostelijke enclaves op dat moment nog niet groot. De politieke implicaties daarvan, de negatieve publiciteit en een gebrek aan infanterie maakten dat niet waarschijnlijk, oordeelde Smith. De VRS-tactiek leek er eerder op te zijn gericht om door een belegering de ABiH-troepen in de enclaves uit te putten en tot overgave te dwingen.

Smith was ervan overtuigd dat de VRS erop rekende dat acties tegen de enclaves geen reactie van de NAVO zou uitlokken. Daarom zou de VRS doorgaan met het bestoken van militaire doelen binnen de enclaves. De ABiH in de enclaves zou terrein gaan verliezen; de verdedigers zouden geleidelijk aan zonder munitie komen te zitten en hun toevlucht moeten zoeken tot de dichter bevolkte gebieden.

De Bosnische Moslims zouden er volgens Smith omgekeerd alles aan doen om UN-

263 UNNY, DPKO, UNPF. Fax Deyan Mihov, Acting D-SRSG/CAC BH Command Sarajevo to Yasushi Akashi and Michel Moussali, HCA Civil Affairs, HQ Zagreb, Situation Assessment 29/05/

95 verzonden met Code Cable Akashi to Annan, 29/05/95, No. Z-889.

264 NIOD, Coll. Smith. Commander HQ UNPROFOR Directive 2/95, 29/05/95, UN Conf.

PROFOR, NAVO en internationale gemeenschap aan hun zijde te krijgen. Smith verwachtte dat de ABiH UNPROFOR als schild zou gaan gebruiken. Het gevolg daarvan zou zijn dat de VRS op UNPROFOR kon gaan schieten ter afschrikking. En zo zou de ABiH proberen UNPROFOR bij het conflict te betrekken. Slachtoffers door kruisvuur waren immers mogelijk.²⁶⁵

De situatie was niet veel verbeterd toen Smith op 22 juni 1995 zijn militaire visie op de situatie in Bosnië gaf aan de onderhandelaars Stoltenberg en Bildt. Bildt was als nieuw aangewezen EU-onderhandelaar bezig het terrein te verkennen. Tussen de twee zou overigens al snel de werkverdeling ontstaan dat Bildt zich met Bosnië bezighield en Stoltenberg met Kroatië. Bildt wilde proberen de Bosnische Serven uit hun psychologische schulp te halen, zonder de Bosnische regering van zich te vervreemden. Hij zei Smith te beseffen dat de klok liep en dat de politieke en militaire situatie ongunstig was.²⁶⁶

Tijdens zijn briefing aan Bildt en Stoltenberg gaf Smith zijn visie op de nabije toekomst van het conflict: hij wees Bildt erop dat de tijd zich tegen de Bosnische Serven keerde. Dat was volgens Smith de reden waarom Mladić spoedig vrede wilde; Mladić was gebaat bij een permanent staakt-het-vuren. Van een tijdelijk staakt-het-vuren konden alleen de Bosnische Moslims profiteren, door zich te versterken. De tactiek van de ABiH was volgens Smith om in langzaam tempo kleine stukjes van het door de VRS bezette territorium af te knabbelen. De ABiH richtte zich op kleine doelen als een enkele weg, en plaatselijk de bezetting van hoger gelegen gebieden; zich hoger bevinden dan de vijand geeft een militair-tactisch voordeel. De ABiH viel in verschillende gebieden gelijktijdig aan, om te voorkomen dat de VRS zich kon concentreren. Onder dekking van de duisternis was Mladić hierdoor gedwongen zijn troepen met steeds aftandser bussen en steeds minder brandstof te verplaatsen. De VRS behield wel een groot overwicht aan zware wapens, maar de ABiH begon redelijk effectief met kleinere infanterie-eenheden te opereren. Op langere termijn zou de ABiH aan de winnende hand kunnen zijn en zelfs bij Sarajevo successen kunnen boeken.

UNPROFOR bevond zich wat Smith betrof in een crisis, zo zei hij de onderhandelaars. Voor hem was nu langzamerhand het punt bereikt: 'either send your white vehicles home and let's have a real fight, or let's leave'. Hij hield Bildt en Stoltenberg de vraag voor of zij bereid waren geweld ter zelfverdediging aan te wenden (bijvoorbeeld in de vorm van *Close Air Support*), en de escalatie van het conflict te accepteren die dat met zich mee zou kunnen brengen. Als escalatie niet geaccepteerd zou worden, moest UNPROFOR vertrekken, vond Smith. Volgens Smith scheen alleen in Zagreb nog de wil te bestaan voor 'muddling through'.²⁶⁷ Daarmee onderschatte hij dat in internationaal verband, en daarmee ook bij de VN in New York, doormodderen nog steeds de enige haalbare optie was, met alle nadelen van dien.

Het verdere beleid van UNPROFOR volgens Janvier

Op zijn vraag of de VN bereid was te vechten kreeg Smith van Janvier geen antwoord. Dat antwoord was ook eigenlijk niet meer relevant, omdat hij van hem de aanwijzing kreeg dat de uitvoering van het mandaat ondergeschikt was aan de veiligheid van het VN-personeel.

²⁶⁵ NIOD, Coll. Smith. Lt Gen R.A. Smith, Eastern Enclave Operations Assessment, 06/06/95, No. 8940.

²⁶⁶ UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 24/06/95, No. Z-1051.

²⁶⁷ Corwin, *Dubious Mandate*, p. 113-144.

Dat liet Janvier weten in zijn *Personal directive* aan Smith, gedateerd 29 mei. Verlies van levens alleen om posities te verdedigen, moest worden voorkomen, vond Janvier.

De *Force Commander* erkende daarmee met zoveel woorden dat de Bosnische Serven na de *air strikes* van 25 en 26 mei op het politieke en militaire vlak de situatie in hun voordeel hadden weten om te buigen. Zij zouden vastbesloten zijn, en doorgaan UNPROFOR te treffen waar het zwak was. De Bosnische Serven bereidden zich voor op ‘extremely intense and long-lasting crises’. Ze namen maatregelen om zich tegen toekomstige *air strikes* en tegen militaire acties op de grond te beschermen. In Janviers analyse lag het zwaartepunt voor de VRS bij Sarajevo. Deze stad stond op het spel, zowel vanuit militair als vanuit mediaoogpunt. De VRS zou gebruik maken van de positie waarin geïsoleerde UNPROFOR-eenheden zich bevonden, zoals in de enclaves, en de posities innemen die zij van belang achtten. In dat opzicht was het doel van de Bosnische Serven tweeledig, dacht Janvier.

Het hoofddoel van de VRS was volgens Janvier het neutraliseren van UNPROFOR. De VRS wilde UNPROFOR ervan weerhouden zijn taken uit te voeren, in het bijzonder daar waar UNPROFOR zich tussen de partijen bevond, zoals in de enclaves. De VRS zou ‘every trick in the book’ aanwenden om de lokale machtsbalans in het voordeel van de Seven te laten doorslaan.

Het tweede doel was vervolgens om die militaire doelen te veroveren waarvan UNPROFOR hen tot dan van had weerhouden. De VRS zou het momentum willen behouden, en Sarajevo en de enclaves geheel isoleren. Het gevaar van Bosnische provocaties kon de situatie alleen maar verergeren. De ABiH zou de VRS kunnen aanvallen om Bosnisch-Servische represailles uit te lokken, vooral rond Sarajevo. UNPROFOR zou betrokken kunnen raken, maar dan onder dramatisch slechte omstandigheden, met zoveel gijzelaars in Bosnisch-Servische handen. Dat zou leiden tot een cyclus met als eind van het liedje de roep om massale *air strikes*. Zoals gebruikelijk zouden de media dat spoedig onder de aandacht van het grote publiek brengen.

Janviers beleid was gericht op het redden van de levens van de gegijzelden, het verkrijgen van veiligheid voor de troepen van UNPROFOR, en op het beëindigen van de trend om gijzelaars te nemen. Hij achtte het essentieel de kwetsbaarheid voor het nemen van gijzelaars te verminderen. UNPROFOR kon in de huidige omstandigheden eigenlijk niet meer doen waar het oorspronkelijk namelijk voor bedoeld was, vond Janvier: de escalatie van de situatie rond Sarajevo ging de militaire capaciteiten van UNPROFOR nu eenmaal te boven. Ook de spoedig te voorziene problemen met de voedselvoorziening in de enclaves kon UNPROFOR niet aan. Terugtrekking door de strijdende partijen uit de *Heavy Weapon Exclusion Zones* en de schending van het *Safe Area*-regime was iets voor het politieke niveau, niet voor UNPROFOR: dat moest nu prioriteit leggen bij de veiligheid van de VN-troepen.²⁶⁸

Niettemin wilde Janvier proberen UNPROFOR het initiatief te laten behouden, zonder de levens van zijn soldaten in gevaar te brengen. Dat wilde hij doen door tegelijkertijd te demonstreren dat sleutelposities zouden worden vastgehouden, en zonodig verdedigd. Smith kreeg opdracht alles te doen om de situatie plaatselijk te stabiliseren zonder het opgeven van posities die voor de oorlogvoerende partijen militair van belang waren. Janvier gaf instructies om het verlaten voor te bereiden van kwetsbare OP's die niet essentieel voor

268 NIOD, Coll. Ashton. Force Commander to LtGen R. Smith only, 29/05/95, File Ref: FC/95/0801, UN Conf.

de taak waren. Reserve-eenheden moesten worden geformeerd om bij noodsituaties te kunnen optreden. Als er gevuurd zou worden, zou dit moeten worden beantwoord, met behoud van het principe van proportionaliteit. Op plaatselijk niveau diende Smith onderhandelingen te initiëren om een einde aan acties tegen UNPROFOR en vrijlating van gegijzelden te bewerkstelligen.²⁶⁹

Smith reageerde op de directieven van Janvier door te laten weten dat het voor hem een principezaak was niet met de Bosnische Serven te onderhandelen zolang niet alle gijzelaars waren vrijgelaten en hun uitrusting was geretourneerd. Ook wilde Smith alleen op omzichtige wijze zaken met de Bosnische regering doen om te voorkomen dat UNPROFOR werd gezien als partijdig ten gunste van de Bosnische Moslims. Er moesten aanwijzingen van hogerhand komen, anders vreesde Smith dat het VN-personeel in de enclaves de neiging zou krijgen met de Bosnische Moslims samen te werken.

Verder legde Smith de vinger nog eens op de zere plek door vast te stellen dat er geen samenhangende strategie bestond om allerlei zaken met elkaar verband te brengen, als: politieke maatregelen om een einde aan het conflict te maken; het treffen van militaire maatregelen om die strategie te ondersteunen; de vrijlating van de gegijzelden te bewerkstelligen; over het doel van versterking voor UNPROFOR na te denken. De noodzaak voor een dergelijke strategie was niet alleen van belang om de gijzelaarcrisis op te lossen, maar ook om de humanitaire situatie in Sarajevo te verlichten en om de oostelijke enclaves te bevoorraden. Smith wilde dat al deze problemen binnen een nog vast te stellen politiek-militaire strategie werden aangepakt.²⁷⁰ De moeilijkheid hiermee was dat een politieke strategie inderdaad zeer nodig was om UNPROFOR uit het moeras te halen, maar dat een dergelijke strategie ontbrak.

En een moeras wás het, zo realiseerde ook iedereen in Zagreb zich. De situatie in Bosnië had dan ook zo zijn invloed op de sfeer bij het VN-hoofdkwartier in Zagreb. Kolonel J.H. de Jonge, verbonden aan de staf van Janvier, zei openlijk dat de VN in een 'vicieuze Vietnamcirkel' dreigde te raken. Welk scenario ook werd gevolgd in de zenuwenoorlog met de Bosnische Serven, de VN zou in alle gevallen verliezen. Machteloos en gefrustreerd wachtte Zagreb op politieke instructies. De Jonge analyseerde de situatie waarin UNPROFOR zich bevond eens te meer: het had zijn geloofwaardigheid verloren en bevond zich in een politiek vacuüm. De VN-missie was gebouwd op drijfzand en gebaseerd op denkfouten, gaf hij in een interview te kennen. *Peacekeeping* veronderstelde dat er vrede was. De omsingelde enclaves, waarvan Srebrenica er een van was, waren onverdedigbaar en onveilig omdat UNPROFOR de middelen niet bezat om een aanval af te schrikken of om terug te slaan. De VN was een tandeloos leger, met tegenover zich de zwaar bewapende VRS, en de VN kon niet met gelijke munt terugbetalen. Het enige dat dan restte was inzet van het luchtwapen, maar dat zou een leiden tot grote escalatie en tot partijdigheid, zo was gebleken.

De Jonge vond dat er meer begrip zou moeten zijn voor de denkbeelden en gevoeligheden van de Bosnische Serven. Hij probeerde als *Chief Land Operations* te anticiperen op de zetten van de strijdende partijen, maar bekende er telkens naast te zitten: 'mijn denktrant is niet de hunne. Ik begrijp ze niet.' De Jonge zag de Bosnische Serven als verkramp en niet langer tot een compromis bereid. Hun gedrag was irrationeel en ze waren verbitterder dan

269 NIOD, Coll. Ashton. Force Commander to LtGen R. Smith only, 29/05/95, File Ref: FC/95/0801, UN Confi.

270 SMG, 1004/3. Office of the Commander HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb attn SRSG, COS, FC, 'Strategic Planning Issues', 02/06/95.

ooit: de wereld was steeds anti-Servisch geweest en over hen heen gevallen. De Bosnische Serven hadden daardoor het idee gekregen dat er niets meer te verliezen viel. Wat daar volgens De Jonge nog bij kwam was dat de Bosnische Moslims zich op het slagveld ‘heel veel’ en de Bosnische Serven zich ‘bijna niets’ konden veroorloven. Er was een onbalans die in een aantal gevallen onterecht was, en werd versterkt door de voortdurende Amerikaanse steun.²⁷¹

Minister Voorhoeve nam De Jonge deze ontboezemingen niet in dank af. Zowel hijzelf als Van Mierlo hadden zich eraan geërgerd. Voorhoeve wilde dat kritiek vanuit het veld via superieuren werd geuit. Door kritische uitlatingen in de media ontstond anders bij vrienden en familie van de uitgezonden Nederlandse militairen teveel verwarring en onrust.²⁷²

Deadlock tussen New York en Zagreb

Vanuit New York kwam intussen een nieuw geluid. Boutros-Ghali had tot nu toe een lijn van grote behoedzaamheid gevolgd, en hij en Janvier waren het erover eens geweest dat de eerste prioriteit moest liggen bij de veiligheid van de VN'ers. Half juni, toen de gijzelaarscrisis ten einde liep, nam ondersecretaris-generaal Kofi Annan het initiatief om vanuit New York weer wat druk op de ketel te zetten. Opmerkelijk was dat Annan aan Akashi vroeg de inhoud van dit bericht aan Smith door te sturen, iets wat later veelvuldiger voorkwam. Dit was het begin van een verschuiving van het zwaartepunt van Zagreb naar Sarajevo.

De slechte stemming in Zagreb was ook New York niet ontgaan. Annan schreef Akashi: ‘Here in New York, we are well aware of the extreme difficulties and the resulting stress that all UNPROFOR personnel in theatre are operating under at the moment.’ Annan gaf toe dat ‘the way ahead is somewhat unclear at this point’, woorden die Zagreb prompt gelijkstelde met *muddling through*.

Annan geloofde dat de tijd was aangebroken dat UNPROFOR meer moest proberen te maken van zijn mandaat. Er moest een ‘reconfiguration’ komen: een nieuw evenwicht diende te worden gevonden tussen *Force Protection* en uitvoering van het mandaat. Annan zei ‘disturbed’ te zijn door een uitlating van Akashi’s woordvoerder dat Akashi wachtte op directieven uit New York. Hij verzekerde Akashi dat zijn oordeel en beslissingen op de volledige steun van New York konden rekenen, dat hij niet het oordeel van de commandanten te velde in de weg wilde staan, en dat New York voorts ‘always happy to respond to specific requests for guidance’ was. Het probleem voor Zagreb was echter nu juist dat New York op zulke vragen niet altijd antwoordde. Wachten op resoluties van de Veiligheidsraad die in de maak waren had in elk geval geen zin, aldus Annan, want die gingen niet op operationele details in. Zo leek het erop dat Akashi en Janvier naar New York keken in de verwachting dat er duidelijke richtlijnen kwamen, terwijl New York wachtte op handelen van Zagreb: *deadlock* dus.

Hiertussenin bevond zich de pers, die uit de mond van VN-officials had opgetekend dat UNPROFOR in de praktijk niets meer mocht ondernemen zonder Bosnisch-Servische instemming. Annan zei het ongelukkig te vinden als UNPROFOR zich overgaf aan een mentaliteit van isolatie en zich voornamelijk zorgen maakte over de veiligheid van het personeel, hoe belangrijk die overigens ook was. Ook daaraan zaten risico's: Somalië had immers geleerd dat niets doen met het oog op de eigen bescherming juist vijandelijke actie kon

²⁷¹ Interview met Frank Westerman, *NRC Handelsblad*, 30/05/95.

²⁷² *NRC Handelsblad*, 13/06/95.

uitlokken. Daarom achtte Annan het van belang om wilskracht te tonen en de geloofwaardigheid op te krikken, zodat er in de toekomst weer ruimte was voor *peacekeeping*. Aan een ‘mentality of isolation’, gedicteerd door de zorg voor het personeel, mocht niet worden toegegeven. Annan vroeg zich af welke opties Akashi zag om de humanitaire hulp en bevoorrading van UNPROFOR zeker te stellen. Het bestuur in Pale zei op 9 juni daarmee ingestemd te hebben, en wat deed UNPROFOR om vervolgens medewerking van lokale VRS-commandanten af te dwingen?²⁷³

Akashi kwam met een antwoord aan Annan, dat betrekkelijk defensief was en vooral de moeilijkheden voor UNPROFOR opsomde. Volgens Akashi was UNPROFOR nog steeds aan het bekomen van de gevolgen van de *air strikes* van 25 en 26 mei, ‘which dramatically highlighted the longstanding contradictions and impracticabilities of the safe area mandate, and the consequences of an inability to escalate force in an essentially peace-keeping mission’. De media hadden UNPROFOR afgeschilderd als passief en teruggetrokken (‘unassertive’). Dat was veroorzaakt door tegenstrijdigheden in het mandaat van UNPROFOR en valse hoop. Akashi herinnerde er nog eens aan dat Boutros-Ghali daar in zijn rapportage aan de Veiligheidsraad ook al op had gewezen. Akashi bestreed dat dit bij UNPROFOR tot een ‘negative mentality’ in de uitvoering van het mandaat had geleid. Wel was het zo dat het gebrek aan *Freedom of Movement*, zowel door de VRS als in toenemende mate door de ABiH, ‘some frustration’ bij de troepen had veroorzaakt.

Wat volgens Akashi nodig was, was vastberadenheid, evenals het vermijden van een gevoel van verlamming. Uit het vervolg van het bericht sprak echter weinig vastberadenheid, maar eerder de zo langzamerhand bekende clichés over de toekomst van UNPROFOR en de risico’s van de missie. Herstel van *Freedom of Movement* was volgens Akashi niet voldoende; een heldere definitie van de aanwezigheid van UNPROFOR in de *Safe Areas* was nodig, evenals demilitarisatie daarvan. De strijdende partijen waren tot oorlog overgegaan en UNPROFOR bevond zich te midden van een Bosnisch offensief rond Sarajevo, met als gevolg manipulatie, vijandelijkheden en argwaan van de zijde van beide partijen. Onder deze omstandigheden moest UNPROFOR op escalatie zijn voorbereid. Het was van belang goed te begrijpen wat dit kon betekenen, omdat dit verdere vijandelijkheden tot gevolg zou hebben. Daar was de steun van de Veiligheidsraad en de troepenleverende landen voor nodig. De komst van de *Rapid Reaction Force* en een vermindering van de kwetsbaarheid van UNPROFOR bood daartoe nieuwe, zij het beperkte mogelijkheden.²⁷⁴ Al eerder kwam aan de orde dat Janvier waarschuwde voor overspannen verwachtingen van de *Rapid Reaction Force*, omdat deze het risico in zich droeg dat UNPROFOR partij in het conflict zou worden.

UNPROFOR in juni 1995: doormodderen

De somberheid die Akashi tegenover Annan had geventileerd, werd gedeeld door Janvier. Deze liet Annan eind juni 1995 weten dat de situatie voor UNPROFOR op het strijdtoneel in Bosnië eigenlijk alleen nog maar verder was verslechterd. UNPROFOR bleef geplaagd door restricties in de *Freedom of Movement*. Naar Janvier meende, was het doel daarvan onveranderd: de Bosnische Serven wilden UNPROFOR straffen, bewijzen dat de Republika Srpska een natie was, sancties aan UNPROFOR opleggen om langs die weg tot verzachting

²⁷³ UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 15/06/95, No. 1981.

²⁷⁴ Vertrouwelijke informatie (62).

van de sancties tegen henzelf te komen, de bevolking in de enclaves controleren en straffen, en zelf een groter deel van de humanitaire hulp in handen zien te krijgen. De positie van de Bosnische Moslims maakte het er ook al niet makkelijker op, analyseerde Janvier: de Bosnische regering legde restricties op om de activiteiten van UNPROFOR te controleren, en om militaire operaties te kunnen uitvoeren zonder dat UNPROFOR daar zicht op had. Al deze restricties beperkten de hulpstromen. De bevolking van Bihać, Sarajevo en de drie oostelijke enclaves ontving onvoldoende hulp om op langere termijn te kunnen overleven. Dit ondermijnde de geloofwaardigheid van UNPROFOR en UNHCR.

Janvier zag de uitvoering van het mandaat van UNPROFOR in de oostelijke enclaves, waaronder Srebrenica, in toenemende mate in gevaar gebracht. Zonder *Freedom of Movement* was UNPROFOR in de enclaves gegijzeld: 'by the Bosnian Serbs (outside) and by the Bosnian Muslims (inside)'. Door het gebrek aan bevoorrading konden de observatieposten van UNPROFOR niet alle meer worden bemand. Patrouilles per voertuig waren al onmogelijk geworden door gebrek aan brandstof. Patrouilles te voet konden niet alles zien en waren kwetsbaar voor vijandelijke actie. In Srebrenica en Žepa dienden de VN-eenheden als 'semi-operational' te worden aangemerkt door het gebrek aan brandstof en andere middelen: twee maanden lang al had niemand de enclaves meer in of uit gekund. Deze situatie moest wel invloed op het moreel van de troepen hebben, omdat de militairen zich in toenemende mate afvroegen wat ze daar eigenlijk deden als ze hun taak niet konden uitvoeren.²⁷⁵

Op het militaire front waren er nu blijvende verschillen van mening tussen Janvier en Smith. Sinds de ontmoeting in Split waarbij Akashi, Janvier en Smith over de situatie in Bosnië spraken (zie paragraaf 5), was het verschil in denken tussen Janvier en Smith volstrekt duidelijk. De vraag of het mogelijk was een nieuwe status quo voor de *peacekeepers* te bereiken, en of de Bosnische regering en de VRS een staakt-het-vuren wilden, beantwoordde Janvier met 'ja' en Smith met 'nee'. Smith verwachtte grote spanning, toename van incidenten en verslechtering van de situatie rond de enclaves, zonder de mogelijkheid te hebben het luchtwapen te kunnen gebruiken.²⁷⁶

Smith was uit op een harder optreden, terwijl Janvier niet gemakkelijk tot beslissingen leek te kunnen komen. Hiervoor werd het patroon al gesignaleerd dat door Zagreb vraagstukken aan New York werden voorgelegd. Daar kwam men dan vaak met het antwoord dat oplossingen in Zagreb moesten worden gevonden, waarmee de cirkel weer rond was.

Dit alles bood individuele landen de ruimte zelf beslissingen te nemen. Voorbeelden daarvan waren de Franse herovering van de Vrbanja-brug bij Sarajevo, of de door Parijs bevolen helilift van Franse mortieren naar Sarajevo, waarvan Smith pas een dag later weet kreeg. Als gevolg van de oprichting van de *Rapid Reaction Force* arriveerden ook allerlei planningsteams in het gebied zonder dat daar veel coördinatie vooraf aan ten grondslag lag. Smith plaatste op zijn beurt ook Janvier wel voor verrassingen, bijvoorbeeld toen hij met Janviers Britse chef-staf en in overleg met Londen het aan land brengen van een Brits artillerieregiment in Split regelde zonder dat Janvier daarvan op de hoogte was.²⁷⁷

Van Akashi waren weinig nieuwe impulsen te verwachten. Hij stelde zich op het standpunt dat, totdat er voldoende verandering in de situatie was opgetreden, UNPROFOR voorzichtig moest zijn nieuwe doelen te stellen of risico's te accepteren. Zijn doel was

275 Vertrouwelijke informatie (41).

276 NIOD, Coll. Nicolai. Dagboek Nicolai, 10/06/95.

277 CRST. Fax G3 Land Ops HQ UNPF to CDS en BLS in handen, 17/06/95.

voorlopig om tot een meer geregelde aanvoer van de humanitaire hulp te komen. Konvoeien begonnen de enclaves en Sarajevo weer te bereiken, al kon daarmee de behoefte nog niet worden gedekt. Het idee van 'forcing convoys through', zoals Smith dat eigenlijk wilde, was Akashi een gruwel. De militaire kracht daarvoor ontbrak, en belangrijker: het ging niet langer om lokale oppositie van de VRS maar om van hogerhand door de Bosnisch-Servische leiders opgedragen beleid. Dat maakte voor Akashi een fundamenteel verschil. Het met militaire middelen uit de weg ruimen van blokkades leidde dan onvermijdelijk tot escalatie en verdere vijandelijkheden. Dat vereiste aanvullende middelen, berekening, voorbereiding en de volledige steun van de Veiligheidsraad en de troepenleverende landen.²⁷⁸

Akashi keek hiermee naar New York, maar New York bemoeide zich niet met de problemen van konvoeien. De Veiligheidsraad had op 16 juni gesproken, en met Resolutie 998 de strijdende partijen opgedragen: 'fully respect the safety of UNPROFOR personnel, and others engaged in the delivery of humanitarian assistance, and ensure their complete freedom of movement.' Op 23 juni veroordeelde de Veiligheidsraad, op initiatief van de Russische Federatie en na langdurig beraad binnen de Contactgroep, opnieuw de partijen voor de restricties in de *Freedom of Movement* die zij UNPROFOR oplegden en het hinderen van de humanitaire hulp. Ditmaal veroordeelde de Raad ook de 'Bosnian Government Forces' voor de obstructie van UNPROFOR in Visoko, Goražde, Gornji Vakuf en Kladanj, en het leggen van mijnen voor het kamp van Canadese VN'ers in Visoko.²⁷⁹ De Bosnische autoriteiten hadden daar een wraakactie tegen de Canadezen uitgevoerd; ze beweerden dat rapportages van dat bataljon 'provided sensitive operational data to the Bosnian Serbs'. De ABiH dreigde de Canadezen met een artilleriebeschieting wanneer zij zich buiten hun basis zouden wagen. Observatieposten moesten daarop worden teruggetrokken.²⁸⁰ Onder deze omstandigheden was de taak van Akashi weinig benijdenswaardig. Zowel Bosnische Moslims als Bosnische Serven trokken zich van politieke resoluties van de Veiligheidsraad weinig aan, en daarmee lagen alle problemen van het geven van richting aan UNPROFOR weer op het bord van Akashi.

Natuurlijk waren er ook bij Smith onverminderd zorgen aanwezig, zo liet hij weten op 29 juni. Het politieke proces was door de activiteiten van Bildt weliswaar weer in gang gezet, maar Smith tekende eveneens aan dat de ABiH zijn offensief zou voortzetten, en: 'we can expect the VRS to counter-attack at some stage'. Tenslotte schreef Smith: 'I am particularly sensitive to the situation of the units in Sarajevo and the Eastern Enclaves who for no fault of their own are without clear direction'.²⁸¹

Janvier deelde wel de mening van Smith dat op basis van een duidelijk doel moest worden onderhandeld, en het liefst op het hoogste niveau. Dat proces van onderhandelingen, dat naar Janvier verwachtte spoedig zou beginnen, had prioriteit en mocht niet worden verstoord; nog een reden om voorlopig niet tot een nieuwe inzet van het luchtwapen te komen, vond Janvier. Akashi was doende een strategie voor onderhandelingen te ontwerpen; die moest leiden tot een brede politieke overeenkomst. Janvier dacht dat Smith en hijzelf spoedig deel van dat proces gingen uitmaken. Janvier was er optimistisch over dat de internationale

278 Vertrouwelijke informatie (62).

279 ABZ, DEU/ARA/05278. Fax PV New York aan ministerie van BZ, 23/06/95, kenmerk nyv-3449.

280 UNGE, UNPROFOR, box 119 BHC Weekly

Sitreps 17/06/95 – 21/09/95. UNPROFOR HQ, Office of Civil Affairs, Weekly Situation Report, No. 120, 19-25 June 1995.

281 NIOD, Coll. Ashton. Smith to FC, Commander HQ Unprofor Directive 3/95, 29/06/95.

gemeenschap tot een meer samenhangende aanpak zou komen, met meer wilsovereenstemming.

Janvier meldde Smith voorts volledig op de hoogte te zijn van de situatie in de enclaves. Zijn voornaamste prioriteit was hier om voedsel bij de troepen te krijgen. Smith kreeg opdracht om bij de Bosnische Serven de bevoorrading zeker te stellen, te beginnen met Žepa. Janvier wilde echter niet dat er naar compromissen gezocht zou worden, maar de Bosnische Serven hun verantwoordelijkheden duidelijk maken, evenals de gevolgen wanneer zij niet meewerkten. Wat die gevolgen zouden zijn, gaf hij echter niet aan. Wel zou het de Bosnische Serven duidelijk moeten worden dat UNPROFOR vastbesloten was de troepen te bevoorraden. Smith moest doorgaan met plannen om de enclaves vanuit de lucht te bevoorraden, voor het geval de Bosnische Serven bevoorrading over de weg zouden blijven frustreren.²⁸² (De problematiek van de bevoorrading van de enclaves door de lucht wordt in de bijlage ‘Bevoorrading door de lucht’ gedetailleerd besproken.)

Niet alleen de VN, ook de NAVO maakte zich zorgen over de veiligheid van de VN-troepen en hun kwetsbaarheid. De NAVO was bereid deze veiligheid te vergroten en de kwetsbaarheid te verminderen. Dat was het resultaat van de vergadering van de Noord-Atlantische Raad in ministeriële sessie (dat wil zeggen met de ministers van Defensie en van Buitenlandse Zaken van de NAVO-landen) in Noordwijk op 30 mei. Secretaris-generaal Claes liet zijn VN-tegenhanger Boutros-Ghali weten dat de NAVO-landen een blijvende aanwezigheid van de VN in het voormalige Joegoslavië krachtig ondersteunden.²⁸³ Niettegenstaande deze uitspraak waren al geruime tijd voor de *air strikes* van 25 en 26 mei besprekingen tussen de NAVO en de VN op gang gekomen voor de planning van een eventuele terugtrekking van UNPROFOR uit Bosnië.²⁸⁴ Met dat scenario werd dus ook rekening gehouden.

15. Aan het politieke front in Bosnië na de *air strikes*: de situatie in juni 1995

Verschillen in politieke opvattingen tussen Mladić en Karadžić

In Zagreb was de analyse dat in de boezem van het Bosnisch-Servisch leiderschap onenigheid bestond; er zou in algemene zin weinig symbiose zijn tussen Karadžić en Mladić. Karadžić leek vanuit zijn politieke invalshoek te willen blijven vasthouden aan zijn oorspronkelijke maximalistische koers, terwijl Mladić vanuit zijn militaire perspectief een veel pragmatischer koers aanhield, en eerder bereid leek compromissen over territoriale kwesties te sluiten.²⁸⁵ Voor Westerse regeringen was het echter buitengewoon moeilijk om de precieze de relaties tussen Karadžić en Mladić, en van beiden met Milošević, in kaart te brengen.²⁸⁶ In Palee heerste, zoals onderhandelaar Lord Owen het uitdrukte, in feite een ‘anarchic situation’ waarop buitenstaanders en ook Milošević nauwelijks vat hadden. Karadžić en zijn entourage zouden ten onrechte zijn gezien als een echte regering.²⁸⁷

De verhoudingen tussen Karadžić en Mladić waren al in april 1995 verzuurd. Mladić had

282 NIOD, Coll. Karremans. Brief Lieutenant-General Bernard Janvier [aan generaal Smith], 02/06/95.

283 UNNY, DPKO, UNPF. Letter Willy Claes to Boutros Boutros-Ghali, 31/05/95, No. SG/95/MIN.2, attached to Code Cable Annan to Akashi, 31/05/95, No. 1831.

284 Vertrouwelijke informatie (63).

285 Vertrouwelijke Collectie (5). Fax Ravi Solanski UNHCR Zagreb to A. O’Connell UNHCR Geneva, 07/07/95. De opsteller van de studie en de datum waarop deze gereed was, zijn niet vermeld.

286 Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

287 Interview Lord Owen, 27/06/01.

toen bij Karadžić zijn gram had gehaald over zakenlui die aan de politieke partij van Karadžić, de SDS, gelieerd waren. Zij zouden volgens Mladić profiteren van de oorlog, zonder de VRS de (brandstof)voorraden te leveren om de oorlog te winnen. Omgekeerd kreeg Mladić van Karadžić toen het verwijt dat hij terrein verloor, wat omgekeerd weer leidde tot verwijten tegen Karadžić dat hij onvoldoende haalbare politieke doelen voor de oorlog stelde.

Karadžić en gedelegeerden in het parlement van de Republika Srpska beschuldigden Mladić daarop van een coup tegen de politieke leiders van de Bosnische Serven. Er werden pogingen ondernomen tot reorganisatie van de Generale Staf van de VRS, waarbij deze ondergeschikt zou moeten raken aan de politieke partij van Karadžić. Vanaf het begin van de oorlog zou de politieke leiding van de Republika Srpska vergeefs geprobeerd hebben de militaire leiding ervan te overtuigen dat zij haar militaire acties zoud afstemmen met de politiek.²⁸⁸ Deze pogingen mislukten echter.²⁸⁹

Mladić beschuldigde de politieke leiders van de Republika Srpska ervan op financieel gewin uit te zijn, maar hij zei als professioneel militair zelf geen ambities te hebben om de politieke leiding over te nemen. De Bosnische Moslims hoopten dat een en ander zou leiden tot de val van Karadžić, maar die was niet nabij.²⁹⁰

De ruzies tussen Mladić en Karadžić hielpen weinig om een militaire strategie af te stemmen tussen het Opperbevel (Karadžić) en de Generale Staf van de bevelhebber (Mladić). Zij brachten bovendien Mladić en Milošević nader tot elkaar, om naar wegen te zoeken om te komen tot een staakt-het-vuren, en om tot coördinatie van militaire plannen te komen in een poging ‘to clean up the map’, waarbij het plan van de Contactgroep gehanteerd zou moeten worden als basis voor verdere onderhandelingen.²⁹¹

De Contactgroep had al in juli 1994 een kaart van Bosnië opgemaakt, en de partijen laten weten dat zij eerst deze verdeling moesten aanvaarden voordat in onderling overleg wijzigingen zouden kunnen worden aangebracht. De Bosnische Serven hadden het plan echter afgewezen, waarop een politieke en diplomatiek isolement van Pale was gevolgd.

Dit isolement van Pale was weinig vruchtbaar gebleken. De Bosnische Serven bleven weigeren de kaart te aanvaarden als basis voor onderhandelingen, en Milošević had kennelijk onvoldoende druk kunnen of willen uitoefenen om de Bosnische Serven van standpunt te doen veranderen. Druk op de Bosnische Serven door de instelling van sancties had wel een economisch maar geen politiek effect, en verscherping van de sancties was nauwelijks mogelijk.²⁹²

Het patroon dat er een-tweetjes ontstonden tussen Mladić en Milošević, buiten Karadžić om, was onmiskenbaar: ook zij droegen bij aan het isolement van Pale. Milošević moedigde bijvoorbeeld Mladić aan om publiekelijk te verklaren dat hij en niet Karadžić de onder-

288 Interview Miroslav Toholj, 14/12/99.

289 Belgrade *Večernje Novosti*, 18/04/95, p. 4; Belgrade *Nin*, 01/11/96, p. 19-22, LtCol Milovan Milutinović, ‘Loss of Supreme Command’; Podgorica *Monitor*, 21/04/95, p. 15, Vladimir Jovanović, ‘Coup Against Mladić’, aangehaald in [US State Department, Draft] *Balkan Military History Project, Balkan Battle Fields: A Military History of the Yugoslav Conflict 1990-1995*, Book 3, p. 9-11.

290 ABZ, DEU/ARA/05243. Gesprek M[Minister]/Bildt 26/6 [26/06/95] met aanvullende op-

merkingen Bildt tijdens diner 26/6.

291 [US State Department, Draft] *Balkan Military History Project, Balkan Battle Fields: A Military History of the Yugoslav Conflict 1990-1995*, Book 3, p. 9-11.

292 ABZ, DEU/ARA/05243. Memorandum Plv DEU aan M via DGPZ en S, 21/06/95, nr. DEU-494/95.

handelingen zou voeren die naar vrede zouden leiden. Als dat een brug te ver was voor Mladić, kon wellicht als tussenoplossing de *Mixed Military Working Group* weer nieuw leven worden ingeblazen en kon hij rechtstreeks met zijn tegenhanger Delić onder leiding van Smith een politieke regeling uitonderhandelen, met de landkaarten op tafel. Akashi zou daar niet bij betrokken moeten worden, want dan zouden de politieke leiders in Pale ook moeten meedoen, suggereerde Milošević. Volgens Milošević zou Mladić zelfs bij verkiezingen een uitstekende kans maken om Karadžić op te volgen als politiek leider van de Bosnische Serven. Mladić voelde echter weinig voor al dit soort gedachten; hij stelde zich als een a-politieke militair op. De positie van Mladić in de VRS was zeer sterk, en hij wist dat de politieke leiders in Pale toch niet om hem heen konden als zij een politiek akkoord wilden afsluiten. Geruchten van een coup in Pale waren dan ook ongegrond, maar konden wel een indicatie zijn van een afnemende gevechtsbereidheid binnen de VRS; een proces dat nog kon worden versterkt als men verdere verliezen zou leiden.²⁹³ Maar de geruchten over een greep van Mladić naar de politieke macht bleven aanhouden, mede omdat Mladić Milošević bezocht, buiten de politieke leiding in Pale om.²⁹⁴ Op zijn beurt had Karadžić verschillende keren aan Milošević hulp gevraagd om Mladić uit zijn functie te ontheffen, maar die had dit geweigerd.

In het maandblad voor de VRS riep Mladić op tot eenheid onder de Bosnische Serven. Hij waarschuwde hen zich voor te bereiden op een langdurige oorlog. Hij leverde daarbij kritiek op het politieke establishment (Karadžić c.s.); dat zou oplossingen zoeken die niet strookten met de belangen van het Servische volk. Mladić schreef verder dat er rond zijn persoon politieke machinaties waren geweest, maar dat van een militaire coup tegen de politieke leiders geen sprake was. Hij zei tenslotte geen politieke ambities te koesteren.

Karadžić daarentegen beklagde zich erover dat een jaar lang niemand met de Bosnische Serven had gesproken. Als de onderhandelingen niet werden hervat dan zou dat leiden tot een totaal onnodige oorlog uit frustratie en ongeduld. Daarom wilde Karadžić in juni dat de nieuwe EU-onderhandelaar, Bildt, zo snel mogelijk naar Pale kwam. Diens komst zou een eerste stap zijn op weg naar normalisering van de betrekkingen met UNPROFOR. Zodra Bildt arriveerde, zou de humanitaire hulp aan de Moslim-bevolking kunnen worden hervat, zou er een einde komen aan de beschietingen van de VRS, en kon een internationale vredesconferentie beginnen. Een voorstel daartoe deed Karadžić ook in een brief aan president Clinton. Hij riep op tot een 'Camp David style conference' en beloofde dat daar in korte tijd alle uitstaande problemen konden worden opgelost en de vrede worden getekend. Clinton was de enige persoon die de wereld kon redden van de bloedige oorlog die op het punt stond uit te breken, aldus Karadžić. Met de gebruikelijke historische analogieën liet Karadžić weten dat de Serven eeuwenlang in Bosnië hadden gewoond, maar zij zouden dat niet kunnen onder een Moslim-regime en islamitische wetgeving. Izetbegović zou de weg wijzen naar een islamitisch fundamentalisme, aldus Karadžić. Als de Bosnische Moslims dat wilden, dan vond Karadžić dat prima, maar de Bosnische Serven wilden dat niet.²⁹⁵ Een dergelijke noodkreet maakte duidelijk hoezeer Karadžić het water aan de lippen stond; het was een teken dat het politiek isoleren van Pale succesvol was. Bildt ging dan ook niet op de uitnodiging in.

De grote spanningen tussen Karadžić en Mladić werden voor de buitenwereld zoveel

293 Vertrouwelijke informatie.

294 Interview Lord Owen, 27/06/01.

295 NIOD, Coll. Ashton. Fax Philip Corwin aan Akashi, 02/07/95.

mogelijk bedekt,²⁹⁶ maar op 4 augustus lukte dat niet meer. Toen kwam de tweespalt naar buiten: Karadžić ontsloeg Mladić, op een moment dat de Republika Srpska er door de Kroatische opmars slecht voor stond. Na een week moest Karadžić echter op zijn schreden terugkeren, en Mladić in zijn functie herstellen.²⁹⁷

Verschillen in politieke opvattingen tussen Karadžić en Milošević

Een politieke dialoog met de Bosnische Serven ontbrak dus; zij verkeerden in een isolement. De vraag was nu hoe een dialoog met Pale toch weer op gang gebracht kon worden. Milošević had te kennen gegeven daarbij een rol te willen spelen; onderhandelaar Lord Owen drong erop aan daarvan gebruik te maken. Minister Van Mierlo vroeg zich eind mei 1995 echter af waarom met Milošević onderhandeld zou moeten worden; zijn invloed was immers tanende, schatte Van Mierlo in. De Britten waren het daar niet mee eens: of Milošević nu een goede of slechte speelkaart was wist niemand, maar hij was wel de kaart waarmee kon en moest worden gespeeld. Immers, in de afgelopen maanden was al een scheuring tussen Belgrado en Pale bereikt en dat moest als een succes beschouwd worden. Van Mierlo bleef echter bij zijn oorspronkelijke standpunt: op Milošević kon niet al te veel vertrouwd worden.²⁹⁸ Londen kreeg hier in zoverre het gelijk aan zijn zijde dat de betrekkingen tussen Milošević en Karadžić inderdaad nog slechter konden; zij verslechterden midden juni 1995 en zouden ‘close to zero’ zijn.²⁹⁹

EU-onderhandelaar Bildt signaleerde frictie tussen Karadžić en Milošević, maar er was volgens hem geen sprake van een diepe scheidslijn tussen Pale en Belgrado; Milošević speelde Karadžić slechts handig uit.³⁰⁰ Hij zou er volgens hem wel een zeker behagen in scheppen om negatieve opmerkingen over de leiders in Pale te maken. Zij zouden niet serieus willen onderhandelen, Karadžić zou liegen, weigeren overeenkomsten te respecteren, en elke belofte die hij deed zou hij breken. Enig eigenbelang van Milošević was niet vreemd aan deze kwalificaties; hij wilde duidelijk maken dat *hij* degene was die moest worden vertrouwd, en dat *hij* degene was die Pale kon dwingen om de zaken te accepteren, aldus Bildt.³⁰¹ Een andere waarnemer, de Amerikaanse onderhandelaar Redman, dacht dat de invloed van Milošević op Karadžić ook weer niet overschat moest worden, volgens de redenering dat wie zich redelijk opstelt weinig invloed heeft op iemand die vastbesloten is zich niet redelijk op te stellen. Milošević presenteerde zich inderdaad als iemand die invloed op het onderhandlingsproces had, en met wie een deal viel te sluiten. Hij zou bereid zijn lijnen op de kaart te trekken en zich ook aan daaruit voortvloeiende afspraken te houden, hetgeen hij uiteindelijk in Dayton inderdaad zou doen. De Bosnische Serven onder leiding van Karadžić wilden dergelijke regelingen allemaal niet, en hoopten alleen maar op meer territorium.³⁰²

Overigens waren de verschillen in visie tussen Karadžić en Milošević niet alleen terug te voeren op principes omtrent het al dan niet pogen tot een politieke regeling te komen; Milošević verweet Karadžić bijvoorbeeld ook zijn belangstelling voor Sarajevo, die volgens hem persoonlijk en egoïstisch zou zijn. Hij had geprobeerd Karadžić de buitenwijken

296 ABZ, DDI-DAV/00246. Incoming message PA/Belgrado aan DEU, 12/06/95, nr. Belgrado-264.

297 Bildt, *Peace Journey*, p. 82.

298 Interview Lord Owen, 27/06/01.

299 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Biegan 518,

09/06/95.

300 ABZ, DEU/ARA/05243. Coreu Vie 248, 19/06/95.

301 Bildt, *Peace Journey*, p. 45.

302 Interview Charles Redman, 25/06/01.

Vogošća en Ilijaš aan te bieden, in ruil voor het aanbieden van de Posavina-corridor aan de Bosnische Moslims. De assemblee van de Republika Srpska zou zo'n voorstel aanvaarden, dacht Milošević. Karadžić zou hebben geweten dat dit het geval was, en had daarom territoriale besprekingen juist steeds algemeen gehouden.³⁰³ Milošević onthulde ook dat hij de telefoongesprekken van Karadžić afluisterde; op basis daarvan concludeerde hij dat Karadžić de Krajina alleen maar gebruikte als wisselgeld aan Mladić voor uitruil van gebieden in Bosnië: Karadžić wist dat Mladić in militair-strategisch opzicht meer hechtte aan West-Bosnië en Krajina, terwijl hijzelf meer hechtte aan Oost-Bosnië omdat aansluiting bij Servië anders nooit mogelijk zou zijn.

Met Akashi besprak Milošević eveneens deze scheiding in het leiderschap in Pale en ook hem zei hij zeer kritisch te staan tegenover over Karadžić en parlementsvoorzitter Krajišnik. Zolang die twee er waren, was er geen politieke oplossing mogelijk. Volgens de beoordeling van Akashi was Mladić de enige bondgenoot van Milošević in Pale.³⁰⁴

In een poging de Bosnische Serven uit hun isolement te krijgen en hen weer bij het onderhandelingsproces te betrekken, bezochten ook de Russen op enig moment Pale. Zij trachtten Karadžić te bewegen het plan van de Contactgroep te aanvaarden.³⁰⁵ De Russische voorstellen stuiten echter op tegenstand van zowel Karadžić als Milošević. De eerste wilde geen plan accepteren dat Bosnië in twee vrijwel gelijke delen opdeelde; Milošević wilde net als Karadžić weliswaar opheffing van de tegen Joegoslavië ingestelde sancties,³⁰⁶ maar in tegenstelling tot deze was hij bereid dat ondergeschikt te maken aan aanvaarding van de plannen van de Contactgroep. De verwachting – onder andere bij de Amerikanen – was echter dat Milošević er niet zonder meer in zou slagen Karadžić weer aan de onderhandelingstafel te krijgen; hij zou Karadžić ook eerder als rivaal dan als partner beschouwen.³⁰⁷

De Bosnische Serven voelden zich inderdaad in toenemende mate geïsoleerd, doordat de internationale gemeenschap zich, na hun afwijzing van het plan van de Contactgroep, steeds meer richtte op Milošević. Dat was al het geval voordat de bombardementen bij Pale plaats hadden. De gijzelaarcrisis versterkte de rol van Milošević nog eens, omdat hij werd gezien als de man die deze tot een bevredigende oplossing kon brengen. Tegelijkertijd was de internationale gemeenschap erop uit om Milošević Bosnië als staat te laten erkennen. Dat zou een grote slag voor de Bosnische Serven betekenen, omdat dit de droom van een Groot-Servië zou torpederen die velen in het Bosnisch-Servische regime Pale nog koesterden.³⁰⁸ Dat zou weer het isolement van Karadžić en de zijnen verder versterken; Milošević leek de onhaalbaarheid van een dergelijk Groot-Servië, althans op korte termijn, wel in te zien.

De Bosnische Moslims hadden hoge verwachtingen van de breuk tussen Milošević en Karadžić die zij constateerden. Milošević had al een terugtrekking van Servische officieren en manschappen uit Bosnië bevolen, zo was de Bosnische Moslims opgevallen, ten gevolge waarvan twintig VRS-tanks en meerdere raketwerpers werkloos langs de kant stonden. De ABiH was er zeker van dat Karadžić dit als een verraad aan de Servische zaak zou aan-

303 Interview Lord Owen, 27/06/01.

304 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi aan Annan, 10/05/95, No. Z-759.

305 ABZ, DDI-DAV/00246. Code Engels 76, 23/06/95.

306 UNGE, UNPROFOR, Box 119, File BHC Weekly Sitreps, 17 Jun 95 – 21 Sep 95. UNPROFOR HQ, Weekly Situation Report, No. 122,

5-11 June 1995.

307 DS. Zendbrief PV NAVO/PA aan Ministerie van Buitenlandse Zaken/DAV en Ministerie van Defensie/DAB, DS, 20/06/95, nr. 118667.

308 DS. Zendbrief PV NAVO/PA aan Ministerie van Buitenlandse Zaken/DAV en Ministerie van Defensie/DAB, DS, 20/06/95, nr. 118667.

merken, waardoor Pale in paniek zou raken en irrationele dingen gaan doen, zoals groot-scheepse aanvallen en aanvallen op burgerdoelen. De erkenning van Bosnië door Milošević zou binnen enkele dagen kunnen volgen, was de gedachte. Deze zou echter nog lang op zich laten wachten.³⁰⁹

Erkenning van Bosnië door Milošević?

Een streep door de rekening van Karadžić was de totstandkoming geweest van de door de Amerikanen gesponsorde Moslim-Kroatische Federatie, begin 1994. De toekomstige banden tussen de verschillende groepen Serven zouden hierdoor ernstig bemoeilijkt worden. De opname van de door de Serven geproclameerde republiek in de Krajina, de Republika Srpska Krajina, in de Kroatische economie zou erdoor worden bevorderd, terwijl die van de door de Serven geproclameerde republiek in Bosnië, de Republika Srpska, afhankelijk zou worden van de Bosnische economie.³¹⁰

Maar het ideaal van Karadžić was nu juist om alle Serven samen in één republiek te laten wonen. Dat vond weerklank in de zelfgeproclameerde Servische republieken in Kroatië en Bosnië. De Republika Srpska en de Republika Srpska Krajina zochten steun bij elkaar in een poging om te komen tot een ‘Verenigde Servische Republiek’. In de praktijk echter bestond er weinig samenwerking tussen beide entiteiten. En, belangrijker: steun vanuit Belgrado voor dit idee bleef uit. Milošević wilde dat de beide Republika’s niet verder gingen dan een principebesluit en de praktische uitvoering naar later verschoven. De meeste Bosnisch-Servische volksvertegenwoordigers zouden niet bereid zijn Milošević op dit punt te provoceren. De Servische republieken leken nog wel haast te maken toen zij besloten dat op 28 juni 1995 de unificatie van de Serven moest worden uitgeroepen, de dag van de herdenking van de slag op het Merelveld in 1389 die de Serven verloren en die leidde tot eeuwenlange Turkse overheersing.³¹¹ De eenwording werd echter niet gerealiseerd; in plaats daarvan werd Karadžić’ angst voor opname van de Republika Srpska in Bosnië en opname van de Republika Srpska Krajina in Kroatië wel min of meer bewaarheid.

Milošević zou ook akkoord hebben willen gaan met de erkenning van Bosnië, in ruil voor opheffing van de sancties. Deze stap was, zo zou Milošević getaxeerd hebben, nodig om een einde aan Karadžić groot-Servische aspiraties te maken en hem als *loose cannon* eronder te krijgen. Een gevolg ervan zou wel kunnen zijn dat Karadžić en de VRS zouden trachten om NAVO-luchtaanvallen uit te lokken, om zo Milošević te dwingen om de Republika Srpska militair te steunen. Op deze manier zou hij in het lastige parket worden gebracht dat hij mede-Serven zou moeten afvallen.³¹² Karadžić was dan ook teleurgesteld dat de reactie op de *air strikes* niet was dat militaire steun aan Servië gevraagd werd, maar slechts dat er gijzelaars genomen werden. Karadžić beschuldigde zijn rivalen Milošević en Mladić ervan dat zij in onderling overleg de gijzelaarcrisis hadden veroorzaakt. Hij zou zelfs zo ver zijn gegaan opdracht te geven de gijzelaars vrij te laten, om zo alsnog militaire steun van Servië te verwerven, maar Belgrado zou daar een stokje voor hebben gestoken. Milošević had belang

309 ICTY (IT-98-33) D51/a.ABiH 28e Division Command to Commander 280 IBLB personally, 22/05/95, No. 01-47/95, Military Secret.

310 ICTY. Karadžić, Directive No. 7, 8 March 1995, No. 2/2-11. ICTY (IT 98-33) OTP 425/a.

311 MID/KL, MID/KL, Intsum 114/95, 161200Z

Jun 95. Archief MID/KL; MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie 29/95, afgesloten 211400B Jun 1995, Stg Confi; UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, Weekly Situation Report, 20/06/95, No. Z-1031.

312 Interview Lord Owen, 27/06/95.

bij een gefaseerde vrijlating van de gijzelaars, omdat hij daarmee een goede onderhandelingspositie kon opbouwen. De steeds meer geïsoleerde Karadžić liet hierna zelfs een proefballon op door te zeggen dat hij alsnog bereid was het plan van de Contactgroep te aanvaarden, mits een formule kon worden gevonden die hem gezichtsverlies zou besparen. Dat zou kunnen door kleine wijzigingen op de kaart aan te brengen en de Republika Srpska meer het karakter van een eigen staat te geven.³¹³

Milošević volgde echter intussen zijn eigen agenda. Hij wilde vasthouden aan de 49 procent om 51 procent gebiedsverdeling waarin het plan van de Contactgroep voorzag. Hij was wel voorstander van gebiedsruil, maar om zijn handen daar niet aan te branden stelde hij zich op het standpunt dat dat dan maar in directe onderhandelingen tussen Karadžić en Izetbegović moest worden opgelost. Milošević stemde ermee in dat Bosnië zou gaan bestaan uit twee entiteiten: de Moslim-Kroatische Federatie en de Republika Srpska, mits beide economisch vatbaar waren. Op die basis was Milošević bereid tot erkenning van Bosnië over te gaan, liet hij weten. Deze toezegging had voor Milošević mede de functie van breekijzer om tot verlichting te komen van de sancties waaronder de Joegoslaven leden. Als argument daarvoor betoogde Milošević verder nog dat sancties contraproductief waren, omdat ze de invloed van Belgrado op de Bosnische Serven verzwakten, en de Bosnische Moslims een motief gaven om de strijd voort te zetten, in de verwachting dat Servië ineen zou storten.³¹⁴

Tegelijkertijd bestond er in Bosnië een militaire patstelling, waardoor confrontatielijnen nauwelijks meer veranderden. Rond half juni opende de ABiH een offensief rond Sarajevo. Dat leverde de Bosnische Moslims weinig op, terwijl vooral de bevolking in Sarajevo en in de enclaves er door de afsnijding van de bevoorrading zwaar onder leed. Het leidde tot de vraag in Europese hoofdsteden hoe zinvol een voortgezet politiek isolement van Pale was.³¹⁵

Nieuwe initiatieven tot een politieke regeling

In juni trad Carl Bildt aan als Europees co-voorzitter (met Stoltenberg) van de *International Conference on the Former Yugoslavia*. Hij nam de taken over van Lord Owen. Met zijn aantreden werd in de Europese hoofdsteden de vraag actueel of er weer aan rechtstreekse contacten met Karadžić diende te worden gewerkt. Aanvaarding van het plan van de Contactgroep gold niet langer als een gunstige voorwaarde voordat dit weer kon. De Franse president Chirac had, na beraad met de Europese regeringsleiders, gezegd dat Bildt tot taak had contacten te leggen met alle politieke en militaire krachten in Bosnië,³¹⁶ dus inclusief Karadžić. De Amerikanen verzetten zich echter tegen de gedachte dat Bildt rechtstreeks met hem ging praten; zij wilden diens isolement juist handhaven.³¹⁷ Zo bleef de impasse vooralsnog bestaan.

De regeringsleiders van de Europese Unie, op 26 en 27 juni in Cannes bijeen, eisten in een door de EU uitgegeven verklaring vrije toegang tot de enclaves en Sarajevo en waarschuwden de partijen de vrijheid van beweging van UNPROFOR en humanitaire organisaties niet te belemmeren. Karadžić legde de EU-oproep tot een staakt-het-vuren naast zich neer met als

313 ABZ, DDI-DAV/00246. Code Engels 76, 23/06/95.

314 ABZ, DEU/ARA/05288. Rome Coreu 298, 14/06/95.

315 ABZ, DEU/ARA/05243. Memorandum Plv DEU aan M via DPGZ en S, 21/06/95, nr.

DEU-494/95.

316 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Wijnaendts 186, 12/06/96.

317 ABZ, DEU/ARA/05278. Codes Jacobovits 393 en 403, 15/06 en 16/06/95.

argument dat de ABiH had zulke overeenkomsten slechts had benut om zich te versterken.³¹⁸ De Europese Raad stelde in Cannes ook het onderhandelingsmandaat voor Carl Bildt als EU-onderhandelaar vast. Bildt kreeg vijf taken mee, waarvan de eerste was een einde te maken aan het beleg van Sarajevo en toegang te verkrijgen tot de oostelijke enclaves. Deze taak kreeg een hogere prioriteit dan het hervatten van de onderhandelingen over het voorliggende vredesplan. Laagste prioriteit had het bereiken van een moratorium op militaire operaties.³¹⁹ Bildt zou zich echter volgens de Nederlandse ambassadeur in Parijs, Wijnaendts, weinig illusies maken over het welslagen van zijn missie en geloofde niet dat het hem zou lukken een politieke oplossing tot stand te brengen.³²⁰

De enige echte ontwikkeling op politiek gebied in juni in Bosnië was dat de Bosnische Serven half juni de laatste gijzelaars vrijlieten, overigens zonder de gestolen uitrusting, waaronder twaalf Franse pantservoertuigen.³²¹ De gijzelaarscrisis in engere zin was daarmee beëindigd, maar de politieke impasse duurde voort. Boutros-Ghali deed het voorstel een conferentie te beleggen met alle betrokken partijen, opmerkelijk genoeg inclusief de Bosnische Serven. De Bosnische vice-president Ejup Ganić wees het idee van de hand; hij wilde vasthouden aan het vredesplan van de Contactgroep. Aleksa Buha, minister van Buitenlandse Zaken van de Republika Srpska, achtte juist onderhandelingen over dat plan uitgesloten.³²²

Ook in het opheffen van het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims zat geen schot: de Amerikaanse regering liet op 9 juni aan de Bosnische premier Silajdžić weten dat zij niet zou overgaan tot eenzijdige opheffing daarvan. Silajdžić beschuldigde vervolgens de Amerikanen ervan de huik naar de falende politiek van de Europese landen te laten hangen.³²³

16. De strategie van de Bosnische Moslims in de strijd

Tot nu toe is in dit hoofdstuk veel aandacht uitgegaan naar de rol die de Bosnische Serven speelden bij het frustreren van het mandaat van UNPROFOR. Duidelijk is dat het leger van de Bosnische Serven voor UNPROFOR een groot probleem vormde, omdat de VRS UNPROFOR geleidelijk aan als zijn opponent ging zien en behandelen. De positie van het leger van de Bosnische Moslims, de ABiH, was een wezenlijk andere. De ABiH zag UNPROFOR niet zozeer als zijn vijand, maar verwachtte wel steeds meer dat het voor de Bosnische Moslims zou opkomen, zij waren immers de underdog in het conflict. De Bosnische Moslims – niet alleen de militairen van de ABiH maar ook de Bosnische regering – compliceerden met die instelling de positie waarin UNPROFOR zich bevond aanzienlijk. De strijdende partijen hadden intussen echter ook nog hun eigen strategie in de onderlinge strijd, veelal over de

318 MID/KL, INTSUM 122/95, 281200Z Jun 95. MID/KL.

319 ABZ, DEU/ARA/05243. Verklaring van de Europese Unie en Statement by the President of the Republic on behalf of the European Council, 27/06/95, nr. SN211/95, deel B en SN 204/2/95.

320 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Wijnaendts 210, 28/06/95.

321 Minister Hasan Muratović zei dat de Fransen vijftig tanks en APC's als 'delivery deal' in Bosni-

sche Serven handen hadden laten vallen. (CRST. Fax Philip Corwin to Y. Akashi, 01/07/95).

322 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie 28/95, afgesloten 141400B Jun 1995, Stg Confi.

323 UNGE, UNPROFOR, Box 119, File BHC Weekly Sitreps, 17 Jun 95 – 21 Sep 95. UNPROFOR HQ, Weekly Situation Report, No. 122, 5-11 June 1995.

hoofden van UNPROFOR heen. In deze paragraaf zal worden stilgestaan bij de strategie die de Bosnische Moslims hanteerden.

EU-bemiddelaar Lord Owen analyseert in zijn memoires de relatie tussen de VN-troepen en de Bosnische Moslims. Die relatie werd er volgens hem door gekenmerkt dat de VN-militairen maar met moeite begrepen dat wanorde en destabilisatie een essentieel onderdeel vormden van de strategie van de Bosnische Moslims. Dat verdroeg zich maar slecht met de militaire geest van de VN-militairen, die gewend waren aan het werken in een relatief geordende militaire organisatie, en op zoek moesten naar orde te midden van de Bosnische chaos. Die indruk zal des te sterker geweest zijn doordat in het conflict de Bosnische Serven degenen waren die er belang bij hadden de status quo te handhaven, terwijl de Bosnische Moslims de bestandlijnen niet wilden accepteren, en probeerden hierin verandering aan te brengen door overeenkomsten te schenden en incidenten te provoceren. Daarom waren de Bosnische Moslims verantwoordelijk voor de meeste bestandsschendingen en vormden zij, naar de mening van Owen, de voornaamste bedreiging van de *Safe Areas*: van hieruit konden zij hun operaties uitvoeren, en dat onder de bescherming van de VN. De Bosnische Moslims pasten er wel voor op niet zo veel te provoceren dat zij de inspanningen van UNHCR in gevaar brachten.³²⁴

Ook het VN-hoofdkwartier in Zagreb had vastgesteld dat de Bosnische Moslims voortdurend de *Safe Areas* misbruikten om hun strijdkrachten in stand te houden, waarbij het er soms veel van weg had dat de bedoeling was om een beschieting door de Bosnische Serven uit te lokken. Zagreb noemde daarbij het voorbeeld van Tuzla, waar de ABiH regelmatig met artillerie schoot die in de stad stond opgesteld, hetgeen weer vergelding uitlokte van de VRS, waarbij het hoofdkwartier van het 2e Korps van de ABiH, dat zich middenin de stad bevond, veelal doel was. Wat de oostelijke enclaves betrof: het was de verwachting van het VN-hoofdkwartier dat de ABiH door zou gaan met uitvallen vanuit de *Safe Areas*, maar men vond het onwaarschijnlijk dat dit op grote schaal zou gebeuren.³²⁵

De Bosnische regering maakte het er voor UNPROFOR niet gemakkelijker op om tot een goed beeld van de bedoelingen van de Bosnische Moslims te komen. Haar politieke en militaire strategie was namelijk niet altijd gemakkelijk te volgen, en soms wisselend van aard. De Bosnische president, Izetbegović, hield zich in de onderhandelingen afzijdig; de discussies gingen tussen andere leden van de Bosnische regering. Naast de ondoorgrondelijkheid van het standpunt van de Bosnische regering was er ook nog het probleem dat er niet altijd met één mond werd gesproken. Zo had de Bosnische vice-president, Ganić, de maand april 1995 willen gebruiken om tot een politieke regeling van het conflict te komen, en niet om louter aan te sturen op een verlenging van de *Cessation of Hostilities Agreement*. Hij meende dat de internationale gemeenschap de periode van de *Cessation of Hostilities* had verspild, en pas bij het aflopen ervan weer de draad oppakte.³²⁶ Andere leden van de Bosnische regering wezen er echter op dat een snelle beëindiging van het conflict nu precies was wat de Bosnische Serven wilden. De Bosnische Serven hadden inderdaad herhaaldelijk de wens geuit om een direct en definitief einde aan de oorlog te maken, en daarna te gaan onderhandelen. De *communis opinio* in de Bosnische regering was dat dat een ‘public

324 Owen, *Odyssey*, p. 199-200.

325 UNNY, UNPROFOR Box 81304, File 3300-6 Vol. 4, 1 Apr-12 Jul 95. Operations BH. Interoffice Memorandum Military Information

Branch, G2 to COS, 18/03/95.

326 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 20/03/95, No. UNPROFOR Z-441.

relations trap' was, als volgt verwoord door de Bosnische premier Silajdžić: 'soon we will be called aggressors in our own country.'³²⁷

Silajdžić wilde op een heel andere manier dan vice-president Ganić een uitweg uit de impasse zoeken. Hij vatte de positie van de Bosnische Moslims tegenover de Bosnische Serven als volgt op: 'we are not strong enough to win and they are not strong enough to defeat us'. Zijn strategie was erop gericht de Bosnische Serven te dwingen het plan van de Contactgroep te aanvaarden. Silajdžić had de Contactgroep gevraagd aan Milošević voor te stellen dat deze Bosnië zou erkennen. De achtergrond daarvan was dat als Milošević dat zou doen, hij ook zou erkennen dat de Republika Srpska onderdeel van Bosnië ging uitmaken, hoewel het ideaal van de Bosnische Serven juist was aansluiting bij Servië te zoeken. Op deze manier trachtte Silajdžić dus een wig tussen Milošević en Karadžić te drijven. De volgende stap zou dan zijn dat het plan van de Contactgroep formeel door de Veiligheidsraad aangenomen zou moeten worden. Tegelijkertijd wilde Silajdžić dan dat de internationale gemeenschap de Bosnische Moslims garanties zou geven tegen de Bosnische Serven.³²⁸ Als de Bosnische Serven weigerden het plan van de Contactgroep te aanvaarden, zoals ze eerder gedaan hadden, konden de Bosnische Moslims hen obstructie van het vredesproces verwijten.

De positie van de Bosnische regering was nog ingewikkelder, doordat deze niet alleen met meerdere stemmen sprak, maar dat die stemmen ook nog weer wisselende opvattingen verwoordden. Een duidelijk voorbeeld daarvan deed zich eind april voor met betrekking tot Silajdžić, de Bosnische premier. Hij herhaalde toen zijn al eerder gedane uitlating dat de ABiH geen offensieve militaire operaties zou initiëren. Wat daarmee echter op gespannen voet stond, was toevoeging dat een voorzetting van een staakt-het-vuren niet in het belang van de Bosnische regering was, en in het verlengde daarvan ook niet in het belang van de Bosnische Moslims. Silajdžić beschuldigde de Bosnische Serven van het willen handhaven van de status quo door een 'creeping legalization of what they took by genocide'. Als de Bosnische Serven vrede wilden, moesten zij aandacht besteden aan de zorgen van de Bosnische regering over het beschieten door de VRS van de *Safe Areas*, aldus Silajdžić. Volgens hem planden de Bosnische Serven juist een verheviging van de beschieting van de *Safe Areas*. Een verder teken dat de Bosnische Moslims de wapens weer wilden oppakken, was dat Silajdžić het streven naar opheffing van het wapenembargo – door de Bosnische president Izetbegović in november 1994 opgeschort – nieuw leven inblies.

Een rode draad in de strategie van de Bosnische regering, met welke stem deze ook sprak, was wel dat er druk op UNPROFOR werd uitgeoefend om de humanitaire hulp aan de enclaves te hervatten. Premier Silajdžić en de minister zonder portefeuille belast met VN-zaken, Muratović waren erop uit om hiertoe de ondubbelzinnige uitspraak aan Akashi en Smith te ontlokken dat UNPROFOR bereid was tot een robuuste interpretatie van het mandaat, in het bijzonder met betrekking tot de humanitaire hulp. Akashi stond al geruime tijd onder druk van dit Bosnische tweetal om tot een hardere opstelling te komen, dan wel helder te zeggen dat UNPROFOR niet bereid was dat te doen. Akashi deed beide niet, omdat hij zowel behoedzaam wilde blijven opereren als het failliet van UNPROFOR niet wenste te onderstrepen. Volgens de Bosnische Moslims bood het mandaat ruimte om harder op te treden tegen het frustreren van de konvooien door de Bosnische Serven, en kon UNPRO-

327 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 21/04/95, No. UNPROFOR Z-637.

328 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 25/03/95, No. UNPROFOR Z-473.

FOR meer doen. Silajdžić probeerde ook generaal Smith onder druk te zetten om hem met geweld de aflevering van hulp te laten verzekeren. Smith antwoordde echter dat hij niet verder kon gaan dan zelfverdediging en niet willens en wetens konvooien in gevaar wilde brengen.³²⁹ Zoals eerder gezegd wilde hij het experiment om een konvooi op pad te sturen zonder toestemming van de Bosnische Serven best aangaan, maar dat tegen Silajdžić te zeggen zou deze wel eens valse hoop kunnen geven.

Uit gesprekken met de Bosnische Moslims probeerde Akashi een visie op de strategie van de Bosniërs te destilleren. Dat lukte in zoverre dat duidelijk werd dat de Bosnische Moslims de tijd in hun voordeel wilden laten werken, mede door het uitoefenen van internationale druk om hun positie als ‘underdog’ uit te buiten. Als UNPROFOR neutraal zou blijven, volgens zijn mandaat, zou dat in Akashi’s analyse waarschijnlijk leiden tot een Bosnische campagne bij de VN, in de Verenigde Staten, enkele Europese landen, en enkele islamitische landen om hen over te halen tot een politiek van afstraffing van de Bosnische Serven. Het leek Akashi waarschijnlijk dat de Bosnische regering de tijd zou willen benutten door in de maanden na afloop van de *Cessation of Hostilities Agreement* de vijandelijkheden aanmerkelijk uit te breiden: de ABiH zou bestandslijnen schenden en incidenten provoceren om de VRS bezig te houden. In die omstandigheden zou er grote druk op de VN komen om de humanitaire hulp naar de enclaves zeker te stellen, en een VRS-aanval af te schrikken. Intussen zou de Bosnische regering zich dan zorgen maken over de verwachte aanhoudende weigering van de Bosnische Serven om het plan van de Contactgroep te aanvaarden; Karadžić had immers laten weten dat hij het westen als de vijand van de Bosnische Serven beschouwde en niets met de Contactgroep te maken wilde hebben. Ook dit zou leiden tot internationale druk tot het verzachten van de Bosnische positie. De Bosnische regering zou meer in het algemeen blijven proberen de Bosnische Serven te brandmerken als de agressor die verantwoordelijk was voor de voortzetting van de oorlog. Ook zou de Bosnische regering met behulp van de bondgenoten en de Republikeinen in het Amerikaanse Congres de strijd tegen het wapenembargo nieuw leven willen inblazen, aldus nog steeds Akashi.³³⁰

Ook de aanwezigheid van UNPROFOR in de oostelijke enclaves werd onderwerp van discussie binnen de Bosnische regering. De Bosnische Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Sacirbey, zei dat zijn regering hechtte aan een voortgezette aanwezigheid van VN-troepen in de *Safe Areas*. Met een demilitarisering van Sarajevo – een cruciale stad voor de VRS én voor de ABiH – zou de Bosnische regering akkoord willen gaan, mits dat niet alleen gold voor de gebieden onder Bosnische controle maar ook voor de gebieden onder Servische controle, en UNPROFOR het gebied zou gaan verdedigen. Voor *Safe Areas* als Tuzla en Goražde wilde de Bosnische regering geen ontwapening, omdat zich daar belangrijke militaire installaties bevonden.³³¹ Kort hierna zei Sacirbey, inmiddels Bosnisch minister van Buitenlandse Zaken, echter dat de Bosnische regering kon instemmen met terugtrekking van UNPROFOR uit de oostelijke enclaves, mits daar een *commitment* van de VN tegenover stond, dat zou moeten bestaan uit de inzet van het luchtwapen ter afschrikking van de Bosnische Serven, bescherming van de bevolking, en zonodig voedsel droppingen. Dit was mogelijk, aldus Sacirbey, omdat de ABiH langzamerhand in staat was op de grond de enclaves te verdedigen. UNPROFOR kon zich dan concentreren op traditionele *peacekee-*

329 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 21/04/95, No. UNPROFOR Z-637.

to Annan, 21/04/95, No. UNPROFOR Z-637.

330 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi

331 DCBC, 1413. Code Biegman 452, 19/05/95.

ping in Centraal Bosnië, en het openhouden van een beveiligde corridor naar Sarajevo – een oude wens van de Bosnische Moslims.³³² Er waren echter ook berichten dat Sacirbey als minister felle kritiek had geuit op Boutros-Ghali, die had voorgesteld dat UNPROFOR zich uit de oostelijke enclaves zou terugtrekken. Sacirbey zei te vrezen dat dan aan de bescherming van de bevolking een einde zou komen. Ook vice-president Ganić zei dat hij het vertrek van UNPROFOR uit de veilige gebieden niet zou toestaan.³³³ Minister Muratović zei op zijn beurt weer dat de Bosnische regering veranderingen in het mandaat ondersteunde. Hij had een voorkeur voor een kleiner UNPROFOR met een beperkt mandaat, dat een opening zou bieden voor een optreden door de NAVO. Daarmee leek ook Muratović te suggereren dat UNPROFOR de oostelijke enclaves kon verlaten. Opheffing van het wapenembargo, of een groter UNPROFOR dat wél vrede kon afdwingen, waren andere opties voor Muratović.³³⁴

Opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims, waar al vaker sprake van was geweest, kwam in juni op de agenda. Dat gebeurde in samenhang met het verlies van vertrouwen in UNPROFOR door de Bosnische regering. Minister Sacirbey van Buitenlandse Zaken zei toen dat zijn regering diende te kiezen tussen strijd voor opheffing van het wapenembargo of vasthouden aan UNPROFOR, en Sacirbey zette nu de stap door voor het eerste te kiezen. Hij stelde een voortdurende erosie vast in de uitvoering van resoluties van de Veiligheidsraad, en bestookte de voorzitter ervan met brieven om zijn zorgen daarover te uiten. Hij wilde consultaties om tot de implementatie van relevante resoluties te komen. Hij had eigenlijk alleen nog vertrouwen in UNPROFOR als deze missie met zware artillerie versterkt werd door de komst van de *Rapid Reaction Force* om de resoluties van de Veiligheidsraad te kunnen uitvoeren, maar over de komst daarvan was Sacirbey cynisch: ‘the first time it uses force will be the last’. Alleen wanneer de *Rapid Reaction Force* erin zou slagen toegang tot de enclaves en Sarajevo te bewerkstelligen, was de komst ervan gerechtvaardigd, vond Sacirbey. Omdat de Bosnische regering daar niet in geloofde was zij volgens Sacirbey niet meer ver van het punt verwijderd dat zij UNPROFOR zou vragen het land te verlaten, omdat deze geen nuttige rol kon vervullen.³³⁵ Minister Muratović droeg dezelfde boodschap uit, maar dan op hardere en minachtender toon. Hij zei dat de Bosnische regering alle relaties met de Bosnische Serven afkeurde, inbegrepen personen die met hen in contact stonden, zoals bij UNPROFOR op dat moment op allerlei niveaus het geval was.³³⁶ Muratović zei ook dat hij geen vertrouwen meer had in Akashi en Janvier. Hun beslissingen verzwakten de operaties in Bosnië en leidden tot de vraag wat het nut van 20.000 man troepen in Bosnië was. Alleen Smith genoot nog zijn vertrouwen.³³⁷

332 ABZ, PVNY. Code Biegman 486, 01/06/95.

333 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 27/95, afgesloten 081400B juni 1995.

334 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File I.I.57, SNE 04/04/95 – 23/08/95. Weekly Report, 22/05/95, Code Cable Moussali (HCA Zagreb) to Info Officer NORLOGBAT, 25/05/95, No. SSN-1251. Tevens verzonden als Code Cable Akashi to Annan, 24/05/95, No. UNPF-HQ Z-855.

335 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Annan

to Akashi, attn SRSG, FC, Smith, 11/06/95, No. 1949. NIOD Coll. Ashton. Code Cable Annan to Akashi, 28/06/95, No. MSC-2119, with attached letter Muhamed Sacirbey to Detlev Graf zu Rantzau, President of the Security Council, 26 and 28/06/95.

336 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan and Gharekhan, 16/06/95, No. UNPF Z-1006.

337 UNNY, DPKO, UNPF. *Oslobodenje*, 30/06/95. Zie Code Cable Janvier to Annan, 30/06/95, No. UNPF Z-1081.

Hervatting van de vijandelikheden rond Sarajevo

Wat door UNPROFOR lang verwacht werd, gebeurde op 16 juni: de strijd om Sarajevo laaide weer op. De ABiH was op die dag een groot offensief vanuit Sarajevo begonnen. De bedoeling daarvan was de stad te verbinden met het gebied van de Moslim-Kroatische Federatie ten noorden en westen van de stad. Vanuit Centraal-Bosnië viel de ABiH tegelijk de VRS in de rug aan. Deze uitbraakpoging was in strijd met Veiligheidsraadresolutie 913 uit 1994, die 'provocative action (. . .) in and around Safe Areas' verbood, maar UNPROFOR kon er weinig aan doen. Aanvankelijk leek het offensief tot successen te leiden.³³⁸ De ABiH slaagde erin twee bevoorradingsroutes van de VRS te blokkeren, wat leidde tot tegenaanvallen van de VRS.³³⁹

Akashi's staf analyseerde in Zagreb welke de diverse doelstellingen van de ABiH waren met deze aanval. Het doel van het offensief was volgens Akashi ditmaal niet specifiek militair, maar vooral politiek en diplomatiek: het zette druk op de VRS, die toch al problemen ondervond in politiek en militair opzicht: in politiek opzicht doordat het Bosnisch-Servische leger geïsoleerd raakte van de internationale gemeenschap, in militair opzicht doordat het de krachten diende te sparen zolang de moeilijkheden met de eigen bevoorrading voortduurden. Het offensief zou voorts druk op het regime in Belgrado zetten, en benadrukken dat dit regime gemene zaak maakte met de Bosnische Serven. Verder zou het offensief het moreel van de Moslim-bevolking opvijzelen, en leiden tot steun aan de SDA, de leidende nationalistische partij van president Izetbegovic. De ABiH wilde zo laten zien dat zij deed wat de internationale gemeenschap naliet. Het offensief had bovendien tot doel internationaal de sympathie voor de zaak van de Bosnische Moslims te winnen: met hen als underdog zou veel van de aandacht van de internationale pers, meer dan naar de ABiH-aanval zelf, uitgaan naar de reacties hierop van de Bosnische Serven, zoals het beschieten van Sarajevo. Dat kon weer bijdragen aan druk op de internationale gemeenschap en opheffing van het wapenembargo. President Izetbegović had al gezegd: 'In our situation we have no obligation to look at what the world is thinking, the world that has done nothing for Sarajevo.' Zich afzetten tegen de onverschilligheid van de internationale gemeenschap was mogelijk zonder dat de Bosnische Moslims daar een politieke prijs voor betaalden. Het offensief kon tenslotte laten zien dat de militaire alliantie tussen Bosnische Moslims en Bosnische Kroaten vruchtbaar was. Er leek inderdaad enige coördinatie te zijn met het leger van de Bosnische Kroaten in de vorm van artilleriesteun rond Kiseljak en in de Lašva-vallei. De Bosnische Serven waren hierdoor gedwongen op meerdere fronten tegelijk te vechten, waar zowel de Bosnische Moslims als de Bosnische Kroaten van profiteerden: de Kroatische druk op de Serven in de Knin kon hierdoor toenemen. De VN stond intussen geheel machteloos.³⁴⁰

UNPROFOR werd op deze manier geconfronteerd met groeiende problemen, aldus Akashi. Het ingezette offensief van de ABiH rond Sarajevo was er maar een van. Het had geresulteerd in een toename van het gebruik van zware wapens aan beide zijden. De *Rapid Reaction Force* kon niet adequaat reageren, omdat deze pas op 15 juli operationeel kon zijn. De VRS beschoot in zijn tegenoffensief niet alleen militaire objecten, maar ook civiele doelen

338 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998), 'Srebrenica Report', § 211-212.

339 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Janvier

to Annan, 16/06/95, No. Z-1008, Restricted.

340 NIOD, Coll. Ashton. Note Mark Baskin, POZ/CA to HAAU. 'The BH Offensive as one form of increasing polarization', 19/06/95.

om de ABiH een prijs te laten betalen voor beschietingen vanuit de *Safe Area* Sarajevo. Dat had te maken met de uiterst cynische strategie van de ABiH: civiele doelen werden als schild voor militaire doelen gebruikt. De ABiH had wapens waarmee het op de VRS vuurde opgesteld nabij burgerdoelen, waaronder het ziekenhuis van Sarajevo.³⁴¹ Als de VRS bij zijn tegenoffensief dan het ziekenhuis zou raken, konden de Bosnische Moslims dit uitbuiten, in de media en om internationaal maar druk te blijven oefenen.

De hoofdrolspelers in de strijd van de ABiH: Delić en Delić

De belangrijkste uitvoerders in de strategie van de ABiH waren legercommandant Rasim Delić en de commandant van het zogeheten 2e Korps van de ABiH in Tuzla, Sead Delić (geen familie van elkaar). Het bevelsgebied van dit 2e Korps omvatte heel Noordoost-Bosnië, inclusief Srebrenica en Žepa. Omdat zij de belangrijkste militairen van de ABiH in dit bestek waren, verdienen hun achtergronden en bezigheden in de strijd hier aandacht.

Allereerst valt op dat zij in het politiek-strategische spel geen al te grote rol leken te spelen. De naam van Rasim Delić als ABiH-bevelhebber valt in VN-documenten aanzienlijk minder vaak dan die van zijn Bosnisch-Servische tegenspeler Mladić; de naam van Sead Delić valt zelfs nauwelijks. Dit wordt mede verklaard doordat de twee meer de lijn volgden van hun politieke partij, de SDA, terwijl Mladić in zijn koers veel onafhankelijker was van Karadžić, en hem de ruimte geboden werd om zich tot leider van de Republika Srpska te ontwikkelen. Dit betekende evenwel niet dat Rasim en Sead Delić zonder invloed op de latere gebeurtenissen rond Srebrenica waren: beiden hadden een rol in het geven van orders voor militaire uitvallen van de ABiH vanuit de enclave, en ten aanzien van de positie van Orić als militair commandant in Srebrenica.

De weinige keren dat 2e Korps-commandant Sead Delić in VN-documenten werd genoemd, was dat in weinig positieve zin: 'he was selected by the SDA for his dedication and loyalty to the party rather than for his tactical ability'.³⁴² Sead Delić stond verder bekend als iemand die zelf alle beslissingen nam, en zijn staf niet consulteerde. Hij had de Militaire Academie bezocht en was daar opgeleid tot verkenners. Hij was aan het begin van de oorlog majoor en commandant van een verkenningsseenheid en vocht als Bosnische Moslim toen nog met het Joegoslavische leger, JNA, in Kroatië. De Kroaten zouden hem bijgevolg zien als oorlogsmisdadiger, maar hij ontsnapte uit Kroatië en keerde via Hongarije en Servië terug naar het Bosnische Tuzla.³⁴³

Sead Delić kwam onder vuur te liggen door een mislukt offensief dat het 2e Korps in maart 1995 tegen de Stolice-communicatietoren in de Majevisa-heuvels uitvoerde. De verliezen van de ABiH beliepen naar schatting duizend man, het hospitaal van Tuzla werd er tijdelijk door gesloten voor burgers. Voor het hoofdkwartier van Delić kwam het tot demonstraties van van het front teruggekeerde militairen.³⁴⁴ Ondanks het feit dat Sead Delić sterk werd bekritiseerd vanwege het grote aantal doden en gewonden dat viel bij de pogingen de Majevisa-heuvels en het Ozren-gebergte te veroveren, ontving hij van officiële zijde geluk-

341 NIOD, Coll. Ashton. Code Cable Akashi to Annan, 29/06/95, No. Z-1074.

342 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File 1.1.57, SNE 04/04/95 – 23/08/95. Fax Biser to Aguilar, Report for week ending 14 April; 21/04/95.

343 Vertrouwelijk vraaggesprek (5).

344 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File 1.1.57, SNE 04/04/95 – 23/08/95. Fax Biser to Aguilar, Report for week ending 14 April; 21 April and 5 May 1995.

wensen voor zijn militaire successen. Dit laatste werd naar voren gebracht tijdens een persconferentie, die naar het scheen bedoeld was om het imago op te vijzelen van zijn politieke partij, de SDA.³⁴⁵

Rasim Delić was in het Joegoslavische leger een jaargenoot van Mladić geweest. Naar werd gezegd zat Mladić kwalitatief in de top van zijn jaar, en Delić in de staart. Niettemin was Rasim Delić een van de weinige Bosnische Moslims geweest die binnen de JNA tot de hogere rangen waren opgeklommen. Hij nam deel aan de gevechten van de JNA tegen het Kroatische Vukovar in 1991, maar verliet de JNA nog voor het uitbreken van de oorlog in Bosnië in 1992. In dat jaar sloot hij zich bij de SDA aan, de partij van Izetbegović. Zijn ster rees tijdens de gevechten tegen het leger van de Bosnische Kroaten in 1993-1994. Na zijn benoeming tot legercommandant van de ABiH werkte Rasim Delić binnen de meer *hard-line* nationalistische tak van de SDA nauw samen met vice-president Ganić en plaatsvervangend minister van Defensie Hasan Čengić, de architect van omvangrijke wapenleveranties aan de Bosnische Moslims door de islamitische landen. Rasim Delić speelde een grote rol in de omvorming van de ABiH van ongedisciplineerde territoriale eenheden en vrijwilligers tot een geregeld leger.³⁴⁶

Generaal Rose, de voorganger van Smith, kreeg de indruk dat ABiH-legercommandant Rasim Delić er niet van hield om persoonlijk met Mladić te onderhandelen. Hij weigerde dat soms en leek gewoon bang te zijn voor Mladić. Rasim Delić wist dat hij op een zeker moment tijdens een bijeenkomst de mindere van Mladić zou zijn. Mladić wist hem te intimideren. Wanneer Rasim Delić weigerde Mladić in persoon te ontmoeten, dan was dat voor Mladić soms weer een reden te weigeren te praten met de ABiH, tenzij het met Delić zelf was. Zij zouden elkaar in totaal overigens slechts eenmaal de hand hebben geschud, na het bereiken van de *Cessation of Hostilities Agreement* in december 1994. Volgens Rose was het verschil tussen de hoogste legerleiding van de ABiH en van de VRS dat Delić zich zelden aan een eenmaal gegeven woord hield, in tegenstelling tot Mladić. Die laatste opvatting dateert overigens uit Rose' tijd als *Commander* van het *Bosnia-Herzegovina Command*, die begin 1995 afliep.

Generaal Rose vond Rasim Delić 'not a bright officer'. Debet daaraan was dat Delić volgens Rose de instructies van de politici in Sarajevo volgde, en die bepaalden wat er vervolgens met de ABiH gebeurde. Rasim Delić zelf was voorstander van een totale oorlog; hij zag dat als de enige manier om een rechtvaardige oplossing te bereiken. Zo begon hij vaak een offensief, dat overigens onveranderlijk in een nederlaag leek te eindigen. Rose noemde hem daarom een slechte strateeg. Eind 1994 lanceerde hij tegelijkertijd een offensief op vijf verschillende plaatsen, op een moment dat de ABiH de vuurkracht en de logistiek miste om zelfs maar op één front een behoorlijk offensief te voeren.³⁴⁷ Delić beschouwde UNPROFOR niet als iets positiefs. Niettemin trachtten de Amerikanen Delić het belang duidelijk te maken van het op een juiste wijze behandelen van UNPROFOR; daarop zou de internationale gemeenschap de Bosnische regering beoordelen.³⁴⁸

345 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File I.I.57, SNE 04/04/95 – 23/08/95. Fax Biser to Corwin, 16/06/95, Report for week ending June 16, 1995.

346 Allcock, Milivojević and Horton, eds., *Conflict in the former Yugoslavia: an encyclopedia*,

p. 71.

347 Rose, *Fighting for Peace*, p. 33, 67, 71, 102, 103, 104, 141, 154, 198, 233.

348 UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, 30/05/95, No. Z-895.

De staf van *Bosnia-Herzegovina Command* deed weinig zaken met Rasim Delić. Contacten waren er meestal met Enver Hadžihanović, chef-staf van de ABiH. Generaal Nicolai had slechts eenmaal telefonisch contact met Rasim Delić. Dat was kort nadat in augustus tijdens de operatie ‘Deliberate Force’ de *air strikes* gestart waren. Delić belde Nicolai toen persoonlijk op om UNPROFOR te bedanken dat het eindelijk deed wat het moest doen: de Bosnische Serven bombarderen.³⁴⁹ Bij een van de weinige ontmoetingen die generaal Smith met generaal Rasim Delić had, op 24 mei 1995 in Zenica, vroeg Smith hem naar zijn visie op de oorlog en zijn intenties. Van de oostelijke enclaves zei Delić te verwachten dat de VRS deze zou willen aanvallen om druk op de ABiH uit te oefenen. Hij benadrukte dat de ABiH-troepen in de enclave orders hadden alleen ter zelfverdediging op te treden. Zij moesten zich verdedigen, zouden dat doen en de Bosnische Serven ervan beschuldigen de oorlog te beginnen. De ABiH was een goed gedisciplineerde organisatie die altijd de bevelen van de politieke leiders opvolgde, aldus Delić.³⁵⁰ Eerder in dit hoofdstuk bleek dat het patroon gewoonlijk anders was: de ABiH begon met aanvallen vanuit de enclaves, waarop de VRS dan meer dan evenredig reageerde.

17. De strategie van de Bosnische Serven in de strijd

Nog voor de luchtaanvallen bij Pale op 25 en 26 mei stelde de inlichtingenstaf van UNPROFOR in Zagreb vast wat het voornaamste doel was van de VRS: de Bosnische Moslims naar de onderhandelingstafel te dwingen. De VN was daartoe het instrument. Tegelijkertijd zagen de Bosnische Serven de VN als een obstakel naar de overwinning en vertraagde de aanwezigheid van de VN in Bosnië de weg daarnaartoe. Sedert de instelling van het embargo door de Federale Republiek Joegoslavië tegen de Bosnische Serven, in augustus 1994, was de factor tijd voor de VRS steeds belangrijker en knellender geworden. Toch leken de voordelen van een VN-aanwezigheid de nadelen ervan op te heffen, vanuit het perspectief van de Bosnische Serven: zolang de VN aanwezig bleef zou het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims van kracht blijven, en zette het ook een rem op al te openlijke wapenleveranties door islamitische landen. Bovendien was, in het politieke isolement dat de Bosnische Serven trof, de VN zo langzamerhand nog de enige organisatie die min of meer de onafhankelijke status van de Republika Srpska bevestigde.³⁵¹ Uiteraard had ook de Bosnisch-Servische strijdmacht, de VRS, haar strategie in de strijd tegen de Bosnische Moslims – eveneens over de hoofden van UNPROFOR heen.

Dat de Bosnische Serven ontevreden waren over de behandeling die hen van de zijde van de VN ten deel viel, is in het voorgaande al uitvoerig aan de orde geweest. Ze bleven er voortdurend op hameren dat hun rechten niet werden erkend, en dat UNPROFOR schadelijk was voor het Bosnisch-Servisch belang. Karadžić zei onder druk te staan van bevolking en parlement om een einde te maken aan de weinig profijtelijke relatie met UNPROFOR. De *Cessation of Hostilities Agreement* was zo vaak geschonden, dat die op het laatst niet langer bestond. De Bosnische Serven waren dan ook niet bereid over een nieuw staakt-het-vuren te

349 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

350 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Meeting Gen Smith/Gen Delić 24/05/95, attached to Code Cable Akashi to Annan, 25/05/95, No. Z-861.

351 UNNY, UNPROFOR, Box 87304, File

3300-6 Vol. 4, 01/04/95–12/07/95, Operations BH. G2 to COS ‘Advantages and disadvantages of UN presence: the BSA view’, 24/05/95, doorgezonden DFC to SRSG 24/05/95.

praten, maar alleen over een definitief einde aan de oorlog. Karadžić pleitte voor een onmiddellijk einde aan de oorlog en een flexibele opstelling van de partijen om tot een territoriale regeling te komen. Bij de strategie van de Bosnische Moslims is al ter sprake gekomen dat de Bosnische Moslims dit juist niet wilden, omdat de tijd in hun voordeel werkte. Akashi kreeg de indruk dat de Bosnische Serven een hervatting van de gevechten al met al als onvermijdelijk zagen en daarin berustten.³⁵² De grote vraag was welke strategie de Bosnische Serven daarbij zouden volgen; zowel UNPROFOR, de ABiH als westerse inlichtingendiensten hielden zich daarmee bezig. Dat betekende echter niet dat er veel zicht was op hun politieke en militaire intenties.

De Bosnisch-Servische strategie volgens UNPROFOR

Begin juli 1995 zag een bij UNPROFOR in Zagreb opgestelde analyse van de 'Serb Strategic Culture' het licht. Deze analyse rekende af met de vaak gehoorde gedachte dat de Bosnische Serven een unieke cultuur bezaten, goeddeels gebaseerd op historische ervaringen, die maakte dat zij niet rationeel handelden en dat dit handelen het beste kon worden begrepen door een psychologisch-culturele benadering.

De analyse in Zagreb was dat vooral politieke en militaire factoren het gedrag van de Bosnische Serven en hun reacties op het gevechtsterrein bepaalden. Bovendien was de Bosnisch-Servische strategische en politieke beoordeling van de situatie goed ontwikkeld. De rationele dimensies van die strategie mochten niet worden onderschat door teveel aandacht te besteden aan historische en culturele factoren, ook al werd daar onmiskenbaar in retorische zin vaak aan gerefereerd. De Bosnische Serven begrepen de westerse psyche beter dan dat het westen de Bosnisch-Servische. Sedert het uitbreken van de oorlog had het westen de militaire capaciteiten van de Bosnische Serven stelselmatig onderschat. Er waren goede redenen om aan te nemen dat hun gedrag het resultaat van berekening was. Joegoslavische militaire experts waren al aan het begin van de oorlog tot de conclusie gekomen dat de kans op een directe westerse militaire interventie verwaarloosbaar was, omdat er geen westerse belangen op het spel stonden, en het voor het westen niet verstandig was tegen hoge kosten een troepenmacht te zenden en daarmee politieke en militaire risico's te lopen.

De Bosnische Serven hadden ook een scherp oog voor de eigen vitale belangen in de strijd tegen de Bosnische Moslims. Van de infrastructuur en de belangrijkste economische objecten was slechts twintig procent in Bosnisch-Servische handen. Naar Karadžić beweerde zou, volgens het plan van de Contactgroep, de Moslim-Kroatische Federatie 51 procent van het Bosnische grondgebied krijgen, maar zouden Bosnische Kroaten en Bosnische Moslims dan wel 76 procent van de elektriciteitscentrales, 83 procent van de spoorwegen en 84 procent van de wegverbindingen bezitten.

In Zagreb werd voorts geanalyseerd dat zowel Karadžić als Mladić in hoge mate afhankelijk waren van lokale politieke en militaire leiders. De positie van de Bosnische Serven verslechterde en zij zagen zich omringd door vijanden. De activiteiten van het Haagse Tribunaal en de komst van de *Rapid Reaction Force* leidden tot een mengeling van angst en agressie. In die omstandigheden was te verwachten dat het leiderschap avontuurlijker en gevaarlijker zou worden. Dat bleek voor Mladić meer op te gaan dan voor Karadžić, omdat militaire aspecten een steeds belangrijker rol gingen spelen, waardoor de invloed van Mladić

---

³⁵² UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 22/04/95, No. UNPF-HQ Z-644.

kon toenemen, terwijl voorts de internationale strategie om Karadžić te isoleren vruchten afwierp.

In militair-strategisch opzicht zou de VRS volgens deze analyse sterk in de verdediging blijven, en waren zijn mogelijkheden om op grote schaal offensieve operaties uit te voeren beperkt. Dat kwam doordat de eenheden weinig mobiel waren wegens het brandstoftekort, en het dus moeilijk was ze van het ene naar het andere front te verplaatsen.

Het moreel van de VRS-troepen was om deze reden aan het afkalven. De afgekondigde algehele mobilisatie, inclusief het terugroepen van VRS-reservisten uit Servië, gaf aan dat de Bosnische Serven zich op het ergste voorbereidden. De discipline was slecht en er was een tekort aan officieren. Mladić zou al medio april tijdens een ontmoeting met het parlement van de Republika Srpska duidelijk hebben gemaakt dat de Bosnische Serven niet langer konden rekenen op successen, of op het behouden van territorium, en dat zij verliezen zouden lijden. Het leiderschap van de Republika Srpska had daarentegen juist militaire successen nodig om te overleven. De VRS was er zich van bewust dat tijd in zijn nadeel werkte.

In Zagreb was de analyse verder dat, gezien de toename in gevechtskracht van de Bosnische Moslims, de Serven slechts drie opties hadden: ofwel te wachten tot een beslissende aanval van de ABiH; ofwel een preventief offensief te beginnen om een aantal strategische objecten in handen te krijgen, zoals vliegvelden en wegen (die waren van strategisch belang voor het geval het wapenembargo werd opgeheven) ofwel een meer indirecte benadering te kiezen door te dreigen met artillerieaanvallen op steden, zich tegen UNPROFOR te keren, en weer gijzelaars te nemen. Wat in ieder geval zou gebeuren was dat de strijdende partijen zouden doorgaan met het provoceren van UNPROFOR, en de vraag was hoe de VN daarop zou reageren.³⁵³

Hoewel er veel aannemelijk is in deze analyse, moet deze toch gerelativeerd worden: van de werkelijke inhoud van de strategie die de Bosnische Serven ten aanzien van Oost-Bosnië volgden, droegen noch UNPROFOR, noch de Bosnische Moslims kennis. De perceptie van UNPROFOR van de strategie van de Bosnische Serven is al uitgebreid aan de orde geweest. De ABiH kwam wat dit betreft niet verder dan speculaties over de bedoelingen van hun vijand. Niettemin is het voor een goed begrip belangrijk om te weten hoe die speculaties dan luiden.

De Bosnisch-Servische strategie volgens de ABiH

Bij een beschouwing van de strategie van de Bosnische Serven was het volgens ABiH-inlichtingenofficieren van belang om hierbij de oude planning van het Joegoslavische Nationale Leger (JNA) tijdens de Koude Oorlog te betrekken. Die ging ervanuit dat er op Joegoslavië een aanval van buitenaf zou komen. De grens tussen Kroatië en Bosnië vormde in dat geval een verdedigingslinie, en aan de rechteroever van de Drina (in het huidige Servië) zou de JNA zich hergroeperen en het verdere verzet richting geven. Die rechterzijde van de Drina was echter militair niet ontwikkeld. Daarom was het voor de Serven van belang om het gebied links van de Drina te controleren. Bovendien was vechten in de Bosnische bergen lastig; het beste alternatief was daarom te vechten langs de Drina. Storende factoren in deze strategie waren Srebrenica, Žepa en Goražde.³⁵⁴ Het strategische doel van de Serven zou dan

353 Vertrouwelijke collectie (5), Fax Ravi Solanski UNHCR Zagreb to A. O'Connell UNHCR Geneva, 07/07/95. De opsteller van de studie en de

datum waarop deze gereed was, zijn niet vermeld.

354 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

ook zijn een strook van tenminste twintig kilometer langs de Drina in bezit te krijgen – een strook waar de oostelijke enclaves alledrie in lagen.³⁵⁵

Helemaal speculatief leek de gedachte dat het strategische doel van de Serven was om de oostelijke enclaves in bezit te krijgen dus niet. Ook een Europese inlichtingendienst was de mening toegedaan dat vanuit Belgrado druk was uitgeoefend op de Bosnische Serven om de oostelijke enclaves aan te vallen, met als oogmerk om een additionele veiligheidszone van zo'n dertig kilometer langs de Drina te verkrijgen. De verbindingen tussen Servië en de Republika Srpska zouden daardoor verbeteren, en er waren ook economische motieven voor, zoals een veilige omgeving voor de waterkrachtcentrales in de Drina. Ook het afsnijden van de verbinding tussen het Moslim-deel van Bosnië en de Sandžak in het westen van Servië, waar veel Moslims woonden, kon in dit verband van belang zijn.³⁵⁶

Een centrale doelstelling van de Bosnische Serven zou vanaf het begin van de oorlog zijn geweest dat de Moslim-bevolking uit Oost-Bosnië, later de oostelijke enclaves, te deporteren.³⁵⁷ Dat was tevens van belang voor een eventuele aansluiting van de Republika Srpska met Servië.³⁵⁸ Omgekeerd was de strategie van de Bosnische regering, volgens minister Muratović, er juist op gericht de oostelijke enclaves te verdedigen om daarmee de grens tussen Bosnië en Servië langs de Drina, de oude historische grens, overeind te houden.³⁵⁹ De bedoelde Europese inlichtingendienst zag de oostelijke enclaves eerder als politieke kaarten in het spel van de Bosnische regering, om hulp te verkrijgen, zeker van de islamitische landen. De oostelijke enclaves zouden voor de Bosnische regering in Sarajevo niet van militair-strategisch belang zijn geweest, en daarom ook was eerder gebiedsruil overwogen.³⁶⁰

De Bosnisch-Servische strategie volgens een westerse inlichtingendienst

Deze analyse van een westerse inlichtingendienst bevatte een rationele beschouwing van de Bosnisch-Servische strategie, maar die was vanwege het hoge abstractieniveau van weinig voorspellende waarde. In deze analyse had de Republika Srpska veel van het gedachtengoed van de oude JNA overgenomen, als gevolg waarvan er geen coördinatie was in de strategie, met alle gevolgen van dien. Dat kwam doordat in het voormalige Joegoslavië de staatsmacht op het Volksleger, de territoriale verdediging en de (geheime) politie als civiele verdediging had berust.³⁶¹ Deze drie waren nooit eerder onder militaire druk komen te staan. Toen dit wel gebeurde, leidde dat direct tot grote problemen. Ze hadden nooit goed bij elkaar gepast en nooit samen geoefend. Evenmin was ooit de mobiliteit van het leger, of het vechten met vuur en met beweging van troepen, in samenwerking met de territoriale verdediging geoefend. De territoriale verdediging wisselde bijvoorbeeld geen informatie uit over gelegde mijnen en opgeworpen versperringen, met als gevolg dat eigen Joegoslavische eenheden in die mijnenvelden liepen.

In het oude Joegoslavië zou het model van een volksverdediging alleen gewerkt hebben als er een doctrine daartoe had bestaan, en het leger mobiel was gemaakt. De volksverdediging was nooit geoefend, maar werd wel lokaal ongecontroleerd toegepast. Dat kwam doordat plaatselijke partijbonzen veel in de melk hadden te brokkelen, veel meer dan men in het

355 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

356 Vertrouwelijk vraaggesprek (6).

357 Interview Šefko Tihić, 08/03/99.

358 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

359 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

360 Vertrouwelijk vraaggesprek (6).

361 Een uitgebreide behandeling van deze instanties kwam aan de orde in het gedeelte van dit rapport over de voorgeschiedenis.

westen was gewend. Aan de lokale ongeregelde toepassing van de van de volksverdediging droeg ook de aanwezigheid bij van het ministerie van Binnenlandse Zaken met eigen troepen en paramilitairen. De reden dat bij alle strijdende partijen in het conflict in Bosnië zich zoveel *warlords* manifesteerden, was dan ook dat de normale militaire verdediging niet adequaat functioneerde.

In militair tactisch opzicht opereerden eenheden in het voormalige Joegoslavië anders dan in het westen. Daar zou een militaire operatie verlopen volgens een strategie waarbij de vijand op zijn zwakste plekken werd aangevallen, omsingeld en dan verslagen. Een van de belangrijkste redenen dat dit in Bosnië anders ging was dat de politiek – anders dan in het westen – grote invloed had op de militaire strategie. Dit leidde soms tot onlogische militaire aanvallen en strategieën. Er werden soms ook bijzondere regionale oplossingen bedacht voor militaire problemen, ter wille van bijzondere economische of politieke belangen. In de praktijk ging het in het conflict in Bosnië meestal om het verdrijven van de tegenstander alsmede de aanwezige bevolking. Hoe dat vervolgens werd uitgevoerd interesseerde de politieke leiding minder. Kortom: de oorlog werd gevoerd op basis van een militaire filosofie die nooit was geoefend en niet werkbaar was toen Joegoslavië uiteen viel. Later werden er wel militaire structuren ontwikkeld, maar die hadden etnische zuivering tot doel.

Deze westerse inlichtingendienst signaleerde ook dat er samenwerking was tussen het oude Joegoslavische leger, de JNA, en het leger van de Bosnische Serven, de VRS. Wel nam die samenwerking in de loop der tijd af en kreeg een heimelijker karakter. Mladić had via de Generale Staf in Belgrado een bijzondere lijn met Milošević; JNA-chef-staf generaal Perišić was vooral soldaat, gehoorzaamde bevelen en was een coöperatieve figuur. Hij stelde zich, anders dan Mladić, weinig op de voorgrond. Perišić was vooral een uitvoerder van orders, en volstrekt gehoorzaam aan Milošević. Mladić was meer een politieke generaal.

Vaststond tenslotte dat de Bosnische Serven in de strijd gebruik maakten van middelen uit Servië. Deze middelen, de opbrengst van een verbond tussen VRS en JNA, bestonden eruit dat er Servische stafofficieren in Pale waren gestationeerd, dat er VRS-officieren werden getraind in Servië, en dat VRS-officieren salarissen via Belgrado kregen uitbetaald. In het Bosnisch-Servische Han Pijesak bevond zich een JNA-verbindingsregiment. Verder gaf de JNA veel logistieke steun aan de VRS: de JNA voorzag in reparaties, reserveonderdelen en hield materieel *up to date*. Ook het transport over de weg in de Republika Srpska van tanks en APC's werd door de JNA gecoördineerd en verzorgd. Desondanks was er een groot tekort aan transportmiddelen. Het kostte de VRS soms dagen om troepen te verplaatsen door gebrek aan voertuigen.³⁶²

De Bosnisch-Servische strategie: Karadžić' visie

UNPROFOR moest in de periode van het conflict blijven gissen wat de Bosnisch-Servische strategie met betrekking tot de oostelijke enclaves specifiek inhield. Bekend was wel dat de Bosnische Serven de oostelijke enclaves om allerlei redenen graag in eigen handen zouden zien, maar dat was nog iets anders dan het doorgronden van hun specifieke strategie.

In eerste instantie leek de Bosnisch-Servische strategie met betrekking tot de oostelijke enclaves te zijn ingegeven door lange-termijn-overwegingen. Volgens de Chef Generale Staf van de VRS, later minister van Defensie van de Republika Srpska, generaal Manojlo Milovanović, was het idee bij de VRS dat de enclaves na de oorlog sowieso geïsoleerd zouden blijven

³⁶² Vertrouwelijk vraaggesprek (6).

en dat de Moslim-bevolking er vanzelf weg zou trekken, voornamelijk omdat dat na de oorlog de internationale hulp langzaam zou stoppen. De Moslim-bevolking zou dan geleidelijk aan wegtrekken naar het territoir van de Moslim-Kroatische Federatie. Binnen tien tot vijftien jaar zou zij geheel zijn verdwenen.³⁶³ Ook D. Ludlow, eerder *Private Secretary* van Lord Owen, verwoordde deze visie achteraf, na de val van Srebrenica: weliswaar hadden de Bosnische Serven de ambitie controle over de oevers van Drina te bezitten, maar zij zouden waarschijnlijk hebben kunnen leven met geïsoleerde enclaves als Srebrenica en Zepa, omdat de Bosnische Serven geloofden dat deze gebieden op de langere termijn niet levensvatbaar zouden blijken te zijn en de bevolking eigener beweging zou wegtrekken.³⁶⁴

Volgens VRS-generaal Milovanović was het militair gezien mogelijk geweest al in 1993 de aanval op Srebrenica door te zetten. Maar door de interventie van generaal Morillon, het verklaren van Srebrenica tot *Safe Area*, en de druk vanuit de internationale gemeenschap om de oorlog te stoppen, had de leiding van de Republika Srpska in Pale destijds beslist de aanval op Srebrenica niet door te zetten. De VRS had daarna aanvankelijk geen andere strategie dan de Bosnische Moslims binnen te houden, al viel dat moeilijk te controleren omdat ze van allerlei kleine paden en van paarden gebruik maakten. Wat er echter na 1993 gebeurd was, aldus Milovanović, was dat mankracht, munitie en wapens door de Bosnische Moslims de *Safe Area* waren binnengebracht; de wapens waren niet allemaal bij UNPROFOR ingeleverd. In de Bosnisch-Servische visie had de ABiH daarmee zijn deel van de demilitarisatie-overeenkomst niet uitgevoerd. Dat er militair personeel was achtergebleven in de enclave Srebrenica was duidelijk; anders had de ABiH geen nieuwe brigades en divisies kunnen formeren in de enclaves. Al deze eenheden opereerden op instructie van hogerhand uit de ABiH en vielen de VRS aan vanuit deze *Safe Areas*. De vorming van de *Safe Areas* droeg op deze manier bij aan verlamming van de activiteiten van de VRS. Het toch al betrekkelijk kleine leger moest rondom de enclaves worden geconcentreerd. Srebrenica vereiste voortdurend de inzet van drie tot vier brigades van de VRS, Sarajevo van twaalf brigades en Bihać van een heel korps. De enclaves legden zo een groot beslag op de beschikbare VRS-troepen, en dat betekende een vermindering van hun offensieve kracht.³⁶⁵

De militaire strategie van de Bosnische Serven ontwikkelde zich door te anticiperen op de strategie van de ABiH, hetgeen Karadžić vanuit zijn perspectief als volgt deed. Zijn analyse, neergelegd in zijn directieven van 8 maart 1995, en waarop het navolgende gebaseerd is, kan in militaire zin als betrekkelijk adequaat beschouwd worden, al leek hij op een aantal punten de militaire mogelijkheden van de ABiH nogal te overschatten.

Volgens Karadžić had de *Cessation of Hostilities Agreement* de Moslims en de Kroaten bevoordeeld: zij hadden zich intussen immers beter kunnen bewapenen. Na de ondertekening van de *Cessation of Hostilities Agreement* hadden de Bosnische Moslims zich, in de ogen van de Bosnische Serven, nergens aan de bepalingen van die overeenkomst gehouden en was de ABiH begonnen aan een grootscheepse reorganisatie om de krachten te hernieuwen: er waren, onder meer in de *Safe Areas*, manoeuvre-eenheden, divisies en korpsen gevormd en er was uitvoerig geoefend. Mankracht, wapens en uitrusting waren op sterkte gebracht, zowel door eigen productie als door illegale import. Bij de ABiH waren voorbereidingen getroffen om al voor het einde van de *Cessation of Hostilities Agreement* een nieuw offensief te beginnen, dacht Karadžić. De militaire leiders en de meeste politieke leiders van de

363 Interview Manojlo Milovanović, 18/11/98.

365 Interview Manojlo Milovanović, 18/11/98.

364 Vertrouwelijke informatie (121).

Bosnische Moslims waren volgens hem voorstander van voortzetting van de oorlog. Ze zouden hopen dat offensieve actie meer voordeel bracht dan veranderingen in het plan van de Contactgroep.

Karadžić constateerde tot zijn ongenoegen dat de *Cessation of Hostilities Agreement* er ook toe had bijgedragen de oostelijke enclaves en Sarajevo in leven te houden, doordat de bevoorrading van de enclaves begin 1995 weer enigszins op gang was gekomen. Dat was ongunstig, want dat vergrootte de druk op de Bosnische Serven en putte het VRS-potentieel uit. Bovendien, zo vreesde Karadžić, gingen Moslims en Kroaten ervan uit dat het conflict dat in de boezem van het Bosnisch-Servisch leiderschap sluimerde tussen Mladić en hemzelf zou verergeren. Er zouden de Bosnische Serven onderhandelingen worden opgedrongen, maar dan onder omstandigheden die met het verstrijken van de tijd ongunstiger werden.³⁶⁶

Van de Russen verwachtte Karadžić niet veel steun. Vanwege de eigen politieke en economische problemen zouden ze de Amerikanen geen tegenwicht kunnen bieden. Karadžić ging zelfs zover te denken dat er een heimelijke overeenkomst tussen Amerikanen en Russen bestond. De Amerikanen zouden uit zijn op een dominante positie in de Balkan, en op militaire aanwezigheid in een groot aantal Balkan-landen.

Karadžić meende dat het westen op de hand van de Bosnische Moslims was. Hij vroeg zich ook af of de West-Europese landen zich wel realiseerden dat dit een islamisering van Europa met zich mee zou brengen; in zijn analyse zou West-Europa zich wel bewust zijn van het gevaar dat de verspreiding van de islam met zich meebracht, maar dacht het dat de islamitische factor in Europa langs niet-militaire weg wel onder controle kon krijgen. Het westen ging er, in de gedachtegang van Karadžić, van uit dat als de Bosnische Serven het plan van de Contactgroep niet zouden aanvaarden, het kon aansturen op een militaire oplossing zónder inzet van NAVO-grondtroepen. Op termijn zou de bedoeling van het westen dan zijn dat er in Bosnië evenwichtige krachtsverhoudingen tussen de Moslim-Kroatische Federatie en de Bosnische Serven zouden ontstaan. Karadžić zag dat als de manier waarop het westen zou proberen de Bosnische Serven eronder te krijgen.

Ook in militair-strategisch opzicht koos het westen de kant van de Bosnische Moslims, aldus Karadžić: ze zouden weinig druk van het westen verwachten om een politieke regeling te aanvaarden, en gingen ervan uit dat een militair offensief van de ABiH de zegen van de internationale gemeenschap zou krijgen. Als het ABiH-offensief niet zou slagen, dan zouden de Bosnische Moslims via de NAVO druk op de Bosnische Serven uitoefenen om een VRS-tegenoffensief te stoppen. Een lichtpuntje daarbij was voor Karadžić dan weer dat hij de inzet van NAVO-grondtroepen erg onwaarschijnlijk achtte.

Karadžić beseftte dat de militaire middelen van de ABiH omvangrijk waren: in zijn schatting van de sterkte van de ABiH kwam hij op 270.000 man, verdeeld over zes legerkorpsen met 112 brigades en daarnaast nog 45 zelfstandige bataljons. De ABiH zou 120 tanks, 80 pantservoertuigen, 340 stukken artillerie, 90 meervoudige raketwerpers, 230 lichte raketwerpers, 1800 mortieren, 450 PAT luchtdoelgeschut, 700 PAM luchtdoelgeschut, 200 Stinger- of Strela-luchtdoelraketten, 370 POR anti-tankraketten, 16 helikopters en 17 lichte en landbouwvliegtuigen bezitten.

De verwachting van Karadžić, die van 8 maart dateerde, was dat een ABiH-voorjaars-offensief zich – in Noord- en Oost-Bosnië – zou richten op de Posavina-corridor bij Brčko, de Majevisa-heuvels, op Vlasenica en op Han Pijesak (zie kaart p. 1740). In de praktijk zou

366 ICTY (IT 98-33) OTP 425/a. Karadžić, Directive No. 7, 08/03/95, No. 2/2-11.

overigens blijken dat het ABiH-offensief zich slechts richtte op één van deze vier gebieden: de Majevisa-heuvels. Volgens Karadžić kwamen de Majevisa-heuvels en de Posavina-corridor bij Brčko in aanmerking voor een ABiH-offensief, omdat dit gebieden waren die volgens het plan van de Contactgroep naar de Bosnische Moslims zouden gaan. Han Pijesak zou in aanmerking komen omdat zich daar het hoofdkwartier van van de VRS bevond, en Vlasenica omdat zich daar het hoofdkwartier van het Drina-korps van de VRS bevond.

Voor het overige zou de aandacht van de ABiH volgens Karadžić vooral uitgaan naar opheffing van het beleg rond Sarajevo. Een aanval gericht op de Posavina-corridor bij Brčko, van strategisch belang omdat die het westen en het oosten van de Republika Srpska met elkaar verbond, zou afhankelijk zijn van steun van de Kroaten, en hun bedoelingen met de Krajina. In een vervolgoffensief zou de aandacht van de ABiH zelfs uitgaan naar het verbinden van de oostelijke enclaves met Centraal-Bosnië en het bereiken van de Drina; dit laatste lag vermoedelijk zeker buiten de mogelijkheden van de ABiH.

Qua tactiek zou de ABiH zich richten op het zenden van sabotage-eenheden achter de frontlijn voor het doen van plotselinge aanvallen op hoofdkwartieren, artillerieopstellingen en communicatielijnen diep in het Bosnisch-Servische gebied. Na het veroorzaken van paniek konden dan sterkere eenheden het front aanvallen. Ook zou de ABiH-tactiek zijn gericht op afleidingsmanoeuvres om de VRS-eenheden te binden.

Karadžić had weinig ontzag voor de Moslim-Kroatische Federatie in Bosnië, en verwachtte daar in militair opzicht weinig van te hoeven vrezen. Dat kwam volgens hem doordat de Moslim-Kroatische Federatie zou zijn belast door wantrouwen tussen Bosnische Moslims en Bosnische Kroaten. Aan de andere kant hadden deze twee groepen volgens hem geen behoefte aan een nieuw militair conflict met elkaar, en zouden zij verdere openlijke gewapende conflicten willen vermijden. Een gezamenlijk optrekken tegen de Bosnische Serven vreesde Karadžić nauwelijks, en dat was op dat moment een correcte inschatting; coördinatie van beide legers door een gezamenlijke staf was nog ver weg. Overigens werkten de Amerikaanse sponsors van de Moslim-Kroatische Federatie daar wel aan. De Amerikanen hadden generaal-majoor J. Sewall aangewezen om te helpen bij een betere integratie van de strijdkrachten van Bosnische Moslims en Bosnische Kroaten. Sewall verklaarde al eind mei 1995 tegen Akashi dat hij toen al verbaasd was over de mate van samenwerking en coördinatie die zo snel bereikt was.³⁶⁷ Karadžić inschatting was in maart nog dat Kroaten in het verband van de Moslim-Kroatische Federatie alleen die zaken zouden honoreren die in hun belang waren, zoals gezamenlijke operaties in de Posavina-corridor vanwege de nabijheid van Kroatië, en tegen de door de Serven geproclameerde republiek in Kroatië, de Republika Srpska Krajina, vanwege de strijd die Kroaten daar tegen Serven voerden.

Karadžić zag echter ook kansen in het wankel evenwicht tussen Kroaten en Moslims. Hij achtte het mogelijk dat er deels een strijd van Kroaten en Serven tegen Moslims gevoerd zou kunnen worden. Hij ging ervan uit dat Kroatische beleidsmakers bereid waren tot een alliantie met de Republika Srpska, om de Bosnische Moslims in de Moslim-Kroatische Federatie als een politieke factor te elimineren. Daar zou dan voor de Kroaten wel tegenover moeten staan dat de Republika Srpska Krajina als autonoom gebied in Kroatië werd geïntegreerd.

De inschatting dat een deel van de Bosnische Kroaten een verbond met de Bosnische Serven zouden kunnen sluiten in de strijd, was een opvallende misrekening van Karadžić.

---

³⁶⁷ UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 30/05/95, No. Z-895.

Hierna zal nog blijken dat de Bosnische Kroaten inderdaad niet altijd samen met de Bosnische Moslims optrokken, maar dat wilde nog niet zeggen dat ze vervolgens een pact met de Bosnische Serven zouden willen. Het gebeurde ook dat ze zich liever afzijdig hielden als Bosnische Serven en Bosnische Moslims tegen elkaar vochten. De Bosnische Kroaten hadden nadrukkelijk hun eigen agenda in de strijd tegen de Bosnische Serven.

Overigens realiseerde Karadžić zich wel dat samenwerking van de Bosnische Serven met de Bosnische Kroaten niet gemakkelijk zou zijn. De strijdkrachten van de Bosnische Moslims zouden namelijk die van de Bosnische Kroaten steunen waar het erom ging de VRS op het grondgebied van Bosnië te binden. Zo konden zij samen voorkomen dat de strijdmacht van de Bosnische Serven een aanval van de Kroaten op de Republika Srpska Krajina in de kiem konden smoren.

Voor dat moment ging het, op 8 maart, nog om wapengekletter ter bewerkstelling van een vreedzame reïntegratie. De militaire optie was echter niet uitgesloten, en dit noopte Karadžić tot een uiterst ingewikkeld schaakspel.

Uit de directieven van Karadžić bleek ook dat het water de VRS op dat moment tot de lippen stond. De voornaamste taak van de VRS, aldus Karadžić, was om het veroverde gebied te verdedigen. Prioriteit had het voorkomen van het doorbreken door de ABiH van het beleg van Sarajevo; die stad was nu eenmaal voor beide strijdende partijen het belangrijkste. De tweede prioriteit lag bij het voorkomen van een verrassingsaanval van de ABiH, die onder meer ten noorden van Zvornik, in de Majevisa-heuvels en bij Brčko zou kunnen gebeuren. De strategische positie van de VRS zou voorts moeten worden verbeterd door frontlijnen in te korten. Een aantal dienstplichtigen zou naar huis moeten worden gezonden om de economische situatie in de Republika Srpska te verbeteren.

Op tactisch niveau zouden volgens Karadžić bij gevechtsacties aan de ABiH zoveel mogelijk verliezen in personeel en materieel moeten worden toegebracht. Op die manier zou de ABiH net zo lang moeten worden verzwakt tot zij vernietigd was. De internationale gemeenschap zou er dan niet omheen kunnen de situatie op de grond te erkennen, waarvan Karadžić hoopte dat die zo veel mogelijk zou lijken op de voor de VRS gunstige situatie van dat moment. Dat was ook het juiste moment de optimale situatie om over een vrede te onderhandelen, en dan zouden de voorwaarden zijn geschapen voor een glorieus einde aan de oorlog. Het hoofddoel van alle inspanningen, aldus Karadžić, bleef het bereiken van een gezamenlijke Servische staat.

Hieruit vloeide volgens Karadžić een strategie voort die het leger van de Bosnische Serven, de VRS, ten aanzien van de oostelijke enclaves – waaronder Srebrenica – zou moeten voeren. De verdediging van de oostelijke enclaves, en van het noordwestelijke front in Oost-Bosnië (ongeveer de lijn Zvornik-Tuzla-Kladanj), werd een taak van het in Oost-Bosnië gelegerde zogeheten Drina-korps van de VRS. Dit Drina-korps zou zo spoedig mogelijk een scheiding moeten doorvoeren tussen Srebrenica en Žepa; er was nog communicatie en verkeer van personen tussen deze twee enclaves, en die zou voorkomen moeten worden om de enclaves zo veel mogelijk te isoleren en daardoor te verzwakken. Door vervolgens goed uitgedachte gevechtsoperaties uit te voeren – zonder aan te geven welke – diende daar een ondraaglijke en onveilige situatie te worden gecreëerd, waarin voor de inwoners van Srebrenica en Žepa geen hoop op overleven zou zijn. Kennelijk hielden de Bosnische Serven al in maart 1995 rekening met een mogelijk vertrek van UNPROFOR uit de enclaves. In dat geval moest het Drina-korps klaar staan om de ABiH in deze enclaves te vernietigen, en te komen tot een definitieve ‘bevrijding’ van de Drina-vallei. Voor Goražde waren de plannen van Karadžić

concreter dan voor Srebrenica. Daar moest een operatie worden gepland om enclave in omvang terug te brengen tot een klein beschermd gebied rondom het stadscentrum. De ABiH moest ook daar definitief worden verslagen. In elk geval moest de ABiH de mogelijkheid worden ontzegd om door een corridor te openen aansluiting te zoeken bij de troepen rond Sarajevo. De grootste prioriteit had voor het Drina-korps echter het gebied ten oosten van Tuzla: langs de lijn Kalesija – Simin Han zou de ABiH de pas afgesneden moeten worden, en in de regio's Teočak, Sapna en Vitnica moest de ABiH vernietigd worden. (zie kaartje) Dit samen zou de dreiging van een ABiH-doorbraak naar de Drina ten noorden van Zvornik moeten wegnemen. Dat voor de VRS kwetsbare gebied zelf lag buiten het territoire van het Drina-korps, maar was een zaak voor een ander korps van de VRS (het Oost-Bosnië-korps in Bijeljina).³⁶⁸

De Bosnische Serven hadden tenslotte ook behoefte aan een betere public relations, vond Karadžić. Een agressievere propagandacampagne zou de bevooroordeelde en vijandige houding binnen UNPROFOR en sommige humanitaire organisaties aan de kaak moeten stellen. UNPROFOR en de Moslim-bevolking moesten afhankelijk worden van de goede wil van de Bosnische Serven, maar tegelijkertijd moest een veroordeling door de internationale gemeenschap en publieke opinie worden voorkomen. Logistieke steun zou aan UNPROFOR en de bevolking in de enclaves moeten worden beperkt door een restrictief beleid bij het geven van *clearances*, toestemmingen voor het doorlaten van konvoeien. Dat beleid zou inderdaad ingezet worden, en de oostelijke enclaves zouden er in toenemende mate de lasten van ondervinden.

De Bosnisch-Servische strategie inzake de enclaves: verschillen Mladić-Karadžić

Ook van generaal Mladić werd rond deze tijd iets bekend over zijn militaire strategie: op 7 maart gaf hij aan Smith al enig inzicht in zijn intenties. Hij bracht andermaal de grens van de *Safe Area* Srebrenica ter sprake; over de precieze grens was nooit overeenstemming bereikt tussen de strijdende partijen. In Mladić' visie omvatte de *Safe Area* Srebrenica niet meer dan een gebied van 4,5 bij één kilometer rond de stad. Slechts dat gebied wilde hij bij een aanval als grens van de *Safe Area* accepteren.

Mladić vroeg Smith toen al om UNPROFOR orders te geven voor het terugtrekken uit het zuidwestelijk deel van de enclave. Observatieposten van UNPROFOR hadden in dat gebied aan de ABiH toegestaan posities te bezetten. De weg die ten zuiden van Srebrenica liep – en die naar Mladić meende rechtens aan de Bosnische Serven toebehoorde – was daardoor geblokkeerd voor de Bosnische Serven. Mladić voorzag dat de ABiH op die manier een aanval zou kunnen opbouwen om de enclave Srebrenica met Tuzla te verbinden (en Goražde met Sarajevo). In dat geval zou de VRS een tegenaanval inzetten. Om het de ABiH moeilijker te maken en om zijn opmars naar Tuzla te voorkomen nam Mladić een voorzorgsmaatregel: hij zou de aanvoer van voedsel, medicijnen en brandstof naar de enclaves beperken. Smith leidde uit dit alles af dat Mladić niet de capaciteit bezat om op twee fronten te vechten. Als er een Kroatische aanval op de Republika Srpska Krajina zou komen, en van de ABiH in Centraal-Bosnië, zou Mladić de troepen elders dan in de enclaves nodig hebben. Daarom zou hij vroegtijdig het gebied achter het front aan de kant van de Republika Srpska, waarin de oostelijke enclaves lagen, moeten veiligstellen. Als hij zijn troepen elders nodig had, zou

---

³⁶⁸ ICTY (IT 98-33) OTP 425/a. Karadžić, Directive No. 7, 08/03/95, No. 2/2-II.

Oost-Bosnië

dat dus kunnen leiden tot een VRS-aanval op de oostelijke enclaves, zo had Smith Mladić geïnterpreteerd.³⁶⁹

Karadžić en Mladić verschilden van opvatting over de oostelijke enclaves. Karadžić zag terugdringing van de inwoners op een dergelijk klein gebied als onderdeel van zijn strategie om in de enclaves een ondraaglijke situatie voor de bevolking te creëren. Hij vond de *Safe Areas* bovendien onwettig, omdat er zijns inziens geen basis voor was in het internationale recht.³⁷⁰ Een eerste signaal dat Karadžić van de enclaves af wilde was zijn statement hierover in een rede die hij op 23 mei hield. De Amerikanen hadden toen overigens niet geweten hoe deze aankondiging van Karadžić in de VRS-strategie paste; het idee was dat de Bosnische Serven bezig waren ‘to clean up the map’.³⁷¹

Voor Mladić lag dit precies andersom: hij was juist wél bereid de *Safe Areas* te accepteren, als gebied waar de bevolking kon worden ondergebracht. Ook Mladić had echter oog voor de opbouw van de ABiH in de enclaves en ook hij was bevreesd voor een mogelijke verbinding van Srebrenica met Tuzla. Dat leek onrealistisch, gezien de problemen waar ook de ABiH mee kampte, maar het tekende wel de kwetsbaarheid van de VRS rondom de oostelijke enclaves, en de vrees van Mladić dat wegen om de troepen en voorraden van de VRS te verplaatsen door de ABiH ingenomen zouden worden. Bovendien stond Mladić onder druk om zijn verdediging te reorganiseren, en maakte hij zich zorgen over de ABiH-uitvallen vanuit Srebrenica en Goražde. Over Tuzla zou Mladić zich weinig zorgen maken, omdat hij dit gebied goed kon controleren.³⁷²

De Bosnisch-Servische strategie in de praktijk in het voorjaar van 1995

Het ABiH-offensief dat eind maart in de Majevica-heuvels begon, was Mladić een doorn in het oog. De ABiH was deze operaties nota bene begonnen in weerwil van de *Cessation of Hostilities Agreement*. Dat intussen de VRS met inzet van het luchtwapen werd bedreigd, was voor Mladić moeilijk verteerbaar. Aan dat dreigement lag, volgens hem, ten grondslag dat UNPROFOR bang was dat de Bosnische Serven de oostelijke enclaves in zouden nemen.

Mladić zon op een reactie op dit ABiH-offensief. Hij gaf opdracht om de ABiH in de Majevica-heuvels te vernietigen. Dat zou moeten gebeuren door het Oost-Bosnië-korps en het Drina-korps van de VRS. Deze aanval had voor Mladić grote prioriteit, die zich tevens uitte in de vorm van steun per helikopter: vanuit Belgrado vlogen veel helikopters met materieel voor de VRS naar de Majevica-heuvels. De aanval was zo belangrijk omdat deze bij succes de mogelijkheid bood om het 2e Korps ABiH (het korps in noordoost-Bosnië) van de hoofdmacht van de ABiH in Centraal-Bosnië af te snijden. Dit 2e Korps van de ABiH had namelijk ook het strategisch belangrijke vliegveld van Dubrave (in VN-jargon: *Tuzla Air Base*) onder zijn hoede.³⁷³ Er kwam overigens weinig terecht. De gevechten bleven steken in de Majevica-heuvels, en van afsnijding van het 2e Korps en verbreding van de Posavina-corridor bij Brčko was geen sprake. *Tuzla Air Base* bleef voor VRS en ABiH onbruikbaar.

Deze uitwijding over het verloop van het ABiH-offensief in de Majevica-heuvels eind

369 UNGE, UNPROFOR, Box 215, File BHC95 07/03/95-14/03/95. Meeting Gen Smith and Gen Mladić 07/03/95, Ref 8594. BHC FWD to DOKL. 091100A Mrt 95. Outgoing fax No. 122/95. UN Confi.

370 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

371 Vertrouwelijk vraaggesprek (6).

372 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

373 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 426/a. Kolonel-generaal Ratko Mladić, Directive No. 7/1, 31/03/95, No. 02/2-15.

maart is van belang, omdat er een patroon in zichtbaar wordt van het gedrag van de strijdkrachten van de Bosnische Kroaten: deze steunden de ABiH alleen in de strijd tegen de Bosnische Serven als zij daar zelf een belang bij hadden. In het geval van de Posavina-corridor bij Brčko was er nadrukkelijk sprake van een Kroatisch belang: deze smalle corridor lag tegen Kroatië aan, en was een zwakke maar strategisch belangrijke plek voor de Bosnische Serven. Bij het ABiH-offensief in de Majevisa-heuvels hadden de Bosnische Kroaten echter geen belang. Ze hadden de ABiH gemakkelijk kunnen steunen, maar deden dat niet. De Bosnische Moslims hadden vanuit Tuzla niet zelf de voertuigen en artillerie beschikbaar om de slag tegen de Bosnische Serven om de Majevisa-heuvels te winnen, waardoor deze uiteindelijk onbeslist eindigde.

Ook rond de inname van de oostelijke enclaves zou het patroon aan de orde komen dat Kroaten de ABiH alleen hielpen als zij een eigen belang hadden. Een Europese inlichtingendienst vermoedde echter nog een andere reden voor dit uitblijven van steun van de Bosnische Kroaten. Daar had deze dienst twee aanwijzingen voor. Ten eerste zou er voorafgaande aan de aanval op de oostelijke enclaves een zekere coördinatie hebben plaatsgevonden tussen de Kroatische president Tudjman en de Servische president Milošević. Zij zouden de afspraak hebben gemaakt om min of meer het groene licht aan de Bosnische Serven te geven om de oostelijke enclaves aan te pakken, zonder dat dit directe steun van de Kroaten aan de ABiH zou uitlokken. Die gesprekken zouden zijn gevoerd over een speciale telefonische *hotline* tussen Belgrado en Zagreb. Maar er was geen bevestiging dat deze contacten hadden plaatsgevonden. De Amerikanen meenden dat afspraken tussen Milošević en Tudjman behoorden tot de categorie: ‘false rumors’: er zou geen deal zijn geweest. Volgens hen verleenden de Kroaten weliswaar steun aan de ABiH, maar dat ging nooit van harte. Er werd in elk geval nooit veel steun verleend.³⁷⁴

Er was een tweede reden waarom deze dienst meende dat de Kroaten de ABiH niet te hulp zouden schieten bij een aanval van de Bosnische Serven op de oostelijke enclaves. De VRS haalde namelijk in de zomer van 1995 troepen weg uit de regio rond Brčko, hoewel dat het zwakste punt van de VRS was. Dat zouden de Bosnische Serven alleen doen als bij hun bekend was dat de Kroaten intussen niets zouden ondernemen in de regio Brčko. Ook hiervan zijn echter geen bewijzen.³⁷⁵

De Bosnische Serven leken zich er eind juni, begin juli op ingesteld te hebben de strijd voort te zetten. Mladić liet Janvier weten dat de Bosnische Serven hun keuze gemaakt hadden voor de optie oorlog. Na twee eerdere ontmoetingen ten tijde van de gijzelaarcrisis had Janvier eind juni een derde ontmoeting met Mladić in Zvornik. Janvier probeerde daar nogmaals ‘de maniëre très pédagogique’ ook maar de geringste kansen op een doorbraak in het denken van de Bosnische Serven af te tasten, nu het probleem van de gijzelaars achter de rug was. Mladić meende echter dat inmiddels nog steeds niets was gedaan in de richting van vredesonderhandelingen, terwijl de sancties tegen de Bosnische Serven voortduurden. Hij vond voorts dat de initiatieven van Bildt en uitspraken van de EU-regeringsleiders op de top van Cannes de Bosnische Serven onvoldoende tegemoet kwamen.³⁷⁶ Er resteerde niets anders dan oorlog, maakte Mladić duidelijk.

374 Vertrouwelijk vraaggesprek (7).

375 Vertrouwelijk vraaggesprek (6).

376 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Janvier to Annan, 01/07/95, No. UNPF Z-1082.

Voorkennis over de Bosnisch-Servische strategie: een nabeschuiving

De conclusie van alle opvattingen die leefden omtrent de strategie van de Bosnische Serven, kan zijn dat niemand van de werkelijke bedoelingen van de Bosnische Serven op de hoogte was. Ook de VN was dat niet. Wat de oostelijke enclaves betreft kwam generaal Smith in Sarajevo een heel eind met zijn analyse dat deze de VRS buitengewoon dwars zaten, dat de VRS een uitputtingstactiek zou voeren jegens de ABiH (en UNPROFOR), maar ook dit alles bleef niet meer dan ‘educated guess’ en was niet gebaseerd op harde militaire *intelligence*. Bovendien geloofde ook Smith niet dat de gehele enclave Srebrenica zou worden opgerold, maar slechts dat de VRS deze zou trachten te verkleinen.

Smiths analyse was in militair opzicht wel grotendeels correct, maar werd niet gedeeld in de westerse hoofdsteden. Zij stond bijvoorbeeld haaks op de analyses die door de regering in Londen werden gemaakt. Dat kwam deels door verschillende interpretaties van de ontwikkelingen, maar ook doordat Smith vooral keek naar wat in militair-strategisch opzicht in de lijn der verwachtingen lag, en niet zozeer naar wat politiek haalbaar was. Smiths analyse was ook voorgelegd aan de Franse inlichtingengemeenschap, maar in Parijs werd er evenmin veel geloof aan gehecht. Smith bediscussieerde zijn thesis voorts met generaal Clark van het Pentagon. Maar ook deze was een andere mening toegedaan: er zou geen aanval op de enclaves komen.³⁷⁷

Zelfs als bekend zou zijn geweest dat de oostelijke enclaves aangevallen zouden worden, dan nog kwam de aanval op Srebrenica in militair-strategische zin ook voor de Amerikaanse inlichtingengemeenschap min of meer als een verrassing. Goražde was bovendien als militair doel waardevoller; het lag strategisch op een verbindingsweg tussen Sarajevo en Montenegro, was groter en telde meer inwoners, en er stond een munitiefabriek. Het lag daarom voor de hand dat, als er zou worden aangevallen, Goražde het eerste doel zou zijn.³⁷⁸

Wanneer men zich ten slotte afvraagt wat in Nederland bekend was van de militaire strategie van de strijdende partijen, dan is het antwoord: weinig. Er bestond nauwelijks inzicht in de door de Bosnische Serven gevolgde strategie. Veel van de inschattingen en verwachtingen waren gebaseerd op politieke analyses, of op berichtgeving die vanuit de Contactgroep doordruppelde richting Den Haag.

De Militaire Inlichtingendienst (MID) poogde wel informatie te vergaren over de militaire strategieën, maar sloeg de plank nogal eens mis. Zo stelde de dienst begin mei dat besprekingen over een verlenging van de *Cessation of Hostilities Agreement* weliswaar op niets waren uitgelopen, maar dat niet verwacht werd dat dit zou leiden tot nieuwe grootschalige offensieve operaties van Bosnische Moslims of Bosnische Serven. De Bosnische Moslims zouden dat niet willen, om tegenacties en een mogelijke Joegoslavische interventie te vermijden.

De MID leek meer zicht te hebben op de ontwikkelingen in Kroatië. In mei 1995 voorzag de dienst de Kroatische voorbereidingen voor een aanval op Knin, de hoofdstad van de Republika Srpska Krajina, en de mogelijkheid van het onder de voet lopen van West-Slavonië.³⁷⁹

Medio mei 1995 meende de MID over aanwijzingen te beschikken dat Mladić toestemming van de Bosnisch-Servische politieke leiding probeerde te krijgen voor een grootschalig offensief. De Moslims zou daardoor het initiatief moeten worden ontnomen en het moreel

377 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

378 Vertrouwelijk vraaggesprek (6).

379 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de

voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 20/95, afgesloten 021400 mei 1995.

van de VRS zou worden opgevijseld. Dit plan zou echter op verzet zijn gestuit vanuit het Bosnisch-Servische parlement. Mogelijk speelde daarbij de rivaliteit tussen Mladić en Karadžić een rol en was de laatste bevreesd dat bij een succesvol offensief Mladić teveel prestige en invloed zou verwerven. Mogelijk speelden de Kroatische acties tegen de Republika Srpska Krajina in West-Slavonië een rol. Ook het gebrek aan eenheid onder de Serven in de Republika Srpska en de Republika Srpska Krajina zou een rol in deze terughoudendheid gespeeld hebben.³⁸⁰

De MID had meer in het algemeen niet de gewoonte zich te wagen aan militair-strategische inschattingen in het conflict. Een van de weinige voorbeelden dat de MID dat wel deed, betrof het offensief van de ABiH eind mei 1995 om de omsingeling van Sarajevo te doorbreken. De ongebruikelijk grote troepenconcentraties van de ABiH waren niet aan de aandacht van de MID ontsnapt, evenmin als het feit dat dit op een verandering van strategie leek te duiden. Was de strategie er tot dan toe op gericht om met relatief kleinschalige operaties de VRS te dwingen zijn reserves aan te spreken en zijn zware wapens te verspreiden,³⁸¹ nu voerde de ABiH een grootschalige operatie uit. Naar de MID meende, en met enig recht, zou dit wel eens een overschatting van het eigen militaire vermogen kunnen betekenen; tegen een Bosnisch-Servische tegenactie en intensivering van de beschieting van Sarajevo zou de ABiH geen verweer hebben.³⁸² De ABiH leed inderdaad onverwacht grote verliezen en was niet in staat de ingezette eenheden logistiek voldoende te ondersteunen. De nieuwe wijze van optreden leverde dan ook niet het gewenste resultaat op.³⁸³

Maar dit was een incidenteel voorbeeld van een militair-strategische taxatie van de ABiH-plannen; van enige inschatting van de VRS-strategie met betrekking tot Oost-Bosnië was in MID-rapportages geen sprake. Het thema van de voorkennis van een aanval op Srebrenica komt verder zeer uitgebreid aan de orde in de aparte bijlage bij dit rapport over *intelligence*.

18. Conclusie

De situatie die in het voorjaar van 1995 voor UNPROFOR ontstond, laat zich karakteriseren als het steeds verder wegzakken in een moeras. Dit werd veroorzaakt door een aantal omstandigheden die hier nog eens kort concluderend worden samengevat. Zij worden hier op analytisch niveau onderscheiden, maar liepen in de praktijk natuurlijk voortdurend door elkaar heen.

De hervatting van de vijandelijkheden tussen de strijdende partijen was het kernprobleem voor UNPROFOR. De wapenstilstand, die was afgesproken tussen de strijdende partijen, liep formeel af op 1 mei 1995. Ruim voor die tijd werden de vijandelijkheden echter al hervat. Het patroon daarbij was dat de strijdmacht van de Bosnische Moslims, de ABiH, het offensief begon, waarna de strijdmacht van de Bosnische Serven, de VRS, veelal meer dan evenredig reageerde. Militair-strategische overwegingen noopten de ABiH hiertoe: deze trachtte met offensieve acties zo veel mogelijk terrein op de VRS te heroveren, en vooral de

380 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 22/95, afgesloten 161200 mei 1995.

381 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 20/95, afgesloten 021400B mei 1995.

382 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 28/95, afgesloten 141400B juni 1995.

383 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 30/95, afgesloten 271400B juni 1995.

tegenstander bezig te houden. De VRS had tijdens de wapenstilstand een gunstige uitgangspositie voor de hoeveelheid terrein die zij in handen had, maar grote moeite het veroverde terrein vast te houden over de gehele lange frontlijn. De tijd werkte op deze manier in het voordeel van de ABiH, mede doordat de Bosnische Moslims zich al sinds lang profileerden als ‘underdog’ in de internationale media, hoewel zij militair steeds sterker kwamen te staan.

UNPROFOR kwam hierdoor in het voorjaar van 1995 tussen twee vuren te zitten. De Bosnische Serven verdachten UNPROFOR ervan bevooroordeeld te zijn tegen hen, in het verlengde van de heersende internationale opinie die tegen de Bosnische Serven was. De Bosnische Moslims verwachtten omgekeerd van UNPROFOR dat dit hen zou beschermen tegen de Bosnische Serven, en indien nodig met hen mee zou vechten tegen deze Bosnische Serven.

De Bosnische Serven waren dus overtuigd van de vooringenomenheid van UNPROFOR ten gunste van de Bosnische Moslims. Als bewijs daarvan zagen zij, vanuit hun perspectief voorstelbaar, dat de *Safe Areas*, waaronder Srebrenica, uitvalsbases werden van aanvallen van deze Bosnische Moslims – tot grote verontwaardiging van de Bosnische Serven, die UNPROFOR eraan herinnerden dat afgesproken was deze gebieden te demilitariseren. Een groot probleem voor de Bosnische Serven was verder dat voortdurend veel van hun manschappen gebonden waren om de drie oostelijke enclaves (Srebrenica, Žepa en Goražde) omsingeld te houden: die troepen zouden elders in de oorlog goed van pas komen. Niettemin werd binnen UNPROFOR nergens verwacht dat de Bosnische Serven over de enclaves, waaronder Srebrenica, heen zouden lopen; wel was bekend dat generaal Mladić tot deze *Safe Area* een kleiner gebied rekende (rondom de stad Srebrenica) dan waarvan de VN uitging.

UNPROFOR trachtte, conform zijn mandaat, temidden van dit alles neutraal te blijven. De Bosnische Serven zagen dat echter anders. Dat leidde tot maatregelen tegen UNPROFOR, zoals het tegenhouden van konvoeien over Bosnisch-Servisch gebied die voor de Moslim-bevolking van Srebrenica en de andere oostelijke enclaves bestemd waren, en ook voor de manschappen UNPROFOR zelf. Dit had ernstige gevolgen voor zowel de situatie van de bevolking als die van UNPROFOR. De luchtaanvallen die de NAVO eind mei uitvoerde op Pale, gericht tegen de Bosnische Serven, zorgden er juist voor dat de Bosnische Serven hun greep op UNPROFOR versterkten. Ze reageerden immers met het gijzelen van VN'ers, waardoor de kwetsbaarheid van UNPROFOR nog eens werd onderstreept.

Politieke initiatieven in de eerste helft van 1995 liepen uiteindelijk op niets uit. Het beleid van de internationale gemeenschap bleef gericht op isolering van de Bosnische Serven, maar dat had vooralsnog geen gevolgen voor de strijd. Milošević trachtte van Karadžić' isolement te profiteren, door zich op te werpen als degene die een vreedzame beëindiging van het conflict mogelijk zou kunnen maken: de politieke zaken moesten met hem gedaan worden en niet met Karadžić, was zijn boodschap. Binnen het Bosnisch-Servische leiderschap leek Karadžić zich inderdaad niet te willen neerleggen bij welke politieke oplossing dan ook, omdat hij zich louter richtte op behoud van gebied voor de Bosnische Serven. Dat bracht hem ook in conflict met Mladić, die tegen militaire beperkingen van gebiedsverovering op liep. Dat droeg verder bij tot Karadžić' isolement.

Ook het Brits-Franse initiatief tot oprichting van een *Rapid Reaction Force*, een ‘robuuste’ eenheid met artillerie, leverde weinig op. Dat kwam vooral doordat deze eenheid onder hetzelfde regime als UNPROFOR ingezet zou worden. Daardoor dreigde de *Rapid Reaction Force* eerder een deel van het probleem te worden dan de oplossing ervan.

De internationale besluitvorming over 'hoe nu verder met UNPROFOR' verliep in haar algemeenheid moeizaam, vooral door verschillende visies daarop van de troepenleverende landen, waaronder Nederland. De regeringen van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, met veel troepen op de grond in Bosnië, neigden ertoe de veiligheid van deze troepen als hoogste prioriteit te stellen. Dat werd des te sterker toen er Britten en Fransen gegijzeld werden. De Verenigde Staten waren de grootste voorstander van harde maatregelen (*air strikes*) tegen de Bosnische Serven, mede doordat zij in tegenstelling tot Europa geen rechtstreeks belang hadden in de vorm van troepen op de grond in Bosnië. Luchtaanvallen konden echter wel leiden tot escalatie van het conflict en tot terugtrekking van UNPROFOR uit Bosnië. En dan zouden er wel Amerikaanse grondtroepen ingezet worden, conform een onvoorzichtige toezegging van president Clinton aan de NAVO. De Amerikaanse regering was er echter uiterst beducht voor dat haar grondtroepen er daadwerkelijk aan te pas zouden moeten komen om UNPROFOR terug te trekken. De Europeanen konden daarmee steeds in toom gehouden worden wanneer zij op hardere maatregelen tegen de Bosnische Serven aandrongen.

Voortdurend was voor UNPROFOR de vraag aan de orde: hoe kan doormodderen voorkomen worden? Daartoe passeerden er ook vanuit UNPROFOR zelf vele voorstellen de revue, met als rode draad een hardere aanpak van de Bosnische Serven, en een krachtiger optreden van UNPROFOR om deze vredesmacht minder kwetsbaar te maken. Generaal Smith in Sarajevo was daar sterk voorstander van. Dat stuitte echter voortdurend op het bezwaar dat dan het mandaat verlaten dreigde te worden: dat ging nu eenmaal niet verder dan *peacekeeping*. Smith werd daar regelmatig op gewezen door zijn superieur in Zagreb, generaal Janvier, die behoedzaamheid predikte – mede met het oog op de troepen. Janvier verwees op zijn beurt weer naar zijn politieke superieur in Zagreb, Akashi. Deze nam zelf geen uitgesproken standpunten in, maar het was duidelijk dat hij anticipeerde op de angst bij de VN in New York dat het conflict zou escaleren. Die angst heerste met name in de Veiligheidsraad, conform de geschetste posities van de betrokken troepenleverende landen en van de Verenigde Staten. Ook de secretaris-generaal van de VN zelf, Boutros-Ghali, zette zich in voor manieren om doormodderen te voorkomen. Hij en generaal Janvier verdedigden in de Veiligheidsraad het plan om UNPROFOR zich uit de oostelijke enclaves te laten te laten terugtrekken, om de kwetsbaarheid van UNPROFOR te verminderen. Dan zou een fermer optreden tegen de Bosnische Serven mogelijk worden. Dit plan werd echter in de Veiligheidsraad verworpen, omdat het strijdig was met de posities van de betreffende landen, en ook omdat het gezichtsverlies voor de VN-Veiligheidsraad zou betekenen als de oostelijke enclaves verlaten zouden worden.

Zo werd het uiteindelijk toch doormodderen voor UNPROFOR, in steeds dramatischer omstandigheden: openlijke vijandelijkheden over de hoofden van UNPROFOR heen; een gestokte bevoorrading; een Moslim-bevolking die zich steeds meer tegen UNPROFOR keerde, en geen zicht op een verbetering van de situatie.

HOOFDSTUK 2

Het luchtwapen: *Close Air Support* en *air strikes*

1. Inleiding

Voor een goed begrip van het vervolg van dit rapport is het nodig nu de chronologie te doorbreken. In het vorige hoofdstuk zijn de fenomenen ‘luchtsteun’ en ‘luchtaanvallen’ aan bod gekomen. In dit hoofdstuk wordt meer thematisch uiteengezet wat deze begrippen precies inhielden, wat het verschil ertussen was, en hoe de besluitvorming hieromtrent verliep in de periode voorafgaande aan de val van Srebrenica. Aan het eind van dit hoofdstuk is de lezer chronologisch terug op het punt waar het vorige hoofdstuk ook eindigt, eind juni 1995. Met deze kennis gewapend heeft de lezer een beter inzicht in de kracht en de waarde van het luchtwapen ten tijde van de aanval op Srebrenica.

In de proloog van dit rapport is al gewezen op het cruciale verschil tussen luchtsteun (*Close Air Support*) en luchtaanvallen (*air strikes*). Het betreft de twee hier relevante manieren, in de voor UNPROFOR gekozen structuur, om het luchtwapen aan te wenden. Ze hebben tot veel misverstand aanleiding gegeven, hetgeen gemakkelijk kan wanneer zij door elkaar gebruikt worden. Om die reden is het van groot belang het verschil tussen deze twee vormen van inzet van het luchtwapen te begrijpen.

Het verschil tussen Close Air Support (luchtsteun) en air strikes (luchtaanvallen)

In de praktijk ging het in Bosnië dus vooral om twee vormen van inzet van het luchtwapen: *Close Air Support* en *air strikes*.¹ Het conceptuele verschil ertussen was van wezenlijk belang, maar ontging politici en de media nogal eens. Er bestond daarom soms verwarring over de verschillende vormen van luchtsteun. De begrippen werden ook nogal eens door elkaar gebruikt, niet alleen in de politieke arena maar ook bij militairen. Ook Dutchbat zou dat parten gaan spelen.

Onder *Close Air Support* werd verstaan de inzet van het luchtwapen ter directe ondersteuning van VN-troepen op de grond. Een aanvraag daartoe moest afkomstig zijn van een UNPROFOR bataljonscommandant, en kon gedaan worden wanneer een van de strijdende partijen zijn eenheid aanviel of beschoot.

Voor het begrip *air strikes* bestaat binnen de NAVO geen definitie. Het betrof hier de inzet van het luchtwapen met een destructief karakter; een grootschalig bombardement dat bijvoorbeeld uitgevoerd kon worden wanneer een van de strijdende partijen een afspraak over

---

1 De Force Commander's Concept of Employment of Air Power van 5 september 1994 definieerde *Close Air Support* als: 'The use of air power against hostile ground attacks in close proximity to the UNPROFOR forces that are directly threatened. This action requires the detailed integration of each air mission with the fire and movement of friendly forces. It is used strictly

when ground weapon systems are inadequate for the situation at hand.' *Air strikes* werden gedefinieerd als: 'This is a generic term used to describe the use of aircraft to engage ground targets not in close proximity to UNPROFOR troops. In the case of UNPROFOR, it is used to refer to NATO preplanned missions.' UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, *Air Support* 17/08/93-06/02/95.

het gebruik van zware wapens overtrad (in de door de NAVO afgekondigde zogeheten *Heavy Weapon Exclusion Zones*). Benadrukt dient te worden dat aan *air strikes* bataljonscommandanten niet te pas kwamen; het besluit ertoe werd op het hoogste niveau genomen, dus in Zagreb of in New York. Bij *air strikes* kreeg de vlieger een briefing over de positie van zijn doel, dat hijzelf moest zien te vinden, zonder hulp van een *Forward Air Controller* op de grond om de vlieger naar het doel te loodsen. Gebruikelijke doelen voor *air strikes* waren installaties voor luchtafweer, radaropstellingen, commandoposten, verbindingscentra en munitieopslagplaatsen. Voor het treffen van dit soort doelen bestonden er doelenlijsten, die UNPROFOR en de NAVO gezamenlijk opstelden. Zowel UNPROFOR als de hoogste NAVO-autoriteit ter plaatse, admiraal Leighton Smith, konden het initiatief nemen tot overleg over de wenselijkheid van een *air strike*. In alle gevallen diende de (Speciale Vertegenwoordiger van) de secretaris-generaal van de VN eerst te beslissen over de aanvraag en daarna de NAVO.

Tot eind mei 1995 was negen keer gebruik gemaakt van het luchtwapen (*Close Air Support of air strikes*). Luchtsteun was door Dutchbat nog niet aangevraagd. In deel II is aan de orde geweest dat dit in een andere oostelijke enclave, Goražde, in april 1994 wel het geval geweest was. Het bekendste en ook meest vergaande voorbeeld van *air strikes* deed zich voor bij de bombardementen op Pale op 25 en 26 mei. In het vorige hoofdstuk is onder meer uitgebreid stilgestaan bij de verdere demoralisatie die dat voor UNPROFOR tot gevolg had. In dit hoofdstuk zal worden stilgestaan bij *Close Air Support* en *air strikes* in meer algemene zin. Centraal staan daarbij de vragen: hoe verliep de besluitvorming hierover binnen en tussen de VN en de NAVO? Hoe verschoof deze besluitvorming in de loop van de tijd, toen bleek dat inzet van het luchtwapen niet zonder gevolgen op de grond bleef, door represailles van de Bosnische Serven?

De militaire context in Bosnië veranderde tussen 1992 en 1995 sterk. Dit had grote invloed op het gebruik van het luchtwapen; in de periode tussen augustus 1993 en maart 1994 kon UNPROFOR veelal volstaan met de dreiging ervan. De vele trainingsvluchten boven Bosnië en *air presence*² nabij 'hot spots' bleken in die periode meestal voldoende om de strijdende partijen af te schrikken. Geleidelijk aan verloor deze afschrikking haar effect en stelden de strijdende partijen UNPROFOR steeds meer op de proef.

Door toedoen van de NAVO kon in februari 1994 rond Sarajevo en in april 1994 bij Goražde het geloof in luchtsteun weer enigszins worden hersteld; toen werden rond deze plaatsen door de NAVO, die zich hiertoe een eigen bevoegdheid aanmat, *Heavy Weapon Exclusion Zones* ingesteld. De instelling van deze zones was gekoppeld aan een ultimatum en de dreiging deze zware wapens vanuit de lucht aan te vallen. Dat dwong de strijdende partijen toen hun zware wapens uit deze zones terug te trekken.

De NAVO boog zich vervolgens over de mogelijkheid om ook rond de andere vier *Safe Areas* (Bihać, Tuzla, Žepa en Srebrenica) dergelijke *Heavy Weapon Exclusion Zones* in te stellen. Dat leverde het probleem op dat de NAVO drie dingen tegelijk zou moeten doen: actief zijn in de *Heavy Weapon Exclusion Zones*, UNPROFOR op de grond ondersteunen, en de *No Fly Zone* afdwingen. Het bleek dat de NAVO voor dat alles onvoldoende vlieg-

2 Onder 'presence' verstond UNPROFOR: 'Training or overflight/orbiting performed over an area of tension above 5000 feet AGL to show the availability of air power'. UNPROFOR Opera-

tions Order 14/94, 15/07/94. UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, Air Support 17/08/93-06/02/94.

tuigen ter beschikking had. Er was hiervoor een groot aantal extra vliegtuigen nodig waarvoor, tenzij meer vliegdekschepen werden toegewezen, bases buiten Italië moesten worden gezocht, met alle problemen van het verkrijgen van overvlieg rechten van betrokken landen.

Het was vooral om deze reden dat het aantal *Heavy Weapon Exclusion Zones* inderdaad niet uitgebreid zou worden.

In de periode van april 1994 tot juli 1995 escaleerde het conflict verder. In deze periode was er zowel dreiging met geweld, als het daadwerkelijk gebruik. Deze periode maakte ook de beperkingen van het gebruik van luchtsteun in het Bosnische conflict pijnlijk duidelijk: de Bosnische Serven gingen als represaille VN-militairen gijzelen en hun luchtafweer inzetten tegen de NAVO-vliegtuigen. Ook het verschil van opvatting tussen VN en NAVO kwam pregnant aan het licht. De VN leek tevreden te zijn met de bestaande regelingen voor de inzet van luchtsteun, terwijl de NAVO haar bedenkingen had bij de geldende regelingen. Een voornaam punt daarbij was of de NAVO wilde accepteren dat UNPROFOR voorafgaande aan een *air strike* een waarschuwing zou laten uitgaan, en dat het UNPROFOR was dat prioriteiten aan de doelen toekende en niet de NAVO.³

2. Achtergronden van de tegenstellingen tussen NAVO en VN

Bij de instelling van *Safe Areas* met Resolutie 836 van de VN-Veiligheidsraad, op 3 juni 1993, leek de inzet van het luchtwapen (soms ook aangeduid met de Engelstalige term *Air Power*) in Bosnië in potentie nieuwe en ongekende mogelijkheden voor een VN-vredesoperatie te bieden. Wanneer de lichte bewapening van UNPROFOR op de grond niet meer op de situatie was berekend, zou een beroep op het luchtwapen kunnen worden gedaan.

Tegelijkertijd was van het begin af aan duidelijk dat het gebruik van dit luchtwapen vol voetangels en klemmen was, en dat de consequenties van de inzet ervan onzeker waren. De indieners van Resolutie 836 waren het erover eens geweest dat de bevoegdheid om luchtsteun in te zetten in militaire handen diende te liggen. Tezelfdertijd uitte het VN-secretariaat de zorg dat de inzet van het luchtwapen gevaar kon opleveren voor de veiligheid van de troepen en de humanitaire konvooien. De VN-visie was dan ook dat met dit luchtwapen terughoudend moest worden omgesprongen. Het mocht alleen voor zelfverdediging van de VN-troepen worden gebruikt.⁴

Zo werd al vanaf het begin de kiem gelegd voor een voortdurende strijd binnen en tussen de VN en de NAVO over de vraag in welke mate het luchtwapen diende te worden aangewend, en of de bevoegdheid tot inzet ervan in handen van militairen of van diplomaten moest liggen. Die discussies zouden dan ook tussen 1993 en 1995 volop gevoerd worden. Daarbij speelden ook de militaire capaciteiten van de Bosnische Serven op de achtergrond voortdurend een rol.

Het is van belang de discussie over het gebruik van het luchtwapen in de tweede helft van 1994 en in de eerste helft van 1995 te volgen, om zo inzicht te krijgen in de visies en omstandigheden die ten tijde van de val van Srebrenica bepalend waren voor de inzet ervan. Bovendien zal blijken dat die discussie onder de voorganger van generaal Janvier, die in 1995 als *Force Commander* de hoogst verantwoordelijke militair was binnen UNPROFOR, niet veel anders verliep dan in diens bevelsperiode. Op de procedure over de inzet van het

3 Vertrouwelijke informatie (147).

4 NIOD, Coll. Wahlgren. Code Cable, Annan to

Stoltenberg for Wahlgren, 07/06/93, No.

MSC-945.

luchtwapen in specifieke situaties wordt verder ingegaan in hoofdstuk 7; in dit hoofdstuk is aan de orde wat in algemene zin de overwegingen waren om in de context van UNPROFOR het luchtwapen al dan niet te gebruiken.

Oppervlakkig gesproken zou optimisme over de inzet van het luchtwapen zijn grond kunnen vinden in de Golfoorlog, waar dit luchtwapen met succes was aangewend: een oppermachtig luchtwapen in open en vlak terrein had daar de weg voor de grondtroepen geplaveid. Deze ervaring wekte echter verkeerde verwachtingen wanneer ze op het Bosnische conflict werd toegepast. Dat was de mening van onder meer de Amerikaanse *Secretary of Defense*, Perry. Hij verklaarde: ‘no resonsible military commander believes we can change the outcome of the war with an air campaign alone. Bosnia is not Iraq. Bosnia is wooded, mountainous and often blanketed by clouds. The Serbs spread out their weapons over a wide area and often place them in the middle of population centers’.⁵

Niet alleen de terreinomstandigheden waren moeilijk in Bosnië, ook een gebrek aan ervaring was een complicatie bij de inzet van het luchtwapen. Noch de VN, noch de NAVO had ervaring in de aanwending van het luchtwapen in een conflict als in Bosnië. Kenmerken van dat ten dele intrastatelijke conflict waren: etnische zuiveringen, belegeringen, guerrilla-tactieken, onduidelijke frontlijnen en sterk verspreide troepen. De militaire karakteristieken van het conflict in Bosnië maakten dat partijen weinig kwetsbaar waren voor acties vanuit de lucht zoals die door de NAVO ingezet hadden kunnen worden: op de grond werd het conflict voornamelijk in de bewoonde gebieden uitgevochten (met inbegrip van de toegangswegen tot deze bewoonde gebieden). De strijdende partijen bedienden zich bijvoorbeeld van de praktijk om zware wapens nabij scholen en ziekenhuizen op te stellen. Grootschalige militaire operaties, na samentrekking van troepen en materieel, kwamen niet vaak voor. Acties van de partijen hadden veelal ten doel de bevolking te terroriseren en op de vlucht te jagen, om het betreffende gebied etnisch te zuiveren.

Specifiek waar het ging om *Close Air Support* waren er dan nog enkele horden die genomen dienden te worden: de spreiding van de troepen van de partijen, hun beweeglijkheid, en de tijd die verstreek met het aanvragen van *Close Air Support*, gevoegd bij de eis van minimale aanwending van geweld, maakten de inzet van luchtsteun op zijn zachtst gezegd niet altijd gemakkelijk.⁶

Gebruik van het luchtwapen kende nog andere beperkingen, bijvoorbeeld technische: vliegtuigen konden maar beperkt in de lucht blijven, en hun inzet kon afhankelijk zijn van de weersgesteldheid, die boven Bosnië niet altijd gunstig was.

In de praktijk zouden de politieke beperkingen van het luchtwapen echter nog het meest relevant blijken: inzet van het luchtwapen had slechts een kortstondig effect. Ook al kon dit een dominante en beslissende rol spelen bij gevechten hoog in het geweldsspectrum, het kon niet zelfstandig een conflict tot een einde brengen. Bij *peacekeeping* kon het luchtwapen, anders dan bij *peace enforcing*, die beslissende rol niet spelen. Het luchtwapen was provocatief van aard en kon daarom bij *peacekeeping* alleen worden ingezet wanneer politieke, militaire en geografische factoren dat toelieten. Niettemin bood luchtsteun grote mogelijkheden vanwege de grote mobiliteit van luchtstrijdkrachten, de mogelijkheid tot patrouille-

5 Prepared remarks of Secretary of Defense William J. Perry at the 100th Landon Lecture Series, Kansas State University, Manhattan, Kan., March 9, 1995, *Defense Viewpoint*, Vol. 10, No. 21.

6 De Lapresle in Biermann and Vadset, *UN Peacekeeping in Trouble*, p. 140.

ren, tot luchtverkenning, en tot snelle vuursteun. Bescherming uit de lucht kon er door deze voordelen toe bijdragen dat het aantal troepen op de grond beperkt kon blijven en dat escalatie van het conflict kon worden voorkomen. Dat vereiste dan wel een snelle beslissing om de 'sleutel' om te draaien waarmee het luchtwapen geactiveerd kon worden, en juist daar ontbrak het bij UNPROFOR aan, zoals uit het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken. Een bataljon dat op de grond in de problemen is, wil nu eenmaal niet uren wachten op de komst van luchtsteun.

Het luchtwapen had wel een belangrijke ondersteunende rol op het terrein van afschrikking, en het verzamelen van inlichtingen, al deelde UNPROFOR daar nauwelijks in, om redenen die uiteengezet worden in de bijlage over *intelligence*. Tegelijkertijd leken de capaciteiten voor luchtverkenning van de in Italië gestationeerde vliegtuigen, waaronder Nederlandse F-16 fotoverkenners, onderbenut te blijven.⁷

De achtergrond van de genoemde politieke beperkingen van het luchtwapen waren er op terug te voeren dat de VN en de NAVO in algemene zin een verschillende kijk hadden op het gebruik van geweld. Dit had zijn oorsprong in een andere ontstaansgeschiedenis, cultuur en een ander doel van deze twee organisaties: de NAVO was oorspronkelijk als alliantie bedoeld om strijdkrachten in te zetten voor 'high intensity warfare'. De doctrine en de tactiek van de NAVO-luchtmacht waren afgestemd op het bereiken van strategische en tactische doelen, in samenwerking met landstrijdkrachten die waren ontplooid om te vechten. Kortom: de NAVO was bedoeld en georganiseerd om een oorlog te winnen. De VN daarentegen was bedoeld en georganiseerd om de vrede te bewaren. De VN zag het gebruik van geweld als een defensief instrument ter bescherming van de troepen, in geval van gevaar. De NAVO wilde geweld ook wel zien als een defensief middel, maar zag er tevens een middel in om de Bosnische Serven te dwingen zich op een bepaalde manier te gedragen: een meer offensieve visie op het luchtwapen dus. De VN-Veiligheidsraadresolutie waarmee de *Safe Areas* waren ingesteld, stond het gebruik van geweld toe in antwoord op beschieting of een gewapend binnendringen van die gebieden. Als de nood aan de man zou komen, zouden VN en NAVO nauw moeten samenwerken. Deze samenwerking was echter allerm minst vanzelfsprekend: de NAVO trad weliswaar op ter ondersteuning van UNPROFOR, maar wilde daarom nog niet zomaar de onderaannemer van de VN zijn. De NAVO wilde ook het oog houden op de eigen geloofwaardigheid. De visie op het conflict, en vooral de aanpak ervan, verschilde fundamenteel tussen de NAVO en de VN. Dat de belangrijkste lidstaten in de VN en de NAVO dezelfde waren, was geen garantie dat zij in beide fora met gelijke stem spraken. Daarvoor kenden beide organisaties toch teveel een eigen dynamiek.⁸

De visie van de VN op inzet van het luchtwapen

De genoemde verschillen tussen NAVO en VN als organisaties werkten door in de structuur waarin UNPROFOR zijn werk moest doen: dit was namelijk niet opgezet volgens het stramien van de NAVO maar volgens dat van de VN. De militaire en politieke logica achter de inzet van een dergelijke vredesmacht was fundamenteel anders dan de inzet van gevechtseenheden. In het specifieke geval van UNPROFOR waren de samenstelling, inzet, bewapening en logistieke ondersteuning van de eenheden voorts afhankelijk van de instemming van de strijdende partijen (*peacekeeping*), en niet afgestemd op vredesafdwinging (*peace en-*

⁷ Vertrouwelijke informatie (147).

Survival, 37 (Winter 1995-96) 125.

⁸ Zie Tharoor, 'UN Peacekeeping in Europe',

forcement). VN-troepen konden hun mandaat niet meer uitvoeren zodra zij in oorlog zouden raken met een van de partijen. *Close Air Support* zou dan op zich nog mogelijk zijn, maar toch achtte Akashi dat onverantwoord als VN-personeel in geïsoleerde en kwetsbare posities doelen voor vergelding zou kunnen vormen. Dat keurslijf legde beperkingen op aan de inzet van het luchtwapen ter oplossing van het Bosnische conflict, omdat onderhandelingen mogelijk moesten blijven.

Akashi was dus terughoudend met de inzet van het luchtwapen. Een van zijn overwegingen daarbij was het effect dat die acties gemakkelijk zouden kunnen hebben op de onpartijdigheid van de VN: 'the man you bomb today, is the same man whose cooperation you may require tomorrow for the passage of a humanitarian convoy'. Akashi schetste hiermee het voortdurende dilemma van de VN-organisatie, waar ook niet een echte uitweg uit bestond. Volgens Akashi was het in een VN-operatie van belang alle factoren die van invloed konden zijn op de houding van de strijdende partijen zorgvuldig te wegen. Om incidenten niet te laten escaleren was bovendien voortdurend contact met de strijdende partijen nodig.

Voor Akashi, met een beslissende stem in het gebruik van het luchtwapen, was afschrikking van aanvallen op de *Safe Areas* daarom een grote uitdaging. Zolang UNPROFOR mede moest opereren in gebieden onder controle van de Bosnische Serven, behoorde een interventie tegen diezelfde Serven zorgvuldig te worden afgewogen tegen de achtergrond van de vereiste onpartijdigheid. Dat noodzaakte tot een voortdurende uitleg aan de strijdende partijen en aan de leden van de internationale gemeenschap. Akashi erkende dat automatisme in een reactie in een oorlog een goede zaak mocht zijn, maar bij een VN-operatie borg dat het risico in zich om gevolgen over het hoofd te zien die de rol als geloofwaardig bemiddelaar aantastten.⁹ Voor de NAVO was het vanuit haar achtergrond moeilijk zich daarop in te stellen.

Akashi stond in deze opvatting overigens niet alleen. Ook voor iemand als EU-onderhandelaar Lord Owen was de manier waarop onpartijdigheid werd ervaren belangrijk. Als voorbeeld gaf hij het probleem van zware wapens in de *Heavy Weapon Exclusion Zones*. Als de Bosnische Serven deze wapens daar hadden, zou in hun richting gedreigd kunnen worden met luchtaanvallen (*air strikes*). Maar onpartijdigheid betekende dat als de Bosnische Moslims in diezelfde zone wapens bezaten, zij ook zouden moeten worden aangevallen. Het was echter onwaarschijnlijk dat dat laatste zou gebeuren, omdat de Verenigde Staten dat niet zouden accepteren.¹⁰

Deze zelfopgelegde beperkingen bij de uitvoering van dwangmaatregelen met het luchtwapen leidden – ook al voor juli 1995 – tot veel teleurstelling en discussie in de internationale politiek en media over het optreden van UNPROFOR.¹¹ Pogingen om met de NAVO tot een gemeenschappelijke aanpak te komen, waren gecompliceerd en soms controversieel. Zo ontvingen NAVO-commandanten orders van hun superieuren die afkomstig waren van de besluitvormende organen van de NAVO, maar deze instructies dienden wel overeen te komen met de bedoelingen van de Veiligheidsraad en rekening te houden met de beperkingen van de troepen op de grond. Zo niet, dan vereiste dat consultaties tussen de NAVO en de

9 Akashi, 'The Limits of UN Diplomacy and the Future of Conflict Mediation', *Survival*, 37 (Winter 1995-96) 96.

10 Owen, 'De grenzen van VN-vredesafdwin-

ging', *Internationale Spectator*, 49 (1995) 377.

11 Akashi, 'The Limits of UN Diplomacy and the Future of Conflict Mediation', *Survival*, 37 (Winter 1995-96) 96.

VN, binnen UNPROFOR, binnen de regeringen van de troepenleverende landen, en binnen de NAVO-lidstaten.¹²

De visie van de NAVO op inzet van het luchtwapen

Diametraal tegenover de visie van de VN en van Akashi stond die van Amerika, alsmede de door Amerikanen gedomineerde NAVO-visie. Er was vanuit die hoek voortdurend aandrang om naar het luchtwapen te grijpen. Er bestond ook weinig begrip voor dat juist professionele VN-militairen, nota bene afkomstig uit NAVO-landen, niet pleitten voor de inzet van militaire middelen maar juist voor de beperking ervan. Vanuit UNPROFOR bezien hing een dergelijk onbegrip samen met het feit dat de Amerikanen niet met grondtroepen in Bosnië waren vertegenwoordigd, en met een gebrekkig inzicht in de opdracht van UNPROFOR, die luidde: het zeker stellen van humanitaire hulpverlening en bescherming van de bevolking in de *Safe Areas*.¹³

Amerikanen bevonden zich op elk niveau van het besluitvormingsproces binnen de NAVO, en domineerden dit proces. De Verenigde Staten mochten dan wel niet met grondtroepen in UNPROFOR zijn vertegenwoordigd, in alle belangrijke stafsecties van de staven in Zagreb, Sarajevo en Tuzla zaten Amerikanen. Zij bevonden zich echter nergens op het besluitvormende niveau: besluiten over luchtsteun waren voorbehouden aan Akashi, op wie de Amerikanen weinig invloed hadden. Als ze hem wilden beïnvloeden, moest dat vooral via Annan in New York gebeuren. Akashi was voor de Amerikaanse beleidsmakers een ‘prince of darkness’, en zij ventileerden die visie in een zo grote mate, dat diens imago daaronder begon te lijden. Wat de Amerikanen bijvoorbeeld ergerde was dat Akashi de mening was toegedaan dat ook de Bosnische Moslims met luchtsteun moesten kunnen worden bestraft. Zo had hij binnenskamers in Zagreb eens gezegd dat voor elke vijf keer dat de Bosnische Serven met luchtsteun behoorden te worden aangepakt, hij tenminste één keer de Bosnische Moslims wilde afstraffen.¹⁴ De Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Biegman, sprak in dat verband van Akashi’s ‘beruchte *even-handedness*’.¹⁵

Met name de Amerikaanse VN-ambassadeur Madeleine Albright trachtte de VN tot inzet van het luchtwapen te bewegen. Zij deed dat door te proberen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk voor haar ideeën te winnen, om daarna eensgezind druk op Boutros-Ghali uit te oefenen om de NAVO meer ruimte te geven en Akashi aan de kant te zetten.¹⁶ In mei 1995 was de situatie in Sarajevo al sedert 1993 niet meer zo penibel geweest, maar Akashi weigerde militaire steun te vragen, omdat hij wilde blijven zoeken naar een politieke oplossing, zo luidde het oordeel van BZ-ambtenaar Hattinga van ’t Sant in een memorandum aan zijn superieuren.¹⁷

De hoogste NAVO-militair ter plaatse: admiraal Leighton Smith

In het verlengde van verschillen in opvatting tussen de NAVO en de VN op het diplomatieke vlak stonden ook de militairen van beide organisaties regelmatig tegenover elkaar. Aan de

¹² Vertrouwelijke informatie (161).

¹³ ABZ, DEU/ARA/03356. Memorandum PA/Washington aan DEU, 02/02/95.

¹⁴ Vertrouwelijk vraaggesprek (50).

¹⁵ DCBC, 1975. Code Biegman 382, 01/06/96.

¹⁶ ABZ, DWH/ARA/00844. Code Jacobovits

320, 09/05/95. ABZ, Ambassade Washington, nr. 139296.

¹⁷ ABZ, DIE/2001/00023. Memorandum Plv DEU aan o.m. S, DGPZ, 18/05/95, nr. DEU-414/95.

kant van de VN stonden de *Force Commanders* in Zagreb, de generaals Janvier en daarvoor De Lapresle, alsmede hun ondercommandanten in Sarajevo, de generaals Smith en daarvoor Rose. Aan de kant van de NAVO bevonden zich de hoogste NAVO-militair in Europa, de Amerikaan Joulwan (in militaire termen bekend als de *Supreme Allied Commander Europe* of SACEUR); en zijn ondergeschikte, de hoogste NAVO-militair ter plaatse, de Amerikaanse admiraal Leighton Smith (in militaire termen bekend als de *Commander-in-Chief Allied Forces Southern Europe* of CINCSOUTH), niet te verwarren met de Britse (VN-)generaal Rupert Smith in Sarajevo.

Om tot inzet van het luchtwapen voor zowel luchtsteun als luchtaanvallen te komen, moesten de VN en de NAVO daarmee beiden akkoord gaan. Dat stond bekend als de dubbele-sleutelprocedure (*dual key*). Namens de VN lag deze sleutel aanvankelijk bij Akashi, na de *air strikes* op Pale bij Boutros-Ghali, en vanaf 22 juni weer bij Akashi. De tweede sleutel, die van de NAVO, lag bij admiraal Leighton Smith.

Admiraal Smith maakte uitvoerig kennis met de verschillende soorten problemen in het overleg over Bosnië. Hij signaleerde bijvoorbeeld regelmatig dat er een 'disconnect' was tussen politiek en militairen. Zo zou de Contactgroep plannen hebben ontwikkeld zonder militaire input. Het was gebeurd dat militairen uit de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk een plan van de Contactgroep bekeken met een militair oog, en vervolgens adviseerden dit niet in deze vorm te publiceren omdat het plan militair onuitvoerbaar was. Aansluitend werd het plan toch zonder verandering gepubliceerd.

Naast deze kloof tussen politieke richtlijnen en militaire middelen was er volgens Smith ook sprake van 'political inconsistency' omtrent wat er in Bosnië diende te gebeuren, maar hij zei daarover zelf tegen de NIOD-onderzoekers relativerend: 'my ideas did not matter'. Zijn ideeën als professioneel militair waren er overigens niet minder uitgesproken om.

Smith bevond zich in een moeilijke tussenpositie: tussen de NAVO en UNPROFOR, en tussen Amerikanen en Europeanen. Terugblikkend merkte hij het volgende patroon op: hij had zich onder druk gezet gevoeld door de Verenigde Staten om meer geweld aan te wenden. Daar had hij zich ongemakkelijk bij gevoeld, want tegelijk had hij wel begrip voor de wens van UNPROFOR om de troepen op de grond daardoor niet in een lastig parket te brengen. Smith wilde echter ook het oog houden op de veiligheid van de vliegers van de NAVO-vliegtuigen boven Bosnië: zij waren kwetsbaar voor de luchtverdediging van de Bosnische Serven. Deze uitschakelen zou echter grootschalige *air strikes* betekenen, en daar verzette de VN zich weer tegen.

De druk op Smith vanuit de Verenigde Staten was bedoeld om via de NAVO de zaken in Bosnië aan te sturen. In de beleidsbepalende *National Security Council* in Washington zaten ambtenaren en politici, die wel een sterke mening hadden en zich nogal eens agressief opstelden, maar die zelf militaire ervaring ontbeerden. Zo kwam het dat zij probeerden militairen dingen te laten doen, zonder te weten wat deze wel en niet konden. Dat veroorzaakte wrijving, ook binnen de NAVO. Een van de grote *pushers* van het gebruik van geweld was bemiddelaar Holbrooke geweest, die als lid van de Contactgroep al in de zomer van 1994 bij het Bosnië-beleid betrokken was. Van veel inzicht in de achtergronden van het conflict leken hij en Albright echter niet te getuigen; volgens Smith geloofden ze dat als in de Verenigde Staten zoveel verschillende culturen samen konden leven, dat in Bosnië waar mensen zelfs dezelfde taal spraken zeker moesten kunnen. Het was voor beleidsmakers in Washington moeilijk te begrijpen wat er in Bosnië werkelijk aan de hand was, vond Smith.

Smith stond ook onder druk van zijn superieur, de Amerikaanse generaal en SACEUR

Joulwan: ‘Joulwan beat the hell out of me to do more’, aldus Smith. Het was daarbij overigens voor hem nooit duidelijk of Joulwan met zijn VS- of met zijn NAVO-pet op sprak. Volgens Smith betekende de druk van Joulwan op hem ook dat deze indirect probeerde UNPROFOR orders te geven. Dat zette vervolgens niet alleen ‘bad blood’ tussen Smith en Joulwan, maar ook tussen Janvier en Joulwan. Het werd er voor Smith niet eenvoudiger op toen ook de Amerikaanse bemiddelaar Holbrooke hem probeerde te zeggen wat hij moest doen, terwijl zijn superieur Joulwan hem juist weer gezegd had geen orders van Holbrooke op te volgen: deze zou geen kaas hebben gegeten van een militaire bevelsstructuur. Zelfs Amerikaanse senatoren trachtten Smith te beïnvloeden: de Republikeinse senator Ted Stevens (Alaska) beklagde zich er op enig moment bij hem over dat de Amerikanen zoveel meer geld dan de Europeanen moesten besteden aan brandstof voor vliegtuigen. Smith had duidelijk gemaakt dat de Fransen voor hun inspanningen met 32 levens hadden betaald, en dat dat toch wel iets anders was dan de kosten die de Verenigde Staten aan brandstof voor de vliegtuigen moesten maken. Stevens had er daarna nooit meer over gesproken. Eigenlijk waren de enigen van wie Leighton Smith zich van Amerikaanse kant *niet* onder druk voelde staan volgens hem generaal Shalikavili (de voorzitter van de *Joint Chiefs of Staff*) en het Amerikaanse ministerie van Defensie, het Pentagon.¹⁸

Generaal Joulwan vond het nodig druk op Smith uit te oefenen omdat het volgens hem toch niet realistisch was om vast te houden aan de VN-regels voor *peacekeeping* in een omgeving ‘where there was no peace to keep’. Hij vond dat VN-officials in militaire zin te beperkt dachten, en te terughoudend waren om luchtsteun te gebruiken alleen uit vrees dat dat buiten het mandaat viel. Joulwan keerde zich ook tegen de door Rose aangehangen Britse doctrine van *wider peacekeeping*, waarmee was bedoeld dat op het niveau van UNPROFOR als geheel de missie wel een *peacekeeping*-karakter zou blijven houden, maar dat op het lagere niveau (bijvoorbeeld een bataljon) wel gevochten zou kunnen worden. Voorwaarde daarbij was dat voor de partij die aangevallen werd (de VRS) het verband tussen de overtreding en reactie duidelijk moest zijn. Joulwan zag geen brood in dit soort oplossingen van Rose, omdat dit leidde tot operaties tussen hoofdstuk VI en VII van het VN-Handvest in, zijnde tussen *peacekeeping* en *peace enforcement* in. De tegenstander kon namelijk denken dat je met *peace enforcement* bezig was, terwijl jezelf dacht met *peacekeeping* bezig te zijn, aldus Joulwan.¹⁹

Admiraal Smith stond van de andere kant ook onder druk van de UNPROFOR-commandanten in Zagreb en Sarajevo vanwege het gevaar dat de *peacekeepers* op de grond liepen. Hij zei de UNPROFOR-commandanten te hebben gesteund in hun verzet tegen wat generaal Rose in Sarajevo noemde ‘the hawks in NATO’, waarmee deze bedoelde diegenen binnen de NAVO die verder wilden gaan dan een oplossing van het conflict door onderhandeling. Volgens Rose begreep Smith heel goed dat een balans nodig was tussen de noodzaak geweld te gebruiken en de noodzaak om door te kunnen gaan met de humanitaire missie.

Generaal Rose zelf zag de inzet van luchtsteun slechts als opmaat voor oorlog en had – volgens Smith – de UNPROFOR-*Force Commander* in Zagreb, De Lapresle (de voorganger van Janvier), van zijn zienswijze weten te overtuigen. Rose zocht als doelen oud of al eerder getroffen VRS-materieel uit, wilde dat eerst enige tijd over het doel heen en weer gevolgen werd, en dat de VRS 20 minuten tevoren gewaarschuwd zou worden.²⁰ Dat alles vond

18 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

20 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

19 Interview George Joulwan, 08/06/00.

Joulwan onbestaanbaar: deze procedure kon na een of twee keer alleen maar tot gevolg hebben dat de VRS overmoedig werd, en dat de ernst van UNPROFOR op de proef werd gesteld; dit was te beperkt en te voorspelbaar.

Volgens Joulwan had Rose niet naar goede adviezen willen luisteren, en was hij te voorzichtig in gebruik van luchtsteun. NAVO-secretaris-generaal Wörner had bij de instelling van de *Heavy Weapon Exclusion Zones* duidelijke instructies gegeven over de handhaving daarvan, en eiste striktheid om de NAVO niet aan geloofwaardigheid te laten inboeten. Volgens Joulwan had Rose de fout gemaakt om weinig bemoeienis te willen met Bosnisch-Servische overtredingen van het regime van de *Heavy Weapon Exclusion Zones*. Joulwan stelde dat ook zelf vast, toen hij met plaatsvervangend NAVO-secretaris-generaal Ballanzino in Sarajevo was, en het hoofdkwartier van *Bosnia Herzegovina Command* werd beschoten. Tijdens deze briefing kon Joulwan op de kaart zien dat er zich VRS-artillerie in de *Heavy Weapon Exclusion Zones* bevond. Hij concludeerde daaruit dat Rose het NAVO-luchtwapen niet wilde inzetten. Ook op luchtfoto's kon Joulwan constateren dat wapens in de *Heavy Weapon Collection Points* klaar stonden om te vuren; ze waren gericht op Sarajevo.²¹

Het verschil in aanpak tussen de VN (UNPROFOR) en de NAVO kan moeilijk duidelijker geïllustreerd worden dan met dit meningsverschil tussen Joulwan en Rose. Vanuit de NAVO bezien, dus uit militair oogpunt, is het immers onlogisch om de vijand tevoren te waarschuwen dat er aangevallen gaat worden. In dit geval zou dat de Bosnische Serven zelfs de gelegenheid geven hun luchtdoelraketten in stelling te brengen tegen de NAVO-vliegtuigen. Rose deed dit (met steun van Akashi) toch, omdat de Bosnische Serven niet als de vijand beschouwd mochten worden; dat paste niet bij het karakter van de *peacekeeping*-missie. Dat Rose bovendien als doelen van luchtaanvallen oud of al eerder getroffen VRS-materieel uitzocht, wekte grote boodheid bij Smith en diens superieur Joulwan. In hun ogen werden hierdoor de levens van de vliegers immers onnodig in gevaar gebracht.

Admiraal Leighton Smith kwam dan ook regelmatig in conflict met Rose. In april 1994 werd boven Goražde een Brits marinevliegtuig (een zogenoemde *Sea Harrier*) neergeschoten. Smith wilde daarop dat Rose niet langer de VRS zou waarschuwen voor een komende luchtaanval. Rose was het daar niet mee eens; hij vond het ongelukkig dat er een vliegtuig was neergehaald, maar beschouwde dat als 'a routine hazard'. Smith reageerde verder op het neerschieten van dit vliegtuig door te zeggen dat hij niet langer wilde instemmen met aanvragen voor *air strikes* die eigenlijk op een beperkt (militair-tactisch) niveau lagen; hij vond dat te riskant. *Air strikes* zouden volgens hem beter gereserveerd kunnen worden voor meer strategische doelen, zoals hoofdkwartieren, communicatiecentra en logistieke installaties. Niettemin: als er van de VN aanvragen voor *air strikes* met een niet-strategisch doel kwamen, dan zou Smith er wel loyaal mee instemmen.²²

Smiths eigen ervaringen speelden hierbij mede een rol. Hij was marinevlieger in Vietnam geweest, en zag het gevaar van de luchtverdediging van de Bosnische Serven. Deze bestond eruit dat vanaf zogenoemde *Surface-to-Air-Missile (SAM)-sites*-luchtdoelraketten werden afgeschoten op de NAVO-vliegtuigen die boven Bosnië patrouilleerden. Smith wilde dit gevaar wegnemen door de luchtverdediging van de Bosnische Serven uit te schakelen. Hij voelde zich hierin bovendien gesteund door generaal Mike Ryan, zijn luchtmachtcomman-

21 Interview George Joulwan, 08/06/00.

160, 170 en 177.

22 Rose, *Fighting for Peace*, pp. 114, 118, 143,

dant. Smith kreeg echter in de periode 1994-1995 geen kans om de VRS-luchtverdediging uit te schakelen, en hij vond dat frustrerend. Het gevolg ervan was dat de Bosnische Serven in juni een Amerikaanse F-16 neerschoten. Daarna wilde Smith geen vliegtuigen meer sturen naar gebieden waar zich Bosnisch-Servische SAM's bevonden: 'we became predictable'. Het gevaar was voor Westerse vliegtuigen des te groter doordat de VRS deze SAM's nog wel eens verplaatste.²³

Smith wilde dus de vliegers van de patrouillerende Westerse vliegtuigen beschermen tegen beschietingen door de Bosnische Serven, net zoals UNPROFOR de veiligheid van de troepen op de grond hoog in het vaandel had. Nadat de VRS in de praktijk had bewezen dat zijn luchtafweer goed werkte, eiste admiraal Smith eerst met luchtaanvallen deze Bosnisch-Servische luchtverdediging te mogen aanpakken. Eerder zou hij geen gehoor geven aan verzoeken van UNPROFOR voor *Close Air Support*, zei hij, omdat dat te gevaarlijk zou zijn voor de vliegers.

Smith geloofde niet zo in de proportionaliteitsgedachte die UNPROFOR aanhing, maar zag meer in het gebruik van geweld.²⁴ Het bleek voor de NAVO echter erg moeilijk om het gebruik van het luchtwapen (luchtaanval of luchtsteun) goedgekeurd te krijgen: UNPROFOR was de eerste die de sleutel moest omdraaien, daarna moest de NAVO volgen. Naar de mening van SACEUR Joulwan had UNPROFOR echter meer flexibiliteit in de uitvoering van hun mandaat dan gedacht. Hij baseerde die optimistische gedachte erop dat de NAVO-militairen meer zouden denken in termen van bescherming van gebied, en de VN-militairen meer in termen van bescherming van mensen; bescherming van territoire met vaststaande grenzen was gemakkelijker te realiseren dan de bescherming van mensen.

Het probleem met het uitschakelen van de luchtverdediging van de VRS, wat Smith eigenlijk wilde, was dat dit een langdurige campagne van luchtaanvallen met zich mee zou hebben meegebracht, en daar voelde UNPROFOR niets voor. Rose begreep niet dat Smith daar voorstander van was; hij had toch immers eerder zoveel begrip getoond voor de veiligheid van de *peacekeepers* op de grond? Die dreigde door een dergelijke luchtcampagne gevaar te lopen. Rose vermoedde dat Smith weer eens door zijn superieur SACEUR Joulwan onder druk was gezet om de NAVO iets te laten doen waar Smith zelf niet in geloofde, en Rose al helemaal niet. Rose zocht steun bij De Lapresle tegen deze ideeën van NAVO-zijde, maar deze zei weinig te kunnen doen tegen de wens van een straffere NAVO-luchtcampagne. Uiteindelijk hield de VN echter toch de overhand, en kwam er geen campagne van luchtaanvallen op strategische Bosnisch-Servische doelen.²⁵

Zo kwam admiraal Smith klem te zitten tussen NAVO en UNPROFOR. UNPROFOR bleek tot op het hoogste niveau (generaal De Lapresle in Zagreb) een andere kijk op de ontwikkelingen in Bosnië te hebben dan Smith. Smith bleef ervan overtuigd dat een besliste houding van VN en NAVO nodig was, wilde een succesvol optreden van deze beide organisaties mogelijk worden. Als die besliste houding er niet kwam, dan betekende dat een uitnodiging aan de Bosnische Serven om het VN-mandaat aan hun laars te lappen, vond Smith.²⁶

De NAVO en indirect de Verenigde Staten oefenden daarom druk op Smith uit om de

23 Interview Leighton Smith, 06/06/00. Smith zei op dit punt weinig steun te hebben ondervonden van Joulwan maar wel van de Amerikaanse minister van Defensie Perry.

24 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

25 Rose, *Fighting for Peace*, pp. 200, 204 en 210.

26 Vertrouwelijke informatie (150).

VN-bevelhebbers te bewegen dan toch tenminste meer van luchtsteun gebruik te maken. Smith was daartoe voortdurend met De Lapresle en Janvier in de weer geweest, maar geen van beiden toonden zich daar een voorstander van. Zij vreesden dat dit de veiligheid van hun personeel in gevaar bracht. Smith concludeerde dat het velen binnen de VN onduidelijk was hoe luchtsteun diende te worden gebruikt, wat de effectiviteit ervan was, en wat ermee kon worden bereikt. Wat hierbij meespeelde was dat er bij de NAVO een zekere overschatting bestond over de effectiviteit van UNPROFOR. Dit had in tegenstelling tot de NAVO geen gecentraliseerd commando en geen eenheid van bevel, en er werd weinig overlegd; er is al op gewezen dat de organisaties om te beginnen voor verschillende doelen waren opgericht. Dat maakte samenwerken lastig. Daartussenin bevonden zich verder organisaties als de *monitoring mission* van de EG (de ECMM), de Contactgroep en UNHCR, en waren er UNMO's. Daar dwars doorheen liep dan weer dat er ook nog frictie bestond tussen de VN-hoofdkwartieren in Sarajevo en Zagreb over de vraag wie nu echt het bevel in Bosnië voerde.

Het hoofdprobleem voor Smith bleef echter dat er tussen UNPROFOR en NAVO geen 'unity of effort' was. Dit verschil kon zelfs op het allerhoogste niveau niet weggenomen worden. De secretaris-generaal van de NAVO vanaf oktober 1994, Claes, en zijn evenknie bij de VN, Boutros-Ghali, correspondeerden slechts; zij spraken elkaar zelden. Politici spraken meer in het algemeen volgens Leighton Smith te weinig met elkaar over de vraag hoe de verschillen tussen de organisaties en tussen de landen te overbruggen: 'they could not get their act together', aldus Smith.²⁷ Boutros-Ghali gaf tegenover de NIOD-onderzoekers inderdaad toe dat hij met Claes een minder goede relatie had gehad. Volgens Boutros-Ghali kwam dat doordat Claes sterker onder Amerikaanse invloed stond dan zijn voorganger Wörner (secretaris-generaal tot zijn overlijden in augustus 1994).²⁸ Op werkniveau werden de contacten wat beter nadat een liaisonofficier van de Internationale Militaire Staf van de NAVO de schakel ging vormen tussen het VN-Hoofdkwartier in New York en het NAVO-hoofdkwartier in Brussel. Uitgerust met een cryptofax kon deze officier het verkeer tussen de twee hoofdkwartieren onderhouden. Omdat deze functionaris elke twee weken werd afgelost, hielp dat om de NAVO met de VN bekend te maken.²⁹ In Zagreb werd bovendien een NAVO-liaisonofficier gestationeerd die de contacten onderhield met de NAVO-hoofdkwartieren in Napels (admiraal Smith) en Vicenza (het hoofdkwartier van de *Fifth Allied Tactical Airforce* of kortweg 5ATAF).

Het vliegverbod

Een manier waarop het luchtwapen ingezet werd, was een preventieve. Het Bosnische luchtruim vormde een *No Fly Zone*. Een van de doelen van de NAVO-operatie boven het Bosnische luchtruim (in NAVO-termen bekend als *Deny Flight*), was om het gebruik van dat luchtruim aan de beide strijdende partijen te ontzeggen, al gold dit in de praktijk alleen de Bosnisch-Servische luchtmacht. Dat doel werd gedeeltelijk: schending van het vliegverbod boven Bosnië door Bosnisch-Servische gevechtsvliegtuigen kwam weinig voor. Tegen het gebruik van helikopters door de strijdende partijen konden NAVO-gevechtsvliegtuigen echter weinig uitrichten, en er was dan ook veel kritiek op het falen van de handhaving van de *No Fly Zone* voor helikoptervluchten.

Beide strijdende partijen gebruikten de helikopters intensief; de VRS gebruikte die vooral

²⁷ Interview Leighton Smith, 06/06/00.

²⁹ Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

²⁸ Interview Boutros Boutros-Ghali, 30/01/00.

voor de verplaatsing van troepen en materieel, afvoer van gewonden en ook voor trips van Bosnisch-Servische liaisonofficieren naar Servië: UNPROFOR-eenheden en UNMO's namen vanuit Žepa en Srebrenica frequent helikoptervluchten over de Drina waar, meestal 's nachts, hetgeen wees op Servische steun aan de VRS. Hieruit mag overigens niet worden geconcludeerd dat de Bosnische Serven de voornaamste schenders van het vliegverbod waren; in mei 1995 namen de Bosnische Moslims het merendeel van de geconstateerde overtredingen voor hun rekening. De ABiH gebruikte helikopters vooral voor de verplaatsing van materieel.³⁰

Bij de instelling van dit vliegverbod in juli 1993 leken de overtredingen ervan door helikopters militair gezien van geen betekenis. Dit veranderde nadat was gebleken dat de strijdende partijen helikoptervluchten ook voor de bevoorrading van hun troepen aanwendden. Achtereenvolgende *Force Commanders* van UNPROFOR waren bevreesd voor wraakacties tegen UNPROFOR en UNHCR wanneer de NAVO zou trachten helikopters van de strijdende partijen aan te vallen. De NAVO legde zich daarbij neer, en drong aan op een systeem van toestemming voor helikoptervluchten.³¹ Daar kwam niets van terecht, en in later dagen nam het gebruik van helikopters zowel bij de VRS als ABiH alleen maar toe. Zo waren er in september 1994 nabij de door de VRS verdedigde Stolice-toren – een communicatietoren van grote betekenis – zelfs meldingen van 130 vluchten op één dag, hetgeen overigens twijfels opriep over de kwaliteit van de rapportages, omdat het de vraag was of er op de hele Balkan wel zoveel helikopters waren te vinden.³² Deze rapportages waren afkomstig van UNPROFOR; dubbeltellingen van helikopters lijken een verklaring te bieden voor een dergelijk hoog aantal.

Het afdwingen van het vliegverbod voor helikopters stuitte op een serie hindernissen die overwonnen moesten worden. NAVO-vliegtuigen die de bewegingen van helikopters boven Bosnië moesten volgen (dat kon met vliegende radarposten, de zogeheten *Airborne Warning and Control System* of AWACS) leken daar nogal wat problemen mee te hebben. Als dat al lukte, was het aanvallen van een helikopter met NAVO-jachtvliegtuigen in het bergachtige terrein in Bosnië nog niet zo gemakkelijk. Dat had niet alleen met militair-technische redenen te maken, maar vooral met de bestaande *Rules of Engagement* van UNPROFOR. Die schreven voor dat civiele helikopters, met mogelijk passagiers aan boord, niet mochten worden aangevallen. Daarom moest een NAVO-vlieger eerst met eigen ogen vaststellen dat het niet om een civiele helikopter ging. Dat was vrijwel onmogelijk bij nacht of als de helikopter laag vloog. Een algemeen verbod op helikoptervluchten lag dan voor de hand, maar dat zou ook betekenen dat vluchten met militaire helikopters voor de afvoer van gewonden niet toegestaan zouden zijn. In dat geval zouden de strijdende partijen ongetwijfeld de NAVO op dit punt willen testen, door te kijken of deze echt een gewondentransport uit de lucht zou durven te schieten. Dat leidde tot de conclusie dat onder deze omstandigheden beter kon worden afgezien van aanvallen op alle helikopters maar dat kon dan weer afbreuk doen aan de geloofwaardigheid van de NAVO, want het vliegverbod voor helikopters werd zo een dode letter. Admiraal Smith had gezegd hier wel een oplossing te weten: 'schiet ze allemaal neer'. Daarna had hij nooit meer iets van iemand over het pro-

30 De VRS bezat 18 transportheli's van Russische makelij van het type MI-8, die 24-28 personen of 3000 kg vracht konden vervoeren, de ABiH 6 en de VJ 64. Daarnaast bezaten de partijen respectie-

velijk ca. 18, 3 en 63 lichte Gazelle helikopters van Frans/Britse oorsprong.

31 Vertrouwelijke informatie (151).

32 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

bleem van het niet kunnen handhaven van het vliegverbod voor helikopters gehoord.³³ Dat de NAVO dan maar alle helikopters met rust liet, stuitte vervolgens weer op argwaan in Zagreb: er waren VN- en NAVO-officieren in Zagreb die geloofden dat de geringe bereidheid van de NAVO om achter helikopters aan te gaan eerder had te maken met verkapte steun aan het leger van de Bosnische Moslims (de ABiH) dan met angst voor slechte publiciteit.³⁴

3. *Air strikes* in de praktijk: de tweede helft van 1994

Er bestond een procedure die gevolgd moest worden om tot een *air strike* (luchtaanval) te komen. *Air strikes* dienden een politiek doel, en de eerste stap hield in dat vastgesteld moest worden wat dat doel was. Vervolgens moest worden vastgesteld welke militaire doelen de VN in staat zouden stellen om dat politieke doel te bereiken. Dan moest gekeken worden naar de militaire en politieke gevolgen van een dergelijke actie, en naar wat de volgende stap zou moeten worden. Het antwoord op deze vragen zou consistent moeten zijn met de vooraf gestelde vraag over het politieke doel. Ten slotte diende de vraag te worden gesteld welke voorzorgsmaatregelen moesten worden getroffen om de veiligheid van UNPROFOR op de grond te waarborgen, en of deze voorzorgsmaatregelen konden worden uitgevoerd voorafgaande aan de *air strike*.

Bij de uitvoering van een luchtaanval was de ‘sleutelhouder’ van VN-zijde niet meer betrokken. Voorts kon, anders dan bij *Close Air Support*, de *Force Commander* in Zagreb de uitvoering niet naar het *Bosnia-Herzegovina Command* in Sarajevo delegeren. Net zo min kon de hoogste NAVO-autoriteit in het gebied, admiraal Smith, de uitvoering delegeren naar de commandant van de luchtmacht die de aanval daadwerkelijk ging uitvoeren (de al genoemde 5ATAF in Vicenza).³⁵

Air strikes hadden nadrukkelijk hun praktische beperkingen, die voortvloeiden uit de geschetste aanvraagprocedure. Zo waren zij weinig geschikt om artillerie en mortieren uit te schakelen, omdat deze snel konden worden verplaatst. Als zulke wapens in dichtbevolkte gebieden werden opgesteld was een *air strike* eigenlijk al niet meer reëel. De geografische situatie in Bosnië en de weersomstandigheden maakten luchtaanvallen (en andere operaties door de lucht) er ook niet eenvoudiger op. Een bijkomend probleem was dat proportionaliteit uitgangspunt was: tussen overtreding en straf behoorde een zekere relatie te bestaan. Tegelijkertijd moest een *air strike* wel van voldoende gewicht zijn om effect te hebben. Om het gewenste effect te hebben zou elke volgende luchtaanval bovendien eigenlijk zwaarder moeten zijn dan de vorige. Complicerend was dat de strijdende partijen voorzorgsmaatregelen konden nemen om zich minder kwetsbaar te maken voor volgende luchtaanvallen, bijvoorbeeld door hun luchtverdediging voor te bereiden op tegenacties tegen NAVO-vliegtuigen: de mogelijkheid tot het neerschieten van NAVO-vliegtuigen door de Bosnisch-Servische luchtafweer maande tot verdere behoedzaamheid van de NAVO bij het opereren in het Bosnische luchtruim. Een uiterst lastige bijkomstigheid was verder dat voordat *air strikes* konden worden uitgevoerd de troepen op de grond, en de verschillende VN-organisa-

33 Vertrouwelijke informatie (162); interview admiraal Leighton Smith, 06/06/00.

34 Vertrouwelijke informatie (75).

35 DCBC, 1485. Fax OCHKKlu, ‘Verklaring

veelgebruikte termen Operatie ‘Deny Flight’, 26/04/94. De Lapresle in Biermann and Vadset, *UN Peacekeeping in Trouble*, p. 143.

ties te velde, dienden te worden gewaarschuwd. Zo waren deze minder kwetsbaar voor tegenmaatregelen. *Air strikes* konden voorts ongewenste gevolgen hebben: de Bosnische Serven konden erop reageren door VN-personeel te gijzelen, door konvooien stop te zetten of door onderhandelingen af te breken.

De vraag of wangedrag van de strijdende partijen bestraft zou moeten worden met *air strikes* was dus een punt dat UNPROFOR en de NAVO zeer bezighield. De discussie daarover laaide op door vooral een drietal oorzaken: doordat de strijdende partijen zich al snel weinig meer aantrokken van de door de NAVO in de eerste helft van 1994 ingestelde *Heavy Weapon Exclusion Zones* rond Sarajevo en Goražde; doordat VN-helikopters alsmede troepen van UNPROFOR op de grond werden beschoten, en doordat de VRS dreigde vliegtuigen met humanitaire hulp die op Sarajevo vlogen neer te schieten, wanneer de VN niet aan eisen van de VRS tegemoetkwam.

Door dit alles stelde NAVO-admiraal Smith in september 1994 aan UNPROFOR-*Force Commander* De Lapresle voor over te gaan tot *air strikes* tegen de Bosnische Serven. Smith vond dat de VRS probeerde in politieke zin de grenzen te verleggen, om zo ongestraft zijn gang te kunnen gaan. Concreet was de aanleiding voor Smith om zich op dit politieke vlak te begeven dat NAVO-vliegers gevaar liepen in hun vliegtuigen: de VRS beschoot op 8 september 1994 twee *Sea Harriers* van de Britse marine met *Surface to Air-missiles* (type SA-7), en elders dreigde dit met andere luchtdoelraketten (type SA-6 en SA-2) ook te gebeuren, de VRS volgde daar met zijn doelaanwijzingsradars NAVO-vliegtuigen. Admiraal Smith was ervan overtuigd dat de VRS dergelijke activiteiten zou opvoeren om de geloofwaardigheid van de VN en NAVO te testen. Hij achtte daarom een signaal nodig om verandering in het gedrag van de VRS te bewerkstelligen, en deed voorstellen voor een serie *air strikes*. Hij kondigde tegenover De Lapresle ook meteen aan dat wanneer deze zich hiermee niet kon verenigen, Smith dit op het hoogste politieke niveau zou aankaarten.³⁶

Smiths voorgevoel bleek correct: hij kreeg van UNPROFOR inderdaad nul op het rekest. De Lapresle in Zagreb en *Commander Bosnia-Herzegovina Command* Rose waren in september 1994 niet bereid *air strikes* in te zetten 'based on other considerations external to the United Nations', waarmee onmiskenbaar de Verenigde Staten werden bedoeld. De door Smith voorgestelde serie *air strikes* op vier commandocentra en logistieke installaties alsmede zeven wapenopstellingen, alle van de VRS, ging hen veel te ver. Dit zou slechts leiden tot tegenaanvallen van de VRS op VN-personeel op de grond en op de *Safe Areas*, vreesden zij. De Lapresle wees erop dat bij *peacekeeping* het gebruik van geweld moest zijn gerelateerd aan een vastgestelde overtreding. Hij ging terug naar de doelstellingen van *air strikes* door erop te wijzen dat bij het inzetten hiervan het geweld in overeenstemming met de overtreding diende te zijn, en dat het zo spoedig mogelijk na een incident moest worden toegepast om dat verband duidelijk te maken.

De Lapresle had een duidelijke *bottom-line*: 'In this civil war, all is based on provocation and reaction'. Het schrikbeeld voor De Lapresle was dat de VN zijn onpartijdigheid zou verliezen door zonder voldoende bewijzen en zonder verband met overtredingen geweld toe te passen; hij wees erop dat een niet begrepen *air strike* niet alleen de veronderstelde on-

36 DCBC, 1505. Smith aan de Lapresle, 11/09/94, zonder nummer. Vertrouwelijke informatie (162). Smith schreef dat hij op instructie handelde, maar niet van wie. Vermoedelijk kwam die instructie

van SACEUR, generaal Joulwan, die dezelfde dag de brief van Smith aanbood aan de waarnemend secretaris-generaal van de NAVO.

DE VAL VAN SREBRENICA

SA-6 radargeleide luchtafweerraketten.

Lanceerbuis voor een SA-7 hittezoekende luchtafweerraket.

partijdigheid van UNPROFOR in gevaar bracht, maar ook het einde van de bewegingsvrijheid van UNPROFOR zou betekenen, waardoor de humanitaire taak niet meer zou kunnen worden uitgevoerd. Een ander bezwaar van de *Force Commander* tegen *air strikes* was dat de troepenleverende landen hun militairen als *peacekeepers* beschikbaar hadden gesteld, en niet om te vechten.

De Lapresle wees er dan ook nog eens op dat zijn voornaamste stafofficieren en de hogere commandanten in Bosnië, allen afkomstig uit landen die wel troepen leverden én lid waren van de NAVO, volledig achter hem stonden. Hij was overtuigd van de juistheid van zijn beslissing om geen *air strikes* op de door Smith gevraagde schaal toe te staan. De Lapresle vond zelfs nadrukkelijk dat hij niet onder instructie van VN-autoriteiten stond, zo liet hij Smith weten. Een laatste reden waarom De Lapresle vond dat deze *air strikes* niet konden doorgaan, was dat deze beschermende maatregelen vereisten. Daarmee doelde hij op de terugtrekkingsplannen voor UNPROFOR die de NAVO op stapel had staan, maar die op dat moment nog lang niet klaar waren. De Lapresle erkende wel de noodzaak voor UNPROFOR en NAVO om tot een beter begrip over en weer te komen. Daardoor ontstond het plan om De Lapresle de NAVO over de situatie te laten brieven, en de Permanente Vertegenwoordigers van de NAVO-lidstaten vanuit Brussel een bezoek aan Sarajevo te laten brengen.³⁷

De NAVO werd een paar dagen later bijgepraat door de generaals De Lapresle en Rose. De Lapresle had dat al eerder gedaan op 29 juni 1994 in Brussel. Hij had zich toen verzet tegen ‘frappes aériennes’ (*air strikes*) wanneer een duidelijk politieke doel ontbrak en de gevolgen daarvan op politiek en militair terrein niet waren doordacht. Als van hogerhand door de NAVO en de VN besloten zou worden dat *air strikes* het juiste antwoord vormden, dan was dat een grote vergissing voor de toekomst van UNPROFOR, zei De Lapresle. Op 15 september 1994 waren hij en Rose aanwezig tijdens een bijeenkomst van het Militair Comité van de NAVO. Zij kregen daar de gelegenheid om de beeldvorming bij te stellen die er bij de NAVO bestond ten aanzien van het conflict in het voormalige Joegoslavië. Het werd een herhaling van zetten.³⁸ De Lapresle en Rose zetten opnieuw uiteen dat het mandaat van UNPROFOR nu eenmaal bestond uit niet meer dan *peacekeeping*, en dat UNPROFOR zich nooit tot een gevechtssituatie zou laten verleiden. De Lapresle bleef tegenstander van *air strikes*; over *Close Air Support* zei hij dat UNPROFOR slechts besliste welke aanvragen voor luchtsteun gedaan werden. De vraag of die werden ingewilligd was afhankelijk van vele factoren, die meestal buiten UNPROFOR niet bekend waren, en dat er geen sprake van was dat allerlei overtredingen culmineerden totdat bij overschrijding van een bepaald niveau UNPROFOR besloot tot actie over te gaan. De grootste vrees van De Lapresle bleef dat de dialoog met de strijdende partijen zou worden verbroken. Het resterende alternatief, vernedering van UNPROFOR, achtte hij minder erg dan het verloren gaan van de neutraliteit van UNPROFOR.³⁹

De interventies van De Lapresle, bedoeld om inzet van het luchtwapen te voorkomen en zo

37 UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4. Air Support 17/08/93 – 06/02/95. Code Cable Akasi to Annan, 12 September 1994, No. Z-1397. Letter de Lapresle to Admiral Smith, 12 September 1994. Secret.

38 UNGE, UNPROFOR, Box 62/77, File 2.8

Nato 25/05/93 – 05/06/95. Fax Office of the FC to Commander BHC Fwd, Remarks of LtGen de Lapresle to NATO [29/06/94], 02/0794, No. FC/94/409.

39 DCBC, 1505. HPMV aan CDS, Verslag 36e MC/PS 15/09/94.

de troepen op de grond niet in gevaar te brengen, hadden geen effect. In de NAVO, vooral bij de Verenigde Staten, bleef de heersende mening dat de Bosnische Serven harder aangepakt moesten worden. Dat bleek bijvoorbeeld kort na het optreden van De Lapresle in het Militair Comité van de NAVO, bij een bijeenkomst van de NAVO-ministers in Sevilla op 29 en 30 september 1994. De Amerikaanse minister van Defensie, Perry, kwam op deze bijeenkomst met voorstellen om de NAVO 'robuuster' te laten reageren op Bosnisch-Servische provocaties. Het was overigens voor de deelnemers aan deze top duidelijk dat de Amerikanen hiermee een aanvullend doel voor ogen hadden, namelijk om de Bosnische Serven te dwingen het vredesplan van de Contactgroep te aanvaarden.

Perry's Britse en Franse collega's, Rifkind en Léotard, zwakten zijn ideeën wat af, maar er kwam wel overeenstemming over de vraag wat onder robuust diende te worden verstaan: meer dan één doel aanpakken, en niet langer van te voren waarschuwen. Rifkind stelde daartegenover dat het niet langer waarschuwen van de Bosnische Serven wel problemen kon opleveren in de vorm van tegenmaatregelen van de VRS, wat weer moeilijkheden voor de humanitaire hulpverlening kon opleveren.

Nederland, hoewel een niet onbelangrijke speler in het luchtruim boven Bosnië, was niet betrokken bij dit overleg tussen de Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk: dat had zich buiten de vergaderzaal afgespeeld. Nederland steunde niettemin wel de voorgestane lijn van deze drie, bij monde van minister Voorhoeve van Defensie, die hier zijn eerste ontmoeting met NAVO-ministers had nadat hij ruim een maand daarvoor minister geworden was. Ook Voorhoeve wees op mogelijk contraproductieve resultaten van een onoordeelkundig 'robuust' optreden voor de bewoners van Srebrenica en voor Dutchbat.⁴⁰

Het gebruik van het woord 'robuust' camoufleerde ook hier de verschillen van mening tussen de Amerikanen en Europeanen: in tegenstelling tot de indruk die Perry tijdens een persconferentie wekte, waren de Amerikaanse voorstellen geen aanvaarde besluiten en bestond er evenmin een geaccordeerde NAVO-zienswijze.⁴¹ De onenigheid over de interpretatie van de term 'robuust' stak meteen alweer de kop op: de Amerikanen verweten de Britten een ambigue opstelling doordat zij zich eerst in Sevilla voorstander getoond hadden van een krachtiger optreden, om daarna toch te kiezen voor doormodderen.⁴²

Robuust optreden: worden de VN en de NAVO het eens?

Force Commander generaal De Lapresle bleef gekant tegen dit 'robuustere' optreden. Hij zag daarin in de eerste plaats een vergroot risico voor het VN-personeel, en vroeg zich af of de troepenleverende landen en de permanente leden van de Veiligheidsraad bereid waren dat risico te nemen; het zou immers betekenen dat meer slachtoffers onder VN-personeel geriskeerd werden. De Lapresle somde de redenen om daartegen te zijn nog eens op. Het was hem gebleken dat de Bosnische Serven wel 'begrip' hadden voor een ogenblikkelijke reactie van de VN op een VRS-handelingen, maar niet als deze veel later kwam. Er zou echter altijd 24 uur verstrijken na een VRS-actie, althans wanneer het bewoond gebied betrof. En in de praktijk ging het vrijwel altijd om aanvallen in bewoond gebied: strijdende partijen stelden daar graag hun zware wapens op, om de kans op *collateral damage* (onbedoelde neven-

40 ABZ, DEU/ARA/05276. Code Van Mierlo 377, 03/10/94.

41 ABZ, DEU/ARA/05276. Code Veenendaal NAVO 1534, 03/10/94.

42 ABZ, DEU/ARA/05241. Code Van Mierlo 184, 27/10/94. Assistant Secretary of State Kornblum deed deze uitspraak ten overstaan van Van Mierlo.

schade) door de tegenpartij zo groot mogelijk te maken, in de hoop dat die niet zou durven aanvallen.

De 24 uur reactietijd had ermee te maken dat bij het bombarderen van een doel in bewoond gebied de NAVO vliegtuigen met de juiste bommen diende aan te wijzen; bommen die precies gericht konden worden, zogeheten *Precision Guided Munition*. Die techniek was in 1995 nog zeer geavanceerd en er waren maar weinig vliegtuigen die dergelijke bommen konden afwerpen. Het houdt in dat een bom tijdens zijn val met behulp van sensoren het doel kan zoeken, veelal doordat iemand op de grond (een *Forward Air Controller*) een laserstraal op het doel richt. Dergelijke bommen staan in contrast tot de toen meer gebruikelijke ‘domme bommen’: die kunnen niet meer op het doel gericht worden zodra ze zijn afgeworpen. En het probleem was dat meeste vliegtuigen nu juist met deze bommen waren bewapend: die hadden slechts een kans van één procent om een klein doel als een tank of vuurmond te raken en konden nauwelijks ingezet worden bij het bombarderen van doelen in bewoond gebied.

De Lapresle wees er in zijn argumentatie tegen krachtiger optreden verder op dat het bij *peacekeeping* gebruikelijk was de strijdende partij die aangevallen zou worden kort tevoren te waarschuwen, hetgeen generaal Rose in de praktijk ook deed. Als ervoor gekozen werd de aan te vallen partij niet langer te waarschuwen, zou dat leiden tot meer slachtoffers onder VN'ers, en dat moest worden afgezet tegen het leven van één enkele vlieger. De Lapresle vergeleek tenslotte het luchtoptreden met de *Rules of Engagement* voor UNPROFOR: die stonden vergelding niet eens toe.

Op de NAVO-top in Sevilla was het idee geopperd om de NAVO tenminste vier doelen te geven alvorens tot luchtactie over te gaan; dit paste in de ideeën van Smith om tot een serie *air strikes* te komen. Deze gedachten ontmoetten binnen UNPROFOR echter weinig begrip; er waren namelijk nauwelijks gebieden met vier doelen. En er was nog steeds het overkoepelende bezwaar van UNPROFOR-zijde dat de Bosnische Serven de rechtvaardiging moesten zien in het aanvallen van die doelen op dat moment. Zo niet, dan leidde dat slechts tot meer risico voor het VN-personeel in een groter gebied.

Akashi en De Lapresle begonnen de NAVO ervan te verdenken dat de inzet van het luchtwapen tegen de Bosnische Serven voor die organisatie mede tot doel had om de Bosnische Serven onder druk te zetten om het plan van de Contactgroep te aanvaarden. Daar zagen Akashi en De Lapresle niets in: het NAVO-luchtwapen was volgens hen bedoeld ter ondersteuning van UNPROFOR, en niet om politieke doelen na te streven. De Bosnische Serven moesten langs economische en politieke weg onder druk worden gezet om het plan van de Contactgroep te aanvaarden. Als de NAVO het luchtwapen wilde inzetten om die druk te vergroten, dan kon dat alleen maar leiden tot escalatie, tot het vertrek van UNPROFOR, en tot een publieke opinie in de Republika Srpska die zich tegen het politieke proces keerde.⁴³

Binnen de NAVO denderde de trein echter door; het waren vooral de Amerikanen die bleven benadrukken dat de Bosnische Serven aangepakt moesten worden met *air strikes*. Zij lieten zich daarbij niet tegenhouden door Akashi of De Lapresle. De Verenigde Staten stelden alvast een besluitenlijst op voor de Noord-Atlantische Raad, die inhield dat bij *air*

43 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 07 en 08/10/94, Nos. Z-1525 and Z-1529. Record of Discussions, Meeting of

SRSG, FC and Staff to Review Fixed Targets, and the Implications of NATO Defence Ministers' Meeting, Seville, 30/09/94.

strikes geen waarschuwing vooraf meer zou worden gegeven en dat ten minste vier doelen moesten worden geautoriseerd.⁴⁴ De Amerikaanse opstelling was dat éérst de NAVO diende te bepalen hoe het luchtwapen werd gebruikt. De VN kon daarna haar eventuele bezwaren inbrengen. Met uitzondering van Nederland steunde geen van de andere troepenleverende landen om uiteenlopende redenen die visie. De Verenigde Staten bleven desondanks aansturen op een politiek van informeren en niet consulteren van de VN. De Amerikanen wilden een einde maken aan ‘pin-prick’-operaties die vliegers in gevaar brachten, zoals NAVO-admiraal Smith eerder ook al aan VN-generaal Rose duidelijk had gemaakt. De NAVO moest zich in de eerste plaats bekommeren om de veiligheid van de bemanningen.⁴⁵ Het NAVO-besluit werd conform de Amerikaanse lijn aan Boutros-Ghali medegedeeld, zonder zijn instemming ermee te vragen. Het was vervolgens weinig verrassend dat Boutros-Ghali zijn NAVO-collega, waarnemend secretaris-generaal Balanzino,⁴⁶ slechts kon meedelen meedelen dat de Brusselse besluiten ‘create problems for me’. De Russen hadden hem al gevraagd hoe de NAVO-besluiten zich verhielden tot die van de Veiligheidsraad en de neutrale positie van UNPROFOR. De Russen vroegen zich af of de NAVO wel rekening hield met de gevolgen voor de humanitaire hulpverlening, en met de reacties van de Bosnische Serven, die ongetwijfeld over zouden gaan tot het nemen van gijzelaars.⁴⁷

Voor het VN-commando in Zagreb bleef het intussen de vraag wat de NAVO nu precies beoogde. Tegen aanvallen op de Bosnisch-Servische luchtverdediging (*Air Defence Systems*) bestond geen echt bezwaar, mits deze beperkt waren, en: mits uitgevoerd volgens de *dual key* procedure. Akashi wees erop dat de NAVO de geldende procedures voor inzet van het luchtwapen niet zomaar opzij kon schuiven. In Zagreb werden de geplande *air strikes* dan ook gezien als NAVO-acties, en niet als UNPROFOR-acties. Zagreb had alleen al om praktische redenen problemen met deze *Alleingang* van de NAVO. Zo rees bijvoorbeeld de vraag: als er vier doelen waren aangewezen, zocht de NAVO er dan één uit, of werden ze alle vier aangevallen? Het kostte al de grootste moeite om op korte termijn UNPROFOR-personeel te velde te waarschuwen wanneer één doel werd aangevallen. De NAVO leek dat geheel over het hoofd te zien. Ook bestond het bezwaar dat de NAVO zich slechts richtte op één partij: de Bosnische Serven. Er waren echter meer UNPROFOR-militairen gesneuveld door toedoen van Bosnische Moslims en Bosnische Kroaten dan door toedoen van Bosnische Serven. De belangrijkste reden dat wat UNPROFOR betref het luchtwapen alleen tegen de VRS aangewend zou worden, was volgens Akashi vooral een praktische: alleen de *Surface to Air-missiles* van de VRS vormden een gevaar voor de NAVO-vliegtuigen, en belemmerden daarmee de inzet van het luchtwapen; en alleen de VRS bezat gevechtsvliegtuigen. De andere strijdende partijen in Bosnië hadden deze niet tot hun beschikking.

De NAVO-voorstellen waren ingekleed met argumenten voor een meer effectief gebruik van de vliegtuigen, maar Akashi dacht dat er daarnaast allerlei andere motieven waren voor de Amerikaanse oproep voor een krachtiger optreden: volgens hem waren de voorstellen feitelijk bedoeld om druk op de Bosnische Serven uit te oefenen. Het Bosnisch-Servische

44 DCBC, 2021. Secure Fax DCBC aan Sitcen Klu, 051819Z Okt 94, nr. 1451.

45 Vertrouwelijke informatie (151).

46 Balanzino, plaatsvervangend NAVO-secretaris-generaal onder Wörner, werd na diens overlijden op 13 augustus 1994 waarnemend secretaris-generaal. Hij bleef dit totdat Claes

secretaris-generaal werd op 17 oktober 1994.

47 NIOD, Coll. Ashton. Code Cable Annan to Akashi, 07/10/94, No. MSC-3256. Permanent Mission of the Russian Federation to the United Nations to The Secretary-General, 06/10/94, No. 541/n.

regime in Pale had dat in ieder geval al zo begrepen, rapporteerde hij aan Annan. Akashi had ook geen boodschap aan redenen van interne Amerikaanse aard om tot een robuuster optreden te komen. Die redenen waren dat het Amerikaanse Congres nog steeds druk uitoefende om tot opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims te komen. De Europese troepenleverende landen zagen daar niets in, omdat dat het gevaar van een escalatie met zich meebracht, met alle risico's van dien voor de grondtroepen van UNPROFOR. Die escalatie zou uiteindelijk kunnen uitmonden in de terugtrekking van UNPROFOR. Dat zou dan weer betekenen dat Amerikaanse grondtroepen naar Bosnië zouden moeten komen (zie het vorige hoofdstuk). Dat wilde de Amerikaanse regering voorkomen, en daarom leek zij het Congres de wind uit de zeilen te willen nemen door een fermer optreden (lees: *air strikes*) tegen de Bosnische Serven. Akashi vond ook een ander Amerikaans argument niet ter zake doende, namelijk dat de Amerikaanse luchtmacht maar al te graag wilde bewijzen een rol in een conflict als in Bosnië te kunnen spelen. De Amerikaanse redenering was dat de NAVO-vliegtuigen tot dan toe niet op de juiste manier werden ingezet boven Bosnië; Akashi en de staf in Zagreb zagen dat als onzinnige argumenten. De Amerikanen bedoelden dat de vliegtuigen niet waren ingezet voor *air strikes* maar slechts in een poging om indruk op de Bosnische Serven te maken. Een zelfde argument kon de VN hanteren: de witgeschilderde pantservoertuigen werden ook niet ingezet voor het doel waarvoor zij waren ontworpen. Kortom, de NAVO vond dat UNPROFOR de Bosnische Serven moest afschrikken, met steun van de NAVO. Akashi was ervan overtuigd dat deze theorieën over afschrikking in Bosnië niet werkten. Ze waren alleen effectief als UNPROFOR kon optreden op dezelfde wijze als de strijdende partijen dat konden.⁴⁸ En dat paste niet binnen de mogelijkheden van UNPROFOR.

Het kwam er dus op neer dat Akashi vond dat wat de NAVO wilde, zou leiden tot escalatie, en dat wilde hij niet. Dat fundamentele verschil van mening leidde tot langdurig touwtrekken. Het resultaat was ogenschijnlijk dat de NAVO aan het langste eind trok: NAVO en VN bevestigden in oktober 1994 dat zij vastbesloten waren effectief gebruik van het luchtwapen te maken, om aanvallen op UNPROFOR of de *Safe Areas* af te schrikken. In de praktijk bleef samenwerking tussen VN en NAVO echter nodig vanwege het systeem van de dubbele sleutel, zodat toekomstige conflicten mogelijk bleven.

De formulering van het compromis van de VN en NAVO luidde dat als *air strikes* nodig waren, de hoogste autoriteiten van de VN en de NAVO ter plaatse de volgende procedure zouden volgen: overeenkomstig het beginsel van proportionaliteit zouden doelen gekozen worden uit een van te voren overeengekomen doelenlijst. In de regel zou het om drie of vier doelen gaan. Minder zou echter ook kunnen, als het niet mogelijk was er zoveel te identificeren. Meer dan vier zou soms ook moeten kunnen. Het was vervolgens aan *Force Commander* De Lapresle om prioriteiten en volgorde vast te stellen. Omtrent het tevoren waarschuwen van de aan te vallen strijdende partij was bepaald dat een algemene waarschuwing uit zou gaan ('er komt een luchtaanval'), maar geen tactische waarschuwing (waar en wanneer de aanval zou komen). Een uitzondering daarop kon gemaakt worden als Akashi en De Lapresle dat nodig vonden om slachtoffers onder de bevolking of UNPROFOR te voorkomen. Een dergelijke waarschuwing mocht evenwel niet zonder instemming van NAVO-admiraal Smith gebeuren. Dit arrangement leek erop te duiden dat de NAVO zich weer ondergeschikt had gemaakt aan de VN, maar dat bleek niet uit de manier waarop deze

⁴⁸ NIOD, Coll. Ashton. Code Cable Akashi to Annan, 13/10/94, No. Z-1560.

overeenkomst naar buiten werd gebracht: de NAVO maakte als eerste haar standpunt duidelijk aan de pers, aan de troepenleverende landen en aan Rusland. Dat deed de wenkbrauwen in New York fronsen, omdat de VN al een bijeenkomst van de troepenleverende landen had gepland om duidelijk te maken wat de overeenkomst inhield.⁴⁹

The proof of the pudding

De eerste test voor de herijkte verhoudingen tussen VN en NAVO kwam op 21 november 1994. Het werd een karakteristiek voorbeeld van de inzet van het luchtwapen, inclusief de discussies over hoe die inzet precies zou moeten verlopen en wat de gevolgen van de aanval waren.

Vanaf het Bosnisch-Servische vliegveld van Udbina, in de Krajina in Kroatië, waren in de weken daarvoor VRS-jachtvliegtuigen opgestegen; een duidelijke overtreding van het vliegverbod. Deze jachtvliegtuigen voerden aanvallen uit in de nabijgelegen Bihać, een van de zes *Safe Areas*. Als reactie daarop voerde de NAVO op 21 november een luchtaanval uit op dit vliegveld, de meest omvangrijke tot dan toe in de Bosnische oorlog. Ook in de besluitvorming inzake deze specifieke aanval deed het bekende patroon van verschillen van inzicht tussen VN en de NAVO zich voor: De Lapresle en Rose verklaarden zich tegenstander van het aanvallen van vliegtuigen en lokale luchtverdedigingssystemen, omdat daarbij VRS-militairen zouden kunnen omkomen. Het doel van de aanval werd dus beperkt tot het onbruikbaar maken van het vliegveld. NAVO-admiraal Smith had liever willen doorpakken, maar legde zich erbij neer dat bij de aanval zich alleen zou richten op het banenstelsel en op die luchtverdedigingssystemen die een direct gevaar voor de NAVO-vliegtuigen vormden. Frustrerend voor de NAVO bleef dat wel; de formulering van Smiths luchtmachtcommandant, Ryan, liet aan duidelijkheid niets te wensen over: 'You can't bomb the SAM-sites unless they shoot at you. You can't pre-emptively take them out. Those kinds of restrictions are wacko. That is a stupid way to run a war.' Ook Smith kon op een persconferentie na de succesvolle aanval echter niet om de verdeeldheid heen tussen VN en NAVO. Volgens hem gold voor de VN dat 'their principle concern is the safety of their forces and their mission, being peacekeeping'. Daar was de aanval op aangepast, 'rather than what some of us might consider more military effective'.⁵⁰

Er kwam meteen alweer een nieuwe gelegenheid om de samenwerking tussen VN en NAVO te testen. Daags daarna, op 22 november, schoot de VRS twee *Surface to Air-missiles* (type SA-2) af op twee Britse vliegtuigen die boven de Bihać patrouilleerden. De vliegtuigen werden net niet geraakt, maar bij de NAVO gingen alle alarmbellen weer rinkelen. NAVO-admiraal Smith wilde als reactie alle in de Bihać opgestelde luchtverdedigingssystemen aanvallen. Ook nu weer kwam er tegengas van de kant van de VN. Rose wilde niet op het incident reageren, omdat hij een NAVO-luchtaanval zag eindigen in een door Mladić georkestreerde oorlog. Het leek Rose meer op zijn plaats om eerst nog een keer te waarschuwen. Hij werd echer *overruled*: niet alleen De Lapresle maar nu zelfs ook Akashi vond dat er genoeg was gewaarschuwd, maar dat de Bosnische Serven kennelijk niet wilden luisteren. Smith en De Lapresle werden het er wel over eens een tweede groep vliegtuigen *standby* te

49 NIOD, Coll. Ashton. Only Cable Annan to Knutsson on mission with the Secretary-General. 28/10/94, No. 3519.

50 Lutgert en De Winter, *Check the horizon*,

pp. 321-327 en 301-315. De aangehaalde uitspraken van Ryan zijn afkomstig uit: M.P. Kelly, 'Good to go'. *The rescue of Scott O'Grady from Bosnia*, Annapolis, 1996, pp. 15-16.

houden om andere *SAM-sites* aan te vallen. Dat zou echter pas gebeuren zodra die VRS-luchtafweer in actie kwam tegen NAVO-vliegtuigen. De aanvallen werden uitgevoerd op 23 november, en waren succesvol.⁵¹

Intussen zette de VRS zijn offensief op de grond in de Bihać voort. In reactie daarop stegen op 25 november weer NAVO-vliegtuigen op, die gemachtigd waren om *Close Air Support* uit te voeren. Dat gebeurde echter niet, omdat de vliegtuigen de tanks en artillerie niet konden vinden. Bosnisch-Servische luchtafweer was intussen wel weer in actie geweest om met luchtdoelraketten op de NAVO-vliegtuigen te kunnen schieten. Daarom vroeg admiraal Smith vervolgens opnieuw de *SAM-site* waarvandaan dat gebeurd was te mogen aanpakken. Alhoewel de omstandigheden niet wezenlijk veranderd waren, stond Akashi ditmaal geen *air strikes* toe, om twee redenen. Ten eerste wilde hij de ‘extremely sensitive negotiations’ die tussen de Bosnische Moslims en de Bosnische Serven op gang waren gekomen, niet verstoren. Belangrijker was echter nog het tweede argument: Akashi achtte de strijd lustige houding van de VRS op dat moment een reden om geen *air strikes* te beginnen, gelet op het risico voor het VN-personeel op de grond en voor de missie als geheel.

Aldus leek het erop dat er voorlopig geen *air strikes* zouden komen door het spel dat de Bosnische Serven met UNPROFOR en de NAVO speelden. Akashi realiseerde zich wel het vergaande karakter van zijn voornemen om voorlopig geen nieuwe *air strikes* toe te staan; dat was een reden voor hem om zich tot zijn ‘superieuren’ te wenden: de VN in New York en de troepenleverende landen zouden zich eerst moeten uitspreken over nieuwe *air strikes*.⁵²

Akashi’s voornemen zorgde ook voor tweespalt tussen hem en *Force Commander* De Lapresle. Ze waren het eens in hun afwijzing van nieuwe *air strikes*, maar Akashi zag onder ogen dat dit betekende dat de Bosnisch-Servische luchtverdediging in bedrijf bleef. Hij realiseerde zich dat daardoor handhaving van de *No Fly Zone* en het geven van *Close Air Support* in de toekomst wel eens niet langer mogelijk kon zijn. Daar keerde De Lapresle zich tegen. Hij zei geen bezwaar te hebben tegen toekomstige *Close Air Support*. Ook was hij niet tegen de door Rose aangehangen gedachte van beperkte *air strikes* (alleen onbelangrijk materiaal aanvallen, en twintig minuten tevoren waarschuwen).⁵³

Akashi stond onder druk van de NAVO, die op grote schaal wilde doorgaan met *air strikes* op de Bosnisch-Servische luchtverdediging. Hij vreesde dat de NAVO nieuwe *air strikes* zou uitvoeren zonder de afgesproken dubbele-sleutelprocedure te volgen; vandaar dat hij naar een paardenmiddel greep. Uit angst voor de negatieve gevolgen van nieuwe *air strikes* deed hij als ‘the lesser of two evils’ het voorstel om dan maar *alle* NAVO-vluchten boven Bosnië voorlopig op te schorten, dus ook reguliere patrouillevluchten. New York realiseerde zich dat er nieuwe problemen in de verhouding met de NAVO waren ontstaan. Boutros-Ghali zond daarom zijn *under-Secretary-General for Political Affairs*, Goulding, naar Brussel om de zaken op te helderen.

De VRS was in deze periode (eind november) buitengewoon actief met zijn luchtafweer. In vijf dagen tijd werden niet minder dan vijftien NAVO-vliegtuigen gevolgd door de zogeheten doelaanwijzingsradar van de VRS-luchtafweer (*radar lock-ons*), waarmee een *Surface-to-Air-missile* de weg naar zijn doel kan vinden. Er vonden ook negen daadwerkelijke lan-

51 NIOD, Coll. Ashton. Only Cable Akashi to Annan, 22/11/94, No. Z-1769.

52 NIOD, Coll. Ashton. Only Cable Akashi to the Secretary-General, 26/11/94, No. Z-1806.

53 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 26/11/94, No. Z-1807 with attached Interoffice Memorandum de Lapresle to Akashi, 25/11/94.

ceringen van *Surface to Air-missiles* plaats. Zo werd het ook de NAVO duidelijk dat in een dergelijke omgeving de mogelijkheden voor de bescherming van UNPROFOR en de *Safe Areas* sterk beperkt waren. Het was echter ook duidelijk dat op de wat langere termijn problemen tussen de VN en de NAVO zouden blijven bestaan.

Overleg tussen NAVO en VN op het hoogste niveau

Dat de kloof tussen NAVO en VN nog altijd diep was, bewees ook een woordenstrijd die losbarstte op het hoogste niveau tussen deze organisaties. VN-ondersecretaris-generaal Annan had, in het overleg met de troepenleverende landen, gezegd dat de NAVO druk uitoefende om in Bosnië te komen tot 'widespread use of air power' om de luchtverdediging van de Bosnische Serven uit te schakelen. De NAVO daarentegen stelde dat het slechts ging om de veiligheid van de NAVO-gevechtsvliegtuigen (en ook transportvliegtuigen van de VN). In het overleg erkende waarnemend NAVO-secretaris-generaal Balanzino dat onderdrukking van de luchtverdediging gebonden was aan het principe van de *dual key*; hij zegde ter geruststelling van de VN toe dat de NAVO zich aan deze *dual key*-procedure zou houden. Balanzino wees er verder op dat er de beperking was dat alleen doelen die een bedreiging vormden voor de NAVO-vliegtuigen, doelwit waren. Dat was iets anders dan een 'widespread campaign' van luchtaanvallen, waarvoor noch het Militaire Comité noch de Noord-Atlantische Raad toestemming had gegeven.

De secretaris-generaal van de NAVO nam met deze statements in elk geval wel een angel uit het conflict tussen de VN en de NAVO. De erkenning van Claes dat de NAVO zich aan de *dual key*-procedure zou houden, betekende een terugkeer naar het bekende regime, waarbij de VN het voortouw had. Boutros-Ghali haalde een andere angel uit het conflict omdat hij de mening was toegedaan dat daadwerkelijke opschorting van alle NAVO-vluchten meer problemen zou veroorzaken dan het oploste. Boutros-Ghali floot hiermee dus zijn Speciale Vertegenwoordiger Akashi terug, die juist had voorgesteld deze vluchten wél op te schorten. Boutros-Ghali trachtte dat op diplomatieke wijze af te dekken door erop te wijzen dat in ieder geval Akashi's zorgen nog eens onder de aandacht van de militaire en politieke leiders van de NAVO gebracht waren.

Tot ontzetting van New York had de affaire nog een uiterst ongelukkige afloop, omdat een VN-woordvoerder in Sarajevo 'exactly the wrong signal at an extremely delicate time' gaf door te verklaren dat de NAVO wel degelijk op verzoek van de VN de vluchten boven Bosnië had opgeschort; dat was wat Akashi had voorgesteld, maar de secretaris-generaal van de VN was het daar niet mee eens geweest en het was in de praktijk ook niet zo ver gekomen. Terwijl Boutros-Ghali persoonlijk zijn best had gedaan dit idee van Akashi binnenskamers te houden, bracht een woordvoerder onbedoeld de verdeeldheid toch naar buiten.⁵⁴

Reacties van de Bosnische Serven

De Westerse media verwelkomden de ingezette luchtacties: eindelijk was de tijd van loze dreigingen voorbij. Wel werd duidelijk dat deze aanvallen een kettingreactie op gang brachten in de verhouding tussen Bosnische Serven enerzijds en NAVO en VN anderzijds.

54 NIOD Coll. Ashton. Only Cables Annan to Akashi, info Goulding, 30/11/94, No. 3974, 01/12/94, No. 3987 and 02/12/94, No. 4005.

Letter Sergio Balanzino to Kofi Annan, 30/11/94, No. DSG/94/895.

De aanval op het vliegveld van Udbina op 21 november leidde niet rechtstreeks tot reacties van Bosnisch-Servische zijde, maar de tegenmaatregelen die de VRS nam brachten zowel de NAVO als de VN in grote moeilijkheden: er werden gijzelaars genomen en de bewegingsvrijheid van UNPROFOR werd aan banden gelegd. De Bosnische Serven maakten het de NAVO daarna steeds moeilijker vrijelijk in het luchtruim boven Bosnië te patrouilleren door het activeren van hun luchtverdediging (met *Surface-to-air-missiles* van het type SA-2 en SA-6): ze stonden de facto niet langer toe dat NAVO-vliegtuigen boven Bosnië vlogen zonder hun instemming. De humanitaire vluchten op Sarajevo kwamen daardoor tot stilstand, en het vliegveld van Sarajevo bleef belegerd. Deze gebeurtenis bracht de nieuw aangetreden NAVO-secretaris-generaal Claes ertoe te zeggen dat hij de les had getrokken dat *peace enforcement* en *peacekeeping* zich niet lieten vermengen. Een beslissende vrede kon niet door de NAVO vanuit de lucht worden afgedwongen, zolang de VN op de grond was geleid, ontplooid en uitgerust voor *peacekeeping*, vond Claes.⁵⁵

De Bosnische Serven klaagden steen en been over de NAVO: tijdens de *air strikes* van 23 november hadden ‘vandal NATO aircraft’ schade veroorzaakt, er waren vele burgers en VRS-militairen gedood en gewond, en er was enorme materiële schade toegebracht. De Bosnische Serven klaagden ook over schade door luchtaanvallen op 25 november. Dat was echter ten onrechte, omdat de NAVO op die dag geen projectielen afwierp. Wel waren er op drie plaatsen inslagen geweest, maar die waren afkomstig van brokstukken van *Surface to Air-missiles* die de VRS die dag op NAVO-vliegtuigen had afgeschoten.

De Bosnische Serven verklaarden daarna tegenover generaal Rose dat zij niet UNPROFOR als vijand zagen, maar wel de NAVO. Deze gebruikte UNPROFOR als schild om actie tegen de VRS te voeren, luidde het verwijt. Heropening van het vliegveld van Sarajevo stelde de VRS afhankelijk van een schriftelijke garantie van de Veiligheidsraad of de secretaris-generaal dat NAVO-vliegtuigen niet in actie zouden komen, tenzij deze zelf werden aangevallen. Akashi zag wel wat in zo’n verklaring over de rol van de NAVO in Bosnië, gelet op alle misverstanden die daarover bij de strijdende partijen en in de media bestonden.

Hij onderschatte daarmee wel welke moeilijkheden een dergelijke verklaring zou oproepen, bij de strijdende partijen én bij zijn politieke bazen: leden van de Bosnische regering geloofden nog steeds dat de NAVO er was om aan hun zijde tussenbeide te komen. Omgekeerd zagen vele Bosnische Serven dat ook zo: de NAVO steunde in hun ogen de Bosnische Moslims. Annan stemde niet in met het opstellen van een dergelijke verklaring, vanwege de problemen die dat met de NAVO zou veroorzaken. Zo’n verklaring zou eerst met de NAVO moeten worden afgestemd, en Annan wees erop dat Boutros-Ghali dat wilde voorkomen, gezien de gespannen verhouding met de NAVO. Akashi moest zelf maar een verklaring uitgeven, vond Annan.⁵⁶

55 Biermann en Vadset, *UN Peacekeeping in Trouble*, pp. 25-26, 39.

56 Vertrouwelijke informatie (158). UNGE, UNPROFOR, Box 62/77, File 2.8, Nato 23/05/93 – 05/07/95. Outgoing Fax Andreev to Akashi, 5

December 1994, No. CCA-BHC-394. UNGE, UNPROFOR, Box 59, File 2.5 BHC 04/07/94 – 31/12/94. Fax MA to Comd to HQ UNPROFOR Zagreb, 03/12/94, Exchanges Karadžić/Rose.

4. Discussies over *air strikes* in het voorjaar van 1995

Tussen november en april bleef het op het gebied van inzet van het luchtwapen relatief rustig. De discussies erover laaiden pas weer op toen de strijdende partijen de gevechten weer hervatten, in de periode april/mei 1995. Rose was toen inmiddels opgevolgd door Rupert Smith, en De Lapresle door Janvier. De veranderde situatie en nieuwe mensen op de sleutelposities zorgden ook voor nieuwe discussies binnen de VN over de inzet van het luchtwapen.

In april 1995 was het voor iedereen van de UNPROFOR-staf in Zagreb duidelijk dat het VN-mandaat in zijn bestaande vorm niet langer werkte. De situatie kenmerkte zich voorts door uitzichtloosheid omdat er ook geen militaire of politieke oplossing in het verschiet lag. Er waren grote problemen op de grond en in de lucht. Op de grond zag UNPROFOR zich geconfronteerd met de situatie dat de verliezen onder zijn soldaten steeds hoger werden. Van de inzet van het luchtwapen was intussen duidelijk dat dit grote risico's voor UNPROFOR met zich meebracht, doordat VN-militairen potentiële gijzelaars waren, zoals spoedig andermaal zou blijken.⁵⁷

De *Commander* van het *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo, generaal Smith, zag dat de bestaande mogelijkheden voor de inzet van het luchtwapen om een drietal fundamentele redenen ontoereikend waren. Ten eerste wees hij erop dat deze procedures waren afgestemd op kleinere schendingen van bijvoorbeeld de *Cessation of Hostilities Agreement* of het verbod op het gebruik van zware wapens in bepaalde zones. Die procedures waren volgens Smith niet langer passend, omdat de handelingen van de strijdende partijen niet langer als 'kleine schendingen' konden gelden. Vervolgens was er het probleem dat het luchtwapen een 'alles of niets'-karakter had: tussen het aantekenen van protest bij de strijdende partijen en acties vanuit de lucht tegen hen bezat UNPROFOR geen instrumenten. Tenslotte wees hij erop dat er wel tot inzet van het luchtwapen besloten kon worden, maar dat dit de bevolking in de *Safe Areas* niet kon beschermen.⁵⁸

Ook *Force Commander* generaal Janvier in Zagreb herkende een aantal fundamentele problemen bij de inzet van het luchtwapen. Hij maakte bijvoorbeeld op 12 mei in Parijs aan Boutros-Ghali duidelijk dat het zijn afschrikwekkende werking had verloren. Het maakte op de strijdende partijen geen indruk meer als er over hun posities heen werd gevlogen en er alleen maar bedreigd werd met inzet van het luchtwapen. Janvier was niet tegen *air strikes*, maar de drempel daarvoor zou hoog moeten zijn. Anders dreigden dezelfde problemen als in november: een situatie waar de Bosnische Serven garen bij sponnen. Verder wilde Janvier de neutraliteit van UNPROFOR hoog houden: inzet van het luchtwapen zou alleen mogelijk zijn als de Bosnische Moslims de *Safe Areas* zouden demilitariseren.⁵⁹ Alleen dan zou vastgesteld kunnen worden dat als de VRS een *Safe Area* beschoot, dit geen militair doel had. Dan zou de procedure om luchtsteun aan te vragen in werking kunnen worden gezet.

Ondanks deze fundamentele problemen rond het luchtwapen stond de VN tegelijkertijd juist onder toenemende internationale druk om dit middel in te zetten. Er bestond nog steeds een publieke opinie die vond dat op die manier de bevolking in de *Safe Areas* beschermd moest worden. Dat Boutros-Ghali de Veiligheidsraad er nog eens op wees dat UNPROFOR

57 NIOD, Coll. Ashton. Non-Paper for FC/DFC Only, Secret, 'Current position. Where we stand', 14/05/95.

58 NIOD, Coll. Smith. BHC Situation Report

signed Lt Gen R.A. Smith, 05/04/95.

59 NIOD, Coll. Ashton. Paper: 'Briefing to Sec-Gen. Options in Bosnia and Herzegovina, Paris – 12/05/95', Secret, 12/05/95.

slechts een mandaat had om aanvallen op de *Safe Areas* af te schrikken, en dat het luchtwapen beperkingen daarbij kende, deed daar niets aan af.⁶⁰

Wat bij de moeizame afwegingen ook al niet hielp, was het antwoord van UNPROFOR-woordvoerders op de vraag hoe waarschijnlijk het was dat er nieuwe *air strikes* zouden komen. Dat antwoord was in algemene zin ongelukkig. Deze woordvoerders wekten namelijk de indruk dat door het gevaar van het nemen van gijzelaars door de VRS, de activiteiten in de lucht zouden worden beperkt. Gezien de vele fundamentele problemen met de inzet van het luchtwapen was die verwachting niet zo vreemd, maar dat mocht niet worden gezegd. Dat voedde namelijk speculaties over een nieuw restrictiever beleid op dit gebied, en het beleid heette juist ongewijzigd te zijn.

In een reactie op deze mededelingen intervenieerde het VN-hoofdkwartier in New York, en kwam met de volgende lijn die door woordvoerders gevolgd moest worden. New York stelde inderdaad dat het beleid onveranderd was: *air strikes* waren altijd een optie geweest en bleven dat. Het bepalen van de effectiviteit van *air strikes* deden de VN/UNPROFOR en de NAVO gezamenlijk, mede in het licht van de gevolgen daarvan. In de praktijk wilde de VN van geval tot geval bepalen of steun van de NAVO moest worden ingeroepen. De *Force Commander*, Janvier, zou bij elke beslissing hiertoe rekening houden met afspraken tussen de NAVO en de VN, maar deze wel steeds afwegen tegen de veiligheid van de eigen troepen. Dit standpunt kwam tot stand na contacten tussen het Militair Comité van de NAVO en Janvier, waarbij de laatste er overigens zijn verbazing over uitsprak dat de NAVO zich niet tot de secretaris-generaal van de VN had gewend.⁶¹ De indruk dat er toch een restrictiever beleid inzake *air strikes* was gekomen, werd met de bevestiging van het oude beleid overigens niet weggenomen: ook in november al waren *air strikes* immers niet doorgegaan wegens mogelijke tegenmaatregelen op de grond van de Bosnische Serven.

De staf van Janvier in Zagreb woog inderdaad de veiligheid van de eigen troepen steeds zwaar mee. Daardoor voorzag Zagreb dat er, nog steeds in algemene zin, een vicieuze cirkel zou ontstaan wanneer tot *air strikes* werd overgegaan. Veel van de luchtacties tegen de Bosnische Serven die UNPROFOR had toegestaan, hadden immers – zo zag Zagreb het – hun oorsprong gevonden in provocaties van de ABiH. De propagandamachine van de Bosnische Moslims ontlokte dan een reactie van de Bosnische Serven. Die VRS-reactie draaide doorgaans uit op een overreactie, hetgeen de Bosnische Moslims dan weer munitie verschafte voor een volgende ronde in de propagandaoorlog, om de VN tot actie aan te zetten.

De eerste maal dat er weer sprake was van *air strikes* was eind mei bij Pale; deze aanvallen zijn in het voorgaande hoofdstuk reeds aan de orde geweest. Zij waren zorgvuldig voorbereid door Akashi, Janvier en NAVO-admiraal Smith. Omdat het munitiecomplex nabij enkele dorpen lag, was het in twee sectoren verdeeld. In een van de sectoren was weinig kans op onbedoelde schade (*collateral damage*). Die sector werd op 25 mei eerst aangevallen om de intenties van UNPROFOR te demonstreren. Op 26 mei bleek het nogmaals nodig om de robuustheid van UNPROFOR te tonen. Daarbij bleek dat het beeld van Akashi als iemand

60 Report of the Secretary-General pursuant to Security Council Resolutions 982 (1995) and 987 (1995), 30 May 1995, Nr. S/1995/444, §§ 40 en 58.

61 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cables

Annan to Akashi, 30/03/95, No. MSC-1006; 31/03/95, No. 1028; Akashi to Annan, 31/03/95, Z-519; ABZ, DEU/ARA/03356. Code Veenendaal 776 van PV Navo aan Minister van BZ en Defensie, 17/05/95.

die zich zeer terughoudend opstelde bij het gebruik van geweld nuancering verdiende: hij had met deze nieuwe *air strikes* geen enkele moeite. UNPROFOR was nu zelfs agressiever dan de NAVO: Akashi wilde het gehele munitiecomplex aanvallen, maar ditmaal waren het juist admiraal Smith en zijn luchtmachtcommandant generaal Ryan geweest die terughoudend waren, uit angst dat burgers zouden worden getroffen.⁶²

Ook Boutros-Ghali bestreed met kracht de gedachte dat Akashi op dit punt weinig wilde. Het probleem waarmee Akashi vaak zat was volgens Boutros-Ghali dat hij tegenstrijdige militaire adviezen kreeg, die mede waren gebaseerd op visies van de regeringen van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Dat Amerikaanse instituties als het Congres, het Witte Huis, het State Department, de CIA en het Pentagon elkaar langdurig bevochten alvorens tot beleidsbeslissingen te komen hielp ook niet echt mee. De uitkomst was van Amerikaanse zijde niettemin altijd dat ze wilden laten zien dat zij in Bosnië iets deden, en dat kon alleen in de vorm van NAVO-luchtaanvallen.⁶³

Wat de discussies natuurlijk sterk beïnvloedde was de reactie van de VRS. De reactie van de VRS op *Close Air Support* en vooral op *air strikes* was buitengewoon heftig, en richtte zich op UNPROFOR: UNMO's en VN'ers op geïsoleerde observatieposten werden gegijzeld, de bevoorrading van de *Safe Areas* werd afgesloten, vliegtuigen die hulpgoederen naar Sarajevo aanvoerden werden beschoten, en UNPROFOR werd genegeerd. De ervaring had geleerd dat de Bosnisch-Servische reactie snel na het gebruik van het luchtwapen kwam, en UNPROFOR twee tot zes weken verlamde.⁶⁴

Gevolgen van de air strikes bij Pale voor de inzet van het luchtwapen

Een verlamming van UNPROFOR was ook precies wat er gebeurde na de *air strikes* bij Pale op 25 en 26 mei 1995. De Bosnische Serven lieten weten dat UNPROFOR partij koos en handelden ernaar door honderden gijzelaars onder VN-personeel te nemen.⁶⁵ In het vorige hoofdstuk is al uitvoerig aan de orde geweest wat de gevolgen voor UNPROFOR waren van deze *air strikes*; hier wordt verder stilgestaan bij de gevolgen die ze hadden op het beleid ten aanzien van de inzet van luchtsteun. Die gevolgen waren groot, zeker in combinatie met het niet doorgaan van het plan voor terugtrekking van UNPROFOR uit de oostelijke enclaves (zie ook hiervoor het vorige hoofdstuk). Daardoor bleef UNPROFOR kwetsbaar en bleef het 'doormodderen'. Dat gold ook voor de inzet van het luchtwapen.

Janvier wilde verdere confrontaties, het verder oplopen van de spanning en inzet van luchtsteun (*Close Air Support*) vermijden. Ook de secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, zag hoe groot de gevolgen waren van de inzet van het luchtwapen. Om die reden nam hij na de *air strikes* bij Pale een vergaande politieke beslissing over het gebruik van luchtsteun: hij wilde voortaan zowel bij *air strikes* als *Close Air Support* persoonlijk worden geconsulteerd, zo liet hij Akashi in een vertrouwelijke instructie weten. In de praktijk betekende dat dat de sleutel van de VN voor de inzet van het luchtwapen nu bij de secretaris-generaal zelf kwam te liggen. Dat zou weliswaar problemen kunnen geven door tijdsdruk,

62 Vertrouwelijk vraaggesprek (50).

63 Interview Boutros Boutros-Ghali, 30/01/01.

64 BLS/Kab. Interoffice Memorandum G 2 to COS, 'VRS reaction to NATO air strikes', 11/04/95. Verzonden met fax UNPF HQ G 3 Land Ops aan G-2 Crisisstaf, 25/04/95.

65 UNGE, UNPROFOR, Box 62/77, File 2.8

Nato 25/05/93-05/07/95. De uitspraken waren van parlamentsvoorzitter Momcilo Krajisnik op Radio Knin, 26/05/95, 16.00 hrs. Krajisnik kwam ook met het verwijt dat de Bosnische troepen de *Safe Areas*, waaronder Srebrenica, als uitvalsbasis gebruikten. UNPROFOR 26 May 95/23.30 hrs.

maar desondanks wilde Boutros-Ghali erbij betrokken worden; als reden hiervoor gaf hij op dat ‘in the Bosnian-Serb mind’ het verschil tussen *air strikes* en *Close Air Support* onvoldoende gezien werd.⁶⁶ Inzet van *air strikes* was door de gijzelaarscrisis al spoedig uit den boze, maar *Close Air Support* bleef als steun aan commandanten op de grond beschikbaar, ook al sprak de pers daar twijfels over uit.

De Bosnische Serven waren afgestraft door de *air strikes* op Pale, maar legden zich daar niet bij neer. Op acht achtereenvolgende dagen beschoten zij NAVO-vliegtuigen met van de schouder afgevuurde raketten en met luchtafweer. Daar bleef het niet bij: op 2 juni 1995 schoot de VRS een Amerikaanse F-16 neer. Het zou een incident met grote gevolgen zijn. De aanleiding was dat er op die dag vanaf het gerepareerde vliegveld van Udbina VRS-gevechtsvliegtuigen opstegen, waardoor NAVO-vliegtuigen werden aangetrokken. Vermoedelijk was dat precies de bedoeling, omdat een luchtafweerbatterij (type SA-6) doelbewust in de omgeving van het vliegveld was opgesteld. Op die manier trachtte de VRS van een NAVO-doel verzekerd te zijn. Hier wreekte zich in zekere zin dat in november niet de hele VRS-luchtafweer was uitgeschakeld.⁶⁷

De piloot, Scott O’Grady, wist zich met zijn schietstoel te redden en kwam in Bosnisch-Servisch gebied terecht, in de Bihać. Ten aanzien van zijn lot speelden de Bosnische Serven vervolgens een spelletje psychologische oorlogvoering. Mladić vertelde Janvier dat hij de piloten van het neergestorte vliegtuig in zijn macht had. Janvier belde NAVO-admiraal Smith, die begreep dat hij Mladić niet hoefde te geloven: het toestel had slechts één vlieger gehad en Mladić had gesproken van piloten. Overigens was Mladić’ mededeling aan Janvier ook afgezien daarvan feitelijk onjuist: O’Grady was er juist in geslaagd niet in handen van de Bosnische Serven te vallen.

Vervolgens brak er een discussie los over de vraag of er een reddingsoperatie zou moeten komen; omdat O’Grady zich in Bosnisch-Servisch gebied bevond was zo’n actie niet zonder gevaar. NAVO-admiraal Smith stelde een reddingsoperatie voor. De Franse regering bleek daar bezwaar tegen te hebben, omdat er ook nog Franse VN’ers gegijzeld waren.⁶⁸ Joulwan had daarop naar eigen zeggen aan NAVO secretaris-generaal Claes laten weten dat hij zich daar niets van aan zou trekken, en dat hij wél achter O’Grady aan zou laten gaan. Dat paste zijns inziens binnen de *Rules of Engagement*.

Er kwam voor piloot Scott O’Grady inderdaad een reddingsoperatie op gang, met als resultaat dat hij op 8 juni in veiligheid werd gebracht door Amerikaanse mariniers; aan-

66 NIOD, Coll. Brantz. Only Cable Janvier to Smith, 30/05/95.

67 DCBC, 2822. Deny Flight Intsum 004/Jun/95, 071400Z Jun 95.

68 Later, in september, overkwam twee Franse piloten hetzelfde als O’Grady. Ook voor hen werd er gesproken over een reddingsoperatie: Joulwan wilde een reddingsmissie voor *elke* neergeschoten piloot, niet alleen voor O’Grady. NAVO-admiraal Smith wilde daarbij UNPROFOR alleen informeren en niet om toestemming vragen. Bij het begin van die operatie had Smith de NAVO-liaisonofficier bij de UNPF-staf van Janvier in Zagreb, Rudd, gebeld met de mededeling: ‘tell Janvier I’m going

to get them’. Daarop liet Janvier slechts weten dat hij Smith succes wenste, en vroeg hem het te zeggen als hij kon helpen. Janvier was op dit punt in elk geval nog behulpzaam genoeg om geen poging te doen de reddingsoperatie tegen te houden, al was een dergelijke operatie voor UNPROFOR niet van risico ontbloot. Pogingen om de piloten te redden op 21 september strandden; later kwamen ze door onderhandelingen alsnog vrij. Smith zei tegen het NIOD dat de Franse piloten waren gemarteld door de Bosnische Serven (met als gevolg gebroken benen, kneuzingen), maar dat Parijs dat angstvallig stil had gehouden.

sluitend werd hij een held in de Verenigde Staten. De VRS kwam bij zijn bevrijding niet in actie, hoewel het Bosnisch-Servische leger wel in de buurt aanwezig was. Uiteindelijk had het neerschieten van O'Grady en de reddingsoperatie erna weinig effect op de verhoudingen tussen VRS en UNPROFOR. Er veranderde wel iets anders: de mogelijkheden voor inzet van het luchtwapen werden er verder door beperkt.

5. Na het O'Grady-incident: het luchtwapen in juli 1995

Het neerschieten van de F-16 van O'Grady leerde de NAVO veel over de mogelijkheden van de luchtverdediging van de Bosnische Serven: het bleek dat de VRS in staat was om de mogelijkheden van een geïntegreerd *Air Defence System* te benutten. Een dergelijk systeem hield in dat de VRS-radars reeds op grote afstand de NAVO-vliegtuigen op het scherm konden krijgen, en dat gegevens over bewegingen van vliegtuigen zonder tijdverlies werden doorgegeven aan de luchtafweer. Vervolgens was duidelijk geworden dat de VRS ook daadwerkelijk van zijn mogelijkheden gebruik maakte.

De VRS-luchtafweer in juli 1995

Dat de VRS over dit zeer adequate geïntegreerde luchtverdedigingssysteem kon beschikken, kwam doordat in dit leger gebruik kon maken van het 'oude' Joegoslavische luchtverdedigingssysteem. Dat was in het begin van de jaren negentig gemoderniseerd en na de desintegratie van Joegoslavië in stand gebleven.

Dit geïntegreerde systeem bestond uit radars en luchtverdedigingsinstallaties die over een groot gebied verspreid met elkaar in verbinding stonden. Tot het gebied waar radars stonden opgesteld waarvan de VRS gebruik maakte, behoorden in elk geval ook Servië en Montenegro. Het terrein dat door deze radars bestreken werd, reikte dan ook tot ver buiten het voormalige Joegoslavië. Het resultaat was dat de Bosnische Serven van dit systeem optimaal konden profiteren: ze konden NAVO-vliegtuigen al op hun radarschermen zien kort nadat deze waren opgestegen vanuit Italië of vanaf vliegdekschepen in de Adriatische Zee. Dit systeem stond vanzelfsprekend niet exclusief aan de Bosnische Serven ter beschikking: ook het Servische regime in Belgrado kon het luchtruim boven Bosnië controleren. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Belgrado ook een bepalende rol speelde bij de *command and control* van de Bosnisch-Servische luchtverdediging, of bij ondersteuning van de VRS door doelaanwijzing per radar.

In het voorgaande is herhaaldelijk gerefereerd aan de optie, die in NAVO-kringen wel genoemd werd, om het gehele geïntegreerde luchtverdedigingssysteem waarvan de VRS gebruik maakte uit te schakelen. Hierbij passen een aantal kanttekeningen. Ten eerste was dit voor de NAVO op zich al niet mogelijk omdat de systemen zich gedeeltelijk ook buiten Bosnië bevonden, in Servië en Montenegro. Daartoe strekte het mandaat zich niet uit. De NAVO moest zich dus beperken tot systemen in Bosnië. Daarbij deed zich vervolgens het probleem voor dat de VRS in staat was om de lanceerinrichtingen voor zijn luchtdoelraketten tegen NAVO-vliegtuigen (*SAM-sites*) te verplaatsen, hetgeen ook veelvuldig gedaan werd. Dat gold voor de radargeleide *Surface-to-Air Missiles* van de typen SA-2 en SA-6; radargestuurde systemen, bedoeld voor vliegtuigen op grote hoogte. De SA-6 was daarvan het gevaarlijkst, omdat dit type het modernst was en beschikte over een – tegenover de NAVO bewezen – *shoot-without-warning*-capaciteit. De NAVO deed veel moeite om door *intelligence* bij te houden waarnaartoe de *SAM-sites* van dit type verplaatst werden, maar

dat lukte slechts gedeeltelijk. Verder bezat de VRS nog vele *Surface-to-Air-missiles* van de typen SA-7 en SA-9; dat waren draagbare systemen, vanaf de schouder af te vuren, die niet radargestuurd maar hittezoekend waren. Deze systemen waren alleen geschikt om vliegtuigen aan te vallen die op lagere hoogte vlogen. Tenslotte was er nog veel conventionele luchtdoelartillerie beschikbaar; ook deze systemen waren verplaatsbaar, maar waren geen groot probleem voor vliegtuigen die snel en op grote hoogte vlogen.

Voor de NAVO was er het probleem dat de effectiviteit van deze luchtafweer sterk toenam in de loop van het conflict, zelfs zodanig dat de NAVO tenslotte geen vrijheid van handelen meer bezat. Aanvankelijk vloog de NAVO met patrouillevluchten op meer dan 10.000 voet hoogte; dat was buiten het bereik van al het luchtafweergeschut. Maar dat was op enig moment niet meer voldoende; om een operatie uit te voeren moesten de vliegtuigen lager vliegen. De Bosnische Serven leerden echter op een aantal manieren hun vijand kennen; bijvoorbeeld in de fase dat er niet meer boven Bosnië gevlogen werd, maar er werd gepatrouilleerd boven de Adriatische Zee. De Bosnische Serven wisten dan dat er iets stond te gebeuren zodra een vliegtuig richting Bosnië koerste, en als vliegtuigen terug naar Italië vlogen wist de VRS dat men op de grond weer vooruit kon. Verder was de VRS in staat om het berichtenverkeer van de NAVO gevechtsvliegtuigen te volgen; alleen Nederland en de Verenigde Staten hadden cryptologisch beveiligde verbindingen. Omdat andere landen die niet gebruikten, waren echter ook Nederland en de Verenigde Staten gedwongen de beveiligde verbindingen niet te gebruiken.⁶⁹ Op al deze manieren kwam de VRS te weten wanneer en waar de NAVO vloog, wanneer de vliegtuigen Bosnië verlieten, en wanneer zij gingen bijtanken.

Voor de NAVO betekende dit een verhoogd risico voor de vliegtuigen, dat noopte tot een grotere terughoudendheid bij de operatie *Deny Flight*, en bij het geven van *Close Air Support*. Om herhaling van het gebeurde te voorkomen, of erger, zou bij nieuwe operaties boven Bosnisch-Servisch gebied de luchtverdediging in ruime zin uitgeschakeld moeten worden, en dus niet alleen de *SAM-sites* die een directe bedreiging voor de NAVO-vliegtuigen vormden; precies waar de NAVO steeds voor gepleit had, maar wat van de VN niet mocht uit angst voor VRS-slachtoffers en escalatie.

Een andere beperking in de vrijheid van handelen van de NAVO was dat door het gevaar van de VRS-luchtverdediging elk NAVO-vliegtuig geëscorteerd moest worden door zogeheten SEAD-vliegtuigen. SEAD staat voor *Suppression of Enemy Air Defence*; dergelijke vliegtuigen waren bedoeld, om de *SAM-sites* uit te schakelen die een directe bedreiging voor de NAVO-vliegtuigen vormden. Met de SEAD-vliegtuigen was er het probleem dat die er maar weinig waren, waardoor slechts dertig procent van de oude NAVO-capaciteit mogelijk was. Voor verkenningsvluchten zou daarom in toenemende mate moeten worden vertrouwd op onbemande vliegtuigen (*Remoted Piloted Vehicles* of RPV's) en satellieten, maar dat bracht ook weer beperkingen met zich mee, vergeleken met de oude situatie waarin NAVO-vliegtuigen zelf alles deden. Ook trainingsvluchten en vluchten voor *Close Air Support* kwamen in de knel, omdat niet langer zonder begeleiding van SEAD-vliegtuigen boven land mocht worden gevlogen. Deze nieuwe omstandigheden leidden ertoe dat de hoogste NAVO-militair in Europa, SACEUR Joulwan, op 5 juli veronderstelde dat nieuwe *air strikes* om de *Safe Areas* te beschermen onwaarschijnlijk waren geworden.

Het grote probleem waarvoor de NAVO zich gesteld zag, was dat de radarinstallaties wel

⁶⁹ Mededeling J.L.H. Eikelboom, 02/06/01.

uitgeschakeld konden worden, maar dat nam niet de dreiging van de verplaatsbare batterijen voor luchtverdediging weg. Dat gold overigens niet zozeer Oost-Bosnië, waar zich geen troepenconcentraties bevonden en weinig militaire installaties. Het belangrijkste waren daar nog de systemen bij het VRS-hoofdkwartier in Han Pijesak, hemelsbreed 18 km van Srebrenica. Deze twee bij Han Pijesak opgestelde systemen hadden een bereik (in militaire termen: een *mission envelope*) tot vlakbij Srebrenica. Dat maakte vliegen boven Srebrenica extra problematisch voor de NAVO. De grootste dreiging voor Oost-Bosnië ging uit van luchtdoelraketten die van de schouder werden afgevuurd; waar VRS-troepenconcentraties waren, mocht de aanwezigheid van dergelijke luchtdoelraketten verwacht worden.⁷⁰

Dit alles had grote gevolgen voor de mogelijkheden om luchtsteun in te zetten, ook ten tijde van de VRS-aanval op Srebrenica. De situatie was nu namelijk ontstaan dat voor op zichzelf betrekkelijk eenvoudige *Close Air Support*-missies een hele luchtvloot moest worden samengesteld. De capaciteit was er niet meer om 24 uur per etmaal luchtsteun te kunnen verlenen. Bovendien moesten de vliegtuigen die voor de *Close Air Support* zouden moeten zorgen op gezag van de NAVO buiten het bereik van de VRS-luchtafweer blijven; dat hield in dat er niet meer boven het doelgebied gepatrouilleerd kon worden. De vliegtuigen zouden in de praktijk dus boven de Adriatische Zee moeten blijven. NAVO-admiraal Smith wees daar begin juli ook op bij de inzet van de VRS-aanval op de enclave Srebrenica; hij zei Akashi en Janvier er nog eens op te hebben gewezen dat het nieuwe beleid betekende dat hij geen vliegtuigen bestemd voor *Close Air Support* boven Srebrenica kon laten patrouilleren.⁷¹

Het nieuwe NAVO-beleid om geen NAVO-vliegtuigen boven Bosnië meer toe te staan zonder vliegtuigen voor *Suppression of Enemy Air Defence* leidde wel tot een verschil van inzicht tussen Nederland en de Verenigde Staten. Nederland wilde niet zover gaan door te concluderen dat SEAD een voorwaarde was voor afdwinging van het vliegverbod. Nederland was evenmin voorstander van offensieve actie tegen het geïntegreerde luchtverdedigingssysteem van de Bosnische Serven zoals de Amerikanen gewild hadden, maar zag liever dat de NAVO studie deed naar een zo goed mogelijk gebruik van elektronische maatregelen tegen dit systeem (in militaire termen bekend als *Electronic Countermeasures* of ECM).⁷²

Kort daarvoor had de Koninklijke Luchtmacht ook al ingezien dat de maatregel om vliegtuigen steeds door een SEAD-vliegtuig te laten begeleiden de inzet van de luchtstrijdkrachten danig aan banden legde en dus het beschermen van de Nederlandse blauwhelmen in Srebrenica bemoeilijkte. In Nederland werd er van de kant van de Koninklijke Luchtmacht getwijfeld aan de wijsheid van een dergelijke door de Amerikanen geïnspireerde NAVO-maatregel. De SEAD-vliegtuigen waren weliswaar nuttig om de VRS-luchtafweer in ruime zin te onderdrukken, maar dat bood geen garantie tegen het neerschieten van individuele vliegtuigen, zo was de gedachte bij de luchtmacht. Vliegen boven Bosnië zou toch wel riskant blijven, maar om dat risico te verkleinen waren vliegtuigen ook al uitgerust met zelfbeschermingsmiddelen. Door regelmatige aanpassing van vluchtpatronen en vluchthoogte achtte de luchtmacht de inzet van vliegtuigen boven Bosnië ook zonder SEAD-

70 DCBC, 881. Notitie MID/Klu aan DCBC, 18/07/95; DCBC, nr. 1570. Code Veenendaal NAVO 1009, 06/07/95; NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, 21 en 22/06/95.

71 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

72 DCBC, 1572. Fax NLMilRep, Lt Gen H.W.M. Satter, aan CDS/SCOCIS, 050745Z Jul 95.

vliegtuigen nog steeds verantwoord. De opgelegde vliegtechnische en tactische restricties schaadden slechts het reactievermogen, vond de Koninklijke Luchtmacht.⁷³

Op de dag van de val van Srebrenica, 11 juli, bleek ook dat de dreiging van de inzet van VRS-luchtafweer geen loze was. Vlak voordat de NAVO-vliegtuigen boven Srebrenica arriveerden, activeerde de VRS de radars voor de luchtverdediging.⁷⁴ Nabij Srebrenica werd een luchtdoelraket (type SA-9) afgevuurd, die een Amerikaanse F-16 op een haar na miste.⁷⁵ Als reactie hierop, en uit angst voor vergelding, begon de VRS bij Srebrenica direct met het camoufleren van zijn posities.⁷⁶ Die vergelding kwam er overigens niet.

De verschillen in analyse tussen de NAVO en de Koninklijke Luchtmacht reflecteerde het verschil in opvatting tussen landen mét en landen zónder troepen op de grond, waarvan de Amerikanen het belangrijkste voorbeeld waren. De Nederlandse Bevelhebber der Luchtmacht, H.J.W. Manderfeld, formuleerde zijn mening over de door de Verenigde Staten geïnitieerde beperking dat er niet meer boven Bosnië gevlogen zou worden aldus: 'het besluit om de restricties op te leggen lijkt eerder te zijn ingegeven door een andere mate van betrokkenheid bij het conflict'. Uit de Nederlandse visie sprak de wens om de eigen troepen op de grond te steunen, terwijl de Amerikaanse zorg primair uitging naar de veiligheid van de vliegers, onder wie zich veel Amerikanen bevonden.⁷⁷

De Nederlandse bezwaren namen nog toe door de manier waarop de Amerikanen omgingen met dit verschil van inzicht: het ging om een volslagen Amerikaanse *Alleingang*. Hun reactie leek buiten proportie en hun analyse die daaraan ten grondslag lag, kon door Nederland niet worden geverifieerd. De Britten gingen nog verder. Zij vermoedden zelfs dat de Amerikanen gegevens over het luchtverdedigingssysteem van de Bosnische Serven hadden gemanipuleerd, 'en zulks niet voor de eerste keer'. De Britten brachten de Amerikaanse opstelling in verband met de vergeefse pogingen van admiraal Smith om toestemming te krijgen om het vliegveld van Banja Luka en omringende radar en luchtafweerinstallaties uit te schakelen.⁷⁸

Volgens de Amerikaanse analyse beschikten de Bosnische Serven over meer *Surface-to-Air missiles* dan eerder gedacht en hun luchtverdedigingssysteem maakte een betere commandovoering mogelijk dan eerst voor mogelijk was gehouden. Bovendien waren de intenties van de Bosnische Serven veranderd. Zij schoten nu doelbewust op de NAVO. Joulwan had aan deze analyse de conclusie verbonden dat het beter was uit het Bosnische luchtruim weg te blijven óf alle vluchten te voorzien van maximale SEAD-bescherming. Stoppen met luchtsteun ging in de Nederlandse visie een brug te ver, maar alle vluchten maximaal beschermen bood ook geen oplossing.⁷⁹

73 DPKlu. Nota DOPKlu aan Defensiestaf/SCOCIS persoonlijk, 03/07/95, nr. DOP 95.047.339/956.

74 NIOD, Coll. Clingendael. Chronology of Events UNPROFOR/NATO Close-Air Support to Dutch Battalion at Potocari, 11/07/95.

75 DCBC, 623. AFSOUTH, Air Desk Log, 11/07/95.

76 ABiH Tuzla. 2e Corps, rapport van 12/07/95, nr. 02/8-10-1253. Inhoud op basis van intercepts.

77 DS, nr. SN95/009/5602. Brief BDL aan CDS, 28/08/95, nr. BDL 95.062.978, met afschriften

brief BDL aan Général J.P. Douin, Chef d'Etat Major de L' Armée de l' Air, Air Chief Marshall Sir Michael Graydon, Chief of the Air Staff Royal Air Force, Lieutenant General B. Mende, Inspector der Luftwaffe, 16/08/95, zonder nummer.

78 DCBC, 1574. Code Veenendaal NAVO 989, 03/07/95.

79 DCBC, 1571. Nederlandse Permanente Militaire Vertegenwoordiging bij het Militair Comité van de NAVO (Ltgen Satter) aan CDS/SC-OCIS (Cdre Hilderink), 011555Z Jul 96, faxnr. 148.

Er was over deze beperkingen geen enkele vorm van overleg geweest tussen de Amerikanen en de aan operatie *Deny Flight* deelnemende Europese luchtmachten. Er was geen gemeenschappelijke analyse van de dreiging. De Nederlandse Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten vond het weliswaar vanzelfsprekend dat de risico's zo laag mogelijk moesten blijven, maar op deze manier dreigde het evenwicht tussen de troepen op de grond en de vliegers die hen moesten beschermen verloren te gaan. Dat gold des te meer voor landen met troepen op de grond in Bosnië. Daarom wilde Manderfeld met zijn Britse, Franse en Duitse collega's tot een betere besluitvorming komen; een standpunt dat hij overigens pas kenbaar maakte na de val van Srebrenica.⁸⁰ NAVO-secretaris-generaal Claes zei tegen het NIOD dat het hem bekend was dat Manderfeld tegengas gaf bij de Amerikaanse terughoudendheid om vliegers risico's te laten lopen. Claes zei zich aan de zijde van Manderfeld geschaard te hebben en het met hem eens te zijn geweest dat de NAVO de handen meer vrij moest houden dan op dat moment het geval was. Dit leidde echter niet tot initiatieven om het NAVO-beleid te veranderen: er werd niet meer gesproken over Manderfelds visie, niet binnen de NAVO-raad en ook niet binnen SACEUR.⁸¹

Het conflict tussen de Amerikanen en Nederland zoals dat vanaf het voorjaar van 1995 speelde, was terug te voeren op de interpretatie van de *Rules of Engagement* voor de NAVO-operatie *Deny Flight*. Over die interpretatie ging het eigenlijk ook al bij de *air strikes* van november 1994, maar daar was toen geen eenduidige uitspraak over gekomen van de hoogste NAVO- en VN-autoriteiten.

De Amerikanen wilden dat als er bij een van de strijdende partijen sprake was van een 'hostile intent', deze aanduiding niet alleen zou moeten slaan op het schenden van de *No Fly Zone* boven Bosnië door de strijdende partijen, maar ook op de VRS-luchtafweer. De NAVO wilde ook luchtafweer bombarderen waarvan de radars vliegtuigen aanstraalden. UNPROFOR vond dat echter te gevaarlijk, omdat dat allerlei repercussies op de grond met zich mee kon brengen. Vooral de Fransen verzetten zich omdat zij het te gevaarlijk voor de grondtroepen achtten. Dat leidde tot de dreiging van de Amerikanen dat zij hun vliegtuigen uit de operatie *Deny Flight* terug zouden trekken. Dat gaf weer aanleiding tot de beschuldiging van andere landen dat consensus binnen de NAVO verwerd tot het opleggen van een dictaat door één enkel land.⁸² Dit gebakkelei leidde uiteindelijk tot een compromis: de strijdende partijen zouden er formeel van in kennis worden gesteld dat het met radars beschijnen van NAVO-vliegtuigen niet was toegestaan. Als er dan een tegenactie kwam van de NAVO, moest die proportioneel zijn en mocht die alleen worden genomen tegen het betreffende luchtafweersysteem. Nederland sloot zich bij de Franse mening aan. Een te hard optreden kon, ook in Nederlandse ogen, gevolgen hebben voor de UNPROFOR-eenheden.⁸³ Uit strikt 'luchtmacht'-oogpunt was een dergelijk compromis echter niet het meest effectief, en net als eerdere onderhandelingen met de VN bleven de Verenigde Staten achter met een gevoel van onvrede. Het gevolg was dat de Amerikanen vervolgens binnen de NAVO beperkingen in het vliegen boven Bosnië doordrukten.

80 DCBC, nr. 1103. BDL aan CDS, 28 augustus 1995, nr. BDL 95.062.978.

81 Interview W. Claes, 12/03/01.

82 DCBC, 2389. Code Hoek 024/95, HPMV aan

CDS, 08/04/95, nr. BuZa dvti776 – HPMV024, verslag 20e MC/PS vergadering van 20/04/95,

83 DCBC, 454. Nota PCDS aan de Minister,

02/05/95, nr. SN/95/009/2726.

6. Discussies tussen VN en NAVO op het hoogste niveau over het luchtwapen

Het was duidelijk dat er nog steeds een fundamenteel verschil van mening was tussen de VN en de NAVO over de inzet van het luchtwapen. Eind juni was de kwestie terug op het hoogste politieke niveau: NAVO-secretaris-Generaal Claes kwam bij Boutros-Ghali in het geweer om duidelijkheid te verkrijgen over de opstelling van de VN ten opzichte van het gebruik van het luchtwapen.

Claes spitste deze interventie toe op de ‘dubbele sleutel’-procedure; uit het voorgaande moge overigens blijken dat dat slecht één van de problemen was bij de inzet van het luchtwapen. Dat Claes daar zijn pijlen op richtte was mede een gevolg van het feit dat Boutros-Ghali na de *air strikes* op Pale de ‘sleutel’ bij zichzelf had gelegd in plaats van bij diens speciale vertegenwoordiger, Akashi. Ging het om *air strikes*, dan wilde Boutros-Ghali beslissingsbevoegdheid, en bij *Close Air Support* wilde hij tenminste geconsulteerd worden.

Claes stelde zich op het standpunt dat hierdoor de effectiviteit van NAVO in het geding was. Het succes van het luchtwapen was namelijk afhankelijk van de snelheid waarmee hulp voor de grondtroepen en bescherming van de *Safe Areas* kon worden ingeroepen. Claes wilde dat de bevoegdheid om *Close Air Support* toe te staan weer in het operatiegebied kwam te liggen. De Bosnische Serven zouden anders eens kunnen denken dat aan de NAVO beperkingen waren opgelegd, en dat zou de VRS slechts overmoedig kunnen maken.⁸⁴ Claes kreeg hierin bijval van Akashi en Janvier. Ook zij waren er sterk voorstander van dat de bevoegdheden voor *Close Air Support* zo spoedig mogelijk weer in hun handen zouden worden gelegd. In een – voor zijn doen – harde uitspraak wees Akashi New York erop dat Zagreb weliswaar zijn best deed om in de regio tot een goede samenwerking met de NAVO te komen, maar dat de inspanningen daar en de effectiviteit van de VN en de NAVO ermee was gediend wanneer het tot een ‘policy coordination’ kwam die geen ruimte liet voor misverstanden.⁸⁵

Hiermee had Akashi beslist een punt. De noodzaak van een beter contact en een betere coördinatie tussen de VN en de NAVO was er zeker, al is inmiddels voldoende duidelijk geworden dat daarvoor meer nodig was dan alleen dat Boutros-Ghali de ‘sleutel’ teruggaf aan Akashi. Het probleem zat dieper, hetgeen ook bleek uit de toon van de briefwisseling tussen de beide secretarissen-generaal. Die was afstandelijk en kribbig, hetgeen er ongetwijfeld een gevolg van was dat zij elkaar zelden spraken, en dat de NAVO werd geacht zich ondergeschikt aan de VN te maken. Het verbeteren van de relaties tussen de twee organisaties stond wel steeds op de agenda maar zou pas later – na de val van Srebrenica – zijn beslag krijgen.

Voorlopig beperkte Claes zich ertoe in te stemmen met een nieuwe serie briefings door de NAVO in Brussel. Hij signaleerde verder dat Zagreb regelmatig verrast was door voorstellen van admiraal Smith. Wilde dat in de toekomst voorkomen worden, dan was het nodig dat de VN-commandanten in Zagreb en Sarajevo en de NAVO-commandanten elkaar vaker in Zagreb ontmoetten voor wat meer denkwerk. Ook gesprekken met de hoogste NAVO-militair in Europa, generaal Joulwan, waren gewenst, vond Claes.⁸⁶

84 UNGE, UNPROFOR, Box 62/77, File 2.8 Nato 25/05/93- 05/0795. Letter Willy Claes to Boutros Boutros-Ghali, 21/06/95.

85 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable

Akashi to Annan, 22 June 1995, No. Z-1041.

86 NIOD Coll. Banbury. Dabgoek Banbury, 07/0795.

Boutros-Ghali reageerde de volgende dag op de brief van zijn evenknie bij de NAVO. Hij vroeg op zijn beurt opheldering over een verzoek van NAVO-admiraal Smith. Deze had op 21 juni Janvier opgebeld, nadat weer twee VRS-gevechtsvliegtuigen van het Bosnisch-Servische vliegveld van Banja Luka waren opgestegen. Vanwege de Bosnisch-Servische luchtverdediging was het moeilijk deze vliegtuigen aan te vallen. Daarop had Smith aan Janvier instemming gevraagd voor een ‘major air operation’. Hij wilde niet minder dan de hele Bosnisch-Servische luchtverdediging uitschakelen, het voor de Bosnische Serven belangrijke vliegveld van Banja Luka onbruikbaar maken, en alle daar aanwezige vliegtuigen vernietigen. Vanuit militair oogpunt was het logisch om niet te wachten tot vliegtuigen in de lucht waren of totdat de luchtafweer tegen de eigen vliegtuigen werd ingezet, maar vanuit de VN werd hier anders tegenaan gekeken. Janvier had namelijk met het oog op de proportionaliteit ‘nee’ gezegd: de VRS had alleen vluchten gemaakt en er waren geen aanvallen uitgevoerd. Dat rechtvaardigde geen *air strike* op het vliegveld, vond Janvier.⁸⁷

Boutros-Ghali wilde nu graag weten hoe Claes over deze in zijn ogen te radicale voorstellen dacht. Daar is wel een indicatie van: de NAVO-secretaris generaal had na het neerschieten van de Amerikaanse F-16 op 2 juni zelf ook het vliegveld van Banja Luka willen bombarderen, zoals eerder effectief met Udbina was gebeurd. Niettemin gaf Claes SACEUR Joulwan opdracht admiraal Smith te bellen, die – naar eigen zeggen – ‘got beaten hard’ door Joulwan. Deze stelde zich op het standpunt dat *elke* VRS-radar die werd aangezet gelijk stond met *hostile intent*. Daarom wilde hij elke aangezette radar aanpakken, maar dan zonder toestemming aan UNPROFOR te vragen. Inhoudelijk zat hij dus op één lijn met Smith: ook die wilde overgaan tot uitschakeling van de VRS-luchtverdediging. Smith meende dat de *Rules of Engagement* daartoe mogelijkheden boden.⁸⁸

De VN wilde hierbij betrokken worden, en vreesde dat de NAVO de VN niet zou consulteren. Annan had ook in november al aan de NAVO gevraagd te bevestigen dat deze organisatie zich aan de dubbele-sleutelprocedure zou houden, waarbij de VN leidend was omdat deze instelling als eerste de sleutel zou omdraaien. Nu had de NAVO een voorstel gedaan, en was dat door de VN afgeslagen. Boutros-Ghali wees er verder op dat de bevoegdheden nog steeds in zijn handen lagen en niet in die van Akashi in Zagreb. Boutros-Ghali zei Claes er wel begrip voor te kunnen opbrengen dat de handhaving van de *No Fly Zones* risico’s en technische problemen met zich meebracht, maar het mandaat stond nu eenmaal geen acties toe van de soort die admiraal Smith nu wilde. Boutros-Ghali wilde daarom graag van Claes horen dat de NAVO zijn acties op resoluties van de Veiligheidsraad bleef baseren. Als de NAVO dit soort acties vanuit de lucht nodig achtte voor afdwinging van het vliegverbod, dan was daarvoor autorisatie van de Veiligheidsraad nodig, vond Boutros-Ghali.⁸⁹ Claes was gedwongen persoonlijk Smith tot de orde te roepen wegens zijn aandrang tot bombarderen tegen de resoluties in.⁹⁰

De druk op Boutros-Ghali om dan toch tenminste de ‘sleutel’ voor luchtsteun terug te geven aan Akashi, had succes. De Britse minister Rifkind en onder-secretaris-generaal Annan hadden hier naast Claes, Akashi en Janvier op aangedrongen. Boutros-Ghali verklaarde

87 ABZ, PVNAVO. Vml Joeg/No Fly Zone, nr. 118772. Letter Boutros Boutros-Ghali to Willy Claes, 23/06/95.

88 Interviews George Joulwan en Leighton Smith, 08/06/00 en 06/06/00.

89 ABZ, PVNAVO. Vml Joeg/No Fly Zone nr. 118772. Letter Boutros Boutros-Ghali to Willy Claes, 23/06/95.

90 Interview Willy Claes, 12/03/01.

dat hij de bevoegdheden onder meer naar aan zich toe had getrokken om de druk op Akashi te verminderen; een merkwaardige motivering, alleen al omdat het terugnemen van de bevoegdheid was stilgehouden.

Er was druk op Boutros-Ghali uitgeoefend door zijn eigen VN-hoofdkwartier en hij was erop gewezen dat de kwestie van de autorisatie beter diende te worden aangepakt, ook omdat er geen regeling bestond voor het delegeren van die bevoegdheid als hij eens naar Genève afreisde. De weergave van een vergadering hierover is afkomstig van generaal Eisele, *Assistant Secretary-General for Planning and Support* van het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN.

Aan de vergadering namen deel: Boutros-Ghali, Goulding (*Under-Secretary-General* en hoofd van het *Department for Political Affairs*), Gharekhan (*Senior Advisor to the Secretary-General*), Annan (*Under-Secretary-General* en hoofd van het *Department of Peacekeeping Operations*), Riza (chef van het kabinet van de secretaris-generaal) en Eisele zelf. Er waren uitvoerige gesprekken met Janvier en Akashi aan voorafgegaan. Gedurende de vergadering had Boutros-Ghali zijn principe uitgelegd: 'I do not trust any person in the world.' Hij wilde vervolgens de discussie beëindigen zonder dat een beslissing was genomen. Eisele had daarop gezegd dat dat niet kon; in zijn eigen woorden een opvallende daad, omdat 'His Imperial Highness' niet wenste te worden tegengesproken. De aanwezige ambtenaren waren het erover eens dat er een oplossing moest komen; er moest iemand in de bevelsketen worden aangewezen; Boutros-Ghali zou te ver van voormalig Joegoslavië af staan.

In de vergadering kwam vervolgens de optie aan de orde om Annan de 'sleutel' te geven. Dat kon echter ook niet, want die reisde te vaak de wereld rond. Boutros-Ghali vroeg vervolgens aan Eisele wie hij dan wel voorstelde tot sleutelhouder te maken. Eisele stelde dat dit de militaire commandant op de grond zou moeten zijn. Boutros-Ghali zei daarop namelijk dat het niet de 'Engelse generaal' (Smith) mocht zijn. Janvier had overigens te kennen gegeven daar geen bezwaar tegen te hebben. Vervolgens kwam Akashi aan de orde; die had de 'sleutel' al eerder gehad. Boutros-Ghali had geen bezwaar tegen delegatie aan Akashi, maar Eisele vond zelf dat Zagreb eigenlijk al te ver van Bosnië lag. De 'sleutel' zou lager in de VN-organisatie gelegd moeten worden, zoals de NAVO dat ook georganiseerd had. Vervolgens kwam Janvier aan de orde. Boutros-Ghali beweerde echter dat wanneer die de beslissing nam, Boutros-Ghali alsnog door de media en de Veiligheidsraad de schuld in de schoenen geschoven zou krijgen voor een verkeerde beslissing. Eisele had daarop gezegd dat dat juist was, maar dat Boutros-Ghali vertrouwen moest hebben in zijn ondergeschikten. Gezien Boutros-Ghali's statement dat hij niemand vertrouwde was het compliment begrijpelijk dat Goulding na afloop aan Eisele gaf: hij zei dat deze dapper was geweest in de vergadering. De andere aanwezigen hadden Eisele naar zijn indruk slechts onbeleefd gevonden omdat hij Boutros-Ghali had tegengesproken. Tot ieders verbazing echter kwam er een geschreven notitie om de bevoegdheid voor *Close Air Support* aan Zagreb te delegeren en verder naar beneden als daartoe aanleiding was.⁹¹

Nadat dit meningsverschil was uitgevchten viel zo op 22 juni het besluit dat Akashi weer mocht beslissen over *Close Air Support*. De bevoegdheid om te beslissen over *air strikes* wilde Boutros-Ghali wel in eigen hand blijven houden. Volgens een van de aanwezigen was het verbazingwekkend om te zien hoeveel moeite Boutros-Ghali had om te delegeren, en dat hij niet wilde inzien hoe onjuist het was zelf de 'sleutel' voor *air strikes* te houden. Volgens

91 Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

hem waren conflicten over de inzet van het luchtwapen inherent aan deze constructie: de Verenigde Staten wilden namelijk zo veel mogelijk gebruik maken van het luchtwapen, terwijl Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk dat het liefst helemaal niet wilden. Vooral het Verenigd Koninkrijk was niet in staat om om te gaan met de Bosnisch-Servische tegenmaatregelen die van de inzet van het luchtwapen het gevolg konden zijn voor hun troepen op de grond. De Britten wilden echter niet publiekelijk zeggen dat zij het niet met de Amerikanen eens waren.

Deze analyse – die overigens alleen betrekking had op *air strikes*, niet op *Close Air Support* – leidde tot de conclusie dat het de Britten en de Fransen goed uitkwam dat Boutros-Ghali de bevoegdheid om te beslissen tot *air strikes* weer aan zich had getrokken en niet bijvoorbeeld bij een militair had gelegd.⁹² Gezien zijn behoedzaamheid was er een redelijke zekerheid dat het niet zo snel tot nieuwe *air strikes* zou komen. Boutros-Ghali liet weliswaar aan zijn collega bij de NAVO, Claes, weten dat hij niet zou aarzelen *air strikes* toe te staan, maar als het nodig zou zijn deze aan te vragen, dan wilde Boutros-Ghali die aanvraag eerst uitvoerig gemotiveerd zien met uitleg over de omstandigheden, de doelen ervan, en de gevolgen voor het VN-personeel op de grond.⁹³ Dat wierp al een flinke barrière op tegen *air strikes*, omdat er zo veel vertraging zou ontstaan. Overigens was ook Janvier ongelukkig met het behoud van deze ‘sleutel’ bij Boutros-Ghali; hij had de Defensie-ministers van NAVO en WEU al op 3 juni laten weten dat hij deze bevoegdheid graag op het uitvoerende militaire niveau zag liggen, het liefst bij generaal Smith in Sarajevo.⁹⁴

Na al deze discussies waren tot het moment van de aanval op Srebrenica *air strikes* geen fundamenteel onderwerp van gesprek meer. Wel had de Bosnische premier Silajdžić op 30 juni nog contact met NAVO-secretaris-generaal Claes over luchtsteun. Silajdžić toonde zich bij die gelegenheid bezorgd over de feitelijke afwijzing van *air strikes*, die het gevolg was van de discussies tussen en binnen de NAVO en de VN. Silajdžić stelde Claes vervolgens de vraag wat er zou gebeuren wanneer de Bosnische Serven zouden trachten de oostelijke enclaves in te lijven. Zou de NAVO dan luchtsteun geven aan de ABiH? Claes nam de woorden van Silajdžić overigens met een korreltje zout; de premier was een ‘superhavik’ die provokeerde, vond hij.⁹⁵

Claes had geantwoord dat de NAVO met name bezorgd was over de positie van de Nederlandse VN-troepen en de bevolking in Srebrenica. Den wees Silajdžić er voorts op dat indien de Nederlandse troepen zouden worden aangevallen, ‘it could be assumed that the UNPROFOR would turn its key’. Ook zou in overleg met de VN door de NAVO kunnen worden opgetreden in geval van beschieting van de bevolking, zo kreeg Silajdžić te horen. Dat laatste was nog maar de vraag, maar aan de NAVO zou het niet liggen.⁹⁶

Ondertussen in voormalig Joegoslavië

Naast de meer algemene discussies over de sleutelhouders, kwam er intussen ook specifiek discussie op gang over de afwijzing door Janvier (overigens geen sleutelhouder) van NAVO-

92 Vertrouwelijk vraaggesprek (63).

93 NIOD, Coll. Smith. Code Cable The Secretary-General to Akashi, 22 July 1995, No. MSC-2058. ABZ, PVNAVO. Vml Joeg/No Fly Zone nr. 118772. Letter Boutros Boutros-Ghali to Willy Claes, 23/06/95. NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, 22/06/95.

94 DCBC, 1876. Code Van Mierlo 72, 06/06/95, Stg Confi.

95 Interview Willy Claes, 12/03/01.

96 DCBC, 1583. Code Veenendaal NAVO 994, 3 juli 1995. De code sprak van een inval door Servië.

admiraal Smiths plannen voor de grootschalige *air strikes*. De VN kreeg hiervoor van de Amerikaanse pers de schuld. Akashi had aan journalisten gezegd dat Janvier het verzoek van Smith had afgewezen. Akashi's staf had hem overigens gebriefd dat Janvier geen beslissing had genomen, maar slechts had uitgelegd dat het mandaat voor *Deny Flight* zich niet uitstreckte tot het soort grootschalige *air strikes* als die Smith had voorgesteld. Janvier had er overigens om diezelfde reden al problemen mee dat de NAVO VRS-vliegtuigen zou onderscheppen, ook al was dit een evidente schending van het *No-Fly-Zone*-regime.

De negatieve publiciteit in de Amerikaanse pers leidde binnen de UNPF-staf van Janvier in Zagreb tot de vraag of Akashi langs deze weg soms Janvier op de een of andere wijze onder druk wilde zetten, of misschien de aandacht van zichzelf wilde afleiden. In elk geval was duidelijk dat de toonzetting in de Amerikaanse media dodelijk was voor UNPROFOR: men beschouwde het als een stap terug dat de VN handhaving van de *No Fly Zone* opofferde uit respect voor de Bosnische Serven. Het werd nog erger door een niet al te verstandige reactie van een VN-woordvoerder in Zagreb: deze had toegelicht dat de aanvraag van Smith een opzette van de NAVO was geweest, in de verwachting dat hij afgewezen zou worden. Dan zou de NAVO de VN verantwoordelijk kunnen houden voor het beleid om geen *air strikes* meer uit te voeren, zodat de VN de schuld zou krijgen. Een reactie uit New York op deze woordvoering liet niet lang op zich wachten: Annan sprak van een 'extreme lack of judgement'. Deze misinformatie van de pers had gemakkelijk kunnen worden vermeden als eenvoudigweg was gezegd dat de VN-Veiligheidsraadresolutie waarin luchtacties geautoriseerd werden (Resolutie 816 van 31 maart 1993) zich beperkte tot acties vanuit het Bosnische luchtruim ter handhaving van het vliegverbod. Dat betekende ook dat de door admiraal Smith gevraagde acties niet waren toegestaan; de acties van Smith hadden namelijk een preventief karakter en dat was in deze resolutie niet toegestaan.⁹⁷

Om te verduidelijken wat het beleid inzake *air strikes* nu precies was, spraken Janvier en Smith elkaar op 27 juni 1995. Zij kwamen overeen dat de NAVO geen voorzorgsaanvallen (in militaire termen: *pre-emptive missions*) meer zou uitvoeren buiten de dubbele-sleutel-procedure om. Als er echter een bedreiging ontstond doordat een Bosnisch-Servische doelaanwijzingsradar NAVO-vliegtuigen bescheen, dan zouden daar raketten op worden afgevuurd. Dat paste binnen 'internationally recognised military standards' zoals de Bosnische Serven al eerder bekend was gemaakt. Dat betekende wel – zoals hiervoor uitgelegd – dat bij alle missies boven Bosnië, ongeacht of dit trainingsmissies, luchtverkenning of *Close Air Support* betrof, SEAD-vliegtuigen mee moesten om de Bosnisch-Servische radar te onderdrukken; de Amerikanen kregen wat dit betreft dus hun zin. Vanwege de beperkte beschikbaarheid van dergelijke SEAD-vliegtuigen betekende dit het einde van *air presence* boven Bosnië en werd de reactietijd voor het aanvragen van *Close Air Support* vergroot. Niettemin zou er 24 uur per dag *Close Air Support* beschikbaar zijn binnen de afgesproken tijdslimiet van vier uur.⁹⁸ Dagelijks zouden er 35 vluchten kunnen worden uitgevoerd ten

97 John Pomfret, 'U.N. rejects NATO Request to Bomb Serb Airfield After "No Fly" Violations', *The Washington Post*, 22/07/95; UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi,

22/06/95, No. MSC-2066.

98 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan info Smith, 28/06/95, No. Z-1067.

behoefte van de VN. Janvier zei daarmee tevreden te zijn, hoewel hij aangaf zich bewust te zijn van de gevaren die de vliegers liepen.⁹⁹

7. Conclusies

Ten tijde van de uitzending van Dutchbat in 1994 bestond de verwachting dat het luchtwapen op krachtige wijze zou worden ingezet indien nodig, en dat de Nederlandse VN-militairen zonodig prompt en op toereikende schaal vanuit de lucht zouden worden bijgestaan. Die verwachting werd niet bewaarheid.¹⁰⁰ De VN bleek terughoudend te zijn bij de inzet van het luchtwapen. UNPROFOR zag zich daarbij voor het probleem gesteld dat het feitelijk geen middelen bezat tussen het laten horen van een protest aan de strijdende partijen en een actie vanuit de lucht.

Een groot probleem bij de inzet van het luchtwapen (in de vorm van luchtaanvallen of luchtsteun) was de verschillende benadering van het conflict door de VN en de NAVO. De eerste hield vast aan neutraliteit in het conflict en aan het mandaat van UNPROFOR dat gericht was op *peacekeeping*, terwijl de NAVO zich onder Amerikaanse druk liever op *peace enforcing* richtte. Beide organisaties bleken daarbij nogal eens tegenover elkaar te staan: de Verenigde Naties hielden het oog gericht op de veiligheid van hun *peacekeepers* op de grond, de NAVO was gefocust op de veiligheid van NAVO-piloten boven Bosnië en de geloofwaardigheid van de eigen organisatie. Daaruit is te verklaren dat er van de zijde van de NAVO voortdurend kritiek was op de voorzichtige wijze waarop de Verenigde Naties met de inzet van het luchtwapen omgingen.

De frictie tussen de beide organisaties werd nog versterkt door de bewezen capaciteit van de Bosnisch-Servische luchtverdediging om NAVO-vliegtuigen neer te schieten. Om die reden wilde de NAVO een einde aan die dreiging maken, het liefst door ook luchtverdedigingssystemen preventief uit te schakelen. Het mandaat stond een dergelijke preventieve uitschakeling echter niet toe. In de praktijk bleek eens temeer dat *peacekeeping* op de grond en *peace enforcing* vanuit de lucht elkaar slecht verdroegen. Voor opeenvolgende *Force Commanders* van UNPROFOR was het een schrikbeeld dat door een onevenredige reactie van de NAVO de onpartijdigheid van de VN verloren zou gaan, waardoor de humanitaire missie in Bosnië op het spel zou worden gezet.

Verschil van inzicht was er ook omtrent welke strijdende partij precies aangevallen zou moeten worden. Bij het VN-hoofdkwartier in Zagreb werd misnoegd gesignaleerd dat het luchtwapen alleen tegen de Bosnische Serven werd ingezet, ook al waren er meer *peacekeepers* door toedoen van de Bosnische Moslims en Kroaten gesneuveld. Daar kwam nog bij dat de VN de Verenigde Staten ervan verdacht het luchtwapen niet alleen volgens de geldende procedures in te willen zetten, maar ook met politieke redenen: namelijk uit de behoefte om de Bosnische Serven harder aan te pakken. Hoe diep het wantrouwen tussen deze twee organisaties was, bewees wel dat op de hoogste niveaus de VN enige malen aan de NAVO vroeg om de verzekering dat de NAVO niet zelfstandig tot luchtaanvallen (*air strikes*) zou besluiten: er was vrees voor een Amerikaanse *Alleingang* in deze. De NAVO werd gevraagd de 'dubbele sleutel'-procedure te blijven volgen: de VN besliste tot inzet van het luchtwapen,

⁹⁹ UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 30/06/95, No. Z-1078.

¹⁰⁰ DMKlu M95077091/1617. Directeur Opera-

tiën Klu (genm G.F.A. Macco) aan MinDef d.t.v. CDS, 04/10/95, nr. DOP95.072.078.

en daarna kwam deze er pas als ook de NAVO die inzet goed had gekeurd. De NAVO bevestigde steeds deze procedure, maar het wantrouwen bleef.

Een grootschalige inzet van het luchtwapen in de vorm van *air strikes* was weinig geschikt om de verspreid opgestelde mortieren en artillerie van de strijdende partijen aan te pakken. De Bosnische Serven verplaatsten deze systemen bovendien steeds, en de NAVO-vliegtuigen bleven daar kwetsbaar voor. Het luchtwapen werd ook om andere redenen krachteloos, namelijk doordat de Bosnische Serven ertoe overgingen gijzelaars te nemen. Dat gebeurde onder meer na de *air strikes* op Pale.

Het luchtwapen verloor dus zijn afschrikwekkende werking, en door de capaciteit van Bosnisch-Servische luchtafweer waren extra vliegtuigen voor begeleiding nodig. Dat verminderde de capaciteit van de NAVO voor het geven van *Close Air Support* ten zeerste.

Uit een evaluatieonderzoek achteraf onder officieren van UNPROFOR bleek 'de' VN-invalhoek nog eens duidelijk. De respondenten bleken ondersteuning van UNPROFOR door de NAVO te verwelkomen, en zagen dit zelfs als essentieel. Het was hen niet ontgaan wat daarbij het probleem was, namelijk dat de VN en de NAVO verschillende inzichten huldigden. De NAVO voelde niet eenzelfde betrokkenheid bij een onpartijdig optreden als de VN. De VN-officieren zagen de NAVO als een organisatie die de operationele zwakte van de VN kon goedmaken, en middelen kon inbrengen die de VN niet bezat. Niettemin vonden VN-officieren in meerderheid – ook als zij afkomstig waren uit NAVO-landen – dat de NAVO alleen in een ondersteunende rol hoorde te opereren, dus onder VN-bevel.

Dit onderzoek reflecteerde dan ook de problemen die in de praktijk waren gebleken met de inzet van luchtsteun en luchtaanvallen: over de toepasbaarheid van luchtsteun in een vredesoperatie bestond geen consensus, en over het nut van offensieve *air strikes* in een *peacekeeping*-operatie bestond grote twijfel. Hoe hoger de militaire rang, hoe meer twijfel er was over het gebruik van het luchtwapen. Het luchtwapen werd eerder beschouwd als een instrument voor oorlog, en niet voor *peacekeeping*. Als (betere) alternatieven voor het luchtwapen werden genoemd: meer troepen, en een betere bescherming van de troepen.

De mogelijkheid om luchtsteun aan te vragen ter bescherming van de *peacekeepers* werd over het algemeen gewaardeerd, mits dit niet betekende dat de VN partij zou trekken. Het gebruik van luchtsteun voor de verdediging van *Safe Areas* was een controversieel onderwerp, hetgeen mede werd verklaard door de discussies over luchtsteun rond de val van Srebrenica. Bedenkingen over het gebruik van luchtsteun hingen ook samen met de algemeen bestaande indruk dat de Veiligheidsraad tot besluiten kwam zonder rekening te houden met de opvattingen van de *Force Commander* in Zagreb. Officieren waren die mening vrijwel unaniem toegedaan, al geloofden velen niet dat het realistisch zou zijn verbetering in de communicatie tussen New York en het veld te verwachten.¹⁰¹

Een evaluatie onder Nederlandse VN-stafofficieren, naar hun ervaringen gevraagd in 1996, leerde voorts nog het volgende. Er was volgens hen grote druk geweest van de NAVO om tot een robuuster optreden te komen, en dat terwijl het risico van de gevolgen van die NAVO-operaties bij de VN-troepen op de grond lag. De Nederlandse officieren verdedigden het principe van besluitvorming volgens de dubbele sleutel als noodzakelijk. Het was de VN-stafofficieren verder opgevallen dat NAVO-functionarissen nog wel eens de neiging

101 Biermann in Biermann en Vadset, *UN Peacekeeping in Trouble*, p. 100-106. Voor dit onderzoek zijn 1200 officieren van alle rangen en af-

komstig uit verschillende landen, waaronder Nederland, benaderd.

hadden de VN neerbuigend en laatdunkend te bejegenen. Niettemin noemden zij de verstandhouding tussen VN-generaal Janvier in Zagreb, NAVO-admiraal Smith in Napels en VN-generaal Smith in Sarajevo goed. De VN-officieren gaven tenslotte als hun mening te kennen dat de samenwerking met de NAVO op het gebied van de luchtsteun goed was geweest, zeker nadat de procedures waren bekort en bevoegdheden in militaire handen waren overgegaan.¹⁰² Inderdaad werd het luchtwapen pas echt weer effectief toen UNPROFOR minder kwetsbaar voor gijzelingen was geworden – na de val van Srebrenica.

---

102 DOKL. Verslag evaluatie VN-sleutelfunctionarissen, 26/04/96, nr. OPS BLS/3651. Landmachtstaf, Zaak nr. BLS/721.

HOOFDSTUK 3

Geen luchtacties bij vrijlating van de gijzelaars: een deal tussen Janvier en Mladić?

1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat in de maand juni de procedure om het luchtwapen in te zetten steeds meer hindernissen zou ontmoeten, vooral vanwege de te voorziene gevolgen hiervan. Die gevolgen konden er zowel zijn in de lucht (het gevaar dat NAVO-vliegtuigen doelwit zouden worden van VRS-luchtafweer was nog steeds groot), als op de grond (de Bosnische Serven hadden eind mei op de *air strikes* op Pale gereageerd door het maken van gijzelaars onder de VN'ers). De vraag was rond begin juni reëel in hoeverre inzet van het luchtwapen eigenlijk nog wel mogelijk was. In dat verband is het nuttig en nodig nu de blik te richten op de visie van twee hoofdrolspelers waar het ging om de inzet van het luchtwapen: VN-generaal Janvier en VRS-generaal Mladić. Er is reden voor een nadere beschouwing op hun visie, omdat zij elkaar onder meer over dit onderwerp spraken. In dit hoofdstuk komt systematisch de vraag aan de orde hoe hun ontmoeting gezien moet worden in het licht van de (hindernissen bij de) verdere inzet van het luchtwapen.

De ontmoeting tussen de generaals Janvier en Mladić vond plaats op 4 juni 1995, in de Bosnisch-Servische stad Zvornik in Oost-Bosnië. De bijeenkomst is omgeven met geruchten. Velen beweren dat daar, na de *air strikes* bij Pale op 25 en 26 mei, in enige vorm afspraken zouden zijn gemaakt over de vrijlating van gegijzeld VN-personeel in ruil voor het verder afzien van luchtacties tegen de Bosnische Serven. Nader onderzoek naar deze beweringen is gewenst, omdat deze ontmoeting in verband is gebracht zowel met de Bosnisch-Servische aanval op Srebrenica, als ook met het onthouden van luchtsteun aan Dutchbat tijdens de aanval, ook omdat de militaire VN-top van de enclaves af zou willen.

Met enige regelmaat dook dit verband in de media op. Eerst zal de ontmoeting hoofdzakelijk worden gezien op basis van berichten vanuit het publieke domein: wat is daarover in de pers en in het verkeer tussen regering en parlement medegedeeld? Vervolgens komen de bevindingen van het eigen onderzoek aan de orde en wordt een conclusie getrokken over de vraag wat het belang is geweest van de ontmoeting in Zvornik voor de val Srebrenica.

2. Geruchten in de media over een 'deal'

Reuter-correspondent Kurt Schork bracht vanuit Sarajevo als eerste het bericht dat generaal Janvier tijdens een geheime bijeenkomst generaal Mladić had ontmoet. Tevens citeerde Schork een 'UN official' die had gezegd dat de VN zich had gehaast een 'deal' over de gijzelaars te sluiten.¹ Janvier was razend over dit bericht geweest.²

Op 22 en 23 juni 1995 voedden de *The Washington Post* en de *International Herald Tribune* de geruchtenmachine door gewag te maken van een door de Franse regering ge-

1 NIOD, Coll. De Ruiter. *Reuter*, REU1327 3 OVR 556, 1159 190695 GMT.

2 NIOD, Coll. De Ruiter. Aantekening van COS [Nicolai] op bericht *Reuter* van 19/06/95. Ruiter.

maakte deal om de gijzelaars vrij te krijgen, waarbij ook Griekenland en Rusland zouden zijn betrokken. Een woordvoerder van de VN zou hebben bevestigd dat er een verband bestond met luchtaanvallen. Volgens de kranten was het patroon duidelijk: na de besprekingen in Zvornik op 4 juni had op 9 juni deze VN-woordvoerder, naar aanleiding van de bijeenkomst van Akashi, Smith en Janvier in Split (zie hoofdstuk 1), namens Akashi nogal verrassend verklaard dat de VN zich voortaan strikt aan de regels voor *peacekeeping* zou houden, hetgeen impliceerde dat er door de VN geen geweld zou worden gebruikt of partij gekozen. Verrassend, omdat dit suggereerde dat er geen luchtaanvallen meer zouden komen; dat was nieuw. Hierin kon een duidelijk signaal van de VN aan de NAVO worden afgelezen dat er geen *air strikes* gedaan zouden worden; als de VN de 'sleutel' voor het luchtwapen niet zou omdraaien, kon de NAVO dat ook niet doen. Dat er geen geweld meer gebruikt moest worden was ook niet toevallig de belangrijkste eis van Mladić en Karadžić geweest. 'Now the Serbs know no-one is going to punish them. These two guys have let the cat out of the bag', zo werd een westerse functionaris aangehaald.

Er werd door deze kranten meer mogelijk bewijs aangehaald voor een zelfstandige Franse rol: de Russische president Jeltsin zou door Chirac zijn verzekerd dat 'the troubled era of air strikes in Bosnia was over'. Een verzoek van NAVO-admiraal Smith aan Janvier om het vliegveld van Banja Luka te bombarderen (zie hoofdstuk 2) zou een opzetje zijn geweest om de VN te laten erkennen dat er door een deal tussen Janvier en Mladić een *no air strike policy* bestond.³

Ook in de media in het Verenigd Koninkrijk staken een paar dagen later geruchten de kop op: op 27 juni berichtte *The Times* dat militairen in Bosnië de verdenking koesterden dat de Serven een concessie was gedaan in ruil voor vrijlating van de gijzelaars, al bleven geruchten over een 'no air strikes'-deal onbewezen. Diplomatieke bronnen, aldus *The Times*, hadden namelijk gezegd dat het niet de Servische gewoonte was om onvoorwaardelijk met iets in te stemmen. Het Britse *Foreign Office* bracht daar volgens dezelfde krant echter tegenin dat een geheime overeenkomst niet had kunnen worden gesloten zonder de troepenleverende landen te consulteren. VN-bronnen in New York en Zagreb waren zeer beslist: toen de Bosnische Serven vroegen een einde te maken aan de *air strikes*, hadden zij als antwoord gekregen dat dit 'out of the question' was. NAVO-officials zeiden dat hen niets over een verandering in hun missie was verteld.⁴

Nieuwe verdenkingen over een verband tussen het vrijlaten van gegijzelden en het afzien van verdere inzet van het luchtwapen waren gerezen nadat de voormalige *Force Commander*, de Franse generaal De Lapresle, op 6 juni onverwacht in Pale was opgedoken, nog voordat gegijzelden waren vrijgelaten.⁵ Het is aannemelijk dat zijn aanwezigheid daar te maken had met zijn werkzaamheden voor EU-bemiddelaar Bildt. De Lapresle was door de Franse regering aan diens missie toegevoegd.

Ook in Nederland werd uitvoerig bericht over geruchten omtrent een mogelijke deal. Deze bleven na de val van Srebrenica aanhouden en werden met tussenpozen in de media herhaald. Op 2 november 1995 bijvoorbeeld nam *NRC Handelsblad* een bericht over uit de

3 *The Washington Post*, 22/06/95. *International Herald Tribune*, 23/06/95.

4 *The Times*, 27/06/95.

5 Bildt, *Peace Journey*, p. 30. De Lapresle was als militair adviseur toegevoegd aan het onderhande-

lingsteam van Bildt en ontmoette inderdaad de Bosnisch-Servische leiders in de laatste stadia van de gijzelaarscrisis. Hij had ook al tijdens de Goražde-crisis in april 1994 met Milošević over de vrijlating van gijzelaars onderhandeld.

Berlijnse krant *Tageszeitung* waarin was vermeld dat Janvier op bevel van de Franse President had geweigerd luchtaanvallen uit te voeren tijdens het offensief tegen Srebrenica. Uit bronnen bij de Franse regering en Franse bronnen in Zagreb had de krant begrepen dat Chirac Janvier al voor het begin van de aanval op Srebrenica instructies van die strekking had gegeven.⁶ Twee dagen eerder verwees *NRC Handelsblad* naar de Britse krant *The Independent*, die had geconcludeerd dat het niet honoreren van ‘wanhopige verzoeken’ om luchtsteun een bewuste politiek was. Deze berichtgeving blies tevens de gedachte nieuw leven in dat de VN Dutchbat luchtsteun onthielden omdat de militaire VN-top toch al van de enclaves afwilde.⁷

Op 29 mei 1996 herhaalde dit proces zich. Die dag verwees *Newsday* in een artikel van de hand van Roy Gutman opnieuw naar de verklaring die namens Akashi op 9 juni 1995 was uitgegeven, en waarin deze had gezegd dat de VN zich voortaan strikt aan de regels voor *peacekeeping* zou houden. Daarop had ook de *International Herald Tribune* ongeveer een jaar eerder al gewezen. De conclusie die *Newsday* uit deze verklaring trok ging wel wat ver: het blad noemde het een triomf voor de Bosnische Serven dat er was gezegd dat UNPROFOR niet langer vijandige handelingen zou plegen. Daarmee was voor hen het sein voor een aanval op de enclaves op groen gezet, zo was de interpretatie van *Newsday*. Gutman schreef eveneens dat Janvier als *quid pro quo* voor de vrijlating van gijzelaars had aangeboden de Bosnische Serven niet langer met NAVO-luchtaanvallen te bestoken. Janvier was de vragende partij geweest, en hij had de ontmoeting en de deal voorgesteld, aldus de auteur. Mladić had Janvier een brief voorgelegd, waarin was gesteld dat de VRS niet langer de levens van militairen van UNPROFOR zou bedreigen en UNPROFOR niet langer gebruik zou maken van *air strikes*. Het tekenen van de overeenkomst zou tot de ogenblikkelijke vrijlating hebben geleid van wat Mladić de krijgsgevangenen noemde. Al meldde Gutman dat Janvier niet had getekend, zijn artikel impliceerde dat er wel een deal was.⁸

NRC Handelsblad plaatste – eveneens op 29 mei 1996 – een lang artikel van de hand van Frank Westerman waarin ook hij verslag deed van de gebeurtenissen in Zvornik. Westerman: ‘officieel heeft de ontmoeting nooit plaatsgevonden; het besprokene is nooit eerder onthuld.’ Evenals Gutman verwoordde Westerman de eisen die Mladić aan Janvier stelde en schreef hij dat de Franse generaal het document waarin die eisen stonden niet had ondertekend. In Janviers plaats zou generaal De Lapresle de onderhandelingen hebben afgerond. Westerman noemde de ontmoeting bij Zvornik de eerste stap op weg naar de val van Srebrenica, daarmee eveneens een deal implicerend.⁹

Reacties op de geruchten

Zo bleven nog in mei 1996 volop geruchten de ronde doen dat er toch iets van een overeenkomst geweest zou zijn tussen Janvier en Mladić in Zvornik. De departementen van Defensie en Buitenlandse Zaken zagen zich genooddaakt op deze berichten te reageren. De reacties van deze twee ministeries liepen voor een deel samen, maar voor een deel ook niet.

De eerste reactie van Defensie op de berichten in mei 1996 was dat de strekking niet nieuw was, en dat het hier een herhaling betrof van eerder geuite beschuldigingen aan het adres van de VN en generaal Janvier. De reactie van Buitenlandse Zaken was eveneens dat de teneur in

6 *NRC Handelsblad*, 02/11/95.

7 Zie ANP, 301134 okt 95.

8 *Newsday*, 29/05/96.

9 *NRC Handelsblad*, 29/05/96.

de berichtgeving niet nieuw was, maar ook dat enkele elementen niet bekend waren en serieuze aandacht verdienden.

Aan een dergelijk diepgaand nader onderzoek bestond bij Defensie geen behoefte. In brieven aan de Tweede Kamer was reeds uitvoerig op de omstandigheden ingegaan waaronder bij Srebrenica luchtsteun was verleend, zo luidde de boodschap. Uit die antwoorden bleek dat luchtsteun te laat en te beperkt was gegeven, maar dat er geen aanwijzingen waren voor een vooropgezette strategie van de VN om de *Safe Area* Srebrenica te laten vallen. Evenmin zei Defensie aanwijzingen te zien van contacten tussen Chirac en Janvier over de inzet van het luchtwapen bij Srebrenica. Het viel te betwijfelen of luchtsteun de val van de enclave had kunnen voorkomen. Voor Defensie was er niets nieuws onder de zon en de Directie Voorlichting moest vooral rustig op de berichten reageren, was het devies van de Directie Algemene Beleidszaken.¹⁰

Dat was aan kolonel De Jonge, *Land Operations Officer* in de staf van Janvier in Zagreb, niet besteed. Hij was zeer verbolgen over het artikel van Westerman en voelde zich ten onrechte aangehaald als getuige en aanhanger van diens ‘complottheorie’: die hield in dat er bewust voor zou zijn gekozen Srebrenica niet te verdedigen. Het was De Jonge, toen hij op 20 mei 1996 met Westerman sprak, duidelijk geworden dat deze ondersteuning voor zijn theorie zocht. De Jonge had toen al gezegd dat hij daar beslist geen indicaties voor had en deze theorie volstrekt ongeloofwaardig vond. Naar aanleiding van het gepubliceerde artikel wees De Jonge er nog op dat als Janvier de enclave had willen laten vallen, hij nooit ingestemd zou hebben met de inzet van de ‘blocking position’ op 9 juli, bedoeld om zeker te stellen dat de VRS een aanval op de enclave in de zin hadden (zie hoofdstuk 6). Janvier had weliswaar gepleit voor een verandering van het mandaat (zie hoofdstuk 1), maar toen die niet kwam, voerde hij zijn opdracht gewoon uit. Hij was teveel officier om zijn opdracht niet uit te voeren, aldus De Jonge. Janvier zag alleen weinig in het gebruik van geweld, zeker niet als hij onder druk van bestaande of nieuw te nemen gijzelaars een actie toch weer zou moeten afblazen. De Jonge maakte dit alles duidelijk in een concept voor een ingezonden brief in het *NRC Handelsblad*, als reactie op het artikel van Westerman. Gesleutel aan die tekst bij de Directie Voorlichting van het ministerie van Defensie leidde tot nieuwe versies voor deze brief, maar toen was intussen het momentum voor het plaatsen van zo’n brief alweer verlopen, waardoor deze uiteindelijk niet in de krant is verschenen.¹¹

Buitenlandse Zaken kon het er niet bij laten de zaak te bagatelliseren, zoals Defensie had voorgesteld. Het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken had namelijk op 30 mei 1996 een verklaring uitgegeven die de beschuldiging aan het adres van Janvier dat hij op instigatie van president Chirac de inzet van het luchtwapen had opgehouden, volstrekt ongegrond noemde. Om die reden voorzag Buitenlandse Zaken dat Parijs zou aandringen op nadere uitleg over de nieuwste berichtgeving.

Ook in de Tweede Kamer kwam de kwestie van een mogelijke deal aan de orde, een dag na het artikel in *NRC Handelsblad*. Woordvoerders in de Tweede Kamer vroegen met verwijzing naar dat stuk om commentaar van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defen-

10 ABZ, DPV/ARA/02109. Notitie Sebastiaan Reyn (DAB) aan H. van den Heuvel (DV), 29/05/96. Memorandum Plv DGPZ aan M, 31/05/96, nr. 26/96. Dat Buitenlandse Zaken meende dat ook Londen om opheldering kon vragen vanwege de

rol van generaal Smith was een misvatting. Hij was die dagen afwezig.

11 ‘Reactie kol J.H. de Jonge op artikel Srebrenica in *NRC* 29/05/96’, 03/06/96.

sie. Volgens Blaauw (VVD) was deze informatie niet in overeenstemming met wat in het overleg tussen Kamer en regering was gezegd. Voor Hoekema (D66) was de informatie juist een bevestiging van wat de regering eerder de Kamer had medegedeeld en voegde *NRC Handelsblad* daar niet iets wezenlijk nieuws aan toe. De Hoop Scheffer (CDA) achtte het opportuun het VN-besluitvormingsproces nader te onderzoeken; dat leek immers geheel aan Nederland voorbij te zijn gegaan. Valk (PvdA) wilde dat de regering inging op een eventuele geheime afspraak tussen Janvier en Mladić en op de vraag of Janvier en Akashi bewust hadden aangestuurd op de val van de enclave. Rosenmüller (GroenLinks) zag graag antwoord op de vraag of de VN op voorhand had besloten Srebrenica op te geven en welke rol de Franse president Chirac in het geheel had gespeeld.¹²

3. Nader onderzoek in New York en Parijs naar een deal

Alhoewel ook minister Van Mierlo in de Tweede Kamer de teneur van de berichtgeving in de pers niet nieuw noemde, waren enkele elementen en door Westerman aangehaalde documenten in Nederland niet bekend. Dat verdiende serieuze aandacht, vond Van Mierlo, te meer omdat de suggestie was gewekt dat de enclave, met alle gevolgen van dien, mede zou zijn gevallen door geheime afspraken tussen de Bosnische Serven en grotere landen, met name Frankrijk. De gegevens die in de publiciteit waren gekomen, dienden te worden getoetst.

Vooraf een bericht van Akashi dat de Servische president Milošević hem tijdens de gijzelaarscrisis had verteld van afspraken over luchtsteun tussen Clinton en Chirac trok de aandacht: Milošević beweerde namelijk dat de Franse president hem had gezegd dat Clinton er mee had ingestemd dat er geen *air strikes* zouden plaatsvinden wanneer deze voor Chirac onacceptabel waren. Milošević had dit tegen Akashi gezegd toen deze op 19 juni met hem in Belgrado de situatie in Bosnië en Kroatië besprak. Milošević had Akashi zijn dank overgebracht voor de bemiddeling bij het vrij krijgen van de gegijzelden, en aansluitend tegenover hem verklaard dat een eerste stap op weg naar een vredesregeling moest bestaan uit het vermijden van verdere *air strikes*.¹³ Hoe kon zo'n VN-codebericht in handen komen van de pers, en was het wel authentiek, zo vroeg Van Mierlo zich af.

Twee lijnen werden uitgezet: de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Biegman, kreeg opdracht aandacht voor deze zaak bij Akashi en Annan te vragen.¹⁴ Daarnaast werd de Nederlandse ambassadeur in Parijs, Wijnaendts, opgedragen zijn Franse gesprekspartners met het in *NRC Handelsblad* genoemde VN-codebericht te confronteren en om een reactie te vragen. De eerdere verklaring van de Fransen, die contacten tussen Janvier en Chirac over het luchtwapen volstrekt ongegrond hadden genoemd, was niet afdoende. Het was hierbij niet de bedoeling deze kwestie in het vlak van de bilaterale betrekkingen te trekken, aldus de instructie. Het ging alleen om het verkrijgen van gegevens om de Tweede Kamer te informeren.¹⁵

12 Tweede Kamer, ongecorrigeerd stenogram van 30/05/96 (niet in Handelingen TK).

13 NIOD, Coll. Clingendael. Code Cable Akashi to Annan, 19/06/95, No. Z-1020.

14 ABZ, DDI/DVN/PZ 523796. Code Van Mierlo 181 aan PV New York, 31/05/96.

15 DCBC, 530. Code Celer Circ 345, 03/06/96.

Bericht uit New York

VN-ambassadeur Biegman toog in New York aan het werk. Het VN-codebericht waaraan in *NRC Handelsblad* was gerefereerd was authentiek, zo bevestigde Annans topambtenaar Tharoor tegenover Biegman. Daar stond echter niets in over een afspraak tussen Janvier en Mladić, zoals in *NRC Handelsblad* was gesuggereerd. Generaal de Lapresle bleek inderdaad door de Franse regering naar het gebied gestuurd te zijn, maar de VN stond daar buiten.¹⁶ Daarin paste ook dat Janvier later ontkende onderlinge contacten met De Lapresle gehad te hebben tijdens de gijzelaarcrisis.¹⁷ Janvier was altijd zeer loyaal en recht door zee geweest en had achteraf zijn ontmoetingen met Mladić altijd met Akashi besproken, aldus Tharoor.

Biegman stak ook zijn licht op bij Akashi. Deze dacht niet dat er een deal was geweest, doch voegde daar tegenover Biegman aan toe dat hij misschien niet op de hoogte was geweest van alles wat er om ging. Opmerkelijk was dat Akashi op de vraag van Biegman of Milošević hem op de hoogte had gesteld van de afspraak met Chirac, antwoordde dat de pers dan meer wist dan hijzelf. Bevrijding van de gijzelaars had inderdaad de hoogste prioriteit gehad, bevestigde Akashi tegenover Biegman.

Biegman kreeg na het inwinnen van inlichtingen bij Tharoor en Akashi zelfs – bij hoge uitzondering en op voorwaarde van strikte vertrouwelijkheid – eind mei 1996 ook toestemming voor een onderhoud met ondersecretaris-generaal Kofi Annan zelf, over de kwestie van eventuele afspraken. Wat er precies tussen Janvier, Mladić en de Lapresle was besproken, zo rapporteerde Biegman na het onderhoud met Annan, zou wel nooit aan het licht komen. Het was Annan verder bekend dat er spanningen tussen Janvier en Chirac waren geweest, maar New York tastte in het duister over de aard ervan. Uiteindelijk had New York geconcludeerd dat er géén overeenkomst tussen Mladić en Janvier was geweest. Was dat wel zo geweest, dan hadden de Bosnische Serven daar ongetwijfeld naar verwezen toen eind augustus 1995 opnieuw *air strikes* tegen hen werden ingezet, zo stelde Annan.

In het gesprek met Annan kwam ook nog een andere vermeende deal ter sprake. Het blad *Time* had namelijk bericht dat er een overeenkomst geweest zou zijn tussen Milošević en de Verenigde Staten, waarbij de Bosnische Serven de drie oostelijke enclaves zouden mogen innemen en de Kroaten het westelijk deel van Bosnië. De juistheid daarvan kon niet worden bevestigd.¹⁸ Ook Mladić refereerde hieraan toen hij in Potocari, direct na de verovering van Srebrenica, tegen vluchtelingen zou hebben gezegd dat hij toestemming van de Verenigde Staten had de enclave te veroveren.¹⁹ Voor die bewering is echter nooit enig bewijs aangevoerd en het lijkt weinig waarschijnlijk dat de Amerikaanse regering, die nu juist de steunpilaar van de Bosniërs was, daarvoor toestemming zou hebben gegeven.

Bericht uit Parijs

Ambassadeur Wijnaendts toog intussen aan de slag in Parijs. Hij rapporteerde dat de Fransen inderdaad nogal verbolgen waren over de beschuldigingen aan het adres van hun president dat deze Janvier instructies gegeven zou hebben omtrent het luchtwapen. Dat sloot aan

16 ABZ, DDI/DVN/PZ 523796. Code Biegman 389, 05/06/96.

17 *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Bernard Janvier, 25/01/01.

18 ABZ, DPV UNPROFOR Ned. Deelname.

Code Biegman 389, 05/06/96.

19 ANP 031443 nov 95. Een getuige uit Srebrenica verklaarde dit tijdens een persconferentie van de *Gemeinschaft für bedrohter Völker* (GfdV) in Bonn. Enige twijfel bij deze uitspraak lijkt gerechtvaardigd.

bij het patroon tot dan toe: al een jaar eerder, toen Roger Cohen op 23 juni in de *International Herald Tribune* zijn beschuldigende vinger naar Janvier uitstak, had Wijnaendts van de militaire adviseur van het Elysée, generaal Quesnot, te horen gekregen dat Cohen de plank missloeg met zijn bewering dat Janvier en de Lapresle een ‘deal’ zouden hebben gesloten.²⁰

Wijnaendts rapporteerde nu dat Chirac tegenover Boutros-Ghali had gesteld dat deze ervoor diende te zorgen dat de gijzelaars vrijkwamen en dat er *tot dat moment* geen lucht-aanvallen zouden moeten plaatsvinden. Wijnaendts rapporteerde ook over de vermeende garantie van Chirac aan Milošević dat er alleen luchtaanvallen zouden komen als die in de ogen van de Franse president acceptabel waren; hij had volgens Wijnaendts aan Milošević een heel andere boodschap overgebracht, namelijk dat de Servische president zich buiten de internationale orde plaatst als hij er niet voor zorgde dat aan de gijzelingen een einde kwam.

Wijnaendts vervolgde zijn rapportage met te stellen dat de ontmoeting tussen Janvier en Mladić op 4 juni in Zvornik slechts een ‘technisch contact’ was geweest. Dat gold ook de gesprekken tussen voormalig UNPROFOR-commandant De Lapresle en de Bosnische Serven.

Over het heikele punt van contacten tussen Chirac en Janvier rapporteerde Wijnaendts het volgende. De Fransen ontkenden ten stelligste dat president Chirac aan Janvier zou hebben opgedragen luchtsteun aan Dutchbat uit te stellen tot na de bevrijding van alle gegijzelden. Welke reden Chirac zou hebben gehad om dat aan Janvier op te dragen? De Fransen vroegen zich retorisch af of het niet ook de Nederlanders waren geweest die erop hadden aangedrongen ten tijde van de val van Srebrenica geen ‘luchtaanvallen’ (bedoeld werd: luchtsteun) te laten plaatsvinden toen er Nederlanders in Bratunac waren gegijzeld; een positie die de Nederlandse regering overigens pas op 11 juli innam, na Bosnisch-Servische dreigementen. *Air strikes* bij Srebrenica zouden militair alleen zinvol zijn geweest wanneer die massaal waren geweest op een moment vóórdát de Bosnische Serven hun aanval hadden ingezet, zo had Wijnaendts’ zegsman daaraan toegevoegd.

Een geheel andere zaak was geweest dat Akashi en Janvier meenden dat de *Safe Areas* onverdedigbaar waren. Vermoedelijk was het een fout van Janvier geweest om dat tijdens zijn bezoek aan de VN zo openlijk te zeggen.²¹ Overigens zat hij daarmee op dezelfde lijn als Boutros-Ghali, maar moest hij de boodschap aan de Veiligheidsraad onder ongunstiger omstandigheden overbrengen (zie hoofdstuk 1).

Eigen onderzoek van Voorhoeve en Van Mierlo

Naast het in New York en Parijs in gang gezette onderzoek werd door Buitenlandse Zaken ook aan de Amerikaanse regering commentaar gevraagd van de fungerend *Secretary of State*, Peter Tarnoff. Tarnoff achtte een overeenstemming tussen Clinton en Chirac, zoals Milošević had beweerd, ondenkbaar. Voor alle zekerheid liet Tarnoff nader onderzoek doen binnen het *State Department* en de *National Security Council*. Het resultaat daarvan was dat gesprekken tussen Clinton en Chirac over luchtaanvallen niet werden ontkend, maar die hadden ook met Kohl en andere westelijke leiders plaatsgehad. Op geen enkel moment echter was de Amerikaanse regering akkoord gegaan met een verbod op NAVO-luchtaanvallen in ruil voor de vrijlating van gijzelaars.²²

20 ABZ, DIO/ARA/00408. Code Wijnaendts 208, 23/06/95.

21 DCBC, 537. Code Wijnaendts 156, 04/06/96,

Stg Geheim.

22 ABZ, DAV 999.241. Codes Jacobovits 309 en 310, 03/06/96 en 04/06/96.

De ministers Van Mierlo en Voorhoeve spraken op 4 juni 1996 zelf met Akashi.²³ Deze meende dat er grote onjuistheden in de persberichten in de dagen daarvoor stonden. In het licht van de internationale consensus die er na de luchtaanvallen bij Pale had bestaan, was het weinig bijzonder dat Milošević had gezegd dat er geen verdere luchtaanvallen zouden plaatsvinden. Verder wees Akashi erop dat noch Janvier, noch hijzelf tijdens de val van Srebrenica bevoegd was om te besluiten tot inzet van *air strikes*; Boutros-Ghali had de bevoegdheid (de 'sleutel') om ze goed te keuren aan zich getrokken na de *air strikes* op Pale.

De mogelijkheid van *Close Air Support* was wel altijd open gebleven. Akashi ontkende tegenover Voorhoeve en Van Mierlo dat daarover afspraken met de Bosnische Serven waren gemaakt. De Franse president had evenmin druk op Janvier uitgeoefend; dat de verzoeken van Dutchbat om *Close Air Support* niet waren gehonoreerd, was dan ook uitsluitend gebaseerd geweest op Janviers militaire oordeel en het wegen van de risico's voor de UNPROFOR-militairen, nog steeds aldus Akashi. Dat na de ontmoeting tussen Akashi en de generaals Janvier en Smith in Split op 9 juni een VN-woordvoerder in Sarajevo had gezegd dat UNPROFOR zich niet langer van *air strikes* zou bedienen, was een uitspraak die Akashi niet had geautoriseerd, zo liet hij weten.²⁴

Na deze onderzoeksrunde antwoordden de ministers de Kamer op 7 juni 1996. Tevens wezen zij nog op een viertal Kamerstukken uit 1995 waarin de gang van zaken rond de val van Srebrenica al 'uitvoerig' was beschreven.²⁵ Voor alle duidelijkheid begon het antwoord met het aangeven van de verschillen tussen *air strikes* (luchtaanvallen tegen doelen in een groter gebied en met een strategisch kenmerk) en *Close Air Support* (luchtsteun louter tactisch van aard tegen doelen die VN-eenheden aanvielen).

Samenvattend luidde het antwoord als volgt. De gijzelnemingen na de luchtaanvallen bij Pale op 25 en 26 mei 1995 hadden de VN-leiding al geleerd dat *air strikes* averechts werkten. De Franse regering had bevestigd er bij de secretaris-generaal van de VN op te hebben aangedrongen geen *air strikes* uit te voeren zolang VN-personeel was gegijzeld. Die opvatting werd door veel VN-lidstaten gedeeld, Nederland inclusief. President Chirac had president Milošević destijds verzocht te bewerkstelligen dat de gijzelaars zouden worden vrijgelaten. Er was daarbij geen sprake van toezeggingen en er was geen bewijs voor een 'herenakkoord' tussen Janvier en Mladić.

De uitspraak van Milošević dat de Franse president hem had verzekerd dat er geen luchtaanvallen zouden komen zonder diens toestemming, sloeg uitsluitend op de situatie zolang er gijzelaars waren, zo stelden de ministers. Akashi had tenslotte bevestigd dat er een internationale consensus bestond om ten tijde van de gijzelaarcrisis geen *air strikes* meer uit te voeren; *Close Air Support* bleef wel mogelijk.²⁶

Wat niet in de brief aan de Kamer stond, maar wel in een concept dat bij Buitenlandse Zaken was gemaakt, was dat op 23 juni 1995 de secretaris-generaal van de VN aan de secretaris-generaal van de NAVO had geschreven dat de vrijlating van het UNPROFOR-personeel onvoorwaardelijk was geschied. Noch Boutros-Ghali, noch Akashi, noch Janvier had de Bosnische Serven enige verzekering gegeven dat gebruik van luchtsteun niet langer

23 Plv Directeur Europa had ter voorbereiding op dit gesprek een vragenlijst opgesteld. ABZ, DEU, Srebrenica z.d.

24 ABZ, DDI/DEU Srebrenica. Code Van Mierlo 183 aan PV New York, 07/06/96.

25 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nrs. 115, 128, 134 en 138. Zie ook Kamerdebat van 19/12/95.

26 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 159 (07/06/96).

werd overwogen. Het had Janvier daarom volledig vrij gestaan aanvragen om luchtsteun voor Srebrenica door te geleiden. Er waren geen aanwijzingen dat hij onder druk van de Franse president stond of dat hij in zijn beslissingsvrijheid was beperkt door afspraken; wel diende hij rekening te houden met wraakacties tegen UNPROFOR of bevolking, zo stond in de concept-tekst. De redenen om deze passage te schrappen was vermoedelijk om geen aan Nederland gerichte correspondentie van derden naar buiten te brengen.²⁷

4. De geruchten aan Bosnische zijde

Geruchten over vermeende afspraken met de Bosnische Serven bleven niettemin circuleren. Uit het NIOD-onderzoek hiernaar is gebleken dat vooral aan Bosnische zijde de ontmoeting tussen Janvier en Mladić begrijpelijkerwijs zeer de aandacht trok, omdat men zich daar grote zorgen maakte over de implicaties van een dergelijke deal. De ontmoeting was weliswaar niet publiekelijk aangekondigd, maar de inlichtingenorganen van het 2e Korps van de ABiH (het korps dat gevestigd was in Tuzla) wisten ervan. De Bosnische Moslims kregen voorts inlichtingen over reguliere bijeenkomsten tussen de top van de Republika Srpska en de Servische regering doordat zij een *Human Intelligence*-bron (een spion) in de buurt van die ontmoetingen hadden.

Op een van die bijeenkomsten kwam ook de ontmoeting tussen Mladić en Janvier op 4 juni in Zvornik aan de orde. Janvier zou volgens deze bron niet tegen Mladić gezegd hebben dat hij zijn gang kon gaan met aanvallen op de *Safe Areas*, maar hij zou wel duidelijk hebben gemaakt dat als de VRS aanviel, er geen luchtaanvallen zouden komen. Of die vermeende deal de ABiH bekend was vóór 11 juli blijft ongewis.²⁸ Bedacht moet bovendien worden dat het hier gaat om een Bosnische interpretatie van een gesprek, die niet waardevrij en niet onomstreden hoeft te zijn. ABiH-legercommandant generaal Rasim Delić zei namelijk juist weer geen bewijzen voor een deal te hebben.²⁹ Ook de commandant van het 2e Korps, generaal Sead Delić, kon niet meer zeggen dan dat hij wist dat Janvier en Mladić contact hadden gehad.³⁰

Of de Bosnische Moslims kennis droegen van de inhoud van de besprekingen in Zvornik is dus twijfelachtig. Het verhaal bleef in kringen van Bosnische Moslims de ronde doen. De Bosnische minister zonder portefeuille belast met VN-Zaken, Muratović, had tijdens de gijzelaarcrisis de contacten tussen de VN en de Bosnische Serven bekritiseerd en twijfel geuit over de neutraliteit van UNPROFOR.³¹ Over de ontmoeting in Zvornik zei Muratović later tegenover het NIOD dat Janvier daar beloofd had de Bosnische Serven niet vanuit de lucht aan te vallen zolang Mladić bevelhebber was, en ook niet nadat de gijzelaars zouden zijn vrijgelaten. Om die reden zou Janvier een luchtaanval bij Srebrenica verhinderd hebben, volgens Muratović. Onderhandelaar Stoltenberg had Muratović later verteld dat er zo'n overeenkomst bestond. Er bestond echter geen schriftelijk bewijs van. Dat er een deal was gesloten leidde Muratović tevens af uit zijn contacten met de Serven; die hadden hem verteld dat er geen luchtsteun zou komen. Op basis van die overeenkomst zou Mladić zijn beslissing

27 Conceptbrief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, z.d., nr. ABZ, DDI/DEU Srebrenica 192/96.

28 Vertrouwelijk vraaggesprek (88).

29 Interview Rasim Delić, 21/04/98.

30 Interview Sead Delić, 10/03/99.

31 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 28/95, afgesloten 141400B juni 1995.

tot de aanval hebben genomen en voorbereidingen hebben getroffen.³² Stoltenberg ontkende desgevraagd krachtig dat hij Muratović ooit iets over een akkoord had verteld. Het was ‘nonsens’ en aan Muratović’ woorden mocht geen geloof worden gehecht. Stoltenberg geloofde niet in het bestaan van een dergelijke overeenkomst; Janvier was in zijn ogen een eerlijk en oprecht man.³³

Ook anderen twijfelden wel aan de betrouwbaarheid van Muratović’ woorden. Bij zijn verklaring moet bedacht worden dat de Bosnische regering de neiging had de schuld voor door hen ongewenste ontwikkelingen bij de Britten en de Fransen te leggen. Iedereen in Bosnië, Izetbegović inbegrepen, legde de schuld voor de val van de enclave Srebrenica en de latere tragedie bij Janvier. Hij had de macht om in te grijpen en de instrumenten in handen gehad om de tragedie te voorkomen, zo was de redenering in de Bosnische regering. Daaruit werd geconcludeerd dat als hij dat had gewild, hij Srebrenica als *Safe Area* had kunnen laten overleven.³⁴

Kort na de antwoorden aan de Tweede Kamer roerde Muratović zich weer met betrekking tot een mogelijke deal tussen Janvier en Mladić. De toenmalige Bosnische premier zei tijdens een openbaar Srebrenica-debat in het Bosnische parlement over bewijzen te beschikken van tussen Mladić en Janvier gemaakte afspraken.³⁵ Muratović overlegde die bewijzen echter niet en ook het parlement vroeg daar niet om. Deze gebeurtenissen werden opgemerkt in Nederland. Ze leidden ertoe dat minister Van Mierlo aan Muratović vroeg of deze bereid was dergelijke bewijzen te overhandigen als Van Mierlo daartoe een afgezant naar Sarajevo stuurde. Muratović had hierop instemmend gereageerd. De Nederlandse ambassade in Sarajevo kreeg vervolgens opdracht Muratović aan zijn belofte te herinneren. Zonodig toonde Van Mierlo zich bereid zelf daarover met Muratović te bellen.³⁶

Dat Van Mierlo zo aandrong op Bosnisch bewijs van een deal tussen Janvier en Mladić, viel niet goed bij ambtenaren van Buitenlandse Zaken. Plaatsvervangend Directeur-Generaal Politieke Zaken Van Eenennaam vroeg zich af of deze benadering wel voldoende rekening hield met reacties van de Franse regering. Mogelijk zou het om voor Janvier ‘belastend’ materiaal gaan, en daar zou de Franse regering ongetwijfeld als eerste kennis van willen nemen. Het was begrijpelijk dat Muratović deze zaken niet aan Parijs wilde door spelen, maar de Franse regering zou geïrriteerd kunnen raken als zij er vroeg of laat achter kwam dat een speciale boodschapper naar Sarajevo was gezonden om dergelijk materiaal op te halen. Het zou olie op het vuur zijn, nadat de Franse ambassadeur in Den Haag ‘glasheldere signalen’ had afgegeven over de Franse gevoeligheid voor kritiek op Janvier. Van Mierlo liet zich door dit ambtelijke standpunt niet vermurwen. Hij wilde weten hoe het zat en gaf aan weinig vertrouwen in Muratović’ uitlatingen te hebben. Het ging hem echter te ver om de Fransen zijn scepsis te laten dirigeren.³⁷

De zaakgelastigde in Sarajevo, Glaubitz, temperde Van Mierlo’s toch al niet hooggespannen verwachtingen omtrent Muratovićs toezeggingen. Muratović zei weliswaar bereid te zijn onderschepte berichten tussen Bosnisch-Servische eenheden en onderschepte VN-berichten te verschaffen, maar Glaubitz wilde eerst zeker weten in hoeverre werkelijk in-

32 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

33 Interview Thorvald Stoltenberg, 22/09/00.

34 Vertrouwelijk vraaggesprek (59).

35 ABZ, DDI/DEU, Srebrenica. Code Glaubitz 14, 20/08/96.

36 ABZ, DDI/DEU, Srebrenica. Code Van Mierlo 11, 23/08/96.

37 ABZ, DDI/DEU, Srebrenica. Memorandum Plv DGPZ aan M via DGPZ, 26/08/96, zonder nr. Met opmerking M van 17/08/96.

formatie viel te verwachten die iets toevoegde aan wat reeds bekend was. Glaubitz wees er op ‘dat het in dit land wel eens voorkomt dat datgene dat in theorie wordt toegezegd niet geheel (of geheel niet) blijkt overeen te komen met wat in de praktijk wordt geboden.’ Op een aantal punten had hij daar ervaring mee. De Bosnische autoriteiten stonden niet te springen om over Srebrenica volledige opening van zaken te geven, zo schatte Glaubitz in. De kans was groot dat een afgezant van de minister geen werkelijk nieuwe informatie kreeg en onverrichter zake terug kon keren.³⁸ Hiermee liep dit spoor dood, kennelijk omdat Van Mierlo de zaak liet rusten.

5. Het verslag van de bijeenkomst met Janvier en Mladić

Ten tijde van de bijeenkomst in Zvornik wisten slechts weinigen wat er precies was besproken. Er was weinig openheid over de bijeenkomst betracht. Zelfs generaal Smith was er aanvankelijk niet van op de hoogte, totdat hij daar via de inlichtingen- en veiligheidsdiensten weet van kreeg; daarop bevestigde Zagreb dat de bijeenkomst had plaatsgevonden. Bij latere ontmoetingen met Mladić lichtte Janvier Smith wel in en bespraken zij de inhoud.³⁹

Ook Nederlanders in de UNPROFOR-organisatie hoorden wel iets over de bijeenkomst, maar dat bleef erg in het vage. Zo zei de Nederlandse chef-staf van *Bosnia-Herzegovina Command* in Sarajevo, brigadegeneraal Nicolai, dat hij had gehoord dat een gesprek had plaatsgevonden, en dat vooral was gesproken over het hervatten van konvooiën en de terugkeer van gijzelaars. Wat er exact was besproken, wist Nicolai echter niet.⁴⁰ Volgens de eveneens Nederlandse chef-staf in Zagreb, generaal-majoor Kolsteren, wist de staf daar niets van een overeenkomst met Mladić. Er waren wel geruchten, maar niet eens zo sterke.⁴¹ De *Chief Land Operations* in Zagreb, kolonel De Jonge, wist niet eens dat Janvier en Mladić in Zvornik met elkaar spraken. Hij hoorde daar pas eind juli van.⁴² Uit ‘Nederlandse VN-bron’ valt zo weinig op te maken over de bijeenkomst in Zvornik. Beide hoofdrolspelers weigerden het NIOD over deze vraag te woord te staan. De hiernavolgende reconstructie is dan ook vooral gebaseerd op systematisch onderzoek in archiefmateriaal en gesprekken met personen uit de omgeving.

Al voor de bespreking in Zvornik had Janvier van Boutros-Ghali de instructie gekregen dat inzet van het luchtwapen voorlopig niet aan de orde was. Janvier gaf dit door aan generaal Smith in Sarajevo met de volgende woorden: ‘we must definitely avoid any action which may degenerate into confrontation, further escalation of tension and the potential use of air power.’ Smith had Janvier voorgesteld om de confrontatie met de Bosnische Serven aan te gaan door de route over *Mount Igman* naar Sarajevo te openen, om de bevoorrading naar Sarajevo weer op gang te krijgen. Janvier weigerde dat omdat hij de confrontatie niet wilde aangaan, zelfs niet als UNPROFOR de Bosnische Serven dit van tevoren zouden laten weten. Janvier verwachtte spoedig te worden betrokken in onderhandelingen over vrijlating van de gijzelaars en die had, naast de veiligheid van het personeel, absolute prioriteit. Zijn doel was om met behoud van ‘political freedom to manoeuvre’ te bereiken dat de Bosnische

38 ABZ, DDI/DEU, Srebrenica. Code Glaubitz 25, 03/09/96.

39 Interview James Baxter, 16/10/00.

40 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

41 Interview A.M.W.W. M. Kolsteren, 07/10/99. Kolsteren arriveerde in Zagreb na de bijeenkomst in Zvornik.

42 Interview H. de Jonge, 27/09/99.

Serven de gijzelaars vrijlieten, en te zorgen dat kon worden gewerkt aan een bredere politieke regeling van het conflict.⁴³

Van de ontmoeting in Zvornik is een in het Frans gesteld verslag beschikbaar.⁴⁴ Voor een ontmoeting die zonder onderbreking vijf uur duurde, is vierenhalve pagina verslag vrij summier. Het geeft dan ook slechts de argumenten weer van Janvier en een aantal van de punten die Mladić naar voren bracht; van de gevoerde discussie valt niets te vernemen. Aan gijzelaars en luchtsteun is overigens maar een betrekkelijk klein deel van het verslag gewijd. De enclaves en de bevoorrading daarvan waren andere onderwerpen die aandacht kregen.

Alhoewel niet duidelijk is wanneer het verslag precies is opgemaakt, is het opvallend dat Akashi het pas op 15 juni naar New York stuurde, nadat New York daar daags tevoren om had gevraagd met de woorden: 'perhaps its transmission to New York was inadvertently overlooked?' Akashi verzond het verslag met een 'our apologies for the oversight'.⁴⁵ Een merkwaardige gang van zaken, al dient daarbij aangetekend te worden dat het Annan wel bekend was dat beide generaals vijf uur met elkaar hadden gesproken; hij maakte er al in het overleg van de troepenleverende landen op 5 juni melding van.⁴⁶ Ook Janvier deed niet geheimzinnig over zijn ontmoeting met Mladić en sprak erover, eveneens op 5 juni, met de Nederlandse chef-defensiestaf Van den Breemen.⁴⁷ Op de vraag waarom Janvier dat verslag niet eerder had verzonden, zei hij in 2001 dat hij 'wel wat anders had te doen dan met papier te zwaaien'. Nadat hij per telefoon Akashi en New York had ingelicht beschouwde hij de rest als detail. Ook zei Janvier dat hij het verslag niet op verzoek van de VN had opgestuurd; hij had het slechts verzonden toen het klaar was.⁴⁸

Het verslag van de ontmoeting maakt geen melding van enige overeenkomst. Wel geeft het aan dat Mladić aan het einde van hun bijeenkomst de garantie eiste dat in de toekomst niet langer 'les frappes aériennes' zouden plaatsvinden.⁴⁹ Mladić had ook in een telefoongesprek met generaal Smith op 28 mei al geëist dat alle vliegbewegingen werden gestaakt. Dat gold niet alleen gevechtsvliegtuigen, maar ook transportvliegtuigen, omdat die volgens Mladić wapens en voorraden voor de Moslims vervoerden. Als de vluchten werden voortgezet voelde hij zich gedwongen 'bepaalde andere' maatregelen te nemen.⁵⁰

De vrijlating van de nog vastgehouden 'krijgsgevangenen', zoals Mladić ze noemde, was voor hem verbonden met de garantie dat er geen luchtaanvallen meer zouden plaatsvinden. Mladić had voor dat doel een tekst opgesteld en eiste dat Janvier die onmiddellijk ondertekende. Die tekst luidde dat Janvier en Mladić het eens waren over een drietal punten: (1)

43 SMG, 1004. Letter Janvier to [Rupert] Smith, 02/06/95.

44 UNNY, DPKO, UNPF Code Cables 14/06/95-30/06/95. 'Rencontre entre le General Janvier et le General Mladić, Commandant en chef des Forces serbes de Bosnie, Bosnie le 4 juin 1995', verzonden met Code Cable Akashi to Annan, 15/06/94, No. Z-995

45 UNNY, DPKO, UNPF Code Cables 14/06/95-30/06/95. Code Cable Akashi to Annan, 15/06/94, No. Z-995.

46 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 12/06/95, No. MSC-1948. Hoe Annan deze informatie had bereikt wordt niet duidelijk.

47 Bstas. Nota CDS aan de Minister, 06/06/95, nr. S/95/061/2330.

48 *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Bernard Janvier, 25/01/01.

49 UNNY, DPKO, UNPF Code Cables 14/06/95-30/06/95. Code Cable Akashi to Annan, 15/06/94, No. Z-995. Met aangehecht 'Rencontre entre le General Janvier et le General Mladić, Commandant en chef des Forces serbes de Bosnie, Bosnie le 04/06/95'.

50 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telephone Conversation Gen Smith / Gen Mladić: 28/05/95 UNPROFOR Confi., attached to Code Cable Akashi to Annan, 29/05/95, No. Z-883.

dat de VRS de levens en de veiligheid van de leden van UNPROFOR niet langer zou bedreigen; (2) dat UNPROFOR zich niet langer zou bedienen van ‘frappes aériennes’ op VRS-doelen en andere doelen op het grondgebied van de Republika Srpska; (3) dat tekening van de overeenkomst automatisch betekende vrijlating van alle ‘krijgsgevangenen’.⁵¹ Janvier was hier niet op ingegaan. Ondertekening door Janvier van de overeenkomst die Mladić aan hem voorlegde zou ook volstrekt buiten zijn mandaat zijn geweest, volgens Akashi.⁵²

Mladić zei in Zvornik, aldus het verslag van de bijeenkomst, te begrijpen dat de keten van actie en reactie nu diende te worden doorbroken en dat de aandacht moest worden gericht op het vredesproces. Het zou echter moeilijk zijn de Bosnisch-Servische autoriteiten ervan te overtuigen een gebaar te maken en de gegijzelden vrij te laten, dacht Mladić. De bal lag in het kamp van de VN, die een gebaar van goede wil in de richting van de Republika Srpska moest maken: die wilde op gelijke voet behandeld worden als de andere partijen.

Het verslag van de bijeenkomst maakt verder melding van een betoog van Mladić over de Servische geschiedenis en allerlei ireële verregaande voorstellen. In dat verband kwam Mladić met het voorstel om zo snel mogelijk te gaan onderhandelen met de bij het conflict betrokken commandanten. Dit voorstel leek te zijn voorbereid, omdat Mladić van aantekeningen gebruik maakte. Het doel daarvan was om een definitief akkoord over het staken van de vijandelijkheden te bereiken. Voorafgaande diende er een staakt-het-vuren te komen gebaseerd op de linies die de troepen innamen. Het was aan Janvier om de legerleiders op een neutrale plaats – dat kon Parijs zijn – bijeen te brengen. Een militair vergelijk kon dan de diplomaten de ruimte geven voor onderhandelingen.⁵³

Follow-up: de tweede ontmoeting tussen Janvier en Mladić

Toen Janvier en Mladić elkaar op 17 juni voor de tweede maal ontmoetten, waren luchtsteun en gijzelaars geen onderwerp van gesprek meer; de laatste gijzelaars kwamen de volgende dag vrij.

Mladić was bij deze bijeenkomst kalm en blijmoedig, aldus het verslag ervan. Hij noteerde nauwgezet alle opmerkingen van Janvier, en zei zelfs bereid te zijn eenzijdig een staakt-het-vuren af te kondigen. Hij was nog steeds geïnteresseerd in een bijeenkomst van de bij het conflict betrokken bevelhebbers, om tussen de militairen tot een akkoord te komen dat onmiddellijk en definitief tot staking van de vijandelijkheden zou moeten leiden. Ditmaal was Mladić zelfs bereid daarvoor naar Sarajevo te komen. Maar of ‘Docteur Karadžić’ dat ondersteunde bleef voor Janvier ongewis. Verder klaagde Mladić over de ongelijke behandeling die de Bosnische Serven ten deel viel; hij eiste andermaal dat de Bosnische Serven op gelijke voet als de Bosnische Moslims zouden worden behandeld.⁵⁴

51 UNNY, DPKO, UNPF Code Cables 14/06/95-30/06/95. Code Cable Akashi to Annan, 15/06/94, No. Z-995. Met aangehecht ‘Rencontre entre le General Janvier et le General Mladić, Commandant en chef des Forces serbes de Bosnie, Bosnie 04/06/95’.

52 Interview Yasushi Akashi, 25/11/99.

53 UNNY, DPKO, UNPF Code Cables 14/06/95-

30/06/95. Code Cable Akashi to Annan, 15/06/94 No. Z-995. Met aangehecht ‘Rencontre entre le General Janvier et le General Mladić, Commandant en chef des Forces serbes de Bosnie, Bosnie 04/06/95’.

54 DPKO, UNPF Code Cables 14 June 1995-30 June 1995. Code Cable Akashi to Annan, 20/06/94, No. Z-1025.

6. Externe bemoeienis bij de gijzelaarscrisis

Op 18 juni kwamen de laatsten van de gegijzelde VN'ers vrij. Aan deze vrijlating was een lang traject van diplomatieke activiteit voorafgegaan van uiteenlopende aard.

Bemiddeling van de VN zelf bleek niet mogelijk: aanvankelijk was de *Senior Political Advisor* van Boutros-Ghali, C.R. Gharekhan, aangewezen om de crisis tot een oplossing te brengen. Omdat de Bosnische Serven eerder gegeven garanties voor de veiligheid van zijn vlucht naar Sarajevo introkken, kon Gharekhan Sarajevo echter niet bereiken.⁵⁵ Akashi had tot dan toe tevergeefs geprobeerd contact te leggen met het bewind in Pale.⁵⁶

Ook de Joegoslavische regering kreeg bemoeienis met de gijzelingen. Milošević veroordeelde deze al snel, waarop de Franse regering hem al op een vroeg moment tijdens de crisis verzocht om zijn invloed bij Karadžić aan te wenden om de vrijlating van de gegijzelden te bewerkstelligen.⁵⁷ Dat paste prima in Milošević' wens om zijn positie als sleutelfiguur te onderstrepen; die wens was er ook al uit gebleken dat hij een harde reactie op de NAVO-aanvallen op Pale van 25 en 26 mei achterwege had gelaten. Daarmee leek Milošević er inderdaad op uit te zijn krediet bij de Fransen en Britten te krijgen.⁵⁸ Franse druk op Milošević om de (meest Franse) gegijzelden vrij te krijgen bleek ook uit het overleg tussen Chirac en Clinton op 27 mei, waarna Chirac nog diezelfde dag sprak met Milošević. Hij zou Milošević daarbij te verstaan hebben gegeven dat hij op verdere sancties moest rekenen als de situatie niet snel verbeterde, en dat hij de paria van de internationale gemeenschap zou worden. Chirac vroeg ook aan de Russische president Jeltsin om het nodige te doen om de gijzelaars vrij te krijgen. Intussen zou er, aldus de Franse chef-defensiestaf admiraal Lanxade, een pauze moeten zijn in de luchtaanvallen om het risico voor de gegijzelden niet te vergroten.⁵⁹ Daarmee verwoordde Lanxade overigens de consensus in de internationale gemeenschap: zolang er nog gegijzelden waren, waren er in elk geval geen nieuwe *air strikes* gewenst.

Ook de Contactgroep hoopte via Milošević druk op Karadžić te kunnen uitoefenen om de gijzelaars vrij te krijgen.⁶⁰ De Amerikaanse bemiddelaar Frasure zou eveneens actieve bemoeienis van Milošević bij de vrijlating van de gegijzelden bepleiten.⁶¹

De kwestie van de gijzelaars kwam ook op de agenda van de top van de G-7 in het Canadese Halifax van 15 tot 17 juni. Milošević had de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken, mevrouw Agnelli, uitgenodigd om haar een boodschap voor de G-7 mee te geven. Zij spraken elkaar op 13 juni in Belgrado. De boodschap hield in dat de vrijlating van de gijzelaars een einde moest maken aan de confrontaties, en dat deze ook het onderhandelingsproces nieuw leven moest inblazen op basis van het plan van de Contactgroep. Milošević was vol vertrouwen dat hij erin zou slagen Karadžić ervan te overtuigen een vredesvoorstel te aanvaarden. Hij keurde het gedrag van Karadžić af en dat er gegijzelden waren vrijgelaten vóór Agnelli's komst naar Belgrado was geen toeval. Dat moest als een gebaar van goede wil

55 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable to Akashi, 05/06/95, No. MSC-1874.

56 Vertrouwelijke informatie (67).

57 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie nr. 25/95, afgesloten 301200B mei 1995. Stg Confi.

58 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Engels 65, 29/05/95.

59 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Wijnaendts 165, 28/05/95.

60 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie nr. 26/95, afgesloten 011400B juni 1995.

61 ABZ, Ambassade Washington, doss. 912.11, nr. 129431. Code Celer 102 aan amb. Washington, 02/06/95.

gezien worden.⁶² Bij de ontmoetingen met Akashi en Agnelli zei Milošević dus niet dat de *air strikes* voor hem onacceptabel waren of dat hij voorwaarden aan een vrijlating koppelde.

Op 12 juni tenslotte meldde Akashi in het overleg van de *Special Representative* dat Milošević Chirac telefonisch had bericht dat de overblijvende gijzelaars spoedig zouden worden vrijgelaten.⁶³ Overigens had de pers in Belgrado er al op 2 juni melding van gemaakt dat Milošević uitvoerig met Chirac had overlegd over vrijlating, waarbij de Joegoslavische president had beloofd dat dit zo snel mogelijk zou gebeuren.⁶⁴ Milošević was de bron van de contacten tussen hem en Chirac, zoals het ook zijn interpretatie was geweest dat de Fransman hem had verzekerd dat er geen luchtaanvallen zouden komen zonder zijn (Chirac) instemming. Generaal Wesley Clark, die veelvuldig met Milošević onderhandelde in zijn hoedanigheid van *Chief of Plans* voor de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff*, wees er later op dat Milošević nogal eens wat hij noemde ‘mischiefous charges’ maakte. Clark gaf daarbij als voorbeeld dat bij een overleg in 1995 Milošević de kamer had verlaten voor een telefoongesprek met de Franse president, en terugkwam met de woorden dat Chirac tegen bombarderen zou zijn.⁶⁵ Het valt niet uit te sluiten dat Akashi van een soortgelijke uitspraak slachtoffer is geworden.

Het standpunt van Milošević kwam het duidelijkst aan het licht toen de Griekse ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie, Papoulias en Arsenis, op 5 en 6 juni in Pale met Karadžić en in Belgrado met Milošević spraken, in een poging een bijdrage te leveren aan de oplossing van de gijzelaarscrisis. De Grieken zagen zichzelf graag als bemiddelaars in het Bosnische conflict en beroemden zich op hun contact met Milošević; andere landen maakten daar soms gebruik van.⁶⁶ Milošević was het met zijn Griekse gesprekspartners eens geweest dat alle gegijzelden onvoorwaardelijk dienden te worden vrijgelaten. Hij was vastbesloten alles te doen wat in zijn vermogen lag om dat doel te bereiken. Griekse bronnen meldden dat Milošević inderdaad bij Karadžić had aangedrongen op onvoorwaardelijke vrijlating van de gegijzelden. De Bosnische Serven daarentegen waren wel bereid gegijzelden vrij te laten, maar onderstreepten het belang van de tegenprestatie: ze wilden garanties dat de *air strikes* van de NAVO niet zouden worden herhaald.⁶⁷ Volgens een Grieks dagblad hadden beide ministers slechts de belofte gegeven dat ‘NATO air strikes would stop for a period’.⁶⁸ Dat hield dus geen definitief afstel in. Bij deze gesprekken van de beide Griekse bewindslieden bleken dus duidelijke verschillen van inzicht hieromtrent tussen het bewind in Belgrado en dat in Pale. Karadžić zei dat de Bosnische Serven zich in een hoek gedreven voelden door de vijandige houding van het Westen. De enige oplossing voor de Bosnische Serven was daarom zich te verlaten op ‘all out actions’, aldus Karadžić.

De Nederlandse Militaire Inlichtingendienst wist daarnaast nog te rapporteren dat Karadžić, naast stopzetting van de luchtaanvallen, aan vrijlating van de gegijzelde VN’ers tevens de voorwaarde zou hebben verbonden dat UNPROFOR de *Safe Areas* demilitariseerde en de naleving van het wapenembargo beter controleerde.⁶⁹

62 Vertrouwelijke informatie (154).

63 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, 12/06/95. Dergelijke berichten verschenen ook in de *New York Times* van 7 en 12 juni 1995. Deze berichten gaven evenwel geen informatie over een eventuele ‘deal’.

64 Vertrouwelijke informatie (158).

65 Nicholas Krlev, ‘West braces for Milošević’s

“tales”, *The Washington Times*, 07/03/01

66 Telefoongesprek met Tom Miller, 18/06/00.

67 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Ath Coreu, 08/06/95, nr. pesc/ath 269.

68 Vertrouwelijke informatie (67).

69 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 27/95, afgesloten 081400B juni 1995.

Tegelijkertijd zetten ook de onderhandelaars Owen en Stoltenberg zich in om de gijzelaars vrij te krijgen. Owen sprak in dat verband met Milošević, die hem zei druk met de zaak bezig te zijn. Milošević had zijn veiligheidsadviseur Stanišić naar Pale gestuurd, en hij had zelf meerdere malen over de telefoon met Mladić gesproken die in een oververhitte gemoedstoestand verkeerde. Milošević wilde niet dat de Servische natie zou worden vereenzelvigd met gijzelnemers.⁷⁰ Volgens één bron, een Canadese inlichtingenfunctionaris, was er inderdaad een deal ontstaan tussen Belgrado en Pale. Deze had dat begrepen van het hoofd van de Servische militaire inlichtingendienst, Dimitrijević. Volgens hem had Servië aan de Bosnische Serven in ruil voor de vrijlating van de gijzelaars hulp geleverd in de vorm van geld, brandstof, militaire goederen en munitie; vooral de brandstof en de munitie zouden gebruikt zijn bij de aanval op Srebrenica. Uit andere bronnen is van een dergelijke deal niets bekend.⁷¹

Met de Griekse interventie was Milošević niet blij geweest, zo liet hij Owen weten. Hij had oorspronkelijk zelfs geweigerd Papoulias te ontvangen, omdat dit mogelijk zijn centrale positie in het geheel zou overschaduwden. De Grieken waren trouwens zonder enig overleg met hun Europese collega's naar Belgrado en Pale gereisd.⁷²

Naast Karadžić waren er nog anderen in het regime van de Republika Srpska die zich over de gijzelaarscrisis uitlieten. De minister van Buitenlandse Zaken van de Republika Srpska, Aleksa Buha, had eveneens gezegd dat Milošević hem had verzekerd dat er geen *air strikes* meer zouden plaatshebben. New York vroeg Akashi om, zo mogelijk, uit te zoeken wat de basis voor de uitspraak van Buha was geweest.⁷³ Alhoewel Akashi geen rechtstreeks antwoord op de vraag gaf, deed hij dat indirect wel met zijn eerder aangehaalde weergave van zijn bespreking met Milošević op 19 juni: hij rapporteerde op diezelfde dag aan New York dat hij van Milošević had vernomen dat er geen *air strikes* zouden plaatsvinden wanneer die onacceptabel voor Chirac waren.⁷⁴

Ook de Bosnisch Servische vice-president, Nikola Koljević, deed een duit in het zakje. Hij stelde, volgens artikelen in de Belgradose pers, de eis dat de NAVO, alvorens de gijzelaars zouden worden vrijgelaten, zou beloven geen verdere luchtaanvallen uit te voeren.⁷⁵ Later pochte Koljević openlijk dat de vrijlating van de gijzelaars het resultaat was van een deal tussen Franse officials en de VRS.⁷⁶

Volgens Koljević had ook President Jeltsin gezegd dat Chirac hem ervan had verzekerd 'that air strikes in Bosnia were finished'.⁷⁷ Toekenning van een vetorecht aan de Franse president bij de inzet van het luchtwapen in Bosnië noemde de Amerikaanse VN-ambassadeur Albright echter 'pure fantasie' van Milošević. Zij geloofde daar geen woord van. Milošević sprak volgens haar zelden de waarheid. Behalve dat die interpretatie hem goed

70 Vertrouwelijke informatie (67).

71 Vertrouwelijk vraaggesprek (2).

72 Vertrouwelijke informatie (67).

73 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 15/06/95, No. Z-1981. Deze mededeling was verwoord in het Weekly Situation Report van 8 juni, No. UNPF-HQS Z-943 van Akashi aan Annan, waarin stond dat volgens Buha 'the release followed signals through diplomatic channels that there would be no more air strikes and that there would be a positive movement in the peace process'. Een antwoord van Akashi

daarop is niet aangetroffen.

74 UNNY, DPKO, UNPF Code Cables, 14/06/95-30/06/95. Code Cable Akashi to Annan, 19/06/95, No. Z-1020.

75 Vertrouwelijke informatie (68).

76 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 19/06/95, No. UNPF Z-1019.

77 Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 263. Sudetic vermeldt niet waar en wanneer Koljević deze uitspraken deed. Mogelijk is deze uitspraak tijdens een persconferentie op 13 juni bij de vrijlating van 130 van de 144 overgebleven gijzelaars gedaan.

uitkwam, was deze ook feitelijk onjuist, aldus Albright: de komst van Chirac op het toneel had juist een breuk betekend met het beleid van zijn voorganger, Mitterrand. Chirac was voorstander van een harder optreden tegen de Bosnische Serven en de Amerikanen waren om die reden blij geweest met zijn komst.⁷⁸

7. Visies uit latere dagen

De Amerikaanse onderhandelaar Holbrooke schreef later in zijn polemische memoires dat er ‘substantial, if circumstantial, evidence’ bestond van een geheime deal tussen Janvier en Mladić in Zvornik. Holbrooke’s uitlatingen zijn echter innerlijk tegenstrijdig. Zo schrijft hij dat niet duidelijk was welke verzekering de Bosnische Serven kregen, zo daar al sprake van was. Kennelijk baseert Holbrooke zijn veronderstelling op het feit dat vrijlating van gijzelaars op gang kwam na de ontmoeting in Zvornik. Volgens Holbrooke wist Washington tot het moment van uitkomen van zijn boek in 1998 nog steeds niet wat er precies was afgesproken. In ieder geval namen, aldus Holbrooke, de Bosnisch-Servische militaire inspanningen na de ontmoeting in Zvornik dramatisch toe zonder dat de VN of de NAVO tot *air strikes* overgingen.⁷⁹

De Amerikaanse ambassadeur in Zagreb, Galbraith, heeft tegenover het NIOD zijn visie gegeven op deze zaak. Volgens hem was er in Zvornik inderdaad iets van een deal tussen Mladić en Janvier gesloten. Dat was dan wel geen formele ondertekening van een akkoord, maar een signaal van goedkeuring. Het miste zijn psychologische werking niet. Het was alom bekend, zo betoogde Galbraith, dat Janvier van de enclaves af wilde en geruchten over een eventueel akkoord waren alleen maar tekenen dat dit beeld kon kloppen. Alleen al het idee van een akkoord had een positief effect op het moreel van de VRS en een negatief effect op dat van de ABiH en UNPROFOR. UNPROFOR-militairen hielden daardoor in het achterhoofd dat er toch geen luchtacties zouden komen. Ook al was er dan geen sprake van een formeel akkoord, de geruchten hadden volgens hem een verwoestend psychologisch effect.⁸⁰

Ook voor een andere Amerikaanse ambassadeur in de regio stond onomstotelijk vast dat Janvier met Mladić een afspraak had gemaakt over de beëindiging van *air strikes* en *Close Air Support*. Of hij een document daarover had getekend achtte deze zegsman irrelevant. Cruciaal was de wederzijdse *understanding* over een *commitment*, en Janvier hield zich volgens deze ambassadeur daaraan. Of de Franse regering al dan niet aan Janvier instructies gaf, deed er niet toe, aldus deze zegsman.⁸¹ Ook deze Amerikaanse ambassadeur beschikte echter niet over bewijzen van een dergelijke vermeende ‘mental deal’. Aan het slot van dit hoofdstuk zal worden teruggekomen op de vraag of het bestaan van een ‘mental deal’ aannemelijk zou zijn.

Hooggeplaatste Franse politieke en militaire bronnen zeiden niet bekend te zijn met de deal tussen Mladić en Janvier over luchtsteun. Janvier was een tamelijk rechtlijnige troepen-generaal, ‘tres discipliné’, en zou voor de vrijlating van gijzelaars nooit een geheime afspraak hebben gemaakt. Van een toezegging van Clinton aan Chirac (geen *air strikes* zonder goedvinden van de laatste), zoals Milošević suggereerde, was deze bronnen evenmin iets bekend. Het zou ook niet passen in de aanpak die Chirac voorstond, aldus deze bronnen: de Franse

78 Interview M. Albright, 28/09/01.

79 Holbrooke, *To End a War*, p. 64-65.

80 Interview Peter Galbraith, 23/06/99.

81 Vertrouwelijk vraaggesprek (3).

president wilde juist een krachtig beleid voeren, de VRS stevig aanpakken en geen verdere vernedering van UNPROFOR toestaan; daarvan getuigde ook Chiracs persoonlijke opdracht om nog tijdens de gijzelaarscrisis de Vrbanja-brug in Sarajevo te heroveren (zie hoofdstuk 1).⁸²

Samenvattend: de geruchten over een geheime deal werden door deze bronnen afgedaan als onzin. In ieder geval hadden de Franse autoriteiten Janvier nooit gevraagd een dergelijke regeling te treffen.⁸³ Wel zou, naar een Franse militaire adviseur meende – vermoedelijk – tijdens de gijzelaarskwesitie een gesprek tussen Chirac en Janvier hebben plaatsgehad, en wel op initiatief van de president.⁸⁴ De inhoud van dit gesprek bleef onbekend. Bij de beoordeling van dergelijke gesprekken mag niet uit het oog worden verloren dat Janvier tevens commandant was van het Franse contingent in voormalig Joegoslavië.

Om vast te stellen of er een deal was als door Milošević beweerd (geen *air strikes* zonder goedvinden van Chirac, waarmee Clinton ingestemd zou hebben), is ook nagegaan wat daarover bekend was bij Amerikaanse bronnen binnen de NAVO; dat was immers de kring van potentiële uitvoerders van dit vermeende Amerikaanse politieke besluit. Het betrof dan de Amerikaanse vertegenwoordiger bij de NAVO, ambassadeur Hunter, en de Amerikaanse *Commander-in-Chief Allied Forces Southern Europe*, admiraal Smith. Zij zeiden beiden niet bekend te zijn met een uitspraak van president Clinton in die zin.⁸⁵ De *Supreme Allied Commander Europe* (SACEUR), tevens commandant van de Amerikaanse troepen in Europa, generaal Joulwan, zei eveneens niets van een Franse bemoeienis met luchtsteun te weten. Het zou hem weliswaar niet hebben verbaasd, maar hij was daarvan nooit in kennis gesteld.⁸⁶

Ook de Canadese *Military Assistant* van de *Deputy Force Commander* in Zagreb, majoor Last, zag geen aanwijzingen voor een deal tussen Janvier en Mladić. Hij woonde verschillende ontmoetingen tussen Janvier en Mladić bij (overigens niet die in Zvornik op 4 juni). Als bewijs van het feit dat er geen ‘deal’ was gemaakt, zag hij dat Mladić later nooit had verwezen naar een overeenkomst die gebroken zou zijn, terwijl hij wel naar andere elementen verwees die in Zvornik waren besproken.⁸⁷

Onderhandelaar Carl Bildt verwoordde dezelfde visie. Een deal tussen Janvier en Mladić over luchtsteun leek ook hem hoogst onwaarschijnlijk. Mladić zou daar later zeker over begonnen zijn, maar hij had daar na de bombardementen in augustus nooit iets over gezegd in de geest van: ‘dat was niet afgesproken’, ook al had hij over deze luchtaanvallen wel lopen razen en tieren.⁸⁸

Boutros-Ghali maakte desgevraagd aan Brussel duidelijk dat ondanks speculatieve berichten in de media over geheime afspraken zijn vertegenwoordiger Akashi noch de Force Commander Janvier enige toezegging had gedaan aan VRS-commandant Mladić over het niet langer inzetten van het luchtwapen. Boutros-Ghali zou niet aarzelen *air strikes* (waartoe hij de ‘sleutel’ hield) toe te staan wanneer het gedrag van de strijdende partijen of de in de resoluties vastgelegde doelen daartoe aanleiding gaven.⁸⁹

Ook in *The Washington Post* verscheen een bericht over een deal. Daarop kreeg Akashi

82 Vertrouwelijk vraaggesprek (4).

83 Vertrouwelijk vraaggesprek (1).

84 Vertrouwelijk vraaggesprek (4).

85 Interviews Leighton Smith en Robert Hunter, resp. 06 en 07/06/00.

86 Interview George Joulwan, 08/06/00.

87 Interview David Last, 05/07/00.

88 Interview Carl Bildt, 13/12/00.

89 Vertrouwelijke informatie (149).

vanuit New York de opdracht om ‘in no uncertain terms’ uit te leggen dat er aan de Bosnische Serven geen enkele verzekering was gegeven. Het bericht werd in New York beschouwd als ‘extremely damaging and only an example of many similar stories in other newspapers’. Een VN-woordvoerder had tegenover de *Washington Post* gesuggereerd dat er een verband tussen de vrijlating van gijzelaars en luchtsteun bestond, maar deze woordvoerder was ‘ill-advised’, aldus New York: de inzet van het luchtwapen bleef wel degelijk een optie.⁹⁰ Akashi liet New York in een reactie weten: ‘I can state emphatically that neither I nor General Janvier have given such assurances, nor could we condone any such assurances; we have always maintained that the release of the hostages must be, and was, unconditional’.⁹¹

8. Doorgaan met inzet van het luchtwapen, ook tijdens de gijzelaarscrisis?

In New York realiseerde de VN zich intussen al sinds het begin van de gijzelaarscrisis, ontstaan vlak na de *air strikes* op Pale, dat Mladić heel goed begreep dat de kracht van het NAVO-luchtwapen op dat moment ook zonder ‘deal’ al was uitgehold, en nog bar weinig voorstelde, zolang er nog VN’ers gegijzeld werden gehouden. Akashi rapporteerde al op 27 mei aan New York dat ‘reducing risks, calming the situation’ en vrijlating van de gijzelaars de hoogste prioriteit had. Voor Akashi betekende dit dat het luchtwapen niet langer aangewend zou worden, en dat incidenten op de grond vermeden moesten worden. Hij verwachtte daarvan enige versoepeling in de omstandigheden waaronder het VN-personeel werd vastgehouden. Een spoedige vrijlating lag, anders dan in het verleden, volgens Akashi niet in de lijn der verwachtingen. De detentie kon wel eens voortduren totdat de Bosnische Serven ervan overtuigd waren dat er niet langer een dreiging van acties vanuit de lucht bestond, aldus Akashi, te meer omdat zij wel eens bang konden zijn voor een krachtiger NAVO-actie, gezien de gemoedstoestand waarin de internationale gemeenschap verkeerde.

Leken *air strikes* dus wat Akashi betrof uitgesloten zolang er nog gijzelaars waren, *Close Air Support* sloot hij niet uit. Ondanks zorg voor de veiligheid van de gegijzelden konden zich bij beschieting van *Safe Areas* immers aanvallen op UNPROFOR voordoen waarbij de risico’s voor het personeel groter waren dan de risico’s voor de gijzelaars. Akashi wilde er rekening mee blijven houden dat luchtacties nodig zouden kunnen zijn ter uitvoering van het mandaat van UNPROFOR, met inbegrip van inzet in de *Heavy Weapon Exclusion Zones* rond Sarajevo, en ter ondersteuning van de bevoorrading. De hamvraag was alleen of het gebruik van het luchtwapen onder de gegeven omstandigheden werkbaar was. Akashi wilde op dit punt een duidelijke uitspraak van de secretaris-generaal van de VN en de troepenleverende landen.⁹² Twee dagen later herhaalde Akashi nog eens de strekking van zijn bericht van 27 mei, dat wellicht toevlucht moest worden gezocht tot het gebruik van *Close Air Support*, wanneer ter voorkoming van meer gijzelaars ‘robust defensive action’ nodig kon zijn.⁹³

Ook de *Deputy Force Commander* in Zagreb, de Canadese generaal-majoor Crabbe, liet Annan vanuit Zagreb al op 26 mei, toen er alleen nog acht UNMO’s gegijzeld waren, weten dat de sleutel bij de troepenleverende landen lag. Hij vroeg zich af of die landen nog wel

90 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 22/06/95, No. MSC-2066.

91 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 22/06/95, No. UNPROFOR

Z-1041.

92 Vertrouwelijke informatie (69).

93 Vertrouwelijke informatie (70).

verdere acties vanuit de lucht wilden, met het oog op de gijzelaars en mogelijke verdere gijzelingen. Crabbe wilde weten wat de troepenleverende landen wilden en wat hun zorg was op dit punt. Zijn vraag was ontstaan doordat generaal Smith had laten weten dat het hem om het even was welke koers UNPROFOR ging volgen. Hij wilde de luchtcampagne wel voortzetten om het *Heavy Weapon Exclusion Zones*-regime rond Sarajevo af te dwingen, maar dan moest worden beseft dat de in Pale vastgehouden UNMO's konden worden gedood en dat er elders slachtoffers konden vallen. De koers die Smith wilde volgen kon op termijn terugtrekking van UNPROFOR betekenen, schatte Crabbe in. Observatieposten van UNPROFOR en bemanningen van *Weapon Collection Points* zouden dan de rekening moeten betalen, en mogelijk uit de oostelijke enclaves moeten worden teruggetrokken. Wilde men de luchtcampagne niet voortzetten, dan moesten de beperkingen van UNPROFOR onder ogen worden gezien en 'thereafter conduct our business accordingly'. De hoogste prioriteit had dan onderhandelen over vrijlating van de gegijzelden.⁹⁴

Tijdens het overleg van de troepenleverende landen op 27 mei in New York spraken de VN-ambassadeurs van de betrokken landen zich uit over de vraag of door moest worden gegaan met *air strikes*.⁹⁵ Kofi Annan noemde de uitkomsten van het overleg 'largely predictable': er was zorg uitgesproken over de gegijzelden en de bevolking, en er was verschil van mening over de vraag welke verdere actie diende te worden genomen: zes landen 'spoke strongly in favour of more air strikes'. Zes andere landen waren 'equally emphatic that the results of the earlier air strikes did not warrant their continuation'. Acht andere landen zeiden dat het tijd was voor een pauze. Annan leidde uit de bespreking af dat er steun bestond om verdere beslissingen over te laten aan Akashi en de commandanten te velde. Duidelijk was dat er geen unanieme visie bestond binnen de troepenleverende landen en ook niet binnen de Veiligheidsraad over een toekomstige strategie. Annan sloot geen enkele optie uit, maar liet het dus verder over aan Akashi en de commandanten te velde.

Uit dit verslag van het overleg met de troepenleverende landen kan geconcludeerd worden dat de islamitische landen zich eerder voorstander van meer dan van minder luchtsteun toonden. De meeste NAVO-landen gaven er de voorkeur aan om beslissingen aan de commandanten ter plaatse over te laten. Opvallend was wel dat de NAVO-landen in meerderheid het beslissingsrecht voor *air strikes* toekenden aan de operationele commandanten: in tegenstelling tot wat Annan aan Akashi liet weten, noemde geen enkel land de speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal (Akashi) als de tot beslissen bevoegde autoriteit.

In zijn verslag van de bijeenkomst schreef Annan verder aan Akashi: 'we understand that you have also received further guidance directly from the Secretary-General in this regard.'⁹⁶ Boutros-Ghali had na de *air strikes* op Pale feitelijk alle bevoegdheden tot inzet van het luchtwapen aan zich getrokken, omdat hij zowel bij *air strikes* als *Close Air Support* wilde worden geconsulteerd; pas na 23 juni mocht Akashi weer over *Close Air Support* beslissen (zie hoofdstuk 2). Of de troepenleverende landen weet hadden van deze beperking, is onduidelijk; de Nederlandse VN-vertegenwoordiger rapporteerde er niet over. Pas op 7 juni (tijdens overleg over de *Rapid Reaction Force* in New York) gaf de VN toe dat er problemen

94 Vertrouwelijke informatie (71).

95 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 07/06/95, No. MSC-1911, Minutes of TCN meeting on 27/05/95.

96 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, attn SRSG, FC, Smith, 27/05/95, No. 1810.

waren met de positie van Akashi en het oorspronkelijke delegeren van bevoegdheden aan hem. Bij die gelegenheid merkte Kofi Annan tevens op dat over toekomstig gebruik van *air strikes* weliswaar niet was gesproken, maar dat *Close Air Support* als belangrijk element voor de commandant op de grond gehandhaafd bleef.⁹⁷

Dat het wapen van de *air strike* tot twijfel aanleiding gaf zolang er nog VN'ers gegijzeld werden gehouden en daarmee krachteloos was geworden wekt geen verbazing. Het beoogde doel van de *air strikes* was niet bereikt, en de Bosnische Serven hadden zich niet gehouden aan de verplichtingen die voor de zware wapens waren afgesproken. De *air strikes* van 25 en 26 mei hadden de situatie rond Sarajevo en elders in Bosnië niet gestabiliseerd. De politieke adviseur van UNPROFOR in Sarajevo, Mihov, zei al direct dat voorlopig diende te worden afgezien van *air strikes* met als kortetermijndoel om de gijzelaars vrij te krijgen. Dat hoefde niet noodzakelijkerwijs een officieel tintje te krijgen; de mogelijkheid van *air strikes* zou niet formeel worden geëlimineerd.⁹⁸

Janvier zag het gebruik van geweld, *Close Air Support* en *air strikes* inbegrepen, als een laatste redmiddel. Er moest worden geprobeerd weer met de Bosnische Serven in gesprek te komen. UNPROFOR diende zo goed als mogelijk weer tot *peacekeeping* over te gaan en te proberen zijn mandaat uit te voeren.⁹⁹ In een directief aan Smith sloot Janvier de inzet van het luchtwapen niet op voorhand uit, al leek het hem niet wenselijk.

Ook krachtige voorstanders van inzet van het luchtwapen als de Amerikanen, die bovendien geen gegijzelde VN'ers hadden, zagen voor het moment af van *air strikes*. De Amerikaanse minister van Defensie, Perry, gaf de aanwijzing dat ze niet langer mochten worden aangewend. Alleen *Close Air Support* mocht nog worden gegeven.¹⁰⁰ De Britse strategie was 'holding/containment' totdat de vrijlating van de gijzelaars zeker was gesteld. Het luchtwapen zou beschikbaar blijven, maar het leek erop dat dit 'hard to use' zou zijn zonder dat dit weer nieuwe gijzelaars tot gevolg had.¹⁰¹

Het Britse standpunt was al op 31 mei door de Britse ambassadeur in Sarajevo, Sir Ivor Roberts, meegedeeld aan Koljević, de vice-president van de Republika Srpska. Roberts overhandigde hem een verklaring van de EU over de gijzelaars; Koljević had bij die gelegenheid gezegd dat de gijzelaars pas zouden worden vrijgelaten nadat was gegarandeerd dat 'use of air power' in de toekomst uitgesloten was. Koljević voegde eraan toe dat hij begreep dat openbare garanties waren uitgesloten, maar hij wilde de optie van persoonlijke garanties onderzoeken. Roberts stelde daarop met nadruk dat zulke garanties uitgesloten waren. De beste garanties tegen nieuwe *air strikes* hadden de Bosnische Serven zelf in handen in de vorm van respect voor de *Safe Areas* en voor de status van de VN-troepen, aldus Roberts.¹⁰²

Op 12 juni kregen de zaakgelastigden uit verschillende Europese landen, waarvan personeel was gegijzeld, in Belgrado een briefing van de *Civil Affairs Coordinator* van de VN in Belgrado, Kirudja. Nederland was daar ook vertegenwoordigd, omdat er zich enkele Nederlandse UNMO's onder de gijzelaars bevonden. Kirudja zei meermalen in contact te hebben

97 ABZ, DPV/ARA/02090. Code Biegman 509 aan Min. v. BZ cc Min. v. Def/DS/DAB, 07/06/95.

98 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Fax Deyan Mihov, Acting D-SRSG/CAC BH Command Sarajevo to Yasushi Akashi and Michel Moussali, HCA Civil Affairs, HQ Zagreb, Situation Assessment May 29 1995 verzonden met Code Cable Akashi to Annan, 29/05/95, No. Z-889.

99 NIOD, Coll. Ashton. Force Commander to LtGen R. Smith only, 29/05/95, File Ref: FC/95/0801, UNPROFOR Conf.

100 Interview John Shalikashvili, 07/06/00.

101 ABZ, PVNY. Secure Fax DPV aan PV New York, 02/06/95, zonder nr.

102 Interview Lord Owen, 23/06/01.

gestaan met Milošević en onderhandelaar Stanišić, het hoofd van de Joegoslavische geheime dienst, die de contacten met Mladić en Karadžić onderhield. Het verschil in kijk op de zaak tussen Belgrado en Pale werd duidelijk: Belgrado streefde naar onmiddellijke vrijlating van de gegijzelden, maar Pale zou bevreesd zijn voor hernieuwde luchtaanvallen ná de vrijlating. Tijdens de briefing zei de Franse zaakgelastigde, bijgestaan door de Britse, dat Kirudja aan Pale kon laten weten dat er vooralsnog geen voornemens bestonden de luchtaanvallen te herhalen na vrijlating van de gegijzelden: ‘the more rapid they release them unharmed, the less they have to fear air strikes’.¹⁰³ Het lijkt erop dat deze statements als grootspraak geïnterpreteerd kunnen worden ten behoeve van een zo spoedig mogelijke vrijlating van de gegijzelden; er zijn geen aanwijzingen dat de Britse of de Franse regering daadwerkelijk op het standpunt stond dat hun zaakgelastigden hier verwoordden.

Volgens de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst hadden de Bosnische Serven op 7 juni als ‘teken van internationale toenadering’ een deel van de gijzelaars vrijgelaten en leek Mladić daarvoor geen tegenprestatie te verlangen.¹⁰⁴ De opstelling van de Bosnische Serven leek een herhaling van een eerdere gijzelingsactie in april 1995, toen Karadžić tegen Stanišić had gezegd over informatie te beschikken dat de NAVO bezig was een vergelding te plannen voor wat de Serven hadden gedaan. Ook toen vreesden de Bosnische Serven dat vrijlating de voorwaarden zou scheppen voor hernieuwde NAVO-*air strikes*. Stanišić had destijds gezegd dat een tijdelijk uitstel van *air strikes* de kansen op politieke gesprekken tussen Milošević en de Amerikaanse onderhandelaar Frasure zou verbeteren.¹⁰⁵

9. Conclusie: wel of geen deal?

De belangrijkste conclusie bij de vraag of er een ‘deal’ was, is dat de betrokken regeringen van de landen die troepen leverden in Bosnië sowieso geen risico wilden lopen zolang ‘hun’ VN-personeel nog was gegijzeld. Het vrij krijgen van gijzelaars had dus prioriteit, en de Nederlandse regering dacht daar precies zo over. Om die reden waren *air strikes* (luchtaanvallen) uit den boze zolang er nog gijzelaars waren, en niet omdat er sprake van een ‘deal’.¹⁰⁶

Zo Janvier er al een toespeling op mocht hebben gemaakt dat zou worden afgezien van *air strikes*, al zijn daar geen aanwijzingen voor, dan trad hij niet buiten het feitelijk door de politiek gebaande pad. De algemene opvatting was dat onder de gegeven omstandigheden *air strikes* een heilloze weg waren. Het zou echter hoogst onverstandig zijn geweest zoiets openlijk te zeggen. Bovendien was Zagreb al vóór de bespreking in Zvornik op 4 juni de sleutel voor *air strikes* afgenomen.¹⁰⁷ Akashi en Janvier konden dus niet meer zelfstandig besluiten tot verdere *air strikes*.

Dit lag anders voor *Close Air Support* (luchtsteun). Daarvoor gold op zich niet dat dit uit den boze was. Aanwijzingen dat er geen *Close Air Support* meer mocht worden gegeven, zijn immers noch door New York, noch door Zagreb uitgevaardigd. Uit het bovenstaande blijkt ook dat Akashi het gebruik van luchtsteun niet bij voorbaat uitsloot.

Van deze luchtsteun is echter geen sprake geweest, en dat kwam doordat Janviers eerste

103 ABZ, DDI-DAV/00246. Code Lenstra 72, 14/06/95.

104 MID/KL. MID/KL, INTSUM 107/95, 071200Z Jun 95.

105 CRST. Code Cable Kirudja, D-SRSG/CA to

FRY to Akashi info Smith, 14/04/95.

106 Bstas. Ambtelijk BZ en Defensie aan MP Kok, vertrouwelijk, z.d. [02/06/95].

107 NIOD, Coll. Brantz. Code Cable Janvier to Smith, 30 May 1995, No. Z----.

prioriteit lag bij onderhandelingen over de vrijlating van de gegijzelden en de veiligheid van de troepen; deze mochten niet worden verstoord. Daarom gaf Janvier de aanwijzing dat de inzet van luchtsteun moest worden vermeden; hij sprak niet van een verbod.¹⁰⁸ De staf in Zagreb stelde vast dat de Bosnische Serven twee mogelijkheden hadden: (a) toegeven aan de VN, maar dat leek weinig waarschijnlijk omdat zij niet gezien wilden worden als ‘bombed to the negotiating table’ en (b) de gijzelaars vasthouden om de wil van de VN en de troepenleverende landen te testen.

In de gedachtegang van de hele VN-besluitvormingsketen stonden de gijzelaars dus centraal. Ging de VN door met *air strikes* of met *Close Air Support*, dan konden gijzelaars worden gedood en kon de schuld bij de VN worden gelegd. Dit zou de internationale gemeenschap nog meer op de proef stellen. Het enige wat de VN daartegenover kon stellen was stoppen met alle luchtacties. De luchtactiviteiten voortzetten kon alleen met volledige steun van de VN in New York en de troepenleverende landen, en zou het einde van de missie inluiden. Bij een voortzetting van de luchtcampagne kon de VRS de beschieting van de *Safe Areas* voortzetten en de greep op de enclaves versterken. Bij besluiten over de te volgen koers was UNPROFOR ook nog eens gebonden aan principes als onpartijdigheid en proportionaliteit (de VN-reactie moest in overeenstemming zijn met de overtreding). De veiligheid van het eigen personeel en van de bevolking moest voortdurend worden afgewogen. Een luchtcampagne had in de ogen van de militairen in Zagreb ook weinig zin wanneer dit niet door politieke initiatieven kon worden gevolgd.¹⁰⁹

Geruchten dat er een deal zou zijn gesloten, bleven er niettemin volop. Vlak na de bijeenkomst in Zvornik circuleerden er in Sarajevo en Zagreb al allerlei verhalen dat dit het geval was. Akashi wilde ze de kop indrukken en liet een memorandum circuleren waarin hij er met nadruk op wees dat er absoluut geen deal was gesloten, maar ze bleven desondanks circuleren.¹¹⁰

Deze geruchten staken opnieuw de kop op toen eind juni Bosnisch-Servische gevechtsvliegtuigen vanaf Banja Luka aanvallen deden op ABiH-stellingen bij Visoko, ten noordwesten van Sarajevo. NAVO-admiraal Smith wilde toen als vergelding het vliegveld van Banja Luka grootscheeps aanvallen, maar Janvier wees dat af. De redenen daarvoor zijn beschreven in het vorige hoofdstuk. Het waren toen de Bosnische Moslims die de reactie van Janvier interpreteerden als een teken dat de VN de Bosnische Serven in het geheim had beloofd niet meer tot luchtaanvallen over te gaan in ruil voor de vrijlating van de gijzelaars.¹¹¹ Daarbij moet echter bedacht worden dat, zoals eerder betoogd, er vanuit Bosnisch perspectief een zeker belang was om de zaken voor te stellen alsof er een deal gesloten zou zijn; dat zou namelijk impliceren dat de VN voortaan hun vijand, de Bosnische Serven, met rust zou laten.

NAVO-admiraal Smith wilde er wel het fijne van weten; nadat hij vele malen had gehoord dat er een deal zou zijn gesloten, had hij tijdens een bijeenkomst waarbij tien tot twaalf man aanwezig waren, Janvier op de man af gevraagd of dit het geval was. Janvier had dat

108 NIOD Coll. Karremans. Brief Lieutenant-General Bernard Janvier [aan generaal Smith], 02/06/95.

109 NIOD, Coll. Ashton. ‘Concept for Future Ops’, z.d. [eind mei 1995], geen opsteller vermeld.

110 Interview Tone Bringa, 13/07/99.

111 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 30/95, afgesloten 271400B juni 1995.

ontkend.¹¹² Ook generaal Smith in Sarajevo had nooit enig bewijs gezien van een deal in Zvornik.¹¹³

Kortom: voor een formele deal ontbreekt elk bewijs. Dat er geen *air strikes* meer kwamen had een eigen argumentatie en kwam niet uit enige ‘verplichting’ voort. Het formeel vastleggen van afzien van luchtacties zou ook strijdig zijn geweest met elk belang van de VN of de westerse mogendheden.

Een ‘mental deal’?

De conclusie die dus uit het bovenstaande kan worden getrokken is dat er geen bewijzen bestaan voor enige overeenkomst tussen Janvier en Mladić over het afzien van *air strikes* in ruil voor de vrijlating van gijzelaars. De VN ontkende in krachtige bewoordingen dat aan de vrijlating voorwaarden verbonden waren geweest. Wel werd het politieke gevoelen, dat zolang er gegijzelden waren, *air strikes* niet opportuun waren, algemeen gedeeld.

Een medewerker van Akashi in Zagreb bleef niettemin van mening dat Janvier en Mladić een soort *mental deal* zouden hebben gesloten. Mladić zou Janvier hebben weten te overtuigen dat als UNPROFOR nu maar geen grootschalig geweld gebruikte, de gijzelaars zouden worden vrijgelaten.¹¹⁴ Ook anderen meenden dat hiervan sprake was geweest, zoals de eerder aangehaalde Amerikaanse ambassadeurs in de regio. Hoe waarschijnlijk is een dergelijke ‘mental deal’?

Het is mogelijk dat Janvier tegenover Mladić nog eens het staande beleid inzake *air strikes* formuleerde. Dat hield in dat deze op dat moment niet zouden plaatsvinden zonder politieke instemming of consultaties en dat ze dus niet louter op gezag van Zagreb zouden plaatsvinden. In die zin zouden ook de uitspraken van Milošević over zijn contacten met de Franse president Chirac moeten worden gezien. Maar het is onwaarschijnlijk dat Chirac aan Milošević een signaal gaf dat er nooit meer *air strikes* zouden komen. Ook al waren de Fransen gekant tegen *air strikes* zolang er Fransen gegijzeld waren, de komst van een nieuwe Franse president op het toneel leidde eerder tot een hardere opstelling dan dat er sprake was van terughoudendheid aan Franse zijde. Chirac stelde zich veel harder op dan zijn voorganger Mitterrand.¹¹⁵ Om deze redenen lijkt ook een ‘mental deal’ niet waarschijnlijk.

Het laatste woord is aan een van de twee hoofdrolspelers. In januari 2001 legde Janvier voor de Franse parlementaire onderzoekscommissie naar Srebrenica een verklaring af omtrent zijn ontmoeting met Mladić in Zvornik. Janvier stelde daar dat het niet aan hem was om te beslissen over de door Mladić voorgestelde vrijlating van VN-personeel in ruil voor het afzien van de inzet van het luchtwapen, en dat hij het daarom als onderhandelingspunt niet serieus kon nemen. Janvier zei dat Mladić direct te hebben gezegd en er niet over te hebben gediscussieerd. In dit verband gaf hij ook een duiding van de mening van sommigen die meenden dat er wel een ‘mental deal’ was gesloten. Zoals in dit verhaal betoogd, bleven met name enkele Amerikaanse betrokkenen daarvan overtuigd. Janvier verklaarde dat hij geruchten over een mogelijke deal zag als manipulatie als gevolg van Amerikaans handelen

112 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

113 Interview Rupert Smith, 12/01/00.

114 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

115 ABZ, DDI-DAV/01100. Vertrouwelijk

memorandum Plv DGPZ aan M via DGPZ en S, 02/06/95, zonder nummer, (verslag ‘Torentjes-overleg’).

om de Franse president en de Fransen ongeloofwaardig te maken, in de trant van: ‘gijzelaars vrijgekomen door een deal die door Chirac zelf is georganiseerd’.¹¹⁶

Van de andere hoofdrolspeler, Mladić, kon geen verklaring afgenomen worden. Uit het betoog hiervoor is gebleken dat Milošević voor de Bosnische Serven de voornaamste bron was van eventuele afspraken tussen Janvier en Mladić. Niet uitgesloten is dat Milošević met behulp van dergelijke uitspraken over wat er afgesproken zou zijn, erop uit was verdeeldheid te zaaien en onrust te stoken. Tegenover de mededelingen van Milošević staat dat Mladić UNPROFOR bij latere *Close Air Support* en *air strikes* niet het verwijt maakte dat het een overeenkomst zou hebben geschonden. Dat Mladić aan Janvier voorstelde om tot een overeenkomst te komen in de zin van: ‘geen *air strikes* in ruil voor vrijlating van de gijzelaars’, kan in de opinievorming hebben bijgedragen aan geruchten dat zo’n overeenkomst ook daadwerkelijk tot stand was gekomen. Mladić was immers degene die belang had bij een dergelijke deal. Overigens noemde Mladić daarbij *air strikes* en niet *Close Air Support*.

Wat de hogere echelons van de VN-organisatie betreft, is de conclusie dat er geen richtlijnen of orders uitgevaardigd zijn, noch door Boutros-Ghali, noch door Akashi noch door Janvier dat *air strikes* of *Close Air Support* niet langer waren toegestaan. Wel bepaalde Boutros-Ghali in een vertrouwelijke *missive* dat er geen *Close Air Support* of *air strikes* mochten plaatshebben zonder dat hij was geconsulteerd. Ten tijde van de aanval op Srebrenica lag de bevoegdheid om *Close Air Support* toe te staan echter weer in handen van Akashi.

Wat meegespeeld kan hebben in de latere en hardnekkige geruchten was een gebrekkige kennis van het onderscheid tussen *air strikes* en *Close Air Support*. Op *Close Air Support* was geen rem gezet. Dat mag niet worden verward met terughoudendheid van Akashi en Janvier met de instemming van aanvragen voor *Close Air Support*. Evenmin mag uit het oog worden verloren dat Janvier een verantwoordelijkheid had die zich over meer dan Srebrenica uitstrekte, en dat hij aanvragen voor *Close Air Support* diende af te wegen tegen alle andere VN-belangen in voormalig Joegoslavië.

De conclusie is dat een direct verband tussen de bijeenkomst in Zvornik en de val van Srebrenica niet kan worden gelegd. Ook indirect is zo’n verband uiterst onwaarschijnlijk. De Bosnische Serven namen pas op 9 juli het besluit de enclave in zijn geheel te overlopen (zie hoofdstuk 6). Diezelfde dag viel in Zagreb het besluit een *blocking position* in te stellen, om zeker te weten dat de Bosnische Serven een aanval op de enclave in de zin hadden. Dan kon immers *Close Air Support* worden toegepast, zo had Janvier gezegd.¹¹⁷ Luchtsteun was dus zeker niet bij voorbaat uitgesloten.

¹¹⁶ *Mission d’Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de

M. Bernard Janvier, 25/01/01.

¹¹⁷ Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

HOOFDSTUK 4

De stemming in de enclave: mei-juli 1995

1. Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is aan de orde geweest in welk moeilijk politiek en militair vaarwater UNPROFOR langzamerhand was geraakt, en hoe de ondersteuning vanuit de lucht door de NAVO steeds meer problematische vormen begon aan te nemen. Uit deze hoofdstukken kwam een beeld naar boven van een steeds defaitistischer UNPROFOR, dat bij gebrek aan uitzicht op een politieke regeling van het conflict in Bosnië verzeild was geraakt in een ‘doormodder-scenario’. Alvorens meer in detail te bezien wat er zich in de weken voor de val van Srebrenica in en rond de enclave afspeelde, is het gewenst nu eerst een beeld te schetsen van de situatie waarin de aanwezigen in de enclave verkeerden in de periode van, globaal gesproken, 25 mei tot 6 juli 1995. Daarbij zijn de drie groepen te onderscheiden die al eerder aan de orde geweest zijn: Dutchbat III, de bevolking (inclusief vluchtelingen), en de 28e Divisie van de ABiH. Het doel van dit hoofdstuk is dan ook de stemming te schilderen waartegen de uiteindelijke val van Srebrenica moet worden beoordeeld.

Op microniveau was het beeld van de situatie in Srebrenica niet veel anders dan voor UNPROFOR in het algemeen. De Bosnische Serven hadden een beleid ingezet van minimalisering van de bevoorrading van onder meer deze enclave; dat maakte dat ook voor Dutchbat geen andere weg openstond dan ‘doormodderen’, in een situatie waarin het bataljon steeds meer in een ‘semi-operationele status’ kwam te verkeren. Problemen met de bevoorrading trokken niet alleen sporen in de taakuitvoering van Dutchbat, ook het dagelijkse leven in de enclave en het functioneren van ABiH leden daaronder: de bevolking van de enclave begon steeds meer honger te lijden door de frequente opschorting van humanitaire konvooien, door toedoen van de Bosnische Serven. Ook het moreel van de 28e Divisie van de ABiH, het onderdeel van het leger van de Bosnische Moslims dat zich (onder meer) in Srebrenica bevond, leed onder het gebrek aan bevoorrading. Voor de verdere organisatie van de ABiH wordt verwezen naar hoofdstuk 6 van deel II.

In deel II van dit rapport is reeds uitvoerig aan de orde geweest in welke toestand de bevolking verkeerde, en is weergegeven welke indruk Srebrenica en Dutchbat maakten op de spaarzame bezoekers, die tot de enclave wisten door te dringen. Dit is daar behandeld tot het voorjaar van 1995. In dit hoofdstuk zal nader worden bezien welke factoren in de laatste twee maanden voor de val van Srebrenica van invloed waren op het functioneren van Dutchbat, op de bevolking en op de ABiH.

De toestand waarin Dutchbat, de bevolking en de 28e Divisie van de ABiH verkeerden, was al slecht in mei 1995 en werd er door de voortdurende afwijzing van konvooien steeds slechter op. Dutchbat moest het zonder de aanvoer van diesel stellen.¹

Voor de bevolking gold dat wanneer voedselkonvooien de enclave bereikten, de aan-

---

¹ Waar mogelijk werd hout als brandstof gebruikt, o.a. voor warm water. Hout was voldoende beschikbaar in de bossen.

gevoerde hoeveelheid te gering was om iedereen adequaat te voeden. De voedselvoorziening van de bevolking in de oostelijke enclaves was in april 1995 nog redelijk geweest: 82 procent van de behoefte werd gedekt. Ook in mei kreeg de UNHCR nog regelmatig toegang tot de enclaves. Na de *air strikes* eind mei veranderde er veel. In juni konden UNHCR-konvoeien Srebrenica nog maar sporadisch bereiken. Het resultaat was dat in juni in slechts 30 procent van de voedselbehoefte kon worden voorzien.²

Aan een goede informatievoorziening van de bevolking schortte veel. Dat werkte geruchtevorming in de hand, en vergemakkelijkte psychologische oorlogvoering door de Bosnische Serven. Het vertrek van 28e Divisie-commandant Naser Orić uit de enclave in april 1995 had gevolgen voor de cohesie in de ABiH; naarmate de toestand verder verslechterde leidde dat tot desertie uit en vertrek van ABiH-militairen. Aan de hand van rapportages en dagboekfragmenten zal worden gezien hoe Dutchbat, de bevolking en de ABiH er in de maand voor de val voorstonden.

Ook zal aandacht worden besteed aan het denken in de vaderlandse politieke arena over de Nederlandse aanwezigheid in Bosnië in deze periode. Opmerkingen die daar gemaakt werden, hielpen niet altijd om Dutchbat en het thuisfront in deze laatste moeilijke periode van het verblijf in Bosnië een hart onder de riem te steken: er bestond een knagende onzekerheid over tal van zaken. Een daarvan was de kwestie van de aflossing, die ook in dit hoofdstuk aan bod zal komen; Dutchbat III zou begin juli afgelost worden, maar daarover deden de wildste geruchten de ronde. Tot het laatste moment bleef hierover onzekerheid bestaan. De kwestie van de aflossing zorgde voor veel speculatie bij Dutchbat en tot inspanningen en politieke druk vanuit Den Haag.

2. Stemmingsbeeld Dutchbat

Bronnen om de stemming en de dagelijkse omstandigheden in de enclave in deze periode te schetsen zijn dagboeken van Dutchbatters en anderen, brieven naar huis, egodocumenten, krantenartikelen, mededelingen en interviews. Enige voorzichtigheid in het hanteren van dergelijke bronnen is echter wel gewenst: er kan geen absolute waarde aan worden toegekend omdat 'stemming' een nogal subjectief begrip is.

Uit drie van dergelijke bronnen afkomstig van Dutchbatters zal in dit hoofdstuk uitgebreid geput worden: anesthesist kapitein-ter-zee-arts Schouten hield een dagboek bij; adjudant Piet Hein Both schreef brieven naar huis en adjudant Koreman maakte een kroniek van de situatie. Schouten, Both en Koreman behoorden tot de oudere generatie, en maakten voorts geen deel uit van het dertiende bataljon van de Luchtmobiele Brigade, dat de kern van Dutchbat III vormde. Alledrie bevonden zij zich op de compound in Potočari. Bij de keus van deze scribenten kunnen enige kanttekeningen gemaakt worden. Ten eerste hoeft de belevenis van de gebeurtenissen van deze drie militairen niet representatief te zijn voor het leven en de sfeer op andere plaatsen, te weten de Dutchbat-compound in Srebrenica en de observatieposten (OP's). De stemming bij deze kleinere en meer homogene eenheden leek ook beter dan die in Potočari, waar een grotere diversiteit aan personeel was. Het probleem hierbij is echter dat van de groepen die buiten Potočari gestationeerd waren geen dagboeken bekend zijn die zich over een langere periode uitstrekten en waaraan een stemmingsbeeld

² UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 06/07/95, No. UNPF Z-1106.

kan worden ontleend. Niettemin geven de drie schrijvers een beeld van de problemen waarmee Dutchbat III te maken had.

Naast deze bronnen zijn er ook enkele egodocumenten die een beeld geven van de sfeer die bij Dutchbat hing. Het boek van Karremans *Srebrenica – Who Cares?* is hiervan, naast het door meerdere auteurs geschreven *Dutchbat in vredesnaam*, het bekendste voorbeeld. Alhoewel ook deze boeken belangrijke bronnen vormen, kunnen zij evenmin in alle opzichten als representatief voor Dutchbat worden gezien. Karremans' boek is pas in een later stadium totstandgekomen en is tegelijk een poging tot het afleggen van verantwoording en rechtvaardiging; *Dutchbat in vredesnaam* is vooral een herinneringsbundel voor de leden van Dutchbat III zelf, die zich niet aan bespiegelingen waagt.

Algemene omstandigheden

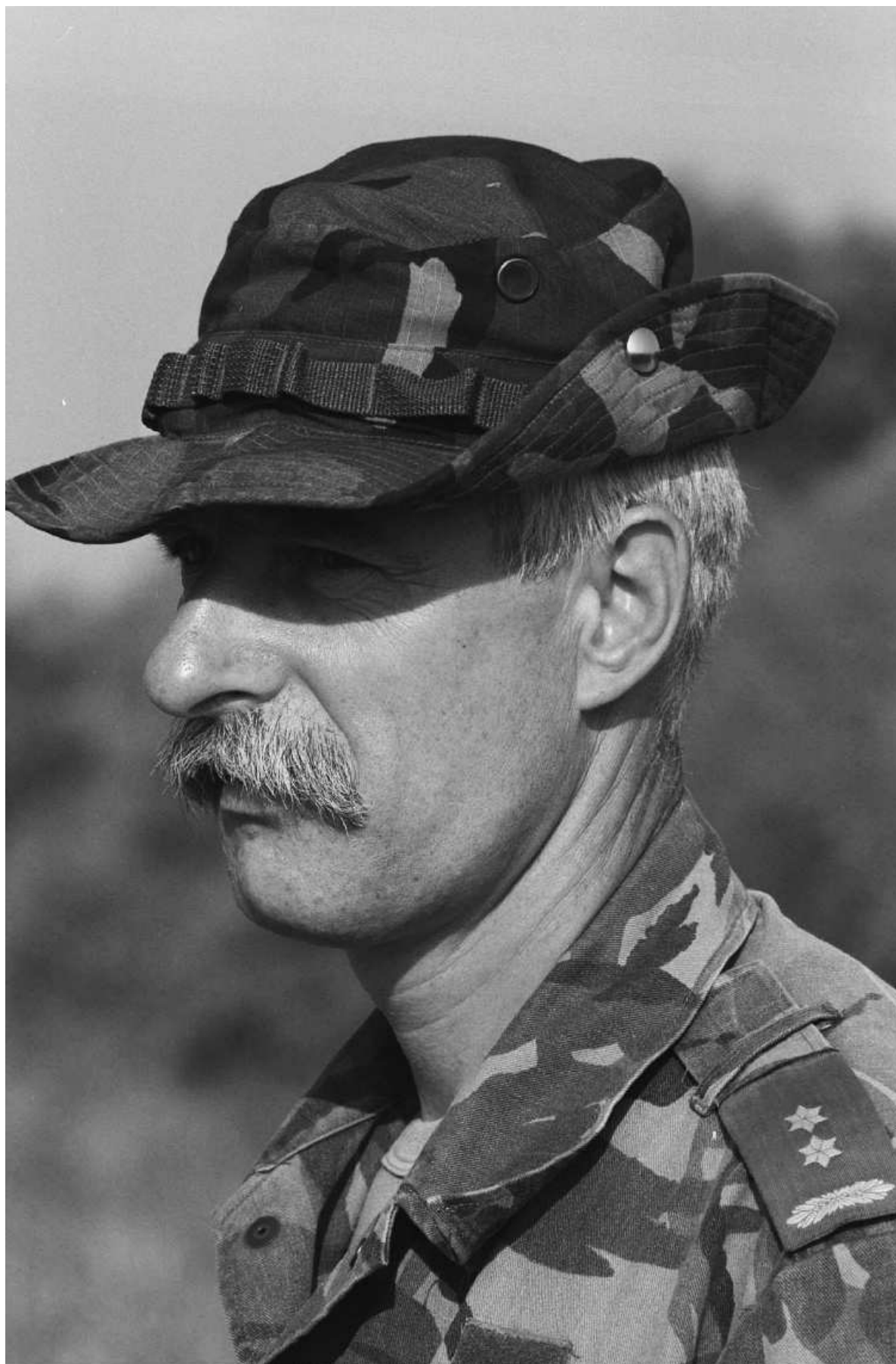
Op de omstandigheden waaronder Dutchbat zijn werk moest doen was om te beginnen van onmiskerbare invloed de Bosnisch-Servische blokkade van de bevoorrading van de enclave. Hier was door Dutchbat weinig aan te doen; het was een zaak van de hogere VN-echelons.

Wat de brandstofsituatie betrof begonnen de problemen voor Dutchbat III na 18 februari 1995; na die datum hadden Dutchbat geen brandstofkonvoeien meer bereikt. Het daaruit voortvloeiende toenemende gebrek aan diesel begon Dutchbat steeds harder te treffen en kon niet zonder gevolgen voor de taakuitvoering, de leefomstandigheden en de stemming blijven.

Ook kolonel Brantz, chef-staf bij het hoofdkwartier van *Sector North East* in Tuzla, signaleerde dat het moreel van Dutchbat steeds meer onder druk kwam te staan. Als voornaamste oorzaak zag hij de groeiende intolerantie van de VRS. De kwaliteit van de uitvoering van de taak van Dutchbat liep terug door de uitvoering van het zogeheten *minimize*-programma, dat was ingezet om zo weinig mogelijk dieselvorraden te gebruiken. Door gebrek aan nieuwe brandstof moest dit programma steeds strakker worden aangetrokken. Patrouilles in de enclave konden bijvoorbeeld niet meer per voertuig worden afgelegd. De houding van de ABiH in de enclave werd intussen steeds arroganter, volgens Brantz; ook dat was volgens hem weinig bevorderend voor het moreel van Dutchbat. De randvoorwaarden voor een goede taakuitvoering van Dutchbat waren zo ronduit slecht. Het gevoel van onmacht werd met de dag groter, door de uitzichtloze situatie op logistiek gebied en het onvoorspelbare gedrag van de strijdende partijen. Daardoor werd het doorzettingsvermogen en uithoudingsvermogen van de Nederlandse militairen voortdurend verder op de proef gesteld. Brantz zag dat als een voor de Nederlanders onbekend fenomeen waar men maar moeilijk mee wist om te gaan.

Dutchbat worstelde in de analyse van Brantz nog met meer problemen. Wat er met de Moslim-bevolking gebeurde druiste in tegen het gevoel van rechtvaardigheid. Het moreel werd nog verder op de proef gesteld door toenemende spanningen binnen het bataljon zelf. De hamvraag was hoelang Dutchbat het met de schaarse middelen nog kon volhouden. Door de minimalisering van het dieselverbruik en het vele lopen van patrouilles dat daarvan het gevolg was, kreeg de fysieke en mentale gesteldheid een knauw. Daar kwam nog een aantal andere factoren bij die bepaald geen stimulans voor de motivatie waren, zoals: het gebrek aan verloven; verwarrende berichtgeving uit Nederland over de aflossing van het bataljon; een uitspraak van premier Kok dat Dutchbat langer moest blijven dan voorzien; de indruk dat noch UNPROFOR, noch de internationale gemeenschap hard liep om de situatie waarin Dutchbat verkeerde te verbeteren; spanningen, en eenzijdig eten. Door het gebrek

DE VAL VAN SREBRENICA

Commandant Dutchbat III, luitenant-kolonel Th.J.P. Karremans.

aan goede informatie was het voor *Sector North East* in Tuzla echter niet mogelijk geweest een goed oordeel te vormen van de mentale en lichamelijke weerstand van het personeel.³

Ook vanuit het bataljon vielen achteraf beschouwd geluiden op te tekenen dat het moreel was aangetast: ‘We waren gewoon op, letterlijk en figuurlijk.’⁴ Het bataljon was de laatste periode van zijn aanwezigheid in de enclave gespannen geweest; er ontstond een situatie waarin Dutchbat zich afvroeg wat er ging gebeuren.⁵

Dutchbat kreeg ook in toenemende mate te maken met personele tekorten. Begin juni zou het bataljon in de nog resterende weken de taken moeten uitvoeren met de slechts 430 man die nog in de enclave aanwezig waren, in plaats van de oorspronkelijke 600. Terugkerende verlofgangers die op weg naar de enclave waren, strandden in Zagreb en keerden bij gebrek aan vooruitzicht om deze te bereiken naar Nederland terug; het was zinloos om verder te wachten op toestemming (*clearance*) van de Bosnische Serven voor transport naar de enclave. Op 12 juni liet generaal Couzy bij monde van zijn souschef Operatiën, brigadegeneraal Pollé, aan bataljonscommandant Karremans weten dat er niemand meer naar Srebrenica zou terugkeren. Karremans was er niet blij mee dat de verlofgangers die wachtten om de enclave binnen te komen, niet terugkeerden: hij meende dat daarmee een mogelijk drukmiddel op de Bosnische Serven werd opgegeven.⁶

Dit gebrek aan mankracht betekende ook dat het werk in de enclave er zwaarder door werd. Zo moesten de bezigheden die door de C-compagnie (gestationeerd op de *compound* in Potočari) eerst met 143 man waren gedaan, nu met honderd man worden gedaan. Dat betekende dat iedereen gemiddeld meer patrouilles en wachtdiensten kreeg toebedeeld. Van deze honderd man waren er 26 nog helemaal niet op verlof geweest sinds Dutchbat III aan zijn taak was begonnen. Zij hadden derhalve toen Dutchbat eind juli uit de enclave vertrok meer dan zes maanden onafgebroken in de enclave gezeten, en tot soms vijf keer toe moeten horen dat hun geplande verlof niet doorging. Dat was niet zonder invloed gebleven, maar het was volgens hun compagniescommandant kapitein Matthijssen niet of nauwelijks merkbaar geweest in het functioneren en de inzet van de leden van zijn compagnie. Volgens Matthijssen was er dan ook geen sprake van dat het moreel inzakte; de omstandigheden hadden ongetwijfeld enige invloed, maar iedereen bleef gewoon zijn werk doen en zette zijn schouders eronder, aldus de commandant.⁷

Vanaf half april mochten verlofgangers de enclave niet meer uit, en terugkerende verlofgangers mochten er niet meer in. Ook post kwam de enclave niet meer in. Brandstofkonvoeien waren er sinds 18 februari al niet meer. Tussen de zestig en tachtig man waren nooit met verlof geweest, en dit alles begon volgens Karremans aan de mannen te ‘vreten’. Dat borg ook het gevaar in zich dat Dutchbat niet langer onpartijdig zou blijven; er begon een anti-Servische houding te ontstaan. Dit was ook de reden dat Karremans in een rapportage had aangegeven dat Dutchbat ‘no longer was willing and able to consider itself impartial’. Er was veel gemor over het weigeren van konvoeien geweest; op de *compound* in Potočari was in de gang op een bord zichtbaar welke konvoeien wel of niet doorgingen. Karremans zei daarover: ‘Dan hoor je echt de Nederlandse vocabulaire daar in de gang. Daar kun je eigenlijk een beetje de stemming uit opmaken. Kerels baalden daar gewoon van. Ikzelf ook.

3 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz, *passim*.

4 Interview J. Otter, 26/05/99.

5 Interview E. Koster, 06/10/99.

6 SMG 1012. Weeksitrep KL-Crisisstaff van 01

juni t/m 07 juni 1995; Karremans, *Srebrenica*.

Who Cares?, p. 147-9; interview Karremans, 15/12/98.

7 Interview C.J. Matthijssen, 11/10/99.

Net zo hard. Iedereen. Alleen, je moet dat wel in een bepaalde mate houden.’ Op enig moment leidde dit ertoe dat het bataljon niet meer geloofde in de komst van konvoien, en zich daarbij neerlegde. Dat had naar de indruk van Karremans een rustiger gemoedstoestand tot gevolg. Maar er waren volgens hem Dutchbatters voor wie de acceptatie van de situatie betekende dat zij alleen nog maar uitkeken naar de datum dat ze afgelost zouden worden.⁸

Specifieke stemmingsbeelden

De voorraadsituatie van het bataljon was in deze periode buitengewoon kritiek; er werd ingeteerd op voedselrantsoenen, vers voedsel was er nauwelijks, en na 18 februari kwam er geen diesel meer. Tegelijk bestond er voortdurend onduidelijkheid over de vraag hoe nijpend de problemen waren, en hoe lang Dutchbat zelf dacht het nog te kunnen uitzingen. Geprobeerd zal worden inzicht te verschaffen in de ernst van de voorraadpositie van Dutchbat. Daartoe is in grafieken op pp. 1918 en 1919 Dutchbats opgave van deze voorraadpositie weergegeven; op de verticale as is achtereenvolgens weergegeven voor hoeveel dagen er nog voorraad was aan verse voeding, hoeveel dieselolie er nog was, en voor hoeveel dagen men nog beschikte over gevechtsrantsoenen. Op de horizontale as de periode waarover de cijfers beschikbaar zijn: 1 mei tot 10 juli 1995. In de loop van dit hoofdstuk zal regelmatig op deze grafieken worden teruggekomen, en op de manier waarop deze geïnterpreteerd moeten worden.

Uit de grafieken wordt in elk geval alvast duidelijk dat de situatie vooral vanaf half mei dramatische vormen aannam. Dat drukte een stempel op de stemming binnen het bataljon, die om een aantal redenen verder negatief werd beïnvloed.

Zo werd er begin juni een grote druk op de bemanningen van de Observatieposten gelegd. Begin juni bestond in Sarajevo de vrees dat de Bosnische Serven OP's zouden overrompelen. Om die reden was aan de bemanningen daarvan te kennen gegeven dat zij in geval van nood binnen een uur de OP ijlings moesten kunnen verlaten. Dat betekende dat mensen vrijwel voortdurend bepakt en bezakt moesten zijn voor het geval van een overhaast vertrek.⁹

Ook de effecten van het minimaliseren van het dieselgebruik maakte de stemming er niet beter op; omdat er niet langer diesel was om de generatoren daarop te laten draaien, kon 's avonds alleen nog bij kaarslicht worden gelezen. Ook kon er daardoor maar eens per week drie minuten warm worden gedoucht, met behulp van een aantal op hout gestookte kachels. Dat leidde tot onderlinge spanningen, die wat sneller ontstonden en heviger van karakter waren dan anders.¹⁰ Ook anderszins was de toestand waarin het bataljon door de afsluiting van de bevoorrading verkeerde weinig rooskleurig. Berichten over vrees voor salmonella-infecties en de gevolgen van verslechterende hygiënische omstandigheden haalden zelfs de Nederlandse pers. De gezondheidstoestand zou achteruit gaan doordat er sinds 16 mei lange tijd slechts noodrantsoenen konden worden gegeten; er was overgegaan tot de verstrekking van vitaminepillen. De arts van de Crisisstaf van de Koninklijke Landmacht in Den Haag (in militaire termen bekend als de KL-Crisisstaf) achtte de berichten in essentie juist, maar meende ook dat er een emotionele component in de beschrijving van de toestand speelde.¹¹

8 Interview Th.J.P. Karremans, 24/09/98.

9 Interview Th.J.P. Karremans, 25/06/98.

10 SMG/1004/24. Plv C vbpl (AOOI TOPS) en kap-arts Folmer aan wnd SSOGD, Crisisstaf, lkol-arts Lankhorst [07/07/95]; interview E.C.J.M.

Koster, 19/10/99.

11 ANP, 071234 jun 95; NIOD, Coll. Princen.

Informatie ten behoeve van het Algemeen Overleg met de Tweede Kamer op donderdag 08/06/95.

Op de specifieke medische problemen, voor Dutchbat zowel als voor de bevolking, zal worden ingegaan in de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden’.

Op 25 mei gingen de *air strike* bij Pale en de granaten op Tuzla en Srebrenica ook aan Dutchbat niet ongemerkt voorbij. Als reactie hierop konden binnen Dutchbat geluiden worden gehoord als: ‘het wordt een verloren zaak waarvoor we hier strijden’. Er waren berichten op de Nederlandse radio dat Dutchbat de hele nacht in de bunker had gezeten. Dat was onjuist, maar leidde wel tot de nodige commotie: ‘Lekker opruiend voor het thuisfront. Ze zullen wel nerveus worden in Holland,’ schreef Schouten in zijn dagboek.¹²

Volkskrant-correspondent Bart Rijs tekende bij het Nederlands-Belgische transport en logistieke bataljon in Split op dat veel soldaten daar zich zorgen maakten over wat het thuisfront wel zou denken, bij het zien van tv-beelden met vastgeketend VN-personeel dat door de Bosnische Serven was gegijzeld. Rijs merkte dat er heel wat soldaten waren die vonden dat de VN maar zo snel mogelijk moest zien weg te komen uit wat in het soldatenjargon heette ‘dit geitenland’. De militairen hadden het gevoel dat niemand hun gevaarlijke werk waardeerde: ‘de internationale politiek niet, de pers niet en de bevolking al helemaal niet’.¹³ Journalisten kregen geen kans tot Srebrenica door te dringen, maar het lijkt weinig aannemelijk dat daar positiever werd gedacht.

De vraag die al eerder in mei onder het Dutchbat-personeel in Srebrenica heerste, was wat er stond te gebeuren als de diesel nu eens echt op was. Dan kon het waterzuiveringssysteem niet meer draaien en zou er geen schoon water meer zijn, en waren er alleen nog maar noodrantsoenen als voedsel. ‘Hoe lang laten ze het bataljon nog zo doorrinnen?’ vroeg Schouten zich in zijn dagboek af.¹⁴ De stroomvoorziening was al minimaal, waardoor men ’s avonds in het halfduister zat. Op 10 mei schreef Karremans dat hij overging van *bare minimum* (het minimale of ‘minimize’-niveau) op *survival*.

Diezelfde dag bereikte het bataljon een konvooi met onder meer 10.000 kilo vlees. Dat kon echter niet bewaard worden omdat de koeling van de vrieskasten was uitgezet wegens brandstofgebrek. Het vlees was ongevraagd met het konvooi meegezonden. Koreman schreef wat er met dit vlees gebeurde: ‘Het idee om het vlees aan de bevolking te geven was goed bedoeld, maar niet te realiseren. De bevolking – die best wel vlees kon gebruiken – zou het aanbod toch weigeren, omdat ze als Moslims geen varkensvlees aten. Of de staf de bevolking (...) daadwerkelijk dit aanbod gedaan had, bleef voor ons een vraag.’ Er werd de bevolking 2500 kilo varkensvlees aangeboden, maar die wilde dat inderdaad niet accepteren; besloten werd om dan maar overdadig te barbecuen en een ander deel van het vlees naar Bosnisch-Servisch gebied te brengen. Opperwachtmeester Rave ging dit op 11 mei persoonlijk afleveren bij de Bosnische Serven, per paard en wagen die gehuurd waren voor de prijs van één pak koffie.¹⁵

Dit luxe-probleem was echter een uitzondering. Medio mei was het wc-papier op; regelmatig deed zich diarree voor; de eerste vlooienplagen deden zich voor voor; douchen kon alleen nog met koud water. ‘Hoe moet het verder? Dit is *subsistence*, geen *existence*’, zo luidde Schoutens commentaar.¹⁶

Drinkwater moest worden gerantsoeneerd omdat door overvloedige regenval op 28 mei

12 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 25/05/95 en 26/05/95.

13 *De Volkskrant*, 29/05/95.

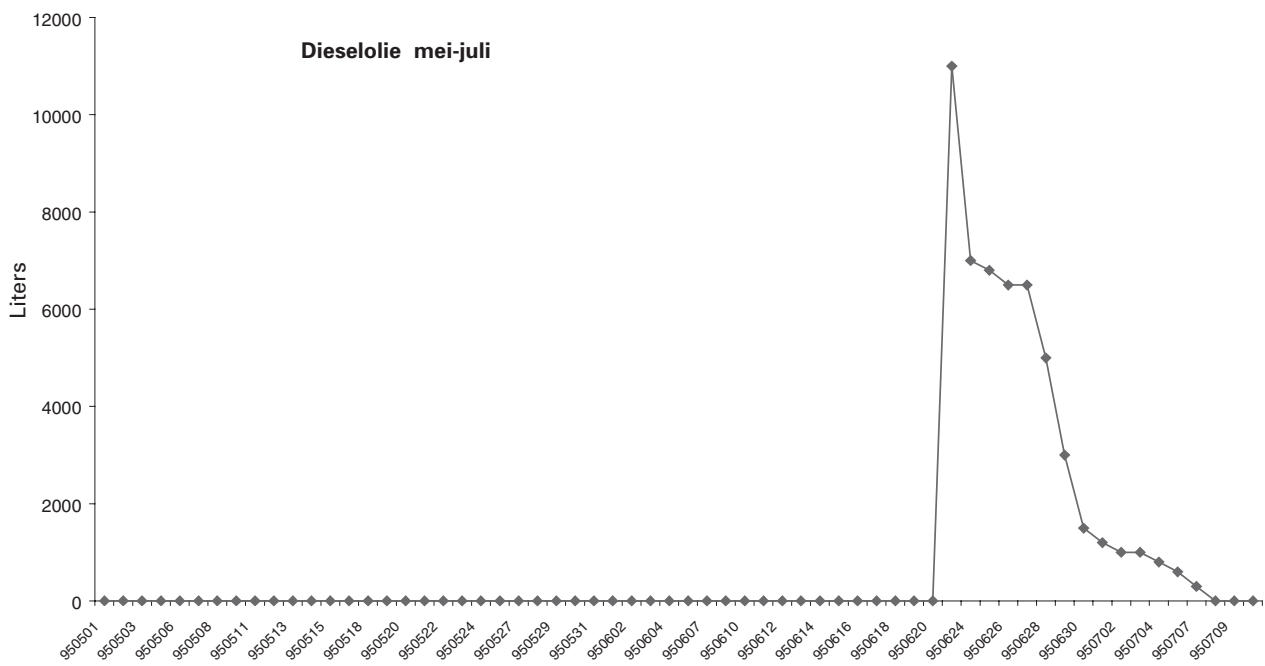
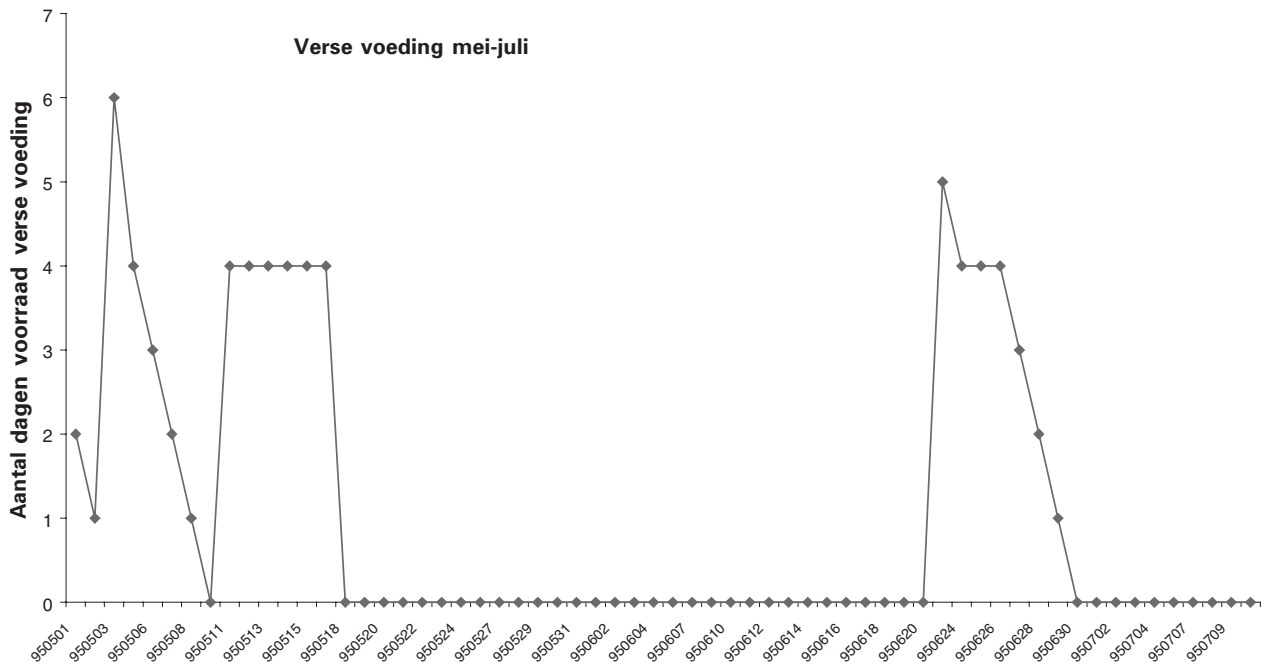
14 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten,

13/05/95.

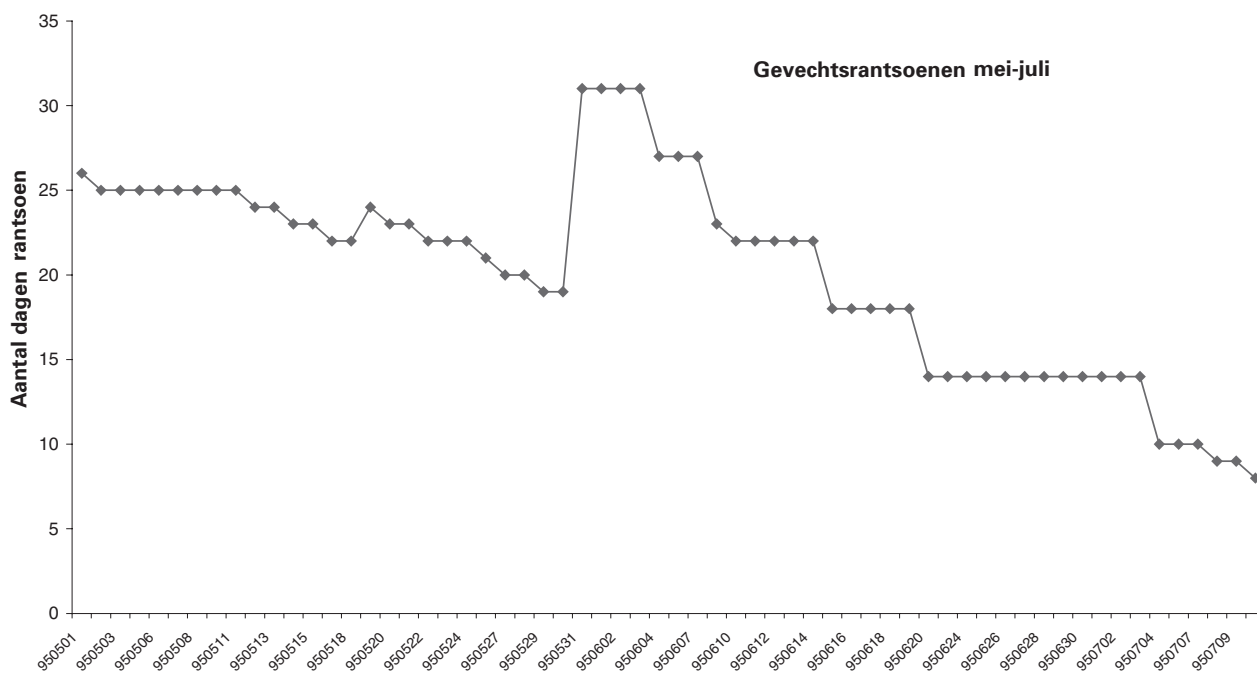
15 Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 178.

16 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 16/05/95.

DE VAL VAN SREBRENICA

DE STEMMING IN DE ENCLAVE: MEI-JULI 1995

Opperwachtmeester Rave passeert de enclavegrens bij OP-P op weg naar Bratunac met overtollig varkensvlees dat door gebrek aan brandstof voor de vriescellen niet bewaard kon worden en door de Moslims niet werd gegeten.

de compound in Potočari onderliep, waardoor het waterzuiveringssysteem met modder dichtslibde. Drinkwater werd daarna met jerrycans over de compound gedistribueerd; de verstrekking ervan was minimaal. Pas als de dieselvoorraad weer op peil zou zijn gebracht, kon het waterzuiveringssysteem weer gebruikt worden en dan kon door waterzuivering het drinkwaterprobleem uit de wereld worden geholpen. Wel was er nog voldoende chloor voorhanden om water te desinfecteren.¹⁷ Water om de was mee te doen was er nauwelijks meer. Op 5 juni schreef Schouten in zijn dagboek: ‘Met mazzel kan ik water krijgen voor een wasje. De situatie wordt nu echt beroerd als ze de waterleiding niet open krijgen. Stiekemweg vervuilen je nagels, voeten, oren, haren, alles zit onder het fijne kleistof.’¹⁸ Intussen nam het schieten van de strijdende partijen in de omgeving toe: ‘Ik vraag me af wanneer de eerste dode of gewonde valt.’ Langzamerhand raakte ook de tabak op, waardoor de rokers het moeilijk begonnen te krijgen, of op lokaal verbouwde tabak moesten overgaan.¹⁹

Door de onzekere situatie waarin men verkeerde, begonnen geruchten te circuleren; zo zou er binnen een paar dagen brandstof door de lucht worden aangeleverd. *De Volkskrant* van 31 mei berichtte dat Oekraïne de bezetting van de *Safe Area* Srebrenica zou willen overnemen; dit welkome nieuws arriveerde nog dezelfde dag in de enclave. Er stond echter bij dat het nog niet meer dan een ‘voorzichtig uitzicht op vervanging’ betrof, zoals minister Van Mierlo het uitdrukte. Ook zei hij dat de bevoorrading van de VN-troepen in de oostelijke enclaves bij de troepenleverende landen ‘topprioriteit’ genoot. Dat was te sterk uitgedrukt: de VN stond machteloos zolang nog honderden blauwhelmen waren gegijzeld, en dat sloot riskante bevoorradingsoperatie door de lucht uit (zie ook de bijlage ‘Bevoorrading door de lucht’).²⁰

Doordat op 30 mei de Noord-Atlantische-Raad van de NAVO in Noordwijk bijeenkwam, gaf de Nederlandse pers extra gewicht aan berichten over Bosnië. Die berichtgeving droeg ook bij aan de verwarring over wat er op het politieke front gaande was; alleen al in het *Algemeen Dagblad* verschenen op één dag de volgende koppen: ‘NAVO wil “robuuster” optreden in Bosnië’; ‘Nieuw mandaat blauwhelmen’ en ‘Draaiboek voor aftocht ligt klaar’.²¹ Dergelijke berichten misten hun uitwerking op de gemoedstoestand van Dutchbat en het thuisfront niet. Schouten schreef erover in zijn dagboek: ‘Internationaal worden er prachtige plannen gemaakt, maar daar schieten we niet zoveel mee op. Voor een hoop mensen is het weer een reden tot speculatie [over] een snelle terugkeer. Ze redeneren altijd weer naar hetzelfde: naar huis. Want we kunnen toch niets doen, de diesel is op, het eten is verkeerd, te weinig eiwitten enzovoort. (...) Met veel tromgeroffel en paniek is er een telegram over de voedingstoestand naar de Crisisstaf gegaan. Het lijkt me nuttiger om uit te zoeken hoe we het het beste kunnen oplossen. (...) Het stuk heeft het *Brabants Dagblad* gehaald. Jammer genoeg weer een reden tot ernstige ongerustheid thuis. Maar dat schijnt niet gesnapt te worden.’²²

Op 2 juni maakte Schouten er melding van dat er nog voor drie dagen lokaal gebakken brood was: ‘Hier begint de onvrede.’ Schoutens woorden spreken duidelijke taal: ‘Het is

17 SMG, 1004/24. Plv C vbpl (AOOI TOPS) en kap-arts Folmer aan wnd SSOGD, Crisisstaf, lkol-arts Lankhorst [07/06/95].

18 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 05/06/95.

19 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten,

29/05/95.

20 *De Volkskrant*, 29/05/95 en 31/05/95.

21 *Algemeen Dagblad*, 29/05/95.

22 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 07/06/95. Zie verder de bijlage *Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden*.

hopeloos. Iedere dag weer hetzelfde. (...) Langzamerhand worden de mensen prikkelbaar. (...) Er zijn nog wel voldoende calorieën, maar gebrek aan eiwit en vitamine gaat optreden. (...) Er mag maar één maaltijd [gevechtrantsoen] gegeten worden. Hoe moet dit nu met de buffelaars? Er wordt een verkeerd beleid gevolgd. (...) Er wordt gebekvecht. Het wachten is tot er iemand over de rooie gaat en ongelukken gebeuren. Hoe lang nog? Weken. Dan komt er muietrij. Geen water, geen licht, slecht eten, slechte persoonlijke hygiëne: er gaan slachtoffers vallen. Rantsoeneren lijkt noodzakelijk.²³ Gelukkig draait de tv 's avonds. Een welkome afleiding van uren. (...) Een zegen, het zet de hersens een beetje stil.²⁴

Op 4 juni, de dag nadat de VRS een observatiepost van Dutchbat innam (waarover in het volgende hoofdstuk meer), schreef Schouten: 'Er is een telefoonlijn kapot, dus bellen is moeilijk. Omdat er nogal wat jachtverhalen aan thuis verteld worden, wordt particulier bellen verboden. Jammer, kunnen we thuis helemaal niet meer geruststellen.' Op 5 juni: 'Lichtpuntje: haring in tomatensaus vanmiddag op brood. (...) Het is genoeg geweest. Het is maar steeds afwachten en per 24 uur leven. Als je een einddatum zou weten viel er mee te leven, maar om misschien nog weken te wachten wordt ellende voor iedereen.'²⁵ Weer vijf dagen later: 'De commandant heeft een grote brief geschreven aan de Crisisstaf en gezegd dat we over veertien dagen niets meer kunnen doen. Benieuwd wat er gebeuren gaat. (...) Langzamerhand wordt het vervelend. De politiek praat, en wij wachten. (...) Benieuwd of alle grote verhalen van de minister uitkomen. We krijgen geen opvolgers. Moeten wij opruimen? En de bevoorrading? Komen de volgende week de helikopters met brandstof? Hoeveel doden gaan er vallen? Of laten de Serven konvooien over de weg toe? Afwachten.'²⁶

Dat afwachten viel zwaar. Voor Schouten was de datum dat hij naar Nederland gerepareerd zou worden inmiddels met meer dan een maand verstreken. 'Alle nieuwtjes blijken achteraf niet te kloppen. Het gebrek aan informatie doet de wereld krimpen tot het uitzicht. En maar wachten en wachten tot er ook maar iets gebeurt.'²⁷ En nog een paar dagen later: 'Het eten wordt nu wel heel slecht. (...) Hopelijk gebeurt er iets want de voorraden zijn officieel op. Waarom er geen verdere actie komt is onduidelijk.'²⁸

Onrust in de gelederen zaaide half mei ook het bericht dat ten behoeve van een eventuele evacuatie door de NAVO van Dutchbat moest worden opgegeven welk kostbaar materieel mee moest worden genomen.²⁹ Het bataljon was onkundig van veel zaken rond eventuele evacuatieplannen, waarbij een tijdelijke NAVO-aanwezigheid in Bosnië UNPROFOR de gelegenheid zou bieden zich terug te trekken. Het thuisfront was nog onwetender, zo wist ook Schouten: 'Wat moeten de mensen thuis wel denken zonder dat ze contact hebben met hier? Het zal bij velen wel paniek zijn.'³⁰

Op dezelfde dag dat Schouten dit schreef, berichtte *Het Parool* dat minister Voorhoeve rekening hield met de mogelijkheid dat Dutchbat in het uiterste geval met geweld uit Srebrenica zou moeten terugtrekken. De Vaste Kamercommissie voor Defensie was op 31 mei vertrouwelijk over de evacuatieplannen ingelicht; er konden bij een evacuatie levens op het

23 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 02/06/95.

24 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 03/06/95.

25 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 04/06/95 en 05/06/95.

26 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 10/06/95.

27 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 15/06/95.

28 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 17/06/95 en 18/06/95.

29 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 11/05/95.

30 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 16/05/95.

spel staan. Defensie was doodsbenauwd voor onrust als de evacuatieplannen voortijdig uitlekten. De Kamerleden was op het hart gedrukt de bespreking vertrouwelijk te behandelen. *Het Parool* plaatste het bericht op basis van bronnen binnen het ministerie van Defensie, waardoor het kwaad voor het moreel van Dutchbat en het thuisfront al was geschied. Dat gold temeer daar volgens het artikel minister Voorhoeves overleg met de Kamer nodig was geweest om zich politiek in te dekken voor mogelijke calamiteiten bij een terugtrekking. Verder stond in het stuk dat het bataljon tot 4 juni nog voedsel had; een woordvoerder van de Landmacht haastte zich echter te zeggen dat de evacuatieplannen niet in verband met de voedselsituatie mochten worden gebracht.³¹ Voor het overige viel in de krant te lezen dat de aflossing nog steeds niet was geregeld. Nederland was afhankelijk van andere landen; dat gold voor zowel de aflossing als voor een eventuele terugtrekkingsoperatie als voor een eventuele bevoorrading door de lucht.³²

De 'noodkreet' van Karremans

De 'grote brief' waaraan Schouten op 10 juni refereerde, was een 'noodkreet' die Karremans op 5 juni aan de Crisisstaf van de Koninklijke Landmacht zond over de toestand waarin Dutchbat verkeerde. Hij schreef daarin dat het bataljon zich afgesneden voelde van de buitenwereld. Al was dat misschien wat te pathetisch gesteld, het bataljon zag zich in eenzelfde situatie geplaatst als de gijzelaars na de bombardementen op Pale, met dien verstande dat de gijzelingstoestand voor Dutchbat al veel langer bestond. De hoofdoorzaak van dat alles was het gebrek aan bevoorrading en het voortdurend afwijzen van konvoeien door de VRS. Sinds 18 februari had geen aanvoer van brandstof meer plaatsgehad. Dat betekende niet dat er helemaal geen brandstof meer was: Karremans wees erop dat het aan een extreem laag brandstofverbruik en aan gebruikmaking van de op de compound opgeslagen brandstofvoorraad van UNHCR (wat gebeurde met instemming van generaal Smith) te danken was dat Dutchbat het nog zo lang had kunnen volhouden.

Karremans waarschuwde echter dat ook hieraan binnen een week een einde zou komen. Dan had men alleen nog een 'ijzeren voorraad' diesel achter de hand, die bedoeld was om in noodgevallen de enclave te kunnen verlaten.

De bataljonscommandant schetste een somber beeld van de situatie na die tijd: de opdracht van het bataljon zou dan niet langer uitvoerbaar zijn. Een groot deel van de dagelijkse werkzaamheden van het geniepeloton, de logistieke pelotons en de verbandplaats lag al stil. Materieel ter versterking van observatieposten, opstellingen en wegherstel was niet meer voorradig. De voorraad reservedelen raakte uitgeput, waardoor essentieel materieel niet langer kon worden gerepareerd en de inzetbaarheid in gevaar kwam. Patrouillegang en steunverlening aan de bevolking waren al voor een belangrijk deel komen te vervallen. Wanneer de voorraad diesel was uitgeput zou er geen water meer gezuiverd kunnen worden. Er was dan nog slechts een voorraad verpakt drinkwater voor twaalf dagen aanwezig. Het bataljon zat zonder verwarming, verlichting, warm water en er kon niet meer gewassen worden. Al vier weken had het personeel geen verse voeding meer gehad, zei hij (in werkelijkheid was het drie weken), en al die tijd was men gedwongen geweest gevechtsrantsoenen te eten. Deze voorraad zou over vier weken zijn uitgeput, aldus Karremans. Vlees, melkproducten en meel waren niet langer voorradig. Om tekorten in het voedingspakket te compenseren was overgegaan tot verstrekking van vitaminepillen. Omdat er geen brandstof meer

31 *Het Parool*, 16/05/95.

32 *Algemeen Dagblad*, 17/05/95.

was moesten patrouilles te voet gelopen worden; dat vereiste een zware lichamelijke inspanning. Door de verslechterende hygiënische omstandigheden was er een toename van het aantal gevallen van diarree, en de kans op verspreiding van ziektes werd groter. Gangbare zaken als toiletpapier, schoonmaakartikelen en andere onderhoudsmiddelen waren niet meer voorradig. Dagelijkse benodigdheden als zeep, tandpasta, shampoo en scheercreme raakten op. Dat alles kwam het functioneren van het personeel niet ten goede, aldus bataljonscommandant Karremans.³³

Ook voor de bevolking in de enclave werd de situatie steeds moeilijker. UNHCR-konvooien hadden er geen toegang meer, en er ontstond gebrek aan de essentiële levensbehoeften. De smokkelroutes naar Žepa waren door de VRS afgesloten. De waterleiding funktioneerde niet meer. Het ziekenhuis en ook *Médecins sans Frontières* waren niet in staat de bevolking voldoende medische hulp te bieden; er waren ook geen medicijnen meer. De houding van de VRS had zich verhard, schreef Karremans. Als er van hogerhand geen maatregelen werden getroffen, dan vermoedde hij dat de VRS zou trachten het zuidelijk deel van de enclave in handen te krijgen. Gezien de toenemende dreiging en de verwachting dat een massale aanval kon plaatshebben, hadden veel bewoners langs de enclavegrens uit angst hun behuizing verlaten. Dat gold ook een deel van de vluchtelingen die in het *Swedish Shelter Project* in het zuiden van de enclave woonden.

De civiele en militaire autoriteiten hadden Karremans ‘met klem’ verzocht de situatie in de enclave naar buiten te brengen. Als zich op korte termijn geen wijzigingen voordeden, was het niet uitgesloten dat zich een ramp zou voltrekken. Dutchbat had geen mogelijkheden daar iets aan te doen en was niet langer in staat het hoofd te bieden aan een uit de hand gelopen situatie, aldus Karremans. De situatie werd met de dag dreigender en hij vermoedde dat die eerstdaags ging escaleren. Nu de bevolking haar lot in de handen van Dutchbat had gelegd, vroeg Karremans zijn brief onder de aandacht van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie te brengen. Ook verzocht hij dit alles via het ANP bekend te laten maken.³⁴ Die laatste suggestie werd door de Crisisstaf van de Koninklijke Landmacht direct doorgehaald omdat men, ook om onrust bij het thuisfront te voorkomen, liever niet zag dat de toestand waarin Dutchbat verkeerde breed in de pers zou worden uitgemeten.

Er zijn geen aanwijzingen dat de KL-Crisisstaf de brief onder de aandacht van de ministers bracht, zoals Karremans had gevraagd. Al was het onder de gegeven omstandigheden begrijpelijk dat hij zich aan elke strohalm wilde vastklampen, de vraag was wat de Nederlandse regering had kunnen doen, anders dan de VN, UNHCR of het Internationale Rode Kruis (ICRC) al probeerden.

Om de ernst van de situatie te benadrukken gaf MSF op 5 juni in Belgrado een persverklaring uit, waarin de organisatie aangaf dat de voedselvoorraden in de enclave ‘dangerously low’ werden. De Bosnische Serven maakten ook MSF het werken in Srebrenica moeilijk; ze lieten nog wel medische goederen ten behoeve van MSF door, maar de organisatie werd onder druk gezet: de Bosnische Serven hadden geweigerd toestemming te geven om personeel af te lossen.³⁵

Daags daarvoor, op 4 juni, had Karremans ook *Sector North East* in Tuzla en *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo al in een brandbrief laten weten dat de voedselsituatie in

33 NIOD, Coll. Karremans. Bijlage bij brief TK9589 van 05/06/95 aan C-KL-Crisisstaf.

34 NIOD, Coll. Karremans. Cdt Dutchbat III aan

C-KL-Crisisstaf, 05/06/95, nr. TK9589 en Bijlage.

35 MSF, Brussel. MSF update from Belgrado, 05/06/95, No. In 240.

de enclave dramatische vormen begon aan te nemen. Deze brief was minder uitgebreid dan die aan de KL-Crisisstaf, en ging niet in op de problemen waarmee Dutchbat zelf worstelde, maar op de toestand waarin de bevolking verkeerde. In deze brief schreef Karremans dat binnen enkele dagen het UNHCR-pakhuis leeg zou zijn. Er waren op 25 mei nog wel besprekingen geweest tussen de Opština (het gemeentebestuur van Srebrenica) en de Bosnische Serven om in Bratunac voedingsmiddelen te kopen, maar deze waren op niets uitgelopen omdat de Opština de prijzen te hoog vond.³⁶ Ook vanuit *Civil Affairs* van *Sector North East* in Tuzla werd aan Sarajevo die dag gemeld dat er geen voedselvoorraden voor de bevolking meer waren. De zwarte markt was in omvang teruggelopen; wat er was, werd verhandeld tegen prijzen die een normale sterveling niet kon betalen. Zo was de prijs van meel begin juni binnen een week verdrievoudigd. Verhalen over mensen die doodgingen van de honger werden in Tuzla overigens vooralsnog met een korrel zout genomen, omdat er geen bewijs voor was.³⁷

Karremans constateerde dat de bevolking haar lot in de handen van Dutchbat had gelegd. Nadat de lokale autoriteiten van Srebrenica al een beroep gedaan hadden op de wereldgemeenschap, deed Karremans een beroep op het VN-commando in Sarajevo: beide noodkreten waren erop gericht om tot betere leefomstandigheden voor bevolking en bataljon te komen.³⁸ In Karremans' ogen waren nu de hogere echelons aan zet; zij moesten de voorwaarden scheppen voor Dutchbat om de opgedragen taken te kunnen blijven uitvoeren.³⁹

Die hogere echelons waren daarmee al druk doende. Akashi en Ogata (Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen) schreven in een gezamenlijke brief aan Karadžić hoe slecht de bevolking in Sarajevo, Bihać, Goražde, Srebrenica en Žepa ervoor stond: 'Whole families are crying out for food (...); we can no longer tolerate the violation of exhaustively negotiated agreements (...); we refuse to accept lame excuses, false allegations and suspicions or references to uncontrolled elements to justify interference with the free movement of humanitarian goods and staff.'⁴⁰

Ook op 4 juni spraken Janvier en Mladić elkaar in Zvornik (zie het vorige hoofdstuk), waarbij eveneens de bevoorrading van de enclaves op de agenda stond. Mladić legde daar een verband tussen de bevoorrading van de enclaves en de blokkade van de bevoorrading van de Bosnische Serven vanuit Servië. Als gebaar van goede wil wilde hij echter wel toestaan dat UNPROFOR vanuit Joegoslavië over de weg werd bevoorrad (voor UNHCR-transporten was dat al het geval). Afgesproken werd daarover op 6 juni nader contact te hebben.⁴¹ Janvier en Mladić kwamen overeen dat voor de oostelijke enclaves op vastgestelde ontmoetingspunten zou worden overlegd over de behoeften aan voedsel en brandstof voor de UNPROFOR-eenheden en de behoefte aan humanitaire hulp voor de bevolking, door

36 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to MSF Beo, Monthly Report, 09/06/95, nr. Out 760.

37 NIOD, Coll. Brantz. HQ SNE G5/Civil Military Operations to G5/Civil Military Operations [Sarajevo], 4 July 1300B 95; NIOD, Coll. UNHCR, Tuzla. Belgrade (UNHCR), Sitrep for Goražde, Srebrenica, Žepa and Serb areas of Eastern BH, 02 Jun 95 1110Z; UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade, 01/06/95 14:18.

38 NIOD, Coll Karremans. CO Dutchbat to Comdr BH Command thru Comdr HQ SNE,

04/06/95, No. TK9588.

39 NIOD, Coll Karremans. Bijlage bij brief TK9598 van 05/06/99 aan C-KL-Crisisstaf.

40 UNGE, UNPROFOR, Box 119, Civil Affairs-Sector North-East, 1994-1996. UNPROFOR HQ, Office of Civil Affairs, Weekly Situation Report, No. 120, 19-25 June 1995.

41 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 15/06/95, No. Z-995 (FC's meeting with Mladić - 4 June).

UNHCR te leveren.⁴² Voor Dutchbat was de verdere gang van zaken dat UNHCR en MSF plaatsvervangend bataljonscommandant Franken voorzagen van gegevens over de behoefte aan voedsel, brandstof en medicijnen voor de bevolking.⁴³ Vervolgens overhandigde Franken op 6 juni inderdaad de lijst met behoeften voor de bevolking en voor UNPROFOR aan de VRS-liasonofficier voor Dutchbat, majoor Momir Nikolić. Nikolić nam de lijst zonder commentaar in ontvangst. Pogingen tot overleg met hem leidden bij die gelegenheid tot niets; hij was niet bevoegd beslissingen te nemen.⁴⁴ Uiteindelijk besliste niet het lokale militaire gezag maar Pale over het al dan niet doorlaten van konvoeien; Nikolić' antwoord dat deze niet bevoegd was kan dan ook niet verbaasd hebben. Hij kon alleen verzoeken van het VRS-commando overbrengen aan (in dit geval) Dutchbat en bracht het antwoord over aan zijn commando.⁴⁵

Het was lokale VRS-commandanten overigens gewoonlijk niet duidelijk waarom konvoeien wel of niet mochten worden doorgelaten. Zo vertelde de VRS-commandant van het checkpoint bij Yellow Bridge (aan de noordkant van de enclavegrens) officier Jovan Ivić (ook bekend als Jovo) dat hij slechts een telex van zijn commando ontving, waarin tot in detail stond vermeld wat hij wel en niet mocht doorlaten bij zijn *checkpoint*.⁴⁶

Pale was kennelijk wel van de ernst van de situatie doordrongen geraakt; op de dag na de bespreking met Nikolić arriveerde er weer een UNHCR-konvooi van tien trucks met 72 ton voedsel voor de bevolking van de enclave. De VRS-autoriteiten hadden één truck geschrapt: die met leermiddelen voor de scholen. Het bevoorradingsprobleem van Dutchbat bleef intussen voortbestaan.⁴⁷

De ABiH in Srebrenica leek ondertussen goed voor zichzelf te zorgen. In de maand mei was door de ABiH zo'n veertig ton aan UNHCR-hulpgoederen die de enclave bereikte, afgezonderd van de hulp aan de bevolking. Dat borg een groot risico in zich: als de Bosnische Serven daar achter kwamen, zou de hulp aan de bevolking wel eens verder beperkt kunnen worden. Opmerkelijk was hierbij dat de *Chief of the Defence Sector* in de enclave, professor Suljo Hasanović, aan het defensiesecretariaat van ministerie van Defensie van het kanton Tuzla rapporteerde dat de ABiH ook enig voedsel van Dutchbat had gekregen. Als de Bosnische Serven dit berichtenverkeer meelazen – wat niet onwaarschijnlijk was – en ongeacht of die mededeling waar was of niet, zou dat om dezelfde reden voor de VRS een extra reden kunnen zijn geweest om Dutchbat de duimschroeven aan te draaien.⁴⁸

42 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, File 3300 SEE Vol. I Resupply Eastern Encl, 17/04/95 –11/07/95 Comd UNPF-HQ Zagreb to Comd UNPROFOR, 05/06/95.

43 MSF, Brussel. Capsat LO-Team Dutchbat to MSF en UNHCR Srebrenica, UNMO's Srebrenica, 05/06/95, 21:09, nr. In 250.

44 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, File 3300 SEE Vol. I Resupply Eastern Encl, 17/04/95 –11/07/95. Fax Office of the Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, 071400BJun 95. SMG, 1001; CRST. HQ Dutchbat to Sector HQ North East, Sitrep and Milinfo period 051700 to 061700B Jun 95. *The Inner Circle*, nummer 39, 6 juli 1995.

45 Interview Momir Nikolić, 20/10/00.

46 Interview Jovan Ivić, bijgenaamd Jovo Rus, 20/10/00.

47 DCBC, 1858. Code Com Coreu to Par Coreu, 21/06/95, BuZa Refnr. Comc292/pesci6193.

48 ICTY (IT-98-33) D55. Chief of the Defence Sector Prof Suljo Hasanović to Defence Ministry Tuzla Defence Secretariat, Department Srebrenica Municipality, 05/06/95, No. 03-49-5/95. De lijst omvatte: '2500 kg of flour, 596 kg of sugar, 1,423 litres of cooking oil, 619 kg of salt, 5,000 kg of beans, 17,020 of cold cuts, 100 kg of powder milk, 62 kg of juice, 7,780 tins of fish, 1290 kg of cauliflower, 90 kg of kale, 150 kg of carrots, 240 kg of green beans, 171 litres of heating oil and 1 litre of motor oil.'

Hoe kritiek was de voorraadsituatie van Dutchbat?

De vraag hoe kritiek de voorraadsituatie van Dutchbat nu precies was op verschillende momenten, is moeilijk. Tot nu toe is alleen aan de orde geweest hoe ernstig de situatie was volgens opgave van Dutchbat zelf; dat is uit de grafiek op pp. 1918 en 1919 af te leiden. De VN-organisaties in Tuzla, Sarajevo en Zagreb probeerden zich ook zelf een oordeel te vormen over de (ernst van de) voorraadpositie van Dutchbat. Dat was niet onbelangrijk: van hun inschatting van de ernst van de omstandigheden kon bijvoorbeeld afhangen of een ingrijpende operatie als bevoorrading door de lucht noodzakelijk was. Zo stelde Janvier dat wanneer er geen verbetering in de brandstofsituatie kwam, hij rond 16 juni een beslissing wilde nemen over concentratie van Dutchbat, hetgeen opgeven van de OP's zou betekenen.⁴⁹

Die hogere echelons van de VN zagen de staat van de voedsel- en watervoorraden van Dutchbat in juni nog niet als kritiek. De stafofficier logistiek (in militaire termen: de *Chief G-4*) van *Sector North East* in Tuzla, luitenant-kolonel Staale Hansen, berekende op 15 juni dat Dutchbat het met rantsoenen en water zou kunnen uithouden tot 28 juli.

Het beeld was nog diffuser waar het ging om de vraag wanneer de voorraad diesel op zou zijn. Formeel was deze al sinds begin maart op. Het brandstofverbruik was al teruggebracht tot 400 liter per dag, het absolute minimum. Overigens arriveerde er weer enige brandstof op 20 juni.

Vóór 20 juni kwamen er verschillende antwoorden op de vraag wanneer de voorraad zou zijn uitgeput. Volgens een inschatting van Zagreb op 11 juni zou dit op 15 juni het geval zijn, volgens *Sector North East* in Tuzla op 15 juni zou de diesel op zijn op 22 juni, maar Hansen in Tuzla meende diezelfde dag dat Dutchbat al tweeduizend liter van UNHCR had 'geleend'; naar hij meende zou Dutchbat in noodgevallen nogmaals tweeduizend liter kunnen lenen. Daarnaast wees Hansen erop dat Dutchbat beschikte over een ijzeren voorraad van zesduizend liter, en dat de tanks van de voertuigen voor de helft gevuld waren. Hij leidde daaruit af dat Dutchbat het met strikte rantsoenering en gebruik van de laatste reserves tot 12 juli in de enclave kon uithouden. Karremans stelde op 15 juni echter dat de datum dat er geen diesel meer zou zijn tussen 17 juni en 21 juni zou liggen.⁵⁰

De verschillende data die werden genoemd waarop de brandstofvoorraad zou zijn uitgeput, waren al met al nogal verwarrend, door de volgende oorzaken: de voorspelde datum verschoof steeds omdat Dutchbat door het nemen van steeds stringenter maatregelen het met de aanwezige voorraad weer net iets langer kon uitzingen; er werd brandstof 'geleend' uit UNHCR-voorraden, die op de compound van Potočari waren opgeslagen (die UNHCR-voorraad brandstof werd namelijk nog wel enige tijd aangevuld).⁵¹ Dat Dutchbat brandstof had geput uit humanitaire voorraden werd het bataljon overigens door *Médecins sans Frontières* niet in dank afgenomen. De generator van MSF kon slechts elf uur per dag draaien, 'thanks to Dutchbat who used during 2,5 months the fuel for humanitarian aid without any restriction'.⁵² Dutchbat had op 14 maart 67.850 liter diesel overgenomen van

49 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSG Meeting, 1995 May-Oct. Senior Staff Meeting, 13/06/95.

50 UNGE, UNPROFOR, Box 454/77, File UNPROFOR Civil Affairs, SitrapS SNE 95, 16 Feb – 31 May 95. Interoffice memorandum DFC to FC, 11/06/95, File 3300-SEE (DFC). NIOD, Coll. Brantz. HQ Sector North East Memo Chief G4 to

CO, DCO, A/COS, Ch G2/G3, 15/06/95.

51 *The Inner Circle*, Dutchbat III, nummer 43, 19 juni 1995. SMG, 1005/16. Capsat DCO/S4 Dutchbat to UNHCR Srebrenica, [12/06/95],

52 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to MSF Beo, Monthly Report, 09/06/95, nr Out 760. MSF zei nog over twee maanden *emergency stock* te beschikken.

UNHCR, en naar het zich liet aanzien putte Dutchbat later nogmaals 5000 liter uit deze voorraad.⁵³

In een poging om tot een verbetering van de benarde voorraadpositie te komen, kaartte Karremans in Sarajevo het idee aan om over te gaan tot bevoorrading door de lucht. Dat leek hem een simpele, uitvoerbare en kansrijke oplossing om ervoor te zorgen dat containers op de gewenste plaats terecht konden komen.⁵⁴ De hogere echelons worstelden al maanden met het bevoorradersprobleem, en zochten naar allerlei wegen om met name brandstof in de oostelijke enclaves te krijgen. Dat speelde zich buiten het blikveld van Dutchbat af. Omdat deze enkele maanden beslaande worsteling teveel de verhaallijn van de periode voor de val van Srebrenica zou onderbreken, is ervoor gekozen om het proces van het zoeken naar alternatieven voor konvoeien over land door Bosnisch Servisch gebied in een afzonderlijke bijlage onder te brengen, 'Bevoorrading door de lucht'.

3. De laatste loodjes wegen het zwaarst voor Dutchbat

Dutchbat begon uit te kijken naar de aflossing en trof daar voorbereidingen voor. In het *Oorlogsdagboek* van adjudant Piet Hein Both valt te lezen dat op 3 juni, de dag van de inname van Observatiepost Echo (OP-E), velen hun plunjezak al voor vertrek hadden gepakt, en dat men bezig was de boel op te ruimen. Rond 9 juni begon een serie debriefingsgesprekken met de aan het bataljon toegevoegde psycholoog, luitenant-kolonel Sanders. 'Dan lijkt het wel of de missie er op zit', zo vertolkte Both de stemming. Bij deze vertrouwelijke psychologische debriefingsgesprekken kwamen zaken aan de orde als: de voltooiing van het werk; de onderlinge samenwerking binnen de groep en daarbuiten; emotionele verwerking van het gewond raken van collega's; ervaringen met de plaatselijke bevolking; de vraag of men zich bedreigd had gevoeld tijdens werkzaamheden of op de compound; de schrikreacties op schoten rond de compound of de OP's; de vraag of men goed had kunnen slapen; de effecten van de omstandigheid dat men lang van huis was en de vraag hoe de contacten met thuis verliepen; de verwerking voor de Dutchbatters zelf van die verwijdering van het gezin; de verwerking thuis door vrouw en kinderen, en de opvang van het thuisfront door familie, kennissen en het onderdeel.⁵⁵

Ook Both onderging deze debriefing, en daardoor kwam bij hem de vraag boven wat de zin was geweest van de aanwezigheid van Dutchbat. Hij had er geen antwoord op. Er was geen bijdrage aan de vrede geleverd, simpelweg omdat er geen vrede was. In het bevoorraderspeloton van Both zouden de gevoelens hetzelfde zijn geweest. Het personeel bespeurde veel onbegrip bij de hogere niveaus: 'De mensen in Den Haag weten niet wat hier gebeurt. Zoals wij leven; men heeft geen idee.' Dutchbat voelde zich vergeten en had het gevoel dat het in de val zat; een val waar men niet uit kon komen en waarin men verhongerde. Voor Both was het de omgekeerde wereld dat hij van een Moslim-vrouw op de compound een stuk brood moest krijgen. 'Hoe lang denkt men dit nog vol te kunnen houden?' Psycholoog Sanders zou al hebben gezegd: 'Dit bataljon kan niks meer. Personeel is op. De spullen zijn op. We moeten afgelost worden. En heel snel.' Volgens Both zei Dutchbat-personeel dat van de OP's terugkwam dat het bataljon zo snel mogelijk moest vertrekken,

53 NIOD, Coll. Karremans. C-1 (NL) VN Infbat Dutchbat 3 aan BLS, 17 juni 1995, nr. TK9597.

54 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 147.

55 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 36e week, p. 28.

omdat het de Bosnische Moslims waren die de gevechten uitlokten. Voor het overige ergerde men zich aan de bevolking doordat er nogal wat persoonlijke bezittingen werden gestolen.⁵⁶ Tijdens patrouilles ergerde menig Dutchbat-soldaat zich aan het geroep van jonge Moslimmensen: ‘Fuck off, you UN’ en andere onvriendelijke uitlatingen.⁵⁷

Dat er ook gevaren aan de missie in Bosnië konden kleven, werd op 3 juni bewezen. Op die dag raakten twee Dutchbatters van de in Simin Han gelegeerde A-compagnie van Dutchbat zwaar gewond, nadat hun YPR (pantserriemsvoertuig) door een antitankgranaat was getroffen, afkomstig van de VRS. De commandant en de boordschutter zouden beiden voor het leven invalide worden: sergeant Pieter van Wesel was een oog en een deel van zijn schedel kwijt, en soldaat Gaby van Loon een arm.⁵⁸ Ook in Srebrenica maakte deze gebeurtenis diepe indruk, mede omdat dergelijke incidenten bij het thuisfront tot paniek kon leiden door berichtgeving hierover in de media. De achterban in Nederland volgde vanzelfsprekend de gebeurtenissen rond Srebrenica op de voet, maar de enige informatiebron die het thuisfront kon aanboren wanneer er iets bijzonders gebeurde was de KL Crisisstaf. Juist bij calamiteiten kon dat problematisch zijn. Dat zou later ook blijken: toen na 6 juli de VRS de aanval op de enclave had ingezet en OP's begon over te nemen, leidde dat tot een stortvloed aan telefoontjes naar de KL Crisisstaf om informatie.⁵⁹ Dat gaf daar veel problemen: er waren onvoldoende telefoonlijnen beschikbaar, veel gesprekken werden plotseling afgebroken, regelmatig trad er storing op en bellers moesten vaak lang wachten voor een verbinding tot stand kwam. Een groter probleem was nog dat operationeel berichtenverkeer en telefoontjes van het thuisfront niet kon worden gescheiden. Dat nam op sommige momenten zodanige vormen aan dat de KL Crisisstaf niet meer bereikbaar was voor operationele commandanten.⁶⁰

Inmiddels kwam er weinig verandering in de toestand zoals door Karremans in zijn ‘noodkreet’ geschetst. Er waren hoopvolle berichten over de komst van een konvooi van zeventig trucks voor de bevoorrading van UNPROFOR in de oostelijke enclaves. Dat zou gebeuren via Belgrado; de federale Joegoslavische autoriteiten en Mladić hadden daar hun goedkeuring aan gehecht. De berichten werden echter niet bewaarheid. Het konvooi stond op 16 juni in Zagreb klaar, maar de Bosnische Serven gaven geen toestemming voor de geplande omvang; het konvooi moest op last van de Bosnische Serven daarom drastisch worden verkleind. De hoeveelheid brandstof moest worden teruggebracht van 247 m³ tot 95 m³. Dat vormde aanleiding voor Karremans om na zijn ‘noodkreet’ van 5 juni op 17 juni opnieuw in een brief een toelichting te geven op de situatie waarin zijn bataljon verkeerde, ditmaal gericht aan de bevelhebber der landstrijdkrachten, generaal Couzy. Karremans wees erop dat met morele ondersteuning, met begrip en met woorden als ‘good luck’ de taak van het bataljon niet langer kon worden uitgevoerd. Het was tijd voor actie op het hoogste niveau. Opnieuw schetste Karremans de situatie: sinds een maand was het bataljon verstoken van verse voeding, zuivelproducten, vlees en broodbeleg. De laatste maaltijd was op 9 mei bereid; sindsdien was er geleefd op gevechtsrantsoenen. Na het konvooi van 10 mei was

56 Veenhof, *Oorlogsdagboek*, p. 87-90.

57 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (1).

58 Zie Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 239 en NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 35e week, p. 29.

59 Interview M.C.J. Felix, 06/04/00.

60 Sie LL. Zaaknr. LL/879/839. De chef-staf Operationele Staf BLS aan verzendlijst, 22/03/96, nr. OPS BLS/3526. Bij de inrichting van een nieuwe locatie voor de Operationele Staf BLS was met de geconstateerde tekortkomingen rekening gehouden.

er op 16 mei een laatste konvooi gearriveerd, bestaande uit slechts één voertuig; daarna zou er een maand geen vers voedsel meer komen, zodat verder op de voorraden ingeteerd moest worden. Vier maanden lang was er geen diesel gearriveerd, en het bataljon leefde al sinds zes weken op een bestaansminimum. Post, kranten, toiletartikelen en rookwaren kwamen niet langer aan. In operationeel opzicht was het bataljon niet langer in staat zijn opdracht uit te voeren. Deze beperkingen bleven niet zonder invloed op het moreel en het functioneren van het personeel, al was dat, afgezet tegen de omstandigheden, in de ogen van Karremans nog steeds relatief goed. Het personeel werd alleen wel ‘moe’ van de uitzichtloze situatie waarin het verkeerde. Dat het bataljon een ‘licht overspannen indruk’ maakte bestreed Karremans; hij had uit uitlatingen van de KL-Crisisstaff opgemaakt dat men dat daar vond. Verder vroeg hij toestemming om op de ijzeren voorraad diesel in te teren en verzocht hij zijn problemen onder de aandacht van de minister van Defensie en de chef-defensiestaf te brengen en nog diezelfde week het bataljon te laten herbevoorraden.⁶¹ Karremans gaf dit signaal echter niet gelijktijdig af aan *Sector North East* in Tuzla en *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo. Met de problemen die in de brief waren aangekaart kon Den Haag niet veel doen. Het was Mladić die bleef vasthouden aan een gelijke verdeling van de humanitaire hulp aan Bosnische Moslims en Bosnische Serven, en daarmee voor UNPROFOR de zaak op scherp zette.⁶²

Zicht op verbetering was er niet. Op 19 juni was er nog steeds geen toestemming van de Bosnische Serven om het voor Dutchbat bestemde konvooi vanuit Zagreb te laten vertrekken. Wat er dan verder moest gebeuren, wist ook de VN-staf in Zagreb niet. De verwachting was dat Janvier niets zou willen forceren, en dat geaccepteerd zou moeten worden dat Dutchbat nog wel de OP's kon blijven bemannen, maar verder niet meer operationeel was. Dutchbat was trouwens niet de enige eenheid die er slecht voor stond; de Britten en Oekraïners in Gorazde bemanden eveneens alleen nog maar de OP's zonder verder operationeel te zijn, en de Oekraïners in Žepa hadden ook zestien weken lang geen bevoorradings van brandstof gezien en zaten zelfs zonder voedsel. Toen er daar een konvooi arriveerde, bracht dat slechts 525 kg ketchup, 1395 kg ingeblikte aardappelen, 150 liter azijn en een kleine hoeveelheid sterk gekruide Maleisische gevechtersrantsoenen. Vlees, zout, suiker, meel, pasta en groenten ontbraken.⁶³

Uiteindelijk gaf Pale op 20 juni toch toestemming voor het konvooi voor Dutchbat vanuit Zagreb naar Srebrenica, maar voor niet meer dan twee trucks (één container met diepvries en één container met gekoeld voedsel) alsmede een tankauto met 11.000 liter brandstof, terwijl was gevraagd om vijf containers met voeding en medische voorraden en 84.000 liter brandstof.⁶⁴ De komst van het konvooi was omgeven door ongeloof. Schouten noteerde in zijn dagboek: 'Het konvooi schijnt toch te komen. Er is sprake van 3 tot 10 auto's. Niemand weet hoeveel. Wel wordt over de radio beweerd dat we volledig bevoorrad worden, hetgeen een grote leugen is. We zullen wel op dezelfde *minimize* blijven zitten. (...) We moeten het

61 NIOD, Coll. Karremans. C-1 (NL) VN Infbat Dutchbat 3 aan BLS, 17/06/95, nr. TK9597.

62 UNGE, ICFY, Ordner 138, Crypto Fax In 45, 22 Jun – 14 Jul 95. Code Cable Akashi to Annan, 20/06/95, No. Z-1025 with attached Janvier/Mladić meeting of 17/06/95.

63 BDL. Outgoing Fax David Harland to Philip Corwin, Sector Sarajevo, Weekly Situation Report, 24/06/95.

64 ABZ, DAV/ARA/00246. Code Lenstra 72, 13/06/95; DCBC nr. 2765. Notitie Sitcen aan SC-O, G2, G3, DCBC, G1, G4, G6, 15/06/95; CRST. Fax G3 Land Ops HQ UNPF Zagreb to CDS en BLS (in handen), 17/06/95; CRST. UNMO Pale to G3 Convoy Ops/UNMO HQ UNPROFOR Sarajevo, 190930B June 1995, verzonden met fax G3 Land Ops to KL-Crisisstaff, 20/06/95.

doen met een container, een koelcontainer en 12.000 liter diesel. We gaan dus gewoon door met *minimizen*.’ Er kwam kaas en worst, maar er was geen brood en evenmin meel meegekomen.⁶⁵

Bij een controle van het konvooi op weg naar Srebrenica opende de VRS alle postpakketjes en confisqueerde er een aantal van. De meeste bevatten schoolattributen. Tekenend voor de bemoeienis van de VRS en zijn beduchtheid dat er kleding de enclave zou kunnen binnenkomen die de Moslim-bevolking ten goede zou kunnen komen,⁶⁶ was een onderhandeling die gevoerd moest worden over één pakket met twintig T-shirts; dit leidde tot veel discussie, omdat de VRS-liaisonofficier zich op het standpunt stelde dat soldaten altijd hun uniform dienden te dragen en dus geen T-shirts nodig hadden. Dutchbat wees erop dat het in westerse landen gebruikelijk was om buiten werktijd andere kleding te dragen; bovendien waren de T-shirts ook voor het sporten te gebruiken. Dat was voor de liaisonofficier acceptabel, maar het gold wat hem betrof alleen voor de persoonlijke postpakketten. Dat was bij het pakket met de twintig T-shirts niet het geval. Zij werden ter bewaring aan de Militaire Politie in Bratunac overhandigd. Dat alles leidde tot veel boosheid bij het liaisonteam van Dutchbat, en ook bij de UNMO’s, omdat de leiding van Dutchbat niet de moeite nam om voor een volgend konvooi duidelijkheid in deze materie te brengen.⁶⁷

Over de aflossing viel intussen ook nog steeds niets te melden. Op 22 juni noteerde Schouten wat binnen het bataljon rondging: ‘De minister heeft luid en duidelijk beweerd dat we 1 juli weggaan. Alles is rond, alleen wij weten niets.’ Een dag later: ‘Karremans is het zat. Hij weet als CDT [commandant] van niets en iedereen beweert maar dat we 1 juli weggaan. Hij gaat verhaal halen in Den Haag. (...) Dan worden we ’s middags bij elkaar geroepen. Den Haag weet van geen rotatie van Dutchbat af (??!) en bij het bataljon denkt iedereen dat de anderen het al geregeld hebben.’⁶⁸ (In paragraaf 5 wordt teruggekomen op het verschil tussen aflossing en rotatie).

Het enige dat het bataljon verder over de problematiek van de aflossing en bevoorrading wist, was dat de generaals Janvier en Mladić over de problemen gingen praten. ‘Langzamerhand ontstaat toch wel het beeld van het faillissement van VN-acties. De Serven doen precies waar ze zin in hebben, en het enige wat we daar tegenover stellen is “diplomatie” en “conferenties”. Dat heeft al sedert 1990 geen resultaat.’⁶⁹ Op 29 juni schreef Schouten: ‘Heerlijk dat minister Voorhoeve weet dat op 14 juli het Oekraïense bataljon komt. Wij weten van niets.’⁷⁰

Nadat Dutchbat op 28 en 29 juni een uitzonderlijke en voorlopig laatste warme maaltijd met gebraden kip en groente had genuttigd, die met een klein konvooi was aangevoerd, was de voorraad verse voeding weer op. Daarna zag het personeel zich gedwongen weer over te gaan op het nuttigen van Franse gevechtsrantsoenen. Op 1 juli, minder dan één week voor de VRS-aanval, was de situatie weer even onveranderd als daarvoor. Bevolking en Dutchbat

65 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 20/06/95.

66 De sportclub ‘Guber’ moest een beroep op Dutchbat doen om bij het op handen zijnde vertrek sportschoenen achter te laten om een afscheidswedstrijd te kunnen spelen. (SMG 1005. Letter Sportship “Guber” to Dutchbat III, sgt Blom and adj Dijkema, 21/06/95, No. 01-18/95.

67 NIOD, Coll. Clingendael. Capsat TA to TX

202030B Jun 95, DSR Update 201800B – 212400B Jun 95.

68 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 22/06/95 en 23/06/95.

69 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 27/06/95.

70 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 29/06/95.

zaten beide in de problemen, met dien verstande dat de voedselsituatie voor de bevolking – waarover later in dit hoofdstuk meer – nog slechter was dan voor Dutchbat. ‘Ben benieuwd of de bevolking hier nog in opstand komt. Die hebben niets meer te eten. Als dat gebeurt krijgen we het heel druk. De vloeitjes zijn ook op. Met het normale verlot meegerekend zitten we hier nu 6 maanden op een week na. We zijn bijna weer terug bij af na 1 week: *superminimize* en weer Franse blikken. Alles raakt op. Toiletpullen, wc-papier, eten. Hoe dat straks moet weet ik ook niet meer. Waarschijnlijk de weerstand afnemend. Wondjes genezen bij de meesten al slecht. En dan vervuilen. Dan kunnen er tenminste flinke infecties gaan optreden.’⁷¹

Een lichtpuntje was dat een kleine groep van 26 personen op 2 juli de enclave kon verlaten. Dat was tegelijkertijd ook weer een bron van onvrede, omdat anderen die ook reeds geruime tijd op aflossing wachtten zich tekortgedaan en onrechtvaardig behandeld voelden. Deze kwestie had ook op een ander terrein en ook nog na de val van Srebrenica implicaties, en wordt daarom behandeld in de bijlage *Dutchbat III en de bevolking: medische kwesties*.

Met dit vertrek uit de enclave van een aantal Dutchbatters kwam wel weer wat nieuws over het wel en wee van bataljon naar buiten, en tevens in de openbaarheid. In krantenberichten viel te lezen dat velen waren vermagerd doordat ze langdurig hadden moeten leven op gevechtsrantsoenen. Sommigen waren gespannen geweest vanwege de omsingeling door de Bosnische Serven. Anderen zaten daar niet zo mee, maar hadden hem wel ‘even geknepen’ toen de VRS begin juni OP-E innam; toen had het er dreigend uitgezien. De Spartaanse leefomstandigheden hadden echter het moreel volgens deze zegsman – een arts – niet gebroken: ‘de sfeer onderling is prima (. . .) Dat je eens in de maand maar drie minuten met het thuisfront mag bellen, neem je op de koop toe.’ Hij voegde eraan toe dat in vergelijking met de plaatselijke bevolking Dutchbat er nog relatief goed van af kwam.⁷² Een kok van Dutchbat vertelde zware tijden te hebben gehad, omdat hij de manschappen niet meer had kunnen voorzetten dan eten uit blik en kaakjes. De Franse noodrantsoenen hadden naar niks gesmaakt. Iedereen was afgevallen, maar er waren kaakjes genoeg geweest. Het schieten rondom de enclave was iets waaraan viel te wennen, en tv-kijken was het voornaamste dagelijkse verzetje geweest. Ook hij wees erop dat ondanks de belabberde toestand de sfeer binnen het bataljon goed was geweest.⁷³

De Bevelhebber der Landstrijdkrachten, generaal Couzy, probeerde door toekenning van een tevredenheidsbetuiging het bataljon een hart onder de riem te steken, maar dat sorteerde niet veel effect. Een tevredenheidsbetuiging houdt in dat eenmalig een bedrag wordt uitgekeerd; in dit geval een bedrag van f 1500,-. In de woorden van anesthesist Schouten: ‘f 1500. Te verdelen over 750 personen, = f 2, min 60 procent belasting is de hoge waardeering van 80 cent voor mij. Gelukkig wordt een goed doel gezocht.’

In reactie op krantenberichten waren er ook ouders van Dutchbatters die zich ergerden aan de dramatische mededelingen over tekorten: de redenering was dan dat de voorraden weliswaar opraakten, maar dat Dutchbat wel nog steeds te eten had; de militairen zouden zich slechts wat lusteloos voelen door het wekenlang op gevechtsrantsoenen te moeten leven. Volgens ouders die die redenering aanhingen viel er overigens over de begeleiding door Defensie niets te klagen: ze konden er altijd met vragen terecht, al schoten ze er niets mee op. ‘Ze weten niks meer dan je al via de media hoort.’ Wel begon twijfel door te klinken over de

⁷¹ NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 01/07/95.

⁷² *Brabants Nieuwsblad*, 05/07/95.

⁷³ *Het Parool*, 04/07/95.

VN-aanwezigheid: ‘Als het nog verder uit de hand loopt, moeten ze het maar onderling oplossen. Ze willen toch niet in het tuig. Het is heel erg voor die Moslims, dat realiseer ik me wel. Maar ik ben niet genegen daar mijn zoon voor op te offeren,’ aldus een moeder.⁷⁴ Waar bij het thuisfront wel nogal wat gevoelens van ongenoegen over heersten, was het gebrek aan informatie en medeleven van de zijde van Defensie.⁷⁵

Daarom trachtte Couzy begin juli door middel van een persoonlijk schrijven de gemoederen aan het thuisfront te kalmeren. In zijn brief schreef Couzy – niet vermoedend hoe juist zijn woorden zouden zijn – dat ‘de komende periode voor u allen onvermijdelijk moeilijke en onzekere momenten zal kennen’. Hij vroeg er begrip voor dat ook Defensie wel eens in onzekerheid verkeerde. Minister en Defensieleiding werkten dag en nacht om een aflossing tot stand te brengen.⁷⁶ Dezelfde dag verscheen echter in de pers ook het bericht dat de Bosnische Serven nog steeds aflossing van Dutchbat door de Oekraïners dwarsboomden. De Bosnische Serven zouden de Nederlanders vast willen houden om daarmee druk op de VN en de NAVO uit te oefenen, aldus *Het Parool*.⁷⁷

Een zekere wisselwerking tussen de gevoelens bij het thuisfront en de stemming bij het personeel was onmiskenbaar; personeel in de enclave kon zorgen hebben over wat er in de privé-sfeer in Nederland gebeurde. Dat kon uiteenlopen van ziekenhuisopname, het overlijden van familieleden tot geboorten. Doordat de Bosnische Serven niet altijd bewegingsvrijheid toestonden, lukte in zulke gevallen – tijdelijke – repatriëring niet altijd.⁷⁸ Het thuisfront was eerder geneigd de sombere zijde van de situatie van Dutchbat in te zien dan Dutchbat zelf. Dat, gevoegd bij de onzekerheid over het tijdstip van aflossing en over de thuiskomst, kon niet zonder gevolgen blijven voor thuisfront en het personeel in de enclave.

Debatten in de pers maakten het er ook niet beter op. De verslaggeving over voormalig Joegoslavië en Dutchbat was zowel voor Dutchbat als voor het thuisfront te volgen; vanuit Den Haag kreeg Dutchbat krantenartikelen gefaxt. Verder bepaalden de Wereldomroep, het RTL-nieuws en de VN-situatierapporten de informatievoorziening van Dutchbat. De berichtgeving vanuit Nederland had vaak een negatief effect, omdat het publieke debat de onzekerheid in Srebrenica vergrootte, met alle gevolgen van dien voor het moreel. Een voorbeeld daarvan waren de uitzendingen van de Wereldomroep. Bij de artilleriebeschietingen voorafgaande aan de VRS-aanval op 6 juli, toen Dutchbat langdurig in de bunkers moest verblijven, was er een uitzending waarin een moeder aan het woord kwam die voor de microfoon zei dat ze alles heel erg vervelend vond en zo bang was. Dat schalde door de bunker en werd elk uur herhaald; ‘Die jongen had geen leven in de bunker. (...) Dat was niet handig.’⁷⁹

Ondanks de situatie waarin Dutchbat verkeerde, vond Karremans het moreel van zijn bataljon eind juni nog steeds betrekkelijk hoog. Dat schreef hij op 29 juni in een brief aan *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo. Alleen was volgens hem het bataljon niet langer bereid om zich als onpartijdig te beschouwen, vanwege de restricties die de Bosnische Serven aan het bataljon oplegden. Dutchbat voelde zich al sedert 26 april de gegijzelde van de VRS

74 *Brabants Nieuwsblad*, 04/07/95.

75 NIOD, Coll. Schouten. Dagboek Schouten, 01/06/95.

76 *Telegraaf*, 05/07/95.

77 *Het Parool*, 05/07/95.

78 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 36e week, p. 29.

79 Interview J. Otter, 26/05/99.

en Karremans achtte het de hoogste tijd een krachtig protest bij de Republika Srpska te laten horen. Hij vroeg Sarajevo tenslotte om zijn brief naar de *Force Commander* door te sturen.⁸⁰

Niet alleen de Defensieleiding maar ook Dutchbat worstelde met een gebrek aan informatie. Het bataljon wist niet wat er zich bij de VRS afspeelde, en al helemaal niet dat het afknijpen van de bevoorrading een weloverwogen strategische beslissing was geweest. Dutchbat was ook weinig bekend met wat er in de VN-hoofdkwartieren in Sarajevo en Zagreb speelde. De VN-situatierapporten waren summier en veel van wat er in voormalig Joegoslavië aan de hand was, moest voornamelijk uit de Nederlandse media worden vernomen. De *air strikes* bij Pale op 25 en 26 mei, gevolgd door aanvallen op OP's bij Goražde, vernam Karremans via de knipsel-fax van het ministerie van Defensie.⁸¹ Uitzonderlijk was dat niet; ook de commandant van het Noorse bataljon in Tuzla, kolonel G. Arlefalk, verklaarde dat zijn voornaamste informatiebron CNN was. De VN-informatie was summier en de berichten die hem via nationale kanalen bereikten, waren evenmin goed genoeg.⁸²

De brief van Karremans naar Sarajevo van 29 juni was binnen één maand de tweede noodkreet die de VN-bevelsketen bereikte, na de eerste op 4 juni. Karremans had vanuit zijn positie gezien wel een punt. De situatie in alle drie de oostelijke enclaves was gedurende langere tijd slecht, maar eind juni beschikten de VN-eenheden in Žepa en Goražde weer over brandstofvoorraden voor respectievelijk 52 en 39 dagen verbruik, terwijl bij Dutchbat de voorraad nog niet was aangevuld.⁸³ Er was volgens *Sector North East* in Tuzla bij Dutchbat op 3 juli nog een eigen voorraad van 900 liter brandstof, net genoeg om het weekend door te komen, en er waren nog voor elf dagen gevechtsrantsoenen.⁸⁴ Deze opgave verschilde weer enigszins van die van Dutchbat zelf. Dat had er ook mee te maken dat Dutchbat weinig mededeelzaam was over de eigen logistieke situatie, toen de *Civil Military Operations Cell* van *Sector North East* in Tuzla daarom vroeg. 'This is all information I was able to squeeze out of them', zo oordeelde de betrokken functionaris over zijn contactpersoon, plaatsvervangend bataljonscommandant Franken.

Het resultaat van het gebrek aan brandstof en eerste levensbehoeften, en de omstandigheid dat al meer dan twee maanden lang niemand de enclaves in of uit had gekund, was dat generaal Janvier eind juni de VN-eenheden in Srebrenica en Žepa als 'semi-operational' beschouwde. Hij rapporteerde aan New York dat die situatie was 'bound to sap morale as soldiers increasingly ask "Why are we here when we are prevented from doing our jobs effectively?"'⁸⁵ Dat Janvier Dutchbat nu als 'semi-operational' beschouwde, leidde overigens vervolgens niet tot aanpassing van de taakstelling.

80 NIOD, Coll. Karremans. CO 1(NL) Infbn to Comdr B-H Command thru Comdr Sector North East, 29/06/95, No. TK95105.

81 Interview Th.J.P. Karremans, 25/06/98.

82 Interview G. Arlefalk, 18/05/00.

83 CRST. Chief Joint Logistics Operations Centre to G3 Land Ops info DFC, COS, Logistics Report 03001 July 95 - 032359 July 95, 040700B July 95, Serial OPS/1094/95. Wanneer bevoorrading

van Žepa en Goražde plaatshad is onduidelijk. De genoemde getallen zijn van 30 juni. Op 3 juli beschikten Žepa en Goražde over respectievelijk 51 en 22 dagen gevechtsrantsoenen.

84 DJZ. Outgoing Fax HQ Sector N.E. G5/Civil Military Operations to G5/Civil Military Operations, 4 July 1300B 95.

85 Vertrouwelijke informatie (29).

Plaatsvervangend commandant Dutchbat majoor R.A. Franken.

4. Bosnië in de vaderlandse politieke arena – juni 1995

In een vraaggesprek met Bevelhebber der Landstrijdkrachten generaal Couzy op 2 juni met het *Algemeen Dagblad* liet deze zich laatdunkend uit over het ‘doormodder-scenario’ van de VN. De instelling van *Safe Areas* vond hij een voorbeeld van falende VN-politiek. VN-militairen waren daarnaartoe gestuurd zonder duidelijke taakstelling en geweldsinstructie; politici spaarden kolen en geiten. De troepen deden hun best om de veiligheid van de bevolking te waarborgen, maar als de Bosnische Serven beschietingen uitvoerden mochten VN-militairen niet terugschieten. Couzy noemde dat ‘raar maar waar’. Hij had ooit minister Ter Beek geadviseerd niet met uitzending akkoord te gaan, en ‘het is vervelend achteraf gelijk te krijgen’. Politici namen wel ferme resoluties aan, maar gaven niet thuis als extra troepen moesten worden gestuurd, zo karakteriseerde Couzy de politieke arena.⁸⁶ De instelling waarvan dit interview getuigde ontging weinigen in de politiek, en evenmin een waarnemer van buitenaf als de Britse ambassadeur in Den Haag, Sir David Miers. Volgens hem had Couzy de ‘reputation of being outspoken’, en verder gold dat de generaal ‘found always a way so that his opinion was known’. Dat gaf een probleem voor de Nederlandse politici, maar zijn optreden oogstte wel waardering bij de ondergeschikten, aldus deze karakterisering.⁸⁷

In een reactie op deze uitlatingen liet minister Voorhoeve aan Couzy weten dat deze zich eerst met hem diende te verstaan voordat hij met zijn opvattingen naar buiten trad. Eerder al hadden de vraagtekens die Couzy had geplaatst bij het zenden van versterkingen naar Bosnië, tot irritatie van premier Kok geleid.⁸⁸ Couzy was vaker op soortgelijke wijze in het nieuws gekomen en tastte daarmee het primaat van de politiek aan, zo werd tot in de Trêveszaal toe geanalyseerd op de dag van dit interview in het *Algemeen Dagblad*. De opmerkingen werden ook in de ministerraad als diskwalificerend beschouwd en kwamen op het verkeerde moment uit de verkeerde mond.⁸⁹ Wat vooral pijn deed, was dat Couzy zijn opvattingen ventileerde op het moment dat Nederland net had besloten een mortiercompagnie van het Korps Mariniers en een mortierradaropsporingseenheid van de Koninklijke Landmacht als bijdrage aan de *Rapid Reaction Force* naar Bosnië te zenden. Couzy had het de waanzin ten top genoemd ‘om militairen te sturen om militairen te beschermen’. ‘Harder optreden of wegwezen’, was zijn devies.⁹⁰

Ook van politieke bevriende zijde kwam kritiek op het beleid van de Nederlandse regering. VVD-leider Frits Bolkestein sprak tijdens een vergadering van de VVD-partijraad op 17 juni de eis uit dat er een einde zou komen aan het ‘doormodder-scenario’. Hij wilde de Nederlandse bijdrage aan UNPROFOR zo snel mogelijk beëindigen, en streefde naar een duidelijke keuze tussen een langdurige aanwezigheid en een algehele terugtrekking op korte termijn, al nuanceerde hij zijn uitlatingen weer door te zeggen dat Nederland zich niet eenzijdig moest terugtrekken. Deze stellingname werd aan het vaderlandse politieke front als weinig behulpzaam beschouwd voor de stemming bij Dutchbat en het thuisfront. Over het algemeen was in de Tweede Kamer steeds gezocht naar een zo breed mogelijk draagvlak

86 *Algemeen Dagblad*, 02/06/95.

87 Interview Sir David Miers, 01/08/01.

88 *NRC Handelsblad*, 13/06/95.

89 Geobjectiverde samenvatting ten behoeve van

het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 02/06/95.

90 *Algemeen Dagblad*, 02/06/95.

voor de uitzending van Nederlandse troepen naar Bosnië, en niet naar politiek gewin. Het werd als niet kies beschouwd om op dit punt oppositie te voeren.

Het kabinet was dan ook niet gelukkig met Bolkesteins woorden. Minister Van Mierlo noemde vanuit China diens uitlatingen ‘weinig motiverend voor de mensen die het werk moeten doen’. Voorhoeve en hij hadden er alles aan gedaan om ‘die beetje lamledige houding die er de laatste maanden was, gekeerd te krijgen’. Het begon spannend te worden en dan moest er, aldus Van Mierlo, eventjes niet over worden gesproken.⁹¹ Voorhoeve liet vanuit Haïti, waar hij mariniers bezocht die daar aan een vredesmissie deelnamen, weten dat Nederland zijn aanwezigheid moest handhaven totdat er een vredesakkoord was. Landen mochten zich niet terugtrekken omdat hun geduld opraaakte. De Nederlandse militairen in Bosnië speelden een constructieve rol, matigden door hun aanwezigheid het geweld en redden zo duizenden levens. Onder de heersende moeilijke omstandigheden hadden zij recht op steun.⁹² Tegenover het NIOD noemde minister-president Kok de inname van dit standpunt door de VVD-leider ‘weer zo’n typische Bolkestein-actie waar hij een patent op had. Daar voelde ik me als verantwoordelijk minister behoorlijk door te kijk gezet. Bolkestein verwoordde daarmee iets waar heel veel mensen op dat moment al over dachten. Tegelijkertijd echter wist hij dat het kabinet – inclusief zijn eigen minister van Defensie – geen middelen had om aan het gevoel dat hij daarmee verwoordde een invulling te geven.’⁹³

Steun aan Dutchbat was kort daarvoor ook al in de ministerraad aan de orde geweest; de vraag was toen of het beschikbaar stellen van mariniers voor de *Rapid Reaction Force* voor Srebrenica mogelijk nog soelaas zou bieden. De stemming hierover in de ministerraad veranderde snel: op 29 mei was de teneur nog dat de enclave moeilijk verdedigbaar was, en dat daarom extra troepen niet het gewenste effect zouden hebben. Daarmee ging dit idee weer van tafel.⁹⁴ Een paar dagen later bleek in de ministerraad dat vooral in VVD-kringen weerstand bestond tegen deze uitzending van mariniers; in die partij was de gedachte dat eerst duidelijk zou moeten zijn wat de inhoudelijke overwegingen waren, en deze uitzending diende te leiden tot een versterking van de positie van UNPROFOR.⁹⁵ De volgende dag werd in Parijs de *Rapid Reaction Force* daadwerkelijk opgericht, met Nederlandse deelname daarin (zie hoofdstuk 1); daardoor kon Nederland bij verdere besluitvorming over samenstelling en inzet van de eenheid betrokken blijven.

De Tweede-Kamerfracties reageerden eveneens afwijzend op de woordevan Bolkestein. Wallage (PvdA) vond dat leden van de regeringscoalitie niet op eigen houtje afwegingen moesten maken die de positie van de militairen ondergroeven. CDA-fractievoorzitter Heerma vond de uitlatingen van Bolkestein een herhaling van het debat kort daarvoor over de uitzending van mariniers naar Bosnië voor de *Rapid Reaction Force*.⁹⁶ Bolkestein doorbrak het streven om op dit punt geen oppositie te voeren met wat werd gezien als opportunistische uitspraken over terugtrekking uit Bosnië, zo oordeelde de oppositionele CDA-fractie.⁹⁷

Jan-Dirk Blaauw, defensiewoordvoerder van de VVD, probeerde intussen de woorden

91 ABZ, DEU/ARA/05278. Inleiding Frits Bolkestein, Openbare Vergadering VVD-partijraad, Jaarbeurscongrescentrum Utrecht, zaterdag 17/06/95; NRC *Handelsblad* en de *Volkskrant*, 19/06/95.
92 *Parool*, 19/06/95.

93 Interview Wim Kok, 08/06/00.

94 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de

MR van 29/05/95.

95 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 02/06/95.

96 NRC *Handelsblad* en de *Volkskrant*, 19/06/95.

97 NIOD, Coll. CDA. CDA-Tweede Kamerfractie, Notitie Terugblik 94-95 // Speerpunten 95-95. 15/09/95.

van zijn politiek leider te nuanceren. De discussie was verwarrend, zo stelde Blaauw. De knoop was net doorgemaakt om mariniers naar Bosnië te sturen, en dan moest nu niet tegelijkertijd een discussie worden gestart over beëindiging van de taken in Bosnië. Het enige wat de VVD op de politieke agenda had willen plaatsen was de vraag of na drie jaar Bosnië niet eens een ander land de taken moest overnemen.⁹⁸ Dat sloot aan bij wat Blaauw zelf wilde: hij had al in mei in de Tweede Kamer een pleidooi gehouden voor het stellen van een tijdslimiet aan een Nederlandse aanwezigheid in Srebrenica. Hij had voorgesteld dat Nederland na Dutchbat III niet langer grondtroepen zou aanbieden.⁹⁹

Nederland hield dus vast aan een aanwezigheid met gevechtseenheden in Bosnië, een ten opzichte van de VN nobel maar overigens niet noodzakelijk gebaar: UNPROFOR had door herstructurering en de komst van de *Rapid Reaction Force* namelijk een teveel aan bataljons. De situatie was anders dan ten tijde van het aanbod van Dutchbat I in 1993: dat kwam toen als een geschenk uit de hemel.

De Nederlandse aanwezigheid in Bosnië had ook niet langer de grote steun van de vaderlandse publieke opinie die er eerder was geweest. Dat kon worden afgeleid uit enquêtes die de stichting Maatschappij & Krijgsmacht periodiek hield: de steun onder de bevolking voor Nederlandse deelname aan deze VN-vredesoperatie brokkelde steeds verder af. De cijfers leken de machteloosheid van UNPROFOR te onderschrijven, temeer daar de enquête in juni plaats had; dat was kort nadat beelden van vastgeketend VN-personeel de wereld waren overgegaan. Waar het de Nederlandse militaire aanwezigheid in Bosnië betrof, was de mening als volgt:

	December 1993	December 1994	Juni 1995
Mee eens	68%	54%	40%
Oneens	14%	26%	26%
Geen mening	18%	20%	34%

In een half jaar was de steun van de bevolking aan de Nederlandse deelname aan UNPROFOR gezakt van 54 naar 40 procent, en de twijfel nam zichtbaar toe. Er was ook gevraagd naar de politiek-militaire aanpak van de VN; in juni 1995 vond slechts 20 procent van de respondenten die zinnig. In een reactie op deze cijfers zei minister Voorhoeve begrip te hebben voor de ongerustheid van veel mensen. De VN-militairen moesten immers onder moeilijke omstandigheden hun werk doen, terwijl een politieke oplossing niet binnen handbereik lag. Hij voegde daaraan toe dat wat de blauwhelmen bereikten, in termen van het beperken van het aantal slachtoffers in het conflict, wel eens onderschat werd.¹⁰⁰

De val van Srebrenica op 11 juli beïnvloedde deze cijfers nog verder. Een telefonische enquête in de avond van 11 juli leerde dat 57 procent van de Nederlanders wilde dat de Nederlandse troepen Bosnië zouden verlaten. Pas de inzet van de *Rapid Reaction Force* en de

98 Paul Koopmans, 'VVD vindt het onderhand welletjes', *Haagsche Courant*, 20/06/95,

(10/05/95).

100 *Trouw*, NRC Handelsblad, 05/07/95.

99 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 101

luchtbombardementen in september 1995 gaven de indruk dat de internationale gemeenschap een streep in het zand had getrokken. Het vertrouwen kwam toen weer terug op het oude niveau.¹⁰¹

Voor velen in Nederland viel medio 1995 aan de situatie in Bosnië nauwelijks meer een touw vast te knopen. Zoals een redactioneel commentaar van *NRC Handelsblad* aan de vooravond van de VRS-aanval op Srebrenica treffend stelde, viel het onderwerp Bosnië in 'hopeloosheid, uitzichtloosheid, doortraptheid en complexiteit' amper te overtreffen. Het was een 'frustatie-zonder-einde'. Toch wees de krant er ook op dat in een conflict waarin de partijen geen vrede wilden, het een hele prestatie voor een vredesmacht was om de aantallen slachtoffers te doen dalen. De vraag was wel gerechtvaardigd wat een vredesmacht daar nog te zoeken had, en of de risico's die de *peacekeepers* liepen nog in verhouding stonden tot de bijdrage die men aan vredeshandhaving kon leveren. De krant concludeerde echter dat er geen alternatief was dan doormodderen.¹⁰²

Het einde aan dat 'doormodder-scenario' zou echter niet lang meer uitblijven, maar niet dan nadat de VN-missie en Dutchbat door een heel diep dal zouden gaan. Eerst hield echter nog het onderwerp van de aflossing van Dutchbat de gemoederen indringend bezig.

5. De aflossing van Dutchbat III

De aflossing van Dutchbat was een ingewikkelde en bovenal onzekere aangelegenheid. Nederland had troepen voor de *Safe Area* toegezegd tot 1 juli, maar medio mei was duidelijk dat geen enkel land enthousiasme toonde om zich naar de oostelijke enclaves te begeven. Pogingen van Nederland om bij lidstaten van de West-Europese Unie en de NAVO alsmede bij Polen en Tsjechië belangstelling te kweken voor overname van de taak in Srebrenica, waren op niets uitgelopen. Een complicerende factor was dat niet alleen de Nederlanders in Srebrenica wilden worden afgelost, maar ook de Britten in Goražde. Het Verenigd Koninkrijk had aangekondigd zijn contingent daar niet te willen laten aflossen door andere Britse troepen, en ook in dit geval had geen enkel land aangeboden die taak van hen te willen over te nemen.

Dat aflossing van Dutchbat wel eens een groot probleem zou kunnen worden, bleek al eind maart 1995 bij een bezoek van Nederlandse parlementariërs aan Zagreb. Kamerlid Gerrit Valk vroeg Akashi hoe UNPROFOR ging reageren op het verzoek van Voorhoeve om het Nederlandse contingent in Srebrenica te vervangen. Akashi antwoordde dat hij volledig begrip had voor de vraag van Voorhoeve. Janvier en hijzelf besteedden 'a lot of attention' aan het probleem van de vervanging van Dutchbat, maar beiden achtten het moeilijk zo'n vervanger te vinden. Er was daartoe in Bosnië geen bataljon voorhanden, en zowel Akashi als Janvier wezen voor Srebrenica de oplossing af dat er een bataljon zou komen dat afkomstig uit de islamitische landen of was samengesteld uit meerdere nationaliteiten, waardoor de

101 J.S. van der Meulen, 'Expectations of Peace-keeping: Dutch Public Opinion about Missions in the Former Yugoslavia', in J.L. Soeter and J.H.

Rovers (eds), *NL Arms*, p. 175.

102 *NRC Handelsblad*, 04/07/95.

Nederlandse aanwezigheid verkleind had kunnen worden. Zij zagen dat als weinig praktisch en militair niet als effectief.¹⁰³

Uiteindelijk bleek alleen Oekraïne bereid om naar Srebrenica te gaan. Er waren overigens al Oekraïense eenheden gestationeerd in Žepa en Goražde. Maar de komst van een Oekraïens bataljon was lang door onzekerheid omgeven: onduidelijk was de vraag of dat inderdaad zou komen, en zo ja wanneer dat dan het geval zou zijn. Dat wierp de vraag op of voor de aflossing van Dutchbat III moest worden gewacht op dat bataljon, of dat een nieuw te formeren Dutchbat IV de tussenliggende periode zou moeten overbruggen.

Voor Dutchbat zelf was het onderwerp van de aflossing begrijpelijkerwijs een belangrijk punt. Al begin april, voordat deze problematiek echt begon te spelen, was Karremans met chef-staf Nicolai van het *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo in de slag geweest om de door UNPROFOR voor 28 juli geplande *Medal Parade* te vervroegen, zodat op 20 of 22 juli het laatste gedeelte van Dutchbat weg kon uit de enclave.¹⁰⁴ Maar wat er ook werd gepland, aflossing van Dutchbat III bleef tot op het moment van de Bosnisch-Servische aanval vanaf 6 juli en zelfs daarna een onzekere zaak. De aflossing van de Dutchbat-compagnie in Simin Han, buiten de enclave, geschiedde overigens wel volgens plan.

Tal van factoren waren van invloed op de aflossing. Begin mei 1995 stond een reorganisatie van de VN-troepen in Kroatië op de rol. Dat leek mogelijkheden te bieden om Dutchbat afgelost te krijgen, door een eenheid van Kroatië naar Bosnië over te plaatsen. Al begin maart had minister Voorhoeve zich afgevraagd of niet zou moeten worden bezien of Polen bereid zou zijn aan de UNPROFOR-aanwezigheid in Srebrenica bij te dragen. Hij dacht daarbij in personele zin aan een gedeelte Nederlands-Poolse verantwoordelijkheid (fifty-fifty). Hij stelde zich voor dat bij zijn komend bezoek aan Boutros-Ghali aan te stippen, evenals de mogelijkheid om eenheden uit gematigde islamitische landen in Srebrenica te stationeren.¹⁰⁵

Merkwaardigheden rond een Oekraïens bataljon

Verplaatsing van eenheden van Kroatië naar Bosnië bracht echter veel mitsen en maren met zich mee. Niet alleen moest het troepenleverende land daarmee instemmen, maar ook diende dat bataljon acceptabel te zijn voor de strijdende partijen. Bovendien zou het betreffende bataljon geschikt moeten zijn voor een logistiek zelfstandige ontplooiing. Er waren verschillende bataljons bij de herschikking in Kroatië betrokken, onder meer uit Tsjechië en Argentinië. Deze zouden echter deel van de VN-operatie in Kroatië blijven uitmaken. Er kwamen wel twee bataljons uit Jordanië beschikbaar, maar het leek onwaarschijnlijk dat een Jordanees bataljon voor de VRS acceptabel zou zijn voor inzet in Srebrenica, omdat een Arabisch land te pro-Moslim en dus te anti-Servisch zou kunnen zijn. Dan bleef er nog maar één mogelijkheid over voor verplaatsing van eenheden van Kroatië naar Bosnië: twee Oekraïense bataljons aldaar.

Het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN in New York stelde voor een van de twee Oekraïense bataljons naar Goražde over te brengen; daar bevond zich immers al een

103 NIOD, Coll. Valk. Correspondentie met Gerrit Valk, 31/05/00. UNNY, UNPROFOR, Box 88041, File 4-4 Notes on Meetings 95 Feb-Jul. Note for the File, 'Meeting Between SRSG Mr. Akashi and a Visiting Dutch Parliamentary Dele-

gation Led by Mr. G. Valk', 28/03/95.

104 NIOD, Coll. Nicolai. Dagboek Nicolai, 03/04/95.

105 DCBC, 399. Notitie Minister aan DAB en CDS, 06/03/95.

Oekraïense compagnie. Dat voorstel werd echter door de Oekraïense regering in Kiev vierkant van de hand gewezen.¹⁰⁶ In Kiev was namelijk verbaasd en met irritatie gereageerd op de aankondiging van het VN-secretariaat dat de Oekraïense bataljons teruggetrokken zouden moeten worden uit Kroatië. Kiev zag zich voor een *fait accompli* geplaatst, en meende dat de Russen daarachter zaten; de Oekraïense regering had immers net kritiek geuit op het Russische optreden in het GOS, de Groep van Onafhankelijke Staten.

De VN voerde daarop aan dat het Oekraïense bataljon in Kroatië slechts vierhonderd man sterk was; de andere bataljons die betrokken waren bij de hergroepering telden de gebruikelijke negenhonderd man. Kiev achtte het onaanvaardbaar dit bataljon te moeten terugtrekken en had in maart zelfs voorgesteld het bataljon te versterken tot de vereiste negenhonderd. Er volgde daarna overleg tussen de VN en Oekraïne om het bataljon met deze beperkte sterkte toch nog een meer zinvolle taak in Bosnië te laten vervullen. Wat hier voor de Oekraïense regering sterk meespeelde, was dat de taak in voormalig Joegoslavië een van de weinige instrumenten was waarmee Oekraïne zich een internationaal imago kon aanmeten; de taakvervulling van de Oekraïners was tot dan toe evenwel geen onverdeeld succes geweest door de geringe ervaring in het optreden met andere landen. Om dhet land meer ervaring te laten opdoen in samenwerking met andere landen bij VN-operaties, had minister Voorhoeve zelfs een samenwerkingsprogramma met Nederland aangeboden.¹⁰⁷ Die goede Nederlandse relatie met Oekraïne zou overigens nog zijn vruchten afwerpen.

Er was een ander argument in de discussie tussen de VN en Oekraïne: de Oekraïners hadden bij hun werkzaamheden in Kroatië een slechte reputatie verworven vanwege corruptie en zwarte handel. Dat argument mocht kennelijk geen rol spelen in de discussie, maar was niettemin wel bekend; de Nederlandse VN-ambassadeur Biegman rapporteerde erover aan Den Haag. Om ze niet verder voor het hoofd te stoten in de discussie over wat er met het betreffende bataljon moest gebeuren, kwam Kofi Annan Oekraïners tegemoet door het land te vragen om in plaats van uitbreiding van het Oekraïense bataljon een helikopter-squadron te leveren.¹⁰⁸

Toen deze discussie over verplaatsing van eenheden vanuit Kroatië ging spelen, halverwege mei, zag ook de Nederlandse regering het nut van een bemoeienis. Minister van Mierlo wees de Nederlandse vertegenwoordiger bij de VN er nog eens op dat de reorganisatie in Kroatië niet op voorhand tot de conclusie mocht leiden dat de troepen dan wel helemaal konden worden teruggetrokken; het was immers niet ondenkbaar dat versterking van UNPROFOR in Bosnië nodig was. Van Mierlo's gedachte was dat in Kroatië vrijkomende eenheden in Bosnië konden worden ingezet. Het zou dan inderdaad om het kleine Oekraïense bataljon blijken te gaan: de mogelijkheid diende zich nog aan om een Keniaans bataljon vanuit Kroatië naar Srebrenica of Goražde te verplaatsen, maar omdat dat bataljon de geloofwaardigheid, discipline, ervaring en uitrusting miste voor een taakuitoefening daar, kreeg deze gedachte geen vervolg.

Dus kreeg VN-ambassadeur Biegman van de Nederlandse regering opdracht er bij het VN-secretariaat op aan te dringen dat men de mogelijkheid van een verplaatsing van het Oekraïense bataljon naar Srebrenica nadrukkelijk open zou houden. Uit militaire kringen binnen het VN-secretariaat was verder vernomen dat inmiddels iets positiever over ver-

106 ABZ, DEU/ARA/03356. Code Biegman 390,
05/05/95.

107 ABZ, DEU/ARA/05277. Code Serry 088,

15/05/95.

108 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 428,

16/05/95.

plaatsing van het Oekraïense bataljon werd gedacht. Zodoende leek dat voor Nederland dé kaart om op in te zetten, om tot aflossing van Dutchbat te komen. Overigens kreeg Biegman tegelijkertijd uit Nederland te horen dat men voornemens was zonodig alsnog zelf in aflossing van Dutchbat te voorzien.¹⁰⁹

Enkele dagen later besprak Biegman de aflossing van Dutchbat met Annan. Deze zei de door Van Mierlo geopperde mogelijkheid van verplaatsing van het betreffende bataljon van Kroatië naar Bosnië al aan Oekraïne te hebben aangeboden. Een bijkomend voordeel daarvan was dat dit paste in een geplande reorganisatie van UNPROFOR: nu hielden twee sectoren (*Sector North East* voor Srebrenica en *Sector Sarajevo* voor Žepa en Goražde) zich bezig met de drie oostelijke enclaves. In plaats daarvan zou er een eigen hoofdkwartier voor de drie oostelijke enclaves moeten komen, in een nieuw te vormen sector, die door Oekraïne bemand zou moeten worden.

Een ander idee omtrent hoe UNPROFOR het beleid ten aanzien van de oostelijke enclaves zou moeten veranderen, haalde het niet. Het betrof een plan dat de instemming had van generaal Smith. Hij wilde alleen kleinere eenheden of alleen UNMO's in de enclaves plaatsen, om bewegingen van de strijdende partijen te kunnen volgen. Die eenheden of die UNMO's zouden als 'ogen en oren' van UNPROFOR fungeren, en als daar aanleiding voor was kon er dan tot een UNPROFOR-reactie besloten worden. In dit scenario kon worden volstaan met een versterkte compagnie voor elk van de drie oostelijke enclaves. Deze gedachte kreeg echter geen vervolg, om dezelfde reden dat gedachten van Janvier en Boutros-Ghali over terugtrekking van UNPROFOR uit de oostelijke enclaves het in de Veiligheidsraad niet hadden gehaald (zie hoofdstuk 1): vermindering van de aanwezigheid in de oostelijke enclaves was politiek simpelweg niet haalbaar.¹¹⁰

Nu er tekenen waren dat een verplaatsing van het Oekraïense bataljon naar Srebrenica kansrijk zou kunnen zijn, stelde VN-ambassadeur Biegman voor om de Nederlandse ambassadeur in Kiev, R.H. Serry, alvast gesprekken tussen Nederland en Oekraïne te laten beginnen over de modaliteiten van een overdracht van de taak van Dutchbat aan het Oekraïense bataljon. En, zo voegde Biegman daar aan toe: het zou verstandig zijn als Nederland zich niet langer als 'demandeur' in Kiev op zou stellen, want als Nederland zou laten blijken 'met alle geweld' uit Srebrenica weg te willen, dan kon dat de Oekraïners aan het denken zetten.

Ook Van Mierlo zei dat hij al te sombere verhalen over Srebrenica had getracht de kop in te drukken, omdat dat pogingen om de Oekraïners tot aflossing te bewegen in de wielen had kunnen rijden. Dat leek een wat naïeve gedachte, omdat de Oekraïners door hun aanwezigheid in Žepa en Goražde natuurlijk heel goed wisten welke problemen de aanwezigheid in een enclave met zich meebracht. Achteraf zei Van Mierlo ook de ironie van zijn gedachte wel te kunnen inzien. Hij wees erop dat het belang van de Oekraïners leek te zijn geweest dat zij een plaats zochten waar zij zich konden manifesteren, ook ten opzichte van de Russen. De VN-vergoeding voor deelname aan een vredesoperatie was hen bovendien welkom.¹¹¹

De aflossing was echter nog allerminst in kunnen en kruiken. Voorhoeve meldde op 29 mei in de ministerraad dat hij met Oekraïne overlegde over aflossing van Dutchbat in juli. Hij

109 ABZ, DPV/ARA/00581. Code Van Mierlo 139, 18/05/95.
110 DCBC, 560. Fax UNPROFOR/COS to DCBC, KL Crisisstaf attn CDS, BLS, 141200B Jun

95, nr. 225/95.

111 ABZ, DPV/ARA/00581. Code Biegman 455, 22/05/95; interview Van Mierlo 10/2/00.

zei erbij dat het zeer onzeker was of het land wel wilde, mede gezien de achteruitgang van de situatie in Bosnië en Srebrenica die inmiddels gaande was.¹¹² Dat leek overigens niet zozeer het probleem te zijn: de Oekraïense vertegenwoordiger bij de VN, Anatoli Zlenko zei tegen ondersecretaris-generaal Annan dat zijn regering in principe instemde met de verplaatsing van een bataljon naar Bosnië, maar hij had daarbij een voorkeur voor Goražde. Hij meende te hebben begrepen dat ook Janvier die voorkeur deelde. Annan wees er echter op dat wanneer de Oekraïners een eigen commando in Bosnië wilden, de VN verwachtte dat Oekraïne zowel Srebrenica, Žepa als Goražde voor zijn rekening zou nemen.¹¹³ Janvier reageerde voorzichtig positief op het Oekraïense aanbod, en accepteerde de vorming van een eigen commando, maar gezien alle onzekerheid die er heerste, wilde hij op dat moment geen verplichtingen aangaan.¹¹⁴

Er waren meer redenen voor onzekerheid over een daadwerkelijke aflossing door Oekraïne: ook in Kroatië was de strijd opnieuw opgelaaid. Dit door Kroatië ingezette offensief bracht de plannen voor een herschikking van de VN-eenheden daar vrijwel tot stilstand. Verder moest nog steeds worden gewacht op een formele uitspraak over de Oekraïense bereidheid om een bataljon naar Bosnië te verplaatsen. Tenslotte was er nog een complicatie in de persoon van de *Force Commander*: Janvier achtte aflossing van Dutchbat door het bataljon dat zich op dat moment in Kroatië bevond onaanvaardbaar. De eerder genoemde reputatie van dat bataljon en de omstandigheid dat er in Kroatië genoeg troepen waren, was vermoedelijk debet aan dat standpunt van de *Force Commander*. Wel wilde hij instemmen met een geheel nieuwe Oekraïense eenheid, die het bataljon in Kroatië zou vervangen en daarna naar Bosnië verplaatst zou worden.¹¹⁵

Biegman was overigens geen groot voorstander van vertrek uit Srebrenica, als dat zou betekenen dat een eventueel nieuw Nederlands bataljon (Dutchbat IV) elders in Bosnië zou worden ingezet: daar zou het namelijk geenszins veiliger zijn. In gebieden waar het rustig was, bevonden zich tussen Bosnische Moslims en Bosnische Kroaten al bataljons uit de islamitische landen, en die konden nergens anders een plaats krijgen. Nederland zou dan ongetwijfeld elders aan een frontlijn tussen Bosnische Serven en Bosnische Moslims worden ingezet. Wat ook meespeelde, was dat voormalig *Force Commander* De Lapresle op een vraag van Biegman het vermoeden had uitgesproken dat de Bosnische Serven de enclave niet onder de voet zouden lopen, omdat de politieke prijs die zij daarvoor zouden moeten betalen niet zou opwegen tegen de strategische winst die ze ermee zouden behalen. De geschiedenis zou uitwijzen dat die taxatie van de prijs voor inname van de enclave weliswaar klopte, maar dat De Lapresle zich vergiste met zijn inschatting over de geringe kans hierop.¹¹⁶

Oekraïners of toch Dutchbat IV?

Ook de Nederlandse regering dacht na over de optie dat een bataljon Dutchbat IV uitgezonden zou moeten worden, maar men was wijs geworden na de aanbieding van een

112 Dagboek Voorhoeve, p. 83.

113 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 31/05/95, No. 1828.

114 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 07/06/95, No. UNPF-HQ Z-954.

115 Bstas. Nota CDS aan de Minister, 06/06/95, Nr. S/95/061/2330, 'Beknopt verslag van het

overleg CDS met C-UNPF, Gen Janvier op maandag 05 juni te Zagreb'. Code Biegman 450; zie verwijzing in document DCBC nr. 563.

116 Bstas. Nota CDS aan de Minister, 06/06/95, Nr. S/95/061/2330, 'Beknopt verslag van het overleg CDS met C-UNPF, Gen Janvier op maandag 05 juni te Zagreb'. Code Biegman 450; zie verwijzing in document DCBC nr. 563.

bataljon dat door een soort samenloop van omstandigheden in Srebrenica terecht was gekomen (zie hoofdstuk 10 van deel II). Daarom wilde de regering, voordat tot uitzending van Dutchbat IV werd overgegaan, daaraan twee duidelijke voorwaarden verbinden. De eerste was dat Dutchbat IV voor een half jaar werd aangeboden, waarna alle opties open zouden zijn, van vergroting tot verkleining van de Nederlandse aanwezigheid in Bosnië. De tweede voorwaarde was dat de inzet deze keer plaats moest hebben in Midden-Bosnië, en dus, anders dan Biegman had gesuggereerd, niet in Srebrenica.¹¹⁷ Voorhoeve verzocht daarom de opties voor stationering van een bataljon Dutchbat IV in Midden-Bosnië na te gaan. Defensiestaf en Militaire Inlichtingendienst gingen daarmee aan de slag en onderzochten de veiligheidssituatie ten aanzien van een drietal opties (zie kaartje op pagina 1740):

- de Maglaj-*pocket*, grenzend aan de Posavina-corridor die de oostelijke en westelijke delen van de Republika Srpska met elkaar verbond;
- de sector van het Britse bataljon nabij Vitez;
- bij Livno.

Het oordeel zoals dat aan Voorhoeve werd overgebracht luidde dat de veiligheidsrisico's in deze drie plaatsen niet substantieel afweken van plaatsen elders in Bosnië.¹¹⁸ Generaal Smith liet alvast weten dat inzet van Dutchbat IV in de Maglaj-*pocket* wat hem betreft de voorkeur had, maar dat werd voorlopig slechts ter kennisname aangenomen.¹¹⁹ Overigens was het veiligheidsaspect niet zozeer de reden dat Nederland Srebrenica wilde verlaten; dat had er eerder mee te maken dat een goede taakuitvoering onmogelijk was geworden omdat de bevoorrading stokte.

De media volgden de aflossing van Dutchbat III op de voet. Eind mei schreef Willibrord Nieuwenhuizen in *NRC Handelsblad* dat er volgens premier Kok grenzen aan de uitzending van Dutchbat waren gesteld, die in acht dienden te worden genomen. Kok zou minister Voorhoeve aansporen zich meer in te spannen om een aflossing voor Dutchbat te vinden. Op het internationale vlak berichtte de krant dat vanuit diplomatieke kringen in New York – welke in het vage bleef – het geluid viel op te tekenen dat de VN zich laks toonden bij het zoeken naar aflossers. Maar Nederland had volgens die bron zelf aan deze houding van de VN bijgedragen: in het verleden was de regering op iedere vraag van de VN om waarnemers of troepen te leveren ingegaan, en ook nu werden voorbereidingen getroffen om een nieuw bataljon, bekend onder de naam 'Limburgse Jagers', naar Srebrenica te sturen om Dutchbat af te lossen.¹²⁰ Nederland gaf daarmee het signaal dat het de VN niet voor een voldongen feit wilde stellen; zulks in tegenstelling tot de Britten in Goražde, die nadrukkelijk hadden gesteld zelf niet in aflossing te voorzien. Voor Srebrenica was de vraag of de VN al dan niet voor een *fait accompli* gesteld zou worden overigens academisch van aard, eenzijdige Nederlandse terugtrekking was om een aantal redenen onmogelijk: het verlaten van de enclave zou militaire steun vereisen; het was politiek onwenselijk dat Nederland zich eenzijdig aan VN-verplichtingen onttrok,¹²¹ en de bevolking en de ABiH zouden Dutchbat niet hebben laten vertrekken zonder dat daar een adequate aflossing tegenover stond.

117 DAB. Nota DAB aan de Minister, 28/06/95, nr. D95/346.

118 BSG. Nota's CDS aan de Minister, 23/06 en 03/07/95, nrs. S/95/061/2585 en 2739.

119 DCBC, 2142. Defensiestaf/Operatiën, Aantekening voor CDS, 30/06/95; CRST. Intern

Memorandum Directie Operatiën KL, van G3, lkol Felix aan KL-Crisisstaf, 04/07/95, nr. CRST/2632.

120 *NRC Handelsblad*, 23/05/95.

121 *Eindhovens Dagblad*, 23/05/95.

Voorhoeve had weinig aansporingen van de minister-president nodig in zijn zoektocht naar een oplossing en aflossing: hij sprak er op 9 juni in Brussel over met zijn Oekraïense collega Shmarov. Shmarov ging, ook na een briefing van brigadegeneraal Pollé (commandant van de KL-Crisis staf) en Dutchbat I-commandant Vermeulen, echter niet verder dan te zeggen dat hij de mogelijkheid van aflossing door Oekraïne zou onderzoeken. Voorhoeve had aangegeven dat er geen grote problemen met de veiligheid van de militairen bestonden in Srebrenica, maar dat de bevoorrading het grootste probleem was. Hij zette in op een aflossing per 1 juli, zo nodig gefaseerd. De Nederlanders konden dan stapsgewijs de taken overdragen en het Oekraïense bataljon wegwijzen; zo kon voorkomen worden dat de Bosnische Serven de aflossing zouden aangrijpen om OP's over te nemen. Het in Kroatië gestationeerde Oekraïense bataljon zou op 26 juni van nieuw Oekraïens personeel zijn voorzien, waarmee aan de eis van Janvier was voldaan. Shmarov bracht naar voren dat daarna echter het bataljon nog enige tijd nodig zou hebben om aan het land te wennen. Aflossing per 1 juli was daardoor onmogelijk, stelde Shmarov. Ook wilde de Oekraïner dat Nederlandse officieren leiding aan de overdracht gaven. Voor alles echter wilde hij een formeel besluit van de VN zien, maar het probleem was dat er van de VN nog weinig was vernomen, al had Annan de verplaatsing van het bataljon al aan Oekraïne aangeboden. Voorhoeve bracht dan ook naar voren dat de VN, evenals Janvier en de Bosnische regering, zou instemmen met de aflossing.

Er was dus enige vooruitgang geboekt, maar er waren nog de nodige praktische problemen te overwinnen. Daartoe was afgesproken dat er op korte termijn een Nederlandse militaire attaché in Kiev zou worden geaccrediteerd. Ook kwam men overeen dat op 21 juni een Nederlandse delegatie onder leiding van brigadegeneraal Pollé Kiev zou gaan bezoeken om de overeenkomst voor te bereiden. Minister Shmarov wilde een delegatie ter bevestiging van een overeenkomst tussen Nederland en Kiev echter niet voor 21 juni ontvangen, omdat pas dan in Zagreb besprekingen over de toekomst van de Oekraïense bataljons zouden zijn afgerond; de Oekraïense plaatsvervangend chef van de generale staf, generaal-majoor G. Pankratov, bracht daartoe een bezoek aan Zagreb. Bovendien had de VN dan inmiddels mogelijk een formeel besluit genomen.

Voorhoeve verklaarde zich tegenover Shmarov bereid zonedig zelf naar Kiev te komen om het overleg af te ronden. Hij vroeg ook aan de Bosnische VN-ambassadeur Sacirbey zich in het openbaar vooral niet geringschattend over de Oekraïense eenheden uit te laten.¹²²

De bespreking tussen Voorhoeve en Shmarov verliep goed, en de Nederlandse ambassade in Kiev had positieve verwachtingen over de aflossing. Desondanks was de komst van een Oekraïens bataljon naar Srebrenica nog steeds niet zeker gesteld. Dat had vooral te maken met de onduidelijke situatie in Bosnië, en de oplopende spanningen rond Sarajevo in deze tijd. Daardoor bleef er een voedingsbodemp voor Oekraïense twijfels. In Nederland zonnen chef-defensiestaf Van den Breemen en directeur Algemene Beleidszaken De Winter daarom op extra maatregelen die de opkomende Oekraïense twijfels zouden kunnen wegnemen; het zeker stellen van de aflossing was nodig om binnenlands-politieke redenen, zo stelden zij vast. De vraag was vervolgens hoe de twijfels in Kiev zouden kunnen worden weggenomen; als men daar terughoudend was om militair-technische en financiële redenen, dan zou daar een mouw aan te passen zijn door overdracht van apparatuur en infrastructuur van Dutch-

¹²² ABZ, DPV/ARA/02109. Code Veenendaal Navo 886, 09/06/95; DAB. Nota DAB aan de

Minister, 14/06/95, nr. D95/306.

bat en begeleiding door Dutchbat bij de overdracht. Het zou zelfs mogelijk zijn dat Nederland geld zou geven ter leniging van extra uitgaven; een indicatie dat het water Nederland toch langzamerhand wel aan de lippen stond wat de aflossing betrof. Als de Oekraïense twijfels op politiek niveau lagen, dan zou Nederland daar weinig aan kunnen doen. In dat geval, zo suggereerden Van den Breemen en De Winter, zou minister Voorhoeve zijn goede relatie met de Amerikaanse minister Perry kunnen benutten. Deze zou waardering kunnen uitspreken voor het Oekraïense voornemen om de oostelijke enclaves te bemannen, en voor de bereidheid om medeverantwoordelijkheid te dragen voor de vrede en veiligheid in Europa. Dergelijke druk werd als kansrijk ingeschat, omdat de Amerikanen Oekraïne politiek en financieel steunden; de relaties tussen deze twee landen waren goed.¹²³

Zon een deel van het ministerie van Defensie op maatregelen om Kiev met materiële of financiële middelen over de streep te trekken, uit een ander deel van het ministerie kwamen geluiden om daar vooral voorzichtig mee te zijn en niet te haastig te werk te gaan. De directeur-generaal Economie en Financiën, E.H. Wellenstein, drong aan op terughoudendheid tegenover Oekraïne bij het doen van dergelijke toezeggingen. Hij vond dat de aanstaande missie van Voorhoeve naar Kiev daar rekening mee zou moeten houden; schenking of terbeschikkingstelling van materieel aan Oekraïne betekende kapitaalvernietiging of een verminderde vergoeding van de VN. Het had Wellensteins voorkeur om het eigendom van Nederlands materieel aan de VN over te dragen, omdat Nederland dan de restwaarde ervan vergoed kreeg. Over de bureaucratische gevolgen en de tijd die daarmee zouden zijn gemoed liet Wellenstein zich niet uit.¹²⁴

Haast was geboden om de geplande aflossing per 1 juli rond te krijgen. Om het Oekraïense bezwaar weg te nemen dat er geen formeel VN-besluit was, droeg Van Mierlo Biegman op om er bij het VN-secretariaat op aan te dringen dat zo spoedig mogelijk instemming met de aflossing in een formeel besluit vastgelegd zou worden. Daarbij kon gewezen worden op de uitspraak van Janvier tegenover de Nederlandse chef-defensiestaf Van den Breemen, op bezoek in Zagreb. Janvier had gezegd dat hij geen bezwaar had tegen aflossing, wanneer in nieuw personeel was voorzien.¹²⁵

Ook in Zagreb werd half juni gewacht op documenten over het in New York te nemen besluit, voor de verdere planning van inzet van de troepen. Aflossing van Dutchbat III stond daarmee niet hoog op de prioriteitenlijst. De door minister Voorhoeve uitgesproken wens van aflossing per 1 juli achtte kolonel De Jonge, die deel uitmaakte van de staf van Janvier, onrealistisch. Van den Breemen had gesuggereerd om opnieuw Janvier te bezoeken, en dan harder aan te dringen op aflossing van Dutchbat III. De Jonge schatte in dat dat weinig zou opleveren: Janviers prioriteit lag niet bij de Nederlandse zorgen hierover maar bij het vrij krijgen van de gijzelaars (wat overigens gebeurde op 18 juni), bij de problematiek van de *Weapon Collection Points* in Sarajevo, bij *Freedom of Movement* voor UNPROFOR, en bij de bevoorrading van Sarajevo en de oostelijke enclaves. De Jonge gaf wel het verband aan tussen deze onderwerpen en de aflossing: al deze prioriteiten van Zagreb brachten namelijk een kans op verslechtering van de verhouding met de Bosnische Serven met zich mee, en

123 DARIC B-16-039. Nota DAB aan de Minister, 14/06/95, nr. D95/302.

124 DGEF doss. F95/77. Nota DGEF aan de

Minister, 16/06/95, nr. F 9500179.

125 ABZ, DPV/ARA/02109. Code Van Mierlo 165, 13/06/95.

konden daardoor de kansen op aflossing verkleinen. Hij wees er bovendien op dat er nog steeds een hergroepering van de bataljons in Bosnië voor de deur stond.¹²⁶

Vertegenwoordigers van Defensie en Buitenlandse Zaken waren intussen met de Oekraïense regering in de slag gegaan, maar nog steeds was niet voldaan aan de voornaamste voorwaarde van Kiev: formele goedkeuring door de VN. Bovendien kwamen de Oekraïners nu (16 juni) met aanvullende eisen. Als het tot een sectorcommando voor de oostelijke enclaves zou komen, zoals UNPROFOR wilde, dan zag Kiev dat graag onder een NAVO-generaal geplaatst, om te vermijden dat dit alles een geheel Oekraïense aangelegenheid werd. Ook om die reden wilde men een bij voorkeur Britse compagnie in Goražde blijven zien (de Britten wilden zoals gezegd juist weg uit Goražde; hun opvolging beschouwden ze niet als een Britse verantwoordelijkheid). Bovendien mocht de aflossing van Dutchbat III niet leiden tot verplaatsing van de Oekraïense eenheid uit Sarajevo, omdat die van belang was voor de logistieke ondersteuning. Niettemin achtte Kiev 1 juli nog haalbaar als start voor een aflossingsoperatie die drie tot zes weken in beslag zou nemen. Voorhoeve zou bij een gepland bezoek aan het VN-secretariaat in New York op 19 juni moeten proberen deze plooiën glad te strijken.¹²⁷

Nog voordat Voorhoeve daaraan kon beginnen, kwamen er vanuit de Nederlandse delegatie die in Kiev over een *Memorandum of Understanding* met Oekraïne onderhandelde al geluiden dat bij nader inzien 1 juli voor de aflossing niet haalbaar was. Volgens dit bericht van de Nederlandse ambassadeur in Kiev zou het uitgangspunt weliswaar blijven dat het Nederlandse mandaat per 1 juli beëindigd werd, maar zou de aflossing gesteld moeten worden op 'zo spoedig als mogelijk'. Na ruggespraak met de in Zagreb verblijvende Oekraïense chef van de generale staf, Pankratov, moest dat echter weer veranderd worden: de termijn moest afhankelijk worden gesteld van de afronding van de formele besluitvorming binnen de VN, en de vraag wat er zou gebeuren met het materieel dat het Oekraïense bataljon in Kroatië in gebruik had. Wel kwam er een schema om de aflossing in dertig dagen af te ronden: daartoe zou de Nederlandse VN-infrastructuur in Srebrenica compleet worden overgedragen aan Oekraïne; overdracht van materieel van Dutchbat was afhankelijk van de wensen van een naar Srebrenica te zenden Oekraïense verkenningsgroep; training op Nederlands materieel kon wel alvast beginnen in Zagreb, en zou zo nodig ook na vertrek van Dutchbat uit Srebrenica door Nederlandse instructeurs moeten worden voortgezet.¹²⁸

Op dezelfde dag dat dit bericht binnenkwam, bracht Voorhoeve in New York zijn bezoek aan Annan. Deze deelde hem mee dat er zojuist een formeel verzoek aan Oekraïne was uitgegaan om in Srebrenica, Žepa en Goražde Oekraïense eenheden te ontplooiën, en het commando daarvan op zich te nemen; Voorhoeve wees er op dat Kiev dat juist niet wilde. Annan had voorts nog geen zicht op de datum waarop kon worden afgelost, maar Voorhoeve zou wel alvast de Tweede Kamer kunnen inlichten, omdat er spoedig overeenstemming viel te verwachten. Annan zei er wel bij te hopen dat de strijdende partijen geen roet in het eten zouden gooien. Daarom ging zijn voorkeur uit naar directe aflossing door Oekraïne, en niet door een ander Nederlands bataljon in de vorm van Dutchbat IV. Bij deze gelegenheid zegde Voorhoeve toe dat dit bataljon voor andere taken in Bosnië beschikbaar was, maar dan bij voorkeur niet in een enclave, omdat alle daar ondervonden moeilijkheden afbreuk

126 CRST. Fax G3 Land Ops HQ UNPF Zagreb to CDS (In handen) en chef-staf Crisisstaf BLS, 14/06/95.

127 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Wesseling 110, 16/06/95.

128 DCBC, 2394. Code Wesseling 111, 19/06/95.

hadden gedaan aan de eerdere brede steun in Nederland voor deelname aan UNPROFOR. Annan wilde echter geen toezeggingen doen, omdat hij nog geen kennis droeg van de plannen van Janvier voor een hergroepering.¹²⁹

In New York ontstond vervolgens verwarring omdat Nederlandse navraag bij de *Political Officer* van het *Department of Peacekeeping Operations* leerde dat niet bekend was of er een brief naar de Oekraïense regering was uitgegaan, zoals Annan had gezegd. Er werd van VN-zijde aan toegevoegd dat zo er al een brief was uitgegaan, het geen usance was daarvan mededeling te doen aan andere regeringen. Maar ook bij de Oekraïense missie bleek niets van een brief bekend te zijn. Er bleek inderdaad nog geen brief te zijn; die moest nog worden opgesteld, en dat zou pas in de loop van 21 juni geschieden, waarna deze ook nog geacordeerd en te bestemder plaatse afgeleverd moest worden. Daarin accepteerde de VN weliswaar de aflossing door Oekraïne, maar het slechte nieuws was dat erin zou worden vermeld dat de *Force Commander* zich nog niet kon uitspreken over een precieze datum. Daarop sprak ambassadeur Biegman het verlossende woord over de brief die Annan tegenover Voorhoeve genoemd had: hij stelde dat Nederland geen brief nodig had, omdat Oekraïne door de VN was gevraagd Dutchbat af te lossen, en dat dit land positief had gereageerd. Nederland zou detailregelingen met Oekraïne kunnen treffen.¹³⁰

Voorhoeve had uit zijn gesprek met Annan ook al de conclusie getrokken dat Nederland op volle kracht vooruit kon om regelingen met Oekraïne te treffen. Hij zou niet zelf naar Kiev gaan; hij liet de zaken afhandelen door plaatsvervangend chef-defensiestaf, luitenant-generaal M. Schouten. Op 21 juni tekenden Schouten en zijn collega Pankratov in Kiev dan uiteindelijk een 'protocol van werkbespreking'. Het concept van het protocol was enkele malen tussen de onderhandelingsdelegatie in Kiev en Den Haag heen en weer gegaan. Schouten werd bij zijn gang naar Kiev van directeur-generaal Economie en Financiën Weltenstein op het hart gebonden geen financiële afspraken te maken; er zou eerst inzicht moeten bestaan in de Oekraïense behoeften. Het protocol schoof dit probleem door tot na de komst van de Oekraïense verkenningsgroep in Srebrenica; hierover zou later beslist worden. Minister Voorhoeve droeg Schouten op vooral de Oekraïners een hart onder de riem te steken, omdat de media het oude Oekraïense bataljon in Kroatië niet al te positief hadden bejegend. Ook volgde Voorhoeve het advies van de chef-defensiestaf en directeur Algemene Beleidszaken op om zijn Amerikaanse collega Perry een bemoedigend woord te laten spreken tegen minister Shmarov. Perry was daartoe bereid; een Amerikaanse eenheid had met het nieuwe bataljon geoefend en het zou uitstekend vredesbewarende taken kunnen uitvoeren, zo luidde het welkome Amerikaanse oordeel.¹³¹

Hoe belangrijk het was een dergelijke formele toezegging vanuit Kiev te krijgen, bleek eens te meer uit de woorden van de Oekraïense vice-minister van Buitenlandse Zaken Khandogy. Die zei Schouten, nog voor de ondertekening van het protocol, dat het Oekraïense denken

129 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 548, 19/06/95.

130 DCBC, 2760 en 2761. Fax Deputy Milad to Amb Kiev en Min v. Def/DS/DCBC, 201607 LT Jun 95 en 210848 LT Jun 95.

131 DCBC, 564. Fax PDV (H.P.M. Kreemers) aan DCBC Hoofd dienstploeg, [19/06/95]; DCBC nr. 2153. Handgeschreven fax Kreemers aan DCBC voor luitenant-generaal M. Schouten

[20/06/95]; DGEF doss. F95/77. Nota DGEF aan PCDS, 20 juni 1995, nr. F 95001837; DCBC nr. 5666. Fax Amb Kiev, Kol Veldkamp aan Bgen Pollé, 191645 jun 95; ABZ, DEU/ARA/05278. Protocol van Werkbespreking tussen de plaatsvervangend chef-defensiestaf van Nederland en de plaatsvervangend chef van de generale staf van de Oekraïne, 21/06/95.

over andere inzetgebieden dan Srebrenica nog niet was gestopt; ontwikkelingen in Kroatië konden mogelijk alsnog leiden tot handhaving van het bataljon aldaar. Dat leek *wishful thinking*, in de hoop op een rehabilitatie van het Oekraïense bataljon, dat een slechte reputatie genoot vanwege onder meer zwarte handel; de Kroatische autoriteiten zouden wel eens bedenkingen kunnen koesteren tegen een verder verblijf van dat bataljon in hun land.

Het wachten was in Kiev op de dag van ondertekening van dit protocol nog steeds op het formele VN-verzoek; het was duidelijk dat Nederland gebaat was bij een zo snel mogelijke besluitvorming in New York. De enige weg die de Nederlandse defensiestaf daartoe open stond, was er bij de Nederlandse VN-ambassadeur Biegman op aan te dringen het formele VN-verzoek zo spoedig mogelijk bij de Oekraïense missie af te leveren. Dat gebeurde in de brief die op 21 juni werd opgesteld; deze werd verzonden op 21 juni en arriveerde in Kiev op 24 juni. Daarmee leek eindelijk aan de belangrijkste voorwaarde voor de Oekraïense regering te zijn voldaan. Het Oekraïense ministerie van Buitenlandse zaken bevestigde vervolgens dat de VN opdracht had gegeven om voorbereidende maatregelen te treffen voor de aflossing door Oekraïners van Dutchbat, zoals het zenden van een verkenningsgroep naar Srebrenica. Wanneer die groep zou afreizen was nog onduidelijk; Kiev leek uit te gaan van medio juli.¹³²

De aflossing verzandt

Het tijdstip voor de geplande aflossing van Dutchbat, 1 juli, kwam intussen steeds dichterbij. De KL-Crisisstaff gaf vanuit Den Haag alvast aanwijzingen voor een 'afwikkelprogramma'. Overigens zal in deze paragraaf naast de term 'aflossing' ook de term 'rotatie' worden gebruikt. In de terminologie van de Koninklijke Landmacht is er sprake van een 'rotatie' wanneer een bataljon vervangen wordt door een ander, opvolgend bataljon (bijvoorbeeld Dutchbat I door Dutchbat II). Is er niet een dergelijke opvolging, dan spreekt men van een 'aflossing', bijvoorbeeld wanneer een Canadees bataljon door een Nederlandse bataljon wordt vervangen. De term 'rotatie' zal hier gebruikt worden waar de Koninklijke Landmacht deze hanteerde.

Voor het niet organiek tot Dutchbat III behorende personeel (de ondersteunende eenheden) was al een datum vastgesteld waarop zij zich weer bij hun onderdeel dienden te melden.¹³³ Ook de ABiH (het 2e Korps in Tuzla) was geïnformeerd over de volgorde van de aflossing, maar nog niet over precieze data.¹³⁴ Op 6 juli zouden volgens plan de eerste Dutchbatters moeten repatriëren. De afstemming van dit aflossingsplan met de hogere politieke echelons leek intussen te wensen over te laten: nog op 25 juni hoorde Karremans premier Kok voor de radio zeggen dat Dutchbat tot augustus zou blijven. Karremans vond het tekenend dat hij via de media moest vernemen dat het bataljon pas half augustus zou worden afgelost. Bij navraag bleek ook de KL-Crisisstaff daarvan niet op de hoogte te zijn. Karremans wees met zijn beschuldigende vinger voor deze verkeerde berichtgeving naar Defensievoorlichting.¹³⁵ De vraag is of dat terecht was; het *Reformatoisch Dagblad* van 24

132 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Wesseling 115, 21/06/95. DCBC nr. 2437. Fax DCBC/SCOCIS aan N. Biegman, 221145 Z Jun 95, faxnr. 534; ABZ, DEU/ARA/05278. Code Biegman 561, 22/06/95.

133 CRST. Fax G3 Plannen KL-Crisisstaff aan

C-11 Lumblbrig i.a.a. C-Dutchbat, 231450B Jun 95, nr. CRST/2580.

134 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum Meeting 2 Corps ABiH, 23/06/95.

135 Interview Karremans, 26/06/98; Karremans, *Srebrenica: Who Cares?*, p. 156.

juni bleek deskundig over de aflossing te zijn geïnformeerd en meldde dat na een gefaseerde aflossing de laatste man eind juli weer thuis zou zijn.¹³⁶

Toch was er nog geen echte duidelijkheid voor de eerste belanghebbende, Dutchbat III. Op 4 juni had dit bataljon het bericht bereikt dat de Oekraïense regering had besloten geen bataljon ter aflossing naar Srebrenica te sturen, en dat Dutchbat rekening moest houden met vertraging in het aflossingsschema. Karremans kreeg te horen dat aflossing zou in principe geschieden door een Dutchbat IV (dit zou gevormd worden uit het eerder genoemde 42e pantserinfanteriebataljon Limburgse Jagers).¹³⁷ Karremans vernam dat deze Limburgse Jagers hun thuisfrontdagen hielden; informatiebijeenkomsten voor de relaties van de uit te zenden militairen. Hij concludeerde: 'Zij komen dus'. Tegelijkertijd werd in Kiev het protocol ondertekend voor de aflossing door een Oekraïens bataljon; 'zij komen ook' stelde hij vast. 'Bij mij gaat even het licht uit: wie lost ons nou af?' Wel was hem duidelijk dat het politieke besluitvormingsproces nog niet was afgerond en dat de VN nog toestemming dienden te verlenen. Die bleef, zoals hierboven geschetst, nog enige dagen uit. Het spreekt vanzelf dat als de aflossing voor Karremans al onduidelijk was, deze dat voor het bataljon des te meer was.¹³⁸

Intussen was de KL-Crisisstaff met allerlei opties in de weer, onder meer die van een voortgezet Nederlands verblijf in de enclave Srebrenica. Geïnspireerd door de verslechtering van de situatie in Bosnië werd gezocht naar manieren om krachtiger te kunnen optreden; discussies over wat de mogelijkheden daartoe waren speelden op alle niveaus, en zijn in hoofdstuk 1 van dit deel aan de orde geweest. Een mogelijkheid om robuuster op te treden was om het nog uit te zenden Nederlandse bataljon Dutchbat IV te reorganiseren, en alsnog uit te rusten met pantserrupsvoertuigen (YPR's) met een 25 mm-boordkanon; Dutchbat IV zou dan een gemechaniseerd infanteriebataljon worden. Verder probeerde de KL-Crisisstaff vooruit te kijken tot oktober 1996; er werd gerekend tot en met een Dutchbat VI. Om de kwetsbaarheid te verminderen lag tenslotte het terugbrengen van het aantal Nederlandse militairen voor de hand; gezien de enorme inspanning die het zou kosten om gemechaniseerde infanteriebataljons uit te zenden, was dat een welkom alternatief. Per saldo leerde de ervaring van zowel het Canadese bataljon als van Dutchbat dat bewaking van de enclave het beste kon geschieden door bezetting van observatieposten (OP's), en dat kon met twee compagnieën en de bestaande sterkte van Dutchbat van 430 man worden gedaan. Karremans was het daar overigens niet mee eens, gezien de problemen die Dutchbat III in zijn werk en in die situatie had gekend met deze sterkte.

Tevens speelde bij de KL-Crisisstaff de gedachte dat als aflossing door een Oekraïens bataljon in augustus plaatshad, overgave van de taak ook door Dutchbat III kon geschieden. Weinig verrassend reageerde Karremans daar afwijzend op: omdat de overdracht aan een ander land meer tijd zou vergen (in het in Kiev getekende protocol was voorzien dat dit dertig dagen zou kosten), zou aflossing in augustus betekenen dat pas in september verlof kon worden verleend. Dan kon er geen vakantie met de gezinnen meer worden gevierd. 'Dat mag

136 R. Pasterkamp, 'Als blauwe ratten in de val: Laatste loodjes voor het Nederlandse bataljon in Bosnië', *Reformatorisch Dagblad*, 24/06/95,

137 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, pp. 147-149. Interview Karremans, 15/12/98.

138 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 151.

iemand hier komen uitleggen, met name aan hen die als gevolg van de situatie alhier nog niet op verlot zijn geweest,' was Karremans' reactie.¹³⁹

Zijn vermaning leek niet echt tot de KL-Crisisstaf door te dringen. Blijkens een verslag van een vergadering half juni over de mogelijk aanstaande uitzending van Dutchbat IV was het uitgangspunt nog steeds dat een Oekraïns bataljon Dutchbat III zou aflossen vóór 1 september. In dat geval zou Dutchbat IV dus niet Dutchbat III aflossen, maar zou in plaats daarvan Dutchbat III twee maanden langer in de enclave blijven. De andere opties die de KL-Crisisstaf had uitgedacht, werden afgewezen: van een aanpassing van de sterkte of het materieel had de plaatsvervangend bevelhebber der Landstrijdkrachten, generaal Van Baal, niets willen weten; het uitgangspunt bleef taakuitvoering met de organieke middelen.¹⁴⁰ Dat uitgangspunt werd nog eens bevestigd na overleg tussen de bevelhebber der Landstrijdkrachten, Couzy, en de chef-defensiestaf, Van den Breemen. Vanwege de politieke consensus dat Dutchbat IV niet weer in Srebrenica gelegerd zou moeten worden, kwam ook aan de orde wat de haalbaarheid was van de drie onderzochte alternatieven in midden-Bosnië; de meest voor de hand liggende nieuwe taken voor Dutchbat IV leken te liggen ofwel bij Livno ofwel in de omgeving van de Maglaj-pocket, waar het ging om het inrichten van *checkpoints* en het bemannen van enkele OP's. Voor beide opties volstond als uitrusting de YPR met een .50 mitrailleur, waarmee Dutchbat ook was uitgerust. Uitrusting als pantserinfanterie betekende dat als Dutchbat III afgelost zou zijn door Dutchbat IV, dit laatste bataljon naar Nederland terug zou moeten keren om daar alsnog als pantserinfanteriebataljon te worden uitgerust en uitgezonden (naar Livno of Maglaj). Van een dergelijk pantserinfanteriebataljon met twee compagnieën was in elk geval slechts een eenmalige inzet van zes maanden mogelijk, en dat was de inspanning niet waard.¹⁴¹ Van dit alles werd dus vastgesteld dat het niet aan de orde was. In augustus 1995 viel alsnog het besluit de pantserinfanteriegevechtsvoertuigen van de nog uit te zenden compagnieën uit te rusten met een 25-mm kanon. Als argument gold toen dat de kwetsbaarheid moest worden verminderd en dat het, gezien het toegenomen oorlogsgeweld, nodig was om ter zelfverdediging over zwaardere middelen te kunnen beschikken.¹⁴² Kort na dit besluit vroeg generaal Nicolai echter aan Zagreb om de Nederlandse regering te laten weten dat er geen nieuwe taak voor Dutchbat was en dat alle voorbereidingen konden worden gestaakt.¹⁴³

De aflossing bleef eind juni intussen voor problemen zorgen. Pas drie dagen voor de geplande datum van aflossing, op 28 juni, kon minister Voorhoeve in de Tweede Kamer bekendmaken dat de VN akkoord ging met de aflossing van Dutchbat III. Wanneer die zou beginnen was nog niet bekend, zo meldde hij de volksvertegenwoordiging; er moest nog een aantal technische details worden geregeld.

Over de rotatie en aflossing van Dutchbat was er nauw contact tussen Den Haag en de Nederlanders in de VN-staven in Sarajevo en Zagreb. Vanuit Zagreb bond kolonel De Jonge de Defensiestaf op het hart vooral een voorbehoud te maken bij aflossing van Dutchbat III

139 CRST. Intern Memorandum DOKL van G3, lkol Felix aan KL-Crisisstaf, 06/06/95, nr. CRST/2483; NIOD, Coll. Karremans. C-1 (Nederland) VN Infbat aan C-KL-Crisisstaf, 06/06/95, nr. TK9590.

140 CRST. Staf 1 Legerkorps, Sectie G3 aan Verzendlijst, 14/06/95. AKL-Crisisstaf nr. CRST/2548.

141 DCBC, 565. Nota PCDS aan CDS, 19/06/95, nr. S/95/061/2514.

142 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. III. (03/08/95).

143 NIOD, Coll. De Ruiters. Fax Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, 141100Aug95.

door het Oekraïense bataljon, omdat het maar zeer de vraag was of de ABiH-legercommandant akkoord zou gaan met dat bataljon, vanwege het orthodoxe karakter ervan. Ook waarschuwde De Jonge dat het Oekraïense bataljon naar verwachting niet eerder dan medio juli beschikbaar zijn voor verplaatsing van Kroatië naar Bosnië. De aflossing zou in ieder geval zijn beslag moeten hebben gekregen vóór eind augustus, omdat de VN dan een Kroatisch offensief verwachtte.¹⁴⁴

Het 2e Korps van de ABiH liet echter zijn onderdeel in Srebrenica, de 28e Divisie, alvast weten dat kolonel Brantz van *Sector North East* in Tuzla had aangekondigd dat de commandant van Dutchbat IV op 5 juli zijn opwachting zou maken bij de staf van het 2e Korps. Ook werd gemeld dat Brantz zou regelen dat het nieuwe Dutchbat IV de enclave zou binnenkomen. Naar eigen zeggen had Brantz – volgens een Bosnisch verslag – in de jaren 1994 en 1995 ervaring opgedaan met het regelen van een aflossing.¹⁴⁵

De rotatie van Dutchbat III werd echter al meteen gefrustreerd. Gepland was dat op 28 juni een Nederlandse verkenningsgroep de enclave zou binnengaan. De Bosnische Serven weigerden deze groep echter toelating tot Srebrenica.¹⁴⁶ Zo moest generaal Couzy op 1 juli Karremans bellen met de mededeling dat generaal Mladić roet in het eten had gegooid, en dat er geen toestemming voor de rotatie was verleend. De rotatie van de eerste groep, gepland voor 6 juli, kon evenmin doorgang vinden. De uiteindelijke beslissing tot toelating lag bij de Bosnische Serven; overigens stonden beide alternatieven, aflossing door Dutchbat IV (het 42ste pantserinfanteriebataljon Limburgse Jagers) of het Oekraïense bataljon nog open. Vervolgens laaide er een discussie op tussen Dutchbat en de KL-Crisisstaf over de vraag of de rotatie in drie of vier ploegen ('slagen') moest geschieden. Karremans verzuchtte: 'Ik word er langzamerhand gestoord van.'¹⁴⁷

Wat de effecten op personeel en thuisfront van Dutchbat III waren van een bij de Landmacht hoog in het vaandel staande zaak als zorg en zekerheid voor het personeel, op een zo gevoelig punt als aflossing, liet zich raden. Ondanks alle onzekerheid over de aflossing ging de voorbereiding op de rotatie door alsof er niets aan de hand was. Het inpakken van de plunjezakken begon, en het deel van Dutchbat dat nu op 10 juli was gepland de enclave te verlaten leverde deze op 1 juli alvast in. Nadat op deze dag de zakken in vrachtwagens waren geladen, hoorden betrokkenen via het RTL-journaal dat Dutchbat IV nog geen toestemming van de Bosnische Serven had om naar de enclave af te reizen. Daarmee stond het rotatieschema weer op losse schroeven. Dat betekende een hele teleurstelling, slechts gedeeltelijk goedgemaakt door het feit dat op 2 juli een beperkt aantal personen (tien voor rotatie en zestien voor verlof) met het konvooi met alle ingepakte plunjezakken kon vertrekken. Bussen bleven voor alle zekerheid voor de grote rotatie in de enclave. Een doekje voor het bloeden was dat de eerder geplande datum voor het begin van de grote rotaties, 10 juli, op papier naar voren was gehaald en nu weer op 6 juli stond.

Het thuisfront kreeg een omstandige brief met vermelding van uur van aankomst van het vliegtuig, dat op 7 juli aan zou komen met daarin diegenen die bij de eerste rotatie op 6 juli de enclave zouden verlaten. De KL-Crisisstaf was voor deze brief uitgegaan van wat heette een

144 DCBC, 2150. Fax G3 Land Ops HQ UNPF to Defensiestaf SCOCIS info COS HQ UNPROFOR, 27/06/95.

145 ABiH Tuzla. Komanda 2. Korpusa Komandi 28.d KoV, 29/06/95, Str.pov.broj. 02/1-676/2.

146 DCBC, 2756 en 2755. Bgen Nicolai aan DS/SCOCIS en DOKL/SCO, 27/06/95 (de notitie was getekend door Ikol A. de Ruiter) en *ibidem* ter aanvulling op notitie van 27/06/95, 28/06/95.

147 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 157.

‘positieve planning’, al hield men de nodige slagen om de arm. Wanneer er geen *clearance* van de Bosnische Serven kwam, dan betekende dat twee dagen uitstel, maar aanzienlijke vertraging was ook mogelijk. Laat op de avond van 5 juli arriveerde het bericht dat de *clearance* voor de rotatie van de volgende dag inderdaad was afgewezen door de VRS. Om het nog erger te maken, was op die dag via het RTL-nieuws de aankomst op Soesterberg te zien van de gelukkige collega’s die Srebrenica op 2 juli wel hadden kunnen verlaten.¹⁴⁸

Verdere complicaties rond de aflossing: de reorganisatie van UNPROFOR in Bosnië

De aflossing was extra gecompliceerd doordat er UNPROFOR, na de verplaatsing van de Oekraïners van Kroatië naar Bosnië, ook binnen Bosnië een stoelendans stond te wachten. Al in mei was besloten het mandaat met minder troepen uit te voeren, en ook Resolutie 998 van 16 juni had zich uitgesproken over hergroepering van UNPROFOR. De komst van de *Rapid Reaction Force* bracht eveneens de noodzaak van een reorganisatie met zich mee. Een verdere complicatie vormde de reorganisatie in de oostelijke enclaves, waardoor een Nederlands en een Brits bataljon beschikbaar kwam voor inzet elders in Bosnië. Janvier wilde een Argentijns bataljon van Kroatië naar Bosnië overplaatsen, maar daarvoor was er in Bosnië geen werk; het zou al moeilijk genoeg zijn om een taak voor een nieuw Dutchbat en een nieuw Britbat te vinden. De Nederlandse regering had formeel bevestigd het wenselijk te achten een bataljon in Bosnië te handhaven, en ook de Britse regering had verklaard bereid te zijn haar sterkte in Bosnië op peil te houden, mits de VN de Britten – evenals de Nederlanders – in Centraal-Bosnië in zou zetten. Daar kwam nog bij dat de komst van de *Rapid Reaction Force* een enorme belasting voor de beschikbare logistieke voorzieningen betekende, en dat daarvoor vóór de winter betere accommodatie dan in tenten diende te worden gevonden.¹⁴⁹

De geplande reorganisatie resulteerde er wat de aflossing van Dutchbat III betrof in dat de aflossing niet te snel zou mogen plaatsvinden. Wanneer een Oekraïns bataljon de taken van Dutchbat III zou overnemen, zou immers de situatie ontstaan dat er voor Dutchbat IV nog geen nieuw inzetgebied zou zijn vastgesteld. Dan zou Nederland voor een plaatsje moeten ‘vechten’, omdat het totaal aantal bataljons in Bosnië met drie zou worden teruggebracht. Om die reden uitten generaal Nicolai en overste De Ruitter vanuit Sarajevo de vrees dat Nederland zou moeten concurreren met andere westerse landen, wat de kansen op een niet al te problematisch nieuw inzetgebied voor Dutchbat IV zou verkleinen. Dat was toch al moeilijk omdat er ook nog een zeker evenwicht tussen de westerse en niet-westerse landen diende te worden gehandhaafd. Als Dutchbat III de taken vroegtijdig aan Oekraïne zou overdragen, dan was het zeer de vraag of de VN nog een beroep op Nederland zou doen, en de Nederlandse regering hield er vooralsnog aan vast dat dat wel zou moeten gebeuren. Een mogelijke uitkomst was dat er afspraken met Canada of Engeland gemaakt zouden worden over het Nederlandse inzetgebied, maar of dat zou lukken was niet bij voorbaat zeker.

De hamvraag bleef hoeveel tijd met de komst van het Oekraïense bataljon was gemoeid; de ervaring leerde dat het drie weken kostte om een bataljon af te lossen, maar overleg met de Bosnische regering in Sarajevo en met de Bosnische Serven in Pale was eind juni nog niet

¹⁴⁸ NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 40e week, p. 3-11. CRST. Hoofd GI KL-Crisisstaf (Lkol W.P.J. Patist) aan ‘De relaties van de terugkerende militair behorende tot Dutchbat-3 UNPROFOR en voor terugkeer geplaatst in “Slag 1”’,

29/06/95, nr. CRST/2571/A.

¹⁴⁹ DCBC, 2148. Letter COS UNPROFOR to Force Commander UNPF, 25/06/95, Ref Plans 1300.

gevoerd. Omdat ook het Verenigd Koninkrijk had aangekondigd Goražde te willen verlaten, met Oekraïne als enige kandidaat voor aflossing, was er aan de Bosnische regering het een en ander uit te leggen. Sacirbey had weliswaar aan Voorhoeve gezegd dat hij zou instemmen met de komst van de Oekraïners in Srebrenica, maar dat overtuigde Nicolai niet. Sacirbey had dit overigens al begin juni aan Voorhoeve medegedeeld; de indruk was toen ontstaan dat de komst van Oekraïense troepen de Bosnische Moslims niet onwelgevallig zou zijn, omdat zij minder strikt op handhaving van de demilitariseringovereenkomst zouden letten.¹⁵⁰ Maar zelfs als de Bosnische regering akkoord ging, was het volgens Nicolai in Sarajevo nog maar de vraag of de ABiH daaraan mee zou werken, gezien de slechte relatie met de Oekraïense troepen.

Het leek Nicolai al met al niet aan te bevelen om de aflossing door Oekraïne begin juli al te laten aanvangen, overigens voorzover dat voor wat dit land betrof al haalbaar was. Nederland zou dan een gereede kans lopen een nieuwe taakstelling in Bosnië mis te lopen. Een langer verblijf van Dutchbat III in Srebrenica was evenzeer een non-optie. De enige begaanbare weg leek dan ook te zijn: aflossing van Dutchbat III door Dutchbat IV. Een snelle overdracht van de taken van Dutchbat III aan Dutchbat IV leek wel twijfelachtig, dacht Nicolai; het zou nog wel enige tijd kosten om tot beslissingen hieromtrent te komen. De studie van UNPROFOR over zijn hergroepering in Bosnië zou eind juni klaar zijn; die moest dan naar Zagreb, en als er daar overeenstemming over was bereikt, diende de Veiligheidsraad in New York zich er nog over uit te spreken. Ook omdat de bevoorrading van Dutchbat nog steeds stokte, leek het onverstandig om meer troepen de enclave binnen te brengen dan de 430 van Dutchbat III die zich er op dat moment bevonden. Er zouden dus slechts 430 man van Dutchbat IV de enclave kunnen binnenkomen, maar dat leverde weer het probleem op dat het complete bataljon Dutchbat IV meer mensen dan 430 telde, zodat Nederland voor de lastige keus stond welke delen van Dutchbat IV thuisgelaten zouden moeten worden.¹⁵¹

Ook de Landmachtstaf in Den Haag wilde er vanwege de problemen waarmee Dutchbat III mee worstelde niets van weten onder deze omstandigheden Dutchbat III door het Oekraïense bataljon te laten aflossen; de inschatting was dat dat niet viel te verkopen aan thuisfront en militairen van Dutchbat III. De Afdeling Individuele Hulpverlening en de Maatschappelijke Dienst Defensie achtten een langer verblijf in Srebrenica onverantwoord. Als de toegezegde uitzendduur van zes maanden werd overschreden, boette de organisatie aan geloofwaardigheid in, en dit zou een grote impact op de nazorg hebben. Ook hier kwam men dus uit op het uitzenden van een bataljon Dutchbat IV.

Daarnaast wilde generaal Couzy dat aflossing door het complete Dutchbat IV zou gebeuren, mede ter beperking van de veiligheidsrisico's. Hij vond dat het een verkeerd signaal zou zijn voor de achterban en het bovendien slecht was voor de *teambuilding*, wanneer een deel van Dutchbat IV de uitzending met verlof zou moeten beginnen; dit bataljon moest bij elkaar blijven. Complete eenheden moesten taken aan elkaar over kunnen geven. Bovendien stond er in de enclave voor 600 man aan materieel, dat na de overdracht van Dutchbat III door

150 DCBC, 2821. Code Van Mierlo 73, 06/06/95.

151 DCBC, 2756 en 2755. Bgen Nicolai aan

DS/SCOCIS en DOKL/SCO, 27/06/95 (de notitie was getekend door Ikol A. de Ruiter) en *ibidem* ter aanvulling op notitie van 27/06/95, 28/06/95.

Dutchbat IV moest worden verplaatst naar een inzetlocatie elders in Bosnië. Materieel voor 600 man moest niet met 430 man verplaatst worden, vond Couzy.¹⁵²

Dit scenario van Couzy was in strijd met het uitgangspunt van minister Voorhoeve dat er niet méér personeel de enclave werd binnengebracht dan strikt noodzakelijk was. Dat was ook wat Nicolai vanuit Sarajevo had geadviseerd. Chef-defensiestaf Van den Breemen wees Voorhoeve erop dat de voorraadsituatie in Srebrenica al problematisch was, en dat de Bosnische Serven zeker niet zouden toestaan dat de sterkte van UNPROFOR in de enclave toenam. Couzy en Van den Breemen waren overigens eensgezind in hun oordeel dat een verlengd verblijf van Dutchbat III ongewenst was; het bataljon diende zo snel mogelijk te worden afgelost. Dat dus betekende aflossing door Dutchbat IV, al had Voorhoeve een voorkeur voor aflossing door het Oekraïense bataljon.

Een scenario waarmee de defensiestaf ook nog rekening hield, was dat aflossing langere tijd niet zou worden toegestaan. Dan was de keus of Dutchbat III moest blijven of moest terugtrekken. Als de VN geen aflossing kon bewerkstelligen, dan kwam eenzijdige terugtrekking van de Nederlandse bijdrage naderbij. Weliswaar lieten zowel de generaals Smith en Nicolai als VN-ondersecretaris-generaal Annan positieve geluiden horen over een voortzetting van de aanwezigheid van een Nederlands bataljon in Bosnië, maar de defensiestaf erkende dat er voor Dutchbat IV wel eens geen andere bestemming kon worden gevonden. Van den Breemen wilde dat probleem met Janvier gaan bespreken.¹⁵³

Inmiddels was er op 30 juni nog steeds geen enkele zekerheid over de aflossing van Dutchbat. In Oekraïne was er nog geen zicht op de afronding van de politieke besluitvorming, en Kiev leek nog steeds niet blij te zijn met het vooruitzicht dat het land als enige de oostelijke enclaves zou moeten bezetten.¹⁵⁴ Zo luidde althans de mening bij de Nederlandse VN-vertegenwoordiging in New York. Uit Kiev was op 28 juni inmiddels wel het bericht ontvangen dat het Oekraïense ministerie van Buitenlandse Zaken had ingestemd met de gang naar Srebrenica, en dat parlementaire goedkeuring geen vereiste was. De commandant van het betreffende oude Oekraïense bataljon (bekend als het 60e) was opgedragen de voorbereiding voor de verplaatsing te treffen. Een zogeheten *advance party* stond vanaf 5 juli in Kroatië klaar om naar Srebrenica te reizen, al verwachtte de chef van de generale staf, generaal Pankratov, dat dit niet voor half juli zou gebeuren. Het Oekraïense ministerie van Buitenlandse zaken vroeg, alhoewel dit geen voorwaarde voor de aflossing was, nog wel steun van Nederland; Oekraïne wilde tot een blijvende betrokkenheid komen van andere landen bij de enclaves, al was het maar in de vorm van bevoorradingsseenheden. Als Goražde, Srebrenica en Žepa in een aparte Oekraïense sector zouden worden ondergebracht, dan zag Kiev ook nog steeds graag een NAVO-generaal aan het hoofd van die sector staan.¹⁵⁵

Een standpuntbepaling van de Oekraïense regering bleef door de formatie van een nieuw kabinet nog uit; er was enige verwarring over, omdat het ministerie van Buitenlandse Zaken in Kiev juist op 28 juni had medegedeeld dat het instemde met een Oekraïens bataljon in Srebrenica. Ook New York was daarmee akkoord gegaan, en stelde zich op het standpunt

152 DCBC, 2151 en 2145. Fax lkol Felix [KL-Crisisstaf] to kltz Metselaar [DCBC], 27/06/95 en 28/06/95, nr. CRST/2610.

153 DCBC, 574. Nota CDS/SCOCIS aan de Minister, 29/06/95 nr. S/95/061/2674.

154 ABZ, DPV/ARA/02109. Code Biegman 575,

29/06/95.

155 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Wesseling 120, 29/06/95. Zie ook DCBC nr. 2436. Fax Hilderink aan Kolsteren, 031600 LT Jul 95, nr. 551.

dat een aflossing zo spoedig mogelijk moest geschieden. Nederland oefende via de Amerikaanse minister van Defensie Perry opnieuw druk op Oekraïne uit; van minister Shmarov stond namelijk vast dat hij zou terugkeren in een nieuw te vormen kabinet. Perry sprak inderdaad met hem over de aflossing, en deze had hem gezegd gecommitteerd te zijn aan de gang naar Srebrenica maar tegelijkertijd zeer bezorgd te zijn dat Oekraïne er nu alleen voorstond bij het bezetten van de oostelijke enclaves. Hij riep op zijn beurt weer de hulp van Perry in om dat te vermijden, maar ook voor Shmarov leek dit geen harde voorwaarde te zijn.¹⁵⁶

Van den Breemen bezocht op 30 juni Janvier om inzicht te krijgen in de situatie in Bosnië, en te horen wat de stand van zaken was met betrekking tot de aflossing van Dutchbat III. Het beeld dat Janvier schetste was somber: Mladić had geen enkele toezegging willen doen over de rotatie of aflossing van Dutchbat. Hij had gezegd dat hij aflossing door het Oekraïense bataljon zou bestuderen, maar zijn standpunt was dat er onder de huidige omstandigheden voorlopig geen rotatie zou kunnen komen. Mladić nam een onverzettelijke en vijandige houding tegenover de VN aan; hij zou niet willen zwichten en ervan overtuigd zijn dat hij een conflict met de VN kon winnen. Hij zou erop rekenen dat de grote landen geen oorlog over Bosnië wilden riskeren.

Janvier meende dat Mladić de aanwezigheid van VN-eenheden in Srebrenica, Žepa en Goražde als een manier beschouwde om druk op de VN uit te kunnen uitoefenen al zou het juist Mladić zijn die dat drukmiddel opgaf door de enclaves aan te vallen. Verder had Mladić verklaard hij de VN-eenheden zou aanvallen als de *Rapid Reaction Force* ingezet zou worden. Daarom zou de *Rapid Reaction Force* niet kunnen worden ingezet voordat een oplossing voor de enclaves was gevonden. Janvier wilde dat opnieuw bij de Veiligheidsraad aankaarten.

Janvier gaf er verder de voorkeur aan dat Dutchbat III rechtstreeks door het Oekraïense bataljon zou worden afgelost. Maar de goedkeuring van de betrokken partijen en de rotatie zelf zou nog een maand kosten, dacht de *Force Commander*. Dat was een weinig aantrekkelijk perspectief, en Van den Breemen was er dan ook op gebrand dat niet alleen Voorhoeve zich voor de aflossing inspande, maar dat ook Van Mierlo zijn invloed bij Bildt en zijn Oekraïense collega zou aanwenden om de aflossing bij het Bosnisch-Servische regime in Pale aanhangig te maken.¹⁵⁷

Het resultaat van het bezoek van Van den Breemen was dat Janvier de vervanging van Dutchbat III nog eens onder de aandacht van New York bracht. Janvier sprak geen voorkeur uit voor een vervanging door Oekraïense of Nederlandse troepen. Hij wees er alleen op dat een Oekraïense verkenningsgroep op 5 juli zou kunnen afreizen. Hij vroeg zich af of de Bosnische vertegenwoordiger bij de VN al op de hoogte was gebracht, en of New York akkoord ging met de met de verplaatsing van het Oekraïense bataljon. Verder zei Janvier dat hij Mladić al op 28 juni had gevraagd om mee te werken aan het vertrek van Dutchbat met al zijn voertuigen, maar ook dat de Servische generaal daar niet op had willen antwoorden. Als

¹⁵⁶ ABZ, DEU/ARA/05278. Codes Horbach 590, 05/07/95; ABZ, DPV/ARA/02109. Codes Jacobovits 436 en 439, 07/07/95 en 10/07/95; DCBC, 682. Biegman 599, 10/07/95; DCBC nr. 2140. Fax ambassade Kiev aan Minister van Defensie, 07/07/95; DCBC, 2089 [= 2220]. Code Cables Annan to Akashi, 06 and 07/07/95, Nos.

2220 and 2251; DCBC, 528. Dagrappporten DCBC 07/07/95.

¹⁵⁷ BStas. Nota SCOCIS aan Minister, 03/07/95, zonder nr. Geheim, Persoonlijk, Verslag van het overleg van de Chef Defensiestaf en de Force Commander UNPF in Zagreb d.d. 30/06/95. Zie voor een ongerubriceerd concept: DCBC, 576.

volgende stap wees Janvier op de noodzaak om de regeringen van Kroatië, Bosnië en de autoriteiten in Pale te benaderen.¹⁵⁸ De Nederlandse druk op New York om tot spoedige beslissingen te komen had dus nog weinig vrucht gedragen.

Op 3 juli lieten de Bosnische Serven een kwartiermakersgroep van de Limburgse Jagers (onderdeel van Dutchbat IV) nog steeds niet tot de enclave toe. Daardoor kon er nog geen begin met de aflossing worden gemaakt, en zag het er niet meer naar uit dat Dutchbat III op 11 juli de enclave verlaten kon hebben;¹⁵⁹ de geplande datum waarop Dutchbat de enclave zou kunnen verlaten veranderde veelvuldig, zoals uit het voorgaande duidelijk zal zijn geworden. Voorhoeve had al publiekelijk laten weten dat er nog steeds geen zekerheid kon worden gegeven over een precieze datum van aflossing van Dutchbat; het wachten was op de Bosnische Serven.¹⁶⁰

Pas op 6 juli bereikte de toezegging van het Oekraïense ministerie van Buitenlandse Zaken omtrent de Oekraïense gang naar Srebrenica de secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali. Generaal Kolsteren deed Den Haag vanuit Zagreb de suggestie aan de hand om via de Nederlandse militair adviseur bij de VN, generaal Van Kappen, Annan te herinneren aan diens belofte aan Voorhoeve, zoals Kolsteren die geïnterpreteerd had: Annan zou volgens Kolsteren hebben beloofd onmiddellijk na goedkeuring uit Kiev een opdracht aan Janvier te geven voor de verplaatsing van het Oekraïense bataljon van Kroatië naar Srebrenica. Het was niet nodig Annan aan deze vermeende belofte te herinneren: VN-ambassadeur Biegman hoopte dat een verkenningsgroep van het Oekraïense bataljon spoedig naar Srebrenica zou kunnen afreizen, al viel er, net als dat met de verkenningsgroep van Dutchbat IV het geval was geweest, nog niets te zeggen over de mogelijkheid dat het daar daadwerkelijk zou arriveren.¹⁶¹

Wat het Oekraïense bataljon betrof was er nog wel een hobbel te nemen: het land had nu wel ingestemd met een bataljon in Srebrenica, maar er was nog geen toestemming van de Bosnische regering en de Bosnisch-Servische autoriteiten verkregen voor de aanwezigheid daarvan in de enclave. Dat was een taak voor Janvier, maar deze zou eerst nog met de Kroatische regering het vertrek van het Oekraïense bataljon uit Kroatië moeten opnemen. Pas daarna zou hij de Bosnische regering en het Bosnisch-Servische regime kunnen benaderen. Vermoedelijk zou bovendien de federale Joegoslavische regering om toestemming moeten worden gevraagd, om de aflossing via Servisch territorium te kunnen laten plaatsvinden; dat was de snelste manier. In ieder geval meende de defensiestaf dat Nederland druk op de VN zou moeten uitoefenen, zodat Nederland prioriteit zou krijgen bij de herschikkingsplannen van UNPROFOR.¹⁶²

Dat bleek echter al niet meer nodig: Janvier wilde de verplaatsing van het Oekraïense bataljon van Kroatië naar Bosnië zo spoedig mogelijk laten plaatsvinden, maar om praktische redenen kon dat alleen maar gebeuren 'during a lull in the hostilities in Bosnia'. Die

158 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, Srebrenica 3300-SRE Vol. I, 01/07-16/11/95. Code Cable Janvier to Annan, 02/07/97, No. Z-1085, UN Restricted.

159 *De Volkskrant*, 03/07/95.

160 *De Volkskrant*, 30/06/95.

161 ABZ, DEU/ARA/05278. Codes Horbach 590, 05/07/95; ABZ, DPV/ARA/02109. Codes Jacobovits 436 en 439, 07/07/95 en 10/07/95;

DCBC, 682. Biegman 599, 10/07/95; DCBC nr. 2140. Fax ambassade Kiev aan Minister van Defensie, 07/07/95; DCBC, 2089. Code Cables Annan to Akashi, 06 and 07/07/95, Nos. 2220 and 2251. DCBC, 528. Dagrappporten DCBC 07/07/95. 162 DCBC, 2434. Concept nota DCBC, z.d., zonder nr., verzonden met Fax nr. 562Sec, 062255B Jul 95 aan kol Smeets.

vijandelijkheden zouden echter juist verder roet in het eten gooien, doordat de VRS vanaf 6 juli een aanvang maakte met de operaties tegen Srebrenica. De Bosnische Serven weigerden intussen nog steeds het eerste voor Srebrenica bedoelde echelon van Dutchbat IV doorgang naar Srebrenica te verlenen; de kwartiermakersgroep van de Limburgse Jagers stond vast bij de brug over de Drina bij Zvornik. Met hun voertuigen had op 6 juli een begin moeten worden gemaakt met de rotatie van Dutchbat III.¹⁶³

Dat was een lelijke streep door de rekening. Na eerder langdurig in onzekerheid over het tijdstip van aflossing te hebben verkeerd, hadden de Nederlanders zich verheugd op een vertrek op achtereenvolgens 6, 9, 13 en 16 juli. De zaken zouden anders uitpakken.

Terugblik op de aflossing

De aflossing van Dutchbat III betekende het afleggen van een lange weg in korte tijd. De belangstelling voor een gang naar de oostelijke enclaves was bij de troepenleverende landen eenvoudigweg afwezig. Met terugwerkende kracht werd Nederland zo nog eens gewezen op het bijzondere van het geïsoleerde avontuur waaraan het zo hoopvol en vol vertrouwen was begonnen. De Oekraïne was het enige land dat zo ver kon worden gekregen interesse in een overname van de taken in Srebrenica te tonen. Het land zei A, en tot opluchting van de Haagse beleidsmakers uiteindelijk ook B, nadat er in Kiev twijfel was ontstaan, onder meer over de vraag of het wel verstandig was als enige land taken in de oostelijke enclaves op zich te nemen. Dat leidde tot een Oekraïense roep om internationalisering van de aanwezigheid in de enclaves, waarin Nederland (en daarvoor ook Canada) Oekraïne al waren voorgegaan; die roep vond echter geen gehoor.

Bij de zoektocht naar een aflossing en bij het maken van afspraken hierover met Oekraïne liep het ministerie van Defensie voorop; Buitenlandse Zaken leek op dit punt meer faciliterend dan leidend te zijn. Bij de aanbieding van Dutchbat I aan de VN in 1993 had dit ministerie nog als een bok op de haverkist gezeten; toen het op de aflossing van Dutchbat III aankwam, stond Defensie daar echter goeddeels alleen voor. Het verschil met anderhalf jaar eerder was groot; toen werd minister Ter Beek niet eens de primeur gegund om secretaris-generaal Boutros-Ghali Dutchbat I aan te bieden (zie deel I).

Het nieuwe aanbod van Dutchbat IV kon ditmaal wel door de minister van Defensie worden gedaan; Voorhoeve leek er zelfs vrijwel alleen voor te staan. Daarbij speelde zeker zijn positie als minister mee: de verhoudingen waren nu eenmaal zodanig dat zolang Voorhoeve niet met de vuist op tafel sloeg of anderszins de aandacht trok, zijn probleem als een probleem van Defensie werd gezien. Dan moest daar de oplossing ook maar vandaan komen. Voorhoeve werd gezien als een zorgelijker figuur dan zijn voorganger Ter Beek, en zijn zorgen werden juist daarom onder collega-bewindslieden nog wel eens met een korreltje zout genomen.¹⁶⁴ Dat zelfs premier Kok Voorhoeve publiekelijk aanspoorde harder te lopen om aflossing voor Dutchbat te vinden, was overigens een boodschap die evenzeer aan de minister van Buitenlandse Zaken had kunnen worden gericht.

Of het aanbod van een vervangend Dutchbat IV in de zoektocht naar vervangers voor Dutchbat III verstandig was als pressiemiddel om het bataljon weg te krijgen, kan worden betwijfeld. Het was ongetwijfeld op te vatten als een nobel gebaar om de VN niet in verlegenheid te brengen en om zeker te stellen dat Dutchbat III afgelost zou worden, maar deze

¹⁶³ SMG, 1004/79. Fax Rotatieteam Dutchbat 3-4 aan Sitcen BLS, 05 13 00B Jul 95.

¹⁶⁴ Interview J.P.M.H. Merckelbach, 25/05/00.

manoeuvre haalde tegelijkertijd voor New York de druk van de ketel om zelf in de vervanging voor Dutchbat te voorzien. New York was bepaald niet erg actief bij het zoeken naar mogelijkheden daartoe, en toonde uiteindelijk weinig haast bij het maken van afspraken met Oekraïne.

De omstandigheden speelden Nederland al evenmin in de kaart. Janvier had als voorwaarde gesteld dat het Oekraïense bataljon, dat hij waarschijnlijk liever kwijt dan rijk was geweest, eerst van nieuw personeel moest zijn voorzien; het was immers met een negatieve reputatie omgeven door berichten over corruptie en zwarte handel.

Verder reden reorganisatieplannen van UNPROFOR, zowel in Kroatië als in Bosnië, Nederland in de wielen. Dat leidde tot vertraging in de besluitvorming. Of de Bosnische regering formeel had willen instemmen met aflossing door Oekraïne was ten tijde van de val van Srebrenica een nog onbeantwoorde vraag, die daarom theoretisch zou blijven: Dutchbat was het kind van de rekening.

Speculeren over de vraag of bij een tijdige aflossing Nederland een trauma bespaard was gebleven, is weinig vruchtbaar. Er zijn geen aanwijzingen dat de aflossingsperikelen bij de strijdende partijen een rol speelden, dat zij dit uitbuiten, of dat het een rol speelde in de timing van de Bosnisch-Servische aanval. Wel hield de VRS nadrukkelijk de Republika Srpska gesloten voor de verkenningsgroep van Dutchbat IV; de beslissing om de aanval op de enclave in te zetten was toen reeds genomen.

Al die tijd verkeerden Dutchbat III en het thuisfront wel in onzekerheid. Tot overmaat van ramp speelde dit alles zich af vlak voor de vakantieperiode. De omstandigheden waarin Dutchbat III verkeerde, maakten om begrijpelijke redenen een snelle aflossing gewenst. In die zin was het uit oogpunt van van personeelszorg wel te begrijpen dat Den Haag Dutchbat IV als tijdelijke aflosser aanwees, ook al verkleinde dat de kansen op een blijvende aanwezigheid van een Nederlands bataljon elders in Bosnië, in een uitdunnend UNPROFOR.

6. Het moreel van ABiH en de bevolking

Na drie oorlogsjaren en twee jaar ‘gevangenschap’ in een *Safe Area* verging het ook de bevolking van Srebrenica inclusief degenen die naar de enclave waren gevlucht steeds slechter. Het feit dat de bevolking niet in contact kon komen met familie buiten de enclave maakte het isolement steeds moeilijker te verdragen.

Niet alleen Dutchbat maar ook de bevolking was slachtoffer van het stopzetten van de bevoorrading. Naarmate de Bosnische Serven hun strategie doorzetten, die erop was gericht om ondraaglijke levensomstandigheden in de enclave te veroorzaken, brokkelde het geloof van de bewoners in de toekomst van de enclave af. Er naderde een humanitaire ramp, nu de Bosnische Serven UNHCR-konvooien slechts mondjesmaat doorlieten. Steeds meer mensen wilden daarom de enclave ontvluchten. De gevolgen daarvan op het moreel van de bevolking en de ABiH konden niet uitblijven.

Het moreel van de ABiH daalde snel na mei 1995. De mogelijkheid van een verandering in het mandaat voor UNPROFOR hing in het voorjaar van 1995 in de lucht, maar die kreeg uiteindelijk niet haar beslag (zie hoofdstuk 1 van dit deel). Dat leidde ook tot een verharding van de houding van de ABiH ten opzichte van Dutchbat.

Het was de generale staf van de ABiH niet ontgaan dat Boutros-Ghali en Janvier zich medio mei bogen over voorstellen die terugtrekking van UNPROFOR uit de oostelijke enclaves kon gaan inhouden. Nog voordat Janvier zijn voorstellen voor een hergroepering

aan de Veiligheidsraad presenteerde, lichtte Naser Orić vanuit Tuzla de 28e Divisie van de ABiH in Srebrenica al in over de mogelijkheid dat Dutchbat Srebrenica zou kunnen verlaten; hij stuurde een bevel om dat te verhinderen. Het civiele bestuur van de enclave, de *Opština*, moest met dit bevel bekend worden gemaakt. Ook moest de bevolking duidelijk worden gemaakt dat Srebrenica en Žepa niet waren verkocht, maar dat de strijd zou worden voortgezet. Voor de uitvoering van dit bevel stelde Orić de brigadecommandant in het zuidwestelijk deel van de enclave, Zulfo Tursunović, persoonlijk verantwoordelijk; het onderstreepte nog eens hun bijzondere banden.

Een ander punt van zorg voor de ABiH was dat inlichtingengegevens hadden geleerd dat het Drina-korps van de VRS zich tot de bevolking zou gaan wenden met pamfletten met daarin de oproep zich over te geven. Zodra dat zou gebeuren, behoorde ook hier aan de bevolking te worden uitgelegd dat de strijd werd voortgezet. Tegen lafaards en bangeriken moesten de allerstrengste maatregelen worden genomen, ongeacht of het militairen of burgers betrof, aldus Orić.¹⁶⁵

Dat laatste was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Vooral diegenen die uit de ABiH deserteerden en vervolgens vertrokken uit Srebrenica vormden een groot probleem, en waren van invloed op het moreel van zowel de ABiH als dat van de bevolking. Nadat het voorjaar was aangebroken, ontstond een gestage trek van groepjes mensen, waaronder ABiH-militairen, uit de enclave. Problemen rond vertrek uit de enclave en ook vanuit Žepa naar Tuzla, Kladanj en Servië speelden trouwens al sedert 1992: in de voorbije drie jaar waren zo'n 5000 personen vertrokken en niet teruggekeerd. Er waren wel maatregelen genomen om vertrek van de bevolking te verhinderen; het is niet precies duidelijk wat die maatregelen inhielden, maar ze hadden niet het gewenste resultaat gehad.¹⁶⁶ Die vlucht uit de enclave stuitte op tegenwerking van de Bosnische regering, mede uit vrees dat vooral veel mannen zouden wegtrekken. Op de achterblijvenden zou dat ongunstige psychologische effecten hebben. Om die reden kon de commandant van de 28e Divisie, Ramiz Bećirović, een verdergaande maatregel rechtvaardigen: een algeheel verbod op vertrek uit de enclave.¹⁶⁷

Een bevel in die richting kwam er op 27 mei. De 28e Divisie gaf toen een bevel uit dat elke beweging van individuen en groepen, en met name van militairen, tussen Srebrenica en Žepa verbood. Met een toenemend voedseltekort was dit bevel echter slecht te handhaven. In juni viel alom in de enclave te horen dat de beste oplossing was om naar Tuzla te vertrekken, en een groot gedeelte van de bevolking zou ook daadwerkelijk willen gaan. De ABiH had weinig greep op deze vlucht uit de enclave, maar zag deze wel als zeer schadelijk voor het voortbestaan ervan. Daarom kregen ABiH-mansschappen de verplichting opgelegd om het te melden als iemand de enclave wilde verlaten, zodra zij dat zouden horen; alle ABiH-eenheden kregen opdracht informatie uit te wisselen met *Stanica Javne Bezbijednosti* (SJB), de dienst voor openbare veiligheid, en daarmee samen te werken. Dat was echter geen oplossing: vertrek werd in kleine groepjes voorbereid en was moeilijk tegen te houden. De bevolking was onderling solidair en verschaftte de ABiH geen gegevens over vluchtplannen. Ondanks alle maatregelen lukte het inderdaad groepjes om te vertrekken. Daaronder waren ook militairen, die vertrokken met medeneming van hun wapens en munitie. Zulfo Tursuno-

165 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28 n/r Tursunović Zulfo, 19/05/95, br. 02/1-S1.

166 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije

aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 16/06/95, br. 04-99/95.

167 Interview Ibrahim Bećirović, 05/08/97.

vić werd zelfs naar Žepa gestuurd: met het gezag dat hij bezat moest hij de velen die naar Žepa waren getrokken om vandaar naar Kladanj door te gaan, ontwapenen en terugbrengen naar Srebrenica.¹⁶⁸

Ook de achttien ABiH-helikoptervluchten die vanuit Tuzla militair materieel naar Žepa aanvoerden, waren hierop van invloed: de vlucht vanuit Žepa terug naar Tuzla bood individuen de mogelijkheid tot vertrek. Dit betrof vooral familieleden van personen in Tuzla, die de helikopterpiloten daarvoor konden betalen. In Tuzla probeerde iedereen de piloten te paaien, en gaf namen op van op te pikken personen:¹⁶⁹ Wie familieleden met geld had, kon per helikopter vertrekken.¹⁷⁰ Dit probleem werd voor de ABiH echter opgelost door de VRS: de Bosnische Serven schoten begin juni een helikopter neer nabij Žepa. Daarbij vonden twaalf personen de dood, onder wie drie artsen die voor dienst bij de 28e Divisie waren bestemd. Naar gegevens van de arts Ilijaz Pilav, die in Žepa was toen de helikopter crashte, beschikten 37 personen over een of andere instemming om mee te vliegen met een retourvlucht. De vluchten stopten na dit incident.¹⁷¹

Begin juni waren er berichten dat een groep van tachtig personen onderweg was van Srebrenica naar Žepa, waaronder een van de lokale artsen. De directeur van het ziekenhuis was over dat laatste zeer bezorgd, omdat andere artsen dezelfde plannen koesterden.¹⁷² Door de slechte leefomstandigheden in de enclave begonnen steeds meer mensen deze te ontvluchten. De voedselsituatie voor de bevolking verbeterde tijdelijk weer enigszins nadat er op 7 juni weer een konvooi arriveerde¹⁷³ met 72 ton voedsel, goed voor vijf dagen verbruik.¹⁷⁴

De leiding van de 28e Divisie van de ABiH vreesde voor chaos door het vertrek van zovelen uit de enclave; er waren scherpere repressieve maatregelen nodig om mensen van een vlucht af te houden. De praktijk leerde namelijk dat deze maatregelen niet streng genoeg waren: groepen militairen die in mei vanuit Srebrenica in Tuzla aankwamen, werden niet gestraft of teruggestuurd. In plaats daarvan werden zij opgenomen in andere ABiH-eenheden. Verder zouden commandanten in de enclave het vertrek oogluikend toestaan en er weinig tegen ondernemen. Latere maatregelen tegen deserteurs hielden zestig dagen detentie in, maar omdat die straf als licht werd gezien, bleef de situatie tot desertie uitnodigen. Eind juni werden dertig ABiH-militairen in de enclave gestraft voor hun vluchtplannen.¹⁷⁵

Om de leegloop uit de enclave van ABiH-militairen te stoppen, en omdat de samenwerking met de SJB niet naar tevredenheid verliep, werd er een compagnie Militaire Politie in Srebrenica geformeerd: deze compagnie werd toegevoegd aan de 282e ABiH-brigade van Ibro Dudić, die in het zuiden op de route naar Žepa was gestationeerd. Dit najagen van

168 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 21/06/95, br. 01-132/95.

169 Interview Hasan Nuhanović, 05 en 06/08/97.

170 Interview Hasa Selmanagic, 07/08/97.

171 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH, 05/06/95, br. 04-89/95; ABiH Komanda 28. Divizije aan GSS ARBiH KM Kakanj; Komanda 2. Korpusa ARBiH, 04/06/95, br. 01-74/95.

172 CRST. Telex Tuzla UNHCR 08 jun95 0657Z; NIOD, Coll. MSF. Capsat MSF Srebre to MSF Beo, 14/06/95 15:41, nr. Out 801.

173 NIOD, Coll. UNHCR Tuzla. UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade, 08/06/95 14:32.

174 UNNY, DPKO, UNPROFOR, Box 87305, File 3300 SEE Vol. I Resupply Eastern Encl, 17/04/95 - 11/07/95. Code Cable Akashi to Annan, 08/06/95.

175 ICTY (IT-98-33) D66/a, D61/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95; ABiH 285 IBlbr, 23/06/95, No. 08-21-208/95.

ABiH-militairen had vervolgens weer een slechte invloed op het ABiH-moreel:¹⁷⁶ sommigen namen ontslag uit de ABiH alvorens de benen te nemen. Vaak waren dat mensen die over een voedselvoorraad beschikten en die aan gidsen enige honderden marken konden betalen. Wie slechter af was, was nauwelijks in de omstandigheid om te vluchten.¹⁷⁷

Honger was een voorname drijfveer om te vluchten, ongeacht de sociale status en verantwoordelijkheden in leger of *Opština* die iemand bezat. De controle op de bevolking raakte hierdoor steeds meer zoek.¹⁷⁸ Kort voor aanvang van de VRS-aanval van 6 juli kreeg de generale staf van de ABiH in Kakanj van de leiding van het 2e Korps van de ABiH in Tuzla te horen dat de situatie in Srebrenica catastrofale gevolgen dreigde aan te nemen, omdat het voedsel opraaakte. Als er niet snel voedselkonvoeien arriveerden, zou het niet langer mogelijk zijn de situatie onder controle te houden. Het 2e Korps riep de generale staf op om bij de autoriteiten in Sarajevo aan de bel te trekken om ofwel door de lucht ofwel over de weg zo spoedig mogelijk hulp naar Srebrenica te zenden.¹⁷⁹

Eerder had de ABiH ook al de vrees uitgesproken dat bij verder oponthoud van UNHCR-konvoeien er grote sociale problemen zouden ontstaan die tevens de paraatheid van de ABiH in de enclave zouden aantasten. Net als in 1993 voelden groepjes ABiH-soldaten zich gedwongen om in VRS-gebied op zoek te gaan naar eten en vee. Het commando van de 28e Divisie in Srebrenica was zich ervan bewust dat dergelijke, op eigen initiatief uitgevoerde ondernemingen vol risico waren, niet alleen voor de voedselzoekers maar voor de gehele bevolking, wegens mogelijke represailles van de VRS. Toch zou volgens de daarmee belaste officier het moreel van de ABiH begin juni nog naar tevredenheid zijn geweest.¹⁸⁰

Of dat inderdaad zo was, is nog maar de vraag. In juni heerste er in de ABiH algemene ontevredenheid omdat het leger niet langer in staat was de soldij uit te betalen.¹⁸¹ Het is niet bekend of dat ook de 28e Divisie betrof. Mededelingen over de positieve kanten van het moreel van de divisie leken regelmatig terugkerende platitudes in de ABiH-rapportages te zijn; zo was in een en dezelfde rapportage te lezen dat het moreel hoog was, én dat in de eerste weken van juni 22 leden van de 28e Divisie uit de enclave waren vertrokken.¹⁸² Eind juni verwachtte de 28e Divisie een nieuwe exodus vanuit Srebrenica naar Tuzla. Dat leidde tot een verbod van de kant van het 2e Korps om naar Tuzla te gaan, de formatie van nog een peloton Militaire Politie om vluchtelingen te onderscheppen en naarstige activiteit van de veiligheidsdienst om het vluchten te proberen te voorkomen.¹⁸³

Vluchten uit de enclave was evenmin zonder risico; er waren veel voorbeelden waarbij ABiH-militairen en burgers het doel van hun vlucht niet haalden. Begin juni ging de mare dat

176 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje bezbjednosti, 15/06/95, br. 13-05-86.

177 ICTY (IT-98-33) D66/a, D61/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95; ABiH 285 IBlbr, 23/06/95, No. 08-21-208/95.

178 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 16/06/95, br. 04-99/95.

179 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa aan

GSS ARBiH KM Kakanj, 04/07/95, Str.pov.br. 02/2-13-490.

180 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 02/06/95, br. 04-84/95. GSS ARBiH

181 *Dani*, Speciale editie, 09/98.

182 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odsjek Bezbjednosti, 24/06/95, br. 13-05-95.

183 ABiH Tuzla. Komanda 28. Divizije Odsjek bezbjednosti aan Komandi 2. Korpusa, Odjeljenje bezbjednosti, 30/06/95, Str. pov. br. 04-114/95.

van een groep vluchtters er acht in Tuzla waren gearriveerd, maar dat er tien waren vermist;¹⁸⁴ het 2e Korps deelde mee dat een groep van vijftien gedeserteerde ABiH-militairen in het gebied van Snagovo door de VRS was uiteengeslagen, en dat niemand was teruggekeerd naar Srebrenica of in Tuzla aangekomen; rond 21 en 22 juni had de VRS eveneens een groep belaagd in het gebied van Han Pogled, waarvan er twintig naar Srebrenica waren teruggekeerd, waarvan er weer twee gevangen zouden zijn genomen en één gedood; op 22 juni was een groep van twintig personen vanuit Žepa naar Kladanj vertrokken, en niet ver van Kladanj overmeesterd, waarna slechts één gewonde Srebrenica weer wist te bereiken en het lot van de anderen onzeker was.¹⁸⁵

Naast desertie ging de ABiH ook gebukt onder een tekort aan eten, kleding, uitrusting en schoeisel. Weliswaar waren begin juni in de enclave per helikopter 700 uniformen aangekomen, maar het was een groot probleem hoe deze te verdelen over 6200 soldaten. Bijgevolg bleven de uniformen een tijd lang in het magazijn liggen, omdat verdeling ervan onenigheid zou veroorzaken en zo weer een slechte invloed op het moreel zou hebben. Pas medio juni konden de uniformen eindelijk worden verdeeld; 10 procent van het personeel kon in het nieuw worden gestoken.¹⁸⁶

De inname van observatiepost Echo (OP-E) door de VRS op 3 juni, waarop in het volgende hoofdstuk zal worden teruggekomen, bracht in de enclave een schokgolf teweeg. Het was voor de 28e Divisie van de ABiH aanleiding om bij het 2e Korps in Tuzla een bestellijst voor materieel in te dienen ter verhoging van de effectiviteit van deze 28e Divisie. Op een formidabele bestellijst prijkte: 3000 geweren, 7000 uniformen, 7000 paar schoenen en indien mogelijk munitie. Aantallen munitie waren niet gespecificeerd. Wel vroeg men om: Red Arrow antitankkrakketten, munitie voor 82 mm mortieren, handgranaten, 12.7 mm mitrailleurs, 20/3 en 20/4 luchtdoelgeschut, 105 mm houwitser, 120 mm mortieren (die waren in de enclave niet meer voorradig), munitie voor de T-55 tanks (er waren nog 7 granaten aanwezig) en 50 RPG antitankwapens voor de korte dracht. Dit lijstje was tevens een staalkaart van de beschikbare wapens die zich bij de ABiH-eenheden of in het *Weapon Collection Point* onder beheer van Dutchbat bevonden. Aan verbindingsmiddelen waren 9 stuks 100-Watt-zenders gewenst, evenals 120 Motorola's, een groot aantal telefoons, batterijen en vele kilometers telefoondraad.¹⁸⁷

Wantrouwen van de ABiH jegens Dutchbat

De inname van OP-E door de VRS droeg ook bij aan het wantrouwen dat de ABiH ten opzichte van Dutchbat koesterde. De angst voor wat de nabije toekomst zou brengen werd erdoor versterkt, ook al omdat er geen harde reactie van VN-zijde volgde op de Servische actie.¹⁸⁸ De 28e Divisie beweerde dat Dutchbat weliswaar op alle vergaderingen beloofde de enclave te gaan verdedigen als de nood aan de man kwam, maar daar bestond bij de ABiH na

184 CRST. Telex Tuzla UNHCR 08 jun95 0657Z; NIOD, Coll.MSF. Capsat MSF Srebre to MSF Beo, 14/06/95 15:41, nr. Out 801.

185 ICTY (IT-98-33) D66/a, D61/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95; ABiH 285 IBlbr, 23/06/95, No. 08-21-208/95.

186 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. KorpUSA ARBiH, 05/06/95, br. 04-89/95.

187 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan GSS ARBiH KM Kakanj; Komanda 2. KorpUSA ARBiH, 04/06/95, br. 01-74/95.

188 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan GSS ARBiH KM Kakanj; Komanda 2. KorpUSA ARBiH, 04/06/95, br. 01-74/95.

wat er was gebeurd twijfel over. Tegelijkertijd realiseerde de ABiH zich dat Dutchbat ‘mogelijk’ ook onder druk van de VRS stond, en dat dit het leven voor het bataljon er niet gemakkelijker op maakte. De ABiH twijfelde ook of Dutchbat zijn eigen commando wel goed over de situatie in de enclave voorlichtte.¹⁸⁹

Dutchbat volgde de bewegingen van de ABiH, en hield de wacht op plaatsen waar de ABiH kwam om deze daar vervolgens weg te jagen. Dat ervoeren veel ABiH-militairen als storend, en de leiding van de 28e Divisie was bang dat het daardoor tot botsingen kon komen.¹⁹⁰ Een zeker wantrouwen tussen de ABiH en Dutchbat bleek tevens uit de voortdurende beschuldigingen dat Dutchbat zich intensief bezighield met het verzamelen van inlichtingengegevens over ABiH-eenheden, over hun gereedheid en hun militaire objecten, en dat dergelijke gegevens de VRS bereikten. De ABiH-veiligheidsorganen kregen daarom opdracht om de activiteiten van Dutchbat en UNMO's in die richting tegen te gaan.¹⁹¹ Dat er door Dutchbat informatie gelekt werd naar de VRS, was een voortdurende zorg voor de lokale ABiH; de ontmoetingen van Dutchbat met de VRS bezag de divisie dan ook met argwaan. Een hoge ABiH-inlichtingenofficier zei overigens juist dat de ABiH er niet bang voor was dat UNPROFOR informatie doorgaf aan de VRS. Ook zei hij dat er geen enkel bewijs was dat UNPROFOR voor de VRS spioneerde.¹⁹² Omgekeerd bleek uit de beschikbare documentatie van de ABiH dat tolken van Dutchbat en de UNMO's regelmatig informatie over VN-activiteiten aan de 28e Divisie doorgaven, die vervolgens naar het 2e Korps in Tuzla werd doorgeseind.

Onder de bevolking in de enclave was evenmin alles pais en vree. Polarisatie binnen de SDA, de leidende politieke partij, deed de interne verhoudingen in de enclave geen goed. Eerder had Naser Orić de ontwikkeling van politieke partijen in de enclave, in het bijzonder van de SDA, juist ontmoedigd; zijn vertrek uit Srebrenica in april 1995 bood echter weer ruimte voor politieke activiteit.¹⁹³ Het blad *Ljiljan* maakte er op 14 juni 1995 melding van dat er militaire en politieke conflicten in de enclave bestonden, die hun oorsprong in Tuzla zouden vinden: in Tuzla bestond een ‘Tuzla-Drina Canton Assembly’s Committee for help to Srebrenica’. De verhoudingen binnen dat comité waren sterk gepolitiseerd: de gouverneur van het kanton Tuzla van de regerende SDA, Izet Hadžić, stond lijnrecht tegenover de oppositionele burgemeester van Tuzla, Salim Bešlić. Deze conflicten zouden hun weerslag hebben op de enclave en tweespalt veroorzaken in de enclave tussen de stad Srebrenica, Potočari en Sućeska.¹⁹⁴

Door de moord op Hamed Salihović, voormalige chef van de SJB en een van de leiders van de SDA in Srebrenica, verslechterde daarna niet alleen de interne veiligheidssituatie maar ook het politieke klimaat binnen de SDA. Verschillende vleugels van de partij bestreden elkaar, en door het ontbreken van een quorum konden geen vergaderingen van de partij worden gehouden. Hakija Meholić (chef van de politie) en Rešid Efendić (chef criminele

189 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH Odjeljenje morala, 09/06/95, br. 04-93/95.

190 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH, 05/06/95, br. 04-89/95.

191 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 285 ILbr, 31/05/95, br. 01-65/95.

192 Vertrouwelijk vraaggesprek (5).

193 UNGE, UNPROFOR, Box 119, Civil Affairs SNE, Weekly Report, 1995. ABZ, UNPROFOR. Fax Biser to Corwin, 30/06/95, Civil Affairs Sector NE, Report for Week Ending 29/06/95.

194 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File 1.1.57, SNE 4 April – 23 August 1995. Fax Biser aan Corwin, 21/06/95, zonder nummer. Bijgevoegd was een vertaling van *Ljiljan* van 14/06/95.

dienst) dienden hun ontslag in. ‘Dat komt alleen de VRS ten goede,’ zo luidde het commentaar van Nijaz Mašić, de officier die belast was met het moreel van de 28e Divisie; hij bespeurde hier belangrijke negatieve ontwikkelingen.¹⁹⁵ Over de onderlinge verhoudingen in de enclave rapporteerde de 28e Divisie dan ook: ‘Geholpen door overheid leidt het ons naar een zekere dood zonder dat VRS een kogel hoeft af te vuren.’¹⁹⁶

Naast politieke perikelen deden ondoordachte geruchten hun negatieve invloed op de bevolking gevoelen. Zo deed het gerucht de ronde dat het presidium in Sarajevo Naser Orić had vervangen en in zijn plaats Ramiz Bećirović als commandant van de 28e Divisie had aangesteld; dit zou betekenen dat Srebrenica en Žepa afgeschreven zouden zijn. Het bericht mocht nog niet openbaar worden gemaakt, maar was wel juist: Bećirović was inderdaad op 30 mei formeel aangewezen als plaatsvervangend commandant van de 28e Divisie; daarmee werd hij ook de facto commandant, omdat Orić niet terugkeerde naar de enclave.

Dat Orić zich met twintig van de beste officieren nog steeds in Tuzla bevond en niet was teruggekeerd naar Srebrenica, had een negatieve invloed op het moreel van de ABiH en de bevolking.¹⁹⁷ Vanuit Tuzla was slechts medegedeeld dat Orić weer naar Srebrenica zou terugkeren zodra de omstandigheden dat toelieten.¹⁹⁸ De VRS wreef daarbij zout in de wonde door voortdurend op een bijeenkomst met Orić aan te dringen; de ABiH zag dat als provocatie van de zijde van de VRS, omdat immers bekend was dat Orić zich in Tuzla bevond. Onderdeel van de VRS-propaganda was ook dat op de radio elke dag een lied werd uitgezonden waarin gezongen werd dat zolang ‘Naser’ zich in de Majevisa-heuvels bewoog, er geen konvooien zouden arriveren.¹⁹⁹

7. VRS-propaganda in de enclave

Zoals de ABiH trachtte de vlucht van de bevolking uit Srebrenica te voorkomen, zo probeerde de VRS dat uit de enclave juist te stimuleren. De VRS zette de Bosnisch-Servische media in voor propagandadoeleinden en voor het verspreiden van desinformatie. Vooral Radio Bratunac was hierbij actief,²⁰⁰ maar ook andere Servische en Bosnisch-Servische stations, zoals Radio Bijeljina, Radio Loznica, Radio Bajina Bašta, Radio Milići, Radio Sokolac en Radio Višegrad. Deze stations waren ook voor de bevolking van Srebrenica een belangrijk venster

195 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH Odjeljenje morala, 09/06/95, br. 04-93/95.

196 NIOD Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH Odjeljenje za moral, 20/06/95, br. 04-101/95.

197 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 05/06/95, br. 01-78/95. ABiH Tuzla. ABiH 28. Divizije Odsjek Bezbjednosti aan Komanda 2. Korpusa ARBiH Odjeljenje za Bezbjednosti, 15/06/95, br. 13-05-86.

198 NIOD Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28 n/r Tursunović Zulfo,

19/05/95, br. 02/1-S1.

199 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH Odjeljenje morala, 09/06/95, br. 04-93/95. Al twee weken nadat Orić de enclave verlaten had wilde VRS-kolonel Beara, de veiligheidsofficier van de generale staf, een onderhoud met Orić. De ABiH meldde toen dat Orić Beara niet wilde ontmoeten, hetgeen een vreemde indruk wekte omdat Orić nooit bang was geweest op zulke bijeenkomsten te verschijnen (interview Emir Suljagic, 23/11/97).

200 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje bezbjednosti, 15/06/95, br. 13-05-86.

op de buitenwereld. Aan gedrukte media bereikte alleen de in Bratunac gedrukte krant *Srpska reč* de enclave, al is niet duidelijk hoe.²⁰¹

De VRS gebruikte zijn radiopropaganda onder meer door tussen 10 en 20 juni de opening van een corridor aan te kondigen. De bevolking van Srebrenica en Žepa zou daardoor in de gelegenheid worden gesteld naar Kladanj te vertrekken. De berichten zorgden voor veel paniek bij de Moslim-bevolking, omdat niemand wist of er iets van waar was.²⁰² In de praktijk bleek er geen sprake te zijn van een corridor; integendeel, de VRS legde hinderlagen op mogelijke vluchtroutes en nam individuen gevangen die de geheimen van de situatie in Srebrenica en Žepa konden onthullen.

Op de radio werd ook gezegd dat er geen konvooien meer zouden worden doorgelaten. Dit leidde op 10 juni tot een bijeenkomst tussen de 28e Divisie van de ABiH en de *Opština*, waarna orders voor een volledige paraatheid werden uitgevaardigd. Deze vorm van psychologische oorlogvoering droeg sterk bij tot de angst voor een verder verval van het moreel en een ongecontroleerde vlucht. Die angst werd nog reëler toen UNHCR-konvooien inderdaad uitbleven, want de voedselvoorraden raakten uitgeput.

Een ander VRS-propagandabericht dat een groot demotiverend effect had op de bevolking van Srebrenica bereikte de enclave via radio Pale op 14 juni. Er werd bekendgemaakt dat de aanvallen die de ABiH vanuit Sarajevo op de VRS had uitgevoerd, in Oost-Bosnië zouden worden gewroken. Dat bericht sorteerde veel effect: het bracht de bevolking in paniek, hetgeen ook weer het moreel van de ABiH aantastte.²⁰³

Wat de opening van een corridor voor de bevolking betrof, verklaarde UNMO majoor Joseph Kingori in 1997 dat hij begin juni door VRS-majoor Nikolić was uitgenodigd voor een ontmoeting in Hotel Fontana in Bratunac waar ook VRS-kolonel Vuković aanwezig was, evenals een andere VRS-officier van hogere rang. De VRS-delegatie had bij die gelegenheid bij monde van Vuković laten weten dat de gehele bevolking de enclave zou moeten verlaten. Daarbij zou Vuković bedreigd hebben dat wanneer dat niet gebeurde, hij de bevolking zou laten doden. Als de bevolking daarentegen zou vertrekken, zou ze een veilige doortocht naar Tuzla worden aangeboden.

Kingori zei begrijpelijkerwijs aan de ontmoeting het gevoel te hebben over gehouden dat er iets dreigde als er geen gebruik van de corridor zou worden gemaakt. Hij ging er verder van uit dat de Bosnische Serven hetzelfde bericht aan het VN-hoofdkwartier hadden doorgegeven, maar daar zijn in de UNPROFOR-archieven geen aanwijzingen voor te vinden. De boodschap bereikte deze bestemming klaarblijkelijk niet.

Tijdens zijn getuigenis in april 2000 voor het Joegoslavië-Tribunaal zei Kingori dat Vuković had geprobeerd uit te vinden wat de reactie van de VN zou zijn als de VRS zou proberen de enclave te veroveren en de bevolking te transporteren naar elders. Kingori maakte daaruit op dat het de bedoeling was aan de bevolking de boodschap over te brengen dat de Bosnische Serven mogelijk de enclave zouden gaan veroveren, en dat de bevolking de enclave kon verlaten. De onbeantwoorde vraag daarbij was nog wel of de bevolking de enclave *vrijwillig*

201 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH Odjeljenje za moral, 20/06/95, br. 04-101/95.

202 NIOD, Coll. UNHCR Tuzla. UNHCR

Srebrenica to UNHCR Belgrade, 05/06/95 20:56.

203 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 16/06/95, br. 04-99/95.

kon verlaten, of de enclave *gedwongen* zou moeten verlaten via een corridor die gevormd zou worden na gevechten.²⁰⁴

Wat bevreemd is dat Kingori het besprokene kennelijk niet doorgaf, zodat het niet bij Dutchbat terecht kon komen. Ook bij de debriefing van de UNMO's, waaronder Kingori, na de val van Srebrenica, kwam dit onderwerp niet aan de orde. In de situatierapporten van Dutchbat wordt er over de bespreking niets vermeld, en ook Karremans wijdde er geen bericht voor de hogere echelons aan. De verklaring kan zijn dat UNMO's en Dutchbat gescheiden circuits vormden; het was meer in het algemeen niet uitgesloten dat UNMO's ontmoetingen met de VRS hadden waarvan Dutchbat geen weet had.

Er zijn geen verdere aanwijzingen tot plannen voor het openen van een corridor voor de bevolking. Geen van de leden van de *Opština* maakte er in interviews met het NIOD melding van.²⁰⁵ Ten tijde van de val was er niets dat wees op de mogelijke opening van een corridor of op besprekingen daarover.

Het is verder de vraag waarom de VRS-officieren een VN-waarnemer als boodschapper lieten dienen, en het aanbod niet op een hoger niveau deden; ze konden weten dat daarover ruggespraak met de Bosnische regering zou worden gehouden. De vraag rijst of er echt een plan voor een corridor bestond, of dat dergelijke berichten uitsluitend een rol in de psychologische oorlogvoering speelden. Uniek waren berichten namelijk niet. De sectie van Dutchbat die zich bezighield met civiel-militaire contacten (in militaire termen: de Sectie-5) vernam met enige regelmaat van VRS-officier Nikolić het aanbod om de bevolking te laten vertrekken, en daar zelfs bussen voor te regelen. Telkens gaf deze sectie dergelijke boodschappen door aan de leiding van de *Opština*, maar die wilde daar nooit van weten.²⁰⁶

Geruchten over de opening van een corridor waren er dus voor eind juni al meer geweest. Ze leken vooral een staaltje van lokale propaganda en bangmakerij en leidden niet tot politieke activiteit op de hogere niveaus. De Bosnische Serven wisten maar al te goed dat de Moslim-autoriteiten onder geen beding wilden dat de bevolking de enclave verliet. Zoals ABiH-legercommandant Rasim Delić het uitdrukte: iedere dag waren er wel oproepen om de enclave over te geven. Hij gaf wel toe dat die oproepen leidden tot het vertrek van individuen naar Tuzla.²⁰⁷

VRS-generaal Živanović, commandant van het Drina-korps, sprak via Radio Belgrado enkele malen de inwoners van de enclave toe, waarbij hij woorden gebruikte als: 'we zullen komen, we zullen wraak nemen, we zullen jullie doden'. Živanović was, evenals Karadžić en Mladić, een veelgevraagde gast bij het programma 'Argument Više' van Radio Belgrado. Ook Mladić zelf sprak voor de radio en kondigde aan dat het slechts een kwestie van dagen zou zijn voordat hij de enclave zou gaan innemen. Dit soort uitzendingen vond eens in de twee, drie maanden plaats, steeds als de bewoners weer tot rust waren gekomen.²⁰⁸

Aan de andere kant meenden Dutchbat-tolken, die tevens tot taak hadden naar de Bosnische en Servische radio te luisteren, dat er wel veel propaganda over die zenders kwam, maar

204 Getuigenis Joseph Kingori tijdens proces Krstić, 31 maart en 3 april 2000. Tijdens het proces werd tevens verwezen naar eerder, in 1997, door Kingori afgelegde verklaringen. De verdediging achtte Kingori's verklaringen niet consistent.

205 Alleen in een stuk getiteld 'UNMO Debrief (Srebrenica 28/29 Jun 95)' wordt melding ge-

maakt dat de VRS het aanbod deed iedereen naar Belgrado of andere bestemmingen te evacueren, met uitzondering van oorlogsmisdadigers. Verdere bijzonderheden ontbreken. NIOD Coll. Segers.

206 Telefoongesprek B. Rave, 11/06/01.

207 Interview Rasim Delić, 21/04/98.

208 Interview Hatidza Hren, 18/06/98.

dat Srebrenica daar nauwelijks een rol in speelde. De meeste berichten gingen over voedseltekorten en bombardementen.²⁰⁹ Overigens was niet alleen de Bosnisch-Servische propaganda van invloed; in Srebrenica was via de radio ook vernomen dat Akashi begin juni de uitspraak had gedaan dat de *Safe Areas* niet konden worden verdedigd (zie hoofdstuk 3). Dat droeg vanzelfsprekend ook niet bij aan het vertrouwen van de bevolking in UNPROFOR.²¹⁰

Door de propaganda en de angst voor wat de toekomst zou brengen, deden de wildste geruchten de ronde in de enclave. Zodra men vernam dat er een VRS-offensief op handen was, wilde iedereen de enclave verlaten. Volgens de meest optimistische verhalen kon de enclave dertig dagen worden verdedigd door de ABiH; daarna stond de bevolking weinig anders te doen dan de bossen in te vluchten en te proberen Tuzla te bereiken. Het meest pessimistische gerucht was dat de ABiH het slechts één dag kon volhouden en dat de VRS daarna een slachting zou aanrichten.

Het vaakst gehoorde gerucht was dat de Bosnische president Izetbegović de bevolking van Srebrenica had ‘verkocht’ om op die manier Sarajevo te redden, maar hij zou dat niet durven erkennen. Hetzelfde gerucht tekende ook het blad *Liljan* op 14 juni 1995 op: Srebrenica was opgeofferd, maar Izetbegović had een bericht aan Naser Orić gezonden waarin hij zou hebben gezegd dat de enclave niet zou worden geruild.²¹¹ Het opmerkelijke aan dit – heden ten dage nog steeds gehoorde – verhaal is dat het dus al vóór de val van Srebrenica circuleerde.

In een rapport over het moreel van de 28e Divisie van de ABiH stonden meer negatieve opmerkingen: politici waren alleen maar bezig om zo rijk mogelijk te worden; een toekomst voor Srebrenica was er niet; de enclave had geen perspectief, en de bevolking zag niet in dat er ooit weer een fabriek zou worden geopend; de bevolking zat er alleen maar voor straf. Het moreel in de ABiH-eenheden was slecht, aldus het rapport: iedereen wilde naar Tuzla, maar slechts weinigen zouden dat durven toegeven. Pas de min of meer geslaagde acties buiten de enclavegrenzen eind juni, en met name de *raid* diep in Bosnisch-Servisch gebied brachten het moreel van de 28e Divisie weer op een hoger plan (zie hiervoor het volgende hoofdstuk). Voor UNPROFOR waren er evenmin waarderende woorden: de VN kon wel terugtrekken, want men had daar toch geen profijt van. De bevolking, die een werkverplichting voor het leger had, oordeelde volgens deze rapportage vrij negatief over de 28e Divisie: de officieren zouden analfabeet zijn en niet geschikt voor hun taak, en naar de gezinnen van omgekomen militairen keek niemand om.²¹²

Kortom, de psychische staat waarin de bevolking in de enclave zich bevond was voor buitenstaanders moeilijk begrijpen, maar dat deze desastreus was, was wel duidelijk. De bevolking sprak uitsluitend over het verlaten van de enclave, aldus minister voor VN-zaken Hasan Muratović tegenover het NIOD. Er waren veel interne problemen: men zat op elkaars lip en was gedwongen het leven te leiden dat men leidde.²¹³ Zelfs een ABiH-aanvoerder als Zulfo Tursunović, die voorheen geen vierkante meter territorium had verloren, had in het voorjaar moeite om de moed er in te houden. Ieder voorjaar spraken de mensen in Srebrenica

209 Interview Omer Subasic, 19 en 20/10/97.

210 Interview Hakija Mehuljić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

211 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File I.I.57, SNE 4 April – 23 August 1995. Fax Biser aan Corwin, 21/06/95, zonder nr. Bijgevoegd was een vertaling van *Liljan* van 14/06/95.

212 ICTY (IT-98-33) D66/a, D61/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95; ABiH 285 IBlbr, 23/06/95, No. 08-21-208/95.

213 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

over het verlaten van de enclave, maar in 1995 gebeurde dat sterker dan ooit. De mensen spraken nergens anders over: ze maakten kaarten en discussieerden over routes naar Tuzla. Aan de andere kant bezat de bevolking nauwelijks schoenen om zo'n tocht te kunnen maken, zo meende tolk Hasan Nuhanović.²¹⁴

8. De laatste loodjes wegen het zwaarst voor Dutchbat

Het vertrek van Moslim-leider Naser Orić uit de enclave in april 1995 en zijn afwezigheid aldaar ten tijde van de VRS-aanval in juli was destijds een veel bediscussieerde zaak, omgeven door geruchten. Dat is het ook nu nog. Zijn afwezigheid was van grote invloed op het moreel van zowel ABiH als bevolking; in de voorafgaande jaren was Orić de grote man in de strijd van de Bosnische Moslims tegen de Bosnische Serven (zie deel II).

Er bestaan verschillende verklaringen voor zijn afwezigheid tijdens de aanval, overigens vooral daterend van na de aanval op de enclave. Deze verklaringen lopen nogal uiteen en sluiten elkaar deels uit, maar dat lijkt vooral een gevolg te zijn van onkunde. In een van de buitenwereld afgezonderde enclave hielden hele en halve waarheden nu eenmaal de aandacht van de bevolking gevangen, en ook na de val bleven die een rol spelen in de zoektocht naar mogelijke antwoorden op de vraag waarom Srebrenica verloren was gegaan. Daarom zal in het onderstaande eerst een collage van de verschillende meningen en geruchten worden weergegeven en tenslotte worden gezien welke verklaring plausibel lijkt.

Orić had voor sommige Moslims iets weg van een mythische figuur, bewonderd én verguisd; iemand met een grote schare bewonderaars, maar ook met vijanden. Voor zijn achterban was Orić een koene vechter, prominent militair leider en redder in de nood. Voor anderen was hij niet zozeer de grote militaire leider maar vooral een maffioso en rokkenjager, waardoor hij respect verloor. Weer anderen in kringen van de Moslim-bevolking verdachten hem van het plegen van oorlogsmisdaden, met name in de periode 1992-1993, en velen geloofden dat Orić een van de mogelijke aangeklaagden voor het Joegoslavië-Tribunaal zou zijn. Niettemin boezemden zijn aanwezigheid en leiderschapskwaliteiten ontzag in en gaven zij de bevolking vertrouwen: Orić was essentieel voor het moreel, zo luidde het oordeel van zijn plaatsvervanger Ramiz Bećirović.²¹⁵

Waarom vertrok Orić uit Srebrenica?

Het feit dat Orić na zijn vertrek in april 1995 niet terugkeerde en dus afwezig was tijdens de val van Srebrenica, heeft tot op de dag van vandaag geleid tot speculaties over de motieven daarvoor. Orić zelf zweeg erover, en de betrokken ABiH-commandanten waren voorzichtig in hun uitlatingen; niettemin gaven zij wel een duidelijke indicatie voor de achterliggende redenen.

Meerdere leden van het gemeentebestuur van Srebrenica, de *Opština*, bevestigden dat Orić als commandant van de 28e Divisie van de ABiH in april van het 2e Korps in Tuzla opdracht had gekregen om Srebrenica te verlaten. Hij zou lid moeten worden van een delegatie die op verzoek van de Bosnische regering de situatie in Srebrenica ging bespreken. De *Opština* zei over het vertrek van Orić te zijn geïnformeerd, maar niet van tevoren

²¹⁴ Interview Hasan Nuhanović, 05 en 06/08/97.

²¹⁵ Interview Ramiz Bećirović, 02 en 05/02/98; 18/04/98.

geconsulteerd. De commandant van het 2e Korps van de ABiH, Sead Delić, ontkende echter dat Orić was uitgenodigd. Volgens hem kwam Orić eigener beweging met de delegatie mee.²¹⁶ Orić reisde daartoe over land naar Žepa en vandaar per helikopter naar Tuzla; eerder was dat een gebruikelijke route.

De meningen lopen verder uiteen over de vraag of het de bedoeling was dat de delegatie zou terugkeren naar Srebrenica. Sommige leden van de *Opština* zeiden dat vooraf vast stond dat dit niet zou het geval zou zijn; in hun visie bestond de taak van de delegatie eruit om als verlengstuk van de *Opština* te fungeren in zowel Tuzla als Sarajevo, om daar een beter begrip voor de situatie in Srebrenica te kweken. Volgens de *War President* van de *Opština* (de voorzitter van de gemeenteraad), Osman Suljić, was de verwachting echter dat de delegatie wel degelijk terug zou keren, voorzien van instructies hoe verder te handelen. Ook van Orić was volgens hem verwacht dat hij terug zou keren.²¹⁷

Een andere verklaring bood de uit Srebrenica afkomstige arts Nedred Mujkanović. Volgens hem werd er in april een conferentie georganiseerd onder leiding van president Izetbegović. Die conferentie handelde over het ABiH-offensief bij Sarajevo, en de vraag of de VRS in reactie daarop de oostelijke enclaves zou gaan aanvallen. Izetbegović wilde weten hoe de zaken er in Srebrenica voor stonden, en deze Mujkanović en de plaatsvervangend commandant van de 28e Divisie Bećirović werden ontboden om dit uit te leggen. Mujkanović was al in Tuzla, Bećirović moest vanuit Srebrenica komen. Orić wilde volgens Mujkanović voor deze conferentie in april ook mee vanuit Srebrenica naar Tuzla.²¹⁸ Volgens journalist en auteur Chuck Sudetic zou Orić bij deze conferentie Izetbegović hebben voorgehouden dat de ABiH Srebrenica zou kunnen verdedigen, mits de zwaardere wapens (mortieren en antitankwapens) die Dutchbat in bezit had konden worden overgenomen.²¹⁹

Bećirović was dus naar Tuzla ontboden. Naar hij zei was dat met de bedoeling dat hij instructies zou krijgen hoe de 28e Divisie zich militair op zou moeten stellen, gebaseerd op de politieke situatie en de denkbeelden van de internationale gemeenschap. Hij zei er niet veel wijzer van te zijn geworden.

Bećirović keerde na de conferentie terug naar Srebrenica, Orić niet. Het was ook steeds de bedoeling geweest dat Bećirović terugkeerde naar de enclave.²²⁰ Bataljonscommandant Ejup Golić keerde eveneens naar Srebrenica terug. Golić was om heel nadere reden naar Tuzla ontboden; hij werd verdacht van een aantal moorden in de enclave. De beslissing hem te berechten of terug te sturen naar de enclave had ABiH-bevelhebber Rasim Delić in handen gelegd van de commandant van het 2e Korps in Tuzla, Sead Delić. Sead Delić koos ervoor om Golić terug te sturen, omdat zijn misdaden niet zouden verjaren en hij dus op een later moment kon worden berecht. Hij zou zich later, na de val van Srebrenica, onderscheiden bij de gevechten bij de uitbraak uit de enclave.²²¹

De vraag is wel opgeworpen of de VN aanstuurde op het vertrek van Orić. Zo beweert Sudetic dat Akashi op de verwijdering van Orić zou hebben aangedrongen. Akashi zag de commandanten in Srebrenica als criminelen en bendeleiders. Volgens hem werd Orić steeds meer een destabiliserende factor. Het probleem zou daarbij volgens Akashi niet zozeer de

216 *Dani*, 17/03/00, interview Vildana Selimbegovic met generaal Sead Delić.

217 Interviews Osman Suljić, 04/03/98, Dzermaludin Becirevic en Sefket Hafizović, 21/10/97.

218 Interview Nedred Mujkanović, 10/03/99.

219 Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 257.

220 Interview Ramiz Bećirović, 02 en 05/02/98.

221 *Dani*, 17/03/00, interview Vildana Selimbegovic met Sead Delić.

man Orić zijn, als wel de omstandigheden die in de enclave heersten.²²² Dat laatste was nog maar de vraag: een stafofficier van het 2e Korps zei dat Orić de hele oorlog orders maar half zou hebben opgevolgd, en alleen als het hem van pas kwam.²²³

ABiH-legercommandant Rasim Delić ontkende overigens ten stelligste dat de VN de hand in zijn vertrek had gehad: 'Orić kwam met de anderen naar Tuzla om zijn visie te geven op wat er allemaal gebeurde in de enclave.' Desgevraagd zei Delić wel dat Orić 'op eigen initiatief' kwam, en, zo voegde hij daar aan toe: 'misschien dat het overlapte met een internationale wens'.²²⁴

De commandant van het 2e Korps van de ABiH, generaal Sead Delić, bevestigde echter dat Orić weliswaar eigener beweging uit de enclave was vertrokken, al had zijn eenheid tegelijk ook met grote moeilijkheden te kampen. De redenen daarvoor waren de grote psychologische problemen onder de bevolking. Delić mat dat af aan factoren als honger, de omsingeling door de VRS, prostitutie en drugsgebruik. Verder waren er tien tot vijftien moorden gepleegd, werkte het gemeentebestuur niet, en nam het geen initiatief. De situatie was daardoor onhoudbaar geworden. Orić moest gewoon weg uit Srebrenica, vond Delić. Als een meer subjectieve factor gold dat de ABiH na het vertrek van Orić op betere contacten met de VRS hoopte. Er waren volgens Delić ook inlichtingen waaruit bleek dat de eenheid van Orić was geïnfiltrerd door de VRS, en dat gold ook voor het stadsbestuur. Maar het was een eigen beslissing van Orić om uit Srebrenica te vertrekken. Hij kreeg hiertoe geen documenten.²²⁵ Zijn vertrek vervulde echter niet alleen de wens van de internationale gemeenschap, maar ook die van de leiding van het 2e Korps van de ABiH.

Er waren meer geluiden dat het vertrek van Orić met interne ABiH-redenen te maken had. De *UN Civil Affairs Officer* in Tuzla, Ken Biser, vermoedde dat het de vooropgezette bedoeling van de ABiH was hem niet naar de enclave te laten terugkeren. De activiteiten van Orić gedurende de oorlog en een mogelijke aanklacht van het Joegoslavië-Tribunaal zouden regeringskringen in Sarajevo in verlegenheid kunnen brengen.²²⁶ Ook de Bosnische journalist Mehmed Pargan was de mening toegedaan dat de ABiH Orić weg wilde hebben, omdat hij niet als een goed officier werd gezien en men hem door een eigen man wilde vervangen; de leiding van de ABiH was op de SDA georiënteerd, terwijl Orić die partij tegenwerkte.

Er werd van verschillende kanten op gewezen dat zijn vertrek ook te maken had met zijn relaties met de *Opština*. Volgens journalist Pargan zou de *inner circle* uit het stadsbestuur van Srebrenica hebben voorgesteld om hem te laten vertrekken.²²⁷ Orić' opvolger, Ramiz Bećirović, ontkende dergelijke spanningen tussen *Opština* en ABiH. Volgens hem was er voorheen geen strijd geweest tussen *Opština* en ABiH, en was er na het vertrek van Orić niet echt sprake van een verandering in de relatie van de militairen met de *Opština*. Noch Bećirović noch Orić had volgens Bećirović ooit ruzie met de *Opština* gehad.²²⁸ Daar stond weer de bewering van legercommandant Rasim Delić tegenover, die zei dat hij inlichtingen-

222 Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 257; interview Chuck Sudetic, 31/03/98. Sudetic schrijft dat ook Zulfo Tursunović en Ejup Golić bevel hadden gekregen Srebrenica te verlaten en dat ook zij de enclave verlieten. Dat was dus niet geheel juist: Tursunović bleef in Srebrenica en Golić keerde vanuit Tuzla terug.

223 Vertrouwelijk vraaggesprek (5).

224 Interview Rasim Delić, 21/04/98.

225 Interview Sead Delić, 10/03/99.

226 UNGE, UNPROFOR, Box 119, Civil Affairs SNE, Weekly Report, 1995. Fax Biser to Corwin, 30/06/95, Civil Affairs Sector NE, Report for Week Ending 29 June 1995.

227 Interview Mehmed Pargan, 15 en 16/06/98.

228 Interview Ramiz Bećirović, 02 en 05/02/98; 18/04/98.

rapporten kreeg waaruit bleek dat Orić slechte relaties had met de burgerlijke en militaire autoriteiten.²²⁹ Veel mensen dachten tenslotte dat Orić naar Tuzla ging om een aanval op Konjević Polje en de Sapna-duim te organiseren, waarmee een corridor tussen Srebrenica en Tuzla binnen bereik kwam.²³⁰

Waarom ging Orić niet terug naar Srebrenica?

Wat de redenen voor Orić' vertrek uit de enclave ook waren, dit vertrek veroorzaakte bij de bevolking angst, ook omdat de trip niet zonder gevaar was.²³¹ Het voedde geruchten dat de val van de enclave naderende was. Zo begreep journalist Isnam Taljic uit de berichten die hij uit Srebrenica ontving dat Orić' afwezigheid slecht was voor het moreel van de inwoners.²³² Het had vooral een demoraliserend effect omdat niemand er ooit een duidelijke verklaring voor gaf dat hij uit de enclave was vertrokken.²³³

Toen Orić Srebrenica verliet, was de situatie nog stabiel geweest. Dat hij zich buiten de enclave bevond droeg vervolgens bij aan een laag moreel en de uiteindelijke tragedie, zo meende ook minister Hasan Muratović.²³⁴ De niet-terugkeer van Orić betekende in ieder geval een geweldige klap voor het moreel van de achterblijvende militairen, en ook de bevolking zag het als een grote fout. De VRS liet niet na dat aan de ABiH door te geven via de 'loopgravencommunicatie'. Bosnische Serven in de frontlijn zeiden dat Srebrenica zou worden geruild tegen Ilidža en Vogošća, buitenwijken van Sarajevo. Zij lieten weten dat Orić de enclave uit zou zijn gekomen op basis van een deal tussen Izetbegović en Karadžić.²³⁵

Daarna deden er ook aan Bosnische zijde nogal wat verhalen de ronde over Orić' bedoelde terugkeer. Volgens ABiH-commandant Rasim Delić was het aanvankelijk de bedoeling dat Orić zou teruggaan met de helikopter die later bij Žepa werd neergehaald. Hij had Delić echter gevraagd een paar dagen later terug te mogen gaan, omdat de officieren die een opleiding in Centraal-Bosnië hadden gevolgd dan ook zouden terugkeren, per helikopter. Er deden verhalen de ronde dat de VRS over goede inlichtingenbronnen binnen de Bosnische regering beschikte, en daardoor wist van de vlucht naar Srebrenica met naar men meende Orić aan boord. Dat zou verklaren waarom het toestel was neergehaald. Het leek Delić echter onwaarschijnlijk dat de helikopter door de VRS was neergeschoten omdat Orić aan boord werd vermoed.²³⁶ De reden voor het neerschieten was geen andere dan dat de eerdere vluchten de aandacht hadden getrokken, en de VRS daarop maatregelen had getroffen, aldus Rasim Delić.²³⁷

Nadat de bewuste helikopter was neergeschoten, staakte de ABiH de vluchten naar Žepa, ook omdat vliegen bij nacht riskant was. Naar ook zijn opvolger Ramiz Bećirović zei, wilde Orić alleen per helikopter via Žepa terug naar Srebrenica, maar dat ging dus niet meer. Hij wilde een bewapende helikopter om hem terug te brengen, maar die was in de ABiH-arsenalen niet beschikbaar.²³⁸ Ook minister Hasan Muratović meende dat Orić om een bewapende helikopter vroeg; volgens Muratović was dat nadat hij het bevel kreeg om terug te keren.²³⁹ Volgens de arts Nedred Mujkanović wilde Orić gewoon niet terug omdat hij

229 Interview Rasim Delić, 21/04/98.

230 Interview Hasan Nuhanović, 05 en 06/08/97.

231 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

232 Interview Isnam Taljic, 18/05/99.

233 Interview Hasan Nuhanović, 05 en 06/08/97.

234 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

235 Interview Damir Skaler, 31/10/98.

236 Interview Mustafa Muharemagić, 20/10/97.

237 Interview Rasim Delić, 21/04/98.

238 Interview Ramiz Bećirović, 02 en 05/02/98.

239 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

inzag dat de enclave niet te houden viel.²⁴⁰ Anderen meenden dat hij niet terug zou willen omdat hij merkte dat er niets voor de enclave werd gedaan. Sommigen vonden het maar weer vreemd dat, als het waar was dat hijzelf niet terug wilde, er geen maatregelen tegen Orić werden genomen om zijn gang naar Srebrenica af te dwingen.²⁴¹ Selim Bešlić, burgemeester van Tuzla en geen lid van de regerende SDA, meende dat Orić van het ABiH-hoofdkwartier in Tuzla de opdracht kreeg om lopend naar Srebrenica te gaan, maar dat de politieke (SDA-)leiders van het kanton Tuzla hem juist zouden hebben verboden terug te keren.²⁴² Ook volgens journalist Šefko Hodžić wilde de delegatieleden, toen die zich eenmaal in Tuzla bevonden, niet terug naar de enclave. Ze hoefden niet op een helikopter te wachten; als ze gewild hadden, hadden ze te voet naar de enclave kunnen gaan. Dat deden koeriers ook. Ook volgens Hodžić had Orić een bevel gekregen om terug te keren naar de enclave, maar hij had geweigerd daaraan gehoor te geven.²⁴³ Hakija Meholjić, politiechef in Srebrenica, meende dat de officieren die in Centraal-Bosnië waren opgeleid wel via de bossen terug zouden hebben willen gaan, maar Orić zou zich daar tegen hebben verzet en zelfs met moord hebben bedreigd.

Een aantal betrokkenen meende dat er een verband was tussen de ruil van Srebrenica voor een aantal buitenwijken van Sarajevo. Volgens Meholjić zouden politici Orić achteraf hebben beschermd omdat hij van een dergelijke *deal* afgeweten zou hebben; dat zou ook de reden zijn geweest dat hij uit Srebrenica was gehaald.²⁴⁴ Orić zou volgens dat scenario tijdig in de gaten hebben gekregen dat de Bosnische regering de enclave niet wilde behouden, en daarom wilde hij niet terug. Anderen meenden zelfs dat hij opzettelijk door de Bosnische regering was weggehaald om de defensie van de enclave te verzwakken.²⁴⁵

Weer een andere visie werd verwoord door journalist Mehmed Pargan: Orić wilde een order van 2e Korps-commandant Sead Delić om hem naar Srebrenica terug te zenden. Noch Sead Delić noch ABiH-bevelhebber Rasim Delić wilden echter de verantwoordelijkheid nemen om Orić terug te sturen. Hij zou wel al begin mei hebben willen terugkeren, ook al had hij daar geen orders voor. Hij zou zelfs aan boord van een helikopter naar Žepa zijn gestapt, maar zou het toestel onderweg bij een tussenstop in Živinice hebben verlaten; het betrof de helikopter die bij Žepa was neergeschoten.²⁴⁶ Een andere verklaring was dat Orić, iemand die niet erg gezeglijk was en tamelijk paranoïde, de zaak niet vertrouwd moest hebben. Orić zelf zou hebben verteld dat hij de vlucht gemist had omdat hij dronken was.²⁴⁷

Orić' eigen mening – conclusie

Orić zelf wilde in het contact met het NIOD niet echt op deze zaak ingaan. Hij zei wel zeer kritisch te staan tegenover het 2e Korps. Als korpscommandant Sead Delić beweerde dat hij Orić in de maanden voorafgaand aan de val had bevolen terug te keren naar Srebrenica, had de leiding van het 2e Korps hem toch kunnen oppakken wegens weigering van een dienstbevel, zo stelde Orić.²⁴⁸ Maar hij ging hier uit van een verkeerde veronderstelling: Delić zei wel te hebben *overwogen* hem een bevel te geven om te voet terug te keren, maar dat niet te

240 Interview Nedred Mujkanović, 10/03/99.

241 Interview Hasan Hadžić, 21/10/97.

242 Interview Selim Bešlić, 06/08/97.

243 Interview Šefko Hodžić, 24/05/99.

244 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

245 Interview Mustafa Muharemagić, 20/10/97.

246 Interview Muhamed Duraković en Vahid Hodžić, 20/04/98 en Mehmed Pargan, 15 en 16/06/98.

247 Interview Emir Suljagić, 23/10/97.

248 Gesprek met Naser Orić, 23/10/00.

hebben gedaan. Delić stond nog altijd het schrikbeeld voor ogen van de groep van honderd man in de winter van 1993 die te voet vanuit Tuzla naar Srebrenica was vertrokken en waarvan er zeventig waren gedood (het zogeheten Ružine Vode-incident).²⁴⁹

Bovenstaande staalkaart van meningen en halve waarheden geeft enig inzicht in de geruchten die de ronde deden en leidt in ieder geval tot de conclusie dat de niet-terugkeer van Orić een negatieve invloed had op het moreel in de enclave. Een heel andere vraag is of hij werkelijk veel had kunnen betekenen tegen de VRS-overmacht die in juli rond de enclave was samengetrokken, en of hij daartegen wel een doeltreffende verdediging had kunnen voeren. Het antwoord op zo'n vraag is per definitie speculatief, maar er zijn argumenten om daarover twijfel uit te spreken: de verdediging was nu eenmaal niet zijn specialiteit. Het is ook de vraag of Orić onder de heersende slechte humanitaire omstandigheden vlak voor de val op eenzelfde gezag had kunnen bogen als voorheen en of hij in staat was geweest het verval van het moreel te stuiten zoals in de voorgaande paragrafen beschreven.

Op het moment dat Orić uit de enclave vertrok was een aanval op de *Safe Area* nog niet veel meer dan een theoretische mogelijkheid. Afgaande op wat van ABiH-zijde in interviews is gezegd was het Orić' eigen initiatief de enclave te verlaten. Uit een uitspraak van Rasim Delić valt af te leiden dat het aanvankelijk wel de bedoeling was Orić te laten terugkeren: hij had om enig uitstel gevraagd, om tegelijk met de in Centraal-Bosnië opgeleide officieren te kunnen terugkeren per helikopter. Na het neerschieten van de helikopter bij Žepa verviel de mogelijkheid om langs die weg terug te keren, en over land terugkeren wilde Orić niet.

Niet uit te sluiten valt dat Orić' ABiH-superieuren zijn aanwezigheid steeds meer als een negatieve factor in de verhoudingen in de enclave gingen zien. Het niet-terugkeren van Orić kwam hen goed uit en paste in een beleid van normalisering en professionalisering dat binnen de ABiH in gang was gezet en waar voor *War Lords* van het eerste uur steeds minder ruimte was. Orić had het leven in de enclave in een ijzeren greep gehouden en er gebeurden veel dingen die het daglicht niet verdroegen. Dat was bij de bevolking echter snel vergeten toen de nood aan de man kwam en men geloofde dat Orić andermaal de redder in de nood had kunnen zijn – die hij eerder in 1993 was geweest.

Orić werd overigens niet volledig op een zijspoor gezet. Bij tijd en wijle gaf hij vanuit Tuzla aan Ramiz Bećirović aanwijzingen hoe te handelen. Op de vraag of het de bedoeling was dat hij vanuit Tuzla de 28e Divisie zou blijven commanderen, antwoordde ABiH-leider Rasim Delić echter kortaf: 'nee'.²⁵⁰ Of Orić zijn opdrachten gaf in opdracht van het 2e Korps, of dat zijn bemoeienis werd gedoogd, blijft duister. hij was vanaf zijn vertrek uit Srebrenica in elk geval geen vaste schakel in het berichtenverkeer tussen de 28e Divisie en het 2e Korps. Na de val van Srebrenica kreeg hij, tot de opheffing van de 28e Divisie, kortstondig het bevel over de restanten van de divisie terug.

De meest plausibele verklaring is dat Orić de enclave op eigen initiatief heeft verlaten. Al in februari 1995 zei hij tegen de bezoekende *Force Commander* generaal De Lapresle te vrezen dat achter zijn rug om Srebrenica onderwerp van onderhandeling zou zijn tussen president Izetbegović en het Bosnisch-Servisische regime in Pale. Orić wilde daarom naar Sarajevo om voor het behoud van Srebrenica te pleiten en zich ervan te overtuigen dat er geen plannen bestonden voor een gebiedsruil.²⁵¹

249 *Dani*, 17/03/00, interview Vildana Selimbegović met generaal Sead Delić.

250 Interview Rasim Delić, 16/04/98.

251 Correspondentie Bertrand de Lapresle met NIOD, 09/11/01.

Aannemelijk is dat het oorspronkelijk de bedoeling van de ABiH en van Orić zelf was om hem te laten terugkeren. Orić zelf stelde zijn geplande vertrek per helikopter enige dagen uit, met instemming van legercommandant Rasim Delić. Na het neerschieten van een helikopter bij Žepa vertrokken er geen vluchten meer, en ten slotte besloot de ABiH-leiding hem niet te laten terugkeren; dat kwam de legerleiding mogelijk ook wel goed uit, omdat er op die manier indirect een einde kon worden gemaakt aan de houdgreep waarin Orić de enclave had gehouden.

9. De humanitaire situatie in Srebrenica

De menselijke omstandigheden in de oostelijke enclaves bleven slecht, en humanitaire hulp was tot een politieke speelbal geworden. Bijna de helft van de bevolking van Srebrenica zou na medio juni zonder voedsel zitten. De gaarkeukens, die in het verleden geopend waren om de vierduizend meest kwetsbaren onder de bevolking gedurende kritieke perioden van voedsel te voorzien, konden door het gebrek aan ingrediënten niet meer worden opengehouden. Dutchbat liet drie lokale werknemers vervangen omdat zij voedsel van de compound in Potočari stalen. De *Opština* weet dat vergrijp aan de kritieke voedselsituatie in de enclave.²⁵²

Het uitblijven van UNHCR-konvoeien werkte demoraliserend op de bevolking, en verminderde de paraatheid van de ABiH. Ook een negatieve invloed hadden geruchten dat de VRS konvoeien voor de enclave zou blokkeren om de ABiH daarna tot overgave te dwingen. Dat soort verhalen ging van mond tot mond, en als het bericht doorkwam dat er een konvoi onderweg gestopt was, voedde dat alleen maar weer nieuwe geruchten.²⁵³

De loco-burgemeester van Srebrenica, Hamdija Fejzić, verzocht Karremans een brief over de situatie naar UNPROFOR in Tuzla en Sarajevo te sturen. Karremans deed dit op 17 juni: hij gaf door dat het gemeentebestuur (de *Opština*) verwachtte dat binnen tien dagen de eerste personen door gebrek aan voedsel zouden sterven. Tevens zond hij de emotionele oproep die de loco-burgemeester aan de wereld deed mee: Srebrenica, al drie jaar het grootste concentratiekamp ter wereld, was een stad van honger; de uitgeputte en hongerige ogen van zijn bewoners waren gericht op de machtigen der aarde voor hulp. De mensen stierven een langzame dood voor de ogen van Europa. Terwijl in de rest van de wereld de kinderen speelden, zagen die in Srebrenica de dood in de ogen. In de laatste vijfeneenhalve maand was slechts een halve kilo babyvoedsel en twee kilo poedermelk per kind gedistribueerd. UNHCR had slechts 65 procent van de geplande konvoeien kunnen uitvoeren en in 30 procent van de geplande hoeveelheid kunnen voorzien.²⁵⁴ Naar MSF mededeelde, belandden de brieven van de *Opština* en van Karremans bij het Internationale Rode Kruis in Genève op het hoogste niveau.²⁵⁵

Dat was echter geen garantie dat er een wending ten goede kwam. Pogingen om de houding van de Bosnische Serven te veranderen verliepen moeizaam en ongecoördineerd: op elk niveau hield men zich met dit probleem bezig.

252 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO HQ Sector BH-NE to UNMO HQ BH Comd, 21/06/95, Fax No. 7123.

253 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa ARBiH Odjeljenje za moral, 20/06/95, br. 04-101/95.

254 CRST. Deputy Municipal Mayor Fejzić Hamdija, 16/06/95, nr. 02-824/95, verzonden per CO-1(NL) UN Infbn to HQ UNPROFOR Sarajevo thru HQ BH Sector NE, 18/06/95, nr. TK9598.

255 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to MSF Beo, 20/06/95 10:20 nr. Out 826.

Naar generaal Smith meende behoorde de belangrijkste inspanning om de *Freedom of Movement* te herwinnen op het niveau van de VN en de lidstaten te liggen. Smith zette nog eens op een rij wat de strijdende partijen met hun restricties beoogden: de Bosnische Serven wilden UNPROFOR controleren en straffen; laten zien dat de Republika Srpska een staat was; sancties opleggen aan UNPROFOR en de bevolking met het doel zo verlichting te krijgen van de aan hen opgelegde sancties; de bevolking in de enclaves straffen en controleren, en tenslotte: zelf een groter deel van de humanitaire steun te krijgen. De Bosnische Moslims op hun beurt legden UNPROFOR ook restricties op in de *Freedom of Movement*, die tot doel hadden om UNPROFOR te controleren, en om operaties te kunnen uitvoeren zonder dat UNPROFOR daar weet van kreeg.

Smith wilde nog eens op het hoogste niveau vastgelegd zien dat er *Freedom of Movement* bestond, en dat deze niet aan voorwaarden – zoals het kunnen doorzoeken van konvoeien – was gebonden. Daarna kon de VRS duidelijk worden gemaakt dat binnen de bestaande *Rules of Engagement* UNPROFOR bereid was om te vechten ter bescherming van zijn konvoeien, en ook om daarvoor *Close Air Support* in te roepen. Als inspanningen van de VN of lidstaten niet hierin zouden uitmonden, dan bleven de enclaves gegijzeld.²⁵⁶

Smith riep ook de hulp van de Britse militaire autoriteiten in om Bildt en andere onderhandelaars op het door hem gewenste spoor te zetten, temeer omdat hem een telegram uit Parijs onder ogen was gekomen waarin was vermeld: ‘negotiate requirements day by day’. Smith achtte dergelijke langdurige onderhandelingen een gepasseerd station. Hij stelde de volgende handelwijze centraal: ‘we all aim at achieving the same method as well as object. Unless we do this we will be picked off in detail by the BSA [VRS]’.²⁵⁷

Generaal Nicolai schreef in Sarajevo over de ongecoördineerde internationale bemoeienis in zijn dagboek:

We zitten momenteel in een fase waarin zeer velen zich ongecoördineerd bemoeien met allerlei delen van dezelfde koek. Grote namen als Boutros-Ghali, Chirac, Bildt, Akashi, Janvier, de Lapresle als militair adviseur van Bildt, en op een lager niveau CAC [*Civil Affairs* in Tuzla], UNHCR laten zich in met Milošević, Mladić, Karadžić, Koljević over gijzelaars, konvoeien, *Freedom of Movement*. Zeker bij dat laatste onderwerp is sprake van een ‘containerbegrip’ waarin zoals gebruikelijk de wegen en de benadering uiteen lopen. Het effect is dat iedereen het gevoel heeft met een ‘ja’ naar huis te gaan [na contacten met de Bosnische Serven]. De rijen aan de andere zijde blijven echter gesloten. In effect is het daadwerkelijke antwoord slechts de helft of minder, en dan moet je als commandant op de grond nog blij zijn met het zogenaamd bereikte resultaat.

Het gevolg is dat je in eigen gelederen de hogere niveaus moet zien te overtuigen dat zo’n Mladić echt zijn woord niet gehouden heeft. Kortom: laat één onderhandelingsteam zijn werk doen en voorkom dat vele zeer belangrijke ‘nitwits’ de kans krijgen zich met dingen en procedures te bemoeien zonder dat zij zich goed laten informeren door mensen die er dagelijks mee te maken hebben.²⁵⁸

Overigens waren niet alle berichten over de humanitaire situatie in Srebrenica even somber. *Médecins sans Frontières* had een onderzoek uitgevoerd naar de gewichtsverhouding in

256 NIOD, Coll. Smith. Letter Lt Gen R.A. Smith to HQ UNPF, 20/06/95, UN Conf.

257 NIOD, Coll. Smith. Fax The Office of the Commander of UNPROFOR to Joint Commander

and DOPS, 202000B Jun95.

258 NIOD, Coll. Nicolai. Dagboek Nicolai, 21/06/95.

relatie tot de lengte van kinderen. Bijna alle kinderen bleken boven 85 procent van de norm te zitten.²⁵⁹ Verder noemde een vertegenwoordiger van het *World Food Program* medio juni de humanitaire situatie in de oostelijke enclaves voorlopig nog stabiel.²⁶⁰

Vanuit het 2e Korps van de ABiH hoorde kolonel Brantz in Tuzla echter andere berichten, namelijk dat er op 16 juni nog slechts voorraden waren om het drie tot vier dagen te kunnen uithouden. Het was tijd dat de VN iets deed, zo werd er gewaarschuwd, anders zou er paniek onder de bevolking kunnen ontstaan. Dat zou weer kunnen leiden tot een vlucht uit de enclave, waartegen de ABiH zich met alle mogelijke middelen verzette. Ook tegenover Brantz werd nog eens gewezen op het gevaar van vluchten: de Bosnisch-Servische televisie had al beelden getoond van vijf gevangengenomen vluchtelingen uit Srebrenica. Zijn gesprekspartners van de kant van de ABiH vroegen Brantz of hij zijn invloed bij de Nederlandse regering wilde aanwenden om druk op de VN uit te oefenen om de situatie in de enclave te verlichten.²⁶¹

Ook van de UNHCR kwamen zorgelijke geluiden. Zo waarschuwde de lokale UNHCR-vertegenwoordiger in Srebrenica, Almir Ramić, dat de opslagplaats vrijwel leeg was en dat mensen om voedsel bedelden. Van Ramić was nog een opmerkelijk bericht afkomstig. Dat had betrekking op de Amerikaanse *Special Forces*-majoor Guy Sands Pingot, die voor *Civil Affairs* in *Sector North East* in Tuzla werkte. Deze zou reeds in contact staan met een niet nader aangeduide *Joint Task Force*, en er zou slechts een verzoek van Dutchbat nodig zijn om *air drops* te initiëren. Ramić was er zelf sceptisch over. In het licht van de problematiek van het vliegen in het Bosnische luchtruim, lijkt het inderdaad weinig waarschijnlijk dat het wachten slechts was op een aanvraag van Dutchbat, dat immers laag in de hiërarchie stond.

In een bespreking tussen vertegenwoordigers van *Sector North East* en het 2e Korps van de ABiH kwam dit onderwerp ook niet aan de orde. Wel schreef korpscommandant Sead Delić twee dagen later aan Sectorcommandant Haukland in een ‘officer to officer’-brief dat deze zijn best moest doen om een verbetering in de toestand tot stand te brengen: ‘you are in [a] position to resolve it by using parachutes for food and medicine delivery’. Delić vroeg Haukland om druk op zijn superieuren uit te oefenen. Hij verwachtte anders een ‘suicidal search for food’, die ertoe kon leiden dat bewoners de dood vonden of in concentratiekampen belandden. Haukland wees er in een protestbrief tezelfdertijd aan het ABiH-commando in Sarajevo op dat dit één kant van de medaille was; hij beklagde zich over de van ABiH-wege aan UNPROFOR opgelegde bewegingsvrijheid en avondklok en over de vijandigheid die van ABiH-soldaten werd ondervonden. Hierdoor kon hij zijn operationele en humanitaire taken niet goed meer kon uitvoeren.²⁶² De boosheid van Haukland viel te verklaren: de ABiH (het 1e Korps in Visoko) blokkeerde de stroom humanitaire goederen naar de regio Tuzla, waar 250.000 mensen van hulp afhankelijk waren. Gouverneur Izet Hadžić kwam daar niet tegen in het geweer, terwijl hij zich wel zorgen maakte over de humanitaire situatie in Srebrenica.²⁶³

259 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre tot MSF Beo, 13/06/95, 15:43.

260 ABZ, DAV/ARA/00246. Code Lenstra 74, 13/06/95.

261 NIOD, Coll. Brantz. Meeting 2 Corps ABiH, 16/06/95.

262 CRST. UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade, 17/06/95 20.45; NIOD Coll. Brantz.

Memorandum Meeting 2 Corps ABiH, 17/06/95; 2nd Corps HQ to UNPROFOR Sector NE HQ, 19/06/95; NIOD Coll. Brantz. Comd Sector North East to BiH Army through HQ UNPROFOR 19/06/95.

263 ABZ, UNPROFOR. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 23/06/95, Report for week ending 23/06/95.

De situatie voor de niet-gouvernementele organisaties (ngo's)

Naast de strijd op het humanitaire front zaten de Bosnische Serven de VN en de niet-gouvernementele organisaties (ngo's) ook dwars waar het de aflossing van personeel betrof. Genoemd is al dat verlofgangers van Dutchbat niet naar de enclave mochten terugkeren, en dat het chirurgische team van Dutchbat was gedwongen tot een langer verblijf in de enclave omdat het niet kon worden afgelost. Medewerkers van de VN-Civiele Politie in Goražde en Srebrenica konden evenmin worden afgelost: drie VN'ers daar wachtten al twee maanden op toestemming voor vertrek, en twee Nederlanders in Srebrenica al twee weken. Zij hoefden niet te worden afgelost. De Civiele Politie had al langer op hun terugtrekking aangedrongen, omdat hun politiewerk voornamelijk van humanitaire aard was.²⁶⁴ Wel kon de buitenlandse staf van twee andere ngo's de enclave verlaten op 15 juni: de MPDL (*Movimento por la Paz, el Desarme y la Libertad*, een Spaanse ngo met een sociaal programma voor kinderen en jongeren) en de *Swedish Rescue Service Agency*. Daarmee was *Médecins sans Frontières* de enige overgebleven niet-gouvernementele organisatie met buitenlands personeel in de enclave.²⁶⁵ MSF-personeel kon al sedert twee maanden niet worden afgelost. Dat was ook in Goražde het geval met personeel van het Internationale Rode Kruis.

Het leek hier alsof er sprake was van een straf van de VRS omdat regeringen geen contacten meer met Pale wilden onderhouden, en omdat zij het ABiH-offensief rond Sarajevo niet veroordeelden. De vice-president van de Republika Srpska (tevens Shakespearekenner), professor Nikola Koljević beschreef het ABiH-offensief bij Sarajevo als 'terrible' en 'the last battle' voor de Bosnische Serven, en als een zaak van 'to be or not to be'. Door de militaire situatie was toegang tot de enclaves vrijwel onmogelijk geworden, omdat overal in de Republika Srpska groepen ABiH-militairen van twintig tot dertig man opereerden. De ABiH blokkeerde de toegangen tot Srebrenica en Goražde met mijnen, zo stelde Koljević. Er zouden zelfs twee UNHCR-trucks zijn opgeblazen.

Dat alles leek schromelijk overdreven, en bovendien was de situatie rond de bevoorrading en personeelsrotatie niet wezenlijk anders dan vóór aanvang van het ABiH-offensief rond Sarajevo. Verder wees Koljević er op dat toestemming tot doorlating van een konvooi (*clearance*) die was afgegeven door de staatscommissie voor samenwerking met de VN, door VRS-militairen ongedaan kon worden gemaakt als deze wegen voor strategische doeleinden nodig waren, als buitenlands ngo-personeel gevaar liep, of wanneer werd vermoed dat strategisch materiaal werd gesmokkeld.²⁶⁶

Koljević leek zo de schuld voor het niet-toestaan van de rotatie van MSF-personeel in de schoenen van de militairen te schuiven, maar in feite ging het hier om een manier om MSF te bewegen via de Franse regering druk te laten uitoefenen om Pale met de Franse diplomatie in contact te laten komen.²⁶⁷ MSF begon na enkele dagen te overwegen of de internationale pers

264 UNGE, UNPROFOR, box 339, 4160/SB.6 Incidents. Interoffice Memorandum Sven Frederiksen UNCIVPOL Commissioner to Yasushi Akashi, 24 May 1995, No. 4160/HQ.24/128 and Egil Jacobson Acting UNCIVPOL Commissioner to Yasushi Akashi, 16/06/95, No. 4160/HQ.24/134.

265 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to MSF

Beo, Sitrep N 24 Srebrenica 17/06/95, No. Out 815. Opvallend was dat *Swedish Rescue* nog wel een konvooi met bouw materiaal ontving.

266 MSF, Brussel. Capsat MSF to Teams Goražde, Srebre and Blg, 19/06/95 15:13, No. In 408.

267 MSF, Brussel. Capsat MSF Team Pale, 20/06/95 19:21, No. In 417.

niet moest worden ingelicht om het probleem langs die weg op de agenda te krijgen. Dat bleek niet meer nodig, want op 24 juni kon de geplande rotatie plaatshebben.²⁶⁸

Problemen tussen UNHCR en Dutchbat bij UNHCR-konvoien

Het was intussen niet zo dat geen enkel UNHCR-konvooi Srebrenica meer bereikte. Dit gebeurde echter onregelmatig en met grote tussenpozen, en voorzag daardoor niet in de gehele behoefte. Op 18 juni arriveerden er acht vrachtwagens met 64 ton meel. Dat had nogal wat voeten in de aarde, zowel vóór als vlak na aankomst in Srebrenica. Ter illustratie van de problemen die UNHCR-konvoien ondervonden zal op de gang van dit konvooi nader worden ingegaan.

Het konvooi was op 17 juni uit Belgrado vertrokken, maar dertien kilometer voor Srebrenica, op Bosnisch-Servische territorium, stopte het vanwege een onveilige situatie. Er werd geweervuur gehoord, en een opgewonden VRS-majoor Nikolić arriveerde met een groepje militairen bij het konvooi. Hij zei de vorige nacht te zijn aangevallen door ABiH-militairen vanuit Srebrenica. De VRS had daarbij vier doden en dertien gewonden te betreuren. Als tegenmaatregel was in Bratunac een avondklok ingesteld, en was de VRS nu bezig een groepje van zeven of acht ABiH-militairen in de nabijheid op te ruimen.

Het konvooi reed vervolgens een aantal kilometers terug, omdat Nikolić de veiligheid ervan niet kon garanderen. Al die tijd ging het schieten door en werden over de radio druk orders gegeven aan de VRS-eenheden. De Bratunac Brigade van de VRS adviseerde het konvooi naar Zvornik terug te laten keren. Van Dutchbat had UNHCR geen rapportage over de gebeurtenissen gehad, maar Bosnisch-Servische bewoners bevestigden dat er de hele nacht en ochtend was geschoten. UNHCR-vertegenwoordiger Almir Ramić meende echter dat het verhaal over gevechten in Bratunac een goedkope truc was om de komst van het konvooi tegen te houden. Hij had geen schieten gehoord, en Dutchbat bevestigde dat ook de noordelijke OP's niets van dien aard hadden waargenomen.²⁶⁹ Ook tegenover MSF had konvooleider Stefano Comazzi als persoonlijke mening gegeven dat er iets op touw was gezet.²⁷⁰ Zoals uit het volgende hoofdstuk nog zal blijken waren er rond die tijd echter wel degelijk kleinschalige gevechten in de nabijheid van Bratunac.

Het konvooi keerde terug naar Zvornik en bracht daar de nacht door. De VRS leverde bewaking en deelde zijn rantsoenen met de konvoobegeleiders. Alhoewel de veiligheid nog steeds niet kon worden gegarandeerd, kwam er geen verbod om verder te rijden.

Bij Yellow Bridge controleerde de VRS, zowel op de heen- als op de terugweg, nauwgezet de hoeveelheid brandstof in de tanks van de voertuigen. De VRS-soldaten toonden zich vriendelijk, wat de konvooleider van Dutchbat niet kon zeggen. De Dutchbat-militairen was opgedragen de voertuigen te controleren, hetgeen nauwkeurig werd gedaan. Bovendien werd elke truck gefotografeerd. Majoor Franken gaf als uitleg dat Dutchbat als voorzorgsmaatregel controleerde, omdat anders de ABiH dat zou gaan doen; hij vreesde dat de ABiH daarnaast een *roadblock* zou opzetten. Die angst voor ABiH-controles bleek op zichzelf reëel: het Moslim-leger was inderdaad bang dat de VRS zich met gestolen VN-voertuigen in

268 MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado to MSF Sre et Grd, 22/06/95 07:10, No. In 424 en MSF Srebre to Dutchbat LO Team, 24/06/95 09:36, No. Out 356.

269 CRST. UNHCR Srebrenica to UNHCR

Belgrade, 17/06/95 18:51; Capsat MSF Srebre to MSF Beo, 19/06/95 14:13, No. Out 823.

270 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to MSF Beo, 19/06/95 17:42, No. Out 824.

de konvoeien zou voegen. Ook volgens konvooleider Comazzi greep de ABiH elke gelegenheid aan om controleposten in te richten, zeker nadat de VRS gestolen VN-voertuigen had gebruikt bij de verovering van de Vrbanja-brug in Sarajevo op de Fransen; *War President* Osman Suljić van de *Opština* had al ten tijde van Canbat geprobeerd eigen *checkpoints* in te stellen in de enclave. Niettemin was Comazzi boos dat Dutchbat zijn konvooi ging controleren.

Franken verbaasde zich er juist over dat UNHCR niet bekend was met de ABiH-maatregel van het controleren van konvoeien, omdat hij veronderstelde dat dit informeel door de Dutchbat-liaisonofficier aan de lokale UNHCR-vertegenwoordiger was meegedeeld. MSF bleek echter ook niet van deze maatregel op de hoogte.

Een reden voor de boosheid van de konvooleider was dat de controle in het niemandsland tussen Bosnisch-Servisch gebied en de enclave plaatshad, en niet op een veiliger plaats in de enclave. Daar had Franken echter geen boodschap aan: als de VRS op UNHCR wilde schieten, kon dat overal, meende hij.

Overigens ondervond UNHCR in Žepa ook problemen met konvoeien, maar daar werden deze niet doorzocht door de ABiH of door de daar aanwezige UNPROFOR-eenheid: de Oekraïense commandant in Žepa had dat bewerkstelligd door te zeggen dat de ABiH zijn probleem was.²⁷¹

Op 20 juni arriveerde er weer een UNHCR-konvooi in de enclave, met deze keer 56 ton aan suiker, bonen, zout, vis, meel, zeep, melkpoeder en biscuits. Opnieuw doorzocht Dutchbat het konvooi, grondiger dan de VRS dat had gedaan. Overigens had de VRS wel eerst van elke truck brandstof afgetapt, tot er nog 100-150 liter overbleef. Volgens de ter plekke aanwezige UNMO's had de konvooicommandant ook nu weer bezwaar tegen de controle door Dutchbat gemaakt, en zijn hoofdkwartier ingelicht. Het resultaat was dat een voor de volgende dag gepland konvooi zou worden afgelast, tenzij Dutchbat de procedure zou veranderen. UNHCR had geen bezwaar tegen controle van de identiteitsbewijzen bij de toegang tot de enclave, maar voor de lading was de meest logische plaats het ontladingspunt in Srebrenica zelf. Als de ABiH bang was voor VRS-infiltratie van een konvooi kon een Moslim-vertegenwoordiger op het ontladingspunt worden gestationeerd, maar UNHCR vond dat Dutchbat niet de problemen van de ABiH moest oplossen: een enkele uren durende controle in het niemandsland was voor UNHCR uit den boze. UNMO's zagen als gevolg van dergelijke controles afgelasting van een konvooi, meer hongerige magen, en spanning tussen Dutchbat en UNHCR. Die spanning zou er temeer zijn omdat Dutchbat had gezegd door te gaan met de controles. Daarop werd het konvooi van de volgende dag door UNHCR teruggestuurd naar Belgrado.

Lachende derde hierbij was de *Opština*: het gemeentebestuur had altijd al een eigen controlepost willen hebben voor de konvoeien, en zou zelfs politieke munt uit de honger kunnen slaan door UNPROFOR daar de schuld van te geven.²⁷² De reden daarvoor was dat de Bosnische Moslims voortdurend bang waren dat Bosnisch-Servische inlichtingendiensten Srebrenica zouden penetreren en via UNHCR of ngo's erin zouden slagen voet aan de grond in de enclave te krijgen. De inlichtingenofficier van het 2e Korps zei dat de ABiH UN-

271 Interview Jerry Champagne, 12/11/99; CRST. Memorandum [UNHCR] Stefano to Bill, Report of Srebrenica Convoy on 17 and 16/06/1995.

272 DCBC, 2485. Handgeschreven fax G3 Land Ops to DCBC, 21/06/95; NIOD, Coll. Brantz. Capsat TA to TX8, 251733B Jun 95.

PROFOR wel vele malen op die mogelijkheid had gewezen, maar dit had daar nooit op gereageerd. De ABiH was er ook bang voor dat de VRS informanten in de enclave had. De Bosnische Serven zouden agenten als ‘sleepers’ in de enclave hebben achtergelaten, waardoor er voortdurend informatie naar buiten lekte. Deze zorgen dateerden overigens al uit 1993.

De angst voor de konvooien van UNHCR en de behoefte die te controleren kwam doordat deze humanitaire hulp via Belgrado kwam. Daarbij werden vooral Oekraïense chauffeurs gewantrouwd; zij zouden tijdens hun verblijf in de enclave destabiliserende activiteiten kunnen ontplooiën.²⁷³ Orthodoxe chauffeurs waren dan al gauw verdacht van het naar buiten brengen van die informatie.

Westerse inlichtingenanalisten geloofden evenwel niet in Bosnisch-Servische infiltratie in de enclave. Dat Oekraïense chauffeurs van UNHCR-transporten een rol in deze infiltraties hadden, werd afgedaan als ‘Balkan-rumor’ en ‘paranoia’. Infiltratie was volgens deze analisten op deze manier niet nodig;²⁷⁴ als de Bosnische Serven dat wilden konden ze wel langs andere en minder riskante weg over voldoende informatie beschikken. Zij wisten heel goed hoe het er met de bevolking voorstond, onder andere door het afluisteren van de ABiH- en Dutchbat verbindingen, door ondervraging van vluchtelingen die bij vertrek uit Srebrenica waren onderschept, en door een nauwgezette controle op wat de enclave binnenkwam.

Het gevolg van de frictie tussen UNHCR enerzijds en Dutchbat en de ABiH anderzijds was intussen wel dat UNHCR via zijn lokale medewerker aan de *Opština* liet weten dat er geen konvooien meer zouden worden gestuurd, totdat de ABiH de eis van een uitgebreide controle liet vervallen. Dan was er voor Dutchbat immers ook geen reden meer de konvooien te controleren. Franken was hier niet blij mee; hij zag het als een poging om Dutchbat en ABiH met elkaar te confronteren. Het was volgens hem zeker niet zo dat Dutchbat naar het pijpen van de ABiH danste. Als UNHCR-principes, in dit geval het niet willen laten doorzoeken van hun konvooien, belangrijker achtte dan het afleveren van hulp, dan moest Dutchbat en ABiH niet de schuld voor het gebeurde in de schoenen worden geschoven.²⁷⁵

Volgens konvooileider Jean-Paul Cavalieri weigerde Franken op zijn beslissing terug te komen. Hij had daarover een wat hij noemde ‘open en friendly’ discussie gevoerd met Franken. Cavalieri had het gevoel dat de lokale autoriteiten er op slimme wijze in waren geslaagd Dutchbat een *checkpoint* te laten bemannen. Dutchbat had hiemee gekozen voor de gemakkelijkste weg om deze autoriteiten te appeaseren. Cavalieri dacht zelfs dat ook van VRS-zijde druk op Franken was uitgeoefend, omdat de VRS bang was voor smokkel van wapens ten gunste van de ABiH. Het NIOD heeft geen bewijs kunnen vinden dat dit ook daadwerkelijk gebeurde in Srebrenica.

Dutchbat liet zich naar Cavalieri’s mening gebruiken voor onredelijke eisen van een van de strijdende partijen, omdat Dutchbat geen tegenspel bood in de vorm van een weigering tot het doorzoeken van een konvooi. Franken had wel toegegeven dat de door de ABiH geuite zorgen over het infiltreren van de VRS in de konvooien ongefundeerd waren; er waren voor de VRS waarlijk wel minder riskante mogelijkheden om de enclave binnen te komen. Naar UNHCR-vertegenwoordiger Ramić meende, zouden de Moslim-autoriteiten tevreden zijn

273 Interview Šefko Tihic, 08/03/99; interview Isnam Taljic, 18/05/99.

274 Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

275 SMG, 1003. Capsats 90L to 90E, 201010B

Jun 95 en SMG 1003. Maj Franken to liaisonofficier Team Dutchbat trough UNMO Srebrenica, 21/06/95 10:12.

met een identiteitscontrole. Op een moment van voedselschaarste was het uiterst ongelukkig dat konvoeien die nu eens niet door de VRS werden opgeschort, om beweerde veiligheidsredenen nudoor UNGHCR werden verhinderd. Cavalieri drong daarom aan op een compromis.²⁷⁶

De *Chief of Mission* van UNHCR in Bosnië, Karen Koning Abu Zayd, drong bij chef-staf UNPROFOR Nicolai in Sarajevo aan op verandering. Er was volgens haar geen noodzaak voor UNPROFOR om konvoeien te controleren. Als dat vanwege een of andere vorm van concessie toch nodig was, dan moest dat een provisorische controle zijn op een veiliger plaats.²⁷⁷

In ieder geval verbeterde de voedselpositie weer voor even. Daardoor raakte overigens het idee van bevoorrading door de lucht voor de bevolking weer op de achtergrond. Het bleef nog wel op de agenda staan, zij het niet al te hoog. Zie hiervoor de bijlage *Bevoorrading door de lucht*.²⁷⁸

Bleef nog wel het probleem over dat er een konvooi was teruggestuurd door de problemen tussen UNHCR en Dutchbat. Daarover stelde Sead Delić, commandant van het 2e Korps van de ABiH, vragen aan de commandant van de 28e Divisie in Srebrenica, Ramiz Bećirović. Delić wilde weten onder welke omstandigheden dat terugsturen was gebeurd; of het de commandant van Dutchbat was geweest die het konvooi had teruggestuurd, en of de ABiH daarover was ingelicht. Ook wilde het 2e Korps weten of Dutchbat een bewijs gevraagd had van de nationaliteit van de chauffeurs in het konvooi, en of ook de ABiH van Dutchbat de nationaliteit van de chauffeurs mocht controleren.

Los van de antwoorden op deze vragen gaf het 2e Korps opdracht voortaan de controle op de identiteit van de chauffeurs achterwege te laten. Als er aanwijzingen waren dat zich onder de chauffeurs Serven bevonden, dan mocht niet worden toegestaan dat ze zich verwijderden van de route of uit de UNHCR-opslagplaats. De contra-inlichtingendienst diende hen in dat geval te volgen, zodat ze geen activiteiten konden ontplooiën, zoals het vuur leiden bij een artilleriebeschieting.²⁷⁹

Bećirović antwoordde dat hem de aanleiding voor het terugsturen van het konvooi niet bekend was. Evenmin was hij er mee bekend of Dutchbat de identiteit van de chauffeurs had gecontroleerd. Verder maakte Bećirović duidelijk dat alle moeite die Dutchbat voor de ABiH dacht te nemen door de konvoeien te controleren, helemaal niet zo nodig was: noch hijzelf, noch andere leden van de 28e Divisie hadden ooit om een dergelijke controle gevraagd, stelde hij. Wel had hij gehoord dat het in de geest van generale staf van de ABiH was om een mogelijke VRS-inzet met VN-voertuigen te controleren. Wanneer een konvooi bij de enclavegrens arriveerde moest inderdaad worden geprobeerd dat door de ABiH te laten doen, aldus Bećirović.²⁸⁰ Hierna was het controleren van konvoeien al snel niet meer van aan de orde, omdat toen de inname van de enclave door de Bosnische Serven begon.

276 CRST. Belgrade UNHCR, 22/06/95 1430Z; interview Jean-Paul Cavalieri, 08/07/00.

277 CRST. Chief of Mission to Chief of Staff UNPROFOR, 30/06/95.

278 CRST. UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade, 22/06/95.

279 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28. Divizije KoV n/r zastupnika komandant, 27/06/95, br. 02/1-670/2.

280 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 28/06/95, br. 01-149/95.

DE VAL VAN SREBRENICA

Het PTT-gebouw, tevens UNMO-kantoor.

De humanitaire situatie eind juni

Eind juni was de humanitaire situatie in Srebrenica door de spaarzame komst van konvoeien weer even slecht als enkele weken daarvoor. Opnieuw dromden mensen voor het gebouw van de *Opština*, en bedelden om voedsel. De lokale autoriteiten konden elk moment weer om bevoorrading door de lucht verzoeken. Geruchten over ABiH-acties buiten de enclave leidden onder de bevolking tot angst voor beschieting door de VRS als represaille. Dutchbat had al gewaarschuwd dat de bevolking niet langer op de markt moest samenstromen. UNHCR-vertegenwoordiger Almir Mašić vreesde dat wanneer de geruchten over ABiH-acties buiten de enclave juist waren, de komst van een voor 27 juni gepland konvooi niet door zou gaan.²⁸¹ Het was dan ook een grote verrassing dat de Bosnische Serven dit konvooi, dat uit tien trucks bestond, toch doorlieten.²⁸² Het bracht enige verlichting in de behoeftige omstandigheden, maar konvoeien die voor 24 en 28 juni gepland waren, waren weer wel geschrapt.²⁸³ Tijdens een bijeenkomst tussen *Sector North East* en het 2e Korps van de ABiH op 23 juni stelde kolonel Brantz het 2e Korps nog wel op de hoogte van het feit dat hij een persbericht de wereld had doen ingaan over de situatie waarin de bevolking verkeerde: ‘So the world is informed now.’²⁸⁴ Dat vermocht echter geen indruk te maken.

Via Radio Sarajevo was op 22 juni vernomen dat Karadžić had gezegd dat er geen konvoeien meer zouden worden toegestaan, omdat Srebrenica niet was gedemilitariseerd. Het léék dus wel om een reactie op de ABiH-acties te gaan. Het gevolg ervan was dat een vertegenwoordiger van de *Opština* in een interview voor de Bosnische radio zei dat de bevolking spoedig de hongerdood zou sterven. De directeur van het ziekenhuis verklaarde dat er nog voor vijftien dagen medische voorraden waren. MSF stelde echter dat er nog voor iets minder dan een maand voorraad was, al bestonden er op sommige punten tekorten. Voor die tekorten diende MSF een boodschappenlijstje bij Dutchbat in onder het motto ‘wie weet wanneer we het volgende konvooi krijgen’.²⁸⁵ Overigens kwam de MSF-staf er bij toeval achter dat het hospitaal in Srebrenica – in kleine hoeveelheden – uit de medische voorraad putte om Žepa van middelen te voorzien.²⁸⁶

Waar MSF ook bij toeval achter kwam was een gerucht dat het ziekenhuis zou worden gebruikt als opslagplaats van wapens, en dat MSF daarvoor de ogen zou sluiten. Dat gerucht bereikte MSF via de medische dienst van Dutchbat. MSF vond het maar een lage streek van de ‘kaaskoppen’ om dat te beweren: het was duidelijk dat de demilitarisatie van de enclave was mislukt, gezien het grote aantal mannen dat openlijk met een wapen rondliep, maar de beschuldigingen aan het adres van MSF waren misplaatst. Toch was het voor MSF wel een punt van zorg, want als dit gerucht de Bosnische Serven bereikte, kon het de aanleiding vormen tot een beschieting van het ziekenhuis.²⁸⁷

281 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to Medical Team Dutchbat, 22/06/95 13:40, No. Out 842.

282 ICTY (IT-98-33) D66/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95.

283 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebrenica to MSF Beograd and Pale, 27/06/95 19:24; Belgrade UNHCR, Sitrep for Goražde, Srebrenica, Žepa and Serb areas of Eastern BH, 30/06/95 1115Z.

284 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum Meeting

2 Corps ABiH, 23/06/95.

285 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to Medical Team Dutchbat, 22/06/95 13:40, No. Out 842.

286 CRST. UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade 26/06/95 16:15 retransmitted HCR Belgrade to HCR Zagreb, 26/06/95 15:08; NIOD, Coll. MSF. Capsats MSF Srebre to Medical Team Dutchbat, 22/06/95 13:40, No. Out 842 en MSF Srebrenica to MSF Beograd, 26/06/95 18:27.

287 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebrenica to MSF Belgrade, 06/06/95 17:37.

Berichten over de alarmerende situatie in Srebrenica bereikten ook Zagreb, maar daar werd weinig meer gedaan dan de rapportages door te zenden aan New York. De bevolking van de *Safe Areas* (niet alleen Srebrenica) ontving niet de hoeveelheden voedsel die hen voor de langere termijn konden doen overleven, zo rapporteerde Janvier aan New York. Met geweld de *Restriction of Movement* tegengaan die de Bosnische Serven hadden opgelegd was geen optie, ook niet op lokaal niveau, omdat UNPROFOR het risico van een escalatie niet aankon.²⁸⁸ Rapportages van de UNMO's in Srebrenica over sterfgevallen onder de bevolking leidden slechts tot het verzoek van zowel Sarajevo als Zagreb om bevestiging en aanvullende informatie.

Er hadden zich inderdaad sterfgevallen voorgedaan, zo rapporteerden de UNMO's begin juli, al was niet geheel duidelijk in hoeverre de honger daar de oorzaak van was: niet alle gevallen waren gedocumenteerd, en in vier gevallen waren de doden niet onderzocht door een arts. Drie door MSF gedocumenteerde sterfgevallen hadden geen betrekking op de hongerdood, maar waren door de lokale autoriteiten toch op de lijst geplaatst van mensen die door honger waren omgekomen. De loco-burgemeester en het begrafeniscomité lieten weten dat zij er niet bekend mee waren dat mensen van de honger waren omgekomen, en dat er in het hospitaal geen gevallen van ondervoeding lagen.

Hoewel dus niet duidelijk was of er hongerdoden waren, nam dit natuurlijk niet weg dat de situatie ernstig was. Alarmerende berichten hierover leken volgens de UNMO's echter vooral te zijn bedoeld om aandacht voor het lot van de bevolking te vragen. De Bosnische regering sprak al van dertien hongerdoden.²⁸⁹ In juni waren er van de twaalf konvoeien slechts vier gearriveerd. Als de Bosnische Serven konvoeien bleven weigeren, dan zou binnen een week wel een catastrofale situatie ontstaan. Mensen die het zich niet konden permitteren tegen de exorbitante prijzen voedsel te kopen, bedelden op straat. Over voedseltransporten tussen Žepa en Srebrenica kwamen de UNMO's weinig aan de weet. Dutchbat had daar geen gegevens over en de bevolking wilde er niet over praten, uit angst dat de VRS er lucht van kreeg en hinderlagen ging leggen. Wel bevestigde de loco-burgemeester dat dagelijks honderd tot tweehonderd personen naar Žepa trokken, op zoek naar voedsel.²⁹⁰

Humanitaire hulp: slotbeschouwing

Humanitaire hulp was tot een politiek instrument in handen van de Bosnische Serven geworden. Enerzijds hanteerden zij het argument dat de hulp ten goede kwam aan de ABiH, anderzijds was het een instrument om de internationale gemeenschap te dwingen tot contact met het politiek geïsoleerde Pale. Koljević mocht dan wel hebben toegezegd dat er meer hulpkonvoeien naar Sarajevo en de enclaves zouden gaan, Karadžić had daar andere ideeën over. Hij wilde dat onderhandelaar Bildt zo snel mogelijk naar Pale kwam. Als deze dat zou doen, konden de konvoeien worden hervat, de beschietingen worden gestaakt en kon een internationale conferentie beginnen.

De komst van onderhandelaar Bildt kon de eerste stap zijn op weg naar normalisatie van de betrekkingen van de Bosnische Serven met UNPROFOR, maar zijn komst naar Pale stond

288 Vertrouwelijke informatie (41).

289 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSG Meeting, May-Oct95. Senior Staff Meeting, 06/07/95.

290 MID/KL. [UNMO HQ Sarajevo] 041132B

Jul 95. NIOD, Coll. MSF. Capsat MSF Srebrenica to MSF Beo, 04/07/95 17:47, No. Out 926. UN-GE, UNPROFOR, box 434, UNMO HQ SNE Srebrenica. UNMO Srebrenica to UNMO HQ SNE, 041740B Jul 95.

voorlopig niet op de agenda. Bildt achtte contacten met Karadžić en de zijnen overigens wel essentieel, en hij had daar van de Europese regeringsleiders en de Contactgroep ook alle ruimte voor gekregen, als hij daarmee concessies kon afdwingen. Hij wilde, mede gezien de gevoeligheid van de Bosnische regering in Sarajevo op dit punt, echter pas naar Pale gaan nadat Karadžić substantiële concessies had gedaan; Karadžić moest de landroutes voor konvoeien openen.

Bildt was wel bereid Karadžić aan de grens in Zvornik te ontmoeten, maar dat hadden de Bosnische Serven weer afgewezen; er waren daar begin juli alleen contacten op een lager niveau. Daarmee was de cirkel weer gesloten, en zo bleef de toestand voor de hongerende bevolking van Srebrenica uitzichtloos. Enkele dagen later zou het einde van de *Safe Area* worden ingeluid.²⁹¹

10. Conclusie

De Bosnische Serven slaagden er behoorlijk in hun strategie te volgen. Deze was erop gericht om in Srebrenica een ondraaglijke situatie te creëren. Zowel Dutchbat als de bevolking leden hier onder, zij het niet in gelijke mate. Dutchbat kon over voedsel blijven beschikken, al was dat in de vorm van eentonige gevechtsrantsoenen. De bevolking moest het doen met minimale hoeveelheden voedsel die met spaarzame UNHCR-konvoeien werden aangevoerd. Weigering van humanitaire hulp was een instrument in de Bosnisch-Servische strategie geworden. De levensomstandigheden van de bevolking waren al slecht, en die van Dutchbat werden door brandstofgebrek steeds slechter. Dat alles kon niet zonder invloed op het moreel en de motivatie blijven.

De bevolking raakte steeds meer gedesillusioniseerd, en in haar kielzog leed ook het moreel van de ABiH daaronder. Dat leidde tot vlucht van de burgers (vooralsnog alleen individuen en kleine groepen) naar veilig gebied (Tuzla) en tot desertie uit de ABiH. Ook psychologische oorlogvoering die de Bosnische Serven toepasten, zoals het verspreiden van valse propagandaberichten via de radio, bleef niet zonder effect, en droeg bij aan de angstgevoelens onder de bevolking. De afwezigheid van Naser Orić had een soortgelijk effect; hij verliet de enclave in april 1995 en keerde voor de val niet meer terug. Tot zijn vertrek was hij een invloedrijk leidend figuur geweest voor de bevolking; een analyse leert dat hij op eigen initiatief vertrok.

De situatie voor de bevolking werd er ook al niet beter op door ruzies tussen UNHCR en Dutchbat over het controleren van UNHCR-konvoeien met humanitaire hulpgoederen. Dat liep zo hoog op, dat er zelfs een konvoi dat op weg was naar de enclave, door UNHCR werd teruggestuurd.

Dutchbat was door brandstofgebrek semi-operationeel, en raakte onderbemand doordat verlofgangers van de Bosnische Serven geen toestemming kregen naar de enclave terug te keren. Het betekende een zwaardere belasting voor de overgeblevenen, onder steeds moeilijker omstandigheden. De taakuitvoering leed daar onder. In hoeverre ook het moreel van Dutchbat daaronder leed valt niet met zekerheid te zeggen. Het hield zich staande, ook nadat 'noodkreten' van Karremans geen effect sorteerden. Het was niet gemakkelijk om de moed

---

291 ABZ, DEU/ARA/05244. Codes Van Mierlo circ. 410 en Van Mierlo 81 (paru081), 04/07/95 en Code Loudon 255, 03/07/95.

erin te houden, omdat er niet echt zicht was op aflossing en geen zekerheid kon worden geboden over het tijdstip van terugkeer.

Ook de steun voor een verdere Nederlandse aanwezigheid in de publieke opinie en in een deel van de parlementaire arena brokkelde af; VVD-leider Bolkestein verwoordde openlijk zijn twijfel of de aanwezigheid van Dutchbat III nog wel voortgezet zou moeten worden. Pogingen om een Nederlandse aanwezigheid met een gevechtsbataljon in Bosnië te continueren staken daar enigszins schril bij af. Na veel vijven en zessen zou uiteindelijk een Oekraïns bataljon of een Nederlands bataljon Dutchbat IV de aflossing voor zijn rekening nemen; beide zouden echter geen rol meer spelen voordat de aanval van de Bosnische Serven op de enclave werd ingezet.

De situatie in voormalig Joegoslavië was, bij gebrek aan perspectief op een politieke regeling van het conflict, uitzichtloos, zoals in hoofdstuk 1 is gebleken. UNPROFOR raakte in een 'doormodder-scenario' verzeild, en voor Srebrenica waren de omstandigheden waaronder doorgemodderd moest worden zeer slecht. Daarmee hadden de Bosnische Serven zich in een goede uitgangspositie gemanoeuvreerd om op 6 juli de enclave de duimschroeven nog verder aan te draaien, en ook om deze uiteindelijk te veroveren. Dat was precies wat er zou gebeuren.

HOOFDSTUK 5

De periode van 25 mei 1995 tot 6 juli 1995

1. Inleiding

Nadat in het voorgaande hoofdstuk een schets is gegeven van de situatie waarin bevolking, ABiH en Dutchbat verkeerden in de laatste maand voor de val van Srebrenica, zal in dit hoofdstuk de aandacht voornamelijk worden gericht om de meer militaire aspecten van die periode.

De bombardementen bij Pale eind mei, gevolgd door de gijzeling van VN-personeel, waren van grote invloed op de situatie in Bosnië. De Bosnische Serven namen niet alleen gijzelaars, maar bedreigden ook observatieposten (OP's) rondom de drie oostelijke enclaves. Aanvankelijk speelde dat voornamelijk rond Goražde en Žepa, maar ook de enclave Srebrenica ontkwam daar niet aan.

De VRS ging in Srebrenica nog een stap verder dan de bedreiging van OP's: er werd op 3 juni daadwerkelijk een OP ingenomen, waarmee het zuidelijke puntje van de enclave in Bosnisch-Servische handen kwam. Allereerst zal worden onderzocht wat de voortekenen van die inname waren, hoe die in zijn werk ging en hoe Dutchbat en ABiH erop reageerden.

Daarna zal worden gezien hoe de politieke en militaire toestand in Bosnië zich in de loop van juni 1995 ontwikkelde. Van belang waren daarbij vooral de pogingen die de Bosnische Moslims ondernamen om het beleg van Sarajevo te doorbreken; als hoofdstad van Bosnië was dit de voornaamste plaats van handeling in de oorlog, en andere activiteiten op het gevechtsterrein waren in die periode veelal afgeleid van de strijd om Sarajevo.

Onderdeel van de doorbreking van dit beleg van Sarajevo waren militaire acties die de ABiH vanuit de *Safe Area* Srebrenica uitvoerde; door dergelijke acties werden de VRS-mansschappen namelijk gebonden aan aanwezigheid rond de enclave, en kon voorkomen worden dat ze verplaatst werden om bij Sarajevo mee te gaan vechten. De acties leidden tot schermutselingen tussen de ABiH en de VRS rond Srebrenica. Bezien zal worden wat die acties inhielden, en wat de effecten daarvan waren op de verhoudingen tussen VRS en ABiH rond de enclave.

Het hoofdstuk eindigt bij het begin van de VRS-aanval op Srebrenica, op 6 juli 1995. Gepoogd wordt vast te stellen wat de motivatie van de VRS voor een aanval op Srebrenica kon zijn, welke plannen er werden gemaakt ter verovering van de enclave, en welke indicaties er waren voor de op handen zijnde aanval. In het volgende hoofdstuk zal de aandacht worden gericht op de verovering van de enclave zelf.

2. De positie van de observatieposten (OP's) van Dutchbat

De NAVO-bombardementen bij Pale waren belangrijk als katalysator voor activiteiten van de VRS. Hieraan was ook rond Srebrenica een periode met schermutselingen tussen de strijdende partijen voorafgegaan. Het initiatief daartoe lag niet uitsluitend bij de Bosnische Serven; al op 22 mei had het 2e Korps van de ABiH in Tuzla de 28e Divisie in Srebrenica

opgedragen om offensieve en sabotageacties achter de VRS-linies uit te voeren, bedoeld om het moreel van de VRS aan te tasten.¹ Dutchbat had weinig zicht op wat er zich buiten de grenzen van de *Safe Area* afspeelde; men nam slechts waar dat gewapende ABiH-militairen de enclave verlieten, en dat de waargenomen *battle noise* groter was dan voorheen. Rond deze tijd brak dan ook de situatie aan dat Dutchbat op protesten over en weer van de beide strijdende partijen geen goed antwoord meer had. Dat gaf Karremans het gevoel dat Dutchbat de grip, die het eerder op de situatie leek te hebben gehad, langzamerhand begon te verliezen.²

De gegevens die de ABiH-inlichtingendienst het NIOD over de periode mei-juni 1995 verschaftte over manoeuvres en gevechtsacties in en rond de enclave kunnen dan ook niet alle worden geverifieerd aan de aan hand van Dutchbat-waarnemingen. Volgens de ABiH probeerde de VRS al begin mei vanuit het zuidelijk van de enclave gelegen Jasenova de enclave binnen te dringen om in het zuiden van de enclave bij Bučje een heuvel van 799 meter hoogte en bij Živkovo Brdo een heuvel van 780 meter hoogte te bezetten (zie kaartje op pagina 2104). De ABiH veronderstelde dat de VRS Zeleni Jadar in de zuidoostpunt van de enclave wilde controleren en de ABiH terug zou willen dringen naar Srebrenica-stad.

Ook elders aan de zuidkant van de enclave was de VRS actief. Op 15 mei stuurde de VRS een groep naar de enclave Žepa, ten zuiden van de enclave Srebrenica, die daar op 17 mei zou aanvallen en verwarring zou stichten. Op 25 mei voerde de VRS een aanval uit als reactie op de bombardementen bij Pale. Tegelijkertijd werd een aanval op het heuvelgebied Sućeska uitgevoerd. Op 28 mei legde de VRS mijnen bij de ingangen tot het gebied Slapovići, waar zich het *Swedish Shelter Project* bevond ten behoeve van vluchtelingen. Op 30 mei vond een aanval op Dugo Polje plaats. Er was een voortdurende druk op UNPROFOR om verder terug te dringen terwijl de VRS een basis voor een aanval organiseerde.³

Soms wisselde de ABiH informatie uit met Dutchbat over een mogelijke VRS-aanval, of werd informatie daarover vergeleken. Zo wees de commandant van de 28e Divisie van de ABiH, Bećirović, Dutchbat erop dat de Bosnische Serven al in mei met de opbouw van hun strijdkrachten rond de enclave zouden zijn begonnen. Hij wees op de komst van tanks, artillerie en op een toenemend aantal soldaten. Ook was er een toenemend aantal helikopter- vluchten, zowel overdag als 's nachts, onder andere naar Servië. Bećirović zei in deze tijd al een aanval verwacht te hebben.⁴ Hij kreeg van Dutchbat als antwoord dat de VRS dit deed in reactie op activiteiten van de ABiH, maar dat de VRS niet zou aanvallen. UNPROFOR zou dan ook volgens Bećirović de ABiH-berichten over een Bosnisch-Servische opbouw niet hebben geloofd, en hebben gezegd dat de ABiH niet bang hoefde te zijn voor een aanval.⁵ Deze voelde daarentegen dat een offensief in de lucht hing, en probeerde de verdediging van de enclave te organiseren tussen de OP's van Dutchbat in, onder meer door loopgraven aan te leggen. Dutchbat stond dat niet toe en zond patrouilles uit tussen de OP's, aldus ABiH liaisonofficier Ekrem Salihović, waardoor de ABiH niet kon graven en voortdurend de wapens moest verstoppen. Ook gooide Dutchbat de loopgraven weer dicht.⁶

1 ICTY (IT-98-33) D51/a. ABiH 28e Division Command to Commander 280 IBLB personally, 22/05/95, No. 01-47/95, Military Secret.

2 Karremans, *Srebrenica: Who Cares?*, p. 132.

3 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

4 Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98.

5 ABiH Tuzla. 2e Korps, zonder nr. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerder statement van 11/08/95.

6 Interview Ekrem Salihović, 02/12/98.

De Bosnisch-Servische wraak na het NAVO-bombardement bij Pale op 25 en 26 mei concentreerde zich op Sarajevo, maar de oostelijke enclaves bleven niet gespaard. Dat had tevens zijn weerslag op de situatie rond Srebrenica. Op 25 mei vielen meteen al ter vergelding enkele granaten in de omgeving van een school in Srebrenica. Er vielen één dode en drie gewonden. Ook nam de VRS het zuidwestelijk deel van de enclave onder vuur.

Ook UNPROFOR kreeg te maken met vuur van VRS-zijde. De NAVO-*air strike* was weliswaar tevoren aan alle VN-eenheden medegedeeld, maar niet te voorkomen was dat UNPROFOR kwetsbaar was voor een VRS-reactie. Die VRS-vergelding trof het Hoofdkwartier van *Sector North East* op het vliegveld van Tuzla: het kreeg een tiental treffers van VRS-artillerie te verwerken. Dutchbat moest daarop ook de bunkers in, maar de situatie in de enclave Srebrenica viel relatief nog mee, overigens in tegenstelling tot die in Goražde. De waarschuwing dat er op 26 mei opnieuw NAVO-bombardementen bij Pale zouden komen, leidde slechts tot een kort verblijf in de bunkers. Toen het RTL-avondnieuws op 26 mei het bericht bracht dat Dutchbat in opperste staat van paraatheid verkeerde, zag Karremans dat dan ook als het onnodig 'in opperste staat van ongerustheid' brengen van het thuisfront. Hij vond het nog niet nodig dat Dutchbat tot verhoogde paraatheid over zou gaan, maar wel zag hij reden voor verhoogde waakzaamheid voor de OP's, de compounds en patrouilles.⁷

De eerste signalen dat er meer aan de hand kon zijn dan een vergeldingsbombardement van de VRS, kwamen niet van Dutchbat zelf maar bereikten het bataljon via de Britse officieren die aan Dutchbat waren toegevoegd, zogeheten *Joint Commission Observers* (JCO's). Op 25 mei gaf het JCO-Hoofdkwartier door dat *Bosnia Herzegovina Command* vanuit Sarajevo had meegedeeld dat 'a move on the eastern Enclaves was a real possibility and that if this occurred then Srebrenica would be the first'. Volstrekt onduidelijk bleef daarbij echter welke OP of OP's het eerst aan de beurt zou(den) zijn. Deze informatie werd overgebracht aan Dutchbat 'who, it is reported, did not believe it'.⁸ Na de bombardementen bij Pale waren er verder nog geen indicaties dat de VRS op de grond activiteit tegen Dutchbat aan het voorbereiden was.

De gebeurtenissen op 28 mei

Op 28 mei liep de situatie wel steeds meer uit de hand in Goražde, een van de andere oostelijke enclaves. De VRS beschoot in een goed gecoördineerde hinderlaag pantservoertuigen van de Britten, die een konvooi begeleidden. Ook bestookte de VRS de Britse compound met mortieren, nam de bemanning van twee OP's gevangen, en bezette vervolgens zelf deze OP's. Uit voorzorg trok de bemanning van zes andere OP's zich terug op de stad Goražde, met achterlating van veel materieel: een groot aantal pantservoertuigen, honderden VN-uniformen en helmen vielen in Bosnisch-Servische handen. Al eerder was gebleken dat de VRS gebruik zou maken van buitgemaakte VN-uniformstukken en wapens. De VRS zou daardoor meer dan voorheen in staat zijn incidenten uit te lokken en dan de verantwoordelijkheid aan VN-zijde kunnen leggen. De VRS hield ook 33 Britten gegijzeld, met de bedoeling op die manier beschermd te zijn tegen een ABiH-aanval.

⁷ Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, pp. 135-137.

⁸ Vertrouwelijke informatie (1).

De ABiH reageerde door de Oekraïense OP's in de enclave Goražde te bezetten en de Oekraïense compound in Goražde te blokkeren.⁹

Op diezelfde 28ste mei werd de situatie echter ook voor Dutchbat steeds onrustiger. Er bereikten het bataljon in hoog tempo steeds alarmerender berichten. Vanuit Sarajevo liet overste De Ruiter, de *Military Assistant* van de chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command*, brigadegeneraal Nicolai, die dag eerst om 15.00 uur aan Karremans weten dat acties van de VRS tegen Žepa en Srebrenica nog niet vielen te verwachten maar dat waakzaamheid wel was geboden. Een halfuur later al gaf Nicolai Karremans in overweging om een aantal minder belangrijke en veraf gelegen, moeilijk te bereiken en moeilijk te verdedigen waarnemingsposten op te geven en alleen de belangrijkste OP's te blijven bezetten. Op die manier zou het bataljon het in een kritische situatie langer kunnen volhouden. In Nicolais afweging speelde ook mee dat Karremans eerder (op 10 mei) zelf met een dergelijk voorstel was gekomen, vanwege het gebrek aan brandstof. Tevens maakte Nicolai duidelijk dat eventuele aanvragen voor *Close Air Support* tot een minimum beperkt moesten blijven, om verdere escalatie te voorkomen. De gebeurtenissen in Goražde waren voor Nicolai en zijn staf in Sarajevo een afschrikwekkend voorbeeld.¹⁰

Om 17.00 uur kwam vervolgens de Nederlandse kolonel De Jonge vanuit Zagreb met het bericht dat de Arkan-brigade Kroatië had verlaten en op weg was naar de omgeving van Tuzla en Srebrenica, om daar lokaal bij VN-posten gijzelaars te maken. Omdat De Jonge Dutchbat niet via een beveiligde telefoonverbinding kon bereiken, gaf hij het bericht aan het bataljon door via de KL Crisisstaf in Den Haag. Het bericht was van 28 mei 17.00 uur.¹¹

In de late avond van dezelfde dag, 28 mei, vond opnieuw een telefoongesprek tussen Nicolai en Karremans plaats. Dutchbat kreeg nu opdracht de meest kwetsbare OP's met onmiddellijke ingang los te laten. Het ging dan vooral om OP's die 's nachts bij verrassing omsingeld konden worden en overgenomen. Dit betrof in de eerste plaats twee veraf gelegen westelijke observatieposten, OP-A en OP-C.

Op Karremans' verzoek gunde Nicolai hem een half uur om een beoordeling van de toestand te maken. In dat halve uur kwamen Karremans en zijn plaatsvervanger Franken tot het standpunt dat zij Nicolais inschatting van de situatie met betrekking tot de OP's niet deelden: volgens hen vielen niet alleen OP-A en OP-C maar *alle* OP's te omsingelen. Gezien de barre weersomstandigheden van het moment en de slechte toestand van de (onverharde) wegen was het voor een aantal OP's onmogelijk en onverantwoord deze in het holst van de nacht te laten terugtrekken. Door de aanhoudende regenval waren de OP's zelfs te voet nauwelijks bereikbaar; wegen en paden die toch al moeilijk begaanbaar waren, waren weggespoeld. Bovendien waren mijnen die de VRS in het zuiden van de enclave had gelegd op drift geraakt. Karremans en Franken oordeelden bovendien dat als een OP eenmaal losgelaten was, die dan voor altijd verloren was.

Karremans zei zo verbouwereerd over het gesprek te zijn geweest dat hij daarom bedenktijd had gevraagd. 'Het kan gewoon niet waar zijn. Immers: je zet dan de deur (nog verder)

9 UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, Weekly Situation Report, 31/0595, No. Z-900, Restricted; MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 25/95, afgesloten 301200B mei 1995; vertrouwelijke informatie (121); SMG, 1012. KL Crisisstaf

Weeksitrep van 25 mei t/m 02 juni 1995.

10 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, pp. 135-137; interview A. de Ruiter, 29/06/00.

11 CRST. G3 Land Ops HQ UNPF Zagreb aan chef-staf Crisisstaf BLS, 18/05/95, zonder nr. Het bericht was van 281700B.

open voor de VRS (dit afgezien van de praktische uitvoerbaarheid). Zelden ben ik zo teleurgesteld geweest in de resultaten van het militaire besluitvormingsproces van een hoofdkwartier en in het voorstellingsvermogen van hen die daar de leiding hebben. Hoe kan iemand in godsnaam zoiets verzinnen', aldus Karremans. Al maanden stelde Dutchbat alles in het werk om met de weinige middelen waarover men beschikte de OP's toch nog zo goed mogelijk te laten functioneren. Dat was tevens vrijwel het enige bestaansrecht van Dutchbat, want alleen vanuit de OP's kon enige bescherming aan de bevolking worden geboden. Karremans concludeerde met betrekking tot de opdracht van Nicolai dan ook: 'Kortom, ik weiger om er gevolg aan te geven en aanvaard het risico.'¹²

De gebeurtenissen op 29 mei

Die nacht (28 op 29 mei) had weer een telefoongesprek tussen Karremans en Nicolai plaats. Ook binnen de staf van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo was een beoordeling van de toestand gemaakt. Dat resulteerde deze keer in de opdracht om zes tot acht OP's op te geven: in ieder geval OP-A, OP-C, OP-D, OP-K, OP-M, en OP-N, en indien noodzakelijk ook OP-E en OP-F. De OP's zouden rondom Srebrenica moeten worden geconcentreerd, en dat moest die nacht nog worden uitgevoerd. Karremans wees Nicolai erop dat het ongewenst was bij nacht de OP's terug te trekken. Nicolai maakte Karremans vervolgens duidelijk dat de OP's toch teruggetrokken moesten worden: Bosnische Serven zouden door Bosnische Moslims uit Srebrenica zijn vermoord, en in reactie daarop zou de VRS de OP's kunnen innemen. Karremans hechtte aan dat verhaal niet veel waarde: het kwam uit de Servische pers en had dus al eerder plaatsgevonden.

In het overleg tussen Karremans en Nicolai kwam er vervolgens een tussenoplossing uit de bus: er zouden voorbereidingen worden getroffen om de OP's binnen één uur te kunnen verlaten voor het geval dat nodig zou zijn. De volgende ochtend zou met generaal Smith worden overlegd en zouden nadere aanwijzingen volgen. De OP's konden gehandhaafd worden tot nader order of totdat er serieus gevaar dreigde. Ten slotte wees Sarajevo erop dat er geen onnodig risico mocht worden genomen en dat er geen VN-levens in gevaar mochten worden gebracht.¹³ De staf van *Sector North East* in Tuzla, die hiërarchisch tussen Dutchbat en *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo hoorde, was opvallend afwezig in deze besluitvorming; deze schakel in de bevelsketen werd echter wel bij meer gelegenheden gepasseerd.

Op de ochtend van 29 mei kwamen er inderdaad nadere richtlijnen uit Sarajevo. Tot nader order mochten de OP's ter plekke blijven. Zij mochten zo lang mogelijk bemand blijven, totdat er serieus gevaar dreigde. Onnodig risico mocht niet worden gelopen en er mochten geen levens in gevaar gebracht. OP's die in relatie stonden tot posities van de ABiH moesten zolang mogelijk worden vastgehouden; volgens Karremans betrof dit vrijwel alle OP's. Na het loslaten van de OP's zou dan moeten worden teruggevallen op posities rondom het dichtstbevolkte deel van Srebrenica; de route Srebrenica-Potočari moest openblijven. De *Quick Reaction Force* (een snel inzetbare reserve-eenheid van het bataljon met de beschikking over YPR's) kreeg hernieuwde aandacht; deze diende te worden uitgebreid, en er moesten voorbereidingen worden getroffen om OP's te opnieuw te gaan bezetten nadat ze

¹² Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, pp. 137-138.

¹³ NIOD, Coll. Karremans. 1(NL) VN Infbat Dutchbat 3, 29/05/95, nr. TK9581.

verlaten waren.¹⁴ Deze laatste opdracht legde Karremans naast zich neer. Zonder over de middelen daartoe te beschikken was een opdracht om een of meer OP's terug te veroveren 'zelfmoord', vond hij.¹⁵ Op grond waarvan hij tot de veronderstelling kwam dat er geen andere weg meer terug was dan herovering, is overigens niet duidelijk. Het Noorse bataljon (Norbat) in de regio Tuzla verliet bij dreigend gevaar meerdere malen een OP op de confrontatielijn tussen VRS en ABiH, om deze later zonder problemen opnieuw te kunnen bezetten.¹⁶

Die middag belegde majoor Franken een bespreking met de ABiH en leden van de *Opština*. De bijeenkomst was volgens Karremans positief getoonzet, omdat Dutchbat aangaf dat het niet van plan was OP's op te geven. Dat gaf Karremans het gevoel op de goede weg te zijn.¹⁷ Wat er precies werd besproken valt uit Dutchbat-bron verder niet op te maken. De commandant van de 28e Divisie van de ABiH in de enclave, Bećirović, maakte echter een uitvoerig verslag van deze bijeenkomst met Franken. Daaruit wordt duidelijk dat het hier toch wel een opmerkelijke bijeenkomst betrof. De ontmoeting was in het allergrootste geheim totstandgekomen; om die reden waren er geen UNMO's (de militaire waarnemers van de VN) bij aanwezig, hetgeen bij dergelijke besprekingen wel gebruikelijk was.

Franken verwees om te beginnen naar de gevaarlijke situatie in Goražde. Hij vertelde dat Dutchbat het bevel had gekregen om de OP's terug te trekken, maar dat het daartegen had geprotesteerd. Volgens de weergave die Bećirović van dit gesprek gaf, was er die ochtend het bevel gevolgd dat Dutchbat op de OP's moest blijven, dat er toestemming was gegeven om de wapens te gebruiken, en dat er voorts mogelijkheden waren voor de inzet van luchtsteun wanneer OP's zouden worden aangevallen. Kwetsbare OP's waren versterkt, waarbij als meest kritisch waren aangemerkt Zeleni Jadar (OP-E), Yellow Bridge (OP-P) en Zalazje (OP-R).

In het stuk van Bećirović werd dit alles aangemerkt als Frankens analyse; Bećirović voegde eraan toe dat de ABiH haar deelde. Vervolgens lichtte Franken Bećirović erover in dat Arkan op weg zou zijn naar Srebrenica. Dat alles leidde, volgens Bećirović, bij Franken tot de conclusie dat er weinig anders restte dan dat de ABiH en Dutchbat gezamenlijk de enclave zouden verdedigen. Dutchbat achtte zich volgens dit verslag in staat 72 uur de OP's te kunnen verdedigen. Franken deed het voorstel dat de ABiH zich dicht in de buurt van de OP's zou ophouden, om zonodig hulp te kunnen bieden tegen de VRS. Bećirović stemde hiermee in. Tevens aanvaardde hij het voorstel om bij de meest kwetsbare punten gezamenlijk de positionering van de strijdkrachten van ABiH en Dutchbat te bezien.¹⁸

Deze voorstellen werden, als zijnde van Dutchbat afkomstig, bekend bij het hoofdkwartier van het 2e Korps van de ABiH in Tuzla. Dat leidde prompt tot suggesties van Naser Orić die blijk gaven van een groot wantrouwen in het samen optrekken van Dutchbat en de ABiH. Zo suggereerde Orić om eens een proef te houden om te bezien of de Nederlanders werkelijk zo vastbesloten waren dat zij samen met de ABiH op de VRS zouden gaan schieten. Tevens gaf hij aan Bećirović de aanwijzing Dutchbat vooral niet te laten zien over welke bewapening

14 NIOD, Coll. Karremans. Aantekening CO Dutchbat, 29/05/95, nr. TK9581. Bijl. 18 in Karremans, *Srebrenica. Who Cares?* De weergave van de gesprekken is van de hand van Karremans. In het UNPROFOR-archief zijn hierover geen aantekeningen van de zijde van Smith of Nicolai aangetroffen.

15 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 139.

16 Interview commandant Norbat, Colonel G. Arlefalk, 18/05/00.

17 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 139.

18 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 02/06/09, br. 04-84/95.

de ABiH beschikte, voor het geval het doel van Dutchbat was om daar via de gemaakte afspraken achter te komen. Ook wilde Orić dat Bećirović aan Dutchbat vroeg of zij bereid waren de wapens en munitie die zich in het *Weapon Collection Point* bevonden terug te geven aan de ABiH. De oekazes van Orić hielden verder in dat Bećirović er niet mee akkoord mocht gaan dat de Nederlanders hun eigen munitievoorraden over de OP's verdeelden; dan zou de ABiH het zicht daarop kwijtraken. Het kon namelijk wel eens gaan om een truc van Dutchbat, om ervoor te zorgen dat de ABiH die munitie niet voor eigen gebruik kon confisqueren, of om te kunnen zeggen dat de VRS die munitie had ingenomen. Niet alleen de VRS moest goed in de gaten worden gehouden, ook de Nederlanders.¹⁹

Dutchbat maakte intussen een plan voor *blocking positions* (op strategische punten in te richten wegblokkades) voor het geval er toch OP's moesten worden losgelaten. De bedoeling was niet zozeer verdedigende opstellingen in te nemen tegen de VRS, maar meer om achterwaarts gelegen posities te betrekken om van daaruit te kunnen blijven waarnemen.²⁰ Dat plan zou bij de VRS-aanval nog van pas komen.

Diezelfde middag, 29 mei, belde overste De Ruiter opnieuw vanuit Sarajevo met de mededeling dat er aanwijzingen waren dat het patroon van Goražde (het door de VRS overlopen van OP's) in Žepa zou worden herhaald. De UNPROFOR-commandant in Žepa was uitgenodigd voor een bespreking met de VRS op een observatiepost. Een uur daarvoor waren er allerlei troepenverplaatsingen van de VRS nabij de betreffende OP geconstateerd. Uit de situatierapporten van die dag kon Karremans echter niets opmaken wat in de richting wees die De Ruiter hem had medegedeeld: het leek nog rustig in Žepa.

Later die dag had Karremans opnieuw een gesprek met De Ruiter, en hoorde hij dat de Oekraïners in Žepa waren gedwongen op de OP's te verblijven, en geen bewegingsvrijheid meer hadden. Het patroon van Goražde was dus toch in Žepa herhaald. Verder waren er in Goražde openlijke gevechten tussen de VRS en de ABiH.²¹

De situatie rond Srebrenica bleef echter uitzonderlijk rustig, en daarom zag Karremans geen aanleiding alsnog tot terugtrekking van OP's over te gaan. Hij had geen aanwijzingen dat Arkan zich daadwerkelijk in de buurt bevond, en van een incident waarbij Bosnische Serven door Bosnische Moslims waren vermoord, zoals hem was gemeld vanuit Sarajevo door Nicolai, was hem niets bekend.²² Dat paste overigens volgens Sarajevo wel in een patroon: De Ruiter merkte op dat het *Bosnia Herzegovina Command* moeilijk viel om aan Karremans over te brengen wat er op andere plaatsen in Bosnië werkelijk aan de hand was.²³ Dat was in lijn met een zogeheten *siege-mentality* die bezoekers al eerder bij Dutchbat hadden vastgesteld; daarbij werd het zicht op wat er in de buitenwereld plaatshad vertroebeld doordat men door de omstandigheden gedwongen geconcentreerd op de eigen omgeving.²⁴

Karremans wil de OP's niet terugtrekken

Karremans' standpunt van 28 mei dat hij de OP's wilde handhaven was op zich opmerkelijk: eerder (op 10 mei) had hij *Bosnia Herzegovina Command* juist verzocht om OP's te mogen

19 NIOD, Coll. CD-ROM's. Brigadir Naser Orić aan Komandi 28. D KoV Srebrenica n/r Načelnika taba majora Bećirović Ramiz, 31/05/95.

20 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 140.

21 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 140.

22 NIOD, Coll. Karremans. Aantekening CO Dutchbat, 29/05/95, nr. TK9581.

23 Interview kolonel A. de Ruiter, 29/06/00.

24 Vertrouwelijk vraaggesprek (87).

terugtrekken. In het vorige hoofdstuk kwam al ter sprake dat hij op die dag aan Sarajevo liet weten dat Dutchbat wat de brandstofvoorraad betrof van 'bare minimum' was overgegaan op 'survival'. Dat kon volgens hem nog tien dagen worden volgehouden, en daarna wilde Karremans alle OP's terugtrekken. Om operationele redenen achtte hij het niet acceptabel een enkele OP terug te trekken, schreef hij, want als de OP's eenmaal waren teruggetrokken, dan was het voorgoed. Dutchbat zou dan zijn geloofwaardigheid hebben verloren, en de controle over het gedemilitariseerde gebied zou dan verloren gaan met als mogelijk gevolg een toename van de gevechten. Karremans schatte bovendien in dat de ABiH het verlaten van de OP's zou willen tegengaan, of de OP's zou willen overnemen voor de VRS dat deed.²⁵

Vier dagen hierna, op 14 mei, spraken Karremans en Nicolai elkaar over verdergaande brandstofbesparende maatregelen. Karremans meende toen dat verdere besparingsmogelijkheden waren uitgeput. Het niet langer verlichten van OP's bij duisternis wees hij uit veiligheidsoverwegingen af.²⁶ Daarop had Nicolai hem gevraagd om te proberen het nog tot 1 juni met de beschikbare hoeveelheid brandstof vol te houden.²⁷ In zijn tijdschema's had Karremans namelijk de mogelijkheid opengelaten dat herberekening van de brandstofvoorraden een verlenging tot 1 juni toeliet.²⁸

Op 28 mei besloot de bataljonscommandant echter geen gevolg te geven aan de opdracht van Nicolai vanuit Sarajevo om OP's op te geven. Dat roept de vraag op waar deze omslag vandaan kwam; er was immers in de tussentijd nog steeds geen nieuwe brandstof gearriveerd, en de met Nicolai overeengekomen deadline kwam in zicht. De omslag moet er in gezocht worden dat Karremans zijn opdracht wilde blijven uitvoeren, ondanks alle ellende, ook toen dat nauwelijks meer kon.

Het lijkt er sterk op dat Karremans zich bij zijn standpuntinname van 28 mei dat de OP's niet verlaten moesten worden liet leiden door de omstandigheden van het moment (relatieve rust in de enclave) en zorgen over het terugtrekken van OP's bij nacht en/of bij slecht weer; hij lijkt zich niet sterk bewust te zijn geweest van het dreigende gevaar dat Dutchbat boven het hoofd hing gezien de gedwongen terugtrekking van de OP's in de andere enclaves, waar hem wel op gewezen werd vanuit Sarajevo. Anderzijds moet gezegd worden dat bij de beslissing van de bataljonscommandant meegespeeld heeft dat Karremans het eenvoudig niet verantwoord achtte om de OP's terug te trekken, omdat dan gevaar van de ABiH viel te duchten.²⁹ Begin juli zou blijken dat dat zeker een valide argument was. Inderdaad zou het opgeven van de OP's bovendien betekend hebben dat Dutchbat nog 'blinder' was geweest dan het toch al was om te kunnen waarnemen wat zich rondom de enclave afspeelde.

Vaststaat dat Karremans zich door de omstandigheden in een hoek gedrukt voelde, zonder een mogelijkheid te zien daar uit te kunnen komen. Hij was teleurgesteld in de hogere echelons en voelde zich in de steek gelaten.³⁰ Wat het voor hem niet makkelijker maakte was dat hij van Sarajevo (generaal Nicolai) weinig steun meende te ondervinden, maar van het niveau daarboven, Zagreb (kolonel De Jonge), wel. Deze laatste meende dat Karremans op goede gronden zijn OP's niet terugtrok. Anders had het bataljon immers helemaal geen ogen

25 NIOD, Coll. Karremans. CO Dutchbat to Comdr BH Command thru Comdr SNE, with Annex A: Consequences of the withdrawal of OP's, 10/05/95, No. TK 9565.

26 NIOD, Coll. Karremans. C-Dutchbat 3 aan COS BHC Sarajevo i.a.a. C-KL Crisisstaf,

15/05/95, nr. TK 9566.

27 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 133.

28 NIOD, Coll. Karremans. Tijdschema loslaten OP's, 12/05/95, nr. TK 9567.

29 Interview A. de Ruiter, 29/06/00.

30 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 133.

meer gehad, en was niet bekend geweest wat er rond de enclave plaatshad, zo betoogde De Jonge.³¹ Karremans werd in zijn afweging de observatieposten te handhaven ook gesteund door de Directeur Operatiën van de Koninklijke Landmacht, generaal-majoor A.P.P.M. van Baal, die hij informeel om raad had gevraagd.³²

Toch terugtrekking van de OP's?

Dutchbat had nauwelijks zicht op wat zich aan de rand van de enclave en daarbuiten afspeelde; daartoe moest het zich zoals gezegd verlaten op berichten van het *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo, en ook daar was niet alles bekend van wat zich rond de enclave afspeelde. Zo bleek (achteraf) dat Arkan-eenheden zich wel degelijk in de omgeving van de enclave ophielden. De moordpartij van Bosnische Moslims op Bosnische Serven waar Nicolai het over gehad had tegen Karremans die Dutchbat alleen uit een Servische krant bekend was, betrof vijf (ook het getal zeven werd genoemd) VRS-militairen die buiten de enclave, bij Rupovo Brdo dichtbij Milići, op 27 mei door een groep Bosnische Moslims waren gedood.³³ De ABiH rapporteerde daarover dat een ABiH-patrouille op VRS'ers was gestuit; dat de ABiH-ers de VRS-militairen als eerste hadden gezien, en het vuur had geopend, waarbij vijf Bosnische Serven sneuvelden. Ook op 29 mei ontmoetten twee patrouilles elkaar. Ditmaal in Podravanje, buiten de enclave. Deze keer was het de VRS die als eerste het vuur opende, hetgeen de ABiH op twee gewonden kwam te staan. De VRS nam verder nog wraak door hinderlagen te leggen tussen Srebrenica en Žepa, waarbij in twee gevallen drie doden en drie gewonden onder voedselzoekers en ABiH-militairen vielen.³⁴

Voor Dutchbat was vanaf 28 mei al maximale waakzaamheid bevolen. De 50 mitrailleurs moesten zijn bezet, en er mochten geen voor overrompeling kwetsbare patrouilles meer vanuit de OP's worden gelopen. In de nacht van 28 op 29 mei haalde Karremans zijn compagniescommandanten bij elkaar. Hij verstreekte de richtlijn dat de OP's binnen één uur OP's moesten kunnen worden verlaten. Daartoe dienden alle voertuigen op de OP's te worden volgeladen, en moest per OP een plan worden opgesteld wat er met de rest van het materiaal diende te gebeuren. De *Quick Reaction Forces* van de compagnieën en van het verkenningspeloton commando's kregen een nieuwe taak: als een bespreking met de VRS op een van de OP's plaats zou hebben, dan was daar de 'alarmfase rood' van kracht en diende de *Quick Reaction Force* met één pantserrupsvoertuig zichtbaar in de buurt van de OP te worden opgesteld.³⁵ Over wat er moest gebeuren wanneer de VRS onverhoopt een OP wilde binnentrekken, repten de instructies niet.

Dat er voorbereidingen werden getroffen om de OP's te verlaten betekende niet dat er ook al toestemming voor dat vertrek was gegeven. Wel werden de voorbereidingen daartoe nog diezelfde nacht afgerond.³⁶ De bemanning van één OP raakte daarbij zodanig door de situatie bevangen dat zij persoonlijke eigendommen verbrandden, en afscheidsbrieven ging schrijven.³⁷

Overigens waren er al eerder in mei voorbereidingen getroffen om het hele bataljon

31 Interview H. de Jonge, 17/09/99.

32 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

33 Interview Zoran Jovanović, 13/09/99.

34 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 02/06/09, Str. pov. br. 04-84/95.

35 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, pp. 138-139.

36 NIOD, Coll. Karremans. CO Dutchbat to Comdr BH Command thru Comdr SNE, 04/06/95, No. TK9587.

37 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 139.

binnen 48 uur te kunnen terugtrekken in een heimelijke operatie. Tolken, lokaal personeel, UNMO's en *Médicins Sans Frontières* waren niet in dit plan gekend, omdat het bataljon rekende op tegenwerking van de bevolking. Die zou op alle denkbare manieren willen proberen het vertrek van Dutchbat te verhinderen, zodat uit niets mocht blijken dat er aanstalten zou worden gemaakt om de OP's en de compounds te verlaten. Dergelijke voorbereidingen moesten daarom bij duisternis geschieden, of wanneer er geen 'locals' in de buurt waren. De voertuigen op de OP's zouden dan via opgedragen routes naar een aangegeven punt gaan. Om buiten de enclave te kunnen komen zou eerst wel de VRS nog toestemming moeten verlenen.³⁸

3. De dagen van eind mei en begin juni 1995: de VRS dreigt rond OP-Echo

Het gebied rond OP-E bij Zeleni Jadar, in de zuidoosthoek van de enclave, was reeds lang omstreden gebied. Om meerdere redenen was dit punt van strategisch belang: het lag op de driesprong van wegen die de zuidelijke toegang tot de enclave beheerste. Via Zeleni Jadar konden belangrijke Bosnisch-Servische plaatsen in de regio gemakkelijk worden bereikt, zoals Milići, Vlasenica en het militaire bolwerk Han Pijesak. Als de route via Zeleni Jadar niet gebruikt kon worden, was voor de Bosnische Serven een omweg nodig via de noordzijde van de enclave.

Daarnaast waren er voor beide strijdende partijen economische belangen in het geding met Zeleni Jadar. Voor de Moslims zou zonder controle over Zeleni Jadar de belangrijke route vanuit Srebrenica naar Žepa moeilijker zijn, omdat deze plaats op de verbindingsroute naar die enclave lag. Voor de Bosnische Serven op hun beurt vormde Zeleni Jadar de toegang tot hun bauxietmijnen aan de zuidzijde van de enclave. Voor beide partijen was verder van belang dat de drinkwatervoorziening van Srebrenica vanuit deze plaats kon worden gecontroleerd.

Behalve Zeleni Jadar zelf was ook het industrieterrein dat ten zuiden van deze plaats lag van potentieel belang. Volgens de loco-burgemeester van Srebrenica had het Canadese bataljon (Canbat) in Zeleni Jadar een observatiepost achter de fabrieken gehad. Om die reden zou dit industrieterrein voor de komst van Dutchbat I deel hebben uitgemaakt van de enclave, en de Moslims beschouwden het daarom als behorend tot de enclave. Dutchbat I betrok echter volgens deze bron uit de *Opština* uit veiligheidsoverwegingen direct na aankomst, in maart 1994, een observatiepost vóór het industrieterrein, waardoor de fabrieken aan de Bosnische Serven toevielen. De *Opština* zou op de verkeerde positie van OP-E hebben gewezen, maar had als antwoord gekregen dat Zeleni Jadar volgens Dutchbat I Bosnisch-Servisch gebied was.³⁹

Vanuit Canadese bron werd overigens tegengesproken dat het industrieterrein in 'hun' tijd tot het terrein van de Bosnische Moslims had behoord; beide Canbat-bataljonscommandanten waren unaniem in hun oordeel daarover. Dutchbat had gewoon de OP's overgenomen die Canbat had ingericht. OP-E bevond zich ook toen steeds binnen de enclave, en had zich ook toen niet – zoals sommige Moslims beweerden – ten zuiden van het fabriekscomplex bevonden.⁴⁰ Wel was de OP verhuisd: oorspronkelijk was deze 200 meter buiten

38 NIOD, Coll. Karremans. Bijlage D (Gevplan) bij Operatieplan nr 2 (Verlaten van enclave) van C-1(NL) VN Infbat, 13/05/95, UN Secret.

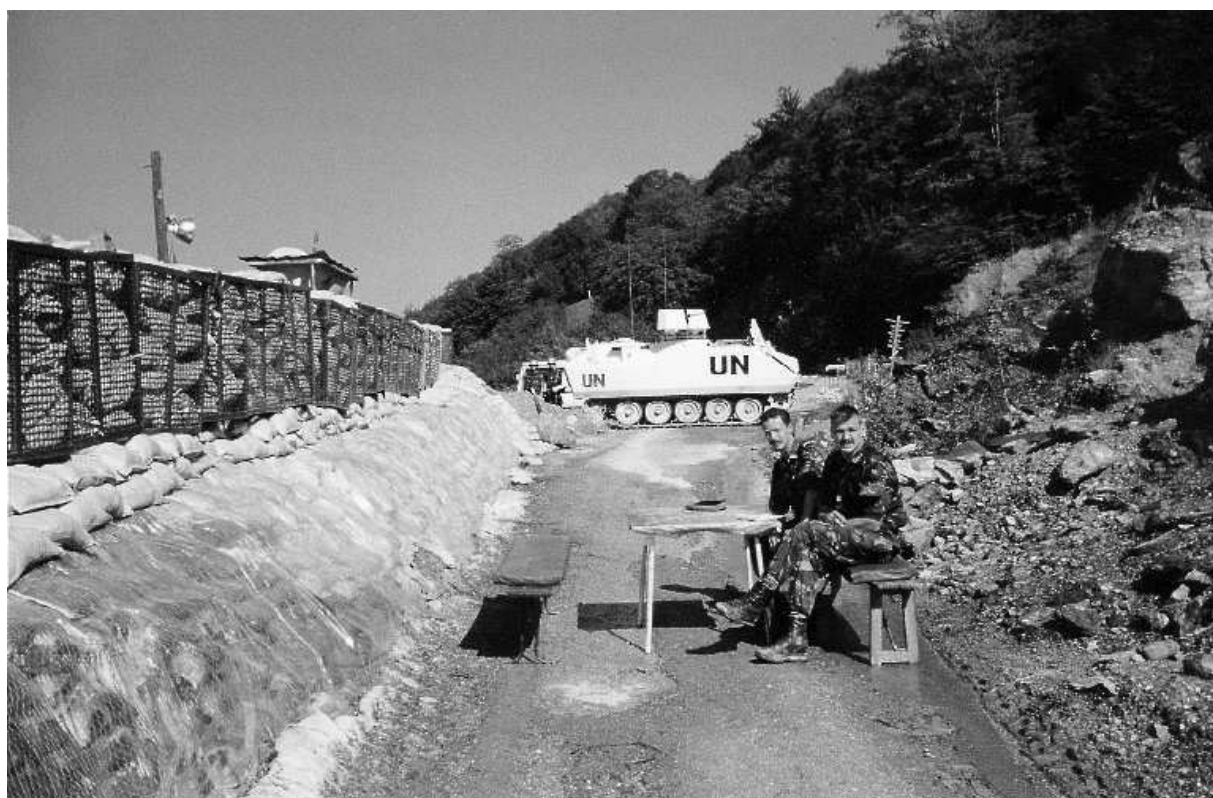
39 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

40 Interview Pierre Desjardins, 12/11/99.

DE PERIODE VAN 25 MEI 1995 TOT 6 JULI 1995

De omstreken weg naar Milići langs OP-E en het fabriekscomplex bij Zeleni Jadar.

Dutchbatters bij OP-E in afwachting van de komst van de VRS-onderhandelaars.

het fabriekscomplex gesitueerd. Vanwege het geschiet daar en omdat de ABiH er posities had bezet, was de OP verplaatst,⁴¹ maar niet naar het zuiden; ook hadden de Canadezen geprobeerd de daar gelegen *waterplant* in het gebied op te nemen, maar dat was niet gelukt. Daardoor bleef de drinkwatervoorziening van Srebrenica betwist tussen de strijdende partijen.⁴²

Voor de VRS was OP-E een doorn in het oog omdat het de wegen ten zuiden van de enclave doorsneed, en de bevoorrading van de eenheden rond Srebrenica bemoeilijkte. De wens om de weg naar Milići te kunnen gebruiken, leefde aan Bosnisch-Servische zijde al lang. Er waren verschillende ontmoetingen geweest waarbij het gebruik van de weg ter sprake kwam, maar het kwam nooit tot een overeenkomst omdat het om militair verkeer ging, en dat wilde niemand toestaan.⁴³ Zo vroegen de Bosnische Serven al in september 1994 om hen de weg naar Milići te laten gebruiken, tijdens een ontmoeting tussen de VRS, Naser Orić en bataljonscommandant Vermeulen van Dutchbat I (deze is al aan de orde geweest in deel II).

De *War President* van Srebrenica, Suljić, was het met het gebruik van die weg door de VRS niet eens; hij wilde een dergelijk voorstel niet accepteren. Van deze ontmoeting deed Suljić geen verslag aan Sarajevo omdat het, naar hij zei, moeilijk was de informatie over te brengen. De *Civil Affairs Officer* van *Sector North East*, Ken Biser, hoorde ook van de bijeenkomst en deed er wel verslag van. Hij bevond zich op bezoek in Srebrenica. Op 22 september ontmoette hij daar Koljević, de vice-president van de Republika Srpska, waarbij zij over het gebruik van de weg spraken. Koljević wilde aanvankelijk directe instemming van UNPROFOR met het gebruik van de weg, maar ging er tenslotte mee akkoord de zaak bij een ontmoeting van de *Joint Demilitarization Commission* te bespreken, waarin ook Bosnische vertegenwoordigers zitting hadden. Dat zou dan niet in Srebrenica maar in Sarajevo gebeuren.⁴⁴ Wanneer UNPROFOR het als gebaar van goede wil naar de VRS niet zou toestaan de weg te gebruiken, dan zouden de Bosnische Serven zich gedwongen voelen de weg met geweld open te leggen, zo had Koljević gezegd. In die zin kan de verovering van OP-E niet als een strategische verrassing zijn gekomen.⁴⁵

In maart 1995 had ook generaal Mladić aan generaal Smith gevraagd de UNPROFOR-eenheden in het zuidoostelijke deel van de enclave weg te halen. De aanwezigheid van UNPROFOR daar stond volgens Mladić de ABiH toe terrein te bezetten, evenals ‘an important road that was by rights Serbian’. Smith weigerde.⁴⁶ In april/mei 1995 zou Koljević zich voor hetzelfde doel weer bij OP-E hebben bevonden, maar *War President* Osman Suljić ontmoette hem toen niet.⁴⁷

De gebeurtenissen van 30 mei

Ondanks de schijnbare rust in de enclave eind mei rommelde het wel degelijk in de omgeving van Srebrenica. De VRS vroeg op 30 mei om 20.30 uur om een spoedvergadering in de omgeving van OP-P in het noorden van de enclave. Voor Karremans kwam dit geheel

41 Interview Yvan Bouchard, 12eRBC, 15/11/99

42 Interview Thomas K.D. Geburt, 18/11/99.

43 Interview Petar Ušumlić, 14/09/99.

44 CRST. Civil Affairs, Sector NE, Srebrenica Trip Report, 21-14 September, 1994.

45 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File 1.1.57, SNE 4 April – 23 August 1995.

Fax Biser aan Corwin, 09/06/95, zonder nr.

46 UNGE, UNPROFOR, Box 215, File BHC95 7Mar-14Mar95. Meeting Gen Smith and Gen Mladić 7 March 1995, Ref 8594. BHC FWD to DOKL. 091100A Mrt 95. Outgoing fax No. 122/95. UNPROFOR Conf.

47 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

onverwacht. Dutchbat werd vertegenwoordigd door de Sectie 5, de sectie voor de militair-civiele contacten; de VRS door majoor Nikolić en een onbekende officier uit Pale, die kennelijk nerveus waren. Nikolić deed mee over inlichtingen te beschikken dat de ABiH binnen twee dagen OP-A en OP-C zou aanvallen en alle uitrusting zou overnemen. De boodschap was duidelijk: wanneer de ABiH OP's zou overnemen, mocht het VN-personeel zich niet langer in dat gebied bevinden. Zij zouden anders voor de VRS een doelwit zijn. Verder beklagde de VRS zich erover dat er zich teveel ABiH-militairen nabij de Nederlandse OP's ophielden, vooral bij OP-R, in het oosten van de enclave, op de berg Zanik, was dat het geval. Als de ABiH OP's zou aanvallen, zo was de boodschap van VRS-zijde, dan was Dutchbat-personeel welkom in de VRS-linies, als zij hun wapens en munitie maar meebrachten. Voor de rest stond het Dutchbatsoldaten vrij de enclave te verlaten wanneer zij dat wilden.

Karremans wist niet goed wat hij met deze mededelingen aan moest. Het kon een nieuwe benadering van de VRS zijn, of een of andere list. Het aanbod aan Dutchbat van een vrije aftocht uit de enclave en het aanbod om naar de VRS-linies te ontsnappen was al eerder gedaan, en ook klaagzangen over teveel ABiH-militairen in de nabijheid van OP's waren bekend. Nieuw was echter dat Dutchbat als doel van de VRS beschouwd werd als de ABiH een OP zou overnemen. Onder de heersende omstandigheden zag de bataljonscommandant het als weinig waarschijnlijk dat de ABiH zich zo zou opstellen als de VRS voorspelde; dat zou de omgekeerde wereld zijn. Karremans kreeg eerder het gevoel dat de VRS een aanleiding zocht om een offensieve operatie te beginnen, maar opnieuw zag Karremans daarin geen noodzaak OP's te verlaten.⁴⁸ In Goražde waren inmiddels weer twee OP's door de VRS overgenomen.

Op diezelfde dag, 30 mei, had in het zuidoostelijk deel van de enclave, bij OP-E, VRS-kolonel Vukota Vuković persoonlijk aan de bemanning van de OP duidelijk gemaakt dat zijn mannen al rondom de post zaten.⁴⁹ Dat bleek toen Vuković halverwege het gesprek overhaast vertrok omdat er vanaf een heuvel tegenover de OP werd gevuld. De nacht ervoor had sergeant Ceelen al het geluid van vallend gesteente gehoord, maar met een nachtzichtkijker had hij niets kunnen waarnemen.⁵⁰ 's Avonds waren er in de bergen vuurtjes te zien. Wanneer de OP-bemanning floot, floot de VRS terug. Moslims, die anders frequent aan de poort stonden voor brood, batterijen, hulp, snoep en shag, lieten zich niet meer zien.⁵¹ Kort na middernacht in de nacht van 30 op 31 mei klonk een hevige explosie op zo'n honderd meter afstand van de OP. Het leek een poging tot intimidatie te zijn.⁵² In opdracht van zijn compagniescommandant, kapitein Groen, ging Ceelen bij daglicht kijken en de grote krater in de weg opmeten die het resultaat van de explosie was.

De gebeurtenissen van 31 mei

De volgende dag, 31 mei, beschoot de VRS Ceelen tijdens een patrouille. Voor Ceelen stond het vast dat de VRS incidenten rondom OP-E ensceerde, om op die manier druk op Dutchbat uit te oefenen. Compagniescommandant Groen besloot tot versterking van de OP; aan de OP-bemanning werden sergeant Smit en enkele soldaten toegevoegd, waarna de

48 CO Dutchbat to HQ UNPROFOR Sarajevo through HQ BH Sector NE, 30/05/95, nr. TK9583. Bijl. 19 in: Karremans, *Srebrenica. Who Cares?* Zie ook p.141.

49 SMG/Debrief. Dagboek E.R. de Vries.

50 Interview W.A. Ceelen, 02/0799.

51 SMG/Debrief. Dagboek E.R. de Vries.

52 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 157.

bezetting twaalf man telde. Tevens gaf Groen opdracht op een hoger gelegen vlakte achter de OP een schuttersput te graven, en deze overdag te laten bezetten door een van de twee sergeanten en een soldaat.⁵³ De bedoeling van deze waarnemingspost was om te waarschuwen voor de komst van de VRS, zodat er de mogelijkheid was eventuele pantservoertuigen het gebruik te ontzeggen van de weg die de enclave binnenvoerde.⁵⁴ Daartoe was de post voorzien van AT-4 antitankwapens voor de korte dracht.⁵⁵

Op 31 mei waren de strijdende partijen in de omgeving van OP-E inderdaad met elkaar in gevecht, al had Dutchbat daar weinig informatie over. Ook bij de iets verderop gelegen OP-F werd gevochten. Waarschijnlijk waren er in de nacht daarvoor VRS-infiltraties geweest nabij OP-K en OP-D aan de zuidkant van de enclave. Nabij OP-E stootten op 31 mei tweemaal verkenningspatrouilles op elkaar. Twee ABiH-militairen raakten daarbij gewond, en twee soldaten van de VRS sneuvelden.

Er leek meer zwaar weer op komst omdat de ABiH uit onderschept berichtenverkeer had begrepen dat Željko Ražnjatović, beter bekend als Arkan, op 1 juni in Bratunac was gearriveerd om sabotage- en terreuracties voor te bereiden. Ook had het Drina-korps van de VRS aan de Milići Brigade opdracht gegeven om hinderlagen in het gebied ten zuiden van Srebrenica te gaan leggen. Het doel daarvan was om het gebied tussen Srebrenica en Žepa weer onder controle te krijgen, waar – blijkens een rapport van de Milići Brigade – de Moslims op dat moment heer en meester waren. Dat resulteerde in een drietal operaties in de nacht van 31 mei op 1 juni, waarbij tien ABiH-militairen de dood vonden, zes gewond raakten en één gevangen werd genomen. Berichten van de ABiH bevestigden de gebeurtenissen, maar spraken van zeven doden aan eigen zijde, waaronder vier soldaten (van de 284e Brigade ABiH) die een gewonde soldaat droegen die op een antipersoneelsmijn was gestapt; ze hadden geprobeerd hem van Žepa naar het ziekenhuis in Srebrenica te brengen.⁵⁶

Het was de strijdende partijen te doen om OP-E: daarvandaan kon het zuidelijk deel van de enclave en de toegang tot de stad worden gecontroleerd. Karremans stelde zich in een brief aan *Bosnia Herzegovina Command* op het standpunt dat hij OP-E zou blijven verdedigen met steun van de *Quick Reaction Force*. Wanneer de ABiH de OP ging aanvallen, zou de VRS de weg tussen OP-E en Srebrenica afsluiten. In dat geval zou de VRS zich geconfronteerd zien met de *Quick Reaction Force*. Dutchbat was niet van zins OP's op te geven, was in staat elke OP te verdedigen en zou daar naar handelen, aldus Karremans in zijn brief. Het was onacceptabel wanneer de VRS de confrontatielijn zou oversteken; wanneer dat gebeurde zou Dutchbat zich met alle ten dienste staande middelen verzetten. Hij voegde hier nog aan toe dat er een 'massive reserve echelon' was. De VRS had laten weten geen offensieve acties tegen VN-eenheden te zullen beginnen. De VRS wilde de goede verstandhouding met UNPROFOR in zijn algemeenheid, en op het lokale niveau met Dutchbat in het bijzonder, handhaven. De standvastigheid die Dutchbat toonde begreep de VRS niet. Niettemin trok Karremans uit een bijeenkomst met VRS-officier Vuković van die dag de conclusie dat de

53 Interview W.A. Ceelen, 02/07/99.

54 Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 158.

55 Debriefingsverslag M.J. Koper, 08/09/95.

56 ICTY (IT-98-33) D122/a, D53/a, D52/a.

Command of 1st Milići Brigade to Command of Drina Corps, 01/06/95, No. I/02-495-1. ABiH 28th

Division Command, Asst Commander for Security Captain Nedžad Bektić to Command of 2nd Corps Security Department, 2 June 1995, No. 13-05-77/95; ABiH 28th Division, Distribution of materiel and technical equipment, 02/06/95, No. 02-35/95.

VRS een aanleiding zocht om een actie te beginnen, en van alles uitprobeerde om de druk op het bataljon te verhogen.⁵⁷

De VRS had zich bij monde van kolonel Vuković tevens verbolgen getoond over de ABiH-infiltratie van 28 mei die aan zeven Bosnische Serven het leven had gekost. Waar Karremans eerder tegenover generaal Nicolai de moord op deze zeven Bosnische Serven als een irrelevant feit uit het verleden aanmerkte, zag hij dit nu wel als een aanleiding voor de VRS om een actie te beginnen. Een ander punt dat de VRS in gesprekken naar voren had gebracht, was de verwachting dat de ABiH een aanval in de nabijheid van OP-E zou provoceren. OP-A en OP-C in het westen, waar die vrees eerder was uitgesproken, waren nu kennelijk buiten beeld. In geval van een aanval door de ABiH zou de VRS zich verdedigen. De VRS maakte zich zorgen over het feit dat OP-E zich dan in de vuurlinie zou bevinden. Daarom kwam Vuković met het voorstel dat bij een aanval de bemanning haar toevlucht kon zoeken tot de VRS. De OP moest dan wel zo spoedig mogelijk verlaten worden. Later op de middag bracht de Sectie-5, voor de militair-civiele contacten, de ABiH van de inhoud van het gesprek met de VRS op de hoogte.⁵⁸ De reactie van de ABiH werd niet opgetekend.

De gebeurtenissen van 1 juni

Op 1 juni wilde VRS-kolonel Vuković opnieuw een gesprek met een Dutchbat-vertegenwoordiger, nu bij OP-E. Karremans ging akkoord met een gesprek en ging deze keer zelf, alhoewel De Ruiter in Sarajevo hem twee dagen daarvoor had gezegd vooral niet zelf te gaan; de ervaring in Žepa en Goražde had namelijk geleerd dat er een uur voor de ontmoeting troepenverplaatsingen nabij de plaats van de ontmoeting zouden zijn.⁵⁹ Nadat het liaison-team van Dutchbat op de post was gearriveerd, werd de VRS gebeld. Ondanks de garantie dat hun veiligheid was gewaarborgd, wilde het VRS-onderhandelingsteam echter niet naar OP-E komen; Vuković vond het niet veilig. De Bosnische Serven stelden daarop voor op een andere plaats, gelegen tussen de OP en de VRS-opstellingen, driehonderd meter zuidelijker. Daar konden de Dutchbat-onderhandelaars te voet of per YPR heen gaan.⁶⁰ Dat wilde Karremans niet, gelet op de ervaringen in Goražde: daar had de VRS twee dagen eerder twee OP-bemanningen gegijzeld. Daarom sprak Karremans vervolgens via een tolk, staande op de uitkijktoren van de OP, kort met Vuković, via de telefoonlijn die tussen de OP en de VRS-stellingen lag.

Vuković deed Karremans een mededeling namens de commandant van het Drina-korps, generaal-majoor Živanović zelf: de VRS was vanaf dat moment voornemens de weg ten zuiden van de enclave naar het bauxietmijngebied te gebruiken. Dutchbat werd verzocht daarom de weg bij OP-E vrij te maken, en de OP te verlaten.⁶¹ Karremans wees dat verzoek af. Vuković kreeg 's avonds bij OP-P ook een schriftelijke bevestiging van de afwijzing van zijn voorstel: OP-E lag immers binnen de grenzen van de *Safe Area*, en het was de taak van Dutchbat om OP's langs de confrontatielijn te bemannen, aldus Karremans.⁶²

57 CO Dutchbat to HQ UNPROFOR Sarajevo through HQ BH Sector NE, 31/05/95, nr. TK9584. Bijl. 20 in: Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*

58 CO Dutchbat to HQ UNPROFOR Sarajevo through HQ BH Sector NE, 31/05/95, nr. TK9584. Bijl. 20 in: Karremans, *Srebrenica. Who Cares?* Zie ook p. 141.

59 Karremans, *Srebrenica: Who Cares?*, p. 140.

60 NIOD, Coll. Karremans. CO Dutchbat to BH Command, 01/06/95, nr. TK 9586.

61 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 144 en bijl 21.

62 NIOD, Coll. Karremans. CO Dutchbat to Col Vuković, 01/06/95, nr. TK9585.

Volgens korporaal De Vries vroeg sergeant Ceelen op OP-E na afloop van het gesprek tussen Karremans en Vuković aan Karremans of er nog bijzonderheden waren die hij moest weten. De bataljonscommandant had, volgens De Vries, aan Ceelen geantwoord dat dat niet het geval was. Ceelen bevestigde dat, en voegde eraan toe dat ook kapitein Groen die vraag aan Karremans gesteld had; ook deze had als antwoord gekregen dat er niets besproken was wat voor de bemanning van de OP van belang was. De Dutchbat-militairen op de OP dachten daar echter anders over; de druk van de VRS nam toe. Ceelen hoorde later op de Wereldomroep dat Vuković de ontruiming van een OP had geëist. Als dat inderdaad het geval was, en dat was het, dan had Karremans dat moeten zeggen, zo meende Ceelen, omdat de OP vanaf dat moment gevaar liep. Van de tolk hoorde Ceelen overigens wel van de VRS-plannen om de zuidelijke punt van enclave in te nemen.⁶³

De 28e Divisie van de ABiH bereidde zich op verdere gevechtsacties voor en verdeelde alvast extra munitie over de verschillende brigades. Het ging alles bij elkaar om een redelijke hoeveelheid, maar afgezet tegen het aantal beschikbare geweren, betrof het niet veel meer dan twintig patronen per geweer. Verdeeld werden 43.000 stuks geweermunitie, 4.500 stuks mitrailleur munitie, 280 handgranaten, 45 M-57 antitankraketten, 30 stuks 82 mm mortiergranaten en 52 stuks munitie voor een 60 mm raketwerper.⁶⁴

Het bleef onrustig in en rondom de enclave. In de stad Srebrenica zelf verschenen steeds meer mannen met wapens.⁶⁵ Volgens de Canadese UNMO Captain Bob Patchett was er wel een soort dreiging dat er wat stond te gebeuren, maar was niet duidelijk wanneer dat stond te gebeuren. De VRS klaagde er al weken over dat de ABiH loopgraven aan het aanleggen was en zwaar bewapend rondliep, maar nu waren aan beide zijden meer stellingen bezet dan anders. Een signaal leek volgens Patchett ook te zijn het tonen van een kaart door de VRS met daarop nieuwe confrontatielijnen. Die lijnen hielden in dat het *Swedish Shelter Project* – de ingang daarvan lag niet ver van OP-E – onder Bosnisch-Servische controle zou komen.⁶⁶

De liaisonofficier van de ABiH verzocht op dagelijkse basis de situatie met UNMO's te kunnen bespreken, en vroeg voorts om informatie over de toestand in Goražde. Die hadden de UNMO's echter niet. Die vroegen op hun beurt de ABiH vooral niet te provoceren. De bevolking was al gewaarschuwd om geen vee te laten grazen nabij de confrontatielijn en daar geen hout te gaan hakken.⁶⁷

In de ochtend van 1 juni was aan de zuidzijde van de enclave een vuurgevecht gaande. Bewoners meldden dat de VRS een hinderlaag had gelegd in het berggebied Sućeska nabij OP-K (twee kilometer west van OP-E); daar bevond zich de smokkelroute naar Žepa, waarlangs net een groep Moslims naar Srebrenica terugkeerde. In deze hinderlaag kwamen volgens een ABiH-bron elf personen om het leven, waaronder enkele ABiH-soldaten.⁶⁸ De ABiH formeerde hierop een speciale eenheid om de lichamen, waaronder van enkele jongens onder de zestien, op te halen. Een lokale Dutchbat-commandant zou volgens een ABiH-bron

63 SMG/Debrief. Dagboek E.R. de Vries; interview W.A. Ceelen, 02/07/99.

64 ICTY (IT-98-33) D122/a, D53/a, D52/a. Command of 1st Milići Brigade to Command of Drina Corps, 01/06/95, No. I/02-495-1. ABiH 28th Division Command, Asst Commander for Security Captain Nedžad Bektić to Command of 2nd Corps Security Department, 02/06/95, No. 13-05-77/95; ABiH 28th Division, Distribution of material and

technical equipment, 02/06/95, No. 02-35/95.

65 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebrenica to MSF Beograd, 02/06/95 03:06, nr. Out 679.

66 Interview Bob Patchett, 19/11/99.

67 SMG, 1001. Capsat TX to TA info Dutchbat LO Team, 012130B Jun 95.

68 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

tegen de VRS hebben gezegd dat de ABiH-mannen in actie waren geweest bij een gevecht, en dat terwijl in hun rugzakken alleen meel zat dat ze in Žepa hadden gehaald. Het voorval haalde de publiciteit niet.⁶⁹

De bemanning van OP-K had inderdaad 46 ABiH-soldaten geteld die naar de plek van de hinderlaag liepen. Verder zag de OP-bemanning dat de VRS wapens uitlaadde uit een voertuig en onderstellen voor wapens (affuiten) plaatste. Later op de dag signaleerde Dutchbat daar nog een T-55 tank. Een terugkerende groep smokkelaars van de Bosnische Moslims meldde zelfs dat de VRS tien tanks ten zuiden van de enclave had staan, en dat de VRS via deze smokkelroute regelmatig de enclave binnenkwam. Nog opmerkelijker was dat deze groep (35 man, waarvan 20 gewapend, alsmede 35 paarden) vertelde vijf pantserwagens (van het type BTR-60) van het Oekraïense bataljon in Žepa te hebben gekocht. Karremans liet het verhaal van de gekochte pantservoertuigen uitzoeken en kwam tot de conclusie dat het niet waar was.⁷⁰

UNMO's daarentegen meldden, als 'oddest item of news', dat twee van dergelijke pantserwagens 's nachts de enclave waren binnengekomen. De bemanning van OP-K zou de pantserwagens hebben gezien, zou lichtfakkels hebben afgeschoten, en zou zelfs hebben getracht erop te schieten, maar de voertuigen waren buiten schootsafstand. De rapportage van OP-K hierover gaf aan dat een tweetal wielvoertuigen, vermoedelijk pantservoertuigen van hetzelfde type BTR-60, via de weg die 250 meter oostelijk van de OP liep de enclave binnenreden, en vervolgens hun weg naar het noorden vervolgden.⁷¹

Een maand later doken weer berichten op over deze pantserwagens; OP-C in het zuidwesten hoorde in de nacht van 1 juli zwaar motorgeluid vanuit de aangrenzende zogeheten Bandera-driehoek. Een bewoner vertelde dat het om BTR-60's van de ABiH ging.⁷² Verdere aanwijzingen over de aanwezigheid van dit type pantservoertuigen in de enclave zijn niet gevonden. Het verhaal ging dat ze door de linies verder naar Tuzla reden.

De gebeurtenissen van 2 juni

Verwarring en angst heersten dezer dagen in de enclave. Daaraan droeg nog bij dat de VN zijn Civiele Politie vanuit de stad terugtrok naar de compound van Dutchbat in Potočari.⁷³ Ook UNHCR rapporteerde dat de spanning toenam. Dat was niet alleen een gevolg van de door de VRS gelegde hinderlaag bij OP-K, maar ook van berichten die op Radio Bratunac waren te horen: 1500 man Arkan-troepen zouden naar Bratunac onderweg zijn om Srebrenica te veroveren, en de VRS zou met geweld OP's van Dutchbat willen veroveren.⁷⁴

Dutchbat hoorde nog meer paniekberichten. Er zouden 10.000 VRS-militairen aan de Drina klaar staan die nog diezelfde avond zouden aanvallen. Zij wachtten alleen nog op een

69 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

70 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 144.

71 UNGE, UNPROFOR, box 434, UNMO UNPROFOR HQ North-East, Milinfosummaries/1, SNE/1. UNMO HQ Sector NE to UNMO HQ Zagreb, Weekly Infosum 21/95 (22 – 28 May) en 22/95 (29 May – 4 Jun), 281500B May 95 en 040800B Jun 95. De melding van OP-K was van 270015B mei 95. (MID. Doc Rest 200.300.200.200.200.Yo.12423. AMID 443-

0305 doos 113).

72 SMG, 1001. C-BCie aan Dutchbat Potočari, Dagelijkse Sitrep van 301600B Jun 95 – 011600BJul95.

73 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File 1.1.57, SNE 4 Apr – 23 Aug 95. Fax Biser aan Mihov D-SRSG BHC FWD, 03/06/95, zonder nr.

74 CRST. UNHCR Srebrenica to UNHCR Sarajevo, 02/06/95 08:07.

politiek besluit, maar zouden dan over een frontbreedte van zo'n tien kilometer aanvallen. De ABiH beweerde een aanval maximaal zeven dagen te kunnen tegenhouden.⁷⁵

De Militaire Inlichtingendienst van de Landmacht (MID/KL) volgde de ontwikkelingen met zorg. De dienst vermoedde dat de VRS-hinderlaag was bedoeld om een einde aan de smokkelpraktijken te maken, na beschuldigingen dat de ABiH de routes gebruikte voor wapen- en munitieaanvoer. Beide strijdende partijen beweerden dat UNPROFOR zijn taken niet naar behoren uitvoerde. De Bosnische Serven zouden hebben gezegd dat UNPROFOR de Moslims niet in de enclave kon houden, en de Bosnische Moslims zouden UNPROFOR hebben verweten de bevolking onvoldoende te beschermen.⁷⁶

De 28e Divisie van de ABiH verwachtte dat het Drina-korps van de VRS, versterkt met hulptroepen uit Servië, de druk op de enclave zou verhogen. Op die manier zou de VRS een continue migratie van de bevolking naar Tuzla willen uitlokken. Ook verwachtte de ABiH dat de VRS druk op Dutchbat zou gaan uitoefenen om het bataljon vleugellam te maken, zodat er voor Dutchbat geen andere weg zou openstaan dan evacuatie. Een eerste fase in dat proces zou het overnemen van OP's zijn. Wanneer UNPROFOR eenmaal was verjaagd konden de Bosnische Serven een start maken met hun poging de linkeroever van de Drina voor eens en voor altijd 'schoon te maken'. De ABiH verwachtte daarom verdere aanvallen met tanks of pantservoertuigen om de wegverbinding van Bratunac naar Milići via het zuiden van de enclave in bezit te krijgen. De VRS mobiliseerde manschappen in Han Pijesak, Milići, Bratunac en Zvornik. De ABiH wilde vanwege de situatie zijn inlichtingenactiviteit opvoeren, en daarom kregen de brigades van de 28e Divisie opdracht waarnemingsposten in te richten. Die konden waarschuwen voor verkeer op de wegen van Bratunac naar Konjević Polje, van Milići naar Podravanje en van Jasenova naar Zeleni Jadar (zie kaartje op p. 1833). Die posten zouden dan wel voor een deel buiten de enclave moeten liggen.⁷⁷

Op deze dag, 2 juni, leek het niveau van de activiteiten van de strijdende partijen eerst weer even te dalen, al bleven de stellingen van de strijdende partijen over het algemeen wel bezet. Aan het begin van de avond echter loste de VRS plotseling vijftien schoten op Dutchbat-personeel van OP-E, dat net terugkeerde van de waarnemingspost boven de OP. Ook merkte Dutchbat dat in de zuidwestelijke hoek van de enclave een vuurgevecht tussen VRS en ABiH plaats had.⁷⁸ Volgens een ABiH-rapport probeerde de VRS al op 2 juni OP-E te veroveren. De ABiH was daar echter op voorbereid en kon een poging verhinderen door het vuur op de VRS te openen; het kwam de VRS op twee gewonden te staan. De ABiH meldde aan het 2e Korps in Tuzla paraat te zijn om verrassingen het hoofd te kunnen bieden, in het bijzonder inname van OP's van Dutchbat. De ABiH constateerde verder dat de VRS versterkingen aanvoerde.⁷⁹

Sector North East in Tuzla beoordeelde de dreiging tegen Srebrenica inmiddels als groot.⁸⁰ Weinig wees echter nog op een aanval op OP-E, totdat de volgende dag, op 3 juni, de bemanning van OP-E vijftig VRS-militairen in het fabriekscomplex aan de overkant van de

75 SMG, 1004/20. Capsat 61 to 90, 02/06/95 12:12.

76 MID/KL. Militaire Inlichtingendienst Afd Landmacht, INTSUM 105/95, 021200Z Jun 95. Stg Confi.

77 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 285. IBLbr, 02/09/95, Str. pov. br. 01-71/95.

78 CRST. Dutchbat Milinfo, periode 020600-030600B Jun95.

79 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 02/06/09, Str. pov. br. 04-84/95.

80 CRST. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 311700B May to 011700B Jun 95. UN Confi.

weg waarnam. Vijftien tot twintig man staken vervolgens de weg over en kwamen zo tot vlak voor de OP; de VRS had de operatie ‘Jadar-95’ ingezet.

De gebeurtenissen van 3 juni: de inname van OP-E

Sergeant Ceelen en korporaal De Vries, die op dat moment de bovenop de OP gelegen waarnemingspost bezetten, identificeerden de VRS-militairen als Arkan-strijders. Via een megafoon kreeg de OP-bemanning van hen de boodschap binnen tien minuten de OP te verlaten. Kort daarop omsingelde de VRS de OP. Tegelijkertijd waren vlakbij twee ontploffingen te horen, evenals een paar hevige vuursalvo's. De Vries schreef hierover: ‘voor ons was de boodschap duidelijk. De OP lag onder zwaar vuur.’

Ceelen en De Vries zochten in de waarnemingspost hun spullen bij elkaar en aanschouwden het toneel. Intussen werd inderhaast contact gezocht met de plaatsvervangend compagniescommandant, kapitein P.J. Hageman, die op zijn beurt ook in deze crisissituatie de berichten steeds moest doorgeven aan de bataljonsleiding. De Vries schreef hierover in zijn dagboekje: ‘De Serven hadden of geen horloge, of geen geduld. Na een paar minuten werd de boodschap dringender: “This is your chance to leave the OP”. Het enige dat ze op bataljonsniveau kunnen roepen is: “Wacht, uit” [daarmee aangevend dat de bataljonsstaf niet direct raad met de situatie wist] en “situatie? Over”.’⁸¹

Achter de megafoon stond Petar Ušumlić; de VRS had die dag deze in Bratunac gestationeerde Montenegrijnse UNMO-tolk onvrijwillig naar een geïmproviseerd hoofdkwartier op de berg Kvarac gebracht, ten oosten van Srebrenica. Daar kreeg deze te horen dat de VRS OP-E ging innemen, maar dat de VRS niet wilde dat Dutchbat daarbij een haar zou worden gekrenkt. Ušumlić kreeg een megafoon om de Dutchbatsoldaten op OP-E te manen de OP te verlaten. Hij vond het echter begrijpelijk dat zij de veiligheid van de bunker binnen de OP verkozen, omdat dit de veiligste plaats was. Na vijf tot tien minuten aarzelen, verliet de bemanning, ‘thank God’ aldus Ušumlić, de OP. De VRS vuurde wel op de verdedigingswal van de OP, maar de bemanning kon de post ongedeerd verlaten. Dutchbat-officieren toonden zich later ‘pissed off’ ten opzichte van Ušumlić, maar die kreeg nooit de kans uit te leggen hoe de vork in de steel zat.⁸²

Standing Order voor Dutchbat was om bij gedwongen vertrek van een OP alles in brand te steken. OP-E was hierop voorbereid, maar op instructie van de B-compagniescommandant werd dat niet gedaan.⁸³

Deze commandant, Groen, bevond zich op het moment van de inname van OP-E in Potočari, voor de dagelijkse bespreking met de bataljonscommandant. Hij kreeg van zijn plaatsvervangend compagniescommandant Hageman het bericht: ‘OP-E wordt aangevalen! Ga onmiddellijk terug!’ Via de radio volgde Groen onderweg het berichtenverkeer; Hageman onderhield het contact met de OP. De bataljonsleiding liet Hageman vragen: ‘wanneer is de laatste mogelijkheid zonder slachtoffers weg te gaan?’ Het antwoord vanaf de OP was: ‘Ja, dat is dus nu!’ Daarop verbrak de OP-bemanning de verbinding.⁸⁴

De afspraak voor een dergelijke noodgedwongen snelle evacuatie was dat de Dutchbatters die de bezetting van de waarnemingspost vormden in een boog de helling zouden afdalen naar de weg, om daar door de terugtrekkende YPR te worden opgepikt; de bemanning van

81 SMG/Debrief. Dagboek E.R. de Vries.

82 Interview Petar Ušumlić, voormalig UNMO-tolk, 14/09/99.

83 Interview W.A. Ceelen, 02/07/99.

84 Interview J.R. Groen, 05/07/99.

de OP bevond zich al in de YPR, op Ceelen en De Vries na. Ceelen noteerde: ‘De OP-commandant zat al in het voertuig toen onze compagnie [bedoeld is de plaatsvervangend compagniescommandant] zei: “afbreken”.’ Ceelens weergave van deze laatste communicatie tussen compagniesleiding en OP-E verschilt overigens iets van die van Groen hiervoor.

Daarop rende Ceelen met een mitrailleur naar de weg, De Vries met een geweer en twee antitankwapens. Door het natte weer glibberden ze naar beneden. De YPR kwam aanrijden en wachtte midden op de weg op hen. Het probleem was nu hoe naar binnen te komen, want de klep van de YPR bleef dicht. Beiden lagen in de berm, en de VRS schoot in de richting van de YPR. Kogels floten vlak over de twee heen, en ze hoorden takken knakken. Via de portofoon wilden ze de YPR-bemanning alarmeren dat de klep open moest, maar door het rennen en vallen was de frequentie-instelling van de portofoon veranderd, waardoor er vanuit de YPR niet gereageerd werd. Het was dus wachten totdat de klep openging; toen dat uiteindelijk toch gebeurde renden beiden naar voren en doken naar binnen. Tot overmaat van ramp wilde de klep toen niet meer dicht; er zat een fosforgranaat tussen. Nadat de klep enkele malen open en dicht was gedaan kon het voertuig weggrijden, ‘onder ratelend afscheidsvuur’.

Anderhalve kilometer van de plaats van hun angstig avontuur verwijderd kwam de YPR weer tot stilstand: daar ontmoette de OP-bemanning de *Quick Reaction Force* en compagniescommandant kapitein Groen,⁸⁵ die hierover achteraf met gevoel voor understatement opmerkte: ‘Ze hadden het redelijk voor hun kiezen gehad. Die gasten waren echt gespannen.’⁸⁶

Follow-up van de inname op OP-E

De aanval leidde tot alarm op de compound in Srebrenica. De *Quick Reaction Force* (QRF) van de B-compagnie, bestaande uit een YPR met negen man onder commando van sergeant Struik werd gealarmeerd. Toen de QRF arriveerde troffen zij kapitein Groen en sergeant Ceelen twee kilometer ten noorden van OP-E aan staande op het dak van een huis om de OP te kunnen zien. Groen wilde weten hoever de VRS-strijders de kant van Srebrenica-stad op gingen en of zij doorgingen naar het nabijgelegen *Swedish Shelter Project*. ‘Dan was de ellende niet te overzien.’ Om beter te kunnen zien wat er aan de hand was, haalde Groen iemand van de YPR af, stapte in en reed vervolgens stapvoets naar het zuiden tot ongeveer 500-600 meter van OP-E.⁸⁷

Men was redelijk gespannen en wist niet hoe de VRS zou reageren. Eerder had de VRS immers wel het vuur geopend op de Dutchbatters. Langzaam reed de YPR voorwaarts, af en toe stoppend, dan de motor uitzettend om te luisteren, zoekend waar de VRS zich bevond en of er contact mee kon worden gemaakt. Volgens een patrouille van de commando’s in het zijterrein, waarmee de YPR in contact stond, was het voertuig de nieuw ontstane VRS-linie zelfs al voorbij. Groen wilde toen terug naar een locatie die hij eerder had gezien en die goed uitzicht op het dal bood.

Ineens kwamen toen ABiH-militairen uit het bos die een versperring opwierpen. Zij waren in de bossen met de YPR meegelopen zonder te zijn gezien en keken hoever hij kon komen; tot zover konden zij dus ook komen. Toen Groen met de YPR terug wilde keren, liet de ABiH

85 SMG/Debrief. Dagboek E.R. de Vries.

86 Interview J.R. Groen, 05/07/99.

87 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (36).

door het opwerpen van een versperring merken dat het terrein tot waar het voertuig had kunnen komen, niet mocht worden opgegeven.⁸⁸

Een ABiH-militair stond met een M-79 antitankwapen op zijn schouder op de weg en een vijftal stond in de berm.⁸⁹ De bedoeling was duidelijk: niet verder terug naar Srebrenica. De ABiH-militair die dat duidelijk maakte, had een scherpshuttersgeweer bij zich, waarmee hij ter plekke een demonstratie gaf. In het dal waren de VRS-opstellingen zichtbaar. De ABiH vuurde daar een mortiergranaat op af en een VRS-militair die opsprong om van positie te verwisselen, werd neergeschoten. Daarna gebeurde hetzelfde nog een keer. De ABiH zat voor, naast en boven de YPR en vuurde druk op de VRS-stellingen. Al die tijd vuurde de gedisciplineerd lijkende VRS niet terug, terwijl de ABiH-militairen hun best deden de VN bij het gevecht te betrekken. Via de *Opsroom* (de commandopost) van het bataljon vroeg Groen om aan de VRS te laten weten dat de VN neutraal bleef. Of dat was gebeurd wist hij niet.⁹⁰

Kapitein Groen voelde zich gedwongen in het voertuig te blijven om niet door de ABiH te kunnen worden gegijzeld. De weg terug richting Srebrenica was versperd. De hele avond bleef de ABiH vanuit de directe omgeving van de YPR vuur uitbrengen op de VRS. Dat duurde door tot drie uur 's nachts. Over de radio werd contact met de bataljonsstaf opgenomen, en gevraagd om het ABiH-liaisonsteam te laten bemiddelen.⁹¹ Na enige tijd verscheen inderdaad ABiH-liaisonofficier Ekrem Salihović ter plekke. Daarna werd er niet meer geschoten. Salihović zei naderhand dat het destijds chaos was onder de ABiH-soldaten daar, en brak er paniek uit omdat zij achter de Dutchbat-linies raakten. Dutchbat eiste op zijn beurt dat de ABiH een opening zou maken om de YPR terug te trekken.⁹² De ABiH leek geen andere bedoeling te hebben dan de YPR op de locatie vast te pinnen. Na overleg met de bataljonsstaf zocht Groen een nieuwe locatie voor een OP.⁹³ Het kwam tot een afspraak tussen de ABiH en Dutchbat: dit bleef op de nieuwe plaats, en de ABiH zou elders nieuwe stellingen betrekken en niet op Dutchbat gaan schieten.⁹⁴ Om vijf uur 's nachts verdween de ABiH.⁹⁵ In de ochtend verscheen een andere YPR onder commando van sergeant Van Eck om ter plekke een nieuwe OP in te richten; dit werd OP-U.⁹⁶ De Bosnische Moslims bleven echter herovering van OP-E door Dutchbat eisen.⁹⁷

Alhoewel de situatierapporten van Dutchbat en ook het verslag van Karremans daar geen melding van maken, was er bij de inname van OP-E wel luchtsteun aangevraagd. Het was voor Dutchbat III de eerste keer dat dit gebeurde. Die aanvraag was tegen de geldende procedure in zonder doelenlijst bij Sarajevo ingediend. Op dat moment heerste er in Sarajevo een grote mate van terughoudendheid om *Close Air Support* toe te staan. De verantwoordelijke staffunctionaris in Sarajevo moest aan het hoofdkwartier van *Sector North East* vragen of er wel sprake was van een aanval en of die aanval direct gericht was op UNPROFOR-eenheden. Toen over die vragen na een uitgebreide discussie tussen Dutchbat en UNPROFOR consensus was bereikt, was er heel wat tijd verloren gegaan; de NAVO-vliegtuigen die de *Close Air Support* moesten uitvoeren konden niet onbeperkt in de lucht blijven. Het was

88 Interview J. R. Groen, Havelte, 05/07/99.

89 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (36).

90 Interview J. R. Groen, Havelte, 05/07/99.

91 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (36).

92 Interview Ekrem Salihović, 02/12/98.

93 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke de-

briefingsverklaring (36).

94 Interview Ekrem Salihović, 02/12/98.

95 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (36).

96 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (36).

97 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (43).

dan ook, aldus de chef-staf van *Sector North East*, kolonel Brantz, niet verwonderlijk dat Sarajevo terugkwam met de mededeling dat er geen vliegtuigen beschikbaar waren; deze waren teruggekeerd naar hun basis. Dutchbat zou, aldus Brantz, verbaasd gereageerd hebben op dit besluit van Sarajevo; de bataljonsstaf zou nauwelijks iets hebben begrepen van het luchtsteunbeleid dat daar gevoerd werd.⁹⁸ Dat viel in dit geval Dutchbat niet geheel kwalijk te nemen. Niet alleen was daags daarvoor een Amerikaanse F-16 neergeschoten, enkele dagen eerder was bovendien bepaald dat door de delicate situatie waarin UNPROFOR zich na de gijzelingen bevond, New York ook als het om *Close Air Support* ging eerst geconsulteerd wilde worden. Daardoor duurde het nemen van een beslissing over luchtsteun nog langer. Dit directief was overigens vertrouwelijk en niet aan de troepen medegedeeld.⁹⁹

Na de bezetting van Zeleni Jadar had de VRS de toegang tot de stad Srebrenica in handen. De Skelani brigade van de VRS, onder commando van kolonel Vuković, zat nu aan weerszijden van de weg bij Zeleni Jadar en controleerde communicatielijnen en de hoogten. *War President* Osman Suljić van de *Opština* was ervan overtuigd dat de VRS op een later moment de enclave ging bezetten, hij zei dit aan Karremans te hebben overgebracht. Het VN-personeel mocht het dan aanvankelijk bij het rechte eind hebben gehad dat het alleen om de OP ging, Suljić bleef een andere mening toegedaan.¹⁰⁰

Over het doel van de VRS om OP-E in bezit te krijgen waren de Bosnische Moslims het eens: het gebruik van de wegverbinding met Milići, het afsluiten van de verbinding tussen Žepa en Srebrenica, en het krijgen van toegang tot de bauxietmijnen.¹⁰¹ Met de bezetting had de VRS zoals gezegd ook de zuidelijke toegang tot Srebrenica in handen.¹⁰² Volgens Ramiz Bećirović, de commandant 28e divisie van de ABiH, bestond er echter geen direct verband met de latere aanval op de enclave. Provocaties van de ABiH waren er al die tijd, en de VRS reageerde daar sinds december 1994 op. Ook bij het begin van de feitelijke aanval op Srebrenica op 6 juli verkeerde Bećirović nog steeds in de veronderstelling dat de actie slechts ten doel had de weg van Zeleni Jadar naar Milići verder vrij te maken.¹⁰³ Osman Suljić meende dat dit niet direct het doel was.¹⁰⁴ De inlichtingenstaf van het 2e Korps in Tuzla zag als achterliggende reden dat de ABiH vanuit Žepa via Zeleni Jadar werd bevoorrad, en de VRS daar een eind aan wilde maken.¹⁰⁵ Binnen *Sector North East* dacht de staf eveneens dat het ging om het gebruik van de weg. Dat bekortte de oost-west-verbindingen voor de VRS aanzienlijk. Het vergrootte bovendien de mogelijkheid om de bevolking die in het zuidelijk deel van de enclave woonde onder controle te houden, zicht te houden op de fabriekscomplexen ten zuiden van OP-E, om het verkeer naar Žepa te beperken en om controle uit te oefenen op de bauxietmijnen (die naar werd gezegd toebehoorden aan de vice-president van

98 NIOD, Coll Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 89.

99 NIOD, Coll Brantz. Code Cable Janvier to Smith, 30/05/95, UN Conf.

100 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

101 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 02/06/09, Str. pov. br. 04-84/95. Interview Džemaludin Bećirović en Šefket Hafizović, 21/10/97.

102 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

103 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

104 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

105 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99. Volgens de dienst zou een zwarte-hemden-eenheid uit Midden-Servië de aanval op OP-E hebben uitgevoerd. Radio Milići en Radio Bratunac maakten er nooit een geheim van dat soldaten uit Servië in dienst van de VRS waren.

het parlement van de Republika Srpska).¹⁰⁶ *Civil Affairs Officer* Ken Biser zei al een jaar lang te hebben verkondigd dat de VRS de heerschappij over de betreffende weg zou willen afdwingen.¹⁰⁷

Op de uitnodiging van Dutchbat voor een gesprek met een vertegenwoordiger van het Drina-korps ging de VRS niet in. De bedoeling daarvan was om een protest over te brengen en teruggave van het achtergelaten materiaal te vragen: het ging om nachtzichtapparatuur, een radio, munitie, twee aggregaten en VN-uniformen.¹⁰⁸ VRS-liaisonofficier Nikolić was na de inname van OP-E al door Dutchbat liaisonofficier Boering gevraagd de VRS terug te trekken, want anders zou om NAVO-luchtsteun worden gevraagd. Nikolić zei bij die gelegenheid dit ter kennis van zijn hogere niveau te brengen, maar het had geen effect.¹⁰⁹

Verder was er een ontmoeting van Dutchbat met de leiders van de Opština, Osman Suljić en burgemeester Fahrudin, Salihović en militair commandant Ramiz Bećirović. Zij verklaarden dat de ABiH niet paraat was geweest ten tijde van de VRS-aanval. Het drietal stelde voor dat de VN aan de VRS een ultimatum stelde om deze zo spoedig mogelijk te laten terugkeren naar de oude stellingen, en anders *Close Air Support* in te zetten. Karremans meende echter dat de VN te midden van een gijzelaarcrisis niet in de positie verkeerde eisen te kunnen stellen. Op het verzoek om de waarnemingsactiviteiten bij het *Swedish Shelter Project* en OP-R te intensiveren ging Karremans wel in.¹¹⁰ Daarnaast sprak Bećirović er met Dutchbat over om ingeleverde munitie terug te krijgen, maar dat weigerde Dutchbat.

Volgens Bećirović wees de bataljonsleiding er nadien in besprekingen op dat Dutchbat geen mandaat en niet de wapens had om tegen een aanval van de VRS te kunnen optreden. De Dutchbatleiding legde uit dat het verlies van OP-E slechts een incident was, dat kon worden opgelost.¹¹¹ Verder deed, aldus politiechef Hakija Meholjić, Karremans zijn best; hij zond rapporten over de situatie naar boven in de organisatie en vroeg de *War Presidency* van Srebrenica hetzelfde naar Sarajevo te doen.¹¹² Een dergelijke rapportage vanuit Srebrenica stuitte echter op problemen, omdat er op dat moment moeilijkheden met de verbindingen waren. Het 2e Korps in Tuzla was om die reden niet in staat berichten over de inname van OP-E te verifiëren, maar als deze juist waren zou volgens dit 2e Korps de Generale Staf van de ABiH op het hoogste niveau UNPROFOR om een militaire interventie moeten vragen.¹¹³

Civil Affairs in Tuzla was bang dat het verlies van OP-E UNPROFOR op zware kritiek van de media kwam te staan, zeker wanneer de Bosnische regering in herinnering zou roepen dat *Bosnia Herzegovina Command* in september/oktober 1994 was gevraagd onderhandelingen te arrangeren voor het gebruik van de weg in ruil voor elektriciteit, water en betere

106 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File 1.1.57, SNE 4 Apr – 23 Aug 95. Fax Biser aan Corwin, 09/06/95, zonder nr.

107 UNGE, UNPROFOR, box 42, File SNE, 25/77, 04/04/95 – 23/08/95. Fax Ken Biser to Ed Joseph Civil Affairs UNPF HQ, 05/06/95.

108 Defensie, Sitreps. HQ Dutchbat to Sector HQ North East, Sitrep and Milinfo period 021700 to 031700B Jun 95.

109 Interview Omer Subasic, 19/10/97 en 20/10/97. Subasić tolkte bij die gelegenheid.

110 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 146.

111 ABiH Tuzla. 2nd Korps, zonder nr. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović, 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95. (De oorspronkelijke verklaring is niet aangetroffen.)

112 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

113 ABiH Sarajevo. ABiH Commando 2e Korps aan Commando Generale Staf, 03/06/95, nr. 02/1-592/2.

toegang tot de enclave;¹¹⁴ dat laatste had toen wellicht binnengehaald kunnen worden, maar nu niet meer. Die negatieve publiciteit kwam op 14 juni met een publicatie van de krant *Ljiljan*. Het blad meldde dat er een uitstekende samenwerking tussen Dutchbat en de VRS bestond, en dat de Bosnische Serviërs het Nederlandse bataljon van tevoren hadden geïnformeerd dat OP-E zou worden aangevallen, waardoor Dutchbat tijdig had kunnen terugtrekken. Verder stond het artikel vol met verdachtmakingen: de bataljonscommandant had dringend verzocht Srebrenica te kunnen verlaten en gerapporteerd dat het de intentie van de ABiH was om UNPROFOR aan te vallen en wapens daarvan in beslag te nemen. Lagere militairen van Dutchbat hadden de ‘ongewapende ABiH’ om hulp gevraagd om verdere VRS-aanvallen te weerstaan. Verder beschuldigde het blad twee met name genoemde kapiteins, de Nederlander Kooij en de Noor Toksted, ervan tijdens een *intelligence* meeting bij *Sector North East* in Tuzla te hebben beweerd dat de al eerder genoemde slachting in Tuzla op 25 mei, waarbij één enkele artilleriegranaat in het centrum een groot aantal slachtoffers maakte, het werk van de ABiH was.¹¹⁵

De Bosnische minister voor VN-zaken Hasan Muratović noemde de terugtrekking uit OP-E ronduit ‘schandelijk’. De VN veronachtzaamde zijn taak, vond hij, en hij hekelde de opstelling van UNPROFOR met betrekking tot de veilige gebieden. Bij die gelegenheid benadrukte Muratović dat de Bosnische regering geen plannen had voor de bescherming van de stad, maar wel voor de bewoners. Hij maakte niet duidelijk welke.¹¹⁶ Gouverneur Izet Hadžić van het Kanton Tuzla vroeg om herovering van OP-E; dat moest op dezelfde wijze gebeuren als de Fransen dat met de Vrbanja-brug in Sarajevo hadden gedaan. Alhoewel Hadžić maar met moeite wilde toegeven dat er zich ABiH-militairen in Srebrenica bevonden, zegde hij *Civil Affairs Officer* Ken Biser toe dat hij hen zou manen af te zien van provocatieve acties. Volgens Biser zou het een kwestie van tijd zijn voordat de ABiH op die manier VRS-voertuigen in hinderlagen zou lokken, met als resultaat beschieting van de enclave en inname van nog meer OP’s aan de zuidrand. De VRS was de dag na de inname van OP-E al begonnen de weg in gebruik te nemen.¹¹⁷

Biser zag als enige wapen dat in de strijd kon worden gegooid om verder binnendringen van de VRS in de enclave te voorkomen het mobiliseren van de internationale media, maar omdat Tuzla niet over een *Public Information*-capaciteit beschikte, was dat een heilloze weg.¹¹⁸ Bovendien hadden de internationale media, zolang de gijzelaarcrisis niet was beëindigd, andere interesses. Er verschenen dan ook geen berichten over de inname van OP-E in de internationale pers. Slechts Radio Sarajevo wees op de onmacht van UNPROFOR om de bevolking van Srebrenica te beschermen; er werd bij gezegd dat zelfs Dutchbat zichzelf niet kon of wilde beschermen tegen aanvallen van de Bosnische Serven: het had immers een OP overgedragen, met wapens en al. Verder meldde het station dat vanuit Servië vijf tanks, tien pantservoertuigen en tien artilleriestukken (houwitsers) waren aangevoerd, die vervolgens Srebrenica en Žepa hadden beschoten waardoor tientallen burgers waren gedood of ge-

114 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File I.I.57, SNE 4 Apr – 23 Aug 95. Fax Biser aan Corwin, 09/06/95, zonder nr.

115 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File I.I.57, SNE 4 Apr – 23 Aug 95. Fax Biser aan Corwin, 21/06/95, zonder nr. Bijgevoegd was een vertaling van *Liljan* van 14/06/95.

116 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de

voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 28/95, afgesloten 141400B Juni 1995.

117 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File I.I.57, SNE 4 Apr – 23 Aug 95. Fax Biser aan Corwin, 09/06/95, zonder nr.

118 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File I.I.57, SNE 4 Apr – 23 Aug 95. Fax Biser aan Joseph, 05/06/95, zonder nr.

wond. Als bron van informatie gaf het station het 2e Korps in Tuzla, maar ook correspondent Nino Ćatić had vanuit Srebrenica Radio Sarajevo geïnformeerd dat de VRS op 5 juni dorpen in het zuiden beschoot.¹¹⁹ Dat er beschietingen waren was niet onjuist; van vele doden en gewonden was echter geen sprake. De berichten over grootscheepse aanvoer van materieel vanuit Servië behoorden verder tot het domein van de psychologische oorlogvoering.

Het verlies van OP-E was ook in besprekingen tussen *Sector North East* en de staf van het 2e Korps in Tuzla onderwerp van gesprek. Er was enig begrip voor dat Dutchbat door druk van de VRS de OP had opgegeven, maar zoiets mocht geen tweede keer gebeuren, omdat het de bevolking in gevaar bracht, zo stelde de chef-staf van het 2e Korps. Mocht Dutchbat een tweede OP opgeven, dan zou de ABiH de zaak in eigen hand nemen. Op dat moment vreesde het 2e Korps dat dit zou gebeuren in het noordoosten van enclave. Kolonel Brantz, die *Sector North East* vertegenwoordigde, zei de opstelling van het 2e Korps te begrijpen, maar onderstreepte dat de commandant van Dutchbat de enige was die beslissingen nam, en dit bataljon was 'capable to do the job in the most proper way.'¹²⁰

Dutchbat vreesde pogingen van de ABiH om OP-E terug te veroveren en de oude confrontatielijntje te herstellen. In dat geval zou de strijd escaleren en zou de ABiH zijn wapens uit het *Weapon Collection Point* zeker terug willen. Karremans liet de VN-staf in Tuzla alvast weten dat als de inname van OP-E inderdaad het begin was van een grotere VRS-aanval, het onvermijdelijk zou zijn de ABiH zijn wapens terug te geven om zich te kunnen verdedigen, want Dutchbat zou niet tot een verdediging van de enclave in staat zijn.¹²¹

Dat de ABiH de zaak in eigen hand wilde nemen, viel inderdaad niet uit te sluiten. Ramiz Bećirović wilde instructies van Naser Orić hoe de 28e divisie zich tegenover Dutchbat moest opstellen als er weer een OP verlaten dreigde te worden: de Dutchbatters ontwapenen en hun uitrusting afnemen, of hen verhinderen zich terug te trekken van de OP? In de analyse van Bećirović zou Dutchbat het niet tot een gevecht met de VRS laten komen en had het bataljon de bedoeling zich verder vanaf de OP's meer de enclave in terug te trekken. Tegenover de ABiH zou Dutchbat dat echter niet willen toegeven. De ABiH voelde zich daarom door Dutchbat misleid. In het terrein was volgens hem nog niets gerealiseerd, waarmee Bećirović vermoedelijk doelde op de eerder genoemde ideeën voor een gezamenlijke verdediging die Franken op 29 mei had geopenbaard. De VRS was overal zichtbaar bezig zijn kracht te demonstreren. Srebrenica en Žepa werden serieus bedreigd en ook Bećirović achtte een mediacampagne nodig om de enclaves te behouden. Verder was volgens hem gezegd dat OP-E zou worden heroverd en baarde het hem zorg dat de VRS de uitrusting van de OP had meegenomen en een onbekend aantal wapens en uniformen in VRS-handen was gevallen.¹²²

De gevraagde instructies van het 2e Korps kwamen op 7 juli, niet van Naser Orić maar van Sulejman Budaković, de chef-staf van het 2e Korps. Men probeerde met Dutchbat overeen te komen om gezamenlijk een VRS-aanval af te slaan. Als Dutchbat dat weigerde moest Bećirović alle mogelijke maatregelen nemen om geen meter territorium in handen van de VRS te

119 BBC Summary of World Broadcasts, 07/06/95, source Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 1300 gmt 05/06/95.

120 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum Meeting with COS 2 Corps ABiH, 04/06/95.

121 Defensie, Sitreps. HQ Dutchbat to Sector

HQ North East, Sitrep and Milinfo period 021700 to 031700B Jun 95.

122 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa n/r k-danta 28.dKoV brig. Nasera Orića, 03/06/95, Str. pov. br. 01-73/95.

laten vallen. Als een Dutchbat-OP zich terugtrok, moest de OP worden ontwapend en de wapens voor eigen doeleinden ingezet. Volgens Budaković had de VN de opdracht de enclave te verdedigen in geval van een aanval en was dat Dutchbat ook zo bevolen.¹²³

Dat sommige Moslims zeiden dat Dutchbat OP-E zonder slag of stoot opgaf, leek vooral te zijn ingegeven door teleurstelling over het verlies van dit belangrijke punt. De val van OP-E had op de Potočari-brigade (284e brigade) die zich in het noordelijke deel van de enclave bevond, een totale demoralisatie tot gevolg. Als ook de VN week, wat moest de ABiH dan nog doen?¹²⁴ Verlies van OP-E betekende ook dat de toegang tot het *Swedish Shelter Project*, waar drieduizend Moslimvluchtelingen woonden, open kwam te liggen. Het inwonertal was al van drieduizend naar tweeduizend gezakt.¹²⁵ Door VRS-beschietingen en de dreiging van verdergaand gewapend Servisch geweld vluchtten 1000-1500 mensen vanuit het *Swedish Shelter Project* naar Srebrenica-stad. Het was niet de eerste keer en het zou ook zeker niet de laatste zijn dat *displaced persons* in de periode tot de val van de enclave het *Swedish Shelter Project* verlieten. Gedwongen door de mensonwaardige toestanden in de overbevolkte stad keerden zij echter steeds weer terug als de omstandigheden schijnbaar rustig waren.¹²⁶

Dat op grotere schaal in het zuiden van de enclave gevechten konden uitbreken, was niet denkbeeldig. De VRS voerde versterkingen aan rond OP-E en legde linies aan rond de fabriekscomplexen in het nabij Zeleni Jadar gelegen Jasenova.¹²⁷ In de nacht van 3 op 4 juni meldde de bevolking aan de poort van de compound in Srebrenica dat de ABiH in de ochtend met duizend man een tegenaanval zou gaan doen. Dutchbat zag wel veel bewapende ABiH-militairen rond OP-F, maar van een tegenaanval om het gebied bij OP-E weer in handen te krijgen was geen sprake. Dutchbat vreesde ook voor de twee andere zuidelijke OP's; OP-F en OP-K konden wel eens een volgend doelwit van de VRS zijn. Om op eventualiteiten voorbereid te zijn verplaatsten vier YPR's van de *Quick Reaction Force* zich alvast van de compound in Potočari naar Srebrenica. De VRS had zich inmiddels in OP-E genesteld en was deze aan het ombouwen, maar een bulldozer die bestemd was om de verdedigingsrichting te verleggen, werd door ABiH-geweervuur gedwongen terug te keren.¹²⁸

De VRS was op 4 juni geïnformeerd dat Dutchbat een nieuwe OP (OP-U) had ingericht ten oosten van het *Swedish Shelter Project*, ter bescherming van de bevolking daar. De VRS, in de persoon van majoor Nikolić, accepteerde dat; nieuwe OP's mochten nabij Slapovic (ten westen van het *Swedish Shelter Project*) of Živkovo Brdo op heuvel 780 (ten oosten van het *Swedish Shelter Project*) worden gevestigd. Voor het overige uitte Nikolić zijn boosheid over het feit dat na de inname van OP-E Dutchbat niet had ingegrepen toen de ABiH het vuur op de VRS opende. De ABiH had daarbij tien mortiergranaten op de VRS-stellingen afgevuurd en Dutchbat had dat niet verhinderd, terwijl men zestig tot zeventig meter van de ABiH-afvuurpositie stond. Er was zelfs geen poging gedaan om het vuren van de ABiH te stoppen, en er was niet geprobeerd de Moslim-militairen te ontwapenen. De VRS had de ABiH-

123 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. KorpUSA aan K-di 28. DKov n/r zastupnika k-ta, K-di 285.lbr n/r k-danta, na znanje, 07/06/95, Str. pov. br. 02/1-620/1.

124 Gebaseerd op gesprekken met twee Bosnische getuigen die anoniem willen blijven.

125 NIOD, Coll. Smith. Eastern Enclaves Assessment, Annex A to HQ UNPROFOR 800, dated

06/06/95, UN Confi.

126 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz.

127 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. KorpUSA aan K-di 28. DKov n/r zastupnika k-ta, K-di 285.lbr n/r k-danta, naznanje, 07/06/95, Str. pov. br. 02/1-620/1.

128 NIOD, Coll. Dagboek Koreman, 35 e en 36e week p. 34 en 1-2.

aanval niet met artillerievuur vergolden, omdat er een YPR van Dutchbat had gestaan. Nikolić eiste onmiddellijke ontwapening van de ABiH en verwijdering daarvan van de heuvels boven de Jadar-vallei, dus in de enclave. Zo niet, dan zou de VRS de Moslims met geweld verdrijven. Verder moest Dutchbat de YPR bij de ABiH-opstelling weghalen, opdat deze niet zou worden blootgesteld aan vuur van de VRS voor het geval de ABiH opnieuw beschietingen zou beginnen.¹²⁹ In een kennelijke poging die eis kracht bij te zetten, richtte een VRS-tank (type T-54) de loop op de nieuwe OP-U en vuurde een schot af. Het miste de OP op honderd meter.¹³⁰

Beoordeling van de toestand

Het was duidelijk dat de inname van OP-E veel spanningen in de enclave met zich mee bracht. De bevolking realiseerde zich hiermee dat de VN niet in staat was haar te beschermen. De strijdende partijen gingen zich heftiger gedragen nu zij zagen dat de VN inactief bleef. De UNMO's hadden hierna weinig contact meer met de VRS. Tolk Petar Ušumlić werd gevraagd contact met de VRS op te nemen, maar hij zei dat niemand beschikbaar was om met de UNMO's te praten. Dat beperkte de mogelijkheid om uit te vinden wat er aan Bosnisch-Servische zijde aan de hand was.¹³¹

Ontwapening van de ABiH was een van de voorwaarden die Karadžić aan UNPROFOR had gesteld voor de vrijlating van de gegijzelde VN-militairen. Verder eiste hij volledige demilitarisatie van de *Safe Areas* en naleving van het wapenembargo.¹³² In zijn beoordeling van de toestand stelde Karremans dat het onmogelijk was duizenden ABiH-militairen te ontwapenen. Uit het dreigement van VRS-majoor Nikolić om de Moslims te verdrijven als de ABiH niet zou ontwapenen, trok Karremans de conclusie dat de VRS binnen 36 uur de aanval kon voortzetten. Het doel zou dan zijn om de vallei van de rivier Jadar en de hoogten ten noorden daarvan tot aan de berg Kak in handen te krijgen. Dat zou overeenkomen met de zuidelijke grens van de enclave zoals de VRS die zag. Daarmee kwam het *Swedish Shelter Project*, waar zich nog tweeduizend mensen bevonden, in de vuurlinie te liggen. Ook voor Dutchbat zou een dergelijke opmars grote gevolgen hebben, omdat daarmee de OP's K, D, S en U geïsoleerd raakten en dan gemakkelijk door de VRS konden worden overgenomen. Feitelijk zou Dutchbat dan deze OP's moeten terugnemen. Karremans zag dat echter als onmogelijk, omdat de ABiH al had aangegeven dat deze in dat geval de wapens en YPR's van Dutchbat zou overnemen, zonodig met geweld.¹³³ Zo ontwikkelde zich een patroon waarbij Dutchbat steeds meer tussen twee vuren kwam te zitten.

De inlichtingensectie (in militaire termen bekend als de G-2) van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo oordeelde dat het de ABiH ontbrak aan mankracht om Srebrenica met Žepa te verenigen, en dat een eventuele strijd zich waarschijnlijk zou beperken tot defensieve operaties op de confrontatielijn. De VRS op zijn beurt zou naar verwachting een grotere controle over de ABiH-activiteiten in de enclave willen uitoefenen. Na het in bezit krijgen van de zuidelijke toegang zou de druk alleen maar toenemen. De druk op de westrand

129 CRST. Handgeschreven, in het Engels gestelde verklaring van majoor Nikolić. Bijl. bij Fax HQ Dutchbat to CO Sector North-East, COS BHC, 041500B June 1995. Hetzelfde bericht bereikte de UNMO's via hun tolk in Bratunac Petar Ušumlić. SMG 1001. Capsat UNMO Srebrenica to Dutchbat LO Team, 042123B Jun 95.

130 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 35e en 36e week p. 34 en 1-2.

131 Interview Bob Patchett, 19/11/99

132 MID. MID INTSUM 27/95, afgesloten 081400B Jun 1995.

133 CRST. Fax HQ Dutchbat to CO Sector North-East, COS BHC, 041500B June 1995.

van de enclave was al groot. Aanvallen op de loopgraafstelsels van de ABiH aan de rand van de enclave zouden niet uitblijven. Vooral de wegen in het noorden en zuiden en nabij de bauxietmijnen zouden het moeten ontgelden. Omdat de ABiH waarschijnlijk niet tot een tegenaanval in staat was, kon de VRS de operaties langzaam en methodisch uitvoeren om slachtoffers onder de eigen troepen te vermijden. De vallei van de Jadar en de bergrug ten noorden daarvan zag de inlichtingensectie als het vermoedelijke doel van een VRS-aanval. Een aanval op de gehele enclave en bezetting daarvan achtte zij echter onwaarschijnlijk; de VRS zou het vluchtelingenprobleem aan de Bosnische autoriteiten willen overlaten. Voor een terugtrekking van Dutchbat zag de inlichtingensectie weinig ruimte, omdat de ABiH een dergelijke operatie zou dwarsbomen. De situatie rond OP-E had dat geleerd. Bovendien had de ABiH al laten weten dat het de wapens en pantservoertuigen van Dutchbat met geweld zou gaan confisqueren om een volgende terugtrekking te verhinderen.¹³⁴

Ook legercommandant generaal Rasim Delić had zijn teleurstelling over het opgeven van OP-E geuit en gezegd de VN hieraan als medeplichtig te beschouwen als deze de VRS in de toekomst niet zou aanvallen. In een antwoord gaf generaal Smith aan dat hij zeer bezorgd was over het uitbreken van gevechten in Srebrenica (en Goražde). Smith wees bij die gelegenheid nog eens op zijn instructies: ‘to deter attacks on the civilian population by our presence, acting only in self-defence’. Delić diende te begrijpen dat UNPROFOR niet uitgerust en in staat was om te vechten. Smith ging ervan uit dat ook Delić op de hoogte was van de problemen met de bevoorrading van de enclaves en dat versterking was uitgesloten. Ondanks de situatie geloofde Smith dat UNPROFOR in staat bleef tot afschrikking en kon doorgaan met het bemannen van OP’s totdat er een situatie ontstond die onhoudbaar werd en de levens van *peacekeepers* in gevaar zou brengen. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om Delić nog eens duidelijk te maken dat UNPROFOR neutraal diende te blijven. Dat betekende dat het niet samen met de ABiH kon optreden. Smith benadrukte wel dat hij bereid was geweld te gebruiken en de inzet van het luchtwapen aan te bevelen.¹³⁵

Op 6 juni zond Smith zijn beoordeling van de situatie in Oost-Bosnië aan Akashi en Janvier. Naar hij meende, leek de VRS bezig door een belegering de ABiH uit te putten en tot capitulatie te dwingen. Smith verwachtte ook dat de VRS zou doorgaan met het neutraliseren van UNPROFOR. De binnenkomst van voorraden, en in het bijzonder brandstof, was aan strikte VRS-controle onderworpen of werd helemaal niet toegestaan. De Bosnische Serven waren erop uit het *Safe-Area*-regime zodanig te ondergraven dat zij hun vijand ongestraft konden aanpakken. De verslechterende situatie zou ook de politiek niet onberoerd laten, dacht Smith; de humanitaire nood onder de bevolking, mogelijke etnische zuiveringen en het verder verlammen van de VN zou tot de oproep leiden om de Bosnische Serven te straffen of hen van verdere actie af te houden. Zou UNPROFOR zich bij de situatie neerleggen, dan zou dat tot druk van de Bosnische regering leiden om het wapenembargo op te heffen. Smith vreesde dat het onmogelijk was terug te keren naar een *Safe-Area*-regime zoals dat voor de luchtaanvallen van 25 en 26 mei had bestaan, zeker gezien de onmogelijkheid van een adequate bevoorrading. Om een terugtrekking uit de enclaves te voorkomen, en omdat troepen en bevolking niet langer konden worden gevoed, was een oplossing voor de

134 NIOD, Coll. Smith. Eastern Enclaves Assessment, Annex A to HQ UNPROFOR 800, dated 06/06/95, UNPROFOR Conf.

135 NIOD, Coll. Smith. LtGen R.A. Smith aan Army General Rasim Delić, 05/06/95, zonder nr. De brief van Delić aan Smith is niet aangetroffen.

langere termijn noodzakelijk. En, zo vroeg Smith zich in zijn brief aan Akashi en Janvier af, wat moest er gebeuren als er een aanval zou komen op een *Safe Area*?¹³⁶

4. Ontwikkelingen in juni: een VRS-aanval op komst?

Na de schermutselingen van begin juni en de inname van OP-E was het in Srebrenica, ook vergeleken met de toestand elders in Bosnië, weer betrekkelijk rustig. De situatie had veel weg van een status quo. Tegen het einde van de maand kwam daar weer verandering in. Het aantal gerapporteerde *Firing Close Incidents* op OP's en patrouilles van Dutchbat nam sterk toe en daarmee was het aantal incidenten in juni uiteindelijk groter dan in de gehele periode januari tot juni 1995.¹³⁷

Rond de tijd dat de gijzelaarcrisis half juni was opgelost, zette de ABiH een offensief rond Sarajevo in. De maand juni kenmerkte zich dan ook door hevige gevechten rond Sarajevo, die hun uitwerking hadden op andere gebieden in Bosnië en die ook Srebrenica niet ongemoeid lieten. In Goražde hielden de in mei begonnen gevechten aan. In vergelijking daarmee bleef het in Srebrenica rustig. Na half juni nam echter ook rond deze plaats het aantal incidenten tussen de strijdende partijen toe, met gedurfde acties die zich tot over de enclavegrenzen heen uitstrekten. Dat hield grotendeels verband met het door de ABiH bij Sarajevo ingezette offensief. Deze acties bleken rond Srebrenica eind juni een sfeer te scheppen die tot steeds meer verbittering aan de zijde van de Bosnische Serven leidde en die het pad effenden voor drastischer maatregelen.

Vooral in het zuiden van de enclave bleef het broeien. Schermutselingen tussen VRS en ABiH in het gebied rond OP-E bleven doorgaan. De ABiH versterkte er zijn posities en beschoot met mortieren en wapens van uiteenlopend kaliber het fabriekscomplex bij Zeleni Jadar.¹³⁸ De VRS toonde zich niet tevreden met het bezit van OP-E en probeerde na 4 juni ook het gebied bij Turija (tussen OP-F en OP-E) te bezetten. In de vooravond van 5 juni kwam het nog tot een poging van de ABiH om de omgeving van OP-E te heroveren. De VRS beantwoordde dat met mortier- en tankvuur. Op OP-U waren de drukgolven van de explosies te voelen. Bij het invallen van de duisternis hielden de gevechten echter op; de aanval was mislukt. De weerstand was voor de lichtbepapende ABiH te groot. Op 6 juni volgden weer nieuwe aanvallen van de VRS op Turija.¹³⁹

In alle verwarring tijdens de pogingen tot herovering van OP-E door de ABiH sloegen andermaal de drieduizend bewoners van het *Swedish Shelter Project* op de vlucht, maar ze keerden door het gebrek aan accommodatie in Srebrenica ook weer terug. Velen lieten echter hun bezittingen in Srebrenica achter om weer snel de benen te kunnen nemen. De geruchtenmachine bleef, gevoed van buiten de enclave, op volle toeren draaien.¹⁴⁰ Vertegenwoordigers van de *Swedish Rescue Service Agency* vernamen op *Sky Radio* dat de VRS had bedreigd

136 NIOD, Coll. Smith. LtGen R.A. Smith to HQ UNPF for SRSG, FC, DFC, COS, 06/06/95, File No. 8940, UNPROFOR Conf.

137 NIOD, Coll. Karremans. Letter Commanding Officer 1(NL)UN Infbn (Dutchbat3) to Commander Sector North East, 07/07/95, No. TK95112.

138 SMG, 1001. Milinfo 07/06/95, periode 060600-070600B.

139 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 36e week, p. 7; NIOD, Coll. Sitreps. Dutchbat Milinfo periode 040600 – 050600 B Jun 95; SMG 1001. Dagelijkse Sitrep van 041600B Jun 95 – 051600B Jun 95, C-BCie aan Dutchbat; Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

140 MSF Brussel. Capsat MSF Srebrenica to MSF Beograd, 05/07/95 15:56 nr. Out 709.

Dutchbat te beschieten wanneer het zou proberen OP-E te heroveren, en dat in antwoord daarop Dutchbat met *air strikes* had bedreigd. Voor beide beweringen was geen grond.¹⁴¹

De VRS, bij monde van majoor Nikolić, klaagde er bij Dutchbat over dat de ABiH doorging met het zenden van patrouilles die hinderlagen legden buiten de enclave. De VRS zou zich rustig houden als de ABiH dat ook deed, volgens Nikolić. Maar als de ABiH aanviel, dan zou de VRS de aanval met zware wapens afslaan en de opstellingen van de ABiH aanvallen om ze daaruit te verdrijven, en indien nodig uit de hele enclave. Nikolić beweerde bij die gelegenheid nog eens dat de aanval op OP-E was uitgelokt door de ABiH. De VRS had er evenwel begrip voor dat Dutchbat zijn werk moest blijven doen en Nikolić zegde toe dat het bataljon daarom niet langer direct zou worden aangevallen.¹⁴²

De ABiH was intussen druk doende veel van zijn stellingen te verbeteren, en loopgraven en bunkertjes aan te leggen. De ABiH ontzegde Dutchbat de toegang tot sommige gebieden. Zo mocht Dutchbat om onduidelijke reden de berg Zanik nabij OP-R niet meer op. Op de tegenover liggende berg Kvarac bevonden zich veel stellingen die de oostelijke toegangsweg naar Srebrenica via Zalazje beheersten. Met een warmtebeeldkijker konden Dutchbatters zien dat er veertig à vijftig mensen dag en nacht in de omgeving van OP-Q aan het graven waren. Het dragen van wapens door de Bosnische Moslims in de enclave stond Dutchbat oogluikend toe, vanwege de dreigende aanwezigheid van de Bosnische Serven. De bataljonsstaf had aangegeven om dit door de vingers te zien en de ABiH het recht op zelfverdediging niet te ontzeggen, al was dat van hogerhand niet zo opgedragen.¹⁴³

Van wat er zich buiten de enclave afspeelde had Dutchbat nauwelijks weet. Slechts incidenteel was er zicht op troepenbewegingen van de VRS. Dat was voornamelijk in het zuiden, waar af en toe een tank werd gesignaleerd.¹⁴⁴ Bij uitzondering konden tijdens een heldere nacht met behulp van helderheidversterkers de lichten van colonnes die zich langs de Drina verplaatsten worden waargenomen, al viel niet te zeggen of dit aan de Bosnische of Servische zijde van de Drina was. Ook werd door Dutchbat gezien dat de ABiH regelmatig met twee, drie man op patrouille ging. Men ging de enclave uit bij OP-Q en OP-R, en daarna via een dal in de richting van Bratunac en Sase tot aan de Drina. Er zouden daarbij ook wel eens mijnen zijn gelegd die bij tijd en wijle ook afgingen.¹⁴⁵

Verder gebeurden er allerlei dingen waarvan de betekenis Dutchbat niet direct duidelijk was. Zo werden in de nacht van 5 op 6 juni enkele malen helikopters op verschillende punten rondom de enclave gesignaleerd. Voorts verdween een aantal stukken VRS-artillerie die aan de noordwestkant van de enclave stond opgesteld. Niet dat het daar rustiger werd: intimidatie van OP's door de VRS vond ook aan de noordzijde van de enclave plaats en er vlogen kogels over verschillende OP's. Diezelfde nacht stootte in de omgeving van OP-E een ABiH-patrouille op een VRS-patrouille, hetgeen tot vuurgevechten over en weer leidde, waarbij de VRS mortieren en tanks inzette.¹⁴⁶ Dit vuurgevecht zou min of meer bij toeval zijn ontstaan; de ABiH zei niet van plan te zijn geweest om daar aan te vallen.¹⁴⁷

141 CRST. UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade, 05/06/95 20:56.

142 SMG, 1004/23. Capsat Maj Franken aan Kap Groen, 06/06/95; Defensie, Sitreps. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 051700B to 061700B Jun 95.

143 Debriefingsverklaring L.C. van Duijn, 12/09/95; interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

144 Defensie, Sitreps. HQ Dutchbat to Sector HQ North East, Daily Milinfosum from 061700 to 071700B Jun 95.

145 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

146 Defensie, Sitreps. Milinfo 05 en 07/06/95, periode 040600-050600 en 060600-070600B.

147 SMG, 1004/23. Capsat Maj Franken aan Kap Groen, 06/06/95.

Uit de *battlenoise* die Dutchbat waarnam viel echter toch wel op te maken dat er iets broeide. Zo telde het bataljon op 8 en 9 juni in een periode van 24 uur 1165 klein-kaliberschoten, 316 zwaar-kaliberschoten en 27 explosies, in grote meerderheid buiten de enclave.¹⁴⁸ Toch verwachtte Dutchbat nog steeds geen verandering in de situatie op korte termijn.¹⁴⁹ Ook naar de verwachting van de Afdeling Landmacht van de Militaire Inlichtingendienst zouden de schermutselingen nog wel enige tijd voortduren, maar een aanval op een van de oostelijke enclaves beoordeelde de dienst onder deze omstandigheden als onwaarschijnlijk.¹⁵⁰

Voortekenen van een VRS-aanval?

Die onwaarschijnlijkheid van een VRS-aanval in de beoordeling van de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst leek plotseling te veranderen toen de commandant van de 28e Divisie, Ramiz Bećirović, en zijn inlichtingenofficier, Ekrem Salihović, op 8 juni een spoedbijeenkomst met Dutchbat belegden. Zij informeerden het liaisonteam dat in de avond van 8 juni of de ochtend van 9 juni een VRS-aanval te verwachten was. Generaal Mladić zou persoonlijk het bevel hebben gegeven tot de aanval en tot neutraliseren van alle OP's van Dutchbat. Troepen concentreerden zich in het gebied van Brežani (vier kilometer ten oosten van OP-E). Eén aanvalsas zou ten zuiden van OP-R richting Srebrenica-stad liggen, de andere zou langs OP-F liggen en dan in noordelijke richting naar de stad afbuigen. Naast de Skelani-brigade van de VRS zouden ook speciale eenheden die eerder bij de inname van OP-E waren betrokken, aan de aanval deelnemen. Omdat het bericht van dezelfde bron afkomstig was als de bron die de aanval op OP-E had aangekondigd, achtte Karremans het bericht betrouwbaar.¹⁵¹

Het inlichtingenrapport dat de liaisonofficier van de 28e Divisie van de ABiH, Ekrem Salihović, zelf naar het 2e Korps in Tuzla zond, was minder alarmerend van toon. Weliswaar gaf dit rapport aan dat Dutchbat op de hoogte was gesteld van gegevens over de mogelijke aanval, maar de activiteiten van de VRS die werden gemeld hadden vooral betrekking op het noordwestelijke deel van de enclave. De VRS was weliswaar intensief aan het verkennen bij Zalazje nabij OP-R, maar de ABiH had dat zelf niet in het terrein gezien.¹⁵² Andere ABiH-bronnen meenden overigens wel dat er een alarmerende situatie was en dat een VRS-aanval op de enclave aanstaande was. Uit de intensivering van de propaganda van de zijde van de VRS, logistieke steun die vanuit Servië zou zijn ontvangen en een groeiend moreel van de Bosnische Serven concludeerde de met het moreel van de 28e Divisie belaste kapitein Nijaz Mašić dat de VRS definitief Oost-Bosnië wilde veroveren.¹⁵³ Ook een inlichtingenofficier van het 2e Korps zei dat op 6 juni militaire technici uit Servië in Pribićevac, waar zich een

148 Defensie, Sitreps. Milinfo, 9 juni 1995, periode 080600-090600B.

149 Defensie, Sitreps. HQ Dutchbat to Sector HQ North East, Daily Milinfosum from 061700 to 071700B Jun 95.

150 MID/KL, INTSUM 106/95, 061200Z Jun 95.

151 SMG, 1004/25. Fax Dutchbat to CO-SNE, COS-BHC info CO-RNLA Crisisstaff, 08/06/95, UNPROFOR Conf. Dit document bevindt zich

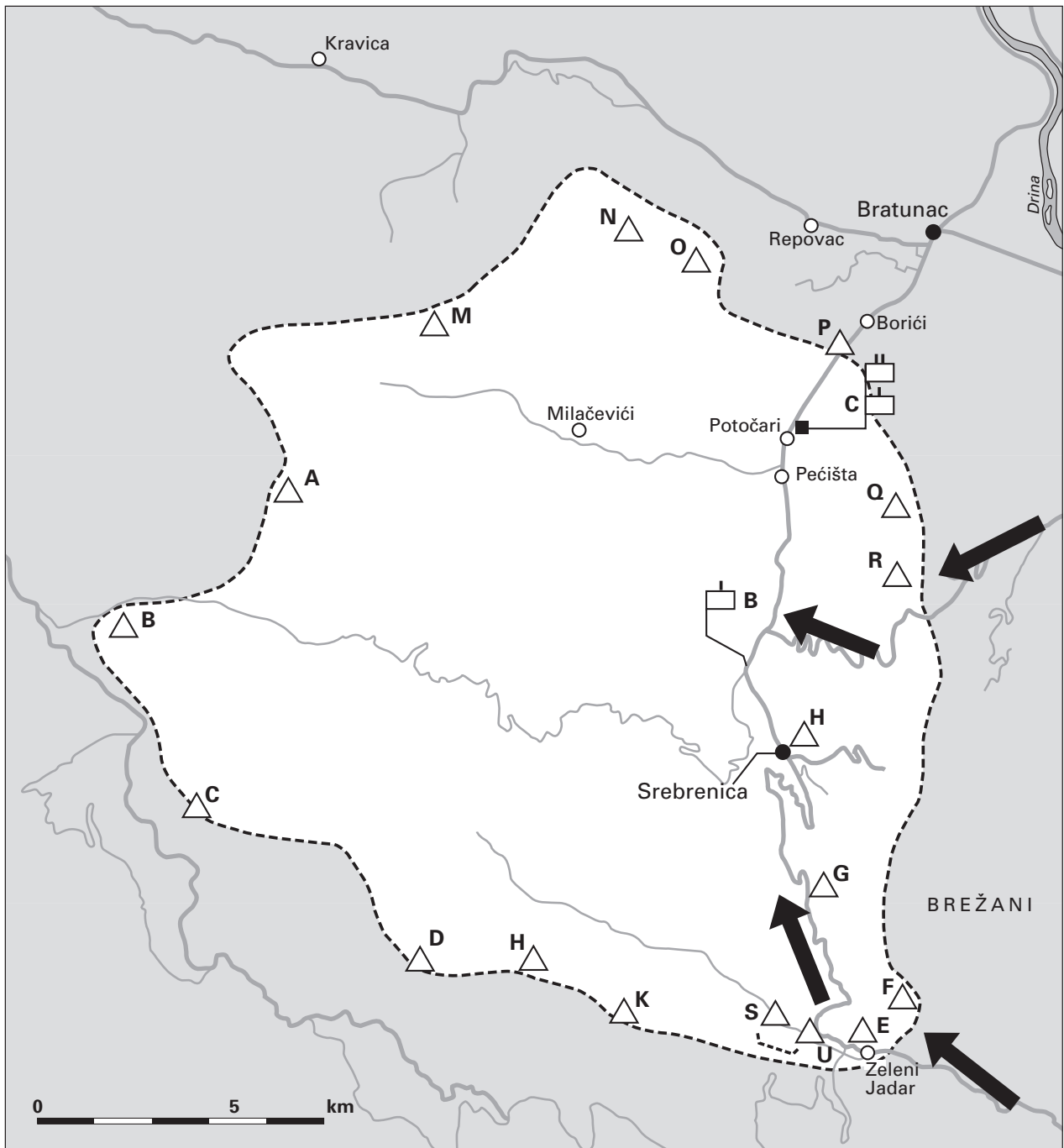
niet in de Coll. Karremans en is evenmin in *Srebrenica: Who Cares?* opgenomen.

152 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. KorpUSA, 08/08/95, Str. Pov. Br. 02-06-27/95.

153 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. KorpUSA RBiH Odjeljenje morala, 09/08/95, Str. Pov. Br. 04-93/95.

DE VAL VAN SREBRENICA

Waarschuwing voor de VRS-aanval op 8 juni 195

△ OP's

□ Compound

voortgeschoven commandopost van de VRS bevond, zouden zijn gearriveerd met materieel, artillerie en richtapparatuur.¹⁵⁴

Karremans maakte er in zijn *Srebrenica: Who Cares?* melding van dat op 8 juni ook de Britse *Joint Commission Observers* die aan het bataljon waren toegevoegd (de JCO's), bij hem kwamen met het vermoeden dat de VRS binnen twee weken alle enclaves zou aanvallen. Karremans zei in zijn boek berichten van hen en van de ABiH over een mogelijke aanval aan de hogere echelons te hebben doorgegeven,¹⁵⁵ maar in het betreffende bericht dat hij hierover naar Tuzla, Sarajevo en Den Haag stuurde was alleen de informatie opgenomen die de ABiH over een aanval had verschaft, en niet het vermoeden van de JCO's. Deze rapporteerden hier zelf ook niet over. Wel meldden zij aan Sarajevo dat de waarschuwing van de ABiH voor een 'imminent attack' een reden voor zorg kon zijn, maar dat zij zelf zulke geruchten meerdere malen hadden vernomen en er weinig waarde aan hechtten. De JCO's zeiden Sarajevo geen bevestiging voor de plannen van de VRS te kunnen geven.¹⁵⁶

De Militaire Inlichtingen Dienst (Centrale Organisatie) in Den Haag analyseerde het van de ABiH afkomstige bericht en kwam tot de conclusie dat er geen indicaties waren voor grootschalige troepenconcentraties. Aan de andere kant was de VRS volgens deze MID-analyse rond de enclave sterk genoeg om een beperkte operatie in het grensgebied van de enclave uit te voeren en leek het niet onwaarschijnlijk dat, net als in Goražde, de VRS zou proberen delen van de enclave onder controle te krijgen. De MID achtte het echter prematuur om de beperkte operatie tegen OP-E te zien als opmaat voor verdere operaties. In Goražde hadden soortgelijke waarschuwingen van de ABiH UNPROFOR bereikt. Die leken er echter op te zijn gericht dat Dutchbat de OP's zou ontruimen zodat de ABiH die zelf over kon nemen. Het was denkbaar dat de Bosnische waarschuwingen in Srebrenica eenzelfde doel dienden. Een andere mogelijkheid leek de MID dat de waarschuwing van de ABiH kon zijn bedoeld om bij voorbaat de verantwoordelijkheid voor escalaties bij de VRS te leggen. De minister werd over de zaak ingelicht.¹⁵⁷

Nog in juli 2000 zou deze 'waarschuwing van Karremans' in de media opduiken als bewijs van voorkennis van een aanval op de enclave, en als bewijs van het feit dat Den Haag daar geen aandacht aan had besteed. Er werd gesteld dat plaatsvervangend bevelhebber Van Baal het niet nodig zou hebben gevonden om minister Voorhoeve over het bericht van Karremans te informeren, maar zoals hiervoor werd gezegd werd Voorhoeve wel degelijk geïnformeerd. Dat hij niet gereageerd had kwam volgens een woordvoerder van het ministerie doordat het bericht ook aan UNPROFOR was gericht; Defensie noemde het de taak van de VN om hierop te reageren, en niet van de Landmacht.¹⁵⁸

Een ander verwijt was dat UNPROFOR niets zou hebben gedaan met de informatie van Karremans dat de hele enclave aangevallen zou worden. Dat zou dan slaan op de rapportage

154 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

155 Karremans *Srebrenica: Who Cares?*, p. 149.

156 Vertrouwelijke informatie (1).

157 Bstas. Nota Hoofd Operatiën (kol R.S. van Dam) aan de Minister, Staatssecretaris, CDS, PCDS en SCOCIS, 09/06/95, zonder nr. Niet duidelijk is of en hoe Karremans van de bevindingen van de MID op de hoogte werd gesteld. De

MID wees er tevens op dat in voorgaande dagen de ABiH over de nieuw ingerichte OP-U in de richting van de VRS had geschoten, met als kennelijke doel de VRS te provoceren en de VN bij de strijd te betrekken.

158 Zie actualiteitenrubriek *Nova* van 11/07/00 en: 'Alarm Karremans over enclave werd genegeerd', *de Volkskrant*, 12/07/00.

van de Britse JCO's, maar betoogd is dat het daarin om niet meer dan een waarschuwing ging en niet om een waarschijnlijke mogelijkheid.

Analyses van de MID (MID/KL) omtrent een mogelijke VRS-aanval gingen niet verder dan de veronderstelling dat de VRS zou kunnen doorgaan met het overnemen van OP's en dat de ABiH zou proberen de spanning op te voeren door te provoceren, met als gevolg: beschieting van ABiH-posities en mogelijk burgerdoelen.¹⁵⁹ Deze analyse werd enkele dagen later bevestigd: herhaling van het scenario dat bij de inname van OP-E was toegepast was mogelijk, maar zolang de gijzelaarcrisis niet was opgelost, zou dit de leiding van de Republika Srpska om politieke redenen onwelgevallig zijn, volgens een analist. Mocht de VRS toch tot actie overgaan dan zou die zich waarschijnlijk beperken tot OP's; bezetting van grote delen van de enclave was vooralsnog onwaarschijnlijk.¹⁶⁰ Het idee dat de Bosnische Serven de hele enclave zouden innemen, leefde op dat moment ook binnen Dutchbat bij niemand. Wel bestond het idee dat de VRS zou kunnen proberen om delen van de enclave af te knabbelen, met name bij OP-A, OP-R en OP-Q.¹⁶¹

Provocaties van de zijde van de ABiH vormden intussen een grote zorg voor UNPROFOR. De commandant van *Sector North East* in Tuzla, de Noorse brigade-generaal Haukland, eiste van generaal Sead Delić als commandant van het 2e Korps van de ABiH, dat zijn leger zich niet buiten de enclave begaf. Dit kon immers slechts de situatie waarin Dutchbat en de bevolking verkeerden verergeren. Tot die zorgen behoorde ook 'Slivo-firing', het onder invloed van drank afschieten van patronen en granaten, waaraan de strijdende partijen zich schuldig maakten. ABiH-soldaten vuurden regelmatig op de VRS, en dat leidde tot escalatie als die met zware middelen terugschoot.

Maar Delić waste zijn handen in onschuld: hij zag niet in hoe het afschieten van een paar patronen iemand kon provoceren; de ABiH reageerde slechts op acties van de VRS. De mannen in de enclave hadden volgens hem geen andere keus dan hun gezinnen te verdedigen. Delić liet weten dat hij bang was voor de veiligheid van de enclave, en dat de ABiH en Dutchbat die samen zouden gaan verdedigen. Ook stelde hij voor dat Dutchbat voor de OP's mijnen zou gaan leggen, maar hij kreeg als antwoord dat mijnen niet behoorden tot het arsenaal van een vredesmacht. Tegelijkertijd dacht Delić niet dat de VRS het gevecht met Dutchbat over OP's wilde aangaan. Zou Dutchbat die echter terugtrekken zonder vuur uit te brengen, dan zou dat een teken van zwakte zijn dat de VRS zou willen uitbuiten. Dat leidde tot de mededeling van Delić dat hij de ABiH opdracht had gegeven 'with all means to provide security for UNPROFOR'. Kortom, de beschermer beschermd door een in naam ontwapende ABiH in Srebrenica! Haukland vroeg geen uitleg van de betekenis van deze mededeling. Toch zei Delić tevreden te zijn met de aanwezigheid van Dutchbat; Nederland was volgens hem een van de weinige landen die het werk daar konden doen en hij zag het bataljon niet graag door een ander land vervangen.¹⁶²

Na de alarmerende berichten die Dutchbat op 8 juni van de zijde van de ABiH over een op handen zijnde aanval hadden bereikt, gebeurde er betrekkelijk weinig. De situatie leek zich zelfs te ontspannen en de *battlenoise* nam af. Alleen in het noorden van de enclave schoot de

159 MID/KL. MID Afd Landmacht, INTSUM 107/95, 071200Z Jun 95.

160 MID/KL. MID Afd Landmacht, INTSUM 109/95, 091200Z Jun 95.

161 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

162 UNGE, UNPROFOR, Box 118, Civil Affairs-Sector North-East, 1994-1995. Minutes of Meeting with Brig Delić/Comd 2 Korps on June 7th 1995. Opsteller MA/Comd Sec NE Maj Valved.

VRS nog 25 patronen op OP-M af. OP's in het zuidelijk deel van de enclave, en met name OP-K, zagen weliswaar regelmatig beweging van de VRS of kregen zulke berichten van bewoners te horen, maar het leek daarbij niet om vijandige handelingen te gaan. Wel was de VRS-bezetting van OP-E met dertig man versterkt en was er beweging in het fabriekscomplex bij Zeleni Jadar, maar dat had eerder een economische dan militaire betekenis: groepjes VRS-militairen sjouwden er marmerplaten weg. Een aantal dagen veranderde dat beeld van betrekkelijke rust niet. Er was ook weer frequent verkeer tussen Srebrenica en Žepa voor bevoorradingsdoeleinden, met paarden.¹⁶³

Het had er dus alle schijn van dat het van de ABiH afkomstige bericht over een aanval onjuist was. Maar er zouden ook meer strategische factoren aan het op dat moment niet doorzetten van een aanval ten grondslag kunnen hebben gelegen; de aandacht van de VRS was op andere fronten nodig. De strategie van het 2e Korps van de ABiH was om op zoveel mogelijk plaatsen aan te vallen, om zo de VRS-militairen in onzekerheid te laten over de vraag waar grotere aanvallen plaats gingen vinden. Op die manier werd de VRS rond de enclave gebonden en voorkwam de ABiH dat deze elders (rond Sarajevo) ingezet zouden kunnen worden. De VRS kampte inderdaad met een tekort aan manschappen en had het initiatief verloren. De Bosnische Moslims waren uit op het winnen van tijd en het vermijden van grote nederlagen. Een echt gevecht was niet de bedoeling, omdat dan de ABiH geen partij voor de VRS zou zijn.

De VRS hield zijn kruik rond de enclave Srebrenica wellicht ook droog in het licht van het op handen zijnde ABiH-offensief rond Sarajevo; voor het geval daar gevochten moest worden konden de krachten nu beter gespaard worden. De ABiH had daar al 25% van zijn totale sterkte samengetrokken. Dichter bij huis waren er ABiH-troepenverplaatsingen rond Tuzla, waren divisiecommandoposten naar voren verplaatst en leek een nieuwe aanval op de Stolice-communicatietoren en op posities in de Majevisa-heuvels en Mount Vis (zie kaartje op pagina 1833), van waaruit Tuzla kon worden beschoten, een kwestie van tijd. De strategie van de VRS richtte zich vooral op het voeren van een tegenoffensief in die gebieden en het versterken van eenheden daar.

Medio juni bleef het oordeel van de Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Landmacht dat een grootscheepse aanval op Srebrenica niet waarschijnlijk was. Er werd nog aan toegevoegd dat het strategische belang dat Goražde voor de Bosnische Serven had, voor Srebrenica niet opging.¹⁶⁴

Ook Dutchbat verwachtte half juni niet dat er in de komende dagen verandering in de weer tamelijk rustige situatie kwam.¹⁶⁵ Karremans stelde wel dat Dutchbat volledig was ingesloten, maar een terugtrekking van de OP's was niet langer een optie. Karremans sprak

163 SMG, 1001. Capsat OPS 61 to OPS 90, 09/06/95 11:00; C-BCie aan Dutchbat, 09/06/95 13:22; NIOD, Coll. Sitreps. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 081700B to 091700B Jun 95; NIOD, Coll. Sitreps. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 091700B to 101700B Jun 95; CRST. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 101700B to 111700B Jun 95.

164 CRST. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 081700B to 091700B Jun 95; NIOD, Coll. Sitreps. UNMO HQ Sector NE to UNMO BHC,

Weekly Milinfosum 23/95, 111000B Jun 95; NIOD, Coll. Theunens. Interoffice Memorandum G2 Military Information Branch UNPF-HQ, G2 to COS, 12/06/95. Annex A (Milinfosum) to HQ UNPROFOR Sarajevo dated 13 June 95; NIOD, Coll. Svensson. G2 Briefing SRSG 12 June 95; MID/KL. DOKL, Afd Inlichtingen en Veiligheid, Sie Inlichtingen, Weekintsum nr. 23/95, 07/06 t/m 12/06/95, Stg Confi.

165 MSF, Brussel. Capsat MST Srebre to MSF Beo, 13/06/95 15:43.

daarover in het licht van een mogelijke hergroepering van UNPROFOR en verlichting van het probleem van de brandstoftekort nog wel met de chef-staf *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo, Nicolai. Terugtrekking van de OP's was voor Sarajevo echter niet langer urgent. Karremans liet nog wel weten dat het niet langer een optie was om brandstof achter te houden voor een mogelijk overhaast vertrek van Dutchbat uit de enclave.¹⁶⁶

5. Het NAVO-terugtrekkingsplan

Was voor Dutchbat een evacuatie op dat moment niet langer een vereiste, rond deze tijd begon het Zuid-Europese NAVO-commando (AFSOUTH) wel serieus werk te maken van de planning voor een eventuele terugtrekking van VN-troepen uit de enclaves, in het teken van het zogeheten NAVO-terugtrekkingsplan (OPlan) 40104, bekend als de operatie *Determined Effort*. De bedoeling van dit plan was dat het VN-personeel en hun persoonlijke wapens worden teruggehaald; al het overige zou achtergelaten moeten worden.

De NAVO was al in augustus 1994 begonnen aan de plannen om een terugtrekking van UNPROFOR uit Bosnië en Kroatië militair mogelijk te maken. Dat betekende het begin van een langzaam en gecompliceerd proces, dat ook feitelijk de eerste keer was dat de NAVO een omvangrijk plan ontwikkelde dat niet langer was toegespitst op de Oost-West-tegenstellingen van weleer. Was destijds de politieke lijn helder geweest, in het geval van voormalig Joegoslavië was dat niet het geval. Dat leidde aan de ene kant tot een gebrekkige politieke sturing van de Noord-Atlantische Raad, en aan de andere kant tot grote bemoeienis van deze Raad met allerlei details. Dat zowel de VN als de NAVO betrokken waren maakte het er ook niet makkelijker op, als UNPF nog taken uitvoerde en tegelijkertijd elders in het operatiegebied de NAVO met een evacuatie bezig was. Het zou ook geen eenvoudige operatie zijn. Pas eind juni 1995 hechtte de Noord-Atlantische Raad zijn voorlopige goedkeuring aan de belangrijkste delen van het 'Terugtrekkingsplan 40104 *Determined Effort*'. Voordat het plan in werking kon treden, was naast een besluit van de Noord-Atlantische Raad bovendien eerst ook nog een resolutie van de Veiligheidsraad nodig. De Verenigde Staten stonden bij de uitvoering van dit plan tegenover de Europese landen, met Nederland in een middenpositie.¹⁶⁷ (Voor de politieke achtergronden daarvan, zie hoofdstuk 1.)

Ook de operationele voorbereidingen zouden ingrijpend zijn: voordat aan uitvoering van het plan kon worden begonnen, diende eerst een NAVO-troepenmacht in Italië te worden samengetrokken, gevolgd door een inzet in Kroatië en op de Adriatische Zee. Daarna moesten de terugtrekkingsroutes voor UNPROFOR worden geopend. Uitvoering van het plan was geen sinecure, zeker niet als het tot gevechten met de strijdende partijen zou komen. Voor Bosnië moesten de plannen worden toegesneden op de evacuatie van 22.000 man, 1300 pantservoertuigen, 5000 overige voertuigen en 14.000 containers. Voor Kroatië ging het om 13.000 man, 800 pantservoertuigen, 2000 overige voertuigen en een onbekend aantal containers. Voor de oostelijke enclaves betekende terugtrekking dat meerdere confrontatielijnen doorschreden werden. Per enclave was daar een brigade met tanks en een pantservoertuigenbrigade (in militaire termen: een gemechaniseerde brigade) voor nodig. Vervolgens diende een weg naar een inschepingshaven te worden gevonden.

Hoe de strijdende partijen op dat alles zouden reageren was voor de NAVO een lastig te

¹⁶⁶ NIOD, Coll. Nicolai. Dagboek Nicolai 11/06/95.

¹⁶⁷ DCBC, 1456. Code Veenendaal NAVO 975, 28/06/95.

beantwoorden vraag. De Bosnische Serven zouden een terugtrekking als signaal kunnen opvatten om de ABiH aan te vallen, waarbij UNPROFOR dan betrokken kon raken. De ABiH leek het meeste belang bij voortzetting van de aanwezigheid van UNPROFOR te hebben, en kon bijgevolg wel eens vertragingstactieken toepassen. De meest onvoorspelbare reactie zou die van de bevolking zijn. Vooral de bewoners van de enclaves zouden UNPROFOR waarschijnlijk liever niet zien vertrekken en zouden trachten dat met vrouwen en kinderen te voorkomen. Dat zou wel eens de grootste dreiging en moeilijkheid voor de NAVO kunnen vormen. Het gevaar van sabotage, mijnen, het opblazen van bruggen en diefstal van materieel kwam op de tweede plaats. Beschietingen met artillerie en mortieren leken evenmin uitgesloten. Aanvallen met grondtroepen op de NAVO-eenheden vormden nog de kleinste dreiging.¹⁶⁸

De militaire planning die nodig was voor deze operatie was overigens ver gevorderd, en als de nood aan de man kwam zou naar verwachting ook de politieke besluitvorming wel kunnen worden versneld. Generaal Janvier en admiraal Smith hadden eind mei met elkaar gesproken over wat heette de *Quick Response Options* (snel uit te zenden NAVO-eenheden). Dat was met name bedoeld om de troepen uit de oostelijke enclaves te kunnen weghalen. Janvier had toen de noodzaak benadrukt om alvast over een plan ter ondersteuning van UNPROFOR in een gevechtssituatie te kunnen beschikken.¹⁶⁹ De planning daarvoor was uitbesteed aan *Strike Force South*, het voornamelijk Amerikaanse NAVO-vlootverband in de Middellandse Zee. Majoor der mariniers E.J. van Broekhuizen deed daar de planning voor Srebrenica.

Bij de planning ging de aandacht primair uit naar Bihać en secundair naar Žepa en Goražde, niet zozeer naar Srebrenica. Voor het uitvoeren van de operaties waren er twee zogeheten *Quick Response Options*: de *Marine Expeditionary Unit* was beschikbaar en de *United Kingdom/Netherlands Landing Force* zou gereedgemaakt worden. Deze beide marinierseenheden waren in staat vanaf amfibische schepen voor de kust, al dan niet via een vooruitgeschoven basis (een *Forward Operating Base*), met helikopters de oostelijke enclaves te bereiken. Een belangrijk deel van die planning bestond uit het identificeren van *Landing Zones* waar grote helikopters (types CH-53 of CH-47) gelijktijdig konden landen, en niet bedreigd zouden kunnen worden.

Voor Srebrenica was het geen eenvoudige opgave om in het dichtbevolkte en geaccidenteerde gebied zulke landingsplaatsen te vinden. Voor de verdere planning waren er nog tal van vragen te beantwoorden: konden de *Landing Zones* en de in- en uitvliegroutes beveiligd worden, was het mogelijk ook het personeel van de OP's daar te verzamelen, en welk gevaar viel van de lokale strijdkrachten te duchten? Dutchbat beantwoordde een questionnaire die over dergelijke vragen duidelijkheid moest geven. Dat de ABiH en de lokale bevolking een vertrek van het bataljon, al dan niet gewapenderhand, zouden gaan verhinderen vormde een groter probleem dan de reactie van de VRS. Wellicht waren de Bosnische Serven juist bereid de helpende had toe te steken en de helikopters in hun gebied te laten landen. Dat was zeker geen ireële gedachte; Karadžić had al op 18 september 1994 generaal Rose aangeboden om geïsoleerde UNPROFOR-eenheden in de enclaves via Bosnisch-Servisch gebied te laten

168 Klu.Het hoofd Stafafdeling Operatiën, Opleidingen, Plannen, Evaluaties en Rapporteringen aan verzendlijst, 19/06/95, nr. DOP 95049467/956, Stg Conf.

169 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2 SRSR Meeting, Srebrenica Staff 95 May-Oct. SRSR, Senior Staff Meeting, 01/06/95.

terugtrekken, waarbij de VRS hulp zou bieden om te voorkomen dat de UNPROFOR-wapens in handen van de ABiH zouden vallen. Medewerking van de VRS was bij een eventuele uitvoering van het plan wellicht zelfs noodzakelijk: de enige mogelijke *Landing Zones* in de enclave lagen op en naast de compound in Potočari, in het zicht van de VRS, waarbij hoogspanningsleidingen ook nog eens een probleem vormden. Bovendien lag de gehele enclave binnen het bereik van de VRS-artillerie. Op verzoek maakte Dutchbat ‘tactical pictures’ van het gebied waarop de terreinconfiguratie en de VRS-opstellingen op waren ingetekend.¹⁷⁰

Het was de bedoeling deze extractieplannen geheim te houden, maar dat lukte niet. Zo vroeg Dutchbat aan *Médicins Sans Frontières* wat deze organisatie zou doen in het geval dat het bataljon evacueerde.¹⁷¹ Ook Dutchbat-tolken kregen lucht van de zoektocht naar *Landing Zones*, al sterkte dat hun vermoeden dat het om plannen voor de bevoorrading door de lucht ging.¹⁷²

Bij de uitvoering van het plan zouden de NAVO-commandanten zich met een nachtmerriescenario en ethische dilemma’s geconfronteerd kunnen zien. Naast de militaire taken zou omzichtig met obstructie van burgers moeten worden omgegaan, en zouden hindernissen door onderhandelingen uit de weg moeten worden geruimd, of – indien noodzakelijk – met niet-dodelijk geweld worden verwijderd. Commandanten zouden ook ‘humanitarian support’ aan de bevolking moeten geven, zonder dat hen dat mocht afleiden van een tijdige completering van de terugtrekking en voorzover zij daar troepen voor beschikbaar hadden. Levensbedreigend geweld zou moeten worden gestopt wanneer daar ter plekke de middelen en mogelijkheden voor aanwezig waren.¹⁷³

Dat alles was gemakkelijker gezegd dan gedaan; onwillekeurig brengt het de beelden uit maart 1993 van een in Srebrenica gevangen generaal Morillon boven. De NAVO ging ervan uit dat de confrontatielijnen in Bosnië bij een vertrek van UNPROFOR zouden standhouden, maar dat de Bosnische regering in geval van uitvoering van het plan wel eens zou kunnen besluiten tot evacuatie van Srebrenica en Žepa. Dat zou een exodus richting Tuzla op gang brengen, die van invloed kon zijn op de militaire operaties van de NAVO. NAVO-eenheden zouden de bevolking daarbij een beperkte bescherming moeten bieden, en hen met *movement control* door de confrontatielijnen moeten leiden.¹⁷⁴

6. Het ABiH-offensief bij Sarajevo

Op het operationele vlak hervatte de ABiH in juni het offensief bij Sarajevo.¹⁷⁵ Het is van belang kort bij dit offensief stil te staan, omdat dit ook van invloed op de situatie rond Srebrenica zou blijken te zijn. Bij alle problemen die er al bestonden over restricties in de

170 DCBC, 2404. Fax Dep NLLO AFSOUTH (KLTZ A. Stoel) to HDCBC, 30/05/95 en fax DCBC aan KL Crisisstaf, 12/06/95, nr. 442; DCBC nr. 1451. Fax NLLO AFSOUTH, 27/06/95; DCBC nr. 1460. Fax HQ Dutchbat Srebrenica to KL Crisisstaf 14/06/95 ‘Vragen gesteld door Strike Force South’.

171 MSF, Brussel. Capsat MSF Srebre to MSF Beo, 14/06/95 15:41, nr. Out 801.

172 Interview Hasan Nuhanović, 05/08/97 en

06/08/97.

173 DCBC, 1459. Code Veenendaal NAVO 931, 19/06/95.

174 UNGE, UNPROFOR, Box 62/77, File 2.8, Nato 25/05/93 – 05/07/95.

UNPF HQ, Internal Memorandum from Matthew Hodes Legal Adviser to HCA, 14/06/95, Confi.

175 NIOD, Coll. Theunens. G2 UNPF HQ, Daily Military Information Summary from 250001B to 252359B Jun 95.

bewegingsvrijheid en de bevoorrading van de enclaves kwam nog de onzekerheid over de bedoelingen en uitkomsten van het rond Sarajevo gestarte offensief. De strategie achter dit offensief is aan de orde gekomen in hoofdstuk 1; hier gaat het over de operationele kanten ervan.

De Bosnische Serven leken weerstand tegen het offensief te kunnen bieden, wat bij het VN-hoofdkwartier in Zagreb tot de – terechte – vrees leidde dat de ABiH in de oostelijke enclaves zou trachten daar zoveel mogelijk VRS-eenheden te binden om te verhinderen dat zij aan de gevechten rond Sarajevo konden gaan deelnemen.¹⁷⁶

Het offensief bij Sarajevo was er voor de ABiH een op leven en dood. De ABiH probeerde, met steun van Kroatische artillerie, alle aanvoerwegen van de VRS af te snijden door op meerdere plaatsen aan te vallen en de VRS uit te putten. Dertigduizend manschappen ABiH, ondersteund door zesduizend Kroatische militairen zagen zich geconfronteerd met twaalf tot vijftienduizend manschappen van de VRS.¹⁷⁷

Op vijf verschillende wegen naar Sarajevo waren aanvallen ingezet, zowel naar als vanuit Sarajevo. Zoals gebruikelijk reageerde de VRS met het inzetten van zware wapens op de ABiH-aanvalsassen, en de beschieting van militaire doelen en overheidsgebouwen in de stad.¹⁷⁸ UNPROFOR had weinig inzicht in de precieze relatie van dit offensief met de gevechten in Noordoost-Bosnië; wel werd opgemerkt dat tegelijk met het offensief bij Sarajevo die activiteiten afnamen.¹⁷⁹

Het doel dat de ABiH in Oost-Bosnië leek na te streven was te voorkomen dat het Drina-korps versterkingen naar Sarajevo kon sturen, en de verbinding met Zvornik af te snijden. De *Military Information Officer* van *Sector North East* meende dat de ABiH voor de langere termijn ook de wens koesterde om Zvornik en de Podrinje (de streek waarin Srebrenica lag) te heroveren. Het Drina-korps was verantwoordelijk voor een enorme oppervlakte, die als voormalig Moslimgebied grotendeels leeg was, en dat leidde tot een sterke spreiding van de troepen.

De VRS scheen voor het moment genoeg te nemen met de bezetting van heuveltoppen en erop te rekenen dat zij met hun overmaat van artillerie konden voorkomen dat de ABiH zich kon concentreren voor een aanval. Volgens *Sector North East* in Tuzla speelde Srebrenica bij deze inschatting van de strategie van de partijen echter geen rol.¹⁸⁰

De ABiH was door zijn infanterieoverwicht bij Sarajevo in staat tijdelijk een doorbraak te forceren, maar door het overwicht aan zware wapens bij de VRS zou de terreinwinst weer verloren gaan.

Volgens berichten afkomstig van de Nederlandse ambassadeur in Parijs zouden de media en met name CNN de sterkte van de troepenconcentraties aan Bosnische zijde opkloppen; in werkelijkheid zou het bereiken van een duurzame doorbreking van het beleg van Sarajevo buiten het bereik van de Bosnische Moslims liggen. De Franse regering zou zich daardoor afvragen of de Bosnische regering wel voldoende begrip had voor de te verwachten politieke

¹⁷⁶ MID/KL. MID/KL, Intsum 114/95, 161200Z Jun 95.

¹⁷⁷ UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, Weekly Situation Report, 28/06/95, No. Z-1069.

¹⁷⁸ NIOD, Coll. Theunens. G2 UNPF HQ, Daily Military Information Summary from 160001B to 162359B Jun 95; NIOD, Coll. Brantz. Meeting 2

Corps ABiH, 16/06/95.

¹⁷⁹ CRST. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 241700B to 251700B Jun 95; HQ UNPROFOR Sarajevo, Military Information Summary, 25/06/95. UN Conf.

¹⁸⁰ SMG 1004/7. MIO SNE (Maj. P.H.D. Wright) to Zagreb/BH Comd for COO/MIO. 27/06/95.

schade als het offensief op een mislukking zou uitdraaien. Evenzo was Parijs bevreesd voor Kroatische bliksemacties ter herovering van de Krajina, nu de Bosnische Serven hun aandacht noodgedwongen op Sarajevo hadden gericht.¹⁸¹

De Nederlandse regering toonde begrip voor het streven van de Bosnische Moslims om een einde aan de benarde situatie in Sarajevo te maken, maar stelde zich op het standpunt dat het conflict aan de onderhandelingstafel moest worden opgelost. De regering was bezorgd over mogelijke slachtoffers onder de bevolking van Sarajevo en vreesde tevens voor de veiligheid van de VN-troepen.¹⁸²

Het ABiH-offensief leek de Bosnische Serven wel de nodige schrik aan te jagen; ze riepen rond Sarajevo de staat van oorlog uit. De voorzitter van het parlement van de Republika Srpska, Momčilo Krajišnik, noemde dat evenwel geen uiting van paniek, maar een preventieve maatregel om alle beschikbare middelen te kunnen mobiliseren. Die maatregel was ook bedoeld om de internationale gemeenschap te tonen dat de Bosnische Serven vastberaden waren om hun Republika Srpska te verdedigen zolang de internationale gemeenschap de Bosnische Moslims en de Kroaten niet veroordeelde en de aanval op de Bosnische Serven zelfs positief bezag.¹⁸³

Het viel ook Akashi op dat Milošević zich ernstig zorgen maakte over de kracht van het ABiH-offensief, en dat hij minder zelfverzekerd overkwam dan normaal. Ditmaal wist hij zelfs enige sympathie op te brengen voor de Bosnische Serven, die zich bedreigd en onheus bejegend voelden. Alhoewel Milošević niet geloofde dat het beleg van Sarajevo kon worden doorbroken, maakte hij zich er toch zorgen over.

Milošević maakte rond deze tijd overigens een verkeerde inschatting van de situatie: hij zei dat de Krajina succesvol kon worden verdedigd, in tegenstelling tot het Servische gebied in Bosnië. Het zou precies andersom blijken te zijn. Milošević toonde voorts weliswaar interesse in een staakt-het-vuren in Bosnië, maar hij ging ervan uit dat de Bosnische regering dat niet zou willen zolang de Moslims geen humanitaire hulp bereikte. Hij zag als belangrijkste stap in het door EU-onderhandelaar Bildt in gang te zetten politieke proces dat er een einde moest komen aan het ABiH-offensief en aan de NAVO-*air strikes* op Bosnisch-Servische doelen, en dat de Republika Srpska op gelijke voet met de Moslim-Kroatische Federatie moest worden behandeld. Zowel Milošević als zijn minister van Buitenlandse Zaken Jovanović zeiden zich zorgen te maken over het misbruik van de *Safe Areas*.¹⁸⁴

Later in de zomer was er inderdaad ook een Kroatisch offensief te verwachten. President Tudjman had gezegd dat hij het probleem van de Krajina voor november wilde oplossen. Een zelf uitgeroepen Republika Srpska Krajina op Kroatisch grondgebied vond hij niet langer acceptabel. Als de integratie van het door Serven bewoonde deel van Kroatië dat zich een autonome status had aangemeten (de Republika Srpska Krajina) niet goedschiks ging, dan moest het maar met een *Blitzkrieg*. In november liep namelijk het VN-mandaat in Kroatië af, en het zou politieke zelfmoord voor Tudjman betekenen als hij tot verlenging ervan overging. Er waren al allerlei militaire maatregelen in gang gezet en het Kroatische leger, de HVO, werd regelmatig gezien met gloednieuwe Amerikaanse uitrusting. De kansen

181 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Wijnaendts 196, 15/06/95.

182 ABZ, DEU/ARA/05243. Persbericht Min BZ, DVL, 16/06/95, nr. 049/1995.

183 CRST. Transcript Bosnian Serb Radio, 17

June 22.00 hours, Fax Fred Eckhart to Yasushi Akashi, 17/06/95.

184 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 19/06/95, No. Z-1020.

dat de Krajina-Serven hulp van de VRS kregen leek niet zo groot, omdat deze zich door brandstofgebrek niet meer zo gemakkelijk kon verplaatsen.¹⁸⁵

Het offensief mislukt

De heftigheid waarmee het ABiH-offensief was ingezet, verliep echter weer snel. Na twee dagen werden de aanvallen afgebroken en slechts op twee plaatsen had de ABiH terreinwinst weten te boeken. Voor UNPROFOR was het gissen waarom het offensief zo snel was beëindigd, en ook de UNMO's konden geen informatie van ABiH-zijde verkrijgen; het was hen niet toegestaan ziekenhuizen te bezoeken, en zo konden ze niet uit het aantal gewonden afleiden hoe zwaar de strijd was geweest.

Mogelijk was het offensief bedoeld om de reactie van de internationale gemeenschap te testen alvorens in ernst een offensief in te zetten, of was de ABiH er op uit om de VRS-eenheden richting Sarajevo te lokken, of – wat door UNPROFOR als de meest waarschijnlijke reden werd gezien – strandde het offensief door de gebruikelijke problemen met de logistiek en het onvermogen om tactische successen uit te buiten, in combinatie met onverwacht hoge verliezen.¹⁸⁶

Uit Kroatische bron had Akashi vernomen dat het offensief inderdaad was gestaakt vanwege de zware verliezen die de ABiH leed toen deze de goed georganiseerde VRS-verdediging wilde binnendringen. De bedoeling was geweest om het offensief een maand te laten duren, met als doel het veroveren van Bosnisch-Servische buitenwijken van Sarajevo als Ilidža, Ilijaš en Vogošća. Het grootste probleem waarmee de ABiH had geworsteld was het maken van doorgangen in de mijnevelden.¹⁸⁷

Bosnische politici gaven verschillende verklaringen af omtrent de vraag waarom het offensief was begonnen. Premier Haris Silajdžić zei dat het offensief was bedoeld om een Bosnisch-Servische aanval in de kiem te smoren; president Izetbegović zei dat het was bedoeld om de wurggreep waarin de Bosnische Serven Sarajevo hielden te doorbreken. Hij stelde als voorwaarde voor het stopzetten van het offensief de terugtrekking van de zware wapens van de VRS en het toestaan van humanitaire hulp.¹⁸⁸ Andere regeringskringen meenden dat de ABiH er inderdaad niet in was geslaagd het beleg te doorbreken en dat er nu uitgangsposities zouden worden ingenomen om het later in de zomer opnieuw te proberen.¹⁸⁹ Dat de Bosnische Serven er rekening mee hielden dat het offensief hervat zou worden, bleek uit het verzoek aan *Civil Affairs* van UNPROFOR tot het ter beschikking stellen van vijfhonderd *body bags*.¹⁹⁰

185 CRST. Fax G3 Land Ops HQ UNPF Zagreb to G2 Crisisstaf, 22/06/95.

186 NIOD, Coll. Theunens. G2 UNPF HQ, Daily Military Information Summary from 180001B to 182359B Jun 95; SMG/1012. KL Crisisstaf, Weeksitrep van 15 t/m 22 juni 1995

187 UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, Weekly Situation Report, 28/06/95, No. Z-1069. De uitspraken waren afkomstig van HVO Brigadier-General Vinko Lucić.

188 *International Herald Tribune*, 20/06/95;

MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie 29/95, afgesloten 211400B Jun 1995, Stg Conf.

189 UNGE, UNPROFOR, box 42, Sector North-East-Tuzla, File 25/77, 04/04/95 – 23/08/95. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 23/06/95, Report for week Ending June 23, 1995.

190 BDL. Outgoing Fax David Harland to Philip Corwin, Sector Sarajevo, Weekly Situation Report, 24/06/95.

7. De situatie rond Srebrenica medio juni

Nadat de ABiH begin juni had gewaarschuwd voor een mogelijke aanval op de enclave bleef het, als gezegd, vervolgens betrekkelijk rustig. Na medio juni nam het aantal incidenten echter weer toe. Aanvankelijk hadden deze schermutselingen nog niet veel om het lijf. Zij mogen ook niet gezien worden als opmaat voor de latere aanval op Srebrenica. Dat veranderde na midden juni. Acties van de strijdende partijen over en weer namen grotere vormen aan, en zetten daarmee een kettingreactie in gang die uiteindelijk culmineerde in de strijd om de enclave. Hoe die reactie precies in gang werd gezet, laat zich moeilijk nauwkeurig vaststellen. Het proces dateerde niet van juni 1995, maar gaat in feite terug tot april 1993. Toen werd de inname van Srebrenica door Mladić in de kiem gesmoord door het optreden van Morillon, met het uiteindelijke fiat van Karadžić. Het gaat ook terug op de periode die volgde, van de mislukte demilitarisatie en het gebrek aan overeenstemming over de afbakening van de grenzen van de *Safe Area*. Militaire activiteiten rond de *Safe Areas* maar ook vanuit enclaves waren sinds april 1993 een gewone zaak.

Niet voor niets sprak op 16 juni de Veiligheidsraad in Resolutie 998 nogmaals de noodzaak uit om de *Safe Areas* en de onmiddellijke omgeving te demilitariseren, omdat dit beide partijen voordeel kon brengen ‘in terms of the cessation of attacks on the safe areas and of launching military attacks therefrom’. Deze vermaning weerhield de strijdende partijen er echter niet van om ook rond Srebrenica een kleine oorlog uit te vechten. Hier wreekte zich dat de grenzen van de enclave niet goed waren vastgesteld en niet zichtbaar in het terrein gemarkeerd: volgens de Bosnische Serven was het gebied kleiner, volgens de Moslims groter. Overleg hierover had niet tot resultaat geleid, en vanuit de VN was ook weinig gedaan om partijen tot overeenstemming te brengen, zo dat al binnen bereik van de VN lag.

Vanaf half juni was elke dag *battlenoise* rond de enclave te horen: er werd geschoten, hetzij in ernst, hetzij als oefening, hetzij om elkaar te ergeren. De strijdende partijen respecteerden geen wapenstilstand en maakten gebruik van UNPROFOR om hun eigen doelstellingen te realiseren, of ze beschuldigden UNPROFOR ervan zijn werk niet goed te doen als dat in hun kraam te pas kwam. Dat Srebrenica als *Safe Area* was gedemilitariseerd, was een fabeltje. De ABiH smokkelde in het voorjaar van 1995 welbewust wapens de enclave binnen, en van hogerhand kwamen opdrachten om militaire operaties buiten de enclave uit te voeren.

Gevolgen voor Srebrenica van het offensief rond Sarajevo

Het offensief van de ABiH rond Sarajevo veroorzaakte een verheviging van de spanning in Oost-Bosnië en rond Srebrenica. In de slagorde van het 2e Korps van de ABiH waren grote wijzigingen. Er zouden tweeduizend man en een complete aanvalsbrigade naar het zuiden zijn overgebracht, om bij Sarajevo te worden ingezet. UNMO's hadden al geruime tijd geen korps-reserve van de ABiH meer waargenomen.¹⁹¹ De Bosnische minister van Buitenlandse Zaken, Sacirbey, bracht de afsluiting van de oostelijke enclaves in verband met het vrijmaken van mankracht bij de VRS om die elders voor offensieve doeleinden in te zetten.¹⁹² Ook

191 CRST. UNMO HQ Sector NE to UNMO BHC, 251000B Jun 95.

192 ABZ, DEU/ARA/05243. Code Vie Coreu,

19/06/95, nr. pesc/vie 248. De uitspraak was gedaan ten overstaan van de Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken Schuessel.

rond Srebrenica had de VRS strijdkrachten overgeplaatst naar het front bij Sarajevo.¹⁹³ Tegelijkertijd intensiverde de VRS het leggen van mijnen rond de enclave.¹⁹⁴

Gelijktijdig met het offensief bij Sarajevo probeerde de ABiH de wegverbinding tussen Vlasenica en Zvornik via Šekovići (zie kaartje op pagina 1833) door te snijden en werden de aanvallen vanuit Goražde en Srebrenica geïntensiverd.¹⁹⁵ Op enkele uitzonderingen na ging het hier om kleinschalige acties. Het leggen van hinderlagen was daarbij een favoriete activiteit. Eind mei en begin juni was dat al verschillende malen gebeurd, maar het was ook weer gestopt, totdat het offensief bij Sarajevo de lont in het kruitvak stak en de acties grootschaliger begonnen te worden. De meeste acties speelden zich buiten het blikveld van Dutchbat af, waardoor het voor het bataljon vaak moeilijk was in te schatten wat er werkelijk aan de hand was. Met een beperkt aantal OP's kon vijftig kilometer frontlinie in sterk geaccidenteerd terrein niet volledig in de gaten worden gehouden. Bovendien ontbrak het UNPROFOR en Dutchbat aan middelen om zelf inlichtingen te vergaren. Tezelfdertijd maakten rapportages van de ABiH veelvuldig melding van het feit dat Dutchbat informatie zou doorgeven aan de VRS en van een passieve houding van het bataljon ten opzichte van de Bosnische Serven.¹⁹⁶

Omdat Dutchbat naar het idee van de ABiH vooral in het midden van de enclave patrouilleerde verzochten de Moslims het om te gaan patrouilleren aan de randen van de enclave, in Zalazje en Jasenova, maar het bataljon weigerde dat. Dat was niet verrassend, want die plaatsen lagen buiten de enclavegrenzen.¹⁹⁷

Een corridor tussen Tuzla en Srebrenica?

De VRS ging er in juni 1995 van uit dat de ABiH plannen koesterde om de oostelijke enclaves met elkaar te verbinden.¹⁹⁸ In hoofdstuk 1 kwam ook al ter sprake dat Mladić al in maart 1995 bang was voor een ABiH-aanval vanuit Tuzla in de richting van Srebrenica en Žepa. Hij sprak tegenover generaal Smith zijn vrees uit voor een ABiH-aanval in de richting oostelijke enclaves over twee assen. Eén as zou dan lopen van Tuzla naar Srebrenica en Žepa, de andere as van Trnovo naar Goražde. Wanneer de ABiH zou overgaan tot een poging om Srebrenica met Tuzla te verbinden, moest dat wel tot een VRS-actie tegen de enclave leiden, zo liet Mladić Smith weten. Dan wilde hij de enclaves gaan aanvallen om de daar aanwezige ABiH-gevechtskracht uit te schakelen.¹⁹⁹

Dergelijke gedachten waren niet geheel uit de lucht gegrepen. De ABiH koesterde inderdaad al langer plannen voor de opening van een corridor naar Tuzla. Het was al in 1992 een

193 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 16/06/95, br. 04-99/95.

194 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje bezbjednosti, 15/06/95, br. 13-05-86.

195 ICTY (IT-98-33) D 127/a. Command of Drina Corps, 15/06/95, No. 15-354/32.

196 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Divizije Odsjek Bezbjednosti aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje bezbjednosti, K-dantu 28. Divizije KoV, 23/06/95, Str. Pov. br. 13-05-92/95.

197 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda

28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa n/r K-danta 28. divizije brigadira, Naser Orić, 18/06/95, Str. Pov. broj. 01-120/95.

198 ICTY (IT-98-33) D95/a. Command of Drina Corps to the General Staff of the VRS, 26/06/95, No. 02/6.

199 UNNY, DHA: Sergio de Mello Papers. Meeting Gen Smith and Gen Mladić 7 March 1995, Ref 8594. UNGE, UNPROFOR, Box 215, File BHC95 7 Mar-14 Mar95. BHC FWD to DOKL, 091100A Mrt 95, Outgoing fax No. 122/95. UN Confi ; interview R.A. Smith, 12/1/00.

belangrijke taak geweest voor Naser Orić met zijn ABiH-onderdeel (dat toen nog 8 OG heette) om dat te bewerkstelligen, en hij slaagde er toen bijna in. In 1993 waren dergelijke plannen niet reëel meer nadat alle gebied bij Cerska verloren was gegaan en Srebrenica bijna onder de voet was gelopen. Ook een inlichtingendienst bevestigde dat er een plan lag voor een de opening van een corridor tussen Tuzla en Srebrenica via de zogeheten Sapna-duim. Deze dienst was alleen niet bekend met het geplande tijdstip om de corridor te openen.²⁰⁰

De commandant van de 28e Divisie van de ABiH in Srebrenica, Ramiz Bećirović, zei echter niet bekend te zijn geweest met plannen voor een corridor tussen Tuzla en Srebrenica. Hij zei slechts eenmaal een plan te hebben gezien om de enclave te hulp te komen, maar dat dateerde uit 1994.²⁰¹ Mogelijk doelde Bećirović daarmee op een ABiH-plan uit november 1994 dat zou zijn ontwikkeld om de blokkade van Srebrenica te doorbreken. Generaal Enver Hadžihanović zou als chef van de Generale Staf van de ABiH de bedenker ervan zijn geweest. Het plan kende twee opties: een aanval vanuit Kalesija (tussen Tuzla en Zvornik) of vanuit Kladanj.²⁰²

In 1995 kwamen deze ideeën voor een corridor weer boven. Deze pasten binnen de gedachte van een Moslim-gebied dat zich tot aan de Drina uitstreckte en waarvan een verbinding met de drie oostelijke enclaves deel uitmaakte. Toen de gedachte begon post te vatten dat een VRS-aanval op Srebrenica niet viel uit te sluiten, zou Hadžihanović als mogelijke tegenzet nieuwe plannen hebben ontwikkeld om in een gezamenlijke ABiH-inspanning vanuit Tuzla enerzijds en vanuit Srebrenica en Žepa anderzijds een corridor te openen. Ook uit uitspraken van de commandant van het 2e Korps, Sead Delić, en van Ramiz Bećirović zou afgeleid kunnen worden dat een dergelijk plan bestond.²⁰³

Verder zou Zulfo Tursunović, de ABiH-commandant in het zuidwestelijke deel van de enclave, nog het plan hebben geopperd om via Milići een corridor naar Kladanj te openen. Een massale uitbraak van de bevolking naar Kladanj zouden de Bosnische Serven nooit hebben kunnen verhinderen, zo was zijn gedachte. De afstand naar Kladanj was ook korter dan naar Tuzla. De voorzitter van de gemeenteraad, *War President* Osman Suljić, zou hem echter van zulke ideeën hebben afgebracht. Dit bleek uit een dagboek van Tursunović dat na de val in de enclave was gevonden.

De achterliggende gedachte bij de plannen voor een corridor van Srebrenica naar Centraal-Bosnië was dat president Izetbegović zich alleen inspande voor verdediging van Goražde. Hij zou Srebrenica hebben opgegeven. Bovendien zou Tursunović geloven dat er iets als een internationale samenzwering tegen de Moslims van Srebrenica bestond, omdat daar steeds troepen afkomstig uit de christelijke landen waren gestationeerd.²⁰⁴

Het is niet mogelijk gebleken aan Bosnische zijde de details van dergelijke plannen te achterhalen. Dat de ABiH sterk genoeg zou zijn om corridors naar de enclaves te openen en open te houden leek een overschatting van zijn militaire mogelijkheden. ABiH-offensieven vanuit Tuzla en Kladanj waren al op 24 juni tot staan gebracht, en de doorbreking van het beleg rond Sarajevo kreeg prioriteit boven acties om het gebied rond de enclaves Žepa en Srebrenica met Tuzla te verbinden. Gegeven de militair-strategische omstandigheden was

200 Vertrouwelijk vraaggesprek (6)

201 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

202 Interview Isnam Taljić, 18/05/99.

203 Mededeling Brigadier Makar 23/3/99. Zie

ook *Dani*, 17/03/00, interview Vildana Selimbegović met generaal Sead Delić.

204 Interview Rajko Dukić, 14/06/00.

het daarom in juli 1995 in feite onmogelijk om vanuit Tuzla of vanuit Kladanj Srebrenica via een corridor te hulp te kunnen snellen.

Ook van VRS-zijde was het een en ander bekend over een dergelijke corridor. Volgens VRS-liaisonofficier majoor Nikolić leefde bij de zijnen de verwachting dat Orić in april 1995 naar Tuzla was gegaan om van daaruit een corridor met Srebrenica tot stand te brengen. Daarbij zou vanuit beide gebieden een doorbraak worden geforceerd in elkaars richting, waarbij het 2e Korps van de ABiH vanuit Crni Vrh zou vertrekken. Vanuit de corridor die aldus zou ontstaan zou vervolgens door de Bosnische Moslims al het gebied dat resteerde in de richting van de Drina worden ‘schoongeveegd’ en ontdaan van Bosnische Serven. Volgens Nikolić beschikte de VRS over informatie dat dit plan tussen 20 en 25 juli 1995 gerealiseerd zou worden.²⁰⁵

De Bosnisch-Servische politiechef Luka Bogdanović zei na de val van Srebrenica een plan voor het openen van een corridor tussen Srebrenica en Tuzla in handen te hebben gehad. Het stond op een diskette die na de val in Srebrenica was achtergebleven en dateerde van april 1995. Het had als doel de corridor in augustus 1995 te openen en behelsde een gelijktijdig oprukken vanuit Srebrenica en Tuzla. Naser Orić had voor de uitvoering een behoefte gesteld en aan legercommandant Rasim Delić gestuurd. Het plan voor de corridor zou bij de VRS bekend zijn, maar in juli geen rol hebben gespeeld bij de beslissing Srebrenica aan te vallen. Het was evenmin bepalend voor het tijdstip van de VRS-aanval.²⁰⁶

Geluiden over een corridor waren ook eind juni 1995 te horen toen het Drina-korps van de VRS aan de Generale Staf van de VRS rapporteerde over ABiH-acties rond Mount Vis. Bezit daarvan zag de VRS als een voor de ABiH noodzakelijke voorwaarde voor verdere ABiH-acties naar de Podrinje, de streek waarin Srebrenica en Žepa lagen. Die acties waren echter tot staan gebracht. Het bericht daarover van de VRS stond bol van de retoriek. Niet alleen sprak het van ‘superhuman efforts’ en ‘six days of hand-to-hand fighting’, maar zei het ook dat ‘Alija [Izetbegović] had never, and never will take a cup of coffee on Vis, and we are inviting president Karadžić and general Mladić to take a cup of “Turkish” coffee on the Serbian Vis.’ Mount Vis was in een verder verleden al een plaats waar beslissende slagen tussen Moslims en Serven waren uitgevochten.²⁰⁷

8. Afzonderlijke schermutselingen tussen ABiH en VRS

In deze paragraaf komt aan de orde hoe de strijdende partijen elkaar rond Srebrenica over en weer bestookten in juni. Er zal een opsomming worden gemaakt van wat op basis van rapportages van zowel ABiH als VRS daarover bekend is geworden. Uit andere bronnen dan van de strijdende partijen (dus van Dutchbat) vielen deze meldingen niet altijd te controleren. Activiteiten van beide partijen aan weerszijden van de enclavegrens vonden immers veelal buiten het zicht van UNPROFOR plaats en haalden slechts in enkele gevallen de pers.

Acties hadden overigens vooral op kleine schaal plaats. Aan twee grotere en meer gewaagde gevechtshandelingen, de VRS-raid naar Vitlovac en de ABiH-raid op Višnjica later in juni, zal apart aandacht worden gewijd. Al deze gebeurtenissen tekenen de spanning die rond de enclave heerste en die in de loop van de tijd steeds meer toenam. De maand juni 1995 spande

205 Interview Momir Nikolić, 20/10/00.

206 Interview Luka Bogdanović, 10/12/99.

207 ICTY (IT-98-33) D89/a. Command of 1st

Milići Light Infantry Brigade to All Subordinate Units, 19/06/95, No. 1/01-617-1.

daarbij de kroon. Uiteindelijk zouden deze acties de opmaat vormen voor de VRS-aanval begin juli.

De voorgeschiedenis van militaire acties rond de enclave Srebrenica

De acties in juni waren zoals al bleek niet nieuw; er was gedurende langere tijd activiteit van groepen die zich buiten de enclave begaven. Al ten tijde van het Canadese bataljon (Canbat) waren activiteiten van de ABiH buiten de enclave een probleem. De VRS klaagde bij monde van kolonel Vuković in 1993 ten tijde van Canbat I voortdurend over *hit and run*-acties.²⁰⁸ Canbat II constateerde dat er inderdaad drie tot vier maal per week uitstapjes van de ABiH uit de enclave op groeps- of pelotonsniveau plaatshadden. Majoor Yvan Bouchard, de commandant van Canbat II in Srebrenica, had Naser Orić al gewaarschuwd dat hij zo het risico liep dat zijn eigen mensen binnen de enclave gedood zouden worden.²⁰⁹

Gebruik van de *Safe Area* voor militaire doeleinden kende zo dus al een hele geschiedenis, die dateerde van voor de komst van Dutchbat. De commandant van de 28e divisie, Bećirović, gaf later ook toe dat er al die tijd provocaties waren geweest en dat de VRS daar al sinds december 1994 op had gereageerd.²¹⁰ Aan deze acties lag niet altijd een lokaal initiatief ten grondslag; ze werden veelal in opdracht van hogerhand uitgevoerd.

Op 6 oktober 1994 hadden de brigades van de ABiH (de voorloper van de 28e Divisie, 8 OG geheten) opdracht ontvangen om verkenningsgroepen te vormen en in Bosnisch-Servisch gebied te infiltreren. Die verkenningsacties waren ook uitgevoerd. In november werd de VRS zich bewust van de levering van munitie via een route vanuit Kladanj, die al sedert juli 1994 in gang scheen te zijn gezet.

Op 7 november had de ABiH plannen gemaakt voor acties tegen de VRS om zo belangrijke terreindelen buiten de enclave te veroveren. Tijdens sabotageacties in 1994 en de eerste helft van 1995 stak de ABiH huizen van leden van de Bratunac Brigade in brand.²¹¹

Aan de noordzijde van de enclave waarlangs nogal wat verkeer van en naar Bratunac passeerde, legde de ABiH eind 1994 en in januari-februari 1995 nabij Voljevica en Glogova een reeks hinderlagen voor voertuigen.²¹²

Acties van de strijdende partijen in de periode 25 mei-6 juli

In de periode direct voorafgaand aan de val van Srebrenica ging het vaak om kleinere incidenten, maar die leidden bij de strijdende partijen wel voortdurend tot doden en gewonden.

Op 28 mei vonden vijf VRS-militairen, die bij Rupovo Brdo (nabij Milići) hout aan het hakken waren, de dood toen een ABiH-patrouille op hen stuitte.²¹³ De ABiH sprak in een rapportage van een VRS-patrouille, en niet van houthakkers.²¹⁴

De ABiH leed verliezen door landmijnen. In de nacht van 27 op 28 mei veroorzaakte een wolkbreuk een moddermassa waarin het water tientallen mijnen meenam.²¹⁵ Op 8 juni

208 Interview Thomas K.D. Geburt, 18/11/99.

209 Interview Yvan Bouchard, 15/11/99.

210 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

211 ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 2.16-2.18, 2.20.

212 Interview Luka Bogdanovic, 10/12/99.

213 Interview Zoran Jovanović, 13/09/99; ICTY

(IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 2.32.

214 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 02/06/09, Str. pov. br. 04-84/95.

215 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 02/06/95, br. 04-84/95. GSS ARBiH

stuitte een ABiH-patrouille op een mijnenveld in Jasenova, dat daar na de inname van OP-E door de VRS was gelegd. Het kwam de ABiH op één dode en vier gewonden te staan.²¹⁶

Vooral de tweede helft van juni 1995 liet een steeds groot aantal schermutselingen tussen ABiH en VRS zien. Beide partijen namen daartoe het initiatief. Medio juni legde de ABiH een hinderlaag in onherbergzaam en onoverzichtelijk terrein, hemelsbreed zeven kilometer buiten de enclavegrens ten zuiden van Zeleni Jadar. Een kleine vrachtwagen die VRS-soldaten vanuit de linies rond Srebrenica met verlof naar huis bracht, reed in de hinderlaag. Drie soldaten kwamen om het leven en negen raakten gewond.²¹⁷

Op 14 juni gingen drie soldaten van de Milići-Brigade van de VRS in het voorterrein buiten de mijnenvelden bessen plukken. Ze liepen daarbij in een hinderlaag in het verlaten dorp Božići, westelijk van de enclave. Twee van de drie soldaten vonden de dood, de derde wist te ontvluchten. Volgens de VRS waren de lijken van de twee gesneuvelden verminkt. Eerder zouden volgens het Drina Corps op dezelfde manier al vijf soldaten van de Milići Brigade van de VRS zijn gedood.²¹⁸

Niet alleen de ABiH maar ook de VRS was rond Srebrenica actief. Volgens informatie van het 2e Korps van de ABiH probeerde de VRS op 14 juni een groep soldaten naar het dorp Sućeska te sturen om daar paniek te veroorzaken. De bedoeling ervan zou volgens de ABiH zijn geweest om druk uit te oefenen en het vertrouwen van de daar wonende mensen aan te tasten.²¹⁹

Of er een verband bestond tussen de acties van de ABiH en de VRS op die dag, valt niet vast te stellen. Op 15 juni wees generaal-majoor Milenko Živanović, de commandant van het Drina-korps, er in een instructie nog eens op dat al zijn eenheden volledig gevechtsgereed dienden te zijn. De Generale Staf van de VRS had dat op 6 juni ook al bepaald. Živanović wees er op dat daar alle redenen voor waren, omdat de ABiH overal in zijn bevelsgebied actief was, zoals in Teočak, Kalesija, Vis, Kladanj, Olovo (zie kaartje op pagina 1833) en tussen Srebrenica en Žepa.²²⁰

Rond 16 en 17 juni probeerde de Milići Brigade van de VRS opnieuw aanvallen te doen in het gebied bij Sućeska. De VRS zond op 22 juni wederom een aanvalsgroep naar Sućeska. In dat gebied waren de hoogten, en met name de 946 meter hoge berg Kak, van belang om de weg ten zuiden van Srebrenica en de bauxietmijnen te kunnen controleren.²²¹

Sector North East in Tuzla meldde dat ABiH vanuit Srebrenica in de nacht van 18 op 19 juni een hinderlaag had gelegd voor een patrouille van de VRS. Waar dat precies was gebeurd vermeldde het rapport niet. De mededeling dat de patrouillecommandant van de VRS was gedood en dat een veroverd machinepistool als geschenk aan Naser Orić was overhandigd, maakte het waarschijnlijkheidsgehalte van de melding laag: Orić bevond zich immers niet meer in de enclave. Wel rapporteerde de B-compagnie van Dutchbat dat die dag

216 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 28. Dvizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje Bezbjednosti, 15/06/95, br. 13-05-86.

217 Interview Dane Katanić, 16/09/99.

218 ICTY (IT-98-33) D 127/a. Command of Drina Corps, 15/06/95, No. 15-354/32.

219 Interview Hajrudin Kisić, Tuzla, 17/05/99 en 18/05/99.

220 ICTY (IT-98-33) D 128/a. Command of Drina Corps, 15/06/95, No. 01/04-122-5.

221 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

de ABiH nabij OP-U een voertuig van de VRS had beschoten, dat ten gevolge daarvan in de sloot was beland. Daarna beschoten VRS en ABiH elkaar.²²²

Dutchbat meldde vanaf medio juni ook een toename van incidenten die tegen het bataljon zelf waren gericht. OP's kregen met tussenpozen schoten te verduren, die meestal in de *defence wall* van de OP terecht kwamen, en waarvan de herkomst niet altijd viel vast te stellen. Dat gebeurde bij meerdere OP's: OP-M, OP-C, OP-U, OP-P en OP-A. Er speelde zich meer af in de nabijheid van de OP's; zo was de bemanning van OP-S er getuige van dat op vijftig meter van de OP een enclavebewoner op een antipersoneelsmijn liep. Enkele door VRS-tanks afgeschoten projectielen kwamen bij Buljim (tussen OP-M en OP-A) terecht. Verder bereikte Dutchbat via bewoners het bericht dat zich in het zuiden, bij Jasenova, vier tanks van de VRS bevonden.²²³

Er gebeurde zich wel meer rond de oostelijke enclaves; de situatie rond Srebrenica was niet uniek. Door alle incidenten was de VRS inmiddels bang voor infiltraties in het eigen achtergebied. Vanuit Goražde had de ABiH de wegen waarvan de VRS gebruikmaakte doorgesneden en had de VRS in paniek stellingen verlaten. Bij Višegrad waren zelfs VRS-posities veroverd. Die moesten worden heroverd, wat de VRS op veertien doden, vijf vermisten en dertig gewonden kwam te staan. De ABiH wist dus bij verschillende gelegenheden achter de eigen linies te opereren, hetgeen bij het Drina-korps tot paniek leidde.

De commandant van het Drina-korps, generaal Živanović, stelde vast dat de problemen zich juist voordeden bij eenheden die sinds langere tijd niet meer bij gevechtsacties waren betrokken, in de linies waar er contacten bestonden tussen de strijdende partijen, en in de linies waar werd gehandeld. Andermaal beval hij dat de VRS-eenheden gevechtsklaar moesten zijn en zich niet langer mochten laten verrassen. Hij nam zijn maatregelen daarvoor: hij ging op inspectie om een hele waslijst aan punten te controleren; al het personeel moest worden gewezen op de gevolgen van infiltraties van de ABiH, en een ieder die contact had of had gehad met de tegenpartij werd vervolging in het vooruitzicht gesteld.²²⁴ Brandstofgebrek maakte het de VRS er echter niet gemakkelijker op het achtergebied te beveiligen.²²⁵

Omstreeks 18 juni nam de VRS bij Repovac, een kilometer ten westen van Bratunac, nachtelijke activiteit van de ABiH buiten de enclave waar. De ABiH zou daar een zekere Nurija Memišević willen vermoorden, en daartoe had een eenheid een hinderlaag gelegd op de weg van Bratunac naar Konjević Polje.²²⁶

De brigadecommandant van de Bratunac Brigade van de VRS, kolonel Vidoje Blagojević, had uit betrouwbare bron begrepen dat de ABiH in Srebrenica opdracht had gekregen om afleidingsacties en verkennings- en sabotagemissies uit te voeren buiten de enclaves om paniek in de VRS-gelederen te zaaien en vernielingen aan te richten. De ABiH zou druk doende zijn verkenningen voor dat doel uit te voeren. Deze veronderstelling van Blagojević was juist. De ABiH voerde tal van verkenningen uit in VRS-gebied met als doel een zo groot mogelijke bijdrage te leveren aan de strijd om Sarajevo door allerlei onrust in het VRS-gebied

222 NIOD, Coll. Sitreps. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 181700B to 191700B Jun 95, UN Conf.; SMG 1001. C-BCie to Dutchbat, Dagelijkse Sitrap 181600B Jun95 – 191600B Jun 95.

223 NIOD Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 37e en 38e week.

224 ICTY (IT-98-33) D88/a. Command of Drina

Corps, 19/06/95, No. 94/76-3.

225 ICTY (IT-98-33) D90/a. Command of 1st Birčani Infantry Brigade, 21/06/95, No. 03/1-691.

226 ICTY (IT-98-33) D89/a. Command of 1st Milići Light Infantry Brigade to All Subordinate Units, 19/06/95, No. 1/01-617-1. ICTY (IT-98-33) D89/a.

te organiseren; de bedoeling was op die manier zo veel mogelijk VRS-militairen bij Sarajevo weg te lokken. ABiH-patrouilles kwamen daarbij meerdere malen in contact met de VRS, hetgeen – volgens een rapportage van de ABiH – de VRS op dertien doden kwam te staan en tientallen gewonden, tegen twee doden en drie gewonden aan ABiH-zijde.²²⁷

Een van die verkenningssacties speelde zich tussen 20 en 22 juni af en richtte zich op de gebieden ten noorden van Srebrenica. De 28te brigade van ABiH van Tursunović had op 14 juni de opdracht van de 28^e Divisie gekregen om verkenning- en sabotageacties uit te voeren in de richting van Buljim, Konjević Polje, Cerska, Zvornička Kamenica en Snagovo (zie kaartjes op pagina 1200 en 1833). Deze laatste plaats lag ter hoogte van Zvornik en hemelsbreed ruim twintig kilometer buiten de enclave. Het betrof hier plaatsen die na de val van Srebrenica, tijdens de vlucht van de colonne Moslims naar Tuzla, opnieuw een rol zouden spelen: bij de uitbraak uit de enclave op 11 juli zou dezelfde route worden gevolgd (zie hiervoor het hoofdstuk over deze tocht naar Tuzla in deel IV).

Het primaire doel van de actie was om het terrein aldaar te verkennen en de plaats en sterkte van de VRS-troepen te bepalen. Wanneer de kans op succes groot was en er veilig kon worden teruggekeerd, mocht de ABiH sabotageacties uitvoeren.²²⁸ In Kravica was een concentratie VRS-militairen opgemerkt, evenals in Konjević Polje, waar zich enkele kleine legereenheden en pontonbruggen bevonden. De andere plaatsen die de ABiH onderweg tegenkwam waren afgebrand en niet bevolkt, net als alle andere dorpen in de omgeving. De ABiH-patrouille meende niet te zijn opgemerkt. Of de actie verband hield met de plannen die de ABiH volgens de VRS had om later in augustus een corridor tussen Tuzla en Srebrenica te openen, blijft onduidelijk.²²⁹

Bij Ladja Lamanac (tussen OP-N en OP-P) zag een ABiH-patrouille op 23 juni kans twee mijnen te ontmantelen en deze aansluitend op een verbindingspad tussen twee loopgraven van de VRS te plaatsen. Op het moment dat een (ongewapende) VRS-militair passeerde werd de mijn door aan een touw te trekken tot ontploffing gebracht; de VRS-militair be- zweek aan zijn verwondingen. Eveneens op 23 juni liquideerde een sabotagegroep van de 28te Brigade van de ABiH drie VRS-soldaten buiten de enclave in het gebied Koprivno (nabij OP-A).

Op 24 juni legde een sabotagepeloton, samengesteld uit de 28te en 28^{3e} Brigade van de ABiH, een hinderlaag langs de weg van Zeleni Jadar naar Skelani, ter hoogte van Osmače, ongeveer zes kilometer buiten de enclavegrens. Een vrachtwagen werd gestopt en vijf Bosnisch-Servische politiemannen vonden daarbij de dood. De plaats werd later gemarkeerd met een gedenksteen, waar familieleden van de omgekomenen kaarsen brandden.²³⁰

Radovan Karadžić verwees tijdens een radio-uitzending waarschijnlijk naar deze vijf gedode politiemannen en verklaarde dat de Bosnische Serven geen aanvallen van de Bosnische Moslims vanuit beschermde gebieden zouden tolereren. Tevens zei Karadžić dat de

227 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa, 30/06/95, Str. pov. br. 04-114/95.

228 ICTY (IT-98-33) D60. ABiH 28 Division to Command of 284 IBLbr, 14/06/95, No. 01-102/95.

229 ICTY (IT-98-33) D66/a. ABiH Command of

28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95.

230 Interview Isnam Taljić, 18/05/99; ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 2.30. Taljić plaatste het incident in mei.

ABiH die deze aanvallen deed van voedsel verstoken zou zijn, waarmee hij de gehele bevolking trof.²³¹

Al deze activiteiten waren ondernomen ter ondersteuning van het offensief bij Sarajevo om de VRS te binden, en zo de VRS te verhinderen versterkingen naar Sarajevo te sturen. De veelal succesvolle acties zorgden ook voor een verhoging van het moreel van de ABiH. Nadat al eerder op 23 juni een ABiH-eenheid enkele punten op de heuvelrug bij Ravni Buljim bezette en van daar vuur op de VRS uitbracht, vroeg VRS-kolonel Blagojević als commandant van de Bratunac Brigade aan het Drina-korps toestemming om bij eventuele herhaling zijn artillerie tegen de belangrijkste faciliteiten in Srebrenica te mogen inzetten. De incidenten hadden volgens Blagojević ook een positief effect: ze verbeterden het gevoel voor veiligheid binnen zijn brigade. Verder kreeg ook het moreel een impuls doordat dienstplichtigen, die zich in Joegoslavië bevonden, waren opgeroepen zich weer bij de eenheid voegden.²³²

Op 24 juni schreef Mladić aan generaal Smith dat de dag ervoor ABiH-strijdkrachten verschillende aanvallen vanuit de Safe Area hadden uitgevoerd. Het betrof volgens Mladić aanvallen vanuit Potočari in de richting van het dorp Ludmeri (bedoeld waren de heuvels ten noorden van Potočari op de enclavegrens), vanuit Poljanci naar Ravni Buljim (tussen OP-A en OP-M) en vanuit Pusulici naar Zeleni Jadar (in het zuiden). Ten gevolge daarvan waren zes burgers en militairen om het leven gekomen, en Mladić wees erop dat dit een ernstige schending van de status van de *Safe Area* betekende. Hij waarschuwde dat de Bosnische Serven dat niet langer zouden tolereren. Mladić herinnerde eraan dat dit niet de eerste keer was dat onschuldige Servische burgers waren gedood. Hij eiste dat Smith aanvallen vanuit de *Safe Areas* verhinderde en zijn meerderen en politiek verantwoordelijken over deze aanvallen inlichtte. Verder wilde Mladić op de hoogte worden gesteld van de maatregelen die Smith zou nemen.²³³ UNPROFOR in Sarajevo vroeg *Sector North East* in Tuzla gegevens hierover te verschaffen, als deze beschikbaar waren, omdat Mladić ten spoedigste diende te worden geantwoord.²³⁴ De vraag kwam terecht bij Karremans, die aan Sarajevo rapporteerde over elk van deze drie aanvallen van de ABiH.

Wat de aanval in de Ludmeri-heuvels betrof: de lokale ABiH-brigadecommandant had gezegd dat inderdaad een patrouille van de VRS in een ABiH-hinderlaag was gelopen. Niemand van Dutchbat had dit waargenomen, maar het leek overeen te stemmen met de *battlenoise* die uit die richting was gehoord.²³⁵ Toch was er in de Ludmeri-heuvels wel meer

231 SMG 1004/27. Radiobericht 24/06/95 15.00 uur BSA.

232 ICTY (IT-98-33) D91/a, D92/a, D94/a. Command of 1st Bratunac Brigade to Command of Drina Corps, 23/06/95, No. 03-253-82/1; Command of 1st Bratunac Brigade, 24/06/95, No. 02/415-1; Regular Combat Report to Command of Drina Corps, 26/06/95, No. 03-253-85; ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/1995, No. 04-113/95. ABiH Tuzla. Komanda 28. Divizije Odsjek bezbjednosti aan Komandi 2. Korpusa, Odjeljenje bezbjednosti, 30/06/95, Str. pov. br.

04-114/95.

233 NIOD, Coll. Brantz. Lieutenant General Ratko Mladić to UNPROFOR Command Sarajevo attn Lieutenant General Rupert Smith, 24/06/95 No. 06/17-441, verzonden door UNMO LO Pale (Interpreter) aan BHC 241810B.

234 NIOD, Coll. Brantz. HQ UNPROFOR FWD to HQ Sector NE, 251130B Jun95, Outgoing Fax No 11971/95. UN Restricted. (met aangehecht brief Headquarters Army of the Republic of Srpska, 24/06/95, No. 06/17-441.

235 NIOD Coll. Brantz. CO-1(NL) UN Infbat to G3 OPS HQ BHC FWD info COS SNE, 25/06/95, zonder nr.

aan de hand: de Bratunac Brigade van de VRS verkeerde daar in de hoogste staat van paraatheid en de brigade was zelfs tot mobilisatie overgegaan nadat een toenemend aantal ABiH-militairen in de omgeving stellingen hadden betrokken.²³⁶

De aanval vanuit Poljanci in de richting van Ravni Buljim was volgens opgave van Karremans gebeurd in een gebied waar de ABiH Dutchbat geen vrijheid van beweging toestond. Wel was daar een toename van de *battlenoise* geconstateerd die op een actie kon wijzen.

Dutchbat kon tenslotte de acties vanuit Pusmuulići niet bevestigen. In de ochtend van 24 juni was er ook daar wel een ongewone toename in de *battlenoise* geweest die op een actie kon wijzen, maar wat die het geluid had veroorzaakt, had Dutchbat niet gezien. Wel had in dat gebied op 19 juni een actie plaatsgevonden waarbij de ABiH een VRS-voertuig had tegengehouden en tenminste twee VRS-militairen gewond waren geraakt.

Karremans besloot zijn rapport met de mededeling dat hij de commandant van de 28e Divisie herhaaldelijk had gewaarschuwd dat acties buiten de enclavegrenzen reacties van de VRS zouden uitlokken en de bevolking in gevaar konden brengen. Als de ABiH inderdaad acties buiten de enclave had ondernomen, dan betekende dat – naar Karremans schreef – dat de VRS zich nog had ingehouden. Er was slechts gereageerd vanuit de gebruikelijke posten met de gebruikelijke wapens. De VRS had grote schade kunnen toebrengen als dat was bevolen.²³⁷

Eind juni deden er zich bovendien twee grotere acties voor, waarop hieronder nader zal worden ingegaan: een aanval van de Bosnische Serven via de Vitlovac-tunnel, en een ABiH-aanval die bekend werd als het Višnjica-incident.

De aanval via de Vitlovac-tunnel

In de nacht van 23 op 24 juni deden explosies de compound van B-compagnie in Srebrenica-stad wakker schrikken en ging het personeel naar de schuilplaatsen. Er werd gedacht dat het om mortiergranaten ging, maar waar die vandaan kwamen was niet duidelijk. Ook bij OP-Q waren de explosies te horen.²³⁸ Ze bleken verband te houden met een aanval die de VRS via de Vitlovac-tunnel uitvoerde. Deze tunnel liep van de lood- en zinkmijnen bij Sase op Bosnisch-Servisch gebied onder de enclavegrens door naar het gehucht Vitlovac, vlakbij Srebrenica-stad. De tunnel was voor de arbeiders die in de mijn werkten ooit een verbinding geweest tussen de mijn en hun woonplaats Srebrenica. De mijnwerkers gebruikten de tunnel echter al lang niet meer, en sommige delen waren in verval geraakt.²³⁹

De VRS bezat met het terrein bij Sase de ingang van de tunnel. In 1992-1993 was dit gebied korte tijd in handen geweest van de Bosnische Moslims, die hadden geconstateerd dat er in de tunnel stenen naar beneden kwamen. Daardoor dachten ze dat deze was ingestort en geblokkeerd. Er was echter nooit gecontroleerd of dit echt zo was. Ook dacht de ABiH dat er mijnen in de tunnel waren gelegd. Aan de Srebrenica-zijde was de ingang van de tunnel daarom niet afgesloten. De Bosnische Serven in Sase waren wél bekend met de situatie: de commandant van een speciale eenheid had voor de oorlog als technicus bij de mijnen gewerkt.

236 ICTY (IT-98-33) D/zonder nr. 1st Bratunac LPBR to Drina Corps Command, 17/06/95, No. 03/253-77.

237 NIOD Coll. Brantz. CO-1(NL) UN Infbat to G3 OPS HQ BHC FWD info COS SNE, 25/06/95,

zonder nr.

238 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 37e en 38e week.

239 Interview Murat Efendić, 30/01/98.

Er zouden voortekenen van activiteit in de tunnel zijn geweest. Een man die op een heuvel bomen hakte, zag dat er troebel water uit de tunnel kwam. Dat kon erop wijzen dat de Bosnische Serven bezig waren de tunnel weer te openen. Dit was destijds aan Naser Orić gemeld, maar die schonk er geen aandacht aan. De ABiH-eenheid die zich het dichtst bij Sase bevond, de brigade van Ejup Golić, deed evenmin iets met de waarschuwing. De sector waar de tunnel zich bevond was geen frontlijn, en daarom was er weinig bewaking. Daardoor was het voor de Bosnische Serven gemakkelijk om op die plaats Srebrenica binnen te komen.²⁴⁰

De tunnel kwam uit op een heuvel boven het hospitaal van Srebrenica. Eén groep VRS-militairen beschoot het hospitaal en appartementen in de buurt ervan. Een tweede groep beschoot huizen nabij de tunnel. De VRS was bewapend met schoudervuurwapens, lichte antitankwapens en lichte mortieren. Die veroorzaakten de explosies waarvan de B-compagnie wakker was geworden. De achtergelaten hulzen werden door de ABiH aan Dutchbat getoond, dat volgens commandant Bećirović eerst niet wilde geloven dat er iets was gebeurd, en daarna onzeker was over de omstandigheden: ‘dat was de VN vaak’, aldus Bećirović.²⁴¹ Karremans reageerde volgens nogal bot: hij zei dat de aanval was georganiseerd door de 28e Divisie. Ook Srebrenica’s politiecommandant Hakija Mehuljić zei dat Dutchbat een vermoeden van schuld bij de Moslims legde, ‘ingefluisterd door de Serven, die het wel degelijk zelf hadden gedaan’.²⁴²

Dergelijke beschuldigingen gingen vaker over en weer. Bećirović meende later dat er zelfs een rapport van *Sector North East* bestond over pogingen van Moslims om zich naar VRS-posities te begeven met het doel om Dutchbat te verleiden op hen te schieten (in militaire termen: vuur van Dutchbat te trekken), zodat daarna de VRS in de schoenen kon worden geschoven dat het op Dutchbat had geschoten. Volgens Bećirović was dat ‘incorrect en een belediging’. Hij vroeg zich af hoe Dutchbat met stelligheid zoiets kon beweren, terwijl het ten aanzien van de VRS-aanval door de tunnel niets durfde te concluderen. Bij een andere gelegenheid – wanneer wist Bećirović niet meer – was de ABiH ervan beschuldigd een kogel te hebben geschoten door een kamer waar een Dutchbat-arts aan het werk was. Bećirović was er zeker van dat de VRS dit gedaan had; dat was daar mogelijk vanaf de VRS-posities. Hij zei vaak te hebben gevraagd wat er wel moest gebeuren voordat de VN echt iets ging doen. Daar kreeg hij, naar eigen zeggen, nooit een goed antwoord op. Dutchbat verzekerde hem slechts dat het iets zou ondernemen als de enclave aangevallen zou worden.²⁴³

Bećirović verklaarde later dat Karremans nooit een van de strijdende partijen als verantwoordelijk voor een incident had willen aanwijzen. Ondanks alle bewijzen die de ABiH aandroeg hield Karremans altijd beide partijen even verantwoordelijk. Soms ook onttrok hij zich eraan om bewijs te aanschouwen. Dutchbat volgde de bewegingen van de 28e Divisie, maar gedroeg zich volgens ABiH-commandant Bećirović tegen de VRS heel anders: het bataljon zou bang zijn die te benaderen.²⁴⁴

De argwaan van Dutchbat ten opzichte van de ABiH was inderdaad tamelijk groot, zoals ook uit een ander incident bleek: bij OP-A kwam de plaatselijke ABiH-commandant, Tursunović, een staartstuk van een 82 mm granaat tonen. Hij meldde dat een dorpje in de buurt

240 Gesprek met Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

241 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

242 Interview Hakija Mehuljić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98.

243 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

244 ABiH Tuzla. 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

met vijf granaten was bestookt. ‘Zo probeerde men aanvallen te melden en tevens de bal naar de tegenpartij te schoppen’, was het typerende commentaar van Dutchbat-zijde;²⁴⁵ het wilde zich ervoor hoeden partij te kiezen.

De ABiH beschouwde de aanval via de tunnel als een afleidingsmanoeuvre. Er was die dag nog een poging tot infiltratie in de enclave door de VRS via Likari naar Pećište (achter OP-Q), maar deze groep raakte verstrikt in de ABiH-mijnenvelden, waardoor hij was gedwongen terug te keren.²⁴⁶

Van andere VRS-infiltraties in de enclave hadden de inwoners weinig gemerkt. Wel zouden er eerder activiteiten van de Bosnische Serven in de buurt van het gebied van het *Swedish Shelter Project* zijn geweest.²⁴⁷ Er zou nog een ander incident zijn geweest, al werd de precieze datum waarop dat plaatshad niet duidelijk. Bij het voetbalveld van de sportclub ‘Guber’ (in de buurt van de tunnel) wandelden een man en een vrouw uit Cerska met twee kinderen, rond 9 uur ’s avonds, toen zij in het donker vijf – naar later bleek – Bosnische Serven tegen het lijf liepen. Deze zeiden ‘dobro veče’, wat vreemd was omdat iedereen in de enclave elkaar begroette met ‘salam aleikum’. De man zei iets als: ‘Hoe kun je dat nu zeggen?’, waarna de Bosnische Serven het vuur openden en wegrenden. De vrouw raakte gewond.²⁴⁸

De VRS was met de aanval door de tunnel dieper in de enclave doorgedrongen dan ooit. Volgens Bećirović was het mogelijke doel om paniek te zaaien en de druk op de bevolking te verhogen.²⁴⁹ De Britse JCO-commandant meende dat het de bedoeling was geweest om te testen hoe de ABiH of Dutchbat zou reageren.²⁵⁰

Dutchbat was geen getuige van de aanval door de tunnel; de ABiH was dat trouwens ook niet. De *Quick Reaction Force* van de B-compagnie werd niet geactiveerd om poolshoogte te gaan nemen. Na onderzoek kon slechts worden vastgesteld dat van nabij de mijningang negentien granaten waren afgevuurd.²⁵¹ Een reconstructie van de aanval door Dutchbat leerde het volgende.

Een eenheid, waarvan de sterkte niet kon worden vastgesteld, had op twee plaatsen posities ingenomen om te vuren. De groepen hadden gelijktijdig in de richting van Srebrenica gevuurd. Eén man was gewond geraakt toen een projectiel zijn huis raakte; een man en een vrouw vluchtten hun huis uit dat nabij de mijningang lag. Er was met een machinegeweer op hen geschoten waardoor de vrouw werd gedood en de man gewond raakte. Nadat de feiten tegen het licht waren gehouden leek het Dutchbat niet uitgesloten dat de ABiH zelf de aanval had uitgevoerd met als doel om Dutchbat en de publieke opinie te beïnvloeden, alhoewel het toch waarschijnlijker werd geacht dat de aanval door de VRS was uitgevoerd. Dat laatste kon echter niet bewezen worden.²⁵² Bij de aanval was, zo stelden de UNMO’s vast, opvallend

245 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 38e week, p. 20.

246 ICTY (IT-98-33) D66/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95.

247 Interview Hakija Mehohlić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98.

248 Interview Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

249 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

250 Vertrouwelijke informatie (1).

251 Aan sporen konden worden gevonden: twee MRUD’s, een Canadese rookhandgranaat, negen lanceerbuizen M80, twee lanceerbuizen M79, 3 raketstaartvinnen, een raketwerper van een onbekend type met een kaliber van 92 mm, zes buizen voor 60 mm mortiergranaten en vijftientig beschermkappen voor 60 mm mortiergranaten. Ook werden tientallen 7.62 mm en 54 5.56 mm patroonhulzen gevonden.

252 NIOD, Coll. Brantz. Incident Report 240230B-240245B Jun 95, UN Confi.

weinig schade toegebracht. Dat er zo weinig slachtoffers waren gevallen verklaarde Muhamed Duraković, medewerker van de *Swedish Rescue Service Agency*, door het feit dat heel weinig mensen hun huizen hadden verlaten toen het schieten begon. Rond de tijd dat het incident had plaatsgevonden was het iedere avond onrustig ‘omdat allerlei gekken dan gingen schieten’. Daarom meende de lokale bevolking eerst ook niet met een Bosnisch-Servische aanval van doen te hebben.²⁵³

De liaisonsectie van Dutchbat concludeerde, ook na een gesprek met Ramiz Bećirović, dat niet kon worden vastgesteld of de VRS of de ABiH voor de incidenten verantwoordelijk was. Het was een dag geweest waarin de *battlenoise* toch al opmerkelijk was toegenomen. Tussen 23 en 24 juni telde Dutchbat in 24 uur 1587 gewerschoten, 228 mitrailleurshots en 253 artillerie- of mortierexplosies.²⁵⁴

Verschillende Dutchbatters zagen zich op het verkeerde been gezet toen zij probeerden de vraag te beantwoorden welke partij schuldig was aan de beschieting. Adjudant R.J. Geval van de Explosieven Opruimingsdienst was de mening toegedaan dat de ABiH de schuldige was. Hij leidde dit af uit het feit dat toen hij voor het onderzoek kwam aanlopen een ABiH-soldaat hem precies wist te wijzen waar de mijnen rond de tunnelingang lagen. Bij nadere inspectie bleek de fabrieksbeveiliging waar deze mijnen standaard mee waren uitgerust nog intact te zijn. Als het de bedoeling was geweest om met mijnen een aftocht te dekken dan hadden deze zeker op scherp moeten zijn gesteld, en dat was dus niet gebeurd.²⁵⁵

Ook luitenant Caris van de commando's van Dutchbat was ervan overtuigd dat de ABiH het had doen voorkomen dat het de VRS was geweest. Betrekkelijk kort daarvoor was de ABiH voor een deel van nieuw schoeisel voorzien, waarvan het profiel hem bekend was. Hij stelde vast dat er vanuit de tunnelingang geen enkel spoor liep. In de omgeving daarentegen waren wel de sporen van deze nieuwe schoenen te herkennen. Nog een aanwijzing was volgens hem dat tweehonderd meter verderop een bunker van de ABiH lag die normaal gesproken altijd bezet was, maar die avond kennelijk net niet. De antitankwapens waren afgevuurd vanaf een heuvelkam. Dat maakte lawaai en had vanuit die bunker door de ABiH gezien moeten zijn. Daarom deed de aanval hem denken aan een door de ABiH opgezette actie.²⁵⁶

UNMO's vermoedden eerst dat het tóch om een VRS-infiltratie ging, dat de betreffende patrouille in een ABiH-hinderlaag was gelopen en dat zij zich al vechtend had terugtrokken in de tunnel.²⁵⁷ De Canadese UNMO Bob Patchett dacht dat alles was bedoeld om de bevolking schrik aan te jagen, maar dat de VRS de aanval niet gepleegd had, omdat niet op het PTT-gebouw (waar de staf van de 28e Divisie zetelde) en op de compound in Srebrenica was geschoten. Bij alle ingangen naar de tunnel waren mijnen gelegd; die mijnen lagen er nog en waren voorzien van struikeldraad, uiteraard met de bedoeling dat ze af zouden gaan als er iemand langs was gekomen.²⁵⁸

De UNMO's gaven later als hun oordeel dat de planning en uitvoering van de operatie nauwgezet was gedaan, en dat het opvallend was dat er zo weinig schade was aangericht. De

253 Interview Muhamed Duraković, 21/11/99.

254 NIOD, Coll. Sitreps. HQ Dutchbat to Sector HQ North East, Sitrep for period 231700 to 241700B Jun95.

255 Debriefingsverklaring adjudant R.J. Geval, 11/09/95.

256 Interview kapitein A.A.L. Caris, 03/03/00.

257 SMG 1001. TX to TA info Dutchbat, 240250B jun 95.

258 Interview Captain Bob Patchett, UNMO te Srebrenica maart-juli 1995, 19/11/99.

manier waarop men zich had teruggetrokken en waarop er geboobytrapte mijnen gelegd waren op de vluchtroute, deed de UNMO's tot de conclusie komen dat het er te professioneel uitzag om door lokale troepen te zijn uitgevoerd. Het was het UNMO-hoofdkwartier in Tuzla een raadsel waarom deze operatie was uitgevoerd. Het leek erop dat de ABiH probeerde de VRS te binden, terwijl de VRS er juist op uit was het in noordoost-Bosnië rustig te houden. De aanval kon daarom wel eens zijn bedoeld om de ABiH zich zorgen over de eigen veiligheid te laten maken. Het belangrijkste doel van de actie leek in de ogen van het UNMO-hoofdkwartier te zijn geweest om terreur te plegen en aandacht in de media te trekken.²⁵⁹

De strijdende partijen probeerden op gebruikelijke wijze munt uit de actie te slaan. In een radiobericht van een Bosnisch-Servische zender, dat in de enclave werd opgevangen, was te horen dat in Srebrenica schermutselingen tussen de Bosnische Moslims onderling waren opgelaaid. Er waren die ochtend vele ontploffingen vanuit de stad gehoord wat, volgens de Bosnische Serven, duidde op de mogelijkheid van een confrontatie tussen de 'extremistische' commandant Naser Orić en de 'gematigde' *War President* Osman Suljić, en waarvan hooguit de vluchtelingen slachtoffer konden worden.²⁶⁰ De Bosnische radio op zijn beurt sprak van een Servische sabotage-eenheid die een massaslachting onder de bevolking had aangericht.²⁶¹

VRS-liaisonofficier majoor Nikolić was nergens te vinden om Dutchbat tekst en uitleg te geven over de aanval vanuit de tunnel, waarvoor de VRS in werkelijkheid wel degelijk verantwoordelijk was. Langs informele weg had de lokale UNHCR-vertegenwoordiger in Srebrenica, Almir Mašić, vernomen dat de aanval een wraakactie was voor de hinderlagen die de ABiH op Bosnisch-Servisch gebied legde. De situatie in de enclave was na de aanval weer rustig, zij het dat de bevolking verontrust was na uitlatingen van Karadžić over de toegang van humanitaire hulp tot de enclave. Die hulp arriveerde toch al niet meer regelmatig en Mašić verwachtte dat de lokale autoriteiten weldra bevoorrading door de lucht zouden eisen. De reactie van de ABiH was volgens Mašić zoals kon worden verwacht: de schuld werd bij Dutchbat gelegd, dat de enclave niet goed zou bewaken en de actie niet had voorkomen.²⁶² ABiH-commandant Bećirović verweet Dutchbat in een rapport aan het 2e Korps van de ABiH in Tuzla dat er niet was teruggeschoten op de VRS, maar dat in plaats daarvan gezegd was dat Dutchbat er niet zeker van was wie de agressor was geweest.²⁶³

Dat de ABiH de schuld bij Dutchbat legde, bleek ook uit een ontmoeting tussen vertegenwoordigers van het 2e Korps van de ABiH en *Sector North East* van UNPROFOR. Er waren vanuit de enclave klachten over Dutchbat geweest, ten eerste omdat het niet aanwezig was geweest op de plaats van het incident bij de tunnelingang, en ten tweede omdat het minder frequent langs de confrontatielijn patrouilleerde. Brantz, die de besprekingen namens *Sector North East* voerde, gaf dat laatste toe: hij zei dat dat kwam door het brandstoftekort, maar ook doordat Dutchbat voorzichtiger was geworden, nu de rotatie voor de deur leek te staan.

259 NIOD, Coll. Sitreps. UNMO HQ Sector NE to UNMO BHC, 25100B Jun 95.

260 SMG 1004/27. Radiobericht 24/06/95 15.00 uur BSA.

261 *AP Worldstream*, 24/06/95, Srećko Latal, 'Serbs Sneak Through Government Lines, Open Fire on Town'. De Nederlandse media besteedden

geen aandacht aan dit bericht.

262 BLS/OPS. UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade 25/06/95 13:40.

263 ICTY (IT-98-33) D67/a. ABiH Command of 28th Division (Maj Ramiz Bećirović) to Command of 2nd Corps, Section for Morale and Political Guidance, 30/06/95, No. 01-114/95.

Kennelijk wilde het bataljon geen risico's meer lopen. Brantz zegde toe daarover met Karremans contact op te nemen om tot een evaluatie te komen.²⁶⁴ Het 2e Korps van de ABiH bracht bij de 28e Divisie verslag uit van de bespreking met Brantz. Daarin werd een andere interpretatie van het gesprek gegeven: volgens het 2e Korps zou Brantz er bij de commandant van Dutchbat op insisteren om in de enclave te patrouilleren. Ook had het 2e Korps melding gemaakt van de vrees van de bevolking dat wanneer het ene bataljon de enclave verliet, de VRS het andere bataljon niet zou toestaan naar binnen te gaan. Brantz had echter gezegd erop te zullen toezien dat eerst het nieuwe bataljon binnenkwam.²⁶⁵ De problemen van de aflossing zijn uitgebreid behandeld in het vorige hoofdstuk.

Het Višnjica-incident

Wat ging heten het 'Višnjica-incident' was een belangrijke katalysator voor de latere gebeurtenissen in Oost-Bosnië. Dit met veel publiciteit omgeven voorval was voor de aanval op Srebrenica het laatste en meest omvangrijke in een hele reeks van incidenten in en om de enclave, en een actie die tevens het diepst in Bosnisch-Servisch gebied binnendrong. Waren in de jaren 1992 en 1993 uitvallen vanuit de enclave voornamelijk bedoeld om aan voedsel te komen, in 1995 dienden ze vooral een militair doel, namelijk om de VRS rond de enclave bezig te houden. Zo wilde de ABiH voorkomen dat versterkingen vanuit Oost-Bosnië de strijd bij Sarajevo konden beïnvloeden. Daarnaast moest de actie het moreel van de VRS beïnvloeden door paniek te zaaien en een gevoel van onzekerheid te veroorzaken.

De opdracht tot de actie werd gegeven op 17 juni 1995, een week vóór de VRS-aanval door de Vitlovac-tunnel; het incident zelf speelde zich af vlak ná de Vitlovac-aanval. Er was geen waarneembaar verband tussen beide gebeurtenissen, al valt niet uit te sluiten dat de VRS door afluisteren van de ABiH-verbindingen lucht kreeg van de opdracht die tot het Višnjica-incident zou leiden. Als dat gebeurd is, zou de VRS als reactie de actie in de tunnel gepland en uitgevoerd kunnen hebben, om op haar beurt de ABiH bezig te houden.

De chef-staf van het 2e Korps van de ABiH in Tuzla, Sulejman Budaković, lichtte Ramiz Bećirović als commandant van de 28e Divisie er op 17 juni over in dat hij mondelinge bevelen van ABiH-legercommandant Rasim Delić ontvangen had om voorbereidingen te treffen voor offensieve activiteit en het toebrengen van verliezen aan de VRS. Inlichtingengegevens hadden de ABiH namelijk geleerd dat de VRS eenheden bij Han Pijesak in reserve hield om bij Sarajevo te kunnen interveniëren.²⁶⁶

De opdracht vanuit Tuzla hield in dat een sabotage- en inlichtingenactie langs de weg Vlasenica-Han Pijesak-Sokolac moest worden ondernomen (zie kaartje op pagina 2043). Deze weg was voor de VRS de belangrijkste aanvoerroute naar Sarajevo. De bedoeling van Bećirović was vooral om militaire transporten aan te vallen, om zo de bevoorrading van de VRS langs die weg te hinderen, én om wapens buit te maken.

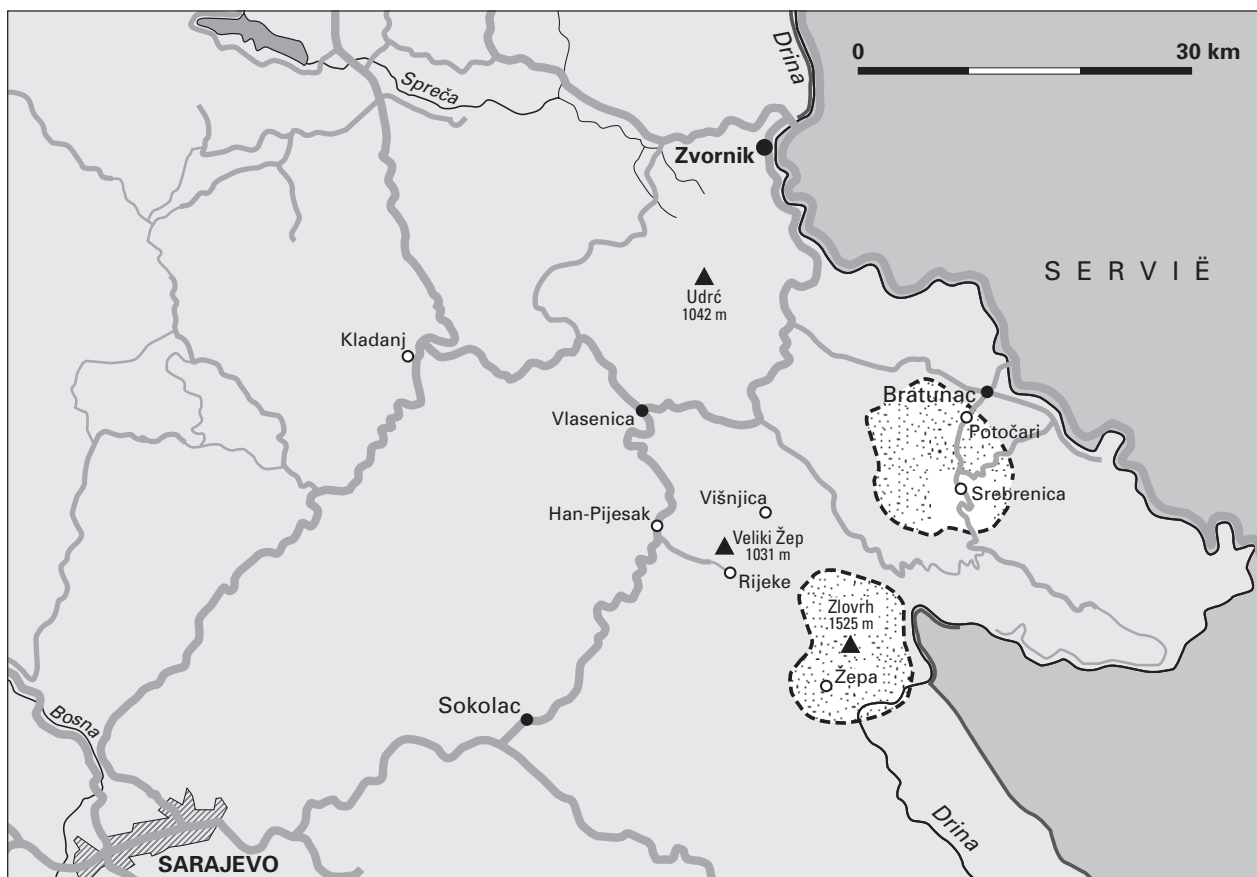
Bećirović stelde daartoe een gevechtsgroep samen uit de verschillende brigades (bekend als de brigades 280, 281, 284 en 285) van de 28e Divisie en plaatste deze onder commando van majoor Ibrahim (Ibro) Mandžić. Zulfo Tursunović, commandant van de 281e brigade

264 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum Meeting 2 Corps ABiH Tuzla, 29/06/95.

265 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28.d KoV, 29/06/95, Str. pov. br. 02/1-676/2.

266 Het betrof het 65e Protection Regiment (Diversanten), dat na de val van Srebrenica een grote rol bij de massamoorden speelde; NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH GeneralsŠtab Armije aan K-di 28.div KoV, 17/06/95, Str. pov. br. 1/825-84.

Višnjica-incident

in het zuidwestelijk deel van de enclave, kreeg de opdracht deze nieuw te vormen gevechtsgroep eerst naar Žepa te begeleiden om daar, in overleg met kolonel Avdo Palić, commandant van de daar aanwezige 285 brigade, een zo goed mogelijke plaats voor de actie te bepalen. Bećirović suggereerde een plaats tussen Mekota en Mrkalji met als doel de regio's Vrhovi, Han Pogledi of Debela Medj langs de weg van Han Pijesak (waar het VRS-hoofdkwartier was gevestigd) naar Sokolac (zie kaartje op pagina 2043). Palić zou volgens het plan de doorslaggevende stem krijgen in de keuze van de locatie en diende de gidsen te leveren.²⁶⁷ Naast deze actie zou er ook een briefing zijn gegeven over een andere actie richting Kladanj, die vanuit Srebrenica had moeten worden ondersteund. Wat het doel van die handeling was, wilde de zegsman hieromtrent niet aangeven.²⁶⁸ Deze laatste actie is in de praktijk niet tot uitvoering gebracht.

Binnen het gemeentebestuur van Srebrenica bestond verzet tegen het plan. Burgemeester Fahrudin Salihović, plaatsvervanger Hamdija Fejić en politiechef Hakija Meholfjić waren tegen. De voorzitter van de *Opstina*, de *War Presidency*, riep tevergeefs de militaire commandanten bijeen om hen te manen geen gehoor aan de opdracht te geven, omdat deze een schending van de demilitarisering zou betekenen en daarmee de Bosnische Serven een excuus voor een tegenactie bood. Srebrenica was een gedemilitariseerde zone en was niet bedoeld om militaire activiteiten in te ontplooiën, zoals het doen van een uitval. De stemverhouding in de *War Presidency* was echter dat 60 procent voor de actie was en 40 procent ertegen. Achteraf voerde de *War Presidency* nog wel een onderzoek uit naar de vraag wie het bevel had gegeven tot de militaire activiteiten; Bećirović verklaarde toen dat de orders afkomstig waren van de Generale Staf in Sarajevo.²⁶⁹ Dat was juist, want zoals hierboven aangegeven was de opdracht rechtstreeks afkomstig van legercommandant Rasim Delić.

De brigadecommandant in Žepa, Palić, kwam tot een vrij gecompliceerd plan, na overleg met brigadecommandant Tursunović en de commandant van de te vormen gevechtsgroep, Mandžić, en de inlichtingenofficier van de 28e Divisie, Salihović. Dat plan hield in dat maar liefst negen sabotagegroepen verschillende opdrachten zouden gaan uitvoeren. Elke groep kreeg een eigen doel, dat varieerde van wegen, kazernes, een munitiedepot en een luchtverdedigingssysteem tot fortificaties. De ongeveer 150 man aan die aan de aanval deelnamen, gingen in de nacht van 25 op 26 juni 1995 op weg. Alle groepen kregen de opdracht met een interval van twee uur aan te vallen om paniek te veroorzaken. Alle groepen zouden hun bestemming hebben bereikt, maar slechts vier ervan vielen aan, waarbij het zwaartepunt lag in het gebied bij Crna Rijeka.

De VRS ontdekte de ABiH-infiltranten al vroeg en kreeg daarop versterking. Niettemin was de aanval vanuit ABiH-perspectief betrekkelijk succesvol: naar waarneming van de ABiH kostte de actie de VRS veertig doden en gewonden. Er konden flink wat wapens en munitie en ook twee radio's worden buitgemaakt. In Višnjica stuitte een groep nog op een grote hoeveelheid munitie, maar die kon vanwege de vermoedheid niet meer worden meege-

267 NIOD, Coll. Ivanišević. ABiH, Headquarters of the 28 Division, nr. 01-127/95, Military Secret, Highly Confi. De authenticiteit van het document is door de opsteller ervan, Ramiz Bećirović, op 18/04/98 bevestigd. Opmerkelijk is dat het document als opschrift 'Engelse vertaling document' draagt, waarmee het lijkt of het door Dutchbat-

handen is gegaan. Dutchbat droeg echter geen kennis van de operatie. Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98

268 Vertrouwelijk vraagesprek (51).

269 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/99. Of de *War Presidency* eerder zich had uitgesproken over acties buiten de enclavegrenzen is niet bekend.

nomen. Wel werden enige tientallen stuks vee meegevoerd.²⁷⁰ Twee groepen ABiH-militairen die aan de aanval hadden meegedaan liepen op de terugweg in een VRS-hinderlaag, maar wisten daaruit te komen. Een lichtgewonde VRS-soldaat werd als krijgsgevangene meegevoerd naar Žepa. De ondervraging van deze soldaat, Velimir Mrdjan, leverde geen gegevens op over een voorgenomen VRS-aanval op de enclave. Toch waren er ook aan ABiH-zijde verliezen als gevolg van deze aanval. Er vielen twee doden, één zwaargewonde en vijf lichtgewonden.

Het inlichtingenorgaan van het 2e Korps van de ABiH kon door het af luisteren van het VRS-radioverkeer goeddeels de verrichtingen van de eigen eenheden volgen. Zo was volgens het 2e Korps te horen dat de VRS orders gaf om de situatie weer de baas te worden; er werden wegen afgesloten en helikopters ingezet. Het 2e Korps kon op dezelfde manier ook meelisteren met het berichtenverkeer van de VRS vanuit Srebrenica. Zo werd onder meer de opdracht van het Drina-korps aan de Bratunac en Skelani Brigades vernomen om ter vergelding artilleriebeschietingen op Srebrenica te gaan uitvoeren. Daarop rapporteerde de 28e divisie vanuit Srebrenica verontwaardigd dat de VRS de enclave beschoot alsof ze geen gedemilitariseerde zone was.²⁷¹

Palić meldde na afloop van de operatie, terug in Žepa, dat de lokale ABiH daarna voorlopig geen verdere grootschalige acties op zich kon nemen: de VRS was druk doende zijn posities te versterken, en ook Palić vroeg om versterking, ‘should we be attacked by the infantry, as all estimates from the field seem to indicate that the Chetniks are up to something’.²⁷²

Het plaatsje Komnica, aan de voet van de berg Veliki Žep, hemelsbreed 24 km west van Srebrenica-stad, was het verste punt dat in Bosnisch-Servisich gebied werd bereikt. Het bevolen doel lag een stuk verderop, in het gebied bij Han Pijesak, maar dat kon de ABiH niet meer bereiken, waardoor men niet meer in staat was om verdere actie te ondernemen.

Het eigenlijke Višnjica-incident was in deze onderneming marginaal. Palić rapporteerde er niet over. Het volgende was het geval: één groep passeerde op de terugweg het gehucht Višnjica, dat ongeveer vijf kilometer van OP-C lag. Višnjica was oorspronkelijk een plaats waar Bosnische Moslims hadden gewoond; zij waren gevlucht naar Srebrenica. Het ging om een groep van ongeveer vijftig man, zonder leiding. Wat er gebeurde was dat zij vroeg in de ochtend van 26 juni op eigen initiatief teruggingen in de richting vanwaar ze gekomen waren. Het waren mannen afkomstig uit de dorpen Bašča, Mišići en Gerovi. Het betrof hier een pure wraakactie van mensen afkomstig uit die drie dorpen; het was wel vaker een probleem geweest om mensen van daarvan af te houden.

Er was weinig organisatie nodig voor deze spontane ABiH-actie. Er lagen geen mijnen-

270 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa, 30/06/95, Str. pov. br. 04-114/95.

271 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije Odsjek bezbjednosti aan Komandi 285. IBlbr n/r PK za bezbjednost Žepa, 01/07/95, Broj. 13-05-101; Komanda 28. Divizije Odsjek bezbjednosti aan 2. Korpus Odjeljenje bezbjednosti, 05/07/95, Str. pov. br. 13-05-106; ICTY (IT-98-33) D66/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz

Mašić) to the Command of 2nd Korps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95; ICTY (IT-98-33) D62/a. ABiH, 2nd Corps Command, Assistant Commander for ObP (Intelligence) Dr Esad Hadžić 28th Division Command Intelligence Organ, 27/06/95, No. 02/8/01-998.

272 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 285 IBlbr Žepa aan Komanda 2. Korpusa n/r Načelnika štaba Budaković, Komanda 28. Divizije Srebrenica n/r majora Ramiz Bećirović, 28/06/95, Str. pov. broj. 08-21-244/95.

velden en er waren nauwelijks VRS-linies omdat het ver binnen VRS-gebied lag. Nabij Višnjica kwam het niettemin tot een gevecht, alhoewel er door de ABiH-leiding strikte orders waren gegeven op Žepa terug te trekken en geen verdere actie te ondernemen.²⁷³ Een rapportage van de Milići Brigade van de VRS sprak van een groep van vijftien tot twintig soldaten die uit het zuiden kwam, en op een VRS-post boven Višnjica stuitten. Daarop bestookten zij deze post met handgranaten en geweervuur. Eén soldaat kwam om het leven, één raakte gewond, en de twee overgeblevenen wisten te vluchten.

Daarna opende de Moslimgroep volgens de VRS-rapportage het vuur op een deel van Višnjica. Een oudere vrouw werd in het been geraakt. In het dorpje zelf staken zij vijf huizen in brand, zo bevestigde ook een ABiH-bron.²⁷⁴ Zowel Moslim- als Bosnisch-Servische bronnen gaven verder aan dat van de lokale bevolking niemand was vermoord.²⁷⁵

Later kwam dit in de media over als een geplande actie, maar uit het voorgaande blijkt dat dat niet juist is: wat er in Višnjica gebeurde was min of meer toeval, er was geen sprake van een aanval in militaire zin. De Bosnische Serven verbonden niettemin naderhand de naam Višnjica aan de militaire acties zowel tegen Han Pijesak als Višnjica.²⁷⁶

Reacties op het Višnjica-incident

Het voorval kreeg vooral aandacht omdat de *New York Times* er een artikel aan wijdde, waardoor het de belangstelling van het VN-hoofdkwartier in New York trok en er een briefing aan de Veiligheidsraad moest komen. De krant schreef dat het incident de zwakte van UNPROFOR illustreerde, omdat de VN-troepen er niet in waren geslaagd de ABiH binnen het gebied te houden dat zou zijn gedemilitariseerd. Het artikel leunde daarbij zwaar op de uitspraak van kolonel Milovan Milutinović, de zegsman van de VRS, en enkele door de aanval getroffen Bosnische Serven die, toch al in behoeftige omstandigheden, have en goed waren kwijtgeraakt en hadden gedacht veilig te zijn omdat de VN de enclave bewaakte. Het ontging auteur Stephen Kinzer daarbij niet dat het hier een pendant betrof van de beschuldigingen die de Bosnische regering aan UNPROFOR richtte wanneer dit er niet in slaagde om beschieting van de *Safe Area* af te wenden. Het beeld van het machteloze UNPROFOR viel ook op te tekenen uit de mond van een VRS-soldaat, die zei dat het tijd was voor UNPROFOR om te vertrekken, zodat beide partijen de oorlog onderling konden uitvechten.²⁷⁷

De volgende dag drukte de *International Herald Tribune* het artikel eveneens af. Karremans reageerde erop en verweerde zich in een brief aan de Crisisstaf van de Landmacht. Het artikel belichtte zijns inziens de situatie in en rond de enclave eenzijdig. Het was aan te bevelen eerst enige tijd in een enclave door te brengen alvorens iets over de situatie daar te schrijven, vond Karremans. Ongetwijfeld zouden journalisten dat met hem eens zijn geweest, maar de Bosnische Serven lieten hen nu eenmaal niet toe tot de enclave. Karremans wees er nog eens op dat de enclavegrens vijftig kilometer lang was. Met dertien verspreid liggende OP's was het onmogelijk de grenzen volledig gesloten te houden: die waren volgens

273 Vertrouwelijk vraagesprek (51).

274 ICTY (IT-98-33) D93/a. Command of the 1st Milići Light Infantry Brigade to Command of Drina Corps Operations Center, 26/06/95, No. 332-1684. Vertrouwelijk vraagesprek (51).

275 Interview Momčilo Cvjetinović, 11/06/98.

Vertrouwelijk vraagesprek (51).

276 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

277 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 27/06/95, No. MSC-2093; *New York Times*, 27/06/95.

de bataljonscommandant dan ook zo lek als een mandje. De ABiH was bovendien beter met het terrein bekend dan Dutchbat, en hield ook gebieden voor dit bataljon gesloten. Daarom was het voor de Moslim-soldaten niet al te moeilijk onopgemerkt de enclave in en uit te gaan. Karremans wees er verder op dat het afsluiten van de enclave geen deel uitmaakte van de opdracht. Wat de strijdende partijen betrof: ook al wisten zij wel beter, zij betichtten toch beide Dutchbat ervan niet op te treden tegen in- of exfiltratie van de enclave.²⁷⁸

Het VN-hoofdkwartier in Zagreb meldde over het incident dat de twee OP's van Dutchbat in die hoek van de enclave voor en na het incident geen troepenbewegingen hadden gerapporteerd, maar dat wel in de vroege ochtend *battlenoise* was gehoord en rook was waargenomen. Later die dag had de commandant van 28e Divisie, Bećirović, verklaard dat zijn soldaten niet bij het incident waren betrokken. Hij suggereerde dat de VRS het incident had geënceneerd, om de ABiH de schuld in de schoenen te schuiven. Zagreb sloot dat niet uit, maar evenmin dat het een niet-geautoriseerde aanval betrof van mensen die op zoek waren naar voedsel: als hulpkonvooien Srebrenica niet regelmatig konden bereiken, zou dit de voorbode van meer van dergelijke incidenten kunnen zijn, zo vreesde Zagreb. Kennelijk liet UNPF in Zagreb zich leiden door een persbericht waarin was gezegd dat ABiH-militairen huizen in brand hadden gestoken en vee hadden meegenomen in een *hit-and-run*-actie op naburige Servische dorpen.²⁷⁹

Voor de oorlogvoering had Višnjica nauwelijks betekenis, maar de Bosnisch-Servische radio benutte het bericht uit de *New York Times* voor propagandadoeleinden en maakte het tot symbool van het lijden van de lokale Servische bevolking: de aanval was zonder strategisch belang en duidde op frustratie van de ABiH na het falen van hun offensief bij Sarajevo. Het duidde er volgens de Bosnische Serven ook op dat UNPROFOR de kant van de Moslims had gekozen, omdat het militaire activiteiten vanuit veilig gebied niet was tegengegaan.²⁸⁰ Lokale VRS-officieren uitten soortgelijke beschuldigingen naar aanleiding van het Višnjica-incident: Dutchbat zou partijdig zijn en zijn taak slecht uitoefenen. De Nederlandse militairen zouden de Moslims langs hun controleposten hebben gelaten, en hebben toegestaan dat de Moslims in Višnjica huishielden. Nederland had die actie moeten voorkomen, en het was eens te meer bewijs dat de VN-troepen partijdig waren.²⁸¹

Ook de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst reageerde op het incident. De Bosnisch-Servische kritiek dat UNPROFOR te weinig had gedaan om de enclave te demilitariseren en in plaats daarvan zelfs voedsel en militaire middelen aan de ABiH in de enclave had geleverd, was volgens deze dienst onjuist. Het was weliswaar voor Dutchbat of UNMO's niet mogelijk geweest de beschuldigingen ter plekke te verifiëren, maar de Bosnische Serven hadden in het verleden de VN al herhaaldelijk beschuldigd van partijdigheid ten gunste van de ABiH. De MID achtte het denkbaar dat de VRS zo probeerde de eerdere inname van OP-E te rechtvaardigen of zich met deze berichten een excuus wilde verschaffen voor nieuwe opera-

278 MID/KL. C-1(NL)VN Infbat aan KL Crisis-staf, 28/06/95, nr. TK95103.

279 SMG 1001. Interoffice Memorandum G3 Land Ops to FC, 13/07/95. Het persbericht was afkomstig van *Reuters* van 26/06/95.

280 SMG 1004. SM Bijkerk to Opsroom Dutchbat, Radiobericht van 29 juni BSA. Ook later leek Višnjica nog een rolletje in de mediacampagne te

spelen, toen de 'Zvornik Seven', overlevenden van de trek naar Tuzla die na lange omzwervingen in 1998 door Amerikaanse militairen aan de VRS waren overgedragen en in de Republika Srpska werden berecht, in verband waren gebracht met Višnjica. Zij hadden er echter niets mee te maken.
281 *The Inner Circle*, uitgave van de Sectie Communicatie van Dutchbat III, Nr. 47, 03/07/95.

ties in Bosnië.²⁸² Dat bleek maar al te waar te zijn, zij het dat de MID oorzaak en gevolg leek te verwisselen. De bovenstaande voorvallen illustreren niet alleen de toename van de spanning maar ook hoe moeilijk het voor Dutchbat was in het uitgestrekte en onoverzichtelijke terrein, zeker bij nacht, om vast te stellen wat er in en rond de enclave voorviel.

Bij de ABiH-uitval vielen naar schatting van de ABiH meer dan veertig slachtoffers aan VRS-zijde. Er waren zelfs onderschepete berichten van de VRS, die de ABiH overigens als onbetrouwbaar aanmerkte, dat de VRS 71 man had verloren. De ABiH-commandant in Srebrenica, Bećirović, beschouwde de opgedragen operaties als een succes, omdat daarnaast op andere plaatsen ook nog eens in totaal dertien Bosnische Serven waren geliquideerd. Het ABiH-doel om de VRS in Oost-Bosnië bezig te houden werd overigens bereikt: de VRS had vanuit de gebieden rond Srebrenica en Žepa inderdaad geen troepen meer naar Sarajevo gezonden, maar integendeel juist troepen van elders naar Srebrenica en Žepa overgebracht.²⁸³

Dat de ABiH-aanval was bedoeld om de VRS in Oost-Bosnië te binden, was er een illustratie van dat Sarajevo de parel aan de Bosnische kroon bleef. Alle andere belangen waren daaraan ondergeschikt. Dat patroon was bekend: het had zich ook voorgedaan bij de ideeën over gebiedsruil tussen Sarajevo en Srebrenica (zie hoofdstuk 1 van dit deel). Een ander bewijs voor het belang van Sarajevo was de bijeenkomst van het oppercommando van het 2e Korps van de ABiH, waarbij ook Izetbegović aanwezig was. De commandant van het korps, Sead Delić, opperde tijdens deze bijeenkomst om in plaats van een poging te doen de blokkade van Sarajevo op te heffen zich te richten op opheffing van de blokkade van Srebrenica en Žepa. Dat idee viel echter niet in goede aarde: Sarajevo was als hoofdstad van groter strategisch belang, en dáár moest de beslissende slag met de VRS worden uitgevochten. Verloor de ABiH de gevechten rond Sarajevo, dan zou op alle fronten verlies worden geleden. De ABiH zou dan zijn uitgeput zijn en op andere fronten versterk moeten laten gaan. Delić en andere ABiH-leiders hadden wel steeds in het achterhoofd gehouden dat bij de slag om Sarajevo de enclaves zouden kunnen worden aangevallen door de VRS, maar zij rekenden erop dat de internationale gemeenschap en UNPROFOR de bevolking daar zouden kunnen beschermen.²⁸⁴

De gebeurtenissen bij Višnjica leidden ook tot een uitvoerige briefwisseling met de commandanten van beide strijdende partijen. De chef-staf van UNPROFOR, Nicolai, schreef aan Mladić dat de ABiH inderdaad gevechtsacties had uitgevoerd. De details die Mladić had verschaft kon hij echter niet bevestigen. Nicolai wees erop dat er, zoals Mladić wel wist, door het gebrek aan brandstof niet kon worden gepatrouilleerd en het incident niet kon worden onderzocht. Dutchbat had dat trouwens toch al niet gekund, omdat het incident zich buiten de enclave had afgespeeld. Het bataljon had de laatste weken wel de lokale ABiH-militairen gevraagd zich in acht te nemen, omdat VN-Resolutie 836, waarmee de *Safe Areas* waren ingesteld en UNPROFOR was gemandateerd aanvallen daarop af te schrikken, nog steeds van kracht was. Aan de andere kant had Dutchbat ook aan de VRS moeten vragen zich in acht te nemen, gezien het toenemend aantal beschietingen van OP's. Nicolai greep tevens de

282 MID/CO. MID/CO, Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 31/95, afgesloten 291000B juni 1995.

283 ICTY (IT-98-33) D67/a. ABiH Command of

28th Division (Maj Ramiz Bećirović) to Command of 2nd Corps, Section for Morale and Political Guidance, 30/06/95, No. 01-114/95.

284 Šefko Hodžić, *Otpjecaceni koverat*, p. 246-7.

gelegenheid aan Mladić nogmaals te vragen zijn troepen van OP-E terug te trekken.²⁸⁵ Na de brief van Nicolai aan Mladić sprak ook generaal Smith zijn verontrusting over de afgelopen incidenten uit, omdat zij gemakkelijk tot verdere escalatie konden leiden. Ook hij herinnerde Mladić eraan dat Resolutie 836 nog steeds van kracht was. Naast beschieting van burgers wees Smith verder op een toename van aanvallen op OP's in Srebrenica, Goražde en Sarajevo, en voegde daaraan toe dat hij dat niet kon tolereren. Hij schreef niet te zullen aarzelen om te zullen reageren, binnen het recht op zelfverdediging van UNPROFOR.²⁸⁶

Ook van de kant van de Bosnische Moslims kreeg UNPROFOR een protestbrief, gericht aan Smith. Dat was wel wat wrang, aangezien ABiH-legercommandant Rasim Delić zelf de opdracht tot de aanvallen buiten de enclave had gegeven. Misschien richtte Delić zijn pijlen daarom vooral op het verlies van OP-E. Hij wees erop dat Dutchbat zijn taken niet meer uitvoerde, omdat het niet langer langs de grenzen van de enclave patrouilleerde en zo niets ondernam om de bevolking te beschermen. Na de terugtrekking van OP-E had de Servische agressor ongestraft zijn aanvallen op Srebrenica kunnen intensiveren, aldus Delić. Hij eiste alsnog een herovering van OP-E.²⁸⁷ Nicolai antwoordde vanuit Sarajevo dat hij Delić' visie niet kon delen, dat de toenemende spanning was veroorzaakt doordat Dutchbat zijn taken niet langer goed uitvoerde. Brandstofgebrek maakte het patrouilleren er niet eenvoudiger op. Patrouilles te voet mochten dan tijdelijk zijn gestaakt, Nicolai verzekerde Delić dat die inmiddels weer waren hervat. Verder wees hij Delić erop dat Dutchbat de laatste weken verschillende malen de ABiH had gewaarschuwd af te zien van aanvallen buiten de enclave.²⁸⁸ In deze brief stond overigens niet expliciet dat Resolutie 836 en de overeenkomst tot demilitarisering van Srebrenica van 8 mei 1993 nog steeds van kracht waren, maar dat konden de Bosnische Moslims nog steeds heel goed weten.

9. De laatste twee weken voor de aanval

De geringe kracht van de acties rond Srebrenica stond in geen enkele verhouding tot de gevechtskracht van de dertigduizend man die rond Sarajevo waren samengetrokken. De bevolking van de enclave werd er niettemin door in gevaar gebracht, omdat de militaire acties, hoe gering ook van omvang, zoals eerder beschreven in verband stonden met het grote offensief bij Sarajevo: de ABiH wilde de VRS bezig houden rond de enclave, en in mindere mate was dat ook omgekeerd het geval.

Na de onrust door de bombardementen bij Pale en de gijzelaarcrisis begin juni was de humanitaire situatie in de enclave weer enigermate verbeterd en was het er weer relatief rustig. Al gauw verwerd voedselhulp echter weer tot een instrument in de oorlogvoering. Er lagen politieke motieven aan ten grondslag om de bevolking die hulp te onthouden, maar het was ook een gemakkelijk instrument. De VRS-rapportages lieten zien dat beschieting van de enclave in de Bosnisch-Servische visie een rechtstreeks gevolg was van de activiteiten die de ABiH buiten de enclave ontplooiden. Pas toen de humanitaire situatie in Srebrenica zeer

285 DCBC 1019. Letter Brigadier General C.H. Nicolai to General Ratko Mladić, 26/06/95, No. CG/6043/206/95.

286 DCBC 1019. Letter Lt General R. Smith to General Ratko Mladić, 26/06/95, No. CG/6043/207/95.

287 SMG 1004/5. Letter Army General Rasim Delić to Lt General R. Smith, 25/06/95, Ref. 02/32-40.

288 DCBC. Letter Brigadier General C.H. Nicolai to General Rasim Delić, 26/06/95, No. CG/6042/208/95.

ernstige vormen begon aan te nemen (vanaf 27 juni), beperkte de ABiH zijn militaire activiteiten buiten de enclave.

De ABiH volgde intussen nauwgezet de activiteiten van Dutchbat. Het 2e Korps zei te beschikken over geheime rapporten van de VN, en stuurde daarover op 25 juni een bericht aan de 28e Divisie in Srebrenica. Volgens het bericht was er in de enclave een hergroepering van de VRS en zijn tanks opgemerkt. Het verkenningspeloton van Dutchbat zou hebben vastgesteld waar 120 mm mortieren stonden opgesteld. Uit het rapport bleek ook dat de VRS een aanval van de ABiH verwachtte en dat er daarom in Bratunac was gemobiliseerd: als de nood aan de man zou komen, zouden diegenen die daarvoor in aanmerking kwamen zich bij hun onderdeel moeten melden. De ABiH merkte ook een toename van het aantal helikoptervluchten op tussen de Republika Srpska en Servië. Verder maakte het rapport weer melding van de garantie van de VRS dat iedereen, behalve criminelen, Srebrenica ongehinderd kon verlaten. Wie dat wilde kon worden begeleid naar Bosnisch territorium of naar Servië. Het rapport wees er tegelijkertijd op dat het in de praktijk zo makkelijk niet was om de enclave te verlaten. Zo hadden twee mensen Srebrenica verlaten door bemiddeling van de VN in de vorm van transport, maar ze hadden daar per persoon wel 6000 DM voor betaald aan een bemiddelaar. Verder werd in het rapport melding gemaakt van besluiten van de *Opština* over een verbod tot het oprichten van nieuwe objecten. Dat zou volgens de rapportage wijzen op een mogelijke uitruil van territorium tussen beide partijen. Het is niet duidelijk op welke rapportages van Dutchbat of *Sector North East* deze mededelingen stonden.

Uit deze correspondentie kon wel worden afgeleid dat twee Bosnische VN-tolken in de enclave het commando van de 28e Divisie niet alleen informeerden over de militaire activiteiten van de VRS maar ook over die van UNPROFOR.²⁸⁹ Dat enkele tolken als informant voor de ABiH optraden was binnen Dutchbat bekend, omdat was opgemerkt dat zij zich naar de bovenste verdieping van het PTT-gebouw in Srebrenica-stad begaven. Daar bevond zich de inlichtingensectie van de 28e Divisie van de ABiH, die voor Dutchbat en UNMO's taboe was.

Voor het overige leek aan de genoemde feiten, zo zij dat al waren, door het 2e Korps een gewicht was toegekend dat niet gerechtvaardigd was. Dutchbat hield immers voortdurend de posities van het VRS-materieel bij, voorzover daar zicht op was. Mededelingen over een uitruil van territorium maakten een vast onderdeel uit van het geruchtenmenu.

Wat de bemiddeling van de VN bij de evacuatie van twee mensen betrof: het kwam niet vaak zeer voor dat inwoners van de enclave door dit soort bemiddeling de enclave konden verlaten, maar het was ook weer niet ongewoon. Het ging dan om een door Dutchbat georganiseerde medische evacuatie. Dat speelde eind juni echter niet: Dutchbat zag zich toen door weigering van de VRS juist de toestemming ontzegd voor een medische evacuatie van iemand van het eigen personeel, had een chirurgische behandeling nodig die de eigen verbandplaats niet kon bieden.²⁹⁰ Het rapport gaf ook niet aan met welke VN-organisatie de smokkel zou hebben plaatsgehad. Op Dutchbat kon het niet slaan: van het bataljon was er

289 NIOD, Coll. Trifunović. ABiH Komanda 2. Korpusa, Odjeljenje Bezjednosti aan Komanda 28. D. KoV, Odsjek SVB, 25/06/95, broj. SP. 06-401-2/95.

290 NIOD, Coll. Karremans. Commanding

Officer 1(NL)UN Infbn (Dutchbat 3) to Commander Bosnia-Herzegovina Command thru Commander Sector North East, 29/06/95, nr. TK95104.

weinig verkeer over de enclavegrens. Op 20 juni arriveerde een bevoorradingskonvooi van zes vrachtwagens voor Dutchbat, om op de afgesloten compound in Potočari te worden uitgeladen. Op 2 juli kon voor het eerst sinds lange tijd enig Dutchbat-personeel de enclave verlaten, en dat was na het genoemde ABiH-rapport. UNHCR-konvoeien passeerden de grens vaker, maar deze bevonden zich slechts enkele uren in de enclave, en stonden bovendien onder controle van meereizende niet-Bosnische *UNHCR Field Officers* en van Dutchbat. Daarna reden deze voertuigen terug naar Belgrado, en bij het verlaten van de enclave werden ze bovendien gecontroleerd door de Bosnische Serven, juist omdat de VRS wilde weten of personen de enclave verlieten.²⁹¹ Dat alles maakte mensensmokkel met behulp van de VN-voertuigen weinig waarschijnlijk. Ander verkeer dat de enclave uitging betrof op 15 juni het vertrek van personeel van een Spaanse en Zweedse non-gouvernementele organisatie. Op 24 juni roteerde bovendien personeel van *Médicins Sans Frontières*. Ook van dit verkeer was het gebruikelijk dat het door de Bosnische Serven werd gecontroleerd.

Bećirović verweet in een rapport over zijn contacten met Dutchbat met name de liaisonofficier van Dutchbat, majoor Boering, dat deze de ABiH voortdurend als schuldige aanwees en als veroorzaker van alles wat de Bosnische Serven tegen de enclave ondernamen. Boering had namelijk gesteld dat de Bosnische Moslims met hun activiteiten de veiligheid van de *Safe Area* in gevaar brachten. Volgens Bećirović zou Boering voor zijn oordelen geen bewijs hebben.²⁹²

Toch kwamen ook de Bosnische Moslims tot het besef dat hun activiteit buiten de enclavegrenzen niet zonder gevolgen bleef. Dat bleek uit een bevel van 27 juni van het 2e Korps van de ABiH aan de 28e Divisie, dat inhield dat de activiteiten buiten de enclavegrenzen ingedamd moesten worden. Er mochten wel gevechtsactiviteiten worden gepland, maar deze mochten niet worden uitgevoerd zonder voorafgaande instemming van Tuzla. De 28e Divisie moest zich beperken tot verdediging en verkenning, en mocht alleen op VRS-doelen schieten wanneer dat echt nodig was, omdat het anders gevolgen voor de bevolking kon hebben.²⁹³ Wel zou ook daarmee in elk geval gewacht moeten worden tot de problemen die er waren met de komst van UNHCR-konvoeien waren opgelost, om de voedselsituatie niet verder te laten verslechteren. Voorlopig was de belangrijkste opdracht dat er maatregelen genomen zouden worden ter voorkoming van vertrek uit enclave (zie hoofdstuk 4). In zekere zin hielp de VRS volgens de rapportage, een handje mee, omdat het bericht vervolgde met de waarschuwing dat de VRS de wegen naar Kladanj en Caparde (tussen Tuzla en Zvornik) controleerde, waardoor een tocht vanuit Srebrenica naar Tuzla niet zonder gevaar was. Tenslotte ontving de 28e Divisie felicitaties voor de succesvolle bijgedragen aan de acties ten behoeve van Sarajevo, en het toebrengen van zware verliezen aan de VRS.²⁹⁴

Daarna bleef de militaire situatie in de enclave in de laatste dagen van juni betrekkelijk rustig, al waren er wel incidenten. Er was geen sprake meer van ABiH-gevechtsactiviteit buiten de enclavegrenzen, maar er waren wel dagelijks flink wat schoten en explosies te horen, zowel binnen als buiten de enclave. De VRS schoot met luchtdoelgeschut op de

291 Interview Jovan Ivić, bijgenaamd Jovo Rus, 20/10/00.

292 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 27/06/95, Str. Pov. Broj. 01-146/95.

293 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2.

Korpusa aan Komandi 28.d KoV, Komandi 285.lbr, 28/06/95, Str. Pov. Broj. 02/1-670/4.

294 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28.d KoV i Zepi, 27/06/95, Str. Pov. Broj. 02/1-604/93.

voorstel van de Moslims met als doel, naar de ABiH veronderstelde, waarneming van de activiteiten daar onmogelijk te maken. Naast infanterieactiviteit meldde de ABiH dat de VRS steeds vaker aanvallen met artillerie uitvoerde, diep in ABiH-gebied, waarbij vooral het gebied rond Sućeska in het zuiden van de enclave het moest ontgelden. Verder merkte de ABiH activiteit van de VRS bij de bauxietmijnen op. Naar het oordeel van de ABiH ontweek Dutchbat de VRS, omdat het bataljon daar bang voor zou zijn.

De ABiH versterkte wel nog zijn linies met het oog op 28 juni, Sint-Vitusdag, de dag van de herdenking van de slag op het Merelveld in 1389 en een dag van mythologisch gewicht voor de Bosnische Serven.²⁹⁵ Ook deze dag ging echter voorbij met geen andere activiteit dan opnieuw beschieting van de voorste linies van de ABiH met luchtdoelgeschut.²⁹⁶

Dutchbat rapporteerde in de laatste dagen van juni, na de aanval door de tunnel bij Vitlovac, dat de compound in Potočari 's nachts met enige tussenpozen een aantal geweerschoten te verduren kreeg. Er was meer activiteit te melden: ook OP-R in het oosten van de enclave werd beschoten. Op de nabij gelegen berg Kvarc ontstond een vuurgevecht tussen VRS en ABiH. Aan de andere kant van de enclave, in het westen, sloegen acht door de VRS afgevuurde mortiergranaten in ten zuiden van OP-A. Een VRS-tank vuurde een aantal schoten de enclave in. Bij OP-F schoot de VRS op boeren die hun vee lieten grazen, waarbij een aantal schoten in de *defence wall* van de OP terechtkwamen. De VRS beschoot een Dutchbat-patrouille nabij OP-M, waarop de OP reageerde door met een .50 mitrailleur over de VRS-stellingen te vuren. Nabij de compound in Potočari was veel geweervuur te horen, dat op een haar na een patrouillerende Dutchbatter raakte. *Médicins Sans Frontières* meldde drie gewonden ten gevolge van een beschieting van Sućeska.²⁹⁷ In de nacht van 29 op 30 juni deed de VRS nog een poging in de enclave te infiltreren (bij Dobra Žena – zie kaartje op pagina 2104, maar die wist de ABiH vrijdelen.²⁹⁸

De beschietingen door de VRS resulteerden in één dode en tien gewonden. De ABiH rapporteerde dat de VRS druk aan het verkennen was en stellingen opnieuw inrichtte. Graafmachines waren bezig nabij de berg Čauš (ter hoogte van Potočari) en ten zuiden van Bratunac, mogelijk om een betere bescherming van Bratunac te bewerkstelligen. Ook was de VRS druk doende met het leggen van mijnen nabij Buljim (zie kaartje op pagina 2491). Op 29 juni kostte dat een ABiH-militair het leven, terwijl een ander zwaar werd gewond.²⁹⁹ Ook zou de VRS mijnen binnen de enclave hebben gelegd om de doorgang naar Tuzla te blokkeren. De Bosnische Moslims zagen daar – achteraf – een voorbereiding in voor de aanval op Srebrenica: de VRS zou hebben geweten dat dat de vermoedelijke ontsnappingroute naar Tuzla zou worden. Maar op het moment dat dit gebeurde bestonden er bij de VRS nog geen

295 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije, Odsjek obavještajnih poslova aan Odjeljenje obavještajnih poslova 2. Korpusa, 27/06/95, Str. Pov. Broj. 02-06-46/95.

296 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 28/06/95, Str. Pov. Broj. 01-148/95.

297 NIOD, Coll. Sitreps. [Dutchbat] Milinfo 26 juni 1995, periode 250600-260600; 27/06/95 periode 260600-270600; 28/06/95, periode

270600-280600; MSF Brussel. Capsat MSF Srebrenica to MSF Beo, 29/06/95 16:37.

298 ICTY (IT-98-33) D67/a. ABiH Command of 28th Division (Maj Ramiz Bećirović) to Command of 2nd Corps, Section for Morale and Political Guidance, 30/06/95, No. 01-114/95.

299 ICTY (IT-98-33) D66/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Mašić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95.

orders voor een aanval, en leek het leggen van mijnen eerder bedoeld om de ABiH binnen de enclave te houden.³⁰⁰

Uit onderschept radioverkeer had het 2e Korps van de ABiH begrepen dat een eenheid van de Drina Wolven van kapitein Jolović (bijgenaamd Legenda) het gebied bij Srebrenica had verlaten, ter ondersteuning van de Zvornik-brigade meer naar het noorden. De commandant van het Drina-korps, generaal Živanović, was over deze overplaatsing niet ingelicht. Toen hij ervan hoorde wilde hij dat er – op verzoek van brigadecommandant Vuković – weer twintig man teruggingen in de richting van de enclave, omdat de Skelani Brigade een tekort aan manschappen had. Uiteindelijk konden voor dat doel twintig soldaten worden gevonden die een straf uitzaten. Ook deze terugtrekking van de Drina Wolven wees nu niet direct op voorbereidingen voor een aanval op Srebrenica.³⁰¹

Op 29 juni was er nog even paniek nadat vijftig VRS-militairen in het zuidoosten de enclave binnenkwamen. De *Quick Reaction Force* van B-compagnie begaf zich in die richting en de *Quick Reaction Force* van Potočari posteerde zich *standby* op de compound in Srebrenica. De dreiging nam nog even toe doordat een T-54 tank van de VRS daar zijn motoren startte. De VRS-liaisonofficier bij Yellow Bridge vroeg wat de bedoeling van het uitrukken van de *Quick Reaction Force* was, en UNMO's informeerden de ABiH erover. Plaatsvervangend bataljonscommandant Franken liet compagniescommandant Groen van de Bravo-compagnie weten dat een verdere penetratie van de VRS, indien noodzakelijk, met vuur moest worden beantwoord. Zonder enige verdere provocatie verdween de VRS echter weer. Het enige incident dat zich intussen had afgespeeld was dat de VRS op twee enclavebewoners schoot die op honderd meter afstand in een boom zaten. Ook vuurde de VRS een schot over OP-K af.

Daarna moest voor de lieve vrede een bespreking met de ABiH worden gehouden. Daar kreeg Dutchbat het verwijt dat het niet in staat was iets tegen de VRS-activiteiten in de zogeheten Bandera-driehoek in het westen van de enclave te doen. Maar Dutchbat was door de ABiH in januari de toegang tot dit gebied juist ontzegd en had OP-B in de Bandera-driehoek niet langer mogen bezetten (zie hierover hoofdstuk 6 van deel II). Juist daar had de ABiH treffers te verduren gekregen van de VRS. Om zelf in het gebied te kunnen optreden eiste de ABiH vervolgens alle wapens uit het *Weapon Collection Point* op, hetgeen door het liaisonteam van Dutchbat werd afgewezen.³⁰²

Het dagrapport van de ABiH van 3 juli gaf aan dat er maatregelen waren getroffen om over te gaan tot de hoogste staat van paraatheid, om te voorkomen dat verkenningsgroepen van de VRS de ABiH-linies konden naderen. De aandacht ging verder vooral uit naar de humanitaire situatie, die het karakter van een catastrofe aannam. Steeds meer ABiH-soldaten waren van de honger niet langer in staat gevechtsoopdrachten uit te voeren. Weldra zou er voor de ABiH helemaal geen voedsel meer zijn. Het 2e Korps in Tuzla vroeg aan de Generale Staf van de ABiH om met buitengewone inzet alle relevante internationale organisaties te

300 Interview Hajrudin Kisić, Tuzla, 17/05/99 en 18/05/99.

301 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28.divizije n/r obavjestaj-

nom organ, 29/06/95, Str. Pov. Broj. 02/8-01-1026.

302 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, 39e week, p. 7-25; SMG 1004/38. Capsat maj Franken aan kap Groen, z.d.

alarmeren en druk op de VRS te laten uitoefenen.³⁰³ Van alarmerende berichten over een op handen zijnde aanval door de VRS was op 3 juli nog geen sprake.

10. VRS-propaganda in de enclave

Er zijn ook nu nog geen betrouwbare bronnen over de precieze beweegredenen van de Bosnische Serven om de aanval op Srebrenica in te zetten rond de tijd dat dit gebeurde. Alle verklaringen zijn achteraf bedacht, en komen op dit moment niet veel verder dan beredeneerde hypothesen van betrekkelijke buitenstaanders. Het is daarbij moeilijk om een onderscheid te maken tussen gelegenheidsargumenten, verklaringen achteraf nadat de aanval eenmaal was ingezet, en de werkelijke redenen voor het inzetten van de aanval. Maar wanneer achter de retoriek aan Bosnisch-Servische zijde wordt gekeken, blijkt dat de verschillende zegslieden redelijk consistent waren met hun verklaringen voor beweegredenen voor de aanval op de enclave.

Naast militair-strategische oorzaken lagen ook economische redenen ten grondslag aan de aanval op de enclave. De Podrinje, het gebied rond Srebrenica, was zoals al bleek door zijn ligging aan de Drina voor zowel Moslims als Bosnische Serven een gebied van geo-strategische betekenis. De verbindingen met Servië en het economische potentieel van de Podrinje, met zijn mijnen, industrie en landbouw, speelden een rol, al moet gezegd worden dat het belang van Goražde dat van Srebrenica wat dit betreft verre oversteeg.³⁰⁴ Een voor Akashi bestemde notitie gaf aan dat er weinig twijfel over hoefde te bestaan dat het in handen krijgen van het gebied westelijk van de Drina ‘a primary strategic Serb objective’ was en dat dit voor de leiders in Pale van groot belang was.³⁰⁵

Maar net als voor de Bosnische Moslims gold voor de Bosnische Serven dat Srebrenica om politiek-strategische factoren geen prioriteit had. Het half juni door de ABiH ingezette offensief ter doorbreking van het beleg rond Sarajevo eiste alle aandacht op. Tegelijkertijd vestigde dit juist weer de aandacht op Srebrenica, door de daarmee verband staande ABiH-actie bij Han Pijesak, die onder meer was uitgemond in het Višnjica-incident. De vraag is dan ook of die actie, en de zojuist beschreven toename van het aantal schermutselingen tussen de strijdende partijen in het voorjaar van 1995, een rol speelden in de uiteindelijke Bosnisch-Servische beslissing tot een aanval op de enclave. Hierna wordt eerst geïnventariseerd wat er bij UNPROFOR bekend was over de aanval op de enclave. Daarna volgt hieromtrent een bloemlezing en analyse van de Bosnisch-Servische visies, waarna de inzichten van de Bosnische Moslims volgen. Het merendeel van de visies is in retrospectief, maar een aantal ervan geeft een verklaring vóór het inzetten van de aanval op Srebrenica.

De motivatie voor het inzetten van de aanval volgens UNPROFOR

Gefundeerde visies van UNPROFOR ontbreken, ook achteraf. Bij UNPROFOR was geen zicht op de werkelijke beweegredenen van de Bosnische Serven om de enclave aan te vallen. Generaal Smith zei desgevraagd dat Mladić op 16 juli, na de val van Srebrenica, tegen hem

303 ABiH Tuzla. ABiH Koanda 2. Korpusa aan GSS ARBiH KM Kakanj, 03/07/95, Str.pov.br. 02/2-13-489

304 Borislav Durdevic, in *Srpska Vojska*, 25/08/95.

305 UNNY, UNPROFOR, Box 88041, File 4-4 Notes on Meetings, 4 Jul – Dec 95. Interoffice Memorandum T. Colborne-Malpas to SRSG, 06/07/95.

had gezegd dat de VRS Srebrenica had aangevallen vanwege de voortdurende *hit-and-run*-operaties vanuit de enclave. Smith zelf zag de aanval als een lokale gebeurtenis die niet rechtstreeks verband hield met enige strategie elders.³⁰⁶ Ook in Mladić' biografie staat dat als reden opgetekend: 'Elke dag hadden we tien doden. Dat noemen ze nu een veilig gebied. Daarom zijn wij in juli 1995 tot de aanval overgegaan.' Dutchbat zou volgens Mladić kunnen bevestigen dat de ABiH aanvallen vanuit de enclave ondernam.³⁰⁷

Karremans zei dat hij Mladić bij het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica de vraag had gesteld wat er zou zijn gebeurd als de Moslims niet bewapend waren geweest, en als er geen militairen in de enclave waren geweest. Hij vroeg of de enclave dan nog had bestaan. Mladić' antwoord was: 'ja'.³⁰⁸ Later zei Mladić ook tegen journalisten dat wat in Srebrenica en Žepa was gebeurd voorkomen had kunnen worden als die gebieden waren ontwapend, overeenkomstig de in 1993 getekende akkoorden.³⁰⁹ Het is moeilijk vast te stellen in hoeverre hier onderscheid gemaakt moet worden tussen een politiek correct en een gemeend antwoord. Niettemin wijzen al deze uitspraken in dezelfde richting, namelijk dat de aanval plaatsvond als reactie op de ABiH-uitvallen naar Bosnisch-Servisch gebied. Ook Janvier had al dadelijk na het bekend worden van de uitval naar Višnjica de vrees uitgesproken dat dit tot tegenmaatregelen zou leiden.

Westerse inlichtingendiensten waren eveneens voorzichtig in het trekken van conclusies. Uit westerse of VN-bron is over de motivatie voor een aanval op Srebrenica weinig bekend. Naar een westerse inlichtingendienst op 10 juli stelde, hadden de uitvallen van de ABiH in de achterliggende weken zeker tot de beslissing van de VRS om aan te vallen bijgedragen.³¹⁰ Ook volgens een andere westerse inlichtingendienst waren de uitvallen vanuit de *Safe Area* de vermoedelijke aanleiding voor de VRS-aanval op Srebrenica.³¹¹

De motivatie voor het inzetten van de aanval volgens Bosnisch-Servische bronnen

Het eigenlijke plan voor de aanval op de enclave, de operatie 'Krivaja '95', wordt in de volgende paragraaf besproken. Hier richt de aandacht zich op de verklaringen voor de vraag waarom de aanval plaatsvond, en waarom op dat moment. Daarbij valt uit de beschikbare Bosnisch-Servische bronnen wel een grote lijn in het denken van de VRS af te leiden, maar geen precieze omschrijving van het motief om de enclave aan te vallen.

Er kunnen twee soorten verklaringen worden onderscheiden. Ze kunnen gezocht worden bij Srebrenica als deel van een groter strategisch geheel, waarbij de ratio voor deze aanval erin moet worden gezocht dat de Bosnische Serven in de oorlog als geheel aan de verliezende hand waren, wat hen dwong tot concentratie van middelen en het forceren van politieke oplossingen, zoals verandering van kaart van de Contactgroep voor de verdeling van Bosnië. In deze verklaring is het lot van Srebrenica nauw verbonden aan dat van de enclave Žepa. Verklaringen kunnen ook gezocht worden bij de enclave als een geïsoleerd probleem, waar de VRS de aanval inzette als reactie op eerdere gebeurtenissen, en daarmee wilde testen wat er vervolgens zou gebeuren. De aanval op Srebrenica moet in deze verklaring gescheiden worden gezien van die op Žepa. Beide redeneringen zullen aan de orde komen.

306 Interview Rupert Smith, 12/01/00.

307 Ljiljana Bulatović, *General Mladić*, Beograd, 1996, p. 101.

308 SMG 1007/13. Verklaring van T. Karremans, persconferentie Kamp Plešo (Zagreb) 23/07/95.

309 ANP, 'Mladić wil onderhandelen met autoriteiten Goražde', 270523 jul 95.

310 Vertrouwelijke informatie (5).

311 Vertrouwelijk vraaggesprek (48).

In de meer overkoepelende verklaringen was het uitgangspunt voor de Bosnische Serven dat zij twee fasen onderkenden in het militair-strategische denken van de ABiH. De ABiH wilde in de eerste fase, zo dacht de VRS, alle territorium veroveren dat de Moslims op basis van het plan van de Contactgroep zou toevallen. Dat betekende dat de ABiH het beleg van Sarajevo wilde doorbreken en de Posavina Corridor bij Brčko wilde doorsnijden, om het oostelijk en westelijk deel van de Republika Srpska van elkaar te scheiden. In een tweede fase van het offensief zou over een breed front de Drina moeten worden bereikt, waarbij de oostelijke enclaves zouden worden verbonden met Centraal-Bosnië. Naast het offensief bij Sarajevo zou de ABiH offensieven inzetten vanuit Tuzla en Kladanj in de richting van Srebrenica en Žepa. De VRS vreesde dat dit kon leiden tot afsluiting van het eigen gebied. Ook onderkende de VRS het gevaar van activiteiten vanuit de enclaves ter ondersteuning van ABiH-acties elders, die als uiteindelijk resultaat zouden kunnen hebben dat de oostelijke enclaves groter zouden worden en in verbinding zouden komen te staan met Centraal-Bosnië.³¹²

Uit deze analyse wordt ook duidelijk wat de gevaren voor de VRS waren. De Bosnische Serven worstelden dan in Oost-Bosnië met twee hoofdproblemen, die maakten dat het Drina-korps zich in een weinig benijdenswaardige positie bevond. Er was ten eerste een groot gebrek aan troepen, en bovendien was het Drina-korps, dat voor een deel uit territoriaal georganiseerde formaties bestond, op twee fronten gebonden. Op de buitenlijnen betrof dat het voeren van de verdediging in de lijn Tuzla-Zvornik, Kladanj-Vlasenica, Olovo-Sokolac en Goražde-Višegrad (zie kaartje op pagina 1740). Op de binnenlijnen werd er verdedigd rond Srebrenica, Žepa en een deel van Goražde. Dit verklaart de angst van Mladić voor de vestiging van een corridor tussen de Moslim-Kroatische Federatie en de enclaves: als die zou ontstaan, zou het gebied waarvoor het Drina-korps verantwoordelijkheid was in tweeën worden gesplitst, en kon het onderbezette korps in de rug worden aangevallen. Het Drina-korps beschikte niet over reserves, en er zou dan geen andere weg openstaan dan het opgeven van de Podrinje, de streek rond Srebrenica.

Dat de *balance of forces* rond Srebrenica intussen ten gunste van de ABiH uitviel – er waren berekeningen van 1 VRS-militair op 2,8 ABiH-militairen – deed minder ter zake: binnen de ABiH beschikte niet iedereen over een wapen, en wat de zware wapens betreft had de VRS dan weer een overwicht. VRS-bronnen voerden aan dat de ABiH daarom al in november 1994 een plan zou hebben gemaakt om de bases en wapens van Dutchbat te overmeesteren,³¹³ hetgeen inderdaad het geval bleek te zijn.

Worden de acties tegen de oostelijke enclaves in beschouwing genomen – niet te verwarren met de *verovering* van de enclaves – dan is vast te stellen dat deze al langer op de Bosnisch-Servische agenda stonden. Karadžić had al begin maart 1995 een scheiding tussen Srebrenica en Žepa bevolen, om verkeer tussen de twee enclaves te voorkomen en om een ondraaglijke situatie te creëren, waarin voor de bewoners geen hoop op overleven zou zijn. Mladić had in een aansluitend directief bepaald dat de VRS operaties tegen de enclaves diende voor te bereiden. Prioriteit had in Oost-Bosnië echter het bevechten van de ABiH in het gebied ten oosten van Tuzla: Kalesija, Simin Han en de regio's Teočak en Sapna (zie kaartje op pagina 1833). De VRS hield ook in een vroeg stadium rekening met de mogelijkheid van een vertrek van UNPROFOR uit de enclaves, wat Boutros-Ghali en Janvier eind mei 1995 inderdaad

³¹² ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 1.6-1.11.

³¹³ ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 2.12, 2.13, 2.15.

zouden voorstellen (zie hoofdstuk 1 van dit deel). In dat geval zou het voor de VRS gemakkelijker worden de ABiH in de enclaves aan te pakken en de Drina-vallei in bezit te krijgen waarin de oostelijke enclaves lagen.³¹⁴

Veel VRS-bronnen maken melding van een verband tussen de acties van de ABiH en de aanval op de enclaves. In een interview, eind augustus, met het legerblad *Srpska Vojska* gaf generaal Radislav Krstić die de acties tegen Srebrenica leidde en inmiddels commandant van het Drina-korps was geworden, eveneens aan dat de motivatie voor de VRS-aanval moest worden gezocht in het feit dat in de laatste zes maanden de ABiH vanuit Srebrenica en Žepa een aantal offensieve acties had ondernomen. Servische dorpen als Osmače, Kotijevac, Višnjica en Podravanje waren in brand gestoken (niet al deze dorpen waren overigens volledig Servisch). UNPROFOR had gefaald, want het had niets gedaan om deze acties te stoppen, terwijl het daar alles van zou hebben geweten. UNPROFOR had volgens Krstić gefaald in het demilitariseren van de enclaves, en in plaats daarvan slechts een rookgordijn gevormd van waarachter de Bosnische Moslims aanvallen op Bosnisch-Servisch gebied hadden kunnen uitvoeren.

De VRS leek er van uit te gaan dat UNPROFOR en Dutchbat op de hoogte waren van de militaire activiteiten van de ABiH buiten Srebrenica. De Bosnische Serven concludeerden daarom dat UNPROFOR was bevooroordeeld, mede omdat waarschuwingen van de Veiligheidsraad en van UNPROFOR voornamelijk tegen de hen waren gericht, terwijl in Bosnisch-Servische ogen ook de Moslims de resoluties over de *Safe Areas* met voeten traden.³¹⁵ Krstić stelde vast dat de *Safe Areas* niet *safe* meer waren, en dat er gevaar was voor acties op steeds grotere schaal dieper in het Bosnisch-Servische territorium, waarbij Bosnische Serven de dood zouden vinden. Om die reden had de VRS zich genoodzaakt gezien op korte termijn maatregelen te nemen om de dreiging vanuit Srebrenica en Žepa een halt toe te roepen.³¹⁶ De voor de aanval op Žepa bestemde VRS-eenheden kregen te horen dat ABiH-sabotagegroepen tot diep in Bosnisch-Servisch gebied doordrongen, waardoor de VRS voortdurend verliezen leed.³¹⁷

Ook kolonel Milovan Milutinović, hoofd van de legervoortlichtingsdienst van het VRS-hoofdkwartier, trok een rechte lijn tussen de ABiH-acties en de VRS-aanval. Hij wees erop dat de *Safe Areas* Srebrenica, Žepa en Goražde in de laatste maand waren misbruikt om VRS-posities aan te vallen.³¹⁸ Volgens hem zouden alleen al in 1995 ABiH-strijders in zo'n vijftig Bosnisch-Servische gehuchten rond de enclave brand hebben gesticht. Om de paar dagen zouden huizen in vlammen opgaan en enkele mensen vermoord worden, hetgeen had geleid tot een vlucht uit de dorpen rond de enclave. In de maanden mei en juni 1995, en ook daarvoor al, zou de Generale Staf van de VRS waarschuwingen aan UNPROFOR hebben doen uitgaan dat de 28e Divisie niet was ontwapend. Omdat de VN niet bereid was daar iets tegen te ondernemen, begon de VRS de operatie tegen de enclave, aldus Milutinović.³¹⁹

Dat er waarschuwingen van de VRS aan UNPROFOR uitgingen was juist. Toch lijken de uitlatingen van Milutinović iets te stellig omdat, zoals eerder beschreven, de Bosnische

314 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 425/a. Karadžić, Directive No. 7, 8 March 1995, No. 2/2-11. General Pukovnik Ratko Mladić, Directive No. 7/1, 31/03/95, No. 02/2-15.

315 ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 2.12.

316 Borislav Djurđević, in *Srpska Vojska*, 25/08/

95.

317 ICTY, (IT-98-33) D96/a. Command of Drina-korps to Commands of 1st and 5th Podrinje Light Infantry Brigade, 05/07/95, No. 04/156-4.

318 *The Ledger* (Lakeland, FL), 10/07/95.

319 Interview Milovan Milutinović, 20/03/00 en 23/03/00.

Serven al in maart de beslissing hadden genomen de enclave Srebrenica in omvang terug te brengen.

Daarmee verschuift het perspectief van de algehele militair-strategische situatie in Oost-Bosnië, via een mogelijke aanval op de oostelijke enclaves, naar de aanval op Srebrenica zelf. En dan springt in de eerste plaats in het oog de vraag waarom Srebrenica niet eerder was aangevallen, terwijl Mladić in een directief had vastgelegd dat dit ‘zo spoedig mogelijk’ diende te gebeuren. De Servische journalist Zoran Petrović-Piroćanac beantwoordde deze vraag in een artikel in het Belgradose weekblad *Intervju*. Hij bevond zich vanaf 13 juli in het gebied rond Srebrenica en was de filmer van de bekende beelden van de overgave van de Moslim-mannen tijdens de tocht naar Tuzla.³²⁰

Volgens deze journalist was de reden dat Srebrenica als doel tijdelijk naar de achtergrond verschoof dat in het voorjaar de strijd om Teočak in de Majevisa-heuvels oplaaide; de VRS probeerde daar de ABiH de pas af te snijden (zie hoofdstuk 1). Later zou dit door de VRS zijn erkend als een tactische fout: al in het begin van het jaar had de val van Srebrenica voor de Bosnische Serven een verandering op het Bosnische gevechtsveld teweeg kunnen brengen, omdat het onder de voet lopen van de enclave de brigades zou hebben vrijgemaakt die elders goed gebruikt konden worden.

Volgens Petrović-Piroćanac zou het opperbevel van de Republika Srpska – met als leden Karadžić, de generaals Mladić, Gvero, Tolimir en de politici Krajišnik, Plavšić en Koljević – wel bij verschillende gelegenheden over Srebrenica hebben gesproken. Al begin januari zou de leiding van de Republika Srpska tot het besluit zijn gekomen om de druk op de oostelijke *Safe Areas* te vergroten. Onderdeel daarvan was het beperken van de bewegingsvrijheid van UNPROFOR van en naar de enclaves, en het opleggen van beperkingen aan de toegang van konvoeien. Al in februari 1995 zou Karadžić een duidelijk beeld hebben gehad van plannen ter verovering van Srebrenica, maar pas begin juli zou Mladić van het leiderschap van de Republika Srpska het groene licht hebben ontvangen om de operatie in gang te zetten.³²¹

Een verklaring voor de aanval op Srebrenica op het moment zelf kwam van de voorlichtingsdienst van de Generale Staf van de VRS. Deze liet het persbureau *Tanjug* op 9 juli een persbericht verspreiden waarin werd gesteld dat de Bosnische Moslims de *Safe Area* gebruikten om vandaar aanvallen in te zetten, waarbij met name het incident in Višnjica werd genoemd.³²² VRS-generaal Gvero probeerde op 10 juli de wereld eraan te herinneren dat de Bosnische Serven in 1993 hun opmars tegen Srebrenica hadden gestaakt, nadat de VN de belofte had gedaan dat het gebied zou worden gedemilitariseerd. De Bosnische Moslims hadden er volgens hem echter alles aan gedaan om dat te voorkomen, en hadden later zelfs wapens de enclave binnengebracht. Gvero wees op de honderd doden en meer dan tweehonderd gewonden die aan Bosnisch-Servische zijde door ABiH-acties waren gevallen. Ook Gvero noemde daarbij Višnjica, naast de dood van houthakkers, het leggen van hinderlagen voor VRS-voertuigen en het doden van politiemannen bij Osmače.

Gvero ging vervolgens over tot valse retoriek in zijn uitspraak dat de ABiH een militaire actie op touw had gezet om Srebrenica met Žepa te verbinden.³²³ Ook VRS-generaal Tolimir

320 Gesprekken Zoran Petrović-Piroćanac, 31/03/98 en 02/04/98.

321 Zoran Petrović-Piroćanac, *Intervju*, 21/07/95. ICTY (IT-98-33) OTP Ex.499/a. ICTY (IT-98-

33) OTP Ex. 403/a, Butler Report, para 1.11.

322 *Politika*, 10/07/95.

323 CRST. Telex Banja Luka (UNHCR) 11jul95 1102Z

deelde dat op 10 juli aan Janvier mee.³²⁴ Deze redenering dook wel vaker op, maar er was geen grond voor te vinden.

Het verband tussen ABiH-acties en de VRS-aanval op de enclave Srebrenica werd ook gelegd door Jovan Zametica, adviseur van Radovan Karadžić. Hij wees erop dat de Bosnische Moslims de status van de *Safe Area* hadden misbruikt, en: ‘we are determined to put a stop to these acts of terrorism’.³²⁵ Mladić schreef generaal Smith op 10 juli hetzelfde: misbruik van de *Safe Area* was de reden waarom de ‘Muslim terrorists’ moesten worden geneutraliseerd.³²⁶ Ook Akashi kreeg op 11 juli van Milošević te horen dat het militaire optreden van de VRS een reactie was op dat van de ABiH.³²⁷ Dat het misbruik van de *Safe Area* Srebrenica de Bosnische Serven hoog zat was zo wel duidelijk; aan de verschillende aantallen omgekomen burgers leek een propaganda-element niet vreemd te zijn. Op de vraag hoeveel slachtoffers er aan Bosnisch-Servische zijde waren gevallen rond Srebrenica zal verderop in deze paragraaf nader worden ingegaan.

Ook onder de Bosnisch-Servische bevolking leidde het voortdurend vallen van slachtoffers ten gevolge van uitvallen vanuit een *Safe Area*, die werd geacht te zijn gedemilitariseerd, tot grote ergernis en angst. De bewoners van Bratunac hadden de gebeurtenissen uit 1992 en 1993, toen deze plaats van twee kanten was omsingeld en vele burgers het leven hadden gelaten, niet licht vergeten. Om die reden zou er ook veel druk vanuit de Bosnisch-Servische bevolking zijn gekomen om iets tegen de uitvallen van de ABiH te doen, omdat velen vreesden daarvan het slachtoffer te worden.³²⁸

De voormalige chef van de Generale Staf van de VRS, later minister van Defensie van de Republika Srpska, generaal Manojlo Milovanović, meende eveneens dat de aanval een reactie was op de uitval van de ABiH in de richting van het hoofdkwartier van de VRS in Han Pijesak die mede uitmondde in het Višnjica-incident.³²⁹ Ook historicus Milivoje Ivanišević gaf aan dat de uitvallen van de ABiH de aanleiding tot de aanval waren; om herhaling daarvan te voorkomen moesten de ABiH-linies worden ingenomen.³³⁰ Journalist Zoran Jovanović, destijds voorlichter van het Drina-korps, bevestigde desgevraagd dat de moord op de vijf VRS-houthakkers bij Rupovo Brdo nabij Milići op 28 mei en de uitvallen op 26 juni bij Višnjica, gevolgd door een aanval op een VRS verbindingspatrouille bij Crna Rijeka, drie kilometer van het hoofdkwartier van het Drina-korps – waarbij naast twee doden en twee andere gewonden ook Jovanović’ zoon gewond raakte – bij Mladić tot het besluit leidden de enclave definitief te ontwapenen.

De aanleiding voor de aanval op Žepa was volgens hem overigens weinig anders: ook daar stonden de ABiH-troepen onder commando van de 28e Divisie, en bij sommige acties had de VRS niet geweten of de tegenstanders uit Srebrenica of uit Žepa kwamen.³³¹

Dat roept toch weer de vraag op in hoeverre de gebeurtenissen in Srebrenica en later in

324 ABiH Tuzla. Komanda 2. Korpusa aan Odbrana Republike Vojna Tajna Strogo Povjerljivo, 11/07/95, Str. pov. br. 02/8-01-1215.

325 *Associated Press*, 11/07/95; Tuesday 18:46 Eastern Time.

326 SMG 1004/84. HQ Army of the Republic of Srpska to UNPROFOR Command, 10/07/95, No. 06/17-455, verzonden door UNMO liaisonofficier Pale 11113B July 1995; SMG 1002/10. Capsat UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade, Saraje-

vo, Zagreb, 10/07/95 17:05.

327 NIOD, Coll. Clingendael. UNPROFOR/NATO Close-Air Support to Dutch Battalion at Potočari, 11/07/95, Chronology of Events.

328 Interview Momcilo Cvjetinovic, 25/06/98.

329 Interview generaal Manojlo Milovanović, 18/11/98. Milovanović was medio 1995 corps-commandant in Bihać.

330 Gesprek met Milovoje Ivanišević, 17/09/99.

331 Interview Zoran Jovanović, 13/09/99.

Žepa moeten worden gezien als onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hiervoor is generaal Krstić aangehaald die in een interview in augustus 1995 ABiH-uitvallen vanuit Srebrenica én Žepa als verklaring gaf voor de aanval op Srebrenica. Maar waarom dan Srebrenica en niet Žepa aangevallen? Tijdens het tegen hem gevoerde proces gaf Krstić aan dat de beslissing om Srebrenica aan te vallen toch op zichzelf had gestaan. Deze had volgens hem op twee pijlers gerust. De eerste was dat er een directief van de Generale Staf van de VRS bestond uit maart 1995 dat de scheiding van Srebrenica en Žepa verordonneerde – dit is in hoofdstuk 1 van dit deel aan de orde geweest. De andere pijler, tegelijk de feitelijke aanleiding om tot de aanval over te gaan, waren volgens hem toch de aanvallen van de 28e Divisie vanuit de enclave Srebrenica en de voortdurende infiltratie van Bosnisch-Servisich gebied vanuit die enclave.³³² Srebrenica leverde de VRS dus toch meer problemen op dan Žepa.

De motivatie voor het inzetten van de aanval volgens Bosnische Moslim-bronnen

Aan de zijde van de Bosnische Moslims bestond er minder inzicht in de motivatie voor de VRS-aanval. Voor zover valt na te gaan droegen zij nimmer kennis van de door Karadžić en Mladić uitgegeven directieven uit maart voor de scheiding van Srebrenica en Žepa, die aan de basis van de aanval lagen. Ter completering van de zoektocht naar de motieven voor een aanval is het niettemin gewenst ook de visies daarop aan Bosnische zijde te onderzoeken.

Brigadegeneraal Sead Delić, commandant van het 2e Korps van de ABiH, meende dat de aanval op Srebrenica alles te maken had met het ABiH-offensief vanuit Sarajevo. De ABiH had zoals gezegd uitvallen vanuit de enclave gedaan, om de VRS weg te lokken uit de omgeving van Sarajevo. De doorbreking van het beleg betekende vervolgens voor Delić het begin van de aanval op Srebrenica. Dat offensief was voor Sead Delić ook de reden waarom de aanval pas in juli 1995 plaatshad, en waarom de VRS na het oprollen van OP-E op 3 juni de aanval op Srebrenica niet verder doorzette: alle energie van de VRS was nodig bij Sarajevo.

Een aanvullende verklaring voor de aanval was naar zijn mening te vinden in de tactiek die de VRS daarbij volgde: men had eerst willen zien hoe Dutchbat reageerde op de aanval, en of er *Close Air Support* zou komen. Ook zou de VRS op die manier hebben willen uitzoeken hoe het was gesteld met de verdediging van Srebrenica door de ABiH.³³³

De Bosnische militaire inlichtingendienst gaf een iets andere verklaring voor de vraag waarom de aanval pas in juli was ingezet. De ABiH meende dat een aanval oorspronkelijk wel degelijk voor het voorjaar van 1995 was gepland. Nadat het ABiH-offensief in de Majevisa-heuvels van eind maart tot staan was gekomen, kwam een aanval op Srebrenica meteen weer in beeld. Uit *intercepts* (onderschept berichtenverkeer) en *human intelligence* (spionage) had de ABiH er lucht van gekregen dat hiertoe op 5 en 6 mei een ontmoeting plaatshad van de top van het Drina-korps, waarbij onder meer aanwezig waren: generaal Krstić, de VRS-brigadecommandanten, en beschermende en speciale eenheden van elders, die niet tot het Drina-korps behoorden. Dat het de bedoeling van de VRS was de aanval op de

332 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00.

333 Interview Sead Delić, 10/03/99. In een interview met Šefko Hodžić in juli 1998 gaf Sead Delić eenzelfde motivatie en voegde hij daaraan toe dat de Bosnische Serven ervan overtuigd waren dat de

internationale gemeenschap niet zou reageren en dat zijns inziens de internationale gemeenschap iets van een ‘knipoog’ had gegeven als een aansporing om het probleem van de oostelijke enclaves uit de wereld te krijgen. (Šefko Hodžić, *Otpočaceni koverat*, p. 249).

oostelijke enclaves in te zetten, te beginnen met Srebrenica, zou de ABiH toen duidelijk zijn geworden.³³⁴ De ABiH had toen, in mei, ook een opbouw van strijdkrachten rond de enclave menen te bespeuren.³³⁵ De VRS had de uitvoering volgens een bron in de Bosnische militaire inlichtingendienst echter op het laatste moment weer uitgesteld, omdat er tekorten bleken te zijn aan vrachtwagens en aan bussen, die nodig waren om versterkingen aan te voeren. Het plan bleef daarna volgens deze bron wel op de agenda staan, want de aanval zou voor de VRS om twee hierna te behandelen andere redenen nodig zijn geweest: ten eerste om troepen vrij te maken ter versterking van de manschappen in de Krajina, en ten tweede ter verbetering van het moreel.³³⁶

De Kroatische aanval in de Krajina was begonnen op 4 juni 1995. De vraag is dus of de daar door de Kroaten gevolgde strategie van invloed was op de beslissing van de VRS om de aanval tegen Srebrenica in te zetten. Die aanval zou namelijk betekenen dat er in Oost-Bosnië vervolgens troepen vrij zouden komen om de Kroatische aanval in de Krajina het hoofd te kunnen bieden. Dit zou volgens ABiH-corpscommandant Delić een rol hebben kunnen spelen.³³⁷ Het Bosnisch-Servisch leiderschap zou volgens hem voor de keus hebben gestaan of aan operaties in Oost- of in West-Bosnië de voorkeur moest worden gegeven. Het risico bestond immers dat wanneer in West-Bosnië de VRS aan de verliezende hand zou zijn, men zich nog steeds geconfronteerd zou zien met de Oost-Bosnische enclaves. Mladić zou meer belangstelling voor de verdediging van West-Bosnië aan de dag hebben gelegd, maar Karadžić zou hebben beslist dat Oost-Bosnië prioriteit genoot.³³⁸ In welke mate dergelijke visies een rol speelden en hoe waarschijnlijk zij waren, valt niet vast te stellen.

Ook was het voor de ABiH duidelijk dat het moreel van een deel van de VRS slecht was; een overwinning bij Srebrenica bood een mogelijkheid dit weer op te vijzelen.³³⁹ De ABiH meende hiervoor een bewijs te hebben nadat in de Bihać een aantal VRS-documenten in ABiH-handen was gevallen. Zo gaf een document van 21 juni – dus van vóór de ABiH-acties in de richting van Višnjica – dat de VRS kampte met een crisis in het moreel. Die zou een halt moeten worden toegeroepen met een snelle en korte actie.³⁴⁰

ABiH-officier Šemsudin Muminović meende voorts dat, naast tactische overwegingen, ook wraakgevoelens een rol speelden bij de beslissing Srebrenica aan te vallen. Door de moorden op Bosnische Serven buiten de enclave door ABiH-troepen, en vooral in Kravica aan het begin van de oorlog, heersten er volgens hem in de Republika Srpska wraakgevoelens.³⁴¹ Wellicht moeten deze wraakgevoelens naar twee niveaus worden onderscheiden: ten eerste als een algemeen wraakmotief in het conflict in het licht van de gebeurtenissen in de achterliggende jaren, en ten tweede als een specifieke beweegreden bij de beslissing de enclave daadwerkelijk onder de voet te lopen.

Aan Bosnische zijde leek overigens niet iedereen overtuigd van een verband met de gebeurtenissen in Višnjica. Legercommandant Rasim Delić dacht niet dat dat een voorwendsel voor een aanval was: ‘De Serven zouden *alles* aangeprepen hebben, zodra ze tot de aanval hadden besloten. Ze waren toen in grote problemen, verloren terrein en raakten gedesoriënteerd. In

334 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

335 Interview Ramiz Bećirović, 08/02/98.

336 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

337 Interview Sead Delić, 10/03/99.

338 Mededeling Brigadier Makar, 23/03/01.

339 Interview Šefko Tihić, 08/03/99.

340 ABiH Tuzla. ABiH Commando 2e Korps aan alle divisies, 18/07/95, nr. 04/1-105-618. Verwezen werd naar een document van de Generale Staf van de VRS van 21/06/95 nr. 02/2.

341 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

hun ogen zou één grote overwinning dat proces kunnen keren.’ Ook de divisiecommandant in Srebrenica, Bećirović, meende dat er geen direct verband bestond met de latere aanval op de enclave.³⁴² Politiecommandant Hakija Meholjić dacht dat de beslissing om Srebrenica in te nemen al voor de gebeurtenissen in Višnjica was genomen.³⁴³ De lokale SDA-politicus Ibran Mustafić noemde de uitval die was uitgemond in het incident in Višnjica de enige actie van de lokale ABiH die redelijk goed was gegaan, al had het weinig voorgesteld. Hij meende juist wel weer dat dit de Bosnisch-Servische aanval tot gevolg had gehad.³⁴⁴ Het oordeel van de drie laatsten moet echter met enige omzichtigheid worden benaderd omdat het hier vermoedens van bewoners van de enclave betrof, die weinig zicht hadden op wat er zich buiten de enclave afspeelde.

Impliciet legde ook de Bosnische tijdelijk zaakgelastigde bij de VN, Ivan Mišić, een verband tussen de Bosnisch-Servische aanval en de gebeurtenissen in Višnjica, al noemde hij die plaats niet bij naam. Mišić verklaarde op 12 juli, een dag na de val van Srebrenica, in de Veiligheidsraad dat de strategen in Pale zelf een aanval op touw hadden gezet tegen een ogenschijnlijk Servisch dorp. Dat dorp zou bevolkt zijn met acteurs die speelden dat ze waren geterroriseerd door *Muslim Special Forces*. Televisie en verslaggevers waren daar weliswaar onmiddellijk ter plaatse geweest, maar de buitenlandse pers had niet kunnen weten dat het hier in werkelijkheid een Bosnisch dorp betrof dat door Karadžić’ hordes etnisch was gezuiverd. Het waren methodes waarvan Goebbels zich eerder had bediend, aldus Mišić.³⁴⁵

Tenslotte zou ook het NAVO-bombardement op Pale op 25 en 26 mei naar de mening van de ABiH van invloed zijn geweest op het VRS-besluit om de enclaves aan te vallen. Meer bombardementen konden immers leiden tot verdere aantasting van de militaire infrastructuur van de VRS, en konden gedachten daar versterken om de Bosnische crisis langs militaire weg te beslechten.³⁴⁶

Een balans van de motivatie voor het inzetten van de aanval

Bosnische Serven en Bosnische Moslims lijken het er grosso modo over eens te zijn dat verliezen aan Bosnisch-Servische kant voor de VRS ten gevolge van acties van Bosnische Moslims een steen des aanstoots waren, die sterk meespeelden in de motivatie voor het begin van de aanval op de enclave. De vraag hoe groot die verliezen buiten het territorium van de enclave precies waren is niet volledig te beantwoorden. Dat lijkt mede het gevolg te zijn van de definiëring van het tijdvak en de omvang van het gebied, en van de vraag of het om militairen of burgers ging. Bedoeld kunnen zijn de aantallen slachtoffers vanaf het begin van de oorlog, of vanaf de periode van het uitroepen van Srebrenica tot *Safe Area*. Wat de omvang van het gebied waaraan wordt gerefereerd betreft: het kan om de streek van de Podrinje gaan met de aan Srebrenica grenzende *Opština*’s als Bratunac, Skelani en Milići, of een wijder gebied.

Om deze redenen deden verschillende totaalschattingen de ronde van het aantal slachtoffers aan Bosnisch-Servische zijde rond Srebrenica. Karadžić bijvoorbeeld noemde al op 26 januari 1994 een getal van 1260 Servische doden ten gevolge van ABiH-uitvallen.³⁴⁷ Pa-

342 Interview Rasim Delić, 21/04/98.

343 Interview Hakija Meholjić, 19/04/98.

344 Interview Ibran Mustafić, 16/04/98.

345 ABZ, PNVN. Security Council 3553rd mee-

ting (S/PV.3553) van 12/07/95.

346 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

347 *The Toronto Star*, 26/6/94.

tholoog-anatoom Zoran Stanković, die veel lijkschouwingen in het gebied uitvoerde, meende dat gedurende de gehele oorlog rond Srebrenica ongeveer 1600 doden aan Bosnisch-Servische kant waren gevallen.³⁴⁸ Historicus Milivoje Ivanišević gaf eveneens aan dat voorafgaande aan de val van de enclave 1600 Bosnische Serven in en rond Srebrenica waren omgekomen.³⁴⁹ Journalist Zoran Jovanović meende zelfs dat in de regio's rond Vlasenica, Bratunac en Srebrenica gedurende de gehele oorlog zo'n drieduizend Serven waren omgekomen, waarvan negentig procent burger was geweest.³⁵⁰ VRS-majoor Zoran Malinić gaf in juli 1995 aan dat in de twee voorafgaande jaren zevenhonderd slachtoffers te betreuren waren geweest.³⁵¹ Mladić schreef op 10 juli aan Smith dat door misbruik van de *Safe Area* honderd Servische burgers om het leven waren gekomen en dat er tweehonderd gewond waren geraakt.³⁵² Jovan Zametica, adviseur van Karadžić, beweerde op 11 juli: 'We have had 30 killed civilians in the past 45 days.'³⁵³ Waar het louter militaire verliezen betrof, liet Milošević op 11 juli aan Akashi weten dat in de achterliggende weken bij hinderlagen en aanvallen 150 VRS-soldaten waren gesneuveld.³⁵⁴ Uit van de VRS afkomstige gegevens valt verder op te maken dat er na de demilitarisatie van Srebrenica 35 militairen van de Bratunac Brigade waren gedood en 25 van de Zvornik Brigade, terwijl er 13 werden vermist.³⁵⁵ De ABiH schatte dat de aanval in de richting van Han Pijesak en het incident in Višnjica de VRS op meer dan veertig slachtoffers was komen te staan, en mogelijk zelfs 71. Bovendien waren in de dagen voorafgaande aan de *raid* nog eens dertien VRS-soldaten gesneuveld.³⁵⁶

Een militair-strategische reden voor de Generale Staf van de VRS om de operatie in gang te zetten, was het vrijmaken van troepen. Die waren hard nodig rond Sarajevo en elders aan de door het Drina-korps dun bezette frontlijn.³⁵⁷ Ook binnen de ABiH rees de gedachte dat de VRS de brigades die bij Srebrenica vast zaten elders nodig had. Sefer Halilović, voormalig ABiH-bevelhebber, meende zelfs dat Mladić' gebrek aan troepen voor een groot deel de Bosnisch-Servische strategie bepaalde.³⁵⁸ Op het belang van de VRS-troepen rond Srebrenica viel wel wat op af te dingen, omdat het lokale en bepaald geen eersterangstroepen betrof. Aan de andere kant waren door de drie oostelijke enclaves zesduizend man VRS daar gebonden, en dat was weer geen onbetekenend aantal.

In ieder geval paste het in omvang terugbrengen van de enclave Srebrenica in een door de VRS vooraf vastgesteld politiek-militair kader. Dat is in het inleidende hoofdstuk van dit deel besproken: het doel van de Bosnische Serven was om terug te keren naar de eerste demilitarisatieovereenkomst van april 1993, toen de omvang van de enclave slechts vier bij anderhalve kilometer bedroeg. Welbewust wilden de Bosnische Serven daarom een ondraaglijke toestand voor de bevolking creëren. Alhoewel dat niet zo door de Bosnische Serven was uitgesproken, zou dat moeten leiden tot een grootscheepse evacuatie zoals die

348 Interview Zoran Stanković, 28/05/00.

349 Interview Milivoje Ivanišević, 13/12/99.

350 Interview Zoran Jovanović, 13/09/99.

351 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

352 SMG 1004/84. HQ Army of the Republic of Srpska to UNPROFOR Command, 10/07/95, No. 06/17-455, verzonden door UNMO liaisonofficier Pale IIII3B July 1995.

353 *Associated Press*, 11/07/95; Tuesday 18:46 Eastern Time.

354 NIOD, Coll. Clingendael. UNPROFOR/

NATO Close-Air Support to Dutch Battalion at Potočari, 11/07/95, Chronology of Events.

355 ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 2.28 en 2.33.

356 ICTY (IT-98-33) D67/a. ABiH Command of 28th Division (Maj Ramiz Bećirović) to Command of 2nd Corps, Section for Morale and Political Guidance, 30/06/95, No. 01-114/95.

357 ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 3.3.

358 Interview Sefer Halilović, 17/04/98.

ook in 1993 was voorzien, maar die toen op weerstand van de Bosnische regering was gestuit.

Het cynische van dit alles is dat Srebrenica voor de Bosnische Moslims geen prioriteit in de oorlogvoering had, en dat gold ook voor de Bosnische Serven. Het gebied ten oosten van Tuzla, de Majevisa-heuvels, en vooral Sarajevo waren van aanmerkelijk groter belang. Maar juist het belang dat de Bosnische Moslims aan Sarajevo hechtten, leidde ertoe dat ook Srebrenica bij die strijd betrokken werd: de ABiH voerde afleidingsmanoeuvres buiten het territorium van de enclave uit, om zo de VRS rond de enclaves te binden en te verhinderen dat deze versterkingen naar Sarajevo kon zenden. Dat vestigde de aandacht van de Bosnische Serven op de enclave Srebrenica, die werd geacht te zijn gedemilitariseerd – zo lieten zij niet na te benadrukken wegens de verliezen die ze daar leden.

Tijdens de oorlog in Bosnië was het niet ongebruikelijk dat de ABiH door militaire actie de woede van de VRS opwekte, die daarop disproportioneel en met een overmaat aan zware wapens terugslag. Voormalig ABiH-legercommandant Halilović wees er dan ook op dat Srebrenica en Žepa nooit bij de strijd om Sarajevo betrokken hadden mogen worden, wanneer niet zeker was gesteld dat de enclaves veilig zouden zijn.³⁵⁹

De voornaamste reden voor de aanval op Srebrenica moet dan ook toch worden gezocht bij de activiteiten die de ABiH buiten de grenzen van de enclave uitvoerde. Generaal Krstić noemde dat de basis voor de aanval op Srebrenica.³⁶⁰ Ook valt niet uit te sluiten dat Mladić' angst voor door de ABiH te openen corridors naar de oostelijke enclaves een rol heeft gespeeld.

Daarnaast bood het elimineren van de enclave een aantal bijkomende voordelen, al waren dat geen drijfveren op zich. Het vrijmaken van troepen rond de enclaves kwam de infanteriezwakke VRS goed van pas, omdat de troepen daardoor elders ingezet konden worden. Ook was een overwinning nuttig om het afkalvende moreel op te peppen. Bovendien dwong de aanval op de enclave tot nieuwe politieke onderhandelingen, omdat de kaart voor de verdeling van Bosnië er danig door op zijn kop werd gezet.

11. VRS-plannen voor de aanval op Srebrenica

In de twee slotparagrafen van dit hoofdstuk komen de ontwikkelingen van de plannen voor het inzetten van een aanval door de VRS op de enclave aan de orde. Daarbij zal worden aangetoond dat die plannen in een heel laat stadium en in korte tijd totstandkwamen. Ook al bestond al vanaf maart het idee dat de enclave in omvang teruggebracht zou moeten worden, zoals hiervoor uiteengezet is, er was geen sprake van een maandenlange voorbereiding van deze operatie; de voorbereiding was een kwestie van dagen. Evenmin was het bij het begin van de aanval de bedoeling de enclave in zijn geheel te gaan bezetten; die beslissing viel pas op 9 juli, enkele dagen na het begin van de aanval, waarover in het volgende hoofdstuk meer.

Ook zal worden gezien welke voortekenen er waren die Dutchbat en de 28e Divisie op een mogelijke aanval hadden kunnen wijzen. Voor een meer uitgebreide studie naar voorkennis op de hogere militaire en politieke niveaus wordt verwezen naar de afzonderlijke bijlage bij dit rapport: *Intelligence en de oorlog in Bosnië 1992-1995. De rol van de inlichtingendiensten*.

³⁵⁹ Interview Sefer Halilović, 17/04/98.

of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 10.

³⁶⁰ ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 399/a, Interview

De militair-technische planning van de aanval

Het eerste signaal dat de VRS bij Srebrenica een actie op touw gingen zetten, was de komst van een groep stafofficieren van het Drina-korps in het gebied van de Bratunac Brigade, ten noorden van de enclave. Deze groep stond onder leiding van de chef-staf van het corps, generaal-majoor Radislav Krstić, die na 13 juli commandant werd van het gehele Drina-korps. Met de komst van deze groep nam de planning voor wat ging heten operatie 'Krivaja 95' een aanvang.³⁶¹

Op 2 juli resulteerde dat in een door het Drina-korps uitgegeven operatieplan. Het doel van 'Krivaja 95' was om zo spoedig mogelijk de enclaves Žepa en Srebrenica van elkaar te scheiden, in omvang terug te brengen tot hun stedelijk gebied, en de voorwaarden te scheppen voor hun eliminatie. Dat alles moest worden bereikt met een verrassingsaanval. Eenheden rond de enclave kregen opdracht een actieve verdediging te voeren, terwijl aparte aanvalseenheden de enclaves moesten verkleinen.

Het plan voorzag voor Srebrenica in twee aanvalsrichtingen. De hoofdwas liep vanuit het zuidoosten van de enclave, van Zeleni Jadar, naar Srebrenica. Twee secundaire assen liepen vanuit het westelijke Derventa via Sućeska naar Srebrenica, met een daartussen gelegen as vanuit het gebied Podravno naar Vijogor (zie kaartje op pagina 2066-2067). Een opmars via deze secundaire assen bleek niet nodig te zijn, en de daarvoor bestemde eenheden bleven tot 11 juli passief.³⁶²

Een bataljon van de Zvornik Brigade kreeg tot taak via Bukova Glava (bij OP-F in het zuidoosten), Pasmulići en Bojna (eveneens in het zuidoosten van de enclave) de hoogten en de zuidelijke toegang tot Srebrenica te controleren. Een gevechtsgroep (ter sterkte van een bataljon) van de 2e Romanija Brigade kreeg een parallelle en iets westelijker opmarsroute toegewezen, beginnend in Jasenova en via Bujaković en het gebied bij Orahovica naar Stupine, waarmee de westelijke toegang tot Srebrenica kon worden gecontroleerd. Een gevechtsgroep (eveneens ter sterkte van een bataljon) met een peloton tanks van de Birač Brigade kreeg als uitgangstelling het gebied bij Podravno en een opmarsroute via de berg Alibegovac naar het gebied Bajramovići om zo de toegangen tot Srebrenica westelijk van de Romanija Brigade bij Stupine af te sluiten.

Naast de Zvornik Brigade zouden de volgende drie eenheden de aanval moeten uitvoeren: de Bratunac Brigade, de Milići Brigade, en het Skelani-bataljon. De Bratunac Brigade kreeg als taak vanuit de reeds bezette posities de ABiH op de hoogten Predola (bij OP-Q), Divljakinja, Crni Guber en Olevine aan te vallen (zie kaartje op pagina 2067). Vervolgens moest de Bratunac Brigade de hoogte Gradac (tussen Srebrenica en Potočari) bezetten, om zo te voorkomen dat de ABiH reserves vanuit Potočari naar Srebrenica overbracht.

De Milići Brigade diende met een compagnie vanuit het zuiden door de linies te breken om de berg Kak in handen te krijgen en vervolgens in noordelijke richting verder te gaan om de weg bij Staroglavice te controleren. De eenheden van de Milići Brigade zelf moesten afleidingsacties uitvoeren om de ABiH aan de westkant van de enclave bij onder meer Jagličići (OP-M), Ravni Buljin, Osoje (voormalige OP-B), Podgaj en Žedanjsko (OP-C) te binden.

Het Skelani-bataljon kreeg de rol van corps reserve toebedeeld. Dit bataljon zou achter de andere eenheden moeten doorstoten naar Osredak in het hart van de enclave. De artillerie

361 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 403/a, Butler Report, p. 6 en 15.

362 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 428/a. Command

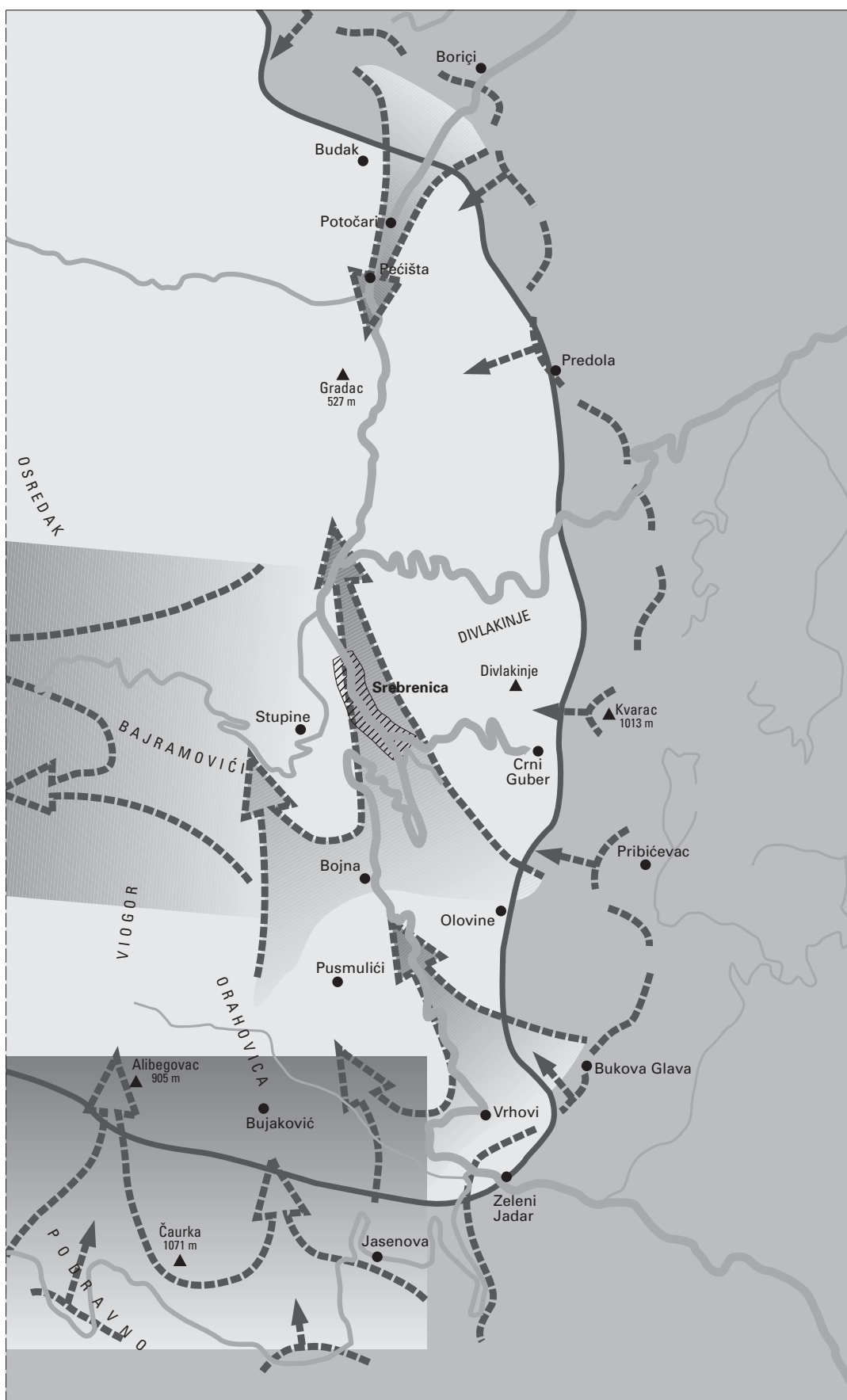
of the Drina-korps to Commands of 1Zpbr, 1Bpbr, 2Rmtbr, 1Brlpbr, 1Mlpbr, Map, 02/07/95, No. 04/156-2.

DE VAL VAN SREBRENICA

Operatie Krivaja '95

DE PERIODE VAN 25 MEI 1995 TOT 6 JULI 1995

zou rond Pribićevac worden opgesteld, om het uitbrengen van vuur op militaire doelen voor te bereiden. Er was ook voorzien in een inleidend bombardement. Zouden NAVO-vliegtuigen worden ingezet ter ondersteuning van UNPROFOR, dan dienden zij te worden aangevallen. De veiligheidsorganen van het Drina-korps en de militaire politie waren bestemd om krijgsgevangenen te verzamelen en te bewaken. De orders luiden: 'In dealing with prisoners of war and the civilian population, behave in every way in accordance with the Geneva Conventions.'³⁶³

Op 2 juli gaf het Drina-korps een waarschuwingsbevel aan de verschillende brigades van het korps om troepen gereed te maken. De Bratunac Brigade was daarbij verantwoordelijk voor de oostelijke en noordelijke sector rond de enclave, de Milići Brigade voor de westelijke sector en het Skelani-bataljon voor de zuidelijke sector. De Bratunac en Milići Brigade en het Skelani-bataljon hadden na het oproepen van reservisten medio juni enige versterking gekregen, maar desondanks waren deze eenheden te slecht uitgerust, te veel bemand met oudere reservisten, en te weinig getraind om er een aanval mee in te kunnen zetten.

De 1e Zvornik Infanterie Brigade en de 1e en 5e Podrinje Lichte Infanterie Brigade was opgedragen elk een licht bewapend bataljon gereed te maken. De 1e Birač Infanterie Brigade, de 2e Romanija Gemotoriseerde Brigade en de 1e Vlasenica Lichte Infanterie Brigade moesten elk een versterkte compagnie gereed maken als deel van een bataljon of voor zelfstandige opdrachten. Daarnaast moest het 5e Gemengde Artillerie Regiment de wapens voor de ondersteuning van de operatie leveren.³⁶⁴

Deze kleinere eenheden werden ondergebracht in een tactische groep. Een dergelijke formatie van tijdelijke eenheden, en aanpassing van de bevelsverhoudingen voor operaties in een specifiek gebied, was in de VRS niet ongewoon. Evenmin was het ongebruikelijk dat de VRS de beste en jongste eenheden selecteerde om daarmee een aanval uit te kunnen voeren. De oudere dienstplichtigen die de loopgraven bemanden – en zich vaak met allerlei handeltjes met de tegenpartij inlieten – werden voor dat werk ongeschikt geacht.

De nieuw gevormde tactische groep kwam onder bevel te staan van luitenant-kolonel Vinko Pandurević, commandant van de Zvornik Brigade. Deze brigade leverde tevens een peloton tanks en gemotoriseerde (in militaire termen: self-propelled) artillerie. Het was de verplaatsing van deze eenheden die op 5 juli was opgemerkt door Dutchbat en UNHCR.

De plaatsvervangend commandant van de nieuwe eenheid werd kapitein 1e klas Milan Jolović, bijgenaamd 'Legenda', die tevens het Podrinje Detachement, beter bekend als de 'Drina Wolven' commandeerde: dat waren ervaren, goed uitgeruste en goed getrainde groepen die bij een aanval de spits konden afbijten.

Andere onderbevelstellingen betroffen het 65e Protection Regiment (Diversanten) en het 10e Sabotage Detachement. De 65e Diversanten waren gelegerd in Han Pijesak ter bewaking van de militaire installaties aldaar en op de berg Veliki Žep. Het was een van de sterkste formaties van de VRS en stond normaliter direct onder bevel van de Generale Staf. Commandant was luitenant-kolonel Milomir Savčić. Het 10e Sabotage Detachement bestond uit

363 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 428/a. Command of the Drina Corps to Commands of 1Zpbr, 1Bpbr, 2Rmtbr, 1Brlpbr, 1Mlpbr, Map, 02/07/95, No. 04/156-2. Zie ook ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 3.8.

364 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 403/a, Butler

Report, p. 6 en 15; ICTY (IT-98-33) OTP Ex.427/a. Drina Corps Command (Major General Milenko Živanović) to Commands 1ZPBR, 1BPBR, 2RMTBR, 1VLPBR, 1PLPBR, 5PLPBR, 1BRLPBR, 1MLPBR, 5MAP, Skelani SPB, 02/07/95, No. 01/04-156-1.

twee pelotons afkomstig uit Vlasenica en Bijeljina en stond onder bevel van luitenant Milorad Pelemiš. Deze eenheid werd ingezet voor sabotageacties en viel rechtstreeks onder het Drina-korps. Een bataljon Militaire Politie, onder bevel van majoor Zoran Malinić, kwam uit Nova Kasaba.

Ook waren eenheden van de politie, die tot het ministerie van Binnenlandse Zaken behoorden, ter beschikking van de VRS gesteld; na het uitroepen van de staat van beleg of de staat van oorlog bestond daartoe vanuit het oude Joegoslavië de mogelijkheid. Dergelijke eenheden vielen onder te verdelen in *Municipal Police* en *Speciale Politie*. De eerste waren in militaire verbanden georganiseerd en verantwoordelijk voor de wetshandhaving en veiligheid in hun gebied. Deze eenheden mochten door militaire commandanten worden ingezet voor vooraf overeengekomen operaties. De eenheden waren afkomstig uit Vlasenica, Milići, Bratunac, Skelani, Višegrad en Rogatica. Binnen hun eigen structuur stonden deze formaties onder controle van de regionale Centar Službe Bezbednosti (de veiligheidsdienst) in Zvornik. Chef daar was Dragomir Vasić, en zijn plaatsvervanger was Mane Djurić. Een formatie van *Speciale Politie* onder politie luitenant-kolonel Ljubiša Borovčanin, opereerde later in Potočari. Het was niet ongebruikelijk dat bataljons van de *Speciale Politie* aan gevechtsoperaties deelnamen.³⁶⁵

Het samenstellen van de bataljons en versterkte compagnieën diende nog op de dag dat deze order gegeven werd, 2 juli, te zijn voltooid; door de gevechtseenheden uit te werken plannen moesten op 3 juli zijn voltooid. De voorbereidingen voor offensieve operaties dienden op 4 juli te zijn voltooid, en de overbrenging van de aangewezen eenheden naar het operatiegebied op 5 juli. Drina-korpscommandant generaal Milenko Živanović en een groep bevelvoerende officieren bevonden zich op 3 en 4 juli op de vooruitgeschoven commandopost van de Bratunac Brigade in Pribićevec, die zicht op Srebrenica had. In de middag van 4 juli ging de vooruitgeschoven commandopost van het Drina-korps op diezelfde plaats open. De verwachting van de VRS was dat de ABiH de enclave met kracht zou verdedigen, en dat deze daarbij steun van UNPROFOR zouden krijgen.³⁶⁶ Een aanvullende order betrof de luchtverdediging; de VRS ging ervan uit dat het NAVO-luchtwapen te hulp zou worden geroepen.³⁶⁷ Op 6 juli om 02.00 uur dienden de verbindingen te zijn bezet. De gedachte was dat de operatie binnen drie tot vijf dagen voltooid zou kunnen worden.³⁶⁸

Daarnaast kregen ter ondersteuning van de operaties bij Srebrenica alle eenheden van het Drina-korps de aanwijzing om van de verdediging over te gaan op de aanval, en offensieve acties uit te voeren langs het gehele front tot en met Kladanj en Olovo. De aanvallen op Srebrenica en Žepa leidden zo tevens tot gevechten bij Tuzla, Zvornik, Kladanj, Vlasenica, Olovo en Sokolac. Volgens generaal Krstić wist de VRS de ABiH-tegenacties in die gebieden af te slaan, zodat de troepen bij Srebrenica en Žepa ongehinderd hun orders konden uit-

365 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 429/a. 1 Zvornik pbr to the Command: Chief of Security, 02/07/95, No. 01-244. ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 403/a, Butler Report, p. 11-15.

366 ICTY (IT-98-33) OTP Ex.427/a. Drina Corps Command (Major General Milenko Živanović) to Commands 1Zpbr, 1Bpbr, 2Rmtbr, 1Vlpbr, 1Plpbr, 5Plpbr, 1Brlpbr, 1Mlpbr, 5Map, Skelani

SPB, 02/07/95, No. 01/04-156-1.

367 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 403/a, Butler Report, p. 16, para 3.8.

368 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 428/a. Command of the Drina Corps to Commands of 1Zpbr, 1Bpbr, 2Rmtbr, 1Brlpbr, 1Mlpbr, Map, 02/07/95, No. 04/156-2. Zie ook ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 3.8.

voeren. Door de concentratie van de berichtgeving op Srebrenica kwamen dergelijke gevechtsacties en die bij Žepa in rapportages echter nauwelijks aan de orde.³⁶⁹

Op 5 juli meldde generaal Živanović aan de Generale Staf dat alle eenheden van zijn corps de voorbereidingen hadden voltooid. Hij herhaalde nog eens de opdracht: een offensieve operatie tegen Srebrenica met als doel het scheiden van Srebrenica en Žepa en het terugbrengen in omvang van Srebrenica tot een gebied dat overeenkwam met de oorspronkelijke in april 1993 gedemilitariseerde zone.

Om te voorkomen dat eenheden uit Žepa de VRS in de rug konden aanvallen, vroeg Živanović de Generale Staf zeker te stellen dat de 65e Diversanten op 6 juli in alle vroegte Žepa aanvielen. De 1e en 5e Podrinje Brigade hadden al opdracht dat te doen.³⁷⁰ Deze voor Žepa bestemde eenheden kregen ter verklaring van hun aanvalsdoel te horen dat er een corridor tussen de twee enclaves was gevestigd voor de uitwisseling van goederen, en dat vanuit de enclave verschillende terroristische sabotagegroepen diep tot in Bosnisch-Servisch gebied doordrongen, waardoor de VRS voortdurend verliezen leed en schade werd toegebracht.³⁷¹ Hierdoor werd zowel een link gelegd met het strategische directief van Karadžić uit maart 1995 tot het scheiden van Srebrenica en Žepa, als met de ABiH-uitvallen uit Srebrenica.

De militaire tactiek achter de aanval

Wat aan het operatieplan opvalt, is dat het in zeer korte tijd totstandkwam. Ook voor de voorbereiding was weinig tijd. Niettemin zal het bijeenharken van bataljons en compagnieën uit verschillende brigades, deze in ad hoc-verbanden onder vreemde staven onderbrengen, en het verplaatsen van deze eenheden de nodige coördinatieproblemen met zich mee hebben gebracht.

Vrijwel alle inspanning was op het zuidelijk deel van de enclave gericht, hetgeen op zich consistent was met de opdracht: het scheiden van Srebrenica en Žepa. Het was ook de minst riskante aanvalsrichting van de drie mogelijkheden: vanuit Derventa in het westen, vanuit Bratunac in het noorden, of vanuit Zeleni Jadar in het zuiden. Vanaf Derventa oprukken betekende dat de langste route naar de stad Srebrenica gebruikt moest worden, die bovendien door moeilijk terrein ging, en waar geen verharde wegen waren. De route vanuit Bratunac was de meest directe, maar had het nadeel dat al direct op de Dutchbat-compound in Potočari zou worden gestoten. Die route kende bovendien vrij open terrein, hetgeen bij tijdige ontdekking door de Bosnische Moslims het gebruik van zwaar materieel nodig kon maken, en bracht ook het risico van verliezen met zich mee. Het zuidelijk deel van de enclave was relatief slecht verdedigd, en bood de kortste route naar de stad via redelijk gedekt terrein.

Het plan trof geen voorzieningen om een massale vlucht van de bevolking in noordelijke richting, naar Bratunac of van daar naar Joegoslavisch gebied, te keren: van een afsluiting van de enclave in noordelijke richting was geen sprake. De ene compagnie van de Bosnische Serven die was aangewezen om de hoogte bij Gradac te bezetten, diede weg tussen Sre-

369 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 744/a. Vuk Kovačević in een interview met generaal-majoor Radislav Krstić in *Drinski*, november 1995, p. 7-9.

370 ICTY (IT-98-33) D76/a. Drina Corps Forward Command Post to General Staff VRS, 05/07/

95, No. 04/156-4-1.

371 ICTY (IT-98-33) D96/a. Command of Drina Corps to Commands of 1st and 5th Podrinje Light Infantry Brigade, 05/07/95, No. 04/156-4.

brenica en Potočari domineerde, zou dat punt na inname van tussengelegen aanvalsdelen pas na enige tijd hebben kunnen bereiken.

De VRS maakte het zo ook de mannen niet al te moeilijk om in noordelijke richting uit te breken voor hun latere tocht naar Tuzla, al was die uitbraak niet verwacht. Er zijn geen aanwijzingen dat dit een welbewuste tactiek was of dat er doelbewust een corridor werd geopend.

Wat verder opvalt was dat UNPROFOR voor de VRS 'lucht' was. Het operatieplan hield op geen enkele wijze rekening met de aanwezigheid van Dutchbat. Mogelijk verwachtte de VRS dat UNPROFOR neutraal zou blijven. De VRS had althans geen voorzieningen getroffen om de compounds van Dutchbat te isoleren. Op de VRS-kaarten voor de operatie stonden de compounds, evenals de OP's, niet eens ingetekend. Alleen met de inzet van NAVO-vliegtuigen of luchtmobiele eenheden was rekening gehouden.

De sterkte waarmee de VRS de aanval uitvoerde, is niet nauwkeurig bekend. De drie eenheden die zich rond de enclave bevonden telden in juni 1995 samen 1700 man. Deze eenheden beschikten over tanks, achttien stuks veldartillerie en enkele MRLS-raketwerpers. De VRS voerde 2000 tot 3000 manschappen versterking aan, waaronder niet tot het Drina-korps behorende speciale troepen. De aanval zelf zou met 1500 tot 1700 man zijn ingezet.³⁷²

Dat speciale troepen bij de aanval waren betrokken, werd in het Westen pas achteraf bekend. Ook toen werd pas het bestaan van het 10e Sabotage Detachement duidelijk, met een sterkte van honderd tot tweehonderd man.

Verder maakte een detachement Griekse vrijwilligers deel uit van het Drina-korps. Mogelijk waren er ook twee- tot driehonderd Arkan Tijgers betrokken, die onder controle stonden van het Servische ministerie van Buitenlandse Zaken. Een medewerkster van *Médicins Sans Frontières* was er zeker van na de val Arkan samen met Mladić in Srebrenica te hebben gezien. Mladić had bij die gelegenheid Arkan gevraagd of hij met *Médicins Sans Frontières* wilde kennis maken. Anders dan in 1992 had zij echter geen acties van Arkan Tijgers gezien.³⁷³

Het doel van de operatie was dus niet de inname van de *Safe Area* Srebrenica, maar verkleining ervan, alsmede het doorsnijden van de verbinding met Žepa. De operatie paste binnen het al begin maart 1995 door Karadžić uitgegeven directief, waarnaar hiervoor is verwezen. Vanuit militair oogpunt was dit directief overigens onhelder: het gaf niet precies aan welk militair doel moest worden bereikt, en ging niet verder dan te stellen dat er een ondraaglijke situatie voor de bevolking moest worden gecreëerd, en dat de enclave verkleind moest worden.

In Mladić' visie omvatte de *Safe Area* een gebied niet groter dan 4,5 bij 1 kilometer rond de stad. Hij wilde geen groter gebied respecteren. Het samenpakken van 35.000 mensen op een zo klein oppervlak zou inderdaad voor de bevolking een ondraaglijke situatie doen ontstaan. Alhoewel geen enkel directief zich uitsprak over wat er in die omstandigheden met de bevolking diende te gebeuren, was de opzet kennelijk door het moedwillig organiseren van een humanitaire catastrofe een verplaatsing van die bevolking tot stand te brengen. Daarbij

³⁷² Interview Zoran Petrović-Piroćanac, 31/03/98 en 02/04/98.

³⁷³ Interview Emira Selimović, 21/10/98.

zou UNPROFOR dan de regie moeten voeren, en niet de Bosnische Serven. Het zou anders uitpakken.³⁷⁴

12. Voortekenen van de aanval?

Van de hierboven geschetste VRS-plannen voor een aanval op de enclave hadden UNPROFOR en de Bosnische Moslims geen weet. Er was ook weinig dat op voorbereidingen voor een aanval wees. In de eerste dagen van juli was het, ondanks een verhoging van de *battlenoise* rustig in de enclave.

Op 2 juli meldde een bewoner dat bij OP-Q een vrouw was neergeschoten. Toen de OP-commandant en de gewondenverzorger arriveerden was zij reeds overleden. Diezelfde dag vuurde de VRS met een machinegeweer op een Dutchbat-patrouille. Het enige dat verder opviel was dat stellingen op de berg Čauš permanent waren bezet, wat eerder niet het geval was geweest. Ten opzichte van eerdere dagen was de *battlenoise* op 2 juli nog laag te noemen en was het rustig in het gebied.

In Goražde en Žepa leken de spanningen hoger te zijn. In Goražde hield de ABiH het Oekraïense bataljon ingesloten, en wilde dit pas laten vertrekken ná aflossing van dat bataljon. In Žepa voerde de VRS met 120 mm mortieren verscheidene beschietingen uit.

In de Majevica-heuvels en rond Mount Vis (van waaruit VRS-artillerie Tuzla bestreek) was het een ‘generally quiet week’ en waren de operaties van de ABiH, na verliezen van vermoedelijk drieduizend doden en gewonden, tot stilstand gekomen. Wel leidde UNPF in Zagreb uit troepenverplaatsingen af dat in de nabije toekomst de ABiH zijn offensieve operaties ging hervatten. Het doel daarvan leek te zijn om de Posavina-corridor te bestoken, de verbinding tussen het westelijke en oostelijke deel van de Republika Srpska bij Brčko. Troepenverplaatsingen die wezen op een mogelijk ABiH-offensief in de Majevica-heuvels bleken slechts aflossingen te betreffen.³⁷⁵

Hulp van het Joegoslavische leger aan de VRS?

Dat het Joegoslavische leger, de Vojska Joegoslavië (VJ), zoals de ABiH stelde, al in juni vanuit Servië uitrusting overbracht naar Bosnië als voorbereiding voor de aanval (vooral artillerie),³⁷⁶ is niet onmogelijk, maar het is onwaarschijnlijk dat dit om grote hoeveelheden ging. Bij de bruggen over de Drina, zoals bij Ljubovija tegenover Bratunac, bevonden zich dag en nacht internationale waarnemers van ICFY (de *International Conference on the Former Yugoslavia*). Bovendien had de VRS niet direct een groot tekort aan artillerie.

Uit ABiH-kring kwamen na de aanval meer meldingen van voortekenen die er geweest waren: het 2e Korps van de ABiH sprak van de komst van een artillerieregiment van het

374 UNGE, UNPROFOR, Box 215, File BHC95 7 Mar-14 Mar 95. Meeting Gen Smith and Gen Mladić 7 March 1995, Ref 8594. BHC FWD to DOKL. 091100A Mrt 95. Outgoing fax No. 122/95. UNPROFOR Conf. Zie ook IV Zie ook ICTY, (IT-98-33), Dannatt Report, OTP Ex. 385/a, para 38-41.

375 Defensie, Sitreps. [Dutchbat] Milinfo 3 juli 1995, periode 020600 – 030600; UNMO HQ Sector NE to UNMO BHC, 021000B Jul 95;

NIOD, Coll. Theunens. G2 UNPF HQ, Daily Military Information Summary from 02001B to 022359B Jul 95 en 04001B to 042359B Jul 95; MID/KL. DOKL, afd Inlichtingen en Veiligheid, Sie Inlichtingen, Weekintsum nr. 26/95, 27 juni t/m 3 juli 1995; NIOD, Coll. Sitreps. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 041700B to 051700B Jul 95.

376 Interview Hajrudin Kisić, 18/05/99 en 19/05/99.

Joegoslavische leger uit Kraljevo.³⁷⁷ In latere dagen maakten ABiH-bronnen en bewoners van enclave er melding van dat de VJ vanaf de overzijde van de Drina met artillerie de enclave beschoot,³⁷⁸ maar rapportages van Dutchbat ondersteunen deze bewering niet. De orders van de VRS maken bovendien nergens melding van coördinatie met eenheden van buiten het Drina-korps. Ook tijdens de aanval zijn geen aanwijzingen gevonden voor directe steun van de VJ, ook niet uit VRS-documenten. De vijf Westerse attachés die in Belgrado waren geaccrediteerd (van Canada, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Italië) stemden hun werkzaamheden met elkaar af en hadden een grote vrijheid van beweging; ook zij rapporteerden niet over VJ-beschietingen op Srebrenica. Canadese waarnemers die zich tegenover Bratunac aan de andere zijde van de Drina bij Lubovjia bevonden rapporteerden daarover evenmin. De VJ kwam niet in actie over de Drina en er waren ook geen speciale eenheden afkomstig uit Servië betrokken bij de operatie tegen Srebrenica.³⁷⁹

Bosnische bronnen over assistentie van de VJ moeten omzichtig worden benaderd. Er zijn van die zijde weinig concrete voorbeelden aangevoerd van schending van het embargo langs de Drina. Wel zijn er veel generaliserende of propagandistische uitingen zonder vorm van bewijs, zoals de bewering dat genietroepen van de VJ 25 pontonbruggen over de Drina hadden aangelegd voor steun aan en bevoorrading van de VRS. Ook valt in de rapportage over Joegoslavische steun aan de aanval op Srebrenica te lezen dat die door vier gemotoriseerde en twee pantserbrigades van de VJ zou zijn uitgevoerd en zou zijn geleid door de chef-staf van de VJ, generaal Perišić, vanuit een commandopost (op de berg Tara) aan de overzijde van de Drina.

Al deze berichten doen afbreuk aan het mogelijke waarheidsgehalte van andere meldingen. Waar het meer concrete voorbeelden van hulp aan de VRS betrof die op de regio rond Srebrenica betrekking had, ging het om een melding van een truck met tien of twaalf ton munitie die op 5 april de brug bij Ljubovija naar Bratunac was gepasseerd. Verder was er een melding dat negen van UNHCR gestolen trucks beladen met munitie op 10 april bij Zvornik de Drina waren overgestoken.³⁸⁰

Wat er in werkelijkheid aan militair materieel over de Drina kwam, was kleinschalig. Bier en sigaretten waren belangrijker smokkelwaar dan militair materieel. Onderhandelaar Carl Bildt zei van de Bosnische minister Sacirbey voortdurend lijsten te hebben gekregen die aangaven hoeveel troepen en materieel er wel niet vanuit Servië over de Drina werden aangevoerd. Hij had zich er persoonlijk van vergewist of dat zo was. Het kon volgens hem niet worden aangetoond, en geloofde er niets van. Posten van de ICFY-missie hielden toezicht op het verkeer dat de bruggen over de Drina passeerde, en inlichtingendiensten konden evenmin aantonen dat materieel via pontonbruggen vanuit Servië Bosnië bereikte. De VRS bezat materieel genoeg.³⁸¹

Ook de media verwezen wel naar geheime VN-documenten die zouden aangeven dat Servië in de weken voor de aanval op Srebrenica 'high-level military support' aan de Bosnische Serven gaf en dat personeel en materieel over de Drina kwam, maar die stukken zijn in

377 ABiH Tuzla. ABiH Commando 2e Korps aan alle divisies, 18/07/95, nr. 04/1-105-619.

378 Interviews Šemsudin Muminović, 17/05/99; Almir Ramić, 06/11/99.

379 Interview Dennis Snider, 17/11/99.

380 ABZ, PVVN. Aanbiedingsbrief Ivan Z. Mišić

aan Nicolaas H. Biegman, 04/09/95, met rapport 'Military Assistance of so Called Yugoslavia (Serbia and Montenegro) to the Rebelled Bosnian Serbs from August 1994 to July 1995'. Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

381 Interview Carl Bildt, 13/12/00.

de VN-archieven niet aangetroffen.³⁸² Het VN-hoofdkwartier in Zagreb ving wel voortdurend geruchten op over steun van de VJ, maar harde bewijzen daarvoor werden nooit geleverd.³⁸³

Van Amerikaanse zijde werd bevestigd dat nooit bewijs was geleverd dat er via de Drina wapens naar de Bosnische Serven gingen. Wel lag de weg via Kroatië open. De conclusie was dat het embargo langs de Drina 'fairly effective' was, al waren er lekken.³⁸⁴ Ook een andere westerse inlichtingendienst had nooit harde bewijzen gezien dat de VRS in de periode voor de val van Srebrenica wapens van de VJ zou hebben ontvangen, maar helemaal uit te sluiten viel het ook weer niet.³⁸⁵

Tegelijk is duidelijk dat er langs een meer indirecte weg wel degelijk steun was van het Joegoslavische leger aan het leger van de Bosnische Serven: de militaire infrastructuur van het oude Joegoslavië was nog grotendeels intact, en er kwam hulp in de vorm van logistieke steun, onderdelen, betaling van salarissen van officieren, en een verbindingseenheid bij het hoofdkwartier in Han Pijesak. De conclusie van generaal Smith was dan ook dat er wel betrokkenheid van de VJ was bij de oorlog in Bosnië in 1995, maar niet op een directe manier.³⁸⁶ In zijn algemeenheid gold dat de VRS ook zonder versterking van de VJ meer dan capabel was om een zwakke en slecht bewapende tegenstander in Srebrenica zonder hulp van buitenaf te verslaan.³⁸⁷

De voorafgaande dag: 5 juli 1995

Uit Nederlandse hoek kwam geen informatie over eventuele VJ-betrokkenheid. Een briefing van de Militaire Inlichtingendienst (MID/KL) op 5 juli vestigde wel weer de aandacht op de situatie rond Srebrenica, in het bijzonder met het oog op de kansen op een aanval van de VRS op de oostelijke enclaves. Daarin werd de vraag gesteld welke voor- en nadelen een aanval daarop voor de VRS kon hebben. De conclusie was dat een reden om de enclaves aan te vallen er in kon zijn gelegen dat de VRS succes nodig had, dat elders niet kon worden bereikt. Dit viel bovendien met een relatief geringe inspanning en zonder veel slachtoffers aan eigen zijde te bereiken. Daarna zou de VRS, volgens deze briefing, de handen in Oost-Bosnië vrij hebben en de confrontatielijn aanzienlijk kunnen bekorten. Een nadeel kon zijn dat de Bosnische Serven als schuldigen zouden worden aangemerkt en dat de Amerikaanse media op vergelding zouden aandringen.

Redenen om niet aan te vallen konden van verschillende aard zijn. In Goražde, een plaats met wapenindustrie, bevond zich een sterk en goed georganiseerd ABiH-leger. Žepa leverde, anders dan Goražde, geen verbetering aan de weg- en rivierverbindingen op. Wat betreft Srebrenica meenden de inlichtingenmensen van de Landmacht dat de enclave weliswaar in redelijk korte tijd kon worden ingenomen, maar dat de VRS daarvoor veel offers zou moeten brengen. Aansturen op verval van binnenuit leek voor de VRS gemakkelijker. Bovendien kon de enclave ook stukje bij beetje worden ingenomen. De oost-west-verbinding was na de inname van OP-E al in handen van de VRS. Om de bauxietmijnen in bezit te krijgen kon een

382 Zie ANP *English News Bulletin*, 'Documentary alleges Serbian Arms Used to Invade Srebrenica', 30/05/95 en *Reuter*, 29/05/96.

383 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

384 Vertrouwelijk vraaggesprek (14).

385 Vertrouwelijk vraaggesprek (8).

386 Interview R.A. Smith, 12/01/00. Smith baseerde zich op inlichtingenrapporten die niet van de VN afkomstig waren.

387 Vertrouwelijke informatie (3).

zelfde taktiek worden toegepast. Inname van de enclave leek echter weer wél aantrekkelijk om zo ook een goede noord-zuid-verbinding in handen te krijgen.

Als de VRS zou inzetten op een geleidelijke ontmanteling van de enclave, dan konden nog heel wat moeilijkheden met de ABiH worden verwacht: dan zouden de Bosnische Moslims de OP's kunnen isoleren, de VN-troepen als schild gebruiken en mogelijk een aantal VN'ers doden om de Bosnische Serven daarvan de schuld in de schoenen te schuiven. De ABiH kon ook Dutchbat aanvallen om aan wapens met een zwaarder kaliber te komen, of het bataljon isoleren door het te omgeven met burgers. Dat viel in een paar uur te organiseren, waardoor Dutchbat vleugellam zou worden gemaakt.³⁸⁸

Indicaties voor een aanval gaf deze briefing dus niet, al kon enige voorspellende waarde er niet aan worden ontzegd. De vraag in hoeverre er binnen de VN-organisatie of daarbuiten kennis bestond over de op handen zijnde aanval, wordt aan de orde gesteld in een bijlage bij dit rapport: *Intelligence en de oorlog in Bosnië 1992-1995. De rol van de inlichtingendiensten.*

Het dichtst bij een vermoeden dat er zwaar weer op komst was, kwam binnen UNPROFOR van de inlichtingenstaf (in militaire termen bekend als de G-2) van *Sector North East* in Tuzla. Dutchbat had daaraan gemeld dat er een konvooi was gezien van vijf pantser-rupsvoertuigen, vier tanks (type T-55), en vijf trucks. Ook was door Dutchbat de verplaatsing gezien van vijf stukken artillerie vanuit Bratunac naar het zuiden. Daarnaast was door een UNHCR-medewerker gemeld dat ten zuiden van Zvornik vijf tanks op de weg waren gezien (mogelijk dezelfde als in de melding van Dutchbat). Dat leidde bij *Sector North East* tot het commentaar:

It is not known what the final destination is for the convoy or the arty [artillery] pieces, but it may be a show of strength to keep the pressure on the enclave or to stop the movement of arms between the two enclaves of ŽEPA and SREBRENICA. This may mean an increase in WF [Warring Faction] activity around the enclaves in the very near future. The tks [tanks] were not reported as being on low loaders [opleggers] so it is assumed that they will not be going too far remembering that DUTCHBAT will shortly be in the process of rotating and the BSA [Bosnian Serb Army] may wish to test the new boys out.³⁸⁹

Ter toelichting bij dit citaat kan gezegd worden dat opleggers gewoonlijk alleen ingezet worden om tanks over grote afstand te vervoeren, omdat deze veel brandstof verbruiken, onderhoudsgevoelig zijn, en schade aan de wegen berokkenen.

De test voor – het nog niet altijd niet afgeloste – Dutchbat kwam nog sneller dan ‘the very near future’, maar Dutchbat was nietsvermoedend. Het laatste situatierapport dat Dutchbat op 5 juli, uren voor het begin van de VRS-aanval verstuurde, vermeldde slechts: ‘the situation is calm and stable. We expect no major changes for the next 24 hrs.’³⁹⁰

³⁸⁸ MID/KL. [Aantekening] t.b.v. briefing d.d. 5 juli 1995. Geen opsteller vermeld.

³⁸⁹ SMG 1002. HQ Sector NE Daily Milinfosum from 031700B to 041700B Jul 95. UN Confi. De melding van de tanks zuid van Zvornik was afkomstig van een Field Officer van UNHCR. (SMG 1001. LO-Team to UNMO's Srebrenica, Milinfo, 05-07-95 16:4[?])

³⁹⁰ Defensie, Sitraps. HQ Dutchbat to Sector HQ North-East, Sitrep for period 041700 to 051700B Jul 95. De melding van de tanks zuid van Zvornik was afkomstig van een Field Officer van UNHCR en van de artillerie bij Bratunac van het LO-Team van Dutchbat. (CRST. Supplement to Daily Milinfosum 04/07/95).

Het was inderdaad rustig in de enclave. Bij OP-K vertrokken aan het eind van de middag 43 mannen en vrouwen in zuidelijke richting. De enige andere melding die op militaire activiteit wees, was dat de ABiH veel opstellingen nabij de confrontatielijn bezet had, en dat bij OP-C een oplegger met een tank was gesignaleerd.³⁹¹

In Bratunac was niets te merken geweest van de opbouw van een aanval op de enclave. De commandant van de VRS-post bij Yellow Bridge, Jovan Ivić (Jovo), moest via de *hotline* van de Nederlanders vernemen dat de aanval was begonnen.³⁹² De commandant van de Britse *Joint Commission Observers* (de JCO's) berichtte aan zijn hoofdkwartier dat ook hem rapporten bereikten waarin werd gesproken van troepenverplaatsingen van de VRS. Hij deelde verder mee niet te geloven dat Karremans de VRS als een serieuze dreiging beschouwde. In juni nog had Karremans, volgens deze Britse commandant, aan een arts van *Médicins Sans Frontières* verteld dat de ABiH ten minste zeven dagen stand zou kunnen houden en sterk genoeg was om de val van de enclave te voorkomen.³⁹³

Alhoewel er op 5 juli nog een bespreking was tussen *Sector North East* en het 2e Korps van de ABiH, kwam ook van de zijde van chef-staf Budaković geen enkele indicatie dat er iets broeide.³⁹⁴ Pas de volgende dag, nadat een groot aantal projectielen in de enclave was neergekomen, riep de commandant van het 2e Korps, Sead Delić, de hulp in van *Sector North East* om te komen tot een VN-interventie. Delić wees toen ook op de versterkingen die de VRS in de namiddag van 5 juli had aangevoerd.³⁹⁵

Toch had de 28e Divisie nog op 5 juli aan het 2e Korps gemeld dat zij zich bewust was van de mogelijkheid van een operatie tegen de enclave. De bevolking had al enige tijd troepenbewegingen gezien, en verkenningen leerden dat in de middag van 5 juli VRS-eenheden in het gebied rond Zeleni Jadar arriveerden.³⁹⁶ De *War President* in de *Opština*, Osman Suljić, zei zelf poolshoogte te hebben genomen. Hij had gezien dat de Bosnische Serven militairen in bussen aanvoerden.³⁹⁷ Ook Ekrem Salihović, de inlichtingenofficier van de 28e Divisie, meldde grote aantallen bussen met VRS-militairen. Hij achtte onbegrijpelijk dat Dutchbat of de VN de aanval niet hadden zien aankomen.³⁹⁸ Of hij dat echter op 5 juli ook al zo voelde is twijfelachtig, omdat hij die dag Dutchbat niet inlichtte.

Opmerkelijk was dat de 28e Divisie pas op de ochtend van 6 juli meldde dat vanuit de richting Zvornik zich een grote colonne gepantserde en gemechaniseerde eenheden naar Bratunac verplaatste. Dat was op 5 juli van een VN-tolk vernomen.³⁹⁹ De verplaatsing van het zware materieel van de VRS dat voornamelijk vanuit Zvornik was aangevoerd, was de ABiH ontgaan en was ook niet bekend door het afluisteren van radioverkeer. Dit was de

391 SMG 1001. Fax S2/3 Dutchbat to A-Cie (Simin Han), 1 (Nederland/BE) Logtbat, Logbase Zagreb, Comcen Crisisstaf, Milinfo 040600-050600B Jul 95.

392 Interview Jovan Ivić, bijgenaamd Jovo, 20/10/00.

393 Vertrouwelijke informatie (1).

394 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum [Meeting] HQ 2 Corps, 05/07/95.

395 NIOD, Coll. Brantz. ABiH 2nd Corps Command to BHC Sector North East, 06/07/95, No. 02/1-700/1.

396 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 403/a, Butler

Report, p. 17. 28th Divison Combat Report 5 July 1995, No. 01-161/95. Ook in een rapportage van 6 juli gaf de 28e Divisie aan dat de voorgaande dag een sterke concentratie van pantservoertuigen en artillerie was gezien. (NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 6 juli 1995, Str. pov. br. 01-163/95.)

397 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

398 Interview Ekrem Salihović, 02/12/98.

399 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, odjellenje bezbjednosti, General Štab ARBiH Uprava bezbjednosti, 06/07/95, Str. Pov. Broj. 13-05.

voornaamste indicator van een aanval op Srebrenica geweest. Een passerend UNHCR-konvooi merkte deze transporten louter toevallig op.

Vanuit de uitgangsporties die op 5 juli rond de enclave waren ingenomen, zouden de Bosnische Serven de laatste acte voltrekken in wat zou worden het drama Srebrenica, al wist toen nog niemand wat die laatste acte zou gaan inhouden, en vooral niet hoe die zou gaan eindigen:

Judge not the play before the play is done;
Her plot hath many changes; every day
Speaks a new scene; the last act crowns the play.⁴⁰⁰

---

400 Francis Quarles 1592-1644.

HOOFDSTUK 6

De val van Srebrenica: 6 tot 11 juli 1995

1. Inleiding

In dit hoofdstuk gaat de aandacht voornamelijk uit naar de operationele verrichtingen van Dutchbat en de strijdende partijen. De humanitaire hulp door Dutchbat en *Médecins Sans Frontières* (MSF) is verleend in de dagen van 6 t/m 11 juli en ook in de dagen daarna is, met een aantal andere onderwerpen die daarmee verband hielden maar later speelden, samengebracht in de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden’. In dit hoofdstuk zullen de operationele verrichtingen zoveel mogelijk van dag tot dag worden gevolgd, in de zo cruciale dagen tussen 5 en 12 juli. Na deze chronologische beschrijving komen in het volgende hoofdstuk een aantal zaken opnieuw aan de orde, maar dan in een meer beschouwende vorm. Om die reden zullen aan dit hoofdstuk geen conclusies worden verbonden, maar slechts een tweetal nabeschouwingen (over aantallen slachtoffers en over de ABiH-visie op deze zes dagen). Het volgende hoofdstuk zal wel met conclusies worden besloten.

Veel plaats is in dit hoofdstuk ook ingeruimd voor het onderwerp luchtsteun. Dit was immers het middel dat sedert de aanvaarding van VN-Resolutie 836, waarmee in 1993 de *Safe Areas* werden ingesteld, een bijzondere rol speelde in de afschrikking van aanvallen op daarop. Het was het middel bij uitstek dat de lichtbewapende *peacekeepers* in benarde omstandigheden te hulp moest schieten.

Bij de discussies over luchtsteun in Srebrenica speelden bovendien factoren die in dit hoofdstuk een diepgravende beschouwing wenselijk maken. Zeer belangrijk in die discussies is dat Dutchbat geloofde dat de NAVO op 11 juli een massale *air strike* (luchtaanval) zou gaan uitvoeren als een laatste poging om de enclave te kunnen behouden. Het uiteindelijke resultaat was dat het zou gaan om niet meer dan *Close Air Support* (luchtsteun) met enkele vliegtuigen. Dat werd algemeen aangemerkt als te weinig en te laat om de enclave te behouden.

In meer algemene zin zal in dit hoofdstuk worden getracht op onderstaande vragen antwoord te geven:

- Welke pogingen zijn door Dutchbat ondernomen om een dam tegen de Bosnisch-Servische opmars op te werpen?
- Wat was de visie daarop van de hogere echelons van UNPROFOR/UNPF?
- Was het militair gezien voor de ABiH of Dutchbat mogelijk geweest de enclave te verdedigen tegen een Bosnisch-Servische opmars, en daarmee de bevolking te beschermen? Welke rol speelden de ABiH en Dutchbat daarbij?
- Hoe is door Dutchbat luchtsteun aangevraagd, en hoe vond de uitvoering ervan plaats?
- Welke rol speelden daarbij het mandaat voor UNPROFOR, de *Rules of Engagement* en de zorg voor de veiligheid van de eigen troepen?

- Hoe precies was Den Haag op de hoogte van de gebeurtenissen, en welke rol speelde het ministerie van Defensie ten opzichte van de rol van de VN-commando's in Zagreb en Sarajevo?

2. Onderzoeksproblemen met betrekking tot de periode van de val en daarna

De gebeurtenissen rond Srebrenica in de periode van 6 tot 11 juli laten zich met behulp van logboeken en aantekeningen van de betrokken hoofdkwartieren vrij nauwkeurig en soms van minuut tot minuut volgen. Minder eenvoudig is het om de grote lijn te ontwarren in de verrichtingen van Dutchbat en de strijdende partijen en het verband te vinden met wat er in de hoofdkwartieren in Zagreb, Sarajevo, Tuzla en Srebrenica gebeurde.

Analyse aan de hand van de logboeken over de periode van 6 tot 11 juli kent een aantal specifieke problemen. Een bezwaar is vaak dat de vermeldingen daarin nogal kort, cryptisch van aard of onvolledig zijn en dat sommige perioden ontbreken. Enkele bronnen zijn bovendien handgeschreven, wat de interpretatie niet vergemakkelijkt. Een nadeel van de logboeken is verder dat slechts de feiten in het kort worden vermeld, en niet de motivering van genomen acties of beslissingen. Verder bestaat er ook niet altijd evenwicht tussen het 'loggen' van ingaande en uitgaande berichten. Dit geldt zowel voor de logboeken van Dutchbat als die in Den Haag. Inkomende berichten hebben doorgaans de overhand, en er valt niet steeds te reconstrueren tot welke beslissingen of maatregelen deze berichten hebben geleid. Soms ook wordt slechts melding gemaakt van contacten tussen functionarissen, maar wordt geen inzicht verschaft in de inhoud van de communicatie. Wat opvalt is dat de NAVO-hoofdkwartieren goed op de hoogte waren van de situatie voor zover die voor die organisatie relevant was. De NAVO-liaisonofficieren in Zagreb en Sarajevo vervulden daarbij een belangrijke rol. Logboeken van die hoofdkwartieren zijn in de UNPROFOR-archieven in Genève en New York niet aangetroffen. De onderzoeker moet zich hier tevreden stellen met enkele uittreksels van later datum. In de uittreksels van Zagreb staat het onderwerp luchtsteun overigens wel centraal.

Een analyse of synthese van de gebeurtenissen is binnen de VN direct na de val van Srebrenica nooit gemaakt. Dat is dat niet gebeurd omdat de betrokken hoofdkwartieren volledig in beslag worden genomen door het probleem van de hulpverlening aan de gedeporteerden en de dreigende val van Žepa en Goražde. Pas in het najaar van 1995 kreeg de val van Srebrenica in New York en Zagreb weer enige aandacht, door het parlementaire debat daarover in Nederland. Die aandacht in New York en Zagreb resulteerde echter slechts in niet meer dan het vaststellen van de chronologie der gebeurtenissen.

New York had wel degelijk opdracht gegeven tot een 'comprehensive follow-up report on Srebrenica', te coördineren tussen UNPF in Zagreb, de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR, ICTY (het Joegoslavië-Tribunaal) en ICRC (het Internationale Rode Kruis). Generaal Janvier eiste daarbij echter van zijn staf om ter beantwoording binnen drie dagen concepten gereed te hebben. Overigens was het daarbij zijn bedoeling zoveel mogelijk gebruik te maken van *code cables* in de archieven in Zagreb die al eens eerder naar New York waren gezonden.¹ Mogelijk is deze opdracht wel de reden geweest dat in de UNPROFOR-archieven in Sarajevo vrijwel alle situatierapporten uit de periode rond de val van Srebrenica

¹ UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3061/3, 07/97-11/95. Interoffice Memorandum, FC to

CMO, DFC, COS, CMNAT, info SRSG, HPU, 01/11/95, File 3300-SRE(DFC).

verdwenen waren; vanuit Zagreb was namelijk ten behoeve van deze opdracht van New York een administratief medewerker naar Sarajevo gezonden om relevante documenten op te sporen. Situatierapporten van bijvoorbeeld Dutchbat en *Sector North East* werden wel naar Sarajevo verzonden maar niet integraal naar Zagreb doorgestuurd; de gegevens die de verschillende sectoren binnen UNPROFOR aan Sarajevo verschaften, werden daar samengevat en als situatierapport van *Bosnia Herzegovina Command* naar Zagreb gezonden.²

De VN-archieven verkeerden tijdens het NIOD-onderzoek in slechte staat. Zij waren nauwelijks geordend en vertoonden vele lacunes. Al in Sarajevo en Zagreb zouden veel stukken uit de archieven zijn weggenomen; deels uit onbenul, deels uit nalatigheid, deels omdat individuen meenden een belang te hebben bij archiefstukken door deze bijvoorbeeld zelf te gebruiken of ze door te verkopen.³

Resultaten van de in opdracht van New York door Janvier bevolen actie zijn in de VN-archieven niet aangetroffen. Wel verscheen er eind januari 1996 een *Force Commander's End of Mission Report*. Dat had echter een heel algemeen karakter, en ging niet specifiek op Srebrenica in.

Wel is er het Srebrenica-rapport dat gemaakt is in opdracht van de secretaris-generaal van de VN, maar dat is van veel later datum, namelijk van november 1999. Ook dit rapport gaat echter maar in beperkte mate in op operationele kwesties, zoals vragen over de luchtsteun, en beziet de zaken voornamelijk vanuit het perspectief van New York en Zagreb. Er bleek wel uit dat bijvoorbeeld het VN-secretariaat niet op de hoogte was van aanvragen van Dutchbat voor *Close Air Support* die vóór 9 juli werden gedaan. Ook dat is een reden om in dit hoofdstuk veel aandacht te besteden aan de kwestie van luchtsteun, mede omdat daar ook in Nederlandse kring veel misverstanden over bestonden en bestaan.

Bij een weging van de gebruikte bronnen moet voor ogen worden gehouden dat verschillende betrokkenen verschillende belangen vertegenwoordigen, en dat de omstandigheden die hebben bijgedragen tot de vorming van een beeld van de gebeurtenissen daarom van betrokkene tot betrokkene kunnen verschillen. Dat geldt voor de VN-functionarissen in de verschillende hoofdkwartieren, voor Dutchbat, maar ook voor de Bosnische Moslims: de bevolking van de enclave Srebrenica leefde grotendeels in een eigen werkelijkheid, en had noodgedwongen weinig voeling met de buitenwereld. Voorzover er elektriciteit was, waren de inwoners van de enclave voor de nieuwsvoorziening voornamelijk afhankelijk van Servische en Bosnisch-Servische radio- en tv-stations. Daartegenover stond slechts het nieuws van de Bosnische radio vanuit Sarajevo. Waardevrij was de berichtgeving niet, van beide kanten niet. Gedrukte media waren in Srebrenica vrijwel niet voor handen.

De intelligentsia, de oorspronkelijke leiders en de overige stadsbewoners van de enclave hadden in meerderheid al bij het uitbreken van de oorlog de wijk genomen. Hun plaats was ingenomen door 'self styled' militairen, een nieuwe generatie lokale leiders en vluchtelingen uit omliggende dorpen die niet altijd geletterd waren. Geruchten konden in een dergelijke omgeving goed gedijen. Ook speelt mee dat veel van de beelden over wat er werkelijk is gebeurd, zijn gekleurd door latere gesprekken in de opvangkampen, visies van anderen en opnieuw geruchten. Eigen waarnemingen kunnen zijn vervormd door die van anderen. Bij het houden van interviews met Bosnische Moslims uit de enclave is er daarom steeds naar

2 UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3061/3, 30/10/95.

07/97-11/95. Memorandum, MA/DFC to DFC,

3 Vertrouwelijk vraaggesprek (46).

gestreefd om getuigen te vinden die informatie uit de eerste hand konden bieden, en de gesprekken zoveel mogelijk te concentreren op de eigen waarnemingen.

De situatie van de overlevenden uit Srebrenica was zeker buitengewoon ernstig, te meer omdat bijna een halve generatie mannen werd weggevaagd. Vastgesteld moet echter ook worden dat de verontwaardiging over wat de overlevenden in de dagen na de val en in de jaren daarvoor is aangedaan, gemakkelijk kon worden versterkt door subjectieve factoren. Overlevenden uit Srebrenica hebben er in zekere zin ook een belang bij om de bijzondere situatie waarin zij verkeerden te benadrukken. Daarom dragen getuigenissen van verontwaardigde overlevenden uit de enclave – hoe begrijpelijk ook de verontwaardiging – niet altijd bij tot een objectieve beschrijving van de gebeurtenissen waarvan zij het slachtoffer zijn geworden.

Het risico van een soortgelijke vertekening in het beeld, maar dan in omgekeerde richting, is er bij politici en militaire leiders van buiten de enclave. Zij hebben er immers, met kennis van de afloop van het geheel, een mogelijk belang bij om hun rol in het geheel te bagatelliseren. Zij worden niet graag geconfronteerd met de vraag of zij, achteraf gezien, niet meer voor de enclave hadden kunnen of moeten doen. Waar de bewoners van Srebrenica de enclave centraal stellen in hun denken, is dat voor politici en militairen ondergeschikt geweest aan de problemen van grotere bevolkingscentra als Sarajevo, Mostar en Tuzla.

Weinig mensen zijn geneigd de schuld voor de val van de enclave vooral bij Dutchbat te leggen. In het algemeen is het patroon: hoe hoger in de Bosnische sociale strata deze vraag gesteld wordt, hoe eerder de beperkingen van Dutchbat worden ingezien en hoe meer er de neiging is om de schuld voor de val bij de VN of zelfs bij de Bosnische regering te leggen. Dat laatste maakt onveranderlijk deel uit van een van de vele complottheorieën die in Bosnië de ronde doen, mede gebaseerd op halve en onbewijsbare waarheden. Soms worden zaken ten onrechte met elkaar in verband gebracht of worden lijnen doorgetrokken en eerdere gebeurtenissen gebruikt als bewijs voor latere ontwikkelingen. De moeilijkheid met dergelijke complotten is veelal dat er enerzijds wel enige logica aan ten grondslag ligt maar er anderzijds veelal geen bewijs voor aangedragen wordt.

Er zijn verschillende voorbeelden van dergelijke complottheorieën. In het hoofdstuk ‘Stemmingsbeeld’ zijn er al enkele gegeven. Om de markantste van deze complottheorieën nog eens te noemen: er is in de zaak rond Srebrenica verraad gepleegd door de Bosnische regering met als doel de enclave te ruilen voor de Bosnisch-Servische buitenwijken van Sarajevo; de episode rond het vertrek uit de enclave van de militaire leider van de Bosnische Moslims, Naser Orić, en de redenen waarom hij niet terugkeerde; raadsels rond het neerschieten van een helikopter tussen Srebrenica en Žepa in mei 1995, en de gebrekkige hulp aan de colonne mensen op weg naar Tuzla in juli 1995, omdat andere belangen op het spel gestaan zouden hebben (zie hiervoor het hoofdstuk ‘De tocht naar Tuzla’ in deel IV).

In een land in oorlog, zonder traditie van onafhankelijke media, waar de achterdocht tegen de autoriteiten groot is, en waar die autoriteiten gewend zijn in kleine kring tot besluiten te komen zonder dat ze daarvoor veel rekenschap behoeven af te leggen, betreedt de onderzoeker bij een nader onderzoek van dergelijke complottheorieën een mijnenveld. Ook hier doen zich de verschillen gevoelen tussen de voormalige bewoners van de enclave en de leiders daarbuiten. Soms blijken er verklaringen te bestaan waarin niet-ingewijden bepaalde zaken tot mythische proporties weten op te blazen. Het komt ook voor dat ingewijden elkaar onderling tegenspreken, bijvoorbeeld met betrekking tot de gebiedsruil rond de

oostelijke enclaves: leiders ontkenden dat, terwijl andere ingewijden er wel over weten te getuigen.

De onderzoeker zal zich moeten verzekeren van zoveel mogelijk bronnen en deze naar vermogen moeten toetsen en wegen. Dat is niet eenvoudig gebleken. Taalbarrières brengen problemen met zich mee en hebben vertragend gewerkt op het onderzoek. Er is veel moeite gedaan om in Bosnië en in de Republika Srpska verschenen periodieken na te gaan op berichten over Srebrenica. Lokale geschiedschrijving of de publicatie van bronnen over de oorlog in Bosnië bleek daarbij nog weinig ontwikkeld en, zo deze al bestond, veelal sterk gekleurd.

Bij gesprekken met personen moest achterdocht worden overwonnen en diende tijd in de opbouw van een relatie te worden gestoken. Soms had een betrokkene slechte ervaringen met journalisten opgedaan, wanneer deze bijvoorbeeld slechts een vluchtige belangstelling hadden getoond of stukken die hen ter beschikking waren gesteld nooit had gepubliceerd. Een adequate onderzoeksmethode bleek wel te zijn om meerdere malen bij eenzelfde bron terug te komen. Veelal leidde dit telkens weer tot aanvullende informatie en een toenemende bereidheid andere potentiële bronnen aan te boren of introducties te verzorgen. Langs deze weg is geprobeerd om, naast de leidende figuren uit de enclave, mensen met ‘goede geheugens’ op het spoor te komen. Daarbij bleek dat de ene betrokkene zich allerlei details herinnerde waardoor het voor de onderzoeker moeilijk was een lijn in te ontdekken, terwijl een andere betrokkene juist nog slechts de grote lijnen voor de geest had en de onderzoeker juist graag dieper op de zaken in zou willen gaan.

Alle inspanning heeft niet kunnen voorkomen dat voor de beschrijving van verschillende feiten het aantal bronnen gering is gebleven, omdat uiteindelijk toch niet iedereen genegen bleek om met onderzoekers te spreken. Sommigen weigerde een gesprek en schermden zich af tegen herbeleving van de doorstande moties. Anderen waren bang dat gesprekken zaken bloot zouden leggen die zich tegen hen konden keren. De gevolgen van de oorlog bleken nog bij lange na niet verwerkt.

Wat de onderzoekers verder parten speelde, was dat getuigen in de Republika Srpska of Servië aanzienlijk minder bereid waren tot gesprekken dan getuigen uit kringen van de Bosnische Moslims en, zo zij dat al waren, minder vrij praatten. De achterdocht was bij (Bosnisch-)Servische gesprekspartners aanzienlijk. De onderzoekers werden er daarbij mede door gehinderd dat zij uit Nederland afkomstig waren, het land dat ook het Joegoslavië-Tribunaal huisvest.

In de loop der tijd is langs verschillende wegen getracht leidende politici en betrokken militairen uit de Republika Srpska te spreken te krijgen. Die contacten kwamen langs indirecte weg wel tot stand, maar zijn nooit verder gekomen dan het stadium van het in ontvangst nemen van vragenlijsten zonder dat het tot een gesprek daarover kon komen. De contacten liepen via particuliere kanalen. De medewerking van de autoriteiten in Servië was aanvankelijk weinig ruimhartig en werd soms beïnvloed of gestaakt door arrestaties voor het Joegoslavië-Tribunaal. Ook de oorlog in Kosovo in 1999 speelde een rol, omdat er in die periode geen visa meer werden verstrekt, waardoor moeizaam bereikte afspraken kwamen te vervallen en ook later niet meer tot stand kwamen. Pas na de machtswisseling in Joegoslavië en de voorgeleiding van voormalig president Slobodan Milošević voor het Joegoslavië-Tribunaal ontstond er een ander klimaat dat de belofte van meer openheid in zich hield.

Dat heeft in Belgrado in de zomer van 2001 geleid tot de oprichting van een ‘Waarheids-

en Verzoeningscommissie' en contacten van het NIOD met deze commissie in oprichting. De commissie is voornemens om op drie niveaus onderzoek te doen:

- het uiteenvallen van Joegoslavië vanuit politiek en economisch perspectief;
- de oorlog als product daarvan en de criminalisering van de maatschappij;
- schending van de mensenrechten en het oorlogsrecht.

Door de contacten met de commissie zou het NIOD de voordelen kunnen plukken van het door de commissie te verrichten archiefonderzoek. De praktijk is echter weerbarstiger gebleken dan gedacht. Voor archiefonderzoek geldt dat archieven in Joegoslavië voor dertig jaar zijn gesloten. Alhoewel president Koštunica op dat punt tegemoetkomend was, konden de juridische problemen hiermee niet op korte termijn uit de weg worden geruimd. Ook ontbrak het aan een inventarisatie van de archieven. Tot dusver is bekend dat er over de periode 1980-heden 20.000 dossiers bestaan met een geschatte omvang van twee kilometer. Het betreft presidentiële en militaire archieven, evenals archieven van de ministeries van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken en van enkele instituties. Daarnaast bestaan er nog archieven van verenigingen voor vluchtelingen en van non-gouvernementele organisaties (ngo's). Er bestaat over de staat ervan weinig informatie. Er is geen centrale instantie die een overzicht heeft van de archieven en de plaatsen waar zij worden bewaard. Defensiearchieven zijn bij de NAVO-bombardementen beschadigd, en delen ervan zijn verplaatst of moedwillig vernietigd. Daardoor zal het nog geruime tijd vergen voordat de archieven weer op orde zijn. In de militaire archieven bleek het op korte termijn niet mogelijk stukken over Srebrenica te vinden. De aanvankelijke hoopvolle gedachte voor het onderzoek over informatie uit Joegoslavische archieven te kunnen putten, bleek niet te worden bewaarheid.⁴

Het besef dat met het verleden schoon schip moet worden gemaakt, breekt in de Republika Srpska nog maar nauwelijks door. In overig Bosnië (de Moslim-Kroatische Federatie) werd, overigens pas in een later stadium van het onderzoek, op het hoogste politieke niveau medewerking verleend aan het verstrekken van documenten afkomstig uit legerarchieven en het spreken van nog in dienst zijnde militairen; dat voorrecht was onderzoekers (ook Bosnische) nog niet eerder gegund. Documenten werden verstrekt op basis van door het NIOD opgemaakte vragenlijsten. Het bleek de onderzoekers echter niet mogelijk zelf in Bosnische archieven onderzoek te doen.

De bijzondere belangstelling van de NIOD-onderzoekers ging uit naar inlichtingenrapporten en debriefingsverslagen van het leger van de Bosnische Moslims (de ABiH). Opvallend was dat verschillende documenten werden verstrekt die de voormalige leiders in Srebrenica in een kwaad daglicht stelden. Overigens kregen de onderzoekers keer op keer te horen dat de kennis over de feitelijke situatie in Srebrenica in de bestuurscentra Tuzla en Sarajevo gering was geweest. Ook bleek dat het binnen het leger van de Bosnische Moslims met de beschikbaarheid van rapportages en andere documenten over wat zich in de jaren 1992-1995 in Srebrenica had afgespeeld slecht gesteld was. Pas in de loop van 1994 werd de situatie zodanig dat tot strakker geregelde bevelsstructuren en bijbehorende rapportages kon worden gekomen. Hinderpalen bij het onderzoek waren tenslotte de gevolgen van brand- en waterschade in het centrale legerarchief in Sarajevo.

---

⁴ Gesprek met de Waarheids- en Verzoeningscommissie, Belgrado, 15/06/01.

Archieven van het leger van de Bosnische Moslims en het bestuur van Srebrenica zijn na de val van de enclave in Bosnisch-Servische handen gevallen. Van een ordentelijke veiligstelling ervan is geen sprake geweest. Veel voormalige Bosnisch-Servische bewoners hebben na de val vrijelijk in deze archieven gegrast en zich delen ervan toegeëigend. Met steun van huidige bewoners van Srebrenica is het niettemin mogelijk geweest aan een gedeelte van die documenten te komen. Andere, bewaard gebleven, delen zijn ofwel in bezit gekomen van de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van het Bosnisch-Servische leger, of onder beheer van het ministerie van Binnenlandse Zaken opgeslagen in het regionale archief in Zvornik. Daarbij zijn documenten die onder beheer van het leger vallen zelfs niet toegankelijk voor de 'nieuwe' Bosnisch-Servische bestuurders, die in hoge mate van vooroorlogse gegevens over bijvoorbeeld de infrastructuur van Srebrenica afhankelijk zijn.

Een belangrijke bron voor militaire documenten was een computer die bij de inname van Žepa door het Bosnisch-Servische leger werd buitgemaakt; berichtgeving van de ABiH van Tuzla naar Srebrenica verliep via Žepa. Van Bosnisch-Servische zijde zijn documenten afkomstig uit deze computer beschikbaar gesteld. De authenticiteit van deze documenten is door middel van een steekproef bevestigd door Ramiz Bećirović, voormalig chef-staf en plaatsvervangend commandant van de 28e Divisie van de ABiH te Srebrenica. Naderhand is ook een omvangrijke collectie documenten, door de vredesmacht SFOR in Bosnië verzameld en op cd-rom gezet, beschikbaar gekomen. Daarop bevinden zich ook documenten over Srebrenica.

Naast Bosnisch-Servische bronnen en bronnen van de kant van de Bosnische Moslims is Dutchbat een belangrijke bron, maar ook die kent beperkingen. Vóór vertrek uit de enclave heeft Dutchbat het archief verbrand, uit angst dat gegevens in Bosnisch-Servische handen zouden vallen. Daarmee is veel uniek materiaal verloren gegaan, zoals situatierapporten van de compagnieën aan de bataljonsstaf. Weliswaar is in logboeken van het bataljon en de compagnieën aantekening gehouden van meldingen van OP's en eenheden te velde, maar dit heeft slechts betrekking op de dagen rond de val van de enclave. Interpretatie van de gerapporteerde feiten ontbreekt in deze logboeken. Bovendien onttrok veel van wat zich tussen de ABiH en VRS in juli 1995, maar ook in de maanden daarvoor, afspeelde aan de waarneming van Dutchbat. Dat gold bijvoorbeeld voor verschillende schermutselingen buiten de enclavegrenzen in de maanden voor de val, zoals die in het voorgaande hoofdstuk zijn beschreven.

Verrichtingen van de strijdende partijen zullen worden samengevat. Voor de handelingen van de ABiH bestaan overigens nauwelijks schriftelijke bronnen. Het verslag daarover is grotendeels gebaseerd op interviews, en voor het overige op door de ABiH ten behoeve van het onderzoek verstrekte documenten. Voor de VRS liggen deze verhoudingen omgekeerd. Het was slechts in beperkte mate mogelijk interviews in de Republika Srpska te houden. Daarom moesten de onderzoekers vooral afgaan op schriftelijke bronnen, zoals verzameld door het Joegoslavië-Tribunaal tijdens het proces tegen VRS-generaal Krstić, en de ten behoeve van dat proces opgestelde rapporten van deskundigen, alsmede op getuigenissen voor dat Hof. Voor zover de activiteiten van de strijdende partijen bekend zijn geworden, zijn zij in de chronologie van de gebeurtenissen ingepast.

De meeste aandacht zal echter uitgaan naar de operationele activiteiten van Dutchbat en naar wat er in de VN-hoofdkwartieren speelde. Daar stonden verschillende bronnen voor ter beschikking aan de onderzoekers:

DE VAL VAN SREBRENICA

- Uittreksel uit het logboekoperaties (in militaire termen: het G-3 logboek) van UNPROFOR over de periode 4-21 juli 1995 te Sarajevo, met aanvullingen van de hand van brigadegeneraal C.H. Nicolai en luitenant-kolonel A. de Ruiter;⁵
- Uittreksel uit het logboek van het *Air Operations Coordination Center* van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo van 9-11 juli 1995;⁶
- ‘Kort overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen periode’, opgesteld door luitenant-kolonel Karremans, gedateerd 17 juli 1995;⁷
- ‘Maandregister’ met overzichten van berichten binnengekomen bij de Opsroom van Dutchbat, lopende van 8 tot 13 juli 1995;⁸
- Dagboek van de commandant B-compagnie, kapitein J.R. Groen, lopende van 6 juli tot en met 11 juli 1995. Van 6 juli 10.17 uur tot 8 juli 11.26 uur ontbreken meldingen;⁹
- Notities van radioberichten majoor Otter (commandant van de staf staf- en verzorgingscompagnie) gemaakt op 6 en 10-11 juli te Potočari;¹⁰
- ‘Firing Close Reports’ van Dutchbat aan *Sector North East* in Tuzla en *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo;¹¹
- ‘Chronologic Summary from the incidents happened between 060300B Jul 95 and 061700B Jul 95’;¹²
- ‘Chronological Summary 11 July 95’, gehecht aan ‘HQ Sector North East Sitrep for period 101700B to 111700B Jul 95’;¹³
- Situatierapporten van kolonel Brantz aan het *Situation Centre* van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten in Den Haag. Deze (telefonische) rapporten vormden in de dagen rond de val van Srebrenica de voornaamste informatiebron voor de Crisisstaf Koninklijke Landmacht. De schriftelijke weergave werd per fax doorgezonden naar het Defensie Crisisbeheersingscentrum aan het Plein (DCBC);¹⁴
- ‘Logboek/dagboek’ DCBC;¹⁵
- Situatierapporten van de Nederlandse liaisonofficier bij het hoofdkwartier van het NAVO-commando in Napels via het hoofdkwartier van de Koninklijke Luchtmacht naar het DCBC gezonden;¹⁶
- ‘Situation Reports Enclave Srebrenica’;¹⁷
- Enkele handgeschreven aantekeningen aangetroffen bij het DCBC, waaronder aantekeningen gemerkt ‘FC [Force Commander] > Jim Baxter’ (Military Assistent [van] Commander B-H Command, General Smith), notulist onbekend;¹⁸
- ‘Sitreps [Situatierapporten] KL Crisisstaf Ochtendblad’;¹⁹

5 SMG, 1004/59. Fax Lkol A. de Ruiter aan DCBC en KL Sectie Militaire Geschiedenis, 12/08/95. SMG, 1004/59. Deze aantekeningen zijn in het Engels gesteld.

6 *Ibidem*. Dit uittreksel is in het Nederlands gesteld.

7 NIOD, Coll. Karremans. C-1(NL) infbat Dutchbat 3, ‘Kort overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen periode’, 17/07/95, Nr. TK95118.

8 SMG, 1004/61.

9 SMG, 1004/56.

10 SMG, 1106/18.

11 DCBC, 595.

12 DCBC gehecht aan nr 595.

13 DCBC, 693.

14 DCBC en CRST

15 DCBC, 652. Het stuk omvat slechts drie pagina’s haastig met de hand geschreven aantekeningen, alleen betrekking hebbend op 11/07/95.

16 DCBC, diverse.

17 DCBC, diverse. (Nederlandse) opsteller en herkomst niet aangegeven.

18 DCBC, 674.

19 CRST, diverse.

- Diverse berichten afkomstig van *UN Headquarters, Department of Peacekeeping Operations Situation Center*, doorgezonden door de militaire adviseur van de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN aan het DCBC;²⁰
- ‘Chronologisch overzicht van Srebrenica’, opgesteld door de Sectie Militaire Geschiedenis;²¹
- Handgeschreven uittreksel, gemerkt als ‘Logboek CAOC 5 ATAF, 7-11 juli 1995’;²²
- Uittreksel ‘Air Desk Log’ 5 ATAF te Vicenza, 9-11 juli 1995;²³
- Sitreps van Sector NE te Tuzla en B-H Command te Sarajevo;²⁴
- Dagrappporten van het DCBC (handgeschreven);²⁵
- Situatierapporten van de verschillende VN-organisaties en rapportages;
- Dagboeken en aantekeningen van staffunctionarissen als de generaals Ashton, Smith, Kolsteren, Nicolai, kolonel Brantz en civiele medewerkers van Akashi;
- Debriefingsverklaringen;
- Feitenrelaas van de debriefing.

De waarde van al deze bronnen voor het onderzoek loopt sterk uiteen. De debriefingsverklaringen, opgemaakt bij de debriefing van Dutchbat in Assen in september 1995, voor zover door betrokkenen aan het NIOD afgestaan, bevatten weliswaar veel informatie, maar toch is de waarde daarvan voor het onderzoek soms betrekkelijk, omdat zij nogal eens informatie uit de derde hand bevatten. De informatie verschilt sterk in omvang, kwaliteit en nauwgezetheid. Er zijn maar weinig debriefingsverslagen die een nauwgezette reconstructie van de gebeurtenissen geven, ook in de tijd, of waar de debriefers in staat zijn gebleken belangwekkende details voldoende uit te diepen. Achteraf gezien lijkt op bepaalde punten door de debriefers te weinig zijn doorgevraagd om méér boven tafel te krijgen, hetgeen mede veroorzaakt kan zijn door gebrek aan kennis over omstandigheden in Srebrenica en tijdgebrek tijdens de debriefing (zie hierover verder het hoofdstuk over de grote debriefing in Assen in deel IV).

Niettemin boden de debriefingsverklaringen veelal belangwekkende aanvullingen op rapportages en waren ze vooral van groot belang voor de beschrijving van gebeurtenissen rondom de observatieposten. Dat niet over alle debriefingsverklaringen kon worden beschikt was een gemis, maar het was niet van zodanige omvang dat het witte plekken achterliet in deze zo nauwkeurig mogelijke reconstructie.

Dagboeken van VN-functionarissen bestonden doorgaans uit korte aantekeningen gemaakt tijdens briefings. Slechts in enkele gevallen gaven dagboeken het verloop van een discussie weer. Van Dutchbat bewaard gebleven dagboeken omvatten vaker een beschrijving van de omstandigheden waaronder het bataljon zijn werk moest doen dan nauwkeurige weergave van de operationele verrichtingen. Incidenten en waarnemingen zijn in de hectische dagen rond de val niet gesystematiseerd of geanalyseerd. Ook in de week tussen de afvoer van de vluchtelingen uit Srebrenica en het eigen vertrek heeft Dutchbat daartoe geen pogingen ondernomen. Tot een ‘First Impression Report’ of ‘After Action Report’ zoals militairen in een NAVO-omgeving gewoon zijn, kwam het niet. De archieven van Dutchbat zijn, als gezegd, voor het verlaten van Srebrenica vernietigd. Achteraf betreurde majoor

20 DCBC, diverse.

21 SMG, 1004.

22 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr.

23 DCBC, 623.

24 UNGE, UNPROFOR.

25 DCBC, 528.

Franken het dat hij nooit op het idee was gekomen om allerlei gevoelige documenten naar Tuzla te faxen in plaats van deze te vernietigen.²⁶ Om deze reden, en om verbanden te kunnen leggen, zijn aanvullende interviews van groot belang gebleken.

3. Hoofdkwartieren en de bevelsketen nader belicht

Eerder in dit deel is de opbouw van de VN-organisatie in Joegoslavië al uitvoerig aan de orde geweest. Van ‘onder’ naar ‘boven’ was die als volgt: Dutchbat in Srebrenica → *Sector North East* in Tuzla → UNPROFOR (eerder *Bosnia Herzegovina Command* genaamd) in Sarajevo → UNPF (eerder UNPROFOR genaamd) in Zagreb. Daarboven stond dan nog het hoofdkwartier van de VN in New York. Voor een goed begrip van de gebeurtenissen in de periode van 6 tot en met 11 juli 1995 is het nuttig en nodig nu eerst dieper in te gaan op de onderlinge verhoudingen tussen deze hoofdkwartieren en de problemen die zich in de praktijk voordeden met communicatie tussen deze hoofdkwartieren.

Het hoofdkwartier in Zagreb was in de VN-organisatie in voormalig Joegoslavië het meest prominent in beeld. Dat kwam niet alleen doordat het leiding gaf aan de politieke en militaire operatie van de VN in Kroatië, Bosnië en Macedonië, maar vooral omdat dit hoofdkwartier de beslissende stem had bij de inzet van het luchtwapen. Voor een beslissing over *Close Air Support* was de instemming nodig van Akashi, als *Special Representative* van de secretaris-generaal van de VN (de uiteindelijke beslissing om tot *air strikes* te komen lag daarentegen in de periode rond de val in New York bij Boutros-Ghali zelf; zie hierover hoofdstuk 2). Dit verschafte het hoofdkwartier in Zagreb een bijzondere positie. Tegelijkertijd bestond er een wereld van verschil tussen de hoofdkwartieren: in Zagreb woedde geen oorlog, terwijl de hoofdkwartieren in Sarajevo en Tuzla wel in een oorlogssituatie werkten. De spanningen waaronder dit gebeurde, waren moeilijk vergelijkbaar met de situatie in Zagreb. Daar zag men zich vooral geconfronteerd met politieke druk, in Sarajevo daarentegen met de druk van de strijdende partijen en de gevolgen van de oorlog. De contacten van *Sector North East* Tuzla beperkten zich door de ligging ervan voornamelijk tot de Bosnische Moslims.

UNPF in Zagreb

De samenwerking tussen de hoofdkwartieren in Zagreb en Sarajevo liet te wensen over. Er waren duidelijke verschillen van inzicht over uiteenlopende onderwerpen. Dat had, zoals in het inleidende hoofdstuk beschreven, ook te maken met de persoonlijke opvattingen van de commandanten, de Franse generaal Janvier in Zagreb en de Britse generaal Smith in Sarajevo. Daar kwam nog bij dat de invloed van Londen op Sarajevo groter was dan van Parijs; in Zagreb lag dat net andersom.

Alleen in Zagreb (in tegenstelling tot Sarajevo en Tuzla) bleven de normale bevelsverhoudingen in stand en waren *Force Commander* Janvier en het grootste deel van juli ook plaatsvervangend *Force Commander* Ashton op hun post. In Zagreb liep de input van de staf via de tussenkomst van chef-staf Kolsteren, maar verder was het gebruikelijk dat de hoofden van de stafsecties op voor hen relevante punten zelf het woord voerden. De plaatsvervangend *Force Commander* gaf zijn mening al naar gelang daar behoefte aan was. Vaak nam Janvier ter plekke een beslissing, ook omdat de staf daarna de beslissing moest gaan uit-

²⁶ Interview R.A. Franken, 31/03/99.

werken. Het overlegcircuit was open en het was niet gebruikelijk dat de *Force Commander*, plaatsvervangend *Force Commander* en chef-staf zich afzonderlijk over iets bogen.

Bij de besluitvorming over luchtsteun waren alleen officieren uit NAVO-landen betrokken. Bij de kwaliteit van officieren uit niet-NAVO-landen werden in Zagreb wel eens vraagtekens geplaatst, maar er waren ook gunstige uitzonderingen, zoals officieren uit Pakistan of Bangladesh die in het Verenigd Koninkrijk waren opgeleid, of goed opgeleide officieren uit Oekraïne of Rusland, al hadden deze de neiging pro-Servisch te zijn.

De samenwerking van de militaire staf van Janvier met de civiele staf van Akashi, bestaand uit jonge diplomaten en ‘schrijftijgers’ was goed. Hoe die samenwerking in de praktijk verliep was vooral afhankelijk van de militair-politieke inschatting van de situatie op een bepaald moment. De samenwerking wierp vooral haar vruchten af wanneer aan New York moest worden gerapporteerd; daardoor kon worden vermeden dat Janvier separaat *Code Cables* moest versturen.²⁷

In het hoofdkwartier in Zagreb waren ook nogal wat *inner circles* van de verschillende landen die daar waren vertegenwoordigd: er namen 77 nationaliteiten aan UNPF deel, en er was daardoor teveel personeel waaraan men weinig had. Alle landen die militairen stuurden, moesten nu eenmaal (militair of civiel) vertegenwoordigd zijn in de hoogste staf. Een derde daarvan was echt goed, eenderde was bruikbaar, en eenderde was niet bruikbaar, zo oordeelde de Nederlandse chef-staf in Zagreb, generaal-majoor A.M.W.W.M. Kolsteren. Zelfs Janvier, afkomstig uit een land dat niet militair geïntegreerd was in de NAVO, verzuchtte regelmatig: ‘Hadden we hier maar een clubje met alleen een NAVO-staf.’²⁸ Mede daardoor gingen er nationale lijnen ontstaan: bevelhebbers brachten *Military Assistants* mee uit eigen land. Dat kon een grote en soms nadelige invloed hebben op het proces van de besluitvorming. Britten deden bij voorkeur zaken met Britten, en Fransen met Fransen. Een ander teken van het ontstaan van nationale lijnen was dat er nogal wat zaken in Janviers kabinet in het Frans werden besproken, waar functionarissen als de chef-staf en de NAVO-liaisonofficier nauwelijks aan te pas kwamen, ook wanneer dat wel functioneel was. Nederlanders zaten daar soms wel als een soort *linking pin* tussenin.²⁹

De reden waarom commandanten zo sterk op hun *Military Assistants* leunden, met het gevaar om zo de normale stafprocedures te doorbreken, vond goeddeels zijn oorzaak in de slechte kwaliteit van de staven. Het multinationale karakter van VN-staven maakte deze weinig werkbaar. Zo beschikte het hoofdkwartier van UNPROFOR in Sarajevo (ook bekend onder de ‘oude’ naam, *Bosnia Herzegovina Command*) in 1994 over 182 officieren afkomstig uit 23 verschillende landen. Het was bij VN-operaties gebruikelijk staffuncties toe te wijzen op basis van de grootte van de door de lidstaten geleverde contingenten. Dat leidde tot grote en weinig effectieve staven die geplaagd werden door taalproblemen. Sommige officieren spraken nauwelijks Engels, hadden geen stafcursussen gevolgd of waren afkomstig uit kleine landen waar bataljons direct onder een ministerie ressorteerden en dus geen hogere staven kenden. Daardoor ontstonden parallelle stafstructuren waarin alleen competente officieren een rol speelden, die op die manier de zaak bij elkaar hielden. Werken in een VN-staf bracht al met al door verschillen in taal, cultuur, kwaliteit en opleiding veel problemen met zich mee.

Daar kwam nog bij dat, anders dan marines en luchtmachten, landstrijdkrachten door-

27 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

29 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

28 Interview A.M.W.W. M. Kolsteren, 07/10/99.

gaans niet gewend waren met andere landen samen te werken. Een complicerende factor vormden ook de grote verschillen in uitrusting van de bataljons, zelfs tussen westerse landen onderling, en hun militaire capaciteiten. Van gezamenlijke doctrines en procedures was buiten de NAVO-landen al helemaal geen sprake. Bovendien luisterden vele contingents naar instructies vanuit de hoofdsteden. Van de 20.000 man troepen die in Bosnië aanwezig waren, beschikte UNPROFOR feitelijk over niet meer dan vier bataljons die materieel goed waren uitgerust en die met instemming van de hoofdsteden op bevelen van het VN-hoofdkwartieren reageerden.³⁰

De *Force Commander* in Zagreb was de facto geen opperbevelhebber, omdat hij voortdurend met nationale regeringen in onderhandeling moest treden over het beschikbaar stellen van troepen voor specifieke taken. Hij kon nauwelijks orders geven. Dat leidde ertoe dat er een zekere ruimte voor nationale aansturing ontstond, waar sommige landen meer of minder gebruik van maakten. Verder was de nationale invloed op contingents troepen in de regel groot, omdat eenheden vaak onder bepaalde voorwaarden aan de VN ter beschikking waren gesteld.

Over het algemeen werkten de westerse landen in UNPROFOR ondanks dit alles echter goed samen. De echte problemen lagen vooral bij de contingents troepen uit Rusland, de Oekraïne en andere Aziatische landen. Zij beschikten niet over een goede uitrusting en waren soms nauwelijks inzetbaar.³¹

In Zagreb was er veel kritiek op de aansturing vanuit het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN in New York. *Force Commanders* moesten voortdurend contact opnemen met New York, maar daar bestond niet zoiets als een Generale Staf die leiding kon geven. De leiding van dit *Department* was voornamelijk politiek georiënteerd, ging soms in op uitvoeringsdetails binnen de missie, en ook was niet altijd duidelijk wat New York wilde. Functionarissen als secretaris-generaal Boutros-Ghali, zijn chef-kabinet Iqbal Riza, of *Director of Communications and Special Projects* Sashi Tharoor wilden volgens chef-staf Kolsteren in Zagreb nog wel eens meer opportunistische en politiek getinte beslissingen nemen, terwijl *Undersecretary-general* Kofi Annan objectievere en reëlere standpunten zou huldigen.³² Voor een groot deel was dat te wijten aan de onduidelijke directieven van de Veiligheidsraad; die waren veelal het resultaat van compromissen die zich weinig leenden voor een eenduidige interpretatie op het uitvoerende niveau. De Veiligheidsraad stelde zich doorgaans reactief en niet pro-actief op waardoor, bij gebrek aan een politieke strategie voor de lange termijn, op ad-hoc-basis beslissingen werden genomen die in het missiegebied niet altijd het beoogde effect sorteerden of soms zelfs een averechts effect hadden. Dat was ook een reden waarom pogingen van het VN-hoofdkwartier in New York om de *Force Commanders* van richtlijnen te voorzien niet altijd succesvol waren. Bijgevolg ontbeerden de hoofdkwartieren in Zagreb en Sarajevo een duidelijke politieke strategie, hetgeen de commandanten ter plaatse voor grote praktische problemen plaatste.³³

Zagreb was wat heette een 'theatre level command'. Dat was van belang omdat de problemen en operaties in voormalig Joegoslavië zich tot over internationale grenzen uitstrekten. De nieuwe buurlanden (de deelrepublieken uit het voormalige Joegoslavië) waren om

30 Interview Lord Owen, 23/06/01.

31 Interview F.H. van Kappen, 21/06/95.

32 NIOD, Coll. Kolsteren. Chief of Staff HQ

UNPF, 'End of Tour Report generaal-majoor Ton

Kolsteren', 31/01/96. Zie ook 'Verslag evaluatie VN-sleutelfunctionarissen', 26/04/96, nr. OPS BLS/3651.

33 Interview Lord Owen, 27/06/01.

militaire, culturele en economische redenen sterk bij elkaars zaken betrokken. Dat maakte voor UNPF integratie van publieksvoorlichting, diplomatieke en humanitaire inspanningen gewenst. Daarnaast was het van belang om een gecentraliseerd logistiek systeem te hanteren om de 40.000 manschappen sterke vredesmacht te kunnen onderhouden en de planning en contacten met de NAVO in één hand te houden.³⁴

Wel hadden in Zagreb civiele functionarissen veel invloed, hetgeen problemen opleverde voor hun militaire collega's. Civiele functionarissen bevonden zich voor langere tijd in het missiegebied en voerden het beheer over de financiën, waardoor hun invloed groot was. Die continuïteit en hun grotere kennis van de niet altijd even logische VN-regels vergrootte hun invloed. Dat maakte het voor de militaire staf noodzakelijk veel te coördineren met de politieke en civiele directies. Militaire staven waren ervoor om beslissingen voor te bereiden; de uiteindelijke beslissingen werden vervolgens genomen door de commandanten. Er was ook wrijving over en weer: militairen verweten de civiele staf dat deze niet flexibel genoeg was, geen zaken met militairen wilde doen, niet snel besluiten nam, en rekening hield met carrièreoverwegingen. Ook was er weinig inzicht op de kosteneffectiviteit: de militairen stoorden zich aan de ruime vergoedingen van de civiele medewerkers en het feit dat er tot op secretaressenniveau in VN-auto's werd voorzien.

In het veel kleinere hoofdkwartier in Sarajevo lagen de verhoudingen omgekeerd aan die in Zagreb. Daar overvleugelde het militaire deel van de staf juist het civiele deel. Een nadeel van de belegerde stad Sarajevo was echter weer dat VN-personeel en journalisten er ten prooi vielen aan wat generaal Smith noemde een 'siege mentality'. Akashi wilde daarom meer interactie tussen Sarajevo en Zagreb en rotatie van personeel tussen de hoofdkwartieren.³⁵ Zijn idee kwam echter te laat om nog effect te kunnen sorteren.

Het hoofdkwartier van Sector North East in Tuzla

Verschillen in kwaliteit tussen de officieren deden zich voor op elk niveau, maar hadden in de kleinere staven meer invloed dan in de grotere. Dat was het duidelijkst merkbaar in de staf van *Sector North East* in Tuzla, waaronder Dutchbat ressorteerde. Deze staf stond in de praktijk vrij ver af van wat er op het hogere niveau in Sarajevo (laat staan in Zagreb) gebeurde. De sectorcommandant in Tuzla, de Noorse brigadegeneraal Hagrup Haukland, kreeg geen inzage in de resultaten van gesprekken die door de top van UNPROFOR voornamelijk met de VRS werden gevoerd. Hij stond wel vrijwel dagelijks per telefoon in contact met generaal Smith in Sarajevo, maar deze was om veiligheidsredenen niet genegen op die manier echt belangrijke informatie door te geven.

In Tuzla bestonden geen problemen in de samenwerking tussen de civiele en militaire onderdelen van de staf, maar die waren er wel waar het de kwaliteit van een deel van de staf betrof. De staf van *Sector North East* telde 41 officieren. Dat was op zich een beperkt aantal, maar het probleem was dat de effectiviteit van de staf nogal te wensen overliet. Het klimaat voor samenwerking tussen de verschillende troepenleverende landen in het hoofdkwartier in Tuzla was evenmin goed. Er waren clans bestaande uit Noordse, Pakistaanse en Nederlandse militairen die onderling onvoldoende samenwerkten. Ook de kwaliteit van de rapportages vanuit Tuzla aan Sarajevo kon op sommige punten beter. Zo ontving de sectorcom-

34 NIOD, Coll. Kolsteren. John Almstrom to SRSG, 'SRSG Presentation to ICFY Steering Committee', 14/06/95 verzonden met fax AMA

COS UNPF-HQ to DCBC, 101600 Jul 95.

35 NIOD, Coll Banbury. SRSG's Meeting 10/07/95. Dagboek Banbury.

mandant in Tuzla ooit de boodschap van de inlichtingensectie (in militaire termen: de sectie G-2) uit Sarajevo dat het niet langer rapporten van Tuzla wilde ontvangen, omdat deze niet goed genoeg waren. Ook Nederland leverde er een voorbeeld van dat opleiding en functie niet op elkaar aansloten: een Nederlandse majoor met een geneeskundige achtergrond was geplaatst in de inlichtingensectie.³⁶

Problemen met de staf in Tuzla hadden rechtstreeks gevolgen in de dagen van de val van Srebrenica. Er was een *Air Operations Coordination Center* in Sarajevo; dit was bemand door personeel uit NAVO-landen en was onder meer bedoeld om verzoeken om luchtsteun te coördineren tussen de UNPROFOR-bataljons, de VN-hoofdkwartieren in Sarajevo en Zagreb, en de NAVO. Voor de contacten met Tuzla was er aldaar een *Air Liaisonofficier* van *Sector North East* benoemd. Deze Canadese functionaris was echter een week voor de val van Srebrenica vertrokken en niet afgelost. Er was de troepenleverende landen om een opvolger gevraagd, maar geen enkel land wilde. Daarmee viel niet alleen de lijn met het *Air Operations Coordination Center* in Sarajevo dood, maar eindigde ook de mogelijkheid om eventueel pro-actief te handelen wanneer een operatie vanuit de lucht gewenst leek. De verzoeken om luchtsteun kwamen vervolgens terecht bij de sectie Operaties (in militaire termen: de sectie 3) in Tuzla. Deze sectie bestond vrijwel geheel uit Pakistani, en toen het er tijdens de aanval op Srebrenica op aankwam, bleken deze onbekend met het *format* van een verzoek tot *Close Air Support* aan de NAVO. Het is begrijpelijk dat dit onvrede veroorzaakte bij de Nederlanders van Dutchbat, vooral nadat op het middaguur op 11 juli het kantoor van deze sectie leeg was, omdat de Pakistani op dat moment allen de moskee bleken te bezoeken.³⁷

Voor de kleine staf van *Sector North East* speelde in de dagen rond de val mee dat het weekend was (zaterdag 8 en zondag 9 juli). Het onwaarschijnlijke aantal van twintig officieren, dat wil zeggen de helft van de staf, was in die dagen met verlof. Er waren nog maar acht mensen in de beleidsstaf. Chef-staf en waarnemend commandant kolonel Brantz zei op een zeker moment tegen zijn tolk, Nadia Skokić: ‘Nadia, imagine: I cannot find anybody, everybody is on leave or with weekend’.³⁸

Sectorcommandant Haukland in Tuzla achtte de Pakistani ondanks alles uitstekende officieren. Zij stelden volgens hem nooit teleur; waren loyaal en maakten meestal goede rapporten.³⁹ Haukland was echter geen getuige van de hectische dagen rond de val van Srebrenica: ook hij had verlof en keerde pas op 15 juli terug in Tuzla. Brantz belde hem op 9 juli over de situatie. Volgens Brantz was Haukland nogal laconiek onder de omstandigheden, en had hij gevraagd of Brantz de zaken zelf kon oplossen. Brantz had daar ‘ja’ op geantwoord. Brantz zei wel het vreemd te vinden dat commandanten niet terugkeerden op hun post op een moment dat het beginsel van de *Safe Area* werd geschonden.⁴⁰ Haukland stelde daartegenover dat hij had gevraagd of hij moest terugkeren, maar dat dat volgens Brantz niet nodig was geweest.⁴¹

36 Interview Hagrup Haukland, 03/05/99. Zie ook NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Verslag evaluatie VN-sleutelfunctionarissen’, 26/04/96, nr. OPS BLS/3651.

37 Interview M.P. Wijsbroek, 10/12/97. Wijsbroek zei dit samen met de Nederlandse majoor van de genie, Kooij, te hebben geconstateerd.

38 Interview tolk Nadia Skokić, 04/02/98; DCBC, 1281. Aantekeningen van de bijeenkomst d.d. 01/11/95 inzake de val van Srebrenica in juli 1995, z.d.

39 Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

40 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

41 Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

Kolonel Brantz

Doordat Haukland tijdens de val van Srebrenica met verlof was, kwam kolonel Brantz als zijn plaatsvervanger prominent in beeld. Brantz was in de dagen rond de val van Srebrenica een belangrijke schakel in de informatievoorziening naar Den Haag omtrent Dutchbat. Daarbij was hij overigens meer bron dan speler.

Het was Brantz, door zijn eerdere positie als chef-staf van de KL Crisisstaf, gelukt een satellietverbinding voor zichzelf te regelen. Zijn voorganger, kolonel Engelen, was daar jaloers op geweest: die had alleen een VN-telefoon gehad, met een verbinding die via Zagreb liep. Daarmee verkeerde Brantz in de positie dat hij gemakkelijk verbinding met zowel Srebrenica, Sarajevo als Den Haag kon onderhouden. Hij koos ervoor om zelf 11 juli de hele dag aan de telefoon te blijven.⁴²

Het contact tussen Brantz en het Defensie Crisisbeheersingscentrum (DCBC) van het Nederlandse ministerie van Defensie was eenrichtingsverkeer; hij werd zelden gebeld door het DCBC. Als daar vragen leefden, werden die voornamelijk aan de generaals Kolsteren in Zagreb of Nicolai in Sarajevo gesteld.

Brantz verkeerde in een moeilijke positie. Hij probeerde de onderbezette en matig functionerende staf tot een werkend geheel te maken, maar werd regelmatig gepasseerd: Sarajevo deed rond de val van de enclave weinig zaken via de staf van *Sector North East* en handelde veel rechtstreeks met Dutchbat af. Brantz voelde zich ook verantwoordelijk voor wat er in ‘de nationale lijn’ wel of niet gebeurde, maar werd daar niet bij betrokken. Dat was ook een reden voor hem om zelf veel naar Den Haag te bellen. Hij leek zijn boodschap daarbij beter bij de Centrale organisatie van het ministerie op het Plein (in dit geval het DCBC) kwijt te kunnen dan bij de Koninklijke Landmacht (in dit geval de KL Crisisstaf), wat volgens een bron op het DCBC tevens zou samenhangen met het vertrouwen dat Brantz in zijn gesprekspartners had.⁴³

Brantz had drie bronnen van informatie om te weten wat er in de enclave gebeurde. In de eerste plaats bevond zich in Tuzla een staf met een aantal *Joint Commission Observers* (de JCO-staf). Deze behoorden formeel niet tot de staf van *Sector North East*, maar hadden wel eigen verbindingen met de JCO’s in de enclave en communiceerden ook met Sarajevo. Zij wisselden berichten uit met de staf van *Sector North East* en waren dus op die manier een belangrijke bron van informatie voor Brantz.⁴⁴ De JCO’s in Tuzla waren vrij nauwkeurig in het doorgeven van informatie, en kwamen Brantz veelvuldig melden hoe de situatie ervoor stond. Deze kon met het berichtenverkeer tussen de JCO’s in de enclave en die in Tuzla meeluisteren in een voertuig buiten het stafgebouw. Hij werd door de JCO’s in Tuzla gewaarschuwd als de nood aan de man was. Ten tweede kreeg Brantz ook van de UNMO’s in de enclave informatie, en tenslotte kreeg hij die via de eigen lijnen van Dutchbat.

Brantz probeerde al die informatie in elkaar te passen, maar kwam tot de ontdekking dat er wel eens verschillen tussen de meldingen zaten. De interpretatie van de situatie en de nauwkeurigheid van de meldingen verschilden wel eens, waarbij de rapportage van de JCO’s door hun grotere ervaring de meest professionele leek.⁴⁵

Het hoofdkwartier van Bosnia Herzegovina Command in Sarajevo

Ook voor Sarajevo was de verbinding met de JCO’s in Srebrenica en het VN-hoofdkwartier

42 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

43 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

44 Interview M.P. Wijsbroek, 10/12/97.

45 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

daar (*Bosnia Herzegovina Command*) van groot belang voor een snelle en accurate rapportage. Daarnaast bestonden er lijnen tussen de commandant van Dutchbat en de staf in Sarajevo, en tussen de groep in de enclave die de vliegtuigen naar hun doelen moest loodsen (de *Forward Air Controllers*) en het *Air Operations Coordination Center* in Sarajevo, al was dat laatste voor de gevechtsvoering van weinig belang.⁴⁶

Voor de dagelijkse praktijk in Bosnië was het VN-hoofdkwartier in Sarajevo (na 1 april 1995 formeel 'Headquarters UNPROFOR' genaamd) van groot belang. De bevoegdheden van dit hoofdkwartier waren overigens beperkt; zo had niet Sarajevo maar Zagreb (Akashi) beslissingsbevoegdheid over het invoeren van luchtsteun.

Generaal Rupert Smith drukte als *Commander Bosnia Herzegovina Command* (na 1 april *Commander UNPROFOR*) een duidelijk stempel op dit hoofdkwartier. Ook hij was echter tijdens de val van de enclave niet op zijn post; hij was door Boutros-Ghali gevraagd om op 8 juli voor besprekingen naar Genève te komen. Daarna vertoefde hij aan de Dalmatische kust en arriveerde pas in de avond van 11 juli weer in Split. Evenmin als Haukland keerde hij terug vanwege Srebrenica. Smith had niet zijn plaatsvervanger, de Pakistaan Shaheed die in Split zetelde, als fungerend commandant benoemd, maar de commandant van de *Sector Sarajevo* (een van de andere twee sectoren naast *Sector North East*), de Franse generaal-majoor Gobilliard.⁴⁷

De personele bezetting: Nederlanders en Fransen op sleutelposities

Nederlanders hadden in juli al met al een grote stem in de gebeurtenissen. Alle drie bevelslagen – Zagreb, Sarajevo en Tuzla – hadden een Nederlandse chef-staf: respectievelijk Kolsteren, Nicolai en Brantz. Bovendien was de militair adviseur van de secretaris-generaal, Van Kappen, een Nederlander. Brantz was door de ontstentenis van Haukland tevens fungerend commandant. Nicolai in Sarajevo was geen fungerend commandant, maar chef-staf. Omdat Gobilliard als commandant van de *Sector Sarajevo* veel tijd in zijn eigen hoofdkwartier doorbracht, was de invloed van Nicolai groot.

Veel van de besluitvorming speelde zich rond de enclave dus af in in een Nederlandse cirkel. De besluitvorming over het al dan niet voorleggen van een *Close Air Support* ter goedkeuring aan Akashi lag daarentegen geheel in Franse handen.

De sterke Nederlandse aanwezigheid was in de hoofdkwartieren niet altijd goed voor het werk, omdat de rest van de staf daardoor op een informatieachterstand kon komen te staan wanneer zaken in het onderlinge verkeer tussen Nederlanders in de eigen taal werden afgehandeld. Gebruik van de Nederlandse taal mocht dan de onderlinge communicatie vergemakkelijken, het kon ertoe bijdragen formele bevelslijnen te doorkruisen. Dat gold ook het verkeer tussen de Haagse bunker en de staven in voormalig Joegoslavië en de militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN. Het leidde tot wrevel in Tuzla wanneer de Nederlanders in Sarajevo dit hoofdkwartier passeerden en rechtstreeks contact met Dutchbat opnamen. Omgekeerd kwam vanuit Tuzla het verwijt dat Sarajevo te weinig belangstelling had voor de geïsoleerde landgenoten in Srebrenica. De wereld in Sarajevo was echter aanzienlijk gecompliceerder dan die in Srebrenica en Tuzla, en er ging in de staf daar zoveel meer om dat niet voortdurend alle aandacht naar Srebrenica uit kon gaan.

⁴⁶ Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C. Ruiter, 27/09/95.

⁴⁷ Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

4. Aanvraagprocedures voor luchtsteun

De gevolgen voor de luchtsteun van de aanvraagprocedures daarvoor

De procedure voor het aanvragen van *Close Air Support* heette *Blue Sword*. Zagreb speelde daarin een beslissende rol. Die procedure hield in dat een bataljonscommandant de aanvraag voor *Close Air Support* initieerde. Die aanvraag ging, al dan niet via een Sectorhoofdkwartier (in het geval van Dutchbat via *Sector North East* in Tuzla), naar het *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo. In Sarajevo bezag het *Headquarters Bosnia Herzegovina Command Close Air Support Committee* de aanvraag. Van dit comité maakten de senior stafofficieren en de civiele staf deel uit. De commandant *Bosnia Herzegovina Command* (later dus commandant UNPROFOR geheten) voorzag de aanvraag vervolgens van een advies en zond die door naar het hoofdkwartier in Zagreb. Binnen dat hoofdkwartier boog het *Crisis Action Team*⁴⁸ zich onder leiding van de chef-staf (tijdens de val de Nederlander Kolsteren) over de aanvraag. Vervolgens legde de *Force Commander* (tijdens de val de Fransman Janvier) deze, voorzien van zijn advies, voor aan de speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal VN, Akashi; die was door de secretaris-generaal gemachtigd over de aanvraag te beslissen. Dit alles geschiedde ook nog eens met behoud van de dubbele-sleutelprocedure, die inhield dat ook de NAVO een aanvraag moest goedkeuren (zie hierover uitgebreider hoofdstuk 2 van dit deel). De beslissing bij de VN gold alleen het eerste verzoek van een bataljonscommandant. Vervolgverzoeken mochten rechtstreeks door Sarajevo naar de NAVO-commandopost (in Vicenza) worden doorgeleid, al kon de Speciale Vertegenwoordiger altijd ingrijpen.⁴⁹

Aanvragen doorliepen een vaste checklistprocedure, waarbij de VN naar hele andere zaken keek dan de NAVO, die de operatie moest uitvoeren: die zag de te bombarderen partij als de vijand. Het luchtwapen moest in de ogen van de VN wel zo lang mogelijk alleen als potentiële afschrikking dienen. Bij daadwerkelijke inzet ervan was de veiligheid van het personeel op de grond 'the overriding concern'. Inzet van het luchtwapen ter vergelding was niet toegestaan; er diende een direct verband te bestaan met een overtreding van een van de strijdende partijen.⁵⁰

Bij *Close Air Support* keek *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo onder meer naar het doel van de aanvraag. Viel de aanvraag binnen door de VN gestelde randvoorwaarden? Was er direct gevaar voor de eigen troepen? Was er kans was op onbedoelde schade (*collateral damage*) aan bijvoorbeeld gebouwen, scholen of ziekenhuizen in de buurt van het doel?

48 Het *Crisis Action Team* bestond formeel uit veertien personen: *Chief-of-staff (Chairman)*, *Head of Civil Affairs*, *Chief Military Observer*, *Military assistant to SRSG*, *NATO Liaison Officer*, *Chief G3*, *Chief G3 Air*, *Chief Military Information Officer*, *BH Liaison Officer*, *Chief Press and Information Officer*, *Commissioner CIVPOL*, *UNHCR Military Liaison Officer*, *European Community Monitoring Mission Representative*, *International Committee of the Red Cross Representative*. Daarnaast bestond er nog een *SRSG's Advisory Group* om de informatie die vergezeld ging van de *Release Authority* te be-

studeren en evalueren. (UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, Air Support 17/08/93-06/02/95. UNPROFOR Operations Order 14/94, 15/07/94).

49 *Subsequent use* werd gezien als een verlenging naar tijd en plaats van de *first use* binnen eenzelfde tactische situatie. Veranderde die situatie, dan was een nieuwe autorisatie nodig. (UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, Air Support 17/08/93-06/02/95 UNPROFOR Op Order 14/94 van 29/06/94).

50 UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, Air Support 17/08/93-06/02/95. *Force Commander's Concept of Employment of Air Power*, 05/09/94.

Als een school of een ziekenhuis werd getroffen, kon dit immers het einde van de missie betekenen. Verder werd gekeken of het duidelijk was waar de VN-troepen lagen, om te voorkomen dat deze onbedoeld geraakt zouden worden; wanneer vliegtuigen van verschillende landen aanvielen, mocht het natuurlijk niet gebeuren dat deze bommen gooiden op de troepen van een ander land. Dat kon immers leiden tot onenigheid tussen westerse regeringen, en UNPROFOR moest als coalitie bijeen worden gehouden. Ook moest worden gecontroleerd of er een *Forward Air Controller* in de buurt was, die de vliegtuigen naar hun doel moest ‘praten’. Dit alles betrof militaire afwegingen.

De resultaten ervan werden meteen doorgeseind naar de NAVO in Italië, bij wijze van voorwaarschuwing. NAVO-militairen bedienden de verbinding met de hoofdkwartieren in Italië en de beveiligde verbinding met Sarajevo.

Vervolgens werd de *Force Commander* in Zagreb uitgelegd wat het doel van de actie was, wat de reden voor de aanvraag was, en hoe deze binnen de randvoorwaarden lag. De *Force Commander* moest dan zijn handtekening zetten en vervolgens met de aanvraag naar Akashi gaan, om bij hem de aanvraag nog eens uit te leggen. Akashi had vervolgens overleg met zijn politieke adviseurs, omdat het afwerpen van een bom politieke implicaties kon hebben.⁵¹

Na goedkeuring door Akashi zond de *Force Commander* de aanvraag naar de NAVO-commandant in Zuid-Europa (in militaire termen: de *Commander-in-Chief Allied Forces Southern Europe* of CINCSOUTH) in Napels, de Amerikaanse admiraal Leighton Smith. Deze volgde de NAVO-bevelsketen en stuurde de opdracht via zijn luchtmachtcommandant (in militaire termen: COMAIRSOUTH) naar de luchtmacht die de aanval daadwerkelijk moest uitvoeren, de vijfde geallieerde luchtmacht (of 5ATAF) in Vicenza. Die belastte dan vliegtuigen die zich boven het Bosnische luchtruim of boven de Adriatische Zee bevonden met de opdracht, of wees vliegtuigen aan die zich op bases in Italië of op vliegkampschepen in de Adriatische Zee bevonden. Een vliegende commandopost boven de Adriatische Zee (in militaire termen: een *Airborne Battlefield Command and Control Center* of ABCCC) gaf dan in samenspel met de vliegers en de bij de bataljons aanwezige *Forward Air Controllers* uitvoering aan de opdracht. Deze *Forward Air Controllers* waren bedoeld om de vliegtuigen naar het doel te ‘praten’.

De commandant van de vlucht die de aanval uitvoerde maakte na verificatie van de opdracht (bij het ABCCC) contact met een *Forward Air Controller*, die toestemming gaf het doel aan te vallen (zie hierna). Dan kwam er nog de vliegtijd naar het doel bij. Ook deze vrij omslachtige procedure kostte nogal wat tijd, waarbij het doorlopen van het VN-circuit wel meer tijd kostte dan het doorlopen van het NAVO-circuit. Het was ook mogelijk om meerdere acties tegelijkertijd uit te voeren, dan zouden Akashi en de *Force Commander* zich bij het *Crisis Action Team* moeten voegen. Binnen de NAVO was de lijn normaal gesproken korter: de bataljonscommandant vroeg zelf direct de luchtsteun aan en niet, zoals bij de VN, een drie-sterren-generaal.

In de praktijk was gebleken dat tussen het moment van aanvraag en de aanval zelf gemakkelijk uren konden verstrijken. Toen op 25 november 1994 *Close Air Support* was aangevraagd in de Bihać-regio, kostte het precies zestig minuten voordat de melding vanuit het veld van een beschieting resulteerde in het doorzenden van de aanvraag door Sarajevo naar Zagreb. Het *Crisis Action Team* in Zagreb had vervolgens 45 minuten nodig om de aanvraag te beoordelen en de *Force Commander* deze te laten tekenen. Akashi had ver-

⁵¹ Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

volgens slechts één minuut nodig om toestemming te geven (in militaire termen: de *release authority* te accorderen). Pas anderhalf uur daarna vlogen de NAVO-vliegtuigen boven de Bihać. Dus bij elkaar ongeveer drie uur.⁵²

Maar met het doorlopen van de uitermate gelaagde aanvraagprocedure was men er nog niet. Ook verder waren er problematische aspecten. *Close Air Support* mocht alleen onder strikte voorwaarden worden verleend. Al gemeld is dat deze moest worden geleid door een *Forward Air Controller*, die in staat moest zijn het doel op de grond aan te geven aan de vliegers en die ervoor moest zorgen dat de posities van de eigen troepen en gebieden werden ontzien. De bom mocht daarna alleen worden afgeworpen wanneer de vlieger het aangewezen doel had herkend, en wanneer de *Forward Air Controller* toestemming voor de aanval had gegeven.

De vliegtuigbemanning en de *Forward Air Controller* dienden voortdurend in beide richtingen met elkaar in verbinding te staan, en beiden moesten het doel positief hebben geïdentificeerd. De intensiteit en de duur van de inzet van de vliegtuigen mochten niet groter zijn dan strikt noodzakelijk om het gestelde doel te bereiken, en schade aan derden moest zoveel mogelijk worden vermeden.⁵³ Dit alles werd sterk benadeeld door het tijdsverloop. Ook al konden vliegtuigen snel boven het doel verschijnen, in de tussenliggende tijd konden militairen, voertuigen of artilleriestukken zijn verplaatst of artilleriestukken hebben opgehouden met schieten, waardoor er geen *smoking gun* meer was om aan te vallen.

Ook de politieke overwegingen konden problemen geven. *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo weigerde nogal eens toestemming voor *Close Air Support*, uit angst voor de gevolgen voor de humanitaire missie of voor het afbreken van onderhandelingen. De geloofwaardigheid van een dreiging met inzet van het luchtwapen erodeerde daardoor steeds meer. De inzet van gevechtsvliegtuigen tegen gronddoelen en ter bescherming van de *Safe Areas* was daarom vol problemen en weinig succesvol. Kortom: *Close Air Support* in Bosnië had veel beperkingen en liep over teveel schijven om doeltreffend te zijn.

Samenwerking tussen VN en NAVO: liaison

Ondersteuning van de VN door de NAVO, zoals hier, maakte het noodzakelijk om verzoeken voor *air strikes* en *Close Air Support* te coördineren en te leiden. Dat vereiste de oprichting van een *Air Operations Coordination Center* (AOCC) in Sarajevo. Op het UNPF-niveau in Zagreb bestond daarnaast een zogeheten *liaison cell* voor de contacten met de vijfde geallieerde luchtmacht van de NAVO in Vicenza en was een NAVO-liaisonofficier aanwezig voor de contacten met Napels. De Britten leverden het leeuwendeel van het benodigde personeel voor de oprichting van deze coördinatiecentra. Die had in juli 1993 haar beslag gekregen, maar verliep niet zonder problemen op het operationele vlak.

Die problemen waren er de oorzaak van dat niet-NAVO-landen aan UNPROFOR deelnamen. Er waren verbindingsmiddelen van de NAVO nodig, maar er dienden waarborgen te worden geschapen voor de beveiliging van de bijbehorende cryptografische systemen.

52 NIOD, Coll. Ashton. Only Cable De Lapresle to Annan, 25/11/94, No. Z-1803. Door het slechte weer werd de missie afgebroken. Eerder schoten de Bosnische Serven twee Surface-to-Air missiles op de vliegtuigen af.

53 DCBC nr. 2506. Secure fax BDL/Sitcen Klu

aan DCBC, 181315ZJul94. Briefing Defensie, medio februari 1994; UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, Air Support 17/08/93 – 06/02/95. UNPROFOR Operations Order 14/94, 15/07/94. DCBC nr. 2516. Fax RNLAf aan DS/SCOCIS, 071019Z Jul 95.

Als VN-organisatie had dit AOCC in Sarajevo geen bevoegdheden. Wel was het een belangrijke schakel in de contacten tussen de VN en de NAVO, in dit geval met het *Combined Air Operations Center* (CAOC) van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza. Het AOCC in Sarajevo droeg er zorg voor dat verzoeken om luchtsteun alvast de NAVO-kanalen ingingen voor instemming van die organisatie, en dat de vliegtuigen die de operaties zouden moeten uitvoeren werden gealarmeerd. Na goedkeuring van de aanvraag in Zagreb en Napels droeg het AOCC zorg voor de briefing van de betreffende *Tactical Air Control Party* met daarin de *Forward Air Controller* en verstrekke het toestemming voor een aanval.

Het AOCC speelde naast een verbindingsrol met de NAVO ook een rol in de beoordeling van de geschiktheid van het doel om dit vanuit de lucht aan te pakken. Het *peacekeeping*-concept vereiste immers gebruik van minimaal geweld, nauwkeurige identificatie van een doel om *collateral damage* te voorkomen, en het juiste wapen voor het doel.

Samenwerking tussen VN en NAVO: de Forward Air Controller

Voor het naar hun doel geleiden van de vliegtuigen beschikte UNPROFOR over een twintigtal *Tactical Air Control Parties* (TACP). Een TACP met daarin een *Forward Air Controller* kreeg zijn opdrachten van het AOCC in Sarajevo, maar bleef onder bevel staan van de bataljons waartoe zij behoorden.

De benamingen *Tactical Air Control Party* en *Forward Air Controller* werden soms door elkaar gebruikt. In het geval van Dutchbat bestond een TACP naast een *Forward Air Controller* uit een chauffeur van een YPR (pantserwagensvoertuig), die tevens als radiotelefonist fungeerde, en een schutter van een .50 mitrailleur, die eveneens als radiotelefonist fungeerde. Bij alarm kon de groep met zes personen worden uitgebreid voor de beveiliging van de *Forward Air Controller*. Zeker als er vliegtuigen in de lucht waren, vielen TACP's op en trokken zij gemakkelijk vijandelijk vuur aan. Ze beschikten over een beveiligde militaire satellietverbinding met het AOCC in Sarajevo, en over een niet-beveiligde hoogfrequente radioverbinding en een civiele satellietverbinding als *back-up*. Ook hadden ze een eigen YPR om snel alle observatieposten te kunnen bereiken.⁵⁴

Wanneer zich te velde een doel aandiende, lokaliseerde de *Forward Air Controller* dit. Deze bevond zich bij voorkeur in de voorste lijn van de eigen troepen, op hoger gelegen punten die goed zicht op het terrein boden. Hij tekende het doel in op zijn stafkaart, en bepaalde ter geleiding van de vlieger de gemakkelijkste weg ernaartoe via punten die vanuit de lucht gemakkelijk herkenbaar waren. Zodra het doel op de kaart was ingetekend, kon de *Forward Air Controller* dekking zoeken. Hij hoefde alleen zo nu en dan uit zijn dekking te komen om te kijken of het doel zich nog op dezelfde plaats bevond. Met de vlieger communiceerde hij rechtstreeks via een UHF-radio.

De lokale *Forward Air Controllers* stonden dagelijks in contact met het AOCC in Sarajevo om, met het oog op trainingsvluchten, het weerbericht en de temperatuur door te geven. Ze kregen dan te horen of er vliegtuigen zouden komen om te oefenen, en zo ja hoeveel, hoe laat en wat de roepnamen waren waarvan de vliegtuigen gebruik maakten (in militaire termen: *callsigns*). Een half uur van tevoren installeerden ze zich dan in het terrein. Als de vliegtuigen arriveerden, meldden de Nederlandse *Forward Air Controllers* zich met hun roepnaam (*Windmill*), en de vliegtuigen met een roepnaam naar gelang hun nationaliteit; voor de Nederlanders luidde deze *Kurt*. De *Forward Air Controllers* informeerden dan hoe lang de

⁵⁴ SMG/Debrief. Vaste Order 1(NL) VNInfbat, Bijl. 12 Luchtsteun.

vliegtuigen beschikbaar waren en gaven vervolgens een doel op. Ten behoeve van trainingsvluchten waren dat soms Bosnisch-Servische bunkertjes, hetgeen er wel eens toe leidde dat de VRS na een duikvlucht begon te schieten, of een herkenbaar huis in de enclave, zoals dat van Naser Orić.⁵⁵

Waar het de *Forward Air Controllers* betrof, verkeerde Dutchbat in juli 1995 in een ongelukkige positie. Al enige tijd had men de procedures niet meer kunnen oefenen, door vliegrestricties boven Bosnië. De luitenant van het *Forward Air Controllers*-team kon na verlof niet meer naar de enclave terugkeren. De twee overblijvende *Forward Air Controllers* waren onderofficieren en waren, toen het er op aan kwam, niet optimaal inzetbaar. Een ervan ging gebukt onder angst en stress en was daardoor geheel niet inzetbaar. De andere zou minder inzetbaar zijn geweest. Maar omdat de in de enclave aanwezige commando's en *Joint Commission Observers* (JCO's) tevens inzetbaar waren als *Forward Air Controllers*, kon er worden geïmproviseerd, en bestonden er bij het bataljon uiteindelijk toch geen tekorten bij deze zo cruciale vaardigheden. Hierop zal later in dit hoofdstuk worden teruggekomen.

5. Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 6 juli

In het vorige hoofdstuk is de ontwikkeling van de VRS-plannen voor een aanval op Srebrenica geschetst. Aan de orde kwam dat er op 5 juli de eerste aanwijzingen waren van naderend onheil. Die aanwijzingen leidden bij Dutchbat of UNPROFOR echter niet tot de conclusie dat een aanval aanstaande was. Het onheil manifesteerde zich in de vroege ochtend van 6 juli, toen geheel onverwacht granaten op de enclave neerkwamen.

De aanval dringt nog niet door tot de VN

Dat de Bosnische Serven de aanval op de enclave hadden ingezet drong maar langzaam tot de hogere echelons door. Plaatsvervangend *Force Commander* Ashton gaf op 6 juli 1995 Akashi een briefing en sprak daarbij de woorden: 'overall a quiet day militarily'. Janvier was in Parijs voor besprekingen over de *Rapid Reaction Force* en de toegang tot Sarajevo, maar ook in Parijs was Srebrenica die dag geen onderwerp van gesprek. Dat werd het pas voor het eerst op 10 juli.⁵⁶

Zagreb was zich op dat moment nog van geen aanval bewust, omdat rapportages doorgaans betrekking hadden op de achterliggende 24 uur. Ook in de dagelijkse rapportage van Akashi aan New York werd niet gesproken over de beschieting van Srebrenica. In plaats daarvan richtte de aandacht zich op de toestand in Kroatië, waar de Republika Srpska Krajina tot mobilisatie was overgegaan, het Kroatische offensief in de Livno-vallei en een toename van de gevechten in de Bihać-regio.

Zoals vaker beheerste de toestand in Sarajevo ook in Zagreb de ochtendagenda, evenals de uitspraak van de Franse chef-defensiestaf admiraal Lanxade dat hij de *Rapid Reaction Force* wilde gebruiken om een corridor te openen voor de terugtrekking van de Franse troepen uit die stad, omdat die daar een te groot risico liepen. Overigens ging de Franse president Chirac niet akkoord met dat voorstel.

Srebrenica kwam in de briefing in Zagreb weliswaar ter sprake, maar alleen omdat de UNHCR-vertegenwoordiger meldde uit een bron van de kant van de Bosnische Moslims te

55 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

56 Mission d'Information commune sur les

événements de Srebrenica, Audition de M. Jaen-Claude Mallet, 05/04/01.

hebben vernomen dat dertien personen er de hongerdood waren gestorven. UNHCR kon dat niet bevestigen. Tezelfdertijd had de lokale UNHCR-vertegenwoordiger in Srebrenica gemeld dat er daar zeven personen waren gestorven, die mogelijk niet aan ziekten waren bezweken wanneer zij goed waren gevoed.⁵⁷ In juni was maar dertig procent van de benodigde hoeveelheid voedsel in de enclave gearriveerd, zo lichtte Akashi de situatie in een telegram aan New York toe.⁵⁸ De voorraden in het UNHCR *Warehouse* in Srebrenica waren vrijwel op, en de verwachting was dat huishoudens nog maar enkele dagen in staat waren om een of twee maaltijden te nuttigen. Dutchbat had nog maar 450 liter diesel in voorraad en *Médecins Sans Frontières* 200 liter. Hoeveel brandstof UNHCR nog bezat werd geheim gehouden; dat was de voorraad die was opgeslagen op de compound in Potočari.⁵⁹

Deze omstandigheden speelden de Bosnische Serven bij hun aanval in de kaart, omdat ze het moreel van de bevolking en van de ABiH hadden aangetast. (Dit onderwerp is in het hoofdstuk ‘Stemmingsbeeld’ aan de orde geweest.) Ook het moreel van Dutchbat had te lijden onder de uitzichtloosheid van een verblijf in de enclave zonder een behoorlijke bevoorradings en zonder duidelijk zicht op aflossing.

De aanval begint

Ook voor het hoofdkwartier van *Sector North East* in Tuzla begon 6 juli rustig. De dag werd daar zelfs aangemerkt als ‘very quiet’. Maar in Srebrenica bleef het niet bij beschietingen die de enclave in het nachtelijk uur opschrikten. In Potočari vlogen raketten over de compound heen. De compound kreeg ook een treffer en enkele blindgangers te incasseren, en het personeel was gedwongen zich naar de schuilplaatsen te begeven. De dag begon al vroeg met gevechten tussen de VRS en ABiH in de Bandera-driehoek, waar de VRS twee aanvallen deed op ABiH-posities. Ook in het noorden van de enclave waren gevechten, maar het zwaartepunt lag in het zuidoostelijke deel van de enclave bij OP-F. De VRS schoot met artillerie en tanks op posities van de ABiH die zich honderd meter voor deze OP bevonden. Twee tanks vuurden daarbij granaten op OP-F af, die twee treffers kreeg te verduren, waardoor veel schade ontstond. In de loop van de ochtend meldden alle OP’s in het zuidelijke deel van de enclave de inslagen.⁶⁰

De chef-staf en waarnemend commandant van de 28e Divisie, majoor Ramiz Bećirović, rapporteerde aan het 2e Korps van de ABiH in Tuzla dat die dag drie infanterieaanvallen van de VRS in de zuidoostelijke hoek van de enclave waren afgeslagen, ten koste van één dode en twee gewonden aan ABiH-zijde.

Na 4.25 uur was de VRS begonnen met de voorbereiding van een infanterieaanval in het gebied van de 282e Brigade ABiH (in het zuidoosten van de enclave). De hele dag belaagde de VRS deze brigade met tanks. Om 12.15 startte het Bosnisch-Servisch leger een tweede infanterieaanval, om 13.00 uur gevolgd door een derde die eveneens kon worden afgeslagen. Daarna verhevigde de VRS de beschietingen en vielen honderden projectielen op de ABiH-linies. In de loop van de dag voerden de Serven nog tweemaal met negen vrachtwagens

57 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, 06/07/95; UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cables Akashi to Annan, 06/07/95, No. Z-1104 and Janvier to Annan, 06/07/95, No. Z-1111.

58 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 06/07/95, No. Z-1106.

59 UNGE, UNPROFOR, Box 434, File UNMO HQ SNE Srebrenica. UNMO HQ UNPROFOR to UNMO HQ Zagreb, 081330B Jul 95.

60 NIOD, Coll. Karremans. Letter Commanding Officer 1(NL)UN Infbn to Commander Sector North East, 07/07/95, No. TK95112.

OP-Foxtrot.

Ochtendnevel boven Srebrenica.

infanterie aan en rond 14.00 uur lanceerde de VRS een niet-succesvolle aanval op de ABiH-linies bij de berg Kvarac ten oosten van de stad.⁶¹ Waarom de VRS de aanvallen vervolgens niet doorzette, bleef voor Bećirović een grote vraag.⁶²

De bevolking raakte in paniek. De humanitaire situatie was al zeer moeilijk en een voor die dag aangekondigd konvooi arriveerde door de gevechten niet. Vier brandstofvoertuigen bestemd voor Dutchbat keerden terug. De overige gingen naar Belgrado in de hoop later hun weg te kunnen vervolgen.⁶³

Ramiz Bećirović rapporteerde aan het 2e Korps in Tuzla dat Dutchbat de OP's bleef bemannen, maar dat andere eenheden van het bataljon geen beweging lieten zien en nergens naar toe gingen. Hij vroeg om een ontmoeting met de commandant van Dutchbat, maar kreeg slechts contact met de liaisonsectie. Tijdens de ontmoeting met die liaisonsectie en de UNMO's vroeg Bećirović aan Dutchbat om terug te schieten, en – naar de UNMO's rapporteerden – verzocht hij ook om een NAVO *air strike*. Bećirović kreeg als antwoord dat Dutchbat het vuur zou beantwoorden, maar dat zij daartoe pas zouden besluiten na een eigen analyse. Tevens deed Bećirović aan Dutchbat verslag van de waarneming van twee bussen en twee trucks die in de middag van 5 juli bij Zeleni Jadar VRS-troepen hadden afgezet. Ook bij Zalazje, nabij OP-R, was een truck met VRS-soldaten gesignaleerd. De hele dag waren er die dag al rond de enclave troepenconcentraties waargenomen, aldus Bećirović. De UNMO's spraken er in hun verslag hun verwondering over uit dat de ABiH deze voorbereidingen (die niet door Dutchbat waren waargenomen) niet had gerapporteerd.⁶⁴

Bećirović deed tevens andermaal het verzoek om de wapens die zich in het *Weapon Collection Point* bevonden terug te geven, hetgeen hij overigens niet aan het 2e Korps in Tuzla rapporteerde. Na dit te hebben overwogen, wees Karremans het verzoek af.⁶⁵ Hij kwam tot het besluit om de wapens pas te verstrekken wanneer de VRS de enclavegrens zou overschrijden.

De vraag van de ABiH om de wapens terug te geven, hield ook Akashi bezig. Hij legde de vraag aan New York voor als een probleem dat 'may well need to be resolved in the near future given the impossibility of UNPROFOR to defend the Safe Area'. Er zijn echter geen aanwijzingen dat dit punt in Zagreb of New York nader aan de orde kwam. Het offensief tegen Srebrenica deed Akashi ook de vraag aan New York stellen wat het nut nog zou zijn van handhaving van troepen in een situatie waarin zij niet in staat waren zichzelf te verdedigen.⁶⁶ Een antwoord uit New York op deze vraag bleef eveneens uit.

Discussies over luchtsteun

Nadat de VRS de aanval was begonnen, schreef Karremans een protestbrief aan VRS liaison-officier majoor Nikolić over het beschieten van civiele en VN-objecten.⁶⁷ De *War Presidency* van de *Opština* was na de start van het Bosnisch-Servische offensief wanhopig en probeerde

61 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 06/07/95, Str. pov. br. 01-163/95.

62 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

63 SMG/1004/62. LOGTBAT aan Sitcen BLS, 06/07/95 14:39.

64 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 28. Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 06/07/95, Str. pov. br. 01-163/95. CRST. UNMO Srebrenica to

TX 061700B Jul 95. NIOD, Coll. Clingendael. UNMO HQ Sector BH-NE to UNMO HQ BH COMD, 06/07/95.

65 SMG, 1004/62. Kol Brantz aan Sitcen BLS, 06/07/95, 07:28.

66 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 07/07/95, No. Z-1112.

67 SMG, 1005. Komandant 1 (NL) UN Pjbat Dutchbat za Major Nikolic, 06/07/95.

in contact te komen met President Izetbegović.⁶⁸ *War President* Osman Suljić kreeg contact met Izetbegović en vroeg hem te redden wat er te redden viel. Suljić zei die ochtend ook met Karremans te hebben gesproken en hem hebben gevraagd de VN er over in te lichten dat de enclave werd aangevallen. Karremans zou volgens Suljić in eerste instantie hebben gedacht dat de VRS provoocerde.⁶⁹

Karremans sloeg echter wel degelijk alarm: na de beschietingen zette hij in op uitschakeling van het merendeel van de wapensystemen van de VRS rond de enclave. De posities ervan waren bekend en de beschieting bood zijns inziens een unieke gelegenheid deze vuurmonden aan te pakken. Hij deed daartoe om 13.50 uur een aanvraag voor luchtsteun, maar alleen Karremans zelf beschouwde dat als een formele aanvraag; het bleek niet als zodanig te worden beschouwd in de hiërarchieke lijn (hierover later meer).

Aan deze ‘aanvraag’ was een telefoongesprek voorafgegaan tussen Karremans en Nicolai over de mogelijkheden en onmogelijkheden van de *Close Air Support* in relatie tot de beschieting van OP-F. Nicolai nam in dat gesprek met Karremans de criteria en de aanwijzingen van de *Force Commander* door, zoals die na de bombardementen bij Pale eind mei golden, evenals het *smoking gun*-principe: alleen die doelen konden worden aangevallen, die daadwerkelijk op datzelfde moment UNPROFOR beschoten en de VRS had zijn beschietingen inmiddels gestaakt. De door Karremans gedachte luchtsteun paste daarom niet binnen de richtlijnen. Zolang er nog mogelijkheden waren het UNPROFOR-personeel terug te trekken en dit niet daadwerkelijk met de dood werd bedreigd, zou er vanuit Zagreb geen toestemming voor de inzet van luchtsteun komen, zo maakte Nicolai duidelijk: dat had de ervaring in Goražde eind mei en begin juni geleerd. Karremans had daar als zijn visie tegenover gezet: ‘je grijpt alle doelen aan of je doet niets’.⁷⁰ Karremans bleef bij zijn mening dat de beschietingen een unieke gelegenheid boden om een groot aantal wapensystemen uit te schakelen.⁷¹ Daarop was zijn aanvraag van 13.50 uur gebaseerd, en die visie zou hij ook in latere dagen uitdragen.

Het 2e Korps in Tuzla meldde in een brief aan *Sector North East* dan dat er die dag duizend projectielen in de enclave waren ingeslagen, waarvan zeventien in de stad. ABiH-generaal Sead Delić deed een dringend beroep op Brantz om maatregelen te treffen ‘to protect the disarmed population and their territory’. Delić berichtte verder dat de 28e Divisie van Karremans had vernomen dat deze om luchtsteun had gevraagd, maar dat hij van zijn superieuren geen antwoord had gekregen.⁷² Er was die dag ook mondeling contact tussen *Sector North East* en het 2e Korps; in een gesprek met brigadier Sulejman Budaković, chef-staf van het 2e Korps van de ABiH, zei Brantz dat Dutchbat om ‘NATO-Airstrikes’ had gevraagd, maar hij zei niet te weten of Zagreb daartoe ook het bevel had gegeven. Hij zou Sarajevo om nadere informatie en richtlijnen vragen. Het was aan de politici om te besluiten wat te doen, maar Brantz zelf verwachtte dat zou worden gekozen voor een beleid van ‘ter plaatse blijven van’ voor de UNPROFOR-eenheden in Srebrenica en inzet van het luchtwapen. Brantz benadrukte bij het 2e Korps de noodzaak van een goede gegevensuitwisseling.

68 Interview Hakija Meholjic, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

69 Interview Osman Suljić, 04/03/98. Of dit gesprek op 6 juli plaats had, kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Wel sprak Suljić op 7 juli met de liaisonsectie van Dutchbat.

70 Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C.

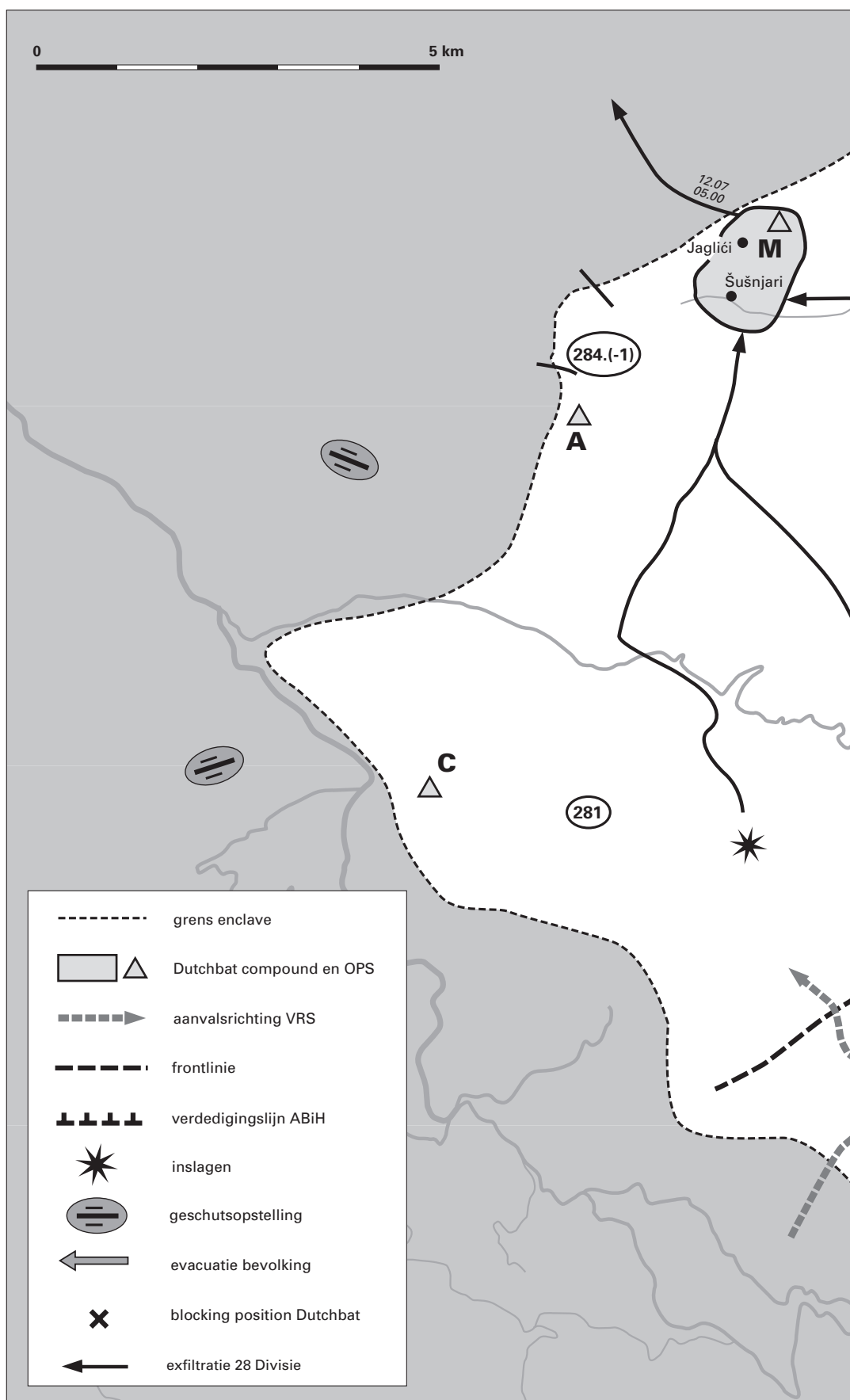
Ruiter, 27/09/95. Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

71 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 160.

72 NIOD, Coll. Brantz. Letter. 2nd Corps Command to BHC Sector North-East, 06/07/95, No. 02/1-700/1.

DE VAL VAN SREBRENICA

Verloop van de gevechten 6-12 juli 1995

DE VAL VAN SREBRENICA: 6 TOT 11 JULI 1995

Tot zover stemden de gegevens over het verloop van de strijd overeen.⁷³ Een aantal andere punten die in de besprekingen naar voren kwamen, strookten echter niet met de werkelijkheid. Een deel van de ABiH-militairen was bewapend, waardoor niet gezegd kon worden – zoals de ABiH deed – dat de bevolking in de enclave ontwapend was. Ook was het antwoord van Brantz aan Budaković op de vraag over luchtsteun onjuist: er bestond geen formele aanvraag. Verder kwam het antwoord op de aanvraag niet – zoals Brantz veronderstelde – uit Zagreb, maar uit Sarajevo: van daaruit maakte Nicolai aan Karremans duidelijk dat een aanvraag waarschijnlijk niet gehonoreerd zou worden.

Het liaisonteam van Dutchbat had voorts tijdens een vergadering aan de president van de *Opština* gemeld dat er een aanvraag voor luchtsteun was ingediend in Sarajevo, maar dat dit was afgewezen door een gebrek aan vliegtuigen. Dit bericht bereikte Tuzla via ABiH-kanalen, en kwam voor Brantz ‘uit de lucht vallen’ vallen; hij betwijfelde de juistheid ervan.⁷⁴

Wat eraan klopte was dat Karremans om 13.50 uur een verzoek om ‘Presence Close Air Support’ – een niet bestaand begrip – had gedaan, ondanks Nicolais negatieve advies, maar dat dit inderdaad was afgewezen omdat er geen vliegtuigen beschikbaar waren.⁷⁵ Dit bericht bereikte ook Nederland, zodat het eveneens in Nederlandse rapportages opdook.⁷⁶ Er was echter, zoals al eerder bleek, geen *formele* aanvraag voor luchtsteun ingediend. Wel staat vast dat het *Air Operations Coordination Center* in Sarajevo een aanvraag aan de NAVO voor *air presence* (NAVO-vliegtuigen boven Bosnië laten vliegen ter afschrikking, zonder dat al besloten is of deze in actie moeten komen) boven Srebrenica introk.⁷⁷ De redenen daarvoor blijven onduidelijk. Waarschijnlijk was het omdat de rust in de enclave, mede door hevige regenval, inmiddels goddeels was teruggekeerd.⁷⁸

De beschietingen van de VRS leken ten doel te hebben om Dutchbat in de schuilplaatsen te krijgen, de bevolking schrik aan te jagen, en te dwingen de verspreid liggende dorpen te verlaten en zich in de stad te concentreren. Dit was in overeenstemming met het doel van de VRS de enclave te verkleinen en de verbinding met Žepa door te snijden. Maar daarbij bleef het niet. Ook de stad werd beschoten, waarbij het de UNMO's verwonderde dat er betrekkelijk weinig slachtoffers vielen en weinig schade aan gebouwen werd aangericht. In de beschietingen viel volgens de UNMO's een patroon te herkennen. De VRS vuurde een tiental granaten af, waarna het schieten voor een periode van een tot twee uur stopte. De mensen kwamen dan weer uit hun schuilplaatsen, om daarna door een volgende beschieting weer te worden gedwongen naar hun schuilplaatsen terug te keren. Het was dan vooral moeilijk om de kinderen binnen te houden. Dit leek tussen globaal 08.00 en 22.00 uur routine.

Het was voor de VRS gemakkelijk geweest de VN-compound in Potočari te beschieten, maar dat gebeurde niet, al schoten de Serven wel op een nabij gelegen heuvel om Dutchbat

73 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum Meeting COS 2 Corps ACOMDR SNE, 060795 15.00 hrs.

74 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 114-115, 121-122.

75 DCBC, 595. Dutchbat Firing Close Report, 06/07/95.

76 DCBC, 581. Weekintsum nr. 27/95 van 4 t/m 10 juli van DOKL, Afd Inlichtingen en Veiligheid. Stg Confi.

77 DCBC, 59. Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center, Bijl. A bij Klu-ant-

woorden Kamervragen Srebrenica.

78 DCBC, 594. Situatierapport Srebrenica dtg 061430B Jul 95; DCBC, 595. Dutchbat Firing Close Report, 06/07/95; UNGE, UNPROFOR, Box 54/77. File 2.2.7 Sector Command Matters 01/06/95-17/08/95. HQ SNE, Sitrep for Period 051700B to 061700B Jul 95; Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 161. SMG, 1001. Fax UNMO Srebrenica to Dutchbat LO Team, 061221B Jul 95.

zoveel mogelijk in de schuilplaatsen te houden. De UNMO's er slaagden er niet in contact met de VRS te leggen, waardoor de bedoelingen van de VRS onduidelijk bleven. De tolk van de UNMO's die zich in Bratunac bevond, had van de VRS te verstaan gekregen dat hij zijn diensten niet mocht aanbieden.⁷⁹ Beschietingen ter intimidatie van Dutchbat en de bevolking had de VRS zeker uitgevoerd, zo verklaarde voormalig chef-staf van de VRS, generaal Manoljo Milovanović, later. Hij voegde daaraan toe dat er bij de VRS wel regels bestonden hoe zich te gedragen ten overstaan van UNPROFOR. Toch was het heel goed mogelijk dat de VN sporadisch was beschoten, mede omdat het moeilijk was geweest om de discipline onder de soldaten vast te houden.⁸⁰

Reacties in Nederland

In de Nederlandse en de internationale pers verschenen vooralsnog slechts korte berichten over de in Srebrenica oploeiende strijd. Andere gebeurtenissen in Bosnië voerden de boven- toon. Kolonel Brantz meldde aan het ANP dat er onder de Nederlanders geen gewonden waren gevallen en dat het er op leek dat Dutchbat geen direct doelwit van de Bosnische Serven was. Niettemin bestookte een verontrust thuisfront de KL Crisisstaf met telefoontjes en overheerste daar grote onzekerheid. Dutchbat was dan wel niet direct aangevallen, de beschietingen in de directe omgeving waren wel levensbedreigend. 'Hoe moet dit nu verder?' vroeg vice-voorzitter J. Janssens van het thuisfrontcomité zich af. Mochten de Dutchbatters nou wel of niet de enclave verlaten? Die vraag voedde de onzekerheid van de achterblijvers, mede omdat veel vakanties met een aflossing van Dutchbat in het vooruitzicht al waren geboekt.⁸¹ Maar juist vanwege de grote onzekerheid over de afgifte van *clearances* voor konvoien door de Bosnische Serven koos Defensie voor zwijgzaamheid. Er zouden geen mededelingen over de aflossing van Dutchbat worden gedaan totdat een konvooi daadwerkelijk op weg was naar de enclave.⁸²

De start van de VRS-aanval leidde in de avond van 6 juli ook bij het Haagse Defensie Crisisbeheersings Centrum op het Plein tot diverse bespiegelingen. Er was eerder verwacht dat de gevechten bij Goražde zouden beginnen; dat was van de oostelijke enclaves niet alleen de grootste maar strategisch gezien ook de belangrijkste. Mogelijk wilden de Bosnische Serven de Britten, die zich in Goražde bevonden, niet provoceren, gezien uitspraken dat de *Rapid Reaction Force* binnen een aantal dagen operationeel zou zijn en kon worden ingezet om een corridor naar Sarajevo te openen, zo was de speculatie binnen het DCBC. De aanval op Srebrenica zou om die reden een preventieve actie kunnen zijn geweest, al viel niet uit te sluiten dat het een uit de hand gelopen incident kon betreffen. Als mogelijke andere verklaring voor de VRS-aanval, zoals uit een verder niet in circulatie gebrachte conceptnota bleek, zag het DCBC de aflossing van Dutchbat; de VRS zou die op deze manier willen verhinderen. In die zin was de aanval een zorgelijke ontwikkeling, want het Nederlandse beleid was er juist op gericht dat Dutchbat III de enclave zo snel mogelijk zou kunnen verlaten.⁸³

79 Vertrouwelijke Collectie (4). Debrief of UNMO's from the Srebrenica enclave, 23/07/95.

80 Interview met Manoljo Milovanović, tot begin 1995 VRS chef-staf, 18/11/98.

81 ANP 061332 jul 95; *Algemeen Dagblad*, 07/07/95.

82 DCBC, 2432. Ministerie van Defensie Directie Voorlichting, 07/07/95.

83 DCBC, 2434. Concept nota DCBC, z.d, zonder nr., verzonden met Fax nr. 562Sec, 062255B Jul 95 aan kol Smeets.

In het licht van de geplande aflossing was in de genoemde conceptnota de vraag gesteld wat de politiek-militaire mogelijkheden waren als Dutchbat géén toestemming kreeg de enclave te verlaten. Zowel VRS als ABiH konden een belang hebben bij voortzetting van de VN-aanwezigheid, was de analyse. Een aftocht van Dutchbat kon tot verheviging van de VRS-aanvallen leiden en mogelijk tot verovering, al stond daar de mededeling van Sacirbey, inmiddels Bosnisch minister van Buitenlandse Zaken, tegenover dat de Moslims zeer wel in staat waren de enclave op eigen kracht te verdedigen.

Het was Den Haag wel duidelijk dat als de Bosnische Serven de enclave onder controle wilden krijgen, de aanwezigheid van de VN dat tot nu toe verhinderd had. Een aanval verhoogde de internationale aandacht voor terreurdaden van de VRS. Aan de andere kant bood de aanwezigheid van VN-personeel als potentiële gijzelaars de Bosnische Serven de mogelijkheid effectief gebruik van de *Rapid Reaction Force* of de NAVO-luchtsteun te frustreren. Mladić had al laten weten dat hij bij inzet van de *Rapid Reaction Force* tegen de enclaves zou optreden. Niettemin leek Den Haag verzet van Bosnisch-Servische zijde tegen een terugtrekking van Dutchbat onwaarschijnlijk. Wel zouden beide strijdende partijen uit een vertrek van Dutchbat voordeel willen putten door het overnemen van OP's, materieel en pantservoertuigen.

Als het op een gijzeling van Dutchbat aankwam, zou de *Rapid Reaction Force* moeten worden ingezet om aflossing te bewerkstelligen. Vooral bij de Britten zou daarvoor steun moeten worden verworven, omdat die immers in Goražde met een vergelijkbare problematiek konden worden geconfronteerd. Andere opties waren om bij de NAVO aan te kloppen voor een terugtrekkingsoperatie (Operatieplan 40104) of om onderhandelaar Bildt op een spoedige aflossing te laten aandringen. Onderhandelingen op hoog niveau met Mladić zouden echter haaks staan op de onderhandelingsstactiek van de internationale gemeenschap van dat moment: geen contact met de Bosnische Serven. Daarom zou Dutchbat zijn contacten met de lokale VRS-commandanten moeten optimaliseren om door Bosnisch-Servisch gebied te kunnen trekken, al bestond er twijfel over de bevoegdheden van Dutchbat op dit punt.

Een opmerkelijke gedachte die het DCBC ontwikkelde was verder om de strijdende partijen te belonen voor een veilige rotatie, hetgeen op gespannen voet stond met de neutraliteit van de VN. In het uiterste geval zou Dutchbat zijn pantservoertuigen aan de VRS kunnen afstaan en zouden de Moslims hulpgoederen en/of materieel kunnen worden toegezegd. Deze bij het DCBC opgestelde nota ging in concept naar de KL Crisisstaf voor commentaar. Verdere sporen ervan zijn in de archieven niet meer aangetroffen, waarmee de conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de nota op ambtelijk niveau een zachte dood is gestorven. Kennelijk ademde deze teveel de gedachte van een Nederlandse *Alleingang*, een optreden buiten UNPROFOR om, en stonden deze ideeën over het bereiken van een oplossing om de enclave te kunnen verlaten buiten de politieke werkelijkheid. Maar het DCBC was kennelijk met terzijdestelling van de onpartijdigheid van de VN wel bereid een hoge prijs te betalen. De onbekende opsteller van het concept was zich daar kennelijk van bewust, gezien de conclusie dat de kans groot was dat Dutchbat nog voor langere tijd in de enclave zou moeten verblijven. Dat betekende bij de bestaande bevoorradingsproblemen een steeds zwaardere fysieke belasting en een steeds ongeruster thuisfront.⁸⁴

84 DCBC, 2434. Concept nota DCBC, z.d, zonder nr., verzonden met Fax nr. 562Sec, 062255B Jul 95 aan kol Smeets.

Afspraken voor een gezamenlijke verdediging?

Van de zijde van de Bosnische Moslims is wel aangevoerd dat kort voor de aanval tussen Dutchbat en de ABiH overeenstemming was bereikt over een gezamenlijke verdediging van de enclave.⁸⁵ Van Dutchbat-zijde werden afspraken hierover ontkend; men hield staande dat een gezamenlijke verdediging niet kon en niet mocht. Die zou ook in strijd zijn met het mandaat van UNPROFOR.

Majoor Franken had volgens sergeant-majoor Rave van de sectie voor militair-civiele contacten (in militaire termen: de Sectie-5) slechts tegen Bećirović gezegd dat Dutchbat de OP's zo lang mogelijk zou verdedigen. Een gecoördineerde verdediging was volgens Rave niet mogelijk, omdat de VN neutraal moest blijven. Franken had erop gewezen dat er tussen de OP's grote gaten zaten, en de ABiH was verzocht de aanwezigheid van de VRS daar te rapporteren. De visie van Dutchbat was dat de OP's 72 uur verdedigd konden worden bij een aanval, vooropgesteld dat die aanval zou worden uitgevoerd met gelijksoortige wapens als waarover Dutchbat beschikte. De gaten in de verdediging zouden dan voor rekening van de ABiH komen. Die zou het in het tussenliggende gebied de verdediging zeven dagen lang kunnen standhouden.⁸⁶

Blijkens een door de ABiH opgesteld verslag van een bijeenkomst met Franken zouden er op 29 mei wel degelijk afspraken zijn gemaakt om de enclave gezamenlijk te verdedigen. Dit verslag is reeds in het vorige hoofdstuk genoemd. De afspraak was gemaakt op een moment dat er tijdens de gijzelaarcrisis een dreiging tegen de OP's was onderkend. Die dreiging culmineerde in de dagen daarna in de overname van OP-E door de VRS. Tijdens de bijeenkomst was verwoord dat wanneer OP's werden aangevallen deze zich 72 uur zouden kunnen verdedigen. Later hanteerden zowel Dutchbat als ABiH deze termijn veelvuldig als een gegeven. Met pantservoertuigen, zo had majoor Franken toen gezegd, kon zo nodig worden gehegroepeerd of munitie aangevoerd. Het ging om luchtmobiele soldaten die weliswaar nog nooit aan een echt vuurgevecht hadden deelgenomen, maar er was wel geprobeerd hen op een aanval voor te bereiden zonder dat ze daarbij in paniek zouden raken.

Franken kon volgens het verslag van deze bijeenkomst niet garanderen dat Dutchbat en de ABiH samen zouden vechten, maar het zou, als daartoe de noodzaak bestond, zich zeker verdedigen, zo zou hij Bećirović hebben laten weten. Konden de OP's niet langer standhouden, dan zou naar het midden van de enclave worden teruggetrokken. Franken deed, nog steeds volgens het ABiH-verslag, het voorstel dat de ABiH dicht bij Dutchbat in de buurt zou blijven om hulp te kunnen verlenen. Bećirović aanvaardde dat voorstel. Franken stelde tevens voor dat vertegenwoordigers van Dutchbat en de ABiH samen kritieke punten in de verdediging van de enclave zouden bezien en eventueel afspraken zouden maken om in geval van nood de ABiH daar posities te laten innemen. Dat moest dan wel zodanig gemaskeerd gebeuren dat het Dutchbat en de VRS niet opviel. Ook dat voorstel accepteerde Bećirović.⁸⁷

UNMO-tolk Hasan Nuhanović gaf eveneens aan dat rond de gijzelaarcrisis Karremans tijdens een ontmoeting met Ramiz Bećirović had verteld dat hij orders uit Sarajevo had ontvangen alle OP's terug te trekken. Ook dit kwam in het vorige hoofdstuk aan de orde.

85 ABiH Tuzla. 2nd Corps, zonder nr. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

86 Interview E.A. Rave, 24/01/01; informatie

gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (43); Feitenrelaas, § 3.2.5.

87 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28. Divizije aan Komandi 2. Korpusa Odjeljenje za moral, 02/06/09, br. 04-84/95.

Deze opdracht legde Karremans na ruggespraak met zijn superieuren naast zich neer, aldus Nuhanović. Dutchbat beschikte op de OP's voor 72 uur munitie en na die periode zou de ABiH de OP's van Dutchbat kunnen overnemen, zo was volgens Nuhanović de gedachte van Karremans: 'Zodra wij opgeven, springen jullie erin'. Voor Nuhanović vormde de overeenkomst, achteraf gezien, een van de weinige gebeurtenissen waarbij Karremans moed toonde. Aan de andere kant maakte het voor Nuhanović ook de zwakte van de VN duidelijk. Karremans zou de overeenkomst destijds niet aan de VN hebben gerapporteerd omdat de verbindingen onvoldoende waren beveiligd en de Bosnische Serven ervan op de hoogte hadden kunnen raken.⁸⁸

Dutchbat-tolk Omer Subašić bevestigde die visie in grote lijnen: Dutchbat zou op de OP's blijven en deze verdedigen. De ABiH zou het terrein daartussen bewaken, om te voorkomen dat de OP's zouden worden gepasseerd (*outflanked*). Echte plannen tot samenwerking bestonden er volgens Subašić echter niet. Het ging om een stilzwijgende overeenkomst, die er tevens de reden van was dat het de ABiH werd toegestaan wapens te dragen.⁸⁹

Ook leden van de *Opština* meenden dat er een stilzwijgende overeenkomst bestond over samenwerking bij een VRS-aanval. Tot uitvoering van die overeenkomst was het echter niet gekomen; waarom niet was deze leden onbekend.⁹⁰

Volgens Ramiz Bećirović had Karremans ook beloofd niet langer wapens van de ABiH te zullen afnemen zolang zij niet in de buurt van de OP's kwamen, en mits zij erop letten dat dit buiten het zicht van de Bosnische Serven bleef. Anders diende de VN het bezit van wapens te rapporteren of deze in beslag te nemen.⁹¹ Dat Karremans de ABiH had toegestaan wapens te dragen was ook in Tuzla bekend. *Sector North East* was daar mee akkoord gegaan voor zover het zelfverdediging zou betreffen, en had er melding van gemaakt tijdens een bespreking met het 2e Korps van de ABiH.⁹²

Dat de afspraak binnen Dutchbat bekend zou zijn gemaakt, is niet waarschijnlijk. Nuhanović was weliswaar van bevelsuitgiftes geen getuige geweest en de overeenkomst was niet schriftelijk vastgelegd, maar uit de gedragingen van de Nederlandse ondercommandanten was volgens hem af te leiden dat een en ander wel degelijk bekend was gemaakt. Dat er een overeenkomst zou bestaan, viel volgens Nuhanović mede af te leiden uit het feit dat Dutchbatters zich in de loopgraven van de ABiH begaven en dat er van inbeslagname van wapens niet langer sprake was. Nuhanović had dat bij OP-D geconstateerd en volgens hem ontstond er zelfs ruzie tussen de UNMO's over de vraag of er al dan niet een rapport over zou moeten worden opgemaakt.⁹³ Dutchbat-tolk Vahid Hodžić had op OP-S opgevangen dat Nederlandse soldaten tegen ABiH-militairen zeiden dat zij gezamenlijk de OP zouden verdedigen.

Een dergelijke overeenkomst tussen ABiH en Dutchbat zou een ander licht kunnen werpen op de houding van de ABiH-militairen: het zou kunnen verklaren waarom Dutchbat bij het verlaten van de OP's door de ABiH onheus werd bejegend en met geweld bedreigd. De

88 Interview Hasan Nuhanovic, 05/08/97 en 06/08/97.

89 Omer Subašić, 19/10/97 en 20/10/97. Een datum waarop tot die afspraak was gekomen wist Subašić niet.

90 Interview Dzermaludin Becirevic en Sefket Hafizovic, 21/10/97.

91 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

92 Interview Nadia Skokic, 04/02/98. De belangrijkste gesprekspartners bij het 2e Korps bij zulke bijeenkomsten waren Sead Delić (Korpscommandant), Mehmed Zilic (*Chief Security*), Sulejman Budokovic (chef-staf) en Andjelko Makar (*Deputy Commander*).

93 Interview Hasan Nuhanović, 05/08/97 en 06/08/97.

ABiH zou het vertrek van Dutchbat uit de OP als schending van afspraken hebben kunnen interpreteren.

Als er al afspraken in enigerlei vorm bestonden, dan leek het eerder om lokale initiatieven op de OP's te zijn gegaan. Uit de beschikbare debriefingsverklaringen en het feitenrelaas van de debriefing blijkt dat slechts direct betrokkenen weet hadden van de besprekingen met de ABiH of van afspraken. Van de bespreking was geen verslag gemaakt.⁹⁴

UNMO-tolk Emir Suljagić meende achteraf dat alleen de leiding van Dutchbat van de afspraak leek af te weten en de mindere Dutchbat-militairen blijkbaar niet. Dat leidde later tot allerlei aanvaringen met gewapende ABiH-militairen; officieel mochten zij immers geen wapens bezitten en er zeker niet mee rondlopen. Daarmee was de situatie voor zowel de Dutchbat-militairen als voor de lokale bevolking verwarrend.⁹⁵

In tegenstelling tot de Dutchbatters leken de ABiH-militairen wel met de afspraak bekend te zijn. Volgens een ABiH-militair had Dutchbat in de ogen van velen op de enclavegrenzen eerder vaak beter contact met de VRS dan met de ABiH maar dit zou, mede ten gevolge van het verlies van OP-E, zijn veranderd toen het samenwerking met de ABiH aanbood.⁹⁶

Er zijn echter geen aanwijzingen dat bij de VRS-aanval op basis van de oude afspraak werd gecoördineerd tussen Dutchbat en ABiH of dat een van de partijen daartoe het initiatief nam. Volgens Karremans had de ABiH wel toegezegd zich tussen de posities van Dutchbat te situeren en op de flanken aan te sluiten, maar dat was pas in de nacht van 10 op 11 juli, toen hij de komst van luchtaanvallen aankondigde.⁹⁷ Die uitspraak wijst op verschillende percepties. De ABiH hield vast aan de toezeggingen die Dutchbat op 29 mei had gedaan. Dutchbat leek volgens Nuhanović de afspraken met de ABiH, nadat de dreiging van eind mei en begin juni weer was verminderd, niet langer geldig te achten en hernieuwde deze bij de plotselinge aanval op 6 juli niet. De omstandigheden waren volgens hem inmiddels ook anders: was er eind mei en begin juni sprake van kleine VRS-eenheden en Arkan-tijgers die OP's bedreigden, nu ging het om een aanval met zware wapens en grotere aantallen infanterie.

De eerder gemaakte afspraak droeg in juli wel bij tot de verwarring aan ABiH-zijde. In het verloop van de strijd toonde de ABiH zich dan ook zeer boos toen Dutchbat zich niet hield aan de belofte om 72 uur stand te houden op de OP's, aldus Nuhanović.⁹⁸ Het opgeven van OP's door Dutchbat en overgave van hun bewapening en uniformen stelden de ABiH-militairen teleur; het droeg bij aan hun demotivatie, aldus ABiH-militair Damir Škaler.⁹⁹

Wat hiervan ook waar moge zijn geweest, het is duidelijk dat erna 29 mei geen concrete nadere afspraken zijn gemaakt om bij een aanval tot een gecoördineerde verdediging op kritieke punten te komen. Dat leidde tijdens de aanval op de enclave tot botsingen. Ramiz Bećirović vond dat vanuit militair gezichtspunt zijn troepen de posities nodig hadden waar de OP's zich bevonden. Deze lagen immers hoog en op de tactisch belangrijke terreindelen, en controleerden de mogelijke naderingen tot de enclave. Bećirović meende dat wanneer zijn soldaten die betere posities inderdaad hadden kunnen bezetten, de verdediging anders zou zijn verlopen. In het bijzonder had het stapsgewijs verkleinen van de enclave, doordat Dutchbat in de loop van de volgende dagen OP's opgaf, een slechte invloed op het moreel van de ABiH. Dat kwam temeer doordat Karremans volgens Bećirović had gezegd dat Dutchbat,

94 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (42); Feitenrelaas, § 3.2.5.

95 Interview Emir Suljagić, 23/11/97.

96 Interview Sadik Vilić, 06/02/98.

97 Karremans, *Srebrenica. Who cares?*, p. 190.

98 Interview Hasan Nuhanović, 05/08/97 en 06/08/97.

99 Interview Damir Škaler, 31/01/98.

als het eenmaal was aangevallen, zich zou verdedigen. Hij had beloofd niet te zullen terugtrekken. Na het opgeven van de OP's zei Bećirović bij Karremans te hebben geprotesteerd, maar hij verwachtte daarna niet meer dat Dutchbat zou gaan vechten, omdat het eenvoudigweg de gemotiveerdheid ontbeerde die zijn eigen mannen wel hadden.¹⁰⁰ Of die motivatie werkelijk zo goed was, was overigens nog maar de vraag.

Volgens UNMO-tolk Emir Suljagić was de 'deal' tussen Karremans en Bećirović dat de ABiH de flanken van de OP's zou verdedigen, achteraf gezien een fout. Het leidde volgens hem tot een verslechtering van de relatie tussen Dutchbat en de bevolking. Ook de timing van de afspraak was fout; de afspraak had slechts zin gehad wanneer hij eerder was gemaakt. Dan was er tijd geweest om te werken aan de onderlinge relatie, die door allerlei problemen als diefstal en zwarte handel toch al niet bepaald hartelijk was. Dutchbat zou naar het einde toe ook steeds prikkelbaarder zijn geworden door de problemen met de bevoorrading en het uitblijven van verloven.¹⁰¹

Van samenwerking tussen Dutchbat en ABiH tijdens de val van de enclave was dus geen sprake. Het kwam slechts tot verwijten over en weer. Naar Bećirović later stelde, slaagde de ABiH er aanvankelijk in zich te verdedigen, terwijl naar zijn idee Dutchbat zich voornamelijk beperkte tot waarnemen.¹⁰² Dutchbat zou later juist zeggen dat de ABiH zijn operaties hinderde en het bataljon voor de voeten liep.

6. Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 7 juli

De ochtend van 7 juli begon in Srebrenica met een 'low level of activity'. De gevechten tussen de VRS en de ABiH leken in vergelijking met de voorgaande dag weer af te nemen. De aanhoudende regen die dag dwong de strijdende partijen zich te beperken tot enkele beschietingen over en weer. Op de hogere niveaus droeg dat niet bij tot het harder doen rinkelen van de alarmbellen. Bovendien was er die dag een hevige beschieting van Sarajevo, waardoor er minder belangstelling was voor Srebrenica.¹⁰³

Met een terugblik op de dag daarvoor schreef Karremans echter in een brief aan *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo dat de situatie kritiek begon te worden, nu opnieuw uit velerlei richtingen granaten en raketten de enclave binnenkwamen. Voor welke doelen die raketten waren bestemd, was hem niet duidelijk. De beschietingen waren weliswaar indrukwekkend maar leidden tot weinig militair resultaat. De bedoeling leek volgens Karremans om de lokale bevolking en de VN te intimideren. De meeste granaten kwamen neer ten noorden van de berg Gradac die halverwege Srebrenica en Potočari lag. Vijf mortiergranaten waren in de stad Srebrenica ingeslagen en hadden vier gewonden veroorzaakt. (Maar volgens een andere rapportage van Dutchbat zouden er onder de bevolking vier doden en dertien gewonden zijn gevallen.¹⁰⁴)

OP-M en OP-N, de noordelijkste OP's, waren ook doelwit, maar werden niet getroffen. Verder gaf de VRS een demonstratie van de vuurkracht van een raketsysteem met twaalf buizen (in militaire termen: een M-63) die over en naast de compound in Potočari vuurde.

100 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

101 Interview Emir Suljagić, 23/11/97.

102 AHiB Tuzla. 2nd Corps, zonder nr. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović,

16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van

11 augustus 1995.

103 Gesprek Samantha Powers, 08/06/00.

104 SMG, 1001. Dutchbat Daily Milinfosum 061700B to 071700B Jul 95.

Karremans' inschatting van de situatie was dat de VRS erop uit was om de omstandigheden in de enclave te verslechteren. Hij veronderstelde dat het Drina-korps orders had gekregen om de posities te versterken en naar mogelijkheden te zoeken om door het boeken van succes zijn geloofwaardigheid op te krikken. Wapensystemen en troepen waren nodig om elders met meer flexibiliteit tegen de ABiH te kunnen optreden, door dit in de enclave te neutraliseren of te elimineren. Karremans sloeg hiermee de plank niet ver mis. Wel sprak uit zijn rapportage de vrees dat de VRS ook de VN als doelwit zag. Hij vroeg tenslotte 'on behalf of the population of the enclave' hem te steunen met alle mogelijke middelen: 'ground and air'. Tot specifieke luchtsteunaanvragen kwam het die dag echter niet.¹⁰⁵

De *Military Information Cell* van *Sector North East* begreep dat de burgemeester van Srebrenica had gezegd niet te verwachten dat de VRS de hele enclave wilde innemen, maar zich richtte op de strategisch gelegen hoogten die het gebied domineerden. Gezien het feit dat het Drina-korps alleen al rond Srebrenica vijftig kilometer grens had te bewaken en rond de andere enclaves nog eens honderd kilometer, leek dat een plausibele verklaring. Het Drina-korps was ook verantwoordelijk voor verspreid liggende centra als Zvornik, Vlasenica, Han Pijesak, Bratunac en Višegrad.¹⁰⁶

In de middag van 7 juli was er een bespreking tussen Dutchbat, de UNMO's en *Opština*-president Osman Suljić. Hij verklaarde niet tevreden te zijn over de berichtgeving van UNPROFOR. Via *Radio Free Europe* had hij gehoord dat zowel de VRS als de ABiH artillerie, tanks en mortieren gebruikte. De wereld moest weten dat Srebrenica een *Safe Area* was en dat alle zware wapens zich in het *Weapon Collection Point* bevonden. Suljić wilde weten wie dat had gerapporteerd. UNMO's en Dutchbat vertelden hem welke informatie vanuit de enclave was verzonden. Opmerkelijk was dat Suljić zei dat de ABiH niet op de VRS-aanvallen had gereageerd en dat ook niet zou doen. In hun rapportage gingen de UNMO's hier niet verder op in.¹⁰⁷

De *War Presidency* verwachtte dat de VN bescherming zou bieden. De ABiH werd wel gemobiliseerd, maar de *Presidency* dacht dat wanneer men zelf ging vechten dit de zaken zou verergeren.¹⁰⁸ De gedachte speelde dat wanneer men zelf het heft in handen nam, dit ertoe zou leiden dat de VN niet langer in actie zou komen. Het leek een politiek getinte uitspraak te zijn: de ABiH reageerde wel degelijk op de VRS-aanval; er vonden schermutselingen tussen ABiH en VRS plaats. De bevolking verwachtte inderdaad veel van de VN. Teveel, want volgens Omer Subašić, een van Dutchbat-tolken, was het haar moeilijk duidelijk te maken dat de wapens die het bataljon bezat alleen voor zelfverdediging bestemd waren. Mensen verwachtten dat Dutchbat hen toch zou verdedigen. Sommigen leken zich wel bewust van de geringe mogelijkheden van Dutchbat, maar dachten dat er dan hulp van buiten zou komen. Die gedachte leefde nog lange tijd. De mensen in de omliggende dorpen dachten aanvankelijk zelfs dat de VRS-aanval simpelweg een van de vele was en dat de Bosnische Serven wel weer zouden wegtrekken.¹⁰⁹

105 NIOD, Coll. Karremans. Letter Commanding Officer 1(NL)UN Infbn to Commander Bosnia-Herzegovina Command thru Commander Sector North East, 07/07/95, No. TK95112.

106 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO HQ SNE Tuzla, 'Assessment Situation in Srebrenica Enclave', 07/07/95, No. MIO.ASS.SREB001 en 'BSA Forces in SNE as at 07/07/95', MIO OR-

BAT.BSA.001. Secret and Conf. Opsteller P.H.D. Wright.

107 UNGE, UNPROFOR, Box 421, UNMO HQ Zagreb. UNMO HQ Daily Sitrep, 080100B Jul 95.

108 Interview Hamdija Fejzic, Tuzla, 03/02/98.

109 Interview Omer Subašić, Tuzla, 19/10/97 en 20/10/97.

Ook op 7 juli begon het DCBC met het inlichten van in Den Haag geaccrediteerde militaire attachés. Dagelijks kregen de attachés van de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk informatie over de situatie. Naast mondelinge briefings kregen zij niet-officiële en niet-ondertekende *hand-outs* verstrekt. Dit waren veelal vertalingen in het Engels van het dagelijkse bij het DCBC opgestelde confidentiële ‘Situatierapport vredesoperaties’, dat ook aan de ministeries van Buitenlandse Zaken en Algemene Zaken werd verzonden. Diezelfde informatie ging naar de *aide de camp* van generaal Shalikashvili, de voorzitter van de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff*. Ook generaal Joulwan, de *Supreme Allied Commander Europe*, hield Shalikashvili van de ontwikkelingen in Srebrenica op de hoogte.¹¹⁰ Al deze contacten waren een uitvloeisel van de in december 1994 en mei 1995 gehouden conferenties van chefs-defensiestaf en de goede onderlinge verstandhouding die er bestond tussen de Britse, Franse en Amerikaanse chefs-defensiestaf, respectievelijk Inge, Lanxade en Shalishvili, en hun Nederlandse collega Van den Breemen.¹¹¹

7. Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 8 juli

Op 8 juli namen de gevechten om de enclave weer toe. In de nacht van 7 op 8 juli telden observatieposten 275 artillerie- en mortierinslagen. Rond middernacht schrikte het afvuren van twee schoten door Bosnisch-Servische artillerie die ten noorden van OP-P stond opgesteld de compound in Potočari op. Nadat de grondmist, die doorgaans in de ochtenduren boven de enclave hing, de strijd eerst nauwelijks mogelijk maakte, namen later op de dag de gevechten weer in alle hevigheid toe. Daarbij hervatte de VRS de beschietingen. In de loop van de ochtend telden UNMO's 31 inslagen nabij Potočari en 34 in de stad Srebrenica. De ABiH signaleerde een oplegger met een tank waaruit viel af te leiden dat de VRS versterkingen aanvoerde.¹¹²

De ABiH meende dat de VRS naar verschillende plaatsen rond de enclave nieuwe eenheden aanvoerde. Er waren Drina Wolven (goed getrainde en uitgeruste Bosnisch-Servische gevechtsgroepen die bij een aanval de spits konden afbijten) opgemerkt en ook zouden volgens een ABiH-bron reguliere gevechtseenheden uit Servië zijn aangevoerd. Daarvoor waren overigens geen aanwijzingen en het 2e Korps kon dat ook niet bewijzen. Wel mogelijk was dat er hulptroepen vanuit de Tara (een Servische streek aan de overzijde van de Drina) waren ingezet; daar waren de hotels leeggemaakt waarin hulptroepen zouden hebben verbleven die naar Srebrenica gingen en aan het eind van de dag weer terugkeerden, via de brug bij Bajina Bašta. Diezelfde eenheden waren mogelijk ook bij de latere massamoord betrokken.¹¹³

Vanwege artillerievuur moest de ABiH zich op een aantal plaatsen terugtrekken. Het 2e Korps van de ABiH rapporteerde aan de Generale Staf dat van Dutchbat geen actie was waargenomen. Het rapport waar dat in stond maakte tevens melding van een nieuw verzoek aan Dutchbat om de wapens uit het *Weapon Collection Point* terug te krijgen, maar daar-

110 DV, V54/95/Defstaf. Nota CDS aan de Minister, 05/09/95, nr. S/95/061/3473. Interview General John Shalikashvili, 07/06/00. Zie onder meer Faxen DCBC nrs. 2333, 2425, 2427, 2428 en 2429. Shalikashvili tekende de gegevens in zijn dagboek op.

111 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

112 UNGE, UNPROFOR, Box 434, UNMO HQ SNE Srebrenica. UNMO HQ BH SNE to UNMO HQ BH Comd, 081430B Jul 95; Interview Hazrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

113 Vertrouwelijk vraaggesprek (5).

voor was weer geen toestemming gekomen. Wel had Dutchbat laten weten dat de NAVO zou ingrijpen wanneer dat nodig was. Ook had Karremans voorgesteld dat de ABiH een dialoog met de VRS zou aangaan om het offensief te stoppen, maar de ABiH-commandant in de enclave, Bećirović, had dit volgens de rapportage afgewezen.¹¹⁴

De aanval op OP-F en het overlijden van R. van Rossum

Het zwaartepunt van de gevechten lag ook op 8 juli nog steeds in de zuidoostelijke hoek van de enclave, bij OP-F. Tegen het middaguur schoten VRS-tanks op posities van de ABiH die zich op ongeveer tweehonderd meter van OP-F bevonden. Dat leidde tot hevige vuurgevechten tussen de ABiH en de VRS, niet alleen bij OP-F maar ook bij de nabijgelegen posten OP-U en OP-S.

Kort voordat de aanval op OP-F echt begon, had OP-commandant sergeant Van Rossum met het personeel van de OP een evacuatieplan besproken. Er was een schets van de route gemaakt waarlangs de YPR in dat noodscenario snel zou weggrijden.

Even later begonnen de gevechten tussen ABiH en VRS vlakbij de OP. Verschillende explosies op een paar honderd meter van OP-F joegen de bemanning van deze OP schrik aan. De OP-commandant, sergeant Van Rossum, gaf daarop aan de bataljonsleiding (Franken) te kennen dat hij de OP wilde verlaten, maar de post lag onder vuur en het was een probleem om veilig naar het pantserrupsvoertuig (de YPR) te komen. Bovendien kwam er geen toestemming om de OP te verlaten. Franken wilde niet instemmen met het advies van compagniescommandant kapitein Groen om de OP-bemanning te laten vertrekken in de richting van de plaats waar de VRS-militairen zich bevonden. Een aanwezige hoorde via de radio dat Franken zei: 'Je weet hoe ik hierover denk. Ik wil hier niet over discussiëren.' De bemanning werd gewaarschuwd dat de OP 'onder geen voorwaarde' mocht worden verlaten. Daarop gaf ook de compagniescommandant, Groen, geen toestemming om de OP te verlaten in de richting van de VRS-linie. Van de bataljonsstaf kwam vervolgens nog wel de aanwijzing dat de OP-bemanning moest 'proberen de Serven te laten oprotten' hetgeen getuigde van weinig realiteitszin. Het besluit viel om op de OP te blijven en de VRS te laten naderen.

Een VRS-tank brak vervolgens door de ABiH-linies en reed tot op honderd meter afstand van de OP. Er werd gevuurd op de opstellingen van de ABiH vlakbij, met een M-46 130mm Field Gun. UNMO's zagen daarna dat de VRS voorbereidingen trof om de OP aan te vallen: twee tanks werden ingezet en schoten een bres in de *defence wall* van de OP, zodat VRS-militairen naar binnen zouden kunnen dringen, en een tank op honderd meter afstand hield de loop op de OP en de terugtrekkingsroute gericht. Een van de bemanningsleden schreef daarover: 'Toen brak er paniek uit. Weggaan kon niet meer.' Bij dit alles zou Franken op enig moment over de radio tegen Groen hebben gezegd dat OP-F een TOW-antitankraket moest inzetten om de tank uit te schakelen. Ook gaf de bataljonsstaf opdracht de AT-4 anti-tankwapens mee te nemen voor het geval het vertrek afgebroken moest worden. Het volgende dat er gebeurde was dat VRS-militairen vanuit de bossen de OP naderden. Zij zochten, zwaaiend met witte vlaggen, contact door met armgebaren naar de OP-bemanning te waken. Aanvankelijk wilden zij niet naar de OP toekomen, waardoor er geen contact tot stand kwam. Daarna probeerde de VRS om OP-commandant Van Rossum naar een honderd meter voor de OP gelegen huis te laten komen, maar hij ging daar niet op in. Vervolgens

¹¹⁴ ABiH Tuzla. Komanda 2. Korpusa aan GSS ARBiH KM Kakanj, 09/07/95, Str. Pov. Br. 02/1-03.

kwamen twee VRS-militairen naar de OP toe, en na enig gebaren kwamen er meer. Zij verkeerden in ‘redelijke feeststemming’, en de reden was duidelijk: de VRS ging OP-F overnemen.

De VRS wilde de bemanning van de OP laten gaan wanneer zij de wapens en scherfvesten achterlieten. Na enig overleg mochten de Dutchbatters de scherfvesten houden. Vervolgens eiste de VRS dat de OP-bemanning binnen tien minuten zou vertrekken. Men liet hen vervolgens inderdaad per YPR vertrekken zonder hen verder lastig te vallen. Karremans lichtte Nicolai in Sarajevo en Brantz in Tuzla erover in dat de VRS op OP-F stond.¹¹⁵ De aanval op en de overname van de OP speelden zich af in een tijdsbestek van ongeveer één uur. Hiermee stond de VRS voor de tweede maal binnen de grenzen van de enclave.

De YPR verliet OP-F eerst snel, maar ging spoedig langzamer rijden en stond na 200 meter stil.¹¹⁶ Onder aan de heuvel waren ABiH-militairen bezig een barricade op te werpen, en zij hielden de YPR tegen. De ABiH zag voor de tweede keer dat de VRS een OP overnam. Dat betekende dat er, na de overname van OP-E ruim een maand eerder, nu weer een stuk van de enclave afgeknabbeld dreigde te worden door de Bosnische Serven. Dat wilde de ABiH voorkomen, om welke reden zij probeerden de Dutchbatters op de terugtocht tegen te houden. Bij de bemanning leidde dat omgekeerd tot de angst dat de ABiH haar als schild zou gebruiken tegen de Bosnische Serven; reden genoeg om graag verder te willen. Na zich ervan vergewist te hebben dat er geen antitankwapens op de YPR waren gericht, en na verkregen toestemming van de commandopost (*Opsroom*) van de B-compagnie reed het voertuig door de barricade heen, terwijl de inzittenden op bevel van de YPR-commandant onder pantser gingen. Soldaat R. van Renssen was net iets te lang om dat op tijd voor elkaar te krijgen en werd door een ABiH-soldaat geraakt door een schot hagel – sommigen spraken overigens van een handgranaat – waarvan de metaaldeeltjes juist onder de rand van zijn helm zijn schedel binnendrongen.¹¹⁷

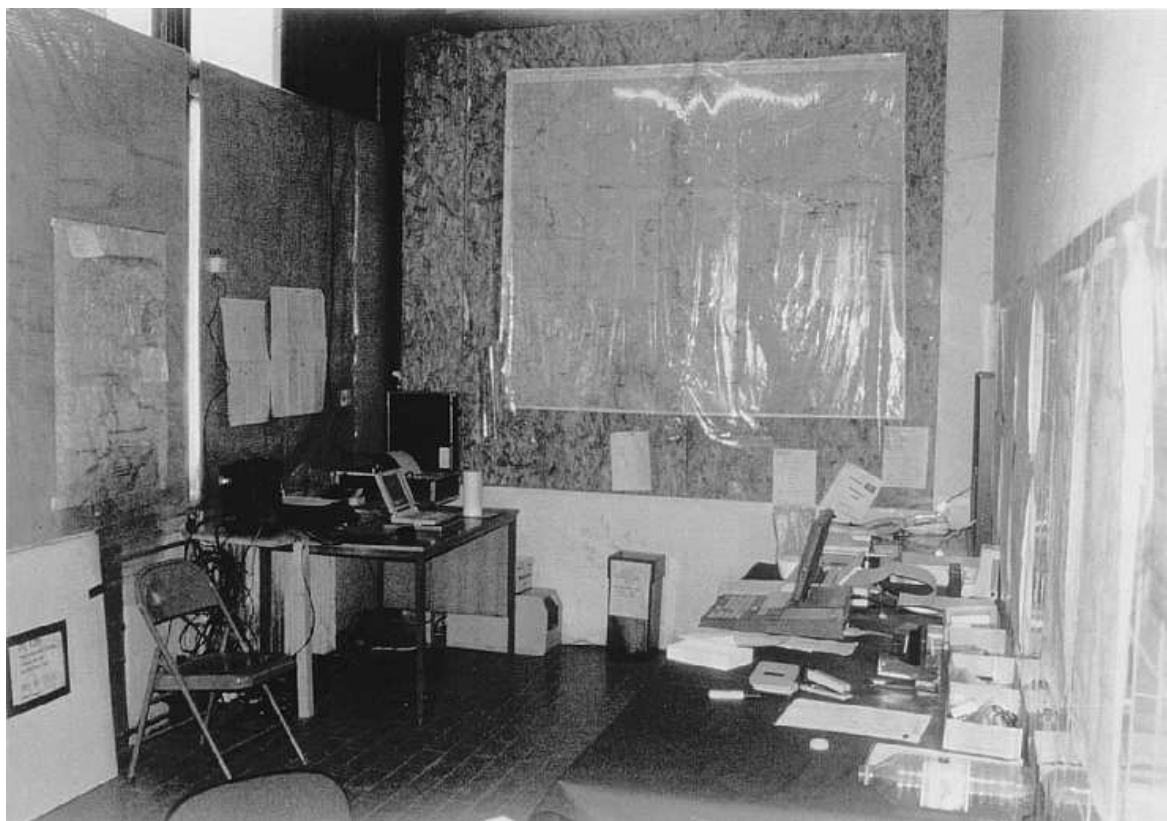
Van Renssen zakte in het voertuig in elkaar. Een bemanningslid schreef: ‘De paniek sloeg opnieuw toe en iedereen probeerde hem te helpen; hij had een grote wond achter z’n linker oor. De snelverbanden die we aanbrachten waren binnen enkele seconden rood van het bloed’. Een in allerijl opgetrommeld gepantserd gewondentransportvoertuig nam Van Renssen over op weg naar de verbandplaats op de compound in Potočari. Ondanks hartmassage en mond-op-mond-beademing door twee gewondenverzorgers, terwijl een ander infusen aanlegde en atropine toediende, overleed Van Renssen.¹¹⁸ Zijn lichaam werd naar Nederland overgebracht, waar het de volgende dag arriveerde. Op de onderhandelingen die nodig waren om zijn lichaam de enclave uit te krijgen en op de medische behandeling van

115 Vertrouwelijke Collectie (4). Debrief of UNMO’s from the Srebrenica enclave, 23/07/95; SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 08/07/95 14.15 – 14.54; SMG 1004/56. Dagboek B-Cie 08/07/95, 13.13 – 14.55; Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 280-1; Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 162-3; NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of events Close Air Support Missions Srebrenica’. Debriefingsverklaring soldaat D.H. Ross, 12/09/95; informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (42) en (42)

116 Debriefingsverklaring soldaat B.W.J. Wevelkate, 07/09/95.

117 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 08/07/95, 14.40; *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 280-1; Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 162-3.

118 SMG/Debrief. ‘Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis’, Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie: OP-F REUSG215; Dijkema, *Dutchbat in vredesnaam*, p. 281.

Opsroom B-compagnie op de compound in Srebrenica.

Schuilen bij bunkeralarm.

Van Renssen op de compound in Potočari wordt ingegaan in de bijlage *Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden*.

Van Renssen was het 67ste slachtoffer dat UNPROFOR te betreuen had. Karremans schreef erover in zijn boek: ‘Weer staat de tijd even stil. Overleden als gevolg van een strijd die niet de onze is.’¹¹⁹ Karremans verwoordde daarmee ook wat de gevolgen van het overlijden van Van Renssen waren voor het bataljon: het moreel, dat om tal van redenen toch al niet hoog meer was, daalde hierdoor verder. Dutchbatters gingen in toenemende mate twijfelen aan het nut van hun aanwezigheid. In feite waren zij gegijzeld in de enclave. Intussen was er nog steeds geen zicht op het eind van hun verblijf. Sterker: de komende dagen zouden de gebeurtenissen een nog dramatischer loop nemen.

De aanval op OP-F en het overlijden van Van Renssen nabeschouwd

De gebeurtenissen rond OP-F leidden op een aantal plaatsen in de VN-hiërarchie tot acties. In Tuzla schreef Brantz aan de commandant van het 2e Korps van de ABiH, generaal Delić, dat als ook de ABiH nog eens UNPROFOR als vijand beschouwde zoals bij OP-F was gebeurd, dit nog eens illustreerde voor welke problemen UNPROFOR stond. Tevens vroeg Brantz om een onderzoek naar de voor de dood van Van Renssen verantwoordelijke ABiH-soldaat.¹²⁰ Er volgde een vergadering met het 2e Korps; pas toen leerde Brantz dat de werkelijke reden van de terugtrekking van OP-F een doelgerichte aanval van de VRS was geweest. Na dit gesprek ging vanuit Tuzla van de ABiH de opdracht naar de 28e Divisie uit om al het mogelijke te doen om het lichaam van de omgekomen Van Renssen naar de wens van de commandant Dutchbat te evacueren,¹²¹ al betrof dat eigenlijk een zaak voor de VRS.

Na het verzoek van Brantz aan de ABiH om een onderzoek, gaf het 2e Korps aan de commandant van de 28e Divisie, Bećirović, bevel de omstandigheden te onderzoeken waaronder Van Renssen gewond was geraakt en daarover schriftelijk te rapporteren.¹²² De commandant van de 282e Brigade ABiH, majoor Ibro Dudić, verklaarde naar aanleiding daarvan dat hij een gesprek had gehad met ABiH-soldaten die zich in directe nabijheid van de YPR bevonden. Van Renssen was volgens hem niet gewond geraakt door toedoen van de ABiH, maar doordat de VRS een handgranaat op de YPR had gegooid.¹²³ Een getuige van de aanslag op Van Renssen, VRS-kolonel Vukota Vuković, noemde echter een ABiH-schutter met een geweer verantwoordelijk voor het gebeurde.¹²⁴ Ook bewoners van de enclave ten slotte wezen als schutter een Bosnische Moslim aan: een zekere Alija afkomstig uit Glogova.¹²⁵

Karremans schreef over de dood van Van Renssen in zijn boek: ‘Achteraf komen de verwijten. Was de bemanning van OP-F maar eerder afgebroken dan was dit niet gebeurd. Was de YPR van OP-F maar buitenom naar Bratunac gereden dan was Raviv van Renssen

119 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 164.

120 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum for Commander ABiH 2nd Corps, 08/07/95.

121 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28. Divizija, 09/07/95, Str. pov. br. 02/1-709/1.

122 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komanda 2. Korpusa aan Komandi 28. Divizije, 09/07/95, Str. pov. br. 02/1-09/205.

123 NIOD, Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28

Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 09/07/95, Str. pov. br. 01-168.

124 Interview Milenko Živanović, 17/09/01. Živanović gaf als plaats van het ongeval: Kozlja, op honderd meter afstand van het monument van de Partizanenheld Bjelaković.

125 Interview Mira en Miroslav Budisa, 19/06/00. Vóór de oorlog zou de man al een strafblad hebben gehad wegens de moord op een Montenegrijn en diens vrouw in Srebrenica.

nog in leven geweest. Misschien had ik toch alle observatieposten moeten terugnemen op enig moment eerder dan 6 juli.¹²⁶ Karremans verwees hiermee naar de in hoofdstuk 5 beschreven plannen en opdrachten tot terugtrekking van OP's in mei en juni.

Ook generaal Janvier rapporteerde vanuit Zagreb aan New York over de gebeurtenissen. Hij meldde dat de situatie ter plaatse de ABiH bekend was geweest omdat YPR's vaker dit ABiH-*roadblock* passeerden op weg naar OP-F. Het pantservoertuig was in deze situatie duidelijk herkenbaar geweest als een VN-voertuig: wit geschilderd en met een grote blauwe vlag. De YPR was voor de ABiH zichtbaar geweest op een afstand van honderd tot tweehonderd meter en had langzaam gereden, maar zou volgens deze rapportage niet zijn gestopt. Het .50 machinegeweer van de YPR had onder een hoek van 30 graden omhoog gewezen en was dus niet op de ABiH gericht geweest. Verder waren op het moment van het incident er in de omgeving van de YPR geen gevechten tussen VRS en ABiH, was de ABiH niet bedreigd, en had de VRS geen voertuigen van Dutchbat geconfisqueerd.¹²⁷ Janvier schreef aan de bevelhebber van de ABiH, Rasim Delić, over de dood van Van Rensen dat dit hem diep had geschokt en dat er geen twijfel over was dat de schuldige een van Delić' soldaten was. Als zich een herhaling voordeed dan was Janvier van plan 'to react in an appropriate manner and with alle possible means available to me'.¹²⁸

De dood van Van Rensen leidde ook tot een telefoongesprek tussen Nicolai in Sarajevo en de liaisonofficier van de ABiH. Nicolai kondigde protestbrieven aan het hoofdkwartier van de ABiH en de Bosnische regering aan. Verder wees hij erop dat in de nabijheid van de inmiddels verlaten OP-F zich nog twee OP's (OP-S en OP-U) bevonden die door de VRS waren omsingeld. Nicolai's verzoek aan de ABiH was om ogenblikkelijk instructies naar Srebrenica te laten uitgaan dat wanneer ook deze OP's zouden worden gedwongen terug te trekken, de ABiH niet op Dutchbat-soldaten moest gaan vuren.¹²⁹ Hij liet verder aan Delić weten dat de poging van de ABiH om de OP's op hun plaats te houden en om *peacekeepers* aan te vallen de al gevaarlijke en instabiele situatie verder had gecompliceerd. De veiligheid van de *peacekeepers* was een groot goed en OP's zouden niet eerder weer worden bemand voordat het hoofdkwartier van UNPROFOR dat veilig vond.¹³⁰

Generaal Gobilliard schreef als fungerend commandant van UNPROFOR dat voor aanvallen op VN-personeel geen rechtvaardiging bestond. VN-soldaten waren geen combattanten en het incident demonstreerde een welbewuste minachting voor UNPROFOR. Hij eiste een onmiddellijk onderzoek en actie tegen de verantwoordelijken voor deze 'ill disciplined act'.¹³¹

UNPROFOR ontving op zijn beurt weer protesten van beide strijdende partijen. Gobilliard zond een protest naar de VRS over de aanval op OP-F en het gebruik van tanks en artillerie daarbij. In reactie daarop had de commandant van het Drina-korps, Živanović, een brief vol tegenbeschuldigingen gestuurd naar de generaals Krstić en Tolimir op de vooruitgeschoven VRS-commandopost in Pribićevac (zie kaartje op pagina 2104). Živanović liet

126 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 164.

127 DCBC, 717. Fax AMA COS UNPF-HQ to DCBC, 121715 Jul 95, met Code Cable Janvier (signed Ashton) to Annan for Van Kappen, 11/07/95, No. Z-1132.

128 NIOD, Coll. Clingendael. Letter Janvier to Rasim Delić, 10/07/95.

129 SMG, 1004. HQ UNPROFOR, Telephone

Conversation General Nicolai – BiH LO, 08 July 1995, 0830 hours.

130 NIOD, Coll. Brantz. Letter Brigadier General Nicolai Chief of Staff UNPROFOR to General Delić, 09/07/95.

131 NIOD, Coll. Brantz. Letter Major General Gobilliard Acting Commander UNPROFOR to General Delić, 09/07/95, ref 8120.

weten dat de Generale Staf van de VRS op het protest had geantwoord dat de ABiH zes VN-pantservoertuigen in gebruik had (in hoofdstuk 4 kwam al aan de orde dat deze van het Oekraïense bataljon in Žepa zouden zijn gekocht; vast staat dat deze pantservoertuigen tijdens de val niet meer in de enclave waren), en dat de VN aan de ABiH had toegestaan offensieve activiteiten vanuit Srebrenica te ondernemen om Srebrenica en Žepa met elkaar te verbinden. Om verrassingen te voorkomen zou UNPROFOR ook moeten verhinderen dat dit laatste alsnog zou gebeuren. Živanović had UNPROFOR verder verzocht de ABiH te ontwapenen en te manen zich terug te trekken binnen de grenzen van de gedemilitariseerde zone. Eveneens had de Generale Staf aan UNPROFOR verzocht zijn OP's niet uit te breiden tot buiten de *Safe Area*. Ook had de Generale Staf van de VRS bevolen niet op UNPROFOR te schieten.¹³²

Ook de Bosnische Moslims protesteerden bij UNPROFOR. De commandant van het 2e Korps van de ABiH in Tuzla, Delić, deed zelfs nog voordat de VRS OP-F innam al zijn beklag bij *Sector North East* over de terugtrekking van de OP. Alhoewel Delić schreef dat de terugtrekking 'under intense mortar and tank fire' gebeurde, eiste hij dat UNPROFOR zijn taak uitvoerde en niet laf terugtrok. Ook eiste hij dat ogenblikkelijk de procedure voor *Close Air Support* in werking gesteld zou worden. Nam UNPROFOR geen maatregelen om de bevolking te beschermen, dan was de verdere aanwezigheid 'unnecessary and harmful'.¹³³ *Sector North East* hield zich op de vlakte.

Tevens schreef Rasim Delić in een brief aan de Generale Staf van de ABiH dat ervoor gezorgd moest worden dat UNPROFOR zich niet lafhartig terugtrok, maar dat het zijn mandaat moest uitvoeren en de bevolking zou beschermen. UNPROFOR moest overeenkomsten en morele verplichtingen nakomen. Er moest meteen met luchtaanvallen worden opgetreden om het VRS-offensief op de gedemilitariseerde zone te stoppen. Ook verzocht hij om inzet van de *Rapid Reaction Force*. Verder schreef ook Delić dat wanneer UNPROFOR en de troepen onder bevel van *Sector North East* geen maatregelen troffen, de verdere aanwezigheid van het VN-leger onnodig en zelfs schadelijk was.¹³⁴

In Srebrenica zelf waren er op de middag van 8 juli twee ontmoetingen met de lokale ABiH-commandant Bećirović. In de ene bijeenkomst kregen UNMO's te horen welke posities de VRS rond de enclave innam. Bij de andere confronteerde majoor Boering Bećirović met de dood van Van Rensen. Deze bood zijn verontschuldiging aan, maar legde uit waarom de ABiH zich zo gedroeg: het Moslim-leger had de middelen niet om de VRS te bevechten en was van Dutchbat afhankelijk voor zijn bescherming. Wel noemde Bećirović in één adem de reactie van de VN op de kritieke situatie 'shameful indeed'; hij beschuldigde Dutchbat ervan dat het bataljon niets had gedaan om de VRS-aanval af te wenden. Hij legde uit dat het vertrek van Dutchbat van de OP's de ABiH kwetsbaar maakte voor een VRS-opmars, omdat de ABiH op Dutchbat rekende om de enclave te beschermen. Volgens Bećirović probeerde de ABiH Dutchbat tot het voeren van een verdediging aan te zetten.

In dit gesprek ontstond ook discussie over de vraag of Dutchbat antitankwapens had moeten inzetten tegen de VRS. Volgens Boering waren deze door het bataljon niet gebruikt

132 ICTY (IT-98-33), D 78/a. Komando Drinskog Korpusa, general-major Milenko Zivanovic aan IKM DK Pribičevac, general-majora Krstić Radislava, GSV Republika Srpska general-majora Zdravka Tolimira, 08/07/95, br. 04/156-5.

133 NIOD, Coll. Brantz. HQ 2 Corps to HQ Sector North East, 08/07/95, 14.30 hrs.

134 NIOD, Coll. CD-ROM's. Komando 2. Korpusa aan Komandi GSS AR BiH, 08/07/95, Str. pov. br. 02-1-700/3.

omdat het uitbrengen van vuur op de VRS de positie van de ABiH zou schaden, maar Bećirović was het daar niet mee eens. De volgende dag kwam Dutchbat hierop overigens terug door te zeggen dat de antitankwapens op OP-F niet meer bruikbaar waren na de beschieting van de OP. De Dutchbat-vertegenwoordiging stelde in dit gesprek voor dat de ABiH en de VRS weer zouden gaan overleggen. Bećirović zei dat hij dit wel wilde maar er geen heil in zag. Bovendien had hij daarvoor toestemming van hogerhand nodig.

Van de kant van Dutchbat werd verder de vraag gesteld wat het doel van de VRS-aanval kon zijn. Bećirović reageerde daarop slechts door te zeggen dat er een manier moest worden gevonden om een bloedbad te voorkomen. Dutchbat verweet de ABiH vervolgens weer dat deze een goede taakuitvoering verhinderde, en uitte klachten over de achterwaartse blokkades van de ABiH bij OP's (zoals die ook bij OP-F was opgeworpen) en bij de compound in Srebrenica. Ook beklagde Dutchbat zich over een beschieting van OP-H door de ABiH, maar dat laatste werd door Bećirović ontkend. Hij zei dat hij daar geen opdracht voor had gegeven en evenmin voor een blokkade van de compound; hij stelde dat dat burgers moest betreffen die dan bescherming zochten. Dutchbat dreigde niettemin met optreden wanneer blokkades aanhielden. Bij de compound in Srebrenica bleek het in werkelijkheid te gaan om een dertigtal militairen en burgers die daar een brug over het riviertje achter de compound legden om er gemakkelijker toegang toe te krijgen. Dit was volgens compound-commandant Groen echter geen bedreiging.¹³⁵

De tweede aanvraag voor luchtsteun

Omdat in de omgeving van OP-F en ook in het noorden van enclave steeds harder werd gevochten en de stad Srebrenica steeds intensiever werd beschoten, had Karremans op 8 juli rond 13.00 uur zijn tweede aanvraag voor *Close Air Support* (luchtsteun) ingediend na de eerste op 6 juli.¹³⁶ De VRS had op dat tijdstip nog niet op OP-F gevuld.

De aanvraag bereikte Nicolai in Sarajevo, al wordt niet duidelijk hoe. Kennelijk passeerde Karremans Tuzla bij deze aanvraag: Brantz van *Sector North East* in die plaats hoorde er pas van tijdens een bespreking bij het 2e Korps van de ABiH, waar men weer van de 28e Divisie had vernomen dat de commandant Dutchbat een aanvraag had ingediend. Brantz had echter geen aanvraag ontvangen en wist niets anders te doen dan deze tegenover aan zijn gesprekspartners te bevestigen. Hij vond achteraf dat hij erover geïnformeerd had moeten worden, maar wist ook niet waarom de aanvraag niet gehonoreerd was. Omdat opnieuw blijkbaar niet de juiste procedure was gevolgd en bovendien een doelenlijst ontbrak, scheen volgens Brantz de luchtsteun niet gehonoreerd te zijn.¹³⁷ Dat was echter niet het geval: Sarajevo maakte er serieus werk van.

Nicolai liet zich naar aanleiding van de aanvraag van Karremans brieven over de mogelijkheid van luchtsteun. Nadat was gebleken dat de problemen rond Srebrenica voortduurden, had de NAVO vliegtuigen beschikbaar om zo nodig *Close Air Support* te verlenen. De vluchtschema's voor de Operatie *Deny Flight* van 8-10 juli leren dat er overdag van 05.00 tot

135 NIOD, Coll. Brantz. UNMO HQ Sector BH-NE to UNMO HQ BH Comd, 09/07/95, No. 7123. De rapportage dateerde van 082059B Jul 95. SMG, 1004/41. Dutchbat to CO-28 BiH Div,

09/07/95.

136 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 162.

137 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 114-115, 121-122, 126.

19.00 uur meerdere vliegtuigen voor beschikbaar waren. In de nachtelijke uren was de beschikbaarheid beperkt tot een gering aantal Amerikaanse toestellen.¹³⁸

De NAVO bood zelf aan Sarajevo *air presence* aan (vliegtuigen boven het gebied zonder dat al besloten was dat deze in actie zouden komen). Nicolai accepteerde dat aanbod en vroeg die *air presence* gedurende vijftien tot twintig minuten. Daarbij moet bedacht worden dat er geen procedures voor bestonden; de NAVO kon zelf besluiten boven Bosnië te gaan vliegen, maar de NAVO kon daar ook om verzocht worden. De geschetste procedures voor een *Blue Sword Request* golden niet voor louter *air presence*.

Ook vroeg Nicolai de sectie operaties (in militaire termen: de G-3) van UNPROFOR en het *Air Operations Coordination Center* (AOCC) in Sarajevo (dat de verbinding tussen Sarajevo en de NAVO vormde) alvast het nodige papierwerk te doen voor zo'n *Blue Sword Request*, een aanvraag voor *Close Air Support*. Hij droeg een *Tactical Air Control Party* (met een *Forward Air Controller* om de vliegtuigen naar hun doel te loodsen) van Dutchbat op zich in het terrein te begeven.¹³⁹

Het *Combined Air Operations Center* (CAOC) van de vijfde geallieerde luchtmacht van de NAVO in Vicenza, waarmee het AOCC in Sarajevo in nauw contact stond, volgde de ontwikkelingen in Srebrenica op de voet maar constateerde slechts: 'no request for anything'. Dat was juist, omdat er geen formeel verzoek voor *Close Air Support* in Zagreb terecht was gekomen, waar hierover zou moeten worden beslist (zie hierna).

Het zuidelijke NAVO-commando in Europa (in militaire termen: AFSOUTH) in Napels, bood na de inname van OP-F zelfs vliegtuigen voor *Close Air Support* aan, maar Zagreb maakte daar geen gebruik van. Het was overigens twijfelachtig of luchtsteun op dat moment kon worden verleend, omdat het weer 'not workable' was. De wolken hingen te laag en het was heilig, waardoor het zicht tot twee kilometer was beperkt. Wel arriveerden, nadat het personeel van OP-F om 15.20 uur naar Potočari was gevlucht, om 15.52 uur twee Britse Jaguars in het luchtruim boven de enclave, dat zij om 16.35 uur weer verlieten. Er was dus *air presence*. De bedoeling was geweest om daarna nog enige tijd in het luchtruim tussen Tuzla en Sarajevo te blijven hangen, maar generaal-majoor Hal Hornburg, directeur van het CAOC in Vicenza, maakte daar een einde aan vanwege het naderende onweer en omdat er indicaties waren dat er een luchtafweerbatterij (type SA-6) van de Bosnische Serven actief werd.¹⁴⁰

De luchtsteun bleef op 8 juli dus andermaal uit. Als verklaring daarvoor kreeg ABiH-commandant Delić van Nicolai te horen dat niet aan de criteria voor *Close Air Support* was voldaan. Er was weliswaar *air presence* geweest, maar technische problemen verhinderden volgens Nicolai dat doelen konden worden geïdentificeerd.¹⁴¹ De ABiH-liaisonofficier kreeg in een telefoongesprek, gevoerd naar aanleiding van de dood van Van Renssen, van Nicolai dezelfde reden te horen.¹⁴²

Al voordat Dutchbat om 15.20 uur was gedwongen OP-F te verlaten, was in Sarajevo het papierwerk voor een *Blue Sword Request* klaar en aan Nicolai aangeboden. Omdat de

138 DOKL STAOOPER. Vluchtschema's Operation Deny Flight 8-10/07/95, zonder nr. Zonsopkomst op 10 juli was 05.14 en ondergang 20.32 uur.

139 NIOD, Coll. Kolsteren. 'Sequence of events Close Air Support Missions Srebrenica'.

140 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek

5ATAF, 08/07/95, 14.32Z en 14.38Z.

141 NIOD, Coll. Brantz. Letter Chief of Staff UNPROFOR, Brigadier General C.H. Nicolai to General Delić, 09/07/95, ref 8120.

142 NIOD, Coll. De Ruiter. Telephone Conversation General Nicolai – BiH LO, 08/07/95. NIOD Coll. De Ruiter.

situatie zich zou hebben gekalmeerd, besloot deze de aanvraag echter niet door te zenden naar de fungerend commandant UNPROFOR, generaal Gobilliard. Die had de aanvraag moeten goedkeuren (commandant UNPROFOR Smith was er niet, zie hiervoor in paragraaf 3) alvorens deze naar Zagreb kon worden verzonden.¹⁴³ Karremans vatte dit op als een weigering van Nicolai om hem luchtsteun te verlenen. Achteraf zei Karremans daarover dat hij steeds meer begon te twijfelen aan de ‘realiteitszin’ van Nicolai. ‘Het is teleurstellend om onder dergelijke omstandigheden geen enkele steun te krijgen. Ik realiseer me nu duidelijk dat de belangen bij de hogere echelons van een geheel andere – met name politieke – orde zijn dan je druk te maken om een observatiepost in de Safe Area Srebrenica,’ aldus Karremans.¹⁴⁴

De onderhandelingen van Carl Bildt als reden om geen luchtsteun te geven?

In een Haagse rapportage viel te lezen dat de reden dat de aanvraag voor luchtsteun na de beschieting van OP-F niet naar Zagreb ging, was dat de onderhandelingen tussen Carl Bildt en de strijdende partijen niet mochten worden verstoord.¹⁴⁵ In VN- en NAVO-rapportages wordt dat overigens niet vermeld. Bildt probeerde om met het Bosnisch-Servisch regime in Pale tot afspraken te komen over de opening van een corridor naar Sarajevo door Bosnisch-Servisch gebied. Dat had niet alleen om humanitaire maar ook om politieke redenen prioriteit. Zolang dat namelijk niet gebeurde, viel in het vredesproces geen inschikkelijkheid van de Bosnische regering te verwachten.¹⁴⁶

Tijdens een briefing in Sarajevo had Nicolai, naar aanleiding van Karremans’ verzoek om luchtsteun, gezegd dat hij deze had geweigerd omdat Bildt aan het onderhandelen was.¹⁴⁷ Datzelfde bericht drong tot Den Haag door en Voorhoeve sprak na de val ook publiekelijk uit dat luchtsteun om die reden geweigerd was.¹⁴⁸ Een andere in Sarajevo aanwezige functionaris, *Chief Civil Affairs Officer* Philip Corwin, schreef later in zijn boek *Dubious Mandate* eveneens dat UNPROFOR zich rekenschap moest geven van politieke factoren vanwege de missie van Bildt en dat beleidsmakers in hoofdsteden zich zorgen maakten dat een inzet van de NAVO zijn onderhandelingsruimte zou beperken.¹⁴⁹ Ook volgens luitenant-kolonel De Ruiter, *Military Assistant* van Nicolai, was de aanwezigheid van Bildt een factor in de terughoudendheid bij het toestaan van *Close Air Support*, maar er waren daarvoor geen instructies verstrekt. Wel had Janvier in een brief aan generaal Smith erop gewezen dat de tijd was voor het onderhandelingsproces beperkt was en de verleiding moest worden weerstaan om geweld aan te wenden, anders dan voor zelfverdediging. De handen van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo waren min of meer gebonden en van de kant van Dutchbat zou er weinig begrip zijn geweest voor de politieke situatie waarin *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo zich bevond.¹⁵⁰ Ook had Karremans er geen begrip voor dat hij geen steun kreeg

143 NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of events Close Air Support Missions Srebrenica’.

144 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 163.

145 DCBC, 2430. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 136/95 (stand van zaken ten 9 juli 16.00 uur).

146 ABZ, DDI-DAV/00246. Code Wijnaendts 213, 07/07/95.

147 Gesprekken met David Harland, 18/05/99, 21/05/99 en 25/05/99. Harland was bij deze briefings aanwezig.

148 Dagboek Voorhoeve, p. 101; *Algemeen Dagblad*, 12/07/95.

149 Corwin, *Dubious Mandate*, p. 193.

150 Interview A. de Ruiter, 29/06/00 en gesprek 30/01/02. Er zijn geen schriftelijke aanwijzingen van die strekking in de UNPROFOR-archieven aangetroffen. Kolonel De Jonge was er niet mee bekend dat in die zin ooit vanuit HQ UNPF instructies waren uitgegaan. (Interview 30/05/01). Zie verder SMG, 1004/6. Brief Janvier aan Smith, 27/06/95.

in wat hij noemde een levensbedreigende situatie voor de bemanning van OP-F. Aan politieke ontwikkelingen had hij geen boodschap.¹⁵¹

Kolonel Brantz zei dat *Sector North East* niet op de hoogte was van een verband tussen het vredesproces en luchtsteun. Overigens had hij dat op zijn niveau ook niet noodzakelijkerwijs hoeven te zijn. Hij wist alleen dat Bildt zich in Bosnië bevond omdat deze op 3 juli in de regio Tuzla was. *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo benadrukte volgens Brantz inderdaad het belang van het vredesproces zonder Tuzla van de consequenties daarvan op de hoogte te stellen. De conclusie die hij achteraf trok was dat het vredesproces en de pogingen van Bildt om dat weer vlot te trekken voor de VN belangrijker waren dan het behoud van de enclave. Hij meende dat dit eveneens gold voor de dagen erna, toen aanvragen voor luchtsteun niet naar Zagreb werden doorgezonden.¹⁵²

Brantz was daarmee te stellig. Er zijn geen duidelijke schriftelijke bronnen over deze zaak. De herinneringen en meningen van de betrokkenen lopen uiteen. Generaal Smith stelde dat veel te veel aandacht uitging naar de missie van Bildt.¹⁵³ Via de Nederlandse ambassade in Parijs bereikten Den Haag geluiden dat van zegslieden die met Janvier in contact stonden, was begrepen dat tot de overwegingen om terughoudend met luchtsteun te zijn inderdaad de onderhandelingen tussen Bildt en Milošević (over de erkenning van Bosnië) behoorden.¹⁵⁴ Generaal Kolsteren, chef-staf van UNPF in Zagreb, ontkende echter weer dat de missie van Bildt een rol speelde in de besluitvorming over *Close Air Support*.¹⁵⁵ *Deputy Force Commander* generaal Ashton erkende dat er gesprekken waren gevoerd over het effect van de inzet van het luchtwapen op onderhandelingen, maar meer in algemene zin; in de context van de vraag hoe de partijen weer terug naar de onderhandelingstafel te krijgen.¹⁵⁶ Vanuit Zagreb verwees alleen kolonel De Jonge in een interview naar het onderhandelingsproces dat Bildt was begonnen: ‘Zo’n proces verstoort je totaal als je toestemming geeft voor luchtacties. Dan gooi je bewust de laatste kans weg om de Bosnische Serviërs aan de onderhandelingstafel te krijgen’. De uitspraken van De Jonge hadden overigens betrekking op het verlenen van luchtsteun op 9 juli en dus niet op 8 juli, waarbij hij aantekende dat de werkelijke reden dat die aanvraag niet werd gehonoreerd was dat er geen direct gevaar voor de levens van de *peacekeepers* bestond.¹⁵⁷

Bildt zelf ontkende dat zijn onderhandelingen een rol hadden gespeeld. Hij was juist voorstander van luchtacties geweest¹⁵⁸ en had zelfs tegen Akashi gezegd dat een beslissing over luchtsteun diende te worden genomen zonder angst voor het politieke proces. Hij had benadrukt dat wanneer er niet krachtig werd opgetreden, dit óók politieke consequenties had. Bildt en Akashi zouden het erover eens zijn geweest dat ogenblikkelijk een beslissing nodig was zodra Dutchbat om *Close Air Support* vroeg, maar naar Bildt meende, was Akashi kennelijk bang dat luchtsteun negatieve politieke implicaties kon hebben.¹⁵⁹

De uitlatingen van Bildt waren op dit punt consistent. Op 11 juli was luchtsteun namelijk

151 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 163.

152 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz, p. 118, 121-122, 126.

153 NIOD, Coll. Nicolai. Dagboek Nicolai, 10/07/95.

154 ABZ, DAV 999.241. Code Wijnaendts 217, 10/07/95.

155 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99.

156 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

157 *Trouw*, 28/07/95, Renée Postma en James Kliphuis, ‘VN-commandant vraagt om luchtsteun’.

158 Gesprekken met David Harland, Amsterdam, 18/05/99, 21/05/99 en 25/05/99. Harland sprak daarover met Bildt.

159 Bildt, *Peace Journey*, p. 55, interview, 13/12/00.

opnieuw onderwerp van gesprek tussen Bildt en Akashi. Zij spraken elkaar die dag tweemaal over de telefoon. Bildt stelde toen dat het onderhandelingsproces negatieve gevolgen van de *Close Air Support* zou kunnen ondervinden, maar zich ook te realiseren dat er andere factoren in het spel waren waarmee rekening moest worden gehouden. Hij zei dat hij de beslissingen van Zagreb zou accepteren.¹⁶⁰ Wel had Bildt nog vóór de VRS-aanval ten overstaan van minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo gezegd sceptisch te staan ten opzichte van *air strikes*; hij had volgens Van Mierlo gezegd dat Janvier deze zou willen blokkeren. De militairen neigden zijns inziens steeds minder tot het gebruik van geweld.¹⁶¹

De vraag of er aanwijzingen zijn verstrekt dat in verband met de missie van Bildt terughoudendheid bij de inzet van luchtsteun diende te worden betracht en of dit een belemmerende factor was in de beslissingen over *Close Air Support* op 8 juli, kan dus niet eenduidig worden beantwoord. In de archieven is geen weerslag van verdere discussies of van instructies daarover aangetroffen. Toch leek Zagreb zich wel degelijk rekenschap te geven van de gevolgen voor de missie; anders waren de effecten van de missie op de inzet van luchtsteun immers geen onderwerp van consultatie geweest.

OP-U overgenomen; de bemanning gegijzeld

Na de inname van OP-F had Dutchbat, om het ontstane gat te dichten, opdracht gegeven de uit vier YPR's bestaande *Quick Reaction Force* (een snel inzetbare reserve-eenheid op zowel compagnies- als bataljonsniveau met de beschikking over YPR's), onder bevel van eerste luitenant Mustert van de B-compagnie, te verplaatsen naar een plaats achter OP-F. Halverwege de oprit naar deze OP hield de ABiH deze eenheid echter tegen en bestookte haar met handgranaten; de reden daarvoor wordt niet helemaal duidelijk, maar moet waarschijnlijk vooral in onmacht en gebrek aan discipline gezocht worden. De *Quick Reaction Force* kreeg daarna toestemming langzaam achterwaarts te gaan, in de richting van Srebrenica, en nam posities in in de twee haarspeldbochten op de weg naar de stad. Kapitein Groen vroeg daarna aan de bataljonsstaf om op de een of andere manier de locatie van de vier YPR's aan de VRS door te geven.¹⁶²

Rond 19.00 uur was het de beurt aan OP-U om te worden overgenomen. In een gespannen en nerveuze sfeer dwongen circa twintig VRS-militairen die de OP hadden omsingeld, de bemanning de wapens af te geven. Die dwang werd door schoten in de lucht kracht bijgezet. De OP-commandant, sergeant J.A.J. van Eck, zei de bemanning dat er geen duidelijk scenario bestond voor het geval de VRS de OP zou gaan aanvallen. Nadat hij eerder de inname van OP-E had meegemaakt, had hij op richtlijnen aangedrongen voor wat er gedaan moest worden bij een eventuele verdere opmars van de VRS. Hierop kwam het antwoord dat bij overschrijding van de enclavegrens over de hoofden van de VRS-militairen heen moest worden gevuld, en dat er wanneer dit niet het gewenste effect zou sorteren, dan gericht moest worden geschoten. Gezien het potentieel dat de VRS op 8 juli op de been had stond dit, naar de OP-bemanning meende, gelijk aan zelfmoord. De *Opsroom* (commandopost) van de B-compagnie had die eerdere opdracht dan ook bijgesteld: de commandant ter plaatse kon naar bevind van zaken handelen.

¹⁶⁰ NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury. SRSG's briefing 12/07/95.

¹⁶¹ ABZ, DEU/ARA/05244. Code Van Mierlo 81, 04/07/95.

¹⁶² SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 08/07/95, 18.45; SMG 1004/42. Capsat 61R aan 90E, 08/07/95 1.23; Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 165.

De VRS nam OP-U over en gaf vervolgens te kennen dat de bemanning naar Srebrenica moest vertrekken. Dat kon echter – gelet op het incident dat het leven van Van Renssen had gekost – op sterke weerstand van de ABiH stuiten. Om die reden deelde Van Eck aan de VRS mee dat verplaatsing in de richting van Srebrenica niet langer mogelijk was. Eerder had de ABiH al op een afstand van tien meter van de OP op de VRS gevuurd.¹⁶³ De enige veilige optie was dat de bemanning van de OP zich tot gijzelaar van de Bosnische Serven liet maken.

De VRS gaf Van Eck toestemming om contact te leggen met de *Opsroom*. Na uitleg van de situatie en het plan om met de Bosnische Serven mee te gaan kwam als antwoord dat er gewacht moest worden. In de *Opsroom* van het bataljon op de compound in Potočari voerde in de tussentijd sergeant-majoor L.J.L.M. van Meer, die de verbinding met de OP onderhield, spoedoverleg met plaatsvervangend bataljonscommandant Franken over de consequenties van het besluit: een veilige aftocht naar Bosnisch-Servisich gebied, maar wel als gegijzelde van de Bosnische Serven, of een aftocht in noordelijke richting door de ABiH-linies. Ook compagniescommandant Groen adviseerde dat het beter was de OP-bemanning in VRS-handen te laten vallen, dan weer een confrontatie met de ABiH aan te gaan.

De herinneringen verschillen over de totstandkoming van de opdracht om met de Bosnische Serven mee te gaan. Volgens Van Meer werd besloten de bemanning opdracht te geven om zich op die manier in veiligheid te brengen, en deelde hij dat per radio mee aan de OP-commandant.¹⁶⁴ Van Eck zei echter na enige tijd nogmaals contact te hebben gezocht omdat de VRS nerveus werd en een beslissing eiste. Daarop kwam volgens hem de mededeling: ‘wat je ook beslist, we wensen je veel succes.’ Uit het daarop volgende radioverkeer kon nog worden afgeleid dat de betrokken VRS-commandant had gezegd dat zijn mannen net zo goed door konden stoten naar Srebrenica, daarmee aangevend dat de VRS weinig weerstand ondervond.

Vervolgens voerde de VRS de bemanning af in de richting van OP-E, en – nadat wat mijnen waren geruimd die in de weg lagen – naar een verzamelplaats, waar werd halt gehouden. Vandaar reed de YPR naar Pribićevac, waar de groep anderhalf uur verbleef. Daar zagen Dutchbatters dat de VRS gebruik maakte van lijnverbindingen met veldtelefoons. Vervolgens kwam er een majoor die de YPR met een jeep naar Bratunac escorteerde.¹⁶⁵ Karremans constateerde: ‘De eerste zes Dutchbatters bevinden zich in handen van de Bosnische Serviërs’.¹⁶⁶

Een protest van UNPROFOR tegen het oprukken van de VRS kwam niet verder dan de VRS-liaisonofficier. Generaals waren in de avond van 8 juli bij het VRS-hoofdkwartier niet beschikbaar om boodschappen van UNPROFOR uit Sarajevo in ontvangst te nemen. Generaal Nicolai wees de liaisonofficier er nog wel op dat diezelfde middag VRS-generaal Tolimir hem had toegezegd dat de VRS geen verdere VN-posities zou aanvallen; hij eiste terugtrekking van de VRS.¹⁶⁷ Pas de volgende dag kwam het contact tussen Nicolai en Tolimir tot stand. Nicolai sprak er toen zijn waardering over uit dat de VRS de gevangengenomen

¹⁶³ Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (28).

¹⁶⁴ Debriefingsverklaring sergeant-majoor L.J.L.M van Meer, 08/09/95.

¹⁶⁵ Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (35); SMG, 1004/61. Maan-

dregister Opsroom Dutchbat, 07/07/95, 18.58.

¹⁶⁶ Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 165.

¹⁶⁷ NIOD, Coll. De Ruiter. Message passed to the BSA HQ by General Nicolai, 08/07/95, 1945 hours.

Dutchbat-soldaten langs een veilige route naar Bratunac had gebracht, maar zei er wel bij hen zo spoedig mogelijk terug te willen zien in Potočari. Tolimir hield zich echter doof.¹⁶⁸

Aan het begin van de avond van 8 juli was er een vergadering bij *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo. Nicolai besprak met leden van de staf, de verantwoordelijke officieren voor operaties en voor inlichtingen (in militaire termen: de G-3 en de G-2), de *Director* van het AOCC en de NAVO-liaisonofficier verdere opties ten aanzien van luchtsteun aan Dutchbat. Het doel van de bespreking was om tot een ‘pre approved’-aanvraag te komen, waarbij een voortzetting van de VRS-aanval in noordelijke richting als ‘trigger’ zou moeten dienen. De bedoeling was dus om, voor het geval de VRS de aanval verder doorzette, meteen luchtsteun te kunnen bieden zonder dat daarover langdurig overleg nodig zou zijn. Het AOCC stelde de NAVO alvast op de hoogte van een mogelijke aanvraag voor *Close Air Support*. Een *Forward Air Controller* van Dutchbat kreeg de opdracht zich naar het zuidelijke deel van de enclave te begeven om zicht te houden op een gebied dat in de concept *Blue Sword Request* aangegeven was (de zogeheten ‘box’).

Om 23.00 uur stelden de officier verantwoordelijk voor operatiën en de *Director* van het AOCC generaal Nicolai op de hoogte van de stand van zaken. Zij adviseerden hem om fungerend UNPROFOR-commandant Gobilliard alvast de aanvraag te laten tekenen en naar Zagreb te versturen. Nicolai besloot echter om voor de ochtend van 9 juli slechts in te zetten op *air presence*, en de aanvraag niet voor de volgende morgen bij Zagreb in te dienen.¹⁶⁹ Akashi bevond zich op 9 juli in Genève, maar had, om tijdverlies te voorkomen, de bevoegdheid om *Close Air Support* toe te staan aan Janvier overgedragen. Of dat inderdaad tijdverlies voorkwam was nog maar de vraag, want ook Janvier bevond zich die dag in Genève. Hij werd vanuit Zagreb per telefoon op de hoogte gehouden. Bij terugkeer in Zagreb zei Akashi geen aanvragen voor *Close Air Support* te hebben aangetroffen.¹⁷⁰

Wat is het doel van de VRS?

Binnen UNPROFOR was ook op 8 juli het besef nog niet doorgedrongen dat de toekomst van de *Safe Area* Srebrenica werkelijk in gevaar was. *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo verwachtte niet dat de VRS zich opmaakte om de enclave te overlopen. De aanval werd gezien als een ‘probing attack’ met een beperkt doel. Die gedachte werd gevoed door het ontbreken van een gelijktijdige aanval op de enclave vanuit noordelijke richting.¹⁷¹

Over het doel van de VRS-actie bestond bij UNPROFOR dus nog geen duidelijkheid. In de avond belde de *Civil Affairs Officer* van *Sector North East*, Ken Biser, naar Philip Corwin, Hoofd *Civil Affairs* in Sarajevo met de mededeling dat de VRS de OP’s E, F en U, na deze te hebben overgenomen, nu ook wilde gaan bemannen om de weg ten zuiden van de enclave in gebruik te kunnen nemen. Dat bekortte de bevoorradingsroutes van de VRS met zestig kilometer. De Bosnische Serven zouden er niet op uit zijn de enclave in te nemen, omdat zij niet zouden weten wat te doen met alle Bosnische Moslims. De VRS zou nog steeds spreken van een verkleinde *Safe Area*. Alhoewel Biser zijn bron niet noemde, leek deze visie afkomstig te zijn van het 2e Korps van de ABiH. Tegen Biser was ook gezegd dat het tijd werd dat de ABiH met ‘Serb tactics’ begon, waarmee werd bedoeld dat ook de Moslims wapens en

168 NIOD, Coll. De Ruiters. Telephone Conversation General Nicolai - General Tolimir, 9 July, 12.30 hours.

169 NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of events

Close Air Support Missions Srebrenica’.

170 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 26/07/95, No. Z-1263.

171 Corwin, *Dubious Mandate*, p. 188.

pantservoertuigen van UNPROFOR zouden moeten gaan afnemen. Dat leidde bij *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo tot de vrees dat dit inderdaad zou gebeuren.¹⁷²

In een bespreking tussen Brantz van *Sector North East* en de plaatsvervangend commandant van het 2e Korps van de ABiH, brigadegeneraal Makar, was daar echter geen sprake van. Wel sprak hij de vrees uit dat de VRS ook Žepa zou gaan aanvallen. Als reden daarvoor zag Makar dat de VRS de ABiH wilde dwingen posities rond Sarajevo op te geven, waar op dat moment de Moslims nog steeds een offensief uitvoerden. Ook dacht Makar dat de Serven zouden gaan proberen om Dutchbat tandeloos te maken, zodat zij daarna het hart van de enclave konden aanvallen. NAVO-luchtsteun was de enige reële oplossing om dat tegen te kunnen gaan, aldus Makar. Hij voegde daaraan toe dat wanneer Dutchbat doorging met terugtrekking van de OP's, de ABiH zich gedwongen zou zien de verdediging over te nemen. Makar zei de terugtrekking van de OP's te begrijpen, en zag als oorzaak daarvan de voor Dutchbat geplande rotatie: de VRS zou de reactie van Dutchbat hebben ingecalculeerd, waardoor de VRS gemakkelijk terreinwinst konden boeken.¹⁷³

Er waren meer bronnen die op 8 juli nog dachten dat de VRS niet de hele enclave zou innemen, zoals minister Voorhoeve. Hij baseerde zijn oordeel op dat van de VN-commandanten, die er op dat ogenblik volgens hem nog van uitgingen dat het om een beperkte aanval in het zuiden van de enclave ging. Zij achtten in dat verband inzet van *Close Air Support* een te zwaar middel, aldus Voorhoeve.¹⁷⁴ Dat het om een beperkte aanval ging, was bij de inname van OP-F die dag ook door een VRS-officier aan sergeant Van Rossum gezegd.¹⁷⁵

Over de gebeurtenissen op 8 juli is de conclusie te trekken dat met de inname van OP-F en OP-U een patroon leek te zijn ingezet. De OP-bemanningen en de VRS legden elkaar weinig in de weg en het afschrikwekkende voorbeeld van de dood van Van Renssen deed Dutchbat huiveren een terugtocht naar de eigen linies te ondernemen. Door de ervaringen van OP-F kregen alle OP-commandanten nu van tevoren te horen dat ze naar bevind van zaken moesten handelen om bij een gedwongen evacuatie in de richting van de VRS of ABiH te gaan. De veiligheid van het eigen personeel stond voorop.¹⁷⁶

Doordat de gegijzelde Dutchbatters gedeeltelijk van hun radio's gebruik konden blijven maken en rapporteren dat hen geen slechte behandeling ten deel viel, werd de beslissing voor de volgende dagen voor andere OP's potentieel gemakkelijker om zich tot gijzelaar te laten maken; vrijwel zonder uitzondering bevonden zich ABiH-militairen nabij de Dutchbat-OP's. De OP's lagen op hoge en dominerende terreingedeelten met goed zicht en leverden om die reden ook voor de ABiH goede posities op. Daarnaast was het echter ook een welbewuste tactiek van de ABiH – en dat betrof niet alleen Srebrenica – om vanuit de nabijheid van OP's vuur op de VRS uit te brengen om vuur van de Serven op VN-posities uit te lokken en zo te trachten UNPROFOR bij de strijd te betrekken.

Na het verlies van OP-F en OP-U kreeg Dutchbat steeds minder zicht op wat er in het zuidoostelijke deel van de enclave gebeurde. De andere zuidelijke OP's (OP-S, OP-K en OP-D) leken de volgende kandidaten voor een overname door de VRS te zijn.

Aanvallen van de VRS op een OP verliepen volgens een gebruikelijk patroon. De VRS probeerde met een groep zo dicht mogelijk bij de OP te komen. Vervolgens werden een paar

172 NIOD, Coll. Clingendael. Note for the file, [opsteller P. Corwin], 08/07/95, 21.15 hrs.

173 NIOD, Coll. Brantz. Memorandum Meeting Tuzla Air Base 08/07/95, 15.45 hrs.

174 Dagboek Voorhoeve, p. 101.

175 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 163.

176 Karremans, *Srebrenica. Who Cares?*, p. 163-167.

granaten op het gebied rond de OP afgevuurd; daarna werd dit van heel nabij herhaald en vervolgens wachtte de VRS af. Als hulp voor de OP uitbleef, en dat was meestal het geval, dan kreeg de OP-bemanning van de VRS de aanwijzing om terug te trekken. De meeste Dutchbatters begrepen na enige tijd dat hen van de kant van de VRS minder viel te duchten dan van de als onberekenbaar aangeschreven staande ABiH. De voortdurende verzekering die de Bosnische Serven gaven dat zij het niet op de levens van de UNPROFOR-militairen hadden gemunt bleek redelijk met de waarheid overeen te stemmen.

Het patroon was verder dat de inbezitneming van een hooggelegen OP de VRS een goede uitgangspositie opleverde voor de verdere aanval op de enclave en om het gebied rond de OP te zuiveren. Zo nam de VRS geleidelijk aan alle voor de aanval belangrijke terreindelen in bezit.¹⁷⁷ Volgens de ABiH was deze succesvolle Bosnisch-Servische tactiek een weloverwogen onderdeel van het psychologische plan dat de VRS had uitgewerkt om Dutchbat te neutraliseren. Nam de VRS VN-personeel gevangen, dan betekende dit een slag voor het moreel van de rest van Dutchbat.¹⁷⁸ Het zou betekenen dat een steeds groter aantal Nederlandse militairen zich in handen van de Bosnische Serven zou gaan bevinden. De behandeling die hen ten deel viel was goed; deze was heel anders dan een maand eerder, toen gijzelaars werden vernederd en aan strategische belangrijke kunstwerken vastgeketend ter voorkoming van luchtacties door de NAVO.

8. Gevechten en luchtsteun van dag tot dag: 9 juli

Overleg in Genève

In Genève had op 9 juli een bespreking plaats onder leiding van Boutros-Ghali over de verslechterende situatie en de voortdurende beschieting van VN-personeel. De stemming was buitengewoon somber en leek te preluderen op het failliet van de missie. Er werd openlijk over terugtrekking gesproken, al maakte Boutros-Ghali duidelijk dat hij daarin niet het voortouw zou nemen. De besprekingen concentreerden zich op Bosnië, maar wel tegen een achtergrond van een mogelijke andere hernieuwde oorlog. De overtuiging leefde namelijk dat Kroatië had besloten om het door de Krajina-Serven bezette grondgebied met geweld te heroveren.

De toestand in Srebrenica kwam tijdens deze bespreking niet aan de orde, behoudens een mededeling van Janvier dat het steeds moeilijker werd OP's te bemannen. Janvier zei verder dat UNPF er verstandig aan zou hebben gedaan de oostelijke enclaves te verlaten; hij vond dat er teveel potentiële gijzelaars waren.

De eveneens aanwezige generaal Smith was somberder dan Janvier; hij geloofde dat zowel de Bosnische Moslims als de Bosnische Serven door vechten een einde aan het conflict wilden maken.

Onderhandelaar Stoltenberg was zo mogelijk nog pessimistischer. Hij signaleerde dat partijen niet eerder zo onverzoenlijk tegenover elkaar hadden gestaan en dat niemand wilde onderhandelen. De Bosnische regering was uit op inzet van het luchtwapen, opheffing van het wapenembargo en terugtrekking van UNPROFOR en hoopte dat als het vechten voortduurde de Verenigde Staten de reddende hand zouden toesteken. De Bosnische Serven zouden niet willen onderhandelen omdat zij genoeg territorium hadden en de tijd aan hun zijde.

¹⁷⁷ Interview Hazrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99. ¹⁷⁸ Interview Semsudin Murinović, 17/05/99.

Deze analyse van Stoltenberg is overigens in zoverre opmerkelijk dat deze afweek van de militaire visie van Smith; die meende dat de VRS door een geleidelijke verzwakking juist wel uit was op een spoedig einde aan de oorlog. Ook Mladić drong in zijn besprekingen met Janvier voortdurend aan op een wapenstilstand. De rol van de factor tijd is in hoofdstuk 1 van dit deel uitgebreid aan de orde geweest.

Akashi zei bevreesd te zijn voor een escalatie in Kroatië, omdat gevechten in de Krajina ook de strijd in Bosnië zouden aanwakkeren. Hij zag het plan van de Contactgroep als een hinderpaal op weg naar vrede. Tussen Belgrado, Pale en de Bosnisch-Servische militairen leek niet zoveel verschil van mening te bestaan omtrent hun strategisch doel: zij wilden een staatkundige constructie die op den duur een vereniging van alle Serven mogelijk maakte. Bildt zou moeten proberen die constitutionele problemen uit de weg te ruimen.

Voor Bildt was echter duidelijk dat de Bosnische regering de strijd op *Capitol Hill* uitvocht. Van premier Silajdžić kreeg hij slechts te horen dat zijn missie een 'waste of time' was. Bildt besloot de Bosniërs te vragen een besluit over de aanwezigheid van UNPROFOR te nemen. De Bosnische Moslims maakten het UNPROFOR steeds moeilijker, en de VN-troepen hadden al genoeg met de Bosnische Serven te stellen. Izetbegović en Silajdžić zouden echter terugschrikken bij het vooruitzicht van een daadwerkelijke terugtrekking van UNPROFOR. Het spelen met die gedachte leek slechts een manier te zijn voor verdere beïnvloeding van Washington. Bildt zou weinig tijd zijn gegund, want als zijn missie op een mislukking uitdraaide, restte slechts terugtrekking, en die moest zijn voltooid voordat de winter inviel. Smith vroeg zich nog af of de NAVO wel nodig was voor een dergelijke eventuele terugtrekking, omdat die organisatie in de oostelijke enclaves immers maar weinig hulp kon bieden.

Hoe somber de stemming was, bleek uit het voorstel van Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Ogata. Zij stelde voor de logistiek van de humanitaire operatie aan de militairen over te dragen. In juni was namelijk slechts twintig procent van de benodigde hulp ter plaatse gekomen. Dit was het belangrijkste discussiepunt van de vergadering. De VN-generaals voelden weinig voor het idee en volgens Boutros-Ghali was het onmogelijk om tot een ander mandaat voor UNPROFOR te komen (hetgeen in het voorstel van Ogata nodig zou zijn), omdat de leden van de Contactgroep het teveel met elkaar oneens waren: 'One would need a mediator for the mediators', zo besloot Boutros-Ghali de discussie. De conclusie was zoals die eerder was getrokken: 'muddle on, muddle through'.¹⁷⁹

Meer gijzelaars: OP-S overgenomen

Intussen verkeerde de bemanning van OP-S na het verlies van de nabijgelegen OP-U de dag ervoor in grote spanning. Die spanning werd nog vergroot doordat een groot aantal ABiH-militairen zich 's ochtends achter de OP verzamelde. Eerst bevonden zich een paar honderd

179 Vertrouwelijke informatie (122). Aanwezig waren: Boutros-Ghali, Akashi, Ogata, Stoltenberg, de Lapresle, Gharekhan, Goulding, Kittani, Annan, Armstrong, de generaals Smith en Janvier, de kolonels Puga, Moneyt en Bijleveld. De aanwezigheid van de Lapresle als voormalig Force Commander en destijds Military Advisor to the Co-Chairman was een door Boutros-Ghali genomen controversiële beslissing. Zie ook NIOD, Coll.

Smith. Fax 091649B Jul voor de aantekeningen van Smith en Janviers concept voor de operatie 'By-Pass' ('Pontage') voor de bevoorrading van Sarajevo waaraan alle andere zaken in Bosnië ondergeschikt waren. Voor de Bildt-onderhandelingen zie ABZ, DEU/ARA/05244. Code Madrid Coreu 454, 11/07/95 en voor het strategische doel van de Serven ABZ, DEU/ARA/05244. code Engels 78, 11/07/95.

meter vóór de OP nog ABiH-militairen die een enkel schot losten op de VRS, maar die reageerde daar niet op. Een kwartier later had de VRS door de bossen achter de OP langs kunnen trekken en beroofde de OP-bemanning van zijn bewegingsvrijheid. De ABiH bleek te zijn verdwenen. De inname van de OP gebeurde juist op het moment dat de OP-bemanning opdracht had ontvangen om een patrouille uit te sturen om te zien waar de ABiH zich intussen bevond. Voorafgaand en tijdens de overmeestering van de OP zei OP-commandant sergeant J.G.A. Bresser geen aanwijzingen vanuit de B-compagnie te hebben ontvangen. Het stak hem de volgende dag bij toeval via de radio van de YPR te moeten horen dat majoor Franken zei dat hij geen 'tweede OP-S story wilde': alsof de OP-bemanning iets totaal verkeerd had gedaan.¹⁸⁰

Rond 9.00 uur nam de VRS de OP over. De VRS pakte de persoonlijke wapens af en stelde ook hier de bemanning voor de keus: vertrek naar Srebrenica of Bratunac. Kapitein Groen liet hen naar Bratunac vertrekken. OP-commandant sergeant Bresser kon zijn radio blijven gebruiken en gegevens over de aanwezigheid van VRS in Pribićevac doorgeven: mortieren, luchtdoelgeschut, en onderweg een tank en artillerie. Na de zes bemanningsleden van OP-U bevond nu dus ook de achtkoppige bemanning van OP-S zich in handen van de VRS.

De bemanning van OP-S had ook de toegang tot het *Swedish Shelter Project* gecontroleerd, waar Bosnische Moslim-vluchtelingen in woonden. Het was volgens Karremans mogelijk geweest bij nacht of bij het aanbreeken van de dag de OP op te geven, maar dan had de toegang tot het *Swedish Shelter Project* en de Jadar-vallei opengelegd voor de Bosnische Serven.¹⁸¹ Toen de OP's ochtends alsnog werd overgenomen, had dit grote gevolgen. In de ogen van de Bosnische Moslims gaf Dutchbat gemakkelijk OP's op, en dat gaf het vertrouwen van de ABiH en de bevolking in het bataljon een geduchte knauw.¹⁸² Een uiting hiervan was dat na de val van OP-U de duizenden bewoners van het *Swedish Shelter Project* vluchtten naar de stad Srebrenica. Overigens begon deze uittocht al de dag ervoor, na de overname van OP-F die er ook dichtbij lag.

De bewoners hiervan waren niet bij de verdediging van de enclave betrokken. Zij kwamen oorspronkelijk uit Bratunac en Kravica voelden zich minder met Srebrenica begaan. Vanaf de nabije heuvels waren iedere dag de VRS-tanks te zien. De ABiH zag het *Swedish Shelter Project* als een zwak punt in de verdediging, omdat zijn posities en Dutchbats OP's op de heuvels erachter lagen.

Toen bekend raakte dat de ABiH en Dutchbat daar weinig tegenover konden stellen, zakte de bevolking de moed in de schoenen en ging ze massaal op de vlucht. Noch de *Opština* noch de ABiH-militairen konden de verplaatsing van de bevolking onder controle houden. Toen deze mensen op de vlucht sloegen, ontstond er in Srebrenica-stad een paniek die een desastreuus effect op het moreel van de ABiH had. Naar de mening van de ABiH-commandant in Srebrenica, Bećirović, was de vlucht van de bevolking uit het *Swedish Shelter Project* de ouverture tot de val van Srebrenica.¹⁸³

Een gevolg van het verlies van OP-S en OP-U was ook dat Dutchbat geen waarneming

180 SMG/Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie: OP-S, BOSCD016.1; BRESJ030.1 en Onbekend verslag.

181 Karremans, *Srebrenica: Who cares?*, p. 169. Maandregister Opsroom Dutchbat, 09/07/95,

08.56, 08.58, 09.37, 10.20 en 10.36. SMG, 1004/61. Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 294.

182 Interview Muharem Mujić, 17/05/99.

183 Interviews Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98 en 18/04/98 en Sadik Vilić, 06/02/98 en 15/04/98.

meer had in het zuidoostelijke deel van de enclave. Daarom gaf compagniescommandant Groen opdracht met een YPR van de *Quick Reaction Force* aan het begin van de middag poolshoogte te gaan nemen bij het *Swedish Shelter Project*, om te zien hoever de VRS daar was doorgedrongen. De bemanning van de YPR hoorde gevechtsgeluiden en zag ABiH-militairen en bewoners in westelijke richting wegvlugten. De huisjes in het project waren verlaten. Nadat de verbinding tien minuten was weggevallen, meldde YPR-commandant (sergeant 1e klas J. Bos) zich weer met de mededeling dat het voertuig met vijf man aan boord door de VRS was overrompeld: de Serven hadden er weer vijf gegijzelde Dutchbatters bij. De overrompeling gebeurde op een ongelukkig moment: toen de chauffeur vanuit de geopende klep van de YPR een plas deed, zag de bemanning zich met vijftien tot twintig VRS-militairen geconfronteerd. Zij beduidden de bemanning om uit te stijgen en de wapens en munitie af te geven. De bemanning kwam na een uur lopen in een kamp van de VRS aan achter de berg Jasenova. De YPR reed onder begeleiding van de VRS-soldaat naar de voormalige OP-E. Gezamenlijk met het personeel van OP-S voerde de VRS chauffeur en bemanning af naar Bratunac. Bos mocht zijn radio niet meer gebruiken.¹⁸⁴ Een voorspelbaar volgend doelwit voor de VRS was OP-K. Die stond voor later op de dag op het VRS-programma.

De verwachtingen van Karremans

Karremans blikte op 9 juli in een brief aan *Bosnia Herzegovina Command* terug op de achterliggende dagen. De VRS viel met alle mogelijke middelen de ABiH en Dutchbat posities aan en zette daarbij artillerie in, mortieren en meervoudige raketwerpers (*Multiple Launch Rocket Systems* of MLRS-systemen van de typen M-63 en M-77). De meeste OP's waren met mortieren beschoten en het leek er volgens Karremans op dat de Bosnische Serven precies wist wat ze deden en hoever ze konden gaan. Hun operaties leken volgens een vooropgezet en goed doordacht plan te worden uitgevoerd. De situatie was gespannen en doordat het *Swedish Shelter Project* was beschoten, hadden drie- tot vierduizend personen hun huizen verlaten om op weg te gaan naar Srebrenica. Niet alleen had OP-F treffers te verduren gekregen, maar ook de OP's U en S waren door de VRS omsingeld geraakt; de bemanning was opgedragen zich over te geven. In beide gevallen was er geen weg terug geweest, vanwege de ABiH-eenheden die zich in de diepte achter de OP hadden geposteed. Beide OP-bemanningen bevonden zich op het moment van schrijven met wapen, uitrusting en YPR in handen van de VRS. Karremans nam aan dat de Dutchbatters fatsoenlijk zouden worden behandeld, maar dat hun YPR, munitie en uitrusting verloren was gegaan.

De Nederlandse commandant verwachtte dat, nu de zuidelijke weg langs Zeleni Jadar open lag en door de Serven kon worden gebruikt, de VRS verder via de vallei van de Jadar, die min of meer parallel aan de weg liep, in de richting van de berg Kak zou gaan. De 946 meter hoge Kak domineerde het terrein langs de weg en de aan de voet ervan gelegen bauxietmijnen. Daarmee verkreeg de VRS de volledige controle over het zuidelijk deel van de enclave. Er stonden de VRS dan volgens Karremans twee wegen open: verdere bezetting van het zuidelijk deel, of de hele enclave innemen. De inzet van *Close Air Support*, 'in all possible ways', was naar de mening van Karremans 'not feasible yet. It will provoke the VRS in such way that both Srebrenica itself and OPs and compounds will be targeted by all

¹⁸⁴ SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller lkol A. de Mun-

nik, zie: Bos J107.1; Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 221, 294.

means.’ Hij vreesde daarbij vooral de *Multiple Launch Rocket Systems* die zich ten noorden van de enclave bij OP-P en in Bratunac bevonden. Ook vreesde hij dat artillerie and mortieren op vooraf vastgestelde doelen zouden gaan vuren. Alleen wanneer al deze wapensystemen tegelijkertijd konden worden weggevaagd, had luchtsteun zijn inziens zin, maar zoiets leek nauwelijks uitvoerbaar, zo voegde Karremans daar aan toe.¹⁸⁵

De ochtend van 9 juli: nu dan luchtsteun?

Ook al achtte Karremans de inzet van *Close Air Support* nog niet gewenst omdat hij vreesde dat de VRS erdoor zou worden geprovoceerd, de NAVO was er op 9 juli wel op voorbereid. Nederlandse F-16's met als taak *air presence* bevonden zich om 08.15 uur boven Srebrenica, in de verwachting dat wanneer de VRS de *Safe Area* verder zou binnentrekken de reeds gereedgemaakte *Blue Sword Request*, waarvan het concept al in Zagreb lag, werd geactiveerd. Er bevonden zich toen nog geen VRS-tanks in de *Safe Area* en in het op de kaart gemerkte gebied (de *box*) zoals dat in het concept van de *Blue Sword Request* was aangegeven.¹⁸⁶

In overleg met het *Air Operations Coordination Center* in Sarajevo had *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo een aantal *boxes* op de kaart getekend als meest waarschijnlijke doelen. Die *boxes* waren gebieden die de opmars van VRS-voertuigen kanaliseerden, en die daarom rijk aan doelwitten zouden zijn. Het waren op de kaart getekende vakken van een bij drie kilometer. Daarmee was nog niet vastgesteld dat al die gebieden ook aangevallen zouden worden; het tekenen van de *boxes* hield niet meer in dan het definiëren van een mogelijk plan. Voor de *Blue Sword Request* was een specifieke *box* vastgesteld, de *kill box* geheten, die gecentreerd was rond een gebied bij het dorp Pusulici. Informatie over deze *boxes* ging naar *Sector North East* in Tuzla, aldus de Canadese luitenant-kolonel Rick Hatton, het hoofd van de sectie operatiën van *Bosnia Herzegovina Command*. Hij nam aan dat deze informatie vervolgens ook werd doorgegeven aan Dutchbat.¹⁸⁷ Of en hoe dit ook is gebeurd, wordt niet duidelijk.

Een probleem op de ochtend van 9 juli was dat het zicht bij Srebrenica tot één kilometer was beperkt. Een ander probleem was dat er zich ten zuiden van Srebrenica geen *Forward Air Controller* bevond, en zonder deze kon geen luchtsteun worden gegeven, omdat de vliegtuigen dan niet op hun doel geloodst konden worden. Het AOCC in Sarajevo had gevraagd om in de nacht van 8 op 9 juli alvast zo'n *Forward Air Controller* naar dat gebied te sturen, maar dat was niet gebeurd. Aan Sarajevo werd echter niet duidelijk gemaakt waarom dit niet gebeurde en wat de reden daarvan was: dit kon zijn vanwege de beschietingen, of omdat iemand binnen Dutchbat had gezegd op de compound te blijven. Daardoor was er dus geen *Forward Air Controller* in het zuiden van de enclave 'in the area of interest' aanwezig. Toch was er voordat de vliegtuigen om 08.15 uur nabij Srebrenica verschenen wel contact geweest met *Windmill 01*, en via hem ook met *Windmill 02*. De herkenningprocedure (*authentication*) tussen vliegtuigen en *Forward Air Controllers* was geslaagd.

Wat ook de reden was, nadat de vliegtuigen om 08.15 uur boven de enclave waren verschenen, kreeg het AOCC te horen dat Karremans geen vliegtuigen boven de enclave

185 NIOD, Coll. Karremans. Letter Commanding Officer 1(NL)UN Infbn (Dutchbat3) to Bosnia-Herzegovina Command through Commander Sector North East, 09/07/95, No. TK95113.

186 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 0440Z, 0545Z.

187 Interview Rick Hatton, 16/11/99.

wilde. Dat gaf de *Forward Air Controller* ook door aan de Nederlandse F-16's en wel met de woorden: 'Get the hell out of here, they are holding some of our guys'. Daarmee werden de acht Dutchbatters van OP-S bedoeld die in het zuidelijk deel van de enclave gevangen werden gehouden, en de zes van OP-U die de avond ervoor ook door de Bosnische Serven gegijzeld waren. Karremans verkeerde in de veronderstelling dat de vliegtuigen op lage hoogte *attack runs* over het gebied gingen maken. Toestemming voor een aanval was evenwel nog niet gegeven, omdat er nog geen door Akashi getekende *Blue Sword Request* was. Het was dus Karremans die terughoudend was, al bij het alleen zichtbaar aanwezig laten zijn van vliegtuigen ter afschrikking van de Bosnische Serven.¹⁸⁸ Hij wilde geen *air presence* in verband met de veiligheid van de Nederlandse militairen in handen van de VRS.¹⁸⁹

De vliegtuigen verlieten, in opdracht van generaal-majoor A.M. Hornburg, *Director* van het CAOC in Vicenza, het gebied rond Srebrenica weer. Tien minuten later echter, na overleg met het AOCC in Sarajevo, stond Hornburg weer toe dat de vliegtuigen naar het luchtruim boven Srebrenica terugkeerden. Nog steeds was er evenwel geen *Forward Air Controller* in het zuiden van de enclave. *Windmill* 02, sergeant 1e klas R. Voskamp, had aan Sarajevo gemeld dat hij niet over genoeg diesel beschikte om zich naar de door het AOCC gevraagde positie te begeven.¹⁹⁰

Er was dus luchtsteun beschikbaar, al waren er nog geen beslissingen over de inzet ervan genomen. Sarajevo hield daar wel rekening mee. De vliegtuigen voor *Close Air Support* keerden weliswaar terug naar de tanker boven de Adriatische Zee, maar de vliegtuigen voor de onderdrukking van de VRS-luchtafweer bleven in de buurt van Srebrenica, zodat de NAVO snel kon reageren, te meer omdat werd verwacht dat Gobilliard op korte termijn de concept-*Blue Sword Request* zou tekenen en naar Zagreb versturen.¹⁹¹

Nadat Gobilliard een definitieve aanvraag getekend zou hebben, zou ook Janvier deze moeten tekenen, maar dat stuitte aanvankelijk op problemen omdat deze afwezig was: die bevond zich met Akashi in Ilidža bij Sarajevo. Zij werden met spoed naar Zagreb teruggevlogen. Janvier zou echter om 10.15 uur telefonisch alvast hebben laten weten dat hij meende dat de Bosnische-Serviërs slechts de 'temperatuur van het water' aan het testen waren, en dat zij zich daarna weer terug zou trekken. Om 11.15 uur meldde Nicolai aan het *Air Operations Coordination Center* dat de aanvraag spoedig door Gobilliard zou worden getekend, om daarna om 12.15 uur mee te delen dat dit niet het geval was.¹⁹²

Wat Karremans niet wilde, werd in Sarajevo wél in gang gezet: voorbereidingen voor een aanvraag voor *Close Air Support*. Kort voor het middaguur bereikte Zagreb opnieuw een mededeling vanuit Sarajevo: generaal Nicolai en luitenant-kolonel Baxter, de Britse *Military Assistant* van de afwezige generaal Smith, wilden de procedure voor *Close Air Support* starten. Baxter vroeg daartoe alvast om een gesprek over de beveiligde telefoon met *Deputy Force Commander* generaal Ashton of kolonel Dureaux, de *Military Assistant* van Janvier.¹⁹³

188 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 0440Z, 0545Z, 0610Z, 0620Z.

189 DCBC, 2430. Fax DCBC aan Staatssecretaris, 091600Z Jul 95, nr. 570.

190 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF 09/07/95, 0440Z, 0545Z, 0610Z, 0620Z, 0629Z en 0830Z.

191 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek

CAOC 5ATAF 09/07/95, 0645Z, 0730Z, 0830Z en 0845Z.

192 DCBC, doos 59. Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center, Bijl. A bij Klantwoorden Kamervragen Srebrenica; interview Gary F. Collins, 08/06/00.

193 NIOD Coll. Ashton. Notitie bij dagboek Ashton 11.52 uur.

Gobilliard tekende dit verzoek echter nog niet, dus ging het niet om een formele aanvraag, maar om een concept. Opmerkelijk was dus dat ditmaal *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo een aanvraag voor *Close Air Support* voorbereidde en alvast in concept aan Zagreb aanbood, op grond van de snel verslechterende situatie in de enclave. Sarajevo nam dit besluit omdat de situatie de eerder gestelde criteria naderde. De aanvraag geschiedde dus niet, zoals gebruikelijk, na een verzoek van de bataljonscommandant. Karremans was over de aanvraag wel geïnformeerd, maar reageerde slechts met te zeggen dat hij daar niet gelukkig mee was: het zou escalerend werken, zoals hij ook in zijn schriftelijke beoordeling van de situatie aan Sarajevo had gemeld.¹⁹⁴

De NAVO-vliegtuigen hadden rond het middaguur het gebied nabij Srebrenica trouwens weer verlaten. De reden was niet dat hun aanwezigheid gevaarlijk werd geacht in verband met de gegijzelde Dutchbatters, zoals Karremans naar voren had gebracht, maar omdat zij een melding hadden ontvangen van niet-geïdentificeerde radars en een batterij luchtdoelraketten (*Surface-to-Air-Missiles*) ten zuidwesten van Srebrenica. Later bleek dat deze geen gevaar zouden hebben opgeleverd: de batterijen bleken zich alle op Servisch grondgebied te bevinden, de dichtstbijzijnde 70 kilometer ten oosten van Srebrenica.¹⁹⁵

Daarna verwachtte het AOCC in Sarajevo voor 9 juli geen aanvragen voor *Close Air Support* meer. Om 14.00 uur gaf Nicolai aan Den Haag door dat er geen nieuwe groep vliegtuigen zouden worden ingezet, om een mogelijk op handen zijnde vrijlating van de vijftien gegijzelde Nederlanders niet te belemmeren.¹⁹⁶

Wel wilde Nicolai de mogelijkheden voor luchtsteun op een rij hebben.¹⁹⁷ Hij was eerder gebriefd dat wanneer de vliegtuigen naar hun bases in Italië waren teruggekeerd, het wel uren kon duren voordat een nieuwe groep vliegtuigen was samengesteld. Dat was niet het geval. Ook nadat de vliegtuigen naar hun bases waren teruggekeerd, bleef *Close Air Support* mogelijk. De NAVO hield er vliegtuigen voor gereed: Franse en vier Nederlandse F-16's. Deze waren elk bewapend met vier 'domme' (na afworp niet meer te sturen) bommen (type Mk82). De vliegtuigen bleven boven de Adriatische Zee beschikbaar en hielden zich in de buurt van een tankvliegtuig op, om zonodig in de lucht te kunnen bijtanken.¹⁹⁸

Luchtsteun voor de middag van 9 juli

Nadat de vliegtuigen rond het middaguur naar hun bases waren teruggekeerd, bleef het AOCC in Sarajevo met de vraag zitten waarom het voor Dutchbat niet mogelijk was geweest om 's ochtends een *Forward Air Controller* in het zuidelijk deel van de enclave te krijgen. Dat dat niet lukte werd Sarajevo, zoals hiervoor aan de orde kwam, niet duidelijk tijdens de aanwezigheid van de vliegtuigen boven de enclave tijdens de ochtend.

Bij de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza (5ATAF) arriveerde het bericht dat Karremans niet zou hebben toegestaan dat personeel zich buiten de compound begaf. Dat zou de reden zijn geweest dat *Windmill 02* zich niet had kunnen verplaatsen.

Sarajevo nam intussen eigen maatregelen om te zorgen dat er toch een *Forward Air*

194 Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C. Ruiters, Assen, 27/09/95.

195 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log, 09/07/95, 11.28Z.

196 DCBC, 2430. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 136/95 (stand van zaken ten 9

juli 16.00 uur).

197 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 04.40Z, 1326Z.

198 DCBC, 2430. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 136/95 (stand van zaken ten 9 juli 16.00 uur).

Controller kwam: *Bosnia Herzegovina Command* instrueerde de Britse *Joint Commission Observers* die aan Dutchbat waren toegevoegd (JCO's) om zich naar het zuiden te verplaatsen, en daarbij een *Forward Air Controller* van Dutchbat mee te nemen. Rond 13.00 uur verplaatsten de JCO's zich naar het zuiden, nadat *Bosnia Herzegovina Command* in overleg met het AOCC had vastgesteld dat het nodig zou kunnen zijn om *Close Air Support* in te zetten om te voorkomen dat Srebrenica zou worden overlopen. De JCO's waren om 13.00 uur in positie in Stupine, maar toen waren de vliegtuigen sinds ongeveer een uur weer verdwenen.¹⁹⁹ Wel had Dutchbat voor de eerste maal een lijst naar zowel Tuzla als Sarajevo gezonden met daarop vijftien artillerie- en mortierdoelen.²⁰⁰

De bataljonsleiding besloot voorlopig alleen de JCO's in die positie te laten, dus zonder een *Forward Air Controller* van Dutchbat, maar enkele uren later arriveerde deze alsnog. De meeste gevechten speelden zich toen meer naar het oosten af, ten zuiden van de zogeheten *kill box* rond Pribićevac. Vanuit hun positie merkten de JCO's een gestage stroom VRS-gewonden op die naar een 'gewondennest' werden afgevoerd, waar ambulances hen oppikten. Berichten dat een tank zich al ten noorden van de *kill box* bevond en op een heuvel stond vanwaar Srebrenica-stad kon worden overzien, konden de JCO's niet bevestigen.

Rond 16.00 uur voegde een *Tactical Air Control Party* van Dutchbat zich bij de JCO's. Om 17.00 uur kregen de JCO's echter uit Sarajevo te horen dat er niet langer vliegtuigen beschikbaar waren, en kregen zij de instructie terug te gaan naar de compound in Potočari en verdere opdrachten af te wachten. Daar aangekomen kregen zij, alweer uit Sarajevo, te horen dat Dutchbat zou worden opgedragen zogeheten *blocking positions* (zie hierna) in te nemen. Ze kregen tevens te horen dat Dutchbat over die *blocking positions* nog niet was geïnstrueerd, en dat dit ook nog wel enige tijd kon duren. De JCO's kregen alvast opdracht zich voor te bereiden om samen met de *Tactical Air Control Party* van Dutchbat terug te gaan naar de positie voor de *blocking position* die later bekend zou worden als Bravo-1 (zie hierna).²⁰¹

Besprekingen van Dutchbat met de ABiH en de Opština

De liaisonsectie van Dutchbat voerde, samen met UNMO's, op de ochtend van 9 juli twee besprekingen. De eerste was een bijeenkomst met de Bosnische Moslims, met onder andere de lokale ABiH-commandant Bećirović. Later volgde een bespreking met de *Opština* en *Médecins Sans Frontières* (MSF).

In de bijeenkomst met de ABiH klaagde majoor Boering erover dat Dutchbat geen garantie van de ABiH had ontvangen dat het bataljon bij eventuele volgende terugtrekking niet zou worden gehinderd. Dat die garantie er niet was had erin geresulteerd dat de bemanning van OP-S die ochtend in handen van de VRS was gevallen. Bećirović bracht daartegenin dat de verstandhouding van zijn troepen met OP-S steeds goed was geweest.

Boering hield het vervolgens op misverstanden aan beide zijden. Hij zei dat het belangrijk bleef dat Dutchbat een garantie van de ABiH kreeg dat het bataljon bewegingsvrijheid behield. Zo niet, dan zou Dutchbat zich gedwongen kunnen zien maatregelen te treffen, al liet hij zich er niet over uit wat die zouden inhouden. Bećirović verzekerde dat hij zijn troepen

199 DCBC, 2430. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 136/95 (stand van zaken ten 9 juli 16.00 uur). DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 0645Z, 0730Z.

0830Z en 0845Z.

200 NIOD, Coll. Brantz. HQ Dutchbat to Sector North East, BHC, 09/07/95 13.31.

201 Vertrouwelijke informatie (1).

op dit punt had geïnstrueerd. Mocht een situatie als bij OP-S zich weer voordoen, dan zou het gaan om personeel dat niet onder zijn bevel stond. Niettemin zou hij dan bereid zijn persoonlijk te interveniëren.

Bećirović kreeg op het hart gebonden om Dutchbat vooral over de ontwikkelingen te informeren, zodat het bataljon daarop kon anticiperen. Verder beschuldigde Boering Bećirović ervan dat deze toestemming van het 2e Korps van de ABiH had gevraagd om met geweld het *Weapon Collection Point* leeg te halen. Bećirović bracht echter naar voren dat de zaak juist omgekeerd lag: het 2e Korps had hem geïnstrueerd om deze wapens op te eisen, evenals de wapens van Dutchbat, als de Nederlanders niet bereid waren de confrontatie met de VRS aan te gaan.²⁰²

Bećirović had die instructie inderdaad gekregen. Dat was het resultaat geweest van twee gesprekken die hij in de middag van 8 juli via de radio voerde met Orić over de toestand in Srebrenica. Bećirović had daarin gemeld dat de 280e Brigade zich zag geconfronteerd met een grote concentratie VRS, en dat Dutchbat zich terugtrok. Bećirović zei in het zuiden nog stand te kunnen houden, maar dat de afloop uiterst onzeker was. Hij had ook gezegd dat Dutchbat NAVO-steun had gevraagd, maar die kwam niet. Orić had geantwoord dat het motto voor hem gold: de schouders eronder zetten, alles of niets, en hopen dat er hulp zou komen. Orić drong erop aan vooral in de loopgraven te blijven zitten, zodat de VRS die niet kon overnemen, en om de antitankwapens (type *Red Arrow*) in te zetten. Bećirović antwoordde dat was geprobeerd dat wapen in te zetten, maar dat dit niet was gelukt. Tegen de artillerie van de VRS kon volgens hem niets worden ondernomen, maar waar het gevaar in school was dat zodra de artillerie stopte met vuren de VRS een infanterieaanval zou inzetten. Verder drong Orić erop aan vooral Likari (bij OP-Q) veilig te stellen, zodat daar niet eenzelfde overrompeling kon plaatsvinden als in het zuiden van de enclave was gebeurd. Als UNPROFOR geen tegenstand bood tegen de VRS, wilde Orić dat de wapens die bij Dutchbat in bewaring waren werden teruggegeven, zodat de ABiH daarmee zelf kon gaan vechten. Als Dutchbat die wapens niet wilde afgeven, dan ging Orić ervan uit dat de commandant van het 2e Korps wel een bevel zou willen uitvaardigen om die wapens met geweld af te nemen.

Twee uur later zette Orić het gesprek met Bećirović voort. In de tussentijd had hij instructies van 2e-Korps-commandant Delić gevraagd en gekregen. De OP's van Dutchbat moesten door de ABiH maximaal worden beveiligd, maar wanneer het bataljon zich terugtrok moesten de wapens worden afgenomen en de OP worden bezet. Aan de commandant van Dutchbat kon worden gezegd dat hij tegen de VRS moest vechten, en als hij dat niet deed moesten zijn soldaten hun wapens afstaan.

Bećirović bracht daar tegenin dat hij Dutchbat niet kon ontwapenen, omdat het bataljon onder hetzelfde vuur lag als de ABiH. Dutchbat was immers direct door de VRS aangevallen, en trok zich daarom samen met de ABiH terug. Het bataljon had een dode en gaf de ABiH daarvan de schuld. Bećirović verweet Dutchbat wel dat het bataljon niet op de aanvallen van de VRS reageerde, maar hij zei ook dat hij niet wist wat te moeten doen als de VRS verder zou gaan met zijn aanvallen. Bećirović zei dat er in de avonduren een ontmoeting met de leiding van de *Opština* was voorzien, om te bepalen wat er verder stond te doen. Ook zei hij dat hij niet zonder toestemming van de hogere echelons van de ABiH met de VRS wilde onderhandelen, zoals Dutchbat had voorgesteld. Hij noemde de situatie dramatisch en ingewikkeld. Tegen de artillerie van de VRS kon de ABiH zich niet verdedigen, en men lag nu al drie

202 NIOD, Coll. Clingendael. Capsat TA to TX, 091103B Jul 95.

dagen onder vuur. De ABiH-soldaten waren daaraan niet gewend, waardoor zij een flinke dosis angst hadden te overwinnen.

Orić probeerde Bećirović moed in te spreken door te zeggen dat hij niet in paniek moest raken en rustig aan moest doen. Hij deed de aanbeveling alle brigadecommandanten bijeen te roepen en hen te bevelen zoveel mogelijk posten in de linies te bezetten. Als Dutchbat zich wilde terugtrekken moest het bataljon meteen ontwapend worden, waarna de wapens tegen de VRS ingezet moesten worden. Korps-commandant Delić had Orić gezegd dat Dutchbat waarschijnlijk die wapens niet zou willen afgeven, en in dat geval diende het te worden omsingeld, zodat het dezelfde VRS-aanval onderging als de ABiH. Verder drong Orić aan op het doen van tegenaanvallen op verloren gegane linies. De ABiH in de enclave moest mogelijkheden zoeken om in de rug van de VRS te komen, en dan de aanval in te zetten. Alleen zo kon de ABiH overleven.²⁰³

Dutchbat bood later, volgens Bećirović, inderdaad aan om de wapens in het *Weapon Collection Point* terug te geven. Niet uit te sluiten valt echter dat Bećirović verwees naar de bespreking die hierover al op 6 juli met Dutchbat was gevoerd, waarbij de afspraak was gemaakt dat de Moslims de wapens terug konden halen als de VRS de enclavegrens overschreed. *Opština* en ABiH waren het er echter na overleg over eens geworden dat aanbod te weigeren. Dat zou immers een reden voor Dutchbat kunnen zijn om niet tot handelen over te gaan als de VRS aanviel, zo was de gedachte. Ook was het daar te laat voor, en bovendien vreesde Bećirović dat het een aanleiding zou zijn voor de Bosnische Serven om met nog meer geweld toe te slaan.²⁰⁴ Ook de *War Presidency* van de *Opština* wilde er geen verantwoordelijkheid niet voor nemen en was, evenals Bećirović, bang voor een confrontatie met Dutchbat, en vooral bang dat het een excuus aan het bataljon zou leveren om niets te doen. Niemand durfde die beslissing te nemen.

De meeste wapens waren overigens nauwelijks bruikbaar.²⁰⁵ Zij waren oud, hadden twee jaar geen goed onderhoud gehad, en er was nauwelijks munitie voor.²⁰⁶ Later werden de wapens die op de compound in Srebrenica waren opgeslagen, bij de beschieting van de compound beschadigd.²⁰⁷

De tweede bespreking die Dutchbat voerde, was met *War President* Osman Suljić. Hij begon met het aanbieden van de condoleances namens de hele bevolking voor de dood van Van Renssen. Ook bij deze bespreking wees Dutchbat erop dat de ABiH had bijgedragen aan het verlies van twee OP's, OP-U en OP-S. Suljić' probleem was dat drieduizend mensen uit het *Swedish Shelter Project* en duizend uit de omliggende dorpen hun toevlucht tot de stad hadden gezocht. Duizend mensen konden een plaatsje in de lagere school vinden; de *Civil Defence* van de *Opština* had daar dekens voor. Er zou meer water naar de school worden

203 Sefko Hodzic, *Otpecaceni koverat*, p. 250-3.

204 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

205 ABiH Tuzla. 2e Korps, zonder nr. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović, 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

206 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98. UNMO-tolk Hasan Nuhanović gaf een iets andere uitleg: de Nederlanders hadden er via liaisonofficier Boering op aandrongen de wapens uit het *Weapon Collection Point* te halen. Dat leidde tot de cyni-

sche gedachte aan Moslim-zijde dat wanneer ABiH de wapens opnam, er niet langer sprake meer was van een Safe Area en Dutchbat kon vertrekken! Dutchbat verlangde hevig om de enclave te verlaten. Wat daarbij volgens Nuhanovic meespeelde was dat al in juni geruchten de ronde deden dat er helikopters zouden komen om Dutchbat uit de enclave te halen. (Interview Hasan Nuhanović, 05/08/97 en 06/08/97)

207 ABiH Tuzla. 24 Divizije, 14/07/95, broj. 06-1225/95.

geleid, en MSF kreeg het verzoek er een *Ambulanta* in te richten. Vooral met de kinderen werden problemen verwacht. MSF gaf echter aan dat hun capaciteiten en mogelijkheden niet langer voldoende waren om in de toenemende behoefte aan zorg te voorzien.

De aantekeningen van opperwachtmeester Rave en ook van MSF wijken op het punt van de mogelijkheden om medische zorg te kunnen bieden af van de UNMO-rapportage. Rave tekende op dat MSF nog twee tot drie weken vooruit kon, en dat er nog plaats in het ziekenhuis was. MSF-coördinator Christina Schmitz zei ten behoeve van de inrichting van de school voorraden te hebben aangeboden en samen met het Dutchbat-liaisonsteam de school te zullen bezoeken waar de vluchtelingen uit het *Swedish Shelter Project* waren ondergebracht. Dat bezoek vond overigens door de beschietingen op de enclave niet plaats.

Suljić stelde in de bespreking ook voor dat Dutchbat het hospitaal zou gaan beveiligen. Dat wees MSF direct van de hand; het zou slechts militaire activiteit aantrekken. Het hospitaal moest een neutrale zone blijven, en ook aan beveiliging door de ABiH was om die reden geen behoefte. De *Opština* bracht daarna naar voren dat wanneer de VRS de stad zou binnentrekken, er een enorme paniek en chaos zou ontstaan. In dat geval hoopte Suljić dat Dutchbat zijn faciliteiten zou willen openstellen, omdat de bevolking nergens anders naar toe kon. Hij deed een beroep op de VN om een dergelijke ramp te voorkomen. Van zijn kant probeerde hij bij de Bosnische autoriteiten aan de bel te trekken.

De UNMO's voegden aan hun rapport van deze bespreking nog toe dat de VRS veel weerstand van de ABiH zou kunnen verwachten wanneer men de enclave verder zou binnendringen. Dat leek de UNMO's ook de reden waarom het noorden van de enclave met artillerie werd bestookt: op die manier werd verhinderd dat ABiH-versterkingen zich naar het zuiden begaven.²⁰⁸

Suljić trok inderdaad bij de Bosnische autoriteiten aan de bel. Hij deed dat in de vorm van een brief aan president Izetbegović en ABiH-bevelhebber Delić. Hij schetste de situatie van 9 juli 19.00 uur. De bevelsstructuur in de enclave begon ineens te storten en de 28e Divisie was niet langer in staat om de VRS te verhinderen de stad binnen te trekken. Er heerste chaos en paniek en de civiele autoriteiten zaten nu met het probleem hoe de bevolking te redden. Suljić stelde een ontmoeting voor tussen de Bosnische politieke en militaire leiders en die van de Republika Srpska, om te bezien of er een corridor kon worden geopend om de bevolking onder internationaal toezicht naar het gebied van de Moslim-Kroatische Federatie te laten gaan. Suljić drong aan op een antwoord vóór 24.00 uur. Izetbegović reageerde er niet op.²⁰⁹

De VRS zet zijn opmars voort

Op 9 juli rapporteerde Bećirović 's ochtends aan het 2e Korps in Tuzla dat de VRS zijn offensief in alle hevigheid voortzette. De Serven voerden infanterieaanvallen uit op de ABiH-linies aan de oostelijke kant van de enclave, van Zalazje tot Pribićevac, en ook aan de zuidkant van de enclave, vanuit Podravanje, het gebied met de bauxietmijnen, rond Kutuzero en de in dat gebied gelegen berg Kak. De gehele *Safe Area* werd onophoudelijk bestookt met artillerie van allerlei kalibers en tot dan waren er al meer dan duizend projectielen op de

208 NIOD, Coll. Clingendael. Capsat TA to TX, 091103B Jul 95, met aanvullingen interview E.A. Rave, 24/01/01; NIOD, Coll. MSF. 'Sitrep Srebrenica – Potočari period 6.7 – 22/7.95', opsteller Christina Schmitz, 24/07/95.

209 ICTY (IT-98-33) OTP, p. 00882884. President of the Presidency Osman Suljić to President of the Presidency of the RBU Aljia Izetbegović, Commander of the ABiH, General Rasim Delić, 09/07/95. Interview Osman Suljić, 04/03/98.

enclave neergedaald. De precisie van het artillerievuur leidde tot de veronderstelling dat geschoolde officieren van de VJ hier een rol speelden. Er waren concentraties van pantservoertuigen en luchtdoelgeschut opgemerkt, en op de weg tussen Zeleni Jadar en de stad Srebrenica bevonden zich vier tanks.

Uit de hevigheid waarmee werd gevuld en oordelend naar de kracht van de infanterieaanvallen stelde Bećirović dat de VRS die dag het krachtigste offensief in gang had gezet. Na een eerdere doorbraak in het gebied van de 282e Brigade bereikte de VRS ook een doorbraak in het gebied van de 283e Brigade (zie het kaartje ‘Verloop van de gevechten 6-12 juli 1995’ op pagina 2104). De 282e Brigade bevond zich op de hoofdroute van de VRS-opmars uit het zuiden; dit onderdeel van de ABiH was uiteengeslagen, en Bećirović zei zijn uiterste best te doen om de situatie in die eenheid te stabiliseren. Hij zou daar extra strijdkrachten naar toe sturen om een verdere opmars van de VRS te voorkomen. Op het moment van rapporteren stond de VRS op twee kilometer van de stad. De andere brigades waren onderhevig aan artillerievuur.

De humanitaire situatie in de stad was catastrofaal. Bevolking en soldaten beschikten niet meer over voedsel en drinken en vanaf de volgende dag – 10 juli – zou het niet langer mogelijk zijn de ABiH-linies te bevoorraden met voedsel. Over Dutchbat oordeelde Bećirović dat het bataljon in paniek was en geen enkel teken vertoonde om maatregelen te nemen om de VRS in zijn opmars naar de stad tegen te houden. Bećirović verzocht het 2e Korps in Tuzla bij de bevoegde staatsorganen en de internationale gemeenschap te smeken om de catastrofe te doen stoppen. Hij vroeg met name het 2e Korps daar een concrete bijdrage aan te leveren.²¹⁰

De Generale Staf van de ABiH reageerde met het uitvaardigen van orders om met alle mogelijke middelen een verdere inval van de VRS te verhinderen. De 28e Divisie kreeg opdracht om het gedrag van Dutchbat nauwgezet te volgen. Wanneer OP's werden verlaten moesten deze worden veiliggesteld voordat de VRS die kon innemen. Uit het bevel viel af te leiden dat de ABiH de situatie als gecompliceerd inschatte. De 24e Divisie, die zich in het gebied rond Kladanj bevond, kreeg opdracht om meteen actie richting Srebrenica te ondernemen en zo de 28e Divisie te ondersteunen. Alhoewel het bevel in de ochtend van 9 juli in concept gereed was, duurde het nog tot in de middag totdat het door ABiH-bevelhebber Rasim Delić was goedgekeurd en verstuurd.

Vervolgens gaf 2e-Korps-commandant Delić in de nacht van 9 op 10 juli opdracht aan de 21e en 25e Divisie om twee compagnieën ‘geharde strijders’ op 10 juli bij de 24e Divisie te voegen. Daarmee konden zo spoedig mogelijk actieve gevechtshandelingen worden ondernomen met als doel de VRS af te leiden, en te verhinderen dat naar Srebrenica-stad werd doorgestoten. Delić waarschuwde de betrokken eenheden deze opdracht met het oog op de historische betekenis van Srebrenica zo serieus mogelijk op te vatten.²¹¹ Welke activiteit ze ondernamen, is niet bekend. Ze bevonden zich op geruime afstand van Srebrenica, en vast staat wel dat elke inspanning van deze eenheden op een te laat moment kwam om nog enig gewicht in de schaal te kunnen leggen.

Kolonel Brantz in Tuzla sprak met de chef-staf van het 2e Korps, Sulejman Budaković, over de situatie in Srebrenica, en zij vergeleken hun gegevens. De verschillen waren niet

210 NIOD Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 28 Divizije aan Komanda 2. Korpusa, 09/07/95, Str. pov. br. 01-167.

211 NIOD Coll. CD-ROM's. ABiH Generalssab

aan Komandi 2. Korpusa, Komandi 28. DKov, 09/07/95, Str.pov.broj. 1/825-1010. Zie verder Sefko Hodzic, *Otpacaceni koverat*, p. 255-7.

groot. Budaković meende dat de VRS op twee tot drie kilometer van de stad stond en Brantz dat dit drie tot vier kilometer was; Bećirović had het op twee gesteld. Brantz kreeg informatie over het bevel dat de andere ABiH-divisies hadden gekregen om de druk op Srebrenica te verlichten. Volgens het verslag van de bespreking gaf Brantz informatie over de luchtsteun-procedure, en als voorbeeld voor wat de NAVO vermocht zei hij dat drie vliegtuigen in staat waren rond de zeventig doelen te vernietigen. Verder zei hij dat Karremans duidelijke bevelen had gegeven om de VRS-opmars te verhinderen, en bevel had gegeven op de VRS te schieten. Ook meldde hij dat de ABiH en de commandant van Dutchbat hun activiteiten goed op elkaar afstemden.²¹² Het 2e Korps zond het verslag van deze bespreking naar president Izetbegović en de Generale Staf van de ABiH.

Brantz gaf zo een wel erg optimistische draai aan de gang van zaken. Zo duidelijk als hij hier zei waren de bevelen niet, zoals nog in de paragrafen over de *blocking positions* aan de orde zal komen, en van veel coördinatie tussen Dutchbat en ABiH was geen sprake.

Overname van OP-K en OP-D

Nadat de VRS OP-U en OP-S in bezit had genomen, vreesde de bemanning van OP-K dat hun post de volgende was die aan de beurt zou zijn. Doordat de bemanning met het radioverkeer had meegeluisterd was haar bekend wat er op OP-F was gebeurd en dat daarbij tanks, houwitseren en mortieren waren gesignaleerd. Via de Wereldomroep was vernomen dat Van Renssen was overleden, waarna de vlag op de OP halfstok was gehangen. Dat ontlokte aan een lokale Moslim de reactie dat het Van Renssens 'eigen schuld' was geweest; een opmerking die niet bijdroeg aan de gemoedsrust en evenmin aan de onderlinge verstandhouding. Er waren overigens ook pogingen tot toenadering van de zijde van de ABiH. Ook zou later een ABiH-officier een praatje op de OP komen maken.

Na de val van OP-F had Groen laten weten dat de bemanning bij een VRS-aanval, als zich de kans voordeed, de OP moest verlaten en terugkeren naar de compound. Het bataljon wilde de zuidelijke postenlijn meer naar het noorden halen en dichterbij de stad leggen. Het schieten kwam echter steeds dichterbij en er werden gevechten tussen Bosnische Moslims en Bosnische Serven waargenomen. Er kwam ook een ABiH-commandant op OP-K, die via een tolk vroeg hoe de bemanning zou reageren op een eventuele aanval van de VRS. OP-commandant sergeant Ceelen antwoordde niet te weten wat hij zou gaan doen. De reactie van de ABiH-commandant was dat de ABiH dan genoodzaakt zou zijn in voorkomend geval de wapens en het voertuig in beslag te nemen. Dat gebeurde overigens niet. Ook zei deze commandant dat als de bemanning terugtrok, zij op een antitankgranaat kon rekenen. Het gevoel begon bij de OP-bemanning te leven dat ze beschoten zou worden, welke kant ze ook uit zou rijden. Vertrek van de OP bood dus weinig perspectief, en dat was ook de reden waarom niet eerder was teruggetrokken.

Na de gebeurtenissen bij OP-F had Ceelen besloten met de VRS mee te gaan en niet het risico te nemen door de ABiH te worden aangevallen. De bemanning voelde zich bedreigd nadat de ABiH zich inderdaad met een antitankwapen op de route naar de compound had genesteld. De ABiH wilde de wapens en de 'blauwe uitrusting' van de Dutchbatters overnemen om vanuit de OP het gevecht tegen de VRS te voeren.

²¹² NIOD Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. Korpusa aan Predsjedništvo RBiH n/r A. Izetbegovića, KM Kakanj n/r k-danta ARBiH, OU

brig.gen M. Hajrulahović, 09/07/95, Str.pov.broj. 02/1-03/45.

De bemanning was bang de OP te verlaten. Ook de optie om ongewapend te voet terug te keren naar de compound bood geen goede vooruitzichten, omdat die route dwars door linies van de strijdende partijen voerde. Aanvankelijk was het de bedoeling van compagniescommandant Groen geweest OP-D te laten terugtrekken en, indien veilig, bij het dorp Lipovac met een Dragon antitankwapen een *blocking position* te laten innemen. Groen als commandant B-compagnie vond echter de opdracht bij nader inzien te gevaarlijk en trok deze weer in. Groen gaf dan ook het advies om in de YPR de gebeurtenissen af te wachten. De instructies waren erop gericht om geen gewonden of doden onder het eigen personeel te laten vallen. Daarom ging de bemanning, met medeneming van persoonlijke bezittingen, wapens en voedsel onder pantser in de YPR.

Het was duidelijk dat de Bosnische Serven zouden komen; de vraag was alleen wanneer dat zou gebeuren. Het personeel voelde het als een opluchting toen uiteindelijk rond 18.30 uur, nadat vijf mortiergranaten op zo'n honderd meter van de OP waren ingeslagen, de eerste VRS-soldaten de post opkwamen. Eerst stonden er twintig man voor de OP en vijftien minuten later ook erachter, en daarna kwamen er nog meer. Het personeel voelde zich bevrijd. Vervolgens werden de VRS-commandant en een tolk tot de OP toegelaten en volgde in een vriendelijke sfeer overleg. Deze commandant zei dat de Dutchbatters niets zou overkomen en dat ze niet bang hoefden te zijn. De VRS liet hen de keus: via ABiH-linies naar de compound of via VRS-linies.

Na overleg met de B-compagnie kwam toestemming voor een vertrek met de VRS. Toen de VRS op de OP kwam, liepen er in een ommezien al gauw meer dan honderd man. Alles ging heel georganiseerd. De VRS-strijders gedroegen zich correct en vroegen of ze etenswaren mochten pakken. De Serven wilden ook dat Ceelen de waterwagen aan de YPR koppelde, maar die bleef dat ook na uitdrukkelijk bevel weigeren. De VRS attendeerde Ceelen er nog op dat hij vergeten was de vlag te strijken. De VRS deed dat vervolgens en overhandigde Ceelen de vlag. De tien bemanningsleden van OP-K stapten in de YPR. Twee VRS-militairen klommen erop ter begeleiding. Bij het weggrijden werd vanaf de berg Alibegović met automatische wapens op de YPR geschoten. Deze werd geraakt en de VRS-militairen zochten dekking. Vermoedelijk was het ABiH die schoot. Verderop werd gestopt om de munitie van de persoonlijke wapens van de OP-bemanning in te nemen.²¹³

Ook op deze post had de bemanning kunnen meeluisteren welk lot de andere zuidelijke OP's ten deel viel. Via de Wereldomroep had het bericht van het overlijden van Van Renssen ook OP-D bereikt. In de voorgaande dagen had de bemanning tanks gezien, hoe VRS-artillerie regelmatig vuur op de ABiH uitbracht, en hoe dit op 8 juli toenam. In de omgeving van de OP was voortdurend op een afstand van ongeveer 20 meter een groepje van zes tot tien ABiH-militairen aanwezig. De bemanning had de spullen gepakt voor een mogelijke evacuatie, en dat was de alcohol nuttigende ABiH niet ontgaan.

Op 9 juli waren er echter geen ABiH-militairen meer in de buurt van de OP. Vanuit het mijngebied schoot de VRS aan het eind van de middag met artillerie en mortieren op Bučje,

213 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (27); Debriefingsverklaring soldaat B.W.J. Wevelkate, 07/09/95, sergeant W.A. Ceelen, 08/09/95, soldaat A.J. De Roo, 11/09/95 en korporaal E.R. de Vries, 11/09/95, soldaat Y.J. Schellens, 20/09/95. Interview ser-

geant W.A. Ceelen, 02/07/99; SMG/Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller lkol A. de Munnik, zie: OP-D, onbekend verslag; *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 294.

de berg Kak en het daar tussen liggende dal Kutuzero. Vermoedelijk bevonden zich daar nog wel ABiH-militairen. Dat zou ook het terugtrekken van OP-D bemoeilijken, omdat dit langs die route zou moeten verlopen. In het voorterrein werden de Bosnische Serven gehoord. Na radiocontact met compagniescommandant Groen was de opdracht om de positie te handhaven en terug te trekken naar de compound in Srebrenica wanneer dit zonder gevaar voor eigen veiligheid kon.

Een kwartier later besloot OP-commandant sergeant 1e klas N. Zuurman om terug te trekken. Nadat de bemanning ongeveer vijfhonderd meter had gereden, versperde een groep van vijftien ABiH-militairen, bewapend met een antitankwapen en machinegeweren, de weg. Zuurman sprak met de ABiH via een Duitssprekende tolk. De Bosnische Moslims wilden dat de Nederlanders gingen meevechten tegen de VRS, en ze wilden wapens en de YPR overnemen. Zuurman wist hen er echter van te overtuigen dat niet samen tegen de VRS kon worden gevochten en dat de Dutchbatters evenmin de wapens en het voertuig konden afstaan. De YPR mocht daarop niet verder rijden en ook niet terug. De groep ABiH groeide in de loop van de avond uit tot ongeveer zestig man. Het leidde tot een angstige situatie in de YPR.

Groen was per radio van de acties van de ABiH in kennis is gesteld. Na overleg met hem trachtte de bemanning van OP-D om contact op te nemen met OP-K, die inmiddels door de VRS was overgenomen. De bedoeling daarvan was om de VRS naar de YPR te krijgen. Het lukte echter niet om contact te leggen. Bij de ontruiming van OP-D deed zich dus het opmerkelijke feit voor dat Dutchbat trachtte de hulp in te roepen van de VRS om een veilig heenkomen te zoeken. Pas de volgende ochtend, nadat Groen met Ramiz Bećirović had onderhandeld over het doorlaten van de YPR, mocht deze verder rijden. Daarbij liep het voertuig vast omdat de weg te smal was, en moest deze terugkeren naar een kruising waar zich enkele ABiH-militairen bevonden. Dankzij een behulpzame tolk en dito boer werd de Dutchbatters een andere weg in de richting van de compound in Srebrenica gewezen. De tolk stapte in de YPR en via door de VRS beheerst terrein kwam men vervolgens inderdaad weer in Moslim-gebied.²¹⁴

OP-D was de vijfde OP die Dutchbat gedwongen verliet. Dertig Dutchbatters bevonden zich inmiddels in VRS-handen, waarvan twintig in Bratunac en tien in Milići. VRS-generaal Tolimir verzekerde generaal Janvier dat zij geen krijgsgevangenen waren: ze hadden de Serven om assistentie gevraagd en waren vrij, maar de VRS gaf ze niet de vrijheid om naar de enclave terug te keren.²¹⁵

Schakelde de bemanning van OP-D de VRS in om een veilig heenkomen te zoeken, omgekeerd had de VRS Dutchbat ingeschakeld bij het oprollen van OP-D. De VRS-commandant in Milići zond onder dwang de daar vastgehouden sergeant Ceelen van OP-K en diens plaatsvervanger korporaal De Vries, samen met een VRS-commandant en een tolk, in een vrachtwagentje (type TAM 110) naar het front om te proberen de bemanning van OP-D van de OP te krijgen. Vanachter een bunker moest Ceelen via een portofoon in het Engels contact met OP-D zoeken. De Nederlanders kregen van de VRS opdracht om door te geven dat de bemanning via de route Bijelo Polje – Pale de OP moest verlaten. OP-commandant sergeant Zuurman weigerde echter de enclave uit te rijden, omdat de weg niet mijnenvrij

214 Debriefingsverklaring soldaat I B.N. Pents, 07/09/95; informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (39); SMG 1004/61. Maan-

dregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95 09.44.

215 NIOD, Coll. Clingendael. Code Cable Akashi to Annan, 10/07/95, No. Z-1127.

was. Nadat de VRS-commandant ervoor had gezorgd dat de mijnen werden opgeruimd, meldde Zuurman dat Bosnische Moslims hem vasthielden. Het personeel van OP-D had intussen de OP al verlaten. Nadat de VRS-commandant van Ceelen had vernomen dat OP-D was verlaten, vernietigde een VRS-tank (type T-54) vanaf honderd meter afstand de OP door er met granaten op te schieten.²¹⁶

De VRS stelde zich overigens niet altijd zo voorkomend jegens Dutchbat op. Artillerie schoot op VN-voertuigen die de compounds in en uit reden. UNMO's kregen daarom van de bataljonsstaf te horen vooral niet per Motorola (portofoon) ontmoetingen met de ABiH of de *Opština* te arrangeren, omdat de VRS meeluisterde. Aangeraden werd dat via de satelliet-telefoon te doen.²¹⁷

Intussen bleef de situatie in de enclave 's middags erg onrustig. In de middag telden UNMO's in ruim één uur tijd alleen al in het centrum van de stad 78 inslagen. Later verlegde de VRS het vuur naar ABiH-steunpunten aan de oostzijde van de enclave.²¹⁸

Opnieuw luchtsteun?

Al vóór de inname van OP-K bestookte in Zagreb chef-staf Kolsteren de aldaar gevestigde *liaison cell* van de vijfde geallieerde luchtmacht (5ATAF) in Vicenza met vragen over de beschikbaarheid van vliegtuigen en de tijd dat zij in de lucht konden blijven.²¹⁹ Tegen de avond van 9 juli ging Vicenza er nog van uit dat op 10 juli bij het aanbreken van de dag, wanneer Dutchbat *blocking positions* had ingenomen (zie hieronder), een zogeheten *pre-approved Blue Sword Request* zou worden geactiveerd op het moment dat Dutchbat werd aangevallen. Een *pre-approved Blue Sword Request* hield daarbij in dat de aanvraag al door Gobilliard, Janvier en Akashi was goedgekeurd voor het geval een VN-eenheid werd aangevallen.

Op deze avond waren vier tanks en enige honderden VRS-infanteristen betrokken bij de aanval, al bevonden zich op dat moment daarvan nog maar één tank en honderd manschappen binnen de *Safe Area*. Daarnaast bestond er enige zorg over de aanwezigheid van een luchtdoelmitrailleur (type ZSU 23/2, maximum schootsafstand 5000 meter op 7500 voet) die op enige afstand van de aangegeven *kill box* rond Pribićevac was gesignaleerd. Een ander punt van zorg was dat het AOCC in Sarajevo geen contact kon krijgen met de *Forward Air Controller* van Dutchbat, *Windmill 02*. Dat er die avond nog aanvragen voor *Close Air Support* of *air strikes* kwamen, achtte de zegsman in het AOCC, *Squadronleader* R. Phillips, onwaarschijnlijk, maar niet onmogelijk.²²⁰

Dat leek een misrekening. Fungerend UNPROFOR-commandant Gobilliard ondertekende rond vijf uur een *Blue Sword Request*. Deze was opgesteld door de *Director* van het AOCC, Phillips. Om 17.16 uur werd deze formele aanvraag voor luchtsteun naar Zagreb gefaxt. Hieraan lag opnieuw geen aanvraag van Karremans ten grondslag. Als gebeurtenis die een aanvraag voor *Close Air Support* rechtvaardigde, gaf de door Gobilliard getekende aanvraag aan: 'incursion of the Safe Area Srebrenica and threat to UNPROFOR peace-

216 Debriefingsverklaring soldaat 1 R. Jagt, 08/09/95; interview sergeant W.A. Ceelen, 02/07/99.

217 SMG 1004. Capsat LO-team to UNMO's Srebrenica, 09/07/95, 00.4?. SMG 1004.

218 SMG 1004. Capsat TX to TA, 091517B en

091648B Jul 95.

219 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 1550Z-1605Z.

220 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 1610Z, 1744Z en 1810Z.

DE VAL VAN SREBRENICA: 6 TOT 11 JULI 1995

TAM 110 vrachtwagen.

ZSU-23/2 luchtdoelmitrailleur.

keepers'. Bij de vraag of de strijdende partijen hadden gedreigd met het maken van slachtoffers was 'ja' ingevuld. Bij de vraag naar eerdere slachtoffers was naar de dood van een VN-militair verwezen.

Precieze doelen waren door Sarajevo niet aangegeven in deze aanvraag. Wel aangegeven waren alle Dutchbat-posities en de aanwezigheid van vluchtelingen in het *Swedish Shelter Project*. Het gevaar voor de vluchtelingen zou echter volgens de aanvraag minimaal zijn. Een *Forward Air Controller* of, bij ontstentenis daarvan, een *Airborne Forward Air Controller* aan boord van een vliegtuig (in geval van nood was dat een mogelijkheid) zou de doelen kunnen identificeren.²²¹

Zagreb hield de aanvraag aan. Kort na 18.00 uur zond het UNPFH-hoofdkwartier een situatierapport naar New York en Genève; hierin werd de toestand in Srebrenica beschreven als 'having quietened down at the moment'. De intentie van de commandant van Dutchbat was volgens dit situatierapport 'to hold the ground'.²²²

In de avond van 9 juli was *Close Air Support* beschikbaar. Vanaf 18.00 uur stond een groep vliegtuigen (in militaire termen: een *package*) op de grond klaar. Om 18.50 uur was er zelfs nog even sprake van dat een groep vliegtuigen de lucht in zou gaan. Een reeds in de lucht zijnde *Combat Air Patrol* kreeg opdracht in de nabijheid van de tanker in de lucht te blijven voor eventualiteiten.

Om 19.45 ontstond er bij AFSOUTH (het zuidelijke NAVO-commando) in Napels nog even verwarring over de vraag of er nu wel of niet een aanvraag voor *Close Air Support* was goedgekeurd. Een liaisonofficier in Zagreb had de fungerend *Director* in het *Combined Arms Coordination Center* (CAOC) in Vicenza geïnformeerd dat de *Blue Sword Request* was getekend. Verificatie van die mededeling in Zagreb bracht echter aan het licht dat de procedure voor de goedkeuring op dat moment alleen nog maar was begonnen.

Om 19.23 uur had de *liaison cell* van de vijfde geallieerde luchtmacht in Zagreb al aan het CAOC in Vicenza bericht dat Janvier was teruggekeerd op het hoofdkwartier en werd gebriefd. Dienstdoend NAVO-liaisonofficier P. Lightbody gaf echter door dat Akashi ervan terugschrok om *carte blanche* voor luchtsteun te geven. Hij zou tot de volgende dag willen wachten.

Om 20.14 uur bevestigde Zagreb aan het CAOC in Vicenza dat een *Blue Sword Request* was geïnitieerd, maar dat deze nog niet door Akashi was goedgekeurd.²²³

Om 21.15 uur berichtte Zagreb aan Napels dat Janvier door Akashi was gemachtigd *Close Air Support* in te zetten.²²⁴ Het was dus onjuist dat Akashi tot de volgende dag wilde wachten met een beslissing. Dat mocht dan wel zo zijn, maar de aanvraag die die avond in Zagreb arriveerde werd niet aan Akashi of Janvier voorgelegd; de redenen daarvoor blijven onbekend.²²⁵ Er kwam dus in de avond van 9 juli geen beslissing over *Close Air Support* meer tot stand.

221 NIOD Coll. Kolsteren. UN Release Authority Request, 09/07/95; NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 137.

222 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, File 3300 SRE Vol. I, 1 Jul – 16 Nov 95. Fax UNPFH-Q Zagreb G3 Land Ops to Annan UNNY, Stoltenberg Geneva ICFY, UNNY Sitroom, 091822B Jul 95.

223 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek

5ATAF 09/07/95, 1823Z, 1900Z.

224 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log, 09/07/95. DCBC nr. 2430. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 136/95 (stand van zaken ten 9 juli 16.00 uur).

225 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSG Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 10/07/95.

Dat de VN op 9 juli geen luchtsteun gaf, leidde tot een schokgolf in de Nederlandse pers, temeer omdat de kranten berichtten dat er een politiek besluit aan ten grondslag lag en geen militair-technische redenen. De reden zou volgens krantenberichten zijn dat na vier weken onderhandelen de Bosnische Serven uiteindelijk beloofd hadden konvooien tot Sarajevo toe te laten, en dat mocht niet in de waagschaal worden gelegd door een luchtaanval. De zorgen in de media werden primair gevoed door de veiligheid van de Nederlandse *peacekeepers*; vrees voor het lot van de bevolking was iets van latere dagen. De dood van Van Renssen was hier natuurlijk niet vreemd aan. Een blik op de krantenkoppen tekende de stemming in Nederland: 'Blauwhelmen speelbal', 'Soldaat hoefde nog maar een week', 'Wanhoopt klinkt in vredesoproep VN', 'Dutchbat in het nauw: VN-blauwhelmen machteloos tegenover opmars Bosnische Serviërs', 'Weggejaagd door de een, neergeknald door de ander', 'Regering en Kamer zijn geschokt over dood militair'.²²⁶

Uit een enquête van *RTL-nieuws* die op 10 juli werd uitgevoerd, bleek dat de Nederlandse bevolking in meerderheid vond dat Nederland uit Srebrenica weg moest.²²⁷ *Het Parool* zag geen taak meer voor Dutchbat in Bosnië. Het zwak bewapende Dutchbat was met de weigering luchtsteun te geven het laatste effectieve wapen uit handen geslagen. Dutchbat had nu niets meer te zoeken in Bosnië, want, zo redeneerde de krant: 'men zet geen verkeersagent midden in de rellen neer'. Presentatrice M. van Weegen vroeg minister Voorhoeve hoe lang hij nog dacht te kunnen uitleggen dat het nodig was Nederlandse soldaten te laten vechten en doodgaan voor Srebrenica. In een hoofdredactioneel schreef *Het Parool* zelfs dat luchtsteun het enige middel was om Dutchbat geforceerd uit Srebrenica te krijgen. Opmerkingen die in schril contrast staan met berichten in de pers ná de val van Srebrenica.

De VN zou op 9 juli wel met luchtsteun hebben bedreigd, maar zolang Nederlanders zich in Bosnisch-Servische handen bevonden, leek het *de Volkskrant* onwaarschijnlijk dat om luchtsteun zou worden gevraagd. Het Tweede-Kamerlid Hoekema (D66) wilde spoedoverleg om te horen wat de ministers vonden van de veiligheid van Dutchbat en welke maatregelen werden getroffen om die veiligheid te verbeteren. Hij was daar bezorgd over; er waren volgens hem nu eenmaal afspraken gemaakt over de bescherming met luchtsteun. Ook voor Hoekema telde Dutchbat op dat moment kennelijk meer dan de bevolking. Minister Voorhoeve legde op tv uit dat op 9 juli tweemaal luchtsteun was aangevraagd, maar dat de commandant van Dutchbat zich hiertegen had verzet. Voorhoeve achtte het onvermijdelijk dat luchtsteun werd ingezet, maar de veiligheid van de Nederlandse militairen moest voorrang hebben. De opdracht aan de commandanten was om slachtoffers te vermijden: 'ik wil al die mannen en vrouwen heelhuids thuis zien'. Al deze uitspraken moeten worden gezien in de context van de dood van Van Renssen, daags daarvoor.²²⁸

Ook de Bosnische regering toonde zich op 9 juli bezorgd over de ontwikkelingen. Zij wijdde een buitengewone zitting aan de situatie in Srebrenica. In alle vroegte, om 05.30 uur, had minister van Buitenlandse Zaken Sacirbey al geprobeerd de in Genève aanwezige Boutros-Ghali te spreken te krijgen. De VN-delegatie sprak verder met de Bosnische Permanente

226 Zie respectievelijk *de Telegraaf* (3x), *Trouw*, *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, alle van 10/07/95.

227 *RTL-Nieuws*, 11/07/95, late nieuws.

228 Bart Rijs, 'VN weigeren Nederlandse solda-

ten luchtsteun', *de Volkskrant*, 10/07/95; Frans Peeters, 'Geen taak meer voor Dutchbat in Bosnië', *Het Parool*, 10/07/95; Redactioneel, *Het Parool*, 10/07/95; *NPS*, 10/07/95, Nieuws op 1, R. 1, 12.07 uur; *Nova* 10/07/95, N. 3 22.34 uur.

Vertegenwoordiger in Genève over de paniek die er bij de Bosnische regering heerste over de aanval op Srebrenica.²²⁹

Premier Haris Silajdžić beschuldigde de Westerse mogendheden ervan het groene licht voor een Bosnisch-Servische aanval op de enclave te hebben gegeven.²³⁰ Als de aanvallen op de *Safe Area* voortduurden en de VN en de NAVO niet adequaat reageerden, wilde Silajdžić een aantal maatregelen nemen: het doel van de VN-aanwezigheid in Bosnië evalueren, een beroep op vrijwilligers doen ‘to defend Bosnia Herzegovina from fascism’ (met Spanje als voorbeeld) en bevriende naties vragen om troepen en wapens te sturen. Duurde de situatie voort, dan wilde Silajdžić alle namen bekend maken van personen die de Bosnische Serven hielpen en medeplichtig zouden zijn aan genocide. Silajdžić deed een beroep op generaal Smith om op zijn post terug te keren.²³¹

President Izetbegović deed een beroep op Clinton, Chirac, Major en Kohl om hun invloed aan te wenden om de VN zijn verplichtingen na te laten komen en om genocide op de burgers van Srebrenica te voorkomen. Hij wees er in zijn brief op dat nadat Srebrenica tot *Safe Area* was verklaard en was gedemilitariseerd, het voortdurend was blootgesteld aan beschietingen. Op de aanbiedingsbrief van Downing Street aan het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken staat de aantekening vermeld ‘no reply needed’.²³²

Izetbegović lichtte ook de Iraanse leider Hashemi Rafsanjani en de Turkse president Suleyman Demirel per telefoon over de situatie in. Alle Bosnische diplomatieke en consulaire missies kregen de instructie met spoed informatie over de Bosnisch-Servische misdaden tegen Srebrenica te verspreiden. Tevens riep Izetbegović op tot een spoedzitting van de Veiligheidsraad.²³³ In een brief aan de Veiligheidsraad wees de Bosnische vertegenwoordiger erop dat het VRS-offensief alleen tegen de bevolking en UNPROFOR kon zijn gericht, omdat de ABiH al in mei 1993 was ontwapend. In ruil daarvoor hadden de VN en de NAVO volgens hem de verantwoordelijkheid voor de verdediging van Srebrenica overgenomen;²³⁴ een politieke stellingname die niet helemaal met de militaire werkelijkheid strookte.

Silajdžić schreef ook NAVO-secretaris-generaal Willy Claes om hem te vragen of de VN de NAVO wel om een interventie had verzocht als reactie op de ‘all-out assault’ van de Bosnische Serven. De toon van de brief maakte ook hier een reactie onwaarschijnlijk:

Some 60,000 unarmed civilians are exposed to direct heavy artillery, tank and infantry fire. Unprofor forces, which ought to be protecting Srebrenica, are themselves at the mercy of the Serbs. Unprofor units in Srebrenica are in disarray, unable to defend themselves and the helpless civilians. Today in Srebrenica nobody can any longer even count the dead and wounded women and children who have been placed under UN protection. (...) I would appreciate it if you could immediately inform me whether the UN has requested NATO intervention, and, if so, why NATO has not been reacting so far. Could it be that senior UN officials are deliberately obstructing Unprofor’s mandate, or is this an alteration of NATO’s decision on Bosnia Herzegovina.²³⁵

229 Vertrouwelijk vraaggesprek (63); Vertrouwelijke informatie (4).

230 *Agence France Presse*, 10/07/95 15:17 Eastern Time.

231 *BBC Summary of World Broadcasts*, 11/07/95, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 1600 gmt 09/07/95.

232 Vertrouwelijke informatie (28). *Agence*

France Presse, 09/07/95 14:47 Eastern Time.

233 *BBC Summary of World Broadcasts*, 10/07/95, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 0900 gmt 09/07/95.

234 Security Council, 09/07/95, S/1995/548.

235 *BBC Summary of World Broadcasts*, 10/07/95, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 1300 gmt 09/07/95.

Ook waarschuwde Silajdžić dat als het Westen niet snel reageerde, de Bosnische regering de aanwezigheid van UNPROFOR opnieuw in beraad wilde nemen. De Bosnische ambassadeur bij de VN, Mustafa Bijedić, maakte er al gewag van dat de val van Srebrenica het einde van de VN-missie in Bosnië zou betekenen. Boutros-Ghali zei in feite weinig anders: respecteerden de strijdende partijen de VN niet en werd geen begin met een vredesproces gemaakt, dan zou vertrek van UNPROFOR nodig worden.²³⁶ Akashi begon zich ernstig zorgen te maken over de wijze waarop de media tegen de VN-missie aankeken. Terugtrekking uit Bosnië zou een slag zijn voor het prestige van de VN en Akashi zou als zondebok worden gezien. Tot op zekere hoogte zei Akashi daar geen bezwaar tegen te hebben. Hij voegde er zelfs aan toe dat Boutros-Ghali hem dankbaar was voor het feit dat hij die rol vervulde.²³⁷

Het 'kantelmoment': de VRS besluit toch de hele enclave in te nemen

De bange vraag was wat de volgende dagen zouden brengen. De VRS had zich inmiddels op verschillende plaatsen in de *Safe Area* genesteld en stond op luttele kilometers afstand van het bevolkingscentrum. Alom begon het pessimisme over de uitkomst daarvan toe te nemen. Minister Voorhoeve zei in het *NOS-journaal* dat wanneer de Bosnische Serven van plan waren de hele enclave in te nemen, zij niet konden worden tegengehouden.²³⁸

Toch geloofde een toonaangevende westerse inlichtingendienst niet dat de Bosnische Serven tot in de stad zouden doordringen uit vrees dat dit tot grote verliezen bij de VRS zou leiden. De VRS zou er eerder op uit zijn om de enclave als basis voor ABiH-uitvallen te neutraliseren. Door de enclave te verkleinen en door een verslechtering van de humanitaire omstandigheden kon het moreel van de ABiH worden ondergraven. Aan protesten van UNPROFOR zou de VRS zich, tot het doel was bereikt, niets gelegen laten liggen. De verwachting was dat de VRS-aanvallen zouden doorgaan totdat de ABiH in de enclave was geneutraliseerd.²³⁹

De Nederlandse Militaire Inlichtingendienst (afdeling Koninklijke Landmacht) geloofde evenmin dat de VRS een volledige bezetting van de enclave nastreefde. Het had er alle schijn van dat het optreden slechts de controle over het zuidelijke deel beoogde, zo dacht de MID/KL.²⁴⁰ Zelfs de ABiH was er nog niet zo zeker van dat de VRS een aanval op het hart van de enclave in de zin had. Het 2e Korps ABiH in Tuzla meende uit onderschept radioverkeer weliswaar te kunnen opmaken dat de VRS-aanval voorspoedig verliep, maar vermoedde niet dat het doel was de stad Srebrenica binnen te trekken. De gelegenheid zou zich echter kunnen voordoen dat de VRS dat wel zou doen.²⁴¹ Dat was inderdaad precies wat zou gebeuren.

Karremans en Franken noemden – achteraf gezien – de VRS-aanval op de berg Kak in het zuiden van de enclave een 'kantelmoment'. Hadden de Serven de berg in bezit, dan bezaten zij de controle over het zuidelijk deel van de enclave en de bauxietmijnen. Stopten zij daar niet, dan betekende dit dat zij de gehele enclave in bezit wilden nemen, zo luidde hun oordeel.²⁴²

236 *The New York Times*, 10/07/95. *The Washington Post*, 10/07/95, Final Edition.

237 NIOD Coll Banbury. SRSG's Meeting 10/07/95. Dagboek Banbury.

238 NAA Document, 222897.09/07/95,

239 Vertrouwelijk informatie (5).

240 MID/KL. INTSUM 130/95, 101200Z Jul 95.

241 NIOD Coll. CD-ROM's. ABiH Komanda 2. Korpusa een Komanda 28. Divizije, 10/07/95, Str. pov. br. 02/8-01-1142.

242 BLS, OPS. Fax Karremans aan PBL 29/08/95.

Er was echter een meer bepalend ‘kantelmoment’, waarvan de VN geen weet had. De opmars van de VRS verliep zo voorspoedig, dat op de avond van 9 juli bij de Bosnische Serven het besluit viel het doel niet langer tot het zuidelijk deel van de enclave te beperken, maar dit uit te breiden en de stad Srebrenica in te nemen, en daarmee de hele enclave. De president van de Republika Srpska, Radovan Karadžić, was over het succes van de operatie tot dusver ingelicht. Hem werd ook verteld dat de bereikte resultaten het Drina-korps in staat stelden de stad in te nemen. Karadžić had zich daarmee tevreden getoond ingestemd met een voortzetting van de operatie om de ‘Muslim terrorist gangs’ te ontwapenen en tot een volledige demilitarisatie van de enclave te komen.

In deze door VRS-generaal-majoor Zdravko Tolimir uitgevaardigde order werd tevens aangegeven dat Karadžić had bepaald dat de veiligheid van UNPROFOR-militairen en van de bevolking moest worden verzekerd. Orders van die strekking dienden aan alle deelnemende eenheden te worden verstrekt. De veiligheid van de bevolking moest worden gegarandeerd voor het geval zij de oversteek zou maken van de enclave, via de Republika Srpska, naar veilig gebied in Tuzla. Van een gedwongen transport van de bevolking repten de orders niet. De VRS-eenheden dienden opdracht te krijgen om geen civiele eigendommen te vernielen, tenzij er sprake was van weerstand. Het in brand steken van gebouwen moest worden uitgebannen. Een niet onbelangrijke laatste aanwijzing was dat de bevolking en krijgsgevangenen moesten worden behandeld overeenkomstig de Conventies van Genève.²⁴³

Daarmee werd 9 juli de meest bepalende dag in de aanloop naar de val van de enclave. Dat de Bosnische Serven uit waren op inname van de gehele enclave vermoedde niemand. Ook westerse inlichtingendiensten gingen daar niet van uit. Wat zou Mladić met zoveel vluchtelingen aan moeten? En toch besloot de VRS die avond tot deze stap over te gaan.

9. Een streep in het zand: de *blocking positions*

Onwetend van deze Bosnisch-Servische bedoelingen kwam het VN-hoofdkwartier in Zagreb vrijwel gelijktijdig tot het besluit om Dutchbat de opdracht te geven tot het inrichten van *blocking positions*. De bedoeling daarvan was dat Dutchbat een blokkade zou opwerpen tegen de VRS-opmars naar Srebrenica, al dan niet in combinatie met toepassing van luchtsteun, en deze een halt zou toe roepen.²⁴⁴

Op 9 juli bevond de voorste linie van de VRS-troepen zich ruim vier kilometer binnen de enclave. Nadat generaal Nicolai VRS-generaal Tolimir om uitleg daarover had gevraagd, zei Nicolai dat UNPROFOR het optreden van de VRS beschouwde als een aanval op de enclave. UNPROFOR eiste terugtrekking en zou met alle ten dienste staande middelen de enclave verdedigen, zo liet hij aan Tolimir weten. Deze draaide de redenering echter om en zei over andere informatie te beschikken: Dutchbat bevond zich op Bosnisch-Servisch gebied. Niettemin gaf Tolimir de verzekering dat de Dutchbat-soldaten niet zouden worden bedreigd.²⁴⁵ Enkele uren later hadden de generaals opnieuw contact. Tolimir gaf aan Nicolai door wat lokale commandanten hem verzekerd hadden: er waren geen problemen met Dutchbat of de

243 ICTY (IT-33-98) OTP Ex 64B. Main Staff of the Army of Republika Srpska to President of Republika Srpska, for information, Drina-korps IKM/Forward Command Post, Generals Gvero and Krstic, personally, 09/07/95, Strictly Conf.

No. 12/46-501/95.

244 Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

245 SMG, 1004. Note from MA/COS to MA/Comd. Telephone Conversation General Nicolai – General Tolimir, 09/07/95, 17.50 hours.

bevolking. Nicolai kon slechts herhalen dat de VRS dan wel geen problemen met Dutchbat en de bevolking mocht hebben, maar dat de Bosnische Serven wel problemen met UNPROFOR zouden krijgen wanneer zij zich niet tot de enclavegrens terugtrokken. De overeenkomst met Morillon diende te worden gerespecteerd. Dankzij de goede discipline van de VN-militairen hadden zij hun wapens nog niet tegen de VRS aangewend, aldus Nicolai, maar hij kon niet garanderen dat dat niet alsnog zou gebeuren. Tolimir zei de boodschap te hebben begrepen en herhaalde dat de VRS geen problemen met Dutchbat en de bevolking had, maar wel met de ABiH. Het waren de ABiH-acties vanuit de gedemilitariseerde zone geweest die inbreuk maakten op de bestaande overeenkomsten, evenals pogingen om Žepa en Srebrenica met elkaar te verbinden, zei hij.

Nicolai zag dat verband niet. Het ging in zijn visie om een aanval op een *Safe Area*, en om de bevolking die werd bedreigd. De VRS was de enige partij die zware wapens gebruikte; die van de ABiH bevonden zich nog in het *Weapon Collection Point*. Dat was een reden voor UNPROFOR om de *Safe Area* te verdedigen. Tolimir was het er echter niet mee eens dat de ABiH alle zware wapens had ingeleverd. Hij beweerde dat de ABiH zes pantservoertuigen bezat die waren gekocht of gestolen van UNPROFOR. Dat leidde tot een woordenwisseling tussen Tolimir en Nicolai, die dat laatste krachtig ontkende. Tolimir had het wat dit betreft bij het rechte eind, al bevonden deze van de Oekraïners uit Žepa afkomstige pantservoertuigen zich niet meer in de enclave.²⁴⁶ (De gang van zaken rond deze pantservoertuigen is in hoofdstuk 4 aan de orde geweest.)

Volgens Tolimir begreep Nicolai de kern van de zaak niet. De ABiH had voortdurend aanvallen vanuit een *Safe Area* gedaan die in tegenstelling tot de afspraak nooit was gedemilitariseerd. Servische dorpen waren in vlammen opgegaan. Nicolai bracht hier tegenin dat de ABiH daarvoor verschillende malen was gewaarschuwd. Nu echter nam de VRS maatregelen die veel verder gingen dan het recht op zelfverdediging. Zijn eis bleef terugtrekking binnen twee uur; anders zag UNPROFOR zich genoodzaakt alle beschikbare middelen tegen de VRS aan te wenden. Nicolai specificeerde deze middelen niet.²⁴⁷

Het dreigement werd kracht bijgezet door een formele waarschuwing van UNPF in Zagreb aan de Bosnische Serven. De ingezette aanval was ‘totally unacceptable’ en betekende een ernstige escalatie van het conflict. De VRS diende de aanval op de enclave ogenblikkelijk te staken en terug te keren naar de grens van de enclave zoals die op 8 mei 1993 met generaal Morillon was overeengekomen. Bovendien moesten alle Dutchbatters die zich in handen van de VRS bevonden direct worden vrijgelaten, met al hun uitrusting. Tevens kreeg de VRS te horen dat Dutchbat was opgedragen *blocking positions* in te nemen, afsluitingen van de toegang tot Srebrenica. Akashi en Janvier, zo luidde de waarschuwing, hadden besloten dat wanneer de VRS een *blocking position* aanviel, *Close Air Support* ingezet zou worden. De waarschuwing herinnerde de VRS aan de ‘grave consequences’ wanneer zij op de waarschuwing geen acht op zou slaan. Wat die ernstige gevolgen waren, liet de waarschuwing in

²⁴⁶ UNGE, UNPROFOR, Box 434, Milinfosummaries 1, box SNE, 1. UNMO HQ Sector NE to UNMO HQ Zagreb, Weekly Infosum 21/95 (22 – 28 May) en 22/95 (29 May – 4 Jun), 281500B May 95 en 040800B Jun 95. SMG nr. 1001. De melding van OP-K was van 270015B

mei 95, (MID 443-0305 doos 113. Doc Rest 200.300.200.200.Y0.12423).

²⁴⁷ SMG, 1004. Note from MA/COS to MA/Comd. Telephone Conversation General Nicolai – General Tolimir, 09/07/95, 19.30 hours.

het midden. Sarajevo verzond de waarschuwing aan generaal Mladić en gaf haar tevens als een persverklaring uit.²⁴⁸

In de loop van 9 juli was in Zagreb en Sarajevo koortsachtig gewerkt aan de totstandkoming van deze waarschuwing, die door velen later ten onrechte als ultimatum werd bestempeld. Ook het hoofdkwartier van de VN in New York had enige bemoeienis met deze waarschuwing aan de Bosnische Serven. Berichten over compagnieën en enkele tanks in de buurt in de buurt van Srebrenica-stad hadden New York bereikt, maar op zich waren dergelijke meldingen niet zo bijzonder. Dat er iets bijzonders stond te gebeuren had het VN-hoofdkwartier niet verwacht, totdat door de aanhoudende meldingen in situatierapporten het *Situation Center* in New York alarm sloeg. Boutros-Ghali bevond zich op dat moment in het buitenland en ook zijn plaatsvervanger Annan was afwezig. Iqbal Riza nam Annan en daarmee ook Boutros-Ghali waar.²⁴⁹

Riza was een Pakistaan die zich het lot van de Bosnische Moslims zeer aantrok.²⁵⁰ Hij vroeg de militaire adviseur van de secretaris-generaal, generaal-majoor der mariniers F.H. van Kappen, wat hij van de situatierapporten moest denken. New York liep door de tijd die verstreek met de schriftelijke berichtgeving via de hoofdkwartieren en door het tijdsverschil altijd wat achter in de informatiestroom. Bovendien was de rapportage naar New York veelal ontdaan van militair-tactische onderwerpen. Alhoewel er doorgaans in New York enige aarzeling bestond om rechtstreeks contact op te nemen met commandanten te velde, leek er weinig anders op te zitten dan generaal Janvier om een toelichting te vragen. Het lukte Van Kappen echter niet Janvier aan de telefoon te krijgen. Wel kreeg hij kolonel De Jonge te pakken, die een duidelijke schets van de situatie gaf. Voor New York was dit aanleiding tot grote zorg, omdat er iets scheen te gebeuren wat niet was voorzien: namelijk dat de Bosnische Serven hun opmars voortzetten. De redenen daarvoor bleven overigens zowel Riza als Van Kappen duister. Niettemin achtte Riza het gewenst dat een duidelijk signaal werd afgegeven waardoor het de Bosnische Serven duidelijk zou worden dat zij een rode lijn overschreden. Dat leidde tot hernieuwd contact tussen Van Kappen en De Jonge. De Jonge gaf daarbij aan dat het Zagrebs bedoeling was *blocking positions* te laten inrichten waarmee het beoogde signaal aan de Bosnische Serven in de praktijk werd afgegeven: tot hier en niet verder.²⁵¹

Riza was het met het inrichten van *blocking positions* wel eens, maar vond dat dat wel een duidelijk politiek-militair signaal moest zijn. Hij vond dat opdracht moest worden gegeven om werkelijk weerstand te bieden, en niet alleen over de hoofden heen te schieten. Van Kappen zei Riza er wel op te hebben gewezen dat *blocking positions* militair niet zo heel veel zin hadden, omdat daar met infanterie gemakkelijk omheen kon worden getrokken. Riza erkende dat en begreep ook dat met een half bataljon geen verdediging kon worden gevoerd, maar hechtte toch aan het politieke signaal dat met *blocking positions* werd afgegeven. Dat moest militair ondersteund worden en Janvier diende daar invulling aan te geven. Riza wilde tegelijkertijd langs politieke lijnen een signaal afgeven dat de *blocking positions* als een streep in het zand waren bedoeld. De Jonge kreeg daarom van Van Kappen te horen dat New York de inrichting van *blocking positions* een goed plan vond, mits dit maar een duidelijk signaal was.

In dit gesprek kwam ook luchtsteun aan de orde. Van Kappen kreeg te horen dat Zagreb

248 DCBC, 620. 'Warning tot the Bosnian Serbs: Attacks Against the Srebrenica Safe Area', 10/07/95.

249 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

250 Vertrouwelijk vraaggesprek (63).

251 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

bezig was daarvoor voorbereidingen te treffen, ook al geloofde de staf daar dat de VRS-aanval met niet veel meer dan een compagnie, ondersteund door twee of drie tanks, zou worden ingezet.

Daarna volgden de ontwikkelingen elkaar snel op en werd het voor New York verwarrend, mede omdat de Bosnische Serven aanvankelijk reageerden door te zeggen dat zij niet bezig waren Srebrenica-stad onder de voet te lopen en New York zelfs begon te twijfelen of dit niet toch weer een incident was.²⁵²

De Jonge in Zagreb vreesde echter, nadat de ene na de andere OP was opgerold, dat de VRS-aanval wel eens meer kon zijn dan salomitactiek of een geïsoleerde actie. De inlichtingenstaf in Zagreb ging er nog steeds van uit dat het om een actie ging die alleen het zuidelijk deel van de enclave betrof, en dat het niet tot een verdere invasie van de *Safe Area* zou komen. Maar, zo stelde De Jonge daartegenover, als het oprollen van OP's op die voet doorging dan zou er weinig van de enclave overblijven. De vraag was wat daartegen kon worden gedaan, om niet later te hoeven zeggen dat de enclave was opgegeten zonder dat de VN zich had verzet of een keer harde actie had gepleegd.

Besluit tot inrichting van de blocking positions

In de ochtend van 9 juli had de staf in Zagreb de procedure voor de behandeling van een *Blue Sword Request* nog eens 'droog' geoefend, om ervoor te zorgen dat een ieder was voorbereid en zijn rol kende in deze bureaucratische procedure. Na de oefening kwam De Jonge tot de conclusie dat de VRS in een positie diende te worden gebracht waarin kleur moest worden bekend. Dit had hem op het idee van de *blocking positions* gebracht. Het doel daarvan was echter niet om Dutchbat met alle middelen waarover het bataljon beschikte een verdedigende opstelling te laten innemen. Wel kon het bataljon opstellingen kiezen van waaruit vuur op de VRS kon worden uitgebracht. Het doel daarvan was om vast te stellen of de VRS bezig was met prikacties en bij de eerste de beste tegenstand zou stoppen, of dat het werkelijk een aanval op de gehele enclave in de zin had. Als de VRS een *blocking position* zou aanvallen, dan zou men weten dat het niet meer om een geïsoleerde actie ging. De Jonges idee was om zo ook een scheiding aan te brengen tussen de aanvallende en de verdedigende troepen, liefst van een kilometer of twee. Dat bood de mogelijkheid om veilig *Close Air Support* tegen de VRS in te zetten. Bij gevaar voor eigen troepen was *Close Air Support* immers niet toegestaan.²⁵³

De Jonge legde zijn idee voor aan chef-staf Kolsteren. Mede door de ervaring die UNPF had opgedaan bij de val van Sector West in Kroatië, waar aanwezige VN-troepen geen enkele actie hadden ondernomen tegen de oprukkende Kroaten, voelde Kolsteren wel voor De Jonges idee. Een *blocking position* kon de kloof overbruggen tussen de lichte wapens van Dutchbat en de luchtsteun. Mede omdat bekend was dat de antitankwapens van Dutchbat niet meer goed functioneerden (waarover later in deze paragraaf meer), was het 'gat' tussen lichte en zware wapens erg groot.

Volgens Kolsteren speelde bij zijn afweging om De Jonge's idee te steunen ook een andere gedachte mee. Bij UNPF was de gedachte namelijk: er zit wel een bataljon in Srebrenica; dat bataljon vraagt *Close Air Support* aan; maar wat dat doet het bataljon zélf eigenlijk? Dutchbat deed zijn werk, maar – zo kwam dat in Zagreb over – er sprak geen erg dappere houding en veel vechtlust uit de opstelling van Dutchbat. Kolonel De Jonge ontkende dat dergelijke

252 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

253 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

gedachten in Zagreb leefden of waren geuit,²⁵⁴ maar in de visie van Kolsteren zat het bataljon niet in Srebrenica om alleen maar waar te nemen en te rapporteren. De zaken leken ‘uitnodigend snel’ achteruit te gaan. Weliswaar waren er ook in Zagreb zorgen om de veiligheid van het UNPROFOR-personeel, maar dat was geen vrijbrief aan Dutchbat om niets te doen. Het bataljon zou een vuist moeten maken. De *blocking positions* moesten die vuist worden, zodat ook Mladić in de gaten zou krijgen dat hij een stap te ver ging als hij zo’n *blocking position* zou aanvallen en naar Srebrenica-stad zou oprukken.²⁵⁵

Vervolgens legde De Jonge zijn idee voor aan *Force Commander* Janvier. Die was snel van het plan overtuigd en was het met de argumentatie eens. Hij antwoordde De Jonge: ‘Dan weten we wat Mladić waard is. Bovendien kunnen we dan *Close Air Support* toepassen’.²⁵⁶ Janvier wilde echter eerst zeker weten dat het een werkelijke aanval betrof en niet een schijnactie. Hij was niet van zins geweest de enclave zonder meer op te geven, ook al had hij dat eerder als een optie aan de Veiligheidsraad voorgesteld, aldus Kolsteren.²⁵⁷ Janvier gebruikte ook de woorden ‘een streep in het zand’. Hij wilde aan de instelling van de *blocking positions* een ultimatum verbinden. Dan wist Mladić waaraan hij zich te houden had. Het kabinet van Janvier vulde daar de details over in. De Jonge kreeg opdracht een concept-bevel voor de *blocking positions* op te stellen, dat Janvier volgens De Jonge zou tekenen.²⁵⁸

Janvier en Akashi spraken elkaar aan het begin van de avond van 9 juli over de opdracht. Zo viel het besluit dat Dutchbat de route naar Srebrenica moest gaan blokkeren. De commandanten van UNPF in Zagreb, van UNPROFOR in Sarajevo, en ook Akashi zouden elk op hun niveau ‘a firm warning’ aan de Bosnische Serven overbrengen. *Deputy Force Commander* Ashton sprak met Mladić en eiste dat de VRS zich uit Srebrenica terugtrok.²⁵⁹

Tegelijk met het besluit dat Akashi en Janvier aan het begin van de avond namen over het innemen van *blocking positions* kregen de hoofdkwartieren in Zagreb en Sarajevo opdracht om voorbereidingen voor *Close Air Support* te treffen, dat als antwoord zou gelden wanneer de Bosnische Serven een ‘action directe’ zouden ondernemen tegen de UNPROFOR-eenheden die hun opmars hinderden.

Brigadegeneraal Dave Sawyer, plaatsvervangend *Director* van het CAOC in Vicenza, werd naar zijn post teruggeroepen om met Nicolai overleg te voeren over de plannen die Zagreb ontwikkelde voor het opzetten van *blocking positions*. De VN was van plan ‘to slug it out [het gevecht aan te gaan]. If unsuccessful: Nato Close Air Support/Air Strike will be used’, zo gaf het logboek van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza de heersende gedachte weer.²⁶⁰ Vicenza vaardigde alvast orders uit dat een vliegende commandopost, codenaam *Bookshelf*,²⁶¹ op 10 juli 06.00 uur gereed voor gebruik moest zijn en dan een *radiocheck* moest houden met de *Forward Air Controller* van Dutchbat, *Windmill* 02. Sawyer had het belang daarvan benadrukt.

Ook via het AOCC werd zeker gesteld dat *Windmill* 02 op dat moment beschikbaar zou

254 Interview H.A. de Jonge, 30/05/01.

255 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99.

256 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

257 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99.

258 Interview kolonel H.A. de Jonge, 27/09/99. In de UNPROFOR-archieven is geen schriftelijk bevel aangetroffen.

259 Vertrouwelijke informatie (44).

260 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 1550Z-1605Z.

261 Het betrof hier een C-130 *Airborne Battlefield Command and Control Center*, dat als verbindingsplatform functioneerde en coördineerde tussen de *Tactical Air Control Parties* en het *Combined Air Operations Coordination Center*.

zijn. Daarvoor zorgde de Nederlandse majoor Frenztz, die daar werkte. Vicenza tekende alvast de posities van de VRS-tanks op de kaart en beschikte over een doelenlijst, al was de staf zich ervan bewust dat deze mogelijk niet meer klopte. Waar de *blocking positions* zouden komen was in Vicenza nog niet bekend, en de vrees bestond dat dat ook niet voor 06.00 uur de volgende dag bekend zou zijn.²⁶²

Rond 21.00 uur 's avonds voerde Janvier ook overleg over met NAVO-admiraal Smith in Napels. Zij spraken af dat op 10 juli vanaf 06.00 uur NAVO-vliegtuigen zich in positie boven de Adriatische Zee zouden bevinden, om op verzoek van Sarajevo missies uit te voeren wanneer Srebrenica werd bedreigd. De beslissing tot inzet bleef voorbehouden aan Janvier en Akashi.²⁶³ De NAVO was om 06.00 uur inderdaad paraat voor *Close Air Support*. Het AOCC verkeerde nog enkele uren in de veronderstelling dat vooraf een *Blue Sword Request* gehonoreerd was, wanneer de *blocking position* op 10 juli zou worden aangevallen.²⁶⁴ Dat was echter niet het geval; de procedures bleven zoals zij waren.

Zagreb maakte geen risicoanalyse alvorens de opdracht voor het innemen van *blocking positions* te verstrekken. Het leek ook weinig zin te hebben om dat een hoofdkwartier te laten doen dat in de organisatie vier niveaus boven Dutchbat stond. De inschatting van de risico's moest aan de commandanten ter plaatste worden overgelaten.²⁶⁵ De Jonge zei het punt van de *Rules of Engagement* (gedragsregels voor het openen van vuur) wel aan de orde te hebben gesteld, maar naar het oordeel van de staf in Zagreb was aanpassing daarvan niet nodig.

Wel was duidelijk dat er een risico werd gelopen, en dat de opdracht Dutchbat voor kolossale problemen stelde. De wit geschilderde VN-pantservoertuigen zouden zichtbaar op de heuvels staan, en kwetsbaar zijn. Navolging van de *Rules of Engagement* zou Dutchbat op enig moment kunnen verplichten tot terugschieten en daarmee tot 'groen' optreden. Daartoe was het bataljon niet geëquipeerd, niet getraind, en daarop was het geestelijk niet voorbereid. Militaire handboeken (*Field Manuals*) waarschuwden ervoor om 'blauw' getrainde troepen niet in een handomdraai een 'groene' opdracht te geven, omdat dit het onmogelijke van ze vroeg (zie hierover hoofdstuk 8 van deel II). Toch meende De Jonge dat in dit geval dat risico moest worden genomen. Janvier – doorgaans uiterst voorzichtig en behoedzaam opererend – steunde hem hierin. Sarajevo verstrekte de opdracht aan Dutchbat; rechtstreeks contact vanuit Zagreb met Karremans over de opdracht was er niet.²⁶⁶

Sarajevo paste evenmin als Zagreb de *Rules of Engagement* aan en gaf Dutchbat geen instructies om wel of niet gericht op de VRS te vuren. De dreiging met *Close Air Support* moest als afschrikking dienen, en de gedachte was dat dit voldoende moest zijn om de VRS in haar opmars te stoppen. De waarschuwing aan de VRS was juist daarom aangevuld met de mededeling dat als de Serven een *blocking position* zouden aanvallen, dit *Close Air Support*

262 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 1823Z, 1900Z, 1930Z, 2000Z, 2015Z, 2144Z.

263 UNNY, UNPROFOR, Box 87304, File 3300-SRE Vol. I, 1 Jul – 16 Nov 95. Code Cable Janvier to Annan, 09/07/95, No. Z-1122. DCBC, 607. UN HQ DPKO Situation Center to Members UN Security Council, 09/07/95, 1925NYT.

264 DCBC, doos 59. Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center, Bijl. A bij Klu-

antwoorden Kamervragen Srebrenica,

265 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99.

266 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99. In *NRC Handelsblad* van 26/08/95 wordt De Jonge aangehaald met de woorden: 'De veiligheid van de mannen hebben we niet meegewogen. Geen moment. Filosoferen over "aanvaardbare risico's" hebben we niet gedaan, dat is een politieke term waarvan ik niet weet wat het is.'

tot gevolg zou hebben.²⁶⁷ De Ruiter bracht het bericht over de ‘warning’ en van de beschikbaarheid van *Close Air Support* aan Karremans over. Volgens De Ruiter wees Karremans die *Close Air Support* af met de woorden: ‘dat werkt alleen maar escalerend’.²⁶⁸

Als de VRS een *blocking position* beschoot, dan kon binnen de normale *Rules of Engagement* ter zelfverdediging worden teruggeschoten. Volgens Nicolai in Sarajevo zou Janvier graag een tussenstap zien tussen protestbrieven en de inzet van het luchtwapen, en wilde hij daarom dat Dutchbat eerst met grondwapens terugschoot. Deze opstelling was volgens Nicolai met Karremans besproken. Als Srebrenica in handen van de Bosnische Serven dreigde te vallen, of wanneer de VRS UNPROFOR rechtstreeks zou aanvallen, dan moest Dutchbat terugschieten. De VRS zou dan langs of over een *blocking position* heen moeten.²⁶⁹ Bij de opstelling van de waarschuwing aan de Bosnische Serven was in Zagreb gedacht dat Mladić zich wel twee keer zou bedenken voordat hij de enclave binnenviel, zo bevestigde ook luitenant-kolonel Baxter, de *Military Assistant* van generaal Smith. De interpretatie van de waarschuwing was echter vooral een Nederlandse aangelegenheid.²⁷⁰

Waarschuwing of ultimatum?

Over de aard van de aan de Bosnische Serven gegeven waarschuwing bestond bij Dutchbat verwarring. Alhoewel slechts een waarschuwing (‘warning’) was gegeven, spraken zowel Karremans als compagniescommandant Groen, die met de uitvoering van de *blocking positions* was belast, in eerste instantie van een ultimatum. Het verschil is dat een ultimatum een tijdslimiet en consequenties omvat, en een waarschuwing niet. Ook *The Inner Circle*, het interne voorlichtingsblad van Dutchbat, sprak van een ‘ultimatum’.²⁷¹ Karremans deed dat eind augustus 1995 opnieuw in een verslag aan de minister van Defensie.²⁷² Overigens voegde hij daar in zijn *Srebrenica: Who Cares?* later aan toe dat het in de strikte zin van het woord geen ultimatum maar slechts een waarschuwing was geweest.²⁷³ Het rapport van de debriefing in Assen spreekt echter van een ultimatum.²⁷⁴ De vraag is in hoeverre Karremans zijn oordeel achteraf heeft bijgesteld, want Groen geeft in *Dutchbat in Vredesnaam* zijn impressie van de stafvergadering waarin Karremans mededeling deed van de uit Sarajevo ontvangen richtlijnen: ‘Toen kwam om 20.30 uur eindelijk de eerste reactie van de VN! Het was een ultimatum aan de VRS, dat inhield dat alle VRS-troepen voor 21.00 uur ten zuiden van een aangegeven lijn moesten zijn, zo’n drie kilometer ten zuiden van de stad. Werd hieraan geen gehoor aan gegeven, dan zou op 10 juli (de volgende dag) een massale Airstrike volgen!’²⁷⁵ Een niet met name genoemde auteur schreef in hetzelfde boek: ‘Als reactie op het VRS-offensief werd nog diezelfde avond door UNPROFOR een ultimatum verzonden.’²⁷⁶ Ook de sectie voor militair-civiele contacten (in militaire termen: de Sectie-5) deed dat, toen deze de waarschuwing bekendmaakte. Dat gebeurde in de vroege ochtend van 10 juli aan de commandant van de 28e Divisie, de president van de *Opština* en de burgemeester.²⁷⁷

Kolonel Brantz in Tuzla sprak eveneens van een ultimatum, al was hij zich ervan bewust

267 Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C. Ruiter, 27/09/95.

268 NIOD, Coll. De Ruiter. C-11 Pagnbat (lkol J.A.C. de Ruiter) aan CDS en BLS, 07/11/95.

269 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

270 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

271 *The Inner Circle*, Nr. 49, 10/07/95.

272 BLS/Kab. Karremans aan minister van Defen-

sie d.t.v. BLS, 29 augustus 1995.

273 Karremans, *Srebrenica: Who Cares?*, p. 174.

274 Zie Debriefingsrapport §§ 3.29, 3.36.

275 Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 296.

276 Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 332.

277 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (43); interview kapitein W. Melchers, 23/10/00.

dat wanneer de VRS een *blocking position* aanviel, dit slechts betekende dat inzet van de NAVO werd *overwogen*.²⁷⁸ Karremans vatte het ultimatum evenwel op als een toezegging.²⁷⁹ Dat was ten onrechte: er was nog geen besluit gevallen over de inzet van *Close Air Support*. Over *air strikes* sprak de waarschuwing al helemaal niet. Van een ultimatum met een daaraan gekoppelde sanctie was dus geen sprake. Bij de NAVO (AFSOUTH in Napels) werd dat kennelijk beter begrepen dan bij Dutchbat. De Nederlandse vertegenwoordiger bij AFSOUTH, kolonel A.F. Koopmans, noteerde dan ook op de waarschuwing aan de VRS: 'Dit "ultimatum" wordt echter slechts geactiveerd *na* toestemming (opnieuw) van de VN!'.²⁸⁰ Ook generaal Nicolai liet Den Haag weten dat er géén ultimatum was gesteld, maar dat terugtrekking was geëist zonder dat daar een sanctie aan was verbonden.²⁸¹ Het punt van het verschil tussen een waarschuwing en een ultimatum en ook het verschil tussen *Close Air Support* en *air strike* zou de volgende dag nog een markante rol gaan spelen.

De reactie van de VRS op de waarschuwing was, naar generaal Nicolai aangaf, niet anders dan wat UNPROFOR was gewend: ontkennen dat de feiten überhaupt hadden plaatsgevonden. Op elk dreigement met luchtsteun reageerde de VRS bovendien altijd buitengewoon geagiteerd, waarbij werd gezegd: 'Dreig ons niet met luchtsteun, want dan gebeuren er verschrikkelijke dingen.' De waarschuwing maakte dus weinig of geen indruk op de Bosnische Serven, laat staan dat er volgens de VRS sprake was van een ultimatum. De waarschuwing beïnvloedde hoogstens de tactiek van de VRS. Mladić was in militair opzicht ontegenzeggelijk sluw, en realiseerde zich ongetwijfeld dat als hij troepen en zware middelen ging concentreren, hij een doelwit zou vormen. Mladić was zich volgens Nicolai maar al te bewust van zijn kwetsbaarheid vanuit de lucht. Daarom liet hij niet met tanks op de *blocking position* schieten, maar liet hij in plaats daarvan de VRS welbewust een infanterieaanval inzetten.²⁸²

De gedachte was dat *Close Air Support* het laatste middel was. Dat moest niet te vroeg worden ingezet. Direct contact met Mladić, Karadžić of met Milošević over de waarschuwing was er niet geweest.²⁸³ NAVO-admiraal L. Smith, die de tweede sleutel voor luchtsteun bezat, was niet betrokken geweest bij het opstellen van de plannen voor de *blocking positions*.²⁸⁴

Kortom: van een formeel ultimatum met een daaraan gekoppelde daadwerkelijke sanctie was geen sprake, al leefden er andere opvattingen. Generaal R. Smith had volgens Nicolai aanvankelijk wel op een ultimatum willen aansturen, maar vanuit Zagreb was druk op hem uitgeoefend om dat niet te doen. UNPROFOR mocht niet weer in een positie worden gemanoevreerd zoals die op 25 mei 1995 had geleid tot de *air strikes* bij Pale; daar waren slechte ervaringen mee opgedaan. Dat was ook de reden dat het woord ultimatum bewust was vermeden. Een ultimatum had immers een onomkeerbaar karakter. Zagreb wilde zichzelf juist enige speelruimte geven om op het *moment suprême* de exacte reactie te kunnen bepalen. Daarom werd er niet meer gedaan dan het afgeven van een waarschuwing en een dreigement dat zo nodig luchtsteun zou worden ingezet. De bewoordingen waren zorg-

278 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz, versie augustus 1999.

279 CRST, nr. 1157. C-13 Infbat Lumbl, 15/11/95, nr. TK95.213. Geadresseerde niet vermeld.

280 DCBC, 625. Senior National Representative CAOC 5ATAF (Kol Koopmans), handgeschreven

fax, 10/07/95.

281 Dagboek Voorhoeve, p. 100.

282 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

283 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

284 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

vuldig gekozen en aan Zagreb voorgelegd. Aan de tekst was enkele malen geschaafd; deze was enige keren over en weer gefaxt tussen Zagreb en Sarajevo, totdat er een definitieve versie lag, die Janvier en Akashi accordeerden. Zagreb had geen plannen iets anders dan *Close Air Support* in te zetten; *air strikes* waren daar dus niet aan de orde.²⁸⁵ Er was niet nagedacht over de vraag welke andere actie dan *Close Air Support* zou kunnen worden ondernomen als de VRS de waarschuwing zou negeren. Er bestond dus niet zoiets als een plan-B voor het geval de VRS de waarschuwing zou negeren.²⁸⁶

Den Haag en de blocking positions

Tussen Dutchbat en de KL Crisisstaf was op 9 juli geen inhoudelijk overleg over de *blocking positions* gevoerd, en ook niet tussen Dutchbat en het Defensie Crisisbeheersingscentrum (het DCBC). Dat hoefde Karremans als VN-commandant ook niet te doen. Evenmin was Den Haag bevoegd om de geweldsinstructies aan te passen. Het was Kolsteren in Zagreb geweest die het DCBC op de hoogte had gesteld van de *blocking positions*, en Brantz had vanuit Tuzla de KL Crisisstaf ingelicht.²⁸⁷ Nicolai sprak aan het eind van de middag met chef-defensiestaf Van den Breemen over het plan voor de *blocking positions*. Nicolai deed daarbij verslag van zijn poging om Mladić over de aan de gang zijnde operatie te spreken. Hij had daarbij echter genoeg moeten nemen met VRS-generaal Tolimir, die zei niets te weten van een aanval op de stad.

Nicolai zei ook te zijn gebeld van de zijde van de Bosnische Moslims, door respectievelijk minister Muratović en ABiH-bevelhebber Delić. Ze wezen hem erop dat de bevolking van Srebrenica moest worden beschermd. De indruk in Den Haag was dat Nicolai behoedzaam opereerde. Niettemin had hij ervoor gewaarschuwd dat hij de mogelijkheid voorzag van een snelle ineenstorting van de enclave. Van den Breemen sprak ook met Van Kappen in New York en met Kolsteren. Langs deze weg bereikten het DCBC in Den Haag weer berichten over Karremans' vrees dat als Dutchbat niets tegen de Bosnische Serven deed, de irritatie bij de Bosnische Moslims zou groeien, waardoor er meer slachtoffers onder de Nederlanders zouden vallen. Een veeg teken was dat de dood van Van Rensen al snel een eigen plaats kreeg in de berichtgeving van de Bosnische Moslims: zo had het bureau van president Izetbegović op 9 juli een verklaring uitgegeven dat de NAVO niet had gereageerd op een verzoek van Dutchbat voor *Close Air Support* nadat Van Rensen door 'the Serb aggressor' was gedood.

De dood van Van Rensen was ook voor Den Haag een aangrijpende gebeurtenis geweest. Zijn lichaam arriveerde op 9 juli in Nederland. Minister Voorhoeve had met de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken, Sacirbey, gebeld om hem te zeggen dat Van Rensen was omgekomen door Moslim-strijdkrachten, hij vroeg hem de ABiH in Srebrenica op te dragen niet op Dutchbat te vuren. Sacirbey liet vervolgens weten dat hij Sarajevo had verzocht de ABiH te instrueren niet op de Nederlanders te schieten. Voorhoeve belde ook nog zelf met Nicolai. Bij die gelegenheid liet hij weten dat, ongeacht de gevolgen, *Close Air Support* kon worden ingezet om de VRS aan te pakken, omdat de bevolking werd bedreigd en de VN de

285 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

286 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

287 SMG, 1006/18. Verslag gesprek kolonel Smeets (wnd C-KL Crisisstaf sinds medio mei 1995), 02/08/95. Coll. DCBC, 2430. Fax DCBC

aan Staatssecretaris van Defensie, 091600Z Jul 95.

Deze fax informeerde Gmelich Meijling dat in overleg met Nicolai Dutchbat een blocking position innam en dat luchtsteun bij de NAVO was aangevraagd.

veiligheid van de bevolking niet kon garanderen. Verder werd het Voorhoeve duidelijk dat Karremans zich grote zorgen maakte over VRS-raketwerpers, die ten noorden van Potočari stonden opgesteld. Karremans vreesde dat de VRS die zou inzetten wanneer de tanks een *blocking position* op hun weg vonden; Nicolai deelde die mening overigens niet.²⁸⁸

De bondgenoten leken Nederland in deze bange dagen niet geheel alleen te willen laten staan. De Amerikaanse ambassadeur in Den Haag, T. Dornbush, belde minister Van Mierlo met de mededeling dat de Verenigde Staten de situatie in Srebrenica als zeer ernstig zagen en beschikbaar waren om Nederland te helpen. Dornbush belde ook Voorhoeve om te zeggen dat de Verenigde Staten elk verzoek van Nederland in beschouwing zouden nemen. Waaruit die hulp zou moeten bestaan bleef in het vage.²⁸⁹ De moeite van Dornbush leek goedbedoeld, maar aan de andere kant was duidelijk dat wanneer de Amerikanen iets zouden willen ondernemen, dit alleen vanuit de lucht en in NAVO-verband zou zijn.²⁹⁰

Ook de Fransen vroegen bij monde van chef-defensiestaf admiraal Lanxade waarmee Dutchbat geholpen kon worden. Voorhoeve vroeg zich daarop af of de Fransen in geval van nood bewapende helikopters konden inzetten. Deze helikopters, in het verband van de *Rapid Reaction Force*, waren echter nog niet in Bosnië ontplooid. Ook deelde Lanxade mee dat hij via de generaals Janvier en De Lapresle druk op Milošević liet uitoefenen.²⁹¹ Of er inderdaad dergelijke druk is geweest, is niet bekend.

Evenmin is bekend of Milošević weet had van het doorzetten van de Bosnisch-Servische aanval met als resultaat de inname van de enclave. Na de val van de enclave liet hij daar tegenover VN-afgezant Stoltenberg niets van blijken; hij was teveel pokerspeler om wat dan ook te laten merken.²⁹² Daar staat tegenover dat Milošević zich achteraf, in 1996, wel duidelijk had uitgelaten: aan een groep Bosnisch-Servische ondernemers liet hij zich de vraag ontvallen ‘welke idioot’ het besluit had genomen om Srebrenica aan te vallen, terwijl daar internationale troepen waren gelegerd en de enclave in de loop der tijd toch wel zou zijn doodgebloed of leeggelopen.²⁹³ In hoeverre dit een oordeel achteraf was, bedoeld om zijn eigen verantwoordelijkheid weg te poetsen, is niet met zekerheid te zeggen.

Opdracht aan de B-compagnie tot het innemen van de blocking positions

Nicolai zette vanuit Sarajevo over de telefoon aan Karremans de portee van de opdracht voor de inrichting van de *blocking positions* uiteen, en ze spraken over de problemen die daaraan kleefden. Hij had ervoor gekozen dat rechtstreeks aan Karremans te doen, en niet via het hoofdkwartier van *Sector North East* in Tuzla te laten lopen.

Nicolai legde uit dat er naast de regels voor het gebruik van luchtsteun een tweede probleem was: Janvier had er veel moeite mee om direct na het uiten van dreigementen naar luchtsteun als het allerswaarste middel te grijpen. Daarom diende er een situatie te worden gecreëerd waarbij over een confrontatie tussen VRS en UNPROFOR-troepen geen misverstand kon bestaan. De Bosnische Serven zouden zich niet achter het excuus mogen verschuilen dat zij op Bosnische Moslims schoten. Het moest duidelijk zijn dat UNPROFOR

288 *BBC Summary of World Broadcasts*, 10/07/95, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 0900 gmt 09/07/95; Dagboek Voorhoeve, p. 99-101; interview J.J.C Voorhoeve, 15/04/97.

289 Dagboek Voorhoeve, p. 100-101.

290 Mededeling H.G.B. van den Breemen,

05/10/00.

291 Dagboek Voorhoeve, p. 100-101.

292 Interview Thorvald Stoltenberg, Oslo, 22/09/00.

293 Interview Rajko Dukić, mijndirecteur te Milici, 14/06/00.

werd aangevallen. Dat betekende dat Dutchbat concessies aan de zichtbaarheid moest doen, zodat er geen misverstand over kon bestaan met wie de Bosnische Serven van doen hadden. Wanneer Dutchbat daarbij naar de wapens moest grijpen, zou het gemakkelijker te verkopen zijn dat het luchtwapen ingezet moest worden.²⁹⁴

Karremans zei Nicolai hierbij te hebben gezegd dat de opdracht om de *blocking positions* in te richten gezien het mandaat en de beschikbare middelen niet uitvoerbaar was. De combinatie van de opdracht tot het inrichten van *blocking positions* en de toezegging van luchtsteun had hem echter ertoe bewogen de opdracht toch uit te voeren.²⁹⁵ Om een toelichting bij de opdracht, en regels omtrent het openen van het vuur, vroeg hij niet.²⁹⁶ Ook Karremans en Franken bespraken dat daarna niet.²⁹⁷

De per telefoon gegeven richtlijnen kregen op 9 juli om 22.00 uur een schriftelijk vervolg in een door overste De Ruiter in Sarajevo in het Nederlands opgestelde en door Nicolai getekende fax. De formele opdracht kwam dus ook rechtstreeks uit Sarajevo en niet van het hoofdkwartier van *Sector North East*. De tekst was kort: ‘Met de u ter beschikking staande middelen dient u zodanige “blocking positions” in te nemen dat een verdere doorbraak en opmars van VRS-eenheden in de richting van de stad Srebrenica wordt voorkomen. Al het mogelijke moet worden gedaan deze posities te versterken, ook v.w.b. de bewapening.’ Aan de opdracht was nog toegevoegd dat een *blocking position* op de grond herkenbaar moest zijn. Vanaf maandag 10 juli kon Karremans rekenen op de hem ‘toegezegde aanvullende middelen’.²⁹⁸ Hiermee werd luchtsteun bedoeld.

Inmiddels was Dutchbat ook duidelijk geworden dat de ‘streep in het zand’ welhaast letterlijk moest worden opgevat. De ‘warning’ aan Mladić gaf niet aan waar precies de streep was getrokken, maar in het telefoonverkeer tussen Sarajevo en Srebrenica was gesproken over ‘horizontaal 84’. Daarmee werd gerefereerd aan een lijn op de kaart ongeveer anderhalve kilometer ten zuiden van de stad Srebrenica.²⁹⁹

Kapitein Groen ontving, als commandant B-compagnie, op zijn beurt uitleg van majoor Franken over de bedoeling van de *blocking positions*. Deze gaf daarbij aan dat de opdracht niet door het bataljon was bedacht maar van hogerhand kwam, en er globaal op neerkwam dat moest worden voorkomen dat de VRS de stad binnentrok. Groen kreeg te verstaan dat hij er rekening mee diende te houden dat het een serieus bedoelde ‘groene opdracht’ was (anders dan het gebruikelijke ‘blauwe’ VN-optreden).³⁰⁰ Franken was de eerste die de term ‘groene opdracht’ gebruikte, die overigens binnen de Koninklijke Landmacht gangbaar

294 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

295 CRST, nr. 1157. C-13 Infbat Lumbl, 15/11/95, nr. TK95.213. De brief vermeldt geen geadresseerde. Het was een bijdrage aan de beantwoording van Kamervragen naar aanleiding van het Debriefingsrapport.

296 NIOD Coll. Karremans. Correspondentie NIOD-Karremans, 25/11/00.

297 Interview R.A. Franken, 04/05/01.

298 SMG/Debrief. Outgoing Fax HQ UNPROFOR Sarajevo to Dutchbat, 092200B Jul 1995, No. 261/95.

299 Binnen Dutchbat werd gesproken van hori-

zontaal 84 als de door *Bosnia Herzegovina Command* opgegeven uiterste lijn voor een VRS-opmars. Horizontaal 84 was een gridlijn op de kaart, die ongeveer anderhalve kilometer zuid van de stad liep. (SMG, 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, Kamp Pleso, 22/07/95). De Ruiter sprak van horizontaal 84.5 (500 meter noordelijk ter hoogte van de eerste huizen). (SMG, 1006/18. Verslag telefoongesprek [SMG] met lkol A. de Ruiter, 03/08/95).

300 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

was.³⁰¹ Er ontstond daarbij discussie tussen Groen en Franken over de betekenis van die term. De strekking van de discussie was dat de opdracht met de weinig beschikbare middelen nauwelijks viel uit te voeren en dat Dutchbat met een andere opdracht naar Bosnië was gezonden. Omdat de discussie over de radio werd gevoerd en iedereen kon meeluisteren, werd de discussie via de telefoon voortgezet.³⁰²

Majoor Franken bevestigde de opdracht per fax. De fax gaf aan dat de B-compagnie een verdediging moest inrichten en met alle beschikbare middelen moest voorkomen dat de VRS tot de stad zou doordringen. Over de aard van de opdracht was er dus geen misverstand. De vraag was hoe het zat met de mogelijkheden om deze uit te voeren. Als noot gaf de order aan dat het een 'serieus bedoelde groene opdracht' was. Er moesten opstellingen worden gegraven en op 10 juli om 05.00 uur moesten de *blocking positions* gereed zijn.³⁰³ De ontvangst van deze fax leidde niet tot nader overleg.

Groen vond het niet reëel om zich te gaan ingraven, maar die opdracht werd wel gegeven. Dat was ook de reden dat bij het geven van de opdracht via de radio er wrijving ontstond. Groens bijdrage aan de discussie verliep in de geest van: 'wat zijn dit nou voor opdrachten, ik kan hier niks mee.'³⁰⁴

De terreingesteldheid liet nauwelijks toe dat er posities gegraven zouden worden, en ook de tijd en het materieel daarvoor ontbraken. Tevens kreeg Groen te horen dat hij er vanuit Potočari personeel bij kreeg, omdat hij anders over te weinig pantserrupsvoertuigen (YPR's) en manschappen beschikte, en dat die om 04.00 uur de volgende ochtend zouden arriveren. De aanwijzingen waren summier; alles moest zo snel mogelijk worden geregeld. Groen kon zich in september 1995 niet meer herinneren of er gesproken was over al dan niet gericht vuren als de VRS zou naderen.³⁰⁵ Karremans zei dat hij Groen mondeling had gezegd dat de richtlijn was om over de hoofden heen te vuren, tenzij zich omstandigheden zouden voordoen om, bijvoorbeeld ter zelfverdediging, gericht te schieten. Gezien de situatie was er echter geen tijd geweest de richtlijnen uitvoerig te bespreken. Hoe de bestaande *Rules of Engagement* zich verhielden tot de 'groene opdracht' had de bataljonsleiding niet overwogen.³⁰⁶

Wat de bewapening betrof gaf de order slechts aan dat de vanuit Potočari gestuurde YPR's dienden te zijn voorzien van vier antitankwapens (type AT-4, voor de korte dracht).³⁰⁷ Ten behoeve van de inrichting van de *blocking positions* waren er echter ook andere antitankwapens ter beschikking en een aantal daarvan werden ook daadwerkelijk meegenomen naar de *blocking positions*.³⁰⁸ Rond deze antitankwapens waren echter problemen.

301 NIOD, Coll. Karremans. Correspondentie NIOD-Karremans, 25/11/00.

302 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

303 Fax Maj Franken aan Kap Groen, 09/07/95 19:53, afgedrukt in Karremans, *Srebrenica: Who Cares?*, p. 338.

304 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

305 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15). Volgens kapitein W. Melchers was het majoor Franken geweest die op 9 juli had bepaald dat eerst over de hoofden moest worden geschoten (interview, 23/10/00).

306 NIOD, Coll. Karremans. Correspondentie

NIOD-Karremans, 25/11/00.

307 Fax Maj Franken aan Kap Groen, 09/07/95 19:53, afgedrukt in Karremans, *Srebrenica: Who Cares?*, p. 338.

308 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (53); interview J.E. Mustert, 18/06/99. Volgens Karremans beschikte de *blocking position* over slechts vier AT-4's. (*Srebrenica: Who Cares?* p. 182). Kapitein P.J. Hageman sprak van twee *Dragons* en zes AT-4's. (Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (37)).

De munitie van Dutchbat ten behoeve van de blocking positions

De enige wapens die iets tegen naderende VRS-tanks hadden kunnen uitrichten waren de antitankraketten van het type TOW en *Dragon*. Dutchbat had bij de komst naar Bosnië ‘voor noodgevallen’ TOW- en *Dragon*-afvuurinrichtingen meegenomen.³⁰⁹ Daarvan bevonden zich zes TOW- en achttien *Dragon*-afvuurinrichtingen in Srebrenica. Ten tijde van de val van de enclave waren echter nog slechts drie TOW-afvuurinrichtingen bruikbaar. Eén was defect geraakt en bij het verlies van OP-F en OP-D waren afvuurrinrichtingen in handen van de Bosnische Serven gevallen.³¹⁰ Deze beide wapensystemen zijn draadgeleid³¹¹ en moeten door de schutter met behulp van een vizier op het doel worden gericht. De TOW heeft een dracht van ruim drie kilometer, de *Dragon* van één kilometer. Hiernaast had Dutchbat de beschikking over AT-4 antitankraketten, een wapen voor de kortere afstand.

De inzetbaarheid van de TOW als belangrijkste en in het terrein rond Srebrenica bruikbaarste wapen was van begin af aan problematisch. Al in maart 1994 adviseerde het Amerikaanse leger om TOW's van een bepaalde serie niet langer te gebruiken, omdat er problemen met de batterijen waren.³¹² De directeur Materieel Koninklijke Landmacht verbood daarop het gebruik ervan.³¹³ Vanuit Nederland werden TOW-raketten overgevlogen ter omruiling van de bij Dutchbat aanwezige TOW's. Het ging daarbij om 135 raketten.³¹⁴ Door afsluiting van de enclave was omruilen echter niet mogelijk.

Een andere mogelijkheid voor Dutchbat was om deze TOW's de enclave in te krijgen was door deze in diepvriescontainers de enclave in te smokkelen, maar in hoeverre dat gebeurd is wordt niet duidelijk. Daarover werd zowel binnen de KL Crisisstaf als bij Dutchbat destijds geheimzinnig gedaan.³¹⁵ Dit leek in elk geval eerder in de beginperiode van Dutchbat te zijn gebeurd dan ten tijde van Dutchbat III. Kapitein W. Melchers, in de eerste maanden van de Dutchbat III-periode belast met het bijhouden van de voorraden, was er niet mee bekend dat er TOW's de enclave bereikten. Ook Karremans trok in twijfel of dit gebeurd kon zijn, mede gelet op de omvang van de kisten waarin de TOW's werden vervoerd.³¹⁶ Of er nog bruikbare raketten er in de enclave aanwezig waren, was in ieder geval in Den Haag niet duidelijk.

Het onderhoud van de TOW's was problematisch. Elke 180 dagen dienden ze te worden getest met behulp van speciale apparatuur;³¹⁷ later werd deze termijn opgerekt tot 360 dagen.³¹⁸ Deze testapparatuur was niet opgenomen in de uitrusting van Dutchbat.³¹⁹ Defecte TOW's konden evenmin bij het *Support Command* in Lukavac (buiten de enclave) worden gerepareerd, als ze de enclave al uit kwamen, omdat de onderhoudsgroep daar niet bevoegd

309 BSG, doss. DV 1993. Nota souschef Operationele Zaken aan de minister d.t.v. CDS, 30/11/93, zonder nr.

310 SMG, 1007/25. Debriefing kapitein Hageman, 22/07/95.

311 Een dunne draad blijft na het afvuren verbonden tussen lanceerinrichting en raket; op die manier kan met stuursignalen de koers van de raket nog worden bijgestuurd.

312 SMG, 1005. Intern Memorandum DMKL MUN/SMV/Hfd Bur Behoeft Bepaling aan Log Base Split, 06/04/94, nr. Mun/1841/94.

313 SMG, 1005. Intern Memorandum DMKL/Afd Mun Sie Matvzg aan KL Crisisstaf G-4 Uitv, 31/03/94, nr. SMV/MUN/001/94.

314 SMG, 1005. Fax KL Crisisstaf G-4 Uitv aan 812 Transportgroep, 5 maart 1994, nr. Vleid/0604/001.

315 SMG, 1004. Verslag gesprek lkol E.G.M. Otterloo met SMG, 31/07/95. Zie ook SMG 1006/18. Verslag De Ruyter, 01/08/95.

316 Interview kapitein W. Melchers, 23/10/00. NIOD, Coll. Karremans; Correspondentie NIOD-Karremans, 25/11/00.

317 SMG, 1005. Fax C-1(NL) UNPROFOR SPT CMD aan Crisisstaf G4 Uitv, 16/05/94, nr. 715.

318 SMG, 1005. Fax C-1(NL) UNPROFOR SPT CMD aan Crisisstaf G4 Uitv, 15/11/94, nr. 761.

319 SMG, 1005. Fax C-1(NL) UNPROFOR SPT CMD aan Crisisstaf G4 Uitv, 08/06/94, nr. 762. .

was tot reparatie ervan.³²⁰ De KL Crisisstaf meende dat de test die elke 180 dagen moest plaatsvinden eenvoudig bij het bataljon zou kunnen worden uitgevoerd, maar de Directie Materieel van de Koninklijke Landmacht stelde daartegenover dat het geen eenvoudige test betrof.³²¹ Ze wilde daarom niet instemmen met de uitvoering van testen bij Dutchbat of *Support Command*.³²² Dit alles had tot gevolg dat defecte TOW's meer dan drie maanden niet inzetbaar waren door de lange omlooptijden tussen Srebrenica en Nederland, wanneer zij alleen dáár konden worden getest.³²³

Karremans, in oktober 1994 teruggekeerd van een verkenning naar Srebrenica, meldde de KL Crisisstaf dat er problemen met de stuurinrichtingen van de TOW's waren en dat daardoor niet alle wapensystemen inzetbaar waren. Hij stelde voor met de rotatie van Dutchbat III nieuwe stuurinrichtingen mee te nemen. Via een niet beveiligde telefoonverbinding kwam KL Crisisstaf er vervolgens met moeite achter dat van de in Srebrenica aanwezige afvuurinrichtingen er drie inzetbaar waren en drie niet.³²⁴

Voor maart 1995 stond daarna andermaal het omruilen van de TOW's op het programma.³²⁵ Door de blokkade van de enclave was dit echter onuitvoerbaar.

Na een bezoek aan Srebrenica rapporteerde chef-defensiestaf Van den Breemen in april 1995 aan minister Voorhoeve dat er geen zekerheid bestond over het functioneren van de TOW's en de Dragons.³²⁶ Tezelfder tijd liet ook Karremans de KL Crisisstaf weten dat de inzetbaarheid van zijn TOW- en Dragon-raketten 'uiterst discutabel' was door het ontbreken van testapparatuur. Door de gebrekkige opslagmogelijkheden was er sprake van vochtinwerking op de TOW's.³²⁷ De TOW-raketten waren voorzien van een indicator die van groen op rood sprong, aangevende dat de raket niet meer mocht worden gebruikt. De *Dragon* had soortgelijke problemen en bovendien zouden daar ook richtkijkers hebben ontbroken.³²⁸

De beperkte hoeveelheid TOW-munitie en de kwaliteit ervan was ook in het DCBC een punt van zorg.³²⁹ Den Haag kon echter geen oplossingen bieden. In mei 1995 werd slechts het verbod herhaald dat de in april 1994 afgekeurde TOW-raketten, die zich nog in de enclave bevonden, onder geen voorwaarde mochten worden gebruikt.³³⁰ Franken stelde na de val van de enclave bij de debriefing in Zagreb dat de TOW's nog voor 50 procent betrouwbaar

320 SMG, 1005. Notitie DMKL Man Bwpm gevoegd bij fax KL Crisisstaf G-4 Uitv aan 1(NL) VN SPTCMD, 17/06/94, nr 3644/32.

321 SMG, 1005. Intern Memorandum DMKL Bureau Bewapening, Systeemgroep Matdienstgoederen, Afd Manoeuvre/Sectie Bewapening, Projectbehandelaar TOW aan Log Vrbrd, 18/11/94, zonder nr.

322 CRST. Fax KL Crisisstaf G-4 Uitv aan o.m. Hfd G4 KL Crisisstaf en 1(NL) VN SPTCOMD S3, 29/11/94, nr. 4929/32.

323 SMG, 1005. Fax C-1(NL) UNPROFOR SPTCMD aan Crisisstaf G4 Uitv, 15/11/94, nr. 761.

324 CRST. Intern Memorandum KL Crisisstaf aan S4 Dutchbat, 28/10/94, nr. CRST/1172 en daarop gestelde aantekeningen.

325 SMG, 1005. Fax KL Crisisstaf G-4 Uitv aan LSO Bevo 1(NL) VN SPTCOMD S3, 29/11/94, nr. 4929/32.

326 DS. Nota Chef Defensiestaf aan de Minister en de Staatssecretaris, 06/04/95, nr. S05/061/1517.

327 CRST. Fax C 1(NL) VN INFBAT aan Commandant Crisisstaf, 10/04/95, nr. 089.

328 SMG, 1006/18. Verslag bezoek [SMG] kolonel Lemmen (plv C-11 Lumbl), 03/08/95.

329 DCBC, 2379. Verslag bunkeroverleg DCBC d.d. 21/04/95.

330 SMG, 1005. Fax KL Crisisstaf G-4 Uitv aan H/G4 KL Crisisstaf, S4 1 (NL) VN INFBT, maj Franken, 31/05/95, nr. 5759/3144.

waren.³³¹ In welke staat de *Dragons* verkeerden, blijft onduidelijk. Karremans kon zich dat niet herinneren.³³²

Achteraf gezien waren geavanceerde wapens als deze antitankraketten een blok aan het been, toen door de Servische omsingelingen geen aansluiting kon worden gevonden bij het logistieke systeem dat de inzetbaarheid ervan moest garanderen. Onderhoud of omruiling van defect materieel was onmogelijk. Wapenexperts raadden het afvuren van de TOW's ten sterkste af vanwege het gevaar van vroegtijdige ontploffing en problemen met de koersstabiliteit van de raketten.

Munitie was in algemene zin een probleem. De KL Crisisstaf slaagde er niet in inzicht te krijgen in de precieze voorraden hiervan in de enclave. De rapportages van het bataljon waren weinigzeggend. De verhoudingen tussen de verantwoordelijke functionarissen in de enclave en in Nederland, respectievelijk majoor Franken en luitenant-kolonel E.G.M. Otterloo van de logistieke sectie van de KL Crisisstaf, waren niet optimaal. Otterloo had verschillende malen per telefoon contact met Franken gezocht in de hoop iets te kunnen betekenen. Volgens Otterloo weigerde Franken hem goed te informeren. Het gevolg was dat er in Den Haag geen goed beeld bestond van de in de enclave aanwezige hoeveelheid en de soort munitie.³³³ Dutchbat stelde dat slechts 16 procent van de gebruikelijke munitievoorraad aanwezig was.³³⁴ Dat getal was vastgesteld bij de overname van Dutchbat II door Dutchbat III in januari 1995. Vermoedelijk was het getal een rekenkundig gemiddelde van alle munitiesoorten.³³⁵ Ook de voor materieel verantwoordelijke officier (Chief G-4) van *Sector North East* in Tuzla slaagde er niet in aan gegevens te komen: 'The unit has not been able to give me the figure of the ammo [ammunition] level. Their general answer is that the ammo level is low, but they have enough for self defence.'³³⁶

Hoe de voorraadpositie voor de verschillende soorten munitie lag, was onbekend. De KL Crisisstaf meende dat dit percentage ergens rond de 54 procent moest liggen. Die gegevens had het logistieke bataljon verschaft, ook al waren de cijfers daar onvolledig. Mogelijk veroorzaakte de hoeveelheid munitie waarover de A-compagnie in Simin Han beschikte een verschil. Die compagnie bezat zoveel munitie dat er zelfs schietoefeningen konden worden gehouden.³³⁷ Evenmin was in Den Haag bekend hoeveel TOW's van de geblokkeerde serie in Srebrenica aanwezig waren. Verzoeken van Den Haag om dat na te gaan, bleven onbeantwoord. Toen in mei 1995 een adjudant van de logistieke sectie van de KL Crisisstaf de enclave bezocht en niet meer terugkon, kreeg hij een verbod van Franken opgelegd om

331 SMG, 1007/23. Verslag debriefing majoor Franken, Kamp Pleso, 22/07/95. Er zou naar Zagreb zijn teruggekeerd met 32 verpakte TOW-raketten en 6 *Dragons* (SMG 1004/37).

332 NIOD, Coll. Karremans. Correspondentie NIOD-Karremans, 25/11/00.

333 SMG, 1004. Verslag gesprek lkol E.G.M. Otterloo, 31/07/95.

334 Dit getal werd consequent gehanteerd. Zie onder meer Notitie herbevo Dutchbat, z.d. [20/04/95], waarbij tevens was aangegeven dat 16 procent slechts voldoende was voor het voeren van

een verdediging voor 24 uur tegen een niet gemechaniseerde tegenstander (DCBC, 436), en Karremans' getuigenis voor het Tribunaal op 03/07/96 (Case No. IT-95-18-R61).

335 NIOD, Coll. Karremans. Correspondentie NIOD-Karremans, 25/11/00.

336 NIOD, Coll. Brantz. HQ Sector North East Memo Chief G4 to CO, DCO, A/COS, Ch G2/G3, 15/06/95.

337 SMG, 1006/18. Verslag gesprek De Ruyter, 01/08/95.

logistieke gegevens te verzamelen. Mogelijk had dit te maken met het feit dat veel materieel werd vermist (zie verder het hoofdstuk ‘Vertrek van Dutchbat uit de enclave’).³³⁸

Ook voor de ABiH waren geavanceerde wapens een probleem. De ABiH beschikte in de enclave over antitankwapens, maar wist daar slecht mee om te gaan en was niet op de hoogte van de techniek van die wapens. Er was een redelijk aantal antitankwapens van het type RPG-7 (korte dracht) aanwezig. Het was Dutchbat opgevallen dat de ABiH deze RPG-7, waarmee tot driehonderd meter kon worden gevuld, soms op afstanden van duizend meter inzette. De oorzaak daarvan moest volgens compagniescommandant Groen gezocht worden in onkunde, en vermoedelijk deden ze zit ook deels om elkaar te laten zien dat men die durfde af te vuren.³³⁹

De ABiH was sedert 1994 in bezit van het antitankwapen ‘Red Arrow’. Daar bestonden twee types van, de *Red Arrow-8* (in China ontwikkeld) en de oudere *Red Arrow-73* (een in licentie geproduceerde zogeheten Sovjet AT-3 Sagger). De *Red Arrow-8* had betere richtmiddelen, een hogere trefkans en een beter doordringingsvermogen. Positiebepaling tijdens de vlucht vond plaats door het volgen van de infraroodstraling van de raket en het draadgeleid doorgeven van correcties. Zonder gedegen opleiding en regelmatige simulatortraining was de kans om een bewegend doel te raken echter gering. Beide wapens wogen ruim elf kilo, werden ingezet vanaf een lanceerinrichting op een driepoot en hadden een maximumdracht van drieduizend meter.³⁴⁰

Red Arrows van het nieuwste type waren in het voorjaar van 1995 de enclave binnenge-smokkeld. Niemand van de ABiH in de enclave was echter opgeleid in het gebruik van deze *Red Arrow*. De gebruiksaanwijzing was in het Engels. Op bevel van Orić hadden – nota bene – twee VN-tolken de gebruiksaanwijzing vertaald uit het Engels. Zowel de gebruiksaanwijzing als de vertaling raakten daarna echter zoek. Op 6 juli ontving de 28e Divisie via militair berichtenverkeer uit Tuzla opnieuw uitleg over het gereedmaken en lanceren van de *Red Arrow*.³⁴¹

Hoe weinig de 28e Divisie bekend met dit wapen was, bleek toen in mei een raket was geassembleerd en per ongeluk afgevuurd. Drie mensen raakten gewond toen de raket zich boorde in de muur van de ruimte waarin zij zich bevonden. Gelukkig was de explosieve lading nog niet aangebracht in de raket. Op 9 juli deed de ABiH pogingen de raket in te zetten tegen een van de tanks die vanuit Pribićevac de stad beschoot. De raket schoot hoog de lucht in en raakte de bomen. Een tweede raket sloeg een paar honderd meter verder in de grond. Bij het laden van een derde raket bleek het trekmechanisme kapot te zijn waardoor de lanceerinrichting niet langer bruikbaar was. Aansluitend werd de *Red Arrow* door de ABiH als een onbetrouwbaar wapen aangemerkt. Er waren toen nog elf raketten over.³⁴²

Overwegingen bij Dutchbat omtrent de blocking positions

Na ontvangst van de opdracht zette kapitein Groen samen met zijn plaatsvervanger op een rijtje hoe de opdracht het beste kon worden uitgevoerd. Zijn plaatsvervanger was kapitein

338 SMG, 1004. Verslag gesprek lkol E.G.M. Otterloo met SMG, 31/07/95. Tekorten die al bij Dutchbat I waren begonnen, waren opgelopen tot 12,6 miljoen gulden.

339 Interview J. R. Groen, 05/07/99.

340 MID/KL. DOKL, Afd Inlichtingen en Veilig-

heid, Sectie Inlichtingen, WeekINTSUM nr. 11/94, 15 maart – 21 maart 1994. Stg Confi.

341 MID, CD-ROM's. ABiH 2. Korpusa aan Komandi 28. D Kov, 06/07/95, Str. pov. br. 02/1-700/2.

342 Rohde, *Endgame*, p. 71.

DE VAL VAN SREBRENICA

RPG-antitankwapen.

T-54/55 tank.

P.J. Hageman, die door Franken ook als commandant van de *blocking positions* was aangewezen. De klus moest worden geklaard met zes YPR's en vijftig infanteristen. Zagreb ging er overigens van uit dat hiervoor 120 manschappen beschikbaar waren.³⁴³ Vijftig man was echter ongeveer alles dat het bataljon nog aan infanteristen bijeen kon schrapen. Van de 430 Dutchbatters die er nog over waren, waren er niet meer dan tweehonderd infanterist; de overigen waren ondersteunend of medisch personeel. Van deze tweehonderd infanteristen bemanden de overigen de OP's.³⁴⁴

Groen worstelde met het probleem dat wanneer Dutchbat al te openlijk aan de zijde van de ABiH ging vechten en het vuur op de Bosnische Serven opende, het door de VRS als vijand kon worden beschouwd. De onpartijdige VN-status ging dan verloren en de voornaamste taak, de bescherming van de bevolking, zou dan in het gedrang komen. De VRS zou Dutchbat als neutrale VN-eenheid moeten blijven zien, en niet als combattant. Groen meende dat hij dat kon bereiken, en wel door met de *blocking positions* opstellingen te kiezen tussen de VRS en de bevolking. Groen had eerder bij de OP's trachten te voorkomen dat Dutchbat partij koos en wilde dit principe nu ook bij de uitvoering van de *blocking positions* hanteren. Op die manier wilde hij nu voorkomen dat er slachtoffers onder de bevolking zouden vallen.³⁴⁵

De opdracht zoals deze op papier door majoor Franken was geformuleerd, werd dan ook niet precies zo gebrieft door Groen aan zijn ondergeschikten, en daardoor ook niet precies zo uitgevoerd. Die andere uitvoering leek overigens niet alleen het gevolg van een gebrekkige briefing van hogerhand, maar ook van de keuze van Groen. Diens eigen plan was namelijk om zo veel mogelijk inlichtingen te verzamelen. Als de *blocking positions* het gevecht met de VRS zouden aangaan en door de Serven gebonden zouden raken aan die plek, dan konden de Dutchbatters niet meer zien wat er zich verder in het terrein afspeelde. Bij het geven van de opdracht aan de luitenants werd dan ook niet gezegd dat met alle beschikbare middelen voorkomen moest worden dat de VRS in de richting de stad zou oprukken; voor Groen en de meeste anderen was zo klaar als een klontje dat dat met de *blocking positions* niet kon.³⁴⁶ Zijn opdracht luidde dan ook: probeer te onderkennen waar de VRS de enclave wil binnendringen, waar men naartoe wil, en langs welke opmarsroute. Dutchbat moest niet het gevecht aangaan, want daarvoor had het bataljon de middelen niet. Evenmin mocht men zich laten binden door de VRS.³⁴⁷

Groens interpretatie van de opdracht was dus om zo veel mogelijk verdere escalatie te voorkomen en te proberen deëscalerend op te treden. Alleen bij een directe aanval moest worden overgegaan tot zelfverdediging, als dat nodig was. Dat was conform de bestaande *Rules of Engagement*, en niemand had bepaald dat die niet meer van toepassing waren. Dutchbat was al een paar dagen flink beschoten. Er waren OP's ingenomen en krijgsgevangenen gemaakt. De zaken dreigden te escaleren, en naar Groens gevoel was het moment genaderd dat de VRS de enclave wilde innemen – behalve als er luchtsteun zou komen. Heel Dutchbat verkeerde dan ook in de veronderstelling dat die zou komen; de heersende

343 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRS Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 10/07/95.

344 Zie Rohde, *Endgame*, p. 400, n. 2. Groen miste 40 van zijn 147 personen sterke compagnie, 42 man bevonden zich op de OP's, 10 waren belast met wachtdiensten, 19 gingen mee met de

blocking position. De overigen behoorden tot het staf-, keuken-, verbinding- of administratief personeel of bemanden de *Opsroom*.

345 Zie verslag Groen in *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 296.

346 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

347 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

stemming was dat er anders weinig meer viel te doen tegen de inname van de enclave. Als de luchtsteun niet zou komen, dan zou de inname van de enclave op twee manieren verlopen: met veel slachtoffers of met (relatief) weinig slachtoffers. Met als zwaarste bewapening een .50-mitrailleur en ondeugdelijke antitankwapens kon immers weinig worden gedaan om VRS-tanks tegen te houden, zo was Groens redenering. Hij kon zich later niet meer herinneren of er met de bataljonsleiding overleg was geweest over de *Rules of Engagement*. De conclusie dat deze geldig bleven trok hijzelf, op basis van de omstandigheden en na overleg met zijn plaatsvervanger Hageman.³⁴⁸ De bataljonsstaf had op dit punt inderdaad geen eigen opvattingen aan Groen bekendgemaakt.³⁴⁹

‘Voorkom het doordringen van de VRS in de stad’ zag Groen als een wel heel moeilijke opdracht. Als de VRS zich niet zou storen aan de *blocking positions*, wat dan te doen? Het risico bestond dat de zaak dan zou escaleren doordat de Serven het zware materieel, dat om de enclave heen stond, in zouden zetten. Dat zou veel doden onder de bevolking tot gevolg hebben. Eerder was de VRS ook niet teruggeschrokken van het gebruik van geweld tegen de bevolking. Nog los van de onbetrouwbaarheid van de antitankwapens was het voor Groen – achteraf – de vraag wanneer die dan zouden moeten worden ingezet en welk doel ermee moest worden bereikt. Er kon een voertuig mee worden uitgeschakeld, maar dat was een tijdelijk succes, en wat was dan het gevolg?³⁵⁰ Dat de VRS dan niet gericht op de *blocking positions* ging vuren, was niet zeker. In de regel was het vuur dat de VRS op Dutchbat uitbracht intimiderend, maar het kwam wel vaak zo dichtbij dat er soms twijfel bestond of er wel bewust naast de voertuigen of opstellingen werd gericht.³⁵¹ Bij een mogelijke inzet van de TOW-antitankwapens op de OP’s was al eerder als richtlijn gehanteerd deze alleen af te vuren wanneer de VRS op vernietiging van de OP uit was. Inzet van de TOW zou daarbij niet alleen tot escalatie hebben geleid, maar had ook veel weg van zelfmoord, omdat de schutter open en bloot op het dak van de OP het wapen moest bedienen.³⁵² Er waren geen voertuigopstellingen voor de zware TOW’s beschikbaar. Om deze veilig af te vuren en op het doel gericht te houden, moest dat bij voorkeur onder pantser geschieden. Omdat met het herladen van de afvuurrichting enige tijd was gemoeid, moest bij voorkeur in paren worden gewerkt.

De aanwijzingen die Groen aan het personeel van de *blocking positions* gaf voor het openen van vuur, was om eerst over de hoofden heen te vuren. Pas als de VRS het personeel daadwerkelijk beschoot, en het voor de eigen veiligheid van belang was het vuur te openen om weg te komen, dan mochten de commandanten dat ter plekke zelf beslissen. Zij zouden het bevel geven wanneer verder moest worden gegaan dan vuren over de hoofden heen.³⁵³ Achteraf zei Hageman dat de opdracht had moeten inhouden om gericht te schieten. In overleg met Groen had hij echter de conclusie getrokken dat dit nauwelijks uitvoerbaar was. De werkwijze moest zijn eerst over de hoofden heen te vuren en pas daarna gericht. De manschappen waren dan ook gebriefd om alléén gericht vuur uit te brengen ter zelfverdediging.³⁵⁴ Kapitein C.J. Matthijssen gaf zijn personeel dat aan de *blocking positions* werd

348 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

349 NIOD, Coll. Karremans, Correspondentie NIOD-Karremans, 25/11/00.

350 Interview J. R. Groen, 05/07/99.

351 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke

debriefingsverklaring (15).

352 SMG, 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, 22/07/95.

353 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

354 SMG, 1007/25. Debriefing kapitein Hageman, 22/07/95.

toegevoegd, evenmin de opdracht tot gericht vuren. Wel gaf ook hij de opdracht om indien noodzakelijk over de hoofden heen te schieten.³⁵⁵ Majoor Franken had dat trouwens al bij de bevelsuitgifte bepaald, zo herinnerde ook de daar aanwezige kapitein Melchers zich.³⁵⁶ Omdat tijdens de inrichting van de *blocking positions* een defecte YPR moest worden omgeruild, kwam Hageman nog een keer op de compound in Srebrenica en nam Groen daar de situatie nog eens met hem door. De gedachte bleef ook toen het niet tot escalatie te laten komen, zicht op de VRS te houden zodat de Bosnische Serven niet om de *blocking positions* heen konden trekken, en als scherm tussen de bevolking en de VRS te blijven staan. Intussen bleek dat de VRS niet gericht op de *blocking positions* vuurde als dat niet nodig was. Dat betekende, concludeerden Groen en Hageman, dat de VRS ook niet op de bevolking zou gaan schieten zolang een *blocking position* zich daarvoor bevond.³⁵⁷ De vraag wanneer Dutchbat de posities in de *blocking positions* zou moeten loslaten hadden Groen en Hageman beantwoord door te zeggen dat dit moest gebeuren wanneer de ABiH – die als onvoorspelbaar was gekenschetst – de strijd opgaf, er YPR's ten onder dreigden te gaan, of wanneer de VRS om de *blocking position* heen zou trekken en er geen *Close Air Support* kwam.³⁵⁸ Als Dutchbat een aanval op de stad onderkende, dan zou de B-compagnie proberen de burgers de stad uit te krijgen in de richting van Potočari, waar het nog rustig was.³⁵⁹

Ook al was Hageman aangewezen als commandant van de *blocking positions*, het was Groen die vanuit de compound in Srebrenica per radio aan de touwtjes trok. Groen bevond zich voortdurend in de *Opsroom* van de B-compagnie, leidde van daaruit de acties en coördineerde alle verplaatsingen. Groen gaf de *blocking positions* geen eigen radiofrequentie maar gebruikte het compagniesnet. Dat was bedoeld om alle meldingen van de OP's bij elk voertuig terecht te doen komen. Op die manier bleef het personeel maximaal geïnfomeerd, ook wanneer door het bergachtige terrein de verbindingen per radio problemen zouden opleveren. Bovendien had Groen alle YPR's dan zelf aan de lijn, voor het geval Hageman mocht uitvallen. Hij kon dan rechtstreeks overleg plegen met de YPR-commandanten. Qua aantal stations op het radionet was dat geen probleem, ook al omdat OP-U, OP-S en OP-F niet meer bestonden.³⁶⁰

Groen beschouwde Hageman als zijn ogen in het veld en had hem opgedragen zoveel mogelijk te verkennen en te melden, temeer omdat het niet mogelijk was om vanuit één plaats het gehele terrein te overzien. Verder hield Groen voortdurend contact met Franken.³⁶¹ Hij had daardoor niet het idee gehad dat hij aan zijn lot was overgelaten, maar het was hem wel duidelijk dat de staf nu het spannend zou kunnen worden weinig voor hem kon doen. Hij moest de klus zelf klaren, zo realiseerde hij zich.³⁶² Tijdens de operatie met betrekking tot de *blocking positions* had Franken de gevechtsleiding in handen³⁶³ en hij handelde ook het berichtenverkeer af. Karremans was daarbij wel in de *Opsroom* aanwezig, maar toch bevreedde het een lid van de Sectie-operaties dat de plaatsvervangend bataljonscommandant bij een dergelijke crisis de operaties leidde. Binnen de bataljonsstaf was daar-

355 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (41).

356 Interview W. Melchers, 23/10/00.

357 Interview J. R. Groen, 05/07/99.

358 SMG, 1007/25. Debriefing kapitein Hageman, 22/07/95.

359 Zie verslag Groen in Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 297.

360 Interview majoor J. R. Groen, 05/07/99.

361 SMG, 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, 22/07/95.

362 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

363 Debriefing kapt Wieffer S-2/Opsroom, 22/07/95.

om wel te horen dat het niet goed was dat de commandant ook niet af en toe zelf op radio was te horen.³⁶⁴

10. De vroege ochtend van 10 juli: verrichtingen van Dutchbat op de *blocking positions*

De taak de *blocking positions* te bezetten viel dus toe aan de B-compagnie. Deze werd versterkt door de C-compagnie in Potočari, die met vier YPR's steun leverde aan de B-compagnie ten behoeve van de *blocking positions*. Aanvankelijk vier en later zes YPR's stonden gereed voor dit doel, met nog beschikbare munitie en brandstof. Deze zogeheten *Quick Reaction Force* was de bataljonsreserve die na de verovering van OP-E tot stand was gekomen voor het geval de nieuw ingerichte OP-S en OP-U zouden worden belaagd. Voor een eventuele inzet voor dat doel was het terrein intensief verkend en waren er locaties uitgeprobeerd.³⁶⁵ De pelotonscommandanten en hun plaatsvervangers hadden mogelijke opstellingen voor de YPR's bekeken. Die opstellingen bevonden zich op de doorgaande wegen en hadden goed zicht op het terrein. Zij waren alleen verkend, niet voorbereid. De bodemgesteldheid liet het graven van opstellingen niet toe en er was evenmin brandstof en materiaal voor. De *blocking positions* zouden dus worden ingericht op plaatsen die eerder verkend waren.

Deze bataljonsreserve of *Quick Reaction Force* vertrok op 10 juli 03.15 uur uit Potočari onder commando van eerste luitenant V.B. Egbers. Feitelijk was Egbers plaatsvervangend commandant; de commandant van de *Quick Reaction Force* was eerste luitenant E.C.M.J. Koster. De bataljonsstaf hield Koster echter achter in Potočari om de aflossing van het bataljon te regelen. Dat maakte op Egbers een merkwaardige indruk: op een moment dat het tot een daadwerkelijke inzet van de *Quick Reaction Force* kwam, bleef de commandant ervan achter. Koster en Egbers hadden juist gezamenlijk geoefend.³⁶⁶ Koster had meer 'rupservaring', maar omdat hij het te druk had met de aflossing, had Franken niet hem maar Hageman als commandant van de *blocking positions* aangewezen.³⁶⁷ Vanuit de C-compagnie was bovendien nog een extra ploeg voor de *blocking positions* geformeerd.³⁶⁸

Compagniescommandant Matthijssen was de avond van de 9e juli met de mededeling gekomen: 'We moeten steun leveren aan de Bravo-compagnie voor de *blocking positions*. Wie wil?' Iedereen had elkaar toen een beetje schaapachtig aan zitten kijken, waarna enkelen, onder wie luitenant Van Duijn, zich als vrijwilliger meldden.³⁶⁹ Een *Forward Air Controller* ging in eerste instantie niet mee met deze groep.

Over de ideeën en verwachtingen die leefden bij het personeel dat de *blocking positions* moest inrichten, is weinig opgetekend. Volgens sergeant 1e klas A.A. Batalona van de B-compagnie schikte iedereen zich in de opdracht en werd er niet tegengesputterd. Dutchbat rekende op hulp van de NAVO en geloofde niet dat de VRS het Dutchbat-personeel wilde uitmoorden. Soldaat 1e klas S. Veer van de Onderhoudsgroep daarentegen, die ook meeding

364 SMG, 1007/25. Debriefing sergeant-majoor Van Meer, toegevoegd S3, 22/07/95.

365 *Dutchbat in Vredesnaam*, pp. 274-275. Volgens kapitein Wieffer had Dutchbat II deze posities al verkend. (Debriefing, 22/07/95).

366 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

367 SMG, 1007/23. Verslag debriefing majoor Franken, 22/07/95.

368 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (34).

369 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

naar de *blocking positions*, verklaarde in oktober 1995 er zeker van te zijn geweest dat hij zijn dood tegemoet reed.³⁷⁰

Het was de bedoeling om vier *blocking positions* in te richten. De naamgeving rond de *blocking positions* is ingewikkeld; dat komt vooral doordat in de hectiek van de situatie de bemanning ervan zich regelmatig verplaatste. Waar in de tekst hierna gesproken wordt van een van de specifieke *blocking positions* (Bravo-1 tot en met 4), wordt hiermee de oorspronkelijke plaats van die *blocking position* bedoeld, zoals die is aangegeven op het kaartje ‘Verloop van de gevechten 6-12 juli 1995’ (p. 2104). Gaat de bemanning van een van de *blocking positions* in een YPR naar een andere plek, dan wordt dit aangeduid met de term ‘de bemanning van’ de betreffende *blocking position*. De plaatsen van de vier *blocking positions* zoals die oorspronkelijk waren bedoeld zijn met een kruisje aangegeven op het kaartje ‘Verloop van de gevechten 6-12 juli 1995’. Ten behoeve van het overzicht bij dit relaas volgt nu eerst een tabel waarin die oorspronkelijke positie is opgenomen. Hij heeft alleen betrekking op de situatie van 10 juli. Vermeld is waar de plaats is waar een *blocking position* zich aanvankelijk bevond, welke commandanten die in het verhaal voorkomen hierbij hoorden, over hoeveel voertuigen (YPR’s) elke *blocking position* beschikte. In dit schema is de *blocking position* Bravo-2³⁷¹ (dit was oorspronkelijk de eerste *blocking position* in de weg van Zeleni Jadar naar Srebrenica) weggelaten. Deze plaats speelde in de praktijk geen rol omdat het overzicht vanaf Bravo-4 (wat verderop op deze weg) beter was (zie hierna).

De *blocking positions* zoals op 10 juli:

<i>Blocking position</i>	Commandanten/FAC	Locatie	YPR’s
Bravo-1	Egbers	Stupine (west van Sreb.)	2
Bravo-3	Van Duijn	bij OP-H, oost van Sreb.	1
Bravo-4	Mustert	haarspeldbocht in weg Zeleni Jadar – Srebrenica, bij hoogte 424	2

Ter aanvulling op de tabel het volgende. De commandant van de *blocking positions*, Hageman, bevond zich met de zesde YPR niet voortdurend voorin bij een van de genoemde *blocking positions*. Daarnaast waren er *Forward Air Controllers* in het gebied: Voskamp bij Bravo-1, en een aantal niet aan *blocking position* gebonden *Forward Air Controllers*. Die laatste groep bestond uit commando’s van Dutchbat en de Britse *Joint Commission Observers* (JCO’s) bij het bataljon, en een reserve van de commando’s die op de compound bleef. Commando’s en JCO’s bevonden zich op 10 juli eerst bij OP-H, later bij hoogte 469 (ten westen van Srebrenica, een kilometer ten noorden van Bravo-1).

Bravo-1 was op een plek bij Stupine, op de hoge grond ten westen van de stad Srebrenica. Daarvandaan was goed zicht op de weg die van Zeleni Jadar afdaalde naar de stad. De plaatsen voor Bravo-4 (en Bravo-2) bevonden zich op deze weg in de twee haarspeldbochten

³⁷⁰ *Algemeen Dagblad*, 14/10/95.

³⁷¹ Bravo-2 werd ook wel aangeduid als Bravo-1A.

die de weg kende. De plek voor Bravo-3 bevond zich bij OP-H, ten oosten van Srebrenica op de weg die vanaf de 1013 meter hoge Kvarac via Crni Guber steil naar de stad afdaalde. Vanaf Bravo-2 was minder van de route naar de stad te zien dan vanaf Bravo-1. Bravo-2 lag ongeveer één kilometer voor Bravo-4, en zou het eerste obstakel zijn geweest dat de VRS op zijn weg naar beneden zou zijn tegengekomen. Omdat vanuit Bravo-4 de positie van Bravo-2 kon worden bestreken, kwam *blocking position* Bravo-2 in de praktijk te vervallen.

In de nacht van 9 op 10 juli verplaatsten de YPR's zich eerst vanaf Potočari naar de compound in Srebrenica. Nadat luitenant Egbers zich met zijn vier YPR's bij kapitein Groen had gemeld, vertelde deze hem dat hij geen enkel zicht meer had op het zuidelijk deel van de enclave, omdat de OP's in dat gebied waren opgerold. Groen wist niet precies waar de VRS zich bevond; het zorgelijke aan de toestand was dat de VRS voor de toegang tot de stad kon staan voor iemand het wist. Daarom moesten de *blocking positions* snel worden betrokken. Egbers kreeg de opdracht mee er vooral voor te zorgen niet betrokken te raken bij de verdedigingslijn van de ABiH, omdat Groen vreesde dat Dutchbat daar zou worden vastgehouden, en dat was niet de bedoeling.³⁷² Groen gaf luitenant Van Duijn de aanwijzing om naar de positie Bravo-3 te gaan, omdat deze dat gebied goed kende.³⁷³

Ook was er overleg tussen Groen en de Britse JCO's over geschikte plaatsen voor de *Forward Air Controllers*. Groen wilde twee *Tactical Air Control Parties* op de been brengen: een *Forward Air Controller* (Voskamp) op Bravo-1 om de westelijke flank af te dekken, en een *Forward Air Controller* van de JCO's voor de oostelijke flank bij OP-H op Bravo-3. De JCO's vroegen daarbij om hulp van een door commando's van het verkenningspeloton van Dutchbat te bemannen groep. Franken stemde daarmee in.³⁷⁴

In de vroege ochtend van 10 juli meldde *Forward Air Controller* sergeant Voskamp zich bij Franken in de *Opsroom* in Potočari, waar ook Karremans aanwezig was. Hij kreeg opdracht om samen met de tweede onderofficier *Forward Air Controller* rechtstreeks naar Bravo-1 te gaan en zich voor te bereiden op mogelijke luchtsteun. Franken benadrukte, naar Voskamp zei, dat de eigen veiligheid voorop moest staan.

Op het moment dat de YPR van de compound in Potočari wilde vertrekken, werd deze juist beschoten met granaten. Voskamps collega-*Forward Air Controller* stortte in. Hij durfde niet mee en was totaal in paniek. Franken praatte op de betrokkene in, maar het bleek niet meer mogelijk hem mee te nemen. Hij moest zich onder medische behandeling stellen. Na dit oponthoud ging Voskamp als enige *Forward Air Controller* in zijn YPR met chauffeur vanaf de compound in Potočari op weg naar de positie van Bravo-1. Halverwege raakte de YPR echter defect; de chauffeur had door alle opwinding verzuimd om de dekzeiltjes van de motor af te halen, waardoor deze oververhit was geraakt. Met water uit de jerrycans werd geprobeerd de motor af te koelen, maar niets kreeg deze weer aan de praat. Na een bericht aan de compound in Srebrenica hieromtrent kwam er een voertuig – een Mercedes, geen YPR – van de B-compagnie. Voskamp kon daardoor alleen zijn belangrijkste spullen meenemen. Hij ging met de chauffeur naar de positie Bravo-1, waar luitenant Egbers met zijn YPR zichtbaar op een heuvel stond. De ploeg van de commando's en de JCO's stond zichtbaar op

372 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

373 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

374 SMG, 1007/23. Verslag debriefing majoor Franken, 22/07/95.

een andere heuvel.³⁷⁵ Wat Voskamp op dat moment echter nog niet wist, was dat deze commando's en JCO's net als hij óók actief zouden worden als *Forward Air Controller*.

Zo waren naast de eigen *Forward Air Controller* tevens een *Forward Air Controller* van de commando's en ook de Britse JCO's in het zuidelijk deel van de enclave aanwezig.

Rond 05.00 uur waren alle drie *blocking positions* die in de praktijk tot stand kwamen, op Bravo-1, -3 en -4, gerealiseerd en in afwachting van de dingen zouden gaan komen. Bij het licht worden om 04.30 uur kregen de JCO's vanuit Sarajevo te horen dat *Close Air Support* om 06.00 uur beschikbaar was, met een reactietijd tussen VRS-actie en de luchtsteun zelf van veertig minuten.³⁷⁶ Toen op de *blocking positions* de opstellingen waren ingenomen, waren eventuele doelen voor *Close Air Support* zichtbaar en was het weer goed. Ook de verbinding met de *Forward Air Controllers* was goed. Deze hadden vier mogelijke doelen geïdentificeerd: VRS-tanks en -artillerie, die echter op dat moment geen vuur op de *blocking positions* uitbrachten. Welke beslissingen er moesten worden genomen wanneer infanterie te voet, zonder steun van tanks of artillerie, een *blocking position* omtrok en de stad binnentrok, was niet duidelijk. Daar waren op dat moment nog geen beslissingen over genomen waarmee het Combined Arms Coordination Center (CAOC) in Vicenza bekend was. Ook Zagreb had daar trouwens geen ideeën over, en het was bij discussies over de opzet van de *blocking position* ook niet echt ter sprake gekomen.³⁷⁷

Nog voordat de YPR's op weg gingen om hun posities bij de *blocking position* in te nemen, waren hevige gevechten gemeld in het front van de in te nemen opstellingen. Die concentreerden zich rond de strategisch gelegen hoogte 664 halverwege de weg van Zeleni Jadar naar Srebrenica-stad. Door het mooie weer konden Dutchbatters goed zien hoe de Bosnische Serven met tanks oprukten en de dorpen zuiverden. De VRS schoot de langs de weg verspreid staande huizen systematisch in brand, mogelijk omdat ABiH-militairen die zich nog verweerden die huizen ter verdediging hadden ingericht. Het patroon was dat de tanks eerst een granaat door het dak van een huis schoten en vervolgens de vluchtende mensen opjoegen door met mitrailleurs op hen te schieten. Daardoor vielen de bewegingen van de VRS wel duidelijk te volgen; huis voor huis ging in vlammen op. De gevechten tussen ABiH en VRS konden alleen worden gevolgd door naar het geweervuur te luisteren. De precieze sterkte van de VRS bleek moeilijk in te schatten. ABiH-militairen meldden dat 220 man VRS bij OP-F de enclave waren binnengetrokken. Op de flanken van de hellingen nam Dutchbat slechts kleine groepjes oprukkende VRS-infanteristen waar die, zonder rollend materieel, met vuur en beweging voorwaarts gingen.³⁷⁸

De laatste slag om de enclave tussen VRS en ABiH

Rond 05.00 uur zette de ABiH een tegenaanval in in de richting van Pustumlići, de hoogte Živkovo Brdo en Zeleni Jadar. ABiH-eenheden slaagden erin bij Živkovo Brdo in de rug van de VRS te komen en hen te isoleren, terwijl andere eenheden als afleidingsmanoeuvre de VRS aanvielen. De tegenaanval was succesvol en noodzaakte de VRS tot terugtrekken. In enkele uren werd zo de terreinwinst van de VRS van dagen tenietgedaan en werden er wapens buitgemaakt.³⁷⁹ De VRS moest zelfs een gewonde achtergelaten. Welk lot deze gewonde was

375 Interview sergeant R. Voskamp, 08/10/98.

376 Vertrouwelijke informatie (1).

377 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 0355Z, 0408Z.

378 Interviews R. Voskamp, 08/10/98 en J.E. Mustert, 18/06/99.

379 Interview Sadik Vilić, 15/04/98.

beschoren, is niet bekend. Twee soldaten van de 283e Brigade van de ABiH zouden een VRS-tank tot op dertig meter hebben kunnen naderen, maar zagen kennelijk geen kans deze uit te schakelen. Dat leidde tot een sterk verbeterde stemming onder de ABiH-soldaten. Op een zeker moment lieten ABiH-militairen aan luitenant Mustert weten dat zij een schitterende overwinning hadden behaald. Zij zeiden terug te trekken richting Srebrenica om er te gaan slapen. Die mededeling wekte bij Mustert grote verwondering.³⁸⁰ Het leek erop dat de ABiH de VRS had teruggedreven of dat de VRS zich had teruggetrokken, maar veel zicht had Dutchbat daar na het verlies van de zuidelijke OP's niet op.

De vreugde bij de ABiH was niet van lange duur. De VRS voerde versterkingen aan en viel in de middaguren opnieuw aan. In de daarop volgende gevechten wist een deel van de ABiH-linies geen stand te houden, ook al ontwikkelde zich volgens ABiH-rapportages een man-tegen-man-gevecht. De VRS beschoot de linies, waarna grote aantallen ABiH-soldaten hun posten verlieten. Dat leidde tot het uiteenvallen van de eenheden en desorganisatie. De bevelvoering functioneerde niet langer en de 282e Brigade van Ibro Dudić stortte in. De bevolking sloeg op de vlucht, en met hen een groot aantal ABiH-soldaten, op zoek naar familieleden. Het was dus een tijdelijke overwinning die de ABiH in de vroege ochtenduren had geboekt; deze kon niet in langduriger winst worden omgezet. Het effect van de ABiH-tegenaantal was snel weer tenietgedaan. Met een hergroepering trachtte de ABiH het tijt keren, maar rond 16.00 uur bevond de VRS zich weer op de eerdere posities bij Bojna, vlak voor de stad.³⁸¹

De Dutchbatters in *blocking position* Bravo-1 zagen slechts een betrekkelijk leeg terrein, waarin af en toe een tank tevoorschijn kwam. Van een tankaanval op de enclave was geen sprake. De vier VRS-tanks beschoten Srebrenica wel, maar traden niet in tactisch verband op ter verovering van terrein. De VRS gebruikte zijn tanks (type T-54/55, maximumdraagwijdte vijftienhonderd meter) eerder als vuursteun. Het patroon was dat een tank een paar keer schoot en dan weer wegging. De ABiH bleef zich wel in kleine groepjes naar het zuiden begeven; de Moslims zeiden luitenant Egbers dat dat was om een VRS-tank buiten gevecht te stellen. De ABiH slaagde daar echter niet in.³⁸²

Luitenant Van Duijn richtte op de hem toegewezen positie (Bravo-3) ten oosten van de stad een waarnemingspost in, op een plek waar enige dekking was bij beschietingen. Van daaruit zag hij vrij veel kleine, ongeorganiseerde groepjes ABiH-militairen, slechts bewapend met Kalashnikovs door het terrein bewegen. De nog aanwezige bevolking leek blij te zijn met de aanwezigheid van Dutchbat. Een dag lang rouleerde het personeel van deze *blocking position* over deze waarnemingspost. Van twee tanks konden de posities worden bepaald: één ten zuiden van Pribićevac en één op de verharde weg nabij Bojna. Vanuit Bravo-3 kon Van Duijn tevens zien dat de VRS Srebrenica vanuit Pribićevac beschoot met artillerie: twee houwitser (type 2S1, 122 mm self-propelled) en tanks met de loop omhoog.

Dat vuur was eerst over Bravo-3 heen op de stad gericht, maar kwam soms dichtbij. In de loop van de ochtend vielen twee inslagen vlakbij en later weer enkele. Huizen waar de YPR vlak naast stond werden in elkaar geschoten. 'Dat is vrij indrukwekkend', aldus Van Duijn. Het vrij nauwkeurige vuur moest zijn geleid door artilleriewaarnemers die zicht hadden op het terrein. Overeenkomstig de gegeven richtlijnen trok het personeel zich vanwege het

380 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

262.

381 Sefko Hodžić, *Otprecaceni koverat*, pp. 259-

382 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

gevaar van granaatscherven terug in de YPR. Van Duijn had niet het idee dat de VRS gericht op hen schoot.³⁸³

De ABiH rapporteerde overigens wel aan Tuzla dat de VRS een YPR van Dutchbat met vijf tankgranaten had beschoten. Die kwamen echter niet in de directe nabijheid van Dutchbat terecht en Dutchbat reageerde er niet op, aldus de rapportage. Volgens de lokale ABiH-commandant Bećirović had Dutchbat zijn bewegingen zoveel mogelijk gereduceerd. In een gesprek met de chef-staf van het 2e Korps van de ABiH, Budaković, dat Bećirović rond 13.00 uur voerde, vroeg hij zich af wat Dutchbat naar boven toe rapporteerde. Bećirović dacht dat Dutchbat naar boven toe een verkeerde voorstelling van zaken gaf. Hij stelde dat Dutchbat tweemaal door een VRS-tank was beschoten en dat er tot dan drie OP's waren ingenomen, en concludeerde dat Dutchbat daartegen geen actie ondernam. En dat terwijl Dutchbat tegelijkertijd Bećirović verweet dat de ABiH het bataljon hinderde. Budaković reageerde door te zeggen dat de ABiH de wapens van Dutchbat moest afpakken als dat zo uitkwam, en dat hij contact ging opnemen met kolonel Brantz in Tuzla om ervoor te zorgen dat de VRS de strekking van het VN-ultimatum duidelijk werd.³⁸⁴

Dutchbat probeerde intussen ten zuiden van Srebrenica nabij de vele haarspeldbochten in de weg een plaats te vinden die goed zicht op het terrein bood om daar een *blocking positions* in te richten.³⁸⁵

Commotie bij de blocking position

Toen de YPR's van kapitein Hageman en luitenant Egbers posities nabij de haarspeldbochten wilden innemen, hoorde de bemanning explosies en kwam zij onder vuur te liggen. Aanvankelijk dacht Hageman dat het om een handgranaat van de ABiH ging, die een Dutchbat-aanwezigheid nabij hun opstelling niet op prijs stelde. Pas na enkele uren drong het besef door dat het een tankgranaat was geweest, afkomstig van een van de VRS-tanks die op het artilleriestuk van de ABiH schoten. De sectie van Dutchbat die zich met militair-civiele contacten bezighield (in militaire termen: de Sectie-5) dacht aanvankelijk zelfs dat de ABiH een tank had veroverd en daarmee op de *blocking position* Bravo-1 schoot. Nadat de Sectie-5 contact met ABiH-commandant Bećirović had gehad, werd duidelijk dat de ABiH het op een VRS-tank had gemunt.³⁸⁶

De opstellingen van Bravo-1 en de YPR van Hageman lagen ten opzichte van de schootsrichting van de nabij Pribićevac opgestelde tanks ruwweg in elkaars verlengde. Ook de YPR's van Bravo-1 werden weldra met explosies geconfronteerd.³⁸⁷

Naar later bleek was de plaats van Bravo-1 dezelfde waarop de ABiH was uitgekomen voor de opstelling van een stuk geschut, zo'n dertig meter hoger dan de positie van Dutchbat.

383 Debriefingsverklaring L.C. van Duijn, 12/09/95 met aanvullingen uit interview, 02/07/99.

384 Sefko Hodžić, *Otpecaceni koverat*, pp. 259-602.

385 Omdat de YPR's van Bravo-1 eerst op 10 juli maar ook de volgende dag op 11 juli weer posities innamen op Bravo-1 en op beide dagen door VRS-tanks werden beschoten, lopen in de her-

innering gebeurtenissen op beide dagen soms door elkaar. Dit heeft een juiste reconstructie van de gebeurtenissen bemoeilijkt.

386 SMG, 1007/25. Debriefing opperwachtmeester B. Rave, 22/07/95.

387 SMG, 1004/56. Dagboek B-compagnie, 10/07/95, 07.13

Het betrof een ouderwetse zogeheten M-48 houwitser,³⁸⁸ die met een trekkertje naar boven was geslept. Hij stond op ongeveer honderd meter afstand van de YPR's van Dutchbat opgesteld. Dutchbat merkte dit aanvankelijk niet op, maar de aanwezigheid van dit stuk geschut van de ABiH op die plaats bleef niet zonder gevolgen: de VRS had de positie wél opgemerkt.

De YPR van Hageman was bij de ontwijkmanoeuvre door een vastzittende *track* (het loopwerk van het voertuig) van de weg geraakt.³⁸⁹ Het voertuig kwam half boven een afgrond te staan en de bemanning verliet het vervaarlijk over de rand hangende voertuig. Al snel was duidelijk dat de YPR vlotgetrokken kon worden, maar daar was bergingssteun voor nodig. Die kwam een uur later, maar op het moment dat de berging plaatsvond en er acht Dutchbatters buiten stonden, beschoot de VRS de plek des onheils opnieuw, volgens de een met een tank, volgens de ander met een mortier. Granaten sloegen dichtbij in en beschadigden de periscoop van een YPR. De bemanning van het gestrande voertuig vluchtte alle kanten op en verdeelde zich over de andere voertuigen. De berging werd gestaakt en de nog steeds half boven de afgrond hangende YPR werd achtergelaten. Essentiële zaken waren reeds uit de YPR gehaald. Met het voertuig van de bergingsploeg reden Hageman en bemanning terug naar de compound in Srebrenica. Op de terugweg beschoot, naar Hageman vermoedde, de ABiH de bergings-YPR met lichte mortieren. Op de compound werd een korte debriefing gehouden en wat gerust. Op de compound in Srebrenica werd een nieuw voertuig klaargemaakt en Groen verving de bemanningsleden die licht gewond waren geraakt, door infanteristen die wachtdiensten op de compound verrichtten. In de periode dat Hageman op de compound in Srebrenica vertoefde, nam Groen het commando over de blocking position op zich. Aan het einde van de middag verplaatste Hageman zich weer naar een positie nabij het marktplein in de stad.³⁹⁰

Luitenant Egbers meldde vanaf Bravo-1 dat een tank zijn YPR beschoot en dat hij van positie moest verwisselen. Of de VRS daarbij op de YPR of op het ABiH-artilleriestuk bij Stupine schoot, viel niet met zekerheid vast te stellen.³⁹¹ De YPR's van Bravo-1 keerden in grote verwarring om, teneinde uit het zicht van de VRS te komen. Ze trokken een paar honderd meter terug naar een veiliger positie, achter een bergwand. Maar van daaruit kon niet meer worden waargenomen en was er ook geen radioverbinding meer met Groen. Hageman gaf de bemanning van Bravo-1 opdracht opnieuw posities op de heuvel in te nemen, maar dan op een plaats die meer bescherming bood, en weer te gaan waarnemen. De bemanning wachtte af of zij weer beschoten zou worden. Dat gebeurde inderdaad, en de twee YPR's en het voertuig van de commando's zochten opnieuw een beschermende positie. Daar was men veilig, zodat buiten de YPR met elkaar kon worden overlegd. Vervolgens ging

388 Om precies te zijn betrof het een 76 mm bergkanon met een draagwijdte van 8750 meter, speciaal ontworpen voor gevechten in het Joegoslavische terrein en klimaat, ook wel 'Tito Gun' genaamd, omdat het een van de eerste onder het bewind van Tito in Joegoslavië geproduceerde wapens was. Het was het enige artilleriestuk waarover de ABiH beschikte en het was bij de demilitarisatie van de enclave niet ingeleverd.

389 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, 07.16, 07.30 en 09.08.

390 SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie: 'Verslag blocking pos', opsteller kap Hageman; *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 297-8. De chauffeur van de bergings YPR die zijn luik had dichtgedaan, raakte op de terugweg naar de compound de controle over zijn voertuig kwijt en kwam tegen een huis tot stilstand. (Feitenrelaas § 3.7.4.).

391 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

M-48 houwitser 'Tito Gun', onder meer in gebruik bij de ABiH in Srebrenica.

M-63 raketwerper.

de groep weer omhoog, naar een positie waar men kon waarnemen zonder door de VRS te worden gezien.³⁹² Zo vertrok de sectie YPR's van Egbers binnen een uur enkele malen naar een veiliger positie om na korte tijd terug te keren, opnieuw te worden beschoten en vervolgens opnieuw terug te keren naar een veiliger positie.

De derde keer dat Bravo-1 beschoten werd, vielen er granaten neer terwijl zich personeel buiten de YPR bevond;³⁹³ een viertal granaten sloeg met veel rook en stof vlakbij de YPR's van Dutchbat in,³⁹⁴ en er bevond zich toen ook personeel buiten de YPR. De inslag van de scherven op de wanden van de YPR's was hoorbaar voor de Dutchbatters. Soldaat G.M.M. Verhaegh raakte gewond door een op een afstand van ongeveer tien meter ontploffende granaat. Verhaegh, die op dat moment naast de YPR stond, kreeg scherven in zijn elleboog en hals en was tijdelijk zijn gehoor kwijt.³⁹⁵ Vier anderen liepen eveneens gehoorbeschadiging op.³⁹⁶ *Forward Air Controller* Voskamp, die in de klep van de YPR doelen stond in te tekenen, zei van de klap gedesoriënteerd te zijn geweest.³⁹⁷ Inmiddels was er ook een Mercedes Benz met drie commando's gearriveerd, van wie er één licht gewond raakte.³⁹⁸

Na deze beschieting reden de twee YPR's en de Mercedes van de commando's weer snel terug naar een veiliger plaats achter een bergwand driehonderd meter. Toen alles weer rustig was probeerden de commando's opnieuw verder naar voren een plaats te vinden van waaruit zij het gebied konden overzien. Bravo-1 zette het rapporteren van inslagen en gevechten voort, maar het was niet duidelijk meer vanaf welke plaats dit geschiedde.³⁹⁹ Later in de middag kreeg Egbers opdracht zich aan te sluiten bij de andere YPR's die zich al in Srebrenica bevonden.⁴⁰⁰

De VRS had het dus naar alle waarschijnlijkheid niet op de *blocking position* Bravo-1 gemunt, maar op de houwitser van de ABiH. Het vuur daarvan was door tanks beant-

392 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (34).

393 SMG, 1004/56. Dagboek B-compagnie, 10/07/95, 07.23-08.45.

394 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95 06.44. Interview sergeant R. Voskamp, 08/10/98.

395 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (30). De scherven werden door een arts verwijderd. Verhaegh deed vervolgens dienst op de compound in Potočari en nam deel aan de begeleiding van vluchtelingen-

konvoeien. Uiteindelijk bleek zich nog een scherf dichtbij de luchtpijp te bevinden. Verwijdering daarvan was in Potočari niet mogelijk. Rohde, *Endgame*, p. 105, schrijft de verwonding aan een Britse JCO toe.

396 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (34).

397 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

398 *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 298.

399 SMG, 1004/56. Dagboek B-compagnie, 10/07/95, 08.32, 09.39, 12.43.

400 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

woord.⁴⁰¹ De beschieting versterkte de indruk dat de VRS op enkele hoogtes waarnemers had zitten, en zo goed zicht op het terrein had.⁴⁰² De VRS adviseerde via de in Bratunac gegijzelde Dutchbatters geen voertuigen meer naar het zuiden te sturen, anders konden geen garanties voor de veiligheid van Dutchbat meer worden gegeven. Niettemin was de beschieting van de YPR voor de bataljonsleiding aanleiding om *Close Air Support* aan te vragen.⁴⁰³

11. *Close Air Support*: de derde aanvraag van Dutchbat

Het AOCC had op de ochtend van 10 juli al om 07.55 uur aan Nicolai geadviseerd een *Blue Sword Request* gereed te maken. Nicolai sprak daar via de telefoon over met Zagreb, maar hij kreeg het advies niet te vroeg met een aanvraag te komen. Concrete plannen voor de inzet van luchtsteun had Zagreb op dat moment nog niet, zo kreeg Nicolai te horen. *Force Commander* Janvier wilde namelijk geen *Blue Sword Request* tekenen zolang de NAVO nog vliegtuigen in de lucht had, hetgeen vanaf 06.00 uur zoals afgesproken het geval was. De logica van die beslissing ontging de *Director* van het AOCC. Er kan over die reden alleen gespeculeerd worden; het meest waarschijnlijk lijkt dat Janvier kennelijk de beoordeling maakte dat het tekenen van de aanvraag minder haast had als er vliegtuigen in de lucht waren; als die er niet waren zou er immers meer tijd verloren zijn gegaan om de vliegtuigen weer terug boven de Adriatische Zee te krijgen. Het AOCC drong er intussen bij Nicolai op aan om een indicatie te geven onder welke omstandigheden de vliegtuigen wel zouden worden ingezet.⁴⁰⁴

Een verklaring voor de terughoudend van Janvier op dat moment – niet voor de koppeling met de aanwezigheid van de NAVO-vliegtuigen – kan mogelijk ook worden gevonden in de uitspraak die hij in de ‘morning meeting’ van 08.30 uur met Akashi deed. Hij stelde daar dat de ABiH de oorzaak van alle problemen in Srebrenica was. Tevens sprak hij de overtuiging

401 Volgens David Rohde (*Endgame*, p. 104-5) vuurde het stuk niet. Ramiz Bećirović had opdracht gegeven dat niet te doen. De ABiH-soldaten moesten wachten en de verdediging aan Dutchbat overlaten. In een interview zei Hasan Nuhanović Ramiz Bećirović de order hebben horen geven het stuk niet te gebruiken, omdat de VRS er aanleiding in kon zien de bevolking te bombarderen en omdat het de VN er mogelijk van kon weerhouden luchtsteun toe te staan. (Interview, 05/08/97 en 06/08/97). Zowel de afzonderlijke Dutchbat- als JCO-rapportages van gaven echter aan dat de houwitser vuur uitbracht. JCO meldden dat de M-48 op 10 juli schoot. Het logboek van B-compagnie vermeldt dat de M-48 op 10 juli om 08.22 en 09.25 uur en op 11 juli om 12.30 uur in de richting van de VRS schoot. De houwitser schoot volgens luitenant Egbers niet op het moment dat hij zich in de buurt bevond. In eerste instantie was gevraagd dat niet te doen, al had hij later gezegd: ‘vuur eens terug’ – nadat ook Dutchbat onder vuur kwam te

liggen en niets terug kon doen. Het gebeurde niet, naar Egbers dacht omdat er te weinig munitie voor was of omdat het kanon het niet deed (interview 02/09/99). Korporaal S.P. Winkler van het verkenningspeloton had de ABiH gevraagd niet met het kanon te schieten zolang de VRS niet voorbij een – niet nader aangeduid – punt kwam. Hij stelde Egbers van deze afspraak op de hoogte. (OM Arnhem. KMar Brigade Soesterberg, ‘Sebra-Care-Team’, 28/10/98, nr. P. 462/99.

402 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

403 SMG, Debrief. Notities door majoor Otter (C-Stcie) 10/07/95 10.45. De mededeling was afkomstig van sergeant Bos.

404 NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of Events CAS Missions Srebrenica’, 10/07/95, 0730LT, 0800LT, 0830LT. Zie ook DCBC, doos 59. ‘Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center’, Bijl. A bij Klu-antwoorden Kamervragen Srebrenica.

uit dat de ABiH in staat was de enclave te verdedigen, maar er kennelijk voor had gekozen dat niet te doen, met als gevolg dat de VN nu onder pressie van de Bosnische Moslims stond om Srebrenica voor hen te gaan verdedigen. Verder werd in de vergadering gezegd dat de *Forward Air Controllers* van Dutchbat zich in een positie bevonden op anderhalve kilometer zuid van de stad.⁴⁰⁵ Op deze bijeenkomst wordt in paragraaf 13 verder ingegaan.

Vicenza was er via het AOCC van op de hoogte dat de *Forward Air Controllers*, *Windmill* 02 en 03, onder vuur hadden gelegen.⁴⁰⁶ Dat *Windmill* 02 zich die ochtend vanaf Bravo-1 terug had moeten trekken omdat de ABiH op Dutchbat schoot, en deze een andere locatie ging zoeken, leidde in Vicenza wel tot verbazing. Daar vroeg men zich af of niet de VRS bedoeld werd in plaats van de ABiH.⁴⁰⁷ Dit tekent de verwarring die ontstond toen Dutchbat in het kruisvuur van VRS en ABiH terecht kwam. Op de vraag van Vicenza of het luchtwapen ook moest worden ingezet tegen de ABiH wanneer deze een *Tactical Air Control Party* aanviel, kwam als antwoord dat dit in overweging zou worden genomen. Die vraag werd actueel, zoals hierboven beschreven, toen bleek dat de ABiH op korte afstand van de *blocking position* Bravo-1 met een stuk geschut aan het vuren was. Als de VRS dat vuur zou beantwoorden, dan bestond het gevaar dat Dutchbat luchtsteun ging vragen. Wie moest dan het eerst worden aangepakt, de ABiH of de VRS, zo was de vraag in Vicenza. Vicenza had een voorkeur voor de VRS, maar dan was de vraag of de *Forward Air Controller* de luchtsteun kon leiden als hij zich niet kon verplaatsen.⁴⁰⁸

Om 08.38 uur briefte de officier verantwoordelijk voor operatiën (G-3) in Sarajevo, Nicolai, over de beschikbaarheid van vliegtuigen. Hij wilde tot 13.00 uur 'continuous air coverage'. Nog tijdens het gesprek werkte Vicenza aan de wijziging van de *Air Tasking Messages*. Vliegtuigen konden dan tot 14.00 uur in de lucht blijven, en er werd aan gewerkt om dat te kunnen verlengen tot 18.00 uur. Nicolai bevestigde dat hij tot 14.00 uur de beschikking over vliegtuigen wilde houden, en dat zij daarna na 60 minuten beschikbaar dienden te zijn. Het AOCC in Sarajevo beschreef ten behoeve van Vicenza de *blocking positions* nog eens als 'a line in the sand', bedoeld om de VRS met geweld te kunnen tegenhouden, als dat nodig was. Een probleem zou wel blijven dat de YPR's van de VRS zich zowel op als naast de weg bewogen en daarmee vanuit de lucht moeilijk waren waar te nemen.⁴⁰⁹

Plaatsvervangend bataljonscommandant Franken had om 08.55 uur luchtsteun aangevraagd, nadat de ABiH vlakbij *blocking position* Bravo-1 vuur op VRS-posities uitbracht, en de VRS dat vuur beantwoordde. Op de bijbehorende doelenlijst stonden vijftien VRS-doelen. Het betrof hoofdzakelijk artillerie en mortieren, en slechts twee tanks, alle in het zuidelijke deel van de enclave. Dergelijke *Targetlists* waren bedoeld ter voorbereiding van de vliegers, en ter vaststelling van de prioriteiten en de meest bedreigende doelen. De coördinaten van deze opstellingen konden dan in de computers van de vliegtuigen worden geprogrammeerd. Hoog op de prioriteitenlijst stonden een raketwerper aan de oostzijde van de enclave die eerder dood en verderf onder de bevolking had gezaaid, en enkele houwitsers die

405 Interview majoor David Last, telefonisch, op basis van dagboekantekeningen, 05/07/00. De Public Relations Officer van UNPF maande het gezelschap niet over deze visie buiten de betreffende kamer te spreken.

406 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 0630Z, 0712Z.

407 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 0750Z, 0955Z.

408 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 0540Z, 0555Z.

409 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 0638Z, 0745Z, 0812Z, 0955Z.

hadden geschoten. Een probleem zouden de verspreid aanwezige ABiH-militairen zijn, die in het sterk heuvelachtige en begroeide terrein probeerden hun linies te dichtten. Zij zouden eenduidige identificatie van doelen kunnen doorkruisen, omdat zelfs vanaf de grond van enige afstand vaak al moeilijk viel vast te stellen wie er van de ABiH was en wie van de VRS.

De doelenlijst van Dutchbat van een dag eerder, 9 juli, was door de terreinwinst van de VRS niet meer actueel. Brantz had Dutchbat verzocht om deze te actualiseren.⁴¹⁰ *Sector North East* ontving echter geen update noch herhaling van de aanvraag voor luchtsteun. Pas in de loop van 10 juli vulde Dutchbat de doelenlijst aan.⁴¹¹

Van de aanvraag van Franken is in de logboeken van zowel Sarajevo als Vicenza en Napels geen spoor te vinden.⁴¹² Klaarblijkelijk hadden de *Forward Air Controllers* ook geen weet van deze aanvraag, want van die kant kwam geen waarschuwing. Vanuit het AOCC ging evenmin een waarschuwing uit dat een aanvraag onderweg was. De vliegtuigen bleven zoals bepaald boven zee ‘to be available “if” needed to provide CAS’.⁴¹³

Dat de aanvraag van Franken niet doorkwam bij de hogere echelons, was niet het enige probleem. Zelfs als deze Zagreb had gehaald, was er nog steeds de kwestie dat Janvier op het moment van de aanvraag net had bepaald dat hij nog geen *Blue Sword Request* wilde tekenen.⁴¹⁴

Om 12.00 uur werd er tussen Zagreb en Nicolai een discussie gevoerd over de Haagse standpunten met betrekking tot luchtsteun; bevestigd werd dat deze beschikbaar was. Er moest echter eerst een verzoek zijn voor *Close Air Support*, en dat had Zagreb op dat moment nog niet bereikt. Het papierwerk in Sarajevo voor een *Blue Sword Request* was voorbereid. Tegelijkertijd was de beoordeling van de inlichtingenstaf Zagreb dat de VRS niet zou aanvallen. Aan boord van de *USS Lasalle*, waar NAVO-admiraal Smith zich bevond, waren er echter grote zorgen over de vraag waar de VRS zich nu precies bevond, en wat de Bosnische Serven van zins waren. Daar leefde het idee dat de VRS wel heel erg dicht bij Srebrenica kwam.⁴¹⁵

Afgezien van een kort radiocontact met *Bookshelf* (de vliegende commandopost), dat spoedig weer verloren ging, viel er op het terrein van de luchtsteun die middag weinig meer te melden.⁴¹⁶ De vliegtuigen waren tot 14.00 uur beschikbaar en keerden daarna naar hun bases terug. De middaggroep zou niet het luchtruim kiezen maar op afroep binnen zestig minuten beschikbaar zijn. De reactietijd voor *Close Air Support* liep daarmee op tot twee uur en veertig minuten.⁴¹⁷ De Director van het AOCC gaf kort na het middaguur Nicolai nogmaals het advies te proberen een handtekening van Janvier en Akashi voor een *Blue*

410 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

411 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 127. Brantz verwees naar Fax nr. T nr. 180 d.d. 09/07/95 van Dutchbat aan SNE en HQ UNPROFOR. Die dag onderhield Franken de contacten met Brantz, omdat naar hij begreep Karremans door verkoudheid tijdelijk buiten spel stond. Karremans ontkende echter die dag ziek te zijn geweest.

412 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 0630Z, 0712Z.

413 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log,

10/07/95, 01.45Z, 09.19Z.

414 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie januari 2001), 11/07/95, 08.55. Brantz zei navraag in Zagreb te hebben gedaan.

415 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

416 Vertrouwelijke informatie (1).

417 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log voor 10/07/95. De log vermeldt bij 01.45Z: ‘Bosnian UN Commander’. Dit lijkt onwaarschijnlijk. Bevoegdheden lagen bij de *Force Commander* in Zagreb; de *Bosnian Commander* was afwezig.

Sword Request te krijgen, maar er zijn geen aanwijzingen dat dit aan Zagreb is voorgesteld.⁴¹⁸

Rond het middaguur leek de VRS-opmars te stoppen. De commandant van de aan Dutchbat toegevoegde *Joint Commission Observers* (JCO's) gaf aan Sarajevo door dat hij dacht dat de VRS zich aan de gestelde waarschuwing hield.⁴¹⁹ Vicenza tekende toen nog wel posities van tanks en artillerie die vanuit Sarajevo werden doorgegeven, maar de lucht boven Srebrenica begon op dat moment dicht te trekken. Daardoor nam de kans dat *Close Air Support* zou kunnen worden gegeven af, werd in Vicenza ingeschat.⁴²⁰

Karremans schreef in zijn boek dat hij in de middag van 10 juli nog een tweede aanvraag voor luchtsteun indiende, nadat de stad weer onder vuur kwam te liggen. Karremans vermeldt echter geen tijdstip voor de aanvraag. Met zijn aanvraag zou niet zijn ingestemd 'op grond van een onvolledige doelenlijst', maar onduidelijk blijft bij welk hoofdkwartier de aanvraag bleef steken.⁴²¹ Het maandregister van Dutchbat maakt inderdaad melding van beschietingen van de stad tussen 15.00-15.54 uur.⁴²² Maar geen enkel beschikbaar logboek bericht over een aanvraag voor luchtsteun, een doelenlijst of van een voorbereidende activiteit om vliegtuigen te alarmeren (die na 14.00 uur aan de grond stonden). Overigens zijn er ook geen meldingen dat het verslechterende weer die middag een rol speelde.⁴²³ Pas om 19.11 uur tekende het *Air Operations Coordination Center* op dat de VRS oprukte en dat Dutchbat terugschoot. Ook vermeldt dat logboek dat om 20.00 uur de beslissing viel dat die avond geen *Close Air Support* meer zou worden gegeven.⁴²⁴

12. Verdere verrichtingen van de *blocking position* op 10 juli

De gedachte dat de VRS zich aan de gestelde waarschuwing hield, werd enkele uren later gelogenstraft door een artilleriebeschieting en door tanks die op de stad schoten.⁴²⁵ Rond 15.00 uur kregen het zuidelijk en oostelijk deel van de stad meer dan dertig inslagen te verduren. Huizen werden getroffen, en er kwam een gewondenstroom op gang. Vier auto's brachten de gewonden naar het ziekenhuis.

Sergeant 1e klas G.W. Reussing zag een vrachtauto met zeven Moslim-gewonden passeren op weg naar het ziekenhuis. Het gevolg van dat alles leek te zijn dat de ABiH en de bevolking in de stad zich afstandelijker en agressiever tegen Dutchbat gingen opstellen.⁴²⁶ Reussing had zich met zijn YPR-gewondentransport in het centrum van Srebrenica geposteerd om in geval van nood de *blocking positions* medisch te kunnen ondersteunen. Die plaats bleek slecht gekozen, omdat Moslims vanwege het rode kruis bij de YPR daar aanklopten voor kleine behandelingen, en om er bescherming te zoeken. Ook eiste de bevolking dat de YPR hún gewonden afvoerde.⁴²⁷ Dat wilde Reussing niet. De YPR stond enkele uren in

418 NIOD, Coll. Kolsteren. 'Sequence of Events CAS Missions Srebrenica', 1235-1359 LT.

419 Vertrouwelijke informatie (1).

420 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 1043Z, 1045Z.

421 Karremans, *Srebrenica: Who Cares?*, p. 184.

422 Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, ingangen 15.00 tot 15.54. SMG 1004/61.

423 Het betreft: Logboek CAOC 5ATAF, AF-SOUTH, Sector North East, 'Sequence of Events

CAS Missions – Srebrenica'. Ook de dagboeken van kolonel Brantz geven geen uitsluitsel.

424 NIOD, Coll. De Ruiter. Notitie maj Frenzt, AOCC Sarajevo aan lkol de Ruiter, z.d.

425 Vertrouwelijke informatie (1).

426 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, ingangen 15.00 tot 15.45.

427 SMG, 1004/56. Logboek B-Cie 10/07/95, 06.21.

het centrum en nam daarna een andere positie in. Na overleg met Groen viel het besluit terug te keren naar de compound in Srebrenica en daar *standby* te blijven.⁴²⁸

OP-H, alhoewel achter de *blocking position* Bravo-3 gesitueerd, bleek door zijn hoge ligging nog het beste zicht op het terrein in het zuiden van de enclave te hebben, en was daardoor een belangrijke bron van informatie. De OP meldde in de loop van 10 juli inslagen in de stad rond het centrum en zuidwestelijk van Srebrenica en hevige gevechten rond de berg Živkovo Brdo aan de zuidelijke rand van de enclave, ten noorden van het *Swedish Shelter Project*. De houten huizen daar en in het dorp Pustumlići stonden in brand. De VRS vuurde met verschillende wapensystemen (*Multiple Launch Rocket Systems*, artillerie, mortieren, en T-34- en T-54-tanks), die voornamelijk nabij Pribićevoac stonden opgesteld. Rond 18.00 uur meldde OP-H een vijftigtal VRS-infanteristen te zien, die afdaalden in de richting van de stad en onderweg van alles in brand staken. Ook werd vanaf de OP een VRS-concentratie nabij de zendmast bij hoogte 664 waargenomen, aan de zuidoostkant van het dorp Ranje. De druk van de VRS nam toe; veel ABiH-militairen vluchtten naar de stad. De bevolking in het centrum raakte in paniek en sloeg op de vlucht.⁴²⁹

Kort na 17.00 uur had de VRS-infanterie haar troepen gehergroepeerd op de lijn Ranje-Petrovići (zie kaartje op pagina 2104). Alle gebouwen of huizen op die lijn waren verwoest of stonden in brand.⁴³⁰ Luitenant Mustert meldde vanaf *blocking position* Bravo-4 aan kapitein Groen dat wanneer de VRS-infanterie bij de zendmast de weg afzakte, Bravo-4, evenals Bravo-3 afgesneden zouden worden van Srebrenica-stad. Hij vroeg Groen wat hij nu moest doen; alleen Bravo-1 zou langs een westelijk van de stad gelegen weg naar de compound in Srebrenica terug kunnen komen. Groen, geadviseerd door Hageman, gaf de opdracht tot afbreken van de *blocking positions* Bravo-3 en Bravo-4. Het begon duidelijk te worden dat de VRS zich concentreerde om de stad te gaan binnenvallen.⁴³¹

Dit was ook het moment waarop Groen op de compound opdracht gaf over de hoofden te vuren en met het mortier te laten schieten. Het laatste nog beschikbare mortier (type 81 mm) was op de compound in Srebrenica in stelling gebracht. Sergeant F.H. Struik, de commandant van OP-H, gaf de benodigde correcties door.⁴³² Het mortier schoot eerst als waarschuwing lichtgranaten af; pas bij een directe aanval op een *blocking position* zouden de klaar liggende *High Explosive* granaten worden afgevuurd.⁴³³ De VRS bevond zich toen nabij Bojna, en kwam op linie de heuvel af in de richting van de stad. Hiermee overschreed de VRS de horizontaal 84, die als uiterste grens voor de opmars was afgesproken.

Hageman kreeg om 19.13 uur van Groen de opdracht *blocking position* Bravo-1 terug te trekken in de richting van het marktplein in de stad. Daarna begon ook de bemanning van de *blocking positions* Bravo-3 en Bravo-4 zich terug te trekken naar het marktplein in Srebrenica. De bemanning van Bravo-1 bevond zich op dat moment al vlakbij Hageman, die op het marktplein was.

Om 19.17 ging bij de B-compagnie een aanvraag voor *Close Air Support* de deur uit. Hageman had dit aangevraagd om een krachtiger middel achter de hand te hebben wanneer met de .50-mitrailleurs op de VRS zou moten worden geschoten. Hij gaf daarbij opdracht

428 Debriefingsverklaring sergeant 1^e klas G.W. Reussing, 12/09/95.

429 SMG, 1004/56. Logboek B-Cie, 10/07/95, diverse ingangen.

430 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom

Dutchbat, 10/07/95, 17.15.

431 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

432 *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 298-300.

433 SMG, 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, 22/07/95.

DE VAL VAN SREBRENICA

M-84 kanon.

Mortier 120 mm.

Mortier 81 mm.

pas gericht met de .50-mitrailleurs te schieten wanneer *Close Air Support* daadwerkelijk zou worden gegeven. Hageman meende op dat moment nog dat *Close Air Support* binnen zes minuten zou kunnen arriveren. Zelf had Hageman geen zicht op de VRS maar meldingen van OP-H over hun aanwezigheid hadden hem gesterkt een aanvraag voor *Close Air Support* te doen.⁴³⁴

Een kwartier later wilde Hageman dat de bemanning van de *blocking positions* Bravo-3 en -4 stopte met hun vuren met de .50-mitrailleur, omdat bij het afbreken van hun *blocking positions* veel Moslims achter hen aan naar het noorden trokken. Er moest niet geschoten worden op wat groepen Moslims zouden kunnen blijken te zijn.

Bij het afbreken van Bravo-4 liet luitenant Mustert met de .50-mitrailleur gericht vuren op VRS-eenheden die in het open terrein liepen. Hij wilde het afbreken beveiligen door de VRS in dekking te laten gaan. Dit was de enige keer dat er gericht werd gevuld. Dat was op een afstand van vijfhonderd tot duizend meter. Effecten ervan werden niet waargenomen. Alleen de inslagen waren te zien, maar het was onmogelijk geweest te zien of er daardoor slachtoffers aan VRS-zijde vielen.⁴³⁵

Het logboek van de B-compagnie vermeldt overigens dat om onbegrijpelijke redenen het vuren werd gestaakt. De B-compagnie vuurde binnen een tijdsbestek van veertig minuten een negental lichtgranaten richting VRS af. De VRS leek zich daarna terug te trekken.⁴³⁶

Ook bij Bravo-3 liep de spanning op. De ABiH toonde zich onrustig. Ze waren angstig en agressief richting Dutchbat. Bravo-3 kreeg een melding van de ABiH dat ongeveer tachtig VRS-infanteristen zich achter een heuvelkam bevonden en spoedig tevoorschijn zouden komen. Luitenant Van Duijn kreeg toen van Hageman de opdracht over de hoofden heen vuur uit te brengen op de heuvelkam, vanwege de verwachting dat de VRS daar spoedig zou verschijnen, en om aan te geven waar de VN stond.⁴³⁷ De Bosnische Serven verdwenen achter de heuvelrand, uit het zicht. Van Duijn staakte het vuren met zijn .50-mitrailleur vanaf de YPR en iedereen slaakte een zucht van verlichting. Daarna trok Bravo-3 zich eveneens terug in de richting van het marktplein.⁴³⁸ Groen liet de enige YPR die nog op de compound in Srebrenica inzetbaar was een paar honderd meter van die compound op de route naar de westelijke OP's zetten om zo de toegang tot de stad vanuit westelijke richting af te sluiten. Als de VRS vanuit het oosten en het zuiden ongezien tot aan de rand van de stad kon komen, dan was dat vanuit het westen immers ook mogelijk. Voorkomen moest worden dat de Bosnische Serven vanuit het westen meteen midden in de stad en bij de compound zouden staan.⁴³⁹

Zo waren twee van de drie *blocking positions* al losgelaten, en was ook de derde bezig zich terug te trekken, zonder dat Groen daar overleg met de bataljonsstaf over had gevoerd. Overleg was op dat moment onmogelijk omdat de radioverbinding met de bataljonsstaf niet goed werkte. Vermoedelijk was een per abuis ingedrukte spreek sleutel van een van de eigen radio's daarvan de oorzaak. Er was een permanente pieptoon te horen die niet leek op bewuste stooractiviteit van de VRS, die voorheen regelmatig voorkwam. Toen er weer contact met Franken totstandkwam was diens reactie overigens instemmend.⁴⁴⁰ Het af-

434 SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie: 'Verslag blocking pos', opsteller kap Hageman.

435 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

436 SMG, 1004/56. Logboek B-Cie, 10/07/95,

18.15 tot 19.28.

437 SMG, 1004. Debriefing elnt Van Duijn, 22/07/95.

438 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

439 *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 298-300.

440 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

breken zelf gaf weinig problemen met de ABiH. Er was voldoende manoeuvreerruimte. Op een enkele ABiH-militair met een jachtgeweer of Kalashnikov na waren er geen bewoners meer in de buurt. De kalmte en de stilte rondom de YPR's begon op te vallen. De indruk – die naderhand ook juist bleek – ontstond dat veel ABiH al was vertrokken.⁴⁴¹ Inmiddels was het 19.35 uur geworden en leek de VRS zich weer terug te trekken. Het betekende wel dat de stad aan de zuid- en oostkant geheel door de VRS was omsloten.⁴⁴²

In het centrum van Srebrenica waren veel ABiH-militairen verzameld. Velen schreeuwden, richtten hun antitankwapens of andere wapens op de YPR's, en sommeerden Dutchbat naar het zuiden te rijden.⁴⁴³ De burgemeester deelde Hageman mee dat Dutchbat niet achterwaarts mocht verplaatsen. Ook het door Hageman verzochte vertrek van de bevolking uit de buurt van de YPR's wees de burgemeester resoluut van de hand. Bevolking en YPR's mochten zich niet verplaatsen.⁴⁴⁴ Hageman zocht daarop contact met ABiH-commandant Bećirović en de sectie voor de militair-civiele contacten (Sectie-5) van Dutchbat. Bećirović ging akkoord met de posities die de *blocking positions* hadden ingenomen.⁴⁴⁵ Een militair van de Sectie-5 die was verzocht om ervoor te zorgen dat de *blocking positions* in de buurt van het marktplein meer bewegingsruimte kregen van de aanwezige ABiH-militairen en bevolking, reageerde met de woorden dat hij wel wat beters had te doen. Deze negatieve reactie was aan Groen gemeld, maar er werd niet op teruggekomen.⁴⁴⁶ Dutchbat betreurde dit gebrek aan steun van de Sectie-5, al was begrip voor de omstandigheden waaronder dat gebeurde.⁴⁴⁷

Nadat de Bosnische Moslims eerst hadden geëist dat de YPR's vanaf het marktplein naar het zuiden zouden trekken, eisten zij dat de YPR's vuur uitbrachten op een heuvelrug waar de VRS zou zitten. De ABiH schoot zelfs (met kleinkaliberwapens) op een van de YPR's van Dutchbat, en de boordschutter was gedwongen onder pantser te gaan.⁴⁴⁸ Daarna escaleerde de zaak op het marktplein. Er klom een ABiH-militair op de YPR die met een .50-mitrailleur in het rond begon te vuren. Dat was mogelijk doordat de mitrailleur open en bloot op het voertuig stond, en als er geen zicht op was kon iedereen deze gebruiken. Of het schieten effect had was niet te zien. Pas toen het munitiekistje leeg was, stopte de mitrailleur. Luitenant Mustert probeerde via de radio de boordschutter te waarschuwen en boven pantser te krijgen, maar dat lukte niet: het luik zat dicht omdat de ABiH-militair die de mitrailleur bediende daar bovenop zat.⁴⁴⁹ Volgens Bećirović ging het hier om twee ABiH-militairen: de brigadecommandant van de 282e Brigade, Ibro Dudić, en een andere ABiH-militair. Volgens de Bosnische journalist Šefko Hodžić nam Dudić de YPR over en reed ermee door de straten van Srebrenica, verjoeg met de mitrailleur de VRS van het politiestation tot aan de markt, reed na het opmaken van alle munitie de YPR tot voor de compound in Srebrenica en liet deze daar achter. Dat verhaal deed de ronde maar het moest gerekend worden tot de categorie sterke verhalen.⁴⁵⁰

De resterende munitiekistjes stonden in de YPR onder pantser en waren daarmee voor de

441 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

442 SMG, 1004/56. Logboek B-Cie, 10/07/95, 19.35.

443 *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 276.

444 SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller lkol A. de Munnik, zie: 'Verslag blocking pos', opsteller kap Hageman.

445 SMG, 1004/56. Logboek B-Cie 10 juli 20.57.

446 Feitenrelaas § 3.2.5.

447 SMG, nr. 1004, Debriefing elnt Van Duijn, 22/07/95.

448 Debriefingsverklaring soldaat 1^e klas A. Hagenars, 14/09/95.

449 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

450 Šefko Hodžić, *Otpjecaceni koverat*, p. 268.

ABiH onbereikbaar. De ABiH bleef wel eisen dat de YPR naar het zuiden zou rijden om tegen de VRS te vechten, in plaats van dat deze werkeloos op het marktplein zou komen te staan. Deze eis werd met dreigementen kracht bijgezet.⁴⁵¹ Naast de voertuigen bevonden zich ABiH-soldaten met antitankwapens (type RPG), en ook daar ging een zekere dreiging van uit.⁴⁵² Mogelijk dachten de aanwezige ABiH-militairen dat een van de Dutchbat-voertuigen naar de compound in Srebrenica wilde terugkeren, terwijl dit voertuig juist een stukje naar het zuiden wilde optrekken. Een van de leiders van *Opština* – het is niet duidelijk wie – wist de zaak een beetje te sussen en zou hebben geroepen op te houden met dreigen en Dutchbat zijn werk te laten doen.⁴⁵³ Hageman gaf de bemanning van Bravo-1 opdracht om met de .50-mitrailleur over de hoofden van de Bosnische Serven te schieten.⁴⁵⁴ Daarop gebeurde inderdaad even, met een half kistje munitie, alvorens de betreffende YPR terugtrok tot op tweehonderd meter van het marktplein.⁴⁵⁵ De Bosnische Moslims leken hierdoor tevreden-gesteld. Twee YPR's bleven op het marktplein staan met de boordschutters boven pantser.⁴⁵⁶

Vervolgens begon een VRS-tank (type T-54/55) weer te schieten en viel er als resultaat daarvan vlakbij een YPR (nabij het *Warehouse* van UNHCR) een mortiergranaat, waarbij de scherven tegen het pantser van de YPR sloegen. Niemand raakte gewond, ook niet van de op het plein aanwezige bevolking. Hageman maakte hierna de volgorde van het terug-trekken bekend van de voertuigen van de *blocking positions* Bravo-1, -3 en -4.

Groen zei naar aanleiding van dit schieten de bataljonsstaf dat de B-compagnie met gericht vuur de stad verdedigde, maar uit het logboek van de B-compagnie blijkt niet dat dit is gebeurd. Hij had weliswaar opdracht gegeven met alle YPR's het vuur te openen, maar er was alleen vuur over de hoofden heen gemeld. Mogelijk zette Groen met zijn mededeling wel de bataljonsstaf en in tweede instantie – toen dit naar boven werd gerapporteerd – ook de VN-staven op het verkeerde been. Het bericht was niet juist, maar de VRS zakte wel weer iets terug nadat er met de .50-mitrailleurs was gevraagd.⁴⁵⁷

In de nacht van 10 op 11 juli bleven alle YPR's van de *blocking positions* samengetrokken op het marktplein, vooral omdat Groen bang was dat de VRS in de duisternis om een YPR heen zou trekken. 's Nachts was dat door de aard van het terrein vrij gemakkelijk, en het onderscheid tussen VRS en ABiH was dan niet gemakkelijk.⁴⁵⁸

OP-H bleef nog wel bezet. In kleine groepjes keerde de ABiH vanuit het zuidelijk deel van de enclave naar de stad terug. Er was die avond nog wel *air presence* van gevechtsvliegtuigen, maar kort daarna kwam het bericht dat de aangevraagde *Close Air Support* was afgewezen. Daarna bleef het een aantal uren betrekkelijk rustig. Er waren alleen nog enige gevechten ten oosten van de stad.⁴⁵⁹ De nacht was relatief rustig, net als dat in de voorgaande dagen het geval was geweest.⁴⁶⁰ Mensen bleven op het plein in de stad heen en weer stromen, en het duurde tot ongeveer 01.00 uur in de nacht van 10 op 11 juli voordat de chaotische massa zich

451 Interview kapitein J.E. Mustert, 18/06/99.

452 Debriefingsverklaring eerste luitenant L.C. van Duijn, 12/09/95.

453 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

454 Debriefingsverklaring soldaat 1^e klas J.A. Eggink, 11/09/95.

455 Debriefingsverklaring eerste luitenant L.C. van Duijn, 12/09/95.

456 Debriefingsverklaring soldaat 1^e klas A.

Hagenaars, 14/09/95.

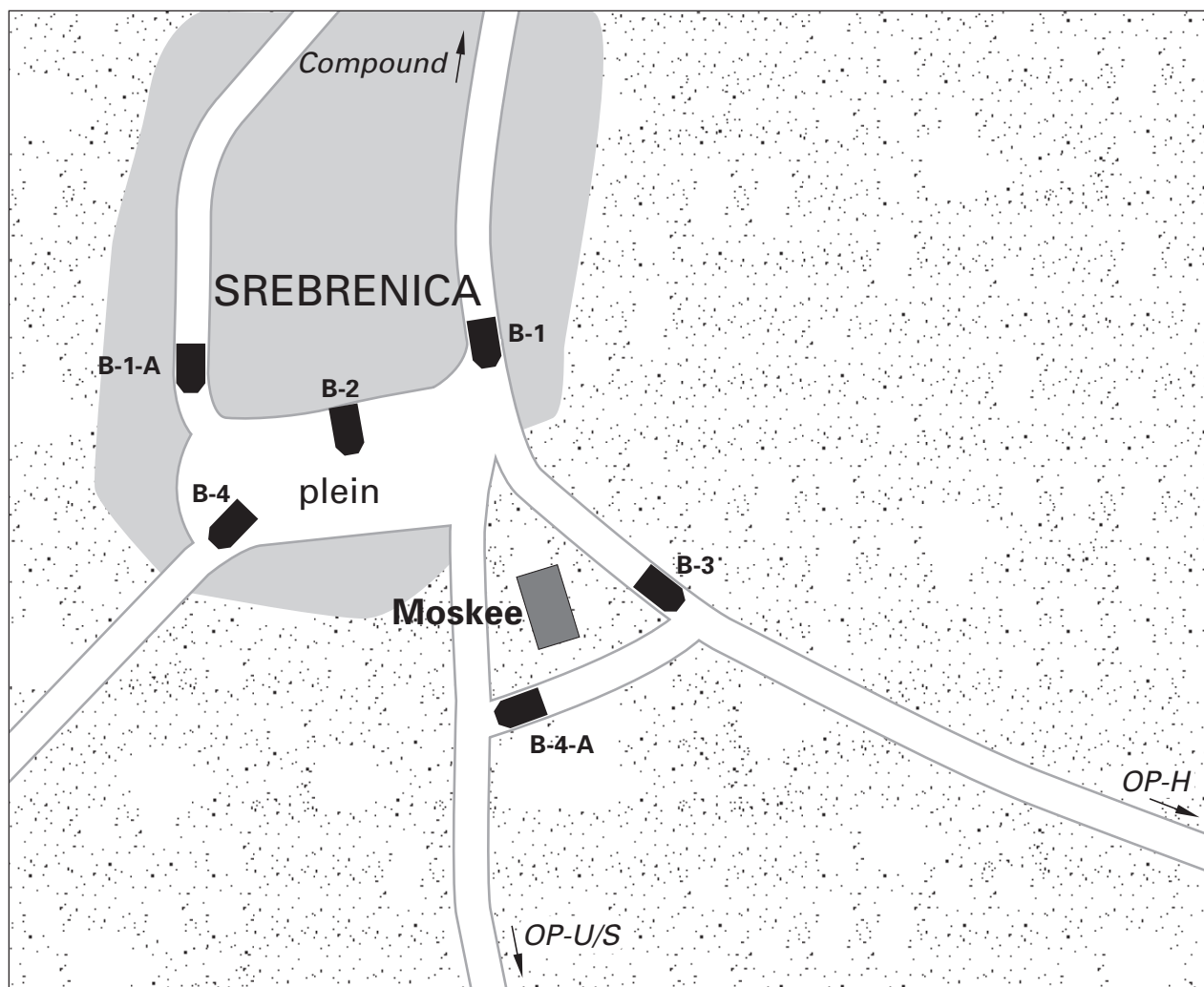
457 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, 19.10 en 19.50. SMG, 1004/56, Logboek B-Compagnie, 10/07/95, 19.01 en 19.05.

458 Interview J. R. Groen, 05/07/99.

459 SMG, 1004/56. Diverse ingangen logboek B-Cie.

460 Dijkema, *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 298.

DE VAL VAN SREBRENICA

Blocking Positions op 10 juli
opstelling YPR's

had opgelost. Elk lid van de bemanning van de *blocking positions* die nu op het marktplein in de YPR's zat voelde zich ellendig onder de gebeurtenissen, maar iedereen hield zich ferm.⁴⁶¹

13. De avond van 10 juli: de vierde aanvraag voor *Close Air Support*

Bij de briefing van Akashi in de ochtend van 10 juli maakte de afdeling operaties in Zagreb melding van de ontvangst, de avond ervoor, van de geheel voorbereide aanvraag voor luchtsteun uit Sarajevo, die alleen nog maar door Zagreb getekend hoefde te worden. Dit was dezelfde bijeenkomst waarin Janvier zich liet ontvallen dat de ABiH sterk genoeg was om zichzelf te verdedigen. De situatie in Srebrenica was volgens hem anders dan in 1993, toen de enclave vrijwel was overlopen. Janvier had informatie ontvangen dat de ABiH niet alleen op Dutchbat had afgeschoten, maar ook op NAVO-vliegtuigen boven Srebrenica. Een bevestiging van dat laatste is niet gevonden. Anders dan in Žepa zijn er geen aanwijzingen dat de ABiH over van de schouder af te vuren luchtdoelraketten beschikte. Janvier zei in deze bijeenkomst dat hij bang was dat de Bosnische regering probeerde de VN een weg in te laten slaan die deze organisatie niet wilde.

Ook Akashi was de mening toegedaan dat de ABiH acties initieerde, om dan de VN en de internationale gemeenschap een reactie te vragen.⁴⁶² Vanuit de Nederlandse ambassade in Parijs kwam het bericht dat 'kringen die in dagelijks contact staan met Generaal Janvier' het feit dat UNPROFOR pas na enkele dagen de Bosnische Serven met *Close Air Support* had bedreigd, hadden toeschreven aan het gevoel dat de Bosnische Moslims de aanval hadden uitgelokt met hun recente uitval naar Višnjica. Daarnaast zou Zagreb er niet zeker van zijn geweest of de Bosnische Serven een beperkte operatie dan wel de inname van de enclave voor ogen stond.⁴⁶³

Wat de bedoelingen van de VRS waren, was nog steeds niet echt duidelijk, ook niet aan de JCO's in de enclave.⁴⁶⁴ Wel was er die dag herhaaldelijk uitwisseling geweest van gegevens over de situatie tussen Karremans en *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo, om vast te kunnen stellen wanneer de VRS over de schreef ging. Nadat de VRS rond 19.00 uur de opmars weer begon voort te zetten, overwoog *Bosnia Herzegovina Command* de vliegtuigen weer boven Srebrenica te laten vliegen, maar na overleg met Zagreb ging dat door de weersomstandigheden niet door.⁴⁶⁵

Rond 19.00 dreigde de VRS de *blocking position* Bravo-1 te omtrekken, waardoor deze zich moest terugtrekken in de richting van de stad. Dat was hét moment voor de B-compagnie om een aanvraag voor *Close Air Support* te initiëren. Dutchbat stuurde rond die tijd inderdaad opnieuw zo'n aanvraag via Tuzla naar Sarajevo. Kort daarvoor was ook het PTT-gebouw beschoten, waarin de UNMO's zetelden en waar ook het ziekenhuis zich vlakbij bevond.⁴⁶⁶ Karremans gaf bij deze aanvraag prioriteit aan drie gebieden: het gebied zuid van de *blocking position* Bravo-1, het gebied ten noorden van OP-P, en de hoogten ten zuidoosten van de stad Srebrenica.⁴⁶⁷

461 Debriefingsverklaring soldaat 1^e klas A. Hagens, 14/09/95.

462 NIOD, Coll Banbury. SRSG's Briefing 10/07/95. Dagboek Banbury.

463 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Wijnaendts 217, 10/07/95.

464 Vertrouwelijke informatie (1).

465 Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C. Ruiter, 27/09/95 met aanvulling 22/01/02.

466 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 128-130.

467 Karremans *Srebrenica: Who Cares?*, 186.

Bij de NAVO werd ook rond deze tijd de alarmklok geluid: Dutchbat was in gevecht met de VRS geraakt en had ‘small arms fire’ beantwoord.⁴⁶⁸ Bij het CAOC van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza was om 19.11 uur vanuit Sarajevo het bericht gearriveerd dat VRS-infanterie nu één kilometer ten noorden van de afgesproken horizontaal 84 aanviel. Als de VRS op Dutchbat schoot, zou het bataljon dat met tegenvuur beantwoorden.⁴⁶⁹ Nadat ook de NAVO in Napels door de NAVO-liaisonofficier in Sarajevo was ingelicht dat de VRS weer aanviel, dat de afgesproken lijn was overschreden en dat UNPROFOR om tekening van een *Blue Sword Request* had gevraagd, trof de organisatie in allerijl maatregelen om aan een verzoek te kunnen voldoen. Drie minuten later bevestigde het CAOC in Vicenza dat er vliegtuigen beschikbaar waren. Binnen een half uur was een groot aantal maatregelen genomen. Vliegtuigen gingen over op *cockpit alert*. Een aantal stond met draaiende motor op de startbaan klaar. Meerdere tankervliegtuigen moesten snel opstijgen (in militaire termen: zij werden gescrambled); deze konden na 45 minuten in positie zijn. De *Close Air Support*-vliegtuigen zouden direct boven land kunnen vliegen omdat er al een aantal vliegtuigen ter onderdrukking van de luchtverdediging (in militaire termen bekend als ‘HARM-shooters’) in de lucht waren. Enkele andere vliegtuigen die zich al in het Bosnische luchtruim bevonden, kregen als taak *Close Air Support* te verlenen, maar hun bewapening was daarvoor niet geschikt. Deze F-18’s hadden weliswaar de beschikking over nachtzichtapparatuur maar beschikten alleen over HARM-raketten en niet over bommen. Wel keek Vicenza of andere vliegtuigen langer in de lucht kon worden gehouden.⁴⁷⁰

Dat het in Sarajevo menens was, bleek uit het feit dat de procedure voor luchtsteun nu in hoog tempo werd doorlopen. Nicolai lichtte ook de VRS er om 19.20 over in dat hij *Close Air Support* had ingeroepen. Het kostte alleen moeite om de boodschap over te brengen. Er waren geen generaals of *senior officers* aan VRS-zijde beschikbaar om de boodschap aan te nemen, zodat Nicolai in arren moede het bericht maar aan de telefonist doorgaf. Hij kreeg te horen dat Mladić mogelijk later beschikbaar zou zijn om hem te woord te staan.⁴⁷¹ Nicolai had volgens VN-woordvoerder Alexander Ivanko de Bosnische Serven ook laten weten dat de Nederlandse gijzelaars zijn beslissing over de inzet van het luchtwapen niet zou beïnvloeden.⁴⁷²

Om 20.17 uur briefte de NAVO-liaisonofficier in Sarajevo generaal Nicolai dat vliegtuigen beschikbaar waren. Hij kreeg het advies in te stemmen met ‘targets at discretion of Tactical Air Control Party’. Het betrof bewegende doelen, maar de *Forward Air Controllers* meenden dat de doelen niettemin goed konden worden geïdentificeerd, en dat de strijdende partijen duidelijk van elkaar konden worden onderscheiden, en dat dat ook gold voor de bevolking. Alhoewel de weersomstandigheden waren verslechterd, leek het er niet op dat dit een beperkende factor zou zijn. *Windmill 03* zou de *Forward Air Controller* zijn en op dat moment bestonden daar uitstekende verbindingen mee. Nicolai maakte een *Blue Sword Request* klaar. Gobilliard tekende en de aanvraag ging naar Janvier.⁴⁷³

468 NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of Events CAS Missions Srebrenica’, 1900 LT.

469 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 1711Z.

470 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log, 10/07/95, 1755Z, 1758Z, 1826Z, 1830Z, 1835Z.

471 NIOD Coll. De Ruiter. Telephone Conver-

sation General Nicolai – BSA HQ, 10/07/95, 19.20 hrs.

472 Associated Press, 10/07/95, 23:15 Eastern Time. De verslagen van telefoongesprekken geven hiervan geen bevestiging.

473 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 1817Z.

Janvier weigert luchtsteun

In Zagreb riep Janvier om 19.55 uur het *Crisis Action Team* bij elkaar om over de *Close Air Support* aanvraag te besluiten. Aanwezig waren onder meer de plaatsvervangend NAVO-liaisonofficier, de Amerikaanse luchtmachtkolonel C. Butler (*Air Commodore* Rudd bevond zich bij admiraal Smith op zee), de politiek adviseur van Akashi en Janvier, enkele Franse officieren, en ook kolonel De Jonge.

Janvier stelde telkens vragen, die – naar de De Jonge meende – adequaat werden beantwoord, zoals: ‘Waar is het? Is er gevaar voor *collateral damage*? Zijn we niet te dicht bij de Servische grens?’ De laatste vraag sloeg op het risico dat NAVO-vliegtuigen zouden kunnen lopen met de luchtverdediging die aan de grens was opgesteld. Janvier vroeg ook of er bij nacht kon worden gebombardeerd. Het antwoord was dat dat geen probleem was, sterker nog: de Amerikanen gaven daar voor hun eigen toestellen de voorkeur aan, omdat ze dan minder kwetsbaar waren.

De grootste hinderpaal hierbij bleek echter dat Janvier nog steeds dacht dat de Bosnische Serven niet echt zouden aanvallen. Zijn staf sprak dat tegen: er was een *smoking gun*, en er waren genoeg redenen om *Close Air Support* in te zetten. Al dat soort overwegingen waren in de discussie betrokken. Uiteindelijk maakte Janvier een ronde langs de aanwezigen. Hij begon met kolonel De Jonge. Deze zei volmondig dat het moment was gekomen om ‘ja’ tegen *Close Air Support* te zeggen. Alle aanwezigen, op de Franse kolonel Thierry Moné na, bevestigden dit. Deze Franse kolonel vond een nachtoperatie te gevaarlijk, wat de NAVO-liaisonofficier ogenblikkelijk tegensprak. De NAVO beschikte juist over vliegtuigen die bij uitstek geschikt waren om ’s nachts te opereren, zoals de F-15F en de AC-130, maar er werd geen navraag bij de NAVO naar gedaan.

Janvier bleef twijfelen over het ondertekenen van de aanvraag. Hij pleegde met enkele mensen nader overleg en zei dat hij een en ander eerst met Akashi moest bespreken. De politiek adviseur van Akashi zei echter dat dit niet nodig was; Janvier kon zelf beslissen, hij was gemandateerd. De *Close Air Support* viel geheel binnen het verstrekte mandaat.⁴⁷⁴

Maar vervolgens kwam het er niet meer van. Tijdens verder uitstel kwam op een gegeven moment het signaal dat de Bosnische Serven terugtrokken.⁴⁷⁵ Om 21.15 uur al hadden de JCO’s in de enclave vanuit Sarajevo de opdracht gekregen naar Potočari terug te keren. ABiH-militairen die in de nabijheid van OP-H vochten, verhinderden dat aanvankelijk en ook op de terugweg, tussen Srebrenica en Potočari, beschoot de ABiH de JCO’s.⁴⁷⁶ Om 21.25

474 Een bericht van *Associated Press* gaf aan dat Akashi bij voorkeur de beslissing aan New York had gelaten en daarover contact met Boutros-Ghali had gehad. Die liet echter publiekelijk weten dat hij bereid was om vliegtuigen in te zetten ter verdediging van Srebrenica en de VN-troepen. (10/07/95, 23:15 Eastern Time).

475 Interviews A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99; H.A. de Jonge, 27/09/99; DOPKLu, STAOOPER. SCO aan PDOPKLu, concept-antwoorden op Kamervragen, z.d. In Rohde, *Endgame*, pp. 119-121, en Westerman en Rijs, *Het zwartste scenario*,

p. 153-5, is het verloop van de discussie weergegeven. Rhode (p. 124) maakt er nog melding van dat tijdens de *CAT meeting* Karremans ook had willen weten of hij de overgebleven OP’s moest verlaten. Hij achtte dat een ‘command decision’ vanwege de politieke en militaire gevolgen ervan. Janvier vond dat een dergelijke beslissing ter plaatse moest worden genomen. Andere bronnen maken van een dergelijke vraag echter geen melding. Kolonel De Jonge ontkende dat dit in Zagreb ooit aan de orde was geweest. (Interview, 30/05/01.)

476 Vertrouwelijke informatie (1).

uur ging de gereedheidgraad van de vliegtuigen weer terug naar zestig minuten, nadat kort daarvoor nog was gezien welke vliegtuigen langer in de lucht zouden kunnen blijven.⁴⁷⁷

Om 21.25 uur sprak Janvier nog met Mladić' hoofdkwartier om aan te geven dat de situatie niet langer houdbaar was; Janvier deed er naar eigen zeggen alles aan om het gebruik van geweld te vermijden, maar ook daaraan waren grenzen. Hij briefte de staf over het gesprek en concludeerde dat UNPF met drie mogelijke scenario's werd geconfronteerd: (1) niets doen. In dat geval kon de de VRS zijn opmars stoppen maar ook de *blocking position* omtrekken; (2) ogenblikkelijk *Close Air Support* invoeren, maar omdat het donker was en de situatie verward was kon dat riskant zijn; (3) afwachten tot de volgende morgen, om het risico te vermijden dat eigen troepen per ongeluk door luchtsteun zouden worden getroffen, en duidelijker zicht op doelen te hebben.⁴⁷⁸ Janvier koos voor de derde optie: hij besloot de *Blue Sword Request* niet te tekenen en daarmee af te zien van het geven van *Close Air Support* bij duisternis. Zijn beslissing was om de volgende ochtend om 06.00 uur verder te kijken, tenzij er 's nachts een aanval kwam. Dan zou alsnog, ook al was het donker, *Close Air Support* worden ingezet.⁴⁷⁹

Janvier lichtte Sarajevo over zijn beslissing in, en ook De Jonge herhaalde deze via zijn kanalen naar de operatiënofficier in Sarajevo. Ook stelde Zagreb dat er vanaf zes uur 's ochtends vliegtuigen gereed moesten zijn om *Close Air Support* uit te voeren. Met de NAVO was afgesproken dat om die tijd de vliegtuigen boven zee zouden hangen. De reactietijd vanaf zee naar de enclave was slechts ongeveer vijftien minuten.⁴⁸⁰

Er heerste die avond in Zagreb geen paniekstemming. Een massale aanval op de enclave werd nog niet verwacht en niemand voorzag dat de volgende dag de val uiteindelijk zo snel in zijn werk zou gaan.⁴⁸¹ De toon van de persbriefing in Sarajevo was 'business as usual', al bespeurde journaliste Samantha Power van *The Washington Post* in de woorden van woordvoerder Gary Coward wel enige twijfel toen hij over Srebrenica zei: 'we think they are trying to achieve this [waarbij hij een klein cirkeltje maakte], but we fear they do this'[waarbij hij een grote cirkel trok].⁴⁸²

De telefoongesprekken van generaal Janvier

Er is later nogal wat te doen geweest over de telefoongesprekken die Janvier in de avond van 10 juli tijdens de bijeenkomst van het *Crisis Action Team* over het al dan niet toestaan van luchtsteun in het Frans voerde. Mede omdat Janvier tevens de oudste aanwezige Franse officier en contingentscommandant was, leidde dat tot frequente contacten met en consultatie van Parijs.⁴⁸³ Maar er moest niet teveel achter zijn contacten met Parijs worden gezocht, aldus de *Military Assistant* van de *Deputy Force Commander*, majoor David Last. Janvier werd tijdens bijeenkomsten regelmatig weggeroepen voor dergelijke telefonische contacten, die dan plaatshadden op het bureau van de *Force Commander*, omdat zich daar de beveiligde telefoonverbinding met Parijs bevond. De internationale staf was geen getuige van dergelijke

477 DOPKlu, STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 10/07/95, 1925Z; DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 10/07/95, 1839Z, 1942Z.

478 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35(1998), § 290.

479 DCBC, doos 59. Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center, Bijl. A bij Klu-

antwoorden Kamervragen Srebrenica, NIOD, Coll. Kolsteren. 'Sequence of Events CAS Missions Srebrenica', 10/07/95, 2045LT.

480 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

481 Interview R. Theunens, 08/02/00.

482 Gesprek Samantha Power, 08/06/00.

483 Interview Tony Banbury, 11/05/00

gesprekken, wat mogelijk geruchtevorming in de hand werkte. Het kwam echter niet voor dat er belangrijke veranderingen in Janviers standpunten vielen waar te nemen na zo'n contact met Parijs.⁴⁸⁴ *Deputy Force Commander* Ashton zag die contacten niet als anders dan wat ook de Canadezen en de Nederlanders deden: hun meerderen in het eigen land bellen.⁴⁸⁵ Zo stond Janvier dagelijks per telefoon in contact met de Franse chef-defensiestaf, admiraal Lanxade.

Veel minder frequent was het contact met de veiligheidsadviseur van de Franse president, Chirac. Zulke gesprekken waren meestal bedoeld om van Janvier inlichtingen te verkrijgen ter advisering van Chirac, in aanvulling op de informatie die al via Lanxade was binnengekomen. In een enkel geval betrof zo'n gesprek het doorgeven van een beslissing van Chirac. Telefoongesprekken tussen de Franse president en de Franse *Force Commanders* waren echter een uitzondering. Het zou slechts in twee gevallen zijn gebeurd: het eerste betrof een gesprek tussen Mitterrand en Cot in februari 1994 tijdens de Sarajevo-crisis, het tweede geval betrof een gesprek tussen Chirac en Janvier tijdens de gijzelaarcrisis. Op 10 juli was er geen rechtstreeks contact.⁴⁸⁶

De chef-staf van UNPF in Zagreb, Kolsteren, had zich verbaasd over berichten in de media ten tijde van de val van Srebrenica dat als er Frans met Parijs werd gesproken, dat de president dan wel aan de lijn zou zijn geweest. Janvier had volgens Kolsteren eerder de attitude om als dat wél het geval was te zeggen: 'luister, meneer de president, ik ben internationaal officier en heb mijn eigen verantwoordelijkheid.' Toen Janvier uit Zagreb wegging vreesde hij niet voor niets dat hij meteen gepensioneerd zou worden. Dat er contacten met de hoofdsteden waren, was een geaccepteerd gegeven, zolang duidelijk bleef wat de primaire verantwoordelijkheid was. Kolsteren meende dat pogingen tot meesturen vanuit Parijs niet erg effectief waren. Bovendien ontwikkelde de situatie zich in juli zodanig dat je kon sturen wat je wilde, maar tegensturen niet mogelijk was, aldus Kolsteren. Vaak nam Janvier ter plekke een beslissing, die de staf dan daarna moest gaan uitwerken. Dat ging vrij open. Het was dus niet zo dat stafleden niet waren betrokken en dat de besluitvorming tot twee of drie generaals was beperkt. Besloten sessies waren er alleen wanneer de Amerikaanse onderhandelaar Richard Holbrooke langskwam.⁴⁸⁷

Souschef Operatiën van de defensiestaf, commodore C.G.J. Hilderink, was een toevallige getuige toen Janvier de boodschap kreeg dat een Frans mortierpeloton zonder diens medeweten en via nationale lijnen was bevolen posities op Mount Igman bij Sarajevo in te nemen. Janvier stak toen zijn ergernis over het meesturen van Parijs niet onder stoelen of banken.⁴⁸⁸

Rohde meldt in zijn boek telefoongesprekken van Janvier in het Frans op 10 juli. Hij vermeldt ook dat het een verhitte discussie betrof, waarbij Janvier zijn stem verhief.⁴⁸⁹ Als dat juist is maakt het dat al evenmin waarschijnlijk dat Chirac aan de telefoon was. Waarschijnlijker was dat het ging om een telefoongesprek met Gobilliard. Beiden overlegden op 10 juli meerdere malen met elkaar en wisselden gegevens uit over Janviers gesprekken met de VRS-generaals Tolimir en Mladić' hoofdkwartier. Na dit gesprek gaf Janvier weer aan dat door het donker worden de veiligheid van de eigen troepen een probleem werd en het risico te groot werd.⁴⁹⁰

484 Interview David Last, 05/07/00

485 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

486 Vertrouwelijk vraaggesprek (5).

487 Interview A.M.W.W. M. Kolsteren,

07/10/99.

488 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

489 Rohde, *Endgame*, p. 121.

490 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

De Belgische kapitein Theunens, later daarnaar gevraagd, was er zeker van dat Rohde hier aan een gesprek tussen Janvier en Gobilliard refereert; Janvier sprak tijdens Smiths afwezigheid niet met Nicolai. De deur bleef open en dat zou zeker niet het geval zijn geweest wanneer Chirac aan de lijn was, meende Theunens. Theunens was als vertegenwoordiger van de inlichtingsofficier in Zagreb naar het overleg van *Crisis Action Team* geroepen, en moest blijven omdat hij van het Frans naar het Engels en omgekeerd kon vertalen. Op de vraag hoe het verhaal in omloop kwam dat Chirac en Janvier elkaar op deze dag belden, wist Theunens geen antwoord. Hij dacht dat het afkomstig was van personen die het Janvier kwalijk namen dat hij in mei had voorgesteld om de enclaves te laten vallen. Geruchten speelden op dit punt een grote rol.⁴⁹¹

De Nederlandse regering zei later niet over informatie te beschikken die duidde op contacten tussen Chirac en Janvier.⁴⁹² Ook de opstellers van het VN-rapport over Srebrenica hadden uit de door hen gevoerde interviews niet de conclusie kunnen trekken dat Janvier de visie van de Franse regering had gevraagd.⁴⁹³ De vraag is ook welk motief Chirac zou hebben gehad om bij Srebrenica geen luchtsteun te verlenen. Hij was eerder een man van de harde lijn.

Andere bronnen geven geen andere antwoorden op de vraag waarom Janvier deze luchtsteunaanvraag weigerde.⁴⁹⁴ Wel was hij als troepenman in het algemeen voorzichtig en probeerde hij zich bij het nemen van beslissingen steeds te verplaatsen in de positie van de VN-militairen op de grond. Volgens *Deputy Force Commander* Ashton had Janvier luchtsteun wel willen toestaan, maar meende hij echt dat het voor de vliegtuigen niet mogelijk was doelen te identificeren.⁴⁹⁵ Ook volgens Kolsteren was Janvier bang dat in het donker de *Close Air Support* eigen troepen zou kunnen treffen. Het effect zou dan negatief zijn vanwege doden en gewonden aan eigen zijde. Die angst speelde sterker dan dat de gegijzelden van Dutchbat in Bratunac iets zou overkomen. Pas na de val van Srebrenica wist admiraal Smith Janvier er persoonlijk van te overtuigen dat de NAVO bij nacht in staat was doelen te raken en daar zelfs de voorkeur aan gaf. De NAVO-liaisonofficer in Zagreb was daarbij op 10 juli niet zo expliciet geweest als admiraal Smith naderhand was. Wel had de NAVO-liaisonofficer gezegd dat een luchtsteunoperatie beter bij nacht kon worden uitgevoerd dan overdag, en dat hij zelf zulke missies had gevlogen. Janvier was echter een infanterist van de oude stempel, die wel precies wist hoe zijn bevoegdheid om over luchtsteun te beslissen werkte, maar van de inzet van de vliegtuigen en hun capaciteiten volgens Kolsteren minder goed op de hoogte was. Wat ook meespeelde was dat Janvier dacht dat 's nachts het vechten zou ophouden; dat was in Bosnië vrijwel altijd het geval. In zijn redenering zou het daardoor ook moeilijker worden doelen te lokaliseren voor luchtsteun. Op dat standpunt stelde hij zich

491 Interview R. Theunens, 08/02/00.

492 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 I 81, nr. 134 (30/11/95).

493 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998), § 287.

494 Kolonel Brantz in Tuzla beweerde op basis van informatie die hij van de politieke adviseur van *Sector North East* en uit CIA-kring had vernomen, dat het voor 80 procent zeker was dat Janvier contact met Chirac had gehad. Janvier zou volgens Brantz van de president te horen hebben

gekregen dat er vóór 12 juli geen luchtsteun mocht worden gegeven. De betreffende CIA-man had weer van een 'kennis' op het bureau van Akashi gehoord dat Chirac tijdens het beraad van het *Crisis Action Team* door Janvier was gebeld. Het betreft hier steeds informatie uit de tweede hand. (NIOD, Coll. Brantz. Telefoongesprek SMG met kol Brantz, 4 augustus 1995. Westerman en Rijs, *Srebrenica: Het zwartste scenario*, p. 158).

495 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

ook rond 21.30 uur. De aanval werd toen niet meer voorgezet en er was geen aanbod van doelen meer, waarmee de reden van een *Close Air Support*-aanvraag verviel. Als de VRS zou stoppen of terugtrekken dan was het doel ook bereikt, zij het tijdelijk. De Jonge was toen degene die erop wees dat de VRS de volgende dag waarschijnlijk weer door zou gaan.⁴⁹⁶

Het aanhouden van een beslissing werd naar de mening van Kolsteren niet alleen ingegeven doordat het rond 21.30 uur donker werd waarmee de veiligheid van Dutchbat in gevaar zou komen, of doordat de Bosnische Serven de aanval staakten. Een reden was volgens hem ook dat de *blocking position* nog niet was aangevallen.⁴⁹⁷ Janvier stelde zich op het standpunt dat de *blocking position* in de duisternis juist beter in staat was de VRS-infanterie te stoppen dan *Close Air Support*.⁴⁹⁸ Overigens was dit oordeel van Janvier niet erg relevant, omdat 's nachts het vechten gewoonlijk toch al ophield, zoals hijzelf immers ook dacht. Akashi was het op dit punt met Janvier eens, blijkens het verslag dat hij over de gebeurtenissen op 10 juli aan New York zond. De mogelijkheid van *Close Air Support* was 'serious consideration' gegeven, aldus Akashi, maar Janvier had daartoe nog niet willen beslissen omdat het een infanterie-aanval betrof, 'thus making means other than air power preferable in UNPROFOR's efforts to stop the advance'.⁴⁹⁹ Den Haag kreeg een ander en iets verwrongener beeld van de situatie: de VRS-opmars was om 21.30 uur gestopt en Janvier had de luchtsteun om 'technische redenen' afgewezen: de NAVO-toestellen zouden geen infanterie kunnen aanvallen.⁵⁰⁰

De voorzichtigheid van Janvier uitte zich ook in zijn verzoek aan Kolsteren om Voorhoeve naar het standpunt van de Nederlandse regering te vragen wanneer tot *Close Air Support* zou worden besloten. Het antwoord dat Kolsteren kreeg was dat de Nederlandse regering zich neerlegde bij de besluiten van de *Force Commander*, zelfs als dat zou leiden tot represailles tegen de gegijzelde *peacekeepers*.

Bij de afweging van Janvier zou – volgens het VN-rapport over Srebrenica – ook hebben meegespeeld dat hij een bericht van Karremans was doorgegeven. Door wie en hoe dat bericht werd overgebracht geeft het VN-rapport niet aan. Karremans zou hebben gezegd dat de *blocking position* 'could still hold its ground', en ook dat hij *Close Air Support* op dat moment niet nuttig achtte, maar deze wel graag beschikbaar zag om 06.00 uur de volgende dag. In het VN-rapport staat ook te lezen dat Dutchbat en de Bosnische Moslims een gezamenlijke verdediging aan het coördineren waren, en ook dat bevreedt.⁵⁰¹ Zagreb leek in elk geval wat het laatste betrof onjuist te zijn geïnformeerd. Van het opzetten van een gezamenlijke verdediging was op dat moment geen sprake. Dat beeld ontstond na de meldin-

496 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

497 Debriefingsverklaring generaal-majoor A.M.W.W.M. Kolsteren, 27/09/95. Kolonel De Jonge bevestigde dat Janvier dit als reden had genoemd, maar ontkende dat het feit dat Dutchbat zelf nog geen actie had ondernomen een rol had gespeeld. Dit zou zelfs niet zijn genoemd. Interview, 30/05/01.

498 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998), § 291.

499 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable

Akashi (signed Janvier) to Annan, 10/07/95, No. Z-1128.

500 DCBC nr. 607. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 137/95. DCBC nr. 607.

501 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998), § 287, 289 en 291. Voorhoeve bevestigde dat Kolsteren hem dit had gevraagd en dat hij ten opzichte van bevolking niet in een positie verkeerde om nee tegen *Close Air Support* te zeggen. (Interview 13/03/97.)

gen dat Dutchbat veel last had van de ABiH in zijn nabijheid, waaruit in Zagreb werd geconcludeerd dat zij zich samen in de linies bevonden.⁵⁰²

14. Het begin van de vluchtelingenstroom

In de ochtend van 10 juli kreeg Srebrenica-stad in een uur tijd 49 granaatslagen en negen raketinslagen te verduren. Het PTT-gebouw kreeg een aantal treffers te verwerken. De UNMO's werd de grond te heet onder de voeten; zij verruilden hun post in het PTT-gebouw voor de compound in Potočari.⁵⁰³ Omdat ook het hoofdkwartier van de 28e Divisie van de ABiH in het gebouw was gehuisvest, vreesden deze voor vedere beschieting van het gebouw. Bij hun vertrek stuitten zij op *Opština*-president Suljić en ABiH-commandant Bećirović, die hen probeerden te bewegen het gebouw niet te verlaten.

De UNMO's kregen daarop vanuit hun hoofdkwartier in Tuzla opdracht een gesprek te arrangeren. Dat vond plaats terwijl het gebouw net weer beschoten werd. Daarbij barstte Suljić in tranen uit. Hij zei de UNMO's dat zij de wereld moesten laten weten dat de VRS chemische wapens inzette om iedereen te doden. Er zijn overigens geen aanwijzingen dat de VRS tijdens het offensief chemische wapens inzette. De UNMO's legden hun hoofdkwartier uit dat voor de voortzetting van hun werk een veiliger omgeving nodig was; om die reden zouden zij hun rapportages vanuit Potočari voortzetten.⁵⁰⁴

In de woorden van UNMO-*Squadronleader* David Tetteh verlieten de UNMO's hiermee de plaats waar zij 'courageously stood their grounds in a seemingly dangerous situation', en waarvanuit zij over de hele lengte en breedte van de enclave ter plekke informatie voor het hogere echelon hadden verzameld. Vervolgens vertrok de groep, nog steeds in de woorden van Tetteh,

under a rain of bullets. Driving at a death speed of approx 140 km/h, the group sped along the almost empty streets of the doomed town through the valleys of Potocari and headed directly into the line of fire from the big guns on the hills of Budak and Borici which threateningly covered their escape route to freedom. At every moment of their flight they expected just one unlucky shell to pick them off the track and hurl them into oblivion to end their misery. And at one time a shell just missed them by the skin of the teeth, however from that moment onwards, nothing more mattered to them as the driver increased his foot pressure on the accelerator automatically pushing the poor jeep Cherokee beyond its endurance.⁵⁰⁵

Tolk Emir Suljagić toonde meer moed dan zijn UNMO-bazen. Ook hij ging met de UNMO's naar Potočari, waar het lawaai van beschietingen was te horen. Suljagić stelde echter voor terug te gaan naar Srebrenica-stad, omdat de UNMO's in Potočari verstoken bleven van informatie over wat er in de stad gebeurde. Ze durfden dat naar zijn zeggen echter niet. Hij

⁵⁰² Interview H.A. de Jonge, 30/05/01. Naar de mening van De Jonge bereikten berichten over omtrekking van de *blocking position* Zagreb pas op 11 juli en zou het VN-rapport op dit punt onjuist zijn.

⁵⁰³ SMG nr. 1001. Capsats MSF Srebrenica to UNPROFOR Dutchbat, 10/07/95 03:24; SMG 1004. Opsroom Dutchbat to MSF, 101157B Jul

95; Sitsen BLS aan Opsroom DB-3, 101500B Jul 95.

⁵⁰⁴ Vertrouwelijke Collectie (4). Debrief of UNMO's from the Srebrenica enclave, 23/07/95.

⁵⁰⁵ NIOD, Coll. Segers. 'Report on the Battle of Srebrenica', opsteller Sqn Ldr David D. Tetteh, 21/07/95.

vroeg vervolgens om een kaart en een Motorola-portofoon en zei dat hij dan alleen zou gaan. Volgens de UNMO's was hij gek, maar ze waren wel blij dat hij ging, want hij kon hen van informatie voorzien. De Nederlandse majoor De Haan (leider van de drie UNMO's) gaf hem een kaart, een radio en volle batterij, zei dat hij geheel op zichzelf was aangewezen, en dat De Haan niet verantwoordelijk voor hem was. Zo ging Suljagić tussen alle beschietingen door, via de riviervallei, terug naar Srebrenica-stad.

Tot een uur of zeven 's avonds rapporteerde hij vanuit het PTT-gebouw, UNHCR, MSF en het ziekenhuis. Toen stortte in de stad de hele zaak in elkaar: massa's mensen gingen op weg naar het noorden. Suljagić zei dat hij pas echt door vrees werd bevangen toen hij de duizenden mensen in beweging zag komen en zag hoe de lokale ABiH-leider Zulfo Tursunović en andere leiders hulpeloos toekeken. De beschietingen werden heviger en hij besloot weer terug te keren naar Potočari. Er werd op hem geschoten, en hij werd bang dat terugkeer onmogelijk zou zijn. Gelukkig voor hem stopte er een voertuig van de commando's van Dutchbat dat hem oppikte. Rond 20.00 uur was hij terug in Potočari. De Haan kon op die manier Karremans en de UNMO-organisatie rapporteren over de toestand in Srebrenica. Hij rapporteerde dat er die ochtend negen gewonden waren gevallen. De UNMO's erkenden dat Suljagić de meeste informatie had verschaft die zij die dag hadden verzonden.⁵⁰⁶

Het verblijf van de UNMO's in Potočari betekende daarna wel dat zij voor hun informatievoorziening afhankelijk van Dutchbat werden en dat daarmee de UNMO's als onafhankelijke bron van informatie min of meer opdroogde.

Ook 's middags was het in Srebrenica-stad uitermate hectisch. Rond het middaguur op 10 juli stroomde vrij onverwachts een grote schare vluchtelingen naar de compound van de B-compagnie in Srebrenica en probeerde de poort te forceren. Groen hoorde dit via de portofoon van het wachtpersoneel. Hij kreeg de indruk dat de bevolking zich binnen de hekken van de compound veilig zou voelen. Hij meende echter dat de compound geen veiligheid kon bieden voor de duizenden mensen daar; deze was daar veel te klein voor, en er was ook geen reden om aan te nemen dat deze plaats gespaard zou blijven voor vijandelijk vuur. Groen gaf opdracht de poort te openen om drie afgevaardigden – wie dat waren, is niet duidelijk – binnen te laten, met als doel hen ertoe te bewegen om de compound in Srebrenica links te laten liggen en verder te trekken richting Potočari, waar het nog relatief rustig was. Op het moment echter dat de poort werd geopend om de afgevaardigden binnen te laten, liep een groot aantal angstige mensen de omheining omver en stroomde de toch al kleine compound op.⁵⁰⁷

Op het moment dat de bevolking de compound opstroomde, waren er niet meer dan dertig Nederlandse militairen aanwezig; de rest was bij de *blocking position* ingezet.⁵⁰⁸ Binnen enkele ogenblikken bevonden zich overal mensen. Met behulp van wachtpersoneel moest er voor gezorgd worden dat de vluchtelingen de *Opsroom* niet bezetten. Sergeant 1e klas Zuurman kreeg opdracht om de mensen met het wapen in de aanslag tegen te houden, maar hij moest al snel erkennen dat er geen houden aan was.⁵⁰⁹ Groen liet al het beschikbare personeel naar buiten gaan om zo te proberen de chaos onder controle te krijgen, te trachten

506 Interview Emir Suljagić, 23/11/97; NIOD, Coll. Clingendael. Capast TA to TX, 111000B Jul 95.

507 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

508 Debriefingsverklaring, H.J.W. Timmerman, 12/09/95.

509 SMG, 1007/25. Debriefing sergeant Zuurman, 22/07/95.

de menigte rustig te houden en te begeleiden, en om maar zoveel mogelijk mensen richting Potočari te krijgen.⁵¹⁰ Zuurman stelde aan Groen voor te proberen de massa in beweging te krijgen door met haar mee naar Potočari te gaan lopen. Hij drong zich door de menigte om daar met drie soldaten een begin mee te maken. Ook Groen hoopte dat als de stroom eenmaal op gang kwam en er VN-soldaten mee liepen, de rest van de burgers zou volgen. Hij vroeg de bataljonsstaf in Potočari toestemming de vluchtelingen naar Potočari mogen te loodsen, omdat hij ze anders niet van de compound kreeg. Als er een granaat op de compound zou vallen, viel het leed niet te overzien.⁵¹¹

Rond 15.00 uur kwam de groep vluchtelingen, met Dutchbat-personeel voorop, moeizaam in beweging. Ook de ABiH hielp mee om de vluchtelingen te overreden de compound te verlaten, nadat Groen erop had gewezen dat in die chaos niet meer viel te werken. De stoet mensen werd onderweg naar Potočari echter steeds kleiner. Velen haakten af, deels door de granaten die in de buurt insloegen, deels omdat men kennelijk dacht dat de situatie in Potočari waarschijnlijk niet veel beter was.⁵¹² Na twee tot drie kilometer stagneerde de tocht: op zo'n tweehonderd meter afstand sloegen naast de weg mortiergranaten in, en de vluchtelingen zochten dekking. De VRS leek de groep te intimideren en een halt te willen toeroepen, zo luidde het oordeel van Zuurman.⁵¹³

Later op de dag wilde de burgemeester, om verdere paniek te voorkomen, zoveel mogelijk burgers in Srebrenica houden. Hij wilde niet dat nog meer mensen zich richting Potočari verplaatsten.⁵¹⁴ Hageman gaf dat bericht door aan compagniescommandant Groen, met het argument dat de burgemeester er niet aan wilde aan meewerken onrust te kweken. Die onrust was er volgens Groen echter al. Hageman kreeg te horen: 'Hoe meer mensen je daar weg kan krijgen, hoe beter. Probeer die stroom op gang te krijgen en stuur die mensen de kant van Potočari op zodat ze in veiligheid zijn.' In Potočari was het redelijk veilig, omdat er in het noorden van de enclave weinig geschoten werd.⁵¹⁵ Kort na 21.00 uur stuurden de lokale leiders van de *Opština* de vluchtelingen echter weer terug naar Srebrenica. Daar zou contact over zijn geweest met ABiH-commandant Ramiz Bećirović. De ontvangst van de vluchtelingen op de compound in Potočari werd daarom afgeblazen, en het daarvoor aangewezen personeel werd *standby* gezet. Tegen tien hadden de vluchtelingen de compound in Srebrenica weer verlaten.⁵¹⁶

15. De avond van 10 juli: spoedoverleg op vele plaatsen

New York

In de avond van 10 juli rapporteerde Akashi voor het eerst sinds 7 juli weer aan New York over de situatie in Srebrenica. De lacune in de tijd wordt erdoor verklaard dat Akashi en

510 Debriefingsverklaring sergeant 1e klas G.W. Reussing, 12/09/95. Zie verder *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 299.

511 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, 19.10 en 19.22.

512 Interview J.R. Groen, 05/07/99. Zie verder *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 300.

513 SMG, 1007/25. Debriefing sergeant Zuurman, 22/07/95.

514 SMG, 1004/56. Logboek B-Cie 10/07/95,

20.33, 20.34, 21.07. Meldingen spreken zowel van de president van de *Opština* (Osman Suljić) als van de burgemeester (Fahrudin Salihović). De meeste Dutchbatters kenden deze functionarissen of het verschil in functie niet. Het Debriefingsrapport sprak van de burgemeester. Ook kapitein W. Melchers van de Sectie-5 bevestigde dit.

515 Interview J.R. Groen, 05/07/99.

516 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, 21.24 tot en met 21.49.

Janvier op 6 juli een discussie in Parijs hadden, gevolgd door besprekingen in Genève op 8 juli. Bovendien waren 8 en 9 juli weekenddagen. Toen Janvier in Genève was had hij zich afgevraagd of het niet zinniger was dat hij naar Zagreb terug zou keren. Akashi en Boutros-Ghali hielden echter aan zijn aanwezigheid in Genève vast. Daar was evenwel geen informatie voorhanden over wat er precies in Srebrenica gebeurde, waardoor de ernst van de situatie niet goed viel te beoordelen. Pas op 9 juli werd het Janvier duidelijk dat de toestand problematisch begon te worden, door meer en hardere gegevens over de toestand daar.⁵¹⁷

De zakelijke toon van Akashi's *Code Cable* aan New York, in feite een compilatie van eerdere UNHCR-, UNMO- en Dutchbat rapportages, was heel anders dan de zorgelijke toon in de faxen die met name de lokale UNHCR-vertegenwoordiger Ramić naar Sarajevo en Zagreb verzond. Akashi's voornaamste zorg waren de beschietingen. Volgens door UNHCR verstrekte cijfers hadden die tot dan aan zes mensen het leven gekost en raakten 23 mensen gewond; *Médecins Sans Frontières* telde vier doden en 22 gewonden. Akashi's verwachting was dat door de aanhoudende beschietingen deze aantallen zouden oplopen. Tweeduizend mensen hadden hun toevlucht tot de omgeving van het ziekenhuis gezocht, en een onbekend aantal verliet Srebrenica op weg naar Potočari. Akashi maakte ook melding van een ontmoeting van Karremans met de lokale VRS-commandant. Die ontmoeting had echter in werkelijkheid niet plaats en leek gebaseerd op een onjuiste conclusie, getrokken uit een niet al te duidelijk UNMO-rapport.⁵¹⁸

Waarom Mladić een operatie tegen Srebrenica had ingezet, was Zagreb laat op de 10de juli nog steeds niet duidelijk. Aan de door de VRS uitgegeven verklaringen die in het vorige hoofdstuk zijn opgesomd, werd kennelijk geen geloof gehecht. Akashi noemde vier mogelijkheden omtrent wat er zou gaan gebeuren. Een eerste mogelijkheid was dat 'a renegade commander' (een rebelse commandant) verantwoordelijk was voor de toestand in Srebrenica. Dat leek minder waarschijnlijk, zeker als die *renegade commander* Mladić zelf was. Een volgende mogelijkheid was dat de VRS de *Safe Area* wilde verkleinen om de eigen linies te bekorten en daarmee troepen vrij te maken. Ook was het mogelijk dat de VRS de enclave wilde overlopen om daarmee af te rekenen, om de controle over Oost-Bosnië te vergroten, om nog meer troepen vrij te krijgen, en om tegelijkertijd het plan van de Contactgroep als basis voor verdere onderhandelingen om zeep te helpen. Een laatste mogelijkheid was dat de VRS wilde aantonen dat de *Rapid Reaction Force* geen oplossing bood voor de moeilijkheden van UNPROFOR. Niemand in Zagreb wist echter wat de meest waarschijnlijke van deze vier mogelijkheden was.⁵¹⁹

Vanuit New York kreeg Akashi de opdracht terug om zo gedetailleerd mogelijk over de situatie te rapporteren, zodat het VN-secretariaat vragen van 'interested delegations' (van lidstaten) kon beantwoorden. Bijzondere aandacht daarbij zou de beschieting van UNPROFOR-personeel door een van beide zijden moeten verdienen, vooral van de zijde van de ABiH, en het gebruik van *Close Air Support*. Delegaties zouden ook vragen kunnen stellen

517 Mission d' Information commune sur les événements de Srebrenica, Audition de M. Bernard Janvier, 25/01/01.

518 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi

to Annan, 10/07/95, No. Z-1128.

519 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 10/07/95, No. Z-1128.

over de mogelijke inzet van de *Rapid Reaction Force* om Dutchbat te hulp te kunnen komen.⁵²⁰

Ook de Veiligheidsraad ging niet voorbij aan de ontwikkelingen in Srebrenica. Het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Argentinië wilden dat de raad zijn steun voor Dutchbat uitsprak en voor de ‘besliste houding’ die de civiele en militaire leiders van UNPF en UNPROFOR hadden getoond. In een briefing voor de Veiligheidsraad werd gezegd dat de ABiH drie verschillende YPR’s van Dutchbat met geweren, handgranaten en een antitankwapen had bestookt. De Verenigde Staten en de Russische Federatie trokken vervolgens op gebruikelijke wijze partij voor de twee strijdende partijen. De Amerikanen vonden dat, voordat de ABiH de schuld kreeg van schieten op Nederlandse YPR’s, de omstandigheden grondig behoorden te worden onderzocht. Eén lezing van de gebeurtenissen was dat de ABiH zou hebben aangenomen dat de YPR’s van Dutchbat waarop was geschoten op dat moment al met geweld door de VRS waren afgepakt. Die theorie kon volgens de Amerikanen niet zomaar worden afgedaan, omdat de VRS er ook in het verleden niet voor was teruggeschrokken om in VN-uniformen VN-posities aan te vallen. De Russische Federatie daarentegen meende dat de gebeurtenissen in Srebrenica in de juiste context moesten worden geplaatst. De ABiH had aanvallen vanuit de *Safe Area* op Servische dorpen gedaan. De Russen vroegen zich af hoe het kon dat de ABiH in staat was granaten en antitankwapens op YPR’s van Dutchbat af te vuren, en verwezen naar een recente brief van de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken, Sacirbey, die aangaf dat UNPROFOR op 8 mei 1993 de ABiH in de enclave had ontwapend.⁵²¹

Als gevolg van deze tegenstellingen tussen de Verenigde Staten en de Russische Federatie werd er in de Veiligheidsraad geen resolutie aangenomen. De Hondurese president van de Veiligheidsraad, Gerardo Martinez Blanco, zei slechts dat de Veiligheidsraad had gedebatteerd over het nut van het invoeren van een NAVO-*air strike* tegen de Bosnische Serven. In een verklaring van de voorzitter gaf de Veiligheidsraad aan zeer bezorgd te zijn over de situatie en het leed van de bevolking. De partijen werden opgeroepen de status van *Safe Area* te respecteren, en de Veiligheidsraad eiste van de Bosnische Serven de vrijlating van het vastgehouden Dutchbat-personeel.

De leden van de Contactgroep hadden evenmin overeenstemming kunnen bereiken over een Britse ontwerpverklaring. Deze onenigheid betekende dat de Bosnische Serven niet als schuldigen werden genoemd en dat hun offensief tegen Srebrenica niet werd veroordeeld.⁵²²

Demarches

Niettemin kreeg de Britse vertegenwoordiger in Belgrado op 10 juli de instructie met spoed met het kabinet van Milošević in contact te treden, en erop aan te dringen dat het zijn invloed bij de Bosnische Serven aanwendde om de gegijzelde Dutchbatters vrij te krijgen, om de Bosnische Serven hun offensief te laten staken, en om terug te keren naar de grenzen van de *Safe Area*. Van deze demarche is geen resultaat bekend.⁵²³

520 UNNY, UNPROFOR, Box, 87305. File Srebrenica 3300-SRE vol. I, 1 Jul -16 Nov 95. Outgoing Cryptofax Gharekhan to Akashi, 10/07/95, No. 2268.

521 NIOD, Coll. Banbury. Code Cable Annan to Akashi, 10/07/95, No. MSC-2271.

522 ABZ, PVNY. Fax PVNY aan DAV, DVL/BZ, DEU/OE en DPV/PZ, 10/07/95, nr. nyv-4242; DCBC, 681. Code Biegman 603, 11/07/95; *Deutsche Presse-Agentur*, 10/07/95, 19:42 CET.

523 Interview Lord Owen, 27/06/01.

Ook Akashi had zijn vertegenwoordiger in Belgrado, Iouri Miakotnykh, opdracht gegeven om Milošević over de toestand te informeren en diens hulp te vragen om de Bosnische Serven hun aanval te laten beëindigen en vooral de beschieting van burgers te staken. Akashi bevond zich op 10 juli op uitnodiging van de Kroatische regering in Dubrovnik, en had van daaruit tevergeefs geprobeerd met Milošević in contact te komen. Laat in de avond liet Miakotnykh weten dat hij Milošević had kunnen spreken, maar hij had gezegd niet teveel van hem te verwachten omdat de Bosnische Serven niet naar hem luisterden. Akashi keerde vanwege de verslechterende situatie wel naar Zagreb terug, maar arriveerde pas tegen middernacht in de nacht van 10 op 11 juli weer op zijn post.⁵²⁴

In New York ontbood de waarnemer van Annan, Iqbal Riza, de Bosnische zaakgelastigde Ivan Misić naar aanleiding van de beschieting van Dutchbat YPR's door de ABiH. Riza zei dergelijke acties onbegrijpelijk te vinden. Deze vonden bovendien plaats op een moment dat de VN duidelijk stelling had genomen tegen de VRS-opmars. Misić zei dat hij ervan uitging dat de ABiH had gevuurd op een VN-voertuig in de veronderstelling dat dit door de VRS was overgenomen.

Volgens Misić had Sacirbey contact gehad met een niet met name genoemde Nederlandse VN-generaal. Die zou hebben gezegd dat er die 10e juli géén schietincidenten waren geweest waarbij de ABiH op Dutchbat-voertuigen had gevuurd. Riza bracht daartegenin dat Van Kappen contact had gehad met zowel Zagreb als het Nederlandse ministerie van Defensie, en dat zijn gesprekspartners de ABiH-aanvallen hadden bevestigd. De YPR's die tot dan in handen van de VRS waren gevallen bevonden zich alle in Bratunac en konden niet door de VRS zijn gebruikt. Misić zegde daarna toe het VN-protest aan de autoriteiten in Sarajevo over te brengen.

Het VN-secretariaat lichtte tevens de Permanente Vertegenwoordigers bij de VN van Duitsland en de Verenigde Staten over de schietincidenten in. Beiden zegden toe dat hun ambassades in Sarajevo een demarche zouden doen bij de Bosnische regering, om aan te geven dat aanvallen op *peacekeepers* onaanvaardbaar waren.⁵²⁵

Ultimata van de VRS aan Dutchbat

Tegen negenen in de avond van 10 juli bereikten Dutchbat twee berichten van de VRS. Ze waren verzonden via de in Bratunac vastgehouden sergeant Bos. Hij meldde dat hij goed werd behandeld en gaf tevens de eis van de VRS door dat de ABiH de compounds van Dutchbat niet zou betreden. Als MSF en UNHCR dat zouden doen bestond daartegen geen bezwaar. Verder zou UNPROFOR geen gevaar lopen. VRS-liaisonofficier majoor Nikolić voegde aan het bericht van Bos nog toe dat het niet op bezwaar zou stuiten wanneer de bevolking zich naar Potočari begaf, als zij maar niet de compound betraden. Dutchbat-voertuigen zouden niet meer worden beschoten. Als doel van de gaande VRS-actie gaf Nikolić nog aan dat de VRS de enclave ging demilitariseren omdat Dutchbat daarin niet was geslaagd.⁵²⁶

524 UNNY, DPKO. Code Cable Akashi (signed Janvier) to Annan, 10/07/95, No. Z-1128; CRST. Code Cable Akashi to Miakotnykh UNPF Belgrade, 10/07/95, zonder nr.; Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35(1998), § 286 en 292.

525 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 10/07/95, No. MSC-2272.

526 SMG 1001. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95. SMG 1004/61. Capsat TAH to TA, 10/07/95 16:44.

Dat de VRS dat laatste vond bleek ook uit een brief die Mladić eerder die dag aan generaal Smith schreef waarin hij stelde dat Srebrenica niet, zoals in 1993 was overeengekomen, was gedemilitariseerd. De ABiH had misbruik van de *Safe Area* gemaakt, vond Mladić, waarbij honderd Servische burgers om het leven waren gekomen en tweehonderd gewond. Dat was de reden waarom de ‘Muslim terrorists’ moesten worden geneutraliseerd. De activiteiten van de VRS waren niet tegen de burgers en niet tegen UNPROFOR gericht, en de UNPROFOR-militairen konden zich veilig voelen, zo liet Mladić weten. Dat de acties niet tegen UNPROFOR waren gericht kon worden afgeleid uit het feit dat Dutchbatters zich op Bosnisch-Servisch territorium begaven nadat ‘one of your soldiers’ door de ABiH was gedood.⁵²⁷ Plaatsvervangend VRS-commandant Milan Gvero verwoordde ten behoeve van het perscentrum van de VRS hetzelfde in uitgebreidere vorm, en wees er nog eens op dat de VRS in 1993 de aanval op Srebrenica had gestaakt omdat de internationale gemeenschap had toegezegd de enclave te demilitariseren.⁵²⁸

Korte tijd later bereikte Dutchbat opnieuw een bericht van de VRS. ABiH-militairen dienden zich tussen 11 juli 06.00 en 13 juli 06.00 uur te melden bij Yellow Bridge aan de noordkant van de enclave om hun wapens in te leveren. Zij mochten dan opgeven waar ze naartoe wilden, mits ze hun wapens maar achterlieten. Het stond Dutchbat en de ngo’s vrij om de enclave te verlaten.⁵²⁹ De vertegenwoordigers van ngo’s en ook Dutchbat konden naar Bratunac komen en zich daar overgeven. Dutchbat zou de wapens moeten achterlaten. Of dat ook een vertrek van Dutchbat uit Oost-Bosnië inhield, was aanvankelijk niet duidelijk. De volgende dag verduidelijkte Koljević, de voorzitter van commissie van de Republika Srpska voor samenwerking met de VN, dat het bericht niet als een ultimatum diende te worden gezien, maar als een aanbod om Dutchbat uit veiligheidsoverwegingen achter een bepaalde lijn terug te laten trekken.⁵³⁰ Dat de bevolking een vrije aftocht was geboden, had VRS-generaal Milan Gvero toen al voor de pers bevestigd: ‘All civilians who want this will be able to leave the town in an organised and safe way’, zo had Gvero gezegd. Tezelfder tijd waarschuwde Gvero de westerse landen om niet te interveniëren in de gevechten en niet betrokken te raken bij de Moslim-propagandaoorlog.⁵³¹

Janvier en VRS-generaal Tolimir overleggen

Een kwartier na Dutchbat leerde ook Janvier uit een telefoongesprek met VRS-generaal Tolimir dat de VRS een vrije aftocht aan het VN-personeel en de bevolking toestond. Janvier wees een vertrek van de VN ogenblikkelijk van de hand,⁵³² en Akashi wees beide (vertrek van Dutchbat en de bevolking) af. Ook Karremans verwierp het aanbod tot vertrek van die beide groepen op instructie van Sarajevo. Overste De Ruiter in Sarajevo liet de KL Crisisstaf weten

527 SMG 1004/84. HQ Army of the Republic of Srpska to UNPROFOR Command, 10/07/95, No. 06/17-455, verzonden door UNMO liaisonofficier Pale 11113B Jul 1995; SMG 1002/10. Capsat UNHCR Srebrenica to UNHCR Belgrade, Sarajevo, Zagreb, 10/07/95 17:05.

528 CRST. Banja Luka (UNHCR), Input for EXTREL Press Review, 11/07/95, 1102Z.

529 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz, (versie augustus 1999), p. 130-131; KAB, BLS. Brief Karremans aan de minister van Defensie, d.t.v.

BLS, 29/08/95.

530 CRST. Pale UNHCR 11 Jul 95 12.55Z, verzonden door Military liaisonofficier UNHCR (de Moel) aan KL Crisisstaf.

531 *Deutsche Presse-Agentur*, 10/07/95, 19:42 Central European Time as quoted by the Belgrade news agency Beta.

532 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35(1998), § 286 en 292.

dat niet op het ultimatum zou worden ingegaan.⁵³³ Ook Bećirović had Karremans gezegd dat deze het ultimatum niet moest accepteren, nadat Dutchbat dit aan hem en *War President* Suljić en andere leden van de *Opština* had doorgegeven.⁵³⁴ De Bosnische Serven kreeg in plaats daarvan van Dutchbat als antwoord dat zij moest teruggetrokken op de ‘Morillon lijn’ en dat iedere verdere aanval achterwege diende te blijven. Vanaf 06.00 uur de volgende dag moest dat terugtrekken beginnen; zo niet, dan zou luchtsteun volgen.⁵³⁵

Er waren in de avond van 10 juli meerdere telefoongesprekken tussen Janvier en VRS-generaal Tolimir. De ABiH luisterde een drietal van die gesprekken af. De transcripties daarvan zijn van belang omdat er in het archief van de *Force Commander* geen verslagen van zijn aangetroffen. Over een discussie omtrent een vrije aftocht viel uit deze transcripties niets te vernemen. De gesprekken werden gevoerd op initiatief van Janvier, omdat de VRS Dutchbat aanviel. Hij wilde daar contact met Mladić over, maar die bevond zich te velde. Janvier werd verwezen naar generaal Tolimir, die op zijn beurt zei er niet mee bekend te zijn dat de VRS de VN aanviel. Tolimir zei dat hij dat ook niet geloofde, omdat de VRS dat juist steeds had proberen te verhinderen. Hij zegde toe dat hij het ging ging controleren, maar ging niet in op Janviers vermaning de aanval te stoppen en terug te trekken. Na 20 tot 30 minuten mocht Janvier terugbellen. In de tussentijd zou Tolimir het bevel geven om een verbinding tussen de VRS en Dutchbat tot stand te brengen.

In dat volgende gesprek meldde Tolimir echter dat het Dutchbat was dat geen verbinding wenste te maken met een VRS-radiostation. Tevens had hij vernomen dat vanaf een OP het vuur in de richting van de VRS was geopend, nadat daartoe het bevel was gegeven via een radionet van de ABiH. Voor Tolimir betekende dit dat het commando aan de ABiH was overgedragen. Janvier reageerde met ongeloof en vroeg of het echt klopte dat de VN op de VRS schoot. Tolimir bevestigde dat, maar zei niettemin de VRS te hebben bevolen niet het vuur op VN-posten te openen. Volgens Tolimir had de plaatselijke Servische commandant gezegd dat Dutchbat onder druk was gezet om het vuur op de VRS te openen.

In dit tweede gesprek zei Tolimir verder dat was afgesproken terug te trekken op de posities die op 9 juli waren ingenomen. Eerst wilde hij echter de schermutselingen die op dat moment plaatsvonden stoppen; daarna kon er pas iets worden gedaan. Tegen Janvier zei Tolimir dat hij moest proberen te begrijpen dat er daar mensen stierven, waarop de Fransman antwoordde dat hij dat begreep. Maar hij zei ook dat als de VRS niét terugtrok, de zaken voor de VRS erger konden worden; de keus was aan Tolimir. Deze zei er van zijn kant alles aan te doen om te voorkomen dat het tot een botsing tussen de VRS en UNPROFOR kwam. Hij vroeg Janvier dat van zijn kant ook te doen en zijn invloed aan te wenden om te verhinderen dat het vuur op de VRS werd geopend. Verder zei Janvier nog dat hij niet wilde dat de VRS de wapens van Dutchbat afnam. Als dat gebeurde, hadden de betreffende VN-militairen de plicht zich als waardige soldaten verdedigen. Tolimir zegde toe de VRS te instrueren dat zij van de wapens van Dutchbat moesten afblijven, maar er was tijd nodig om die informatie in de loopgraven te krijgen. Hij wees er daarnaast op dat de Bosnische

533 SMG 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, 20.45 en 20.58; NIOD, Coll. Clingendael. Capsat TA to TX, 101230B Jul 95; SMG/1004. Update 110200B Jul 95, Annex A to BH-SNE DSR dated 11 Jul 95; UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, 10/07/95, No. Z-1128; DCBC nr. 637. KL Crisisstaf 102200B

Jul 95.

534 NIOD, Coll. Clingendael. Retransmission Capsat TA to TX, 111331B Jul 95 from UNMO HQ BH SNE to UNMO HQ BH Comd, UNMO HQ Zagreb, 111415B Jul 95.

535 SMG 1004/49. Capsat Maj Franken to Kap Groen, z.d.

Moslims veel geruchten verspreidden die niet juist waren. Tolimir zei dat hij twee dagen lang had geprobeerd om slachtoffers en verliezen te voorkomen, en de VRS daarin was geslaagd. Andermaal ging Tolimir de zaken controleren en na een uur kon Janvier hem opnieuw bellen.⁵³⁶

In dat vervolgesprek – alleen Tolimirs kant van het gesprek was ditmaal onderschept – kreeg Janvier opnieuw te horen dat hij niet met Mladić kon spreken. Dat kon alleen op 11 juli tussen 10 en 11 uur. Tolimir benadrukte opnieuw dat de VRS een correcte houding ten opzichte van UNPROFOR en de bevolking innam. Hij veronderstelde dat Janvier er toch wel mee bekend was dat de ABiH uitvallen buiten de gedemilitariseerde zone uitvoerde om de enclave met Žepa te verbinden? De details daaromtrent waren al aan generaal Nicolai in Sarajevo doorgegeven, en Tolimir veronderstelde dat Janvier daar wel over was ingelicht. Verder betichtte Tolimir de ABiH ervan wapens van UNPROFOR te gebruiken.

Tolimir bevestigde ook nog eens dat de Dutchbatters op het gebied van de Republika Srpska niet waren gevangengenomen of gegijzeld, maar dat zij op bevel van het eigen commando richting VRS waren uitgeweken om niet tussen twee vuren te geraken. De Dutchbat-soldaten hadden zelfs openlijk gezegd dat de ABiH hen met de dood had bedreigd wanneer zij van de OP's zouden terugtrekken. Janvier moest begrijpen dat de ABiH de situatie uitbuitte om de gevechten te laten escaleren; de zware wapens die Dutchbat op de OP's had achtergelaten had de ABiH overgenomen. Over een terugtrekking van de VRS zei Tolimir ditmaal slechts dat het moeilijk was daarover te spreken voordat het oorlogsdoel was bereikt, en dat dit vooral moeilijk was wanneer de ABiH rond de hele enclave aanviel. De VRS deed volgens Tolimir al het mogelijke om de situatie te stabiliseren.⁵³⁷

Kenmerkend voor de gesprekken tussen Janvier en Tolimir was hoe de Bosnische Serven de schuld bij de ABiH legden, en het deden voorkomen alsof de operatie tegen Srebrenica geheel in een verdedigende strategie paste. Uit de gesprekken komt geen harde opstelling van Janvier naar voren. Het was Tolimir die ze naar zijn hand zette. Janvier stelde geen harde eisen voor een terugtrekking en dreigde evenmin met de inzet van het luchtwapen. Het lot van de bevolking kwam ook al niet ter sprake. Nicolai stelde zich in zijn gesprekken met Tolimir harder op. Janviers gesprekken waren erop gericht te voorkomen dat de VRS op UNPROFOR ging vuren. De vraag is dan wel hoe dat zich moest verhouden tot de opdracht die Janvier voor de *blocking positions* had verstrekt: die moest juist vuur van de VRS uitlokken. Dat droeg dus het risico van een vuurgevecht met de VRS in zich, maar dat was volgens Janvier de manier om het luchtwapen in te zetten. Incidenteel vuurde de VRS wel op Dutchbat, maar dat vuur leek eerder te zijn bedoeld voor de ABiH die zich in de nabijheid van Dutchbat ophield dan voor het bataljon zelf. Niet voor niets hield Tolimir Janvier nog eens voor dat de Dutchbatters bij de VRS een veilige haven konden vinden, terwijl de ABiH hen met de dood bedreigde.

Een demonstratie in Tuzla

Aan de bevolking in Tuzla ging de toestand in Srebrenica evenmin onopgemerkt voorbij. De civiele autoriteiten van het Kanton Tuzla zetten voor de avond van de tiende juli een demonstratie bij *Tuzla Air Base* en bij de compound van het Noordse bataljon in Živinice op touw. Het 2e Korps van de ABiH had informatie over de toestand in de enclave verstrekt – en, naar

⁵³⁶ ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa, 10/07/95, Str.pov.br. 02/8-1-1205.

⁵³⁷ ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa, 11/07/95, Str.pov.br. 02/8-1-1215.

Brantz in Tuzla meende, gemanipuleerd – en hielp mee met transport voor de demonstranten. Deze demonstranten, vluchtelingen uit Srebrenica die in Tuzla verbleven, evenals een groep van meer dan tweehonderd personen die er op 9 juli in zou zijn geslaagd de confrontatielijn te passeren,⁵³⁸ vroegen om een onderhoud met de commandant van het Noorse bataljon. In een nabijgelegen restaurant vond dat gesprek plaats. Brantz en andere stafleden van *Sector North East* waren ook aanwezig.

De vertegenwoordigers van de vluchtelingen zeiden bezorgd te zijn over het welzijn van de bewoners van de enclave. Zij eisten dat de NAVO ingreep. Als dat niet gebeurde zou de compound van het Noordse bataljon (Norbat, bestaande uit Noorse, Zweedse en Deense eenheden) worden geblokkeerd. Dat was nog niet gezegd of de eerste vrachtwagens stopten al bij de hoofdingang van de basis en laadden vijfhonderd vrouwen en kinderen uit. Zij blokkeerden ook alle uitgangen van het restaurant waar de bespreking plaats had. Brantz voelde zich in een hinderlaag gelokt, maar bedacht een creatieve oplossing om weg te komen: hij trok zijn uniform uit en in de verwarring van de aankomst van een nieuwe groep demonstranten, wandelde hij in zijn T-shirt mét pistool rustig door de bevolking heen, terwijl collega's en voertuigen achterbleven. Hij zag kans om weg te komen, geholpen door twee Nederlandse marechaussees. Toen personeel van het gewaarschuwde 2e Korps van de ABiH arriveerde om Brantz te ontzetten, was hij inmiddels alweer op de staf van *Sector North East*. De overige stafleden konden daar pas terugkeren nadat de lokale autoriteiten laat op de avond de vluchtelingen weg wisten te krijgen.⁵³⁹

Bij de demonstratie vuurden de demonstranten ook nog eens vijftig schoten op het hoofdkwartier van Norbat af. Dit was overigens niet de eerste keer dat de lokale bevolking zich vijandig tegen de Norbat-militairen opstelde ten gevolge van de situatie in Srebrenica. Begin juli hield de bevolking bij het ten noorden van Tuzla gelegen Srebrenik 's avonds vier uur lang een vrachtwagen met Zweedse soldaten vast, bedreigde hen en bekogelde hen met stenen en stukken hout als ze uit de wagen durfden te komen. De aanleiding daarvoor waren berichten over de slechte humanitaire toestand in Srebrenica en het gerucht dat mensen door gebrek aan voedsel waren overleden. Ook dat was aangewakkerd door de lokale media.⁵⁴⁰

Door dit alles, en door de situatie in Srebrenica, vreesde Akashi een ernstige terugslag voor de stabiliteit in Oost-Bosnië en verslechtering van de verhouding met de militaire en civiele autoriteiten in heel Bosnië. Hij vreesde dat de kritiek zou aanzwellen met als gevolg een vijandige houding van de ABiH.⁵⁴¹

16. De nacht van 10 op 11 juli: laatste ontmoeting van Karremans met de *Opština*

Op 10 juli werd bij de Defensiestaf op het Plein in Den Haag een opmerkelijk 'Rapport Vredesoperaties' opgemaakt. Opmerkelijk, maar niet geheel in overeenstemming met de

538 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 10/07/95, No. Z-1127. Volgens Brantz waren deze vluchtelingen afkomstig uit Bijeljina en Zvornik en verbleven zij al langer in Tuzla. Dit lijkt waarschijnlijker dan het door Akashi gerapporteerd, omdat er geen andere berichten zijn dat een dergelijk grote groep naar Tuzla wist te ontsnappen.

539 Interview M.P. Wijsbroek, 10/12/97; NIOD,

Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 128. Brantz maakte zich er boos over dat de Zweedse commandant van Norbat die dag met verlof naar huis ging in plaats van de gespannen situatie rond zijn compound te beëindigen.

540 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 124.

541 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1144.

werkelijkheid. Het rapport sprak ervan dat voor 11 juli om 06.00 ‘reeds Close Air Support was aangevraagd. Toestemming zou afhangen van een nog te voeren gesprek tussen Janvier en Mladić. Het voornemen van Nicolai was deze Close Air Support niet alleen te richten op tanks maar ook tegen alle artillerieopstellingen rond Srebrenica.’ Wie de bron was, vermeldde het rapport niet. Wel werd er hierin tevens melding van gemaakt dat Gobilliard en Janvier overleg hadden gevoerd, en dat als de VRS zijn opmars mocht voortzetten, Janvier niet zou aarzelen en ‘direct toestemming’ geven voor *Close Air Support*-missies.⁵⁴²

De logboeken van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza en van het NAVO-commando ter plaatse (AFSOUTH in Napels) zwiagen echter over voorbereidingen van welke NAVO-luchtactiviteit ook voor de ochtend van 11 juli. Er was geen enkele indicatie dat er ook maar enige voorbereiding werd getroffen voor de zo door Dutchbat gewenste *air strike* en ook niet voor *Close Air Support*. Nadat op 10 juli om 21.25 uur de vliegtuigen op 60 minuten waarschuwingstijd (*alert*) waren gezet, was er tot 04.30 uur zelfs geen berichtenverkeer tussen de hoofdkwartieren. De enige aanwijzing die uitging, was dat de *Forward Air Controllers* in de enclave opdracht hadden om om 05.00 uur contact te maken met het *Air Operations Coordination Center* in Sarajevo.⁵⁴³

In Srebrenica moesten de compagniescommandanten tegen twaalf uur in de nacht van 10 op 11 juli bij Karremans komen om te horen wat er de volgende dag stond te gebeuren. Karremans gaf aan dat de VN een ultimatum had gesteld: de VRS moest om 06.00 uur lokale tijd beginnen met zich terug te trekken. Gaf de VRS daaraan geen gevolg, dan zouden massale luchtaanvallen volgen: *air strikes*, die rond de enclave meerdere doelen tegelijk zouden aanvallen en in één keer uitschakelen. Karremans zette met deze mededeling niet alleen zijn eigen eenheid maar ook de ABiH op het verkeerde been. In hoofdstuk 7, paragraaf 9, ‘De air strikes die niet kwamen’, zal hierop nader worden ingegaan.

De compagniescommandanten trokken Karremans’ mededeling niet in twijfel. Een enkeling vond het achteraf wel een vreemd gesteld ultimatum, gezien de term ‘beginnen met terugtrekken’. Immers, als de VRS-tanks honderd meter achteruit reden, zou aan het ultimatum al zijn voldaan. Compagniescommandanten kregen van Karremans opdracht alle doelen nog een keer te bekijken en opnieuw op te geven.

Met de van Karremans verkregen gegevens brieften de compagniescommandanten hun eenheden. Het gevoel ontstond dat men iets ging meemaken wat geschiedenis zou maken. Eindelijk stond er iets te gebeuren en zouden de Bosnische Serven worden aangepakt.⁵⁴⁴

De gedachte van Karremans was dat alle artillerie-opstellingen vernietigd zouden worden. Hij liet ook weten dat er veertig NAVO-vliegtuigen zouden komen. Dit zou hij weer van *Sector North-East* in Tuzla hebben gehoord. Er zouden zelfs *gunships* aan deelnemen die de VRS-opstellingen bij Pribićevac zouden aanpakken.⁵⁴⁵ Franken ontkende echter dat daar

542 DCBC, 607. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 137/95.

543 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 11/07/95, 0320Z.

544 Interview J. Otter, 26/05/99.

545 Interview A.A.L. Caris, 03/03/00. Ook kapitein Hageman verkeerde in de veronderstelling dat *gunships* zouden arriveren (C-130 *gunships* waren in het operatiegebied). (SMG,

1007/25. Verslag debriefing Kamp Pleso, 22/07/95). Interview P. Sanders, 12/12/00 en 13/12/00. Karremans verwees de mededelingen over *gunships* naar het rijk der fabelen. Evenmin had hij ooit gehoord van een ‘plan Gorilla’, in het kader waarvan deze *gunships* in actie zouden komen. (NIOD, Coll. Karremans. Correspondentie NIOD-Karremans, 25/11/00)

sprake van was geweest. Dat had weliswaar eerder gespeeld, maar dat was bij de uitvoering geweest van de plannen voor bevoorrading door de lucht.⁵⁴⁶

Eveneens in de nacht van 10 op 11 juli vond er om 23.00 uur er in het PTT-gebouw in Srebrenica-stad een vergadering plaats van ABiH-commandanten en het gemeentebestuur, de *Opština*. Daar werd voorgesteld dat politiechef Meholjić het commando over de 28e Divisie van de ABiH zou overnemen van Bećirović. Dat was in 1993 ook gebeurd, toen Meholjić tijdelijk het commando van Orić overnam. Meholjić weigerde dat nu; overname van het commando was op dat moment niet meer mogelijk. Wel stelde hij voor om meteen met twee brigades, die van Dudić en die van Tursunović, een tegenaanval op de VRS uit te voeren. Eén brigade zou de stad verdedigen, terwijl de andere brigade, met ongeveer 2000 man, een omtrekkende beweging zou maken en de VRS in de rug aanvallen. Het was nacht en de VRS-tanks zouden weinig kunnen uitrichten. De VRS had zich geconcentreerd rond de ingenomen OP-E en OP-F. Als een tegenaanval zou lukken, zou UNPROFOR misschien iets ondernemen, zo was de gedachte.⁵⁴⁷ Bij nacht zou de ABiH sterker staan; deze opereerde in bekend terrein, waar bovendien geen mijnen lagen, en het vermoeden bestond dat de tegenstanders nabij de plaats waar aangevallen zou worden voor een groot deel uit Russische huurlingen bestonden. Meholjić, die op school Russisch had geleerd, had hen in de frontlinie horen praten.⁵⁴⁸

De arts Ilijaz Pilav woonde de bijeenkomst in het PTT-gebouw bij waar de plannen voor een tegenaanval werden gesmeed. Kort nadat tegen middernacht het besluit was genomen om de aanval uit te voeren – Pilav meende dus dat al tot een aanval was besloten – kwam Dutchbat-majoor Boering binnen, volgens Pilav ‘alsof hij wist van de meeting en van wat er besloten was’. Boering zei dat NAVO-luchtaanvallen zouden plaatsvinden, legde een kaart op tafel, wees de doelen aan en vroeg de Bosnische Moslims daar weg te blijven vanwege de risico’s: het was een *zona smrti*, ‘zone des doods’. Als tijdstip voor de luchtaanval noemde hij ‘before or at dawn’. Boering vertelde ook dat in een ultimatum de terugtrekking van de VRS was geëist. Over wat er verder zou gebeuren hoorden ABiH en *Opština* niets. Het gevolg van Boerings aankondiging was volgens Pilav dat niemand meer iets deed aan voorbereidingen voor de tegenaanval richting Zeleni Jadar.⁵⁴⁹

Later die avond kwam Karremans zelf ook naar het PTT-gebouw, voor een bespreking die kort na middernacht plaatshad. De lezingen hoe die afspraak tot stand kwam verschillen: een lezing is dat de *War President* van de *Opština*, Suljić, Boering meteen bij deze eerdere bijeenkomst al vroeg of Karremans persoonlijk naar het PTT-gebouw kon komen. Een andere lezing is dat Karremans tegen twaalven een afspraak met Bećirović wilde in het PTT-gebouw om uitleg te geven over het ‘ultimatum’ dat aan de VRS was gesteld en de komst van steun van de NAVO.⁵⁵⁰ In elk geval kwam de ontmoeting met Karremans er, waarbij alle leden van de *War Presidency* – in militair uniform gestoken⁵⁵¹ – aanwezig waren. Karremans stond, de anderen bleven ook staan.⁵⁵² De Nederlandse commandant zag er meer ontspannen uit dan eerder, en zei dat hij informatie van zijn superieuren had ontvangen dat de VRS-posities zouden worden aangevallen. ABiH-majoor Nedžad Bektić was de op-

546 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

547 Interview Ekrem Salihović, 02/12/98.

548 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

549 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

550 SMG, 1004/56. Diverse ingangen logboek B-Cie.

551 Interview E.A. Rave, 24/01/01.

552 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

timistische blik maar ook een cynische lach van Karremans opgevallen.⁵⁵³ Karremans vroeg Bećirović zijn troepen terug te trekken zodat zij niet binnen bereik van het luchtbombardement kwamen te liggen.⁵⁵⁴ Hij wees een zone aan op de kaart en stond erop dat de bevolking die zone verlaten zou hebben voor de bombardementen begonnen: alle verplaatsingen zouden door de vliegtuigen onder vuur worden genomen.⁵⁵⁵ Wijzend in de richting van Zeleni Jadar, zei Karremans: ‘Morgen zal alles worden vernietigd. Niemand in die zone zal het overleven.’⁵⁵⁶ Bećirović vroeg wat de bevolking moest doen bij de *air strike* en kreeg als antwoord de raad dat men zover mogelijk van de confrontatielijn weg diende te blijven en dekking in de huizen moest zoeken.⁵⁵⁷ Ook vertelde Karremans dat aan de Bosnische Serven een ultimatum was gesteld. Dat was de aanwezigen inmiddels bekend; een uur eerder was dat namens Izetbegović vanuit Sarajevo reeds aan de *Opština* gemeld (zie hierna de subparagraaf ‘Contacten tussen de *Opština* en de Bosnische regering in Sarajevo’).⁵⁵⁸

Ook Bećirović geloofde Karremans toen deze zei dat er luchtsteun zou komen. Het betekende inderdaad het einde van de verdediging van de ABiH. Bećirović vroeg nog wel wat Dutchbat zou doen als de VRS zou terugtrekken. Karremans antwoordde volgens Bećirović dat Dutchbat dan zijn oude posities weer zou innemen.

De burgemeester van Srebrenica, Fahrudin Salihović, had er weinig geloof in dat er inderdaad *air strikes* zouden komen.⁵⁵⁹ Karremans overtuigde wel *War President* Osman Suljić. Deze zei hem op de man af gevraagd te hebben: ‘Als je in mijn schoenen staat, geloof je dan dat de luchtsteun komt?’ Karremans had daarop bevestigend geantwoord. Dat was ook het moment waarvan Suljić later vond dat hij door Karremans was verraden. Hij wilde hem daarvoor op 11 juli zelfs nog laten arresteren, omdat hij dacht dat de VN dan mogelijk te hulp zou schieten. Daarvoor zei Suljić steeds een correcte verstandhouding met Karremans te hebben gehad. Karremans deed naar de mening van Suljić zijn best zijn soldaten te redden, en was zelf erg bang. De Bosnische Moslims hadden volgens hem een tegenaanval willen doen. Het had niet uitgemaakt als er daarbij velen zouden sneuvelen, omdat betrokkenen daarbij sowieso het leven zouden laten, zo stelde Suljić achteraf.⁵⁶⁰

ABiH-officier Nedžad Bektić bevestigde deze mededelingen van de andere aanwezigen. Alles leek onder controle: er was de VRS een ultimatum gesteld en dit leger moest terugtrekken. Er waren lijnen op de kaart voor de *zona smrti* getrokken. De ABiH had een alles-of-niets-plan ontworpen om met alle aanwezige middelen een aanval uit te voeren via Pasmulići naar Zeleni Jadar om daar de VRS in de rug aan te vallen, maar volgens hem hadden de aanwezigen geen andere keus dan Karremans te geloven.⁵⁶¹

Politiechef Meholjić zei dat tijdens deze bijeenkomst Karremans het plan voor de tegenaanval werd verteld. Meholjić zag die aanval als de laatste kans om Srebrenica te behouden. Als die aanval niet kwam, dan was het volgens hem mis omdat het dan te laat zou zijn om de

553 Interview Nedžad Bektić, 10/09/99.

554 Interview Dzamaludin Bećirević en Sefket Hafizović, 21/10/97.

555 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

556 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

557 SMG/1004. Update dtg 110200B Jul 95, Annex A to UNMO HQ DSR, 11/07/95.

558 Interview Dzamaludin Bećirević en Sefket Hafizović, 21/10/97.

559 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98; NIOD,

Coll. De Ruiters. Update 110200B Jul 95, Annex A to BH-Sector North East DSR, dated 11/07/95.

560 Interview Osman Suljić, 04/03/98. Suljić geloofde dat de internationale gemeenschap in overname van de enclave toestemde en er een secret deal was gesloten tussen Milošević, Clinton en Jeltsin. De laatste zou dat alles hebben georganiseerd. Mladić en Karadžić zouden echter ‘vals gespeeld’ hebben.

561 Interview Nedžad Bektić, 10/09/99.

enclave te behouden. Karremans gaf volgens hem te kennen dat de leiders zelf moesten bepalen of er een aanval moest komen, maar dat de aanvallers bij *de air strikes* gedood zouden kunnen worden. Hij vroeg daarom om het plan af te blazen. Meholjić zei Karremans nog te hebben gevraagd wat er zou gebeuren als de *air strikes* niet kwamen, omdat Srebrenica dan zeker verloren zou zijn. Karremans had daarop gezegd: ‘Onze taak is om te wachten’. Meholjić had het plan voor de tegenaanval toch willen doorvoeren, ook omdat hij niet geloofde dat de ‘zone des doods’ om 06.00 uur zou worden aangevallen, zoals Karremans had gezegd. Het maakte bovendien volgens hem weinig uit of de mannen door *air strikes* gedood zouden worden of door de VRS. ABiH-brigadecommandanten Dudić en Tursunović steunden Meholjić in het doorzetten van de aanval, Bećirović en de andere brigadecommandanten niet. Ook de leden van de *Opština* dachten dat Karremans het bij het rechte eind had. Daarop viel de beslissing om de geplande aanval niet uit voeren.⁵⁶² Overigens viel die beslissing pas na het vertrek van Karremans, aldus Bećirović. Hij liet de ABiH tot op veilige afstand terugtrekken zodat de afstand tot de VRS twee kilometer bedroeg.⁵⁶³

Karremans beschreef de bijeenkomst later als de meest deprimerende vergadering die hij ooit had meegemaakt. De bespreking verliep moeizaam. Iedereen zag er doodmoe uit en de spanning was om te snijden. Hij probeerde de aanwezigen ervan te overtuigen dat UNPROFOR zich zou houden aan wat hem was toegezegd. Karremans doelde hier op een gesprek dat hij met *Bosnia Herzegovina Command* had gevoerd en deelde mee: ‘vanaf 06.00 uur zullen alle ons bekende doelen – alles wat beweegt of schiet – worden uitgeschakeld’, daarmee *air strikes* implicerend. Het gebied ten zuiden van Srebrenica was volgens hem *kill box* en daarom had hij de ABiH verzocht zich terug te trekken tot de zuidrand van de stad. Karremans noemt in zijn boek de aanvalsplannen van de ABiH evenwel niet.⁵⁶⁴

Laatste inspanningen van de ABiH

Dat de geplande tegenaanval zou zijn uitgevoerd als Karremans en Boering de *Opština* niet over de komst van *air strikes* hadden ingelicht, kan niet met zekerheid worden bevestigd. Het lijkt weinig waarschijnlijk, omdat deze aanval tijdens de bijeenkomst al was aangemerkt als een wanhoopsoffensief. De vraag blijft wat een eventuele aanval van de ABiH had kunnen bereiken. Deze had de VRS hoogstens tijdelijk een terugslag hebben kunnen bezorgen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de ABiH erin zou zijn geslaagd de VRS-tanks te vernietigen, al beschikte de ABiH wel over antitankmiddelen voor de korte dracht. Evenmin was het mogelijk geweest de dreiging van artillerie en mortieren van de VRS die rond de enclave stonden opgesteld weg te nemen. Ook leek de animo onder de ABiH-mansschappen om nog tot grootscheepse gevechtshandelingen te komen gering te zijn.

Wel betekende de mededeling van Karremans een einde van de aanwezigheid van de verspreide ABiH-eenheden die zich nog ten zuiden van horizontaal 84 bevonden, waarop Dutchbat overigens weinig zicht had. De laatste melding van een vuurgevecht op de avond van 10 juli was om 21.58 uur ten oosten van de berg Kak, maar die lag een flink stuk naar het westen. Daarna was alles in de enclave betrekkelijk rustig; pas de volgende ochtend om 08.00 uur en ook later opnieuw bij de berg Kak werden weer vuurgevechten gemeld. De meeste ABiH-militairen leken zich toen aan de rand van de stad te bevinden. Meldingen van

⁵⁶² Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

⁵⁶³ Sefko Hodzić, *Otpjecaceni koverat*, p. 263.

⁵⁶⁴ Karremans, *Srebrenica: Who cares?*, p. 190.

terugtrekkende ABiH-militairen waren er overigens ook al voordat Karremans met de *Opština* sprak.

Om 00.25 uur passeerden vierhonderd man, die gedeeltelijk waren bewapend, de compound in Srebrenica op weg naar Potočari. Op dat moment hadden orders vanuit het PTT-gebouw hen nog nauwelijks kunnen bereiken. Later die nacht kwamen meer meldingen van groepen ABiH-militairen die zich verplaatsten. Om 03.00 uur verplaatsten enkele honderden bewapende mannen zich bij OP-C in het zuidwestelijke deel van de enclave in zuidzuidwestelijke richting, dat wilde zeggen de enclave uit, mogelijk in de richting van Žepa. Een uur later meldde echter de B-compagnie dat er nog steeds ABiH-militairen naar het centrum van Srebrenica kwamen. Aan Groen was het doel van de verplaatsingen niet duidelijk: trokken zij om de VRS heen, gingen zij op weg voor een flankaanval, of braken zij uit?⁵⁶⁵ Er was geen overleg meer over: na de bespreking met Karremans was er geen contact meer tussen Dutchbat en ABiH of *Opština*.

Overigens moet bij dit alles niet uit het oog worden verloren dat Dutchbat weinig zicht had op wat er zich precies in de enclave afspeelde, afgezien van wat objecten die de VRS in brand stak; dat kwam door het nachtelijke uur en door het verloren gaan van de OP's aan de zuidkant. De *blocking position* bevond zich al aan de rand van de stad en moest later in de ochtend van 11 juli weer in zuidelijke richting de stad uitgaan om zicht op het terrein te krijgen.

Het punt van de geplande tegenaanval van de ABiH komt ook ter sprake bij andere auteurs over Srebrenica, maar men wordt daar ook niet veel wijzer. David Rohde beschrijft in zijn *Endgame* de komst van Karremans naar de genoemde bespreking – overigens op basis van minder getuigenverklaringen dan hierboven – maar rept niet van plannen voor een tegenaanval. Westerman en Rijs noemen de bijeenkomst niet. De korte beschrijvingen van Honig en Both en van Sudetic, die erg op elkaar lijken, doen dat evenmin. Sudetic vermeldt ter aanvulling wel dat Bećirović zijn eenheden terugtrok en naar het westen verplaatste onder achterlating van een symbolische weerstand aan de oostkant van de enclave, onder leiding van Ejub Golić.⁵⁶⁶ Dit stemt overeen met de waarnemingen van Dutchbat, al valt moeilijk het onderscheid te maken tussen die groep en een enkele groep mannen die al op 10 juli de enclave verliet. De gesprekspartners van het NIOD toonden zich weinig bereid hierover mededelingen te doen.

Karremans schreef in zijn boek dat er nog meer gebeurde in de nacht van 10 op 11 juli: in deze nacht verliet het grootste deel van de mannelijke bevolking Srebrenica. Daarmee zou deze groep een van tevoren door de oorlogsraad uitgewerkt plan uitvoeren. Dat is onjuist. Ook minister Voorhoeve schreef in de aanbiedingsbrief van het Debriefingsrapport aan de Tweede Kamer dat tien- tot vijftienduizend mannen al op 10 juli de enclave verlieten. Ook dat is onjuist. Dat vertrek vond plaats in de nacht van 11 op 12 juli.⁵⁶⁷

Contacten tussen de Opština en de Bosnische regering in Sarajevo

Er bestond regelmatig radiocontact tussen regeringsfunctionarissen in Sarajevo en de leiders van de *Opština*. In de pers was al eerder iets naar buiten gekomen van die contacten ten tijde

⁵⁶⁵ SMG 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat. *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 301.

⁵⁶⁶ Both en Honig, *Srebrenica*, p. 47-48, Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 279.

⁵⁶⁷ Karremans, *Srebrenica: Who cares?*, p. 189 en 192; TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 128 (30/10/95).

van de VRS-aanval. President Izetbegović zou volgens zijn kabinet in de avond van 8 juli en in de ochtend van 9 juli meerdere malen via een radioverbinding met de *War President* van Srebrenica, Suljić, hebben gesproken.⁵⁶⁸ Izetbegović herinnerde zich later inderdaad met Suljić te hebben gesproken – al wordt niet duidelijk wanneer dat precies was – waarbij hij had gezegd de antitankwapens in te zetten die in de maanden daarvoor naar de enclave waren gezonden. Bij Izetbegović had het gevoel geleefd dat wanneer een of twee tanks konden zouden worden uitgeschakeld, de VRS de aanval zou hebben opgegeven.⁵⁶⁹

Ook de Bosnische premier, Silajdžić zei op 9 juli met Osman Suljić te hebben gesproken. Deze had hem meegedeeld dat de humanitaire situatie in de stad slecht was, doordat de 4000 inwoners van het *Swedish Shelter Project* naar Srebrenica waren getrokken. Met het lokale UNPROFOR-commando (Dutchbat) was geen contact, had Suljić tegen Silajdžić gezegd: dat was ondergronds en gaf bovendien verkeerde informatie door. Wat er zoal verkeerd aan was, kwam niet aan de orde.⁵⁷⁰ Nino Čatić, een radio-amateur uit Srebrenica, deelde de Bosnische radio op 10 juli mee dat de situatie dramatisch was. Overal in de enclave werd gevochten, tanks beschoten de stad, er was een groot aantal doden en gewonden gevallen, en de Bosnische Serven hadden bij hun opmars huizen in brand gestoken.⁵⁷¹ Suljić was in zijn contacten naar buiten preciezer en wist de media in Sarajevo te vertellen dat sinds het begin van de VRS-aanval acht burgers waren gedood en 27 gewond.⁵⁷²

Suljić zei dat hij de laatste was geweest die radiocontact had met president Izetbegović. Suljić meldde Izetbegović toen dat Srebrenica verloren was, dat hij het PTT-gebouw verliet en dat hij zou trachten vanaf een andere plaats weer met hem in contact te komen.⁵⁷³ Volgens Meholfjić had dit laatste radiocontact met Sarajevo vanuit het PTT-gebouw plaats op 11 juli om 05.00 uur; Suljić echter zei dat hij het PTT-gebouw om 02.07 uur had verlaten. Over de luidsprekers konden de aanwezigen in het PTT-gebouw meeluisteren met het gesprek tussen Suljić en Izetbegović. De president klonk slaperig, men had hem wakker gemaakt, hetgeen betekende dat hij niet over de laatste informatie kon beschikken. Suljić vroeg hem en de internationale gemeenschap om de vrouwen en kinderen te beschermen. Izetbegović vroeg nog twee uur stand te houden en gaf aan dat er luchtsteun zou komen. Toen Suljić zei dat dit het laatste radiocontact was omdat Srebrenica zou vallen, leidde dat niet tot een reactie van Izetbegović. Over hulp van de ABiH sprak hij evenmin.⁵⁷⁴

Eerder die avond had Suljić om 21.00 uur ook nog contact met premier Silajdžić gehad. Deze zei dat er tot de laatste kogel moest worden gevochten en dat er hulp zou komen. Suljić zei daarop te hebben gevraagd wie er te hulp zou komen nadat de laatste kogel was afgevuurd, waarop Silajdžić er het zwijgen had toegedaan. Suljić had maar een beperkt vertrouwen in Silajdžić. Hij vroeg zich af wat Izetbegović en Silajdžić konden doen, en wat voor hulp er verwacht kon worden. Zij beschikten niet over de nodige middelen en konden weinig anders doen dan de internationale gemeenschap waarschuwen. Suljić geloofde niet dat beiden de bevolking van Srebrenica wilden opofferen.⁵⁷⁵

568 BBC Summary of World Broadcasts, 10/07/95, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 0900 gmt 09/07/95.

569 Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998), § 288.

570 BBC Summary of World Broadcasts, 11/07/95, Tuesday, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 1700 gmt 09/07/95.

571 AP Worldstream, 10/07/95; 08:32 Eastern Time.

572 *The Commercial Appeal* (Memphis), 10/07/95, Final Edn.

573 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

574 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

575 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

Ten aanzien van de rol van premier Silajdžić bestond verwarring. Volgens de auteur Sudetic zou Silajdžić via een radioverbinding Bećirović de verzekering hebben gegeven dat de VN Srebrenica zou verdedigen. Ook Rohde meende dat Silajdžić Bećirović had verzekerd dat er NAVO-*air strikes* zouden komen. Bij die gelegenheid bond hij Bećirović wel op het hart geen *peacekeepers* te gijzelen, te ontwapenen of kwaad te doen.⁵⁷⁶ Voor de Bosnische radio zei Silajdžić op 11 juli om 06.00 uur nog met Srebrenica in contact te hebben gestaan, en dat hem was gevraagd of de bevolking ter dood was veroordeeld. Zijn niet genoemde gesprekspartner zou boos en teleurgesteld zijn geweest nadat Silajdžić hem had gezegd dat hij vol moest houden.⁵⁷⁷

Later op 11 juli, rond 15.00 uur, beschuldigde Silajdžić bij TV BiH de VN van een te late en te zwakke interventie. Alles was te laat, en hij zei met mensen in Srebrenica te hebben gesproken die hem vroegen of zij ten dode waren opgeschreven en of er soms een afspraak was gemaakt en de enclave van tevoren was verkocht.⁵⁷⁸ De Bosnische regering zelf had echter geen plannen gemaakt voor het geval de VN zou falen, aldus Sudetic. President Izetbegović had vanuit Kakanj, waar zich het hoofdkwartier van de ABiH bevond, via een radioverbinding van de ABiH met Suljić gesproken, maar gezegd niets voor Srebrenica te kunnen doen; het behoud van de enclave lag volgens de president uitsluitend in handen van de VN. Volgens Sudetic gaven legercommandant Rasim Delić en de commandant van het 2e Korps in Tuzla Sead Delić geen orders om te proberen de VRS bij Srebrenica weg te lokken.⁵⁷⁹ Zoals in paragraaf 8 is vermeld, is dat niet juist.

Suljić slaagde er later niet meer in contact te maken met de Bosnische regering in Sarajevo. Politiechef Meholjić zei nog vanuit Šušnjari, waarvandaan na de val van Srebrenica de mannen trachtten Tuzla te bereiken, te hebben geprobeerd Izetbegović te bereiken, maar deze bevond zich die dag op een SDA-bijeenkomst in Zenica.⁵⁸⁰ Rasim Delić zei tegen het blad *Dani* dat zijn organisatie op 11 juli om 14.43 uur voor het laatst verbinding met Srebrenica maakte.⁵⁸¹ Er waren echter latere contacten; zie het hoofdstuk 'De tocht naar Tuzla' in deel IV.

Op de bijeenkomst van het executieve comité van de regerende SDA waar Izetbegović was, was ook ABiH-legercommandant Rasim Delić aanwezig. Deze deed daar de opmerkelijke uitspraak dat er in Srebrenica genoeg wapens waren. De ABiH had zich ervan verzekerd dat er de laatste maanden meer wapens in Srebrenica waren dan de drie jaar daarvoor. Vier VRS-tanks stelden niets voor wanneer men over voldoende antitankwapens (*Red Arrows* en RPG's) beschikte, aldus Delić. Naast wapens waren er volgens hem ook genoeg soldaten; het enige probleem was een samenhangende verdediging te organiseren. Wat ontbrak was volgens hem een sterke persoonlijkheid om samenhang in de verdediging aan te brengen. Op de vraag waarom Orić, als de man die eerder had bewezen dat te kunnen, uit de enclave was weggehaald, gingen de gedelegeerden niet in. Volgens Delić was de VRS-opmars gestopt waar er ABiH-weerstand was geweest. Het moreel in de enclave was echter laag geweest; er

576 Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 278; Rohde, *Srebrenica*, p. 138.

577 National Public Radio: All Things Considered (NPR 4:30 pm ET) 11/07/95.

578 *Dani*, Speciale uitgave dossier Srebrenica, Sarajevo, september 1998.

579 Sudetic, *Blood and Vengeance*, p. 278.

580 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

581 *Dani*, Speciale uitgave dossier Srebrenica, Sarajevo, september 1998.

heerste een sfeer waarin men zich alleen nog maar afvroeg hoe in Tuzla te komen. De laatste drie maanden waren dertig soldaten daarnaartoe gevlucht, aldus Delić.⁵⁸²

Dat de Bosnische regering opdracht zou hebben gegeven tot het verlaten van de enclave, of dat op het hoogste politieke niveau iets van een aftocht overeen was gekomen, is in Bosnië een wijd verspreid gerucht. Er zijn echter geen aanwijzingen voor gevonden, en betrokkenen ontkenden dit, alsmede een hoge Bosnische inlichtingenofficier. Ook Bećirović, de commandant van de 28e Divisie, zei nooit iets gehoord te hebben van verzoeken om een algehele evacuatie of afwijzing daarvan. Hij nam deel aan de beraadslagingen van de *Opština* en daar kwamen contacten tussen die *Opština* en Izetbegović altijd aan de orde. Zelf had Bećirović vanuit de enclave echter nooit contact gehad met civiele autoriteiten in Sarajevo.⁵⁸³

17. 11 juli: de *air strikes* komen niet

Na het overleg met de 28e Divisie en de *Opština* begaf Karremans zich naar de compound van B-compagnie. Ook daar vertelde hij dat vanaf zes uur 's ochtends *air strikes* zouden komen. De enorme luchtvloot die in actie zou komen, was op de compound daarna hét onderwerp van gesprek. Karremans sprak van een grote aanval op alle bekende harde doelen. Hij bracht het als de laatste strohalm, en zo dacht ook compagniescommandant Groen erover. Luchtsteun was het enige wat nog iets aan de benarde toestand waarin Dutchbat verkeerde, kon veranderen.⁵⁸⁴ Het wachten was op het aanbreken van de dag, al bestond er nog hoop dat de VRS zich aan de gegeven waarschuwing zou houden en niet verder in de richting van de stad zou gaan. Tijdens dit wachten kreeg Groen nogmaals van de bataljonsstaf te horen dat de VN geen aanval van de VRS tolereerde. Hij bleef daarom rekening met *air strikes* houden. Het was immers duidelijk dat de VRS met een aanval bezig was, ook al was het, zoals de voorgaande dagen, 's nachts nog relatief rustig.⁵⁸⁵

Na het bezoek van Karremans gaf Groen op de compound bevelen in verband met de luchtaanvallen die de volgende ochtend om 06.00 uur zouden komen op ongeveer zestig doelen rond de enclave. Daarbij was ook *Forward Air Controller* Voskamp aanwezig. Hij was door de Britse *Joint Commission Observers* (JCO's) vanaf de *blocking position* naar de compound van B-compagnie gebracht, in grote vaart en zonder licht over de bochtige weg de berg af. Voskamp hoefde voor de *air strikes* niet in actie te komen omdat volgens hem alle doelen doorgegeven en bekend waren, en iedere vlieger zijn taak wist. Hij moest alleen een half uur van tevoren zijn radio aanzetten om in te kunnen grijpen voor het geval er problemen waren. Om 02.00 uur was Voskamp weer terug bij de *blocking position* en bracht verslag uit.⁵⁸⁶

Even voor middernacht in de nacht van 10 op 11 juli had overste De Ruiter vanuit Sarajevo kolonel Brantz in Tuzla op de hoogte gesteld van de beschikbaarheid van luchtsteun voor 11 juli. Volgens Brantz was hij er duidelijk over geweest dat de luchtsteun van daaruit zou worden geïnitieerd. Hij belde naar Potočari, maar Dutchbat was al door Saraje-

582 Rohde, *Srebrenica*, p. 164-5, p. 404, n. 20. *Dani*, Speciale uitgave dossier Srebrenica, Sarajevo, september 1998.

583 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98. Sudetić, *Blood and Vengeance*, p. 278 stelt dat Siladžić Bećirović over de radio de verzekering gaf dat de

VN Srebrenica zou verdedigen.

584 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15); interview J. R. Groen, 05/07/99.

585 *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 297.

586 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

vo geïnformeerd, waarmee de bevelslijn via het hoofdkwartier van *Sector North East* weer werd doorkruist. Toen het bericht van Brantz in Potočari arriveerde, was Karremans al vertrokken naar het PTT-gebouw om de leiding van de 28e Divisie en de *Opština* te informeren. Om 06.50 uur zouden de geïdentificeerde doelen, of een deel daarvan, worden aangepakt met een *air strike*, zo was de gedachte. Dutchbat en *Sector North East* waren daar beide vast van overtuigd.⁵⁸⁷ In het volgende hoofdstuk wordt uitvoerig teruggekomen op deze *air strikes* die niet kwamen.

Het weerbericht voor 11 juli voor Bosnië was redelijk goed. Er was enige verspreide bewolking op een hoogte tussen 3000 en 18000 voet maar het zicht was met zes tot acht kilometer goed, al kon dat plaatselijk ten gevolge van de ochtendmist teruglopen van 500 meter tot drie kilometer.

Gepland was dat het *Crisis Action Team* in Zagreb om 06.00 uur weer bijeenkwam. Vanaf dat moment, zo liet Zagreb weten, zouden vliegtuigen voor *Close Air Support* in de lucht zijn om snel te kunnen reageren. Tevens vroeg Zagreb alvast 'to ensure that this information is passed on so that safety measures can be taken by exposed or isolated troops'.⁵⁸⁸ Mogelijk droeg deze waarschuwing ongewild bij tot de gedachte dat er al een beslissing over luchtsteun was gevallen.

Dutchbat begon ter voorbereiding op de komst van de gedachte *air strikes* vanuit observatieposten de VRS-artillerie nauwgezet in de gaten te houden. Veel doelen konden met het blote oog worden waargenomen. De spanning nam daardoor toe, want velen vroegen zich af wat er na de luchtaanvallen zou gebeuren. Nadat met de *air strikes* een klap was uitgedeeld, zouden de vliegtuigen weer verdwijnen en het was niet uitgesloten dat er zich achter de heuvelrand, uit het zicht, nog VRS-stellingen bevonden. Bij het ingaan van de nacht had dat ertoe geleid nog een keer alle bunkers goed te controleren, na te gaan of er voldoende eten en water aanwezig was, of de verbindingen werkten en of de toiletten compleet waren, dit alles om het tenminste zes uur in de bunkers te kunnen volhouden.⁵⁸⁹ Daarna waren luchtaanvallen volgens Dutchbat het laatste redmiddel. Anders zou het een verloren zaak zijn, omdat er geen middelen waren om op andere wijze weerstand tegen de VRS te bieden.⁵⁹⁰ Het bataljon kon door de geringe gevechtskracht en zwakke bewapening, die in geen verhouding stond tot die van de VRS, weinig meer doen. De algemeen heersende gedachte binnen Dutchbat was dat er niet zomaar luchtsteun (*Close Air Support*) kwam, maar dat *air strikes* waren toegezegd nu de Bosnische Serven de *Safe Area* waren binnengevallen.⁵⁹¹

In de vroege ochtend van 11 juli was er echter weinig activiteit bij de NAVO-hoofdkwartieren te bespeuren die op *air strikes* wees. *Intelligence Summaries* gaven aan dat het de NAVO, ondanks de bedreiging van de enclave, onwaarschijnlijk leek dat er *air strikes* op handen waren. Daarmee dreigen zou volgens de NAVO, gelet op de eerdere ervaringen na de *air strikes* bij Pale, en zolang de VRS in Bratunac Dutchbatters gegijzeld hield, niet meer dan een holle frase. De VRS zou zich daarvan ook bewust zijn.⁵⁹² Niets wees dus op de voorbereiding van de door Dutchbat zo gewenste *air strikes*. Zelfs over luchtsteun vermeldde het

587 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz, (versie augustus 1999), p. 141.

588 NIOD, Coll. Brantz. Fax COS UNPF-HQ to Comd UNPROFOR, 102316B Jul 95. NIOD Coll. Brantz; Dagboek Brantz, (versie augustus 1999), p. 141.

589 Interview J. Otter, 26/05/99.

590 Interview C.J. Matthijssen, 11/10/99.

591 Interview E. Wieffer, 18/06/99; SMG, 1007/25. Verslag debriefing kap Wieffer, 22/07/95.

592 Vertrouwelijke informatie (6).

logboek van AFSOUTH in Napels in de ochtend van 11 juli opvallend weinig. De avondploeg van 10 juli sloot het logboek af met de mededeling dat er geen bijzondere gebeurtenissen waren en dat er geen contacten op hoog niveau plaatshadden. Alleen in de vroege ochtend (02.05 uur lokale tijd) was er een aantal veranderingen in vluchtschema's. De eerste notitie in dit logboek die betrekking had op *Close Air Support*, was dat om 06.20 uur twee Nederlandse F-16's opdracht kregen een uur langer bij het tankervliegtuig te blijven.⁵⁹³ NAVO-vliegtuigen waren dus, op het moment dat werd verwacht dat zij boven de enclave zouden verschijnen, nog niet eens op weg.

Het logboek van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza gaf geen ander beeld. Om 01.30 uur verstuurde *Sector North East* nog wel een lijstje met de posities van de overgebleven Dutchbat OP's naar het AOCC, dat via de liaisoncel van de vijfde geallieerde luchtmacht in Zagreb bij de *Intelligence Cell* in Vicenza belandde. Veel urgentie sprak er niet uit; het werd pas om 06.50 uur uit Zagreb verzonden naar Vicenza. Tezelfder tijd kreeg men hier uit Sarajevo te horen dat zodra de *Forward Air Controllers* het terrein konden overzien, 'target positions' zouden volgen. Het enige dat in de tussenliggende periode was gebeurd, was dat Sarajevo *Sector North East* om 05.00 uur bevestigde dat er geen wijzingen in de geplande vluchten waren.⁵⁹⁴

De VRS hield zich intussen aan het begin van de dag rustig; zo rustig dat de UNMO's de situatie in de enclave 'unusually, but creepily, calm and quiet' noemden. 'The usual hail of shells that have been greeting our mornings is surprisingly absent today. We view this as a positive change in the current circumstances which undoubtedly have come from the NATO ultimatum even though it has not been implemented yet. We hope things remain as it is now until a peaceful solution to this problem is reached. We are presently doing fine but remaining in our bunkers. The air strike is supposed to take place in the next quarter of an hour.'⁵⁹⁵

Maar 's ochtends om 06.00 uur bleef het stil boven de enclave. Eerst leek de ochtendmist een vertragende factor in de komst van de vliegtuigen te zijn. Vervolgens ontstond de gedachte dat de *air strikes* waren afgeblazen en dat het bataljon iets op de mouw was gespeld.⁵⁹⁶ De teleurstelling van de Dutchbat-soldaten toen de *air strikes* niet kwamen was zichtbaar groot en deze bleef voor tolk Subašić niet onopgemerkt. De officieren lieten minder van hun emoties blijken, maar sommige Dutchbatters verkeerden volgens Subašić weldra in shocktoestand en leken hulp nodig te hebben.⁵⁹⁷ Dutchbat had zelf de zaken niet meer in de hand en de VN leek ook niets meer voor het bataljon en de enclave te doen. Dat bracht bij sommige Dutchbatters een gevoel teweeg dat ze het maar uit moesten zoeken en moesten proberen zo goed mogelijk te doen wat er nog te doen viel.⁵⁹⁸

Ook de ABiH keek naar de lucht. Toen er geen vliegtuigen kwamen, verdwenen de vrijwilligers die nog hadden willen doorvechten één voor één. De mededeling van Karremans dat *air strikes* ging plaatshebben had het einde betekend van de gedachte van een laatste tegenaanval. Het enige dat ook de ABiH restte, was de luchtaanvallen af te wachten, aldus

593 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log voor 11/07/95.

594 DCBC, doos 59. Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center, Bijl. A bij Klantwoorden Kamervragen Srebrenica.

595 NIOD, Coll. Clingendael. Capsat TA to TX, 110755B Jul 95.

596 Interview E. Wieffer, 18/06/99. SMG, 1007/

25. Verslag debriefing kap Wieffer, 22/07/95.

Sergeant-majoor Van Meer verklaarde dat Karremans belde en ook hij te horen kreeg dat de aanvraag schriftelijk diende te geschieden. (SMG 1007/25. Kamp Pleso, 22/07/95).

597 Interview Omer Subašić, 19/10/97 en 20/10/97.

598 Interview E. Wieffer, 18/06/99.

politiechef Hakija Meholjić.⁵⁹⁹ Het moreel in de linies leefde kortstondig op bij het bericht dat er toch vliegtuigen zouden komen, maar toen er geen luchtaanval kwam, stortte het weer in. Elke controle over de ABiH-soldaten raakte toen zoek. Niemand was meer in staat het commando te voeren. Gegeven de hopeloze situatie zou waarschijnlijk alleen iemand als Orić dat gekund hebben.⁶⁰⁰ Vrijwel iedereen raakte gedesillusioneerd. Er begon chaos en een zekere apathie te heersen, versterkt door de zorg over wat er met de eigen familie stond te gebeuren.⁶⁰¹ Bećirović had alleen nog de ABiH-soldaten die wilden blijven vechten onder controle, maar de meesten bleken liever te willen vluchten. Een voorname reden daarvoor was dat er onvoldoende wapens, munitie en voedsel beschikbaar waren. De overgebleven ABiH-militairen waren omsingeld en zochten naar wegen om te ontsnappen. Het grootste deel van de bevolking was al bezig de stad te verlaten.⁶⁰² In het PTT-kantoor waren geen UNMO's of tolken meer te bekennen. Het enige zichtbare teken op straat van de internationale bemoeienis met Srebrenica werd gevormd door de Dutchbat-pantserwagens bij het UNHCR-*Warehouse* in het centrum.⁶⁰³

Contacten tussen Dutchbat en het AOCC waren er in de vroege ochtenduren niet. Zagreb nam aan dat, toen de vliegtuigen in de lucht hingen, er twee *Forward Air Controllers* op hun post in de enclave waren (een in het oosten en een in het westen) en twee op de compound in Potočari.⁶⁰⁴ Naar dat was slechts ten dele het geval.

Commando's en JCO's als Forward Air Controllers

De ploeg van de commando's (1e luitenant A.A.L. Caris en sergeant 1e klas F.C. Erkelens en korporaal M.J. Smit) bevond zich op 11 juli om 6 uur op het dak van de compound in Potočari. Zij waren weliswaar geen *Forward Air Controller*, maar ze hadden wel een twee weken durende basisopleiding daartoe gevolgd en beheersten de procedures, al hield dat normaal gesproken niet in dat zij zelfstandig als zodanig mochten opereren. Een van de *Forward Air Controllers* van Dutchbat was zoals al bleek niet inzetbaar (deze was ingestort); van de andere die zich bij de *blocking position* bevond (Voskamp), bereikten de *Opsroom* berichten dat er problemen waren die verband hielden met angst en stress.⁶⁰⁵

Caris en Erkelens vonden het eigenlijk maar een onzinnige opdracht om op het dak van de compound aanwezig te zijn, omdat de ervaring had geleerd dat er omstreeks die tijd mist hing, die pas tegen 08.00 uur optrok. Om 06.00 uur hing er inderdaad mist tot boven de bergen. Het leek Erkelens daarom niet uitgesloten dat er verwarring was ontstaan. Dat zou kunnen komen, dacht hij, doordat UNPROFOR en de NAVO verschillende tijdzones hanteerden.⁶⁰⁶ Erkelens vermoedde dat dat een verklaring voor de twee uur verschil kon vormen.⁶⁰⁷

Dat de commando's als *Forward Air Controller* werden ingezet, kwam doordat Dutchbat het plan had ontworpen om hen én de Britse JCO's, als *Forward Air Controllers*, op het dak van de compound in Potočari te posteren. De JCO's hadden echter al op 10 juli om 23.00 uur vanuit hun hoofdkwartier in Sarajevo de instructie gekregen om ervoor te zorgen dat een

599 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

600 Interview Sadik Vilić, 06/02/98.

601 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

602 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

603 Interview Ekrem Salihović, 02/12/98.

604 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

605 Interview E. Wieffer, 18/06/99; MvD, Cie. Dapperheidsonderscheidingen. Zie ook Verslag FAC Missies Srebrenica, 23/08/00.

606 Het AOCC hanteerde Zulu-tijd en Dutchbat Bravo-tijd.

607 SMG, 1007/25. Debriefing sgt 1 Erkelens en elnt Caris, 22/07/95. Feitenrelaas § 3.7.5.

Tactical Air Control Party zich in de stad zou bevinden, voor het geval dat Dutchbat om *Close Air Support* zou vragen. Dutchbat hield echter vast aan het plan om de *Forward Air Controllers* en de JCO's op de compound te posteren. De commandant van de JCO's in de enclave verzette zich daartegen. Hij wilde liever een positie in de stad zoeken, omdat hij van daaruit kon rapporteren over wat er daar gebeurde, en zonodig *Close Air Support* kon leiden. Het lukte de JCO-commandant echter niet om Dutchbat op andere gedachten te brengen. De opdracht bleef gehandhaafd: om 06.00 uur moesten zij op het dak van de compound staan met de *Forward Air Controller* van Dutchbat.⁶⁰⁸

Toen de JCO's zich om 06.00 uur eveneens op het dak van de compound in Potočari geïnstalleerd hadden, was het ook hen duidelijk dat de dichte mist het onmogelijk maakte daar van enig nut te zijn. Met behulp van een meegebrachte satellietverbinding gaf het JCO-team de weersomstandigheden aan Sarajevo door. Daar antwoordde men dat de uitvoering van *Close Air Support* door de weersomstandigheden én door de locatie waar de *Forward Air Controllers* zich nu bevonden niet tot de mogelijkheden behoorde. Sarajevo maakte dus een andere afweging dan Dutchbat. De reactie van de commandant in Sarajevo was dat zij zich toch naar de stad moesten begeven om daar een plek te zoeken waarvandaan vliegtuigen op het doel konden worden geleid. Karremans werd van deze instructie van Sarajevo op de hoogte gebracht, evenals van de opdracht uit Sarajevo om *Forward Air Controllers* mee te nemen naar de stad. Hij ging daar nu alsnog mee akkoord. De JCO's vroegen de commando's als *back-up* mee te gaan. Volgens de Britten waren de commando's daar eerst niet toe bereid, totdat majoor Franken het hen opdroeg.⁶⁰⁹ De commando's en de drie Britse militairen laadden daarop een Mercedes en een Landrover vol met *Forward Air Controller*-materiaal, water, munitie en twee antitankwapens. Ze vertrokken naar het PTT-gebouw, waar ze Bećirović zochten om aan hem een gids te vragen.⁶¹⁰

Bećirović bevestigde dat Karremans hem had gebeld met de mededeling dat twee JCO's langs zouden komen, en dat aan hen belangrijke doelen voor de *air strikes* getoond moesten worden. Bećirović had daarop geantwoord dat Dutchbat die doelen reeds kende. Karremans had in dit gesprek opnieuw uitgelegd dat er massale luchtaanvallen zouden plaatsvinden, en dat hij meer doelen nodig had. Bećirović zei dat hij daarop Franken en ook de JCO's op geschikte doelen voor luchtaanvallen had gewezen. Hij doelde op locaties bij Zeleni Jadar.⁶¹¹ Vervolgens gaf Bećirović aan Ekrim Salihović, die als liaisonofficier van de ABiH optrad, opdracht om de JCO's en de *Forward Air Controllers* te assisteren.⁶¹²

Salihović zei daarover dat hij 's ochtends in het PTT-gebouw was, en dat er rond 07.00 uur ineens twee Britse JCO's waren binnengekomen. Ze vertelden hem dat zij het team vormden dat contact met de vliegtuigen had, en dat zij de *air strikes* gingen organiseren. De ABiH beschikte echter niet over een tolk en de Britten hadden daartoe ook niemand meegenomen. Haastig werd er een meisje gezocht en gevonden dat Engels sprak; zij was eerder werkzaam geweest als bardame bij de B-compagnie.

Vanaf het moment dat deze groep (de JCO's, de commando's, Salihović en het meisje) op pad ging, is de beschrijving in de bronnen verwarrend. Uit de beschikbare verslagen komt het beeld naar voren dat de wegen van de Britten en de Nederlanders zich scheidden; zij verwij-

608 Vertrouwelijke informatie (1).

609 Vertrouwelijke informatie (1).

610 Feitenrelaas § 3.7.5.

611 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

612 ABiH Tuzla. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

zen niet meer naar elkaar vanaf het moment dat ze op pad gaan vanuit Srebrenica-stad. Zij trokken echter wel degelijk samen op, en beschrijven dan ook identieke activiteiten. De taken waren als volgt verdeeld: luitenant Caris en korporaal Smit hielden zich bezig met het verzamelen van doelinformatie, sergeant Erkelens deed de radioprocedures en het op de kaart tekenen van de doelen, terwijl de Britse JCO-officier de verificatie deed, een JCO de communicatie met Sarajevo onderhield, en de andere JCO zorg droeg voor de nabij beveiliging.⁶¹³ 's Ochtends gingen de YPR's en de bemanningen weer terug van het marktplein naar de plek van hun *blocking position* van de dag ervoor. Ook *Forward Air Controller* Voskamp was daarom terug in het gebied, maar hij bevond zich bij *blocking position* Bravo-1 en werkte gescheiden van de groep commando's en JCO's.

Salihović gidste de groep via het centrum van de stad naar een hoogte ten oosten daarvan. De voertuigen bleven op het marktplein achter. Radio's en satellietverbinding gingen mee. De JCO's zeiden dat zij vanaf die plek uitstekend contact met de vliegtuigen konden krijgen. Tot verbazing van Salihović vroeg een van de Britten hem om op een leeg vel A4 – niet op een kaart – precies de stellingen van de ABiH te tekenen.

Vanaf die plek verzorgden de JCO's een briefing aan Sarajevo en zochten het terrein af naar mogelijke doelen. Salihović voelde zich erg benauwd omdat de VRS vlakbij zat; hij vroeg om ABiH-steun. De VRS bleek de positie inderdaad reeds tot op enkele honderden meters te zijn genaderd.

De JCO's stonden voortdurend in verbinding met iemand, maar Salihović kon niet opmaken met wie. Na twintig tot dertig minuten zag Salihović duidelijke opluchting op de gezichten van de Britten. Het meisje dat tolkte vroeg wat er aan de hand was, en kreeg als antwoord dat zij niet in contact met de vliegtuigen konden komen, omdat hun batterijen op waren.⁶¹⁴ De JCO's zelf maakten van lege batterijen echter geen melding. Dit verhaal zou volgens hen zijn oorsprong hebben in een gebrekkige kennis van de Engelse taal bij Salihović en het meisje.⁶¹⁵

De JCO's zagen hoe de VRS het oostelijk deel van de stad infiltreerde en hoe VRS en ABiH daar slaags raakten, waarbij ook de JCO's zelf onder vuur kwamen te liggen. In de herinnering van Salihović doken de Britten toen er werd geschoten direct de loopgraven in, bij de ABiH-soldaten, die niet begrepen wat de JCO's daar kwamen doen.

Maar deze voelden zich daar duidelijk veilig, gingen er ontspannen bij zitten en deden hun scherfvesten uit en hun helmen af. Volgens Salihović deden zij voor de schijn alsof ze probeerden contact over de radio te maken, maar verder bleven ze zitten en leken niet van plan nog iets te doen. De Britten zagen volgens Salihović alles gebeuren: de VRS-infanterie was met het blote oog te zien en rukte op richting stad. Salihović besloot eveneens naar de stad te vertrekken, met achterlating van de JCO's en de Nederlandse commando's, in de hoop dat Dutchbat nog iets zou ondernemen.

Deze visie van Salihović kan overigens gekleurd zijn doordat hij niet bekend was met de werkwijze van *Forward Air Controllers*. Zolang er geen goedgekeurde aanvraag voor *Close Air Support* was en er ook geen vliegtuigen in aantocht waren, hoefden zij zich niet bloot te geven. Ze hoefden dan namelijk slechts af en toe waar te nemen om mogelijke doelen te identificeren.

613 Sie Onderscheidingen, CDO. Verslag FAC missies Srebrenica, 23/08/00.

614 Interview ABiH-liaisonofficier Ekrem Salihović, 02/12/98.

vić, 02/12/98.

615 Vertrouwelijke informatie (1).

De JCO's wilden rond negen uur graag naar een betere plek gaan. Ze besloten zich te verplaatsen naar hoogte 469, ten westen van de stad, een plek die goed verdedigd werd door de ABiH. Deze plaats lag een kilometer ten noorden van Bravo-1, de *blocking position* die de dag daarvoor bezet was geweest. Het gebied ten zuiden en ten oosten van de stad viel hiervandaan goed te overzien. Het was om die reden echter ook een plek die door de VRS onder vuur zou kunnen worden genomen, hetgeen inderdaad zou gebeuren.⁶¹⁶ De JCO's zochten daarom de ABiH op, om zich over een nieuwe positie te laten adviseren. Ze werden naar een plek gebracht op driehonderd meter van de voorste linie van de VRS. De JCO's kregen daar vanuit Sarajevo te horen dat als de Bosnische Serven hun aanval op de stad voortzetten, er mogelijk *Close Air Support* ingezet zou worden. De JCO's gaven daarop 41 doelen door aan het AOCC, variërend van commandoposten tot artillerie en tanks.⁶¹⁷ Een lijst met 41 doelen is overigens in de archieven niet aangetroffen.⁶¹⁸ In ieder geval verzond Sarajevo om 09.30 uur een 'updated target list' naar Vicenza (zie hierna).⁶¹⁹

De ervaringen van de commando's waren gelijklopend aan die van hun Britse collega's. Er was een heuveltop (dezelfde hoogte 469) gevonden vanwaar over de mist heen gekeken kon worden. De rest van de dag was de groep daar gebleven. Er had zich daar ook een post van vijf ABiH-militairen bevonden.⁶²⁰

Wel waren er die ochtend spanningen tussen Salihović enerzijds en de JCO's en de commando's van Dutchbat anderzijds. Er ontstonden strubbelingen, die ook deels waren te wijten aan onbekendheid met de werkwijze van *Forward Air Controllers*.⁶²¹ In een interview met de Bosnische auteur Hodžić sprak Bećirović van problemen die er bij deze gelegenheid geweest waren met twee Nederlandse officieren. De ABiH had hen op die plek de posities van de tanks en de VRS-infanterie getoond, maar de Nederlanders hadden geantwoord dat ze de infanterie niet konden zien. Volgens een niet met name genoemde ABiH-officier – naar alle waarschijnlijkheid was dit Salihović, die hier als zegsman van Bećirović gold – wilden de Nederlanders de VRS-infanterie simpelweg niet zien, waarop deze officier had besloten hen te doden. Hij vroeg daarvoor toestemming aan Bećirović, maar die verbood het hem.⁶²² Ook met de Britse JCO's zou het, naar Bećirović later zei, moeilijk werken zijn geweest; Salihović had hem erover geïnformeerd dat zij de locaties van de tanks niet hadden kunnen zien, hoewel die hen gewezen was.⁶²³

De JCO's en de Nederlandse commando's bleven op deze plek in afwachting van de dingen die gingen komen.

Ondertussen in Sarajevo, Zagreb, Vicenza, Napels...

Van het NAVO-front viel over luchtsteun nog steeds weinig te melden. Een eerste *update* van de *targetlist*, afkomstig van de JCO's en de commando's, dateerde al van 07.30 uur. Er stonden op dat moment 25 doelen op, variërend van commandoposten tot artillerie- en troepenconcentraties en tanks. Van deze doelen merkte Sarajevo de infanterie en de artillerie

616 Vertrouwelijke informatie (1); interview Ekrem Salihovic, 02/12/98.

617 Vertrouwelijke informatie (1).

618 Wel is aangetroffen: DOPKlu, STAOOPER. Target List Real Time as at 0730B.

619 NIOD, Coll. De Ruiter. Notitie maj Frentz, AOCC Sarajevo aan lkol de Ruiter, z.d.

620 SMG 1007/25. Debriefing sgt 1 Erkelens en

elnt Caris, 22/07/95. Interview kapitein A.A.L. Caris, 03/03/00. Feitenrelaas § 3.7.5.

621 Vertrouwelijke informatie (1).

622 Sefko Hodžić, *Otpeaceni koverat*, p. 264.

623 ABiH Tuzla. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

bij Pribićeovac, die bij herhaling de stad hadden beschoten, als de belangrijkste aan (*priority targets*).

Opvallende doelen waren die aan de westelijke zijde van de enclave, waaronder het hoofdkwartier van de Milići Brigade. Deze doelen waren ver buiten de enclave gelegen en waren vanuit de enclave dan ook niet zichtbaar, waardoor er ook geen *Close Air Support* op zou kunnen worden uitgebracht. Ze leken te zijn gebaseerd op rapporten van de ABiH; het was een van de weinige voorbeelden waarbij de ABiH aan UNPROFOR inlichtingengegevens verschaftte. De liaisoncel van de vijfde geallieerde luchtmacht in Zagreb verzond deze lijst om 08.45 uur naar de *Director* van het CAOC in Vicenza.⁶²⁴ Het logboek (de *Air Desk Log*) van AFSOUTH in Napels maakte echter pas om 12.02 uur voor het eerst melding van activiteit in relatie tot Srebrenica, omdat er toen opnieuw een groep vliegtuigen voor een mogelijke *Close Air Support*-actie werd samengesteld.⁶²⁵

Tot frustratie van het AOCC was de sleutel voor *Close Air Support* in Zagreb nog steeds niet omgedraaid. De locaties van de nog bestaande Dutchbat-OP's gingen via de telex naar *Bookshelf*, de vliegende commandopost. Voor de bewegende doelen in het terrein beschikte Vicenza niet over een *update*. Het wachten was op het in positie komen van de *Forward Air Controllers*. Het was toen al 07.15 uur. Om 07.25 uur was de positie van *Windmill 03* (van de commando's van Dutchbat) bekend. Deze *Tactical Air Control Party* gaf toen een tank door als *priority target*. Srebrenica werd op dat moment wel beschoten, maar Dutchbat niet.

De YPR's waren, terug op de *blocking positions*, inmiddels voorzien van oranje markeringen, om vanuit de lucht zichtbaar zijn. 'Soft skinned vehicles' (niet-pantservoertuigen) mochten zich om veiligheidsredenen alleen nog binnen de compounds bevinden.

Om 07.50 uur nam *Windmill 03* wat afstand van de ABiH en meldde dat hij een uitvoerige doelenlijst maakte van VRS-materieel, om die zo snel mogelijk door te geven. Het weer was inmiddels 'workable' en de verbindingen waren goed. Toch duurde het nog tot 08.45 uur totdat een fax met de door *Windmill 03* geselecteerde doelen verstuurd werd. Om 09.30 uur arriveerde er in Vicenza vanuit Sarajevo nog een lijst met een zestal aanvullende doelen, waarvan twee artilleriestukken, twee raketwerpers en één tank. Een paar minuten later bereikte Vicenza het bericht dat *Windmill 03* een nieuwe doelenlijst zou zenden met doelen die naar de mening van de commando's konden worden aangepakt (dit was de lijst met 41 doelen die de JCO's en de commando's hadden opgesteld vanaf de plaats waar zij zich bevonden).

Er was nu contact met drie *Tactical Air Control Parties*: *Windmill 02* (Voskamp), *Windmill 03* (van de commando's) en met *Windmill 04*. Die laatste leidde in Vicenza tot enige verwarring; vermoed werd daar dat dit een afsplitsing van een van de andere *Tactical Air Control Parties* was.⁶²⁶ Dat was echter niet juist: het betrof hier tweede luitenant M. Versteeg, die zich als *back-up* nog op de compound in Potočari bevond. Aanvankelijk werd aangenomen dat zijn radio defect was, hetgeen overigens later niet het geval bleek te zijn. Dutchbat-majoor Wieffer had daarom het AOCC gewaarschuwd dat er mogelijk geen grond-luchtcontact was. Hij kreeg te horen dat het ontbreken van een *Forward Air Con-*

624 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. Faxen 5ATAF Cell to Intel/CAOC, 110450Z en to CAOC Director, 110645Z; DOPKlu STAOOPER, zonder nr.; Logboek CAOC 5ATAF, 11/07/95, 0440Z.

625 DCBC, doos 59. Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center, Bijl. A bij Kluisantwoorden Kamervragen Srebrenica.

626 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 11/07/95, 0515Z – 0750Z.

troller op de grond op zich geen probleem was, omdat er tevens een *Forward Air Controller* in de lucht beschikbaar was.⁶²⁷

Dutchbat bleef intussen wachten op wat werd gezien als de beloofde komst van de vliegtuigen. Meerdere malen moest kapitein Groen tegen zijn eigen mensen en tegen burgers die vroegen wat er ging gebeuren, zeggen dat de *air strikes* zouden komen. Telkens moest hij dit echter ook weer terugnemen. Het vertrouwen daarin nam dan ook af, de spanning liep steeds meer op, en twijfel of de luchtaanvallen ooit nog zou komen, sloeg toe.⁶²⁸ Ook kapitein Hageman had de bevolking beloofd dat de NAVO te hulp zou komen.⁶²⁹ Meerdere malen zou ook de bataljonsstaf hebben gemeld dat er vliegtuigen aankwamen, maar de informatie bleek telkens onjuist te zijn.⁶³⁰

De VRS valt de Forward Air Controllers aan

Omstreeks 10.00 uur naderde de VRS de positie waar de Britten en de Nederlanders zich bevonden tot op vijfhonderd meter. Zij trokken zich stapsgewijs terug; de Nederlandse commando's in een bunker, en de JCO's in een ABiH-loopgraaf. De aanwezige ABiH-militairen werden daar ongeduldig van en dreigden de Britten en de Nederlanders neer te schieten als er niet snel vliegtuigen zouden komen. Dat patroon zou overigens zo blijven: de Nederlandse commando's werden ook door ABiH met een geladen geweer bedreigd toen er geen tweede golf luchtsteun kwam. Luitenant Caris zag de eis van luchtsteun toen kracht bijgezet met een op hem gerichte geladen Kalashnikov.

De JCO's gaven de ABiH te verstaan niet het vuur te openen, want dit zou de positie verraden. Omstreeks 11.00 uur opende de ABiH echter toch het vuur met hun mitrailleurs en met dubbelloops luchtafweergeschut (type ZSU 23/2) dat boven op de heuvel stond geposteed, vermoedelijk ook in een poging UNPROFOR met de VRS in gevecht te brengen.

Het gevolg was dat de VRS de bunker waarin de commando's zich bevonden onder vuur nam met mortieren, een tank (type T-55), kleinkaliberwapens en sluipschutters. De bunker kreeg een voltreffer, maar niemand raakte gewond. De Nederlandse commando's bleven in de bunker, omdat er nog vliegtuigen moesten komen. Er kwam ook een inslag vlak voor de loopgraaf waar de JCO's zaten.

Vanaf dat moment vuurden houwitser en tanks afwisselend op de positie van de JCO's. Vanuit Sarajevo kreeg het JCO-team toen te horen dat *Close Air Support* afgewezen was met als vermoedelijke redenen dat de VN-troepen geen direct gevaar liepen, waarop een van de JCO-ers aangaf dat zij wel degelijk onder vuur lagen.

De JCO's zeiden dat zij ook om 12.30 uur onder vuur kwamen te liggen, toen er gevechten rond de stad uitbraken. De ABiH-soldaten raakten in paniek en vroegen de JCO's om ogenblikkelijke luchtsteun. De JCO-commandant was bang dat de ABiH op hen ging schieten wanneer de luchtsteun niet kwam. Daarom vroegen de JCO's opnieuw *Close Air Support* aan; ze kregen nu te horen dat deze nu wel was geautoriseerd en binnen twintig minuten zou arriveren.⁶³¹

627 Interview E. Wieffer, 18/06/99.

628 Interview A.M.W.W. M. Kolsteren, chef-staf UNPF, 07/10/99; interview David Last, 05/07/00.

629 SMG/1007. Debriefing kap Hageman, 22/07/95.

630 Feitenrelaas § 3.7.5.

631 Interview Ekrem Salihovic, 02/12/98. SMG 1007/25. Debriefing sgt 1 Erkelens en elnt Caris, 22/07/95. Interview A.A.L. Caris, 03/03/00. Feitenrelaas § 3.7.5. Vertrouwelijke informatie (1).

18. De toestand in de ochtenduren van 11 juli

In Zagreb leefde op 11 juli niet de gedachte dat het die dag afgelopen zou zijn met de enclave. Militair gezien stond UNPROFOR erg zwak, maar het had nog steeds een troef in handen in de vorm van luchtsteun. Zagreb geloofde niet dat Mladić het zou aandurven om met zijn tanks dwars door de *blocking position* heen te rijden of iets tegen de VN-soldaten te ondernemen; dat zou een stap te ver zijn, werd aangenomen. Zekerheid bestond daarover echter niet, omdat niemand er tot dan toe in was geslaagd tot een goede analyse van Mladić' denkwereld te komen. Dat hij Srebrenica zou binnenvallen en daarmee de wereldopinie tegen zich in het harnas zou jagen, verwachtte echter niemand.⁶³² Dat een *Safe Area* zou worden overlopen paste niet in de politieke visie van de VN.

Omgekeerd was het dus evenmin zeker dat Srebrenica niet zou worden overlopen. 11 juli begon voor Dutchbat met onzekerheid: de VRS bevond zich aan de rand van de stad en de bewegingen van de ABiH boden weinig zicht op de vastberaden inrichting van een laatste verdedigingslinie. Alhoewel er doorgaans in de nachtelijke uren weinig werd gevochten, ontving de B-compagnie in de eerste nachtelijke uren van 11 juli toch meldingen van explosies en troepenverplaatsingen. Er kwam een melding dat vijftig ABiH-militairen zich terugtrokken. Een andere melding gaf zoals al eerder bleek aan dat ongeveer vierhonderd man ABiH-militairen zich in de richting van Potočari begaven.

Ten westen van de *blocking positions* die zich die nacht rond het marktplein had geposteerd, bevonden zich toen nog ongeveer tweehonderd ABiH-militairen, in het front tweehonderd, en ten oosten van de stad honderd man. Zij waren uitgerust met geweren, mitrailleurs en lichte antitankwapens. In dit nachtelijke uur zagen Moslims en passant nog kans wat spullen van een van de YPR's te stelen. Het logboek van de B-compagnie vermeldde verder dat duizenden ABiH-militairen, waarvan eenderde tot de helft leek te zijn bewapend, zich in eerste instantie in westelijke richting verplaatsten maar later weer in omgekeerde richting teruggingen naar Srebrenica.

De ABiH meldde de aanwezigheid van VRS-infanterie en drie of vier tanks in Pasmulići, en aan de andere kant van de weg, op de heuvelrug Olovina, artillerie en infanterie. Bij Crni Guber bevond zich een compagnie VRS-infanterie (zie kaartje op pagina 2104). Na 02.00 uur nam de 'battle noise' weer toe. Bij OP-H gooide de VRS handgranaten en schoot met kleinkaliberwapens. De ABiH beantwoordde dit vuur niet langer. Een vrachtauto van de ABiH reed langs de *blocking position* Bravo-3, vermoedelijk om de troepen te gaan bevoorraden. Even later passeerden twintig bewapende ABiH-militairen die op de terugtocht waren deze opstelling. Elders verplaatsten drie- tot vierhonderd man ABiH zich in zuidwestelijke richting naar OP-C.⁶³³ Op het doel van deze ABiH-troepenverplaatsingen had Dutchbat geen zicht.

Rond 03.30 uur had OP-H contact met een lokale ABiH-commandant. De OP mocht van de ABiH terugtrekken – met achterlating van materiaal – om de in de stad aanwezige YPR's te versterken. Běćirović bevestigde dit aan Groen die daarop de OP-bemanning toestemming gaf om zonodig te vertrekken.

Om 04.00 uur was er een melding dat vier ABiH-militairen vanuit Potočari met een mortier richting centrum liepen, maar zij keerden al spoedig weer in noordelijke richting

632 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

11/07/95, 00.06 tot 03.30.

633 SMG 1004/65. Logboek B-Cie,

terug. Dit leek een gevolg te zijn van een achter het PTT-gebouw afgeschoten seinpatroon waarmee aanwijzingen werden gegeven.

Daarna kreeg de *blocking position* Bravo-1 informatie van een Moslim dat de VRS binnen zes uur met een sterkte van twee- tot driehonderd man vanuit de omgeving van Crni Guber in het oosten een aanval op de stad zou gaan doen. Zij zouden dan OP-H moeten passeren. Vrijwel direct daarna hoorde de OP-bemanning het geluid van zware machinegeweren en kleinkaliberwapens. Na overleg met politiecommandant Meholjić verliet de bemanning OP-H. Twintig minuten later verdeelde het personeel van de OP zich over de voertuigen van de *blocking position* op het marktplein.

Nadat het licht was geworden, constateerde de B-compagnie een toename in het aantal vluchtelingen dat een goed heenkomen zocht. Merkwaardigerwijs gingen er ook mensen in zuidelijke richting; naar Dutchbat-personeel vermoedde om spullen uit huizen te gaan halen. Later kwamen deze mensen terug met groene blikken die mogelijk nooddrantsoenen bevatten.⁶³⁴ Het bleken inderdaad burgers te zijn die in de gemeentelijke voedselopslagplaats hadden ingebroken. Tot veler verrassing bleek daar nog tussen de twintig en dertig ton rijst, meel en hulpgoederen te zijn opgeslagen, die ondanks de grote behoefte aan voedsel nooit waren gedistribueerd.⁶³⁵

Bij het aanbreken van de dag laaiden de gevechten weer op en namen de beschietingen toe. De VRS zette haar opmars voort, maar berichten daarover leken niet te kloppen: Groen kreeg verschillende posities van de VRS door. Daarom wilde hij de *blocking position* Bravo-1 laten verifiëren waar de VRS zich precies bevond. Groen wilde voorkomen dat hij ten onrechte hulp van de NAVO aan zou vragen, of dat hij de Bosnische Serven liet bombarderen met als gevolg een mogelijke escalatie van de gevechten. Daarom stuurde hij de YPR's weer naar het zuiden, om er zeker van te zijn dat de bij de zendmast gesignaleerde VRS-infanterie en pantservoertuigen daar inderdaad aanwezig waren.⁶³⁶

Hageman kreeg opdracht om langs de weg naar Zeleni Jadar voorwaarts te gaan, eerst met één sectie, later met een tweede. Eén sectie bleef achter in de stad om zicht op de oostelijke naderingen te houden. Als er in het zuidelijke deel van de stad niets bijzonders werd aangetroffen, dan zou ook OP-H weer bezet worden. Om 05.50 uur kwam van Groen de opdracht dat ook de twee YPR's van Bravo-1 hun locatie weer moesten gaan bezetten.⁶³⁷

Het vertrek van het plein bij het UNHCR-*Warehouse* ging echter niet zonder slag of stoot. Toen Luitenant Egbers zijn YPR een stuk achteruit wilde zetten stuitte dat op verzet van de ABiH, die dacht dat hij wilde vertrekken. De YPR stopte omdat er een antitankraket (type RPG-7) op het voertuig werd gericht, maar kon vervolgens toch worden verplaatst, na eindeloos gesoebal en aanwijzen op de kaart wat de bedoeling was, om duidelijk te maken dat Dutchbat niet definitief vertrok. Hoewel de bemanning zich zorgen maakte hoe ze van het marktplein af moesten komen, bleek dat vrij soepel te gaan, omdat de meeste ABiH-militairen vertrokken.⁶³⁸

Vermoedelijk was het hier nabij het marktplein dat één Dutchbatter zijn wapen gebruikte. Deze militair bewaakte een van de YPR's aan de achterzijde, en zag een man achter een huis vandaan komen, die zijn wapen op de YPR richtte. Deze Dutchbat-militair meende dat het

634 SMG 1004/65. Logboek B-Cie, 11/07/95, 03.38 tot 06.13.

635 Rohde, *Endgame*, p. 142.

636 Interview J. R. Groen, 05/07/99.

637 SMG 1004/6. Logboek B-Cie, 11/07/95, 05.50.

638 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

om een antitankwapen ging, richtte zijn wapen en gaf een vuurstoot af. De man werd geraakt en viel. Direct daarna reed de YPR weg. Omdat de strijdende partijen op dat moment overal in de omgeving schoten, zou de Dutchbat-actie niet zijn opgevallen.⁶³⁹

De YPR's passeerden op hun weg naar het zuiden de eerder achtergelaten YPR, die nog altijd half boven de afgrond hing. Aanvankelijk viel slechts rook boven het dorp Petrovići te zien. Een uur later vertelden de bewoners van dat dorp in paniek aan de YPR-bemanning dat de VRS in de richting van de stad kwam. ABiH-militairen gaven aan *blocking position* Bravo-1 door dat er zich één tank bij Bukova Glava bevond, één bij Pribićevac, en twee bij Bojna. Er hing rook, waarvan de kruitlucht tot op de compound in Srebrenica was te ruiken. Sommigen dachten dat de rook was bedoeld om doelen voor de vliegtuigen te markeren,⁶⁴⁰ maar volgens ABiH-commandant Bećirović betrof het hier een door de VRS bewust aangelegd rookgordijn. Dat was juist: Mladić had persoonlijk de opdracht gegeven hiervoor hooibergen in brand te steken. Daardoor zou het voor de vliegtuigen moeilijker worden om hun doel te vinden.⁶⁴¹

De ABiH gaf ook door dat er een VRS-artilleriestuk en een tank nabij de zendmast stond, maar de commando's, die vanaf hun *blocking position* Bravo-1 een goed zicht op het zuiden van de enclave hadden, namen die niet waar. Aan te vallen doelen zagen zij slechts bij Pribićevac. Ook meldde de ABiH nog dat VRS-infanterie opstellingen had ingenomen op hoogte 424, aan het begin van de stad, en in de omgeving van de zendmast. De enige plaats waar de ABiH nog opstellingen had in de buurt van VRS-opstellingen was nabij Bojna, waar de ABiH over een antitankwapen beschikte.⁶⁴²

Op zijn weg naar het zuiden werd een YPR van de *blocking position* Bravo-2 met kleinkaliberwapens beschoten. Naar alle waarschijnlijkheid ging het om VRS-troepen die zich nog steeds op hoogte 664 bevonden. Inmiddels hadden de secties van de *blocking position* vastgesteld dat er VRS aanwezig op de lijn van hoogte 664.⁶⁴³ Groen kon zo met stellige zekerheid de bataljonsstaf berichten dat er zich VRS-pantservoertuigen en vrachtwagens bij de zendmast bevonden, en dat een van zijn voertuigen door de VRS onder vuur was genomen.⁶⁴⁴ De vraag was of dat voldoende reden was voor hulp van de NAVO.

19. De ochtend van 11 juli: komt er luchtsteun?

Nadat de mist was opgetrokken deed Dutchbat die dag rond 08.00 uur de eerste aanvraag voor *Close Air Support* op twee doelen die Srebrenica bedreigden. De VRS bevond zich nog steeds ten zuiden van de horizontaal 84, die door *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo als uiterste lijn voor een VRS-opmars was aangegeven.

Majoor Wieffer onderhield het contact met het AOCC. Hij deed dat vanuit de *Opsroom*, alhoewel dat tegen de regels was: er was bunkeralarm gegeven vanwege de aanstaande bombardementen, en daarom behoorde hij in de bunker in Potočari te zitten. Wel was het in

639 OM Arnhem. KMar Brigade Soesterberg, 'Sebra-Care-Team', 28/10/98, nr. P. 462/99.

640 Interview Dzermaludin Bećirović en Sefket Hafizović, 21/10/97.

641 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 13; SMG 1004/6. Logboek B-Cie, 11/07/95, 06.23 tot 10.14.; ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis,

Interview of Radislav Krstić, 18/02/00.

642 SMG 1004/6. Logboek B-Cie, 11/07/95, 07.45 tot 10.00.

643 SMG 1004/6. Logboek B-Cie, 11/07/95, 09.47, 10.07.

644 SMG 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, 10.01.

de *Opsroom* rustiger dan in – wat heette – de ‘bobo’-bunker, die voor de bevelvoering was ingericht: daar kwamen alle interne radioverkeer en de satellietverbindingen met de buitenwereld binnen.

Tot zijn verbazing slaagde Wieffer er niet in per telefoon *Close Air Support* te regelen: hij kreeg te horen dat een aanvraag schriftelijk moest worden ingediend. Wel sprak hij met het AOCC over doelen en prioriteiten. De twee doelen die hij opgaf waren VRS-artillerieopstellingen in het noorden omdat die Potočari direct bedreigen, en de VRS-tanks in het zuiden. Vervolgens ging de aanvraag naar Tuzla en nam Wieffer contact op met het hoofdkwartier van *Sector North East*. Hij kreeg eerst een kapitein aan de lijn, daarna een majoor, en uiteindelijk een sectiehoofd. Toen nam majoor Franken het gesprek over.⁶⁴⁵

Wieffer was erg boos over deze traagheid van Tuzla. Franken ging vervolgens in discussie met de voor operatiën verantwoordelijke officier (de G-3) van *Sector North East*, de Pakistaanse overste R. Sadiki. Franken kreeg te horen dat ook Tuzla zich aan de procedures moest houden: er moest een nieuwe fax komen, want er waren voor de aanvraag verkeerde formulieren gebruikt. Daarop zette hij in grote haast personeel aan het werk om het juiste formulier in te vullen. De staf stelde inderhaast een handgeschreven fax op die naar Tuzla werd gestuurd.⁶⁴⁶ Sadiki stelde echter vast dat er van de vijftien rubrieken maar tien waren ingevuld, niet beseffend dat alleen de belangrijkste hoefden te worden ingevuld en dat de aanvraag daarna kon worden doorgestuurd naar Sarajevo. Hij stuurde daarop het formulier (in militaire termen: de *format* voor een *Air Request*) weer terug naar Srebrenica. Een woedende Franken belde Brantz op en stelde hem op de hoogte van zijn ervaringen met de staf van *Sector North East*. Brantz liet de behandeling vervolgens overnemen door de kapitein der genie E. Post. Die behandelde vervolgens de aanvraag.⁶⁴⁷

Dat de aanvraag heen en weer ging tussen Tuzla en Potočari betekende vertraging. Bij de behandeling van de aanvraag wreekte zich het ontbreken van een *Air-liaison officer* en het gebrek aan kennis van officieren afkomstig uit niet-NAVO-landen. Deze hielden krampachtig vast aan hun orders, hetgeen leidde tot vertraging en ook tot wederzijds onbegrip en irritatie.

Daarnaast circuleerde in Dutchbat-kringen nog het verhaal dat ook een kapotte fax voor vertraging had gezorgd, maar dat was volgens Brantz geen factor van invloed. De cryptofax van de staf van *Sector North East* in Tuzla was inderdaad kapot, maar ook het Communicatiecentrum aldaar beschikte over een cryptofax. De aanvragen voor *Close Air Support* kwamen langs die weg binnen.⁶⁴⁸

Tuzla stuurde deze aanvraag direct door naar Sarajevo. Om 08.39 uur bevestigde Sarajevo dat de aanvraag daar lag. Brantz liet daarop weten dat de vliegtuigen boven hun doel konden zijn, dertig minuten nadat de toestemming tot inzet ervan was verkregen.⁶⁴⁹ Karremans interpreteerde dit bericht zodanig dat volgens hem de aanval op de harde doelen ten zuiden van horizontaal 84 alsnog zou komen, en dat alles wat zich in de *kill box* ten zuiden

645 Interview E. Wieffer, 18/06/99. SMG 1007/25. Verslag debriefing kap Wieffer, 22/07/95. Sergeant-majoor Van Meer verklaarde dat Karremans belde, en ook hij te horen kreeg dat de aanvraag schriftelijk diende te geschieden. (SMG 1007/25. Kamp Pleso, 22/07/95). Franken zei

echter dat hij degene was die belde.

646 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

647 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

648 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

649 DCBC nr. 648. Sitrep Brantz aan Sitcen BLS 110800B en 110839B Jul 95.

van Srebrenica bevond zou worden aangevallen; daarmee had hij al vanaf de avond van 9 juli rekening gehouden.⁶⁵⁰

Om 09.45 uur arriveerde echter in Tuzla vanuit Sarajevo het bericht dat de aanvraag was afgewezen. De reden daarvoor werd Brantz niet duidelijk.⁶⁵¹ Dat Karremans, zoals hij schrijft, van hem had gehoord dat Zagreb de aanvraag had afgewezen, is onjuist. De aanvraag had Zagreb niet bereikt; alleen de ingediende *targetlist* was daar naartoe doorgezonden.⁶⁵² Karremans kreeg vanuit Sarajevo van Nicolai te horen dat niet aan de voorwaarden was voldaan, omdat Dutchbat niet werd aangevallen en de stad niet was beschoten.⁶⁵³

De VRS drukt door; opnieuw aanvragen voor luchtsteun

Om 08.45 uur gaf de commandant van het Drina-korps, generaal Živanović, vanuit zijn hoofdkwartier in Vlasenica aan de VRS bij Srebrenica opdracht om de uitvoering van de operatie te versnellen. De ABiH kon in Tuzla uit het radioverkeer opmerken dat de VRS dichterbij de stad kwam.⁶⁵⁴

Rond 10.00 uur rapporteerden de VRS-brigadecommandanten aan de vooruitgeschoven commandopost in Pribićevac dat de voor de operatie gestelde doelen waren ingenomen. Met het bezit van Bojna, dat de zuidelijke toegang tot de stad domineerde, en de bergen Kak en Alibegovac was Srebrenica afgesloten van Žepa. Dit vormde het oorspronkelijke doel van de Operatie Krivaja '95. Mladić was op dat moment op de commandopost in Pribićevac aanwezig, en gaf vervolgens het bevel de opmars voort te zetten en de stad Srebrenica zelf aan te vallen.⁶⁵⁵

De B-compagnie stelde vervolgens vast dat de VRS zich nu één kilometer binnen de opgegeven horizontaal 84 bevond. Dat was voor kapitein Groen reden opnieuw de bataljonsstaf te verzoeken *Close Air Support* aan te vragen.⁶⁵⁶ Dat was ook het moment dat voor de NAVO in Vicenza 'the fog of war' begon toe te slaan. Er waren meldingen van meerdere tanks die naar de hoge grond bij de berg Kak trokken, dat wil zeggen: in westelijke richting en op behoorlijke afstand van de *blocking position* Bravo-1, maar Vicenza begreep uit een briefing van Nicolai dat infanterie en pantser zich net boven de stad samentrokken.

In Vicenza was ook bekend dat een patrouille van Dutchbat die poolhoogte was gaan nemen, was beschoten, had teruggeschoten en was weer teruggekeerd naar de stad. Naar alle waarschijnlijkheid had dit betrekking op de YPR (Bravo-1) van luitenant Egbers. Daarna ging in Vicenza alle aandacht uit naar Srebrenica. De enige locaties die er op dat moment voor Vicenza toe deden waren die van de *Forward Air Controllers* in Srebrenica, en die waren bij alle betrokkenen bekend.⁶⁵⁷

Rond 10.00 uur diende Karremans zijn tweede aanvraag van die dag in bij het *Air Operations Coordination Center* in Sarajevo. De aanvraag betrof deze keer maar één doel, een tank ten zuiden van Srebrenica. Karremans belde hiervoor zelf naar Tuzla, maar ook hij

650 CRST. C-13 Infbat Lumbl, 15 november 1995, nr. TK95.213. Geadresseerde niet vermeld.
651 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie januari 2001).

652 NIOD, Coll. Brantz. G3 Air to SO1 for FC, 16/07/95, CAS in Srebrenica. Chronology of Events. Brantz meldde in zijn dagboek vanuit Sarajevo te hebben gehoord dat de aanvraag van 08.00 uur niet tot een *release* in Zagreb had geleid.

653 Karremans, *Srebrenica: Who cares?*, p. 193.

654 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa, 11/07/95, Str.pov.br. 02/8-01-1221.

655 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 399/a, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 12.

656 SMG 1007/25. Verslag debriefings kapitein Groen en Hageman, 22/07/95.

657 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 11/07/95, 0910Z.

kreeg te horen dat de aanvraag op schrift moest worden gesteld.⁶⁵⁸ Volgens Brantz, zo maakte hij Karremans duidelijk, moest de verantwoordelijke staffunctionaris in Sarajevo vaststellen dat er sprake was van een aanval die direct gericht was op UNPROFOR-eenheden. Toen daarover na een uitgebreide discussie tussen Dutchbat en UNPROFOR overeenstemming was bereikt, was er heel wat tijd verloren gegaan. Sarajevo antwoordde toen dat ‘er geen vliegtuigen beschikbaar waren’. Om 10.35 uur keerden de vliegtuigen naar hun bases in Italië terug. (in militaire termen: hun *airborne alert* eindigde).

In Potočari zou verbaasd zijn gereageerd op dat besluit. Brantz meende dat Dutchbat weinig begreep van het luchtsteunbeleid zoals dat na de bombardementen bij Pale werd gehanteerd.

Nicolai had ermee ingestemd dat de vliegtuigen naar hun bases terugkeerden. Hij had die ochtend weinig uit Srebrenica vernomen, en nam aan dat de situatie zich had gestabiliseerd. Brantz zei juist dat hij Sarajevo had gewaarschuwd dat er een aanvraag onderweg was. Nicolai ontkende dat.⁶⁵⁹

Kort hierna kwam er in Sarajevo en Zagreb echter ineens opvallend snel schot in de behandeling van de aanvragen voor *Close Air Support*. Om 10.50 bereikte de aanvraag die Dutchbat om 10.00 uur had gedaan Sarajevo.⁶⁶⁰ Om 11.15 had waarnemend commandant van *Bosnia Herzegovina Command*, generaal Gobilliard, de *Blue Sword Request* getekend en verzocht hij *Force Commander* Janvier om dat ook te doen.⁶⁶¹ Om 11.17 uur was de staf van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza ermee bekend dat een aanvraag van Dutchbat voor *Close Air Support* Sarajevo had gepasseerd. Wat het opgegeven doel precies was, was Vicenza echter nog niet duidelijk, omdat dit in het noordelijkste puntje van de enclave lag en het onbekend was of daar OP-N werd aangevallen. Kennelijk werkte Vicenza nog op basis van de vorige aanvraag van eerder die ochtend, toen wel dat doel was aangegeven. Wel was het ook Vicenza toen duidelijk dat aan de zuidrand van de stad vijftig VRS-militairen, een pantservoertuig en drie voertuigen zich opmaakten om Srebrenica binnen te vallen.

Nicolai deelde in Sarajevo Gobilliard per telefoon mee dat VN-troepen nu werden aangevallen. Daarop vernam Vicenza van een van de NAVO-liaisonofficieren in Zagreb dat er vanuit Sarajevo druk op Janvier werd uitgeoefend om *Close Air Support* toe te staan: ‘if not approved now, it never will be’. Een kwartier later was de boodschap vanuit Sarajevo aan Vicenza dat er nog steeds druk op Janvier werd uitgeoefend om de aanvraag te tekenen. Het AOCC gaf nu als eerste doel een tank op, alhoewel die op dat moment geen vuur uitbracht. Daarom bestond behoefte aan een *Forward Air Controller* die zicht op het doel had, om vast te kunnen stellen of er een ‘smoking gun’ was.⁶⁶²

In Sarajevo was het oordeel dat het aantal doelen in het noorden van de enclave te gering was. De Ruiter verzocht Dutchbat vanuit Sarajevo om meerdere doelen in het noorden van de enclave in de lijst op te nemen, naast de doelen in het zuiden die al waren opgegeven. Het opgeven van die doelen zou volgens Zagreb tot extra vertraging hebben geleid,⁶⁶³ maar uit de

658 SMG 1007/25. Debriefing sergeant-majoor Van Meer, 22/07/95; Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C. Ruiter, 27/09/95.

659 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 101, Rohde, *Endgame*, p. 114 en n. 8; NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of Events CAS Missions Srebrenica.’

660 NIOD, Coll. De Ruiter. Notitie maj Frentz,

AOCC Sarajevo aan lkol de Ruiter, z.d.

661 NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of Events CAS Missions – Srebrenica’, 11/07/95.

662 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. Logboek CAOC 5ATAF, 11/07/95, 0820Z, 0917Z, 0932Z, 0946Z.

663 NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of Events CAS Missions – Srebrenica’, 11/07/95.

logboeken valt dat niet goed vast te stellen. Er is alleen een melding gevonden dat er om 12.30 uur een ‘updated target list’ was ontvangen.⁶⁶⁴

Nadat Zagreb bevestigd had dat de aanvraag daar was binnengekomen, rond 11.15 uur, kwam bij het AOCC het bericht binnen dat de VRS Dutchbat aanviel.⁶⁶⁵ Rond die tijd begon ook Zagreb zich te realiseren dat de aanval weer van start was gegaan, en dat de VRS zich niet had teruggetrokken.⁶⁶⁶ Nadat de vliegtuigen om 10.35 uur het bevel hadden gekregen naar hun bases terug te keren, hadden de Bosnische Serven waarschijnlijk op hun radarschermen kunnen aflezen dat de vliegtuigen het luchtruim nabij Bosnië hadden verlaten, zodat zij de aanval op Srebrenica konden doorzetten.⁶⁶⁷

In de zuidoosthoek van de enclave hergroepeerde de 282e ABiH-Brigade zich. In de eerste uren nadat het licht was geworden rapporteerde brigadecommandant Ibro Dudić dat de VRS de linies bezet hield, maar niet vuurde. Hij had de zaak onder controle en de situatie was normaal, zo vervolgde het rapport. Dat waren bemoedigende berichten, gezien de omstandigheid dat de brigade de dag daarvoor in redelijk ontredderde toestand verkeerde en velen op de vlucht waren geslagen.

Rond 11.00 uur echter rapporteerde Dudić dat de VRS aanviel. De Bosnische Serven stonden voor de stad en hij had geen controle meer over zijn manschappen. Hij zag zich gedwongen terug te trekken. Toen ontstond er een chaos, omdat de ABiH-militairen opnieuw met hun families mee op de vlucht sloegen. Dudić ontving bevel van Bećirović om niet terug te trekken, en kreeg een compagnie ter versterking toegestuurd. De vooruitgeschoven commandopost en het verbindingscentrum van de 28e Divisie in het Jagershuis kregen van hem de opdracht te verhuizen naar het PTT-gebouw. Het personeel verzocht het gebouw bij het verlaten in brand te mogen steken, maar Bećirović stond dat niet toe; hij rekende nog niet op een val van Srebrenica, en vreesde dat wanneer het Jagershuis zou afbranden er nog meer paniek onder de bevolking zou ontstaan, omdat de bevolking zou denken dat de VRS het gebouw had ingenomen. De documentatie van de 28e Divisie bleef op die plaats achter en viel zo in handen van de VRS.⁶⁶⁸

Zodra het verbindingscentrum van de 28e Divisie zich in het PTT-gebouw had geïnstalleerd, voerde Bećirović een kort gesprek met generaal Budaković, chef-staf van het 2e Korps van de ABiH in Tuzla. Hij rapporteerde dat de situatie bij de toegang tot de stad dramatische vormen begon aan te nemen. Sluipschutters van de VRS schoten vanaf de hoger gelegen terreindelen en maakten elke beweging van de ABiH in de richting van de VRS onmogelijk. De bevolking aldaar was reeds weggetrokken. Op 10 juli zouden daar negen burgers zijn gedood en dertig gewond geraakt, en op 11 juli waren er al acht burgers gewond geraakt. NAVO-vliegtuigen waren nog steeds niet in actie gekomen maar VN-personeel voor de aanwijzing van doelen was wel onderweg.

Budaković gaf opdracht tot hergroepering. De VRS moest bij de ingang van de stad worden tegengehouden. Hij benadrukte nog eens dat het *Red Arrow*-antitankwapen ingezet moest worden. Dat was echter door onoordeelkundig gebruik defect geraakt. Ook wilde Budaković dat de *War Presidency* van de *Opština* werd ingezet om de paniek tot bedaren te

664 NIOD, Coll. De Ruiter. Notitie maj Frenztz, AOCC Sarajevo aan lkol de Ruiter, z.d.

665 DCBC, doos 59. Overzicht Citaten Logboek Air Operations Control Center, Bijl. A bij Klu- antwoorden Kamervragen Srebrenica.

666 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

667 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

668 Sefko Hodzić, *Otprecaceni koverat*, p. 265.

brengen en de bewegingen van de bevolking onder controle te krijgen. Bećirović achtte de opdrachten echter onuitvoerbaar. De verbindingen gingen al per koerier, en men wist door alle veranderingen nooit zeker of een koerier de commandopost waar hij naar toe was gestuurd kon vinden.⁶⁶⁹

Behoudens de gevechten tussen de VRS en de ABiH over het bezit van de berg Kak, die zich buiten het zicht van Dutchbat afspeelden, was er in het zuiden van de enclave vóór elf uur nog geen sprake van dramatische ontwikkelingen. In het noorden van de enclave wel: daar was OP-N om 11.01 uur opgeschrikt door mortierinslagen en een beschieting met zware mitrailleurs. Het personeel ging de schuilplaats in. De beschieting hield met tussenpozen een half uur aan, terwijl een VRS-tank schoot op de nabije ABiH-militairen. Daarna werd het weer rustig en viel van ABiH of VRS weinig meer te zien, totdat plotseling acht ABiH-militairen de OP opkwamen en eisten dat de Nederlanders deze verlieten zodat zij die konden overnemen. De OP-commandant kon uiteindelijk, in overleg met de commandant van de C-compagnie, Matthijssen, bereiken dat de ABiH vertrok, maar wel onder de voorwaarde dat bij een volgende mortierbeschieting de Nederlanders de OP zouden loslaten en de ABiH die dan kon overnemen. Daarna kostte het nog een half uur om de ABiH daadwerkelijk weg te krijgen.

De dag ervoor was een bevoorradingsploeg die twee antitankwapens (*Dragons*) en een vizier kwam halen op OP-N ook al geconfronteerd met ABiH-militairen, die met geladen wapens zeker wilden stellen dat de bemanning van de OP niet vroegtijdig de plaat poetste.⁶⁷⁰

De bemanning van *blocking position* Bravo-1 zag ten westen van Srebrenica de VRS: een kleine vrachtwagen (een TAM 110) op de verharde weg van Zeleni Jadar naar Srebrenica, en in de haarspeldbocht op die weg een pantservoertuig, twee vrachtwagens en infanterie.

Om 10.44 uur gaf Franken de order deze *blocking position* naar een positie 500 meter verder naar het zuiden te verplaatsen, om van daaruit met de .50-mitrailleurs en een 81 mm mortier de VRS in de omgeving van de zendmast op diezelfde weg 'te bewegen te vertrekken'. Op dat moment waren er vanaf deze *blocking position* op de weg nog twee jeeps, een vrachtwagen, een ambulance en een pantservoertuig te zien. Een vijftigtal VRS-infanteristen verplaatste zich in colonne over de weg.

Om 11.17 uur gaf Franken door dat het vuren 'vrij' was.⁶⁷¹ Er zijn echter geen aanwijzingen dat Bravo-1 het vuur ook opende. Er was enige tijd geen verbinding met de *blocking position*, vermoedelijk omdat de voertuigen zich verplaatsten.⁶⁷²

Berichten over het afvuren van antitankwapens en vuur van noord naar zuid, wees op activiteit van de ABiH. Daarna kwamen er meldingen van een VRS-tank nabij de zendmast op de weg van Zeleni Jadar naar Srebrenica, van geweervuur in Crni Gruber aan de oostkant van de enclave, opnieuw van het afschieten van antitankwapens, en van vuurgevechten tussen ABiH en VRS. Raketinslagen en explosies waren een teken dat de VRS-artillerie weer actief werd. Vanuit Pribićevac nam een tank de YPR's onder vuur. De terugtrekking van de YPR's van *blocking position* Bravo-1 richting Srebrenica ontlokte vuur aan de VRS, dat

669 Sefko Hodžić, *Otpjecaceni koverat*, pp. 265-266.

670 SMG 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95; debriefingsverklaring sergeant 1e kl E. Klinck, 12/09/95; informatie geba-

seerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (41).

671 SMG 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, 11.17 en 10.32.

672 SMG 1004/65. Logboek B-Cie, 11/07/95, 11.59.

dichtbij de YPR's insloeg.⁶⁷³ Aan ABiH-zijde was het resultaat van de beschieting dat de commandant van het ABiH-geschut (de M-48 houwitser die zich nog steeds boven Bravo-1 bevond) met een ernstige buikwond moest worden afgevoerd.⁶⁷⁴

Luitenant Egbers was op dat moment niet bij Bravo-1. Hij had tijdelijk het commando aan sergeant Visser overgedragen en was teruggegaan naar de plaats waar *Forward Air Controller* Voskamp en sergeant Struik waren achtergebleven, nadat de luitenant na een eerdere beschieting weer naar voren wilde.⁶⁷⁵ Gedrieën waren ze weer de twee tot driehonderd meter naar voren naar de YPR's gegaan toen een VRS-tank begon te schieten. Links en rechts vielen granaten en moest dekking tegen een berghelling worden gezocht. Halverwege kwam het drietal de YPR's tegen, die wegens de beschietingen weer op de weg terug waren. De YPR's pikten de drie mannen razendsnel op om vervolgens weer naar de veiliger plek te rijden.⁶⁷⁶ Op dat moment ontploften er verschillende granaten op de weg terug vlak voor de YPR's, die naar Egbers meende de YPR's zouden hebben geraakt als het voorste voertuig niet was gestopt om de drie te laten instijgen.⁶⁷⁷

Ook nabij de YPR's sloeg een granaat in. Twee man stonden buiten de YPR; één ervan werd door de druk van de explosie tegen de YPR aangeblazen. De twee konden niet meer zo snel in de YPR komen, die met grote vaart wegreed. Zij hingen aan het rek van de YPR op de weg naar beneden. Het waren met name deze Dutchbatters die meenden dat de YPR daarbij over de benen van een Moslim-man reed die tegen de bergweg geleund zat, met zijn benen over de weg; langs de bergweg zochten namelijk ook ABiH-militairen dekking.⁶⁷⁸ De chauffeur van de YPR merkte, half onder pantser zittend, daar niets van. Slechts een enkeling vermoedde iets, de meesten merkten niets.

In de omgeving raakte, als gezegd, wel een ABiH-militair gewond: de ABiH-commandant van de M-48 houwitser. Andere ABiH-militairen bevestigden dit naderhand. In de buurt aanwezige ABiH-militairen maakten echter geen melding van een overrijdingsincident en toonden geen boosheid. Er was zelfs een ABiH-soldaat die een mok kwam terugbrengen van een Dutchbatter die op het moment van de beschieting op de achterklep chocolademelk aan het maken was, maar door de schrik zijn mok had laten vallen. Er is te weinig om uit de verschillende beschrijvingen harde conclusies te trekken.⁶⁷⁹

De VRS verlegde hierna het vuur naar het noorden. Vier tankgranaten sloegen in op hoogte 469, hemelsbreed ruim achthonderd meter van de compound in Srebrenica, op de plek waar zich de *Forward Air Controllers* bevonden. Burgers in de omgeving van de compound begonnen te vluchten. Een granaat trof de verlaten OP-H, die bovendien met lichte mortieren werd beschoten en drie treffers te incasseren kreeg. Ook vanaf de zendmast schoot de VRS met een tank en zware machinegeweren op OP-H. Vanaf Crni Guber begon de VRS nu behalve op de zendmast ook op OP-H de enclave in te vuren. Van ABiH-aanwezigheid daar viel niet veel meer te merken. Slechts her en der waren nog enkele ABiH-militairen te zien. Alleen in de nabijheid van OP-H en enkele honderden meters ten zuiden van het marktplein viel nog geweervuur te horen dat van de ABiH afkomstig was.

673 SMG 1004/65. Logboek B-Cie, 11/07/95, 10.21 tot 12.06.

674 *Dutchbat in Vredesnaam*, p. 276.

675 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

676 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

677 OM Arnhem. KMar Brigade Soesterberg, 'Sebra-Care-Team', 28/10/98, nr. P. 586/b 006/

1998.

678 OM Arnhem. KMar Brigade Soesterberg, 'Sebra-Care-Team', 28/10/98, nr. P. 586. B 004/1998.

679 OM Arnhem. KMar Brigade Soesterberg, 'Sebra-Care-Team', 28/10/98, nr. P. 462/99.

Vanuit de omgeving van het PTT-gebouw schoot de ABiH vier mortiergranaten af. Nog steeds trokken honderden vluchtelingen richting Potočari, onder wie bewapende militairen.⁶⁸⁰

Tegen de middag verzamelde de VRS zich op een heuvelrand ten zuiden van Srebrenica, maar maakte vooralsnog geen aanstalten de opmars naar de stad voort te zetten. Rond het middaguur liet de VRS weten een onderhoud met Karremans te willen in Bratunac. Wat het onderwerp van gesprek zou zijn, zei de VRS er niet bij. Karremans' veiligheid werd gegarandeerd. De bataljonscommandant reageerde er niet op; Dutchbat wilde eerst de komst van de aangevraagde vliegtuigen afwachten.⁶⁸¹ Om 13.00 uur was het moment bereikt dat – naar schatting van MSF – de ABiH de verdediging van de stad niet langer dan dertig minuten meer kon volhouden.⁶⁸² In de omgeving van de markt trok de ABiH zich terug, met de VRS op de hielen. Ook de YPR's begonnen vanaf het marktplein langzaam terug te trekken om te voorkomen dat zij door VRS omsingeld zouden raken.

Op de compound in Srebrenica sloeg een granaat in, waarbij gewonden vielen; hoe Dutchbat daarmee omging komt verder aan de orde in de bijlage 'Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden'. Een YPR raakte door deze granaatinslag een *track* (het loopwerk van het voertuig) en een wiel kwijt. Direct daarna was er een inslag vlak achter de compound. Ondanks de beschietingen en de gevechten wilde majoor Franken dat het personeel van de B-compagnie en de vluchtelingen in de omgeving van de compound in Srebrenica bleven. Weldra liet ook de VRS weten dat de vluchtelingen uit Srebrenica niet de compound van Potočari op mochten. Niettemin vertrokken de eerste vrachtauto's met gewonden en vluchtelingen naar Potočari.⁶⁸³

De *blocking position* Bravo-1 kreeg opdracht om, met de .50-mitrailleur in zuidelijke richting wijzend, terug te vallen op de compound in Srebrenica. Van de twee VRS-tanks bij de zendmast op de weg van Zeleni Jadar naar Srebrenica hield één zijn loop op de afbreekroute van de *blocking position* Bravo-1 richting Srebrenica gericht.

Op het moment dat de vluchtelingen de compound van B-Compagnie overstroomden – het leken er wel vier- tot vijfduizend te zijn – arriveerden ook de eerste vliegtuigen boven de enclave. De *blocking position* verplaatste intussen stapvoets naar de compound.⁶⁸⁴ ABiH-commandant Ramiz Bećirović kwam bij Groen in de *Opsroom*. Hij was aangeslagen, en zei dat de strijd een gelopen race was. Groen was daarna bang dat de ABiH het restant van de B-compagnie niet zou willen laten vertrekken, en hen in de val zou lokken. Met behulp van een tolk praatte Groen op Bećirović in om toestemming van hem te verkrijgen de vluchtelingen uit Srebrenica-stad weg te krijgen.⁶⁸⁵

680 SMG 1004/65. Logboek B-Cie, 11/07/95, 12.19 tot 12.56. .

681 SMG 1004/56. Maandregister *Opsroom* Dutchbat, 11/07/95, 12.08; SMG 1007/25. Debriefing sergeant-majoor Van Meer, 22/07/95. Niet uit te sluiten valt dat de afspraak was bedoeld om Karremans het dreigement over het doden van gijzelaars mede te delen, mogelijk nadat de VRS bekend raakte met een aanvraag voor *Close Air*

Support.

682 SMG 1004/61. Maandregister *Opsroom* Dutchbat, 11/07/95, 11.29 en 12.58.

683 SMG 1004/65. Logboek B-Cie, 11/07/95 13.00 tot 14.35.

684 SMG 1004/65. Logboek B-Cie, 11/07/95 13.00 tot 14.41.

685 SMG 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, 22/07/95.

20. *Close Air Support* wordt toegestaan

Aan het begin van de middag verzond Akashi zijn eerste rapportage over de toestand in Srebrenica van die dag naar New York. In de loop van de dag zouden er nog meerdere volgen. Hij schetste een uiterst somber beeld, en wees er nog eens op dat het de bedoeling was geweest om 779 militairen in Srebrenica te stationeren, maar dat het er maar 470 waren geworden, waarvan zich dertig in handen van de VRS bevonden. Dutchbat zat vrijwel zonder brandstof, al een groot aantal dagen zonder vers voedsel, en velen hadden in zes maanden niet de kans gehad met verlof naar huis te kunnen. Het isolement van Dutchbat werd nog versterkt doordat er perioden waren waarin geen *Close Air Support* zou kunnen worden gegeven. De *Rapid Reaction Force* zou niet te hulp kunnen schieten, omdat de Bosnische Kroaten deze aan de grens ophielden. De ingenomen *blocking position* zou bij een geconcentreerde aanval van de VRS niet in staat zijn posities te behouden of verdedigen. Kortom: Dutchbat zou weinig kunnen doen om een VRS-aanval af te slaan, zo meende Akashi.⁶⁸⁶

Zagreb had intussen nog steeds niet met *Close Air Support* ingestemd. Daarom dacht Brantz dat het enige dat hij nog kon doen was iedereen wakker te schudden. Bij navraag in Sarajevo bleek hem dat de aanvraag was doorgestuurd naar Zagreb. Hij belde kolonel De Jonge in Zagreb en vroeg hem te bewerkstelligen dat de luchtsteun er zou komen.⁶⁸⁷ Ook zocht Brantz om 11.43 uur contact met het DCBC in Den Haag om de ernst van de situatie nogmaals te benadrukken. Als het op de ene manier niet ging, dan maar via een andere, immers: als er niets werd gedaan zou de enclave verloren gaan, zo redeneerde Brantz. Er lag een dringende aanvraag voor *Close Air Support* en Brantz was bang dat Janvier niets zou doen.⁶⁸⁸

De boodschap kwam over, als Den Haag zich daar nog niet van bewust was geweest. Ook daar heerste de mening dat er dringend *Close Air Support* nodig was, na de alarmerende berichten over het naderen van VRS-tanks, de *blocking position* die onhoudbaar begon te worden, en nadat de VRS ook in het noorden van de enclave was begonnen met het beschieten van OP's. Dat betekende evenwel niet dat Den Haag trachtte te interveniëren door druk op Janvier of Akashi uit te oefenen. In de bunker onder het Haagse ministerie van Defensie werd alleen besproken wat er moest gebeuren als er nog meer OP's zouden vallen. De vraag was aan de orde of Dutchbat dan niet tot een kleinere compagnie moest worden teruggebracht, die alleen tot taak kreeg 'to report and observe'.⁶⁸⁹ Dat idee had Karremans de dag daarvoor al aan zijn superieuren voorgelegd, maar Janvier had daarover niet willen beslissen, omdat hij dat een zaak voor de commandant ter plaatse vond. Er zijn voor deze gedachte echter geen verdere aanwijzingen gevonden.

Nadat de aanvraag voor *Close Air Support* Zagreb had bereikt, waren de beraadslagingen binnen het *Crisis Action Team* binnen een half uur afgerond. Er waren niet veel vragen en er was weinig discussie. Het was meer een kwestie van geweest van het verzamelen van de handtekeningen van Janvier en Akashi en het verzenden van de aanvraag naar de NAVO.⁶⁹⁰ Janvier tekende om 12.00 uur en Akashi om 12.17 uur.

686 UNNY, DKPO. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1131.

687 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie januari 2001), 11/09/95, 10.30.

688 Interview M.P. Wijsbroek, 10/12/97.

689 Dagboek Voorhoeve, p. 106.

690 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

Janvier bevestigde admiraal Smith per telefoon dat drie sets van doelen waren goed-gekeurd: (1) VRS-eenheden die de *blocking position* zuid van Srebrenica aanvielen, (2) zware wapens die VN-posities in Srebrenica beschoten en (3) VRS-eenheden die OP's aanvielen.⁶⁹¹ In de *Blue Sword Request* die Janvier tekende stond al dat toestemming werd verleend voor 'attacks on any forces attacking the blocking UNPROFOR position South of Srebrenica and heavy weapons identified as shelling UN positions in Srebrenica town'. Akashi voegde aan de autorisatie nog de bevoegdheid toe – kennelijk ingegeven door de moeilijkheden die OP-N had ondervonden – om ook 'forces attacking UN OP's on the perimeter [omtrek] of the enclave' aan te vallen.⁶⁹² Om 12.20 uur kwam vanuit Zagreb het bericht dat de aanvraag was getekend. Sarajevo informeerde Tuzla en Srebrenica niet over de genoemde instructies die door Zagreb aan de aanvraag waren toegevoegd, alleen over de goedkeuring van de aanvraag.⁶⁹³

De opdracht voor de *Close Air Support* kwam op een voor de NAVO ongelukkig moment, omdat dit juist tussen twee series vluchten in was. Tot 11.00 uur hadden de vliegtuigen boven de Adriatische Zee gevlogen, daarna waren ze naar hun bases teruggekeerd. Voor de middag werd een groep vliegtuigen (in militaire termen: een *package*) met 60 minuten waarschuwingstijd gereed gehouden.

Kort na terugkeer van de vliegtuigen op hun bases kwamen er al geluiden vanuit het AOCC dat er druk op Janvier werd uitgeoefend om de aanvraag te tekenen. Vooruitlopend op de handtekening van Akashi besloot de vijfde geallieerde luchtmacht om 12.02 uur alvast de vliegtuigen de lucht in te sturen. De *US Navy*, die de ondersteunde vliegtuigen leverde, lanceerde om 12.30 uur haar vliegtuigen vanaf de *USS Roosevelt*. De Nederlandse F-16's uit Villafranca kostte het na ontvangst van de opdracht vijftig minuten om in de lucht te komen: in die tijd moest worden gebriefd, de motoren gestart, vluchtgegevens in de computers ingevoerd, de bommen op scherp gezet en getaxied. Dit paste binnen de waarschuwingstijd (*Ground Alert*) van 60 minuten voor de vliegtuigen. De vliegtijd naar Bosnië bedroeg slechts 25 minuten. Het probleem was hier dat de groep toestellen die de luchtsteun zou bieden nog moest worden samengesteld, omdat de vliegtuigen afkomstig waren van verschillende bases. Er moest verder nog worden gewacht op de langzame vliegende commandopost (een C-130 *Airborne Battlefield Command and Control Center*, ABCCC) en de eveneens langzame Amerikaanse vliegtuigen van het type A-10. Dat nam bij elkaar tachtig minuten.⁶⁹⁴ Vicenza had hierbij verzuimd de ABCCC op een *alert status* te plaatsen, waardoor er extra vertraging ontstond.⁶⁹⁵ Er was op dat moment maar één vliegtuig in de lucht voor *Suppression of Enemy Air Defences* (SEAD) (een EA-6 Prowler): daarmee kon de luchtverdediging van de VRS worden onderdrukt, en dergelijke vliegtuigen waren een voorwaarde om boven land te mogen vliegen. Een tweede soortgelijk SEAD-vliegtuig vertrok om 13.29 uur vanaf een vliegdekschip.⁶⁹⁶

691 NIOD, Coll. Clingendael. UNPROFOR/ NATO Close-Air Support to Dutch Battalion at Potočari, 11 July 1995, Chronology of Events.

692 NIOD Coll. Brantz. Release Authority for Air Request 0109/1107/95.

693 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 142-3.

694 DMKlu M95077091/1617. Directeur Operatiën Klu (genm G.F.A. Macco) aan MinDef d.t.v.

CDS, 04/10/95, nr. DOP95.072.078. Minister Voorhoeve had de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten gevraagd uit te zoeken of de vliegtuigen niet eerder hadden kunnen arriveren.

695 Lutgert en de Winter, *Check the Horizon*, p. 406.

696 NIOD, Coll. De Ruiter. Notitie maj Frenzt, AOCC Sarajevo aan lkol de Ruiter, z.d.

In totaal waren zes ondersteunende vliegtuigen beschikbaar (typen EF-111, EA-6B, F-18C) en acht voor de *Close Air Support* (typen F-16 en A-10). De vliegtuigen voor de *Suppression of Enemy Air Defences* kregen dadelijk toestemming om boven Bosnië te vliegen 'to assess the environment', maar dat duurde toch nog tot 13.51 uur. De *Close Air Support*-vliegtuigen bleven voorlopig in de buurt van het tankervliegtuig boven de Adriatische Zee. De volgorde van deze vliegtuigen was door Vicenza bepaald: eerst de Nederlandse F-16's, dan twee vluchten Amerikaanse F-16's en als laatste de twee Amerikaanse A-10's. Er was contact met twee *Forward Air Controllers: Windmill 04* (nog altijd aanwezig op het dak van de compound) in Potočari en *Windmill 03* bij de *blocking position* Bravo-1. Deze had al uren eerder een tank en artillerie bij Pribićevac, een tank ten zuiden van Srebrenica, en een tank ten oosten van Srebrenica als doel geïdentificeerd.⁶⁹⁷

Kort na die doelenidentificatie kwam het bericht dat er mogelijk een luchtafweerbatterij (SA-6) van de VRS in de omgeving van Srebrenica actief was, maar tien minuten later bleek dat het ging om een in Hongarije opgestelde luchtafweerbatterij.⁶⁹⁸ De melding leidde wel meteen tot een telefoongesprek tussen admiraal Smith en Janvier. Smith vroeg Janviers instemming om deze luchtdoelbatterij te kunnen aanpakken. Janvier gaf hiervoor toestemming, met het oog op de zelfverdediging van NAVO- en VN-eenheden.⁶⁹⁹

De Nederlandse F-16 vliegers waren zich er in de middag van 11 juli nog niet van bewust dat zij daadwerkelijk een bombardementsmissie gingen uitvoeren. De dagen daarvoor waren gevuld geweest met vliegen naar aanleiding van een waarschuwing (in militaire termen: *alerts* en *scrambles*) maar dit was allemaal op niets uitgelopen. Dat Srebrenica het doel was, was de vliegers vooraf onbekend; dat kregen ze in de lucht te horen. Na eerst vijftien minuten bij de tanker te hebben gehangen, kregen de vliegtuigen een *Forward Air Controller*, een radiofrequentie, en een doel bij Srebrenica opgegeven. Naar de mening van de Nederlandse vliegers had het CAOC in Vicenza de toestemming voor deze vlucht eerder kunnen geven, namelijk zodra Vicenza wist dat het ditmaal menens was. Dan was de voorbereiding beter geweest, en was er tijd bespaard.⁷⁰⁰ Om 13.56 uur kregen de vliegtuigen die gingen aanvallen (in militaire termen: de *attack package*) toestemming voor bombardementen (in militaire termen: een *weapon release*).⁷⁰¹ Om 14.20 uur maakten de F-16's het eerste contact met de *Forward Air Controllers*. Om 14.42 uur viel de eerste bom: sinds de aanvraag die Karremans om 10.00 uur had gedaan om 10.50 uur in Sarajevo was gearriveerd had het dus bijna vier uur geduurd tot de gevraagde steun kwam.⁷⁰²

Akashi liet aan New York weten dat de luchtsteun alleen zou worden ingezet wanneer UNPROFOR-personeel werd aangevallen. Dat gold dus niet als alleen de bevolking of de stad werd aangevallen. Ten aanzien van de gegijzelde Nederlanders gold dat de bescherming van de Dutchbat-militairen op de OP's en in de *blocking position* prioriteit genoot. Nadat hij de luchtsteun had goedgekeurd legde Akashi aan Milošević uit dat de NAVO was ingezet om de veiligheid van UNPROFOR in de enclave te verzekeren. Het was beleid in Zagreb om de

697 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1002Z, 1044Z, 1048Z.

698 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1102Z, 1126Z, 1151Z, 1153Z, 1210Z.

699 NIOD, Coll. Clingendael. UNPROFOR/NATO Close-Air Support to Dutch Battalion at Potočari, 11/07/95, Chronology of Events.

700 Lutgert en de Winter, *Check the Horizon*,

p. 408.

701 SMG, 1002. Interoffice Memorandum DCOS LOG/ADM to COS, 02/11/95, Memo 768. Zagreb rekende vanaf het moment dat de aanvraag daar arriveerde en kwam zo op 185 minuten uit.

702 NIOD, Coll. De Ruiter. Notitie maj Frenzt, AOCC Sarajevo aan lkol de Ruiter, z.d.

Bosnische Serven te informeren, zodat dezen niet konden denken dat het weer om een *air strike* ging, maar dat het *Close Air Support* betrof die gerelateerd was aan wat er op de grond gebeurde. Akashi zei erbij dat de Bosnische Serven dit aan zichzelf te wijten hadden. Hij beschreef de missie en zei dat deze het gevolg was van de aanvallen van de VRS op de OP's van Dutchbat. Tevens hield Akashi Milošević voor dat VRS-generaal Tolimir op 10 juli driemaal door UNPROFOR was gewaarschuwd. Janvier had geprobeerd Mladić aan de lijn te krijgen, maar die kon niet worden bereikt. Had de VRS haar opmars gestaakt dan was er geen reden geweest om *Close Air Support* toe te staan, aldus Akashi. Milošević zegde toe onmiddellijk contact op te nemen met Mladić. Hij zei er wel bij dat hij twijfelde of Mladić het verschil tussen *air strikes* en *Close Air Support* zou begrijpen, en hij verwachtte een scherpe reactie van Mladić.⁷⁰³

UNPF chef-staf Kolsteren in Zagreb was ervan overtuigd dat het verschil tussen *Close Air Support* en *air strikes* Mladić en de VRS maar al te duidelijk was. Als de VRS geen direct verband zag tussen de inzet van het luchtwapen en haar handelingen op de grond, dan zagen zij de hulp van de NAVO als repressie, wat tot grote razernij zou leiden. Met de *Close Air Support* zoals in Srebrenica had dat logische verband duidelijk moeten zijn.⁷⁰⁴

Volgens Akashi maakte het weinig uit of het *Close Air Support* of *air strikes* betrof: voor de Bosnische Serven was naar zijn mening iedere inzet van het luchtwapen een traumatische gebeurtenis. Mladić zag volgens Akashi liever 72 tankgranaten op zich afgevuurd, zoals de Denen eerder bij Tuzla hadden gedaan, dan een aanval vanuit de lucht.⁷⁰⁵ Om 15.00 uur belde Milošević Akashi terug, en kreeg hij een briefing over de situatie. Milošević op zijn beurt zei dat de Nederlandse militairen die op Bosnisch-Servisich gebied werden vastgehouden hun wapens en uitrusting hadden mogen behouden, en dat zij vrij in hun bewegingen waren.⁷⁰⁶

Reacties in Den Haag

Het toestaan van luchtsteun bracht ook druk telefoonverkeer met Nederland met zich mee. Op het moment dat Milošević met Akashi belde, belde ook Voorhoeve hem. Toen Akashi terugbelde deelde die hem mee: 'On the recommendation of Janvier I have given approval for Close Air Support. Planes have taken off and will be in one and a half hour in the area'. Ook Voorhoeve vond dat *Close Air Support* moest worden verleend 'if the local commander finds that it is essential for the safety of his blue helmets. My first priority is to avoid unnecessary casualties.'⁷⁰⁷ Voorhoeve zei Akashi wel dat hij bang was dat Dutchbat onder een geconcentreerde aanval van de Bosnische Serven zou komen te liggen, en vroeg hem tevens naar evacuatieplannen voor Dutchbat.⁷⁰⁸ De NAVO had terugtrekkingsplannen voor heel UNPROFOR voorbereid, al waren die nog niet voltooid. Akashi bevestigde dat een evacuatie diende te worden voorbereid, en hij zou dat met zijn militaire commandanten opnemen.

703 NIOD, Coll. Clingendael. UNPROFOR/NATO Close-Air Support to Dutch Battalion at Potočari, 11/07/95, Chronology of Events. Interview generaal-majoor A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99; NIOD, Coll. Kolsteren. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1130.

704 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

705 UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, 22/07/95, No. Z-1229.

706 NIOD, Coll. Kolsteren. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1136.

707 Dagboek Voorhoeve, p. 108.

708 NIOD, Coll. Kolsteren. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1130.

Ook deelde Akashi aan Voorhoeve mee dat hij contact met Milošević had gehad, en dat die druk op de Bosnische Serven ging uitoefenen om de strijd te staken.⁷⁰⁹

Chef-defensiestaf Van den Breemen sprak rond 12.30 uur met Kolsteren via een beveiligde telefoonlijn, terwijl Voorhoeve naast hem zat. Hij merkte eveneens op dat veiligheid voor alles ging nu de taak onuitvoerbaar dreigde te worden.⁷¹⁰

Akashi dacht daar weinig anders over. In zijn bericht aan New York dat hij *Close Air Support* had toegestaan, had hij ook al gewezen op de onzekerheid die er bestond over het lot van de gijzelaars. Er waren op dat moment onbevestigde berichten dat die op de terugweg naar het bataljon waren. Als dat waar was, hoopte Akashi dat zij nog konden terugkeren voordat *Close Air Support* werd verleend. Hij voegde daar aan toe dat de bescherming van de te velde ontplooide Dutchbat-militairen in ieder geval prioriteit genoot.⁷¹¹

Vrijwel tegelijkertijd sprak Van Mierlo met Bildt. Ook die beloofde Milošević onder druk te zetten. Voorhoeve lichtte daarna NAVO-secretaris-generaal Claes in over de contacten met Akashi en Janvier. Hij zei dat Akashi de sleutel voor luchtsteun had omgedraaid. Claes was het met Voorhoeve eens dat voorbereidingen voor een evacuatie van Dutchbat moesten worden getroffen.⁷¹² Hij maakte tijdens de lunch van de Permanente Vertegenwoordigers op deze dag melding van dit verzoek van Voorhoeve. Dat wilde niet zeggen dat Claes gelukkig was met het verzoek; het zou de NAVO in verlegenheid kunnen brengen omdat het betreffende operatieplan (Oplan 40104) nog niet was goedgekeurd, en er geen eenheden onder NAVO-bevel in Bosnië aanwezig waren. Na ruggespraak met Van Mierlo en Voorhoeve kon de plaatsvervangend Permanent Vertegenwoordiger, Feith, verduidelijken dat een verzoek voor een evacuatie van Dutchbat de NAVO alleen via de VN kon bereiken.⁷¹³ In hoofdstuk 9, 'Vertrek Dutchbat uit Srebrenica', wordt hier op teruggekomen.

Close Air Support: de uitvoering

Om 13.26 uur gaf de *Forward Air Controller* van de commando's met de roepnaam *Windmill 03* (sergeant Erkelens) op dat als doel twee tanks prioriteit hadden. Andere doelen betroffen infanterie en drie pantservoertuigen langs de weg naar Srebrenica. Om 13.40 uur meldde *Windmill 03* dat hij onder vuur lag. De vliegtuigen vlogen op dat moment nog boven zee.⁷¹⁴ Om 14.02 uur meldde ook *Windmill 04* (luitenant Versteeg) die zich nog steeds op het dak van de compound bevond, dat bij Bratunac opgestelde artillerie op hem vuurde. Eén rapportage gaf zelfs aan dat één van de *Forward Air Controllers* gewond was, maar dat de andere nog doorwerkte.⁷¹⁵

Na deze berichten wees Vicenza nog vier extra F-18's aan om zich, na de Amerikaanse A-10's, zich voor te bereiden op het geven van *Close Air Support*. Luitenant-generaal M. Ryan, luchtmachtcommandant van het zuidoepese NAVO-commando (in militaire termen: COMAIRSOUTH), bevestigde dat persoonlijk aan de NAVO-liaisonofficier in Zagreb. Hij gaf aan dat de eerste groep zich na tien minuten boven Srebrenica zou bevinden.

709 DCBC nr. 528. Dagrappporten DCBC 11/07/95, 12.43-13.07.

710 Dagboek Voorhoeve, p. 106.

711 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1130.

712 Dagboek Voorhoeve, p. 108.

713 SMG, 1004/48. Code Feith Navo 1036,

11/07/95.

714 DCBC, 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95.

715 NIOD, Coll. Clingendael. UNPROFOR/NATO Close-Air Support to Dutch Battalion at Potočari, 11/07/95, Chronology of Events.

Nog voor Ryans mededeling vlogen de Nederlandse F-16's om 14.20 al boven de *Forward Air Controller*.⁷¹⁶

Dat *Windmill* 03 ging beslissen wat er precies gebombardeerd zou worden was gebaseerd op de informatie dat deze onder direct vuur lag.⁷¹⁷ Naast Erkelens was ook Voskamp nog bij de *blocking position* Bravo-1 aanwezig. De Nederlandse F-16's namen contact op met de *Forward Air Controllers* en de herkenningprocedure werd correct uitgevoerd; voor het overige was er verwarring omdat zowel *Windmill* 02 (Voskamp) als *Windmill* 03 (Erkelens) in meerdere of mindere mate actief waren, en het in de vliegtuigen niet duidelijk was wie wie was. Dan waren er ook nog de JCO's, die zeiden om 14.30 uur ook contact met de twee Nederlandse F-16's te hebben gehad. Bij de verdere begeleiding naar het doel speelden zij geen rol, mede omdat de op hun positie aanwezige *Forward Air Controller* in het Nederlands met de vliegers sprak.⁷¹⁸ Een van de *Forward Air Controllers* maakte nog melding van een gijzelname, wat verder werken met hem onmogelijk maakte. Hier leek sprake van een misverstand: het was niet de *Forward Air Controller* die was gegijzeld, maar de dreiging dat de Dutchbat-gijzelaars in Bratunac zouden worden gedood. De ernst van de situatie was de vliegers al bij het maken van het eerste radiocontact duidelijk, mede omdat direct werd gevraagd of zij Nederlanders waren. Gesprekken werden eerst zoals gebruikelijk in het Engels gevoerd, maar later was het de vlieger die op het Nederlands overschakelde. De leider van de Nederlandse formatie wilde de zaak niet verder compliceren door weer in het Engels over te gaan. Dat de stress hoog was, viel ook af te leiden uit deze aanwijzing aan een vlieger: 'alles zuid van het punt waar je net geweest bent mag je afknallen'.

Windmill 02 zei de F-16's eerst tien minuten 'in de wacht te hebben gezet' (in militaire termen: een *wheel*). De vliegtuigen vlogen dan in een cirkel boven het doelgebied, waarin in een dialoog met de *Forward Air Controller* het doel konden worden geïdentificeerd. Ervaringen tijdens de Golfoorlog en eerder in Bosnië hadden geleerd dat de vliegers zonder bovenmatig risico vanaf middelbare hoogte konden opereren, en dat dit bij gunstige weersomstandigheden redelijk effectief was. De ervaring leerde ook dat tijdsdruk een minder grote rol speelde, en dat de communicatie beter verliep dan bij de laagvliegtaktieken die ten tijde van het Oost-West conflict werden toegepast.⁷¹⁹

Toen de F-16's weer terugkeerden boven de enclave begreep Voskamp dat zij ook in contact stonden met de andere *Forward Air Controller*, Erkelens. Voskamp kon Erkelens echter niet horen en hij hem ook niet, maar via de vlieger leerden ze van elkaars aanwezigheid. Voskamp zei eerder niet te hebben geweten dat ook de commando's opdracht hadden gekregen als *Forward Air Controller* op te treden.

Vanaf de grond werd gerefereerd aan de zendmast als referentiepunt, maar de vlieger zag deze eerst niet. Daarom vloog de F-16's eerst een rondje om daarna terug te komen. Voskamp zei de piloot toen dat deze van noord naar zuid moest vliegen, hetgeen gebeurde. Daarna nam de andere *Forward Air Controller*, Erkelens, het over, ook omdat volgens Erkelens *Windmill* 02 meldde dat *Windmill* 03 beter zicht op het doel had. *Windmill* 03 wist,

716 DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1140Z, 1202Z, 1218Z.

717 Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C. Ruiter, 27/09/95.

718 Vertrouwelijke informatie (1).

719 DCBC nr. 1251. Fiche DOPKlu aan CDS, 01/12/95, zonder nr. DCBC, 739. DOPKlu aan Mindef t.a.v. SCOCIS, 13/07/95, nr. DOP95.050.987/956.

zoals de Koninklijke Luchtmacht later aan de Defensiestaf rapporteerde, ondanks het feit dat hij onder vuur lag, goed leiding te geven.

Na een tweede keer vanuit noordelijke richting over het doel gevlogen te zijn, om er zeker van te zijn dat de goede doelen in het vizier waren, wierp om 14.40 uur de eerste F-16 vanaf een hoogte van 15.000 voet een bom af, en na een rondje gevlogen te hebben nog een. De tweede F-16 wierp in een keer de beide bommen af (in alle vier gevallen betrof het bommen van het type Mk 84). Een van de vliegers meende daarbij vuur van luchtafweergeschut te hebben waargenomen.⁷²⁰ In het vluchtrapport (in militaire termen: *In Flight Report*) gaven de vliegers op: 'definite hits on road, possibly on tanks'. *Windmill* 03 had daar echter geen zicht meer op omdat de Tactical Air Control Party voortdurend onder vuur van van de VRS lag. Vervolgens droeg Vicenza de Amerikaanse F-16's op de tanks in Pribićevac aan te vallen.⁷²¹

Windmill 02 en 03 hadden om meer assistentie gevraagd. De Amerikaanse F-16's vroegen nu toestemming aan de vliegende commandopost om hun bommen te mogen afwerpen. Die toestemming kwam er, mits zij in contact zouden staan met een *Forward Air Controller*. De authenticatieprocedure van de Amerikaanse F-16's met sergeant Erkelens mislukte echter aanvankelijk. Volgens de Koninklijke Luchtmacht lag dat eraan dat de Amerikaanse vliegers de procedure niet correct uitvoerden.⁷²² Erkelens gaf de Amerikanen daarna nog wel het advies een bom op de voormalige OP-E te gooien, omdat zich daar VRS bevond.⁷²³ Nadat echter de vluchtleiding in Vicenza het contact met een van de *Forward Air Controllers* kwijtraakte, ontstond verwarring. De JCO's zeiden dat zij vervolgens contact met de twee Amerikaanse F-16's (bekend als Nasty 05) hadden gemaakt⁷²⁴ en geprobeerd hadden deze naar de tanks en artillerie te loodsden die op de stad schoten. De vliegtuigen kwamen meerdere keren over, maar konden de doelen niet vinden. Nadat de VRS een luchtdoelraket had afgevuurd, vlogen de Amerikaanse F-16's weg, naar de JCO's zeiden met de mededeling dat zij brandstof nodig hadden.⁷²⁵

Om 15.33 uur gaven de Amerikaanse F-16's hun *In Flight Report* door. De door de *Tactical Air Control Party* afgezette rookgranaat was gezien, de coördinaten van de bij Pribićevac opgegeven doelen klopten, maar ze waren niet overgegaan tot het afwerpen van de bommen. Akashi meldde aan New York dat de tweede keer dat de Amerikaanse F-16's zouden overkomen was afgelast 'due to obscuration over the target'.⁷²⁶ Volgens sergeant Erkelens (*Windmill* 03) waren eerst als doel vijf tanks opgegeven die de Nederlandse vliegers hadden gezien en later mogelijke VRS-opstellingen bij hoogte 747 tussen Srebrenica en Pribićevac. Eén van de Amerikaanse vliegers had eerst een rookbom afgeworpen als herken-

720 DCBC, 739. DOPKlu aan Defensiestaf, 13/07/95, nr. DOP95.050.987/956. Stg Confi; Lutgert en De Winter, *Check the Horizon*, p. 407.

721 DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1252Z, 1259Z. DCBC nr. 623.

722 DCBC, 739. DOPKlu aan Defensiestaf, 13 juli 1995, nr. DOP 95.050.987/956. Stg Confi.

723 SMG 1007/25. Debriefing sgt 1 Erkelens en elnt Caris, 22/07/95.

724 Het verslag van de JCO's is op dit punt niet juist. Het geeft aan dat contact was met de A-10's,

maar deze hadden als roepnaam Dumbo, de Amerikaanse F-16's Nasty.

725 Vertrouwelijke informatie (1).

726 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1136. Voorhoeve deelde de Tweede Kamer mee dat vanwege het heuvelachtige en beboste terrein en procedurele onvolkomenheden de Amerikaanse piloten er niet in slaagden hun doel te vinden. (TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 I81, nr. 134 (30/11/95)).

ningspunt, gevolgd door een andere een kilometer zuidelijker en later nog twee. De vliegers zouden echter problemen hebben gehad met het vinden van de juiste aanvliegerichting.⁷²⁷

Zoals gezegd was er echter meer aan de hand: in het doelgebied werd het afvuren van een SA-7 door de VRS gerapporteerd, een van de schouder afgevuurde hittezoekende luchtdoelraket. Wie dat rapporteerde wordt niet duidelijk. De raket was wel degelijk op het doel gericht, reageerde niet op de door de F-16 uitgeworpen *flares* (lichtfakkels, bedoeld als hittebron en daarmee ter misleiding van infraroodzoekende raketten), en miste op een haar na de staart van een van de Amerikaanse F-16's. Dat verstoorde de hele operatie, en de verbinding ging verloren. De Amerikanen vroegen daarna nog wel of zij hun bommen mochten afwerpen, vooropgesteld dat de *Forward Air Controller* daarmee akkoord ging. Het was het CAOC in Vicenza toen niet meer duidelijk of er nu met *Windmill* 02 of 03 werd gesproken. Een alternatief was om authenticatie te zoeken tussen de Amerikaanse F-16's en *Windmill* 04 op het dak van de compound in Potočari. Die procedure slaagde echter evenmin. Daarop greep AFSOUTH in Napels in met de mededeling dat het de vliegtuigen niet was toegestaan met *Windmill* 04 te werken en dat zij hun bommen niet mochten afwerpen.⁷²⁸ Het was de Amerikaanse F-16's namelijk alleen toegestaan de bommen af te werpen wanneer *Windmill* 04 daadwerkelijk werd aangevallen, en dat was niet het geval.

Tien minuten later slaagde de authenticatie wel. AFSOUTH vroeg daarna of *Windmill* 03 en 04 nog behoefte aan verdere *Close Air Support* hadden. *Windmill* 04 in Potočari gaf aan dat hij over een goed doel voor de bommen beschikte.⁷²⁹ De Amerikaanse A-10's waren toen nog nabij het doelgebied en de F-18's die erachteraan waren gestuurd, waren in afwachting om het doelgebied binnen te gaan. Van 15.50 tot 16.18 uur vlogen de A-10's nog boven het zuidelijk deel van de enclave, en stonden zij met *Windmill* 04 in contact.

Om 16.37 uur vroeg het CAOC in Vicenza of *Windmill* 03 nog langer behoefte had aan *Close Air Support*.⁷³⁰ Vervolgens kreeg *Windmill* 03 vanuit Sarajevo via Vicenza en de vliegende commandopost de raad (16.43 uur) om zich terug te trekken wanneer daar de mogelijkheid toe bestond. Het lukte Sarajevo echter niet meer om met *Windmill* 03 verbinding te krijgen.⁷³¹ Daarop antwoordde *Windmill* 04 met de mededeling dat hij over een goed doel beschikte. Om 16.58 uur hoorden de Amerikaanse F-16's andermaal dat zij waren geautoriseerd hun bommen af te werpen mits op verzoek van een *Forward Air Controller* en onder de voorwaarde dat deze onder vuur lag. Om 17.05 uur echter bracht *Windmill* 04 het verzoek over niet langer in de nabijheid van de enclave te vliegen, vanwege de situatie rond de gijzelaars in Bratunac. Dit verzoek was afkomstig van de *Opsroom* van Dutchbat (zie hierna).⁷³² Na de bevestiging dat *Windmill* 04 niet langer om *Close Air Support* zou vragen, kregen de F-18's de opdracht naar grotere hoogte te klimmen maar wel in contact te blijven staan met de *Forward Air Controller* en nabij het gebied te blijven. Vervolgens kregen de F-18's nog een keer de opdracht aan *Windmill* 04 te vragen naar de situatie waarin hij verkeerde; het antwoord is niet opgetekend. Daarna werden alle vliegtuigen weer naar

727 SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie: ERKEF150.1.

728 DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1434Z, 1437Z, 1439Z, 1441Z, 1443Z, 1445Z, 1447Z.

729 DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log,

11/07/95, 1435Z, 1458Z, 1504Z.

730 SMG 1007/25. Debriefing sergeant-majoor Van Meer, Kamp Pleso, 22/07/95.

731 DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1443Z, 1504Z.

732 SMG 1007/25. Debriefing sergeant-majoor Van Meer, Kamp Pleso, 22/07/95.

boven de Adriatische boven zee gedirigeerd om zich nabij de tankervliegtuigen op te houden. Om 18.30 uur werd de actie geheel afgeblazen.⁷³³

Het effect van de Close Air Support

In Zagreb had de staf kunnen meeluisteren en had gehoord dat twee doelen waren onderkend en aangevallen, en dat de Amerikaanse F-16's hun doel niet zagen.⁷³⁴ Dat het naar het doel praten van de vliegtuigen niet helemaal vlekkeloos ging, was ook Zagreb niet ontgaan.⁷³⁵ De frustratie was er groot, en deze werd er niet minder op toen bleek dat de enkele 'domme' bommen die waren afgeworpen niet veel schade hadden aangericht, en dat het daarna met de *Safe Area Srebrenica* was bekeken.⁷³⁶

Vijf minuten na het afwerpen van de bommen gaf Janvier de opdracht dat Dutchbat alle OP's diende te verlaten en zich moest terugtrekken op de compound te Potočari. Ter aanvulling zei Janvier erbij dat dit moest gebeuren zonder dat Dutchbat het gevecht met de ABiH zou aangaan. De gebeurtenissen rond OP-F met de dood van Van Renssen, evenals de latere problemen met de ABiH, lagen ook Janvier kennelijk nog vers in het geheugen. Maar wat hij blijkbaar nog niet wist was dat de ABiH zich inmiddels opmaakte de enclave te verlaten. Karremans liet de OP's echter voorlopig op hun plaats, omdat hij het risico te groot vond om de opdracht op dat moment uit te voeren.⁷³⁷

Op de vraag van de NAVO-liaisonofficier in Zagreb wat verder te doen, besliste Janvier dat de *Forward Air Controllers* niet meer hoefden te worden ingezet. Hij verliet vervolgens het *Situation Center* in Zagreb, om er voorlopig niet meer terug te keren.⁷³⁸ Om 17.16 uur bracht NAVO-liaisonofficier Rudd de boodschap aan admiraal Smith over dat de *Close Air Support* beëindigd kon worden. Hij zei erbij dat Janvier wel had gevraagd om de vliegtuigen nog zo lang mogelijk in de lucht te houden. Als er alsnog *Close Air Support* nodig was, binnen het raamwerk van de goedgekeurde *Blue Sword Request*, dan zou Janvier daar Smith persoonlijk over benaderen.⁷³⁹ Daarna kregen de vliegtuigen om 18.30 uur vanuit Vicenza opdracht naar hun bases terug te keren.⁷⁴⁰

AFSOUTH in Napels was er bij het opmaken van een situatierapport om 17.22 uur door gebrek aan informatie over de aangerichte schade niet zeker van of de aanval van de VRS tot staan was gebracht. De aandacht zou daarom moeten blijven uitgaan naar Srebrenica, maar moest ook worden gericht op Žepa, als mogelijk volgend doel van de Bosnische Serven. Vergeldingsacties van de VRS tegen VN-personeel leken het NAVO-hoofdkwartier in Napels waarschijnlijk.⁷⁴¹ Ook UNHCR waarschuwde onmiddellijk al zijn posten op hun hoede te zijn voor wraakacties en gijzelnames.⁷⁴²

De VRS dreigde inderdaad. Om 15.50 uur bereikte Dutchbat via de radio van een YPR van de gegijzelden die zich in Bratunac bevonden een ultimatum van de VRS. De bombarde-

733 DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1505Z, 1506Z, 1600Z, 1630Z.

734 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

735 Interview R. Theunens, 08/02/00.

736 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

737 DCBC nr. 528. Dagrappporten DCBC 11/07/95. De mededeling was afkomstig van kolonel Brantz om 15.07 uur. Generaal Kolsteren had twee minuten eerder het DCBC van de opdracht in kennis gesteld.

738 Dagboekaantekeningen majoor David Last. Interview 05/07/00.

739 DCBC nr. 664. Letter Lt Gen B. Janvier to Admiral L. Smith, 11/07/95.

740 DCBC nr. 665. Fax NLLO AFSOUTH (kol J. Beks) aan OCHKKlu, 11/07/95 19.00 LT.

741 Vertrouwelijke informatie (153).

742 CRST. Fax Zagreb (UNHCR) 11 Jul 95 1515Z.

meten dienden te worden gestopt, want anders zouden de dertig gegijzelde Dutchbatters in Bratunac worden gedood, en zouden alle beschikbare wapensystemen op de compound in Potočari en op Srebrenica worden gericht en ook worden ingezet. Korte tijd later (16.20 uur) zag Dutchbat vanaf de compound in Potočari dat de VRS inderdaad de wapensystemen bezette.⁷⁴³ Franken deelde mee dat het bataljon aan het dreigement om de gegijzelde Dutchbatters te doden niet zoveel gewicht hechtte. Mladić zou volgens hem de VRS geen VN-soldaten laten doden; dat was nog nooit gebeurd. De beschieting van vluchtelingen was daarentegen wel eerder gebeurd; er was al met mortieren op het plein bij het busstation geschoten waar zich veel vluchtelingen verzamelden, en het was niet denkbeeldig dat verdere mortierinslagen tot vele doden konden leiden.⁷⁴⁴

Binnen tien minuten na ontvangst van het ultimatum lichtte Karremans Sarajevo en Tuzla hierover in.⁷⁴⁵ Kolonel Brantz lichtte vanuit Tuzla het Defensie Crisisbeheersingscentrum in Den Haag in. Vervolgens ondernam Den Haag pogingen om een halt toe te roepen aan de inzet van verdere *Close Air Support*. Hoe dat in zijn werk ging en of die pogingen slaagden, wordt in hoofdstuk 7 behandeld in paragraaf 5: 'Het afblazen van de verdere luchtsteun op 11 juli'.

Het effect van de *Close Air Support* was gering: één VRS-tank werd beschadigd. Op het moment zelf was echter alleen duidelijk dat de weg was geraakt, maar of dat ook voor tanks gold, bleef in het vage.⁷⁴⁶ Aanvankelijk hadden de Nederlandse F-16's doorgegeven dat er mogelijk één tank was uitgeschakeld, en die informatie bleek vrij nauwkeurig.⁷⁴⁷ Latere berichten wilden doen voorkomen dat er meer schade was aangericht dan in werkelijkheid het geval was. De *Leeuwarder Courant* vermeldde dat ten minste één tank en vermoedelijk nog een tweede was vernietigd (de F-16's waren afkomstig van de vliegbasis Leeuwarden, wat de lokale belangstelling verklaart). De squadroncommandant, luitenant-kolonel J.L.H. Eikelboom kwam in de *Defensiekrant*, na bestudering van videobeelden de aanval, tot dezelfde beoordeling.

Later verschenen er berichten in de pers dat er ook nog een artilleriestuk en een bunker waren uitgeschakeld.⁷⁴⁸ De bron daarvoor waren de JCO's. Zij hadden aan de UNMO's verteld dat een tank, een artilleriestuk en een bunker waren geraakt.⁷⁴⁹ Dat was een opmerkelijke mededeling, omdat zij net als de commando's niet direct zicht hadden op de tanks, die vijf- tot zeshonderd meter verderop stonden. De commando's konden alleen de rook uit de lopen van de tanks waarnemen wanneer zij onder vuur werden genomen, niet de tanks zelf. Nadat de *Close Air Support* verleend was, werden de commando's niet meer onder vuur genomen, maar toen omsingelde de VRS de positie.⁷⁵⁰ *Forward Air Controller* Voskamp had samen met sergeant Struik alleen het afgooien van de eerste bom gezien. Het

743 NIOD, Coll. Karremans. 'Kort overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen periode' opgesteld door luitenant-kolonel Karremans, 17/07/95, nr. TK195118; Karremans, *Srebrenica: Who Cares*, p. 196.

744 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

745 Karremans, *Srebrenica. Who Cares*, p. 196.

746 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury. SRSG's meeting 11/07/95.

747 DCBC nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1259Z.

748 Lutgert en de Winter, *Check the Horizon*, p. 409. Verwezen werd naar *De Leeuwarder Courant*, 12/07/95, *Defensiekrant*, 27 juli 1995 en *Friesch Dagblad*, 29 juli 1995. P. Gerritse, 'We wilden vooraan vliegen, commandant Eikelboom en de nadagen van Srebrenica', *De Opmaat*, december 1995, p. 10.

749 NIOD, Coll. Clingendael. Capsat TA to TX, 112049B Jul 95.

750 Interview A.A.L. Caris, 03/03/00.

leek een voltreffer: een tank ging een meter de lucht in. Voskamp had dit echter niet doorgegeven, omdat de groep waar hij deel van uitmaakte daarna beschoten werd. Daardoor had hij niet gezien dat de andere twee bommen werden afgeworpen, omdat hij in een YPR dekking had gezocht.⁷⁵¹

Volgens de Bosnische Serven was er enige schade aan de tanks maar hadden de ontploffingen geen verdere gevolgen.⁷⁵² Ook loco-burgemeester Fejzić en politiechef Meholjić hadden de bombardementen kunnen volgen. Fejzić zag hoe een bom de tank miste. De bommen die het tweede vliegtuig dropte zag hij in het bos vallen. Meholjić zag de VRS-militairen van de tanks afspringen, blij dat ze niet geraakt waren. Ook hij zag dat een bom miste: deze kwam terecht in de rivier ernaast, niet op de tank. De VRS vluchtte niet, maar schoot op de vliegtuigen die de tanks aanvielen. Tanks begonnen ook met rookgranaten een rookscherm te leggen om het lastiger te maken voor de vliegtuigen om hen opnieuw te raken. De rookontwikkeling en de ontploffing van de vliegtuigbommen veroorzaakte verdere paniek in de stad, en er ontstond een chaos. De bevolking sloeg op de vlucht, en voor de *War Presidency* van de *Opština* was het niet meer mogelijk iets te organiseren.⁷⁵³

De luchtsteun sorteerde dus weinig effect, behoudens boosheid bij de Bosnische Serven. Mladić sprak tijdens de onderhandelingen met Karremans de dag daarna deze hierop direct aan, omdat hij zonder reden luchtsteun zou hebben bevolen. Daardoor waren twaalf van Mladić' soldaten omgekomen, aldus de generaal. Het is niet mogelijk gebleken een bevestiging voor deze bewering te vinden en het is waarschijnlijk dat Mladić toneelspeelde.⁷⁵⁴ Ook de hierboven aangehaalde waarnemingen van Fejzić en Meholjić boden daarvoor geen grond. Mladić uitte tijdens besprekingen in Belgrado op 16 juli tegen generaal R. Smith opnieuw zijn woede over de luchtsteun. Een van de vliegtuigbommen zou bijna hemzelf hebben getroffen, waarop Smith slechts had gezegd: 'It was a pity it missed you'.⁷⁵⁵

Kort nadat de *Close Air Support* was uitgevoerd hadden chef-staf UNPROFOR in Sarajevo, generaal Nicolai, en VRS-generaal Gvero elkaar per telefoon gesproken. Nicolai had uitgelegd dat Dutchbat zich geroepen had gevoeld om *Close Air Support* aan te vragen ter zelfverdediging. Gvero ontkende echter dat de VRS posities van UNPROFOR aanviel. Dat had volgens hem de ABiH gedaan, de partij die UNPROFOR beschermde. Als mens en als ervaren soldaat, vond Gvero, mocht Nicolai niet spreken over een aanleiding voor een aanval op de VRS die niet bestond. Het klopte niet dat de VN was aangevallen, en er was daarom geen reden voor luchtsteun. Gvero sprak van een 'unprovoked attack' en eiste een ogenblikkelijk einde aan de *Close Air Support*. Als die niet stopte zou de VRS Nicolai verantwoordelijk houden voor de gevolgen en het lot van zijn troepen en de bevolking. Gvero ging er daarbij kennelijk vanuit dat Nicolai als plaatsvervangend commandant UNPROFOR optrad.⁷⁵⁶

751 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

752 ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 399/a, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 14.

753 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99 en Hamdija Fejzić, 03/02/98.

Westerman en Rijs vonden in juni 1996 sporen van bomkraters in een moestuin langs de weg, in de berm. (*Het zwartste scenario*, p. 254).

754 Interview UNMO-tolk Petr Uscumlić, 14/09/99.

755 Interview R.A. Smith, 12/01/00. Kapitein Caris hoorde tijdens een latere uitzending naar Bosnië uit JCO-bron dat Mladić driehonderd meter verderop zou hebben gestaan. (Interview A.A.L. Caris, 03/03/00).

756 NIOD, Coll. De Ruiters. Telephone Conversation General Nicolai – General Gvero, 11/07/95, 16.15 hours. De ABiH luisterde dit gesprek af. Zie hiervoor: ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa, 11/07/95, Str.pov.br. 02/8-01-1224.

Gvero lichtte Karadžić om 16.23 uur over zijn gesprek met Nicolai in. Nicolai had volgens Gvero gewild dat de VRS zijn activiteiten tegen UNPROFOR staakte, maar Gvero zei Karadžić dat het waarschijnlijk om Moslim-activiteiten ging. Als de VN al was geraakt, dan kwam dat door degenen die beschermd werden, aldus Gvero. Hij meldde Karadžić verder dat hij Nicolai had gevraagd de luchtactiviteiten te staken. Niettemin hoefde Karadžić zich geen zorgen te maken, zei Gvero: de operatie verliep volgens plan. Wel belemmerde de VN de VRS ‘vreselijk’ in zijn bewegingen, aldus Gvero. Twintig minuten later belde Gvero Karadžić opnieuw om hem te vertellen dat de NAVO-vliegtuigen nog steeds in de lucht waren.⁷⁵⁷

Twee uur na het gesprek tussen Nicolai en Gvero werd het de laatste duidelijk dat niet Nicolai maar Gobilliard als plaatsvervanger van generaal Smith de verantwoordelijke man was. Daarop ontstond er contact tussen Gvero en Gobilliard. In een telefoongesprek tussen hen om 18.10 uur bevestigde Gobilliard dat de NAVO-vliegtuigen waren teruggetrokken, maar dat zij nog steeds ter beschikking stonden. De vliegtuigen vlogen dan wel niet meer boven Srebrenica, maar ze waren gereed om Dutchbat en de vluchtelingen te beschermen.⁷⁵⁸

Gobilliard deelde verder nog mee dat Karremans opdracht had gekregen om lokaal een staakt-het-vuren te bewerkstelligen. Gvero ondersteunde het leggen van contacten met de lokale VRS-commandant, dat daarvoor nodig zou zijn. Dat dit Mladić zou blijken te zijn verzweeg Gvero. Hij zei Gobilliard dat hij zijn best zou doen de situatie in Srebrenica onder controle te houden. Hij zag daarbij weinig problemen vanwege de aanwezigheid van ‘competente militairen’ aldaar, aldus Gvero. Aan het einde van het gesprek wees hij er andermaal op dat de VRS niet op UNPROFOR had geschoten, maar dat dit de ABiH was geweest. Gvero zag dat als een gebruikelijk scenario: de ABiH gebruikte ook elders gestolen VN-voertuigen om daarmee de VRS aan te vallen.⁷⁵⁹ Het scenario dat Gvero in dit gesprek volgde om de ABiH de schuld te geven was inmiddels al even gebruikelijk.

Het effect van de Close Air Support voor de blocking positions

De VRS bleef intussen voorwaarts gaan.⁷⁶⁰ Nadat de F-16's om 14.45 uur boven de enclave waren verschenen,⁷⁶¹ had hun aanval op de VRS-tanks een onbedoeld effect: in plaats van de opmars te staken drukte de VRS binnen een uur nu echt door in de richting van de stad.

Alles raakte nu in een stroomversnelling. De *blocking positions* en de rest van de B-compagnie moesten worden teruggetrokken: een aanwezigheid van Dutchbat in Srebrenica-stad daar was niet langer houdbaar. De commando's, het FAC-team en alle YPR's moesten zich in sneltreinvaart terugtrekken.⁷⁶²

Het was de commando's en de JCO's niet meer gelukt om met de vliegtuigen of met Sarajevo in contact te komen. De antennes van hun radio's waren door een schot van een VRS-tank beschadigd. Ook de vluchtende ABiH had schade aan de antennes toegebracht. Voor de *blocking position* trad een moeilijke fase in. De spanning nam enorm toe, hetgeen zich manifesteerde in gevloek tijdens het radioverkeer van B-compagnie en onrust in de

757 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa, 11/07/95, Str.pov.br. 02/8-01-1224.

758 NIOD, Coll De Ruiter Brief Lkol J.A.C. de Ruiter aan Commodore Hilderink, persoonlijk, 27/01/97.

759 NIOD, Coll De Ruiter. Telephone Conversation General Gobilliard – General Gvero, 11/07/

9595, 18.10 hours.

760 SMG 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, Kamp Pleso, 22/07/95.

761 Dit is ook het moment dat het logboek van B-Cie niet verder werd bijgehouden.

762 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

Opsroom van het bataljon.⁷⁶³ Bij de beschieting was over de radio ‘vrij chaotisch schreeuwen’ te horen en ontstond bij de bataljonsstaf het gevoel dat het ‘fout’ ging.⁷⁶⁴ Onder vuur van de VRS, maar zonder te worden geraakt, trokken commando’s en JCO’s al rennend en schietend terug naar de weg, waar een YPR hen opwachtte.⁷⁶⁵ De JCO-commandant vuurde vlak voor het instijgen als laatste op de aanstormende VRS-militairen, die zich nu op honderd tot tweehonderd meter afstand bevonden.⁷⁶⁶ De commando’s werden bij aankomst nog bijna door de eigen troepen beschoten, omdat bij de B-compagnie even werd gedacht dat het hier om als VN’ers verklede VRS-militairen ging. Op het laatste moment werden de commando’s echter herkend.⁷⁶⁷

Door de beschietingen en gevechten in de rug was de positie van *blocking position* Bravo-1 niet langer houdbaar. De commandant van de B-compagnie, Groen, gaf Egbers dan ook opdracht zijn positie op te geven.

De *Close Air Support* had wel een kortstondig gunstig effect, in die zin dat een deel van de *blocking position* Bravo-1 zich gemakkelijker kon terugtrekken via een route die eerder door de VRS-tanks was beschoten. De *blocking position* was niettemin zichtbaar vanaf Pribićevac, en kon van daaruit nog steeds door de VRS worden beschoten. De bemanningen van de andere *blocking positions* waren toen al met hun voertuigen aan het terugtrekken in de richting van de compound van de B-compagnie in Srebrenica.⁷⁶⁸

De bemanning van Bravo-1 reed vol gas de heuvel af op weg naar de stad. Soldaat Hagaraars zag ABiH-militairen naar de weg toe komen, en zag dat een van hen op hem schoot. Hij zat op dat moment boven op de koepel van de YPR als boordschutter. Hagaraars hoorde een tik op de koepel, voelde een schok tegen zijn linkerarm, en zag bloed druppelen. Hij ging de YPR in om onder pantser te gaan. Hij werd daar verbonden, maar kon verder gewoon functioneren. Het voorval werd direct door gegeven aan de YPR voor hen, zodat de boordschutter daar ook onder pantser kon gaan.⁷⁶⁹

Aangekomen in Srebrenica trof het personeel van *blocking position* Bravo-1 een onbeschrijflijke chaos aan. Door de granaatinslag op de compound waren er voertuigen van Dutchbat beschadigd. Artillerie- en mortiervuur had gebouwen in de omgeving beschadigd. De vluchtelingen waren radeloos en vroegen de Dutchbat-militairen om hulp.⁷⁷⁰ Tegelijk arriveerden ook de YPR’s van de andere *blocking positions* bij de compound in Srebrenica. In de chaos reed de YPR van Hageman van achteren in op de YPR van Van Duijn.⁷⁷¹

Op het moment dat de YPR’s van de *blocking positions* bij de achterpoort van de compound arriveerden, kwamen de eerste VRS-militairen al de heuvel af, in de richting van de compound. Bij de compound was inmiddels een verzameling Dutchbat-voertuigen. Bij de achterpoort stond kapitein Groen. Luitenant Mustert wenkte hem naar zijn voertuig, dat met meerdere radio’s was uitgerust, zodat hij van daaruit met het bataljon en met de

763 SMG 1007/25. Debriefing kapitein Wieffer S2/Opsroom, 22/07/95.

764 Interview E. Wieffer, 18/06/99. Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (4); debriefingsverklaring eerste luitenant L.C. van Duijn, 12/09/95.

765 Vertrouwelijke informatie (1) en (81).

766 Sie Onderscheidingen, CDO. Verslag FAC missies Srebrenica, 23/08/00.

767 SMG 1007/25. Debriefing sgt I Erkelens en

elnt Caris, 22/07/95.

768 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

769 Debriefingsverklaring soldaat 1e klas A. Hagaraars, 14/09/95.

770 *Dutchbat in Vredesnaam*, verslag Egbers p. 297.

771 SMG 1004. Debriefing elnt Van Duijn, 22/07/95.

voertuigen van zijn eigen compagnie verbinding had.⁷⁷² Groen had een laatste ronde over de compound gemaakt, de disks uit de computers gehaald, en, nadat hij er zich van had vergewist dat zich niemand van het eigen personeel meer op de compound bevond, reed hij met de YPR van Mustert richting Potočari.⁷⁷³ Met het vertrek van deze YPR verlieten de laatste Dutchbatters Srebrenica-stad.

Na terugkeer in Potočari deed luitenant Caris rond 17.00 uur verslag aan majoor Franken. Hij kreeg toen te horen dat alle *Close Air Support*-activiteiten waren gestaakt.⁷⁷⁴ De JCO's vernamen pas na terugkeer in Potočari dat Mladić had geëist dat de *Close Air Support* zou worden gestaakt omdat anders de compound zou worden beschoten en de gijzelaars zouden worden gedood. Omdat het gerucht de ronde deed dat de VRS op zoek was naar drie Britten, bleven zij de rest van de tijd op de compound.⁷⁷⁵ De JCO's vernietigden hun radio-apparatuur, om ze niet in handen van de Bosnische Serven te laten vallen vanwege de geheime cryptoapparatuur. Daarmee viel voor Sarajevo en Tuzla een belangrijke bron van aanvullende informatie weg.

20. De VRS neemt de stad in – de bevolking trekt naar Potočari

De gevolgen van de luchtsteun waren voor Dutchbat dat het zich moest terugtrekken uit Srebrenica-stad. Voor de VRS was het effect verwaarloosbaar, en bij de bevolking nam de paniek verder toe. Door dit alles leek de val van Srebrenica alleen maar bespoedigd te worden. Mensen sloegen op de vlucht, vaak zonder iets mee te nemen, en velen verzamelden zich bij het ziekenhuis.⁷⁷⁶ De commandant van de 28e Divisie, Bećirović, meende dat de luchtsteunoperatie ook militair gezien een zinloze actie was, omdat de VRS eenvoudigweg van positie verwisselde.⁷⁷⁷

De *Opština* verloor daarna alle controle over de vluchtende bevolking. Luidsprekers die op het marktplein stonden opgesteld konden in de berichtgeving aan de bevolking geen rol meer spelen, en het radiostation in het Huis van de Cultuur had slechts een beperkt bereik.⁷⁷⁸ Om 15.00 uur had 90 procent van de bevolking Srebrenica verlaten, in de richting van Potočari of Tuzla.⁷⁷⁹

Toen Bećirović na de *Close Air Support* zag dat ook Dutchbat zich opmaakte voor een overhaast vertrek van de compound in Srebrenica, was het voor hem duidelijk wat er stond te gebeuren. Hij keerde terug naar het PTT-gebouw, maar dat was al verlaten. Hij had daarna geen contact meer met Karremans of Franken. Er was geen hoop op voortzetting van de verdediging meer, en hij gaf zijn soldaten opdracht richting Potočari te trekken en contact op te nemen met de civiele autoriteiten; hij wilde dat de ABiH zich een weg naar vrij gebied (het gebied van de Moslim-Kroatische Federatie rond Tuzla) zou vechten. Als een van de laatsten verliet hij rond 15.00 uur Srebrenica, op weg naar Šušnjari in het noordwesten van de enclave, al wist hij toen nog niet dat er inmiddels plannen waren gesmeed om vandaaruit

772 Interview kapitein J.E. Mustert, 18/06/99.

773 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

774 Sie Onderscheidingen, CDO. Verslag FAC missies Srebrenica, 23/08/00.

775 Vertrouwelijke informatie (1).

776 Interview Abdula Purković, 04/02/98.

777 ABiH Tuzla. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

778 Interview Omer Subašić, 19/10/97 en 20/10/97.

779 Interview Dzemaludin Bećirević en Sefket Hafizović, 21/10/97.

naar Tuzla te gaan. Hij beseftte dat er geen andere keuze meer was dan Srebrenica-stad te verlaten en niet meer de denken over een voortzetting van de gevechten.⁷⁸⁰

Om 16.00 uur meldden UNMO's dat de stroom vluchtelingen en gewonden op weg naar Potočari ontelbare mensen omvatte. De aantallen mensen die daar rond de compound aankwamen groeiden gestaag. De beschieting van de stad ging ook na de *Close Air Support* nog door. De UNMO's verwachtten op dat moment de komst van nog meer vliegtuigen: 'the air strikes on the North part of the enclave have not yet taken place up till now.' De VRS bevond zich nu overal in de enclave en de UNMO's schatten het aantal Servische soldaten tussen de duizend en drieduizend. Die schatting was nattevingerwerk; in werkelijkheid was het aantal lager.

Omdat het bataljon zelf voor nog slechts enkele dagen voedsel had, voorzagen de UNMO's dat de vluchtelingen binnen 48 uur de wanhoop nabij zouden zijn. Geruchten staken de kop op dat een grote groep ABiH-soldaten zijn weg uit de enclave aan het vechten was. Om welke aantallen het ging was nog volstrekt onduidelijk. De VRS staakte de beschieting van de stad, maar begon wel met raketten en granaten Budak en Gradac in het noorden van de enclave te bestoken. Omdat deze plaatsen dichtbij de compound waren gelegen, veroorzaakten de inslagen paniek onder de vluchtelingen. De VRS beschoot de compound zelf echter niet, en evenmin de omgeving ervan waar de vluchtelingen zich bevonden.⁷⁸¹ De informatie van de UNMO's vond haar weg in een notitie aan Janvier. Tevens kreeg Janvier te horen welke opdrachten generaal Gobilliard aan Dutchbat had verstrekt (humanitaire hulpverlening aan de bevolking en een lokaal staakt-het-vuren bewerkstelligen).⁷⁸² De uitwerking van deze opdracht zal in Deel IV aan de orde komen.

Om 16.55 uur onderschepte de ABiH in Tuzla een bericht van de VRS: de Servische vlag was gehesen op de vernielde Orthodoxe kerk van Srebrenica.⁷⁸³ Kort daarvoor had Gvero al telefonisch aan Karadžić laten weten dat de vlag op de Orthodoxe kerk was gehesen, en dat de spits van de toren was verdwenen.⁷⁸⁴ Een ander bericht maakte melding van de suggestie dat ook de Griekse huurlingen die voor de VRS vochten hun vlag konden hijsen en dat dit 'vanwege de marketing' op video moest worden vastgelegd.⁷⁸⁵ De enclave was definitief in handen van de Bosnische Serven gevallen.

Toen de VRS-troepen zich in het centrum van de stad bevonden, besliste Mladić daar samen met de generaals Živanović en Krstić ook naartoe te gaan. Dat leverde de beroemde beelden op van Mladić en de zijnen die door de verlaten stad liepen, en elkaar feliciteerden met het resultaat, waarbij Mladić de stad als een geschenk aan het Servische volk aanbood. Mladić sprak daarbij de woorden: 'Hierbij geef ik Srebrenica aan het Servische volk terug. In

780 ABiH Tuzla. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95. Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98.

781 SMG 1002. Updates 111600B, 111730B en 111910B Jul 95; NIOD, Coll. Clingendael. Capsat TA to TX, 112049B Jul 95.

782 DCBC nr. 670. Col F. Dureau to FC, Point de situation fait par le Commandant de la FOR-

PRONU (11.19.09B July 95).

783 ABiH Tuzla. Komanda 2. Korpusa, 11/07/95, Str. Pov. Br. 02/8-10-1223.

784 ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa, 11/07/95, Str.pov.br. 02/8-01-1224.

785 ABiH Tuzla. Komanda 2. Korpusa, 11/07/95, Str. Pov. Br. 02/8-10-1224. Interview Semsudin Murinovic, 17/0/599.

de vooravond van nog een heilige dag. Ik geef die stad terug in de traditie van de Servische strijd tegen de Turken, zoals wij tegen de Dahije hebben afgerekend.⁷⁸⁶

In het centrum ontmoetten Mladić, Živanović en Krstić de VRS-brigadecommandanten Andrić en Pandurević. Mladić gaf beiden opdracht verder op te rukken naar Potočari, maar zij tekenden daartegen bezwaar aan. Het leek hen geen goed idee zich tussen de burgers nabij de VN-compound te begeven, en bovendien was het contact met de 28e Divisie van de ABiH verloren gegaan. Het zou weldra donker worden, en niemand wist waar de ABiH zich ophield. Na enige discussie gaf Mladić zich gewonnen en gaf hij alle VRS-eenheden opdracht in de posities te blijven die op dat moment waren bezet.⁷⁸⁷

Vervolgens gaf Mladić zijn eenheden opdracht om 22.00 uur te verzamelen op de commandopost van de Bratunac Brigade in Pribićevac, waar hij orders zou uitgeven. Mladić vertelde 's avonds in Pribićevac van een bespreking met Karremans, maar ging niet op de details ervan in. Tevens meldde Mladić dat Miroslav Deronjić door Karadžić tot civiel-commissaris voor Srebrenica was benoemd. Ook deelde hij mee dat het 10e Sabotage Detachment, dat rechtstreeks onder de Generale Staf van de VRS viel, alsmede een detachement van de Speciale Politie van het ministerie van Binnenlandse Zaken in het operatiegebied waren gearriveerd. Verder gaf Mladić opdracht dat nog die nacht alle eenheden van het Drina-korps hun stellingen zouden verlaten en zich begeven naar Viogor, een hoger gelegen gebied in het centrum van de enclave, om en zich voor te bereiden voor een opmars in de richting van Žepa de volgende ochtend.

Op 12 juli om 13.00 hadden alle eenheden van het Drina-korps het gebied van de voormalige enclave alweer verlaten. Toen bevonden zich rond Srebrenica en Bratunac geen reguliere VRS-militairen meer, maar alleen nog het genoemde 10e Sabotage Detachment en een detachement van de Speciale Politie. Deze eenheden sloten in de avond van 11 juli de toegang tot Potočari af.⁷⁸⁸

Aantallen slachtoffers van 6 tot 11 juli

Het precieze aantal doden onder de bevolking in de periode tussen 6 en 11 juli als gevolg van gevechten tussen de strijdende partijen onderling staat niet vast. Het moet in de orde van grootte van twintig liggen. Buiten de getallen die de UNMO's verzamelden, is er slechts één Bosnische bron bekend die aantallen doden en gewonden gaf, maar deze bron biedt geen overzicht en is van latere datum.⁷⁸⁹ In deze dagen zouden aan ABiH-zijde veertien man zijn gedood, maar misschien ook meer, aldus Bećirović.⁷⁹⁰ Politiechef Meholjić schatte dat in de week van de aanval ongeveer dertig burgers en tien tot vijftien soldaten waren gedood. Waar het de verliezen van de VRS betrof had Meholjić, anders dan Bećirović, geen idee.⁷⁹¹ Volgens Bećirović zouden alleen al bij de tegenaanval bij Zeleni Jadar veertig VRS-soldaten zijn

786 Mladić verwees naar 12 juli: St. Petrusdag en naar de moord op vier Ottomaanse vertegenwoordigers (Dahije) in Belgrado aan het begin van de 19^e eeuw. De beelden van Mladić zijn onder meer te zien in de film 'Cry from the Grave'.

787 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 14-15.

788 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 15-18 en 47.

789 ABiH Tuzla. 28 Div, 4 juni 1997, nr. 06/2-138/97, interview Murat Siljković (dossier ABiH over oorlogsmisdaden in Srebrenica en de periode in het kamp Batkovici).

790 Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98.

791 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

gesneuveld. Op 9 en 10 juli zouden totaal zo'n zestig man VRS zijn gedood.⁷⁹² Bevestiging van deze verliescijfers is uit andere bron niet verkregen. De VRS maakte nooit bekend hoeveel man dit leger bij Srebrenica verloor.⁷⁹³

Gezien het enorme aantal artilleriegranaten dat tussen 6 en 11 juli op de enclave neerdaalde, was het aantal slachtoffers onder de bevolking van de enclave en ABiH-militairen relatief gering. Van UNPROFOR-zijde werd daarvoor als mogelijke verklaring aangevoerd de slechte kwaliteit van de munitie, en met name de kwaliteit van de schokbuizen, waardoor de explosies niet effectief waren en slechts kleine kraters sloegen met geringe uitwerking. Daarnaast waren de kannonnen verouderd en waren meteorologische gegevens beperkt beschikbaar, waardoor het uitgebrachte vuur minder nauwkeurig was.⁷⁹⁴

Het merendeel van de VRS-granaten kwam langs de randen van de enclave terecht en leek vooral te zijn bedoeld om de bevolking te intimideren en naar het noorden op te jagen. Dat was een beproefd recept in de etnische zuivering, en maakte het de VRS gemakkelijk doordat de stad Srebrenica niet met riskante huis-aan-huis- en straatgevechten hoefde te worden gezuiverd.

Generaal Krstić, die de aanval van het Drina-korps tegen Srebrenica leidde, ontkende naderhand dat de bevolking een bewust doel van de beschietingen was. Dat er geen enkele granaat in de stad was gevallen en dat geen gebouwen waren beschadigd, zoals van Bosnisch-Servische zijde wel werd betoogd, stemt echter niet overeen met de werkelijkheid. Toch kon er tijdens het proces tegen generaal Krstić geen bewijs worden geleverd dat de bevolking een direct doelwit vormde. Het voornaamste doel van de beschietingen leek inderdaad te zijn de bevolking schrik aan te jagen en hen uit de stad te verdrijven. Dat paste zoals gezegd binnen de reeds lang bestaande doelstelling van de Bosnische Serven: etnische zuivering, waarbij militaire middelen werden aangewend om de bevolking te bedreigen en terroriseren om een vlucht uit het gebied te bewerkstelligen.⁷⁹⁵

22. Van Srebrenica naar Potočari

Duizenden bange mensen van alle leeftijden stroomden richting Potočari. Binnenkomende radioberichten maakten de dreiging steeds duidelijker, aldus B-compagniescommandant Groen. Hij gaf verschillende van zijn mensen opdracht om lopend naar Potočari te gaan, temidden van de vluchtelingen, om hen het gevoel te geven dat zij beschermd werden door de VN. Dat was volgens Groen echter niet meer dan *showing the flag* aan de bevolking.⁷⁹⁶

Op alles wat kon rijden, zaten of stonden mensen.⁷⁹⁷ Een oude man op een brancard werd de YPR in gedragen, en een oude vrouw werd naar binnen geholpen. Verder gingen er nog veel mensen mee op de YPR.⁷⁹⁸ Er moesten ook mensen worden achtergelaten, al trachtte Dutchbat er zoveel mogelijk mee te nemen. Men liet elkaar in de steek en klampte zich aan de voertuigen vast. Er vielen mensen aan de voorkant van de YPR van het voertuig af die

792 Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98.

793 Interview Zoran Petrović-Pirocanac, 31/03/98 en 02/04/98.

794 UNGE, UNPROFOR, Box 434, File special reports 4, box SNE 1. Notitie Maj. C. Bradley RA, Task Force Alpha, 08/06/95, No. MIO.AR-TY/002.

795 ICTY, (IT-98-33), Krstić Judgement, 02/08/01, para 122-5.

796 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

797 *Dutchbat in Vredesnaam*, verslag Egbers p. 297.

798 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (11).

waarschijnlijk werden overreden.⁷⁹⁹ Op het latere onderzoek in Nederland naar overrijdingsincidenten wordt teruggekomen in deel IV.

Door de grote stroom vluchtelingen moesten de YPR's stapvoets rijden. Al die tijd reden de bemanningen boven pantser. Een paar keer werd gestopt om uitgeputte mensen die in de berm zaten mee te nemen. In de bergen rondom werden schoten en inslagen gehoord.⁸⁰⁰ Tijdens de tocht naar Potočari schoot de VRS niet op de vluchtelingen, maar wel eroverheen. Groen had opdracht gegeven om, met de zes YPR's van de *blocking position* als schild, achter de vluchtelingen aan te rijden.⁸⁰¹ Luitenant Van Duijn zag op de weg van Srebrenica naar Potočari geen ABiH-militairen meer. VRS-militairen zag hij evenmin. Wel sloegen granaten in, die ook dichterbij leken te komen. De inslagen leken de stoet te volgen.⁸⁰² Na het vertrek uit Srebrenica nam het vuren evenwel langzamerhand af.⁸⁰³

Franken had eerst het plan om een nieuwe *blocking position* stellingen te laten innemen op het voetbalveld, langs de weg van Srebrenica naar Potočari. Op het moment dat hij die boodschap doorgaf, zag Groen daar twee mortierinslagen, op een afstand van ongeveer honderd meter van de weg. Ook hoorde hij geweervuur. Daarop kwam de opdracht verder in de richting van de compound te Potočari te gaan. Ongeveer drie kilometer voor Potočari ontving Groen de opdracht van Franken om bij de afslag naar Šušnjari, net ten zuiden van de fabriekscomplexen bij Potočari, met vier voertuigen een nieuwe *blocking position* in te nemen. Deze kwam onder leiding van Groen te staan.⁸⁰⁴ Om 16.00 uur arriveerden de YPR's daar, na een tocht van anderhalf uur.⁸⁰⁵ De opdracht was om met vier YPR's de bevolking die eventueel achterop zou komen nog iets van een veilig gevoel te geven, en om een buffer te vormen tussen de bevolking en de VRS.⁸⁰⁶ Op verzoek van Groen kreeg hij toestemming de positie 150 meter naar het noorden te verplaatsen, omdat de kruising eerder een favoriet inschietpunt van de VRS-artillerie was geweest.⁸⁰⁷ Bij die kruising had Dutchbat een redelijk zicht op de weg naar Šušnjari, en naar het zuiden en het oosten. Er kwamen inderdaad nog wel wat mensen langs, maar niet in noemenswaardige aantallen.⁸⁰⁸ Omstreeks 23.30 uur passeerde de YPR afkomstig van OP-M, beladen en omgeven met een groot aantal vluchtelingen (waarover hieronder meer).⁸⁰⁹

Bij deze kruising zagen de Dutchbatters een honderdtal ABiH-militairen zich verzamelen; het waren de laatste ABiH-militairen die Dutchbat zag. Hun aanwezigheid leidde tot enige zorg, omdat zij vuur van de VRS aantrokken:⁸¹⁰ een stuk geschut van de VRS was begonnen op hen te vuren, en de ABiH-strijders beantwoordden dit, waardoor zij weer meer vuur aantrokken, met gevaar voor de aanwezige vluchtelingen.⁸¹¹

Daarna stopten de gevechten. De eerste VRS-militairen bewogen zich nu voorzichtig in de

799 SMG 1004. Debriefing elnt Van Duijn, 22/07/95.

800 Debriefingsverklaring soldaat 1^e klas A. Hagnaars, 14/09/95.

801 Debriefingsverklaring soldaat 1^e klas J.L. Portegies Zwart, 07/09/95.

802 Debriefingsverklaring eerste luitenant L.C. van Duijn, 12/09/95.

803 SMG nr. 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, 22/07/95.

804 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

805 Debriefingsverklaring soldaat 1^e klas A. Hagnaars, 14/09/95.

806 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

807 SMG nr. 1007/25. Debriefing kapitein Wief-fer, 22/07/95.

808 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

809 Debriefingsverklaring eerste luitenant L.C. van Duijn, 12/09/95.

810 Interview J. R. Groen, 05/07/99.

811 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

richting van de *blocking position*. Groen maakte contact met de commandant. Er werd wat gepraat, en de VRS verdween weer, om later terug te komen. Toen was het uit met wat er nog geresteerd had aan vriendelijkheid: de VRS-militairen maakten door het richten van een wapen of het spannen van een pistool aan de Dutchbatters duidelijk dat het menens was. Zij maakten helder dat de VN niets meer te vertellen had, en dat de VRS bepaalde wat er gebeurde. De VRS-militairen gebaarden dat de Dutchbatters de wapens neer moesten leggen, zodat iedereen ontwapend werd. De Dutchbatters droegen scherfwerende vesten, om welke reden de VRS-militairen opdracht hadden gekregen om de eerste vijf patronen pantserdoorborend te maken, en die patronen zaten ook daadwerkelijk in de houders: daarmee zou de VRS dwars door de scherfvesten heen hebben kunnen schieten. De Bosnische Serven toonden deze magazijnen en munitie vol trots aan luitenant Mustert toen zijn sectie ontwapend werd.

Vervolgens pakte de Bosnische Serven wat ze bruikbaar of handig achtten. Dat waren in eerste instantie de pistolen en UZI's. De VRS-militairen vonden die kennelijk mooi; ze lieten de rest van de wapens achter en liepen verder in de richting van Potočari. Een uur later verschenen er weer een paar Bosnische Serven; het ritueel herhaalde zich met betrekking tot de overgebleven wapens. Het personeel van de *blocking position* liet dus toe dat het ontwapend werd, maar er werd een grens getrokken bij de persoonlijke bezittingen, die zich in een tasje in de YPR bevonden. Daarom werd de stilzwijgende afspraak gemaakt dat het de VRS niet zou worden toegestaan de voertuigen te betreden. Als de VRS iets uit de voertuigen zou willen hebben, werd het er voor hen uit gehaald.⁸¹²

Dit alles was tegen de order die generaal Gvero direct na de inname van Srebrenica op 11 juli aan het Drina-korps had gericht. Die luidde: verzeker een uiterst correcte behandeling van de UNPROFOR-militairen, die onze gasten zijn, en voorkom provocatie, ongeacht hun gedrag. De VRS moest begrijpen, betoogde Gvero, dat de aandacht van de VN-commandant en van de internationale publieke opinie was gericht op de behandeling van Dutchbat.⁸¹³ Gvero's orders spraken niet van aandacht voor een correcte behandeling van de *bevolking*. De veiligheid van de VN-militairen was overigens ook de zorg van generaal Janvier; dit komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

De bemanning van deze *blocking position* had toen al vier nachten nauwelijks geslapen. Groen zorgde ervoor dat een aantal Dutchbatters vanuit Potočari in de loop van de nacht van 11 op 12 juli kwamen aflossen.⁸¹⁴

Dutchbat-militairen werden aldus gedwongen – al dan niet onder bedreiging met een wapen – tot afgifte van hun persoonlijke wapen, hun voertuig, scherfvest of helm. In de meeste gevallen dat dit gebeurde werd Dutchbat hiertoe gedwongen door de VRS, maar in incidentele gevallen ook door de ABiH. Bij vertrek uit Srebrenica was Dutchbat III in totaal 199 geweren, 25 UZI's, 38 pistolen, 18 stuks .30-mitrailleurs en 11 stuks .50-mitrailleurs kwijt.⁸¹⁵

812 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

813 ICTY, (IT-98-33) D 80/a. Glavni SAB Vojske Republike Srpske to Komandi DK IKM-1 DK, 11/07/95, str.pov.br. 03/0-1617.

814 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

815 NIOD, Coll. De Ruiter. Fax Dutchbat aan lkol de Ruiter, 182130B Jul 95, met als bijlage wapenlijsten. Zie ook Feitenrelaas, § 2.4.1, waarin lagere aantallen worden genoemd.

23. Het lot van de overgebleven OP's

Na de val van de enclave waren er nog zeven OP's bemand door Dutchbat: OP-A, OP-C, OP-N, OP-P, OP-Q en OP-R. Ook OP-M was nog bemand. Hieronder wordt kort de ontruiming besproken. Bij deze activiteiten zou het aantal Dutchbatters dat in handen viel van de VRS uiteindelijk oplopen tot 55. Niet alle Dutchbatters die in handen van de VRS vielen, werden overigens gegijzeld: in een enkel geval werden ze door VRS-militairen naar de compound in Potočari gebracht.

Zagreb was intussen slecht op de hoogte van de werkelijke situatie in de enclave met betrekking tot de OP's. Dat bleek uit de mededeling van Janvier aan chef-defensiestaf Van den Breemen, toen deze Janvier op de avond van 11 juli bezocht. Janvier vertelde hem toen dat de VRS en de ABiH nog strijd leverden om de OP's C, M, N, P en R. Dat bleek niet juist, maar Janvier was van mening dat de bezetting van de nog overgebleven OP's en de gijzelaars geen risico meer liepen: de VRS had haar doelen immers bereikt. Wel meende Janvier dat luchtsteun nodig kon blijven, en hij was ook bereid dat toe te staan, voor het geval dat een strijdende partij een OP zou aanvallen. Het verlenen van luchtsteun was dan bedoeld ter assistentie bij de ontruiming van OP's.⁸¹⁶

De inname van OP-R

OP-R en OP-Q waren betrekkelijk rustige OP's in het oosten van de enclave. Zij lagen dichtbij de compound in Potočari, maar ook het meest nabij de VRS-linies van alle OP's. Met de ABiH was zo goed als geen contact.

In de dagen voor de val meldden deze OP's geen gevechtshandelingen in hun omgeving. OP-R had een bijzondere positie, omdat zich daar een telefoonverbinding bevond met de zogeheten 'Dragan-bunker', een woonhuis in Bosnisch-Servisch gebied even verderop, waar zich een bataljonscommandopost van de VRS bevond. Er bevonden zich weinig ABiH-militairen in de omgeving van de OP, en via de telefoonverbinding waren er contacten met de VRS. Er werden per telefoon wel afspraken gemaakt voor ontmoetingen, waartoe de VRS dan meestal het initiatief nam. Tijdens deze ontmoetingen vertelden VRS-soldaten al dat er ooit een moment zou komen dat de Bosnische Serven de enclave zouden binnenvallen, en dat de VRS dan het VN-personeel via Bratunac zou laten vertrekken. Na de val van OP-E begin juni werden deze ontmoetingen op last van de bataljonsstaf minder frequent.

Op 6 juli nam OP-R troepenbewegingen en verplaatsingen van tanks, pantservoertuigen en artillerie waar. Maar pas op 12 juli in alle vroegte nam de bemanning zeven VRS-militairen waar, die naar de OP kwamen. Al bij dagaanbreken konden veertig tot vijftig man VRS worden waargenomen, die daar vermoedelijk de nacht hadden doorgebracht. De Bosnische Serven zwaaiden naar de OP-bemanning en twee uur later kwamen ongeveer dertig man naar de OP lopen. De poort naar OP-R was dicht, maar de VRS-commandant sprak in het Engels door het hekwerk. Deze Bosnische Serven wilden de berg Zanik op, om zicht op het gebied te krijgen. Ze vroegen de OP-bemanning of er nog ABiH-militairen in de buurt waren, waarop korporaal R.O.J. Ouwens antwoordde dat de VRS zelf maar moest kijken. De VRS-commandant liep daarna weg, communiceerde per radioverbinding, waarna op zijn teken Ouwens aan de kant werd gezet, de VRS zelf het hek opende en ongeveer

816 SMG nr. 1004/85. Kort verslag van de bijeenkomst van CDS en PBLs bij FC UNPF (even-

eens aanwezig COS UNPF) 11/07/95.

twintig VRS-militairen de OP innamen. De Dutchbatters moesten onder bedreiging hun wapens afgeven en de OP verlaten. De VRS voerde de bemanning af naar de vijfhonderd meter verder gelegen ‘Dragan-bunker’. Dat ging allemaal vrij gemoedelijk. In de tussentijd werden wel de OP en de bijbehorende YPR geplunderd. De YPR was op dat moment al gedeeltelijk beladen om op commando van de bataljonsleiding te kunnen vertrekken. De documentatie van de OP was echter niet nog vernietigd en het antitankwapen (de TOW) was nog niet onklaar gemaakt, maar was al langer defect.

OP-commandant sergeant T.P. Lutke en een chauffeur gingen daarna terug naar de YPR. Zij wisten de VRS te bewegen slaapzakken en wat persoonlijke spullen terug te geven. Vervolgens voerde de VRS de YPR en de bemanning af naar Bratunac, waarbij een van de Bosnische Serven zich met een VN-helm en scherfvest had getooid. Meerdere VRS-militairen droegen trouwens blauwe VN-helmen. Aan de opmerking van de Dutchbatters dat dat niet mocht, schonken zij geen aandacht. Tijdens het verblijf van deze bemanning in Bratunac, kregen ze nog bezoek van Mladić. Deze gaf de korporaal een hand, vroeg hem hoe het ging, en of hij nog iets speciaals had te vertellen. Daarop verwees de korporaal hem naar de bataljonscommandant.⁸¹⁷

De inname van OP-Q

Nadat de VRS OP-R had overgenomen, was de iets noordelijker gelegen OP-Q aan de beurt. De VRS naderde de OP zodanig dat de terugweg naar de compound was afgesneden, zodat OP-commandant sergeant M. Davids geen keus meer had. Hij kon niet meer voldoen aan de eerder door de commandant van de C-compagnie gegeven opdracht om de positie los te laten.

Ongeveer 25 VRS-militairen drongen de OP binnen, en een honderdtal omsingelde de post. De bemanning had hier nog de gelegenheid gehad om documenten, kaarten en de richtmiddelen van het mortier te vernietigen voordat de VRS in de richting van de OP kwam. De Bosnische Serven namen persoonlijke wapens en bijbehorende munitie van de Dutchbatters in. Vervolgens gaf de VRS de bemanning opdracht in de YPR plaats te nemen, en ging het eveneens richting Bratunac. In Bratunac werden de nog aanwezige wapens uit de YPR gehaald en de zes Dutchbatters overgebracht naar een school. Er werd bij dit alles geen geweld gebruikt.⁸¹⁸

De inname van OP-P

OP-P vervulde een belangrijke rol als intermediair tussen Dutchbat en de VRS, omdat deze op de grens van de enclave lag op de weg van de compound in Potočari naar Bosnisch-Servisich gebied. De OP vormde een belangrijke schakel met de wereld buiten de enclave.

Nadat in het zuiden van de enclave de gevechtshandelingen in gang waren gezet, begon de VRS op 6 juli vanuit het noorden met mortieren over en langs OP-P te schieten. Op 10 juli had een drietal tanks (type T-54) posities nabij de OP ingenomen, die beschietingen uit-

817 SMG, Debrief. ‘Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis’, Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie: OP-R, BOERE038.1; OUWER023.1; VIS E652.1 en onbekend verslag; Feitenrelaas § 3.7.6; SMG 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 12/07/95. De roepnaam van de betreffende

VRS-commandant was ‘Sava’ en die van zijn plaatsvervanger ‘Rade’.

818 SMG, Debrief. ‘Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis’, Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie: OP-Q, OTTEM206.1, DAVM113.1 en Onbekend verslag; Feitenrelaas § 3.7.6.

voerden op het nabij de compound in Potočari gelegen dorp Budak en de stellingen van de ABiH. OP-P zelf werd niet beschoten.

Daags daarna naderden tanks de OP. Per telefoon had de bemanning bericht ontvangen van Jovan Ivić ('Jovo'), de commandant van de VRS-controlepost bij de toegang tot de enclave bij 'Yellow Bridge', vlakbij de OP. Ivić meldde dat de VRS oprukte, maar dat er niet op de OP zou worden geschoten als de bemanning ook niet op de VRS vuurde. Uit contacten met de *Opsroom* van het bataljon de dag ervoor was al bericht van Karremans ontvangen dat de OP's die nog in bedrijf waren zich passief dienden op te stellen en niet te schieten in de nabijheid van de vluchtende bevolking. De commandant van de OP, wachtmeester R. Tjerks, besloot aan de eis van de VRS te voldoen en zich te laten ontwapenen, omdat de OP reeds was ingesloten door tanks en infanterie. Rondom de tanks bevonden zich een flink aantal goed uitgeruste 'Rambo-achtige' manschappen.

Toen VRS-militairen in de ochtend van 12 juli de OP opkwamen, was de .50-mitrailleur op de OP nog wel bezet. VRS-militairen maanden degene die dat wapen bediende naar beneden te komen, en 'dit leek [mij] op dat moment wel verstandig', aldus betrokkene. VRS-militairen doorzochten de OP en namen daarbij ook enkele privé-zaken in beslag. Ze namen de wapens van de Nederlandse militairen direct zelf in gebruik, en gingen daarmee verder met het zuiveren van huizen in de omgeving. Later arriveerden andere VRS-militairen om bij de OP-P achter te blijven.

Eerder had deze OP een rol vervuld in het waarschuwen van Karremans voor besprekingen in Bratunac. Karremans zei bij een van die gelegenheden dat als OP-P overgenomen zou worden door de Bosnische Serven, ook de bemanning daarvan afgevoerd zou worden naar Bratunac. Anders dan de andere OP-bemanningen werd de bemanning van OP-P door de VRS niet gegijzeld. De VRS nam wel de YPR mee die zich bij deze OP bevond mee; daarbij kwam voor de Serviers goed van pas dat de bemanning van deze OP de VRS voordien rijles op het voertuig had gegeven.

Met een vrachtwagentje bracht de VRS op 12 juli om tien uur 's avonds slechts wat persoonlijke bezittingen van de bemanning van OP-P terug bij de poort van de compound in Potočari.⁸¹⁹

De inname van OP-C

De situatie op OP-C bleef voor 11 juli een aantal dagen onveranderd. Via de radio volgde de bemanning hoe de VRS de meest nabijgelegen zuidelijke OP (OP-K) innam, en de bemanning daarvan in de richting van het Bosnisch-Servische Milići vertrok. Vanaf de OP was verder te zien hoe de VRS het dorp Podgaj doorzocht, plunderde en er verschillende huizen in brand stak. De bevolking daarvan trok weg naar Potočari, of in zuidelijke richting naar Žepa.

In de ochtend van 11 juli gaf de ABiH te kennen dat zij in geval van nood de op de OP aanwezige wapens zouden opeisen.

Daarna nam via de radio plotseling sergeant Ceelen, die door de VRS in Milići gegijzeld was, in het Engels contact op met OP-C. Hij meldde dat de VRS het personeel daar zou komen ophalen. Er ontstond op OP-C in eerste instantie dan ook lichte paniek, omdat niet duidelijk was of de OP te maken zou krijgen met de VRS of met de ABiH. Ook hier kon de

819 Debriefingsverklaring soldaat 1 J. van der Werke, 11/09/95; SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de

Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller lkol A. de Munnik, zie: OP-P, AUFDA032.1; JONG-DO004.1; TJERK172.1; Feitenrelaas § 4.5.11.

bemanning de kaarten en documenten verbranden, vlak voor de VRS kwam. Het antitan-kwapen (de TOW) was echter niet onklaar gemaakt. De YPR was in opdracht van OP-commandant sergeant E.P. Smid reeds beladen. Vertrek van de OP vond die dag niet meer plaats, kennelijk omdat de VRS in het donker niets meer wilde ondernemen. De Bosnische Serven vertrokken en de bemanning verbleef daardoor nog een nacht op OP-C.

Rond 20.00 uur overviel vervolgens een groep van vijftien tot twintig ongeorganiseerde ABiH-soldaten de OP, onder dekking van een witte vlag. Een aantal ABiH-soldaten posteerde zich rond de OP, en één ervan wilde de commandant spreken. De OP-bemanning was bang dat ze zou worden gegijzeld. Onder bedreiging van wapens roofden de Bosnische Moslims hun wapens, munitie, eten, drinken, kleding, rugtassen en ook hun persoonlijke bezittingen. Eén Dutchbatter moest zijn scherfvest inleveren nadat hem een wapen tegen het hoofd was gezet. De OP zat vervolgens zonder wapens. De ABiH nam alleen de zwaardere wapens niet mee. Later kwam er op de OP enkele oudere Moslim-mannen langs, die vroegen een beetje begrip op te brengen voor het handelen van de jongeren. Dezen kregen twee UZI's en wat munitie mee. Over de vraag wat te moeten doen, was contact met compagniescommandant Groen geweest: die had gezegd uit lijfsbehoud mee te werken.

Op 12 juli kwam de VRS terug met een pantservoertuig en trof daar de OP-bemanning aan, beroofd van kleding en schoeisel. De Bosnische Serven stelden zich vriendelijk op en probeerden de Dutchbatters op hun gemak te stellen. Wel maakten ze duidelijk dat er snel moest worden gewerkt. De bemanning vertrok, onder begeleiding van de Bosnische Serven, met de eigen YPR en met de nog resterende zware wapens en munitie naar Milići, waar de Dutchbatters's avonds laat aankwamen en daar het personeel van OP-K aantroffen. Sergeant Ceelen worstelde achteraf nog wel met de vraag of hij door medewerking te verlenen aan de pogingen van de VRS tot het 'leeghalen' van OP-C, OP-D en OP-A (zie hierna) niet te ver was gegaan. Toch zag hij dit uiteindelijk niet als hulp aan een van de strijdende partijen, en stelde zich op het standpunt dat hij slechts 'als doorgeefluik' optrad.⁸²⁰

De inname van OP-A

Nadat andere OP's in de omgeving door Dutchbat werden verlaten, hield de bemanning van de meest westelijke OP, OP-A, er voortdurend rekening mee dat ook zij snel de post zou moeten verlaten. Maar het zou anders gaan.

De ABiH bevond zich in de dagen voor 11 juli vlak onder de OP, en ABiH-militairen schoten in de richting van de VRS om vuur uit te lokken. De VRS vuurde inderdaad regelmatig op de OP. Op 11 juli had de bemanning van de OP nog een rookgranaat afgevuurd, als herkenningspunt voor de vliegtuigen die *Close Air Support* moesten verlenen.

In de avond verschenen enkele jonge Moslim-mannen gehaast op de OP. Een van hen was een zekere Zulić uit Slatina; hij was wel eerder aan de poort van de OP geweest, onder meer met een man die beweerde dat de VRS bij gevechten om de berg Kak in het zuiden van de enclave strijdgassen gebruikte. Eerder had hij geprobeerd Dutchbatters aan te zetten tot het smokkelen van geld, en had hij een demonstratie gegeven van het vervaardigen van verboden dum-dum kogels. Het groepje eiste nu schoenen en voedsel, zodat ze weg konden komen uit de enclave. De mannen kregen wat oude schoenen, nooddrantschoenen en tassen van

820 Debriefingsverklaring soldaat 1 R. Jagt
08/09/95; informatie gebaseerd op vertrouwelijke

debriefingsverklaring (44); interview W. A. Ceelen,
02/07/99.

de OP-bemanning. Daarop liet Zulić een handgranaat zien, en verklaarde dat hij blij was dat hij deze niet had hoeven te gebruiken.

In de nacht van 11 op 12 juli kwamen er in de buurt van OP-A elk uur een of twee mortiergranaten neer. Ook op 12 juli overdag waren er beschietingen, en zag de OP-bemanning hoe de VRS het Moslim-dorp Mušići zuiverde. Verder trad de OP in die dagen op als relayeestation van radioverkeer tussen de bataljonsstaf op compound in Potočari enerzijds en de Dutchbat-voertuigen die de konvoeien met vluchtelingen onderweg naar Kladanj begeleidden anderzijds. De OP-bemanning vroeg zich opnieuw af hoelang het ging duren voordat de VRS de OP zou overnemen.

In opdracht van de VRS maakte sergeant Ceelen ook hier via de radio contact met de OP. De VRS wilde dat de bemanning naar haar toe kwam met alle wapens en munitie. OP-commandant sergeant E. van der Hoek weigerde dit, omdat de bemanning dan een mijnenveld zou moeten doorkruisen.

De VRS-commandant wilde de Nederlanders vervolgens komen halen; daartoe werd een ontmoetingspunt afgesproken, overigens pas op 14 juli. Van der Hoek gaf de route op die hij zou volgen naar het afgesproken ontmoetingspunt. De negen bemanningsleden die de OP verlieten wilden dit onder andere doen per YPR-gewondentransportvoertuig, maar dit bleek door een defecte *track* niet inzetbaar te zijn. Door het brandstoffilter stuk te slaan werd het voertuig onklaar gemaakt, evenals het antitankwapen (de TOW) en het mortier, waarna de negen man in een YPR de OP verlieten. Kapitein Matthijssen, commandant van de C-compagnie, had daarvoor toestemming gegeven.

Bij het volgen van de afgesproken route kwam de YPR echter op een helling vast te zitten. De *tracks* waren namelijk nog voorzien van *rubberpads* (rubberblokken ter bescherming van het wegdek), waardoor zij door de gladheid te weinig grip op het onverharde pad hadden. (Als de *pads*, zoals de OP-bemanning had gevraagd, van de YPR verwijderd waren, dan had de helling wel kunnen worden genomen.) Het voertuig kon echter niet meer worden verplaatst, zodat de bemanning niet op het met de VRS afgesproken punt kon komen opdagen. Het werd bovendien al donker. De bemanning trachtte contact op te nemen met de compound in Potočari, en met het Dutchbat-personeel dat door de VRS in Milići werd vastgehouden. Daartoe gingen vier bemanningsleden lopend met een radio een berg op, maar zij slaagden er niet in om het contact tot stand te brengen. Daarop werd in de bedding van een rivier een schuilbivak ingericht, dat beveiligd werd door Dutchbatters met twee mitrailleurs.

Vroeg in de morgen van 15 juli liepen de negen bemanningsleden onder dekking van een witte en VN-vlag terug naar OP-A. Ze hadden gekozen voor een vroeg moment, om het dorp Slatina veilig te kunnen passeren, zonder dat er gevaar zou ontstaan voor een confrontatie met Bosnisch-Servische plundersaars. Op de OP was niemand aanwezig.

Rond 05.30 uur was er weer contact met de C-compagnie. Die gaf opdracht om op de OP te blijven, en liet contact opnemen met de VRS. Er werd afgesproken dat de bemanning zich in de loop van de dag alsnog zou melden bij de VRS. Omstreeks 19.50 uur liep de groep, na opdracht van de compagniescommandant daartoe, naar het dorp Mušići. Daar werden eerst de meegebrachte helderzichtkijkers en de warmtebeeldkijker onklaar gemaakt, waarna contact werd gemaakt met de VRS. VRS-militairen arriveerden en namen wapens en scherfvesten van de bemanning af. Een vrachtwagen van de VRS bracht de groep vervolgens naar Milići, waar men te eten kreeg. Na een propagandapraatje en de mededeling dat het in verband met de voortdurende schermutselingen tussen ABiH en VRS te gevaarlijk was om

door te rijden, kon de bemanning overnachten in een school waar ook de VRS verbleef. Van de aanwezigheid van Bosnische Moslims had de bemanning die dag niets meer gemerkt; wel werd een door Bosnische Serven bestuurde YPR waargenomen. De volgende dag, 16 juli, keerde de groep via Bratunac terug naar Potočari. De andere door de VRS gegijzelde Dutchbatters waren inmiddels al van Belgrado onderweg naar Zagreb.⁸²¹

De inname van OP-N

Op 12 juli 1995, de dag na de val van de enclave, namen de Bosnische Serven alsnog de noordelijkste OP over, OP-N.

De VRS had eerder bedreigd deze OP aan te vallen, wat een reden was geweest om te overwegen daar luchtsteun in te zetten. Gedurende drie dagen had de VRS ABiH-stellingen rond OP-N met mortiervuur bestookt. De schoten kwamen steeds dichterbij, omdat de ABiH steeds dichtertegen de OP aankroop. De VRS schoot echter steeds naast de OP, en de Nederlandse militairen voelden zich in de bunker veilig.

Op 9 juli waren nog twee plaatselijke ABiH-commandanten op de OP-N geweest, waaronder een zekere Deliç en een zekere Cele of Zele. Zij kregen ter plaatse les in het bedienen van de daar aanwezige antitankwapens en een mortier. Het idee daarachter was volgens sommige bemanningsleden dat wanneer de OP onverhoeds moest worden verlaten, de bemanning deze wapens aan de ABiH kon overdragen, in ruil voor een vrije aftocht naar Potočari. Dit beeld is echter niet consistent, omdat andere Dutchbatters aangaven dat de TOW zou worden vernietigd en de AT-4-antitankwapens zouden achterblijven: die konden namelijk niet meer mee in de YPR. Wel staat vast dat tijdens patrouilles in eerdere dagen Dutchbat en de ABiH de werking van elkaars wapens uitlegden. Dat gebeurde opnieuw op 10 juli toen OP-commandant sergeant 1e klas S.N. Pattiwael van Westerlo samen met enkele anderen de werking van de op de OP aanwezige wapens uitlegde. Mocht de bemanning de OP onverhoeds moeten verlaten, dan zouden de wapens in handen van de ABiH vallen en konden zij daar gebruik van maken. Pas achteraf realiseerde een enkeling zich dat dit strijdig was met de neutraliteitsgedachte van de VN.

Op 10 juli kwam de plaatselijke ABiH-commandant Deliç opnieuw met een aantal van zijn mannen op de OP, nadat ze aan de achterzijde een gat in de prikkeldraadversperring hadden geknipt. Deliç wilde vanaf de OP tegen de VRS vechten. De OP-commandant wist hem op andere gedachten te brengen.

Tijdens een VRS-beschieting op 11 juli raakte Deliç in paniek, en wilde hij OP-N overnemen om vandaaruit tegen de VRS te gaan vechten. Hij kwam toen met een groep van zes man en een imam op de OP, en beschuldigde de bemanning ervan dat zij niets tegen de VRS deed. De OP-bemanning wist niet duidelijk te maken dat zij onder de gegeven omstandigheden niet in staat was de situatie te beïnvloeden. De imam nam het OP-personeel echter in bescherming, waarna Deliç en de imam elkaar met wapens bedreigden. De geestelijke bleef achter op de OP toen Deliç en zijn mannen deze weer verlieten; hij zei dat hij zich bedreigd voelde en gaf te kennen 's avonds samen met zijn vader richting Tuzla te willen vluchten. Hij kreeg van de bemanning van de OP een zak met voedsel, en van een sergeant kreeg hij een horloge. De imam vertelde nog dat uit de regio rond OP-N ongeveer driehonderd ABiH-militairen naar een verzamelpunt vertrokken.

821 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaringen (38) en (45); interview

W.A. Ceelen, 02/07/99; *Dutchbat in vredesnaam*, p. 285-6.

In de avond van 11 juli 1995 kwam van C-compagniescommandant Matthijssen de opdracht dat de OP-bemanning niet terug moest vechten wanneer de VRS de OP wilde innemen. In plaats daarvan moest de bemanning blijven zitten en blijven observeren. De bemanning had inmiddels al een mitrailleur (MAG) ingepakt en over een andere mitrailleur (een .50) was de hoes bevestigd, ten teken dat er geen weerstand zou worden geboden. Zij moest volgens Matthijssen zelf aangeven of ze de OP wilden verlaten, en daarna of ze naar VRS- of ABiH-gebied wilde gaan. De bemanning kon echter helemaal niet weg omdat de enige terugweg afgesneden was. Naar het gevoel van de Dutchbatters was de enige optie om in noordelijke richting naar Bosnisch-Servisch gebied gaan. De VRS werd betrouwbaarder geacht dan de ABiH, die in paniek was. Daarop kwam van de compagniescommandant de opdracht om te wachten tot de VRS hen zou komen ophalen.

Op 12 juli kwam er rond 14.30 uur een mortiergranaat in de nabijheid van de OP-N neer. Vervolgens schoot de VRS met een raketwerper (type RPG) drie salvo's op een bunker van de ABiH af die vierhonderd meter van de OP lag. Daarna volgde een aanval van de VRS, die schietend de omgeving van het terrein rond de OP zuiverde. Daarvoor had de VRS al het dorp Čizmići geplunderd en er huizen in brand gestoken.

Vervolgens zag de OP-bemanning een circa twintig VRS-militairen, met twee koeien en drie paarden bij zich, de heuvel waarop de OP stond opkomen. Ze hielden de wapens omhoog, als teken dat zij geen kwaad in de zin hadden.

Een VRS-militair wenkte de bemanning naar buiten te komen om de poort open te doen. De OP-commandant ging met het wapen boven het hoofd op weg, samen met een soldaat die de poort opende. De VRS vroeg of er zich nog ABiH-militairen bevonden en of er mijnen lagen. Toen beide vragen ontkennend werden beantwoord betrad de VRS het terrein van de OP, waarna de bemanning naar buiten kwam en de wapens op de grond legde. Een student die als tolk voor de Bosnische Serven optrad vertelde dat zij goed behandeld zouden worden, maar wel geduld moesten hebben.

Gedurende de actie van de VRS stond de bemanning voortdurend in verbinding met de eigen compagniescommandant. De VRS-militairen kwamen niet kwaadaardig over, maar pakten wel alles wat ze wilden hebben, zowel militaire als privé-spullen. De YPR van Dutchbat stond rijklaar en bepakt. Deze werd echter eerst nog door de VRS leeggeroofd, waarbij ook het mortier werd meegenomen. De OP-bemanning voelde zich krijgsgevangen gemaakt, en werd onder begeleiding van twee VRS-militairen met de YPR afgevoerd. De route leidde langs OP-P, die al door de VRS was ingenomen, en waar zich tanks en artilleriegeschut bevonden. De tocht eindigde in Bratunac, waar de VRS de YPR in beslag nam. Daar kreeg de bemanning eerst te eten, in een kazerne waar ook de bemanningen van OP-Q en OP-R waren. Daarna werd iedereen in een schooltje ondergebracht; 's nachts liepen er honden omheen liep. De Dutchbatters werden niet slecht behandeld.⁸²²

Het verlaten van OP-M

De dagen rond de val van de enclave waren voor de bemanning van OP-M nogal enerverend.

822 SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munik, zie: OP-N, PATTS132.1 en Onbekend ver-

slag; Feitenrelaas, §§ 2.4.3, 2.4.4, 3.2.1, 3.4.3, 3.6.6, 3.6.8, 3.7.4, 3.7.5, 3.7.6, 4.5.2, 4.5.4, 4.5.8, 4.5.11.

De bij Jagličići in het noordwesten gelegen OP lag in een uithoek van de enclave. De bevolking hier bestond volledig uit autochtonen; het dorp herbergde geen vluchtelingen.

Beschietingen van OP-M hadden eerder op 6 en 8 juli plaats, voornamelijk met mortieren vanaf een afstand van 1.800 tot 2.000 meter. Op niet meer dan tien meter afstand van de OP lag een ABiH-loopgraaf, waar de lokale Bosnische Moslim met hun wapens demonstratief paradeerden, blijkbaar in een poging om vuur te trekken.

Op 8 juli beschoot de VRS het dorp Jagličići. Naar aanleiding daarvan vroeg OP-commandant sergeant 1e klas M.A. Mulder aan de commandant C-compagnie toestemming om naar de compound in Potočari terug te mogen keren. Mulder kreeg echter het antwoord 'dat ze waarschijnlijk de weerbaarheid aan het testen waren'. Toen hij zei dat hij de post toch wilde loslaten, kreeg hij toestemming. Later keerde de bemanning echter weer terug. Mulder deelde daarna mee dat als de VRS schoot, de bemanning gericht mocht terugschieten, maar zo ver zou het niet komen. Op 9 juli verlegde de VRS het vuur van Jagličići naar OP-M. De inslagen kwamen steeds dichterbij, totdat een granaat de poort van de OP vernielde. Met instemming van compagniescommandant Matthijssen verliet de bemanning alsnog de post. Deze was namelijk niet voorzien van een goed geoutilleerde schuilplaats die voldoende veiligheid bood en rondom de OP was niet meer dan een enkele laag zandzakken aangebracht. De YPR deed daarom als schuilplaats dienst.

De opdracht aan de bemanning was om terug te keren naar de compound in Potočari, met de YPR en het aanwezige materieel. De radio werd op de OP achtergelaten met het oog op een eventuele terugkeer.

Vlak nadat de bemanning de OP had verlaten, kreeg deze een voltreffer en werd beschoten met een zwaar kaliber mitrailleur. Nadat de bemanning zo'n honderd meter in de YPR had gereden sloten zo'n honderd bewapende ABiH-militairen de YPR in. Ze probeerden de Nederlanders te ontwapenen, maar die weigerden dat.

De plaatselijke ABiH-kapitein (bekend als Envir) wilde dat de YPR-bemanning meevocht tegen de VRS. Deze Envir was voor de oorlog officier bij de JNA geweest; hij was vermogend, en verdiende zijn geld waarschijnlijk door handel te drijven met de Oekraïense VN'ers in Žepa, dat hij regelmatig bezocht. Envir stond aan het hoofd van een compagnie van ongeveer 110 man: hoofdzakelijk boeren met jachtgeweren.

Dutchbat-korporaal M. Doze kreeg van de ABiH een Kalishnikov en een handgranaat in handen gedrukt, maar gaf deze weer terug. Vanuit de *Opsroom* kwam immers de opdracht aan de bemanning om vooral niet mee te vechten. De aandrang om bij het dorp te blijven was voor de bemanning voelbaar, al was het contact met de bevolking goed geweest en kregen de Dutchbatters van hen onder meer te eten.

De bemanning werd geplaagd door de vraag hoe daar weg te komen. Op zich had men zich met de .50-mitrailleur een weg kunnen banen, 'maar dat kon je niet maken', aldus Mulder. Contact hierover met het hogere echelon was er slechts eenmaal; kapitein Matthijssen zei Mulder dat hij naar eigen inzicht moest handelen.

Om de aanwezige Moslim-militairen te apaiseren reed Mulder met de lokale commandant naar een ABiH-opstelling, vlakbij twee huizen. Op vijftig meter voor de YPR werd de .30-mitrailleur achter een paar bomen in stelling gebracht. Er zat voor de bemanning weinig anders op dan af te wachten, omdat er in de onmiddellijke omgeving voortdurend een ABiH-militair met een antitankwapen aanwezig was om ervoor te zorgen dat de YPR niet zonder toestemming van de lokale commandant kon vertrekken. Zo was de OP-bemanning in feite gegijzeld door de ABiH, een situatie die twee dagen zou duren.

Vanaf de plek waar ze waren opgehouden zag de bemanning dat kleine groepjes van zes tot acht ABiH-soldaten, die overigens niet uit Jaglići afkomstig waren, een uitbraak uit de enclave plegen (naar later zou blijken naar Tuzla). Dat ging de hele dag door. Op een bepaald moment ontstond er ten noorden van Jaglići zelfs onderlinge strijd tussen ABiH-militairen; naar Mulder veronderstelde ging het over hun verantwoordelijkheid voor de enclave. Het viel hem op dat vreemde soldaten, met compleet nieuwe uniformen en nieuw uitzierende wapens, slaags raakten met mensen uit Jaglići. Mulder kreeg de indruk dat er een plan bestond voor de uitbraak: iedereen stond keurig in het gelid, en hij ving uitspraken op als: 'eerst naar Zvornik en dan naar Tuzla'. Er begonnen geruchten te circuleren dat de Bosnische Serven zich al in de enclave bevonden 'en alle Moslims afmaakten'.

Mulder kreeg vertwijfelde vragen van de bevolking over wat er met hen stond te gebeuren, maar hij kon slechts zeggen dat er een luchtaanval zou komen. Op een bepaald moment zag Mulder huilende militairen rond de YPR staan. Hij besloot in Jaglići poolshoogte te gaan nemen, omdat hij het gevoel kreeg dat er iets mis was: hij miste een aantal hem bekende mannen. Hij liep naar het dorp en trof deze mannen daar aan terwijl ze bezig waren afscheid te nemen van hun vrouw en kinderen. 'Je hoorde ondertussen om je heen: we gaan naar Tuzla'. Ook Envir was naar het dorp gegaan: hij duwde Mulder zijn twee kinderen in de arm, zodat hij afscheid kon nemen van zijn vrouw. Mulder hield de twee kinderen bij zich en besloot dat de bemanning van de OP nu alsnog moest terugtrekken. Dat vertrek was ingegeven doordat het geweervuur nu wel heel dichtbij kwam, en men de kogels kon horen fluiten.

Het vertrek van de OP-bemanning per YPR verliep chaotisch. Het voertuig kwam vrijwel meteen vast te zitten in een geul. Mulder probeerde zich daar uit te manoeuvreren, maar alarmeerde daarmee de 'bewakers' met het antitankwapen. Daarop ontstond grote verdeeldheid onder de aanwezige Moslims: een aantal van hen wilde het vertrek van de YPR toestaan, maar anderen wilden dat niet, en weer een andere groep wilde dat vrouwen, kinderen en ouderen megingen met de YPR. Iemand van de ABiH haalde een wapen uit de YPR en richtte dat op het voertuig, naar Mulder dacht om de YPR te beschieten en zo te voorkomen dat de Dutchbatters vertrokken. Toen dook Envir op. Hij schoot de man in koelen bloede door het hoofd, waarna de YPR verder ongestoord kon weggrijden. Na tweeënhalve dag het gevoel te hebben gehad gegijzeld te zijn geweest, kon zo op 11 juli aan het begin van de avond worden vertrokken. De bemanning moest wel de persoonlijke uitrusting aan wapens en het AT-4 antitankwapen inleveren.

De YPR kon zich uit de geul manoeuvreren in de richting van de aanwezige vluchtelingen. Plotseling liep er een koe op de weg, die mogelijk met het oog op de vlucht naar Tuzla was losgelaten. De YPR kon de koe niet meer ontwijken en reed er dwars overheen. Daarop kwam de YPR bij de vluchtelingen; Mulder stuurde de ongeveer 75 aanwezige resterende dorpsbewoners langs de noordkant van Jaglići naar het zuiden, zodat ze niet voor de VRS-stellingen langs hoefden te lopen. Zelf nam hij wel de weg voor de VRS-stellingen langs, en ontmoette ook de vluchtelingen weer.

De tocht richting Potočari werd een regelrechte nachtmerrie. De groep vluchtelingen rond de YPR zwol spoedig aan omdat ook Moslims uit de omgeving van OP-A, die zagen dat Jaglići werd ontruimd, zich bij de groep aansloten. Ook uit de heuvels kwamen nog honderden vluchtelingen met paarden, karren en op krukken. Iedereen probeerde een plaatsje op de YPR te bemachtigen. Mensen die in staat waren om te lopen, haalde Mulder weer van het voertuig af. Kinderen werden door moeders op het voertuig gegooid, maar vielen er weer af. Intussen gingen de mortierbeschietingen van de VRS volop door, met als gevolg dat de

gewonden op de YPR zich opstapelden, waardoor sommigen met zuurstoftekort te kampen kregen. De gewondenverzorger aan boord deed wat hij kon. Mensen vielen tijdens de rit van de YPR af, en er beviel zelfs een vrouw bovenop het luik van de YPR.

Intussen zag de bemanning dat honderden ABiH-militairen zich terugtrokken in tegenovergestelde richting. Zij leken volgens een plan naar een verzamelpunt te gaan, met zwaardere wapens en mortieren en al. Dat verliep overigens rustig, al bedreigden zij de YPR onderweg wel. Vanaf de heuvels aan beide zijden van de weg schoot de VRS intussen over de vluchtelingen heen.

Op een gegeven moment stopte het pantservoertuig: Mulder zocht contact met de *Ops-room* in Potočari om te overleggen over de aftocht van de vluchtelingen. Een drietal Dutch-batters bevond zich toen buiten de YPR om de vluchtelingen kalm te houden, en liet de groep op de grond zitten.

Plotseling vuurde de VRS enkele salvo's in de richting van de YPR. De inslagen kwamen terecht in een bergwand direct naast de YPR, waarop de bemanning snel naar binnen ging. Mulder, die ook als bestuurder optrad omdat er geen andere chauffeur bij de groep was, reed snel door en stopte daarna weer. De groep vluchtelingen sloot weer achter de YPR aan, en het ging verder in de richting van Potočari. Mogelijk lagen er ook mijnen; het was Mulder onderweg opgevallen dat de stoet soms uitwaaierde, en soms juist weer angstvallig op de weg bleef; blijkbaar wist de bevolking waar er mijnen lagen, concludeerde hij.

Overrijdingen?

Maar het bleek nog erger te kunnen. De YPR bevond zich toen voorbij Milačevići. Mulder, die nog altijd reed, zat met de verbindingsman en de boordschutter in de YPR. Twee soldaten liepen achter de YPR, en een liep ervoor. De tocht schoot niet op, en Mulder was bang dat hij door alle vluchtelingen afgesneden zou raken van de compound, ook al omdat er brandstofgebrek dreigde: het was rijden, stoppen, rijden, stoppen. Mulder probeerde met de YPR voor de stoet uit te rijden. Af en toe stopte hij om op de YPR te klimmen, en zo te tonen dat ze er nog altijd waren: 'als wij stil hielden, hield iedereen stil.' De YPR kon echter niet op kop blijven, omdat zich onderweg steeds meer mensen bij de stoet voegden. Daardoor bevonden zich gaandeweg ook veel vluchtelingen voor de YPR.

Op dit punt van de route liep aan de rechterkant van de weg een steile wand; links was water met daarachter weer een steile helling. Mulder stond juist weer bovenop de YPR om de mensen gerust te stellen, toen er vanuit noordelijke richting met een .50-mitrailleur werd gevraagd. Vluchtelingen vielen van de YPR af; Mulder kon niet beoordelen of het van de schrik was of omdat ze geraakt waren. Er ontstond grote paniek. Mulder riep zijn personeel naar binnen, deed de lichten van de YPR aan en claxonnerde. Toen de weg redelijk vrij was ging Mulder rijden, al toeterend, over een afstand van ongeveer driehonderd meter. Hij reed snel, om uit het vuur te geraken, dat naar zijn mening op de YPR was gericht en dat ook voor de vluchtelingen gevaar opleverde. Op dat moment liepen er echter nog steeds mensen voor de YPR. Zij konden op de smalle weg geen kant uit, en de YPR reed hier sneller dan de vluchtelingen konden lopen.

Voor zijn gevoel reed Mulder dwars over mensen heen. Op het moment dat de YPR weer stilstond meldde hij via de radio dat hij met de YPR tijdens de verplaatsing mogelijkerwijs mensen geraakt had. Aangekomen op de weg tussen Potočari en Srebrenica meldde Mulder zich bij kapitein Groen, die daar de *blocking position* onderhield. Deze gaf opdracht rechtstreeks door te rijden naar Potočari, waar inmiddels ook al veel vluchtelingen waren gearri-

veerd. Uiteindelijk arriveerden er met de YPR van OP-M 3000 tot 4000 personen in Potočari, onder wie volgens Mulder nogal wat jongens in de weerbare leeftijd van 16 tot 17 jaar bevonden. De gewonden werden afgezet, en daarna vingen de Britse JCO's Mulder op met een kopje thee.⁸²³

Een ABiH-militair vertelde later dat de mogelijke overrijding plaatsvond bij Broševici, op een plek genaamd Derviševac of Libina Voda. Op de weg naar OP-M was het ook in de andere richting heel druk, omdat ook iedereen die naar Šušnjari ging daarlangs kwam; dat was het verzamelpunt voor wat de tocht naar Tuzla zou worden.

Van de lokale ABiH-eenheid was echter niemand terug geweest naar de plek waar de overrijdingen plaatsgevonden zouden hebben. De betreffende ABiH-militair hoorde er voor het eerst van in het VRS-krijgsgevangenkamp van Batković, van iemand die als een van de laatsten naar Jagličići ging. Het gerucht ging zelfs dat rond de veertig mensen hierdoor zouden zijn omgekomen. Zelf had deze militair daar echter van personen uit Jagličići, waar hij iedereen kende, niets over gehoord. Het zou volgens hem wel mensen kunnen betreffen die vanuit Srebrenica naar Jagličići gingen.⁸²⁴

Terug in Nederland zou het Openbaar Ministerie onderzoek doen naar mogelijke overrijdingen. Daarop wordt in Deel IV teruggekomen, evenals op de lotgevallen van de in Milići en Bratunac gegijzelde Dutchbat-militairen na 11 juli. Daar wordt de draad verder opgepakt vanaf het moment dat de vluchtelingen in Potočari aankwamen.

Dit hoofdstuk zal worden afgesloten met een nabeschuiving over de vraag of de Bosnische Moslims waren voorbereid op de aanval van de VRS en hoe in kringen van de Moslims de oorzaken werden gezocht van de gebeurtenissen in deze zes dramatische dagen. Het volgende hoofdstuk is in zijn geheel een uitvoerige nabeschuiving over onder meer de kwestie van de luchtsteun in deze zelfde dagen.

24. De ABiH-reactie op een aanval van de VRS

De vraag in hoeverre er bij de VRS plannen bestonden voor de inname van de enclave is al uitvoerig aan de orde geweest in dit hoofdstuk. Aan het slot van dit hoofdstuk is nu de vraag aan de orde in hoeverre de ABiH geanticipeerd heeft op een VRS-aanval. Daaruit vloeit de vraag voort of er plannen bestonden die in werking gesteld zouden worden voor het geval dat de Bosnische Serven de enclave zouden aanvallen, en of er plannen waren die erin voorzagen hoe in dat geval met betrekking tot de bevolking gehandeld zou moeten worden.

Anders dan in de voorgaande paragrafen, waar de bronnen voornamelijk afkomstig zijn uit de periode dat de aanval plaats had, betreft het in deze paragraaf voornamelijk gegevens die afkomstig zijn uit later gehouden interviews: dus visies achteraf. Na een zoektocht naar plannen van de kant van de Bosnische Moslims zal worden overgegaan naar een beschouwing van het militaire optreden van de ABiH in de julidagen van 1995. Het zal daarbij voornamelijk gaan over het oordeel omtrent het optreden van de ABiH volgens Bosnische

823 Debriefingsverklaring korporaal M. Doze, 12/09/95; informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (51 en (52); interview M.A. Mulder, 06/10/98.

824 Vertrouwelijk vraaggesprek 55. Ook had

deze ABiH-militair gehoord dat de VRS tussen Potočari en Srebrenica met een truck over mensen was gereden nabij de compound. Maar ook dat was niet meer dan een gerucht.

betrokkenen; een nader oordeel over het optreden van Dutchbat komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Enige voorzichtigheid bij het hanteren van visies van Bosnische Moslims op het ABiH-optreden is op zijn plaats. Zoals reeds aangestipt in de inleidende paragraaf bij dit hoofdstuk kunnen de belangen van de bij de val van Srebrenica betrokken Bosnische Moslims die binnen de enclave verbleven, afwijken van belangen van de politieke en militaire leiders buiten de enclave. Schriftelijke bronnen over wat er in de Bosnische regering speelde ten tijde van de val van Srebrenica, zijn schaars. Alhoewel de ABiH na de val wel enig onderzoek deed naar wat er was gebeurd, in de vorm van een debriefing van een aantal betrokkenen, leidde dit – naar informatie van de ABiH – nimmer tot een veelomvattend rapport.

Er bestond aan de kant van de Bosnische Moslims verwarring over het bestaan van plannen bij de ABiH in Srebrenica en Tuzla die in werking zouden moeten treden bij een aanval van de VRS op de enclave. Meerdere mensen dachten van het bestaan van dergelijke plannen te weten, terwijl anderen het bestaan ervan ontkenden, of in de veronderstelling verkeerden dat eerder bedachte plannen nog een zekere geldigheid hadden. De werkelijkheid was dat er door de ABiH weinig was voorbereid toen de VRS in juli 1995 aan de poorten van de enclave stond.

Plannen ter verdediging van de enclave?

De voormalige ABiH-commandant in Srebrenica, Orić, had politiechef Meholjić desgevraagd gezegd dat er een plan bestond voor de verdediging en de evacuatie van de enclave. Orić had er echter bij gezegd dat dit militair geheim was. Ook de vraag of dat plan en die geheimhouding een zaak van het 2e Korps in Tuzla of van de 28e Divisie in Srebrenica waren, bleef voor Meholjić in het ongewisse. In elk geval werd een dergelijk plan niet aan bestuur en bevolking medegedeeld.⁸²⁵

Plaatsvervangend burgemeester Fejzić verkeerde eveneens in de veronderstelling dat er een plan van het 2e Korps van de ABiH bestond voor de verdediging van Srebrenica, in het geval van een VRS-aanval op de enclave. Het bestaan van het plan zou zijn bevestigd door militairen in Tuzla en door de commandant van het 2e Korps, Sead Delić. Als er inderdaad zo'n plan had bestaan, was de vraag echter waarom het nooit was uitgevoerd. Vermoedelijk, dacht Fejzić, betrof het hier niet zozeer *plan*, maar meer een *methode* voor de ABiH om de verdediging te voeren.⁸²⁶

ABiH-officier Sadik Vilić meende wel dat er iets een verdedigingsplan had bestaan, al had hij dat van horen en zeggen. Dat dateerde echter nog uit de tijd dat Orić nog in de enclave vertoefde (van voor april 1995 dus). Het idee zou zijn geweest dat de ABiH de enclave zo veel mogelijk zou verdedigen, Dutchbat de wapens zou afnemen, Bratunac zou aanvallen, en daarna stap voor stap naar Tuzla zou optrekken, via aanvallen op verschillende plaatsen. De VRS had dan vanuit Bratunac naar Servisch gebied kunnen vluchten, en dat had wellicht weer ruimte voor onderhandelingen kunnen scheppen. Orić zou een plan om Bratunac aan te vallen misschien wel aangedurfd hebben, aldus Vilić, maar nadat hij was vertrokken, had zo'n plan geen kans van slagen meer.⁸²⁷

De voormalig Bosnische minister zonder Portefeuille belast met VN-zaken, Hasan Mura-

825 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

826 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

827 Interview Sadik Vilić, Vogosca, 06/02/98 en 15/04/98.

tović, zei in 1998 tegen het NIOD dat in Sarajevo inderdaad wel eens een strategie was besproken om de VRS in de richting van de Drina aan te vallen, ook omdat daar hele gebieden niet door de VRS waren bezet.⁸²⁸ Dat was echter nog niet hetzelfde als een afzonderlijk verdedigings- en evacuatieplan, waarvan Muratović in 1997 tegenover minister Voorhoeve en de Nederlandse ambassadeur in Sarajevo, V. Sluijter, gewag maakte. Beide plannen waren er volgens Muratović wel geweest, maar ze waren niet uitgevoerd.⁸²⁹

De vraag moet hier echter zijn of de plannen zo concreet waren dat degenen die ze zouden moeten uitvoeren ervan wisten. Dat blijkt niet het geval te zijn en er zijn evenmin aanwijzingen dat concrete plannen werkelijk bestonden.

Toen de *Opština* wilde weten of de ABiH dergelijke plannen had gemaakt voor het geval van een aanval, ontstonden er volgens een bron meningsverschillen over die vraag bij de ABiH-leiding. Als argument werd aangevoerd dat het niet gebruikelijk zou zijn geweest dat de *Opština* als civiele instantie inzage kreeg in militaire plannen. De strijd om de macht in de enclave speelde daarbij ook een rol. De ABiH wilde de eerste viool spelen in de enclave, terwijl ook de *Opština* zeggenschap wilde blijven houden.⁸³⁰

In ieder geval verwachtte de *Opština* van de ABiH aanwijzingen hoe te handelen in geval van een VRS-aanval. Volgens *War President* Suljić bestonden er echter geen militaire plannen die rekening hielden met een aanval. Hij droeg er in ieder geval geen kennis van, en plannen voor een evacuatie van de bevolking bestonden volgens hem evenmin.⁸³¹

Ook burgemeester Salihović zei dat hij begin juni 1995 Bećirović, als militair commandant van de 28e Divisie, naar plannen voor een verdediging van de enclave en een evacuatie van de bevolking had gevraagd. Fahrudin Salihović was van mening dat er wel iets van een plan had behoren te zijn, maar als het er al was wist hij in elk geval niet wie daar in de ABiH-bevelslijn voor verantwoordelijk was, zo liet hij het NIOD weten.⁸³² Politiechef Mehlić bevestigde dat de *War Presidency* van de *Opština* naar plannen voor een evacuatie had gevraagd.⁸³³

De ABiH-commandant in de enclave zelf, Bećirović, ontkende echter dat er in juli 1995 verdedigingsplannen voor de enclave bestonden. Hij had dat moeten toegeven tijdens de vergadering in het PTT-gebouw op 10 juli 1995, toen politiechef Mehlić hem had gevraagd om ze aan het civiele bestuur bekend te maken. Bećirović had toen naar eigen zeggen moeten antwoorden dat er geen plan bestond, en dat er geen voorbereidingen waren getroffen voor het geval de VRS zou aanvallen.⁸³⁴

De Generale Staf van de ABiH verwachtte eenvoudigweg geen serieuze aanval. Instructies aan de verdedigers lagen in 1995 dan ook niet in de rede. Deze visie was, naar legercommandant Rasim Delić zei, gebaseerd op informatie vanuit het gebied zelf. De meeste van die informatie over de situatie in Srebrenica kwam via het 2e Korps, al ontving de Generale Staf ook wel informatie uit andere militaire en civiele kringen.

Instructies uit Sarajevo of Tuzla voor het voeren van de verdediging werden in Srebrenica niet ontvangen. Bećirović maakte in april 1995 deel uit van een militaire en civiele delegatie uit Srebrenica die per helikopter naar Tuzla was overgebracht om in gemeenschappelijke

828 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

829 DCBC, doos 68. 'Gesprek met dr. Hasan Muratović op 20/10/97 in Sarajevo over de val van Srebrenica', opsteller J. Voorhoeve, 29/10/97.

830 Interview Ilijaz Pilav, 31/01/98.

831 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

832 Interview Fahrudin Salihović, 04/02/98.

833 Interview Hakija Mehlić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

834 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

sessies met het hoofdkwartier van het 2e Korps de situatie te analyseren. Hij had gehoopt in Tuzla instructies te krijgen, maar toen hij van die besprekingen terugkeerde had hij niet het idee dat hij iets daarvan had meegekregen. De reis leek er zijns inziens eerder voor bedoeld dat hij terug in Srebrenica zou kunnen zeggen dat hij instructies had ontvangen. Wel zei Bećirović dat hem bij die bijeenkomst militaire steun was beloofd: in het geval van een VRS-aanval zou het 2e Korps een tegenaanval beginnen vanuit twee richtingen: vanuit Kladanj en vanuit Medjedja (bij Nezuk).⁸³⁵ Dat gebeurde inderdaad, maar pas toen na de val van Srebrenica de naar Tuzla vluchtende colonne mannen bij Medjedja Bosnisch gebied bereikte.

Het resultaat van de gezamenlijk analyse was geweest dat zonder internationale steun verdediging van de enclave niet mogelijk was. De Generale Staf ging daarna af op wat er bij die bijeenkomst werd gezegd.⁸³⁶

In een reactie op de bewering dat het 2e Korps ten tijde van de VRS-aanval onvoldoende hulp aan Srebrenica had geboden, zei Sead Delić: ‘Wat kan je doen voor een grote groep die 35 km ver weg is en gescheiden wordt van het 2e Korps door twee frontlinies van de VRS en mijnenvelden. Mijn geweten is schoon, want we konden niets doen. Ik kom persoonlijk uit het gebied. Ik had alles willen doen maar in militair opzicht kon dit gewoonweg niet’.⁸³⁷ Een VN-tolk die in de dagen rond de val het overleg tussen het 2e Korps en *Sector North East* bijwoonde, liet een ander geluid horen. Zij had het gevoel dat bij de aanval op Srebrenica het 2e Korps gewoon niet wist wat te doen. Het 2e Korps was zelf in gevechten in de Orašje-pocket verwickeld, en konden daar hun linies niet verlaten, terwijl ook een substantieel deel van het 2e Korps zich rond Sarajevo bevond.⁸³⁸

Na de overeenkomst van Dayton, eind 1995, wijdde het Bosnische parlement overigens alsnog een beschouwing aan de oorzaken van de val van Srebrenica en daarna Žepa. Legercommandant Rasim Delić bracht in het parlement rapport uit. Hij gaf daarbij een uitgebreid overzicht van de maatregelen die waren genomen om vóór juli 1995 Srebrenica militair te versterken. Delić zei dat hij een grotere mate van verzet had verwacht, maar dat de Bosnische Moslims in Srebrenica niet hadden geluisterd naar suggesties en bevelen van hogerhand, en niet hadden gehandeld volgens voorziene plannen. Als belangrijkste oorzaak van de val van Srebrenica noemde ook Delić echter ‘het verraad van de kant van de internationale gemeenschap’. De ABiH in de enclave had zich volgens hem in de gegeven omstandigheden moeilijk kunnen verdedigen en verwachtte teveel van UNPROFOR (zie de subparagraaf ‘Pogingen van de ABiH om Dutchbat aan haar zijde te krijgen’), terwijl de Generale Staf juist had gewaarschuwd dat daarvan weinig terecht zou komen. Delić zei overigens ook dat de bevolking al vanaf maart klaarstond om de enclave te verlaten, en voorts wees hij op de slechte leiding en organisatie van de 28e Divisie.⁸³⁹

De Bosnische regering trachtte volgens minister Muratović tot een analyse van de gebeurtenissen in de enclave te komen door tweemaal met de vijftien belangrijkste personen uit Srebrenica, uit kringen van ABiH-officieren, politie, politieke leiders en oppositie, de ge-

835 Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98.

836 Interview Rasim en Sead Delić, 16/04/98 en Rasim Delić, 21/04/99.

837 Interview Sead Delić, 10/03/99.

838 Interview Nadia Skokić (tolk SNE),

04/02/98.

839 MID, DIS97005661. Nota HMID aan de minister van Defensie, 10/11/97. De datum van het debat in het Bosnische parlement is niet vermeld.

beurtenissen te evalueren. Zij (en vooral de militaire- en politiecommandant en de leden van de *War Presidency*) hadden namelijk weten te ontsnappen uit de enclave. Ook SDA-politicus Ibran Mustafić nam deel aan de bijeenkomsten; hij viel in Bosnisch-Servische handen maar overleefde dat. Tijdens die bijeenkomsten kwamen zaken aan de orde als de reden van het falen van de verdediging van de enclave, wat de verwachtingen ten aanzien van luchtsteun waren, en wat de situatie was rond de compound in Potočari. Ook de tocht naar Tuzla kwam ter sprake: op tafel kwam te liggen waarom er geen andere route naar Tuzla was genomen, waarom een deel van de bevolking naar Žepa wilde, en hoe het kon dat dat lukte. Ook kwam aan de orde dat Bećirović vijanden in Srebrenica had, en dat er in de ABiH onderling was gevochten. Echte antwoorden op vragen kwamen er echter niet bij deze bijeenkomsten. Volgens minister Muratović bestonden er geen verslagen van deze ontmoetingen, en werden er geen conclusies bereikt.⁸⁴⁰

Visies van VN en NAVO

De UNPF-staf in Zagreb had weinig zicht op de werkelijke krachtsverhoudingen van de strijdende partijen rond Srebrenica. Men neigde er begin juni toe de getalsmatige kracht van de ABiH te onderschatten, en die van de VRS te overschatten. Wel waren de verschillen in aantallen zware wapens bij de strijdende partijen enorm, en in het voordeel van de Bosnische Serven. Wat echter opvalt in de verklaring die in Zagreb werd gegeven van de nederlaag van de ABiH is dat niet zozeer de militaire krachtsverhoudingen worden opgevoerd, maar veel eerder psychologische factoren. De Bosnisch-Servische artillerie, tanks, raketwerpers en mortieren konden gemakkelijk een doel vinden waartegen de ABiH geen verweer had. Die VRS-wapens misten hun invloed op het moreel en het weerstandsvermogen van militairen en burgers aan de kant van de Bosnische Moslims niet, zo was de analyse in Zagreb.

Dat de ABiH in staat was de enclave op eigen kracht te verdedigen, zoals Bosnische kringen wel geloofden (ministers als Sacirbey en Muratović en ook legercommandant Rasim Delić lieten zich in die zin uit, evenals generaal Budaković de chef-staf van het 2e Korps⁸⁴¹), bleek een fictie te zijn. De verdediging functioneerde niet zoals de ABiH-leiding had verwacht. De leiding liet zich, zoals uit de uitlatingen van Rasim Delić voor het Bosnische parlement bleek, in haar optimisme leiden door de wapens die in redelijke aantallen in het voorjaar van 1995 met achttien helikoptervluchten waren aangevoerd naar Žepa en vervolgens de enclave waren binnengesmokkeld. Daar werd echter slechts spaarzaam gebruik van gemaakt, mede omdat de ABiH niet wist hoe deze wapens te bedienen. Alhoewel de ongeveer zesduizend man sterke ABiH een groot tekort aan wapens had – niet meer dan eenderde bezat er een – was er aan munitie niet echt gebrek. Bij het uitbreken van de vijandelikheden beschikte de ABiH over 450.000 stuks patronen. De meeste munitie werd uiteindelijk niet gebruikt.⁸⁴²

Ook binnen de VN werden vraagtekens geplaatst bij het optreden van de ABiH. Ondersecretaris-generaal Annan en militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN, Van Kappen, vroegen zich eind september 1995 openlijk af waarom de drie- tot vierduizend

840 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

841 Generaal Budaković zei dit tegenover kolonel Brantz op 6 juli 1995, mits de ABiH de wapens uit het Weapon Collection Point terugkreeg. (NIOD. Coll. Brantz. Dagboek Brantz, versie augustus

1999).

842 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/98. Volgens Meholfjić was dit getal ook door ABiH-bevelhebber Rasim Delić naar buiten gebracht en was het zijns inziens correct.

lichtbepalende Moslims rond Srebrenica geen enkele rol hadden gespeeld. Zij legden Sacirbey die vraag voor, maar van hem kregen zij geen echte verklaring. Hij zei alleen dat er te weinig munitie en wapens waren, en vroeg zich retorisch af wat de ABiH dan nog had kunnen doen. Hij gaf de schuld voor het verlies van de enclave dan ook aan de VN.⁸⁴³

Ook NAVO-secretaris-generaal Claes had aan Sacirbey gevraagd waarom de ABiH-eenheden in Srebrenica zich niet beter hadden verdedigd. Deze had toen als antwoord op die vraag gewezen op de passiviteit van Dutchbat. Dat leidde bij Claes tot ongeloof.⁸⁴⁴

Janvier verkeerde in de veronderstelling dat de enclave een verdediging dertig dagen zou hebben kunnen volhouden. Het lijkt waarschijnlijk dat zij dat oordeel baseerde op de optimistische verwachtingen die de Bosnische Moslims zelf hadden. De Bosnische president Izetbegović dacht eveneens dat ze zich dertig dagen zouden kunnen verdedigen. Dat dat niet was gebeurd, kwam volgens hem door de psychische situatie en het moreel waarin de bevolking verkeerde: de Bosnische Serven voerden volgens de Bosnische president een krachtige en vijandige propagandacampagne. Zwakkelingen in de enclave namen de benen, en probeerden de rest over te halen dat ook te doen. Izetbegović zei wél geweten te hebben dat de enclave niet langer dan dertig dagen verdedigd kon worden. Daarop wees ook dat alle pogingen om een corridor tussen Tuzla en Srebrenica tot stand te brengen eerder waren mislukt, en de ABiH bezat niet genoeg militaire middelen om dat opnieuw te proberen. Als de internationale gemeenschap de VRS had gebombardeerd, dan waren volgens hem de ABiH-posities mogelijk wel houdbaar geweest. Maar dat gebeurde niet, en daardoor was een tragedie ontstaan, aldus Izetbegović.⁸⁴⁵

Politieke machinaties?

Izetbegović stelde dat de Bosnische regering nooit de bedoeling had gehad Srebrenica te willen opgeven. Hij voegde daar echter aan toe dat over het lot van de enclave allang was beschikt, in die zin dat deze onverdedigbaar was.⁸⁴⁶ Izetbegović gaf toe dat er besprekingen waren gevoerd over gebiedsruil waarbij Srebrenica was betrokken, maar deze hadden volgens hem nooit tot resultaat geleid.

Na de val van Srebrenica ontstond het gerucht de gebeurtenissen onderdeel waren van een *deal* om een konvoiroute door Vogošća (Bosnisch-Servisich gebied bij Sarajevo) te verkrijgen. De Bosnische regering had in deze cynische theorie veel te winnen bij de val van de enclave, en daarom zou een dergelijke overeenkomst deel zijn van een georkestreerde poging om het Westen in diskrediet te brengen, in een poging de steun van Islamitische landen te verkrijgen. Dat zou ook om die reden zijn geweest dat Orić niet naar Srebrenica was teruggekeerd en dat de zesduizend man ABiH nauwelijks verzet boden.⁸⁴⁷

Voor dergelijke veel gehoorde geruchten is geen grond. Het verhaal dat Izetbegović de bevolking van Srebrenica had ‘verkocht’ om Sarajevo te redden, circuleerde ook al vóór de

843 ABZ, DEU/ARA/05279. Code Biegman 860, 25/09/95. Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

844 DCBC nr. 778. Code Feith Navo 1049, 13/07/95.

845 Alija Izetbegović, *Govori, Pjisma, Intervjuji* '95, p. 86 (interview 05/08/95) en p. 107 (interview 13/08/95).

846 Alija Izetbegović, *Govori, Pjisma, Intervjuji*

'95, p. 86 (interview 05/08/95) en p. 107 (interview 13/08/95).

847 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO HQ SNE, 'Postscript to Srebrenica', 26/07/95, MIO.SREB.002. Secret. Ook SDP-lid Zlatko Dukić zou deze mening zijn toegedaan (<http://serbianlinks.freehosting.net/srebrenica>, geraadpleegd 29/04/99).

val van de enclave.⁸⁴⁸ Dergelijke geruchten zijn alleen al onwaarschijnlijk omdat het opgeven van Srebrenica niet alleen medewerking aan etnische zuiveringen zou hebben betekend, maar ook de Bosnische regering zou hebben beroofd van een bruikbare pion in de propagandaoorlog.

Er is ook geen spoor van bewijs voor deze complottheorieën te vinden, politiek noch militair. Izetbegović bracht tegen deze theorieën in dat de Bosnische regering geen wapens en artsen naar Srebrenica had gestuurd als zij van plan was geweest de stad te verlaten.⁸⁴⁹ Maar waar de bewoners van de enclave geen rekening mee hielden was dat Srebrenica en ook Žepa geen prioriteit hadden in het Bosnische krachtenspel. Vrijwel alle aandacht ging uit naar Sarajevo. Binnen het 2e Korps was meermalen de vraag gesteld waarop de aandacht moest worden geconcentreerd: de Posavina-corridor bij Brčko (de smalle corridor die het westelijke en oostelijke deel van de Republika Srpska met elkaar verbond) of Srebrenica. Steeds was het antwoord geweest: de Posavina-corridor.⁸⁵⁰ Wel zou in mei 1995 tijdens een commandantenvergadering in Centraal-Bosnië, waar ook Izetbegović en andere politieke leiders aanwezig waren, als voornaamste Srebrenica probleem zijn bediscussieerd. De commandant van het 2e Korps, Sead Delić, gaf daar een briefing waarin hij de situatie beter zou hebben voorgesteld dan zij in werkelijkheid was: er was volgens hem genoeg munitie om een aanval ten minste tien dagen te weerstaan en er vlogen regelmatig helikopters naar Srebrenica. Dat zou de reden zijn geweest waarom Izetbegović en legercommandant Rasim Delić dachten dat er geen problemen waren.⁸⁵¹

Minister Muratović legde de schuld eveneens goeddeels bij een gebrek aan vechtlust. Zijn idee was dat wanneer de VRS werd aangevallen, dit leger wel zouden stoppen. Een andere reden waarom de verdediging zo snel ineensloot, zou zijn geweest dat ook de ABiH-verdedigers luchtsteun verwachtten.⁸⁵²

Voormalig ABiH-legercommandant en oppositiepoliticus Halilović vond dat president Izetbegović en premier Silajdžić meer hadden kunnen doen om Srebrenica te redden, door de enclave hoger op de agenda te houden en de enclave nog meer te versterken. Er hadden volgens hem meer wapens en munitie naar Srebrenica kunnen worden gezonden. Er waren 12.000 man die konden vechten, van wie niet meer dan 4.000 waren bewapend. Er was simpelweg geen goede verdediging gevoerd. De VRS had volgens Halilović met vijfhonderd, misschien zelfs maar driehonderd, man de stad kunnen innemen. Een ander punt dat hij aanvoerde was dat pogingen om het beleg van Sarajevo te doorbreken alleen hadden mogen worden ondernomen wanneer Srebrenica en Žepa veilig waren geweest. In plaats daarvan waren soldaten uit Žepa en Srebrenica gezonden om een afleidingsaanval op de VRS uit te voeren, wat voor Mladić een gemakkelijk excuus vormde om de enclave aan te vallen.⁸⁵³

De betekenis van de organisatie van de ABiH

Van de werkelijke situatie in de enclave zeiden politieke en militaire leiders door de gebrekkige communicatie niet altijd even goed op de hoogte te zijn geweest. ABiH-bevelhebber

848 ICTY (IT-98-33) D66/a, D61/a. ABiH Command of 28th Division (Asst Commander for Morale Captain Nijaz Masić) to the Command of 2nd Corps Morale Department, 30/06/95, No. 04-113/95; ABiH 285 IBlbr, 23/06/95, No. 08-21-208/95.

849 Interview David Harland met president Izetbegović, 16/07/99.

850 Interview Andjelko Makar, 12/06/00.

851 Interview Isnam Taljić, 18/05/99.

852 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

853 Interview Sefer Halilović, 17/04/98.

Rasim Delić zei dat het een probleem was geweest om aan de weet te komen hoe de situatie in Srebrenica werkelijk was, en in het bijzonder hoe de interne verhoudingen in de enclave precies lagen: ‘De psychologische situatie en het peil van het moreel waren totaal onduidelijk.’ Daarnaast wees hij erop dat de bevolking leefde onder de propagandadruk van de Bosnische Serven die opriepen om de enclave over te geven. Delić erkende dat dit ertoe had geleid dat ‘individuen’ de enclave verlieten en naar Tuzla vertrokken.⁸⁵⁴

De commandant van het 2e Korps van de ABiH in Tuzla, Sead Delić, zei eveneens dat hij niet had geweten hoe de ABiH in Srebrenica precies was georganiseerd en hoe de bevelsketen functioneerde. Dat was alleen op papier bekend: dan was het zo dat in de enclave lokale groepen waren gekoppeld aan brigades. Al deze brigades stonden onder commando van de divisie, die weer onder bevel van het 2e Korps stond. Ook de Žepa-brigade behoorde tot de divisie. ‘Maar ze konden natuurlijk onafhankelijk optreden, al naar gelang de omstandigheden’, aldus Delić. De lokale commandanten spraken elkaar volgens hem echter nooit, en communicatie van persoon tot persoon was onmogelijk omdat er alleen via *encrypted radio* werd gecommuniceerd. Hij moest veel informatie over Srebrenica krijgen via VN-kanalen; de *Civil Affairs Officer* van *Sector North East* in Tuzla, de Amerikaan Ken Biser, was volgens Delić daarbij de belangrijkste bron van informatie geweest.⁸⁵⁵

Deze visie van Sead Delić was naar het oordeel van de Bosnische journalist en auteur Hodžić te defensief. Verhalen over eigenmachtige *warlords* vormden volgens hem een gemakkelijk excuus, maar dat gold alleen voor het begin van de oorlog. In 1995 bestonden er volgens Hodžić wel degelijk commandolijnen en goede radioverbindingen.⁸⁵⁶ Ook Rasim Delić logenstrafte de visie van Sead Delić in zijn rapport voor het parlement, door te zeggen dat er voortdurend contact met Srebrenica was en dat ook Orić vanuit Tuzla dagelijks in contact stond met Bećirović. Wel voegde Rasim Delić daar als kritiek aan toe dat als Orić werkelijk invloed op het verloop van de gevechten in juli had willen uitoefenen, hij dan wel eerst een goed commandosysteem had moeten opbouwen. De bevelvoering over de Moslim-eenheden bleek tijdens de VRS-aanval inderdaad een van de zwakke punten in het optreden van de ABiH te zijn, aldus de ABiH-bevelhebber.⁸⁵⁷

Duidelijk is dat er weinig animo meer was bij ABiH en bevolking om te gaan vechten.⁸⁵⁸ De bevolking had het geloof in welke redding van de enclave dan ook zo goed als verloren, mede omdat er weinig belangstelling van buiten voor de enclave was. Kritiek op de ABiH uitoefenen, in de zin dat er beter verdedigd had kunnen of moeten worden, was naar de mening van Bećirović dan ook wel wat gemakkelijk.⁸⁵⁹

Wordt de blik gericht op de organisatie van de verschillende onderdelen van de ABiH in de enclave, dan valt op dat tussen de territoriaal georganiseerde brigades van dit leger grote verschillen in moreel bestonden. Het is echter moeilijk om zicht te krijgen op de militaire prestaties van de lokaal georganiseerde afzonderlijke ABiH-brigades en bataljons. De brigade van Dudić (in het zuidoosten van de enclave) bevond zich op de voornaamste aanvalsas van de VRS, maar zou over de minste wapens hebben beschikt. Er waren geen pogingen

854 Interview Rasim Delić, Sarajevo 21/04/98.

855 Interview Rasim Delić en Sead Delić, Sarajevo, 16/04/98 en Rasim Delić, Sarajevo, 21/04/98.

856 Interview Sefko Hodžić, Sarajevo, 24/05/99.

857 MID, DIS97005661. Nota HMID aan de

minister van Defensie, 10/11/97.

858 Interview Igor Rajner, 06/08/97.

859 Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98.

gedaan om deze brigade te versterken met de brigade van Mandžić, die opereerde in het noorden van de enclave, waar vrijwel geen gevechten plaatshadden.

De meeste wapens zouden zich bij de Sućeska-brigade in het zuiden hebben bevonden maar ook die was nauwelijks bij de gevechten betrokken.⁸⁶⁰ Deze zo geduchte 28te Brigade van Tursunović (opererend in het zuidwesten van de enclave) zou in de laatste fase van de strijd niet meer het vuur op de VRS hebben geopend, alhoewel daartoe wel mogelijkheden zouden zijn geweest. De brigade zou de bevolking niet hebben willen schaden door aanleiding tot wraak te geven. Er werd wel gesuggereerd om VN'ers te vermoorden, teneinde de NAVO in actie te krijgen. De meesten voelden daar echter niet voor.⁸⁶¹

Tursunović genoot in de enclave meer respect dan zijn commandant, Bećirović, en werd soms zelfs een betere commandant geacht dan Orić. Hij was een wat oudere man, van wie het een publiek geheim was dat hij de adviseur was van Orić en dat deze alles met hem overlegde.⁸⁶² Tursunović bestierde vanuit Sućeska een goede eenheid. Hij beschikte over een degelijk hoofdkwartier, stond open voor initiatieven en de discipline in zijn eenheid was goed. Dat gold ook de humanitaire situatie in zijn gebied.

In Zeleni Jadar, op de aanvalsas van de VRS, waar Dudić commandant was, was de situatie slechter. In dit gebied, waar in het *Swedish Shelter Project* zo'n vierduizend vluchtelingen waren gehuisvest, had SDA-politicus Mustafić veel invloed onder de bevolking daar, en er bevonden zich nogal wat van zijn aanhangers.⁸⁶³ De bevolking hier bestond uit vluchtelingen die als 'dorpelingen' werden gezien: zij waren niet uit Srebrenica zelf afkomstig, maar uit de omliggende dorpen. Zij waren daarom minder betrokken en gemotiveerd om Srebrenica te verdedigen. Zij sloegen al bij het begin van de aanval massaal op de vlucht, waarmee de negatieve spiraal in het moreel van de bevolking in gang werd gezet.

Tursunović stond in zijn gebied niet toe dat Mustafić daar politiek actief werd. De gedachte was dan ook al gauw dat als Tursunović zich in de zuidoostelijke sector had bevonden, de verdediging daar beter zou zijn gevoerd. De brigadecommandant in dat gebied, Dudić, werd wel als een goed commandant gezien, maar zijn soldaten zouden Mustafić hebben gesteund, hetgeen bepaald niet geholpen zou hebben in de strijd.⁸⁶⁴ In dit hoofdstuk is echter gebleken dat naarmate de strijd daar vorderde, Dudić meer moeite kreeg zijn manschappen onder controle te houden. Omdat het zwaartepunt van de gevechten nu juist in die hoek van de enclave lagen, lijken militair-psychologische factoren een betere verklaring te vormen dan politieke.

Toch dichtte ook Bećirović een nogal destructieve invloed toe Mustafić. Deze was in 1992 de voornaamste autoriteit in Srebrenica geweest, bevond zich aan het begin van de oorlog in Sarajevo en probeerde na een miraculeuze terugkeer in de enclave weer zoveel mogelijk van zijn oude autoriteit te verwerven.⁸⁶⁵ Hij claimde op formele gronden als gekozen volksver-

860 Interview Hakija Mehlojić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

861 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

862 Interview Damir Skaler, 17/05/99.

863 Ibran Mustafić werd met de nodige scepsis gezien omdat hij eerder Srebrenica had verlaten. Ook het feit dat hij later alleen door de bergen terugkeerde was verdacht, omdat het bijzonder moeilijk was. Toen hij terugkeerde had een andere SDA-groepering (voornamelijk gerecruteerd uit de

dorpen) de macht overgenomen. Toen begonnen ook conflicten tussen Orić en Mustafić. Mustafić was de enige die Srebrenica overleefde en er waren geruchten dat hij Karadžić of Krajisnik via de radio had gevraagd hem te sparen. (Interview Mehmed Pargan, journalist Slobodna Bosna, 15/06/98 en 16/06/98).

864 Interview Hakija Mehlojić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

865 Interview met Ramiz Bećirović, 18/04/98.

tegenwoordiger een positie. Hij had volgens Bećirović ‘misschien wel de goede ideeën, maar het was daarvoor niet de juiste tijd’. De bevolking kon het weinig schelen dat hij de enige gekozen volksvertegenwoordiger was: bestrijding van de Bosnische Serven had prioriteit. Bij sommigen bestond het idee dat hij zich in het begin van de oorlog uit de voeten had gemaakt en pas terugkwam op het moment dat de situatie gestabiliseerd was. Hij arriveerde in de enclave via Žepa, en begon meteen de SDA te organiseren. Het zou daarbij niet moeilijk geweest zijn om mensen die in behoeftige omstandigheden verkeerden voor zich te winnen. Het feit dat er onvoldoende voedsel was, maakte het Mustafić gemakkelijk. Hij wees de bevolking erop dat de *Opština* haar beroofde en hulpgoederen stal. Dat veroorzaakte tweespalt onder de bevolking.

Al viel het moeilijk te zeggen wat Mustafić’ rol in de enclave nu precies was. De heersende mening was dat hij chaos veroorzaakte en de enclave verzwakte, zo oordeelden twee VN-tolken.⁸⁶⁶ Er werd tweemaal een aanslag op hem gepleegd, waarvan eenmaal met behulp van een antitankkraket. Wie daar achter zat werd nooit duidelijk. Beide aanvallen hadden ’s nachts plaats, er waren geen getuigen en politieonderzoek leidde niet tot resultaat. Orić werd hier wel eens van verdacht, maar tijdens de tweede aanslag was hij niet meer in de enclave.⁸⁶⁷ (Zie verder voor de rol van Mustafić: deel II, hoofdstuk 7: ‘De situatie in de enclave onder Dutchbat’.)

Orić was in de ogen van velen de enige die er in Srebrenica toe deed. De bevolking zag hem als een levende legende. Veel mensen voelden zich dan ook verraden toen Orić in april de enclave verliet. De heersende gedachte was dat als hij in juli in de enclave was geweest, hij zeker een of andere vorm van weerstand had weten te organiseren.⁸⁶⁸ Bećirović was meer een stafofficier dan een troepencommandant, en had weinig controle over wat er gaande was. Er werd op die manier veel aan de lokale commandanten overgelaten.⁸⁶⁹ Zo zei de journalist Hodžić een bericht te hebben gezien over Bećirović als waarnemend commandant van de 28e Divisie aan het 2e Korps van de ABiH, waarin stond dat hij niet in staat was de hem opgedragen bevelen uit te voeren, aangezien in Orić’ afwezigheid de manschappen niet bereid waren naar hem te luisteren.⁸⁷⁰ Bećirović was een andere persoonlijkheid; hij was niet zo’n gerespecteerd figuur als Orić, en fysiek niet zo imponerend. Hij was officier geweest in de JNA en maakte sedert 15 april 1992 deel uit van de territoriale defensie. Hij was intellectueler en meer politiek ingesteld dan Orić, voerde namens de ABiH het woord in de vergaderingen van de *Opština* (Orić liet daar meestal verstek gaan), trad als woordvoerder op en onderhandelde met Dutchbat.⁸⁷¹

Bećirović werd in kringen van de *Opština* gezien als ‘nothing special’ en als een minder capabele leider.⁸⁷² Ook in kringen van de bevolking werd achteraf wel gezegd dat hij een slechte commandant en beneden de maat was geweest.⁸⁷³ VN-tolken hoorden gewone soldaten kritisch over hem spreken: hij was gretig geweest bij het accepteren van de post van waarnemend commandant, maar anderen zouden mogelijk geschikter zijn geweest. Het probleem daarbij was dat de meeste brigadecommandanten een soort tribale leiders waren,

866 Interview Muhamed Duraković en Vahid Hodžić, 20/04/98.

867 Interview met Ramiz Bećirović, 18/04/98.

868 Interview Igor Rajner, 06/08/97.

869 Interview Sadik Vilić, Vogosca, 06/02/98 en 15/04/98.

870 Interview Sefko Hodžić, 24/05/99.

871 Interview Igor Rajner, 06/08/97; ABiH Tuzla, 2e Korps, zonder nr. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerder statement van 11/08/95.

872 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/98, 19/04/98 en 21/05/99.

873 Interview Damir Skaler, 17/05/99.

die weinig hun hoofd gebruikten en soms domme dingen deden. Bećirović was althans voor niemand een bedreiging.⁸⁷⁴ Tursunović zou over hem hebben gezegd dat hij de ABiH wel aanspoorde om zich te verdedigen, maar niet om zelf het initiatief te nemen tot tegenaanvallen.⁸⁷⁵

Bećirović wees erop dat toen de aanval begon, het merendeel van de niet-oorspronkelijke bevolking zich gereed maakte voor een vlucht naar Tuzla. De nog aanwezige oorspronkelijke bewoners volgden dat voorbeeld. Het was slechts een minderheid geweest die werkelijk voor het behoud van de enclave had willen vechten, oordeelde Bećirović.⁸⁷⁶ Daarnaast waren er te weinig middelen en te weinig wapens om het gevecht in het voordeel van de ABiH te beslechten. Het moreel was niet erg hoog meer en overleven leek belangrijker. Zelfs als Orić in de enclave aanwezig was geweest, dan had dat weinig verschil meer gemaakt.⁸⁷⁷

Niet uit het oog mag evenwel worden verloren dat Bećirović ten tijde van de val fysiek soms nauwelijks in staat was leiding te geven. Op 7 mei 1995 raakte hij zwaar gewond bij een hellicrash, waardoor hij tot 7 juni het bed moest houden. Hij leed nog lang daarna aan de gevolgen en moest nog lang door twee man worden ondersteund.⁸⁷⁸ Rond 6 juli zou hij ziek zijn geweest en niet in zijn staat zijn geweest leiding te geven.⁸⁷⁹

Ook UNMO's schreven de geringe weerstand van de ABiH toe aan een gebrek aan leiderschap en verwarring over de vraag wie de leiding had. Bećirović probeerde weliswaar leiding te geven, maar zijn orders zouden anders zijn geweest dan de troepen verwachtten, wat weer bijdroeg tot de verwarring. De ABiH-soldaten raakten bovendien vermoeid, omdat zij van de ene naar de andere kant van de enclave werden gestuurd. Er was daarbij niet de beschikking over transportmiddelen, en de grote warmte droeg al evenmin aan de prestaties bij.⁸⁸⁰ De door Dutchbat gerapporteerde betrekkelijk grote groepen gewapende mannen die zich in het centrum nabij het PTT-gebouw ophielden, leken een bevestiging te zijn van het gebrek aan leiderschap en het voeren van een doelgerichte verdediging. Een uitbraak richting Tuzla begon ook al vóór 11 juli, al leken de aantallen toen nog beperkt en wees op een ingezakt moreel.⁸⁸¹

Over de termijn van dertig dagen dat een verdediging stand had kunnen houden, zoals de Bosnische regering in Sarajevo geloofde, dachten de leiders in Srebrenica anders. De *War President* van de *Opština*, Suljić, achtte dit niet realistisch. Er was volgens hem voor slechts enkele dagen voedsel. Bećirović oordeelde dat de leiders in Sarajevo de lokale situatie nauwelijks kenden. Politici, uitgenodigd om naar Srebrenica te komen, waren nooit gekomen.⁸⁸²

Ook 2e-Korpscommandant Sead Delić vond de bewering dat de verdediging dertig dagen kon worden volgehouden, niet kloppen. Hij zag daarin een politieke verklaring, maar het 2e Korps wist wel beter: er waren volgens haar commandant slechts twintig patronen per soldaat (dat was overigens onjuist, want met de heimelijke wapentransporten in mei 1995 waren alleen al een kleine honderd patronen per militair de enclave binnengesmokkeld). Misschien had de verdediging verlengd kunnen worden tot tien tot vijftien dagen, maar

874 Interview Muhamed Duraković en Vahid Hodžić, 20/04/98.

875 Interview Muhamed Duraković en Vahid Hodžić, 20/04/98.

876 Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en 05/02/98.

877 Interview Ibrahim Bećirović, 05/08/97.

878 Interview Ramiz Bećirović, 02/02/98 en

05/02/98.

879 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

880 Vertrouwelijke Collectie (4). Debrief of UNMO's from the Srebrenica enclave, 23/07/95.

881 Interview Emir Suljagić, 23/11/97.

882 Interviews Osman Suljić en Ramiz Bećirović, 04/03/98 en 02/02/98 en 05/02/98.

gezien de kracht van de VRS was dit niet waarschijnlijk geweest. Srebrenica viel militair gezien niet te verdedigen, aldus Delić.⁸⁸³

Politiechef Meholjić daarentegen geloofde dat de verdediging langer had kunnen standhouden. Hij zag de periode van dertig dagen niet zozeer als onjuist, maar volgens hem was het probleem dat de ABiH was uitgehold. De mannen wilden niet meer vechten en er waren in de enclave veel onregelmatigheden geweest die hadden bijgedragen aan de afname van het moreel. Niemand kon iemand nog wat opdragen toen het er op aankwam. De paniek onder de bevolking vernietigde het laatste restje moreel.⁸⁸⁴

Naar het oordeel van de commandant van de 283e Brigade in het noorden, Mandžić, zou het misschien mogelijk zijn geweest om de strijd enkele dagen langer vol te houden, maar dat zou slechts een psychologisch effect hebben gehad. Dan was het misschien echter niet meer mogelijk geweest naar Tuzla te trekken, omdat de munitievoorraad dan zou zijn uitgeput. De ABiH had op de NAVO gerekend om de enclave overeind te houden. De bevolking was volledig uitgeput door gebrek aan voedsel. Men leefde al jarenlang gescheiden van Tuzla, en zonder een goede informatievoorziening vanuit vanuit die stad waren weinig instructies gekomen.⁸⁸⁵

Er was in de ABiH veel ruzie geweest en weinig coördinatie. De 28e divisie in Srebrenica zou tijdens de val van de enclave de beste wapens van de gehele ABiH gehad hebben, maar het moreel om ermee te vechten ontbrak. De divisie was volstrekt gevechtsmoe, aldus *War President* van de *Opština* Suljić. De belegering had volgens hem te lang geduurd, waardoor de bevolking was uitgeput.⁸⁸⁶ In de *Opština* was een beloningsstelsel bedacht: voor elke afgeschoten tank zou 10.000 DM en voor elke gevangen VRS-soldaat 15.000 DM worden betaald. Het uitloven van beloningen kon het tij van een teruglopend moreel echter niet meer keren.⁸⁸⁷

De meningen waarom de verdediging van de enclave zo weinig succesvol was verlopen varieerden dus. Beschuldigende vingers werden zowel naar de ABiH als naar Dutchbat uitgestoken. ABiH-bevelhebber Rasim Delić meende – in tegenstelling tot zijn ondergeschikte Sead Delić – dat Dutchbat de enclave wel had kunnen verdedigen.⁸⁸⁸ Er bestond bij de ABiH ook onenigheid over de te volgen tactiek bij een VRS-aanval. De verantwoordelijke officieren van de ABiH hadden volgens Rasim Delić meer kunnen doen: ‘Ik denk, wanneer ik het vergelijk met wat in Brčko gebeurde, dat als er twee tanks vernietigd waren, de aanval gestopt zou zijn. In Brčko waren twee zelfmoordaanvallen op VRS-tanks uitgevoerd. Bij hun tocht naar Tuzla en hun doorbraak door verscheidene Servische linies lieten ze zien dat ze best tot iets in staat waren’, aldus de ABiH-bevelhebber.⁸⁸⁹

Pogingen van de ABiH om Dutchbat aan zijn zijde te krijgen

In hoeverre in Srebrenica gedachten leefden om doelbewust te pogen UNPROFOR het gevecht tegen de VRS te laten voeren, valt niet met zekerheid te zeggen. Incidenteel scheen die gedachte wel een rol te spelen.

883 Interview Sead Delić, 10/03/99. Delić zei dat het getal van dertig dagen door minister Hasan Muratović was geuit, maar, zo voegde hij daar aan toe, het was een oordeel van een lid van het Bosnische kabinet en niet van een militair.

884 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

885 Interview Smail Mandžić, 18/05/99.

886 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

887 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

888 Interview Rasim Delić, 21/04/98.

889 Interview Rasim Delić en Sead Delić, 16/04/98 en Rasim Delić, 21/04/98.

War President Suljić en ook de ABiH-commandant in de enclave Bećirović deden echter uitspraken die op terughoudendheid wezen, uit vrees dat UNPROFOR anders niet zou interveniëren. Dat bleek ook uit de weigering het *Weapon Collection Point* leeg te halen, uit angst dat daarmee gezegd zou kunnen worden dat de ABiH zelf de verdediging ter hand kon nemen en UNPROFOR zich afzijdig kon houden. Logischer dan de wapens uit het *Weapon Collection Point* terug te halen was, naar de mening van 2e-Korps-commandant Sead Delić, geweest om de wapens van Dutchbat af te nemen. Ook dat deed de ABiH echter niet omdat er *Close Air Support* werd verwacht. Dat Orić ooit had gesteld dat de ABiH Srebrenica zou kunnen verdedigen als men de wapens van Dutchbat te pakken kreeg, was Sead Delić onbekend.⁸⁹⁰ Instructies om Dutchbat de wapens af te nemen waren overigens wel gegeven (zie hierover paragraaf 8).⁸⁹¹

Er bestond bij Delić überhaupt weinig vertrouwen in samenwerking met de VN. Hij had er ook geen vertrouwen in dat UNPROFOR Srebrenica zou verdedigen. Naar zijn oordeel was te vaak gebleken dat de VN niet bereid was om het gevecht aan te gaan. Hij moest toegeven dat hun rol *peacekeeping* was, maar ‘de internationale gemeenschap had moeten en kunnen ingrijpen. Maar de VN was meer bezorgd om één eigen soldaat dan om vijfduizend burgers,’ zo liet Sead Delić de NIOD-interviewers weten.⁸⁹²

Ook Bećirović kon over de inspanningen van de VN, Dutchbat en in het bijzonder Karremans, slechts concluderen dat zij voornamelijk handelden om hun eigen levens te redden en niet handelden in de geest van de missie die was opgedragen: ‘zij zetten zich niet in tegen de VRS en dingen de confrontatie met hen uit de weg, zelfs verbaal.’⁸⁹³ Dutchbat had volgens *War President* Suljić ook te gemakkelijk OP’s en YPR’s opgegeven. Daardoor was naar zijn mening alle vertrouwen in Dutchbat verloren gegaan.⁸⁹⁴ Sead Delić vond ook dat Karremans te laat om luchtsteun had gevraagd. De VRS nam vervolgens de *zona smrti* in die bestemd was voor de luchtaanvallen, en zou er zeker van zijn geweest dat de internationale gemeenschap niet zou reageren. Er zou zelfs bewijs voor samenwerking tussen Dutchbat en de VRS, aldus Delić: ‘we hebben meer pijnlijke informatie over het optreden van Dutchbat.’ Hij kon deze bewering evenwel niet onderbouwen.⁸⁹⁵

Dutchbat was een gemakkelijke kop van jut om de frustraties over het verlies van de enclave op af te reageren. Bewoners waren vooral geneigd de schuld voor het verlies van de enclave bij Dutchbat te leggen, en niet bij de eigen militairen. Het bataljon was voor hen immers de representant van de internationale gemeenschap die had toegezegd de *Safe Area* te gaan beschermen. Dat er een verschil bestond tussen verdedigen en het afschrikken van een aanval in een beperkt mandaat met beperkte middelen, waren subtiliteiten die aan mensen in de omstandigheden in Srebrenica van voor en vooral na 11 juli verkeerden, niet waren besteed. In de hogere sociale strata werd daar overigens anders over geoordeeld, al was ook dat vaak niet zonder een ondertoon van kritiek.

Generaal Sead Delić zei daarentegen dat het bij het 2e Korps bekend was dat de gevechtskracht van Dutchbat beperkt was.⁸⁹⁶ Dat was voor anderen reden om de schuld voor het

890 Interview Sead Delić, 10/03/99.

891 Sefko Hodžić, *Otprecaceni koverat*, p. 250-3.

892 Interview Rasim Delić en Sead Delić, 16/04/98 en Rasim Delić, 21/04/98.

893 ABiH Tuzla. 2e Korps, zonder nr. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956),

16/04/98, gebaseerd op een eerder statement van 11/08/95.

894 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

895 Interview Rasim Delić en Sead Delić, 16/04/98 en Rasim Delić, 21/04/98.

896 Interview Sead Delić, 10/03/99.

verlies van de enclave niet bij Dutchbat te leggen. *War President* Suljić was ervan overtuigd dat een bataljon absoluut onvoldoende was om de enclave te verdedigen.⁸⁹⁷ Minister Muratović legde de schuld voor de val van de enclave evenmin bij Dutchbat. Zijns inziens had het bataljon niet de kracht de aanval te stoppen. Tot een volledige analyse van hun optreden achtte hij zich niet in staat, maar hij wees er wel op dat de Dutchbatters op het punt stonden naar huis te gaan, en daarom ‘not so willing to do their jobs’ waren. Volgens hem waren er ook bij Dutchbat problemen van psychologische aard geweest.⁸⁹⁸

De mededeling van Karremans dat er *air strikes* zouden komen, haalde eerder het laatste restje fut uit de verdediging van de ABiH dan dat dit een oppepper voor het moreel betekende. Er kwam er een einde aan plannen de VRS verder te belagen. De ABiH wachtte net als Dutchbat op de luchtaanvallen. Toen er ten lange leste luchtsteun (maar geen luchtaanval) kwam, was deze militair van geen betekenis meer, en bezegelde hij slechts het lot van de enclave. De *Opština* voelde zich daardoor door Karremans in de steek gelaten en verraden. Toezeggingen waren niet waargemaakt. Sommigen in kringen van de *Opština* hadden hem zelfs wel willen vermoorden. ‘Waarom zei hij dergelijke dingen terwijl hij dat niet waar kon maken’, zo vroegen velen zich af, al bestond het besef dat Karremans door zijn VN-superieuren kon zijn misleid. De *Opština* wist dat Dutchbat niet sterk genoeg was om de enclave te verdedigen, maar had gelooft dat het bij een aanval om hulp zou vragen. Tot begin juni 1995 was de relatie met Dutchbat goed geweest, maar nadat de VRS OP-E had opgerold, zou er volgens de ABiH bij Dutchbat meer begrip voor de Bosnische Serven zijn ontstaan. Het leek er in ogen van de Bosnische Moslims op dat Dutchbat meer zorg had over het eigen personeel dan voor de bevolking.⁸⁹⁹

Stap voor stap nam de VRS OP’s in, en toen er geen reactie kwam van UNPROFOR gingen de Serven verder. Het lot van de enclave was bezegeld nadat de VRS soldaten van Dutchbat als gijzelaar in handen had.⁹⁰⁰ Dat Dutchbatters in handen vielen (of bewust liepen) van de Bosnische Serven, bezegelde het lot van de enclave en de bevolking, aldus Dutchbat-tolk Suljagić.⁹⁰¹

897 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

898 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

899 Interview Dzemaludin Bećirević en Sefket

Hafizović, 21/10/97.

900 Gesprek met majoor Sefko Tihic, 08/03/99.

901 Interview Emir Suljagić, 23/11/97.

HOOFDSTUK 7

6 tot 11 juli 1995 – visies achteraf

1. Het DCBC en de KL Crisisstaf

Binnen het ministerie van Defensie werden de verrichtingen van Dutchbat op twee plaatsen in Den Haag nauwlettend gevolgd: op het Defensie Crisisbeheersingscentrum (DCBC), ressorterend onder de Defensiestaf bij de Centrale Organisatie van het ministerie van Defensie, en de Crisisstaf van de Koninklijke Landmacht (KL Crisisstaf). Het DCBC bevond zich in een bunker onder het Haagse ministerie van Defensie aan het Plein en de KL Crisisstaf was gehuisvest in de Julianakazerne.

In later jaren betrokken beide andere locaties die aanzienlijk beter waren geoutilleerd. Organisatie en infrastructuur van de Haagse bunker onder het Plein waren destijds gebrekkig. Al het in- en uitgaande berichtenverkeer hoorde via het zogeheten ‘hoofd dienstploeg’ te lopen, maar in de praktijk leverde dat problemen op: er stond een groot aantal telefoons met onafhankelijke lijnen die niet op een centrale waren aangesloten. De aanwezigen in het DCBC maakten druk gebruik van die telefoons: van de minister tot de medewerkers van de Directie Voorlichting en van de secretaris-generaal tot de chef-defensiestaf. Het was voor een hoofd dienstploeg onmogelijk om al die gesprekken vast te leggen, en, als dat al gebeurde, ging dat vaak niet verder dan te registreren wie met wie sprak. Van verslaglegging van de inhoud van die gesprekken was dus nauwelijks sprake. Slechts enkele telefoons waren voorzien van een opname-apparaat, en de bedoeling daarvan ging niet verder dan het bieden van de mogelijkheid om gesprekken terug te luisteren en eventueel notities te maken. De banden werden niet uitgewerkt en niet bewaard. Dat laatste was overigens evenmin het geval bij de KL Crisisstaf.

Er was in de praktijk (niet formeel) een taakverdeling tussen DCBC en KL Crisisstaf: de KL Crisisstaf hield zich voornamelijk bezig met personele en materiële aangelegenheden van Dutchbat en met de informatie van en aan het thuisfront. Het DCBC op zijn beurt informeerde de politieke leiding en onderhield contacten met de militaire leiding in Sarajevo en Zagreb, met de NAVO, en met de vertegenwoordigingen van het buitenland in Nederland. Om die reden deed de KL Crisisstaf met Zagreb vrijwel geen en met Sarajevo weinig zaken, en onderhield het DCBC juist weer zo goed als geen contact met Dutchbat; zo was de situatie tot de julidagen.

Contacten met Dutchbat waren primair een zaak van de KL Crisisstaf. Deze onderhield ook de contacten met de Nederlandse Contingentscommandant in Bosnië (kolonel Verschraegen). Ten tijde van de val van Srebrenica kwam het echter tot een tijdelijke aanpassing van deze functionele lijnen: het was niet langer werkbaar om de Nederlandse Contingentscommandant, die zich in het veraf gelegen Busovača bevond, als aanspreekpunt voor Den Haag te laten optreden, omdat hij zich te ver van het centrum van de macht bevond. In zijn plaats fungeerde, op voorstel van chef-defensiestaf Van den Breemen, generaal Nicolai in Sarajevo als de Nederlandse Contingentscommandant: die had beter zicht op de ontwikkelingen. Hij werd dat pas formeel in de julidagen, na overleg met Gobilliard als waarnemend

commandant van UNPROFOR. Wel leek Nicolai in de praktijk al langer die functie te hebben: in een lijst van ‘National Contingent Commanders’ van juni kwam hij al als zodanig voor.¹

Zo was in Sarajevo Nicolai het aanspreekpunt voor het DCBC. In Zagreb had generaal Kolsteren die functie. Vanuit *Sector North East* in Tuzla informeerde kolonel Brantz ten tijde van de val zowel de KL Crisisstaf als het DCBC. Contacten vanuit het DCBC met Brantz waren evenwel spaarzaam.

Verhoudingen tussen DCBC en KL Crisisstaf

De afspraak over de aansturing van vredesoperaties was dat het meest betrokken krijgsmachtdeel van de drie – in dit geval de Koninklijke Landmacht – de aansturing van een vredesoperatie verzorgde. Naarmate de zaken in Srebrenica spannender werden, begon echter ook het DCBC zich onder de politieke druk van het moment steeds meer met de uitvoering van de operatie te bemoeien, en werden de scheidslijnen tussen de taken van het DCBC en die van de KL Crisisstaf vaag.²

De verhoudingen tussen DCBC en KL Crisisstaf waren in de julidagen niet optimaal. Dat was op twee oorzaken terug te voeren: de omstandigheden in die dagen, maar ook het feit dat destijds de verhoudingen niet formeel waren geregeld. In de praktijk liepen deze oorzaken door elkaar: omdat door de omstandigheden de rol van het DCBC gaandeweg groter werd, vatte de Koninklijke Landmacht dat al gauw als grotere bemoeizucht op. De gemaakte pragmatische afspraken, waarbij het DCBC de contacten met Zagreb en Sarajevo zou onderhouden en de KL Crisisstaf die met Brantz en Karremans, werkten in de praktijk nauwelijks. Een complicerende factor was dat Brantz nogal eens met het DCBC belde, waardoor het soms ook naar hém belde:³ Brantz was een belangrijke spil in de informatievoorziening naar Nederland over het wel en wee van Dutchbat in de julidagen. In één geval leidden telefoontjes tussen Brantz en het DCBC tot storende misverstanden over de aantallen Dutchbatters die de VRS vasthield.⁴

Het DCBC had echter een meer centrale en invloedrijke positie vanwege de nabijheid van de minister, waardoor zijn invloed in de julidagen sterk toenam. Daaraan droeg bij dat het DCBC niet alleen de contacten onderhield met de (Nederlanders in de) VN-organisaties in Zagreb en Sarajevo, maar ook met de Nederlandse stafofficieren in New York, met de militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN Van Kappen, én met de hogere echelons in Zagreb: Akashi en Janvier. Ook onderhield het DCBC de contacten met het ministerie van Buitenlandse Zaken, met de Nederlandse Permanente Vertegenwoordigers bij de VN in Washington en met die van de NAVO in Brussel, en met de buitenlandse militaire attachés die in Den Haag geaccrediteerd waren.⁵

Deze taakverdeling betekende dat de KL Crisisstaf niet op eigen initiatief contact opnam met de in Zagreb en Sarajevo gestationeerde Nederlanders, al belden kolonel De Jonge

1 Vertrouwelijke collectie (3). G1 Military Zagreb, List B, G2 Branch Heads & Coordinating Agencies, 09/06/95.

2 SMG, 1004. Gesprek kol Dedden (chef-staf Crisisstaf), 10/08/95.

3 SMG, 1004. Gesprek kol Dedden (chef-staf

Crisisstaf), 10/08/95.

4 SMG, 1004. Verslag gesprekken Chr. Klep met kap Voets en lkol Felix, 20/07/95.

5 SMG, 1004. Gesprek kol Dedden (chef-staf Crisisstaf), 10/08/95.

Kolonel C.L. Brantz, *Acting Commander Sector North East*, als chef-staf van de KL Crisisstaf.

DE VAL VAN SREBRENICA

Onder-secretaris-generaal voor *peacekeeping* Kofi Annan geflankeerd door Militair Adviseur van de secretaris-generaal VN, generaal-majoor der mariniers F.H. van Kappen (links), en de Belgische commandant UNTEAS J. Schoups.

vanuit Zagreb en overste De Ruiter vanuit Sarajevo nog wel eens naar de KL Crisisstaf om informatie door te geven. Wel was er vanuit de KL Crisisstaf regelmatig contact met de Nederlandse UNMO-coördinator in Sarajevo, maar dat was vooral bedoeld om de achterban te kunnen informeren. De contacten tussen de KL Crisisstaf en Karremans, en een enkele keer Franken, betroffen voornamelijk niet-operationele maar personele en materiële zaken.⁶

In theorie werden de KL Crisisstaf en het DCBC geacht informatie over vredesoperaties uit te wisselen, maar in de praktijk was dat niet altijd het geval en gebeurde er veel ad hoc. In een omvangrijke blauwdruk voor de KL Crisisstaf, afkomstig van de Koninklijke Landmacht en daterend van juni 1995, worden taken en structuur voor de aansturing van vredesoperaties uit de doeken gedaan. Daarin zoekt men tevergeefs naar aanwijzingen over de wijze waarop men de contacten met het DCBC of met andere krijgsmachtdelen meende te onderhouden.⁷ Alhoewel dit punt al sedert langere tijd op de agenda stond, was een regeling waarbij de chef-defensiestaf werd belast met de aansturing van vredesoperaties ten tijde van de val van Srebrenica nog niet rond. Die kreeg pas later dat jaar zijn beslag.⁸

Naarmate de zaken in Srebrenica er meer om spanden, ging er vanuit Sarajevo steeds meer informatie naar het DCBC. De KL Crisisstaf kreeg hierdoor echter het gevoel dat hij juist in tijden van crisis een informatie-achterstand kreeg. Om de KL Crisisstaf toch ook enigszins op de hoogte te houden, betekende dat voor de Nederlandse stafofficieren in Sarajevo dubbel werk, omdat vanuit Sarajevo dan vaak twee keer hetzelfde verhaal moest worden verteld aan KL Crisisstaf en aan het DCBC. Zagreb bleef voornamelijk met het DCBC bellen en niet met de KL Crisisstaf.

Ook brak in de julidagen het besef door dat Karremans niet steeds moest worden gebeld, of dat nu door de KL Crisisstaf was of vanuit voormalig Joegoslavië. Vanuit Sarajevo ging toen het verzoek uit om de commandant van Dutchbat niet onnodig te belasten, en ook Brantz liet vanuit Tuzla op 7 juli weten dat vragen over Dutchbat aan hem dienden te worden gericht, omdat de communicatielijnen met Dutchbat begonnen dicht te slibben.⁹ Ook plaatsvervangend Bevelhebber Van Baal gaf bij het begin van de VRS-aanval het advies de communicatie tussen Dutchbat en de KL Crisisstaf bij voorkeur via Brantz te laten verlopen. Ze zeiden er wel bij dat dat overigens geen verbod betekende op communicatie, maar dat het bedoeld was om Karremans te ontlasten.¹⁰

De contacten tussen Sarajevo en het DCBC waren goed. Nicolai en op drukke momenten ook overste De Ruiter, die als zijn boodschapper fungeerde, waren voor het DCBC belangrijke informanten. De gegevens die Nicolai doorspeelde, werden als zakelijk, nauwkeurig en *up to date* gezien. Het DCBC kreeg de indruk dat hij redelijk goed op de hoogte was van wat er speelde. Die contacten behelsden het beantwoorden van vragen of het vergelijken van verschillende opvattingen over de situatie. Daarbij had Sarajevo niet het gevoel dat er vanuit Nederland opdrachten kwamen: de communicatie verliep dus op een open manier.¹¹ Ook Kolsteren in Zagreb noemde de lijn die er van daar uit op 10 en 11 juli naar het DCBC was,

6 SMG, 1004. Gesprek kol Dedden (chef-staf Crisisstaf), 10/08/95.

7 DPKL, Pers/95/37.763/21.787. Blauwdruk Crisisstaf BLS, verzonden met fax 01/06/95.

8 SMG, 1004. Verslag gesprekken Chr. Klep met kap Voets en lkol Felix, 20/07/95.

9 NIOD, Coll. Brantz. *Dagboek Brantz* (versie

augustus 1999), 07/07/95. Interview kolonel J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

10 SMG, 1004. Verslag gesprekken Chr. Klep met kap Voets en lkol Felix dd 20/07/95.

11 Interviews J.A.C. de Ruiter, 29/06/00 en C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

Plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten, generaal-majoor A.P.P.M. van Baal
(op de foto als luitenant-generaal plv. chef-defensiestaf).

open en zonder problemen. Hij vond de contacten niet problematisch, bevoogdend of sturend.¹²

Zowel DCBC als KL Crisisstaf werden in de julidagen geplaagd door recente overplaatsingen en verloven. Tussen brigadegeneraal Pollé, de commandant van de KL Crisisstaf, en het DCBC waren de verhoudingen goed geweest, maar in juli bereidde Pollé zich voor op zijn eigen uitzending naar voormalig Joegoslavië. Met zijn plaatsvervanger, kolonel P.H. Smeets, boterde het in de ogen van het DCBC minder, mede door zijn meer formele opstelling. Smeets zelf meende dat er sprake was van een zekere rivaliteit tussen het DCBC en de KL Crisisstaf. Ook speelde zijns inziens in de verhoudingen mee dat er in de dagen rond de val van Srebrenica geen personeel van de Koninklijke Landmacht op het DCBC aanwezig was; deze klacht had geen betrekking op het topniveau, want dat was – vooral in de persoon van de plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten – wel goed vertegenwoordigd, maar wel op het niveau van de vaste bezetting van het DCBC. De KL-ers die zich daar eerder hadden bevonden, waren, op topniveau, de plaatsvervangend chef-defensiestaf, luitenant-generaal M. Schouten, maar deze was met vakantie, en in de vaste bezetting voormalig souschef Operatiën Kolsteren: de laatste bevond zich inmiddels (sinds 21 juni) als chef-staf van UNPF in Zagreb. Hierdoor ontstond volgens Smeets bij de KL Crisisstaf het gevoel dat marine- en luchtmacht personeel zich met allerlei zaken bezighield die de landmacht betroffen. Er kwam enige verbetering in de situatie door de stationering van luitenant-kolonel M.C.J. Felix als liaisonofficier van de KL Crisisstaf in het DCBC.

De verhoudingen tussen DCBC en de top van de Koninklijke Landmacht waren daarentegen goed, door de aanwezigheid van plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Baal in het DCBC. De algemene mening in het crisisbeheersingscentrum was wel dat bevelhebber Couzy veel overliet aan zijn plaatsvervanger Van Baal.

Naast mensen van Defensie bevond zich in het DCBC ook permanent een vertegenwoordiger van het ministerie van Buitenlandse Zaken, J.C.S. Wijnands, die zijn minister en departement op de hoogte hield van de gang van zaken. Hogere ambtenaren van Buitenlandse Zaken, zoals de directeur Atlantische Samenwerking en Veiligheid, F. Majoor, en de plaatsvervangend directeur-generaal Politieke Zaken, Van Eenennaam, bevonden zich slechts af en toe in het DCBC. Volgens oud-directeur-generaal Politieke Zaken Wijnaendts speelde Buitenlandse Zaken in de Haagse bunker overigens nauwelijks een rol. Het militaire beleid aan Nederlandse kant werd volgens hem gemaakt door chef-defensiestaf Van den Breemen. Deze zou in de bunker de touwtjes in handen hebben gehad, en Voorhoeve was daarbij niet meer dan *a puppet on a string*.¹³

Ook anderen in de vaste bezetting van het DCBC waren zich ervan bewust dat chef-defensiestaf Van den Breemen er het beleid bepaalde. De toenmalige directeur-generaal Politieke Zaken op het ministerie van Buitenlandse Zaken, Vos, had daar weinig invloed op. De sfeer in het DCBC ten tijde van de val was vrij gespannen, hetgeen vooral werd veroorzaakt door de zorgen om de Nederlandse militairen. Zorgen over het lot van de bevolking kwamen pas vanaf de val van de enclave.¹⁴

¹² Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

¹³ Wijnaendts verkreeg zijn informatie over het DCBC van directeur Atlantische Veiligheid, F. Majoor (Interview H. Wijnaendts, 08/06/00).

¹⁴ Interviews C.G.J. Hilderink, 11/08/00 en J.C.S. Wijnands, 24/05/00 en H. Wijnaendts, 25/04/00; SMG, 1004. Verslag gesprek kol Smeets, 02/08/95.

Plaatsvervangend chef-defensiestaf luitenant-generaal M. Schouten.

2. Het overleg in het DCBC tot 11 juli 1995

Er was dus druk verkeer over en weer tussen voormalig Joegoslavië en Den Haag. Bij het zoeken van een antwoord op de vraag hoe groot de Haagse bemoeienis met Dutchbat was, en welke ruimte de VN daarvoor bood, blijkt er van formele regelgeving weinig sprake geweest te zijn. De bevelsverhoudingen lagen bij de VN, als politieke organisatie, nu eenmaal minder duidelijk dan bij de NAVO als militaire organisatie; er bestond een groot grijs gebied. De VN moest rekening houden met de wensen van troepenleverende landen: afhankelijk van de politieke druk die nationale regeringen op de VN uitoefenden, waren landen in staat een zeker stempel op de inzet van hun troepen te drukken.

In de praktijk bood de VN daar ook ruimte voor. Zo was het niet ongebruikelijk dat vanuit Zagreb de Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal Akashi en de *Force Commander* Janvier de meningen van nationale regeringen peilden. Dat bleek bijvoorbeeld uit de vraag van Janvier aan Kolsteren op 10 juli 1995 om bij de Nederlandse regering te informeren of daar bezwaar bestond tegen het verlenen van luchtsteun. Dat was op dat moment een logische vraag: het is een misvatting om te denken dat Nederland geen bemoeienis meer had of had behoren te hebben met zijn eenheden onder VN-bevel. Het oppergezag (*Full Command*) bleef in Nederlandse handen en ook administratieve en logistieke verantwoordelijkheden bleven een nationale aangelegenheid. Operationele aangelegenheden daarentegen waren een zaak voor de VN, maar dit overgedragen gezag ging niet verder dan *Operational Control*: dat was een beperktere vorm van gezag dan *Operational Command*. Het gevolg hiervan was dat Nederland betrokken bleef wanneer de aanvankelijk opgedragen taken aan verandering onderhevig waren.

Het is overigens de vraag of dergelijke vragen omtrent *Command and Control* in Nederland, binnen en buiten het ministerie van Defensie, allemaal even duidelijk waren. De bekendheid met dit onderwerp was buiten een kleine kring van militairen niet groot, niet bij ambtenaren en ook niet bij Tweede-Kamerleden. In ieder geval boog het ministerie van Defensie zich na de val van Srebrenica nog maar eens over dergelijke formele aspecten, om deze op een rijtje te krijgen.

De minister van Defensie, Voorhoeve, stelde zich tegenover het NIOD op het standpunt dat deze regelgeving omtrent *Command and Control*, en de vraag hoe ieders verantwoordelijkheid lag, min of meer duidelijk was, maar dat het tegelijkertijd in de praktijk niet mogelijk was gebleken om dit soort zaken te scheiden, waardoor deze door elkaar heen gingen lopen. Volgens hem was het strikt volkenrechtelijk gezien mogelijk om te redeneren dat Nederland eenheden aan de VN ter beschikking had gesteld, en dat Nederland daarna alleen nog het recht had om deze eenheden terug te roepen, maar dat het verder aan de VN was. Den Haag zou daarmee zeggen: deze militairen zijn nu VN-blauwhelmen, en daarmee is dit ons probleem niet. Maar zo lagen de zaken in de praktijk niet, stelde Voorhoeve. Het ging om Nederlandse militairen met een thuisfront dat voortdurend vragen stelde en bezorgd was, en daarnaast had Den Haag te maken met de Nederlandse media en de Tweede Kamer, die belangstelling hadden voor het reilen en zeilen van de Nederlandse militairen in Bosnië.

Voorhoeve zag de UNPROFOR-bevelslijn dan ook als een confuse bevelslijn, die niet altijd goed werkte en waarin vertegenwoordigers van een groot aantal landen figureerden. In de verschillende lagen die de VN-bevelsketen kende, draaide het volgens hem veelal om een beperkt aantal officieren dat de boel bij elkaar hield. De chef-defensiestaf, het DCBC en de KL Crisisstaf leerden in de praktijk bij wie men te rade kon gaan om te horen wat er eigenlijk

aan de hand was. Binnen het vage en slecht functionerende formele netwerk bevond zich zo een beter functionerend informeel netwerk. Dan werden mensen als Kolsteren en Nicolai door Den Haag gebeld als er vragen waren. En andersom waren zij de mensen die door hun eigen commandanten werden gevraagd naar Den Haag te bellen om te horen wat men er daar van vond.¹⁵

Wat Den Haag ervan vond, viel af te leiden uit enkele discussies die rond de val van Srebrenica binnen het DCBC werden gevoerd. Voorhoeve was in de dagen direct voorafgaande aan de val frequent in het DCBC te vinden, maar daarmee was zijn rol of mening nog niet dominerend. Hij was wel zeer betrokken en bezorgd over de wijze waarop de situatie zich ontwikkelde. De rol van staatssecretaris Gmelich Meijling was beperkt, wat samenhang met zijn portefeuille. Hij was minder aanwezig in het DCBC en liet voornamelijk van zich horen op de momenten dat Voorhoeve niet aanwezig was. Een voorname rol in het DCBC speelde chef-defensiestaf Van den Breemen, wat door zijn functie als militair adviseur van de minister ook niet vreemd was. Voorhoeve zat bijeenkomsten in het DCBC voor, maar doorgaans was het Van den Breemen die een lijn bracht in de problematiek en tot conclusies kwam, die vervolgens al dan niet werden overgenomen. Al genoemd werd dat aan landmachtzijde generaal Van Baal in het DCBC een grotere rol speelde dan bevelhebber Couzy. Van Baal kwam doorgaans goed voorbereid en goed beslagen ten ijs en had een grote inbreng, waaraan zijn eerdere ervaring in Bosnië als chef-staf van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo natuurlijk niet vreemd was. Van zijn in Bosnië opgedane kennis werd dankbaar gebruikgemaakt. De Directeur Algemene Beleidszaken, J. de Winter, hield zich bij de bespreking van militaire zaken op de achtergrond. Zijn rol werd pas prominent ná de val van Srebrenica. De souschef Operatiën van de Defensiestaf, commodore Hilderink, had de dagelijkse leiding in het DCBC en was de man die voor de discussies op het hogere niveau de gegevens moest aandragen. De Militaire Inlichtingendienst (zowel van de Centrale Organisatie als van de Koninklijke Landmacht) had daarentegen geen inbreng in de discussies in het DCBC.¹⁶

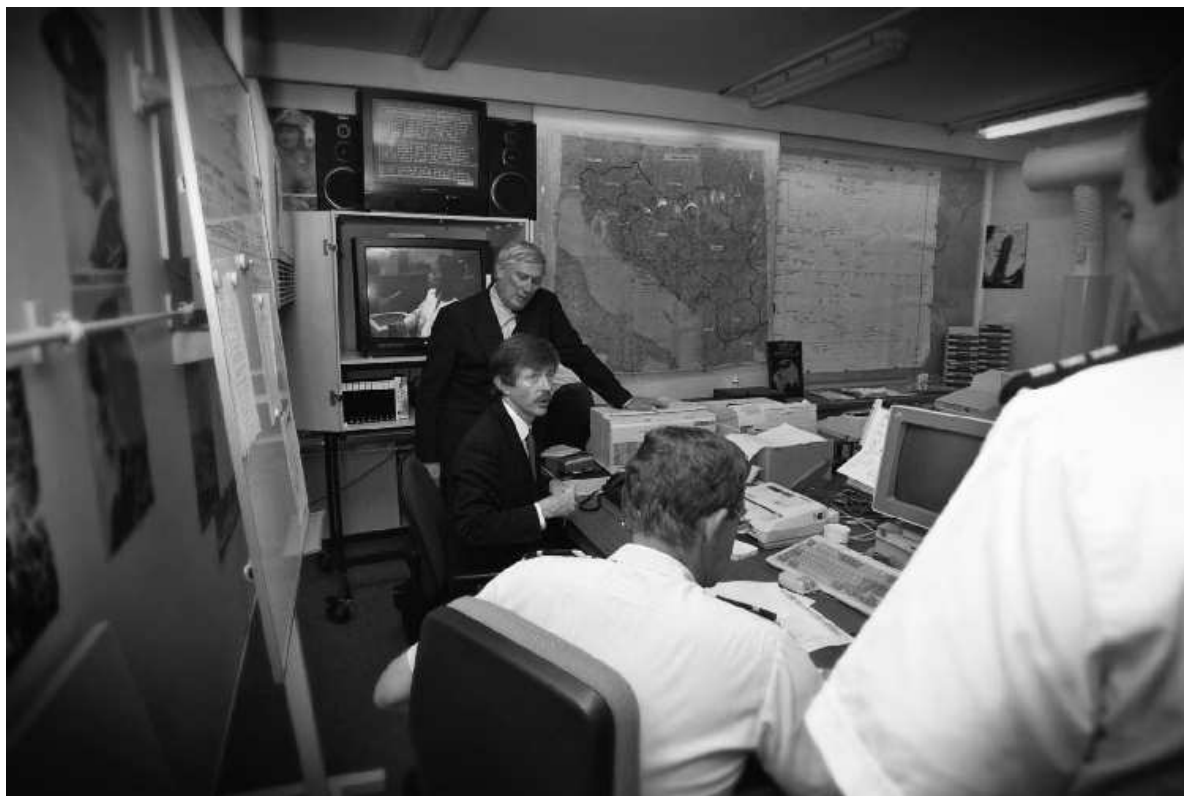
Bij meer dan één gelegenheid ontstond zich in de Haagse Defensiebunker een discussie over de situatie waarin Dutchbat ten tijde van de val verkeerde. De Haagse discussie liep evenwel steeds achter bij de werkelijke situatie in Srebrenica. Over het optreden van de strijdende partijen bestond weinig kennis. Discussies hadden daardoor een hoog theoretisch gehalte, en op de feitelijke omstandigheden in Bosnië waren zij niet van invloed. De enige uitzondering was de wens tot afgelasting van verdere *Close Air Support* op 11 juli, zoals Voorhoeve die overbracht aan Akashi. Dit wordt hieronder behandeld in de paragraaf ‘Het afblazen van de verdere luchtsteun op 11 juli’.

Luchtsteun vormde wel het voornaamste onderwerp van discussie in het DCBC. Opvallend was dat de eventuele inzet van antitankwapens door de *blocking positions* binnen het DCBC geen onderwerp van bespreking was. Dat was het overigens wel kortstondig geweest tijdens een overleg in het ‘Torentje’ tussen onder meer premier Kok en de ministers Van Mierlo en Voorhoeve. Van Mierlo stelde zich daar op het standpunt dat het een riskante zaak was wanneer Dutchbat van zijn antitankwapens gebruik zou gaan maken, omdat dat tot een bloedbad onder de Dutchbat-militairen zou kunnen leiden.

Het was ook tijdens dit overleg dat Voorhoeve het voorstel deed dat Dutchbat zich zou

¹⁵ Interview J.J.C Voorhoeve, 15/04/97; *Algemeen Dagblad*, 12/07/95.

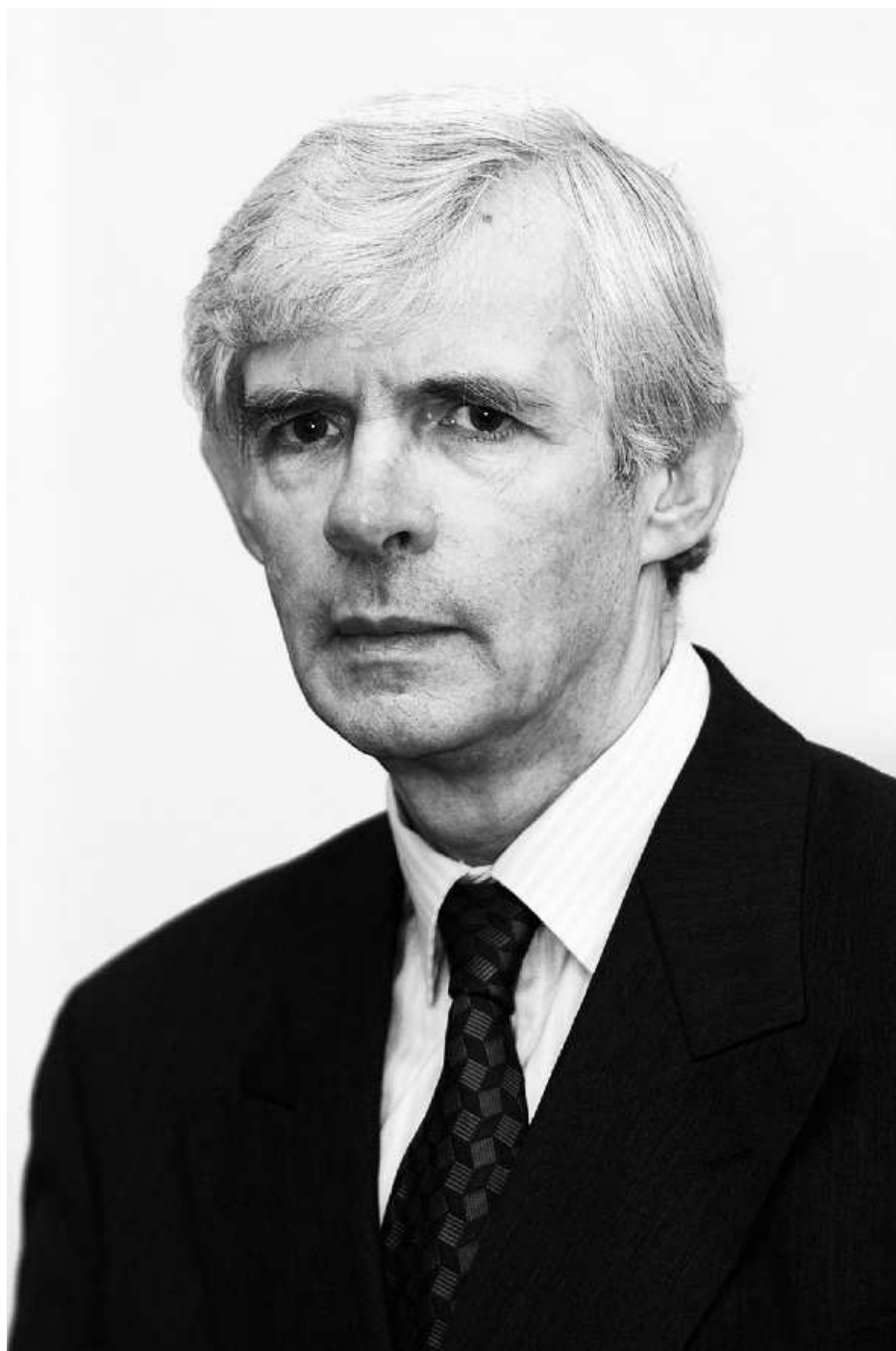
¹⁶ Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

In bespreking in het Defensie Crisisbeheersingscentrum (DCBC). V.l.n.r. staatssecretaris Gmelich Meijling, minister Voorhoeve, commodore Hilderling (souschef Operatiën) en kapitein-luitenant-ter-zee Metzelaar (hoofd DCBC).

Secretaris-generaal van het ministerie van Defensie D.J. Barth.

Directeur Algemene Beleidszaken J. de Winter.

terugtrekken op de compound in Potočari. Van Mierlo stelde zich, volgens het hierbij aanwezige hoofd Militaire Samenwerking van de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid, Klompenhouwer, daarentegen op het standpunt dat de hele wereld het Nederland kwalijk zou nemen als Dutchbat de enclave in de steek zou laten. Volgens Klompenhouwer maakte Van Mierlo hem tijdens dit overleg duidelijk dat ‘hij het dan maar moest zeggen’. Toen Klompenhouwer dat deed had Voorhoeve zeer geïrriteerd gereageerd en had gevraagd wat dan het alternatief was; die vraag bleef onbeantwoord.¹⁷ Van Mierlo erkende dat zijn houding ten aanzien van Dutchbat tijdens en na de val er vooral een was geweest van: ‘Je kunt daar niet zomaar wegtrekken.’¹⁸

Over het bieden van luchtsteun heersten er onder de aanwezigen in het DCBC verschillende en tamelijk uitgesproken meningen. Voorhoeve verzette zich niet tegen het geven van luchtsteun, maar Gmelich Meijling was er bijvoorbeeld wel tegen. Ook enkele anderen waren er sterk tegen gekant, maar vooral de militairen vonden dat een commandant niet de middelen mochten worden onthouden die deze nodig dacht te hebben; luchtsteun was volgens hem dan ook een zaak van operationele commandanten ter plaatse. Degenen die van mening waren dat over operationele zaken in Srebrenica niet vanuit Den Haag kon worden geoordeeld, hadden de overhand. Vanuit het DCBC gingen dan ook geen operationele aanwijzingen aan Dutchbat omtrent luchtsteun uit.¹⁹

Op 8 juli probeerden de bij het DCBC aanwezigen, onder wie Voorhoeve, zich een oordeel te vormen van de bedoelingen van de Bosnische Serven. De meningen waren verdeeld: sommigen dachten dat de VRS niet verder zou gaan dan het innemen van het zuiden van de enclave, en dat het niet rationeel zou zijn als zij de gegijzelde Dutchbatters zouden doden, omdat ze die dan als pressiemiddel kwijt waren. Anderen dachten dat als de Bosnische Serven dat wel wilden, zij dat al eerder gedaan zouden hebben. Eigenlijk wist niemand wat er te gebeuren stond. Wel heerste de gedachte dat er rekening mee moest worden gehouden dat de gehele enclave verloren zou gaan.²⁰

Bij een discussie op 9 juli kregen zowel *Close Air Support* als *air strikes* de aandacht. Het resultaat van de discussie was slechts dat besluitvorming daarover zorgvuldig behoorde te geschieden. Chef-defensiestaf Van den Breemen maakte deze opvatting kenbaar aan generaal Kolsteren, de hoogste Nederlandse vertegenwoordiger in de UNPF-staf in Zagreb.²¹ Druk uitoefenen op Akashi en Janvier om op dit punt voorzichtig te zijn, was daarbij echter niet direct nodig: zij onderkenden de risico's voor de gijzelaars zelf ook wel. Het DCBC erkende dat het hier in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van de VN- en NAVO-commandanten betrof. Couzy had daarbij ‘buitengewoon veel vertrouwen’ in Janvier. Niet voor niets zou Janvier volgens Couzy op 10 juli zo lang gewikt en gewogen hebben of hij de aanvraag voor luchtsteun moest honoreren of niet.²² Ook Van den Breemen was vol lof over Janvier: hij had bewondering voor hem en vond hem een goede militair.²³

Ook van Amerikaanse zijde bestond er aandacht voor het wel en wee van Dutchbat. Op de avond van 9 juli sprak Voorhoeve bij hem thuis met de Amerikaanse ambassadeur Terry Dornbush. Het initiatief voor het gesprek was uitgegaan van Dornbush; hij wilde op de

17 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 15/09/01.

18 Interview H.A.F.M.O. van Mierlo, 10/02/00.

19 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

20 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

21 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie ‘Besluit-

vorming DCBC’, z.d., zonder nr., geen opsteller vermeld.

22 Interviews H.A. Couzy, 07/09/98, 14/09/98 en 17/09/98.

23 Interview H.G.B. van den Breemen, 29/09/99.

hoogte raken van de gebeurtenissen rond Srebrenica. Dornbush zei een open relatie met Voorhoeve te hebben gehad. De Nederlandse minister was volgens hem steeds oprecht geweest en sprak altijd op de man af. Voorhoeve ging er in dat gesprek volgens Dornbush nog vanuit dat de Bosnische Serven de enclave mogelijk niet geheel zouden innemen: er was ‘at least a fifty percent chance that the Serbs would not overrun Srebrenica’. Het was volgens Voorhoeve vaker voorgekomen dat zij alleen maar de lus rond een stad aanhaalden. Dornbush meende dat Voorhoeve even verontrust was over het gedrag van de ABiH als over dat van de VRS, nadat er onder de Nederlanders één dode was gevallen door toedoen van de ABiH. Voorhoeve vroeg de Amerikanen in dit gesprek niet om hulp.²⁴

In de avond van 10 juli belde ook Van Mierlo met Dornbush. Dornbush noemde dit ‘the most general of any conversation’. Van Mierlo gaf aan dat de Nederlandse regering ‘very concerned’ was over de ontwikkelingen rond Srebrenica, maar het telefoongesprek had, volgens de ambassadeur, verder geen inhoud. Het was slechts bedoeld om de communicatielijnen naar Dornbush open te leggen en nauw met elkaar in contact te blijven in de volgende dagen. De dagen daarna vernam Dornbush echter niets meer van Buitenlandse Zaken.²⁵

Ook van Amerikaanse militaire zijde bestond belangstelling. Niet alleen onderhield chef-defensiestaf Van den Breemen een warme relatie met zijn Amerikaanse collega’s (overigens ook met zijn Britse en Franse collega’s), het overkwam bijvoorbeeld ook souschef Operatiën Hilderink dat generaal Wesley Clark, plaatsvervanger van de Amerikaanse voorzitter van de *Joint Chiefs of Staff* Shalikashvili, hem thuis opbelde om bij te praten.²⁶ Blijkens zijn dagboek bleek Shalikashvili goed op de hoogte te zijn van de situatie waarin Dutchbat ten tijde van de val verkeerde.²⁷ Ook tussen de Franse chef-defensiestaf, admiraal Lanxade, en het DCBC waren er die dagen contacten.²⁸

Discussies over luchtsteun

Toen op 10 juli de VRS verder oprukte en Dutchbat de opdracht had gekregen een *blocking position* in te nemen, verhevigde dat de Haagse discussie over luchtsteun. Kolsteren belde Voorhoeve, omdat Janvier wilde weten of Nederland bezwaar had tegen het geven van luchtsteun. Dat zou er immers toe kunnen leiden dat de gegijzelde Nederlanders zouden worden gedood. Het was Voorhoeve duidelijk dat Nederland niet in de positie verkeerde om luchtsteun te weigeren, omdat de gegijzelden kwetsbaar waren. Hij maakte die afweging duidelijk aan Kolsteren, al wist in Den Haag niemand welke risico’s precies tegen elkaar moesten worden afgewogen. Het waren moeilijke momenten voor Voorhoeve, omdat volgens hem aan de ene kant duidelijk was dat de enclave zonder luchtsteun niet zou kunnen overleven, en aan de andere kant dat de enclave zou vallen zodra de Bosnische Serven tot het besluit kwamen deze in te nemen. Het nemen van een besluit kon een halve dag duren, maar ook twee weken, en dan nog wist Voorhoeve weinig over de risico’s: er konden geen doden vallen, of er konden zestig doden vallen; de VRS kon eerst de burgerbevolking met mortieren beschieten, waarbij honderden slachtoffers konden vallen, of de Bosnische Serven konden

24 Interview Terry Dornbush, 29/01/01. Na dit gesprek had Dornbush nog enkele malen telefonisch contact gehad met Voorhoeve en Van den Breemen, maar niet met andere Nederlandse autoriteiten. De details van die gesprekken kon Dornbush zich niet meer herinneren.

25 Interview Terry Dornbush, 29/01/01.

26 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

27 Interview John Shalikashvili, 07/11/00.

28 DCBC, 528. Dagrappporten DCBC, 10/07/95. Wat de inhoud van dat contact was, is niet vastgelegd.

door het executeren van een aantal gijzelaars demonstreren dat zij de macht bezaten. De VRS kon ook de compounds van Dutchbat beschieten. Er waren eerder inslagen in de stad en op de compound geweest, al was niet duidelijk voor wie die granaten bestemd waren geweest. Dutchbat zou weinig meer kunnen doen. ‘Je wist niet precies hoe het zou aflopen, maar wel dat het verkeerd zou gaan’, zo verwoordde Voorhoeve wat hij noemde ‘de emotionele context van die dagen’.²⁹

Hilderink schreef in oktober 1995 een notitie over de vergadering in het DCBC tijdens de val van de enclave. Daarin wordt verteld dat op de bijeenkomst van 10 juli aanwezig waren geweest: staatssecretaris Gmelich Meijling, secretaris-generaal Barth, chef-defensiestaf Van den Breemen, directeur Algemene Beleidszaken De Winter, plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten Van Baal, en souschef Operatiën Defensiestaf Hilderink zelf, die Voorhoeve op de hoogte bracht van de uitkomsten.

Het belangrijkste doel van de bijeenkomst was opnieuw om tot een oordeel te komen over de bedoelingen van de Bosnische Serven en om richtlijnen en prioriteiten voor het optreden van Dutchbat te formuleren. Die konden dan worden vergeleken met de VN-instructie, en, waar nodig, ter kennis van de VN-autoriteiten worden gebracht als de Nederlandse opvatting. Met betrekking tot de bedoelingen van de VRS onderkenden de aanwezigen drie mogelijkheden: de VN provoceren door OP’s over te nemen; het strategisch belangrijke zuidelijke deel innemen; of de gehele enclave innemen. Dat laatste zag men, gebaseerd op gegevens van de VN en inschattingen van de Militaire Inlichtingendienst, nog steeds niet als het meest waarschijnlijke doel. Ten aanzien van Dutchbat moest de veiligheid van het eigen personeel de eerste prioriteit zijn, en de tweede prioriteit het zolang mogelijk uitvoeren van de taak, zolang dat de eerste prioriteit niet in gevaar bracht.³⁰

Bij het overleg in deze dagen werd overigens steeds de veiligheid van de eigen troepen benadrukt. Dat was in overeenstemming met de instructie die generaal Smith had uitgevaardigd: de uitvoering van het mandaat was ondergeschikt aan de veiligheid van het VN-personeel.³¹ Van den Breemen, maar ook Voorhoeve, waren sterk doordrongen van het belang van de veiligheid van de eigen troepen. Voorhoeve leek echter in zijn latere weergave van de gesprekken toentertijd daarover in de tijd te zijn opgeschoven:³² op 28 oktober 1997 schreef hij een commentaar op de hiervoor genoemde passage in de notitie van Hilderink waarin deze mededeelde dat de veiligheid van het eigen personeel de eerste prioriteit was. Voorhoeve schreef daarbij dat dat een te korte en geen volledige weergave van de gang van zaken was. Er werd volgens hem in de notitie onvoldoende gewag gemaakt van de zorg en vrees die er toen was geweest voor de bewoners van de enclave, voor het geval deze onder de voet zou worden gelopen. Voorhoeve wees erop dat daar in die dagen in het DCBC herhaaldelijk bij was stilgestaan en dat de vragen welk lot de bevolking zou kunnen treffen, en wat Dutchbat vanuit zijn machteloze positie nog kon doen om een ‘zich voltrekkende ramp’ nog zoveel mogelijk te beperken, aan de orde was geweest. Voorhoeve schreef dat hij toen niet had gewild dat de VN onverantwoorde risico’s nam in zinloze gevechten met de VRS: die zou

29 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97 en 15/04/97.

30 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie ‘Besluitvorming DCBC’, z.d., geen opsteller vermeld. Op de notitie is vermeld: accoord door: Bstas, SG, vml PBLs, vml SCO, CDS. De notitie dateert van

oktober 1997. Het commentaar van Voorhoeve dateert van 28/10/97.

31 NIOD, Coll. Karremans. UNPROFOR Directive 2/95, 29/05/95, UN Conf.

32 Interview H.G.B. van den Breemen, 22/09/99.

Dutchbat toch maar verliezen. Voorhoeve taxeerde, in dit commentaar achteraf, de kans dat de VRS de gehele enclave wilde oprollen op 50 procent.³³

Naar aanleiding van de bijeenkomsten in het DCBC vertrok chef-defensiestaf Van den Breemen in de middag van 10 juli naar Mons in België, voor een bezoek aldaar aan SACEUR, generaal Joulwan. Van den Breemen besprak met hem de mogelijkheden en onmogelijkheden van luchtsteun, en de maatregelen die admiraal Smith in Napels had getroffen om luchtsteun te kunnen geven. Van den Breemen keerde op 11 juli vroeg in de ochtend terug.³⁴ Joulwan kon zich nog herinneren dat Van den Breemen bij hem thuis vandaan nog had geprobeerd Janvier hierover te bellen, maar dat de chef-defensiestaf geen contact kreeg met de *Force Commander*.³⁵

3. Het overleg in het DCBC: 11 juli 1995

Kort na de ochtendbriefing in het DCBC op 11 juli vond daar om 8.40 uur opnieuw een discussie plaats over het bieden van luchtsteun aan Dutchbat. Minister Voorhoeve was hierbij niet aanwezig omdat hij op dat moment in Doorn een mortiercompagnie van het Korps Mariniers uitzwaaide, die deel ging uitmaken van de *Rapid Reaction Force*.

De discussie ontspoon zich langs de volgende lijnen. Plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Baal meende dat er die ochtend twee ‘harde’ doelen voor *Close Air Support* waren. De aanwezigen realiseerden zich dat *Close Air Support* waarschijnlijk een reactie van de VRS zou uitlokken, maar chef-defensiestaf Van den Breemen wilde geen ultimatum van het Bosnisch-Servische leger accepteren. Wel diende Nederland zich rekenschap van de veiligheid van de eigen troepen te geven; daar behoorde Dutchbat zelf, of met hulp van derden, zorg voor te dragen. Voor staatssecretaris Gmelich Meijling stonden twee opties open: het opgeven van de overgebleven OP’s en terugtrekken op Srebrenica-stad, of het gevecht met de VRS aangaan. Bij dit laatste scenario deed zich echter de vraag voor wat dat voor gevolgen zou hebben: er zouden slachtoffers vallen ten gevolge van de *Close Air Support* en een eventuele latere meer massale inzet van vliegtuigen. Volgens Van den Breemen verkeerde Dutchbat in een ‘no win’-situatie: Dutchbat zat volgens hem ten aanzien van zowel de Bosnische Moslims als de Bosnische Serven klem. Het leek Gmelich Meijling daarom nog de beste optie dat Dutchbat zich zou terugtrekken op de beide compounds, of alleen op de compound in Potočari waarbij dan Srebrenica-stad zou moesen worden opgegeven. Van Baal merkte echter op dat Dutchbat zijn taak moest blijven uitvoeren, en dat niet het DCBC maar de VN op het hoogste niveau besliste over het al dan niet opgeven van de enclave.³⁶

De secretaris-generaal van Defensie, Barth, was somber over het lot van de dertig gegijzelde Dutchbatters. Een beslissing over *Close Air Support* moest bij de commandant van Dutchbat liggen, maar Barth meende dat inzet van het luchtwapen op dat moment *overkill* was. Ook Gmelich Meijling vroeg zich af of op dat moment wel *Close Air Support* kon

33 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie MINDEF aan CDS, i.a.a. STAS, SG, Lt-Gen M. Schouten (PCDS), Cdre C.G.J. Hilderink (SCO), 28/10/97, nr. 1381.

34 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie ‘Besluitvorming DCBC’, z.d. [1997]; zie ook Hollands

Dagboek NRC *Handelsblad*, 22/07/95.

35 Interview George Joulwan, 08/06/00.

36 DCBC, 636. Deze discussie is gereconstrueerd op basis van aantekeningen tijdens de ochtendbriefing van 11 juli 1995 bij het DCBC. Opsteller niet vermeld.

worden gegeven, omdat de acties van de VRS niet tegen UNPROFOR gericht waren. Sous-chef Operatiën Hilderink wees er op dat er inderdaad niet actief maar reactief zou moeten worden opgetreden tegen de twee VRS-tanks nabij de *blocking positions*.

Barth bleef somber: Van den Breemen wilde niet toegeven aan de VRS-eisen en voor Van Baal bleef *Close Air Support* voor zelfverdediging mogelijk. De VRS zou volgens hem de situatie na de op 10 juli gegeven waarschuwing heel goed begrijpen. Hilderink waarschuwde echter dat nog maar weinig tijd voor *Close Air Support* resteerde, omdat de vliegtuigen weldra weer uit de lucht boven Bosnië zouden zijn en dat vliegtuigen daarna slechts vanaf hun basis opnieuw ingezet konden worden.

Praten of vechten?

Gmelich Meijling vroeg zich vervolgens af wat nu te doen. Barth toonde zich voorstander van terugtrekking van de OP's en Van den Breemen wilde daar slechts op voorbereid zijn: hij dacht aan versterking en hulp van de Fransen. In dat verband had de Nederlandse ambassadeur in Frankrijk, Wijnaendts, er op 10 juli op gewezen dat de regering in Parijs Janvier had laten weten dat de in Bosnië aanwezige Franse delen van de *Rapid Reaction Force* beschikbaar waren om Dutchbat te ontzetten. Dat was rijkelijk optimistisch: in werkelijkheid vlotte het met de ontplooiing van de *Rapid Reaction Force* nog niet zo erg, en was deze nog lang niet operationeel inzetbaar voor Srebrenica. Parijs dacht dat de Britten de zaak traineerden,³⁷ en verwachtte pas verbetering nadat de geharde Franse generaal Soubirou het commando op zich zou nemen, hetgeen voor 16 juli gepland was.³⁸ Franse helikopters om eventueel troepen naar Srebrenica over te brengen, waren overigens ook nog niet in Bosnië aanwezig; het ging daarbij om Tigre-gevechtshelikopters met bemanning,³⁹ die nog onderweg naar Bosnië waren met het vliegdekschip *Foch*.⁴⁰ Wanneer deze helikopters voor een inzet bij Srebrenica beschikbaar zouden zijn, is niet geheel duidelijk. Op 10 juli had Janvier er nog op gestaan dat deze vóór 14 juli in Bosnië zouden arriveren.⁴¹

Deze Franse steun had echter, volgens Voorhoeve direct na de val, geen uitkomst kunnen bieden, zelfs als de helikopters er wel op tijd waren geweest: het was militair gezien geen optie om met kwetsbare transporthelikopters naar Srebrenica te vliegen.⁴² Wel zou Frankrijk op 10 juli inderdaad hebben aangeboden de Tigre-helikopters met bemanning te leveren, als de Nederlanders verder in de problemen zou komen.⁴³

Het kennelijke Franse aanbod om troepen en gevechtshelikopters te leveren ter versterking van Srebrenica was echter eerder een politiek gebaar dan dat dit een uitvoerbare militaire optie betrof. Er waren nog geen gevechtshelikopters in Bosnië gearriveerd en de Fransen beschikten niet over transporthelikopters om grotere aantallen troepen te verplaatsen. De Amerikanen zouden die moeten leveren. Die helikopters waren wel beschikbaar aan boord van de Amerikaanse amfibische schepen in de Middellandse Zee, maar een ogenblikkelijke inzet voor een operatie die niet zonder risico's was, lag niet voor de hand. Dat zou coördinatie vereisen met de NAVO, omdat alle helikopterlandingsplaatsen in de

37 Oorspronkelijk: 'les Britanniques trainent les pieds'.

38 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Wijnaendts 217, 10/07/95.

39 ANP, 101938 jul 95.

40 *Srebrenica: rapport sur un massacre*. Assemblée Nationale, 2001 No. 3413, Annexe IV, 'Note

interne du ministère de la Defense du 11 juillet 1995 sur la situation en ex-Yougoslavie', p. 328.

41 NIOD, Coll Banbury. Dagboek Banbury. SRSg's Briefing 10/07/95.

42 *Algemeen Dagblad*, 12/07/95.

43 ANP, 101938 jul 95.

enclave onder bereik van de VRS-artillerie lagen. De planning en voorbereiding van de operatie zou al gauw 72 uur vergen.

Het grootste probleem bij een dergelijke operatie zou echter zijn om er politieke instemming voor te verkrijgen: dat vereiste namelijk dat een belangrijke hobbel werd genomen op het punt van de bevelsverhoudingen. De Amerikanen wilden bij een dergelijke operatie alleen onder NAVO-bevel opereren en niet onder VN-bevel. Op dat moment was ook voor een mogelijke terugtrekkingsoperatie van UNPROFOR (Oplan 40104; zie hierover hoofdstuk 1 van dit deel) de bevelsverhouding nog niet geregeld. Er zouden alleen al dagen mee gemoeid gaan, voordat nationale regeringen hun standpunt hadden bepaald, de Noord-Atlantische Raad van de NAVO zich hierover had uitgesproken, en de secretarissen-generaal van de VN en de NAVO het eens waren geworden.

Een andere mogelijkheid was om Franse gevechtshelikopters onder UNPROFOR-bevel te laten opereren. Deze helikopters hadden door hun kwetsbaarheid echter wel luchtdekking nodig. Bovendien zouden zij niet in de enclave zelf kunnen worden gestationeerd, omdat brandstof en grondpersoneel de enclave niet konden bereiken. De helikopters zouden daarom in het verre Tuzla hun basis moeten vinden.

De conclusie omtrent een kennelijk Frans aanbod van gevechtshelikopters om Dutchbat te helpen, luidt dat daar in militair-technisch opzicht zulke grote haken en ogen aan zaten, dat het aanbod moet worden beschouwd als niet meer dan een politiek gebaar in de richting van Den Haag. Het kwam te laat om serieus te worden genomen.

Ook andere landen maakten een soortgelijk gebaar als Frankrijk, zo zei een Defensiewoordvoerder, al wilde hij niet zeggen welke landen.⁴⁴ In het DCBC was steun van andere landen echter geen onderwerp van gesprek. Wel passeerde de beschikbaarheid van de *Quick Response Option* – reservetroepen van de NAVO – de revue. Het beste leek het Voorhoeve uit te gaan van een *worst-case scenario* en alvast de NAVO te vragen daarop in te zetten. De NAVO had volgens Voorhoeve laten weten drie dagen nodig te hebben om deze reservetroepen te activeren, maar een probleem daarbij was dat het moeilijk was dit geheim te houden. Een groter probleem was nog dat het NAVO-evacuatieplan (Oplan 40104) voorzag in een *Quick Response Option*, maar slechts voor één enclave. De Britten zouden zich wel eens tegen een evacuatie van alleen de Nederlanders uit Srebrenica kunnen keren, zo meende Voorhoeve, want zij wilden op 5 september zelf met hun troepen uit Goražde weg. Als de NAVO inderdaad tot inzet van een *Quick Response Option* overging, dan leek het Voorhoeve waarschijnlijker dat de VN-troepen tegelijkertijd uit alle drie de oostelijke enclaves werden geëvacueerd.⁴⁵ De terugtrekking van Dutchbat komt uitgebreider aan de orde in het hoofdstuk ‘Het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica’.

Voor Gmelich Meijling betrof de discussie in het DCBC een keuze tussen praten of vechten. Hij behield een voorkeur voor terugtrekking op de compounds, om van daaruit de taakuitvoering voort te zetten. Van Baal achtte dat vanaf de compounds echter niet mogelijk; volgens hem bleven de *blocking positions* nodig voor de bescherming van de bevolking. Het gezelschap was het erover eens dat het niet aan de commandant van Dutchbat was om te bepalen hoe lang dit bataljon moest doorvechten. Het maken van dergelijke fundamentele keuzes was geen zaak voor een bataljonscommandant, maar van het kabinet of de Veiligheidsraad.

Van Baal was echter de enige die meende dat de beslissing of, en hoelang, juist wel bij

44 ANP, 101938 jul 95.

45 Dagboek Voorhoeve, p. 105.

Dutchbat lag. Voor Barth was het duidelijk dat dat een politiek besluit zou zijn, maar wie moest er precies over beslissen, en op grond van welke motieven? Hij vroeg zich af of de veiligheid van Dutchbat en de gijzelaars hierbij een rol speelde. Terugtrekking (evacuatie) van Dutchbat had volgens de secretaris-generaal geen nut meer. Van den Breemen herhaalde dat de veiligheid van de troepen op de eerste plaats kwam, en de taakuitvoering op de tweede. De commandant ter plaatse woog dat voortdurend af en bezag hoeveel slagkracht hij nog bezat, aldus de chef-defensiestaf. Naast zijn eerdere keuze voor terugtrekking op de compounds, kwam voor Gmelich Meijling ook een evacuatie van Dutchbat in aanmerking. Voor Hilderink was het dan weer de vraag welke reactie dat bij de Bosnische Moslims zou oproepen.

Tot een afronding van de discussie over praten of vechten kwam het niet. Er werden twee besluiten genomen: minister Voorhoeve zou naar het departement worden teruggeroepen, en er werd een Orion (maritiem patrouillevliegtuig) in gereedheid gebracht. Van den Breemen had namelijk voorgesteld dat hij naar Zagreb zou afreizen, om samen met Janvier de Veiligheidsraad te benaderen. In deze vergadering viel nog geen besluit of de chef-defensiestaf deze reis daadwerkelijk moest ondernemen.⁴⁶

Om 11.00 uur had een nieuwe bijeenkomst in het DCBC plaats. Voorhoeve was inmiddels uit Doorn teruggekeerd. Van Baal gaf een beoordeling van de toestand. De hernieuwde VRS-aanval, die inmiddels volop gaande was, maakte volgens hem duidelijk dat het de bedoeling van dit leger was de enclave op te ruimen. De *blocking position* was niet in staat iets tegen de overmacht van de VRS te doen en ook niet om deze te handhaven. De VRS was geïnformeerd over de mogelijkheid tot inzet van *Close Air Support*. Uitgangspunten bij deze discussie bleven de veiligheid van de eigen troepen en de mogelijkheid tot voortzetting van de taken. Van den Breemen moest aan Janvier en Akashi vragen of de opgedragen taak nog viel te handhaven.

Voorhoeve vroeg vervolgens of Dutchbat zijn taak nog wel kon uitvoeren wanneer er *Close Air Support* kwam. Hilderink antwoordde dat dit op zich nog wel kon, maar de vraag was wat er stond te gebeuren nadat de luchtsteun was verleend. Voorhoeve meende dat het terrein de mogelijkheid beperkte om de VRS in één keer uit te schakelen. De boodschap was daarom wat hem betrof: hergroeperen en terugvallen op de compounds in Potočari en Srebrenica. Van den Breemen voegde daar aan toe dat, wanneer de VRS doorvocht, de enclave zou moeten worden opgegeven en Dutchbat deze zou moeten verlaten. De politieke consequenties daarvan moest Janvier bij de Veiligheidsraad aanhangig maken. Er moest tot een synchronisatie van politieke actie en de lokale situatie worden gekomen. De commandant ter plaatse, Karremans, kon het beste het gedrag van de strijdende partijen afwegen en dit afzetten tegen de eigen mogelijkheden van het bataljon om de VRS-opmars te doen stoppen. Er zaten grote risico's vast aan *Close Air Support*, maar de bataljonscommandant diende daarover te kunnen blijven beschikken.

Voorhoeve vreesde dat wanneer Dutchbat zou terugvallen op de compounds in Srebrenica en Potočari, de VRS de Nederlandse eenheden kon omsingelen en uithongeren. Een andere vrees van Voorhoeve was dat bij een hergroepering van Dutchbat de ABiH erop zou kunnen aandringen het *Weapon Collection Point* in de enclave voor hem te openen. Hij vond dat Nicolai daarover moest worden geïnformeerd.

46 DCBC, 636. Deze discussie is gereconstrueerd op basis van aantekeningen tijdens de ochtend-

briefing van 11 juli 1995 bij het DCBC. Opsteller niet vermeld.

Volgens Plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Baal was een bijkomend probleem dat de VRS gebruik kon maken van uniformen en pantservoertuigen die van Dutchbat waren geroofd. Een terugtrekking van Dutchbat uit de enclave bracht bovendien de kans op misverstanden met zich mee.

Op dat moment kwam het bericht binnen dat OP-N werd aangevallen, maar dat een verzoek voor *Close Air Support* door Janvier niet was gehonoreerd. Hieruit bleek dat ook de informatie die het DCBC kreeg niet altijd strookte met de werkelijkheid: zoals uit het vorige hoofdstuk bleek was er geen causaal verband tussen de aanval op OP-N en het afwijzen van de luchtsteunaanvraag, omdat het eerste pas na het tweede gebeurde. Voorts kwam al in het vorige hoofdstuk aan de orde dat men in Zagreb niet eens aan het behandelen van de aanvraag toekwam; deze was al in Sarajevo afgewezen omdat (volgens Nicolai) Dutchbat niet was aangevallen en de stad niet beschoten.

Barth stelde voor te stoppen met de inzet van *Close Air Support*; Voorhoeve wilde dat echter niet. Barth bracht daar tegenin dat *Close Air Support* tot escalatie zou leiden en slechts een beperkt effect zou hebben. Bovendien zou het tot een verhoogd risico voor de dertig gegijzelde Dutchbatters leiden. Barth schatte in dat de VRS zou doorstoten en dat de posities van Dutchbat niet langer houdbaar zouden zijn. Nederland moest er volgens hem bij de VN op aandringen dat tot een ‘terugvalscenario’ kon worden gekomen. Gmelich Meijling vond dat Karremans moest weten welke ideeën er in de bunker leefden, en hij wilde dat daarom met Karremans werd getelefoneerd: de bataljonscommandant diende maatregelen te treffen die gericht waren op de denkwijze in het DCBC, vond de staatssecretaris. Hij maakte overigens niet duidelijk hoe Karremans die denkwijze in maatregelen zou moeten omzetten. Voorhoeve vond dit niet nodig: naar zijn mening waren de prioriteiten bij Karremans bekend. Deze moest zorgen dat er een minimum aan slachtoffers viel, in elk geval onder Dutchbat en daarna ook onder de bevolking.

Toch wilde Voorhoeve, net als Gmelich Meijling, Karremans bellen om hem zelf zijn oordeel over de situatie te vragen. Van Baal vond het echter beter niet Karremans maar Janvier te bellen, om de Nederlandse bezorgdheid over de verdere uitvoering van de taken uit te spreken. In de bunker kon men dan controle uitoefenen op de aan Dutchbat te verstrekken opdrachten en de uitvoerbaarheid daarvan, zo was zijn gedachte. Als Dutchbat zich op de veiligheid van de eigen troepen moest concentreren, zou dat leiden tot het niet langer uitvoeren van de opdracht, maar het was aan de VN om de keuze te maken dat Dutchbat ofwel de veiligheid van de eigen troepen, ofwel tevens de veiligheid van de bevolking als zijn taak moest beschouwen. Voorhoeve was het ermee eens dat de VN én Nederland een probleem hadden, en dat Janvier om zijn oordeel hierover zou moeten worden gevraagd.

Toch was Voorhoeve er voorstander van om contact op te nemen met Karremans, omdat hij vond dat deze zijn antitankmiddelen moest inzetten, ook als er geen *Close Air Support* zou komen. Van Baal wees er echter op dat de VRS-tanks over de hoofden van Dutchbat heen Srebrenica beschoten. De taak van Dutchbat was weliswaar om de bevolking te beschermen, maar als de VRS de aanval doorzette kwam de veiligheid van de eigen troepen in gevaar en restte slechts ‘een witte vlag en aftocht’. Als de VRS artillerie of mortieren inzette, dan zou de commandant van Dutchbat zich volgens hem gedwongen zien *Close Air Support* in te roepen. Van Den Breemen herhaalde dat Dutchbat zich in een ‘no-win’-situatie bevond. Het was aan de commandant om de inzet van de beschikbare middelen te bepalen, maar deze behoorde er ook volgens hem naar te streven dat er onder de eigen troepen geen slachtoffers zouden vallen, en dat zou bij het opgeven van de *blocking position* dan ook niet moeten

gebeuren. Daarom moest de mogelijkheid om *Close Air Support* te geven nader worden uitgewerkt.

Naar de mening van Voorhoeve zou de enclave echter zeker verloren gaan als Dutchbat terug zou vallen op de compounds mét ondersteuning van *Close Air Support*. Hilderink vreesde dat bij een overgave aan de VRS Dutchbatters door de ABiH gegijzeld zouden worden en de OP's bestormd zouden worden.

Van den Breemen stelde vervolgens voor dat hij met Janvier ook over een evacuatie van Dutchbat zou spreken, beseffend dat dit tot problemen kon leiden, omdat een evacuatie over de weg met medeneming van de wapens kon leiden tot blokkades van de ABiH.⁴⁷ Voorhoeve kwam tot het besluit dat Van den Breemen daadwerkelijk de resultaten van het overleg nog dezelfde dag persoonlijk aan Janvier zou moeten overbrengen als de Nederlandse opvatting omtrent de wijze van handelen. Van Baal zou Van den Breemen vergezellen.⁴⁸

Daarna belde Voorhoeve met de Tweede-Kamerleden Korthals (VVD) en Hoekema (D66), respectievelijk voorzitter en ondervoorzitter van de Vaste Kamercommissie voor Defensie, en liet hen weten dat de situatie uitzichtloos was, en dat volstrekt onbekend was wat er zou gaan gebeuren met de bewoners van de enclave en de Nederlandse militairen.⁴⁹

's Middags waren in het DCBC ook de verzamelde souschefs van de krijgsmachtonderdelen bijeengeroepen, het zogeheten Interservice Comité Souschefs Operatiën (ICOSCO). Dit stond onder voorzitterschap van Hilderink, als souschef Operatiën van de Defensiestaf. Verder waren aanwezig commodore F.J.M. Vogelpoel (Luchtmacht), commandeur R. Zeijlemaker (Marine) en kolonel C.N.J. Neisingh (Marechaussee). De Koninklijke Landmacht werd vertegenwoordigd door de daar nieuw gestationeerde liaisonofficier luitenant-kolonel M.C.J. Felix. Dat laatste verbaasde Neisingh van de Marechaussee nogal: het draaide die dag om de Landmacht, en die was slechts door een overste en niet door een hogere rang (brigadegeneraal of kolonel) vertegenwoordigd. Het verbaasde hem ook dat er niemand anders van de Koninklijke Landmacht in de bunker aanwezig was: hij kreeg de indruk dat dit krijgsmachtonderdeel zich op het eigen bolwerk had teruggetrokken, zijnde de KL Crisis-staf. Kennelijk was hetgeen er bij Centrale Organisatie (in dit geval in het DCBC) gebeurde voor de Koninklijke Landmacht minder relevant. Wat Neisingh toen echter niet wist, was dat plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten Van Baal, die er normaal gesproken wel was als het spannend was, inmiddels met Van den Breemen naar Zagreb was afgereisd. Pas later op de middag vervoegde kolonel Smeets, de waarnemend souschef Operatiën van de Koninklijke Landmacht, zich bij het gezelschap; zoals eerder uiteengezet bevond deze zich gewoonlijk niet in het DCBC maar bij de KL Crisisstaf.⁵⁰

Conclusie

Uit de discussie valt af te leiden dat de Nederlandse Defensietop zich wel over het te voeren beleid boog, maar dat dit vooralsnog zonder gevolgen bleef. Ook kan uit de discussies een

47 NIOD, Coll. Hilderink. Memo Maj Govaarts aan Lkol P. van Geldere, 20/01/97. Govaarts was hoofd dienstploeg in het DCBC en maakte aantekeningen van het destijds besprokene die hij later uit werkte.

48 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie 'Besluitvorming DCBC', z.d. [1997]. In het verslag Govaarts staat dat minister Voorhoeve besloot dat

zowel Van den Breemen als hijzelf Janvier zouden informeren, en Van Baal en Hilderink Karremans op de hoogte zouden stellen (NIOD, Coll. Hilderink. Memo Maj Govaarts aan Lkol P. van Geldere, 20/01/97).

49 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 66.

50 Interview C.N.J. Neisingh, 03/01/02.

grote mate van onzekerheid over de ontwikkeling van de situatie worden afgelezen. Wel werd het op 11 juli ook voor Den Haag duidelijk dat het einde van de *Safe Area* Srebrenica was ingeluid, en dat een evacuatie van Dutchbat niet onbespreekbaar was. Het was een afweging tussen de vraag of Dutchbat zich moest terugtrekken uit de enclave, of dat het zich op de compounds moest terugtrekken; maar ook tussen enerzijds de mogelijkheid voor Dutchbat om zijn taken te blijven uitvoeren, of anderzijds de veiligheid van de eigen troepen voorop te stellen. Die veiligheid stond steeds voorop in het DCBC, maar dat was in Zagreb niet anders. Het was UNPROFOR-beleid om veiligheid van de VN-troepen boven de taakuitvoering te plaatsen.

Den Haag wierp op dat moment geen dam op tegen het toestaan van *Close Air Support*, ondanks alle zorgen over de mogelijke gevolgen daarvan. Dat er slachtoffers onder de eigen militairen konden gaan vallen was niettemin ingecalculeerd.

Militaire afwegingen werden aan Janvier overgelaten. Ondanks de wens van zowel Voorhoeve als Gmelich Meijling om persoonlijk met Karremans overleg te plegen, gebeurde dat niet. Karremans kreeg geen aanwijzingen uit Den Haag, en de Haagse bemoeienis ging niet verder dan het besluit om Janvier de Nederlandse opvattingen mee te delen. Van enige poging tot ingrijpen in de VN-bevelsketen was geen sprake. Enkele uren later zou dat anders worden.

4. De ministerraadsvergadering in het DCBC op 11 juli

Na de bijeenkomst van de souschefs arriveerde er hoog politiek gezelschap in de bunker. Nog diezelfde middag vond er nog een bijeenkomst in het DCBC plaats, waarbij minister-president Kok en minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo zich in aanwezigheid van minister Voorhoeve en secretaris-generaal Barth op de hoogte lieten stellen van de situatie. Hilderink verzorgde voor hen een briefing. Er werd gesproken over vier opties die voor Dutchbat openstonden voor het geval Dutchbat uit de enclave weg zou moeten zien te komen: activering van het NAVO-terugtrekkingsplan (Oplan 40104); een helikopteroperatie van de VN en NAVO; een uitbraak via de noordkant van de enclave; of een vertrek over de weg met de voertuigen. Dat laatste zou echter aan de Bosnische Serven moeten worden gevraagd, en de bevolking zou dan moeten worden meegenomen. Een algemene vrees was dat de Bosnische Moslims een vertrek van Dutchbat zouden willen blokkeren door voor de voertuigen te gaan liggen. Ook kwam aan de orde wie de leiding zou moeten nemen als een van de opties gekozen zou worden. Het antwoord was dat dit bij de laatste optie (wegrijden) de VN zou moeten zijn, en bij de eerste drie opties de Verenigde Staten of de NAVO.⁵¹

In de bunker heerste tijdens deze bijeenkomst een surrealistische sfeer. Er was een kaart op de wand geprojecteerd, en er werd over de *blocking position* gesproken. Op enig moment ontstond het beeld dat de VRS door de *blocking position* brak, en het werd duidelijk dat deze inderdaad was overlopen. Dat leidde tot het besef dat de VRS echt de enclave in zijn geheel wilde innemen, en dat de operaties zich niet langer tot het zuidelijk deel van de enclave dienden te beperken. Voorhoeve kwam tot de conclusie dat de ‘Serven bloed in de ogen’

⁵¹ NIOD, Coll. Hilderink. Notitie ‘Besluitvorming DCBC’, z.d. [1997]; interview C.N.J. Neisingh, 03/01/02. De indrukken van deze bij-

eenkomst zijn ontleend aan de waarneming van kolonel Neisingh (waarnemend directeur Operatiën Koninklijke Marechaussee).

hadden; hij leek al een paar stappen verder in het denken te zijn, terwijl de militairen nog vooral technocratisch dachten.

Minister-president Kok vond het moeilijk te kiezen tussen niets doen en iets doen. De gesprekken die Voorhoeve met Akashi had gevoerd, kwamen aan de orde, en via de Amerikaanse militaire attaché in Den Haag werd vernomen dat de Verenigde Staten dachten dat Akashi zelfs al een verzoek tot de evacuatie van Dutchbat had gedaan (zie hierover hoofdstuk 9, ‘Het vertrek van Dutchbat uit de enclave’). Verder was bekend dat Janvier in Zagreb en Nicolai in Sarajevo een beoordeling van de toestand aan het opstellen waren.⁵² Uiteindelijk besloot het gezelschap naar aanleiding van de binnenkomende berichten luchtsteun verder stop te zetten (zie hierover de paragraaf hierna, ‘Het afblazen van de verdere luchtsteun op 11 juli’).

Na deze bijeenkomst bereidde Voorhoeve zich voor op zijn persconferentie om de val van de enclave bekend te maken. In het DCBC werd besloten de in Den Haag aanwezige geaccrediteerde militaire attachés over de gebeurtenissen te brieven.⁵³

Nicolai had intussen met Mladić getelefoneerd en gaf de laatste gegevens door aan het DCBC: vluchtelingen werden op de compound in Potočari toegelaten; er waren onder de Nederlanders geen doden of gewonden gevallen; alle OP’s zouden worden ontruimd; Dutchbat had de compound in Srebrenica noodgedwongen verlaten; en alle VN-personeel concentreerde zich nu op de compound in Potočari. Nicolai meldde verder dat Karremans met Mladić zou gaan onderhandelen over die evacuatie.⁵⁴ Brantz meldde vanuit Tuzla dat de VRS een evacuatie van de Nederlanders, vertegenwoordigers van de non-gouvernementele organisaties en ook van de bevolking had aangeboden, met uitzondering van de weerbare mannen.⁵⁵

Een laatste bijeenkomst binnen het DCBC op deze dag betrof de vrijwel voltallige ministerraad, die er rond 19.30 uur bijeenkwam.⁵⁶ De vergadering was voorzien, omdat premier Kok en de meeste van de betrokken bewindslieden het nodig vonden de hele ministerraad bij te praten. Als locatie had de minister-president gekozen voor de bunker, omdat dit de beste mogelijkheid bood om degenen die bij Defensie de coördinatie deden en de contacten met voormalig Joegoslavië hadden onderhouden, ter plekke een beoordeling over de situatie te kunnen laten geven. Hij wilde hen niet uit hun werk halen door ze naar de Trêveszaal te laten komen.⁵⁷ De aanwezige ministers kregen te horen dat de Bosnische Serven de enclave hadden overmeesterd. Volgens de berichten waren daarbij geen Nederlanders gedood, al was dat onder voorbehoud. Dertig gegijzelden bevonden zich in handen van de VRS; Dutchbat en de bemanning van de meeste OP’s hadden zich teruggetrokken op de compound in Potočari, zo vervolgde de briefing. Diverse Dutchbatters waren op weg naar Potočari, met zeventuizend vluchtelingen. Karremans voerde overleg met Mladić over de toelating van hulpkonvoeien, een vrije aftocht van de vluchtelingen en van het bataljon, met medeneming van de wapens. Verder was het niet toevallig dat de aanval een week voor de ontplooiing van de *Rapid Reaction Force* geschiedde, en een week voor de aflossing van Dutchbat.

52 Interview C.N.J. Neisingh, 03/01/02.

53 Interview C.N.J. Neisingh, 03/01/02.

54 DCBC, 528. Dagrappporten DCBC 11/07/95, 17.52, mededelingen van Nicolai.

55 DCBC, 528. Dagrappporten DCBC 11/07/95, 18.17, mededelingen van Brantz. De mededeling

over weerbare mannen is afkomstig uit de aantekeningen van de in het DCBC aanwezige kolonel Neisingh.

56 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie ‘Besluitvorming DCBC’, z.d. [1997].

57 Interview W. Kok, 30/05/00.

Binnen de ministerraad werd de vrees uitgesproken dat de VRS-aanval zich niet tot Srebrenica zou beperken: Žepa en Goražde waren eveneens onverdedigbaar en zouden spoedig kunnen vallen. Er werd gehoopt dat Dutchbat toestemming kreeg voor een vertrek naar Servië of naar Centraal-Bosnië. Karremans had de vrijheid naar eigen inzicht te handelen. Dat was essentieel gebleken om verlies van leven te voorkomen, en duidelijk werd ook dat dit in gesprekken met Karremans steeds als hoogste prioriteit was gesteld. Hij leek daarin te zijn geslaagd. De ministerraad oordeelde verder dat Dutchbat geen enkele kans had de enclave te verdedigen, gezien de geografische situatie en het enorme artillerieoverwicht van de VRS.

Vervolgens kwam in deze ministerraadsvergadering de vraag aan de orde waar de hoop, dat de Bosnische Serven toestemming voor een vertrek van Dutchbat uit de enclave zouden geven, op was gebaseerd. De mogelijkheid bestond dat de Nederlanders tot gijzelaar werden gemaakt, om de komst van de *Rapid Reaction Force* te voorkomen. Berichten dat er toestemming voor het vertrek van vluchtelingen en van Dutchbat was gegeven, waren nog niet bevestigd. Er waren berichten dat alleen vrouwen en kinderen zouden mogen vertrekken, en dit deed het ergste vrezen voor de mannen en voor moordpartijen. De Bosnische Serven zouden willen verhinderen dat de mannen zich bij de ABiH zouden aansluiten, maar het gevoel van de ministerraad was dat moordpartijen niet in het belang van de Bosnische Serven zouden zijn vanwege de internationale reactie. Als Dutchbat al toestemming kreeg te vertrekken, dan zou dat leiden tot een ethisch dilemma. Er zou dan druk op Milošević moeten worden uitgeoefend. EU-onderhandelaar Bildt was daarvoor al benaderd, en Nederland had verzocht de Veiligheidsraad in spoedzitting bijeen te laten komen. De Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Kinkel, had toegezegd met de Russische regering te gaan spreken.

De vergadering leidde verder tot vragen over verantwoordelijkheden en een discussie over evacuatieplannen. Duidelijk werd dat de VN verantwoordelijk was voor de onderhandelingen. Evacuatie zonder instemming van de strijdende partijen was alleen mogelijk met steun van de NAVO, en de Verenigde Staten zouden daartoe het initiatief moeten nemen. Dat was een riskante operatie, omdat deze met helikopters zou moeten worden uitgevoerd. De voorbereidingstijd bedroeg drie dagen, wat in de gegeven omstandigheden nauwelijks acceptabel was, maar onontkoombaar leek te zijn. Alleen de Verenigde Staten waren in staat zo'n operatie zelfstandig uit te voeren. Over alle andere varianten zou moeten worden onderhandeld. De Amerikaanse en Franse regeringen hadden aangeboden bij een eventuele evacuatie te helpen.

Ook voor opvang van de vluchtelingen was aandacht in de ministerraadsvergadering. Alleen wisten de aanwezigen niet waar die zouden moeten worden opgevangen. Het dringendst was het vinden van een veilig heenkomen, want de situatie die ontstaan was, zou ongetwijfeld tot etnische zuiveringen leiden. Er zou daarom zo lang mogelijk moeten worden onderhandeld met de Bosnische Serven, maar daar stond weer tegenover dat er nog maar voor 24 uur voedsel in Potočari was.

Een andere vraag die aan de orde kwam, was of Nederland in de positie verkeerde om eisen te kunnen stellen. Dat leek onder de gegeven omstandigheden niet mogelijk. Nederland zou hoogstens verzoeken kunnen doen. Het Spaanse voorzitterschap van de EU was bezig een verklaring over de situatie in Srebrenica voor te bereiden, en Spanje vond dat de Nederlandse militairen de plaatselijke bevolking bescherming moesten blijven bieden. Nederland stond dus voor de moeilijke keuze van voortzetting van een humanitaire taak of de veiligheid

van de eigen militairen. De vraag werd gesteld of de bataljonscommandant die keuze moest maken. De ministerraad achtte dat een zaak voor later: voorlopig stond het redden van mensenlevens voorop. Tijdens de gevechten was veel aandacht uitgegaan naar de veiligheid van de eigen militairen; na de val moest die aandacht uitgaan naar de Bosnische Moslims, maar de vraag was voor hoe lang dat nog zou kunnen. Een scenario waarbij Dutchbat vertrok met medeneming van alle vluchtelingen leek niet uit te voeren te zijn.

Een vraag van geheel andere orde was hoe het parlement en de media geïnformeerd zou moeten worden. Het voornemen van de ministerraad was de voorzitters van alle fracties in de Tweede Kamer uit te nodigen voor een informatiebijeenkomst bij het ministerie van Defensie. De hoop was daarmee ook een Kamerdebat op korte termijn te voorkomen, en een reeds voor 12 juli gepland Kamerdebat uit te stellen. De achterliggende gedachte van dat uitstel was om voor het moment terughoudend in de commentaren op de gebeurtenissen te betrachten.⁵⁸

In een terugblik zei premier Kok dat er die avond in de ministerraad geëmotioneerd over de in Srebrenica ontstane situatie was gesproken. Er heersten gevoelens van onmacht, gevoed door het feit dat, nadat de enclave onder de voet was gelopen, het buitengewoon moeilijk was om vast te stellen wat daar verder op kon volgen. Er heerste onzekerheid over de positie van de eigen militairen en van de bevolking. Lotsverbondenheid keerde een aantal malen als onderwerp in de discussies terug, hetgeen volgens Kok leidde tot het uitgangspunt dat zij verantwoordelijk waren voor het lot en de toekomst van de bevolking, in de wetenschap overigens dat de mogelijkheden van Dutchbat in de nieuw ontstane omstandigheden geheel anders waren dan bij de eerder toebedeelde rol. Kok meende dat er op de avond van de 11de in de bunker geen sprake was van tegenover elkaar staande opvattingen. Wel werden er verschillende accenten gelegd, die betrekking hadden op zowel de emotionele betrokkenheid bij de bevolking als bij de Dutchbatters.

Kok kon zich absoluut niet vinden in een beschrijving die aangaf dat er sprake was van tegenover elkaar staande visies.⁵⁹ Een dergelijke beschrijving was bijvoorbeeld te vinden in *Vrij Nederland*, waar Leonard Ornstein stelde dat er onenigheid was uitgebroken in de ministerraad en er een fel debat was gevoerd, waarbij de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, Pronk, op emotionele wijze had gewezen op de belangen van de vluchtelingen en Voorhoeve het in veiligheid brengen van de militairen als voornaamste opdracht beschouwde, met Van Mierlo in een tussenpositie, en met Kok opschuivend van het in veiligheid brengen van Dutchbat naar het in veiligheid brengen van de Moslims.⁶⁰

Volgens Voorhoeve was er in die dagen sprake van een goede harmonie tussen politieke gezagdragers en militairen. Er waren geen meningsverschillen geweest over de manier van optreden. Ook zei Voorhoeve niets anders te hebben gedaan dan datgene wat ook de militairen vonden dat er gedaan moest worden. Hij had zelf niet alles kunnen beoordelen, en ook de militairen wisten dat zij vanuit Den Haag de situatie niet goed konden beoordelen: dat konden alleen de VN-militairen ter plekke.

Voorhoeve stoorde zich naar eigen zeggen wel aan de kritiek achteraf van Couzy. Hij vond het kunstmatig en gezochte kritiek van iemand die zelf slechts enkele keren in de bunker was geweest. Bij een van die weinige keren voerde Voorhoeve een discussie met Couzy over de

58 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 11/07/95.

59 Interview W. Kok, 30/05/00.

60 *Vrij Nederland*, 09/09/95.

opdracht om de *blocking positions* in te nemen, die Dutchbat vanuit Zagreb had gekregen. Couzy had toen gezegd dat die opdracht moest worden uitgevoerd. Er was geen alternatief, ook al kon het mensenlevens kosten, omdat de witte voertuigen *sitting ducks* waren. Het enige alternatief was volgens Couzy om Dutchbat terug te trekken. Couzy opperde die gedachte, maar verwierp die vervolgens ook weer als onhaalbaar. Vervolgens vertrok Couzy bezorgd uit de bunker, zeggend dat hij dacht dat het niet goed zou aflopen, aldus Voorhoeve.⁶¹

Couzy was in die dagen inderdaad weinig in het DCBC te vinden. Hij zond veelal zijn plaatsvervanger, Van Baal. Ook bij de KL Crisisstaf kwam hij zelden, al werd hij wel per telefoon van belangrijke ontwikkelingen op de hoogte gehouden. In zijn memoires gaf Couzy aan dat hij het dienstdoende personeel liever niet voor de voeten wilde lopen, en dat het voor hem onmogelijk was invloed op de situatie uit te oefenen.⁶² Voorhoeve nam door zijn aanwezigheid in het DCBC wel deel aan het debat op de werkvloer, in tegenstelling tot Couzy, die dat, zoals gezegd, nauwelijks deed en slechts werd geïnformeerd. Al was het nemen van beslissingen niet aan Couzy, zijn handelwijze kon wel afstand creëren tot diegenen die wel beslissingen moesten nemen. Daar staat tegenover dat toen het spannend was, de minister zich omgeven wist door zijn directe adviseurs, de lijnen kort waren en er daarom snel besluiten konden worden gekomen.

Dan rest nog de vraag of politieke gezagsdragers zich hadden moeten inlaten met discussies in het DCBC, zoals hier gebeurde. De vraag werd onder meer gevoed door voormalig minister van Defensie Ter Beek. Die zei dat hij dat in zijn plaats niet zou hebben gedaan.⁶³ Het betreft hier echter een individuele afweging: elementen als betrokkenheid, medeleven en verantwoordelijkheidsgevoel kunnen daarbij een rol hebben gespeeld, ook voor andere bewindslieden dan de direct betrokkenen.

5. Het afblazen van de verdere luchtsteun op 11 juli

Een van de weinige voorbeelden waarbij Den Haag zich met de operationele taakuitvoering in Bosnië inliet, betrof de pogingen de *Close Air Support* af te blazen, toen de Bosnische Serven op 11 juli dreigden de gegijzelde Nederlandse militairen te doden wanneer de luchtsteun zou worden ingezet. Daarop wordt in deze paragraaf uitgebreid ingegaan. Bezien zal worden in hoeverre de Nederlandse poging tot ingrijpen hier werkelijk effect had, maar ook hoe de VN daar politieke munt uit probeerde te slaan.

Volgens de uitspraken van de Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN, Akashi, is de reden van het afgelasten van verdere luchtsteun niet eenduidig. Op 12 juli zei Akashi in een vergadering in Zagreb, waar ook Janvier bij was, dat de Nederlandse Defensie minister Voorhoeve hem de dag ervoor gebeld had. Hij vertelde dat deze hem verzocht had de luchtacties te stoppen vanwege de dreigementen tegen zijn militairen. Akashi zei dat hij daarom op dit punt geen keus had gehad, maar hij nam wel verantwoordelijkheid voor de beslissing. Ook tijdens een tv-interview die dag maakte Akashi melding van dit verzoek van Voorhoeve. Daar voegde hij wel aan toe dat het ook om een andere reden onmogelijk was geweest de luchtsteun voort te zetten: Dutchbat en de VRS

61 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

jaren, pp. 161-162.

62 Interview M.C.J. Felix, 06/04/00; Couzy, *Mijn*

63 Interview A.L. ter Beek, 01/12/99.

zaten volgens hem te dicht op elkaar.⁶⁴ Tegen SACEUR Joulwan zei Akashi later in juli echter dat hij bereid was geweest tot verdere inzet van het luchtwapen, als de Nederlandse minister van Defensie maar niet tussenbeide was gekomen.⁶⁵ Daags daarna,⁶⁶ tijdens een ontmoeting met de Noord-Atlantische Raad, merkte Akashi eveneens op dat de luchtsteun was onderbroken op verzoek van Voorhoeve.⁶⁷ In zijn interview met het NIOD in 1999 bleef Akashi bij deze lezing: hij had indertijd een nieuwe golf *Close Air Support* afgelast na een telefoontje van Voorhoeve. Dat telefoontje was voor hem beslissend geweest.⁶⁸ Boutros-Ghali deelde deze kritiek van Akashi: zodra Voorhoeve hoorde dat een luchtactie was begonnen, belde hij ogenblikkelijk om te zeggen dat de Nederlandse militairen te dicht op de Bosnisch-Servische infanteristen zaten en dat hun levens bij een luchtactie gevaar liepen. Akashi had toen geen andere keus dan de luchtactie op te schorten, aldus Boutros-Ghali in zijn memoires.⁶⁹

Akashi gaf dus kort na 11 juli een andere voorstelling van de gang van zaken dan langer nadien. Kort na 11 juli zei hij dat hij zelf de verantwoordelijkheid voor de beslissing tot opschorting had genomen, en verschool hij zich nog niet achter Voorhoeve. Hij meldde New York dat ‘Admiral Smith has agreed to our request, proposed by the Netherlands minister of defence to the SRSG, to suspend air presence and close air support missions over Srebrenica. It is our view that they would endanger the civilian population and our own personnel who are now intermixed with Serb forces.’⁷⁰ Ook Janvier bevestigde per brief aan admiraal Leighton Smith de opschorting van de *Close Air Support*, met als reden: ‘The extreme confusion on the ground in the Srebrenica area and especially the current BSA [VRS] threat to the thousands of Bosnian refugees in the Northern part of the area, as well as the UNPROFOR forces.’ Janvier zelf voerde geen politieke redenen aan voor het besluit, en noemde de interventie van Voorhoeve niet.⁷¹

Ook Janvier had verschillende lezingen van de oorzaak van het stopzetten van de luchtsteun. Tijdens de bijeenkomst met Akashi op 12 juli zei Janvier slechts dat er goede militaire argumenten waren geweest om de *Close Air Support* te stoppen. De troepen hadden volgens Janvier inderdaad te dicht op elkaar gezeten om de luchtsteun voort te zetten.⁷² Op de avond ervoor zei Janvier echter tegen de bezoekende chef-defensiestaf Van den Breemen dat hij zelf had besloten de tweede golf de luchtsteun te stoppen na de bedreiging van de VRS dat deze de bevolking en de gijzelaars zouden doden.⁷³ Volgens kolonel De Jonge echter speelde dit Bosnisch-Servische dreigement in de besluitvorming binnen het UNPF-hoofdkwartier over het afblazen van de *Close Air Support* maar een betrekkelijke rol, omdat informatie daarover Zagreb pas later bereikte.⁷⁴ In die zin beantwoordde het telefoontje van Voorhoeve

64 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG’s briefing 12/07/95.

65 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 22/07/95, No. Z-1229.

66 Het eerste gesprek was van 18 juli, het tweede van 19 juli. Het verslag van de bespreking met Joulwan is dus later opgemaakt.

67 DCBC, 925. Code Feith NAVO 1097, 19/07/95, Stg Confi.

68 Interview Yasushi Akashi, 25/11/99.

69 Boutros-Ghali, *Unvanquished*, p. 238.

70 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1136.

71 DCBC, 664. Letter Lt Gen M.B. Janvier to Admiral L. Smith, 11/07/95.

72 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG’s briefing 12/07/95.

73 SMG, 1004/85. Kort verslag van de bijeenkomst van CDS en PBLs bij FC UNPF (eveneens aanwezig COS UNPF), 11/07/95.

74 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

naar Akashi aan het doel dat Voorhoeve voor ogen had gestaan: de informatie sneller overbrengen dan via Dutchbat en de VN-bevelsketen mogelijk was.⁷⁵

Op de middag van 11 juli bevonden Kok, Van Mierlo en Voorhoeve zich met enkele ambtenaren in het DCBC, toen het bericht binnenkwam dat de gegijzelde Nederlandse militairen zouden worden gedood als de derde golf van de luchtsteun door zou gaan. Dit bericht, afkomstig van Brantz in Tuzla, kwam om 16.03 uur binnen bij het hoofd van het DCBC, kapitein-luitenant ter zee P.P. Metzelaar.⁷⁶ Het bericht was om 15.50 uur bij Dutchbat binnengekomen, dus ruim een uur nadat de eerste golf *Close Air Support* had plaatsgevonden waarbij bommen waren afgeworpen (bij de tweede golf waren geen bommen afgeworpen).⁷⁷

Brantz liet vanuit Tuzla voorts weten dat Mladić als reactie op de luchtsteun dreigde Srebrenica-stad en de compound in Potočari te beschieten, alsmede de gegijzelde Nederlandse militairen te doden. Het was op dat moment niet bekend of de VN of de NAVO van dit dreigement op de hoogte waren.⁷⁸ Was dit bericht al alarmerend genoeg, het werd nog erger toen er een ander bericht kwam: de compound van de B-compagnie zou in handen van de VRS zijn gevallen en de commandant van de B-compagnie zou gevangen zijn genomen. Het eerste was juist, het laatste niet, maar dit leidde wel tot verwarring. Bij een briefing op het Pentagon op 11 juli werd zelfs gezegd dat een Nederlandse commandant zich aan de Bosnische Serven had overgegeven om daarmee de vrijlating van zijn troepen te bewerkstelligen: ‘and that did, in fact, happen’, aldus de briefing.⁷⁹

Minister en chef-defensiestaf gaan rondbellen om de luchtsteun te stoppen

Nadat het hoofd van het DCBC, Metzelaar, het bericht had overgebracht, was na enkele minuten van overleg tussen de ministers de conclusie dat de luchtsteun onmiddellijk moest worden gestopt. De bijeenkomst werd onderbroken om Voorhoeve in de gelegenheid te stellen met de UNPF-autoriteiten te bellen. In de woorden van voorlichter Bert Kreemers: ‘Na enig overleg, Voorhoeve kalm, Kok stil, kwamen de bewindslieden een werkverdeling overeen. Voorhoeve zou Akashi bellen, Kok – indien nodig – Leighton Smith. Het gezicht van Wim Kok was asgrauw.’⁸⁰

Alvorens zelf te gaan bellen, had Hilderink, die de dagelijkse leiding van het DCBC had, een beroep op minister-president Kok gedaan. Wanneer het Hilderink niet zou lukken tot de NAVO-autoriteiten door te dringen, vroeg hij of Kok dit persoonlijk wilde doen. De minister-president zegde dit toe, maar het bleek niet nodig te zijn. Hilderink belde met de Neder-

75 Nadat Janvier het Situation Center had verlaten, kreeg Deputy Force Commander Ashton om 17.00 uur nog een telefoontje van Deputy SA-CEUR vanuit het NAVO-hoofdkwartier Mons. Ditmaal was het Parijs dat vroeg om het stopzetten van de *Close Air Support* omdat het gevaar voor de troepen veel te groot was. De mededeling kon niet worden geverifieerd. Er zijn geen aanwijzingen dat hierover vanuit Den Haag contact met Mons is geweest (dagboek aantekeningen majoor David Last; interview 05/07/00).

76 DCBC, 1975. Zie aantekening op Code Biegman 382, 01/06/96.

77 NIOD, Coll. Karremans, nr. TK195118. ‘Kort overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen periode’ opgesteld door luitenant-kolonel Karremans, 17/07/95.

78 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie ‘Besluitvorming DCBC’, z.d. [1997].

79 Background Briefing U.S. Department of Defense, 11/07/95, http://www.defenselink.mil:80/news/Jul1995/x071195_xback711.html, geraadpleegd 06/05/00.

80 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 68.

landse vertegenwoordigers in Napels en Vicenza (respectievelijk de kolonels J. Beks en P.H. Koopmans), met de boodschap een en ander ter kennis van de NAVO-commandanten te stellen. Hilderink belde niet naar de NAVO in Brussel, omdat het voor het overbrengen van de boodschap via deze weg vermoedelijk te laat te zijn.⁸¹

Om de luchtsteun te laten stoppen, hanteerde de op de vergadering aanwezige commodore ook het argument dat de enclave al was gevallen, zodat er ook niet langer een militaire noodzaak bestond voor actie.⁸² Voorhoeve zei later dat als hij alleen in de bunker had gezeten, hij ook zou hebben besloten de luchtsteun te laten stoppen, en dat uit dien hoofde Kok en Van Mierlo niet medeverantwoordelijk hoefden te worden gehouden. Het was volgens hem de enige verstandige handelwijze: door ermee door te gaan, werd er een groot en zinloos risico genomen.

Niet wetend of Zagreb de luchtsteun ook zou willen stoppen, liep Voorhoeve naar de ruimte in het DCBC waar de telefoons stonden en begon zelf te bellen. Eerst belde hij Akashi, om te zeggen dat het geen zin had langer door te gaan met de luchtacties. Akashi vroeg hem aan de lijn te blijven: hij had Milošević op een andere lijn. Nadat Akashi Janvier had gesproken, kwam hij terug bij Voorhoeve, en zei hem dat Janvier het er niet helemaal mee eens was dat een derde golf van vliegtuigen voor *Close Air Support* niet moest plaatsvinden. Niettemin kreeg Voorhoeve als antwoord dat als het nog tijdig kon, de derde aanvalsgolf zou worden tegengehouden.

Voorhoeve vroeg zich vervolgens af of de VN wel snel genoeg de NAVO zou bellen. Voor alle zekerheid wilde hij dat zelf doen, om uit te leggen wat hij met Akashi had besproken. Voorhoeve probeerde eerst de Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO in Brussel, ambassadeur Veenendaal, te bereiken, maar die was niet op zijn post. Hij kreeg diens plaatsvervanger, Feith, aan de lijn. De minister vertelde hem van het Bosnisch-Servische dreigement, en vroeg Feith aan secretaris-generaal Claes door te geven dat het zijn advies was om op te houden met de luchtsteun, omdat de enclave al was gevallen en luchtsteun vanuit militair oogpunt daarom geen enkele zin meer had.⁸³ Feith belde inderdaad naar Claes, maar hij kreeg te horen dat de NAVO om politieke redenen een onderbreking van een luchtactie aan de VN wilde overlaten.⁸⁴

Daarna kreeg Voorhoeve ook nog kolonel Koopmans aan de lijn, die in Vicenza de Nederlandse contactpersoon was in het *Combined Air Operations Center* (CAOC) van de aldaar gevestigde vijfde geallieerde luchtmacht. Dat Voorhoeve Koopmans te spreken kreeg, was min of meer toeval. Eerst had Hilderink contact met Koopmans; Hilderink zei heel goed te weten hoe het NAVO-bevelssysteem werkte, en dat een telefoontje onvoldoende autorisatie was om een operatie als deze te stoppen, maar dat hij belde om te zeggen dat dat toch moest gebeuren. Zowel Beks (in Napels) als Koopmans hadden inderdaad al aangegeven dat een telefoontje onvoldoende was. Het ging volgens Hilderink echter om het zo spoedig mogelijk inlichten van de NAVO, en de beide Nederlandse kolonels bleken inderdaad niet op de hoogte te zijn van het dreigement van de Bosnische Serven.

Koopmans had om 16.25 uur naar het DCBC gebeld met de mededeling dat een fax met de

81 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie 'Besluitvorming DCBC', z.d. [1997]; Interview generaal-majoor C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

82 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de

MR van 11/07/95.

83 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97; DCBC, 528. Dagrappporten DCBC, 11/07/95, 16.03 uur.

84 SMG, 1004/48. Code Feith NAVO 1036, 11/07/95.

laatste gegevens uit Vicenza onderweg was naar het DCBC. Toen Koopmans was uitgesproken, had Hilderink aan Voorhoeve gevraagd: ‘Meneer de minister, wilt u hem ook nog even spreken?’ Voorhoeve gaf toen dezelfde boodschap aan Koopmans door die Hilderink daarvoor had doorgegeven: de luchtsteun moest gestopt worden.⁸⁵ Koopmans zei hierover later dat Voorhoeve hem had gezegd dat hij onmiddellijk moest stoppen met de luchtsteun, omdat zijn mensen in gevaar waren. Koopmans was niet bij machte dat te doen; hij zei slechts het verzoek te kunnen overbrengen, en deed dat vervolgens aan generaal-majoor Hal Hornburg, de *Director* van het CAOC. Hornburg zou hebben gereageerd door te zeggen: ‘He may be right but he has to go other channels. Sorry, I have no authority to do so. He has to go to his political friends.’ Die boodschap werd Voorhoeve vervolgens meegegeeld. Koopmans kon wel begrip opbrengen voor de handelwijze van de minister, maar vond het toch een onjuiste weg: een *Senior National Representative* bevond zich binnen een NAVO-hoofdkwartier om te zien of het Nederlandse beleid goed werd vormgegeven, en niet om opdrachten van ministers uit te voeren, aldus Koopmans. Voorhoeve stelde daar later tegenover: ‘Zo nodig ga ik ruim over mijn bevoegdheden heen. Als ik een ramp kan vermijden, maar geen bevoegdheden heb, dan trek ik mij van die bevoegdheden niks aan.’⁸⁶

Dit waren niet de enige acties die vanuit het DCBC werden ondernomen om de luchtsteun te laten beëindigen. Chef-defensiestaf Van den Breemen belde met de militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN, generaal Van Kappen in New York, met de mededeling dat de derde luchtaanval diende te worden gestopt. Van Kappen reageerde door te zeggen dat dit de verkeerde weg was om te bewandelen: het ging hier om operationele beslissingen, en die werden niet in New York genomen, iets wat Van den Breemen volgens Van Kappen ook wel wist. Van Kappen kon echter mededelen dat Janvier als operationele commandant ook al tot de conclusie was gekomen dat voortzetting van de *Close Air Support* geen zin meer had: er werd niet meer voldaan aan de voorwaarden voor *Close Air Support* en bovendien was er geen scheiding meer tussen de VN-troepen en de tegenstander. Bovendien bevonden de vluchtelingen zich daartussenin.⁸⁷

Van den Breemen had ook met admiraal Leighton Smith willen spreken. Die bevond zich op zee aan boord van de USS LaSalle. Op het moment dat Voorhoeve met Akashi belde, was overste Metzelaar druk doende om de informatie bij Smith te krijgen. Om 17.15 leek het verzoek aan admiraal Smith te zijn overgebracht.

Een minuut later liet De Jonge vanuit Zagreb weten dat de derde aanvalsgolf inderdaad was afgelast. Volgens Voorhoeve waren de militairen binnen het DCBC het volstrekt met zijn actie eens geweest. Iedereen wist dat de enclave al was gevallen, en dat luchtsteun geen

85 DCBC, 652. Handgeschreven ‘logboek DCBC’; DCBC, 528. Dagrappporten DCBC, 11/07/95, 16.25; interviews generaal-majoor C.G.J. Hilderink en J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97. In zijn dagboek vermeldde Voorhoeve dat Akashi hem zei onmiddellijk Janvier te vragen dat te doen. Dat strookt met de aantekeningen van het DCBC in het ‘logboek DCBC’.

86 Lutgert & De Winter, *Check the Horizon*, pp. 411-412. Het interview met Koopmans dateerde van 26/03/96. Volgens Koopmans had Voor-

hoeve zich tot SACEUR moeten wenden. Dat zou niet de juiste weg zijn geweest omdat generaal Joulwan geen sleutelhouder voor luchtsteun aan de VN was. In een eerder interview met Frank Westerman (*NRC Handelsblad* 11/11/95) zei Koopmans dat hij Voorhoeve naar AFSOUTH had doorverwezen. Dat lijkt een juistere weergave te zijn. Naar Westerman schreef had Voorhoeve ‘Stop, stop, stop’ geroepen.

87 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

enkel verschil meer kon maken. Daarmee werd alleen maar risico gelopen, en er konden slechts mensenlevens verloren gaan door er op een zinloze manier mee door te gaan.⁸⁸

De luchtsteun afgeblazen op Nederlands verzoek?

Toen de mededeling van Voorhoeve dat de gijzelaars zouden worden gedood als de *Close Air Support* zou worden doorgezet in Zagreb arriveerde, was volgens chef-staf UNPF Kolsteren de beslissing al genomen die te staken. In die zin was de bemoeienis van Voorhoeve volgens hem feitelijk niet nodig.⁸⁹ Ook een medewerker van Akashi zei dat, nadat Akashi door Voorhoeve was gebeld met het verzoek geen verdere *Close Air Support*-missies meer te laten uitvoeren, Akashi daarmee direct akkoord ging. Het was ‘a convenient excuse’ voor Akashi, want er werden geen nieuwe missies meer voorbereid. Voorhoeve had Akashi daar niet van hoeven te overtuigen.⁹⁰

Ook *Deputy Force Commander* Ashton zei dat, al voordat Voorhoeve had gebeld, Akashi de beslissing had genomen geen *Close Air Support* meer in te zetten.⁹¹ Volgens De Jonge in Zagreb was het Sarajevo geweest die aan de rem had getrokken. Op ongeveer hetzelfde moment dat Kolsteren was weggeroepen voor een telefoontje uit Den Haag, hoorde De Jonge dat de NAVO-liaisonofficier in Zagreb met zijn *counterpart* in Sarajevo overlegde. De Jonge begreep daaruit dat het *Air Operations Coordination Center* (AOCC) in Sarajevo, na consultatie met de staf aldaar, om militaire redenen de luchtsteun al had afgeblazen. Dit was ingehaald doordat de Bosnische Serven de *blocking position* aan het omtrekken waren, en er een vermenging ontstond van VRS-militairen, vluchtelingen en Dutchbatters. Sarajevo meldde de *Close Air Support* daarom te willen stoppen. Op ongeveer hetzelfde moment kwam Kolsteren, nogal geagiteerd, weer binnen en zei: ‘De Nederlandse regering wenst dat de zaak afgeblazen zal worden.’ Dat was niet meer nodig, omdat de zaak om militaire redenen toen al was gestopt, aldus De Jonge.⁹²

De in Sarajevo aanwezige De Ruiter onderschreef de visie van De Jonge. Het afgelasten van de derde golf *Close Air Support* was niet geschied door het samenspel van Voorhoeve en Akashi. *Bosnia Herzegovina Command* kreeg zowel van Dutchbat, de Britse JCO’s in de enclave als van de VRS het bericht dat Srebrenica was gevallen en Dutchbat en de vluchtelingen zich terugtrokken op de VN-compound in Potočari.⁹³ De VRS-liaisonofficier, luitenant-kolonel Milenko Indić, had het hoofdkwartier van UNPROFOR om 16.35 uur tevens op de hoogte gebracht van het dreigement om Dutchbat en de vluchtelingen te beschieten als de VN de luchtacties niet staakte. Het VRS-dreigement leek serieus te zijn, mede omdat het kracht was bijgezet met twee mortiergranaten die vijftien minuten daarvoor op het UNPROFOR-hoofdkwartier in Sarajevo neerkwamen. Sarajevo had er al over getwijfeld of de tweede golf vliegtuigen tot de aanval hadden moeten overgaan. De overweging om in te grijpen en de NAVO-toestellen naar een gebied boven Tuzla te dirigeren, was er reeds op gestoeld geweest dat zelfs luchtsteun de oude situatie in de enclave niet meer kon herstellen; vluchtelingen en Dutchbat liepen bovendien onevenredig veel gevaar voor represailles.

Nicolai had Karremans overigens wel medegedeeld dat luchtsteun beschikbaar bleef.

88 DCBC, 652. Handgeschreven ‘logboek DCBC’; interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

89 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

90 Vertrouwelijk vraaggesprek (84).

91 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

92 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

93 SMG, 1004. Verslag telefoongesprek [SMG] met lkol J.A.C. de Ruiter (BH-Command), 03/08/95.

Karremans had Nicolai gezegd zich aan de VRS te willen overgeven, maar kreeg van hem als antwoord dat van overgave geen sprake kon zijn. Ook daarom bleef luchtsteun beschikbaar.

Voorhoeve deed zijn verzoek aan Akashi op een zodanig tijdstip (16.50 uur) dat het inderdaad niet meer van invloed was. De beslissing de aanval te onderbreken, was al genomen in Sarajevo. De Ruiter leidde dat ook af uit een gesprek dat Janvier en fungerend UNPROFOR-commandant Gobilliard later die middag over de telefoon met elkaar voerden en waarvan De Ruiter getuige was. Toen Janvier verwees naar het contact dat Voorhoeve met Akashi had gehad, sprak ook Gobilliard van een reeds genomen beslissing. Naar de mening van De Ruiter had Sarajevo pas uren later begrepen dat ook de Nederlandse minister een dergelijke poging had ondernomen.⁹⁴

Generaal Nicolai belde Voorhoeve op om mee te delen dat in Sarajevo besloten was om verdere luchtacties te staken; Voorhoeve was daar blij mee. Nicolai zei dat interne beraadslagingen binnen de staf tot de conclusie hadden geleid dat het het beste was de luchtsteun te stoppen. Dat was gebeurd in samenspraak met Karremans, nadat de Bosnische Serven hadden gedreigd de compound van Potočari te beschieten. De reden was dat vrijwel de gehele enclave inmiddels al was ingenomen. Nicolai stelde het tijdstip van dat besluit op ongeveer 16.30 uur.⁹⁵

Nicolais telefoontje aan Voorhoeve vond plaats niet lang nadat Voorhoeve naar Akashi had gebeld. Voorhoeve dacht daardoor aanvankelijk dat hij zelf de luchtactie had afgeblazen. Hij zei ook tijdens de persconferentie na de val van de enclave dat de derde golf van de luchtsteun op Nederlands verzoek was gestopt. Pas in de dagen daarna kwam hij erachter dat anderen hem voor waren geweest.⁹⁶ In een brief aan de Tweede Kamer liet Voorhoeve dat evenwel keurig in het midden: hij schreef dat de Nederlandse regering tegelijk met UNPROFOR eenzelfde conclusie had getrokken.⁹⁷ In een eerdere brief aan de Kamer had Voorhoeve er nog geen melding van gemaakt dat ook de Nederlandse regering actief was geweest bij het bewerkstelligen van de beëindiging van de luchtsteun.⁹⁸

Er blijkt echter meer aan de hand dan simpelweg ‘afblazen’. Bestudering van de NAVO-logboeken en de UNPF-rapportages aan de *Situation Room* van het VN-hoofdkwartier leert dat er helemaal geen sprake was van het afblazen van de derde aanvalsgolf: de enige reden dat deze derde aanvalsgolf er niet kwam, was niet dat deze was afgeblazen door Voorhoeve, of door Zagreb of Sarajevo, maar dat deze was afgelast: de *Forward Air Controller* (deze kwam in het vorige hoofdstuk al aan de orde; het betrof hier *Windmill 03*) lag namelijk onder vuur en het was voor hem onmogelijk het doel te identificeren.⁹⁹ Op het moment dat het bericht van Brantz het DCBC bereikte (16.03 uur), vloog de derde golf, bestaande uit Amerikaanse A-10's al een kwartier boven de enclave. De vierde golf, bestaande uit F-18's, maakte zich om 16.35 uur op om het doelgebied binnen te gaan. Pas om 16.58 uur kwam uit Vicenza het bericht dat de vliegtuigen alleen nog hun bommen mochten afwerpen wanneer

94 NIOD, Coll. De Ruiter. Brieven Lkol J.A.C. de Ruiter aan Commodore Hilderink, persoonlijk, 23/01/97 en 27/01/97; Debriefingsverklaring luitenant-kolonel J.A.C. Ruiter, 27/09/95 met aanvulling 22/01/02; DCBC, 528. Dagrapporten DCBC, 11/07/95, 16.50.

95 DCBC, verspreide archivalia. Brief commandant 1 Divisie ‘7 December’, 23/01/97, bijlage bij nota S97/061/1487, 23/01/98.

96 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

97 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 129 (30/10/95).

98 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 115 (28/08/95).

99 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, File 3300 SEE Vol. I, Resupply Eastern Encl 17/04/95 – 11/07/95. Fax UNPF HQ Zagreb G3 Land Ops to UNNY Sitroom, Sincrep, 111930BJul95.

de *Forward Air Controllers* daarom vroegen, wanneer deze zelf onder vuur kwamen te liggen. In die zin was er dus geen absolute rem op *Close Air Support* gezet. In zijn rapportage aan New York, later op de avond van 11 juli, maakte Akashi evenmin gewag van het stoppen van de derde aanvalsgolf. De derde golf was gericht op een tank en infanterie die een van de *Tactical Air Control Parties* belaagden, ‘but no ordnance was dropped’.¹⁰⁰

Wel had generaal Gobilliard een pauze in de aanvallen gelast om hem de gelegenheid te bieden met Pale te overleggen. Nadat de NAVO-liaisonofficier in Sarajevo, *Commander* Kevin Donegan, en de *Director* van het AOCC in Sarajevo, *squadronleader* Rick Phillips, Gobilliard erop hadden gewezen dat *Windmill 03* (de *Tactical Air Control Party* van de commando’s) nog steeds onder vuur lag, trok Gobilliard zijn order tot een pauze in de aanvallen weer in. Pas toen *Windmill 03* in veiligheid was, en was vastgesteld dat vanuit de enclave niet langer om *Close Air Support* zou worden gevraagd, vertrokken de vliegtuigen uit het luchtruim rond Srebrenica.¹⁰¹ Dat was op verzoek van Dutchbat. Toen was het al 17.05 uur.

Uiteindelijk keerden de vliegtuigen pas om 18.30 uur naar hun bases terug, nadat Janvier had gevraagd hun beschikbaarheid maximaal te verlengen. Het had er dan ook veel van weg dat, na het besef dat de enclave verloren was, het telefoontje van Voorhoeve inderdaad ‘a convenient excuse’ was.

In januari 1997 kreeg de zaak van het afblazen van de luchtsteun een vervolg, door de publicatie van het boek van Westerman en Rijs, *Het zwartste scenario*. De auteurs verwezen naar ‘geheime documenten’ die in hun bezit waren waarin Akashi zei dat de luchtsteun op Nederlands verzoek was beëindigd. Naar de *Code Cables* van Akashi aan New York is in de opening van deze paragraaf verwezen.

Zoals hierboven aangegeven, had de Nederlandse interventie uiteindelijk een verwaarloosbaar effect op de luchtsteunoperaties. Deze interventie kwam bovendien te laat. De NAVO-vliegtuigen bleven wel in het luchtruim nabij Srebrenica, en het waren de omstandigheden ter plekke die ertoe leidden dat geen nieuwe bombardementsmissies werden uitgevoerd. In die zin was er geen sprake van afgelasting van *Close Air Support*. Uit de NAVO-logboeken en uit mededelingen van *Forward Air Controllers* blijkt niet dat de uitvoerders van de luchtsteun werd opgedragen verdere *Close Air Support* te staken. Pas naar aanleiding van een verzoek van Dutchbat vlogen vliegtuigen niet langer in de nabijheid van de enclave, vanwege de situatie rond de gijzelaars. De vliegtuigen vertrokken echter pas nadat Dutchbat had bevestigd niet langer om *Close Air Support* te zullen vragen. Ook daarna nog liet generaal Gobilliard de VRS weten dat er weliswaar geen vliegtuigen meer boven Srebrenica vlogen, maar dat zij nog steeds ter beschikking stonden. Pas na 18.30 uur waren vliegtuigen niet langer beschikbaar.¹⁰² Er werd geen overleg met de NAVO meer gevoerd om na de middagvluchten tot een voortgezette aanwezigheid van vliegtuigen in het Bosnische luchtruim te komen, om eventueel de *Close Air Support* voort te kunnen zetten.

Eind september 1995 kwam ook Janvier nog een keer op de luchtsteun terug nadat New

100 SMG, map OPS/BLS. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1138; DCBC, nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95.

101 NIOD, Coll. Kolsteren. ‘Sequence of Events CAS Missions Srebrenica. Nato Conf. Herkomst niet aangegeven, vermoedelijk 5ATAF Cell in Zagreb.

102 SMG, 1007/25. *Debriefing* sergeant-majoor Van Meer, Kamp Pleso, 22/07/95; DCBC, nr. 623. AFSOUTH Air Desk Log, 11/07/95, 1630Z; NIOD Coll. De Ruiter. Telephone Conversation General Gobilliard – General Gvero, 11/07/95, 18.10 hours.

York – in verband met de voorbereiding op het Nederlandse parlementaire debat over Srebrenica – Janvier daar vragen over stelde. Over luchtsteun zei Janvier bij die gelegenheid dat dit ‘particularly complex’ was geweest. Toen er echter geschikte doelen waren onderkend en er aan de criteria was voldaan, had Akashi zijn aanbeveling om *Close Air Support* toe te staan overgenomen. Ditmaal zei Janvier wel dat de NAVO missies had gevlogen totdat de Nederlandse minister van Defensie het verzoek had gedaan deze op te schorten. Verder wees Janvier er nog eens op dat *Close Air Support* geen panacee was en dat dit de val van de enclave niet hadden kunnen voorkomen.¹⁰³

Janvier herhaalde dat standpunt in november 1995 in de Noord-Atlantische Raad in Brussel, toen hij zei dat *Close Air Support* geen tovermiddel was. Hij vond overigens ook dat hij zich als operationeel commandant niet voor zijn beslissingen hoefde te verantwoorden. Wel voegde hij daar aan toe niet tot een grootscheepse inzet van het luchtwapen te hebben beslist, omdat dit onvermijdelijk tot de dood van tientallen Nederlandse soldaten zou hebben geleid. Janvier vroeg zich daarbij af hoe de Nederlandse regering daar dan over zou hebben geoordeeld. Er moest volgens hem een einde komen aan de neiging om kritiek te spuien op personeel dat voor vredesoperaties was ingezet: ‘the assassination of UNPROFOR-peacekeepers by words or by bullets must stop’, aldus Janvier.¹⁰⁴

De conclusie luidt dat Akashi in de korte tijd waarin dit alles speelde, kon instemmen met Voorhoeves verzoek, maar dit tegelijkertijd zag als een gemakkelijk excuus om zich achter te verschuilen. Vervolgens zal hij oprecht geloofd hebben in hun uitleg.

6. De discussies in Zagreb op 11 juli

Naast de vraag hoe Dutchbat uit Srebrenica te krijgen, vormde ook de problematiek van de vluchtelingen een voornaam onderwerp van gesprek in Zagreb op de avond van de val. In deze paragraaf wordt een impressie van de discussies in Zagreb op de avond van de 11de juli gegeven; voor gedachten en regelingen voor het vertrek van Dutchbat wordt verwezen naar hoofdstuk 9 van dit deel, ‘Het vertrek van Dutchbat uit de enclave’. Het vertrek en de behandeling van de vluchtelingen komt verder aan bod in hoofdstuk 4 van Deel IV.

In een vergadering met Akashi, die op 11 juli om 18.30 uur begon, zei Janvier dat, nu Srebrenica was gevallen, hij vreesde dat het einde van het *Safe Area*-concept was ingeluid: hij dacht dat de andere twee oostelijke enclaves, Žepa en Goražde, zouden volgen. Daarmee zouden de Bosnische Serven hun doelen ten aanzien van de ‘kaart’ voor de verdeling van Bosnië hebben bereikt. De Bosnische Serven hadden de aanval van de ABiH op Višnjica als voorwendsel gebruikt om de enclave onder de voet te lopen, aldus Janvier. Niettemin was zijns inziens met ‘firm intentions’ geprobeerd de Bosnische Serven te blokkeren: UNPROFOR ‘did battle on the ground’ en er was luchtsteun ingezet om de eigen eenheden te beschermen. De krachtsverhoudingen hadden het alleen niet toegelaten het gevecht voort te zetten, nadat de VRS had gedreigd de gegijzelden te doden wanneer de luchtsteun werd gecontinueerd. Janvier besloot de aan Gobilliard toegekende bevoegdheden weer naar zich toe te trekken, omdat hij van Gobilliard had moeten horen dat Sarajevo geadviseerd had de luchtsteun te stoppen. Janvier wees er tevens op dat op het moment dat hij de *Close Air*

103 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 27/09/95, No. 1768.

104 ABZ, DEU/ARA/05279. Code Feith NAVO

1467, 03/11/95. Janvier deed zijn uitlatingen ten overstaan van Feith.

Support initieerde, hij opdracht had gegeven om de OP's te verlaten. Hij wilde namelijk niet het risico lopen dat de ABiH de terugtrekking stopte, zoals bij OP-F was gebeurd en wat Dutchbat op een dode was komen te staan.¹⁰⁵

Akashi vroeg zich af wat er met de ABiH was gebeurd. Janvier zei diezelfde vraag te hebben gesteld, en te hebben begrepen dat de ABiH-militairen waren 'verdwenen'. Janvier vond dat daarom in de berichtgeving naar buiten behoorde te worden gezegd dat de ABiH weinig effectief was geweest bij de verdediging van de *Safe Area*. Akashi plaatste daar echter een kanttekening bij: als dat gezegd zou worden, zou Janviers uitspraak in mei 1995 voor de Veiligheidsraad in herinnering worden geroepen (zie hoofdstuk 1 van dit deel). Janvier had daar gezegd dat UNPROFOR wel uit de oostelijke enclaves kon worden teruggetrokken. Er zou volgens Akashi dan bij worden gezegd dat Janvier dat niet bij het rechte eind had gehad, omdat de ABiH duidelijk niet sterk genoeg zou zijn geweest om zelf de enclave te verdedigen. *Deputy Force Commander* Ashton bracht daar weer tegenin in dat het ook mogelijk was dat de ABiH er juist voor had gekozen zich niet te verdedigen.¹⁰⁶

Voor Janvier bleef de fundamentele vraag waarom de ABiH de beschikbare wapens niet tegen de VRS had ingezet. Janvier schatte dat bij de aanval 1500-1800 VRS-militairen betrokken waren geweest, evenals een eskadron (vier of vijf) tanks. Hij vroeg zich af waarom de ABiH niet in staat was geweest een troepenconcentratie van de VRS aan te pakken, en wat de ABiH nu gedaan had aan de verdediging van Srebrenica. Voor Janvier was duidelijk dat de ABiH weinig strijd lust had getoond. Verder dacht Janvier dat Mladić wel zou gaan eisen dat de ABiH de wapens neerlegde. Zagreb beschikte echter niet over informatie waar in het gebied bij Srebrenica de ABiH zich bevond.¹⁰⁷

Akashi opperde nog de mogelijkheid de vluchtelingen uit Srebrenica, gezien de nabijheid van de grens met Servië, daar naartoe te laten gaan. Hij beseftte echter ook dat dan het territorium van de Republika Srpska zou moeten worden doorkruist, en dat de bevolking juist naar Tuzla zou willen. De lokale staf van UNHCR in Srebrenica had al duidelijk gemaakt dat iedereen er de voorkeur aan gaf de enclave te verlaten. In Akashi's visie was een evacuatie voornamelijk een massale logistieke operatie, waar de Bosnische regering mee zou moeten instemmen.

Zowel langs de UNPROFOR- als de UNHCR-lijn, zo meende Akashi, diende een vertrek van de bevolking te worden voorbereid. Daarbij genoot UNHCR de voorkeur, omdat die nu eenmaal buiten het door UNPROFOR in Srebrenica toegepaste geweld stond. UNHCR-vertegenwoordiger A.W. Bijleveld wees er in de vergadering al dadelijk op dat de VRS waarschijnlijk niet zou toestaan dat de mannen uit de enclave zouden vertrekken, en dat er daardoor een probleem kon ontstaan. De staf in Zagreb voorzag ook dat beide partijen een taktiek zouden toepassen om elkaar te vernederen. Om die reden bleef internationale aanwezigheid gewenst. Bijleveld wilde daarom Dutchbat in de enclave houden totdat de logistieke operatie om de vluchtelingen uit Srebrenica te krijgen, vorm begon te krijgen. In elk geval waren UNPROFOR-troepen nodig op plaatsen waar vluchtelingen zich voor vertrek verzamelden. De VRS zou daar volgens Bijleveld proberen de mannen te scheiden van de vrouwen en kinderen, tenzij de VRS niet in staat zou zijn zoveel mannen onder controle te

105 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's meeting 11/07/95.

106 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's meeting 11/07/95.

107 NIOD, Coll. Ashton. Aantekening Janvier bij Only Cable Annan to Akasi, 11/07/95, No. 2280; NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 12/07/95.

houden. Begeleiding van de konvooien was eveneens gewenst, maar ook daar konden de strijdende partijen wel eens bezwaar tegen maken.¹⁰⁸

Akashi zei in deze vergadering ook tegen zijn staf dat Boutros-Ghali politiek gebruik wilde maken van de val van Srebrenica. De secretaris-generaal van de VN wilde nu komen tot de door hem gewenste ‘rationalisatie en hergroepering’ van UNPROFOR; in de praktijk betekende dit een terugtrekking van UNPROFOR uit de drie oostelijke enclaves. UNPROFOR zou zich in dat geval, naar Akashi vreesde, wel geconfronteerd zien met een *major media offensive*, want het verlaten van Žepa en Goražde viel op dat moment als beleid onmogelijk te verkopen. Janvier kon daarover meepraten, want zijn suggestie om de oostelijke enclaves te verlaten en UNPROFOR in Centraal-Bosnië te concentreren had nog in mei in de Veiligheidsraad tot een storm van protest geleid. Overigens toonde Janvier zich wel voorstander van de handhaving van een symbolische VN-presentie. Dat leidde tot de vraag hoe de Veiligheidsraad moest worden betrokken bij instructies over een terugtocht uit de *Safe Areas*. Admiraal Leighton Smith deed Akashi de suggestie aan de hand New York te laten overwegen de Veiligheidsraad om steun van de NAVO voor een terugtrekking te vragen, maar Smith ging niet in op de details.

De discussie strandde evenwel op de urgentie van het probleem om eerst de vluchtelingen uit Srebrenica weg te krijgen, al was niet uitgesloten dat soortgelijke problemen zich de volgende dagen in Žepa en Goražde zouden voordoen. Akashi wilde echter niet zomaar het voorstel van Boutros-Ghali terzijde schuiven: er moest over worden nagedacht. Anderen schoven diens plannen echter wel terzijde: een scheiding van mannen en vrouwen voor de ogen van UNPROFOR zou ‘disgrace of highest order’ zijn, en zou alle aandacht van de media opeisen. Besloten werd om twee wegen te bewandelen: UNHCR moest een plan maken voor de evacuatie van de bevolking, en Zagreb moest New York informeren over de problemen met de enclaves. De inschatting bij deze vergadering was dat de VRS niet in staat zou zijn 20.000 vluchtelingen op te vangen; de Bosnische Serven zouden dezen kwijt willen. Dat zou het begin vormen van een gedwongen deportatie, en UNPROFOR zou worden verweten daarbij te helpen. Akashi zag dat niet zo somber in: tachtig procent van de bevolking van Srebrenica was immers al vluchteling.

Een andere vraag die Janvier nog stelde, was wie de Bosnische Serven ging dwingen Srebrenica weer te verlaten en met welke middelen.¹⁰⁹ Deze vraag leidde op 11 juli nog niet tot discussie, maar wel de volgende dag in de Veiligheidsraad. Voor deze discussie wordt verwezen naar hoofdstuk 8 van dit deel: ‘Plannen voor de herovering van Srebrenica’.

De VN-hoofdkwartieren in Zagreb en Sarajevo hadden weinig tijd voor reflectie en een analyse van de redenen voor de aanval op Srebrenica, vanwege de plannen tot herovering van Srebrenica en vooral door de acute problemen die er zouden ontstaan met de opvang van de vluchtelingen uit Srebrenica bij aankomst in Tuzla. Bovendien was in Sarajevo en Zagreb onbekend waar de de uit Srebrenica weggetrokken mannen waren, en dreigde een aanval op Žepa.

Akashi zocht op 12 juli wel naar een verklaring voor de aanval, maar hij moest toegeven dat dit speculatie was. Tevens beklagde Akashi zich erover dat er geen zicht was geweest op de militaire activiteiten van de VRS, en dat hij niet over inlichtingen (*intelligence*) had beschikt die hadden kunnen wijzen op een voorhanden zijnde aanval. De meest waarschijn-

¹⁰⁸ NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSg's meeting 11/07/95.

¹⁰⁹ NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSg's meeting 11/07/95.

lijke reden voor de VRS-actie leek Akashi dat de Bosnische Serven hun militaire kracht wilden tonen na de Kroatische aanvallen op de Republika Srpska Krajina, en de reeks aanvallen die de Bosnische Moslims sedert maart hadden uitgevoerd. Daarnaast zouden de Bosnische Serven er volgens Akashi op uit kunnen zijn geweest om het eigen gebied te beschermen tegen uitvallen van de ABiH en om toegang te verkrijgen tot de bauxietmijnen en wegen bij Srebrenica; dat maakte de beveiliging van het eigen territorium gemakkelijker en maakte enkele troepen vrij. Ook zag Akashi in de aanval een zeker bewijs dat de Bosnische Serven bereid waren hun militaire operaties voort te zetten tegen de wil van de internationale gemeenschap in. Een laatste mogelijkheid die Akashi opperde was dat de Bosnische Serven de kaart en demografie van het gebied doelbewust hadden willen veranderen om onderhandelingen over het vredesproces in een door hen gewenste richting te dwingen.¹¹⁰

7. Voorkennis van de aanval in de Federale Republiek Joegoslavië

Vanuit Belgrado kwam geen officiële reactie op de inname van Srebrenica. De onderminister van Buitenlandse Zaken, Cicanović, zei slechts dat de Federale Republiek Joegoslavië (gevormd door Servië en Montenegro) zich kantte tegen het gebruik van geweld: dat was contraproductief en leidde niet tot een politieke oplossing. Belgrado keerde zich tegen zowel de ABiH-aanvallen vanuit de *Safe Area* Srebrenica als tegen de aanval van de Bosnische Serven daarop. Maar ook al steunde Belgrado het Bosnisch-Servische regime in Pale dan niet langs officiële weg, de media en de bevolking in de Federale Republiek Joegoslavië waren zeker op de hand van de Bosnische Serven, zo liet Akashi's vertegenwoordiger in Belgrado, Miakotnykh, weten. In Belgrado heerste verder de gedachte dat de logica van de ontwikkelingen met een hoge graad van waarschijnlijkheid wees in de richting van een voortzetting van de aanval op Žepa en Goražde.¹¹¹

Dat er vanuit Belgrado geen reactie kwam, leidt tot de vraag of Belgrado op de hoogte was van de voorgenomen aanval op Srebrenica. Die vraag moet bevestigend worden beantwoord. Er bevonden zich VJ-officieren op het hoofdkwartier van de VRS in Han Pijesak, en het is aannemelijk dat de VJ de ontwikkelingen in de oorlog in Bosnië op de voet volgde. VJ staf-chef generaal Perišić was er in ieder geval mee bekend dat er een troepenmacht rond Srebrenica was samengetrokken, zo had hij later een westerse inlichtingenfunctionaris laten weten.¹¹² De Nederlandse Militaire Inlichtingendienst meende enkele maanden na de val uit vertrouwelijke gesprekken eveneens de conclusie te moeten trekken dat Perišić en Milošević op de hoogte waren gebracht van het besluit om Srebrenica aan te vallen, maar Karadžić niet.¹¹³ Ook een andere westerse inlichtingendienst was van mening dat Belgrado op de hoogte was gesteld van de VRS-operaties van juli 1995. Deze dienst meende eveneens dat er daarbij niet alleen van militaire maar ook van politieke coördinatie sprake was geweest. Dat laatste paste binnen de gedachte van het idee 'to clean up the map' van de vredesplannen, waarin de voortgang van het onderhandelingsproces was gevangen.¹¹⁴ Onderhandelaar Carl

110 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 12/07/95, No. Z-1147.

111 UNNY, UNPROFOR, Box 87717, File 7-8-1, 11/07/95 – 31/07/95. Fax I. Miakotnykh, D-SRSG/CAC to FRY to Y. Akashi, M. Moussali, 12/07/95.

112 Vertrouwelijk vraaggesprek (2).

113 MID/CO. Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, 47/95, afgesloten

141200B Sep 1995.

114 Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

Bildt had nooit kunnen vaststellen of Milošević weet had gehad van de aanval op Srebrenica. De VJ-militairen waren volgens Bildt wel van mening dat Milošević van militaire zaken weinig kaas had gegeten, en daarom hielden zij hem daar graag buiten.¹¹⁵ Ook de omvangrijke aanklacht tegen de voormalige Joegoslavische president Milošević voor het Joegoslavië Tribunaal biedt op dit punt geen aanknopingspunten.¹¹⁶

Uit interviews van het NIOD bleek dat het in kringen rond de voormalige Joegoslavische president Ćosić al op 4 juli bekend was dat er iets stond te gebeuren, maar ook daar was niet bekend wat precies. Sympathiserende ‘politieke vrienden’ van Ćosić hadden dat aangegeven. In deze kringen bestond een zekere angst dat het tot extreme oplossingen voor het Bosnische conflict zou komen. Als de VRS naar Srebrenica optrok, dan zou zij Dutchbat moeten aanvallen, en dat kon leiden tot een interventie van de NAVO. Vanuit deze kringen werd de regering van de Federale Republiek Joegoslavië echter niet gewaarschuwd, omdat men er dan van zou worden beschuldigd een buitenlandse agent te zijn. Navraag bij het bureau van de Republika Srpska in Belgrado leerde inderdaad dat men op dit punt van niets wist. Pas na de val van Srebrenica kwam de kring rond Ćosić tot nieuwe activiteit;¹¹⁷ hierop zal worden teruggekomen in hoofdstuk 2 van Deel IV. Op de vraag in hoeverre men voorkennis had van de aanval wordt uitvoerig teruggekomen in de bijlage over *intelligence* bij dit rapport.

8. Visies achteraf op luchtsteun: Zagreb, Den Haag, Mons, Napels, Washington. . .

Behalve de deportatie van de bevolking en het lot dat de uit Srebrenica vluchtende mannen was beschoren, was het verlenen van luchtsteun aan Dutchbat een van de grotere kwesties die na de val van de enclave, maar ook al daarvoor, speelden. In hoofdstuk 3, ‘Geen luchtacties bij vrijlating van de gijzelaars: een deal tussen Janvier en Mladić?’, is reeds de vraag behandeld of er toen afspraken zouden zijn gemaakt over de vrijlating van gegijzeld VN-personeel in ruil voor het verder afzien van luchtacties tegen de Bosnische Serven of dat Dutchbat luchtsteun zou zijn onthouden omdat de VN-top van de enclaves af zou willen. De conclusie was dat er geen direct verband tussen deze onderwerpen en de val van Srebrenica kan worden gelegd.

Daarnaast ontbrandde er ook een discussie over de vraag of er niet te weinig luchtsteun was geweest en deze niet te laat was gekomen. De VN en de NAVO hadden hier elk hun eigen gedachten over.

Een geheel andere kwestie is de vraag waar het geloof in de komst van *air strikes* in de vroege ochtend van 11 juli van Dutchbat vandaan kwam. In deze paragraaf komen eerst de verschillende visies op de luchtsteun bij Srebrenica aan de orde. Daarna zal worden getracht te ontrafelen welke visies er bij de verschillende hoofdkwartieren en spelers bestonden ten aanzien van de inzet van het luchtwapen op 11 juli 1995.

Op de avond van de val zei generaal Janvier tegen de bezoekende generaal Van den Breemen dat hij vond dat UNPF had gedaan wat moest worden gedaan. Het was Janviers opvatting dat Mladić een misrekening had gemaakt, aangezien de publieke opinie in het Westen zich nu sterk tegen de Bosnische Serven zou keren. Dat laatste zag Janvier juist, maar

¹¹⁵ Interview Carl Bildt, 13/12/00.

¹¹⁷ Interview Vladimir Matović, 16/12/99.

¹¹⁶ ICTY, Indictment No. IT-01-51-I, 22/11/01.

dat was een zaak voor later. Dat UNPF genoeg had gedaan, zoals Janvier stelde, was lang niet iedereen met hem eens.¹¹⁸

Deze stellingname leidde tevens tot de vraag hoe effectief de inzet van het luchtwapen bij Srebrenica was. Daarover bestonden vele meningen en opvattingen. Sommige waren al voor de val van Srebrenica geuit. Zo geloofde generaal Smith in Sarajevo niet dat het luchtwapen de bevolking in de *Safe Areas* kon beschermen.¹¹⁹ Ook admiraal Smith in Napels had de Britse *Foreign Secretary* Hurd al eerder uitgelegd dat het een mythe was dat de enclaves vanuit de lucht verdedigd en beschermd konden worden: hij had erop gewezen dat de VRS de meeste aanvallen uitvoerde met mortieren die binnen enkele minuten door enkele personen konden worden verplaatst, in stelling gebracht of verborgen. Daar viel met luchtsteun niets tegen uit te richten.¹²⁰

Op 10 juli kwam luchtsteun ook ter sprake in een overleg in het ‘Torentje’, waarbij onder anderen aanwezig waren premier Kok, de ministers Van Mierlo en Voorhoeve, chef-defensiestaf Van den Breemen, en de souschef Operatiën Defensiestaf Hilderink. Ook toen werd gezegd dat militair gezien ‘massive CAS’ niet de gewenste uitkomst – behoud van de enclave – kon brengen, temeer omdat de VRS als represaille zijn artillerie kon inzetten.¹²¹

Alleen de hoogste militaire NAVO-autoriteit in Europa, *Supreme Allied Commander Europe* (SACEUR), generaal Joulwan, liet een ander geluid horen. Hij meende dat het luchtwapen Srebrenica had kunnen redden, maar dan had Srebrenica wel al in 1994 tot een *Heavy Weapon Exclusion Zone* moeten zijn verklaard.¹²² Dat zou de NAVO de gelegenheid geboden hebben om *air strikes* te ondernemen tegen zware wapens in een straal van 20 km rond de grens van de *Safe Area*. In hoofdstuk 1 van dit deel is al aangegeven dat dit niet was gebeurd vanwege een gebrek aan vliegtuigen en vliegvelden in Italië. Joulwans visie achteraf staat echter haaks op een eerdere uitspraak van hem die hij deed tijdens een informele bijeenkomst van de Noord-Atlantische Raad op 18 april 1994. Daar zei hij dat *air power* de oorspronkelijke situatie in Goražde, waar de Bosnische Serven een opmars waren begonnen, niet kon herstellen en evenmin de andere *Safe Areas* kon beschermen.¹²³ Ook in Nederland bestonden reserves ten aanzien van wat het luchtwapen vermocht. Volgens minister Voorhoeve had binnen het ministerie van Defensie nooit de gedachte bestaan, die later bij commentatoren was gerezen, namelijk dat luchtsteun de enclave had kunnen redden.¹²⁴

Die visie leefde eveneens tijdens een informele ‘brainstorm’ van de Noord-Atlantische Raad op 14 juli, waaraan ook de Voorzitter van het Militaire Comité, de Britse veldmaarschalk Sir Richard Vincent en SACEUR Joulwan deelnamen. *Close Air Support* had slechts een vrij beperkt resultaat, en kon in de meeste gevallen geen beslissende wending ten goede brengen, aldus Vincent. Joulwan benadrukte dat de autorisatie van de VN voor de aanwending van luchtsteun in Srebrenica pas op een zeer laat moment was gekomen, en dat Janvier en Akashi er de stringente voorwaarde aan hadden verbonden dat alleen mocht worden opgetreden tegen een *smoking gun*. Dat leidde zelfs nog tot een door de Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO, Hunter, aangezwengelde discussie of de

118 SMG, 1004/85. Kort verslag van de bijeenkomst van CDS en PBLs bij FC UNPF (eveneens aanwezig COS UNPF), 11/07/95.

119 NIOD, Coll. Smith. BHC Situation Report signed Lt Gen R.A. Smith, 05/04/95.

120 Interview Lord Owen, 27/06/01.

121 ABZ, DAV 999.241. Memorandum DAV aan Archief, 12/07/95, nr. DAV/MS-51/95.

122 Interview George Joulwan, 08/06/00.

123 Vertrouwelijke informatie (22).

124 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

NAVO ook geen eisen kon stellen en verzoeken van de VN om luchtsteun kon afwijzen. De NAVO liep anders het risico er een slecht figuur door te slaan, of, in de woorden van Vincent, die Hunter op dit punt bijviel: ‘is it worth it?’.

De zorg voor de geloofwaardigheid van de NAVO klonk ook door in de vraag van de Nederlandse plaatsvervangend Permanente Vertegenwoordiger Feith. Deze vroeg zich af of er niet meer ‘high tech’ beschikbaar was geweest dan 500-pond-bommen. De perceptie die het publiek van het luchtwapen had, was nu eenmaal gebaseerd op CNN-beelden uit de Golfoorlog. Hij kreeg als antwoord dat het terrein en de weersomstandigheden in Bosnië nu eenmaal anders waren.¹²⁵

Luchtsteun: te weinig, te laat?

Het late moment waarop tot luchtsteun was overgegaan, was achteraf wel een punt van debat. Akashi vreesde de dag na de val van Srebrenica dat er kritiek zou komen op de inzet van *Close Air Support*, in de zin dat die ‘te weinig en te laat’ was geweest.¹²⁶ De staf in Zagreb deelde deze zorg van Akashi, temeer omdat Karremans herhaalde malen om *Close Air Support* had gevraagd, en dit was afgewezen.¹²⁷ Haris Silajdžić, de Bosnische premier, had zich al op 11 juli in deze zin kritisch uitgelaten. Akashi’s adviseur John Almstrom meende dat er, behalve twee VRS-tanks, geen goede doelen geweest om aan te vallen. Tegen de VRS-infanterie had de inzet van het luchtwapen niet effectief kunnen zijn. Over de artillerie-opstellingen die Karremans graag had willen aanpakken, werd in Zagreb niet gesproken. NAVO-liaisonofficier *Air Commodore* Rudd deelde mee dat admiraal Smith een debat over het onderwerp luchtsteun wilde vermijden.¹²⁸

De vraag wat met luchtsteun tegen de VRS had kunnen worden bereikt, leverde in ieder geval een verhitte woordenwisseling op tussen admiraal Smith en Janvier. Janvier had tegen Smith gezegd dat er geen doelen op de grond waren; Smith daarentegen meende dat die doelen er wel degelijk waren geweest, maar Zagreb gewoonweg te laat was geweest met het inroepen van luchtsteun. Als daarmee eerder was begonnen, waren er volgens Smith betere doelen geweest voor de NAVO. Janvier had zich verbaasd getoond over deze analyse van Smith en had deze verworpen.¹²⁹ Generaal Joulwan zag als verklaring voor de controverse tussen deze twee dat zij een andere inschatting van de militaire situatie hadden gemaakt, en tevens de wens van admiraal Smith om al in een vroegtijdig stadium de tanden te laten zien.¹³⁰ Over de vraag of de val van Srebrenica daarmee had kunnen worden voorkomen, wilde Leighton Smith niet speculeren.¹³¹

Admiraal Smith had zich op dit punt in een interview voorzichtiger uitgelaten dan tegen Janvier: ‘we may have been involved in this a bit late in that the Bosnian Serb forces were so close and the balance was pretty much tipped in favor of them at the point we were called in.’¹³² Smith kondigde aan dat, als er wel een debat over luchtsteun zou komen, Smith zich op het standpunt zou stellen dat de luchtsteun inderdaad te laat was geweest. Hij zou dan zeggen dat er doelen waren geweest en dat een eerdere inzet mogelijk vruchten had kunnen

¹²⁵ DCBC, 835. Code Feith NAVO 1060, 14/07/95, Stg Conf.

¹²⁶ UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSB Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 12/07/95.

¹²⁷ NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury SRSB’s briefing 12/07/95.

¹²⁸ NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSB’s briefing 12/07/95.

¹²⁹ Interview David Last, 05/07/00.

¹³⁰ Interview George Joulwan, 0/06/00.

¹³¹ *de Volkskrant*, 13/07/95.

¹³² *ABC World News Tonight* 6:30 pm ET 11/07/95.

afwerpen. Janvier begreep niet waarop Smith zijn uitlating baseerde en deelde zijn mening volstrekt niet. Hij hoopte dat Smith in een debat deze stelling niet zou verdedigen. Janvier voerde ter verdediging aan dat er goede militaire gronden waren geweest op basis waarvan de *Close Air Support* was stop gezet: de troepen hadden volgens hem zo dicht op elkaar gezeten dat het onmogelijk was om door te gaan met luchtsteun.¹³³

Dat Janvier hier heel anders over dacht dan admiraal Smith bleek ook uit het feit dat Janvier, daags na de val, de gegeven luchtsteun het eerste voorbeeld van ‘echte’ *Close Air Support* noemde. Hij zei net als Smith geen discussies te willen over de vraag of eerder en harder had moeten worden opgetreden. De aandacht moest nu primair worden gericht op hulp aan vluchtelingen en het bijstaan van de bataljonscommandant in zijn onmogelijke taak in Srebrenica.¹³⁴

Er werd een verrassende wending aan de discussie gegeven door een Franse luchtmachtkolonel in Zagreb, die zich op 14 juli tijdens de dagelijkse briefing aan Akashi diametraal tegenover Janvier opstelde. Hij zei tijdens de briefing, in aanwezigheid van Janvier, dat hij juist wel vond dat de *Close Air Support* te laat was gekomen. UNPF had meer aan planning moeten doen, om situaties, zoals die in Srebrenica, te hebben kunnen voorkomen. Er was alleen gereageerd en niet vooruit gepland. De *Tactical Air Control Party* van Dutchbat lag al onder vuur toen de luchtsteun werd gepland, dus was deze veel te laat gekomen. De afschrikking had gefaald en er was te weinig geweld gebruikt.¹³⁵

De discussie over ‘te laat en te weinig’ had overigens geen betrekking op de tijd die lag tussen het accorderen van de aanvraag door Janvier en Akashi, en het arriveren van de vliegtuigen boven de enclave. Admiraal Smith noemde de twee uur die hier op 10 juli tussen had gelegen ‘redelijk’. Smith keek daarmee wel alleen naar zijn organisatie, en ging voorbij aan de tijd die was verstreken tussen de aanvraag van de bataljonscommandant en het goedkeuren van de aanvraag in Zagreb. Zoals in het vorige hoofdstuk uiteen is gezet, maakte ook de NAVO fouten die tot vertraging leidden,¹³⁶ zoals de vliegende commandopost (ABCCC), die niet door Vicenza op een *alert status* werd gezet.

De zienswijze van admiraal Smith dat de luchtsteun ‘too little too late’ was geweest, bleef de gemoederen in Zagreb bezighouden. Op 17 juli wilde Akashi opnieuw weten hoe admiraal Smith tegenover de *Close Air Support* bij Srebrenica stond. *Deputy Force Commander* Ashton – Janvier was met verlof – antwoordde dat Smith nog steeds teleurgesteld was, en vond dat de *Close Air Support* te laat was gekomen. Smith had, voorzover mogelijk, van tevoren willen worden gewaarschuwd.

Bij de briefing hierover aan Akashi kwam ook nog aan de orde dat aan Janvier zou zijn medegedeeld dat de vliegtuigen niet konden opstijgen zonder dat daar een schriftelijk verzoek aan ten grondslag lag. NAVO-liaisonofficier Rudd wees er echter op dat dit geen beleid was, en ook de praktijk had anders uitgewezen. Janvier was verkeerd voorgelicht door iemand, of hij had het niet goed begrepen. De vliegtuigen hadden zelfs al het luchtruim gekozen voordat de *Blue Sword Request* was getekend.¹³⁷

Admiraal Smith meende wel dat de politieke wil had ontbroken om de beschikbare

133 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 12/07/95.

134 NIOD, Coll. Kolsteren. Dagboek Kolsteren, 12/07/95.

135 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury,

SRSG's briefing 14/07/95.

136 DCBC, 747, Fax NLLO AFSOUTH Napels to OCHKKlu en DCBC, 12/07/95 20.10 LT.

137 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 17/07/95.

militaire macht tegen de Bosnische Serven aan te wenden. Hij vond dat het de VN had ontbroken aan vastberadenheid en consensus over de vraag wat te doen, waardoor Dutchbat in een situatie verzeild was geraakt zonder heldere politieke leiding. Daar kwam nog bij dat het *Safe Area*-concept voor de situatie van een dergelijke aanval niet duidelijk was en dat de VN daar ook geen duidelijkheid over had verschaft.¹³⁸

Het had ook aan reactiesnelheid ontbroken bij de VN. Smith had er al in juni 1995 bij Akashi op aangedrongen een lijst met doelen vast te stellen, zodat er niet iedere keer een lange ronde van besluitvorming hoefde plaats te vinden. Akashi had dat echter steeds afgewezen.¹³⁹ Tijdens de *London Conference* na de val van Srebrenica (zie hoofdstuk 9 van deel IV, 'Het lot van de overige oostelijke enclaves'), en voor de Noord-Atlantische Raad van 14 juli, drong ook SACEUR Joulwan aan op het vaststellen van *triggers*, waarna de NAVO in actie zou kunnen komen. Joulwan was bang dat er anders weer te veel tijd verloren zou gaan, waardoor de NAVO niet meer de tijd had om maatregelen te plannen voor – in dit geval – Gorazde.

Er was inmiddels goede *intelligence* verkregen over de manier waarop de VRS optrad tegen de enclaves. Daaruit was gebleken dat de VRS heel snel troepen rond Srebrenica had samengetrokken 'to support forward elements already in place', en daarvan slechts het voorste echelon gebruikte. Dat gebeurde later opnieuw bij Žepa. Als er een dergelijke samentrekking van troepen werd waargenomen, en er werd artillerie in stelling gebracht, dan had dat zo'n *trigger* moeten zijn. In het geval van Gorazde werkte dit inderdaad. Later vormde de beschieting van de markt in Sarajevo ook zo'n *trigger*. Ook toen had de NAVO luchtsteun kunnen voorbereiden. Volgens Joulwan had de VRS al veel eerder op die manier aangepakt kunnen worden, als de VN daar maar de voorwaarden voor gecreëerd zou hebben. Joulwan verzuchtte dat hij van februari 1994 tot september 1995 bezig was geweest om een dergelijke *trigger*-procedure voor elkaar te krijgen, maar de VN had dat niet goedgevonden. Het *smoking-gun*-principe werd daarmee helaas toch leidend, in plaats van het *trigger*-principe. Verder was UNPROFOR naar zijn mening te veel in beslag genomen geweest door de bescherming van de eigen militairen.¹⁴⁰

De visie van Janvier bleef zoals die was. In een ontmoeting met de Noord-Atlantische Raad op 19 juli 1995 herhaalde Janvier dat hij tot het uiterste was gegaan met het geven van luchtsteun bij Srebrenica. De waarnemend voorzitter van het Militair Comité, de Amerikaanse vice-admiraal Ray, verwierp echter Janviers voorstelling van zaken dat de VN het luchtwapen maximaal had ingezet. Ook Akashi's interpretatie van de politieke richtlijnen was te beperkt geweest: doordat deze de autorisatie alleen had gebaseerd op 'smoking guns' was de luchtsteun te laat gekomen.¹⁴¹ Ook tijdens een ontmoeting met generaal Joulwan op 18 juli had Janvier volgehouden dat de luchtsteun die was gegeven, 'at precisely the correct time and place' was.¹⁴² Joulwan gaf daarop tegenover het NIOD achteraf als commentaar dat Janvier zelf dacht dat hij goed begreep wat luchtsteun inhield, maar dat dit in de praktijk toch niet het geval was gebleken. Net zoals admiraal Smith de tijdigheid van de luchtsteun in

138 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

139 Vertrouwelijke informatie (23).

140 Interview George Joulwan, 08/06/00. Joulwan hield daarvoor al op 14/07/95 in de Noord-Atlantische Raad een pleidooi (DCBC, 835. Code

Feith NAVO 1060, 14/07/95, Stg Confi).

141 DCBC, 925 en 1561. Codes Feith NAVO 1097 en 1098, 19/07/95, Stg Confi.

142 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 22/07/95, No. Z-1229.

twijfel trok, vond ook Joulwan dat in de aanloop naar de val van Srebrenica drie dagen waren verknoeid.¹⁴³

NAVO secretaris-generaal Willy Claes kwam in een ontmoeting met Akashi op 19 juli eveneens op de luchtsteun terug. Claes vond dat Janvier al bij de eerste aanvraag van Dutchbat te laat had gereageerd. Hij begreep ook niet, nadat er al op 9 juli een waarschuwing naar de Bosnische Serven was uitgegaan (die had geresulteerd in de *blocking positions*), het nog tot 11 juli moest duren voordat de VN reageerde. Claes begreep evenmin waarom Janvier er op had gestaan alleen die wapens aan te pakken waarmee de VRS daadwerkelijk UNPROFOR beschoot. De NAVO had slechts gedaan wat haar door de VN was gevraagd, maar daarna was de NAVO zelf ernstig bekritiseerd over de beperkingen aan de luchtsteun.

Akashi verdedigde zich door te zeggen dat hij alle vertrouwen in het militaire oordeel van zijn commandanten had, en vond het moeilijk om te zeggen dat *Close Air Support* wel effectief had kunnen zijn en of dit wel tegen infanterie had kunnen worden ingezet. Claes bracht daar tegenin dat wanneer *Close Air Support* op te kleine schaal werd ingezet, de Bosnische Serven de regels van het spel niet meer respecteerden. Zodra de details van de genocide in de enclave bekend zouden worden, zouden de VN en de NAVO de volle laag krijgen. Vanuit Washington zou dan de roep om opheffing van het wapenembargo klinken, en de Europese landen zouden zich uit Bosnië willen terugtrekken, zo voorspelde Claes.¹⁴⁴ Dat was inderdaad niet denkbeeldig: nog op de dag van de val hield premier Haris Silajdžić al een pleidooi bij de Amerikaanse senatoren Bob Dole (Rep., Kansas) en Joseph Lieberman (Dem., Connecticut) voor de opheffing van het wapenembargo.¹⁴⁵ Overigens leek Izetbegović niet zo zeker te zijn van die koers. Hij vreesde dat de Amerikanen, wanneer dat gebeurde, geen verplichtingen tegenover de Bosnische Moslims meer zouden menen te hebben.¹⁴⁶

Akashi zond het verslag van de bijeenkomst met Claes naar New York. Daarin klonk van de harde kritiek van Claes niet veel door. Volgens dit verslag had Claes slechts gesuggereerd dat de inzet van het luchtwapen ‘may have been too late’ en dat de VN ‘was perhaps too limiting in its use of CAS’. Akashi gaf aan dat hij daarop had gezegd dat het luchtwapen niet de beste vorm van verdediging tegen een infanterieaanval was. Over de tanks en de artillerie zweeg hij. Janvier had aan de opmerkingen van Akashi nog toegevoegd dat ‘he went as far as he could with air power, and that its use was not too little or too late, but rather just right’.¹⁴⁷

Tijdens een persconferentie in Athene op 14 juli werd ook Boutros-Ghali gevraagd of aan het begin van het Bosnisch-Servische offensief niet meer gebruik van het luchtwapen had moeten worden gemaakt. Boutros-Ghali antwoordde toen dat de waarheid gekend moest worden: het was volgens hem de Nederlandse regering geweest die de VN had gevraagd het luchtwapen niet verder in te zetten. Zonder antwoord op de gestelde vraag te geven, schoof Boutros-Ghali hiermee het verwijt voor ‘te weinig en te laat’ de Nederlandse regering in de schoenen.¹⁴⁸

Van Nederlandse zijde verweet ook generaal Couzy de NAVO te hebben gefaald, maar hij doelde slechts op de uitvoering van de *Close Air Support* op 11 juli. Die kwam te laat, en

¹⁴³ Interview George Joulwan, 08/06/00.

¹⁴⁴ NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury. Ontmoeting Claes-Akashi 19/07/95.

¹⁴⁵ *AP Worldstream*, 11/07/95; Tuesday 19:24 Eastern Time.

¹⁴⁶ *Dani*, Speciale uitgave dossier Srebrenica, Sarajevo, september 1998. Izetbegović deed die

uitspraak in de middag van 11/07/95 tijdens een interne SDA-bijeenkomst in Zenica.

¹⁴⁷ UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 21/07/95, No. Z-1223.

¹⁴⁸ ABZ, DPV/ARA/00797. Code Wagenmakers 133, 14/07/95.

alleen de Nederlandse F-16's waren effectief geweest. 'De andere toestellen waren hun doelen kwijt, moesten op het vitale moment weg om bij te tanken of verdwenen omdat ze werden aangestraald door de radar van de Servische luchtafweer', zo zei Couzy na afloop van persconferentie in Zagreb op 23 juli.¹⁴⁹ Vrij van enige demagogie waren deze uitspraken niet.

De chef-staf UNPF, generaal Kolsteren, meende dat voor 'te weinig en te laat' ook de NAVO schuld droeg. Na het omdraaien van de sleutel door de VN op 11 juli had het nog twee uur geduurd voordat de eerste bommen vielen. Dat waren ook nog eens domme bommen geweest, en de wapenkeuze was een zaak van de NAVO en niet van de VN.¹⁵⁰ Maar ook dat was niet wat de NAVO-critici met te weinig en te laat bedoelden. Zij hadden in de dagen daarvoor al naar het luchtwapen willen grijpen.

Als actie vanuit de lucht zin had moeten hebben, had dit veel eerder moeten gebeuren, veel massaler en met luchtaanvallen, zo oordeelde ook Voorhoeve. Dat had één of twee dagen voor de val moeten gebeuren, ook al waren er ongetwijfeld een aantal stukken geschut overgebleven. Het zou een glashelder signaal aan Mladić zijn geweest dat UNPROFOR en de NAVO de zaken serieus namen. Toch was, aldus Voorhoeve, de aarzeling van de VN om luchtsteun te verlenen niet de oorzaak van de val van Srebrenica.¹⁵¹

De Amerikaanse onderhandelaar Richard Holbrooke schoof echter juist Voorhoeve de schuld in de schoenen dat er geen massale luchtaanvallen waren gekomen. Nadat in de Amerikaanse pers kritiek was geuit op de trage reactie van de VN bij de aanval op Srebrenica, wees Holbrooke erop dat de Verenigde Staten wanhopig hadden aangedrongen op de inzet van het luchtwapen, maar dat de West-Europese landen dat hadden afgewezen. 'The first line of resistance to any action was the Dutch government, which refused to allow air strikes until all its soldiers were out of Bosnia. (...) For a week I called our Ambassador in the Netherlands, Terry Dornbush, instructing him to press the Dutch to allow air strikes, but to no avail', zo schreef Holbrooke in zijn memoires. Andere Europese landen zouden volgens Holbrooke ook niet van plan zijn geweest acties te ondernemen die de Nederlanders in gevaar konden brengen.

Deze opmerkingen van Holbrooke waren bezijden de waarheid. Holbrooke moet hiermee doelen op *air strikes* ná de val van Srebrenica. Niet alleen had Nederland er ondanks de gijzelaars vóór de val van de enclave juist geen bezwaar tegen dat het luchtwapen werd ingezet, ook in de archieven van Defensie en Buitenlandse Zaken is geen spoor aangetroffen van enige *démarche* van de Amerikaanse ambassadeur in Den Haag. Ambassadeur Dornbush moest dan ook toegeven dat Holbrookes uitlatingen 'did not reflect the embassy's reporting'. Een woordvoerder van het *State Department* trachtte de zaak recht te zetten door te verklaren dat 'the problem was not so much with the Dutch as with the United Nations'. Daarmee had de discussie moeten zijn afgedaan. Holbrooke herhaalde echter zijn beschuldigingen richting Voorhoeve in zijn memoires.¹⁵² Dat bracht Voorhoeve ertoe bij Holbrooke onder de aandacht te brengen dat hij zijn lezers een verkeerde voorstelling van de gang van zaken gaf: Nederland had juist ingestemd met het geven van luchtsteun, toen Voorhoeve op 10 juli door het VN-hoofdkwartier in Zagreb was gevraagd of daar bezwaren tegen be-

¹⁴⁹ *de Volkskrant*, 24/07/95.

¹⁵⁰ DAB. Aantekeningen van de bijeenkomst d.d. 01/11/95 inzake de val van Srebrenica in juli 1995, z.d.

¹⁵² NIOD, Coll. Van den Breemen. Letter Terry Dornbush to Joris Voorhoeve, 31/10/95; Holbrooke, *To End a War*, p. 70. Deze berichten verschenen op 30/10/95 in de Amerikaanse pers.

stonden.¹⁵³ Na de val van de enclave was luchtsteun volgens de Nederlandse regering niet meer zinvol omdat de gegijzelde Dutchbatters daarmee onnodig in gevaar werden gebracht.

Holbrooke verwarde deze zaak over luchtsteun met iets dat zich kort daarna speelde. Holbrooke was inderdaad uit op het bombarderen van Bosnisch-Servische stellingen ná de val van Srebrenica. Daarbij had chef-defensiestaf Van den Breemen ambassadeur Dornbush benaderd met de vraag of die bombardementen zouden kunnen worden opgehouden tot 22 juli, omdat Dutchbat dan Srebrenica had verlaten. Holbrooke haalde dat in zijn boek tien dagen naar voren. Daardoor werd de foutieve indruk gewekt dat de Nederlandse regering geen bombardementen wilde toen de VRS Srebrenica aanviel.¹⁵⁴

Air strikes in plaats van Close Air Support?

Resteert nog de vraag of, naast *Close Air Support*, *air strikes* verschil hadden kunnen maken. Om te beginnen moet dan gezegd worden dat er in juli feitelijk geen sprake was van een mogelijkheid tot *air strikes*. De bevoegdheid daartoe lag namelijk in handen van Boutros-Ghali. Daar dient wel bij te worden aangetekend dat op de ochtend van 11 juli Akashi met Boutros-Ghali had gesproken. Boutros-Ghali had toen aangeboden om de bevoegdheid om *air strikes* in te zetten aan Akashi te delegeren. Akashi had dit echter afgewezen.¹⁵⁵

Air strikes behoorden in de praktijk niet tot de mogelijkheden. Generaal Smith had daar na de gijzelingsacties voorwaarden voor geformuleerd. Ten eerste zou er geen mogelijkheid meer moeten bestaan voor de Bosnische Serven om UNPROFOR-personeel te kunnen gijzelen. Ook wilde Smith dat *air strikes* onderdeel vormden van een campagne, dat wil zeggen moesten passen in een politieke strategie. Een luchtcampagne zou ook pas kunnen plaatsvinden wanneer acties op de grond door offensieve strijdkrachten zouden kunnen worden ondersteund. Aan al die voorwaarden kon pas eind juli worden voldaan nadat de *Rapid Reaction Force* operationeel was.¹⁵⁶

Philip Corwin, *Head of Civil Affairs* in Sarajevo, zag bij *air strikes* een groot gevaar voor ‘collateral damage’ (onbedoelde nevenschade). *Air strikes* binnen de enclave of aan de randen daarvan zouden volgens hem geen zin hebben gehad: er waren weinig doelen die niet verplaatst konden worden. Zelfs gebruik van *Close Air Support* was voor Corwin geen realistische optie. Om te reageren op de aanval op Srebrenica had de NAVO de VRS-commandocentra in Pale, Banja Luka en Han Pijesak moeten bombarderen. Dat zou het conflict op een ander politiek niveau hebben gebracht, waarvoor UNPROFOR geen mandaat had. Pas na de gebeurtenissen in Srebrenica en Žepa was de wereld daar rijp voor,¹⁵⁷ en was binnen UNPROFOR de situatie zodanig veranderd dat niet langer op grote schaal VN-personeel in gijzeling kon worden genomen. Pas toen ook konden de eerder nauwelijks verholen tegenstellingen tussen met name de Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk worden overbrugd. Eerder hadden de Britten op Franse grootspraak gewezen, de Fransen op de onwil van het Amerikaanse Congres, en hadden de Amerikanen de Britten gewantrouwd, omdat deze geen geweld wilden gebruiken.¹⁵⁸

De enige manier om de VRS te stoppen, had moeten bestaan uit grootschalige, langdurige

153 BSG, D 010/98. Brief J.J.C. Voorhoeve aan R. Holbrooke, 03/06/98, nr. D 98001199.

154 Interview Terry Dornbush, 29/01/01.

155 United Nations, *Srebrenica Report*, 15/11/99, § 301.

156 Vertrouwelijke informatie (186).

157 Corwin, *Dubious Mandate*, p. 160, 190 en 204.

158 DCBC, 835. Code Feith NAVO 1060, 14/07/95. Stg Conf.

luchtaanvallen, maar daartoe was een politieke beslissing cruciaal. Het tijdsbestek waarbinnen de Bosnisch-Servische aanval op Srebrenica verliep, was echter te kort om zo'n beslissing tot stand te brengen. De opmars ging eenvoudigweg te snel: 'the Serbs were taking the elevator'. Zelfs indien *Close Air Support* op grotere schaal zou zijn uitgevoerd, zou daar van meet af aan niets mee bereikt kunnen zijn. Maar ook *air strikes* zouden weinig effect hebben gehad, omdat Dutchbat-soldaten waren gegijzeld. Bovendien waren de grote gijzelacties in mei/juni, begonnen na de *air strikes* op Pale, nog maar net beëindigd; in hoofdstuk 1 en 2 van dit deel is uiteengezet dat het politieke klimaat voor nieuwe *air strikes* daarna buitengewoon ongunstig was. Bovendien was er het risico van represailles elders en stopzetting van de humanitaire hulp.

In ieder geval stond vast dat *Close Air Support* of 'pin prick air strikes' niet effectief waren. De VRS raakte had bewezen niet gauw geïntimeerd te raken door luchtaanvallen, en nog minder door *Close Air Support*. Zelfs na de massale *air strikes* tijdens de operatie *Deliberate Force*, eind augustus, was de VRS niet aangeslagen, en bleef hij zijn troepen verplaatsen.¹⁵⁹

VRS-generaal Milovanović, chef-staf van de VRS, maar ten tijde van de val van Srebrenica korpscommandant in de Bihać-regio, bevestigde dat het voor de NAVO onmogelijk zou zijn geweest ten behoeve van Dutchbat een interventie uit te voeren. De bommen voor de VRS zouden ook op de bevolking en Dutchbat terecht zijn gekomen. Bestrafing van de VRS ergens anders was wel mogelijk geweest, maar niet meer in Srebrenica.¹⁶⁰ Ook dit is overigens een oordeel achteraf.

Luchtsteun was al met al niet, zoals velen wel leken te denken, een panacee voor de zwakheden van UNPROFOR. Zoals in hoofdstuk 1 is uiteengezet, kende de toepassing van het luchtwapen in een vredesoperatie vele voetangels en klemmen. Dat gold voor luchtaanvallen nog meer dan voor luchtsteun. De kracht van het luchtwapen was danig uitgehold door de angst voor gijzelneming van UNPROFOR-militairen en ongewapende UNMO's (*United Nations Military Observers*). Bovendien maakte de Bosnisch-Servische luchtverdediging het de NAVO-vliegtuigen in toenemende mate onmogelijk vrijelijk in het Bosnische luchtruim te opereren. Daarnaast kon pas over inzet van *Close Air Support* worden beslist na een omslachtige en tijdrovende instemmingprocedure. Ook het Bosnische terrein en de weersomstandigheden brachten zo hun problemen met zich mee.

De Bosnische Serven lieten zich door de aanwezigheid van de NAVO-luchtmacht niet afhouden van het innemen van Srebrenica. Het afschrikkingseffect van het luchtwapen was uitgewerkt; de VRS was voorbereid op een mogelijke inzet van het luchtwapen. Over de vraag of de Bosnische Serven bij hun besluit in de avond van 9 juli, om alsnog de gehele enclave in te nemen, zich erdoor lieten leiden dat de NAVO-luchtmacht tot dan toe niet was ingezet, kan slechts worden gespeculeerd. Militair gezien is duidelijk dat het vanuit de lucht vrijwel onmogelijk zou zijn geweest de verspreid optredende VRS-infanterie uit te schakelen en deze van het overlopen van de enclave af te houden.

9. De *air strikes* die niet kwamen

Alle misvattingen over de komst van *air strikes* op 11 juli leken hun herkomst te hebben in telefonische contacten, die zich voornamelijk in Nederlandse kring tussen de verschillende VN-hoofdkwartieren afspeelden. Binnen UNPROFOR bestond een voor buitenstaanders

¹⁵⁹ Vertrouwelijk vraaggesprek (7) en (52).

¹⁶⁰ Interview Manojlo Milovanović, 18/11/98.

redelijk gesloten netwerk van Nederlandse officieren, waar andere nationaliteiten geen toegang toe hadden. Daardoor wisten niet-Nederlanders niet altijd wat zich in de gesprekken tussen de Nederlanders onderling afspeelde. Mede daardoor waren anderen in de VN-staven minder goed op de hoogte van wat er bij Dutchbat speelde dan Nederlandse officieren, waardoor echter ook nieuwe problemen gecreëerd werden omdat het veelal geen Nederlanders waren die het voor het zeggen hadden.

Het VN-rapport over Srebrenica van november 1999 zegt over de vermeende *air strikes*: 'It remains unclear why the UNPROFOR personnel in Srebrenica were expecting air strikes to be deployed automatically. Instructions on this subject appear to have been passed over the telephone, of which no official written record exists.'¹⁶¹

Bij gebrek aan schriftelijke bronnen zullen daarom in het onderstaande, om tot een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie te komen, de visies van de meest betrokkenen op de veronderstelde komst van *air strikes* de revue passeren. Getracht zal worden deze communicatie tussen de Nederlanders in beeld te brengen, waarbij wordt begonnen op het niveau van Zagreb en afgedaald tot dat van Srebrenica. De paragraaf eindigt met observaties die van de luchtsteun zijn gemaakt tijdens de debriefings in Zagreb en Assen, en wordt afgesloten met het oordeel dat de Haagse ministeries op dit punt velden.

Zagreb/Sarajevo versus Karremans/Brantz: verschillende golflengtes...

De *Military Assistant* van generaal Smith, Baxter, was helder in zijn oordeel omtrent de verwachting van Karremans dat er *air strikes* zouden komen: Karremans vroeg hiermee volgens hem om 'the undeliverable'.¹⁶²

Waarom Karremans geloofde dat er op 11 juli grote aantallen vliegtuigen zouden komen bombarderen, was voor UNPF-chefstaf generaal Kolsteren later onbegrijpelijk. Die gedachte kon zijns inziens alleen door een communicatieprobleem zijn veroorzaakt; hij vermoedde dat in Sarajevo, en mogelijk ook in Tuzla, bekend moest zijn geweest hoeveel vliegtuigen er bij de operatie waren betrokken. Er moest ergens een kortsluiting zijn geweest in de communicatie, bij Karremans of – wanneer ook Brantz *air strikes* verwachtte – in het informatie-traject daarvoor. Dat Karremans had gesproken van een 'zone des doods' was voor betrokkenen in Zagreb – achteraf – een grote verrassing, omdat er daar nooit was gesproken over *air strikes*. Normaal gesproken had een bataljonscommandant ook niets van doen met *air strikes*, omdat dat een zaak van het hoogste niveau was. Een bataljonscommandant had normaal gesproken alleen te maken met *Close Air Support*, en daar was de aanvraag-procedure voor luchtsteun op afgestemd.¹⁶³

Janvier kon voor zijn verhoor door de Franse parlementaire onderzoekscommissie niets zeggen over de verwachtingen die er op 11 juli over *air strikes* bestonden. Hij zei wel de ontstane verwarring te betreuren, maar hield met kracht staande dat hij nimmer had gezegd dat er om 06.00 uur die dag *air strikes* zouden plaatshebben.¹⁶⁴

Vanuit Zagreb was er, volgens de Nederlandse chef-staf Kolsteren, geen enkel direct contact geweest met Karremans. Volgens zowel Kolsteren als kolonel De Jonge was er in Zagreb nooit over aantallen vliegtuigen gesproken; dat was een zaak voor de planners van de

¹⁶¹ United Nations, *Srebrenica Report*, 15/11/99, § 298.

¹⁶² Interview Jim Baxter, 16/10/00.

¹⁶³ Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

¹⁶⁴ *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Bernard Janvier, 21/06/01.

NAVO.¹⁶⁵ Het aantal vliegtuigen was afhankelijk van de vraag hoe lang de *Close Air Support* moest duren en of NAVO-vliegtuigen elkaar moesten kunnen aflossen.

Ook via NAVO-lijnen vanuit Zagreb (de NAVO-*liaison-cell* aldaar) kon Karremans volgens De Jonge niet van de komst van *air strikes* hebben vernomen. Dat was des te minder waarschijnlijk omdat het foutieve onderscheid dat Karremans maakte tussen beide vormen van inzet van het luchtwapen (luchtsteun of *Close Air Support* enerzijds en luchtaanvallen of *air strikes* anderzijds) in die lijn niet zo snel zou zijn gemaakt.

Met Tuzla en Srebrenica hadden de NAVO-vertegenwoordigers in Zagreb geen enkel contact gehad. De Jonge benadrukte dat in Zagreb alleen over *Close Air Support*, en dus niet over *air strikes* was gesproken. Er moest dus, volgens De Jonge, ergens in de UNPROFOR-lijn een ‘vertaling’ zijn gemaakt van het aantal vliegtuigen naar de verwachting van *air strikes*. Op de vraag waar dat dan verkeerd was vertaald, wist in Zagreb niemand een antwoord. De Jonge kon er slechts naar gissen: mogelijk was er in Tuzla, waar de staf dreef op enkele hard werkende mensen die tamelijk aan het eind van hun Latijn waren, onder de spanning en door *wishful thinking*, iets verkeerd geïnterpreteerd. De Jonge had op 10 juli weliswaar contact met Brantz gehad, maar niet meer na afloop van de teleurstellend verloopende bespreking van het *Crisis Action Team* waar Janvier die avond had besloten geen *Close Air Support* toe te staan maar af te wachten tot de volgende morgen. Kolonel Brantz in Tuzla was volgens De Jonge een drukbezet man: er kwam veel op zijn schouders neer. Ook de staf in Srebrenica was volop in de weer met het regelen van allerlei zaken. Dat had de Nederlanders in Zagreb ervan weerhouden om de telefoon te pakken en Nederlanders in Tuzla of in de enclave te bellen.

Een mogelijkheid waar de Nederlandse officieren in Zagreb rekening mee hielden, was dat het idee van *air strikes* binnen de Opsroom (de commandopost) van Dutchbat was ontstaan. Evenmin sloten ze uit dat het gebruik van de Nederlandse taal parten speelde: er zouden misverstanden kunnen zijn ontstaan doordat niet de NAVO-terminologie was gebruikt, al was het min of meer gebruikelijk dat wel te doen, zelfs bij gesprekken onderling in het Nederlands. De Jonge begreep achteraf dat zowel in Tuzla als in Srebrenica het idee had bestaan dat er *air strikes* zouden komen, maar vanuit Zagreb had hij niet kunnen vaststellen of en hoe er op dit punt sprake was van wederzijdse beïnvloeding tussen Tuzla en Srebrenica.¹⁶⁶

Wat mee zou kunnen spelen in de gedachte in Srebrenica (en Tuzla) dat er *air strikes* zouden komen, is dat vanuit de enclave in deze dagen regelmatig doelenlijsten waren opgesteld en verzonden naar Tuzla of Sarajevo. Vanuit Zagreb was ook herhaaldelijk in de VN-hiërarchie benedenwaarts gevraagd om doelenlijsten. Volgens Kolsteren was dat echter een normale procedure die ook bij *Close Air Support* speelde; dat hoefde niet op *air strikes* te wijzen. Het ging om het vaststellen van mogelijke doelen, prioriteiten en het aangeven van de coördinaten waar die doelen zich bevonden. Wel een aanwijzing dat er geen sprake was van *air strikes*, was volgens Kolsteren dat er voor *air strikes* geen *Forward Air Controllers* nodig waren. Qua procedure kon daar, naar Kolsteren dacht, geen verschil van mening over zijn.¹⁶⁷

Het oordeel van De Jonge was al niet anders: doelenlijsten waren ook volgens hem bij de uitvoering van *Close Air Support* een gebruikelijk instrument.¹⁶⁸ In Zagreb was niet bekend geweest dat Karremans op de 11de juli vanuit Tuzla gevraagd werd een aanvraag voor *Close*

165 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

166 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

167 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

168 Interview H.A. de Jonge, 30/05/01.

Air Support in te sturen; Karremans verkeerde in de veronderstelling dat er van een zeker automatische sprake was bij de komst van *air strikes*, toen er op 11 juli om 6.00 uur vliegtuigen beschikbaar waren.¹⁶⁹

Ook in Sarajevo was op 10 of 11 juli, volgens de officier verantwoordelijk voor Operatiën (in militaire termen: de G-3) in Sarajevo, de Canadees Rick Hatton, nooit over *air strikes* gesproken. De staf bereidde zich volgens hem slechts voor op *Close Air Support*. In dat verband hadden de aan Dutchbat gevraagde doelenlijsten, ook naar de mening van Hatton, slechts ten doel om zich daarmee op missies voor te bereiden en vast te stellen of er gevaar voor eigen troepen was.¹⁷⁰

Naar het oordeel van luitenant-kolonel De Ruiter in Sarajevo was er bij commandanten van eenheden (dus niet alleen bij Dutchbat) veel onbegrip geweest over de mogelijkheden en beperkingen van *Close Air Support* die er in juni en juli na de gijzelingen en na het neerschieten van een Amerikaanse F-16 waren geweest. Er bestond verwarring over die mogelijkheden, en de verwachtingen van de eenheidscommandanten waren te hoog gespannen, ook al was meerdere malen over de telefoon uitleg gegeven over de bestaande *directives*.¹⁷¹

De uitvoering van luchtsteun was volgens De Ruiter een technische aangelegenheid. Hoe de missie werd gevlogen, wat de bewapening was en wat voor toestellen het waren, was voor een commandant op de grond niet van belang. Het AOCC in Sarajevo lichtte de *Forward Air Controllers* pas over een missie in op het moment dat zeker was dat de missie er ging komen. De *Forward Air Controllers* wisten dat er steeds missies gevlogen werden van slechts twee vliegtuigen gelijk boven de enclave; veel ruimte voor meer was er niet. Ook De Ruiter benadrukte dat het onwaarschijnlijk was dat een *Forward Air Controller* zou geloven dat het om *air strikes* ging, omdat deze daarbij geen rol speelde.

Als meest waarschijnlijke verklaring voor het geloof in *air strikes* zag De Ruiter dat in Tuzla en Srebrenica niet bekend was dat de NAVO-tactiek was aangepast en dat er slechts vliegtuigen kwamen als deze ondersteund konden worden door vliegtuigen ter onderdrukking van de Bosnisch-Servische luchtverdediging (overigens waren deze vliegtuigen er op 11 juli niet, hetgeen de missie riskanter maakte). De procedures bleven dezelfde, en het concept voor steun aan troepen op de grond, en ook de *Rules of Engagement*, waren onveranderd.¹⁷²

Dat leidt tot de vraag of zowel Brantz als Karremans wel genoeg op de hoogte waren gesteld van de effecten van de veranderde tactiek. Die kwamen er namelijk op neer dat de vliegtuigen bestemd voor *Close Air Support* moesten worden begeleid door vliegtuigen ter onderdrukking van de Bosnisch-Servische luchtverdediging. Dat vormde de verklaring voor het grote aantal vliegtuigen in de lucht.

Volgens De Ruiter waren Karremans en Brantz voldoende op de hoogte van de veranderde tactiek. Er was volgens De Ruiter herhaalde malen tussen Nicolai en Karremans, en tussen De Ruiter en Karremans, maar ook met Brantz, uitgebreid gesproken over de inhoudelijke betekenis en de gedachten die aan de UNPROFOR-richtlijnen voor luchtsteun ten grondslag lagen. Overigens sprak De Ruiter hierover meer met Karremans dan met Brantz.

Karremans had volgens De Ruiter moeten weten dat er nooit sprake had kunnen zijn van *air strikes* in de betekenis die de bataljoncommandant daaraan hechtte. Nog op 6 juli hadden

169 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

170 Interview Rick Hatton, 16/11/99.

171 Debriefingsverklaring J.A.C. de Ruiter, 27/09/95. Volgens De Ruiter was Dutchbat meer-

malen uitleg gegeven over de *Directives 2/95* en *3/95* en de *Rules of Engagement* die voor *Close Air Support* golden.

172 Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

Nicolai en De Ruiter de luchtsteunprocedure aan Karremans uitgelegd, en ook daarvoor was verschillende malen stilgestaan bij het verschil tussen en de mogelijkheden van *Close Air Support* en *air strikes*. De Ruiter had uitdrukkelijk gezegd dat *air strikes* binnen de bestaande *Rules of Engagement* en het proportionaliteitsbeginsel geen optie waren.¹⁷³

Daarnaast was er al op 29 mei, kort nadat de gevolgen van de *air strikes* op Pale zichtbaar werden in de vorm van gegijzelden, vanuit Sarajevo door generaal Smith een richtlijn uitgegeven waarin werd uiteengezet dat voortaan terughoudender met *air strikes* zou worden omgegaan. In zijn boek bevestigt Karremans bekend te zijn geweest met deze zogeheten *Post Air Strike Guidance*: ook wist hij dat het verlenen van luchtsteun tot een minimum was beperkt. Hij schrijft echter: ‘Dit wetende vraag ik toch luchtsteun aan.’ Karremans motiveerde dat vanwege het feit dat UNPROFOR op de hoogte was van de exacte locatie van de wapensystemen van de VRS. Dat bood zijns inziens een ‘unieke gelegenheid’ om een groot aantal daarvan uit te schakelen. Hij schreef dat hij de mogelijkheden daarvoor met Nicolai besprak, maar aan de richtlijnen van de *Force Commander* en *Commander UNPROFOR* niet werd voldaan, waardoor Nicolai de aanvraag afwees.¹⁷⁴

De onderzoekers van het VN-rapport over Srebrenica zeiden in dit verband weinig zicht te hebben gekregen op de rollen van Nicolai en De Ruiter in het proces van de luchtsteunaanvragen, in die zin dat het hun niet duidelijk was wat zij enerzijds tegen Karremans en anderzijds tegen Den Haag zeiden. Wel zou er op die manier informatie bij Nicolai zijn gestrand die daardoor de rest van de staf in Sarajevo niet bereikt had, aldus een van de onderzoekers.¹⁷⁵ De *Military Assistant* van generaal Smith, Baxter, dacht daar anders over. Hij was ervan overtuigd dat de staf in Sarajevo alles wist wat Nicolai in de periode van de val ter ore kwam.¹⁷⁶

Waar het Tuzla betrof: daar dacht Brantz juist zeer zorgvuldig te hebben gehandeld door navraag in Sarajevo te doen naar de komst van *air strikes*. Ook leidde hij de komst van *air strikes* af uit de opgegeven tijd dat de vliegtuigen boven de enclave zouden zijn (in militaire termen: *Time over Target*). Brantz meende dat ook Karremans vanuit Sarajevo de komst van *air strikes* had vernomen, en dat én Potočari én Tuzla separaat door Sarajevo geïnformeerd tot dezelfde conclusie waren gekomen.¹⁷⁷ Die veronderstelling werd gevoed doordat er – tot ergernis van Brantz – voortdurend telefoonverkeer tussen Sarajevo en Karremans was. Daardoor werd de bevelsketen doorbroken: het verkeer diende formeel via Tuzla te verlopen.

Karremans op zijn beurt gaf echter weer aan dat hij de komst van de *air strikes* van Brantz had vernomen. Beiden, en met hen heel Dutchbat, geloofden daardoor heilig in de komst van *air strikes*. Naar de mening van Brantz had de opdrachtgever de verplichting om zijn ondercommandanten juist, accuraat en duidelijk te informeren. Als een ondercommandant én de commandant ter plaatse het allebei verkeerd hadden begrepen, dan lag de fout in de ogen van Brantz niet bij hen.

Brantz verweerde zich tegenover de NIOD-onderzoekers verder als volgt: ‘Degene die

173 Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

174 Karremans, *Srebrenica*, p. 160. Commander HQ UNPROFOR Directive 2/95, ‘Post Air Strike Guidance’, van 29/05/95 zei overigens over luchtsteun weinig anders dan dat *Close Air Support* en *air strikes* slechts konden worden aangewend ‘as a

last resort’.

175 Interviews David Harland, 18/05/99, 21/05/99 en 25/05/99.

176 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

177 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

tegen mij zei dat ik niet het verschil tussen een *air strike* en *Close Air Support* kon onderscheiden, beledigt mijn intelligentie, mijn vakbekwaamheid en de opvoeding die ik binnen de KL heb gekregen. Natuurlijk weet ik dat wel. Maar als ik drie keer vraag of er veertig vliegtuigen naar de enclave gaan, De Ruiter roept twee keer ja, Nicolai roept ja en een Engelsman van de G-3 roept ja, dan heb ik het dus niet bedacht.' Op 11 juli had De Ruiter zelfs gezegd dat er twee groepen vliegtuigen (*packages*) van veertig zouden komen; deze hadden doelen nodig in het noorden en in het zuiden van de enclave. Om die reden moest Dutchbat nog aanvullend 'harde' doelen in het noorden van de enclave opgeven.¹⁷⁸

Het lijkt erop dat hier de kiem werd gelegd voor de veronderstelling dat er *air strikes* zouden komen, hoewel dat Brantz het verschil tussen *air strikes* en *Close Air Support* ongetwijfeld zal hebben geweten. Drie officieren bevestigden Brantz vanuit Sarajevo dat er veertig vliegtuigen zouden komen. Het aantal vliegtuigen zei echter niets over de vraag of deze kwamen voor *air strikes* of voor *Close Air Support*; Brantz' interpretatie hieromtrent dat er *air strikes* zouden komen, was dus onjuist. Het was aannemelijk dat er veel vliegtuigen in de lucht waren: naast de aanvalsvliegtuigen bijvoorbeeld SEAD-, tankervliegtuigen, vliegende commandoposten, vliegtuigen voor *air presence* of *Combat Air Patrol*, of toestellen die niet direct voor Srebrenica bestemd waren.

De visies van Karremans en Brantz

Brantz zei dat hij op 11 juli 's ochtends om 4.50 uur in Sarajevo nog een keer had gecontroleerd of de informatie over de inzet van luchtsteun nog klopte. De gegevens werden hem bevestigd, evenals de bijgewerkte doelenlijst, de samenstelling van de groepen vliegtuigen en de aanvalsmethode. De tijden werden ten overvloede herhaald: *Time over Target* 6.50 uur. Brantz dacht dat er geen misverstand meer mogelijk was. *Sector North East* nam om 6.00 uur de gereedheidsgraad *Alert State* 'Oranje' in, en om 6.45 uur ging dat over naar 'Rood'. Iedereen keek vol verwachting naar de lucht – om te constateren dat er niets gebeurde, waarna de grote verwarring begon. Om 8.00 uur ging *Sector North East* weer terug naar *Alert State* 'Groen' en leek alles weer normaal. Brantz belde Sarajevo om te vragen wat er aan de hand was geweest. Hij kreeg van De Ruiter te horen dat de vliegtuigen boven de enclave hadden gehangen, maar dat het slechte zicht een inzet had voorkomen. Alle vliegtuigen waren teruggegaan om te tanken – en ook, zo voegde De Ruiter er aan toe, om te wachten op een aanvraag van Dutchbat.¹⁷⁹

Brantz bevestigde dat hij vanuit Zagreb van Kolsteren of De Jonge op 10 en 11 juli geen informatie over luchtsteun had ontvangen. Het enige contact dat er was geweest, was toen Brantz naar De Jonge belde, later in de ochtend. Brantz had toen gevraagd of de aanvraag voor *Close Air Support* (die Dutchbat om 10.00 uur had gedaan) was aangekomen. De Jonge had Brantz geantwoord dat de vliegtuigen in de wacht waren gezet (in militaire termen: ze bevonden zich in een *holding area*). Brantz had hem daarop gevraagd of het klopte dat het om veertig vliegtuigen ging. Dat had Brantz van Sarajevo begrepen, en hij wilde dat graag in Zagreb bevestigd hebben. De Jonge kreeg zijn informatie hieromtrent van de NAVO, uit Napels en Vicenza, en hij bevestigde dat het inderdaad om veertig vliegtuigen

¹⁷⁸ Interview C.L. Brantz, 11/06/99. Brantz en Karremans waren beiden opgeleid aan de Hogere Krijgsschool en hadden daarom met het verschil tussen een *air strike* en *Close Air Support* bekend

moeten zijn.

¹⁷⁹ NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), pp. 131-132.

ging. Daarop merkte Brantz op dat hij dacht dat er nog een tweede groep van veertig zou komen. De Jonge antwoordde dat hij dat niet wist, en dat eerst moest uitzoeken.¹⁸⁰

In Sarajevo was De Ruiter degene geweest die, aan Tuzla en ook rechtstreeks aan Dutchbat, doorgaf dat er luchtsteun met wel veertig vliegtuigen kwam met een *Time over Target* van 6.50 uur. De aankomst van dat bericht bij Brantz werd bevestigd door majoor Wijsbroek, de *Military Assistant* van Brantz. Brantz gaf dat op zijn beurt weer aan de rest van de staf van *Sector North East* door, en vervolgens aan Karremans, die het echter al rechtstreeks uit Sarajevo wist.

Dat Tuzla dit doorkreeg uit Sarajevo en doorgaf aan Dutchbat valt ook af te lezen uit het logboek van *Sector North East*, waar op 11 juli om 1.00 uur de mededeling van de operatiën-officier uit Sarajevo (de *Chief G-3*) was opgetekend dat vliegtuigen om 06.00 in de lucht zouden zijn en om 6.50 uur boven de enclave. Dat bericht gaf Tuzla aan Dutchbat door.

Toen er uiteindelijk op dat moment niets gebeurde, verdween het aanvankelijke vertrouwen dat Brantz en Karremans in Nicolai en De Ruiter hadden gehad, omdat hen was gebleken dat hun informatie niet klopte. Dat leek een belangrijke voedingsbodem te zijn voor verwijten over en weer in de periode van de nasleep van de val van Srebrenica. Die gevoelens werden – achteraf – nog versterkt door het gebrek aan *feedback* uit Sarajevo en het gevoel dat de Nederlanders in Sarajevo niet aan de lippen van de landgenoten in Tuzla hadden gehangen om te weten te komen hoe het Karremans verging.¹⁸¹

De vraag blijft hoe Brantz erbij kwam dat er *air strikes* zouden komen. De verklaring daarvoor is breder dan louter het aantal vliegtuigen. Brantz gaf toe dat hij niet echt op de hoogte was van de veranderingen die het neerschieten van de Amerikaanse F-16 op 2 juni teweeg hadden gebracht. Dat de vlieghoogtes anders waren, leerde hij pas na de val van de enclave.¹⁸² Hij vond echter, evenals Karremans, dat wanneer het de bedoeling was Mladić te stoppen, dan alle VRS-doelen moesten worden uitgeschakeld, en dat kon niet met enkele vliegtuigen. Dat er veertig vliegtuigen op weg naar de enclave waren, zag Brantz als ‘*Close Air Support* met een *air strike* impact’. Ook belangrijk was dat Brantz niet bekend was met het *smoking gun*-principe (het principe dat alleen luchtsteun kon worden verleend als VN-eenheden onder VRS-vuur lagen). Gezien de omstandigheden die op 11 juli heersten, zag Brantz dat als schrijftafelideeën. Hij raakte met dit principe pas bekend na uitspraken van Nicolai en na terugkeer in Nederland.¹⁸³ Nicolai zei in mei 1996 nog in een interview dat hij richtlijnen had ontvangen voor een terughoudender gebruik van het luchtwapen. Voor het behoud van één OP mocht niet de hulp van de NAVO worden ingeroepen, tenzij de bemanning gevaar liep.¹⁸⁴

Plaatsvervangend bataljonscommandant Franken meende dat Karremans er oprecht van was overtuigd dat er een luchtaanval zou komen, anders had deze die overtuiging ook niet in de nacht van 10 op 11 juli enthousiast uitgedragen bij de *Opština*. Franken zei daar zelf sceptischer tegenover te hebben gestaan, en hij zei erbij dat dit géén wijsheid achteraf was. Hij verklaarde later dat hij deze scepsis ook aan Karremans in de ochtend van 11 juli kenbaar had gemaakt, toen ze beiden in de ‘bobo’-bunker schuilden in afwachting van de komst van

180 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

181 Interview M.P. Wijsbroek, 10/12/97. Westerman & Rijs, *Srebrenica*, bijl. 3D, p. 236.

182 NIOD, Coll. Brantz. *Dagboek Brantz* (versie

augustus 1999), pp. 121-122.

183 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

184 NIOD, Coll. Westerman: ‘Interview Cees Nicolai’, Den Haag, 15/05/96.

de verwachte *air strikes*. Hij meende echter dat hij niet in een positie verkeerde om tegen Karremans' overtuiging in te gaan.

Karremans' overtuiging was in sterke mate gevoed door de mededelingen van Brantz, ook tegen Franken. Brantz had klip en klaar gemaakt dat het om *air strikes* zou gaan. Nicolai had echter, zo oordeelde Franken wel achteraf, niet zeker gesteld dat De Ruiter, maar ook Brantz en Karremans, dit zo belangrijke punt goed hadden begrepen. Evenzo had Nicolai niet duidelijk gemaakt dat het niet om *air strikes* kon gaan, en dat terwijl het voor hem evident was dat het alleen *Close Air Support* kon betreffen. Dat achtte Franken een belangrijke verklaring voor de spanning die er later tussen Brantz en Karremans enerzijds en Nicolai anderzijds ontstond.

Achteraf werd de onvrede bij Karremans en Brantz richting Nicolai nog versterkt, toen bekend werd dat Nicolai de eerste twee aanvragen voor luchtsteun had afgewezen met argumenten die voor het personeel in de enclave op dat moment weinig aansprekend waren. Franken had die argumenten begrepen als dat, wanneer er geen aanval op de VN zou zijn, er geen vliegtuigen beschikbaar zouden komen, en dat er dan kans bestond op vermenging van manschappen van Dutchbat en de VRS.¹⁸⁵

Dat Karremans en Brantz veronderstelden dat er *air strikes* zouden komen, had echter ook oorzaken die buiten Nicolai gelegen waren. Bij verschillende gelegenheden bestond twijfel of de staf van Dutchbat wel voldoende op de hoogte was van de aanvraagprocedures voor *Close Air Support*, en de voorwaarden waaronder deze kon worden verleend. Dat speelde ook al vóór 11 juli; bij de inname van OP-E begin juni werd Dutchbat voor het eerst geconfronteerd met de behoefte een aanvraag voor luchtsteun te doen. Karremans maakt daar in zijn boek geen melding van. In hoofdstuk 5 van dit deel is al aan de orde geweest hoe Karremans toen te werk ging bij het aanvragen van luchtsteun, en hoe de vele discussies tussen Dutchbat en Sarajevo ertoe leidden dat het bataljon verbaasd was over het feit dat er geen vliegtuigen beschikbaar waren.

Ook al tijdens de aanval op OP-E had Karremans Voskamp als zijn *Forward Air Controller* bij zich geroepen om luchtsteun aan te vragen. Voskamp maakte hem er op attent dat het bewolkt was, en dat het daardoor moeilijk zou worden, maar Karremans had geantwoord dat hem dat niet uitmaakte. Hij vond het belangrijkste dat er 'vliegtuiggeronk' boven de enclave te horen was. Voskamp kreeg opdracht luchtsteun aan te vragen en te regelen dat er vliegtuigen kwamen. Hij weigerde dat aanvankelijk, omdat dat volgens de richtlijnen niet zijn taak was: dat was een taak van de bataljonscommandant of zijn plaatsvervanger. De *Forward Air Controller* was er slechts om de vliegtuigen op het doel te geleiden. Karremans hield echter vol en liet Voskamp zelfs rechtstreeks naar Zagreb bellen. Daar kreeg Voskamp als antwoord dat het weer niet 'workable' was voor luchtsteun. Voskamp kreeg hierdoor het idee dat Karremans niet wist hoe hij luchtsteun moest aanvragen.¹⁸⁶ De vraag is of beiden er niet uit hadden kunnen komen door overleg over de formaliteiten te voeren. Voskamp had formeel gelijk dat dit niet zijn taak was: volgens de UNPROFOR *Operations Order* was het juist dat de *Forward Air Controller* het aanvraagproces initieerde (met de indiening van een *Air Request Message* bij het AOCC in Sarajevo), maar het was de commandant die de eigenlijke aanvraag moest bekrachtigen.¹⁸⁷

De kennis op bataljonsniveau leek inderdaad tekort te schieten. Formeel moest Dutchbat

¹⁸⁵ Interview R.A. Franken, 18/05/01.

¹⁸⁶ Interview R. Voskamp, 08/10/98.

¹⁸⁷ UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, Air Support 17/08/93 – 06/02/95.

zich baseren op de zogeheten Vaste Orders van Dutchbat, die nog dateerden uit de tijd van Dutchbat I. Deze waren kort waar het ging om luchtsteun, en van *air strikes* spraken ze helemaal niet. Dat was immers ook geen zaak van het bataljon. Ten aanzien van de procedures voor *Close Air Support* vermeldde deze Vaste Orders slechts dat wanneer de bataljonscommandant besloot tot het aanvragen van *Close Air Support*, de *Forward Air Controller* dat diende aan te vragen bij het AOCC in Sarajevo, terwijl de commandant de situatie via de hiërarchieke lijn toelichtte.¹⁸⁸ Het idee daarvan was dat dan aan de hand van de door de commandant verstrekte gegevens een weloverwogen besluit kon worden genomen. Over de vorm waarin dat diende te gebeuren, repten de Vaste Orders echter niet. De benaming *Blue Sword Request* als codenaam voor een aanvraag voor *Close Air Support* kwam er niet in voor.¹⁸⁹ Aanwijzingen voor het aanvragen van luchtsteun lagen wel vast in operatie-orders van UNPROFOR, maar die leken hun weg naar de Dutchbat-orders niet te hebben gevonden. Daardoor werd Karremans mogelijk op het verkeerde been gezet. Aan de andere kant had Franken ervaring opgedaan met luchtsteunprocedures, omdat hij eerder een functie als *Ground Liaison Officer* bij het Eerste Legerkorps had vervuld.

Volgens Brantz was de aanvraag van begin juni, tegen de geldende procedure in, rechtstreeks en zonder doelenlijst bij Sarajevo ingediend. De orders van UNPROFOR schreven echter niet voor dat een bataljonscommandant zijn aanvraag via een sector hoofdkwartier (in dit geval *Sector North East* in Tuzla) moest indienen. Integendeel, de regels (*Command relationships*) voor *Close Air Support* voorzagen in een directe lijn van het bataljon naar de *Commander Bosnia Herzegovina Command* (later de *Commander UNPROFOR* geheten). Het sectorhoofdkwartier behoefde daarbij slechts te worden geïnformeerd.¹⁹⁰

De operatieorders van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza gaven aan dat zowel een bataljons- als compagniescommandant zelfs een *Immediate Request* konden indienen, en dat de *Tactical Air Control Party* met daarin de *Forward Air Controller* de aanvraag dan rechtstreeks naar Sarajevo kon sturen.¹⁹¹

In juli werd ook Brantz door de gebeurtenissen achtervolgd. Tijdens een ontmoeting met het 2e Korps van de ABiH zei Brantz dat hij zich zorgen maakte over Srebrenica, dat hij daarom had aangedrongen op luchtsteun, en dat deze hem was beloofd.¹⁹² Toen de luchtsteun uiteindelijk niet kwam, was Brantz niet langer welkom bij het 2e Korps. Toch klaagde Sead Delić, de commandant van het 2e Korps, tegenover sectorcommandant Haukland niet over het uitblijven van de *Close Air Support*, nadat Haukland van verlof was teruggekeerd. Haukland had wel verwacht dat Delić dat zou doen.¹⁹³ Een vertegenwoordiger van de Directie Voorlichting van het ministerie van Defensie stelde achteraf tegenover het NIOD dat er vraagtekens vielen te plaatsen bij Brantz als bron over wat er ten aanzien van de *Close Air Support* was voorgevallen en besloten. Brantz was volgens hem in Tuzla niet in de positie, en had zich ook nooit in de positie mogen manoeuvreren, om daar later uitspraken over te doen.¹⁹⁴

De houding van Karremans ten opzichte van het inroepen van luchtsteun veranderde

188 UNPROFOR Operations Order 14/94, 15/07/94.

189 SMG/Debrief. Vaste Order 1(NL) VNInfbat, Bijl. 12 Luchtsteun.

190 UNGE, UNPROFOR, Box 79, File 2.5.4, Air Support 17/08/93-06/02/95. UNPROFOR Opera-

tions Order 14/94, Annex B, 15/07/94.

191 DS, SN95/938/3402. FIVEATAF OPORD 45101.5, 1 May 1995, No. 1520.1/FAPP/95.

192 Interview Nadia Skokić, 04/02/98.

193 Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

194 Interview J.S. Riepen, 03/10/99.

volgens De Ruiter in Sarajevo tijdens de VRS-aanval in de loop der tijd, mogelijkterwijs onder invloed van de wijzigende omstandigheden. In de eerste dagen van de VRS-aanval zou Karremans sterk hebben gearzeld om *Close Air Support* aan te vragen. Karremans' houding bleef wel onveranderd waar het ging om zijn aandringen op een grootschalige inzet van het luchtwapen. Op 6 juli verklaarde Karremans dat *Close Air Support* volgens hem geen zin had, tenzij die grootschalig zou zijn.¹⁹⁵ Toen De Ruiter de orders voor de *blocking positions* op 9 juli doorbelde, had hij aangegeven dat *Close Air Support* de volgende ochtend beschikbaar zou zijn. Karremans wees dat toen echter af met het argument dat dit alleen maar escalerend zou werken.¹⁹⁶ Diezelfde dag gaf Karremans in zijn *Commanders assessment* voor Sarajevo aan dat de inzet van *Close Air Support* naar zijn mening nog niet 'feasible' was; dit zou de VRS zodanig provoceren dat Srebrenica, de OP's en de compounds doelwit zouden worden van de twee raketsystemen (type MLRS) die ten noorden van OP-P en in Bratunac stonden opgesteld, evenals van de artillerie en mortieren rond de enclave. Het zou volgens Karremans onmogelijk zijn die allemaal in één klap uit te schakelen.¹⁹⁷

Het was Nicolai bekend dat Karremans bang was voor dergelijke repercussies en dat het uitschakelen van VRS-tanks inderdaad zou kunnen betekenen dat de raketsystemen zouden gaan vuren. Dat was voor Karremans een belangrijke motivatie om te zeggen dat bij inzet van *Close Air Support* meteen alle doelen die de enclave omringden en bedreigden, uitgeschakeld moesten worden. *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo daarentegen onderschreef wel dat deze raketsystemen een risicofactor waren, maar zag deze als een minder grote bedreiging dan Karremans dat zag. Volgens Nicolai wilde Sarajevo echter wel de mogelijkheden openhouden, en dat was ook de reden dat Sarajevo in de nacht van 10 op 11 juli aan Karremans had gevraagd om in ieder geval alle bekende VRS-posities door te geven.¹⁹⁸ Hier lijkt mogelijk een bron te liggen voor een belangrijk misverstand. In het vorige hoofdstuk is ook aan dit gesprek gerefereerd: het was door ditzelfde telefoongesprek met Sarajevo dat Karremans de indruk kreeg dat Sarajevo aankondigde dat de volgende ochtend massale *air strikes* op al deze doelen zou plaatsvinden. Zogezegd gaf hij die verwachting door aan de *Opština*, ABiH en heel Dutchbat, met als gevolg dat zij allen naar de lucht keken om 6.00 uur. Ook van de kant van Nicolai lijkt dit te kloppen: hij deelde in de avond van 10 juli het DCBC mee dat vanaf 6.00 uur *Close Air Support* beschikbaar was, om onder meer tegen de artillerie van de VRS in te zetten. Hij zei erbij dat hij daarover met Karremans zou bellen.¹⁹⁹ Nicolai sprak daarbij echter van *Close Air Support*, en niet van *air strikes*.

Sarajevo blijkt terughoudender dan Karremans verwacht

Wat betreft het gevaar dat *peacekeepers* liepen bij de inzet van luchtsteun leken er binnen UNPROFOR in Sarajevo twee groepen te bestaan. De ene groep zei dat de Bosnische Serven nooit bewust *peacekeepers* zouden uitschakelen, en de andere zei dat dat risico niet genomen mocht worden. De Ruiter in Sarajevo behoorde tot de eerste groep: als het het beleid van de VRS was om UNPROFOR-militairen zo mogelijk uit te schakelen, dan waren daar volgens

195 Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

196 SMG 1007/30. Brief C-11 Pagnbat (Ikol J.A.C. de Ruiter) aan CDS en BLS, 07/11/95.

197 NIOD, Coll. Karremans. Letter Commanding Officer 1(NL)UN Infbn (Dutchbat3) to Commander Bosnia Herzegovina Command thru

Commander Sector North East, 07/07/95, No. TK95112 and 09/07/95, No. TK95113.

198 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

199 DCBC, 528. Dagrappporten DCBC, 10/07/95, 21.58.

hem eerder in Gorazde en Sarajevo kansen te over toe geweest. VRS-generaal Tolimir had ook met zoveel woorden gezegd dat de *peacekeepers* in Srebrenica niet het doelwit waren: het ging de VRS om de ABiH. Op ongeregelde tijden viel er wel eens granaat op een VN-hoofdkwartier, maar dat was dan een doelbewuste actie van de Bosnische Serven, als represaille voor een voorval of omdat het luchtwapen was ingezet. Een dergelijke represaille werd bijvoorbeeld uitgevoerd na de bombardementen bij Pale, maar ook op 11 juli, toen er na de luchtsteun bij Srebrenica granaten op het VN-hoofdkwartier in Sarajevo vielen.²⁰⁰

Karremans leek vanwege de positie waarin hij zat meer tot de tweede groep te behoren: hij wilde zijn manschappen geen risico laten lopen. Volgens Voorhoeve twijfelde Karremans om die reden erg over de vraag of het wel verstandig en haalbaar zou zijn om te proberen de Servische artillerie in één klap uit te schakelen. Dat verklaarde volgens Voorhoeve mede de verwarring die later ontstond over de vraag wat er op 11 juli 's middags had plaatsgevonden: luchtaanvallen of luchtsteun. Op het eerste wezen volgens de minister de statische VRS-posities, waarover aan Voorhoeve werd gemeld dat er daarvan rondom de enclave wel veertig waren. Sommige van die posities had Voorhoeve zelf door een kijker gezien, toen hij in september 1994 in de enclave was: 'Je keek dan recht in het gezicht van de Bosnische Serven die naast stukken geschut een kaartje zaten te leggen en naar beneden keken de enclave in. Ze pakten vervolgens hun kijker op, omdat ze zagen dat zij via de kijker werden bekeken.' Op luchtsteun zou echter wijzen dat 'aanvallende en vurende objecten waren gebombardeerd.'²⁰¹

Karremans zag de verwachte komst van grote aantallen vliegtuigen, volgens Franken, als de redding in een situatie die militair gezien hopeloos was. In die omstandigheden hadden, volgens de bataljonscommandant, alleen *air strikes* op zo veel mogelijk VRS-doelen uitkomst kunnen bieden. Het was niet zozeer de VRS-infanterie die Karremans angst inboezemde, maar wel de artillerie. De infanterie opereerde uit angst voor verliezen heel omzichtig. VRS-artillerie schoot ook niet op Dutchbat, maar op vluchtelingen. Om die reden moesten de artillerie (en tanks) van de VRS worden uitgeschakeld, vond Karremans. *Close Air Support* bood daarvoor geen oplossing.

Een massale inzet, gelijktijdig op de aangegeven doelen, paste ook voor Franken in het tactische plaatje; een speldenprik kon alleen de boosheid van de VRS oproepen. De komst van de twee F-16's zag Franken dan ook als militair gezien weinig vruchtbaar, zeker nadat Dutchbat de dreiging van de artillerie toch duidelijk genoeg had geschetst. Franken verwachtte dat na de aanval op de VRS-tanks de in het noorden opgestelde VRS-artillerie zou worden aangepakt: die hadden voor hem een hoge prioriteit omdat de compound in Potočari binnen bereik van deze artillerie lag.²⁰²

Volgens De Ruiter in Sarajevo had men er daar moeite mee zich te schikken naar de ideeën van Karremans. Volgens hen ging Karremans er als vanzelfsprekend van uit dat als hij luchtsteun aanvraagde, die er zou komen. Men merkte ook dat het in de beleving van Karremans zo was dat als hij eenmaal een aanvraag voor luchtsteun had ingediend, hij verder als vanzelfsprekend aannam dat die voor langere tijd gold. Karremans liet blijken dat hij het overdreven bureaucratisch vond om meermalen een aanvraag te doen; hij zou volgens Sarajevo dan ook weinig begrip hebben gehad voor de context waarin het hogere militaire en politieke niveau aanvragen behandelde, en voor afwegingen die moesten worden gemaakt

200 Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

202 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

201 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

over zaken die Dutchbat niet kon overzien. Zo zou Karremans volgens De Ruiters bijvoorbeeld geen begrip hebben gehad voor de politieke context dat onderhandelaar Bildt bezig was, waardoor op dat moment voor Sarajevo de handen gebonden waren.²⁰³ Dat betrof de discussie op 8 juli, die in het vorige hoofdstuk reeds aan de orde is geweest.

Aan de andere kant is het de vraag of in deze situatie van Karremans verwacht kon worden dat hij begrip had voor die context. Het lijkt er inderdaad op dat Karremans van die context van hogere militaire en politieke niveaus weinig op de hoogte was. Dat kwam doordat hij voor zijn kennis van wat er in de buitenwereld gebeurde voornamelijk afhankelijk was van één Nederlandse tv-zender en de Wereldomroep; zaken als de politieke context kwamen in de dagelijkse situatierapporten niet aan de orde. Srebrenica verkeerde in een isolement, waardoor het voor Karremans niet mogelijk was commandantenvergaderingen in Sarajevo of Tuzla bij te wonen. Daar werden dergelijke zaken gewoonlijk wel besproken tussen hogere en lagere commandanten. Voor Brantz gold iets vergelijkbaars: hij was bijvoorbeeld alleen maar van de aanwezigheid van Bildt in de regio op de hoogte omdat deze Tuzla bezocht.

Dutchbat verwachtte dus op 10 juli dat er de volgende ochtend *air strikes* zouden komen, terwijl Sarajevo van niets wist. Dat roept de vraag op of dit niet duidelijk had kunnen worden gemaakt; daar waren op zich wel verschillende mogelijkheden toe, maar in geen daarvan werd het misverstand uit de weg geruimd.

Volgens eerste luitenant Caris, wiens ploeg commando's als *Forward Air Controller* optrad, was er op 10 juli geen rechtstreeks contact tussen het AOCC in Sarajevo en Dutchbat. Daardoor kwam er volgens hem ook van die kant geen ontkenning van de verwachte *air strikes*.

Ook bij de dagelijkse avondbesprekingen via de satellietverbinding van de JCO's met hun commandant in Sarajevo, kwam er op 10 juli geen melding van een *air strike*.²⁰⁴ Dat kwam juist doordat in Sarajevo niemand van *air strikes* uitging. Overigens was de staf van *Bosnia Herzegovina Command* niet bekend met dergelijke contacten van de JCO's met hun eigen hoofdkwartier in Sarajevo.²⁰⁵

Op 11 juli waren er wel gesprekken tussen Dutchbat en het AOCC. Daarin kwam evenmin iets naar buiten dat Dutchbat houvast voor *air strikes* had kunnen geven, maar kennelijk ook niet iets dat Dutchbat het idee kon geven dat er zeker geen *air strikes* op komst waren. Bij Dutchbat ontstond slechts het gevoel dat het AOCC een vertragende factor was, omdat van daaruit volgens Dutchbat alleen geluiden waren gekomen in termen van 'nog even geduld', 'de zaken zijn nog niet rond', of 'er moet nog getankt worden'. Daarmee vervloog geleidelijk het laatste restje geloof in de komst van grootschalige luchtaanvallen.

Toen deze luchtaanvallen uitbleven, kwam bij Dutchbat nog de melding binnen – die tot schrik leidde – dat eigenlijk alles de nacht ervoor al was afgelast: 'We kregen te horen dat er ergens in de nacht niet voldoende handtekeningen waren om dat te realiseren. De bataljonscommandant was de avond daarvoor nog naar de ABiH geweest. Die stond dus aardig voor schut', aldus Dutchbat-majoor Wieffer.²⁰⁶ Dit leek het zoveelste misverstand te zijn: dit betrof de afwijzing door Janvier van de aanvraag voor luchtsteun op de avond van 10 juli, en niet de aanvragen voor 11 juli.

De vraag doet zich voor of bij inzet van zoiets gewichtigs als een *air strike* er geen

203 Interview J.A.C. de Ruiters, 29/06/00.

204 Interview A.A.L. Caris, 03/03/00.

205 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

206 Interview E. Wieffer, 18/06/99.

schriftelijke bevestiging naar de betrokken sectorcommandanten ging. De procedures voorzagen daar echter niet in, of het werd niet gedaan uit oogpunt van geheimhouding. Bij de *air strikes* in september 1995 kreeg sectorcommandant Haukland geen *written confirmation* over de komst daarvan.²⁰⁷

Wel was er op 11 juli in NAVO-kring sprake van wat een *strike package* heette, maar dat was niets anders dan een lijstje van de dertig deelnemende vliegtuigen voor de middaggroep aan vliegtuigen (de middag-*package*). Daarvan waren er niet meer dan acht bestemd voor *Close Air Support*. Het lijkt niet aannemelijk dat dergelijke lijstjes buiten NAVO-kringen circuleerden, en zeker niet in Tuzla of Srebrenica.²⁰⁸

Karremans over luchtsteun bij de persconferentie in Zagreb op 23 juli

De mededelingen van Karremans bij de persconferentie in Zagreb na het vertrek van Dutchbat uit de enclave, gaven enig inzicht in zijn denkwijze ten aanzien van luchtsteun. Zijn denken in de dagen voor de val richtte zich voornamelijk op een grootschalige inzet van het luchtwapen (*air strikes*), en niet op *Close Air Support* voor de bedreigde posities.

Karremans gaf tijdens de persconferentie toe dat hij niet rechtstreeks om *air strikes* had gevraagd. ‘U begrijpt dat dat op het hoogste niveau wordt toegestaan.’ Hij zei dat op de ochtend van 11 juli was besloten niet over te gaan tot luchtaanvallen, omdat er grondmist zou zijn, en tevens zouden de hogere echelons geen reden hebben gezien de luchtaanval in te zetten, omdat de VRS het bataljon of de stad op dat moment niet aanviel.

In aantekeningen die bedoeld waren als voorbereiding op de persconferentie stond ook dat een bataljonscommandant niet zelfstandig om luchtaanvallen kon vragen. Uit de geschetste situatie konden zijn militaire chefs de conclusie trekken dat, zoals Karremans genoteerd had, ‘luchtsteun (*Close Air Support*)’ nodig was. Van hogerhand zou een beslissing tot de ‘luchtaanval (*Close Air Support*)’ zijn genomen, zo had Karremans opgeschreven, maar zou de daadwerkelijke inzet van de vliegtuigen zijn geschrapd om de grondmist (‘niet bij ons, in Srebrenica was het prachtig weer’).²⁰⁹

Zelfs over de vraag of er grondmist was geweest, waren er al tegenstrijdigheden. Bij deze persconferentie in Kamp Pleso in Zagreb zei Karremans dat er grondmist hing. Enkele maanden later had er in de herinnering van Karremans geen grondmist gehangen: ‘Er zou grondmist hangen. Maar die hing er niet.’²¹⁰ De Britse *Joint Commission Observers* en de *Tactical Air Control Party* van de commando’s, om 6.00 uur op het dak van de compound in Potočari aanwezig, meldden dat er grondmist was die pas rond 8.00 uur was opgetrokken.

Blijkens een aantekening bij het AOCC in Sarajevo was de lucht boven Srebrenica om 6.45 uur helder.²¹¹ Het was mogelijk dat er lokale verschillen in het weerbeeld speelden. Dat luchtsteun niets uithaalde, weet Brantz in een interview kort na de val van Srebrenica eveneens aan het feit dat er van alles was ‘misgelopen door een combinatie van menselijk

207 Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

208 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. ‘Strike Package on 11/07/95. POC Maj Roberts’.

209 SMG 1007/13. Verklaring van lkol Th.J.P. Karremans, persconferentie Kamp Pleso (Zagreb) 23/07/95; DV, Afd Legervoorlichting. ‘Inleiding

Karremans persconferentie 23 juli 1995 op Camp Pleso’.

210 CRST. C-13 Infbat Lumbl, 15/11/95, nr. TK95.213. Geadresseerde niet vermeld.

211 NIOD, Coll. De Ruiter. Notitie maj Frentz, AOCC Sarajevo aan lkol de Ruiter, z.d.

falen, apparatuur en grondnevel.²¹² Vanwege de grondmist waren de doelen niet zichtbaar geweest, aldus Brantz.²¹³

De Koninklijke Luchtmacht was duidelijk in haar oordeel hierover: er was géén relatie tussen de grondmist en het achterwege blijven van de *Close Air Support* op 11 juli. Bij de besluitvorming van de vijfde geallieerde luchtmacht in Vicenza was het weer in het gebied voor de inzet van vliegtuigen evenmin een factor geweest. Grondmist beperkte wel het horizontale zicht, maar veelal niet het verticale zicht, althans niet zodanig dat het niet mogelijk was vanaf middelbare hoogte aan te vallen. Dat er die ochtend geen luchtsteun plaatsvond, was volgens de Koninklijke Luchtmacht slechts te wijten aan het uitblijven van een aanvraag door de VN.²¹⁴

Meer mist was er rond de terminologie van Karremans op de persconferentie omtrent ‘luchtsteun’ en ‘luchtaanval’. Hij gebruikte dit op papier door elkaar. Dat hij niet alleen de term luchtsteun (correct) maar ook de term luchtaanval (niet correct) gelijkstelde aan *Close Air Support*, kan een verschrijving zijn. Het kan echter ook wijzen op het ontbreken van kennis over het onderscheid tussen deze beide vormen van het luchtwapen (*air power*). Daarin stond Karremans dan niet alleen: ook sommige militairen en ambtenaren gingen niet altijd even zorgvuldig met de terminologie om en ook bij de internationale pers bestond in de periode tussen 6 en 11 juli 1995 een tomeloze spraakverwarring over deze termen. Het onderscheid tussen *air strikes* en *Close Air Support* werd nauwelijks gemaakt.

Er waren uitzonderingen, zoals *United Press International* en *Associated Press*, die wel probeerden het verschil tussen beide vormen van het luchtwapen uit te leggen, maar daarin jammerlijk faalden. Liam McDowall van *Associated Press* maakte het daarbij wel erg bont door te stellen: ‘Close air support is the term used to describe NATO protection for embattled peacekeepers, including airstrikes.’ Chris Simon van *UPI* begreep de definities maar weinig beter: ‘The latest strikes were what the United Nations refers to as ‘close air support’, technically differing from *airstrikes* in that the aim was to defend troops rather than to launch an offensive attack.’²¹⁵ In de meeste van hun berichten spraken persbureaus als *Agence France Presse* en *Associated Press* van *air strikes*, maar geen enkel persbureau of krant was consequent. *CNN* gebruikte beide termen. Op 9 juli sprak de door UNPROFOR uitgegeven waarschuwing aan de Bosnische Serven er letterlijk van dat *Close Air Support* zou worden gegeven wanneer de VRS de door Dutchbat in te richten *blocking position* aanviel, maar dit werd in de berichtgeving vaak weergegeven als *air strikes*.

In de Nederlandse pers overschaduwde de dood van soldaat Van Renssen de berichtgeving over deze waarschuwing van UNPROFOR aan de Bosnische Serven. De weinige kranten die hier gewag van maakten, zoals *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*, spraken van luchtaanvallen, de Nederlandse term voor *air strikes*. In de hoofdkwartieren in Zagreb en Sarajevo werd consequent gesproken van *Close Air Support* en bestond er geen enkele twijfel ten aanzien van het conceptuele en procedurele onderscheid tussen *Close Air Support* en *air strikes*; beide hoofdkwartieren beschikten over gespecialiseerd NAVO-luchtmachtpersoneel. In Zagreb bevond zich een liaisoncel van de vijfde geallieerde luchtmacht, en waren

212 Cees van der Laan, ‘Commandant Brantz: Ruwe bolster blanke pit’, *Haagsche Courant*, 20/07/95.

213 NIOD, Coll. Brantz. Telefoongesprek SMG met kol Brantz, 04/08/95.

214 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. SCO aan PDOP, conceptantwoorden op Kamervragen, z.d.

215 *AP Worldstream*, 10/07/95; Monday 8:32 Eastern Time; *United Press International*, 11/07/95.

NAVO-officieren vertegenwoordigd in het *Crisis Action Team* en in het overleg met Akashi en Janvier. Sarajevo beschikte over het door NAVO-officieren bemande AOCC. Het verschil leek onvoldoende bekend bij de lagere hoofdkwartieren, zoals *Sector North East* en Dutchbat. Daar was kennelijk onvoldoende kennis aanwezig van de procedurele kanten van de inzet van het luchtwapen. Zo beschikte het hoofdkwartier van *Sector North East* niet langer over een *Air Liaisonofficier*.

Uit het debriefingsrapport van de ‘grote’ debriefing in Assen leidde ook de Koninklijke Luchtmacht af dat niet op alle VN-niveaus het verschil tussen *air strikes* en *Close Air Support* voldoende duidelijk was.²¹⁶ In VN-stukken afkomstig uit Sarajevo en Zagreb komen de woorden *air strikes* niet voor. Ook betrokkenen afkomstig uit die staven ontkennen ooit het woord in de mond te hebben genomen. Logboeken van de KL Crisisstaf spraken eveneens van *Close Air Support*. Luitenant-kolonel M.C.J. Felix van de KL Crisisstaf – in die dagen als liaison-officier in het DCBC aanwezig – kon zich niet herinneren dat in Den Haag ooit was gesproken over *air strikes*.²¹⁷ Ook Nederlandse UNPROFOR-officieren uit Zagreb en Sarajevo spraken tegenover het DCBC slechts van luchtsteun.²¹⁸ Het logboek van de KL Crisisstaf vermeldde als laatste ingang op 10 juli dat overste De Ruiter had doorgebeld dat op 11 juli vanaf 6.00 uur *Close Air Support* beschikbaar was.

De vraag is dus waar het gebruik van de term *air strikes* vandaan komt. Een indicatie is dat de eerste melding in het logboek van de KL Crisisstaf van 11 juli een bericht was van Brantz uit Tuzla, waarin hij aankondigde dat de *Time over Target* van de vliegtuigen 6.50 uur was, en dat zij ‘in zes golven zouden *aanvallen*’.²¹⁹ Voorhoeve herinnerde zich dat op zeker moment in het DCBC de gedachte postvatte dat een groot aantal NAVO-vliegtuigen een ‘massale luchtactie’ zou ondernemen en zo’n veertig doelen tegelijk zouden uitschakelen. Hier lijkt de term ‘luchtaanvallen’ sluipenderwijs zijn intrede te doen.

Wanneer deze gedachte van ‘massale luchtactie’ precies postvatte, kon Voorhoeve zich echter niet meer precies herinneren. Hij dacht dat het ’s avonds laat op 10 juli was, of ’s ochtends vroeg op 11 juli, en meende dat de bron van deze gedachte Brantz in Tuzla was.²²⁰

Ook volgens kolonel Smeets, waarnemend commandant van de KL Crisisstaf, verwachtte iedereen binnen de top van de Koninklijke Landmacht ‘een enorme klap’ van de ‘luchtaanvallen’, al haalde deze term de logboeken dus kennelijk niet. Die verwachting was er mede op gebaseerd dat de KL Crisisstaf berichten hadden bereikt, onder andere van AFSOUTH, die duiden op de inzet van grote aantallen vliegtuigen. Achteraf was het dan ook een desillusie toen bleek dat de resultaten van de bombardementen minimaal waren. Toen was het ook de KL Crisisstaf duidelijk geworden dat van het grote aantal vliegtuigen slechts enkele waren bestemd voor de *Close Air Support*.²²¹

Latere geluiden: de zogeheten ‘Preplanned Requests’

Eind augustus 1995 schreef Karremans in een brief aan de minister van Defensie dat hem op 10 juli bij het inwinnen van informatie over luchtsteun voor de volgende dag te verstaan was

216 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. SCO aan PDOP, conceptantwoorden op Kamervragen, z.d.

217 Interview luitenant-kolonel M.C.J. Felix, 06/04/00.

218 DCBC, 528. Dagrappporten DCBC.

219 NIOD, Coll. Brantz. Logboek. KL Crisisstaf

Srebrenica. In de KL-archieven is geen exemplaar aangetroffen. De versie in het bezit van Brantz is een bewerking.

220 Dagboek Voorhoeve, p. 183.

221 SMG, 1004. Verslag gesprek kol Smeets, 02/08/95.

gegeven dat in luchtsteun was voorzien onder dezelfde voorwaarden als op de avond van 9 juli.²²² Maar zowel op 9 als op 10 juli was slechts bepaald dat luchtsteun beschikbaar was, niet dat deze daadwerkelijk verleend zou worden. Wat voor verwarring kon zorgen, was dat er op 9 juli door Sarajevo aan *preplanned* luchtsteun was gewerkt, en dat er, op initiatief van waarnemend commandant UNPROFOR Gobilliard, een door hem ondertekende *Blue Sword Request* naar Zagreb was gezonden. Bij Brantz leidde het op die manier aanvragen van *Close Air Support* door Sarajevo, zonder dat er een aanvraag van een bataljonscommandant aan ten grondslag lag en zonder een *smoking gun*, in ieder geval tot verwarring.²²³ Een *Preplanned Request* voor luchtsteun was binnen UNPROFOR inderdaad weinig gebruikelijk; er was überhaupt weinig praktijkervaring met de inzet van het luchtwapen. De NAVO mocht dan wel tienduizenden vluchten hebben uitgevoerd sinds het begin van de operatie *Deny Flight*, maar tot juli 1995 waren er slechts vijf aanvragen voor een *air strike* en vijf aanvragen voor *Close Air Support* goedgekeurd.

Bij een *Preplanned Request* in Sarajevo ging het om missies die binnen de planningscyclus konden worden opgenomen, omdat de aard van de doelen en de operationele eisen voor de missie bekend waren. Maar ook dan dienden aanvragen nog steeds de normale bevelsketen te passeren, dus via Tuzla, ook via Sarajevo en ten slotte Zagreb. Een *smoking gun* kan nu eenmaal niet van tevoren vastgesteld worden. *Immediate Requests* waren dan een meer gebruikelijke vorm: dan kon een *Forward Air Controller* rechtstreeks contact met Sarajevo opnemen waarna de gebruikelijke toestemmingsprocedures snel kon volgen. De bombardementen moesten dan wel uitgevoerd worden door vliegtuigen die daarvoor al in de lucht waren of met vliegtuigen die zich in een bepaalde gereedheidsgraad op de vliegvelden of aan dek van vliegdekschepen bevonden.²²⁴

Binnen het verband van de *Preplanned Requests* had Sarajevo *boxes* – gebieden die rijk aan doelen zouden zijn – op de kaart getekend. *Bosnia Herzegovina Command* had aan Zagreb om autorisatie gevraagd om doelen in die *boxes* aan te vallen. Dat werd afgewezen door Zagreb, hetgeen ook binnen *Bosnia Herzegovina Command* leidde tot frustratie, mede omdat er geen gedetailleerde uitleg kwam over de weigering.

Sarajevo wist niet dat Karremans naar de *Opština* was gegaan om daar uitleg te geven over de zogeheten *zona smrti*, de zone des doods. Het was volgens *Colonel* Hatton, operatieofficier (G-3) in Sarajevo, inderdaad ‘prudent’ geweest, om de gebieden die binnen de *boxes* vielen te verlaten, en de schade voor de ABiH te minimaliseren. Hatton had echter al rekening gehouden met posities van de ABiH en de bevolking toen hij de *boxes* op de kaart tekende. Karremans had de informatie volgens Hatton dan ook verkeerd geïnterpreteerd door de ABiH te waarschuwen weg te gaan om te voorkomen dat ze gebombardeerd zou worden. Ten aanzien van de vliegtuigen leek Karremans volgens Hatton het verschil tussen ‘being available’ en ‘to arrive’ niet te hebben gemaakt. Er was volgens Hatton geen plan voor *Preplanned Close Air Support* op 11 juli.²²⁵

In latere dagen probeerde SACEUR Joulwan wel de *Preplanned Close Air Support* nieuw leven in te blazen. De aanvalsrichtingen naar Žepa en Goražde konden volgens hem vooraf

222 BLSKab. Brief Th.J.P. Karremans aan de minister van Defensie, d.t.v. BLS, 29/08/95.

223 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 1999), p. 131.

224 UNGE, UNPROFOR, Box 424, ops/Micro

Files. OPORDER 34/94 – Close Air Support, 23/01/94, No. 301.1/934, UN Conf.

UNPROFOR Operations Order 14/94, 15/07/94.

225 Interview Rick Hatton, 16/11/99.

in kaart worden gebracht, en in een *box* worden ingepland.²²⁶ Joulwan zei dat hij ook Akashi op die mogelijkheid had gewezen. Al had dat aan de uitkomst van Srebrenica niets meer veranderd, het was volgens Joulwan mogelijk geweest *preplanned* luchtsteun in te zetten op het moment dat de OP's van Dutchbat de Bosnisch-Servische opmars hadden onderkend.²²⁷

Latere geluiden: de veranderde tactiek in de lucht

De Sector-hoofdkwartieren (onder andere Tuzla) en de bataljons waren er onvoldoende van op de hoogte dat het neerschieten van de Amerikaanse F-16 in juni tot een ingrijpend andere werkwijze van de NAVO had geleid. Er zijn geen aanwijzingen dat de lagere echelons daarvan schriftelijk op de hoogte zijn gesteld. Aan de andere kant was dat voor de bataljons ook minder relevant: zij vroegen slechts *Close Air Support* aan. De wijze van uitvoering daarvan was geen punt van zorg voor een bataljonscommandant.²²⁸ De UNPROFOR operatie-orders voorzagen niet in een aanvraag van *air strikes* door een bataljon.

Air strikes in *Safe Areas* waren uitsluitend gekoppeld aan *Heavy Weapon Exclusion Zones*, en golden alleen rond Goražde en Sarajevo. Bij alle andere *Safe Areas* was er uitsluitend sprake van *Close Air Support*.

Door de veranderde tactiek konden de vliegtuigen niet langer als een soort van perpetuum mobile in de lucht hangen. Na een aantal uren boven Bosnië of de Adriatische Zee te hebben gehangen, moest worden afgehaakt.²²⁹ Kennelijk waren de grondtroepen van deze verandering in de tactiek van de luchtoorlog onvoldoende doordrongen en, zoals op 11 juli zou blijken, koesterden zij te grote verwachtingen van het luchtwapen, gebaseerd op het aantal in te zetten vliegtuigen.

Dutchbat geloofde in de komst van luchtsteun omdat dit door Tuzla en – in Karremans waarneming – door Sarajevo aan Karremans was verteld. Het bataljon geloofde erin omdat zijn commandant er in geloofde. Bovendien gebod de militaire logica in de gedachten van velen dat, als de enclave behouden moest blijven, er sprake zou moeten zijn van een groot aantal vliegtuigen dat tegelijkertijd een groot aantal doelen aanpakte.²³⁰

Op 11 juli was de VRS-opmars al zo ver gevorderd dat luchtsteun nauwelijks nog wat kon uithalen. Het bataljon en de bevolking voelden zich daardoor in de steek gelaten. Er waren verwachtingen gewekt die uiteindelijk niet konden worden waargemaakt en betrokkenen voelden zich in hun hemd gezet.²³¹ Daar kwam nog bij dat het luchtruim boven Srebrenica zo klein was dat er met niet meer dan twee vliegtuigen gelijk kon worden geopereerd. Uiteindelijk was er maar een beperkt aantal doelen en er waren maar twee *Forward Air Controllers*. De capaciteit per *Forward Air Controller* was beperkt en er moest worden gerekend op één vliegtuig per tank.²³²

De Nederlandse F-16's waren destijds slechts bewapend met 'domme bommen' (niet meer te richten nadat ze zijn afgeworpen, type Mk82 van 500 lbs). Overigens betekende dit niet dat dergelijke bommen niet nauwkeurig konden worden afgeworpen. De computers in de

226 DCBC, 1566. Code Feith NAVO 1060, 14/07/95, Stg Confi. Joulwan deed dit voorstel in de NAVO-raad.

227 UNNY, DKPO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 22/07/95, No. Z-1229.

228 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

229 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

230 Interview E. Wieffer, 18/06/99.

231 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 68.

232 DMKlu. Directeur Operatiën Klu (genm G.F.A. Macco) aan MinDef d.t.v. CDS, 04/10/95, nr. DOP95.072.078. DCBC, nr. 1251.

M95077091/1617. Fiche DOPKlu aan CDS, 01/12/95, zonder nr.

F-16 voerden daartoe berekeningen uit,²³³ en afhankelijk van de geoefendheid van de vliegers en de afwerphoogte konden de bommen worden afgeworpen met een nauwkeurigheid van tien tot twintig meter. Doorgaans was dit ruim voldoende voor aanvallen op militaire doelen als kazernes, depots en voertuigparken, maar een tank was nu eenmaal een kleiner en beter beschermd doel. De plannen van de Koninklijke Luchtmacht voorzagen pas voor 1997-1998 in de verwerving van *Laser Designator Pods*, waarmee lasergeleide ('slimme') bommen die op hun doel gericht konden worden nadat ze waren afgeworpen.

Daarmee vielen de Nederlandse F-16's niet in de categorie 'most advanced aircraft', omdat zij niet in staat waren tot het afwerpen van *Precision Guided Munitions*. In juni had het er om die reden nog naar uit gezien dat er zelfs geen behoefte meer was aan deze vliegtuigen voor een *Close Air Support* taak.

Latere geluiden: waarom Nederlandse vliegtuigen?

Dat deze Nederlandse F-16's op 11 juli de eerste missie vlogen, en dat ook bij de vliegtuigen die in de voorgaande dagen voor Srebrenica waren bestemd de Nederlandse Koninklijke Luchtmacht een leidende rol speelde, was een bewuste keuze. Dit was afgesproken met het CAOC in Vicenza. Zoals squadroncommandant, luitenant-kolonel J.L.H. Eikelboom, zei: 'We hebben ervoor gevochten om vooraan te mogen vliegen. Het waren tenslotte onze maatjes daar beneden'. Daar was in Vicenza begrip voor geweest.²³⁴ De Nederlanders leverden nog wel verbazing op bij Janvier, omdat hij via de radio een vrouwenstem hoorde: hem moest worden uitgelegd dat er een Nederlandse vrouwelijke vlieger aan het werk was.²³⁵

Het lijkt er echter op dat de ook aanwezige Amerikaanse A-10's, met hun antitankkanon en Maverick-raketten, geschikter waren geweest om de VRS-tanks uit te schakelen. Of de andere vliegtuigen met slimmere munitiesoorten waren uitgerust, was in dit geval niet van belang: die konden hun doel niet zoeken, omdat in de enclave de *Forward Air Controllers* niet over *Laser Target Designators* beschikte om doelen aan te wijzen. Het was de vijfde geallieerde luchtmacht overigens bekend dat Dutchbat daar niet over beschikte.²³⁶

Wel was eind december 1994 in het kader van de effectiviteitverbetering van Dutchbat door de Koninklijke Landmacht een leasecontract voor *Laser Target Designators* gesloten, zodat de *Forward Air Controllers* hiertoe met de NAVO-vliegtuigen konden samenwerken. Deze zouden aan hen worden meegegeven, maar dat gebeurde niet: aan de opleiding, bediening en het onderhouden van de vaardigheden om met deze apparatuur met de verschillende vliegtuigtypen te kunnen werken, werden dermate hoge eisen gesteld dat daar in de heersende omstandigheden in de enclave niet aan had kunnen worden gewerkt. Dat bleef onbekend bij Brantz; hij meende dat de *Forward Air Controllers* daar wel over konden beschikken, maar dat was dus onjuist: deze *Laser Target Designators* waren niet in de enclave aanwezig.²³⁷

233 Interview J. Le Clerq, 18/05/01.

234 DCBC, 625. Handgeschreven fax SNR CAOC 5ATAF (kol A.F. Koopmans), 10/07/95. Peter Gerritse, 'We wilden vooraan vliegen', *De Opmaat* (1995)(december), pp. 6-10; Westerman & Rijs, *Srebrenica*, p. 158. Lutgert & De Winter, *Check the Horizon*, p. 406.

235 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/10/99.

236 DOPKlu STAOOPER, zonder nr. Logboek 5ATAF 09/07/95, 1610Z, 1744Z en 1810Z.

237 BDL 94092387/252. Director of Operations RNLAf to Commander USEUCOM, 1307/95, No. DOP95.050.840/956; CRST. Nota SCIPS aan de minister, 23/12/94, nr. S/94/061/4497 met aantekening HAJO aan DOP; Interview kolonel C.L. Brantz, 11/06/99.

Latere geluiden: de VRS over luchtsteun

Het was een bekende tactiek van Mladić om in een aanval een stap te zetten, en dan te wachten om te zien hoe de VN reageerde, al deed hij dat ook weer niet altijd. Het was daarom moeilijk om Mladić' reacties precies in te schatten. De VN worstelde dan met het probleem hoe te reageren, omdat aan deze organisatie tussen een protestbrief en inzet van het luchtwapen geen andere militaire mogelijkheden ten dienste stonden.²³⁸ Aan Bosnisch-Servische zijde leidde de inzet van het luchtwapen tot grote boosheid, maar achteraf beschouwd leek het voor de VRS niet zo veel uit te maken of er wel of geen luchtsteun verleend werd. De VRS ging ervan uit dat de infanterie toch niet met het luchtwapen viel uit te schakelen, en dat was een correcte inschatting.²³⁹

Close Air Support was slechts delen van de dag en de nacht beschikbaar. Doordat de Bosnische Serven hun geïntegreerde luchtverdedigingssysteem in stand hadden kunnen houden, konden zij – met assistentie van de Joegoslavische luchtverdedigingsradars rond Belgrado en in Montenegro – de NAVO-vliegtuigen al volgen vanaf het moment dat deze opstegen, en ook vrij nauwkeurig het tijdstip vaststellen waarop de NAVO-vliegtuigen moesten tanken. Op die manier kon de VRS gebruikmaken van de niet met *Close Air Support* afgedekte delen van de dag.²⁴⁰

Mladić had heel goed op een rij gezet hoe het NAVO-luchtwapen werkte, en tot in de kleinste details de geallieerde luchtaanvallen op Irak bestudeerd. De Bosnische Serven kenden de beperkingen en de kracht van de radar- en wapensystemen van de NAVO.²⁴¹ Bovendien was de VRS in het bezit van de VN-voorschriften, en kende men de procedures.

ABiH-kapitein Hajrudin Kisić, expert voor elektronische oorlogvoering, meende dat de VRS erop rekende dat als zij maar dicht genoeg bij Potočari konden komen, *Close Air Support* zou uitblijven. De kans was dan namelijk veel te groot dat de vliegtuigen vluchtelingen of Dutchbatters zouden treffen. De VRS zou zich volgens hem door afluistering bewust zijn geweest van de aanvragen van Dutchbat voor *Close Air Support*.²⁴² Voor deze mededelingen van Kisić is overigens geen ondersteuning in de bronnen gevonden.

Latere geluiden: de rol van Janvier

De lange procedures bij het aanvragen van luchtsteun waren een factor op zich in latere beschouwingen over luchtsteun. Door de gijzelaarscrisis in mei/juni 1995 en de Goraždecrisis was duidelijk geworden dat snelle besluitvorming noodzakelijk was. Er moest onmiddellijk over *Close Air Support* kunnen worden beslist en dat zou de commandant op de grond moeten doen. Toen ontstond druk op New York om daar zo snel mogelijk verandering in aan te brengen, de procedures te vereenvoudigen en de beslissingsbevoegdheid in militaire handen te leggen.²⁴³

De naam van Janvier is vaak in verband gebracht met terughoudendheid bij de inzet van luchtsteun. Janvier was inderdaad heel terughoudend, maar dat waren, vóór hem Brique-

238 Interview R. Theunens, 08/02/00.

239 Interview Milovan Milutinović, 20/03/00 en 22/03/00.

240 DCBC, 2478. Code Feith NAVO 946, 22/06/95, Stg Confi; DOPKLu. Nota DOPKLu aan SCO-CIS Defensiestaf, 10/07/95, nr. DOP95.050.141/

956, Stg Confi.

241 Van der Roer, *Frontdiplomaten* (interview Owen), p. 44.

242 Interview Hajrudin Kisić, 17/05/99 en 18/05/99.

243 Interview Lord Owen, 27/06/01.

mont, Cot en de Lapresle ook geweest. Zij kregen alleen niet met crises zoals die rond Srebrenica te maken.

De visie die *Force Commanders* ten aanzien van luchtsteun hadden, bleek over een langere periode vrij consistent. Terughoudendheid valt niet louter terug te voeren op de persoon van Janvier. Deze dient uit meerdere factoren verklaard te worden, zoals de vraag of een inzet zou leiden tot gijzelaars, en of de bevoorrading van de bevolking of de VN elders gevaar kon lopen. Janvier had Akashi al enkele dagen op de hoogte gehouden van de mogelijkheid dat *Close Air Support* zou moeten worden gegeven. Zoals Akashi zei: ‘Janvier was tormented [geplaagd]. He weighed many factors.’ Of zoals generaal Van Kappen het uitdrukte: ‘Terwijl Karremans in de komst van massale *air strikes* geloofde, worstelde Janvier met het proportionaliteitsbeginsel voor de inzet van *Close Air Support*’.²⁴⁴

Aan de andere kant: als Janvier zo verscheurd werd door de vraag of er wel of geen *Close Air Support* moest worden verleend, had Akashi dan geen beslissing kunnen forceren? Akashi zei daarover dat een burger als hij de generaal Janvier niet had kunnen overrulen: ‘I had to respect his opinions.’ Akashi was overigens zelf nooit in Srebrenica geweest, maar had zich wel uitgebreid laten voorlichten over de terreinomstandigheden daar. Daardoor wist hij: ‘Srebrenica is not very conductive [bevorderlijk] to air action. I had no basis to contradict [Janvier].’²⁴⁵

Luchtsteun bij de ‘kleine’ debriefing in Zagreb

Nadat het bataljon uit de enclave vertrokken was, kwam het in Kamp Pleso bij Zagreb terecht (zie hierover hoofdstuk 9 van dit deel, ‘Het vertrek van Dutchbat uit de enclave’). Daar werd een eerste korte operationele debriefing van Dutchbat gehouden, waar het hier verder over gaat.

Bij die ‘kleine’ debriefing rees al het beeld op dat de meningen over de precieze toedracht van (het weigeren van) de luchtsteun aan Dutchbat verdeeld waren. Om te beginnen leken veel Dutchbatters een eigen interpretatie te hebben van wat luchtsteun precies was, en wat daarvan verwacht mocht worden. Verschillende varianten deden de ronde over de vraag wie bevoegd was luchtsteun in te roepen. Chr. Klep, een van de debriefers, kreeg de indruk dat dat ook Karremans onduidelijk was. Niettemin waren zowel Karremans als Franken ervan overtuigd geweest dat zij in de steek waren gelaten. Zij hadden niet getwijfeld aan de komst van een groot aantal vliegtuigen in de ochtend van 11 juli. Wel verbaasde het de debriefers dat Karremans aan de ene kant beweerde dat hij verschillende malen luchtsteun had aangevraagd, die uiteindelijk niet kwam, terwijl hij er aan de andere kant een rotsvast vertrouwen in had dat op 11 juli om 6.00 uur die steun wél zou komen, wat hij ook aan de bevolking had verteld.²⁴⁶

De leider van deze debriefing was de commandant van de 11e Luchtmobiele Brigade, brigadegeneraal Bastiaans. Bastiaans was eerder *Chief UNMO* (*United Nations Military Observer*) in voormalig Joegoslavië geweest en had bij de *Force Commander* aan tafel gezeten wanneer beslissingen over aanvragen voor luchtsteun moesten worden genomen. Hij had in Zagreb meegemaakt hoe moeizaam die besluiten totstandkwamen en hoezeer luchtsteun aan strikte voorwaarden was verbonden.

Bastiaans had een meer uitgesproken mening over de visie van Karremans en Franken dat

244 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

246 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

245 Interview Yasushi Akashi, 25/11/99.

er grote aantallen vliegtuigen zouden komen. Hij zei tegenover het NIOD dat hij bij de debriefing in Zagreb had vastgesteld dat Karremans, en ook Franken, onvoldoende kennis hadden van de mogelijkheden en beperkingen van de *Close Air Support* en het verschil met *air strikes*. Zij hadden volgens Bastiaans te weinig kennis van het beleid dat de VN bij luchtsteun volgde. Karremans had zich zijns inziens beter moeten verdiepen in de materie en hij had vervolgens een aantal conclusies kunnen trekken. Overigens vond Bastiaans het primair een verantwoordelijkheid van de hogere commandanten in de hiërarchie, en dan in de eerste plaats van Sarajevo, om dat beleid en veranderingen daarin uit te leggen.²⁴⁷

Ook andere deelnemers aan de debriefing in Zagreb bevestigden dat Bastiaans al direct tot dit oordeel was gekomen.²⁴⁸ Bastiaans vond dat noch Karremans, noch Franken wist hoe ze luchtsteun moesten aanvragen en dat zij niet de juiste procedure hadden gevolgd. Zij hadden de verwachting helemaal niet mogen hebben dat er op 11 juli om 06.00 uur luchtsteun zou komen. Dat zou in de visie van Bastiaans hoogstens een moment zijn waarop bekeken zou worden of er *Close Air Support* moest komen. Ook de debriefers konden zich niet aan de indruk onttrekken dat veel van de ontwikkelingen op het gebied van de luchtsteun in de achterliggende maanden, Dutchbat hadden gemist. Daar had een taak gelegen voor UNPROFOR in Sarajevo, niet zozeer voor *Sector North East* in Tuzla als regionaal commando. *Mutatis mutandis* gold wel dat Brantz hieromtrent *Sector North East* hierover had moeten bijpraten, al was Brantz niet in Zagreb gedebriefd.²⁴⁹

Volgens Karremans probeerde Bastiaans zich bij de ‘kleine’ debriefing een beeld te vormen van het verloop van de gebeurtenissen. Karremans hield daar de indruk aan over dat Bastiaans hem en Franken dingen in de mond wilde leggen. Karremans en Franken gaven hun kant van het verhaal, maar Bastiaans had daar volgens hem andere ideeën over. Karremans zei de verwijten van Bastiaans, dat hij niet goed begrepen had wat de regels voor het aanvragen van luchtsteun waren, niet als kritiek te hebben opgevat. Plaatsvervangend bataljonscommandant Franken vatte dat echter wel zo op. De discussie had niet alleen betrekking op 11 juli, maar vooral ook op de eerste dagen van de VRS-aanval, de beschieting van de stad en OP-F. Karremans vond beschietingen van de stad een goede reden om luchtsteun aan te vragen, maar hij kreeg als weerwoord van Bastiaans dat luchtsteun daarbij niet mogelijk was geweest, omdat daarbij niet werd voldaan aan de voorwaarden en richtlijnen op basis waarvan luchtsteun mocht worden gegeven.²⁵⁰

Er waren echter ook leden van het debriefingsteam in Zagreb die twijfelden of het Bastiaans op dat moment al direct zo helder voor de geest stond dat er ten aanzien van de luchtsteun iets mis was; de finesses zouden hem pas later zijn opgevallen.²⁵¹

Deze debriefing legde in meerdere opzichten de verschillen in het denken tussen Bastiaans en Karremans bloot. Die verschillen betroffen overigens niet alleen luchtsteun, maar ook plannen ten aanzien van de OP's: volgens Bastiaans hadden de OP's in een operatieplan voor het bataljon moeten zijn opgenomen, waarbij ook de ABiH had moeten zijn ingeschakeld. Bastiaans had een gestructureerd operatieplan willen zien, waarin ook luchtsteun was geïntegreerd. Karremans – en ook Franken – daarentegen hingen de gedachte aan dat elke OP-commandant zelfstandig kon bepalen of hij zijn OP kon opgeven als het te gevaarlijk

247 Interview G. Bastiaans, 26/10/00.

248 Interview M. Elands, 15/02/99.

249 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

250 Interviews Th.J.P. Karremans, 15/12/98, 16/12/98 en 17/12/98.

251 Interview P.M.H. Groen, 17/02/99.

werd, én zelfstandig kon bepalen naar Bosnisch Servisch of naar Moslim-gebied uit te wijken, al naar gelang wat de OP-commandant het veiligst achtte.

Bij de andere debriefers riep dat weer de vraag op of Bastiaans, ondanks zijn ervaring in voormalig Joegoslavië, precies op de hoogte was van de omstandigheden in de enclave. De reactie van Karremans was dan ook dat hij tegen Bastiaans had opgemerkt dat deze niet in de enclave had gezeten. Karremans en Franken meenden dat zij een duidelijk idee hadden van de betekenis van een Safe Area, en of en hoe die al dan niet kon worden verdedigd. Karremans meende dat de enclave niet te verdedigen viel en dat de ABiH onbetrouwbaar was; Bastiaans vond dat de ABiH had moeten worden betrokken bij een verdedigingsplan. Bij deze tegenstellingen bestond bij de debriefers de indruk dat de plaatsvervangend brigadecommandant, kolonel Lemmen, meer op de lijn van Karremans zat dan op die van Bastiaans.²⁵²

In het verslag²⁵³ van deze debriefing in Zagreb, dat aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten Couzy werd aangeboden, is van deze hele discussie tussen Karremans en Bastiaans niets terug te vinden. Dat verslag was niet meer dan een globale reconstructie van de belangrijkste gebeurtenissen, zonder dat er conclusies aan waren verbonden.

In de dagen na de val van de enclave hadden Nederlanders die hierbij betrokken waren ook meerdere contacten met Janvier, maar daarbij kwam het onderwerp ‘luchtsteun’ niet ter sprake, te beginnen met de generaals Van den Breemen en Van Baal, die hem op de avond van 11 juli spraken. Na zijn aankomst in Zagreb sprak ook Karremans nog met Janvier, maar ook hij kaartte het uitblijven van *Close Air Support* niet bij hem aan; het gesprek beperkte zich tot een algemeen praatje over de situatie. Wel had Janvier tegen Karremans gezegd dat hij met de situatie verlegen was geweest, omdat hij eigenlijk niets had kunnen betekenen voor het bataljon en voor de Bosnische Moslims.²⁵⁴ Ten slotte sprak ook premier Kok in Zagreb heel kort met Janvier; Voorhoeve was daar niet bij aanwezig. Het was bijna een plichtmatig beleefdheidsbezoek; het accent van Koks aanwezigheid lag op een ontmoeting met de Dutchbatters, en niet op een gesprek met Janvier.²⁵⁵

10. Luchtsteun bij de ‘grote’ debriefing in Assen, en daarna in Den Haag

Bij de latere ‘grote’ debriefing in Assen was de vraag waarom er te weinig en te laat luchtsteun was verleend een van de grote onderwerpen die de Dutchbatters bezighield.²⁵⁶ Personeel van de Sectie Militaire Geschiedenis, dat was betrokken bij de ‘kleine’ operationele debriefing in Zagreb, had, ter voorbereiding voor diegenen die de ‘grote’ debriefing in Assen zouden doen, er al op gewezen dat een van de aandachtsgebieden het aanvragen van *Close Air Support* versus de inzet daarvan zou moeten zijn.²⁵⁷ De vraag waarom luchtsteun aan Dutchbat was geweigerd, was ook een van de vragen die bij de toezichthouders op de debriefing in Assen – generaal buiten dienst G.L.J. Huijser en voormalig minister van Defensie en van Justitie J. de

252 Interview Chr. Klep, 03/03/99.

253 SMG, 1007/23. C-11 Luchtmobiele Brigade aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 28/07/95, nr. 172/Conf.

254 Interviews Th.J.P. Karremans, 15/12/98,

16/12/98 en 17/12/98.

255 Interview W. Kok, 30/05/00.

256 Interview G. de Groot, 28/04/99.

257 SMG/Debrief. Bijlage J Bundel, *Debriefing Srebrenica*, 30/08/95, p. 15.

Ruiter – leefde. Huijzer zei dat hij het betreunde dat hij, door de opgelegde beperking van de te onderzoeken periode, niet meer aandacht aan dit onderwerp had kunnen besteden.²⁵⁸

Als het de bedoeling was om het onderwerp ‘luchtsteun’ in Assen een van de grote onderwerpen te laten zijn, dan komt de behandeling daarvan in het debriefingsrapport er bekaaid af. Er wordt niet ingegaan op de vraag waar het geloof in hulp vanuit de lucht op 11 juli vandaan kwam. Er werd weliswaar kort op de procedurele kant van het aanvraag- en instemmingproces ingegaan, maar daarbij werd gesteld dat *Close Air Support* kon worden ingezet wanneer VN-militairen direct bedreigd werden, en dat bij een aanval op een *Safe Area* kon worden overgegaan tot *air strikes*.²⁵⁹ Daarmee werd een onderscheid gemaakt dat in de praktijk van Bosnië niet houdbaar was. VN-resolutie 836 stond weliswaar het gebruik van geweld toe, maar specificeerde dat niet. Het onderscheid tussen *Close Air Support* en *air strikes* betrof meer een verschil in de techniek van de inzet van luchtmacht, en vooral van het niveau van benodigde instemming: aan VN-zijde voor *air strikes* Boutros-Ghali zelf, voor *Close Air Support* formeel Akashi en in de praktijk vooral Janvier. Het onderscheid tussen deze twee vormen van inzet van het luchtwapenverschil had dus niets te maken met het verschil tussen een bedreiging van VN-militairen en een aanval op een *Safe Area*.

Verder wordt er in het rapport slechts vermeld dat Karremans ervan overtuigd was dat de NAVO in de ochtend van 11 juli massale luchtaanvallen op de VRS-stellingen zou uitvoeren, en dat hij deze overtuiging uitdroeg in een ontmoeting met de lokale autoriteiten. Daarnaast wordt vermeld dat er telefonisch contact met *Sector North East* was, waarbij om 5.00 uur die ochtend werd gesproken van *air strikes* tegen 7.00 uur (hiermee werd bedoeld op het telefoongesprek tussen Brantz in Tuzla en De Ruiter in Sarajevo om 4.50 uur). Voor de rest moet de lezer het doen met enkele citaten uit debriefingsverklaringen die niet tot verdere analyse leiden.²⁶⁰ Alhoewel ook de Nederlandse VN-officieren in Zagreb en Sarajevo werden gedebriefd, lijkt het erop dat de debriefers onvoldoende waren toegerust om klaarheid in deze ondoorzichtige materie te brengen. De uitleg over de weigering van luchtsteun riep ook binnen het ministerie de nodige vragen op.²⁶¹

Het onderwerp luchtsteun bij de totstandkoming van de brief aan de Tweede Kamer

De brief van Voorhoeve bij het debriefingsrapport aan de Tweede Kamer trachtte iets van dit verzuim goed te maken. Die brief wees erop dat het grote aantal vliegtuigen de indruk kon wekken dat deze omvangrijke luchtvloot voor *air strikes* beschikbaar waren, maar dat volgens het geldende VN-beleid alleen *Close Air Support* mogelijk was. Het hoofdkwartier in Zagreb ging daarvan uit, en wachtte slechts de meldingen van Dutchbat af voor het geval het bataljon zou worden aangevallen.²⁶²

In de aanloop naar de parlementaire behandeling van het debriefingsrapport hadden de Directie Algemene Beleidszaken en de Defensiestaf een aantal visies bij elkaar gebracht die bij Defensie, Buitenlandse Zaken en Algemene Zaken leefden. Daar was ook eigen onder-

258 Gesprek met G.L.J. Huijzer, 08/10/97.

259 Debriefingsrapport, p. 11, §§ 2.24-2.27.

260 Debriefingsrapport, p. 11, §§ 3.41, 3.45 en 3.50.

261 NIOD Coll. Kreemers, Nota plv. directeur voorlichting aan de minister, 13/10/95, nr.

V95019355. De nota gaf tevens aan dat journalist Frank Westerman bij het kamerlid Hoekema had gesuggereerd dat Voorhoeve de inzet van het luchtwapen op 10 juli had doen afgelasten.

262 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 129 (30/10/95).

zoek aan voorafgegaan, om op zaken in te kunnen gaan waar het debriefingsrapport minder duidelijk over was.

De resultaten van dat onderzoek vonden hun weg echter niet in de brief aan de Tweede Kamer. Ten aanzien van luchtsteun kwam Defensie tot de conclusie dat Brantz en Karremans ten onrechte van *air strikes* waren uitgegaan, terwijl UNPROFOR (waarmee hier Zagreb werd bedoeld) eerder op dit punt duidelijk was geweest, en wel in de waarschuwing aan de VRS die de opdracht voor *de blocking positions* had vergezeld: daarin stond dat, als de VRS een *blocking position* zou aanvallen, er *Close Air Support* zou volgen (dit kwam aan de orde in paragraaf 9 van het vorige hoofdstuk). Brantz en Karremans hadden volgens Defensie, op grond van de ervaring met de *air strikes* bij Pale, kunnen weten dat die niet langer aan de orde waren. Ook bleken er in de VN-bevelslijnen regelmatig communicatiestoornissen te zijn geweest, waarbij begrippen door elkaar waren gehaald. Tot de conclusies behoorde ook dat de ongegronde verwachting van *air strikes* verklaarde waarom Karremans de *Opština* had gevraagd het zuidelijk deel van de enclave te ontruimen, namelijk om te voorkomen dat de Bosnische Moslims geraakt zouden worden bij de luchtaanvallen.²⁶³ Dit harde, maar wel correcte oordeel, was dus niet terug te vinden in de brief aan de Tweede Kamer. Die brief was, zoals hierboven aangegeven, een stuk voorzichtiger en ging niet verder dan te zeggen dat het aantal vliegtuigen de indruk had kunnen wekken van *air strikes*.

Bij het ministerie van Buitenlandse Zaken analyseerden de twee meest betrokken directies (de Directie Politieke VN-Zaken en de Directie Atlantische Veiligheid) het debriefingsrapport. Voorzover relevant voor het onderwerp luchtsteun was het oordeel van de chef van de Directie Politieke VN-Zaken, Kurpershoek, het meest bijtend. Hij wees minister Van Mierlo er in een ‘for your eyes only’-memorandum op dat het ‘gigantische misverstand’ tussen Srebrenica enerzijds en Sarajevo/Zagreb anderzijds ‘het meest onthullende en schokkende deel’ van het rapport vormde. Dit cruciale punt riep voor Kurpershoek tal van nieuwe vragen op, en de indruk bleef bij hem hangen dat het rapport op het punt van de beoordeling van Karremans veel zaken verhulde. Volgens Kurpershoek was uit alles gebleken dat Zagreb niet verder wilde gaan dan *Close Air Support*. Nergens bleek uit het rapport waarop Karremans zijn verwachting van *air strikes* baseerde. Op grond van deze verwachting zou Karremans het aanbod van een vrije en veilige aftocht voor bataljon en bevolking naast zich hebben neergelegd en er geen serieuze aandacht aan hebben besteed. In plaats daarvan leek Karremans de VRS op eigen initiatief een ultimatum te hebben gestuurd met het dreigement van massale luchtaanvallen. Karremans had vijf dagen lang de doelstellingen van het VRS-offensief verkeerd ingeschat. Het ging hier, nog steeds volgens Kurpershoek, om ernstige beoordelingsfouten die de leiding van Dutchbat vielen aan te rekenen.

Op deze punten leek Kurpershoek slecht geïnformeerd te zijn. Karremans stelde de VRS niet op eigen initiatief een ultimatum; het betrof een waarschuwing vanuit Zagreb, die zoals gezegd door Karremans als een ultimatum werd opgevat. Het punt dat een vrije aftocht beloofd zou zijn aan Dutchbat en de bevolking is ook uitgebreid aan de orde geweest in het vorige hoofdstuk; het eerste wees Janvier meteen af, het tweede was geen concreet aanbod in die zin dat er daarna nog uitvoerig over moest worden onderhandeld. Wat de doelstellingen van het VRS-offensief betrof, hadden Zagreb en Sarajevo gelijklopende meningen, en viel het Karremans niet aan te rekenen dat diens inschatting niet klopte.

Kurpershoek was ook van mening dat de UNPF-leiding in Zagreb niet de wil had gehad

²⁶³ DCBC, nr. 1220. Nota DAB aan de Minister, 20/10/95, nr. D95/537, Stg Conf.

om de enclave te verdedigen, doordat zij luchtsteun geweigerd had. Volgens Kurpershoek had Zagreb daarmee tegen de wil van de Veiligheidsraad in gehandeld, maar voor die stelling zijn geen bewijzen gevonden. Het vermeende gebrek aan wil in Zagreb, en de vergaande staat van demoralisering van Dutchbat, lagen naar de mening van Kurpershoek aan het drama ten grondslag. Een mogelijkheid om erger te voorkomen, was vervolgens, volgens hem, door Karremans ‘wellicht onbenut gelaten’. Maar daarom sneed het volgens Kurpershoek nog geen hout om Dutchbat verantwoordelijk te houden voor het lot van bevolking en de gruweldaden van de VRS; Dutchbat was ook wel erg door Zagreb aan het lot overgelaten.²⁶⁴ Vervolgens bood Kurpershoek zijn oordeel in gekuiste en iets meer bezonken vorm aan Defensie aan.

Ook op het ministerie van Algemene Zaken werd het debriefingsrapport beoordeeld met het aanvullende onderzoek in de hand. Het ‘misverstand of de communicatiestoornis’ tussen de commandanten in Srebrenica enerzijds en Zagreb/Sarajevo anderzijds was een van de meest precaire delen van het debriefingsrapport, zo oordeelde ook raadadviseur J.P.M.H. Merckelbach in een notitie aan minister-president Kok. Merckelbach vroeg zich daarbij nog af of de foutieve inschatting van Karremans niet mede een gevolg was geweest van zijn contacten met Den Haag: het zou hem niet verbazen als Karremans zich in zijn oordeel gesterkt had gezien doordat ook Den Haag zich had bezig gehouden met de komst van massale bombardementen die Karremans verwachtte.

Voor dat gevoel van Merckelbach bestaan overigens geen aanwijzingen. Wel was in Den Haag gespeculeerd over de mogelijkheid van luchtaanval, en over de vraag of het bondgenoten door *intelligence* bekend was waar zich precies de VRS-artillerie bevond. In het Haagse DCBC had men zich afgevraagd of die artillerie wel in één klap door een gigantische vlucht NAVO-vliegtuigen kon worden uitgeschakeld. Maar daar bleef het bij, wat het DCBC betrof.²⁶⁵ Met Karremans was daarover niet gediscussieerd. De mate waarin er vanuit Den Haag druk was uitgeoefend op Zagreb/Sarajevo om *al dan niet* luchtsteun te verlenen, moest volgens Merckelbach mede betrokken worden bij een politieke beoordeling van de gebeurtenissen in Srebrenica. Mede om die reden verbaasde het Merckelbach dat personeel van de Haagse staven, waarbij Merckelbach gedacht zal hebben aan het DCBC en de KL Crisisstaf, niet bij de debriefing in Assen betrokken was geweest. Merckelbach en Kurpershoek vroegen zich beiden af of het geloof dat er massale bombardementen door NAVO-vliegtuigen zouden worden uitgevoerd niet de gedachte levend had gehouden dat met die steun de enclave kon worden behouden, en dat daarom niet was ingegaan op de vrije aftocht die de VRS had gegarandeerd, ook al vielen daar inderdaad de nodige vraagtekens bij te plaatsen.²⁶⁶

Dat de Bosnische Serven een vrije aftocht aan de Bosnische Moslims hadden beloofd, was Voorhoeve en Van Mierlo overigens bekend. Nog voor de val van de enclave spraken zij er over met de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken, Sacirbey. Voorhoeve had geopperd dat de vluchtelingen naar Centraal-Bosnië verplaatst zouden moeten worden, onder leiding van UNHCR. Sacirbey wees in reactie daarop op 10 juli een dergelijke preventieve evacuatie

264 ABZ, 911.31 Bosnië. Memorandum Chef DPV aan M ‘For your eyes only’, Stg Confi, 12/10/95, nr. DPV-1898/95.

265 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

266 AAZ. Notitie J.P.M.H. Merckelbach aan de minister-president, 19/10/95, nr. 2028/95Moo7773.

echter af: deze paste volgens hem niet binnen het Bosnische politieke raamwerk. Zijn regering vond behoud van de enclaves essentieel voor een verenigd Bosnië, aldus Sacirbey.²⁶⁷

De bijeenkomst in het DCBC op 1 november 1995

Bij de verzending van de brief aan de Tweede Kamer van 30 oktober was al duidelijk dat daarmee nog steeds niet alle verwarring over de kwestie van de luchtsteun uit de wereld zou zijn. Daarom deed de Defensiestaf twee dagen later, op 1 november, een laatste poging om meer precieze informatie te krijgen over de gang van zaken rond de luchtsteun. In een bijeenkomst in het DCBC (de bunker) op 1 november luidde het argument dat de debriefing in Assen onvoldoende duidelijkheid had geschapen, mede omdat niet was overgegaan tot confrontatie bij tegenstrijdige verklaringen. Een niet onaanzienlijk gezelschap, aanwezig bij deze vergadering, moest daarin duidelijkheid brengen. Aanwezig waren onder meer chef-defensiestaf Van den Breemen, zijn plaatsvervanger Schouten, souschef Operatiën van de Defensiestaf Hilderink, Bevelhebber der Landstrijdkrachten Couzy, Nicolai (op dat moment souschef Operatiën), de Directeur Algemene Beleidszaken De Winter en de VN-officieren Nicolai, Brantz, De Jonge en De Ruiter. Opvallende afwezigen in dit lijstje waren Karremans en Franken; daarvoor werd in het verslag geen reden gegeven.

De vraag die beantwoord moest worden was opnieuw of er op 11 juli nu sprake was geweest van *air strikes* of van *Close Air Support*. De bij deze bijeenkomst niet aanwezige chef-staf UNPF, Kolsteren, had vooraf al laten weten dat in Zagreb slechts was gesproken over *Close Air Support* die alleen verleend zou worden als Dutchbat aangevallen werd (het *smoking gun*-principe). Wel aanwezig was Nicolai; hij gaf aan dat *Close Air Support* niet meer kon zijn dan een reactie op een *smoking gun*. Janvier was volgens hem buitengewoon terughoudend geweest en wilde niet te snel overgaan tot gebruik van geweld. Tevens wees Nicolai erop dat de bevoegdheid voor *air strikes* nog steeds in New York had gelegen. Brantz bracht daartegenin dat het voor een commandant op de grond niet veel uitmaakte of de inzet van het luchtwapen nu *Close Air Support* of *air strikes* heette; hij wilde eenvoudig wel steun. Dat standpunt had ook de afwezige Karremans ingenomen. Brantz dacht dat de vraag van het AOCC in Sarajevo op 10 juli aan Karremans om doelen op te geven bij de bataljonscommandant tot het idee had geleid dat er *air strikes* zouden komen, evenals het feit dat het ging om een groep van veertig vliegtuigen. Die gedachte was tevens ingegeven door het 'ultimatum' (Brantz) dat de VRS op 9 juli had gesteld: als de VRS zich niet zou terugtrekken, zouden luchtaanvallen volgen. Hier sloeg Brantz de plank mis, want de waarschuwing (geen ultimatum) sprak slechts van *Close Air Support*. Brantz en De Jonge meenden wel dat Karremans had kunnen weten dat *air strikes* niet tot de mogelijkheden behoorden: hij had dat uit de *Post Air Strike Guidance* van 29 mei kunnen opmaken, en De Ruiter had het hem op 6 juli nog eens verteld.²⁶⁸

De *Post Air Strike Guidance* van generaal Smith gaf echter niet aan dat na de gijzelaarcrisis luchtsteun uit den boze was. De richtlijnen ademden weliswaar een sfeer van voorzichtigheid, maar gaven wel aan dat zo nodig als laatste redmiddel geweld kon worden gebruikt, waarbij de belemmeringen voor nieuwe *air strikes* in de praktijk groter waren dan voor de inzet van *Close Air Support*. De belangrijkste aanwijzing in deze richtlijn was dat de uit-

267 DCBC, 631. Code Van Mierlo Circ. 425, 10/07/95.

268 DCBC, 1281. Aantekeningen van de bij-

eenkomst d.d. 1 november 1995 inzake de val van Srebrenica in juli 1995. z.d.

voering van het mandaat ondergeschikt was aan de veiligheid van het VN-personeel. De instructies van Janvier aan Smith die aan deze richtlijn voorafgingen, eisten eveneens terughoudendheid bij het gebruik van geweld en de inzet van het luchtwapen. UNPROFOR moest de verleiding weerstaan om geweld te gebruiken, behalve in het geval van zelfverdediging, aldus Janvier. Of dat moest worden uitgelegd in de zin dat er eerst een *smoking gun* moest kunnen worden geïdentificeerd die een eenheid zou aanvallen, viel uit de instructie niet af te leiden: de brieven van Janvier waarin hij zijn beleid vastlegde, werden niet verspreid op het niveau van *Sector North East* of Dutchbat. De bedoelingen achter de richtlijnen zullen derhalve in Zagreb en Sarajevo beter bekend zijn geweest dan in Tuzla en Srebrenica.²⁶⁹

In de verdere discussie bij de Defensiestaf op 1 november herinnerde generaal Couzy zich dat door het vermeende ‘ultimatum’ en het aantal in te zetten vliegtuigen ook in Nederland het idee ontstond dat er iets groots stond te gebeuren. Ook Voorhoeve bevestigde dat die verwachting in de Haagse bunker heerste. Daardoor leefden Srebrenica, Tuzla én Den Haag in een totaal andere verwachting dan Zagreb en Sarajevo. Pas toen er in de ochtend van 11 juli geen luchtsteun kwam, kwam het verschil in perceptie tussen enerzijds Dutchbat en Tuzla en anderzijds Sarajevo en Zagreb aan het licht. Daarna ging Karremans volgens de procedure over tot het aanvragen van *Close Air Support*.

Op dit overleg op 1 november in de Haagse bunker zag men geen kans verder door te dringen tot de kernvraag: hoe hadden er zulke verschillende percepties naast elkaar kunnen bestaan omtrent de luchtsteun op 11 juli? Journalisten slaagden er echter wel in door te dringen tot dit evaluerende vertrouwelijke ‘bunkerberaad’, ook al had plaatsvervangend chef-defensiestaf Schouten gevraagd het besprokene binnen die vier muren te houden. Al tijdens het overleg had journalist Frank Westerman naar Defensievoorlichting gebeld, om te vragen waar het overleg in het DCBC over ging. Dat leidde tot een onderzoek van de Koninklijke Marechaussee naar het zogeheten ‘bunkerlek’ (zie hierover verder hoofdstuk 8 van deel IV).²⁷⁰

Een nieuwe brief aan de Tweede Kamer

Nadat het debriefingsrapport de Tweede Kamer had bereikt, leidde dit tot een groot aantal vragen van de Tweede-Kamerleden aan de bewindslieden van Defensie en van Buitenlandse Zaken. De antwoorden bereikten de Kamer op 30 november, en waren grotendeels een herhaling van eerder verwoorde standpunten: het Haagse oordeel bleef dat technische informatie van het AOCC in Sarajevo over het aantal vliegtuigen, en de opdracht aan Dutchbat om een groter aantal doelen te inventariseren, in Tuzla en bij Dutchbat tot de misvatting hadden geleid dat er massale *air strikes* werden voorbereid. Daarom had het bataljon op 11 juli massale luchtaanvallen verwacht; pas toen bleek dat die niet zouden komen, vroeg Karremans alsnog luchtsteun aan.²⁷¹

Defensie trok hieruit de conclusie dat er sprake was van niet goed op elkaar ingespeelde en ontoereikend bemande hoofdkwartieren, waardoor spraakverwarring had kunnen ontstaan over het verschil tussen *Close Air Support* en *air strikes*. Dit moet echter worden

269 SMG, 1004. UNPROFOR Directive 2/95, 29/05/95, UN Confi; NIOD, Coll. Karremans.

Letters Janvier to Smith, 02 en 27/06/95.

270 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

DCBC, nr. 1281. Aantekeningen van de bij-

eenkomst d.d. 1 november 1995 inzake de val van Srebrenica in juli 1995, z.d.

271 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 I 81, nr. 134 (30/11/95).

genueanceerd: deze spraakverwarring speelde zich af op de lagere hoofdkwartieren in Tuzla en Potočari, en niet in Sarajevo en Zagreb, en dan hoofdzakelijk tussen Nederlanders onderling.

Achteraf verbaasde het minister Van Mierlo dat Karremans een onverbloemd vertrouwen in *air strikes* had gehad, en geen zicht had op de lessen die waren geleerd door de gijzelingen. Karremans zou volgens Van Mierlo op zijn minst twijfels moeten hebben gehad over de betrouwbaarheid van het luchtwapen, en zicht op de ingewikkelde structuur van de dubbele sleutel. Karremans had, naar Van Mierlo meende, alleen maar de berichten over de gijzelaarscrisis hoeven bij te houden en dan had hij tot die conclusies kunnen komen. ‘Maar misschien is dat de bewustzijnsvernauwing die plaatsvindt als je daar zit en als je dat werk moet doen. Dan moet je daarbij geholpen worden door mensen die geacht worden die bewustzijnsvernauwing niet te hebben’, aldus Van Mierlo.²⁷² Karremans kreeg op dit punt geen ondersteuning, althans niet vanuit Den Haag. De kennis daar over de procedures om het luchtwapen in te roepen, was echter ook weer niet zo groot, zodat het de vraag is of dat zou kunnen hebben volstaan. Karremans vroeg daar overigens in Den Haag ook niet om; in plaats daarvan overlegde hij wel met zijn naast hogere commandanten, vooral Brantz. Maar door af te gaan op diens mededelingen werd Karremans van de wal in de sloot geholpen, omdat deze dezelfde onterechte verwachtingen omtrent de hulp vanuit de lucht had gekoesterd als Karremans zelf. Dat mocht Karremans echter niet ontslaan van de plicht om zijn eigen oordeel over zo’n belangrijke zaak te vormen. Het was echter beter geweest als Tuzla en Srebrenica, toen het erop aan kwam, volledig op de hoogte waren geweest van de problematiek rond de inzet van het luchtwapen voor de julidagen.

Oordelen achteraf over de Forward Air Controllers

Dat twee *Forward Air Controllers* van Dutchbat, Voskamp (enige tijd actief als *Windmill 02*) en de in de ochtend van 10 juli ingestorte *Forward Air Controller*, niet optimaal hadden gefunctioneerd, was binnen het bataljon geen geheim. Dat kwam al bij de ‘kleine’ debriefing in Zagreb naar voren. Over de rol van de JCO’s en de commando’s als invaller-*Forward Air Controllers* kwam bij de ‘kleine’ debriefing evenwel nauwelijks ter sprake.²⁷³

De ervaringen met de twee *Forward Air Controllers* waren ook al in de periode voorafgaand aan de val niet onverdeeld gunstig geweest, en het bataljon bezag hen met enige argwaan. Zij moesten altijd beschikbaar zijn, liepen daarom geen wacht, ze hoefden vanwege de mee te nemen apparatuur niet te voet naar OP’s, en ze leken ook sterk in hun eigen wereld te leven.²⁷⁴ Hun commandant, tweede luitenant F.S. Fundter, had na zijn verlof niet naar de enclave kunnen terugkeren. Hij had aanbevolen dat beiden als ‘echte’ *Forward Air Controllers* de commando’s als reserve-*Forward Air Controllers* zouden bijscholen, maar dat hadden deze niet echt gedaan. Ook dat werd hen door het bataljon kwalijk genomen.²⁷⁵

Er ontwikkelde zich al iets van een conflict, nadat een van de *Forward Air Controllers* zich voor een tocht naar een OP had verslapen. Hij werd toen hardhandig wakker gemaakt door de commandant van de *Forward Air Controllers*, en diende daarop prompt een klacht in wegens handtastelijkheid. Vervolgens meldde de betrokken *Forward Air Controller* zich

272 Interview H.A.F.M.O van Mierlo, 19/05/00.

273 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

274 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

275 Informatie gebaseerd op een vertrouwelijke debriefingsverklaring (34).

tijdens de tocht naar de OP ziek, en ging hij terug naar de compound. Dat zette binnen het bataljon kwaad bloed.

De reputatie van *Forward Air Controller* Voskamp binnen het bataljon leed achteraf sterk onder de gebeurtenissen rond de val. Dat leek niet in alle opzichten terecht te zijn; Voskamp was tenminste nog actief als *Forward Air Controller* toen het spannend werd, in tegenstelling tot zijn collega, die instortte tijdens de beschieting van de compound in Potočari, en daarna ook niet meer functioneerde.²⁷⁶

De gespannen verhoudingen met de *Forward Air Controllers* kwamen tot uiting tijdens de inname van de *blocking position*. Toen ontstonden er strubbelingen tussen luitenant Egbers, de commandant van Bravo-1, en *Forward Air Controller* Voskamp. De Dutchbatters werden in de YPR's regelmatig beschoten door een VRS-tank. In hoofdstuk 6 van dit deel kwam al aan de orde dat er tussen Egbers en Voskamp een woordenwisseling ontstond over de vraag of ze wel of niet moesten terug gaan naar de oorspronkelijke positie. Voskamp vreesde dat er doden of gewonden zouden vallen. Ervaring speelde ook een rol, ook al hadden geen van beiden oorlogservaring: Voskamp was twaalf jaar sergeant, Egbers kwam net van de Koninklijke Militaire Academie. Voskamp wees er ook op dat hij de enige overgebleven *Forward Air Controller* was en om die reden geen onnodige risico's mocht nemen. Weliswaar hadden de commando's ook een cursus *Forward Air Control* gehad, maar ze waren volgens Voskamp niet goed genoeg geoefend. Hij was er op dat moment nog niet van op de hoogte dat ook de commando's al voor *Forward Air Controller*-taken naar het front waren gedirigeerd.²⁷⁷ Achteraf gezien meende Voskamp overigens dat hij niet correct had gehandeld door een discussie met zijn meerdere aan te gaan.

Ook is al beschreven dat Egbers op de middag van 10 juli de opdracht kreeg zich aan te sluiten bij de andere YPR's, die al naar Srebrenica-stad waren teruggetrokken. De *blocking position* verplaatste zich dus in de richting van de stad. Die opdracht kwam op een ongelukkig moment, omdat ieder moment de luchtsteun, volgens Voskamp, kon plaatsvinden, en vooral de bewegende doelen in de gaten moesten worden gehouden. Voskamp was ertegen terug te gaan naar de stad in het dal, omdat een *Forward Air Controller* in een dal weinig kan uitrichten; hij kan daarvandaan namelijk niets zien.

Voskamp weigerde daarom aanvankelijk met de *blocking position* mee terug te keren naar de stad, en vroeg Egbers om bescherming. Uiteindelijk besloot hij echter om toch niet achter te blijven, omdat er voortdurend door VRS en ABiH werd geschoten. Zo vertrok de groep uiteindelijk toch naar de stad.²⁷⁸ Enkele aanwezige Dutchbatters merkten daarbij dat Voskamp het emotioneel moeilijk had, en meenden dat het ook om die reden was dat het hem op 11 juli niet lukte om een vliegtuig op het doel te praten.²⁷⁹

Voskamp vond dat zijn functioneren ten onrechte in een kwaad daglicht werd gesteld en dat ook het debriefingsrapport een eenzijdig beeld verschaftte, doordat daaruit bleek dat veel Dutchbatters van oordeel waren dat hij niet goed functioneerde. De beschuldigingen betroffen vooral het punt dat hij op 11 juli geen rol zou hebben gespeeld bij het op het doel geleiden van de vliegtuigen, en dat de *Tactical Air Control Party* van de commando's dat voor zijn rekening had genomen (in werkelijkheid trachtten Voskamp en een *Forward Air Controller* van de commando's op een weinig gelukkige manier tegelijk en onafhankelijk

276 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (34).

277 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

278 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

279 Debriefingsverklaring Sld 1 A. Hagenaars, 14/09/95.

van elkaar de vliegtuigen naar het doel te loodsen, zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam). Dat leidde tot een weinig positief functioneringsbericht. Voskamp ging tegen dat bericht in beroep, met als resultaat dat na een uitvoerig en langdurig onderzoek het Adviesorgaan Bestuursrechtelijke Geschillen van de Koninklijke Landmacht het functioneringsbericht vernietigde. Het voert te ver om het onderzoek hier in detail te reproduceren, maar voor de commissie kwam niet onomstotelijk vast te staan dat Voskamp het ‘niet meer trok’, hetgeen de basis van het functioneringsbericht had gevormd. Daarbij speelde tevens de vraag mee welke *Forward Air Controller* van de twee het beste zicht op het doel had gehad – dit viel niet meer vast te stellen – en het feit dat de twee elkaar via de UHF-radio niet konden horen. De commissie velde als oordeel dat Voskamp wél als *Forward Air Controller* had gefunctioneerd en daadwerkelijk aanwijzingen aan de F-16's had gegeven, en sloot zich verder aan bij het oordeel van de betrokken luchtmachtcommandant dat de inzet van de F-16's was geslaagd, mede door het optreden van de beide *Forward Air Controller*-teams.²⁸⁰

Voskamp meende dat veel van het onbegrip was ontstaan, doordat Dutchbatters niet precies wisten wat het werk van een *Forward Air Controller* inhield, namelijk dat doelen werden onderkend en dat de positie daarvan af en toe moest worden bijgehouden, totdat de vliegtuigen arriveerden. Egbers stelde zich daarentegen op het standpunt dat Voskamp aan zijn *blocking position* was toegevoegd en daarmee onder zijn bevel stond. Egbers kon zich op zijn beurt voorstellen dat het voor het functioneren van de *Forward Air Controller* niet nodig was dat deze steeds voorin bij de *blocking position* zat, maar ongelukkigerwijs beschikte Voskamp niet langer over zijn eigen YPR, waarvan, door een fout van de chauffeur, de motor oververhit was geraakt.²⁸¹

Voor Egbers speelde ook de geestestoestand van Voskamp een rol. Hij vond dat Voskamp op een bepaald moment veel weg gehad had van een ‘zombie’. Voskamp bevestigde dat deels; dat kwam volgens hem door slaapgebrek, spanning en onzekerheid. Voskamp vermoedde vervolgens dat Egbers hem daarom ‘niet meer inzetbaar’ had verklaard, en dat daarna de commando's de opdracht hadden gekregen als *Forward Air Controller* op te treden. Dat was onjuist: de commando's waren op 10 juli ook al ingezet als *Forward Air Controller*.

Verder zou er nog een misverstand in het spel zijn geweest. Egbers dacht op enig moment dat Voskamp had verzocht naar de compound te mogen terugkeren, terwijl Voskamp de positie Bravo-1 bedoeld had, omdat daar goed zicht op de omgeving was.

In hoeverre in de latere beeldvorming over het functioneren van de *Forward Air Controllers* een zekere competitie van Voskamp met de commando's een rol speelde, valt niet vast te stellen, maar dat er zo'n competitie was, is niet uit te sluiten. Commando's zagen *Forward Air Control* graag als een taak die de hunne was; namelijk een aantrekkelijke opleiding in Canada waarbij degene die in opleiding was met F-16's mee mocht vliegen.²⁸²

De verstandhouding tussen de commando's en de bataljonsleiding was evenmin verre van harmonieus. De commando's vonden dat hun capaciteiten, vooral op verkenningsgebied, door Karremans niet optimaal werden benut. De verstandhouding tussen de drie aan het bataljon toegevoegde Britse *Joint Commission Observers* (JCO's) en Dutchbat was ook al niet best: er bestond argwaan en vijandigheid tussen Dutchbat en deze JCO's. De laatsten

280 NIOD, Coll. Voskamp. Adviesorgaan Bestuursrechtelijke Geschillen KL, 17/06/96, nr. 6001/96.

281 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

282 Interview R. Voskamp, 08/10/98.

schreven dat toe aan de gebrekkige informatie die aan Dutchbat over hun rol was verschaft. De informatie over de JCO's kende overigens meer gebreken. Zo had het DCBC zelfs nooit geweten dat er JCO's in de enclave aanwezig waren.

Wel vonden de JCO's over het geheel genomen dat Dutchbat 'put up a reasonable performance'. Het was voorgekomen dat de JCO-commandant en Karremans het niet met elkaar eens waren geweest. Vooral van jonge soldaten hadden de JCO's een aantal dappere handelingen gezien. Zij besloten hun oordeel over Dutchbat met de mededeling dat van een verdediging van de enclave geen sprake had kunnen zijn, door het ontbreken van voldoende militaire middelen daartoe.²⁸³

II. Terugblik op de *blocking positions* en de *Rules of Engagement*

Het concept van de *blocking positions* was geweest dat Dutchbat met de zijn ten dienste staande middelen een opmars van de VRS naar Srebrenica moest voorkomen. Die opdracht was niet uitgevoerd op de manier zoals die de hogere echelons in Zagreb en Sarajevo voor de geest had gestaan. Het was ook een opdracht in de categorie 'gemakkelijker gezegd dan gedaan.' Er werd nu namelijk van *peacekeepers* gevraagd van 'blauw' naar 'groen' over te schakelen, en dat was in conceptueel én praktisch opzicht nu eenmaal problematisch. De middelen die de *blocking positions* ten dienste stonden, waren ten enenmale ontoereikend om de VRS een halt toe te roepen. De zorg over de veiligheid van de neutrale *peacekeepers* liet zich ook moeilijk verenigen met een gevechtsrol, binnen *Rules of Engagement* die niet veranderd waren en nog steeds waren afgestemd op *peacekeeping*.

De opdracht was bovendien wel erg kort geformuleerd en werd bovendien op de verschillende niveaus steeds anders geïnterpreteerd. Per telefoon werden er wel toelichtingen gegeven bij de opdracht, zowel tussen Zagreb en Sarajevo als tussen Sarajevo en Srebrenica, en binnen Dutchbat. Deze toelichtingen zijn niet genotuleerd, zodat niet precies valt vast te stellen in hoeverre er ruimte was voor een andere interpretatie van de opdracht en of alle consequenties van de opdracht goed met de hogere niveaus waren doorgesproken.

Nicolai belde Karremans over de opdracht: Karremans vroeg bij die gelegenheid geen nadere toelichting op de opdracht, maar tekende wel bezwaren aan: volgens hem was een verdedigend gevecht onder de omstandigheden niet uitvoerbaar. Bovendien zou het levens van Nederlandse militairen kunnen kosten, terwijl het bataljon niet in staat zou zijn geweest de situatie ten goede te keren tegenover de VRS-overmacht. Tussen Karremans en zijn plaatsvervanger Franken enerzijds en de commandant van de B-compagnie, Groen, anderzijds was weinig overleg over de essentie van de opdracht. Ook dat liet ruimte voor een eigen interpretatie van Groen. Toch meende Karremans dat Groen de aanwijzingen van de bataljonsstaf in grote lijnen uitvoerde.²⁸⁴

Het concept van de *blocking position* was al met al niet voldoende eenduidig, en bleek uiteindelijk niet te werken. De afstemming tussen de verschillende niveaus, van Janvier tot en met de uitvoerende compagniescommandant, was gebrekkig. Daardoor bestond er geen eenheid in taakopvatting.

Op 10 juli werd er in de VN-Veiligheidsraad over de toestand in Srebrenica gediscussieerd. Daar deed zich ook de vraag voor wat er nu precies was bedoeld met de opdracht tot

²⁸³ Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00; vertrouwelijke informatie (1).

²⁸⁴ NIOD, Coll. Karremans. Correspondentie Th.J.P. Karremans, 25/11/00.

het inrichten van *blocking positions*. Onduidelijk was voor de Veiligheidsraad of het daarbij ging om zelfverdediging van VN-troepen, of om een daadwerkelijke verdediging van een *Safe Area*. Bovendien viel het de Veiligheidsraad op dat de Bosnische Serven in de uitgegeven waarschuwing niet werd gevraagd hun troepen en voertuigen uit de enclave weg te halen.²⁸⁵

In de praktijk leidden de acties van de VRS niet tot de onmiskenbare *smoking gun* die was vereist voor een beslissing tot inzet van *Close Air Support*. Dat lag enerzijds aan de sluwe opstelling van de VRS ten opzichte van Dutchbat, anderzijds aan de terugtrekkende beweging van de *blocking position* waardoor het niet echt tot een confrontatie kwam. Ook al werd luitenant Egbers door de VRS beschoten, hij geloofde niet dat de VRS bewust op Dutchbat schoot.²⁸⁶ Ook bij de liaisonsectie van Dutchbat bestond niet de indruk dat de VRS gericht op VN-eenheden schoot.²⁸⁷

Karremans toonde zich achteraf niet alleen uiterst kritisch over de opdracht tot het innemen van de *blocking positions*, hij was ook negatief over de steun die hij van de zijde van UNPROFOR tijdens de val van de enclave ontving. Karremans meende dat de hogere echelons steken hadden laten vallen door niet te reageren op de beschietingen op 6 juli en de dagen daarna. De beide VN-compounds waren enkele keren onder vuur genomen en de bevolking binnen de *Safe Area* was rechtstreeks aangevallen. De *blocking position* was op 10 juli aangevallen en ook daar was geen reactie op gekomen. Over het waarom van deze inactiviteit door de hogere echelons, zo zei Karremans, was hem nooit enige uitleg gegeven.²⁸⁸

Wat de *blocking positions* betrof, ging Karremans zelfs zo ver door te stellen dat bij iemand de ‘stoppen waren doorgeslagen’, waarbij hij zijn landmachtcollega’s in de hogere VN-staven op het oog had. Karremans’ toorn richtte zich primair op De Jonge. Hij zag De Jonge als de geestelijke vader van het plan voor de *blocking positions*. Daarmee ging de bataljonscommandant er aan voorbij dat het uiteindelijk Janvier was die de opdracht had gegeven.

Karremans verweet De Jonge dat hij geen inschatting had gemaakt van de mogelijkheid tot uitvoering van de opdracht en van de risico’s die daarmee gepaard gingen. De opdracht was in Karremans’ visie gedoemd te mislukken, omdat de eenheid die de opdracht moest uitvoeren operationeel en logistiek niet in staat was een verdedigend gevecht te voeren. Dutchbat kon zichzelf volgens hem niet verdedigen, laat staan de bevolking. Ook verweet Karremans De Jonge dat deze kennelijk was vergeten wat de tactische voorschriften over het verdedigend gevecht zeiden.²⁸⁹ Karremans noemde de gevolgen van de opdracht tot het innemen van de *blocking positions* ‘mogelijk desastreus’ en toonde zich verbitterd over het feit dat in de KL-organisatie collega’s leidinggaven aan de mannen en vrouwen op de *blocking positions*, die volgens hem ‘te goed zijn om te worden opgeofferd’, hetgeen zou kunnen gebeuren vanwege een ‘gebrek aan daadkracht, inzicht en besluitvaardigheid’, vooral in Zagreb. Dit, en de hele nasleep van Srebrenica, hadden hem zelfs bijna doen besluiten de KL-organisatie te verlaten.²⁹⁰

Een van die collega’s, Kolsteren, vond dat Karremans zich niet tegen De Jonge moest afzetten: De Jonge verkeerde in een positie die wel heel ver van Karremans’ bed afstond.

285 DCBC, 681. Code Biegan 603, 11/07/95.

286 Interview V.B. Egbers, 02/09/99.

287 Informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (42).

288 Interview Th.J.P. Karremans, 25/06/98.

289 Karremans, *Srebrenica*, pp. 176-77.

290 Karremans, *Srebrenica*, pp. 176-77.

Karremans kreeg zijn opdrachten immers vanuit Sarajevo en via Tuzla. Kolsteren vond dat Karremans ‘kan kletsen wat hij wil, maar er zijn geen andere aanwijzingen dan dat het wel erg snel achteruitging, en dat het bijna uitnodigend snel was. Dan kun je daar narrig over doen, maar dan moet je toch eens in de spiegel kijken’, aldus UNPF chef-staf Kolsteren.²⁹¹

Om zijn bezwaren duidelijk te maken, somde Karremans in zijn boek nog eens op waarom zijn inziens de *blocking positions*, die moeten worden ingericht met zes pantservoertuigen en vijftig infanteristen, gedoemd waren te mislukken. Het personeel had in de nacht naar de opstellingen moeten vertrekken, waardoor het geluid dat de YPR's maakten ver droeg. De VRS was daardoor van hun komst op de hoogte. Gevechtsdekkingen voor personeel en voertuigen konden door tijdgebrek, gebrek aan materiaal en de bodemgesteldheid niet worden gebouwd. Dat gold ook voor verwissel- en reserveopstellingen. De witte pantservoertuigen waren nauwelijks te camoufleren. Er waren geen natuurlijke hindernissen aan het front en op de flanken van de opstellingen, en vuursteun was niet beschikbaar, evenmin als antitankraketten voor de lange dracht. Ook was munitie voor de kleinkaliberwapens en de mitrailleurs onvoldoende aanwezig, alsmede de middelen om een bataljonsreserve samen te stellen. Tijd om de *blocking position* in het donker in te richten, was er niet, en ten slotte waren de opstellingen niet verkend waardoor eenheden de weg kwijtraakten en voertuigen van de weg af raakten. Volgens Karremans werd op deze wijze met zoveel achterstand aan de opdracht begonnen dat dit zelfs met luchtsteun niet meer kon worden goedge maakt.²⁹²

Brantz, als ‘acting commander’ van *Sector North East*, zag de *blocking position* als een groene opdracht voor een blauwe eenheid. Van eenheden die voor *peacekeeping* waren uitgerust en opgeleid, en daarop waren ingesteld, kon en mocht volgens hem niet worden verwacht dat zij het gevecht aangingen. Als de *blocking position* de ‘trigger’ moest worden voor de inzet van NAVO-luchtstrijdkrachten, zag Brantz, dit net als Karremans, als een ‘gevaarlijke, onnodige en onjuiste opdracht’. Dit leidde ook tot discussie tussen Brantz in Tuzla en Nicolai in Sarajevo, maar zonder resultaat.²⁹³ Later nam Brantz zelfs termen als ‘misdadig en crimineel’ in de mond, als kwalificatie om een blauwe eenheid duidelijk zichtbaar een positie te laten innemen, om op die manier vijandelijk vuur te trekken, en zo luchtsteun te initiëren.²⁹⁴

Volgens Nicolai in Sarajevo was er achteraf veel discussie geweest over de opdracht *blocking positions* in te nemen. Nicolai erkende dat hij er zich maar al te bewust van was geweest dat bij de *blocking positions* met witte voertuigen moest worden opgetreden, en dat er inderhaast een opdracht was gegeven waar Dutchbat zich niet op had voorbereid. Normaal gesproken zou een *blocking position* van tevoren voorbereid zijn en zou er worden gewerkt vanuit goed gedekte posities. Aan de andere kant wees Nicolai erop dat het terrein geaccidenteerd was, zodat toch wel enigszins gedekte posities werden gevonden. Het ging er volgens hem om een reactie af te geven en de VRS eieren voor zijn geld te laten kiezen. In hoeverre Karremans zijn personeel op dit punt goed had gebriefd, wist Nicolai niet. Volgens hem was het nu eenmaal soms nodig een risico te nemen, en moest er bij een verdere opmars in een vroegtijdig stadium worden afgetast hoe de VRS reageerde.²⁹⁵

291 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99.

292 Karremans, *Srebrenica, Who cares?*, p. 182.

293 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz, versie augustus 1999.

294 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2,

bijlage 4. Brantz.

295 Interviews C.H. Nicolai, 11/06/99 en 09/07/99. Volgens Nicolai zou ook generaal Couzy niet gelukkig zijn geweest met de situatie.

Nicolai ging apart in op de antitankwapens. Er waren antitankwapens voor de lange dracht (twee tot vier kilometer), de TOW. Inzet daarvan was echter problematisch, omdat deze wapens erg onderhoudsgevoelig waren, en juist niet meer onderhouden kon worden, omdat de enclave afgesloten raakte (zie paragraaf 9 van het vorige hoofdstuk). De VN-staf in Sarajevo was op de hoogte van de toestand van de TOW-antitankwapens, omdat Karremans met enige regelmaat had gemeld hoe het daarmee stond, en dat hij ze niet meer vertrouwde. Nicolai zei dat hij tegen Karremans had gezegd: ‘Probeer ook in de *blocking position* de antitankwapens mee te nemen.’ Nicolai achtte deze wapens niet zo onbetrouwbaar dat ze zouden ontploffen bij het overhalen van de trekker; ze zouden hooguit van de koers afwijken of voortijdig ontploffen. Maar ook al raakte dit wapen geen doel, het gaf tenminste een geweldige knal die de VRS schrik zou aanjagen, zo redeneerde Nicolai.

Nicolai dacht dat de antitankwapens wel meegenomen waren naar de *blocking positions* maar niet afgevuurd, mogelijk uit angst voor repercussies. In het vorige hoofdstuk is aan de orde gekomen dat er inderdaad antitankwapens werden meegenomen naar de *blocking positions*, maar dat deze niet werkten. Nicolai wilde zich op dit punt onthouden van commentaar, omdat hij het niet fair vond Karremans verder te kapittelen. Hij erkende wel dat er reden was om bang voor de VRS te zijn, temeer omdat de tegenpartij over een grote militaire overmacht aan zware wapens en infanterie beschikte. Kortstondig heldhaftig gedrag op een *blocking position* was wel mogelijk, maar Nicolai gaf toe dat dat niet zoveel opleverde als daarna een compound van Dutchbat door de VRS kapot zou worden geschoten. Aan de andere kant bleef Nicolai bij zijn stelling dat het nemen van risico soms nodig was.²⁹⁶

De opdracht tot inrichting van *blocking positions* leidde ook in Den Haag tot grote onzekerheid. De opdracht hiertoe vormde voor Voorhoeve een van de moeilijker momenten, omdat hij inzag dat het in militair opzicht ‘waanzin’ was om met opvallende witte voertuigen dwars over de weg te gaan staan. De situatie die Voorhoeve zag ontstaan, was dat Dutchbat de opdracht uitvoerde, terwijl de militairen in Den Haag het hoofd schudden. Toch had een laatste waarschuwing volgens Voorhoeve moeilijk iets anders kunnen inhouden dan de inzet van *blocking positions*, als demonstratie dat de VN de enclave niet onder de voet zou laten lopen. Tegelijkertijd hoopten Voorhoeve en de militairen in Den Haag dat het personeel zo verstandig zou zijn de voertuigen te verlaten en in dekking te gaan, zodat zich niet de situatie zou voordoen dat pantservoertuigen vol Nederlanders een schiet-schijf voor de VRS zouden vormen.²⁹⁷

Het was voor Zagreb niet gemakkelijk geweest de opdracht tot het inrichten van *blocking positions* tot stand te brengen, door bedenkingen hiertegen in Sarajevo. Volgens Kolsteren in Zagreb lukte het pas de opdracht erdoor te krijgen ‘na drammen met en coördinatie met Sarajevo’.²⁹⁸ De operatieofficier (G-3) in Sarajevo, Hatton, geloofde zelf niet zo in het nut van de *blocking position*, maar hij vond dat het niet aan hem was om de orders in twijfel te trekken: ‘As a soldier I was ordered to do so’. Niettemin geloofde Hatton dat het bataljon meer had kunnen doen dan het had gedaan.²⁹⁹ Kolsteren was het daar niet mee eens; hij meende dat Dutchbat met de beschikbare middelen niet veel meer had kunnen doen, omdat het nu eenmaal onmogelijk was een positie in te richten die niet door de VRS kon worden omtrokken. Aan de andere kant bestond er ook bij hem toch wel enige teleurstelling dat

296 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

297 Interview J.J.C. Voorhoeve, 13/03/97.

298 NIOD, Coll. Kolsteren. Aantekeningen COS

3 July-29 August.

299 Interview Rick Hatton, 16/11/99.

Dutchbat de posities zó snel opgaf. Op 10 juli zag het er 's middags even even naar uit dat Dutchbat een aanval uit het zuiden had afgeslagen, omdat de VRS-opmars stakte. Dat leidde tot een zekere opluchting in Zagreb: eindelijk werd er serieuze weerstand geboden.³⁰⁰ Dat was ook de indruk die kolonel De Jonge opdeed nadat hij in Zagreb met enkele vrijgelaten gegijzelde Dutchbatters had gesproken: 'The attack was stopped as soon as the BSA [VRS] found out that this time UNPROFOR did hold the ground instead of withdrawing after the first fire.' De Jonge rapporteerde wat hij van de Dutchbatters had gehoord aan Janvier. Ook concludeerde De Jonge dat de VRS die Srebrenica had aangevallen kennelijk orders moest hebben gekregen om gevechtscontact met UNPROFOR te vermijden. De enige uitzondering was geweest dat een tank op een *Tactical Air Control Parties* was geschoten, zodra die was onderkend.³⁰¹

Nadat de aanval ogenschijnlijk was gestaakt, omtrok de VRS echter de *blocking position*, en bovendien werd Mladić nabij Srebrenica gesignaleerd. Daarmee werd het Zagreb pas echt duidelijk dat het niet om een lokaal initiatief en een beperkte operatie ging, maar dat het om de hele enclave was te doen.³⁰²

Kolonel De Jonge verwachtte van zijn kant dat de opdracht om *blocking positions* in te nemen goed zou worden uitgevoerd. Karremans had volgens De Jonge eerder laten zien dat hij, ondanks alle ellende waarin zijn eenheid verkeerde en het gebrek aan mogelijkheden, zijn opdracht toch zo goed mogelijk trachtte uit te voeren. De eerste indrukken die De Jonge had gekregen van de uitvoering van de opdracht waren goed geweest: 's nachts was er een eenheid geformeerd, er waren posities ingenomen, mortieren in stelling gebracht, *Forward Air Controllers* aanwezig, en het personeel was gebriefd dat het hier om een 'groene opdracht' ging. Er kwamen rapporten dat vuur was afgegeven, al bleek later dat dat vuur vooral over de hoofden van de VRS heen was geweest. Dat alles gaf Zagreb de indruk dat de *blocking position* zo goed mogelijk was uitgevoerd. Ook De Jonge zag wel in dat het voeren van een echte verdediging onmogelijk was, en dat met de beschikbare middelen eenvoudigweg niet meer gedaan kon worden. De Jonge kwam dus tot hetzelfde oordeel als Kolsteren.

Aanvankelijk leek de aanwezigheid van de *blocking position* de VRS-infanterie af te schrikken, maar later bleek dat dezelfde infanterie gemakkelijk om de *blocking position* heen kon trekken. Er ontstond geen duidelijke *smoking gun*, omdat de tanks niet direct op de YPR's schoten. Wel viel er, naar de mening van De Jonge, genoeg vuur in de nabijheid om toch van een *smoking gun* te kunnen spreken. De Jonge stelde vast, dat ondanks alle moeilijkheden, de *blocking positions* toch hadden gewerkt als methode om Mladić kleur te laten bekennen: het werd inderdaad duidelijk dat de VRS de hele enclave wilde innemen. Daarmee was luchtsteun te rechtvaardigen geweest, maar dat kon door de trage besluitvorming in Zagreb weer niet worden uitgebuit, zo erkende ook De Jonge zelf.

Bleef over het negatieve oordeel dat Karremans over de opdracht voor de *blocking positions* had; dat zou – naar het oordeel van De Jonge – zijn te verklaren uit het feit dat de gevechtswaarde van het bataljon gering was, en wekelijks verminderde. Daar kwam nog bij dat het voor Karremans moeilijk was geweest om zicht te krijgen op wat op de VN-niveaus boven Dutchbat speelde. Volgens De Jonge was een factor in het negatieve oordeel van

300 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99.

301 NIOD, Coll. Segers. Interoffice Memorandum

dum G3 Land Ops to FC, 18/07/95.

302 Interview A.M.W.W.M. Kolsteren, 07/09/99.

Karremans verder dat hij niet op zijn wenken werd bediend bij het aanvragen van luchtsteun.³⁰³

De commandant van de B-compagnie, Groen, oordeelde omtrent het optreden van de *blocking positions* dat hij zijn taak ten opzichte van UNPROFOR en de bevolking had waargemaakt. De enclave was volgens hem toch niet te handhaven geweest, en hij had daarom prioriteit gelegd bij het redden van vluchtelingen. Groen was tevreden over het grote aantal vluchtelingen dat uit Srebrenica kon worden geëvacueerd, en vroeg zich af wat er gebeurd zou zijn als Dutchbat niet aanwezig zou zijn geweest. Hij was ook tevreden over de wijze waarop het personeel van B-compagnie zijn taken omtrent de *blocking position* had uitgevoerd; de sterken hadden de zwakkeren meegetrokken.³⁰⁴

Als lid van de *blocking position* Bravo-4, ingericht op de weg van Zeleni Jadar naar Srebrenica, was luitenant Mustert ervan overtuigd dat deze effect had gehad op het tempo van de opmars van de VRS. Dat was volgens hem niet zozeer te danken aan de militaire middelen die Dutchbat in het veld bracht, maar louter aan de aanwezigheid van de *blocking position*. Die aanwezigheid had de VRS duidelijk niet op prijs gesteld, omdat deze hem remde in zijn activiteiten. Het probleem was volgens hem alleen dat er steeds een punt kwam waarop de VRS genoeg van de Dutchbat-aanwezigheid leek te krijgen, en vervolgens doorzette. In de richting van Dutchbat ging dat volgens Mustert in de trant van: ‘nu is het afgelopen, wegwezen, en als je nu niet weggaat, schiet ik je gewoon weg.’³⁰⁵

Volgens Groen was de gedachte binnen Dutchbat aanvankelijk niet dat de Bosnische Serven echt van plan waren de hele enclave aan te vallen. Het bataljon was in theorie op mogelijkheid voorbereid, maar dat betekende nog niet dat het als een reële optie werd gezien dat de VRS de enclave zou overlopen.³⁰⁶ Ook volgens Mustert was de veronderstelling binnen Dutchbat dat de VRS de opmars niet zou voortzetten, omdat de Bosnische Serven VN-voertuigen op hun weg zagen staan (de *blocking positions*). De verwachting was dat de Bosnische Serven zich aan de gegeven waarschuwing zouden houden. In hun achterhoofd speelde bovendien dat luchtsteun effect zou sorteren voor het geval de VRS toch doorzette. Ook in *briefings* was aan de Dutchbatters altijd benadrukt dat, mocht het uit de hand lopen, er *Close Air Support* zou komen. De taak van Dutchbat, zo was algemeen aangenomen, zou dan zijn om de VRS-posities in kaart te brengen en deze inlichtingen aan de hogere echelons door te geven. Daarna zou *Close Air Support* de zaak klaren, omdat het bataljon dit met de aanwezige middelen niet zelf kon.³⁰⁷

De overheersende gedachte bij het personeel van de *blocking positions* was dan ook heel anders dan wat Zagreb had gedacht dat die zou zijn: dat de VRS een signaal gegeven zou worden in de trant van ‘tot hier en niet verder’. Bij de B-compagnie was de opvatting over de taak van de *blocking positions* echter dat deze bestond uit het waarnemen en melden van VRS-troepenbewegingen.³⁰⁸ Dat verklaart ook dat er op gewezen werd dat het daarvoor alleen niet nodig was de *blocking position* naar voren te sturen in de richting van de VRS, omdat het verkenningspeloton van Dutchbat ook zicht had op de VRS-tanks en daarover in verbinding stond met de bataljonsstaf.³⁰⁹

303 Interview H.A. de Jonge, 27/09/99.

304 SMG, 1007/25. Verslag debriefing kapitein Groen, 22/07/95.

305 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

306 Interview J.R. Groen, 14/01/00.

307 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

308 Debriefingsverklaring A. Hagenaaars, 14/09/95.

309 Interview A.A.L. Caris, 03/03/00.

De *blocking positions* kwamen ook aan de orde in de ‘kleine’ en in de ‘grote’ *debriefing*. Het rapport van de *debriefing* in Zagreb is er kort over. Het geeft enige feitelijke observaties weer, en er staat dat de ABiH de stad nauwelijks verdedigde en dat zowel de *blocking positions* als de *Forward Air Controllers* door de ABiH werden bedreigd, in een poging om Dutchbat vuur op de VRS uit te laten brengen. Het rapport merkt ook op dat zowel Karremans als Franken de opdracht omschreven als een ‘groene opdracht’, en dat compagniescommandant Groen na een analyse van de opdracht als lijn uitzette dat de posities zouden worden bezet door YPR’s, waarbij het personeel voor de eigen veiligheid zo veel mogelijk in de YPR zou moeten blijven; dat bij een VRS-aanval uitsluitend over de hoofden van de VRS zou worden geschoten, en dat alleen wanneer de VRS gericht vuurde er gericht zou mogen worden teruggeschoten. Het mortier (81 mm) zou daarbij alleen lichtgranaten afvuren. Tot een verdere analyse van de *blocking position* kwam dit verslag niet. Wel werd er nog op gewezen dat de geweldsinstructie restrictief was toegepast, en dat deze was gericht op de veiligheid van het eigen personeel en het voorkomen van slachtoffers. Er was om die reden alleen hoog, of laag over de hoofden heen, geschoten.³¹⁰ Bij deze *debriefing* zei Karremans dat Sarajevo nooit de opdracht had gegeven wapens in te zetten. Wel zei Karremans aan de samenstellende delen van de *blocking positions* (de B-compagnie en bataljonsreserve) duidelijk te hebben gemaakt dat het om een groene opdracht ging. Niettemin plaatste brigadegeneraal Bastiaans, die deze *debriefing* leidde, de kanttekening dat de uitvoering van de opdracht aan de *blocking positions* klaarblijkelijk toch meer ‘blauw’ dan ‘groen’ was geweest. Dat leidde hij af uit de ingezette middelen en de geweldsinstructie.³¹¹

Eind juli werd in Schaarsbergen het conceptverslag van de ‘kleine’ *debriefing* besproken, met de *debriefers* uit Zagreb: Bastiaans en zijn staf, alsmede personeel van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf. Het gezelschap bleek wel degelijk de vinger op de zere plek te kunnen leggen omtrent de *blocking positions*, maar dat vond niet zijn weg in de rapportage.

Bastiaans liet blijken het als een probleem te zien dat Karremans, Franken en Groen elk een eigen uitleg aan de opdracht tot inrichting van *blocking positions* hadden gegeven. De opdracht was volgens hem geweest om met de ter beschikking staande middelen een verdere doorbraak en opmars van de VRS te voorkomen. Dat bleek in de praktijk teruggebracht te zijn tot inzet van een mortier met lichtgranaten en beantwoording van gericht vuur. Voor Bastiaans bleven de vragen open of het bevel van Karremans zo onduidelijk was dat dit een dergelijke interpretatie toeliet, of dat er misschien zelfs sprake was van het niet opvolgen van een dienstbevel. Bastiaans realiseerde zich dat het besluit om Dutchbat een actieve verdediging te laten voeren, met het risico van doden onder het personeel, als een hete aardappel was doorgeschoven van UNPF in Zagreb naar UNPROFOR in Sarajevo en via Karremans naar Groen. Deze laatste had bepaald hoeveel risico hij zijn mensen wilde laten lopen. Dat liet wel de vraag open waarom Groen niet naar Karremans was teruggegaan om een verduidelijking van de opdracht te vragen. Aan de andere kant was het wel duidelijk dat er van de bataljonsleiding meer onduidelijke bevelen kwamen, waardoor de B-compagnie ruimte kreeg en nam om zelfstandig te handelen.

Het gezelschap vond verder dat het Karremans kon worden verweten dat hij in de nacht

310 SMG 1007/23. Commandant II Luchtmobiele Brigade aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 28/07/95, nr. 172/Conf.

311 SMG 1007/23. Verslag *debriefing* C-Dutchbat III, lkol Karremans, 22/07/95.

van 10 op 11 juli, op weg naar Srebrenica voor een bespreking met de ABiH en de *Opština*, de kans liet liggen om met Groen de plannen nog eens door te spreken of te verhelderen. Hij was op weg daarnaartoe nota bene de compound van B-compagnie gepasseerd. Zoals in het vorige hoofdstuk bleek deed Karremans de compound van de B-compagnie op de terugweg naar Potočari overigens wel aan, maar het onderwerp van gesprek beperkte zich toen tot de komst van de vermeende *air strikes* de volgende ochtend.

Bastiaans achtte het een fout van een geheel andere orde dat Karremans het ‘groene’ karakter van de opdracht had bevestigd, terwijl die feitelijk ‘blauw’ bleef.³¹²

Het rapport van de ‘grote’ debriefing in Assen ging niet in op dergelijke bespiegelingen. Tot enige analyse of oordeel op het punt van de opdracht tot het inrichten van *blocking positions* en de interpretatie en uitvoering van die opdracht komt het debriefingsrapport niet. De tekst van de opdracht van UNPROFOR aan Dutchbat stond in het rapport, evenals het feit dat het bataljon deze opdracht aanmerkte als een ‘groene’ opdracht. Volgens het debriefingsrapport diende daaronder te worden verstaan: ‘het zonodig aangaan van het gevecht.’³¹³

Verder gaf het debriefingsrapport alleen aan dat Groen besloot ‘dat niet onmiddellijk gericht mocht worden gevuurd, maar eerst naast, boven of onder doelen, teneinde het gevecht niet direct te laten escaleren. Bij een directe aanval op voertuigen of personeel zal wel direct gericht worden gevuurd.’³¹⁴

Karremans was het overigens van harte eens met de conclusie hieromtrent in het debriefingsrapport; die luidde dat de *blocking positions* niet veel meer waren geweest dan een ‘symbolische wegversperring’. Hij meende achteraf dat het een onuitvoerbaar opdracht was, die tot veel slachtoffers aanleiding had kunnen geven. Maar ook naar Karremans’ smaak was de toelichting op de opdracht in het debriefingsrapport te summier.³¹⁵

De opdracht van UNPROFOR aan Dutchbat zelf bevatte de woorden ‘groene opdracht’ niet. Die bewoording was voor het eerst gebruikt in de fax van Franken aan Groen, waarmee hij de opdracht bevestigde. Juristen van het ministerie van Defensie vonden deze terminologie achteraf weinig gelukkig gekozen, omdat deze misleidend was. Deze kon immers impliceren dat de VN-eenheden hun neutraliteit hadden verloren.³¹⁶ In een commentaar op het debriefingsrapport kwam het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten met soortgelijke bezwaren, temeer omdat in het debriefingsrapport zelf ter verduidelijking was opgenomen dat onder een ‘groen’ militair optreden moest worden verstaan dat zonodig het gevecht met de VRS moest worden aangegaan.³¹⁷ De redenering luidde dat bij een ‘groene’ operatie de betrokken soldaat op dat moment combattant was, waarmee hij volgens de Geneefse Conventies ook een legitiem doelwit voor vijandelijk vuur was. De Conventies van Genève bevatten weliswaar geen verbod om het vuur te openen op leden van UNPROFOR, maar dit verbod in die zin was wel in diverse resoluties van de Veiligheidsraad neergelegd.³¹⁸ Dit wijst er op dat het concept van de *blocking position*, althans wat betreft eventuele

312 SMG 1006/18. Verslag bespreking personeel Dutchbat III door staf 11 Lumbbrig, Schaarsbergen, 27/07/95.

313 Debriefingsrapport, § 3.31.

314 Debriefingsrapport, § 3.32.

315 Th.J.P. Karremans, *Srebrenica*, pp. 176-177.

316 DJZ. Memo PH-IJB (B. van Lent) aan DJZ, 28/11/95, zonder nr.

317 Debriefingsrapport, § 3.31.

318 DJZ/BST. Brief Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten aan Minister van Defensie, 18/12/95.

juridische gevolgen, niet goed was doordacht, en de voorzichtigheid die Dutchbat en Groen tentoonspreidden in dat opzicht gerechtvaardigd leek.

In de aanbiedingsbrief bij het debriefingsrapport van minister Voorhoeve aan de Tweede Kamer kwam het, wat de *blocking position* betrof, niet tot een nadere toelichting. De passages over de *blocking position* onderstreepten slechts dat Dutchbat ondanks de smalle marges, zijn militaire en humanitaire taken zo goed mogelijk had uitgevoerd, zo stelde Voorhoeve. Dutchbat beschikte niet over de middelen om de strijd met de Bosnisch-Servische overmacht aan te gaan. Voorhoeve verwees naar de onbetrouwbaarheid van de TOW- en Dragon-antitankwapens, en schreef dat slechts zestien procent van de operationele behoefte aan munitie aanwezig was.³¹⁹

Gericht vuren?

Er bestaat onduidelijkheid over de vraag wat de opdrachten tot het openen van vuur vanaf de *blocking position* precies inhielden. Hiervóór bleek dat Zagreb daarover geen instructies had gegeven die afweken van de *Rules of Engagement*, en dat Groen in de praktijk de instructie gaf alleen over de hoofden heen te vuren; gericht vuren zou alleen moeten als dat voor de veiligheid van Dutchbatters noodzakelijk was.

Volgens Karremans waren de *Rules of Engagement* restrictief van aard. Zijn beleid was er al die tijd op gericht geweest de geweldsspiraal zo laag mogelijk te houden; alleen bij een gerichte beschieting zou Dutchbat terugvuren. Dat was in de gehele periode van Dutchbat III nog niet voorgekomen, en dat verklaarde volgens hem ook dat Nederland, in tegenstelling tot Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, zo weinig slachtoffers had te betreuren. Ook bij de *blocking positions* had Karremans opgedragen alleen over de hoofden heen te vuren, en Franken had evenmin aanwijzingen gegeven over de situaties waarin gericht gevuld moest worden.

Overigens sloot Karremans bij de ‘kleine’ debriefing in Zagreb niet uit dat een of twee YPR’s wel gericht hadden gevuld.³²⁰ Later zei Karremans tegen het NIOD dat één keer de opdracht was gegeven om gericht te vuren, nadat in eerste instantie was opgedragen naast, boven of onder het doel te richten. Karremans kon zich toen niet meer herinneren of de opdracht van hem persoonlijk of van Franken afkomstig was. Effecten daarvan waren hem niet bekend.³²¹ Na de val meldde VRS-kolonel Janković aan Franken dat dit tot verliezen bij de VRS had geleid,³²² maar dit is niet bevestigd.

Plaatsvervangend bataljonscommandant Franken daarentegen zei tijdens de debriefing in Zagreb dat hij op 10 juli wel degelijk opdracht had gegeven om met de .50-mitrailleur gericht te vuren, maar met het mortier alleen lichtgranaten af te vuren. Die opdracht was via het bataljonsnet gegeven. Daar was toen geen discussie over geweest, en Franken was ervan uitgegaan dat dit ook was gebeurd.³²³ Reussing, die het YPR-gewondentransport bemande, meende daarentegen over de radio te hebben gehoord dat Franken juist de opdracht gaf de VRS met een mortier (81 mm) onder vuur te nemen, maar dat Groen dat niet had gedaan en, in plaats van met echte (in militaire termen: brisant) granaten te vuren, de VRS had bestookt

319 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 I 81, nr. 128 (30/10/95).

320 SMG 1007/23. Verslag debriefing C-Dutchbat III, lkol Karremans, 22/07/95.

321 Interview Th.J.P. Karremans, 07/09/99.

322 Interview R.A. Franken, 31/03/99.

323 SMG 1007/23. Verslag debriefing Franken, 22/07/95.

met lichtgranaten vanuit het mortier.³²⁴ Groen kon zich helemaal niet herinneren dat Franken opdracht had gegeven gericht te vuren, noch met de mitrailleur, noch met het mortier. Hijzelf zei daar in ieder geval geen opdracht voor te hebben gegeven.³²⁵

Of Franken opdracht gaf om gericht te vuren, kan niet meer vastgesteld worden. Het logboek van de B-compagnie geeft wel aan dat Groen op 10 juli opdracht gaf over de hoofden van de VRS-troepen te vuren, en vanaf de compound een schot licht met een mortier te geven. Het logboek bevat geen andere mededelingen over vuuropdrachten,³²⁶ wel zou Franken aan Groen geadviseerd hebben antitankwapens in te zetten,³²⁷ maar dit gebeurde in de praktijk niet.

Op 11 juli tenslotte gaf Franken over de radio aan Groen door dat het ‘vuren vrij’ was, hetgeen wil zeggen dat Groen het vuur kon openen te zijner beoordeling.³²⁸ Het logboek van de B-compagnie vermeldt echter niet of die opdracht aan de YPR's in de *blocking position* is doorgegeven. In hoofdstuk 6 is al vermeld dat dit alleen op Bravo-4 leidde tot gericht vuren op de VRS, maar dat daarvan geen effecten werden waargenomen.

Terugblik op de Rules of Engagement

Naar aanleiding van het debriefingsrapport stelden Tweede-Kamerleden verschillende vragen over de *Rules of Engagement*, de ‘groene’ opdracht om *blocking positions* in te richten en over het al dan niet gericht schieten op de VRS. De antwoorden van minister Voorhoeve op deze vragen waren uiterst summier; hij antwoordde dat voor UNPROFOR de gebruikelijke geweldsinstructies hadden gegolden. Die luidden dat alleen gericht gevuld mocht worden wanneer de militairen of de aan hun zorg toevertrouwde bevolking gericht werden beschoten met het doel hen te doden of te verwonden. Dutchbat had volgens Voorhoeve overeenkomstig deze regels gehandeld. De opdracht om zonodig gericht te vuren was door Karremans verstrekt overeenkomstig de geweldsinstructies. Op de gebruikte term ‘groene opdracht’ gingen de antwoorden niet in.³²⁹

De conceptantwoorden die bij de Koninklijke Landmacht waren opgesteld, deden dat wel, en waren uitvoeriger. Daar stond in dat het doel van de *blocking position* was om met de ter beschikking staande middelen een verdere doorbraak en opmars van de VRS te voorkomen. Er stond echter ook in dat Karremans aan Nicolai had gemeld dat de opdracht op basis van het mandaat en de beschikbare middelen niet uitvoerbaar was. Deze conceptantwoorden gaven ook aan dat, wanneer de opdracht was een doorbraak en opmars van de VRS naar Srebrenica te voorkomen, het voor een commandant ‘helder’ was dat hij dan verdedigende opstellingen moest laten betrekken en dat er een verdedigend gevecht gevoerd diende te worden. Binnen een dergelijke ‘groene’ opdracht paste het op zich om gericht te schieten, maar dat moest dan wel met inachtneming van de bestaande *Rules of Engagement*.³³⁰ Deze conceptantwoorden vonden hun weg niet naar de Tweede Kamer, juist omdat een dergelijke

324 Debriefingsverklaring G.W. Reussing, 12/09/95.

325 SMG 1007/25. Verslag debriefing Groen, 22/07/95.

326 SMG 1004/56. Logboek B-Cie, 10/07/95 18.36. Het maandregister Opsroom Dutchbat bevat hoofdzakelijk binnenkomende en vrijwel geen uitgaande berichten.

327 SMG 1007/25. Debriefing sgt I Erkelens en

elnt Caris, 22/07/95.

328 SMG 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, 11.17 uur. SMG 1106/18.

Dezelfde mededeling komt voor in de notities van majoor Otter (C-Stcie) met als tijdstip 11.15 uur.

329 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 134 (30/11/95).

330 DCBC, 1314. Bijdrage KL aan Kamervragen Srebrenica, 17/11/95.

‘groene’ opdracht om gericht te schieten en de *Rules of Engagement* minimaal op gespannen voet met elkaar stonden, zoals blijkt uit de navolgende beschouwing over de *Rules of Engagement*.

De *Rules of Engagement*, met daarin onder meer de bepalingen wanneer UNPROFOR het vuur zou mogen openen, waren bedoeld om grenzen te stellen aan het gebruik van geweld en om aan te geven in welke situaties geweld mocht worden gebruikt. Die regels droegen een sterk juridisch karakter: de VN en afzonderlijke landen konden daarvoor volkenrechtelijk aansprakelijk worden gesteld, en de individuele militair strafrechtelijk.³³¹ De regels bewogen zich in de praktijk op het snijvlak van beleidsmatige, juridische en operationele wensen en beperkingen. Het ging daarbij om *bevoegdheden* tot gebruik van geweld, en niet om een *verplichting* daartoe. Dit onderscheid kwam al aan de orde toen in oktober 1992 het PvdA-Tweede Kamerlid Van Traa bij wijze van voorbeeld aanhaalde wat te doen wanneer het leven van een Moslim-vrouw door Servische militieleden zou worden bedreigd in het bijzijn van Nederlandse militairen. De *Rules of Engagement* stonden dan gebruik van proportioneel geweld toe, maar of er ook echt geweld gebruikt zou worden, was ter beslissing aan de ter plaatse aanwezige militair en afhankelijk van de opdracht die hij van zijn commandant had gekregen.

De *Rules of Engagement* dateerden oorspronkelijk van 24 maart 1992. Deze waren vertrouwelijk, waardoor de bekendheid ervan buiten UNPROFOR-kring vrij beperkt zou blijven.³³²

Abstracte problemen met de Rules of Engagement

Om te beginnen waren er een aantal meer abstracte problemen met de *Rules of Engagement*, die niettemin grote gevolgen hadden voor de taakuitvoering van Dutchbat. Zij maken duidelijk binnen welke marges het bataljon moest opereren.

Zo omvatten de *Rules of Engagement* de zinsnede dat verzet is toegestaan tegen gewelddadige pogingen om de VN-macht ervan te weerhouden zijn taken uit te voeren, een zinsnede die het ministerie van Defensie als ‘veel te ruim en onwenselijk’ aanmerkte.³³³ De beoordeling wanneer er sprake zou zijn van gewelddadige pogingen om UNPROFOR te verhinderen zijn taken te vervullen, mocht alleen gebeuren op persoonlijk gezag van de *Force Commander*. In de praktijk kwam het niet zover.

Al niet veel concreter was de regel ‘to resist deliberate military or paramilitary incursions into the United Nations Protected Areas (UNPA’s)’. Wie bevoegd was weerstand te bieden aan een opzettelijke binnendringing van beschermde gebieden was niet bepaald. Ook deze regel werd niet geactiveerd.

Op 19 juli 1993 was aan de hiervoor genoemde regel ter actualisering toegevoegd: ‘or Safe Areas’, nadat deze *Safe Areas* waren ingesteld. Het werd echter ook nooit duidelijk wat er in de *Safe Area* nu precies moest worden beschermd: onbekend bleef zo of hiermee een afgebakend gebied bedoeld werd, of de bevolking binnen dat gebied. Ook het internationale

331 DJZ/BST. Nota DJZ aan CDS, i.a.a. BLS, CKMar, 09/06/92, nr. JZN92/0336/BST.

332 BSG. Nota DAB aan de Minister, 19/10/92, nr. D92/447 (met bijlage DJZ JZN92/0771/IJB). Zie voor een beschouwing over *Rules of Engagement*: R.M. Eiting en J.S. van Duurling, ‘De aan-

gelijnde waakhond: Conceptuele gedachten over “Rules of Engagement”’, *Militaire Spectator*, 167 (1998), pp. 168-179.

333 DJZ/BST. Nota DJZ aan CDS, i.a.a. BLS, CKMar, 09/06/92, nr. JZN92/0336/BST.

recht bood hier geen houvast omdat een *Safe Area*, in tegenstelling tot *safe haven*, in het oorlogsrecht een niet-gedefinieerd begrip was. Zo deed zich de curieuze situatie voor dat het binnendringen door de VRS van de *Safe Area* Srebrenica op zich geen inbreuk op het internationale recht betekende; daarvan was pas sprake bij de gedwongen verplaatsing van de bevolking en de massamoord die op de val van Srebrenica volgde.

De laatste keer dat de *Rules of Engagement* door Zagreb substantieel werden aangepast vóór de val van Srebrenica was op 27 november 1994. Toen werd het mogelijk gemaakt geweld te gebruiken ter verdediging van personen die onder bescherming van UNPROFOR waren gesteld.³³⁴ De *Rules of Engagement* gaven echter geen aanwijzingen hoe personen (of gebieden) onder VN-bescherming tegen een rechtstreekse aanval moesten worden verdedigd. In de praktijk handelde het UNPROFOR-personeel in dat geval in opdracht van de hoogste officier ter plaatse.

Na enkele kleinere aanpassingen verscheen op 17 juli 1995 een vernieuwde versie van de *Rules of Engagement*.³³⁵ Deze versie was dus nog niet van toepassing tijdens de val van Srebrenica. De aanpassing was nodig vanwege in de praktijk gebleken onduidelijkheden en vooral in verband met de komst van de *Rapid Reaction Force*, die zware wapens als artillerie en mortieren zou meenemen. Overigens zou ook met deze aanpassing UNPROFOR wel nog steeds een *peacekeeping*-missie blijven; dat daar een spanning zat, is in hoofdstuk 1 van dit deel aan de orde geweest.

Het gebruik van geweld volgens de Rules of Engagement

Ook voor de verandering van november 1994 had UNPROFOR al mogelijkheden om geweld te gebruiken. De VN kende de standaardinstructie dat geweld tot een minimum moest worden beperkt, en normaal gesproken alleen mocht worden gebruikt ter zelfverdediging.³³⁶ De *Rules of Engagement* voor UNPROFOR leunden sterk op het traditionele *peacekeeping*-concept, en waren voornamelijk afgestemd op licht bewapende *peacekeepers* in een weinig vijandelijke omgeving. In hun praktische uitwerking waren zij bedoeld voor de individuele militair en *niet* voor het opereren in militaire verbanden, zoals bij een *blocking position*: te allen tijde mocht slechts een minimum aan geweld worden gebruikt. Mocht het nodig zijn het vuur te openen, dan moesten bovendien eerst waarschuwingsschoten in de lucht worden afgevuurd. Pas als die genegeerd werden, mocht het vuur worden geopend met afzonderlijke, gerichte schoten. Gebruik van automatisch vuur (zoals mitrailleurs) was

334 ICTY (IT-98-33), Krstic Judgement, para 1118. De op 19 juli 1993 gereviseerde Directive is afgedrukt in Bruce D. Berkowitz, 'Rules of Engagement for U.N. peacekeeping Forces In Bosnia', *Orbis* (Fall 1994), pp. 635-646. Opmerkelijk is dat een UN Restricted document hier is afgedrukt. Eerder was deze classificatie een reden de *Rules of Engagement* niet aan de Tweede Kamer aan te bieden. Zie verder W.B. Kroon & J.C.B. van der Veer, 'Rules of Engagement: Ervaringen van Nederlandse land- en luchtmachtmilitairen tijdens UNPROFOR en IFOR', *Militaire Spectator* 166 (1997), pp. 463-472.

335 UNGE, UNPROFOR, Box 080, File 6.0,

Legal, 05/05/95-21/08/95. Een voorstel tot aanpassing dateerde van 07/06/95. UNPROFOR Interoffice Memorandum Legal Adviser LtCol Jost van Duurling to Comd, No. 20/19/95. Het concept *Rule of Engagement* voor artillerie en mortieren gaf aan dat waar mogelijk eerst met rookgranaten diende te worden gevuld. Alhoewel deze aanwijzing geen plaats kreeg in de goedgekeurde *Rules of Engagement*, kan hier een parallel worden getrokken met het afvuren van lichtgranaten door Dutchbat.

336 Report of the Secretary-General pursuant to SCR 721 (1991), 11/12/91, Annex III, para 4.

toegestaan als een laatste redmiddel. De richtlijnen gingen er vanuit dat, voorafgaand aan het vuren, zou worden geroepen: ‘United Nations, halt, hands up’, gevolgd door ‘United Nations, stop or I fire’. Zo nodig diende dan nog voor een goed begrip de waarschuwing te worden herhaald, daarna pas mocht het wapen gereed worden gemaakt, en dan moest dus nog eerst in de lucht worden geschoten – als daar dan nog tijd voor was.³³⁷ Deze richtlijnen zijn aan de orde geweest in hoofdstuk 1 van Deel II.

In gevechtssomstandigheden waren dit weinig praktische aanwijzingen. Overigens waren de aanwijzingen in de oorspronkelijke *Rules of Engagement* uit 1992 nog erger: volgens deze was het bemannen, gereedmaken, verplaatsen en afvuren van wapens in aanwezigheid van de strijdende partijen – waarbij van de *blocking position* sprake was – verboden.³³⁸

Ondanks deze zeer restrictieve regels wees de VN het gebruik van geweld bij *peacekeeping* echter niet a-priori af. Al sedert de VN-operatie in Kongo, en ook later, mocht bij *peacekeeping* geweld worden gebruikt, ter zelfverdediging, en ook wanneer de vredesmacht werd verhinderd het mandaat uit te voeren. Bij *peacekeeping*-operaties als UNEF (Suezkanaal), UNDOF (Golan-hoogvlakte), UNIFIL (Libanon) en ook in Bosnië was deze formulering opnieuw gebruikt. *Force Commanders* gebruikten deze mogelijkheid echter zelden omdat zij conflicten niet wilden laten escaleren, waartoe hen bovendien niet de militaire middelen ter beschikking stonden.³³⁹ Maar ook Boutros-Ghali had al vanaf het begin van de UNPROFOR-missie feitelijk het gebruik van geweld, anders dan voor zelfverdediging, uitgesloten.³⁴⁰

De commandant van UNPROFOR in Sarajevo en de sectorcommandanten waren gerechtigd de *Rules of Engagement* te wijzigen, maar ten behoeve van het inrichten van de *blocking positions* gebeurde dat niet. Het gebruik van geweld rond deze *blocking positions* paste dus binnen de geldende *Rules of Engagement*: een voorzichtige opstelling met het vuren over de hoofden heen, en het gebruik van lichtgranaten. Gebruik van geweld was in deze situatie weliswaar toegestaan aan een Dutchbatter om zichzelf en personen en gebieden onder bescherming van Dutchbat te verdedigen tegen een rechtstreekse aanval, maar de grenzen die door UNPROFOR waren gesteld aan het gebruik van geweld waren daarmee niet opgeheven. Deze regels waren niet toegesneden op een moedwillige aanval met naderende tanks; zij zwegen omtrent de vraag hoe gereageerd moest worden op beschietingen met mortieren of artillerie.

Pas de nieuwe *Rules of Engagement* van 17 juli 1995 gaven regels voor het gebruik van antitankwapens en mortieren. Daarmee trad voor vuur van antitankwapens de regel in werking dat zowel de schutter als de commandant ter plaatse het doel positief moesten hebben geïdentificeerd, dat beiden zicht moesten hebben op het doel en de omgeving, en dat zij met elkaar in contact moesten staan. Voor vuur van mortieren gold dat een waarnemer het doel moest identificeren, dat deze het doel moest kunnen blijven zien, en dat het *Fire Coordination Center* van de eenheid toestemming zou geven om het eerste schot af te vuren. Voor zowel antitankwapens als mortieren gold verder dat er pas met meer dan één wapen mocht worden gevuurd nadat op een VN-eenheid was geschoten. Voor antitankwapens en

337 CRST. Force Commander Directive No. 01, 24/03/92. UN Restricted.

338 Force Commander Directive No. 01, 24/03/92, Rule No. 6 Option A. UN Restricted.

339 Vertrouwelijk vraaggesprek (63). Boutros-

Ghali bezigde deze formulering in S/24440, 10/09/92.

340 ABZ, Joegoslavië, res 770 (1992). Code d’Ansembourg 783, 19/08/92.

mortieren gold verder dat de munitiekeuze ‘must be appropriate to the target and the effect desired’.

Bescherming van de bevolking of van de Safe Area?

Er waren meer verschillen tussen theorie en praktijk als het ging om het gebruik van geweld. Zo bevatten de geldende *Rules of Engagement* geen definitie van het belangrijke beginsel van proportionaliteit bij de uitoefening van geweld. Van indringend belang was echter vooral de vraag hoe moest worden omgegaan met gebruik van geweld ter bescherming van de bevolking. Daarbij was, naast de *Rules of Engagement*, VN-resolutie 836 van mei 1993 een belangrijk richtsnoer. Die resolutie ging onder meer in op de invulling van het mandaat van UNPROFOR door *deterrence*, afschrikking door het dreigen met de inzet van wapens. Een opdracht voor UNPROFOR was ‘to deter attacks against the safe areas’. Dat concept was echter van een andere orde; in de praktijk sloeg het alleen op de aanwezigheid van UNPROFOR, eventueel ondersteund door NAVO-vliegtuigen, waarvan gehoopt werd dat er een afschrikkende werking van uit ging. De resolutie leidde echter nimmer tot aanpassing van de toen reeds bestaande *Rules of Engagement*; het beginsel van *deterrence* werd daar dus niet in uitgewerkt.³⁴¹ De crux van deze resolutie was echter dat deze was gericht op het afschrikken van aanvallen op *Safe Areas*, niet op het weerstaan ervan.

In de interpretatie van onder anderen voormalig *Legal Adviser* bij UNPF in Zagreb, Gary F. Collins, mocht UNPROFOR in de praktijk alleen geweld gebruiken wanneer het eigen personeel werd bedreigd, en niet om de bevolking te beschermen. Op 28 mei 1993 had, volgens Collins, Boutros-Ghali een niet-officiële *working paper* naar de Veiligheidsraad gezonden, met de vraag of de Veiligheidsraad van UNPROFOR verwachtte dat er geweld gebruikt zou worden bij een aanval op een *Safe Area*. De Veiligheidsraad had daar echter nooit antwoord op gegeven. Ook op vragen vanuit Zagreb aan het *Department of Peacekeeping Operations* van de VN om richtlijnen op dit punt, was vanuit New York nooit opheldering gekomen. Achtereenvolgende *Force Commanders* zagen daarom volgens Collins resolutie 836 wat dit betrof als onwerkbaar: en in de praktijk werden geen verdere pogingen ondernomen de resolutie op dit punt alsnog werkbaar te maken. Dit bleef hierdoor een tandeloze resolutie, omdat de traditionele *Rules of Engagement* voor *peacekeeping* van kracht bleven. De bescherming van de bevolking ontbeerde aldus een juridische basis.³⁴²

Een andere *Legal Adviser* in Zagreb, de Nederlandse luitenant-kolonel J. van Duurling, concludeerde eveneens dat Resolutie 836 het gebruik van geweld met de op de grond beschikbare wapens en *Close Air Support* toestond, maar beide alleen voor zelfverdediging. Bescherming van de bevolking kon volgens hem niet onder het begrip zelfverdediging worden gebracht.

Dit botste echter met de politieke uitleg die eraan werd gegeven. Van Duurling wees er namelijk op dat bijvoorbeeld de secretaris-generaal van de VN juist als principe hanteerde dat de bescherming van de bevolking belangrijker was dan van het territorium van de *Safe*

341 DCBC, 1589. Force Commander’s Policy Directive Number (13), Issued 24/03/92, Revised 17/07/95. UN Restricted. De regels van 17/07/95 luiden: ‘The amount of force which is reasonable in intensity, duration and magnitude, based on all facts known to the commander at the time, to

decisively counter the hostile act or hostile intent and to ensure the continued safety of UN forces or non-UN personnel that are protected by UN personnel.’

342 NIOD. Correspondentie met voormalig *Legal Adviser* Gary F. Collins, 05/03/01.

Areas. Boutros-Ghali zou volgens hem bescherming van de *Safe Areas* niet zien als een doel op zichzelf; maar slechts als een tijdelijke maatregel die niet mocht betekenen dat UNPROFOR het oorspronkelijke mandaat uit het oog verloor. Dat mandaat was om humanitaire hulpverlening mogelijk te maken en het vredesproces te bevorderen. Dat betekende dat prioriteiten met elkaar konden botsen, zeker gezien de beperkte middelen waarover UNPROFOR beschikte.³⁴³ Boutros-Ghali beaamde desgevraagd dat het inderdaad zijn filosofie was om de bevolking te beschermen, en niet zozeer territorium.³⁴⁴

Dit alles betreft niet louter oordelen achteraf; ook in de dagelijkse praktijk in Zagreb was het gevoelen dat het UNPROFOR om de bescherming van de bevolking moest gaan, en niet om het behoud van de *Safe Area* in geografische zin. Maar die redenering viel naar buiten toe moeilijk uit te leggen, zoals bleek tijdens de *Senior Staff Meeting* in Zagreb op 10 juli, waaraan Akashi en Janvier deelnamen. Er werd daar gesproken over een richtlijn voor de persvoorlichting op dit punt. De discussie daarover werd in Akashi's kantoor voortgezet, maar is niet opgetekend.³⁴⁵ Er is nergens een expliciet antwoord aangetroffen op de vraag wat er beschermd moest worden, het territorium of de bevolking.

NAVO-bevelhebbers daarentegen verkeerden in de veronderstelling dat het bij de bescherming van een *Safe Area* om territorium ging. Zowel SACEUR generaal Joulwan als NAVO-admiraal Smith dachten dit.³⁴⁶ Zij zagen dat bovendien als een eenvoudige graadmeter om te zien of de partijen zich aan een bestand hielden. In de gedachte van de Bosnische regering omvatte de bescherming van de *Safe Area* beide: niet alleen moest UNPROFOR de bevolking beschermen, maar ook moest de territoriale integriteit van de enclave gewaarborgd worden.³⁴⁷

De VN koos echter voor het beschermen van de bevolking en juist niet voor het beschermen van de territoriale integriteit van de enclave. Volgens een inlichtingenofficier in Zagreb werd dat buiten de VN-organisatie slecht begrepen,³⁴⁸ en zelfs binnen de VN-organisatie bestonden er al misverstanden over. In Sarajevo leek dit nog wel onderkend te zijn, maar of dit besef bij veel Dutchbatters geleefd zal hebben, is zeer de vraag. Volgens De Ruiter in Sarajevo bleek dit VN-beleid bijvoorbeeld uit het feit dat, toen de VRS een bepaalde geografische lijn passeerde, dit in Sarajevo niet beschouwd werd als een schending die zwaar genoeg was om naar een middel als luchtsteun te grijpen. Het was een protest waard, maar ook niet veel meer dan dat.³⁴⁹

In de opstelling van het Nederlandse kabinet maakte bescherming van de bevolking wel deel uit van het VN-mandaat. Maar, zo stelde het kabinet in juni 1995, nog vóór de val van Srebrenica: zelfs als de VN beschikte over grote aantallen extra militairen, dan nog zouden de bevolkingscentra niet adequaat kunnen worden beschermd, evenmin als de veilige gebieden. De ministerraad oordeelde toen dat het beter zou zijn geweest wanneer de NAVO de

343 NIOD, Coll. De Ruiter. 'Briefing on Safe Areas, NAC decisions and Demilitarized Zones', 17/04/95.

344 Interview Boutros Boutros-Ghali, 30/01/01.

345 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSG Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 10/07/95. Een andere opmerkelijke mededeling in dit verband tijdens de Staff Meeting was dat de ABiH een offensief vanuit Srebrenica zou zijn begonnen en sterk genoeg was geweest om zich te

verdedigen. Van wie deze uitspraak was, is niet opgetekend, maar bij andere gelegenheden huldigde Janvier een soortgelijk standpunt.

346 Interviews George Joulwan en Leighton Smith, 08/06/95 en 06/06/00.

347 DCBC, 673. UNPF HQ, G2 Military Information Branch, Interoffice Memorandum from G2 to COS, 12/07/95. UN Restr.

348 Interview R. Theunens, 08/02/00.

349 Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

veilige gebieden had ingesteld en niet de VN. Het enige dat de Bosnische Serven werkelijk kon afschrikken, zo was de mening van de vergadering, was inzet van het luchtwapen. Dat kon echter weer niet worden gebruikt zolang represailles op de grond nog mogelijk waren, zo besepte de raad. Pas na versterking van de grondtroepen zouden represailles minder gemakkelijk worden. In deze opstelling klonk de echo door van de voorstellen die in mei door Janvier en Boutros-Ghali waren gedaan om de oostelijke enclaves te verlaten vanwege de kwetsbaarheid voor gijzelingsacties, maar die kregen toen van Nederlandse zijde ook geen steun (zie hoofdstuk 1 van dit deel).³⁵⁰

Omtrent de *Rules of Engagement* is de conclusie dat de VN-troepen om een aantal redenen in een kwetsbare positie zaten. Zij waren reactief en mochten geen offensieve operaties uitvoeren; ze waren volledig toegesneden op *peacekeeping*, en niet op situaties waar die vrede er niet was. De regels waren dermate restrictief dat zij UNPROFOR-eenheden niet toestonden effectief te opereren met acceptabele risico's. Op gevechtssituaties waarin VN-troepen betrokken raakten, waren de *Rules of Engagement* niet toegesneden, omdat er niet meer geweld mocht worden aangewend dan strikt noodzakelijk was. Van militairen onder vuur kon moeilijk worden verwacht dat zij de desbetreffende tien pagina's definities, richtlijnen en stroomdiagrammen zouden lezen en ontcijferen. Over slechts twee zaken waren de *Rules of Engagement* duidelijk: nooit het initiatief nemen tot het gebruik van geweld, en: geen vergelding.³⁵¹

In de praktijk was het de lokale commandant of de commandant van een enkel wapensysteem die onder moeilijke en onvoorziene omstandigheden zijn weg in deze regels diende te zoeken. Bovendien moesten zij over de toepassing daarvan achteraf verantwoording afleggen.

Daar kwam nog eens bij dat er onduidelijkheid heerste omtrent de vraag of UNPROFOR nu de bevolking of het territorium van de *Safe Areas* beschermde. Vanuit militair oogpunt leek het eerste het meest logisch, maar daar kwam vanuit politieke hoek tegendruk tegen: de suggestie kon op die manier gewekt worden dat UNPROFOR er niet was om de bevolking te beschermen, en dat was niet de bedoeling. Het resultaat was dat deze vraag niet expliciet beantwoord werd, wat tot veel misverstanden aanleiding gaf.

Praktisch gesproken kwam het erop neer dat de *Rules of Engagement* eigenlijk alleen geweld toestonden ter zelfverdediging.

De veiligheid van de peacekeepers

In de praktijk zou geweld dus vooral gebruikt mogen worden ter zelfverdediging. Dat was er een reflectie van dat de veiligheid van de *peacekeepers* binnen de VN een voortdurende bron van zorg was. Het beleid was, zoals al in verschillende hoofdstukken van dit deel is betoogd, dat de veiligheid van de troepen uitging boven uitvoering van het mandaat. Regeringsleiders hadden VN-secretaris-generaal Boutros-Ghali regelmatig om garanties gevraagd voor de veiligheid van hun troepen. Dat was voor Boutros-Ghali redenen om te stellen dat de politieke kant van het mandaat belangrijker was geweest dan de militaire. Hij beschouwde het als een

350 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 07/06/95.

351 Reactie Bruce Berkowitz op Major-General John A. MacInnis, 'The Rules of Engagement for

U.N. Peacekeeping Forces in Former Yugoslavia: A Response', *Orbis* (1995) (Winter), pp. 97-100;

Bruce D. Berkowitz, 'Rules of Engagement for

U.N. peacekeeping Forces In Bosnia', *Orbis* (1994) (Fall), pp. 635-646.

zaak van politiek-diplomatieke psychologie om de Bosnische Serven te laten zien dat met de VN niet viel te spotten, maar tegelijkertijd zei hij dat de VN er van uit was gegaan dat de *Safe Areas* nooit zouden worden aangevallen.³⁵²

De bevelhebbers in het operatiegebied dachten weinig anders over de veiligheid van de troepen. In maart 1995 stelde generaal Smith in een richtlijn dat de bevolking, voorzover dat onder oorlogsomstandigheden praktisch mogelijk was, behoorde te worden beschermd, maar ook dat vermeden moest worden dat VN-personeel daarbij in gevaar werd gebracht. UNPROFOR had volgens hem nu eenmaal geen mandaat om een oorlog uit te vechten aan de zijde van een van de strijdende partijen; om die reden was de veiligheid van het VN-personeel voor Smith van het hoogste belang.³⁵³ Janvier dacht daar weinig anders over. Op 27 april had Janvier aan Kofi Annan gevraagd om aan de troepenleverende landen te laten weten dat zowel Akashi als hij de veiligheid van het VN-personeel als hun eerste verantwoordelijkheid beschouwden.³⁵⁴ Na de gijzelaarcrisis eind mei waren de zorgen over de veiligheid van de *peacekeepers* in New York en bij de betreffende regeringen alleen maar groter geworden. Akashi instrueerde generaal Smith dat de uitvoering van het mandaat ondergeschikt was aan de veiligheid van het personeel,³⁵⁵ en van Janvier kreeg Smith dezelfde aanwijzing. Verlies van levens alleen om posities te verdedigen, moest worden voorkomen, zo benadrukte Janvier. Aan de andere kant wilde Janvier dat werkelijke sleutelposities zouden worden vastgehouden en zonodig verdedigd. Vuur van een van de strijdende partijen zou moeten worden beantwoord, maar met behoud van het principe van proportionaliteit.³⁵⁶ Ook secretaris-generaal Boutros-Ghali schreef in zijn rapport aan de Veiligheidsraad van 30 mei 1995 dat de veiligheid van het VN-personeel hoge prioriteit had.³⁵⁷ Nog op 11 juli, net voor de inzet van de *Close Air Support* bij Srebrenica, schreef ook Akashi aan New York dat de bescherming van de Nederlandse militairen op de OP's en in de *blocking positions* prioriteit had.³⁵⁸ Deze uitlatingen van vier hoofdrolspelers bij de VN lieten er dus geen twijfel over bestaan hoe de VN over de levens van *peacekeepers* dacht.

Aan Nederlandse zijde was de zorg over de veiligheid van het personeel al niet anders. Voorhoeve en chef-defensiestaf Van den Breemen bespraken dit punt bij het begin van het innemen van de *blocking positions*. Zij kwamen er op uit dat er niet onnodig mensenlevens verloren mochten gaan. Dat leidde niet tot een Haagse interventie; de regering vertrouwde erop dat het aan de VN-commandanten ter plaatse kon worden overgelaten om de veiligheid van het Nederlandse personeel te waarborgen.³⁵⁹

De Nederlandse regering ging dus niet zover als bijvoorbeeld de Canadese: de Canadese premier gaf op 13 juli opdracht om uit veiligheidsoverwegingen twee OP's van het Canadese bataljon bij Visoko te verlaten, die door de ABiH werden belaagd.³⁶⁰ Wel had Voorhoeve zich in de ministerraad van 29 mei 1995 op het standpunt gesteld dat, als het tot een veldslag zou komen tussen VRS en Dutchbat, Dutchbat de voorkeur zou moeten geven aan zelf-

352 Interview B. Boutros-Ghali, 30/01/01.

353 NIOD, Coll. Smith. Commander BHC Directive 1/95, 15/03/95, Conf.

354 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Janvier to Annan, 27/04/95, No. UNPF-HQ Z-674.

355 Vertrouwelijke informatie (24).

356 NIOD, Coll. Ashton. Force Commander to LtGen R. Smith only, 29/05/95, File Ref: FC/95/

0801, UNPROFOR Conf.

357 Report of the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolutions 982 (1195) and 987 (1995), 30/05/95, S/1995/444.

358 NIOD, Coll. Clingendael. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1130.

359 Dagboek Voorhoeve, p. 100.

360 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

behoud.³⁶¹ Die veldslag kwam er niet, maar er gingen ook geen instructies uit van Den Haag die zelfbehoud boven taakuitvoering stelden.

De veiligheid van de eigen troepen speelde binnen Dutchbat een al even grote rol. Zo stelde compagniescommandant Groen dat hij de zorg voor het eigen personeel als zijn hoofdopdracht beschouwde, en dat het garanderen van de veiligheid van de bevolking op de tweede plaats kwam.

Het vooropstellen van veiligheid voor de eigen troepen is in de militaire organisatie niet ongewoon. De algemene grondbeginselen voor de oorlogsvoering noemen veelal als eerste beginsel veiligheid als essentiële voorwaarde voor het behoud van de eigen middelen en vrijheid van handelen. Groen had de indruk dat de taak om de bevolking met de weinige ten dienste staande middelen zo goed mogelijk te beschermen het beste kon gebeuren als Dutchbat zich zo neutraal mogelijk zou opstellen. Dat was een les die zijns inziens mede was getrokken uit de ervaringen van de voorgangers, Dutchbat I en II.³⁶² Daarom ook resulteerde de interpretatie van de opdracht tot het innemen van *blocking positions* in de aanwijzing om niet gericht op de Bosnische Serven te schieten. Deze interpretatie was, zo was de gedachte binnen de B-compagnie, de beste oplossing geweest, anders zouden er onder Dutchbat én de bevolking meer slachtoffers zijn gevallen. Ook werd binnen de B-compagnie de – ‘groene’ – opdracht beschouwd als zijnde in strijd met de *Rules of Engagement*.³⁶³

In het denken over de eigen veiligheid speelde de dood van Van Renssen op 8 juli ook een belangrijke rol. Zijn dood, door toedoen van de ABiH, kan als een keerpunt worden gezien: daarna was menig Dutchbatter evenzeer gespitst op het optreden van de ABiH als op dat van de VRS. In die zin had de dood van Van Renssen grote invloed op de houding van de Nederlandse militairen. Dutchbatters realiseerden zich toen dat ze voortdurend tussen twee vuren in zaten, met de oprukkende VRS vóór zich en de ABiH achter zich, die het Dutchbat-personeel bedreigde uit angst dat het bataljon zich zou terugtrekken uit de enclave.³⁶⁴

Er waren na 8 juli meer incidenten waarbij de ABiH zich vijandig tegenover Dutchbat opstelde. Op 9 juli kort na middernacht eiste de ABiH dat een YPR van Dutchbat vijfhonderd meter doorreed om daar een opstelling te verdedigen, samen met ongeveer veertig ABiH-militairen. Achter deze YPR stond een ‘blokkade’ van ABiH-soldaten dreigend met handgranaten. Nadat de YPR zich toch omdraaide, gooide een van deze ABiH-soldaten een handgranaat achter het voertuig, overigens zonder schade te veroorzaken.³⁶⁵

De ervaringen van de *blocking positions* met de ABiH waren van verschillende aard. De ABiH beschoot de voertuigen van luitenant Van Duijn niet, maar dreigde daar wel mee. Een ABiH-soldaat kwam met een RPG-antitankwapen voor een van de YPR’s zitten en zei dat de groep moest blijven staan en gaan vechten, anders zou het wapen op de YPR worden afgevuurd. Dat leidde bij Van Duijn tot de vraag wat de bemanning van Bravo-3 nu moest doen; af en toe sloegen de granaten zo dichtbij in, dat het om die reden beter was het personeel in de YPR te laten, maar wat als het antitankwapen afging en het personeel in de YPR zat? Hij probeerde te onderhandelen.³⁶⁶

Luitenant Mustert werd op zijn *blocking position*, Bravo-4, meermalen beschoten met

361 Dagboek Voorhoeve, p. 83.

362 Koninklijke Landmacht, Militaire Doctrine (1996), p. 88; informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (15).

363 SMG/Debrief. Feitenrelaas, p. 173.

364 Interview J.E. Mustert, 18/06/99; interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

365 SMG 1004/44. Capsat B1A aan 90E, 09/07/95, 00.15.

366 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

kleinkaliberwapens, en eenmaal met een .50-mitrailleur of een kaliber 12,7. De treffers waren op de YPR te horen, maar het voertuig kon daar tegen.³⁶⁷ Op het moment van het afbreken van de *blocking position* werd de YPR nogmaals met kleinkaliberwapens beschoten. Wie dat had gedaan kon Mustert niet vaststellen, maar omdat de VRS op dat moment iets verder weg zat, was de bemanning geneigd te denken dat de ABiH dit op zijn geweten had. Ook later was deze YPR een paar keer beschoten; links en rechts zaten er inderdaad wat deukjes en putjes in het pantser.³⁶⁸

Het wekelijkse situatierapport van Akashi aan New York vermeldde drie gevallen van ABiH-aanvallen op de *blocking positions*: met klein kaliberwapens, met een handgranaat en met een antitankkraket.³⁶⁹ Dat, zoals Zagreb stelde, de ABiH op 10 juli om 10.49 uur een antitankwapen afschoot op een YPR, die doel miste, vindt in Dutchbat-logboeken geen grond. Mogelijk is dit verward met de *dreiging* van de inzet van antitankwapens.³⁷⁰ De ABiH nam ook de Britse *Joint Commission Observers* (JCO's) onder vuur. Nadat hen in de avond van 10 juli was opgedragen terug te keren naar Potočari, verhinderden ABiH-troepen die rond OP-H aan het vechten waren dit, totdat een ABiH-militair die de JCO's kende er in toestemde hen te laten vertrekken.³⁷¹

12. Eerste impressies van het optreden van Dutchbat

In een aantal gevallen leek de manier waarop Dutchbat de opdracht tot het innemen van *blocking positions* uitvoerde, verkeerde verwachtingen te hebben gewekt. Dat leidde ertoe dat aanvankelijke euforie over de prestaties van Dutchbat vrij snel omsloeg in teleurstelling en kritiek. De resultaten die de *blocking positions* in militaire zin boekten, bleken zwaarder te worden aangezet dan gerechtvaardigd.

Al kort voordat de *blocking positions* werden ingericht, werden de verwachtingen omtrent wat Dutchbat vermocht te doen aan een VRS-opmars hoog opgeschroefd. Zo maakte een *Intelligence Summary* er gewag van dat, na het verloren gaan van de vier zuidelijke observatieposten, er op 9 juli vier VRS-tanks werden waargenomen en Dutchbat vervolgens 'deployed antitank guided missile teams', in een poging de verdere VRS-opmars te doen stoppen.³⁷²

Kolonel Brantz rapporteerde aan Den Haag over de verrichtingen van *blocking position* Bravo-3: hij berichtte dat toen in de vroege avond van 10 juli de VRS met tachtig man de heuvel kwam afzetten, de B-compagnie met zes .50-mitrailleurs het vuur opende.³⁷³ In het vorige hoofdstuk bleek dat het hier alleen ging om een dreiging; de VRS-militairen kwamen niet daadwerkelijk de heuvels af.

Akashi meldde laat op de avond van 10 juli aan New York dat *blocking positions* over de hoofden van de VRS had geschoten, maar dat de VRS toen de opmars desondanks voortzette: 'the Dutch engaged in direct firefights with the VRS, using personal weapons and .50 calibre machine guns.' Het resultaat was volgens Akashi dat de opmars was gestopt.³⁷⁴ Dat

367 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

368 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

369 UNNY, DPKO, UNPF. Akashi to Annan, Weekly Situation Report, 20/07/95, No. Z-1212.

370 SMG 1004. Interoffice Memorandum G3 LAND OPS to FC, 13/07/95.

371 Vertrouwelijke informatie (1).

372 Vertrouwelijke informatie (6).

373 DCBC, 648. Kol Brantz aan Sitcen BLS, Sitrep 101900B Jul 95.

374 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 10/07/95, No. Z-1128.

laatste was echter eerder het gevolg van de duisternis – er werd 's nachts weinig gevochten – dan van het optreden van *blocking position* Bravo-1, waarop Akashi leek te doelen. Logboeken en debriefingsrapporten maken bovendien geen melding van het gebruik van persoonlijke wapens in vuurgevechten door personeel in *blocking positions*, zoals Akashi dacht; de VRS bevond zich daarvoor op te grote afstand.

Rapportages van Akashi aan New York op 11 juli vermeldden aanvankelijk dat de Bosnische Serven niet waren opgerukt tot voorbij de *blocking positions*.³⁷⁵ Deze mededeling leek positief van aard te zijn, maar noch in de rapportage die in de laatste uren van 10 juli in Zagreb werd opgemaakt, noch in de ochtendrapportage van 11 juli was aangegeven dat de *blocking positions* gedurende de nacht op de stad waren teruggevallen: alle YPR's stonden op het marktplein.

De hier door Akashi geschetste beoordeling vond binnen de kortste keren zijn weg naar New York. Op basis van Akashi's rapportages uit Zagreb werd tijdens een VN-briefing in New York gezegd dat in de avond van 10 juli vuur van een *blocking position* de VRS-opmars had gestopt. Er werd bij gezegd dat Dutchbat niet alleen tijdelijk de VRS-opmars had gestopt, maar ook een eind aan de beschieting van de stad had weten te maken. Hier gold echter, zoals opgemerkt, dat na het invallen van de duisternis het activiteitsniveau van de strijdende partijen sterk daalde. Tijdens deze briefing werd ook gezegd dat de VRS de commandant van de B-compagnie krijgsgevangen had gemaakt, hetgeen onjuist was.³⁷⁶ Het is onbekend gebleven hoe New York aan deze informatie kwam. Vanuit New York vond dergelijke informatie ook weer haar weg naar de nationale regeringen: zo zei de net aangetreden Britse *Foreign Secretary*, Malcolm Rifkind, in het *House of Commons* dat de VRS in de avond van 10 juli de VRS een infanterieaanval inzette, en dat Dutchbat op de *blocking position* het vuur had beantwoord waarna de aanval was gestaakt.³⁷⁷ En ook het DCBC vernam dat tachtig VRS-militairen een *blocking position* aanviel maar dat de Nederlanders terugvuurden. Dat bericht kwam per telefoon van de plaatsvervangend militair adviseur bij de Permanente Vertegenwoordiger van de VN, majoor Sondag. Weer een ander bericht dat het DCBC vanuit New York bereikte, gaf aan dat 34 VRS-militairen zich in de zuidrand van Srebrenica bevonden, en dat ook daar vanaf de *blocking position* werd teruggeschoten.³⁷⁸ In een op 10 juli bij het DCBC opgesteld situatierapport werd een en ander niet zo expliciet gesteld als in New York, maar ook dit rapport gaf aan dat er vanaf de *blocking position* was teruggevuurd; niet bekend was met welke wapens.³⁷⁹ Er werd inderdaad geschoten, maar dat dit alleen over de hoofden heen was, zal niet iedereen meteen duidelijk zijn geweest.

Een ander opvallend punt in de rapportages van Akashi aan New York was dat 'the Dutch blocking position is running out of ammunition and, in the face of a BSA [VRS] concerted attack, will be unable to defend their position on the ground'.³⁸⁰ Ook dit was niet helemaal juist: er was weliswaar een tekort aan munitie, maar dat was niet de reden om de *blocking positions* terug te trekken:³⁸¹ uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de VRS-over-

375 NIOD, Coll. Clingendael. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1130.

376 DCBC, 668. Briefing Note Srebrenica, verzonden met fax Milad/PVVN aan Minister. v. BZ, Minister. v. DEF/DS en DEF/DAB, 111842 LT jul 1995, nr. NYV-4334.

377 Statement by the Foreign Secretary, Mr. Malcolm Rifkind, in The House of Commons,

12/07/95.

378 DCBC, 528. Dagrapporten DCBC.

379 DCBC, 607. Bijlage bij Situatie Rapport Vredesoperaties nr. 137/95, 10/11/07/95.

380 UNNY, DPKO, UNPF. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1131.

381 Interview J. R. Groen, 05/07/99.

macht die de *blocking positions* tegenover zich vonden eenvoudigweg te groot was. Dat was de reden dat werd teruggetrokken, en niet dat er te weinig munitie was. Akashi had ook in een eerdere rapportage³⁸² gemeld dat hem was verteld dat Dutchbat over weinig munitie beschikte. Dat was op zichzelf dus juist. De hoeveelheid munitie waarover de *blocking positions* beschikten, was inderdaad gering: de YPR's hadden elk ongeveer tien kistjes munitie bij zich. Enkele malen over de hoofden van de VRS heen vuren, betekende dan al gauw dat er twee of drie kistjes munitie werden verschoten. Dan ging de munitie er inderdaad snel doorheen, en zou er weinig meer over zijn als het op serieus vechten aankwam.³⁸³ Dutchbat beschouwde de geringe hoeveelheden munitie echter als een gegeven waarmee men moest zien te leven. In de logboeken van de B-compagnie is het niet vermeld als probleem. Dutchbat ging hier in de praktijk mee om door met de .50-mitrailleur op de YPR slechts een enkele keer voluit te vuren; daarna maakte de bemanning van een *blocking position* dat ze weggkwam, enerzijds omdat bij een vergelding van de VRS niet de mogelijkheden en de middelen aanwezig waren om het gevecht voort te zetten, anderzijds om geen makkelijk VRS-doelwit te worden.³⁸⁴

Op 12 juli zei Akashi tijdens een vergadering op het UNPF-hoofdkwartier in Zagreb dat de Nederlanders een sterke verdediging hadden gevoerd, en dat het optreden 'very admirable' was geweest. Dutchbat had het volgens hem goed gedaan met het innemen van de *blocking positions*; alleen was de VRS daar helaas omheen getrokken.³⁸⁵

Aanvankelijk lof voor Dutchbat vanuit Nederland en de rest van de wereld...

In latere dagen kwamen positieve berichten over de prestaties van de *blocking positions* vooral uit Nederlandse Defensiekringen. De plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten, generaal-majoor Van Baal, zei in een toespraak voor de NAVO chefs-defensiestaf dat de B-compagnie (die de *blocking positions* had ingericht) de eerste aanval op Srebrenica-stad met succes had weerstaan. De YPR's hadden hun posities inderdaad moeten loslaten, maar – zo benadrukte Van Baal – ze hadden de aanval wel tijdelijk weten te stoppen door met .50-mitrailleurs en met mortieren vuur in de richting van de VRS-posities uit te brengen.³⁸⁶ Hiermee zat ook Van Baal er deels naast: uit het vorige hoofdstuk bleek al dat er niet daadwerkelijk scherp met mortieren werden gevuurd (alleen met lichtgranatenen als waarschuwing); met de .50-mitrailleur werd alleen incidenteel gevuurd. Het stoppen van de VRS was, zoals Van Baal zei, inderdaad slechts van tijdelijke aard geweest. Dit was echter vermoedelijk eerder het resultaat geweest van voorzichtigheid aan de zijde van de VRS om geen slachtoffers onder het eigen personeel en onder Dutchbatters te veroorzaken, dan dat dit van invloed was op de wil van de VRS om de enclave in bezit te nemen, zoals Van Baal leek te suggereren.

Minister Voorhoeve zei tijdens het Tweede-Kamerdebat van december 1995 dat Dutchbat de enclave niet zonder slag of stoot had opgegeven. Hij vond dat commentatoren die het

382 NIOD, Coll. Clingendael. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1130.

383 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

384 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

385 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSG Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 12/07/95; NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 12/07/95.

386 SMG 1007/12. Toespraak PBLs, Genm A.P.P.M. van Baal, bijeenkomst COS NATO, z.d. De Engelse vertaling draagt de titel: *Address by the Deputy Commander in Chief RNLA, Major General A.P.P.M. van Baal, on the occasion of the meeting by the NATO Military Committee on Monday 11/09/95.*

woord ‘laf’ in de mond hadden genomen, zich niet hadden verplaatst in de positie van de licht bewapende militairen, in witte voertuigen, die opgedragen kregen een *blocking position* in te nemen – volgens Voorhoeve om als schietschijf te dienen voor een Bosnisch-Servische overmacht. Tientallen Nederlanders hadden kunnen worden gedood of verwond, aldus de minister. Dan zou er volgens Voorhoeve een heel ander politiek debat hebben plaatsgevonden, en zou hem zijn verweten dat hij levens verloren had laten gaan.³⁸⁷

Een jaar na de val van Srebrenica zei minister Voorhoeve opnieuw dat het innemen van de *blocking positions* had kunnen uitlopen op vele slachtoffers onder Dutchbat. De luchtsteun had tot een bloedbad onder de gegijzelden en de bevolking kunnen leiden. Eerder had de VRS, aldus Voorhoeve, immers laten zien dat het verlenen van luchtsteun tot beschieting van de bevolking had kunnen leiden.³⁸⁸ Deze uitspraken ware niet vrij van retoriek: dat de VRS na de inzet van het luchtwapen tot beschietingen overging, was niet ongebruikelijk; de enclave werd in de julidagen met grote regelmaat bestookt. Wat de VRS echter niet eerder had aangedurfd was het doden van gijzelaars onder VN’ers.

Aanvankelijk was er ook internationaal niets dan lof voor het optreden van Dutchbat. De militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN, Van Kappen, gaf in de ochtend van 12 juli in New York tegenover VN-ambassadeur Biegman te kennen dat hoe meer gegevens er beschikbaar kwamen over wat er op 10 en 11 juli was gebeurd, hoe groter de waardering leek te worden voor de professionaliteit en de moed waarmee Dutchbat zich van zijn taak had gekwet. Ook tijdens een briefing op 12 juli roemde Van Kappen de wijze waarop de Nederlandse militairen de opdracht tot het innemen van *blocking positions* hadden uitgevoerd. Hij onderbouwde dat door te wijzen op de enorme militaire overmacht en de geringe eigen bewapening. Dutchbat had volgens hem op het juiste moment de beslissing genomen zich terug te trekken, na aanvankelijk krachtig weerstand te hebben geboden door de terugtrekking vechtend uit te voeren. Verder was er *Close Air Support* verleend, op een moment dat zich gijzelaars in handen van de VRS bevonden.³⁸⁹

VN-ambassadeur Biegman rapporteerde vervolgens aan Den Haag: ‘de kwaliteit van het optreden van de Nederlandse *peacekeepers* is in het New Yorkse niet onopgemerkt gebleven.’ Biegman gaf tevens een omvangrijke bloemlezing van de loftuitingen aan het adres van Dutchbat. Tijdens het overleg van de Contactgroep had Annan op eigen initiatief in de preambule, van wat VN-resolutie 1004 zou worden, een paragraaf opgenomen om ‘nadrukkelijk waardering uit te spreken voor de kwaliteit van het optreden van Dutchbat’. Overigens kwam het initiatief hiertoe niet van Annan maar van Akashi. In een persbriefing had de woordvoerder van de secretaris-generaal van de VN toen al verwezen naar het ‘invaluable humanitarian work’ dat Dutchbat verrichtte: er werd medische assistentie verleend (zie hierover de bijlage ‘Dutchbat en de bevolking: medische kwesties’) en de Nederlanders deelden hun toch al geringe voedselvoorraden met de vluchtelingen.

Van Kappen zei hierover later dat niemand in New York ervan uitging dat Dutchbat zich dood had moeten vechten. Volgens hem was door de eerste berichten uit Zagreb het beeld ontstond dat Dutchbat een streep in het zand had getrokken, en dat het bataljon daarmee deed wat het was opgedragen: weerstand bieden aan de Bosnische Serven. De stemming in

387 TK, vergaderjaar 1995-1996, Handelingen TK 40-3176, 19/12/95.

388 Toespraak door de minister van Defensie, de heer Dr.Ir. J.J.C. Voorhoeve, tijdens de herden-

king van de val van Srebrenica d.d. 11 juli 1996.

389 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Biegman 610, 12/07/95.

New York was in eerste instantie dan ook dat Dutchbat zijn taken goed en moedig had uitgevoerd. Er waren in New York berichten geweest van een terugtocht onder vuur van Srebrenica naar Potočari.

Toen in de dagen na 11 juli bleek dat dit allemaal niet zo was geweest, en het duidelijk werd dat de *blocking positions* uiteindelijk minder voorstelden dan gedacht, sloeg de stemming in New York volgens Van Kappen snel om. Dat gebeurde ook met het beeld dat Dutchbat de laatste voeding met de vluchtelingen zou delen. Langzaamaan werd duidelijk wat er werkelijk met de vluchtelingen was gebeurd, en daarmee daalde ook de eerdere waardering voor Dutchbat. Volgens Van Kappen was van Dutchbat min of meer verwacht dat het bataljon moreel gezien een ferme positie zou maken, zoals Morillon dat eerder gedaan had (zie hierover deel I en II). Toen bleek dat Dutchbat dat niet had gedaan, ontstond daar teleurstelling over, al werd ook in New York wel onderkend dat het voor Dutchbat, eenmaal in Potočari aangekomen, geen optie meer was om te vechten, omdat daar zoveel vluchtelingen waren die gemakkelijk bij gevechten betrokken hadden kunnen raken.³⁹⁰

Aanvankelijk was er dus veel bijval voor het optreden van Dutchbat. Tijdens de formele bijeenkomst van de Veiligheidsraad ter aanvaarding van Resolutie 1004 (zie voor de totstandkoming van deze resolutie hoofdstuk 8 van dit deel) staken vele delegaties de loftrumpet over Dutchbat: de Bosnische delegatie vond dat de dappere maar lichtbewapende Nederlandse *peacekeepers* onder de voet waren gelopen; de Italiaanse vertegenwoordiger sprak zijn solidariteit uit met de ‘courageous Dutch soldiers’ die de ontbering van de bevolking deelden en die zich geconfronteerd hadden gezien met ‘overwhelmingly superior forces’, en dat onder ontmoedigende psychologische omstandigheden met een groot aantal gegijzelden: Tsjechië sprak van een ‘very courageous way’ waarmee weerstand was geboden aan superieure krachten en waarmee hulp aan de bevolking was geboden; Argentinië maakte Dutchbat complimenten voor het werk dat het in de kritieke situatie verrichtte; Indonesië loofde Dutchbat voor de betoonde moed en vastberadenheid tegen de overmacht; Nigeria had lovende woorden voor de opofferingsgezindheid van Dutchbat; het Verenigd Koninkrijk complimenteerde Dutchbat met de ‘bravery with which they have withstood attacks’ door de VRS; Duitsland zei dat Dutchbat grote moed had getoond in de uitoefening van zijn taak en dat ‘they have acted in an exemplary manner’ om het lijden van de bevolking te verzachten; en de Verenigde Staten ten slotte, bij monde van Permanente Vertegenwoordiger Madeleine Albright, spraken zelfs van Nederlandse *peacekeepers* ‘who set a standard for bravery and dedication that will be long remembered’.³⁹¹

Ook bilateraal was er in de eerste dagen na 11 juli nog alle lof voor Dutchbat, bijvoorbeeld vanuit de Verenigde Staten: bij de dagelijkse persbriefing op 13 juli van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, het *State Department*, waren de geluiden weinig anders. De woordvoerder zei uit naam van de *Secretary of State*, Warren Christopher, dat het moedige gedrag van Dutchbat zeer werd gewaardeerd, evenals zijn inspanningen om onschuldige burgers bescherming te bieden: ‘the Dutch – under very difficult terms – are trying to do the best they can to protect the refugees and to monitor the behavior of the Bosnian

390 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1138; interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

391 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Biegman 610,

12/07/95; ABZ, PVNY. De meningen zijn ontleend aan Security Council 3553rd meeting (S/PV.3553) van 12/07/95.

Serb forces towards the refugees', aldus woordvoerder Burns.³⁹² Christopher zelf uitte enkele dagen later – toen van de gepleegde massamoorden nog niets bekend was – aan zijn Nederlandse collega Van Mierlo nog meer waarderende woorden:

Let me express my admiration for the courage and dedication with which your troops are handling an extremely difficult situation in Srebrenica. The Dutch Battalion's action, under fire, to care for the wounded and the thousands of refugees was truly heroic. The priority you have placed on the safety of the refugees at the risk of your own soldiers, is an example of you country's leading role in addressing humanitarian crises all over the world. Srebrenica was the most exposed enclave and the most difficult assignment in Bosnia. When the crisis came, brave Dutch soldiers averted what could have been a much greater humanitarian catastrophe.³⁹³

Ook de Britse regering liet een dergelijk geluid horen: premier Major liet aan minister-president Kok weten dat 'the Dutch peacekeepers in Srebrenica did their duty magnificently and with great courage. The Netherlands can be proud of them.'³⁹⁴ En op 14 juli uitte de Veiligheidsraad opnieuw zijn waardering voor het VN-personeel dat in Srebrenica was ontplooid. Bovendien merkte de Veiligheidsraad op dat 'the presence and bravery of the troops has undoubtedly saved the lives of many civilians'.³⁹⁵

Het ministerie van Buitenlandse Zaken probeerde meteen politieke munt uit deze oordelen te slaan; de Directie Europa stelde een tekst op voor de woordvoering die een zeer brede verspreiding kreeg, ook naar de posten in het buitenland. De tekst loog er niet om: 'Van alle kanten, niet in 't minst ook van de kant van de Veiligheidsraad, is waardering uitgesproken voor het professionele en dappere optreden van de Nederlandse blauwhelmen. Daarbij is met name gewezen op hun pogingen de Bosnische Servische opmars vanuit het zuiden te blokkeren en op de cruciale hulp die zij aan de bevolking hebben verleend bij het overbrengen van Srebrenica naar Potočari. (...) Dutchbat heeft in Srebrenica alles gedaan wat binnen zijn mogelijkheden ligt om de val van de enclave te voorkomen en de bevolking van Srebrenica adequaat te beschermen, maar is daar helaas niet in geslaagd. (...) Dutchbat deelt momenteel zijn schaarse voedselvoorraden met de bevolking en probeert een positieve invloed uit te oefenen op de ontwikkelingen.'

Het opmerkelijke aan deze tekst van 14 juli was niet alleen dat deze achterhaald was (op 13 juli waren er al geen vluchtelingen meer op de compound), deze werd bovendien pas na het weekend verzonden, op 17 juli. Opmerkelijk was verder dat Buitenlandse Zaken in de tekst nog de oproep deed aan de Bosnische regering om de acht Nederlandse blauwhelmen die door het Bosnische regeringsleger (de ABiH) werden vastgehouden, vrij te laten:³⁹⁶ er waren nimmer Dutchbat-militairen in handen van de Bosnische Moslims, en van een regeringsleger was in de enclave Srebrenica al sedert 11 juli geen sprake meer.

392 FOIA US Dept of State. SecState WashDC to All Diplomatic and Consular Posts, No. State 169604, 142046Z.

393 ABZ, DAV 999.241. Brief K. Terry Dornbush to Hans van Mierlo, 17/07/95, met brief Warren Christopher aan Hans [van Mierlo], 17/07/95.

394 AAZ 95m005637. Ambassador Sir David

Miers to W.J.P. Geerts Raadsadiseur Min v. AZ, 19/07/95.

395 ABZ, DAV 999.241. Presidential statement on Bosnia, 14/07/95, No. S/PRST/1995/32. Verzonden per fax PVVN aan M-Secretariaat, 14/07/95, nr. NYV-4410.

396 ABZ, DAV 999.241. Memorandum DVL/BZ, 14/07/95, nr. 619/95.

... behalve van de Franse minister van Buitenlandse Zaken en de Franse president

In dit koor van waardering vormden op dat moment slechts de kritische woorden van de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Hervé de Charette, een dissonant. Diens opvatting was volgens de Nederlandse ambassadeur in Frankrijk, Wijnaendts, het resultaat van een Frans beraad, waaraan ook president Chirac had deelgenomen. Daar was verwondering uitgesproken over de snelheid waarmee Dutchbat de enclave had opgegeven, terwijl het bevel was gegeven om de VRS-opmars te stoppen door de inrichting van *blocking positions*; het Franse idee was geweest dat Dutchbat zich tegen de vijftienhonderd man VRS en vier tanks wel had kunnen verdedigen. Toen dat niet lukte, was *Close Air Support* toegezegd en uitgevoerd. Het had vervolgens in Parijs verwondering gewekt dat de *Forward Air Controllers* van Dutchbat van het ene op het andere moment waren gestopt met het aanwijzen van doelen voor de NAVO-vliegtuigen.³⁹⁷ Zoals in hoofdstuk 6 aan de orde kwam, was er een ingewikkeld complex aan factoren waardoor de *Close Air Support* niet werd voortgezet. Het was onjuist dat de *Forward Air Controllers*, nadat de eerste bommen waren afgeworpen, waren gestopt met het aanwijzen van doelen. De tweede aanvalsgolf, bestaande uit Amerikaanse F-16's, had het aangewezen doel niet kunnen identificeren. Pas daarna kwam het tot een terughoudender opstelling bij het bombarderen, onder meer – zoals in hoofdstuk 6 is uiteengezet – vanwege de dreiging die de Bosnische Serven tegen de gijzelaars en vluchtelingen uitten, en vanwege de beschieting door de Bosnische Serven van een *Forward Air Controller* (*Windmill* 03).

Vervolgens beschuldigde minister De Charette Dutchbat ook in het openbaar, in de Franse nationale en internationale pers. Hij zei op 13 juli op de Franse televisie dat hij vraagtekens zette bij het feit dat Srebrenica was gevallen zonder een waarachtige reactie van UNPROFOR. De Nederlandse VN-soldaten hadden zich volgens hem te weinig verzet en waren medeplichtig aan etnische zuivering door hun aanwezigheid in de bussen die de bevolking deporteerden³⁹⁸ (zie voor de gebeurtenissen hieromtrent Deel IV). De Charette vroeg zich trouwens ook af waarom de duizenden Bosnische soldaten de enclave niet hadden verdedigd. Van westerse inlichtingendiensten zei hij begrepen te hebben dat de Bosnische Serven weliswaar met hun pantser superieur waren, maar dat er niettemin was verwacht dat de ABiH het langer zou hebben uitgehouden. De snelheid van de verovering had Parijs dan ook verrast. Dat suggereerde volgens hem ofwel een gebrek aan wil bij de ABiH om de enclave te verdedigen, ofwel het suggereerde een strategie bij de ABiH om de VN aan zijn zijde in de oorlog te betrekken.³⁹⁹

De Charettes woorden markeerden een omslag in de eerdere waardering voor Dutchbat, en kwamen in Nederland hard aan. De reacties op de uitspraken van De Charette in Nederland waren furieus. Minister Van Mierlo zei dat De Charettes uitspraken er zo vergaand naast zaten dat hij niet kon aannemen dat het waar was dat De Charette dat echt gezegd had.⁴⁰⁰ De overbrenger van het slechte Franse nieuws was de Nederlandse ambassadeur in

397 ABZ, DAV 999.241. Code Wijnaendts 218, 12/07/95. Wijnaendts meende – ten onrechte – dat de *Forward Air Controllers* op bevel van generaal Van den Breemen hun werkzaamheden hadden gestaakt. Van den Breemen was op het moment van de *Close Air Support* onderweg naar Zagreb; interview H. Wijnaendts, 08/06/00.

398 ABZ, PVNY. Interview M. de Charette,

Ministre des Affaires Étrangères, à France 2 (Paris, 13/07/95), gehecht aan fax DPV aan PV New York, 14/07/95. *Reuters* 132145 GMT jul 95; *ANP*, 132045 jul 95; *NOS, Journaal*, 13/07/95, N.3, 22.00 uur.

399 *Financial Times*, 14/07/95.

400 *NOS Journaal*, 13/07/95, N.3, 22.00 uur.

Parijs, Wijnaendts. Deze sprak hierover op 13 juli telefonisch met Van Mierlo. De minister was boos en viel over Wijnaendts heen, omdat deze – zoals hiervoor gemeld – had bericht dat Parijs er ontstemd over was dat Dutchbat niet gevochten had. Naar de mening van Van Mierlo behoorden de Nederlandse soldaten tot de beste van de NAVO. Wijnaendts wierp echter tegen dat Van Mierlo toch had moeten weten dat Dutchbat ten gevolge van sluipende aftakeling gedemoraliseerd was en zich – ook in Wijnaendts' ogen – niet bepaald flink had gedragen. Dat het merendeel van de Nederlandse soldaten nog erg jong was, vond Wijnaendts geen argument: Britse en Franse beroepsmilitairen waren ook jong, maar die kregen zijns inziens een veel zwaardere en hardere training. Overigens was Wijnaendts ook ontstemd over de berichten van VN-ambassadeur Biegman, waarin deze zei dat alle leden van de Veiligheidsraad zich lovend over Dutchbat hadden uitgelaten: 'Alsof Biegman niet begreep dat dit diplomatieke beleefdheden binnen de Veiligheidsraad waren, die geen enkel verband hielden met de werkelijke gang van zaken in Srebrenica', aldus Wijnaendts.⁴⁰¹

Na de eerste verontwaardigde reactie van Van Mierlo reageerde op 14 juli ook de Nederlandse pers op de kritiek van De Charette. Dat gebeurde in termen als 'boosaardig en onaanvaardbaar',⁴⁰² 'kritiek die kant noch wal raakt', en 'loze kreten en een doorzichtige poging' om het prestige van de VN overeind te houden.⁴⁰³ Frankrijk was als lid van de Veiligheidsraad medeverantwoordelijk voor de situatie in Bosnië, waardoor De Charette 'bescheidenheid paste', zo schreef het *Algemeen Dagblad*.⁴⁰⁴ Premier Kok zei 'spinnijdig' te zijn. Hij verklaarde in Den Haag Vandaag dat als een minister van de Franse regering aangaf dat de Nederlanders zich 'een beetje hebben laten overlopen, dan kookt je bloed', en: 'Petje af voor de minister daar ergens in een mooi gebouw in Parijs, die het dan zo goed weet.' Kok zette deze kritiek af tegen de internationale waardering die Dutchbat had geogst, en hij roemde nog eens de geweldige manier waarop Dutchbat zich had gedragen en tot het uiterste met terugschieten had geprobeerd de enclave te verdedigen. Dat de Nederlanders hun taak niet beter hadden kunnen invullen, stond voor hem 'ingebeiteld'. Dutchbat zou volgens de premier niet uit Srebrenica weggaan omdat eerst de gewonden de enclave uit zouden moeten worden geholpen, en er moest volgens hem bovendien eerst een regeling komen voor de opvang van de apart gezette mannen.⁴⁰⁵

Ook bij de UNPF-staf in Zagreb leidden de woorden van De Charette overigens tot verbazing en verontwaardiging.⁴⁰⁶ Zelfs de Franse en ook de internationale pers toonde zich verbaasd over de door De Charette gebezigde woorden: *Le Monde* vond dat De Charette weinig diplomatieke termen had gebezigd. De krant schreef dat De Charette in de kern van de zaak dan wel gelijk mocht hebben dat de Nederlanders niet waren geslaagd in hun missie om de *Safe Area* te beschermen, maar *Le Monde* noteerde dat hij had verzuimd daarbij in herinnering te brengen onder welke omstandigheden Dutchbat zijn werk moest doen: UNPROFOR was overgeleverd aan de represailles van de Bosnische Serven, en bovendien had het optreden van de Bosnische Moslims Dutchbat uit het lood geslagen, aldus het blad.⁴⁰⁷ De *Financial Times* schreef dat Parijs zijn bondgenoten had verbaasd door de 'bluntness of its reaction' op de val van Srebrenica. Dat had, naar de *Financial Times* meende, mede be-

401 Interview H. Wijnaendts, 08/06/00.

402 Redactioneel *Rotterdams Dagblad*, 14/07/95.

403 Redactioneel *Trouw*, 14/07/95.

404 Redactioneel *Algemeen Dagblad*, 14/07/95.

405 NOS, *Den Haag Vandaag*, 14/07/95, N.3,

23.00 uur.

406 Kolonel De Jonge in *NRC Handelsblad*,

27/07/95.

407 *Le Monde*, 15/07/95.

trekking op de koele ontvangst van Franse heroveringsplannen voor Srebrenica: Parijs stond daarbij alleen⁴⁰⁸ (zie hierover hoofdstuk 8, 'Plannen voor de herovering van Srebrenica').

Ook van Franse militaire zijde was er weinig bijval voor de woorden van De Charette. De Franse chef-defensiestaf, admiraal Lanxade, belde naar aanleiding van de uitspraken van De Charette zijn Nederlandse collega Van den Breemen, en zei dat hij zelf een andere visie had, die hij ook aan president Chirac kenbaar zou maken.⁴⁰⁹ Het Elysée leek echter meer de kant van De Charette te kiezen: president Chirac vond dat het optreden van Dutchbat er in feite op neerkwam dat UNPROFOR zich in Srebrenica 'militairement [avait] mal conduit'. De Franse militaire top was het met deze kritiek echter volstrekt oneens, en veronderstelde dat deze verklaard moest worden uit Chiracs visie op en zijn onbekendheid met vredesoperaties: Chirac zou denken dat het bij Srebrenica om een 'situation de guerre' ging, maar vergat dat UNPROFOR niet was toegerust om het gevecht aan te gaan.

De vraag of Dutchbat weerstand had moeten bieden, was voor de Franse militaire top 'absurde', want dat zou betekenen dat het bataljon had moeten overgaan tot oorlogshandelingen en het opofferen van troepen. De reacties van Chirac en van De Charette zouden hebben gepast in de 'code van het Elysée': de Franse militaire top zou Chirac op basis van de voorgaande argumentatie hebben proberen duidelijk te maken dat zijn kritiek niet terecht was. Chirac had daar geïrriteerd op gereageerd, en bleef bij zijn standpunt. De president maakte duidelijk dat voor hem vooral telde dat Dutchbat zich niet aan de gedragscode had gehouden, namelijk dat 'l'honneur de la nation' van Nederland in het geding was, en dat het bataljon zich ten koste van alles had moeten verdedigen tegen de aanval. De Franse militaire top had daarop herhaald dat Chirac de situatie verkeerd beoordeelde, omdat er geen 'situation de guerre' bestond.⁴¹⁰

Naar aanleiding van de uitspraken van De Charette ontbood minister Van Mierlo de Franse ambassadeur in Nederland, Daniel Bernard. Van Mierlo zei hem, in het bijzijn van Voorhoeve, dat de woorden van De Charette niet alleen onvriendelijk waren, maar ook niet in overstemming met de waarheid: er was geen sprake van dat Dutchbat medeplichtig was aan etnische zuivering. Van Mierlo wees erop dat er juist internationaal brede lof was geweest voor het moedige optreden van Dutchbat: het bataljon had luchtsteun aangevraagd terwijl er Nederlanders waren gegijzeld, de *blocking position* had een verdediging gevoerd tegen de Bosnische Serven, en Dutchbatters hadden het hospitaal ontruimd onder artillerievuur. Van Mierlo meende dat de uitspraken van De Charette niet strookten met de contacten die hij telefonisch met de Franse bewindsman had gehad. Er mochten volgens Van Mierlo dan verschillen van inzicht tussen Nederland en Frankrijk bestaan over de te volgen aanpak voor UNPROFOR, maar De Charette was met zijn uitspraken te ver gegaan.

Voorhoeve zei de ambassadeur dat hij er van uitging dat De Charette de uitspraken zo niet had gedaan, en dat de minister onjuist was geciteerd. Hij wees erop dat de Bosnische Serven in artillerie een twintigvoudige overmacht hadden gehad. Dat verklaarde waarom de Bosnische Moslims het hadden laten afweten en de verdediging aan Dutchbat hadden overgelaten. Ook Voorhoeve wees erop dat andere landen juist het moedige optreden van Dutchbat hadden geprezen. De Nederlanders hadden het als hun eerste taak gezien de humanitaire situatie van de bevolking te verbeteren; terwijl er nog slechts voor 24 uur aan voedsel-

408 *Financial Times*, 14/07/95.

409 NIOD, Coll. Hilderink. Notitie 'Herovering Srebrenica hoe verder' in bundel *Chronologie der*

gebeurtenissen.

410 Vertrouwelijk vraaggesprek (1).

voorraad was geweest had het bataljon die onder de bevolking verdeeld. Omtrent het verwijt dat Dutchbat medeplichtig was aan etnische zuivering zei Voorhoeve dat Karremans er juist op had gestaan dat er Nederlandse soldaten met de bussen mee moesten, en dat de bataljonscommandant had geweigerd gelijktijdig met de bevolking te vertrekken; eerst moest zeker gesteld zijn dat die een goed heenkomen had gevonden. Karremans had ook geëist dat de mannen die naar het stadion in Bratunac werden afgevoerd, terug zouden worden gebracht; een deel zou inderdaad zijn teruggekeerd, aldus Voorhoeve.⁴¹¹ Dat laatste was onjuist; deze kwestie wordt behandeld in deel IV.

Al een half uur later kwam ambassadeur Bernard terug, met de boodschap dat de Franse regering zich zeer wel bewust was geweest van de moeilijke positie waarin Dutchbat had verkeerd. Kritiek op de Nederlanders stond hier volgens de ambassadeur buiten. Het persbureau *Reuters* had een onaanvaardbare samenvatting gemaakt van wat De Charette had gezegd; dat sloeg op UNPROFOR in het algemeen, en niet op Dutchbat, legde de ambassadeur uit.⁴¹² Voor de Nederlandse regering was de zaak daarmee afgedaan, als een ‘kennelijk misverstand’.⁴¹³ Dat zou echter maar betrekkelijk blijken te zijn.

Ook premier Kok liet tegenover het NIOD weten dat hij de uitspraak van De Charette als een uitglijder beschouwde. Volgens de minister-president waren de Frans-Nederlandse verhoudingen destijds wel wat gebrouilleerd geweest, onder meer door de drugsproblematiek, maar dat was in NAVO- of VN-verband zeker niet het geval. Naar de mening van Kok zei de uitspraak van De Charette wel iets over de wijze waarop de bondgenoot Frankrijk met de bondgenoot Nederland omging.⁴¹⁴

Kok wist overigens niet dat Van Mierlo inmiddels nader contact had gehad met De Charette, en dat ze de zaak uitgepraat hadden. Die informatie had de ministerraad namelijk niet bereikt, en evenmin was Kok daar tussentijds over geïnformeerd. Daarom deed Kok de aangehaalde gepeperde uitspraken in de gebruikelijke persconferentie na afloop van de ministerraadsvergadering van 14 juli. Aan deze uitspraken stoorde De Charette zich op zijn beurt weer.

Kok zei daarover nog wel dat ook als het bericht dat Van Mierlo de zaak met De Charette had uitgepraat hem wél tijdig had bereikt, hij nog niet zo zeker was of dat verschil had gemaakt: hij erkende dat het voor hem lastig zou zijn geweest, na wat zich in de dagen daarvoor had voltrokken, dit af te doen met woorden dat Van Mierlo en De Charette de zaak hadden uitgepraat. Kok zei dat hij het in die situatie moeilijk zou hebben gevonden om niets van zijn oorspronkelijke opvattingen te laten blijken:⁴¹⁵ de zaak zat de minister-president duidelijk hoog.

Ook in de dagen hierna bleef Nederland het optreden van Dutchbat uitbundig prijzen, hoewel toen de eerste berichten over schendingen van mensenrechten binnendruppelen. Tijdens de Europese Algemene Raad van 18 juli wees Van Mierlo nog eens op het ‘dappere en professionele optreden van Dutchbat’. Tevens sprak hij zijn erkentelijkheid uit voor de ‘vrijwel unanieme waardering’ die internationaal was geuit. De val van Srebrenica had volgens Van Mierlo wel de betrekkelijkheid van het *Safe Area*-concept pijnlijk zichtbaar

411 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Van Mierlo 83, 14/07/95.

412 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Van Mierlo 83, 14/07/95.

413 ABZ, DEU/ARA/05279. Memorandum

DVL/BZ aan Joegoslavië-distributie, 14/07/95, nr. 619/95.

414 Interview W. Kok, 30/05/00.

415 Interview W. Kok, 30/05/00.

gemaakt. De wil en het vermogen om de enclave te verdedigen, waren volgens hem meer symbolisch dan reëel gebleken, maar dat was volgens de bewindsman gebaseerd op een stilzwijgende afspraak met de Bosnische Serven: ‘wij verdedigen symbolisch, jullie vallen niet aan’.⁴¹⁶ Hij echode hiermee eerder door VN-ambassadeur Biegan in een bericht aan Den Haag gebezigde woorden.

Van Mierlo’s woorden contrasteerden sterk met de gelijktijdig uitgesproken visie van de Nederlandse wetenschapper Jan Willem Honig, de latere co-auteur van *Srebrenica: Record of A War Crime*. Hij behoorde tot de vroegste critici van Dutchbat, en stelde dat het bataljon de enclave had opgegeven vrijwel zonder weerstand te bieden. Dat Voorhoeve had gezegd dat Dutchbat zich voortreffelijk had gedragen, waren zijns inziens holle woorden geweest.⁴¹⁷

13. Latere kritiek op Dutchbat

De Franse kritiek verstomde in latere dagen evenmin. De Franse media bleven aandacht schenken aan het optreden van Dutchbat en brachten dat later ook in verband met de excessen, waarover steeds meer kennis begon te ontstaan. Ambassadeur Wijnaendts wees er in september op dat de teneur nu was geworden dat Dutchbat zich tijdens de aanval slechts zou hebben bekommerd om de eigen veiligheid, en geen oog had gehad voor de eigenlijke opdracht. De voornaamste zorg van het bataljon zou zijn geweest niets te doen dat een veilige aftocht van Dutchbat in gevaar kon brengen. Om die reden zou volgens Wijnaendts Dutchbat ook de ogen gesloten hebben voor excessen.⁴¹⁸

Bij verhoren door de *Mission d’Information*, de Franse parlementaire onderzoekscommissie naar Srebrenica, kwam Janvier in 2001 met een buitengewoon hard oordeel over het optreden van Dutchbat in de *blocking positions*. De voormalige Franse minister van Defensie Léotard, lid van de commissie, vroeg hem of de zaken in Srebrenica anders waren verlopen als er vierhonderd Fransen in plaats van vierhonderd Nederlandse soldaten in de enclave hadden gezeten. Janvier antwoordde bevestigend. Hij zei dat de Fransen slag zouden hebben geleverd, en hij was ervan overtuigd dat de Fransen de Bosnische Serven hadden doen terugdeinzen: ‘In alle eerlijkheid zeg ik dat Franse soldaten hadden gevochten, met alle risico’s van dien.’ Janvier redeneerde dat de Nederlanders orders hadden gekregen om slag te leveren: daarom had het bataljon *blocking positions* ingenomen, en dus had het bataljon slag moeten leveren. Dat was volgens Janvier de missie van Dutchbat; voor Fransen was het innemen van een *blocking position* innemen hetzelfde als de strijd aangaan. Fransen zouden na het innemen van de opstellingen hun wapens aan het werk hebben gezet, de 81 mm mortieren hebben ingezet, alsmede elk pantservoertuig dat van een .50-mitrailleur was voorzien. Janvier wees erop dat de Nederlanders ook krachtige antitankwapens hadden, maar deze niet hadden gebruikt. Wel moest Janvier toegeven dat het Dutchbat aan middelen ontbrak om de VRS-artillerie uit te schakelen.⁴¹⁹

Deze oordelen van Janvier verdragen zich moeilijk met de gesprekken die hij in de avond

416 ABZ, DEU/ARA/05278. Code Van Mierlo 93, 18/07/95.

417 *Frankfurter Allgemeine*, 17/07/95. Voorhoeve schreef naar aanleiding van kritiek van zowel Honig als Herman Wigbold op de Forumpagina van *de Volkskrant* van 15/07/95 en 17/07/95 een ingezonden verweer dat op 18/07/95 in *de*

Volkskrant verscheen.

418 DCBC, 2783. Code Wijnaendts 255, 11/09/95.

419 *Mission d’Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Bernard Janvier, 25/01/01 en 21/06/01.

van 10 juli met VRS-generaal Tolimir voerde. In paragraaf 15 van het vorige hoofdstuk kwam al aan de orde dat Janvier zich toen juist niet hard opstelde, maar bezorgd; hij wilde voorkomen dat de VRS weer op Dutchbat zou gaan vuren. In het vorige hoofdstuk is geconcludeerd dat het de vraag was hoe die opstelling zich toen verhield tot de opdracht tot het inrichten van *blocking positions*, die Janvier inmiddels gegeven had; die was juist bedoeld om vuur van de VRS uit te lokken.⁴²⁰

Janviers oordeel over Dutchbat zoals hij dat tegenover de parlementaire missie uitsprak, week ook nogal af van wat Janvier op 2 november 1995 aan chef-defensiestaf generaal Van den Breemen had laten weten. Janvier schreef toen: ‘Investigations conducted by both the Netherlands and in United Nations on the events surrounding Srebrenica clearly show that peacekeeping forces conducted themselves honourably, within the mandate and the spirit of the aims of the UNPROFOR mission during this most difficult time.’⁴²¹ Ruim een maand daarvoor had de VN in New York gevraagd of er binnen UNPF in Zagreb een beoordeling van het optreden van Dutchbat was gemaakt. Janvier had daarop geantwoord dat dat niet het geval was, maar tegelijkertijd vroeg Janvier aan Kofi Annan om aan de Nederlandse Permanentente Vertegenwoordiger bij de VN de verzekering te geven dat Dutchbat ‘behaved in a commendable manner under difficult circumstances’.⁴²²

De visie van Janvier was, kortom, nogal chauvinistisch getint. Dat leidde vanuit de parlementaire commissie tot de vraag hoe Janvier dan wel kon beoordelen dat Franse soldaten wel zouden hebben gevochten. Die vraag was ingegeven door een directief van Janvier, gedateerd 29 mei 1995. Daarin stond letterlijk: ‘I would like to reiterate my utmost confidence in the tactical commanders who have tremendous responsibilities on their shoulders and my support for any decision that they alone can make.’ Janvier had het dus aan de plaatselijke commandant overgelaten om te beslissen dat bedreigde posities moesten worden verlaten, wanneer er levens van *peacekeepers* in gevaar waren. Vanuit de commissie werd naar voren gebracht dat dat toch precies was wat de Nederlanders hadden gedaan.⁴²³ Janvier kwam toen met het opmerkelijke antwoord dat dit directief niet op Srebrenica mocht worden toegepast; het directief betrof volgens hem Sarajevo en de *Weapon Collection Points*. Hier sloeg Janvier de plank mis, want de oostelijke enclaves werden in zijn directief wel degelijk genoemd. Verder voerde Janvier aan dat er in de maand juli inmiddels een heel andere situatie heerste dan ten tijde van het directief; het was volgens hem toch noodzakelijk geweest dat Dutchbat tot het uiterste zou gaan, door – zelfs in een vredesmissie – te gaan vechten. Dat roept weer de vraag op, als de situatie in juli zo anders was dan eind mei, waarom Janvier dan geen nieuw directief deed uitgaan. Wat daarvan het resultaat was, legde generaal Smith op 29 juni neer in een directief van zijn kant: ‘I am particularly sensitive to the situation of the units in Sarajevo and the Eastern Enclaves who, for no fault of their own, are without clear direction.’⁴²⁴

420 Zie hiervoor de transcripts van de afgeluisterde gesprekken tussen Janvier en Tolimir in ABiH Tuzla. ABiH Komanda 2. Korpusa, 10/07/95, Str.pov.br. 02/8-1-1205 en 11/07/95, Str.pov.br. 02/8-1-1215.

421 DCBC, 1284. Letter Lt-Gen Bernard Janvier to Chief of Defense Staff H.G.B. van den Breemen, General RLNMC, 02/11/95.

422 NIOD Coll. Kolsteren. Code Cable Janvier to

Annan, 27/09/95, No. 1768.

423 UNNY, UNPROFOR, Box 87302, Vol. II, Air Operations – Air Strikes 01/01/95 – 09/11/95. FC’s Personal directives to UNPROFOR Cmd, Fax Force Commander to LtGen R. Smith Only, 29/05/95, File Ref FC/95/0801.

424 UNNY, UNPROFOR, Box, File 3300-6 Vol. 5, 01/06/95-15/09/95. Commander HQ UNPROFOR Directive 3/95, 29/06/95.

Janvier hield voor de *Mission d'Information* dus vol dat het de keuze van de Nederlanders was geweest om niet te vechten en geen vuur uit te brengen. Dat was volgens hem tegen de geest van de opdracht, maar misschien hadden de Nederlanders redenen gehad om van de opdracht af te wijken. Als de Nederlanders de opdracht om weerstand te bieden echter hadden geïnterpreteerd door over de hoofden heen te schieten en geen antitankwapens te gebruiken, dan konden de Bosnische Serven natuurlijk oprukken. Door wapens te gebruiken en het gevecht aan te gaan, had Dutchbat de situatie kunnen veranderen, aldus Janvier.

Wat Janvier er in zijn verklaring niet bij zei, was dat het aangaan van het gevecht in strijd zou zijn geweest met de *Rules of Engagement*, die alleen zelfverdediging toestonden. De vraag is waarom Janvier de *Rules of Engagement* voor deze gelegenheid niet aangepast had; hij was daartoe als *Force Commander* tenlotte bevoegd. Janviers statement dat Fransen gevochten zouden hebben, moet dan ook zo uitgelegd worden dat de Fransen dan de *Rules of Engagement* aan hun laars gelapt zouden hebben. Het was Morillon die voor de *Mission d'information* uitzette dat de Fransen dat inderdaad gedaan zouden hebben: 'De gehele tijd dat ik in Bosnië was, heb ik tegen mijn commandanten gezegd dat alleen lijdelijkheid ontrend is. Van de *Rules of Engagement* zou ik dan niets hebben willen horen; ik werd niet goed van het mandaat. Iedereen weet dat ik deze houding altijd heb gehad.' Op de vraag of hij gevochten zou hebben, zei hij: 'Als de Fransen daar soldaten van het vreemdelingelegioen gehad hadden, ja. Een gevecht om de eer is naar militair recht niet verboden, maar wordt zelfs toegejuicht. Ik ben zelf ook soldaat in het vreemdelingenlegioen geweest.' Er had volgens hem dan ook gevochten moeten worden, 'om de eer van de VN te redden. In Srebrenica ging het er in 1995 om de eer te redden. Dat zou binnen de Franse traditie gepast hebben, maar ik weiger de Nederlanders te veroordelen.'⁴²⁵

Ook Janvier zei dat hij met zijn uitspraken niet de schuld voor de val van Srebrenica op de Nederlanders wilde schuiven. Hij zag ook wel in dat de soldaten uitgeput waren, zowel moreel als fysiek; men kon niet vier maanden leven zoals zij hadden geleefd, met de verschrikkelijke druk van zowel de kant van de Bosnische Serven als van de Bosnische Moslims. Janvier geloofde dat de eenheid onder zeer grote druk had gestaan. Maar moreel gezien had Dutchbat iets moeten doen, voor hun eergevoel. Toch zei Janvier dat hij Dutchbat geen verwijten wilde maken, al deed hij dat door deze uitlatingen natuurlijk wel. Verder kan worden opgemerkt dat Janvier op geen enkele manier richting Dutchbat, zelf of via de commandolijn Dutchbat een aansporing gaf om te gaan vechten en dat hij zelf erg aarzelde bij het geven van luchtsteun.

Er leek uit zijn verklaring een andere militaire cultuur te spreken dan die welke in Nederland leeft; dat bleek ook uit zijn uitspraak dat het herstel van de vrede in Bosnië vooral te danken was geweest aan de Franse inzet. Janvier vond dat dat moest blijken uit het loutere feit dat de Fransen 56 doden hadden te betreuren, tegenover 216 voor de andere landen tezamen.⁴²⁶

Later in 2001 herhaalde Janvier in een interview zijn kritische woorden. Op de vraag waarom de Nederlanders niet hadden gevochten, antwoordde Janvier dat hij de Nederlandse soldaten weliswaar waardeerde, maar hij slechts feiten constateerde. Dutchbat had niet gevochten en had dat ook zelf aangegeven. Volgens Janvier was Dutchbat – dat hij

⁴²⁵ *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Philippe Morillon, 25/01/01.

⁴²⁶ *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Bernard Janvier, 25/01/01 en 21/06/01.

kenmerkte als een weinig heterogene eenheid met soldaten afkomstig uit tachtig verschillende eenheden, onder zijn sterkte en gedemoraliseerd – geen infanterie-eenheid die tegen de situatie was opgewassen.⁴²⁷

Marie-Hélène Aubert, lid van de Franse parlementaire onderzoekscommissie, leek het niet met Janvier eens te zijn dat vierhonderd Fransen zouden hebben gevochten: ‘elk land was in de enclave met dezelfde problemen geconfronteerd geweest. Ik denk dat een Frans bataljon het niet beter had gedaan dan Dutchbat.’ Franse militairen waren in haar ogen nogal trots en arrogant; zij veronderstelden dat het Franse leger het beste ter wereld was. Ze relativeerde dat, door erop te wijzen dat de Nederlanders nederiger waren over hun rol. Volgens haar vroeg de *Mission d’Information* zich ook af wat Janvier eigenlijk wist van de situatie in Srebrenica; het leek erop dat voor de Fransen in het algemeen en voor Janvier in het bijzonder alles draaide om Sarajevo, en niet om Srebrenica. Ze wees er bovendien op dat Janvier ver weg zat, in Zagreb, en dat hij aan het begin van de VRS-aanval niet op zijn post was.⁴²⁸

De conclusie lijkt te moeten zijn dat de verklaringen van Janvier voor de *Mission d’information* in 2001 niet stroken met de voorzichtigheid die hij in 1995 tentoonspreidde in zijn functie als *Force Commander*, en met de terughoudendheid waarmee hij in die tijd generaal Smith tegemoettrad, die de ‘vechtjas’ van de twee was geweest, en VRS-generaal Tolimir.

Had Dutchbat meer kunnen doen?

Veelvuldig is in de publieke opinie de vraag gesteld wat er zou zijn gebeurd wanneer Dutchbat zich op 10 en 11 juli werkelijk vierkant tegen de oprukkende VRS had opgesteld. De beantwoording van die vraag is uit de aard der zaak speculatief, maar er valt niettemin wel iets over te zeggen.

Vaststaat dat het mandaat geen verdediging van de enclave inhield, omdat dat mandaat niet verder ging dan afschrikking. Voorts had de VRS op ieder gewenst moment de enclave onder de voet kunnen lopen; ze bezat daarvoor de militaire middelen, er was nauwelijks aanvoer van versterkingen nodig. Dat was al het geval in de periode dat het Canadese bataljon in Srebrenica aanwezig was (vóór Dutchbat I), en dat werd in de Dutchbat-periode niet anders. Al bij de komst van de Nederlanders begin 1994, had Dutchbat I vastgesteld dat de Bosnische Serven rond de enclave beschikten over enkele tanks (type T-54/55), artilleriestukken (drie van 152 mm en negen van 105/122 mm), één meervoudige raketwerper (MRLS), enkele tientallen mortieren (vijf van het type 120 mm en vele van het type 82 mm) en een onbekend aantal stukken luchtafweergeschut.⁴²⁹ Tegen een zo bewapende VRS was Dutchbat, onderbemand en licht bewapend, bij voorbaat kansloos.

Bij speculaties over wat Dutchbat wel of niet had kunnen doen, meende de uit Srebrenica afkomstige arts Ilijaz Pilav dat elk bataljon van welke nationaliteit ook verantwoordelijk had kunnen zijn geweest voor de val van Srebrenica. De 430 Dutchbatters konden de Bosnische Serven eenvoudig niet tegenhouden of het gevecht met ze aangaan; daarvoor was de overmacht te groot, zo erkende ook hij. De vraag was volgens hem eerder wat de VN en de NAVO hadden kunnen doen: Dutchbat had assistentie nodig gehad, en de eerste verant-

427 Interview Général Janvier in *Valeurs Actuelles*, No. 3393 paru le 7 Décembre 2001.

428 Rudolf Bohr, ‘Luchtsteun of luchtaanval: Nederlandse getuigen voor Franse parlements-

commissie’, *Hervormd Nederland*, 05/05/01,

429 MID/KL. DOKL, Afd Inlichtingen en Veiligheid, Sectie Inlichtingen, Supintrep enclaves Žepa en Srebrenica, 09/02/94. Stg Conf.

woordelijkheid hiervoor lag bij Akashi en Janvier. Dat betekende in de ogen van Pilav evenwel niet dat Dutchbat onschuldig was; Dutchbat had fouten gemaakt omdat het naar boven in de VN-hiërarchie onvoldoende informatie gaf over wat er rond Srebrenica gaande was. Pilav geloofde, evenals velen met hem, dat Dutchbat wist dat de VRS zou gaan aanvallen, maar dat het bataljon informatie daarover niet had verspreid. Tijdens de VRS-aanval was Dutchbat volgens hem te tolerant geweest en waren de OP's te snel verlaten na mondelinge dreigementen van beschietingen door de VRS. Dutchbat had verder de ABiH verhinderd nog iets te doen toen dat nog kon, doordat Karremans op de avond van 10 juli had verzekerd dat er luchtaanvallen zouden komen. Ook hier verwoordde Pilav de onder de bewoners van Srebrenica vrij algemeen bestaande gevoelens.⁴³⁰

Vanuit militair gezichtspunt was het voor de *blocking positions* geen haalbare kaart om een VRS-opmars daadwerkelijk te stoppen. Aan de andere kant speelden bij de Bosnische Serven mogelijk politiek-psychologische overwegingen mee. De VRS probeerde te bezien hoever het kon gaan en in dat geval was duidelijk verzet plegen wellicht genoeg geweest om de Bosnische Serven ervan af te doen zien om op 9 juli te besluiten alsnog de aanval op Srebrenica door te zetten en ook het bevolkingscentrum van de enclave in bezit te nemen. De opdracht voor de blocking position kwam daarvoor op een te laat moment. Dit verzet zou de inzet van militaire middelen hebben gevraagd die het niveau van Dutchbat te boven ging.

Als de antitankwapens (TOW en Dragon) wel waren ingezet en bruikbaar waren gebleken, dan hadden mogelijk verliezen aan de vier in het zuiden opererende VRS-tanks kunnen worden toegebracht, maar de YPR's en de Dutchbat-infanteristen waren dan als doel betrekkelijk weerloos geweest tegen de VRS-artillerie en zware mortieren. De eigen mortieren (81 mm) hadden hoogstens een kortstondig succes kunnen boeken tegen VRS-infanterie, alvorens deze zelf door artillerie zouden zijn aangepakt. Omdat de VRS alle hoge en tactisch belangrijke terreindelen rondom de enclave in bezit had, was waarneming en vuren voor de VRS geen al te groot probleem. In het sterk heuvelachtige terrein had de VRS-infanterie betrekkelijk vrij spel, en speelde uiteindelijk een grotere rol dan de tanks die in grote delen van de enclave aan de weg waren gebonden.

Er waren geen andere middelen dan *Close Air Support* geweest om de VRS-artillerie uit te schakelen. De NAVO-vliegtuigen zouden echter niet zomaar vrij spel hebben gehad, omdat de VRS rond de enclave over luchtafweer beschikte en ook inzette. De Bosnische Serven waren bovendien maar al te bekend met het mandaat waaraan UNPROFOR was gebonden, en met de problemen die aan het aanvragen en uitvoeren van *Close Air Support* kleefden. Infanterie (militairen te voet) was geen optie voor *Close Air Support*, door de lange reactietijd die benodigd was voordat deze ingezet kon worden.

De VRS kon met infanteristen gemakkelijk om de voertuigopstellingen van de *blocking positions* heentrekken in het heuvelachtige terrein. Tegenover deze infanterie kon niet veel meer worden gesteld dan de .50-mitrailleurs op de YPR's en middelbare mortieren, terwijl de bemanning van de *blocking positions* zelf een gemakkelijk doel voor de VRS-artillerie en -mortieren had gevormd. Op de *blocking positions* bleek ook dat het een nadeel was dat de .50-mitrailleur en de antitankwapens niet van onder pantser te bedienen vielen; daardoor was Dutchbat extra kwetsbaar wanneer dit gebruikt zou worden.

Aan dit alles lag ten grondslag dat *peacekeepers* niet waren uitgezonden en ook niet waren uitgerust om het gevecht te voeren. Ze konden zichzelf maar in beperkte mate beschermen.

430 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

Het grootste deel van de povere gevechtskracht van Dutchbat bevond zich bovendien verspreid over de OP's. Met de beschikbare bataljonsreserve (de *Quick Reaction Force*), die toch al niet op sterkte was doordat terugkerende verlofgangers de enclave niet meer in mochten, kon nauwelijks een vuist worden gemaakt.

De *blocking positions* toonden aan dat zes paarsgewijs in het terrein verspreide witschilderde voertuigen geen partij vormden voor een met tanks uitgeruste tegenstander. De eigen bewapening was primair bedoeld ter zelfbescherming, en er was tot 9 juli nooit sprake van geweest dat er een opdracht zou komen om de enclave gewapenderhand te verdedigen. De taken van Dutchbat waren gericht op afschrikking en bescherming, door te observeren in hoeverre de partijen zich aan overeenkomsten hielden, en daarover te rapporteren. Daarbij pasten ook de *Rules of Engagement*.

Maakten de beschikbare wapens het verschil?

Ook wanneer Dutchbat over een zwaardere bewapening had kunnen beschikken voor de verdediging van de enclave, had dat voor het verloop van de VRS-aanval weinig uitgemaakt, zo moet de conclusie zijn. (De uitgebreide verhandeling over de bewapening van Dutchbat is aan de orde geweest in paragraaf 9 van hoofdstuk 6.) Als de YPR's bewapend waren geweest met een 25 mm boordkanon had dat in de situatie waarin Dutchbat met de *blocking positions* terechtkwam weinig verschil gemaakt. Dit was een regelmatig terugkerend punt geweest, en kwam opnieuw ter discussie bij de aflossing van Dutchbat III door een eventueel te vormen Dutchbat IV.⁴³¹

De antitankwapens van Dutchbat hielden de gemoederen meer bezig. Wat die bewapening betrof, had de bij de persconferentie in Zagreb van Karremans en Couzy aanwezige legervoorslichter er al voor gewaarschuwd dat journalisten zouden kunnen vragen waarom bij de *blocking positions* het TOW-antitankwapen niet was ingezet.⁴³² Dat gebeurde op dat moment in Zagreb nog niet,⁴³³ maar de Britse krant *The Independent* deed dat wel op 21 september 1995. Dat deed nogal wat stof opwaaien, mede omdat de krant ook in andere zin negatieve uitspraken over Dutchbat deed. Correspondent Robert Block schreef dat de Dutchbat-TOW-antitankraketten de VRS-opmars hadden kunnen stoppen, maar dat de Dutchbatters was gezegd deze raketten niet te gebruiken. Twee maanden daarvoor had, aldus Block, een Britse OP in Maglaj juist wel met succes zo'n antitankraket gebruikt om een VRS-tank te stoppen.

De krant verwees als bron voor het niet-gebruiken door Dutchbat van deze antitankwapens naar sergeant Johan Bos, die had gezegd: 'We had the TOW system, two in each APC

431 DJZ, doss. Srebrenica. Lkol J.A.C. de Ruiter aan DCBC en KL Crisisstaf/SCO, 14/08/95. Niet-tegenstaande deze visie leek tezelfdertijd de commandant 1e Legerkorps, luitenant-generaal R. Reitsma, die eerder als Directeur Operatiën Koninklijke Landmacht een rol in de uitzending van Dutchbat en de mee te nemen bewapening had gespeeld, nu tot de conclusie te zijn komen dat het oorlogsgeweld in het operatiegebied 'fors' was toegenomen. De gedachte was nu wel dat het 42e bataljon Limburgse Jagers, dat als Dutchbat IV gereedstond voor uitzending, de YPR met een .50-

mitrailleur verving door een YPR met en 25 mm boordkanon. Bovendien was indeling van zwaardere middelen, zoals YPR-TOW en YPR-120 mm mortieren, gewenst, zo ook de uitrusting van het verkenningspeloton met YPR's CRST. Conceptbrief C-1Lk aan C-1 Div, C-NATCO, C-COKL, C-11 Lumbbrig, C-CSG, Crisisstaf, 08/08/95.

432 Interview J.S. Riepen, 19/07/95.

433 SMG 1007/13. Verklaring Lkol Th.J.P. Karremans en Lgen Couzy en vragen, persconferentie Kamp Pleso (Zagreb) 23/07/95.

[*Armoured Personnel Carrier*, in het Nederlands YPR], and it was working, but we were not allowed to use them.’ In het bericht werd niet duidelijk of Bos hier verwees naar het verbod de wapens in te zetten vanwege hun onbetrouwbaarheid en daardoor onveiligheid, of dat dit tijdens de operaties na 6 juli door commandanten was bepaald. Bos was bovendien niet in de beste positie om op te treden als bron over de gebeurtenissen in de laatste dagen en de *blocking positions*, omdat hij tot de gegijzelden in Bratunac behoorde nadat zijn YPR op een verkenningstocht al op 9 juli was overmeesterd. Bos verwees in het artikel overigens niet naar het optreden van de *blocking positions*, maar stelde dat volgens hem bij twee eerdere gelegenheden (op 7 en 9 juli) de TOW’s wel ingezet hadden kunnen worden, toen VRS-tanks OP’s van Dutchbat naderden. Een onbedoeld effect van het interview was dat het de gedachte versterkte dat alle OP’s en YPR’s over goed werkende TOW-antitankkraketten beschikten. Dat was niet zeker, zoals beschreven is in hoofdstuk 6, paragraaf 9, in het gedeelte over de bewapening van Dutchbat.

Doordat Nederlandse kranten het bericht geparafraseerd uit *The Independent* overnamen, ontstond een nog verwrongener beeld. *De Telegraaf* schreef dat de in ruime mate aanwezige TOW-antitankwapens ongebruikt waren gelaten.⁴³⁴ Het *Algemeen Dagblad* was iets genuanceerder, door te melden dat Dutchbat over TOW-antitankwapens beschikte, maar dat zij niet mochten worden gebruikt. Een Defensiewoordvoerder voegde daaraan toe dat de wapens door gebrek aan reserveonderdelen onbruikbaar waren.⁴³⁵ *NRC Handelsblad* verwees eveneens naar *The Independent*, maar ook naar Dutchbat-korporaal H. Berkers, die had bevestigd dat een deel van de TOW-antitankwapens wel operationeel was. Niettemin had het ministerie van Defensie hierop gereageerd door te zeggen dat de antitankwapens niet meer bruikbaar waren.⁴³⁶ De ambassadeur in Londen, J.H.R.D. van Roijen, bood als reactie van het ministerie van Defensie, een ‘Letter to the Editor’ aan *The Independent* aan. De krant schrapte daarin echter de vermelding dat de TOW-antitankwapens niet ingezet hadden kunnen worden.⁴³⁷ De reactie van Defensie ging ook naar alle Nederlandse kranten,⁴³⁸ maar geen enkele krant besteedde er nog aandacht aan.

De reden dat de TOW-antitankwapens niet waren ingezet, was niet alleen technisch van aard. Die had er ook mee te maken dat degenen die deze wapens moesten bedienen open en bloot zichtbaar waren (zij waren dus niet onder pantser) en daarmee kwetsbaar waren. Gebruik van het TOW-antitankwapen was volgens plaatsvervangend bataljonscommandant Franken geen optie geweest.⁴³⁹ Luitenant Mustert, die in de *blocking position* Bravo-4

434 *De Telegraaf*, 22/09/95.

435 *Algemeen Dagblad*, 22/09/95.

436 Frank Westerman in *NRC Handelsblad*, 23/09/95. Westerman maakt in het artikel melding van een door Defensie verspreide verklaring van sergeant Bos waarin melding was gemaakt van ‘twee inzetbare TOW’s’. In de Defensie-archieven is geen verklaring van sergeant Bos aangetroffen. Wel stelde de ply. directeur Voorlichting een reactie op die aangaf dat de TOW niet meer inzetbaar was. Die reactie werd verspreid onder alle hogere, voor de VN werkende officieren, alsmede bij de VN-operatie betrokken NAVO-officieren. DCBC, 2446, bijlage B bij fax DCBC 211500Z Sep 95, nr. 754.

437 *The Independent*, 25/09/95. Letters to the Editor, ‘How the Dutch soldiers acted during the fall of Srebrenica’.

438 DGP, SOD/95.17602. DGP aan deelnemers Sectoroverleg Defensie, 26/09/95. Een maand later herhaalde dit proces zich toen de Nederlandse ambassadeur in Hongarije, H.H.M. Sondaal, op 20 oktober 1995 een vrijwel identieke brief inzond aan de *Budapest Sun* dat op 19 oktober 1995 een artikel van de hand van N. Doude van Troostwijk had geplaatst onder de titel ‘The shameful “Dutchbat” role in Srebrenica’s fall’ (DAV doss. 999.241).

439 SMG 1007/23. Verslag debriefing majoor Franken, 22/07/95.

zowel Dragon- als TOW-antitankwapens bij zich had, zei dat hij niet had overwogen deze af te vuren, omdat daarvoor geen doelen in zicht waren, en er bovendien obstakels in het terrein waren die verhinderden deze draadgeleide wapens in te zetten. Alleen vanaf de positie Bravo-1 was de hele VRS-opmarsroute van Zeleni Jadar naar Srebrenica-stad te overzien, en had het afschieten van een TOW-antitankwapen mogelijk effect kunnen sorteren.⁴⁴⁰

14. De leiding van Dutchbat

*‘Those he does command move only in command, nothing in love.’*⁴⁴¹ Deze wijsheid van William Shakespeare geeft aan dat gezag niet als vanzelfsprekend wordt aanvaard. In het onderstaande wordt teruggeblikt op de leiding van Dutchbat, die bestond uit de bataljonscommandant, de plaatsvervangend bataljonscommandant en de compagniescommandanten. De vraag is aan de orde hoe hun functioneren in de laatste periode van het verblijf van Dutchbat in Srebrenica door het bataljon werd ervaren. Karremans en Franken waren daarin de ‘hoogste bomen’ die de meeste wind vingen; de meeste aandacht gaat dan ook naar hen uit. Formeel was de plaatsvervangend bataljonscommandant van Dutchbat overigens majoor P. van Geldere; hij bevond zich bij de A- compagnie van Dutchbat die in Simin Han was gelegerd, buiten de enclave Srebrenica. Franken was stafofficier logistiek (in militaire termen: S-4) en was tevens de meest ervaren stafofficier in de enclave. Daarom verkoos Karremans hem als zijn plaatsvervanger in Srebrenica

Centraal staat in deze paragraaf de beeldvorming in militaire kring en binnen Dutchbat, en de verhouding tussen Karremans en Franken. De paragraaf bouwt voort op wat hierover al is gezegd in hoofdstuk 9 van Deel II.

Kanttekeningen bij een oordeelsvorming

Er bestaat geen objectieve manier om de prestaties van leidinggevendenden te beoordelen. Observaties over het functioneren van de leiding van een militaire eenheid, zowel door superieuren als ondergeschikten, zijn subjectief. Binnen een bataljon is een commandant bovendien iemand die gewoonlijk met enige reserve wordt gezien; dat was niet alleen het geval bij Dutchbat III, maar ook bij Dutchbat I en II. Iedereen heeft al gauw een mening over de commandant, maar hoe die mening wordt gevormd en in hoeverre daar persoonlijke positieve of negatieve ervaringen, frustraties, botsingen, straffen, eigen observaties of meningen van anderen in meespelen, laat zich moeilijk bepalen.

Bij een nadere beschouwing van het functioneren van de leiding van Dutchbat moet er ook voor worden gewaakt dit niet als doorslaggevend te zien voor wat in de julidagen plaatshad. De val van de enclave kan, gelet op de omstandigheden, niet worden toegeschreven aan het functioneren van de leiding. De Bosnische Serven waren de verantwoordelijken voor het drama van Srebrenica.

Dutchbat bevond zich in de VN-bevelsketen ook nog eens op de laagste sport van de ladder; leidinggevendenden van Dutchbat kunnen niet verantwoordelijk worden gehouden voor wat er zich hoger op de ladder afspeelde. De secretaris-generaal van de VN was uiteindelijk verantwoordelijk voor de uitvoering van de vredesmissie, maar had dit in de dagelijkse praktijk gedelegeerd aan ondersecretaris-generaal Kofi Annan en zijn Speciale Vertegenwoordiger in Zagreb, Akashi. De militaire aansturing van UNPF in Zagreb ge-

440 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

441 William Shakespeare, *Macbeth*, V. ii. 19.

schiedde door generaal Janvier. Hij stelde de randvoorwaarden waarbinnen in Bosnië door UNPROFOR (*Bosnia Herzegovina Command*) in Sarajevo moest worden geopereerd. Onder Sarajevo ressorteerde weer *Sector North East* in Tuzla als het naast hogere hoofdkwartier voor Dutchbat. De Veiligheidsraad was verantwoordelijk voor het mandaat en het *Safe Area*-concept, dat niet bleek te werken. In de oorspronkelijke plannen voor de *Safe Area* Srebrenica was voorzien in een met zware wapens uitgeruste brigade ter sterkte van vijfduizend man. In plaats daarvan was er nu een licht bewapend bataljon van 430 man; dat was niet in staat een groot gebied als de enclave Srebrenica te verdedigen, en dat was overigens ook niet de taak van Dutchbat. Ieder ander bataljon van die sterkte van welk ander land en onder welke leiding dan ook, had het gevecht tegen de met tanks en artillerie uitgeruste VRS niet aangekund, niettegenstaande de latere uitspraken van Janvier over de grote Franse gevechtsbereidheid in de paragraaf hiervoor. Een beoordeling van de leiding van Dutchbat moet dan ook los worden gezien van de vraag of een agressievere houding van UNPROFOR de Bosnische Serven er om politieke redenen van zou hebben weerhouden door te zetten. Op het hoogste politieke en militaire niveau hadden de Bosnische Serven namelijk besloten de enclave in te nemen.

De omstandigheden waaronder Dutchbat zowel vóór als tijdens de val van Srebrenica moest opereren, waren zeer ongunstig. Generaal Janvier had het bataljon, nadat dit nauwelijks meer werd bevoorrad, niet voor niets ‘semi-operational’ genoemd. In hoofdstuk 4, ‘De stemming in de enclave: mei – juli 1995’, is getracht in kort bestek te schetsen hoe de vlag er bij Dutchbat bij hing.

In VN-kringen had bovendien niemand in redelijkheid kunnen vermoeden dat het bataljon geconfronteerd zou worden met een aanval op een *Safe Area*. Een aanval, gevolgd door een deportatie van de bevolking, was geen omstandigheid waarop de VN, UNPROFOR, de leiding van Dutchbat en de manschappen van het bataljon waren voorbereid. Zulke buitengewone omstandigheden maken het geven van leiding er natuurlijk niet makkelijker op, maar aan de andere kant is een krijgsmacht nu eenmaal bedoeld voor moeilijke situaties.

Oordelen van Dutchbatters over de bataljonsleiding

Het is opvallend dat de kritiek, die er intern op de Dutchbat-leiding was, zich niet zozeer richt op de dagen van de val zelf. De – soms nogal uitgesproken – mening die Dutchbatters hadden over de leiding, was goeddeels reeds gevormd in de periode daarvoor. Uit interviews en debriefingsverklaringen zijn eigenlijk geen voorbeelden bekend waarbij de kritiek zich specifiek richt op het functioneren van de bataljonsleiding in de julidagen direct na de aanval. Eerder is het tegendeel het geval: er is sprake van waardering, die vooral plaatsvervangend bataljonscommandant Franken ten deel viel, waarbij zelfs wel werd geoordeeld dat hij buitengewoon goed gefunctioneerd had onder extreme omstandigheden.⁴⁴²

Al uit de eerdere ‘kleine’ debriefing van een aantal kaderleden in Zagreb was naar voren gekomen dat er kritiek bestond op het functioneren van de leiding. Die vond echter, net als de gang van zaken rond de luchtsteun, niet zijn weg in het beknopte verslag dat van deze debriefing werd opgesteld. Ook bij de beantwoording van Kamervragen en in contacten met minister Voorhoeve werden geen vragen gesteld over het functioneren van de bataljonsstaf.

Het rapport van de ‘grote’ debriefing in Assen besteedt evenmin veel aandacht aan het functioneren van de leiding van Dutchbat III, alhoewel dit in verschillende debriefingsver-

⁴⁴² SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, § 3.1.1.

slagen wel aan de orde komt. Het rapport somt slechts factoren op die op het functioneren van Dutchbat van invloed kunnen zijn geweest zoals: ‘samenstelling van het bataljon, sfeer/moreel, verhouding meerdere/mindere’.

Wat de samenstelling van het bataljon betreft, wordt er in het rapport van de ‘grote’ debriefing wel een onderscheid gemaakt tussen de kern van Dutchbat III (het 13e Infanteriebataljon luchtmobiel van de Luchtmobiele Brigade) en het personeel dat aan deze kern werd toegevoegd. Daarbij bleek dat Dutchbat een samengestelde eenheid was waarin de ‘luchtmobiele cultuur’ een sterke rol speelde. De militairen die tot deze kern behoorden, zagen zich als een elite, waardoor het personeel dat aan het bataljon was toegevoegd zich minder geaccepteerd voelde; dat proefde dit toegevoegde personeel en dat stak.

Bij de factoren sfeer en moreel wordt in het rapport van de ‘grote’ debriefing voornamelijk teruggegrepen op de verhoudingen tussen de bataljonsleiding en het chirurgische team, KHO-5 geheten (zie hiervoor de bijlage *Medische kwesties: Dutchbat en de bevolking*). Er ontstond daarbij een conflict waarbij de bataljonsleiding onderdeel van het conflict was, en deze er niet in slaagde een escalerend conflict te beheersen. Het debriefingsrapport stelt dat de sfeer en het moreel op de OP’s, behoudens een enkele uitzondering, verder goed waren. De sfeer op de compounds werd eveneens als goed beschreven. Deze zaken zijn uitgebreid aan de orde geweest in hoofdstuk 8 van deel II.

Aan de voor het functioneren van het bataljon als factor genoemd element van ‘verhouding meerdere/mindere’ besteedt het debriefingsrapport echter geen aandacht.⁴⁴³

Het *Feitenrelaas* van de debriefing, een intern document waarin verschillende uitspraken uit de afzonderlijke debriefingsverklaring naar onderwerp waren gerubriceerd, dat diende als hulpdocument voor de opstelling van het eigenlijke debriefingsrapport vormt omtrent de ‘grote’ debriefing in Assen een geanonimiseerde bloemlezing van de verschillende meningen die in de debriefingsverklaringen zijn opgetekend. In Assen werd wel gevraagd naar de mening over de bataljonsleiding, of werd deze spontaan gemeld. Verscheidene debriefingsverklaringen bevatten daarom verwijzingen naar het handelen van de leiding. Daarin worden soms harde noten gekraakt, maar volgens een van de redacteuren van het rapport van de ‘grote’ debriefing in Assen was van het begin af aan bepaald dat zaken over de commandant en de persoonlijke verhoudingen binnen het bataljon buiten het rapport zouden blijven.⁴⁴⁴ Er is dus geen kritiek op de bataljonsleiding opgenomen in het debriefingsrapport, maar dat betekent nog niet dat die er niet was.

Het *Feitenrelaas* bevat enkele paragrafen met observaties over de leiding onder kopjes als: ‘Commandovoering binnen DUTCHBAT en interactie met hogere niveaus’, ‘Besluitvorming en bevelvoering door de bataljonsstaf’, ‘Commandovoering door de ondercommandanten en de lagere niveaus’, en ‘Opdrachten, richtlijnen en aanwijzingen van DUTCHBAT aan de ondercommandanten en interactie tussen de bataljonsstaf en de ondercommandanten’. Daaruit valt af te leiden dat gegevens over de leiding wel werden gesystematiseerd, ook al zouden deze dan niet hun weg naar het rapport vinden.

Er klinken harde woorden in het *Feitenrelaas*: ‘Een militair verklaarde dat de negatieve houding van de bataljonscommandant terdege van invloed is geweest op het functioneren van de eenheid. (...) Iedere verrichting van [deze militair] werd gecontroleerd door [de plaatsvervangend bataljonscommandant] in opdracht van de bataljonscommandant. Hij vond dat de bataljonscommandant niet de persoon was welke altijd aanspreekbaar was.

443 Debriefingsrapport, pp. 68-69.

444 Interview F. Pennin, 07/03/00.

(...) Hij vond dat de bataljonscommandant een opgelegde interesse vertoonde in zijn personeel.⁴⁴⁵ Er waren klachten dat de communicatie tussen bataljonsleiding en het bataljon stroef verliep, wat zowel werd toegeschreven aan de persoon van de bataljonscommandant als zijn plaatsvervanger. Niet iedereen in het bataljon was het duidelijk wie nu het commando voerde, de bataljonscommandant of zijn plaatsvervanger. Vooral tijdens de val van de enclave ontstond de indruk dat de operationele leiding in handen was van plaatsvervangend bataljonscommandant Franken en dat deze operationeel gezien ook de meest capabele van de twee was:⁴⁴⁶ hij bleef onder de gegeven omstandigheden rustig en wist de zaken in goede banen te leiden.⁴⁴⁷ Een onderofficier van de staf zei zelfs dat de leiding van het bataljon had bestaan uit een ‘eenmansstructuur’, en dat was Franken geweest. Dat was niet goed geweest, maar het was volgens hem wel een goede zaak dat Franken er was geweest. Karremans had volgens deze onderofficier dan ook onvoldoende leiding gegeven.⁴⁴⁸

Veel Dutchbatters gaven als hun mening te kennen dat de bataljonscommandant betrekkelijk weinig contact met zijn personeel had gehad. De ‘onzichtbaarheid’ van de commandant had echter niet alleen met zijn persoon te maken, maar stoelde ook op gemaakte afspraken: tussen Karremans en Franken bestonden afspraken over de taakverdeling, en zij deden zaken in overleg. ‘Daarom zaten we elke avond te kletsen over wie wat zou doen’, aldus Karremans. De uitkomst daarvan werd, voor zover het de staf aanging, door Karremans in de stafvergadering medegedeeld. Karremans onderhield alle contacten met de wereld buiten de enclave: de rapportages naar de hogere VN-echelons (Tuzla en Sarajevo), naar Den Haag, en de contacten met de pers. Frankens bemoeienis met de hogere echelons beperkte zich tot noodzakelijke logistieke en administratieve zaken. Hij bemoeide zich niet met binnenkomende telefoongesprekken.⁴⁴⁹ Over de omgang met de strijdende partijen en de *Opština* was daarentegen weer bewust gekozen voor een systeem waarbij niet de commandant de contacten onderhield: dat deed het onderdeel voor de civiel-militaire contacten, de Sectie-5, die binnen haar mandaat de zaken afhandelde. Ging het over zaken die buiten het mandaat lagen, dan was Franken de aangewezen man om de besprekingen over te nemen, en pas in zeer bijzondere gevallen trad Karremans op. Dat gaf Karremans de ruimte om in eerdere stadia van contacten met de strijdende partijen en de *Opština* zijn handen vrij te houden. Volgens Franken had dat goed gewerkt.⁴⁵⁰

Franken was degene die voor het bataljon vooral zichtbaar was, omdat hij optrad als uitvoerder van de beleidslijn die tussen Karremans en Franken was overeengekomen. De stelling van Franken was dat een bataljonscommandant niet overal kon rondlopen, en dat Karremans dat ook vooral niet moest doen. In zijn zienswijze werd de commandant geacht om in het midden van het web te blijven zitten en het overzicht te houden. Er waren personen, ook binnen de bataljonsstaf, die het niet eens waren geweest met deze werkwijze, maar dat was volgens Franken ook al in Nederland zo geweest, voor Dutchbat III vertrok. Franken benadrukte dat er maar één de baas was geweest, en dat was Karremans.⁴⁵¹

445 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, § 3.1.1.

446 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, § 3.1.3.

447 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, § 3.2.2.

448 De verschillende oordelen die over de leiding zijn uitgesproken, zijn niet geannoteerd. Zij vormen een compilatie van meningen die door verschillende Dutchbatters tijdens interviews met het NIOD, of in debriefingsverklaringen zijn geuit.

Omdat velen nog steeds deel uitmaken van de defensieorganisatie werd het niet gewenst geacht hier tot annotatie over te gaan.

449 Interviews. Th.J.P. Karremans, 15, 16, 17/12/98.

450 Interview R.A. Franken, 05/05/01.

451 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

Velen binnen Dutchbat ervaarden dat echter niet zo; dat kwam doordat Franken door de afspraken die hij met Karremans had gemaakt veel zichtbaarder was dan de bataljonscommandant zelf. Dat kwam op velen over als een omdraaiing van het patroon dat binnen een staf gebruikelijker was, namelijk dat de commandant zoveel mogelijk de handen vrijhoudt om te kunnen doen wat hij nodig vindt binnen het bataljon, naar buiten treedt en zich bij zijn manschappen laat zien, terwijl de chef-staf meer op de achtergrond de zaken afhandelt, het werk van de staf coördineert, en de papierstroom gaande houdt. Een probleem met de tussen Franken en Karremans gemaakte expliciete of impliciete afspraken over een taakverdeling was dat deze veelal aan de manschappen voorbij gegaan waren.

De rol van een bataljonscommandant volgens het boekje...

De afspraken die Karremans en Franken gemaakt hadden over de taakverdeling stonden ook op gespannen voet met de zogeheten ‘Landmachtdoctrine’: ‘Voor zover de operationele omstandigheden dat toelaten moet [de commandant] zien en gezien worden; zijn staf moet geen barrière vormen tussen hemzelf en de troepen. (...) Interesse in de mens achter de soldaat en in de werking van zijn geest helpen de commandant in te schatten hoe het staat met de gereedheid van zijn eenheid, en in het bijzonder het moreel van de troepen.’⁴⁵²

Ook literatuurstudies over leiderschap, afkomstig van de Koninklijke Militaire Academie, wijzen op het grote belang van de rol van de commandant. De bataljonscommandant en zijn compagniescommandanten zijn de voornaamste uitvoerders van het door hogerhand opgedragen beleid. Zij zijn tevens degenen die er op moeten toezien dat de militairen zich houden aan de voor hen vastgestelde gedragsregels, dat zij voldoende zijn voorbereid, van voldoende informatie zijn voorzien, vastberaden maar niet agressief zijn, en dat incidenten op de juiste wijze worden afgehandeld. Commandanten dienen daartoe in voortdurend contact met hun manschappen te staan. Juist bij vredesoperaties opereren kleine groepen militairen op grote afstand van hun commandanten, en in zulke situaties is onderling vertrouwen van groot belang.

Het achterliggende idee hierbij is dat een commandant die geen goed contact met zijn manschappen heeft, weinig zal horen over wat er werkelijk speelt. Als hij zijn gezicht niet laat zien, of niet in de problemen van de manschappen lijkt te zijn geïnteresseerd, dan zal hij weinig informatie krijgen. Dat geldt des te meer wanneer het groepsverband hecht is en afstanden het moeilijk maken om in contact te blijven. Een commandant moet betrokkenheid tonen wanneer er problemen zijn en de bereidheid hebben deze op te lossen. Een commandant zal ook symptomen van stress en frustratie moeten onderkennen, en moeten proberen daaraan met daartoe geschoold personeel te werken. Daarnaast zal hij zijn manschappen een realistisch beeld moeten bieden van de taak van de eenheid en wat van de lokale bevolking mag worden verwacht. Commandanten zullen hoge doelen willen stellen om hun eenheid gemotiveerd te houden. Hoge verwachtingen kunnen echter ook omslaan in frustratie wanneer een eenheid voelt dat zij er niet in slaagt die doelen te bereiken. Een commandant zal zich daarom genoodzaakt zien een middenweg te bewandelen tussen moti-

---

452 Landmacht doctrinepublicatie, dl. I: Militaire Doctrine, 1996, para 0658 en 0569.

vatie en haalbaarheid.⁴⁵³ Zijn rol is daarmee bepaald niet gemakkelijk, en zeker niet onder de in Srebrenica heersende omstandigheden, waarbij velen zich steeds meer afvroegen wat eigenlijk de zin van hun aanwezigheid was.

Eenheden zonder interne conflicten bestaan niet, maar een commandant moet proberen conflicten in een vroegtijdig stadium op het spoor te komen en deze onder ogen te zien. Ontkenning van conflicten verhoogt slechts de spanning en heeft een negatief effect op het functioneren van de eenheid. Het oplossen van conflicten vraagt een zekere moed, maar kan ook respect genereren. Zeker bij samengestelde eenheden, zoals Dutchbat, was het onvoldoende te weten wat andermans taken waren. Er moest kennis bestaan van elkaars capaciteiten, visies en behoeften. Wanneer militairen in een samengestelde eenheid vreemden voor elkaar blijven, kan dat in problemen resulteren, aldus een studie van Ambaum hierover.⁴⁵⁴

De literatuur wijst er ook op dat een commandant zich bewust hoort te zijn van zijn eigen gedrag, en dat hij de moed moet hebben onder ogen te zien hoe zijn gedrag bij zijn ondergeschikten overkomt. Daarbij is terugkoppeling nodig.⁴⁵⁵

... en in de praktijk

De vraag is of de bataljonscommandant bij Dutchbat III een dergelijke terugkoppeling vanuit het bataljon kreeg. Ook de bataljonsstaf, die in de laatste maanden van het verblijf in Srebrenica toch al onderbezet was, bezat niet die eenheid die een optimaal functioneren van commandant en staf kon waarborgen. Karremans was al voor uitzending niet tevreden over de samenstelling van zijn staf; hij had daarop weinig invloed kunnen uitoefenen en meende dat niet alle officieren en onderofficieren in de staf even goed hadden gefunctioneerd.⁴⁵⁶ Toch zei Franken in de eindfase van de aanwezigheid in Srebrenica dat hij met de sleutelfunctionarissen in de staf prima zaken had kunnen doen. Dat waren volgens Franken ook niet de personen die in de laatste dagen soms instortingsverschijnselen vertoonden.⁴⁵⁷

Het oordeel van Dutchbatters over de compagniescommandanten is doorgaans wel positief. Kapitein Groen, de commandant van de B-compagnie, had zeer uitgesproken ideeën over een strakke discipline in zijn compagnie. Er was in het bataljon bijvoorbeeld nog wel eens verzet tegen de strakke tenuevoorschriften, maar Groen was zeer duidelijk over het tenue dat zijn manschappen moesten dragen. Ook Franken hechtte daar overigens aan, en ergerde zich eraan dat tijdens zijn verlof Karremans op dit punt de teugels had laten vieren.⁴⁵⁸

De compound in Potočari kende niet diezelfde discipline als de compound in Srebrenica-stad. De B-compagnie onderscheidde zich door een strakke en rechtlijnige werkwijze. Groen mengde zich daar onder zijn personeel, maar er was niemand die op het idee kwam om amicaal met hem om te gaan. Dat was ook de overweging geweest om Groen op de compound in Srebrenica-stad te stationeren. Achteraf gezien achtte Franken dat een gelukkige keus. Kapitein Matthijssen, de commandant van de C-compagnie in Potočari, was minder hard en overlegde meer, maar had wel een hechte compagnie met daarin betrekkelijk jong

453 A.L.W. Vogelaar, 'Norm Violations during Peace Support Operations: a Social-Psychological Explanation', in: A.L.W. Vogelaar, K.F. Muusse & J.H. Rovers (eds.), *NL Arms: Netherlands Annual Review of Military Studies* 1998, Royal Netherlands Military Academy, Breda, 1998, pp. 144-146.

454 Ambaum in *NL Arms* 1998, p. 176.

455 Ambaum in *NL Arms* 1998, p. 176.

456 Interviews Th.J.P. Karremans, 15, 16, 17/12/98.

457 Interview R.A. Franken, 05/05/01.

458 Interview R.A. Franken, 05/05/01.

personeel.⁴⁵⁹ Bij de staf- en stafverzorgingscompagnie van majoor Otter, ook gevestigd op de compound in Potočari, was er weinig aanleiding geweest voor conflicten of onduidelijkheid.⁴⁶⁰

De verhouding tussen de B-compagnie en het bataljon was afstandelijk. Instructies afkomstig van het bataljon zouden niet altijd even duidelijk geweest, maar dat gaf de B-compagnie juist weer een zekere graad van vrijheid. De bataljonsstaf zou het werk van de compagnie hebben gewaardeerd maar Karremans zou weinig van zijn waardering hebben laten blijken. De relatie tussen bataljonsleiding en C-compagnie was goed. Zij vertoefden op dezelfde locatie.

Er zouden tijdens de val spanningen zijn geweest tussen de compagniescommandanten en de bataljonsstaf. Vanuit de officieren van Dutchbat III kwamen geluiden dat naar hun idee de bataljonsstaf slecht zou hebben geweten wat er zich in de dagen rond de val precies te velde afspeelde. Dat was afgeleid uit weinig praktische adviezen. De werkelijkheid in het terrein zou het voorstellingsvermogen van de staf te boven zijn gegaan. Compagniescommandanten als Groen en Matthijssen waren echter capabel genoeg waardoor er op het lagere niveau weinig viel te merken van deze tekortkomingen. Alhoewel niet iedereen de stijl van leidinggeven van Groen waardeerde, meenden velen dat hij tijdens de val van de enclave, en vooral bij de uitvoering van de *blocking position*, op goede wijze leiding gaf. Niettegenstaande het feit dat hij weinig slaap genoot, toonde hij beheerst gedrag en droeg hij zorg voor de veiligheid van zijn personeel. Zijn leiderschap in de laatste dagen uitte zich door het geven van duidelijke bevelen. Hij bleef rustig en werd om die reden hogelijk gewaardeerd. Groen werd gezien als een goed leider en militair en werd daarom door zijn manschappen op handen gedragen.⁴⁶¹

Wat binnen het bataljon als regel- en controlezucht van Franken werd gezien, wilde nog wel eens tot irritatie leiden. Het hogere niveau had meer vertrouwen moeten stellen in het lagere niveau, zo werd er gezegd. Omgekeerd waren er volgens Franken ook voorbeelden waarbij tijdens de VRS-aanval twijfel bestond of het aan het bataljon toegevoegde logistieke personeel buiten de veilige muren van de bunker wel tot werkzaamheden bereid was die niet tot hun eigenlijke takenpakket behoorden. De bataljonsleiding was het tijdens de val van de enclave niet altijd gemakkelijk gemaakt. Volgens Franken waren het in de laatste dagen niet de soldaten geweest die problemen gaven, maar eerder het kader. Soms was optreden van de leiding nodig geweest om een enkel kaderlid weer in beweging te krijgen. Er waren volgens Franken personen geweest die hadden beweerd: ‘De minister heeft gezegd dat er geen onaanvaardbare risico’s genomen moeten worden en ik vind het onaanvaardbaar.’⁴⁶²

Hoe de verhoudingen tussen Karremans en Franken lagen en hoe zij met elkaar omgingen, ontging overigens de meeste Dutchbatters. Toch leefde het idee dat die niet altijd even goed waren en beter hadden gekund. Karremans werd gezien als weinig toegankelijk en teruggetrokken; of hij zich bewust of onbewust zo gedroeg, bleef het personeel onduidelijk. Er waren weinig conflicten tussen de manschappen en Karremans; die waren er eerder met Franken, ook omdat hij de uitvoerder van het beleid van de commandant was.

Franken was een uitgesproken, extraverte man. Hij ‘was een grote, imponerende figuur die met iedereen korte metten maakte en weinig geduld had’. Karremans was veel introverter: ‘Hij zei wel wat, maar het kwam er eigenlijk altijd veel minder uit. Het leek altijd

459 Interview R.A. Franken, 05/05/01.

460 SMG, Debrief. *Feitenrelaas*, § 3.2.1.

461 SMG, Debrief. *Feitenrelaas*, § 3.2.1.

462 Interview R.A. Franken, 05/05/01.

net of Franken de broek aan had en Karremans er achteraan mocht lopen. Dat is gewoon mijn indruk, terwijl het misschien helemaal niet zo is geweest', aldus een Dutchbatter. Franken was iemand die, wat voor beslissing hij ook nam, wél een beslissing durfde te nemen, en die ruimte had hij ook. Hij nam duidelijke standpunten in; hij moest tenslotte ook Dutchbat bij elkaar zien te houden en dat kon niet altijd even tactisch. Dan moest hij soms vervelende, harde beslissingen nemen, maar dat kon in de omstandigheden soms niet anders. De meesten begrepen wel dat het conflict dan niet moest worden opgezocht; een enkeling deed dat wel, wat de situatie alleen maar vervelender maakte.

De leden van het bataljon waren tamelijk eensgezind in hun oordeel dat het Karremans minder gemakkelijk af ging om informeel met zijn manschappen om te gaan, zonder dat over te laten komen als een verplicht praatje. Karremans werd kortom door het bataljon niet gezien als een persoon die gemakkelijk met zijn personeel wist om te gaan. Op het ene moment werd hij ervaren als vrij bot, en op een ander moment juist weer als amicaal in de omgang. Het gevoelen was dat sommige mensen aandacht nodig hadden, en daar moest een commandant op bedacht zijn. Een goede sfeer in een bataljon, waarbij iedereen elkaar kent en weet wat men aan elkaar heeft, is vaak de basis voor een goede uitvoering van de taak. Dutchbatters zeiden echter dat ze Karremans weinig hadden gezien, ook niet op de compound in Potočari waar de bataljonscommandant verbleef. Karremans was geen 'troepenman', zo oordeelde chirurg Kremer; hij had Karremans op de verbandplaats, die ook op de compound in Potočari was gevestigd, nooit spontaan op bezoek gehad.⁴⁶³

Vanuit het bataljon vielen meer van dergelijke geluiden op te tekenen; karakteristiek was een oordeel als: 'Karremans was een figuur die veel reserves had naar ons toe. Met Franken daarentegen hadden we een goed contact.' Karremans werd meer als een solist gezien dan Franken. Terwijl Franken voortdurend in gesprek was met jan-en-alleman, hield Karremans zich op afstand, waardoor ook de Dutchbatters zich op afstand hielden. Een factor die hierop van invloed was, was vanzelfsprekend wel het brandstofgebrek: daardoor waren de persoonlijke contacten tussen de staf in Potočari enerzijds en de B-compagnie in Srebrenica-stad en de OP's anderzijds minimaal, en werd het voor de commandant ook wel moeilijker om desgewenst 'zijn neus te laten zien'.

Brantz, die als waarnemend commandant van *Sector North East* in de dagen van de VRS-aanval veel contact met Karremans had en hem al langer kende, zei publiekelijk in een interview dat hij zich de irritaties bij het bataljon over het optreden van Karremans wel kon voorstellen. Karremans kon volgens hem behoorlijk cynisch zijn, mengde zich niet gemakkelijk in een gezelschap, en was niet altijd even flexibel. Aan de andere kant wees Brantz erop dat niemand ooit had meegemaakt wat Karremans had moeten doorstaan, en dat al zijn critici eerst maar eens dienden te bewijzen dat zij het beter konden.⁴⁶⁴

Wat plaatsvervangend bataljonscommandant Franken betrof: velen mochten dan persoonlijk reserves ten opzichte van hem hebben, maar zeiden toch goed met hem op te kunnen schieten. Hij maakte een goede indruk, en zonder hem zou de besluitvorming binnen het bataljon van mindere kwaliteit zijn geweest omdat Karremans minder in staat was om de leiding op zich te nemen, wat ook weer uit de rol van Franken zou blijken. Tijdens de val was er in het algemeen keihard gewerkt, maar de *communis opinio* was dat het vooral Franken was geweest die zich daarbij had onderscheiden. Vooral mensen die wat dichterbij waren

⁴⁶³ Interview G.D. Kremer, 13/07/98. Karremans kwam wel toen Kremer hem op zijn ver-

jaardagsborrel uitnodigde.

⁴⁶⁴ *HP/De Tijd*, 22/12/95.

omgeving zaten, spraken met bewondering over Franken. Gevoelsmatig was hij daarom voor velen de man die de touwtjes in handen had. Voor het militaire vakmanschap van Franken bestond bij de officieren waardering. Manschappen konden hem alleen minder waarderen door zijn nadruk op de handhaving van tenuevoorschriften.

Franken was dus de man die de zaken regelde, hetgeen overigens ook bij zijn taak als chef-staf hoorde. Dat droeg bij aan de algemene indruk dat hij de persoon was die de beslissingen nam. Daarbij moet gezegd worden dat Karremans wel degelijk zelf op pad ging als hij meende dat het om iets belangrijks ging. Dat betrof andere dan de routine-onderhandelingen met de VRS en de ABiH en de *Opština*. Karremans ging bijvoorbeeld zelf naar de B-compagnie om te vertellen dat soldaat Van Renssen was overleden. Aan de andere kant bestond er weer wrevel over dat Karremans na zijn overleg met de *Opština* in de nacht van 10 op 11 juli geen enkele belangstelling voor het personeel van de *blocking positions*, dat op het marktplein was samengetrokken, liet blijken. Dat speelde ook ten aanzien van de gegijzelde Dutchbatters: zij bevonden zich in hetzelfde hotel (Fontana) als waar het overleg van Karremans met Mladić na de val plaatshad.

Bij de debriefing in Zagreb was de kwestie van de commandovoering ten tijde van de val de eerste vraag die Bastiaans in zijn gesprek met Franken aan de orde stelde; hij wilde weten wie er nou de feitelijke commandant was geweest. Franken had toen met een stalen gezicht geantwoord dat hij dat geweest, aldus een debriefer die ook bij dit gesprek aanwezig was. Tijdens de in Zagreb gevoerde gesprekken viel de debriefers al op dat vooral Franken serieus werd genomen. Als kapitein Groen het had over de bevelvoering, dan sprak hij over Franken. Niemand begon over Karremans, en vrijwel iedereen gebruikte woorden als: ‘Franken gaf mij het bevel om...’ Karremans voerde weliswaar aan dat dit alles in goed overleg met hem was gebeurd, maar de indruk was en bleef gevestigd dat Franken de touwtjes in handen had gehad. Franken kwam over als iemand die meer had gedaan dan van hem was verwacht. Op Bastiaans maakte dit de indruk dat dit onder de omstandigheden mogelijk het beste was geweest.

Karremans ontkende bij de ‘kleine’ debriefing niet dat Franken een grote rol had gespeeld. Hij verklaarde dat uit het feit dat hij druk bezig was met allerlei minder operationele zaken. Karremans liet overigens niet blijken dat Franken de meer dominante positie had ingenomen. Op de onderwerpen die hem in Zagreb werden voorgelegd, waaruit zou blijken dat dat het geval leek te zijn geweest, wist Karremans overal een verklaring voor te geven.

Uit andere gesprekken in Zagreb viel verder af te leiden dat velen binnen het bataljon vonden dat Karremans eigenlijk de rol van *battle captain* – de leider van het gevecht – had moeten vervullen, maar dat die rol nu door Franken was vervuld.⁴⁶⁵ Franken zelf zei zeker geen ‘eigen oorlog’ te hebben gevoerd, maar wel ‘prominent aanwezig’ te zijn geweest en inderdaad zelfstandig een aantal beslissingen te hebben genomen wanneer tijdgebrek daartoe genoopt had. Hij kende het terrein goed waardoor hij, naar eigen zeggen, gemakkelijk tot beslissingen kwam.⁴⁶⁶

Ten aanzien van de interne verhoudingen kwamen de bij de debriefing in Zagreb betrokken leden van de Sectie Militaire Geschiedenis tot de conclusie dat Karremans matig had gefunctioneerd en dat Franken de feitelijke baas had geleken. Ook buiten de debriefingsruimten hadden zij hun oor te luister gelegd, en de teneur van de daarbij opgevangen

465 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

Franken, Kamp Pleso, 22/07/95.

466 SMG 1007/23. Verslag debriefing majoor

gesprekken was dat Karremans minder geschikt voor zijn functie zou zijn geweest. Over Franken en Groen werd daarentegen positief gesproken. Het hoofd van de Sectie, Kamphuis, had de Directeur Operatiën van de Koninklijke Landmacht, generaal-majoor Van Baal, over deze bevindingen geïnformeerd. Zij leidden bij Van Baal tot ongeloof: hij had een ander beeld, want hij had uit enkele affaires die zich bij het bataljon hadden voorgedaan juist begrepen dat Karremans krachtig had ingegrepen. Van Baal maakte daarover tegenover het NIOD duidelijk dat hij bewondering voor Karremans had. Deze had volgens Van Baal immers tegen de opdracht van Gobilliard in besloten de OP's bezet te houden, was tegen alle logica in toch iedere keer om luchtsteun blijven vragen, en had tegen alle logica in de *blocking positions* laten innemen.⁴⁶⁷ Door dergelijke affaires had er volgens Van Baal in Den Haag geen enkele twijfel bestaan over de vraag wie de baas was geweest: Karremans.⁴⁶⁸

Waar het de daadwerkelijke gevechtsleiding tijdens de val betrof, was Franken inderdaad de man die de scepter zwaaide. Wat in het oordeel over Karremans meespeelde, was dat het personeel hem in de dagen rond de val niet op het bataljonsradionet hoorde. Het was overigens op zich niet gebruikelijk dat Karremans daarop te horen was, maar in zo'n situatie verwachtten sommigen dat de commandant af en toe zelf op het radionet te horen zou zijn. Maar ook dat stoelde volgens Karremans op afspraken tussen hem en Franken: Franken trad op als *battle captain* en deed de gevechtsvoering,⁴⁶⁹ Karremans was in de *Opsroom* (de commandopost) van het bataljon aanwezig, en daar had hij de mogelijkheid aanwijzingen te geven of in te grijpen. In welke mate dat ook echt gebeurde en of Karremans daadwerkelijk een sturende rol vervulde, wordt uit debriefingsverklaringen niet echt duidelijk.

Karremans en Franken waren in die dagen overigens beiden weinig zichtbaar voor het personeel. Dat was te verklaren uit het feit dat het bataljon een operatieofficier (de S-3) miste, die normaal gesproken leiding aan de militair-operationele zaken zou hebben gegeven. Franken nam die rol over, en Karremans werd voortdurend aan de telefoon geroepen door verschillende VN-hoofdkwartieren die zich bemoeiden met Srebrenica. Sarajevo doorbrak met grote regelmaat de hiërarchische lijn met Dutchbat, die had moeten lopen via het hoofdkwartier van *Sector North East*. Daardoor moest Dutchbat zakendoen met twee hoofdkwartieren (Tuzla en Sarajevo), die dat allebei het liefst met de bataljonscommandant persoonlijk deden. Vanuit Nederland kwamen daar nog eens de KL Crisisstaf en het Defensie Crisisbeheersingscentrum bij. Dat leidde er, zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is aangehaald, op een gegeven moment zelfs toe dat vanuit Sarajevo aan Den Haag moest worden gevraagd het telefoonverkeer te beperken, omdat de commandant wel wat anders aan zijn hoofd had dan telefoongesprekken te voeren.⁴⁷⁰

Ook de commandant van *Sector North East*, Haukland, was zeer te spreken over Karremans. Alhoewel Haukland niet in de positie verkeerde om regelmatig met Karremans in persoon te kunnen overleggen, en hij bovendien in de dagen van de val afwezig was, noemde hij Karremans een uitstekende en capabele officier: 'He was deadly right in all his assessments.' Volgens Haukland viel Karremans weinig te verwijten: in Srebrenica heerste een onwerkbaar situatie en zijn taak was een onmogelijke.⁴⁷¹ Haukland leek zijn oordeel vooral

467 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01.

468 Interviews P.H. Kamphuis & Chr. Klep, 08/04 en 18/02/99.

469 Interviews Th.J.P. Karremans, 15, 16,

17/12/98.

470 Interview J.A.C. de Ruyter, 29/06/00.

471 Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

te baseren op het stafwerk en de brieven die Karremans naar de hogere echelons schreef; op het intern functioneren van Dutchbat had hij minder zicht.

Dat zicht meende Brantz bij *Sector North East* beter te hebben. Bovendien kende hij zowel Karremans als Franken. Brantz vond dat Karremans en Franken elkaar hadden kunnen aanvullen. De vraag was alleen wat de één liet liggen en wat de ander oppakte. Als daar goede afspraken over bestonden, en dat leek tijdens het verblijf in Srebrenica het geval te zijn, dan vormde dat zijns inziens op zich geen probleem. Het werd pas een probleem wanneer Franken de zaken al had opgepakt voordat het tot afspraken was gekomen, en dat was volgens Brantz mogelijk het geval geweest in de laatste periode van het verblijf. Als Franken zag dat iemand anders een gat liet liggen, dan stapte hij daar volgens Brantz in. Franken was niet in staat zaken op zijn beloop te laten, en Karremans was er niet de man naar om hem zijn plaats te wijzen. Franken was volgens Brantz ook overheersend, waardoor er in zijn omgeving nog wel eens negatief over hem werd gedacht, ook omdat men bang voor hem was. Dat betekende echter aan de andere kant weer dat Franken in de spanning van het moment mentaal weerbaar was geweest. Ook door zijn sterke analytische geest zou hij nog steeds volgens Brantz, alerter reageren dan Karremans. Op militair-tactisch gebied stond Franken zijn mannetje: omdat hij bovendien veel patrouilles had meegemaakt, kende hij het terrein.⁴⁷²

Er lijkt veel waarheid te schuilen in dit oordeel van Brantz, gezien de overeenkomsten met de aangehaalde uitspraken van de Dutchbatters. Aan dit alles moet echter één ding worden toegevoegd: het was uiteindelijk Karremans en niet Franken die de last van de eindverantwoordelijkheid op zijn schouders droeg. Een plaatsvervanger draagt die last niet, waardoor deze vrijer kan optreden.

Conclusie

Plaatsvervangend bataljonscommandant Franken stelde bataljonscommandant Karremans in de schaduw. Dat was enerzijds een gevolg van de werkafspraken en taakverdeling die tussen commandant en plaatsvervanger waren gemaakt, waardoor Franken voor het bataljon zichtbaarder was dan Karremans. Dit vormde echter wel een afwijking van het meer gebruikelijke patroon in de taakverdeling tussen commandant en plaatsvervanger, en droeg er in sterke mate toe bij dat de manschappen Franken als de drijvende kracht van het bataljon gingen beschouwen. Een probleem was dat de manschappen van Dutchbat niet de indruk hadden dat het handelen van Franken en Karremans gestoeld was op afspraken tussen hen beiden. Beider karakters speelden daarbij eveneens een rol. Hoe de verhoudingen tussen hen lagen, was al voor de uitzending van Dutchbat III bekend en de gevolgen daarvan waren te voorzien geweest. Door hen samen uit te zenden, droeg de leiding van de Luchtmobiele Brigade een zekere medeverantwoordelijkheid voor het functioneren van de leiding van Dutchbat.

De test voor leiderschap onder crisis komt pas als de crisis er werkelijk is. Dit valt maar ten dele te oefenen, en geeft onvoldoende indicatie om gedrag tijdens een crisis te voorspellen. Er bestond, zoals in Deel II is uiteengezet, al voor de uitzending van het bataljon enige twijfel op dit punt, maar er waren onvoldoende redenen om wijzigingen in de leiding door te voeren. Had het bataljon onder andere omstandigheden en met voldoende bevoorrading gefunctioneerd en was de enclave niet door de Bosnische Serven overlopen, dan was er een gerede kans

---

472 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

dat de hierboven geschetste problemen niet naar buiten waren gekomen. Het beeld dat ná de val van de enclave naar buiten kwam, was er één van treurnis. Dat lijkt niet in alle opzichten terecht te zijn. Behalve de niet al te duidelijke orders voor de uitvoering van de *blocking positions*, en het onbegrip van de aanvraagprocedures en (on)mogelijkheden van luchtsteun, lijkt Karremans tijdens de aanval op de enclave geen al te grote fouten te hebben gemaakt.

Zes maanden lang op elkaars lip in benarde omstandigheden leven en werken, is een enorme test voor de leiderschapskwaliteiten, de persoonlijke verhoudingen en het moreel. Kritiek ontlaadt zich nu eenmaal in de richting van de commandant. Karremans en Franken – en met hen het personeel van bataljon – maakten er onder de omstandigheden het beste van. Tot op zekere hoogte vulden zij elkaar ook wel aan: Karremans als de man die de zaken analyseerde en rapporteerde, en Franken als de besliste doener voor de dagelijkse leiding. Franken was een man van de praktijk en werd om die reden, ook door Karremans, gewaardeerd. Franken nam ook de ruimte die Karremans hem liet. In hoeverre er een competentiestrijd tussen beiden speelde, valt moeilijk te beoordelen. Franken, en in mindere mate geldt dat ook voor Groen, werd door het bataljon niet altijd even gewaardeerd vanwege zijn gestrengheid. Toch dwong het optreden van deze twee tijdens de val bij de manschappen respect af, dat uiteindelijk omsloeg in waardering. In het geval van Karremans lijkt er geen sprake te zijn geweest van een vergelijkbare omslag in waardering voor hem.

15. Onderscheidingen voor Karremans en *Forward Air Controllers*?

Tot de voorbeelden waar een aanvankelijke positieve waardering voor het optreden van Dutchbat III omsloeg in twijfel kan ook de vraag worden gerekend of onderscheidingen dienden te worden toegekend aan het bataljon. Deze kwestie speelde al direct na de val van Srebrenica, toen tijdens de debriefing in Zagreb de debriefers van de Luchtmobiele Brigade en de Sectie Militaire Geschiedenis de vraag stelden of er mensen waren die daarvoor in aanmerking kwamen, en zo ja wie. De meest genoemde naam was die van de kapitein Groen, als blijk van waardering voor het leiderschap dat hij in de week van de val had getoond.⁴⁷³ Daar bleef het in Zagreb bij. Vanuit de Luchtmobiele Brigade zelf gingen echter geen voordrachten voor een onderscheiding naar Den Haag.

Bij het ministerie van Defensie was al eerder, op 13 juli 1995, over die vraag nagedacht. Dat was echter op een moment vol onzekerheid, want het gedwongen vertrek van de bevolking was nog gaande, en er was nog geen zicht op een vertrek van Dutchbat. Het idee was dat wanneer Dutchbat zonder kleerscheuren uit Srebrenica terugkeerde, een onderscheiding als blijk van erkenning aan het bataljon op zijn plaats zou zijn. Er moest daarbij dan wel sprake zijn van een ‘gunstig scenario’, dat wilde zeggen: de lokale bevolking en Dutchbat moesten zonder al te veel problemen uit hun benarde positie zijn bevrijd. Minister Voorhoeve wilde een bezoek aan het bataljon brengen zodra de situatie zich daartoe leende, en dat zou volgens hem een geschikt moment zijn om Dutchbat in de persoon van Karremans te eren voor de inzet in de achterliggende moeilijke periode.

Een onderscheiding voor Karremans?

De gedachte ging uit naar een onderscheiding aan Karremans, omdat het niet mogelijk was een eenheid als geheel te onderscheiden. Deze onderscheiding was dus niet zozeer bedoeld

473 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

voor de persoon van de bataljonscommandant, maar moest gezien worden als een symbolische waardering van het hele bataljon. Toekenning van het Ereteken voor Verdienste in Goud kwam daarvoor in aanmerking, een vrij zelden verleende onderscheiding die een hoge mate van waardering uitdrukt. Deze vorm was mede ingegeven omdat de minister van Defensie de onderscheiding zelf kon verlenen, en deze niet – anders dan andere onderscheidingen – de lange weg van een Koninklijk Besluit hoefde te volgen.

Het initiatief tot het verlenen van een onderscheiding was afkomstig van Voorhoeve zelf. Het hoofd van de Sectie Onderscheidingen op het ministerie, P.V.E. Horbowiec, boog zich daarna over de criteria die aan de toekenning van het Ereteken voor Verdienste in Goud ten grondslag liggen. Dit kon echter niet worden toegekend op grond van het criterium dat ‘functionele organieke werkzaamheden’ op uitstekende wijze waren uitgevoerd, omdat de situatie waarin het bataljon was terechtgekomen in geen enkele opleiding of oefenscenario voorkwam en deze situatie zo bijzonder was dat dit het begrip ‘organieke functionele werkzaamheden’ te boven ging.

Wel waren andere criteria van toepassing, zoals het ‘moedig optreden in conflictsituaties in vredetijd’ en ‘gevallen van individuele moed in levensbedreigende omstandigheden’. Het eerste criterium leek weinig problemen op te leveren; voor Dutchbat op vredesmissie was het vredetijd. Een probleem was dat Dutchbat weliswaar geen partij in het conflict was, maar dat er zich lokaal wel oorlogsomstandigheden voordeden. Andere criteria, ‘moedig optreden’ en ‘individuele moed’, zouden, gezien de omstandigheden en de verantwoordelijkheden van Karremans, op hem van toepassing kunnen zijn en in dat geval ook van toepassing op de manschappen, die onder de buitengewone omstandigheden hun taak moesten uitvoeren, en daarbij persoonlijke risico’s niet uit de weg waren gegaan.⁴⁷⁴ Maar – als gezegd – een eenheid als geheel onderscheiden, kon nu eenmaal niet, dus richtte de aandacht zich op de commandant.

Daartoe was eerst nog instemming nodig van de secretaris-generaal van het ministerie van Defensie, Barth. Als deze zich met het voorstel zou verenigen, kon de administratieve molen in werking worden gezet. De secretaris-generaal gaf te kennen ‘graag en geheel akkoord’ te zijn; Karremans verdiende volgens hem voor zijn optreden in de week van de val ‘de hoogste lof’.⁴⁷⁵

De volgende stap was om te komen tot een conceptvoordracht. Daarna konden de secretaris-generaal, de chef kabinet van de chef-defensiestaf en het hoofd van de Sectie Onderscheidingen – evenals de hiertoe bevoegde commissie – een formele voordracht aan de minister opstellen. De bevelhebber der landstrijdkrachten generaal Couzy werd uitgenodigd een conceptvoordracht op te stellen. Couzy bood vervolgens al op 14 juli een door hem getekende voordracht aan de minister aan. Als motivering gaf Couzy daarin aan dat Karremans op uitstekende wijze leiding had gegeven aan de uitvoering van de missie, die onder zeer moeilijke en levensbedreigende omstandigheden had moeten worden uitgevoerd. De eenheid had respect afgedwongen door de getoonde moed en het incasseringsvermogen, de onderlinge solidariteit, en de zorg voor de bevolking van de enclave. Die taak was ook tijdens

474 Archief Sie Onderscheidingen nr. DO.055/95/. Notitie Hoofd Sectie Onderscheidingen aan chef kabinet van de minister, 14/07/95, nr. 4496/N.

475 Archief Sie Onderscheidingen nr. DO.055/

95/. Notitie Hoofd Sectie Onderscheidingen aan secretaris-generaal en chef kabinet Defensiestaf, 14/07/95, nr. 4496/N. De secretaris-generaal tekende nog op 14 juli voor akkoord, de chef-kabinet van de chef-defensiestaf op 19 juli.

de langdurige blokkade van de enclave zo goed mogelijk voortgezet. Ondanks ‘hardnekkig verzet’ van de Nederlandse militairen leidden de offensieve acties door een ‘overweldigende overmacht’ tot de inname van de Srebrenica. Daarna had Karremans met zijn bataljon de zorg voor ‘tienduizenden’ vluchtelingen op zich genomen en de schaarse rantsoenen van Dutchbat met hen gedeeld. In onderhandelingen had Karremans getracht maximale veiligheid voor de aan zijn zorg toevertrouwde vluchtelingen te bewerkstelligen, zonder de veiligheid van zijn personeel uit het oog te verliezen. ‘Door zijn kordate optreden en getoonde morele moed heeft Luitenant-kolonel Karremans zich op uitzonderlijke wijze verdienstelijk gemaakt voor de Nederlandse krijgsmacht’, zo besloot Couzy zijn voordracht.⁴⁷⁶

De motivering in de oorkonde was goeddeels ontleend aan de voordracht van Couzy en sprak van ‘kordaat optreden’ en ‘getoonde morele moed’ waardoor Karremans zich op uitzonderlijke wijze verdienstelijk had gemaakt en waarbij ‘het incasseringsvermogen, de onderlinge solidariteit en de zorg voor zowel het eigen personeel als voor de bevolking in de enclave Srebrenica door het infanteriebataljon, onder zijn leiding, veel respect en ontzag heeft afgedwongen’. Door de laatste zinsnede kwam inderdaad tot uiting dat het bataljon op deze manier in de persoon van zijn commandant werd geëerd.⁴⁷⁷

Op 19 juli waren de ministeriële beschikking en de oorkonde gereed ter ondertekening door de minister. Op 21 juli zou Voorhoeve in Zagreb de onderscheiding uitreiken. Omdat de tekenkamer van de Koninklijke Landmacht nog enige tijd nodig had om de oorkonde te kalligraferen, was de angst dat de voordracht in de tussentijd zou uitlekken groot.⁴⁷⁸

Het kwam echter niet tot ondertekening van de voordracht. Het idee was steeds geweest het besluit voorlopig aan te houden, en te wachten op nadere ontwikkelingen en berichten over het optreden van Dutchbat. Ook Couzy huldigde dat standpunt.⁴⁷⁹

Nadat op 15 en 16 juli staatssecretaris Gmelich Meijling in Zagreb de 55 door de VRS vastgehouden Dutchbatters, die daar zojuist waren gearriveerd, had gesproken en hij ook met Couzy had gesproken, drong Gmelich Meijling er nog vanuit Zagreb bij Voorhoeve op aan vooral niet overhaast te werk te gaan met de voordracht van een onderscheiding voor Karremans.⁴⁸⁰

Op 21 juli kwam in opdracht van Voorhoeve het bericht dat de voordracht niet moest worden doorgezet. De feiten hadden het eerdere gunstige oordeel over Dutchbat ingehaald, en waren inmiddels dermate negatief getoonzet dat de eerdere motivering en toekenning van een onderscheiding niet meer van toepassing waren.⁴⁸¹

Een onderscheiding voor de Forward Air Controllers?

Daarmee kwam overigens nog geen einde aan voordachten voor een onderscheiding, al moest dat voor andere aanvragen nog enige jaren wachten. Later betrof het voordrachten voor dapperheidonderscheidingen voor een drietal leden van het Korps Commandotroepen. Zij waren op dat idee gebracht doordat commando’s die in Srebrenica aanwezig waren geweest, hadden vernomen dat de drie Britse *Joint Commission Officers*, waarmee geduren-

476 Archief Sie Onderscheidingen nr. DO.055/95/. BLS aan Minister van Defensie, 14/07/95, nr. KAB/140795.

477 Archief Sie Onderscheidingen nr. DO.055/95/. Ongetekend besluit tot toekenning van het Ereteken voor Verdienste in goud.

478 Archief Sie Onderscheidingen nr. DO.055/

95/. Notitie Hoofd Sectie Onderscheidingen aan hoofd tekenkamer BLS, 19/07/95, nr. 4498/N.

479 Interview luitenant-generaal A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

480 Interview J. Veen, 16/01/02.

481 Interview P.V.E. Horbowiec, 26/02/01.

de de laatste dagen van de val gezamenlijk was opgetrokken, wel waren beloofd met een onderscheiding.

De personeelsofficier van het Korps Commandotroepen had daarop zijn commandant benaderd en vanuit de Sectie Onderscheidingen bij het ministerie aanbevolen een gedegen voorstel te maken, voorzien van situatieschetsen, rapportages en getuigenverklaringen. Die kwamen er, maar de commandant van het Korps Commandotroepen zond de voorstellen rechtstreeks naar de Sectie Onderscheidingen op het ministerie. De Koninklijke Landmacht kreeg daar lucht van, en eiste dat voordrachten via de hiërarchieke lijn werden ingediend, in dit geval via de Nederlandse plaatsvervangend commandant van het Duits/Nederlandse Legerkorps, generaal G.D.T. Keuning, en vandaar naar de bevelhebber der landstrijdkrachten. Vanuit het ministerie ging het dossier dus naar de Koninklijke Landmacht; dat was begin 1998. Lange tijd gebeurde er niets mee, kennelijk omdat Keuning niet tot een beslissing kwam. Er volgde overleg tussen de bevelhebber der landstrijdkrachten (luitenant-generaal M. Schouten) en Keuning, en ook tussen Schouten en de chef-defensiestaf, admiraal L. Kroon.

Er werd lang gedraald, ook omdat niemand goed wist hoe met dergelijke voordrachten om te gaan: de laatste dapperheidsonderscheidingen waren begin jaren zestig op Nieuw-Guinea toegekend. Er kwam vervolgens apart hiervoor een Commissie Dapperheidsonderscheidingen onder voorzitterschap van de souschef Operatiën van de Defensiestaf, brigadegeneraal Dedden, met daarin vertegenwoordigers van operationele staven van de krijgsmacht delen. Die commissie ging met de voorstellen aan de slag.

Inmiddels had deze zaak de pers gehaald: *De Telegraaf* berichtte op 3 oktober 2000 dat Van Wiggen als commandant van het Korps Commandotroepen zijn boosheid over het uitblijven van een beslissing had geuit in een open brief aan zijn manschappen, en in het Korpsperiodiek *De Groene Baret*. Hij schreef dat commando's het initiatief hadden opgebracht om onder 'vijandelijk vuur' de vuurleiding van F-16's op zich te nemen toen anderen dat niet meer konden. Zij hadden meer gedaan dan van hen mocht worden verwacht, en het was frustrerend om te moeten constateren dat de waardering van de hogere niveaus afhankelijk was van de politieke gevoeligheid van het onderwerp Srebrenica. Dat ondermijnde het vertrouwen in de hogere niveaus, vond Van Wiggen. Zijn hoop was nu gevestigd op de zojuist opgerichte Commissie Dapperheidsonderscheidingen. Die commissie zou de minister moeten adviseren om tot een positieve of negatieve beslissing te komen. Secretaris-generaal Barth was het met Van Wiggen eens: als er sprake was van bijzondere verrichtingen, dan dienden die te worden beoordeeld.⁴⁸²

Van Wiggen diende op 10 november 1998 drie nieuwe voordrachten. Deze voordrachten waren voorzien van slechts één beperkte getuigenverklaring, opgemaakt door een van de vliegers van 322 Squadron, dat betrokken was geweest bij de *Close Air Support* op 11 juli. Er waren geen getuigenverklaringen van personen die de verrichtingen van de commando's van nabij hadden kunnen waarnemen; die personen waren er wel, maar dat waren uitsluitend Britse JCO's. Van Wiggen probeerde via de Britse ambassade in Den Haag te achterhalen wie de Britse JCO's in de enclave waren geweest, om daarmee in contact te kunnen komen. Die pogingen liepen echter stuk. Van Wiggen vreesde dat dit was ingegeven door de politieke gevoeligheid van de aanwezigheid van Britten in Srebrenica ten tijde van de val. Een meer

⁴⁸² Interview P.V.E. Horbowiec, 26/02/01.

plausibele verklaring was echter dat het hier *Special Forces*-personeel betrof, waarvan de namen om formele redenen niet mochten worden vrijgegeven.

Dit maakte het werk van de Commissie Dapperheidsonderscheidingen er vanzelfsprekend niet gemakkelijker op. Het enige dat de Commissie verder ten dienste stond was een verslag van de verrichtingen op 11 juli, en de incomplete opleiding en oefening van de hand van sergeant-majoor A.J.H. Wesselink – de eenheidssupervisor voor de *Forward Air Controllers* van het Korps Commandotroepen –, maar hij was geen getuige geweest van de gebeurtenissen van 11 juli.⁴⁸³

Over veel materiaal om een beslissing op te baseren, beschikte de Commissie dus niet. Bovendien stuitte de Commissie al dadelijk op het probleem dat een van de *Forward Air Controllers* van Dutchbat, Voskamp, er op wees dat het feitelijk onjuist was dat de commando's alleen het initiatief hadden genomen voor het op hun doel geleiden van de F-16's; inderdaad had de briefschrijver daar als *Windmill 02* ook een rol gespeeld, zij het in bescheidener mate dan *Windmill 03* (dit is in hoofdstuk 6 aan de orde geweest). Wanneer de commando's in aanmerking zouden komen voor een dapperheidsonderscheiding omdat zij onder moeilijke omstandigheden hun werk hadden gedaan, dan gold dat ook voor deze betrokken *Forward Air Controller*, vond Voskamp.⁴⁸⁴

De Commissie begon vervolgens met enkele hoorzittingen ter toetsing van de voordrachten. Uiteindelijk leidde dit tot de beslissing om sergeant der eerste klasse F.C. Erkelens op 23 januari 2002 het Kruis van Verdienste toe te kennen. Erkelens zag echter van het in ontvangst nemen van de onderscheiding af. Hij meende dat niet alleen hij, maar alledrie de commando's die de *Tactical Air Control Party* hadden gevormd daarvoor in aanmerking hadden moeten komen.

16. Conclusies

Ook inlichtingendiensten verrast door de inname van de enclave

Westerse inlichtingendiensten hadden geen weet van voorbereidingen van de VRS voor een aanval op Srebrenica. De plannen voor die aanval waren maar enkele dagen van tevoren gesmeed, en troepenverplaatsingen konden pas op de dag voorafgaande aan de aanval worden waargenomen. Deze ontsnapten aan de waarneming van de inlichtingendiensten. Pas in een korte analyse direct na de val van Srebrenica wist de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst de spijker op de kop te slaan: de VRS-operatie bij Srebrenica was een gelegenheidsdoel van beperkte omvang, dat was uitgebreid toen bleek dat er van een geloofwaardig verzet geen sprake zou zijn.⁴⁸⁵

De aanval van de Bosnische Serven kwam niet alleen totaal onverwacht: deze betekende in westerse ogen ook het hanteren van een nieuwe tactiek en strategie, ongeacht of die nu ad hoc was of van tevoren bedacht. De gebruikelijke tactiek van de VRS was namelijk om druk uit te oefenen op de randen van de *Safe Area*, om zo de hoger gelegen terreindelen in bezit te krijgen. Niemand had verwacht dat de hele enclave of de stad Srebrenica zou worden ingenomen. Daaraan lag de veronderstelling ten grondslag dat de VRS niet over de daarvoor

483 Archief Sie Onderscheidingen, CDO. Verslag FAC missies Srebrenica, 23/08/00.

484 Archief Sie Onderscheidingen, nr.

63.08.27.253. Brief R. Voskamp aan Commissie

Dapperheidsonderscheidingen, 10/10/00.

485 DCBC, 882. MID-briefing t.b.v. ministers Voorhoeve en Van Mierlo, 18/07/95.

benodigde troepen beschikte en te weinig mankracht had om in huis- en straatgevechten de ABiH te overmeesteren, die in mankracht sterker was. Ook zou de VRS niet weten wat ze met de vluchtelingen aan zou moeten. Op het strategische vlak leek de bedoeling van het offensief tweeledig te zijn: de Bosnische Moslims naar de onderhandelingstafel te dwingen, en de door de Contactgroep getekende kaart van Bosnië opnieuw tot onderhandelingsobject te maken.⁴⁸⁶

Dat mogelijk meer lokale factoren een rol speelden in de beslissing om tot de aanval over te gaan, lijkt de westerse inlichtingendiensten te zijn ontgaan. Zij hadden onvoldoende zicht op die lokale gebeurtenissen en de effecten daarvan op het denken van de Bosnische Serven, zoals activiteit buiten de *Safe Area*. Ook de bedoelingen van de Bosnische Serven ten aanzien van Srebrenica waren niet bekend: in eerste instantie was dit om de *Safe Area* in omvang terug te brengen. Dat gold ook de beslissing van de VRS op 9 juli om alsnog de gehele enclave te overlopen, toen de voorwaarden daarvoor gunstig leken; dat had te maken met de geringe weerstand van de ABiH, en mogelijk ook met het uitblijven van een krachtdadige reactie van de zijde van de VN in de vorm van de inzet van het NAVO-luchtwapen.

De (on)mogelijkheden van UNPROFOR

De VN-eenheden waren in de veilige gebieden gestationeerd ter afschrikking van een aanval. Dat betekende weinig meer dan een symbolische presentie. Al bij de instelling van de *Safe Areas* schreef VN-ondersecretaris-generaal Kofi Annan aan de toenmalige *Force Commander* Wahlgren dat de demilitarisatie van Srebrenica slechts betekende dat UNPROFOR een ‘moral responsibility’ voor de veiligheid van de *Safe Area* op zich nam, maar dat hij zich realiseerde dat UNPROFOR niet over de militaire middelen beschikte om die veiligheid waar te maken. Van een gering aantal *peacekeepers* kon immers, aldus Annan, niet worden verwacht dat zij een grootschalige invasie van de Bosnische Serven kon afslaan. Bij beschietingen zou UNPROFOR, net als ieder ander, dekking gaan zoeken. Het was aan de strijdende partijen om Srebrenica als een *Safe Area* te behandelen.⁴⁸⁷

Het vermogen van UNPROFOR om aanvallen op de veilige gebieden af te schrikken, was ten enen male onvoldoende. De secretaris-generaal van de VN meende voor de zes *Safe Areas* 35.000 manschappen nodig te hebben. De Veiligheidsraad gaf de voorkeur aan een ‘lichte optie’ van 7600, en uiteindelijk brachten de lidstaten niet meer dan vierduizend militairen op de been, waarvan vijfhonderd voor de enclave Srebrenica. Eerder was vastgesteld dat voor die taak alleen al in Srebrenica een volledig bewapende brigade ter sterkte van vijfduizend man nodig was. Die vierhonderd manschappen waren beschikbaar gesteld met een mandaat dat niet verder ging dan zelfverdediging, en zonder dat de Bosnische Serven negatieve sancties in het vooruitzicht werden gesteld voor het overtreden van het *Safe-Area*-regime, en de Bosnische Moslims voor overtreding van de demilitarisatie. Dit had dan ook veel weg van politieke bluf. Toen die niet meer werkte, stonden de *peacekeepers* met lege handen. Gebruik van het begrip *deter*⁴⁸⁸ in de *Safe Area*-resolutie mocht dan een diplomatieke meesterzet zijn geweest, politici hadden daar in militaire zin onvoldoende inhoud aan gegeven. Een auteur stelde achteraf vast dat er iets verschrikkelijk misgegaan was met het concept van de veilige

486 Vertrouwelijke informatie (25).

487 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Wahlgren, 23/04/93, No. MSC-676.

488 ‘To discourage and turn aside or restrain by

fear; to frighten from anything; to refrain or keep back from acting or proceeding by any consideration of danger or trouble’ (*Oxford English Dictionary*).

gebieden. Het waren ideeën vol goede bedoelingen, bedacht in *airconditioned* conferentiezalen, die de test van commandanten die zich gedroegen als middeleeuwse krijgsheren niet doorstonden.⁴⁸⁹ *Deterrence* was dan ook geen concept dat zich met een geringer aantal troepen liet uitvoeren dan een verdediging. Het idee van de afschrikking was ver verwijderd van de tijdens de Koude Oorlog werkzame leerstelling van *deterrence*, toen het er om ging ongewenst gedrag van de tegenstander in te tomen door te dreigen met negatieve sancties.

Waar alles om draaide was de geloofwaardigheid van negatieve sancties, en daar ontbrak het UNPROFOR aan. Loze bedreigingen hadden nu eenmaal geen effect, en in de ogen van de tegenpartij diende de mogelijkheid om de dreiging om te zetten in daden reëel te zijn. Daarvoor was het nodig in ondubbelzinnige bewoordingen aan te geven wat de negatieve sanctie inhield. Bovendien moest de dreiging plausibel en uitvoerbaar zijn en moest de militaire capaciteit en de wil om de dreiging waar te maken, aanwezig zijn.⁴⁹⁰ Die afschrikking was onvoldoende en werkte niet in een omgeving die was ingesteld op *peacekeeping* ‘where no peace was to keep’. Generaal Rupert Smith zag zich bij de afschrikking van een aanval geconfronteerd met procedures die waren afgestemd op het omgaan met kleinere schendingen en die in het geval Srebrenica niet langer passend waren. UNPROFOR had ook geen andere middelen tussen het protesteren bij de betreffende strijdende partij en acties vanuit de lucht.⁴⁹¹

Akashi oordeelde na de val van Srebrenica dat de Veiligheidsraad moest begrijpen dat VN-resoluties de realiteit ter plekke moesten weerspiegelen. Er waren volgens hem onrealistische verwachtingen gewekt. De secretaris-generaal had de tekortkomingen van het *Safe Area*-regime herhaaldelijk onder de aandacht van de Veiligheidsraad gebracht, en in rapportages gewaarschuwd dat de situatie onhoudbaar was. Hij had gewezen op het gebrek aan militaire middelen, het gebruik van de *Safe Areas* voor militaire doeleinden door de Bosnische regering, de provocaties en aanvallen vanuit de *Safe Areas* en de beperkte geloofwaardigheid van de afschrikking en de gevolgen van het gebruik van het luchtwapen voor de humanitaire component van de missie. De *Safe Areas* waren ook slechts als tijdelijke maatregel bedoeld geweest. Er waren voorstellen gedaan die hadden moeten tot leiden tot demilitarisatie van de *Safe Areas*, maar na de Goražde-crisis in april 1994 had het nog een jaar geduurd voordat de Veiligheidsraad aandacht aan het probleem van de demilitarisatie had besteed, aldus Akashi.⁴⁹²

Luchtsteun in periode 6-11 juli

De NAVO was na de bewezen capaciteit van de Bosnisch-Servische luchtverdediging na juni 1995 niet langer in staat rond de klok luchtsteun te verzekeren. Bedroeg de reactietijd voor vliegtuigen wanneer deze zich boven de Adriatische zee bevonden een minuut of twintig, wanneer zij zich op hun basis in Italië bevonden, liep de reactietijd al gauw op tot tweeëneenhalf uur. Voor troepen die zich geconfronteerd zagen met een *smoking gun* – een voorwaarde om luchtsteun aan te vragen – was dat een nauwelijks acceptabele wachttijd. Deze

489 Hans-Ulrich Seidt, ‘Lessons Learnt from the Crisis in the Balkans’, *European Security*, 5 (1996) (Spring), pp. 65-70.

490 Graham Evans & Jeffrey Newnham, *The Dictionary of World Politics: A Reference Guide to Concepts, Ideas and Institutions*, New York, n.d., pp. 86-88.

491 NIOD, Coll. Smith. BHC Situation Report signed Lt Gen R.A. Smith, 05/04/95.

492 Akashi bracht dit harde oordeel op 12 juli 1995 naar voren als voorstel voor een brief van de secretaris-generaal aan de Veiligheidsraad. UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 12/07/95, NO. Z-1149.

was het gevolg van de Amerikaanse angst om opnieuw vliegtuigen en piloten te verliezen aan de Bosnisch-Servische luchtafweer.

De risico's voor de *peacekeepers* op de grond werden er navenant groter door. De Koninklijke Luchtmacht achtte deze zorg voor de risico's die de vliegers liepen, overtrokken; de vliegers zouden altijd een risico lopen, maar dat was hier niet buitensporig hoog. Alhoewel de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten steun probeerde te zoeken bij enkele Europese collega's bleven de zaken in de door Amerikanen gedomineerde NAVO-bevelsketen zoals zij waren: geen vliegtuigen voor *Close Air Support* boven land wanneer deze niet konden worden begeleid door vliegtuigen ter onderdrukking van de luchtafweer (in militaire termen: SEAD-vliegtuigen). Binnen deze beperkingen reageerde de NAVO alert op waarschuwingen voor mogelijke aanvragen voor *Close Air Support*, maar maakte ook fouten. Zo werd verzuimd om op 11 juli een C-130 vliegende commandopost op *alert* te zetten, waardoor er extra tijd verloren ging om Dutchbat *Close Air Support* te verlenen.

De procedure voor het doorlopen van een aanvraag voor *Close Air Support* was omslachtig en tijdrovend. Een aanvraag liep over veel schijven, kende beperkingen en kwam meestal te laat. De Bosnische Serven konden bovendien op hun radarschermen aflezen wanneer NAVO-vliegtuigen zich in de lucht bevonden. Als de vliegtuigen weer vertrokken, dan zette de VRS de opmars eenvoudig voort.

UNPF in Zagreb reageerde door de voorzichtigheid van Janvier weinig alert, zeker omdat op 10 juli met het besluitvormingsproces zoveel tijd was gemoeid dat de noodzaak voor luchtsteun kwam te vervallen, omdat de VRS zich inmiddels weer terugtrok, terwijl Janvier door Akashi van tevoren was gemandateerd *Close Air Support* goed te keuren.

Dit was pas de eerste aanvraag voor *Close Air Support* die Zagreb bereikte. Het beeld van de wijze waarop UNPROFOR in Sarajevo, waar de aanvragen langs moesten, op dit punt handelde, is verdeeld. Aanvankelijk was Sarajevo terughoudend bij het doorzenden van aanvragen naar Zagreb, mede om technische redenen: zolang de VRS Dutchbat niet beschoot, was er ook volgens Sarajevo geen reden tot het geven van luchtsteun, omdat aan de *Rules of Engagement* en VN-resolutie 836 nu eenmaal de voorwaarde 'in self defence' was verbonden.

In de beginfase van de VRS-aanval zou Sarajevo (met name generaal Nicolai) hebben gevonden dat de missie van Bildt zou verhinderen dat er *Close Air Support* kon worden gegeven. De redenering was dan dat bombardementen op de Bosnische Serven zijn missie zouden kunnen verstoren. Bildt zelf sprak dat echter tegen.

Aan de andere kant was Sarajevo zich wel terdege bewust van de ernst van situatie, hetgeen bleek uit het feit dat tot twee keer toe een *Blue Sword Request* (een aanvraag voor luchtsteun) gereed werd gemaakt, zónder dat daar een aanvraag van Dutchbat aan ten grondslag lag, hetgeen op basis van de geldende procedures niet gebruikelijk was.

Welk effect de afwezigheid van generaal Smith in het UNPROFOR-hoofdkwartier had, valt niet te bepalen. Algemeen bekend was dat Smith niet terugschrok voor het gebruik van geweld, maar hij was niet bevoegd om *Close Air Support* in te roepen; dat waren Janvier en Akashi in Zagreb. Daar staat tegenover dat zijn waarnemer, de Franse generaal Gobilliard, evenmin aarzelde om aan hem voorgelegde aanvragen te tekenen.

Janvier zei achteraf dat, wanneer hij had geweten wat er stond te gebeuren, hij Smith zeker gevraagd zou hebben in Sarajevo te blijven en dat Smith dat zeker zou hebben gedaan. Janvier was er ook van overtuigd dat als Smith had geweten hoe de zaak zou aflopen hij teruggekomen zou zijn. Janvier had wel geprobeerd hem over de telefoon te spreken te

krijgen, maar dat was niet gelukt.⁴⁹³ Overigens was ook Janvier in de eerste dagen van de VRS-aanval nauwelijks op zijn post.

Over de door Dutchbat op 11 juli verwachte *air strikes* kan geconcludeerd worden dat gebrekkige kennis van procedures en omstandigheden, door de genoemde aantallen vliegtuigen en de indiening van doelenlijsten, in Srebrenica (en ook bij *Sector North East* in Tuzla) tot de verkeerde conclusie leidden dat er *air strikes* op komst waren.

Het concept voor het verlenen van *Close Air Support* was aanmerkelijk gewijzigd na het neerschieten van een Amerikaanse F-16 begin juni. Die ontwikkeling leek grotendeels aan Tuzla en Srebrenica voorbij te zijn gegaan of was daar onvoldoende bekendgemaakt. Bij deze hoofdkwartieren leek ook onvoldoende kennis aanwezig te zijn over de procedurele kant van de inzet van het luchtwapen; de procedures en het geldende *smoking gun*-principe (luchtsteun mocht alleen aangevraagd worden als UNPROFOR werd aangevallen) leken niet bij alle betrokkenen even duidelijk te zijn. Uiteindelijk leidde dat alles tot enorme misverstanden en beoordelingsfouten, waardoor Dutchbat in Srebrenica dacht dat de vroege morgen van 11 juli zou beginnen met een grote bombardementsactie van de NAVO om artillerieopstellingen rond de enclave uit te schakelen.

Op de wat dubbelzinnige houding van Karremans ten opzichte van *Close Air Support* is reeds gewezen. Aanvankelijke twijfel over de opportuniteit daarvan werpt tevens een ander licht op het later naar buiten gebrachte beeld dat voortdurend om luchtsteun was gevraagd. Karremans was aanvankelijk uit vrees voor represailles terughoudend in het aanvragen van *Close Air Support* of *air presence*, en zag liever dat in massale *air strikes* alle VRS-geschut rond de enclave werd uitgeschakeld. Sarajevo deelde die angst voor represailles niet, maar *air strikes* lagen ook niet binnen de mogelijkheden van UNPF van dat moment; Boutros-Ghali moest hiertoe zelf besluiten, al was hij bereid die bevoegdheid te delegeren. De kwetsbaarheid van UNPROFOR voor verdere gijzelingsacties was nog onverminderd groot. Bovendien zou het militair gezien onmogelijk zijn geweest in één klap alle wapens die de enclave bedreigden uit te schakelen, zoals Karremans wilde. Het wijst op een te groot optimisme in de mogelijkheden van het luchtwapen, maar het was de laatste strohalm waar Karremans zich aan vast klampte.

De rol van de ABiH

De mededeling van Karremans aan het gemeentebestuur, de *Opština*, in de nacht van 10 op 11 juli 1995 betekende feitelijk het einde van de weerstand die het Bosnische regeringsleger, de ABiH, bood. De ABiH kreeg van hem het advies zich terug te trekken omdat anders ABiH-doelen bij de bombardementen geraakt zouden kunnen worden. Overigens had weerstand van de ABiH niet veel verschil meer kunnen maken. Slechts op 10 juli had een tegenaanval van de ABiH succes, maar dat was van kortstondige duur.

De weerstand die de ABiH bood was in veler ogen, zowel Bosnische als VN, teleurstellend. De oorzaken daarvan moeten vooral worden gezocht in een laag moreel, onvoldoende leiding, gebrekkige communicatie en onvermogen om de in de enclave aanwezige zwaardere wapens adequaat te bedienen. Van de circa 6500 militairen in de enclave waren in de vier brigades en het zelfstandige bataljon niet meer dan tweehonderd tot driehonderd wapens per eenheid aanwezig. Er waren weliswaar bevelen voor een vastbesloten verdediging gegeven,

⁴⁹³ *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Bernard Janvier, 21/06/01.

maar die werden niet uitgevoerd. De samenhang binnen de regionaal georganiseerde 28e Divisie was slecht. De verbindingen tussen de eenheden waren onvoldoende en het kwam al snel tot een uiteenvallen van het verbindingsstelsel tussen divisie en brigades, waardoor commandanten op eigen initiatief gingen bepalen wat hun het beste leek. Het was een oud probleem dat brigadecommandanten zich weinig gelegen lieten liggen aan de bevelen van de divisie. Incidenteel was hier en daar wel verzet geboden, maar dat was slecht georganiseerd geweest. Veelal ging het ook om verzet van ABiH-militairen die bij het terugtrekken probeerden hun gezinnen in veiligheid te brengen. Nadat de VRS de stad Srebrenica binnentrok, kwam het niet meer tot georganiseerde tegenstand en maakte de ABiH zich op om in de nacht van 11 op 12 juli uit de enclave te vertrekken.⁴⁹⁴

Niet alleen het sneuvelen van Van Renssen leidde tot een afstandelijke houding ten opzichte van de ABiH: daartoe droegen ook veel andere voorbeelden bij, waardoor Dutchbat zich bedreigd voelde door de ABiH. Ook de Britse *Joint Commission Officers* (JCO's) overkwam dat. Die bedreiging leek vooral te zijn geboren uit de gedachte dat UNPROFOR de enclave behoorde te beschermen. Toen bleek dat Dutchbat zich her en der terugtrok, leidde dat tot frustratie die zich dan weer uitte in een poging om met behulp van geweld of dreigen met geweld Dutchbat in positie te houden of zelfs luchtsteun af te dwingen. Die situatie was niet uniek voor Srebrenica: het kwam ook in Žepa voor dat ABiH-soldaten trachtten te verhinderen dat UNPROFOR-militairen een OP zouden verlaten.⁴⁹⁵ Een te groot vertrouwen in UNPROFOR en onbekendheid met de werkwijze en militaire mogelijkheden van Dutchbat speelden daarbij tevens een rol. Dat alles was nog eens versterkt doordat de ABiH samenwerking met Dutchbat bij de verdediging tegen de VRS verwachtte op basis van afspraken die Dutchbat daartoe op 29 mei had gemaakt, afspraken die door de interpretatie ervan bij de ABiH wel, maar in de gelederen van Dutchbat niet bekend waren. Aan de andere kant was enige vrees voor optreden van ABiH niet geheel onterecht. Vanuit de generale staf van de ABiH en het 2e Korps van de ABiH in Tuzla kwamen opdrachten om het materieel en de OP's van Dutchbat over te nemen.

Had Dutchbat de enclave gewapenderhand moeten verdedigen?

De bedoeling van de opdracht van Janvier aan Dutchbat om zogeheten *blocking positions* in te richten, was de Bosnische Serven een grens te stellen: gingen ze daar overheen, dan was er een situatie gecreëerd waarbij de VN naar het luchtwapen kon grijpen, nadat het tot een confrontatie tussen de Bosnische Serven en UNPROFOR was gekomen. De Bosnische Serven was geen ultimatum gesteld en er was welbewust geen sanctie verbonden aan een verdere opmars, waarmee dit niet meer was dan een van de vele waarschuwingen die UNPROFOR aan de VRS gaf. Alhoewel de gedachte om *blocking positions* in te nemen simpel was, bleken de gevolgen daarvan toch niet goed doordacht te zijn. Er was ruimte voor uiteenlopende interpretaties van de opdracht op de verschillende niveaus binnen UNPROFOR, en dat gold ook voor Dutchbat.

De *Rules of Engagement* voor *peacekeeping* bleven hierbij onveranderd van kracht. Deze regels brachten de VN-troepen in een kwetsbare situatie, omdat zij reactief van aard waren en geen offensieve operaties toelieten. Deze regels waren niet afgestemd op een openlijke

494 Sefko Hodžić, *Otpjecaceni koverat*, pp. 267-269.

495 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2,

SRS Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 10/07/95.

aanval op een *Safe Area*. Bovendien was het de UNPROFOR-eenheden duidelijk gemaakt dat de uitvoering van het mandaat ondergeschikt was aan de veiligheid van de troepen. Zo schreef Akashi nog op 11 juli aan New York dat de bescherming van de Nederlandse militairen in de *blocking positions* en op de OP's prioriteit had.

Binnen de enclave kan de invloed die de dood van soldaat Van Renssen door toedoen van de ABiH op het functioneren van Dutchbat had moeilijk worden onderschat. De OP's in het zuidelijk van de deel van de enclave hadden op het compagniescommandonet van B-compagnie kunnen meeluisteren naar er wat er gebeurde. Het vooruitzicht om eenzelfde lot te ondergaan, was weinig aantrekkelijk. Na de dood van Van Renssen kregen OP-commandanten de vrijheid om zelf te bepalen naar welke kant zij wilden vluchten (ABiH of VRS), wanneer de VRS van zins was de OP's over te nemen. De compagnies- en bataljonsleiding steunde hen in de keus voor de minst gevaarlijke optie. Daaraan zal niet vreemd zijn geweest dat het geweten bij de leiding van Dutchbat knaagde, na de beslissing dat OP-F zich niet naar VRS-linies mocht begeven.

In veel gevallen maakte de OP-bemanning het de VRS gemakkelijk de OP over te nemen. Dat dat er aan zat te komen, was voor de OP-bemanning onmiskenbaar, en de bemanningen waren erop voorbereid. Een gevecht om een OP paste niet binnen de veiligheidsgedachte voor de *peacekeepers*. Militair gezien zou het een verloren zaak zijn, omdat het de voor de VRS met behulp van de beschikbare tanks en artillerie een niet al te moeilijke taak was geweest OP's uit te schakelen, al stond daar tegenover dat het een onmiskenbare *trigger* voor *Close Air Support* zou zijn geweest, maar ook dat was geen instrument waarmee OP's hadden kunnen behouden. Door de aard van het terrein was het bovendien voor de VRS niet moeilijk geweest om om OP's heen te trekken en deze te isoleren.

Oordelen van de VN en Den Haag over 10 en 11 juli

Aanvankelijk heerste er binnen de VN en in Den Haag een stemming dat Dutchbat de opgedragen taken in de *blocking positions* goed had uitgevoerd. Toen achteraf bleek dat het optreden toch minder succesvol was geweest, sloeg de eerder positieve beoordeling om in een negatieve. Voor zover viel vast te stellen, was slechts eenmaal met mitrailleurs gericht op de VRS gevuld maar niet met antitankwapens, die overigens niet optimaal inzetbaar waren.

Vanuit een militair gezichtspunt was het een onmogelijke taak om met zes witgeschilderde pantservoertuigen VRS-tanks te stoppen. Het was dan ook weinig meer dan een symbolische versperring op de opmarsweg om de Bosnische Serven te dwingen kleur te bekennen en zo de voorwaarden te scheppen voor een inzet van het luchtwapen. Alhoewel het personeel in de *blocking positions* enkele malen in benarde situaties verzeild raakte, was het niet zo dat de Bosnische Serven doelbewust UNPROFOR onder vuur namen. Dat bood dus ook niet de verwachte *smoking gun* die binnen de regels voor zelfverdediging aanleiding kon vormen voor de inzet van *Close Air Support*.

Den Haag probeerde de ontwikkelingen op de voet te volgen, maar liep toch veelal achter bij de snel voortschrijdende ontwikkelingen te velde. De verhoudingen tussen beide Nederlandse staven, waarbij het Defensie Crisisbeheersingscentrum (DCBC) de politieke leiding informeerde en de KL Crisisstaf de contacten met Dutchbat onderhield, waren niet optimaal. De verhoudingen waren formeel niet geregeld, en veel hing van personen af. Er waren dublures omdat vanuit Sarajevo (en Tuzla) veelal beide Haagse staven dienden te worden geïnformeerd. Den Haag boog zich wel over het door UNPROFOR te volgen beleid, maar deze discussies hadden op de feitelijke omstandigheden in Bosnië geen invloed.

Van onenigheid tussen politieke en militaire leiding ten tijde van de val is niets gebleken. Ook van rechtstreekse aanwijzingen aan Dutchbat of aan Nederlandse stafofficieren in de VN-staven was geen sprake. Den Haag ondernam alleen actie om op 11 juli te trachten een einde aan verdere *Close Air Support* te maken. Dat leidde tot een politiek getinte woordenstrijd tussen Nederland en met name Akashi over de afgelasting van een derde aanvalsgolf vliegtuigen. Akashi voerde aan dat hij geen andere keus had dan op het verzoek van Voorhoeve in te gaan. Betrokkenen in Zagreb en Sarajevo wezen er echter op dat de VN geen verdere *Close Air Support*-missies voorbereide, en dat het verzoek van Voorhoeve een gemakkelijk excuus vormde om dat niet te hoeven toegeven. Voorhoeve deed zijn verzoek op een zodanig tijdstip dat het niet meer van invloed was, maar niettemin verschool Akashi zich daar inderdaad later achter.

De beslissing om geen verdere actie vanuit de lucht te initiëren was inderdaad reeds genomen. Dat betekende niet dat de vluchten van de reeds boven de enclave aanwezige NAVO-vliegtuigen werden opgeschort; zij bleven aanwezig omdat er van NAVO-zijde geen verbod op verdere missies kwam. In die zin was de Nederlandse interventie niet van werkelijke betekenis. In de dagen na de val kwam het nog tot verwijten tussen VN en NAVO. NAVO-bevelhebbers waren de mening toegedaan dat er te weinig hulp van *Close Air Support* was ingeroepen en bovendien te laat. Akashi en Janvier daarentegen meenden dat de *Close Air Support* volgens het boekje was gegeven.

Luchtsteun op 11 juli was echter te laat om effect te kunnen sorteren en de VRS-opmars tot staan te kunnen brengen. De Bosnische Serven waren vóór 9 juli niet voornemens de gehele enclave in te nemen. Een besluit dat alsnog te doen, viel pas in de avond van 9 juli, na het eerdere succesvolle verloop van de operatie Krivaja '95. Dit besluit was UNPF in Zagreb niet bekend. Beslissingen werden er op deze manier door gehinderd dat de bedoelingen van de Bosnische Serven niet duidelijk waren. Een verkeerde beoordeling van de bedoelingen van de Bosnische Serven, en een te voorzichtige reactie daarop op alle niveaus binnen UNPROFOR, evenals een geringe weerstand van de zijde van de ABiH, bood de VRS de ruimte de opmars voort te zetten en uiteindelijk de gehele enclave in te nemen.

Daarmee liep dit Bosnisch-Servische besluit in de tijd parallel met het UNPF-besluit om *blocking positions* in te nemen. Pogingen tot het opwerpen van een dam tegen de Bosnisch-Servische opmars zouden dan ook eerder dan 9 juli plaatsgevonden moeten hebben. De VN verkeerde in de veronderstelling dat het de VRS was te doen om het zuidelijke deel van de enclave. Daarmee werden de bevolkingscentra in de enclave niet bedreigd, en de bedoeling van het *Safe Area*-regime was de bescherming van de bevolking, niet van het territorium.

Reacties van de Bosnische Moslims

Complottheorieën over een moedwillig opofferen van de enclave door politieke machinaties circuleerden in Bosnië veelvuldig. Er zijn echter geen concrete aanwijzingen voor gevonden.

Srebrenica nam in het politieke en militaire krachtenspel in Bosnië slechts een ondergeschikte positie in. Wel stonden de politieke en militaire leiders binnen en buiten de enclave na de val tegenover elkaar in hun oordeel. Buiten de enclave was gedacht dat de verdediging langer stand had kunnen houden; binnen de enclave wezen de leiders op de uitzichtloze situatie waarin men verkeerde en die het moreel van bevolking en ABiH had aangetast. Op een aanval was de ABiH in de enclave niet echt voorbereid. Dat er plannen zouden bestaan voor een verdediging en voor een evacuatie van de bevolking, zoals aangevoerd buiten de enclave, ontkenden de leiders binnen de enclave. Het wijst op de verschillende belangen die

er bestonden om na de val van Srebrenica het gebeurde te verklaren. Dat het drama Srebrenica in een massamoord zou eindigen, had evenwel niemand verwacht.

De verbittering aan Bosnische zijde over het verlies van Srebrenica was groot. President Izetbegović zei in de dagen na de val dat de verwarrende verklaringen van de VN, de NAVO, Europese en Amerikaanse politici publieke instemming betekenden met de legalisatie van macht, het aanvaarden van genocide als een voldongen feit en oorlogscriminelen als gelijk-gerechtigde onderhandelaars. Hij stak een beschuldigende vinger uit naar Akashi. Diens aarzelen duurde voort en hij zou zijn ontslag moeten aanbieden. Gebrek aan vastberadenheid bij de VN was de voornaamste reden dat de tragedie in Bosnië voortduurde, aldus Izetbegović. Hij zag dan ook geen verlenging van het mandaat van UNPROFOR in het verschiet.⁴⁹⁶

Het commentaar in de Bosnische pers was al even vernietigend: steun van de internationale diplomatie en de vertraagde reactie van de NAVO had de val van Srebrenica mogelijk gemaakt. Het Westen had zowel de macht als de vliegtuigen om de Bosnisch-Servische veroveringen te stoppen, maar wilde dat niet doen. ‘Zelden was er in de annalen van de diplomatie zoveel ellende, leed en obscure handel als in de tragedie van Srebrenica. Srebrenica is simpelweg verraden.’ Er werd nog eens aan herinnerd dat de Veiligheidsraad met het uitroepen van Srebrenica tot *Safe Area* de verplichting op zich had genomen het gebied te beschermen. Toen de bedoelingen van Mladić duidelijk waren, zouden UNPROFOR en de diplomatie zich op het beslissende moment doof, stom en blind hebben gehouden.⁴⁹⁷

Een probleem van Defensie of van Nederland?

Iets anders dan een hard Bosnisch oordeel vlak na de val van Srebrenica viel moeilijk te verwachten. Maar ook op het VN-hoofdkwartier in Zagreb was kritiek te vernemen. Er bestond daar weinig bereidheid de nek uit te steken. Het hoofdkwartier in Zagreb was een groot en log apparaat, en liet zich vaak verrassen. Er zou daar een bureaucratische weerzin tegen radicale verandering zijn geweest. Akashi had de neiging voortdurend de informatie die van militairen afkomstig was eerst te willen controleren, en zijn rapportages vanuit Zagreb naar New York waren steeds gematigd van toon geweest. Bovendien stond Akashi onder instructie van Boutros-Ghali om de essentie van VN-*peacekeeping* te bewaren en zo neutraal mogelijk te blijven.⁴⁹⁸

Als de wereld vastbesloten was geweest om Srebrenica en de VN-soldaten te redden, dan had hevig moeten worden toegeslagen en zou Mladić het niet in zijn hoofd hebben gehaald om een spelletje te spelen met het lot van een beschermde zone en de waardigheid van de VN, zo luidde het oordeel van de Bosnische krant *Oslobodjenje*. De inzet van de NAVO-vliegtuigen was niet meer dan een cosmetische actie geweest. Dat minister Voorhoeve had toegegeven dat hij had verzocht verdere luchtacties te beëindigen na de dreiging van een terroristische actie, kwam ook hem op een bijtende reactie te staan: ‘met één zet van deze minister zijn

496 ABiH Tuzla. Commando 2e Korps aan alle divisies, 14/07/95, nr. 04/01-105-615 met verslag persconferentie president Izetbegović.

497 ABiH Tuzla. Commando 2e Korps aan alle

divisies, 14/07/95, nr. 04/01-105-615 met commentaar *Oslobodjenje* op persconferentie president Izetbegović.

498 Vertrouwelijk vraaggesprek (46).

er 40000 civielen opgeofferd, en is de hele regio veranderd in een collectieve aftocht met een onzeker lot.⁴⁹⁹

Naast de commentaren in de Bosnische pers, uitte ook voormalig EU-onderhandelaar Lord Owen kritiek.⁵⁰⁰ Hij meende dat de Nederlandse regering door te zwijgen over de toestand in Srebrenica, de schending van de demilitarisatie, de uitvallen van de ABiH en vooral het niet aan de kaak stellen van de afknijping van de bevoorrading haar eigen positie had benadeeld. Nederland had altijd een moralistische toon aangeslagen in het buitenlandse beleid – en Owen had daar bewondering voor. Den Haag had daarmee een zeker gezag afgedwongen en ook kunnen afdwingen. Nederland had de problemen in de enclave en ook het optreden van de ABiH-diplomatiek zijns inziens diplomatiek moeten vertalen, maar liet dat na. Nederland genoot internationaal zoveel respect dat het erop had kunnen rekenen dat ernaar geluisterd zou worden in internationale fora. Owen meende dat de Nederlandse positie in het diplomatieke krachtenveld aanzienlijk verbeterd zou zijn als Den Haag langs deze lijn actie had ondernomen. Hij dacht, dat wanneer de Nederlandse regering al voor de val van de enclave iets zou hebben gezegd in de trant van *no good guys, no bad guys*, dat internationaal impact zou hebben gehad, maar dat had Nederland niet gedaan. Toen Karremans deze woorden na terugkeer uit de enclave bezigde, werkten zij slechts als een boemering, omdat inmiddels duidelijk was geworden dat de Bosnische Serven zich de onbetwiste *bad guys* hadden getoond.

Toen Owen tijdens een bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse Zaken van de EU dergelijke problemen aan de orde stelde, zei hij de wind van voren te hebben gekregen van minister Van Mierlo, daarin gesteund door de Duitse minister Kinkel. Owen meende hierin een gebrek aan realisme in de Nederlandse buitenlandse politiek te bespeuren. Hij vroeg zich daarom af of er in Nederland op kabinetsniveau geen mechanisme had bestaan om meningsverschillen tussen Buitenlandse Zaken en Defensie over het te voeren beleid tot in detail te bespreken, in aanwezigheid van militaire en ambtelijke deskundigen, zoals dat in het Verenigd Koninkrijk gebruikelijk was.

Geheel zonder grond leek deze kritiek van Owen niet te zijn. Weliswaar was er sprake van overleg met betrokken bewindslieden, militairen en ambtenaren in het ‘Torentje’ van de premier en was er uitgebreid contact tussen de departementen van Defensie en Buitenlandse Zaken, maar die contacten hadden vooral plaats *nadat* de Bosnische Serven de aanval op Srebrenica hadden ingezet. In de periode daarvoor stond Defensie er goeddeels alleen voor, zoals bleek uit de problemen rond de bevoorrading van Dutchbat en de aflossing. Weliswaar werd de Tweede Kamer in een vroeg stadium ingelicht over de problemen waarmee Dutchbat kampte, maar uit angst dat daarover teveel bekend zou worden en zo tot onrust bij de achterban van Dutchbat kon leiden, bleef dit overleg vertrouwelijk. Het leidde, buiten de participatie in de *Rapid Reaction Force* waar Defensie opnieuw het voortouw had, niet tot gerichte diplomatieke actie en druk op New York. Contacten tussen *Force Commander* en chef-defensiestaf konden geen oplossing brengen. Hiermee is niet gezegd dat actie van het ministerie van Buitenlandse Zaken veel verschil had gemaakt; de Bosnische Serven toonden zich immers onverzettelijk. Dat neemt echter niet weg dat Buitenlandse Zaken al voor de val had kunnen *proberen* een vuist te maken om de problemen van Dutchbat op te lossen.

499 ABiH Tuzla. Commando 2e Korps aan alle divisies, 14/07/95, nr. 04/01-105-615 met commentaar Oslobodenje op persconferentie

president Izetbegović.

500 Interview Lord Owen, 27/06/01.

HOOFDSTUK 8

Plannen voor de herovering van Srebrenica

1. Inleiding

Na de val van Srebrenica zon de internationale gemeenschap, onder aanvoering van Frankrijk, op mogelijkheden om de status van *Safe Area* voor de enclave te herstellen. De motor achter de plannen tot herovering was de Franse president Chirac. Na de gijzelaarscrisis was al duidelijk welke politiek hij voorstond: een krachtiger optreden tegen de Bosnische Serven. Vanuit dat perspectief achtte Chirac het onaanvaardbaar om de verovering door de VRS van Srebrenica, met een mogelijk vervolg in Žepa en Goražde, voetstoots te accepteren. ‘Srebrenica’ raakte ook in Frankrijk een gevoelige snaar, vanwege de rol die Morillon daar in 1993 had gespeeld: deze had toen in Srebrenica verklaard dat de bevolking vanaf dat moment onder bescherming van de VN stond.

Met het idee tot herovering van de *Safe Area* Srebrenica ging Chirac de boer op. Hij trachtte hiervoor internationale steun te verwerven, maar dat lukte niet omdat geen enkel land bereid was dit Franse idee militair te steunen. Ook de VN zag daar geen brood in. Dat sloot echter niet uit dat er lippendienst aan het Franse voorstel werd bewezen; bij de VN gebeurde dat door de aanvaarding van VN-resolutie 1004 op 12 juli 1995. De Veiligheidsraad had toen uitvoerig gedebatteerd over de vraag hoe de *Safe Area* hersteld moest worden, en of daar geweld aan te pas mocht komen. Nederland speelde als mede-indiener van de resolutie een eigen rol in pogingen om tot amendering van de concept-tekst van de resolutie te komen.

De afstand tussen de besluitvorming in New York en de werkelijkheid in Bosnië was echter groot. In die zin kan VN-resolutie 1004 beschouwd worden als voortzetting van VN-resolutie 836, waarin de veilige gebieden werden ingesteld: opnieuw gaapte er een kloof tussen politieke bedoelingen enerzijds en de militaire middelen en mogelijkheden om die bedoelingen te realiseren anderzijds.

Uiteindelijk leidde de resolutie wel tot een militair plan van het VN-hoofdkwartier en van UNPF in Zagreb, maar dat had weinig meer om het lijf dan het tevredenstellen van de Veiligheidsraad. Indachtig het feit dat de bevolking van Srebrenica niet graag vrijwillig naar hun ‘openluchtgevangenis’ zou willen terugkeren, namen militairen in New York en Zagreb de politieke plannen bovendien weinig serieus.

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de totstandkoming van de Franse plannen, de ontvangst daarvan bij de bondgenoten, de beraadslagingen in de Veiligheidsraad over VN-resolutie 1004, de visies in Den Haag en ten slotte de ontvangst van plannen ter herovering van de enclave in Zagreb en Sarajevo.

2. Franse ideeën

Op 11 juli vond in Straatsburg een Frans-Duitse top plaats over Defensie- en Veiligheidsaangelegenheden. Daarbij kwam ook de val van Srebrenica aan de orde. De Duitse minister

van Buitenlandse Zaken Klaus Kinkel kreeg tijdens de top telefoon van zijn Nederlandse ambtgenoot Van Mierlo. Van Mierlo zei Kinkel gebeld te hebben omdat deze zijn contactpersoon was voor de Contactgroep.¹

Van de hoofdrolspelers bij dit overleg aan Franse en aan Duitse kant, Chirac, De Charette, Kohl en Kinkel, konden geen rechtstreekse getuigenissen worden verkregen. Wel zijn getuigenissen bekend van andere aanwezigen bij deze top. Zo was de politiek adviseur van Chirac, Jean-David Levitte, aanwezig. Volgens hem zei Van Mierlo dat het Nederlandse contingent was onderworpen aan grote Bosnisch-Servische druk. Dutchbat zou echter zijn verplichtingen nakomen en er bestond geen behoefte aan een interventie van de NAVO-luchtmacht.

De beraadslagingen in Straatsburg werden voortgezet, totdat ongeveer een uur later Kinkel opnieuw aan de telefoon werd geroepen. Van Mierlo bracht nu de boodschap over dat Srebrenica op het punt stond te vallen, waarbij Van Mierlo er op aandrong niet langer luchtsteun te geven omdat dit het gevaar van ‘des dégats collatéraux’ (onbedoelde nevenschade) met zich meebracht voor Dutchbat en de bevolking. De ook aanwezige Franse generaal Jean-Claude Mallet zei dat Van Mierlo bij zijn tweede contact met Kinkel een beroep op hem deed af te zien van een interventie en de zaken aan de commandanten op de grond over te laten.²

Toen Chirac er lucht van kreeg dat Srebrenica op het punt stond te vallen, en dat de NAVO zijn vliegtuigen niet langer kon inzetten, ‘le Président de la République a littéralement explosé’, volgens Levitte. Chirac schorste de bijeenkomst en wendde zich tot de aanwezige Franse en Duitse militairen om zich te laten informeren over plannen om de val van Srebrenica af te wenden, of om Srebrenica te heroveren. Na een uur bereikten Chirac en Kohl overeenstemming over de volgende vier punten:

- (1) ze zouden de aanval veroordelen;
- (2) de *Safe Area* moest hersteld worden;
- (3) de Veiligheidsraad moest bijeengeroepen worden;
- (4) Frankrijk en Duitsland zouden de bereidheid tot steun uitspreken om de enclave weer onder controle van de VN te brengen, en Dutchbat te steunen.

Deze punten deelde Chirac dadelijk na afloop van de top aan de pers mee. Er was volgens Chirac contact geweest met de militairen ter plekke en met de Nederlandse politiek verantwoordelijken, en ‘à la demande des Hollandais’ was de Veiligheidsraad in spoedzitting bijeengeroepen.³

Chirac wilde niet dat de Veiligheidsraad zich zou neerleggen bij de val van Srebrenica, anders zouden Žepa, Goražde en de Bihać hetzelfde lot treffen. Hij wilde een snel besluit van de Veiligheidsraad. De president dreigde dat Frankrijk zich anders uit UNPROFOR terug zou trekken.

Terwijl Chirac dacht aan militaire actie en bereid was Franse troepen in te zetten, dacht Kohl vooral aan humanitaire hulp.⁴ Wel zou Kohl volgens EU-onderhandelaar Carl Bildt geen bezwaar hebben gehad tegen militaire actie.⁵ Volgens Duitse diplomatieke bron had

1 Interview H.A.F.M.O. van Mierlo, 19/05/00.

2 *Mission d' Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Jean-David Levitte, 30/01/01 et Jean-Claude Mallet, 05/04/01.

3 *Mission d' Information commune sur les événe-*

ments de Srebrenica, Audition de M. Jean-David Levitte, 30/01/01.

4 *De Volkskrant*, 12/07/95.

5 Bildt, *Peace Journey*, pp. 57-58. Interview C. Bildt, 13/12/00.

Chirac Kohl dringend gevraagd om de Franse plannen voor een herovering van Srebrenica militair te ondersteunen: de Duitsers meenden dat Chirac dat als een serieuze zaak zag. Kohl sprak er over met de ministers Kinkel, minister van Defensie Volker Rühle en politiek adviseur Steiner. Iedereen vond het een prachtig initiatief, maar dat betekende nog niet dat Bonn er aan mee wilde doen. Kohl reageerde vervolgens voorzichtig; hij ondersteunde Chiracs idee voor herovering, maar hij weigerde Duitse militaire deelname.⁶ Ook de Nederlandse ambassadeur in Bonn rapporteerde dat Kohl uitbreiding van de Duitse deelname aan UNPROFOR uitsloot.⁷

Eerder in de middag van 11 juli had, ook in Straatsburg, de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken, Sacirbey, in het Europees parlement actie gevoerd voor de redding van Srebrenica, al leek hij zich ervan bewust te zijn dat de enclave eigenlijk niet meer bestond.⁸ Sacirbey sprak die dag in Straatsburg ook met Bildt over herovering van Srebrenica. De Zweed zou tegenover hem verklaard hebben dat Srebrenica niet zou worden bevrijd, en dat ook Žepa niet verdedigd zou worden. Volgens Sacirbey betekende die uitspraak dat Mladić, ‘impliciet of expliciet’, het groene licht had gekregen om die aanvallen uit te voeren. Strategisch was het besluit over Srebrenica al gevallen, aldus Sacirbey.⁹

De versie van Bildt van de ontmoeting met Sacirbey is evenwel heel anders. Bildt schreef in zijn memoires: ‘Surprisingly, I was more upset by what had happened than he seemed to be. His calm reactions and controlled arguments still seem to me to be a mysterious piece of the Srebrenica puzzle’, aldus Bildt. Volgens Bildt verklaarde Sacirbey dat Srebrenica altijd al een probleem voor zijn regering was geweest, en dat Sarajevo wist dat een vredesregeling het verlies van de enclave zou inhouden. Vanuit dit standpunt bezien ‘what had happenend made things easier’, zou Sacirbey tegen Bildt gesteld hebben. Sacirbey drong volgens Bildt aan op steun aan de vluchtelingen, en niet op herovering.¹⁰

Na de Frans-Duitse top vloog Bildt met president Chirac mee van Straatsburg naar Parijs. Op dat moment bestond er nog geen militair plan voor een herovering. Generaal Quesnot, militair adviseur van Chirac, was volgens Bildt de eerste die er onderweg over was begonnen. Ook de Nederlandse ambassadeur in Parijs, Wijnaendts, meende dat de oorsprong van de gedachte tot een herovering bij Quesnot lag. Hij zou Chirac hebben gezegd: ‘geef mij twee regimenten parachutisten, ik spring en zal Srebrenica heroveren.’ Wijnaendts leek hierover goed te zijn geïnformeerd; de Franse generaal Germanos zei later eveneens dat Quesnot aan de wieg van het plan had gestaan om Srebrenica met parachutisten te redden, waarbij hij zelf de leiding wilde nemen.

Er was echter volgens Bildt niemand, behalve Chirac, die dit plan serieus nam. Chirac was bovendien iemand die volgens Bildt ergens eindeloos enthousiast over kon doorgaan, maar daarna ook weer van mening kon veranderen of het gewoon vergat.

Overigens was Chirac volgens Bildt zonder enige twijfel oprecht boos. Hij toonde een toenemende frustratie over de situatie in Bosnië en wilde snelle, krachtige en vastberaden actie. Dat de Bosnische Serven een *Safe Area* hadden aangevallen kon en mocht niet worden getolereerd. Aangespoord door Quesnot riep Chirac Bildt in het vliegtuig op om UN-

6 Vertrouwelijk vraaggesprek (53).

7 ABZ, DPV/ARA/01812. Code Smit 217, 13/07/95.

8 *Dani*, speciale uitgave dossier Srebrenica,

Sarajevo, september 1998.

9 Sejo Omeragić, ‘Kad god otvore nase grobnice, mi budemo krivi’, in: *Ljiljan* 10-17/07/00.

10 Bildt, *Peace Journey*, pp. 57-59.

PROFOR aan te sporen tot een aanval, teneinde Srebrenica zo spoedig mogelijk te heroveren.

Bildt relativeerde onderweg het idee van Chirac dat de enclave heroverd moest worden. Hij stelde dat de Bosnische Serven het gebied beheersten, en dat de enige troepen die beschikbaar waren, het Scandinavische bataljon (Norbat) in Tuzla was en Dutchbat. De regeringen van Noorwegen, Zweden en Denemarken en Nederland waren daarover volgens Bildt niet geconsulteerd. Bovendien was Dutchbat gedemoraliseerd en opgesloten in Potočari. Dit bataljon bezat niet de capaciteit om zich een weg naar Srebrenica te vechten. De *Rapid Reaction Force* was nog niet operationeel en bevond zich op honderden kilometers afstand in Bosnisch gebied. Het zou weken gekost hebben om de eenheid naar Srebrenica over te brengen. Nog steeds tijdens de vlucht naar Parijs wees Bildt Chirac er op dat de Bosnische regering niet om herovering van Srebrenica vroeg, maar om humanitaire hulp.

Overigens veranderde de rest van de Bosnische regering op dit punt op 12 juli van standpunt: vanaf die dag steunde de regering niet langer plannen voor een geregelde evacuatie van de bevolking, maar juist het idee van Chirac voor een herovering.

Bildt zei dat hij Chirac had aangespoord om geen dingen te beloven die niet waargemaakt konden worden. Volgens Bildt zouden Chirac en hij het er in grote lijnen over eens zijn geweest dat een herovering niet echt een realistische optie was die prioriteit zou moeten hebben. Boven op de politieke tragedie dreigde een humanitaire ramp te komen en de meest urgente taak was die te voorkomen. Bildt zei dat hij en Chirac wel naar alternatieven hadden gezocht, maar dat ze die niet vonden. Ze ontwikkelden geen ideeën om vanaf het begin de Verenigde Staten er politiek bij te betrekken. De Fransen wilden wel Amerikaanse militaire steun in de vorm van transport- en gevechtshelikopters, maar Bildt meende dat de Verenigde Staten liever de vrije hand bij nieuwe luchtacties tegen de Bosnische Serven zouden willen hebben.¹¹

De ministerraad hoorde nog tijdens de vergadering in de ‘bunker’ (het DCBC) onder het ministerie van Defensie op de avond van 11 juli dat Chirac en Kohl er op een persconferentie voor hadden gepleit de *Safe Area* Srebrenica te herstellen. De ministerraad oordeelde dadelijk dat dit, gezien de achterliggende ontwikkelingen, weinig geloofwaardige uitspraken waren.¹² Op het ministerie van Defensie was, nog voordat de Fransen met hun geruchtmakende idee kwamen, de vraag gesteld of het mogelijk was om de enclave met militaire middelen weer in bezit te krijgen. Chef-defensiestaf Van den Breemen gaf souschef Operatiën Hilderink opdracht uit te zoeken hoeveel manschappen daar ongeveer voor nodig waren. Deze bepaalde dat vervolgens in samenwerking met de KL Crisisstaf, aan de hand van het oorspronkelijke plan voor de *Safe Areas* en het evacuatieplan van de NAVO. Zo viel een redelijke schatting te maken van de omvang en het soort eenheden dat nodig was. De conclusie was dat het een vrome wens was om de enclave te heroveren, maar dat de troepen die ervoor nodig waren eenvoudigweg niet beschikbaar waren. De conclusie van Van den Breemen was verder dat ook een versnelde opbouw van de *Rapid Reaction Force* geen

11 Bildt, *Peace Journey*, pp. 57-59. Interview C. Bildt, 13/12/00. Telefoongesprek H. Wijnaendts, 25/04/00. *Mission d’Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition du Général Germanos, 12/02/01. Zie voor de verandering van het standpunt van de Bosnische regering: concept

Dagboek Van den Breemen, 12/07/95. Van den Breemen nam deze boodschap van Sacirbey voor Voorhoeve aan. (DCBC, 714).

12 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 11/07/95.

mogelijkheden bood: tegen de tijd dat de troepen konden zijn ontplooid, zouden alle vluchtelingen de enclave al hebben verlaten.

De reactie op het Franse idee voor herovering was dan ook dat dit niet reëel was, en eerder als een politieke stunt van Chirac moest worden beschouwd. Via de in Den Haag geaccrediteerde attachés waren de Britten en Amerikanen om hun visie gevraagd; hun reactie was niet anders dan die in Den Haag.¹³ Van den Breemen noemde een helikopteroperatie met zeshonderd man een volstrekte non-optie die bovendien nog de in de enclave aanwezige Nederlanders in gevaar kon brengen.¹⁴ Van Mierlo deed op 12 juli dan ook in de Tweede Kamer de uitspraak dat het Franse voorstel voor herovering geen uitgangspunt van beleid voor de Nederlandse regering was, en evenmin voor regeringen van andere landen.¹⁵

Al op de avond van de val van Srebrenica had ook Janvier gefilosofeerd over de vraag hoe het verder moest met Srebrenica. Militaire oplossingen zag hij als onmogelijk; de Bosnische Serven zouden dreigen met represailles. Het was niet mogelijk Srebrenica over land te bereiken, omdat daarvoor zestig kilometer door de Republika Srpska moest worden afgelegd. Daar was een pantserdivisie voor nodig, zoals in het NAVO-terugtrekkingsplan voorzien.¹⁶

De Franse president en ook de regering hielden niettemin vast aan hun idee. Na afloop van de Franse ministerraad van 12 juli werd een communiqué uitgegeven waarin Frankrijk van de Veiligheidsraad eiste met alle mogelijke middelen het vertrek van de Bosnische Serven en terugkeer van de bevolking te bewerkstelligen. Tevens liet de Franse regering aan Den Haag weten, bereid te zijn voor dat doel ‘avec tous les moyens disponibles à toute opération qui serait décidée’ bij te dragen.¹⁷ ‘La France est prête à répondre “présente” dans un cadre international’, zo luidden de berichten uit Parijs. Chirac wilde geen Franse *Alleingang*,¹⁸ maar hij vond weinig medestanders: het Verenigd Koninkrijk aarzelde. De Franse chef-defensiestaf, Lanxade, vroeg zijn Amerikaanse evenknie, *Joint Chiefs-of-Staff*-voorzitter generaal Shalikashvili, of Amerikaanse helikopters ter beschikking konden worden gesteld om een Franse eenheid van zes- tot achthonderd man over te vliegen. Shalikashvili reageerde daarop ontwijkend; hij liet weten dat een dergelijke beslissing aan het Congres zou zijn. De Fransen informeerden ook nog langs informele weg of de Nederlandse compagnie mariniers, ingedeeld bij de *Rapid Reaction Force*, beschikbaar was voor een Franse actie.¹⁹ ‘Tous les moyens disponibles’ waren aan Franse zijde dus wel aan de magere kant.

De Amerikaanse ambassadeur te Parijs, mevrouw Harriman, benaderde op 12 juli ambassadeur Wijnaendts over de Franse initiatieven. Zij liet daarbij doorschemeren dat de Fransen de Amerikanen hadden laten weten op logistieke steun te rekenen indien zou worden besloten tot een herovering van Srebrenica, maar dat de Amerikanen aarzelend tegenover de Franse plannen stonden. Opmerkelijk was hierbij dat Harriman liet weten dat de Amerikanen hun houding zouden laten bepalen door de wensen van de Nederlanders. Wijnaendts hield daar de indruk aan over dat de Amerikanen er op hun beurt weer op uit waren om zich te verschuilen achter een Nederlandse afwijzing van de door Chirac gewenste ‘gespieerde

13 Interview C.G.J. Hilderink 11/08/00.

14 DCBC, 714. Concept Dagboek Van den Breemen, 12/07/95.

15 ABZ, DEU/ARA/05278. Algemeen overleg Def/BuZa, 12/07/95.

16 NIOD, Coll. Banbury. SRSF's meeting 11/07/

95. Dagboek Banbury.

17 ABZ, DAV 994.241. Fax amb Parijs aan MinBZ, 12/07/95.

18 *Les Echos*, 12/07/95.

19 DCBC, 728. Code Wijnaendts 218, 12/07/95.

optie'. Om die reden wilde Wijnaendts de dialoog met Harriman niet voortzetten. De chef-directie Europa, J.M.M.A. graaf de Marchant et d'Ansembourg, steunde hem daarin, en minister Van Mierlo werd aldus ingelicht.²⁰

Chirac belde in de avond van 13 juli, dus na voltooiing van de deportatie van de bevolking, nog wel met de Amerikaanse president Clinton. Hij deelde mee dat er behoefte bestond aan Amerikaanse transport- en gevechtshelikopters. De val van Srebrenica en mogelijk Žepa markeerde volgens Chirac 'un échec majeur' voor de VN, de NAVO en de democratie. Nu de mannen van de vrouwen waren gescheiden, dreigde een schending van het recht, en de beschaafde wereld diende zich tegen dat 'fascisme' te verzetten. Dat moest leiden tot 'une action militaire ferme et limitée' om de situatie in de oostelijke enclaves te herstellen, aldus Chirac. Clinton antwoordde dat hij waardering had voor de Franse standvastigheid, maar dat zijn militaire experts hem hadden gezegd dat ze sceptisch tegen een herovering stonden, ook omdat het een zeer riskante operatie was.

Volgens de Amerikaanse onderhandelaar Holbrooke had Chiracs interventie geen kans van slagen. Zijn ideeën waren al via formele Franse kanalen aan de orde geweest, en zowel het Pentagon als de Britten hadden zich felle tegenstanders betoond, evenals overigens Chiracs eigen generaals.²¹

Ook in de pers verschenen bedenkelijke geluiden over de Franse plannen. Akashi wees militair ingrijpen van de hand, en zei dat er geen pogingen zouden worden ondernomen om opnieuw een veilig gebied rond Srebrenica in te richten. Akashi sprak hierbij overigens voor zijn beurt omdat de Veiligheidsraad zich daar nog niet over had uitgelaten. Van de woordvoerders in de Tweede Kamer wilde alleen Van Traa (PvdA) teruggave van Srebrenica eisen, maar hij zag in dat militaire middelen om dat af te dwingen, ontbraken. Daarom legde Van Traa prioriteit bij het verwerven van internationale steun om vertrek van de vluchtelingen uit het gebied mogelijk te maken.

Er kwamen meer afwijzende reacties op het Franse idee dat Srebrenica heroverd moest worden. Bildt sprak publiekelijk uit dat hij niet zag hoe een militaire operatie kon leiden tot herovering, NAVO-secretaris-generaal Claes beschreef Srebrenica als 'irrevocably lost', en vanuit Britse hoek kwamen bedenkingen. Minister van Buitenlandse Zaken Rifkind zei dat de Britse regering voor herstel van de *Safe Area* was, maar dat moest dan wel door onderhandeling worden bereikt. De *Financial Times* zag in het Franse plan een methode om bij de verwachte volgende catastrofes rond Žepa en Goražde de handen in onschuld te kunnen wassen. De Amerikanen zouden volgens deze krant slechts in theorie de mogelijkheid openhouden, doordat zij zich op het standpunt stelden dat ze elk gezamenlijk plan van de Europese bondgenoten zouden ondersteunen; dat viel met de onoverbrugbare Frans-Britse tegenstellingen gemakkelijk te zeggen. De *Financial Times* hield het erop dat Chirac vooral politieke redenen had voor zijn ideeën; de krant wees erop dat hij zijn uitspraken deed kort nadat de Franse president in het Europees parlement was uitgefloten vanwege zijn aankondiging dat de Franse kernproeven hervat zouden worden. Ook zou Chirac Frankrijk op deze manier kunnen afschilderen als het enige land dat bereid was zijn nek uit te steken, om

20 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joego-slavië/Navo/Coördinatie/juli 1995-augustus 1996. Memorandum Chef DEU aan M via DGPZ en S, 12/07/95, No. DEU-563/95.

21 *Mission d'Information commune sur les événements de Srebrenica*, Audition de M. Jean-David Levitte, 30/01/01; Holbrooke, *To End a War*, p. 70.

zo de weg voor zijn eigen terugtocht hieromtrent vrij te maken.²² De Britse premier Major sprak in zijn memoires van ‘fairly hair raising plans’.²³

Het Spaanse voorzitterschap van de Europese Unie sprak intussen met de Amerikaanse onderhandelaar Holbrooke, en rapporteerde dat Holbrooke ervan overtuigd was dat de Fransen niet serieus overwogen Srebrenica te heroveren maar slechts een politiek spel speelden. De Amerikanen deden volgens de EU-voorzitter slechts halfhartige toezeggingen om de Fransen te steunen, en verscholen zich tegelijkertijd achter de Nederlanders die de situatie het beste zouden kunnen beoordelen. Van de Amerikaanse ambassadeur in Den Haag, Terry Dornbush, werd nog vernomen dat Holbrooke de suggestie had gedaan van een afruil: de oostelijke enclaves, inclusief Srebrenica, zouden in stand worden gehouden in ruil voor opheffing of opschorting van de sancties tegen de (Bosnische) Serven. Minister Voorhoeve had hierop volgens Buitenlandse Zaken terecht negatief gereageerd; op die manier zouden er gijzelaars worden gecreëerd en zou de *Rapid Reaction Force* verlamd raken.²⁴

3. VN-resolutie 1004: wording en gevolg

Afgaande op de beraadslagingen in het *Comité Politique* van de Europese Unie (overleg tussen de lidstaten op hoog ambtelijk niveau) was de ernst van situatie op 10 juli nog nauwelijks doorgedrongen. Een poging van het Spaanse voorzitterschap om de ambassadeur van de EU in Belgrado een zogeheten *démarche* te laten uitvoeren bij de regering van de Federale Republiek Joegoslavië liep op niets uit. In het overleg kwam ter sprake dat Akashi zich optimistisch had getoond over een goede afloop van de VRS-aanval op Srebrenica, maar Nederland deelde dit optimisme van Akashi niet. De Franse en Duitse vertegenwoordigers spraken zich tijdens het EU-overleg niet uit. De Britse vertegenwoordigster, Pauline Neville-Jones, deed dat wel. Zij meende dat de actie van de Bosnische Serven niet de overname van de enclave zou inluiden, omdat deze daar geen militair voordeel bij zouden hebben. Zij zag het veeleer als een provocatie in het licht van de onderhandelingen van Bildt.²⁵

Op 10 juli besprak de Veiligheidsraad de situatie in Srebrenica informeel. De raad kon het slechts eens worden over een ‘statement of concern’ ten overstaan van de pers, het zwakste instrument waarover de Veiligheidsraad beschikte. Frankrijk had toen al een sterkere reactie willen zien, in de vorm van een formele verklaring van de voorzitter van de Veiligheidsraad, maar de Amerikanen en de Russen hadden het over een tekst niet eens kunnen worden: de Russen wilden een verwijzing naar de demilitarisatie-overeenkomst uit 1993, de Amerikanen niet. Pas na de val van Srebrenica kwam de Veiligheidsraad tot een hardere opstelling.²⁶

De secretaris-generaal van de VN, Boutros-Ghali, bemoeide zich in de dagen van de val niet actief met de problemen in Srebrenica. Hij bevond zich van 10 tot 12 juli in Athene op doorreis naar Afrika, en in toespraken op 11 juli besteedde hij geen aandacht aan de situatie in de enclave. Toen hem hiernaar door de pers werd gevraagd, had hij slechts geantwoord dat er naar zou worden gestreefd de *Safe Area* Srebrenica te herstellen.²⁷ In New York

22 ANP, 120042 en 121416 jul 95, *Het Parool*, *NRC Handelsblad*, 13/07/95. *Financial Times*, 14/07/95 en 19/07/95.

23 Major, *The Autobiography*, p. 545.

24 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joego-slavië/Navo/Coördinatie/ juli 1995-augustus 1996.

Fax J.M. Vos, DGPZ aan minister Van Mierlo, 13/07/95, faxnr. 356.4540.

25 DCBC, 720, Code Bot 349, 12/07/95.

26 Bildt, *Peace Journey*, p. 59.

27 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Wagenmakers 133, 14/07/95

fungeerde *Under-secretary-general* Annan als zijn plaatsvervanger. Annan voorvoelde dat een hardere opstelling in de lucht hing; zijn inschatting was dat landen in de Veiligheidsraad ‘robust signals’ zouden willen afgeven, al zei Annan zich er van bewust te zijn dat de *Safe Areas* niet levensvatbaar waren, en dat mogelijkheden die UNPROFOR ten dienste stonden, beperkt waren.²⁸

Akashi wilde aansturen op een VN-resolutie of een *Presidential Statement* van de voorzitter van de Veiligheidsraad; hij meende dat dit een steun in de rug zou zijn in de onderhandelingen met de Bosnische Serven. Akashi vroeg tevens ogenblikkelijk consultaties tussen de VN en de NAVO te beginnen en voorzorgsmaatregelen te treffen, voor het geval de Bosnische Serven niet wilden meewerken aan die onderhandelingen. Als die medewerking er niet kwam, dan was voor Akashi terugtrekking uit Bosnië niet ver meer weg.²⁹

Betrokkenen op het internationale toneel gaven verschillende signalen af. De president van de Moslim-Kroatische Federatie in Bosnië, Krešimir Zubak, vroeg Boutros-Ghali niet om herovering maar wel ‘[to] exert all the necessary pressure against the Serbian aggressor, using all means at your disposal’.³⁰ President Izetbegović daarentegen eiste in een op 12 juli uitgegeven verklaring, in afwijking van zijn standpunt de dag daarvoor, dat prioriteit lag bij evacuatie van de vluchtelingen, dat de VN en NAVO met geweld de status van *Safe Area* moesten herstellen. Als deze organisaties daartoe niet bereid waren, dan eiste Izetbegović dat zij dat publiekelijk zouden zeggen.³¹ Diezelfde dag liet minister Sacirbey zich tegen NAVO-secretaris-generaal Claes gematigder uit over een herovering van Srebrenica; hij hechtte nog steeds prioriteit aan humanitaire opvang.³² Marokko, als woordvoerder van de *Organization of the Islamic Conference Contact Group on Bosnia*, eiste in een brief aan de voorzitter van de Veiligheidsraad terugtrekking van de ‘Serbian forces’, maar riep wel op ‘to take all the necessary measures, including the use of air power’ om de status van *Safe Area* te herstellen.³³

De directie Politieke VN-Zaken van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken was in de middag van 11 juli eveneens doende om voor elkaar te krijgen dat de Veiligheidsraad zich over de kwestie zou buigen. In een fax naar de bij het ministerie van Defensie aanwezige directeur-generaal Politieke Zaken, Vos, werd het voorstel gedaan om de Veiligheidsraad zo spoedig mogelijk bijeen te laten komen om te bespreken of er maatregelen nodig waren voor het herstel van de *Safe Area* in het belang van de bevolking, UNPROFOR en personeel van ngo’s.³⁴

Op de Amerikaanse missie bij de VN vond op 11 juli reeds oriënterend overleg plaats tussen Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten als permanente leden van de Veiligheidsraad. De Nederlandse VN-vertegenwoordiger Biegman was uitgenodigd dit overleg bij te wonen.

De Franse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Jean Bernard Merimée, had op basis van het bilaterale contact tussen Chirac en Kohl, die elkaar die dag in Straatsburg hadden ontmoet, en na consultatie van de Britse minister van Buitenlandse Zaken Rifkind, van zijn regering instructie gekregen om te komen tot een resolutie die opriep tot onmiddellijke

28 Vertrouwelijk informatie (45).

29 DCBC, 1188, Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1139.

30 General Assembly/Security Council, A/50/284, S/1995/572, 13/07/95. De brief dateerde van 12 juli.

31 ABZ, PVVN. Security Council 3553rd meeting (S/PV.3553) van 12/07/95.

32 DCBC, 778. Code Feith Navo 1049, 13/07/95.

33 Security Council, S/1995/563, 12/07/95.

34 DCBC, 661. Fax DPV aan Plv DGPZ verzonden 11/07/95 15.51 uur.

terugtrekking van de Bosnische Serven, herstel van de *Safe Area* om het *Safe-Area*-regime nieuw leven in te blazen, en terugkeer van VN-troepen in Srebrenica (die in de vorm van Dutchbat overigens nog aanwezig waren). De Britse vertegenwoordiger Sir David Hannay had van zijn regering een gelijksoortige instructie ontvangen.

Deze drie landen waren het erover eens dat het onder de voet lopen van Srebrenica veroordeeld moest worden en een robuuste actie van de Veiligheidsraad verdiende. De Franse vertegenwoordiger liet weten dat Parijs bereid was de reeds in Bosnië aanwezige delen van de *Rapid Reaction Force* in te zetten ter versterking van de VN-presentie in Srebrenica, waarbij vooral werd gedacht aan gevechtshelikopters. Voor de Verenigde Staten leidde dat tot de vraag of hen dan militaire steun zou worden gevraagd. Volgens Biegman ontkenden zowel zijn Franse als Britse collega's daarop dat de Verenigde Staten om militaire steun zou worden gevraagd. Biegman zelf wees op de 'buitengewoon hoge risico's' voor de Nederlandse militairen wanneer een militaire operatie in gang zou worden gezet. Hij meende dat, behalve dat de gegijzelde Dutchbatters dan gevaar zouden lopen, het op de compound in Potočari teruggetrokken bataljon zich met een enorme overmacht geconfronteerd zag, en dat het zonder brandstof en munitie zat.³⁵

Na deze bijeenkomst volgde een bijeenkomst van de Contactgroep. Ook hiervoor was Biegman uitgenodigd. De deelnemers lichtten de instructies van hun hoofdsteden toe. De Russen waren niet tegen een veroordeling van de Bosnisch-Servische agressie, maar wilden die wel zien in het kader van de inbreuken van de Bosnische Moslims op de demilitarisering van de enclave. Ook de Britten wilden de demilitariseringsovereenkomst van april 1993 als uitgangspunt nemen bij een beoordeling van de situatie in Srebrenica. Ook bij de bijeenkomst van de Contactgroep zette Biegman de zorgen van de Nederlandse regering voor de veiligheid van de Nederlandse militairen uiteen.

De Contactgroep besloot dat een *drafting group* ogenblikkelijk aan de slag zou gaan om een ontwerptekst voor een resolutie van de Veiligheidsraad op te stellen. De Franse ideeën (die waren afgestemd op de Britse) zouden daarbij als uitgangspunt worden genomen: veroordeling van de Bosnisch-Servische agressie; oproep tot onmiddellijke terugtrekking van de VRS; herstel van de *Safe Area*; terugkeer van de VN-troepen; en, dat kwam er nu bij: melding maken van de noodzaak tot demilitarisering van de enclave.

De Nederlandse eis bij deze ontwerptekst was dat de partijen de veiligheid van het UN-PROFOR-personeel en hun vrijheid van beweging zouden respecteren, de gegijzelden zouden worden vrijgelaten, en UNHCR en hulporganisaties ongehinderd toegang zouden krijgen tot de enclave. Het resultaat was een ontwerptekst, die, naar Biegman zei, aan de Nederlandse zorgen tegemoetkwam:³⁶ Biegman verklaarde dat de Nederlandse 'bottom line was safe withdrawal of their troops, but [he] acquiesced [stemde in] on the French-British approach'.³⁷ Tevens was op Nederlands verzoek in de preambule van de resolutie de zorg uitgesproken voor de situatie waarin de in Potočari verzamelde vluchtelingen zich bevonden.

35 ABZ, DPV 452342. Code Biegman 607, 12/07/ 12/07/95.
95.

37 Vertrouwelijke informatie (46).

36 ABZ, DPV 452342. Code Biegman 607,

All resources available of all necessary means?

De ontwerptekst gaf tevens aan dat de secretaris-generaal zou worden verzocht 'to use all resources available' om tot een herstel van de *Safe Area* te komen. Bij deze zinsnede hadden de Russen grote aarzeling. Zij zagen daarin namelijk de mogelijkheid dat, wanneer de Bosnische Serven niet aan de resolutie zouden voldoen, er geweld kon worden gebruikt. Er werd namelijk in deze ontwerptekst verwezen naar hoofdstuk VII van het VN-Handvest, het hoofdstuk dat het gebruik van geweld mogelijk maakt. Die verwijzing mocht van de Russen echter niet verdergaan dan de veiligheid van UNPROFOR; ze werden daarin gesteund door China. De westerse permanente leden wilden echter op hun beurt weer niets weten van Russische ideeën over het opnemen van een oproep tot staakt-het-vuren in Bosnië, omdat daarmee aan de wensen van de Bosnische Serven tegemoet zou worden gekomen.

Biegman wilde akkoord gaan met dit ontwerp, ook gezien de bereidheid die er bij de Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk was geweest om met de Nederlandse wensen rekening te houden, en Nederland als mede-indiener van de resolutie te laten fungeren.³⁸

Wat er nu echter bleef wringen, was dat het opvoeren van de druk op de Bosnische Serven, zoals de geest van deze resolutie luidde, de kans op een spoedige vrijlating van de Dutchbatters eerder zou verkleinen dan vergroten. Dat viel het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag ook op; het departement aarzelde om die reden met de ontwerptekst akkoord te gaan. Nederland voorzag dat de zinsnede 'to use all resources available', in combinatie met een verwijzing naar hoofdstuk VII van het VN-handvest, de mogelijkheid bood om de *Safe Area* met geweld te herstellen. Dat zou zich niet verhouden met het streven van de Nederlandse regering de Bosnische Serven te bewegen de gegijzelde Dutchbatters vrij te laten. Buitenlandse Zaken deelde de Franse wens tot robuuste actie dan ook niet. Er werd daarom een instructie aan Biegman opgesteld om te trachten de gewraakte zinsnede te proberen te veranderen, maar deze instructie werd niet verzonden: Buitenlandse Zaken zag aankomen dat deze aanpassing bij gebrek aan steun van de Franse en Britse vertegenwoordigers onmogelijk zou blijken te zijn.

Daar bleef het wat Nederland betrof bij. Biegman kreeg geen steun voor het schrappen van de gewraakte zinsnede en Nederland trok zich terug als mede-indiener van de resolutie.³⁹ Noch Biegman, noch de directeur-generaal Politieke Zaken, Vos, voelden voor een Nederlandse interventie. Dat had ook tactische redenen: een aanpassing van de ontwerpresolutie zou niet op Nederlands initiatief tot stand moeten komen. Andere landen zouden daartoe eerst bereid moeten worden gevonden, zodat Nederland niet de vragende partij was.⁴⁰ Anders liep Nederland het risico bij handhaving van de paragraaf over het herstel van de *Safe Area* met gebruikmaking van 'all resources available' met de zwarte piet te blijven zitten wanneer Nederland Dutchbat en vluchtelingen uit de enclave wilde laten vertrekken. Nederland zou dan kunnen worden verweten door het opgeven van Srebrenica het *Safe Area*-concept om zeep te willen helpen op een moment dat de Veiligheidsraad juist herstel van de *status quo ante* eiste. Die zwarte piet behoorde bij de VN te liggen en bij andere landen die

38 ABZ, DPV 452342. Code Biegman 607, 12/07/95.

39 ABZ, DPV 452342. Fax DGPZ aan Minister Van Mierlo, 12/07/95, faxnr. 356.4540.

40 ABZ, DPV 452342. Minuut BZ-bericht van Min. van B.Z. aan New York PV, 12/07/95, zonder nr. Zie ook de marginalia op de minuut.

niet bereid waren geweest om voldoende middelen ter beschikking te stellen om de veilige gebieden werkelijk veilig te maken, aldus Vos.⁴¹

De tekst van de ontwerp-resolutie werd ook voorgelegd aan Akashi in Zagreb. Diens commentaar werd verwoord door ondersecretaris-generaal Kofi Annan, in een bijeenkomst van de Contactgroep voorafgaand aan de Veiligheidsraadbijeenkomst waar de ontwerp-tekst van resolutie 1004 aanvaard zou worden. Ook Nederland was hierbij weer uitgenodigd.

Annan deelde in deze vergadering mee dat Akashi had gewaarschuwd voor onrealistische verwachtingen.⁴² Akashi had Annan inderdaad laten weten dat hij ernstige bezwaren had tegen de tekst ervan: 'The resolution again raises unrealistic expectations and its failure to take into account reality on the ground will inevitably lead to further disillusionment and disappointment among the international community and the media.' De eerste zorg behoorde volgens Akashi nu uit te gaan naar de gevolgen op humanitair gebied, en daar had de ontwerp-tekst volgens hem weinig oog voor. De ontwerp-resolutie zou volgens Akashi niet helpen om medewerking van de Bosnische Serven te verkrijgen om de humanitaire situatie te verbeteren, en die medewerking was volgens hem wel nodig. Akashi had voorts uit UNHCR-bronnen begrepen dat de bevolking in meerderheid niet in de enclave wilde blijven; de meesten waren immers al vluchtelingen van elders. Naar schatting bevonden zich volgens Akashi nog 27.000 mensen in Potočari, en die konden nog geen 24 uur worden gevoed. Weliswaar was er voldoende voedsel voorradig in Tuzla en Belgrado, maar de vraag was hoe dat in Srebrenica terecht zou kunnen komen zonder *Freedom of Movement*. Als de Bosnische Serven bovendien de watertoevoer zouden afsluiten, dan was de zeventuizend liter water die Dutchbat dagelijks kon maken 'woefully insufficient'. Bovendien zat Dutchbat ook nog eens zonder brandstof voor de waterzuiveringsinstallatie.⁴³

Annan liet zich overtuigen door de waarschuwingen van Akashi, en hield op zijn beurt de Contactgroep voor dat herstel van de *Safe Area* de mogelijkheden van UNPROFOR te boven ging. Dat zou slechts leiden tot desillusie. Annan meldde Akashi ook terug dat er al onderhandelingen aan de tekst waren voorafgegaan over een keuze tussen de bewoording 'to use all resources available' versus 'all necessary means'. Dat was vooral een kwestie van semantiek, waarbij de laatste bewoordingen oorlogszuchtiger leken. Hoewel de indianers vonden dat de resolutie de geest moest ademen dat de Bosnische Serven veroordeeld werden, zagen ze toch in dat alleen de minder oorlogszuchtige formulering, 'all resources available', haalbaar zou zijn. Akashi had zelfs bij die formulering al aarzelingen, maar de indianers hielden vast aan 'all resources available'. De drie indianers losten hun probleem met de in hun ogen eigenlijk al te voorzichtige formulering op door er op te wijzen dat de formulering zelf niet zozeer van belang was; de Franse vertegenwoordiger Merimée bijvoorbeeld liet weten dat de woordkeus niet was bedoeld als oorlogsverklaring of een specifieke keuze tussen opties. Het was niet aan de Veiligheidsraad om in detail aan te geven hoe het geformuleerde doel te bereiken. De Fransen waren slechts bereid troepen ter beschikking te stellen op

41 ABZ, DPV 452342. Fax DGPZ aan Minister Van Mierlo, 12/07/95, faxnr. 356.4540.

42 ABZ, DPV/ARA, 00797. Code Biegman 612, 12/07/95.

43 DCBC, 751. Code Cable Akashi to Annan, 12/07/95, No. Z-1141. Verzonden met fax COS UNPF-HQ aan MOD NL, 13/07/95.

voorwaarde dat de militaire en civiele VN-autoriteiten een operatie nuttig en haalbaar achtten.⁴⁴

De Britse vertegenwoordiger Hannay zag de zinsnede evenmin als een instructie om geweld te gebruiken. Ook hij meende dat het aan de secretaris-generaal was om te bezien hoe hij het beste het gevraagde resultaat kon bereiken. Biegman had daarop voorgesteld dat wanneer de ontwerptekst niet was bedoeld als een instructie om geweld te gebruiken, de bewoording zou moeten worden aangepast en een meer bescheiden doel moest worden gesteld. Per slot van rekening was Dutchbat de eerste die met de gevolgen van de resolutie zou worden geconfronteerd. Biegman trachtte het over de boeg te gooien van ‘to exercise his best efforts’ als opdracht aan de secretaris-generaal. De opstellers van de ontwerptekst – Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk – trokken echter één lijn: zij waren niet bereid tot enigerlei aanpassing. Zij zouden in hun stemverklaring een toelichting op de bedoelingen van de resolutie geven.⁴⁵

Londen was wel van mening dat de Bosnische Serven niet met geweld uit Srebrenica konden worden verdreven; dat moest gebeuren in onderhandelingen tussen UNPROFOR en Pale. Hannay had om die reden niet gewild dat de *Rapid Reaction Force* in de resolutie zou worden genoemd. Als dat inderdaad zou gebeuren, zou Londen niet verder aandringen op demilitarisatie van de *Safe Area*. Londen wilde wel een verwijzing in de resolutie naar het akkoord van 18 april 1993 waarbij de demilitarisatie was afgesproken. Een terugkeer van UNPROFOR naar de enclave was volgens Londen mogelijk en zelfs wenselijk als de enclave werd gedemilitariseerd. Evacuatie van de vluchtelingen was een onweerlegbare noodzaak, maar vermeden moest worden dat de VN behulpzaam was bij etnische zuivering. De Britten wilden daarom proberen de *Safe Area* te behouden door een reductie van de bevolking: de oorspronkelijke bevolking, geschat op twintig procent, mocht dan blijven, terwijl de ontheemden naar Tuzla zouden worden geëvacueerd.⁴⁶

Pleidooien voor humanitaire behandeling van vluchtelingen werden overigens niet alleen aan het adres van de Bosnische Serven gericht: UNHCR had alle ontheemden willen evacueren, maar dat stuitte op weerstand van de Bosnische regering. Minister Hasan Muratović had namelijk verklaard dat de Bosnische regering een aftocht niet accepteerde;⁴⁷ dat zou namelijk betekenen dat de Bosnische regering zich neerlegde bij de val van de enclave. Ook de Bosnische tijdelijk zaakgelastigde bij de VN, Misić, stelde dat de VN de kans niet mocht laten lopen om zich te rehabiliteren. UNPROFOR zou zijn neutraliteit van zich moeten afschudden en eiste, zoals ook president Izetbegović die dag had gezegd, dat de VN en de NAVO Srebrenica met geweld gingen heroveren of anders publiekelijk zouden moeten verklaren dat zij daartoe niet bereid waren.⁴⁸

Op 12 juli aanvaardde de Veiligheidsraad unaniem resolutie 1004. De tekst van de belangrijkste operationele paragraaf van de resolutie luidde: ‘Requests the Secretary-General to use all resources available to him to restore the status as defined by the Agreement of 18 April

44 ABZ, DDI DAV 999.241. Code Biegman 611, 12/07/95.

45 ABZ, DPV/ARA, 00797. Code Biegman 612, 12/07/95; vertrouwelijke informatie (124).

46 ABZ, DPV 452342. Code Biegman 612,

12/07/95.

47 ABZ, DPV 452342. Code Biegman 612, 12/07/95.

48 ABZ, DAV 999.241. Code Biegman 611, 12/07/95.

1993 of the safe area of Srebrenica in accordance with the mandate of UNPROFOR, and calls on the parties to cooperate to that end.⁴⁹

Deputy Assistant Secretary of State Kornblum vatte tegen de Nederlandse ambassadeur in de Verenigde Staten, Jacobovits, de situatie als volgt samen: Chirac bepleitte inzet van de *Rapid Reaction Force* voor de herovering van Srebrenica. De Britten waren daar op tegen. De Amerikanen waren bereid de Franse positie te steunen, maar waren niet van plan daar materiële steun aan te verbinden.⁵⁰

Minister Van Mierlo had bepaald dat het uit de enclave halen van Dutchbat prioriteit had, en dat daarom een Frans voorstel tot herovering van de enclave moest worden tegengehouden.⁵¹ Ook de ministerraad toonde zich geen voorstander van een militair ingrijpen op Frans initiatief, omdat dit het leven van de gegijzelde militairen in Bratunac in gevaar kon brengen. Op 14 juli liet de Nederlandse regering de Franse regering dan ook weten dat Nederland niet kon instemmen met een actie van Franse zijde, zolang er nog Nederlandse militairen in Srebrenica verbleven. De Franse minister van Buitenlandse Zaken, Hervé de Charette, zegde vervolgens toe dat geen actie zou worden ondernomen zonder eerst contact op te nemen met de Nederlandse regering.⁵²

Betekenis van de resolutie

Bildt beschreef de VN-resolutie tijdens de bijeenkomst van de Contactgroep in Londen op 12 juli als ‘absurd’.⁵³ Hij meende dat geen retorische verhalen moesten worden afgestoken waaraan geen militair vervolg kon worden gegeven.⁵⁴ Bildt zat daarmee op dezelfde lijn als Akashi voor hem: er werden slechts verwachtingen gewekt die niet waargemaakt konden worden. Bildt deed in Londen de Franse uitspraken af als onrealistisch, en de Britten waren hem bijgevallen. De Contactgroep was het er wel over eens geweest dat alleen met geweld een ommekeer in de situatie kon worden bereikt, en de Duitse en de Amerikaanse vertegenwoordigers in de Contactgroep, Steiner en Holbrooke, hadden wel harde actie willen ondernemen, maar geweld was niet realistisch gezien de repercussies elders in Bosnië.⁵⁵

Volgens Bildt had ook Holbrooke zich afgevraagd of VN-resolutie 1004 überhaupt wel betekenis had. Niemand was bereid de wapens op te nemen om Srebrenica te heroveren; de enclave moest volgens hem als verloren worden beschouwd. Tevens leek Holbrooke er bang voor te zijn dat de Europeanen zouden aansturen op activering van het NAVO-terugtrekkingsplan, hetgeen Amerikaanse betrokkenheid met grondtroepen zou inhouden. Dat paste volgens Bildt ook in het telefoongesprek dat Chirac met Clinton had gevoerd, waarin Chirac had gezegd dat wanneer de Verenigde Staten niet in enigerlei vorm met militaire actie steun verleenden, de hele VN-operatie in het gevaar kwam.⁵⁶ De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Rifkind, stond intussen onder druk van parlementariërs die terugtrekking van de Britse troepen eisten om niet in een Balkan-oorlog te worden meegezogen. VN-militairen mochten geen strijdende partij worden. Rifkind liet weten dat Londen weliswaar VN-resolutie 1004 had gesteund, maar dat herstel van de status van *Safe Area* niettemin door

49 United Nations. S/RES/1004 (1995) 12/07/95.

50 ABZ, DAV 999.241. Code Jacobovits 445, 12/07/95.

51 Telefoongesprek H. Wijnaendts, 25/04/00.

52 Geobjectiverde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de

MR van 12-14/07/95.

53 Bildt, *Peace Journey*, p. 59.

54 Vertrouwelijk vraaggesprek (53).

55 DCBC, 757. Code Loudon 270, 13/07/95.

56 Bildt, *Peace Journey*, p. 59.

onderhandelingen moest worden bereikt.⁵⁷ Ook de zegsman van het Witte Huis had op 12 juli al uitgesproken dat hij door het gebrek aan militaire middelen bij UNPROFOR niet kon geloven dat het tot een militaire actie zou komen; alle inspanningen zouden zich volgens hem op het diplomatieke vlak moeten afspelen.⁵⁸

De vraag is of de Bosnische Serven gevoelig waren voor welke resolutie dan ook. Zij hadden zich al langer van de VN afgewend en gezegd dat de Veiligheidsraad hun vijand was. De verklaring die Akashi na aanvaarding van VN-resolutie 1004 aflegde, waarin hij onmiddellijke toegang eiste tot de enclave voor UNHCR, had geen effect.⁵⁹ De soortgelijke verklaring van de president van de Veiligheidsraad was hetzelfde lot beschoren.⁶⁰ De Bosnische Serven hadden al eerder gezegd dat zij zich aan resoluties niets gelegen zouden laten liggen. Zij werden hoogstens gestijfd in hun opvattingen. De anti-Bosnisch-Servische toon voorafgaande aan de goedkeuring van VN-resolutie 1004 was bovendien al gezet door de uitlatingen van president Chirac.⁶¹

Ook binnen de top van de VN leidde het aannemen van VN-resolutie 1004 tot hevige discussies over de vraag hoe snel de secretaris-generaal moest reageren op het verzoek van de Veiligheidsraad om 'all resources available' tot herstel van de *Safe Area* aan te wenden. Aan de ene kant werd gevreesd voor een impulsieve reactie van Boutros-Ghali, die op reis was; aan de andere kant moest de Veiligheidsraad spoedig worden getoond dat de secretaris-generaal daadwerkelijk actie ondernam. Tot de voorstanders van het laatste standpunt behoorden Kofi Annan en ondersecretaris-generaal Marrack Goulding.

Op 13 juli ging Boutros-Ghali tijdens een telefoongesprek vanuit Kigali akkoord met een voorstel om Stoltenberg naar Bosnië te sturen om met beide partijen onderhandelingen te beginnen. Boutros-Ghali stond erop dat schriftelijk aan de Veiligheidsraad mee te delen.⁶² Stoltenberg kreeg opdracht als de tweede Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal te onderhandelen over herstel van de *Safe Area* Srebrenica. Als dat niet onderhandelbaar was, moest hij aandringen op voortzetting van een VN-aanwezigheid. De woorden 'geweld' of 'militaire middelen' kwamen in de instructies niet voor. Ook in zijn brief aan de Veiligheidsraad schreef Boutros-Ghali dat hij 'urgently' de middelen onderzocht tot herstel van de *Safe Area* Srebrenica 'using all resources available', maar dat hij eerst langs diplomatieke weg wilde onderzoeken of het in VN-resolutie 1004 gestelde doel kon worden bereikt.⁶³

Volgens het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken bleef het Franse standpunt ook na het aannemen van VN-resolutie 1004 dat Frankrijk klaar was om met alle beschikbare middelen bij te dragen aan elke operatie waartoe de Veiligheidsraad zou besluiten om de

57 *Daily Telegraph* en *NRC Handelsblad*, 13/07/95.

58 CRST. White House Briefing, verzonden met Outgoing Cryptofax Gharekhan to Akashi, 12/07/95, No. 2287.

59 NIOD, Coll. Clingendael. UNPF-HQ, Statement by Mr. Yasushi Akashi, Special Representative of the Secretary-General, 13/07/95.

60 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joegoslavië/NAVO/Coördinatie/ juli 1995-augustus 1996. S/PRST/1995/32, 14/07/95, verzonden per

fax PVVN aan M-Secretariaat, 14/07/95, nr. NYV-4410.

61 CRST. White House Briefing, verzonden met Outgoing Cryptofax Gharekhan to Akashi, 12/07/95, No. 2287.

62 Vertrouwelijk vraaggesprek (63).

63 NIOD, Coll. Ashton, Only Cable Annan to Akashi, 13/07/95, No. 2318; ABZ, PVNY. Letter Boutros Boutros-Ghali to Gerardo Martínez Blanco, President of the Security Council, 13/07/95.

Bosnische Serven uit Srebrenica te verdrijven.⁶⁴ Tegelijkertijd liet de Franse regering echter aan Annan weten dat zij niet op een militaire actie zou aandringen, ook al werd toegegeven dat de uitspraken van Chirac anders deden vermoeden. Boutros-Ghali kon er daarom van worden overtuigd de Veiligheidsraad niet ook schriftelijk mee te delen dat er militaire opties werden uitgewerkt.⁶⁵

4. Militaire plannen voor een herovering van Srebrenica na de VN-resolutie

Het aannemen van VN-resolutie 1004 was in Zagreb met gefronste wenkbrauwen ontvangen: de troepenleverende landen konden tegenover elkaar komen te staan nu Chirac kritische geluiden in de richting van de VN en de NAVO had laten horen. Rusland en Canada bekritiseerden Chiracs opstelling; het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten bekritiseerden de Franse heroveringsgedachte; en Nederlanders en Fransen waren in een rel verwickeld nadat de Franse minister van Buitenlandse Zaken Hervé de Charette had gezegd dat Dutchbat er weinig aan had gedaan om het gevecht aan te gaan en meewerkte aan etnische zuivering (zie hoofdstuk 7). Chirac stond alleen en hij beschikte niet over de middelen zijn weg te vervolgen, zo was de conclusie binnen het UNPF-hoofdkwartier in Zagreb.⁶⁶ Ook Janvier nam de Franse heroveringsideeën niet serieus, omdat hij wist dat zij militair niet haalbaar waren.⁶⁷ Tijdens vergaderingen met de staf van Akashi en Janvier werden daaraan dan ook weinig woorden vuilgemaakt. Als deze al aan de orde kwamen, was dat eerder in de trant van een mededeling van wat stafleden daarover hadden vernomen. De mededeling dat Chirac had opgeroepen tot een interventie leidde niet tot enige discussie.⁶⁸

De militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN, Van Kappen, had er al op 11 juli in het overleg van de troepenleverende landen op gewezen dat voor dat herstel van de *Safe Area* ten minste een pantservedivisie nodig was. De *Rapid Reaction Force* was voor zulke taken nog niet gereed en zou pas op 15 juli onder bevel van de commandant van UNPROFOR worden gesteld.⁶⁹ Van Kappen zag de resolutie als ‘politiek gemarchandeer’; een dergelijke resolutie viel volgens hem niet uit te voeren maar had alleen politieke betekenis. Het was veel politieke omhaal van woorden die militair niet serieus konden worden genomen. Van Kappen voelde er aanvankelijk zelfs niets voor om de opties te bezien; pas nadat Annan hem vroeg dat wel te doen omdat de VN uiteindelijk de Fransen een behoorlijk antwoord moest kunnen geven, boog hij zich daar zeer tegen zijn zin over.

Boutros-Ghali had, met het oog op de uitlatingen van Chirac, Annan geïnstrueerd om te bezien welke militaire middelen nodig waren om met geweld een herstel van de *Safe Area* af te dwingen. Omdat Annan ervan uitging dat Akashi reeds overbelast was, viel deze taak aan Van Kappen toe.⁷⁰ Van Kappen zag het plan niet alleen als militair maar ook als politiek onuitvoerbaar, aangezien het mandaat van UNPROFOR ervoor aangepast zou moeten worden. Dat zou oorlog tegen de Bosnische Serven met zich kunnen meebrengen.⁷¹ Van

64 *Les Echos*, 13/07/95.

65 Vertrouwelijk vraaggesprek (63).

66 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 14 en 15/07/95.

67 Interview Tony Banbury, 11/05/00.

68 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury,

SRSG's briefing 12/07/95.

69 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 606, 11/07/95.

70 Vertrouwelijke informatie (47).

71 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

Kappen had zich al publiekelijk afgevraagd welk doel een dergelijke militaire operatie zou dienen, ook omdat deze niet in het belang van de vluchtelingen zou zijn.⁷²

Door het verzoek van Annan voelde Van Kappen zich gedwongen een plan aan de staf in Zagreb voor te leggen. Zagreb begreep daar weinig van, en al helemaal niet dat New York zoiets serieus nam. Het leidde tot wrevel over en weer waarbij termen als ‘avonturisme en amateurisme’ vielen. Uiteindelijk arriveerde in New York het bericht van *Deputy Force Commander* Ashton dat hij weigerde serieus naar dit soort ‘idiote voorstellen’ te kijken. Van Kappen maakte daarna duidelijk dat er bij het DPKO niet veel anders over werd gedacht, maar dat men daar sterker stond als bij een afwijzing kon worden gezegd dat een heroveringsplan was voorgelegd aan Zagreb, en dat er in Zagreb net zo over werd gedacht. Daarna kreeg het plan enige aandacht. Dat leidde tot nieuwe wrevel omdat de staf in Zagreb op dat moment wel iets anders aan het hoofd had; Janvier kwam met eenzelfde reactie. Het ging New York echter om de argumenten om het plan te kunnen verwerpen; de zaak lag politiek gevoelig omdat het een voorstel betrof dat van het hoogste Franse politieke niveau kwam. Bovendien moest de Franse ambassadeur bij de VN de pas worden afgesneden; hij moest niet kunnen zeggen dat de Fransen wel wilden maar geen steun kregen.⁷³

Op 13 juli verzond Van Kappen zijn ‘Preliminary Military Analysis of the Retaking of Srebrenica’ naar Zagreb.⁷⁴ Van Kappen informeerde ook de Nederlandse chef-defensiestaf over zijn analyse. Politieke implicaties en de effecten op de toekomst van de missie waren buiten beschouwing gelaten. Niettemin wilde Van Kappen wel dat duidelijk moest worden wat het politieke doel van een actie naar Srebrenica was: ‘The securing of a piece of ground in the middle of the Balkans has no military and precious little political value.’ Van Kappen wees erop dat niet duidelijk was of het doel van de operatie de terugkeer van de vluchtelingen van Centraal Bosnië naar Srebrenica was – zo dat al wenselijk was – of simpelweg het herstel van de geloofwaardigheid van de internationale gemeenschap.

In ieder geval moest de VN er volgens Van Kappen rekening mee houden dat een verovering drie separate militaire plannen zou betekenen. Ten eerste verovering van een landcorridor naar de enclave toe, en het gebied van de voormalige *Safe Area*. Ten tweede een operatie die voor onbepaalde tijd de bevoorrading zeker kon stellen, en ten derde een luchtcampagne om de VRS-luchtverdediging uit te schakelen, ook aan de overkant van de Drina in Servië. Een dergelijke luchtcampagne vereiste instemming van de NAVO. Dat alles betekende dat een volledige divisie nodig was om Srebrenica te heroveren, daarna te reduceren tot een brigade en een gemechaniseerde divisie om een landcorridor open te houden, in totaal 35.000 man, te reduceren tot 15.000. De *Rapid Reaction Force* was volgens Van Kappen niet geschikt voor een taak als het openen van een landcorridor. Gezien de risico’s waren NAVO-eenheden de enige optie, hetgeen zou betekenen dat de NAVO *Command and Control* zou willen voeren in Bosnië. Voordat de winter zou beginnen, waren er nog maar enkele maanden te gaan, een periode die zou opgaan aan politieke en financiële discussies over het plan. Tegen die tijd kon het wel eens nodig zijn ook Žepa en Goražde in de plannen te betrekken, zo voegde Van Kappen daar aan toe.⁷⁵

72 *Le Monde*, 14/07/95, *Het Parool*, 13/07/95.

73 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

74 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, File Srebrenica 3300-SRE Vol. I, 1 Jul-16 Nov 95. Fax Maj Gen Van Kappen to Lt Gen B. Janvier, 13/07/

95. Deputy Force Commander Ashton zond het stuk door naar Sarajevo (Fax DFC/34, 151052B Jul 95).

75 DCBC, 761. Outgoing Facsimile Van Kappen to CDS Netherlands, 13/07/95.

Deputy Force Commander Ashton zette Van Kappens analyse uiteen bij het *Rapid Reaction Force Planning Team* in Zagreb. Dit team onderschreef Van Kappens bevindingen; herovering vereiste een operatie die de krachten van UNPROFOR verre te boven ging, en zou tot oorlog met de VRS leiden. Alleen de NAVO kon zo iets aan, en dat betekende dat de UNPROFOR-leiding de leiding van de operatie aan de NAVO over moest dragen. Een herovering van Srebrenica was volgens dit team een potentiële nachtmerrie en een ‘high risk low return option’. Een robuuste verdediging van Goražde leek zinvoller te zijn, en ook meer resultaat te kunnen opleveren.⁷⁶

Ashton liet Annan weten dat hij Van Kappens militaire analyse ondersteunde, al geloofde hij niet dat Srebrenica met een enkele brigade viel te verdedigen. Ook het openhouden van een zestig kilometer lange landcorridor naar Tuzla zou wel eens meer troepen kunnen vereisen dan Van Kappen had aangegeven. Een strategische verrassing kon met een dergelijk grote strijdmacht bovendien niet worden bereikt. Ashton voegde er nog aan toe dat het standpunt van de Veiligheidsraad altijd was geweest dat UNPROFOR de bevolking behoorde te beschermen, en niet het territorium. Van die gedachte afstappen, vereiste meer troepen en andere *Rules of Engagement*. Uitschakeling van het VRS-luchtverdedigingssysteem zou tot openlijke oorlog leiden. Het zou de Serven verenigen en de Bosnische regering stijven haar oorlogsdoelen te bereiken. De hoofdvraag was echter wat het politieke doel van een dergelijke operatie was; er was na 13 juli geen bevolking meer in de enclave, en de nu in Tuzla verblijvende bevolking zou niet willen terugkeren. In meerderheid bestond de bevolking van Srebrenica al uit vluchtelingen, en deze waren in Centraal-Bosnië beter beschermd.

De Britse ambassade in Parijs vernam van het Franse ministerie van Defensie dat de Franse operationele staf twee opties overwoog: het zenden van een helikoptereenheid met troepen, afkomstig van onder meer de *Rapid Reaction Force* en voorzien van een antitankcapaciteit, of het zenden van de gehele *Rapid Reaction Force* (of delen daarvan) over land, maar dat werd door de Franse generale staf als onhaalbaar beschouwd.

Toen de Amerikaanse, Britse en Franse chefs-defensiestaf elkaar op 16 juli op Frans initiatief ontmoeten, had de Franse regering inmiddels erkend dat plannen ter herovering van Srebrenica niet realistisch waren. De Britten maakten geen serieuze studie van het plan, omdat er teveel praktische bezwaren aan kleefden. De operatie was te riskant en paste niet binnen het *peacekeeping*-mandaat. Het Verenigd Koninkrijk had er artillerie noch tanks voor beschikbaar.⁷⁷

De Britse *Foreign Secretary*, Malcolm Rifkind, gaf dan ook een vrij denigrerende reactie op de Franse voorstellen: ‘President Chirac has so far given us a lot of fine words but there are no proposals. President Chirac could today be commanding his own French soldiers to march on Srebrenica and Zepa to rescue them. He will not be doing so, for the very good reason that French soldiers, like other UNPROFOR soldiers, do not have tanks, heavy artillery, or the means to get to Zepa and Srebrenica.’⁷⁸ In Zagreb had de *Public Information Officer* tijdens de ochtendbriefing op 12 juli al de geografische kennis van Chirac bekritiseerd, en ook Janvier bleef tegen de Franse plannen.⁷⁹

Vanuit politieke en militaire hoek kwamen dus weinig lovende reacties op Chiracs ideeën.

76 NIOD, Coll. Ashton. Notitie ‘Military Analysis on Retaking Srebrenica’, z.d.

77 Interview Lord Owen, 27/06/01.

78 Edited Transcript of Interview by the Foreign

Secretary, Mr. Malcolm Rifkind, to the ‘Today Programme’, 15/07/95.

79 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

Generaal Shalikashvili zei over een herovering van Srebrenica tegen het NIOD: ‘how are you going to do this? The French honour was soiled, what the hell?’⁸⁰ Generaal Smith zei over de Franse heroveringsplannen: ‘with what?’ De troepenleverende landen zouden er zijns inziens nooit in hebben toegestemd.⁸¹

Franse topmilitairen bevestigden dat Chirac vooral daadkracht wilde laten zien maar niet werkelijk van plan was iets te ondernemen.⁸² Er bestond geen vastomlijnd Frans voorstel of plan. Er was slechts geopperd drie bataljons door de lucht naar Srebrenica te brengen. Het was een irreëel plan, waarvoor geen solide politieke dekking bestond. Inzet van drie bataljons met grote helikopters zou medewerking van de Amerikanen hebben gevergd en enkele dagen, zo niet een week van voorbereiding hebben gekost.

Het zou dan gaan om de inzet van een brigade, ‘militairement une opération lourde’. De Franse Permanente Vertegenwoordiger Blot deed dat aanbod in de NAVO-raad van 12 juli, maar het was volgens de Franse Defensietop niet realiseerbaar. Ook daar zag men in dat het plan uit een politieke koker kwam; er was geen overleg met de Franse Defensiestaf over gepleegd.⁸³ Dezelfde dag verzekerde de Franse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN zijn collega’s in de Veiligheidsraad dat Parijs zich bij het oordeel van het VN-hoofdkwartier in Zagreb of het plan militair haalbaar was, zou neerleggen (zie voor dat oordeel hieronder).⁸⁴

Een Franse defensiemedewerker stelde dat er geen echt plan bestond ter herovering van Srebrenica met een eenheid van zeshonderd à negenhonderd Franse speciale troepen. Er bestonden alleen noodplannen voor Srebrenica in het kader van het NAVO-extractieplan 40104, maar Parijs had op 11 en 12 juli niet overwogen dit plan uit te voeren.⁸⁵

Voor Sarajevo was evenzeer de vraag wat het nut van een herovering was. Details over de door het *Department of Peacekeeping Operations* (DPKO) ontwikkelde plannen waren bij de planners in Sarajevo niet bekend.⁸⁶ Was het de bedoeling om vluchtelingen terug te brengen in diezelfde ellendige situatie als waarin ze gezeten hadden, zo vroeg UNPROFOR in Sarajevo zich af. De kans dat die vluchtelingen dat zouden willen na wat er was gebeurd, was – zo stelde chef-staf Nicolai – nihil. Daarna moest een corridor in stand worden gehouden; er leek een of andere verborgen agenda achter dit plan te steken, zo was de gedachte in Sarajevo.⁸⁷ Admiraal Leighton Smith, de voor het Zuid-Europese NAVO-gebied verantwoordelijke bevelhebber, zei dat een plan voor de herovering van Srebrenica, nooit met hem was besproken.⁸⁸ Binnen het DPKO werd al evenmin waarde aan het idee gehecht, omdat UNPROFOR in militair opzicht er niet toe in staat was het uit te voeren. Het werd ook in New York als een zuiver politiek gebaar gezien.⁸⁹ Op 13 juli liet Voorhoeve tijdens een persconferentie weten dat een herovering van Srebrenica vanuit militair gezichtspunt onzinnig zou zijn. Commodore Hilderink, souschef Operatiën van de Defensiestaf, voegde

80 Interview John Shalikashvili, 07/06/00.

81 Interview Rupert Smith, 12/01/00.

82 Vertrouwelijk vraaggesprek (4).

83 Vertrouwelijk vraaggesprek (1). Dit betrof een informele NAVO-raadsvergadering waar de vertegenwoordigers op persoonlijke titel spraken. Er zijn geen notulen van aangetroffen.

84 Interview Lord Owen 27/06/01.

85 Interview Michel Guesdon, 07/06/00. Guesdon, werkte in 1994 in Sarajevo bij BHC en daarna tot 1999 op het Ministère de Défense in Parijs bij de Balkan-afdeling.

86 Interview Rick Hatton, 16/11/99.

87 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

88 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

89 Interview Manfred Eisele, 14/10/99.

daar aan toe dat de enclave een militair onding was, dat alleen tegen een hoge prijs kon worden heroverd, en daarna weer slecht verdedigbaar zou zijn.⁹⁰

Op 16 juli liet Janvier aan Annan weten dat hij het eens was met Van Kappens oordeel dat herovering van Srebrenica om een ‘major operation’ vroeg. Dat lag volgens Janvier buiten de mogelijkheden van UNPROFOR, temeer omdat een actie binnen het zicht van een vijandige bevolking moest worden uitgevoerd en het hoogstwaarschijnlijk tot een openlijke oorlog met de Bosnische Serven en mogelijk zelfs Joegoslavië zou leiden, omdat de NAVO het geïntegreerde luchtverdedigingssysteem zou moeten aanvallen.⁹¹ Daarmee was het laatste woord over de Franse ideeën tot herovering van Srebrenica gesproken, en was door alle politieke retoriek in de internationale arena de Bosnische bevolking én de internationale gemeenschap een illusie armer.

5. Conclusie

In de praktijk waren gedachten over een herovering van Srebrenica niet meer dan retoriek van Franse zijde, waarbij Frankrijk als daadkrachtig en initiatiefrijk moest worden afgeschilderd. Noch andere landen, noch de VN voelden er echter iets voor zich in een ongewis politiek en militair avontuur te storten. De Bosnische Serven maakten zich evenmin druk over heroveringsplannen. Zij bestempelden gedachten daarover als zinloos; Srebrenica behoorde in hun ogen nu tot de Republika Srpska.⁹²

In de uitvoering van VN-resolutie 1004 wilde de VN dan ook niet verder gaan dan onderhandelen over herstel van de status van *Safe Area*. De militairen bij het VN-hoofdkwartier in New York, evenals in Zagreb en Sarajevo, namen plannen voor een herovering van Srebrenica evenmin serieus. Het stond buiten de militaire werkelijkheid en de VN-militairen vroegen zich af wat voor zin het had om de bevolking te laten terugkeren naar een situatie die eerder vrijwel onhoudbaar was gebleken.

Toch vormde 14 juli, de viering van de dag van de bestorming van de Bastille, een nieuwe aanleiding tot een golf van retoriek vanuit Parijs. President Chirac gaf uiting aan zijn frustratie dat de bondgenoten niet bereid waren de Franse oproep tot een interventie in Srebrenica te steunen. Contacten met de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk hadden niets opgeleverd en de Fransen stonden alleen, zo zei Chirac: zij hadden niet het mandaat of de middelen om Srebrenica zelf te heroveren. Chirac deed een oproep aan de grote democratieën om herovering opnieuw te overdenken en respect voor mensenrechten en het internationale recht af te dwingen. Hij kon zich niet voorstellen dat de VN alleen in Bosnië aanwezig was om waar te nemen, en als dat wel het geval was, kon UNPROFOR beter worden teruggetrokken.

De Franse minister van Defensie, Charles Millon, verklaarde dat Parijs zijn bondgenoten 48 uur de tijd gaf om te besluiten of zij wel of niet bereid waren om militaire actie te ondernemen teneinde de VRS-aanvallen op de enclaves een halt toe te roepen. Hij benadrukte, dat als er geen antwoord kwam van de belangrijkste mogendheden, ‘we will have to

90 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joegoslavië/Navo/Coördinatie/ juli 1995-augustus 1996. Memorandum DVL/BZ, 14/07/95, nr. 619/95. De tekst was opgesteld door de directie Europa.

91 DCBC, 2751. Code Cable Janvier to Annan,

16/07/95, No. Z-1177.

92 UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3061/3, Jul-Nov 95. Fax The Office of the Commander HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, attn SRSG, FC, DFC, COS, 132316B Jul 95.

draw the consequences', daarmee in het midden latend wat die dan zouden zijn.⁹³ Maar daarmee stopte de Franse retoriek. De Franse uitlatingen wekten, aldus premier Kok, de suggestie dat Nederland zich een beetje van Srebrenica af had gemaakt terwijl Frankrijk nu de mouwen opstroopte, alhoewel ook de Fransen volgens de minister-president wel wisten dat het toch niet zover zou komen. Die twee elementen lagen volgens Kok meer in elkaars verlengde dan gedacht: doordat de Fransen dreigden met herovering maakte dat tegelijkertijd Nederland als de andere partij nog een beetje zwakker.⁹⁴

VN-resolutie 1004 liet zien dat politieke bedoelingen en militaire mogelijkheden hier niet met elkaar strookten. De militaire middelen om de Franse politieke initiatieven kracht bij te zetten, ontbraken. Behalve Chirac leek niemand een plan tot herovering om onder meer politieke redenen serieus te willen nemen. Chirac wekte dan ook niet de indruk dat hij werkelijk van plan was tot actie over te gaan, en dat zijn initiatief vooral was bedoeld om politieke daadkracht te laten zien.

Toch hielden de Fransen voor de buitenwacht aan hun plan vast en waren zij bereid daarvoor Franse troepen ter beschikking te stellen. Hoeveel troepen dat precies betrof, bleef in het vage maar het zouden er zeker onvoldoende zijn geweest om het gewicht in de schaal te leggen dat nodig was voor een operatie als deze. Een louter Franse operatie was politiek niet wenselijk, maar ook niet mogelijk. Om troepen in Srebrenica te krijgen, was ten minste steun van Amerikaanse transporthelikopters nodig, maar de Amerikanen hielden de boot af.

Kortom: herstel van de *Safe Area* Srebrenica zou slechts aan de onderhandelingstafel kunnen worden bereikt, en zou door UNPROFOR niet met militaire middelen kunnen worden afgedwongen.

Nederland speelde een eigen rol bij de totstandkoming van VN-resolutie 1004, maar haakte af toen de bewoording van de VN-resolutie wees in de richting van geweld bij een herovering van de enclave. Dat was namelijk niet in het belang van Dutchbat, dat zich nog in Srebrenica bevond. Het bataljon was nog overgeleverd aan de bereidheid van de Bosnische Serven om te kunnen vertrekken.

93 *Associated Press*, 14/07/95, 08.40 ET.

94 Interview W. Kok, 30/05/00.

HOOFDSTUK 9

Het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica

1. Plannen voor het vertrek van Dutchbat

Na de val van de enclave duurde het nog tien dagen voordat Dutchbat uit Srebrenica kon vertrekken. De activiteiten van Dutchbat in die dagen maken geen deel uit van dit deel: ze zullen worden beschreven in deel IV. Dit hoofdstuk beperkt zich tot de discussies die zijn gevoerd binnen UNPROFOR, de NAVO en in Den Haag over het vertrek van Dutchbat zelf. Aan de orde komt welke gedachten leefden over dat vertrek, hoe deze gedachten evolueerden onder druk van de omstandigheden, en welke invloed Nederland al dan niet uitoefende.

Nog op 10 juli, de dag voor de eigenlijke val van de enclave, vond in het ‘Torentje’ een overleg plaats waarbij onder meer aanwezig waren premier Kok, de ministers Van Mierlo en Voorhoeve, alsmede chef-defensiestaf Van den Breemen. Onderwerp van gesprek was de situatie in Srebrenica en de vooruitzichten van de Nederlandse presentie aldaar. Daar kwam al aan de orde dat, ondanks het feit dat de Bosnische Serven hadden gezegd Dutchbat ongehinderd te laten vertrekken, dit een onbegaanbare weg zou zijn. Zoiets betekende een ernstig probleem voor de achterblijvende burgers. De Bosnische Moslims zouden Dutchbat bovendien niet zomaar laten vertrekken.¹ De bijeenkomst ging uit elkaar zonder dat er een concreet besluit was genomen, maar bracht wel verschillen in opstelling tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie aan het licht: Defensie richtte zich vooral op het eigen personeel, terwijl Buitenlandse Zaken meer keek naar de invloed die een vertrek van Dutchbat had op de positie van Nederland in de wereld (zie paragraaf 2 van hoofdstuk 7).²

De dag daarop, 11 juli, leken de visies van de ministers Voorhoeve en Van Mierlo elkaar, curieus genoeg, te kruisen. Buitenlandse Zaken stuurde nu aan op een zo snel mogelijk vertrek van Dutchbat uit Srebrenica. Dat viel af te leiden uit een boodschap van Van Mierlo aan de Britse regering. Op 11 juli 18.45 uur stelde Van Mierlo de Britse regering op de hoogte van de val van Srebrenica. Dutchbat en de ABiH waren volgens hem niet in staat gebleken het Bosnisch-Servische offensief te stoppen, en Dutchbat was met zeventuizend vluchtelingen op weg naar het noorden van de enclave. Van Mierlo maakte zich er zorgen over dat deze vluchtelingen een terugtrekking van Dutchbat zouden belemmeren, wanneer de Bosnische Serven zouden weigeren de vluchtelingen de enclave te laten verlaten.³ Voorhoeve leek eerder op de dag juist zijn prioriteit te verleggen van het vertrek van Dutchbat naar humanitaire hulpverlening voor de vluchtelingen (zie hierna).

---

1 ABZ, DDI-DAV, 999.241/DAV/MS/Joego-slavië/NAVO/Coördinatie. Memorandum DAV aan Archief, ‘Nederlandse presentie in Srebrenica/Torentjesoverleg 10 juli’, 12/07/95, nr. DAV/

MS-51/95, Zeer Geheim.

2 Interview K.J.R. Klompenhouwer, 15/09/01.

3 Vertrouwelijke informatie (29).

Overleg in Zagreb over het vertrek van Dutchbat

De ontwikkelingen in Srebrenica baarden het VN-hoofdkwartier in Zagreb grote zorgen. Doordat de VRS een *Safe Area* aanviel, was er sprake van een majeure wijziging in de strategie van de Bosnische Serven. De noodzaak kwam ter sprake om militaire voorbereidingen te treffen voor mogelijke nieuwe ontwikkelingen rond de drie oostelijke enclaves: de bevoegdheid om *air strikes* in te roepen zou weer naar Zagreb moeten worden gedelegeerd. Boutros-Ghali werd alvast gewaarschuwd dat de mogelijkheid bestond dat UNPROFOR zich uit alle oostelijke *Safe Areas* zou moeten terugtrekken.

De meeste aandacht ging ook in Zagreb op 11 juli echter uit naar de situatie in Srebrenica. Op de dag van de val leek de opstelling van *Force Commander* Janvier weinig anders dan de Nederlandse regering. Direct na de val, om 17.45 uur, analyseerde Janvier met *Deputy Force Commander* Ashton en chef-staf Kolsteren de toestand in Srebrenica en besprak hij de opties die openstonden. Janvier wilde bekijken of er plannen konden worden gemaakt om Dutchbat uit Srebrenica te halen, want het bataljon was op deze manier niet veel meer dan gijzelaars in handen van de Bosnische Serven. Dutchbat moest dus zo spoedig mogelijk weg uit de enclave; dat gold volgens Janvier niet de uitrusting en ‘bien sur’ niet de vluchtelingen.

De enige weg om iets in Srebrenica te kunnen bereiken, was volgens Janvier door onderhandeling met de Bosnische Serven; het VN-personeel had daarbij prioriteit. Janvier droeg daarom Gobilliard op om over een direct ingaand staakt-het-vuren, om humanitaire redenen, tussen de partijen te onderhandelen.⁴ Om 18.30 uur instrueerde Janvier generaal Gobilliard als waarnemend commandant UNPROFOR om op zijn niveau het Bosnisch-Servische regim in Pale daarover te benaderen.

Direct daarna spraken Janvier en Akashi elkaar, overigens op een moment dat ook het hoofdkwartier in Zagreb werd beschoten. Janvier zei hierbij dat er nog geen conclusie uit de militaire situatie in Srebrenica kon worden getrokken. Inmiddels was bekend dat de ABiH uit de enclave was verdwenen, en dat sommige ABiH-militairen op weg waren naar Žepa.

Akashi zei dat Voorhoeve hem had gevraagd hoe een evacuatie van Dutchbat in zijn werk zou moeten gaan, voor het geval daar sprake van zou zijn. Op dit moment had Voorhoeve overigens al afstand genomen van het idee dat Dutchbat zo snel mogelijk geëvacueerd zou moeten worden (zie hierna); in Zagreb moesten echter nog plannen gemaakt worden over de wijze waarop de evacuatie van Dutchbat zou moeten plaatsvinden, als deze aan de orde zou komen. Akashi dacht daarbij in de eerste plaats aan inzet van de *Rapid Reaction Force*, of anders van de NAVO of een ad-hoc-coalitie van verschillende landen. Voor Janvier was gebruik van geweld echter ‘out of the question’. Het met geweld openen van een corridor tussen Tuzla en Srebrenica was onmogelijk, vond Janvier. Het probleem was echter dat inzet van de *Rapid Reaction Force* nog steeds niet mogelijk was, omdat deze nog niet operationeel was, zodat er ook nog geen mogelijkheid was tot *air lift*, het inzetten van helikopters in *Rapid Reaction Force*-verband om Dutchbat uit de enclave te halen.

De enige optie zou zijn een *emergency extraction* per helikopter, om de Nederlandse soldaten uit Srebrenica te halen. Er zou daartoe met NAVO-admiraal Smith moeten worden gesproken over de *Quick Response Options* van de NAVO (zie hierna). Waar Janvier gesteld had dat Dutchbat de uitrusting kon achterlaten, bleek dit voor Akashi geen accepta-

⁴ UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1136. Volgens Ashton stelde Janvier voor dat

Nicolai met Tolimir zou moeten opnemen; Akashi rapporteerde echter dat de contacten hieromtrent plaatsvonden tussen Janvier en Gobilliard.

bele oplossing; Dutchbat zou tenminste de wapens mee moeten nemen. Ook Janvier zag Dutchbat liever met uitrusting en al vertrekken, maar vreesde dat Mladić deze als ‘war reparations’ zou willen opeisen.

Akashi zag geen andere mogelijkheid dan met de Bosnische Serven te onderhandelen over een vertrek van Dutchbat. Vertrek naar Servië was daarbij een optie, maar als eerste benodigde stap in de onderhandelingen zag Akashi een concentratie van Dutchbat; de bemanning van OP's die nog bezet waren moest naar Potočari. Daarna moest UNHCR onderhandelen over vertrek van de bevolking. Een derde stap was dat Zagreb aan New York om richtlijnen zou vragen. Tevens zou volgens Akashi de NAVO de planning voor een terugtrekking van UNPROFOR moeten versnellen, en de Veiligheidsraad zou zich over verdere verplichtingen ten opzichte van de *Safe Area* Srebrenica moeten uitspreken. Dat dat laatste nodig was, was in Zagreb de heersende mening.

Verder werd duidelijk dat niet alleen onderhandelingen met de Bosnische Serven nodig waren, maar ook met de Bosnische Moslims. Janvier en Akashi constateerden dat dat nodig was om enigerlei hulp in Srebrenica te krijgen. Gobilliard zou de Bosnische regering in Sarajevo daarover gaan benaderen.⁵

De Bosnische Serven verklaarden, bij monde van vice-president Nikola Koljević in de avond van 11 juli, dat de Dutchbatters die zich in Bratunac bevonden veilig waren. Hij verbond aan hun verdere veiligheid wel de voorwaarde dat er een garantie moest komen dat er geen verdere luchtsteun zou worden gegeven. Koljević zei dat de *Close Air Support* van die dag de zaken had ‘gecompliceerd’. Hij stelde voor dat Janvier en Mladić zo spoedig mogelijk een regeling voor de vrijlating van de Dutchbatters zouden uitwerken.

Voornemens om tot contacten op hoog niveau te komen, waren er genoeg: de plaatsvervangend *Civil Affairs Coordinator* vertrok vanuit Sarajevo naar Pale om daar vanuit het UNHCR-kantoor contact met de vertegenwoordigers van de Republika Srpska te onderhouden. De UNHCR-kwartiermakers vertrokken per helikopter naar Tuzla.⁶ De contacten die totstandkwamen waren echter geen van alle in de enclave zelf, omdat Mladić weigerde VN-functionarissen tot de enclave toe te laten. Hij dicteerde dus de gang van zaken omtrent toelating tot de enclave. Vanuit Pale liet Jovan Zametica, de zepsman van Karadžić, weten dat alle VN-medewerkers de enclave moesten verlaten.⁷

Kan de NAVO helpen bij de terugtrekking van Dutchbat?

De analyse in Zagreb was dat voor Dutchbat terugtrekking het meest acuut was van alle eenheden in de oostelijke enclaves. Generaal Janvier overlegde met NAVO-admiraal Leighton Smith over activering van de *Quick Response Options*, de snel inzetbare reserves van de NAVO, speciaal om Dutchbat te kunnen helpen evacueren. Dat was een mogelijkheid om vooruit te lopen op het grotere algehele terugtrekkingsplan voor UNPROFOR, Oplan 40104, dat op dat moment nog niet geaccordeerd was. De NAVO had in het kader van dit plan gezocht naar manieren om ook kleinere eenheden te kunnen inzetten, op korte termijn

5 Interview Barry Ashton, 30/05/00. NIOD, Coll. Banbury. SRSB's meeting 11/07/95. Dagboek Banbury.

6 UNNY, UNPROFOR, Box 87717, File 7-8-1, Srebrenica 11/07-31/07/95. Fax UNHCR Pale to UNHCR Zagreb, 11/07/95, Note John Ryan to

Akashi, Zagreb, Moussali, HC Zagreb, Corwin, BHC, 11/07/95; UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1136.

Interview Barry Ashton, 30/05/00.

7 Interview David Last, 05/07/00.

DE VAL VAN SREBRENICA

De generaals Mladić en Nicolai in gesprek bij het vertrek van Dutchbat (Defensie).

Aan de grens met Servië: afscheid van Dutchbat op 21 juli 1995, met onder anderen overste Karremans, generaal Mladić, UNMO-tolk Petar Ušumlić, generaal Nicolai en (rechts) opperwachtmeester Rave.

en met minder militaire en politieke risico's. Dat werden de *Quick Response Options*. Daarbij waren twee opties ontwikkeld: de inzet van een bataljon binnen 48 uur voor een beperkt doel, zoals het ontzetten van een observatiepost; of de inzet van een eenheid ter grootte van een brigade binnen zeven dagen, om bijvoorbeeld een ingesloten compagnie te kunnen ontzetten.⁸ Janvier had Smith op 11 juli al gevraagd de gereedheid van de daarvoor bestemde NAVO-eenheden te verhogen.⁹

Weliswaar beschikte UNPROFOR over een 'Hasty Withdrawal Plan', maar zonder hulp van de NAVO kon dat niet worden uitgevoerd.¹⁰ In dit 'Hasty Withdrawal Plan', en ook in het terugtrekkingsplan van *Sector North East* was overigens bar weinig concreets geregeld. Het plan van *Sector North East* ging niet verder dan te zeggen dat Dutchbat een route vanuit de enclave moest veiligstellen en zich naar Simin Han (in de Moslim-Kroatische Federatie) diende te begeven, waar zich al een compagnie van Dutchbat bevond. Hoe dat moest gebeuren, omschreef het plan niet.¹¹

NAVO-Admiraal Smith was voorbereid op de eventualiteit om VN-troepen uit de *Safe Areas* te halen. *Deputy Force Commander* Ashton sprak op 9 juli in Napels met hem over een terugtrekking van Dutchbat uit Srebrenica met behulp van *Special Forces* door de inwerkingstelling van een van de *Quick Response Options*.¹² Smith ontwikkelde vervolgens een plan voor een terugtrekking van Dutchbat. De uitvoering daarvan zou moeten geschieden door een Amerikaanse *Marine Expeditionary Unit*, die zich in de Adriatische Zee bevond (zie hoofdstuk 1), versterkt met veertien zware Amerikaanse transporthelikopters van elders en vier Cobra – zes Gazelle- en zes Lynx-helikopters – van het Verenigd Koninkrijk en van Frankrijk, allen bewapend, die zich reeds in Bosnië bevonden in *Rapid Reaction Force*-verband. De reactietijd van de eenheden was teruggebracht naar zestig uur.

Bovendien was voorzien in maatregelen, die op het NAVO-terugtrekkingsplan (Oplan 40104) vooruitliepen, om binnen vier dagen delen van het hoofdkwartier van het *Rapid Reaction Corps* van de NAVO in Zagreb operationeel te hebben, en alvast communicatie-apparatuur vooruit te zenden. Tevens werd overwogen maatregelen te treffen om meer troepen sneller beschikbaar te krijgen, waaronder het uitvaardigen van een *Activation Order* voor de *UK/NL Amphibious Force*, de Brits-Nederlandse marinierseenheid. Verder vroeg admiraal Smith zijn superieur, SACEUR-generaal Joulwan, om richtlijnen hoe om te gaan met de vluchtelingen en Dutchbat; ook vroeg hij of hij zich alvast moest voorbereiden op een vergelijkbare situatie in de andere oostelijke enclaves, Žepa en Goražde.¹³ Smith zegde de Nederlandse liaisonofficier van AFSOUTH (het zuidelijke NAVO-commando in Napels), kolonel J. Beks, ten aanzien van Dutchbat alle steun toe.¹⁴

In Napels gingen de gedachten over een noodevacuatie van Dutchbat zowel uit naar een evacuatie over de weg naar Servië, als door de lucht. Door de lucht was zestig uur voorbereidingstijd nodig, over de weg twintig uur. De voorkeur van NAVO-admiraal Smith ging er

8 UNNY, DPKO. Code Cable Annan to Akashi, 28/06/95, No. MSC-2118.

9 NIOD, Coll. Banbury. SRSG's meeting 11 juli 1995. Dagboek Banbury; interview Barry Ashton, 30/05/00.

10 DCBC, 814. Fax MILAD PVVN aan DV en DCBC, 161610 LT Apr 96, met OPLAN 31/94, 04/12/94.

11 UNGE, UNPROFOR, Box 247, File 1/6,

Rapid Reaction Force (RRFOS). HQ Sector NE Operation Plan 007 – Withdrawal Plan, 20/02/95, No. HQ NE 3010.3.

12 Interview Barry Ashton, 30/05/00.

13 DCBC, 747, Fax NLLO AFSOUTH Napels to OCHKKlu en DCBC, 12/07/95 20.10 LT.

14 DCBC, 750. Fax NLLO AFSOUTH Napels to OCHKKlu en DCBC, 13/07/95.

naar uit om de leiding van de operatie in NAVO-handen te leggen en wel bij de *Commander Strike Force South* in de Middellandse Zee.¹⁵

Voor de uitvoering van de laatste optie zou in de nacht een verkenningsmissie en een *Landing Zone Team* naar Srebrenica worden gevlogen. Een operatie door de lucht zou geen eenvoudige zaak zijn, omdat tweederde van de beschikbare helikopters geen nachtzichtcapaciteit had.¹⁶ Achteraf zei admiraal Smith dat er direct na de val nauwelijks mogelijkheden zouden zijn geweest om het bataljon uit Srebrenica te halen. Het NAVO-terugtrekkingsplan was nog niet geformaliseerd. Dat was volgens hem nog niet eens zozeer het probleem, maar een groot probleem was wel dat de operatie niet zonder risico's, bijvoorbeeld van slachtoffers, zou kunnen worden uitgevoerd. Daarnaast was burgerlijke ongehoorzaamheid onder de toen nog in Potočari aanwezige bevolking een grote angst.¹⁷

Dat Amerikaanse hulp nodig zou kunnen zijn om Dutchbat uit Srebrenica te halen, vormde voor de regering-Clinton een grote zorg. De mogelijkheid dat ook Amerikaanse grondtroepen voor dat doel zouden moeten worden ingezet, kwam plotseling heel dichtbij. De vraag in Washington was of Nederland de NAVO te hulp zou roepen om Dutchbat te evacueren. Een zagsman van het Witte Huis weigerde op 11 juli alvast de vraag te beantwoorden of een Nederlands verzoek om hulp binnen het kader van het NAVO-terugtrekkingsplan voor UNPROFOR viel. Volgens auteur David Rohde kreeg de Amerikaanse ambassadeur in Den Haag, Dornbush, opdracht om de Haagse beleidsmakers ervan te overtuigen dat Dutchbat in Potočari moest blijven en niet zou mogen vertrekken vóór de vluchtelingen.¹⁸ Voorhoeve en Dornbush spraken elkaar na de val van Srebrenica wel, maar er zijn geen aanwijzingen gevonden dat Dornbush een dergelijke boodschap heeft overgebracht. Dat kan erdoor verklaard worden dat de VN én Voorhoeve op dat moment zelf al de conclusie hadden getrokken dat Dutchbat toch moest blijven.¹⁹

Rond het middaguur op 11 juli had Voorhoeve zich al tot NAVO-secretaris-generaal Claes gewend. Voorhoeve informeerde Claes over het contact dat hij met Akashi had gehad, en dat hij had gesproken over de mogelijkheid Dutchbat zonodig te evacueren wanneer het door de Bosnische Serven zou worden aangevallen. Voorhoeve vroeg Claes alvast na te denken over een eventueel verzoek van de VN aan de NAVO voor een evacuatie van Dutchbat. Dat was, zo gaf Voorhoeve nadrukkelijk aan, géén verzoek tot evacuatie geweest, maar slechts een waarschuwing.²⁰

Tijdens de lunch van de Permanente Vertegenwoordigers bij de NAVO maakte Claes melding van het verzoek van Voorhoeve en stelde hij dit aan de orde.²¹ Plaatsvervangend Permanent Vertegenwoordiger Feith had echter op dit punt nog geen instructies uit Den Haag ontvangen. Feith zei naar beste kunnen aan de discussie te hebben deelgenomen, en pas daarna ruggespraak te hebben gepleegd met de ministers Van Mierlo en Voorhoeve. Feith

15 DCBC, 762. Deny Flight INTSUM/009/Jul/95, 131330Z Jul 95.

16 Vertrouwelijk vraaggesprek (54).

17 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

18 Rohde, *Endgame*, p. 177.

19 ABZ, DAV 999.241. Fax DGPZ aan Minister Van Mierlo, 12/07/95, nr. 356.4540. Een onderwerp dat tussen Voorhoeve en Dornbush wel ter sprake kwam, was het idee dat de Amerikaanse onderhandelaar Richard Holbrooke had geventi-

leerd, namelijk de oostelijke enclaves instandhouden in ruil voor opheffing of opschorting van sancties. Voorhoeve had hier – naar Buitenlandse Zaken meende – terecht negatief op gereageerd omdat op deze wijze slechts gijzelaars werden gecreëerd en de Rapid Reaction Force zou worden verlamd.

20 Dagboek Voorhoeve, p. 103.

21 SMG, 1004/48. Code Feith Navo 1036, 11/07/95.

had bij het overleg aangedrongen op inzet van de *Rapid Reaction Force* of van NAVO-strijdkrachten om Dutchbat uit de enclave te evacueren. Hij meende dat dit in overeenstemming was met het Nederlandse beleid. Er was binnen de NAVO echter geen steun voor zijn idee.²² De Franse Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO, Blot, vroeg zich af of onder de omstandigheden een verzoek van de VN aan de NAVO niet beter in de kiem gesmoord kon worden. Claes had namelijk duidelijk gemaakt dat een dergelijk verzoek de NAVO in verlegenheid kon brengen omdat het terugtrekkingsplan, dat daarvoor geactiveerd moest worden, formeel nog niet was goedgekeurd.²³

In de Noord-Atlantische Raad was een noodevacuatie van Dutchbat op 12 en 13 juli verder onderwerp van gesprek. SACEUR-generaal Joulwan legde de Noord-Atlantische Raad uit dat na politieke goedkeuring binnen zestig uur de eerste eenheid van de *Quick Response Option* ter plekke kon zijn. De hoofdmacht zou echter pas na tien tot veertien dagen operationeel kunnen zijn. Wel zou de Noord-Atlantische Raad, alvorens tot actie kon worden overgegaan, een beslissing moeten nemen over de *Rules of Engagement* voor een operatie, en over actie tegen het geïntegreerde luchtverdedigingssysteem. Joulwan schatte in dat dergelijke eisen de reactiesnelheid aanmerkelijk zouden verkleinen, omdat vooral het aanpakken van de Bosnisch-Servische luchtverdediging geen gemakkelijk te nemen politieke beslissing zou zijn.²⁴

De Permanente Vertegenwoordigers bij de NAVO brainstormden op 13 juli over de uitvoerbaarheid van een noodevacuatie. Een planning daarvoor zou zich volgens Feith niet alleen moeten richten op het evacueren van de eenheden, maar ook van de bevolking; overigens was er op het moment dat hij daarover sprak al geen te evacueren bevolking meer. In dit overleg kwam aan de orde hoe de veiligheid van Dutchbat verzekerd kon worden voordat het Amerikaanse bataljon mariniers ter plaatse kon zijn. De voorspelbare reactie van de Bosnische Serven zou zijn om gijzelaars te nemen. Een andere mogelijkheid was inzet van de *Rapid Reaction Force*. Parijs zou daarmee wel willen instemmen, wanneer dat gekoppeld was aan de zekerheid van Amerikaanse deelname. Dat leidde tot de gedachte de *Rapid Reaction Force* van de VN naar de NAVO over te hevelen, als onderdeel van een door de NAVO geleide operatie. Hoe de VN daar over zou denken, kwam niet aan de orde. Bij een beschouwing van de *Quick Response Options* van de NAVO kwam ook de mogelijkheid van inzet van de *UK/NL Amphibious Force* nog ter sprake. Deze Brits-Nederlandse marijnereenheid kon als een van de eersten ter plekke zijn, al waren daar toch nog tien dagen mee gemoeid. Als deze naar de enclave gevlogen zou moeten worden, zou de NAVO weer op het aloude probleem stuiten dat de Bosnisch-Servische luchtafweer onschadelijk gemaakt zou moeten worden.²⁵

In de Noord-Atlantische Raad van 14 juli benadrukte Feith ook dat Dutchbat nog steeds onder VN-bevel stond, en dat een beslissing over terugtrekking tot de competentie van de VN hoorde. Een voorwaarde voor vertrek van Dutchbat was dat de gewonden die zich nog in Potočari bevonden, mee konden, en dat de VRS garanties zou geven over het lot van de gevangenen die zich in het voetbalstadion van Bratunac zouden bevinden (hun lot komt verder in Deel IV aan bod).²⁶

22 Interview P.C. Feith, 24/08/00.

23 SMG, 1004/48. Code Feith Navo 1036, 11/07/95.

24 DCBC, 729. Code Feith Navo 1039, 12/07/95,

Stg Confi.

25 DCBC, 778. Code Feith Navo 1049, 13/07/95.

26 DCBC, 1565. Code Feith 1058, 14/07/95.

2. Niet terugtrekken, maar blijven

Er hoefde in Brussel evenwel niet verder aan een terugtrekkingsplan te worden gewerkt, omdat Den Haag vrij snel tot het inzicht kwam dat de humanitaire situatie prioriteit had, en dat uit dien hoofde aanwezigheid van Dutchbat gewenst bleef.²⁷ Ook Nicolai had dat vanuit Sarajevo benadrukt, toen Voorhoeve op 11 juli in een gesprek met hem het plan had gepopperd om Dutchbat zo snel mogelijk uit de enclave te halen en in veiligheid te brengen. Nicolai adviseerde Voorhoeve toen om Dutchbat maximale steun aan de vluchtelingen te laten verlenen. Voorhoeve stemde daarmee in, en vroeg Nicolai dit aan Karremans over te brengen, wat ogenblikkelijk geschiedde.²⁸

Voorhoeve kwam later, in de aanbiedingsbrief van het debriefingsrapport aan de Tweede Kamer, op dit telefoongesprek met Nicolai terug. Hij vreesde dat dit telefoongesprek tot een verkeerde conclusie kon leiden, namelijk dat in Den Haag de belangstelling primair was uitgegaan naar het in veiligheid brengen van Dutchbat. Tijdens het gesprek met Nicolai, dat om 16.30 uur plaatshad, was volgens Voorhoeve van een noodsituatie ten aanzien van Dutchbat geen sprake meer. De enclave was gevallen en het bataljon kon zich concentreren op een humanitaire taak, alvorens zelf uit de enclave te vertrekken.²⁹

Voorhoeve leek het idee van een zo spoedig mogelijke terugtrekking van Dutchbat al op 11 juli te hebben laten varen. Dat viel ook af te leiden uit een gesprek met de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken, Sacirbey, die middag; het tijdstip hiervan staat niet precies vast. Voorhoeve had hem toegezegd dat de Nederlandse troepen in Srebrenica zouden blijven totdat alle burgers waren geëvacueerd. Sacirbey eiste daarop dat de hele bevolking, inclusief soldaten, werd beschermd en geëvacueerd. Voorhoeve was het daarmee eens.³⁰

Intussen had in Sarajevo de Franse Sectorcommandant generaal Gobilliard, die door de afwezigheid van generaal Smith fungerend commandant was, op 11 juli tussen 17.30 en 19.30 uur instructies gegeven om het luchtwapen achter de hand te houden, mocht de VRS tot stappen tegen Dutchbat overgaan. Verder gaf Gobilliard opdracht de overgebleven OP's zoveel mogelijk te 'hergroeperen' in Potočari en te studeren op een plan om Dutchbat uit Srebrenica te halen. Gobilliards rol was verder niet groot. Hij was doorgaans alleen 's avonds op het UNPROFOR-hoofdkwartier aanwezig, vergezeld door een Canadese officier die als tolk optrad. Gobilliard sprak geen woord Engels, hetgeen in de hectische situatie niet tot voordeel strekte, behalve in de contacten met Janvier. Naar zijn komst op het hoofdkwartier werd dan ook niet echt uitgekeken.³¹

Akashi meldde rond de klok van tien uur op de avond van 11 juli aan New York dat hij van plan was Dutchbat te instrueren om in de enclave te blijven totdat er onderhandelingen waren gevoerd over het vertrek van de bevolking. Tot die tijd was een 'substantial presence' in de enclave nodig, en moest Dutchbat bewapend blijven. Akashi wilde dit afzetten tegen wat hij dacht dat nog steeds de wens van de Nederlandse regering was om op zo kort mogelijke termijn de Nederlandse troepen weg te halen. Pas wanneer er een bevredigende regeling voor het vertrek van de vluchtelingen tot stand was gekomen, wilde Akashi onder-

27 Interview P.C. Feith, 24/08/00.

28 SMG/Debrief. Debriefingsrapport, § 5.14.

29 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 I 81, nr. 128 (30/10/95).

30 Nezavisni magazin DANI, Speciale uitgave

Dossier Srebrenica, 09/98. Esad Hecimović, 'Chronologie van de gebeurtenissen op 11 juli 1995'.

Bron voor deze mededeling leek minister voor VN-Zaken Hasan Muratović te zijn.

31 Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00.

handelen over een vertrek van Dutchbat.³² De VN-staf in Zagreb was nu ook tot de conclusie gekomen dat een blijvende VN-aanwezigheid van belang was voor de verstrekking van humanitaire hulp. Zodra die noodzaak wegviel, zou het argument van een langere VN-aanwezigheid vervallen en zou Dutchbat de enclave kunnen verlaten, zo leek de conclusie.³³ Er zat hier echter een adder onder het gras: Akashi had nog een reden om Dutchbat voorlopig in Srebrenica te houden. Hij vreesde namelijk dat een vertrek implicaties kon hebben voor Žepa en Goražde omdat de troepenleverende landen hun manschappen daar dan mogelijk ook zouden willen terugtrekken.³⁴

In de ochtend van 12 juli ontving Voorhoeve de Vaste Kamercommissie voor Defensie in het DCBC (de bunker) om hen te vertellen wat er was gebeurd. Voorhoeve zei daarbij dat de voorzienigheid op de blote knieën mocht worden bedankt dat er geen dozijnen Nederlanders waren omgekomen. Hij zag het ontzien van de blauwhelmen als een kennelijk gevolg van een verandering in de Bosnisch-Servische aanvalsstrategie. De VRS had wel gedreigd de blauwhelmen om het leven te brengen, en de compound met mortieren te beschieten als Karremans niet meewerkte, maar van feitelijk vuur gericht op blauwhelmen was, naar Voorhoeve meende, geen sprake geweest.³⁵

Diezelfde dag was er ook overleg met de Vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie gezamenlijk. Van veel eenheid van opvatting in de regering over een vertrek van Dutchbat leek op dat moment nog geen sprake te zijn: Van Mierlo zei dat hij begrip en steun van buitenlandse collega's ontmoette voor het Nederlandse streven om prioriteit te leggen bij het in veiligheid brengen van de Nederlandse militairen.³⁶ Niettemin stelde Voorhoeve in het overleg dat de Nederlanders pas konden vertrekken als de aanwezige vluchtelingen ook meekonden. Hij had de dag daarvoor al tijdens een persconferentie gezegd dat de Nederlandse militairen in Potočari als eerste en hoogste prioriteit hadden mensen te redden.

De Kamerleden dachten daar verschillend over. Zowel de VVD als D66 vonden een koppeling tussen het vertrek van Dutchbat en de vluchtelingen niet reëel. VVD-woordvoerder Blaauw meende dat twintigduizend vluchtelingen niet mochten worden gekoppeld aan vierhonderd Dutchbatters. De bescherming van vluchtelingen was een taak voor UNHCR, zo had Blaauw al voor aanvang van het overleg aan de pers laten weten. Tijdens het overleg herhaalde Blaauw dit standpunt overigens niet, en ging hij niet verder dan te zeggen dat het bataljon in een onmogelijke situatie verkeerde bij het helpen van de vluchtelingen. D66-woordvoerder Hoekema stelde dat een vrije en waardige aftocht van de Nederlandse militairen eerste prioriteit had. Dat Dutchbat garanties voor de veiligheid van de vluchtelingen zou kunnen krijgen, leek hem onwaarschijnlijk. Woordvoerders van andere partijen wilden het vertrek van Dutchbat echter juist wel koppelen aan een veiligheidsgarantie voor de vluchtelingen. Van Traa (PvdA) wilde dat er onderhandelingen zouden komen over een aftocht van Dutchbat, met inbegrip van de vluchtelingen, al realiseerde hij zich dat aan eventuele toezeggingen van de Bosnische Serven niet te veel waarde zou kunnen worden gehecht. De opposi-

32 UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan, 11/07/95, No. Z-1139.

33 UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3066, Jul-Dec 95. 'Continued UN Presence in Srebrenica/Other Safe Areas', ongedateerd [11/07/95].

34 UNNY, DPKO. Code Cable Akashi to Annan,

11/07/95, No. Z-1139.

35 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

36 ABZ, DDI-DAV/DPV/PZ/VN/VR/Vredesoperaties/1995, deel 05. Notitie 'overleg Tweede Kamer 12/07/95 Srebrenica'.

tie, bij monde van De Hoop Scheffer (CDA), wilde die koppeling ook, maar zonder de onderhandelingen te belasten met Nederlandse politieke voorkeuren. Voorhoeve deed het goed, zo stelde De Hoop Scheffer, en in tijden van crisis was het van belang dat een zo groot mogelijk deel van de Kamer achter het kabinet stond.³⁷ De Kamer als geheel steunde wel het streven om Dutchbat zo snel mogelijk uit Bosnië weg te krijgen.³⁸

Op 12 juli was het de ministerraad duidelijk dat de onderhandelingen tussen Mladić en Karremans van de avond ervoor (zie hierover deel IV) niets hadden opgeleverd. Karremans had aangegeven dat er politiek-psychologische steun nodig was van hogerhand. De Veiligheidsraad had zich informeel beraden en daarbij de bedoeling uitgesproken de Bosnische Serven in een onderhandelingspositie te brengen. De Russische Federatie drong daar bij de Bosnische Serven op aan. Daardoor zouden de voorwaarden moeten worden geschapen voor een veilige aftocht van Dutchbat en de vluchtelingen. De Nederlanders zouden Potočari pas verlaten als de vluchtelingen ook mee mochten. Andere scenario's waren voor het kabinet ondenkbaar.³⁹

Minister-president Kok verklaarde publiekelijk dat een uitweg diende te worden gevonden, niet alleen voor de blauwhelmen maar ook voor de bevolking.⁴⁰ Op de vraag of de Nederlandse militairen met geweld dienden te worden ontzet, wilde Kok echter niet ingaan.⁴¹ Met het gevaar voor de veiligheid van Dutchbat liep het trouwens niet zo'n vaart meer: Voorhoeve had de Britse regering laten weten dat hij hier geen rol zag voor de *Rapid Reaction Force*, en ook Van Mierlo meldde de Britten dat de Nederlandse troepen geen direct gevaar liepen.⁴²

Of Nederland, zoals Van Mierlo tegenover de Kamer stelde, steun en begrip ontmoette bij het in veiligheid brengen van Dutchbat, viel te betwijfelen. De Contactgroep was het er, volgens de Duitse politieke adviseur M. Steiner, over eens geweest dat de Nederlandse prioriteiten, te weten de veiligheid van Dutchbat en de vluchtelingen, volstrekt gerechtvaardigd waren. Tegelijkertijd hoopte de Contactgroep dat een zekere Nederlandse presentie in Srebrenica kon worden gehandhaafd.⁴³ Ook *Deputy Assistant Secretary of State* Kornblum liet weten dat de Amerikanen graag enige militaire presentie in de oostelijke enclaves, inclusief Srebrenica, bleven zien; zij hoopten dat door diplomatieke en militaire druk tot stand te brengen. Mocht evenwel een reddingsoperatie van Dutchbat noodzakelijk worden, dan kon Nederland op de Verenigde Staten rekenen, al zou het wel van de omstandigheden afhangen of dit feitelijk mogelijk was.⁴⁴ De Verenigde Staten wilden dat overigens alleen in NAVO-verband.⁴⁵ Ook de Britten lieten weten bereid te zijn in Srebrenica te helpen als dat nodig was.⁴⁶ De Canadese ambassadeur bij de VN daarentegen wilde geen Canadese helikopters ter beschikking stellen voor de evacuatie van Dutchbat.⁴⁷ Toch vielen dergelijke uitingen van steun eerder als diplomatieke beleefdheden te zien dan dat zij op

37 'Meningsverschil over beschermen bevolking', *NRC Handelsblad*, 12/07/95.

38 NAA 222914. *NOS Journaal*, 12/07/95, 20.00 uur.

39 Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 12/07/95.

40 'Een ramp van grote omvang heeft zich voltrokken', *NRC Handelsblad*, 12/07/95.

41 'Tragedie in Srebrenica', *Algemeen Dagblad*,

12/0795.

42 Vertrouwelijke informatie (29).

43 ABZ, DPV/ARA/01812. Code Smit 217, 18/07/95.

44 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Jacobovits 445, 12/07/95.

45 Interview H.G.B. van den Breemen, 29/09/99.

46 Dagboek Voorhoeve, p. 103.

47 Interview H.G.B. van den Breemen, 29/09/99.

korte termijn militair uitvoerbaar waren; waaruit de hulp zou moeten bestaan bleef namelijk in het vage.

Het bezoek van Van den Breemen en Van Baal aan Zagreb op 11 juli

Nog op de avond van 11 juli bezochten chef-defensiestaf Van den Breemen en plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Baal, Janvier in Zagreb. In Zagreb heerste een sfeer van ontredde. De aandacht daar ging op dat moment in eerste instantie uit naar de gevolgen van de val van Srebrenica op humanitair gebied.⁴⁸

Van den Breemen bracht de wens van de Nederlandse regering over om Dutchbat zo spoedig mogelijk en wel binnen enkele dagen terug te trekken. In Den Haag had de prioriteit zich intussen al verlegd in de richting van het beschermen van de vluchtelingen. Onder de druk van de omstandigheden was ook Janvier's visie inmiddels gewijzigd: om humanitaire redenen vond Janvier dat Dutchbat moest blijven om humanitaire hulp te bieden. Ook zei Janvier tegen Van den Breemen dat gebruik van geweld om Dutchbat weg te halen onmogelijk was. 'He understood perfectly my point of view', zo oordeelde Janvier.⁴⁹ Van den Breemen en Van Baal raakten er inderdaad van overtuigd dat de vluchtelingen niet in de steek konden worden gelaten. Van Baal rapporteerde 's avonds aan het DCBC dan ook dat het geen optie was om de vluchtelingen onbeschermd achter te laten. Heimelijk Srebrenica verlaten was volgens hem onmogelijk, en verder was Janvier van mening dat het ook geen optie was om Dutchbat met geweld uit de enclave te krijgen.⁵⁰

Janvier herhaalde zijn standpunt dat Dutchbat voorlopig in Srebrenica diende te blijven in een directief aan de inmiddels op zijn post teruggekeerde generaal Smith: 'withdrawal of the Battalion will be carried out only after the issue of the refugees is solved.'⁵¹ UNHCR-vertegenwoordiger A.W. Bijleveld had Akashi en Janvier er op de dag van de val al op gewezen dat er rond het vertrek van de mannen problemen zouden kunnen ontstaan, en dat het daarom gewenst was Dutchbat in de enclave houden om zicht te houden op de plekken in de enclave waar de vluchtelingen op transport zouden worden gesteld en waar de VRS zou proberen de mannen af te zonderen.⁵²

Daags na het overleg met Janvier deed Van den Breemen, teruggekeerd in Den Haag, generaal Nicolai in Sarajevo verslag van de bijeenkomst. Van den Breemen zei bezorgd te zijn geweest over het lot van de vluchtelingen, maar nog meer over het lot van het civiele personeel in dienst van Dutchbat, omdat Nederland daar een verantwoordelijkheid had. Tevens spraken beide generaals over de voorwaarden die zouden moeten gelden bij de evacuatie van Dutchbat zelf. Van den Breemen stelde zich daarbij op het standpunt dat de staf in Sarajevo hoe dan ook moest proberen om partner te worden in de onderhandelingen met Mladić, en deze de onderhandelingen van Karremans moest overnemen. Iedereen in Sarajevo was er van overtuigd dat Karremans na de val niet in een positie was om ferme taal tegen Mladić te spreken. Dat gebeurde niet: Karremans stond er alleen voor. Pas een paar

48 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

49 NIOD Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 12/07/95. Het in het dagboek Banbury opgetekende was vrijwel identiek aan het dagboek van majoor David Last (telefonisch interview 05/07/00).

50 DCBC, 712. Handgeschreven notie aan SCO-

CIS van gen. Van Baal 22.49lt. 11/07/95.

51 NIOD, Coll. Ashton. Letter Janvier to Comd UNPROFOR, SRSG, DFC, COS, 'Guidance to Commander UNPROFOR', 14/07/95.

52 NIOD, Coll. Banbury. SRSG's meeting 11/07/95. Dagboek Banbury.

dagen later zou Smith inderdaad de onderhandelingen over het vertrek van Dutchbat met Mladić gaan voeren.

Moet Dutchbat het materieel meenemen?

Verder kreeg Nicolai namens Nederland volledige vrijheid van handelen om te zorgen voor goede afspraken met als doel dat Dutchbat heelhuids thuiskwam. Daarbij spraken Van den Breemen en Nicolai nog wel over eventuele voorwaarden die daaraan moesten worden verbonden. Zo zei Nicolai naar voren te hebben gebracht dat UNPROFOR er zich zorgen over maakte dat VN-materieel in handen van de VRS zou vallen en vervolgens misbruikt kon worden. Koste wat kost moest worden voorkomen dat de VRS nog meer materieel afnam; het reeds van Dutchbat afgenomen materieel moest bovendien geretourneerd worden. Het praktische probleem daarbij was namelijk dat wanneer de VRS met de blauwe baretten en de helmen van de VN in VN-voertuigen ging rijden, niet langer duidelijk was wie vriend of vijand was. UNPROFOR was zo al meerdere malen in de problemen geraakt door materieel dat was afgepakt door de VRS, en dat kon leiden tot gevaarlijke situaties. UNPROFOR tilde er dus zwaar aan dat Dutchbat het materieel mee zou nemen: Den Haag vond dat van minder belang, en ook Van den Breemen maakte daar geen punt van. Nadat Nicolai Van den Breemen er op had gewezen dat de VN dat wel zou doen, liet hij deze zaak verder aan Nicolai over.⁵³

Dat UNPROFOR zich zorgen maakte over VN-materieel in handen van de VRS bleek ook uit een brief die generaal Janvier op 7 juli aan generaal Mladić had gezonden en waarin hij teruggave eiste. De VRS beschikte inmiddels over een heel arsenaal aan VN-materieel: 19 Franse, 6 Oekraïense, 4 Britse en 8 Canadese gevechtsvoertuigen en een kleiner aantal trucks. In de tweede helft van juni had de VRS bij vijf gelegenheden deze voertuigen bij gevechtsacties ingezet. Janvier wees er ook toen op dat daardoor een uiterst verwarrende situatie zou ontstaan, die de levens van zijn soldaten in gevaar bracht.⁵⁴ De Bosnische Serven wilden het gestolen materieel echter niet retourneren voordat de ABiH stopte met het gebruik van wapens en VN-voertuigen die zij op hun beurt van de VN gestolen hadden.⁵⁵

Ook generaal Smith benadrukte tegenover Janvier dat het belangrijk was om Dutchbat met wapens én uitrusting te laten vertrekken. Gebeurde dat niet dan was de toon voor de toekomst gezet. Bleef Dutchbat bovendien in Srebrenica gegijzeld, dan raakte UNPROFOR verlamd en stond er geen andere optie open dan 'to lie back'. Ook drong Smith er bij Janvier op aan vooral Karremans dit probleem niet alleen te laten opknappen: 'he is talking from the jail'. Wilden de Bosnische Serven met de VN-hoofdkwartieren in Sarajevo en Zagreb geen zaken doen, dan zouden EU-onderhandelaar Bildt en de betrokken regeringen (Nederland en ook het Verenigd Koninkrijk vanwege de Britse JCO's) moeten worden gevraagd druk uit te oefenen. Intussen ontving Karremans vanuit Sarajevo instructies om voet bij stuk te houden en niet in te gaan op eisen van de VRS, behalve dan de eis dat het bataljon de wapens en uitrusting moest achterlaten: dit was onderhandelbaar, vond Smith.⁵⁶

53 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

54 NIOD, Coll. De Ruiter. Letter Janvier to Mladic, 07/07/95, verzonden met fax FC's Office to UNPROFOR Cmd for Gen Mladic, 08/07/05, Confi.; NIOD, Coll. De Ruiter. 'Update on major equipments held by BSA at 4 Jul 95'.

55 NIOD, Coll. De Ruiter. Interoffice Memorandum

MA tot SC, DSC, DCOS, SOO, SLO, SMIO, PIO, 13/07/95, UN Confi.

56 UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3061/3, Jul-Nov 95. Fax The Office of the Commander HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, attn SRSG, FC, DFC, COS, 132316B Jul 95.

Voorhoeve vond het meenemen van materieel minder belangrijk; hij beschouwde dat als voorrang van materieel boven mensen, en dat was niet aan de orde. De minister kreeg steeds meer aandacht voor mensen vergeleken met die voor bewapening; hij stelde volgens souschef Operatiën Hilderink: ‘Mensen eerst, het materieel is een tweede.’ Dat leidde binnen het DCBC nog tot enige discussie of er geen onderscheid moest worden gemaakt tussen materieel waarmee kon worden geschoten en andersoortig materieel. Het zwaardere materieel, vooral de YPR’s, zou mee moeten en anders onbruikbaar moeten worden gemaakt, omdat dit in verkeerde handen kon vallen. Voorhoeve ging daarin mee. De rest van het materieel vond het ministerie van Defensie in de omstandigheden minder belangrijk.

Buitenlandse Zaken stelde zich echter op het standpunt dat al het materieel diende te worden meegenomen.⁵⁷ Het was volgens het ministerie gewenst dat Dutchbat met medeneeming van wapens kon vertrekken. Karremans zou moeten proberen dat te bewerkstelligen. Chef-defensiestaf Van den Breemen vroeg steun bij de Militair Adviseur van de secretaris-generaal van de VN, generaal Van Kappen, en bij Permanente Vertegenwoordiger Biegman, om dat te verwezenlijken. Voor alle duidelijkheid voegde Buitenlandse Zaken daar aan toe dat in elk geval een beslissing over terugtrekking uit Srebrenica bij generaal Smith lag.⁵⁸

Dat standpunt verwoordde ook de Nederlandse vertegenwoordiger bij de NAVO. Dutchbat stond ‘under the strict instructions’ van Smith. Het was aan hem om te bepalen wanneer Dutchbat uit Srebrenica kon vertrekken en om de plaats te bepalen waar Dutchbat naartoe moest. Dat kon echter alleen wanneer een verzekering was verkregen voor de veiligheid van de gewonden die zich na de evacuatie van de bevolking nog in Potočari bevonden, en voor de mannen die in het stadion van Bratunac verbleven, maar waarover verder weinig bekend was. Een aanvullende eis die hier door de Nederlandse vertegenwoordiger bij de NAVO werd gepresenteerd, was dat Dutchbat bij vertrek wapens en uitrusting kon meenemen.⁵⁹

Ook voor het VN-hoofdkwartier in New York was het uitgangspunt om Dutchbat met de wapens te laten vertrekken en New York werkte daar via de Russische VN-ambassadeur richting Milošević en Pale aan en via de eigen kanalen naar Stoltenberg. Deze mededelingen waren afkomstige van militair adviseur van de secretaris-generaal Van Kappen. Het DCBC bracht deze boodschap weer over aan Nicolai en directeur-generaal Politieke Zaken Vos van Buitenlandse Zaken.⁶⁰

3. De harde praktijk: Mladić bepaalt of en hoe Dutchbat vertrekt

Intussen bepaalden de Bosnische Serven in de praktijk of Dutchbat zou vertrekken en of het bataljon het materieel daarbij mee mocht nemen. De politieke autoriteiten in de Republika Srpska maakten zich op een regeling te treffen voor het vertrek van Dutchbat. Miroslav Deronjić, op 11 juli door Karadžić tot civiel commissaris voor Srebrenica benoemd, had tot taak een regeling voor de evacuatie van Dutchbat te treffen. Deronjić benadrukte dat dat vertrek, overeenkomstig de instructie van Karadžić, een civiele en geen militaire aangelegen-

57 Interview G.C.J. Hilderink, 11/08/00.

58 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joego-slavië/NAVO/Coördinatie/juli 1995-augustus 1996. Memorandum DAV aan DGPZ, 14/07/95, nr. DAV-95/818.

59 DCBC, 1565. Code Feith NAVO 1058,

14/07/95.

60 DCBC, 714. Concept Dagboek Van den Breemen, 13/07/95; NIOD, Coll. Van den Breemen, ‘Hollands Dagboek’, *NRC Handelsblad*, 22/07/95 met persoonlijke aanvullingen.

heid was. Maar Deronjić was in dezen geen partij voor Mladić: die bepaalde wat er gebeurde en trok zich daarbij van de politieke overwegingen van Pale weinig aan.

Deronjić zei dat hij bij het bewerkstellingen van het vertrek van Dutchbat ook niet door Karremans werd geholpen. Karremans wilde volgens hem Mladić niet voor het hoofd stoten en accepteerde alles wat Mladić zei, zelfs als dat tegen het belang van Dutchbat indruiste. Karremans was zijns inziens merkbaar bang voor Mladić.

De vraag is of dat voor Deronjić anders lag. Mladić keek kritisch naar alles wat Deronjić deed en bovendien kregen de militaire autoriteiten het voor het zeggen nadat op 14 juli de staat van oorlog in het gebied was afgekondigd. Volgens Deronjić had Mladić zich voortdurend met het materieel van Dutchbat bemoeid; hij hoopte waarschijnlijk zo een deel van de uitrusting van Dutchbat in handen te krijgen, al dwong hij Dutchbat niet tot verdere afgifte ervan. Uiteindelijk was volgens Deronjić interventie van Karadžić nodig om ervoor te zorgen dat Dutchbat het materieel mee de enclave uit mocht nemen.

Karremans had Deronjić ook een lijst overhandigd van de voertuigen en uitrusting die de VRS van Dutchbat had afgenomen en hem gevraagd te bewerkstelligen dat de VRS die teruggaf. Deronjić meende echter dat het op dat ogenblik onmogelijk was dat de VRS dat zou doen. Hij stelde als compromis aan Karremans voor dat beiden de lijst zouden ondertekenen en die vervolgens zouden indienen bij de politieke leiding van de Republika Srpska. Dat zou volgens Deronjić de kans groter maken dat de spullen na verloop van tijd terug zouden komen. Dit was tevens het laatste contact tussen Deronjić en Karremans.⁶¹

Vertegenwoordigers van UNPROFOR trachtten intussen op allerlei manieren met de VRS te onderhandelen over het vertrek van Dutchbat. Ook Nicolai kreeg daarbij een rol. Vanuit Sarajevo had hij op 12 juli aan VRS-generaal Gvero voorgesteld dat zij elkaar zouden ontmoeten voor een bespreking over de voorwaarden van een vertrek van Dutchbat. Nicolai had daar aan toegevoegd dat vertrek van het bataljon alleen kon plaatshebben wanneer er geen steun aan de vluchtelingen meer nodig was.

Gvero reageerde echter afhoudend: hij wilde alleen instemmen met een ontmoeting tussen Karremans en Mladić. Mocht Nicolai vinden dat een bespreking tussen hem en Gvero van bijzonder belang was, dan moest Nicolai daartoe een schriftelijk verzoek indienen. Gvero voegde daar aan toe dat een vertrek van Dutchbat niet op problemen zou stuiten. Vertrek kon veilig geschieden naar een plaats 'in the interest of their Mission'.⁶²

De toegang van onderhandelaars tot de enclave vormde een groot probleem bij de pogingen om Dutchbat uit de enclave te halen. Ook vanuit Nederland werd indirect druk uitgeoefend om dat te bewerkstelligen. In de ochtend van 12 juli liet Voorhoeve de Britse regering weten dat generaal Smith was gevraagd om Karremans bij te staan in de onderhandelingen met Mladić. Voorhoeve hoopte daarbij dat onderhandeld kon worden over een vertrek van Dutchbat én vluchtelingen. Voorhoeve voorzag ethische dilemma's wanneer de toestand waarin de vluchtelingen verkeerden verder verslechterde.⁶³ Alle inspanning mocht echter niet baten: de Bosnische Serven hielden voet bij stuk en Karremans bleef er alleen voor staan.

In de ochtend van 13 juli was duidelijk geworden dat Mladić geen VN-delegatie vanuit Zagreb wilde ontvangen, en uitsluitend zaken wilde doen met Karremans. UNPROFOR legde zich hier bij neer omdat anders zonder toestemming van de Bosnische Serven en met

61 Interview Miroslav Deronjić, 03/11/99.

62 SMG 1004. Telephone Conversation General

Nicolai – General Gvero, 12/07/95, 14.45 hours.

63 Vertrouwelijke informatie (29).

alle risico's van dien de tocht naar Srebrenica zou moeten worden gemaakt. Nicolai bracht dit bericht aan Van den Breemen over. Ze spraken af dat Nicolai Karremans zoveel mogelijk zou steunen.

Verder wilde Den Haag dat helder was wie de opdracht tot het vertrek van Dutchbat zou geven. Daarbij speelde in de gedachtegang van chef-defensiestaf Van den Breemen ook de afwezigheid van een strakke regie van de zijde van de VN een rol, nog versterkt door het feit dat geen VN-functionarissen vanuit Zagreb of Sarajevo bij het overleg met Mladić werden geduld. Naar het idee van Van den Breemen had niet Karremans maar Smith met Mladić moeten overleggen. Operationele zaken waren in de analyse van Van den Breemen een aangelegenheid van de VN, maar logistieke zaken, waaronder de regeling van het vertrek van een eenheid uit het operatiegebied, konden tot de nationale aangelegenheden worden gerekend, waarin Nederland dus een stem kon hebben.

Van den Breemen sprak daar vervolgens over met kolonel De Jonge in Zagreb. Na intern beraad binnen het DCBC tussen Van den Breemen, souschef Operatiën Hilderink en Directeur Algemene Beleidszaken De Winter bleef het standpunt dat Dutchbat zo lang mogelijk humanitaire hulp aan de vluchtelingen zou moeten verlenen. Op het moment echter dat de VRS de veiligheid van Dutchbat-personeel in gevaar zou brengen, zou dat het zwaarst tellen. Van den Breemen belde hiertoe, op verzoek van Nicolai, met John Almstrom, de *Senior Political Officer* van Akashi. De chef-defensiestaf pleitte ervoor op hoog niveau het probleem van het vertrek van Dutchbat op te lossen; het liefst met de wapens, maar Van den Breemen onderkende dat het er naar uitzag dat Mladić die wilde afnemen. Voor de Nederlandse militaire top bleef de veiligheid van Dutchbat dus de eerste prioriteit.⁶⁴

Almstrom speelde een rol in het op 12 juli in Zagreb opgezette 'Srebrenica Crisis Action Team'. Dit team probeerde, daarin gesteund door het Internationale Rode Kruis, om de *Civil Affairs Officer* van *Sector North East* in Tuzla, de Amerikaan Ken Biser, naar Srebrenica te krijgen. De Bosnische Serven lieten dat echter uiteindelijk niet toe.

Overigens had de *UN Chief Political Officer* in Sarajevo, Philip Corwin, wél toestemming van de Bosnische Serven om naar Srebrenica te gaan maar Almstrom wilde niet dat Corwin ging, waarschijnlijk vanwege de problemen die er met de Bosnische regering over de opvang van de vluchtelingen in Tuzla waren ontstaan.⁶⁵

4. Den Haag, Zagreb en New York wikken en wegen over het vertrek van Dutchbat

Nadat de Bosnische Serven op 13 juli de laatste vluchtelingen vanuit Srebrenica hadden gedeporteerd en er geen Bosnische Moslims in de enclave meer waren, bleef nog wel steeds het probleem bestaan dat enige duizenden mannen naar Bratunac waren afgevoerd. Ook dat was invloed op het vertrek van Dutchbat, want Den Haag achtte het evenmin kies dat Dutchbat zou vertrekken terwijl de mannen in Bratunac, vlakbij de enclave, met onbekend lot achterbleven. Vanuit New York wees Biegman er op dat 'op mijn suggestie' Annan zich op 13 juli actief wijdde aan het probleem van de naar Bratunac afgevoerde mannen en daarover contact had opgenomen met president Sommaruga van het Internationale Rode Kruis en VN-Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Ogata.

64 DCBC, 714. Concept Dagboek Van den Breemen, 13/07/95; NIOD, Coll. Van den Breemen, 'Hollands Dagboek', *NRC Handelsblad*,

22/07/95 met persoonlijke aanvullingen.

65 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 14/07/95.

Kort daarop belde de Defensiestaf Biegman uit bed met de in het DCBC levende zorgen over het lot van de naar Bratunac afgevoerde mannen. De Defensiestaf suggereerde er UNMO's naartoe te laten sturen.⁶⁶ Ook Biegman meende dat het 'pijnlijk' zou zijn wanneer Dutchbat zou vertrekken voordat een internationale presentie in Bratunac was geregeld. Biegman wees erop dat Annan de Russen al had gevraagd druk op Pale uit te oefenen. Annan had volgens hem ook UNPROFOR verzocht bij de Bosnische Serven met kracht op presentie aan te dringen, maar hij had de handen van Karremans niet willen binden door daar een voorwaarde voor het vertrek van Dutchbat van te maken, omdat dit bij de Bosnische Serven 'bokkigheid' zou kunnen veroorzaken.⁶⁷

Bij Buitenlandse Zaken stelde de Directeur Atlantische Samenwerking en Veiligheid, Majoor, zich op het standpunt dat Dutchbat niet te lang in de enclave moest blijven maar ook weer niet te kort. Dutchbat zou te kort zijn gebleven als later zou blijken dat er iets met de mannen in het stadion van Bratunac zou zijn gebeurd. Mladić zou volgens Majoor de terugkeer van deze mannen naar Potočari hebben 'toegezegd'. Het leek Biegman en Majoor dat Dutchbat zich dan niet met goed fatsoen kon terugtrekken voordat deze groep naar Tuzla of Kladanj was vertrokken of onder toezicht van VN-organisaties of het Internationale Rode Kruis zou staan.

Wat bij Majoor ook meespeelde, was de vraag of de oorspronkelijke lokale bevolking, dus niet de tachtig procent ontheemden die zich in Srebrenica bevonden, Potočari zou willen verlaten; daar was nog geen informatie over. Als Mladić deze groep in Srebrenica zou willen laten dan was ook om die reden een langere Dutchbat-presentie nodig. Als Mladić wel tot gedwongen ontruiming overging, zou 'Dutchbat de noodklok moeten luiden en zich vervolgens afzijdig moeten houden'. Dan zou de diplomatieke druk moeten worden opgevoerd, zo luidde het oordeel van Majoor.⁶⁸

Deze gedachten waren inmiddels door de omstandigheden achterhaald: er bevonden zich geen Bosnische Moslims meer in Potočari, geen oorspronkelijke bevolkingen ook geen vluchtelingen. Alle diplomatiek druk had niets uitgehaald; Mladić was wel degelijk tot gedwongen ontruiming overgegaan. Dat Dutchbat zich hierbij afzijdig had gehouden, kwam het bataljon later op forse kritiek te staan (zie deel IV). Dat er zich geen ook geen Moslim-mannen meer in Bratunac bevonden, was de buitenwereld echter op 14 juli nog onbekend.

Het UNPF-hoofdkwartier in Zagreb bepaalde op 14 juli dat voor vertrek van Dutchbat nog niet het juiste moment was aangebroken.⁶⁹ Wel woog de staf intussen de voor- en nadelen van een langer verblijf van Dutchbat in Potočari af. De mogelijkheid om hulp aan achtergebleven vluchtelingen in de regio te bieden, moest worden afgezet tegen de operationele voordelen van een vertrek van Dutchbat. Met het vertrek van Dutchbat zouden de Bosnische Serven het bataljon niet langer als gijzelaar kunnen vastnemen, zodat VN-operaties elders in Bosnië niet langer verhinderd dreigden te worden. Tegelijkertijd zouden dan

66 DCBC, 714. Concept Dagboek Van den Bree-
men, 14/07/95.

67 DCBC, 807. Code Biegman 619, 13/07/95.

68 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joego-
slavië/NAVO/Coördinatie/juli 1995-augustus

1996. Memorandum DAV aan DGPZ, 14/07/95,
nr. DAV-95/818.

69 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2,
SRSG Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting,
14/07/95.

UNMO's en Civiele Politie van de VN moeten achterblijven; Zagreb wist niet dat de laatste kort voor de val al uit de enclave was vertrokken.⁷⁰

Het voorstel om Dutchbat onder deze voorwaarden te laten vertrekken, leek in Zagreb niet op grote weerstand te stuiten. Gezien het probleem van het grote aantal vermisten van dat moment, en de mogelijke aanwezigheid van enige duizenden mannen in Bratunac, zouden naar het oordeel van Almstrom in Zagreb in ieder geval UNHCR, het Internationale Rode Kruis en UNMO's in Srebrenica moeten blijven; zij zouden hulp aan de vluchtelingen moeten geven. Hun aanwezigheid was daarnaast nodig vanwege VN-resolutie 1004 (zie het vorige hoofdstuk), die opriep tot herstel van de *Safe Area*. De VN zou namelijk met het vertrek van Dutchbat anders helemaal geen voet meer aan de grond hebben in de enclave.⁷¹

Het achterblijven van de UNMO's in Srebrenica was ook een optie die premier Kok met de Britse premier Major besprak. Kok zocht Majors steun hiervoor. Major was het van harte eens met de gedachte; op die manier bleef er zicht op de behandeling door de Bosnische Serven van 'those rounded up'. Over een vertrek van Dutchbat en een herstel van de *Safe Area* liet Major zich evenwel niet uit.⁷² Londen steunde de gedachte van Almstrom, en ook Kofi Annan zou er voor voelen.⁷³

Bij de regeling van het vertrek van Dutchbat begon New York steeds meer de touwtjes in handen te nemen. Annan vroeg aan het *Head of Civil Affairs* in Zagreb, Moussali, of Milošević er een rol in zou kunnen spelen om Dutchbat met uitrusting en al te laten vertrekken. Het antwoord kwam van Akashi: zolang er voor humanitaire doeleinden geen toegang tot Srebrenica was, moest een vertrek van de Nederlanders niet worden bespoedigd, vond hij. Onder de heersende omstandigheden, terwijl burgers zich in een hachelijke situatie bevonden, vond Akashi het een slechte zaak Dutchbat te laten vertrekken. Hij had daarover met Janvier overlegd, en na contact met generaal Smith was het besluit gevallen dat Dutchbat voor het moment zou blijven. Op termijn zou Dutchbat op waardige wijze moeten kunnen vertrekken, met medeneming van wapens en uitrusting voor zover dat mogelijk was. Stoltenberg was door Boutros-Ghali als onderhandelaar aangewezen, en Janvier wilde dat de aanstaande missie van Stoltenberg naar Belgrado prioriteit zou leggen op onderhandelingen over het vertrek van Dutchbat.⁷⁴ Voordat Stoltenberg aan zijn taak begon, had hij een ontmoeting met Akashi waarbij deze nogmaals benadrukte dat één doel van de onderhandelingen een 'honourable withdrawal of the Dutch Contingent, with their arms and vehicles' moest zijn.⁷⁵

Nog op de dag van de eerste onderhandelingen van Stoltenberg in Belgrado, die op 15 juli plaatshadden, leken Buitenlandse Zaken en Defensie inmiddels weer op één lijn te zitten: Dutchbat moest blijven. Van Mierlo sprak tegenover Van den Breemen zijn grote zorg uit dat Nederland er van zou worden beschuldigd te vertrekken zonder dat er klaarheid was over het lot van de mannen in Bratunac. Volgens Van den Breemen maakte ook Voorhoeve zich op dit punt zorgen, en hij lichtte hierna ook Nicolai in over de zorgen van de ministers. Van den Breemen zei Van Mierlo echter dat hij Karremans niet in een positie achtte iets aan

70 UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3061/3, Jul – Nov 95. Interoffice Memorandum Chief G3 Policy/Plans to FC, 14/07/95.

71 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, File Sreb 3300-SRE Vol. I, 15 Jul – 16 Nov 95. Note Deputy Force Commander's Office to DFC, 14/07/95.

72 AAZ 95moo5637. Ambassador Sir David

Miers to W.J.P. Geerts Raadsadiseur Min v. AZ, 19/07/95.

73 Interview Lord Owen, 27/06/01.

74 NIOD, Coll. Banbury. SRSB's briefing 14/07/95. Dagboek Banbury; CRST. Code Cable Annan to Akashi, 13/07/95, No. 2318.

75 Vertrouwelijke informatie (123).

het lot van de mannen in Bratunac te kunnen doen. Hij zag als enige uitweg hoog diplomatiek overleg, waarop Van Mierlo besloot EU-onderhandelaar Bildt te bellen, die zich ook aan de onderhandelingstafel in Belgrado bevond. Hij kreeg van Bildt te horen dat de Bosnische Serven de mannen als krijgsgevangenen beschouwden en die kennelijk wilden ruilen. Het Internationale Rode Kruis zou dan tot Bratunac toegelaten moeten worden. Van den Breemen lichtte ook Nicolai over deze zorgen van de ministers in.⁷⁶

5. Komt het vertrek toch in zicht? De geboorte van de Smith/Mladić-overeenkomst

De onderhandelingen tussen Stoltenberg, Bildt en Milošević brachten op zich een doorbraak. Aan de onderhandelingen namen ook Smith en Mladić deel. Smith was naar deze onderhandelingen geroepen op initiatief van de Franse generaal De Lapresle die aan de missie van Bildt was toegevoegd. Mladić was op verzoek van Bildt door Milošević naar Belgrado geroepen, hetgeen niet in de openbaarheid mocht worden gebracht. De wens om Smith aanwezig te laten zijn, was mede geboren uit de hoop Smith en Mladić weer 'on speaking terms' te krijgen.⁷⁷ Dutchbat kon met de uitrusting vertrekken, via Bratunac, en Karremans moest aan de VRS en aan UNPROFOR opgeven welke transportmiddelen hij had. De generaals Mladić en Smith zouden toezicht op het vertrek van Dutchbat moeten houden. Het vertrek van Dutchbat werd in deze bijeenkomst gepland voor 21 juli of kort daarna.⁷⁸ De doorbraak was dat in Belgrado afgesproken werd dat er geen belemmeringen meer waren om de in Bratunac vastgehouden Dutchbatters te laten vertrekken, met mededeling van hun persoonlijke bezittingen en persoonlijk wapens. Dat geschiedde nog diezelfde dag (15 juli).

Nadat hierover overeenstemming was bereikt, had de *Military Assistant* van Smith, Baxter, het concept opgesteld voor een overeenkomst langs deze lijnen tussen Smith en Mladić, die er ook bij waren in Belgrado. Daar werd afgesproken dat Smith en Mladić op 19 juli de gemaakte afspraken zouden bevestigen en de laatste puntjes op de i zouden zetten. Op 19 juli zou het vertrek van Dutchbat tussen Smith en Mladić geformaliseerd worden in Sarajevo. Daar werd afgesproken dat het daadwerkelijke vertrek zou plaatsvinden op 21 juli, zoals in Belgrado als de vroegst mogelijke datum was vastgesteld.

De onderhandelingen in Belgrado leerden Smith dat Milošević invloed op Mladić had, maar dat dit niet betekende dat Milošević Mladić kon dwingen tot concessies als Mladić niet bereid was die te doen. Mladić was maar al te graag bereid te argumenteren en het met Milošević oneens te zijn. Pale en de Bosnisch Servische politici waren aan de totstandkoming van de ontmoeting in Belgrado niet te pas gekomen.⁷⁹

Laat op de avond van 15 juli drongen via Nicolai de resultaten van het overleg in Belgrado door tot Den Haag. Dat Dutchbat met voertuigen, uitrusting en wapens kon vertrekken, viel mee; dat het nog een week moest duren voor het bataljon daadwerkelijk kon vertrekken, viel tegen. In Den Haag werd vastgesteld dat in het overleg was besloten dat de gewonden konden worden geëvacueerd en dat het Internationale Rode Kruis toegang kreeg tot de

76 DCBC, 714. Concept Dagboek Van den Breemen, 15/07/95.

77 NIOD, Coll. Banbury. SRSG's briefing 14/07/95. Dagboek Banbury; interview J. Baxter, 16/10/00.

78 UNNY. DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 17/07/95, No. Z-11175.

79 SMG, 1006. Agreement between General Smith and General Mladic, 19/07/95.

gevangenen. Nicolai drong er op aan geen ruchtbaarheid aan de overeenkomst tussen Smith en Mladić te geven, omdat de regeling voor het vertrek nog uitgewerkt moest worden.⁸⁰

Tijdens de ontmoetingen in Belgrado wisten degenen die namens de VN aanwezig waren nog steeds niet wat er in de omgeving van Srebrenica werkelijk aan de hand was. Dat er massa-executies plaats hadden gehad was toen nog niet bekend: de colonne mannen die van Srebrenica naar Tuzla onderweg was, was nog niet op het gebied van de Moslim-Kroatische Federatie gearriveerd. Wel had de aanwezige Baxter gemerkt dat Mladić zich zeer ongemakkelijk had gevoeld; hij zei dat hij de controle was kwijt geraakt en dat er fouten waren gemaakt. Mladić was vervolgens zonder meer akkoord gegaan met de toelating van ngo's en het Internationale Rode Kruis tot Srebrenica.⁸¹

Het leek erop dat Dutchbat niet dadelijk op de hoogte werd gebracht van de resultaten van de onderhandelingen in Belgrado. Op 16 juli tastte het bataljon nog steeds in het duister ten aanzien van zijn vertrek. Het wachten was op het formaliseren van de overeenkomst tussen Smith en Mladić, die voor 19 juli was voorzien. Duidelijk was dat er geen vertrek kon plaatsvinden voordat de nog steeds in Potočari en Bratunac op afvoer wachtende gewonden waren vertrokken.⁸² Wel had Karremans al van lokale militaire en civiele vertegenwoordigers van de Republika Srpska te horen gekregen dat Smith en Mladić elkaar nader zouden spreken. Karremans wist ook dat er over verloren gegaan materieel van Dutchbat was gesproken met het ministerie van Binnenlandse Zaken van de Republika Srpska, maar dat een antwoord van Karadžić niet voor 21 of 22 juli te verwachten viel.⁸³

6. De regeling van het vertrek en de te volgen route

Aan het begin van de avond van 13 juli had Karremans vanuit Sarajevo richtlijnen voor de onderhandelingen met Mladić over een vertrek van Dutchbat ontvangen. Alle vluchtelingen, op de gewonden na, hadden op dat moment de enclave reeds verlaten. De richtlijnen voor de onderhandelingen waren opgesteld door overste De Rooter. Er bestonden twee versies van: één in de Nederlandse en één in de Engelse taal. Beide faxen droegen hetzelfde nummer, en dezelfde datum en tijd. Journalist Frank Westerman leidde later uit het bestaan van de Nederlandstalige fax af dat het hier om een Nederlands onderonsje tussen Den Haag en Sarajevo was gegaan. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt hierop teruggekomen.

De opdracht vanuit Sarajevo hield in dat Dutchbat de enclave moest verlaten met alle gevechtsvoertuigen, bewapening en verbindingsmiddelen. De blauwe helmen, baretten en scherfvesten hadden wel prioriteit, maar de overige VN-uitrusting en -infrastructuur en de persoonlijke uitrusting mocht worden afgestaan. Dutchbat moest het lokale VN-personeel meenemen, en speciale zorg diende uit te gaan naar het Britse militaire personeel. Verder kreeg Karremans te horen dat Nicolai was aangewezen als gevolmachtigd onderhandelaar namens zowel UNPROFOR als de Nederlandse regering. Liepen de onderhandelingen met

80 DCBC, 714. Concept Dagboek Van den Bree-
men, 15/07/95.

81 Interview J. Baxter, 16/10/00.

82 SMG 1003. Capsat Eus en Leo to kap Voer-
man, 16/07/95.

83 NIOD, Coll. Karremans. C-1(NL)VN Infbat to
COS BHC Sarajevo, KL-Crisisstaff Den Haag,

18/07/95, nr. TK95120. Zie ook ICTY (IT-98-33)
OTP Ex. 371/a, Command of the 1st Bratunac
Light Infantry Brigade Intelligence Organ (Captain
Momir Nikolic) to Generale Staf VRS, Intelligence
Sector. Command of the Drina Corps, Intelligence
Department, 18/07/95, No. 08-34/95.

Mladić vast, dan diende Karremans dat onmiddellijk aan Nicolai te melden.⁸⁴ Bij de instructies werden tevens voorstellen gedaan voor de terugtrekkingsroute van Dutchbat.

Karremans lichtte direct na ontvangst van de UNPROFOR-richtlijnen Mladić per brief in over de instructies die hij had ontvangen. Ook de door Sarajevo opgegeven routes gaf Karremans door. Daarbij rekte Karremans de UNPROFOR-instructies nog iets op door te zeggen dat naast het lokale VN-personeel ook het personeel van *Medicins Sans Frontières* mee moest, alsmede alle wielvoertuigen, computers, persoonlijke bezittingen en kleding.⁸⁵ Mladić antwoordde de volgende dag dat hij zich over Karremans' brief zou buigen en de zaak ter plekke met hem wilde regelen. Hij vroeg Karremans om geduld te betrachten.⁸⁶

Voorkeur had voor Sarajevo de route via Kladanj naar Busovača, waar zich het Nederlands-Belgische transportbataljon bevond. Pas de tweede voorkeur was de route via Zvornik naar Zagreb omdat de mogelijkheden tot opvang in Zagreb gering waren.⁸⁷ Karremans kon zich met de eerste prioriteit niet verenigen omdat de route via Kladanj naar zijn mening niet de meest voor de hand liggende was. In zijn boek laat hij zich daar in sterke bewoordingen over uit: 'Wie in hemelsnaam heeft dat bedacht? (...) Hoe kun je zoiets verzinnen? Worden de berichten en de kaarten dan niet bijgehouden op de hogere echelons? Kladanj is toch afgesloten?' Voor Karremans was er slechts één reële mogelijkheid en dat was via Zvornik naar Zagreb, en anders naar Belgrado.⁸⁸

Karremans had daarmee wel een punt: de route via Kladanj was ongebruikelijk, en wegverkeer via de confrontatielijn was daar niet mogelijk. Dat was gebleken doordat vluchtelingenkonvoeien en een gewondenkonvooi tevergeefs naar Kladanj waren vertrokken. Bovendien vonden langs de route nog gevechten plaats. De Bosnische Serven ontzegden ook het Internationale Rode Kruis het gebruik van deze route voor de afvoer van de gewonden uit Potočari op 17 juli. In zijn boek verwees Karremans ook nog naar een gesprek dat hij op 13 juli met Couzy had gevoerd en waarbij hij om nadere richtlijnen had gevraagd, die hij echter niet kreeg. Een gesprek met kolonel Dedden, chef-staf van de KL Crisisstaf, leerde Karremans de volgende dag dat zowel rekening werd gehouden met vertrek via Zagreb als via Busovača; vertrek via Belgrado was geen haalbare kaart. Het Nederlands-Belgische transportbataljon was klaar voor de opvang; de gedachte was dat een verblijf daar twee dagen zou gaan duren.⁸⁹

Ook volgens Brantz in Tuzla leidde de regeling voor het vertrek van Dutchbat tot veel irritatie en frustraties tussen Den Haag, Potočari, Tuzla en de Nederlandse officieren in de VN-commandolijn. Potočari en Tuzla waren niet naar hun mening gevraagd: Den Haag en Sarajevo hadden in samenspraak bepaald dat de route via Kladanj naar Busovača de voorkeur had boven Zvornik-Belgrado-Zagreb. Ook de contingentscommandant van de Nederlandse troepen in Bosnië, kolonel Verschraegen, had dat aan Den Haag geadviseerd, volgens

84 SMG 1004. Outgoing fax HQ UNPROFOR Sarajevo from COS to Dutchbat, 131800B Jul 1995, faxnr. 266/95. Voor de Engelstalige versie zie *ibidem*.

85 NIOD, Coll. Brantz. Letter CO-1(NL)UN Infbn to General Mladic 13/07/95, No. TK95115.

86 SMG, 1004. Letter Lieutenant-General Ratko Mladic to LCol Karremans, 14/07/95, No. 06/17-460. Karremans zond de brief door aan Nicolai,

Brantz en Janvier.

87 SMG 1004. Outgoing fax HQ UNPROFOR Sarajevo from COS to Dutchbat, 131800B Jul 1995, faxnr. 266/95. Voor de Engelstalige versie zie NIOD. *ibidem* Coll. Brantz.

88 Karremans, *Srebrenica, Who cares?*, p. 224.

89 Karremans, *Srebrenica. Who cares?*, pp. 226-227. Met aanvullende mededeling Karremans 25/11/00.

Brantz. De mogelijkheden voor verzorging en opvang in Busovača konden op die manier worden benut.

Evenals Karremans voor hem had Brantz zich verbaasd over de keuze van de route, gezien de eerder opgedane ervaringen en de schermutselingen die zich daar nog steeds voordeden. Bovendien zou over het territoir van de Republika Srpska een grotere afstand moeten worden afgelegd dan via Zvornik. Ook Brantz nam contact op met het DCBC en de KL Crisisstaf: 'Of ze gek waren geworden, vroeg ik, mijn irritatie nauwelijks verbergend.' Dutchbat moest zo snel mogelijk het grondgebied van de Republika Srpska verlaten en dat betekende, ook volgens Brantz, dat de route via Zvornik gevolgd moest worden. Tevens was het nodig zo dicht mogelijk bij Potočari een verzorgingsgebied in te richten om Dutchbat op te vangen, om voertuigen en materieel over te nemen, het personeel over te laten stappen in bussen, en de YPR's op diepladers te zetten.⁹⁰

Vanuit de KL Crisisstaf kregen Karremans alsook Nicolai te horen dat de hogere VN-echelons bleven vasthouden aan een vertrek naar Busovača. Volgens Karremans had hij driemaal contingentscommandant Verschraegen, driemaal de KL Crisisstaf en driemaal *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo gevraagd om Dutchbat niet naar Busovača te laten verplaatsen, maar naar Zagreb. Hij vroeg zich af waarom er niet naar hem werd geluisterd. Ten langen leste zocht Karremans contact met Brantz en vernam van hem dat het voornamelijk personele overweging waren om naar Busovača te gaan.⁹¹

Volgens plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten Van Baal was het voordeel van vertrek naar Busovača dat Nederland dan de zaken in eigen hand had; in de meer afgelegen omgeving daar zouden er voor Defensie meer mogelijkheden zijn geweest om Dutchbat van een nieuwsgierige buitenwacht af te schermen dan in Zagreb. Voor Dutchbat leek juist een van de aantrekkelijke kanten van Zagreb te zijn dat zich daar een vliegveld bevond, hetgeen de reis naar huis kon bespoedigen. Met name Van Baal had erop aangedrongen om naar Busovača te gaan, en daar in redelijke rust een eerste korte debriefing te organiseren. De chaotische aankomst op het vliegveld Soesterberg van de 55 eerder gegijzelde Dutchbat-militairen had hem in die overtuiging gesterkt.⁹²

De logistieke staf van het VN-hoofdkwartier in Zagreb uitte op 18 juli nog steeds een voorkeur voor vertrek naar Centraal-Bosnië. Anders dan voor Nederland lagen daar geen personeelstechnische overwegingen aan ten grondslag maar economische: Centraal-Bosnië was het eenvoudigst en het goedkoopst, zeker wanneer het materieel voor nieuwe inzet in Bosnië gereed moest worden gemaakt. Een tweede optie was een vertrek via Ljubovija (gelegen tegenover Bratunac aan de Servische zijde van de Drina) naar Kamp Pleso bij Zagreb. De voertuigen konden vanuit Servië over de weg of via het spoor naar Zagreb worden gebracht, maar dat vereiste meer tijd om te plannen. Daarbij werd zelfs een termijn van veertien dagen genoemd.⁹³ Nog lang hield Zagreb vast aan vertrek van het personeel naar Busovača en het materieel naar Zenica. Mogelijk was een drijfveer daarbij ook de gedachte dat bij een vertrek via Servië het materieel zou moeten worden achtergelaten.

Op 20 juli werden alvast bussen en helikopters aangevraagd om Dutchbat vanuit Busova-

90 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie augustus 2000).

91 Karremans, *Srebrenica. Who cares?*, pp. 234-235.

92 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

93 SMG, 1004. Interoffice Memorandum, Maj Porter, JLOC Plans to Wng Comd Bernard, DCJLOC, 18/07/95; SMG, 1004/75. Verzonden Fax AMA COS UNPF-HQ aan DCBC, KL Crisisstaf, COS UNPROFOR, 181700B Jul 95.

ča verder naar Split te verplaatsen, van waaruit per vliegtuig naar Nederland kon worden teruggekeerd. Wel stond toen vast dat er in Split geen gelegenheid zou zijn voor een *debriefing*. Als dat alsnog in het missiegebied moest plaatshebben, dan moest dat in Zagreb.⁹⁴

De commandant van *Sector North East*, brigadegeneraal Haukland, was niet betrokken bij de regelingen voor het vertrek van Dutchbat. Hij was over dat vertrek zelfs niet geïnformeerd. Niettemin was Haukland wel bekend met de instructies die Dutchbat had ontvangen. Tegen minister Pronk, op werkbezoek in Tuzla, zei hij daarover dat de instructie vanuit Sarajevo aan Karremans om niet te vertrekken alvorens alle inwoners van de enclave konden vertrekken niet erg duidelijk was geweest. Haukland klaagde dat orders niet langer via *Sector North East* liepen, terwijl niemand Haukland had verteld dat Dutchbat niet meer onder zijn bevel stond; Sarajevo nam kennelijk niet de moeite hem te informeren. Het was een oude klacht van Tuzla dat Sarajevo de bevelslijnen doorbrak. Haukland had op enig moment de *Chief Operations* in Sarajevo gebeld en gezegd dat hij het contact met Dutchbat had verloren. Hij kreeg als antwoord dat het bataljon inmiddels onderweg was naar Zagreb.⁹⁵

De knoop over de te volgen route bleek te zijn doorgemaakt tijdens de ontmoeting tussen onder meer generaal Smith en generaal Mladić in Belgrado op 15 juli. Toen stemde Mladić in met een vertrek van Dutchbat – met lokaal VN-personeel – via Belgrado op 21 juli. Ook zegde Mladić toe dat voorafgaand aan dat vertrek een konvooi Dutchbat zou kunnen bevoorraden. Tevens ging Mladić een *gentleman's agreement* aan met Smith om zijn best te doen zoveel mogelijk van de door de VRS gestolen uitrusting van Dutchbat terug te laten halen. Daar kwam echter niets van terecht:⁹⁶ het materieel dat de VRS buitgemaakt had, werd nooit teruggegeven.

Wel hield Mladić zich aan de afspraken omtrent de komst van het konvooi. Dat konvooi, met een flinke hoeveelheid brandstof voor de terugreis, was overigens al op 18 juli door UNPROFOR aangevraagd in Pale.⁹⁷ Mladić hield zich ook aan de afspraak voor het meenemen van het materieel: Dutchbat mocht alle materieel meenemen.

Op 20 juli sloeg nog even de paniek toe; kolonel P. Kracmar, de vertegenwoordiger van de *Force Commander* in Belgrado, kwam met het weinig opwekkende bericht dat het hoofdkwartier in Zagreb over het hoofd had gezien dat Servië een soevereine staat was en formeel vooraf moest worden gevraagd toestemming te verlenen voor doorgang van Dutchbat over zijn grondgebied. Kracmar wees Janvier hierop na een ontmoeting met kolonel Vukšić, de vertegenwoordiger van de generale staf van de JNA. Die toestemming was nog niet gevraagd en dat kon betekenen dat het tijdschema voor het vertrek van Dutchbat mogelijk met twee dagen moest worden vertraagd, om de noodzakelijke procedures te doorlopen. Voor de YPR's was bovendien afzonderlijk toestemming nodig.

Bovendien waren er restricties voor de doorgang over Servisch gebied, omdat er zich in het gebied langs de Drina nog kleine groepen gewapende Bosnische Moslims ophielden; die waren afkomstig uit de colonne die trachtte Tuzla te bereiken. De Federale Republiek

94 DCBC, 2823. Fax 1(NL) VN Cie Logbase Split aan OCKlu, 20/07/95.

95 ABZ, DPV/ARA/01654. Memorandum DMP/NH aan R, 31/07/95, nr. NH-618/95 met Samenvatting reis R naar Tuzla en Sarajevo, 14-18 juli 1995. Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

96 NIOD, Coll. De Ruiter. 'Meeting Gen Smith/Gen Mladic – 19 Jul 95', opsteller LtCol J.R.J. Baxter, 19/07/95.

97 NIOD, Coll. De Ruiter. HQ UNPROFOR G3 Convoy Ops to UNMO Pale, 181000B Jul 95, No. 20-096/07.

Joegoslavië kon bovendien geen veilige doorgang voor het lokale VN-personeel garanderen. Zolang er geen toestemming van de Joegoslavische autoriteiten was, betekende dit dat de Dutchbat-konvoeien aan de grens zouden worden gestopt. Aan Bosnisch-Servische zijde waren weliswaar regelingen met Mladić getroffen, maar hij had nu eenmaal geen jurisdictie in Joegoslavië.⁹⁸ Vanuit Belgrado zou Dutchbat verder reizen naar Zagreb; in deel IV komt uitvoerig aan de orde hoe het bataljon daar verder ging.

Het alarmerende bericht uit Belgrado leidde uiteindelijk niet tot vertraging. Ook het standpunt dat de internationale gemeenschap innam tijdens de Londense conferentie op 21 juli dat er één lijn diende getrokken te worden om een verdere Bosnisch-Servische opmars tegen te gaan, gooide geen roet in het eten. Minister Voorhoeve vreesde namelijk nog even dat dit standpunt de Bosnische Serven ertoe zouden kunnen verleiden Dutchbat alsnog te gijzelen om zo eventuele *air strikes* af te wenden.⁹⁹

Dat was niet het geval. Generaal Mladić gaf het Drina-korps en de Bratunac Brigade opdracht er alles aan te doen om te zorgen dat Dutchbat op waardige wijze kon vertrekken. Met name de commandant van de Bratunac Brigade moest erop toezien dat zijn personeel zich voorkomend gedroeg, en hij moest konvoeien van en naar Potočari begeleiden. Niemand anders dan Mladić zelf mocht regelingen met Dutchbat over vertrek of langer verblijf treffen. Mladić zou de begeleiding van Dutchbat op 21 juli voor zijn rekening nemen.¹⁰⁰

Op 21 juli kon Dutchbat de enclave verlaten op weg naar Zagreb. Het was daarbij niet, zoals afgesproken, Smith die met Mladić de supervisie over het vertrek van Dutchbat had; deze bevond zich in Londen voor de *London conference*. Daarom nam Nicolai de honneurs waar. Voor Mladić was het vertrek van Dutchbat de enige keer dat hij terugging naar Srebrenica.

Bij het daadwerkelijke vertrek uit Bratunac was, aldus wachtmeester J. Zwiers, het vertrek goed geregeld door de VRS: ‘Helaas moet ik het zeggen, maar de Serviërs hadden het volmaakt geregeld. Alsof de Koninklijke Marechaussee het had geregeld.’ De VRS gedroeg zich keurig; alleen van de bevolking maakten sommigen een gebaar als met een mes op de keel.¹⁰¹

7. Overleg tussen Mladić en Nicolai over het materieel

Voorafgaande aan het vertrek was er een ontmoeting tussen Nicolai en Mladić in Bratunac. Mladić maakte herhaaldelijk toespelingen op de rol die Milošević en de chef-staf van het leger van de Federale Republiek Joegoslavië (VJ) Perišić hadden gespeeld bij de totstandkoming van de overeenkomst tussen Smith en Mladić over het vertrek. Ook een vertegenwoordiger van Milošević benadrukte de rol die Perišić had gespeeld. Het moest om een rol achter de schermen zijn gegaan, want Perišić maakte geen deel uit van de onderhandelingen in Belgrado op 15 juli. Bij de ontmoeting stelde Nicolai de vraag aan de orde hoeveel van de gestolen uitrusting was teruggeven. Mladić zei dat hij dat niet wist; dat moest Nicolai maar

98 UNNY, UNPROFOR, Box 87290 SRFC Belgrade, 13 March-10 Oct 95. Fax SRFC-B to LtGen B. Janvier, 201640B Jul 95. UNPROFOR New York Box 87290 SRFC Belgrade, 13 March-10 Oct 95.

99 E-mail Bert Kreemers aan NIOD, 23/01/02.

100 ICTY (IT-98-33) D 83/a, Army of the Republic of Srpska General Staff to Drina Corps, 1st Bratunac Light Infantry Brigade (for attention of the commanders), 20/07/95, nr. 06/18-279.

101 Interview J. Zwiers, 28/04/99.

aan Karremans vragen. Toen Karremans in Bratunac arriveerde, en Nicolai vroeg of hij al zijn materieel terughad, bevestigde Karremans dat in eerste instantie. Hij zag daarbij echter het materieel over het hoofd dat de VRS bij de inname van de OP's had buitgemaakt.

Vervolgens vroeg Nicolai aan Mladić hoe het zat met het door de VRS buitgemaakte materieel van Dutchbat. Mladić ontstak daarop in grote woede en zei dat UNPROFOR niet moesten denken dat zij de voorwaarden bepaalden; hij was degene die de touwtjes in handen had. Gezien de schade die de VRS door de NAVO-bombardementen had geleden, kon er geen sprake van teruggave van materieel zijn. Als Nicolai opnieuw over materieel wilde onderhandelen, kwam de bestaande overeenkomst over het vertrek van Dutchbat op losse schroeven te staan en diende van voren af aan onderhandeld te worden. Mladić zei dat hij over het materieel afspraken had gemaakt met Janvier: dat zou op een later tijdstip aan de orde komen. De Nederlanders mochten blij zijn dat ze de enclave konden verlaten met datgene wat ze hadden. Nicolai dacht dat Mladić blufte over deze afspraak met Janvier. Bij terugkeer in Sarajevo meldde Nicolai dit aan Smith; ook Smith wist niet dat daar afspraken over waren gemaakt.

Nicolai liet in Bratunac deze zaak op dat moment rusten; het was half elf, en om twaalf uur moest de colonne gaan rijden. Hij wilde zijn hand niet overspelen; eerst moest het VN-personeel in veilig gebied zijn. Over de resterende YPR's kon later worden gepraat. Vlak voor het vertrek uit de enclave vroeg Mladić zelfs nog aan Nicolai of hij niet een paar van de gewondenvoertuigen van Dutchbat kon krijgen; daar deed het bataljon volgens hem toch niets meer mee, en Mladić zei ze hard nodig te hebben. Nicolai wist niet of dit brutaliteit of pesterij van Mladić was, maar hij antwoordde dat er geen sprake van kon zijn dat Dutchbat enig materieel aan Mladić zou afstaan.¹⁰²

Na het vertrek van Dutchbat bleek bij een inventarisatie dat er nogal wat materieel verloren was gegaan of in handen van de VRS was gevallen. Verlies van materieel viel overigens in beginsel bij de VN te claimen. De lijst was omvangrijk: radio- en cryptoapparatuur van de *Forward Air Controllers* was in opdracht van het *Air Operations Coordination Centre* in Sarajevo vernietigd. Ook de andere cryptoapparatuur was vernietigd, al kon niet in alle gevallen met zekerheid worden gezegd of deze vernietiging succesvol was geweest. In overeenstemming met de Conventies van Genève was geneeskundig materiaal niet vernietigd. Veertien verschillende rupsvoertuigen konden niet mee terug worden genomen. Dit betrof een schadepost van f 16.457.000. Aan wielvoertuigen gingen achttien Mercedes-jeeps verloren en vier trucks, ter waarde van f 1.880.000. Zes TOW-opstellingen, zes mortieren, twaalf mitrailleurs .50 en 23 mitrailleurs .30 en 152 geweren kon Dutchbat niet mee terug nemen of waren al eerder vermist, een schadepost van f 1.740.280, en nog eens f 190.000 voor de geweren. Aan optische middelen, zoals warmtebeeld- en richtkijkers en verrekijkers, ging f 1.969.000 verloren. De vijf warmtebeeldkijkers kostten alleen al meer dan een half miljoen gulden. Opvallend was ook het grote aantal verrekijkers dat werd vermist (152 stuks). Aan algemene uitrusting, zoals aggregaten, waterzuiveringsinstallatie, veldkeukens, tenten en veldbedden, bleef voor een bedrag aan f 3.746.260 in Srebrenica achter. Verbindingsapparatuur, satellietshotels en 102 diverse radio's, betekenden even-

102 NIOD, Coll. Brantz. Meeting between Gen Nicolai and Gen Mladic at Bratunac on 21/07/95.

Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

eens een grote schadepost: f 5.004.700. Een nog voorlopige telling kwam in augustus 1995 uit op een totaalbedrag van f 31.182.362.¹⁰³

8. Het vertrek van Dutchbat als affaire

Het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica kwam later in de Nederlandse media in een kwaad daglicht te staan. Nederland zou wel erg gretig zijn geweest om Dutchbat te laten vertrekken; er zou daarbij veel aandacht zijn uitgegaan naar het kunnen meenemen van het materieel, en weinig naar de vluchtelingen. Daaraan werd nog toegevoegd dat de instructies omtrent een vertrek zouden zijn opgesteld in de Haagse Defensiebunker (het DCBC) en dat UNPROFOR slechts een doorgeefluik was geweest. Al eerder wekten ook uitlatingen van Buitenlandse Zaken de indruk dat er op dit punt sprake van tweespalt tussen de meest betrokken Haagse departementen had bestaan.

Eind augustus 1995 maakten de departementen van Buitenlandse Zaken en Defensie elkaar over en weer publiekelijk verwijten over het vertrek van Dutchbat. Daar speelde in mee dat Defensie een directe verantwoordelijkheid voor het personeel droeg die Buitenlandse Zaken niet kende, en dat Buitenlandse Zaken eerder oog had voor de internationale positie van Nederland en de perceptie daarvan. Diplomaten hadden achteraf hun twijfels over de haast waarmee de Defensiestaf de blauwhelmen uit Srebrenica wilde weghalen. VN-ambassadeur Biegman zei: 'Het maakt niet zo'n geweldige indruk als je er heen gaat om een gebied te beschermen en je eerste prioriteit is je eigen mensen eruit te halen.' Ook de Nederlandse ambassadeur in Belgrado zou daar vergeefs op hebben aangedrongen Dutchbat zolang mogelijk in Srebrenica te houden totdat het Internationale Rode Kruis toestemming had gekregen de enclave te bezoeken – wat overigens op 17 juli wel gebeurde, maar toen waren de vluchtelingen reeds gedeporteerd. De diplomaten zagen zich door de gedragingen van Defensie in hun hemd gezet, en moesten naar hun gevoel voortdurend brandjes blussen. Tegelijkertijd groeide bij Defensie de irritatie over de kritische woorden van Biegman: 'Het is buitengewoon makkelijk om vanuit je leunstoel een dergelijk oordeel te vellen', zo riposteerde een defensiewoordvoerder.¹⁰⁴

Ook minister Van Mierlo reageerde niet al te positief op deze uitlatingen van Biegman. Hij zei in de Tweede Kamer dat het aanbeveling verdiende als ambtenaren bij het openbaar uiten van hun inzichten voorzichtigheid betrachtten, zeker in zaken waarbij zij uit hoofde van hun functie betrokken waren en dat was bij Biegman 'in hoge mate het geval'. Van Mierlo deelde diens oordeel dan ook niet.¹⁰⁵ Biegman zei overigens in juli 2000 zich niet te kunnen herinneren dat er vanuit Nederland druk op New York was uitgeoefend om te komen tot een spoedig vertrek van Dutchbat, al bleek in het voorgaande dat Van Mierlo dat in algemene zin

103 SMG, 1005/31. Intern memorandum KL Crisisstaf van H-DMKL-OPLOG/H G4 KL-CRST aan o.m. wnd C KL-CRST en D-DMKL, 10/08/95, nr. G4/95081/05; SMG/1004/77.1 (NL/BE) UNPROFOR LOG/TBAT aan G6 Crisisstaf, 181040B jul 95. Nog in februari 1997 werden 150 kisten munitie afkomstig van Dutchbat in Srebrenica aangetroffen evenals vijftig kisten met TOW-raketten. Naar het zich liet aanzien, was dit achtergebleven na het overhaaste vertrek van de

compound van Srebrenica. Er bestond een gereede angst dat bij het bekend worden hiervan dit tot negatieve publiciteit voor de Koninklijke Landmacht aanleiding kon geven (MID Coll Pennin. Notitie HBV MID/KL aan HAMID/KL, 05/02/97, nr. St-28-02.97, Stg Confi).

104 'Defensie "verbijstert" diplomaten', *Utrechts Nieuwsblad*, 29/08/95.

105 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 1818, nr. 119.

na de val wel bleef benadrukken. Een voorname Haagse zorg was volgens Biegman wel geweest welk figuur Nederland in de internationale gemeenschap sloeg.¹⁰⁶

Ook in een analyse van de inzet van Dutchbat in Srebrenica, daterend van oktober 1995, bracht Buitenlandse Zaken een beeld naar voren waarbij Defensie zich ‘begrijpelijk’ op het in veiligheid brengen van de Nederlandse troepen concentreerde en Buitenlandse Zaken ‘in goed overleg’ vooral andere overwegingen had aangevoerd die een rol dienden te spelen bij de besluitvorming over de terugtrekking van Dutchbat. Als voorbeelden werden aangehaald: het lot van de mannen in Bratunac, de vluchtelingen en gewonden in Potočari, het lokale personeel en het Nederlandse militaire materieel. Dergelijke overwegingen waren daarna deel geworden van het kabinetsbeleid, aldus chef Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid, Majoor.¹⁰⁷

Wijnaendts, de Nederlandse ambassadeur in Parijs, zei vanuit het DCBC rechtstreeks van Majoor informatie over de gang van zaken te hebben gekregen en het was hem duidelijk geworden dat Den Haag zich zorgen maakte over de terugkeer van Dutchbat en dat dat de eerste prioriteit had. Ook Van Mierlo had dat volgens Wijnaendts met zoveel woorden gezegd.¹⁰⁸ De indruk die uit dit hoofdstuk naar voren komt, is inderdaad dat de terugkeer van Dutchbat na de val inderdaad voorop bleef staan, waarbij dat bij Defensie vooral op ambtelijk niveau en bij Buitenlandse Zaken vooral op politiek niveau speelde.

De impliciete scheiding van verantwoordelijkheden tussen Buitenlandse Zaken en Defensie ging overigens niet zover, zoals *NRC Handelsblad* op 30 oktober 1995 berichtte, dat stafleden van de Nederlandse ambassade in Belgrado hadden aangedrongen op een later vertrek van Dutchbat uit de enclave, totdat geregeld was dat het Internationale Rode Kruis toegang had tot de afgevoerde Moslim-mannen. Dat gerucht had eerder gecirculeerd, maar de Nederlandse ambassade in Belgrado had zulke voorstellen niet gedaan. Er was ook geen aanleiding voor: op 15 juli was in de eerder genoemde onderhandelingen in Belgrado overeengekomen dat het Internationale Rode Kruis toegang tot Srebrenica zou krijgen. In de formalisering van de overeenkomst tussen Smith en Mladić op 19 juli was dat nogmaals bevestigd, en dat dateerde dus van vóór het vertrek van Dutchbat.¹⁰⁹

Wanneer wordt afgegaan op het standpunt dat het kabinet direct na de val innam, leek er weinig grond te zijn voor tweespalt tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie. Dat standpunt luidde dat Dutchbat géén prioriteit had boven de bevolking. Overwegingen van politieke correctheid lijken daar echter niet vreemd aan. Volgens Leonard Ornstein in *Vrij Nederland* was er in de ministerraad onenigheid uitgebroken over de vraag of er prioriteit moest worden gegeven aan het in veiligheid brengen van de Nederlandse militairen of dat de bescherming van de burgers vooral de aandacht moest krijgen; de notulen van de ministerraad ondersteunen dat niet,¹¹⁰ al moet gezegd worden dat deze geen letterlijke weergave van de discussies die daar plaatsvonden, geven. Volgens een bij het beraad aanwezige voorlichter lag de prioriteit van Defensie in het begin bij de eigen manschappen. Minister-president Kok leek ook naar die mening over te hellen, met Pronk ondersteund door een of twee ministers, aan de andere kant. Van Mierlo nam tijdens het overleg een

106 Interview N. Biegman, 03/07/00.

107 ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/Joegoslavië/Navo/Coördinatie/juli 1995-augustus 1996. Memorandum DAV aan S via DGPZ, 16/10/95, nr. DAV 95/1123.

108 Interview H. Wijnaendts, 08/06/00.

109 DCBC, 1280. Brief PDV aan hoofdredacteur *NRC Handelsblad*, 01/11/95, nr. V95020569.

110 *Vrij Nederland*, 09/09/95. Het stuk verwijst naar de ministerraad van 11/07/95.

tussenpositie in, terwijl hij soms bij andere gelegenheden Voorhoeve steunde en prioriteit gaf aan Dutchbat.¹¹¹

Toenmalig minister van Ontwikkelingssamenwerking Pronk typeerde de besprekingen in de ministerraad op 11 juli als ‘indringend’. De discussie kende nuances maar de uitkomst was volgens hem eenparig: lotsverbondenheid met de vluchtelingen Dutchbat en onderhandelingen over de aftocht van Dutchbat. Tijdens de latere besprekingen op 12 en 13 juli was die uitkomst volgens hem ook niet opnieuw ter discussie gesteld.¹¹² Niettemin is gebleken dat er zowel in de dagen voor als na de val van de enclave accentverschillen waren tussen Buitenlandse Zaken en Defensie.

In 1997 drukten Westerman en Rijs in hun boek *Srebrenica. Het zwartste scenario* de richtlijnen vanuit Sarajevo voor de onderhandelingen over het vertrek van Dutchbat af. Ter toelichting stelden de auteurs: ‘opgesteld in de bunker onder het ministerie van Defensie in Den Haag op 13 juli 1995. De instructies zijn via de Nederlandse generaal Nicolai van het UNPROFOR-bevel in Sarajevo aan overste Karremans gestuurd.’ Aan de orde is al geweest dat dat feitelijk onjuist was: de instructie was wel degelijk in Sarajevo opgesteld. De vraag die dan ook beantwoord moet worden, is in hoeverre Sarajevo anticipeerde op Haagse wensen.

Als bewijsvoering gebruikten Westerman en Rijs een zinsnede uit de brief van Karremans aan Mladić. Karremans schreef: ‘At 20.00 hrs, I did receive a message from the authorities of the Netherlands thru HQ UNPROFOR in Sarajevo concerning the evacuation of Dutchbat.’ Deze uitleg deed nogal wat stof opwaaien, mede omdat de tekst van deze richtlijnen in verband werden gebracht met de ongelukkige getuigenis van Karremans voor het Joegoslavië-Tribunaal, waarbij hij de indruk wekte dat hij zich meer zorgen over het materieel van Dutchbat had gemaakt dan over de Moslim-mannen. Volgens Westerman en Rijs toonde Voorhoeve zich hierover ‘verbijsterd’ en verzweg de minister dat Karremans de richtlijnen had opgevolgd die uit zijn eigen koker kwamen. Alhoewel het in de tekst van dit boek om niet meer dan enkele zinnen handelde, werden deze sterk uitvergroot doordat de uitgeverij, Atlas, hier een substantieel deel van het persbericht aan wijdde, met als titel: ‘Dutchbat moest materieel sparen, in plaats van moslims. Voorhoeve gaf bevelen aan Karremans.’¹¹³ Dat laatste was in elk geval onjuist: de instructie kwam dus niet uit Den Haag via Sarajevo maar rechtstreeks uit Sarajevo.

In januari 1997 wakkerde generaal Couzy, inmiddels buiten dienst, de discussie nogmaals aan door in het TV-programma *Middageditje* in antwoord op de opmerking van Westerman: ‘laten we wel wezen: die instructies zijn opgesteld in Den Haag’, te zeggen dat er vanuit Den Haag inderdaad instructies waren uitgegaan aan Karremans, in de trant van: kom zo snel mogelijk terug met de zieken en het lokale VN-personeel. Dat was volgens Couzy ook

111 Interview D. Hiensch, 13/07/00.

112 NIOD Correspondentie J. Pronk, 29/05/01.

113 Westerman & Rijs, *Srebrenica*, pp. 182, 225 en 248-249. Persbericht Uitgeverij Atlas Amsterdam, 15/01/97. Over het vertrek van Dutchbat bracht Frank Westerman, in *NRC Handelsblad*, ditmaal samen met Harm van den Berg, al eerder een opmerkelijke stelling te berde: ‘Om hem [Mladić] mild te stemmen en om toch vooral weg te wezen uit Srebrenica, stelde Den Haag voor de Nederlanders te laten afmarcheren voordat de

Oekraïeners waren gearriveerd.’ Los van vragen of de VN een periode zou hebben geaccepteerd zonder een VN-aanwezigheid in Srebrenica, de Oekraïne zou hebben aanvaard dat Dutchbat de taken en faciliteiten niet had overgedragen en bovenal de bevolking een aftocht van Dutchbat had toegestaan, bestaan er geen bewijzen dat die gedachte in Den Haag ooit zou zijn geopperd (‘Het demasqué van Dutchbat’, *NRC Handelsblad*, 26/08/95).

wat Karremans had gedaan. Op dat moment had Karremans geen verantwoordelijkheid meer voor de vluchtelingen, aldus Couzy. Overigens meende Couzy dat de bevelsstructuur van de VN geen geweld was aangedaan omdat Nicolai de aanwijzingen als VN-functionaris had gegeven, ‘maar de instructies die hij heeft gegeven leken verdacht veel op de instructies die in Den Haag zijn opgesteld’, zo besloot Couzy. Navraag van plaatsvervangend Directeur Voorlichting Kreemers bij de toenmalige plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Baal (Couzy zelf was hier in de julidagen niet steeds direct bij betrokken, zoals in hoofdstuk 6 bleek) leerde dat in Sarajevo slechts rekening was gehouden met de Nederlandse wens om Dutchbat naar Busovača te laten vertrekken, en liever niet naar Zagreb vanwege de geringe opvangmogelijkheden daar. Slechts die wens was opgenomen in de VN-richtlijnen die op 13 juli vanuit Sarajevo naar Dutchbat waren uitgevaardigd. Ook Nicolai liet weten dat de richtlijnen onder zijn verantwoordelijkheid waren opgesteld, in zijn functie van chef-staf van UNPROFOR, en dat hij Den Haag over de inhoud ervan had ingelicht.¹¹⁴

Nicolai zei hierover tegenover het NIOD dat het geheugen van Couzy niet helemaal klopte. Overste De Ruiters in Sarajevo had volgens Nicolai de instructies geschreven, dus inderdaad onder zijn verantwoordelijkheid. Nicolai had van tevoren gezegd wat er in moest staan. Omdat het om Nederlandse militairen ging, had het geen zin om de instructies ook nog eens een keer in het Engels op te stellen (hetgeen wel was gebeurd). Daarna was een kopie naar Den Haag gefaxt en ongetwijfeld onder de aandacht van Couzy gebracht, maar de instructie was wel degelijk in Sarajevo opgesteld. Als de instructies in Den Haag zouden zijn opgesteld, dan had dat binnen de VN een gevoelige snaar kunnen raken, al vond Nicolai dat op zichzelf geen zwaarwegend argument. De taak van Dutchbat om al dan niet de vluchtelingen te helpen, was in elk geval niet in het geding; die waren na 13 juli niet meer op de compound. Wel bleef het lot van de mannen in Bratunac ongewis: Nicolai erkende hieromtrent dat het in de instructie alleen was gegaan om de vraag hoe de militairen heelhuids terug moesten komen. Dat viel volgens Nicolai als een nationale aangelegenheid te beschouwen. In die zin zou het uitgeven van richtlijnen door Den Haag te verklaren zijn geweest, maar dit was dus niet gebeurd, zo benadrukte Nicolai.¹¹⁵

Ook de Ruiters bevestigde dat de instructies vanuit Sarajevo waren verstuurd en dat hij er alleen contact met Van den Breemen en souschef Operatiën Hilderink over had gehad. Minister Voorhoeve had zich daar niet in gemengd. Het initiatief voor het contact was van Sarajevo uitgegaan. Aan Nederlandse zijde was daarbij over de zorg voor het VN-personeel, de gewonden en de Britse JCO's gesproken en was de route onderwerp van gesprek geweest waarbij de voorkeur naar Busovača was uitgegaan.

Sarajevo had hierbij volgens De Ruiters niet als Nederlandse brievenbus gefungeerd, wat ook bleek uit de verschillen van opvatting over het materieel. De zaak was mondeling besproken en er waren geen Haagse instructies aan te pas gekomen. Om taalproblemen te voorkomen en om zo snel en zo duidelijk mogelijk te kunnen zijn, had De Ruiters de fax in het Nederlands opgesteld en alvast getekend, omdat er geen redenen waren om op de komst van Nicolai te wachten. De inhoud was van tevoren uitvoerig tussen beiden besproken. Toen de instructies handen en voeten kregen waren de vluchtelingen al weg.

Het eerste contact hieromtrent was volgens De Ruiters niet met Den Haag geweest, maar

114 BSG. *Middageditie*, 21/01/97. Nota PDV aan de Minister, 21/01/97, nr. V97000071.

115 Interview C.H. Nicolai, 09/07/99.

met contingentscommandant kolonel Verschraegen in Sarajevo. Verschraegen had gezegd dat de voorkeur uitging van afvoer van Dutchbat naar Busovača en dat De Ruiter zich daarop moest voorbereiden. Daarover had Verschraegen verder contact met Nederland gehad, mede omdat het hoofdkwartier in Sarajevo in beslag werd genomen door de problemen rond Žepa en de opvang van de vluchtelingenstroom. De afvoer van eenheden uit het operatiegebied was een nationale aangelegenheid en een taak voor de contingentscommandant: dat was juist de reden dat Verschraegen naar Bosnië was gezonden.¹¹⁶

9. Conclusie

Nog voor de val van de enclave, en ook direct daarna, ging veel aandacht uit naar de mogelijkheden voor een vertrek van Dutchbat. Dat speelde niet alleen in Den Haag. Zowel de waarnemend UNPROFOR-commandant in Sarajevo, Gobilliard, als *Force Commander* Janvier beschouwden de mogelijkheden daartoe. Van begin af aan was duidelijk dat dit een zaak van onderhandeling met de Bosnische Serven moest zijn. Uitvoering van het NAVO-terugtrekkingsplan lag niet voor de hand. Niet alleen duurde het dagen voordat de benodigde militairen in actie konden komen; voordat de plannen werkelijkheid konden worden vielen er nog wel wat politieke en militair-technische hobbels te nemen. Daardoor viel in de praktijk NAVO-bemoeienis als mogelijkheid af.

Aanvankelijk stond Karremans alleen voor de taak om te onderhandelen met de VRS in de persoon van Mladić, omdat de Bosnische Serven categorisch weigerden een onderhandelaar uit Zagreb of Sarajevo toe te laten en UNPROFOR dat niet wilde forceren. Er vonden echter geen onderhandelingen tussen Karremans en Mladić plaats over een vertrek van Dutchbat. Instructies over dat vertrek vanuit Sarajevo leidden slechts tot een schriftelijke uitwisseling van standpunten tussen Karremans en Mladić. Op 15 juli werd op instigatie van de VN in New York op het hoogste politieke niveau in Belgrado onderhandeld over het vertrek van Dutchbat. Dat leidde uiteindelijk tot resultaat.

Voor de stelling dat de richtlijnen voor Karremans om te onderhandelen met Mladić vanuit Den Haag waren gedictéerd, is geen grond. De feitelijke onderhandelingen over het vertrek van Dutchbat werden in Belgrado gevoerd; Den Haag was daar in het geheel niet bij betrokken. Het enige punt waar Den Haag zich echt sterk voor maakte, was een vertrek naar Busovača in plaats van Zagreb, maar dat stuitte bij Karremans op ernstige, en onder de omstandigheden praktische bezwaren. Daar stond tegenover, zoals later zou blijken, dat ook aan een ontvangst in Zagreb bezwaren kleefden, omdat deze in het volle licht van de media plaatshad.

Dat er aan Nederlandse zijde een bovenmatige belangstelling bestond om het materieel van Dutchbat mee terug te krijgen, kan evenmin staande worden gehouden. Die wens leefde op zich wel, maar behouden terugkeer van de Dutchbatters werd belangrijker gevonden. Vooral UNPROFOR maakte een punt van het materieel. Dat Nederland niet alle door de VRS geconfisqueerde materieel terugkreeg, kwam omdat Mladić zijn deel van de in Belgrado bereikte overeenkomst niet nakwam.

Bij het vertrek van Dutchbat had Den Haag een zekere bemoeienis. Dat was voor een troepenleverend land niet uitzonderlijk; het was bij het vertrek van Dutchbat I en II niet

¹¹⁶ Interview J.A.C. de Ruiter, 29/06/00; NIOD, Coll. De Ruiter.

Brief lkol J.A.C. de Ruiter aan Cdre Hilderink (persoonlijk) i.a.a. aan BLS, 23/01/97.

anders geweest, omdat het toen grotendeels administratieve en geen operationele regelingen betrof. De situatie bij Dutchbat III was uiteraard uitzonderlijk en niet te voorzien.

Een complicerende factor die zich bij het vertrek van Dutchbat al snel voordeed was het lot van de bevolking. De overweging om Dutchbat zo snel mogelijk uit Srebrenica te krijgen, bleef op de niveaus waarover hieromtrent besluiten werden genomen echter toch leidend. Dat kwam voor een deel voort uit de wens het bataljon geen gijzelaar van de Bosnische Serven te laten worden; dat zou hoogst ongelukkig zijn bij een VRS-opmars naar Žepa en Goražde. De omgekeerde overweging van Akashi, dat Dutchbat juist moest blijven omdat anders de regeringen van de troepen in Žepa en Goražde ook hun troepen zouden willen terugtrekken, moest het daartegen afleggen. Chef-defensiestaf Van den Breemen bracht met plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Baal aan *Force Commander* Janvier wel de Nederlandse wens over om Dutchbat zo spoedig mogelijk te laten vertrekken, maar Akashi en Janvier waren inmiddels tot de conclusie gekomen dat er geen andere weg openstond dan Dutchbat te instrueren in de enclave te blijven. Hen restte weinig anders dan daar begrip voor te tonen. Ook Voorhoeve was daarvan inmiddels overtuigd, net als Buitenlandse Zaken, waar op ambtelijk niveau wel ingezien werd dat Nederland een slecht figuur zou slaan als naar buiten zou komen dat het bataljon de bevolking in de steek had gelaten.

Het vertrek van Dutchbat werd zo al snel ondergeschikt aan de humanitaire taak. De omstandigheden dwongen Akashi, Janvier, Voorhoeve, de Defensiestaf en ook Kamerleden om van standpunt te veranderen: zij legden een koppeling tussen het vertrek van Dutchbat en de vluchtelingen. Op 10 juli had Voorhoeve nog aangedrongen op het vertrek van Dutchbat en had Van Mierlo benadrukt dat het bataljon daar niet zomaar weg kon; na de val van de enclave leken hun opvattingen hieromtrent elkaar te kruisen. Het officiële kabinetsstandpunt bleef dat bekommernis om de bevolking gewenst was, maar in de praktijk was dit voor Dutchbat al snel niet meer mogelijk: na 13 juli waren er geen vluchtelingen meer op de compound. Er waren wel aanwijzingen dat de Moslim-mannen naar Bratunac waren afgevoerd, maar omdat dat buiten het bereik van Dutchbat lag, richtte de aandacht zich van lieverlee toch al snel weer op het vertrek van het bataljon. Een belangrijke stimulans daarbij was dat Smith en Mladić daar op 15 juli overeenstemming over bereikten.

De ministerraad had wel oog voor de gevolgen van de val, en vreesde etnische zuivering, massamoord en scheiding van mannen en vrouwen. Zorgen op dit punt werden niet openbaar gemaakt maar resulteerden slechts in politiek-correcte statements over het belang van de humanitaire taak van Dutchbat en lotsverbondenheid met de bevolking. Concreet kwam er van kabinetswege alleen de oproep tot een spoedzitting van de Veiligheidsraad en diplomatieke activiteit ten dienste van Dutchbat, niet tot Nederlandse politieke initiatieven op het internationale toneel. Aan de andere kant waren ook de VN, de Verenigde Staten en enkele Europese landen zich ervan bewust wat de gevolgen van etnische zuiveringen waren. Dat die plaatsvonden was geen verrassing, maar de schaal waarop dat gebeurde was dat wel. Dat was toen echter nog niet te voorzien.

Samenvattend kan worden gesteld dat bij de meest betrokken personen en instanties de keuze was tussen twee diepgevoelde overtuigingen: (a) zorgen dat Dutchbat snel en veilig naar huis zou terugkeren en (b) de naar Potočari gestroomde bevolking beschermen zolang de Bosnische Serven zich in de buurt bevonden. De onderlinge verhouding in de keuze wisselde per persoon en institutie en in de tijd, maar bleek uiteindelijk samen te kunnen gaan: al snel overheerste de conclusie dat Dutchbat niet uit Potočari kon vertrekken zolang een deel van de bevolking zich daar nog bevond.

DEEL IV

De gevolgen van de val en de nasleep
tot eind 1995

Inhoud

Inleiding	2467
Hoofdstuk 1 De tocht van Srebrenica naar Tuzla	2471
1 Inleiding	2471
2 11 juli, eerste dag: aanloop tot het vertrek	2475
3 Motief voor de vlucht	2478
4 De nacht van 11 op 12 juli: pogingen tot coördinatie	2480
5 Waarom de route naar Tuzla?	2482
6 12 juli: het vertrek van de colonne	2484
7 12 juli: de VRS ontdekt het vertrek	2486
8 12 juli: de VRS zet zware wapens in	2489
9 12 juli: gevangenneming begint	2496
10 13 juli: de jacht wordt voortgezet	2500
11 13 juli: het verdere verloop van de tocht	2502
12 14 juli	2504
13 15 juli	2506
14 16 juli: doorbraak bij Baljkovica	2508
15 17-20 juli: strijd tegen de achterblijvers	2510
16 Het relaas van een krijgsgevangene	2512
17 Na 20 juli	2514
18 Het lot van de achterblijvers bij Kamenica	2517
19 De aankomst van de mannen op Bosnisch gebied	2522
20 De opheffing van de 28e Divisie	2524
21 Terugblik en conclusies	2526
Hoofdstuk 2 De executies	2531
1 Inleiding	2531
2 De omvang van de massamoord en het aantal vermisten	2532
3 De reden van de executies	2539
4 De executies	2545
5 De ochtend van 13 juli: executies bij de rivier Jadar	2547
6 De middag van 13 juli: executies in de Cerska-vallei	2548
7 De late middag van 13 juli: executies in het Kravica-warehouse	2548
8 13-14 juli: executies bij Tišća	2550
9 14 juli: executies bij de Grabavci-school en in Orahovac	2551
10 14-15 juli: executies bij de school en de dam van Petkovići	2553
11 14-16 juli: executies bij de Pilice-School en de Branjevo Militaire Boerderij	2554
12 16 juli: executies in de Dom Kulture in Pilice	2556
13 Kozluk	2557

INHOUD

14	Overige executieplaatsen	2558
15	Het uitwissen van de sporen	2558
16	Opgravingen	2559
17	Verantwoordelijkheden	2561
18	Betrokkenheid van de Generale Staf	2565
19	Wie voerde het bevel over het Drina-korps?	2568
20	Nabeschouwing	2572
Hoofdstuk 3 Het bekend worden van de executies en massagraven		2579
1	Inleiding	2579
2	De zoektocht naar de feiten	2579
3	Amerikaanse impulsen aan verder onderzoek	2587
4	Nieuwe inspanningen	2591
5	Conclusie	2595
Hoofdstuk 4 Potočari – Dutchbat en het lot van de bevolking		2597
1	Inleiding	2597
2	De regels omtrent toelating van vluchtelingen tot de compound in Potočari	2599
3	10 juli: beslissing over toelating	2603
4	11 juli: de vlucht naar Potočari	2607
5	De kwestie van de overrijdingen	2610
6	Opvang in Potočari	2616
7	Aantallen vluchtelingen	2619
8	De ontmoetingen tussen Mladić en Karremans: inleiding	2620
9	De aanloop naar de eerste ontmoeting tussen Karremans en Mladić	2622
10	De eerste ontmoeting tussen Karremans en Mladić	2627
11	De tweede ontmoeting met Mladić	2634
12	12 juli: de derde ontmoeting met Mladić	2636
13	De ‘instructie aan Karremans’	2641
14	De woordbreuk van Mladić: de bussen komen	2643
15	Dutchbat en het probleem van de moorden in Potočari	2653
16	De kwestie van de aantallen	2657
17	Opgaven van vermissingen	2660
18	De kwestie van de oude en jonge mannen	2665
19	Waarom is er in Potočari vermoord?	2668
20	Waar zijn de geëxecuteerden gebleven?	2679
21	Moorden in de nacht van 12 op 13 juli	2685
22	Het toezicht in de nacht van 12 op 13 juli	2690
23	Ziende blind?	2693
24	Waarnemingen en rapportages door de UNMO’s	2698
25	Waarnemingen en meldingen door <i>Médecins Sans Frontières</i>	2711
26	Karremans en de meldingen van executies	2717
27	Protesten bij Mladić?	2731
28	Vermoedens en dilemma’s: Van Duijn en Rutten	2738
29	De rol van Franken	2741
30	De ‘lijst van 239’	2744

31	De kwestie van het lokale personeel	2749
32	Onzekerheden rond de deportatie	2763
33	De verklaring van 17 juli	2767
34	Ontwikkeling van evacuatieplannen na 17 juli	2769
35	Conclusie omtrent de moorden in Potočari	2774
Hoofdstuk 5 Zagreb en Tuzla: op zoek naar informatie		2777
1	Verwarring rond de debriefings van Dutchbat	2777
2	Meldingen van mensenrechtenschendingen: methodologische problemen	2779
3	Nederlandse opvang van de KHO-5 en de 55 ex-gegijzelden	2782
4	Tocht en aankomst in Zagreb van KHO-5	2786
5	Tocht en aankomst in Zagreb van de groep van 55	2789
6	De rol van Couzy bij de psychologische debriefing	2791
7	Het kennisniveau van Couzy na de eerste debriefing	2794
8	Couzy, de groep van 55 en de media	2798
9	Debriefing van de 55 door het <i>Military Information Office</i> in Zagreb	2803
10	Waarom werd de KHO-groep niet gedebrieft?	2814
11	Het <i>Military Information Office</i> en de debriefing op 22-23 juli	2817
12	De debriefing van de 55 en KHO-5: conclusie	2818
13	'The politics of suffering': Tuzla Air Base	2821
14	De rol van de Bosnische regering	2822
15	Organisatie en verloop van de eerste opvang	2825
16	Barometer van een genocide?	2830
17	Onderzoek onder vluchtelingen	2833
18	Genocide?	2837
19	De uitspraak van Pronk over 'genocide'	2837
20	Couzy en de druk van de media	2842
21	De opdracht aan Bastiaans voor een operationele debriefing	2849
22	Betrokkenheid van de Sectie Militaire Geschiedenis	2853
23	Verloop van de operationele debriefing	2855
24	Het gevecht om de inhoud van het debriefingsverslag	2858
25	Debriefings en mensenrechten	2861
26	De VN raakt betrokken	2862
27	De VN en de debriefing in Zagreb	2866
28	Problemen met Bastiaans	2868
29	Meldingen van Dutchbatters aan UNCHR en UNPF <i>Civil Affairs</i>	2872
30	Meldingen van Dutchbatters aan de KL-debriefters	2875
31	Couzy en de getuigenissen van oorlogsmisdaden	2879
32	Couzy op de persconferentie	2885
33	De meervoudige betekenis van genocide	2888
Hoofdstuk 6 'Circus Pleso'		2895
1	Inleiding	2895
2	De aanloop	2896
3	Bedenkingen bij een persconferentie	2899
4	'No good guys, no bad guys'	2902

INHOUD

5	De persconferenties	2908
6	De omslag in de media	2915
7	Nogmaals 'No good guys, no bad guys'	2920
8	UNPROFOR, Dutchbat en de strijdende partijen	2922
9	Het 'feestje'	2928
Hoofdstuk 7 De grote debriefing in Assen, van 4 september tot 4 oktober 1995		2933
1	Inleiding	2933
2	De aanzet tot de grote debriefing	2936
3	De doelstellingen van de grote debriefingsoperatie	2939
4	De verhouding tussen de Centrale Organisatie en de Koninklijke Landmacht	2941
5	De Managementrapportage (Marap)	2945
6	De uitwerking van de opdracht van de grote debriefing	2951
7	Het draaiboek voor Assen	2958
8	De uitvoerders van de debriefing	2960
9	Contacten met het Openbaar Ministerie	2972
10	De gang van zaken in Assen	2974
11	Het rapport en de nasleep	2990
12	Het einddebat	2996
13	De grote debriefing: conclusies	2998
Hoofdstuk 8 De 'affaire Srebrenica' in het publieke domein		3003
1	Inleiding	3003
2	De verklaring van 17 juli	3004
3	De lijst van 239	3006
4	'Er staat niks op': een fotorolletje mislukt	3009
5	De overeenkomst van Smith en Mladić	3028
6	Het Bunkerlek	3035
7	De bevordering van Karremans	3040
8	Het OP-Mike-incident	3048
9	Omtrent Van Kemenade	3056
Hoofdstuk 9 Het lot van de overige oostelijke enclaves		3077
1	Inleiding	3077
2	Na Srebrenica, doel: Žepa	3078
3	Versterking en luchtsteun?	3079
4	Orders van de betrokken partijen	3084
5	Onderhandelingen en strijd	3085
6	Vertrek van de mannen uit Žepa	3090
7	Conclusies over Žepa	3094
8	Goražde: militaire plannen worden beraamd	3096
9	De <i>London Conference</i>	3098
10	De Nederlandse opstelling ten aanzien van Goražde	3101
11	De NAVO aan zet	3102
12	Aanpassing van de 'dubbele sleutel'	3103
13	Maatregelen 'beyond Goražde'	3106

DE GEVOLGEN VAN DE VAL EN DE NASLEEP TOT EIND 1995

14 Troepen voor Goražde	3108
15 Mortiergranaten op de Markale-markt in Sarajevo	3111
16 De Kroatische Operatie 'Storm'	3115
17 Dayton	3118
18 Conclusie	3119

Inleiding

In dit deel staan twee thema's centraal: het lot van de bevolking van Srebrenica na de val en de rol die Dutchbat gespeeld heeft nadat de *Safe Area* Srebrenica op 11 juli was gevallen. De vragen daarover behoren tot de kern van wat de 'Srebrenica-affaire' is gaan heten. De verdrijving van de bevolking en de massamoorden die daarmee gepaard gingen, vormden het absolute dieptepunt van de oorlog in Bosnië. Alle belangrijke vragen rond de val van Srebrenica staan uiteindelijk in dat perspectief. De gebeurtenissen lieten in de eerste plaats diepe sporen na in Bosnië, maar 'Srebrenica' werd ook tot een nationaal trauma voor Nederland.

Met het vertrek van Dutchbat III uit Potočari naar Zagreb op 21 juli kwam er een eind aan anderhalf jaar Nederlandse aanwezigheid in de enclave Srebrenica. Ondanks de bezorgdheid over het onduidelijke lot van de bevolking, overheerste in Nederland, waar iedereen bezorgd of in angst de ontwikkelingen in de enclave had gevolgd, aanvankelijk opluchting. Zolang de precieze vertrekdatum nog niet vaststond, leefde bij de minister-president en andere leden van het kabinet de vrees voor de gevolgen van de naderende Bosnië-conferentie in Londen op 21 juli, waar inderdaad volgens verwachting besloten werd tot een krachtiger aanpak van de Bosnische Serven. Tot het allerlaatste moment bestond er een mogelijkheid dat de Bosnische Serven Nederlanders in gijzeling zouden nemen. Pas toen Dutchbat de grens met Servië was gepasseerd, kon iedereen weer opgelucht adem halen.

Dutchbat had de laatste dagen van zijn verblijf in de enclave in betrekkelijk isolement doorgebracht. Er waren indicaties en geruchten dat de Bosnische Serven zich bij de evacuatie van de vluchtelingen schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdrijven. Onduidelijker was het beeld dat bij Dutchbatters bestond over het lot van de vluchtelingen die in de nacht van 11 op 12 juli massaal probeerden te voet Tuzla te bereiken. Op het RTL-nieuws dat ze via de satelliet konden ontvangen, zagen ze wel de beelden van de vluchtelingen op Tuzla Air Base en vernamen ze iets van de verhalen die door hen werden verteld. Rond 14 juli kwamen ook de eerste berichten los dat weinig of geen mannen in de weerbare leeftijd het Bosnische territorium hadden bereikt. Zowel journalisten als een groot aantal organisaties, waaronder UNHCR en het internationale Rode Kruis,¹ stortten zich op de vluchtelingen om van hen te horen wat er in Srebrenica gebeurd was. Het bleek niet gemakkelijk om tot een eenduidig beeld te komen. Veel getuigen waren getraumatiseerd en spraken elkaar tegen. Sommige verhalen waren zo extreem, dat ze ongeloofwaardig voorkwamen. De media kwamen als enigen met de verhalen direct naar buiten. Bepaalde journalisten zochten de sensatie, maar de meer consciëntieuze verslaggevers gaven in hun artikelen aan hoe moeilijk het was om onafhankelijke bevestiging te vinden. Soms lukte dat wel en leverde het een beeld op dat

---

1 Andere organisaties die vertegenwoordigers zonden waren onder andere: UNPF Civil Affairs,

het UN Centre for Human Rights, Amnesty International en het ICTY (pas vanaf 22 juli).

weinig goeds voorspelde. De officiële en officieuze onderzoeksinstanties² die de vluchtelingen ondervroegen, waren voorzichtig met het naar buiten brengen van hun conclusies of moesten, zoals het ICRC, vanwege de vertrouwelijkheid zwijgen. Soms spraken ze elkaar ook tegen. De Peruaanse diplomaat Hubert Wieland, verbonden aan het *UN Centre for Human Rights*, zei in Tuzla op 23 juli dat ‘we have not found anyone who saw with their own eyes an atrocity taking place’.³ Maar diezelfde dag verklaarde de speciale rapporteur voor de mensenrechten, Tadeus Mazowiecki, eveneens in Tuzla, dat er ‘barbaric’ acts hadden plaatsgevonden.⁴ Wat zich nu precies in Potočari en omgeving had afgespeeld bleef echter heel lang onduidelijk. Hetzelfde gold voor het lot van de duizenden mannen die sinds de val vermist waren.

De behoefte aan informatie van en over Dutchbat was mede daardoor groot. Het aantal vragen nam niet af toen dergelijke gegevens naar buiten kwamen; eerder veroorzaakten ze nog meer onrust. Vragen rezen over de rol die Dutchbat had gespeeld in dit drama: hoe had men zich opgesteld tegenover de vele vluchtelingen, was er verzet geboden tegen het innemen van de enclave, had Dutchbat het uiterste gedaan om de vluchtelingen te helpen, hoe was het scheiden van mannen en vrouwen en de deportatie van de vluchtelingen verlopen, wat hadden Dutchbatters gezien van oorlogsmisdaden, wat werd er gemeld aan de hogere echelons over wat zich in en rondom de enclave afspeelde? Deze en andere kwesties zorgden ervoor dat vanaf het moment dat Dutchbat III de enclave verliet, het bataljon onder enorme en onophoudelijke druk kwam te staan om antwoorden te geven. Van alle kanten – maar toch vooral vanuit de Nederlandse defensieorganisatie en de pers en media – werd er aan Dutchbatters getrokken.

Defensie ondernam een aantal pogingen om informatie over de gebeurtenissen in Srebrenica en in het bijzonder het optreden van Dutchbat bij de Dutchbatters zelf te verkrijgen door middel van debriefings. De eerste daarvan vond al plaats in Zagreb, meteen nadat Dutchbat was vrijgekomen. Ook werden er aparte gesprekken gevoerd met de bataljonsleiding. Omdat de uitkomst niet bevredigend was en er te veel vragen onbeantwoord bleven, viel het besluit tot een grote debriefing in het najaar. Dit gebeurde mede onder druk van de pers en media, die vanaf eind juli een steeds kritischer houding tegenover Dutchbat en Defensie gingen aannemen. Zij kwamen voortdurend met informatie waarover Defensie niet of slechts ten dele beschikte. Daarbij werd onder andere duidelijk dat er ook grote spanningen en verschillen in doelstellingen bestonden tussen de Centrale Organisatie en de Koninklijke Landmacht. Een serie incidenten die suggereerden dat de minister geen volledige grip had op het defensieapparaat, verhoogde de spanningen aanzienlijk. De politiek vergrootte de druk door onmiddellijk om opheldering te vragen. De beantwoording door Defensie bleek nooit volledig bevredigend; telkens dook er nieuwe informatie op waardoor ‘Srebrenica’ weer werd opgerakeld.

Dit proces, waarvan in deze regels in grove lijnen de omtrekken zijn geschetst, wordt in dit deel als volgt behandeld. De eerste vier hoofdstukken van deel IV hebben betrekking op een periode waarin Dutchbat nog steeds in de enclave was. Hoofdstuk 1 beschrijft de tocht

2 Ook (semi-)particuliere mensenrechtenorganisaties deden onderzoek onder de vluchtelingen, zoals het U.S. Committee for Refugees, dat op 31 juli een rapport publiceerde: ‘Special issue: the death march from Srebrenica’, *Refugee Reports*,

vol. XVI, nr. 7, 31/07/95.

3 Tim Butcher, ‘Serb atrocities in Srebrenica are unproved’, *Daily Telegraph*, 24/07/95.

4 Alan Cowell, ‘Dutch cite limited abuse’, *New York Times*, 24/07/95.

onder verschrikkelijke omstandigheden die ABiH-militairen en een groep van voornamelijk mannelijke vluchtelingen in de nacht van 11 op 12 juli begonnen, met het doel de veiligheid van de eigen linies bij Tuzla te bereiken. Duizenden van hen sneuvelden in hinderlagen en als gevolg van beschietingen. Eveneens duizenden werden door de VRS gevangengenomen en naar executieplaatsen afgevoerd. Er wordt ingegaan op de aantallen vluchtelingen, de motieven voor de vlucht, de keuze van de route, het verloop van de tocht met de gevangennemen en de gevechten onderweg, en de druppelsgewijze aankomst van de overgebleven mannen op Bosnisch gebied.

In hoofdstuk 2 volgt een beschrijving van de gebeurtenissen vanuit het perspectief van de VRS, nadat deze troepen in de vroege middag van 12 juli ontdekten dat een uitbraak gaande was en vervolgens hun maatregelen troffen. Hierbij komen kwesties aan de orde als de omvang van de massamoord op de deelnemers aan de tocht, het waarom van de executies, het bevel voor de executies, een beschrijving van de verschillende executielocaties en de pogingen die werden ondernomen door de VRS om de sporen uit te wissen.

Hoofdstuk 3 gaat nader in op het bekend worden van de executies en de massagraven. Gekeken wordt naar meldingen, de zoektocht naar de feiten, journalistieke inspanningen en Amerikaanse impulsen om verder te zoeken.

In hoofdstuk 4 van dit deel verandert het perspectief en wordt een stap in de tijd teruggedaan naar de gebeurtenissen in Srebrenica en Potočari de periode 11-21 juli 1995. Nadat de B-Compagnie in de middag van 11 juli Srebrenica had verlaten, waren alle Dutchbat-militairen geconcentreerd op de compound in Potočari. Toen, eveneens op de 11de, de enclave was gevallen, was de militaire taak van Dutchbat in feite afgelopen. De verantwoordelijkheden veranderden en Dutchbat moest zich instellen op een louter humanitaire taak. Massaal begaven zich de vluchtelingen vanuit het zuiden en westen van de enclave naar de compound Potočari. Ook die tocht was een verschrikking, als gevolg van beschietingen en de enorme paniek die de nadering van de Bosnische Serven veroorzaakte. Vervolgens verbleven twee tot drie dagen in Potočari, onder barre omstandigheden van grote hitte en gebrek aan voedsel en water, terwijl ze in afwachting waren van hun deportatie. De mannen werden voor een deel al vóór het transport door de VRS uit de menigte gehaald en keerden niet meer terug. De overigen werden van hun familie gescheiden toen ze naar de bussen en vrachtwagens liepen, waarna ze apart werden afgevoerd naar executieplaatsen. Sommigen werden al in Potočari vermoord.

Parallel aan deze gebeurtenissen wordt vanuit diverse perspectieven wordt in kaart gebracht hoe Dutchbat zich van zijn nieuwe taken heeft gekweten. Een van de centrale vragen daarbij is wat Dutchbat heeft gezien en gemeld van de gebeurtenissen om zich heen. Het hoofdstuk bestaat uit drie paragrafen. In de eerste paragraaf wordt de vlucht naar Potočari beschreven en de manier waarop Dutchbat zich op de komst van de vluchtelingen voorbereidde. De tweede paragraaf is gewijd aan de ontmoetingen die Dutchbat-commandant Karremans had met VRS-generaal Mladić en waarin het lot van de enclavebewoners werd besproken. De laatste paragraaf bevat een uitgebreide analyse van de mensenrechtenschendingen die in en rond Potočari werden begaan; daarbij worden de mogelijke motieven aan de orde gesteld. In verband daarmee wordt ook behandeld wat daarvan door de internationale vertegenwoordigers in Potočari is waargenomen en gemeld, en wat er met die meldingen is gebeurd. Ook komen daarin een aantal voorvallen aan bod die in de nasleep tot veel ophef hebben geleid en die vooral betrekking hebben op de rol van Dutchbat bij deportatie van de bewoners van Srebrenica.

In hoofdstuk 5 verplaatst de handeling zich naar Zagreb, waar zich vanaf 15 juli de groep van 55 gegijzelden bevond, afkomstig van door Bosnische Serven veroverde OP's, en ook medisch personeel, dat (eveneens op 15 juli) Potocari alvast had mogen verlaten. De BLS, luitenant-generaal H.A. Couzy, kwam op 16 juli vanuit Nederland met een team psychologen om deze groep op te vangen. De hoofdmacht van Dutchbat arriveerde in de ochtend van 22 juli in Zagreb. Deze troepen hadden vanaf de 14de in Potocari in relatieve rust kunnen wachten tot ze weg konden. Aangekomen in Kamp Pleso in Zagreb werd een aantal van hen door de Koninklijke Landmacht, UNPROFOR en UNCHR aan een eerste debriefing onderwerpen. Het verloop van die debriefings, de problemen die zich daarbij voordeden en de opbrengst van de gesprekken komen daarin uitgebreid ter sprake.

Hoofdstuk 5 bestaat uit vier paragrafen. Paragraaf 1 gaat in op de opvang op 15 en 16 juli van het medisch personeel en de groep van 55: samen de eerste groep terugkeerders. In het bijzonder wordt er gekeken naar wat deze militairen te melden hadden en wat daarvan bekend raakte bij BLS Couzy. In paragraaf 2 volgt een beschrijving van de debriefing van generaal Bastiaans in Zagreb op 22 en 23 juli 1995. Ook het dan actuele probleem over het gebruik van de term 'genocide' voor de gebeurtenissen in Srebrenica wordt daarbij geanalyseerd. In paragraaf 3 wordt vanuit het perspectief van de debriefing de kwestie van schendingen van mensenrechten in de periode 11-21 juli beschreven.

In hoofdstuk 6 wordt ten slotte beschreven wat er, mede als gevolg van de chaotische situatie op Pleso, misging bij de publiciteit rond Dutchbat in Zagreb. Geanalyseerd wordt hoe hier de kiem werd gelegd voor een omslag in de media, met grote gevolgen daarvan voor de beeldvorming over zowel het bataljon als de defensieorganisatie.

Nadat de hoofdgroep met Dutchbatters in het weekend van 21-23 juli in Zagreb warm werd onthaald, keerde zij terug naar Nederland. Daar bleek meteen al dat er nog veel over de gebeurtenissen in Srebrenica onduidelijk was en dat sommige daarvan grote kritiek losmaakten bij politici en media. Defensie kon op dat moment niet voldoen aan de enorme informatie behoefte en besloot een algehele debriefing te houden om de onderste steen boven te krijgen. Hoofdstuk 7 is een analyse van de totstandkoming, uitvoering en presentatie van de debriefing tegen de achtergrond van de verschillende behoeften en doelstellingen van de betrokkenen. Het hoofdstuk eindigt met de politieke afhandeling van het debriefingsrapport.

De periode na de terugkeer van Dutchbat III in Nederland kenmerkte zich door een aantal publicitaire missers van het Defensieapparaat. Dit bracht uiteraard niet veel goeds voor de beeldvorming over Dutchbat die na Zagreb stelselmatig negatiever werd. In hoofdstuk 8 wordt een aantal affaires behandeld die vanaf eind juli 1995 de aandacht in de berichtgeving voor zich opeisten.

Deel IV sluit af met hoofdstuk 9, waarin wordt teruggeblikt op het lot van de overige oostelijke enclaves. Zepa viel kort na Srebrenica, maar de omstandigheden waren er door een andere opstelling van de Bosnische Serven en UNPROFOR anders: er vond geen massamoord plaats. Gorazde kon door een andere opstelling van de internationale gemeenschap behouden blijven, mede door de rol die de val van Srebrenica heeft gespeeld. En ten slotte werd de internationale besluitvorming gevolgd tot het formele einde van de oorlog in Bosnië, het Dayton-akkoord.

HOOFDSTUK I

De tocht van Srebrenica naar Tuzla

I. Inleiding

De bevolking van Srebrenica – ten tijde van de val bestond die uit meer dan veertigduizend mensen – was al op 10 en 11 juli op de vlucht geslagen, naar de compound van Dutchbat en naar een verzamelpunt in de noordwesthoek van de enclave. Het VRS-offensief duurde intussen nog voort, en draaide uit op de bezetting van het grootste deel van de enclave door de Bosnische Serven. Daarna begon vooral voor de mannen onder de vluchtelingen, een periode van verschrikkingen die zijn weerga nauwelijks kent. In een massale vlucht probeerde een groot aantal van hen, opgejaagd door de VRS, het territorium van de Moslim-Kroatische Federatie te bereiken. Daarvoor moesten ze het terrein van de Republika Srpska doorkruisen. Zij die zich overgaven, of in handen van de Bosnische Serven vielen, wachtte daarna executie. De massa-executies komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

In de loop der jaren heeft deze tocht aanleiding gegeven tot een reeks tegenstrijdige versies, waarvan het waarheidsgehalte nog altijd niet precies is vastgesteld. Geprobeerd is het verhaal van deze tocht zo zakelijk mogelijk in chronologische orde te reconstrueren. Enkele herinneringen van overlevenden bieden daarbij inzicht in de doorstane emoties.

De mogelijkheden tot een nauwgezette reconstructie van de tocht naar Tuzla zijn beperkt. Op basis van het bestaande bronnenmateriaal is het wel mogelijk een reconstructie van de route te maken. Datzelfde geldt voor de beslissing om met de colonne mannen te vertrekken en voor de VRS-acties tegen de Moslim-mannen. Vrij nauwkeurig is ook bekend waar de tocht door gevechten en acties van de VRS stokte, en waar er slachtoffers vielen.

Over de interne dynamiek van de colonne is veel minder bekend. Het gaat dan om de communicatie tussen de steeds meer verspreid rakende delen van de colonne, hoe beslissingen totstandkwamen, wat de effecten waren van onenigheid en interne gevechten, en wat de lotgevallen van achtergebleven groepen waren. Het bleek bijzonder moeilijk te zijn om vast te stellen op welke tijdstippen de beschreven gebeurtenissen plaatshadden, doordat het besef van tijd minder ontwikkeld was dan het besef van plaats, zoals blijkt uit de beschikbare getuigenverklaringen.

Er bestaan geen journaals of dagboeken die een geheugensteun kunnen bieden. De kilometerslange colonne viel steeds verder uiteen, waardoor het ook steeds moeilijker valt te bepalen of beschrijvingen betrekkingen hadden op het voorste stuk, het middendeel of de staart van de colonne. Over het aantal slachtoffers en het aantal personen dat Tuzla bereikte en wanneer, bestaan evenmin betrouwbare gegevens.¹ Rapportages en studies richten zich vooral op het aantal vermisten, maar vermelden niet hoeveel personen veilig in Tuzla arriveerden.²

De vluchtelingen kunnen in die dagen in twee grote groepen worden verdeeld. Ten eerste

¹ Hren, *Overlevenden*, p. 23.

² Zie bijvoorbeeld Report of the Secretary-Generaal submitted pursuant to Security Council Resolution 1010 (1995), 30/08/95, nr. S/1995/755.

een groep die zich verzamelde op en rond de VN-compound in Potočari waar Dutchbat opvang organiseerde; daar verzamelden zich vooral ouderen, vrouwen en kinderen verzamelden. Ten tweede was er een groep die zich voor een vlucht naar Bosnisch gebied verzamelde in het noordwestelijk deel van de enclave, bij het dorp Jagličići en het iets zuidelijker gelegen Šušnjari (zie kaartje op pagina 2487). Deze groep, naar schatting tussen de tien- en vijftienduizend mensen, omvatte soldaten, mannen in de weerbare leeftijd, de politieke leiding van de enclave, de medische staf van het ziekenhuis en de familie van personen die een prominente rol in het leven in de enclave hadden gespeeld. Vanuit de noordwesthoek van de enclave gingen ze op weg, met het voornemen om te voet het gebied te bereiken dat onder controle van de Bosnische regering stond.

Een kleinere derde groep vluchtelingen trachtte via de berg Kvarc via Bratunac, of via Bajina Bašta, over de Drina naar Servië te ontsnappen. Volgens het *Humanitarian Law Center* in Belgrado betrof dit een groep van ongeveer zevenhonderd personen.³ De organisatie 'Vrouwen van Srebrenica' schatte echter dat ongeveer achthonderd mannen de Drina hadden overgestoken naar Servië. Hoeveel van hen op hun weg naar Servië over de Drina zijn onderschept, gearresteerd en vermoord, is niet bekend.

In april 1996 droegen de Servische autoriteiten 211 personen over aan de Bosnische autoriteiten.⁴ De meeste van deze vluchtelingen wilden echter niet terug naar Bosnië, omdat zij verwachtten daar moeilijkheden te ondervinden als zij moesten uitleggen waarom zij nu juist naar Servië waren gevlucht. Zij gingen daarom naar derde landen.⁵

Een vierde groep ging naar Žepa, al dan niet na eerst geprobeerd te hebben Tuzla te bereiken.⁶ Hoeveel dat er waren, is niet precies bekend. De namen van de mensen die Žepa bereikten, zijn niet altijd geregistreerd. Schattingen over het aantal lopen daardoor sterk uiteen en variëren van ongeveer 300 tot 850 man. De enige cijfers die zijn gevonden betreffen een melding dat op 16 juli 25 burgers waren gearriveerd en 82 soldaten van het Bergbataljon van de 28e Divisie (overigens zonder hun commandant Ejub Golić).⁷ Zoals in hoofdstuk 8 aan de orde zal komen moesten degenen die in Žepa aankwamen eind juli opnieuw vluchten, nadat de bevolking gedwongen was de *Safe Area* te verlaten ten gevolge van een voortzetting van het offensief van de VRS. Een groot deel van de militairen en mannen vluchtte toen met medewerking van de Servische autoriteiten alsnog over de Drina, of volgde vanuit Žepa min of meer dezelfde route naar Tuzla als die welke eerder, door de mannen vanuit Srebrenica, was genomen. Sommigen kwamen daar pas na maanden aan.

Verreweg de grootste groep liep de beruchte route door de bossen en de bergen in de richting van Tuzla. De tocht naar Tuzla was een tocht van hemelsbreed ongeveer 55 kilometer door sterk geaccidenteerd terrein in het heetst van de zomer. Voor het verloop van de vanuit Srebrenica gevolgde route wordt naar de kaart 'Route van de colonne naar Tuzla' op pagina 2487 verwezen. Om de verschillende gebeurtenissen onderweg zo goed mogelijk aan de hand van de kaart te kunnen volgen, is met de cijfers 1 tot en met 16 een relatie tussen tekst en kaart aangebracht.

Deze tocht zou voor de grootste groep die veilig aankwam vijf dagen duren, en werd

3 Gesprek Nataša Kandić, 14/03/00.

4 Hren, *Overlevenden*, pp. 23-24. Zie ook Mašić, *Srebrenica*.

5 Gesprek Nataša Kandić, 14/03/00.

6 Interview Hazrudin Kisić, 17 en 18/05/99.

7 <http://serbianlinks.freehosting.net/srebrenica.html>, geraadpleegd 29/04/99, verwijzend naar een bericht van majoor Ramo Čardaković aan het 2e Korps ABiH, 22/07/95, 14:20; interview Muhamed Duraković, 22/11/99.

getekend door een onafgebroken strijd met de VRS, door gebrek aan voedsel en water, en door uitputting. De colonne was volledig afgesneden van voedselbronnen. Bij vertrek beschikte men per individu over het algemeen over niet meer voedsel dan voor twee dagen. Iedereen had de beschikking over wat suiker en een kleine hoeveelheid brood. Op de derde dag ontstond schaarste, waardoor men was gedwongen zich te voeden met bladeren, gras en slakken.⁸ Naast ondervoeding zorgde de hoge zomertemperatuur voor uitdroging. Verkrijging van drinkwater was een groot probleem dat deels werd ondervangen door vruchten te eten die onderweg werden gevonden. Het terrein waar de route doorheen liep, was onherbergzaam en bebost, en voerde langs de hoger gelegen terreindelen. Voor water moest men naar de dalen en dat water was niet altijd schoon.

De tocht bracht, naast fysieke, grote psychische problemen met zich mee, niet alleen als gevolg van de honger en dorst maar ook door slaapgebrek en spanning. Het was fysiek zwaar en uitputtend. De mannen werden al vrij snel na het begin van hun tocht voor de keus gesteld toe te geven aan de oproep van de VRS om zich over te geven, of door te gaan, waarbij de VRS hen voortdurend confronteerde met dood en verderf. Sommige mensen vertoonden tekenen van waanzin en doodden anderen zonder nadenken, of pleegden zelfmoord.

Van veel samenhang in de colonne was geen sprake. Dat kon ook niet met een kilometerslang lint dat zich door het terrein slingerde. Afhankelijk van de situatie op verschillende momenten bedroeg de lengte tussen de vijf en tien kilometer. Dat maakte het aanpakken van de colonne door de VRS gemakkelijker, en droeg ook bij aan een knagende onzekerheid over wat er gaande was en over het lot van vrienden en verwanten in andere delen van de colonne. Die onzekerheid liet ook ruimte voor speculatie, waarbij gebruik van gifgas er een was. Op de vraag of de VRS tijdens deze tocht chemische wapens inzette, wordt ingegaan in de bijlage ‘Chemische wapens ingezet?’ Ook deden er verhalen de ronde dat mensen die door de VRS waren opgepakt, de Bosnische Serven geld gaven en zich zo wisten vrij te kopen.

Velen waren, door de beschietingen van Srebrenica, de gevechten met de VRS, de spanningen en gebrek aan voldoende voedsel, al voor vertrek uitgeput. Het overgrote deel van de als vermist opgegeven personen afkomstig uit Srebrenica bevond zich onder deze tien- tot vijftienduizend personen die deelnamen aan de tocht. Onder hen bevonden zich zo’n zesduizend militairen, alhoewel zij niet allen waren bewapend. Met een dergelijk aantal militairen in de colonne, vormde deze formeel gesproken voor de VRS een legitiem militair doel. Tijdens het proces tegen chef-staf Krstić van het Drina-korps waren de militaire experts van zowel de aanklager als de verdediging, het daarover eens geweest, en het Tribunaal ging niet verder op dit punt of op het vigerende oorlogsrecht in.⁹ Krstić werd dan ook niet aangeklaagd om het feit dat gevechtsactiviteiten van de VRS opzettelijk tegen de burgers in de colonne zouden zijn gericht. Deze gevechtsactiviteit droeg wel in hoge mate bij aan een reeks uiterst dramatische gebeurtenissen die deze groep ondervond.

Het bronnenmateriaal voor dit hoofdstuk is van beide betrokken partijen afkomstig, maar voornamelijk uit archieven van de zijde van de Bosnische Moslims. Het merendeel van de Bosnische getuigenverklaringen is afkomstig van het archief van de ‘Staatscommissie voor de verzameling van feiten betreffende oorlogsmisdaden gepleegd in de Republiek BiH’, gevestigd in Sarajevo. Om de anonimiteit van deze getuigen te garanderen, zijn gegevens die

⁸ Interview Osman Suljić, 04/03/98.

port, § 3.25, (IT-98-33), Judgement, para 163.

⁹ ICTY, (IT-98-33) Exh. D160, Radinović Re-

gebaseerd zijn op hun verklaringen niet geannoteerd. Het NIOD heeft de beschikbare informatie weten aan te vullen met interviews met betrokkenen.

De Generale Staf van de ABiH voorzag het NIOD van documenten, zoals: onderschepte telefoongesprekken gevoerd door VRS-militairen, en van enkele orders en situatierapporten afkomstig uit hun archief. De ABiH heeft tot op heden nauwelijks aan geschiedschrijving gedaan. Het tijdstip van vertrek en de keuze voor de route druisten in tegen aanwijzingen van het 2e Korps van de ABiH; dit werd daar opgevat als blijk van ongehoorzaamheid. Anderzijds voelden de overlevenden van de tocht, de leden van de 28e Divisie, zich verraden door hun eigen leger, waarbij zij wezen op de volgens hen geringe steun die zij ontvingen. Wellicht heeft men daarom de precieze toedracht aan Bosnische zijde laten rusten. Alhoewel enkele ABiH-officieren na aankomst in Tuzla door het 2e Korps zijn gedebriefd,¹⁰ leverden naspeuringen bij dit 2e Korps slechts in één geval een debriefings-verslag op. Dit betrof een aanvulling op een eerdere debriefing van de waarnemend commandant van de 28e Divisie ABiH, Ramiz Bećirović.¹¹ Wel beschikte de Generale Staf van de ABiH in Sarajevo over een ongedateerd document dat mogelijk het resultaat is van een debriefing. De omvang ervan is echter beperkt en de focus ligt meer bij de situatie vóór de val van Srebrenica en de executies dan bij de tocht naar Tuzla.¹² Bij het materiaal afkomstig uit ABiH-archieven moet enige voorzichtigheid worden betracht, in die zin dat geen eigen selectie kon worden gemaakt. Voorts zijn er de processtukken tegen de chef-staf en latere commandant van het Drina-korps, generaal Radislav Krstić. Het betreft hier documenten afkomstig van het Drina-korps van de VRS en van de Generale Staf van de VRS. Materiaal uit VRS-archieven bestaat deels uit op de ABiH buitgemaakt materiaal en deels uit archiefstukken verworven door het Tribunaal. Ook hier bestaat het gevaar van gerichte selectie.

Daarnaast heeft de val van Srebrenica in Bosnië een stroom van publicaties losgemaakt. Het gaat hier om publicaties in de lokale dag- en weekbladen, maar ook om boekpublicaties van journalisten en memoires van ooggetuigen. Een voorbeeld voor het Nederlandse taalgebied is de bundel *Srebrenica: het verhaal van de overlevenden*.¹³ De enige lezing uit Bosnië zelf, waarbij deels gebruik is gemaakt van de archieven van de ABiH, is het boek van de journalist Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*. Hodžić was in de gelegenheid een aantal documenten afkomstig van de ABiH te raadplegen. De aan het NIOD door de ABiH ter beschikking gestelde documentatie is ruimer, maar Hodžić biedt niettemin enkele aanvullingen. Indien relevant is de inhoud van die documenten verwerkt in het relaas, evenals de door Hodžić gehouden interviews. Van andere publicaties over Srebrenica, zoals van David Rohde, Chuck Sudetic, Both en Honig en Westerman en Rijs geeft alleen Rohde een korte beschrijving van de tocht naar Tuzla.¹⁴

Een deel van het bronnenmateriaal geeft aanleiding tot enkele opmerkingen. De getuigenverklaringen van overlevenden zijn meteen na aankomst (na ongeveer twee à drie dagen) afgenomen en verzameld door de ‘Staatscommissie voor de verzameling van feiten betreffende oorlogsmisdaden gepleegd in de Republiek BiH’. Deze getuigenissen, 184 in getal, geven vaak tegenstrijdige lezingen van de gebeurtenissen. De meeste ondervraagden waren nog volledig gedesoriënteerd: zij verkeerden in verwarring omtrent de precieze locatie van de

10 Interview Smail Mandžić, 18/05/99.

11 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović, 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

12 ABiH Sarajevo. Archief Arnautović.

13 Hren, *Overlevenden*.

14 Zie voor titelbeschrijvingen de literatuurlijst.

gebeurtenissen (geografische aanduidingen) en ontbeerden een scherp besef van tijd. Weinig mensen leken dezelfde ervaring te hebben gehad. Verder bevat bijna iedere verklaring gegevens die niet op eigen waarneming zijn gebaseerd maar die geruchten betreffen, of algemene informatie ‘van horen zeggen’: iedereen heeft het gehoord, maar niemand is er zeker van. Dit is het geval met het vermeende gebruik van chemische wapens door de VRS dat aan de orde komt in de bijlage ‘Chemische wapens ingezet?’, net als infiltratie van in burgerkledij gestoken VRS-soldaten en de onderlinge beschietingen (de zogenaamde *infights*).

Tijdens interviews is meermalen gebleken dat de overlevenden van de tocht zeer terughoudend waren in het geven van beschrijvingen van de gebeurtenissen en het geven van commentaar. De verschrikkingen van de tocht en de opgedane ervaringen werkten traumatiserend. Getuigen voelden zich tegelijk verbitterd en schuldig: in hun perceptie hadden zij als militair gefaald. In hun getuigenissen benadrukken zij dat zij vaak als laatste de stellingen hebben verlaten en de enclave hebben moeten opgeven. De verbittering uit zich door er op te wijzen dat naar hun mening noch ABiH, noch de politieke autoriteiten van Bosnië-Herzegovina, noch de VN daadwerkelijk iets hebben ondernomen om de enclave te redden.

Er is nog een andere omstandigheid die de getuigenissen van de overlevenden compliceert. Gedurende de drieënhalve jaar van hun verblijf in de *Safe Area* leefden zij in een isolement en waren zij volledig op elkaar aangewezen. De dramatische tocht intensiverde dit nog. Tijdens de tocht raakten zij verdeeld, maar bewogen zich toch bijna altijd in groepen. De meeste overlevenden, zowel degenen die in Bosnië zijn gebleven als degenen die elders, in het buitenland, asiel hebben gekregen, leven veelal nog steeds in dit groepsverband: na aankomst hebben zij zich steeds als groep verplaatst. Ook hun ervaringen tijdens de tocht hebben zij als groep beleefd en hetzelfde groepsverband kenmerkt de verwerking van hun ervaringen. Niet alle elementen van de persoonlijke herinnering hoeven daardoor op persoonlijke belevenissen te zijn gebaseerd. Er kan sprake zijn van ‘canonisering’ van het relaas van de tocht.

Samenvattend kan worden gesteld dat er betrekkelijk veel materiaal over de tocht voorhanden is. Het bezwaar dat eraan kleeft, is dat de informatie zeer verbrokkeld is en voornamelijk bestaat uit individuele waarnemingen; het overzicht ontbreekt. Dat maakt een reconstructie van de tocht als geheel niet eenvoudig, ook niet omdat de colonne al in een vroeg stadium door allerlei oorzaken uit elkaar raakte en de ervaringen daardoor gingen verschillen. De langdurige angst en onzekerheid waaraan men blootstond, het verlies van familieleden en de confrontatie met de dood en de machteloosheid die onderweg werd gevoeld, kunnen de waarnemingen hebben beïnvloed. De herinnering kan ook door latere informatie zijn vervormd. De verwarring was al vanaf het moment van verzamelen voor de uitbraak naar Tuzla groot, en dat bleef ook zo. De herinneringen aan de vele traumatische gebeurtenissen behoeven overigens als zodanig niet in twijfel te worden getrokken; ze verschillen vooral in details.

2. 11 juli, eerste dag: aanloop tot het vertrek

De leidinggevendenden en de commandanten van de verschillende ABiH-brigades kwamen niet tot een gecoördineerde beslissing tot vertrek. Dit illustreert nog eens het gebrek aan centrale leiding en het bestaan van chaos op 11 juli. Het moreel van de ABiH was al eerder ingezakt: na het vertrek van Naser Orić accepteerden de brigadecommandanten minder gemakkelijk een centrale leiding. Ook tussen het civiele bestuur en de militaire leiding bestond geen grote

eenheid. Een beslissing over de te volgen route en de organisatie van de colonne was bij uitstek een militaire beslissing, en niet een beslissing die op een tijdrovende democratische manier tot stand moest komen. Van een duidelijke besluitvorming, civiel of militair, was echter geen sprake, en de ABiH beschikte over onvoldoende verbindingen om de eenmaal genomen besluiten op doeltreffende wijze bij de lagere eenheden bekend te maken.

Onder druk van het VRS-offensief verliet de 28e Divisie van de ABiH in de loop van 11 juli zijn laatste stellingen. Op een gegeven moment ging het gerucht onder de ABiH dat deze zich in het noordwesten van de enclave moest verzamelen, en ook commandanten zeiden dat te doen.¹⁵ Deze gang van de mannen naar de bossen in het noordwesten van de enclave was dan ook niet georganiseerd, maar gebeurde spontaan,¹⁶ en in vele gevallen werden bevelen om naar de verzamelplaats te gaan eveneens spontaan genomen.¹⁷ Om te verzamelen waren er niet veel andere mogelijkheden dan bij Šušnjari of Jagličići, omdat de ABiH-verdedigingslijnen ten oosten van Srebrenica al waren opgerold. Šušnjari lag buiten het zicht van de VRS.¹⁸

Er bestond dus geen van tevoren vastgestelde instructie voor de evacuatie van de mannen en voor een te volgen route.¹⁹ Velen hadden er geen idee van wat er aan de hand was. Het enige dat zeker leek te zijn was dat de enclave zou vallen en dat de bevolking weg moest. Aanvankelijk zou er zelfs sprake van zijn geweest dat ook vrouwen en kinderen zich in Šušnjari moesten verzamelen, en dat iedereen samen naar Tuzla moest. Er was ook niemand die meedeelde dat Dutchbat zou meelopen in de colonne.²⁰

Het verzamelen van de mannen op 11 juli nam vrijwel de gehele dag in beslag. Rond 11.00 uur berichtte de commandant van de 282e Brigade ABiH, Ibro Dudić, dat zijn brigade, die zich in het zuidelijk deel van de enclave op de hoofdaanvalsweg van de VRS bevond, op de vlucht was geslagen, en dat hij met zijn onderdeel niet langer verzet kon bieden. Rond dat tijdstip verplaatste ook het hoofdkwartier van de 28e Divisie zich van het 'jagershuis' naar het PTT-gebouw in het centrum van de stad Srebrenica.²¹

Korte tijd daarna, toen Ramiz Bećirović, de commandant van de 28e Divisie, zich in de middag op de compound van de B-compagnie in Srebrenica bevond om over de evacuatie van het ziekenhuis in Srebrenica te spreken, vertrok de politieke en militaire leiding van de enclave in noordelijke richting, naar het dorp Kutličići op de berg Viogor, één kilometer ten westen van de compound in Srebrenica-stad. Dit was een centraal punt in de enclave; het ging om het presidium van Srebrenica, de brigadecommandanten van de 28e Divisie en de chef van de politie, dus de voornaamste leidinggevende personen in de enclave: Zulfo Tursunović, de commandant van de 281e brigade, Vež Šabić, commandant van de 284e brigade, Ibrahim Mandžić, commandant van de 280e brigade, Ibro Dudić, commandant van de 282e brigade, Ejub Golić, commandant van het onafhankelijke bataljon, Nedžad Bektić, hoofd beveiliging van de 28e Divisie, Hakija Mehuljić, chef politie, Hamdija Fejzić, plaatsvervangend burgemeester, alsmede andere leden van het presidium. Hier viel rond 15.00 uur, buiten medeweten van Ramiz Bećirović, de beslissing om de enclave te verlaten, al vertrok de eerste groep pas rond middernacht.²²

Toen Ramiz Bećirović rond 15.30 uur terugkeerde van zijn bezoek aan de compound van

15 Interview Omer Subašić, 19 en 20/10/97.

16 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

17 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

18 Interview Sadik Vilić, 15/04/99.

19 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

20 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

21 Interview Omer Subašić, 19 en 20/10/97.

22 Gesprekken Makar met Vež Šabić, 12/00 en Ramiz Bećirović, 02 en 05/02/98.

de B-compagnie trof hij tot zijn verbazing het PTT-gebouw, dat als hoofdkwartier dienstdeed, geheel verlaten aan. Voor het gebouw kwam hij iemand van de 28e Divisie tegen, die hem vertelde dat de staf en de verbindingseenheid van zijn divisie naar het noorden waren vertrokken en zich inmiddels op de berg Viogor bevonden.

Toen Bećirović hoorde dat de 28te brigade van Tursunović bij Bučje, op de zuidelijke grens van de enclave, nog altijd weerstand bood en succes boekte, vatte hij het plan op voor een tegenaanval. Het idee ontstond om de inmiddels in Srebrenica aanwezige VRS-troepen te omsingelen en nog dezelfde nacht een aanval uit te voeren. Op weg naar de 28te Brigade kwam Bećirović echter manschappen uit deze brigade tegen die hem meldden dat hun commandant Tursunović inmiddels bevel had gegeven om de stellingen te verlaten en ook naar Šušnjari te gaan. Aan de bevolking was gezegd naar de Dutchbat-compound in Potočari te vertrekken.

Op 11 juli in de ochtenduren had personeel van de 28te Brigade al overwogen om uit te breken richting Tuzla. Brigadecommandant Tursunović stelde echter voor eerst nog terug te gaan voor een laatste afrekening met de VRS. Zelf zou Tursunović als enige tegen vertrek uit de enclave zijn geweest; hij meende het nog wel enige tijd in zijn gebied te kunnen volhouden, maar anderen slaagden erin hem ervan te overtuigen de enclave te verlaten.²³ Wetende dat eenheden van Ejub Golić nog posities bezetten boven het ziekenhuis in Srebrenica, en dat andere officieren zeiden dat het merendeel van de bevolking al in Potočari was, vreesde men bij nader inzien echter dat een actie in het nadeel van de bevolking zou uitvallen. Iedereen trok toen naar Šušnjari, waar zich tot half twee 's nachts mensen verzamelden. Onderweg kwam men langs Brezova Njiva en ontmoette men een groep vrouwen en kinderen die op weg waren naar Potočari. Er speelden zich hartverscheurende taferelen af toen mensen daar gedwongen werden inderhaast afscheid van elkaar te nemen.²⁴

Bećirović was verbaasd over het besluit van Tursunović af te zien van nadere gevechten met de VRS. Hij ging vervolgens te paard richting Šušnjari, waar hij zich rond 16.00 uur bij de bijna voltallige 28e Divisie voegde. Hij zag zich voor een voldongen feit geplaatst: de bevelen om de enclave te verlaten waren al uitgevaardigd en vielen niet meer terug te draaien. Volgens Bećirović had Tursunović hem gezegd dat hij niet tot uitbraak zou hebben besloten als men hem eerder een koerier zou hebben gestuurd om het door hem bedachte plan voor een tegenaanval mee te delen. Maar nadat rond 16.00 uur de VRS troepen het centrum van Srebrenica waren binnengetrokken, gaven alle brigadecommandanten hun manschappen bevel om naar Šušnjari te gaan, als het enige gebied dat op dat moment nog onder controle van de 28e Divisie stond.²⁵

Dutchbat had die middag het gebied bij Šušnjari, waar zich tot dan toe OP-M bevond, verlaten. Volgens een ABiH-soldaat van de 28de Brigade, afkomstig uit Jagličići, waren de Dutchbat-militairen waarmee hij in aanraking was gekomen bij de VRS-aanval bang, geweest. Bij het vertrek van OP-M liet de bemanning materieel achter en kreeg de daar aanwezige ABiH wapens aangeboden. De ABiH nam deze echter volgens hem niet aan uit vrees achteraf te moeten horen dat ze zouden zijn afgepakt.

Vanaf een berg voor zijn huis aanschouwde deze soldaat de chaos: van overal trokken mensen naar Šušnjari, terwijl de plaatselijke bevolking zich afvroeg wat zij daar kwamen

23 Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, pp. 268-269.

25 Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, pp. 268-269.

24 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

doen. Hij zag dat een YPR met de bemanning van OP-M naar Potočari ging. De menigte die onderweg was van Potočari naar Šušnjari raakte daardoor in de war, omdat die dacht dat de VRS ook vanuit het westen aanviel. Velen keerden daarop weer om en gingen terug richting Potočari. De 284e Brigade behoorde tot de laatsten die over de walkietalkie het bevel kregen om te verzamelen. Pas na 22.00 uur verzamelde de eenheid zich rond Šušnjari bij het huis van Alija Ademović. Het was een gekkenhuis en er heerste totale paniek. Door de invallende duisternis viel er weinig meer te zien van wat er zich in de omgeving afspeelde. Iedereen had een eigen mening en niemand had een megafoon om de menigte in het gareel te krijgen en om orders te geven.²⁶

Ook plaatsvervangend burgemeester Hamdija Fejzić merkte een grote chaos op: mensen hadden paarden en koeien meegebracht, niemand wist wat te doen en niemand luisterde. Hij arriveerde vlak voor het invallen van de duisternis in de bossen bij Šušnjari.²⁷ Enige orde scheppen in de bossen was vrijwel onmogelijk; de mensen waren in paniek en werden ook nog beschoten.²⁸ De VRS schoot namelijk met raketwerpers 32 projectielen af die in het gebied rondom Šušnjari neerkwamen. Niemand raakte gewond, maar één vrouw overleed door een hartaanval.²⁹ Vanuit Šušnjari wilde toen een groep alsnog naar de VN-compound in Potočari trekken. De meerderheid, die vermoedde dat de VN hen daar niet zou kunnen beschermen, bleef echter.³⁰

Besloten werd dat wie in staat was door de bergen te gaan, dat moest doen en dat de rest maar naar Potočari moest gaan.³¹ Burgers konden zelf bepalen of zij mee wilden komen of naar Potočari zouden gaan. Ook de soldaten mochten dit zelf bepalen.³² De keuze voor de tocht naar Tuzla of de gang naar Potočari was dus een individuele beslissing. De *War President* van de *Opština*, Osman Suljić, zei later dat als iemand hem had gevraagd wat te doen, hij geadviseerd zou hebben de tocht door de bergen te maken.³³

3. Motief voor de vlucht

Een groot deel van de geïnterviewde deelnemers aan de tocht voerde als reden voor hun vertrek aan dat zij bang waren voor represailles van de zijde van de VRS, overigens zonder daarbij openlijk te verwijzen naar wat er was gebeurd in de periode voorafgaande aan de instelling van de *Safe Area* en naar de latere activiteiten buiten de grenzen van de enclave. Daarnaast noemden zij als reden dat zij twijfelden aan de mogelijkheden van Dutchbat om hen bescherming te bieden. De mening overheerste dat Dutchbat noch van zins, noch in staat was de enclave te verdedigen. Verklaringen op dit punt zijn eensluidend: men meende dat het de enige kans was om te overleven. ‘Als we in de handen van de četniks waren gevallen, waren we meteen dood geweest. De tocht gaf ons nog een kans. We wisten wat ons te wachten stond als zij ons te pakken zouden krijgen.’ De meeste mannen waren er, volgens de verklaringen, van overtuigd dat men moest vluchten vóórdat de VRS de enclave zou binnen-

26 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

27 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

28 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

29 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

30 Interview Hakija Mehuljić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

31 Interview Sadik Vilić, 15/04/99.

32 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović, 16 april 1998, gebaseerd op een eerdere statement van 11 augustus 1995.

33 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

trekken. Bijna niemand geloofde dat de VRS hen een kans op overleven zou bieden, of hen zonder represailles zou laten vertrekken.

Geloof in een uitwisseling van krijgsgevangenen was dus niet aanwezig. Wanneer iemand van de ABiH als krijgsgevangene in handen van de VRS viel, vreesde hij te worden gedood. Gegeven die kennis achtten de meesten het verstandig om te vluchten. De mensen vertrokken dus niet uit de enclave op basis van een concrete waarschuwing van wat hen stond te wachten; dat de mannen vluchtten, was gebaseerd op eerder opgedane ervaring elders.³⁴ Die eerdere ervaring – zoals die in Zvornik op 1 juni 1992, waarbij 762 Moslims werden gedood – liet weinig te raden over datgene wat er stond te gebeuren wanneer mannen in de weerbare leeftijd in handen van de Bosnische Serven zouden vallen. In Cerska was hetzelfde gebeurd. Op 9 september 1992 had een groep van zesduizend vluchtelingen, afkomstig uit Konjević Polje, Cerska en Kamenica, geprobeerd Tuzla te bereiken. De VRS legde hinderlagen, beschoot de colonne, doodde velen en nam honderden gevangenen.³⁵ Bij Snagovo waren toen vijfhonderd mensen gesneuveld. De colonne werd toen onderweg met vliegtuigen en artillerie gebombardeerd; hun geraamten waren nog te zien toen de colonne daar in juli 1995 langskwam op weg naar Tuzla. De meeste vluchtelingen waren toen gedwongen terug te keren naar Cerska en belandden later in Srebrenica en spraken over hun belevenissen. Eveneens was duidelijk dat de VRS de in 1992 en 1993 door Moslims begane moorden in Servische dorpen zou willen wreken. Vrijwel iedereen in de colonne op weg naar Tuzla zou hier rekening mee hebben gehouden.³⁶

Enigszins in tegenspraak hiermee is het feit dat velen hoopten en meenden dat de VRS wel een corridor zou openen om de colonne ongehinderd naar Tuzla te laten gaan. Volgens die redenering ging men ervan uit dat het de Bosnische Serven in de eerste plaats te doen was om het grondgebied van de enclave, en niet zozeer om het doden van de mannen. Over die corridor bestonden echter alleen geruchten; er was geen harde informatie over.³⁷ Het was een onderwerp dat regelmatig aan de orde kwam en ook in eerdere jaren had gespeeld. Vertrek van de bevolking had echter steeds op verzet van de Bosnische regering gestuit. Voor de Bosnische Serven was de corridor een bruikbaar element in hun psychologische oorlogvoering tegen de bewoners van Srebrenica. Het meest recente voorbeeld daarvan leverde Radio Bratunac, die in de periode tussen 10 en 20 juni 1995 regelmatig oproepen uitzond aan de bewoners van de enclave om vrijwillig te vertrekken naar het territorium van de Moslim-Kroatische Federatie; daarin werd gezegd dat de VRS een corridor zou openen om alle bewoners (inclusief soldaten die geen oorlogsmisdrijven hadden gepleegd) de kans te geven weg te komen. Het kennelijke gevolg van deze boodschappen was dat in Srebrenica het gerucht de ronde deed dat de VRS inderdaad een dergelijke corridor zou openen,³⁸ en ABiH-officieren bevestigden dat dit het geval zou zijn.³⁹ Als gevolg daarvan ging ook onder soldaten het gerucht dat de VRS een corridor zou openen. Orders van de *Opština* voor de bevolking bleven echter uit en de gebruikelijke koeriers op paarden brachten er geen informatie over rond.⁴⁰

Sommigen wachtten mededelingen van hogerhand echter niet af en trachtten zelf iets te organiseren en stilletjes, zonder confrontatie of de aandacht te trekken, alvast op weg naar

34 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

35 Mašić, *Istina o Bratuncu*, p. 81.

36 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

37 Interviews Ilijaz Pilav, 22/10/97 en Hamdija

Fejzić, 03/02/98.

38 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

39 Interview Omer Subašić, 19 en 20/10/97.

40 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

Tuzla te gaan.⁴¹ Zo hadden er al op de 10e juli vanuit de enclave uitbraken plaats. Dit was tegen de orders en betrokkenen werden nog als deserteurs beschouwd.⁴² Velen waren verbolgen over het feit dat zulke groepjes weggingen na een lokale gids uit Konjević Polje of Cerska te hebben gehuurd.⁴³

De VRS opende na 11 juli echter geen corridor. De uitbraak van de mannen was voor de Bosnische Serven ook een verrassing. Mladić had bij de besprekingen in Hotel Fontana op 11 and 12 juli geprobeerd om de overgave van de ABiH af te dwingen maar was daar door de onverwachte vlucht van de mannen niet in geslaagd. De verwachting aan Bosnisch-Servische zijde was dat de Moslim-mannen hun vrouwen niet alleen zouden achterlaten. Dat was min of meer traditie en zonder vrouwen was er ook niets meer voor om te vechten. Het was eerder gebruik dat wanneer de bevolking wegtrok het leger meeding, en niet andersom.⁴⁴

Achteraf leidden de Bosnische Moslims uit het feit dat er geen corridor werd geopend af dat het de bedoeling van de Bosnische Serven was om te moorden. Dat er al voor de komst van de colonne hinderlagen waren gelegd, werd als een andere aanwijzing gezien dat de VRS van plan was om de mannen uit de weg te ruimen. De VRS zou hebben bedacht dat de colonne via Kladanj, Palogi, Baljkovica, Barašinovac en Mehmedići naar Tuzla zou gaan. Een tweede route zou lopen van Spidanska Stena naar Žepa (zie kaartje op pagina 2487). De VRS zou zich daarop hebben voorbereid en overal op de route alvast mijnen hebben gelegd, naar de ABiH beweerde, nog voordat de colonne was vertrokken.⁴⁵ Deze beweringen waren, voor zover viel na te gaan, niet juist. De VRS had geen hinderlagen gelegd, omdat de Serven zich niet bewust waren van een uitbraak. Nergens blijkt dat ze op een uitbraak waren voorbereid en ze hadden daar aanvankelijk zelfs geen weet van. Die hinderlagen werden pas later gelegd. Ook de mijnen bij Buljim, die een groot obstakel bleken te zijn, hadden daar, volgens een ABiH-soldaat die afkomstig was uit het gebied, altijd al gelegen.⁴⁶

4. De nacht van 11 op 12 juli: pogingen tot coördinatie

Šušnjari, aan de voet van de hoogvlakte van Buljim, was dus het centrale verzamelpunt. De schattingen van het aantal personen dat zich daar in de loop van de middag en avond van 11 juli verzamelde, variëren sterk. Een veel genoemd getal is 10.000 à 15.000 mannen en een klein aantal vrouwen. Osman Suljić en Hakija Mehholjić hebben het over 12.000 tot 13.000 mannen.⁴⁷ Exacte getallen zijn er echter niet. De 28e Divisie beschikte op het moment van de VRS-aanval op de enclave volgens haar commandant Ramiz Bećirović over ongeveer 6.500 manschappen, verdeeld in vijf brigades en een bataljon. Elke brigade beschikte over 200 à 300 stuks handvuurwapens, voornamelijk geweren, en elke soldaat beschikte over twee sets munitie (*borbeni komplet*). De rest van de soldaten was ongewapend, en in die groep vielen de meeste slachtoffers. Onder de groep die koos voor de tocht naar Tuzla bevonden zich ongeveer tien vrouwen die tot het medisch personeel behoorden en een onbekend aantal vrouwen die niet naar Potočari wilden, zoals echtgenotes van commandanten en de moeder

41 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

42 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

43 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

44 Interview Manojlo Milovanović, 18/11/98.

45 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

46 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

47 Interviews Osman Suljić 04/03/98 en Hakija Mehholjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

van Naser Orić.⁴⁸ Er waren ook enkele andere vrouwen met kinderen bij, en veel jonge jongens in de leeftijd van 12 tot 17 jaar die meestal met hun vader meegingen omdat ze bang waren om in Srebrenica achter te blijven.⁴⁹ Er bevonden zich ook mannen ouder dan 60 bij deze groep.⁵⁰

De keuze voor de route en het tijdstip van vertrek vond plaats in een zeer ondoorzichtige situatie. Onduidelijk was of dit vertrek in overeenstemming was met wensen die in Sarajevo en Tuzla leefden. Zo verklaarde *Opština*-president Osman Suljić dat er die avond nog contact was geweest met Sarajevo, onder meer met premier Silajdžić en president Izetbegović, die aandrongen door te vechten ‘tot de laatste kogel’ maar geen concrete steun toezegden.⁵¹ Op dat moment beschikte de 28e Divisie nog over een radio en tussen 1.00 en 1.40 uur was er een laatste radiocontact tussen Bećirović en Tuzla met brigadegeneraal Sulejman Budaković, chef-staf van het 2e Korps, zijn vaste contactpersoon. Bećirović deelde daarbij mede dat de beste oplossing een uitbraak was; er was zijns inziens geen andere oplossing. Van een groot deel van de soldaten was het moreel ineengestort. Zij waren fysiek gebroken en wilden alleen maar weg uit de enclave. Budaković meende dat de groep zich daarmee aan een groter risico bloot stelde dan door te blijven op de plaats waar deze nu was. Overdag was men zichtbaar en hij achtte het beter dán pas te vertrekken omdat in het resterende gedeelte van de nacht geen groot stuk meer kon worden afgelegd.

Bećirović wilde echter toch vertrekken. Budaković wilde vervolgens weten welke route dan gevolgd zou worden, om te kunnen bepalen waar de colonne zou moeten worden opgewacht. Bećirović gaf aan dat de route naar Udrč zou gaan en waarschijnlijk naar Baljkovica. Budaković achtte dit geen goed plan. Hij wilde opnieuw dat de groep ter plaatste bleef om dan in de ochtend te bezien wat de beste oplossing zou zijn. In dit gesprek zei Budaković ook nog dat vanuit Tuzla een VN-team onderweg was naar Bratunac om de bevolking die zich in Potočari had verzameld, bij te staan (de Bosnische Serven stonden dat echter niet toe). Hij voegde daaraan toe dat ook voor de aanwezigheid van de ABiH-militairen een oplossing zou kunnen worden gevonden (wat later niet het geval bleek te zijn). Het gesprek tussen Bećirović en Budaković leidde niet tot een ander besluit. Vanuit Tuzla gaf het verbindingspersoneel nog wel een radiofrequentie op om zich te kunnen melden.⁵² Dit radiocontact zou het laatste zijn tussen de colonne en Tuzla tot 15 juli. Het contact tussen de 28e Divisie en Tuzla werd daarna verbroken omdat het verbindingspersoneel de radioapparatuur van de 28e Divisie vernietigde.⁵³

Tuzla probeerde zich enigermate op de komst van de colonne voor te bereiden. Eveneens in de nacht van 11 op 12 juli, om 2.20 uur, gaf Sead Delić, commandant van het 2e Korps van de ABiH, het bevel om enkele eenheden paraat te houden om hulp te kunnen bieden. Het ging om de 24e Divisie onder commando van Salih Malkić die opdracht kreeg opvang te regelen voor de burgers en soldaten uit Srebrenica. Alle brigades van deze divisie moesten voorts een compagnie paraat houden voor acties. Delić zei dat hij tevens Naser Orić de order

48 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

49 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

50 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/

98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95. Archief 2^e Korps Tuzla.

51 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

52 Šefko Hodžić, *Otpočaćeni koverat*, p. 243-4. Ramiz Bećirović bevestigde in grote lijnen het verloop van het gesprek, interviews 02 en 05/02/98.

53 Interview Sead Delić, 10/03/99.

gaf om zich met een aantal uit Srebrenica afkomstige officieren beschikbaar te houden voor de 24e Divisie. Zij moesten de route en de positie van de colonne vaststellen. De 25e Divisie kreeg het bevel om als afleidingsmanoeuvre een aanval uit te voeren op de VRS-stellingen in de Majevisa-heuvels ten oosten van Tuzla.⁵⁴

5. Waarom de route naar Tuzla?

Na het alarmerende bericht dat de colonne op weg ging, in weerwil van de aanwijzingen van Budaković, was het 2e Korps vanuit Tuzla naar vluchtroutes gaan zoeken. Met een complete colonne door het terrein trekken was gewoonweg niet mogelijk en daarom werden er in Tuzla drie routes gekozen. Een deel moest naar Baljkovica gaan, een deel naar Kladanj en de rest naar Žepa. Dit advies zou aan de troepen in de enclave zijn doorgegeven, al is daar geen bevestiging voor gevonden. De uiteindelijke route die de meesten volgden, lag evenwel voor de hand omdat veel vluchtelingen uit Srebrenica deze weg en het gebied kenden; de route was in de periode 1992-1995 vaker gebruikt.⁵⁵

Volgens Bećirović was al wel met de civiele autoriteiten overeengekomen een colonne te vormen naar vrij gebied,⁵⁶ maar viel pas in de avond van 11 juli de beslissing om naar Tuzla te trekken.⁵⁷ Dat was dus na het verzamelen in de bossen bij Šušnjari. Ook viel daar de beslissing over de te volgen route, de verdeling in groepen,⁵⁸ en het tijdstip van vertrek. De keuze voor de route naar Tuzla leek mede te zijn gemotiveerd door het feit dat de commandant van de 284e Brigade ABiH, Vejz Šabić, al voor de aanval de omgeving bij Konjević Polje en Cerska had verkend en aanbood met zijn soldaten de colonne tot aan Tuzla te leiden.⁵⁹ In opdracht van de 28e Divisie had de 284e Brigade namelijk in juni verkenningsacties uitgevoerd in de richting van Buljim, Konjević Polje, Cerska, Zvornička Kamenica en Snagovo om het terrein te verkennen en de posities van de VRS te bepalen – dit omdat men mogelijkheden zocht om de VRS rond Srebrenica te binden, zodat van daar geen versterking naar Sarajevo konden worden aangevoerd.⁶⁰

Hoe de beslissing totstandkwam om voor de route naar Tuzla te kiezen, valt achteraf moeilijk met zekerheid vast te stellen. *Opština*-president Osman Suljić beaamde dat.⁶¹ Beslissingen in de 28e Divisie werden bij stemming genomen – alle commandanten hadden hierin een stem en niet alleen Ramiz Bećirović als commandant.⁶² De arts Ilijaz Pilav meent dat de militaire leiders, met name Bećirović, de beslissing namen over de route en om in de colonne te lopen. Pilav was het oneens geweest met deze laatste beslissing.⁶³ Weer een ander meende dat Tursunović de beslissing over de route nam nadat Bećirović verklaard zou hebben niet in staat te zijn tot het geven van leiding aan de verplaatsing.⁶⁴ Opsplitsing van de karavaan in groepen was bij het vertrek niet overwogen.⁶⁵ De beslissing in colonne te gaan en alle 10.000 à 15.000 personen achter elkaar aan te laten lopen, pakte uiteindelijk verkeerd

54 Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, p. 272.

55 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

56 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

57 Interview Hakija Mehuljić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

58 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

59 Gesprekken Makar met Vejz Šabić, 12/00.

60 ABiH 28 Division to Command of 284 IBLbr, 14/06/95, nr. 01-102/95. ICTY (IT-98-33) D60.

61 Interview Osman Suljić, 04/03/98.

62 Gesprekken Makar met Vejz Šabić, 12/00.

63 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

64 Interview Damir Škaler, 31/01/98.

65 Interview Damir Škaler, 31/01/98.

uit. De vele kilometers lange colonne bood geen enkele mogelijkheid tot doeltreffende verdediging.⁶⁶ Het betekende een stoet die eenvoudig in stukken gehakt kon worden. Bećirović beging daarmee een grote fout, zo zeiden zijn critici achteraf.⁶⁷

Volgens Bećirović zelf waren vier routes onderkend, maar viel de keuze op de route naar Tuzla omdat hiervoor gidsen beschikbaar waren en voor de andere niet.⁶⁸ Het zou zijns inziens niet mogelijk zijn geweest de verschillende brigades verschillende routes naar Tuzla te laten volgen. Men kon niet richting Bratunac en ook niet richting Han Pijesak.⁶⁹ Er was een route die zich bij de berg Udrč splitste in de richting van Kladanj en in de richting van Tuzla. Er waren echter geen mensen voorradig die de route naar Kladanj kenden, maar er waren er wel die wisten hoe in ze Tuzla moesten komen. Bovendien was bekend dat er zich VRS-militairen bevonden op de route naar Kladanj en bij Vlasenica.⁷⁰ De gekozen route was in ieder geval de meest natuurlijke naar Tuzla.⁷¹ De ABiH-militairen verwachtten geen tegenstand onderweg, want die was er eerder langs deze route ook niet geweest.⁷² Dat bleek een kardinale inschattingsfout te zijn.

De vraag is ook waarom men niet in een grotere groep naar Žepa trok. De route naar Žepa was achteraf gezien de zekerste en kortste weg geweest. In Žepa was bovendien meer voedsel. Velen hadden eerder zonder problemen die route gevolgd. Bijna iedereen was wel eens in Žepa geweest voor voedsel. De route door de hoge bergen, en langs slechte wegen en paden was moeilijk en vergde kracht en uithoudingsvermogen, maar kon toch binnen een dag worden afgelegd.⁷³ Veel mannen die zich in de noordwestelijke hoek van de enclave hadden verzameld, zouden in de nacht van 11 juli wel degelijk liever naar Žepa hebben gewild. Het terrein daar bood een betere dekking en betere mogelijkheden om zich te verbergen dan het meer open terrein richting Tuzla. Sommigen gingen zelfs op weg in die richting, maar verlieten het plan halverwege vanwege het – overigens onjuiste – bericht dat Žepa was gevallen.⁷⁴

Ook vanuit het perspectief van de het 2e Korps hadden de ABiH-eenheden uit Srebrenica en Žepa zich daar in gunstig terrein kunnen verenigen voor het voeren van de verdediging.⁷⁵ Achter deze overweging leek de gedachte te steken tot behoud van Žepa. Eerder had Sead Delić, als commandant van het 2e Korps, Bećirović al op 6 juli het bevel gegeven naar Žepa te gaan om zich daar te verenigen met de Žepa-brigade. Overigens is niet geheel duidelijk of het hier een bevel of een suggestie betrof. Plaatsvervangend Korpscommandant Makar sprak van een bevel, Delić zelf van een voorstel. Het plan van het 2e Korps was om de 28e Divisie en de Žepa-brigade een gezamenlijke tegenaanval op de VRS in Srebrenica te laten ondernemen. Achteraf gezien zou dit een strategisch verstandige zet kunnen zijn geweest. Nadat de bevolking op 13 juli was geëvacueerd, zou dit een tegenoffensief aanzienlijk hebben vergemakkelijkt.⁷⁶

Het idee om de 28e Divisie naar Žepa te laten gaan, hield echter geen rekening met psychologische factoren. Men ging eenvoudigweg liever naar het vrije Tuzla dan naar een andere enclave. De animo om van de ene naar de andere *Safe Area* te vluchten, zou niet groot

66 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

67 Interview Hakija Mehlić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

68 Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, p. 271.

69 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

70 Interview Ramiz Bećirović, 02 en 05/02/98.

71 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

72 Interview Sadik Vilić, 15/04/99.

73 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

74 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

75 Interview Sead Delić in Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, p. 271.

76 Interview Andjelko Makar, 21/10/00. Zie ook Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, p. 271.

zijn geweest. *Linea recta* naar vrij territorium trekken, was aantrekkelijker.⁷⁷ De bevolking was psychisch al drie jaar toe aan een vertrek naar Tuzla, het centrum waarop Srebrenica zich van oudsher richtte, en velen waren daar al naartoe getrokken. De psychologische oorlogvoering van de Bosnische Serven had zijn invloed op de bevolking niet gemist en de mensen geloofden niet zo in bescherming door de VN, of dat nu in Srebrenica of Žepa was. De vraag is ook of de 28e Divisie wel een zo hoge graad van organisatie bezat om een dergelijke tactische zet aan te kunnen en of het niet teveel gevraagd was huis en haard onbeschermd achter te laten voor een actie waarvan de uitkomst ongewis zou zijn. Het moreel in de 28e Divisie was al enige tijd dalende en men zou zich een weg door de VRS-linies in het zuiden van de enclave hebben moeten banen, terwijl bekend was dat ook Žepa onder vuur van de VRS lag.⁷⁸

Het bericht dat Žepa al zou zijn gevallen, was afkomstig van Radio Milići en Radio Bratunac. De VRS gebruikte deze stations om desinformatie te verspreiden en om paniek te zaaien als onderdeel van de psychologische oorlogvoering.⁷⁹ In deze opzet slaagden de Bosnische Serven volledig. De arts Ilijaz Pilav wist niet hoe het gerucht of bericht van de val van Žepa hem bereikt had. Er zou geen mogelijkheid zijn geweest het bericht te controleren en men dacht er eenvoudigweg ook niet aan.⁸⁰ Een andere arts, Dževad Džananović, destijds zelf patiënt in het hospitaal, zei dat hij het gerucht al kende op het moment dat hij in de middag van 11 juli Srebrenica verliet.⁸¹ Plaatsvervangend burgemeester Hamdija Fejzić zei al op 10 juli informatie te hebben gehad dat Žepa was gevallen. Waar die informatie vandaan kwam, wist hij niet.⁸² Ook ABiH-commandanten vertelden dat Žepa reeds was gevallen. Het gerucht bleek echter vals te zijn.⁸³

Het was algemeen bekend dat de Bosnisch-Servische radiostations oorlogspropaganda uitzonden. Het blijft daarom onduidelijk waarom, toen er op 11 juli overdag en in de vroege nacht nog wel radiocontact was met Sarajevo en Tuzla (met het 2e Korps van de ABiH en met journalist Isnam Taljić van Radio Sarajevo), het divisiecommando geen pogingen ondernam om in contact te komen met Žepa. De twee enclaves hadden militair nauw samengewerkt en er hadden ongetwijfeld manieren gevonden kunnen worden om onderling radiocontact te maken. Tuzla had tot 25 juli dagelijks radioverbinding met Žepa en was tot in de nacht van 11 op 12 juli in de gelegenheid geweest om Bećirović over de toestand in Žepa te informeren.⁸⁴ Sommige mannen in de colonne hadden een radiootje bij zich en eenmaal onderweg hoorden zij via nieuwsberichten dat Žepa niet was gevallen, maar toen was het te laat om nog terug te keren.⁸⁵

6. 12 juli: het vertrek van de colonne

Zoals al aangegeven, wilde de 281e Brigade van Tursunović, met mensen afkomstig uit Kamenica en Cerska, graag voorop gaan. Ook Ejub Golić wilde voorop. Hij was een uit Bratunac afkomstige transportondernemer, die in 1993 enige dorpen rond Bratunac had verdedigd maar naar Srebrenica was getrokken en daar commandant werd. Hij was een

77 Interview Nijaz Mašić, 25/10/00.

78 Interview Mehmed Žilić, 04/11/99.

79 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

80 Interview Ilijaz Pilav, 22/10/97.

81 Interview Dževad Džananović, 04/03/98.

82 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

83 Interview Omer Subašić, 19 en 20/10/97.

84 Rapport Makar, 12/00.

85 Interview Dževad Džananović, 04/03/98.

goede organisator die de discipline in zijn eenheid wist te handhaven en claimde dat zijn eenheid het best was getraind en dat hij de situatie bij het oversteken van de grote weg bij Konjević Polje, een kritiek punt op de route, het beste kende. Toch werd besloten de 284e Brigade voorop te laten gaan met als argument dat zij het terrein het beste kenden.⁸⁶ Daarnaast trokken enkele kleinere groepen hun eigen plan en trachtten zelfstandig via de kortste en meest veilige route hun weg te vinden.⁸⁷

Een verkenningseenheid ging de colonne voor. Deze bestond uit vier gidsen die een uur eerder dan de rest waren vertrokken en de hele tocht door een voorsprong van ongeveer vijf kilometer hielden. Vervolgens was er een groep die was samengesteld uit vijftig tot honderd van de beste soldaten van elke brigade, ieder met de beste uitrusting. Zij werden aangevoerd door Vež Šabić van de 284e Brigade. Daarop kwam de 281e Brigade. Al deze mannen waren oorspronkelijk afkomstig uit Cerska, Konjević Polje en Kamenica en kenden het terrein. Op enige afstand volgde de rest van de colonne, in de volgorde: de verkenningseenheid van de 28e Divisie, 280e Brigade uit Gornji Potočari, het divisiecommando, de gewonden, de medische staf, de 281e Brigade, de 283e Brigade, het onafhankelijke bataljon en in de achterhoede de 282e Brigade. Opvallend aan deze volgorde is dat de beste troepen zich aan de kop van de colonne bevonden. Daar bevond zich ook de elite van de enclave, onder wie de moeder en de zuster van Naser Orić, en andere personen met enig aanzien. De meeste burgers en gewonden bevonden zich in het midden van de colonne. De zwakste en minst bewapende brigade, de 282e van Ibro Dudić, die het gebied had verdedigd waar het zwaartepunt het VRS-offensief lag en de zwaarste verliezen had geleden, kwam aan de staart.⁸⁸

Nog op 11 juli rond 23.30 uur formeerde men rijen volgens het principe dat wie elkaar kende bij elkaar kwam.⁸⁹ De soldaten werden niet geteld, daar was geen tijd voor.⁹⁰ Iedere brigade nam een groep vluchtelingen onder zijn hoede.⁹¹ Eenheden bleven wel min of meer bij elkaar. Veel burgers sloten zich spontaan bij eenheden aan en kennissen gingen met militairen mee. Onderweg wisselde de groepssamenstelling regelmatig.⁹²

Het was een heldere nacht en er was volle maan. De dagen daarvoor had het veel geregend en veel mensen liepen zonder goed schoeisel, hetgeen de voortgang niet bespoedigde. De snelheid waarmee de colonne zich voortbewoog werd verder aanzienlijk vertraagd door een onbekend aantal stuks vee en paarden beladen met voorraden en proviand.

Verbinding tussen de verschillende delen van de colonne werd onderhouden met behulp van koeriers en walkietalkies. De kop van de colonne onderhield contact met het commando van de 28e Divisie, evenals het middendeel van de colonne en de staart, maar dan op een andere frequentie. De kop en de staart van de colonne stonden dus niet rechtstreeks per radio met elkaar in verbinding. Bećirović bevond zich als commandant van de 28e Divisie in het midden en had van daaruit overzicht over de hele colonne. Vež Šabić, commandant van de kop van de colonne (waar ook het militaire zwaartepunt van de 28e Divisie zich bevond),

86 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

87 ABiH Sarajevo. Archief Arnautović, 20/05/99.

88 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, zonder nummer. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95. Gesprekken Makar met Vež Šabić, 12/00.

89 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

90 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

91 Othon Zimmerman, 'Moslimstrijders in helse tocht opgejaagd als wild', *Algemeen Dagblad*, 18/07/95.

92 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

verklaarde het uitblijven van hulp op kritieke momenten uit het gebrek aan informatie over wat zich in de staart van de colonne afspeelde.⁹³

De VRS was in staat deze onderlinge radiocommunicatie af te luisteren. Dat tonen twee intercepts (onderschept berichtenverkeer) van de inlichtingendienst van het Drina-korps, verstuurd door het politiebureau te Bijeljina. Onderschept werd het berichtenverkeer over pogingen van twee groepen, van Zulfo Tursunović en Ibrahim Mandžić, om instructies te krijgen over wat zij verder moesten ondernemen toen zij bij Kamenica in een hinderlaag liepen.⁹⁴

7. 12 juli: de VRS ontdekt het vertrek

Direct na de val van Srebrenica wist de VRS niet waar de 28e Divisie zich bevond. De VRS was in eerste instantie verrast over de uitbraak en had op dit punt geen planning. Mladić ging er in zijn eerste gesprek met Karremans nog vanuit dat zij in de enclave waren: hij eiste hun overgave. Hun aanwezigheid in de enclave baarde de VRS grote zorgen omdat rekening werd gehouden met de mogelijkheid dat eenheden van het 2e Korps vanuit de richting Tuzla en Kladanj de aanval zouden kunnen inzetten en verbinding maken met eenheden van de 28e Divisie. Die zorg bestond binnen de VRS al veel langer.

Het was echter niet zo dat de VRS geen voorzorgsmaatregelen had getroffen. Al op 11 juli, voordat de VRS zich bewust was van de formatie van de colonne, gaf de Generale Staf van de VRS opdracht aan het Drina-korps om maatregelen te treffen, om in samenwerking met de zogeheten MUP-eenheden, behorend tot het ministerie van Binnenlandse Zaken (*Ministarstvo Unutrašnjih Poslova*, afgekort MUP), verkeer van ABiH-eenheden in of uit Srebrenica te voorkomen.

De VRS meende over informatie te beschikken dat een ABiH-divisie vanuit Sarajevo via Olovo en Kladanj langs twee verschillende routes richting Žepa en Srebrenica zou worden gestuurd. De verwachting was ook dat de 28e Divisie van de ABiH toestemming zou krijgen de enclave te verlaten en vervolgens weer zou terugkeren. Het Drina-korps zou daartoe de wegen moeten controleren en hinderlagen moeten kunnen leggen. Een bijzondere zorg was dat de routes langs het hoofdkwartier van de VRS in Han Pijesak zouden voeren.⁹⁵ Het VRS-hoofdkwartier zag de colonne echter niet voorbijtrekken: deze lagen westelijk van Srebrenica, terwijl de uiteindelijke vluchtroute in noordelijke richting lag.

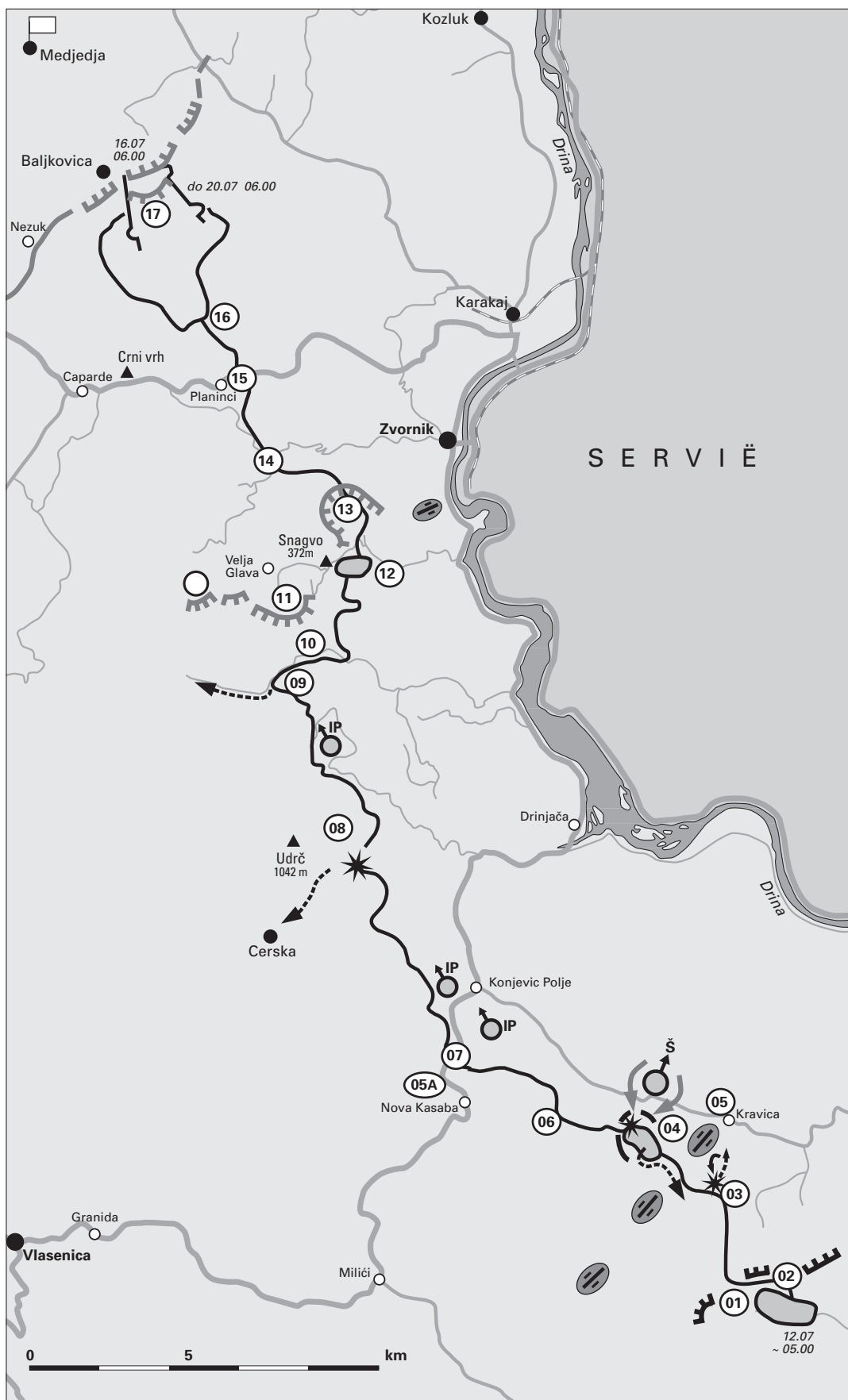
De eerste signalen die de VRS opving over de vlucht van de mannen was iets dat op een verkenningseenheid nabij de berg Udrč leek. Die werd opgemerkt in de ochtend van 12 juli, tussen 2.00 en 6.00 uur. Gezien de afstand tot Srebrenica kon dit onmogelijk de kop van de colonne zijn en de VRS zal hier de groepjes hebben opgemerkt die al op 10 juli, nog voor de val van de enclave, de benen hadden genomen in de richting van Tuzla. Uit onderschept berichtenverkeer afkomstig van de colonne raakte de VRS er in de vroege ochtend rond 3.00 uur mee bekend dat er een colonne was geformeerd. In een op 12 juli om 6.56 uur onderschepte conversatie tussen twee onbekende personen met betrekking tot de colonne werd het voorstel gedaan om te bezien of de MUP-eenheden hinderlagen konden leggen. In een

93 Gesprekken Makar met Vejz Šabić, 12/00.

94 NIOD, Coll. MUP Republika Srpska. MUP Republika Srpska, RJB Bijeljina, 13/07/95, broj. RJB-303/95.

95 ICTY, (IT-98-33), D 148/a. Ratko Mladić aan the commands of the DK, zmtpr, 67 pv, 2 rmtbr, 1 vlpbr, 1 mlpbr, 1 plpbr, 11/07/95, nr. 03/4-1616. Judgement, para 162 en 287.

DE TOCHT VAN SREBRENICA NAAR TUZLA

Route van de colonne richting Tuzla

conversatie, die eveneens plaatsvond op 12 juli om 13.05, uur gaf generaal Krstić orders aan de Vlasenica Brigade om hieromtrent contact te maken met de MUP.⁹⁶

Intercepts van de ABiH leerden dat de VRS zich pas rond het middaguur van 12 juli goed realiseerde dat de mannen waren gevlucht en dat de ABiH zich inmiddels ergens in de bossen ten noorden van Potočari bevond. ‘Het ziet er naar uit dat ze dat meesterlijk hebben gedaan’, zo luidde het commentaar van VRS-zijde.⁹⁷ De Bratunac-Brigade stelde het commando van het Drina-korps ervan op de hoogte dat de mannen zich in de richting van Konjević Polje bewogen.⁹⁸ De VRS had nog geen zicht op de omvang van de colonne en het aantal mannen dat de benen had genomen. Over de route die de colonne volgde, was de VRS evenmin zeker. Wel was duidelijk dat de colonne in een mijnenveld verstrikt was geraakt en in een diepe beek (bij Ravni Buljim). Vastgesteld was ook dat een groep van ongeveer tweehonderd man was teruggekeerd richting Srebrenica. Of de anderen waren doorgedaan of teruggekeerd was de VRS op dat moment nog niet bekend. De VRS kon niet dichterbij komen, omdat ook zij last hadden van de eigen mijnenvelden en de betreffende eenheid daar geen kaarten van bezat. Dat leidde tot een boze generaal Krstić die opdracht gaf om daarover gegevens te gaan verzamelen.

Ook waren er op dat moment berichten dat de Bosnisch-Servische bevolking bereid zou zijn om Moslims uit te leveren die hadden deelgenomen aan wat heette ‘de slachting op de bevolking van Podrinje’ (de streek rond Srebrenica). Of uit dit bericht moet worden opgemaakt dat ook de Servische bevolking vluchtende Moslims had onderschept, of dat zij bereid waren de VRS te assisteren, wordt niet duidelijk. Een door de ABiH onderschept gesprek van de Servische journalist Goran Malinaga repte van een ultimatum dat Mladić had gesteld. De ABiH moest zich vóór het middaguur overgeven, anders zou de VRS tot het gevecht overgaan. Tevens leerde dit bericht dat het dan een achtervolging zou worden ‘als in Tsjetsjenië’.⁹⁹ Toen op 12 juli de door de Bosnische Serven georganiseerde vluchtelingenkonvoeien van de VN-compound in Potočari naar Kladanj op gang kwamen, waarschuwde Mladić ervoor het niet te laten gebeuren dat groepjes mannen zich daartussen gingen begeven. Tegelijkertijd gaf Mladić het bevel de hindernissen en mijnen die bij Kladanj lagen voor aankomst van deze groep vluchtelingen te ruimen en dat gebied te verlaten.¹⁰⁰

De ontdekking van de uitbraak en de vlucht van de colonne uit de enclave, bracht bij de Generale Staf van de VRS een schok teweeg. De VRS had hier geen rekening mee gehouden en had verwacht dat ook de ABiH-militairen naar Potočari zouden gaan. De VRS had gedacht dat daarmee alle militaire actie zou stoppen.¹⁰¹ Toen dat niet het geval bleek te zijn, suggereerde generaal Milan Gvero, in een document van 12 juli, dat onder de ABiH-soldaten ook ‘beruchte misdadigers’ zouden zijn die ‘geen enkel middel schuwen om Tuzla te bereiken’. Een deel van de colonne was het toen al gelukt om de grote weg Bratunac-Konjević Polje-Milići-Vlasenica over te steken, de weg die iedereen zou moeten kruisen om van de enclave in Tuzla te komen. Gvero riep ‘alle beschikbare eenheden’ op hen te vinden en te

96 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 162 en 287.

97 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport op basis van intercepts van 12/05/95, nr. 02/8-10-1253.

98 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 371.

99 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport op basis

van intercepts van 12/05/95, nr. 02/8-10-1253.

100 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport op basis van intercepts, 12/07/95, nr. 02/8-10-1257.

101 Interview Milovan Mulinović, 20 en 22/03/00.

verhinderen dat zij Bosnisch-Servische dorpen aanvielen.¹⁰² Zo waren de bewoners van Milići bang voor de uitbrekende Moslims, en enkele burgers zouden bij schietpartijen met de vluchtende colonne zijn omgekomen.¹⁰³ Ook bestond er een zekere angst dat de colonne de stad Zvornik zou aanvallen. Andere VRS-bronnen noemden die kans echter niet zo groot; Zvornik lag niet direct op de route naar Tuzla. Voor de VRS stond ook vast dat de Moslims niet zouden proberen Servisch territorium te bereiken omdat het een te grote opgave zou zijn de Drina over te steken.¹⁰⁴

In de ABiH-visie was – achteraf – het leggen van hinderlagen in Konjević Polje en Kravica onderdeel van het VRS-aanvalsplan. Reservetroepen moesten hinderlagen leggen, met de opdracht de colonne te vernietigen. Toen de VRS zag dat de ABiH sterk genoeg was om door de VRS-troepen te breken zouden – volgens de ABiH – de generaals Mladić, Živanović en Krstić hebben beslist om elitetroepen en *Special Forces* naar de mogelijke route te sturen. Toen dat niet genoeg was, zouden zij ook Speciale Politietroepen hebben gestuurd.¹⁰⁵ Tevens vermoedden vele Bosnische Moslims dat de VRS de voorste en goed bewapende groepen uit de weg gingen en lieten passeren, omdat pas daarna de beschietingen begonnen. Als verklaring gaven zij dat de VRS bang was voor de ABiH, wist dat de voorste groepen goed bewapend waren, en daarom liever op ongewapende mannen schoot.¹⁰⁶ Voor velen was ook dit een bevestiging dat de VRS een corridor had geopend, en voor het voorste deel van de colonne leek het daar ook op omdat die gemakkelijk de weg Bratunac-Konjević Polje-Nova Kasaba kon passeren, terwijl dat later een vrijwel onneembare hindernis zou worden.¹⁰⁷ Er waren ook personen die meenden dat het niet-schieten van de VRS bij het oversteken van de weg van het voorste deel van de colonne ten doel had de colonne in stukken te hakken.¹⁰⁸

Anders dan velen in de colonne dachten had de reden waarom de voorste groep van de colonne zonder al teveel moeilijkheden de weg bij Konjević Polje kon passeren weinig met de samenstelling en de kracht van die groep te maken, maar meer met het feit dat de VRS toen nog niet voorbereid was op het bieden van een tegenwicht. Zoals uit bovenstaande door de ABiH onderschepte berichten bleek, raakte de VRS zich er pas tegen het middaguur op 12 juli van bewust dat de colonne aan een uitbraak was begonnen. Pas toen werd met kracht gereageerd en zette de VRS alle nog in het gebied beschikbare eenheden in die niet in Srebrenica zelf of bij Žepa waren ingezet.

8. 12 juli: de VRS zet zware wapens in

Eén van de zorgen bij het vertrek van de colonne uit Šušnjari was geweest of iedereen voor zonsopgang de weg Bratunac-Konjević Polje-Nova Kasaba zou kunnen oversteken. In de korte tijd die nog restte tot dat moment en door de lengte van de colonne lukte dat inderdaad niet meer.¹⁰⁹ Nadat VRS de colonne had opgespoord, was zij ogenblikkelijk een verplaatsing van troepen en materieel begonnen en begon de VRS-artillerie met beschietingen vanuit de dorpen Šiljkovići, Rogač en Mratinsko Brdo (in het gebied van nummer 3 op de kaart op

102 NIOD, Coll. MUP Republika Srpska. Generale Staf VRS aan IKM-1 DK, 1. Zpbr, 1. Vlpbr, onleesbaar, ontvangen Bratunac-Brigade op 14/07/95, onder nr. 01-456-1.

103 Interview Rajko Dukić, 14/06/00.

104 Interview Milovan Mulitinović, 20 en 22/03/00.

105 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

106 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

107 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

108 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

109 Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*, p. 271.

pagina 2492). De VRS kon toen nog niet direct bij de colonne komen en beschoot deze daarom vanuit de bergen. Inmiddels was de VRS ook begonnen hinderlagen te leggen langs de asfaltweg Bratunac-Konjević Polje in de dorpen Kamenica, Sandići en Lolići (in het gebied van nummer 4 op de kaart).

De colonne trok van het dorp Šušnjari naar het nabijgelegen dorp Jagličići, waar zich de inmiddels verlaten OP-M van Dutchbat bevond. De 281e Brigade vertrok precies om 1.30 uur en kwam om 5.30 uur op de hoogvlakte van Buljim aan.¹¹⁰ Het overgrote deel van de colonne ging pas om 5.00 uur op weg. Toen voor de achterhoede de mars begon, was het dus al bijna weer licht, terwijl het de bedoeling was om juist voor het aanbreken van de dag de hoogvlakte van Buljim te hebben gepasseerd.¹¹¹ Eén groep aan het einde van de colonne begon zelfs niet aan de tocht omdat de VRS zich toen al te dichtbij bevond. Zij waren wel gedwongen om naar Žepa te gaan.¹¹² Aanvankelijk verliep het begin van de tocht van Šušnjari naar Buljim goed¹¹³ (zie detailkaart 1 en 2 op pagina 2491). Vanaf Buljim begon het te dalen en moest men beekjes oversteken. Midden op Buljim stond een VRS-bunker, maar die was verlaten.

De voorhoede met de 284e Brigade onder bevel van Vejz Šabić bereikte de berg Hajdučko Groblje rond 7.00 uur (zie detailkaart 3-4-5 op pagina 2492). Šabić keerde toen terug met enkele manschappen om de rest van de colonne te gidsen. De voorgaande drie jaar was deze streek frontlinie geweest, en beide partijen hadden hier voortdurend mijnen gelegd. Normaal kon deze vlakte in twee uur worden gepasseerd, maar nu moest men vanwege de mijnen heel voorzichtig kruipend op de knieën voortgaan en deed men er gemiddeld vijftien uur over. De mijnen op het gedeelte tot Hajdučko Groblje waren niet geruimd, maar alleen met wit papier gemarkeerd. Mijndeskundigen gingen vooruit om de ligging van mijnenvelden vast te stellen; om deze te markeren hadden ze echter niets anders bij zich dan papiertjes. Van mond tot mond werd dan doorgegeven: ‘pas op, hier ligt een mijn’. De mannen moesten hier zo achter elkaar in een langgerekte stoet tussen de mijnen door manoeuvreren. Een voordeel was dat er in de ochtend tot 10.00 uur mist hing.¹¹⁴ Door de ontstane vertraging bereikte de staart van de colonne Hajdučko Groblje pas om 10.00 uur. De kop van de colonne had inmiddels Islamovići (in het gebied van detailkaart 6 op pagina 2495) bereikt, het midden-deel van de colonne bevond zich ter hoogte van Kamenica (zie detailkaart 4 op pagina 2492).

Via Mratinci trok het voorste deel van de colonne richting Kravica (in het gebied van nummer 5, pagina 2492). Kravica was echter in handen van de VRS. Bij Kravica werd beslist niet rechtdoor te gaan maar de nacht af te wachten om de weg over te steken. De VRS wist inmiddels echter waar de colonne zich bevond en begon met artilleriebeschietingen. Daardoor gaven velen het al bij Kravica op en vielen er veel doden. Bij Kravica was er onder de vluchtelingen ook enige ‘infighting’ (ze raakten onderling slaags), begon de honger te knagen en liep de spanning hoog op. Dat was deels het gevolg van de beschietingen en onzekerheid over wat er zich precies afspeelde. Ook ging het gerucht dat bij Kravica in burger geklede VRS-militairen de colonne hadden geïnfiltrerd.¹¹⁵ Zo vertelde Kasim Mustafić, die twee dagen ten zuiden van de weg Bratunac-Konjević Polje had rondgezworven, later dat er nabij

110 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

111 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

112 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović, 16/04/98, gebaseerd op een eerdere statement van

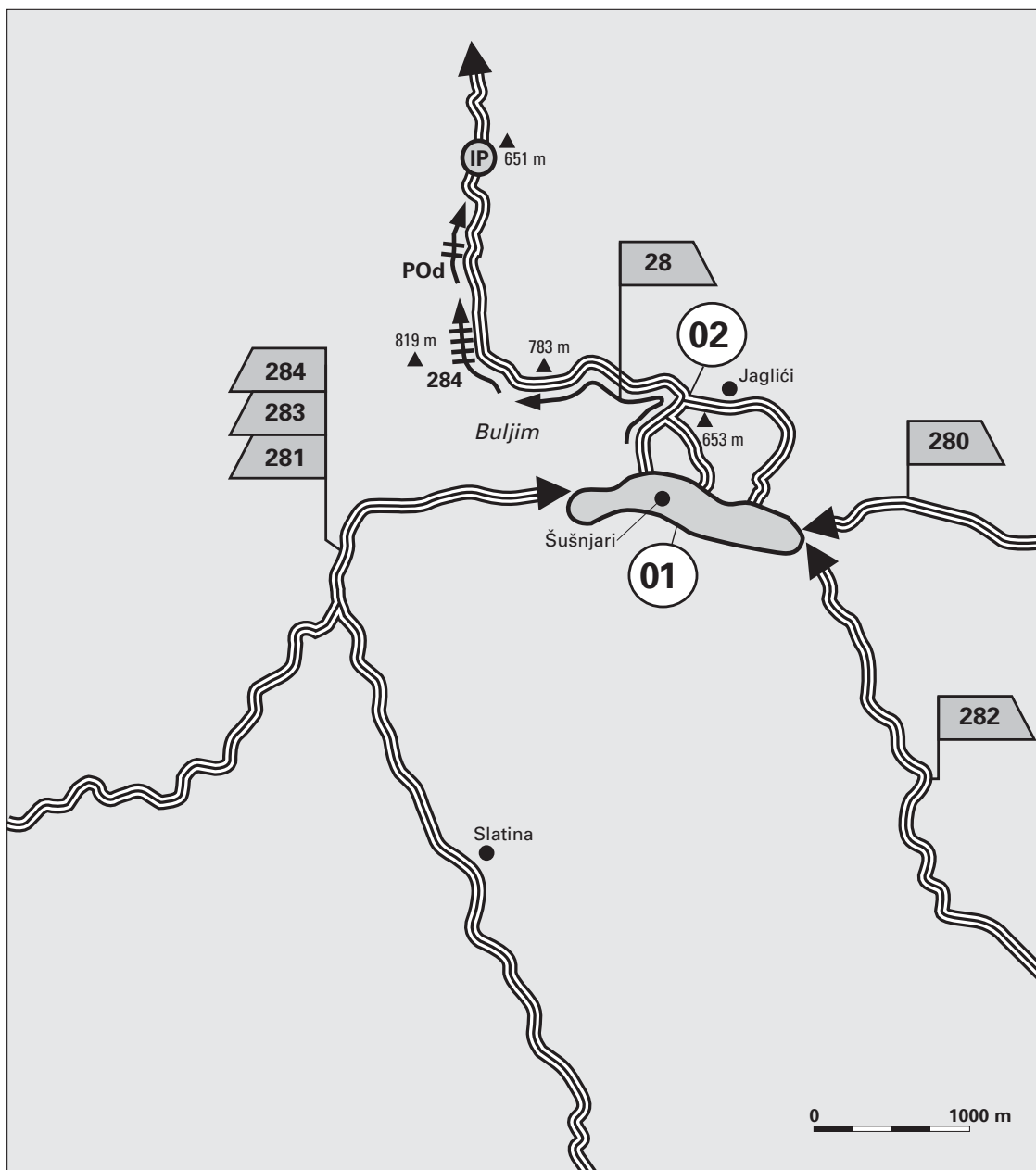
11/08/95.

113 Interview Vahid Hodžić, 08/03/99.

114 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

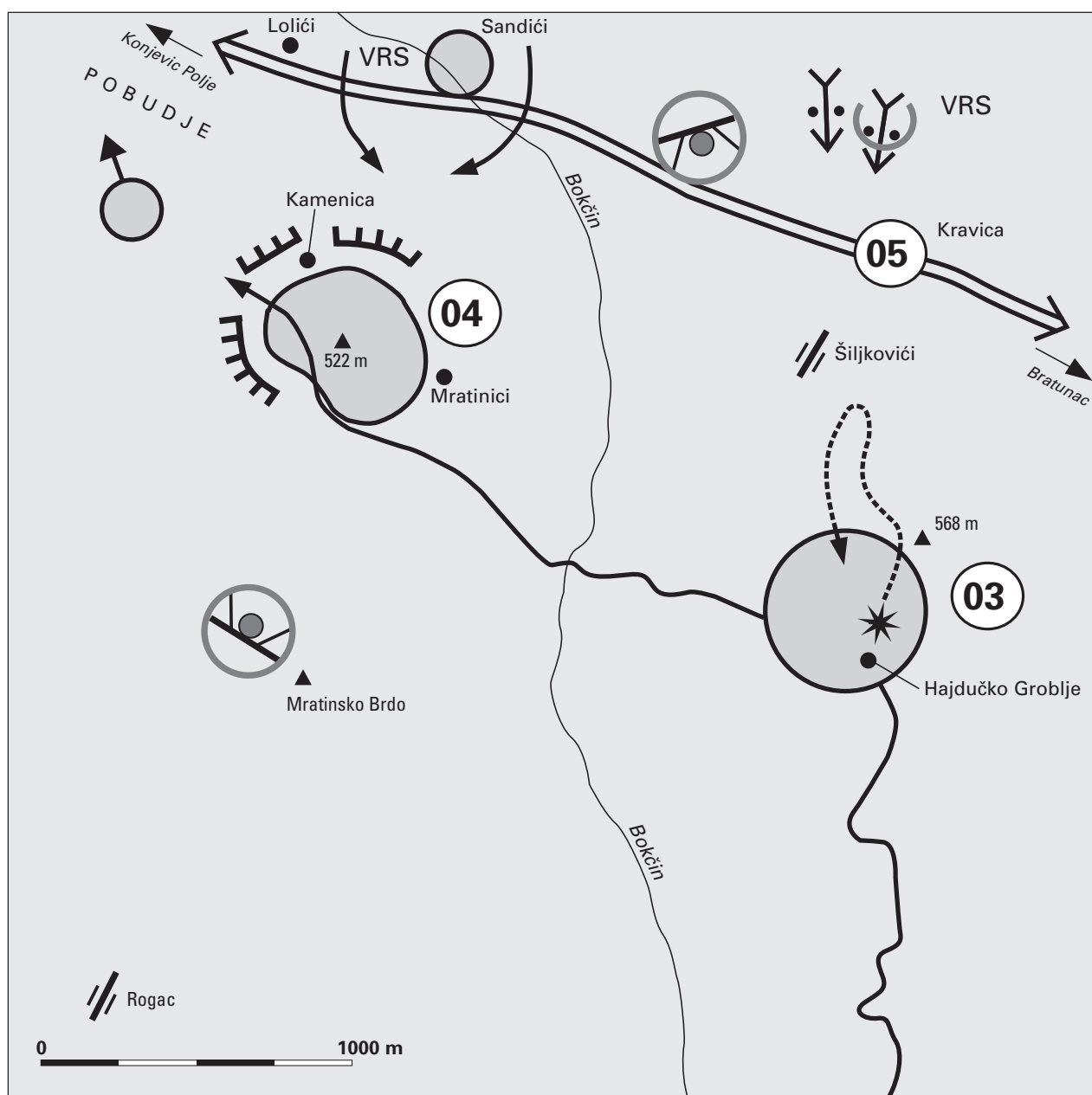
115 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

DE TOCHT VAN SREBRENICA NAAR TUZLA

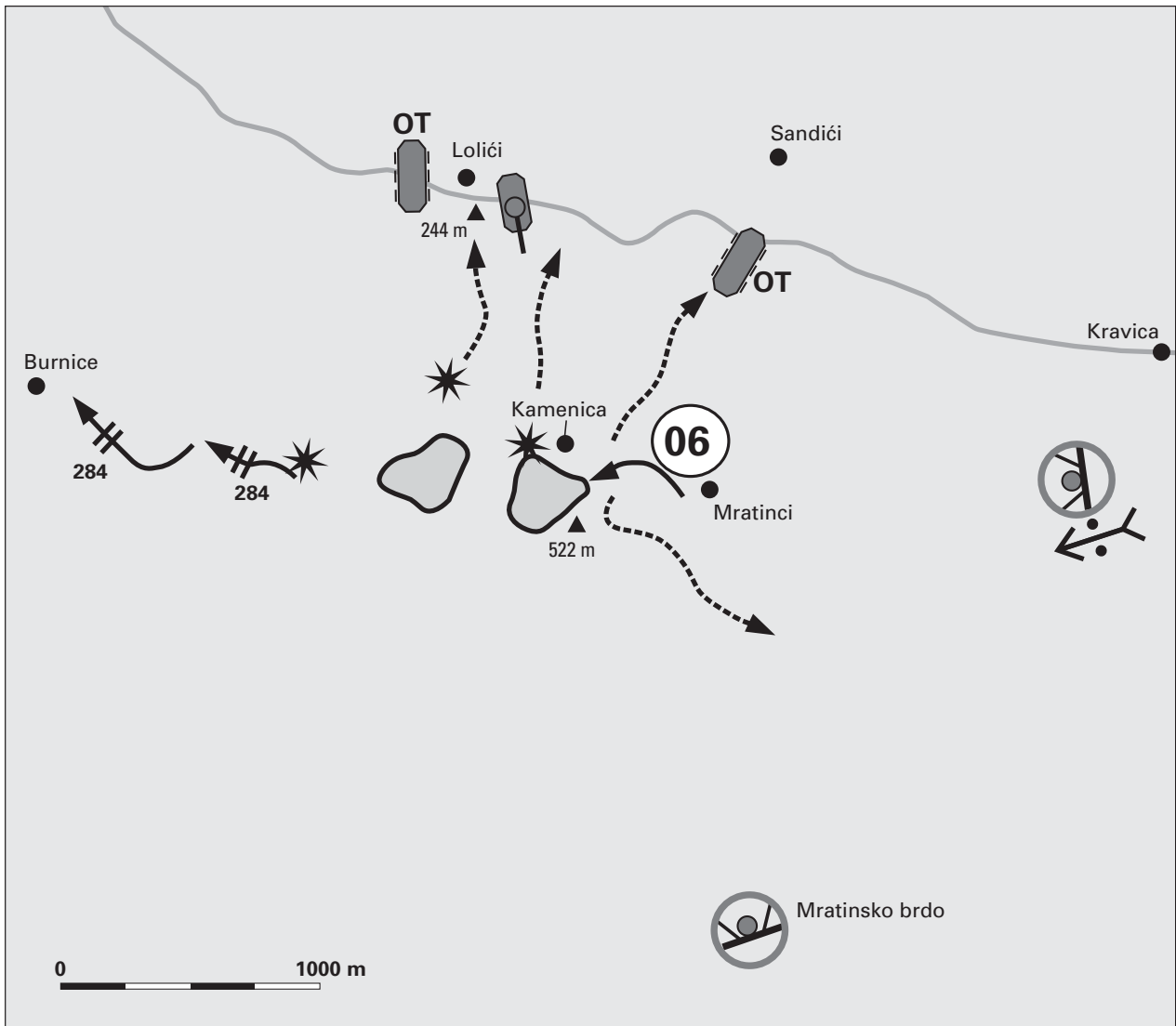
Detail route van de colonne richting Tuzla

	eenheid ABiH		artilleriebeschieting
	opmarsrichting		geschutsopstelling
	opmars colonne		pantservoertuig
	hinderlaag		tank
	hinderlaag VRS		houwitser
	verzamelgebied		MLRS
	pa verkenning		luchtdoelgeschut

Detail route van de colonne richting Tuzla

DE TOCHT VAN SREBRENICA NAAR TUZLA

Detail route van de colonne richting Tuzla

Kravica een groep van honderd Bosnische Serven uit de richting Bratunac kwam, gekleed in zwarte atletiekhemden en broeken, en bewapend met messen en wurgdraden. Zij mengden zich onder een groep van driehonderd Bosnische Moslims en begonnen deze af te maken. Dat duurde ongeveer een half uur waarna 30 tot 50 verminkte lijken, van wie sommigen zonder benen, armen, oren of geslachtsdelen, in een vrachtwagen werden geladen en richting Bratunac werden afgevoerd. Anderen werden ter plekke vermoord en in het riviertje langs de weg gegooid. Daarna arriveerde een tankauto om het bloed van het asfalt te wassen.¹¹⁶

Andere infiltranten gaven, naar verluidt, tijdens de tocht aanwijzingen, onder het mom dat zij de weg wisten. Infiltratie van de colonne zou mogelijk zijn geweest omdat de vluchtelingen in Srebrenica elkaar slecht kenden.¹¹⁷ Toen die infiltratie bekend raakte controleerde men elkaar, al viel dat met mensen afkomstig uit zeven verschillende *Opština's* niet mee. Doordat er geen verschillen in taal waren, viel het niet gemakkelijk onderscheid tussen vriend en vijand te maken.¹¹⁸ Infiltratie was een tactiek die dikwijls is gerapporteerd, en het zien van mensen met een doorgesneden keel maakte dat geloof werd gehecht aan de aanwezigheid van Bosnische Serven in de colonne. Naast deze gevallen kunnen dergelijke berichten ook een uiting zijn geweest van de angst en de verwarring die er onderweg heerste, juist omdat de berichten opdoken op het moment dat hinderlagen moesten worden gepasseerd.¹¹⁹

De staart van de colonne, op dat moment ter hoogte van Hajdučko Groblje, werd het eerst door beschietingen getroffen. Plotseling leek er van alle kanten geschoten te worden en vielen er mannen neer. Niemand wist waarvandaan het vuur precies kwamen. Verklaringen van getuigen geven aan dat een groep vluchtenden in een mijnenveld terecht kwam en dat toen het schieten was begonnen. Dat vluchtelingen in de mijnenvelden verstrikt raakten, werd bevestigd door een intercept waarin een VRS-militair aangaf dat hij 'bij de afslag naar Kamenica', tussen 19.00 en 20.00 uur een groep vluchtelingen in een mijnenveld zag lopen en zeker twintig doden meende te hebben gezien. Meteen daarop volgden grootschalige beschietingen door de VRS en een gecombineerde aanval van artillerie en infanterie. In de colonne was de paniek volledig.¹²⁰

Een lid van 281e Brigade beschreef de gebeurtenissen als volgt. Toen de brigade op het punt stond van de hoogvlakte van Buljim af te dalen, kwamen er van alle kanten mitrailleurvuur en beschietingen. De VRS zat op de heuvels, de Moslims bij de beekjes op drassige grond. De VRS bestookte de groep met granaten en mitrailleurs. Toen de eerste dertig doden vielen, ontstond paniek. De eerste dode was Nihad ('Nino') Ćatić, een radioverslaggever, die op de ochtend van de val het laatste rapport vanuit Srebrenica de ether had ingestuurd.¹²¹ Volgens beschrijvingen bevond men zich in het bos bij Kamenica om wat uit te rusten en op de rest te wachten toen een enorme beuk door een granaat werd gespleten en de artilleriebeschietingen begonnen die ongeveer 20 minuten aanhielden. Dat markeerde tevens het uiteenvallen van de colonne. Verklaringen omschrijven deze episode als een nachtmerrie: overal lagen doden, gewonden schreeuwden om hulp, velen verloren hun naasten uit

116 ABiH Sarajevo. Archief Arnautović, zie 14/07/95. Kasem zei ook te hebben gezien dat nadat een Bosnische man in de rug was gestoken, iemand van het bloed dat uit de wond stroomde dronk.

117 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

118 Interview Hakija Mehuljić, 02/02/98 met

aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

119 *Refugee Report*, Vol. XVI, nr. 5, 31/07/95, p. 6 en pp. 9-10.

120 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport van 12/07/95, nr. 02/8-10-1253. Inhoud op basis van intercepts.

121 Interview Salih Brkić, 02/02/98.

het oog; vaders, zoons en broers die tot op dat moment bij elkaar waren gebleven, raakten elkaar hier kwijt. Sommigen vonden elkaar dagen later terug – de meesten echter nooit meer.¹²²

Een deel van de 28^{1e} Brigade verzamelde zich in een bos en hield krijgsraad. De gedachte was dat men wel kon proberen naar Konjević Polje te komen, maar dat men tegelijk eigenlijk alleen maar achteruit kon, en dat als dit zo doorging men Tuzla nooit zou halen. Van de 28^{1e} Brigade waren 34 leden gesneuveld en zeventig gewond. Zes tot zeven gewonden moesten worden gedragen, waarbij de dragers elkaar steeds afwisselden. De te volgen route werd doorgesproken en duidelijk was dat hoe dan ook bij Konjević Polje de asfaltweg zou moeten worden overgestoken. Dit deel van de 28^{1e} Brigade besloot toen dat niet te doen en keerde vanaf Burnice (in de omgeving van nummer 6 op de kaart, p. 2492) terug om naar Žepa te gaan. Op 13 juli om 3.00 uur verliet het restant van de brigade met veertig man Burnice. Op de terugweg zag men overal doden.¹²³

De kop van de colonne hield halt om na te gaan wat er met achterste deel aan de hand was. Omdat het schieten de hele 12^e juli aanhield en ook 's nachts voortging, werd de hoop op aansluiting opgegeven en vervolgde de kop van de colonne zijn weg. Wie die besluiten nam en hoe die totstandkwamen is niet duidelijk. Toen de voorste groep van de colonne daarna weer verderging verloor de achterste groep het contact en ontstond er opnieuw paniek.¹²⁴

De inzet van VRS-artillerie tegen de colonne op het moment dat deze poogde de weg bij Konjević Polje en Nova Kasaba over te steken, betekende een splitsing tussen de voorste en achterste delen van de colonne. Slechts ongeveer eenderde deel van de mannen was erin geslaagd de weg over te steken voordat de VRS zich met alle kracht tegen de colonne had gekeerd.¹²⁵ Nog voordat de staart van de colonne Konjević Polje had bereikt, waren zo – voorzover dat viel vast te stellen – mogelijk al drie- tot vierhonderd mensen gedood.¹²⁶ De ABiH zelf gaf andere getallen: van 500 tot 2000.¹²⁷

Het middendeel van de colonne dat aan de beschietingen was ontsnapt, bereikte Kamenica (op kaart 00, niet te verwarren met het plaatsje dat ook zo heet op kaart 2493) rond 11.00 uur en wachtte daar op de gewonden. Ejub Golić keerde terug naar Hajdučko Groblje om die gewonden op te halen. Omdat al deze gewonden moesten worden meegevoerd, zorgde dit voor grote vertraging; pas om ongeveer 21.00 uur kon de colonne verder, omdat toen het overgebleven deel van de staart van de colonne zich weer bij het middendeel voegde.

Het voorste deel van de colonne slaagde er wel in voor 10.00 uur ongehinderd Kamenica (op kaart 4) te passeren en ontsnapte zo aan de beschietingen. Dit deel wachtte 's avonds op de berg Udrč (op kaart 8) op de rest van de colonne. Het voorste deel, de 284^e Brigade, en het bergbataljon waren de weg bij Konjević Polje (nr. 7 op pagina 2497) zonder moeilijkheden gepasseerd. Dat nieuws drong ook tot de andere delen van de colonne door.¹²⁸ Dat bracht hoop, die echter ongegrond bleek. Hamdija Fejzić hoorde van deze passage onderweg, ergens tussen Nova Kasaba en Konjević Polje. Hij wist daar de weg 's nachts wel te passeren en op die plaats kon ook een groep van driehonderd gewapende mannen na hem eveneens ongehinderd de weg oversteken. Het ging daarbij niet alleen om het oversteken van de weg maar ook om de op sommige plaatsen ongeveer tien meter brede rivier de Jadar die

122 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

123 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

124 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

125 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 62.

126 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

127 ABiH Sarajevo. Archief Arnautović, zie 12/07/95.

128 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

parallel aan de weg liep.¹²⁹ De restanten van het onfortuinlijke achterste deel van de colonne werd nog de hele dag en de daaropvolgende nacht met artillerie door de VRS bestookt. Overlevenden beschreven het als een drijfjacht en velen gaven het op.¹³⁰

9. 12 juli: gevangenneming begint

Eenheden van het Bosnisch-Servische Drina-korps die niet waren ingezet voor de aanval op Žepa, kregen opdracht de opmars van de colonne te blokkeren. Naast de eenheden van het Drina-korps kregen ook niet tot dit Korps behorende eenheden, zoals een brigade Speciale Politie van het ministerie van Binnenlandse Zaken (MUP) van de *Republika Srpska*, delen van een bataljon militaire politie van de 65e Regiment en vervolgens ook gewone politie-eenheden opdracht de weg van de colonne te versperren. Uit een intercept kan worden afgeleid dat alle eenheden van de politie uit Zvornik naar Velja Glava moesten om de colonne te stoppen.¹³¹

Het gevolg van de gelegde hinderlagen en van de beschietingen was dat de Bosnische Serven al in de middag en avond van 12 juli in staat waren langs de asfaltweg Bratunac-Kravica-Konjević Polje een groot aantal mannen gevangen te nemen die zich in het achterste deel van de colonne bevonden.¹³² De VRS sloot de weg hermetisch af en ging met een buitgemaakte YPR van Dutchbat in de richting van de dorpen Pobudje en Kravica (nummer 5 en 6, p. 2492, 2493). Vanaf Pobudje en Kravica voerde de VRS beschietingen uit met een zogeheten M84 raketwerper die dood en verderf zaaide; de gewonden moesten worden achtergelaten. Het grootste aantal leden van de 28e Divisie gaf zich langs deze weg aan de VRS over. Schattingen aan ABiH-zijde liepen in de duizenden. De splitsing van de colonne was na de beschietingen en de wegblokkade door de VRS een feit. Het eerste deel van de colonne was, zoals gezegd, verder in noordwestelijke richting getrokken en in de namiddag van 12 juli staken zij bij Begova Kuća, waar een brug was, de weg Nova Kasaba-Konjević Polje over en liepen verder richting de berg Udrč.

De VRS legde niet alleen hinderlagen langs de weg Bratunac-Konjević Polje maar riep ook de mannen die zich in de bossen schuilhielden op zich over te geven met de belofte dat de hand zou worden gehouden aan Conventies van Genève. Het betrof hier eenheden van de Speciale Politie onder bevel van Borovčanin, terwijl het 65e Regiment naar Nova Kasaba was gedirigeerd. Tevens gebruikte de VRS gestolen VN-uitrusting om de mannen te doen geloven dat de VN of het Internationale Rode Kruis ter plaatse aanwezig was om toezicht op hun behandeling te houden. Verschillende getuigen van de ABiH maakten melding van de aanwezigheid van door de VRS op Dutchbat buitgemaakte pantservoertuigen en zagen dat de VRS deze YPR's later gebruikte om vluchtenden te bewegen zich over te geven. De VRS stond langs de hele weg; om de 50 meter stond een soldaat en ook artillerie was op verschillende punten aanwezig, vooral in Sandići waar zich tevens een commandopost bevond.¹³³

Op andere plaatsen vuurde de VRS met luchtdoelgeschut in de bossen op plaatsen waar

129 Interview Hamdija Fejzić, 03/02/98.

130 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 62.

131 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport van 12/07/95, nr. 02/8-10-1253. Inhoud op basis van

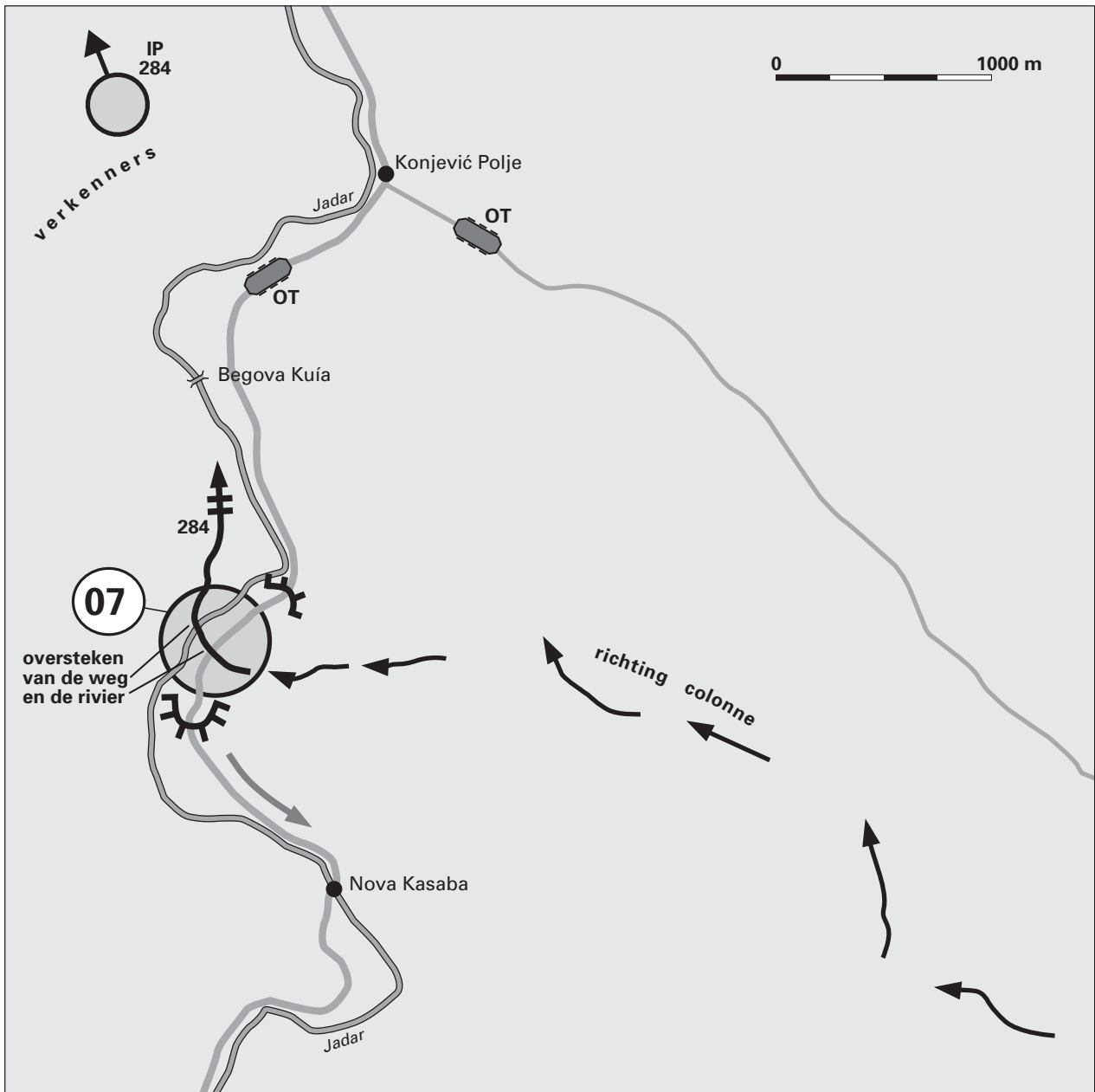
intercepts. ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 162.

132 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 63 en 167.

133 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 63.

DE TOCHT VAN SREBRENICA NAAR TUZLA

Detail route van de colonne richting Tuzla

mannen werden vermoed. Een gevolg daarvan was, zoals een inlichtingenrapport van de Zvornik-Brigade op 12 juli aangaf, dat de Bosnische Moslims in paniek vluchtten, dat de controle over hen verloren ging en dat zij zich individueel en in groepen aan de MUP- en VRS-eenheden overgaven.¹³⁴

Eenmaal gevangengenomen werden de mannen van hun persoonlijke bezittingen beroofd. In sommige gevallen werd direct willekeurig geëxecuteerd. De VRS stuurde een van de burgers die zich wilden overgeven terug in de richting van de colonne: hem was één oog uitgestoken, zijn oren waren afgesneden en op zijn voorhoofd was een kruis getekend.¹³⁵ Een klein aantal vrouwen en kinderen en ook enkele ouderen die zich in de colonne hadden bevonden en in Bosnisch-Servische handen vielen, werden op de bussen gezet die de vrouwen en kinderen op 12 en 13 juli vanuit Potočari evacueerden naar Kladanj.¹³⁶ Een van hen was Alma Delimustafić, een vrouwelijke soldaat van de 280e brigade. De VRS omsingelde haar groep, nam die gevangen en voerde hen naar Konjević Polje. Op een veldje bij Konjević Polje ondervroeg een VRS-kapitein de groep en vroeg naar de bewegingen van andere groepen en hogere officieren in deze groepen. Ook vroeg deze kapitein of iemand dr. Branka kende en de verpleegster Namka, die een vriendin van Naser Orić was. Ook bij andere gelegenheden bleek dat de VRS een bijzondere belangstelling aan de dag legde voor personen die met Orić verkeerdd hadden. Delimustafić was in burger gekleed en werd vrijgelaten omdat de VRS niet wist dat zij soldaat was. Zij zag dat twee gevangen mannen naar Bratunac werden meegenomen, maar al langs de weg werden vermoord.¹³⁷ Er zijn ook verklaringen van vier minderjarige jongens die zich hadden overgegeven, langs de weg gevangen werden genomen, maar door de VRS werden vrijgelaten en op de bussen met vluchtelingen afkomstig uit Potočari waren gezet. Eén slaagde er zelf in te ontkomen.¹³⁸

In de buurt van Sandići, op de grote weg van Bratunac naar Konjević Polje, zag een getuige gebeuren wat ook op de bekende videobeelden van Zoran Petrović te zien is: de Bosnische Serven dwongen een Moslim-man om anderen uit de bergen te laten afdalen. Toen tweehonderd tot driehonderd mannen daaraan gevolg gaven, zag deze getuige hoe de VRS sommige mannen opwachtte – hij zag echter ook dat er op anderen direct geschoten werd. De broer van deze getuige wilde ook afdalen, omdat hij een uitwisseling van gevangenen verwachtte. Deze getuige aarzelde om zelf af te dalen en school achter een boom om te zien wat er zou gebeuren. Hij hoorde de Bosnische Serven roepen of er nog meer mannen boven in de heuvels zaten. Toen er ontkennd geantwoord werd schoot de VRS toch weer met artillerie de heuvels in. Deze getuige zag vervolgens hoe de tweehonderd tot driehonderd mannen beneden werden neergezet in zeven rijen van veertig meter lang, met de handen in de nek, en hij zag vervolgens dat al die mensen met mitrailleurs gedood werden. Ook zijn eigen broer zat bij die groep – hij werd voor zijn ogen doodgeschoten.¹³⁹

Bosnische overlevenden maakten er inderdaad melding van dat de mensen bij Sandići in paniek raakten en dat daardoor volledige chaos heerste. Er werden gevallen van zelfmoord gemeld, sommige daarvan met behulp van een geweer, de meeste met een handgranaat; dat

134 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 63 en 168.

135 Interview Damir Škaler, 31/01/98.

136 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 61-3.

137 ABiH Tuzla. Tuzla (Intel Dept) aan 2nd Korps, 25/07/95, (Tuzla nr.) 11.6.-1-414/95 (2nd Korps nr.) 06-712-24-30/95, Results of meeting

with persons from Srebrenica. Het rapport was getekend door Sarajlić Osman.

138 Getuigenverklaringen uit BiH Staatscommissie voor de verzameling van feiten betreffende oorlogsmisdaden.

139 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

laatste had ook voor directe omstanders de dood tot gevolg. In de verklaringen werd voorts melding gemaakt van in burger geklede *četniks* die zich als gidsen voordeden en groepen mensen meenamen naar de VRS-linies waar ze ter plekke waren vermoord. Velen hadden gezien dat groepen mensen zo recht in de handen van VRS-soldaten liepen, en getroffen werden door een regen van kogels.

Ook ging het verhaal dat geïnfiltreerde VRS-soldaten de mensen ter plekke vergiftigd water te drinken gaven en anderen uit de resten van de uiteengeslagen colonne ter plekke met messen en geweren vermoordden. Men kan zich echter afvragen of VRS-gidsen met gevaar voor eigen leven vluchtelingen doelbewust naar een hinderlaag durfden te leiden of vluchtelingen welbewust vergiftigd water te drinken te gaven.

Latere verklaringen van overlevenden spraken eveneens van het gebruik van chemische wapens in de vorm van gifgranaten, die een verklaring kunnen zijn voor het vertoonde panische gedrag. De moeilijkheid bij al deze observaties in de verschillende getuigenverklaringen is dat deze niet verifieerbaar zijn; op het onderzoek naar de mogelijke inzet van chemische wapens wordt in een bijlage apart ingegaan.¹⁴⁰

Welke troepen nu precies de hinderlagen bij Konjević Polje en Nova Kasaba bemanden, was tijdens het tegen generaal Krstić gevoerde proces voor het Joegoslavië-Tribunaal onderwerp van controverse. De beroemde video-opnamen gemaakt door de journalist Zoran Petrović in gezelschap van luitenant-kolonel Ljubiša Borovčanin – de plaatsvervangend commandant van de MUP-eenheid (de Speciale Politie van het ministerie van Binnenlandse Zaken van de Republika Srpska) – langs de weg tussen Bratunac en Konjević Polje zouden op activiteit van MUP-eenheden wijzen. De aanklager meende dat het hier ook om eenheden van het Drina-korps moest gaan omdat de MUP-eenheden niet talrijk genoeg zouden zijn geweest om de hele weg tussen Bratunac en Nova Kasaba af te grendelen, maar de verdediging bestreed dit. Er was daarbij enige verwarring over het materieel, waaronder een tank. Deze was op de videobeelden te zien, maar het was moeilijk vast te stellen of deze tot de VRS of de MUP behoorde; het bleek uiteindelijk de MUP te zijn. Het andere op de video zichtbare materieel zou echter behoren tot het 4e Bataljon van de Bratunac-Brigade en de 2e Romanija Brigade. Beeldmateriaal van personeel dat zich met de Moslim-mannen inliet, toont dat het om personeel van politie-eenheden ging, niet behorend tot de VRS. Er was geen bewijs dat eenheden van het Drina-korps aanwezig waren op het voetbalveld van Nova Kasaba, waar de mannen werden verzameld. In het weiland bij Sandići, waar ook een groot aantal mannen verzameld was, zouden daarentegen wel weer VRS-militairen zijn gesignaleerd. Mannen die zich in het tweede deel van de colonne hadden bevonden en Tuzla hadden weten te bereiken, gaven echter aan dat zowel VRS- als MUP-eenheden waren betrokken bij het aanhouden van de vluchtelingen; ze waren te herkennen aan de kleur van hun uniform.¹⁴¹

Ook al kon in het proces niet met afdoende zekerheid worden vastgesteld dat eenheden van het Drina-korps waren betrokken bij het gevangennemen van de mannen, toch had het commando van het korps daarmee bekend moeten zijn geweest. Er bestond immers nauwe samenwerking en coördinatie tussen de MUP-eenheden en het Drina-korps, in het bijzonder het geniebataljon, dat samen met MUP-eenheden de weg van de colonne blokkeerde. De staf van het Drina-korps stond voortdurend in contact met MUP-eenheden langs de weg van Bratunac naar Konjević Polje en volgde de voortgang. Het bewijs daarvan was een conver-

140 Vertrouwelijk vraaggesprek (60).

141 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 173-4.

satie tussen generaal Krstić en luitenant-kolonel Ljubiša Borovčanin, plaatsvervangend commandant van de MUP.¹⁴²

In de loop van 12 en ook 13 juli zag de VRS kans om door het af luisteren van het radioverkeer binnen de colonne steeds beter op de hoogte te raken van de positie ervan en de gevolgde route. Dat valt onder meer af te leiden uit een op 12 juli om 16.40 uur onderschept bericht van de chef-staf van de Zvornik-Brigade, majoor Dragan Obrenović, die allerlei zaken besprak die betrekking hadden op de activiteiten van de colonne en activiteiten van de MUP die was ingezet om een hinderlaag te leggen langs de weg naar Konjević Polje.¹⁴³

In een bericht van 12 juli 19.00 uur gaf Drina-korps-commandant generaal Živanović opdracht te interveniëren ten noordwesten van Cerska, nadat daar zo'n duizend vluchtelingen waren opgemerkt. Vanuit de Zvornik-Brigade stuurde de VRS er een interventiepeloton naartoe.¹⁴⁴

10. 13 juli: de jacht wordt voortgezet

Het Drina-korps ontving op 13 juli orders van de Generale Staf van de VRS om mannen uit de colonne gevangen te nemen. Tegelijkertijd werd op bevel van de Generale Staf de weg Bratunac-Konjević Polje voor niet-militair verkeer gesloten, om ervoor te zorgen dat er geen militaire geheimen naar buiten zouden komen. Bevel werd gegeven om geen informatie naar de media te laten lekken.¹⁴⁵ VRS-generaal Milan Gvero waarschuwde rechtstreeks de meest betrokken brigades, waarbij hij de colonne beschreef als 'geharde en gewelddadige criminelen die voor niets en niemand zouden stoppen om gevangennamen te voorkomen en om naar Bosnisch gebied te kunnen ontsnappen'. Het Drina-korps en de brigades kregen de opdracht alle beschikbare mankracht in te zetten teneinde de mannen in de colonne te 'ontdekken, stoppen, ontwapenen en gevangen te nemen'. Daartoe moesten hinderlagen worden gelegd langs de weg Zvornik-Crni Vrh-Šekovići-Vlasenica. Gvero gaf daarbij tevens de procedure aan die moest worden gevolgd wanneer mannen gevangen waren genomen; onderdeel daarvan was om de gevangenen op geschikte plaatsen vast te zetten waar zij door een minimum aan personeel konden worden bewaakt en dit dadelijk aan de Generale Staf te rapporteren.¹⁴⁶ Generaal Živanović gaf die middag een order uit die de opdrachten van Gvero herhaalde. Het bevel was identiek aan het bevel van Gvero en gericht aan alle eenheden van het Drina-korps. Non-stop moesten hinderlagen worden georganiseerd en dienden Servische dorpen extra bescherming te krijgen. Alle gevangen ABiH-soldaten moesten op de daarvoor bestemde locaties worden ondergebracht en behandeld worden als krijgsgevangenen, overeenkomstig de Conventies van Genève. Over gevangengenomen groepen ABiH-soldaten diende men direct de superieuren in te lichten.¹⁴⁷

Diezelfde 13de juli rapporteerde de Zvornik-Brigade van de VRS aan de staf van het

142 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 176. De conversatie was van 12 juli 20.40 uur.

143 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 162 en 165.

144 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport op basis van intercepts, 12/07/95, nr. 02/8-10-1253.

145 ICTY, (IT-98-33), Butler Report, OTP Ex 401, para 9.7.

146 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 532/a. Main

Staff of the Army of Republika Srpska, onleesbaar, nr. 1-1223. Zie ook ICTY, (IT-98-33), D 81/a, General Staff, to Drina-korps Headquarters, Drina-korps Forward Command Post, 13/07/95, nr. 03/4-1620.

147 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 462/a. Command of the Drina-korps, 13/07/95, nr. 03/156-12.

Drina-korps dat troepen niet bestemd voor de aanval op Žepa ingezet waren om af te rekenen met de ABiH-militairen die naar Tuzla onderweg waren. De Zvornik-Brigade meldde tevens dat schermutselingen met eenheden van het 2e Korps van de ABiH afkomstig uit Tuzla gaande waren. Deze ABiH-eenheden probeerden elders druk op de VRS uit te oefenen in een poging zo de aandacht van de VRS voor de colonne te verleggen.

Van de VRS-eenheden die op de delen van de colonne joegen die erin waren geslaagd de weg bij Konjević Polje over te steken, was de Zvornik-Brigade het meest betrokken. De Bratunac-Brigade raakte nauwelijks in gevecht met de colonne, maar was vooral betrokken bij de omsingeling en pogingen om ontsnapping uit het gebied te voorkomen.¹⁴⁸

In de avond van 13 juli was de VRS nog steeds druk doende de bewegingen van de colonne te volgen en rapporteerde majoor Obrenović, chef-staf van de Zvornik-Brigade, daar om 20.35 uur over. Van een onbekende generaal kreeg hij te horen direct stappen te ondernemen en vooral geen Moslims door te laten.¹⁴⁹

De informatie die de VRS verkreeg door het afluisteren van de interne communicatie tussen de groepen in de colonne klopte in hoge mate met de werkelijkheid. De radio-intercepteenheid van de Zvornik-Brigade slaagde er goed in om de bewegingen van de colonne, evenals de intenties, te volgen.¹⁵⁰ Omgekeerd kende de verbindingsinlichtingeneenheid van het 2e Korps van de ABiH de VRS-frequenties en wist via deze weg wat er gaande was. Vaak waren het intercepts van instructies aan VRS-commandanten en kon de ABiH zo aan de hand van deze intercepts, de route en de vorderingen van de colonne enigszins volgen.¹⁵¹ Deze informatie kon echter niet aan de colonne worden doorgegeven omdat daar geen verbinding mee bestond.

In een document van de inlichtingenstaf van het Drina-korps van 13 juli staan de volgende bevindingen opgetekend. Er waren drie grote groepen mannen uit Srebrenica waargenomen. Een voorste groep van driehonderd man die aan een tweede groep, die tweeduizend man telde, voorafging. De derde groep was de achterhoede en telde ongeveer hetzelfde aantal van tweeduizend personen. De eerste groep bevond zich op dat moment op de weg Cerska-Kamenica-Crni Vrh. De tweede groep kwam meteen na de eerste, en via de radio spraken ze af om te verzamelen 'bij de linie'; vermoedelijk werd daarmee de weg Šekovići-Zvornik bedoeld en de VRS-linie van Baljkovica tot Ravno Brdo. De derde groep was gesignaleerd bij Kravica, in het dorp Šiljkovići waar deze strijd leverde met VRS-eenheden. De leider van deze groep, die zich over de radio 'fantoom' noemde, vroeg het ABiH-commando om instructies; hij meldde dat er veel doden en gewonden waren en dat de VRS met een megafon tot overgave opriep. Zijn groep was verspreid de bossen in gevlucht en was de rest van de colonne kwijt. Ook bleken er binnen de voormalige enclave nog kleine verzetshaarden te zijn achtergebleven; dat kon betrokkene afleiden uit een door de ABiH onderschept gesprek van een VRS-officier vanuit de enclave. Er was daar nog enig geschiet gaande, maar de ABiH bezat binnen de enclave geen verdedigingslijnes meer: het was verjaagd naar een klein overgebleven gebied met twee of drie bergtoppen. De VRS gaf de instructie om deze overgebleven verzetshaarden op te roepen tevoorschijn te komen en zich over te geven; die hadden daartoe tot 13 juli de gelegenheid en zo niet, dan zouden ze de volgende dag worden vernietigd. Deze ABiH-militair had verder vernomen dat de VRS verwachtte dat personen

148 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 164-5.

149 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 164.

150 ICTY, (IT-98-33), Butler Report, OTP Ex

401, para 7.62.

151 Interview Šefko Tihić, 08/03/99.

die zich niet wilden overgeven op weg zouden gaan naar Kamenica of Pogled. Dat zou eerst leiden door 20 tot 30 kilometer dicht bebost terrein voordat voortgang kon worden gemaakt. De desbetreffende VRS-officier zei, volgens de ABiH-bron, er op te rekenen dat het nog twintig dagen zou kosten om de bossen schoon te vegen.¹⁵²

Hoeveel gevangenen de Bratunac-Brigade in het gebied rond Srebrenica nog maakte na de door generaal Krstić op 13 juli in opdracht van de Generale Staf bevolen ‘sweep operations’ is niet bekend.¹⁵³ OP-A bleef na de val van Srebrenica nog geruime tijd bezet omdat de bemanning niet weg kon komen, omdat de YPR er het pad richting Potočari niet kon berijden. Vanaf deze OP, in het westelijke deel van de enclave, werd gemeld dat er in de omgeving van de OP op 15 en 16 juli nog druk werd gevuurd, zonder daarmee te weten wat er precies aan de hand was.¹⁵⁴

11. 13 juli: het verdere verloop van de tocht

Vroeg in de ochtend van 13 juli verzamelde het overgebleven deel van de colonne zich op de berg Udrč (zie nr. 8 op kaart p. 2487). Naar ruwe schatting telde de colonne nu nog vijfduizend man, dat wil zeggen: rond de helft van de oorspronkelijke omvang. Volgens Bećirović hoorde het commando van de 28e Divisie hier pas voor het eerst van de VRS-blokkade langs de weg Bratunac – Konjević Polje. In eerste instantie werd besloten om driehonderd ABiH-militairen terug te zenden om de blokkade ongedaan te maken. Na berichten dat delen van de colonne er toch in waren geslaagd de weg nabij Konjević Polje over te steken werd daar weer van afgezien. Naar schatting duizend man wisten die nacht alsnog Udrč te bereiken.¹⁵⁵

Er had zich op 13 juli nog een ongelukkige situatie voorgedaan die mensen ertoe bewoog terug te keren. Politiechef Hakija Meholfjić vertelde dat hij onderweg had geluisterd naar Radio Sarajevo en te hebben gehoord dat ABiH-legercommandant Rasim Delić de mensen toesprak dat ze terug moesten keren naar Srebrenica omdat de situatie zich had genormaliseerd. ‘We moesten terug om vermoord te worden’, aldus Meholfjić. Er ontstond veel verwarring en onenigheid door het bevel van Rasim Delić, die geen actuele kennis omtrent de situatie bij Srebrenica bezat. Sommige mannen wilden terugkeren; de order van Delić veroorzaakte grote verwarring en er dreigden zelfs onderlinge gevechten. Men stond klaar om op elkaar te schieten en dat kon ternauwernood worden voorkomen. Meholfjić wist niet of er andere groepen waren die ook over een radio beschikten en de boodschap van Delić hadden gehoord en wat daarvan het eventuele gevolg was. Meholfjić kon de mannen kalmeren en volgens hem dachten toen velen dat geen van de partijen wilde dat ze nog levend uit de enclave kwamen. Velen zouden op dat moment zelfs in hun boosheid hebben gedacht: ‘Laten we de enclave zien uit te komen, dan kunnen we tegen de ABiH vechten.’ Iedereen wilde vervolgens naar Tuzla om de zaak ‘op te klaren’.¹⁵⁶

Rasim Delić, gevraagd naar het radiobericht van 13 juli uit Sarajevo waarin werd opge-

152 ABiH Tuzla. ABiH 2. Korpusa, 13/07/95, Str.pov.br. 02/08-01-1262.

153 ICTY, (IT-98-33), Krstić Judgement, para 193.

154 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

155 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aan-

vullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/98, gebaseerd op een eerder statement van 11/08/95.

156 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

dragen naar Srebrenica terug te keren, deed daar vaag over: 'Ik zou de context moeten weten. Ik kan alleen bedenken dat het vertrek het moreel van de achterblijvers verder zou ondermijnen. Voor ons was het van belang dat de enclaves bleven, zodat Bosnië niet alleen zou bestaan uit twee vrije gebieden. Als het Vance/Owen-vredesplan getekend zou zijn, met een verbinding van de enclaves met de vrije gebieden, zou dat goed geweest zijn. Maar dat kon niet met lege enclaves.'¹⁵⁷

In de middag van 13 juli, om 16.00 uur, verlieten de inmiddels samengekomen kop en het middendeel van de colonne Udrč weer en vertrokken naar het dorp Glodi. Eén groep nam, waarschijnlijk onbedoeld, een andere route, die naar Cerska. Sommigen van hen bereikten Žepa, anderen kwamen na 20 juli alsnog in Tuzla aan. De VRS ging ervan uit dat de hele colonne een meer westelijke route zou volgen en bij de berg Caparde zou uitkomen.¹⁵⁸ Toen de hoofdmacht de volgende ochtend bij Snagovo (nr. 12 op kaart p. 2487) – het volgende station op de tocht – verscheen, was dit voor de VRS een complete verrassing. Verkenner hadden gemeld dat er, op de voorgenomen route richting Caparde, hinderlagen van de VRS op de berg Velja Glava waren (nr. 11 op kaart p. 2487). De meldingen van de verkenner hadden ertoe geleid dat men van de oorspronkelijk geplande route afweek. Uit een melding van de Zvornik-Brigade bleek dat de VRS zich er inderdaad op had voorbereid dat de colonne op weg was naar Velja Glava.¹⁵⁹

Op Glodjansko Brdo (nr. 9, p. 2487) wachtte de kop van de colonne met commandant Vejz Šabić op de rest, die zij in de richting van het dorp Redžići (nr. 10) wilden leiden om zo naar Snagovo te gaan (nr. 12). Er werd van uitgegaan dat achterblijvers (waaronder waarschijnlijk de brigade van Ibro Mandžić) toch de route naar Caparde hadden genomen. De verliezen die dat deel van de colonne bij een treffen met de VRS bij Kamenica Gornja (nr. 9) leed, zouden het gevolg kunnen zijn geweest van miscommunicatie tussen de groepen. Zij waren op de verkeerde plaats uitgekomen en daarmee toch in de hinderlaag van de VRS gelopen die het andere deel van de colonne juist had weten te vermijden.

Dezelfde middag trof de ABiH voorbereidingen voor de ontvangst van de colonne op Bosnisch gebied. Het 2e Korps zette in het dorp Medjedja, op de berg Nežuk, een vooruitgeschoven commandopost op voor eenheden van het 2e Korps die de 28e Divisie te hulp zouden moeten komen. Twee rond Sarajevo gelegerde bataljons van het 2e Korps kregen orders zich naar Medjedja te verplaatsten. Daar vervoegden zich ook Naser Orić en enkele andere uit Srebrenica afkomstige officieren, zoals Šemso Muminović en Velid Šabić, de broer van Vejz, een van de ABiH-brigadecommandanten. Zij kregen de opdracht om contact te maken met de 28e Divisie,¹⁶⁰ maar slaagden hier niet in. Orić had enkele radio's bij zich en men hoopte dat zijn stem zou worden herkend in de colonne en dat hij op zijn beurt stemmen in de colonne zou herkennen.¹⁶¹ Er kwam echter geen bericht van de 28e Divisie op de frequentie die bij het laatste gesprek tussen Bećirović en Budaković was afgesproken. Orić en de anderen hadden tevens orders gekregen zich op gevechtsacties voor te bereiden.

¹⁵⁷ Interview Rasim Delić, 21/04/98.

¹⁵⁸ NIOD, Coll. MUP Republika Srpska. Ministarstvo Unutrašnjih Poslova Republika Srpska kabinet ministra aan CJB Zvornik, načelniku, štab komande policijskih snaga MUP-a, Bijeljina, 13/07/95, broj. K/p-416/95.

¹⁵⁹ Die melding was van 14 juli 09.10 uur. ICTY, (IT-98-33), Krstić Judgement, para 321.

¹⁶⁰ Gesprekken Makar met Vejz Šabić, 12/00.

¹⁶¹ Interview Vildana Selimbegović met Sead Delić, *Dani*, 17/03/00.

12. 14 juli

De Zvornik-Brigade van de VRS verkeerde in de veronderstelling dat de colonne op weg was naar Velja Glava. Deze brigade beschikte echter niet meer over eenheden om de colonne een halt toe te roepen. Een bataljon van de MUP onder commando van ‘Mane’ (kapitein Mendeljev Djurić, die eerder in Potočari aanwezig was geweest en wiens eenheid zich later bij Konjević Polje bevond), kreeg opdracht naar dat gebied te gaan. Meer troepen zouden de volgende ochtend arriveren nadat zij uit de omgeving van Žepa waren teruggehaald. Tot die tijd waren de orders van de VRS om de druk op de colonne te handhaven en te blijven verkennen.¹⁶²

Vroeg in de ochtend van 14 juli bereikte de kop van de colonne Jošanica Gaj (nr. 12 op p. 2487). Daar bleef men tot 16.00 uur om te herstellen. De verkenners waren inmiddels tot aan Snagovo Gornje gekomen (nr. 13 op p. 2505).¹⁶³ Na vertrek passeerde de colonne Snagovo en stak later in de nacht de weg Tuzla – Zvornik over. De VRS was hierdoor verrast omdat, zoals gezegd, passage van deze weg nabij Caparde was verwacht. Omdat de gevolgde route nu een stuk oostelijker verliep dan gedacht, raakte de VRS alsnog bevreesd voor een aanval op de stad Zvornik. Zvornik lag hemelsbreed nog geen twee kilometer van de route van colonne verwijderd en was met zijn overgangen over de rivier de Drina van strategische betekenis. Eenheden van de 24e en 25e Divisie van het 2e Korps ABiH in Medjedja simuleerden via radioverbindingen voorbereidingen voor zo’n aanval op Zvornik en slaagden daar wonderwel in.¹⁶⁴ De VRS traptte in de val en stuurde versterkingen naar Zvornik. De mogelijkheid om de colonne naar het oosten te laten afbuigen en Zvornik aan te vallen, was echter niet veel meer dan een theoretische. Volgens Bećirović was een aanval op Zvornik, na een aantal dagen in de bossen te hebben doorgebracht, fysiek niet mogelijk geweest.¹⁶⁵ De VRS hield daar ook geen rekening meer mee. Nadat de twee tot drie kilometer lange colonne Maričići (p. 2505) was gepasseerd leek het wel duidelijk te zijn dat deze zich in de richting van Baljkovica en Nezuk bewoog.¹⁶⁶

Intussen voerde het 2e Korps van de ABiH de druk op de VRS op. De VRS onderkende troepenbewegingen van het 2e Korps ABiH naar Sapna en Medjedja. De VRS nam deze versterkingen met artillerie onder vuur. De ABiH op zijn beurt schoot met mortieren op de stellingen van het noordelijkst bataljon van de Zvornik-Brigade. Dit vuur op de VRS breidde zich uit: in de vroege ochtenduren van 14 juli kregen de 4e, 6e en 7e Bataljons van de Zvornik-Brigade, die de linies nabij Baljkovica bezetten, waar de colonne naar op weg was, een uur durende artilleriebarrage te verduren. Het kwam de VRS overigens op niet meer dan drie gewonden te staan. Toen een ambulance deze gewonden naar Zvornik vervoerde, werd deze vanuit de colonne bij Planinci (nr. 15 op p. 2487) beschoten; de chauffeur en een gewondenverzorger vonden daarbij de dood. Ook zagen ABiH-militairen in de colonne kans de lijnverbindingen van de VRS bij Planinci te verbreken, waardoor een van de bataljons was

¹⁶² ICTY, (IT-98-33), Krstić Judgement, para 321.

¹⁶³ Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

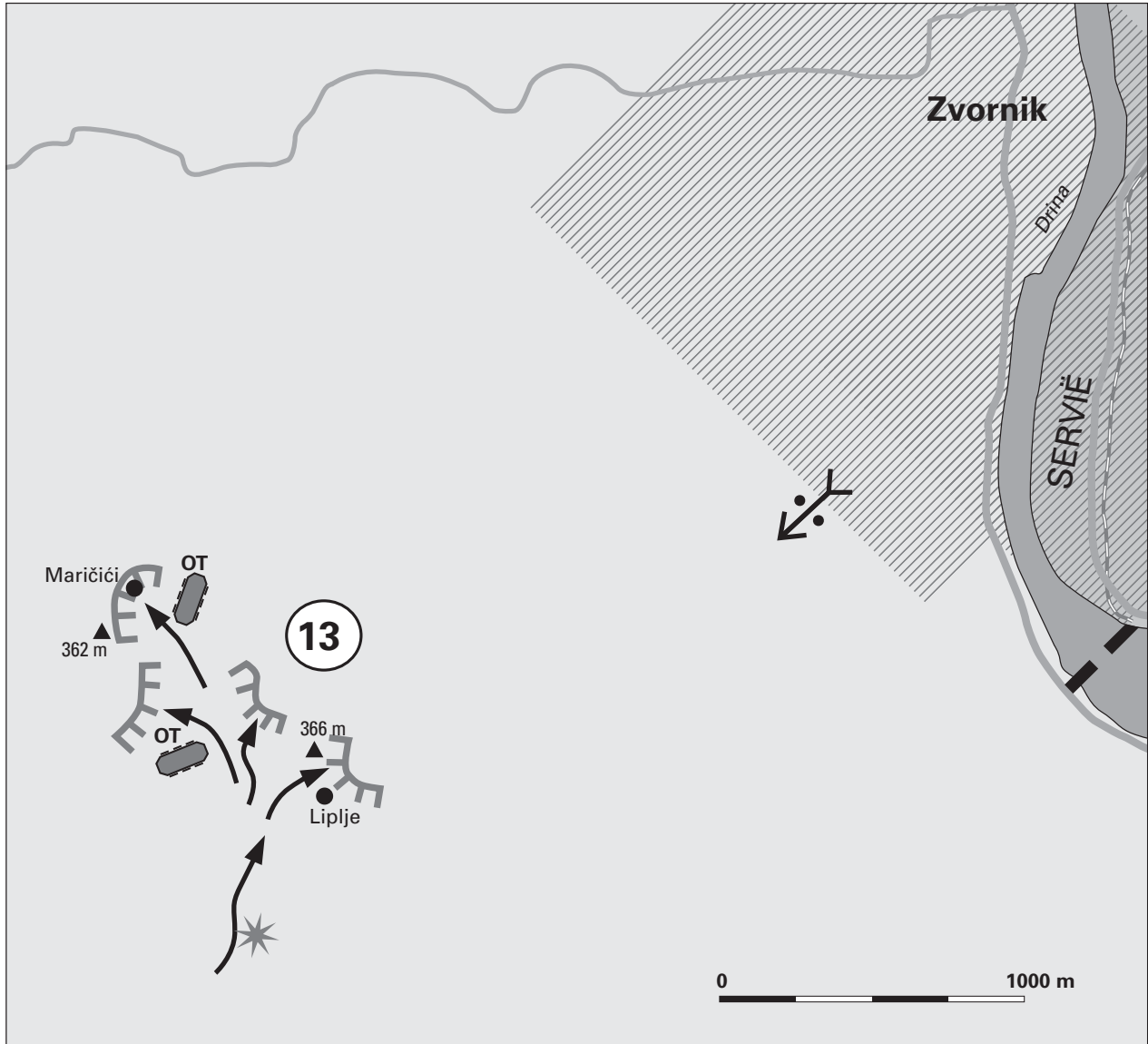
¹⁶⁴ Interview Andjelko Makar, 12/00; zie ook Šefko Hodžić, *Otpečaćeni koverat*.

¹⁶⁵ Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

¹⁶⁶ ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 550/a. Command of the 1st Zvornik Infantry Brigade to the Command of the Drina-korps, 14/07/95, nr. 06-216/2.

DE TOCHT VAN SREBRENICA NAAR TUZLA

Detail route van de colonne richting Tuzla

gedwongen over te schakelen op radioverkeer, wat het weer kwetsbaar maakte voor onderschepping van dat verkeer.¹⁶⁷

13. 15 juli

Vroeg in de avond van 14 juli hadden ABiH-verkenneren een hinderlaag onderkend in de omgeving van de dorpen Liplje en Maričići (kaart 13). Evenzo had de VRS, kort na middernacht van 14 op 15 juli, opgemerkt dat een colonne van 2,2 kilometer lengte zich nabij Liplje bewoog en vroeg in de ochtend op het 4e en 7e Bataljon van de Zvornik-Brigade zou stuiten. Deze bataljons kregen opdracht zoveel mogelijk manschappen op te trommelen om de strijd aan te gaan.¹⁶⁸ De VRS bracht in allerijl versterkingen naar dit gebied en een Bosnisch-Servische politie-eenheid wachtte de colonne op. De colonne kon deze hinderlaag niet ontwijken en hier voltrok zich vervolgens een ware veldslag. Sommigen herinneren zich dit als de zwaarste hinderlaag. De VRS schoot met tanks en luchtdoelgeschut op de colonne en velen sneuvelden.¹⁶⁹ De Zvornik-Brigade meldde het sneuvelen van honderd man ABiH.¹⁷⁰ Volgens Bećirović telden de Moslims circa driehonderd doden en vielen er bij de voorste groep wederom de minste slachtoffers en waren de doden vooral bij de volgende groepen te betreuren. Er werd hevig gevochten wat, naar Bećirović na de oorlog had vernomen, resulteerde in 88 doden aan Bosnisch-Servische zijde.¹⁷¹ VRS-rapportages en verlieslijsten ondersteunen dit getal echter niet.

Op 15 juli riep het VRS-commando de commandant van de eerste Zvornik-Brigade, Vinko Pandurević, terug uit de omgeving van Žepa om de verdediging van Zvornik te organiseren. Eenheden van de brigade die waren betrokken bij gevechtsacties rond Srebrenica en Žepa keerden terug. In de ochtend stelde Pandurević zich op de hoogte van de situatie: de Zvornik-Brigade zat zonder reserves. Aan de frontlijn waren er nog geen grote problemen. Wel beschoten eenheden van het 2e Korps ABiH met verschillende intensiteit met artillerie en tanks op de eenheden van de Zvornik-Brigade. Ook de buitenwijken van de stad Zvornik kregen treffers te verduren. De bataljons die de hinderlagen moesten leggen, kregen, nadat de colonne daarop rond 4.30 uur de aanval had ingezet, het zwaarder te verduren. Het kwam de VRS op vier doden en tien gewonden te staan.¹⁷² Pandurević kreeg te horen dat Naser Orić de colonne tegemoetkwam. Dat Orić al zou zijn doorgebroken, berustte echter op dat moment op misinformatie.¹⁷³

Het voorste deel van de colonne was inmiddels de weg Zvornik-Caparde overgestoken en maakte zich op een aanval te doen op twee bataljons van de Zvornik-Brigade. Dat baarde de inlichtingensectie van de 1e Zvornik-Brigade grote zorg omdat met vijfhonderd man VRS en MUP de colonne, aangeduid als 'kamikazes', niet zou kunnen worden tegengehouden. Het hogere commando zou met krachtige eenheden de jacht moeten openen in het gebied tussen

167 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 597/a. Command of the 1st Zvornik pbr to Command of the Drina-korps, 15/07/95, nr. 06-217.

168 ICTY, (IT-98-33), D 100/a. Command of the 1st Zvornik Infantry Brigade, 14/07/95, nummer onleesbaar.

169 *Refugee Report*, Vol. XVI, nr. 5, 31/07/95, p. 8.

170 ICTY, (IT-98-33), D 101. Lt Col Vinko

Padurević aan Drina-korps Command, Extraordinary Combat Report, [15/07/95].

171 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

172 ICTY, (IT-98-33), D 101. Lt Col Vinko Padurević aan Drina-korps Command, Extraordinary Combat Report, [15/07/95].

173 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 608/a. Intercept Tuzla CSB, 15/07/95.

Udrč, Liplje en Križevici. De inlichtingensectie van de Zvornik-Brigade gaf toen het commando van het Drina-korps in overweging een corridor te openen om het voorste deel van de colonne, dat op vijftienhonderd man werd geschat, door te laten en daarna de corridor weer te sluiten en vervolgens het gebied uit te kammen. Ook Pandurević meldde het Drina-korps dat hij de ABiH had aangeboden om de burgers uit de colonne af te zonderen en door te laten en de rest zich te laten overgeven. Als dat niet zou gebeuren, dan zouden versterkingen dringend nodig zijn. Omdat Naser Orić al met de colonne in contact stond, vreesde de Zvornik-Brigade ook een aanval op de bestaande frontlijn.¹⁷⁴

Op 15 juli om 20.00 uur bereikte de colonne het gebied bij Križevici (nr. 16 op p. 2487); deze was daarmee nog maar twee kilometer van de eigen linies verwijderd. Het tweede deel van de colonne hergroepeerde zich in het gebied bij Liplje (nr. 13 op p. 2487). Meegevoerd vee en de weinige logistieke ondersteuning waren rond Udrč achtergelaten.¹⁷⁵

In de avond van 15 juli kwam daar het eerste radiocontact tot stand tussen het 2e Korps en de 28e Divisie via een op de VRS buitgemaakte Motorola-walkietalkie. Na aanvankelijk wantrouwen van de zijde van de 28e Divisie identificeerden aan weerszijden van de VRS-linies de twee gebroeders Šabić elkaar.¹⁷⁶ Een onverwachte gebeurtenis bij Liplje was de gevangenneming van VRS-majoor Zoran Janković. Dat bracht de ABiH in de positie om te onderhandelen met de VRS: Janković nam onder dwang van de 28e Divisie contact op met zijn commandant, codenaam 'Janez', om over een vrije doorgang te onderhandelen. Šemso Muminović, die zich op de vooruitgeschoven commandopost in Medjedja op de berg Nezuk bevond, onderhandelde vervolgens namens het 2e Korps met de commandant van de Zvornik-Brigade, Vinko Pandurević, om een vrije doorgang voor de mannen naar Tuzla te verkrijgen.¹⁷⁷ Pandurević bood aan om de burgers in de colonne door te laten gaan en de militairen zich te laten overgeven. De ABiH-commandant aan de 'andere zijde' had dat echter geweigerd; iedereen diende te worden doorgelaten.¹⁷⁸

Die onderhandelingen verliepen niet gemakkelijk en namen tijd. De VRS had twee uur nodig om te bezien of de ongewapende mannen zouden kunnen worden doorgelaten. Vervolgens legde de VRS weer contact om te zeggen dat er nog een uur nodig was. Toen zei de VRS echter dat de colonne door een korps was omsingeld en men zich volgens de Conventies van Genève diende over te geven. Het antwoord van ABiH-zijde zou toen zijn geweest dat de militairen zouden doorbreken en zich niet wilden overgeven.¹⁷⁹

Volgens enkelen zou ook Tursunović op 15 juli bij Križevici via een Motorola contact hebben onderhouden met de VRS en gevraagd hebben om een vrije doortocht; dan zouden zijn soldaten niet schieten. De VRS daarentegen vroeg om de wapens in te leveren. Tursunović stelde daarop voor een regeling te treffen ten behoeve van de gewonden en de ongewapende burgers, maar de VRS eiste overgave van allen en inlevering van de wapens. Tijdens een laatste gesprek waarin Tursunović zijn verzoek herhaalde, weigerde de VRS dit

174 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 596/a. 1st Zvornik Infantry Brigade, Intelligence Organ to the Drina-korps Command, 15/07/95; ICTY, (IT-98-33), D 101. Lt Col Vinko Padurević aan Drina-korps Command, Extraordinary Combat Report, [15/07/95].

175 Gesprekken Makar met Vežz Šabić, 12/00.

176 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98 met

aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

177 Interview Šemsudin Muminović, 16/06/00.

178 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 609/a, Command of the 1st Zvornik pbr, 15/07/95, nr. 06/217-1.

179 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

opnieuw, waarop Tursunović tegen zijn soldaten zou hebben gezegd: ‘We zullen tot de laatste man vechten.’¹⁸⁰

14. 16 juli: doorbraak bij Baljkovica

De heuvel van Baljkovica vormde de laatste VRS-linie die de 28e Divisie scheidde van Bosnisch gebied. Het VRS-cordon bestond uit twee linies (nr. 17 op p. 2487), de eerste met het front richting Tuzla tegen het 2e Korps, de andere met het front gericht tegen de naderende 28e Divisie. Aan VRS-zijde bevonden zich hier de 1e Zvornik-Brigade onder bevel van luitenant-kolonel Vinko Pandurević en de Drina Wolven onder bevel van kapitein Jolović, bijgenaamd ‘Legenda’. Verder waren er troepen onder bevel van majoor Obrenović en de 4e Zvornik-Brigade.

Na een vergeefse poging om nog op 15 juni de frontlijn van de ABiH te bereiken, slaagde het voorste deel van de colonne daar met hulp van het 2e Korps op 16 juli wel in. Op 16 juli om 5.00 uur ’s ochtends ondernam het 2e Korps vanuit Bosnisch gebied een eerste poging om het VRS-cordon bij Baljkovica te doorbreken. Het doel was een doorbraak te forceren bij de gehuchten Parlog en Resnik. Aan deze actie namen compagnieën deel van de 211e, 242e en 243e Brigade van de ABiH, die vanuit Srebrenik ten noorden van Tuzla waren aangevoerd, aangevuld met Naser Orić en enkele van zijn mannen. Sead Delić, commandant van 2e Korps, berichtte Malkić, de commandant van de 24e Divisie, dat Naser Orić fysiek contact diende te maken met de 28e Divisie.

Om 6.00 uur deed het 2e Korps een tweede poging een doorbraak te forceren. Ditmaal met succes. Šemsudin Muminović was commandant van de groep die deze wig tot stand wist te brengen. Orić was erbij betrokken maar stond, volgens Muminović, onder zijn commando.¹⁸¹ Het zou volgens Sead Delić niet Orić zijn geweest die door de VRS-linies brak maar de genoemde eenheden.¹⁸² De Zvornik-Brigade, waarvan drie bataljons doelwit waren, noemde het een zeer zware gecombineerde aanval van infanterie en artillerie. Het doel ervan was de VRS helder: de ABiH probeerde de VRS-verdediging te penetreren om zo de voorwaarden te scheppen om een groot aantal soldaten en burgers uit het gebied te krijgen.¹⁸³ Geholpen door noodweer en zware hagel konden de VRS-linies worden doorbroken. Het was een gecombineerde actie: de 28e Divisie voerde aan één zijde van het front een actie uit terwijl het voorste deel van de colonne aan de andere zijde van het front in een pure wanhoopsactie een stormloop uitvoerde. Ejub Golić met zijn bataljon en Vež Šabić met de 284e brigade vielen na een verkenningsactie de VRS linie aan. Daarbij maakten zij zware wapens en twee Praga ‘self propelled’ luchtdoelartilleriestukken buit die vervolgens tegen de VRS werden ingezet. Bij deze actie sneuvelde Ejub Golić en raakte Vež Šabić gewond. Bećirović meent dat in het bijzonder Golić door zijn heldhaftig gedrag het openen van de corridor had bewerkstelligd.

Ook vanuit de richting Tuzla werd bij Poljane de VRS-linie om 8.00 uur doorbroken door 26 soldaten van de 242e brigade van het 2e Korps onder commando van Senahid Hadžić, aangevuld met de vijf soldaten van Naser Orić. Er kon een twee kilometer brede bres in de VRS-linies worden geslagen; de VRS hield het op een opening van 300 à 400 meter. Het

¹⁸⁰ Interviews Damir Škalcer en Muharem Mujić, 17/05/99.

¹⁸¹ Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

¹⁸² Interview Vildana Selimbegović met Sead

Delić, *Dani*, 17/03/00.

¹⁸³ ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 612/a. Command of the 1st Zvornik pbr to Command of the Drina-korps, 16/07/95, nr. 06-218.

voorstedeel van de colonne kon zo de corridor passeren. Omdat de corridor niet open kon worden gehouden voor later arriverende groepen, vielen daar alsnog veel doden.¹⁸⁴ De buitgemaakte luchtdoelartilleriestukken moesten weer worden opgegeven en de jacht op de overblijvenden werd met eenzelfde intensiteit hervat als voor het tijdelijke staakt-het-vuren.¹⁸⁵ Het achterste deel van de colonne was dus, zoals eerder bij het oversteken van de weg bij Konjević Polje, opnieuw het kind van de rekening.

Om 10.00 uur berichtte de vooruitgeschoven commandopost in Medjedja aan het commando van 2e Korps te Tuzla dat de post contact had gelegd met de 28e Divisie. Er werd melding gemaakt van een massale stoet die werd voorafgegaan door een compagnie. Zes soldaten hadden op dat moment al de stellingen van het 2e Korps weten te bereiken. Volgens deze zes had de 28e Divisie voldoende munitie gehad maar geen voedsel.¹⁸⁶ Sommige mannen hadden bij het bereiken van de VRS-linies hun wapens weggeworpen uit angst daarmee gevangen genomen te worden. Anderen namen de wapens over. Zo vertelde iemand zonder wapen aan de tocht te zijn begonnen maar met een mitrailleur te zijn geëindigd, na onderweg nog drie keer van wapen te hebben verwisseld en veel munitie te hebben verzameld.¹⁸⁷

Vroeg in de middag, in het dorp Potočani, ontmoetten het 2e Korps en de 28e Divisie van de ABiH elkaar (nr. 17 op p. 2487). Een fotograaf, Ahmed Bajrić, maakte foto's van dit moment. Het presidium van Srebrenica bereikte als eerste Bosnisch gebied. Een opmerkelijk feit was nog dat een groepje ABiH-soldaten, na de vijf inzittenden te hebben gedood, in een buitgemaakte jeep met nummerplaten van het Joegoslavische leger Medjedja wist te bereiken. Dat was overigens de enige aanwijzing voor eventuele betrokkenheid van het Joegoslavische leger bij acties tegen de colonne.¹⁸⁸

Veel planning had aan de opening van de corridor niet ten grondslag gelegen. Het was een wanhoopsaanval geweest. Intercepts van VRS-radioverkeer beschrijven dat de 28e Divisie massaal aanviel; in veel gevallen gingen de Bosnische Moslims echter ongewapend en met blote handen de VRS te lijf. Pandurević, commandant van de Zvornik-Brigade, meldde dat hij, gezien de enorme druk op zijn brigade, zelfstandig de beslissing had genomen een corridor te openen om de ongewapenden in de colonne door te laten.¹⁸⁹ Zoals een VRS-soldaat later zou zeggen: we dachten dat geen van de Moslims levend Bosnisch-Servisch territorium zou kunnen verlaten. In plaats daarvan zag de VRS zich omringd door mannen die als het ware een beslissing hadden genomen of door te breken of zich dood te vechten. Zij waren bijzonder gemotiveerd en hadden geen andere keus met Tuzla zo dichtbij.¹⁹⁰

Hoe groot de verliezen van de ABiH bij Baljkovica Donja waren, wist Bećirović in een interview met het NIOD niet te zeggen. Wel sneuvelden daar nogal wat VRS-militairen (Drina Wolven) omdat zij klem kwamen te zitten tussen de uitbrekende colonne en de colonne die vanuit Tuzla te hulp schoot. Volgens Bećirović kwam de hulp van het 2e Korps te laat. De 28e Divisie had zich zelf al door de VRS-linies heen gevochten. De sterkte van de ABiH-hulp was Bećirović niet bekend.¹⁹¹

Pandurević rapporteerde aan het Drina-korps dat, gezien de geleden verliezen, zijn een-

184 Interview Salih Brkić, 19/04/98.

185 *Slobodna Bosna*, pp. 28-31, 11/07/98. (FBIS translated text).

186 Šefko Hodžić *Otpečaćeni koverat*, p. 277.

187 Interview Muharem Mujić, 17/05/99.

188 John Pomfret, 'Bosnian Soldiers Evade Serbs in Trudge to Safety', *The Washington Post*,

18/07/95.

189 ICTY, (IT-98-33), Krstić Judgement, para 165.

190 Željko Palninčić, 'The call for help goes out to the rest', *Banja Luka Srpska Vojska*, 03/11/95. (FBIS translated text).

191 Interview Ramiz Bećirović, 18/04/98.

heden de druk niet veel langer konden weerstaan. Om verdere verliezen in de eigen gelederen te voorkomen, had hij beslist een corridor te openen voor de burgerbevolking. Hij had daarover overeenstemming bereikt met Šemsudin Muminović. Waarschijnlijk wisten er zo ook wel ABiH-soldaten door de corridor heen te glippen, maar het waren voornamelijk burgers die de corridor passeerden. Pandurević had als tegenprestatie om vrijlating van een gevangengenomen politieman en van vermiste soldaten gevraagd.¹⁹²

De corridor bleef drie uur lang open. Pandurević had orders gegeven niet op de mannen te schieten, tenzij de eigen militairen zouden worden bedreigd, en de artilleriebeschietingen te staken. Een Bosnische bron gaf aan dat drieduizend Moslim-mannen de corridor konden passeren maar ook dat van de verwarring die er onder de Bosnische Serven bestond, beter gebruik had kunnen worden gemaakt. Nadat de VRS zich had gehergroepeerd, kwam er een einde aan het tijdelijke staakt-het-vuren. In de nacht van 16 op 17 juli maakte de VRS zich op om de restanten van de ABiH aan te pakken.¹⁹³

Pandurević hield geen ruggespraak over de opening van een corridor met zijn superieuren. Nadat Karadžić daarvan had gehoord, had hij bij het hoofdkwartier van de Generale Staf om informatie gevraagd. De Generale Staf, zo kreeg Mladić vervolgens te horen, slaagde er niet in met Pandurević in contact komen om hem te zeggen geen actie te ondernemen zonder daartoe te zijn geautoriseerd.¹⁹⁴ Pandurević' daad was uit noodzaak geboren omdat de Zvornik-Brigade niet bij machte was de colonne de weg te versperren. Hij beklagde zich in die dagen tweemaal over de problemen waarmee hij was opgepadeld. Een, overigens zeer beperkt, deel van zijn eenheid en aan zijn brigade toegevoegde eenheden waren betrokken bij het vinden van plaatsen om drieduizend Moslim-mannen vast te houden, te executeren en daarvan de sporen uit te wissen. Tegelijkertijd moest hij niet alleen de colonne bevechten en de weg versperren, hij had ook de zorg voor een belangrijk deel van de confrontatielijn met het 2e Korps van de ABiH. Pandurević verkeerde daarmee in een lastig pakket omdat Zvornik niet langer werd verdedigd, wat hem op het verwijt van de bevolking kwam te staan dat zij de prijs zouden moeten betalen voor de verovering van Srebrenica.¹⁹⁵ Hij kreeg op 16 juli enige hulp toegewezen vanuit het Krajina Korps.¹⁹⁶

15. 17-20 juli: strijd tegen de achterblijvers

Na de succesvolle doorbraak bij Baljkovica intensiverde de VRS de inspanningen om het terrein 'schoon te vegen'. Rond Srebrenica waren de Bosnische Serven ook al eerder druk doende het gebied uit te kammen waarbij ook MUP-eenheden waren betrokken. Generaal Krstić had al op 13 juli, toen er zich nog enkele kleine weerstandskernen bleken te bevinden, aan eenheden van de Bratunac and Milići Brigades and het Skelani Bataljon opdracht gegeven om Srebrenica uit te kammen.¹⁹⁷

Op 15 juli had kolonel Ignjat Milanović, de chef van de luchtverdediging van het Drinakorps, voorgesteld om kolonel Vidoje Blagojević, de commandant van de Bratunac-Brigade,

192 ICTY, (IT-98-33), Butler Report, OTP Ex 401, para 7.72.

193 *Slobodna Bosna*, p. 28-31, 11/07/98. (FBIS translated text).

194 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 636/a. Intercept Tuzla CSB, 16/07/95, nr. 664.

195 ICTY, (IT-98-33), Butler Report, OTP Ex 401, para 7.71 en 7.75.

196 ICTY, (IT-98-33), Dannatt Report, OTP Ex. 385/a, para 56.

197 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 287, 318.

aan te wijzen als de commandant van alle eenheden die waren betrokken bij het zuiveren van het gebied van de enclave. Krstić ging daarmee akkoord en op 16 juli deed Blagojević verslag dat hij daartoe alle eenheden had bezocht, evenals die van de MUP, om hun acties op elkaar af te stemmen. Op 17 juli echter nam de Generale Staf de coördinatie van die activiteiten over.¹⁹⁸

Generaal Mladić zond de brigades van het Drina-korps rechtstreeks instructies ter coördinatie van de operaties om achtergebleven ABiH-eenheden te vernietigen. Mladić voegde drie kolonels van de Generale Staf aan de Zvornik-brigade toe ter assistentie van de planning en leiding van gevechtsoperaties van de VRS en MUP in de gebieden rond Kamenica, Cerska en Udrč. Daarnaast kreeg luitenant-kolonel Keserović – stafofficier Militaire Politie in de Generale Staf – eenheden van de Bratunac- en Milići-brigades, het Militaire Politiebataljon, het 67e Verbindingsregiment, het 65e Regiment en MUP-eenheden onder zijn bevel om de gebieden rond Bratunac en Milići uit te kammen. Die taak diende op 19 juli 20.00 uur te zijn voltooid. Voor de periode daarna moest Keserović bij Mladić een plan indienen voor de voortzetting van de operaties in de richting van Cerska.

Brigadecommandanten dienden, via de gemeentebesturen, voor aanvullende civiele mankracht te zorgen om het terrein te doorzoeken.¹⁹⁹ Een verklaring voor deze tamelijk ongebruikelijke stap om officieren van de Generale Staf leiding te laten geven, is dat de Zvornik- en Bratunac-brigades inmiddels waren betrokken bij de acties tegen Žepa en dat de aanwezigheid van de brigadecommandanten aldaar was vereist.²⁰⁰

Op 18 juli waren twee bataljons van de Bratunac-brigade, aangevuld met daartoe gemobiliseerde burgers, druk doende het terrein in de omgeving van de heuvelrug Pobudje – zijnde het terrein ten zuiden van de weg Bratunac-Konjević Polje, waar de colonne doorheen was getrokken – te doorzoeken, evenals het gebied rond Konjević Polje. Daar bevonden zich nog steeds kleine groepjes mannen die via Cerska Tuzla trachtten te bereiken.²⁰¹ De volgende dag werd ook de wijde omgeving van Potočari doorzocht.²⁰² In de volgende dagen zette de Bratunac-brigade de zoekacties voort. Op 20 en 21 juli trof de brigade in het gebied Pobudje en Konjević Polje nog steeds groepjes mannen aan die probeerden naar Tuzla door te breken. Elke dag werden stukken terrein gezuiverd en groepjes geliquideerd.²⁰³

Bij deze zoekacties trof de Bratunac-brigade onder de gevangenen nog vier kinderen tussen acht en veertien jaar aan. Zij werden vastgezet in een kazerne in Bratunac. Omdat één van hen had verteld te hebben gezien dat een groot aantal ABiH-militairen zelfmoord had gepleegd en op elkaar had geschoten, stelde brigadecommandant Blagojević voor deze

198 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 287, 324.

199 ICTY (IT-98-33), OTP Ex. 649/a. Commander Colonel General Ratko Mladić to DK Command for information, 1 zpbr, 1 blpbr, 1 mlpbr, 67 pv, 17/05/95, No 03/4-1670.

200 ICTY, (IT-98-33), Butler Report, OTP Ex 401, para 12.15.

201 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 382/a. Command of the 1st Bratunac Light Infantry Brigade to the Drina-korps Command, 18/07/95, nr. 03-253-

107.

202 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 377/a. Command of the 1st Bratunac Light Infantry Brigade to the Drina-korps Command, 19/07/95, nr. 03-253-108.

203 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 383/a en 3834/a. Command of the 1st Bratunac Light Infantry Brigade to the Drina-korps Command, 20/07/95, nr. 03-253-109 en 21/07/95, nr. 03-253-110.

getuigenis door de persdienst van het Drina-korps op de video te laten vastleggen.²⁰⁴ Of dat gebeurde en wat er verder met de jongens geschiedde, is onbekend gebleven.

Elders in het gebied merkte de Zvornik-brigade de beweging van kleine groepjes in de buurt van Snagovo op die zich in noordelijke richting bewogen. Tegelijkertijd bestookte ABiH-infanterie de bataljons van de Zvornik-brigade ten noorden van Baljkovica in een kennelijke poging te verhinderen dat deze eenheden naar het zuiden konden trekken om de daar aanwezige VRS in de jacht op de achterblijvers te versterken.²⁰⁵ Druk van de ABiH-eenheden duurde ook op 19 juli voort, maar de intensiteit ervan was gering. Vanuit andere VRS-brigades kreeg de Zvornik-brigade eenheden toegevoegd; het ging het per saldo om niet meer dan één compagnie en één peloton. Eenheden van de MUP maakten zich intussen op om het gebied weer af te sluiten. De verliezen van de Zvornik-brigade bedroegen 19 juli één dode en één gewonde. Die dag maakte de Zvornik-brigade twee ABiH-soldaten gevangen en 'elimineerde' het dertien.²⁰⁶ Hoe dat in zijn werk ging, kon worden afgeleid uit het relaas van één van de krijgsgevangenen genomen ABiH-militairen, dat hieronder is weergegeven.

16. Het relaas van een krijgsgevangene

In het voorgaande zijn de gebeurtenissen tijdens de tocht naar Tuzla veelal op macro-niveau gevolgd. Nu wordt het perspectief verlegd naar het microniveau: het indrukwekkende verhaal van een soldaat in de staart van de colonne zal worden verteld om een beeld te schetsen van de indringendheid van het soort ervaringen dat de mensen opdeden.

Op 19 juli in de ochtend arriveerde een soldaat van de 284e Brigade met een groep van tien man nabij de VRS-linie bij Baljkovica. Zij hadden zich in het laatste deel van de colonne bevonden, waren doodmoe en wilden rusten alvorens de oversteek naar de eigen linies te wagen. De groep verborg zich tussen twee meter hoge brandnetels en jonge dennen, viel in slaap en werd pas om 14.00 uur wakker door het geluid van het grendelen van geweren. De betreffende soldaat keek omhoog en zag een wapen. Hij lag daar samen met een buurman en schoonzoon, tien meter verder lagen een broer, vier burens en een vriend. De Bosnische Serven begonnen te schreeuwen: 'Jullie zijn gezien en omsingeld! Sta op!' Zijn zwager stond op, zijn buurman en zijn familie ook, evenals een oom en zijn schoonzoon, maar zelf wilde deze soldaat niet opstaan. Hij werd meerdere malen geroepen maar bleef weggedoken zitten, wachtend op een schot. 25 meter verder stonden VRS-militairen in een rij opgesteld en schoten in het struikgewas. Ze riepen voor de tweede keer dat de groep zich moest overgeven, en ook een derde keer. Daarna hoorde de soldaat dat er geschoten werd op degenen die zich hadden overgegeven.

De soldaat had in Kamenica een wapen gevonden. Hij overwoog te gaan schieten maar daarmee zou hij zich verraden; daarom wachtte hij even af en merkte toen dat de Bosnische Serven verder niets deden. Hij hoorde het bevel om een stukje verderop te zoeken, waar hij zelf zat, en dacht toen echt dat hij het niet zou overleven. Hij wist niet zeker of de anderen in leven waren, en besloot toen toch maar op te staan om zijn overlevingskansen te vergroten.

204 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 375/a. Command of the 1st Bratunac Light Infantry Brigade to the Drina-korps Command, 17/07/95, nr. 03-253-106/1.

205 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 676/a. Com-

mand of the Zvornik pbr to the Command of the Drina-korps, 18/07/95, nr. 06-223.

206 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 693/a. Command of the Zvornik pbr to the Command of the Drina-korps, 19/07/95, nr. 06-224.

De Bosnische Serven riepen hem toe waar hij al die tijd gezeten had, en hij antwoordde dat hij had geslapen omdat hij dat al zeven dagen niet had gedaan. De Bosnische Serven vroegen of er nog iemand beneden in de struiken zat, waarop hij als antwoord gaf dat hij dat niet wist; vervolgens kreeg hij een kolf in zijn heup en moest naar beneden lopen. Intussen zag hij dat zijn broer ook opstond. Die bezat net als hij een geweer: zoals eerder uiteengezet had iedereen in de colonne tenslotte wel op de een of andere manier een wapen weten te bemachtigen, bijvoorbeeld van dode VRS-soldaten.

De Bosnische Serven dachten kennelijk dat zijn broer ging schieten; de commandant gaf het bevel het vuur te openen. De soldaat zag vier mensen, waaronder zijn eigen broer, voor zijn ogen doodgeschoten worden. Zij werden vermoedelijk later in een oude loopgraaf van de vroegere frontlijn begraven. Vijf anderen uit de groep, die zich een half uur eerder hadden overgegeven, lagen op de grond en werden ondervraagd. Van iedereen werden ringen en horloges afgepakt, waarna de paramilitairen onderling begonnen te handelen. Hen werd op dat moment nog niets gedaan.

De Bosnische Serven vroegen de man of hij soldaat was; hij wist niet wat de anderen was gevraagd en of die misschien al gezegd hadden dat hij dat was. Als hij nee zei werd hij bovendien misschien doodgeschoten. Hij bevestigde daarom dat hij soldaat was. Dat bleek het goede antwoord, want de reactie was: ‘zo moet je dat zeggen, dat is tenminste eerlijk.’ Degenen die voor hem waren geweest, bleken gezegd te hebben dat ze geen soldaat waren, waarop de vervolgvraag was geweest wie er dan voor Srebrenica had gevochten.

De anderen in zijn groep werden vier tot vijf meter meegenomen; een ervan werd voor de neus van deze soldaat in de rug geschoten. Toen zijn zwager aan de beurt was zei deze: ‘alsjeblijft, ik was geen soldaat...’ Hij werd daarop in de rug geschoten, maar de kogel kwam onder zijn schouder weer naar buiten en zijn zwager overleefde dat.

Eerst werd tegen deze ABiH-soldaat nog bedreigd dat er voor hem een andere methode was, namelijk een mes; één Bosnisch-Servische paramilitair stond inderdaad met een mes te spelen, maar zijn commandant zei dat het mes niet gebruikt mocht worden; de soldaat zou misschien nog geruild kunnen worden. De VRS bleek dertig ABiH-soldaten nodig te hebben om te ruilen voor een gevangengenomen VRS-commandant; daaraan had deze soldaat zijn leven te danken.²⁰⁷

Bij deze incidenten waren geen VRS-eenheden betrokken maar speciale politie en politie uit Zvornik. De commandant ter plaatse schreef de namen op van de mensen die waren vermoord; deze commandant sprak voortdurend via een radioverbinding met een zekere Vukašinović (mogelijk militaire politie), waaruit bleek dat hij zelf niets mocht doen. Alleen toen deze plaatselijke commandant vroeg wat hij moest doen met de anderen, kreeg hij te horen dat hij dat zelf mocht beslissen.²⁰⁸

Na zijn gevangennamen werd de ABiH-soldaat eerst ondervraagd in Karakaj. Men vroeg hem waarom hij soldaat was, waar hij actie had gevoerd, hoeveel mensen hij had vermoord, en of hij wist door wie personen die genoemd werden, waren vermoord. Hij noemde alleen namen van personen waarvan hij zeker wist dat die al waren overleden.

De man zat later drie dagen gevangen in een verffabriek in Zvornik, vastgebonden in een toilet met de handen omhoog aan een kraan. Hij was de eerste om op die plek vastgehouden te worden; na hem kwamen daar nog 39 Moslim-mannen die op verschillende punten gevangen waren genomen. Er waren ook kinderen van 14 à 15 jaar bij. Na zijn gevangen-

207 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

208 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

schap werden allen naar het krijgsgevangenkamp van Batkovići overgebracht; daar moest hij elke dag in een meelfabriek werken. Het eten in het kamp was slecht, maar het voordeel van werken in de meelfabriek was dat hij daar meel kon eten en dat ook voor anderen in sokken het kamp kon binnensmokkelen.

Vanuit dit kamp werden gevangenen geruild; daarvoor kwamen de gewonden en iedereen die zich niet optimaal voelde het eerst in aanmerking. Volgens deze soldaat kreeg het Internationale Rode Kruis instructies om alleen op bepaalde plaatsen te kijken, terwijl ze ook maar een half uurtje in het kamp mochten verblijven. Pas na het akkoord van Dayton werden de gevangenen beter behandeld, zo werd er kleding uitgedeeld. Eind 1995 werd deze soldaat zelf geruild: in het kamp in Batkovići bevonden zich toen in totaal nog 229 man afkomstig uit Srebrenica, waaronder twee mannen die al in juni-juli 1994 gevangen waren genomen, die overigens niet aan gevechtsacties hadden deelgenomen: zij hadden slechts gewerkt op de velden, buiten de confrontatielijn.²⁰⁹

17. Na 20 juli

Vele leden van de 28e Divisie ABiH en Moslim-mannen afkomstig uit de colonne op weg naar Tuzla waren op Bosnisch-Servisch gebied achtergebleven. Zij volgden het duidelijk zichtbare spoor van de grote groep die hen was voorgegaan. Gezien het grote aantal vermisten, lag het in de verwachting dat nog vele groepen zouden volgen, ook na 20 juli. De VRS merkte nabij Snagovo een groep van 250-300 man op, waarvan het merendeel was bewapend. Een aantal van hen kon gevangen worden genomen; twee man pleegden zelfmoord.²¹⁰ De dag daarna werden nog steeds groepen bewapende ABiH opgemerkt bij het doorzoeken van het terrein. De Birčani-brigade, ter versterking naar het gebied langs de confrontatielijn was gezonden, rapporteerde de zaken onder controle te hebben, maar verkeerde eveneens in moeilijkheden door ABiH-activiteit langs het front.²¹¹

De VRS leed nog voortdurend verliezen. Luitenant-kolonel Pandurević van de Zvornik-brigade beklagde zich erover dat zijn eenheid al geruime tijd in touw was, zonder dat hem enige rust was gegund, wat hem tot dan op 39 doden, 6 vermisten en 91 gewonden was komen te staan. Een groot aantal bewapende groepen zwierf nog door het achtergebied van de brigade en aan de frontlijn deed de ABiH nog steeds pogingen die te doorbreken.²¹² Het 2e Korps probeerde vergeefs om met een aanval de corridor te heropenen. Het moreel van de ABiH-soldaten was inmiddels gedaald; Orić bevond zich niet langer op het gevechtsterrein en de aanval kon nu slechts vanaf één zijde worden uitgevoerd.²¹³ Generaal Sead Delić zou Orić achteraf verwijten dat hij niet in de corridor was achtergebleven om daar de zaken te organiseren en de corridor te verdedigen, maar met zijn mensen was meegegaan.²¹⁴

209 Vertrouwelijk vraaggesprek (55). Andere bronnen noemen het getal van 230 man en klaagden ook over slecht eten en slechte leefomstandigheden in het kamp met als enige lichtpuntje dat er niet werd geslagen. Van de 230 zouden ongeveer 180 man tijdens de tocht naar Tuzla zijn opgepakt. Hren, *Overlevenden*, pp. 219-221 en 233.

210 ICTY, (IT-98-33), D 110/a. Command of the 1st Birčani Infantry Brigade to Command of Drina-korps, 20/07/95, nr. 03/1-721.

211 ICTY, (IT-98-33), D 110/a. Command of the 1st Birčani Infantry Brigade to Command of Drina-korps, 21/07/95, nr. 03/1-722.

212 ICTY, (IT-98-33), D 103/a. Lt. Col. Vinko Pandurević to the Command of Drina-korps, 21/07/95, nr. 01-272.

213 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

214 Interview Vildana Selimbegović met Sead Delić, *Dani*, 17/03/00.

Op 22 juli rond 21.00 uur zette de ABiH vanuit drie richtingen de aanval in op het 3e Bataljon van de Zvornik-brigade. Dit VRS-bataljon bezette linies die meer ten noorden van Baljkovica lagen. Deze aanval werd gevolgd door een aanval kort na middernacht op het gebied van het 4e Bataljon van de Zvornik-brigade, dat de linie bij Baljkovica dichthield, met als doel opnieuw een doorbraak te forceren. De VRS-bataljonscommandant schatte in een situatierapport de sterkte van de ABiH-aanvallers, die grote druk uitoefenden, op vijftig man. Zes van hen vonden de dood. In de ochtend van 23 juli zette de ABiH nogmaals een aanval in, nu iets ten zuiden van Baljkovica. Het mocht niet baten. Daarna beperkte de strijd zich tot sporadische beschieting van VRS-stellingen. Bij de VRS viel één dode en één gewonde. De numerieke kracht van de ABiH was te gering en de acties waren beperkt gebleven tot infanterieaanvallen. De VRS verkeerde in hoogste staat van paraatheid, ook omdat groepen die probeerden de confrontatielijn te passeren voor aanzienlijke problemen zorgden omdat zij veelal tot elke prijs probeerden de linies te passeren. Dat kostte die dag twintig Bosnische Moslims het leven, terwijl er zeven gevangen werden genomen. Daarenboven waren nog vijftig gewapenden en tweehonderd ongewapenden op ruwweg één kilometer van de confrontatielijn opgemerkt.²¹⁵

Maar ook verder naar het zuiden, langs de route tussen Planinci en Brezik (nr. 14-15 op p. 2487) waren eenheden van de Zvornik-brigade en de MUP nog druk doende het terrein uit te kammen. In dit gebied werden tien mannen gedood. Volgens de VRS-rapportage waren zij in meerderheid van automatische wapens voorzien. 23 man werden gevangen genomen; de rapportage sprak ook hier van soldaten oaar niet van wapens, wat het waarschijnlijker maakt dat het om burgers ging. Op een andere plaats werden nog eens zeventien mannen gevangengenomen. Brigadecommandant Vinko Pandurević vroeg het Drina-korps zo snel mogelijk een commissie aan het werk te zetten voor de uitwisseling van gevangenen en vroeg tevens instructies waar hij met hen naartoe moest en aan wie ze moeten worden overgedragen. Na ondervraging kwam vast te staan dat verspreide groepen terugkeerden naar Udrč (nr. 8 op p. 2487) omdat zij geen kans zagen langs de VRS-posten te komen of de linies bij Baljkovica te passeren of langs de weg naar Caparde een route naar Kladanj te vinden.²¹⁶

Nog verder zuidelijk, rond de berg Udrč, bevonden zich al geruime tijd nog tal van vluchtelingen, die zich afgesneden wisten, die niet wisten wat ze moesten doen of waar ze naartoe moesten. Ze hielden zich met slakken, bladeren en paddestoelen in leven, in een sfeer van spanning, honger en waanzin. Over het lot van de anderen was hen niets bekend. Rond 23 juli kamden de Bosnische Serven ook dat gebied uit, waarbij volgens een Bosnische overlevende velen werden gedood.²¹⁷

Over de rol die de Bosnisch-Servische bevolking bij het opsporen van achtergebleven mannen kreeg opgelegd, wordt in de rapportages van de Bratunac- en Zvornik-brigades weinig vermeld. In het gebied van de Bratunac-brigade waren voor dat doel kortstondig burgers gedwongen ingezet. De Zvornik-brigade maakte geen melding van de inzet van burgers. Wel kregen een vader en een zoon, beiden VRS-dienstplichtigen, drie dagen detentie opgelegd wegens het niet melden van 'vijandige militairen', omdat ze vier mannen van voedsel en kleding hadden voorzien en hen hadden uitgelegd hoe zij de confrontatielijn

215 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 391/a. 1st Zvornik pbr to Drina-korps Command, 23/07/95, nr. 06-230/1.

216 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 708/a. 1st Zvor-

nik pbr to Drina-korps Command, 22/07/95, nr. 06-229.

217 Hren, *Overlevenden*, p. 238.

konden passeren. Deze Moslim-mannen verdwaalden echter, raakten uitgeput en besloten zich in een Bosnisch-Servisich dorp over te geven. Bij de militaire politie in Zvornik onthulden zij de namen van hun weldoeners.²¹⁸ Deze vier mannen staan vermeld op de lijst van vermiste personen; mogelijk betrof het mannen die de massa-executies bij Branjevo Military Farm hadden overleefd. Het dorp waar deze mannen contact maakten, lag daar namelijk dichtbij, bijna twintig kilometer ten noorden van Baljkovica. Volgens een van de Bosnisch-Servische weldoeners waren hun kleren bedekt geweest met bloed. Dit zou ook overeenstemmen met het verhaal van een andere overlevende van Branjevo Farm, die zei dat hij met vier anderen de executieplaats had kunnen verlaten.²¹⁹

De Zvornik- en Bratunac-brigades waren nog lang doende met het aanpakken van achterblijvers, maar aan executies op enige schaal leek een einde te zijn gekomen (zie hiervoor het volgende hoofdstuk). Het doden stopte overigens niet geheel; er bleven berichten uit het veld komen van 'liquidaties', maar velen die na 20 juli waren opgepakt of zich hadden overgegeven, belandden in het krijgsgevangenkamp in Batkovići.

Op 22 juli stelde de commandant van de Zvornik-brigade, luitenant-kolonel Vinko Pandurević, het Drina-korps voor zo spoedig mogelijk een commissie aan het werk te zetten voor de uitwisselen van gevangenen. Ook vroeg hij om instructies wat te doen met de krijgsgevangenen en aan wie hij die moest overdragen.²²⁰ Op 25 juli nam de Zvornik-brigade 25 ABiH-soldaten gevangen. Die gingen rechtstreeks naar het krijgsgevangenkamp in Batkovići. De dag daarna gold hetzelfde voor nog 34 man ABiH. Rapportages van de Zvornik-brigade bleven tot 31 juli nog melding maken van een voortzetting van de zoektocht en het gevangennemen van kleine groepjes Moslims.²²¹ Op 26 juli meldde ook de Bratunac-brigade dat er nog steeds groepjes mannen in haar gebied aanwezig waren, en zelfs nog op 18 oktober deed majoor Nikolić van deze brigade het voorstel om binnen de voormalige enclave het dorp Slapović af te zetten en daar ondergedoken mannen op te sporen.²²²

Inmiddels was de VRS begonnen met het opruimen van lijken rond Srebrenica, Žepa, Kamenica en Snagovo. Werkploegen en gemeentelijke diensten werden daarvoor ingezet. In Srebrenica werd achtergelaten vuilnis verzameld en verbrand en de stad ontsmet en ontluisd.²²³

De vooruitgeschoven commandopost van het 2e Korps ABiH bij Medjedja sloot op 30 juli, waarmee van die zijde kennelijk de hoop op passage van groepen van de confrontatielijn bij Baljkovica was opgegeven. Desondanks bleven kleine groepen en enkelingen Bosnisch gebied bereiken. ABiH-commandant Rasim Delić sprak op 5 augustus 1995 tijdens een zitting van de SDA-partijraad in Zenica de verwachting uit dat naast de eerste groep van 3600 ABiH-soldaten die in Tuzla waren aangekomen, zich alsnog vijfhonderd tot zeshonderd soldaten zouden melden.²²⁴ Tot 16 april 1996, 270 dagen na de val van Srebrenica, bereik-

218 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 707/a en 706/a. Zvornik Military Police, 23/07/95 en 25/07/95.

219 ICTY, (IT-98-33), Butler Report, OTP Ex 401, para 10.12 – 10.17.

220 ICTY, (IT-98-33) OTP Ex. 708/a. 1 Zvornik Brigade aan Drina-korps Command, 22/07/95, nr. 06-229.

221 ICTY, (IT-98-33), Butler Report, OTP Ex 401, para 10.20 en 10.21.

222 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 380/a. 1st Bratunac lpr to Drina-korps Command, 26/07/95, nr. 03-253-116. ICTY, (IT-98-33), 00706671. Working meeting of commander with command staff and battalion commanders, 16/10/95.

223 ICTY, (IT-98-33), D 102/a. Drina-korps Command, Deputy Commander of the Rear, Col. Lazar Acamović, 24/07/95, nr. 18-146/95.

224 *Dani*, Speciale editie, 09/98.

ten nog ongeveer duizend man Bosnisch gebied. Hoeveel precies, en hoeveel militairen zich daaronder bevonden, is onbekend: de Bosnische regering gaf daar geen cijfers over.²²⁵

Uit de situatierapporten die de Zvornik-brigade naar het Drina-korps zond, valt op grond van het munitieverbruik af te leiden wanneer de gevechten tussen de colonne en de brigade, en tussen de brigade en eenheden van het 2e Korps van de ABiH die de colonne te hulp schoten, het hevigst waren. De situatierapporten werden telkens aan het einde van de middag opgemaakt en wezen terug naar de afgelopen 24 uur. Op 14 juli raakte de Zvornik-brigade voor het eerst betrokken in gevechten met de colonne.

In de onderstaande tabel zijn de verschillende soorten kleinkaliber munitie samengeteld, evenals de verschillende kalibers artillerie en mortiergranaten. Op 17 juli verbruikte de brigade ook nog eens 364 hand- en geweergranaten.²²⁶

Tabel: munitieverbruik door de Zvornik-brigade van de VRS, 13-19 juli

	Kleinkaliber	Grootkaliber
13 juli	–	187
14 juli	?	?
15 juli	31.950	–
16 juli	125.780	272
17 juli	129.560	239
18 juli	37.040	43
19 juli	14.000	–

18. Het lot van de achterblijvers bij Kamenica

De VRS maakte op 13 juli langs de weg Bratunac – Konjević Polje het grootste aantal gevangenen. Nauwkeurige aantallen zijn er niet, maar verklaringen spreken over verzamelplaatsen als het weiland in Sandići, de agrarische opslagplaats te Kravica, de school in Konjević Polje, het voetbalveld in Nova Kasaba, het dorp Lolići en de school in het dorp Luke. Enige duizenden mensen werden verzameld in een weiland nabij Sandići en op het voetbalveld van Nova Kasaba.²²⁷ De mannen die zich overgaven werden geïntimideerd, fysiek en verbaal mishandeld, gefouilleerd en in groepen verzameld. Op videobeelden van de journalist Zoran Petrović verklaarde een VRS-soldaat dat langs de weg Konjević Polje-Nova Kasaba zeker drieduizend tot vierduizend man zich hadden overgegeven. Al aan het einde van de middag van 13 juli was het aantal tot ongeveer zesduizend opgelopen. Een intercept van 17.30 uur leert dat er op dat moment ongeveer zesduizend mannen gevangen waren genomen. Kolonel Radislav Janković noemde de volgende dag tegen majoor Franken een-

225 Nijaz Mašić, *Srebrenica*, p. 209.

226 ICTY, (IT 98-33), OTP Ex. 540/a, 597/a, 612/a, 641/a, 676/a. Command of the 1st Zvornik pbr to Command of the Drina-korps, 13/07/95, nr. 06-216, 15/07/95, nr. 06-217, 16/07/95, nr.

06-218, 17/07/95, nr. 06-219, 18/07/95, nr. 06-223.

227 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport van 12/07/95, nr. 02/8-10-1253. Inhoud op basis van intercepts.

zelfde aantal. Veel van de gevangengenomen mannen werden op de genoemde plaatsen opgemerkt door de passerende konvooien met vrouwen en kinderen die per bus onderweg waren naar Kladanj, en ook luchtfoto's bevestigden dit naderhand.²²⁸

Een uur nadat de evacuatie van de vrouwen vanuit Potočari was voltooid, dirigeerde de staf van het Drina-korps bussen naar de gebieden waar de mannen werden vastgehouden. Kolonel Krsmanović, die eerder op 12 juli de bussen voor de evacuatie had geregeld, gaf opdracht om zeventienhonderd mannen in Sandići op te halen. De soldaten die hen bewaakten, geboden hen hun bezittingen op een grote hoop te gooien en hun kostbaarheden te overhandigen. In de middag bezocht Mladić deze groep in Sandići en zei dat hen geen kwaad zou geschieden, dat zij als krijgsgevangenen zouden worden uitgewisseld en dat hun families veilig naar Tuzla waren getransporteerd. Deze mannen werden deels op transport gesteld naar Bratunac en andere locaties en deels afgemarcheerd naar loodsen in Kravica. Ook op het voetbalveld van Nova Kasaba waren de mannen gedwongen hun bezittingen af te geven en ook hier bracht Mladić in de middag van 13 juli een bezoek. Ditmaal zei hij dat de Bosnische autoriteiten in Tuzla de mannen niet wilden en dat zij daarom ergens anders heengebracht zouden worden. De mannen in Nova Kasaba werden op de bus gezet of in trucks geladen en naar Bratunac en elders gebracht.²²⁹

In Bratunac waren velen gedwongen de nacht door te brengen in de bussen en vrachtwagens die hen hadden gebracht. Ook werden mensen in opslagplaatsen in Bratunac ondergebracht, waar zij die nacht bleven. De hele nacht door kwamen de VRS-soldaten naar de plaatsen en voertuigen waarin de mannen werden vastgehouden, waarschijnlijk op zoek naar mensen uit bepaalde dorpen, of vroegere dorpsgenoten. De volgende dag, op 14 juli, werden de gevangenen weer op transport gesteld. De meesten waren de voertuigen niet uit geweest, en soms werden zij pas in de middag naar executieplaatsen vervoerd. De executies die daarop volgden zijn onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Het precieze aantal mensen dat zich overgaf is onbekend. De schatting is dat rond eenderde van de oorspronkelijke colonne, dat wil zeggen vooral het eerste deel, erin slaagde de berg Udrč te bereiken. Volgens verklaringen bereikten velen Udrč pas later, in enkele gevallen maanden later. De verklaringen van de mensen die bij Kamenica uit handen van de Bosnische Serven wisten te blijven, weerspiegelen een sfeer van volslagen wanhoop en desoriëntatie. Sommigen daalden van de berg Kamenica af naar een beek om te drinken en te herstellen. Andere groepen kregen geen rust en werden verder opgejaagd.

Op enig moment hoorde een groep het geluid van een vrachtwagen; dat bleek te duiden op de komst van honderdvijftig tot tweehonderd VRS-militairen, waarvan elke derde een hond bij zich had. De VRS stelde zich in een rij op, en iedereen werd in de richting van de asfaltweg bij Konjević Polje gejaagd; mensen zochten wanhopig naar een schuilplaats; enkele Moslimmannen verborgen zich in een hutje van twee bij twee meter, dat bestemd was voor het roken van vlees. Het mocht niet baten: de VRS schoot dwars door het hutje heen.

Van het deel van de colonne dat er niet in slaagde voorbij Kamenica te geraken en zich niet wilde overgeven, keerden velen terug om in de richting van Žepa te gaan. Een ander deel bleef ter plekke en splitste zich op in kleinere groepen van niet meer dan tien man. Sommigen zwierven zo nog maanden rond, alleen of in groepjes van twee, vier, zes man. De meesten

228 ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 64, 83, 171.

229 ABiH Tuzla. ABiH 2^e Korps, rapport van

12/07/95, nr. 02/8-10-1253. Inhoud op basis van intercepts.

ICTY, (IT-98-33), Judgement, para 171, 177.

kenden de weg niet en oriënteerden zich aan de hand van hoogspanningskabels en platgetreden paden. Ze hadden geen eten meer, en na dagen kwamen ze soms weer op dezelfde plek uit. Vaak stuitten zij op lijken die in staat van ontbinding begonnen te raken. Soms troffen ze weer een nieuwe groep uit Srebrenica aan en ging men gezamenlijk op weg naar een verlaten Moslim-dorp dat de nieuwkomers toevallig kenden.

Om aan eten te komen stalen de Moslim-mannen 's nachts groente en aardappels van de akkers van naburige Servische dorpen; daarop stelde de lokale Bosnisch-Servische bevolking rondom de eigen dorpen wachtposten op. Deze sliepen overdag en wachtten op de nacht om weer verder te trekken. Er waren mensen die pas maanden later in Tuzla aankwamen na al die maanden ergens tussen Srebrenica en Udrč te hebben gedwaald. Dat ging nog geruime tijd door. Zo ontdekte de lokale bevolking in het op de route naar Tuzla gelegen dorp Milići nog in november 1995 dat er vee verdween. Een groep van tien à twintig burgers ging daarop op zoek naar achterblijvers uit de colonne, bewapend met jachtgeweren.²³⁰

Nog weer anderen keerden naar Srebrenica en omgeving terug, omdat dit bekend terrein was waar men aan voedsel kon komen. Vandaar trok men verder naar Žepa of probeerde later opnieuw op weg naar Tuzla te gaan. Enige honderden wisten Žepa nog te bereiken voordat de VRS op 25 juli ook deze enclave bezette; daar voegden zij zich bij lokale ABiH-eenheden. Nadat ook Žepa onder druk van de Bosnische Serven was opgegeven, trokken zij later alsnog naar Tuzla of staken de Drina over naar Servië (zie hierover het laatste hoofdstuk van dit deel 'Het lot van de overige oostelijke enclaves'). Sommigen konden ook zonder problemen vertrekken met de vluchtelingenkonvoien die vanaf 25 juli uit Žepa onder toezicht van UNPROFOR naar Kladanj vertrokken.

De verhalen over de individuele ervaringen, omzwervingen en verschrikkingen van personen die de aansluiting met de colonne waren kwijtgeraakt, zijn legio. Enkele voorbeelden hiervan: een 54-jarige ingenieur raakte bij Kravica zijn groep kwijt, werd door een Bosnisch-Servische inwoner met een loden pijp bewusteloos geslagen en, in de veronderstelling dat hij dood was, achtergelaten. Nadat hij weer bijkwam, hield hij zich een dag verborgen, ontmoette een groep van zes man uit Srebrenica en hield zich nog eens twee dagen schuil, levend van paddestoelen en het weinige voedsel dat nog restte. In die dagen groeide de groep aan tot ongeveer vijftig man en werd vervolgens omsingeld door de VRS, die eiste dat ze zich overgaven. De meesten gaven daaraan gevolg, maar deze ingenieur slaagde er met zeven man in zich verborgen te houden. De groep splitste zich, ontmoette nogmaals een VRS-patrouille, en kon zich weer verborgen houden. Door de honger gedreven, restte slechts de weg terug naar Srebrenica om daar in de verlaten dorpen iets eetbaars te vinden. Uiteindelijk bereikte de man Žepa waar hij een plaats kon vinden in een van de laatste bussen met evacués. VRS-militairen weigerden hem eerst een plaats in de bus, maar in een andere bus kon hij nog een plek bemachtigen. Mladić nam in persoon afscheid van de inzittenden en verzekerde dat niemand onderweg kwaad zou geschieden. CNN was aanwezig en de Bosnische Serven wekten zo de schijn zo kwaad nog niet te zijn.²³¹

In de nacht van 17 op 18 juli verborg een groep van veertig man die uit Kamenica was teruggekeerd zich in de voormalige enclave bij Slatina (op de plek waar OP-A zich had bevonden). Er stond een vrachtauto met twee VRS-militairen te wachten op anderen die met hun buit terugkeerden. Het grootste deel van de huizen was in brand gestoken. Bij een beek

230 Interview Rajko Dukić, 14/06/00.

231 *Refugee Report*, Vol. XVI, nr. 5, 31/07/95, p. 6-7.

stond een Nederlands voertuig. In een huis werden nog wat eieren en wat suiker gevonden; in een ander huis was de oven nog aan, doordat er nog negen Moslims bleken te zijn die de oven hadden aangestoken. Na acht dagen at deze groep voor het eerst weer brood.

Op weg naar Žepa kon nog een bekend dorp worden aangedaan en wist iemand hoe een bijenkorf te openen, waardoor men aan honing kon komen. De groep had ook een man bij zich van wie de keel was doorgesneden. Om hem vocht naar binnen te laten krijgen werd hem een graanstengel ingebracht; de man bereikte Žepa en werd later in het hospitaal in Sarajevo opgenomen. De groep was inmiddels aangegroeid tot vijftig man, en er werd besloten tot opdeling in twee groepen. Als voedsel had men de beschikking over een flinke voorraad honing, meel en olie, aardappels en enig klein vee dat rondliep. Op vuren werden pannenkoeken gebakken, en er werden twee geiten geslacht. Plotseling explodeerde er een antitankgranaat: door de rookontwikkeling had de VRS de groep ontdekt. Bosnische Serven riepen dat de groep omsingeld was, maar dit bleek niet het geval te zijn; omdat deze groep goed bekend was met het terrein konden deze mensen ontsnappen in een nabijgelegen bos, en de VRS durfde daar de achtervolging niet in te zetten. Het ouderlijk huis van een der groepsleden lag op de route, alwaar nog wat kleren werden gevonden alsmede een voorraadje walnoten en pruimen. De VRS bevond zich weliswaar op korte afstand, maar had het te druk met plunderen om de groep op te merken. Vervolgens trok men verder naar Žepa en wist die enclave te bereiken.²³²

Er waren mannen die nog geruime tijd in de voormalige enclave Srebrenica rondzwierven. Eén en dezelfde man maakte eerst mee dat op 10 augustus bij een razzia in het dorp Sućeska, in de zuidwestelijke hoek van de enclave, acht mannen de dood vonden. Deze man bevond zich daarna op 18 augustus met dertig anderen in het dorp Pale, niet ver van de voormalige VN-compound in Potočari gelegen, om een uitbraak te bespreken, toen 's nachts het huis bleek te zijn omsingeld. Na een vuurgevecht en nadat het huis in brand was gestoken, wist hij met zes man te ontsnappen. In de achtervolging kwamen toch weer drie mensen om. De VRS kamde nog twee dagen lang het gebied uit. De man keerde later naar Pale terug, waar de lijken bleken te zijn verminkt. Hij verbleef daarna weer met de overgebleven mannen tot 1 september in Sućeska om vervolgens op weg te gaan naar Tuzla.

Onderweg trof de groep zes andere mannen aan afkomstig uit Žepa en Srebrenica aan. Deze zes hadden een manier proberen te vinden om de frontlijn bij Olovo (tussen Tuzla en Sarajevo) te passeren maar waren de weg kwijtgeraakt en teruggekeerd naar Srebrenica. Deze groep liep niet ver van Žepa in een hinderlaag. De bewuste man trof hun lijken daar aan, nadat de groep, waarbij hij zich had aangesloten, door gebrek aan voedsel zich eveneens gedwongen zag terug te keren. Op 18 september ging deze man in een groep van tien opnieuw op weg naar Tuzla, zonder schoenen. De groep verplaatste zich 's nachts, waarbij twee hinderlagen konden worden ontlopen. Onderweg troffen ze veel lijken aan, en wat opviel was dat velen nog maar enkele kilometers van het eigen territorium verwijderd waren geweest. Na een tocht van negen dagen kon Tuzla worden bereikt, 75 dagen na de val van Srebrenica.²³³

Anderen zagen kans zich twee maanden lang in Cerska schuil te houden. Overdag hielden zij zich verborgen en 's nachts gingen zij het dorp in om eten te klaar te maken van de zaken die daar konden worden gevonden. Meerdere malen doorzocht de VRS het terrein, waarbij mannen de dood vonden of krijgsgevangen werden gemaakt. Uiteindelijk besloten de over-

232 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

233 Hren, *Overlevenden*, pp. 40-42.

blijvers, zonder de weg te kennen, richting Kladanj te gaan, dat zij op 12 september wisten te bereiken.²³⁴

Sommigen zwierven nog maanden in het gebied rond na al dan niet naar Srebrenica te zijn teruggekeerd en sommigen kwamen zelfs in Servië terecht. Daar werden zij dan gearresteerd en naar verschillende kampen overgebracht, van waaruit zij uiteindelijk werden vrijgelaten. Het ging om 211 personen. Een van de kampen, Šljivovica bij Užice, had daarbij een bijzonder slechte naam. Er werden Moslims mishandeld. Deze moesten op de vloer slapen en eten was er nauwelijks, alhoewel het Internationale Rode Kruis en UNHCR daarin voorzagen; dat bereikte de gevangenen echter niet. De gevangenen werden gedwongen elkaar te slaan, seksuele handelingen te verrichten en Servische namen aan te nemen. Alhoewel er registratie en toezicht van het Internationale Rode Kruis was, bracht dat geen verandering in de houding van de bewakers.²³⁵

Een schrijnend geval is dat van een groepje van drie jongens van 17, 18 en 19 jaar.²³⁶ Zij probeerden een paar keer de weg Konjević Polje – Nova Kasaba over te steken. Dat lukte niet, en zij bereikten Žepa pas nadat deze enclave gevallen was. Ze hadden hun uitvalsbasis in een paar verlaten Moslim-dorpen, waar ze maanden onopgemerkt konden doorbrengen. Ze stalen een koe uit een Servisch dorp, slachtten en droogden deze en voedden zich hier enkele maanden mee; ook gaven zij wat mee aan verdwaalde passanten uit Srebrenica. Soms trokken zij met zo'n groep mee tot het volgende obstakel waarna zij toch weer terugkeerden naar hun vertrekpunt. Ten slotte, op 26 april 1996, een half jaar na ondertekening van het Dayton-verdrag, staken zij de Drina over naar Servië. Aan de Drina-oever verborgen ze hun rugzakken en pistool, waarna ze liftend Užice wilden bereiken. Zij vertelden de chauffeur dat zij uit Srebrenica kwamen, waarna zij naar het politiebureau in Užice werden gebracht. Daar legden ze een verklaring af. Een van hen moest met de politie mee naar de Drina om het pistool en de rugzakken te zoeken; na uren zoeken vond hij de rugzakken terug, maar het pistool niet. Daarop werden zij ze naar het kamp Šljivovica gebracht waar ze nog andere mensen uit Srebrenica tegenkwamen. De hele groep is in juni 1996 naar Padinska Skela gebracht, de grootste gevangenis in Belgrado. Daar ontmoetten zij vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis en een aantal hooggeplaatste Servische politici. Zij werden volgens eigen zeggen goed behandeld. Iedereen sprak vriendelijk met hen, er werd naar hun ervaringen gevraagd, ze gaven een interview voor een Servische krant en uiteindelijk konden zij in oktober 1996 kiezen: naar Finland of terug naar Bosnië. De meeste van de in Padinska Skela gedetineerde mensen uit Srebrenica, 23 in getal, koos voor Finland. De drie jongens kozen voor Tuzla waar zij hun moeders terugvonden.²³⁷

Een andere groep van zeven mannen zwierf nog de hele winter in bezet gebied rond. Na negen maanden werden zij op 10 mei 1996 door Amerikaanse IFOR-militairen in Zvornik in een steengroeve aangetroffen. De zeven gaven zich aan de Amerikanen over. Zij werden gefouilleerd en hun wapens werden ingenomen: twee pistolen en drie handgranaten. De mannen vertelden dat zij zich al die tijd in de omgeving van Srebrenica verborgen hadden gehouden en sedert zeven dagen op weg waren naar Tuzla. Hun verhaal werd niet geloofd: kleding en schoeisel waren redelijk schoon en wees niet op mannen die zich bijna een jaar

234 Hren, *Overlevenden*, pp. 244-245.

235 Hren, *Overlevenden*, pp. 24, 149-151 en 201-203.

236 Getuigenverklaringen uit BiH Staatscommis-

sie voor de verzameling van feiten over oorlogsmisdaden.

237 Interview Mevlida Salihović, 10/12/99. Zij maakte een radioreportage over de bewuste groep.

hadden schuilgehouden en zeven dagen onderweg waren. Enkelen waren gladgeschoren en droegen slechts stukken van een uniform. Zij zagen er niet als militairen uit, wat de Amerikanen deed besluiten dat dit een zaak voor de politie was. De operatie-officier van de Amerikaanse eenheid gaf opdracht een VRS-patrouille naar de steengroeve te dirigeren waarna zij werden overgedragen. Toevallig passerende *International Police Task Force* zou een oogje in het zeil kunnen houden.²³⁸ Een Bosnisch-Servische rechtbank veroordeelde de groep, de 'Zvornik 7', wegens wapenbezit en moord op vier Servische houthakkers. Na druk vanuit de internationale gemeenschap tot aanpassing van het vonnis werd de uitspraak wegens vormfouten vernietigd.²³⁹

19. De aankomst van de mannen op Bosnisch gebied

Slechts een enkele journalist was getuige van de aankomst van de colonne mannen op Bosnisch territorium na hun tocht. De meeste aandacht in die dagen was gericht op de opvang van de vrouwen en kinderen op Tuzla Air Base. De schaarse artikelen in de pers spraken van de aankomst van een 'army of ghosts'- en videobeelden ondersteunen dat: mannen gekleed in vossen, volledig uitgeput en tot op het bot vermagerd. Sommigen waren in niet veel meer dan ondergoed gekleed of liepen op bloedende voeten, gewikkeld in doeken of plastic of werden gedragen op geïmproviseerde brancards. Er waren mannen die met kinderen aan de hand liepen. Velen waren nog steeds angstig.²⁴⁰ Sommigen hallucineerden als gevolg van de stress en ontberingen. Een militair begon, toen hij in Baljkovica arriveerde, op de eigen eenheden te schieten en moest toen worden gedood.²⁴¹ De medische hulppost die de ABiH in Medjedja had opgezet, deed grote hoeveelheden tranquillizers uit. Zoals een overlevende het stelde: iemand die tocht niet had meegemaakt, zou nooit weten wat dit werkelijk had ingehouden.²⁴²

Toen de mannen eenmaal op Bosnisch gebied waren gearriveerd, hoefden zij zich niet te melden. Bij de opvang van de colonne was UNPROFOR niet betrokken en evenmin om hulp gevraagd.²⁴³ Bij Medjedja had de ABiH tenten opgezet voor de eerste opvang. Gewonden werden naar het ziekenhuis gebracht, de anderen werden na aankomst ogenblikkelijk met daarvoor gereedstaande vrachtwagens naar Tuzla getransporteerd om naar familie of vrienden te gaan.²⁴⁴ Veel van de ABiH-militairen werden naar een landingsstrip nabij Živinice overgebracht en daar door de ABiH afgeschermd van journalisten. Volgens *Algemeen Dagblad*-journalist Othon Zimmerman was hen niet toegestaan contact met familie te zoeken.²⁴⁵ Dat lot trof echter niet alle voormalige ABiH-militairen.

Terwijl iedereen naar familie of bekenden ging, kende de ABiH-militair Damir Škaler

238 <http://www.linder.com/berserk/berserk.html>, geraadpleegd 19/07/99. 'The Soldiers Who First Encountered the Zvornik Seven'; 'The Officer Who First Took Charge of the Zvornik Seven', 24/05/96.

239 *Ljiljan*, 04/02/98. Zie voor een verslag van een van de betrokkenen, Hren, *Overlevenden*, pp. 111-114.

240 Julian Borger, 'Return of the Ghosts of War', *The Guardian*, 18/07/95; John Pomfret, 'Bosnian Soldiers Evade Serbs in Trudge to Safety', *The*

Washington Post, 18/07/95.

241 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

242 Julian Borger, 'Return of the Ghosts of War', *The Guardian*, 18/07/95; John Pomfret, 'Bosnian Soldiers Evade Serbs in Trudge to Safety', *The Washington Post*, 18/07/95.

243 Chris Hedges, 'Muslim Refugees Slip Across Serb Lines', *New York Times*, 18/07/95.

244 Interview Smail Mandžić, 18/05/99.

245 Interview O. Zimmerman, 28/04/00.

niemand om naar toe te kunnen gaan; hij was van Kroatische afkomst. Met zijn wapen arriveerde hij 's avonds tussen negen en half tien in Tuzla, waar hij een kazerne wilde opzoeken. Hij kon nauwelijks meer lopen en kwam een gepensioneerde man tegen die zei: 'Jij hebt je wapen nog. Dan kom je uit Srebrenica.' Damir Škaler vroeg naar de kazerne. De man zei dat die nog ver was, en zag dat Škaler niet kon lopen. Hij beloofde een auto te regelen en hield er op straat een aan, die hem naar de kazerne vervoerde. De officier van de wacht bij de kazerne zei dat hij zijn wapen moest afgeven, dan kon hij binnen hulp krijgen. Škaler wilde dat echter niet en de officier durfde het wapen niet af te nemen: 'de mensen uit de enclaves golden als wilden.' Uiteindelijk besloot Škaler om toch zijn wapen uit handen te geven. Daarna belde hij een bevriende kapitein uit Srebrenica die al in 1992 naar Tuzla was gegaan met het verzoek om zijn identiteit te bevestigen. Hij bleek namelijk om onduidelijke redenen al dood te zijn verklaard.²⁴⁶

Toen Damir Škaler de volgende dag weer uit de kazerne vertrok, kreeg hij een auto met chauffeur mee om zijn vrouw, van wie hij niet wist waar zij zich bevond, te zoeken en om onderdak te regelen. Hij ging eerst naar Tuzla Air Base, waar zijn vrouw hem vrijwel meteen in het oog kreeg. Ze zei dat ze over een tractor kon beschikken om hem weer naar Tuzla te brengen maar Škaler zei dat dat niet hoefde omdat hij een Mercedes met chauffeur had, waarop zijn vrouw antwoordde dat het fijn was dat hij nog leefde maar dat hij wel enigszins doorgedraaid was. Toen de chauffeur het portier voor hen opendeed, moest ze echter bekennen dat het toch wel goed gesteld was met zijn geestelijke gezondheid.²⁴⁷

Bijna iedere voormalige enclavebewoner had in Tuzla wel contacten onder de vluchtelingenbevolking en deed daarop een beroep, of ging op zoek naar verwanten op Tuzla Air Base, waar een groot deel van de vrouwen en kinderen afkomstig uit Srebrenica was ondergebracht. Een getuige, Muharem Mujić, vertelde dat hij een hele dag op Tuzla Air Base tevergeefs naar zijn vrouw had gezocht. 's Avonds overnachtte hij in een studentenhuis, de volgende dag leende hij wat geld van een vriendin, en nam de bus naar Kladanj waar hij zijn vrouw inderdaad terugvond. In de bus van Tuzla naar Kladanj brak de vervreemding door, nu hij na alle doorstane ontberingen weer terug was in veilig gebied: hij was vergeten dat je in de bus een kaartje moest hebben, en was helemaal verbaasd toen de conducteur hem naar zijn kaartje vroeg. De buschauffeur zei daarop: 'Jij moet uit Srebrenica komen.'²⁴⁸

De gesprekken van de mannen die de eigen linies hadden weten te bereiken, gingen over weinig anders dan de verschrikking en de gevechten die ze onderweg hadden meegemaakt en de dood van velen. Wat de overlevenden ook meestorsten was bitterheid jegens de VN omdat die niet in staat was gebleken de *Safe Area* te beschermen.²⁴⁹ Die bitterheid en vijandige houding gold ook het 2e Korps van de ABiH. Bij aankomst van de colonne op Bosnische gebied deden zich al verschillende incidenten voor. Zo was er zelfs een schietincident waarbij een lid van de 28e Divisie op korpscommandant Sead Delić schoot. Een lijfwacht van de Militaire Politie vond de dood terwijl een andere lijfwacht de man in kwestie doodschoot. De spanning zou na overschrijding van de confrontatielijn zo groot zijn geweest dat officieren van de staf van het 2e Korps hun rangonderscheidingstekens afdeden zodat zij niet als leden

246 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

247 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

248 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić,

17/05/99.

249 Julian Borger, 'Return of the Ghosts of War', *The Guardian*, 18/07/95; John Pomfret, 'Bosnian Soldiers Evade Serbs in Trudge to Safety', *The Washington Post*, 18/07/95.

van de staf konden worden herkend. Het had er volgens de plaatsvervangend Korpscommandant veel van weg dat de divisie tegen het 2e Korps was opgestookt. Het wantrouwen ten opzichte van het 2e Korps speelde echter al langer, omdat de 28e Divisie zich in Srebrenica achtergesteld had gevoeld, en dat was nog eens versterkt door de gedachte dat het 2e Korps nauwelijks hulp had geboden aan de vluchtende colonne.²⁵⁰

De chef-staf van de ABiH, generaal Hadžihasanović, werd samen met tien officieren naar het 2e Korps gestuurd om te trachten de situatie binnen de restanten van de 28e Divisie weer onder controle te krijgen. Het bleek namelijk bijzonder moeilijk om het personeel van de 28e Divisie na aankomst in Tuzla in het gareel te houden. Ook de Militaire Politie van het 2e Korps moest er aan te pas komen om de discipline te herstellen. De plaatsvervangend commandant van het 2e Korps, brigadegeneraal Makar, schreef dat toe aan het feit dat de divisie slecht was georganiseerd, discipline ontbrak en ook moeilijk viel te handhaven. In Srebrenica had destijds niemand Orić en zijn militairen de wet voorgeschreven en dat werkte nog door.²⁵¹

20. De opheffing van de 28e Divisie

De verbittering over de val van Srebrenica, en ook over wat er daarna gebeurde, was groot. Dat gold zowel burgers als militairen. De bevolking, die was ondergebracht op Tuzla Air Base, voelde zich voor politieke doeleinden door de Bosnische regering misbruikt. Het vluchtelingenprobleem was door de Bosnische regering op het bord van UNPROFOR gedeponneerd om de publieke opinie te confronteren met de gevolgen van de val van Srebrenica. Daardoor kwamen de vluchtelingen op Tuzla Air Base terecht, waar in de haast een geïmproviseerd tentenkamp moest worden opgericht, terwijl er elders in Bosnië opvang beschikbaar was. De onvrede onder de bevolking werd nog verder aangewakkerd door de angst onder familieleden dat de 28e Divisie zou worden opgeheven en dat de mannen aan andere eenheden elders in Bosnië zouden worden toegevoegd.²⁵²

De militaire parade van de 3651 overgebleven militairen van de oorspronkelijke circa 6500 van de 28e Divisie op 4 augustus 1995 in Banovići bij Tuzla leek die angst voor de opheffing even te beteugelen. Het 2e Korps had de Divisie weer van wapens, kleding en uitrusting voorzien. ABiH-commandant Rasim Delić nam de parade af en hield een hoopvolle toespraak.²⁵³ Na afmelding van de Divisie door brigadegeneraal Naser Orić en inspectie van de brigades zei Rasim Delić in zijn toespraak dat, ondanks de tragedies van het verlies Srebrenica en Žepa veroorzaakt door de internationale gemeenschap, er licht aan het einde van de tunnel gloorde en dat lichtpunt waren de strijders van de 28e Divisie. Die waren er immers in geslaagd het beleg van de VRS te doorbreken en hadden onder de meest moeilijke omstandigheden Bosnisch gebied weten te bereiken. Deze soldaten vormden de garantie dat Srebrenica en de Podrinje zouden kunnen blijven voortbestaan. Delić noemde het een eer om opdrachten aan deze soldaten te verstrekken en de taak was duidelijk: terugkeer naar het ouderlijk huis. Delić zei dat hij dat kon garanderen omdat hij daarvoor de

250 UNGE, UNPROFOR, Box 42, File 2.2 Sector Command Matters General. Fax Biser to Pedauye info BH Commander, 23/08/95.

251 UNGE, UNPROFOR, Box 42, File 2.2 Sector Command Matters General. Fax Biser to Pedauye

info BH Commander, 23/08/95.

252 UNGE, UNPROFOR, Box 42, File 2.2 Sector Command Matters General. Fax Biser to Pedauye info BH Commander, 23/08/95.

253 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

28e Divisie had waarvan de kracht door de Bosnische Serven gevoeld zou worden en die geen kans had gezien om het weerstandsvermogen van de 28e Divisie aan te tasten.²⁵⁴ De dag daarna, tijdens een partijraad van de SDA (de partij van Izetbegović) in Zenica, zei Delić dat de in Tuzla gearriveerde en nog te arriveren soldaten in de 28e Divisie zouden worden ondergebracht: ‘Zolang er nog soldaten [afkomstig] uit Srebrenica en Bratunac waren, zei hij, kon men de mensen laten zien dat Srebrenica niet verloren was.’²⁵⁵

Na deze retoriek kwam enkele dagen later de boodschap van de opheffing van de 28e Divisie des te harder aan. Echter na hetgeen was voorgevallen aan de confrontatielijn tussen de militairen uit Srebrenica en de staf van het 2e Korps, en de gebrekkige discipline van de 28e Divisie en het gebrek aan leiding omtrent de tocht, kon de beslissing van het ABiH-commando ook weer geen verbazing wekken. Het commando van het 2e Korps ging er van uit dat er qua professionaliteit weinig verschil was geweest met het niveau waarop de 28e Divisie in 1992 aan het begin van de oorlog had gestaan: officieren en soldaten waren weinig geoefend in tactische en technische vaardigheden.²⁵⁶

Niet uit te sluiten valt dat de restanten van de 28e Divisie als een gevaar voor de militaire en politieke elite werden gezien en dat dit op de achtergrond een rol speelde als argument voor de opheffing. Het voornaamste argument bleef echter dat de soldaten van de 28e Divisie slecht gedisciplineerd waren. Zij zouden de ABiH zien als een organisatie om voordeel uit te behalen en niet als één die leiding gaf. De opheffing van de divisie leidde tot onrust. De soldaten toonden een sterke loyaliteit aan de divisie maar wilden alleen vechten op die plaatsen waar hun familieleden zich bevonden. Dat leidde tot onoverkomelijke organisatorische problemen omdat de families sterk verspreid waren. Bovendien verzetten zij zich sterk tegen de moedereenheid, het 2e Korps, en tegen de VN. De lokale bevolking verzette zich weer sterk tegen de aanwezigheid van leden van de 28e Divisie in hun omgeving omdat dit weer leidde tot intimidatie van Servische minderheden in de regio Tuzla, maar ook van Moslims en diefstal.²⁵⁷

De Generale Staf van de ABiH besliste dat de 28e Divisie vóór 17 september 1995 moest opgaan in de 24e Divisie. Deze divisie was eveneens gevuld met vluchtelingen afkomstig uit Oost-Bosnië, maar was beter geoefend. Over een voortbestaan van de 28e Divisie als zelfstandige eenheid was geen discussie mogelijk. Voor de officieren was de grote vraag waarom hun divisie opgeheven werd;²⁵⁸ na de heroïsche tocht hadden velen er juist op gehoopt als afzonderlijke eenheid te kunnen blijven voortbestaan.

Niet alleen ten opzichte van de militaire leiding koesterden de overlevenden van de tocht een zekere wrok, maar ook ten opzichte van de politieke leiding. President Izetbegović en generaal Rasim Delić hadden in de nacht van 21 op 22 juli in Tuzla een twee uur durend gesprek met de voormalige leiders van de Opština van Srebrenica. Daarbij was over de val van de enclave gesproken, maar Izetbegović had daar na afloop tegen journalisten niets over willen zeggen.²⁵⁹ Volgens een aanwezige zou het Delić tijdens de ontmoeting onmogelijk zijn

254 BBC Summary of World Broadcasts, 08/08/95, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 0000 gmt 6/08/95.

255 *Dani*, Speciale editie 09/98.

256 BBC Summary of World Broadcasts, 08/08/95, Source: Radio Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, in Serbo-Croat 0000 gmt 6/08/95.

257 NIOD, Vertrouwelijke Coll. (5). Fax MIO

Sector North East UNMO to BH Comd UNMO, Zagreb UNMO, 231415B Aug 95, Secret, ‘Final Milinfo Update’, 23/08/95, nr. MIO.GEN/001.

258 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

259 BBC Summary of World Broadcasts, 24/07/95, Source: HIraqi News Agency news agency, Zagreb in English 0757 gmt 22/07/95.

gemaakt iets te zeggen. Izetbegović zou zijn gevraagd een onpartijdige commissie op te richten om te onderzoeken wie verantwoordelijk was voor de val van Srebrenica: de internationale gemeenschap, de regering, het leger of het 2e Korps of de bevolking van Srebrenica. Izetbegović zou zich echter tegen een onderzoek hebben gekeerd en zou slechts hebben gezegd dat er een plan bestond om naar Srebrenica terug te keren.²⁶⁰

Die vijandige houding van de vluchtelingen en de overlevenden van de tocht manifesteerde zich ook toen de Bosnische premier Silajdžić een bezoek bracht aan de vluchtelingen op Tuzla Air Base: hij werd met stenen bekogeld.²⁶¹ Hij had het eerder, bij de inspectie van de 28e Divisie op 4 augustus, ook al verbruid: volgens het programma zou ABiH-commandant Rasim Delić na de inspectie de divisie aanmelden bij premier Silajdžić, maar die verscheen die dag niet.²⁶² Het gooien met stenen door vluchtelingen leek er een uiting van te zijn dat ze zich in de steek gelaten voelden. Die frustratie betrof niet alleen de laatste dagen van het bestaan van de enclave maar tevens alle jaren daarvoor, toen de bevolking zich onder abominabele omstandigheden opgesloten had gevoeld.

2.1. Terugblik en conclusies

De uitbraak van de mannen naar Tuzla bracht de VRS aanvankelijk in grote verwarring. Deze had verwacht dat ook de mannen zich naar Potočari zouden begeven. Dat verklaart ook waarom de eerste groep mannen relatief ongehinderd de grote weg van Bratunac naar Konjević Polje kon oversteken: de VRS was nog niet voldoende georganiseerd om de klopjacht te beginnen.²⁶³ Dat had tot resultaat dat de VRS tijdens de tocht het eerste deel van de colonne nauwelijks aanviel. Bij het tweede deel van de colonne was dit anders; daar waren de ontberingen het grootst en vielen de meeste slachtoffers.²⁶⁴ Door de hinderlagen was de samenhang in dit deel van de colonne al snel verbroken. Naarmate de tocht vorderde, raakten veel mensen achterop, verdwaalden of keerden terug naar het beter bekende terrein rond Srebrenica om vandaar naar Žepa te trekken. Anderen probeerden alsnog aansluiting bij de hoofdmacht te vinden door zich te oriënteren aan de hand van sporen, zoals doden en achtergelaten bezittingen, die de colonne in het terrein achterliet en die nog maanden daarna zichtbaar waren. De duur van de tocht liep per groep sterk uiteen. In enkele extreme gevallen bereikten zij pas na maanden Bosnisch territoir.

Zoals al in deel III van dit rapport is aangegeven, worstelde de 28e Divisie na het vertrek van Naser Orić in april 1995 met grote problemen. Er was gebrek aan leiderschap en onvoldoende cohesie in de divisie, en er bestonden tegenstellingen tussen de brigadecommandanten. Bećirović had al eerder geklaagd bij de leiding van het 2e Korps dat hij zijn commandanten niet onder controle kon houden. Onvoldoende militair leiderschap had verstrekkende gevolgen voor de uitbraak: er konden geen slagvaardige beslissingen worden genomen, en er was geen duidelijk verantwoordelijke. Namen commandanten hun verantwoordelijkheid wel, dan waren de onderlinge verhoudingen niet van dien aard dat goede, gecoördineerde leiding mogelijk was. Dit bemoeilijkte de onderlinge communicatie tussen de delen van de colonne en de afzonderlijke brigades.

Kort na middernacht op 12 juli was de colonne, blijkens het radiocontact van Bećirović

260 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

261 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

262 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

263 Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

264 Interview Šefko Hodžić, 24/05/99.

met Tuzla, gereed geweest voor vertrek. Niet alleen de mijnen op het eerste gedeelte van de tocht waren oorzaak van de vertraging, maar ook de besluiteloosheid en onenigheid in de militaire leiding. Dat leverde veel tijdverlies op waardoor de VRS in staat was tegenmaatregelen te nemen zodra ze op de hoogte raakte van het vertrek. Dat kwam het achterste deel van de colonne op grote verliezen te staan. De vertraging bemoeilijkte ook later die dag de passage van Kamenica, omdat de VRS in de gelegenheid was geweest hinderlagen te leggen die voor het overgrote deel van de colonne een onoverkomelijk obstakel zouden te zijn. De aanvallen op de colonne in het gebied rond Kravica, Konjević Polje en Nova Kasaba eiste daarmee verreweg het grootste aantal slachtoffers. Een tweede gebied waar veel slachtoffers vielen was bij Baljkovica het laatste obstakel voor het bereiken van Moslim-gebied.²⁶⁵

Veel vluchtelingen meenden achteraf dat de ABiH vanuit Tuzla meer hulp had kunnen verlenen. De route van de colonne was bekend: deze was eerder gebruikt voor tochten naar Tuzla. Maar omdat er gedurende de tocht vanuit het hoofdkwartier van het 2e Korps geen radiocontact met de colonne was, kon de ABiH in Tuzla alleen globaal en via giswerk de route van de colonne volgen.

Pas aan het eind van de tocht kon vanuit de colonne via een op de VRS buitgemaakte radio weer contact met Tuzla worden gemaakt. Aan de hand van onderschept radioverkeer van de VRS had het 2e Korps al wel vernomen dat veel mannen gevangen werden gehouden. Door *intercepts* was het 2e Korps bekend met de acties, hinderlagen en intenties van de VRS, zo hadden officieren van het 2e Korps gezegd. Ook luisterde het 2e Korps instructies af gericht aan VRS-eenheden die naar de wegen werden gestuurd die de colonne zou moeten oversteken om daar hinderlagen te leggen. Maar het was voor het hoofdkwartier in Tuzla frustrerend om te weten wat er gebeurde zonder iets te kunnen doen, zoals een betrokken officier achteraf moest toegeven.²⁶⁶

Enige reserve bij deze Bosnische uitspraak is bovendien gerechtvaardigd omdat lang niet alle *intercepts* meteen verwerkt en geïnterpreteerd konden worden en deze ook pas later beschikbaar kwamen. Het kennisniveau over wat er tussen 12 en 15 juli passeerde, kan in de praktijk lager zijn geweest dan hier voorgesteld. De intercepts kwamen soms pas jaren later beschikbaar, volgens het Bosnische blad *Slobodna Bosna* omdat anders bekend zou worden hoe weinig steun de ABiH aan de strijd om Srebrenica en daarna had gegeven.²⁶⁷

De mannen in de colonne waren nogal verbitterd over de in hun ogen geringe hulp die de colonne onderweg van de ABiH had ondervonden. De veel gehoorde aantijging dat het 2e Korps niets deed om de colonne te hulp te schieten is echter niet geheel juist. Er werden wel degelijk maatregelen genomen. Twee bataljons van het 2e Korps werden vanuit de omgeving van Sarajevo naar het gebied gestuurd, evenals compagnieën van de omringende divisies. De druk op de VRS in de Majeveca-heuvels werd opgevoerd zodat VRS-eenheden daar de Zvornik-Brigade niet te hulp konden snellen. Ook slaagde het 2e Korps erin door gesimuleerd berichtenverkeer de VRS te doen geloven dat een aanval op Zvornik aanstaande was en VRS-eenheden weg te lokken naar een andere regio. Zo werd een groep naar de regio Snagovo gezonden met als doel de VRS te verwarren. Soms met succes: dan viel de VRS op een verkeerde plaats aan. Ook slaagde men er in een wig te drijven in de VRS-linies in de richting van de colonne, al kon een doorgang naar eigen gebied niet worden opgehouden.

265 Interview Hakija Meholjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

266 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

267 Mehmed Pargan, “We have 50 of theirs in one grove, and we will have to kill them”, *Slobodna Bosna*, 11/07/98. (FBIS translated text).

De eenheden van het 2e Korps die uit Sarajevo waren teruggehaald, arriveerden daarentegen te laat om nog iets te kunnen doen. Pas rond 20 juli werd met volledige steun van het 2e Korps opnieuw een aanval op de VRS gedaan; deze mislukte en er kon geen nieuwe corridor worden geopend. Het 2e Korps probeerde dus wel degelijk hulp te bieden. Luitenant-kolonel Šemsudin Muminović, die vanuit Tuzla te hulp was geschoten, zei echter ook dat hij nog nooit zo weinig wapens en munitie tot zijn beschikking had gehad als juist in de periode 17-20 juli. Muminović wilde geen commentaar geven op de vraag of Naser Orić, bij zijn pogingen om de colonne bij Baljkovica te hulp te komen, onvoldoende steun van het 2e Korps had gekregen. Zijns inziens zou het 2e Korps pas echt actief zijn geworden nadat men daar op basis van *intercepts* had begrepen dat de VRS grote aantallen mannen gevangen hield.

Vrijwilligers hadden zich verzameld en waren, zonder dat de leiding van het 2e Korps daar vanaf wist, naar het front vertrokken, waarbij ze rekenden op steun van troepen in het gebied. Wel waren kleine verkenningseenheden naar de regio gezonden om de streek te verkennen, maar pas op initiatief van Muminović, zelf afkomstig uit Srebrenica, was later nog een brigade naar de frontlijn gestuurd.²⁶⁸ Volgens Naser Orić was het niet waar dat, zoals Sead Delić beweerde, een substantieel deel van het 2e Korps geprobeerd had een bres in de VRS-linies te slaan ten behoeve van de uitbrekende militairen en burgers uit Srebrenica. Orić zei dat te hebben gedaan met een vijftiental vrijwilligers.²⁶⁹ Dat de hulp van het 2e Korps grootschalig zou zijn geweest, ontkende ook plaatsvervangend Korpscommandant Makar.²⁷⁰ Omgekeerd vielen vanuit de colonne geluiden op te tekenen dat het kleine aantal ABiH-militairen vanuit Tuzla voor de colonne niet zo heel veel verschil zou hebben gemaakt bij het forceren van de doorbraak, al bood het wel enige hulp.²⁷¹

Negatieve geluiden over het optreden van Bosnische politici en militairen hielden nog lang aan. De uit Srebrenica afkomstige politicus Ibran Mustafić, die Bosnisch-Servische gevangenschap overleefde, meent dat het opmerkelijk was dat er na de tragedie in Bosnië helemaal niemand ter verantwoording werd geroepen. Legercommandant Rasim Delić zou niet in deelname aan de strijd geïnteresseerd zijn geweest omdat hij al zijn personeel nodig had voor Sarajevo. De reputatie van Orić steeg daarentegen weer nadat hij na de val van de enclave vanuit Tuzla te hulp schoot. Orić zou naderhand naar Sead Delić zijn gegaan om daar zijn gram over de geringe steun te halen. Dat zou een van de redenen zijn geweest waarom hij uit het leger gezet werd; de andere was dat Delić geen crimineel in het leger wilde.²⁷²

De eenheden van het 2e Korps bleven te kort actief en deden te weinig om het gat in de linies open te houden. Velen gaven voor het grote aantal doden bij Baljkovica dan ook de schuld aan het 2e Korps; het 2e Korps had in die visie meer moeten doen. Er zou in Tuzla een grote nonchalance hebben bestaan ten aanzien van het lot van Srebrenica, zo luidde het oordeel van velen.²⁷³ De colonne zou het 2e Korps hebben laten weten dat de corridor open moest blijven, omdat bij het voorste deel van de colonne bekend was dat er nog twee- tot drieduizend man achteraan kwamen. Maar het 2e Korps zou de corridor hebben opgegeven omdat men bang zou zijn geweest dat de VRS de stad Tuzla zou gaan beschieten.²⁷⁴

268 Interview Šemsudin Muminović, 17/05/99.

269 Interview Naser Orić, 23/10/00.

270 Gesprekken Andjelko Makar, 21/10/00.

271 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

272 Interview Ibran Mustafić, 16/04/98.

273 Interview Isnam Taljić, 18/05/99.

274 Interview Hakija Meholfjić, 02/02/98 met aanvullingen van 19/04/98 en 21/05/99.

Korpscommandant Sead Delić, geconfronteerd met deze kritiek, verklaarde dat het 2e Korps had gedaan wat het kon. Er was echter geen contact met de colonne en het wachten was voortdurend op informatie en tekenen van leven. Daar staat tegenover dat Delić door de *intercepts* van het VRS-radioverkeer toch enige kennis moet hebben gehad van de vorderingen van de colonne. Volgens Delić was echter een aanval ingezet om een corridor tot stand te brengen door linies van de VRS heen zodra bekend was waar de colonne trachtte Bosnisch gebied te bereiken. Een eerste aanval door Orić lukte niet maar daarvoor waren ook te weinig manschappen beschikbaar. Daarna kon de corridor door de inzet van tweeduizend man wel open worden gekregen.²⁷⁵ Er was ook persoonlijke kritiek op Sead Delić: hij zou pas naar het front zijn gegaan nadat hij had gehoord dat de colonne eigen gebied binnenkwam, bleef de colonne ver van de frontlijn opwachten en zou zelfs bang zijn geweest voor agressie van de colonne omdat deze geen steun had gekregen.²⁷⁶ Ook voor deze kritiek lijkt weinig grond. Het 2e Korps zette al op 13 juli een vooruitgeschoven commandopost om hulp aan de 28e Divisie te coördineren.

Ook op personen als president Izetbegović, premier Silajdžić en legercommandant Rasim Delić was achteraf, over hun vermeende geringe inzet, harde kritiek te horen. Na alle doorstane emoties en verlies aan mensenlevens konden de deelnemers aan de tocht de balans tussen wat wenselijk en wat mogelijk was niet altijd in evenwicht houden. Vooral toen de omvang van de ramp door de massamoord in volle omvang duidelijk werd, begonnen onder de vluchtelingen uit Srebrenica geruchten te circuleren dat de *Safe Area* was gevallen als uitvloeisel van een gebiedsruil tussen president Izetbegović en de VRS; in deel III is overigens opgemerkt dat dergelijke geruchten al vóór de val van Srebrenica bestonden. Izetbegović zou daarom geen orders hebben gegeven om hulp te bieden. Zulke geruchten werden gevoed door de overtuiging van de vluchtelingen dat niemand geprobeerd had om de val van de *Safe Area* te voorkomen; zij meenden dat noch de regeringsautoriteiten, noch de ABiH, noch de VN daadwerkelijk iets had ondernomen om dat te voorkomen.

Een belangrijke grond voor dat gerucht was een verondersteld bevel van bovenaf tot het verlaten van de enclave. Het feitelijke besluit tot het verlaten van de enclave werd echter genomen door de gezamenlijke commandanten van de 28e Divisie en de politieke leiding van de enclave. Er lag, voor zover bekend, geen bevel van hogerhand aan ten grondslag.

UNPROFOR en Dutchbat speelden in de uitbraak en de tocht geen rol. Deze uittocht vond buiten kennis van de VN plaats. Dutchbat oefende op geen enkele wijze invloed uit op het besluit om de enclave te verlaten, en ook niet op de organisatie of het verloop daarvan. Dutchbat had zelfs geen weet van de tocht, maar slechts het vertrek van kleine groepjes mannen opgemerkt naar het noordwestelijke deel van de enclave, waaruit kon worden geconcludeerd dat al vóór de grote trek naar Tuzla groepjes waren vertrokken. Tijdens de uren waarin de tocht werd gepland en het vertrek werd voorbereid, had Dutchbat geen contact meer met vertegenwoordigers van de 28e Divisie. Dutchbat had bovendien geen zicht meer op het gebied waar men zich verzamelde en op de lotgevallen van de mensen daar. OP-M, die zich nabij het verzamelgebied bevond, was op dat moment reeds verlaten.

De vluchtelingen op en rond de compound in Potočari wisten, evenmin als Dutchbat, waar de voortvluchtigen zich bevonden. Pas de volgende dagen, op 12 en 13 juli, realiseerden de vrouwen, die met bussen en vrachtauto's naar de confrontatielijn bij Kladanj werden gebracht, zich dat de route die de colonne volgde, deels parallel aan de weg Potočari –

275 Interview Sead Delić, 10/03/99.

276 Vertrouwelijk vraaggesprek (87).

Konjević Polje – Kladanj liep. Het ging hier vooral om de mannen die zich in het achterste deel van de colonne hadden bevonden en deze weg probeerden over te steken, nadat de VRS hun route in de richting Tuzla had geblokkeerd.

Op dezelfde wijze bemerkte een aantal Dutchbat-militairen tijdens de begeleiding van vluchtelingenkonvoeien naar Kladanj wel iets van wat er gebeurde, maar dat bleef – evenals voor de vrouwen in de vluchtelingenkonvoeien – beperkt tot korte observaties van mannen die langs de kant van de weg waren verzameld. Ook de Dutchbatters die konvoeien hadden begeleid en die door de VRS in Nova Kasaba werden vastgehouden nadat hun voertuigen waren geconfisqueerd, konden niet veel zien. Zij werden weggehouden van de plaatsen van de confrontaties, met het argument dat het daar niet veilig zou zijn. Doordat veel Bosnische Serven met VN-uitrustingsstukken rondliepen en in Dutchbat-voertuigen rondreden, was er uiterlijk weinig verschil meer tussen Nederlanders en Bosnische Serven. Majoor Zoran Malinić, die zijn hoofdkwartier had in de school van Nova Kasaba, wilde de Dutchbatters niet laten terugkeren naar Potočari omdat dit niet veilig zou zijn. Hij maakte luitenant Egbers wijs dat er Moslims waren die zich met een handgranaat opbliezen met zoveel mogelijk Bosnische Serven erbij. De Dutchbatters achtten bovendien de zogeheten MUP-troepen (eenheden van het ministerie van Binnenlandse Zaken van de Republika Srpska) die langs de weg posities innamen weinig gedisciplineerd.

De Bosnische Serven waren erg gespannen, hetgeen bleek toen Egbers een aanval door Moslims meemaakte op de school in Nova Kasaba waar de Dutchbatters waren ondergebracht. Het ging hier overigens om slechts enkele mannen die met kleinkaliberwapens op de school schoten. VRS-majoor Malinić initieerde toen een actie, haalde twee Moslimmannen uit een huisje met krijgsgevangenen en dreef ze als een schild voor zich uit. Hij liet mitrailleurs schieten en mortieren afvuren in de richting van de plaats waarvandaan werd geschoten, en ging met een man of tien op jacht. Malinić keerde later terug maar had de schutters niet gevonden. Ook de twee Moslim-mannen kwamen weer mee terug. Uit het optreden van de VRS ten opzichte van de Dutchbatters sprak naar de mening van Egbers een zekere zorg voor de veiligheid van de Nederlanders, al was dat mogelijk ook ingegeven door het feit dat de VRS geen pottenkijkers wilde.²⁷⁷

In het Bosnische leger anno 1995 was voor de restanten van de 28e Divisie niet langer een zelfstandige plaats ingeruimd. Training, organisatiegraad en discipline rechtvaardigden geen eigen positie in de ABiH. Doordat divisie en bevolking zich na de val van Srebrenica sterk afzetten tegen de politieke en militaire leiding, omdat die zich onvoldoende voor de enclave zouden hebben ingespannen, zou een voortbestaan van de 28e Divisie risico's met zich hebben meegebracht voor de zonnodige eenheid binnen de ABiH. Het betekende voor de militairen van de 28e Divisie een moeilijk te verwerken teleurstelling na alles wat zij hadden doorgemaakt, wat op zijn beurt weer de onvrede over de ABiH-leiding versterkte en ook op langere termijn gevolgen had.

---

²⁷⁷ Interview kapitein Klu V.B. Egbers, 02/09/99.

HOOFDSTUK 2

De executies

1. Inleiding

The events of the nine days from July 10-19 1995 in Srebrenica defy description in their horror and their implications for humankind's capacity to revert to acts of brutality under the stresses of conflict. In little over one week, thousands of lives were extinguished, irreparably rent or simply wiped from the pages of history. The Trial Chamber leaves it to historians and social psychologists to plumb the depths of this episode of the Balkan conflict and to probe for deep-seated causes. Thus, the Trial Chamber concentrates on setting forth, in detail, the facts surrounding this compacted nine days of hell and avoids expressing rhetorical indignation that these events should ever have occurred at all. In the end, no words of comment can lay bare the saga of Srebrenica more graphically than a plain narrative of the events themselves, or expose more poignantly the waste of war and ethnic hatreds and the long road that must still be travelled to ease their bitter legacy.¹

Zo drukten de rechters van het Joegoslavië-Tribunaal in hun vonnis in de zaak tegen VRS-generaal Krstić hun gevoelens uit. Ook in het kader van de oorlog in Bosnië was hier iets buitengewoons aan de orde, zowel in schaal als in betoonde wreedheid. Het duurde enige tijd voordat de executies die na de val van Srebrenica plaats hadden in hun volle omvang tot de wereld doordrongen. Dat proces van bewustwording van de internationale gemeenschap wordt in een volgend hoofdstuk beschreven. Na een korte beschouwing over het beperkte bronnenmateriaal en het forensisch bewijsmateriaal zal worden getracht het motief voor de massamoord en de omvang daarvan vast te stellen. Vervolgens wordt in chronologische volgorde kort aangegeven op welke plaatsen massa-executies hebben plaats gehad en hoe dat in zijn werk ging. Het hoofdstuk zal eindigen met een beschouwing over de verantwoordelijkheden van de betrokken VRS-commandanten.

Een goede beschrijving van de massamoord en een analyse van de motieven kan moeilijk worden gegeven zolang onderzoekers bij Bosnisch-Servische betrokkenen of getuigen op een muur van stilzwijgen stuiten. Het aantal bronnen dat licht werpt op de planning en de uitvoering van de executies is uiterst gering. Van de weinige beschikbare gegevens is het meeste afkomstig uit Bosnische bron in de vorm van onderschept berichtenverkeer van de VRS. Forensisch bewijsmateriaal dat in latere jaren werd vergaard, kon echter onomstotelijk een massamoord aan het licht brengen, al gold dat nog niet voor de volle omvang daarvan.

Een tiental overlevenden van de op verschillende plaatsen uitgevoerde executies speelde in de reconstructie van de gebeurtenissen voor het Tribunaal een belangrijke rol, omdat zij konden vertellen hoe het moorden in zijn werk was gegaan. Ook al waren de gegevens spaarzaam, zij vormden voor het Joegoslavië-Tribunaal voldoende bewijs om tot veroordeling van betrokken als generaal-majoor Radislav Krstić, als uitvoerder van de aanval op

---

¹ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 2.

Srebrenica, en soldaat Dražen Erdemović over te gaan. Erdemović was een van de leden van het vuurpeloton bij de executies nabij de ‘Pilice-school’.² Andere betrokkenen, zoals de brigadecommandant van de Bratunac-brigade kolonel Vidoje Blagojević, de chef-staf en plaatsvervangend brigadecommandant van de Zvornik-brigade majoor Dragan Obrenović, en de stafofficier Operaties van diezelfde brigade, majoor Dragan Jokić, wachten nog op hun proces.

Het strafrechtelijk onderzoek heeft een ander doel dan het historisch onderzoek, maar de reconstructie die het Tribunaal heeft gemaakt, is voor dit onderzoek van zeer grote waarde, juist omdat andere bronnen zo schaars zijn. Meer in het bijzonder kon het NIOD gebruikmaken van de gegevens die beschikbaar kwamen tijdens het proces tegen VRS-generaal Radislav Krstić, de chef-staf en na 13 juli commandant van het Drina-korps. Dat proces vond plaats tussen december 1998 en augustus 2001. Door de ABiH onderschept en aan het Tribunaal en het NIOD beschikbaar gesteld berichtenverkeer was eveneens een zeer belangrijke bron. De Bosnische Serven verloren hun voorzichtigheid, bij de voorbereiding van de aanval nog zo zorgvuldig in acht genomen, in de fase na de val. Deze *intercepts* droegen in belangrijke mate bij aan het inzicht in de gebeurtenissen. Dat wil niet zeggen dat aan de hand van dit verkeer een nauwgezet beeld over het verloop van de gebeurtenissen kon worden opgebouwd. Het betrof soms niet meer dan snippers van een conversatie in vage of cryptische termen. Naast elkaar gelegd, met elkaar verbonden en in context gebracht kon uit deze *intercepts* echter wel degelijk een beeld worden opgebouwd. Het codewoord ‘pakketje’ voor een te doden man bleek te kunnen worden herkend.

Zo is voor het onderstaande relaas in hoge mate geput uit het procesdossier Krstić. In enkele gevallen heeft het NIOD bovendien kunnen spreken met overlevenden van de massamoord. Daarenboven kan men terecht bij het werk dat op dit punt reeds in 1995 door *Human Rights Watch* en journalisten is verricht. Alexandra Stiglmayer voor *Time* en de *Boston Globe* en David Rohde voor de *Christian Science Monitor* zijn de meest markante voorbeelden. Ook kan de bundel *Srebrenica: het verhaal van de overlevenden* worden geraadpleegd.³

Het NIOD kon tevens beschikken over een aantal van de VRS afkomstige documenten. Deze hadden vooral betrekking op orders en de meer organisatorische aspecten van de jacht op de mannen uit de colonne naar Tuzla van de VRS-brigades. Maar bij de weinige Bosnische Serven die kennis van deze zaak zouden kunnen dragen en die instemden met een interview, was de bereidheid om met het NIOD over de gebeurtenissen ná de val van Srebrenica te spreken volstrekt afwezig en werd slechts op een muur van stilzwijgen gestoten.

2. De omvang van de massamoord en het aantal vermisten

In het relaas van de tocht naar Tuzla dat in hoofdstuk 1 is beschreven, is reeds vermeld dat op 12 en 13 juli de Bosnische Serven langs de weg van Bratunac naar Konjević Polje een groot aantal gevangenen maakten. Op het voetbalveld van Nova Kasaba bevonden zich toen naar schatting tussen de 1.500 en 3.000 mannen uit Srebrenica. Daarnaast schatten getuigen voor

2 ICTY (IT-96-22), Judgement, 29/05/96.

3 *Human Rights Watch/Helsinki*, ‘Bosnia-Herzegovina: The Fall of Srebrenica and the Failure of

U.N. peacekeeping’, Vol. 7, nr. 13, October 1995; Hren, *Overlevenden*. De artikelen van Rohde en Stiglmayer zijn niet gebundeld.

het Joegoslavië-Tribunaal dat tussen de duizend en vierduizend mannen zich in een weiland bij Sandići bevonden.⁴

Andere Bosnische bronnen spraken van enige duizenden mannen verzameld in een weiland nabij Sandići en van vijftien man in het voetbalstadion van Nova Kasaba.⁵ Het gaat dus om zeer grove schattingen. Om hoeveel personen het in totaal gaat en hoeveel mannen nog elders zijn opgepakt, staat niet precies vast. Uit onderschept berichtenverkeer viel verder af te leiden dat de Bosnische Serven op 15 juli tussen de drieduizend en vierduizend mannen vasthielden. In de volgende dagen nam het aantal nog toe. Op 18 juli kon uit *intercepts* worden vernomen dat er ten minste vierduizend tot vijfduizend personen waren gedood. Dit getal had hoogstwaarschijnlijk alleen betrekking op de slachtoffers van de executies en niet op die van de gevechten met de onderweg zijnde colonne.⁶ Majoor Franken hoorde van VRS-kolonel Janković dat de VRS zesduizend krijgsgevangenen had gemaakt. Franken meende dat deze mededeling op 14 juli was gedaan.⁷ Gezien zijn positie als *Chief Intelligence* van de Generale Staf van de VRS is het aannemelijk dat Janković goed was geïnformeerd.

Daarnaast waren er ook nog eens ongeveer duizend mannen, die in Potočari van de vrouwen en kinderen en ouden van dagen waren afgescheiden, en naar Bratunac waren gebracht (zie daarover hoofdstuk 4). Zij werden daar samengevoegd met de mannen die afkomstig waren uit de colonne. De Bosnische Serven deden geen moeite om de twee verschillende groepen gevangenen gescheiden te houden.⁸ Aannemelijk is dat het getal van de ongeveer duizend uit Potočari afgevoerde mannen in het totaal van de zesduizend is inbegrepen dat Janković noemde.

Het Joegoslavië-Tribunaal kwam tot de conclusie dat mogelijk zeven- tot achtduizend mannen zijn geëxecuteerd. Daar moesten dan nog de moorden die in Potočari waren gepleegd, worden bijgeteld. Hoeveel dat er waren geweest, wist het Tribunaal niet vast te stellen, maar het moest een aanmerkelijk aantal zijn geweest. Dat gold ook mannen die tussen 12 en 14 juli 's nachts in Bratunac zouden zijn vermoord.⁹ Deze schatting van het Tribunaal van het totale aantal executies lijkt aan de hoge kant omdat geen rekening wordt gehouden met het aantal mannen dat onderweg naar Tuzla om uiteenlopende redenen de dood vond. Het door het Tribunaal genoemde getal heeft dus in feite betrekking op het aantal vermisten.

Precieze cijfers over het aantal doden en vermisten onder de Bosnische Moslims zijn moeilijk te geven. De geproduceerde cijfers verschillen en in perspublicaties levert het aantal doden en vermisten nog wel eens een verrassing op.¹⁰ Aan Bosnisch-Servische zijde was over aantallen slachtoffers na de val van Srebrenica, volgens minister van Defensie van de Republika Srpska, Manojlo Milovanović, niets bijgehouden en er bestond geen documentatie om het aantal slachtoffers onder de Bosnische Moslims vast te stellen.¹¹

4 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 171.

5 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, rapport van 12 juli 1995, nr. 02/8-10-1253. Inhoud op basis van *intercepts*.

6 ICTY, (IT-98-33), 18/07/95, OTP Ex. 684/a bis.

7 ICTY, (IT-98-33), Franken, T. 2050, 04/04/00.

8 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 66.

9 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 487-8.

10 Zo kwam de Duitse *Gesellschaft für bedrohte Völker* medio 2000 uit op 10.701 vermisten waaronder 570 vrouwen en 1042 minderjarige kinderen. Hoe de organisatie aan deze zo van de ICRC-lijst afwijkende en precieze getallen kwam, wordt niet verklaard (www.gfbv-sa.com.ba/srebren.html, geraadpleegd 15/08/01).

11 Interview Manojlo Milovanović, 18/11/98.

De belangrijkste en meest representatieve niet-gouvernementele organisaties die zich met het verzamelen van gegevens over vermisten na de val van Srebrenica hebben bezig gehouden, zijn het *International Committee of the Red Cross* (ICRC) en *Physicians for Human Rights* (PHR). Een organisatie als *International Commission of Missing Persons* (ICMP) spoort geen vermisten op, maar richt zich vooral op politieke pressie tegen degenen die de mensenrechtenschendingen hebben begaan, hulp aan families, en de financiering van de opsporing van de vermisten.¹²

De schatting van het aantal vermisten in de eerste weken na de val van Srebrenica was een groot probleem. Er kon nog niet worden afgegaan op opgaven van familieleden. In eerste instantie was de bepaling van het aantal vermisten afhankelijk van het aantal inwoners dat de enclave had gehad. Dat getal vormde echter de achilleshiel in alle berekeningen, omdat niet precies bekend was hoeveel mensen er in de enclave waren op het moment dat deze viel. De Bosnische regering stelde het aantal op 42.000, UNHCR op ongeveer 42.600. Dat getal dateerde van 1993 maar het kon zijn opgehoogd om meer humanitaire hulp voor de enclave te krijgen. Volgens de secretaris-generaal van de VN moest het aantal mensen in juli 1995 ergens tussen de 38.000 en 40.000 personen hebben gelegen.¹³

Een ander probleem was dat schattingen van het aantal vermisten al gauw gelijk werden gesteld aan het aantal personen dat door de Bosnische Serven was vermoord. Die getallen zijn echter niet identiek. Naast de geëxecuteerden waren er ook nog degenen die onderweg naar Tuzla omkwamen. Tijdens de tocht naar Tuzla kwam door gevechten tussen de VRS en ABiH, beschietingen, gevechten onderling, zelfmoord, uitputting en ontbering een onbekend aantal personen om het leven. Hun lijken bleven onbegraven achter in de bossen. Onderweg naar Tuzla lagen langs de ‘route des morts’ volgens de journalist Salih Brkić in latere jaren nog steeds veel lichamelijke resten. Hij zei persoonlijk honderden overblijfselen te hebben zien liggen. Met wat nog in de buurt van de weg Zvornik-Vlasenica en nabij Baljkovica kon worden gevonden, kon het naar de mening van Brkić wel eens om tweeduizend personen gaan.¹⁴

Om hoeveel vermisten het ging langs de route naar Tuzla en in de gebieden waar de grote hinderlagen waren gelegd, kon dus zelfs bij benadering niet worden vastgesteld. Hoeveel personen zich overgaven of door de VRS gevangen zijn genomen en vervolgens zijn vermoord, is evenmin precies bekend. Het getal van 6000 gevangengenomen mannen – feitelijk het enige getal dat beschikbaar is – is afkomstig uit VRS-bron. Dat, afgezet tegen het aantal vermisten van ongeveer 7500 (hieronder wordt aangegeven hoe dit aantal is bepaald) betekent dat grofweg 1500 personen tijdens de tocht naar Tuzla door verschillende oorzaken – beschieting, gevechten, mijnen, zelfmoord of ontbering – moeten zijn omgekomen. Van Bosnische zijde bestaan hiervoor geen betrouwbare schattingen.

De Bosnische *State Commission for Tracing Missing Persons* ging zich na juli 1995, onder druk van de lokale bevolking, ook bezighouden met het vaststellen van het aantal slachtoffers van de tocht. De commissie kon daar echter niet voldoende aandacht aan schenken, omdat kort daarop ook het probleem van de enclave Žepa zich aandeede. De president van de commissie, Amor Mašović, was pas in de zomer van 1996 tezamen met een Finse missie in

12 Interview ICMP (Erwin Böhi en Laura Bowman), 05/08/97.

13 Report of the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolution 1019 (1995) on

Violations of International Humanitarian Law in the Areas of Srebrenica, Žepa, Banja Luka and Sanski Most, 27/11/95, nr. S/1995/988, para 4.

14 Interviews Salih Brkić, 02/02/98.

de gelegenheid het gebied ten noorden van Srebrenica te bezoeken, alwaar hij veel overblijfselen zag. Die konden echter niet geborgen worden. Sommige lichamen waren door dieren aangevreten en verslept, maar er waren ook lichamen verbrand, mogelijk om identificatie te voorkomen. Vervolgens stonden de Bosnische Serven tussen september en oktober 1996 toe dat er op beperkte schaal stoffelijke overschotten werden verzameld en konden ongeveer 300 lichamen worden geborgen. In de omgeving van Milići, Nova Kasaba en Lazarići werden ongeveer vierhonderd lichamen gevonden. In dat gebied zouden zich nog talloze overblijfselen moeten bevinden, zoals in de vallei van Ravni Buljim, het gebied waar de beschietingen begonnen en in de bossen bij Burnice, ter hoogte van Nova Kasaba, waar driehonderd mannen zouden zijn gedood. Naderhand trokken de Bosnische Serven de toestemming in om verder in het gebied te gaan zoeken. Volgens Mašović werden ook wel overschotten uitgewisseld in directe onderhandelingen met betrokken families.¹⁵

De vraag om hoeveel vermisten uit Srebrenica het in totaal ging, hebben twee Noorse demografen geprobeerd te beantwoorden in een rapport opgesteld op verzoek van het *Office of the Prosecutor* van het Joegoslavië-Tribunaal, ten behoeve van het proces tegen generaal Krstić.¹⁶ De onderzoekers, Helge Brunborg en Henrik Urdal, analyseerden daartoe de betrouwbaarheid van de door het Internationale Rode Kruis en het *Physicians for Human Rights* verzamelde gegevens. Daarbij moet gezegd worden dat de doelstellingen van beide organisaties verschillen, en daarmee ook hun gegevensbestanden. Het doel van de registratie van het Internationale Rode Kruis is te helpen het lot van vermiste familieleden vast te stellen. *Physicians for Human Rights* registreert gegevens van vermiste personen in een *ante mortem*- database als hulpmiddel bij de identificatie, en richt zich in het bijzonder op personen die na de val van Srebrenica werden vermist.

Het Internationale Rode Kruis registreerde alle vermisten in Bosnië gedurende de jaren 1992-1995, maar stelde geen precieze vragen of de vermissing gedurende, of ná de val van Srebrenica plaatshad. Het Internationale Rode Kruis startte direct na de val van Srebrenica de registratie van vermiste personen omdat aanvankelijk nog werd gedacht dat zij zich in gevangenschap zouden bevinden. Het voordeel daarvan was dat de gegevens nog niet waren vervaagd, al stond daar weer tegenover dat zij werden verschaft op een moment van grote emotie en fysieke uitputting en zonder dat ze identiteitspapieren bij de hand hadden. *Physicians for Human Rights* begon de registratie een jaar later. Hun doel was om zoveel mogelijk lichamelijke kenmerken van en gegevens over kleding van vermisten te verkrijgen. Omdat dat voor de ondervraagden emotioneel belastend was, waren de meeste mensen daar op voorbereid en konden zij vaak identiteitspapieren tonen.

Het Internationale Rode Kruis publiceerde in de loop der tijd vier verschillende versies van de lijst van vermisten. De laatste dateert van juli 1998 en geeft voor Srebrenica 7421 vermisten, op een totaal van 19.403 vermisten voor heel Bosnië. Van dat aantal kon slechts het lot van 85 worden vastgesteld: 22 nog in leven en 63 overleden. De lijst van *Physicians for Human Rights* telt minder vermisten: 7269. De reden daarvan was dat deze organisatie slechts actief registreerde rond Tuzla en Sarajevo en niet elders in Bosnië. De conclusie van Brunborg en Urdal was dat de ene lijst niet beter was dan de andere. Beide kenden sterke en zwakke punten; samen boden ze meer betrouwbare informatie.

Ze vergeleken de lijsten daarnaast met de kiezerslijsten voor 1997 en 1998 en de uitkomsten van de volkstelling van 1991. Negen personen bleken ten onrechte als vermist

¹⁵ Interview Amor Mašović, 05/08/97.

¹⁶ ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 276.

aangemerkt. Bovendien bleken naderhand nog zes personen volgens het Internationale Rode Kruis in leven. De onderzoekers kwamen ten slotte tot een geconsolideerde lijst van ten minste 7475 doden of vermisten. De Noren keken ook naar leeftijdscategorie van de vermisten. Voor mannen lag die voor jonger dan zestien op 76, en voor boven de zestig op 629. Voor zestien- tot zestigjarigen kwamen zij uit op 6.727. 48 vrouwen werden vermist, waarvan 26 boven de 60 jaar.

De Noorse onderzoekers gingen ook in op kritiek van zowel Bosnisch-Servische als van Bosnische Moslim-zijde op de samenstelling van de lijst van het Internationale Rode Kruis. Een van de grote bezwaren van de kant van de Bosnische Serven was dat in zestig procent van de gevallen de geboortedatum ontbrak, terwijl dat van naaste verwanten toch als bekend zou mogen worden verondersteld. De onderzoekers bepaalden het percentage van vermisten met een onbekende geboortedatum echter op 'slechts' 24,5 procent, terwijl het jaar van geboorte bij niemand ontbrak. Een ander aangevoerd bezwaar was dat velen uit de lijst van het Internationale Rode Kruis in latere jaren op kieslijsten voorkwamen. Zoals al opgemerkt, stelden zij dat slechts in negen gevallen vast. Voor de onderzoekers betekende dit dat er niet op grote schaal nog levende personen als vermist waren opgegeven. Ook voerden de Bosnische Serven aan dat de lijst namen bevatte van personen die een natuurlijke dood waren gestorven. Het zou daarbij gaan om 76 personen die een natuurlijke dood waren gestorven of die in de periode tussen 1992 en begin 1995 door gevechtshandelingen waren overleden. De opgegeven namen daarvan troffen de onderzoekers echter niet in de lijst van het Internationale Rode Kruis aan.

Van Bosnische zijde is wel aangevoerd dat het werkelijke aantal vermisten hoger zou moeten liggen. Volgens de journalist Isnam Taljić was het cijfer van het Rode Kruis voor het aantal vermisten dus te laag. Hij wees er op dat sommige families volledig waren uitgemoord, zodat niemand een opgave van vermissing kon doen. Dat gold in het bijzonder voor families in de dorpen buiten Srebrenica. Anderen wilden juist geen opgave van vermissing doen wegens de sterke hoop dat hun familieleden alsnog tevoorschijn zouden komen. Weer anderen hadden slechts weinig contact met familie buiten de regio. Veel mensen in Sarajevo wisten niet eens dat zij verwanten in Srebrenica hadden. Het werkelijke aantal vermisten zou daarom volgens Taljić boven de 10.000 moeten liggen.¹⁷ Amor Mašović van de Bosnische *State Commission for Tracing Missing Persons* ging uit van 7500 vermisten, maar ook hij meende dat veel mensen niet als vermist waren opgegeven, omdat hele families waren gedood. Uit vier grote naburige gemeenten waren mensen indertijd naar Srebrenica getrokken. Dat maakte het achteraf ook moeilijk om te zeggen dat men bijvoorbeeld een bepaalde buurman miste.¹⁸

Brunborg en Urdal hadden geen goed antwoord op deze Bosnische argumenten, maar steunden wel de gedachte dat als hele families waren uitgeroeid, er niemand was om hen als vermist op te geven. Verder gaven zij toe dat het alleenstaanden zonder familie kon betreffen, dat mensen te oud of te ziek konden zijn, te gedesillusioneerd zouden kunnen zijn om opgave te doen, of al spoedig geëmigreerd konden zijn. Zij geloofden ook in de mogelijkheid dat wanneer familieleden ervan overtuigd waren dat verwanten dood waren, zij om die reden geen opgave van vermissing hadden gedaan. Dat leidde hen tot de conclusie dat het door hen vastgestelde getal van 7475 doden of vermisten een minimum was. Ze gaven toe dat het werkelijke aantal vermisten hoger zou liggen, maar zij konden eenvoudig geen antwoord

17 Interview Isnam Taljić, Sarajevo, 18/05/99.

18 Interview Amor Mašović, 05/08/97.

geven op de vraag hoeveel hoger het cijfer dan lag. Voor de onderzoekers pleit dat van de inmiddels geïdentificeerde lichamen slechts enkele niet op de Internationale Rode Kruis- of *Physicians for Human Rights*-lijsten voorkwamen.

Het getal van 7475 waar de Noorse onderzoekers op uitkwamen, was dus lager dan de schatting van tussen de acht- en tienduizend, die hen van Bosnische zijde ter ore was gekomen. Die schatting hoefde niet fout te zijn, zo luidde hun conclusie, maar er was onvoldoende bewijs voor. Tot slot merkten zij nog op dat het door hen gevonden getal weinig afweek van het door het Internationale Rode Kruis opgegeven getal van 7421.¹⁹ Er zijn geen aanwijzingen dat er op enige schaal fraude was gepleegd met de opgaven, en evenmin dat vermisten uit Srebrenica in 1997 en 1998 op enige schaal als kiezer waren geregistreerd.

Geconcludeerd kan wel worden dat de ABiH-militairen een iets hogere overlevingskans leken te hebben dan de burgers in de colonne. Ramiz Bećirović schatte dat ongeveer 3500 soldaten vrij gebied moeten hebben bereikt. Als dat getal juist is, dan betekent dit dat meer dan de helft van de militairen de tocht overleefde.²⁰ Van de burgers lijkt dit minder dan de helft te zijn, maar bij gebrek aan precieze cijfers valt hier weinig meer over te zeggen.

De verliezen waren niet gelijkmatig over de colonne verdeeld, maar ook dit was voor militairen niet anders dan voor burgers. In het achterste deel waren de verliezen aanzienlijk hoger. Van de 282e Brigade alleen al waren tussen de achthonderd en negenhonderd man gesneuveld. Zij bevonden zich aan het einde van de colonne en werden hevig beschoten door artillerie.²¹ De 281e Brigade van Zulfo Tursunović zat ook in het laatste deel, waar veel slachtoffers vielen.²²

Er is geen bewijs dat mensen die als vermist waren opgegeven en die afkomstig waren uit Srebrenica, de val van de enclave of de tocht naar Tuzla toch bleken te hebben overleefd. De Noorse onderzoekers stelden dat alle beschikbare informatie aangaf dat vermisten niet meer leefden.

Ondanks alle pogingen van het Internationale Rode Kruis en anderen om overlevenden op te sporen, lukte dat in slechts zes gevallen. Voor de nog lang gekoesterde hoop van vrouwen uit Srebrenica dat hun man nog ergens door de bossen zou rondzwerven, in Servië of in de Republika Srpska in leven zou zijn of gevangen zou worden gehouden, is dus op grond van deze bevindingen helaas geen reden.

Dergelijke gedachten werden nog lang gekoesterd. Eind oktober 1995 bereikten UNPROFOR berichten afkomstig van de lokale autoriteiten in Tuzla dat ongeveer 730 mannen afkomstig uit Srebrenica zich in Servië in kampen nabij Bajina Bašta en Mitrovo Polje zouden bevinden.²³ Ook in latere dagen werd door speculatie en door sensationele berichtgeving in de media de gedachte levend gehouden dat er nog mannen in leven zouden zijn. Er

19 Volgens de onderzoekers diende dat te worden gecorrigeerd voor 22 gevallen waarin de personen nog in leven waren en voor een aantal personen opgegeven als vermist vóór de val van de enclave evenals personen gerapporteerd als zijnde vermist in plaatsen die ver van Srebrenica af waren gelegen. Van de door het ICRC opgegeven aantal waren 7289 personen identiek met de door de onderzoekers gecompileerde lijst.

20 ABiH Tuzla. ABiH 2e Korps, ong. Aanvullende verklaring van Ramiz Bećirović (1956), 16/04/

98, gebaseerd op een eerdere statement van 11/08/95.

21 Interviews Damir Škaler en Muharem Mujić, 17/05/99.

22 Interview Vahid Hodžić, 08/03/99.

23 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Outgoing Facsimile Pedauye, UNPROFOR HQ Sarajevo to Akashi, UNPF HQ, info Annan, Gharekhan, New York, Stoltenberg Geneva, Weekly Report, 23-29 October 1995, 30/10/95/ nr. COMO110, Z-2018.

vonden zelfs misdadige praktijken plaats die die valse hoop levend hielden: criminelen boden tegen betaling aan op zoek te gaan naar vermiste mannen, nadat zij vervalste brieven naar familieleden stuurden. Persoonsgegevens waren in de achtergelaten huizen in Srebrenica niet moeilijk te vinden. Een voorbeeld van die sensationele berichtgeving is een artikel in het blad *Globus* van 6 december 1996, dat beweerde dat in de mijn van Sase nabij Srebrenica ongeveer zevenhonderd mannen afkomstig uit Srebrenica dwangarbeid verrichtten. Als bron voerde het blad Naser Orić op, hetgeen ongetwijfeld de geloofwaardigheid ervan bij de vluchtelingen bevorderde. Daarnaast werd verondersteld dat zich nog eens drieduizend mannen in vier concentratiekampen in Oost-Bosnië bevonden. Ook in kampen in Servië bij plaatsen als Niš, Aleksinac en Leskovac zouden zich nog tweeduizend mannen bevinden.²⁴

Andere berichten rond diezelfde tijd – eind 1996 dus – suggereerden dat nog 4300 mannen afkomstig uit Srebrenica dwangarbeid verrichtten in de mijnen van Trepča. Het Internationale Rode Kruis ontkende dit echter met kracht. De organisatie had de mijn van Trepča in Kosovo uitvoerig kunnen onderzoeken. Er bleven echter geruchten aanhouden, omdat andere mijnen – zoals van Aleksinac, Sremska Mitrovica of, in de Republika Srpska de mijn van Sase nabij Srebrenica en Brezovo Polje bij Brčko – niet zouden zijn onderzocht.²⁵

Doordat de Britse krant *The Guardian* eveneens over gevangengehouden Moslims publiceerde, leek de geloofwaardigheid van de berichten te worden ondersteund. De krant beriep zich op informatie van vluchtelingen afkomstig uit Srebrenica. Uit Duitsland werd vernomen dat drieduizend mannen zich nog in gevangenschap zouden bevinden. Verwanten werd door tussenpersonen vanuit Servië om geld gevraagd om hen vrij te kunnen kopen. Een Albanees uit Kosovo had een in Oostenrijk verblijvende vluchteling verteld dat zijn broer kon worden vrijgekocht voor 4000 DM. Uit Dublin werd vernomen dat in twee kampen in Servië bij Šljivovica en Mitrovo Polje mannen gevangen werden gehouden, en uit het Britse Guildford kwam informatie dat er zich mannen uit Srebrenica bevonden in de kolenmijn van Aleksinac en in het ziekenhuis van Padinska Skela, ten noorden van Belgrado. Ook hier dook de mijn van Trepča in Kosovo op in de berichtgeving. Dat de mannen niet konden worden gevonden werd verklaard uit het feit dat zij Albanese of Servische namen en identiteitspapieren hadden gekregen.²⁶

Begin november 1995 verklaarde een leider van de SDA, de regeringspartij van Izetbegovic, aan de in Tuzla aanwezige EU-waarnemersmissie dat hij had vernomen dat vermiste mannen in twee gevangenkampen in Servië bij Užice en Kraljevo werden vastgehouden. De berichten waren niet bevestigd, maar de hoopvolle gedachte was dat daarmee het aantal vermisten tot de helft zou kunnen worden teruggebracht.²⁷

In geen van deze gevallen kon het aantal vermisten echter worden teruggebracht. Dat werd vastgesteld door het Oostenrijkse Bolzmann Instituut, dat voor de UNPROFOR *Commission for Human Rights* onderzoek deed. Na controle van een lange lijst van daarvoor in aanmerking komende plaatsen, stelde het instituut dat er geen sprake meer kon zijn dat berichten over dit soort vasthoudingen op waarheid berustten.²⁸

Tot in 1998 doken er berichten op dat overlevenden in Servische gevangeniszen zouden zijn gesignaleerd. De Bosnische regering maakte er weliswaar melding van, maar bestempel-

24 'U rudniku kraj Srebrenice prisilno radi', *Globus*, 06/12/96.

25 *Balkan Press*, 9/12 oktober 1996.

26 *The Guardian*, 25/08/96.

27 MID/CO. Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, 57/95, afgesloten 141000A Nov 1995. Stg Confi.

28 Interview Manfred Nowak, 04/08/97.

de de berichten tegelijk als ongeloofwaardig.²⁹ Al deze berichten leverden geen echte aanwijzingen of resultaten op dat er nog vermisten in leven waren.

Op de route naar Tuzla bevinden de stoffelijke overschotten zich, nog steeds, sterk verspreid, en in moeilijk toegankelijk terrein. Zij zijn in de loop van de tijd door allerlei omstandigheden verder verspreid geraakt. Waar het de meer toegankelijke massagraven betreft, wordt het proces van het vaststellen van het aantal slachtoffers ernstig bemoeilijkt doordat er in de periode na de executies graven zijn geopend en lichamen zijn verplaatst; in de door het Joegoslavië-Tribunaal gebezigde terminologie van grotere 'primary' naar kleinere 'secondary' graven. Daardoor zijn de eerste opgebroken en zijn lichaamsdelen vermengd zijn geraakt.

Om al deze redenen zal het voorlopig, en misschien wel voor altijd, onmogelijk zijn om vast te stellen hoeveel mannen er precies na de val van Srebrenica zijn geëxecuteerd en hoeveel mannen tijdens de tocht naar Tuzla zijn omgekomen.

3. De reden van de executies

Srebrenica was als oorlogsdoel van de Bosnische Serven geen uitzondering op de regel: door etnische zuivering kwamen zij tot etnisch homogene gebieden. De schaal waarop de bevolking daarvan slachtoffer werd, was echter wel uitzonderlijk. Het leidde tot verwondering en ongeloof: UNPROFOR was aanwezig om de geweldsspiraal waarvan de bevolking het slachtoffer was juist te doorbreken, en hoe kon het dan in deze oorlog niettemin tot zoveel barbarij komen?

Het primaire doel van de op 6 juli begonnen VRS-operatie tegen Srebrenica was aanvankelijk om het territoir van de enclave te verkleinen en een ondragelijke situatie voor de bevolking te creëren. Op termijn zou dat een humanitaire catastrofe hebben veroorzaakt en tot verplaatsing van de bevolking hebben moeten leiden. Het oorspronkelijke plan voor operatie 'Krivaja 95' trof echter niet meer voorzieningen voor de bevolking, dan de nadrukkelijke stelling dat het oorlogsrecht van toepassing was. Toen op 9 juli alsnog de beslissing viel de gehele enclave in te nemen, waren voor de omgang met de bevolking evenmin voorzieningen getroffen. Er was slechts bepaald dat de veiligheid van de bevolking in het gebied onder controle van de VRS of Bosnisch-Servische politie moest zijn gegarandeerd.³⁰

De vraag naar de reden van de executies laat zich niet eenvoudig beantwoorden. De militaire expert van de aanklager van het Joegoslavië-Tribunaal, Richard Butler, wees er tijdens het proces tegen generaal Krstić op dat de Bosnische Serven zichzelf daarmee een belangrijk onderhandelingsobject hadden ontnomen. Butler suggereerde dat de Bosnische Serven er meer baat bij zouden hebben gehad als ze de mannen in Potočari in een krijgsgevangenkamp hadden ondergebracht, onder toezicht van het Internationale Rode Kruis en de nog aanwezige VN-troepen. Dan had het tot een uitruil kunnen komen of tot het ver-

²⁹ *Reuters Report*, 26/02/98, zie ook *de Volkskrant*, 27/02/98.

³⁰ Command of the Drina-korps to Commands of 1Zpbr, 1Bpbr, 2Rmtbr, 1Brlpbr, 1Mlpbr, Map, 02/07/95, nr. 04/156-2. ICTY (IT-98-33) OTP Ex. 428/a. Main Staff of the Army of Republika

Srpska to President of Republika Srpska, for information, Drina-korps IKM/Forward Command Post, Generals Gvero and Krstić, personally, 09/07/95, Strictly Conf. nr. 12/46-501/95. ICTY, (IT-98-33) OTP Ex 64B. Zie ook ICTY, (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 3.8 en 6.15.

krijgen van politieke concessies.³¹ Volgens deze redenering laat de massamoord zich, met andere woorden, rationeel gesproken moeilijk verklaren.

Documentatie over de organisatie van de massamoorden ontbreekt. Het lijkt ook weinig waarschijnlijk dat orders die zo sterk tegen het vigerende humanitaire recht indruisten aan het papier zouden zijn toevertrouwd. Zelfs tijdens het proces tegen generaal Krstić kon de vraag niet worden beantwoord wie wanneer de beslissing nam de mannen te doden. De rechters in deze zaak sloten niet uit dat de plannen voor de executies uit de koker van de Generale Staf van de VRS kwamen, en dat het Drina-korps dat de aanval op Srebrenica had uitgevoerd daar van tevoren niet over was geconsulteerd. Het Tribunaal oordeelde dat er voldoende bewijs was dat generaal Krstić betrokken was bij de organisatie van het vertrek van de vrouwen en kinderen uit Potočari, maar het achtte niet bewezen dat hij regelingen voor de executies trof. Omdat het Tribunaal niet kon vaststellen op welke dag de beslissing was genomen om alle mannen in de weerbare leeftijd te doden, kon ook niet worden bepaald of de moorden in Potočari op 12 en 13 juli onderdeel uitmaakten van een groter plan. De onderweg naar Tuzla gevangengenomen mannen werden niet in erkende kampen voor krijgsgevangen opgenomen, zoals in Batkovići, maar verbleven onder meer dan barre omstandigheden in loodsen, voertuigen of sportzalen zonder water en voedsel. Dat wees op een vooraf op centraal niveau genomen beslissing om de mannen te executeren. Ook bij deze mannen werden, evenals in Potočari, de identificatiepapieren afgenomen en verbrand. Dat wees eveneens onmiskenbaar op kwade bedoelingen.³²

Emotionele factoren als wraak, boosheid en frustratie leken de overhand te hebben als motivatie voor de executies: de colonne mannen was op weg van de ingenomen enclave naar het veilige Tuzla, en leek de Bosnische Serven aanvankelijk te ontglippen. Wraak voor de moord op Bosnisch-Servische burgers rond de enclave in 1992 en 1993 is zowel in de Moslim-Kroatische Federatie als in de Republika Srpska een veel gehoord motief: er was immers veel haat tussen de bevolkingsgroepen. Die haat was volgens een VN-functionaris zo groot, dat nergens in Bosnië zo weinig handel plaatsvond tussen de strijdende partijen, en dat ook het aantal schermutselingen rond een *Safe Area* nergens zo hoog lag als rond Srebrenica.³³

Ook de omstandigheden van het moment hebben wellicht aan die beslissing bijgedragen. In het vorige hoofdstuk is vastgesteld dat de uitbraak uit Srebrenica voor de Bosnische Serven als een complete verrassing kwam. Zij waren daar totaal niet op voorbereid. Het gevechtscontact tussen de VRS en de 28e Divisie van de ABiH was bij het donker worden op 11 juli verloren gegaan: de VRS wist niet meer waar de ABiH zich ophield. In opdracht van generaal Mladić verzamelden de VRS-troepen zich na de inname van de enclave in het centrum ervan. Op 12 juli rond het middaguur hadden zij het gebied alweer verlaten, op weg naar hun volgende doel: Žepa. Er bevonden zich toen alleen nog reservetroepen in de vorm van MUP-eenheden en Militaire Politie in de enclave.³⁴ Dat kan sterk hebben bijgedragen tot gevoelens van onzekerheid of zelfs paniek aan Bosnisch-Servische zijde, toen de VRS ontdekte dat de ABiH-militairen waren gevlucht, en er een trek door Bosnisch-Servisch gebied kwam zonder dat zij daarop waren voorbereid.

31 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 70.

32 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 361, 362, 547, 573.

33 Vertrouwelijk vraaggesprek (46).

34 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 15-18 en 47.

De omvang van de groep mannen, soldaten en burgers, die al vrij spoedig in Bosnisch-Servische handen viel, zal evenzeer een verrassing zijn geweest. De wetten en gebruiken van de oorlog maakten het noodzakelijk hen onderdak, voedsel, water en medische zorg te verschaffen. Dat betekende een onverwacht praktisch probleem: er moest een omvangrijke logistieke operatie worden opgezet, juist op een moment dat het aanpakken van de vluchtende colonne al veel hoofdbreken kostte. Tegelijkertijd moest ook nog eens het territorium van de voormalige enclave gezuiverd blijven, terwijl inmiddels alle aandacht uitging naar de operatie tegen Žepa. Ook de vaststelling van de identiteit, de ondervraging van krijgsgevangenen en een screening op oorlogsmisdaden zou veel tijd hebben gevegd en de capaciteiten van de inlichtingen en veiligheidsorganen van de VRS te boven zijn gegaan.³⁵

Dit alles wijst erop dat er geen bewijs was dat de moord op de mannen van Srebrenica al vóór de val van Srebrenica een onderdeel was van het oorspronkelijke aanvalsplan voor Srebrenica. De veiligheidsorganen van het Drina-korps en de Militaire Politie van de VRS hadden bij aanvang van de operatie tegen Srebrenica de opdracht ontvangen om krijgsgevangenen te verzamelen en te bewaken.³⁶ Er zijn dus geen aanwijzingen dat de VRS van begin af aan de intentie had alle gevangengenomen ABiH-militairen en mannen in de colonne op weg naar Tuzla te doden.

Tijdens de tweede ontmoeting in Hotel Fontana met Karremans op 12 juli, kondigde Mladić aan dat mannen in de weerbare leeftijd zouden worden gescreend op oorlogsmisdaden. Screening en ondervraging van krijgsgevangenen is in het oorlogsrecht op zichzelf geen verboden activiteit.³⁷ De Bratunac-brigade van de VRS had op diezelfde 12 juli een lijst opgesteld van Moslims die van oorlogsmisdaden werden verdacht. Dat er rond die tijd ook daadwerkelijk mannen over oorlogsmisdaden werden ondervraagd, meende het Tribunaal te kunnen afleiden uit aantekeningen die zich daarover bij de Bratunac-brigade bevonden.³⁸ Ook uit Dutchbat-bron bleek dat dit in Bratunac gebeurde.³⁹ De VRS beschikte over een lijst met ongeveer honderd namen van personen uit de enclave die werden gezocht wegens oorlogsmisdaden.⁴⁰

Al spoedig bleek echter duidelijk dat de Bosnische Serven niet van plan waren de mannen overeenkomstig het oorlogsrecht te screenen. Aanvankelijk werden de mannen nog verzameld en ondervraagd, maar dat aantal leek de Bosnische Serven al snel boven het hoofd te groeien. Dat zou de beslissing om alle gevangenen genomen mannen te executeren, kunnen hebben beïnvloed. In plaats van nog veel tijd aan ondervraging te besteden, paktten zij ook mannen en jongens op buiten de weerbare leeftijd. Dit gebeurde vervolgens zonder aanzien des persoons en zonder onderscheid tussen burgers en militairen te maken. De gevangenen werden ontdaan van hun persoonlijke bezittingen en identiteitspapieren, die werden vernietigd om sporen uit te wissen.⁴¹ Voorzover dit mannen in de directe omgeving van de compound in

35 Zie ook ICTY, (IT-98-33), Dannatt Report, OTP Ex. 385/a, para 44 en 51.

36 ICTY, (IT-98-33) OTP 428/a. Command of the Drina Corps to Commands of 1Zpbr, 1Bpbr, 2Rmtbr, 1Brlpbr, Map, 02/07/95, nr. 04/156-2. Zie ook ICTY (IT-98-33) D 160/a, Radinović Report, para 3.8.

37 Zie *Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1949*. (Geneva Convention III).

38 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 360.

39 NIOD Coll. Schouten. Dagboek Schouten en interview 21/02/00. Schouten nam dit waar op 15 juli.

40 Interview Milovan Mulitinović, 20 en 22/03/00.

41 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 360.

Potočari betrof wordt dit in meer detail beschreven in hoofdstuk 4 van dit deel; dit hoofdstuk handelt over executies buiten de directe omgeving van de compound.

De vraag is nu hoe het moment nauwkeurig te bepalen is dat van screenen op executeren werd overgegaan. Als de mededeling juist is – en ook zo was bedoeld – die Mladić in de ochtend van 12 juli tijdens de bespreking met Karremans in Hotel Fontana deed, namelijk dat het voor de ABiH-militairen beter was de wapens in te leveren dan om te worden gedood, dan zou een plan voor een massamoord niet eerder dan aan het einde van de ochtend van 12 juli kunnen zijn gerijpt. Het was ook vanaf toen dat de Bosnische Serven er weet van kregen dat de mannen hen dreigden te ontsnappen, en dat er van de door Mladić bevolen inlevering van wapens weinig meer terecht kon komen. Uit de uitlatingen van Karadžić op 12 juli in Pale viel ook nog weinig dreigends op te tekenen. Karadžić ging er prat op dat er gedurende de gevechten geen slachtoffers onder de bevolking waren gevallen en dat hij geen bezwaar had tegen een blijvende aanwezigheid van UNPROFOR. Dreigementen van de internationale gemeenschap lapte hij aan zijn laars, maar dreigementen richting de naar Tuzla vluchtende mannen uitte hij niet.⁴²

Vast staat dat het Tribunaal van oordeel was dat de Bosnische Serven er uiteindelijk op uit waren zoveel mogelijk mannen in de weerbare leeftijd te doden. Alhoewel in enkele gevallen ook vrouwen en kinderen waren vermoord en vaker oudere mannen, richtte alle aandacht van de VRS zich op mannen in de weerbare leeftijd. De bussen die de vrouwen en kinderen vervoerden, werden systematisch doorzocht op de aanwezigheid van mannen. Daar werden maar weinig uitzonderingen op gemaakt, zoals bij de gewonden in het hospitaal van Bratunac die eerder op de Dutchbat-compound in Potočari waren behandeld. In deze gevallen leken de Bosnische Serven hun best te doen om internationaal niet de aandacht op zich te vestigen zolang Dutchbat-personeel daar zicht op had.⁴³

Een intrigerende vraag is waar het initiatief tot, de planning van en de uitvoering van de massamoord gelokaliseerd moet worden. Gezien de schaal ervan moet er op het niveau van het Drina-korps en met name de Zvornik-brigade veel inspanning aan planning aan te pas zijn gekomen. Het geheel vertoonde alle trekken van een militaire operatie. Er moesten logistieke voorbereidingen worden getroffen: vuurpelotons en bulldozers moesten naar de executieplaatsen worden gedirigeerd. Graafmachines waren in het gebied in ruime mate aanwezig, maar toch werden de graafwerktuigen van de bauxietmijnen niet gebruikt bij het begraven van geëxecuteerde Moslims.⁴⁴ Zonder planning zou het niet mogelijk zijn geweest in de zo korte tijd tussen 13 en 17 juli zoveel mensen op systematische wijze te vermoorden. Het feit dat generaal Krstić en een groot deel van de eenheden van het Drina-korps zich in die dagen op Žepa richtten, sprak echter de hypothese tegen dat dit korps de instigator van de moorden zou zijn. Het waren dan ook vooral de niet tot het Drina-korps behorende speciale eenheden die de eerste executies voor hun rekening namen, zoals de Speciale Politie en het 65e Regiment. Bij dit laatste regiment zou een element van wraak een rol hebben kunnen spelen, omdat veertien dagen eerder dit regiment doelwit was geweest van een ABiH-actie

42 NIOD, Coll. Clingendael. RC Belgrade Daily Report, 13/07/95.

86, 504, 547.

43 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para

44 Interview Rajko Dukić, 14/06/00.

vanuit Srebrenica, bij de aanval naar Višnjica. Dat kwam de VRS, naar gegevens van de ABiH, op meer dan veertig slachtoffers te staan, mogelijk zelfs 71.⁴⁵

De *Specijalna Brigada Policije*, of Brigade Speciale Politie was in 1992 gevormd als eenheid onder direct bevel van het ministerie van Binnenlandse Zaken van de Republika Srpska (MUP). De Speciale Politie was bedoeld ter ondersteuning van de gewone politie in de vorm van antiterreureenheden, het optreden bij verstoringen van de openbare orde, bevrijding van gijzelaars en persoonsbescherming van politici, waaronder Karadžić. Dat kon worden gezien als de ‘vredestaak’. In de heersende oorlogsomstandigheden, nam deze Brigade Speciale Politie als elitegevechtseenheid deel aan vrijwel alle door de VRS gevoerde campagnes. In die omstandigheden trad de brigade op onder ‘operational control’ van de VRS. De verstandhouding met de VRS was overigens slecht; dat werd toegeschreven aan de gespannen verhoudingen tussen de politieke en militaire leiders.⁴⁶ Ook VRS-eenheden waren echter bij de executies betrokken, in het bijzonder de Zvornik-brigade. Deze eenheid was vanaf 14 juli betrokken bij het leggen van hinderlagen voor colonne op weg naar Tuzla, maar ook al vanaf 13 juli bij het zoeken naar locaties om de mannen vast te houden en te executeren.⁴⁷

Alhoewel generaal Krstić de facto de operaties tegen Srebrenica en ook daarna leidde, was generaal Živanović formeel commandant van het Drina-korps tot de middag van 13 juli. Živanović stond bekend als een weinig succesvol officier. Misschien was dat de reden om, met zijn overplaatsing in zicht, Krstić met de leiding van de operatie tegen Srebrenica te belasten. Op 20 juli bevorderde Karadžić Živanović van generaal-majoor tot luitenant-kolonel-generaal ter gelegenheid van het feit dat hij de militaire dienst vroegtijdig had verlaten.⁴⁸

Živanović was zelf afkomstig uit Srebrenica, en Mladić zou hem wel eens hebben gevraagd aan wiens kant hij eigenlijk stond. Zo zou Živanović, volgens een Bosnisch-Servische bron, voorafgaand aan de aanval op Srebrenica het ziekenhuis van Milici hebben opgedragen een groot aantal bedden vrij te houden voor de opname van patiënten afkomstig uit Srebrenica.⁴⁹ Er wordt beweerd dat Živanović zou zijn gepensioneerd omdat hij niet wilde meewerken aan een massamoord, maar dat berust vermoedelijk niet op waarheid: hij werd volgens plan gepensioneerd.⁵⁰ Aan de ideeën die Živanović over Moslims koesterde, hoeft ook niet te worden getwijfeld. Toen in 1996 in Tuzla de val van Srebrenica werd herdacht, herinnerde Živanović in Bratunac de familieleden van VRS-militairen aan het doel van een etnisch zuiver Servisch territorium: ‘Our policy is crystal clear: there is no life for Turks here.’⁵¹

Živanović ontkende tegenover het NIOD niet dat een massamoord had plaatsgehad en dat dit een door de VRS georganiseerde actie was geweest. Hij zag wraak als verklaring daarvoor. Een andere verklaring die Živanović aanvoerde voor de massamoord, was dat dit een bewust geplande actie betrof van een paar officieren in het veld die op de lijn zaten van generaal Milovanović, eerder chef van de Generale Staf van de VRS. Deze officieren zouden, buiten medeweten van Mladić, de massamoorden hebben gepleegd met het kennelijke doel

45 ABiH Command of 28th Division (Maj Ramiz Bećirović) to Command of 2nd Korps, Section for Morale and Political Guidance, 30 June 1995, nr. 01-114/95. ICTY (IT-98-33) D67/a.

46 Vertrouwelijke informatie (2).

47 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex 401, Butler Report, 15/05/00, para 7.3 en 7.5.

48 BBC Summary of World Broadcasts, ‘Karadžić

congratulates military on Srebrenica, Žepa “victories””, Bosnian Serb news agency SRNA in Serbo-Croat 1621 gmt 20 Jul 95.

49 Gesprek Duško Milovanović, 13/09/01.

50 Vertrouwelijk vraagggesprek (52).

51 ‘Srebrenica Commemorations Underline Bosnia’s Rift’, *The Associated Press*, 12/07/96.

Turks is een denigrerende term voor Moslims.

Mladić in diskrediet te brengen. Kolonel Beara, de veiligheidsofficier van de Generale Staf, zou de meest verantwoordelijke officier zijn geweest. Živanović pleitte Mladić vrij van de massamoord en legde de volledige verantwoordelijkheid bij Krstić.⁵² Deze bewering van Živanović wordt echter tegengesproken doordat Mladić bij verschillende executieplaatsen is gezien. Als hij niet achter de moordpartijen had gestaan, had hij deze kunnen stoppen. De uitspraak van Živanović, die belanghebbend is, moet dan ook met enige reserve worden gezien. De vraag naar verantwoordelijkheden komt later in dit hoofdstuk uitgebreider aan de orde.

Van UNPROFOR-zijde wist niemand licht te werpen op de vraag waarom het tot groot-schalige executies was gekomen. Tijdens onderhandelingen in Belgrado op 15 juli tussen Bildt en Milošević en op 19 juli tussen Smith en Mladić, over de nasleep van de val van Srebrenica en het vertrek van Dutchbat, had UNPROFOR nog geen weet van de massa-executies. Mladić vertelde dat hij een corridor voor de colonne had geopend. Letterlijk had hij gezegd: ‘A corridor was agreed upon. Things went wrong in the dark. Columns did hit minefields and there was a lot of panic. Things went badly wrong hereafter and control was lost’, op het moment dat de zaken aan lokale commandanten waren overgelaten. Mladić had daarbij een ballon getekend: een ronde cirkel voor Srebrenica en een uitgang voor de colonne. Mladić gaf wel toe dat ‘some skirmishes had taken place with casualties on both sides and that some “unfortunate small incidents” had occurred.’⁵³ Mladić zou zich bij de besprekingen in Belgrado niet op zijn gemak hebben gevoeld, en hij zei dat hij de controle was kwijtgeraakt. Er waren volgens hem fouten gemaakt, en Mladić was halsoverkop weer vertrokken uit Belgrado omdat zaken uit de hand waren gelopen.⁵⁴

Op 21 juli zou Mladić ook nog eens tegen generaal Nicolai herhalen dat hij een corridor had opengehouden om de vluchtelingen naar centraal-Bosnië te laten ontsnappen. Volgens zijn uitleg waren er toen veel slachtoffers gevallen onder de ABiH-militairen die uit de corridor probeerden te ontsnappen. Mladić gaf ook bij deze gelegenheid toe dat er hier en daar wat ‘misstanden’ waren geweest.⁵⁵ Generaal Smith zei dat hij Mladić nooit naar de reden van de aanval op Srebrenica had gevraagd, en dat hij geen antwoord had op de vraag of de executies waren gepland.⁵⁶ Ook was Jovan Zametica, de politiek adviseur van Karadžić, was gevraagd naar de reden van de executies, maar deze had daar niet over willen praten.⁵⁷

De verklaring dat er een corridor, was geopend maar dat de gebeurtenissen in Srebrenica *out of control* waren geraakt, kon aan Bosnisch-Servische zijde vaker worden gehoord.⁵⁸ De beweringen van Mladić over de opening van een corridor berusten echter niet op waarheid. Er was bij Srebrenica géén corridor afgesproken, en de corridor bij Baljkovica, waarlangs de colonne op weg naar Tuzla Bosnisch gebied kon bereiken, moest op 15 juli nog worden geopend. Mladić was daar vooraf niet in gekend. Het is vrijwel ondenkbaar dat Mladić de controle over de gebeurtenissen kwijtraakte en dat zaken fout waren gegaan door toedoen van lokale commandanten. De VRS bezat, anders dan het leger van de Bosnische Kroaten, de HVO, en het Bosnische regeringsleger, de ABiH, een duidelijke en goed werkende commandostructuur waarin hogere en lagere commandanten hun taak en verantwoordelijkheid

52 Interview Milenko Živanović, 17/09/01.

53 NIOD, Coll. De Ruiter. ‘Meeting Gen Smith/ Gen Mladić – 19 Jul 95’, opsteller LtCol J.R.J. Baxter, 19/07/95.

54 Interview Colonel Jim Baxter, 16/10/00.

55 NIOD, Coll. De Ruiter. De Ruiter aan DCBC en KL Crisisstaf/SCO, 14/08/95.

56 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

57 Vertrouwelijk vraaggesprek (80).

58 Vertrouwelijk vraaggesprek (5).

kenden. De oudere VRS-commandanten waren professionele, en goed opgeleide officieren, afkomstig uit de JNA. De VRS beschikte over goede verbindingen en er was sprake van reguliere rapportages. De VRS opereerde eerder volgens het oude sovjetmodel van de *Befehlstaktik*, waar beslissingen centraal op het hogere niveau worden genomen, dan volgens de *Auftragstaktik*, een model dat in het Westen opgeld doet en waarbij commandanten binnen gegeven richtlijnen een grote mate van vrijheid bezitten.

De VRS-commandanten volgden orders van hogerhand en op eigen houtje zouden zij niet tot een verstrekkend bevel als een massamoord zijn gekomen.⁵⁹ Dat naast de grote executies, die hieronder nog aan bod zullen komen, op kleinere schaal executies plaatshadden, staat wel min of meer vast. Dit betrof individuele acties van VRS- of MUP-personeel om uiteenlopende redenen: van persoonlijke afrekening tot diefstal.⁶⁰

Daarmee is de vraag naar de oorsprong en de reden van de massamoord nog niet bevredigend beantwoord. Alvorens daarop nader in te gaan, is het nodig preciezer te bezien waar en hoe de executies hebben plaatsgevonden.

4. De executies

De overgrote meerderheid van de vermiste mannen vond tijdens massa-executies de dood, maar sommige Moslim-mannen werden individueel of in kleine groepjes gedood door de soldaten die hen gevangennamen. Sommigen werden vermoord op plaatsen waar de mannen tijdelijk werden vastgehouden. Die executies begonnen op 13 juli. Na 13 juli werden de gevangen getransporteerd naar executieplaatsen die steeds verder noordwaarts waren gelegen. Daar vond tussen 14 en 17 juli het grootste aantal executies plaats.⁶¹

Het Tribunaal stelde vast dat deze executies een vast patroon volgden. De mannen werden eerst naar leegstaande scholen of opslagplaatsen vervoerd. Na daar een aantal uren te zijn vastgehouden, werden zij op transport gesteld en naar een afgelegen plaats gebracht. Veelal was ervoor gezorgd dat zo weinig mogelijk weerstand kon worden geboden: de mannen moesten hun schoenen uittrekken of hun polsen werden op de rug gebonden. De gevangenen werden op een rij gezet en één voor één met gewerschoten gedood. Als zij dat overleefd leken te hebben, dan volgde nog een schot. In enkele gevallen waren er overlevenden, die – weliswaar gewond – zich dood hielden en later kans zagen weg te kruipen. Zij vertelden dat er direct na of nog zelfs tijdens de executies grondverzetmachines kwamen, om de slachtoffers ter plaatse of daar vlakbij te begraven.⁶²

Op 12 en 13 juli werden in Potočari al bussen afgezonderd van de konvoien die de vrouwen en kinderen naar Kladanj transporteerden. Deze waren bestemd om mannen, afkomstig uit Potočari, naar Bratunac te brengen. Deze mannen werden in Bratunac één tot drie dagen in loodsen en een oud schoolgebouw vastgehouden, of bleven in de bussen en trucks die hen hadden gebracht. Voedsel en water werd de gevangenen niet verstrekt en zij moesten zich tal van beledigingen laten welgevallen.⁶³ 's Nachts haalden inwoners van Bratunac mannen uit deze groepen en konden in de omgeving kreten van pijn en schoten worden gehoord, zo verklaarden later enkele getuigen. Het leek een herhaling van wat er

59 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 385/a, Dannatt Report.

60 Vertrouwelijk vraaggesprek (65).

61 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01,

para 67.

62 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 68-9.

63 Vertrouwelijke informatie (77).

DE GEVOLGEN VAN DE VAL EN DE NASLEEP TOT EIND 1995

Executieplaatsen en massagraven

plaatsvond in het voorjaar van 1992, kort na het uitbreken van de oorlog in Bosnië. Na 1995 waren de kogelgaten nog te zien in het voetbalstadion van Bratunac en in de klaslokalen van de Vuk Drašković-school.⁶⁴

Nadat op 13 juli de bussen en trucks beschikbaar kwamen die de vrouwen en kinderen naar Kladanj hadden getransporteerd, escorteerde de Militaire Politie van de Bratunac-Brigade de gevangenen op 14 en 15 juli naar meer noordwaarts gelegen plaatsen. De omstandigheden waaronder de mannen in de trucks in Bratunac werden vastgehouden, waren erbarmelijk. Na eerst de nacht daarin te hebben moeten doorbrengen, ging een groep van ongeveer zeshonderd mannen in de ochtend van 14 juli richting Kravica. Bij de ingang van het dorp stopten de trucks en zaten de mannen uren in de zomerhitte onder het zeildoek van de vrachtwagens. Sommigen raakten daardoor buiten bewustzijn. Daarna vertrokken de vrachtwagens in de middag naar Karakaj, ten noorden van Zvornik. Daar stonden de trucks twee uur stil voor een school. Toen de mannen vervolgens de school werden binnengedreven, bleven sommigen dood in de vrachtwagens achter.⁶⁵

De Bosnische Serven probeerden op tal van manieren de gevangenen zo rustig mogelijk te houden en bezwerende formules te gebruiken. Ook Mladić bezondigde zich aan deze praktijken. Zo was de mannen die trachtten de weg Bratunac-Konjević Polje over te steken beloofd dat de Conventies van Genève van toepassing zouden zijn als zij zich zouden overgeven. In Bratunac kregen mannen te horen dat er personeel uit Servië was dat hen naar Zagreb zou begeleiden voor een gevangenenruil. De zichtbare aanwezigheid van VN-voertuigen en VN-uniformen, geroofd van Dutchbat, moest bijdragen aan een gevoel van vertrouwen. Bosnische Serven in Dutchbat-uniform riepen de mannen op zich over te geven. Tegelijkertijd wisten individuele VRS-militairen bij voortdurend door hun gedrag de gevangenen verbaal en fysiek schrik aan te jagen, of ze intimideerden gevangenen door in het wilde weg te schieten met wapens van gevangenen.⁶⁶

5. De ochtend van 13 juli: executies bij de rivier Jadar

De eerste executies op kleine schaal begonnen in de ochtend van 13 juli langs de rivier de Jadar, nabij Konjević Polje. Een overlevende vertelde hoe hij in de vroege ochtend van 13 juli bij Konjević Polje gevangen was genomen en naar een huis was gebracht om te worden ondervraagd. Daarna was hij naar een ander huis gebracht en weer later naar een loods langs de rivier de Jadar, waar hij werd geslagen. Vervolgens arriveerde een bus bij de loods. Die bracht zeventien man over een korte afstand naar een plek aan de rivier waar de mannen op een rij werden gezet en vervolgens werden neergeschoten. De overlevende was in de heup geraakt, in de rivier gesprongen en ontkomen. De executieplaats bevond zich achter het hoofdkwartier van het 5e Geniebataljon van het Drina-korps, dat faciliteiten bezat in Konjević Polje.

Of personeel van het geniebataljon of een compagnie Speciale Politie van de MUP deze executies had uitgevoerd, kon echter niet met zekerheid worden vastgesteld.⁶⁷

64 Vertrouwelijk vraaggesprek (64).

65 ABiH Sarajevo. Archief Arnautovic 20/05/99, 'Verslag 14/07/95'; ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 66, 180, 184.

66 Interview Omer Subašić, 19 en 20/10/97; vertrouwelijke informatie (76).

67 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 196-198.

6. De middag van 13 juli: executies in de Cerska-vallei

De eerste executies op grote schaal begonnen in de middag op 13 juli in de vallei van de rivier de Cerska, ten westen van Konjević Polje. Een getuige zag, verborgen in de bossen, twee of drie bussen gevolgd door een pantservoertuig en een graafwerktuig in de richting van Cerska rijden. Daarna hoorde hij een half uur lang geweervuur waarna de bussen en het pantservoertuig terugkeerden, maar niet het graafwerktuig. Andere getuigen zagen die dag een poel van bloed langs de weg naar Cerska. VN-tolk Muhamed Duraković passeerde later waarschijnlijk deze executieplaats: de lijken waren eenvoudig in een beek geschoven die langs de weg liep en sommige mannen waren zelfs nog in leven.⁶⁸

Luchtfoto's en opgravingen bevestigden later dat zich nabij die plaats een massagraf bevond. Uit nog aanwezige hulzen kon later worden afgeleid dat de slachtoffers aan de ene kant van de weg waren gezet, terwijl hun beulen vanaf de andere zijde van de weg het vuur hadden geopend. Hun lijken, 150 in getal, waren ter plekke met aarde bedekt. Er kon worden vastgesteld dat zij door gewerschoten om het leven waren gekomen. Allen waren mannen tussen de 14 en 50 jaar. 147 van hen droegen burgerkleding, en van velen waren de handen op de rug gebonden. Negen van deze mannen konden worden geïdentificeerd en stonden inderdaad te boek als vermist uit Srebrenica.

Voor de aanklagers van generaal Krstić vormden deze executies het eerste bewijs dat er hier sprake moest zijn geweest van planning vooraf. Ook moest het hoofdkwartier van het Drina-korps betrokken zijn geweest. Deze executies corresponderden namelijk met een *intercept* van een bericht waarin kolonel Manojlo Milanović, de luchtverdedigingsofficier van het Drina-korps, had gevraagd om het zenden van een graafwerktuig naar Konjević Polje. Daarmee was evenwel nog niet bewezen dat eenheden van het Drina-korps bij de executies in de Cerska vallei waren betrokken.⁶⁹

7. De late middag van 13 juli: executies in het Kravica-warehouse

Later op de middag van 13 juli vonden er ook executies plaats in de grootste van de vier loodsen (*warehouses*) van de landbouwcoöperatie in Kravica. De ruwweg 1000 tot 1500 mannen die zich in het weiland bij Sandići bevonden, werden per bus naar Kravica vervoerd of daar naartoe afgemarcheerd, een afstand van ongeveer één kilometer. Eén getuige zag hoe zo'n tweehonderd mannen met ontbloot bovenlichaam en met de handen omhoog waren gedwongen in die richting te rennen.⁷⁰ Een luchtfoto van 14.00 uur liet twee bussen voor de loodsen zien. Toen tegen zessen de mannen zich opeengepakt in de loods bevonden, wierpen VRS-soldaten handgranaten naar binnen en schoten zij op de menigte, zelfs met een antitankwapen.⁷¹ In de regio doet het verhaal de ronde dat de start van de massamoord in Kravica een spontane aangelegenheid zou zijn geweest, die was begonnen toen een van de deuren van de loods plotseling openging.⁷²

Er zou nabij Kravica en Sandići nog meer zijn gemoord. Al voordat de moorden in de landbouwloodsen plaatshadden, waren ook nabij Sandići al 200 à 300 man in rijen opge-

68 Interview Muhamed Duraković, 20/11/99.

69 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 201-204.

70 ABiH Sarajevo. Archief Arnautović, 13/07/95.

71 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 205, 208.

72 Vertrouwelijk vraagsprek (65).

steld en vervolgens met mitrailleurs neergemaaid.⁷³ Bij Kravica zou ook de lokale bevolking een hand in het moorden hebben gehad, waarbij mensen met messen waren verminkt en gedood. De lijken waren naar Bratunac afgevoerd of in het riviertje dat langs de weg stroomde gegooid. Volgens een getuige vond dit op 14 juli plaats.⁷⁴

Er waren bij de moorden in de landbouwloodsen bij Kravica drie overlevenden. Een van hen zei daarover:

All of a sudden there was a lot of shooting in the warehouse, and we didn't know where it was coming from. There were rifles, grenades, bursts of gunfire and it was – it got so dark in the warehouse that we couldn't see anything. People started to scream, to shout, crying for help. And then there would be a lull, and then all of a sudden it would start again. And they kept shooting like that until nightfall in the warehouse.⁷⁵

Wachtposten schoten op de mannen die door de ramen naar buiten trachtten te klimmen om aan de slachting te ontsnappen. Nadat het schieten ophield, lag de loods vol met lijken. Een andere overlevende, die slechts licht gewond was geraakt, zei:

I was not even able to touch the floor, the concrete floor of the warehouse (. . .) After the shooting, I felt a strange kind of heat, warmth, which was actually coming from the blood that covered the concrete floor, and I was stepping on the dead people who were lying around. But there were even people who were still alive, who were only wounded, and as soon as I would step on him, I would hear him cry, moan, because I was trying to move as fast as I could. I could tell that people had been completely disembodied, and I could feel bones of the people that had been hit by those bursts of gunfire or shells, I could feel their ribs crushing. And then I would get up again and continue.⁷⁶

Nadat deze getuige door het raam was geklommen, merkte een wachtpost hem op en schoot op hem. Hij hield zich dood en wist de volgende ochtend te ontsnappen. De getuige uit het citaat hiervoor bracht de nacht door onder een stapel lijken en zag dat in de ochtend soldaten rondgingen om te zien of er nog gewonden in leven waren. Dat was inderdaad het geval. Deze getuige zag dat deze gewonden werden gedwongen Servische liedjes te zingen, waarna zij werden doodgeschoten. Nadat de laatste in de loods was gedood begon een graafmachine de lijken uit de loods te halen en werd het asfalt voor de loods met water schoongespoeld. In september 1996 bleek het nog mogelijk resten van haren, bloed en menselijk weefsel en explosieven als bewijsmateriaal op de muren te vinden. Bij een buitenmuur werden begraven botresten aangetroffen.⁷⁷

Door middel van gevonden patroonhulzen was het mogelijk een verband te leggen tussen de executies in Kravica en het primaire massagraf dat bekend stond als Glogova 2, waarin 139 stoffelijke overschotten werden aangetroffen. Er werden geen blinddoeken of boeien aangetroffen. In het zogeheten secundaire graf Zeleni Jadar 5 bevonden zich 145 lijken, waarvan een aantal was verkoold. Ook in het later geopende massagraf Glogova 1 kon door

73 Vertrouwelijk vraaggesprek (55).

74 ABiH Sarajevo. Archief Arnautović, 14/07/95, getuige Kasim Mustafić.

75 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 205.

76 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 206.

77 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 6. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 207-208.

sporen van stenen en raamkozijnen die in het graf waren aangetroffen een verband met Kravica worden gelegd. Er werden 191 stoffelijke overschotten aangetroffen.⁷⁸

Welke Bosnisch-Servische eenheden waren betrokken bij de executies in Kravica viel niet vast te stellen. Er waren militairen van het Drina-korps in de buurt gesignaleerd, en het hoofdkwartier van een van de bataljons van de Bratunac Brigade bevond zich op slechts vierhonderd meter afstand van Glogova, maar er waren ook aanwijzingen dat een detachement Militaire Politie betrokken kon zijn geweest bij het begraven van de slachtoffers. Een Bosnisch-Servische getuige had vrij snel na de executies vernomen dat zowel VRS als Speciale Politie zouden zijn betrokken. Gezien de nabijheid van een hoofdkwartier, het verzoek om een graafmachine te sturen en het feit dat over de weg langs Kravica veelvuldig militair verkeer passeerde, moet het Drina-korps bekend zijn geweest met wat er daar gebeurde.⁷⁹

8. 13-14 juli: executies bij Tišća

Tišća was de plaats waar de bussen vanuit Potočari stopten om de vrouwen en kinderen verder moesten lopen om de confrontatielijn te overschrijden op weg naar Kladanj. In die bussen bevonden zich ook mannen; vooral in de eerste konvooien op 12 juli hadden mannen kans gezien een plaatsje in de bus te bemachtigen. Dat was hen gelukt omdat de zaken aan VRS-zijde nog niet volgens plan waren georganiseerd: de mannen waren nog niet van de vrouwen gescheiden, en mogelijk speelde ook een rol dat er in Potočari (Bosnisch-)Servische camerateams aanwezig waren. Bij aankomst in Tišća doorzochten VRS-militairen de bussen en haalden zij de aanwezige mannen eruit.

Een overlevende vertelde dat hij op 13 juli samen met 22 anderen in Tišća naar een school in de nabijheid school werd geëscorteerd. Zij waren geboeid met telefoondraad. Een Moslim-vrouw ('Turkse' genoemd) moest proberen de mannen te herkennen, maar bleek slechts een van hen te kennen.

Laat in de avond werd iedereen bevolen in een vrachtwagen te stappen, en begeleid door een geroofd VN-voertuig ging het naar een executieplaats. Onderweg kon de opdracht worden opgevangen dat de truck naar een plaats moest gaan waar ook al eerder mannen naar toe waren getransporteerd.

Op het moment dat de vrachtauto stopte, trachtten twee mannen te ontsnappen. Zij werden meteen doodgeschoten. Een ander had zijn boeien weten los te maken, en daarna ook het zeil aan de zijkant van de vrachtwagen, en wist zo te ontkomen. Er werd op hem geschoten, maar hij wist de omringende bossen in te vluchten. Een half uur daarna hoorde hij salvo's. Onderweg had hij de weg naar Vlasenica herkend en kon zich zo enigszins oriënteren om de weg naar de berg Udrč te vinden. Daar ontmoette hij mensen afkomstig uit de colonne op weg naar Tuzla, en met hen bereikte hij na 15 dagen Tuzla.⁸⁰

Alhoewel VRS-majoor Šarkić, de chef-staf van de 1e Milići-Brigade, zich in Tišća bevond, waar ook zijn aanwezigheid door Dutchbat-militairen was opgemerkt, kon niet worden bewezen dat bij het moorden in Tišća VRS-militairen van de Milići-Brigade waren be-

78 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 4-7. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 210-214.

79 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 211-5.

80 Vertrouwelijk vraaggesprek (74).

trokken. Of dit door MUP-eenheden of militaire politie was gebeurd, bleef een onbeantwoorde vraag.⁸¹

9. 14 juli: executies bij de Grabavci-school en in Orahovac

In de vroege ochtend van 14 juli arriveerde een konvooi van dertig voertuigen bij de Grabavci-school in Orahovac, met aan boord gevangenen die gedurende de nacht in Bratunac waren vastgehouden. Er waren ook veel mannen bij die de VN-compound in Potočari hadden moeten verlaten. Een deel van deze groep was aanvankelijk op het voetbalveld van Nova Kasaba vastgehouden; daar hadden zij Mladić horen zeggen dat de jongere mannen zouden worden uitgewisseld en de ouderen naar Tuzla zouden worden gebracht. In plaats daarvan verbleven deze mannen de hele nacht in Bratunac in de vrachtwagens zonder eten en drinken.⁸² Twee overlevenden hadden gezien hoe vanuit Bratunac een VN-pantservoertuig met militairen in VN-uniform – die vloeiend Servo-Kroatisch spraken – zes bussen had begeleid. Het doel daarvan leek te zijn de gevangenen te doen geloven dat zij onder VN-escorte op weg gingen naar een plaats waar een gevangenenruil ging plaatshebben.⁸³

Niets was minder waar. Bij aankomst bij de school van Grabavci zag een overlevende dat de sportzaal al voor de helft was gevuld met mannen die eerder die ochtend waren gearriveerd. Binnen enkele uren was het schoolgebouw vol. Overlevenden gaven verschillende schattingen van de daar aanwezige mannen: van 2000 tot 2500, waaronder jongens en veel ouderen, maar ook ten minste 700 tot 800 mannen. Niettemin was de sportzaal overvol en benauwd. Af en toe schoten bewakers in het plafond om in paniek geraakte gevangenen te kalmeren. Er liepen ook twee mannen rond in UNPROFOR-uniform, met een burger die zich als tolk voordeed, in een kennelijke poging de mannen te doen geloven dat er VN-toezicht was. Sommige gevangenen werden meegenomen naar buiten en daar vermoord. Generaal Mladić verscheen er op een gegeven moment zelf en zei de mannen: ‘Well, your government does not want you, and I have to take care of you.’ Een andere overlevende zag hoe Mladić bij de executieplaats arriveerde en enkele executies bijwoonde.⁸⁴

Na een aantal uren in de sportzaal te hebben vastgezeten, werden de mannen in kleine groepjes naar buiten geleid. Elke gevangene kreeg een blinddoek voor en een slok water. Op de vraag waar zij naar toe werden gebracht, kwam als antwoord dat zij naar een kamp bij Bijeljina werden gebracht, maar in feite brachten de trucks de mannen naar een executieplaats op ongeveer een kilometer van de school. Zij werden daar in een rij opgesteld en in de rug geschoten. Wie dat overleefde werd met een extra schot gedood. De executieplaats bestond uit twee naast elkaar gelegen weilanden; toen het ene vol lag met lichamen trokken de beulen naar het andere weiland. Nog tijdens de executies begonnen graafmachines met het begraven.⁸⁵ Een overlevende vertelde hierover:

81 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 216.

82 Hren, *Srebrenica: het verhaal van de overlevenden*, p. 53. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 220.

83 David Rohde, ‘Bosnia Muslims Were Killed by The Truckload’, *The Christian Science Monitor*, 02/10/95. Volgens Surem Huljić betrof dit 300 tot

400 mannen. De andere getuige was Mevludin Orić.

84 ICTY, (IT-88-33), Witness L., 10/04/00. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 220-221.

85 Hren, *Overlevenden*, p. 53-4. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 221.

Toen we bij de fusilladeplaats waren, sprong ik van de vrachtwagen en trok de doek voor mijn ogen weg. Ik zag dat het weiland vol doodgeschoten mensen lag. Ze brachten ons ook naar die doden. We werden in twee rijen opgesteld met de rug naar de četniks gekeerd. Aan de linkerkant stond een gele bulldozer. Ik bleef staan bij degenen die vóór ons waren gefusilleerd. Ik greep mijn amulet vast en voordat ze begonnen te schieten, liet ik me tussen de doden vallen. Om mij heen overal geschreeuw en lawaai. Ik hoorde commando's: 'Vuur!' en nog eens: 'Vuur!' De jongeren riepen om hun ouders, de ouderen om hun kinderen. Hulp was er niet.

Ik lag bewegingsloos tussen de lijken en hoorde de četniks vragen: 'Is er iemand gewond? Dan rijden we hem naar het ziekenhuis'. Als iemand antwoord gaf, gingen ze erheen en maakten hem af. Ik zweeg. De man die over mij heen gevallen was leefde nog. Ze kwamen naderbij en maakten hem af. Hij stuiptrekte en schopte mijn schoen uit. Ze hielden op met schieten. Ik hoorde ze lachen en praten. Er kwam weer een vrachtwagen en toen werd de bulldozer gestart, die begon de doden bij elkaar te schuiven en te verpletteren. Hij was bijna bij mij en ik dacht dat hij me zou verpletteren. Dan was het beter geweest als ze me met een kogel hadden gedood. Opeens stopte de bulldozer en er stapte een lange, grofgebouwde man uit, die een sigaret opstak. Ik zag alles, want het licht van de reflectoren scheen erop. Hij draaide zich om en liep naar de groep četniks, die bezig waren een nieuwe groep te fusilleren. Ik dacht: dit is het goede moment. Ik duwde de man van me af, vond mijn schoen en begon in de richting van het bos te kruipen, steeds over dode lichamen.⁸⁶

De executies begonnen in de middag op 14 juli en waren vlak voor middernacht voltooid. Het begraven van de slachtoffers werd toen gestaakt en de volgende ochtend hervat. Bij aanvang van de executies had de Zvornik-Brigade van de VRS nog geen gevechtscontact met het voorste deel van de colonne uit Srebrenica op weg naar Tuzla. De colonne was toen ongeveer negen kilometer van Orahovac, de executieplaats, verwijderd. Om 18:00 uur kwam het tot gevechten en enkele uren later zag de colonne kans door de hinderlagen te breken, zich opnieuw te formeren en passeerde toen in een sliert van twee tot drie kilometer lang op een afstand van slechts drie kilometer langs Orahovac waar op dat moment de executies nog in volle gang waren.⁸⁷

Naderhand konden in het gebied twee primaire graven worden aangetroffen: 'Lazete-1' and 'Lazete-2'. In Lazete 1 werden 130 lichamen aangetroffen en 138 blinddoeken. Lazete 2 bevatte 243 lichamen en 147 blinddoeken. De mannen waren in overgrote meerderheid gedood met gewerschoten. Uit de graven Lazete 1 en 2 waren lichamen verwijderd en ergens tussen 7 september en 2 oktober 1995 herbegraven in secundaire graven genaamd Hodžići Weg 3, 4 and 5. Ten minste 184 lichamen konden daar worden aangetroffen eveneens in meerderheid gedood met gewerschoten.⁸⁸

Verantwoordelijk voor deze doden was de Zvornik-brigade van de VRS. Orahovac lag niet alleen in het gebied van verantwoordelijkheid van deze brigade, er was een voertuig gezien dat tot de Zvornik-brigade behoorde en er was een detachement van de Militaire Politie van deze brigade naar Orahovac gestuurd. Getracht was dat laatste te verdoezelen door achteraf de dienstroosters te veranderen. Bovendien had een overlevende de aanwezigheid van een voormalige collega opgemerkt, Gojko Simić, commandant van het zware wapen peloton van het 4e Bataljon van de 1e Zvornik-brigade en hem horen zeggen: 'Collect

86 Hren, *Overlevenden*, pp. 53-55.

87 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex 401, Butler Report, para 7.66.

88 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 222-223.

your ammunition and let's go to the meadow to kill the men.' Uit logboeken van de geniecompagnie van de Zvornik-brigade kon worden afgelezen dat een truck van de eenheid die dag twee ritten naar Orahovac maakte, een truck een graafmachine op sleeptouw nam en dat een graafmachine er vijf uur aan het graven was geweest en dat daar op 14 juli 200 liter diesel voor was afgegeven. Daarnaast waren op 15 en 16 juli een graafmachine en een laadschop van de geniecompagnie van de Zvornik-brigade in Orahovac ingezet en maakte een truck drie of vier ritten tussen de basis en Orahovac. Overlevenden hadden deze twee werktuigen met lichten aan op de executieplaats aan het werk gezien.⁸⁹

10. 14-15 juli: executies bij de school en de dam van Petkovići

Vanuit Bratunac werd een andere grote groep gevangenen, ongeveer 1500 tot 2000 personen, op 14 en 15 juli naar de school van Petkovići gebracht. De omstandigheden waaronder de mannen in de school van Petkovići moesten verblijven waren nog slechter dan in Grabavci. Het was er erg warm en vol en er was geen eten of water. Door de nood gedwongen dronken gevangenen hun eigen urine. Af en toe kwamen soldaten binnen, sloegen de gevangenen of riepen hen naar buiten. Enkele gevangenen bespraken onderling of ze een poging zouden doen om uit te breken, maar anderen zeiden dat het beter was te blijven: het Internationale Rode Kruis zou de zaken zeker monitoren, en ze konden niet allemaal worden gedood.⁹⁰

In kleine groepjes werden de mannen naar buiten geroepen. Er werd hen gezegd het bovenlichaam te ontbloten en de schoenen uit te trekken, en de handen werden hen op de rug gebonden. In de nacht van 14 juli werden de mannen per truck naar de dam bij Petkovići vervoerd. Voor degenen die later arriveerden liet de situatie weinig te raden over: een groot aantal doden lag op de grond met de handen op de rug gebonden. In groepjes van vijf tot tien werden de mannen uit de trucks gehaald, op een rij gezet en neergeschoten. Sommigen smeekten om water, maar hun bede werd niet verhoord. Een overlevende uitte zijn gevoelens over angst en dorst als volgt:

I was really sorry that I would die thirsty, and I was trying to hide amongst the people as long as I could, like everybody else. I just wanted to live for another second or two. And when it was my turn, I jumped out with what I believe were four other people. I could feel the gravel beneath my feet. It hurt. (...) I was walking with my head bent down and I wasn't feeling anything. (...) And then I thought that I would die very fast, that I would not suffer. And I just thought that my mother would never know where I had ended up. This is what I was thinking as I was getting out of the truck. (...) I was still very thirsty. But it was sort of between life and death. I didn't know whether I wanted to live or to die anymore. I decided not to call out for them to shoot and kill me, but I was sort of praying to God that they'd come and kill me. But I decided not to call them and I was waiting to die.⁹¹

Twee overlevenden hielpen, nadat de soldaten waren verdwenen, elkaar om hun boeien los te maken en kropen over de stapel lijken richting bossen om zich daar te verbergen. De nacht brachten zij op een heuvel door. Nadat het licht was geworden kregen zij zicht op de

89 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 224.

90 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01,

para 226.

91 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 227.

executieplaats, waar laadschoppen de lichamen aan het verzamelen waren. Een van de overlevenden had onderweg naar de executieplaats vanonder zijn blinddoek gezien dat Mladić daar ook naar toe reed.⁹²

Luchtfoto's bewezen dat de grond bij de Petkovići-dam was omgewoeld, en dat dat opnieuw gebeurde tussen 7 en 27 september 1995. Bij de opening van het graf in april 1998 bleek een groot aantal lijken te zijn verdwenen. Dat was met mechanische apparatuur gedaan, waardoor er een ernstige verstoring van het graf had plaatsgehad en veel lichaamsdelen waren ontworcht. In het graf bleken de stoffelijke resten van niet meer dan 43 personen aanwezig te zijn. De lichamen waren vóór 2 oktober 1995 verplaatst een secundair graf, genaamd 'Liplje 2'. Er bevonden zich daar lichaamsdelen van ten minste 191 verschillende individuen. Een opmerkelijke vondst in het graf bestond uit pagina's van Nederlandse kranten, die ook in drie andere graven werden aangetroffen.⁹³

Wie de executies uitvoerde, kon niet worden vastgesteld. Wel was de Zvornik-Brigade op 15 juli betrokken met twee trucks die tien keer tussen Petkovići en de dam op en neer reden om de gevangenen naar de executieplaats te vervoeren, en waren er die dag twee graafmachines van de geniecompagnie van de brigade ingezet. De executieplaats was slechts twee kilometer verwijderd van de commandopost van het 6e Bataljon van de Zvornik-Brigade in Baljkovića.⁹⁴

11. 14-16 juli: executies bij de Pilica-school en de Branjevo Militaire Boerderij

Op 14 juli werden de uit Bratunac afkomstige gevangenen steeds verder noordwaarts gebracht, in dit geval per bus naar een school in het dorp Pilica, een kilometer of twintig ten noorden van Zvornik. Ook hier stond de 1000 tot 1200 gevangenen geen voedsel of water ter beschikking en vonden enkelen al in de sportzaal van de school de dood ten gevolge van uitdroging. De mannen verbleven daar zelfs twee dagen.⁹⁵

Alhoewel de executies bij Orahovac en Petkovići toen al achter de rug waren, beklagde de commandant van de Zvornik-Brigade, luitenant-kolonel V. Pandurević, die op 15 juli was teruggeroepen uit Žepa waar hij met andere eenheden van zijn brigade actief was, zich over de last die op zijn schouders werd gelegd. Hij moest grote aantallen gevangenen in zijn gebied onderbrengen, beveiligen en de doden begraven. Zijn eenheid kon dergelijke problemen niet langer de baas omdat hij er de middelen niet voor had. Als niemand anders de verantwoordelijkheid daarvoor kon overnemen, dreigde Pandurević de gevangenen te laten gaan. Ook toen de executies achter de rug waren, noemde Pandurević het onbegrijpelijk dat 'iemand' hem 3000 mannen op zijn dak had gestuurd en in scholen had ondergebracht,

92 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 228.

93 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 44, Annex C, p. 4/17, 9/17, 11/17 en 13/17. Ook in Hodžići Road 5 en Čančari Road 3 en 12 werden Nederlandse krantenpagina's aangetroffen. In één geval kon worden vastgesteld dat de krant uit april 1995 dateerde. In het graf Konje-

vić Polje 1 werd een Dutchbat Laundry ID Card # 15 gevonden op naam van Muminović. De ID Card was voorzien van de foto van een vrouw.

Conclusies waren aan deze vondst niet verbonden.
94 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 229-31.

95 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 233, 236.

terwijl hij zich tegelijkertijd moest bemoeien met de vluchtende colonne en een confrontatielijn waar de ABiH zijn eenheden aanviel.⁹⁶

Mogelijk was dat gebrek aan middelen ook de reden dat de VRS de mannen pas op 16 juli uit de school haalde. Deze mannen werden in de bus gezet, de handen op de rug gebonden, en afgeleverd bij de 'Branjevo Militaire Boerderij' (de boerderij fokte varkens voor consumptie door de VRS). In groepjes van tien man op een rij werden zij doodgeschoten. Het 10e Sabotage Detachement, dat rechtstreeks onder bevel stond van de Generale Staf van de VRS, voerde hier de executies uit.⁹⁷

Dražen Erdemović en anderen van het 10e Sabotage Detachement kregen in de ochtend van 16 juli orders voor de executies hier en vertrokken via het hoofdkwartier van de Zvornik-brigade naar de Branjevo Militaire Boerderij. Twee officieren van de militaire politie van het Drina-korps en een luitenant-kolonel zonder onderscheidingstekens gingen mee, maar de laatste vertrok weer na aankomst. Een half uur na zijn vertrek arriveerden de eerste bussen met mannen. Militaire politie van het Drina-korps escorteerde de bussen van 'Centrotrans Sarajevo' en 'Drinatrans Zvornik' en droeg zorg voor het uitstappen van de gevangenen in groepjes van tien en begeleiding naar de executieplaats. Het schieten begon om 10.00 uur en was klaar om 15.00 uur. Tussen 13.00 en 14.00 uur arriveerden nog tien VRS-militairen om te assisteren. Naar werd gezegd kwamen zij uit Bratunac, wat ook viel af te leiden uit het feit dat zij enkele van de Moslims kenden. Na onderzoek aan de hulzen die waren gevonden, kon niet worden vastgesteld dat beschadiging bij het uitwerpen van de huls overeenkwam met hulzen die op andere plaatsen waren gevonden. Het moest dus om andere schutters zijn gegaan dan op de andere executieplaatsen.⁹⁸

Erdemović, eerder door het Tribunaal veroordeeld, was een van de VRS-soldaten die hier actief was. Hij zei hierover: 'The men in front of us were ordered to turn their backs. When those men turned their backs to us, we shot at them. We were given orders to shoot.' Volgens Erdemović was slechts een van de slachtoffers in militair uniform gekleed. Een van de slachtoffers had zich verzet en had getracht te ontsnappen. Alle anderen boden geen verzet. Soms hadden de leden van het Sabotage Detachement zich bijzonder wreed getoond. Als zij iemand herkenden werd de man vernederd en geslagen voordat hij werd doodgeschoten. Ook waren mitrailleurs gebruikt om te doden, wat alleen tot dodelijke verwondingen leidde en het lijden verlengde.⁹⁹ Een van de overlevenden zei hierover:

When they opened fire, I threw myself on the ground. (...) And one man fell on my head. I think that he was killed on the spot. And I could feel the hot blood pouring over me. (...) I could hear one man crying for help. He was begging them to kill him. And they simply said 'Let him suffer. We'll kill him later.'¹⁰⁰

96 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex 401, Butler Report, para 7.71 en 7.75. Uit dit getal zou de conclusie kunnen worden getrokken dat bij de executies in het gebied van verantwoordelijkheid van de Zvornik-Brigade (Orahovac, Petkovići, Branjevo Military Farm, Pilice Dom Kulture en Kozluk) 3000 mannen waren omgebracht. (Butler Report para 9.33).

97 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para

233-4.

98 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 17. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 239-40.

99 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 234.

100 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 235.

Tussen de 1.000 en 1.200 man werden hier op die 16de juli gedood. Ook de volgende dag ging het moorden verder. Luchtfoto's gemaakt op 17 juli toonden rond de Branjevo Militaire Boerderij een groot aantal lichamen en de sporen gemaakt door een graafwerktuig dat lichamen verzamelde. In het massagraf bij de Branjevo Militaire Boerderij werden 132 lichamen gevonden van mensen in de leeftijd tussen 15 en 61 jaar waarvan ten minste 130 om het leven waren gekomen ten gevolge van gewerschoten. Van dertien mannen kon worden vastgesteld dat zij uit Srebrenica afkomstig waren. Een ander graf, 'Čančari Weg 12', bleek een secundair graf te zijn dat in verband stond met Branjevo Militaire Boerderij; er werden 174 lichamen erin aangetroffen.¹⁰¹ Er waren dus in totaal nog maar weinig lichamen gevonden.

Dat eenheden van het Drina-korps bij Branjevo Militaire Boerderij waren betrokken, stond buiten kijf. De boerderij stond onder controle van het 1e Bataljon van de Zvornik-brigade. Een graafwerktuig van de Zvornik-Brigade was op 17 juli meer dan acht uur op die plaats in de weer en op luchtfoto's viel te zien dat op die dag een kuil werd gegraven. Uit *intercepts* viel tevens af te leiden dat de staf van het Drina-korps was betrokken. De Zvornik-brigade wilde in de middag van 16 juli een autorisatie voor het gebruik van 500 liter diesel ten behoeve van luitenant-kolonel Vujadin Popović, de veiligheidsofficier van het Drina-korps, omdat Popović anders dreigde te stoppen met het 'werk' dat hij aan het doen was. De diesel moest naar Pilica worden getransporteerd en kolonel Krsmanović, de transportofficier van het Drina-korps, moest daarvoor zorgdragen. De brandstof was benodigd om de gevangenen van Pilica naar Branjevo Militaire Boerderij te verplaatsen.¹⁰²

Opgemerkt kan nog dat van de drie overlevenden van de executies bij de Branjevo Militaire Boerderij, twee mannen op 25 juli door lokale Bosnisch-Servische politie werden aangehouden. Zij werden vervolgens overgebracht naar het krijgsgevangenkamp van Batkovići. Een van hen behoorde tot de mannen die op 13 juli in Potočari van de vrouwen waren gescheiden. De gevangenen die in Batkovići terechtkwamen overleefden dat; deze twee mannen verschenen later als getuige voor het Tribunaal.¹⁰³

12. 16 juli: executies in de Dom Kulture in Pilica

Nadat het 10e Sabotage Detachment op 16 juli rond 15.00 uur de executies bij de Branjevo Militaire Boerderij had voltooid, weigerden Erdemović en zijn medesoldaten nog meer executies uit te voeren. Hun was gezegd dat een groep van vijfhonderd gevangenen trachtte uit te breken uit de Dom Kulture in het nabijgelegen Pilica. Zij kregen vervolgens opdracht naar een café in Pilica te gaan en daar de komst van de eerder genoemde onbekende met onderscheidingsteken van luitenant-kolonel af te wachten. In het café konden zij schoten horen en het ontploffen van granaten. Dat hield 15 tot 20 minuten aan, waarna een soldaat uit Bratunac binnenkwam om te melden dat 'alles' voorbij was.¹⁰⁴

Er waren geen overlevenden die konden vertellen wat er in de Dom Kulture was gebeurd. Opmerkelijk was dat het hier geen executie op een afgelegen plek betrof, maar midden in een plaats, gelegen aan de doorgaande weg van Zvornik naar Bijeljina. Ruim een jaar later was

101 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 236-8.

102 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 241-2.

103 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex 401, Butler Report, para 7.42.

104 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 244.

het nog mogelijk sporen van de misdaad te vinden. Net als in Kravica konden vele sporen van bloed, haren en weefsel in het gebouw worden aangetroffen. Overal in het twee verdiepingen tellende gebouw konden nog hulzen en afgeschoten patronen worden aangetroffen. Ook kon worden vastgesteld dat gebruik was gemaakt van explosieven en van mitrailleurs. Onder het toneel lagen nog menselijke resten en persoonlijke bezittingen en was te zien hoe bloed naar beneden was gedropen.¹⁰⁵

Hier was personeel van de Bratunac-brigade bij betrokken. Twee pelotons van de Bratunac-brigade waren namelijk onder bevel van de Zvornik-brigade gesteld en een patrouille van het peloton militaire politie van die brigade was in Pilica aanwezig ter bewaking van gevangenen. Na voltooiing van de executies bij Branjevo Militaire Boerderij voerden zij de executies in Pilica uit.¹⁰⁶

13. Kozluk

Wanneer de executies bij Kozluk plaatshadden, is niet precies bekend. Het moet tussen 14 en 17 juli zijn geweest. De meest waarschijnlijke data zijn rond 15-16 juli, wat valt af te leiden uit de ligging van Kozluk: tussen de Petkovići-dam en de Branjevo Militaire Boerderij. Het paste daarmee in het patroon van het zoeken naar steeds noordelijker locaties: Orahovac op 14 juli, Petkovići-dam op 15 juli 1995, Branjevo Militaire Boerderij en de Pilica Dom Kulture op 16 juli. Een verdere aanwijzing was dat op 16 juli een graafwerktuig van de Zvornik-Brigade acht uur in Kozluk aan het werk was en een truck van de brigade die dag twee ritten tussen Orahovac en Kozluk maakte. Ook op 18 en 19 juli was een bulldozer in Kozluk actief.¹⁰⁷

In kringen van Bosnische vluchtelingen in Duitsland circuleerden geruchten dat er bij Kozluk executies moesten zijn geweest en dat ongeveer vijfhonderd gevangenen er gedwongen zouden zijn geweest Servische liederen te zingen, terwijl zij met trucks naar de executieplaats werden gereden. Die belangstelling voor Kozluk is verklaarbaar doordat de zesduizend inwoners van het al in 1992 etnisch gezuiverde plaatsje in meerderheid Moslim was geweest.¹⁰⁸ Alhoewel er geen overlevenden bekend waren, leidde een speurtocht in 1999 naar het massagraf bij Kozluk. Het bleek zowel executieplaats als graf, lag aan de Drina en kon worden bereikt door langs de kazerne van de Drina Wolven te rijden. Het massagraf was eerder in gebruik geweest als steengroeve en vuilstortplaats. Onderzoekers troffen er grote hoeveelheden groene glasscherven aan die de nabijgelegen Vitinka-bottelarij daar stortte. Het vergemakkelijkte het leggen van verbanden met de secundaire graven langs de Čančari-weg.

Kozluk was al vóór 27 september 1995 gedeeltelijk leeggehaald, maar ten minste 340 lichamen bevonden zich daar nog. Van 292 personen kon worden vastgesteld dat zij door gewerschoten waren gedood: 83 door een schot door het hoofd, 76 door een schot door de romp, 72 door meerdere schoten in het lichaam, 5 door een schot in de benen en één in de arm. De schatting van de leeftijdscategorie lag tussen 8 en 85 jaar. Enkelen waren gehandi-

¹⁰⁵ ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 1-3.

¹⁰⁶ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 246.

¹⁰⁷ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01,

para 252.

¹⁰⁸ ABZ, DEU 508363. Memorandum DIO/JS aan DEU/OE, DPV/PZ, DAV/MS, JURA, 28/09/92, nr. 643/92.

capt of leden aan chronische ziekten, zoals amputaties, vergroeide rug en reuma. Een groot aantal bleek te zijn geboeid, ditmaal met stroken van kleding of nylondraad.¹⁰⁹

Langs de Čančari-weg bevinden zich twaalf bekende massagraven. Nog slechts twee daarvan zijn onderzocht: Čančari-weg 3 en 12. Čančari-weg 3 was een secundair graf van Kozluk; de glasscherven en etiketten van de Vitinka-bottelarij wezen daartoe de weg. Resten van 158 individuen konden er worden aangetroffen. Van 35 lichamen die nog vrijwel intact waren, kon worden vastgesteld dat de meeste door schoten om het leven waren gekomen.¹¹⁰

In Čančari-weg 12 had de herbegravenis plaatsgehad van ten minste 174 personen, maar hier vanuit het massagraf bij de Branjevo Militaire Boerderij. Er waren slechts 43 bijna complete stoffelijke overschotten aangetroffen, waarbij van bijna alle kon worden vastgesteld dat deze personen door geweschoten om het leven waren gekomen. Van de 313 verzamelde lichaamsdelen hadden 145 zodanige verwondingen van schoten die voldoende waren om de dood te veroorzaken.¹¹¹

14. Overige executieplaatsen

Naast de massa-executies vonden er, zoals opgemerkt, nog executies op kleine schaal plaats. Om te beginnen behoren daartoe de executies die plaatsvonden in de directe omgeving van de compound van Dutchbat in Potočari.¹¹² De executies op 12 en 13 juli in Bratunac werden eerder in dit hoofdstuk behandeld.

Na de sluiting van de corridor bij Baljkovica trachtten nog groepjes achterblijvers te ontsnappen naar Bosnisch gebied. Zij werden, na door de VRS gevangen te zijn genomen, in het gebied Nezuk-Baljkovica ter plaatse gedood. Zo was op 19 juli een groep van ongeveer elf mannen bij Nezuk gedood. Dit doden geschiedde door eenheden van de 16e Krajina-brigade die toen onder bevel van de Zvornik-brigade opereerden. Rapportages gaven aan dat eveneens op 19 juli dertien ABiH-militairen bij Nezuk waren gedood. In het verslag van de tocht naar Tuzla is het relaas weergegeven van een ABiH-soldaat die op 19 juli bij Baljkovica getuige was van enkele executies door Politiepersoneel. Hij overleefde dat, omdat er behoefte bestond aan ABiH-militairen die konden worden gebruikt voor een gevangenenruil nadat bij Baljkovica een VRS-commandant in ABiH-handen was geraakt.¹¹³

15. Het uitwissen van de sporen

In september 1995 begonnen de pogingen de omvang van de massamoord te verbergen door de grote massagraven die zich bij de executieplaatsen bevonden te openen en de lichamen te verspreiden over meerdere kleinere graven: van ‘primary’ naar ‘secondary’ graven. Direct na de executies waren de slachtoffers in veertien ‘primary’ graven begraven. In de periode

109 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 45-7. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 249-50.

110 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 48-51. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 251.

111 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 19-21.

112 Zie hiervoor hoofdstuk 4.

113 Vertrouwelijk vraaggesprek 55. ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 254-5.

september-oktober 1995 hadden in ‘secondary’ graven, meestal op meer afgelegen plekken, herbegravenissen plaats.¹¹⁴

De graafwerkzaamheden wezen op van een goed georganiseerde poging om bewijs te verdoezelen, nadat Srebrenica steeds meer in de publieke belangstelling kwam te staan. Dergelijke maatregelen zouden overbodig geweest zijn wanneer het om slachtoffers was gegaan die uitsluitend waren gedood ten gevolge van gevechtshandelingen. Dan hadden overeenkomstig de gebruiken van de oorlog de lijken kunnen worden overgedragen.

Wat op dat moment de aanleiding voor deze operatie om de sporen uit te wissen was, blijft een raadsel. De luchtfoto’s die op sporen van executies wezen, had de Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger Albright al op 10 augustus 1995 in de Veiligheidsraad openbaar gemaakt. De Bosnische Serven konden dus al langer op de hoogte zijn van de stand van zaken over de kennis over het bestaan van massagraven. Wel moet daarbij worden aangetekend dat op dat moment nog slechts het bestaan van de graven bij Konjević Polje bekend was, en nog niet de noordelijker gelegen graven. Inmiddels was toen al duidelijk dat er overlevenden van de massaslachtingen waren, die de executies konden bevestigen. Hun verhalen drongen langzamerhand tot de wereld door.¹¹⁵ Hoe de executies bekend raakten, vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk. Feit is echter dat pas enkele weken na openbaarmaking van de luchtfoto’s een begin werd gemaakt met de verplaatsing van stoffelijke overschotten uit de massagraven.

Voor deze omvangrijke activiteit van opgraven en herbegraven zijn geen getuigen gevonden. Evenmin is er sluitend bewijs gevonden om te kunnen vaststellen wie hiertoe had besloten en wie voor de uitvoering daarvan verantwoordelijk was. Maar het feit dat de Generale Staf van de VRS in een brief van 14 september 1995, getekend door generaal Mladić, vijf ton diesel toewees aan het Drina-korps en de Zvornik-brigade wees volgens het Tribunaal op een doelbewuste actie in de richting van graafwerkzaamheden. Brandstof was een schaars goed in de VRS, en ook de betrokkenheid van de Zvornik-brigade – die bekend was met de locaties van de graven – en de veiligheidsdiensten van de VRS wees op pogingen om de bewijzen van de massamoord te verhullen. Luchtfoto’s bevestigden dat er in die periode activiteit was rond de massagraven. Ook tijdens een bespreking van de staf van de Bratunac-brigade op 16 oktober 1995 wees majoor M. Nikolić, de veiligheidsofficier van de brigade, erop dat in opdracht van de Generale Staf werkzaamheden werden uitgevoerd die betrekking hadden op herbegraven. Al met al moet de opening van primaire graven en verplaatsing van lichamen naar secundaire graven een behoorlijke inspanning hebben gekost. Het moet ook veel ritten van trucks voor de verplaatsing van de lijken met zich mee hebben gebracht. De afstanden waarover dat gebeurde, liepen op tot 40 kilometer.¹¹⁶

16. Opgravingen

In 1996 begon het Joegoslavië-Tribunaal met opgravingen en werden graven bij Cerska, Nova Kasaba, Orahovac en de Branjevo Militaire Boerderij in Pilica geopend. In 1998 werden opnieuw acht graven geopend: Petkovići-dam, Čančari-weg 12, Čančari-weg 3, Hodžići-weg 3, Hodžići-weg 4, Hodžići-weg 5, Lipje 2, Zeleni Jadar 5; in 1999 weer vijf:

¹¹⁴ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 71, 78, 80.

¹¹⁵ ABZ 00797. Code Biegman 721, 11/08/95.

¹¹⁶ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 257-60.

Kozluk, Nova Kasaba, Konjević Polje 1, Konjević Polje 2 en Glogova 2; en vier in 2000 Lazete 1, Lazete 2C, Ravnice and Glogova 1.¹¹⁷ (Zie de overzichtskaart op pagina 2546)

De opening van massagraven heeft tot dusver blijkens forensische rapporten niet meer dan 2028 stoffelijke overschotten aan het licht gebracht. Achttien graven waarvan de locaties bekend waren, waren medio 2001 nog niet geopend. Naar de verwachting van experts zouden zich daarin nog ten minste 2571 stoffelijke overschotten moeten bevinden, waarmee het voorlopige totaal aantal slachtoffers van de executies op 4599 zou komen.¹¹⁸

Daarvan waren er in februari 2000 slechts 73 geïdentificeerd en in december 2001 144.¹¹⁹ Identificatie bleek een arbeidsintensieve en kostbare aangelegenheid, en wordt bemoeilijkt doordat veel massagraven moedwillig door de Bosnische Serven zijn verstoord.

Pas na opening en onderzoek van alle graven zal de definitieve balans kunnen worden opgemaakt en zal vastgesteld kunnen worden hoeveel mannen zijn geëxecuteerd. Maar ook dan blijft er nog twijfel bestaan of de secundaire graven een goede telling mogelijk maken. Ten eerste omdat zich daar niet altijd complete lichamen in bevinden en ten tweede omdat niet kan worden uitgesloten dat zich in de graven ook in gevechtshandelingen gesneuvelden bevinden. In slechts ongeveer de helft van de gevallen kon tot dusverre de doodsoorzaak worden vastgesteld. Het bleek dat in vijf gevallen de doodsoorzaak scherfwerking van granaten was geweest, wat mogelijk wijst op dood door gevechtshandelingen.

Daar staat weer tegenover dat op twee plaatsen bij de executies handgranaten zijn gebruikt die verwondingen door scherfwerking veroorzaken. In vele graven vond men een groot aantal blinddoeken en boeien – in meerderheid van ijzerdraad – waarmee polsen of armen waren samengebonden. Dit wees met zekerheid op executies. Maar juist in de massagraven bij Nova Kasaba en Konjević Polje waren weer weinig blinddoeken en boeien aangetroffen. Daar in de buurt hadden ook gevechten plaatsgehad, wat weer kon wijzen op dood door oorlogshandelingen. Slachtoffers van executies zullen daarom nooit volledig van de slachtoffers van oorlogshandelingen onderscheiden kunnen worden.¹²⁰

Alhoewel doorgaans wordt aangenomen dat het bij de executies alleen om mannen gaat, betroffen de in de graven aangetroffen overblijfselen niet uitsluitend mannen. Veelal kon weliswaar de sekse niet worden vastgesteld, maar in zeker één geval betrof het een vrouw. In meerderheid waren de slachtoffers ouder dan 25 jaar, maar in enkele gevallen betrof het ook jongeren tussen de acht en twaalf jaar.¹²¹ Er bestaat een zekere correlatie tussen de leeftijd van de vermisten en de opgegraven stoffelijke overschotten. Het percentage vermisten tussen 13-24 jaar bedraagt 26,4 procent; het aantal gevonden stoffelijke overschotten 17,5 procent. Voor 25 jaar en ouder zijn deze cijfers: 73,6 procent vermist tegen 82,8 procent stoffelijke overschotten.

Identiteitsdocumenten, andere papieren en bezittingen legden een verband met Srebrenica. In enkele gevallen kon de identiteit van personen worden vastgesteld na de vondst van sieraden, foto's of kunstmatige ledematen. Sommige slachtoffers waren gehandicapt en konden om die reden niet bij een strijdende partij gevochten hebben.¹²²

117 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 71.

118 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 3/21. Hoe de experts aan een zo'n precies getal kwamen, is niet aangegeven.

119 BBC Worldwide Monitoring. Bosnia-Herzegovina Federation TV, Sarajevo, in Serbo-Croat

1830GMT, 04/12/01.

120 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 76.

121 ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 140, Manning Report, p. 3/21, 28/21.

122 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 74.

17. Verantwoordelijkheden

Een belangrijk punt van strijd tussen aanklager en verdediging tijdens het proces tegen generaal Krstić was de vraag hoe de verantwoordelijkheden lagen tijdens de aanval op Srebrenica en vooral in de periode daarna. Er was immers tijdens en na de militaire operatie tegen Srebrenica een sterke betrokkenheid van generaal Mladić en officieren van de Generale Staf van de VRS. Vooral bij de georkestreerde massamoord leek dat het geval.

Er was nog een andere complicatie: er was een commandowisseling bij het Drina-korps op het moment dat de executies reeds in gang waren gezet. Generaal Živanović droeg het bevel over het Drina-korps over aan generaal Krstić en het precieze moment van die overdracht was vanzelfsprekend van belang voor de toerekening van de verantwoordelijkheden.

Zoals al gezegd, is er geen bewijs voor dat het Drina-korps plannen ontwierp voor de massamoord of maatregelen daartoe in werking zette. De planning daartoe geschiedde hoogstwaarschijnlijk door de Generale Staf onder leiding van Mladić. Officieren van de Generale Staf waren namelijk aanwezig op de plaatsen des onheils rond de enclave. Mladić gaf leiding aan de gebeurtenissen in Potočari: de scheiding van de mannen en vrouwen en het vasthouden van de mannen op enkele plaatsen nabij de VN-compound. Mladić was aanwezig in het weiland bij Sandići en het voetbalveld bij Nova Kasaba, waar op 13 juli duizenden Moslim-mannen werden vastgehouden. Hij was ook aanwezig bij de Grabavci-school en in Orahovac, waar hij getuige was van de executies op 14 juli. Kolonel Beara, het hoofd van de Veiligheidsdienst van de Generale Staf, was prominent in beeld evenals andere leden van de Generale Staf.¹²³

Het was opvallend dat de veiligheidsdiensten van de VRS een grote rol speelden. Daarbij ging het niet alleen om de veiligheidsorganen van de Generale Staf, maar ook om die van het Drina-korps, waar luitenant-kolonel Popović, de *Assistant Chief-of-Staff for Security*, de scepter zwaaide. Deze activiteiten van de veiligheidsdiensten zouden volgens de verdediging van generaal Krstić zijn uitgevoerd onafhankelijk van het commando van het Drina-korps. Het commando van het Drina-korps – eerst Živanović en later Krstić – zou dan ook niet op de hoogte zijn geweest van misdadige activiteiten, ook al hadden die zich in het gebied van verantwoordelijkheid van het Korps afgespeeld.

Daarnaast diende zich nog een andere speler aan, zij het op het zijtoneel. Na de val van Srebrenica maakte president Karadžić de door hem benoemde civiele commissaris voor Srebrenica, Miroslav Deronjić, verantwoordelijk voor de vluchtelingen en gevangenen. Deze was een voormalig docent aan een school voor Joegoslaven in Frankrijk en sedert 1990 president van de SDS in Bratunac, de politieke partij van Karadžić. Er konden voor het Tribunaal echter geen bewijzen worden aangevoerd dat Deronjić bevoegdheden bezat die hem in staat stelden invloed uit te oefenen op het optreden van het Drina-korps.¹²⁴

Deronjić zei tegen het NIOD nog op 11 juli door Karadžić via de telefoon tot civiel commissaris voor Srebrenica te zijn benoemd. Nadat hem was gemeld dat de VRS een verlaten stad was binnengetrokken en dat de burgers naar Potočari waren gegaan, zei Karadžić dat nadere schriftelijke instructies zouden volgen, aldus Deronjić. Hij reisde die-

¹²³ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 290.

¹²⁴ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 263.

zelfde dag naar Pale af om meer duidelijkheid en uitleg te krijgen over de rol die hij moest spelen als civiel commissaris.¹²⁵

Deronjić kreeg onder meer de zorg opgedragen voor de burgers van Srebrenica en voor de organisatie van het civiele bestuur en de politie. Karadžić had Deronjić gezegd een bijeenkomst te organiseren met vertegenwoordigers van UNPROFOR. Daar zou de Moslims aangeboden moeten worden onder Bosnisch-Servische controle in Srebrenica te blijven wonen. Deronjić achtte dit een volstrekt irreëel voorstel, alleen al omdat de Moslims het niet zouden willen accepteren. Bovendien konden de civiele autoriteiten niet garanderen dat Moslims en Serven rustig naast elkaar zouden kunnen leven. Karadžić wenste echter – nog steeds in de woorden van Deronjić – dat hij zijn idee in elk geval als optie aan de Moslims zou aanbieden. Deronjić zei niet erg gelukkig te zijn geweest met de gedachte zelf een oplossing voor de burgers te moeten vinden. Deronjić realiseerde zich dat zijn contacten met Mladić moeizaam zouden verlopen vanwege het conflict tussen leger en politiek in de Republika Srpska. Hij ging terug naar Bratunac en probeerde nog op de avond van 11 juli Mladić te spreken te krijgen. Maar Mladić was er niet.¹²⁶

Dat de Bosnische Serven het voornemen hadden de bevolking in Srebrenica te laten, verzekerde de vice-president van de Republika Srpska, Nikola Koljević, in een gesprek met UNHCR-vertegenwoordiger John Ryan op de avond van 11 juli. Op dat moment hadden de militaire autoriteiten het nog voor het zeggen, maar op 12 juli zou Deronjić verantwoordelijk zijn voor de veiligheid van de civiele bevolking. Tevens verklaarde Koljević dat humanitaire organisaties toegang tot Srebrenica zouden krijgen, waar niets van terecht kwam omdat de militairen zich daartegen verzetten.¹²⁷

12 juli 's ochtends werd Deronjić gebeld. Mladić zocht hem: hij moest naar hotel Fontana in Bratunac komen, waar zij samen ontbeten. Mladić was volgens Deronjić niet blij dat hij met een burgerlijke autoriteit zaken moest doen. Het was hem inmiddels al ter ore gekomen dat hij met Deronjić zou moeten samenwerken. Deronjić gaf aan zich niet met de militaire operaties te zullen bemoeien en zei te begrijpen dat de militaire actie nog voortduurden. Hij rekende dan ook niet op assistentie van militairen bij de uitvoering van zijn taken als civiel commissaris. Mladić kreeg de verzekering dat Deronjić voldoende had aan de inzet van politietroepen.

De eerste nacht na de val van Srebrenica waren al gevangenen naar Bratunac gebracht. Deronjić zei Mladić dat hij dit onacceptabel achtte: er was in Bratunac geen gevangenis. Miladin Simić, de burgermeester van Bratunac, had Deronjić erover geïnformeerd dat de gevangenen in een schoolgebouw waren ondergebracht. Deronjić zei zowel tegen Mladić als Karadžić te hebben gezegd dat de gevangenen elders moesten worden ondergebracht. Met Karadžić stond Deronjić, naar eigen zeggen, in die tijd voortdurend per telefoon in contact. Karadžić zou toen in gecodeerde vorm aan Deronjić hebben laten weten: 'De goederen moeten in een magazijn geplaatst worden', wat zou betekenen dat de gevangen genomen mannen in een kamp moesten worden ondergebracht. De mededeling was aan de militaire leiding doorgegeven en de gevangenen waren op transport gesteld richting Konjević Polje, Kladanj, Zvornik en Bijeljina.

125 Interview Miroslav Deronjić, 03/11/99.

126 Interview Miroslav Deronjić, 03/11/99.

127 UNNY, UNPROFOR, Box 87717, File 7-8-1, Srebrenica 11/07-31/07/95. Fax UNHCR

Pale to UNHCR Zagreb, 11/07/95, Note John Ryan to Akashi, Zagreb, Moussali, HC Zagreb, Corwin, BHC, 11/07/95.

Over wat er toen gebeurde bestonden volgens Deronjić in die dagen veel speculaties. Bovendien was dat een militaire kwestie, die hem naar eigen zeggen niet aanging; dat lijkt overigens in tegenspraak met zijn opdracht te zorgen voor de burgers van Srebrenica. Het belangrijkste voor Deronjić was dat de gevangenen weg waren uit Bratunac; nadien waren er geen gevangenen meer naar Bratunac gebracht.

In Bratunac zelf zouden, zo stelde Deronjić, geen bewijzen van executies kunnen worden gevonden, al gaf hij wel toe dat er wraakacties waren geweest jegens individuen. Er heerste na de val van Srebrenica onder de militairen in Bratunac een krankzinnige euforie. Srebrenica was de eerste stad van enige omvang die door de VRS was ‘bevrijd’ waardoor er onder de militairen een behoefte heerste om te triomferen; ten koste van burgers.¹²⁸

Op 14 juli kondigde Karadžić in Srebrenica en omgeving de staat van oorlog af, dat in beginsel de civiele autoriteiten ondergeschikt maakte aan de militaire. Het doel ervan was om de VRS-strijdkrachten in het gebied van verantwoordelijkheid van het Drina-korps over de personele en materiële hulpbronnen te kunnen laten beschikken voor een ‘final victory over the enemy’. Daarmee verkeerde Deronjić in een ondergeschikte positie. Overigens wees Karadžić er in zijn beschikking wel op dat de VRS-strijdkrachten en de civiele organen zich aan het internationale recht en conventies dienden te houden. Dat deden zij inmiddels al niet meer en ook na Karadžić’ beschikking niet.¹²⁹

In Belgrado hield de groepering van Servische intellectuelen rond voormalig president Ćosić rekening met de mogelijkheid dat wraak de kop zou opsteken. Die vrees werd versterkt omdat het bij Srebrenica om lokale eenheden ging die tegenover elkaar stonden waarbij de tegenstanders soms uit hetzelfde dorp afkomstig waren. Ćosić vreesde dat de gebeurtenissen rond Srebrenica het gevaar van een crisis in zich droegen. Er bestond in zijn kring een zekere angst dat de Serven het gevaar liepen mee te worden meegezogen in een crisis, die tot verdere etnische conflicten en gevechten kon leiden. Het leidde tot het besluit om ter plaatse poolshoogte te gaan nemen.

Vladimir Matović, voormalig journalist en adviseur van Ćosić, werd gevraagd ter plaatse poolshoogte te gaan nemen, omdat hij het beste met de lokale situatie bekend was. Hij kende ook Karadžić en Mladić uit de tijd dat Ćosić nog president was. Matović ging eerst naar het bureau van de Republika Srpska in Belgrado. Daar wist men van niets. Het leek daarom beter om direct naar Bratunac en Srebrenica te reizen. Op 12 juli slaagde Matović erin Potočari te bereiken. Wat hij daar zag was voor hem genoeg: Moslims stonden aan de ene kant van de weg en de VRS aan de andere. Zowel bij de Dutchbat-soldaten als bij de VRS heerste verwarring. De situatie herinnerde hem aan de film over de evacuatie van Saigon. Er waren veel mensen en soldaten op de been maar er was geen leidende politicus te vinden. De elite van de Moslims was vertrokken en van overeenkomsten was geen spoor. Matović probeerde met de VRS in contact te komen en vroeg ook bij de Moslims naar hun leiders. Hij wilde een bespreking met de VRS-commandanten beleggen om vervolgens Belgrado in te lichten over wat er aan de hand was maar slaagde er niet in Mladić of een van zijn generaals te ontmoeten.

¹²⁸ Interview Miroslav Deronjić, 03/11/99. Het is niet mogelijk gebleken het relaas van Deronjić aan andere bronnen te toetsen. Deronjić zei ook nog dat toen hij op 11 juli via Konjević Polje naar Pale ging, al een Moslim uit het bos kwam die zich

aan hem wilde overgeven.

¹²⁹ ICTY, (IT-98-33), OTP p. 00892574. Radovan Karadžić, Decision on the Proclamation of a State of War in Srebrenica-Skelani Municipality, 14/07/95, nr. 01-1372/95.

Matović reisde vervolgens naar Pale waar hij sprak met Karadžić en zijn ministers van Binnenlandse Zaken en Defensie, maar die hadden ook geen antwoorden. Matović kreeg de indruk dat Karadžić werkelijk niet wist wat er rond Srebrenica gaande was. In plaats van te antwoorden, stelde Karadžić vragen. Matović besloot vervolgens naar Belgrado terug te keren. Nadat hij daar in de vroege ochtend van 14 juli aankwam, viel het besluit patriarch Pavle en Ćosić elk een brief aan Mladić en Karadžić te laten schrijven.

Matović ging met spoed naar het klooster waar Pavle het ziekbed hield en legde uit wat er in de groep was besloten. Pavle schreef daarop brieven aan Mladić en Karadžić; Ćosić deed hetzelfde. De brieven hadden dezelfde strekking maar niet dezelfde inhoud. De strekking was dat de situatie tot een ramp kon leiden en dat Mladić als legercommandant geciviliseerd gedrag diende te tonen ten opzichte van de gevangen genomen ABiH-militairen. Ćosić herinnerde in zijn brief onder meer aan de Servische militaire tradities. Met deze brieven ging Matović weer terug naar Bratunac waar hij in de avond van 14 juli arriveerde. Hij kon opnieuw Mladić niet vinden, alleen een andere VRS-generaal: Djordje Djukić, binnen de Generale Staf belast met de logistiek van de VRS.¹³⁰ Matović legde uit hoe de Belgradose groep over de zaken dacht en dat hij Karadžić ging bezoeken om de voor hem bestemde brief af te geven. Karadžić zei hem bij die gelegenheid dat hij nog steeds niet over meer informatie beschikte dan bij het eerdere bezoek van Matović: hij zei dat hij keek naar CNN en daar zijn informatie van kreeg.

Matović ging op 16 juli weer terug naar Potočari waar hem geruchten over moordpartijen bereikten. Hij ontmoette opnieuw generaal Djukić en vroeg hem of hij de brief aan Mladić had gegeven. Het antwoord was bevestigend. Wat de moorden betrof zei Djukić echter dat daarover alleen verhalen circuleerden. Het leek nog steeds belangrijk dat Mladić de visie van de groep rond Ćosić vernam, maar opnieuw was het onmogelijk Mladić te vinden. Matović zei dat vooral de chaos die hij rond Srebrenica aantrof en het feit dat Karadžić van niets wist hem bang maakten voor wat er kon gebeuren. Ćosić kreeg nooit een reactie van Karadžić of Mladić op zijn brieven. Dat had hij ook niet verwacht, deze waren slechts bedoeld als een moreel appèl.¹³¹

Effect sorteerde de interventie van Ćosić cum suis dus niet. Het is er slechts een illustratie van dat in het geval Srebrenica niet iedereen op de goede afloop vertrouwde en dat ook in bepaalde Servische kringen er een zekere vrees bestond dat de inname van de enclave tot verkwanseling van Servische belangen en meer bloedvergieten kon leiden. Of Karadžić wel of niet weet had van een massamoord blijft vooralsnog onduidelijk, maar gezien de wijze waarop hij door de Generale Staf op 11 juli van de vorderingen van de VRS op de hoogte werd gehouden, lijkt het weinig waarschijnlijk dat hem in de dagen daarna geen nieuws over de lokale gebeurtenissen zou hebben bereikt.

130 Djukić werd op 29/02/96 door het Joegoslavië Tribunaal aangeklaagd vanwege de beschieting van burgers tijdens het beleg van Sarajevo, nadat de Bosnische Moslims hem krijgsgevangen hadden gemaakt. Hij overleed echter op 04/03/96. De aanklacht tegen hem bevatte geen elementen die betrekking hadden op Srebrenica.

131 Interview Vladimir Matović, 16/12/99 en Dobrica Ćosić, 13/09/01. In Belgrado waren groeperingen actief bestaande uit academici,

schrijvers, professoren van naam alsmede vredesgroepen en niet-gouvernementele organisaties die op de een of andere manier hun steentje aan het vredesproces wilden bijdragen. De gelegenheid bepaalde de samenstelling van de groep. In dit geval bestond de groep uit prof. Ljubomir Tadić, prof. Smilja Avramov en prof. Ekmečić, een Serviër afkomstig uit Sarajevo, en prof. Mihailo Marković.

18. Betrokkenheid van de Generale Staf

De vraag in hoeverre de Generale Staf van de VRS direct ingreep in de operaties van het Drina-korps rond Srebrenica is vanzelfsprekend van groot belang om te kunnen vaststellen wie verantwoordelijk was voor de behandeling van de gevangenen en de executies. Deze vraag is dan ook uitvoerig bij het Tribunaal aan de orde geweest. De Generale Staf zou volgens de verdediging van generaal Krstić enkele malen hebben ingegrepen. De eerste maal zou zijn geweest op 9 juli: Mladić arriveerde toen op de vooruitgeschoven commandopost van de VRS in Pribićevac en zou daarmee de facto het bevel over de aanval op Srebrenica op zich hebben genomen en vervolgens het oorspronkelijke doel van de operatie ‘Krivaja 95’ hebben verlegd van verkleining van de enclave naar inname. De tweede maal zou zijn geweest bij de regeling voor de verplaatsing van de bevolking uit Potočari, die Mladić op zich nam. Ook was het Mladić die Krstić op 11 juli belastte met het bevel van de operatie tegen Žepa en niet korpscommandant Živanović. Een interventie van de Generale Staf had eruit bestaan dat op 17 juli luitenant-kolonel Keserović werd aangewezen om het bevel te voeren over de operatie om het terrein rond Srebrenica schoon te vegen, waar eerder het Drina-korps dit gecoördineerd had. Bovendien had Mladić verklaard dat de bewegingen van de 28e Divisie ABiH na de val, toen het Drina-korps niet wist waar het zich bevond, zijn zorg was.¹³²

In ieder geval was voor de verdediging van Krstić duidelijk dat de Generale Staf ook na de val van Srebrenica een reeks van aanwijzingen bleef geven en de leiding van het Drina-korps niet altijd werd geïnformeerd en geconsulteerd over de activiteiten van de Generale Staf in het gebied. Daar waren diverse aanwijzingen voor. Zo had aan het begin van de avond van 13 juli Drina-korpscommandant Živanović zich nog beziggehouden met onderzoek van ABiH-oorlogsmisdadigers, terwijl de eerste executies bij Konjević Polje en Cerska al waren begonnen en die bij Kravica op het punt stonden te beginnen. Mladić had tijdens de besprekingen in Hotel Fontana dit onderzoek aangekondigd.

Ook waren de orders die Krstić op 13 juli had uitgevaardigd voor een zoektocht naar achterblijvers in de enclave veranderd. Een ander voorbeeld was dat kolonel Beara van de Generale Staf rechtstreeks orders had gegeven aan officieren van het Drina-korps. Uit een *intercept* van een gesprek tussen Živanović en Beara viel af te leiden dat Mladić rond 13 juli directe orders over executies aan leden van de 5e Podrinje-brigade had gegeven. Tevens viel uit de *intercept* af te leiden dat Živanović niet geheel op de hoogte was van de implementatie van die orders voordat hij met Beara sprak. Živanović leek geen rol van betekenis meer te vervullen: het was zijn laatste dag als commandant.¹³³

Toen volgens een onderschepte conversatie op 17 juli generaal Krstić aan een niet-geïdentificeerde persoon vroeg op wiens order soldaten ergens naar toegestuurd waren, kwam als antwoord: de Generale Staf. Dat was een volgende indicatie dat de Generale Staf direct leiding gaf zonder de verantwoordelijke officier in het Drina-korps daarvan op de hoogte te stellen. Ook waren verschillende eenheden die niet tot het Drina-korps behoorden na 11 juli actief bij de aanhouding en executies van de Moslim-mannen, zoals het politiebataljon van het 65e Regiment, de Speciale Politie van het ministerie van Binnenlandse Zaken (MUP) en het 10e Sabotage Detachement.¹³⁴

132 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 264-5. para 265.

133 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01,

134 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 265.

Vragen over bevelsverhoudingen waren er ook ten aanzien van deze eenheden die juist een grote rol speelden in de executies. Het ging hierbij om eenheden die ondergeschikt waren aan de Generale Staf en niet aan het Drina-korps. Het 10e Sabotage Detachment was betrokken bij de executies bij de Branjevo Militaire Boerderij, en het bataljon Militaire Politie van het 65e Regiment hield zich bezig met de aanhouding en het gevangen houden van Moslimmannen bij Nova Kasaba. MUP-eenheden, waaronder Speciale Politie en gemeentelijke politie, voerden ook operaties in het gebied uit. MUP-eenheden waren aanwezig in Potočari op 12 en 13 juli en waren betrokken bij de gevangennamen van Bosnische Moslims bij Nova Kasaba op 13 juli. MUP-personeel was naar alle waarschijnlijkheid ook betrokken bij de executies bij de Jadar-rivier in de ochtend van 13 juli.¹³⁵

Op 11 juli waren soldaten van het 10e Sabotage Detachment aanwezig in Srebrenica, evenals zijn commandant, luitenant Mišo Pelemiš. Het detachement was op 9 of 10 juli gearriveerd. De slechts dertig man van het detachement zouden op een moment dat de VRS al op het punt stond Srebrenica in te nemen weinig gewicht in de schaal hebben kunnen leggen. Dat was anders bij de executies bij de Branjevo Militaire Boerderij, waar zij naast personeel afkomstig van de Bratunac-brigade, de hoofdrol speelden. Of het detachement toen formeel onder bevel van het Drina-korps was gesteld, kon bij gebrek aan documenten, niet worden vastgesteld. Het Joegoslavië-Tribunaal meende echter dat de aanwezigheid van dit detachement als bekend moest worden verondersteld omdat Krstić in Srebrenica militairen daarvan had gezien.¹³⁶

Het bataljon Militaire Politie van het 65e Regiment was gelegerd in Nova Kasaba. Rond 15 juli stond het onder bevel van de Bratunac-brigade. Het was betrokken bij activiteiten om de colonne een halt toe te roepen, maar er zijn geen harde bewijzen dat het 65e Regiment na 15 juli was betrokken bij moordpartijen.¹³⁷

Enkele compagnieën Speciale Politie van het ministerie van Binnenlandse Zaken waren aan het Drina-korps toegewezen als reserve voor de operatie 'Krivaja 95'. Deze eenheden onder bevel van luitenant-kolonel Ljubiša Borovčanin, plaatsvervangend commandant van de Brigade Speciale Politie, arriveerden op 10 of 11 juli in Bratunac. Of zij formeel onder bevel van het Drina-korps waren gesteld werd, ook in dit geval niet duidelijk. Voor inzet was toestemming nodig van de minister van Binnenlandse Zaken van de Republika Srpska. Wel was er sprake van onderlinge samenwerking en coördinatie. Of zij nog als reserve tijdens de aanval op Srebrenica waren ingezet is niet duidelijk, maar het zag er niet naar uit. Wel kregen deze eenheden een taak na de val van de enclave. Naderhand was Speciale Politie aanwezig in Potočari en langs de weg van Bratunac naar Konjević Polje waar zij op 13 juli grote aantallen mannen vanuit de colonne gevangen namen en waarschijnlijk ook doodden.¹³⁸

Toch kan uit deze voorbeelden en de aanwezigheid van eenheden direct onder bevel van de Generale Staf niet worden afgeleid dat de Generale Staf de operaties rond Srebrenica en de nasleep geheel aan zich had getrokken. Al deze eenheden waren onder bevel gesteld van het Drina-korps, waarmee dit korps verantwoordelijk voor hun acties was. De Generale Staf had de bevoegdheid in crisissituaties middelen van de brigades in te zetten maar niet zonder daaromtrent informatie te geven aan het korpscommando. Volgens generaal Krstić was dat

135 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 277.

136 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 278.

137 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 282.

138 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 283-6.

nu juist wat na de val van Srebrenica verkeerd was gegaan: kolonel Beara, de veiligheids-officier van de Generale Staf, had middelen van de Zvornik-brigade ingezet voor operaties zonder daarvan kennis te geven aan de commando's van de brigades of van het Drina-korps. Krstić ontkende dat Beara via de hiërarchische weg orders had uitgevaardigd om de Zvornik-brigade bij de executies te betrekken. Evenmin had Beara aan het Drina-korps verslag gedaan van de inzet van personeel en voertuigen van het Drina-korps.¹³⁹

VRS-voorschriften stonden niet toe dat de Generale Staf intervenieerde in de bevelsketen, waarmee immers het principe van eenheid van bevel zou worden doorbroken. Het mocht dan geen praktijk zijn in een behoorlijk georganiseerd leger als de VRS, maar het feit dat het toch voorkwam, wees erop dat de VRS misschien toch minder goed georganiseerd was dan veelal wordt aangenomen, hetgeen de juridische bewijslast tegen de commandant weer compliceert. Wat ook de VRS-voorschriften zeiden, het weerhield Mladić, als dominerende persoonlijkheid, er niet van om na zijn komst op 9 juli op de achtergrond en publiekelijk, zoals videobeelden van 11 juli toonden, aanwijzingen te geven waar het bepaalde aspecten van de operatie betrof, zoals de voortzetting van de aanval, het transport van de bevolking uit Potočari en de executies. Mladić gaf ook leiding aan de besprekingen in Hotel Fontana waar geen rol was weggelegd voor de vertegenwoordigers van het Drina-korps. Hij was ook in Potočari aanwezig en was gezien bij verschillende executieplaatsen. Maar dat betekende nog niet dat het commando van het Drina-korps geen kennis droeg van de operaties of van de gebruikelijke bevoegdheden ontheven was om de eigen eenheden in te zetten.¹⁴⁰

Het is ook veelzeggend dat het Drina-korps de komst van de bussen naar Potočari organiseerde, en niet de Generale Staf. De Generale Staf stelde de inlichtingenstaf van het Drina-korps op 13 juli op de hoogte van de voltooiing van de afvoer van de vrouwen en kinderen. De Generale Staf gaf orders om de colonne te blokkeren, maar dat verliep via het Korpscommando, ook al kregen de brigades dat bevel spoedshalve direct in afschrift. Het Drina-korps was dus in de bevelsketen niet gepasseerd. Ook kolonel Beara overlegde met generaal Krstić en verzocht hem op 15 juli om extra personeel. Krstić verwees Beara naar kolonel Blagojević, de commandant van de Bratunac-brigade, om hem te vragen om zijn rode baretten (een verkenningseenheid van het 3e bataljon van de Bratunac-brigade) in te zetten. De brigades rapporteerden ook aan het Drina-korps en niet aan de Generale Staf en hielden het Korps voortdurend op de hoogte van de vorderingen van de colonne en van het nemen van gevangenen.¹⁴¹

Het Drina-korps moet dus volgens het Tribunaal op zijn minst de hoogte zijn geweest van wat er zich in het eigen gebied van verantwoordelijkheid afspeelde. Ook de executies kunnen niet buiten medeweten van het korpscommando hebben plaatsgehad. De eigen rol in de commandovoering was niet buiten werking gesteld door de bemoeienis van de Generale Staf van de VRS en de betrokkenheid van veiligheidsorganen, zo luidde de conclusie van het Tribunaal.¹⁴² Het Drina-korps werd eenvoudig *overruled*, accepteerde dit en bleef zijn rol spelen.

Dan resten in dit verband nog twee samenhangende vragen. De eerste is of krijgsgevangenen het exclusieve domein waren van de veiligheidsorganen van de VRS, en de tweede is of de

139 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 267, 277.

140 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 268.

141 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 269-70.

142 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 272 en 276.

veiligheidsorganen van het Drina-korps en de Generale Staf over eigen bevelslijnen beschikten, onafhankelijk van het korpscommando en of die lijn in het geheim kon functioneren. In het proces tegen generaal Krstić botsten verdediging en aanklager op dit onderdeel. Reglementen van de VRS zouden er, aldus de verdediging, in voorzien dat veiligheidsofficieren op korpsniveau konden bepalen wat geheim diende te blijven en dat alleen het veiligheidsorgaan van de Generale Staf kon bepalen dat vrij te geven. Luitenant-kolonel Popović, zou opdrachten met betrekking tot de gevangenen dan ook direct van kolonel Beara van de Generale Staf hebben ontvangen zonder dat hij daarvan melding aan het Korpscommando mocht maken. Daardoor zouden de commandanten van het Korps en de brigades niet op de hoogte zijn geweest van misdaden begaan door de veiligheidsorganen, wat Krstić in principe zou vrijpleiten.¹⁴³

De aanklager bestreed deze visie. VRS-voorschriften wezen er juist op dat de *Assistant Commander for Security* ondergeschikt was aan de commandant van de eenheid. Luitenant-kolonel Popović was ondergeschikt aan de korpscommandant en niet aan kolonel Beara. Er was binnen de veiligheidsorganen geen sprake van een parallelle bevelslijn. Ook al gaven Beara en Popović op bevel van Mladić leiding aan criminele activiteiten, er was volgens de aanklager voortdurend overleg en afstemming met de staf van het Drina-korps over personeels- en brandstoftoewijzing.¹⁴⁴

Hij zette zijn overtuiging kracht bij met een onderschept bericht van 15 juli. Dit wees uit dat Beara met Krstić sprak over extra personeel voor het werk waar hij mee bezig was. Beara vroeg pas medewerking nadat de MUP-commandant had geweigerd. Blijkbaar kon Beara zelf initiatief nemen maar toen dat mislukte schakelde hij Krstić in om een bevel te geven. De veiligheidsorganen opereerden dus niet in het geheim buiten medeweten van het commando van het Drina-korps.¹⁴⁵

Dat alles wees dus – zoals ook in de vorige paragraaf – op een nauwe samenwerking in de uitvoering van de operaties na de val van Srebrenica tussen de Generale Staf en het Drina-korps. Voor een deel was dat ingegeven door het feit dat troepen participeerden die onder rechtstreeks bevel stonden van de Generale Staf en dat ook MUP-eenheden waren betrokken. Voor een ander deel bevestigde de aanwezigheid van Mladić en officieren van de Generale Staf het belang dat aan de operaties rond Srebrenica werd gehecht. Omdat de Generale Staf niet over andere troepen en middelen beschikte om de eigen doelstellingen te bereiken was deze geheel afhankelijk van het Drina-korps.¹⁴⁶

19. Wie voerde het bevel over het Drina-korps?

Kort na de val van Srebrenica had er een wisseling van het commando over het Drina-korps plaats, waarbij generaal Živanović het veld ruimde en zijn chef-staf Krstić het bevel overnam. De vraag wanneer dat moment nu precies had gelegen, was ten tijde van het proces tegen Krstić een punt van controverse. Vanzelfsprekend was dit medebepalend voor het antwoord op de vraag naar verantwoordelijkheden. Krstić zelf beweerde dat hij tot 20 juli chef-staf bleef en dat Mladić hem pas tijdens een ceremonie in een restaurant in Han Kram

¹⁴³ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 273.

¹⁴⁴ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 274-5.

¹⁴⁵ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 287.

¹⁴⁶ Zie ook ICTY (IT-98-33), OTP. Ex. 385/a, Dannett Report, para43.

aanwees als commandant. Tot die tijd zou generaal Živanović op zijn post zijn gebleven. Bovendien zou Krstić tot 2 augustus nog geheel in beslag zijn genomen door de operaties tegen Žepa en zich niet bemoeid hebben met de gang van zaken bij het Drina-korps. Daarom zou Krstić geen kennis hebben gehad van de executies.

Het was uiteraard in zijn belang om dit te zeggen. Hij beweerde verder dat hij pas eind augustus, begin september van de executies had vernomen, en ook toen pas was gewezen op de bemoeienis van de Generale Staf. Ook de verdediging wees, zoals hierboven al aan de orde is geweest, op het bestaan van parallelle commandostructuren en aansturing van de Generale Staf. Binnen het Drina-korps zou kennis over de executies niet algemeen zijn geweest, zo bevestigden ook andere getuigen, en was dit soms pas vernomen na publicaties in de media.¹⁴⁷

De aanklager stelde het moment van commando-overdracht echter op 13 juli 20.00 uur, op een moment dus dat de executies reeds waren begonnen. De verdediging bleef het houden op 20 juli in Han Kram. Generaal Mladić was daar samen met generaal Tolimir per helikopter gearriveerd en las daar de beschikking van Karadžić voor waarbij generaal Živanović ter beschikking van de Generale Staf werd gesteld. Krstić was aangewezen als commandant van het Drina-korps en kolonel Andrić voor de vacant komende positie van chef-staf. Op dat moment waren de executies voltooid.¹⁴⁸

Toch waren er ook leden van het Drina-korps die voor het Tribunaal verklaarden dat Krstić al op 13 juli in de middag het commando feitelijk op zich nam. Die dag had Mladić op het hoofdkwartier van het Drina-korps alle officieren laten aantreden en Krstić aangewezen als korpscommandant en was ook kolonel Andrić bevestigd in de functie van chef-staf.¹⁴⁹ Ook Krstić' voorganger, generaal Živanović, stelde het moment van commando-overdracht op 13 juli in de middag; vanzelfsprekend had Živanović er belang bij dit tijdstip op een zo vroeg mogelijk moment te stellen om daarmee de verantwoordelijkheid voor de executies te minimaliseren.

Op de middag van 13 juli was Krstić op het hoofdkwartier van het Drina-korps in Vlasenica verschenen met een Dutchbat-helm op. Hij had zich ook in een Dutchbat-YPR daarnaartoe laten rijden. Er heerste een feestelijke stemming en uitrusting van Dutchbat ging van hand tot hand bij de 25 tot 30 aanwezigen. Vervolgens hield Mladić een speech waarin hij Krstić als commandant bevestigde. Van een appèl, dat in zo'n situatie gebruikelijk was, wilde Krstić niets weten. Volgens Živanović had Krstić zich bij die gelegenheid nogal arrogant gedragen. Na afloop van de overdracht maakte Radenko Jovičić, de personeelsofficier van het Drina-korps een document op ten bewijze van de overdracht van het commando.¹⁵⁰

Pas in april 2001 zag de aanklager van het Tribunaal kans om via generaal Živanović aan dit document te komen dat de aanwijzing van Krstić als commandant op 13 juli bevestigde. Naar het oordeel van de aanklager bevatte het document evenwel onregelmatigheden en was het mogelijk voor een ander doel of later opgesteld. Die onregelmatigheid leek te zijn dat het verwees naar een decreet van de president van de Republika Srpska, maar dat was niet vóór 14 juli getekend en gaf als datum van overdracht 15 juli aan. De enige die de reglementaire bevoegdheid bezat om een korpscommandant aan te wijzen was Karadžić en niet Mladić.

¹⁴⁷ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 307.

¹⁴⁸ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 311.

¹⁴⁹ ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 312-3

¹⁵⁰ Interview Milenko Živanović, 17/09/01.

Een mogelijke verklaring daarvoor was echter dat Mladić Krstić aanwees na mondelinge instemming van Karadžić en dat het papierwerk de volgende dag was gedaan.¹⁵¹

De laatst bekende door Živanović getekende order dateerde van 13 juli 17.30 uur; de eerste order die Krstić tekende was van 13 juli 20.30 uur. Daarin kregen eenheden van de Bratunac- en Milići-brigades en het Skelani-bataljon opdracht om Srebrenica op achterblijvers uit te kammen. Krstić tekende de order met ‘commandant’ onder zijn handtekening, daarmee aangevend dat hij het bevel over had genomen. De verdediging meende echter dat Krstić de order slechts had getekend in zijn rol als commandant van de Žepa-operatie en niet als Korpscommandant. Dat lijkt een twijfelachtig argument omdat Krstić dan had moeten tekenen als commandant van de Žepa-operatie en niet als korpscommandant.

Een vraag was ook of de bevolen zuiveringsoperatie wel verband hield met de operatie tegen Žepa. Krstić zelf hield vol van wel, omdat naar zijn oordeel het gebied van de voormalige enclave gezuiverd diende te zijn voordat de operatie tegen Žepa op 14 juli van start kon gaan, een op zich niet onlogisch verweer maar niet relevant waar het zijn formele positie betrof.¹⁵²

Wat verder tot de verwarring over het moment van commando-overdracht bijdroeg, was dat ook na het tekenen van zijn laatste order Živanović op 14 juli nog commandofuncties vervulde met betrekking tot het onderscheppen van de colonne ter hoogte van Zvornik en in één geval zelfs nadrukkelijk stelde dat het om een order ging. Dit kon worden afgeleid uit enkele *intercepts*. De aanklager meende dat, ook al was Živanović ontheven van zijn bevel, hij als oudere VRS-officier in een gat was gesprongen omdat beslissingen urgent waren en omdat Krstić onbereikbaar was. Krstić bevond zich inderdaad die avond niet in Srebrenica. De vraag of die beslissing dan niet had moeten worden genomen door de pas benoemde chef-staf bleef onbesproken.¹⁵³

Een andere *intercept* gaf een verklaring voor de aanwezigheid van Živanović: hij zei zich nog op de commandopost te bevinden, maar was vanwege zijn overplaatsing aan het inpakken. Dat dit het geval was, viel tevens af te leiden uit een antwoord dat Živanović gaf op een verzoek van kolonel Beara voor mankracht, namelijk dat hij dat niet meer kon regelen. Hij adviseerde de telefooncentrale van het Drina-korps te bellen. Kort daarna herhaalde Beara zijn verzoek aan Krstić, die hem toezegde te zien wat hij kon doen om de gevraagde mankracht te leveren. Ook voor 15 juli waren er voorbeelden dat voorstellen en verzoeken aan Krstić, op dat moment aanwezig in de vooruitgeschoven commandopost in Pribićevac, werden gericht. Op 16 juli stuurde kolonel Blagojević, commandant van de Bratunac-brigade, een rapport aan Krstić. Krstić handelde als commandant door niet alleen orders uit te vaardigen voor de operaties tegen Žepa maar ook voor overplaatsingen en troepenrotaties die daar geen verband mee hielden.¹⁵⁴

Zelfs de regeling van afscheidsbijeenkomsten voor Živanović speelde een rol als bewijsmateriaal in deze zo belangrijke vraag over wie verantwoordelijkheid droeg op welk moment. Een handgeschreven briefje van 14 juli, uitgetikt op 17 juli, besprak een datum voor een afscheidsbijeenkomst van de Bratunac-brigade en lokale autoriteiten. Op 17 juli deed Živanović mededeling van zijn afscheidslunch in Han Kram op 20 juli. De titel van het

151 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 314-6.

152 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 318-20.

153 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 321-2.

154 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 322-5.

document sprak van korpscommandant, de tekst echter van voormalig korpscommandant. Živanović's tekende dit document niet als korpscommandant, terwijl dat in alle documenten van vóór 13 juli wel het geval was. De verdediging van generaal Krstić probeerde evenwel staande te houden dat de bijeenkomst in Han Kram de formele overdracht van het commando betrof. Volgens de aanklager ging het echter om niet meer dan een afscheidslunch.¹⁵⁵

Het ging om iets meer: ook de bevordering van Živanović tot luitenant-kolonel-generaal ter gelegenheid van het feit dat hij de militaire dienst vroegtijdig ging verlaten werd gevierd.¹⁵⁶ De aanwezige VRS-generaal Milovanović bevestigde dat het om een afscheidslunch was gegaan omdat Živanović met pensioen ging en niet om een commando-overdracht.¹⁵⁷

Het Tribunaal kwam tot de conclusie dat generaal Krstić al vanaf begin juli steeds meer de rol van de facto korpscommandant vervulde. Hij plande en leidde 'Krivaja 95', totdat Mladić op 9 juli op het toneel verscheen. Živanović was weliswaar bij de eerste bijeenkomst in Hotel Fontana aanwezig geweest, bij de andere twee was dat Krstić. Het Tribunaal meende dat dit werd bewezen door de overdrachtsceremonie op 13 juli in het hoofdkwartier in Vlasenica. Waarom dat plaatshad voordat president Karadžić zijn decreet had getekend bleef onopgehelderd, maar er waren meer voorbeelden waar bij dwingende noodzaak onder oorlogsomstandigheden niet precies de hand aan de VRS-regelgeving was gehouden. Vanaf 13 juli later op de middag was Krstić als commandant opgetreden, daarover had binnen het Drina-korps geen verwarring bestaan, en zijn orders waren uitgevoerd. De conclusie luidt dan ook dat vanaf de vooravond van 13 juli Krstić de functie van commandant van het Drina-korps vervulde en daarmee verantwoordelijkheid droeg voor de executies. Dat massa-executies plaats hadden gehad bestreed Krstić trouwens niet.¹⁵⁸

Het oordeel van het Tribunaal is in overstemming met de militaire gebruiken zoals die ook in westerse landen bekend zijn: een formele overdracht van het commando en een afscheid ná de commando-overdracht. Het voorlezen van een besluit tijdens een afscheidslunch kan niet, zoals de verdediging stelde, worden aangemerkt als tijdstip van overdracht. Naar alle waarschijnlijkheid betrof het ook niet het besluit van de commando-overdracht maar van de bevordering van Živanović en van zijn pensionering. Er is geen aanleiding om te veronderstellen dat de overdracht van het bevel over het Drina-korps niet op 13 juli plaatshad. Daarna droeg Krstić de verantwoordelijkheid voor wat er zich in het bevelsgebied van het Drina-korps afspeelde.

Met dit oordeel heeft het Tribunaal echter nog geen antwoord gegeven op de vraag wie verantwoordelijk was voor de executies die al op de ochtend van 13 juli in de Cerska-vallei begonnen en voor de executies in Kravica die ongeveer gelijktijdig met de commando-overdracht een aanvang namen.

155 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 326-7.

156 BBC Summary of World Broadcasts, 'Karadžić congratulates military on Srebrenica, Žepa "victories"', Bosnian Serb news agency SRNA in

Serbo-Croat 1621 gmt 20 Jul 95.

157 Interview Manojlo Milovanović, 18/11/98.

158 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 328-30, 486.

20. Nabeschuwing

Na de val van de enclave Srebrenica zijn door Bosnisch-Servische eenheden duizenden Moslimmannen vermoord. Het grootste deel was afkomstig uit de colonne die door de bossen Tuzla probeerde te bereiken. Het is, in ieder geval bij de huidige kennis van zaken, niet mogelijk het aantal geëxecuteerden precies vast te stellen. De Noorse demografen Brunborg en Urdal kwamen op een minimum van 7475 vermisten. Daarbij zijn de tijdens de tocht naar Tuzla in gevechten gesneuvelden inbegrepen. Het Joegoslavië-Tribunaal kwam tot de conclusie dat mogelijk tussen de 7000 en 8000 mannen zijn geëxecuteerd, maar daarin lijken de tijdens de tocht om uiteenlopende andere redenen omgekomenen te zijn meegeteld. Op grond van een uit Bosnisch-Servische bron afkomstig gegeven van omstreeks zesduizend ‘krijgsgevangenen’ gemaakt door de VRS, lijkt vooralsnog het meest waarschijnlijk dat van de ten minste rond de zeveneneenhalf duizend vermisten er omstreeks zesduizend bij massa-executies zijn vermoord en de overigen op andere wijze zijn omgekomen.

Er is geen twijfel dat deze massamoorden zijn gepleegd door Bosnisch-Servische eenheden. Maar de meeste vragen naar de precieze toedracht zijn veel minder duidelijk te beantwoorden. Niet toevallig zijn de gegevens daarover van Bosnisch-Servische zijde schaars, en voorzover aanwezig, niet zeer betrouwbaar en met elkaar in tegenspraak. De meeste beschikbare gegevens zijn verzameld door het Joegoslavië Tribunaal in het bijzonder in het proces tegen generaal Krstić. Naast de door het NIOD uit eigen onderzoek verkregen informatie zijn de Tribunaal-gegevens dan ook de belangrijkste bron voor dit hoofdstuk. In deze nabeschuwing staan de vragen naar het motief, de mate van voorbereiding en verantwoordelijkheden centraal.

Het lijkt nauwelijks twijfel dat de massa-executies gepland en georganiseerd waren. De hypothese dat het als geheel om een uit de hand gelopen, dus min of meer spontane, zaak ging is onhoudbaar. Bij bepaalde moordpartijen op kleinere schaal zoals bij Kravica, Konjević Polje, Bratunac en Baljkovica, kan dit het geval zijn geweest. De vraag echter wie opdracht gaf tot de massa-executies en of dit op het politieke of militaire niveau geschiedde, is tot op heden niet beantwoord. Aan de grotere executies moet een zekere mate van planning en organisatie vooraf zijn gegaan. In een doorgaans goed georganiseerd leger als de VRS kan dit niet zonder opdracht en voorkennis van commandanten zijn geschied. Transport voor de gevangenen en de vuurpelotons moest worden georganiseerd, evenals de komst van bulldozers om letterlijk de gevolgen toe te dekken. Is nog staande te houden dat de eerste executies vooral op het conto van speciale eenheden onder bevel van de Generale Staf en eenheden van het ministerie van Binnenlandse Zaken vielen te schrijven, reguliere VRS-eenheden raakten in toenemende mate met personeel en materieel betrokken. Ook het zoeken naar plaatsen voor de tijdelijke detentie van de mannen en naar geschikte executieplaatsen, die op steeds grotere afstand van Srebrenica dienden te worden gevonden, droeg daaraan bij.

Het is niet waarschijnlijk dat de massamoorden al ruim van tevoren zijn beraamd. In Bosnische kring zijn sommigen ervan overtuigd dat dit het geval was. Premier Silajdžić meende dat de executies onderdeel waren van een plan. Hij noemde Srebrenica zelfs geen uitzonderlijk incident. Eerder in de oorlog waren bij Prijedor zijns inziens zelfs meer mensen gedood.¹⁵⁹ Ook minister voor VN-zaken Hasan Muratović wees op het algemeen gebruik mannen tussen de 18 en 55 te doden. ‘We wisten dat de mannen van de vrouwen zouden

¹⁵⁹ Interview Haris Silajdžić, 16/04/98.

worden gescheiden. Dat was een vooropgezet plan en een oude VJ-strategie die eerder was toegepast in Kroatië en in Zvornik.¹⁶⁰ Wel bleef, bijvoorbeeld voor minister van Buitenlandse Zaken Sacirbey de vraag waarom zoveel mensen werden gedood. Deze schaal van de moorden had hij niet verwacht.¹⁶¹

Westerse inlichtingendiensten wezen er echter op dat massa-executies ongebruikelijk waren. Analisten van deze diensten waren er daarom van overtuigd dat de operatie van bovenaf was bevolen en georganiseerd.¹⁶² Daarmee is de vraag naar hoe lang van tevoren en door wie nog niet beantwoord. Er zijn geen aanwijzingen voor een planning van de massamoord specifiek van de bevolking in de enclave Srebrenica als onderdeel van een plan de enclave aan te vallen. Zoals eerder uitvoerig behandeld, werden deze plannen begin juli ontwikkeld en werd pas op 9 juli besloten de enclave geheel te veroveren. In de orders daarvoor was juist gewezen op de noodzaak van handhaving van de wetten en gebruiken van de oorlog.

Op 11 juli en ook nog op de ochtend van 12 juli leken Karadžić, Koljević en Mladić er nog rekening mee te houden dat een regeling voor de bevolking kon worden getroffen en dat de ABiH-militairen zich zouden willen overgeven. Dat de Bosnische Moslims weinig fiducia in dergelijke regelingen hadden, was een streep door de rekening. Of de bedoelingen van de VRS eerzaam waren en of na ondervraging en ‘*screening* op oorlogsmisdadigers’ de ABiH-militairen naar krijgsgevangenkampen zouden worden overgebracht, kan niet worden aangetoond. Voorzieningen hiervoor waren in de militaire orders evenmin getroffen. Uit het gegeven dat wel met de ondervraging was begonnen, zou evenwel kunnen worden afgeleid dat die intentie in aanvang wel bestond maar ook al weer spoedig werd verlaten.

Het is daarom plausibel dat pas na 11 juli is besloten de weerbare mannelijke Moslimbevolking uit de weg te ruimen door deze mannen te doden. In ruime zin kan het motief daarvoor worden gevonden worden in de wens het Servische territorium, en gevoelsmatig behoorde Oost-Bosnië daartoe voor de Serven, te zuiveren van Moslims. Daarvoor was uitmoorden niet het enige middel, maar al vaker was gebleken dat men voor het doden van de tegenstander niet terugschrok. Wraak kan in dit specifieke geval zonder twijfel worden toegevoegd: wraak voor wat er in een langer verleden was gebeurd, maar ook voor de gebeurtenissen in 1992 en 1993 en voor de gewelddadige uitvallen van de ABiH uit de enclave in vooral 1995. Toen Srebrenica in april 1993 door de Bosnische Serven dreigde te worden veroverd, was de angst al groot geweest dat dat tot een bloedbad zou leiden vanwege de gevoelens van wraak die in het eerste jaar van de oorlog waren ontstaan. Ook Milošević vreesde in die dagen dat wanneer de Bosnische Serven de stad binnentrokken het tot een massamoord zou komen vanwege de haat die er over en weer bestond. Naar verluidt instrueerde Milošević toen persoonlijk Karadžić om de stad niet te innemen, waarna het kort daarna tot *Safe Area* kon worden verklaard.¹⁶³

Bij dit wraakmotief kwam nog eens dat de VRS in de situatie van 12 en 13 juli geconfronteerd werd met een probleem waarop men in het geheel niet had gerekend. In VRS-kring kwam de poging van de ABiH om uit te breken naar Tuzla als een complete verrassing. Er was op gerekend dat de ABiH en bevolking zich zouden overgeven en dat het probleem van

160 Interview Hasan Muratović, Sarajevo 30 januari 1998.

161 Interview Carl Bildt, 13/12/00. Daarnaast had Bildt zich er over verbaasd dat Sacirbey het

bekend worden van de massamoord zo kalm had opgevat.

162 Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

163 Vertrouwelijke informatie (43).

de afvoer, en de screening van de mannen op oorlogsmisdaden, vanuit Srebrenica en Potočari kon worden geregeld. Nog op de avond van 11 juli maakte Mladić in Bratunac bekend dat nu de operatie 'Krivaja 95' was voltooid, de aanval op Žepa kon worden ingezet. In dat licht bezien, kwam de uitbraak van de ABiH de VRS wel zeer slecht uit. Opeens was er de noodzaak het gevecht met de colonne aan te gaan en een omvangrijk gebied buiten de enclave te zuiveren. Bovendien kwam men te zitten met grote aantallen krijgsgevangenen.

Hoewel geen expliciet (geschreven) bevel tot massa-executies is gevonden, is zeer waarschijnlijk dat juist deze cumulatie van motieven en problemen wel degelijk tot zo'n gedelibeerd besluit leidde. Het doden van alle mannen kon vervolgens niet zonder organisatie en logistieke voorbereiding. Planning dus, niet lang van tevoren, maar min of meer improviserend als uitweg uit een onverwacht probleem. Veel wijst erop dat het daarbij ging om een centraal gegeven bevel waarna eerst speciale troepen maar vervolgens ook reguliere VRS-eenheden, in het bijzonder het Drina-korps, door de Generale Staf van de VRS op sleeptouw zijn genomen om de afrekening met de duizenden mannen uit Srebrenica ten uitvoer te brengen.

Dat de bedoeling massamoord was, wordt vooral duidelijk doordat er na de gevangenneming van de mannen geen maatregelen werden getroffen om te onderzoeken of er zich onder hen oorlogsmisdadigers zouden bevinden en geen voorbereidingen werden getroffen voor de inrichting van kampen en een uitwisseling van krijgsgevangenen. De mannen werden niet van eten en drinken voorzien, identiteitsbewijzen werden verbrand en de VRS maakte geen onderscheid naar militairen en niet-militairen. Logistieke problemen verhinderden een snelle ten uitvoerlegging van de plannen, daarmee het lijden van de mannen vergrotend omdat zij soms twee dagen of meer zonder eten of drinken op hun executie moesten wachten, ook al probeerden de Bosnische Serven met Mladić voorop hen anders doen geloven. Pas toen de evacuatie van de vrouwen en kinderen uit Potočari was voltooid kwamen voldoende transportmiddelen beschikbaar om de mannen naar de steeds verder weg gelegen executieplaatsen te vervoeren.

Toen dit proces van massa-executies eenmaal op gang kwam, raakten alle remmen los. De executies in Kravica en de Dom Kulture in Pilica werden op beestachtige wijze uitgevoerd door de opeengepakte gevangenen in een afgesloten ruimte bloot te stellen aan handgranaten en mitrailleurs.

Een omvang als deze was zelfs voor de oorlog in Bosnië ongekend. De berichtgeving daarover trok al snel de vergelijking met de vervolgingen en de gruwelijkheden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voor de stelling dat het hier ging om de grootste massamoord in Europa na de oorlog valt veel te zeggen.

Dat ook in Bosnisch-Servische kring na verloop van tijd werd ingezien dat hier sprake was van een wel zeer excessieve en verwijtbare uitbarsting van geweld, blijkt eruit dat men pogingen heeft gedaan de schaal waarop was vermoord te verhullen door in latere dagen de lijken op te graven en op meer afgelegen plaatsen opnieuw te begraven. Het spiedende oog van satellieten en verkenningsvliegtuigen en vooral van beeldanalisten ontging deze activiteit niet. Onvoorzichtigheid in het gebruik van radio's bracht aan het licht wie betrokken waren bij de massamoord. Doordat de executies in veel gevallen onzorgvuldig waren uitgevoerd, konden bovendien overlevenden daarvan getuigen.

Hoewel het (nog) niet mogelijk is nauwkeurig de verantwoordelijke instanties en personen aan te wijzen, is over de mate van betrokkenheid wel degelijk het een en ander op te merken. Het centrale besluit is waarschijnlijk door de Generale Staf van de VRS genomen.

De vraag is dan om te beginnen of daarbij coördinatie met de politieke autoriteiten in de Republika Srpska of eventueel zelfs met Belgrado heeft plaatsgevonden.

Inderdaad is het vermoeden uitgesproken dat de aanval op Srebrenica was gecoördineerd met Belgrado of in ieder geval niet zonder voorkennis van Belgrado was uitgevoerd. Gezien de vele nauwe banden tussen de Republika Srpska en Servië is vooral dat laatste mogelijk. Maar voor participatie in de voorbereidingen van de massamoord door Joegoslavische militairen of veiligheidsdiensten (RDB) zijn geen aanwijzingen.¹⁶⁴ Eerder het tegendeel: na het bekend worden van de executies was de stemming in Belgrado er een van ongeloof. Voor de jacht op de colonne werd begrip opgebracht, voor de executies niet. VJ-officieren konden, volgens een toenmalige westerse inlichtingenfunctionaris in Belgrado, de executies maar moeilijk accepteren. De Joegoslavische militaire top ontkende dan ook in eerste instantie dat deze gruwelijke gebeurtenissen hadden plaatsgehad. De massamoorden bij Srebrenica raakten in Servië daarna geheel overschaduwd door de Kroatische aanval op de Krajina, waarna alle aandacht uitging naar de 150.000 Servische vluchtelingen aldaar.¹⁶⁵

Later kwamen er meer aanwijzingen dat in leidende VJ-kringen grote irritatie was ontstaan over de moordpartijen. Milošević bezigde tegen EU-commissaris Van den Broek en de Spaanse EU-voorzitter Solana, woorden als 'I cannot find words for what had happened there.'¹⁶⁶ Voor het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken betekenden Milošević's woorden echter wel dat hij op de hoogte moest zijn geweest van wat er na de val van Srebrenica was gebeurd, ook al viel dat niet direct uit de tekst af te leiden.¹⁶⁷ De VJ-militairen vonden ook dat de VN en de NAVO nodeloos waren geprovoceerd. Het leidde tot twijfel of Mladić nog wel in toom kon worden gehouden. Te velde had de VRS zich ook in lastig parket gemanoeuvreed omdat een ABiH-soldaat zich na Srebrenica uit vrees voor een executie wel twee keer zou bedenken alvorens zich over te geven.¹⁶⁸

In hoeverre afstemming over de opdracht tot executies met de politieke top in de Republika Srpska heeft plaatsgevonden is niet zeker. Karadžić was als opperbevelhebber degene die formeel de aanwijzing gaf om Srebrenica en Žepa nadrukkelijk van elkaar te scheiden en om de enclave te verkleinen. Ook aan de inname van de gehele enclave gaf hij zijn fiat, maar of hij betrokken was bij de reeks van gebeurtenissen die toen in werking werden gezet, is onduidelijk. De slechte verstandhouding tussen Karadžić en Mladić wijst niet op een intensieve communicatie. Hoe dan ook lag het zwaartepunt in militaire kring.

In die militaire kring is de centrale rol van Mladić niet aan twijfel onderhevig. Hoewel hij als chef-staf in beginsel niet de bevoegdheid had rechtstreeks in de diverse commandolijnen in te grijpen, was zijn dominantie, zodra hij ergens aanwezig was, zeer groot. Hij gaf de centrale orders, hij was demonstratief op allerlei plaatsen aanwezig. Dat gold ook voor de massamoorden. Hij verscheen op diverse verzamelplaatsen, soms in de rol van geruststellende hoge autoriteit tegenover de gevangenen. Maar dat was uitdrukkelijk schijn en misleiding.

Deze centrale rol van Mladić neemt de betrokkenheid van andere eenheden en personen

¹⁶⁴ Vertrouwelijke informatie(3).

¹⁶⁵ Vertrouwelijk vraaggesprek (2).

¹⁶⁶ ABZ, DPV, ARA 00797. Code Bon Coreu 649, 23/08/95.

¹⁶⁷ ABZ, DPV, 499488. Code Hag Coreu 501, 24/08/95. Het Spaanse voorzitterschap zou daarom opnieuw Milošević moeten benaderen en hem

vragen al zijn invloed in Pale en bij de VRS aan te wenden om informatie te verkrijgen over het lot van de vermiste vluchtelingen.

¹⁶⁸ MID/CO. Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, 47/95, afgesloten 141200B Sep 1995. Stg Conf.

niet weg. Zowel de speciale troepen die aanwezig waren als het Drina-korps, waren in de gehele operatie nauw betrokken. Voor de commandanten gold hetzelfde. Twee hoofdrolspelers, de generaals Krstić en Živanović, hebben daarbij in het licht van de gevoerde en wellicht nog te voeren processen voor het Tribunaal getracht hun verantwoordelijkheid af te schuiven of te minimaliseren. Maar dat is niet reëel, evenmin als de verantwoordelijkheid ontkend kan worden van functionarissen als de commandant van de Bratunac-brigade, kolonel Blagojević, de plaatsvervangend commandant van de Zvornik-brigade, luitenant-kolonel Obrenović en de stafofficier operaties van dezelfde brigade, majoor Jokić.

Omdat diens proces in eerste aanleg al is voltooid, is met betrekking tot generaal Krstić het meest bekend. Zijn verweer berustte voornamelijk op de stelling dat hij een beperkte rol had, namelijk de leiding over de aanval op Žepa, waardoor hij van de massamoord niets had geweten. Bovendien zou hij pas in een laat stadium (20 juli) het commando over het Drina-korps hebben gekregen. Tot die datum zou Živanović commandant geweest zijn. Krstić stelde dat Žepa al zijn aandacht opeiste, dat hij daarom geen verdere kennis droeg van wat er rond Srebrenica gebeurde, en dat Mladić de leiding aan zich had getrokken. Krstić beweerde ook dat de gevangengenomen mannen waren gedood op bevel van generaal Mladić en kolonel Beara; hun motief kende hij niet.¹⁶⁹

Mladić had een groep vertrouwelingen om zich heen verzameld die hij nog kende van het begin van de oorlog en die in Knin onder hem hadden gediend, en hij had hen op verschillende posten benoemd. Zij speelden een prominente rol tijdens de executies. Het betrof generaal Tolimir, plaatsvervangend chef-staf voor inlichtingen en veiligheid van de Generale Staf, kolonel Ljubo Beara, het hoofd van de veiligheidsdienst van de Generale Staf, en luitenant-kolonel Popović, het hoofd van de veiligheidsdienst van het Drina-korps. De commandant van de Militaire Politie binnen de Generale Staf, luitenant-kolonel Keserović, werd belast met de leiding van de vooruitgeschoven commandopost die Mladić in Nova Kasaba opzette.¹⁷⁰ Het was, zoals een Bosnische Serf het karakteriseerde, een groep van moordenaars die de paranoïde Mladić om zich heen had verzameld en die hem volgden als trouwe honden.¹⁷¹

Vanzelfsprekend had Krstić er alle belang bij tijdens zijn berechting te zeggen dat de gevangenen op bevel van Mladić en Beara waren gedood. Zijn uitspraak beantwoordt de vraag wie de eerstverantwoordelijke was voor de executies dus niet.

Het Tribunaal accepteerde dit verweer niet. Krstić werd veroordeeld mede op grond van zijn verantwoordelijkheid voor de massamoord op de mannen van Srebrenica. Daarmee is hij naast de veel lager in rang zijnde Erdemović, de eerste hoge militair die op zijn rol in het drama dat op de val van Srebrenica volgde, is afgerekend. Het is, zoals gezegd, te verwachten dat anderen zullen volgen en te hopen is dat dit in een aantal opzichten verder verheldering zal opleveren.

Vooralsnog houdt dit rapport het erop dat tot de executies werd besloten onder druk van – deels onverwachte – omstandigheden, door de VRS-legerleiding, met Mladić als eerstverantwoordelijke, kort na de val. In de uitvoering hadden alle aanwezige militaire eenheden een rol en waren dus alle commandanten medeverantwoordelijk. Tijdens de feitelijke operatie

¹⁶⁹ ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 65.

¹⁷⁰ ICTY, (IT-98-33), OTP Ex. 399/a bis, Interview of Radislav Krstić, 18/02/00, p. 38. Majoor

Malinović was eigenlijk commandant van het bataljon Militaire Politie in Nova Kasaba maar hij behoorde niet tot de kring van getrouwen.

¹⁷¹ Interview Rajko Dukić, 14/06/00.

DE EXECUTIES

kregen haat- en wraakgevoelens de vrije teugel. Het leidde tot extreem gewelddadige slachtpartijen met vele duizenden doden.

HOOFDSTUK 3

Het bekend worden van de executies en massagraven

1. Inleiding

Tegenwoordig is Srebrenica onlosmakelijk verbonden met wat wel is genoemd de grootste massamoord in Europa na de Tweede Wereldoorlog. In 1995 echter bleek het heel moeilijk daar een beeld van op te bouwen. Het duurde geruime tijd voordat het besef dat er werkelijk executies op grote schaal hadden plaatsgehad tot de wereld doordrong en het bewijs daarvoor kon worden geleverd. Kennis daarover ontwikkelde zich slechts heel geleidelijk en het duurde betrekkelijk lang voordat niet alleen de omvang van de executies bekend was, maar vooral voordat een antwoord kon worden gegeven op de vraag waar zich massagraven bevonden.

In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe die kennis zich ontwikkelde en welke bronnen daarbij een rol speelden. In grote lijnen valt daarbij onderscheid te maken tussen organisaties als UNPROFOR, UNHCR en het Internationale Rode Kruis als bron en publieke bronnen zoals artikelen van journalisten die met getuigen en overlevenden van executies spraken. Die getuigen en overlevenden speelden een cruciale rol, omdat de Amerikanen zo in staat waren luchtfoto's en satellietbeelden te produceren met daarop sporen van massagraven.

Alle soorten van bronnen beïnvloedden elkaar in de speurtocht naar nadere kennis. Het beeld dat uit die bronnen naar boven komt, was aanvankelijk op zijn best verwarrend en fragmentarisch. Zo werd nog lang gedacht dat vermiste mannen door de Bosnische Serven waren gedetineerd.

Alhoewel satellieten en verkenningsvliegtuigen wel beelden opleverden van gevangengenomen mannen, bestaan er geen beelden vanuit de lucht van de executies. De reden daarvan moet worden gezocht in de slechte weersomstandigheden die na 13 juli in het gebied heersten. De eerste berichten uit het gebied over een mogelijke massamoord stuitten bij westerse inlichtingendiensten aanvankelijk dan ook op ongeloof. Gebruikelijk was immers dat gevangenen via een ruil weer vrij zouden komen.¹ Wat inlichtingendiensten precies wisten over het bekend worden van de massa-executies komt uitvoerig aan de orde in de *intelligence*-bijlage bij dit rapport.

2. De zoektocht naar de feiten

Pas dagen nadat de eerste executies hadden plaatsgevonden kon *Bosnia Herzegovina Command* zich een beeld vormen over wat er bij Srebrenica was gebeurd. Aan executies werd in het geheel niet gedacht; hoe onvoorbereid UNPROFOR was op een massamoord blijkt uit een zinsnede in een studie naar de gevolgen van de val van Srebrenica: 'the Bosnian Serbs

---

1 Vertrouwelijk vraaggesprek (8).

have, from their point of view, attempted to act in a humanitarian manner, probably in an attempt to avoid too much international intervention'.²

Bosnia Herzegovina Commander generaal Smith dacht aanvankelijk dat de doden waarover was gesproken, waren gevallen bij de strijd en door hinderlagen nadat de troepen met elkaar in contact waren gekomen, en dat de lijken onderweg waren verzameld. Smith veronderstelde dat ook het Bosnische leiderschap aanvankelijk niet van de moorden op de hoogte was. Hij deed navraag in Sarajevo naar de massamoorden, maar het bleek hem dat de Bosnische regering ook van niets wist.³ Pas op 22 juli belde de Bosnische premier Haris Silajdžić naar generaal Smith, met de boodschap dat 4000 mannen ten westen van Srebrenica zouden zijn vermoord. Kennelijk hadden ook de Bosnische Moslims niet eerder weet van wat er met de in Bratunac vastgehouden mannen was gebeurd, al stuitte dat bij *Bosnia Herzegovina Command* op de nodige scepsis; het vermoeden bestond dat de Bosnische Moslims meer geweten zouden moeten hebben over wat er was voorgevallen.⁴

Dat de massamoorden in de middag van 13 juli waren begonnen, was echter ook de Bosnische regering toen niet bekend. De eerste indicaties van 'alarming news' kwamen weliswaar op 13 juli van de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Sacirbey, maar deze berichten hadden nog slechts betrekking op enkele moorden, begaan door 'Servische misdadigers' en 'Arkan Tijgers'. Ook had Sacirbey gezegd dat vrouwen tussen de 15 en 35 waren afgezonderd en naar kampen gestuurd. Van de mannen was nog slechts bekend dat zij zogenaamd op oorlogsmisdaden werden gescreend.⁵

Het scheiden van mannen en vrouwen was in Bosnië een gebruikelijke praktijk. De ABiH deed precies hetzelfde als zij grotere dorpen hadden ingenomen, aldus generaal Smith. Berichten over de scheiding van mannen en vrouwen in Srebrenica hadden bij Smith dan ook geen alarmbellen doen rinkelen. Ook bij onderhandelaar Bildt was dat niet het geval: het was eerder gebeurd en op zich niet iets sensationeels. Het was voor Bildt eerder een geruststellende gedachte: de mannen zouden als krijgsgevangene worden behandeld. De VRS was door zijn gebrek aan mankracht veelal uit op een gevangenenruil, terwijl de omvangrijkere ABiH dat nog wel eens wilde weigeren. Het was zeker geen automatisme dat krijgsgevangenen werden gedood, al bestond er wel een voortdurende angst voor excessen. Dat grote aantallen mensen op de vlucht waren geslagen was evenmin echt opmerkelijk, maar dat dit tot een massamoord zou leiden, had niemand beseft.⁶

Nadat de Bosnische Serven op 13 juli de laatste vluchtelingen vanuit Srebrenica hadden gedeporteerd, was echter al spoedig duidelijk dat er meer aan de hand moest zijn. Het aantal in Kladanj gearriveerde personen klopte niet met het geschatte bevolkingsaantal van de enclave. Het Internationale Rode Kruis telde namelijk de personen die op 12 en 13 juli met de vluchtelingenkonvoeien in Kladanj arriveerden. Daarbij viel eens te meer op dat dit in 90 tot 95 procent van de gevallen vrouwen, kinderen en ouden van dagen betrof. Dit betekende dat

2 NIOD, Coll. Smith. 'Effects of BSA Action in Srebrenica', UN Confi, zonder datum, zonder nummer.

3 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

4 Interview Jim Baxter, 16/10/00. Baxter beantwoordde op 22 juli 1995 de telefoon voor de afwezige generaal Smith.

5 FOIA US Dept. of State. Code Amembassy

London to Secstate, 131620Z Jul 95. De mededelingen kwamen van de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Sacirbey, op bezoek in Londen, die dat van President Izetbegović had vernomen.

6 Interviews R.A. Smith, 12/01/00 en C. Bildt, 13/12/00.

de verblijfplaats van ruwweg tien- tot twintigduizend personen, voornamelijk mannen, niet bekend was.⁷

Die onbekendheid met de verblijfplaats van zoveel personen zette een zoektocht in gang. Bosnisch minister voor VN-zaken Hasan Muratović zei op 13 juli de Amerikaanse ambassadeur in Sarajevo te hebben ontboden en hem gevraagd te hebben of de Verenigde Staten met hun satellieten en verkenningsvliegtuigen iets konden doen om bescherming te bieden aan de op de vlucht geslagen mannen. Muratović zei elke dag deze ambassadeur te hebben gebeld met de vraag of er al beelden waren: ‘you can discover where they are, they will all be killed’. De eerste informatie die Muratović zei te hebben ontvangen waren de bekende beelden van de massagraven die de Amerikaanse VN-vertegenwoordiger Albright op 10 augustus in de Veiligheidsraad toonde.⁸

De eerste meldingen van executies bereikten Washington pas nadat de verhalen daarover in Tuzla de ronde deden. De scheiding van de mannen en de vrouwen had in Washington evenmin tot verontrusting geleid. Ook daar realiseerde men zich dat dat in Bosnië eerder was gebeurd; het was daardoor niet zozeer een verrassing. Geruchten dat er zich bij Srebrenica verschrikkelijke zaken hadden afgespeeld waren er al heel snel, maar wat daarvan waar was en op welke schaal er executies hadden plaatsgevonden, was volstrekt onbekend.

De door de ABiH onderschepte berichten van de VRS over de jacht op de mannen hadden de Bosnische Moslims niet met de westerse inlichtingendiensten gedeeld.⁹ Dit afgeluisterde verkeer kwam pas in latere jaren boven tafel, wat mede verklaart waarom pas zo laat meer gedetailleerde kennis over de massamoorden is ontstaan. Maar ook in de dagen dat de executies werden uitgevoerd was die kennis gering; de ABiH had nooit voorbereidingen opgemerkt en de Bosnische Moslims hadden aan het afgeluisterde berichtenverkeer dus destijds geen indicatie kunnen ontlenen over het lot dat de mannen was beschoren.¹⁰

Ook het VN-hoofdkwartier in Zagreb boog zich over de vraag hoe aan informatie te komen. Op 12 juli voerde generaal Janvier een discussie over een mogelijke inzet van verkenningsvliegtuigen van de NAVO. Die waren beschikbaar; ook Nederland droeg met F-16 fotoverkenneren aan die luchtverkenningcapaciteit bij. De interne discussie kreeg een vervolg toen om 18.00 uur die dag Janvier en zijn plaatsvervanger Ashton in een teleconferentie met admiraal Smith spraken over de gebeurtenissen in Srebrenica en over de vraag hoe aan inlichtingen te komen. Die vraag had op dat moment nog voornamelijk betrekking op Žepa en Goražde, als mogelijk volgend aanvalsdoel van de VRS. Van de inzet van NAVO-verkenningsvliegtuigen boven Srebrenica werd echter afgezien, omdat het verschijnen van vliegtuigen daar te riskant was, omdat de Bosnische Serven nog steeds hun luchtafweer konden inzetten.¹¹ Dat was ook de reden dat Nederland niet wilde dat de eigen F-16's voor dat doel werden ingezet (zie hoofdstuk 9).

De vraag was vervolgens hoe een *Unmanned Aerial Vehicle* (UAV) boven het gebied te krijgen. Er leek een mogelijkheid te zijn in de ochtend van 13 juli. De prioriteiten voor luchtverkenning lagen die dag echter bij West-Bosnië, en ook het weer boven Oost-Bosnië was een beperkende factor. Op de late avond van 12 juli merkte wel een C-130 vliegtuig met infraroodcamera's de aanwezigheid van gevangenen op. Deze C-130 vliegtuigen vlogen vanaf bases in Italië 's nachts boven Bosnië als de situatie dat toeliet; de bedoeling van de

7 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 15/07/95, nr. Z-1170.

8 Interview Hasan Muratović, 30/01/98.

9 Vertrouwelijk vraaggesprek (52).

10 Vertrouwelijk vraaggesprek (5).

11 Interview B. Ashton, 30/05/00.

infraroodapparatuur was dat de opmars van de VRS naar Žepa en Goražde kon worden gevolgd. 's Nachts waren namelijk de kampvuurtjes langs de weg en de warme motoren van tanks en vrachtwagens te zien. Wat er gebeurde met de informatie omtrent de aanwezigheid van gevangenen is echter niet bekend.¹²

Op 14 juli zou er 's nachts wel een ander onbemand vliegtuig, een zogeheten Predator, boven Oost-Bosnië hebben gevlogen. Prioriteiten lagen echter nog steeds bij het gebied rond Žepa en bij Goražde. Potočari en de colonne op weg naar Tuzla hadden een lagere prioriteit. Op 15 juli was er opnieuw een Predator in de lucht met als doel om te zien of er nog mannen in het voetbalstadion van Bratunac gevangen werden gehouden. De beelden zouden van onvoldoende kwaliteit zijn geweest om er bevindingen op te kunnen baseren. Met satellieten werd toen nog niet naar sporen van een massamoord gezocht, omdat er op dat moment nog onvoldoende aanwijzingen waren.¹³

Contacten met de Bosnische Serven op hoog niveau om navraag naar gevangenen te doen, bestonden er op dat moment nog niet. Generaal Smith, inmiddels teruggekeerd naar Sarajevo, wilde op 13 juli een gesprek met generaal Mladić arrangeren, maar daar zou onenigheid met Janvier over zijn ontstaan. Janvier had de laatste tijd steeds de gesprekken met Mladić gevoerd, omdat Smith en Mladić na de gijzelaarcrisis van eind mei niet langer 'on speaking terms' waren. Het probleem loste zich echter vanzelf op, omdat Mladić met helemaal niemand van de UNPROFOR-top wilde spreken.¹⁴

Op 14 juli noemde het VN-hoofdkwartier in Zagreb een getal van ongeveer vierduizend mannen in de weerbare leeftijd waarover geen informatie was. Het hoofdkwartier in Zagreb ging ervan uit dat deze mannen zich in Bratunac in gevangenschap bevonden en herhaalde dat vermoeden nog eens op 16 juli. Gezien dit grote aantal werd het van het grootste belang geacht dat UNPROFOR, UNHCR en het Internationale Rode Kruis toegang verkregen tot Bratunac en Srebrenica om een onderzoek naar deze mannen in te kunnen stellen. De Bosnische Serven weigerden echter categorisch toegang tot deze gebieden te verlenen. Zij volhardden nog lang in hun afwijzende opstelling.¹⁵

De veronderstelde aanwezigheid van enige duizenden mannen in Bratunac was tevens van invloed op het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica. Voordat het lot van deze mannen was opgehelderd, kon Dutchbat niet vertrekken. Om die reden wees de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Biegman, Den Haag erop dat 'op mijn suggestie' ondersecretaris-generaal Annan zich op 13 juli actief wijdde aan het probleem van de naar Bratunac afgevoerde mannen. Annan nam daarover contact op met president Sommaruga van het Internationale Rode Kruis en Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Ogata.¹⁶ Premier Kok zocht steun bij zijn Britse ambtgenoot Major om VN-waarnemers naar het gebied rond Bratunac te krijgen.¹⁷ Suggesties daartoe had de Defensiestaf ook al aan Biegman laten weten.¹⁸ Toch stond dit punt om VN-waarnemers in Bratunac te krijgen in Zagreb niet hoog

12 Vertouwelijk interview (54).

13 Vertouwelijk interview (54).

14 Interview B. Ashton, 30/05/00.

15 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 14/07/95, nr. Z-1168. *Cable News Network*, 16/07/95 5.00 pm ET.

16 ABZ, DPV/ARA 00797. Biegman 619, 13/07/95.

17 AZ, 95m005637. Ambassador Sir David Miers to W.J.P. Geerts Raadsadviseur Min v. AZ, 19/07/95.

18 DCBC nr. 714. 'Concept Dagboek Van den Breemen', 14/07/95. Dit is later in geredigeerde en bekorte versie gepubliceerd als *Hollands Dagboek*, *NRC Handelsblad*, 22/07/95.

op de agenda; volgens Bildt maakte de angst dat deze VN-waarnemers tot gijzelaar zouden kunnen worden gemaakt dat deze optie niet serieus werd gezien.¹⁹

Over de aanwezigheid van mannen in Bratunac bestond dus lang onzekerheid. *Civil Affairs* van UNPOFOR en ook UNHCR gingen er op 14 juli nog steeds vanuit dat in het voetbalstadion van Bratunac vijfduizend mannen tussen de 16 en 60 jaar werden vastgehouden. Ook leefde de gedachte dat mogelijk niet alle bewoners Srebrenica hadden verlaten.²⁰ Tijdens besprekingen in Belgrado op 15 juli spraken Stoltenberg, Bildt en Milošević in opdracht van Boutros-Ghali over hulp aan de bevolking van Srebrenica en toegang tot het gebied. Ook Mladić was aanwezig. De onderhandelaars Bildt en Stoltenberg gingen er nog van uit dat de mannen in Bratunac bijeen waren gebracht voor registratie en screening op oorlogsmisdaden. Personen die geen oorlogsmisdaden hadden gepleegd zouden worden vrijgelaten, de anderen zouden worden berecht in de Republika Srpska of worden overgedragen aan het Tribunaal in Den Haag.²¹

Bij de besprekingen in Belgrado was er nauwelijks inzicht in wat er in Srebrenica was gebeurd. Uit de meldingen van Dutchbat kon weliswaar worden afgeleid dat enkele moorden waren gepleegd en al vroeg kwamen van de vluchtelingen in Tuzla signalen dat zij onderweg verschrikkelijke zaken hadden gezien, maar van een omvangrijke massamoord was nog geen sprake. Dat kwam ook in Belgrado niet aan het licht. Mladić beweerde dat de mannen gevangen waren genomen omdat het soldaten waren. Hij weigerde het Internationale Rode Kruis aanvankelijk de verlangde toegang tot Srebrenica. Smith meende echter dat het niet uitsluitend om soldaten kon gaan. Uiteindelijk bond Mladić in: het Internationale Rode Kruis mocht de gevangenen bezoeken.

Alhoewel Milošević druk op Mladić had uitgeoefend, was Bildt er niet van overtuigd dat Milošević die toegang had kunnen bewerkstelligen: het was volgens hem Mladić' eigen beslissing. Weliswaar kon Milošević een zekere invloed op Mladić niet worden ontzegd, maar het was niet duidelijk hoever dit ging. Later zou inderdaad blijken dat Milošević weinig invloed had op het verkrijgen van toegang tot het gebied waar de massamoorden waren gepleegd, of dat althans mogelijk zo deed voorkomen.²²

Het Internationale Rode Kruis toonde naar het oordeel van de bij de besprekingen in Belgrado betrokkenen weinig haast om naar Srebrenica te gaan. Zowel Bildt als de Amerikaan Holbrooke oefenden hiertoe druk op deze organisatie uit. Die was daar niet erg gelukkig mee, omdat de toegang tot het gebied op basis van afspraken op politiek niveau de schijn zou kunnen wekken dat het Internationale Rode Kruis als politiek instrument werd gebruikt; die indruk wilde het vanzelfsprekend niet vestigen. Ook wilde het Internationale Rode Kruis zich niet door de Bosnische regering onder druk laten zetten.²³ Overigens was het niet zo dat het Internationale Rode Kruis zelf geen pogingen ondernam om toegang tot het gebied te verkrijgen; deze pogingen komen later in dit hoofdstuk nog aan de orde.

Na de in Belgrado bereikte overeenkomst bestond niet de indruk dat het Internationale Rode Kruis zich al warmliiep om in Bratunac poolshoogte te gaan nemen. Bij een bespreking in Jahorina met vertegenwoordigers van UNHCR en het Internationale Rode Kruis op 18

19 Interview C. Bildt, 13/12/00.

20 FOIA US Dept of State. Zagreb to State, 'Srebrenica update: refugee movements, stranded Medevacs, lack of cooperation on every side', 14/07/95, nr. Zagreb 02648, 142038Z.

21 Vertrouwelijke informatie (123).

22 Interviews R.A. Smith, 12/01/00 en C. Bildt, 13/12/00.

23 Interview C. Bildt, 13/12/00.

juli maakte luitenant-kolonel Baxter de overeenkomst tussen Smith en Mladić bekend en maakte hij het Internationale Rode Kruis duidelijk dat deze overeenkomst toestemming gaf om naar Bratunac te kunnen gaan (al zou de overeenkomst pas op 19 juli met de handtekening van beide generaals formeel worden bekrachtigd). Maar ook hier gold dat opdrachten aan het Internationale Rode Kruis nu eenmaal niet konden worden verstrekt. De organisatie klaagde ook over een tekort aan personeel.²⁴ Op 18 juli was dus nog niet geregeld dat het Internationale Rode Kruis toegang tot de gevangenen had terwijl het VN-hoofdkwartier in Zagreb nog in de veronderstelling verkeerde dat er nog grote aantallen personen gevangen werden gehouden. Dat zij inmiddels waren vermoord, was nog niet bekend.²⁵

Hoe verwarrend de berichten over de mogelijke aanwezigheid van mannen in Bratunac waren bleek uit mededelingen afkomstig van *Médecins Sans Frontières* die tot de buitenwereld doordrongen. De organisatie meldde op 15 juli dat er in het voetbalstadion van Bratunac zevenhonderd tot duizend mannen gevangen zaten die op weg naar Tuzla waren aangehouden. De dag daarna ving MSF zelfs geluiden op dat er wel zeventuizend gevangenen waren; hoe de organisatie aan deze getallen kwam, werd niet vermeld.²⁶

De zoektocht naar gegevens over vermisten ging verder. Op 16 juli maakte *Sector North East* voor UNPROFOR een nieuwe balans op. Dit hoofdkwartier schatte dat zeven- tot achtduizend mannen de enclave hadden weten te verlaten. De colonne mannen afkomstig uit Srebrenica had op dat moment Tuzla nog niet bereikt. Het vermoeden was dat twee- tot drieduizend mannen zich nog in de bergen bevonden en mogelijk vier- tot vijfduizend door de Bosnische Serven waren opgepakt en naar Bratunac overgebracht voor een 'screening op oorlogsmisdaden'. Verzoeken van Dutchbat, *Sector North East*, het Internationale Rode Kruis, UNHCR en het hoofdkwartier van UNPROFOR om informatie te krijgen over of toegang tot de mannen in Bratunac hadden de Bosnische Serven tot dusverre afgewezen. De enige zorgelijke aanwijzingen dat er meer aan de hand kon zijn, waren de sedert 13 juli op de compound in Potočari vanuit de richting Bratunac sporadisch te horen salvo's van geweer- vuur geweest. Dat speelde zich echter buiten het zicht van Dutchbat af.²⁷

UNPROFOR zette de speurtocht naar nadere gegevens met kracht voort. *Civil Affairs* had allerlei internationale organisaties en niet-gouvernementele organisaties die in Oost-Bosnië actief waren benaderd. Een *fact-finding* team verzamelde in samenwerking met UNHCR en het UNPROFOR *Centre for Human Rights* gegevens bij de in Tuzla verblijvende vluchtelingen. Ook het Internationale Rode Kruis was begonnen met het verzamelen van gegevens om vermisten op te sporen,²⁸ en ook met in Zagreb gearriveerde Dutchbatters waren gesprekken gevoerd (zie hoofdstuk 5). Een in Tuzla opgezet *Joint Action Crisis Team* probeerde op 19 juli andermaal klaarheid in het aantal vermisten te brengen. Het 2e Korps van de ABiH had inmiddels gemeld dat vierduizend personen, meest militairen maar ook burgers, die te voet de tocht naar Tuzla hadden ondernomen, die plaats hadden bereikt en dat nog vierduizend tot vijfduizend man werden verwacht. Daarmee zou het aantal vermisten ergens tussen de

24 Interview J. Baxter, 16/10/00.

25 NIOD Coll. Banbury. SRSG's briefing 18/07/95. Dagboek Banbury.

26 CRST. Sitrep Srebrenica – Potočari, period 06/07 – 22/7/95. Opstellers Christina Schmitz en Daniel O'Brien (MSF), 24/07/95. Akashi gaf dit aantal aan New York door met Code Cable 15/07/05, nr. Z-1170.

27 DJZ. G5 Civil Military Operations Sector North East (Major Guy Sands-Pingot) to Distribution List, 16/07/95.

28 DJZ. Update nr. 9 on ICRC activities in the former Yugoslavia, 17/07/95, nr. COMREX/FIN95/1305. DCBC nr. 1063. Interoffice Memorandum, Moussalli aan Akashi, 31/07/95, 'Srebrenica Human Rights Report'.

vierduizend en achtduizend komen te liggen. Akashi verzocht New York echter dat getal nog niet naar buiten te brengen zolang dit zo onnauwkeurig was. Akashi geloofde dat het getal verfijnd kon worden zodra toegang kon worden gekregen tot de mannen die zich in handen van de Bosnische Serven bevonden. De gedachte heerste dus op 19 juli nog dat de vermiste mannen in leven waren.²⁹

Berichten over in Bratunac vastgehouden mannen konden niet worden geverifieerd. Weliswaar was het aan het Internationale Rode Kruis op 17 juli toegestaan de zieken en gewonden in het ziekenhuis van Bratunac en op de compound in Potočari te bezoeken, maar de organisatie werd niet toegelaten tot de gebieden in de omgeving waar het moorden zich had afgespeeld. Verhalen over het bestaan van kampen, moorden ‘in execution style’ en verkrachting konden op dat moment evenmin worden bevestigd. Het hoofd *Civil Affairs* van UNPROFOR achtte het daarom gewenst de aandacht van de media en de publieke opinie op deze onderwerpen te richten.³⁰

Het was overigens niet noodzakelijk bijzondere moeite te doen om de aandacht van de media op schending van de mensenrechten te vestigen. Dagelijks verschenen er berichten over in de internationale pers. De talrijke getuigenverklaringen die UNHCR in de eerste dagen na de val uit de mond van de vluchtelingen op *Tuzla Air Base* optekende, gaven een betrouwbare eerste indruk. Een beschrijving van de inspanningen van UNHCR en het Internationale Rode Kruis op *Tuzla Air Base* komt aan de orde in hoofdstuk 5.

Het probleem bleef echter dat noch het Internationale Rode Kruis noch UNHCR het gebied rond Srebrenica mochten betreden om de verhalen te verifiëren. De autoriteiten in Pale bleven krachtig ontkennen dat zich wreedheden hadden voorgedaan bij het gedwongen vertrek van de bevolking. Maar als dat zo was, dan zouden ook de Bosnische Serven belang hebben bij een verificatie door een onafhankelijk orgaan en ‘would welcome an objective observer to the area’. Met dergelijke argumenten probeerde UNHCR *Protection Officer* Cynthia Burns vergeefs toegang tot het gebied rond Srebrenica te krijgen.³¹

Een week na de val had ook de Bosnische regering nog weinig zicht op wat er werkelijk was gebeurd. Dat kon worden afgeleid uit de uitspraak van minister voor VN-zaken Hasan Muratović, die wees op het bestaan van gevangenkampen in Bratunac, Konjević Polje en Nova Kasaba. Hoeveel mannen daar zouden worden vastgehouden, wist Muratović niet te zeggen. Wel kon hij melden dat 293 mannen afkomstig uit Potočari in het Bosnisch-Servische krijgsgevangenkamp van Batković waren beland.³²

Tien dagen na de val drong de Britse premier Major, in zijn communiqué na afloop van de grote internationale conferentie in Londen op 21 juli, nog aan op ‘immediate access for UNHCR and ICRC [het Internationale Rode Kruis] to the male detainees from Srebrenica’.³³ De Amerikanen hadden evenmin zicht op het bestaan van de vermeende gevangenkampen. De *Assistant Secretary of State for Human Rights*, John Shattuck, stelde op 19 juli nog dat 4000 tot 5200 mannen in Bratunac gevangen werden gehouden. Daarnaast hadden volgens Amerikaanse bronnen 3000 ABiH-soldaten de dood gevonden nadat zij Srebrenica

29 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 19/07/95, nr. Z-1198.

30 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 17/07/95, nr. Z-1187.

31 CRST. UNHCR Protection Officer Bosnia and Herzegovina (Cynthia Burns) to Commissioner for Refugees and Humanitarian Aid (Ljubisa Vladu-

sic), 19/07/95.

32 CRST, UNHCR/ICRC. Code Cable Akashi to Annan, 19/07/95, nr. Z-1204.

33 NIOD, Coll. Smith. ‘Bosnia: International Meeting, London 21 July 1995, Chairman’s Statement’.

waren ontvlucht. Aannemelijk is dat deze informatie werd vergaard bij mannen afkomstig uit de colonne nadat zij in Tuzla waren gearriveerd.³⁴ Pas op 25 juli begon het de Amerikanen te dagen dat de eerder in Bratunac vastgehouden mannen niet meer in leven waren. De Amerikaanse ambassadeur in Zagreb, Galbraith, leidde dat af uit de woorden van een overlevende van de executies die Tuzla had weten te bereiken en in Bratunac had vastgezet. Als het verslag van deze overlevende juist was, dan waren er volgens Galbraith geen mannen meer in leven die door de Bosnische Serven waren opgepakt.³⁵

De inspanningen van de verschillende VN-organisaties in Tuzla om informatie over de vermisten te verzamelen, leerden dat de colonne die Srebrenica had verlaten een omvang had van tussen de achtduizend en vijftienduizend personen. Daarvan waren ongeveer zesduizend in Tuzla gearriveerd en mogelijk drieduizend onderweg omgekomen. Maar aan het noemen van een mogelijk aantal vermisten waagde de VN zich nog niet.³⁶ De Speciale Rapporteur voor de Mensenrechten, Mazowiecki, daarentegen noemde wel een getal: zeventienduizend personen waren vermist of werden gevangen gehouden.³⁷

Op 31 juli bracht het Hoofd van *Civil Affairs* van UNPF in Zagreb, Michel Moussali, een rapport aan Akashi uit waarin hij de stand van zaken schetste. Al in Potočari was volgens hem een onbekend aantal mannen geëxecuteerd. In welke mate er schending van de mensenrechten had plaatsgehad bij de colonne op weg naar Tuzla, viel volgens hem niet te bepalen zolang de Bosnische Serven geen toegang boden tot de mannen die zouden worden vastgehouden. Weliswaar waren er mannen in Tuzla gearriveerd, maar zij hadden slechts kunnen waarnemen wat er in hun onmiddellijke omgeving was voorgevallen. Bovendien maakte de aanwezigheid van militairen in de colonne het onmogelijk om vast te stellen of dood of verwonding het resultaat was van gewapend conflict of van schending van de mensenrechten. Pas nadat overlevenden van de massa-executies Tuzla hadden weten te bereiken, kwamen de eerste verhalen daarover naar buiten. Zij spraken van een school bij Karakaj (wat later bekend stond als de Grbavci-school en de executies bij Orahovac) en van massa-executies in het gebied van Nova Kasaba. De bewijzen begonnen zich langzamerhand op te stapelen. Het probleem bleef echter dat de Bosnische Serven geen verificatie in het gebied zelf mogelijk maakten.³⁸

Op hoeveel problemen verkrijging van toegang tot het gebied stuitte, kan worden afgelezen aan de pogingen die het Internationale Rode Kruis ondernam. Na eerst op 12 juli en opnieuw op 16 juli dat te hebben verzocht, antwoordden de Bosnisch-Servische autoriteiten op 22 juli dat verzoeken aan de militaire autoriteiten dienden te worden gericht. Naast de toestemming om de gewonden en zieken uit Bratunac en Potočari op te halen, kreeg het Internationale Rode Kruis op 26 juli permissie om het detentiecentrum in Batković te bezoeken. Het Internationale Rode Kruis trof daar slechts 166 personen afkomstig uit

34 FOIA US Dept of State. Information Memorandum Shattuck to The Secretary, 19/07/95.

35 Vertrouwelijke Collectie (1); CRST.Ambassy Zagreb to SecState Wash DC, 251907Z Jul 95, nr. Zagreb 002788.

36 UNGE, UNPROFOR, Box 42, File 2.2. Sector Command Matters General. Human Rights Update Sector North East, zonder datum, opsteller P. Hicks, verzonden met fax Biser aan Moussali UNPF HQ, 21/07/95, nr. 151-3062.

37 UNGE, UNPROFOR, Box 25/77, File 1.1.57, SNE, 04/04-23/08/95. 'Press Conference of Special-Rapporteur on Human Rights', verzonden met fax Biser aan Moussali UNPF HQ, 21/07/95.

38 DCBC, 1063. Interoffice Memorandum Moussali aan Akashi, 31/07/95, 'Srebrenica Human Rights Report'. Akashi zond het rapport door naar New York (Akashi to Annan, 12/08/95, nr. Z-1406).

Srebrenica aan, waaronder 22 gewonden afkomstig uit Potočari;³⁹ een getal dat niet bepaald overeenkwam met de 3000 die volgens de familie in Tuzla gevangen zouden zijn genomen en de vermoedelijk 5000 die dat lot tijdens de vlucht naar Tuzla zou zijn beschoren. Op 6 september diende het Internationale Rode Kruis ter ondersteuning van verdere pogingen om toegang tot het gebied te verkrijgen een lijst van 3070 vermisten in bij Nikola Koljević, de vice-president van de Republika Srpska. Van deze 3070 personen werd vermoed dat zij door de Bosnische Serven waren gearresteerd. Een week later overhandigde het Internationale Rode Kruis een nieuwe lijst: nu met niet minder dan 8000 vermisten, waarvan 3046 in Potočari waren opgepakt en 5000 onderweg naar Tuzla waren verdwenen.⁴⁰

Opening van zaken door de Bosnische Serven en toegang tot het gebied bleef uit. Tot gevangenen in de regio was evenmin toegang verkregen. Het Internationale Rode Kruis was niet verder gekomen dan de geregistreerde gevangenkampen in Batković en Rogatica. In het laatste kamp bevonden zich 44 personen afkomstig uit Žepa. In Bratunac waren geen plaatsen aangetroffen waar mannen waren gedetineerd. Het Internationale Rode Kruis was verrast door het kleine aantal gevangenen dat was aangetroffen; het viel maar moeilijk te geloven dat er zich zo weinig mannen in Bosnisch-Servische handen zouden bevinden. Het Internationale Rode Kruis had echter geen aanwijzingen wat er met de vermisten kon zijn gebeurd. In het kanton Tuzla waren inmiddels 34.532 personen geregistreerd als zijnde afkomstig uit Srebrenica. Uitgaande van het getal van 42.500 inwoners dat UNHCR hanteerde, betekende dit 7968 vermisten.⁴¹ Dat getal zou niet zo heel ver af liggen van het uiteindelijk vastgestelde aantal van vermisten van 7421.⁴²

In februari 1996 was voor het Internationale Rode Kruis de situatie nog onveranderd; de organisatie had nog steeds geen inspecties in het gebied kunnen uitvoeren. Er was alleen geen hoop meer dat de 3046 die in Potočari waren opgepakt nog in leven waren.⁴³

3. Amerikaanse impulsen aan verder onderzoek

Een krachtige impuls aan verder onderzoek gaf het bezoek dat de Amerikaanse *Assistant Secretary of State for Human Rights*, John Shattuck, op 31 juli en 1 augustus aan Tuzla bracht. Hij sprak daar onder meer met een zeventienjarige jongen die de executies had overleefd. De jongen wist geen plaats te noemen waar dat gebeurd was; het vermoeden was op dat moment dat dit bij Konjević Polje was gebeurd, maar uit zijn beschrijving valt af te leiden dat dit bij Petkovići moet zijn geweest, op grote afstand van Konjević Polje. Dat geeft tevens een indicatie hoe moeilijk de zoektocht naar de locaties van de executieplaatsen is geweest.⁴⁴

Shattuck kwam tot de conclusie dat gewelddadigheden op een ‘massive scale’ hadden plaatsgevonden en dat honderden, zo niet duizenden ongewapende vluchtelingen waren gedood, waarvan velen tijdens massa-executies. Shattuck noemde een getal van tienduizend

39 ABZ, DIO/ARA/00407. Zendbrief HUM/PV Genève aan Min. van Defensie/DAB, 30/11/95, nr. gev/hum-3683/1995.

40 NIOD Questionnaire ICRC, Sujet 11 Demarches.

41 SMG, 1002. Sector NE Civil Affairs (Ken Biser) to Acting Deputy Head of Political and Humanitarian Affairs UNPROFOR Sarajevo

(John Ryan), 09/08/95; *de Volkskrant*, 01/08/95, ‘Rode Kruis telt slechts 208 Moslim-mannen’. Zowel het getal 166 als 164 wordt genoemd.

42 ‘U.S. Reveals Photographs of Apparent Mass Grave’, *International Herald Tribune*, 10/08/95.

43 NIOD Questionnaire ICRC, Sujet 11 Demarches.

44 Vertrouwelijke informatie (76).

personen dat werd vermist. Een onbekend aantal zou in kampen worden vastgehouden. Shattuck wilde internationaal steun verwerven om druk op Pale uit te oefenen om opening van zaken te geven en toegang te verkrijgen tot de gevangenen.⁴⁵ Daartoe bezocht hij op de terugweg naar Washington de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen Ogata. Hij vroeg haar om UNHCR-*Protection Officers* naar Srebrenica en Žepa te sturen, om uit te vinden wat er met de vermisten was gebeurd en om de inspanningen te verdubbelen om de geëvacueerden te interviewen; zo kon meer zicht op het aantal vermisten en hun verblijfplaats worden verkregen. Ogata kon Shattuck meedelen dat de inspanningen al waren verdubbeld maar dat de Bosnische Serven onderzoek ter plekke verhinderden.⁴⁶

Shattucks actie leidde in Pale niet tot resultaat, maar het zette wel het probleem van de vermisten op de agenda van het Amerikaanse *State Department*. Dat resulteerde in een zoektocht en vervolgens in het vrijgeven van een aantal luchtfoto's die een indicatie gaven van wat er in het gebied rond Srebrenica aan de hand kon zijn geweest. Dat was overigens niet de verdienste van Shattuck zelf.

Wat aan het proces van openbaarmaking van deze beelden voorafging, is beschreven in hoofdstuk 8 van de *intelligence*-bijlage bij dit rapport. Hier volstaat de vermelding dat de Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Albright, op 10 augustus voor de leden van de Veiligheidsraad een briefing gaf en foto's toonde die wezen op het bestaan van massagraven in de buurt van Konjević Polje. Albright wilde met het tonen van deze foto's niet alleen bewijslast aandragen voor de gruweldaden, maar ook Washington bewegen tot een hardere opstelling jegens de van weinig medewerking getuigende Bosnische Serven.⁴⁷ Volgens een eerste schatting zouden zich in de tot dusverre ontdekte graven 2000 tot 2700 lichamen kunnen bevinden.⁴⁸ De beelden stemden overeen met wat van overlevenden was vernomen; inmiddels waren tien overlevenden van de executies bekend.⁴⁹ Ook hadden vluchtelingen verklaard onderweg tussen Potočari en Kladanj executies bij Nova Kasaba te hebben gezien, en Bosnische Serven gekleed als VN-soldaat en rijdend in een VN-voertuig.⁵⁰

Meer in detail toonden de foto's die Albright liet zien dat zich zeshonderd mannen op een voetbalveld bij Nova Kasaba hadden bevonden en vierhonderd langs de weg bij Sandići. Omgewoelde aarde in Sandići veronderstelde de aanwezigheid van een massagraf daar. Beelden van twee weken later lieten twee grote en één kleine plek zien waar de bodem was omgewoeld. Ook viel op de beelden te zien dat zich bij Nova Kasaba een grote schuur bevond, die mogelijk als detentieruimte in gebruik was. Opgemerkt moet worden dat het hier dus nog slechts de meest zuidelijk gelegen massagraven betrof; de meer noordelijke massagraven waren nog niet ontdekt.

De openbaarmaking van de luchtfoto's zette de Nederlandse regering ertoe aan om bij de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten, de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen en de president van het Internationale Rode Kruis aan te dringen op 'zichtbare en doortastende acties' ter opheldering van het lot van de verdwenen mannen. Gezien de rol van Dutchbat bij Srebrenica had Nederland een bijzondere betrokkenheid bij het achterhalen van dit lot, zo

45 State Dept. FOIA. Information Memorandum John Shattuck to The Secretary, 04/08/95.

46 Vertrouwelijke informatie (77).

47 Interview M. Albright, 28/09/01.

48 'Up to 2,700 Massacred by Serbs UNPROFOR is told', *International Herald Tribune*,

11/08/95.

49 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Biegman 721, 11/08/95.

50 ABZ, DAV 999.241. Zendbrief PVNAVO aan DAV, 09/08/95, nr. 119761.

stelde Buitenlandse Zaken.⁵¹ President Sommaruga van het Internationale Rode Kruis deelde op 14 augustus in een briefing mee dat het verkrijgen van helderheid over het lot van de verdwenen mannen zijn hoogste prioriteit had. Achtduizend mannen en een klein aantal jonge vrouwen waren als vermist opgegeven en volgens de Bosnische regering zouden er nog velen van in leven zijn. Daarbij was een getal van vijfduizend genoemd, maar het Internationale Rode Kruis kon dat niet uit eigen waarneming bevestigen. Sommaruga vond het moeilijk schattingen te geven, maar verklaarde tegenover de Nederlandse vertegenwoordiger in Genève, T.P. Hofstee, dat het aantal vermoorde mannen mogelijk rond de duizend lag. Volgens de gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis voor voormalig Joegoslavië, Christophe Girod, zou het merendeel van de vijfduizend door de Bosnische regering genoemde vermisten bij de ABiH zijn ingelijfd en hadden zij uit militaire overwegingen geen toestemming gekregen contact met de familie op te nemen.⁵²

De Bosnische Serven hadden het Internationale Rode Kruis verboden ook maar één stap in de Republika Srpska te zetten zonder toestemming van Pale.⁵³ De vraag was dan ook of pogingen van het Internationale Rode Kruis en UNHCR om toegang tot het gebied te krijgen resultaat zouden hebben. De Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid van het ministerie van Buitenlandse Zaken stelde daarom voor een meer actieve rol te gaan spelen en zo spoedig mogelijk onafhankelijke waarnemers in het gebied te krijgen. Nederland zou zelf of in het verband van de Europese Unie bij Rusland en de Verenigde Staten kunnen aandringen op actie om onafhankelijke waarnemers toegelaten te krijgen.⁵⁴

De Amerikanen werkten daar trouwens al aan, maar langs andere weg dan de Nederlanders voorstelden. Op 16 augustus kreeg de Amerikaanse ambassadeur in Bosnië opdracht om bij de Bosnisch-Servische autoriteiten in Pale aan te dringen op toegang van het Internationale Rode Kruis tot vastgehouden mannen, waar deze zich ook bevonden.⁵⁵ Hoewel zij al wisten van enkele massagraven, dachten de Amerikanen dus toch dat er nog mannen in leven zouden kunnen zijn. Maar ook de Amerikaanse druk om toegang te verkrijgen tot het gebied bleef zonder resultaat.

De presentatie van de Amerikaanse luchtfoto's in de Veiligheidsraad leidde tot aanneming van Resolutie 1010. De resolutie eiste van de Bosnische Serven de toegang van waarnemers van de VN en van het Internationale Rode Kruis tot Srebrenica. Akashi kreeg vanuit New York vervolgens opdracht om een verzoek bij de Bosnische Serven in te dienen om de plek te kunnen bezoeken van de massagraven van de foto's die in de Veiligheidsraad waren getoond. Tevens kreeg Akashi opdracht alle informatie te verzamelen die via Dutchbat beschikbaar was gekomen, nadat tot New York was doorgedrongen dat op film en video was vastgelegd wat was gezien. 'As a matter of urgency' diende dat materiaal te worden verzameld.⁵⁶ Ook via de militair adviseur van de secretaris-generaal, generaal Van Kappen, bereikte dat verzoek de Nederlandse missie. Nederland zegde toe dit materiaal te zullen verzamelen en de verklaringen van de debriefing in Assen te laten vertalen.⁵⁷ De debriefing

51 ABZ, DPV/ARA/01654. Code Celer 103, 10/08/95.

52 ABZ, DPV/ARA/01654. Code Hofstee 292, 14/08/95.

53 ABZ, DPV/ARA/01654. Code Hofstee 292, 14/08/95.

54 ABZ, DAV 999.241. Vertrouwelijk memorandum wnd DAV aan M via S en wnd DGPZ, 15/08/

95, nr. DAV/MS 55/95.

55 Vertrouwelijk Collectie (1). US Dept of State. Secstate Wash DC to Amembassy Sarajevo, 160135Z Aug 95.

56 CRST. Code Cable Annan to Akashi, 10/08/95, nr. 2665.

57 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 11/08/95, nr. 2686.

moest echter nog beginnen. Nadat de Amerikaanse delegatie bij de VN – na de briefing van Albright voor de Veiligheidsraad – ook het VN-secretariaat had gebriefd, kwamen weer wat meer gegevens beschikbaar waarmee Akashi aan de slag kon in zijn speurtocht. Het betrof de precieze coördinaten van de graven bij Nova Kasaba en de namen van enkele ooggetuigen.⁵⁸

Na een opdracht daartoe uit New York, schreef Akashi op 12 augustus een brief aan Karadžić waarin hij verzocht met UNPROFOR samen te werken en onderzoek te doen naar het bestaan van de gerapporteerde massagraven en om het Internationale Rode Kruis toe te staan om personen te bezoeken die werden vastgehouden.⁵⁹ Akashi had al eerder, tijdens een ontmoeting met Milošević op het bestaan van de overeenkomst tussen Smith en Mladić gewezen. Milošević zegde toe Mladić ervan te overtuigen om het Internationale Rode Kruis toegang te verlenen tot de vermisten. Mladić diende zich aan zijn beloften te houden, aldus Milošević.⁶⁰ Er gebeurde echter weinig; veertien dagen later beloofde Milošević Akashi opnieuw het punt van de toegang tot Srebrenica bij Mladić aan te snijden.⁶¹

Karadžić en Mladić reageerden echter niet. Nadat de UNPROFOR *Chief of Mission*, Antonio Pedauye, Karadžić nog eens aan het bestaan van de brief van Akashi herinnerde, zei deze dat hij door allerlei crises geen tijd had gehad. Hij beloofde opnieuw naar Akashi's verzoek te kijken.⁶² De onderhandelaars Stoltenberg en Bildt sneden bij een ontmoeting in Genève met de Bosnisch-Servische leiders Momčilo Krajišnik en Jovan Zametica eveneens dit onderwerp aan. Beiden zeiden niet op de hoogte te zijn van een verzoek van Akashi en ook niet van de overeenkomst tussen de generaals Smith en Mladić die het Internationale Rode Kruis toestond naar Srebrenica te gaan.⁶³

De Bosnisch-Servische reacties waren weinig geloofwaardig. Dat gold ook een formele Joegoslavische reactie. Zo hield Vladislav Jovanović, voormalig minister van Buitenlandse Zaken onder Milošević en tijdelijk zaakgelastigde bij de VN, in december 1995 de Veiligheidsraad nog voor dat de ABiH door interne meningsverschillen de moordpartijen had aangericht. Als 'monumentale leugen' wekte het slechts woede bij de leden van de Veiligheidsraad op.⁶⁴ Jovanović beweerde ook dat journalisten toegang tot Srebrenica was verleend, en dat was niet geheel onjuist: eind augustus hadden enkele journalisten de stad Srebrenica kunnen bezoeken. Van een vrije toegang was echter geen sprake geweest. Het bezoek van de journalisten was een gevolg van een uitlating van de burgemeester van Srebrenica: die had gezegd dat iedereen daar had kunnen komen kijken, maar dat niemand een verzoek ervoor had ingediend. Daarop deden vele journalisten dat alsnog en werden enkelen toegelaten. De uitlating zoals die gedaan was klopte echter niet: er was geen sprake van vrije nieuwsgaring; de Bosnische Serven bleven het gebied waar zich de massagraven bevonden afgegrensd houden.⁶⁵

58 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 15/08/95, nr MSC-2720.

59 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 14/08/95, nr. Z-1416, with attached letter Akashi to Karadzic, 12/08/95.

60 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 14/08/95, nr. Z-1416, with attached letter Akashi to Karadzic, 12/08/95.

61 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 29/08/95, nr. UNPF Z-1540.

62 UNGE, UNPROFOR, Box 120, File UNPF Civil Affairs Sector NE, BHC Weekly Sitreps. UNPROFOR HQ Sarajevo, Weekly Situation Report, nr. 132, 21-27 August 1995.

63 Vertrouwelijk informatie (163).

64 ABZ, DEU/ARA/05279. Code Biegan 1238, 19/12/95.

65 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan UNPF Zagreb to Kittani United Nations New York, 20/12/95, nr. UNPF Z-2734.

4. Nieuwe inspanningen

Alle druk vanuit de VN op de Bosnische Serven was tevergeefs. Pale stond eenvoudigweg geen bezoek aan het gebied toe, aan wie dan ook. De enige die medio augustus Nova Kasaba wist te bezoeken was de journalist David Rohde van *The Christian Science Monitor*, en hij belandde er min of meer toevallig: hij werd niet geëscorteerd, was een keer de verkeerde richting opgestuurd, verdwaalde, en realiseerde zich toen plotseling dat hij zich in het gebied moest bevinden van de massagraven die op de luchtfoto's zichtbaar waren geweest. De plaatselijke bevolking en passerende militairen lieten hem ongemoeid. Na geruime tijd zoeken en het volgen van sporen van trucks vond Rohde de onmiskenbare sporen van een massa-executie: een graf van 100 bij 100 meter, een van 80 bij 70, en een van 30 bij 15; verder een been in staat van ontbinding, resten van kleding in de omgewoelde aarde, bidkralen, diploma's met Moslim-namen, talloze papieren met daarop het woord Srebrenica vermeld, en lege munitiekistjes. Ook in het voetbalstadion van Nova Kasaba en van Bratunac waren nog bloedsporen zichtbaar en in de laatste vond Rohde daarnaast ook kogelgaten.⁶⁶

Eind augustus hadden organisaties als de VN en het Internationale Rode Kruis nog steeds weinig aan de vergaarde kennis over massagraven en executies kunnen toevoegen, aangezien Oost-Bosnië voor hen ontoegankelijk bleef. Er was iets meer inzicht in wat er rond Potočari was gebeurd en er waren rapportages van vluchtelingen en Dutchbat die op massa-executies wezen. Waarneming van gegijzelde Dutchbatters had bevestigd dat er zich op het voetbalveld van Nova Kasaba 300 tot 500 gevangenen hadden bevonden, waarvan de meesten geüniformeerd leken te zijn. Ook was in de buurt een stapel lijken gezien en had een Dutchbatter een rij schoenen en rugzakken bij het voetbalveld gezien van naar schatting 120-150 mannen en twee voertuigen die lijken vervoerden. Vluchtelingen hadden onderweg tussen Bratunac en Nova Kasaba lichamen langs de weg zien liggen die in meerderheid als burgers waren beschreven, soms met een doorgesneden keel of verminkt. Daarnaast waren er verklaringen van overlevenden en de luchtfoto's. Verificatie van de waarnemingen was echter nog steeds niet mogelijk geweest. Niettemin leidden alle aanwijzingen voor de Speciale Rapporteur voor de Mensenrechten tot de 'chilling conclusion' dat er massa-executies hadden plaatsgehad.⁶⁷

Ook in de maand september vielen er geen ontwikkelingen te melden die de weg wezen naar de plaatsen waar zich massagraven konden bevinden. Wel werden de aanwijzingen steeds sterker, omdat steeds meer verhalen van overlevenden in de media verschenen en zij plaatsen konden noemen. Er ontstond iets meer zicht op wat er langs de weg tussen Bratunac en Kladanj was gebeurd, doordat journalisten met Dutchbatters spraken over wat zij onderweg hadden gezien. Daartoe werd, nog voordat het rapport van de debriefing van Dutchbat in Assen verscheen, het debat over de executies in de media in toenemende mate in verband gebracht met het optreden van Dutchbat. Krantenkoppen lieten weinig aan de fantasie over: 'Witness to atrocity: UNPROFOR troops stood by', 'Dutch troops ignored Bosnia killings',

66 David Rohde, 'Evidence Indicates Bosnia Massacre', *The Christian Science Monitor*, 18/08/95 en 'How a Serbs Massacre was Disposed', 25/08/95.

67 SMG, 1002. Code Cable Goulding to Akashi, 25/08/95, nr. 2825, attached (draft) Report of the

SecGen pursuant to Security Council Resolution 1010. Zie verder 30/08/95, nr. S/1995/755 voor de definitieve versie. Voor meer voorbeelden van waarnemingen door Dutchbatters zie het op 04/10/95 uitgebrachte *Rapport gebaseerd op de Debriefing Srebrenica*.

‘Thousands died at Srebrenica. Dutch peacekeepers welcomed the Serb killers’.⁶⁸ Op de massamoorden en het bestaan van massagraven wierpen deze berichten echter geen nieuw licht: Dutchbat was daar géén getuige van geweest. Ook bij de debriefing in Assen kwamen geen aanwijzingen naar voren over het bestaan van massagraven.⁶⁹ Voorlopig konden slechts de weinige overlevenden een indicatie geven van waar zich nog andere massagraven zouden kunnen bevinden dan eerder op de Amerikaanse luchtfoto’s was aangetoond.

Dat het opsporen van de massagraven weinig vorderde, was volgens journalisten, die zich op VN-bronnen beriepen, het gevolg van een verminderde belangstelling vanuit de Verenigde Staten. Het paste niet meer op de Amerikaanse agenda, omdat dit een hinderpaal zou kunnen vormen bij de vredesbesprekingen die inmiddels op gang begonnen te komen, en waarin de Amerikanen het voortouw hadden genomen. Bovendien beweerden boze tongen dat de openbaarmaking van de luchtfoto’s begin augustus slechts ten doel zou hebben gehad de aandacht van de publieke opinie af te leiden van het offensief dat de Kroaten met stilzwijgende Amerikaanse steun tegen de Serven in de Krajina hadden ingezet.⁷⁰

Toch was het niet juist dat de Amerikanen hun belangstelling hadden verloren. Op aandringen van het Joegoslavië-Tribunaal was aan de hand van de verklaringen van overlevenden verder gezocht en waren beelden gevonden van drie mogelijke massagraven nabij Zvornik. Ditmaal werden de beelden zelf niet openbaar gemaakt, mogelijk uit angst voor het bekend worden van de Amerikaanse militaire capaciteiten.⁷¹ Dat het vinden van nieuwe foto’s zo lang had moeten duren, weten ‘officials’ aan de enorme hoeveelheid materiaal die doorzocht had moeten worden.

Deze nieuwe kennis, ondersteund door uitgebreide berichten in de *New York Times* en *The Washington Post* over de val van Srebrenica, leidden eind oktober tot een door Duitsland geïnitieerde discussie in de Veiligheidsraad over de gebeurtenissen na de val, overigens al de vierde keer dat de Veiligheidsraad zich daarover boog. De Duitsers drongen aan op een rapport inzake de vermisten uit Srebrenica, Žepa en Banja Luka. Dat laatste ten gevolge van het Kroatische offensief tegen de Krajina Serven. Het voorstel kreeg de steun van de Amerikaanse vertegenwoordiger Albright. Zij wees erop hoe moeilijk het was geweest om na de publicatie van de luchtfoto’s informatie van de VN te verkrijgen. Zij vreesde ook dat de Bosnische Serven bewijsmateriaal zouden vernietigen. Luchtfoto’s hadden aangetoond dat er in september en oktober met de graven was geknoeid. Albright noemde het daarom van belang bij de vredesbesprekingen in Dayton, die op 1 november zouden beginnen, voorzieningen te treffen om de strijdende partijen met het Tribunaal te laten samenwerken. Albright wilde ook dat de Veiligheidsraad voor het Tribunaal toegang eiste tot de gebieden onder controle van de Bosnische Serven. Akashi kreeg vanuit New York opdracht een nieuw rapport te schrijven.⁷²

De Bosnische Serven maakten het Akashi niet gemakkelijk. Druk van het Internationale Rode Kruis, van Akashi, van de UNPROFOR *Chief of Mission*, en vanuit *Sector North East*

68 Zie *Boston Globe*, 01/10/95 en *Independent*, 24/09/95.

69 Debriefingsrapport, § 4.29.

70 David Rohde, ‘Eyewitnesses Confirm Massacres in Bosnia’, *The Christian Science Monitor*, 05/10/95.

71 Elizabeth Neuffer, ‘Signs of mass graves found anew in Bosnia’, *The Globe*, 03/11/95.

72 Michael Dobbs, ‘New Proof Offered of Serb Atrocities: U.S. Analysts Identify More Mass Grave’, *The Washington Post*, 29/10/95. Stephen Engelberg and Tim Weiner with further reporting from Raymond Bonner and Jane Perlez, ‘Massacre in Bosnia: Srebrenica: The Days of Slaughter’, *The New York Times*, 29/10/95. DPKO. Code Cable Annan to Akashi, 30/10/95, nr. 3414.

op de Bosnische Serven om toegang tot het gebied te verkrijgen was zonder resultaat gebleven. Op brieven van de persoonlijke vertegenwoordiger van de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten kwam geen antwoord.⁷³ Eind oktober probeerde Akashi voor een derde maal Milošević te bewegen zijn invloed bij Mladić aan te wenden om toegang tot Srebrenica en omstreken te krijgen.⁷⁴

In de aanloop naar de onderhandelingen in Dayton oefenden zowel de Bosnische Moslims als de Joegoslavische regering politieke druk uit om internationale waarnemers toe laten tot gebieden waar zich nog gevangenen zouden kunnen bevinden. De Bosnische Moslims maakten deelname aan de onderhandelingen in Dayton zelfs even afhankelijk van deze toegang. Het betrof hier overigens niet het gebied rond Srebrenica maar rond Banja Luka, waar kort daarvoor ten gevolge van het Kroatische offensief op grote schaal etnische zuivering plaats had, waaronder van Krajina Serven. Ook Milošević eiste, nu er Servische belangen in het geding waren, vrije toegang tot alle gebieden in Bosnië voor humanitaire organisaties.⁷⁵ Dat leidde ertoe dat de Veiligheidsraad op 9 november Resolutie 1019 aanvaardde die opnieuw van de Bosnische Serven eiste dat het Internationale Rode Kruis en UNHCR toegang kregen tot personen 'detained or reported missing' in Srebrenica, Žepa, Banja Luka en Sanski Most.⁷⁶ Zoals met zo veel eerdere resoluties legden de Bosnische Serven deze naast zich neer.

De aanklachten die het Tribunaal op 16 november 1995 tegen Karadžić en Mladić had geformuleerd, maakten het noodzakelijk om in het gebied het nodige bewijsmateriaal te verzamelen. Niet dat er nog gereede twijfel bestond aan een massamoord en het bestaan van massagraven, maar het was nog niet mogelijk geweest ter plaatse een onderzoek in te stellen. Ook waren er met behulp van getuigen en luchtfoto's nog altijd maar zes massagraven geïdentificeerd. Zoals VN-secretaris-generaal Boutros-Ghali in een op 27 november uitgebracht rapport schreef (waarvoor Akashi de bouwstenen had aangedragen): er was inmiddels omstandig bewijs. Er waren getuigenverklaringen van Dutchbat, overlevenden van de executies, luchtopnamen van de massagraven en bewijsmateriaal dat bij de massagraven was gevonden.⁷⁷ Dat laatste was te danken aan David Rohde. Hij had niet alleen kans gezien zeven overlevenden van executies op te sporen en hen hun verhaal te laten doen, hij was er ook in geslaagd enig inzicht te geven in wat er in Bratunac was voorgevallen en hij had, zoals hierboven beschreven, de massagraven bij Konjević Polje weten te bezoeken.

Rohde had bij een nieuwe reis via Oost-Bosnië naar Belgrado gehoopt onderweg de bij Zvornik aanwezige massagraven te bezoeken alvorens over de Drina naar Servië te kunnen ontglippen. Om toegang tot het gebied te krijgen had Rohde de datum op een oude persaccreditatie veranderd, maar dat mocht hem niet baten; deze keer werd hij als vermeende CIA-agent gearresteerd voor spionage, langdurig ondervraagd en tien dagen gevangen gehouden. Zijn filmmateriaal werd inbeslaggenomen. Het betekende een extra complicatie tijdens de juist in Dayton begonnen vredesbesprekingen, omdat Milošević eraan te pas moest komen om hem vrij te krijgen. Zoals Richard Holbrooke het later uitdrukte: 'showing

73 ABZ, PVNY. Fax PV New York aan Min van BZ t.a.v. DPV/PZ, 11/10/95, nr. NYV-6299.

74 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 24/10/95, nr. UNPF Z-1977.

75 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 30/10/95, nr. 3413 with letters attached Muhamed Sacirbey to President of the Security Council, 30/10/95 and Vladislav Jovano-

vic to President of the Security Council, 26/10/95, nr. 1058/95.

76 S/RES/1019 (1995), 09/11/95.

77 Report of the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolution 1019 (1995) on Violations of International Humanitarian Law in the Areas of Srebrenica, Žepa, Banja Luka and Sanski Most, 27/11/95, nr. S/1995/988.

more courage than wisdom, he [Rohde] began digging in the red dirt of the mud dam near Zvornik'.⁷⁸

Na zijn vrijlating schreef Rohde over wat hij in de rulle aarde bij de Petkovići Dam had aangetroffen: schoenen, brillen en kleding, evenals drie wandelstokken en een kruk. De stank van de rottende lijken hing er nog. In de bossen trof hij opeengehoopte windjacks, leren jassen en T-shirts aan. Volgens de bevolking en Bosnisch-Servische politie bevonden zich in het graf gesneuvelde ABiH-soldaten, maar wandelstokken en krukken spraken dat tegen. Een persoonsbewijs afgegeven in Srebrenica en foto's met Moslim-namen legden het verband met Srebrenica.⁷⁹

Zolang de Bosnische Serven bleven beweren dat het uitsluitend ging om slachtoffers van gevechten was nader forensisch onderzoek nodig om dat te verifiëren of te weerleggen. Het akkoord van Dayton stond toe dat de onderzoekers van het Tribunaal toegang hadden tot alle gebieden in Bosnië, maar voorzag niet in bescherming van hun werk. Dat werk was in potentie niet zonder gevaar, omdat de Bosnische Serven dat zouden kunnen verhinderen. Het waren juist de Amerikanen geweest die uit angst voor *mission creep* (het afglijden van de missie) hadden afgedwongen dat dit geen taak voor de door de NAVO geleide *Implementation Force* (IFOR) zou zijn. De Amerikanen zouden, volgens David Rohde, zelfs hebben gesuggereerd dat Nederland militairen zou leveren om de experts bij de opgravingen te beschermen. Nederland zou daarvoor uiteindelijk echter niet zijn gevraagd. Het zou Nederland na de val van Srebrenica te kwetsbaar hebben gemaakt voor een nieuwe vernedering door de Bosnische Serven.⁸⁰

De zoektocht naar bewijsmateriaal kreeg pas na het Dayton-akkoord een nieuwe impuls. Medio januari 1996 kwamen admiraal Smith, als NAVO-commandant, en *Judge* Richard Goldstone, de aanklager van het Joegoslavië Tribunaal, tot een akkoord over samenwerking. NAVO-troepen zouden de teams die de graven zouden onderzoeken, beschermen. NAVO-secretaris-generaal Javier Solana zegde NAVO-middelen toe om door regelmatige inspectie vanuit de lucht en met patrouilles het knoeien met de graven te voorkomen.⁸¹ De meest markante ontwikkeling was echter dat de Bosnische Serven de Amerikaanse *Assistant Secretary of State for Human Rights*, Shattuck, eindelijk toestonden een tocht te maken langs de executieplaatsen en de tot dan bekende massagraven. Shattucks bezoek vestigde vervolgens weer alle aandacht op het bestaan van de massagraven. In zijn gezelschap hadden zich ook de eerste vertegenwoordigers van het Tribunaal bevonden. Onder meer was het *warehouse* in Kravica bezocht, waar de bloedsporen en kledingrestanten van de mannen die daar waren vermoord nog waren te zien, en het nabijgelegen massagraf te Glogava. 'It is far more chilling to see this in reality than I was prepared for', aldus Shattuck.⁸²

Daarna werd het gemakkelijker Oost-Bosnië te bezoeken. De Nederlandse minister voor Ontwikkelingssamenwerking Pronk bracht, begeleid door UNHCR, op 1 maart eveneens

78 Holbrooke, *To End a War*, p. 242-3 en 254.

79 David Rohde, 'Graves Found That Confirm Bosnia Massacre', *The Christian Science Monitor*, 16/11/95.

80 David Rohde, 'Prosecutors Seek Access to Graves', *The Christian Science Monitor*, 14/12/95.

81 Eve-Ann Prentice, 'Nato joins forces with war crimes teams to seek out mass graves', *The Times*,

23/01/96.

82 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Goulding, 29/01/96, nr. UNPF-Z-148; SIm@world.std.com, 'This week in Bosnia', 23/01/96, geraadpleegd 27/08/98. Zie ook Bart Rijs, 'Serviërs in Srebrenica weten van geen massamoord', *de Volkskrant*, 24/01/96.

een bezoek aan Kravica. Het massagraf bij Glogova kon niet worden gevonden.⁸³ Enige tijd later slaagden stafleden van de Nederlandse ambassade in gezelschap van Poolse journalisten en Bart Rijs, correspondent van *de Volkskrant*, er wel in het graf bij Glogova terug te vinden. Tal van beenderen werden aangetroffen. Het gezelschap maakte ook een tocht in de heuvels bij Kamenica waar men bundels kleding vond, die bij nadere inspectie vol delen van skeletten bleken te zitten. Her en der lagen voorwerpen verspreid, van korans tot een Dutchbat-T-shirt, schoolschriften en familiefoto's. Op andere plaatsen vond men schedels en beenderen lagen kriskras door elkaar te midden van bundels kleren en een niet-ontplofte handgranaat: stille getuigen van de verschrikkingen die de mannen in de colonne van Srebrenica naar Tuzla hadden moeten doorstaan.⁸⁴

Begin april 1996 begonnen onderzoekers van het Tribunaal aan de opening van de elf massagraven waarvan het bestaan inmiddels zeker leek. Inmiddels stond vast dat met de graven was geknoeid. Het was de NAVO alleen toegestaan de onderzoekers beschermen, niet het bewijsmateriaal.⁸⁵ Al in oktober 1995 waren er berichten dat de Bosnische Serven hadden geprobeerd de bewijzen van de massamoord te vernietigen, door in de zes tot dan toe geïdentificeerde graven onder meer chemicaliën op de lijken te strooien en lichaamsdelen te verspreiden.⁸⁶ Het dichtst bij Srebrenica gelegen graf 'Tatar' nabij Glogova, slechts vijf kilometer van Bratunac en het grootste tot dan gevonden, leek op de luchtbeelden zelfs te zijn leeggehaald.⁸⁷

5. Conclusie

Srebrenica is vandaag de dag onverbrekelijk verbonden met de in de omgeving van de voormalige Bosnische enclave gepleegde massamoorden, maar dat was in de dagen direct na de val van de enclave niet zo vanzelfsprekend. Weliswaar was al snel bekend dat er was vermoord langs de weg naar Nova Kasaba en Konjević Polje waar de gedeporteerde vrouwen en kinderen op 12 en 13 juli langskwamen, en rond de VN-compound in Potočari waar in het volgende hoofdstuk op zal worden verdergegaan.

Nog geruime tijd echter verkeerden de Bosnische regering en UNPROFOR in de veronderstelling dat een groot aantal van de mannen onderweg naar Tuzla opgepakt waren, en dat zij zich nu voor ondervraging en registratie in Bratunac bevonden. Het bleek een illusie: ze waren vermoord, geruime tijd voordat het besef van een massamoord doordrong. Daarna duurde het opnieuw geruime tijd voordat het bewijs van een massamoord kon worden geleverd. De eerste indicaties daarvoor kwamen pas een maand na de val van Srebrenica aan het licht.

83 ABZ, DPV/ARA/01654. Code Pronk circ. 147, 05/03/96.

84 ABZ, DPV/UNPROFOR. NL deelname. Secure fax Ambassade Sarajevo aan Min. v. B.Z. t.a.v. DMP/NH, 06/05/96, nr. SAR 092/96.

85 'UN investigators mass begin opening graves',

Calgary Herald, 03/04/96.

86 Tim Weiner, 'U.S. Says Serbs May Have Tried to Destroy Massacre Evidence', *The New York Times*, 30/10/95.

87 Vertrouwelijk document. [US Secret]

HOOFDSTUK 4

Potočari – Dutchbat en het lot van de bevolking

1. Inleiding

Naast de verschrikkelijke tocht naar Tuzla, waarbij een groot deel van de mannelijke bevolking van de enclave Srebrenica omkwam als gevolg van beschietingen of van executies na gevangenneming, vormen de gebeurtenissen in Potočari de kern van de humanitaire ramp die zich in juli 1995 in Oost-Bosnië voltrok. In dit hoofdstuk wordt een beschrijving en analyse gegeven van hetgeen zich vanaf 10 juli 1995 in Srebrenica en vooral Potočari heeft afgespeeld, waarbij het voornaamste accent ligt op het lot van de bevolking en de rol die Dutchbat heeft gespeeld bij de bepaling van dat lot. Bij dat laatste gaat het in het bijzonder om de vraag naar de verantwoordelijkheden van Dutchbat en de manier waarop daar onder de geldende omstandigheden gestalte aan werd gegeven. Het merendeel van de vragen die later in de nasleep van Srebrenica zijn gesteld, is terug te voeren op die twee nauw met elkaar verbonden thema's. Voorbeelden zijn het al dan niet melden van executies, de mogelijke medewerking van Dutchbat aan de scheiding van mannen en vrouwen, het opstellen en aan de VRS verschaffen van namenlijsten van vluchtelingen, gebrek aan verzet tegen de deportaties en zo meer. Dat heeft tot gevolg dat bij de beschrijving van sommige onderwerpen de gebeurtenissen mede worden behandeld in het licht van de rol die zij in de nasleep hebben gespeeld. Chronologie en thematiek wisselen elkaar om die reden af.

Voor één cluster van onderwerpen en vragen, onder de term 'Dutchbat en de bevolking: medische aangelegenheden', is gekozen voor een uitgebreide behandeling in een aparte bijlage bij dit rapport. Dat is gedaan omdat de onderwerpen die daarin aan de orde komen een onderlinge samenhang vertonen.

Vooraf moet een kanttekening worden geplaatst bij de gebruikte terminologie. Al in het najaar van 1995 plaatste het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten in een reactie op het debriefingsrapport vraagtekens bij de in dat rapport gebezigde terminologie. Onder meer betwijfelde het Comité of de term 'vluchtelingen' technisch gezien juist was in de zin van de Vluchtelingenconventie uit 1951. De betrokken personen bevonden zich immers in eigen land en waren dus eigenlijk 'displaced persons' of 'ontheemden'.¹ Achter deze constatering gaan echter weer complexe vragen schuil over de status van de *Safe Areas* in relatie tot de zelf uitgeroepen zelfstandige republiek Bosnië-Herzegovina en de Republika Srpska. De terminologie 'displaced persons' of 'displaced' werd in ieder geval gehanteerd door organisaties als *Médecins Sans Frontières* (MSF) en UNHCR. Aangezien echter de aanduiding 'vluchtelingen' in de bronnen en het spraakgebruik toen en later overheerste, is er in de tekst voor gekozen die term te hanteren.

In het eerste gedeelte over de gebeurtenissen in Potočari, dat zich vooral concentreert op de gebeurtenissen van 10 en 11 juli, ligt het accent op het ontstaan van het vluchtelingenpro-

---

1 DCBC, 1995. B.C. Labuschagne (voorzitter NJCM) aan J.J.C. Voorhoeve, Leiden, 18/12/95.

bleem als gevolg van de ineenstorting van de enclave. Gekeken wordt hoe Dutchbat dit probleem tegemoet trad en waardoor hun optreden werd bepaald. Daarmee wordt de uitgangspositie geschilderd voor de gebeurtenissen die volgden nadat de enclave op 11 juli officieel was gevallen.

Daarna volgt een gedeelte over de onderhandelingen tussen generaal Mladić en overste Karremans over het lot van de mensen in Potočari, en het onverwachte begin van de afvoer van de vluchtelingen. Ook daarbij doet zich weer het probleem voor van de terminologie en opnieuw was het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten de instantie die op de implicaties daarvan wees. Het Comité was het oneens met de hantering door de VRS van de term ‘evacuatie’ van de vluchtelingen op de compound en dus ook met het feit dat Dutchbat daar in de officiële contacten in meeging. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de ondertekening van een Bosnisch-Servisch document op 17 juli 1995 door plaatsvervangend commandant R.A. Franken, waarin stond dat de ‘evacuatie’ zonder problemen was verlopen.

Het Comité plaatste dus vraagtekens bij het gebruik van die term. De juristen definieerden evacuatie als ‘een zuiver humanitaire maatregel, die vrijwel altijd werd genomen met instemming van de betrokken personen’. Het doel ervan was om ‘het belang, de gezondheid en de veiligheid’ van deze personen te waarborgen. Deportatie aan de andere kant was ‘een instrument in de handen van de vijandelijke mogendheid om repressief op te treden tegen de lokale bevolking’. Daarmee kwam het in de buurt van etnische zuivering, die in resoluties van de VN was gekwalificeerd als een vorm van genocide ‘en elders als een schending van het internationaal humanitair recht’. Maar ook als er sprake was van een evacuatie diende die plaats te vinden onder algemeen aanvaarde zorgvuldigheidseisen, zoals vastgelegd in de Vierde Geneefse Conventie.²

Het Comité constateerde onomwonden dat het in Srebrenica ging om ‘deportatie’, een conclusie die in dit rapport onderschreven kan worden. Daarom zal deze term ook in deze tekst worden gebruikt. Toch is ook dat weer minder eenvoudig dan het lijkt: onder meer zal aan de orde komen dat de inwoners van de enclave zélf heel graag weg wilden. In die context passen de aanwijzingen dat zowel de Bosnische regering als de lokale machthebbers in het verleden om politieke redenen evacuaties ontmoedigd hadden, omdat anders de *Safe Area* letterlijk leeg zou lopen.

In hoeverre die wens van lokale bewoners om te vertrekken gedicteerd werd door de omstandigheden en dus de vrije wil als het ware betrekkelijk maakt, is een extra complicatie bij het bepalen welke term de gebeurtenissen het beste dekt. Dat thema zal vooral aan de orde komen bij de behandeling van het optreden van Mladić op 11 en 12 juli, die pro forma de bevolking de keuze zei te bieden om te blijven of te vertrekken. Tegen de hier geschetste achtergrond kan zijn optreden echter worden geïnterpreteerd als een bewuste actie om zich te vrijwaren van de beschuldiging dat hij zich aan deportatie, etnische zuivering en massa-executies schuldig maakte. Ook Karadžić zou om dezelfde reden zowel toen als later benadrukken dat er sprake was geweest van een vrije keuze: ‘Direct nadat Mladić op 11 juli de stad binnentrok, is de burgers gevraagd of ze wilden blijven of vertrekken. De meesten hebben gekozen voor weggaan, net zoals de Serviërs die niet in bezet Sarajevo wilden blijven’.³ Karadžić verklaarde al kort na de val op de televisie dat de burgers ‘vrij waren om te

2 DCBC, 1955. B.C. Labuschagne aan J.J.C. Voorhoeve, Leiden, 18/12/95.

3 J. Pak, ‘Karadžić: Moslims gingen zelf weg uit

Srebrenica’, *Haagsche Courant*, 12/07/00. Aangehaald in: SMG, 1002. Deny Flight intsum, dtg 131330Z JUL 95.

gaan en staan waar zij willen'.⁴ Maar het lijkt evident dat vanwege het in de praktijk gedwongen, manipulatieve, intimiderende en zelfs soms gewelddadige karakter van de afvoer van de vluchtelingen, bij de meeste betrokkenen van echte vrije keuze geen sprake kon zijn. Voor wat betreft de terminologie die in dit en komende hoofdstukken wordt gebruikt, en waarvan het gebruik eigenlijk in de loop van het betoog moet worden onderbouwd, is daarom niet gekozen voor een geforceerd vermijden van het begrip deportatie.

Het tweede gedeelte van dit hoofdstuk sluit af met de laatste transporten van vluchtelingen op de 12de juli, maar overlapt deels het uitgebreide derde deel ervan als gevolg van de probleemstelling die daarin centraal staat. Deze behelst de vraag welke grove mensenrechtenschendingen, in het bijzonder moorden, er in en rond Potočari en Srebrenica hebben plaatsgevonden en wat daarvan gezien en gemeld is door individuele Dutchbatters en door het bataljon als zodanig, in de persoon van commandant Karremans. Voor de beantwoording van deze vragen is het nodig om de gebeurtenissen te volgen zoals ze zich vanaf de middag van 12 juli begonnen te ontrollen.

Vooral in het derde gedeelte is gekozen voor een sterk thematische benadering omdat er teveel afzonderlijke elementen zijn die een uitgebreide behandeling vergen. Er is daarbij echter geprobeerd om waar enigszins mogelijk een chronologische volgorde aan te houden. Omdat er veel kwesties worden aangesneden die in de nasleep een belangrijke rol zijn gaan spelen, was het onvermijdelijk om een aantal daarvan op verschillende niveaus te beschrijven. Waar mogelijk is de behandeling van sommige problemen uit de nasleep in latere hoofdstukken geplaatst.

In het nu volgende deel zal eerst worden beschreven op welke wijze Dutchbat zich voorbereidde op de opvang van de vluchtelingenstroom en de problemen die zich daarbij voordeden. Daarbij komt ook het formele kader aan de orde dat voor dergelijke situaties gold. Vervolgens komt de vlucht uit Srebrenica naar Potočari aan bod en de mogelijke incidenten die daarbij zouden hebben plaatsgevonden. Het hoofdstuk sluit af met de wijze waarop de vluchtelingen in Potočari werden opgevangen en de problemen rond de schattingen van het aantal aanwezige mensen.

2. De regels omtrent toelating van vluchtelingen tot de compound in Potočari

Zelfs toen de hoop van Dutchbat op de afschrikwekkende werking van het luchtwapen nog volop leefde, moest het bataljon rekening houden met de somberste scenario's. Er zijn echter geen aanwijzingen dat er vóór de aanval op Srebrenica rekening was gehouden met een massale toestroom naar Potočari. Begin juni was Karremans wel bevreesd voor een Servische aanval op het zuidelijk deel van de enclave, in het bijzonder op *Swedish Shelter Project* (SSP), maar dit leidde niet tot een plan voor opvang.⁵ Op 10 juli was de kans dat een grote stroom vluchtelingen zich noordwaarts in de richting van de compound van Dutchbat zou begeven echter zeer reëel. Daarmee presenteerde zich voor het bataljon een levensgroot probleem.

4 Aangehaald in: SMG, 1002. Deny Flight intsum, dtg 13 1330Z JUL 95.

5 'In that case, SSP will be lost and about 3.000 refugees either killed or expelled', schreef Karremans op 4 juni in een brief aan BH Command in Sarajevo (SMG/Debrief. TK9588, 'Deteriorating situation in Srebrenica'). Dezelfde boodschap ging

ook naar Nederland. Zie: SMG/Debrief. Th.J.P. Karremans, 'De toestand in Srebrenica', bijlage bij brief nummer TK9589, 5 juni 1995, van C-Dutchbat aan C-KL Crisisstaf. Beide brieven zijn als bijlagen opgenomen in: Karremans, *Srebrenica*, pp. 312-321.

Hoe zou deze potentiële massa van tienduizenden radeloze mensen moeten worden opgevangen en hoe zouden die zoveel mogelijk beschermd kunnen worden? De vraag werd aan het einde van de middag van de 10de actueel toen bleek dat mensen voor de beschietingen van Srebrenica begonnen te vluchten.

De besluitvorming over de opvang van de vluchtelingen en in het bijzonder de toelating van vluchtelingen tot de compound in Potočari werd in de nasleep van de val, toen 'Srebrenica' het karakter van een affaire begon aan te nemen, een beladen onderwerp. Een van de vragen die vooral door voormalige vluchtelingen herhaaldelijk werden gesteld betrof de bepaling door Dutchbat van het maximum aantal toelatingsen tot de compound. De achtergrond van die vraag betrof de gebrekkige bescherming van de mensen die noodgedwongen hun toevlucht moesten zoeken in de omringende fabriekscomplexen en de busremise van Potočari.

Een andere vraag sloot aan bij het thema van de bevelsverhoudingen tijdens de dagen van en na de val, in het bijzonder de rollen van Karremans en Franken en de vraag hoe de leiding had gefunctioneerd. Met betrekking tot de toelating van vluchtelingen tot de compound werd al na de terugkeer van het bataljon in Zagreb, tijdens de eerste debriefing van sleutel-functionarissen van Dutchbat, beweerd dat zich daarbij mogelijk problemen hadden voorgedaan tussen de commandant en zijn plaatsvervanger. Karremans zou een verzoek van de B-cie tot toelating van vluchtelingen hebben geweigerd en daarop zijn 'overruled' door Franken.⁶ Daarmee werd ook dit vermeende incident later onderdeel van de gevoelige vraag naar de bevelsverhoudingen en in het bijzonder naar het optreden van overste Karremans. De kwestie werd een centraal thema tijdens de eerste debriefing van het bataljon in Zagreb, direct na hun terugkeer uit de enclave op 22 juli (zie het volgende hoofdstuk), maar was opvallend afwezig tijdens de debriefing in Assen en in ieder geval in het debriefingsrapport; er wordt slechts vermeld dat na overleg met het bataljon is besloten om de vluchtelingen naar Potočari te transporteren (zie hoofdstuk 7).

Zowel de commandant als diens plaatsvervanger ontkenden het voorval, maar beaamden wel dat er discussie was geweest. Karremans was inderdaad op enig moment tegen het opnemen van vluchtelingen op de compound.⁷ Het tijdstip van die discussie is onduidelijk, omdat een verzoek van de B-compagnie om vluchtelingen op te vangen zowel de 10de als de 11de gedaan kan zijn. In ieder geval gold op de 11de enige tijd een order om vluchtelingen niet door te sturen.

In het dagboekje dat hij bijhield noteerde de inlichtingen- en veiligheidsman van het bataljon, Rave, op 14 juli, in een terugblik op de afgelopen hectische dagen, dat hij op de 11de te horen kreeg dat vluchtelingen niet werden toegelaten wegens het dreigement van beschietingen door de VRS.⁸ Luitenant Koster koppelde diezelfde beslissing in zijn herinnering aan een 'staande order'.⁹

Inderdaad bestond er een formeel raamwerk voor dit soort situaties. En hoewel Karremans later verklaarde zich niet op de eerste plaats door formele overwegingen te hebben laten leiden, is het van belang om aandacht te wijden aan de geldende regels bij dergelijke

6 SMG 1007. 'Debriefing sergeant-majoor Van Meer, toegevoegd S3 Dutchbat III, Kamp Pleso 220795, 22.45-24.30 uur'.

7 Zie: Wind, *Debriefing*, p. 33; interview Th.J.P. Karremans, 30/11/00 en 01/12/00; interview

R.Franken, 18/05/01.

8 Aantekenboekje B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

9 Interview E. Koster, 06/10/99 en 19/10/99.

situaties. Een weigering tot toelating van zogenaamde non-combattanten volgde namelijk inderdaad de richtlijnen die UNPROFOR zelf had vastgesteld in de zogeheten *Standing Operating Procedures* (SOP's) (zie hoofdstuk 1 van deel II), en die voor een gedeelte weer waren verwerkt in de zogeheten vaste instructies, de 'Vaste Orders' van het bataljon.¹⁰ Deze *Standing Operating Procedures* waren in de praktijk, en dus ook in deze dagen, echter van weinig waarde, omdat er zich situaties voordeden waarvoor de regels geen eenduidige oplossingen boden.¹¹ De in 1993 opgestelde *Standing Operating Procedures* waren bovendien in permanente ontwikkeling, een 'groeidocument' zoals het in een inleiding bij de Vaste Orders werd genoemd.¹² Niettemin zijn deze ze relevant, omdat ze de regels en formele verantwoordelijkheden weergeven die aan de ene kant stonden, tegenover de weerbarstige praktijk aan de andere kant. De *Standing Operating Procedures* werden ter beschikking gesteld aan iedere commandant van een uitgezonden eenheid. Hij moest ze verspreiden onder zijn compagniescommandanten en sectiehoofden, die op hun beurt weer vereenvoudigde versies aan hun ondergeschikten ter beschikking stelden.¹³ In de praktijk werd echter vooral geleund op de eigen, Nederlandstalige, Vaste Orders, waarin de meest relevant geachte *Standing Operating Procedures* waren verwerkt.

In het geval van de toelating van vluchtelingen gold *Standing Operating Procedure* nummer 206, 'Protection of persons seeking urgent assistance', in de Vaste Orders vertaald als 'Criteria t.a.v. steun aan non-combattanten in nood'.¹⁴ In de toelichting werd nadrukkelijk gesteld dat het een uitgangspunt van UNPROFOR was om non-combatanten te beschermen die door lichamelijk geweld werden bedreigd. Daarbij werd zelfs nadrukkelijk gesteld dat het primaire mandaat van de *peacekeepers* en de beperkte middelen waarover zij beschikten niet als excuses mochten gelden om niemand te helpen. Die toevoeging stond overigens niet in de Vaste Orders.

De mogelijkheid tot verwarring over de beschermingstaak wordt duidelijk uit het basisprincipe dat UNPROFOR alleen in actie kwam wanneer lokale autoriteiten, UNHCR of het Internationale Rode Kruis niet de vereiste bescherming konden of wilden bieden. UNPROFOR was immers, zoals ergens anders werd opgemerkt, 'niet verantwoordelijk voor de bescherming van de bevolking in de "Safe Areas"', al kon 'zij (...) daartoe wel bijdragen'.¹⁵ Als dan eenmaal aan de genoemde voorwaarden werd voldaan, dan diende de bedreiging van de betrokken personen te worden opgevat als een bedreiging van UNPROFOR, waarbij de normale geweldsinstructie van toepassing was. Daaraan werd meteen vastgekoppeld dat 'na steunverlening geen personen weggestuurd mogen worden als fysieke bedreiging het gevolg daarvan is'. De definitie van non-combattanten die daarbij moest worden aangehouden behelsde ongewapende burgers maar ook de voormalige combattant die niet langer wapens droeg 'and who, because of injury, incapacity or other reason is *hors de combat* [buiten gevecht]'. In de Vaste Orders werd dit vertaald als 'Ongewapende ex-combattanten die buiten gevecht gesteld zijn (gewond, ondervoed of andere oorzaak)'. Deze laatste bepa-

¹⁰ SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL) VNINF-BAT.

¹¹ Over de betekenis van de SOP's zie deel II, hoofdstuk 1.

¹² SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL) VNINF-BAT, p. 3.

¹³ Interview E.A.W.Koestal, 24/05/00. Koestal was destijds plaatsvervangend Militair Attaché bij

de Permanente Vertegenwoordiging van Nederland bij de VN in New York.

¹⁴ SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL) VNINF-BAT, Hoofdstuk 3 Operatiën, par 3.2, subpar 5c, Gedrag bij bedreiging personeel en/of materieel.

¹⁵ SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL) VNINF-BAT, Hoofdstuk 3 Operatiën, par 3.2., subpar 4, Safe Areas.

ling was bepaald problematisch, omdat iedere militair die zich om wat voor reden dan ook *hors de combat* verklaarde en bedreigd werd toevlucht tot de VN kon zoeken. In een situatie waarbij het onderscheid tussen militairen en burgers sowieso al een groot probleem was kon dat de situatie alleen nog maar ingewikkelder maken.

In de *Standing Operating Procedures* (en de Vaste Orders) werd een poging gedaan om een aantal criteria aan te geven aan de hand waarvan besloten moest worden ‘wat te doen’. Allereerst diende de dreiging te worden geanalyseerd en de vraag te worden beantwoord of hulp werkelijk nodig was en of er geen andere instantie was die aan de behoefte kon voldoen. Vervolgens kwam een criterium aan de orde dat in de context van de gebeurtenissen in Potočari ook niet zonder betekenis zou blijken. Er moest worden nagegaan of de hulp kon worden verleend op een manier die het eigen personeel niet aan ‘onaanvaardbare risico’s’ zou blootstellen of tot ‘te grote betrokkenheid in het conflict van VN-personeel’ zou leiden. De geboden hulp mocht bovendien de uitvoering van de hoofdtaken van UNPROFOR niet in gevaar brengen.

Deze bepalingen betekenden dat er een grote last kwam te liggen op de degene die de elkaar deels uitsluitende aanwijzingen moest omzetten in beslissingen. Omdat de opstellers¹⁶ dit voorzagen, werden er in de oorspronkelijke *Standing Operating Procedures* en in de Vaste Orders drie voorbeeldsituaties aangegeven die bij uitstek van toepassing zouden blijken te zijn op de situatie van Dutchbat in Potočari. Ze betroffen het geval waarbij non-combattanten toegang tot een VN-faciliteit zouden zoeken, het scenario waarbij zij VN-transport zouden vragen om uit het gevaarlijke gebied te geraken en tenslotte ‘UNPROFOR personnel encountering a situation in which physical violence is being used against a non-combatant’. Op de betekenis van deze laatste twee voor de praktijk waarmee Dutchbat zich geconfronteerd zag, zal verderop in dit hoofdstuk worden ingegaan.

Toelating tot in dit geval een VN-compound was toegestaan voor gewonden of mensen die ‘ernstig ziek’ waren. Wie in aanmerking kwam voor hulp kreeg direct de mededeling weer te ‘moeten vertrekken als hun toestand stabiel is en er geen onmiddellijk gevaar dreigt’. Wie niet gewond of ernstig ziek was werd niet toegelaten. Daaraan werd toegevoegd dat wanneer dit noodzakelijk én mogelijk was, de commandant ‘buiten de compound bescherming en hulp [moest] verschaffen’. Hij zou daartoe al een locatie buiten het VN-terrein moeten aanwijzen dat als tijdelijk opvangcentrum kon dienen. In de *Standing Operating Procedures* werd daar nog aan toegevoegd dat dit gecombineerd moest worden met een beschermingsplan, maar deze nadere instructie ontbrak in de Vaste Orders.

De achtergrond van de beperkingen op toelating werden in de *Standing Operating Procedures* niet uiteengezet. Ongetwijfeld speelde daarin mee de strikte neutraliteit die de VN trachtte hoog te houden, maar mogelijkwerwijs ook overwegingen van operationele bewegingsvrijheid, veiligheid en beveiliging. Tekenend genoeg was de vertaalde *Standing Operating Procedure* 206 in de Vaste Order ondergebracht onder de paragraafaanduiding ‘Gedrag bij bedreiging personeel en/of materieel’. Het was echter van tevoren al duidelijk dat het houvast dat deze *Standing Operating Procedure* bood beperkt was, want in de inleiding van de Vaste Order werd aangegeven dat de procedure, zoals die door *Bosnia Herzegovina Command* was opgesteld, een ‘vaste procedure’ was om tot een oplossing te komen ‘en

16 Tot de opstellers behoorde David Harland, destijds werkzaam bij BHC in Sarajevo en in 1999 een van degenen die het VN-onderzoek naar de

gebeurtenissen in Srebrenica uitvoerde. Interview D. Harland, 14/12/99.

derhalve geen standaard-oplossing’: ‘In vele gevallen zal een *Standing Operating Procedure* moeten worden gebruikt naast een juiste toepassing van de *Rules of Engagement* en het gezond verstand’.¹⁷ Vooral op dat laatste zou het in Potočari ook aankomen.

3. 10 juli: beslissing over toelating

Even voor 19.00 uur op 10 juli werd door Karremans bunkeralarm afgegeven vanwege zijn aanvraag om luchtsteun en de mogelijke reacties daarop van de VRS. Iedereen begaf zich in de schuilplaatsen. Inmiddels had in Srebrenica het hek van de compound het begeven onder de druk van een massa doodsbange vluchtelingen die in paniek waren geraakt omdat de VRS de stad begon te naderen. Vanwege de gevaren van een beschieting probeerde commandant Groen zoveel mogelijk mensen ertoe te bewegen richting Potočari te gaan. Dat werd des te dringender omdat op dat moment de luchtsteun werd aangekondigd – die niet kwam. Groen verzocht even na zevenen dringend toestemming om zijn voornemen uit te voeren.¹⁸

Op dat moment moest een beslissing vallen of de vluchtelingen naar de compound mochten doorlopen. Karremans’ besluit om geen vluchtelingen toe te laten tot de compound werd sterk ingegeven door praktische overwegingen. Hij vreesde dat wanneer de compound overspoeld zou worden door vluchtelingen allerlei beveiligingsproblemen zouden ontstaan. Karremans wilde geen vluchtelingen in (de buurt van) een aantal gevoelige lokaties binnen de compound zoals de *Opsrooms* (de commandoposten), de wapenkamers, de herstelplaatsen en de onderkomens van het personeel. Daarnaast was er hem veel aan gelegen om de operationele bewegingsvrijheid van het bataljon in stand te houden.¹⁹ Ook Franken deelde die mening. Al in mei, toen de situatie verslechterde, waren er maatregelen genomen om de compound te kunnen verdedigen. Er waren verdedigingswallen gemaakt en er waren voertuigopstellingen gegraven. De YPR’s zouden zich vrij moeten kunnen verplaatsen tussen die opstellingen. Iedere mogelijkheid tot manoeuvreren zou echter onmogelijk worden op een overvolle compound. Dutchbat zou dan letterlijk vast komen te zitten.

De dreiging van de VRS speelde ook nog in een ander opzicht een rol. De toegangspoort tot de compound lag in het zicht van de Bosnisch-Servische kanonnen en mortieren die met groot gemak een slachting konden aanrichten onder een massa vluchtelingen. Belangrijk in dat verband waren mededelingen van de VRS dat er geen vluchtelingen op de compound in Potočari mochten komen. Het bleek moeilijk te bepalen of dit dreigement al geuit was toen Karremans zijn beslissing nam. De eerste geregistreerde melding die in het logboek van de *Opsroom* staat opgetekend (en vermoedelijk daarom ook het enige voorval dat Karremans zelf in zijn boek vermeldt²⁰) dateert van even na half negen ’s avonds en was afkomstig van ‘4 E’²¹. Achter deze code ging sergeant Bos schuil, die zich als gegijzelde militair in Bratunac bevond en gedwongen was om via de boordradio van zijn YPR een aantal mededelingen van een VRS-commandant (vermoedelijk majoor Nikolić) door te geven. De eerste daarvan was dat ‘Moslims’ niet op de compound getolereerd zouden worden, ngo’s daarentegen wel.

17 SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL) VNINF-BAT, Hoofdstuk 3 Operatiën, par 3.1.

18 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, entry 19.10, melding door 61R [Groen].

19 Schriftelijke mededeling Th.J.P. Karremans,

16/07/01.

20 Karremans, *Srebrenica*, p. 187.

21 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, entry 20.45, melding door 41R en een vergelijkbare melding, even tevoren maar zonder tijdsaanduiding, door 4 E.

Verder kondigde hij aan dat de VRS de demilitarisatie op zich zou nemen waartoe Dutchbat niet in staat was gebleken.²² Een dag later zou, nadat de eerste vluchtelingen al binnen waren, wederom een verbod van de VRS volgen.²³

Het tijdstip van de melding van Bos viel ruim na de beslissing over toelating tot de compound, maar het is waarschijnlijk dat bij de bataljonsstaf al veel eerder het idee was ontstaan dat de VRS geen vluchtelingen zou tolereren. Majoor Otter, de compound-commandant, meende zich te herinneren dat de VRS regelmatig inbrak op het bataljonsnet door middel van een van de geroofde YPR's van Dutchbat in Bratunac. 'Eerst zei een Nederlander even een zinnetje in het Nederlands en dan werd op het Engels overgegaan. Uit een van die berichten hadden wij een keer begrepen dat de VRS eigenlijk zei: "We kunnen geen onderscheid maken tussen vluchtelingen of strijders. We willen geen mensen op de compound hebben."'²⁴

Tegen deze achtergrond ontstond er na het verzoek van Groen en Karremans' eerste reactie een op het oog korte discussie met majoor Franken. Franken deelde op zichzelf de argumenten van zijn commandant, maar bracht als operationeel verantwoordelijke een aantal andere overwegingen in die Karremans overtuigden. 'We hebben uiteindelijk in samenspraak besloten dat ze er wel in konden', aldus Franken.²⁵

De vraag is welke afwegingen daarbij de doorslag gaven. Het was duidelijk dat de mensen die zich op enig moment bij de compound zouden melden volledig in paniek zouden zijn. Hoeveel dat er zouden worden was niet te voorspellen. In ieder geval was duidelijk dat er, waarschijnlijk in de geest van de Vaste Orders, op de compound een mini-*Safe Area* gevormd moest worden om de te verwachten stroom mensen op te vangen. Het idee was dat daarmee tijd zou kunnen worden gewonnen voor de VN 'om de Serven weer onder controle te krijgen'.²⁶ Karremans zou de daaropvolgende dag de VRS inderdaad laten weten dat hij de compound en omgeving als *Safe Area* beschouwde.²⁷

De middelen waarover het bataljon beschikte waren beperkt. Uit het oogpunt van bescherming en beheersbaarheid moest dit gebied dus zo klein mogelijk zijn. In het geval van zeer grote aantallen was de logische gevolgtrekking dat een gedeelte van de vluchtelingen dan het beste op de compound zelf kon worden ondergebracht. Het gevaar dat bij een openstelling van de compound het terrein zou worden overlopen en Dutchbat daardoor feitelijk zou worden uitgeschakeld was, zoals reeds aangegeven, in die optie reëel. Het overleg tussen Karremans en Franken spitste zich dan ook al snel toe op de aantallen. Besloten werd het aantal te laten bepalen door de hoeveelheid mensen die in de grote voertuighallen van de compound zouden passen. Daarmee zou de bewegingsvrijheid voor het bataljon overeind blijven en waren de vluchtelingen bovendien uit het zicht van de VRS. Toen het uiteindelijk zover was werden ook vluchtelingen op de eerste verdieping van het

22 De precieze reconstructie blijft een probleem. Volgens Karremans werd nog geen tien minuten later het verbod ingetrokken en werd ook toestemming verleend om vrij met voertuigen de compound in en uit te gaan. (Karremans, *Srebrenica?*, p. 188) Het Maandregister Opsroom Dutchbat vermeldt echter om 20.45 uur een boodschap van Nikolić dat vluchtelingen wel naar Potočari mochten maar niet op de compound.

23 Blijkens persoonlijke logboek aantekeningen

van majoor Otter was dit om 14.20 uur. Aantekeningen ter inzage gegeven aan het NIOD.

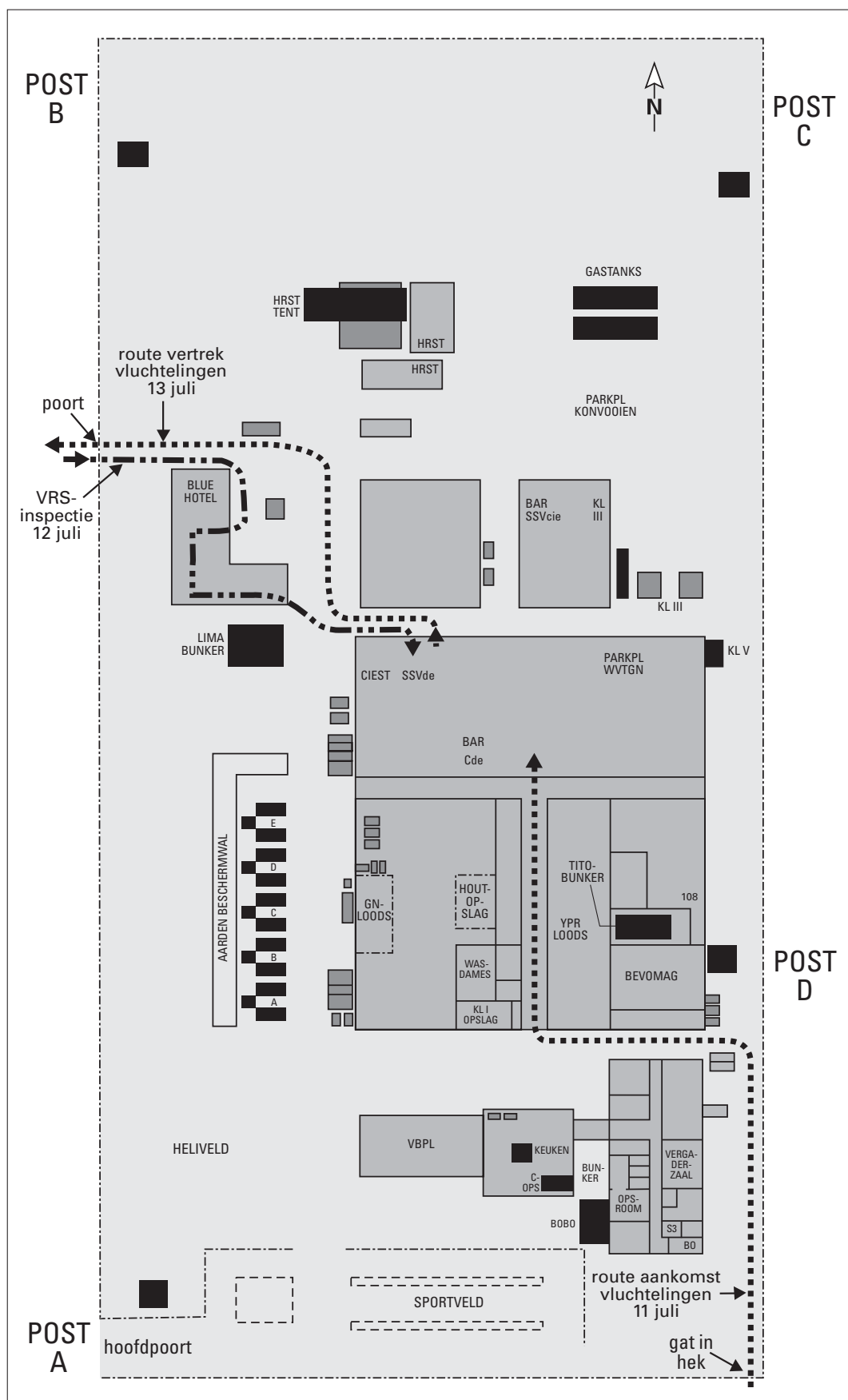
24 Interview J. Otter, 26/05/99. Franken kon zich niet meer herinneren of op dat moment de dreiging al was geuit, maar hij sloot dat niet uit; interview R.A. Franken, 18/05/01.

25 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

26 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

27 DCBC, nr. 652. 'Logboek/dagboek' DCBC.

Compound Potočari

compound-gebouw toegelaten, tot het moment waarop een genist waarschuwde dat de vloeren een verdere aanwas niet zouden kunnen dragen. Er was dus van tevoren geen absoluut aantal vastgesteld.

De vraag hoe de vluchtelingen de compound konden bereiken zonder in het zicht van het Bosnisch-Servische geschut te geraken was daarna snel beantwoord. De vluchtelingenstroom zou vlak voordat deze in het zicht van de VRS-kanonniers kwam worden afgetakt en via een zogenaamde gedekte route naar de zuidwestkant van de compound worden geleid. Die aftakking werd gepland ter hoogte van het busstation in Potočari, omdat vlak daarvoor het zicht van de Bosnische Serven ophield. Dutchbatters gaven op die plek aan waar de mensen naar rechts moesten afbuigen om zich daarna onder dekking van de fabrieken die zich tussen compound en busstation bevonden naar het complex van Dutchbat te begeven. De hele route zou worden aangegeven door middel van linten en groepjes gidsende Dutchbatters. Een aantal van hun collega's zou vervolgens de mensen bij de compound moeten opvangen en hen daar, aan het zicht onttrokken door het hoofdgebouw, de voertuighal binnenleiden. Daartoe was het nodig om een nieuwe, gedekte toegang te maken. Franken gaf daartoe instructies aan compound-commandant majoor Otter en luitenant Koster, die erop toezagen dat er in de meest zuidwestelijke hoek van de compound een gat in het hek werd geknipt. De volgende dag zou de ingang om praktische redenen iets worden verplaatst.

Otter kreeg de opdracht om als commandant een groep van dertig – drie luitenants met ieder negen man – samen te stellen die de vluchtelingen zou opvangen.²⁸ Van hen werd luitenant Jansen aangewezen voor de opvangen en begeleiding op de compound en luitenant Koster als verantwoordelijke voor het buitengebied.²⁹ Rond acht uur waren alle voorbereidingen getroffen voor iets wat uiteindelijk een vooroefening zou blijken te zijn.

Er is later enige verwarring ontstaan over de vraag of er op de avond van de rode al vluchtelingen op de compound Potočari zijn geweest.³⁰ De conclusie die ook al in het debriefingsrapport werd getrokken is dat dit niet het geval is geweest.³¹ Dutchbatters hadden zich opgesteld bij het busstation, de locatie waar de vluchtelingen de weg verlieten en die hierna zal worden aangeduid als de locatie van afbuigen. Zij hadden zich daar opgesteld om vluchtelingen op te vangen maar werden daar op zeker moment aangesproken door Bosnische soldaten, die duidelijk maakten dat zij de bevolking al in Srebrenica hadden teruggestuurd.³² Tegen half tien meldde kapitein Groen aan de *Opsroom* dat militairen van het ABiH die zich op dat moment nog in Srebrenica bevonden in overleg met hun commandant Ramiz Bećirović de vluchtelingen naar Srebrenica terug hadden gestuurd. Ook de eigen compound van Groen werd met behulp van Bećirović van de binnengedrongen vluchtelingen ontruimd. De *Opsroom* noteerde: 'ons ontvangstcomité wordt afgeblazen en staat op

28 Interview J. Otter, 26/05/99.

29 Debriefingsverklaring A.H. Jansen, 07/09/95; interview E. Koster, 06/10/99 en 19/10/99.

30 De weergave in het boek van Karremans is op dit punt erg vaag en afgaande op andere verklaringen waarschijnlijk deels onjuist. Zo stelt hij dat vluchtelingen in eerste instantie de compound hebben betreden, maar die om 21.30 weer hebben verlaten waarna het gat in het hek weer zou zijn gedicht. Waarschijnlijk verwacht hij hier de com-

pound Potočari met die van Srebrenica. Karremans, *Srebrenica*, p. 187, 189. In zijn reeds van 17 juli 1995 daterende brief (NIOD, Coll. Karremans, TK95118, 'Kort overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen periode'), gaf hij echter zelf al aan: '19.00 uur [...] eerste stroom vluchtelingen rg [richting, sic] Potočari, doch later terug kunnen sturen'.

31 Wind, *Debriefing*, p. 41.

32 Dijkema, *Vredesnaam*, pp. 318-319.

standby'.³³ Eén ploeg werd voor alle zekerheid buiten gehouden om zich met eventuele vluchtelingen bezig te houden.

Waarom de soldaten van de ABiH de vluchtelingen besloten tegen te houden is niet duidelijk. Een groot aantal militairen bevond zich op dat moment in de buurt van het postkantoor, waar het ABiH-hoofdkwartier was gevestigd, om een onderhoud met Bećirović te eisen over de vraag of ze de enclave moesten opgeven en verdwijnen.³⁴ Het is mogelijk dat men lucht had gekregen van Nikolić' rond kwart voor negen verzonden toestemming om de mensen door te sturen naar het noorden en dit zag als een bezegeling van het lot van de enclave. Both en Honig, die als eersten een integrale visie op het Srebrenica-drama schreven, gaven een cynischer interpretatie van de gebeurtenissen, die hierbij zou kunnen aansluiten. In die visie speelde de bevolking een rol bij de pogingen van de ABiH-militairen om de VN te verstrikken in gevechten met de VRS. Dat zou niet alleen gebeuren door hen in de frontlinie vast te houden, maar ook door zo mogelijk de burgerbevolking bij het gevecht te betrekken. Ook burgemeester Salihović zou zich tegen de verplaatsing van de bevolking verzet hebben. Mensen die al onderweg waren naar Potočari werden daarom gedwongen rechtsomkeert te maken.³⁵

Voor deze interpretatie kon geen bevestiging worden gevonden. Het lijkt evengoed mogelijk dat andere motieven een rol hebben gespeeld. Het vertrek van de bewoners uit Srebrenica zou voor de twijfelende verdedigers als sein opgevat kunnen worden dat het inderdaad beter was te verdwijnen. Een andere verklaring is dat voorkomen moest worden dat er blinde paniek onder de bevolking uitbrak met alle mogelijke gevolgen van dien.

De maatregel leek hoe dan ook slechts voor korte tijd effect te sorteren. Rond half een 's nachts kwam vanuit Srebrenica de melding bij de *Opsroom* binnen dat vierhonderd mannen, van wie een deel bewapend, richting Potočari vertrokken. Een kwartier later volgde het bericht dat een 'stroom vluchtelingen' zich naar Potočari begaf, onder wie ook 'jonge mensen' (militairen): 'honderden mensen achter en voor de compound langs'.³⁶ Waarschijnlijk waren dit echter voor een groot deel groepen die zich reeds gingen verzamelen voor een uitbraak uit de enclave. Dutchbat signaleerde geen vluchtelingen bij de compound en de nacht verliep redelijk rustig, totdat om zes uur in de morgen het bunkeralarm klonk met het oog op de langverwachte luchtaanval.

4. 11 juli: de vlucht naar Potočari

Dutchbatters hebben in de nasleep van Srebrenica het verwijt gekregen dat hun houding ten opzichte van de plaatselijke bevolking van negatieve invloed is geweest op hun optreden. In deel II is hierop uitgebreid ingegaan, maar dit thema speelt voortdurend een rol bij de beschrijving van de gebeurtenissen tijdens en na de val. Dat is onder meer het geval bij de weergave en analyse van de vlucht van de bewoners naar de Dutchbat-compound in Potočari. De Nederlandse militairen, die om militaire redenen eveneens gedwongen waren zich in

33 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 10/07/95, entry 21.29, mededeling door 61R. Zie ook: Debriefingsverklaring A.H. Jansen, Assen, 07/09/95; SMG, 1007. G. Bastiaans (de-briefer) en C. Klep (verslag), 'Verslag debriefing majoor Otter (C-Ststcie), 23/07/95, Kamp Pleso'. Otter meende dat rond 22.00 uur het bericht van

een 'BiH-strijder' kwam dat er geen vluchtelingen zouden komen.

34 Rohde, *A safe area*, pp. 126-127.

35 Honig & Both, *Srebrenica*, p. 42.

36 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, entries 00.25 en 00.43.

Potočari terug te trekken, waren bij die terugtocht onderdeel van de vluchtelingenstroom. Het merendeel van hen behoorde tot de B-compagnie, waarvan de leden later het meest onder vuur kwamen te liggen vanwege hun vermeende anti-Moslim-houding. Hun compound werd op de 11de juli het verzamel- en startpunt voor de radeloze bewoners van Srebrenica en de vluchtelingen uit het zuidelijke gedeelte van de enclave, die als eersten voor de Bosnisch-Servische opmars op de loop waren gegaan.

De pauze in die opmars had de bevolking weer enigszins tot rust gebracht, geholpen door de beloftes van Karremans omtrent luchtaanvallen. Toen die aanvankelijk uitbleven en de VRS weer begon op te rukken, bracht dat vroeg in de middag van de 11de de bevolking weer in beweging. Even voor twee uur stroomde de compound van de B-compagnie opnieuw vol met vluchtelingen die de dag tevoren met zachte hand verwijderd waren. Een half uur later sloeg er een Bosnisch-Servische granaat in, waarschijnlijk als reactie nadat een ABiH-militair tussen de vluchtelingen buiten de compound een kleine mortier had afgevuurd.³⁷ De granaat viel gelukkig tussen de gestalde pantservoertuigen van de Nederlanders, waardoor de explosie niet de volle vernietigende kracht had. Toch vielen er een dode en enkele zwaar gewonden. De behandeling van deze gewonden komt aan de orde in het hoofdstuk 'Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden'.

Om even voor half drie, nog voordat de luchtaanvallen plaatsvonden, besloot kapitein Groen dat de vluchtelingen buiten de compound naar Potočari gebracht moesten worden, onder begeleiding van Dutchbatters.³⁸ Volgens sommigen werd daartoe zelfs door een vrouw een oproep gedaan via een megafoon vanaf een YPR.³⁹ Ook door te laten zien dat de Nederlanders zelf vertrokken wisten ze de mensen in beweging te krijgen. De anticlimax van de luchtaanvallen en de daaropvolgende intensivering van de beschietingen van Srebrenica hadden een enorme paniek onder de bevolking tot gevolg en werkten als een extra stimulans om uit Srebrenica weg te vluchten. Tegen drie uur, kort nadat de VRS bedreigd had bij voortgezette luchtaanvallen de gegijzelde OP-bemanningen te zullen doden, viel het besluit om de hele compound los te laten.⁴⁰

Tegen vier uur was er een onafzienbaar lint vluchtelingen dat zich over de weg tussen Srebrenica en Potočari slingerde. De B-compagnie probeerde de stroom zo goed mogelijk te begeleiden. Kapitein Groen had de opdracht gekregen om de staart van de stoet af te grendelen tegen de oprukkende VRS door zich langzaam terug te trekken. Om kwart over vier berichtte hij de *Opsroom* dat de stroom zich stapvoets richting Potočari bewoog.⁴¹ Soldaat S. van der Veer: 'We wilden de bevolking zoveel mogelijk helpen. Dus liepen en reden wij mee met die lange stoet en lieten wij ons duidelijk zien tegenover de Serviërs. Zo van: hier lopen blauwhelmen, dus haal het niet in je hoofd om richting burgers te vuren.'⁴²

37 Zie het interview met soldaat Jord Honig in: W. Kieskamp, 'We konden niet al die vluchtelingen op onze rug nemen', *Trouw*, 29/07/95.

's Nachts om even over vieren werd de aankomst van nieuwe groepen ABiH-militairen in het centrum van Srebrenica gemeld, waaronder iemand met een klein mortiertje. SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, entry 04.17.

38 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, entry 14.21: 'Locals voor

B-cie gaan op weg naar Potočari, massaal onder begeleiding van [niet genoteerd]'.

39 Interview Mira Budiša, 19/06/00.

40 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, entries 15.01 en 15.07.

41 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom, 11/07/95, entry 16.15.

42 Paul van Gageldonk, 'Hoe oorlog is in het veld. Srebrenica door de ogen van blauwhelm Steve van der Veer', *Nieuwe Revu* 33, 9-16/08/95.

Dutchbatters die te voet gingen namen mensen op sleeptouw en spoorden hen aan om door te lopen en de VRS voor te blijven.⁴³ ‘Er waren mensen die in de berm zaten, uitgeput. We probeerden ze overeind te hijsen. “To Potočari, Četniks come!”’, schreeuwden we’, aldus soldaat J. Honig.⁴⁴ De Dutchbatters werden daarbij in zekere zin geholpen door de voortdurende granaat- en mortierinslagen in het zijterrein. In ieder geval één militair bemachtigde een kruiwagen, zette daar een gewonde oude vrouw in, legde zijn wapen er bovenop en liep zo de vijf kilometer naar Potočari. ‘Je kunt je niet voorstellen hoe dat is’, vertelde hij later aan een journalist in de veilige omgeving van Kamp Pleso in Zagreb. ‘Toen ik met mijn kruiwagen in Potočari aankwam, begonnen de mensen te klappen. Vrouwen kusten mijn hand.’⁴⁵

Onderweg werden Dutchbatters geconfronteerd met pijnlijke dilemma’s. Vluchtelingen legden een brancard met een gewonde vrouw voor de wielen van de truck van korporaal Pijfers om hem zo te dwingen haar mee te nemen. Er was echter geen plaats meer en hij moest zijn voertuig voorzichtig om de brancard heen manoeuvreren.⁴⁶ Een soortgelijk voorval beleefde soldaat Van der Veer, toen een vrouw een kruiwagen met daarin haar zwaargewonde zoon voor het voertuig zette, dat vol in de remmen moest. Er was echter geen plaats meer voor hem: ‘Onze vrachtwagen was helemaal vol. Ze zaten op het dak van de wagen, tussen accubakken lagen ze, er kon werkelijk niemand meer bij. Later hoorde ik dat ze het gered hebben. Ze heeft die viereneenhalve kilometer naar Potočari doorgelopen met de kruiwagen en haar zoon is daar geholpen door de artsen’.⁴⁷

Soldaat F. Kossen zat met zijn YPR in de achterhoede. Hij had in Srebrenica in een *blocking position* gezeten. Een mortiergranaat vernielde het huis vlak naast de YPR, waarbij de brokstukken op het voertuig vielen. Daarna waren ze langzaam teruggetrokken, ondertussen enkele keren over de hoofden van de oprukkende VRS vurend, om hun opmars af te remmen en de vluchtelingen tijd te bieden om weg te komen. Sommigen van hen probeerden op de YPR te klimmen, maar Kossen had opdracht door te rijden.⁴⁸

YPR’s die voor hem zaten en niet direct in het achterhoedegevecht waren betrokken, namen wel zoveel mogelijk vluchtelingen mee die uitgeput in de berm van de weg waren neergestreken. Zowel binnenin als bovenop het voertuig werden ze verder vervoerd.⁴⁹ Soms werden ook orders genegeerd om iemand te kunnen helpen.

Eén van de allerlaatste, zo niet de laatste YPR die de weg naar Potočari aflegde was het voertuig van sergeant R.H. van Beukering. Hij had opdracht gekregen om de *Joint Commission Observers* en de commando’s die als *Forward Air Controller* waren ingezet bij de luchtaanval te evacueren. Nadat deze halsoverkop en onder vuur de berg waren afgedaald waaronder de YPR stond te wachten, gingen ze zo snel mogelijk naar Potočari. Majoor Franken had ze opdracht gegeven om daar vanaf het dak hun FAC-taak voort te zetten met het oog op een mogelijke nieuwe luchtaanval, maar dit zou niet nodig blijken.

Toen de YPR langs de compound Srebrenica reed was die al ontruimd. De YPR’s van de

43 Beschrijving door kapitein J. Groen in: Dijke-
ma, *Vredesnaam* pp. 303-304; interview J.R.
Groen, 05/07/99.

44 Wilma Kieskamp, ‘We konden niet al die
vluchtelingen op onze rug nemen’, *Trouw*, 29/07/
95.

45 Verklaring van sld 1 Rikwin van Damme,
geciteerd in: ‘Ik zag zo tien mensen neervallen’, *Het
Parool*, 24/07/95.

46 ‘Ik zag zo tien mensen neervallen’, *Het Parool*,
24/07/95.

47 Paul van Gageldonk, ‘Hoe oorlog is in het veld.
Srebrenica door de ogen van blauwhelm Steve van
der Veer’, *Nieuwe Revu* 33, 9-16/08/95.

48 ‘Bataljon weerde zich voortreffelijk’, *Defensie-
krant*, (1995) 9.

49 ICTY (IT-98-33-T) Getuigenis L.C. van Duijn,
30/03/00.

blocking positions waren reeds vertrokken. Het eerste gedeelte van de weg van Srebrenica naar Potočari was leeg. Alleen nog wat oudere mensen zaten her en der langs de weg. Plotseling stond er midden op straat een oud vrouwtje. Van Beukering:

Ik zag aan de manier waarop mijn chauffeur de hendels hield, dat hij wilde afremmen. Maar ik zat met mijn opdracht om zo snel mogelijk die *Forward Air Controllerers* naar Potočari te brengen en dus zei ik: ‘Dóórrijden!’ Het leek alsof hij wilde remmen, maar hij reed om het vrouwtje heen. Tien meter verder stopte hij plotseling. De mannen binnenin werden helemaal gek. Toen de achterklep naar beneden ging staken er zeven lopen naar buiten. Toen heb ik gezegd: ‘Neem haar maar mee.’ Die vrouw werd over een afstand van drie meter naar binnen getrokken, ze stootte haar hoofd nog tegen mijn stoel. Daarna reden we als een gek weg.

Na een paar honderd meter zag hij de eerste collega’s, die aan het einde van de stoet vluchtelingen liepen. Luid claxonnerend bewoog de YPR door de menigte om daarna met een rokende, opgeblazen motor de compound in Potočari op te rijden.⁵⁰

In hoeverre de waarnemingen over de gebeurtenissen tussen Srebrenica en Potočari zijn beïnvloed door de hectische en soms op het oog levensbedreigende situaties is een probleem dat zich voordoet bij vrijwel alle gebeurtenissen uit de julidagen van 1995. Ook de tocht van Srebrenica naar Potočari was vol dreiging. De VRS vuurde voortdurend granaten af die, afgaande op getuigenissen, hoofdzakelijk aan weerszijden van de weg vielen. In een analyse die tijdens het proces-Krstić werd gepresenteerd, werd daarom geconcludeerd dat er sprake was geweest van een gerichte poging om de vluchtelingen in een soort trechter naar Potočari te geleiden.⁵¹ Al eerder was in het debriefingsrapport uit 1995 de indruk van Dutchbatters verwoord dat ‘uitsluitend werd geschoten om de stroom vluchtelingen in beweging te houden richting Potočari en niet om slachtoffers te maken’.⁵²

5. De kwestie van de overrijdingen

Het verloop van de tocht naar Potočari op 11 juli werd in de nasleep het zoveelste controverstele thema dat met het optreden van Dutchbat in Srebrenica verbonden raakte. In de zomer van 1998 ontstond grote ophef over mogelijke overrijdingen door Dutchbat-voertuigen van inwoners van de enclave. Hoewel de hoofdaandacht in 1998 uitging naar een incident waarbij de bemanning van OP-Mike betrokken was en dat daarvoor niet in de publiciteit was geweest, werden ook de mogelijke andere incidenten met overrijdingen weer opgerakeld.⁵³ Onder andere de politieke paniek over het thema ‘overrijdingen’ die daar het gevolg van was leidde toen zelfs tot onderzoeken door de Koninklijke Marechaussee, die daartoe het aparte zogeheten ‘Sebra-team’ oprichtte.

De ophef was vooral tekenend voor het kortetermijngeheugen van zowel politici als

50 Interview met sgt maj R.H. van Beukering, Novi Travnik (Bosnië), 14/12/00; debriefingsverklaring sgt 1 R.H. van Beukering, Assen, 11/09/95.

51 ICTY, Prosecutor versus Radislav Krstić, *Judgement*, par. 123. Dit was in lijn met een vermoeden dat ook al in het Debriefingsrapport werd uitgesproken. Zie: Wind, *Debriefing*, p. 55.

52 Wind, *Debriefing*, p. 55. Gezien de grote rol die het OP-M incident in de nasleep speelde, wordt dit thema behandeld in Deel IV, hoofdstuk 8.

53 Zie bijvoorbeeld: ‘Onvolledige weergave incidenten Srebrenica’, *NRC Handelsblad*, 14/08/98.

media. Dutchbatters hebben, in weerwil van latere beweringen en suggesties, zelf nooit een geheim gemaakt van hun vrees of zelfs overtuiging dat zij mogelijk mensen overreden hebben tussen Srebrenica en Potočari. Op 11 juli werden viertonners naar de stad gezonden om gewonden op te halen die vanuit het ziekenhuis naar de compound van de B-compagnie waren gebracht. Ze werden bij aankomst bestormd door vluchtelingen in doodsangst, die niets anders voor ogen hadden dan het eigen vege lijf te redden. In zekere zin herhaalden zich de schokkende taferelen uit het voorjaar van 1993 toen een gedeelte van de bevolking de mogelijkheid kreeg met de VN naar Tuzla te evacueren. Ook daar gold het recht van de sterkste en gaf de hoop op ontsnapping aanleiding tot taferelen die de aanwezige VN-militairen en mediavertegenwoordigers met afgrijzen vervulden. Op 11 juli 1995 ergerden veel Nederlandse soldaten zich aan het gebrek aan onderlinge solidariteit dat ze soms waarnamen, vooral van de kant van jonge mannen. Zo greep Rave in toen enkelen van hen een oude vrouw die in een kruiwagen werd voortgeduwd, uit haar geïmproviseerde voertuig commandeerden, omdat ze dan hun meegebrachte stereo-installatie niet hoefden te dragen.⁵⁴

In juli 1995 betekende de drang tot zelfbehoud dat het merendeel van de gewonden het aflegde tegen de panische massa die de trucks meteen na aankomst bestormde. Een ‘bijbelse paniek’ zou een van de Dutchbatters het later noemen.⁵⁵ De door adjudant Dijkema opgenomen videobeelden van de aankomst in Potočari van voertuigen waaraan trossen mensen hingen, gingen later de hele wereld over.

Een aantal chauffeurs en begeleiders van de trucks die de menselijke lading naar Potočari brachten, kreeg onderweg de stellige indruk dat er mensen van de wagens vielen en onder de wielen raakten of werden overreden door de achterliggers, of dat zij zelf mensen raakten die van de trucks vóór hen afvielen. Geschokt en diep onder de indruk vertelden zij al na binnenkomst op de compound van hun ervaringen aan collega’s. Leden van het KHO-team dat op 15 juli als eerste de enclave mocht verlaten, maakten na aankomst in Zagreb bij hun debriefing zowel tegenover het opvangteam van psychologen als de tevens aanwezige generaal Couzy al melding van verhalen over mogelijke overrijdingen.⁵⁶

Latere suggesties van opzettelijke zwijgzaamheid van Dutchbatters over dit onderwerp waren onjuist. Het verhaal was al snel in de openbaarheid. Op 22 juli spraken geëmotioneerde Dutchbatters in Zagreb openlijk met journalisten over de gebeurtenissen uit. Een journalist van *Het Parool* bijvoorbeeld tekende uit de mond van korporaal D. Pijfers diens ervaringen op tijdens de tocht met een truck vol vluchtelingen: ‘Misschien waren het er tachtig, je kunt het niet geloven als je die wagen ziet. Ze hingen eraan, erop en eronder. Op de accu’s lagen twee kleine jongens. Er zijn mensen onder de wielen gekomen, maar ik kon niet stoppen, ik moest blijven doorrijden.’⁵⁷

Werkelijk grote publiciteit kreeg het onderwerp pas anderhalve maand daarna. Sergeant W. Reussing verklaarde op 6 september 1995 in het televisieprogramma *Zembla*: ‘wij hebben in Zagreb heel duidelijk op papier gezet dat wij gewoon mensen onder ons voertuig

54 Interview B. Rave, 13/12/00.

55 Gewondenverzorger Guido den Hertog, geciteerd door Robert Block, ‘They were led away and they were all killed’, *The Independent*, 21/09/95.

56 De mededeling over mogelijke overrijdingen

werd gedaan door de kolonel-arts G. Kremer. Interview H.A. Couzy, 04/10/01. Elders wordt uitgebreid ingegaan op de debriefings in Zagreb en de rol van Couzy daarbij.

57 ‘Ik zag zo tien mensen vallen’, *Het Parool*, 24/07/95.

Het gereedmaken voor vertrek van het Rode Kruis-konvooi.

Het Rode Kruis neemt de gewonden over op de compound in Potočari, midden MSF-coördinator Christine Schmitz en tweede van links MSF-arts Daniel O'Brien.

hebben gehad en dat we die gewoon zelf doodgereden hebben'. Reussing, op wiens openheid niets valt af te dingen, sprak in *Zembla* ook uit dat volgens hem 'alles in de openbaarheid kan'.⁵⁸ De betreffende programmamaker, R. van den Hout, liet echter weten dat Defensie hiervan al bijna twee maanden op de hoogte was, maar daar niet op wilde ingaan zolang het eigen grote debriefingsonderzoek in Assen nog liep.

Dat het ministerie van Defensie over het incident zweeg, zoals Van den Hout beweerde, was niet juist. Mogelijk op basis van uitlatingen als die van Pijfers schreef minister Voorhoeve ook over dit thema in de brief die hij op 3 augustus aan de Tweede Kamer zond. Hij deelde mee dat bij de evacuatie van Srebrenica misschien vluchtelingen van de vrachtwagens waren gevallen en onder voertuigen terecht waren gekomen.⁵⁹

Het debriefingsrapport uit het najaar van 1995 bood over deze kwestie geen uitsluitel. De debriefers hielden de mogelijkheid open dat er over levende of reeds overleden mensen was gereden. Zo verklaarde bijvoorbeeld soldaat W.F. van den Dungen, die op 11 juli 's middags meehielp om vluchtelingen op te vangen bij het benzinstation op de weg tussen Srebrenica en Potočari, dat hij twee lichamen zag liggen van mensen die de sporen droegen van overrijding door viertonners. Ook zag hij vanaf zijn standplaats als hij de weg afkeek meer lichamen op en naast de route. Hij heeft niet kunnen constateren of dit daadwerkelijk doden waren of dat, zoals ook uit verklaringen valt op te maken, het ging om mensen die tijdelijk door uitputting geveld waren. Zijn commandant gaf echter geen toestemming om op onderzoek uit te gaan.⁶⁰

Veel Dutchbatters, in het bijzonder degenen die op 11 juli als laatsten het traject aflegden, verklaarden naderhand desgevraagd dat zij geen doden op of langs de weg hadden aangetroffen.

Opperwachtmeester Rave verklaarde later tegenover de marechaussee op de compound van Potočari van zijn collega Dijkema te hebben gehoord dat een bepaalde soldaat het idee had dat hij misschien over mensen heen was gereden. Rave had dat echter meteen als onwaarschijnlijk van de hand gewezen. Hij was zelf tegen het einde van de middag met zijn Mercedes uit Srebrenica vertrokken en zag onderweg doden noch gewonden, niet op de weg en evenmin in de berm. Op advies van Dijkema had Rave daarop een gesprek met de betrokken chauffeur, die Rave vertelde dat hij niet *gezien* had dat er over vluchtelingen was gereden; wel had hij sterk die *indruk* gehad. Raves geruststellende reactie dat het haast niet mogelijk was omdat hij zelf na de viertonners over de weg was gereden en geen lijken of gewonden had gezien, leidde niet echt tot opluchting maar eerder tot een soort berusting.⁶¹

Raves bevindingen waren dezelfde als die van de overste P. Sanders, de psycholoog van het bataljon. Vanwege de standaard psychologische debriefing die tegen het einde van iedere uitzending plaatsvond, was hij vlak voor het begin van de aanval op de enclave tijdelijk naar de compound in Srebrenica verhuisd. Toen op 11 juli het bevel van Groen kwam om de compound te evacueren was hij ongeveer honderd meter met een YPR meegereden, totdat hij een uitgeput oud vrouwtje zag. Omdat het niet lukte haar aan boord te tillen, besloot hij

58 'Dutchbat reed moslims dood tijdens evacuatie', *Haagsche Courant*, 07/09/95.

59 Vermeld in: 'Onvolledige weergave incidenten Srebrenica', *NRC Handelsblad*, 14/08/98.

60 Debriefingsverklaring W.F.W. van den Dungen, 18/09/95.

61 OM-Arnhem, Kmar Sebra-team, P. 584.Foo3/1998. Proces-verbaal van verhoor van getuige E.A. Rave op 08/12/98. Overigens verklaarde Rave ook dat hij dit voorval destijds niet gemeld had in Assen.

maar om met de vluchtelingen mee te lopen. Sanders, die later ook in het kader van het marechaussee-onderzoek is gehoord, was een van de laatsten die weg aflegden, samen met soldaten van de Herstelploeg. Ze troffen geen overreden mensen aan en evenmin bloedsporen op de weg. Wel kwamen ze af en toe langs de kant van de weg uitgeputte mensen tegen die ze moesten aansporen: ‘Dan was het: “Kom op, de Serven komen!”’⁶²

De bevindingen van Sanders en die van andere Dutchbatters werden tegenover het NIOD gestaafd door een lid van een VRS-verkenningseenheid die vanaf het zuiden langs de weg optrok. Ook hij nam geen lijken met sporen van overrijding waar, noch hoorde hij daarover van collega’s die dezelfde weg hadden afgelegd.⁶³ Ook Dutchbatters, UNMO Kingori en Christina Schmitz, coördinator van MSF, die een paar dagen later naar Srebrenica terugreden om achtergebleven mensen op te halen, hebben hierover nooit meldingen gedaan.

Het onderzoek van de marechaussee werd uiteindelijk vanwege de grote onduidelijkheden geseponeerd.⁶⁴ Het Openbaar Ministerie had negen gevallen van mogelijke overrijdingen laten onderzoeken. In acht ervan kon in de verklaringen van getuigen geen bevestiging worden gevonden. In één geval verklaarden drie getuigen dat een YPR over de benen was gereden van een ABiH-militair, die samen met anderen vlak achter een bocht in de berm aan het uitrusten was.⁶⁵

In de mediaberichtgeving naar aanleiding van de uitzending met Reussing in 1995 was de kwestie van de overrijdingen een stap op de ladder van groeiende kritiek en verguizing van Dutchbat: ‘Een aantal Dutchbat-militairen heeft zich in Srebrenica lang niet zo heldhaftig gedragen als algemeen wordt aangenomen.’⁶⁶ Deze berichtgeving veroorzaakte een schok bij media en politici, omdat zij deze gebeurtenissen afmaten aan het tot op dat moment dominante criterium van ‘heldhaftigheid’ bij de beoordeling van Dutchbat. Dat was in menig opzicht misplaatst, omdat dit nieuws al op 24 juli in de krant had gestaan en toen geen schok had veroorzaakt. Het verhinderde echter niet dat ook in 1998, toen de zaak opnieuw in het nieuws kwam, in dezelfde lijn te horen was dat Dutchbatters zich op zeer laakbare wijze hadden gedragen bij de begeleiding van de vluchtelingen. Daar kwam bovendien nog eens de suggestie bij dat er bewust was gezwegen.

Slechts een enkele journalist, in dit geval René van der Lee van het *Brabants Dagblad*, merkte in 1998 op dat een aantal verhalen rond overrijdingen ‘al drie jaar eerder verteld’ was. Hij haalde aan hoe zijn eigen krant op 1 september 1995 een gesprek had gepubliceerd met Dutchbatter M. Koper: ‘De wagen was afgeladen. De weg voor ons en opzij was vol met vluchtelingen. Op een gegeven moment moesten we stoppen. Iemand zei: er ligt iemand voor. Ik ging kijken. Degene die daar lag was dood. We konden niet manoeuvreren. Toen zijn we er maar overheen gereden’.⁶⁷ Een week later, een dag na de *Zembla*-uitzending met Reussing op 7 september 1995, publiceerde het *Brabants Dagblad* opnieuw over de zaak. De krant citeerde anoniem twee Dutchbatters, die vreesden over mensen te zijn heengereden:

62 Interview P.F. Sanders, 12/12/00 en 13/12/00.

63 Interview Mile Stanojević, 02/11/99.

64 ‘Voor geen van die vermeende incidenten wordt (overtuigend) bewijs aangetroffen’. Zie: Stam-proces-verbaal, OM Arnhem, KMar Sebra-Team, nr. 586/1998, dossier 2, ‘Overige overrijdingsincidenten’, p. 5 e.v.

65 Idem; Mediaberichten Arrondissementsparket Arnhem, 24/03 en 21/12/99.

66 ‘Dutchbat reed moslims dood tijdens evacuatie’, *Haagsche Courant*, 07/09/95.

67 René van der Lee, ‘Recycling van een gruwelverhaal’, *Brabants Dagblad*, 15/08/98. Afgaande op het PV van het KMAR-onderzoek naar overrijdingen is Koper niet gehoord. KMar Sebra-Team, nr. 586/1998, dossier 2, ‘Overige overrijdingsincidenten’.

De UNMO's De Haan, Tetteh en Kingori.

‘Het was een chaos. Het zag er zwart van de mensen, en de voertuigen reden vol gas. Maar dat maakt ons nog geen moordenaars’.⁶⁸

De verzuchting van deze soldaten is begrijpelijk. De Nederlandse militairen op de trucks en in de YPR's tussen Srebrenica en Potočari deden hun waarnemingen onder grote druk en in een soms verklaarbaar geëmotioneerde toestand. Niet voor niets waren sommigen bereid hun verhaal in de openbaarheid te brengen. Het is dus niet uit te sluiten dat vermoedens en harde conclusies daardoor in elkaars verlengde zijn komen te liggen. Ook lijkt het erop dat sommige vergelijkbare gevallen van mogelijke overrijdingen op de weg tussen Srebrenica en Potočari aan onderzoekers zijn ontsnapt. Maar ook al zijn er onderweg ongelukken gebeurd, van opzet was geen sprake. De betreffende voorvallen illustreren vooral de onmogelijke situatie waarin de Dutchbatters waren geraakt in hun pogingen te redden wat er te redden viel. Dat had niets met lafheid uit te staan. Veel soldaten hebben zich grote inspanningen getroost om de vluchtelingen in veiligheid te brengen. Sommigen deden dat uit medeleven en anderen omdat ze dat gewoon als hun werk en plicht zagen. Ondanks de vele kritiek die er ook door voormalige vluchtelingen op Dutchbat is uitgeoefend, zijn er onder hen ook die met waardering spreken over de hulp die ze kregen tijdens hun vlucht naar Potočari.⁶⁹

6. Opvang in Potočari

De eerste vluchtelingen die bij het busstation arriveerden werden daar opgevangen door luitenant Koster en zijn mannen, die zich daar rond twee uur in gezelschap van een tolk hadden opgesteld. Aanvankelijk werden de eerste binnendruppelende groepjes vastgehouden op het terrein van de remise. Zoals reeds vermeld koppelde Rave dit aan een dreigende beschieting van de compound, die mogelijk te maken had met een nieuwe boodschap van de VRS bij monde van ‘Jovo’, de bewaker van Yellow Bridge, dat de vluchtelingen niet de compound in Potočari opmochten.⁷⁰ De herkomst (zender) van het bericht was degene die het logboek van de *Opsroom* bijhield onduidelijk, zodat het vermoeden gerechtvaardigd is dat ook hier weer sprake was van een inbraak op het bataljonsnet via een van de geroofde YPR's. Waarschijnlijk is echter dat Rave verwijst naar het ultimatum van de VRS dat om tien voor vier binnenkwam als reactie op de luchtaanval. Niet alleen werd gedreigd de gegijzelde Nederlanders te doden, maar ook zouden alle wapensystemen worden ingezet tegen de compound in Potočari en de stad Srebrenica.⁷¹ Zoals reeds vermeld waren volgens majoor Otter de eerste vluchtelingen, degenen die met de viertonners waren gekomen, al binnen en was in dat opzicht de teerling al geworpen. Waarschijnlijk was er daarom sprake van een tijdelijk oponthoud waarin de afweging werd gemaakt over de manier waarop de toestand bij het busstation zich ontwikkelde.

Koster kreeg met het oog daarop aanvankelijk de opdracht een schatting van het aantal

68 René van der Lee, ‘Recycling van een gruwelverhaal’, *Brabants Dagblad*, 15/08/98.

69 Deze indruk werd opgedaan tijdens de vele contacten van NIOD-onderzoekers met voormalige enclavebewoners.

70 Maandregister *Opsroom Dutchbat*, 11/07/95,

entry 14.26.

71 NIOD, Coll. Karremans. Brief TK95118 van commandant Dutchbat, 17 juli 1995, ‘Kort overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen periode’.

vluchtelingen te maken. In het begin was dat eenvoudig door de geringe aantallen, maar dat werd lastig toen de grote menigte de remise naderde. Koster:

Je kunt snel zien of er duizend of honderd mensen staan. Maar of het er nou duizend of vijfduizend mensen zijn wordt lastig te bepalen. Aan de hand daarvan werd denk ik een inschatting gemaakt: wordt de druk niet te hoog? Ik heb dat zelf ook regelmatig aangegeven: ‘Luister! Ik kan ze echt niet veel langer meer tegenhouden!’⁷²

Nadat uiteindelijk de toestemming van de bataljonsleiding was gekomen werden de mensen in overzichtelijke groepjes van ongeveer twintig personen doorgestuurd via de gedekte route die door Dutchbatters werd aangegeven.

Nog voor die tijd, toen de grote colonne voor het eerst in zicht kwam, was Koster begonnen zich zorgen te maken. Hij stond met weinig mannen op de locatie van afbuigen en vroeg daarom versterking aan, om te voorkomen dat de mensen gewoon zouden doorlopen op de weg richting Bratunac. Sommigen gaven ook aan dat ze dit van plan waren. Koster:

Men had het vaak over: ‘Gaan we naar Bratunac?’ Ze noemden verder namen van steden die ik niet kan herhalen. Dan zei ik: ‘Het spijt me. Dat weet ik niet. Ik zou het nu even niet doen, want het is gevaarlijk.’ Dan draaiden ze zich weer om en liepen weer weg.⁷³

De motieven om naar Bratunac te willen gaan waren Koster een raadsel. Hij was er niet van op de hoogte dat om even over half drie opnieuw een boodschap was binnengekomen van ‘Jovo’, waarin hij de bevolking van Srebrenica een vertrek uit de enclave aanbood, ‘veiligheid gegarandeerd’. De mensen mochten naar ‘Tuzla of waar dan ook’.⁷⁴ De incongruentie tussen die mededeling en de tamelijk zorgeloze uitlatingen van de vluchtelingen die Koster via zijn tolk vernam laat zich moeilijk verklaren, maar paste wel in het patroon van de geruchtenmachine die binnen de lokale bevolking actief was.⁷⁵

Koster kwam voor nog meer verrassingen te staan. Hij zag gewapende strijders die soms op een hartverscheurende manier afscheid namen van hun gezin om daarna in westelijke richting de heuvels in te trekken. De doorgaans oudere mannen die achterbleven waren nauwelijks bewapend. Het was vermoedelijk bekend dat militairen niet zouden worden toegelaten, al zouden later in de toiletten van de compound in Potočari de nodige pistolen worden gevonden. Sommigen gaven hun wapens af aan Dutchbatters. Op een zeker moment kwam een groepje van vijf tot zes ‘echte oude mannen’ op Koster af, van wie er één een beetje Duits sprak. Hij kreeg voor de zoveelste keer de vraag wat er zou gaan gebeuren. Koster: ‘Dan zei ik: “Geen idee. We gaan jullie in ieder geval beschermen.” Toen zei hij: “Als er wat is, ziet u me staan daar! Hier heb je alvast een handgranaat. Dan kun je hiermee vast tekeer gaan!” De pin zat er nog in.’⁷⁶

Even na vier uur begon het snel te gaan. Om tien over vier registreerde de *Opsroom* dat er ongeveer duizend vluchtelingen en vijfentwintig gewonden op de compound waren binnen-

72 Interview E. Koster, 06/10/99.

73 Interview E. Koster, 06/10/99.

74 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11 juli 1995, entry 14.35.

75 Uit diverse verklaringen blijkt dat sommige

mensen transistorradiootjes bij zich hadden, waardoor ze op de hoogte bleven van wat er zich buiten de enclave afspeelde. Het viel niet vast te stellen of dat ook in dit specifieke geval gold.

76 Interview E. Koster, 06/10/99.

gelaten en er zich ongeveer zeventuizend mensen bij het busstation bevonden. Tien minuten later werd genoteerd dat Srebrenica in handen van de VRS was en werd een bijgestelde telling gegeven van vierduizend mensen op de compound en zestien- tot twintigduizend in de buurt van het busstation en de naastgelegen fabrieken. Om half vijf bestelde Koster een genist om de hekken van een van de fabrieksterreinen te openen en de vluchtelingen toegang tot het complex te geven.⁷⁷ Het geïmproviseerde hek op de compound van Potočari was inmiddels gesloten. Ook Rave, die uit Srebrenica was gekomen, hielp om de stroom te stoppen en bij andere fabrieken in de omgeving van de compound hekken open te knippen en deuren open te breken.⁷⁸

Hoewel sommige vluchtelingen hun toevlucht zochten in de nabijgelegen huizen op de hellingen achter de fabrieken, stroomde het merendeel de terreinen op om de beste plekjes te vinden. Het busstation en de buswrakken op het terrein waren inmiddels al bezet.

De fabrieksterreinen bevonden zich aan weerszijden van de doorgaande weg. Sommigen van de vluchtelingen, behorende tot het kleine aandeel oorspronkelijke bewoners van Srebrenica, hadden er voor de oorlog gewerkt. Aan de westzijde van de weg lagen de fabriek van Energoinvest, met ten noorden daarvan de grote zinkfabriek. De busremise bevond zich tegenover de zinkfabriek, aan de oostzijde van de weg. De achterzijden van alle gebouwen grensden vrijwel direct aan bossen en velden waar lijken zouden worden aangetroffen (waarover later in dit hoofdstuk meer). Op het kaartje ‘Potočari’ op pagina 2654 is een plattegrond van de omgeving van de compound in Potočari aangegeven.

Ten noorden van dit conglomeraat van bebouwing bevonden zich, na stroken met akkers en incidentele huizen, nog wat gebouwen. Het grootste complex, gescheiden van het busstation door een beboste strook land, grensde vrijwel direct aan de compound van Dutchbat. Daar lagen het ‘Feros-gebouw’, een kantoorgebouw, en de zogeheten ‘Blue Factory’.

In deze fabrieken werden geen vluchtelingen ondergebracht. In het proces tegen Krstić bij het Tribunaal werd gespeculeerd over de vraag waarom de ‘Blue Factory’ geen vluchtelingen had geherbergd. De veronderstelling werd geopperd dat het gebouw na het binnentrekken van de VRS op 12 juli als VRS-hoofdkwartier in gebruik was genomen en dat aanwezige vluchtelingen waren verjaagd.⁷⁹ Dat is niet onmogelijk, maar de fabriek was voor Dutchbat nooit een optie om als opvang te dienen voor vluchtelingen. Al lang tevoren waren bij een inspectie van ‘Blue Factory’, een oude remschoenenfabriek, grote hoeveelheden losse asbest aangetroffen die in bergen in de hoeken van de loodsen lagen.⁸⁰ Bovendien zou de mini-*Safe Area* dusdanig opgerekt worden dat er met de beperkte middelen waarover Dutchbat beschikte niet voldoende toezicht kon worden gehouden. Gevolg was wel dat er op ongeveer tweehonderd meter afstand van de compound een soort eiland vol vluchtelingen lag.

De toegang tot dit ‘eiland’ werd aan de zuidkant afgegrensd door soldaten van de Bravo-compagnie met enkele van hun YPR’s. Omdat er op dat moment nog geen sprake was van oprukkende VRS-troepen vanuit het noorden, werd de toegangsweg vanuit Bratunac met behulp van enkele YPR’s bewaakt door Koster en zijn mannen van de C-compagnie, nog altijd op de locatie van afbuiging bij de busremise. Ook werden op een paar andere plekken aan de grens van het ‘eiland’ bewakingsposten uitgezet. In de loop van de avond werd ook

77 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, entries 16.10; 16.20 en 16.30.

78 Aantekenboekje B. Rave. Ter inzage gegeven

aan het NIOD.

79 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J.-R. Ruez, 13/03/00.

80 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

een ‘gewondensteunpunt’ ingericht bij de busremise, die bij toerbeurt door geneeskundig personeel van Dutchbat werd bezet. Al eerder waren aangetroffen gewonden overgebracht naar de inmiddels voor de overige vluchtelingen ontoegankelijke compound Potočari.

De opvang aldaar bleek in het begin verrassenderwijs nog redelijk te verlopen. Maar later, toen het aantal aanzwol en de paniek toesloeg bij mensen die vreesden dat ze buiten zouden blijven, werd de situatie steeds chaotischer. Onder de binnentrekkende stroom vluchtelingen bevonden zich mensen die volslagen in paniek waren. Een soldaat aan het hek kreeg van een radeloze moeder een baby in de armen gedrukt, waarna ze in de menigte verdween.⁸¹ Een andere soldaat vond op aanwijzing van een vroedvrouw van MSF in een vuilnisbak een doodgeboren baby, die op de compound werd begraven.⁸² Zowel ouderen als kinderen leden onder de verstikkende hitte van ruim veertig graden en de Dutchbatters deden al het mogelijke om de situatie te verbeteren. Er was maar één kraan waar water uitkwam en nog slechts één waterzuiveringsapparaat. Ook was er nog maar één waterpomp, waarmee water uit het beekje in een waterwagen werd gepompt. Majoor Otter had wel eens gezien hoe in Nederland grote massa's bij manifestaties door de brandweer koel werden gehouden door ze nat te spuiten. Hij liet door de waterwagen hetzelfde doen bij de vluchtelingen. Die begrepen de bedoeling echter absoluut niet en namen het de Nederlanders niet in dank af.⁸³

Daarop stelde Otter voor om in ieder geval zwangere vrouwen en kleine kinderen met luiers de gelegenheid te bieden om te douchen. Otter:

Op een gegeven moment ben ik ook met MSF gaan praten om honderden mensen, die er het hardst aan toe waren, in ieder geval een wasbeurt te geven. Die Christina [Schmitz] van MSF zei toen: ‘Jongen, dat is gewoon onuitvoerbaar.’ En de tolken zeiden: ‘Hoe moeten we dat roepen? Er zit vijfduizend man binnen. Moet je dan gaan roepen: alle vrouwen en kinderen mogen gaan douchen? Dat gaat niet goed.’ En toen ook nog de artsen: ‘Daarna kun je de douches helemaal weggooien, want er zitten dan zoveel ziekten en ellende in die dingen. Houd er maar mee op! Doe het maar even niet.’ Toen hebben we alle handdoeken verzameld en drijfmat gemaakt. Die op een karretje geladen en die in de hal gereden. In tien minuten, denk ik, waren alle handdoeken weg.⁸⁴

Het door Otter opgestelde steunplan voorzag verder in allerlei andere maatregelen. Een ziekenboeg was ingericht, noodverlichting aangebracht, en op diverse plekken werden de mobiele toiletten, ‘Dixi’s’, neergezet. Het duurde desondanks geruime tijd voordat de vluchtelingen enigszins tot rust waren gekomen.

7. Aantallen vluchtelingen

Een schatting maken van het aantal vluchtelingen op en rond de compound was geen gemakkelijke opgave. De bevindingen van de betrokkenen liepen uiteen en werden soms bijgesteld. Op 12 juli meldde Karremans aan zijn superieuren dat er niet meer dan 17.500

81 Debriefingsverklaring R.G.D. Zomer, 07/09/95.

82 Debriefingsverklaring R.H.B. Raghbir, 15/09/95.

83 De verontwaardiging daarover kwamen

NIOD-onderzoekers tegen tijdens diverse gesprekken met mensen die in Potočari verbleven hadden.

84 Interview J. Otter, 26/05/99.

vluchtelingen waren.⁸⁵ MSF en UNMO's gingen op dat moment echter uit van circa 30.000 mensen rond de compound.⁸⁶ In dezelfde melding van Karremans stelde hij het aantal mensen op de compound aanvankelijk op 2750. Later werd de schatting door de bataljonsleiding bijgesteld tot het veel hogere aantal van tussen de 4000 en 5000. Dit zou gebeurd zijn op basis van een schatting die pas op 13 juli plaatsvond en die werd uitgevoerd door vertegenwoordigers van de vluchtelingen, op verzoek van Franken. De aanleiding was de opstelling van een lijst van weerbare mannen op de compound.⁸⁷ Tellingen die bij de uitgang van de compound werden uitgevoerd bij het vertrek van de vluchtelingen op 13 juli, kwamen uit op 5100 en 5200.⁸⁸ Het belangrijke verschil tussen de eerste en latere getallen bleef onverklaarbaar.

Even belangrijk als de onzekerheid over het totaal aantal was de, naar later zou blijken, verkeerde indruk dat er tussen de duizenden vluchtelingen vrijwel geen mannen van weerbare leeftijd waren. Zonder hier de ingewikkelde kwestie van aantallen aan te snijden, kan als uitgangspunt dienen dat er vermoedelijk rond de 2000 mannen in Potočari waren, van wie driekwart in de weerbare leeftijd (16-60).⁸⁹ Van hen bevonden zich er naar later bleek zo'n driehonderd tussen de vluchtelingen op de compound in Potočari. De 'verdunding' van deze aantallen op het totaal aantal vluchtelingen maakte hen echter gedurende lange tijd als groep onzichtbaar. Wachtmeester J. Zwiers van de Koninklijke Marechaussee bijvoorbeeld, die samen met zijn collega M. Moek op 4 juli in de enclave was gearriveerd, verklaarde later dat 'het enige' dat hem was opgevallen, was 'dat er bij de vluchtelingen welke op de compound verbleven alleen vrouwen, kleine kinderen tot ongeveer 14-15 jaar en oude mannen aanwezig waren'.⁹⁰ Dat de categorie weerbare mannen zich ook letterlijk misschien wat meer uit het zicht hielden uit angst voor repressailles, kan daarnaast verklaren waarom zowel Dutchbatters binnen als buiten de compound de stellige indruk hadden dat de aanwezige mannen hoofdzakelijk ouden van dagen waren – een indruk die dus onjuist was.

8. De ontmoetingen tussen Mladić en Karremans: inleiding

Het beeld van de zichtbaar bedeesde overste Karremans en de veroveraar van Srebrenica, generaal Ratko Mladić, met het glas voor een toast in de hand, is tot een symbool geworden van de vernedering van Karremans, Dutchbat en de Verenigde Naties. Vooral de commandant van Dutchbat zou de macht van dat beeld aan den lijve ervaren. Vrijwel iedere latere

85 SMG, 1004. CO Dutchbat to Janvier, TK95114, 12/07/95.

86 Daarvan 10.000 op de compound en 20.000 erbuiten. Onder verwijzing naar MSF als bron aangehaald in: UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi aan Annan, Z-1152, 12 juli 1995.

87 'Srebrenica lijst 242', Brief Hasan Nuhanović aan Mient-Jan Faber, deel 2, *Trouw*, 13/07/99.

88 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, pp. 242, 252. Er waren ook lagere tellingen, die mogelijk samenhangen met het tijdstip waarop het tellen begon of terug te voeren zijn op verschrijvingen bij het optekenen van de verklaringen. Zo verklaarde de psycholoog P. Sanders dat hij aan de poort tot het

aantal 2000 kwam (debriefingsverklaring P. Sanders, 13/09/95). Een andere militair kwam uit op 3200-3500. SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 224.

89 'The number of missing persons from Potočari, Srebrenica, 11th – 13th July 1995', intern vervaardigde extrapolatie door medewerkers van de Aanklager van het ICTY bij het proces tegen Krstić, ter beschikking gesteld aan het NIOD. De extrapolatie is gebaseerd op gegevens uit: Helge Brunborg and Henrik Urdal, *Report on the number of missing and dead from Srebrenica*, 12/02/00. ICTY Krstić (IT-98-33-T), OTP Ex. 276.

90 OM Arnhem, KMar Sebra-Team, P 506 (1998), dossier 1 OP-Mike. Proces verbaal verhoor getuige J. Zwiers, Assen, 01/09/98.

kanttekening in de media bij het optreden van Dutchbat en in het bijzonder van hemzelf zou vergezeld gaan van dit smadelijke beeld, als foto of als kort videofragment. Voor sommige media werd Karremans een ‘synoniem voor lafheid’.⁹¹ Pas toen in 1999 de ‘Mladić-tapes’, zoals ze al snel gingen heten, voor het eerst aan het publiek getoond werden, kon een beter beeld worden verkregen van de manier waarop de onderhandelingen waren verlopen. De ‘Mladić-behandeling’, die een select aantal *peacekeepers*, diplomaten en journalisten al eens had kunnen ervaren, kreeg toen voor het eerst een volledig – en onaangenaam – gezicht. In plaats van het korte fragment dat de beeldvorming inmiddels was gaan domineren toonden de langere fragmenten het verloop van een aantal onderhandelingen waarin de Bosnisch-Servische generaal de regie voerde. Deze beelden waren door Britse documentairemakers van de film ‘A cry from the grave’ opgedoken en later ook door de Nederlandse nieuwsrubriek *Nova* verworven. Ze gaven de mogelijkheid tot een nauwkeuriger reconstructie van de beslissingen die het lot van de enclave Srebrenica definitief bezegelden. Naast het beeld leverden transcripties ook de teksten van de dialogen op, waar tot dan toe slechts kon worden afgegaan op de weergave van enkele deelnemers, in het bijzonder van Karremans zelf.

Hoe verhelderend ook, zelfs de uitgebreidere beelden op zichzelf vertellen niet het hele verhaal. Letterlijk niet omdat de drie gefilmde bijeenkomsten niet allemaal integraal lijken te zijn opgenomen en daarenboven ten behoeve van vertoning zijn bewerkt.⁹² Daarom blijft een beroep op andere bronnen noodzakelijk voor de reconstructie van de besprekingen die op 11 en 12 juli 1995 in Hotel Fontana in Bratunac plaatsvonden. Voor alle gebeurtenissen die zich in de julidagen van 1995 in Srebrenica en Potočari afspeelden, en dus ook deze, geldt echter dat de bronnen met omzichtigheid gebruikt moeten worden. Alle schriftelijke mededelingen die de enclave verlieten waren gebaseerd op waarnemingen en indrukken die tot stand kwamen in een situatie van vaak beperkte bewegingsvrijheid en een zeer grote mate van stress. Deze beperkingen bemoeilijken de beantwoording van de belangrijkste vragen rond het optreden van Dutchbat in de enclave, zoals die van de waarneming en het rapporteren van oorlogsmisdaden.

Ook andere beperkingen spelen een rol. Vanwege de snelheid van veel ontwikkelingen werd door Karremans maar ook door diverse contactpersonen buiten de enclave vaak naar de telefoon gegrepen. Van sommige gesprekken werden door betrokkenen (vaak summiere) aantekeningen gemaakt, maar vaak ook helemaal niet. Dat leidde achteraf tot grote moeilijkheden bij de reconstructie van belangrijke beslissingen, omdat ze zich verschillende versies van de gebeurtenissen herinnerden. Misverstanden waren mogelijk als gevolg van de stress van het moment, maar ook van de beperkingen van een onbeveiligde verbinding in combinatie met de bijna-zekerheid dat communicatie door de VRS werd gemonitord.

Een extra complicatie deed zich achteraf pas voor, toen ‘Srebrenica’ steeds duidelijker

91 Interview met Th.J.P. Karremans in de *Süd-deutsche Zeitung*, ‘Reise rückwärts ohne Ziel’, 10/07/00.

92 *Nova* publiceerde transcripties van de uitzendingen op 27 november 1999 van de ‘Mladić-tapes’ destijds op zijn internetsite. Daarnaast werden transcripties van de tapes als bewijs ingebracht tijdens het proces voor het Tribunaal tegen generaal Krstić (ICTY, IT-98-33-T, OTP 39a). De

in totaliteit minder complete set transcripties van *Nova* bevat echter belangrijke passages die merkwaardigerwijs ontbreken in de transcripts van het Tribunaal. Het gaat daarbij vooral om passages met de conversatie tussen Mladić en Karremans over de uitvoering van de evacuatie. Nog merkwaardiger is dat deze lacunes niet verantwoord zijn; in de weergave loopt de betreffende tekst ononderbroken door.

trekken van een zwartepietenspel kreeg bij het zoeken naar verantwoordelijkheden voor specifieke beslissingen. Zonder direct te willen beweren dat de zucht naar behoud of redding van reputatie tot bewuste verdraaiing van feiten heeft geleid, kan niet worden uitgesloten dat psychologische mechanismen die bij herinnering een rol spelen, van invloed zijn geweest op latere weergaven.

Verklaringen over hetzelfde onderwerp die in de loop van de jaren zijn afgelegd, vertonen soms opmerkelijke verschillen. In een aantal gevallen zijn die waarschijnlijk terug te voeren op de eerder genoemde mechanismen. Chronologieën schuiven in elkaar en worden herordend in een verhaal dat een logische samenhang blijft houden, maar die correspondeert dan niet noodzakelijkerwijs meer met de werkelijkheid zoals die door onderzoekers wordt gereconstrueerd. De kennis van details loopt met het verstrijken van de tijd terug, waardoor bij betrokkenen de menselijke neiging ontstaat de gaten in het geheugen op een andere wijze te vullen. Soms wordt daartoe *hearsay* of kennis die later is verkregen beschouwd als een eigen herinnering. Sommige dagboekschrijvers, in een drang om hun eigen vragen te beantwoorden, hebben die neiging ook. Ze maakten als het ware achteraf invuloefeningen, waardoor ze onbedoeld hun werk als historische bron vervuilden.⁹³

Los van deze min of meer 'normale' verschijnselen doet zich het probleem voor van getuigenissen die zijn afgelegd door mensen die ten tijde van hun oorspronkelijke waarnemingen traumatiserende gebeurtenissen ondergingen of zelfs een opeenvolging van schokkende ervaringen in korte tijd. Even lastig bij een reconstructie is echter de waardering van herinneringen zoals in latere verklaringen neergelegd, die voor de betrokkene gunstiger uitpakken dan eerdere verklaringen. Deze zijn objectief ontlastend voor hem- of haarzelf en potentieel belastend voor een ander, zonder dat valt vast te stellen of dit bewust gebeurt. Om die reden kan de onderzoeker vaak niet meer doen dan dit verschijnsel signaleren en de gevolgen wegen. Het betekent ook dat in sommige gevallen een laatste woord niet te geven is en alleen de tegenspraak als zodanig voor het voetlicht gebracht kan worden, waarbij zo mogelijk aan de hand van schaarse indicaties uit andere bronnen kanttekeningen worden geplaatst.

9. De aanloop naar de eerste ontmoeting tussen Karremans en Mladić

De naderende ondergang van de enclave Srebrenica had ook in Sarajevo tot koortsachtige activiteiten geleid. In hoofdstuk 9 van deel III is al uitgebreid aan de orde geweest dat generaal Nicolai tevergeefs probeerde tot Mladić door te dringen, maar dat hij niet verder was gekomen dan een vruchteloze uitwisseling met VRS-generaal Gvero, die alle schuld voor de gebeurtenissen onomwonden bij de ABiH neerlegde. De VRS was absoluut niet van plan de aanval stop te zetten en Gvero had Nicolai persoonlijk verantwoordelijk gesteld wanneer de luchtaanvallen niet zouden stoppen. Het lot van Dutchbat en de bevolking was op dat moment in handen van de Nederlandse generaal, zo deed Gvero het voorkomen.

Na het definitieve afblazen van de luchtsteun en de daaropvolgende val van de *Safe Area*

93 Dit probleem doet zich met name voor bij de aantekeningen die als 'het dagboek van Brantz' worden aangeduid. De auteur, kolonel Ch. Brantz, is zijn aantekeningen voortdurend blijven bewerken en becommentariëren, waardoor soms moei-

lijk is te achterhalen wat authentiek is en wat later is toegevoegd. In mindere mate geldt dat ook voor de dagboek aantekeningen van oud-minister van Defensie J.J.C. Voorhoeve.

Srebrenica concentreerde alle aandacht zich op de toekomst van de bevolking en de Nederlandse *peacekeepers*. Gedurende korte tijd – de prioriteit zou snel veranderen – was vooral dat laatste de grootste zorg van de Nederlandse regering en in het bijzonder van minister Voorhoeve.

Rond 17.30 uur op 11 juli was er contact tussen de minister en Nicolai, waarbij voor het eerst gesproken werd over de mogelijkheden van een evacuatie van Dutchbat, desnoods met geweld. De Ruiters maakte kort daarna aantekeningen van een vergadering met waarnemend commandant UNPROFOR Gobilliard waarin generaal Nicolai verslag deed van contacten tussen minister Voorhoeve en Akashi over een terugtrekkingsplan en in dat verband de – klaarblijkelijke problemen van een – ‘mix-up van civilians and Dutchbat’.⁹⁴

De term ‘evacuatie’ in de gesprekken tussen Nicolai en Voorhoeve kwam niet uit de lucht vallen, want eerder die dag had de VRS een dergelijk aanbod al aan Karremans gedaan, die dit had afgewezen.⁹⁵ Het was min of meer een herhaling van een aanbod op 10 juli ’s avonds, waarbij was aangegeven dat alle moslims zich tussen de ochtend van 11 juli en de ochtend van de 13de om zes uur bij Yellow Bridge konden melden om aan te geven waar ze heen wilden, mits ze hun wapens inleverden.⁹⁶ Het was dus duidelijk in welke richting de situatie zich zou gaan ontwikkelen. In een latere toelichting op het debriefingsrapport zou Voorhoeve duidelijk maken dat hij niet de indruk had willen wekken zich alleen over Dutchbat zorgen te maken.⁹⁷

Rond dezelfde tijd vond een gesprek plaats tussen *Force Commander* Janvier en Nicolais meerdere, generaal Gobilliard, die bij afwezigheid van Smith commandant van UNPROFOR was. Janvier had die dag een bliksembezoek gekregen van chef Defensiestaf Van den Breemen en plaatsvervangend bevelhebber Van Baal, die spoorvlagen naar Zagreb waren afgereisd om poolshoogte te nemen. Van den Breemen, die namens Voorhoeve de veiligheid van Dutchbat vooropstelde, besprak de opties die het bataljon had. In hoofdstuk 9 van deel III is gebleken dat Van den Breemen en Van Baal zich er al snel door Janvier van lieten overtuigen dat een evacuatie over land van Dutchbat met geweld niet mogelijk was, en dat van een heimelijk vertrek al evenmin sprake kon zijn. Er bevonden zich volgens de laatste meldingen naar schatting 27.000 vluchtelingen rond Potočari die dat onmogelijk maakten.

Het gezelschap werd het erover eens dat de enige reële mogelijkheid was om de onderhandelingen over een terugtocht van Dutchbat, met wapens en uitrusting, hetzij gelijktijdig met de vluchtelingen, hetzij apart. Ook Janvier was het daarmee eens. Het was ‘ondenkbaar om op zeer korte termijn de vluchtelingen onbeschermd achter te laten’, zo vond men. Janvier schatte in dat de evacuatie tijd zou vragen en kondigde aan dat een vertegenwoordiger van UNHCR de volgende dag naar Potočari zou gaan, al zou dat er niet van komen. De generaal bleek zich zeer bewust van ‘het feit dat de vluchtelingen een daadwerkelijke dreiging kunnen gaan vormen voor Dutchbat zeker in het geval dat humanitaire hulp uitblijft’.⁹⁸

In het daaropvolgende overleg bij UNPROFOR in Sarajevo met Gobilliard werd aan-

94 Citaten uit aantekeningen van A. de Ruiters, ter inzage gegeven aan het NIOD; interview A. de Ruiters, 29/06/00.

95 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO daily sitrep 110000-112000 July 95, dtg 111210B; SMG, 1004. Het maandregister van de opsroom Dutchbat meldde die dag op 12.08 een aanbod van de

VRS om in Bratunac besprekingen te komen voeren

96 Karremans, *Srebrenica*, p. 188.

97 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

98 SMG, 1004/85. Kort verslag van de bijeenkomst van de CDS en PBLs bij FC UNPF (eveneens aanwezig COS UNPF) 11.07.95’.

gegeven welke taken aan de commandant van Dutchbat moesten worden opgedragen. Nicolai werd belast met de opdracht om Karremans mondeling op de hoogte te stellen, vooruitlopend op de schriftelijke bevestiging per fax. Volgens Karremans, die zich baseerde op de aantekenboekjes die ook de jaren daarna zijn houvast zouden blijven vormen bij alle discussies over zijn optreden, werd hij op 11 juli om 17.55 uur door Nicolai gebeld. Daarvoor had hij zelf al diverse tevergeefse pogingen ondernomen om met de hogere echelons in contact te komen.⁹⁹ In de herinneringen van zowel Nicolai als majoor De Ruiters, zijn assistent, was er echter al eerder contact geweest tussen Karremans en Nicolai, vermoedelijk kort nadat de enclave was gevallen. Volgens De Ruiters belde Karremans op in een ‘paniekfase’ en zou hij gezegd hebben dat hij zich met het bataljon wilde overgeven. Voordat de Ruiters hem met Nicolai doorverbond ging hij naar eigen zeggen ‘redelijk tegen hem tekeer’ om te benadrukken dat daar geen sprake van kon zijn.¹⁰⁰ Ook Nicolai verwees in een latere reconstructie naar deze episode in de vooravond van 11 juli. Bij nauwkeurige lezing van Nicolais reconstructie blijkt echter de chronologie een probleem. Karremans gaf volgens Nicolai als motief voor een overgave aan dat zijn hele compound in Potočari ‘volledig omsingeld’ was.¹⁰¹ Deze situatie deed zich echter pas op 12 juli voor. In de weergave door Nicolai zitten bovendien elementen van het telefoongesprek dat hij met Karremans voerde ná diens eerste ontmoeting met Mladić op 11 juli ’s avonds.

De combinatie van deze onduidelijkheden geeft de indruk dat Nicolai mogelijk twee gesprekken door elkaar haalt, dan wel dat er toch maar één gesprek die middag is geweest, zoals Karremans beweert. Hij herinnerde zich van het gesprek ’s middags bovendien dat er geen ‘opbeurende, bemoedigende of collegiale woorden’ vielen.¹⁰² Uit een opmerking van Karremans tegenover Mladić blijkt dat Nicolai in het gesprek ook het verzoek om een vrijgeleide voor de burgerbevolking, het bataljon, MSF en andere ngo’s genoemd had. De chef-staf handelde daarbij volgens Karremans op instructie van Janvier en ook van ‘de burger-autoriteiten’.¹⁰³ Gezien het feit dat de Bosnische autoriteiten zich tegen een evacuatie verzetten, is het waarschijnlijk dat dit refereerde aan de contacten tussen Nicolai en Voorhoeve.

In de fax met de instructies van Gobilliard die om 18.45 in Potočari arriveerde ontbrak merkwaardig genoeg de opdracht om een vrijgeleide te vragen. Verder bevestigde het de indruk die Karremans al uit het gesprek met Nicolai had gekregen. Dat hij de opdracht kreeg om met lokale VRS-militairen in onderhandeling te treden over een onmiddellijk staakt-het-vuren lag in de rede. Het tweede punt (b) luidde dat hij al zijn eenheden, inclusief die van de OP’s, in ‘kamp Potočari’ moest concentreren – of hieronder het terrein van de compound moest worden verstaan werd niet duidelijk – en dat hij ook ‘alle mogelijke maatregelen’ moest treffen om de ‘vluchtelingen en de burgers’ te beschermen. Verder moest er medische hulp worden verleend en moesten de lokale medische autoriteiten worden geassisteerd. Ook moest het bataljon zich voorbereiden op het ontvangen van allerlei hulpgoederen en het coördineren van de verdeling daarvan. De voorlaatste richtlijn (d) droeg de ‘inzet van alle

99 Karremans, *Srebrenica*, p. 197.

100 Interview A. de Ruiters, 29/06/00. Deze boodschap zou ook aan Nederland zijn doorgegeven.

101 CRST. C.H. Nicolai aan DCBC en KL-crisisstaf/SCO, ‘Laatste dagen Dutchbat Sre-

brenica’, 16/08/95.

102 Karremans, *Srebrenica*, p. 198. De betreffende fax is in dit boek als facsimile opgenomen als bijlage 34, p. 340.

103 ICTY (IT-98-33-T), OTP Ex. 39a. Transcript meeting Mladić-Karremans.

middelen' op van 'eenheden en de installatie' tegen een aanval. Karremans meende later een 'vleugje cynische humor' te bespeuren in de toevoeging die daarbij ging: 'This is to include the use of close air support if necessary'.¹⁰⁴

In de marge van de fax, die hij later weer zou doorzenden, noteerde Karremans bij de richtlijnen b en d: 'niet mogelijk'. De intimiderende schoten eerder die middag, rond de compound Potočari, maakten duidelijk dat een dergelijke opdracht niet uitvoerbaar was. De massa vluchtelingen en de op en rond de compound geconcentreerde Dutchbatters, om nog maar te zwijgen van de gijzelaars die zich in de macht van de VRS bevonden, waren een gemakkelijke schietschijf. 'Battle-captain' Franken, die verantwoordelijk was voor de operaties van Dutchbat, verklaarde later voor het Tribunaal (en tegenover het NIOD) dat hij een kort moment had overwogen om bij Potočari een *stand* te maken, maar dat hij dat idee vrijwel meteen had verworpen. Als reden gaf hij aan dat hij de beschikking had over slechts 150 gevechtssoldaten – hoe sommigen van hen eraan toe waren na vijf slopende dagen oorlog liet hij nog onvermeld – die de beschikking hadden over 16 procent van de benodigde ammunitie en voor sommige wapensystemen zoals antitankwapens en mortieren nog minder. Dutchbat bevond zich bovendien temidden van tienduizenden burgers. Uit de artilleriebeschietingen van Srebrenica en de weg naar Potočari leidde Franken af dat de VRS er niet voor zou terugschrikken om dat middel opnieuw tegen de bevolking in te zetten. De VRS beschikte volgens de Dutchbat toen ter beschikking staande gegevens over 35 stukken van zwaar kaliber, evenals *Multiple Rocket Launch Systems* en tanks. 'So he didn't have to fight with us, he could simply withdraw and shoot us to pieces without us being able to do anything', aldus plaatsvervangend bataljonscommandant Franken.¹⁰⁵

Als om dit te illustreren klonken er schoten van een tank toen Karremans met Brantz in Tuzla belde om over de instructies te overleggen. Karremans zou hebben opgemerkt: 'O, ze proberen ons weer bang te maken'.¹⁰⁶ Brantz tekende later harde woorden op over het onbegrip van 'Sarajevo', dat niet inzag wie er nu de dienst uitmaakte in de enclave.¹⁰⁷ Hij suggereerde daarmee dat hij Karremans' analyse deelde, maar dit is slechts gedeeltelijk waar. Opvallend in het commentaar dat Brantz tegen middernacht naar het hoofdkwartier van UNPROFOR liet faxen (dus na de ontmoetingen die Karremans met Mladić zou hebben), dat hij toen nog 'CAS [Close Air Support] and airstrike' aanbeval als enige mogelijkheid om Dutchbat en de bevolking te verdedigen. Dat moest geschieden 'in a way aimed at destroying all the heavy weapons which can possibly be used against the Dutchbat and civil population, otherwise a retaliatory fire will be directed against the Potocari Camp which shall have grave consequences'.¹⁰⁸ Franken verklaarde later dat hij deze optie, die overigens een herhaling leek van hetgeen Karremans vóór 11 juli herhaaldelijk vergeefs had bepleit, nooit serieus had genomen na de deconfiture met de luchtsteun op 11 juli.¹⁰⁹

104 Karremans, *Srebrenica*, p. 198.

105 ICTY (IT-98-33-T) Getuigenis R.A. Franken, 04/04/00.

106 Interview C.L. Brantz, 11/06/99.

107 NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz (versie mei 1996)p. 103. Brantz geeft 19.30 als tijd op voor het gesprek, maar dit was vermoedelijk een tweede gesprek, toen Karremans bevestigde dat hij naar Bratunac kon. Karremans belde waarschijnlijk kort na de ontvangst van de fax om 18.45. Het

maandregister van de opsroom tekende namelijk om 18.50 aan dat een tank bij Yellow Bridge aan het vuren was in de richting van Budak.

108 DCBC, zonder nummer. Fax HQ SNE to HQ UNPROFOR, dtg 112359 B JUL 95, subject 'orders for defence of Dutchbat and protection of refugees- Srebrenica'.

109 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis R.A. Franken, 04/04/00.

Met dezelfde vrees over de kwetsbaarheid in het achterhoofd verzocht Karremans rond zeven uur, kort na het gesprek met Brantz, de VRS om een onderhoud. Dat bleek niet mogelijk omdat de verantwoordelijke commandant nog niet was gearriveerd. Wel kreeg hij alvast te horen dat de lokale ABiH-commandant eveneens welkom zou zijn.¹¹⁰

Kort daarna kwam de boodschap dat Karremans en zijn liaisonofficieren naar Bratunac dienden te komen. Het verzoek was overgebracht door de Bosnisch-Servische UNMO-tolk Petar Ušumlić, een zwager van majoor Nikolić. Hij ging naar OP-P en belde vandaar met de landlijn met de Dutchbat-commandant.¹¹¹ Karremans meldde het verzoek aan zowel Brantz als Nicolai, en hield nog een laatste keer ruggenspraak. ‘Hij zei: “Ik moet zo weg. Heb je nog bepaalde instructies?” Toen hebben we er weer even over gesproken’, aldus Nicolai later.¹¹² Het is niet onmogelijk dat pas bij die gelegenheid het agendapunt van de evacuatie, dat zoals opgemerkt in de fax van Gobilliard ontbrak, door Nicolai naar voren is gebracht. Hierna verlieten overste Karremans, majoor Boering en wachtmeester Rave om vijf voor zeven de compound, op weg naar Bratunac.¹¹³

De gemoedstoestand waarin Karremans zich bevond laat zich voornamelijk raden. Zelf zou hij later verklaren dat hij op dat moment ‘volledig uitgeput’ was.¹¹⁴ Verwonderlijk was dat niet. Karremans was de laatste dagen altijd in de weer, voortdurend aan telefoon en fax, om het contact met de buitenwereld in stand te houden. Regelmatig was hij lastiggevallen door Nederlandse instanties die met voorbijgaan aan de formele lijnen en verantwoordelijkheden rechtstreeks bij hem informatie probeerden in te winnen. Zowel Brantz als Nicolai hadden Den Haag op het hart gebonden om zich in te houden. ‘Ik weet wel dat ik op 11 juli een chagrijnig telefoontje naar Den Haag heb gepleegd om te zeggen dat het nu afgelopen moest zijn met het rechtstreeks bellen naar Srebrenica’, aldus Nicolai later:

Ze vroegen daar details die ik bij wijze van spreken nog niet eens kon weten. De man [Karremans] kan zo zijn bedrijf niet meer runnen. Het ene moment rapporteert hij aan de Sector North East, vervolgens heeft hij mij aan de lijn, wat al een extra belasting is. Als hij dan ook nog Zagreb en Den Haag moet beantwoorden... Hij moet nog wel een bataljon commanderen. Als hij de hele dag aan de telefoon moet zitten om allerlei lastige vragen te beantwoorden, komt hij aan zijn werk niet toe. Dus heb ik gevraagd of ze daarmee wilden stoppen. Als ze wat wilden weten, moesten ze het maar aan ons vragen! (...) Het moment dat ik echt wat pissig naar Den Haag heb gebeld, was toen ze in Den Haag gingen vragen waar de *Forward Air Controllers* zich bevonden. Het moet toch niet gekker worden dat ze dat in Den Haag al willen weten. Toen heb ik gezegd: ‘Stoppen daarmee! Als je wat wilt weten, vraag het aan ons. Dan zullen we proberen die vragen te beantwoorden.’¹¹⁵

Overigens sprak de in Tuzla teruggekeerde generaal Haukland op 15 juli op zijn beurt Nicolai aan op een soortgelijke handelwijze: hij reageerde op klachten van Brantz dat Sarajevo regelmatig de *chain of command* doorbrak door rechtstreeks naar de enclave te bellen.¹¹⁶

¹¹⁰ SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 11/07/95, entry 19.01.

¹¹¹ Interview Petar Ušumlić, 14/09/99.

¹¹² Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

¹¹³ SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 11 juli 1995, entry 19.55

¹¹⁴ Interview met Th.J.P. Karremans, ‘Reise rückwärts ohne Ziel’ in *Süddeutsche Zeitung*, 10/07/00.

¹¹⁵ Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

¹¹⁶ NIOD, Coll. Brantz. Dagboek Brantz 1998.

Los van deze mentale en fysieke belasting, had Karremans meer te verduren gehad. Hij was er stellig van overtuigd geweest dat de reddende luchtaanvallen eraan kwamen en had zijn uiterste best gedaan om de scepsis bij de lokale leiding te overwinnen. Het slappe aftreksel dat, ook nog eens veel te laat, die dag te zien was geweest moet hem met schaamte hebben vervuld. Tegelijkertijd echter voelde hij zich echter vooral ook in de steek gelaten door de ABiH. Gedurende het verblijf van het afgelopen half jaar hadden ze zich steeds openlijker gemanifesteerd, pronkend met nieuwe uniformen en wapens waarmee ze hun imago van onverzettelijkheid verder cultiveerden. In weerwil van de ergernis hierover en de strikte neutraliteit die Dutchbat moest uitdragen had Karremans voorgesteld om in het ergste geval samen de enclave te verdedigen. De zeker voor een deel op waarheid berustende heldenverhalen over de moed van ABiH-strijders, die van geen wijken wisten, waren hem ongetwijfeld bekend. In zijn ogen hadden ze het echter geweldig laten afweten. Niet alleen was er in zijn ogen van grote weerstand geen sprake geweest, maar op sommige plaatsen had de ABiH ook nog eens het werk van Dutchbat bemoeilijkt.¹¹⁷ Overigens zou dezelfde kritiek niet lang na de val ook geuit worden door de Bosnische opperbevelhebber Rasim Delić, al moet niet uitgesloten worden dat daarbij ook andere motieven een rol hebben gespeeld.¹¹⁸

Boosheid en verslagenheid waren vermengd met onzekerheid toen Karremans bij OP-P vertrok. Daar kwam ook nog eens het gevoel van dreiging bij. De beschieting rond Potočari op het moment dat al vaststond dat er een gesprek ging plaatsvinden past goed in het beeld van de VRS als een leger dat de psychologische oorlogsvoering met succes wist te hanteren. Of het daarmee te maken had of met de reguliere militaire taakuitvoering is achteraf niet vast te stellen, maar Karremans' oog werd even na het passeren van Yellow Bridge getroffen door de opstelling van twee mortierpelotons in een veld langs de weg, met de compound in schootsbereik. Omdat hij zelf ooit commandant van een mortierpeloton was geweest, wist hij uit ervaring welke verschrikkelijke uitwerking mortiervuur had.¹¹⁹ Ook was kort voor zijn vertrek in de *Opsroom* een nieuwsbericht opgevangen dat meldde dat Karremans gevangen was genomen.¹²⁰

De dreigende sfeer werd verder gevoed door de talloze eenheden die zich in Bratunac bevonden. Toen het voertuig van de Nederlanders stilhield bij het aan de centrale kruising gelegen Hotel Fontana, kwam via de radio nog het bericht binnen dat even tevoren ook OP-C door VRS was omsingeld.

10. De eerste ontmoeting tussen Karremans en Mladić

Tegen negen uur werden de Nederlanders binnengeleid in een slecht verlicht vertrek dat blauw stond van de sigarettenrook. De scène die zich toen afspeelde laat zich aldus reconstrueren.

In het vertrek stond een gezelschap van zes hoofdofficieren van de VRS met een aantal

¹¹⁷ Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

¹¹⁸ Ook aan Bosnische zijde werd uiteraard de vraag naar verantwoordelijkheden publiekelijk gesteld en waren er dus allerlei belangen in het geding, nog los van de implicaties van de duistere scenario's over de val die al snel de ronde gingen doen.

¹¹⁹ Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

¹²⁰ Karremans, *Srebrenica*, p. 203. 's Middags deed kort een soortgelijk bericht de ronde over kapitein Groen. Zie: DCBC, 528. Dagrappporten, melding Brantz 111603.

onderofficieren en bodyguards.¹²¹ Ook bevonden zich enkele burgers in het gezelschap en een filmploeg met videocamera's.

Karremans zette de eerste stap door zich voor te stellen als de commandant van Dutchbat. Tolk Emir Suljagić, die voor de UNMO's in de enclave werkte, vernam later van zijn Bosnisch-Servische collega Petar Ušumlić, de UNMO-tolk die in juli werd ingezet bij alle onderhandelingen met Dutchbat, wat zich daarop afspeelde. Eén van de aanwezigen, die zich later als generaal Mladić zou ontpoppen, reageerde als gebeten. Naar verluidt zei hij: 'Jij bent geen commandant. Jij bent niets. Ik ben hier de baas.' In een later interview met het NIOD gaf Suljagić een ongekuiste versie van Ušumlić' verhaal, die neerkwam op 'U bent een nul en ik ben God'.¹²²

Majoor Boering kwam vijf minuten later binnen dan zijn collega's, omdat hij eerst naar het toilet moest.¹²³ Hij verklaarde later dat daarop allerlei bodyguards naar voren drongen, 'hetgeen resulteerde in wat geduw en getrek tussen betrokkene en de bodyguards met als doel van betrokkene om de kring rond de BC [bataljonscommandant] zo ruim mogelijk te houden zodat de spanning niet verder zou oplopen'.¹²⁴ 'Betrokkene' Boering, die wegens zijn grote gestalte en ontzagwekkende voeten door enclavebewoners met een 'grote L' werd vergeleken¹²⁵, wist Karremans te ontzetten, maar de toon was gezet. Zijn collega Rave tekende enkele dagen daarna in een soort dagboekje op dat de Nederlanders de eerste tien minuten er stellig van overtuigd waren dat ze ieder moment naar buiten konden worden gevoerd om standrechtelijk te worden geëxecuteerd.¹²⁶ Volgens tolk Ušumlić dreigde Mladić daar ook mee.¹²⁷ De Nederlanders werden bij toerbeurt door de tierende Mladić aangepakt, waarbij Karremans het uiteraard het meest te verduren kreeg.¹²⁸

De verwarring bij de Nederlanders was groot, ook omdat het even duurde voordat de drie Nederlanders, volgens Karremans, doorkregen dat de bulderende man in kwestie generaal Mladić in hoogsteigen persoon was. Eigenlijk waren ze ervan uitgegaan dat ze met generaal Živanović te maken zouden krijgen, die overigens inderdaad tot de aanwezigen behoorde. Karremans kende hem niet persoonlijk, maar wel uit de verhalen van zijn voorganger bij Dutchbat I, overste Chris Vermeulen. De generaal was afgeschilderd als 'een beetje boers type: rustig, iemand die zich niet ongelooflijk kwaad maakte en over wie ik van Vermeulen had gehoord dat je met hem rustig om de tafel kon zitten', aldus Karremans.¹²⁹ Vandaar dat Vermeulen een paar maal geprobeerd had om een ontmoeting te arrangeren, in de hoop beter zaken te kunnen doen dan met de lokale bevelhebbers. Die pogingen waren mislukt. Rave had als lid van de verkenningsgroep een keer een urenlange zitting met Živanović gehad, samen met de sectie voor militair-civiele betrekkingen van Dutchbat II: 'We hebben daar wel acht uur lang met Živanović gezeten. Hij had een duidelijke boodschap: de enclave

121 De officieren zijn later geïdentificeerd als generaal-kolonel Mladić, generaal-majoor Živanović (commandant van het Drina Korps), kolonel Janković (verbonden met de G2-afdeling van de Generale Staf van de VRS), luitenant-kolonel Kosorić (chef staf G2 Drina Korps) en kolonel Milutinović van de pers- en informatieafdeling van de VRS-staf, die leiding gaf aan de filmploeg.

122 Interview Emir Suljagić, Sarajevo, 23/11/97; dit verhaal werd in grote lijn bevestigd door Petar

Ušumlić. Interview 14/09/99.

123 Interview P. Boering, 14/12/01.

124 Debriefingsverklaring P. Boering, Assen, 12/09/95; interview P. Boering, 14/12/01.

125 Interview Muhamed Duraković, 21/11/99.

126 Aantekeningen B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

127 Interview Petar Ušumlić, 14/09/99.

128 Interview B. Rave, 13/12/00.

129 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

was van hém. In ieder geval eiste hij het zuidelijk deel op. Dat was van hem.¹³⁰ Verder was de bijeenkomst niet gekenmerkt geweest door grote spanningen. Boering had Živanović bij twee gelegenheden ontmoet; hij verklaarde later dan ook dat hij bij zijn verlate binnenkomst wél meteen doorhad wie daar stond te tieren.¹³¹

Omdat de beide generaals uiterlijk veel gemeen hadden duurde het in ieder geval voor Rave even voordat hij doorkreeg wie het zo op hen gemunt had:

Mladić verwachtten we helemaal niet. Het was gewoon niet op ons niveau. Toen we binnenkwamen was het héél druk, met veel onbekenden, televisie. Pas na een paar minuten merkten we: ‘Hé! Er is nóg een generaal! Het is toch niet ...?’ Het was gewoon ongeloof, omdat we Mladić absoluut niet verwacht hadden.¹³²

De kennismaking met Mladić was niet alleen daardoor een verrassing. Mochten Živanović en Mladić uiterlijk dan enigszins op elkaar lijken, voor hun optreden gold dat absoluut niet. Latere critici hebben wel eens gesuggereerd dat Karremans zich te gemakkelijk door de krachtpatserij van Mladić zou hebben laten intimideren, omdat hij de reputatie van de generaal zou moeten kennen. Dat valt echter te betwijfelen: niet alleen voor Dutchbat maar in het algemeen in het Joegoslavische conflict gold dat er weinig gestructureerde informatie aanwezig was over personen met wie *peacekeepers* te maken zouden krijgen, en al helemaal niet in de vorm van psychologische profielen en onderhandelingsstips. Volgens De Ruiter in Sarajevo werden op het niveau dat normaliter met Mladić onderhandelingen voerde wel eens ervaringen uitgewisseld, maar daar bleef het bij, ook in de voorbereiding van een uitzending:

Toen het eenmaal bekend was dat wij naar Bosnië zouden gaan, werd door ons niet in kaart gebracht wat voor vent Karadžić of Mladić nu was. Die commandostructuur kenden we helemaal niet. We wisten dat Mladić aan het hoofd stond. Maar wat voor mensen daar nu onder hingen?¹³³

Volgens Karremans ging het overzicht dat de MID/KL hem voor de uitzending had gegeven, waarin de legereenheden (*order of battle*) stonden vermeld die hij in zijn actiegebied kon tegenkomen, zelfs niet hoger dan Živanović. Dat was immers de commandant van het Drina-korps, die verantwoordelijk was voor Srebrenica.¹³⁴ Omgekeerd was Živanović voor Nicolai een onbekende.¹³⁵

Kennis over het optreden van Mladić als persoon en onderhandelaar werd aanvankelijk niet systematisch vergaard, laat staan op een gestructureerde wijze doorgegeven bij de overdracht van functies aan nieuwe lichten UNPROFOR-officieren. Dat onderhandelen over vrede met Mladić hetzelfde was als ‘hand-feeding red meat to a Rottweiler’, zoals

130 Interview B. Rave, 13/12/00.

131 Interview P. Boering, 14/07/01.

132 Interview B. Rave, 13/12/00.

133 Interview A. de Ruiter, 29/06/00.

134 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

135 NIOD, Coll. Kreemers. Nota DAB aan minister, D96/421, ‘Generaal-majoor Živanović’,

06/09/96. Aanleiding voor deze nota was een uitzending van *Netwerk* de dag tevoren, waarin Živanović de hartelijke groeten deed aan de ‘prima kerels’ van Dutchbat, die hij voor een vakantie uitnodigde in het ‘bevrijde gebied rond de Drina’. AVRO, *Netwerk*, 20.24 uur.

iemand uit eigen ervaring in 1993 optekende, was geen algemeen voorhanden kennis.¹³⁶ Pas wanneer iemand regelmatig met hem te maken kreeg leerde deze zijn stemmingen en trucs kennen. Generaal Rose zou later in zijn memoires een paar keer refereren aan het ‘gebruikelijke’ gedrag van wisselende stemmingen dat Mladić op zijn gesprekspartners losliet, maar hij had verhoudingsgewijs dan ook veel ervaring.¹³⁷

Wie die ervaring ontbeerde of daar niet op voorbereid was liep het risico gemanipuleerd te worden. Enigszins vooruitlopend op het verdere verloop van hun eerste ontmoeting, is het van meer dan alleen anekdotische waarde om stil te staan bij de wijze waarop de latere NAVO-opperbevelhebber, SACEUR W. Clark, bij Mladić op soortgelijke wijze werd weg-gemanoeuvreed. Dat gebeurde tijdens een kennismakingsbezoek aan Bosnië waarbij ook een ontmoeting met de Bosnisch-Servische generaal op het programma stond. De Engelse *Bosnia-Herzegovina Commander* Rose, die Clark begeleidde, had zijn Amerikaanse collega van te voren op het hart gedrukt ‘to avoid smiling in Mladic’s presence, as it did no good to be seen fraternising with him’.

Clark was bij zijn ontmoeting met Mladić na de openingsverklaring van de VRS-commandant echter onthaald op een litanie tegen de wijze waarop de Verenigde Staten zich in het conflict opstelden. Met gewapende bodyguards dreigend achter hem werkte Mladić zich in een staat van razernij waarin hij dreigde iedereen te vernietigen die hem in de weg zou staan. De verbouwereerde Amerikaanse generaal probeerde het over een andere boeg te gooien door te zeggen dat hij de Serven beslist als soldaten respecteerde. Daarop kalmeerde Mladić en ontwikkelde er zich een zakelijk onderhoud. Tegen het einde daarvan bracht hij het gesprek op Amerikaanse uniformen, waarmee volgens hem ABiH-soldaten werden uitgerust. Hij zei het Amerikaanse materiaal te bewonderen en toonde vooral belangstelling voor de pet van Clark. Ogenschijnlijk spontaan bood hij aan om van hoofddeksel te ruilen. Een opgeluchte Clark stemde toe. Vervolgens troonde Mladić zijn gast naar buiten, waar de opgetrommelde pers een Amerikaanse generaal met het hoofddeksel van Mladić op het hoofd vereeuwigde. Aan het einde van de lunch sprak een inmiddels goedgehumeerde Mladić zijn vertrouwen in Clark uit, en zei hij zelfs bereid te zijn zich voor hem te ontwapenen. Hij deed demonstratief zijn pistool af en gaf dat aan Clark. Op het wapen stond gegraveerd: ‘From general Mladic’.¹³⁸ Overigens zou Rose, die dit voorval in zijn memoires aanhaalde, zelf in 1995 ook gefotografeerd worden terwijl hij breed lachend de hand van Mladić schudde.¹³⁹

Dit soort voorvallen werd echter in UNPROFOR-kringen niet veel besproken.¹⁴⁰ Pas later werden er pogingen ondernomen om de persoon van Mladić beter in kaart te brengen, waarbij men sterk afhankelijk was van hetgeen nationale inlichtingendiensten aanleverden. Zoals in de *intelligence*-bijlage bij dit rapport uitvoerig aan de orde komt had UNPROFOR namelijk geen eigen capaciteiten om inlichtingen te verwerven. Wel circuleerde er in ieder geval in UNMO-kringen in het voorjaar van 1995 een in het Duits opgestelde biografie en analyse van Mladić. Daarin werd onder andere zijn ‘eindeutig menschenverachtende Spra-

136 NIOD, Coll. Kreemers. HQ BH Command to BHC fwd Sarajevo, ‘COS and DC UNMO meeting at Sokolac 28/10/93 with general Ratko Mladic’, 30/10/93.

137 Rose, *Fighting for peace*, p. 33.

138 Rose, *Fighting for peace*, pp. 165-166.

139 Zie foto in: Sells, *A bridge betrayed*, p. 132.

140 Interview A. de Ruyter, 29/06/00.

che' naar voren gehaald, die vaak gepaard ging met de bijbehorende daden, in het bijzonder mensenrechtenschendingen en oorlogsmisdaden.¹⁴¹

Uit een evaluatie op 12 juli bleek dat Karremans wel beseftte dat Mladić hem geïntimideerd had. Rave tekende althans in zijn opschrijfboekje aan: 'Als TK had geweten [dat] TV er was was TK niet gegaan (bezwaar camera's)'.¹⁴² Dat Karremans geen partij was voor de generaal, was hem eveneens duidelijk, al was het maar omdat vanwege het politieke gewicht de onderhandelingen duidelijk op een veel hoger niveau hadden moeten plaatsvinden. In het gesprek met Mladić vroeg Karremans al of hij iemand van het oppercommando van UNPROFOR mocht verzoeken aanwezig te zijn.¹⁴³ Vandaar dat hij in het verslag van zijn ontmoetingen met Mladić dat hij in de nacht van 11 juli opstelde, als enige uitweg onderhandelingen op het hoogste niveau aangaf.¹⁴⁴ In de daaropvolgende dagen werden een aantal vergeefse pogingen gedaan om onderhandelaars op een hoger niveau de plaats van Karremans te laten innemen. Nicolai herinnerde zich dat hij hierover ook met chef-defensiestaf Van den Breemen overlegd had en dat deze er sterk op had aangedrongen 'om partner te worden in die onderhandelingen (. . .) om het van Karremans over te nemen. Daar waren we het allemaal over eens. Iemand die het zo om zijn oren heeft gekregen is nou niet direct in de positie om ferme taal te spreken'.¹⁴⁵

Ook minister Voorhoeve zag dat in. Hij overwoog op 12 juli om plaatsvervangend bevelhebber der Landstrijdkrachten Van Baal, die de dag tevoren samen met chef-defensiestaf Van den Breemen naar Zagreb was gevlogen voor een onderhoud met Janvier, in te zetten. Als voormalig chef-staf van UNPROFOR in Sarajevo had hij ervaringen met Mladić opgedaan, maar Van Baal gaf aan dat hem dat niet zinvol leek omdat de generaal niet in hem zou zijn geïnteresseerd.¹⁴⁶ Van Baal was ook een van degenen die voorkwamen op de 'advieslijst' die het DCBC op 13 juli in haast liet opstellen, met daarop mensen die Mladić 'kenden'. Van Baal zou nog wat kanttekeningen plaatsen bij een profiel van Mladić dat de MID opstelde. Nog los van het tijdstip – 'mosterd na de maaltijd' was een rode draad in de communicatie met Karremans – is het de vraag of die informatie ooit zijn bestemming bereikte. Rave, die qualitate qua daarvan geweten moet hebben, kon zich niet herinneren ooit het profiel van Mladić te hebben gezien.¹⁴⁷

De poging om Karremans op enigerlei wijze steun te verlenen, werd ingegeven door de botte afwijzing van Mladić om met een andere onderhandelaar dan Karremans zaken te doen. Een plan om Nicolai per helikopter naar Srebrenica te vervoeren was onuitvoerbaar. Ook het hoofd *Civil Affairs* in Tuzla, Ken Biser, kreeg geen toestemming om de enclave te betreden. In Sarajevo probeerde De Ruiter via Zagreb een lijn naar Milošević te krijgen om op die manier toestemming te verwerven voor een hoge onderhandelaar, maar die poging faalde.¹⁴⁸ Zelfs een rechtstreekse poging van Janvier op 12 juli in een brief aan Mladić die door Karremans bezorgd zou worden, haalde niets uit.¹⁴⁹ Janvier bood twee kolonels als

141 NIOD, Coll. Segers. 'General Ratko Mladić', geen auteur vermeld. Faxdatum op dit stuk, afkomstig van de Belgische majoor J. Segers, indertijd werkzaam bij HQ UNMO in Zagreb, is 20/04/95.

142 Aantekeningen B. Rave, 12/07/95. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

143 ICTY (IT-98-33-T), OTP Ex. 39/a. Transcriptie eerste gesprek met Mladić, 11/07/95.

144 Karremans, *Srebrenica?*, p. 207

145 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

146 Dagboek Voorhoeve, pp. 112, 113

147 Interview B. Rave, 13/12/00.

148 Interview A. de Ruiter, 29/06/00.

149 Brief van lt gen B. Janvier aan gen. Mladić, 12 juli 1995, opgenomen als Bijlage 36 in: Karremans, *Srebrenica*, p. 343.

persoonlijke afgezanten aan, de Fransman Paillard en de Rus Ratsouk, die zelfs al naar de grensovergang bij Zvornik afreisden. Een medewerkster van MSF en de Servische cameraman Zoran Petrović, die in de dagen van de val zijn later beruchte beelden schoot, kwamen hen daar nog tegen.¹⁵⁰

Mladić wist ongetwijfeld precies wat hij deed. De Nederlandse overste kon als buffer dienen tegen politiek meer bedreven onderhandelaars en hij was iemand die in die positie ook als doorgeefluik kon fungeren voor zijn eisen. De omslachtige communicatie via dit lage niveau kan bovendien ook zijn ingegeven door de wens om tijd te winnen voor de slotact die Mladić toen al in zijn hoofd had, de razendsnelle verwijdering van alle Moslim-burgers uit de voormalige enclave. Het was de beste manier om zijn tegenstanders voor een *fait accompli* te stellen.

De gerichte intimidatie van Karremans en de zijnen was bedoeld om de nog aanwezige weerstand, die zoals gezegd toch al behoorlijk was aangetast, de kop in te drukken. Mladić had vermoedelijk al snel door dat hij succes had. De Bosnisch-Servische bevelhebber voer aanvankelijk enorm uit over de luchtaanval op zijn troepen, waarna Karremans meteen de verantwoordelijkheid had ontkend voor de opdracht om, zoals Mladić dat uitdrukte, ‘mijn soldaten te vermoorden’. Door Mladić waren zijn verklaringen op boze toon tot ‘fantasieverhaaltjes’ bestempeld. Schoorvoetend had Karremans daarna toegegeven dat hij slechts uit ‘zelfverdediging’ had gehandeld.¹⁵¹

Nadat de generaal vrij abrupt het gespreksthema wijzigde door te vragen wat Karremans nu wilde, bleven met enige regelmaat de subtiele bedreigingen terugkomen, door zinspelingen op een laatste sigaret, een vraag of Karremans zijn kinderen graag wilde terugzien,¹⁵² en uitspraken als: ‘UNPROFOR (...) is voorsnog geen doelwit. Uw soldaten en officieren hebben maar één leven, net als u zelf. Ik geloof niet dat u uw leven wilt verliezen.’ Vervolgens bood Mladić grootmoedig zijn ‘hulp’ aan, ‘ook al verdient u dat niet’: ‘Maar ik doe het voor die jongens, die kinderen van UNPROFOR, omdat ik niet wil dat ze in een doods-kist naar hun moeder worden teruggestuurd.’

Ook de enige concrete uitkomst van de ontmoeting ging gepaard met een bedreiging. Mladić gaf aan ook de bevolking niet als doelwit te willen beschouwen. Daarom vroeg hij

150 Brief B. Janvier aan R. Mladić, 12/07/95, opgenomen als Bijlage 36 in: Karremans, *Srebrenica*, p. 343. ; MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado aan Christina Schmitz, 14/07/95, 19:38:38; interview Zoran Petrović-Piroćanac, Belgrado, 31/03 en 02/04/98. Op 14 juli zag hij bij ‘Iron Bridge’ een Franse en een Russische kolonel die zeiden te wachten op de mogelijkheid om met de VRS te spreken. Janvier gaf in 2001 tegenover de Franse parlementaire onderzoekscommissie over Srebrenica een andere lezing van het zenden van twee afgevaardigden; aanleiding zouden de berichten van Nederlandse militairen over gerichte moordpartijen (‘assassinats’) zijn geweest. (Zie: Lonclé, *Rapport d’information*, Tome 1, par. C2, ‘11/17 juillet: “le grand massacre”’). Dit lijkt erg onwaarschijnlijk gezien het tijdstip van zijn brief aan Mladić (12 juli) en de eerste meldingen (13

juli).

151 Dit en het navolgende is gebaseerd op door het programma *Nova* verzorgde transcripties van de zogenaamde ‘Mladić-tapes’, (drie gesprekken). Daarnaast is gebruikgemaakt van de transcripties die als exhibits OTP Ex. 39a, 40/a en 49/a zijn ingebracht in het proces tegen Krstić (IT-98-33-T). De minder complete set transcripties van NOVA, bevat echter belangrijke passages die merkwaardigerwijs ontbreken in de transcripties van het Tribunaal. In deze transcripties is niet aangegeven dat deze passages, die met name de conversatie tussen Mladić en Karremans weergeven over de uitvoering van de evacuatie, in de weergave worden overgeslagen; de betreffende tekst loopt ononderbroken door.

152 Karremans antwoordde onder de druk met ‘ja’, hoewel hij zelf geen kinderen heeft.

Karremans om met vertegenwoordigers van de burgers terug te komen. Ook eventueel nog aanwezige vertegenwoordigers van het ‘Moslim-leger’ waren welkom. Mladić vroeg, ‘als het kan’, om Zulfo Tursunović; hij wist dat Naser Orić niet meer in de enclave was. Karremans kreeg het verzoek een of meer vertegenwoordigers van de bevolking te vinden en daar nog diezelfde avond vóór elf uur mee terug te keren. Hun veiligheid werd gegarandeerd. Er zou gesproken worden over een ‘vreedzame oplossing’. Maar aan de wens om tot afspraken te komen voegde Mladić opnieuw een dreigement toe: ‘U kunt hier allemaal uitkomen, of allemaal blijven, of allemaal omkomen. Ik wil niet dat u omkomt.’¹⁵³

Karremans gaf aan dat hij niet wist waar de civiele autoriteiten zich bevonden, maar dat hij met behulp van de tolken zou proberen of hij iemand kon vinden. Mladić had al ‘tot kijk’ gezegd toen de bijeenkomst alsnog een voor Karremans achteraf beschouwd fatale wending nam. In een waarschijnlijk diplomatiek bedoelde poging om Mladić wat gunstiger te stemmen bedankte de commandant van Dutchbat eerder in het gesprek de ‘Servische militaire leiding (...) voor de goede behandeling van de soldaten’. Hij doelde daarmee op de OP-bemanningen die in handen van de VRS waren geraakt. Een aantal van hen bevond zich op dat moment in Hotel Fontana en Karremans wilde niet vertrekken zonder even met hen te praten. Toen hij Mladić daar toestemming om vroeg, verviel deze weer in de joviale houding die ook onderdeel uitmaakte van zijn onvoorspelbare persoonlijkheid. Hij gaf opdracht de Dutchbatters uit hun kamers te halen en bestelde vervolgens alvast voor iedereen een biertje. Via de tolk kreeg ook Karremans bier aangeboden. De commandant raakte blijkbaar in verwarring maar bedankte uiteindelijk. Karremans werd gevraagd naar de reden daarvan; zijn daaropvolgende antwoord laat ruimte over voor speculaties over de vraag of hij het gevaar onderkende. Karremans wilde niet onbeleefd schijnen, maar twijfelde en leek een uitvlucht te zoeken: ‘Als ik... Dat is niet goed. Ik drink graag een biertje met u als ik... Ik waardeer het zeer, maar mijn soldaten drinken geen bier, dus ik vind dat ik ook geen bier moet drinken.’ Maar Mladić nam daar geen genoegen mee. Voor hem was het duidelijk: een officier drinkt; ‘we drinken samen een biertje’. Even kwam het venijn weer terug: ‘En zorg ervoor dat hier geen vliegtuigen rondvliegen.’ Vervolgens bleek er alleen wijn en mineraalwater te zijn, waarna Mladić concludeerde: ‘Geen bier te krijgen hier. Het wordt wijn met mineraalwater.’ Karremans en zijn begeleiders kregen een glas in de hand gedrukt, terwijl de scène met een videocamera werd vastgelegd.

Of hier sprake was van toeval, dat Karremans onbedoeld over zich afriep door zijn verzoek om met zijn mannen te spreken, of dat Mladić slechts wachtte op een geschikt moment om een vooropgezet plan uit te voeren, is niet met zekerheid vast te stellen. Ook gezien de andere propaganda-activiteiten rond de val, inclusief het manipuleren van uitspraken van gegijzelde Dutchbatters, is opzet niet uit te sluiten: tijdens de tweede ontmoeting, later diezelfde avond, werden de Nederlanders opgeschrikt door het geluid van een varken dat in de nabijheid werd geslacht.¹⁵⁴ Latere beweringen dat Mladić daarbij gezin-

153 Karremans interpreteerde dit als een dreigement om de compound Potočari en omgeving te beschieten, hoewel Mladić dit blijkens de transcripts niet met zoveel woorden zei. Zie: Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, Deventer, 6 september 1995 (Stg confidentieel/permanent), p. 13. ‘Bij het einde van de bijeenkomst geeft Mladić te kennen dat indien zijn eisen

niet worden ingewilligd hij alsnog zal overgaan tot beschieting van de compound Potočari en omgeving.’

154 Aantekeningen B. Rave, 11/07/95. Ter inzage gegeven aan het NIOD. Rave tekende aan ‘raam/gordijn open’, blijkbaar vermoedend dat het de bedoeling was dat de Nederlanders en Mandžić geïntimideerd werden.

speeld zou hebben op het mogelijke lot van degenen die hem in de weg stonden, waren volgens betrokkenen onjuist.¹⁵⁵ Maar alles lijkt erop dat ook dit een manier was om de zenuwen van de Nederlanders op de proef te stellen. In de ogen van Boering gold hetzelfde voor de gestolen YPR waarmee voor Fontana heen en weer werd gereden.¹⁵⁶

Of de bijeenkomst eigenlijk al ten einde was met de aankondiging van Mladić dat dat het geval was, is ook maar de vraag. Achter de hak-op-de-tak-benadering van Mladić ging ongetwijfeld een agenda schuil. Dat bleek na de berucht geworden ‘toastscène’. Als terloops vroeg Mladić aan Karremans of hij, al dan niet via Nicolai, voor bussen kon zorgen. Een verraste Karremans antwoordde dat dit vermoedelijk wel geregeld kon worden.

Inmiddels waren de Dutchbatters gearriveerd en kreeg Karremans de gelegenheid om even met hen te spreken. Met de woorden ‘Ik verwacht u hier om 23.00 uur. Tot ziens,’ gaf Mladić aan dat de ontmoeting beëindigd was.

11. De tweede ontmoeting met Mladić

Bij zijn terugkomst in Potočari was het probleem van de vluchtelingen intussen letterlijk aangezwollen. Terwijl Karremans, Boering en Rave in Bratunac vertoefden, was de bemanning van OP-M na een zware tocht (zie hoofdstuk 8) met nog een paar duizend vluchtelingen in Potočari aangekomen. ‘Huge problem’, luidde de aantekening in het logboek van de *Opsroom*.¹⁵⁷ De vluchtelingen waren ondergebracht op het terrein van de busremise. Ook waren er uit het noordelijk deel van de enclave rond Budak, dat die middag nog onder vuur lag, vluchtelingen afgezakt. Naar schatting van Dutchbat zaten er nu ruim 4.000 mensen op de compound, onder wie meer dan tachtig gewonden, en naar schatting tussen de 16.000 en 20.000 in de fabriekscomplexen aan weerszijden van de weg.¹⁵⁸

Karremans rapporteerde kort aan Brantz en Nicolai over het gesprek met Mladić. Nicolai, die waarschijnlijk proefde dat Karremans ervan langs had gekregen, verwees naar eigen zeggen naar zijn persoonlijke ervaringen tijdens de Goražde-crisis en het ‘scenario’ aldaar:

Ik heb hem gezegd dat ik er zeker van was dat de BSA [VRS] niet onder ogen van de gehele internationale gemeenschap een bloedbad op onschuldige burgers zou aanrichten. Ik heb hem opgedragen ‘robuust’ op te treden, zich niet te laten intimideren, zich in geen geval over te geven, geen wapens af te dragen, te blijven rapporteren over de ontwikkelingen en in de buurt te blijven van de vluchtelingen om hen zodoende zo veel mogelijk te blijven beschermen.

Volgens Nicolai hadden deze richtlijnen ‘instemming’ van minister Voorhoeve.¹⁵⁹ Nicolai zou later verklaren dat ‘deelname aan etnische zuivering beter is dan toekijken bij etnische moord’.¹⁶⁰

Na overleg met Franken ging Boering op zoek naar een geschikte vertegenwoordiger om mee te nemen naar Mladić. Van de officiële autoriteiten was sinds de middag niets meer

155 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98; interview B. Rave, 13/12/00.

156 Interview P. Boering, 14/12/01.

157 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 11 juli 1995, entry 20.10

158 NIOD, Coll. Karremans. Brief Karremans TK95118, ‘Kort overzicht van de gebeurtenissen

van de afgelopen periode’, 17 juli 1995.

159 CRST. C.H. Nicolai aan DCBC en KL-crisisstaff/SCO, memo ‘Laatste dagen Dutchbat Srebrenica’, 16/08/95.

160 ‘Dutchbat handelde in strijd met orders’, *NRC Handelsblad*, 21/10/95.

vernomen en het was de vraag wie namens de vluchtelingen het woord zou kunnen voeren. Boering wist, vermoedelijk via de tolken, dat de directeur van de middelbare school in Srebrenica, Nesib Mandžić, gesignaleerd was. Hij kende hem en Mandžić had een goede indruk achtergelaten.¹⁶¹ Mandžić werd in de fabriek ‘11e maart’ aangetroffen, nadat een tolk via een megafoon zijn naam had omgeroepen. Hij werd naar de compound gebracht, waar Karremans hem uitlegde wat er van hem verwacht werd. Mandžić was niet happig op de taak die de Nederlandse commandant hem wilde toebedelen. Het risico om als ‘officiële leider’ te worden gebrandmerkt en daarmee verantwoordelijk te worden gesteld voor alles wat zich de laatste tijd had afgespeeld was niet aanlokkelijk. Met de nadruk op de naar de geringe tijd die er was wist Karremans hem echter toch over te halen. Snel werden er een paar punten op papier gezet die besproken zouden moeten worden.¹⁶²

Iets verlaat kwam de delegatie opnieuw in Hotel Fontana aan. De sfeer was beduidend anders dan eerder die avond. Karremans kon vrijwel meteen ter zake komen. In het eerdere gesprek had hij Mladić al gewezen op de grote wens onder de bevolking om geëvacueerd te worden. Dutchbatters die probeerden de nood onder de vluchtelingen te lenigen hadden enkele vrouwen gesproken die het Engels machtig waren. Die hadden aangegeven dat ze op bussen wachtten om hen uit de enclave te brengen.¹⁶³ Zoals reeds beschreven ontmoette Koster mensen die direct door wilden lopen naar Bratunac: waarschijnlijk het resultaat van het VRS-aanbod om voor afvoer te zorgen (zoals gezegd bereikte via transistorradiootjes veel informatie de vluchtelingen). Terzijde kan hierbij worden opgemerkt dat latere verwijten aan het adres van Dutchbat, als zou de bevolking tegen haar zin zijn weggevoerd, moeilijk stand houden. Hooguit gold dat voor de oorspronkelijke bewoners van het gebied.

Karremans zette Mladić zijn ideeën over de evacuatie uiteen en gaf een indruk van de omvang van de groep vluchtelingen, die bovendien nog steeds aangroeide. Ook de samenstelling stipte hij aan, waarbij hij opmerkte dat er ‘vrijwel geen mannen’ bij waren; aan de orde kwam al dat dat niet juist was. Daarna somde hij de onmiddellijke behoeften op aan voedsel, medicijnen en brandstof. Verder wees Karremans op de noodzaak een evacuatieplan met prioriteitsvolgorde op te stellen, waarvan hij de details nog zou uitwerken. De Dutchbat-commandant liet ook weten dat hij transport kon regelen. Via de lokale vertegenwoordiger van UNHCR in Srebrenica, Almir Ramić, hoorde hij dat deze organisatie voor dertig trucks van het ‘Russian trucking team’ kon zorgen.¹⁶⁴ Karremans zou verder navraag doen naar de mogelijkheid om over aanvullende bussen te kunnen beschikken. Ook gaf hij aan dat Dutchbat de evacuatie wenste te begeleiden en dat afvoer zou dienen plaats te vinden door het bataljon of het Internationale Rode Kruis. Mladić zegde toe dat de gewonden behandeld zouden worden volgens de Conventies van Genève en hij verklaarde zich bereid om hen op te nemen.

Karremans vroeg Mladić om een staakt-het-vuren af te kondigen, waartoe de generaal bereid was, tot tien uur de volgende ochtend. De Nederlander liet ook weten dat hij het gebied van en rond de compound als een tijdelijke *Safe Area* beschouwde waarin hij geen militairen en voertuigen van de VRS kon toelaten. Ook pleitte hij voor de vrijlating van de

161 Interview P. Boering, 14/12/01.

162 Interview N. Mandžić, 14/09/99.

163 ICTY (IT-98-33-T), OTP Ex. 39a. Transcript

meeting Mladić-Karremans.

164 CRST. Capsat UNHCR BH desk Belgrade to UNHCR Srebrenica, 11/07/95, 19:22.

gevangen Dutchbatters en de veilige terugkeer van de mannen die zich nog op observatieposten bevonden. Mladić maakte van dit alles aantekeningen.¹⁶⁵

Mladić had zich op een zeker moment tot Mandžić gericht, die, volgens de notities die Rave een paar dagen later maakte, ‘enorm op zijn donder’ kreeg.¹⁶⁶ Mladić dicteerde een ultimatum: de wapens moesten worden neergelegd en wie dat deed zou, op zijn woord, in leven blijven. De internationale conventies zouden worden gerespecteerd. Hij wilde een duidelijk standpunt van vertegenwoordigers van vluchtelingen ‘of ze wilden overleven, blijven of verdwijnen’. Mladić zei dat hij bereid was om de volgende dag een delegatie te ontvangen met wie hij over ‘de redding van jouw volk’ kon discussiëren. Vervolgens vroeg hij of ‘Nesib’ hem goed begrepen had en dat de toekomst van zijn volk nu in diens handen lag. Mandžić stribbelde nog even tegen door te benadrukken dat hij slechts een toevallige vertegenwoordiger was, maar Mladić kapte dat snel af door te zeggen dat dit zijn probleem was: ‘Breng mensen die het neerleggen van de wapens kunnen verzekeren en red je volk van de vernietiging.’¹⁶⁷

Terug op de compound bracht Karremans verslag uit aan de staf en aan Brantz, die vervolgens om half drie ’s nachts minister Voorhoeve belde om hem op de hoogte te stellen van de eisen van Mladić.¹⁶⁸ Daarna bracht Brantz weer verslag van dat gesprek uit aan Karremans. In diens herinnering had Voorhoeve volgens Brantz toegezegd internationale steun te zullen zoeken en erop aangedrongen humanitaire hulpverlening eerste prioriteit te geven. De tweede prioriteit zou een gezamenlijk vertrek van Dutchbat met de vluchtelingen uit de enclave zijn.

Naar eigen zeggen gesteund door die woorden zette Karremans zich ver na middernacht achter zijn computer om verslag uit te brengen van zijn besprekingen en het ultimatum dat Mladić had afgekondigd. Hij concludeerde dat hij niet in staat was om de bevolking de gevraagde bescherming te bieden, noch zijn eigen bataljon. Ook gaf hij aan dat hij onmogelijk de door Mladić gevraagde vertegenwoordigers van de bevolking kon vinden, omdat alle officiële autoriteiten spoorloos waren. Hetzelfde gold voor commandanten van de ABiH. Hij was dan ook niet in staat om de ABiH te dwingen om de wapens neer te leggen. Karremans deed een dringend verzoek om op het hoogste niveau te gaan onderhandelen en alle mogelijke maatregelen te nemen om het lot van de vluchtelingen te verlichten.¹⁶⁹ Daarna volgde een slapeloze nacht.¹⁷⁰

12. 12 juli: de derde ontmoeting met Mladić

Om acht uur ’s ochtends kreeg Karremans bij toeval minister Voorhoeve aan de lijn toen hij contact had met het DCBC. De minister greep de mogelijkheid aan om de geplaagde commandant persoonlijk een hart onder de riem te steken. Brantz had hem de avond tevoren laten weten dat Karremans een ‘zeer gestresste indruk’ maakte.¹⁷¹ In het dagrapport van het DCBC werd bij het telefoontje vermeld dat Voorhoeve de indruk had dat Karremans ‘neerslachtig, in verwarring’ was en zich in een ‘onoverzichtelijke en deprimerende situatie’

¹⁶⁵ Karremans, *Srebrenica*, p. 205

¹⁶⁶ Aantekeningen B. Rave, 14 juli 1995. Ter inzage gegeven aan NIOD.

¹⁶⁷ ICTY (IT-98-33-T), OTP Ex. 40/a. Transcripts second meeting Mladić-Karremans.

¹⁶⁸ Dagboek Voorhoeve, p. 112.

¹⁶⁹ Karremans, *Srebrenica*, p. 207.

¹⁷⁰ Karremans, *Srebrenica*, p. 207

¹⁷¹ Dagboek Voorhoeve, p. 112.

bevond.¹⁷² Later die ochtend merkte hij in de ministerraad op dat de commandant behoefte had aan zowel ‘politieke als psychologische steun’.¹⁷³ Het gesprek in de vroege morgen van 12 juli duurde maar kort en het ligt niet voor de hand dat Voorhoeve de druk op Karremans heeft willen vergroten door hem deelgenoot te maken van de eigen sombere verwachtingen die hij inmiddels koesterde omtrent het lot van de bevolking. De commandant verklaarde later die ochtend tegenover Mladić dat hij van zijn minister opdracht had gekregen om ‘zoveel mogelijk’ te helpen om de situatie op te lossen.¹⁷⁴

Vermoedelijk was Karremans tegen die tijd van één zorg enigszins verlost, omdat er misschien toch een delegatie was die de vluchtelingen kon vertegenwoordigen bij de bespreking met Mladić. Om half negen was er een voorbespreking waarvoor zich naast Nesib Mandžić nog twee mensen meldden. Mandžić was op zoek gegaan en had eerst Ibro Nuhanović benaderd, een voormalige zakenman die in Srebrenica had gewerkt. Hij was ook voorzitter geweest van de SDA, de partij van Izetbegović, in Vlasenica.¹⁷⁵ Samen met een vrouwelijke vluchteling waren ze daarop op zoek gegaan naar Ćamila Omanović, een econome die voor de oorlog in de Feros-fabriek in Potočari had gewerkt. Ze vonden haar tussen de vluchtelingen op het terrein van de zinkfabriek. Daar had ze na een overhaaste vlucht en een emotioneel afscheid van haar echtgenoot, die besloot de trek naar Tuzla te wagen, met haar zoon, dochter en kleinkind een toevlucht had gezocht. Zelf zou ze naderhand verklaren dat ze vermoedelijk voor de delegatie was gevraagd ‘as a mother, a woman and a literate person’.¹⁷⁶ Omanović kreeg het verzoek om mee te gaan naar de Dutchbat-compound voor overleg over de situatie onder de vluchtelingen, en het lijkt erop dat ze niet op voorhand wist wat er precies van haar gevraagd werd. Sowieso was er een overlegorgaan nodig om de problemen op te lossen die zouden kunnen ontstaan in afwachting van een evacuatie die vermoedelijk nog wel een paar dagen op zich zou kunnen laten wachten.¹⁷⁷ Ook Karremans had die taak voor hen in het hoofd, maar zijn eerste zorg was om het vluchtelingencomité ertoe te bewegen mee te gaan naar de bespreking met Mladić. Karremans moest net als de dag tevoren met Mandžić veel overredingskracht gebruiken om het drietal te overtuigen.¹⁷⁸

Volgens Karremans had Mladić hem de vorige avond ook gevraagd om contact te zoeken met de Bosnische regering over het ‘staakt-het-vuren’. Pogingen via UNPROFOR in Sarajevo waren echter mislukt. Karremans herinnerde zich dat hij een tijd bij een van de tolken had gestaan die probeerden verbinding met Sarajevo te leggen. Dit zou pas later gelukt zijn.¹⁷⁹

Hoewel een precieze reconstructie bemoeilijkt wordt door de gebruikelijke problemen van conflicterende herinneringen en het mogelijk in elkaar schuiven van meer dan een voorval, komt het beeld naar voren dat er ook door een of meer vertegenwoordigers van het comité geprobeerd is om van Sarajevo dan wel Tuzla instructies te krijgen. Zowel Omanović als Mandžić refereerden later aan die pogingen.¹⁸⁰ De aantekeningen uit Raves notitieboekje van die dagen verwijzen naar een telefoongesprek met Muratović, de minister die verantwoordelijk was voor de betrekkingen met de VN en de wens om instructies te ontvangen van

172 DCBC, 528. Dagrapport DCBC 120805.

173 Dagboek Voorhoeve, p. 130.

174 ICTY (IT-98-33-T), OTP Ex. 40/a. Transcript second meeting Mladić-Karremans.

175 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, (24).

176 ICTY (IT-98-22-T), getuigenis Ć. Omanović,

22/03/00.

177 Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst Ikol Karremans, Deventer, 6 september 1995 (Stg confidencieel/permanent), p. 13.

178 Karremans, *Srebrenica*, p. 208.

179 Karremans, *Srebrenica*, p. 209.

180 Interview Ć. Omanović, 18/05/99.

hem, president Izetbegović en premier Silajdžić.¹⁸¹ Mandžić verklaarde later tegenover inlichtingenofficieren van het 2e Korps van de ABiH dat hij op 12 juli rond tien uur contact zou hebben gehad met Silajdžić. Over de inhoud van het gesprek werd echter niets vermeld.¹⁸²

Hoe het zij, de pogingen leverden op het oog niets op. Volgens Franken deed hij zelf de avond van 12 juli, toen inmiddels de gebeurtenissen een dramatische wending hadden genomen, nogmaals verwoede pogingen om Muratović op te sporen: ‘We konden hem lokaliseren zodat we hem zouden kunnen bellen. Maar dat telefoontje werd afgewimpeld met het verhaal dat hij bezig was met een diner en dat hij niet gestoord wenste te worden. Voor Mandžić was dat echt een opsteker.’¹⁸³

De achtergrond van de opstelling van Muratović lag mogelijk in de afwijzende houding die de Bosnische regering aanvankelijk innam tegenover alle plannen voor evacuatie. Tijdens een bijeenkomst in de vroege ochtend van 12 juli verklaarde minister Muratović nadrukkelijk dat lokale autoriteiten in Srebrenica geen mandaat hadden om namens de regering te onderhandelen, in ieder geval niet zolang er geen fatsoenlijke communicatie met hen tot stand kon worden gebracht. De Bosnische regering verklaarde eveneens dat zij alleen medische evacuaties zou steunen. Alle nieuwe vluchtelingen zouden gewoon ter plekke moeten worden opgevangen.¹⁸⁴

Maar het lijkt erop dat in de loop van de dag de Bosnische regering schoorvoetend overstag ging. De aantekeningen van Rave maken tenminste duidelijk dat Mandžić er op enig moment, mogelijk zelfs pas op 13 juli, er toch in slaagde een vertegenwoordiger van de Bosnische regering aan de lijn te krijgen. ‘Opdracht niet in bus zonder escorte’, tekende Rave aan.¹⁸⁵ Muratović zelf verklaarde later in een gesprek met minister Voorhoeve in 1997 dat hij ‘lange gesprekken’ had gevoerd met de ‘Bosnische leiders’ op de compound. Hij zou hen gezegd hebben te wachten met de evacuatie tot de VN zelf voertuigen ter beschikking had. Het antwoord was echter dat de evacuatie erg snel ging ‘en zij daar niet op konden wachten’.¹⁸⁶ Uit een gespreksverslag tussen Smith en Silajdžić blijkt bovendien dat Muratović op 13 juli om namenlijsten vroeg voor iedere bus.¹⁸⁷ Of hij die eis ook aan Mandžić heeft overgebracht blijft onduidelijk.

Op 12 juli ’s ochtends ging de delegatie uiteindelijk zonder instructies met Karremans en Boering mee naar Bratunac. Als gevolg van een oponthoud bij Yellow Bridge, vanwege problemen over het doorlaten van de vluchtelingenvertegenwoordigers, kwamen ze een half uur te laat aan. Opnieuw waren de voortekenen somber. Toen de *deadline* van het staakt-het-vuren naderde hadden zich dreigend enkele tanks bij Yellow Bridge verzameld.¹⁸⁸ Een soldaat op OP-P, waar de delegatie zowel op 11 juli als op de 12 een korte stop maakte alvorens naar de bespreking in Hotel Fontana te gaan, herinnerde zich later de bedrukte

181 Aankeningen B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

182 ABiH, Tuzla. ‘Verslag van de gebeurtenissen in Srebrenica bestemd voor de Generale Staf van het ABiH te Sarajevo’, doc.nr. 24, 28/08/95.

183 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

184 SMG, 1004. Code cable Akashi to Annan, nr. Z-1142, 12/07/95, ‘Situation in Srebrenica’.

185 Aantekeningen B. Rave, 12/07/95. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

186 DCBC, 68. [J.J.J.C. Voorhoeve], ‘Gesprek met dr. Hasan Muratović op 20 oktober 1995 in Sarajevo over de val van Srebrenica’.

187 CRST. Fax col J.R.J. Baxter to HQ UNPF, ‘BiH Statement on Srebrenica’, 131653B Jul 95.

188 CRST. UNMO Srebrenica sitrep dtg 120950.

stemming waarin zijn commandant verkeerde: Karremans ‘zei tegen ons dat het over was’, volgens hem.¹⁸⁹

Het gezelschap dat hen in Hotel Fontana stond op te wachten telde dit maal een groter aantal burgers. Een van hen was een oude schoolvriend van Omanović, Miroslav Deronjić, die van Karadžić opdracht had gekregen om namens hem de zaken waar te nemen. Daartoe was hij benoemd tot civiel commissaris voor Srebrenica.¹⁹⁰ Toen Deronjić aanstalten maakte om een gesprek te beginnen, werd hij door Mladić teruggefloten. Daarna gaf hij Omanović en Nuhanović de gelegenheid zich voor te stellen. Met bewondering hoorde Karremans aan hoe zij het lot van de vluchtelingen schilderde en zichzelf presenteerde als vertegenwoordiger van de vrouwen en kinderen. Ze benadrukte bovendien dat het comité uit gewone burgers bestond die niets met politieke en militaire zaken te maken hadden.

Nadat ook Nuhanović zich had voorgesteld was Mladić weer in een monoloog ontstoken. Opnieuw bood hij zijn hulp aan. De vluchtelingen hoefden maar te zeggen wat ze wilden. Ze mochten weggaan waarheen ze maar wilden, of blijven. De generaal liet weten dat hij voor voertuigen zou zorgen voor degenen die wilden vertrekken – een opmerkelijke uitspraak, gezien het feit dat hij de avond tevoren nog de indruk wekte dat Karremans, in casu de VN, dat moest regelen. Later kwam toch weer de dreiging terug: Mladić liet als trofeeën het plaatsnaambord van Srebrenica binnenbrengen, evenals de registers van geboorte, huwelijk en overlijden. Hij zei te weten wie er als laatsten in het huwelijk waren getreden en herhaalde dat wie weg wilde kon gaan ‘of eenvoudigweg verdwijnen’.¹⁹¹

In zijn gesprek met Karremans kwamen vervolgens een aantal thema’s aan de orde. De ontwapening van de ABiH-militairen kwam weer terug. Mladić verlangde verder van Dutchbat diesel voor de voertuigen die de evacuatie zouden uitvoeren. Ook liet hij weten dat zijn soldaten het escorte zouden leveren, hetgeen door Karremans, die kennelijk zich weer iets sterker voelde, werd afgewezen. Belangrijk was de prioriteitsvolgorde van de evacuatie, waar de vorige avond al even kort over was gesproken. Over de categorie mannen tussen de 17 en 60 merkte hij op dat deze zich eerst dienden te melden. Karremans stelde daarop de vraag, die hij later als een vorm van protest aanduidde,¹⁹² waarom hij juist deze categorie zich wilde laten melden. Het antwoord werd gegeven door Deronjić, die aangaf dat zij werden gescreend op de aanwezigheid van mogelijke oorlogsmisdadigers. De Dutchbatter zei daarop – net als de vorige avond – dat er zich volgens hem nauwelijks weerbare mannen in Potočari bevonden.¹⁹³ Omanović herinnerde zich later dat Karremans ook nog gevraagd had of het Internationale Rode Kruis bij de evacuatie betrokken kon worden, hetgeen volgens Mladić geen enkel probleem was. Ook zou Mladić het comité hebben gevraagd om een lijst met namen op te stellen, vermoedelijk bedoeld voor de indeling van de evacuatie.¹⁹⁴ Het punt ‘lijst met namen’ werd ook door Rave die ochtend in Hotel Fontana al opgevoerd in zijn kladaantekeningen van de bijeenkomst met het vluchtelingencomité.¹⁹⁵

Over de vraag of er tijdens deze bijeenkomst een ‘deal’ is gesloten tussen Mladić en Karremans over de mannen is later veel gespeculeerd. Er werd zelfs gesuggereerd dat er een

189 Debriefingsverklaring B.H. Vos, 8 september 1995. Deze uitspraak van Karremans werd volgens Vos gedaan op 12 juli, om 9 uur, toen hij op OP-P een tussenstop maakte op weg naar Bratunac.

190 Interview M. Deronjić, 03/11/99.

191 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis C. Omanović, 22/03/00.

192 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis Th.J.P. Karremans, 03/07/96.

193 Karremans, *Srebrenica*, p. 211.

194 Interview Ćamila Omanović, 18/05/99.

195 Aantekeningen B. Rave, 12/07/95. Ter inzage gegeven aan NIOD.

verklaring op schrift zou zijn gesteld, namens Karremans en Mladić. Karremans heeft dit altijd ontkend, en naar het lijkt terecht. Ćamila Omanović was hierbij, en zij zou later zowel tegenover het NIOD als het Tribunaal verklaren dat er géén verklaring was ondertekend.¹⁹⁶ Ook de aanwezige Deronjić bevestigde dit, al zou hij wel later verwijzen naar een afspraak om de geslaagde evacuatie met een document te bezegelen, een kwestie die verderop in dit hoofdstuk nog aan de orde zal komen als ‘de verklaring van Franken’.¹⁹⁷

De ondertekening van een document is verder onwaarschijnlijk vanwege het onverwachte en chaotische einde van de bijeenkomst: er ontstond opschudding door een boodschap waarvan de inhoud onduidelijk is. Omanović meende dat er gezegd werd dat de vluchtelingen uit Potočari al onderweg waren naar Bratunac, waarbij de aanduiding ‘stadion’ viel. Waarschijnlijker had de mededeling betrekking op de komst van grote aantallen gevangenen, de eerste vangst bij de uitbraakpoging van de grote groep mannen uit de enclave. Mandžić herinnerde zich dat iemand Mladić mededeelde dat ‘the bosniaks were arriving in the football stadium in Bratunac’.¹⁹⁸

In ieder geval werden Karremans en zijn gezelschap snel weggeloodst. Op de terugweg constateerde Karremans verbaasd dat er zich in het gebied tussen OP-P en de compound plotseling grote aantallen VRS-troepen bevonden.

Terwijl Karremans, Boering en het vluchtelingencomité zich in Hotel Fontana bij Mladić bevonden, was de VRS begonnen met de opmars naar Potočari. Die was vooral in het noorden merkbaar. Groepen goed uitgeruste militairen rukten langs diverse lijnen op, waarbij brandende huizen en hooimijten de voortgang markeerden. Om kwart voor elf kwam bij de *Opsroom* van Dutchbat de melding binnen dat huizen werden gezuiverd en dat een groep van nog eens honderd vluchtelingen vanuit het noorden naar Potočari kwam.¹⁹⁹ Een kwartier later meldden VRS-soldaten zich aan de noordwestzijde van de compound, ter hoogte van het gebouw op de compound dat bekend was als ‘Blue Hotel’ (zie het kaartje ‘Compound Potočari’ op pagina 2605). Daar bevond zich oorspronkelijk een ingang, die niet meer in gebruik was; er was een gat in het hek geknipt. Vluchtelingen hadden die route al gebruikt en nu maakte de VRS er gebruik van: de soldaten maakten duidelijk dat ze de compound wilden inspecteren en dat ze niet door de hoofdingang aan de zuidkant naar binnen wilden. Vermoedelijk waren ze bevreesd dat hun flank ongedekt zou zijn voor ABiH-militairen die zich misschien op het Nederlandse complex schuilhielden. Besloten werd om het hek te openen en de VRS de gelegenheid te geven om de verlangde inspectie uit te voeren. Om iedere mogelijke provocatie te vermijden legden de Nederlandse soldaten die hen begeleidden, hun wapens tijdelijk zichtbaar op een hoop.²⁰⁰ Op bevel waren ook de lopen van de wapens op de YPR’s die in de beveiligde opstellingen stonden omhooggedraaid, om iedere schijn van dreiging die tot incidenten kon leiden, te vermijden. Na een korte rondgang en een blik vol walging in de stinkende hallen vol vluchtelingen, waren de VRS-soldaten kennelijk tevreden en verdwenen ze weer.

Toen Ćamila Omanović met de rest van het gezelschap bij de compound arriveerde en ze zag dat er VRS-soldaten rondliepen, weigerde ze uit te stappen en vroeg ze te worden

196 Interview Ćamila Omanović, 18/05/99.

197 Interview M. Deronjić, 03/11/99.

198 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis N. Mandžić, 21/03/00.

199 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 12 juli 1995, entry 10.44.

200 Dagboek Koreman, week 41, p. 25.

doorgereden naar het fabriekscomplex waar haar familie wachtte. Daardoor nam ze niet deel aan de nabespreking met het vluchtelingencomité, die om 12.30 uur werd gehouden.

Door het abrupte einde van de bijeenkomst in Hotel Fontana was niet duidelijk wat er nu zou gaan gebeuren. Mladić had weliswaar het tijdstip ‘13.00’ als aanvang van de ‘evacuatie’ genoemd, maar zowel bij Mandžić als Karremans was de indruk blijven hangen dat dit nog wel even op zich zou laten wachten.²⁰¹ Eigenlijk waren ze verbaasd dat Mladić dat woord ‘evacuatie’ in de mond had genomen en blijkbaar zelf het heft in handen wilde nemen.

Om opheldering te krijgen over de wijze waarop dit alles zou gaan gebeuren, werden Boering en Rave terug naar Bratunac gestuurd, terwijl Karremans verslag ging uitbrengen aan Brantz. Behalve de kwestie van de overgave en ontwapening van de ABiH en een opmerking over de verbeterde atmosfeer van de onderhandelingen, was de voornaamste mededeling die over de indeling van de evacuatie in vijf groepen (‘batches’). Dat waren allereerst de ‘zwaar gewonden en gewonden’, daarna de ‘zwakken/minder zwakken’, gevolgd door de ‘sterkeren (kinderen/vrouwen)’, dan de mannen tussen 17 en 60 jaar en tenslotte Dutchbat zelf. Uit het *situation report* waarin Brantz deze indeling doorgaf viel op te maken dat de verwachting was dat die middag alleen een begin zou worden gemaakt met een evacuatie van de eerste ‘batch’, de gewonden en zwaar gewonden. Verder stond er als toevoeging bij ‘batch’ 4, de mannen tussen 17 en 60: ‘worden nog onderworpen aan debrief door BSA [VRS]’.²⁰²

13. De ‘instructie aan Karremans’

De boodschap die Brantz verzond maakte veel los. Het is dan ook noodzakelijk om hier eerst stil te staan bij een van de vele controverses die zich al kort na de terugkomst van Dutchbat in Nederland zouden aandienen, de vermeende instructie aan Karremans om niet mee te werken aan de scheiding van mannen en vrouwen in Potočari. In een interne reconstructie die op verzoek van minister Voorhoeve al in augustus werd uitgevoerd naar aanleiding van verhalen in de media, kwam naar voren hoe ook hier miscommunicatie tot misverstanden had geleid.²⁰³

Al in de ministerraad van 11 juli ’s avonds was er grote zorg geuit over het lot van de bevolking. De aanvankelijke preoccupatie met de veiligheid van Dutchbat was op dat moment al verschoven naar de toekomst van de duizenden vluchtelingen die bescherming hadden gezocht bij Dutchbat. Bij sommige ministers was er met name al een toenemende vrees voor het lot van de mannen, waarvan op dat moment nog absoluut niet duidelijk was waar zij zich bevonden. Minister Voorhoeve was zelfs al zover gegaan dat hij de vrees voor moordpartijen uitsprak.²⁰⁴

Toen om 13.19 bij het DCBC het *situation report* van Brantz arriveerde waarin hij het resultaat van de besprekingen met Mladić weergaf, reageerde Voorhoeve geschrokken op de mededeling over de debriefing van de weerbare mannen. De minister gaf opdracht om aan

201 Interview Th.J.P. Karremans, december 1998; getuigenis N. Mandžić, ICTY Krstić (IT-98-33-T), 21 maart 2000.

202 DJZ. ‘Tussentijds sitrep van Kol Brantz dtgr 121319 lt Jul 95’.

203 DS. Nota DAB aan minister, D95/429, stg

geheim, 23/08/95. ‘Instructie aan luitenant-kolonel Karremans, 12 juli j.l.’. De notitie werd in vijf genummerde exemplaren verspreid. Tenzij anders vermeld wordt de hierin gegeven reconstructie gevolgd.

204 Dagboek Voorhoeve, p. 117.

UNPROFOR in Sarajevo over te brengen dat de Nederlandse VN-militairen op geen enkele manier hieraan mochten meewerken. Daarop had de souschef Operatiën, commodore Hilderink, met UNPROFOR contact gezocht. Hij wist zich later niet meer te herinneren of dat Nicolai, diens militaire assistent De Ruiters, of Brantz in Tuzla was geweest. Alleen De Ruiters bleek zich nog vaag te herinneren dat het onderwerp aan de orde was geweest. Van een nadrukkelijke aanwijzing van de minister stond hem in ieder geval niets bij. ‘Het is onwaarschijnlijk dat uw instructie als een heldere richtlijn van de minister van Defensie is doorgekomen’, concludeerde de opsteller van de nota, de plaatsvervangend directeur van de Directie Algemene Beleidszaken drs. L.F.F. Casteleijn.

Uit de reconstructie bleek verder dat Karremans op 12 juli om 15.00 uur met Nicolai had gebeld, maar dat over de inhoud van het gesprek de herinneringen uiteenliepen. De prioriteitsvolgorde was besproken en Nicolai was daarmee akkoord gegaan. In augustus 1995 verklaarde hij zich te herinneren dat hij daarbij ‘bedenkingen’ had geuit tegen de aparte behandeling van de mannen, al herinnerde hij zich geen rechtstreekse aanwijzing dat medewerking van Dutchbat aan de scheiding van mannen en vrouwen was verboden.²⁰⁵ Karremans daarentegen kon zich geen enkel bezwaar van Nicolai herinneren en Casteleijn concludeerde daaruit dat de commandant nooit een uitdrukkelijke richtlijn van UNPROFOR had ontvangen.

Een interessant element in de nota waren de verwijzingen van zowel De Ruiters als Nicolai naar het feit dat zij de indruk hadden gekregen dat het om een non-probleem ging. Karremans had immers een paar maal te kennen gegeven dat er zich niet of nauwelijks weerbare mannen onder de vluchtelingen bevonden; dat had hij ook Mladić op 11 en 12 juli voorgehouden. Dat leek aan te sluiten bij de eerste berichten die Sarajevo ontving over een mogelijke massale uitbraak. Dat de werkelijkheid toch iets anders was, werd ook in de notitie van Casteleijn opgemerkt. Hij wees er in een noot ook op dat er zich desondanks ‘waarschijnlijk ettelijke honderden’ mannen in en rondom Potočari bevonden. Dat ook dit aantal aan de krappe kant was en vermoedelijk ruim tweeduizend heeft bedragen, werd pas na jaren duidelijk op basis van aangiften van vermissing, waarbij als laatste waarneming ‘Potočari’ was opgegeven.

In de noot werd ook verwezen naar een lijst met 239 namen die Karremans zou hebben laten opmaken van weerbare mannen op de compound, een suggestie die hij een tijdlang niet weersproken heeft en die lijkt te passen in een patroon waarbij hij aanvankelijk de formele verantwoordelijkheid nam voor beslissingen en handelingen van zijn ondergeschikten tijdens de dagen van de val. Zoals later in dit deel nog aan de orde zal komen was het opmaken van de lijst echter het werk van zijn plaatsvervanger majoor Franken. Karremans verklaarde later dat hij zich pas realiseerde dat er op zijn eigen compound ‘ruim driehonderd’ weerbare mannen waren nadat Franken hem de resultaten van de telling van de namen op de lijst had medegedeeld.²⁰⁶ Tot die tijd waren ze schuilgegaan in de massa van ruim 4.000 mensen die de overvolle hallen van de voormalige fabriek bevolkten.

Een mogelijk probleem dat zich niet direct laat onderkennen blijft vaak verscholen totdat het zich uit zichzelf manifesteert. Toen dat gebeurde was de situatie in Potočari wezenlijk veranderd en had die een eigen dynamiek gekregen waartegen Dutchbat niet opgewassen

205 CRST. Notitie van Bgen C.H. Nicolai aan DCBC, KL-crisisstaff/SCO, ‘Laatste dagen Dutch-

bat Srebrenica’, 16/08/95.

206 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

bleek. De opmaat daarvan vond al plaats op het moment dat Brantz zijn *situation report* naar het DCBC stuurde.

14. De woordbreuk van Mladić: de bussen komen

De aanloop tot het begin van de deportatie, maar ook het feitelijke verloop ervan, laat zich achteraf interpreteren als een weliswaar geïmproviseerde, maar tegelijk weldoordachte operatie. ‘Geïmproviseerd’ omdat de inname van de gehele enclave aanvankelijk niet het doel van de VRS lijkt te zijn geweest en ook de organisatie van het vertrek van de vluchtelingen, in het bijzonder het regelen van het noodzakelijke transport, pas op het laatste moment plaatsvond. ‘Weldoordacht’, gezien het verdere patroon van de operatie. Dat daarbij in ieder geval voor een deel werd teruggerepen op de routines van etnische zuivering, zoals de combinatie van het inzetten van geregelde en ongeregelde troepen, waarbij de laatste vooral het vuile werk opknaptten, lijkt voor de hand te liggen. De speciale omstandigheid dat het hier om een *Safe Area* ging maakte het echter noodzakelijk om iets omzichtiger te werk te gaan. Mladić wist ook precies hoe de situatie in de enclave ervoor stond; tijdens één van de ontmoetingen met Karremans pochte hij over zijn uitstekende inlichtingen.²⁰⁷

Hoewel de inname van Srebrenica later als een grote strategische blunder van Mladić is aangemerkt, is hij er kennelijk zelf van uitgegaan dat hij ermee weg kon komen, vertrouwend op de propagandamiddelen die hem ter beschikking stonden en die bij de val ook uitgebreid werden ingezet. Een andere factor, die daar voor een deel mee samenhangt, was de uitvoering in het groot van dezelfde tactiek die Mladić op Dutchbat-commandant Karremans had toegepast: de methode van *carrot and stick* volgens een onberekenbaar patroon dat onzekerheid en afhankelijkheid in de hand werkte. Zowel vluchtelingen als VN-militairen werden daarvan het slachtoffer, zij het uiteraard in onvergelykbare mate.

Tegen één uur zag luitenant Koster, die zich nog steeds bij de busremise bevond, een pantserwagen en tank van de VRS naderen. De bevolking, die zich enigszins in noordelijke richting op de weg had verspreid, vluchtte in paniek terug achter de Nederlandse opstelling. Koster spande rood-witte tape over de weg om de begrenzing van de mini-*Safe Area* aan te geven. Een stuk daarachter vormde zich een menselijke keten van Dutchbatters die de vluchtelingen in bedwang moesten houden. De VRS-soldaten bleven aanvankelijk bij het lint staan. Sommigen gingen zitten en er werd gezongen en gelachen, maar ook waren er al commentaren te horen op de vluchtelingen. Ook zag Koster hoe op de eerste verdieping van een nabijgelegen huis een mitrailleur werd opgesteld die dreigend naar de Dutchbatters en de vluchtelingen wees.²⁰⁸ Later zou volgens getuigen daarmee over de hoofden van de vluchtelingen en zelfs gericht zijn geschoten.²⁰⁹ Op dat moment veroorzaakte het alleen wat verontrusting, die echter al snel wegzakte door wat er vervolgens gebeurde.

Om 13.10 uur één ontving de *Opsroom* van Dutchbat de melding dat er brood werd verdeeld onder de vluchtelingen vanuit een voertuig van de VRS, hetgeen gepaard ging ‘met veel camerawerk’.²¹⁰ Het leidde ook het sein ‘groen’ in dat iedereen uit de bunker bracht die daar nog was.²¹¹ Een ruim uur later verplaatste het voertuig zich verder in zuidelijke richting

207 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

208 Interview E. Koster, 06/10/99.

209 Zie o.a. debriefingsverklaring J.H.A. Rutten, Assen, 06/09/95.

210 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom, 12 juli, entry 13.10.

211 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, week 41, p. 26.

en deed luitenant Koster een poging ‘alleen auto hier te halen, geen TV ploeg’.²¹² Een verzoek van de VRS ‘om ook op de compound zo’n tafereel te mogen opzetten en te filmen’ werd door Dutchbat afgewezen.²¹³

Later verscheen ook een brandweerwagen die water onder de vluchtelingen begon te verdelen. Zowel brood als water kwamen overigens hoogstwaarschijnlijk uit Servië. Waarnemers van de *ICFY Border Monitoring Mission*, die de grens tussen Servië en de Republika Srpska op handhaving van de boycot controleerden, meldden op 12 juli dat de burgemeester van het Servische Ljubovija toestemming vroeg om de burgemeester van Bratunac te helpen om lokale voertuigen te laden met brood en water voor de vluchtelingen.²¹⁴

Dit mediacircus vormde de entourage van Mladić, die rond die tijd persoonlijk de situatie in ogenschouw kwam nemen en waarvan de beelden later de hele wereld over zouden gaan. Rave zou in zijn aantekeningen van 14 juli bitter spreken over ‘Mladić en zijn roversbende’ die ‘van het geheel een media-show maakte met veel tv-beelden waarop het tuig brood en chocola uitdeelde en liet zien hoe goed en lief ze zijn’.²¹⁵ UNMO Kingori, die reageerde op geruchten van bedreigingen en poolshoogte ging nemen, zag alleen maar het uitdelen van sigaretten en snoep. Bij zijn bericht tekende hij echter al aan: ‘Hope this would not prove to be a deceptive act’.²¹⁶ Dat zijn vrees terecht was blijkt uit de verklaringen achteraf: zodra de camera’s waren afgezwinkt werd het snoepgoed, dat aan de gretige kinderen was uitgedeeld, teruggepakt uit hun handen.²¹⁷

Het hoogtepunt van de show kwam iets later. De VRS-soldaten die aanvankelijk halt hadden gehouden bij het rood-witte lint waren zich na de komst van majoor Nikolić onder de vluchtelingen gaan mengen. Even later begaf ook Mladić zich naar de menigte, die hij met geruststellende woorden toesprak. De draaiende camera’s legden zijn woorden vast: ‘Iedereen die weg wil, zal vervoerd worden; groot en klein, jong en oud. Wees niet bang, maak je niet druk. Laat de vrouwen en kinderen eerst gaan. Er komen dertig bussen die jullie richting Kladanj zullen brengen. Niemand zal jullie iets doen.’²¹⁸ Tolk Vahid Hodžić, die Koster assisteerde, ving een gedeelte van de toespraak op dat niet op film zou zijn vastgelegd. Hij deed daarvan later verslag aan een collega die het zich eind 1995 aldus herinnerde: ‘Jullie hadden mooi kunnen leven in jullie enclave, niemand zou aan jullie komen. Jullie hadden kunnen ploegen, zaaien, maar jullie willen Servische dorpen in brand steken. Jullie luisteren naar de Alija’s [Izetbegović], Silajdžići’s, [Naser] Orići’s. Maar zij hebben jullie geld gepakt en zijn gevlucht.’ Daarna zei hij: ‘Jullie zullen verspreid worden van Australië tot Canada en zullen elkaar nooit meer terugzien. Wees niet bang. Jullie worden allemaal getransporteerd. Eerst de vrouwen met kinderen, dan de ouderen en dan de rest.’²¹⁹

Na de voortdurende zinspelingen op een naderend vertrek gedurende de voorbije dagen waren de verlossende woorden van Mladić vermoedelijk een soort catharsis. De vluchtelingen hadden nog maar één wens: weg. Het feit dat hij terloops ook de optie gaf om te blijven, een mogelijkheid die hij ook die ochtend tegenover het vluchtelingencomité had geuit,

212 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 12/07/95, entries 13.10 en 14.14.

213 *Dutchbat in vredesnaam*, p. 313.

214 Vertrouwelijke informatie 146.

215 Aantekeningen Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

216 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO sitrep dtg

121240.

217 Dit werd door diverse Dutchbatters en vluchtelingen gesignaleerd.

218 Vertaling transcript zoals weergegeven bij Honig/Both, *Srebrenica*, p. 66.

219 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, (24).

speelde geen rol.²²⁰ Het was iedereen wel duidelijk hoe men het beste af zou zijn en wat het woord van Mladić onder het oog van de camera waard was. Deceptie was het handelsmerk van Mladić, zoals later die dag ook UNMO Kingori zou merken. Toen hij een vraag stelde over de reden van de afzondering van de mannen antwoordde Mladić dat dit gebeurde om de fysiek zwakkere vrouwen en kinderen voorrang te kunnen geven bij de ‘evacuatie’.²²¹

Luitenant Koster had voor die tijd een paar vergeefse pogingen gedaan om Mladić ertoe te bewegen eerst op de compound een onderhoud met Karremans te hebben, ongetwijfeld omdat duidelijk werd dat de generaal niet van plan was de mini-*Safe Area* te respecteren, maar daaraan had Mladić geen boodschap. Mladić weigerde met Karremans te spreken.²²² Pas na zijn mediashow ontmoette hij Karremans, die was gewaarschuwd, bij de poort van de compound, waar ze ongeveer een kwartier spraken. In zijn boek geeft Karremans een weergave van het verloop van het gesprek, waarin Mladić onder andere Dutchbat aanbood om nog diezelfde dag of de volgende morgen samen met de vluchtelingen te vertrekken. Het was duidelijk dat van het hele plan met ‘batches’ niets terecht zou komen. Karremans sloeg het aanbod af, niet alleen omdat het praktisch onmogelijk was – tenzij hij de hele uitrusting van het bataljon aan een strijdende partij cadeau wilde doen – maar vooral vanwege de gewonden. Op zijn eis dat die eerst zouden worden opgehaald door het Internationale Rode Kruis of de Noorse medische VN-eenheid in Tuzla, Normedcoy, kreeg hij van Mladić gewoon geen antwoord. Een van de begeleidende officieren, Janković, die ook al aanwezig was tijdens het eerste gesprek in Hotel Fontana, antwoordde echter dat de VRS de verantwoordelijkheid zou overnemen voor het vervoer. Karremans wees dat voorstel af, onder verwijzing naar de overeenstemming over de afvoer die een paar uur tevoren leek te zijn bereikt. Zijn mededeling in datzelfde verband dat het lokale personeel van Dutchbat tezamen met bataljon diende te vertrekken ontlokte geen reactie.²²³

Over de moeizame totstandkoming van dit gesprek bij de poort gaf majoor Boering later een andere lezing. Volgens hem vroeg hij Karremans mee te gaan buiten de compound, vanwege de bussen die daar waren gearriveerd. Hij wilde hem laten zien wat er gebeurde, zodat Karremans bij Mladić kon protesteren. Volgens Boering weigerde zijn commandant en gaf deze aan dat Boering maar moest regelen dat Mladić naar hém toekwam. Toen dat niet lukte zou Karremans gezegd hebben dat Boering dan maar met Schmitz van MSF naar Mladić moest gaan, die aan hen geen boodschap bleek te hebben. Toen uiteindelijk Karremans toch zelf verscheen – hoe en waarom is niet duidelijk – was volgens Boering de afvoer van de bevolking en de scheiding van mannen en vrouwen al begonnen.²²⁴ Franken, die zich volgens Boering aan Karremans’ gedrag had geërgerd, verklaarde zich dit voorval niet te herinneren en ook onwaarschijnlijk te achten.²²⁵ Dat de afvoer van de mannen en de vrouwen hier al begonnen was lijkt overigens onwaarschijnlijk, omdat de beschikbare informatie er op wijst dat scheiding pas later in de middag begon en het even duurde voordat duidelijk was wat er gebeurde.

220 Transcriptie. ‘Serbian TV: report on Srebrenica July 12, 1995’, The Balkan Archive, International Monitor Institute, Los Angeles, tape no 516.

221 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J. Kingori, 31/03/00.

222 ICTY (IT-9595-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis E. Koster, 04/07/96.

223 Karremans, *Srebrenica*, p. 215.

224 Interview P. Boering, 14/12/01; antwoordformulier P. Boering aan NIOD, 07/01/02.

225 Telefonische mededeling R.A. Franken, 05/02/02. Karremans zelf bestreed eveneens de lezing van Boering. Telefonische mededeling, Th.J.P. Karremans, 06/02/02.

Boering, die met het eerste konvooi meeding, beweerde dat er wel al meteen mannen werden afgescheiden en naar het Witte Huis gebracht; hij zou daar zelfs nog voor zijn vertrek UNMO's hebben geposteerd.²²⁶ Franken meende dat Boering zich moet vergissen, omdat de kwestie van de mannen in het Witte Huis pas op 13 juli actueel werd en hij, Franken, toen die opdracht aan de UNMO's had gegeven. Bovendien zag Franken dat er bij de eerste vier konvoien op 12 juli ook mannen aan boord gingen.²²⁷ Wie gelijk heeft wordt niet duidelijk.

Het begin van de afvoer van de bevolking kwam voor Dutchbat als een grote verrassing. Nu bleek dat Boering en Rave in Bratunac aan het lijntje waren gehouden in hun pogingen om meer duidelijkheid te krijgen over de plannen, zoals het tijdstip van aanvang en de te verwachten hoeveelheid transportmiddelen. Toen ze onverrichterzake terugkeerden zagen ze tot hun ontsteltenis dat er inmiddels een grote hoeveelheid bussen en grote vrachtwagens stond opgesteld langs de weg bij de compound. UNMO's telden op dat moment twaalf bussen en negen grote trucks.²²⁸

Hoewel vrijwel alle Dutchbatters dit beschouwden als het bewijs van een lang van tevoren opgesteld plan, was dit in werkelijkheid niet het geval. Pas de avond tevoren was begonnen met het optrommelen in de wijde omgeving van zoveel mogelijk bussen en vrachtwagens, een proces dat ook op 12 en 13 juli nog doorging.²²⁹ Op lokale radio en televisie werden daartoe oproepen gedaan.²³⁰ Hoe dan ook, het was wel duidelijk dat de VRS een geheel eigen agenda volgde. Boering zou later in Assen met de volgens collega's hem kenmerkende directheid opmerken dat hij zich 'verneukt' voelde.²³¹ Ook Franken, die op dat moment in de *Opsroom* was, reageerde volgens een aanwezige met een krachtterm: 'Verdomme, ze houden zich niet aan de afspraken!'²³² Toen Karremans 's middags rond half drie Mladić weer tegenkwam in de buurt van de toegangspoort van de compound protesteerde hij formeel – tevergeefs.²³³

Tegen twee uur²³⁴ begon de deportatie, die vrijwel meteen ontaardde in een enorme chaos. Er ontstond een rush op de bussen en vrachtwagens door de vluchtelingen die zich op de weg bevonden en die niets liever wilden dan zo snel mogelijk vertrekken. De keten Dutchbatters werd door de massa in de richting van de bussen gedrukt, waarna VRS-militairen enkele Nederlandse soldaten uit de keten trokken en de vluchtelingen aanspoorden naar de bussen te rennen. Volgens Ćamila Omanović, die zag hoe iedereen op de bussen afstormde, leefde het idee dat je gered was als je maar aan boord van een bus zat.²³⁵

Toen om half vijf minister Voorhoeve in Den Haag van Nicolai hoorde over het begin van wat deze toen nog de 'evacuatie' noemde, noteerde hij in zijn aantekenboekje: 'vluchtelingen

226 Interview P. Boering, 14/12/01.

227 Telefonische mededeling R.A. Franken, 05/02/02.

228 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO Srebrenica aan UNMO HQ Tuzla, Srebrenica update: dtg 121645B JUL 95.

229 ICTY (IT-98-33-T) R.J. Butler, 'VRS Corps Command Responsibility Report, 05/04/00, p. 26.

230 Interview M. Deronjić, 03/11/99.

231 Debriefingsverklaring P. Boering, 12/09/95.

232 Debriefingsverklaring B.C. van Zutphen, 15/09/95. Iets dergelijks, maar dan met betrekking

tot een vloekende Karremans, werd op 22 juli in Zagreb tijdens de debriefing gemeld door sergeant Mulder. Hoewel het niet is uit te sluiten, is het ook mogelijk dat dit toch op Franken betrekking had. SMG, 1007. Klep/Lagaune, 'verslag debriefing sgt Mulder, 22/07/95, Kamp Pleso'.

233 NIOD, Coll. Clingendael. UNPF-HQ daily sitrep 120001B to 122359B JUL 95.

234 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO Srebrenica update 121645B JUL 95.

235 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis Ć. Omanović, 22/03/00.

willen weg'.²³⁶ In een schriftelijke rapportage even daarvoor schreef Nicolai dat de 'evacuatie' 'op volle toeren' liep en dat hij 'niet pessimistisch' was over het verloop.²³⁷ Waarop hij die indruk baseerde is niet duidelijk. In een – mogelijk 'vervuilde' – herinnering later verwees Nicolai naar de mededelingen die hij toen van Karremans kreeg:

Ze hadden dat in goede banen willen leiden. Dat is volledig uit de klauwen gelopen. Enerzijds door de Serviërs, maar anderzijds ook door de Moslims. Er ontstond een run op de bussen. Mensen die met geld wapperden om zich een plaats te kopen in de bussen. Ze werden bijna onder de voet gelopen. Echte chaos. De ideeën die wij hadden om er nog een beetje een georganiseerde evacuatie van te maken zijn zeker niet geslaagd.²³⁸

In die eerste fase van de evacuatie konden Dutchbatters zich nog min of meer vrijelijk bij de bussen en tussen de vluchtelingen begeven, terwijl ze probeerden hulp te bieden aan degenen die onder de voet dreigden te worden gelopen.²³⁹ De bussen waren dermate vol dat de situatie 'beestachtig' was, aldus een Dutchbatter.²⁴⁰ Gaandeweg werd het hulp bieden moeilijker en begon ook het gedrag van de VRS te veranderen, aldus luitenant Mustert:

Op het moment dat de bussen kwamen aanrijden liepen wij daar gewoon tussendoor. Als mensen niet snel genoeg reageerden op de tekens van de BSA [VRS] om in te stijgen, werd er wel eens een schop of een duw uitgedeeld, waarop wij ze maanden om op te houden. Na een uurtje werden ze het zat en mochten we niet meer bij de bussen komen. Je staat met de rug tegen de muur.²⁴¹

Een van de redenen voor die machteloosheid, althans gevoelsmatig, was de ontwapening van individuele Dutchbatters door de VRS. De eerste meldingen daarvan kwamen om even over zessen bij de *Opsroom* binnen.²⁴² Aanvankelijk waren er VRS-soldaten die wapens wilden ruilen, hetgeen naar zich laat aanzien de meeste Nederlanders weigerden.²⁴³ Naarmate de middag vorderde werden militairen onder bedreiging van Kalashnikovs gedwongen wapens en scherfvesten af te geven. Ook omdat met het oog op de veiligheid van de vluchtelingen de order was uitgegaan iedere confrontatie zoveel mogelijk te vermijden, werd daar, door de een met meer gemak dan de ander, aan toegegeven. Sommige debriefers in Assen zouden later de indruk krijgen dat soldaten van bepaalde pelotons, zoals dat van luitenant Rutten, minder toegeeflijk waren dan anderen, wat ze toeschreven aan een verschil in taakopvatting.²⁴⁴ Ook werd er op andere wijze geïntimideerd. Een Dutchbat-militair verklaarde

236 Aantekenboekje J.J.C. Voorhoeve, 12 juli 1995. Ter inzage verstrekt aan het NIOD.

237 DAB. Rapportage C.H. Nicolai, dtg 121615B JUL 95.

238 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99.

239 Interview E. Koster, 6 en 19/10/99.

240 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, week 41 26.

241 Interview J.E. Mustert, 18/06/99.

242 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 12/07/95, entries 18.14 en 18.55

243 In Assen zijn enkele meldingen gedaan van waarnemingen waarbij wapens werden geruild. Zie onder andere: Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 7. Verslag telefoongesprekken naar aanleiding van de oproep van de minister van Defensie, 17/08/98; SMG/Debrief. Debriefingsverklaring P. Wouters, 06/09/95.

244 Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 7. Verslag telefoongesprekken naar aanleiding van de oproep van de minister van Defensie, 17/08/98.

later hoe een VRS-soldaat hem pantserdoordringende munitie toonde, waartegen de scherfvesten van de Nederlanders niet bestand zouden zijn.²⁴⁵

De veranderende opstelling van de VRS liep naar het zich laat aanzien parallel met het feit dat zij in toenemende mate mannen uit de rijen begonnen te halen. Aanvankelijk waren de vluchtelingen in één stroom naar de bussen gelopen zonder dat er van een prioriteitsvolgorde sprake was. Daardoor gingen er ook een aantal mannen aan boord, in de herinnering van Dutchbatters ter plaatse vooral oudere, of in ieder geval ouder uitziende mannen.²⁴⁶

Vermoedelijk al snel – de herinneringen op dit punt zijn niet consistent – begon de VRS soldaten mannen uit de rijen te halen en naar een huis in de buurt te geleiden. Luitenant Van Duijn herinnerde zich dat in eerste instantie de geselecteerde mannen meteen in een klein busje werden afgevoerd, naar verluide voor ondervraging in Bratunac. Pas na verloop van tijd – misschien doordat de aantallen te groot werden – werden de mannen eerst naar een tegenoverliggend huis gebracht.²⁴⁷ Van Duijn kreeg van de kapitein ‘Mane’ te horen dat de mannen in weerbare leeftijd werden geselecteerd, zodat hun namen konden worden vergeleken met een lijst van oorlogsmisdadigers die in Bratunac lag.²⁴⁸ Dutchbatter Klaver, die in de menselijke keten had gestaan, zag dat vrijwel meteen een groepje van drie mannen door VRS-soldaten werd gegrepen en afgevoerd maar een nabijgelegen huis, waarvan de voormuur gedeeltelijk onafgebouwd was – een ander huis dan het beruchte ‘Witte Huis’ schuin tegenover de compound, dat pas op de tweede dag een belangrijke functie zou gaan vervullen.²⁴⁹

Hoeveel mannen er op 12 juli al uit de rijen zijn gehaald blijft onduidelijk. De indruk van luitenant Koster was dat de scheiding vooral de 13de had plaatsgevonden en slechts op kleine schaal op 12 juli. Het waren in zijn herinnering bovendien vooral oudere mannen, al was er ook een gebeurtenis, door Koster geplaatst op 12 juli, waarbij hij met succes een oudere tiener, rond negentien jaar, uit handen van een VRS-soldaat wist te houden en op een bus te zetten.²⁵⁰

De waarneming over aantallen en samenstelling wordt bevestigd door zijn collega, luitenant Van Duijn. Deze bevond zich aanvankelijk bij de *blocking position* ten zuiden van de compound. Ook daar was de VRS opgemarcheerd; kapitein Groen had als voorzorg alle wapens in de YPR laten opslaan, om provocatie en diefstal te vermijden, maar niettemin werd alles behalve persoonlijke bezittingen geroofd door de VRS. De Dutchbatters stonden onder order om niet met de VRS samen te werken en tegelijk alles na te laten dat geweld kon uitlokken. Van Duijn, die door zijn lengte een opvallende verschijning was, was daarna naar het noorden gelopen om zijn collega's te assisteren.

Aan de kop van de menigte trof hij in de berm van de weg een collega aan die moedeloos voor zich uitstaarde. Het was een van verscheidene gevallen waarin militairen door stress werden overmand en in apathie vervielen.²⁵¹ Van Duijn nam het initiatief en stapte op een VRS-officier af, wiens identiteit voor Dutchbatters al die tijd verborgen zou blijven achter de

245 Feitenrelaas debriefing ‘Srebrenica’ (Assen 1995), p. 304.

246 Interview E. Koster, 6 en 19/10/99.

247 DAB. ‘Telefoongesprek O. van der Wind 05/07/96 met elnt van Duijn’.

248 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99

249 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

250 Interview E. Koster, 6 en 19/10/99.

251 De aantallen zijn moeilijk te geven; verscheidene getuigenissen gaven aan dat diverse militairen zijn ingestort. In een puntsgewijze samenvatting van zijn voornaamste ervaringen van de afgelopen dagen tekende Rave in zijn opschriftboekje aan: ‘Sld + kader die perfect werkten/sld + kader die instorten’. Aantekeningen Rave, ter inzage gegeven aan het NIOD.

bijnaam ‘Mane’.²⁵² Ze kwamen overeen, volgens Van Duijn na ruggespraak met Franken, dat de VRS zich wat zou terugtrekken van de Dutchbatters en de vluchtelingen en de aantallen zouden afroepen die door de Nederlanders konden worden doorgelaten.²⁵³ Vermoedelijk moet dit voorval geplaatst worden in een bredere context. De wijziging van de procedure van de afvoer had waarschijnlijk te maken met zowel de toenemende incidenten van Dutchbatters die ontwapend werden als met een poging om de chaos letterlijk in banen te leiden. De aantekening die om 18.14 in het logboek van de *Opsroom* werd gemaakt koppelde deze zaken aan elkaar: ‘Waarschijnlijk moeten we alle wapens inleveren. Misschien kunnen we met voertuigen een sluis maken voor betere begeleiding.’²⁵⁴

Inderdaad werd met behulp van vier YPR’s, die zich aan weerszijden van de weg posteerden, een dergelijke sluis gemaakt. Die had tot gevolg dat groepjes vluchtelingen een stuk weg afliepen in noordelijke richting, waar de bussen stonden opgesteld. VRS-soldaten die verderop langs het traject stonden – sommigen zaten zelfs op hun gemak op gestolen huisraad – hadden daardoor echter ook een beter zicht op wie er langskwam. Ook Van Duijn constateerde dat mannen uit de rij werden gehaald en naar een huis werden afgevoerd. Op een vraag naar de reden hiervan kreeg Van Duijn van de bevelvoerende VRS-kapitein ‘Mane’, te horen dat ze zouden worden afgevoerd naar Bratunac, waar hun namen vergeleken zouden worden met een lijst van oorlogsmisdadigers.²⁵⁵ Van Duijn verklaarde later dat hij met een zevental oudere en jongere mannen in de bussen had kunnen praten. Ook zijn indruk was, net als die van Koster, dat hun aantal niet groot was en dat het hoofdzakelijk oudere mannen betrof die werden geselecteerd.

Opvallend in dat verband is een detail dat hij later aan de Amerikaanse journalist David Rohde vertelde, die het in een voetnoot bij zijn boek over de val van Srebrenica opnam. Op een bepaald moment werden de mannen die zich in het huis bevonden ook apart afgevoerd, een eerste verontrustend signaal dat de ‘screening’ misschien een ander verloop zou hebben dan de Dutchbatters aanvankelijk dachten. Van Duijn, die de gehele tijd ter plekke was, zag die dag alleen een groep van vijftig oudere mannen richting Bratunac vertrekken. Een opvallend detail in zijn waarneming was dat zij aan boord werden geladen van de truck die eerder op de middag het brood naar de vluchtelingen had gebracht.²⁵⁶ Die waarneming is plausibel. De reeds genoemde waarnemers van de *ICFY Border Monitoring Mission* die de toestemming voor het transport van brood en water gaven, hadden bij die gelegenheid ook voorzichtig bij de eigenaars geopperd dat de voertuigen misschien vluchtelingen mee terug konden nemen.²⁵⁷ Wat er echter met deze truck en zijn lading vervolgens is gebeurd blijft onbekend.

Er zijn echter ook indicaties dat het aantal afgevoerde mannen die dag mogelijk groter is geweest, al blijft het een probleem om sommige verklaringen onomstotelijk aan een bepaalde datum te koppelen. Rohde plaatste het navolgende verhaal van Hurem Suljić op 12 juli. Suljić, die uit Potočari werd weggevoerd en een executie overleefde, verklaarde dat een veel groter aantal van driehonderd, wederom oude mannen in twee bussen was weggevoerd zonder dat Dutchbat daar iets van merkte. Die groep had kort tevoren een bezoek gehad van Mladić, die aan het begin van de avond weer in Potočari was opgedoken. In gezelschap van

252 Dit was Mane Durić, plaatsvervangend chef CSB Zvornik.

253 Rohde, *A safe area*, p. 209

254 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom

Dutchbat, 12/07/95, entry 18.14

255 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

256 Rohde, *A safe area*, p. 409, noot 52

257 Vertrouwelijke informatie 146.

zijn bodyguards en een niet-geïdentificeerde VN-officier (het is ook mogelijk dat het hier om een UNMO ging) bezocht Mladić volgens hem het huis waar de mannen werden vastgehouden. Daar hield hij hen voor dat ze als krijgsgevangenen zouden worden uitgewisseld en dat hen geen kwaad zou geschieden. Hij beloofde ook voedsel en drank, een uitspraak die uitsluitend bedoeld bleek om de VN-officier zand in de ogen te strooien. Volgens Suljić stopten zo'n drie kwartier daarna twee bussen en een rode auto – die vaker in getuigenissen voorkomt – voor het huis. In plaats van rechtstreeks naar de weg te lopen moesten ze via een veld gaan, vermoedelijk om uit het zicht van de Nederlanders te blijven. Nadat de bussen waren gevuld kwam Mladić persoonlijk de opdracht geven om te vertrekken en de rode auto te volgen. Op het opduiken van Suljić en andere overlevenden van executies en hun rol in de verspreiding van het nieuws erover wordt later in dit hoofdstuk ingegaan.²⁵⁸ Niet lang daarna begonnen VRS-soldaten de op het erf achtergelaten bagage van de mannen te verbranden. Later inspecteerden Klaver en een collega het huis en de omgeving en gingen op zoek naar lijken, maar vonden niets.²⁵⁹

Ook dit voorval laat ruimte voor twijfel over de juiste datering. Het verbranden van bezittingen vond pas op 13 juli plaats, zichtbaar vanaf de Dutchbat-compound, bij het zogenaamde Witte Huis, en nadat de laatste mannen waren afgevoerd.²⁶⁰ Ook de vermelding dat Klaver op zoek was naar sporen van mogelijke executies lijkt eerder te passen bij de gebeurtenissen op 13 dan op 12 juli, maar dát het is gebeurd, is niet onmogelijk. In de loop van de middag van de 12de hoorden veel Dutchbatters in de omgeving schoten die op executies konden wijzen. Vanwege de soms verreikende implicaties van deze en andere waarnemingen voor de vraag naar het optreden van Dutchbat op 12 en 13 juli, zal daar evenwel later in dit hoofdstuk afzonderlijk op worden ingegaan.

Dat de bussen waarover Suljić sprak zonder toezicht van Dutchbat zijn vertrokken is goed mogelijk. Het aanvankelijke plan, om bij een evacuatie op iedere bus een Dutchbat-soldaat te laten meerijden, moesten Karremans en Franken al meteen laten varen. Het reeds zwaar uitgedunde bataljon, waarvan een gedeelte door de zware belasting van de voorafgaande dagen en nachten bovendien op het tandvlees liep, liep dan het risico nog meer manschappen kwijt te raken. Daardoor zou het toezicht op de situatie in Potočari nog moeilijker worden. De snelheid en de omvang van de evacuatie waren een extra probleem, zoals Karremans diezelfde middag telefonisch aan De Ruiters in Sarajevo meldde.²⁶¹

Het gebrek aan mankracht kon alleen worden opgelost door per konvooi één of twee voertuigen mee te sturen die waren voorzien van communicatiemiddelen. Met de logistiek van de operatie, het indelen van de begeleidingsploegen en het onderhouden van contact werd kapitein Melchers belast. De route van het konvooi naar Kladanj was onbekend – de plaats moest op de kaart worden opgezocht. De bataljonsleiding besloot aanvankelijk om de kapiteins Melchers en Voerman met het eerste konvooi mee te sturen om daarover te kunnen rapporteren. Omdat Melchers echter tijdelijk door andere zaken werd beziggehouden, bood majoor Boering aan om mee te gaan.²⁶²

258 Rohde, *A safe area*, pp 223-224, 409-410.

259 Rohde, *A safe area*, p. 224.

260 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99; interview J.A.H. Rutten, 22/12/99.

261 Karremans, *Srebrenica*, p. 216. Ook Brantz stelde hij op de hoogte. Zie: SMG, 1004/61.

'Bericht dtg 13 1430 van kol Brantz (d.t.v. DCBC)', in: 'diverse bronnen aan Sitten-BLS', 13/07/95, 20:27. Over de betekenis van deze melding wordt nader ingegaan in het hoofdstuk 'Circus Zagreb'.

262 Interview P. Boering, 14/12/01.

Toen zij met de vluchtelingen in Tišća arriveerden, waar de bussen werden geleegd, moesten de vluchtelingen aanvankelijk wachten. Eerst moesten er mijnen worden geruimd op het asfaltpad door de bossen dat de vluchtelingen zouden moeten volgen. Luitenant Caris, die ook op het eindpunt aanwezig was, vond het optreden van de VRS meevallen, op één incident na, waarbij VRS-soldaten een aantal mannen uit de bussen haalden.²⁶³ Verder lieten ze de vluchtelingen ongemoeid. Na een tijd konden Voerman en Boering met de vluchtelingen op weg, door het stuk niemandsland en de tunnel die naar het gebied van de Moslim-Kroatische Federatie leidde. Daar werden ze ontvangen door het Pakistaanse bataljon dat belast was met de opvang van de vluchtelingen, die vervolgens per bus naar het vliegveld bij Tuzla, ‘Tuzla Air Base’, werden vervoerd, waar een provisorische opvang werd geregeld. Overigens kwam niet iedereen op Tuzla Air Base terecht; enkelen vonden hun eigen weg.

Onderweg hadden zich nauwelijks problemen voorgedaan en ook de mannen die de eerste bussen hadden weten te bereiken leken volgens meldingen van het Pakistaanse bataljon veilig te zijn gearriveerd. Boering en Voerman zouden oorspronkelijk terugkeren naar Potočari, maar eenmaal in Moslim-gebied leek dat te gevaarlijk. Ze werden na enig oponthoud naar Tuzla gebracht. Daar spraken ze kort met kolonel Brantz en uitgebreid met de *Joint Commission Observers* over hun ervaringen en waarnemingen van de laatste dagen.²⁶⁴ Daarna werden ze per helikopter overgebracht naar Zagreb, waar ze verenigd werden met de 55 vrijgelaten gegijzelden en het team van KHO-5, dat op 15 juli de enclave had mogen verlaten. Via Split vloog Voerman samen met hen op 16 juli naar Nederland; Boering naar Bremen, vanwaar hij naar huis in Seedorf ging. Daar lag al een briefje van Defensie gereed met de mededeling dat er een zwijgverbod gold.²⁶⁵ Voerman zou enkele dagen later weer terugvliegen om te assisteren bij de opvang van Dutchbat in Zagreb.

De volgende konvooien die op pad waren gegaan, kwamen onderweg wél in de problemen. Die middag en avond werden er maar liefst veertien Mercedessen van Dutchbatters afgenomen. De konvooien waren voorbij Vlasenica niet meer te volgen, vanwege uitvallende verbindingen. In Potočari bestond bovendien nog geen helder beeld van de situatie aan het eindpunt, in het bijzonder van het feit dat de vluchtelingen nog een forse afstand te voet moesten afleggen en dat de opvang in veilig gebied niet zo vlekkeloos verliep als werd verondersteld. Franken daarover later:

De hele ellende van het uitstappunt en het loopverhaal waren mij niet duidelijk. Ik had geen informatie om allerlei andere conclusies te trekken. Dat liep. Toen hebben we zo snel mogelijk getracht de gewonden er ook uit te krijgen. Ik zag een opening om die mensen veilig weg te brengen. Je wist bij die Serven nooit hoe het zou veranderen.²⁶⁶

Voor Franken was dit aanleiding om ondanks het reeds late uur – het liep tegen zessen en het invallen van de schemering zou niet lang op zich laten wachten – zo snel mogelijk het konvoi met 54 gewonden weg te sturen. Voor alle zekerheid liet hij de boodschap bij de poort doorgeven aan de VRS-kolonel Acamović, die door Mladić die middag was aangesteld als zijn zaakwaarnemer.²⁶⁷ Het gewondenkonvoi bestond uit 54 gewonden en werd bege-

263 Interview A.A.L. Caris, 03/03/00.

264 Interview P. Boering, 14/12/01.

265 Interview P. Boering, 14/12/01.

266 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

267 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

leid door tien lokale verpleegsters van MSF, alsmede enkele Dutchbatters, onder wie kapitein-ter-zee-arts A. Schouten. Ver na middernacht bereikte het konvooi Tišća, en daar mocht slechts een beperkt aantal gewonden de grens over. Mannen die zich voordeden als gewonden en enkele verpleegsters werden door de VRS afgevoerd. Het restant van het konvooi keerde terug naar Potočari, maar werd tegengehouden bij Yellow Bridge. Tijdens het wachten daar overleed één gewonde. Uiteindelijk reed het konvooi terug naar Bratunac, waar de gewonden in het lokale ziekenhuis werden opgenomen. De arts Schouten bleef de daaropvolgende dagen bij hen.²⁶⁸

In het licht van Frankens uitspraken over zijn motieven om het gewondenkonvooi op weg te sturen valt aan te nemen dat pas daarna duidelijk werd dat er problemen rezen met de afvoer van de mannen. Pogingen om de bussen met mannen te volgen werden aan de rand van Bratunac gefrustreerd door de VRS, die de weg blokkeerde voor de Nederlandse begeleiders. Bovendien waren dezelfde bussen binnen een uur weer terug, waaruit viel af te leiden dat de mannen waarschijnlijk in de omgeving van Bratunac waren uitgestapt. Er begonnen door gebrek aan begeleidingsvoertuigen ook gaten te vallen. ‘Er gaat zojuist een bus zonder begeleiding uit’, meldde de wachtcommandant om 21.16 uur.²⁶⁹

Waarschijnlijk was het een van de laatste bussen die Potočari die dag verlieten, al is het precieze tijdstip waarop de evacuatie stopte niet duidelijk. De UNMO's verzonden pas om kwart voor elf een bericht dat wegens invallende duisternis de transporten waren gestaakt.²⁷⁰ Zes konvoien met naar schatting tussen de vier- en vijfduizend mensen waren van de fabrieksterreinen rond de compound afgevoerd.²⁷¹ Voor de VRS-militairen leek het er voor die dag ook op te zitten. Luitenant Van Duijn kreeg van enkelen van hen te horen dat ze in Bratunac in Hotel Fontana de overwinning zouden gaan vieren en pas de volgende dag zouden terugkeren.²⁷² Om 21.00 uur en 22.30 uur verzamelden zich twee groepen van respectievelijk 70 en 75 VRS-soldaten ter hoogte van de toegangspoort van de compound. De wachtcommandant zag hoe de militairen in een ‘stadsbus’ stapten en richting Bratunac verdwenen.²⁷³

Enkele minuten voordat de laatste groep op de bus stapte bereikte de *Opsroom* een melding vanaf de fabriekscomplexen: ‘Ineens paniek onder de vluchtelingen. Waarschijnlijk door een groepje jolige Serven. Probeer dit op te lossen.’ Een kwartier later: ‘Rust weergekeerd. 2 gewonden. 1 man gebeten door hond. 1 man sloeg zichzelf op het hoofd met steen. Zijn ze nu aan het behandelen.’²⁷⁴

Bij de sluis van YPR's hadden Koster en Van Duijn van de VRS instructies gekregen om de weg vrij te maken van vluchtelingen en zich bij hen te voegen.²⁷⁵ Van Duijn kreeg te horen dat de weg gebruikt zou worden om troepen te sturen naar Žepa, het volgende doelwit van Mladić.²⁷⁶ Aan de *Opsroom* werden om 23.16 twee jeeps gemeld die richting Srebrenica

268 De problemen rond het gewondenkonvooi worden uitgebreid beschreven in de bijlage ‘Dutchbat en de bevolking: medische aangelegenheden’.

269 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 12 juli 1995, entry 21.16

270 NIOD, Coll. Clingendael. UNMO Srebrenica aan UNMO-HQ Tuzla, Srebrenica update: dtg 121645B JUL 95.

271 UNGE, UNPROFOR, Box 216, file BHC 6

Jul-27 Aug '95. UNPF-HQ daily sitrep 1200001B to 122359B JUL 95.

272 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

273 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 12/07/95, entries 21.58 en 22.38.

274 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 12/07/95, entries 22.30 en 22.46.

275 Interview E. Koster, 06/10/99.

276 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

reden.²⁷⁷ Koster verklaarde later dat hij die nacht twee keer Mladić had zien passeren, op de heen- en terugweg naar Srebrenica, maar behalve de genoemde melding bevat het logboek geen verwijzingen naar ander verkeer. Volgens getuigenissen van vluchtelingen passeerden die nacht echter met regelmaat voertuigen, gevuld met zowel Servische militairen als burgers.²⁷⁸

De mogelijke relatie tussen de gemelde en niet in het logboek vermelde latere paniekgolven met dit verkeer, is onderdeel van een analyse van de gebeurtenissen die in de nacht van 12 op 13 juli plaatsvonden. Kernvragen rond het optreden van Dutchbat en het lot van de vluchtelingen in Potočari hebben vooral betrekking op deze nacht en de daaropvolgende ochtend.

15. Dutchbat en het probleem van de moorden in Potočari

De indruk dat er door Dutchbat meer oorlogsmisdaden zijn waargenomen dan gemeld, ligt aan de basis van een van de voornaamste vragen over het optreden van het bataljon. Die vraag is direct verbonden met een andere publiekelijk gestelde vraag: waarom heeft Dutchbat niet meer ondernomen om, zoals het in de openbare discussie snel heette, genocide te voorkomen?²⁷⁹ Sinds het onderzoek naar de gebeurtenissen in Srebrenica dat in opdracht van VN secretaris-generaal Annan in 1999 werd uitgevoerd, kwam deze kwestie nog nadrukkelijker naar voren. Het tot dan toe veelbekritiseerde militaire optreden van Dutchbat bij de verdediging van de enclave werd in dat rapport voorzien van een groot aantal relativerende kanttekeningen die de onvermijdelijke onmacht van Dutchbat onderstreepten, vooral door het falen van het luchtwapen. De vragen en de kritiek richtten zich nu nog meer op de ogenschijnlijk gebrekkige rapportages van Dutchbat over waargenomen oorlogsmisdaden en van indicaties van grootschalige mensenrechtenschendingen.

Voordat op de gebeurtenissen zelf wordt ingegaan, is het nodig om stil te staan bij het formele kader dat van toepassing was bij het optreden binnen UNPROFOR. Dit kader bestond uit de *Standing Operating Procedures* van UNPROFOR en in het bijzonder *Standing Operating Procedure* 208, 'Human rights and war crimes'. Deze was op gebaseerd alle relevante internationale conventies, charters en Veiligheidsraadresoluties met betrekking tot mensenrechten en oorlogsmisdaden.²⁸⁰

Behalve de UNPROFOR-militairen waren ook de strijdende partijen in Srebrenica formeel op de hoogte van het geldende oorlogsrecht en hadden zij de geldigheid daarvan aanvaard. In de preambule van de door de generaals Mladić en Halilović getekende demilitarisatie-overeenkomst van 8 mei 1993 werd nog eens bevestigd 'that the Geneva conventions of 12 august 1949 and the protocol additional to the Geneva Conventions of 12 august

277 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, 12/07/95, entry 23.16.

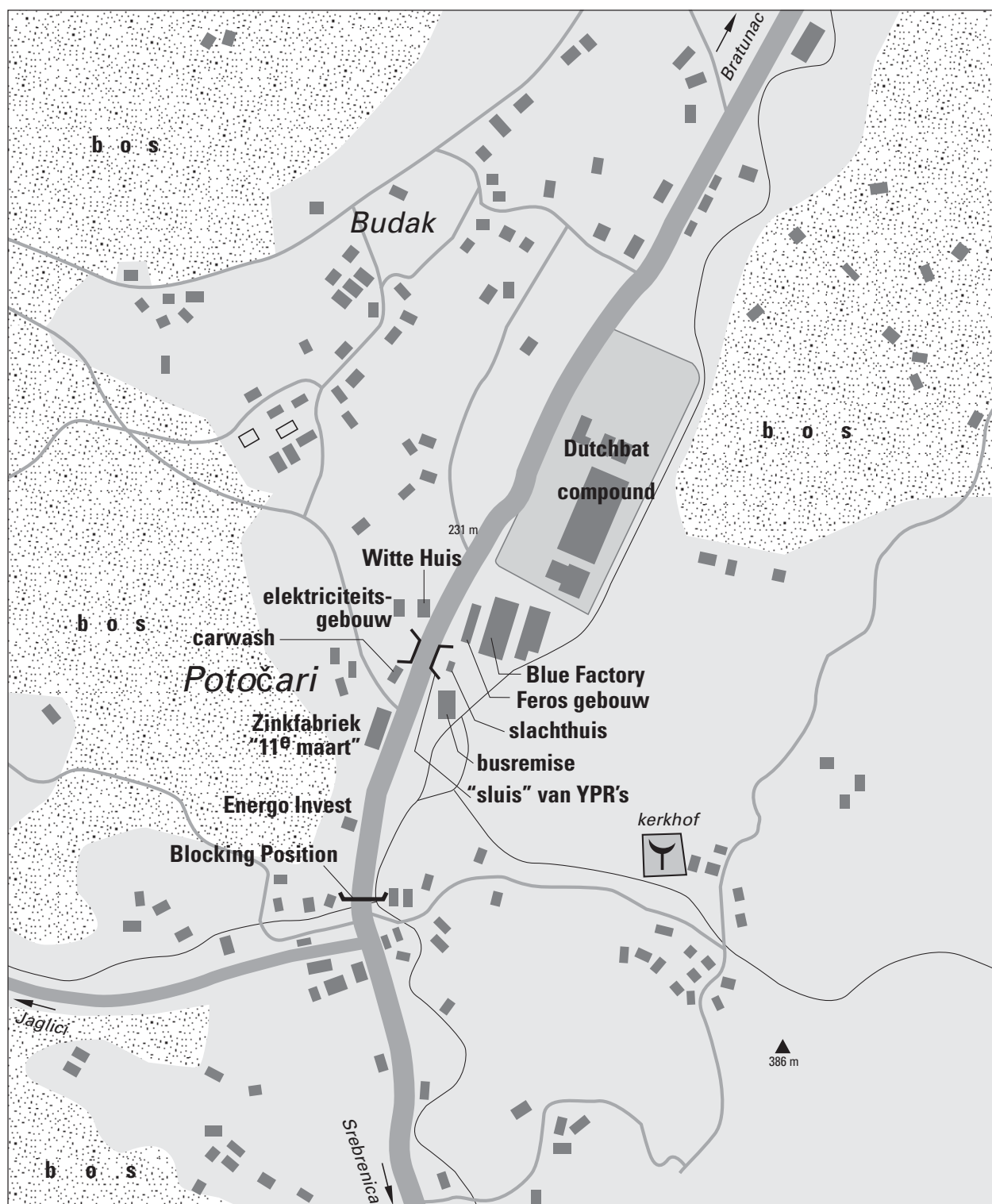
278 Interview Ćamila Omanovic, 18/05/99.

279 De toepassing van de term 'genocide' wordt hier niet geproblematiseerd maar reflecteert alleen het publieke gebruik ervan in relatie tot Dutchbat.

280 Te weten: A: Geneva Conventions of 12 august 1949 for the Protection of War Victims; B: The Hague Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and the Regulations annexed thereto of 18 october 1907; C: Con-

vention on the Prevention and Punishment of the Crime of genocide of 9 december 1948; D: Charter of the International Military Tribunal of 8 August 1945; E: Security Council Resolutions 764 (1992), 771 (1992) 780 (1992), 808 (1993) and 827 (1993); F: Report of the Secretary-General pursuant to paragraph 2 of Security Council Resolution 808 (1993). Standard Operating Procedures UNPROFOR (01/09/93), SOP 208, Human Rights and War crimes.

Potočari

1949, and relating to the the protection of victims of international armed (Protocol 1) are fully applicable in the conflict in Bosnia [sic] and Hercegovina [sic].²⁸¹ Borden langs de toegangswegen naar de *Safe Area* maakten hier ook melding van.

De bedoeling van *Standing Operating Procedure 208* was enerzijds een afschrikwekkende werking voor de strijdende partijen op de korte termijn, en op langere termijn het scheppen van mogelijkheden voor de Openbaar Aanklager van het Joegoslavië-Tribunaal om daders van oorlogsmisdaden te kunnen vervolgen. UNPROFOR-soldaten werden daarom volgens deze *Standing Operating Procedure* verplicht om al het fysieke bewijs van oorlogsmisdaden dat zij tegenkwamen veilig te stellen en te behouden. Wanneer ze benaderd zouden worden door burgers die informatie hadden over mogelijke oorlogsmisdaden, dienden ze hen er op te wijzen dat zij niet gemachtigd waren om daar onderzoek naar te doen. Wel zou alle informatie, inclusief verklaringen, meteen moeten worden doorgegeven aan *Bosnia Herzegovina Command*, ter attentie van de *Legal Advisor*. Die zou voor verdere verspreiding en afwikkeling zorg dragen. Met het oog daarop was een eenvoudige, goed gestructureerde en goed gecoördineerde rapportageprocedure noodzakelijk, waarbij de steun van alle eenheden en organisaties in het operatiegebied essentieel was.

In een annex bij *Standing Operating Procedure 208* werden diverse voorbeelden gegeven van inbreuken op het oorlogsrecht en of de mensenrechten. Het eerste punt betrof het doden of verwonden van vijandelijke soldaten na gevangenneming of overgave. Hetzelfde gold voor burgers, waarbij dit gespecificeerd werd naar het zonder onderscheid bombarderen van burgerdoelen, vuur van sluipschutters en willekeurige executies. Het derde punt betrof marteling en wrede of onmenselijke behandeling en dwangarbeid. Als voorbeelden daarvan golden gedwongen verplaatsingen door de confrontatielijn en slechte behandeling van gedetineerde personen. Andere punten waren onder meer ‘forced eviction from apartments, houses villages or cities’ maar ook het ongeautoriseerd gebruik van erkende symbolen en onderscheidingstekens van organisaties als het Rode Kruis en de Verenigde Naties. Aan het slot zat een vangnet: ‘This list is not complete, when in doubt report anyway.’²⁸²

Opvallend is dat in de Vaste Orders van Dutchbat, waarin sommige *Standing Operating Procedures* in vertaling zijn opgenomen, de verwijzing naar procedures die te maken hadden met humanitaire noodsituaties en mensenrechtenschendingen ontbreken. In het overzicht van standaard-rapportageformulieren is het formulier waarnaar in *Standing Operating Procedure 208* wordt verwezen, niet opgenomen. Wel worden aan het begin van de Vaste Orders de *Standing Operating Procedures* en andere relevante instructies, zoals de *Force Commanders Directives*, opgevoerd als van toepassing zijnde op de uitvoering van de taken van het bataljon. Dat is er een illustratie van dat dat humanitaire rapportage binnen UNPROFOR als geheel nog onderontwikkeld was.²⁸³

In hoeverre de Nederlandse soldaten doordrongen waren van het bestaan van de procedures en de geldende rechtsregels met betrekking tot mensenrechtenschendingen, is moeilijk vast te stellen. Tijdens de debriefing in Assen werd aan iedereen gevraagd of hij of zij op de hoogte was van het geldende oorlogsrecht, waarin tijdens de opleiding lessen waren gegeven.

281 Het document is als bijlage 4 opgenomen in: Karremans, *Srebrenica*, pp. 269-272.

282 Standard Operating Procedures UNPROFOR, september 1993.

283 Interview Peggy Hicks, 10/07/00. Hicks was

destijds medewerkster van het Human Rights Office (HRO), onderdeel van het Legal Office van de afdeling Civil Affairs in het UNPF HQ in Zagreb. Ze was betrokken bij het onderzoek naar de gebeurtenissen in Srebrenica.

Van de ondervraagde militairen verklaarden er honderdneuentachtig ‘dat zij het wel voldoende vonden’. Of dit een routinematig antwoord was dat niet noodzakelijkerwijs de werkelijkheid weerspiegelde, is niet vast te stellen. In ieder geval waren er enkele gedebrieften die vonden dat hun kennis ontoereikend was geweest. Tweeëndertig militairen vonden de theorie niet aansluiten op de praktijk en een twintigtal had zelfs helemaal geen lessen in oorlogsrecht gekregen.²⁸⁴ Er werd in Assen opmerkelijk genoeg niet gevraagd of ook de procedures bij schendingen van dat recht bekend waren; het is zelfs de vraag of de debriefers daar zelf enig idee van hadden.

Bij de vaststelling hoe dit formele kader heeft gefunctioneerd en in hoeverre Dutchbatters ernaar gehandeld hebben, is het nodig om een analytisch onderscheid te maken tussen de verschillende groepen militairen op wie de kwestie betrekking heeft. Het ontbreken van dat onderscheid in veel van de latere publieke discussies over de rol van Dutchbat heeft tot vertroebeling en onduidelijkheid geleid bij het zoeken naar verklaringen. Gebeurtenissen op uiteenlopende locaties en verschillende tijdstippen werden soms door elkaar gehaald, waardoor in de media bijvoorbeeld regelmatig de suggestie is gewekt dat letterlijk ‘onder de ogen van Dutchbat duizenden moslims zijn vermoord’. Dat in werkelijkheid de duizenden vermiste mannen in meerderheid zijn omgekomen tijdens hun uitbraakpoging naar Tuzla of op buiten de enclave gelegen executieplaatsen, werd daarbij volledig over het hoofd gezien.

Om te beginnen is er de omvangrijke groep militairen die behoorden tot de hoofdmacht op de compound Potočari, die op 22 juli de enclave verliet. Daarbinnen kan nog een onderscheid gemaakt worden tussen degenen die de konvoien met vluchtelingen hebben begeleid en degenen die in Potočari bleven. Daarnaast is er de groep die bestond uit gegijzelde OP-bemanningen, 55 militairen in totaal, die al op 15 juli werden vrijgelaten door de VRS en kort daarop in Zagreb arriveerden. Zij kwamen daar min of meer gelijktijdig aan met de artsen en verplegers van de groep KHO-5 uit Potočari die, eveneens op de 15de, toestemming kregen voor hun uitgestelde rotatie. In dit hoofdstuk staan de militairen in Potočari centraal, met uitzondering van de KHO-groep, die later apart aan bod zal komen.

De enige officiële meldingen van moorden vanuit de enclave zijn afkomstig van overste Karremans, die op 13 juli de vondst van negen of tien lijken plus een mogelijk waargenomen executie doorgaf aan Sarajevo. Karremans heeft altijd volgehouden dat dit de enige meldingen waren die hem vanuit het bataljon hadden bereikt.²⁸⁵ Bevelhebber der Landstrijdkrachten Couzy baseerde zich op dezelfde meldingen bij zijn persconferentie op 23 juli in Zagreb, waar het bataljon werd opgevangen na zijn terugkeer uit Srebrenica. Couzy liet aan zijn mededelingen de uitspraak voorafgaan: ‘ik heb hier exact de feiten die tot nu toe boven tafel zijn gekomen en wij denken dat dat vrijwel volledig is’.²⁸⁶

In het najaar van 1995 bleek echter al tijdens de door Defensie opgedragen grootschalige debriefing van Dutchbat in Assen dat er toch een aantal indicaties was geweest van nog meer moorden. Voor een deel kwamen deze aanwijzingen aan bod in het debriefingsrapport en meer gedetailleerd in het pas later openbaar gemaakte zogenaamde Feitenrelaas Debriefing ‘Srebrenica’. Toch nam het aantal vastgestelde en mogelijke doden op basis van de debriefing

284 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, par.4.7. Kennis van het oorlogsrecht, p. 311.

285 SMG/Debrief. Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, Deventer, 06/09/95 (Stg confidentieel/permanent), p. 13.

286 NIOD, Coll. Kremers. ‘Fragmenten uit de persconferentie in Zagreb, 23/07/95 (volledige tekst van de inleiding van luitenant-generaal H.A. Couzy)’. Ook in: Dagboek Voorhoeve, pp. 134-135.

slechts zeer licht toe in vergelijking tot het aantal dat door Karremans en Couzy was gemeld. Bij Defensie werd op grond van de nieuwe gegevens uitgegaan van dertien tot veertien doden.

Rond deze zelfde tijd, begin oktober 1995, kwamen er echter ook steeds meer verhalen in de media in omloop die wezen op moordpartijen op een wezenlijk grotere schaal. De openbaarmaking eind augustus van Amerikaanse luchtfoto's die mogelijke massagraven toonden, had veel journalisten op het spoor gezet. Veel van de daarna door hen vergaarde informatie was gebaseerd op verklaringen van vluchtelingen en overlevenden van executies. Een deel had betrekking op de massa-executies die zich op plaatsen buiten de enclave hadden afgespeeld. Maar een ander deel suggereerde dat er ook in Potočari, in de nabijheid en misschien zelfs letterlijk onder de ogen van Dutchbat, tientallen en mogelijk honderden slachtoffers waren gevallen. Het is duidelijk dat daarbij de vragen over de rol van Dutchbat evenredig toenemen.

16. De kwestie van de aantallen

Om het probleem scherper te kunnen stellen is het eerst noodzakelijk om vast te stellen of er een getalsmatige basis is die als uitgangspunt kan dienen voor de beantwoording van de vragen over het optreden van de Dutchbatters en de verklaringen die zij daarover zelf later hebben afgelegd. Die verklaringen zijn tot nu toe niet of nauwelijks geanalyseerd in relatie tot ander bronnenmateriaal dat wél op grootschalige moorden wijst.

Er zijn in de loop der tijd veel vluchtelingen ondervraagd, door uiteenlopende instanties, onder uiteenlopende condities en op uiteenlopende tijdstippen, die allemaal van invloed zijn geweest op de totstandkoming van hun verklaringen. Betrouwbaarheid en verifieerbaarheid waren van meet af aan de problemen waarmee zowel journalisten als onderzoekers van allerlei organisaties geconfronteerd werden, inclusief die van het NIOD. Het is dan ook moeilijk om een beredeneerde selectie te maken van getuigenissen die als representatief kunnen gelden voor hetgeen zich in Potočari heeft afgespeeld.

Een extra complicatie daarbij is dat aanvullend forensisch onderzoek dat verklaringen zou kunnen ondersteunen tot nog toe slechts op kleine schaal heeft plaatsgevonden. Van alle inspanningen die de daartoe aangewezen instantie, het Tribunaal in Den Haag, heeft gedaan om de gebeurtenissen in Srebrenica te reconstrueren, was slechts een klein deel gericht op mogelijke moordpartijen in Potočari.

Tribunaal-onderzoeker Ruez getuigde al in 1996, toen het Tribunaal aan de aanklacht tegen Karadžić en Mladić werkte, dat er 'tientallen' en mogelijk zelfs meer doden waren gevallen in de nacht van 12 op 13 juli.²⁸⁷ Hij baseerde zich toen hoofdzakelijk op verklaringen van ooggetuigen, omdat er nog nauwelijks tijd was geweest voor aanvullend onderzoek. Aan het begin van het proces tegen generaal Krstić in 2000 verklaarde Ruez dat er voor wat betreft Potočari nog steeds een leemte was, die hopelijk in de loop van het proces zou worden opgevuld.²⁸⁸ De aandacht van hem en zijn collega's lag immers vooral bij de grootschalige executies, zowel bij het vinden van locaties en slachtoffers als de bijbehorende daders. Inderdaad werden in een later stadium van het proces getuigen gepresenteerd, onder wie ook enkele Dutchbatters, die de stelling van de aanklager moesten onderbouwen dat

²⁸⁷ ICTY, (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis J.-R. Ruez, 03/07/96.

²⁸⁸ ICTY, (IT-98-33-T), getuigenis J.-R. Ruez, 30/03/00.

grote aantallen mannen in de naaste omgeving van Potočari waren vermoord. Door het ontbreken van massagraven ter plekke bleef echter ook voor het Tribunaal in het vage om hoeveel slachtoffers het vermoedelijk precies is gegaan, al ging men er op basis van de getuigenissen en inmiddels vergaard forensisch bewijs van uit dat er minstens tachtig mannen en mogelijk zelfs een paar honderd in de buurt waren omgebracht. Een getuige die het afvoeren van een groep van tachtig man noemde, gaf bijvoorbeeld als detail dat daartoe een gat in een hek van prikkeldraad was geknipt, waardoor het mogelijk werd via een weiland in de richting van het bos te gaan. Onderzoekers van het Tribunaal troffen inderdaad later op de aangegeven plek een gat aan, dat provisorisch was dichtgemaakt.²⁸⁹

Dit soort indicaties verhogen de geloofwaardigheid van de verklaringen, maar nemen niet alle problemen weg die aan het gebruik van dit soort bronnen kleven. En hoewel de onderzoekers van het Tribunaal inderdaad zoals Ruez toezegde aanvullend bewijs hebben geleverd voor de moorden in Potočari, is het bepaald niet zo dat zij alle lacunes gedicht hebben.

Het bronnenmateriaal over moordpartijen in en rond Potočari is zo omvangrijk en gedetailleerd, dat zelfs bij een terughoudende interpretatie van de gegevens het contrast met verklaringen van Dutchbat-zijde opvallend is. Het zo precies mogelijk vaststellen van de schaal van de moorden speelt een belangrijke rol bij het verklaren van dit contrast. Beredeneerde schattingen zijn echter lastig, omdat veel van de beschikbare kwantitatieve gegevens alleen met grote voorzichtigheid gehanteerd kunnen worden.

Veel van de getallen die in omloop waren over aantallen vluchtelingen en de samenstelling van de bevolking zijn nog steeds problematisch. Zowel tijdens als na het bestaan van de enclave Srebrenica was het moeilijk om een betrouwbaar beeld te krijgen van het totaal aantal mensen dat op het moment van de aanval in de enclave verbleef. Een extra complicatie is daarbij dat er een politieke hypothese op de discussie ligt. De uitkomst van de telling heeft direct effect op alle berekeningen over de aantallen vermisten en daardoor bijvoorbeeld ook op de vraag of schaal daarvan het gebruik van de term ‘genocide’ rechtvaardigt. Van (Bosnisch-)Servische kant zijn dan ook sinds de val van Srebrenica steeds vraagtekens gezet bij de aantallen slachtoffers.²⁹⁰

Ook het vaststellen van de aantallen vluchtelingen in Potočari, zowel op de compound als daarbuiten, bleek van meet af aan moeilijk voor de direct betrokkenen. Er is bij diverse gelegenheden geteld, zowel door Dutchbat als UNMO's. Bij de beschrijving van de gebeurtenissen op 11 juli kwam al aan de orde hoe luitenant Koster de aantallen vluchtelingen turfde die naar Potočari kwamen en die in groepen van vijftientig werden doorgestuurd naar de compound. Daarbij maakten de Dutchbatters geen onderscheid tussen mannen en vrouwen. Pas op 13 juli werd duidelijk hoeveel mannen zich op de compound bevonden en in welke leeftijdsgroepen. De mannen in de weerbare leeftijd, de categorie van vijftien tot zestig jaar, werden zichtbaar in de zogeheten ‘lijst van 239’, ook wel de ‘lijst van Franken’ genoemd. Deze lijst werd opgesteld na overleg van Franken met een tweetal vertegenwoordigers van de vluchtelingen, Nesib Mandžić en Ibro Nuhanović. De aanduiding ‘239’ is echter misleidend, omdat deze gebaseerd is op een in de haast onjuiste telling van Franken, voordat hij er zijn handtekening aan hechtte. Na correctie blijkt de lijst 251 namen te bevatten. Volgens

289 ICTY (IT-98-33-T) OPT Ex. 5/1.

290 Voor een recent voorbeeld zie: C. van Zweeken, ‘VN-diplomaat: minder executies in Srebrenica. Lijst van vermisten klopt niet’, *Haarlems*

Dagblad, 27/06/01. De betreffende Bosnisch-Servische diplomaat is Darko Trifunović, die jaren lang zelf onderzoek deed naar de gebeurtenissen in Srebrenica. Interview D. Trifunović, 10-12/06/98.

Franken en voormalige tolken waren er zo'n zeventig mannen die weigerden hun naam op de lijst te zetten, omdat ze in plaats van bescherming juist problemen verwachtten wanneer de Bosnische Serven hun namen zouden aantreffen.²⁹¹ Dat zou het aantal dus rond driehonderdertwintig brengen.

De hoeveelheid mannen op de compound was in werkelijkheid nog een onbekende factor groter. Volgens Franken werden bejaarde mannen door het comité van vluchtelingen dat zich met de registratie belastte, niet op de lijst genoteerd omdat zij naar verwachting minder risico liepen.²⁹² Uit andere gegevens valt bovendien op te maken dat ook jongens jonger dan vijftien, zelfs van twaalf, door de Bosnische Serven uit de rijen zijn gehaald toen de compound laat in de middag van 13 juli werd ontruimd. Franken kwam vermoedelijk op basis van een vergelijkbare redenering uiteindelijk uit op een schatting van driehonderdvijftig mannen op de compound.²⁹³

Hierbij past wel de kanttekening dat niet alle mannen van de lijst gedood zijn. Een klein aantal van hen kwam terecht in het gevangenkamp in Batkovići bij Bijeljina en werd in december 1995 vrijgelaten in het kader van het Akkoord van Dayton. Dat gebeurde tezamen met een andere groep uit Srebrenica afkomstige mannen.²⁹⁴

Er deden op dat moment meer schattingen de ronde. Karremans meende dat vijf procent van het totaal aantal vluchtelingen, dat hij schatte op 15.000 tot 20.000, uit mannen bestond, ongeveer zo'n duizend derhalve.²⁹⁵ Franken verklaarde later tegenover het Tribunaal dat hij meende dat er buiten de compound tussen de 500 en 600 mannen waren, wat het totaal van zijn schatting op 850 tot 950 brengt.²⁹⁶ Een vermoedelijk tamelijk accurate schatting van het aantal mannen binnen het door linten afgezette gebied werd gemaakt door een overlevende mannelijke vluchteling. Volgens zijn telling zijn er op 12 en 13 juli rond de duizend mensen, hoofdzakelijk mannen, door de Serven uit de menigte buiten de compound gehaald.²⁹⁷

De ramingen van Karremans en Franken steken af bij de schatting van een van de tolken van Dutchbat, Omer Subašić. In een commentaar op het debriefingsrapport gaf hij als

291 Interview R.A. Franken, 18/05/01. Franken heeft later zelf zijn vergissing bemerkt.

292 'Concept-verslag van het gesprek tussen de minister van Defensie, Dr.Ir. J.J.C. Voorhoeve, en majoor R.A. Franken op 28 augustus 1995'. Opgenomen in: Dagboek Voorhoeve, pp. 149-154 (151).

293 ICTY, (IT-98-33-T), getuigenis R.A. Franken, 04/04/00.

294 Interview met de Bosnische journalist Saleh Brkić, 10 en 11/09/99. Dit werd ook bevestigd door Amor Masović, voorzitter van de BiH Staatscommissie voor de opsporing van vermiste personen, die het getal van vijf mannen noemde (interview Amor Masović, 05/08/98).

295 CDS. 'Verslag van het gesprek met luitenant-kolonel Karremans, 16 augustus 1995'. Bijlage bij: nota DAB aan Minister van Defensie, 'Instructie aan luitenant-kolonel Karremans, 12 juli j.l.', D95/429, 23/08/95. In latere verklaringen stelde

Karremans het aantal vluchtelingen naar boven bij, namelijk op 25.000. Zie: SMG/Debrief. Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, Deventer, 06/09/95 (Stg confidentieel/permanent), p. 13.

296 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis R.A. Franken, 04/04/00. Volgens de voormalige tolk Hasan Nuhanović werd er op de 13^e, voordat de lijst van mannen op de compound werd opgesteld, door vertegenwoordigers van de vluchtelingen op verzoek van Franken een schatting gemaakt die neerkwam op tweeduizend mannen buiten de compound en vijfhonderd (tien procent van het geschatte totaal van vijfduizend vluchtelingen) op de compound. Zie: 'Srebrenica lijst 242', Brief Hasan Nuhanović aan Mient-Jan Faber, deel 2, in: *Trouw*, 13/07/99.

297 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (1).

schatting van het aantal mannen in Potočari het getal 2000.²⁹⁸ Het Tribunaal becijferde in een extrapolatie tevens dat er 2000 mannen waren, waarvan driekwart mannen de weerbare leeftijd had. Sergeant W. Sanders van het Bevoorradingspeloton, die betrokken was bij de opvang van de vluchtelingenstroom, kwam eveneens tot een hogere schatting, zij het met een flinke marge. Hij zag ‘zeer weinig mannen’ onder de vluchtelingen en schatte hun aantal tussen de vijf en tien procent, op een totaal van 5000 personen op de compound en zo’n 25.000 daarbuiten.²⁹⁹ Dat zou betekenen dat het ging om tussen de 1500 en 3000 mannen. Dat laatste getal komt overeen met de aantallen die de UNMO’s in hun rapportages naar voren brachten.³⁰⁰ Waarop dit hoge aantal gebaseerd werd is onduidelijk, omdat er door de UNMO’s buiten de compound in Potočari, waar zij zich al op 9 juli gemeld hadden, vrijwel niet gepatrouilleerd werd. Waarschijnlijk gingen zij zich op hun beurt uit van schattingen die hen via hun tolken bereikten, maar ook deze genoten na de komst van de VRS in Potočari begrijpelijkerwijs geen bewegingsvrijheid meer. Tribunaal-onderzoeker Ruez maande dan ook tot voorzichtigheid toen hij dit getal noemde als uitgangspunt voor zijn schets van de moordpartijen in Potočari. Hij zei het te beschouwen ‘as a very rough estimate’.³⁰¹

17. Opgaven van vermissingen

Om steviger te staan is het daarom nodig om te kijken naar andere bronnen dan alleen die van Dutchbat en UNMO’s. De ‘hardste’ bron die daartoe kan dienen, zijn de cijfers die gebaseerd zijn op een in opdracht van het Tribunaal uitgevoerde demografische studie door de onderzoekers Helge Brunborg en Henrik Urdal, dat reeds in hoofdstuk 2 van dit deel ter sprake is gekomen.³⁰² Achtergrond van die opdracht waren de al in een vroeg stadium na de val opduikende beweringen, vooral van Servische zijde, dat de opgaven van aantallen inwoners van de enclave en van de doden en vermisten onjuist waren en zelfs bewust gemanipuleerd. Vooral het zogeheten *Serbian Unity Congress* (SUC) plaatste, vaak op het internet, dit soort kanttekeningen. Om aan de voortdurende twijfel een einde te maken besloot de aanklager van het Tribunaal in het Krstić-proces tot een zo nauwkeurig mogelijke telling.

Voor het opstellen van een lijst van vermisten die gerelateerd werd aan de plaats van verdwijning baseerden de onderzoekers zich op de zogeheten ante-mortem-database van de Amerikaanse humanitaire organisatie *Physicians for Human Rights*. In deze database werden op basis van interviews met overlevenden zoveel mogelijk gegevens opgenomen die

298 Interview Omer Subašić, 19/04/98.

299 SMG/Debrief. Debriefingsverklaring W.J. Sanders, Assen, 08/09/95. Het totaal van 30.000 mensen kwam ook overeen met de schatting van Nesib Mandžić, die dit aantal tegenover Mladić noemde. Zie: ICTY (IT-98-33-T), OTP Ex. 40/a. Transcripts gesprek met Mladić, 11/07/95.

300 Zie bijvoorbeeld de verklaring van ICTY (IT-98-33-T). UNMO J. Kingori, 31/03/00.

301 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J.-R. Ruez 20/03/00. Een paar jaar eerder, tijdens de procedures van de aanklachten tegen Karadžić en Mladić, was hij aanzienlijk minder gereserveerd. Zie: ‘Moslims ook nabij basis Dutchbat massaal vermoord’, *de Volkskrant*, 04/07/96.

302 ‘The number of missing persons from Potocari, Srebrenica, 11th – 13th July 1995’, intern vervaardigde extrapolatie door medewerkers van de Aanklager van het ICTY, ter beschikking gesteld aan het NIOD. De extrapolatie is gebaseerd op gegevens uit: Helge Brunborg and Henrik Urdal, *Report on the number of missing and dead from Srebrenica*, 12 februari 2000. ICTY Krstić (IT-98-33-T), OTP Ex. 276; tevens H. Brunborg, H. Urdal en T. Lyngstad, ‘Accounting for genocide: how many were killed in Srebrenica?’ (draft paper presented at the Uppsala conference on Conflict data, Uppsala 8-9 June 2001), 06/06/01. Ter inzage gegeven aan NIOD door H. Brunborg.

behulpzaam zouden kunnen zijn bij de identificatie van stoffelijke overschotten. Alle cijfers over aantallen die uit deze lijst, maar ook uit bijvoorbeeld lijsten van het Internationale Rode Kruis afkomstig zijn, worden echter beschouwd als minimumcijfers: aangezien alleen rechtstreekse familie aangifte van vermissing kon doen, is het mogelijk dat van sommige doden geen aangifte is gedaan omdat ook de naaste familie is omgekomen, of omdat de internationale diaspora van veel vluchtelingen dit heeft verhinderd. Zo zijn er een paar voorbeelden van geïdentificeerde lijken uit massagraven waarvan de namen niet op de lijsten van vermisten voorkwamen.³⁰³ In de cijfers is bijvoorbeeld het aantal vermiste vrouwen opvallend laag. Weliswaar stemt het verschil met de vermiste mannen overeen met het overheersende beeld dat vooral de mannen doelwit waren, maar het aantal is dusdanig laag dat het zich moeilijk laat rijmen met getuigenverklaringen over weggevoerde meisjes en jonge vrouwen. Het werkelijke aantal van zowel mannen als vrouwen ligt dus vermoedelijk nog een onbekende hoeveelheid hoger.

Hieronder staat de opgave van de laatste waarnemingen van vermisten, die als uitgangspunt dient voor het vervolg van de analyse:³⁰⁴

Mannen					
	0-15	16-40	41-60	61-99	Totaal
11 juli	3	99	236	128	466
12 juli	10	107	343	172	632
13 juli	15	156	416	228	815
					1913

Vrouwen					
	0-15	16-40	41-60	61-99	Totaal
11 juli	0	1	0	0	1
12 juli	1	0	0	1	2
13 juli	0	0	1	2	3
					6

Er zijn verschillende manieren om deze cijfers te benaderen, omdat ze informatie bieden die ook bij andere kwesties een rol speelt. Voor het moment is het echter belangrijker om te

³⁰³ ICTY (IT-98-33T), getuigenis H. Brunborg, 01/06/00.

³⁰⁴ 'The number of missing persons from Potocari, Srebrenica, 11th – 13th July 1995', intern

vervaardigde extrapolatie door medewerkers van de Aanklager, gebaseerd het rapport van Brunborg en Urdal; ter beschikking gesteld aan het NIOD.

beginnen bij het totaal van de mannen, de 1913 vermisten.³⁰⁵ Voor een beantwoording van de vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is het grootste probleem het aantal van 466 waarnemingen op 11 juli. Het lijkt te verdedigen om deze mannen in de berekening niet op te nemen. Onder hen bevond zich immers hoogstwaarschijnlijk een onbekend maar ongetwijfeld hoog aantal mannen die, na afscheid te hebben genomen van hun familie die ze tot Potočari begeleid hadden, de heuvels zijn ingegaan voor de tocht naar Tuzla.

Een complicatie hierbij is dat volgens sommige getuigen er al in de nacht van 11 op 12 juli mensen zouden zijn weggehaald uit de fabriekscomplexen binnen het gebied dat door Dutchbat met linten was afgezet. Erg waarschijnlijk is dat echter niet, omdat de VRS pas in de loop van 12 juli in Potočari verscheen. Veel getuigen wezen juist op het contrast tussen de – rustige – eerste nacht, van 11 op 12 juli, en de tweede, van 12 op 13 juli. In veel gevallen werd die uitspraak gekoppeld aan de observatie dat gedurende de nacht van 11 op 12 juli er verhoudingsgewijs veel Nederlandse militairen in het gebied aanwezig waren en tijdens de tweede nacht veel minder. Dat beeld kan kloppen: in de nacht van 11 op 12 stond aan de zuidkant van de compound nog steeds de *blocking position* en bevond zich aan de noordzijde ook een soort afsluiting door Dutchbatters. Er was een post van MSF en een medische post van Dutchbat, bij de busremise, en gewondenverzorgers liepen 's nachts geregeld sociale patrouilles. Gedurende de nacht van 12 op 13 juli was, zoals nog aan de orde zal komen, het toezicht veel minder.

Als mogelijke verklaring voor de verhalen over de eerste nacht kan het verschijnsel gelden dat de chronologie van waarnemingen ineen- en uiteindelijk zelfs door elkaar is geschoven. Al met al lijkt het verdedigbaar om ten behoeve van de analyse de aantallen van 11 juli buiten beschouwing te laten. Voor het toetsen van de veronderstelling dat er veel meer moorden in Potočari zijn begaan dan Dutchbat heeft vastgesteld en gemeld, bieden de aantallen van 12 en 13 juli voldoende aanknopingspunten.

Het totale aantal mannen dat voor het laatst op 12 en 13 juli in Potočari is gezien bedraagt, zo valt uit de tabel te lezen, 1.447. Bij de raming van het aantal mannen dat in Potočari is verdwenen, is het belangrijk om ook een idee te hebben hoeveel van hen er gedeporteerd zijn. Twee tot drie uur na het onverwachte begin van de deportatie op de 12de, toen Dutchbat zich weer enigszins herpakt had en probeerde structuur in de afvoer aan te brengen, werd begonnen met het turven van de aantallen vluchtelingen die in de bussen gingen. Volgens Franken was het aantal bussen van meet af aan bijgehouden. Nadat duidelijk was geworden dat mannen apart in bussen werden afgevoerd, werden ook die bussen geteld, door een soldaat die aan de poort van de compound stond.³⁰⁶ De aantallen waren bedoeld om te worden vergeleken met die van de aankomsten in Kladanj, of als controlemogelijkheid voor de vier statische posten die Karremans in de loop van 13 juli noodgedwongen langs de evacuatie-route liet inrichten, na de diefstal van het merendeel van zijn voertuigen die de konvooien probeerden te begeleiden. De turflijsten zijn echter niet bewaard gebleven en, aldus de toenmalige plaatsvervangend bataljonscommandant Franken, vermoedelijk vernietigd.³⁰⁷ Een indicatie levert echter de mededeling van Karremans aan Christina Schmitz

305 Het totaal aantal vermisten uit Potočari kwam volgens Brunborg op 2280, maar daarvan is een aantal later nog op andere plaatsen gezien. Dit kwam naar voren uit een vergelijking van de namenlijsten van het ICRC en PHR. ICTY (IT-98-

33T), getuigenis H. Brunborg, 01/06/00.

306 Interview R.A. Franken, 18/05/01. In ieder geval op de 13^e was dit soldaat Verbugt.

307 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

van MSF, laat op 12 juli; Karremans meldde haar dat er zeventig bussen met elk zeventig personen waren vertrokken – 4.900 personen derhalve.³⁰⁸ Het opmerkelijke aan deze mededeling is dat hij niet verwijst naar het gebruik van vrachtwagens en opleggers om mensen af te voeren, terwijl het er wel op lijkt dat deze ook al op de 12de zijn ingezet; ze zijn in ieder geval duidelijk zichtbaar op de videobeelden die adjudant Dijkema maakte van de deportatie.

In een stuk van UNPF van 15 juli duiken getallen op die samen op ongeveer duizend afgevoerde mannen uitkomen. Het document is een fax van Ken Biser, hoofd van *Civil Affairs* in Tuzla, die door het hoofdkwartier in Zagreb was aangewezen tot ‘lead officer UNPROFOR contact on the ground in the Srebrenica area’.³⁰⁹ De opbouw van het aantal bestond uit 293 personen, vermoedelijk mannen in de weerbare leeftijd, die waren ‘verwijderd’ van de compound, en een vergelijkbare categorie ter grootte van 700, die onderdeel vormde van de 15.000 tot 20.000 personen buiten de compound.³¹⁰ Die cijfers komen globaal overeen met het getal van ‘700-1.000’ vermoedelijke gevangenen in het stadion van Bratunac, dat op 15 juli door Franken tegenover Christina Schmitz werd genoemd.³¹¹ Er is tenslotte een obscure, vermoedelijk Servische bron, die beweert dat een groep mannen, ‘amounting to about 500 or 750 (or 2%-3% of 25,000) were transferred to Bratunac, where they were screened for the check of war crimes.’³¹²

Wanneer de door Franken gehanteerde hoogste som van 350 mannen op de compound en het door Biser vermelde getal van 700 gedeporteerde mannen van daarbuiten (samen 1.050), met de 1.447 wordt verrekend, blijven er bijna 400 mannen over die mogelijkerwijs in Potočari zijn verdwenen. Om dit getal als uitgangspunt te kunnen nemen is het nodig eerst stil te staan bij een verklaring die hierop nog van invloed kan zijn. Al in de beschrijving van de eerste deportaties op 12 juli werd verwezen naar het verhaal van Hurem Suljić, die uit Potočari werd weggevoerd en een executie overleefde. Volgens Suljić zouden maar liefst driehonderd mannen buiten medeweten van Dutchbat zijn afgevoerd, op rechtstreekse aanwijzing van Mladić. Ze werden in twee bussen geladen, die werden voorafgegaan door

308 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz] to Stefan [Oberreit], 13 juli 1995, 01:52:42.

309 Zie UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax M. Moussalli, HCA Zagreb, aan Ph. Corwin, CA HQ BHC Sarajevo, 12/07/95.

310 Zie bijvoorbeeld: UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax K. Biser aan Ph. Corwin, Srebrenica update/Tuzla weekly report, July 15, 1995. UNPF B&H sector NE (Tuzla) Civil Affairs Het getal 293 was vrijwel zeker gebaseerd op een mogelijk wegens stress of onvolkomen kennis van het Engels verkeerde doorgave van het aantal 239, de beruchte lijst, door tolk Hasan Nuhanović in een telefoongesprek met Biser dat hij op de 13^e of 14^e voerde. (Interview Hasan Nuhanović, 05/08/98). Het misverstand

levert een verschil op, dat echter voor een belangrijk deel weer wegvalt door de correctie die op de ‘lijst van 239’ gemaakt moet worden.

311 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz] to Stefan [Oberreit], 13 juli 1995, 01:52:42. Dit aantal ging daarna ook in Zagreb rondzingen.

312 Dit ongedateerde en ongeautoriseerde document is aangeduid als ‘Case study Srebrenica’, en is blijkbaar een ‘summary’ van een groter werk onder de titel ‘Ignored massacres of Bosnian Serbs and alleged massacre of Muslims’. De cijfers staan vermeld in de paragraaf 26, ‘Fall of Srebrenica’. Even onduidelijk is waarop de cijfers gebaseerd zijn. Het document is te vinden op de pro-Servische site van het in Toronto gevestigde ‘Centre for Peace in the Balkans’: www.balkanpeace.org.

een rode personenauto.³¹³ Zou de lezing van Suljić kloppen dat een groot aantal mannen aan de aandacht van Dutchbat is ontsnapt, dan is het aantal mannen dat Potočari – de compound niet meegerekend – heeft verlaten niet de door Dutchbat getelde zevenhonderd, maar duizend. De lacune van vierhonderd wordt daarmee teruggebracht tot honderd mannen die niet verantwoord kunnen worden.

De betrouwbaarheid van de verklaring van Suljić is moeilijk vast te stellen, maar er kunnen wel kanttekeningen bij geplaatst worden. Een zwak punt in zijn verhaal is vooral het aantal mensen in relatie tot het aantal ingezette bussen. Driehonderd personen in twee bussen lijkt buitengewoon veel, zelfs wanneer de mensen letterlijk met de neuzen tegen de ruiten moeten hebben gestaan. Dat laatste kwam inderdaad voor, maar dan nog blijft het cijfer van honderdvijftig personen aan de hoge kant.³¹⁴ Er zijn waarnemingen van Dutchbatters die verwijzen naar twee bussen met ieder vijftig man, maar omdat er diverse typen bussen lijken te zijn gebruikt biedt dit geen uitsluitend over de maximale hoeveelheid per bus.³¹⁵ Zoals eerder vermeld ging Karremans bijvoorbeeld uit van zeventig personen per bus.³¹⁶ Een andere mogelijkheid is dat Suljić een te hoge schatting heeft gemaakt van het aantal betrokkenen.

Ook het tijdstip dat Suljić noemde, roept echter vraagtekens op bij zijn bewering. Hij plaatste de gebeurtenis rond zeven uur 's avonds en juist op dat tijdstip, 18.57 om precies te zijn, werd in het logboek van Dutchbat het vertrek van twee bussen gemeld, aangeduid als konvooi 5 (K5), door de bemanning van de begeleidende Nederlandse Mercedes.³¹⁷ Helaas werd niet vermeld wie zich aan boord van de bussen bevonden, zodat niet onomstotelijk vastgesteld kan worden of het om dezelfde bussen (met uitsluitend mannen) is gegaan als bedoeld door Suljić.

Als de waarneming van Suljić dezelfde is als die in het logboek van Dutchbat, is het transport dus wél opgemerkt, en ontbraken er dus niet driehonderd mannen op de turflijs-ten. Het exacte aantal mannen is echter niet te achterhalen omdat de schatting van Suljić mogelijk te hoog was. Die indruk wordt verder versterkt door andere verklaringen van Dutchbatters. Tijdens de debriefing in Assen verklaarden in ieder geval twee militairen dat zij een groep van tweehonderd mannen, die verzameld waren in het Witte Huis tegenover de compound, per bus afgevoerd zagen worden. Dat gebeurde zonder begeleiding van Dutchbat, hetgeen zou kunnen verklaren waarom Suljić van mening was dat het transport daar-voor ook niet was opgemerkt.³¹⁸ Een andere militair, die toegang wist te krijgen tot hetzelfde huis, zag daar 'een paar honderd mannen'.³¹⁹ Onduidelijk is echter of deze waarnemingen onderdeel hebben uitgemaakt van de getallen over het aantal afgevoerde mannen.

313 Rohde, *A safe are*, pp. 223-224, 409-410 (noot 52). In een aantal Dutchbat-verklaringen in Assen wordt verwezen naar een vrij nieuw model Toyota Celica, rood van kleur, die toebehoorde aan een VRS-officier die blijkbaar het bevel voerde bij het Witte Huis. SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, pp. 236, 237.

314 Dit werd onder andere waargenomen in Bratunac, door de onafhankelijke Servische journalist Bratislav Grubai. Interview Bratislav Grubai, 06/11/97.

315 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 226. Er is ook

sprake van een open vrachtwagen die twee keer zo'n vijftig mannen meenam; nadat hij bij Bratunac uit het zicht was verdwenen werden zo'n honderd schoten gehoord. Idem, p. 225.

316 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz] to Stefan [Oberreit], 13 juli 1995, 01:52:42.

317 SMG, 1004/61. Maandregister opsroom Dutchbat, entry 18.59, 12/07/95. (melding door 82 E)

318 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, pp. 226, 234.

319 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 230.

Natuurlijk valt niet helemaal uit te sluiten dat er meer dan één groep van driehonderd is geweest, of dat er andere grote aantallen mannen aan het zicht zijn ontsnapt. Een militair verwees in Assen bijvoorbeeld naar een geblindeerde vrachtwagen die diverse keren van het Witte Huis was weggereden en waarbij niet zichtbaar was wie of wat zich in de laadbak bevond.³²⁰ Weer een ander noemde een Ford Transit-busje dat tot twee maal toe met gevangenen – het bescheidener aantal van vijftien – wegreed.³²¹ Ook werd melding gemaakt van het gebruik van ‘kleine militaire busjes’.³²² Geen van deze meldingen wijzen echter op groot-scheepse afvoer ineens.

Tenslotte valt niet helemaal uit te sluiten dat een aantal mannen al is afgevoerd in de korte periode vlak na het begin van de evacuatie, voordat Dutchbat met het turven van de bussen begon. Aanwijzingen daarvoor zijn er niet, daarentegen wel dat mannen aanvankelijk voor verhoor werden afgezonderd op locaties die een paar honderd meter verwijderd lagen van de plaats waar de bussen en vrachtwagens stonden. Dat zou het ongezien wegvoeren bemoeilijkt moeten hebben. Het lijkt dan ook niet erg waarschijnlijk dat er sprake was van de deportatie van aantallen in de omvang die Suljić meldde.

Een nauwkeuriger schatting dan hierboven is gegeven lijkt op basis van de beschikbare gegevens niet mogelijk. De voorzichtige conclusie is dan ook dat mogelijk tussen de honderd en vierhonderd mannen in Potočari zijn verdwenen.

18. De kwestie van de oude en jonge mannen

Suljić gaf een interessant detail in zijn verklaring, namelijk dat de groep van driehonderd hoofdzakelijk uit oude mannen bestond. Hoewel er ook enkele verklaringen zijn van Dutchbatters die wijzen op de afvoer van een groot aantal jongere mannen, sluit de uitspraak van Suljić aan bij een opvallende rode draad in een groot aantal getuigenissen van Dutchbatters die ook allemaal benadrukken dat zij vooral *oude* mannen afgevoerd hebben zien worden. Die indruk speelde een belangrijke rol bij de inschattingen die zowel de leiding van Dutchbat als Nicolai en De Ruiters in Sarajevo maakten. ‘Het scheiden van mannen van “military age” is (...) nooit als een acuut probleem aangemerkt. Mannen van deze leeftijd bevonden zich namelijk niet onder de vluchtelingen’, schreef overste De Ruiters later in een terugblik, zich aansluitend bij wat zijn meerdere, generaal Nicolai, daarover had gezegd.³²³ Het is daarom van belang de oorsprong van dit verreikende misverstand nader in beschouwing te nemen.

Het aantal verklaringen dat het beeld ondersteunt als zouden er in Potočari hoofdzakelijk oudere mannen in de niet-weerbare leeftijd zijn geweest, is omvangrijk. Een Dutchbatter verklaarde bijvoorbeeld dat, sprekend over de mannen in het Witte Huis, het allemaal mannen betrof van 60 jaar en ouder en nadrukkelijk geen jonge mannen.³²⁴ Weer een andere militair sprak van ‘meer dan tweehonderd mannelijke vluchtelingen’, volgens hem ‘ouder (...) dan vijfenvijftig jaar’.³²⁵ En nog een ander verklaarde dat hij geen mannen in de leeftijds-categorie tussen twintig en vijfenvijftig jaar had gezien, maar alleen ‘vrouwen, kinderen en

320 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 235.

321 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 223.

322 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 198

323 DCBC, 1082. Notitie J.A.C. de Ruiters aan DCBC/KL-Crisisstaf, ‘Laatste dagen’ Dutchbat in Srebrenica’, 20/08/95; idem C.H. Nicolai aan

DCBC/KL-Crisisstaf, ‘Laatste dagen’ Dutchbat in Srebrenica’, 16/08/95.

324 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 230.

325 SMG/Debrief. Debriefingsverklaring J.M. Mustert, 08/09/95.

oude mannen'.³²⁶ De meeste officieren en onderofficieren van Dutchbat hebben zich in die zin uitgelaten. Rave tekende bijvoorbeeld in zijn dagboekje de verse impressie op dat het bij de afvoer 'voornamelijk oude mannen en jongens ($\pm$ 17 j)' waren.³²⁷ Luitenant Rutten, die op 13 juli het Witte Huis bezocht, zag onder de mannen eveneens weinig jongeren.³²⁸ Zijn collega Mustert, die dezelfde dag eveneens het betreffende huis binnenging en daar zo'n tweehonderd mannen zag, kreeg de indruk 'dat deze mannen ouder zijn dan 55 jaar'.³²⁹ Ook Karremans en Franken gingen ervan uit dat er hoofdzakelijk oudere mannen waren. Karremans schreef in een terugblik dat bij het binnenkomen van de vluchtelingen op de compound 'al goed zichtbaar [is] dat nagenoeg alle vluchtelingen vrouwen kinderen en ouden van dagen zijn'. Buiten de compound bevond 'zich slechts een handjevol mannen in de weerbare leeftijd (17-60 jaar)'.³³⁰ Ook majoor Otter, de commandant van de compound, verklaarde kort na de val dat bij binnenkomst van de vluchtelingen op de compound er ruwweg 4.800 personen waren geturfd, meest vrouwen en kinderen en slechts ongeveer vijf procent mannen, van wie hoogstens enkele van strijdbare leeftijd.³³¹

Het feit dat de bataljonsleiding wist van de weerbare mannen die op de 'lijst van 239' terecht zijn gekomen, had geen invloed op de overheersende indruk dat het merendeel der mannen niet tot die categorie behoorde. Op het totaal van het aantal vluchtelingen was dat ook een geringe hoeveelheid. Tenslotte verklaarde ook UNMO Kingori dat naar zijn indruk de meeste mannen hetzij ouder waren dan de weerbare leeftijd of jonge jongens.³³²

Opvallend is daarbij dat er ook diverse getuigenissen van vluchtelingen zijn die dezelfde indruk hadden, zoals van de vrouw die al op 20 juli in een opvangcentrum geïnterviewd werd door een medewerkster van de VN, die haar als 'quite credible' beschouwde. Op weg naar de bus kwam ze langs een huis met een tuin, een omschrijving die vaker voorkomt om het Witte Huis aan te duiden, waarin ze een zeer grote groep oude mensen zag staan.³³³ De lokale vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis en UNHCR gebruikten later de aanduiding 'eerste drie klassen van de middelbare school en ouderen'.³³⁴

Tegen de achtergrond van de cijfers over laatste waarnemingen op 12 en 13 juli, volgens de tabel 1.047 vermiste mannen in de categorie van nul tot zestig, zo'n 75 procent van het totaal, wekt dit beeld allerlei vragen op. Het is daarom de moeite waard om te proberen aan de hand van de cijfers van vermisten nog eens naar het verhaal van de oude mannen te kijken, en de vraag te stellen of het mogelijk is dat het merendeel van de mannen die per bus en

326 SMG/Debrief. Debriefingsverklaring R.P. van Veen, 11/09/95.

327 Aantekenboekje B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

328 SMG, 1007/25. Notitie Petra Groen, 'Confrontatie aoo Oosterveen en elt Rutten i.v.m. enquête over oorlogsmisdaden, Kamp Pleso. 230795, 13.00-13.30 uur'. Dit detail ontbreekt in latere verklaringen van Rutten.

329 SMG/Debrief. Debriefingsverklaring J.E. Mustert, 08/09/95.

330 SMG/Debrief. Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, Deventer, 6 september 1995 (Stg confidentieel/permanent), p. 13. Zie: SMG, 1007. G. Bastiaans (debrieger) en C. Klep (verslag), 'Verslag debriefing majoor Otter

(C-Ststcie), 23/07/95, Kamp Pleso'.

331 Zie: SMG, 1007. G. Bastiaans (debrieger) en C. Klep (verslag), 'Verslag debriefing majoor Otter (C-Ststcie), 23/07/95, Kamp Pleso'.

332 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J. Kingori, 31/03/00.

333 Interview Peggy Hicks met 'AC', 20/07/95, Babići Collection Centre, Gračanica, UN CA Zagreb, Human Rights Cell (NIOD, collectie Hicks). De vrouw noemt daarentegen het onwerkelijke aantal van duizend mannen, dat zich misschien moet laten lezen als 'heel veel'.

334 Interview Muhamed Mašić en Almir Ramić, 08/11/99. Mašić was lokaal medewerker van ICRC en MSF; Ramić was de lokale vertegenwoordiger van UNHCR.

vrachtwagen zijn afgevoerd *niet* tot de categorie van weerbare mannen behoorden, en dat juist vooral jongere mannen niet zijn afgevoerd maar in Potočari zijn verdwenen en vermoord. Een combinatie van cijfers en kwalitatieve gegevens lijkt dat inderdaad aannemelijk kunnen maken.

Het gat tussen het vermoedelijk aantal afgevoerden op 12 en 13 juli en de opgaven van vermissingen bedraagt zoals gezegd vermoedelijk ongeveer 400. Van de ongeveer 1000 afgevoerden waren er zo'n 350 afkomstig van de compound, voor het merendeel mannen in de weerbare leeftijd. Het aandeel oudere mannen is niet met zekerheid vast te stellen, maar wanneer de totaalschatting, 'lijst van 239' (252) plus niet-ondertekenaars plus niet-weerbare, enigszins accuraat is, ligt hun aantal op zo'n 50.³³⁵

Gezien de totaalopgave van 400 vermiste oudere mannen, zouden er dus zo'n 350 van hen buiten de compound moeten zijn geweest; dat kan overeenstemmen met de aangehaalde verklaringen van Suljić en verscheidene Dutchbatters. Dat zou weer betekenen dat van het totaal van 1.000 mannen die zijn afgevoerd, er zo'n 650 in de weerbare leeftijd waren, van wie ruim de helft behoorde tot de mannen op de compound (de ondertekenaars en niet-ondertekenaars van de 'lijst van 239'). In dat geval zouden er zo'n 300 weerbare mannen van buiten de compound zijn afgevoerd, hetgeen aansluit bij de eerdergenoemde waarnemingen van Dutchbatters die ook grote aantallen jongere mannen hadden gezien. Verrekend met het totaal aantal van 1047 vermiste weerbare mannen blijven er dan inderdaad 400 van hen over die in Potočari zelf zijn verdwenen.

Oudere mannen vormden dus onder de afgevoerden van buiten de compound wel een meerderheid, maar geen overtuigende. Dat wel die indruk bestond moet dus aan andere factoren hebben gelegen. Franken suggereerde, toen hij met de discrepantie werd geconfronteerd, dat veel mannen er door ontberingen en vervuiling ouder uitzagen dan ze in werkelijkheid waren.³³⁶ Dat zou des te waarschijnlijker zijn wanneer het vooral de oudere weerbare mannen, de 'grensgevallen', zijn geweest die naar Bratunac en daarna naar de executieplaatsen zijn afgevoerd.

De vluchtelingen die de oude mannen in de tuin van het Witte Huis zag staan, zei ook dat er geen jonge mannen bij waren, omdat die gedurende de nacht allemaal waren weggehaald.³³⁷ Haar verklaring sluit aan bij een groot aantal soortgelijke verklaringen, zoals die van de reeds aangehaalde Sejfo Mehić. Veel wijst erop dat er een gerichte voorselectie heeft plaatsgevonden. In dat verband lijkt het ook te verklaren dat de mannen die op 13 juli via het Witte Huis werden afgevoerd, voor het binnengaan al hun persoonlijke bezittingen op een hoop moesten gooien. Hun identiteit deed er blijkbaar al niet meer toe. Maar dat bij de vondst van geëxecuteerden in de naaste omgeving hun persoonsbewijzen werden aangetroffen, suggereert tegelijkertijd dat hun identiteit voor de executie wel is gecontroleerd.

Hoewel er veel redenen zijn die de indruk kunnen verklaren dat er hoofdzakelijk oudere mannen in Potočari waren, en daarmee ook het idee dat zij vanwege hun leeftijd niets te

335 Dit is op het oog een laag aantal; het impliceert dat op de 11^e juli vooral jongere mannen toevlucht hebben weten te vinden op de basis van Dutchbat. Het merendeel van de geregistreerde mannen, 144, valt in de categorie 16-40; 101 in de categorie 41-60 en slechts zes in de categorie 0-15. Het suggereert een 'survival of the fittest' en een minder ordelijk verloop van de toegang dan uit

sommige verklaringen van Dutchbatters naar voren komt.

336 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

337 Interview Peggy Hicks met 'AC', 20/07/95, Babići Collection centre, Gračanica, UN CA Zagreb, Human Rights Cell. NIOD, collectie Hicks.

vrezen zouden hebben van de VRS, blijft het toch merkwaardig dat dit beeld zo overheerste. Het feit dat het niet alleen Dutchbatters waren die deze indruk hadden maakt het niet waarschijnlijk dat hier geprobeerd werd om verantwoordelijkheid af te schuiven. Waarschijnlijker is toch dat een groot deel van de mannen in de weerbare leeftijd al vroegtijdig is uitgeselecteerd zonder dat Dutchbatters dit is opgevallen. Vreemd blijft echter dat de opstelling van de lijst met weerbare mannen op de compound blijkbaar niet van invloed is geweest op het beeld dat het vooral oudere mannen betrof en blijkbaar nooit bekend is geworden bij Nicolai en De Ruiters in Sarajevo.

19. Waarom is er in Potočari vermoord?

Op de executies buiten de enclave is in hoofdstuk 2 van dit deel ingegaan. Zoals bleek zijn er echter ook in Potočari tussen de 100 en 400 mannen uit Srebrenica geëxecuteerd. De vraag in hoeverre daarbij sprake is geweest van voorbedachten rade, speelt een belangrijke rol in alle discussies en rechtszaken over de gebeurtenissen in Oost-Bosnië. Bij een beantwoording van de vraag hoe waarschijnlijk het is dat er in Potočari een groot aantal Bosnische mannen is vermoord en welke criteria de voorselectie gedicteerd hebben, is het echter nodig na te gaan of hierbij specifieke motieven een rol hebben gespeeld. In de wetenschap dat het merendeel van de mannen die per bus zijn afgevoerd terecht zijn gekomen op executieplaatsen buiten de enclave, lijkt het op het eerst gezicht vreemd dat een groot aantal mannen direct ter plekke vermoord is. Dat is des te vreemder omdat het risico van ontdekking groter leek vanwege de nabijheid van VN-troepen. Wat heeft bepaald dat zij hun leven daar al verloren en niet pas later op een andere plek? De beantwoording van die vraag wordt bemoeilijkt door het vrijwel ontbreken van verklaringen van daders die hier licht op kunnen werpen.

De aanklager van het Tribunaal in het proces tegen generaal Krstić suggereerde dat het doden van mannen bedoeld was als een terreurinstrument om de vluchtelingen iedere gedachte aan blijven te ontnemen. Daarom zouden bepaalde executies opzettelijk hebben plaatsgevonden in de buurt van waterpunten, waar het zeker was dat de lijken zouden worden opgemerkt door vluchtelingen die naar water zochten. Vast staat dat er inderdaad veel getuigenverklaringen zijn die dat patroon lijken te bevestigen. Tegelijkertijd is dit staaltje van psychologische oorlogvoering om twee redenen een onbevredigende verklaring. Ook al heeft het element van terreur een rol gespeeld, dan nog verklaart dit slechts een gedeelte van het aantal moorden. Ook is het de vraag of de moordenaars het risico van ontdekking bewust wilden lopen. Zoals reeds opgemerkt wijst het gebruik van Nederlandse uniformen eerder op het tegenovergestelde. Ook zijn er diverse verklaringen van vluchtelingen die erop wijzen dat zij in sommige gevallen onder bedreigingen juist werden geweerd van locaties waar lijken lagen of waar mogelijk vermoord werd. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij een huis met een waterpunt, in de buurt van de zinkfabriek, dat in veel verklaringen voorkomt.³³⁸ Volgens sommigen gold er zelfs een tijd een verbod om zich buiten de fabrieken te begeven.

Het is nauwelijks voorstelbaar dat het de bedoeling van de VRS was dat Nederlanders bewijzen van executies zagen. De door Dutchbatters gemelde vondsten van lijken moeten vooral worden gezien als toevalstreffers, waarvoor ze zich tamelijk ver van hun basis hadden

338 Zie bijvoorbeeld de getuige bij de BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over

oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (1). Zij noemde het 'huis van Alija'.

moeten begeven. Er is een groot aantal verklaringen van zowel Dutchbatters als medewerkers van MSF en UNMO's die aangeven dat de VRS juist probeerde waarnemingen en patrouilles te voorkomen. Dat gebeurde enerzijds door omvangrijke bewaking van blijkbaar gevoelige locaties en anderzijds door gerichte intimidatie, die in de loop van 13 juli nadrukkelijk toenam. Een Dutchbat-militair verklaarde bijvoorbeeld (zoals hiervoor al bleek) hoe een VRS-soldaat hem demonstratief pantserdoorborende munitie toonde en daarbij op het scherfvest van de VN-soldaat wees.³³⁹ Eén soldaat kreeg zelfs een patroon ten geschenke, die hij later afgaf aan de Explosieven Opruimingsdienst.³⁴⁰ Een andere militair wist dat de patronen waren uitgereikt voor het geval dat 'de VN-militairen eventueel moeilijk zou[den] doen'.³⁴¹

Een militair die toekeek hoe vijf tot zes VRS-soldaten op de middag van 13 juli een Moslim-man met geweerkolven werd geslagen, kreeg van de dichtstbijzijnde soldaat te horen 'dat hij ergens anders heen moest kijken'.³⁴² De mishandelde man werd daarna aan zijn haren achter het huis gesleept, waarna enkele seconden later een schot klonk. Vervolgens kwamen de VRS-soldaten zonder de man terug.³⁴³ Toen Christina Schmitz van MSF door een Nederlandse soldaat werd geattendeerd op de vondst van lijken achter de fabriek en zij er met een UNMO wilde gaan kijken, zei een VRS-soldaat dat ze dit wel zouden kunnen doen maar dat hij hun veiligheid niet kon garanderen.³⁴⁴

Opvallend is ook dat uit getuigenissen het beeld oprijst dat veel mannen met messen zijn gedood. De enige verklaring daarvoor lijkt te zijn dat de moorden onopgemerkt moesten plaatsvinden. Overdag was er blijkbaar minder terughoudendheid om vuurwapens te gebruiken, afgaande op het feit dat veel Dutchbatters voortdurend schoten hoorden die hen aan executies deden denken. Mogelijk gingen de VRS-soldaten ervan uit dat het rumoer van de duizenden vluchtelingen en de tientallen voertuigen hun activiteiten minder zou doen opvallen. In dat verband moet ook worden gezegd dat veel andere Dutchbatters expliciet verklaard hebben dat zij géén schoten hebben gehoord in die dagen; de mogelijkheid dat hier – ook – sprake is van verdringing wordt plausibel geacht.

Dat de VRS enerzijds de bevolking wilde intimideren en anderzijds wandaden aan het oog van Dutchbat en bewoners trachtte te onttrekken hoeft elkaar niet uit te sluiten. De veronderstelling dat de VRS-troepen ter plekke zich allemaal aan uniforme richtlijnen hielden lijkt niet houdbaar. In dat verband is de samenstelling van de eenheden die in Potočari opereerden van belang. Franken, en zeer vele Dutchbatters met hem, constateerden dat de professioneel ogende troepen die vanuit het noorden op 12 juli binnentrokken, al vrij snel daarna werden afgelost door 'het tweede en derde echelon tuig'.³⁴⁵ Veel Dutchbatters spraken over 'Rambo-types' die deel uitmaakten van uiteenlopende paramilitaire eenheden. Er werden vooral veel Drina Wolven gezien, maar er was ook iemand die Witte Adelaars van de

339 Debriefingsverklaring P.P.J. Wils, Assen, 12/09/96.

340 Zie ook: SMG/Debrief. Debriefingsverklaring J. Thijsen, Assen, 07/09/95.

341 SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing 'Srebrenica' (Assen, 30 augustus – 22 september 1995), p. 304.

342 SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing 'Srebrenica' (Assen, 30 augustus – 22 september

1995), p. 238.

343 SMG/Debrief. Debriefingsverklaring R.H. van Beukering, Assen, 11/09/95.

344 'Audition de Christina Schmitz et Daniel O'Brien, 29 mars 2001', www.paris.msf.org De betrokken soldaat was vermoedelijk de commando P. Wouters. SMG/Debrief. Debriefingsverklaring P. Wouters, 06/09/95.

345 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

Servische nationalist Šešelj herkende.³⁴⁶ Ook bevonden zich Montenegrijnen en zelfs Griekse huurlingen onder de soldaten die zich over Potočari verspreidden. Daarnaast was er een eenheid afkomstig van de berg Zvijezda, die in een witte truck naar Potočari kwam. Hun aanvoerder was Milan Lukić, die in 1992 een moordcommando had geleid in Višegrad, waarvan veel burgers naar Srebrenica waren gevlucht.³⁴⁷ Onder de laatsten was bijvoorbeeld Almir Ramić, die de lokale vertegenwoordiger van UNHCR in Srebrenica werd.

Het opmerkelijkst was de aanwezigheid van een eenheid die ook tot nu toe grotendeels uit beeld is gebleven, de beruchte Arkan-Tijgers. Zowel Karremans als Franken hebben later verklaard dat zij nooit een indicatie van hun aanwezigheid hebben gehad, waarmee het zoveelste voorbeeld is geleverd van de falende rapportageketen in die dagen. Dutchbatters signaleerden de Tijgers namelijk wel degelijk, al was het maar omdat sommigen van hen dat met trots aan Nederlandse militairen meldden.³⁴⁸ Andere Nederlanders, die in Bratunac gegijzeld waren gehouden, zagen daar Arkan-tijgers met een vijftiental ‘valse’ herdershonden.³⁴⁹ Uit getuigenissen van zowel vluchtelingen als Dutchbatters blijkt dat deze hondenbrigades, waarvan er meer in actie waren, werden gebruikt bij de zuiveringen van de huizen rond Potočari.

In Potočari werd Željko Ražnjatović, ‘Arkan’, ook persoonlijk waargenomen, onder andere door verscheidene lokale inwoners. Een van hen was MSF-medewerkster Emira Selimović, die op de avond van 12 juli rond negen uur Mladić tegen het lijf liep. MSF was op dat moment bezig om met een pick-up truck buiten het ‘gele gebied’ (de door Dutchbat met gele linten afgezette fabriekscomplexen en busremise) mensen op te zoeken die hulp nodig hadden. Tijdens een gesprek daarover zag Selimović ook Arkan staan. Mladić vroeg hem zelfs of hij kennis wilde maken met MSF. Zijn reactie richting MSF-medewerkers was ‘fuck-off’ en een opgeheven middelvinger.³⁵⁰

De aanwezigheid van Arkan werd ook gemeld aan luitenant Rutten, die zelf wel de Tijgers had gezien maar niet Arkan persoonlijk. Rutten kreeg na de val een korporaal van het 3e peloton van zijn compagnie erbij in zijn *prefab*. Na de komst van de B-compagnie, die na hun verdrijving uit Srebrenica geen eigen onderkomens meer had, moesten de slaapruintes namelijk heringedeeld worden. Tijdens een avondlijk gesprek, waarschijnlijk op donderdag 13 juli, zei deze militair tegen Rutten dat hij Arkan had gezien. Rutten had in zijn *prefab* namelijk een uit de krant geknipte foto van Arkan hangen, genomen op diens trouwpartij met turbofolk-diva Svetlana Veličković, beter bekend als ‘Ceca’. Groepsleden en groeps-

346 SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing ‘Srebrenica’, p. 308.

347 Grace Kang, Note for the file, Visit to displaced persons at UN airbase, 18 July 1995. UNPF HQ CA Human Rights Cell (NIOD, collectie Hicks). Zie ook: Sudetic, *Blood and vengeance*, p. 296. Sudetic schenkt ook elders in zijn boek uitgebreid aandacht aan Lukić. Hij werd in oktober 1998 aangeklaagd door het Tribunaal in verband met de dood van 65 personen op 14 juni 1992 in Višegrad. Zij kwamen voor het merendeel om in een huis dat door Lukić en zijn handlangers in brand was gestoken. Wie vluchtte werd neergeschoten. Een van zijn mededaders, Mitar Vasiljević, werd gearresteerd en in 2001 voor het Tribu-

naal gebracht. Milan Lukić was op dat moment evenals zijn verre neef en mededader Sredoje Lukić, nog steeds niet gepakt.

348 SMG/Debrief. Debriefingsverklaring P.P.J. Wils, Assen, 12/09/96. Zie ook: ICTY (IT-98-33-T), getuigenis D. Vaasen, 27/03/00.

349 SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing ‘Srebrenica’, p. 309.

350 Interview Emira Selimović, 21/10/97. Zie ook: BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (2). Het is niet bekend of beide bronnen familie zijn van elkaar. Selimović zag Arkan op donderdagmorgen in het gezelschap van Mladić toen hij ‘naar de vrachtwagens’ liep.

commandanten hadden die foto gezien. Na de mededeling van de korporaal toonde Rutten hem voor de zekerheid nog eens de foto. De korporaal bevestigde dat dit de man was die hij had gezien.³⁵¹ Op soortgelijke wijze werd Arkan herkend door röntgenlaborant F. Wiehink, die hem signaleerde op ongeveer driehonderd meter ten zuiden van de compound. Ook Wiehink identificeerde Arkan op basis van krantenberichten en een videoband die hij ooit had gezien.³⁵² ‘Ik herkende hem aan zijn babyface’, aldus de Dutchbatter.³⁵³ Een andere Nederlandse militair herkende Arkan eveneens van foto’s en meende hem in gezelschap van een andere onbekende man te hebben gezien. Ze droegen ‘een uniform welke egaal en kaki/grijs kleurig was’ evenals een rode baret.³⁵⁴ Behalve deze Dutchbatters kwamen ook de UNMO’s op 13 juli met een positieve identificatie van Arkan.³⁵⁵

De locaties die Wiehink en Selimović aangaven plaatsen Arkan in de buurt van de complexen waar de vluchtelingen zich bevonden. Of zijn Tijgers betrokken zijn geweest bij de nachtelijke gebeurtenissen is moeilijk vast te stellen, maar in ieder geval één Dutchbat-militair gaf in Assen een verklaring af die daarop wijst. In de nachtelijke uren, toen hij bij de vluchtelingen in de busremise verbleef, werden zijn scherfvest, blauwe helm, veldfles en nog wat uitrustingsstukken gestolen. De daders waren volgens hem “F-side Serven” met mouw-emblemen van een tijger, gekleed in donker parse pakken, met een Rambobandje om het hoofd.³⁵⁶

In hoeverre de aanwezigheid van de Tijgers een aanwijzing had moeten zijn dat er iets mis was, mag blijken uit de kwalificatie die een Dutchbat-militair, gewondenverzorger B. van der Grift, aan hen meegaf toen hij samen met een journalist een jaar na dato terugreisde naar Srebrenica: ‘een opruimingscommando.’³⁵⁷ Des te merkwaardiger is het dat Karremans noch Franken hiervan toentertijd niet op de hoogte waren.³⁵⁸ Het is niet het enige voorbeeld van de grote communicatieproblemen binnen het bataljon gedurende die dagen.

Op zich is de aanwezigheid van ongeregelde troepen niet voldoende als verklaring voor hetgeen zich in Potočari heeft afgespeeld. Ze werden vaak bewust ingezet door de commandanten van reguliere eenheden, die wisten wat er zou gebeuren als hen de vrije hand werd gelaten. Mladić en Krstić hoefden dus geen orders te geven. Het feit dat Mladić en Arkan samen werden gezien maakt dat duidelijk. In Servië deden op dat moment al geruchten de ronde dat Mladić in de hele Drina-vallei op zoek was gegaan naar militieën die wilden mee doen aan het vereffenen van de rekeningen met de moslims van Srebrenica.³⁵⁹ In hoeverre ook voor Arkan en zijn Tijgers ook persoonlijke motieven een rol speelden om aan de

351 Interview R. Rutten, 22/12/99.

352 Debriefingsverklaring F. Wiehink, 14/09/95.

353 E. Nysingh, ‘Bosnische Serven executeerden 2000 moslims’, *de Volkskrant*, 05/10/95.

354 SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing ‘Srebrenica’ (Assen, 30 augustus – 22 september 1995), p. 295.

355 Er zijn geen rechtstreekse meldingen door UNMO’s vanuit de enclave aangetroffen, maar informatie over de aanwezigheid van Arkan heeft wel het UNMO hoofdkwartier in Tuzla bereikt. Zie: UNMO HQ BH NE (DSMO) to UNMO HQ Zagreb (attn comd Segers), 191100B July 1995, subject: attack on Srebrenica enclave. (NIOD,

Coll. Segers). De melding werd herhaald tijdens de debriefing van de UNMO’s in Zagreb: ‘On Thursday, while busy evacuating the refugees, Arkan [sic] troops and Arkan [sic] himself, were positively identified at the scene’. In: SMG/Debrief. G2 [UNPF HQ] to COS, ‘Debrief of Unmos from the Srebrenica enclave’, 24 July 1995, p. 6.

356 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 30.

357 A. Karskens, ‘Terug naar mijn hel’, *Nieuwe Revu*, xx juli 1996.

358 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis Th. Karremans, 04/07/96; interview R.A. Franken, 18/05/01.

359 Sudetic, *Blood and vengeance*, p. 296.

operatie deel te nemen, is niet duidelijk, al lag er een relatie met Srebrenica uit het begin van de oorlog.

Terwijl de grote executies buiten de enclave veel meer het karakter hebben van een koele onpersoonlijke opruiming, lijken de gebeurtenissen in Potočari sterk het karakter van persoonlijke wraakoefeningen te hebben gedragen. Dat wil niet zeggen dat er elders helemaal geen koele persoonlijke afrekeningen gebeurden. Een vijfendertigjarige overlevende van een massa-executie die door medewerkers van *Civil Affairs* van de VN werd geïnterviewd, vertelde hoe na hun gevangenneming VRS-soldaten naar mannen uit bepaalde dorpen vroegen, zoals Glogova, Kamenica, Osmače, Zedanjsko en Konjević Polje. De reden dat deze dorpen werden genoemd had volgens de man te maken met Servische verwanten die daar waren gedood of nederlagen die daar waren geleden.³⁶⁰ Mladić was de minst kieskeurige, zo lijkt het. Toen een medewerker van Dutchbat naar de vrachtwagens en bussen liep herkende ze de generaal van de televisie. Ze zag hoe hij een van zijn soldaten benaderde die de rij vormden waar de mensen tussendoor liepen: '[Mladić] pakte hem bij zijn riem en zei: "Noch jong, noch oud boven deze riem."' Voor de medewerker was het meteen duidelijk dat geen enkele man meemocht.³⁶¹ Andere getuigen herinnerden zich dat de lengte van een rechtopstaand geweer letterlijk als maatstaf werd gegeven.³⁶²

Voor veel Bosnische Serven die zich in Potočari bevonden was deze benadering echter te gemakkelijk. Het lijkt er sterk op dat iedereen die een rekening te vereffenen had in Potočari zijn eigen slachtoffers mocht uitkiezen. Die rekeningen stonden voor een groot deel open sinds de gevechten in 1992 en 1993. Vooral de Servische nederlaag bij Kravica en de daaropvolgende verwoesting en moorden door de troepen Orić was diep in de geheugens gegrift.³⁶³ Al in 1994 was er een boek verschenen waarin deze gebeurtenissen waren beschreven en dat ook lijsten van namen bevatte van gezochte ABiH-militairen.³⁶⁴ Het was slechts een kwestie van wachten tot het moment van de wraak zou aanbreken. Velen kwamen daar openlijk voor uit. De Servisch-Amerikaanse Danielle Sremac, die in mei 1995 Bratunac bezocht, kwam bijvoorbeeld in gesprek met twee broers van wie de ouders in Kravica waren omgekomen en die bezworen dat ze hun dood zouden wreken. Sommige inwoners van Bratunac die Sremac ontmoette, wisten precies welke Moslim-soldaten in Srebrenica verantwoordelijk waren voor de slachting onder Bosnische Serven in 1992. De Bosnisch-Servische leider Radovan Karadžić zou later over hen gezegd hebben: 'It was these elements of the Bosnian Serb forces, in the Srebrenica area that were most difficult to control.'

360 Interview 'NO', Tuzla Air Base, 22 July 1995, by Grace Kang. UNPF HQ CA Human Rights Cell. NIOD, Coll. Hicks.

361 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, Tuzla, (3).

362 Gesprek met vrouwelijke vluchtelingen in Tinja, 02/02/98.

363 Zie voor een beschrijving van de aanval, die

plaatsvond op de Orthodoxe Kerstavond, 07/01/93: Sudetic, *Blood and vengeance*, pp. 161-162.

364 Milivoje Ivanišević, *Hronika našeg groblja* ['Kroniek van onze begraafplaats'. Met als ondertitel: 'Woorden over het lijden van de Servische bevolking van Bratunac, Milići, Strelani en Srebrenica'], 1994.

They really wanted to get at the Muslim soldiers sitting in Srebrenica who committed these crimes.³⁶⁵

De suggestie dat het een ongelukkige samenloop van omstandigheden was valt echter moeilijk vol te houden. Tegenover een journalist verklaarde Mladić later: ‘We wisten precies wie wat had gedaan.’³⁶⁶ Hij verschaftte vervolgens de mogelijkheid om de lust tot wraak uit te leven in een ‘feest van bloed’, zoals sommige vluchtelingen hem hoorden zeggen.³⁶⁷

Dat was dan ook precies wat er gebeurde. Een inwoner van Bratunac die met zijn vrouw op 16 juli de Drina overstak en daar met de journalist Robert Block sprak, was getuige van de executie van een Moslim die beschuldigd werd van wreedheden in Kravica. De moord vond plaats in een school in Bratunac die werd gebruikt als tijdelijke gevangenis. Voordat de man werd doodgeschoten zou hij aldus Block hebben geroepen: ‘If we knew what shitty soldiers you Serbs were, we would have sent our women to take Kravica.’³⁶⁸

Kravica was echter slechts een van vele lokaties die tot wraak inspireerden. De al eerder aangehaalde Lukić bijvoorbeeld was speciaal op zoek naar mensen uit Višegrad, van wie een groot aantal naar Žepa en Srebrenica was gevlucht, overigens nadat hij daar zelf in 1992 op gruwelijke wijze had huisgehouden. Het viel de in Potočari aanwezige vluchtelingen op dat zijn mannen schone uniformen droegen en dus niet aan de gevechten hadden deelgenomen. Kennelijk kwamen ze voor een ander doel. Ze spraken een bekende aan in de menigte bij de fabrieken, die ze de boodschap gaven dat alle mensen uit Višegrad naar voren moesten komen, zogenaamd omdat ze dan als eersten naar Tuzla konden gaan. Een dertigtal mannen liep naar de fabriekspoort. Daar kregen ze te horen dat hun handen geïnspecteerd zouden worden om te zien wie eelt aan de trekkervinger had. Wie ‘schone handen’ had, kreeg een ‘kaartje voor de bus.’ De mannen die met de Serven ‘kaartjes gingen halen’ keerden niet terug en zijn niet meer gezien.³⁶⁹

Andere Bosnische Serven vroegen specifiek naar mensen uit Cerska,³⁷⁰ en weer anderen waren op zoek naar mensen uit Skelani.³⁷¹ Een vrouw uit de omgeving zag hoe Bosnische Serven zich tussen de mensen begaven en vroegen of er mensen waren uit bepaalde dorpen, waaronder Jagličići en Glogova. Vooral Glogova, dat vlak bij Kravica ligt, had hun belangstelling.³⁷² Een vrouw die aan boord van een bus was gegaan zag hoe Mladić samen met een

365 Danielle S. Sremac, *War of words. Washington tackles the Yugoslav conflict* (Westport, Connecticut/London 1999), p. 177. Sremac is Director of the Institute for Balkan Affairs in Washington, DC. In haar boek bekritiseert ze de eenzijdige, anti-Servische opstelling van de Amerikaanse media en de invloed daarvan op het Amerikaanse beleid jegens voormalig Joegoslavië. De door haar geciteerde uitspraak van Karadžić is interessant omdat hij verduidelijkt hoe Karadžić zijn verantwoordelijkheid afschuift. Het feit dat uit de ervaringen van Sremac blijkt dat de wraak niet als een verrassing kwam, brengt die verantwoordelijkheid echter weer terug bij de Bosnisch Servische leiding.

366 Ljiljana Bulatović, *Mladić* (Beograd 1996), p. 101.

367 Gesprek met vrouwelijke vluchtelingen in Tinja, 02/02/98; Roy Gutman, *Newsday*, augustus 1995.

368 Robert Block, ‘At the mercy of Mladic; Bosnia Serbs are invited to take revenge on prisoners’, *The Independent*, 23/07/95.

369 Sudetic, *Blood and vengeance*, pp. 298-299.

370 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Lukavac, (4).

371 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (5).

372 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (6). Zie ook: Bill Frelick, ‘Special issue: the death march from Srebrenica’, *Refugee Reports. A news service of the U.S. Committee for refugees*, vol. XVI, nr. 7, July 31, 1995; p. 2.

bebaarde 'četnik', genaamd Milan, de bus instapte en vroeg of er ook mensen uit Osmače bij waren. Een elfjarig jongetje dat zich meldde werd daarop meegenomen naar een van de fabrieken en kwam niet terug.³⁷³ Zowel vluchtelingen als Dutchbatters verklaarden hoe VRS-soldaten al in de middag rondliepen om te kijken wie er was.³⁷⁴ Later in de middag en 's avonds werden de mannen dan weggehaald. Om bij de selectie te helpen werden ook bekenden ingeschakeld. Een vrouw die geboren was in Potočari, herkende Ilija Petrović uit Spat, dat ook in de gemeente Srebrenica ligt. Hij liep op de Moslims te schelden. Zij had wel een idee van zijn rol: 'Ik denk dat ze Ilija hadden gebracht omdat hij zowel alle burgers van Srebrenica kende, als mensen uit de omringende dorpen. Hij koos waarschijnlijk wie er gescheiden moest worden van de rest.'³⁷⁵

Opvallend veel verklaringen spreken van Servische burens, soms oude klasgenoten, die op zoek waren naar bekenden. Een enkele keer leidde dat ook tot vriendschappelijke ontmoetingen, die bijdroegen aan de verwarring bij de Dutchbatters over wat er nu precies gaande was. Luitenant Koster zag een Servische militair naar iemand in de menigte wijzen:

Een mevrouw schrikt en roept wat terug. Hij roept weer wat terug en loopt vervolgens daarnaartoe. Toen dacht ik: ik ga er naar toe lopen, want dat gaat helemaal niet goed. Op het moment dat die twee bij elkaar komen, vliegt er zo'n meisje los van een jaar of zeventien, achttien. Zij rent naar die kerel toe, vliegt hem om zijn nek en diezelfde gozer staat daar ook te huilen. Hij blijft daar dan even praten met die vrouw en dat meisje, draait zich vervolgens om en gaat weer terug. Dat was een hele aparte en onwerkelijke situatie.³⁷⁶

Soms redde zo'n connectie iemand het leven. Een vrouw die door soldaten werd mishandeld en dreigde gescheiden te worden van haar zeventienjarige achterlijke zoon, werd te hulp geschoten door een VRS-soldaat die bij hem op school had gezeten. Dankzij hem kwamen ze allebei aan boord van een bus en bereikten zo veilig Kladanj.³⁷⁷ Hatidža Hren, die het idee kreeg dat er naar haar gezocht werd, dankte haar leven aan Miko Stanojević, een jonge Servische politiemann die ze kende en die haar aanraadde meteen op de eerste bus te stappen.³⁷⁸ Maar ook sommige mannen werden op die manier gered. 'Ahmed' ging samen met zijn vader, die vlak voor hem liep, in de richting van de bussen. Daarvoor stond een tank geparkeerd. Daar aangekomen sloeg zijn vader linksaf, samen met de andere mannen. Zonder te denken liep Ahmed rechtdoor, met de vrouwen en kinderen. Na enkele meters greep een hand hem bij de rechterschouder. Ahmed draaide zich om en herkende een VRS-soldaat, een voormalige buurman uit Srebrenica: 'He shoved a blanket in my arms and motioned me to put it on my head. He literally saved my life.'³⁷⁹

Maar in de meeste gevallen verliepen ontmoetingen met oude bekenden minder prettig, zoals bij een vluchteling, die bedreigd werd door haar voormalige buurman uit Sijemovo,

373 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, (7). Er zijn meer voorbeelden dat dergelijke jonge kinderen zijn verdwenen.

374 Zie bijvoorbeeld: SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 156.

375 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecom-

missie Živinice, (8).

376 Interview E. Koster, 06/10/99.

377 Amnesty International, *Bosnia-Herzegovina: the missing of Srebrenica* (London, september 1995), p. 5.

378 Interview Hatidža Hren, 18/06/98.

379 Stover/Peress, *The Graves*, p. 131.

die haar kwam vragen waar haar man was en haar omver duwde toen ze zei dat hij bij een bombardement was omgekomen.³⁸⁰

Het waren niet alleen militairen die naar bekenden zochten. Er kwamen ook veel burgers uit de omgeving:

Tegen de avond, ergens om zeven uur, begonnen groepen Servische burgers te arriveren, zowel mannen als vrouwen, zonder wapens, die ons zonder woorden bekeken. (...) Daarna komen er voor mij onbekende, gewapende Servische soldaten en beginnen ze mannen mee te nemen in onbekende richting. Ze zeiden niets, ze wezen alleen maar op een bepaald persoon en die werd dan meegenomen. De vrouwen en kinderen van die mannen huilden.³⁸¹

Waartoe dat kon leiden valt op te maken uit de waarneming van Dutchbat-militair Scholing, die in de vroege namiddag van 14 juli – vermoedelijk bedoelde hij 13 juli³⁸² – wacht hield in Post A op de compound. Hij zag hoe uit zuidelijke richting twee VRS-militairen naderden die opkeken toen ze werden geroepen. Scholing zag niet waar de spreker stond en pakte zijn verrekijker. Aan de overkant van de compound, waar een weg omhoog ligt, liepen de beide militairen omhoog:

Toen kreeg ik ook de mensen in het oog die hen hadden aangeropen. Onder een grote boom stond een groepje Bosnisch-Servische burgers. In hun midden zat een man op zijn knieën. De soldaten wisselden een woord met de burgers, waarna een van de soldaten de hevig tegenstribbelende man ruw met zich meesleepte. Zij verdwenen uit mijn blikveld, achter een huisje. Meteen hoorde ik iemand gillen en een schot. De soldaat kwam terug en gaf toen een aantal burgers een hand, als oude bekenden.³⁸³

Er zijn meer voorbeelden die het wraakmotief inhoud geven. Een vrouw hoorde een oudere man, die door een kennis werd aangeduid als ‘Milan’ uit Spat, tegen een andere ‘četnik’ zeggen: ‘Ik heb de buurman gezien die mij voor de oorlog in de gevangenis heeft opgesloten, anderhalve maand lang.’ De vrouw meende dat het om een boswachter of koopman ging ‘met de Moslim-nationaliteit’. ‘Daarop zei de andere: “Waar wacht je op?” Milan antwoordde daarop met: “Ik heb de tijd”’.³⁸⁴

Weer een andere vrouw werd door drie Bosnische Serven ondervraagd, die wilden weten wie er verantwoordelijk waren voor de vermeende hinderlaag op 8 mei 1992 waarbij SDS-leider Goran Zekić om het leven zou zijn gekomen.³⁸⁵

Sommige vluchtelingen, de de bui zagen hangen, troffen zo hun eigen beschermingsmaatregelen. De vijftigjarige Huso Tursunović, die afkomstig was uit zijn geboortedorp Zedanjs-

380 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (9).

381 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (5).

382 Vermoedelijk gaat het hier om de 13^e maar het is niet onmogelijk dat executies nog op de 14^e zijn doorgegaan. Er zijn veel verklaringen van Dutchbatters die ook na de 13^e nog schoten horen

die zij alleen maar als executies konden uitleggen.

383 SMG/Debrief. Debriefingsverklaring R. Scholing, Assen, 07/09/95.

384 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, Tuzla, (3).

385 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (10). Voor een beschrijving van de aanslag zie: Westerman/Rijs, *Srebrenica*, p. 63.

ko in het zuidelijk deel van de enclave, was zo iemand. Een van de mensen waar de Bosnische Serven een bijzondere belangstelling voor bleken te hebben was de gevreesde ABiH-commandant Zulfo Tursunović, die in het zuiden van de enclave heer en meester was geweest. Mladić vroeg bijvoorbeeld in Potočari aan Dutchbat-tolk Vahid Hodžić of hij wist waar ‘Tursun’ was. Hodžić, die uit het zuidelijk gedeelte van de enclave afkomstig was, draaide zich eruit door net te doen alsof hij dacht dat het ging om een andere Zulfo Tursunović, een ‘raddraaier’ die hij nog uit zijn schooltijd kende.³⁸⁶

Huso Tursunović, die in zijn verklaring niet aangaf of hij misschien daadwerkelijk familie van ‘de’ Zulfo was, sprak met zijn vrouw, dochter, schoondochter en kleinkinderen af, dat zij haar meisjesnaam zouden gebruiken. Zelf nam hij een andere naam aan. Met een kleinkind op de schouders wist hij de ochtend van 13 juli aan boord van een van de bussen te komen. Hij beseftte dat hij geluk had gehad. De dag tevoren zag hij hoe soldaten zeven mannen in het maïsveld meenamen, waarna geweerschoten klonken. Toen hij die nacht, waarin af en toe gejang klonk ‘alsof het wolven waren’, naar buiten ging om te urineren, trof hij in het graan vijf met messen afgeslachte mensen aan.³⁸⁷

Veel verklaringen wijzen erop dat de Bosnische Serven lijsten en foto’s gebruikten om bepaalde mensen te vinden. Toen luitenant Rutten de ochtend van 13 juli een inspectie wist uit te voeren in het Witte Huis, trof hij in een van de kamers een aantal geordende foto’s aan op de grond: ‘Allemaal naast elkaar gelegd. Van de oorspronkelijke bewoners van de woning. De mannen liggen bij elkaar. Er is gezocht naar bekenden.’³⁸⁸ In een groot aantal gevallen werden mannen op basis van verhoor geselecteerd, op het oog in de lijn van de door Mladić al tijdens het gesprek met Karremans aangekondigde screening. Zo zag een Dutchbat-militair hoe mannen in de leeftijd van zestien tot zestig jaar, in groepen van tien tot vijftien, werden meegenomen naar een huis schuin tegenover de busremise. Volgens VRS-militairen ter plekke werden ze daar ondervraagd:

Vervolgens kwam de gehele groep weer uit het huis. Soms werden dan enkele mannen vrijgelaten, die konden aantonen dat ze enkel en alleen boer waren geweest. De overigen gingen dan met de bovengenoemde VRS-strijders achter het huis. Hij verklaarde dat hij dan even daarna schoten hoorde en vervolgens de VRS-strijders weer alleen achter het huis vandaan zag komen. Dit patroon herhaalde zich die twee dagen, 12 en 13 juli, verscheidene malen.³⁸⁹

Verscheidene vluchtelingen hebben later verklaringen afgelegd waaruit eveneens naar voren komt dat sommige mannen na een verhoor weer terugkwamen, al was het altijd – waarschijnlijk letterlijk – uitstel van executie. Ze werden of voor de tweede maal opgehaald of later afgescheiden op weg naar de bussen.

Tot degenen die wel werden geselecteerd behoorden niet alleen vermoedelijke militairen of mensen met wie persoonlijk iets vereffend moest worden, maar ook allerlei notabelen.³⁹⁰

386 Interview Vahid Hodžić, 24/05/99.

387 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, Tuzla, (11). Het ‘wolvengehuil’ kan verwijzen naar activiteiten van de Drina Wolven.

388 Interview J.H.A. Rutten, 01/12/99.

389 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 235.

390 Dit was een patroon dat ook al gevolgd werd

in 1992. Volgens Šefkija Hadžiarapović, voormalig directeur van de textiel fabriek van Srebrenica en voorzitter van de lokale SDP, werkten destijds Servische paramilitairen als de Arkan-Tijgers met lijsten van Moslim-intellectuelen. Het idee daarachter was ‘om iedereen te liquideren die in staat was om drie mensen achter zich te krijgen’. Interview Šefkija Hadžiarapović, 22/05/98.

Een jonge vrouw verbleef drie dagen in de ‘Feros’-fabriek in Potočari. Ze zag daar naast vele anderen, onder wie een schoolvriend, en ook haar aardrijkskundeleraar Saiba Salkić en twee leraren van haar oude basisschool, Redžo Salihović en Muhamed Mekanić (die Engels gaf) afgevoerd worden. Ze kwamen niet terug in de ‘fabriekskring’ of ‘kring’, zoals de vluchtelingen het gebied bij de fabrieken en de busremise aanduiden. Overigens vernam ze ook van iemand dat een ‘četnik politieagent’ die ze vanaf haar kindertijd kende, naar Potočari was gekomen en speciaal navraag deed naar haar.³⁹¹

Gericht zoeken kwam meer voor. Mehmed Malagić en zijn vrouw, beiden afkomstig uit Srebrenica, zagen hoe de Bosnische Serven met lijsten rondliepen. De namen behoorden volgens hem allemaal toe aan rijke en bekende mannen, vaak degenen die gestudeerd hadden. Hij zag hoe één van hen uit angst bloed spuwde toen zijn naam werd afgeroepen. Malagić’ verklaring is daarom zo interessant omdat hij een aantal mensen die werden opgepakt persoonlijk kende en kon aanduiden.³⁹²

Meer mensen merkten dat er naar hen gezocht werd. Hasa Selmanagić, een econome uit een voorname locale familie die voor de oorlog als bankdirecteur had gewerkt, hoorde terwijl ze in een vrachtwagen klom dat haar naam door Bosnische Serven werd omgeroepen. Een van hen was een oude bekende, haar voormalige collega Desimir Bučalina. Buiten hem herkende ze nog twaalf mensen, onder wie Budo Milovanović, die volgens haar in 1992 als gids gefungeerd had voor de Arkan Tijgers bij de aanval op Srebrenica. Omdat ze de zaak niet vertrouwde had ze zich van tevoren met behulp van de kleren van haar overleden moeder (voor wie ze in Srebrenica was achtergebleven) als oude vrouw vermomd en wist ze daardoor ongezien te blijven. Dat werkte des te beter omdat ze voor de oorlog altijd modieus gekleed ging en nooit een hoofddoek droeg.³⁹³

Hard bewijs dat leidinggevende personen werden gezocht, vonden onderzoekers van het Tribunaal toen zij na de oorlog in Bratunac het kantoor doorzochten van kapitein Momir Nikolić, die een prominente rol speelde in de gebeurtenissen in Potočari. Bij die gelegenheid werden handgeschreven verslagen van verhoren van Moslim-mannen gevonden, waaruit bleek dat de VRS bepaalde mensen zocht.³⁹⁴ Ook hun familieleden liepen daardoor gevaar. UNHCR-vertegenwoordigers hoorden in Tuzla van een getuige dat één bepaalde vrouw

391 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, Tuzla, (12).

392 Interview Mehmed Malagić en echtgenote, Tinja, 22/10/97. Malagić noemde de volgende namen: Aziz Musić, politie-inspecteur; Sulejman Hodžić, imam; Esad Mujić, ‘een rijk man’; Vejsil Suljagić, ‘de rijkste man van half Bosnië’; Sahib Suljagić, zoon van Vejsil, professor; Smail Hasić, ‘een rijk man’; Beharija Salihović, professor. Deze namen werden door het NIOD voorgelegd aan dr. Helge Brunborg, de demograaf die voor het ICTY onderzoek deed naar de lijsten van vermisten.

Brunborg vond 9 van de 11 verstrekte namen terug in de door het ICTY opgestelde lijst van ‘Srebrenica related missing persons’. Hiervan waren er slechts 5 uniek (4 daarvan waren waarschijnlijk verschrijvingen). Voor de overige 4 namen werden telkens twee tot drie ‘records’

gevonden. Om zekere te weten of ze correct zijn zou echter meer informatie noodzakelijk zijn, zoals geboortedatum of naam van de vader. Sommige details in de ICTY lijst voldoen niet aan de vereiste dat het om mannen gaat die op 12 of 13 juli in Potočari zijn verdwenen. Als dergelijke records zijn vernietigd, zijn nergens duplicaten. Het eindresultaat is dus dat er 9 namen gevonden zijn en 2 niet. Zie: Helge Brunborg, ‘Some names reportedly taken by VRS military in Potocari on the 12th and 13th of July 1995’ [names provided by NIOD], 14/12/01.

393 Interview Hasa Selmanagić, 07/08/97.

394 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis R. Butler, 18/07/00. De betreffende bewijsstukken werden ingevoerd als exhibit 701. De verhoorde mannen staan als vermist te boek.

tegelijk met de mannen zou zijn afgescheiden, ‘because she is a relative of a senior Bosnian army officer’.³⁹⁵ De vrouw van Damir Škaler, die zelf de tocht naar Tuzla volbracht, hoorde Mladić en andere Bosnische Serven in Potočari vragen ‘of er ook [familieleden] van Orić bij waren’.³⁹⁶

Er was eveneens speciale belangstelling voor enkele jonge Servische vrouwen die tijdens de oorlog in Srebrenica waren blijven wonen. De aandacht gold speciaal Dana Ristanović, die getrouwd was geweest met een Moslim-man.³⁹⁷ Een vluchteling hoorde dat Mladić persoonlijk op zoek was naar haar en een andere Servische vrouw, Mira.³⁹⁸ Mira Budiša werd inderdaad door VRS-soldaten, onder wie de haar bekende politieagent Miroslav Ilić, uit de menigte gehaald. Ze werd naar het politiebureau in Srebrenica gebracht voor verhoor. De belangstelling gold haar echtgenoot en haar zoon Miroslav. Mira zei dat haar man dood was en dat haar zoon al in 1992 de enclave ontvlucht was. Daarop toonden haar ondervragers haar documenten uit januari 1995 waarin haar zoon door de 28e divisie werd geprezen voor deelname aan een actie. Ze had inderdaad gelogen. Miroslav maakte deel uit van de eenheid van Hakija Meholić en had deelgenomen aan gevechten rond OP-F.

Mira’s vrees dat ze na haar leugen gedood zou worden kwam niet uit. Na een paar uur, waarin haar ook over de lotgevallen van anderen vragen werden gesteld, zei Ilić dat ze vrij was. Ze keerde naar huis in Srebrenica terug en bleef daar tot in juni 1996, toen ze een transport naar Tuzla wist te regelen. Via het Internationale Rode Kruis was ze voor die tijd al te weten gekomen dat haar zoon daar levend was aangekomen.³⁹⁹

Het is dus niet gezegd dat iedereen die uitgeselecteerd werd ten dode was opgeschreven. Het Internationale Rode Kruis trof in oktober 1995 bij een uitwisseling van gevangenen in het kamp Batković nog meer dan tweehonderd mannen uit Srebrenica aan. Daartoe behoorden mannen die deel uitmaakten van de groep van 59 gewonden die 12 juli van de compound in Potočari waren afgevoerd, maar ook een enkeling die op de ‘lijst van 239’ voorkwam. Ook waren er mannen bij die tijdens de uitbraak gevangen waren genomen.⁴⁰⁰ Wat en wie bepaald heeft dat zij in leven zijn gebleven is niet duidelijk.

Soms gaf dat laatste aanleiding tot speculatie. Een van de interessantste is de politicus Ibran Mustafić, omdat zijn verhaal ook weer een indicatie van de Servische motieven geeft. Mustafić speelde aanvankelijk een leidende rol in Srebrenica, dat hij voor de oorlog namens de SDA vertegenwoordigde in het Bosnische parlement. Hij was echter in botsing gekomen met Orić, ondanks hun nauwe relatie uit de begintijd van de oorlog. Er waren diverse aanslagen op hem gepleegd. Bij de laatste op 19 mei, op de terugweg naar Potočari van een vergadering in Srebrenica, werd een van zijn medestanders gedood en raakte hij zelf zwaargewond. Mustafić was nog herstellende toen hij op 11 juli toevlucht zocht op de Dutchbat-compound in Potočari. Naar eigen zeggen was hij kandidaat om op de lijst voor het gewondentransport van 12 juli naar Kladanj te worden gezet. Een Nederlandse arts achtte zijn wonden daarvoor niet ernstig genoeg; het is niet de enige beschuldiging dat een Nederlandse arts op die manier iemands lot bepaalde. Op soortgelijke wijze werd de direc-

395 CRST. ‘Note for the File. Preliminary protection report no. 1: 18 July 1995’.

396 Interview Damir Škaler, 31/01/98.

397 Interview Hasa Selmanagić, 07/08/97. Ristanović wist met haar dochttertje te ontkomen en emigreerde naar de Verenigde Staten.

398 BiH Staatscommissie voor het verzamelen

van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (1).

399 Interviews Mira en Miroslav Budiša, 19/06/00.

400 NIOD-onderzoekers spraken een der ex-gevangenen, die echter anoniem wenste te blijven.

teur van het culturele centrum in Srebrenica, Envir ‘Zeke’ Dozić, ondanks zijn smeekbedes, door een Dutchbat-arts, niet op de gewondenlijst gezet. Dozić had een arm verloren. Hij reed op 11 juli met één arm mee op de pick-up truck waarmee MSF de laatste gewonden uit het ziekenhuis van Srebrenica naar Potočari bracht. De betreffende arts, Schouten, die bij het gewondentransport betrokken was, kon zich een dergelijk voorval niet herinneren. Hem stond vooral de chaos bij toen – ook niet gewonde – vluchtelingen de trucks bestormden.⁴⁰¹

Met Mustafić ging het als volgt verder: hij kwam in een bus met mannen terecht die naar een volgepakte schuur in Bratunac werden gebracht waar in 1992 veel mensen waren vermoord. Op een zeker moment werd zijn naam omgeroepen.⁴⁰² Mustafić dacht dat hij geëxecuteerd zou worden, maar in plaats daarvan werd hij naar het politiebureau gebracht, dat zich op twee- tot driehonderd meter van de loods bevond. Vandaar ging het de volgende dag naar Bijeljina, geboeid en geblindeerd in de achterbak van een auto. Over zijn behandeling door de Serven zei Mustafić later dat hij ‘in negatieve zin’ gerespecteerd werd. Pas op 15 december 1995 kreeg hij het eerste formele bewijs in handen dat hij gevangene was. ‘Daarvoor hadden ze me op ieder moment kunnen doden.’ Drie dagen later werd hij naar de onderzoeksgevangenis overgebracht en op 20 december verscheen hij voor de krijgsraad. De eerste vraag had betrekking op artikel 142 van het Wetboek van Strafrecht van het voormalige Joegoslavië, met een strafmaat van 12 jaar gevangenis tot doodstraf: gewapende opstand tegen het Servische volk, evenals het leiding geven en organiseren van een gewapende rebellie.

Nadat Mustafić was overgebracht naar een verzamelkamp in Pale, werd hij van oorlogsmisdaden beschuldigd. De andere gevangenen daar zaten ook allemaal vast wegens (vermeende) oorlogsmisdaden. Bij de ondervraging werd vooral gevraagd naar de raids die in 1992 en 1993 vanuit de enclave waren gehouden. Mustafić werd uiteindelijk na negeneenhalve maand gevangenschap bij een uitwisseling vrijgelaten.⁴⁰³ Volgens de geruchten die in Bosnië over hem de ronde deden zou hij zijn overleven vooral te danken hebben gehad aan zijn Servische politieke connecties van voor de oorlog, die hij al voor de val per radio gevraagd zou hebben zijn leven te sparen.⁴⁰⁴

Gevallen als die van Mustafić waren echter meer uitzondering dan regel.

20. Waar zijn de geëxecuteerden gebleven?

Na de vaststelling van de mogelijke aantallen moorden en de motieven die daar waarschijnlijk een rol bij gespeeld hebben, blijft nog één belangrijke vraag open. Als er inderdaad zoveel mannen in Potočari zijn vermoord, waar zijn hun overschotten dan gebleven? Die vraag is des te dringender omdat er in Potočari of naaste omgeving nooit massagraven zijn aangetroffen. Bij de beantwoording van deze vraag ligt het eenvoudigste begin bij de slachtoffers van executies die in die dagen door Dutchbatters zijn gemeld. Op de ochtend van 13 juli is in twee gevallen, die nog uitgebreider aan bod zullen komen, door een aantal van hen een

401 Interview A. Purkević, 04/04/98; interview A.A. Schouten, 21/02/00.

402 Volgens een getuige zouden Mladić en Milan Gavrić, een politieman uit Srebrenica, al in Potočari naar Mustafić hebben gezocht. Gavrić zou hem daarna uit de fabriekshal waar Mustafić werd aangetroffen meegenomen hebben en in een busje

hebben gezet, ICTY (IT-98-33-T), getuigenis ‘E’, 27/03/00.

403 Interview Ibran Mustafić, 16/04/98.

404 Interview Mehmed Pargan, 15 en 16/06/98. Pargan heeft als journalist veel over Srebrenica geschreven.

waarneming gedaan van negen tot tien slachtoffers van executies, die op geruime afstand van de compound werden aangetroffen. Daar kwam in de loop van de dag nog de waarneming van een enkele executie in Potočari zelf bij, zodat het totaal komt op tussen de achttien en twintig lijken, een getal dat iets hoger ligt dan het debriefingsrapport, dat op dertien tot veertien doden als gevolg van executies uitkwam.⁴⁰⁵

Zowel in verklaringen die tijdens de debriefing in Assen zijn afgelegd als daarna in interviews met journalisten en onderzoekers, kwam een opvallend uniform beeld naar voren. Er is een groot aantal gevallen geweest waarbij de executies niet feitelijk zijn waargenomen, maar waarin de opeenvolging van bepaalde gebeurtenissen bij de waarnemer wel tot die conclusie of dat sterke vermoeden leidde. Het algemene patroon van dat soort waarnemingen was dat men een of meer mannen weggevoerd zag worden, die vervolgens uit het zicht verdwenen achter of in een huis of fabriek, of achter een bus, en dat daarna schoten werden gehoord waarvan aard en aantal correspondeerden met het beeld van een executie. Kort daarop verschenen dan altijd weer de VRS-soldaten die hen hadden afgevoerd, zonder hun gevangenen.

Een voorbeeld zoals er veel te geven zijn is afkomstig van soldaat Van Veen, een van de bemanningsleden van OP-M, die na terugkomst van hun zware tocht met de vluchtelingen buiten de compound werd ingezet. Zijn verklaring is daarnaast interessant omdat daaruit blijkt dat de eerste incidenten zich al snel na de aankomst van de Servische troepen afspeelden. Dat ligt in de lijn van het gerucht dat de UNMO's al snel te horen kregen, namelijk dat VRS-militairen zich dreigend gedroegen tegenover vluchtelingen bij de zogenaamde 'prefab fabriek'. Toen ze daar gingen kijken zagen ze daarentegen 'some of the VRS soldiers giving out cigarettes and candies to a few refugees.'⁴⁰⁶ Ook Van Veen was getuige van de 'propagandastunt' van Mladić en diens troepen, maar hij zag meteen ook de andere kant van hun gedrag. Van Veen verklaarde

dat hij op 12 juli heeft gezien dat 's middags tussen twaalf en twee uur een groep van vijf Moslimmannen onder begeleiding van een gewapende VRS-strijder wegliep. Hij zag ze op afstand van tweehonderd meter een huis op de heuvel, schuin tegenover de grote fabriek, binnengaan. De groep kan ook groter geweest zijn, omdat zij juist het huis binnengingen toen hij in die richting keek. Even later hoorde hij een vijf of zestal schoten. Na enige tijd zag hij een gewapende BSA[VRS]-strijder weer naar buiten komen. Hij zag dat deze BSA-strijder alleen een pistool bij zich had.⁴⁰⁷

Onderzoek door het Tribunaal in de naaste omgeving van Potočari heeft niet tot de vondst van massagraven geleid, maar leverde wel een indicatie op dat is overwogen een dergelijk graf aan te leggen. Achter de busremise werden sporen van graafwerkzaamheden aangetroffen die op een massagraf leken te duiden. Onderzoek wees uit dat de kuil ongebruikt was dichtgegooid. De reden daarvan was onduidelijk tot het onderzoekers opviel dat de plek in het zicht lag van de kantoortoren op de compound Potočari en daarmee van eventuele

⁴⁰⁵ Wind, *Debriefing*, p. 50.

⁴⁰⁶ NIOD, Coll. Clingendael. UNMO Srebrenica, Srebrenica update dtg 121240B JUL 95. Dit detail haalde ook de rapportage van Akashi aan New York. Zie: UNNY, DPKO, UNPROFOR. Akashi to Annan, Z-1154, Situation in Srebrenica, 13/07/95.

⁴⁰⁷ Debriefingsverklaring R.P. van Veen, 11/09/95. Overigens kan niet geheel worden uitgesloten dat het hier om een gebeurtenis op 13 juli is gegaan, omdat naar is gebleken data in de debriefingsverklaringen zeer vaak worden verward, in het bijzonder 12 en 13 juli.

Dutchbat-waarnemers op het dak, iets wat de gravers ook moet zijn opgevallen.⁴⁰⁸ Overigens zag een Dutchbatter die op 19 juli in opdracht van Karremans onder Servische begeleiding de waterzuivering in Srebrenica moest herstellen, onderweg een tractor met ongebluste kalk, waarvan de chauffeur een mondkapje droeg.⁴⁰⁹ Later werd in de buurt van Zeleni Jadar, in de zuidpunt van de voormalige enclave, weliswaar een graf gevonden, maar dit bleek een zogenaamd *secondary grave* te zijn: herbegravingen in dit soort graven diende om bewijs uit de oorspronkelijke graven te verdonkeremanen.

Wanneer de doden niet ter plekke zijn begraven en aangenomen wordt dat de VRS de sporen heeft trachten uit te wissen, is de enige mogelijkheid dat de lijken zijn verzameld en afgevoerd. Volgens sommige vluchtelingen werden voor dat doel kleine auto's gebruikt.⁴¹⁰ Christina Schmitz van MSF zag aan het begin van de avond 'many cars from Bratunac'.⁴¹¹ Anderen zagen 's avonds vrachtwagens richting Srebrenica rijden: 'Je hoorde gefluister onder de mensen: "Worden daar onze mannen afgevoerd die ze de keel hebben door-gesneden?"'⁴¹² Zich baserend op weer andere verklaringen getuigde Tribunaal-onderzoeker Ruez dat uit de menigte gehaalde mannen vijf trucks met lijken hadden gevuld alvorens zelf vermoord te worden.⁴¹³ Een vrouw die donderdagmorgen 13 juli water ging halen zag op de hoofdweg drie vrachtwagens langsrijden met op iedere wagen vier Servische soldaten. Volgens haar lagen de wagens 'vol gekeelde mensen' en reden ze in de richting van Srebrenica.⁴¹⁴

Inlichtingenofficieren van de ABiH registreerden al op 14 juli, vermoedelijk uit de mond van in Tuzla gearriveerde vluchtelingen, dat er op 12 juli 150 mannen, van wie enkelen met naam en toenaam werden genoemd, in Potočari waren gedood. Hun lijken werden weggevoerd met 'kleine auto's'.⁴¹⁵

Een belangwekkende getuigenis dat op het bovenstaande aansluit, werd tijdens het proces tegen Krstić afgelegd door Bego Ademović. Hij was een voormalig buschauffeur die op 11 juli vanuit Kutuzero met zijn familie naar Potočari was gevlucht, waarbij hij zijn oude en zwaarlijvige moeder in het bos had moeten achterlaten om daar te sterven.⁴¹⁶ Ademović kwam terecht op het buitenterrein van de zinkfabriek, samen met zijn echtgenote, schoondochter en kleinkinderen. Op 12 juli was hij getuige van de intocht van de Bosnische Serven, die vanuit het zuiden via de doorgaande weg in colonne oprukte. Hij zag hoe enkelen van hen zich onder de menigte begaven voor een onopvallend praatje, terwijl anderen stonden te schelden en te dreigen. Toen de situatie wat kalmer leek ging Ademović samen met zijn kennis Džemal Karić op zoek naar water. Ze gingen door een gat in het hek achter de zinkfabriek de heuvel op. Ze waren niet de enigen, maar toen er VRS-soldaten opdoken ging iedereen gehaast terug naar het fabrieksterrein. Ademović en Karić verborgen zich in een schuurtje van waaruit ze een overzicht hadden op de helling, de fabriek beneden en het iets verderop liggende huis van Aljo Hasanović. Daartussen lag een korenveld.

Vanaf die plek zagen de beide mannen hoe acht tot tien VRS-soldaten via het gat in het hek

408 ICTY, (IT98-38), OTP, Ex.5/E.

409 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 289

410 ABiH, Tuzla. Rapport 24^e divisie, 14/07/95, nr. 06-1225/95.

411 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 12/07/95, 21:10:14.

412 Verklaring nr. 3, 'A.S.', in: Hren, *Overlevenden*, p. 36

413 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuige-

nis J.-R. Ruez, 03/07/96.

414 Verklaring nr. 2, 'H.H.', in: Hren, *Overlevenden*, p. 34. Het is niet duidelijk hoe zij dit kon constateren.

415 ABiH, Tuzla. Rapport 24e Div., 14/07/95, nr. 06-1225/95.

416 Het navolgende is gebaseerd op: ICTY (IT-98-33-T), getuigenis Bego Ademović, 29/03/00.

het terrein van de zinkfabriek opgingen, om telkens met twee tot drie mannelijke vluchtelingen terug te keren. Op een verhoging in het terrein werden ze één voor één door twee soldaten bij de arm gepakt terwijl een derde hen met een groot mes de keel doorsneed. Dit ging zo door totdat de schemering inviel. Karić droeg een sigarettendoosje bij zich – Ademović herinnerde zich het merk, Drina, ‘van een fabriek in Sarajevo’- en een stompje potlood. Ze turfden drieëntachtig mannen voordat het stompje afbrak. Naar schatting waren er ‘meer dan honderd’ mannen die op deze manier werden afgeslacht. Ademović herkende niet alleen één van de VRS-militairen, ene Zoran Mirosavljević, maar ook de man van een nicht van hem, Hazim Lonjinac. Die behoorde tot het laatste groepje dat uit de fabriek werd gehaald, maar van wie de executie verhinderd werd door een inmiddels verschenen VRS-officier, waarna de soldaten afdropen en de gevangenen naar de zinkfabriek konden terugkeren. Nadat ook Ademović dankzij deze interventie de fabriek wist te bereiken, hoorde hij van Lonjinac dat de VRS-officier zijn eigen naam genoemd had met de mededeling: ‘Ik ben degene die je eruit kreeg, ga nu gauw terug naar de zinkfabriek.’ Ademović kon zich tijdens het proces de naam die hem door Lonjinac was genoemd niet herinneren. Hij verklaarde dat hij later van de schoondochter van Lonjinac had gehoord dat deze de volgende dag aan boord van een bus had weten te komen, maar er onderweg door VRS uit was gehaald en sindsdien vermist werd.

Opvallend aan het getuigenis van Ademović en anderen is dat blijkbaar al in de middag van 12 juli, op het moment dat alle aandacht van Dutchbat in beslag werd genomen door het chaotische begin van de evacuatie, een aanzienlijk aantal mannen vermoord is. Ademović zag ook hoe een paar maal een vrachtwagen vanaf de weg, door het korenveld, naar de executieplek reed. De lijken werden daarop gegooid nadat ze eerst in zakken waren gestopt. Het werk werd door gevangenen verricht.⁴¹⁷

Ook in de verklaringen van Nederlandse militairen zijn aanwijzingen te vinden voor de afvoer van lijken, al is het sporadisch. Een Dutchbatter die net als veel collega’s executies vermoedde, signaleerde ter plekke een busje met geblindeerde ramen. Een collega wist nog aan te vullen dat het voertuig ook tralies had en een paar keer werd gezien in de buurt van de compound in Potočari.⁴¹⁸ Opmerkelijk is dat majoor P. Boering, die met het eerste konvooi mee zou gaan, voor zijn vertrek al het gerucht had gehoord dat op een wagen lijken waren afgevoerd.⁴¹⁹ Ook in de verklaring van een andere Nederlandse militair werd verwezen naar een waarneming op 12 juli van ‘een burgervrachtauto met gesloten huif’, die naar een woning reed waar zojuist tien mannen waren binnengevoerd en die naast het huis stopte:

Vervolgens hoorde hij dat er geschoten werd in de directe omgeving van genoemd huis. Enige minuten later hoorde en zag hij dat genoemde vrachtauto bij dit huis wegreed in noordelijke richting. Aan de hand van het vorenstaande had hij het vermoeden dat mogelijk de tien moslims waren doodgeschoten door BSA[VRS]-soldaten.⁴²⁰

Een andere militair gaf een ongedateerde verklaring waarin hij meldde dat tijdens het instappen van de vluchtelingen in de bussen (dus in ieder geval tijdens de deportatie) een tractor met platte wagen voorbijreed. ‘Op de wagen lag een grote deken en hij zag dat er een

417 ICTY Krstić (IT-98-33-T), getuigenis Bego Ademović, 29/03/00.

418 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 281.

419 Interview P. Boering, 14/12/01.

420 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 233.

hand onder die deken uitstak. Aan de vorm van de deken is hij van oordeel dat hier meerdere lijken op lagen. Deze wagen ging in de richting van Bratunac.⁴²¹

Dit soort transporten lijkt gedurende die dagen vaker te zijn voorgekomen. Op 14 juli, de dag na het gedwongen vertrek van alle enclavebewoners, zagen de militair Koreman en enkele van zijn collega's vanaf de compound een shovel en een lege vrachtwagen vanuit Bratunac richting Srebrenica rijden. Later zagen ze het voertuig opnieuw op de terugweg, waarbij de laadbak ditmaal was afgedekt met een opbollend zeil. De militairen kregen een 'sterk en beredeneerd' vermoeden dat er in de wagen lijken lagen.⁴²² Hoewel de dateringen van waarnemingen met enige voorzichtigheid moeten worden benaderd, lijkt het erop dat de afvoer van lijken ook daarna nog is doorgegaan. Op 17 of 18 juli, toen het net licht werd, begaf gewondenverzorger M. Doze zich vanuit zijn *prefab*-woning naar het toilet in de zogeheten 'natte' *prefab*. Hij zag toen op de weg langs de compound een tractor met daarachter een grote wagen, waaraan weer een kleinere wagen was gekoppeld. De combinatie reed in de richting van Bratunac. Langs de zijkanten van de wagens waren dertig centimeter hoge schotten geplaatst: 'Op de platte wagen ziet hij lijken liggen. Betrokkene ziet armen en benen en ook hoofden met lang haar. De lijken zijn niet naakt, maar zijn nog gehuld in kleren. Het aantal schat betrokkene op ca. 100.'⁴²³

De conclusie lijkt dus dat er inderdaad grote aantallen lijken zijn afgevoerd en dat deze hoeveelheden passen in het beeld van honderden slachtoffers van executies. Voorzichtigheid blijft echter geboden. Zo kan de herkomst van de overschotten die getuigen hebben gemeld in veel gevallen niet worden vastgesteld. Het is bijvoorbeeld theoretisch niet uitgesloten dat het om doden gaat die gevallen zijn bij gevechten in de Bandera-driehoek. Mladić zelf vertelde aan zowel de UNMO's als aan Karremans dat bij die gelegenheid de ABiH een paar honderd gesneuvelden had te betreuren.⁴²⁴ Volgens een artikel van Zoran Petrović, die ook die dagen de val en wat erop volgde filmde, waren er tijdens de 'laatste gevechten met de Bosnische Serven' op 12 juli meer dan vijfhonderd doden gevallen.⁴²⁵ Dit wel zeer grote aantal vermeende doden in de Bandera-driehoek laat zich lastig inpassen in het beeld dat naar voren komt van de gevechten en de uitbraak van de weerbare mannen naar Tuzla.

Wel kwamen er al op 10 juli berichten dat er in het zuiden bloedige zuiveringen plaatsvonden. Opperwachtmeester Rave tekende in zijn dagboek aan hoe hij rond één uur in de nacht van 11 op 12 juli van luitenant M. Versteeg van de commando's hoorde 'over de slachtpartijen die hij had gezien tijdens de zuivering door de BSA [VRS] van het zuidelijk deel van de enclave'.⁴²⁶ Ook Boering sprak met Versteeg, die hem vertelde hoe dorpje voor dorpje werd

421 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 281.

422 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, week 41, p. 48. Zie ook: SMG/Debrief. *Feitenrelaas* Debriefing 'Srebrenica' p. 290.

423 Debriefingsverklaring M. Doze, Assen, 12/09/95.

424 UNGE, UNPROFOR, Box 434, UNMO HQ UNPROFOR, SNE 1. UNPF SNE 13/07/95,

Srebrenica update 130800B.

425 Zoran Petrović, 'The whitewashing of the town has begun! War in Bosnia: return of Serbs to Srebrenica', *INTERVJU*, 21/07/95. Vertaling, OTP Ex.499/a, ICTY (IT-98-33-T).

426 Aantekeningenboekje B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD. Zie ook de verwijzing in SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 149.

geplunderd en vernield en de inwoners op de vlucht sloegen. Ook werden daarbij mannen en vrouwen vermoord.⁴²⁷

Ook in Assen verklaarde een bemanningslid van OP-S, in de zuidelijkste punt van de enclave, dat hij al aan het begin van de Bosnisch-Servische aanval op 8 juli diverse malen luid geschreeuw en angstkreten had gehoord die vermoedelijk afkomstig waren van vrouwen. Het gegil duurde steeds ongeveer vijftien minuten, afgewisseld door gehuil, waarna een harde gil volgde en het geluid abrupt stopte. Dit ging drie tot vier uur achter elkaar door. Ook werden er af en toe schoten gehoord. Hoewel de bemanning van de OP geen slachtoffers zag kregen zij de indruk dat de VRS ‘de complete bosrand aan het *sweepen* was en alles wat zij tegenkwamen “afmaakten”’. Toen de dag daarop de OP door de VRS werd ingenomen, deed de Dutchbatter hierover navraag bij een van de VRS-militairen. Het antwoord luidde: ‘die hebben we eerst verkracht en vervolgens de strot afgesneden.’⁴²⁸ Al in augustus 1995 maakte een anonieme militair hierop een toespeling in de openbaarheid: ‘Wat er in het zuiden van de enclave allemaal is gebeurd, dat had ik niet willen meemaken, dat wil ik niet weten. Executies, martelingen, afslachten. Anno 1995, binnen Europa. Het is ongelooflijk dat dat gebeurt.’⁴²⁹

De aanwijzing dat er misschien overschotten van vrouwen (‘hoofden met lang haar’) zijn afgevoerd zou hierop kunnen aansluiten. Ook in Srebrenica zelf en op de weg tussen de stad en Potočari zouden zich volgens bepaalde getuigenissen, waarop later in dit hoofdstuk nog apart zal worden ingegaan, een groot aantal overschotten hebben bevonden. Of deze vrouwen zijn geëxecuteerd of op andere wijze om het leven zijn gekomen is niet vast te stellen. In de berm van de weg tussen Srebrenica en Potočari heeft op 11 juli in ieder geval één Dutchbat-militair verspreid vier à vijf lijken van vrouwen gezien.⁴³⁰ Mogelijk waren dit slachtoffers van de eerdere beschietingen op de weg door de VRS, maar er zijn veel aanwijzingen in getuigenissen van vluchtelingen te vinden dat er in Potočari ook vrouwen om het leven zijn gebracht.

427 Interview P. Boering, 14/12/01. Boering vertelde dit voorval ook aan de debriefers in Assen, die het in zijn verklaring opnamen. Er gold bij de debriefing een overeenkomst dat relevante passages met informatie over mensenrechtenschendingen uit debriefingsverklaringen, aan het Tribunaal zouden worden doorgegeven. Later verkreeg het Tribunaal de voltallige verklaringen; tijdens het vooronderzoek naar Srebrenica kreeg Boering in 1998 het verzoek om in Den Haag bij het Tribunaal een aantal zaken door te nemen en om hem voor te bereiden op een getuigenis. Bij die gelegenheid kreeg Boering zijn eigen debriefingsverklaring onder ogen. Hij meende dat er iets aan ontbrak, maar kon het niet meteen controleren aan de hand van zijn eigen exemplaar, dat thuis in Sedorf (Duitsland) lag. Via een bevriende connectie kreeg hij een kopie uit het debriefingsarchief. Bij een vergelijking bleek dat in het door Defensie aan het Tribunaal ter beschikking gestelde exemplaar, de passage over de melding van Versteeg ontbrak. Boering zegt dat hij om opheldering ging

vragen bij het hoofd van de Juridische Dienst, kolonel A.C. Zuidema. Die vertelde volgens Boering dat er ‘een bepaalde controle geweest was’ en een depersonificering. Volgens Zuidema zei hij tegen Boering dat hij zelf geen inzage had gehad in de debriefingsverklaring van Boering. Zover Zuidema wist werden inderdaad gedepersonificeerde (naam zwart gemaakt) debriefingsverklaringen vanuit het debriefingsarchief naar het Tribunaal gestuurd. Telefoongesprek met brigadegeneraal A.C. Zuidema, 20/02/02. Volgens Boering was er in zijn verklaring echter geen naam zwart gemaakt, en was deze gehele passage verwijderd. Boering verstrekke na dit voorval aan het Tribunaal een ongeschoond exemplaar van zijn verklaring.

428 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 217. Zie: J. van der Graaf, ‘Het was Auschwitz’, *Rotterdams Dagblad*, 05/08/95.

429 Zie: J. van der Graaf, ‘Het was Auschwitz’, *Rotterdams Dagblad*, 05/08/95.

430 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 226.

Zolang niet duidelijk is waar de afgevoerde lijken uiteindelijk zijn terechtgekomen, lijkt het geografisch gezien waarschijnlijker dat de afvoer van overschotten uit de Bandera-driehoek via het zuiden is gegaan en dat de waarnemingen van afvoer in Potočari ook met de gebeurtenissen daar in verband staan. Niet uitgesloten kan worden dat de uitspraken van Mladić over de honderden doden in het zuiden een afleidingsmanoeuvre zijn geweest.

2.1. Moorden in de nacht van 12 op 13 juli

Het probleem van de discrepantie tussen verklaringen van Dutchbatters en vluchtelingen komt vooral sterk naar voren als het gaat om de gebeurtenissen die plaatsvonden in de late middag en de avond van 12 juli en de nacht daaropvolgend. Vanwege de grote hoeveelheid verklaringen van vluchtelingen zal vooral worden gewezen op de rode draden die daarin zichtbaar zijn, ook omdat dit tegemoet komt aan het probleem van het vaststellen van de betrouwbaarheid. De analyse is gebaseerd op een groot aantal getuigenissen die in de loop der tijd zijn afgelegd tegenover onderzoekers van uiteenlopende organisaties, onder wie ook van het NIOD, en journalisten. Ook de door de organisatie Vrouwen van Srebrenica zelf verzamelde en gepubliceerde getuigenissen werden daarbij betrokken, evenals verklaringen die al in een vroeg stadium werd opgenomen door de ‘Bosnische staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden.’⁴³¹ Sommige getuigenissen zullen wel specifiek worden aangehaald, wanneer ze de bewijsvoering op bepaalde belangrijke punten kunnen versterken of illustreren.

Getuigenissen van vluchtelingen zijn consistent op het punt dat in de loop van de avond van 12 juli en de daaropvolgende nacht groepjes VRS-soldaten, in veel gevallen verkleed als Dutchbatters, mannen weghaalden en afvoerden. Zoals al beschreven blijkt uit Dutchbat-bronnen dat Bosnisch-Servische (para-)militairen, vaak omschreven als ‘Rambo-types’, al aan het einde van de middag van 12 juli begonnen met het afnemen van wapens. Daaraan leek een einde te zijn gekomen na hun vertrek aan het begin van de avond. Luitenant Koster, die zich in opdracht van de Bosnische Serven bij de vluchtelingen ter hoogte van de busremise moest voegen, verklaarde echter in 1996 tegenover het Tribunaal dat in de loop van de avond en nacht de VRS-soldaten terugkwamen. Geïsoleerd patrouillerende Dutchbatters werden door groepjes van drie tot vier VRS-soldaten onder bedreiging gedwongen al hun uitrusting af te geven. Volgens Koster verloor op die manier het merendeel van de aanwezige militairen zijn uitrusting.⁴³² Adjudant B. Oosterveen, die zich ook ’s nachts tussen de vluchtelingen bevond, beschreef later hoe Dutchbatters uitrustingsstukken als scherfvesten kwijtraakten: ‘Die werden gewoon afgepakt. Serven beslopen je als je op wacht stond bij de vluchtelingen. Dan zetten ze een kalashnikov op je buik en sisten ze: hier met dat vest. Wat moet je dan? Het risico lopen dat ze de trekker overhalen?’⁴³³ Het bleef niet alleen bij scherfvesten. MSF-medewerkster Emira Selimović zag hoe de Bosnische Serven sommige Dutchbatters dwongen hun uniformen en schoenen uit te trekken en hoe zij hen in onderkleding achterlieten.⁴³⁴

Het is mogelijk dat sommige, vooral paramilitaire Bosnische Serven op souvenirs uitwaren. Er zijn voorbeelden van Dutchbatters die door VRS-soldaten werden benaderd om

431 Hren, *Overlevenden*.

432 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis E. Koster, 04/07/96.

433 ‘Het boek ‘Srebrenica’ is niet gesloten’, *Op-linie*, juli 1996, p. 7.

434 Interview Emira Selimović, 21/10/97.

wapens in insignes te ruilen, waarop in enkele gevallen ook lijkt te zijn ingegaan.⁴³⁵ Toch lijkt het er meer op dat het hier ging om een welbewuste actie. De maskering als VN-soldaat, met behulp van gestolen uitrusting en zelfs voertuigen, werd ook toegepast bij pogingen om de mannen die naar Tuzla probeerden te ontkomen uit de bossen te lokken. De verkleedpartij in Potočari was waarschijnlijk bedoeld om de vluchtelingen en vooral Dutchbat te misleiden en daardoor de activiteiten zoveel mogelijk aan het oog te onttrekken en te vergemakkelijken. Onbedoeld droeg dit bij aan het misverstand als zouden Nederlandse militairen zich schuldig hebben gemaakt aan allerlei vormen van collaboratie. Veel verklaringen van vluchtelingen geven echter eveneens aan dat zijzelf de Servische opzet doorzagen, omdat de verklede militairen zich door taal of gedrag verraadden.

Dat voorkwam niet dat er soms pijnlijke misverstanden ontstonden. Drie Nederlandse militairen die in een van de donkere fabriekshallen op een verkrachting stuitten, zagen bij het aanknippen van hun zaklantaarns twee Servische soldaten, van wie de een de wacht hield en de ander met afgestroopte broek op een meisje lag. De daders gingen er na de ontdekking snel vandoor. De Dutchbatters brachten het meisje overstuur naar buiten en probeerden haar daar samen met wat vrouwen eerste hulp te bieden. Dat werd geweigerd. Het meisje begon te trappen en met haar handen te zwaaien: 'She didn't want help from us because she was scared'.⁴³⁶ Die vrees kan heel goed verklaard worden uit het feit dat de daders Nederlandse uniformen droegen.

Aan het einde van de middag en het begin van de avond waren er al VRS-soldaten gaan kijken op het fabrieksterrein, als was het om de tactiek te bepalen en alvast te zien of er mannen waren die hun interesse opwekten. Er zijn aanwijzingen dat dit gebeurde met instemming van Dutchbat. Met behulp van een tolk, die zich waarschijnlijk zoals vaker die dagen bediende van een megafoon, werd aangekondigd dat de VRS een inspectie zou houden en dat er geen reden was voor vrees.⁴³⁷ Veel vluchtelingen hebben later aangegeven dat Dutchbatters hen de garantie van bescherming gaven, hetgeen veel van de verbittering verklaart die ontstond toen deze toezegging loos bleek.

Er zijn aanwijzingen dat al in de loop van de middag mannen op tamelijk rustige en onopvallende wijze uit de menigte werden gehaald, naar verluidde om te worden verhoord. Later zouden de VRS-soldaten feest zijn gaan vieren in een nabijgelegen huis. In de loop van de avond begaven zowel verklede als niet-verklede VRS-soldaten zich vrijelijk door het gebied aan weerszijden van de weg tussen fabrieken en busremise, waarbij ze mannen oppikten 'with far less of a pretense that this was done for questioning'.⁴³⁸ Hatidža Hren, die voor het lokale kantoor van het Internationale Rode Kruis had gewerkt, zag ze voor het eerst

435 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, pp. 29-30; Debriefingsverklaring P. Wouters, Assen, 06/09/95. Wouters, van het KCT, greep in toen twee Dutchbatters hun wapens wilden ruilen met VRS-militairen.

436 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis D. Vaasen, 27/03/00.

437 Verklaring nr. 36, in: Hren, *Overlevenden*, p. 121. In de debriefingsverklaring van W. Sanders kan gelezen worden dat hij bovenstaand verhaal bevestigt, aangezien het geplaatst wordt in de context van de vluchtelingen buiten de compound.

Het is echter evenzeer mogelijk dat zijn uitspraken betrekking hebben op de inspectie van de compound in Potočari. Dit is een voorbeeld van hoe de vaak zeer slechte en soms rondit chaotische redactie van de debriefingsverklaringen het moeilijk maakt om te bepalen op welke gebeurtenissen bepaalde uitspraken betrekking hebben. Debriefingsverklaring W. Sanders, 08/09/95.

438 Bill Frelick, 'Special issue: the death march from Srebrenica', *Refugee Reports. A news service of the U.S. Committee for refugees*, vol. XVI (1995) 7, p. 2

rond 23.00 uur.⁴³⁹ Dat stemt globaal overeen met de eerste paniekgolf, die zoals reeds eerder vermeld, om 22.30 in het logboek van Dutchbat werd opgetekend en werd toegeschreven aan ‘waarschijnlijk een groepje jolige Serven’.⁴⁴⁰ Het bleef bij deze ene optekening, maar sommige Dutchbatters verklaarden later in Assen dat ze ’s nachts wakker waren geworden van het geschreeuw en gegil van vrouwen.⁴⁴¹ Dit gillen en en schreeuwen wordt bevestigd door talloze verklaringen van vluchtelingen. Zo meldde een aantal van hen dat er kort na middernacht een nieuwe paniekgolf door de massa ging.⁴⁴²

Dat er daarentegen tijdens de stille momenten niets gebeurde is zeer onwaarschijnlijk. Uit verklaringen komt ook naar voren dat vrouwen en mannen zich vaak zo stil mogelijk hielden wanneer de VRS-soldaten in de buurt waren, om maar vooral niet op te vallen. Voorzichtig hielden de vluchtelingen elkaar op de hoogte van wat er zich afspeelde: ‘We gaven elkaar fluisterend, van oor tot oor, door wat er gebeurde.’⁴⁴³

Gewapend met zaklampen begaven de Bosnische Serven zich tussen de massa, mensen selecterend die in kleine groepjes en soms afzonderlijk werden weggevoerd. ‘Wat de četniks in onze kring deden, deed me denken aan haviken die kuikens oppikten’, verklaarde een getuige later, die tevens aangaf dat dit proces de gehele nacht was doorgedaan.⁴⁴⁴ Sommige mannen en jonge vrouwen probeerden zich door vermomming aan de aandacht te onttrekken, anderen speelden een kat-en-muis-spel met de Servische soldaten. ‘Ahmed’ en zijn vader sliepen bij toerbeurt naast de pallets in de fabriek, elkaar wekkend wanneer er weer militairen in de buurt kwamen. Regelmatig zag hij hoe dronken soldaten jonge meisjes uit de massa plukten en naar een nabijgelegen huis wegvoerden.⁴⁴⁵ Veel verklaringen van vluchtelingen bevestigen dit soort taferelen.

Bij het schetsen van de rode draden in de verklaringen van de vluchtelingen moet op nog een belangrijke overeenkomst in de getuigenissen worden gewezen, omdat die een indicatie voor de betrouwbaarheid kan vormen. Veel getuigen noemden de namen van hen bekende mannen die zij afgevoerd zagen worden. Soms werden zelfs de stemmen herkend van mannen in doodsangst, onder andere uit de richting van het slachthuis dat noordelijk van de busremise lag, ongeveer dertig meter van de weg. Een van die stemmen behoorde toe aan Fikret Hodžić, die klonk alsof hij gemarteld werd en steeds om ‘Nesib, Nesib’ riep; mogelijk riep hij om Mandžić, de vertegenwoordiger van de vluchtelingen.⁴⁴⁶ Diverse vluchtelingen verklaarden een paar dagen later, na hun aankomst in het opvangkamp op Tuzla Air Base dat veel mannen in het slachthuis de keel waren doorgesneden.⁴⁴⁷ Abida Smajić bijvoorbeeld

439 Interview Hatidža Hren, 02/02/98.

440 SMG, 1004/61. Maandregister Opsroom Dutchbat, 12/07/95, entry 22.30. Vluchtelingen gaven 23.00 uur aan.

441 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 233.

442 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (13). Volgens deze getuige vonden de paniekgolven plaats om 23.00 en 02.00 uur.

443 Verklaring no. 36, in: Hren, *Overlevenden*, p. 122.

444 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (14).

445 Stover & Peress, *The Graves*, p. 130.

446 De naam van Hodžić kwam naar voren tijdens het getuigenis van Ćamila Camila Omanović, ICTY Krstić (IT-98-33-T), 24/03/00. Een andere vrouw hoorde een man jammeren die ‘oh Hedib!’ riep. BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (10). Zie ook: Bill Frelick, ‘Special issue: the death march from Srebrenica’, *Refugee Reports. A news service of the U.S. Committee for refugees*, vol. XVI (1995) 7, p. 5.

447 Christopher Bellamy, ‘20,000 still missing in “zone of death”’, *The Independent*, 17/07/95.

zag zowel op 12 als op 13 juli mannen het slachthuis ingaan en zag hen het niet meer verlaten. Ze hoorde geen schoten of lawaai; wel verwees ze naar een opvangbak voor bloed voor het huis.⁴⁴⁸

Zoals reeds beschreven waren de Serven uit op bepaalde mannen, vooral uit de weerbare leeftijd. Een man herinnerde zich dat ‘de eerste dag (...) alle jongere mannen’ waren meegenomen: ‘Wij zaten op het beton in de open lucht en de četniks liepen langs en wezen mensen aan, die vervolgens met ze meegingen. Degenen die ze meenamen kwamen niet meer terug.’⁴⁴⁹ Een 66-jarige man, die er in slaagde aan boord van de bussen te komen en zo aan de dood ontkwam, verklaarde naderhand dat er die nacht afzonderlijke mannen werden weggehaald, voornamelijk tussen de zeventien en zestig jaar oud.⁴⁵⁰ Soms keerden mannen, al dan niet zwaar mishandeld, terug van hun verhoor.

Eén van de teruggekeerden was een oudere man, Šefik Mustafić, die zo was geschrokken van wat hij blijkbaar had gezien dat hij er niet over wilde praten; in de loop van de nacht maakte hij een einde aan zijn leven door zichzelf op te hangen.⁴⁵¹ Mogelijk was het zijn lijk dat de volgende ochtend in de fabriek werd aangetroffen door luitenant Koster, die het weg liet halen. Zekerheid dat het om Mustafić ging is er niet. Afgaande op diverse getuigenissen moeten er veel meer zelfmoorden door middel van verhangings hebben plaatsgevonden dan deze ene.⁴⁵² Opvallend genoeg is ook daarvan nauwelijks bevestiging van Dutchbat-zijde te vinden, al zou het kunnen zijn dat een aantal van deze lijken, bijvoorbeeld die welke buiten in het zicht hingen, inmiddels door de Bosnische Serven waren verwijderd.⁴⁵³ Waarschijnlijker is dat Dutchbatters wel degelijk meer zelfmoorden hebben gezien, maar die niet officieel hebben gemeld. Al in 1995 verklaarde een anonieme Dutchbat-militair: ‘Een paar Moslimjongens hebben zich in hun radeloosheid opgehangen.’⁴⁵⁴ Pas tijdens het proces tegen Krstić verklaarde een Nederlandse soldaat openlijk dat hij drie tot vier zelfmoordslachtoffers had gezien, van wie hij er twee persoonlijk had losgesneden.⁴⁵⁵ In datzelfde proces verklaarde UNMO Kingori dat hij eveneens twee mannen, in de leeftijd tussen dertig en vijfendertig

448 Interview Abida Smajić, Tinja, 20/10/97. Eigen waarneming ter plekke door NIOD-onderzoekers bevestigde dit. Er loopt een rail van binnen naar buiten waarmee de karkassen aan vleeshaken verplaatst kunnen worden; daaronder ligt een bak voor het opvangen van bloed. Of Smajić impliceerde dat er zich nu bloed van de mannen in bevond werd niet duidelijk.

449 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (15).

450 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (20).

451 Zie o.a. getuigenis Ćamila Omanović, ICTY Krstić (IT-98-33-T), 22/03/00.

452 Zoals van ene Hamdija (achternaam onbekend) uit het dorp Pećište, wiens vrouw en kinderen zijn lijk aantreffen aan een deur van de fabriek, in bijzijn van een vrouwelijke getuige.

(BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (21)) Een andere getuige zag een man die zich aan zijn riem had opgehangen aan een van de bussen op de remise, naar zij vernam, omdat zijn zoon was weggevoerd. (BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (22)). Mirsada Malagić verklaarde dat zij in Potočari van hun famileden hoorde dat Kiram Smajić en Fehim Hasanović zich hadden verhangen. Getuigenis M. Malagić, ICTY (IT-98-33-T), 03/04/00.

453 Er gingen wel verhalen rond, zoals van een man die zich aan een boom had verhangen. Zie o.a.: Debriefingsverklaring F.S. Cameron, 05/09/95.

454 J. van der Graaf, ‘Het was Auschwitz’, *Rotterdams Dagblad*, 05/08/95.

455 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis D.Vaasen, 27/03/00.

jaar, had losgesneden, samen met een paar Nederlandse soldaten.⁴⁵⁶ In hoeverre dit aansluit bij de voorgaande verklaring kon niet worden vastgesteld.

Een door onderzoekers van *Civil Affairs* van de VN als ‘quite credible’ aangeduide getuige, een 43-jarige vrouw die op 20 juli op Tuzla Air Base werd geïnterviewd, vertelde hoe ze haar twintigjarige zoon gevolgd had die door VRS werd weggevoerd, samen met vijftien andere jonge mannen. Hij was aanvankelijk ook de bossen ingevlucht, maar teruggekeerd naar Potočari om zijn moeder te zoeken. Rond half acht ’s avonds op de 12de werden hij, zijn vijftienjarige broer en nog een aantal mannen door een groepje van vijf Serviërs weggevoerd. De vrouw kreeg te horen dat ze ondervraagd zouden worden. Ze kreeg ook te horen dat haar zoon na ondervraging zou terugkeren. Inderdaad kwam de oudere zoon na ongeveer twee uur terug, maar kort daarop werd hij weer opgehaald en samen met vijftien anderen afgevoerd. De vrouw en nog een paar moeders renden de groep achterna, die naar een geel huis werd gevoerd. De aanduiding is een van vele indicaties dat veel meer huizen in de omgeving van Potočari door de VRS voor dit soort doelen werd gebruikt dan alleen maar het later berucht geworden ‘Witte Huis’ schuin tegenover de compound, dat pas op 13 juli in gebruik werd genomen.⁴⁵⁷ De vrouwen, die schreeuwden en huilden, werden door de wacht niet toegelaten en kregen te horen dat de mannen een verklaring moesten afleggen en daarna zouden terugkeren. De getuige verklaarde dat ze daarna toch via een achterdeur binnen wist te komen, waar ze drie lijken aantrof met doorgesneden keel. Vervolgens zou voor haar ogen haar zoon de keel zijn doorgesneden. Ze verloor het bewustzijn en kwam pas weer bij in het kamp.⁴⁵⁸

De rechters in het proces tegen Krstić waren niet in staat tot een duidelijk oordeel te komen over de vraag of er op grote schaal was vermoord in Potočari of slechts sporadisch. De tijdens het proces gepresenteerde getuigen spraken elkaar op dat punt tegen.⁴⁵⁹ Hier openbaart zich mogelijk het verschil tussen de jurist en de historicus, die meer vrijheid van interpretatie heeft. Het beeld dat voor de historicus uit alle verklaringen oprijst is dat er in de nabijheid van het door gele linten afgezette gebied op aanzienlijke schaal mensen om het leven zijn gebracht. De precieze omvang van de moorden is vanwege de eerder uiteengezette kwestie van de aantallen niet vast te stellen. Soms zijn de details bovendien dermate gruwelijk, dat ze op de onderzoeker op het eerste gezicht ongeloofwaardig overkomen. Er zijn veel verhalen waarin gesproken wordt over afgehakte ledematen en zelfs onthoofdingen. De neiging om te denken aan retorische overdrijvingen of het gebruik van overgeleverde beelden om aan de verschrikkingen uitdrukking te geven, ligt daarbij voor de hand. Toch is ook daarbij voorzichtigheid geboden, omdat het gevaar bestaat dat de ogen gesloten worden voor de mogelijkheid dat de werkelijkheid van Potočari misschien inderdaad wel zo gruwelijk was als sommige mensen beschreven. Uiteraard zijn er nauwelijks andere bronnen dan de ver-

456 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J. Kingori, 03/04/00.

457 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

458 Interview report interviewee ‘RS’, 20/07/95, UN Airbase Tuzla; interviewer Wasantha Bandarage. UN CA Zagreb, Human Rights Cell. NIOD, Coll. Hicks. Het verhaal komt op veel punten overeen met de getuigenis van een andere bron, BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie

Lukavac, (16). Het is niet bekend of er in de huizen in en rond Potočari later door onderzoekers van het Tribunaal forensisch onderzoek naar bloedsporen heeft plaatsgevonden, zoals dat op andere locaties wel succesvol is gebeurd. Misschien was dat ook niet meer mogelijk omdat de huizen vrij snel door Servische bewoners zijn betrokken en de mogelijke sporen zijn uitgewist.

459 Prosecutor vs Krstić, *Judgement*, par. 43.

klaringen van vluchtelingen. Er is echter veel bekend over wat er zich elders tijdens de oorlog heeft afgespeeld en waarbij de gruwelijke details wel gedocumenteerd zijn. En soms is er dan toch een dader die het niet langer kan verdragen en de openbaarheid zoekt. Dražen Erdemović was zo iemand, maar hij was niet de enige.

In november 1997 ontstond in Belgrado grote opwinding door de verklaringen van de vijftigjarige Servische oorlogsveteraan Slobodan Mišić, die werden afgedrukt in het in Belgrado verschijnende dagblad *Dnevni Telegraph*. Ook het onafhankelijke persbureau Beta maakte er melding van. Het was voor het eerst dat een betrokkene onomwonden toegaf dat Servische militairen zich schuldig hadden gemaakt aan grootschalige oorlogsmisdaden. Mišić bekende persoonlijk tenminste tachtig Kroaten en Moslims te hebben gedood. Ook gaf hij toe dat hij betrokken was geweest bij de zuiveringen die volgden op de val van Srebrenica. Volgens Mišić waren daarbij vier- tot vijfduizend mensen om het leven gebracht. Los van de politieke implicaties over Servische betrokkenheid bij de oorlog in Bosnië, vallen vooral de gruwelijke details in zijn verhaal op. Mišić vertelde hoe burgers en gevangengenomen soldaten door hem en zijn collega's werden onthoofd en hoe daarna de hoofden op staken waren gespietst. Ook werden van lijken oren afgesneden die elders voor vijftig Duitse markten per stuk verkocht werden.⁴⁶⁰ Hoewel ook dit soort verklaringen met de nodige omzichtigheid moeten worden benaderd, geven ze aan dat verhalen van slachtoffers en daders soms in dezelfde richting wijzen. Dat is ook een belangrijke conclusie om als uitgangspunt te dienen bij de beantwoording van de vragen over het optreden van Dutchbat.

22. Het toezicht in de nacht van 12 op 13 juli

Het beeld dat het toezicht van Dutchbat op de vluchtelingen in de nacht van 12 op 13 juli afdoende is geweest blijkt onhoudbaar, ook al werd in die dagen zelf nog wel die suggestie gewekt. Christina Schmitz van MSF, dat een post had opgericht tussen de vluchtelingen, drukte tegenover Karremans en Franken haar bezorgdheid uit over de mannen die werden afgescheiden en doorgeleid naar een woning waar ze verhoord zouden worden. Na middernacht meldde Schmitz aan het kantoor van MSF in Belgrado het gesprek dat ze met hen had gehad. Het onderwerp was kennelijk het gerucht dat er mannen uit de menigte werden weggehaald. Schmitz rapporteerde: 'Discussed with Franken and Karremans – they are sure that BSA [VRS] cannot enter – they are very sure that nobody of the men gets killed etc.'⁴⁶¹

Franken verklaarde later tegenover het NIOD dat hij – Karremans wilde niet zover gaan – al op dat moment reserves had over het lot van de mannen, maar die om eigen redenen niet had willen uiten, een thema dat elders nog zal terugkomen. Wat betreft de toegang van de VRS tot de vluchtelingen en de mogelijkheid dat grote aantallen mannen in de nabijheid van Dutchbat-militairen waren weggevoerd en vermoord, bleef hij aanvankelijk sceptisch. Ge-

460 H. Gerritsen, 'Servische leger deed volop mee: Oorlogsveteraan biecht tientallen gruwelijke oorlogsmisdaden op', 05/11/97.

461 MSF, Brussel. MSF capsat Christina [Schmitz] aan Stefan [Oberreit], ongenummerd, 13/07/95, 01:52:42. Het tijdstip van het gesprek (of de gesprekken) wordt niet duidelijk uit dit document, hetgeen niet onbelangrijk is vanwege de context waarin het plaatsvond. Schmitz en haar

collega Daniel O'Brien verklaarden tegenover de Franse parlementaire Mission d'information over Srebrenica, dat de gesprekken al in de middag plaatsvonden (Zie: Audition de Christina Schmitz et Daniel O'Brien, 29 mars 2001, www.paris.msf.org). Het tijdstip van verzending van het bericht lijkt echter de mogelijkheid open te laten dat het contact in de avond plaatsvond.

confronteerd met het patroon in de verklaringen van de vluchtelingen onderkende hij echter het probleem. In een daaropvolgende poging tot reconstructie, waarbij getracht werd de discrepantie met de verklaringen van de vluchtelingen te verkleinen, kwamen echter elementen naar voren die bij nader inzien aan een verklaring kunnen bijdragen.

Volgens Franken heeft hij zelf een nachtelijke controle uitgevoerd naar aanleiding van een nieuwe paniekgolf onder de vluchtelingen. Aan de randen van het met geel lint afgezette gebied waren enkele posten ingericht die ‘nagenoeg zicht hadden op elkaar.’ Franken stelde vast dat twee posten ‘toch naar elkaar toegetrokken waren’ en zich bovendien niet meer aan de buitenrand bevonden. Onder andere stelde hij een gat vast achter het busstation: ‘Dat is toen gecorrigeerd.’⁴⁶² Franken gaf toe dat dit infiltratie en niet-herkenning van als Dutchbatters verklede VRS-soldaten mogelijk heeft vergemakkelijkt, ook omdat het ‘stikdonker’ was – al verlichtte volgens sommigen de maan de omgeving.⁴⁶³ Zelf werd hij bij zijn rondgang niet aangehouden door de VRS. Ook wees hij erop dat hij rond één uur ’s nachts had moeten besluiten tot aflossing van de B-compagnie. Die had tot dan toe de *blocking position* bij de zuidelijke toegang naar de compound betrokken en bewaakte ook een deel van de ring, ter hoogte van de afslag richting Jagličići. Deze *blocking position*, waarvan sommige mannen vijf dagen en nachten vrijwel zonder slaap onder oorlogsomstandigheden hadden doorgebracht, zat er volgens Franken volkomen doorheen: ‘Die was leeg.’⁴⁶⁴ Volgens luitenant Mustert had de uitgeputte compagnie zich tot tweemaal toe vrij gemakkelijk, zij het onder enige dreiging, laten ontwapenen door VRS-troepen, die vandaar doorliepen richting Potočari. Groen zorgde ervoor dat er aflossing kwam door een kleinere, heterogeen samengestelde ploeg die afkomstig was van de compound.⁴⁶⁵ De Dutchbatters die de mannen van de B-compagnie aflostten kenden elkaar veel minder goed, wat infiltratie vergemakkelijkte.

In vervolg op de gesprekken met het NIOD ondernam Franken zelf een poging om met andere betrokkenen de situatie te reconstrueren. Daaruit kwam naar voren dat tot omstreeks één uur ’s nachts personeel van Dutchbat in de ‘buitenring’ had gestaan, met slechts een onderbreking van een halfuur toen twee of drie posten door de VRS werden ontwapend. Vermoedelijk was dat al vroeg in de avond. Er werden ook later wel soortgelijke pogingen gemeld, maar nooit werd de consequentie getrokken dat er daardoor een gat in de buitenring ontstaan was. Alleen met betrekking tot de periode tussen één en vier uur ’s nachts bleek het onzeker of er buitenposten waren. Luitenant Koster, die had overgenomen van zijn collega Egbers, had niet kunnen vaststellen of de buitenposten bemand waren, omdat zijn aandacht in die periode elders noodzakelijk was.

Om vier uur nam Egbers weer van Koster over, toen het alweer licht begon te worden. Egbers meende dan ook dat een heimelijke afvoer vanaf dat moment onmogelijk was. Franken concludeerde op basis van dit alles dat het enige gat gezeten had in de drie ‘open’ uren tussen één en vier.⁴⁶⁶ Interessant in dat verband is dat in ieder geval één vluchteling specifiek aangaf dat de meeste incidenten, waarbij ze speciaal verkrachtingen noemde, zich hadden afgespeeld tussen middernacht en drie uur.⁴⁶⁷ Een andere getuige, die om drie uur ’s nachts ging urineren, verklaarde dat hij zes vrouwen en vijf mannen, van wie hij er één

462 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

463 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (17).

464 Interview met R.A. Franken, 18 en 22/05/01.

465 Interview J.M. Mustert, 18/06/99.

466 E-mail R.A. Franken, 31/05/01.

467 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Lukavac, (18).

herkende, met doorgesneden kelen bij het riviertje aantrof.⁴⁶⁸ Enige marge in aanmerking genomen vanwege de vertekening die in de herinnering kan optreden, lijken genoemde verklaringen op elkaar aan te sluiten.

De afvoer van een groot aantal mannen achtte Franken in dit tijdsbestek echter onwaarschijnlijk. Het is maar de vraag of dat zo is: juist de vermomming als VN-militair gaf Bosnische Serven de mogelijkheid om ook buiten de ‘open’ uren te opereren. Getuigenverklaringen stemmen overeen in het beeld dat zij daarbij individuen of zeer kleine groepjes wegvoerden, waardoor dit onopvallender kon gebeuren. Dit proces ging de hele nacht door.

Ook bij de veronderstelling van Egbers dat het vroege licht van 13 juli een heimelijke afvoer onmogelijk maakte, past een kanttekening. Er was sowieso een tekort aan toezicht. In de woorden van Koster: ‘De situatie was gewoon te omvangrijk en we hadden te weinig personeel om te zeggen: op iedere hoek gaat iemand staan met een overzicht over de hele menigte. Dat was absoluut niet mogelijk.’⁴⁶⁹ Dit werd ook onderstreept door Karremans: ‘Ik had fysiek de mankracht niet. In de nacht was het al helemaal onmogelijk om toezicht uit te oefenen. Er zaten grote gaten in.’⁴⁷⁰

In de vroege morgen van 13 juli lijkt zich dan ook veel te hebben afgespeeld wat aan de aandacht van Dutchbatters is ontsnapt. Een opvallend terugkerend element in de verklaringen van vluchtelingen zijn de vondsten van Moslims in een maïsveld dichtbij de zinkfabriek, die waren afgeslacht met messen. Er waren veel kinderen die op water uitgingen en bij het beekje dode mensen zagen. Ook mannen en vrouwen die ’s nachts en ’s ochtends het maïsveld ingingen om hun behoefte te doen, stuitten op mannen met doorgesneden kelen.

Opmerkelijk is dat verscheidene vluchtelingen eveneens verklaarden dat zij tevergeefs probeerden Nederlandse soldaten te waarschuwen. Een van hen was Ćamila Omanović van het vluchtelingencomité, wier zoon beide dagen bij het water halen op twee verschillende locaties lijken aantrof.⁴⁷¹ Omgekeerd zijn er verklaringen dat Nederlandse soldaten vluchtelingen ontraadden om naar bepaalde plekken te gaan waar zich lijken bevonden. Volgens Mevlida Selimović, die in Potočari naast de accufabriek woonde, wilde een Nederlandse soldaat haar bij het water halen niet tot een bepaalde plek toelaten, omdat zich achter de zinkfabriek ‘een stapel lijken’ zou bevinden.⁴⁷² MSF-medewerkster Emira Selimović verklaarde dat een aantal Dutchbat-soldaten haar baas Christina Schmitz had aangesproken over de vondst van zeven Moslims, van wie de keel was doorgesneden. Zij wilden dat MSF de lijken opruimden, die zich zouden bevinden in een wit huis in een groot korenveld. Verificatie was op dat moment onmogelijk omdat er VRS-soldaten met honden rond het huis patrouilleerden. Toen Selimović later wel kon gaan kijken trof ze er geen mannen meer aan.⁴⁷³ Een groot aantal andere getuigen noemde eveneens dit huis evenals andere nabijgele-

468 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis ‘E’, 27/03/00.

469 Interview E. Koster, 06/10/99.

470 Interview Th.J.P. Karremans, 30/11/00 en 01/12/00

471 Interview Ćamila Omanović, 18/05/99. Omanović gaf de locaties op de kaart aan. De eerste vondst was ten zuiden van de compound, de tweede dicht bij de fabriek.

472 Interview Mevlida Selimović, 10/12/99.

473 Interview Emira Selimović, 21/10/97. Schmitz werd door MSF-Belgrado aangeraden om niet te gaan kijken en dat aan de UNMO’s over te laten. MSF, Brussel. Stephan and Bene to Christina and Daniel, MSF capsat IN.861, 13/07/95, 10:50.

gen huizen, waarvan soms ook de eigenaar genoemd werd.⁴⁷⁴ Bij de ‘grote’ debriefing in Assen is overigens door geen enkele militair verwezen naar deze moorden, noch naar enige andere moord of aanwijzing voor moord waarbij messen zijn gebruikt.

De suggestie die hieruit naar voren komt is dat sommige Nederlandse soldaten misschien wel degelijk dezelfde gruwelijkheden hebben gezien als de vluchtelingen. Dergelijke details zijn echter tot nu toe sporadisch opgedoken. Maatschappelijk werker Dijkman verklaarde later zich te herinneren dat hij op de compound ook geruchten had gehoord over doden in een maïsveld. Het versterkte een ‘gut-feeling’ bij hem en de psycholoog Sanders dat het ‘mis’ zat. Concrete verhalen kwamen hen echter niet ter ore.⁴⁷⁵ Na terugkomst van het bataljon in Zagreb was er wel een Nederlandse militair die tegenover ondervragers van de VN verklaarde dat hij pistoolschoten uit de richting van het maïsveld had gehoord.⁴⁷⁶ Dit verhaal kwam niet terug in de later in Nederland gehouden debriefing.

23. Ziende blind?

Uit de eerder aangehaalde getuigenverklaring van Bego Ademović valt, zoals al opgemerkt, op te maken dat mogelijk een flink aantal van de mannen die in Potočari vermist zijn, vermoord werden op een moment waarop Dutchbat hoofdzakelijk in beslag werd genomen door het chaotische begin van de evacuatie. Tegelijkertijd bevat het Feitenrelaas een groot aantal voorbeelden van sterke vermoedens bij Dutchbatters dat er ook overdag op 12 en 13 juli mannen werden vermoord. In sommige gevallen kwamen er tijdens de debriefingsoperatie in Assen zelfs waarnemingen van executies boven water die tot dan toe onbekend waren. Zo verklaarde een Dutchbat-militair dat hij op 12 juli zag dat vijf mannelijke gevangenen uit een busje van de VRS kwamen en vervolgens probeerden te ontvluchten. Ze liepen recht in de armen van VRS-militairen. Twee werden er doodgeschoten, waarna de anderen bleven staan en werden meegenomen. Dit voorval zou zich hebben afgespeeld op slechts vijftig tot zestig meter van de hoofdpoot van de compound in Potočari.⁴⁷⁷

Afgaande op het debriefingsrapport en het Feitenrelaas is er op 12 en 13 juli overdag wel degelijk meer gezien dan aanvankelijk werd verondersteld. Opvallend is echter dat vergelijkbare meldingen achteraf schaars zijn gebleven als het gaat om de gebeurtenissen die zich gedurende de nacht van 12 op 13 juli afspeelden. Daarentegen is de hoeveelheid getuigenissen van vluchtelingen waaruit blijkt dat ook buiten de ‘open’ uren mannen zijn opgepakt en afgevoerd dermate omvangrijk dat zich vooral hier de vraag opdringt waarom hierover zo weinig is vernomen van Dutchbatters. Alleen tijdens de anonieme psychologische debriefing van teruggekeerde Dutchbat-militairen in Zagreb werden vage aanwijzingen gegeven die

474 Al eerder werd verwezen naar het door Bego Ademović genoemde huis van Aljo Hasanović (Getuigenis Bego Ademović, ICTY, IT-98-33-T, 29/03/00). Mogelijk is dit hetzelfde als het ‘huis van Alija’ dat een getuige noemde. (BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (1)) Ook andere huizen werden genoemd door vluchtelingen, uiteraard vooral door de oorspronkelijke lokale bewoners onder hen, zoals bijvoorbeeld het huis van Fuad Malić. Zie: BiH

Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, gemeentecommissie Živinice, (17).

475 Interviews E. Dijkman en P. Sanders, 12 en 13/12/00.

476 NIOD, Coll. Hicks. UNPF HQ Civil Affairs, Human Rights Report Srebrenica, 31/07/95, p. 3.

477 Wind, *Debriefing Srebrenica*, p. 51, 99. Het detail dat de mannen met een busje werden afgevoerd is opvallend en ook dat zij blijkbaar het ergste vreesden.

aansluiten bij het somberste beeld van wat zich in Srebrenica en Potočari heeft afgespeeld. Ook zijn er aanwijzingen dat anderen dan alleen de aanwezige psychologen en maatschappelijk werkers verhalen hebben gehoord van Dutchbatters die het blijkbaar even te veel was.⁴⁷⁸ Daarbij kunnen verder nog de al dan niet anonieme verklaringen gevoegd worden die in de loop der jaren door allerlei media zijn geregistreerd. Ook blijkt uit gesprekken met psychologen en hulpverleners die Dutchbatters begeleid hebben of nog steeds begeleiden, dat ook zij geconfronteerd worden met verhalen die een veel gruwelijker beeld schetsen dan hen tot dan toe bekend was van wat er zich heeft afgespeeld.⁴⁷⁹

De overheersende indruk is dan ook dat tijdens de debriefings die hebben plaatsgevonden in zowel Zagreb als Assen slechts een gedeelte is gemeld van alles wat er in die dagen van de val is waargenomen. Het zoeken naar een verklaring daarvoor is een heikele aangelegenheid. De mate waarin de wijze van debriefen daartoe zelf heeft bijgedragen zal later in een apart hoofdstuk aan de orde komen. Er speelden echter waarschijnlijk ook andere factoren een rol, al zijn ze lastig precies met grote zekerheid te benoemen. In ieder geval zijn er enkele beredeneerde veronderstellingen mogelijk over de oplossing van het vraagstuk.

Een van de mogelijke verklaringen voor de gebrekkige rapportage werd door een aantal Dutchbatters zelf achteraf aangaven, namelijk het niet langer goed functioneren van wat zij de *chain of command* noemden. Zowel logboeken als persoonlijke aantekeningen geven aan dat het bataljon tot 12 juli nog enigszins functioneerde, ondanks het tekort aan manschappen en stafleden. Franken verklaarde tijdens het Krstić-proces dat aan het eind van 12 juli 'it was obvious that we were not in control anymore.'⁴⁸⁰ Daarna vertonen de logboeken en persoonlijke aantekeningen inderdaad grote gaten of worden ze pas achteraf, als de laatste vluchtelingen op 13 juli de compound Potočari hebben verlaten, in grote lijnen aangevuld.

Het was echter niet zo dat de bevelsketen volstrekt niet meer functioneerde. Bepaalde opdrachten werden nog wel uitgevoerd. Maar in het bijzonder buiten de compound waren de officieren grotendeels op zichzelf aangewezen en moesten zij naar bevind van zaken handelen. 'We hadden geen directe leiding', aldus de luitenant Van Duijn later. 'We hadden wel verbinding met de bataljons-*Opsroom* via de portofoon, maar dat was meer in de trant van: als er wat moet gebeuren, spring erop in.'⁴⁸¹ De gewone soldaten keken over het algemeen erg naar de sergeanten of naar de luitenant om te weten wat ze moesten doen. Van Duijn: 'Met heel duidelijk directief leiderschap was er heel goed mee te werken. Ik denk dat ze zich erg voor de situatie afgesloten hebben. Dat deed ik zelf ook, anders kun je onder dat

478 Een anonieme en ongedateerde notitie van de Sectie Militaire Geschiedenis, getiteld 'Informatiebronnen', verwijst naar een anonieme I&V-functionaris die melding maakte van geruchten die in het opvangkamp Pleso de ronde deden. Militairen zouden gezien hebben dat burgerbevolking met een shovel bijeen werd gedreven en tegen een muur werd oodgedrukt. SMG, 1007/7. Wanneer het minst waarschijnlijke element in het verhaal, het dooddrukken van levende mensen, terzijde wordt gezet, kan de waarneming betrekking hebben op het ruimen van lijken. Er zijn aan-

wijzingen dat een shovel of graafmachine in Potočari aanwezig was, in de buurt van de busremise, waar inderdaad later graafsporen zijn aangetroffen (zij het geen – sporen van – lijken). ICTY (IT-98-33-T), getuigenis 'H', 30/03/00.

479 Verificatie was gezien de betrouwbaarheid van de medelingen niet mogelijk. De plausibiliteit lijkt in het algemeen echter aanwezig in het licht van de overige verklaringen.

480 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis R.A. Franken, 04/04/00.

481 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

soort omstandigheden niet functioneren.⁴⁸² Maar soms ontbrak ook dat leiderschap, zoals een van die soldaten voor het Tribunaal verklaarde: ‘We were understaffed, and the higher-ranking officers and *Non Commissioned Officers* were under such stress and so busy that we did not have any command. Everybody did as they saw best, and we did what we could.’⁴⁸³ Het meest kritisch liet later luitenant Rutten zich uit, die sprak van een algehele chaos die mede het gevolg was van het ontbreken van enigerlei vorm van bevel- of commandovoering: ‘Iedereen handelde naar bevind van zaken, wat er meestal toe leidde dat er weinig of niets gebeurde. Het bataljon was tot passiviteit vervallen.’⁴⁸⁴

Veel Dutchbatters verklaarden achteraf dat ze zo geleefd werden door de omstandigheden dat er nauwelijks tijd was om stil te staan bij wat er gebeurde, laat staan om het te melden dan wel er iets aan te doen. Luitenant Koster, bij wie ook geleidelijk aan een onbestemd gevoel groeide over wat er gaande was, beschreef dat zo:

Achteraf besef je pas dat we daar toch meer bezig waren om de zaak te begeleiden en om in ieder geval op een ordentelijke manier hulp te bieden, dan dat we voortdurend oog hadden voor wat de Bosnische Serven eigenlijk allemaal aan het doen waren. Hoe raar dat ook klinkt. Er is daarover naderhand veel onbegrip ontstaan. Maar op het moment dat er drie, vier vrouwen aan je arm hangen om te vragen wat er nu gaat gebeuren, is het heel lastig om je nog met wat anders bezig te houden.⁴⁸⁵

Het kwam er gewoon op aan wie op bepaalde momenten beschikbaar en inzetbaar was, aldus Van Duijn. Hij constateerde echter ook dat dit laatste niet vanzelfsprekend was: ‘Verschillende functionarissen die een bepaalde functie hadden waren op dat moment niet meer inzetbaar.’⁴⁸⁶ Het is een thema waarover ook na zoveel jaren nog steeds met omzichtigheid wordt gesproken: sommige Dutchbatters bezweken, al dan niet tijdelijk, onder de spanningen en angst. Daarop duidt ook een aantekening op 14 juli van Rave in zijn dagboekje, waarin hij zijn indrukken van de voorbije anderhalve dag à twee dagen opschreef: ‘Sld + kader die perfect werkten / Sld + kader die instortten’.⁴⁸⁷ Franken verklaarde later zelfs dat hij ‘in de eindfase een redelijk aantal mensen hetzij fysiek [had] moeten bedreigen of zelfs fysiek geweld [had] moeten toepassen om ze weer in beweging te krijgen.’⁴⁸⁸

Ook anderen namen waar dat sommige Dutchbatters volledig van de kaart waren geraakt. Kinderen zagen hoe VN-soldaten huilden terwijl ze in het Engels – en dus onverstaanbaar – hun moeders iets duidelijk probeerden te maken.⁴⁸⁹ Hatidža Hren, die later woordvoerster werd van de weduwen van Srebrenica, herinnerde zich hoe een donkere Nederlandse soldaat begon te huilen nadat hij gevraagd of zij wist waarom de mannen werden afgescheiden van de vrouwen.⁴⁹⁰ Niet alleen vluchtelingen verklaarden dit later,

482 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

483 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis ‘F’, 28/03/00.

484 Aangehaald door H. van den Heuvel, directeur Voorlichting van het Ministerie van Defensie, in een verslag van het gesprek dat hij en de toenmalige BLS luitenant-generaal M. Schouten op 4 juli 1997 voerde met J.A.H. Rutten. BSG. Memo H. van den Heuvel, 06/07/97, Bijlage 2 bij brief Minister van Defensie aan de voorzitter van de Tweede Kamer, D98002140, 13/08/98.

485 Interview E. Koster, 06/10/99.

486 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

487 Aantekenboekje B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

488 Interview R.A. Franken, 04/05/01.

489 Gesprek, op initiatief en onder leiding van hun lerares Hatidža Hren, met verweerde schoolkinderen uit Srebrenica, 05/02/98.

490 Interview Hatidža Hren, 20/10/97.

maar ook Christina Schmitz van MSF: 'I saw many big soldiers crying.'⁴⁹¹ De toenmalige tolk Omer Šubašić vertelde hoe VN-militairen in shock verkeerden omdat zij doden hadden gezien.⁴⁹² Een vluchteling beweerde dat hij ergens tussen 11 en 13 juli een VN-militair had zien rennen die 'volledig doorgedraaid' was en voortdurend uitriep: 'UN is maffia!'⁴⁹³

Het is een bekend fenomeen dat in situaties van grote stress het waarnemingsvermogen afneemt en de waarnemer in zichzelf gekeerd raakt en zich afsluit van de omgeving. Dit vervreemdende effect van schokkende ervaringen werd onder andere verwoord door soldaat Groenewegen, die getuige was van een executie. Zijn debriefers in Assen gaven zijn ervaringen als volgt weer: 'Hij voelde zich op dat moment vrij onwerkelijk en het was moeilijk te beseffen. Hij voelde op dat moment een soort vluchtgedrag.'⁴⁹⁴ Desondanks had Groenewegen zijn waarneming wél aan zijn meerdere gemeld. Een andere militair meldde al in Zagreb hoe een man uit een huis weggehaald en achter een bus verdween, waarna een schot viel. Hetzelfde speelde zich daarna nog een keer af, maar: 'Hij durfde niet al te opvallend te kijken uit angst voor de BSA [VRS].'⁴⁹⁵

Anderen zwegen lange tijd. Daarbij speelde waarschijnlijk ook een combinatie met andere elementen een rol. Uit de praktijk van andere vredesoperaties zijn voorbeelden bekend waarin VN-militairen getuige waren van het doden van mensen. Aanvankelijk reageerden ze zo geschokt, dat ze het incident niet meldden. Daarna kwam de schaamte en de angst omdat ze verzaakt hadden bij het melden van het incident. Toen later duidelijk werd, na de vondst van lijken en een reconstructie van de patrouillegang, dat de soldaten het voorval bijna niet gemist konden hebben, zwichtte uiteindelijk één soldaat voor de druk en vertelde het verhaal.⁴⁹⁶

Het is goed voorstelbaar dat dergelijke mechanismen ook in Potočari in sommige gevallen een rol hebben gespeeld. Vaak duurt het lang voordat dan zogeheten klokkenluiders ontstaan. Een goed en tegelijkertijd aangrijpend voorbeeld van een geval waarbij de betrokkene lange tijd heeft gezwegen als vermoedelijk gevolg van langdurige psychische stress, kwam naar voren tijdens het proces bij het Tribunaal tegen generaal Krstić. Een van de getuigen was soldaat D. Vaasen.

De eerste aangrijpende ervaringen die hij meemaakte kwamen in zijn getuigenis niet aan bod. Onvermeld bleef dat Vaasen deel had uitgemaakt van de bemanning van OP-M. De bemanningsleden hadden gezien hoe voor hun ogen twee mannen werden doodgeschoten door de lokale ABiH-commandant, omdat zij wilden verhinderen dat de Nederlanders samen met de vluchtelingen zouden vertrekken. Vervolgens zagen ze onderlinge gevechten uitbreken waarbij eveneens doden vielen. Daarna waren zij met hun YPR, als een rijdend vlot van Medusa, met duizenden vluchtelingen naar Potočari gereden. Toen ze onderweg beschoten werden, raakten in de panieksituatie vluchtelingen onder het loopwerk van het voertuig (zie over het OP-M incident verder hoofdstuk 8 van dit deel).

491 MSF, Brussel. MSF Capsat out. 534, 13 juli 1995, 22:02:43. In diverse gesprekken met voormalige Dutchbatters werden op basis van toezegging van anonimiteit specifieke voorbeelden genoemd.

492 Interview O. Šubašić, 19/04/98.

493 Interview Sadik Vilić, 06/02/98.

494 SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing 'Srebrenica', p. 288.

495 SMG, 1007/25. Notitie P. Groen, 'Debriefing wmr Van der Vliet stafverzorgingscie i.v.m. enquête over oorlogsmisdaden, Kamp Pleso 230795, 12.30-13.00 uur'.

496 Dit gegeven is mede gebaseerd op een concreet geval met Nederlandse Unifil-militairen in Libanon en is afkomstig van een voormalige Unifiler die anoniem wenste te blijven.

Terug in Potočari was Vaasen ingezet bij de bewaking van de vluchtelingen in de fabriekscomplexen. Daar zag hij, zoals al eerder vermeld, een aantal verhangingen. In het proces tegen Krstić verklaarde Vaasen ook dat hij en enkele collega's getuige waren geweest van de reeds beschreven verkrachting van een jonge vrouw in een van de fabriekshallen.⁴⁹⁷ De verklaring was opmerkelijk omdat voor het eerst een dergelijke waarneming in het openbaar door een Dutchbatter werd gemeld.⁴⁹⁸ Generaal Couzy verklaarde bijvoorbeeld tijdens zijn persconferentie in Zagreb, na terugkomst van het bataljon, dat er geen enkele verkrachting was waargenomen; er is overigens geen aanleiding te geloven dat Couzy daarmee iets anders zei dan hij op dat moment feitelijk wist. Het beeld dat er geen verkrachtingen waren waargenomen bleef ook overeind tijdens de debriefingsoperatie in Assen.

Vaasen maakte hierna nog meer gebeurtenissen mee die een diepe indruk bij hem achterlieten. Onder bedreiging van een automatisch wapen, een AK-47, tegen zijn hoofd moest hij al zijn uitrustingsstukken afgeven. Ook zag hij hoe een man achter een huis werd weggevoerd, waarna een schot klonk en de VRS-soldaten alleen terugkwamen. Toen Vaasen een paar dagen later een tocht van Potočari naar Srebrenica maakte om bij de val achtergelaten materiaal van de B-compagnie op te halen, zag hij onderweg en in Srebrenica vele lijken, waarvan sommige slachtoffers van executies leken.⁴⁹⁹

Uit het antwoord op vriendelijke vragen van een rechter naar zijn eigen welbevinden bleek dat Vaasen na al die jaren nog steeds geplaagd werd door de herinneringen aan wat hij in Srebrenica had meegemaakt.⁵⁰⁰

Psychologische verklaringen hieromtrent worden vaak met wantrouwen bekeken, omdat ze de vraag naar verantwoordelijkheden een stuk ingewikkelder maken. Wie echter wil begrijpen wat zich met de Dutchbat-soldaten in Potočari heeft afgespeeld, ontkomt er niet aan zich rekenschap te geven van de effecten die uitputting en angst kunnen hebben op hun waarnemings- en handelingsvermogen. Blikvernuwing, inzichtzelfgekeerdheid, drang tot zelfbehoud, verdringing en geheugenverlies kunnen in situaties van grote stress optreden. Dutchbatters stonden bovendien niet alleen in hun onvermogen om op waarde te schatten waar de Bosnisch-Servische militairen mee bezig waren. Net als voor velen buiten de enclave was de mogelijkheid van een grootschalige moordpartij ook voor Dutchbatters letterlijk onvoorstelbaar. 'Ik denk dat de meesten van ons het niet wisten. Dat is misschien wel een beetje naïef geweest', merkte adjudant Oosterveen op, die zelf lijken van geëxecuteerden vond.⁵⁰¹ Bovendien pasten bepaalde voorvallen in het beeld van de wat ruwere lokale zeden dat ze tijdens de opleiding hadden meegekregen. Dat maakte het eenvoudiger om ze af te doen als 'incidenten.' Vandaar ook dat sommige soldaten allereerst aan zichzelf dachten. 'Ik dacht: het is jullie feestje', zoals een van hen, Van Beukering, het uitdrukte.⁵⁰² Die houding

497 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis D. Vaasen, 27 en 28/03/00.

498 Helemaal juist is dat niet. Aalmoezenier N. Meurkens, die in Zagreb betrokken was bij de opvang van Dutchbat, hoorde van een geneeskundig militair dat deze getuige was geweest van twee verkrachtingen door VRS-militairen, waaronder een van een jong meisje. Meurkens rapporteerde dit aan de Hoofdaalmoezenier en vertelde het ook aan een in Zagreb aanwezige journalist. Bert Bommels, 'De "black box" Srebrenica', *Elsevier*,

29/07/95. Opmerkelijk detail is dat Vaasen naast zijn andere functies ook gewondenverzorger was.

499 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis D. Vaasen, 27 en 28/03/00.

500 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis D. Vaasen, 27/03/00.

501 F. Lardenoye, 'Het boek Srebrenica "is niet gesloten"', *Oplinie*, 05/07/96. Zie ook: Ewoud Nysingh, 'Naïeve Dutchbatters zagen moordpartij niet aankomen', *de Volkskrant*, 12/07/96.

502 Interview E.J. van Beukering, 14/12/00.

stond hem overigens niet in de weg om zijn sterke vermoeden van een executie te melden, zij het dat hij dat pas in Zagreb deed.

De hier aangehaalde factoren werden versterkt door het ontbreken van enig houvast. De militairen van Dutchbat waren niet of nauwelijks voorbereid of getraind op een situatie zoals die zich op 12 en 13 juli afspeelde. Luitenant Koster had tijdens een oefening een keer een executie bij een OP laten naspelen: 'Maar daarvan zei ik naderhand: dat moeten we maar niet te veel doen, want dat komt waarschijnlijk toch niet voor.'⁵⁰³

In het najaar van 1995 wees het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten in een brief aan minister Voorhoeve van Defensie op de gebrekkige aandacht die er was besteed aan de humanitaire aspecten van de missie: 'onderwerpen als het opzetten van een vluchtelingenkamp, het uitdelen van voedsel, het scheiden van bonafide vluchtelingen en ontheemden van vermomde soldaten, het opvangen van weeskinderen (...) worden wellicht onderbelicht.'⁵⁰⁴

Het Comité wees er als voorbeeld ook nog op dat het door de Directie Operatiën van de Koninklijke Landmacht uitgegeven *Handboek Joegoslavië* geen hoofdstukken bevatte over humanitaire aangelegenheden. De conclusies waartoe het Comité kwam op basis van gesprekken met verscheidene Nederlandse officieren, kunnen alleen maar worden onderschreven. De termen 'wellicht onderbelicht' is zelfs waarschijnlijk nog te zwak uitgedrukt. Vooral in de lagere rangen ontbrak de kennis en training die noodzakelijk was om adequaat op te treden. Het vrijwel ontbreken van een referentiekader dat als houvast kon dienen leidde ertoe dat sommige soldaten in de chaos 'de weg kwijt waren'. Dat werd nog versterkt door de problemen met de bevelsvoering zoals die uit veel verklaringen naar voren komen. Op de opleiding van de Dutchbatters is ingegaan in hoofdstuk 8 van deel II.

Het is op basis van de beschikbare gegevens niet mogelijk om vast te stellen wat het relatieve gewicht is geweest van de hier genoemde factoren. De reacties van Dutchbatters op de situatie waren in ieder geval zeer uiteenlopend. Sommigen schikten zich zeer snel in de situatie en boden bijvoorbeeld nauwelijks verzet toen hun uitrustingsstukken werden afgenomen. Anderen zwichtten pas onder dreiging van geweld. Dezelfde verschillen traden ook op bij het waarnemen en rapporteren van mogelijke oorlogsmisdaden.

Hoewel het mogelijk is aan de hand van formele criteria kritiek te leveren op de wijze waarop er met aanwijzingen voor oorlogsmisdaden is omgesprongen en het duidelijk is dat hier veel is misgegaan, is het ook belangrijk om vast te stellen dat individuele verantwoordelijkheid onder dergelijke omstandigheden een problematisch begrip is. Een vergelijking met de wijze waarop andere waarnemers zijn omgesprongen met de informatie die hen bereikte maakt dat nog duidelijker.

24. Waarnemingen en rapportages door de UNMO's

In een *Post Mission Report* van het UNMO-hoofdkwartier in Zagreb werd de eigen organisatie aangeprezen als 'the only real sensor' in het veld ten behoeve van de VN-Veiligheidsraad. De onpartijdigheid van de UNMO's werd ondersteund door 'real national balance', ongewapende status, zelfredzaamheid bij operaties, grote flexibiliteit en mobiliteit en het feit dat ze werkten en leefden binnen de lokale gemeenschappen. Op professioneel-militaire

⁵⁰³ Interview E. Koster, 19/10/99.

⁵⁰⁴ DCBC, 1995. B.C. Labuschagne aan J.J.C. Voorhoeve, Leiden, 18/12/95.

basis hielden de UNMO's zich bezig met hoogwaardige monitoring van de gebeurtenissen op de grond. Belangrijker was nog, zo schreven de opstellers van het rapport, dat de UNMO's 'used to be the last to leave the hottest spots and so to lose credibility with warring factions'. Daardoor speelden ze een cruciale rol tijdens de vredesoperaties in voormalig Joegoslavië.⁵⁰⁵ In de conclusies werd onder andere gesteld dat 'UNMO's are the most objective and reliable information source for UNNY, ICTY [het Tribunaal], ICRC [het Internationale Rode Kruis] and different humanitarian agencies (...)'.⁵⁰⁶

Het rapport behandelde ook kort de UNMO-betrokkenheid bij de gebeurtenissen in Srebrenica, waar zich tijdens de aanval drie UNMO's bevonden. In de vlakke beschrijving, die erg afsteekt tegen de boude conclusies van het rapport, viel ondermeer te lezen dat de UNMO's geassisteerd hadden bij het evacueren van de bevolking 'to the bitter end' en dat zij waardevolle informatie hadden doorgegeven ondanks het feit dat ze door de situatie tamelijk machteloos waren geworden.⁵⁰⁷

De werkelijkheid van de UNMO-activiteiten tijdens de laatste dagen van Srebrenica was nog minder rooskleurig. Op het moment van de aanval waren er zoals gezegd nog drie UNMO's in de enclave. Drie anderen waren op 24 juni geroteerd, maar hun vervangers mochten van de VRS niet de enclave in. Veel Nederlandse militairen, inclusief de bataljonsleiding, oefenden naderhand kritiek uit op de drie overgebleven UNMO's in Srebrenica. Ze beklaagden zich over hun onzichtbaarheid, terughoudendheid en zelfs angst bij het monitoren en rapporteren van de gebeurtenissen tijdens de cruciale dagen van de val en wat daarop volgde. Zowel Karremans als Franken verweten de UNMO's dat zij hun aparte positie en bredere mandaat niet meer hadden uitgebuit om ten minste te proberen de gebeurtenissen beter te volgen. In de ogen van Karremans hadden ze per auto achter de konvooiën aan kunnen rijden, 'of ze gaan bij wijze van spreken tijdens het begin van de evacuatie midden in Bratunac staan'.⁵⁰⁸ De UNMO's hadden zich daarbij bovendien van het excuus kunnen bedienen dat zij daar, in Hotel Fontana, hun tweede kantoor hadden.

Omgekeerd beklaagden de UNMO's zich vooral over de gebrekkige informatievoorziening door het bataljon, dat hun opereren zou hebben belemmerd. Al vroeg op 12 juli meldden ze gefrusteerd dat ze gepasseerd werden bij het overleg tussen Dutchbat en de andere hulporganisaties: 'they outrightly tell us we are not required. We feel frustrated'.⁵⁰⁹

Mogelijk had dat echter al te maken met het verlies aan krediet op dat moment. Zowel Dutchbatters als lokale medewerkers beklaagden zich over het feit dat de UNMO's zichzelf het werken bemoeilijkten door al in een vroeg stadium, op 9 juli, hun kantoor in het PTT-gebouw in Srebrenica te verlaten.

Op het moment dat de UNMO's halsoverkop Srebrenica verlieten, bevond één van hen, de Nederlandse majoor De Haan, zich al op de compound in Potočari. Hij was daar op 1 juli aangekomen vanwege een kleine chirurgische ingreep, maar was er – tot ergernis van veel Dutchbatters – blijven hangen. De Haan verklaarde zelf dat hij vanaf 10 juli weer werkzaam was, zowel buiten als binnen de compound. Dat eerste was betrekkelijk: de overgebleven

⁵⁰⁵ UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPRO-FOR/UNPF. Post Mission Report* (Zagreb 1996),

p. 4.

⁵⁰⁶ UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPRO-FOR/UNPF. Post Mission Report* (Zagreb 1996),

p. 44.

⁵⁰⁷ UNMO HQ Zagreb, *UNMO in UNPRO-*

FOR/UNPF. Post Mission Report (Zagreb 1996), p. 14.

⁵⁰⁸ Interview Th.J.P. Karremans, 18/12/98.

⁵⁰⁹ SMG/Debrief. Debriefingsverklaring A. de Haan, 25/09/95. De Haan heeft in Assen op twee opeenvolgende dagen verklaringen afgelegd.

UNMO's, Kingori en Tetteh, voegden zich al op 9 juli bij hem toen de grond hen te heet onder de voeten werd, en zij verlieten de compound pas weer na de val. Het maakte een slechte indruk dat zij hun tolk Emir Suljagić met een Motorola-walkietalkie naar Srebrenica terugstuurden om daar de granaatinslagen te tellen en te melden (zie hierover hoofdstuk 6 van deel III).⁵¹⁰ Sommige Dutchbatters noemden de UNMO's liever 'UNBO's', wat stond voor 'UN Bunker Observers', want 'als er iets waargenomen moest worden zaten deze mensen in de bunkers'.⁵¹¹ Ook twee tolken verklaarden later dat de UNMO's nauwelijks een stap buiten de deur probeerden te zetten en vooral op hen leunden.⁵¹² Commandant Karremans probeerde hen tevergeefs terug te sturen naar Srebrenica: 'Toen dat niet lukte heb ik maar mijn eigen Liaison-Officer-team gestuurd'.⁵¹³

De UNMO's zelf probeerden naderhand een ander beeld van hun activiteiten op te houden. Op 21 juli schreef *squadronleader* Tetteh in Zagreb een curieus 'Report on the battle of Srebrenica', waarin hij op bloemrijke, haast pathetische manier de avonturen van UNMO's beschreef: 'There was another silent group who championed the course of peace in this trying circumstances by assuming the role of co-ordinators as well as reporters and could be found at the scene of every event covering every single blade of grass. These were the notorious A-team, UNMO team Srebrenica.' Tetteh wekte in zijn rapport de indruk dat de UNMO's onverschrokken waren blijven functioneren na hun vlucht uit Srebrenica: 'if anyone thought this notorious group was done with, he might be joking, for the team went hurriedly into action right away instead of going into hiding like the others'.⁵¹⁴ In de verklaringen en rapportages van Dutchbatters en MSF ontbreekt de naam Tetteh echter volledig.⁵¹⁵ Het is mogelijk dat Tettehs onzichtbaarheid te maken had met zijn bemanning van het nieuwe UNMO-communicatiecentrum op de compound in Potočari. De pathetische slotzinnen in enkele *situation reports* wijzen in die richting. Misschien het meest tekenend is echter de terloopse uitspraak van Kingori tijdens zijn getuigenis in het Krstić-proces, toen hij de problemen beschreef bij het monitoren van de gebeurtenissen: 'we were just two observers'.

Ook de Nederlandse UNMO De Haan speelde een weinig opvallende rol. Volgens UNMO-tolk Emir Suljagić had De Haan op 12 juli wel getracht om bij Mladić opheldering te verkrijgen over de afscheiding van mannen.⁵¹⁶ De Haan heeft zelf later tegenover journalisten verklaard dat hij, vermoedelijk diezelfde dag, nog op onderzoek is uitgegaan. Bij die gelegenheid ontdekte hij op zo'n driehonderd meter van de poort van de compound een 'verhoorhuis', waar de plunje hoog opgetast tegen de gevel lag. Hij zag daar zo'n zeventig mannen naar binnen gaan en hoorde ook af en toe schoten.⁵¹⁷ Op 13 juli ging hij, op sterk aandringen van Franken, poolshoogte ging nemen bij het Witte Huis, waar hij overigens niet naar binnen ging, omdat hem dit verhinderd werd. Wel zag hij hoe die dag een man die zich

510 Interview Muhamed Duraković, 20/11/99; interview Almir Ramić, 6-10/11/99; interview Emir Suljagić, 24/05/99.

511 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 187.

512 'Srebrenica lijst 242', brief Hasan Nuhanović aan Mient Jan Faber (deel 4), *Trouw*, 14/07/99; idem, deel 9, *Trouw*, 20/07/99; interview Emir Suljagić, 23/10/97.

513 Interview Th.J.P. Karremans, 30/11/00 en 01/12/00.

514 Coll. NIOD (8). Sqdn ldr David A. Tetteh, 'Report on the battle of Srebrenica', 21/07/95.

515 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J. Kingori, 03/04/00.

516 Interview Emir Suljagić, 24/05/99. Suljagić was echter al snel door De Haan naar de compound teruggedleid omdat hij bedreigd werd. De Haan ging daarna zonder tolk terug naar Mladić.

517 Westerman & Rijs, *Srebrenica*, p. 171

hevig verzette tegen de afvoer ‘op grondige wijze werd mishandeld en in de bus werd gesleept’.⁵¹⁸

De UNMO die in de dagen na de val de meeste activiteiten ontplooid lijkt te hebben was de Keniaanse majoor J. Kingori. Hij was te zien op de filmbeelden die op 12 juli werden gemaakt na de intocht van de Servische troepen en Mladić. Hij was ook degene die hem vroeg naar de reden van de afscheiding van de mannen. Op verzoek van Franken stelde hij zich op 13 juli bij het Witte Huis op om te zien of het aantal binnengevoerde mannen overeenkwam met dat van degenen die het huis verlieten.⁵¹⁹ Kingori protesteerde eveneens, zoals Dutchbatter Koreman optekende, ‘aanhoudend tegen de beestachtige wijze waarop mensen opeengepakt in de bussen zaten’.⁵²⁰

Opvallend is echter dat geen van de voorvallen waarbij de Haan en Kingori betrokken waren, zijn terug te vinden in de rapportages die de UNMO’s met regelmaat verzonden. Sterker nog, het beeld dat op de middag van 12 juli werd gegeven van het optreden van de VRS, was positief: de Bosnische Serven waren ‘giving bread and soft drinks to the refugees that are on the place of departure but it can’t help all the people at once. At least they are trying to comfort the people in a way’.⁵²¹

Een verklaring voor die discrepantie is voor een gedeelte door de UNMO’s zelf verstrekt. De indruk die uit de UNMO-rapportages naar voren komt over de mentale toestand waarin de waarnemers verkeerden, sluit sterk aan bij het beeld van veel Nederlandse militairen gedurende die dagen: stress, angst en wanhoop. Met onregelmatige tussenpozen zonden de VN-waarnemers hun rapportages naar het sectorhoofdkwartier in Tuzla, waaruit hun groeiende ongerustheid naar voren komt. Ook gaven ze daarbij aan hoe het met henzelf gesteld was, inclusief hun frustraties over de behandeling door Dutchbat.⁵²²

Al op 12 juli gaven de waarnemers signalen af dat hun operationaliteit aan het afnemen was. Toen er nog onzekerheid bestond of het bataljon zou vertrekken voordat alle vluchtelingen veilig waren afgevoerd, speelde Franken met de gedachte om in dat geval zelf achter te blijven als toezichthouder. Volgens hem was dat ook een taak voor de UNMO’s. Normaal gesproken zouden ze ermee instemmen, zo meldden ze, maar ‘concerning the current situation we think it is advisable to leave with the battallion. We turn out not to be machines however much we would like to. We feel really exhausted’.⁵²³

Dat beeld wordt bevestigd door de waarneming van de onafhankelijke Servische journalist Bratislav Grubačić, die er op de 13e in slaagde om tot Potočari door te dringen. Rond vier uur was deportatie van de vluchtelingen buiten de compound voltooid en werd begonnen met het leeghalen van de Nederlandse basis. Grubačić zag hoe de vluchtelingen tussen twee rijen Dutchbat-soldaten door het terrein verlieten en Servische soldaten, die achter de Nederlanders stonden, mannen aanwezen en uit de rijen begonnen te plukken. De Nederlandse soldaten die een soort haag vormden, stonden er als verdoofd bij: ‘Ze deden niets, ze stonden te kijken alsof ze niet begrepen wat er gebeurde, de officieren inclus. Het leek wel alsof ze

518 Debriefingsverklaring A. de Haan, 26/09/95.

519 Debriefingsverklaring R.A. Franken, 07/09/95.

520 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, week 41, p. 26.

521 SMG, 1002. UNMO Srebrenica update dtg 121645B JUL 95. Ook de laatste update die

’s avonds werd verzonden vermeldt niets dat aansluit bij de latere verklaringen over waarnemingen op de 12de.

522 SMG, 1002. UNMO HQ BH-NE daily sitrep 120001-12200, i.h.b. dtg 120746B JUL 95.

523 SMG, 1002. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 121025B JUL 95.

van Mars kwamen.⁵²⁴ Er stond daar volgens Grubačić ook een Nederlandse UNMO ‘who told me that he only wanted this whole affair to be finished as soon as possible: “I can hardly wait to go home”, he told me, “I lost 14 kilos here”’.⁵²⁵

Vermoedelijk rond diezelfde tijd, kwart over vijf, ging er een fax naar Tuzla waarin opnieuw werd opgemerkt dat een vertrek samen met het bataljon het beste zou zijn: ‘Emotions are getting out of hand by us and we really need time to recover.’⁵²⁶ En een paar uur later: ‘Tears were in our eyes when seeing the desperate displaced persons with no secure future looking at us and seeking for help we cannot give them. We really lost this enclave and our heads. We feel very sorry that we were not able to do more.’⁵²⁷

Die emotionele stemming had alles te maken met wat de UNMO’s op 13 juli doormaakten. ‘Na een vrijwel slapeloze nacht’ waren ze ’s ochtends met dezelfde verhalen over vondsten van lijken geconfronteerd als Dutchbatters: ‘We try to investigate the rumour that the Serbs have killed several men they took out of the crowd yesterday. I hope we will be able to.’⁵²⁸ Kingori ondernam naar eigen zeggen een poging tot onderzoek, maar werd tegengehouden.⁵²⁹ De volgende dag rapporteerden ze echter moedeloos dat ze nauwelijks in staat waren om geruchten na te trekken: ‘The ROM [restriction of movement] really kills us. We can only report the rumours and hardly confirm anything.’⁵³⁰ Van één van hun vermoedens hadden ze kort tevoren melding gemaakt, naar aanleiding van schoten die ze vanuit het gebied rond Bratunac hoorden. Ze hadden vanwege de *restriction of movement* geen onderzoek kunnen doen, maar: ‘Because the men were taken there in separate buses we fear for the worse.’⁵³¹ Die vrees kwam niet uit de lucht vallen. Van meet af aan leefden bij de UNMO’s angstige voorgevoelens. In hun bericht van 8 juli dat de VRS de enclave binnentrok schreven ze eveneens: ‘De vraag is nu: hoe vinden we de middelen om een bloedbad te voorkomen?’⁵³²

Op de ‘restrictions of movement’ voor de UNMO’s waren die dagen echter twee uitzonderingen, die een merkwaardig licht werpen op het vraagstuk van de magere humanitaire rapportages vanuit Potočari. De indruk die uit de *situation reports* van de UNMO’s naar voren komt is dat op dat punt behalve de berichten over de deportatie, geruchten over moorden en het horen van schoten, niets is gebeurd. Al tamelijk vroeg na de val, in het najaar van 1995, kwam er echter een indicatie dat de UNMO’s meer gezien moesten hebben dan ze hadden gemeld in hun rapportages. NRC-journalist Frank Westerman, een van de eersten die diep in de materie was gedoken, wijdde in oktober een kritisch artikel aan het optreden van Dutchbat bij de steunverlening aan de bevolking. Westerman sprak ook met Kingori, die beweerde dat de Nederlanders er al op 12 juli van op de hoogte moesten zijn geweest dat er ‘buiten de hekken gemoord werd’. Kingori refereerde daarbij aan zijn eigen vondst van een huis ‘op driehonderd meter van de compound’ (blijkbaar dus niet het Witte Huis) dat

524 Geciteerd in: ‘Dutchbat keek toe bij het wegvoeren mannen’, *de Volkskrant*, 30/08/95.

525 Interview B. Grubačić, 06/11/97.

526 Defensie Sitreps. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 131715B JULY 95.

527 Defensie Sitreps. SMG, 1002. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 132150B JULY 95.

528 Defensie Sitreps. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 130800B JUL 95.

529 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J. Kingori,

03/04/00. Dit was mogelijk hetzelfde als het reeds aangehaalde incident waarnaar Christina Schmitz verwees en waarbij een VRS-soldaat meldde dat niet de voor veiligheid van haar of de UNMO kon worden ingestaan als ze besloten op onderzoek uit te gaan.

530 Defensie Sitreps. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 141700B JUL 95.

531 Defensie Sitreps. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 141420B JUL 95.

532 Westerman & Rijs, *Srebrenica*, p. 15.

uitpilde van de mannen: ‘Ze strekten hun armen en smeekten om hulp’. In dit citaat volgde onmiddellijk daarop een opmerkelijke uitspraak waarvan de implicaties in 1995 nog niet werden onderkend: ‘Tegen de muur bij een garage lag een stapel lijken – schots en scheef. Ik heb alles gerapporteerd.’⁵³³

Toen hij in 2000 als getuige optrad in het proces tegen generaal Krstić beschreef Kingori nog een ander voorval. Nadat de laatste verdreven inwoners gedeporteerd waren, werd er een klein konvooi samengesteld, bestaande uit Dutchbatters, Kingori en Christina Schmitz, om in Srebrenica een paar achtergebleven ouden van dagen op te halen. Toen zij Srebrenica naderden, aldus Kingori, ‘we could see dead bodies on the roadside, next to buildings, and all that, the way up to the Srebrenica town itself.’⁵³⁴

Ondanks zijn uitspraak dat hij ‘alles’ gerapporteerd had, zijn in de rapportages van Kingori echter geen verwijzingen maar deze gebeurtenissen te vinden.⁵³⁵ Het *situation report* waarin het escorte van MSF naar Srebrenica werd beschreven maakte alleen melding van het feit dat de stad verlaten was, op plunderende VRS-soldaten na.⁵³⁶

De waarnemingen waaraan Kingori refereerde lijken echter te worden bevestigd door andere bronnen. Zo is er de opmerkelijke uitspraak over de ‘stapel lijken’ bij een garage. Verscheidene vluchtelingen vertelden op 15 juli na aankomst in Tuzla aan journalisten dat een stel kinderen ’s ochtends vroeg in Potočari twintig mannenlijken had gevonden. Ze lagen op een betonnen plaatsje, opgestapeld tegen een garagedeur met bruine roestvlekken.⁵³⁷ De waarneming komt bijna letterlijk overeen met de beelden die de Britse journalist Robert Block op 17 juli bekeek in de studio van de onafhankelijke omroep Studio B in Belgrado. Block zag ongeveer vijftientig gedode jonge Moslim-mannen: ‘At about shoulder height above the bodies were what appeared to be brownish-red blotches on the yellowish wall and dark sticky looking stains on the black garage doors behind the cadavers. There were bullet holes everywhere.’⁵³⁸

De beelden waren afkomstig van de cameraman Zoran Petrović die opnamen had gemaakt van de gebeurtenissen rond de val van Srebrenica. Fragmenten van die opnamen gingen al snel de wereld over. Ze toonden de triomferende Mladić in Srebrenica en Potočari maar ook kolonel-arts Kremer, die op een vraag naar wat er gebeurde boos antwoordde dat het heel duidelijk was wat er gaande was. Ook toonden beelden de jacht op de mannen die probeerden de asfaltweg bij Nova Kasaba over te steken op hun tocht naar Tuzla en hun gevangenneming. Ondermeer was op enige afstand een groepje gevangenen te zien dat in het

533 Frank Westerman, ‘Gezuiverd door Dutchbat’, *NRC Handelsblad*, 21/10/95. Opvallend is dat datum en locatie exact overeenkomen met hetgeen, zoals reeds vermeld, De Haan verklaarde over zijn inspectie van het ‘verhoorhuis’ op de 12de. Het is onbekend of hij daar samen met Kingori geweest is.

534 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J. Kingori, 03/04/00.

535 Volgens het VN-rapport over Srebrenica zou Akashi op 13 juli bepaalde gevoelige meldingen van de UNMO’s vanwege hun eigen veiligheid onderdrukt hebben (UN, Srebrenica Report, par. 353). Het is echter nauwelijks mogelijk dat deze

specifieke melding van Kingori, als hij gedaan is, op geen enkel niveau in de rapportageketen een spoor heeft nagelaten, noch in de collectie primaire sitreps, noch in de interne overzichten die het hoofdkwartier maakte. De opmerking over Akashi kan betrekking hebben gehad op de gemelde geruchten over executies en de vondst van lijken, informatie die inderdaad niet in openbaarheid is gebracht.

536 Defensie Sitreps. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 132150B JULY 95

537 Westerman & Rijs, *Srebrenica*, pp. 172, 281.

538 Robert Block, ‘Bodies pile up in horror of Srebrenica’, *The Independent*, 17/07/95.

Ouden van dagen vertrekken met het Rode Kruis-konvooi.

Fabriekshal in Potočari na vertrek van de vluchtelingen.

veld zat. Voordat duidelijk werd wat er gebeuren ging, werd het beeld zwart. Petrović verklaarde in de zomer van 1995 tegenover Nederlandse journalisten dat hij de fragmenten na vertoning in beperkte kring vernietigd had, uit vrees ‘dat de beelden in handen van de aanklagers van het Internationale Gerechtshof in Den Haag zouden vallen.’⁵³⁹

Block zag waarschijnlijk als een van de weinigen de ongecensureerde opnamen. Niet al de gevoelige opnamen waren overigens gewist. De Nederlandse journalisten Westerman en Rijs wisten er beslag op te leggen tijdens hun onderzoek naar de gebeurtenissen in Srebrenica. De betreffende beelden tonen de lijken van vier burgers die in Srebrenica door leden van de Drina Wolven uit een kelder werden gesleurd en op straat werden doodgeschoten, waar ze dagenlang in de goot bleven liggen.⁵⁴⁰

Ook Kingori leek aan Potočari te refereren toen hij de stapel lijken noemde. Opmerkelijk is echter dat deze vondst niet ter sprake kwam toen hij getuigde voor het Tribunaal in het proces tegen Krstić. Ook in de rapportages uit de tijd zelf is, zoals reeds opgemerkt, niets terug te vinden. Er is slechts één indicatie dat bepaalde informatie misschien toch naar buiten is gekomen, zij het dat onduidelijk bleef op welke manier dat dan zou zijn geschied.

Op 15 juli, om even na 14.30 uur, werd in het logboek van het DCBC in Den Haag een aantekening gemaakt van een telefoontje van De Ruiters uit Sarajevo met souschef Operatiën Hilderink: ‘UNMO-bron plusminus 1.000 man afgevoerd Bratunac met onbekende bestemming, veel mensen met nekschoten. Met kolven bewerkt. Veel doden. Als beesten tekeer gegaan (tussen Potočari en de stad Srebrenica). Tijdens aanval en wat er op volgde!!’⁵⁴¹ Dit bericht bereikte diezelfde dag nog minister Voorhoeve, die er in zijn dagboek aantekening van maakte met het commentaar: ‘Ik vrees dus dat er executies plaatsvinden.’⁵⁴²

De uiteindelijke herkomst van dit intrigerende bericht kon niet getraceerd worden. Het enige en meest directe verband dat zo op het oog lijkt te bestaan, is met een verklaring van UNMO De Haan. Hij vertelde in september 1995 tijdens de debriefing in Assen dat hij drie lijken had gezien op de weg van Potočari naar Srebrenica, waarvan er twee in de rug en één in de nek waren geschoten. Twee lagen ongeveer een kilometer ten zuiden van de compound en één op zo’n vijftienhonderd meter.⁵⁴³ Niet duidelijk is echter wanneer en onder welke omstandigheden hij die waarneming heeft kunnen doen en op welke wijze dit eventueel gerapporteerd zou zijn. In de *situation reports* van de UNMO’s is er geen spoor van te bekennen en evenmin is er enige aanwijzing dat de bataljonsleiding van Dutchbat door hem op de hoogte is gesteld. De Haan was op de 16e wel meegeweest met gewondentransport naar Bratunac, maar dat kan op zijn uitspraak geen betrekking hebben. Ook wijst niets erop dat hij met Kingori mee was om MSF te begeleiden.⁵⁴⁴

In een overzicht van ‘gesignaleerde lijken’ dat tijdens de debriefingsoperatie werd opgesteld kwam eveneens een vermelding voor van een eigen, ongedateerde waarneming van drie lijken met nekschoten, die in Srebrenica waren aangetroffen ter hoogte van de Bravo-

539 Westerman & Rijs, *Srebrenica*, p. 281.

540 Westerman en Rijs konden de beelden benoemen op basis van een gesprek met een getuige. Zie: Westerman & Rijs, *Srebrenica*, pp. 193, 284.

541 DCBC, 528. Dagrappporten DCBC periode 6 juli – 27 juli 1995, dtg 151431. De uiteindelijke herkomst van dit bericht kon niet getraceerd worden.

542 Dagboek Voorhoeve, p. 222.

543 Debriefingsverklaring A. de Haan, 26/09/95.

544 In haar verslag per capsat zowel als achteraf in haar sitrep verwijst MSF-arts Schmitz bij de beschrijving van de rit naar Srebrenica alleen naar MSF, Brussel. ‘Joseph’ [Kingori]. Capsat Christina [Schmitz], 13/07/95, 22:02:43; Christina Schmitz & Daniel O’Brien, ‘Sitrep Srebrenica – Potočari period 6.7 – 22.7.95’, [Zagreb] 24/07/95.

compound, achter het zogeheten UNHCR-*warehouse*. Aangezien deze details ontbreken in de verklaring van De Haan, moet worden aangenomen dat het hier om een aparte waarneming gaat. Merkwaardig genoeg is van dit voorval geen spoor terug te vinden in het debriefingsrapport. Evenmin werd een verwijzing hiernaar gevonden in de debriefingsverklaringen die het NIOD ter beschikking stonden. Dit is echter, om redenen zoals in de proloog van dit rapport uiteengezet, geen complete verzameling. Ook het geanonimiseerde Feitenrelaas bevat geen passages die hiermee in verband gebracht kunnen worden.

Ook niet in het debriefingsrapport terug te vinden is het verhaal van ziekenverpleger R. van Duuren, die op de avond van 13 juli deel uitmaakte van een medische ploeg die met een viertonner naar Srebrenica ging. Zij hadden van majoor Otter de opdracht gekregen om onderweg en in de stad oude mensen op te halen die waren achtergebleven. Van Duuren zag bij een kleine rotonde in de stad een drietal lijken:

Eén lag verder weg. De tweede lag naast de rotonde en derde zag ik van heel dichtbij. Dat lijk was al helemaal zwartgeblakerd, het was meer dan 40 graden Celsius, en er lag een grote plas bloed bij zijn mond. Het was duidelijk dat de man was geëxecuteerd, want hij zat nog steeds op zijn knieën, al was hij naar de zijkant gevallen. Die was door zijn achterhoofd of zijn mond geschoten. We reden verder en hebben uiteindelijk nog een stuk of vijf, zes oude en tegenstribbelende Moslims in de truck gezet en meegenomen naar Potočari.⁵⁴⁵

Luitenant Rutten begeleidde die bewuste donderdagavond 13 juli samen met zijn chauffeur en een sergeant de viertonner. Onderweg werd zijn Mercedes door Arkan Tijgers afgenomen en moest hij zelf in de viertonner verder. Wat later zag Rutten een paar opgezwollen lijken: ‘Twee. Die liggen ook verspreid. Bij een woning kun je zien dat er een man is afgeknald. Een eind verderop nog een. Dat is alles wat we daar aan lijken zagen.’⁵⁴⁶ Wel meende hij op het voetbalveld, dat iets lager lag dan de weg ‘het een en ander’ te zien: ‘Ik wilde er wel uit, maar dat had geen kans van slagen. Dat zag ik wel.’ Overal liepen namelijk Bosnische Serven rond.⁵⁴⁷

Het verhaal van de viertonner wordt nog verder aangevuld door Dutchbat-militair Koreman, die in zijn dagboek optekende wat hij gehoord had van de collega’s die naar Srebrenica waren geweest. Ze zagen onderweg ‘hier en daar lijken van ABiH-krijgers (...) die het tot het laatste moment hadden volgehouden’ en ook ‘zagen ze dat een verscholen ABiH-krijger uit een huis werd gehaald, tegen de buitenmuur een nekschot kreeg en in elkaar zakte’. Na

545 Honig & Both, *Srebrenica*, pp. 72-73. Honig en Both geven geen bronverwijzing voor dit citaat.

546 De waarneming van twee lijken werd o.a. bevestigd door D.H. Ross. Ze lagen er al langere tijd. Eén zou door het hoofd geschoten zijn. (Debriefingsverklaring D.H. Ross, 14/09/95) Volgens Dražen Erdemović zou er ook dagenlang in de

stad een lijk hebben gelegen van een jongeman die in opdracht van Erdemović’ commandant, Miloš Pelemiš, de keel was doorgesneden. Getuigenis aangehaald in het slotpleidooi van aanklager Mark Harmon, ICTY (IT-98-33-T), 26/06/01.

547 Interview J.H.A. Rutten, 01/12/99.

terugkeer op de compound, ‘met het zweet in de handen en bloednerveus’, riep de bijrijder volgens Koreman: ‘Daar ga ik voor geen goud meer naar terug.’⁵⁴⁸

Ook een paar dagen later gingen enkele Dutchbatters naar Srebrenica. Tijdens zijn getuigenis in het proces tegen Krstić vertelde soldaat Vaasen dat hij op een van de dagen na de deportatie als escorte was meegegaan op een tocht naar de compound in Srebrenica, om daar achtergelaten materiaal van de B-compagnie op te halen. Vermoedelijk was dit pas op 15 of 16 juli.⁵⁴⁹ Al een halve kilometer buiten de compound in Potočari zag hij links en rechts lijken liggen die reeds blauw en paars kleurden als gevolg van de grote hitte – nog altijd meer dan veertig graden Celsius – die deze dagen heerste. Sommigen waren naar zijn idee slachtoffers van uitdroging, maar ook was een aantal mensen neergeschoten. Naarmate hij meer in de richting van Srebrenica reed, nam het aantal lijken, allemaal in burger, toe. Vaasen zag zowel mannen, vrouwen als kinderen. Ook in Srebrenica zelf meende hij veertig tot vijftig lijken te hebben gezien, een opmerkelijk groot aantal in verhouding tot de kleine aantallen die uit andere verklaringen bekend zijn.⁵⁵⁰ Het verhaal van Vaasen suggereert dat er tussen de ritten van MSF en de viertonner van Dutchbat op 13 juli en zijn eigen rit een paar dagen daarna, op het traject een groot aantal mensen is gedood. Er konden geen andere bronnen worden gevonden die dit verhaal bevestigen. Vaasen heeft hiervan indertijd geen melding gedaan na terugkomst in Potočari zodat het nog moeilijker is om zijn verklaring te controleren. De andere Dutchbatters die net als Vaasen onderweg lijken hadden gezien, deden daarvan evenmin officiële melding.

Toespelingen op executies tussen Srebrenica en Potočari doken pas op in gesprekken die psychologen voerden met leden van het medisch team dat op 15 juli naar Zagreb had mogen vertrekken. Zoals reeds aangehaald belde op diezelfde dag De Ruiters met Hilderink in Den Haag om hem te vertellen wat hij uit UNMO-bron had vernomen; het is daarom goed mogelijk dat de betreffende informatie eveneens tot het medisch team is te herleiden. (Hierop wordt verder ingegaan in de bijlage ‘Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden.’) Er zijn in ieder geval geen aanwijzingen dat de UNMO’s uit Srebrenica op enigerlei wijze bij de verspreiding van het bericht betrokken waren.

Dat Kingori en De Haan inderdaad aanwijzingen voor executies zagen staat buiten kijf. Vreemd blijft echter dat zij hiervan niet onmiddellijk melding hebben gemaakt. Zoals ze ook niet vermeld (en nagetrokken) hebben dat Dutchbatters bewijzen van executies hadden gevonden. Volgens tolk Hasan Nuhanović waren zij daar de 13e van op de hoogte, omdat hij hoorde hoe zij fluisterend Christina Schmitz ervan vertelden.⁵⁵¹ Een andere tolk, Emir Sulja-

548 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, week 41, p. 25. Of hier in de herinnering waarne-
mingen door elkaar zijn gaan lopen is niet meer na
te gaan. Koreman, die achteraf veel bewerkingen
aan zijn dagboek heeft uitgevoerd, plaatst de
gebeurtenis in ieder geval een dag te vroeg. Of de
gemelde executie dezelfde is als die door Groene-
wegen werd waargenomen of een andere, blijft
open staan. In algemene zin sluiten zijn mededelin-
gen echter aan op het beeld van de tocht naar
Srebrenica op 13 juli.

549 Karremans vermeldt in zijn boek dat hij op

15 juli om vijf uur ’s middags vruchteloze be-
sprekingen voerde met kolonel Janković over het
ophalen van materieel op de compound in Sre-
brenica. Hierover moest Pale echter beslissen.
Karremans vermeldt niet de afloop, maar de toe-
stemming moet dus op zijn vroegst de avond van
de 15e zijn gekomen. Zie: Karremans, *Srebrenica*,
pp. 229-230.

550 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis D. Vaasen,
27/03/00.

551 Interview Hasan Nuhanović, 05 en 06/08/98.

gić, was erbij toen in Zagreb een soldaat van OP-A aan Kingori vertelde dat hij bij Kravica een hoop lijken had gezien.⁵⁵²

De UNMO's hebben in datzelfde Zagreb echter nauwelijks iets gemeld. Nog in Potočari waren ze ervan op de hoogte gesteld dat de procedure na terugkeer 'is to include full debriefing of all team members with particular emphasis on any lesson which could be useful for the future, and any statement relevant to future war crimes investigation.'⁵⁵³

Op 22 juli 1995, na hun veilige terugkeer samen met Dutchbat in Zagreb, werden de UNMO's gedebrieft in aanwezigheid van vertegenwoordigers van de eigen organisatie, inlichtingenofficieren van UNPF, *Civil Affairs* van UNPF en het UN *Centre for Human Rights*. De bijeenkomst werd volgens het verslag in een informele atmosfeer gehouden. Kingori 'took the lead role'. Opvallend was dat volgens de indruk van de debriefers de UNMO's al die tijd nauw hadden samengewerkt en 'agreed with eachothers assessments of the situation'. Daarom werden in het verslag ook geen opmerkingen aan specifieke individuen toegeschreven. Het grootste deel van het gesprek was gewijd aan allerlei operationele zaken, maar op een bepaald moment kwamen ook de gebeurtenissen na de val aan de orde. Daarbij werd verklaard:

The UNMOs were with the refugees for 24hrs a day and knew nothing about the reports of the killing of men of military age. Single gun shots were heard but there was nothing to suggest they were from executions. A group of Dutch soldiers said that on the first night that the men were taken they saw 9 men taken behind a house and they heard shots and the men never came back, however, on investigation there were no bodies or signs of executions.⁵⁵⁴

Kingori zou in het proces Krstić echter verklaren dat zijn onderzoek was verhinderd door VRS-soldaten.⁵⁵⁵ Tetteh verwees in zijn rapport ook slechts naar het feit dat mannen 'were rumoured to have been murdered behind a factory building in Potočari shot in the back with their faces to the ground.'⁵⁵⁶

Tetteh werd in oktober 1995 nog een keer benaderd door het Nederlandse ministerie van Defensie, in het kader van een aanvullend onderzoek op het debriefingsrapport onder medewerkers van internationale organisaties. Majoor Kingori was al terug naar Kenia, maar Tetteh was nog werkzaam als VN-waarnemer in Dubrovnik. Onder andere werd hem een vraag voorgelegd over mensenrechtenschendingen. Tetteh verontschuldigde zich voor zijn afnemende geheugen, 'since it was an issue I would want to forget as early as possible', maar gaf toch nog een uitgebreid antwoord. Hij verklaarde geen 'serious violations of human rights' in en rond de enclave te hebben waargenomen vanwege de beperkte bewegingsvrijheid. Voor wat betreft Potočari verklaarde hij in grote lijnen hetzelfde als in Zagreb, name-

552 Interview Emir Suljagić, 23/10/97. Diverse leden van OP-A gaven hierover tijdens de debriefing in Assen verklaringen af. Een van hen zag een twintigtal doorzefde lijken, van zowel mannen als vrouwen, in burger. Een ander zag ook een shovel en een laadbak vol lijken (Zie het schema in: Wind, *Debriefing*, p. 97) Franken vernam een aantal van deze verhalen toen de bemanning van OP-A op 16 juli terugkeerde op de compound. Hij heeft dit niet

gerapporteerd. Interview R.A. Franken, 22/05/01.

553 Vertrouwelijke Collectie (5).

554 SMG/Debrief. Interoffice memorandum G2 UNPF HQ to COS, Debrief of UNMOs from the Srebrenica enclave, 23/07/95.

555 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis J. Kingori, 03/04/00.

556 NIOD, Coll. Segers. Sqdn ldr David A. Tetteh, 'Report on the battle of Srebrenica', 21/07/95.

lijk dat geruchten gingen over executies achter een fabriek, maar hij voegde er twee details aan toe. Volgens Tetteh gold voor de de commandant van de VRS dat hij ‘at the time of the evacuation denied any knowledge of the accusation when confronted with it by MSF and myself.’⁵⁵⁷ Opmerkelijk hieraan is dat er geen andere bronnen zijn die dit voorval bevestigen en dat voorzover er sprake was van een gezamenlijk optrekken van MSF en een UNMO, de bronnen alleen Kingori noemen.

Opvallend is ook dat er geen enkele referentie is aan een mededeling door Karremans of Franken – waarop later in dit hoofdstuk zal worden teruggekomen – over geëxecuteerden die waren gevonden door een aantal Nederlandse militairen, die daarvan ook foto’s maakten, noch over een executie die door een soldaat werd waargenomen en gemeld. De mogelijkheid moet opengelaten worden dat de bataljonsleiding de UNMO’s inderdaad niet op de hoogte heeft gesteld en dat de waarnemers op dit punt althans niets te verwijten valt.

De UNMO’s deelden in Zagreb wel mee dat zij door Mladić naar een huis waren meegenomen waar de mannen werden ondervraagd; ‘there was no sign of any ill treatment but later they did hear reports of harrasment of men.’⁵⁵⁸ Evenmin werd in de beschrijving van de tocht met MSF naar Srebrenica iets gezegd dat aansluit bij de latere uitlatingen van Kingori en De Haan over het aantreffen van geëxecuteerden. Wel gaven ze, zoals reeds opgemerkt, aan dat Arkan Tijgers en Arkan zelf ‘were positively identified at the scene’, een waarneming waarvan op 13 juli zelf geen melding door de UNMO’s is aangetroffen.

Voor de volledigheid moet worden opgemerkt dat het verslag van de debriefing hierna afsluit met de opmerking dat alle overige aanwezigen de kamer dienden te verlaten op verzoek van de vertegenwoordiger van *Humanitarian Affairs*, zodat de humanitaire aspecten vertrouwelijk konden worden besproken. Een verslag van die bijeenkomst werd in de archieven niet aangetroffen. Mazowiecki verwees wel naar de gesprekken met de UNMO’s in een brief aan het ministerie van Defensie.⁵⁵⁹ Peggy Hicks, adviseur van Akashi voor mensenrechten, die zich die dagen intensief met debriefings van betrokkenen bij Srebrenica bezighield, had geen verklaring voor het eventueel ontbreken van een schriftelijke neerslag van de humanitaire debriefing, die ze zich ook niet kon herinneren. Evenmin stonden haar opvallende meldingen van de UNMO’s bij. Hicks achtte het mogelijk dat het gesprek niets had opgeleverd en dat er daarom ook niet gerapporteerd is: ‘Anders had het mij toch wel moeten passeren.’⁵⁶⁰

Bij de UNMO’s is sprake van hetzelfde merkwaardige fenomeen als dat zich bij Dutchbat lijkt te hebben voorgedaan: er is op het moment zelf minder gemeld dan de UNMO’s achteraf verklaarden te hebben geweten. Omgekeerd is er een discrepantie tussen wat wel is doorgegeven en de opstelling van de UNMO’s later. Zo is het opvallend dat er in Zagreb geen spoor meer te bekennen is van de vrees voor executies in Bratunac, zoals die op 14 juli

557 DAB. Sqd ldr D.A. Tetteh to Dutch Minister of Defence, ‘Subj: Request from Dutch Minister of Defence to answer some questions regarding Srebrenica’. Bijlage bij: Nota J.H.M. de Winter [DAB] aan Minister, ‘Aanvullend onderzoek medewerkers van internationale organisaties’, D95/534, 18/10/95.

558 SMG/Debrief. Interoffice memorandum G2 UNPF HQ to COS, Debrief of UNMOs from the

Srebrenica enclave, 23/07/95. Ook waren er geen tekenen van misbruik van meisjes.

559 DJZ. Brief T. Mazowiecki aan B. van Lent, 28/07/95. Mr. Van Lent was werkzaam op de directie Juridische Zaken van het ministerie van Defensie en betrokken bij de beantwoording van verzoeken van Mazowiecki om in Nederland Dutchbatters te mogen interviewen.

560 Interview Peggy Hicks, 10/07/00.

nog werd verwoord.⁵⁶¹ Het is mogelijk dat De Haans bezoek aan Bratunac, toen hij meereed met de zeven gewonden die aan het Internationale Rode Kruis waren overgedragen, daarop van invloed is geweest. De Haan was daar toen samen met kolonel-arts Schouten, die een aantal dagen in Bratunac had verbleven nadat het gewondenkonvooi van 12 juli was gestrand. Schouten liet in de week na de terugkeer van het bataljon, toen er inmiddels een discussie woedde of genocide had plaatsgevonden, verontwaardigd aan journalisten weten dat er volgens hem niets ernstigs aan de hand was geweest in Bratunac: ‘Als daar executies zijn geweest, dan hebben de Serviërs dat wel verdomd goed geheim gehouden.’⁵⁶² Misschien is De Haan door Schoutens indrukken beïnvloed en heeft hij geconcludeerd dat zijn aanvankelijke vrees niet terecht was.⁵⁶³ Merkwaardig in dit verband is evenwel dat Schouten op 17 juli telefoongesprekken voerde met buitenlandse journalisten in Mali Zvornik, aan de overzijde van de Drina bij Bratunac, waarin hij meedeelde dat de afgelopen vijf dagen gewapende Bosnische Serven herhaaldelijk hadden geprobeerd de kliniek binnen te dringen om op zijn patiënten wraak te nemen. Schouten had dat samen met personeel van het ziekenhuis en enkele wachten weten te verhinderen.⁵⁶⁴ Tegenover het NIOD verklaarde Schouten bovendien dat hij in Bratunac wél schoten had gehoord, in twee series, die hem aan executies hadden doen denken.⁵⁶⁵

Even vreemd zijn de latere uitspraken van Kingori en De Haan over hun waarnemingen van de geëxecuteerden. De indruk die blijft hangen is dat van eenzelfde patroon sprake was als bij veel Dutchbatters. Onder de geweldige spanningen en angst vernauwde het blikveld zich en werden verschrikkelijke gebeurtenissen verdrongen. De aangehaalde *situation reports* van UNMO's geven goede indicaties van die mentale gesteldheid. De wens om te overleven en de chaos te ontvluchten overheerste gedurende de dagen van de val en de deportatie. Pas later kwamen de UNMO's er weer bovenop.⁵⁶⁶ Daarna kwam het schuldgevoel over de eigen nalatigheid en mogelijk falen. De UNMO's hebben elkaar wat dat betreft blijkbaar afgedekt. Dat verklaart in ieder geval hun eensgezinde optreden in Zagreb, dat het beeld bevestigde dat de gebeurtenissen waren meegevallen.

Dit patroon in de debriefing van de UNMO's kreeg nog een merkwaardig staartje in de nasleep van de val van Srebrenica. Daarbij ging het er in het bijzonder om of de val van deze *Safe Area* misbruikt was door westerse media om de Bosnische Serven een onevenredig aandeel in de schuld aan de oorlog te geven. Een van degenen die dit laatste onderschreven was Carlos Martins Branco, in juli 1995 UNMO *Deputy Chief Operations Officer*. Zich onder andere baserend op de debriefing van de UNMO's schreef hij een artikel, ‘Was Srebrenica a hoax?’, dat probeerde vraagtekens te zetten bij de aard en de omvang van de

561 Defensie Sitreps. UNMO Team Srebrenica, Srebrenica update: dtg 141420B JUL 95.

562 M. Zonneveld, ‘Arts vindt in Bratunac geen enkel bewijs van genocide’, *Het Parool*, 27/07/95. Deze uitspraak werd naderhand in allerlei pro-Servische publicaties aangehaald als ‘bewijs’ dat er niets onoirbaars was gebeurd in Bratunac.

563 Het bleek niet mogelijk deze informatie bij De Haan te verifiëren.

564 Zie bijvoorbeeld: Christine Spolar, ‘U.N. doctor says Serbs violated clinic’, *The Washington Post*, 18/07/95.

565 Interview A.A. Schouten, 21/02/00.

566 Er was toen zelfs sprake van gesprekken met de VRS om nog even te blijven. Zie: UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax Ken Biser to Michel Moussalli, ‘Srebrenica/Tuzla update (0930 hours)’, 18/07/95.

ramp die zich in Srebrenica had voltrokken. Het is dan ook niet verrassend dat dit artikel al snel op een aantal pro-Servische internetsites terug te vinden was.⁵⁶⁷

Ook in het onderzoek dat secretaris-generaal Kofi Annan liet instellen naar de gebeurtenissen rond Srebrenica, werd verwezen naar de rapportages van de UNMO's. Het rapport vermeldde een verzoek van Akashi aan het VN-secretariaat op 14 juli om een bepaalde rapportage van de UNMO's niet openbaar te maken, uit vrees voor hun veiligheid. Het betreffende bericht, dat de dag tevoren was verzonden, had echter alleen betrekking op de mededeling van Mladić dat er in de Bandera-driehoek honderden dode ABiH-soldaten zouden liggen en dat Dutchbat noch UNMO's toestemming kregen om een inspectie uit te voeren.⁵⁶⁸

25. Waarnemingen en meldingen door *Médecins Sans Frontières*

Op de persconferentie die MSF op 25 juli 1995 in Brussel organiseerden na de behouden terugkeer van de beide medewerkers uit Srebrenica, vertelde *Field Coordinator* Christina Schmitz ondermeer van de tocht naar de stad om de achtergebleven patiënten op te halen. Ze beschreef Srebrenica als een 'spookstad', waar alleen Bosnisch-Servische plundersaars te zien waren die wasmachines en tv's uit de huizen roofden.⁵⁶⁹ In haar verhaal kwamen geen details voor die aansloten op de latere verhalen van Kingori en de Dutchbatters over hun tocht naar Srebrenica. Ook in haar bericht dat zij uit de enclave zond beschreef ze alleen de plundering, daarmee aansluitend op het *situation report* van de UNMO's.⁵⁷⁰ In het rapport in dagboekvorm dat Schmitz na aankomst in Zagreb opstelde gaf ze een soortgelijke beschrijving, met als opvallend afwijkend detail de vermelding dat behalve Kingori een escorte van de VRS met haar was meegegaan.⁵⁷¹

Ook ten aanzien van Schmitz doet zich dus de vraag voor of haar rapportages volledig weergeven wat zij gezien heeft, en of ook zij net als de UNMO's bepaalde zaken uit haar blikveld heeft gebannen, dan wel dat het probleem bij Kingori ligt. Schmitz was in ieder geval door de gebeurtenissen erg aangegrepen. Ze was in Tsjetsjenië geweest, 'maar dit was veel, veel erger om mee te maken', zo verklaarde ze in Brussel. Daarbij gaf ze ook een indicatie van het overlevingsmechanisme dat haar op de been had gehouden en dat mogelijk ook verklaart wat ze wel en niet heeft waargenomen: 'Alleen door keihard te werken en niet te veel na te denken over wat we zagen hebben we onszelf overeind kunnen houden.'⁵⁷² Mogelijk nog meer gold dat haar collega, de jonge Australische arts Daniel O'Brien, die het zeer moeilijk had gehad. Toen hij, samen met Schmitz, in april 2001 getuigde voor de Franse parlementaire commissie die onderzoek deed naar Srebrenica, trok hij een vergelijking met Auschwitz. Hij had niet gedacht dat wat hij in Srebrenica meemaakte zich in Europa zou kunnen afspelen, en nog wel onder de ogen van VN-troepen. O'Brien herinnerde zich de stank van al de opeengepakte mensen in de fabrieken, waar de vuiligheid tussen hen door stroomde en de

⁵⁶⁷ Zie bijvoorbeeld de site van het in Toronto gevestigde 'Centre for Peace in the Balkans': www.balkanpeace.org.

⁵⁶⁸ United Nations, *A Srebrenica Report*, paragraaf 353.

⁵⁶⁹ 'Verpleegster AzG deelt kritiek op Dutchbat niet', *Trouw*, 27/07/95.

⁵⁷⁰ United Nations, *A Srebrenica Report*, para-

graph 353; MSF, Brussel. MSF capsat Christina [Schmitz] aan Bene en Stefan [Oberreit], out. 534, 13/07/95, 22:02:43.

⁵⁷¹ MSF, Brussel. Report Christina Schmitz, written with the assistance of Daniel O'Brien, 24/07/95.

⁵⁷² 'Verpleegster AzG deelt kritiek op Dutchbat niet', *Trouw*, 27/07/95.

wanhopige moeders die als gevolg van de spanning geen melk meer konden geven aan hun babies. Maar hij maakte ook duidelijk dat zijn bevattingsvermogen hem op zeker moment in de steek liet: ‘All the locals were saying they were going to be killed, but you just didn’t want to believe it – out of a naive faith in humanity, I suppose. But they were right.’⁵⁷³

De berichten die de MSF-vertegenwoordigers naar hun kantoor in Belgrado stuurden maken in combinatie met later afgelegde verklaringen iets meer duidelijk hoe dit proces bij hen verliep. Opvallend daarbij zijn de parallellen met de verhalen die later door Dutchbatters werden verteld over angstige vermoedens en de moeite die het Schmitz kostte om de zich opdringende conclusies te aanvaarden.

Schmitz en O’Brien waren op 11 juli ’s middags vanuit Srebrenica naar Potočari vertrokken, nadat een deel van de patiënten al eerder was geëvacueerd.⁵⁷⁴ Dat was gebeurd op sterk aandringen van de lokale artsen, die bevreesd waren voor ‘een tweede Vukovar’; daar waren in oktober 1991 tweehonderd patiënten uit het lokale ziekenhuis door JNA-troepen omgebracht. (Zie voor de evacuatie van het ziekenhuis de bijlage Dutchbat III: medische aangelegenheden.)

Nadat vijftig gewonden waren afgeleverd op de compound van Dutchbat, waar het bataljon een noodhospitaal inrichtte, installeerde MSF zich met behulp van Dutchbat in drie tenten in de buurt van een van de fabrieken waar het restant van de vluchtelingen was neergestreken, vlak aan de weg.

De zorg werd tijdelijk gestopt toen de Servische beschietingen opnieuw begonnen. Na de afkondiging van het staakt-het-vuren kon het MSF-team weer aan de slag met de behandeling van lichtgewonden en mensen die te kampen hadden met uitdrogingsverschijnselen. Dutchbat verzorgde water en stelde zijn medicijnvoorraad ter beschikking; eerst mondjesmaat, maar later ruimer, nadat het gevaar voor gewonden onder de Dutchbat-militairen was geweken.

Schmitz vernam van de gesprekken tussen Mladić en Karremans en de plannen voor de evacuatie, die naar verluidt zou beginnen met de gewonden. Toen zij de Bosnisch-Servische generaal zelf tegenkwam op zijn triomfantelijke ronde door Potočari, trachtte ze bij hem te protesteren tegen de evacuatie. Ze kreeg te horen dat ze zich bij haar werk moest houden, waarna Mladić wegging.⁵⁷⁵

Vanaf drie uur zag Schmitz, die steeds pendelde tussen de patiënten op de compound en de MSF-post tussen vluchtelingen buiten, hoe de VRS ‘met een ongelooflijke snelheid’ de evacuatie begon. Ze nam daarbij al snel waar dat er mannen werden afgescheiden en werden weggevoerd naar een bewaakt huis in de buurt. Ze schatte het aantal op vijfendertig, van wie ze op dat moment nog aannam dat ze goed werden behandeld.⁵⁷⁶ Desondanks begon ze in de namiddag talloze schoten te horen, in de nabijheid van het huis waar de mannen verhoord werden. In het bericht dat ze even na negen naar Belgrado verzond, sprak ze de ver-

573 Adam Sage, ‘Witness recalls day UN troops permitted massacre’, *The Times*, 04/04/01.

574 Voor de reconstructie is hier, tenzij anders gemeld, gebruikgemaakt van diverse versies van het journaal dat Schmitz bijhield en dat zij in Zagreb verwerkte in een ‘End of Mission-rapport’ (MSF Brussel). Sommige in omloop zijnde versies zijn uittreksels daarvan. Zie: ‘Journal de bord de l’équipe MSF’, www.paris.msf.org, ‘Srebrenica’;

Audition de Christina Schmitz et Daniel O’Brien, 29/03/01; Defense Sitreps, C. Schmitz, ‘Sitrep Srebrenica – Potočari period : 6.7. – 22.7.95’.

575 MSF, Brussel. Report Christina Schmitz, written with the assistance of Daniel O’Brien, 24/07/95.

576 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz] to Stefan [Oberreit], 12/07/95, 18:14:28.

wachting uit dat ‘BSA is shooting in the air’, maar tegelijkertijd tekende ze op: ‘it’s horrifying outside’.⁵⁷⁷ Schmitz sprak daarop Franken aan, die haar gerust stelde en zei dat de mannen goed behandeld werden. Ook wendde ze zich tot Karremans, die zei dat hij er zeker van was dat geen van de mannen gedood zou worden.⁵⁷⁸

De aandacht van Schmitz ging daarna vooral uit naar het gewondentransport dat rond 19.00 uur zou vertrekken. ‘Het was een chaos’, aldus Schmitz, die zag hoe iedereen een plaatsje trachtte te verwerven op het konvooi, dat werd beschouwd als een buitenkans op redding. Sommigen sprongen gewoon de vrachtwagens in terwijl anderen probeerden om op alle mogelijke manieren familieleden naar voren te schuiven. (Zie hiervoor de bijlage Dutchbat III: medische aangelegenheden.)

De volgende dag begonnen om zeven uur ’s ochtends de deportaties weer. ‘Iedereen zou het geweld moeten zien dat van de gezichten van de Bosnisch Servische soldaten viel af te lezen terwijl ze de menigte commandeerden alsof het beesten waren, op weg naar de bussen’, schreef Schmitz later. In de middag zag ze hoe een man door VRS-soldaten in elkaar werd geschopt. Een andere, hysterische man begon zichzelf te slaan. Daarvoor, aan het einde van de ochtend, kwam een vader in tranen met zijn eenjarig zoontje op de arm naar haar toe, vergezeld van een VRS-soldaat. Het was haar duidelijk dat de man ook apart zou worden genomen. Hij gaf haar zijn kind en het enige dat Schmitz kon doen was het noteren van zijn naam en dat van zijn zoontje, terwijl ze in zichzelf de verwachting uitsprak dat de man hem nooit meer zou terugzien.

Schmitz had rond dezelfde tijd ook geruchten vernomen dat achter de fabriek waar veel mensen toevlucht hadden gezocht, lijken zouden liggen.⁵⁷⁹ Ook een Dutchbat-militair kwam met dat verhaal bij haar.⁵⁸⁰ Toen ze met de UNMO Kingori een kijkje wilde gaan nemen waarschuwde een VRS-soldaat (zoals hiervoor al bleek) dat hij niet voor hun veiligheid kon instaan. Daarop besloot ze, ook op advies van haar collega’s in Belgrado, om toch maar niet te gaan en het aan de UNMO’s over te laten: ‘Keep looking after the living and supporting them in their trauma.’⁵⁸¹ Wel waarschuwde ze de Nederlandse officieren ter plaatse.⁵⁸²

In de loop van de dag werd het Schmitz ook duidelijk dat degenen die aan boord van de bussen waren gekomen nog heel wat te doorstaan hadden. Konvooibegeleiders van Dutchbat meldden veel gevallen van intimidatie onderweg. Ze tekende op dat VRS-militairen houten kruizen ‘(sign for death)’ aan de mensen toonden ‘and show a strong victory feeling to the moslems’.⁵⁸³

Nadat de vluchtelingen buiten de compound waren afgevoerd, begon de VRS aan de laatste ronde. Opmerkelijk was dat Schmitz slechts bij geruchte hoorde dat ook van die

577 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 12/07/95, 21:10:14. In haar logboek meldde Schmitz de geruststellende toevoeging ‘in the air’ niet.

578 Het gesprek of de gesprekken, vonden waarschijnlijk pas ’s avonds plaats. Eerdere capsats op de avond van 12 juli maken er immers geen melding van. Het verslag van de gesprekken verzond Schmitz pas na middernacht, waarschijnlijk nadat ze tegen twee uur gewekt was met de (onterechte) mededeling dat het gewondenkonvooi zou terugkeren naar Potočari. Zie: MSF, Brussel. Capsat

Christina [Schmitz] to Stefan [Oberreit], 13/07/95, 01:52:42.

579 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 13/07/95, 11:34:43.

580 Audition de Christina Schmitz et Daniel O’Brien, 29/03/01, in : Loncle, *Rapport d’information*.

581 MSF, Brussel. Capsat Stefan [Oberreit] to Christina and Daniel, 13/07/95, 10:52:51.

582 Interview L.C. van Duijn, 03/07/99.

583 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 13/07/95, 13:32:05.

groep de mannen in de weerbare leeftijd werden afgescheiden. Dat sluit aan bij verklaringen van Karremans en andere militairen die op de compound zelf waren, dat zij op dat moment niet, of zelfs *überhaupt* niet, het idee hadden dat de mannen werden afgescheiden van hun familie.⁵⁸⁴ Op basis van op 23 augustus 1995 gevoerde telefoongesprekken van de Directie Algemene Beleidsaangelegenheden met Karremans en Franken werd genoteerd dat de mannen samen met de overige vluchtelingen aan boord van de bussen waren gegaan.⁵⁸⁵ Tijdens de debriefing in Assen verklaarde Franken echter dat hij toch getuige was geweest van de scheiding van de mannen die van de compound afkwamen.

Aangezien de vier statische posten die Karremans had laten inrichten niet gemeld hadden dat mannen onderweg uit de bussen waren gehaald, werd aangenomen dat zij veilig het door de Bosnische regering beheerste gebied bereikt hadden.⁵⁸⁶

Deze scheiding van mannen en vrouwen vond blijkbaar plaats buiten het zicht van degenen die hierover getuigden, zij het niet buiten het zicht van de Nederlandse militairen die de keten vormden voor de doorgang in de richting van de bussen. Die soldaten stonden echter, zoals reeds opgemerkt, als versteend.⁵⁸⁷ Hun waarnemingen zijn blijkbaar nooit bij Karremans terechtgekomen.

Schmitz maakte zich inmiddels ernstige zorgen over het mannelijke MSF-personeel, dat ze koste wat kost bij zich wilde houden. Ze was inmiddels via Franken op de hoogte gesteld van problemen met het gewondenkonvooi van de avond tevoren.⁵⁸⁸ Bij een inspectie onderweg, vlak voor Bratunac, had de VRS bij een aantal mannen het verband verwijderd en geconstateerd dat ze niets mankeerden. De VRS was begrijpelijkerwijs ‘furious’ en had alle dertig mannen weggevoerd. Franken had het Internationale Rode Kruis inmiddels op de hoogte gesteld en hij bleek MSF niets kwalijk te nemen. O’Brien, die het toezicht had gehouden, ‘could not control who got on the truck’. Maar Schmitz’ vrees was door het incident nog meer gegroeid; Franken had geprobeerd bij Schmitz haar bezorgdheid voor het lot van haar mannelijke personeel weg te nemen. De MSF-arts was bang dat ze zouden worden afgevoerd, maar ‘according to Franken BSA [VRS] is not touching men who are not ABiH’. Ze voegde er ominieus aan toe: ‘The others you know’.⁵⁸⁹

Schmitz besloot om toch de mannen bij zich op de compound te houden, en ze was aanwezig toen een delegatie van de VRS op de compound naar de achtergebleven gewonden kwam kijken. Lokaal personeel en tolken kregen de opdracht om zich in de bar te verzamelen, onder bewaking van twee ongewapende Nederlandse militairen.⁵⁹⁰ ‘The MSF locals are freaking out’, rapporteerde ze kort daarna aan Belgrado.⁵⁹¹ De Bosnisch-Servische delegatie liet hen echter ongemoeid en Schmitz maakte van die gelegenheid gebruik om

584 DAB. Intern memorandum wnd SCO aan BLS, 23 augustus 1995, ‘Vragen m.b.t. 239 geregi-streerde mannelijke vluchtelingen uit enclave Srebrenica’. Bijlage bij nota L.F.F. Casteleijn [p.v. DAB] aan Minister, D95/423, 25 augustus 1995, ‘Lijst met 239 namen van moslimmannen’ (Debriefingsverklaring R.A. Franken, 27/09/95). Andere verklaringen over het niet-waarnemen van de scheiding: interview A.A.L. Caris, 03/03/00; debriefingsverklaring B.J. Oosterveen, 08/09/95.

585 DCBC, 1074. D95/423, nota van L.F.F. Casteleijn, 25/08/95.

586 Andere verklaringen over het niet-waarnemen van de scheiding: interview A.A.L. Caris, 03/03/00; debriefingsverklaring B.J. Oosterveen, 08/09/95.

587 Interview B. Grubačić, 06/11/98.

588 Zie bijlage ‘Dutchbat III en medische aan-gelegenheden’.

589 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 13/07/95, 16:56:14.

590 Interview Emir Suljagić, 24/05/99.

591 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 13/07/95, 17:52:07.

toestemming te vragen de achtergebleven patiënten in Srebrenica op te halen. Zoals al opgemerkt voerde ze die tocht uit samen met Kingori en een VRS-escorte en rapporteerde ze, rond tien uur 's avonds, alleen de waarneming van plunderingen.⁵⁹²

Toch is het duidelijk dat ook bij Schmitz langzamerhand het besef groeide dat er zich waarschijnlijk verschrikkelijke dingen afspeelden. Laat op de avond van 13 juli hoorde ze 'lots of small arms fire (...) in one certain place. (...) You can imagine what happens', rapporteerde ze de volgende ochtend aan Belgrado.⁵⁹³ Ook tijdens haar persconferentie in Brussel maakte ze melding van het feit dat ze gedurende 12 en 13 juli, iedere dag bij een ander huis, regelmatig schoten had gehoord.⁵⁹⁴ Deze waarneming en conclusie sluiten naadloos aan op die van een groot aantal Nederlandse militairen in Potočari en bevestigen het beeld dat de executies nog enige tijd doorgingen nadat de deportatie voltooid was. Commando Wouters bijvoorbeeld had aanvankelijk nog gedacht dat de afgescheiden mannen als krijsgevangenen behandeld zouden worden. 'Maar later, toen we in de verte steeds prrrrt, prrrrt hoorden, salvo's van automatische geweren, toen begon het me te dagen, toen wist ik dat daar executies plaatsvonden.'⁵⁹⁵ Dat was mogelijk ook al eerder het geval; laat op de avond van 11 juli hoort een Dutchbatter op OP-R bij de vuilstortplaats gewersalvo's 'in het ritme van een deuntje'.⁵⁹⁶

Ook geneeskundig korporaal Broeder hoorde op 14 of 15 juli zowel overdag als 's nachts het verdachte vuren, dat hij alleen maar kon verklaren als liquidaties:

Het was gewoon systematisch. Het was geen kleinkalibervuur zoals je hoort bij een vuurgevecht. Je hoorde echt een mitrailleur monotoon schieten. Elke keer zat er een minuut of vier tussen en dan hoorde je het weer. Heel lang. Maar je hoorde nooit beantwoordend vuur.⁵⁹⁷

Diezelfde indruk had ook soldaat Groenewegen, die van één executie daadwerkelijk getuige was. Hij telde tussen de twintig en veertig 'single shots' per uur, afkomstig uit de nabijgelegen heuvels, waar huizen stonden. 'We all had ideas about it, but nothing was done', verklaarde hij in 1996 tegenover het Tribunaal.⁵⁹⁸

Het geluid van de schoten, dat dagenlang klonk, maakte een andere militair zoals hijzelf omschreef, 'mentaal misselijk': 'Ik deed het raam van mijn kamer dicht, waardoor het geluid iets verminderde. Helemaal niets horen kon alleen maar door de radio wat harder te zetten, wat ik ook deed'.⁵⁹⁹

Niet iedereen verklaarde later zo openlijk hoe hij zich voor de buitenwereld afschermde. Het is opvallend dat in veel debriefingsverklaringen specifiek werd vermeld dat de betreffende persoon al die dagen in Potočari géén schoten had gehoord. Dit lijkt te passen in het

592 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 13/07/95, 22:02:43.

593 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 14 juli 1995, 08:21:04.

594 Alois Berger, "Die Menschen waren apathisch". Ärzte ohne Grenze' über die Eroberung Srebrenicas', *Die Tageszeitung*, 27 juli 1995.

595 K. Bais, 'Commando in Srebrenica: "We zaten met onze snufferds op de Bosnische Serven"', *De Opmaat*, 5 (1999) 1, p. 6.

596 SMG, Debrief. 'Militaire analyse van het

optreden van Dutchbat tijdens de Srebrenica-crisis', Assen 28/09/95, opsteller Ikol A. de Munnik, zie bijlage OP-R, Vis #E652.1.

597 Interview A. Broeder, 03/05/00. Zie ook: André Ritsma, 'Srebrenica. Kerf in de ziel van een hospik', *De Opmaat*, 4 (1998) 4, p. 27.

598 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis J. Groenewegen, 04/07/96.

599 NIOD, Coll. Koreman. Dagboek Koreman, week 41, p. 27.

fenomeen van ‘dissociatie’, waarbij iemand in stressvolle omstandigheden zich als het ware losmaakt van de werkelijkheid om deze niet onder ogen te hoeven zien. Het leidde er ogenschijnlijk toe dat sommigen de werkelijkheid zijn gaan negeren, terwijl anderen slechts geleidelijk aan onder ogen begonnen te zien wat er zich afspeelde.

Dat groeiende bewustzijn gold vermoedelijk ook voor Schmitz, zoals blijkt uit een ander voorval. In hetzelfde bericht waarin ze de verdachte schoten meldde sneed ze een probleem aan dat zowel haar als Dutchbat in toenemende mate tot last werd. Eén van de lokale MSF-medewerkers was de kok Abdullah (‘Dulo’) Purkević, die was meegekomen naar Potočari. Dulo bevond zich buiten in de menigte toen de VRS Potočari bezette. Hij droeg een shirt van MSF en werd door VRS-soldaten opgepakt, die hem dwongen voor de camera een verklaring af te leggen. Purkević was doodsbenuwd, omdat hij als militair gediend had in het leger en vreesde herkend te worden. Een Nederlandse militair wist hem echter onder zijn hoede te nemen en naar de compound te loodsen. Daar draaide hij volledig door; hij vroeg zowel aan Schmitz als aan de Nederlandse arts Kremer om gif waarmee hij zelfmoord kon plegen.⁶⁰⁰ Het was duidelijk dat Purkević een enorm probleem vormde. Maar voor Schmitz was inmiddels duidelijk welk lot hem wachtte wanneer hij van de compound zou worden gezet: ‘If he is ABiH, he will not survive.’⁶⁰¹

Uiteindelijk slaagde Schmitz er met behulp van Dutchbat in om ook Purkević met de rest van het personeel, dat bovendien op de 17de juli profiteerde van de ‘algehele amnestie’ die president Karadžić had afgekondigd, te evacueren in het Nederlandse konvooi dat op 21 juli definitief de enclave verliet. Enkele dagen later zat ze in Brussel op de persconferentie.

MSF had van de rapportages van Schmitz vanuit de enclave gebruik gemaakt om de wereld op de hoogte te stellen van wat er in Potočari gaande was. Van de aanwijzingen en zinspelingen van Schmitz dat er ook moorden plaatsvonden werd geen melding gemaakt, om begrijpelijke redenen: niet alleen zouden die het leven van het team en het lokale personeel in gevaar gebracht kunnen hebben, maar ook was de basis voor de uitspraken te smal. Het MSF-team en in het bijzonder Schmitz kreeg slechts geleidelijk aan het gevoel dat er van alles mis was, maar kon daarvoor geen harde bewijzen vinden en slechts angstige vermoedens uiten. Daarbij stond Schmitz ook nog eens gedeeltelijk op het verkeerde been. Uit haar berichten valt op te maken dat haar ergste vrees alleen de mannen gold van wie aangetoond kon worden dat ze in het Bosnische leger gediend hadden. Ook in dat opzicht waren er parallellen met de gedachten die sommige Nederlanders koesterden.

Anderzijds werd de verwarring over het lot van de mannen versterkt door berichten dat er wel degelijk mannen heelhuids bij Kladanj de demarcatielijn waren gepasseerd. Op 15 juli vernam Schmitz van Franken dat volgens het Pakistaanse VN-bataljon dat belast was met de eerste opvang van de vluchtelingen, ‘young men do arrive in Kladanj’, al waren er geen cijfers beschikbaar.⁶⁰² De tegenstrijdige indrukken en berichten maakte het ook voor de vertegenwoordigers van MSF in de enclave moeilijk om te onderkennen wat er zich in hun nabijheid, maar grotendeels buiten hun blikveld, had afgespeeld. In dat opzicht illustreert ook het voorbeeld van MSF het probleem van waarnemen, interpreteren en melden dat zich in

600 Interview G. Kremer, 13/07/98.

601 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz], 14 juli 1995, 08:21:04.

602 MSF, Brussel. Capsat Christina [Schmitz] to Stefan [Oberreit] a.o., 15 juli 1995, 14:22:10.

Franken had iets dergelijks ook gehoord van kolonel Brantz in Tuzla, al had deze geen aantallen genoemd. Interview R.A. Franken, 21/05/01.

Potočari voordeed, en waarvan de latere verklaringen van veel Dutchbat-militairen getuigen. Er was echter wel een verschil: MSF had niet de taak en de middelen om hierover klaarheid te verschaffen. Dat gold – in theorie – wel voor Dutchbat.

26. Karremans en de meldingen van executies

Volgens de *Standing Operating Procedure* die van toepassing was op mensenrechtenschendingen, nummer 208, werd van een commandant gevraagd dat hij zowel de informatie over een vermeende oorlogsmisdaad zou verifiëren als ‘the extent of the crime if he considers one to have been committed’. Daarna zou hij de benodigde maatregelen moeten treffen, zoals het invullen van een bij de *Standing Operating Procedures* gevoegd standaardformulier, dat hij zo snel mogelijk diende door te zenden naar *Bosnia-Herzegovina Command*. Vervolgens moest hij met dezelfde haast per fax of telefoon de *Legal Advisor* informeren, ter informatie van de Sector-commandant (in dit geval in Tuzla) of anders *Civil Affairs* van *Bosnia-Herzegovina Command* in Sarajevo. Ook zou hij, indien mogelijk, de plaats van de misdaad moeten laten afgrenzen en beschermen.⁶⁰³

Opvallend is, zoals reeds opgemerkt, dat in de Vaste Orders van Dutchbat, die deels de *Standing Operating Procedures* volgden, geen enkele verwijzing is te vinden over de wijze waarop gehandeld moest worden bij waarneming van mensenrechtenschendingen. In het uitgebreide overzicht van standaard-rapportageformulieren ontbreekt een meldingsformulier voor dit soort incidenten. Wel wordt in de inleiding bij de Vaste Orders de geldigheid van de *Standing Operating Procedures* – en nog een aantal andere directieven – benadrukt.⁶⁰⁴

Het merendeel van deze richtlijnen was onder de gegeven hectische omstandigheden onuitvoerbaar. Dutchbat was weerloos en onderbemand en dicteerde de situatie niet; tijd voor bureaucratische rompslomp was er waarschijnlijk niet. Mondeling rapporteren was dan ook de enige mogelijkheid.

Kapitein Matthijssen verklaarde bij de debriefing in Assen weliswaar dat van twee incidenten door de bataljonsleiding een schriftelijke verklaring was opgesteld, maar dit is niet bevestigd en de verklaringen zijn niet aangetroffen.⁶⁰⁵ De incidenten betroffen de vondst van negen of tien lijken door Rutten en de executie die door Groenewegen was gezien. Karremans heeft verklaard dat hij deze aanwijzingen van executies, de enige concrete die hij ontving, had gemeld heeft aan Sarajevo. Minder duidelijk is of hij ook Tuzla (Brantz) op de hoogte heeft gesteld: volgens Karremans heeft hij Brantz gemeld had dat het ‘een chaos’ was en hem ook verteld van de waarnemingen,⁶⁰⁶ maar Brantz’ dagboek vermeldt daar niets over.

Karremans’ melding aan Sarajevo betrof dus de vondst van de lijken door Rutten, en naar zijn zeggen ook Groenewegens waarneming van een executie.⁶⁰⁷ De omstandigheden die tot

603 SMG, 1023. Annex B SOP 208, Actions for Commanding Officer and HQ BH Command. Standard Operating Procedures UNPROFOR, september 1993.

604 SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL) VN INF-BAT. Zie hoofdstuk 5, ‘Meldingen, rapportages en berichten’.

605 Debriefingsverklaring C.J. Matthijssen, 08/09/95. Opmerkelijk is dat uit de mond van de in Zagreb aanwezige I&V-functionaris van Dutch-

bat IV, N. Franssen, werd opgetekend dat al in Pleso het gerucht circuleerde dat volgens officieren van de bataljonsstaf Karremans wel degelijk schriftelijke rapportages had gemaakt. Zie: SMG, 1007/7. Notitie, ‘Informatiebronnen’, blijkens handgeschreven aantekening afkomstig van smi N. Franssen (I&V), ongedateerd.

606 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

607 Karremans, *Srebrenica*, p. 219.

de ontdekkingen leidden blijken door uiteenlopende verklaringen van betrokkenen echter moeilijk precies vast te stellen. Tijdens de debriefing in Assen verklaarde Schotman dat hij tegen de avond van 12 juli tegenover de busremise twee VRS-soldaten met ongeveer tien personen in westelijke richting een zandweg in zag slaan, de heuvel op. 's Nachts al hoorde hij van burgers dat er twee- tot driehonderd meter in die richting in een huis negen lijken zouden liggen. De volgende morgen hoorde hij dit opnieuw. Na de derde melding besloot hij luitenant Koster, die ter plekke het bevel voerde, op de hoogte te stellen. Deze zou daarna samen met luitenant Rutten de locatie hebben gevonden en gefotografeerd.⁶⁰⁸

Opmerkelijk in dat verband is ook een verklaring van UNMO-tolk Emir Suljagić. Hij sprak in de nacht van 12 op 13 juli een commando die terugkeerde van een patrouille die tussen 23.00 en 04.00 uur had plaatsgevonden. De commando vertelde hem dat zij die nacht de executie van twaalf mensen hadden waargenomen.⁶⁰⁹ Onduidelijk is of dit verhaal aan dezelfde gebeurtenis refereert als de vondst van de lijken in het huis aan de zandweg, onder meer omdat de aantallen uiteen lopen. Ook de UNMO's rapporteerden al om acht uur in de ochtend van 13 juli dat zij geruchten hadden vernomen over executies.⁶¹⁰

De vondst van Rutten en Koster kan in ieder geval geen betrekking hebben gehad op deze nachtelijke executie, zo blijkt uit het verloop van de gebeurtenissen. Het tijdstip lag daarvoor te laat. Rutten kreeg de ochtend van 13 juli de opdracht om een konvooi vluchtelingen te begeleiden.⁶¹¹ Het transport was rond een uur of zeven hervat op initiatief van luitenant Van Duijn, die vanwege de op dat moment nog afwezige VRS de gelegenheid te baat wilde nemen om alvast zoveel mogelijk mensen weg te krijgen. Alvorens Rutten vertrok liep hij eerst in de richting van de busremise, om een indruk te krijgen van de omvang van het konvooi dat hij zou moeten begeleiden. Onderweg stuitte hij op het huis dat gebruikt werd voor de zogenaamde ondervraging van Bosnische mannen en dat bekend zou worden als 'het Witte Huis'. Hij zag toen al dat al hun persoonlijke bezittingen, waaronder identiteitspapieren, buiten op een hoop waren gegooid. Rond het huis stonden ruim twintig VRS-soldaten ter bewaking. Met de hem begeleidende sergeant-majoor F. van Schaik ging hij het huis binnen, onder het mom dat ze water wilden brengen. In de diverse vertrekken troffen ze ruim honderd doods-bange Bosnische Moslims aan. Een van hen was zelfs met handboeien in een pijnlijke positie aan de trap opgehangen. Op verzoek van Rutten werd hij door een VRS-soldaat lager aangeboden.

Rutten werd door VRS-soldaten verhinderd om een bepaalde kamer binnen te gaan, waar blijkbaar verhoord werd. Terwijl Van Schaik beneden bleef liep Rutten naar boven, waar hij water uitdeelde aan de daar in diverse kamers gevangen gehouden mannen en foto's van hen nam. Rutten omschreef de sfeer daar later als een van 'totale doodsangst: je kon er de dood

608 Debriefingsverklaring F.H. Schotman, 08/09/95.

609 Interview Emir Suljagić, Sarajevo, 23/10/97.

610 Defensie, Sitreps. UNMO sitrep Srebrenica update dtg 130800B JUL 95.

611 De navolgende reconstructie is, voorzover niet anders vermeld, gebaseerd op de volgende bronnen: de proces-verbalen van de getuigenissen van J.H.A. Rutten, F. Van Schaik, E.C.M.J. Kos-

ter, B.C. Oosterveen en R.W. Dorst in: OM Arnhem, KMar distr. Zuid-Holland/Zeeland, Justitiële Dienst, Proces-verbaal P13/1995-JD, Dossier 'Dutchbat', pp. 11-14; interview J.H.A. Rutten, 22/12/99; interview E. Koster, Havelte, 06/10/99; debriefingsverklaring J.H.A. Rutten, Assen, 06/09/95; debriefingsverklaring F. van Schaik, 05/09/95; debriefingsverklaring F.H. Schotman, 08/09/95.

ruiken'.⁶¹² De mannen schenen goed te begrijpen waarom hij foto's maakte en te beseffen welk lot hen mogelijk wachtte. Ze schoven dichtertegen elkaar om allemaal op de foto te kunnen.

Rutten probeerde vervolgens tevergeefs om van buitenaf in de verhoorruimte te kijken. Daarna inspecteerde hij een ander deel van de woning, waar zich ook mannen bleken te bevinden. Ook zag hij in een vertrek een heel stel foto's liggen, alsof ze met een bepaald doel geordend waren. Rutten ging ervan uit dat de VRS naar bepaalde mannen zocht.

Weer buiten gaf hij aan twee commando's, de korporaals Nieuwesteeg en Rattink, de opdracht om regelmatig de woning te inspecteren en waar mogelijk hulp te verlenen. Om hen meer gezag te verlenen liet hij ze een paar extra strepen op hun uniform doen.

Nadat Rutten was teruggekeerd bij de 'sluis' hoorde hij van een lokale tolk dat er in de buurt van een bron zeven burgers zouden zijn geëxecuteerd. Zeer kort daarop vernam hij van een collega, luitenant Schotman, dat die het gerucht ook had vernomen. Hetzelfde gold voor Koster, die was benaderd door Christina Schmitz en UNMO Kingori.⁶¹³ Rutten ging vervolgens met Van Schaik en luitenant Koster in de richting van een bron die hij kende omdat hij als patrouille-coördinator en inlichtingenofficier van de C-compagnie goed op de hoogte was van de omgeving. Een Moslim-vrouw die zij vroegen of er mannen waren vermoord wees hen daarna precies de weg, in de richting van een heuvel. Na een honderdtal meters kwamen ze bij een stroompje, waar ze inderdaad enkele mannen zagen liggen. Het beekje, waarlangs een haag groeide, grensde aan een weiland. Door een opening in de haag konden de militairen het weiland oplopen. Daar bleken negen lijken van mannen te liggen, van wie de jongste naar schatting veertig jaar oud was. Ze waren allen in burger gekleed en ze lagen met het hoofd in de richting van het water, zeven op de buik en twee op de linkerzij. Allemaal waren ze doodgeschoten met een klein kaliber wapen, vermoedelijk een AK-47. De Nederlanders stelden vast dat de executie niet lang tevoren had plaatsgevonden, omdat ondanks de temperatuur van meer dan dertig graden het bloed nog niet gestold was en er ook nog geen vliegen te bekennen waren. Zoals ook Rutten zelf later concludeerde viel daaruit af te leiden dat deze vondst geen betrekking kon hebben op de meldingen die Schotman ruim daarvoor hadden bereikt.

Rutten maakte een overzichtsfoto en een tweede foto, waarbij luitenant Koster als bewijs voor de waarneming tussen de lijken hurkte. Vervolgens gaf hij Van Schaik de opdracht om de identiteitspapieren die rondslingerden te verzamelen. Toen er een schot uit een nabijgelegen woning klonk liepen ze snel terug richting sluis. Rutten zag een VRS-soldaat uit het huis komen en om de hoek verdwijnen. Bevreesd voor hun veiligheid gaf hij Van Schaik de opdracht om de papieren weg te gooien. Daarna liepen ze uiterlijk onverschillig terug. Door net te doen alsof ze hielpen een brancard binnen te dragen wisten ze op de compound te komen.⁶¹⁴

Rutten liep daar toevallig overste Karremans tegen het lijf, hetgeen mogelijk verklaart waarom zijn melding niet door de *Opsroom* is opgetekend. De luitenant vertelde wat hij gezien had en ook dat hij foto's had gemaakt. Hoewel Rutten vond dat Karremans 'lauw'

612 Bstas. Notitie d.d. 06/07/97 van H. van den Heuvel, directeur Voorlichting MvD, van een gesprek dat hij en BLS ltgen M. Schouten op 04/07/97 voerden met Ron Rutten. Bijlage 2 bij

brief van de Minister van Defensie aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, D98002140, 13/08/98.

613 Interview L.C. Van Duijn, 02/07/99.

614 Interview J.H.A. Rutten, 22/12/99.

reageerde, zei de commandant wel ‘dat hij het op een hoger niveau zou rapporteren’.⁶¹⁵ Karremans verklaarde later op zijn beurt dat hij Rutten meteen geïnstrueerd had: ‘Het eerste wat je doet is dat fotorolletje in je kontzak douwen en zorgen dat het meekomt naar Nederland, of waar we ook heen gaan.’⁶¹⁶

Volgens Groenewegen bereikte zijn waarneming Karremans via de gebruikelijke hiërarchieke lijn: via sergeant Mulder, eerste luitenant Schotman en kapitein Matthijssen.⁶¹⁷ Volgens de weergave in zijn boek vernam Karremans eerst van de waarneming door Rutten en pas ‘enige tijd later’ van de executie die was gezien door Groenewegen, wiens naam hij overigens niet vermeldt.⁶¹⁸ Beide waarnemingen zou hij hebben doorgegeven aan *Bosnia-Herzegovina Command*.⁶¹⁹ Er zijn geen andere Dutchbat-bronnen die Karremans’ melding kunnen bevestigen. Het register van de *Opsroom*, waar normaal gesproken alle draden hadden moeten samen komen, vertoont op 12 en 13 juli grote gaten en illustreert daarmee onbedoeld het ineenstorten van de ‘rapportagelijijn’ tijdens deze chaotische dagen.

Het is de vraag of Karremans zich hier misschien niet vergist; noch hij, noch Franken maakten tijdens hun debriefing in Zagreb melding van Groenewegens waarneming. Allebei vermeldden ze wel de vondst van de negen lijken en Franken voegde er zelfs expliciet aan toe dat hem ‘geen ooggetuigenverslagen van feitelijke executies’ bekend waren.⁶²⁰ Hoewel het mogelijk is dat Karremans wel en Franken niet op de hoogte was – ook de communicatie tussen hen verliep in de chaos niet vlekkeloos – lijkt dat niet erg waarschijnlijk. Dat geldt ook voor de verklaring dat Karremans een dergelijke waarneming vergeten zou zijn te melden.

Maar ook als dat toch het geval was, is het onduidelijk of de waarneming van Groenewegen Karremans hem vóór zijn gesprek met Sarajevo heeft bereikt en gelijktijdig is gedaan met de melding van Rutten, of later apart nog een keer. De datum en het tijdstip waarop de executie plaatsvond blijken moeilijk vast te stellen, omdat Groenewegen daarover uiteenlopende verklaringen heeft afgelegd. Toen hij op 23 juli in Zagreb door kolonel Lemmen in het kader van de operationele debriefing ondervraagd werd, noemde hij geen datum.⁶²¹ Tegenover debriefers van de VN noemde hij echter de datum 12 juli.⁶²² Tijdens de debriefing in Assen noemde hij 13 juli.⁶²³ De beschrijving van de executie was in grote lijnen wel consistent: op zo’n tweehonderd meter van de compound zag Groenewegen hoe een viertal VRS-militairen een man uit een groep vluchtelingen haalde die met zijn gezicht naar de muur

615 OM Arnhem, Kmar, distr. Zuid-Holland/Zeeland, Justitiële Dienst, Proces-verbaal P13/1995-JD, dossier ‘Dutchbat’, p. 14.

616 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

617 Mededeling van Groenewegen tijdens een gesprek op 12 juni 1996 ter voorbereiding op zijn getuigenis voor het Tribunaal. NIOD, Coll. Kree-mers. KL Sectie Juridische Zaken, Intern memo-randum, HJZ aan CDS, ‘Horen van getuigen door ‘Prosecution Office’, Stg/Confidentieel, ongenummerd, 17 juni 1996, p. 5; Debriefingsverklaring C.J. Matthijssen, 08/09/95.

618 Karremans, *Srebrenica*, p. 219.

619 SMG/Debrief. Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, Deventer, 06/09/95 (Stg confidentieel/permanent), p. 13. Hierbij valt trouwens op dat Karremans blijkbaar

HQ SNE (Brantz) in Tuzla gepasseerd heeft, iets dat in ieder geval de 13de vaker gebeurde. Brantz werd ook niet op de hoogte gesteld van de opstel-ling van de ‘lijst van 239’. NIOD, Coll. Brantz.

620 SMG, 1007. Chr. Klep, ‘Verslag debriefing C-Dutchbat III lkol Karremans, 22/07/95, Kamp Pleso’; Chr. Klep, ‘Verslag debriefing majoor Franken, 22/07/95, Kamp Pleso’.

621 SMG, 1007/25. Notitie P. Groen, ‘Debriefing sld Groenewegen C-cie i.v.m. enquête over oor-logsmisdaden, Kamp Pleso 230795, 12.15-12.30 uur’.

622 NIOD, Coll. Hicks. VN-Debriefing form Schotman; Margarita Lagos-Bossel (UNCHR)/Edric Selous (CVAO), Incident report Paul Roeneuvegen [Groenewegen], 23/07/95.

623 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 287.

van een nabijgelegen huis werd gezet. Groenewegen, die op zo'n dertig meter afstand stond, zag vervolgens hoe één van de VRS-soldaten de man met zijn AK-47 in de nek schoot.⁶²⁴ Hij verklaarde later dat hij zijn waarneming pas 's middags, om 16.00 uur deed.⁶²⁵ In Zagreb, kort na terugkomst van het bataljon, vertelde hij aan debriefers dat hij de executie pas 's avonds aan zijn groepscommandant heeft doorgegeven.⁶²⁶ In dat geval kan Karremans het niet op 13 juli rond het middaguur gemeld hebben. Tenslotte zijn er ook geen aanwijzingen gevonden dat hij de executie later op die dag nog eens apart aan Sarajevo heeft gemeld, ook al was er op die dag regelmatig telefonisch contact.

Ook de melding van Oosterveen is omgeven door onduidelijkheden. Karremans heeft tegenover het Tribunaal verklaard dat hij op 13 juli slechts twee rapporten heeft ontvangen: de melding van de negen tot tien lijken en de ene executie.⁶²⁷ Tegen het NIOD zei hij dat hij ook met Oosterveen had gesproken en dat hij naar aanleiding van diens verhaal en dat van Rutten geconcludeerd had dat de deportatie in een chaos aan het ontaarden was.⁶²⁸ Waarschijnlijk heeft Karremans, net als anderen na hem, de waarnemingen van zowel Rutten als van Oosterveen opgevat als één rapportage. Het is echter niet duidelijk wanneer Oosterveen, en Dorst die foto's van de lijken maakte, dit aan Karremans meldde. Net als bij de waarneming door Groenewegen heeft dat direct te maken met de onzekerheid over het tijdstip waarop Oosterveen en Dorst de doden aantroffen. Zowel tegenover het Kodak-team van de Koninklijke Marchaussee, dat onderzoek deed naar het mislukte fotorolletje van Rutten, als de debriefers in Assen noemde Oosterveen '14.45 uur' als het tijdstip van zijn ontdekking. Dit tijdstip werd bevestigd door Dorst. De precieze dag wist Dorst zich echter niet meer te herinneren.⁶²⁹ Ook Oosterveen verklaarde aanvankelijk in Zagreb dat hij 'op woensdag of donderdag' zijn vondst gedaan had.⁶³⁰ Merkwaardig is dat hij in beide getuigenissen vertelde dat hij reeds 'in de ochtenduren' dan wel 'de vroege ochtenduren' dan wel 'na zonsopgang' door een tienjarig Bosnisch jongetje op de moorden werd geattendeerd.⁶³¹ Daarmee zou er een fors gat van verscheidene uren liggen tussen het moment van deze waarschuwing en de reactie van Oosterveen. De weergave in zijn debriefingsverklaring suggereert echter dat hij direct na de melding een fototoestel is gaan halen op de compound en daarna met Dorst op

624 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, pp. 287-288. De naam van getuige Groenewegen is later openbaar geworden. Hij heeft ook een verklaring afgelegd tegenover het Tribunaal: ICTY Karadžić and Mladić (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), 04/07/96. De video-opname hiervan werd tijdens het proces tegen Krstić door de Aanklager vertoond en opgenomen als bewijsstuk.

625 SMG/Debrief. *Feitenrelaas*, p. 287. Dit zou rond het moment moeten zijn geweest waarop de laatste vluchtelingen buiten de compound gedeporteerd werden.

626 SMG, 1007/25. Notitie P. Groen, 'Debriefing sld Groenewegen C-cie i.v.m. enquête over oorlogsmisdaden, Kamp Pleso 230795, 12.15-12.30 uur'.

627 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis Th.J.P. Karremans, 04/07/96.

628 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

629 OM Arnhem, KMar, distr. Zuid-Holland/Zeeland. Processen-verbaal getuigen B.J. Oosterveen en R.W. Dorst, , Justitiële Dienst, Proces-verbaal P13/1995-JD, Dossier 'Dutchbat', 02/08/95, pp. 21-22; 27. Dorst verwijst eerst naar de scheiding van de mannen en vrouwen en spreekt vervolgens over 'ongeveer twee dagen later'.

630 SMG, 1007/25. Notitie Petra Groen, 'Confrontatie aoo Oosterveen en elt Rutten i.v.m. enquête over oorlogsmisdaden, Kamp Pleso 23/07/95, 13.00-13.30 uur'.

631 Charles Lane, 'Srebrenica, kroniek van een afgang', *de Volkskrant*, 12/08/95.

zoek is gegaan naar de lokatie.⁶³² Elders verklaarde Oosterveen echter dat hij het fototoestel al op zak had.⁶³³

De zaak wordt verder gecompliceerd door weer een andere uitspraak van Oosterveen:

Wij werden door een jochie erop geattendeerd dat er lijken lagen. Daarop zijn we 's avonds in de enclave op zoek gegaan en hebben daar lijken van Moslims gevonden. Er leek sprake van executies, want ze waren allemaal netjes op de buik neergelegd. Een collega heeft foto's gemaakt. Het moest allemaal heel stiekem, want ondertussen waren de Serven de huizen in de omgeving aan het zuiveren.

Ook vanwege de intredende duisternis waren de lijken op de foto's echter nauwelijks te onderscheiden.⁶³⁴ Zowel de expliciete verwijzing naar de avond en als naar de zuivering van de huizen door de Serven – een activiteit die plaatsvond in het voetspoor van hun opmars naar Potočari -, suggereert sterk dat de waarneming misschien al op de avond van 12 juli heeft plaatsgevonden. Het sluit eerder aan bij de reeds genoemde verklaring van Schotman en de verhalen van andere Dutchbatters dat zij reeds 'de eerste dag' gehoord hadden van de vondst van negen lijken van mannen die voor ondervraging waren afgevoerd.⁶³⁵ Ook Koster bevestigde dat hij reeds op 12 juli, toen hij op de compound rapport uitbracht, geruchten hoorde over negen tot tien lijken.⁶³⁶

Het is niet onmogelijk dat er verschillende herinneringen door elkaar lopen. Een aantal Dutchbatters bracht Oosterveen in Assen ook in verband met de vondst van lijken in een huis. Volgens een van hen was de adjudant door Groenewegen gewaarschuwd, kort nadat deze zelf een executie had waargenomen, dat er in een huis lijken zouden liggen.⁶³⁷ Adjudant Dijkema verklaarde

dat in de nacht van 13/14 juli 1995 [deze data worden vaker verward], Oosterveen en Koster in een woning nabij de compound zijn geweest alwaar gezien werd dat er schoten zijn gelost, waarna de VRS de woning verliet. Vervolgens werd door hen geconstateerd dat deze personen om het leven waren gebracht. Hij weet dat daarvan foto's zijn gemaakt, waarvan de kwaliteit niet best is en dat een rolletje waardeloos is.⁶³⁸

Het in één adem noemen van Oosterveen en Koster (die met Rutten mee was) en de referentie aan een mislukt fotorolletje suggereert echter dat in de herinnering van Dijkema verschillende gebeurtenissen door elkaar zijn gaan lopen. Opvallend is wel dat ook hier Oosterveen in verband wordt gebracht met de vondst van lijken in een huis; een element dat bovendien ook voorkomt in de meldingen die Schotman al in de nacht van 12 op 13 juli kreeg. Zoals reeds

632 Debriefingsverklaring B.J. Oosterveen, 08/09/95; OM Arhem, Kmar, distr. Zuid-Holland/Zeeland, Justitiële Dienst, Proces-verbaal P13/1995-JD. Dossier 'Dutchbat', 02/08/95, pp. 21-22.

633 Jolande van der Graaf, 'Adjudant legde tiental executies door de Bosnische Serven vast', *Rotterdams Dagblad*, 18/08/95.

634 F. Lardenoye, 'Het boek "Srebrenica" is niet gesloten', *Oplinie*, juli 1996, p. 7.

635 Debriefingsverklaring F.S. Cameron, 05/09/

95. Het blijft evenwel lastig om de betekenis van 'de eerste dag' onomstotelijk aan de 12^e te koppelen. De zwakke chronologie is een algemeen probleem bij de in Assen afgelegde verklaringen.

636 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis E. Koster, 04/07/96.

637 Debriefingsverklaring E.J. Siemons, 05/09/95.

638 Debriefingsverklaring W.J. Dijkema, 01/09/95.

eerder beschreven verklaarde MSF-medewerkster Emira Selimović dat Dutchbatters wilden dat MSF zeven lijken in een huis zou opruimen.

De vraag blijft dus open hoe Oosterveen tot zijn verschillende uitspraken is gekomen en of hij inderdaad meer gezien heeft dan hij heeft gemeld. In Zagreb was in ieder geval bekend dat hij foto's had gemaakt. Hij gaf zijn rolletje af aan de coördinator van de debriefing aldaar, kolonel Lemmen.⁶³⁹ Petra Groen was hoofd van het team van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht in Pleso en werkte nauw met Lemmen samen; zij zag Oosterveen het rolletje aan Lemmen overhandigen. Ze attendeerde de MID hierop, die het rolletje later bij Lemmen ophaalde en liet ontwikkelen.

Vermoedelijk in de hectiek van de situatie zijn de waarnemingen van Rutten en Oosterveen door Karremans opgevat als een verwijzing naar één en dezelfde gebeurtenis. In Zagreb was wel al onderkend dat er een probleem lag. Kolonel Lemmen, die weer in opdracht van generaal Bastiaans een eerste debriefing van sleutelfiguren had georganiseerd, organiseerde om die reden speciaal een confrontatie tussen Oosterveen en Rutten. Uit een aantekening van Groen, die namens de Sectie Militaire Geschiedenis in Zagreb aanwezig was en samen met Lemmen ook de getuigen van mogelijke oorlogsmisdaden ondervroeg, valt op te maken dat er ook toen al aanwijzingen waren dat er waarschijnlijk van twee locaties sprake was. Waar Oosterveen sprak over een beek die in oost-west-richting liep, had Rutten het er over een die de nood-zuid-richting volgde. Bovendien plaatste hij de vondst in de buurt van 'een huis met een schoepenrad', een opvallend detail dat bij Oosterveen ontbrak.⁶⁴⁰ Voor Groen en Lemmen waren beider waarnemingen echter niet duidelijk genoeg om tot een heldere conclusie te komen, al ging in ieder geval het vermoeden van Groen wel uit in de richting van twee aparte incidenten;⁶⁴¹ Lemmen was huiverig om die conclusie te trekken, vanwege de 'vaagheden' in de verklaring van Oosterveen. Als hij deze niet van vroeger gekend had zou hij misschien de hele melding als te onbetrouwbaar terzijde geschoven hebben, aldus Lemmen.⁶⁴² Op basis van die inschatting ging generaal Couzy op zijn persconferentie van 23 juli uit van één incident, al hield hij wel expliciet de mogelijkheid open dat er van twee verschillende incidenten sprake was. Hij hoopte dat de een vergelijking van de foto's helderheid zou verschaffen.⁶⁴³

In de herinnering van de betrokkenen was er wél een eensluidende conclusie getrokken, al is het niet uit te sluiten dat dit gebeurde doordat de zaak hen na het gesprek met Groen en Lemmen niet losliet. Rutten en Oosterveen verklaarden in ieder geval later dat ze in een gesprek aan de hand van de stafkaart tot de conclusie waren gekomen dat de locaties van hun vondsten zeker 500 meter uit elkaar lagen.⁶⁴⁴ Rutten plaatste de waarneming van Oosterveen meer in noordelijke richting, de kant op van de berg Budak.⁶⁴⁵ Zijn eigen vondst tekende

639 Interview P. Groen, 17/02/99.

640 SMG, 1007/25. Notitie Petra Groen, 'Confrontatie aoo Oosterveen en elt Rutten i.v.m. enquête over oorlogsmisdaden, Kamp Pleso 23/07/95, 13.00-13.30 uur'.

641 SMG, 1007/25. Notitie Petra Groen, 'Confrontatie aoo Oosterveen en elt Rutten i.v.m. enquête over oorlogsmisdaden, Kamp Pleso 23/07/95, 13.00-13.30 uur'.

642 Interview J. Lemmen, 17/10/01.

643 NIOD, Coll. Kreemers. 'Fragmenten uit de persconferentie in Zagreb, 23/07/95. (Volledige tekst van de inleiding van luitenant-generaal H.A. Couzy)'. Ook in: Dagboek Voorhoeve, pp. 139-140.

644 OM Arnhem, Kmar, distr. Zuid-Holland/Zeeland, Justitiële Dienst, Proces-verbaal P13/1995-JD. Dossier 'Dutchbat', p. 8, 22.

645 Interview J.H.A. Rutten, 22/12/99.

hij op de kaart in als ter hoogte van de zinkfabriek.⁶⁴⁶ In dat verband interessant is een verklaring die zijn weg vond naar het rapport dat Amnesty International in september 1995 over Srebrenica publiceerde. Daarin werd vermeld dat ‘reportedly’ op 13 juli een negental mannen was neergeschoten in een veld dichtbij een van de fabrieken door drie VRS-soldaten, in opdracht van hun meerdere. De negen zouden geprobeerd hebben om te ontsnappen uit de massa die zich in en rond de fabrieken ophield, maar vrijwel meteen zijn gepakt.⁶⁴⁷

In augustus 1995 deelden Oosterveen en Rutten hun conclusie mee aan de onderzoekers van het zogenaamde Kodak-team van de Marechaussee, dat de vernietiging van het fotorolletje van Rutten onderzocht. Diezelfde maand verklaarde Oosterveen zelfs in een kranteninterview dat er meer dan één waarneming was geweest. Er was sprake van ‘een ander incident, ook in de omgeving van het VN-kamp’.⁶⁴⁸ Is het nog enigszins begrijpelijk waarom Couzy in zijn persconferentie op 23 juli in Zagreb een slag om de arm hield en uitging van één vondst van negen tot tien lijken, het is bevreemdend dat de debriefers in Assen niet dezelfde informatie boven water haalden als het Kodak-team. Het gevolg daarvan was dat ook in het debriefingsrapport dat in oktober 1995 verscheen slechts één vondst van negen lijken staat vermeld. Interessant is het detail dat daarbij werd uitgegaan van een executie die vermoedelijk in de nacht van 12 op 13 juli had plaatsgevonden, met als opvallende toevoeging dat Dutchbat geen toestemming zou hebben gekregen om de lijken te ruimen.⁶⁴⁹ Dit laatste valt in ieder geval niet terug te voeren op verklaringen van Rutten of Oosterveen, noch op een van de andere naastbetrokkenen bij de vondsten.

Of de misser alleen op het conto van de debriefers moet worden geschreven is de vraag. Blijkbaar heeft noch Oosterveen, noch Rutten er in Assen aan gedacht om de debriefers speciaal op dit probleem te wijzen. Over deze kwestie bleef binnen Defensie onduidelijkheid bestaan. Pas in juli 1997 drong het bij Defensievoorlichting in een gesprek met Rutten door dat er sprake was van twee verschillende incidenten, en dat het debriefingsrapport op dit punt dus onjuist was.⁶⁵⁰

Over de waarnemingen van executies ontstond in de nasleep van het Srebrenica-drama ook een discussie. Dat ging over de vraag of Karremans, zoals hij zelf altijd heeft volgehouden, hiervan wel melding heeft gedaan aan Sarajevo. De kwestie werd een onderdeel van de na juli 1995 snel groeiende twijfels of Dutchbat, in casu Karremans, wel alles had gedaan wat in zijn macht lag om het drama af te wenden. Al vroeg was de indruk ontstaan dat de commandant van Dutchbat nalatig was geweest met zijn meldingen. Kreemers, de toenmalige plaatsvervangend directeur Voorlichting van het ministerie van Defensie, stelde in zijn op schrift gestelde terugblik dat door Karremans ‘tegen beter weten in keer op keer de

646 Bijlage bij debriefingsverklaring J.H.A. Rutten, 06/09/95.

647 Amnesty International, *Bosnia-Herzegovina: the missing of Srebrenica* (London, september 1995), p. 5

648 J. van der Graaf, ‘Adjutant legde tiental executies door de Bosnische Serven vast’, *Rotterdam Dagblad*, 18/08/95.

649 Wind, *Debriefing*, p. 50, 51.

650 Zie verslag door H. van den Heuvel, directeur Voorlichting van het Ministerie van Defensie, van het gesprek dat hij en de toenmalige BLS

luitenant-generaal M. Schouten op 4 juli 1997 voerden met J.A.H. Rutten. BSG. Memo H. van den Heuvel, 06/07/97. Bijlage 2 bij brief Minister van Defensie aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, D98002140, 13/08/98. Echter, in een door kolonel R.S. van Dam op 11 oktober 1996 opgesteld ‘Document Geheugensteun’ met het oog op interviews in het kader van het toen net gestarte NIOD-onderzoek, werd al wel uitgegaan van twee afzonderlijke meldingen van negen tot tien lijken met schotwonden. R.S. van Dam, ‘Document Geheugensteun’, 11/10/96, p. 104.

kans [was] verkeken om de wereldopinie te mobiliseren'. Kreemers baseerde zich daarbij op uitlatingen van generaal Nicolai, die op 13 juli per telefoon met Karremans had gesproken. De commandant zou bij die gelegenheid 'in de meest vage bewoordingen' hebben laten weten dat er 'in Srebrenica heel erge dingen zijn gebeurd'.⁶⁵¹ Kreemers was daarop geattendeerd omdat Nicolai zich dit had laten ontvallen in een gesprek met NRC-journalist Frank Westerman. Deze had het spoor meteen opgepakt en Kreemers, niet voor het eerst en niet voor het laatst, met een feit geconfronteerd waarvan deze geen weet had.⁶⁵²

Generaal Nicolai ontkende, ook tegenover het NIOD, dat hij door Karremans op de hoogte was gesteld van de executies. Hij verklaarde dat hij Karremans 'op een gegeven moment recht op de man af' gevraagd had of er oorlogsmisdaden hadden plaatsgevonden. Nicolai:

Hij zei toen: 'Er zijn wel dingen gebeurd die niet door de beugel kunnen, maar via dit medium – we spraken toen over de telefoon – lijkt het me niet verstandig om daar mededelingen over te doen.' Die was op dat moment niet *secure*.⁶⁵³ Hij zei het ongeveer zo: 'Binnenkort als we hier weg zijn, zal ik dat wel rapporteren. Wij hebben nog geen bewijzen voor echte misdrijven op grote schaal.' Ik citeer hem nu niet letterlijk, maar dat was de strekking van het antwoord.

Volgens de weergave door Nicolai van Karremans' woorden⁶⁵⁴ waren de gebeurtenissen 'kleinschalig' geweest en zou Karremans vanwege de onveilige verbindingen zijn rapportage uitstellen. Nicolai meende echter dat hij wel gebruik had kunnen maken van de *secure fax* en via dat medium had kunnen rapporteren.⁶⁵⁵ In ieder geval valt het op dat Karremans in een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen dat hij op 17 juli faxte, bekend als TK95118, geen melding maakte van de vondst van de lijken en de executie.⁶⁵⁶ Of dit uit veiligheidsoverwegingen gebeurde of om andere redenen, viel niet meer te reconstrueren. Wel zijn er aanwijzingen dat Karremans bevreesd was dat de VRS erachter zou komen dat hij die informatie de enclave had uitgestuurd. Zo gaf hij op 15 juli het team van KHO-5, dat met het

651 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan' pp. 87-88.

652 Blijkens ongedateerde, handgeschreven notitie van Kreemers, op briefpapier van Hotel Königswinter, geschreven toen hij in 1996 met minister Voorhoeve in Bonn verbleef. NIOD, Coll. Kreemers. De notitie diende ter voorbereiding op een gesprek met generaal Van der Wind naar aanleiding van een uitzending van het VPRO-programma *Lopende Zaken*, dat gewijd was aan de problemen rond het lokale personeel van Dutchbat. Interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99.

653 Dit is zeer goed mogelijk; op de ochtend van 12 juli juli, toen de VRS naar Potočari optrok, is een noodvernietiging uitgevoerd. Daarbij zou door middel van een schroevendraaier ook de 'cryptotel' (PNVX) onklaar zijn gemaakt. Zie: debriefingsverklaring A.C.J. van Bladel, 19/09/95. Sld1 Van Bladel werkte op het communicatiecentrum.

654 Interview C.H. Nicolai, 11/06/99. Overigens

is opmerkelijk dat Nicolai evenmin naar meldingen verwijst in zijn memo DJZ. "Laatste dagen" Dutchbat Srebrenica', Bgen. C.H. Nicolai aan DCBC, KL-crisisstaff/SCO, 16/08/95.

655 Deze opmerking sneed zeker hout. De Satcom-A met vercijferapparatuur functioneerde nog, al was hij 'volledig versleten'; debriefingsverklaring A.C.J. van Bladel, 19/09/95. Nieuwe verbindingsapparatuur stond gereed in Zagreb maar kon door de konvooi-stop niet de enclave binnenkomen.. Ondermeer de 'lijst van 239' is diezelfde dag vercijferd verstuurd, zoals o.a. blijkt uit de opmerking van Couzy dat de lijst 'in crypto' bij de KL was gearriveerd. Zie: KAB. Memo J.J.C. Voorhoeve, met spoed ter info aan SG, PCDS, DV, Princen. Stg-confi, z.d. 'Gesprek met Karremans op 24 augustus 1995 van 08.30-09.30 uur met ltgen Couzy (BLS) en ltgen Schouten (PCDS)'.

656 SMG, 1006. Fax TK95118, Karremans, 17/07/95.

logistiek konvooi eindelijk de enclave mocht verlaten, de opdracht om te zwijgen over wat zich in de enclave had afgespeeld zolang de rest van het bataljon nog niet in veiligheid was.⁶⁵⁷ Of hij daarbij alleen perscontacten voor ogen had of aan een algeheel zwijgverbod dacht, is niet duidelijk.

Vertoont Karremans' verhaal op dit punt een zwakke plek, toch is het uiteindelijk het optreden van Nicolai dat voor de meeste vraagtekens zorgt. Zijn assistent in Sarajevo, overste De Ruiter, bevestigde namelijk dat Karremans mogelijke executies wel degelijk gemeld had. De Ruiter vertelde dat al in oktober 1995 aan medewerkers van de Directie Algemene Beleidszaken van het ministerie van Defensie, waarbij De Ruiter ook het detail vermeldde dat hij door Karremans op de hoogte was gesteld van het bestaan van foto's.⁶⁵⁸ In een uitgebreidere verklaring tegenover het NIOD gaf De Ruiter zijn herinnering aan het verloop van het gesprek met Karremans als volgt weer:

Ik weet nog dat hij gezegd heeft: 'Het is zover' of 'Het is begonnen.' Toen heb ik gevraagd: 'Wat bedoel je daar precies mee?' 'Nou, het uitmoorden van.' 'Wat is er dan gebeurd?' Toen kwam het verhaal van die negen of tien man. Dat er iemand foto's van had gemaakt. [De Ruiter vroeg toen door:] 'Wat bedoel je daar precies mee? Heb je aanwijzingen voor grotere schaal?' Nee, op dat moment was dat niet het geval.⁶⁵⁹

Karremans had aan dit gesprek een onaangename herinnering. Op basis van zijn aantekenboekje blijkt dat hij De Ruiter om 12.11 uur belde.⁶⁶⁰ Hij meldde niet alleen de vondst van de lijken en de foto's, maar ook het in weerwil van Nederlandse protesten afscheiden van de mannen. Karremans zou daarom 'met klem' om bemiddeling van hogerhand hebben gevraagd. De Ruiters antwoord had Karremans echter verbaasd, omdat hij het in die omstandigheden niet verwachtte: "Raak toch niet in paniek, je maakt een overspannen indruk", of woorden van gelijke strekking. Als ik het gesprek afbreek, ben ik zo verbouweerd dat ik enige tijd nodig heb om het antwoord te verwerken.⁶⁶¹

De Ruiter bestreed tegenover het NIOD deze lezing. Hij beaamde dat hij iets dergelijks wel eens gezegd had, maar dateerde deze uitspraak niet op 13 maar op 11 juli, nog voor de VRS-intocht in Potočari. Volgens De Ruiter waren zijn woorden een reactie op de reeds eerder beschreven vermeende wens van Karremans om zich aan de VRS over te geven, en haalde deze dus zaken door elkaar.⁶⁶²

Bij afwezigheid van een onafhankelijk derde bron valt niet meer vast te stellen welke lezing de juiste is. De inzet van de discussie spitst zich daardoor vooral toe op de vraag hoe serieus de meldingen zijn genomen. Vooropgesteld moet worden dat Karremans zelf uitging van incidenten. In dat opzicht sluit de sfeer van de gesprekken zoals Nicolai en De Ruiter die

657 Overzicht samengevatte meldingen DCBC, N.a.v. 'Bericht C-DB-3 dtg 150800B jul 95': 'Zij [de KHO-5] hebben van C-DB-3 de opdracht gekregen nog GEEN info te verstrekken totdat DB-3 retour NL is'.

658 DAB. Nota J.H.M. de Winter (DAB) aan minister, Stg/confi D95/537, 'Srebrenica', 20/10/95, p. 8. Het is evenzeer opmerkelijk dat deze informatie blijkbaar niet terecht is gekomen bij

Kreemers.

659 Interview A. de Ruiter, 29/06/00.

660 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

661 Karremans, *Srebrenica*, p. 219. Rave tekende overigens op de 13de s'middags in zijn notities op: 'Wij blijven rapporteren aan de wereld'. Aantekenboekje B. Rave, ter inzage gegeven aan het NIOD.

662 Interview A. de Ruiter, 29/06/00.

weergeven daar wel bij aan. Omgekeerd suggereert Karremans een lauwe reactie van Sarajevo. De vraag is dan ook vervolgens wat er na het telefoongesprek met Karremans is gebeurd.

De Ruiter verklaarde in oktober 1995 dat hij na het gesprek met Karremans diverse pogingen had ondernomen om diens mededeling te verifiëren. Een daarvan was het inschakelen van de JCO's, die zich in Potočari bevonden. Hij 'heeft de in het geheim optredende Britse eenheid in Srebrenica (enkele militairen) laten vragen naar aanwijzingen van oorlogsmisdaden. Ook zij hebben de daaropvolgende dagen niet meer gemeld dan overste Karremans al had gedaan.'⁶⁶³

Tolk Emir Suljagić en UNHCR-vertegenwoordiger Almir Ramić zagen inderdaad kort na de val een van de Britten, 'een grote sterke vent', na een nacht terugkeren, volledig onder de modder 'alsof hij alleen maar gekropen had'. Later zagen ze hem zijn spullen uitwassen.⁶⁶⁴ Of er een oorzakelijk verband lag met een verzoek van De Ruiter bleek echter niet vast te stellen. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat de JCO's sowieso verkenningen uitvoerden, ook omdat zij aanvankelijk het idee hadden los van Dutchbat de enclave te verlaten, maar daarvoor geen toestemming kregen van de bataljonsleiding.⁶⁶⁵ De vraag is meer of Britten welke bevindingen dan ook nog kwijt konden. De beschikbare aanwijzingen wijzen erop dat de JCO's al op 11 of uiterlijk 12 juli uit voorzorg hun speciale communicatieapparatuur vernietigden.⁶⁶⁶ Dat zou hen op en na 13 juli, de door De Ruiter genoemde 'daaropvolgende dagen', hebben opgebroken. Als enige mogelijkheid blijft dan nog over dat zij via het communicatiecentrum van Dutchbat of via de apparatuur van de UNMO's met Sarajevo contact hebben onderhouden, maar hierover kan geen zekerheid verkregen worden. Dat de JCO's er op een of andere manier in slaagden om informatie uit de enclave te krijgen is niet onmogelijk; het NIOD verkreeg echter geen toestemming van de Britse regering om de betrokken SAS-mensen te horen. Kolonel Brantz nam in zijn dagboek een bericht op van 14 juli, waarin hij meldt dat 'gevangenen Bratunac' zich niet meer in het voetbalstadion bevonden en mogelijk waren afgevoerd naar onbekende bestemming. Hij tekende daarbij aan: 'Informeel berichten van JOC' (vermoedelijk een verschrijving van JCO).⁶⁶⁷

De Ruiter zei ook dat hij de UNHCR in Sarajevo had benaderd met de vraag of aan hun vertegenwoordigers in Srebrenica iets bekend was van oorlogsmisdaden. 'Dat bleek niet het geval', aldus De Ruiter.⁶⁶⁸ Dat was in grote lijnen juist: UNHCR had gepland dat *Field Officers* van UNHCR *Bosnia-Herzegovina Desk* in Belgrado op de route Srebrenica-Kladanj aanwezig zouden zijn om de konvooien in de gaten te houden, maar daarvoor hadden ze geen toestemming gekregen van de Bosnisch-Servische autoriteiten: 'Therefore there is no UNHCR presence to monitor the current process on the Bosnian-Serb side.'⁶⁶⁹ Ook waren

663 DAB. Nota J.H.M. de Winter (DAB) aan minister, Stg/confi D95/537, 'Srebrenica', 20/10/95, p. 8.

664 Interview Almir Ramić, 08/11/99.

665 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98; interview R.A. Franken, 18/05/01.

666 Op de 12de, vlak voordat de VRS de compound inspecteerde, is in ieder geval de (Nederlandse) FAC-apparatuur met bijlslagen vernietigd en vervolgens in een diepe put geworpen. Ook codelijsten en sleutels werden vernietigd (debriefingsverklaringen P.M. Sanders en E.G.B. Wieffer,

Assen, resp. 13 en 07/09/95). De JCO's zouden op dat moment ook hun eigen apparatuur onklaar hebben gemaakt.

667 Bericht dtg 14 10.00/14.45 uur, KL en NIOD, Coll. Brantz in: Dagboek C.L. Brantz, ongepagineerde bijlage.

668 DAB. Nota J.H.M. de Winter (DAB) aan minister, Stg/confi D95/537, 'Srebrenica', 20 oktober 1995, p. 8.

669 CRST. Capsat J-P. Cavalieri, UNHCR Belgrado, to UNHCR Zagreb, 13/07/95 1436z.

herhaalde verzoeken afgewezen van de *Head of Mission* van UNHCR in Bosnië, Damasio Fecci, om met leden van zijn staf Srebrenica en Bratunac te bezoeken. UNHCR maakte zich intussen ernstig zorgen over de mannen die van hun families waren gescheiden en naar onbekende bestemming waren weggevoerd. Ook was van een geëvacueerde gehoord hoe haar twee nichten door Bosnische Serven waren afgevoerd. Er waren echter geen mogelijkheden om de juistheid van deze rapporten te bevestigen.⁶⁷⁰ Wel kreeg op 13 juli een UNHCR-konvooi dat bij de grensovergang bij Zvornik al een paar dagen had staan wachten eindelijk toestemming om het gebied binnen te gaan.

Rond half zeven, toen de deportatie op zijn eind liep, verschenen twee *Field Officers* van UNHCR, Andrei Kazakov en Rosana Sam, tezamen met het konvooi in Potočari.⁶⁷¹ Ze werden begeleid door Dragan Kekić, de voorzitter van de ‘Coördinerende Raad voor humanitaire hulp’ en de president van de *Opština* Bratunac, Ljubo Simić, die hun veiligheid moesten garanderen. Kekić was bovendien vergezeld van een cameraploeg van Pale TV Srna, waarmee hij de compound wilde betreden om persoonlijk de lokale staf van UNHCR veiligheid te garanderen. Karremans verbood dat echter; Kazakov en Sam werden wel toegelaten. Binnen bespraken ze de situatie met de UNHCR-vertegenwoordigers, Almir Ramić en Faruk Mašić, het team van MSF en leden van Dutchbat.

Het beeld dat Kazakov en Sam kregen in Bratunac en Potočari (het werd hen verboden Srebrenica-stad te bezoeken) omvatte zowel het wel en wee van het medisch konvooi als de scheiding van de mannen van hun vrouwen en kinderen. Volgens VRS-soldaten die ze spraken waren hun orders om iedereen met een wapen als krijgsgevangene te beschouwen. De andere mannen zouden toestemming hebben om per bus te vertrekken. De *Field Officers* moesten het aannemen: ‘There was no evidence on site to deny this.’ Tijdens hun oponthoud in Bratunac, voordat ze naar Potočari mochten doorrijden, hadden ze waargenomen dat ‘the buses were loaded on the basis of age/sex with mixed elderly, then younger women and children and finally men of military age’. De laatsten bevonden zich, voor zover ze konden zien, achterin de bussen en werden bewaakt door VRS-militairen. Kazakov en Sam hadden vijftientig bussen geteld, maar hadden ze niet allemaal kunnen bekijken. Volgens lokale autoriteiten werden er ook zo’n zevenhonderd krijgsgevangenen in het stadion vastgehouden, maar verzoeken om hen te mogen bezoeken werden afgewezen.

Het antwoord dat de *Field Officers* van de Nederlandse militairen tijdens hun twee uur durende verblijf kregen over het verloop van de deportatie was tamelijk uniform: de operatie van de VRS was ‘well organised and had the intention to minimise civilian casualties’. Er was geen informatie over de mogelijke mishandeling van de burgerbevolking door de VRS. De *Field Officers* concludeerden dan ook dat de ‘evacuatie’ was uitgevoerd in ‘a non-hostile way’.

Er was eigenlijk maar één uitzondering op dit beeld. Een niet met name genoemde VN-soldaat zei dat

on the night of the 10th/11th, he did not remember exactly due to fatigue, that draft age displaced persons were rounded up from the crowd in front of the Compound and interrogated in a large

670 CRST. M. Almeida e Silva (UNHCR Geneva) to Damasio Fecci, ‘Summary of 13.07.95 press briefing at the Palais des Nations’, 13/07/95.

671 CRST. E. O’Dwyer (BH Desk) to B. Tall, BH Desk Belgrade Coordinator, ‘Summary of Field/Prt monitoring Srebrenica 13th/14th July 1995’.

building across from the compound. The source said he heard shooting from that building throughout the night and believed that many people had been executed there.

Deze op zichzelf staande melding viel blijkbaar weg tegen de talloze geruststellende uitslatingen over het verloop van de gebeurtenissen. Opvallend is dat volgens de rapportage ook de lokale UNHCR-vertegenwoordigers op dit punt niets te melden hadden. Volgens Jean-Paul Cavalieri, destijds UNHCR *Program Officer* in Belgrado en degene die Kazakov en Sam geïnstrueerd had om naar de vermiste mannen uit te kijken, hadden Ramić en Mašić, die erg bang waren, wel de geruchten over executies in Potočari vernomen, maar zelf niets waargenomen. Ze hadden schoten gehoord uit de heuvels rond Potočari, maar niet in de nabijheid van de compound.⁶⁷²

Het meest opvallend is evenwel dat afgaande op de rapportage van UNHCR Karremans en Franken blijkbaar de kans hebben laten lopen om UNHCR rechtstreeks mededeling te doen van de hen gemelde executies.⁶⁷³ Het is echter onwaarschijnlijk dat in dat geval De Ruiters op zijn verzoek tot informatie meer zouden hebben gehoord dan hij al van Karremans wist. UNHCR beschikte op dat moment ook niet over andere informatiebronnen ter plekke en besloot vooralsnog Mladić ‘the benefit of the doubt’ te geven.⁶⁷⁴

De Ruiters verklaarde dat hij niet alleen de JCO's en UNHCR had benaderd, maar ook dat hij ‘vanuit Sarajevo, de melding in de VN-lijn bekend gemaakt’ had.⁶⁷⁵ Die formulering suggereert dat hij mogelijk ook Zagreb heeft ingelicht. Dat lijkt te worden bevestigd door wat Janvier in 2001 tegenover de Franse parlementaire onderzoekscommissie naar Srebrenica verklaarde. Hij zei dat hij op de hoogte was van ‘assassinations’ die Nederlandse militairen hadden gemeld. Vandaar ook, zoals hij zei, dat hij vanaf 13 juli pogingen had ondernomen om twee van zijn officieren naar Srebrenica te sturen.⁶⁷⁶ Erg waarschijnlijk dat dit op 13 juli speelde is dat echter niet, omdat Janvier al op 12 juli, toen er nog niets gemeld was door Dutchbat, aan Mladić vroeg om de betreffende officieren als zijn ‘personal envoys’ te ontvangen.⁶⁷⁷

Het ligt voor de hand om aan te nemen dat De Ruiters de informatie ook in Sarajevo heeft doorgeleid. Generaal Smith zou daarvan gebruik gemaakt kunnen hebben tijdens zijn onderhandelingen met Mladić, die in de overeenkomst van 19 juli resulteerden over het vertrek van Dutchbat. De Ruiters tekende in ieder geval in zijn aantekeningen op dat, volgens Smith, Mladić ‘admitted some small incidents’. Maar De Ruiters noteerde ook de uitspraak ‘Potocari dealt with correctly’.⁶⁷⁸ Op zich is dat niet in tegenspraak met het op dat moment overheersende beeld. Uit het geheime verslag van de bijeenkomst met Mladić, die plaatsvond in

672 Interview J.-P. Cavalieri, 08/07/00. Waarom dit niet in de *summary* van het rapport staat is onduidelijk.

673 Opvallend is ook dat afgaande op de rapportage er evenmin melding is gemaakt van de opstelling van de ‘lijst van 239’, terwijl dat toch bij uitstek voor UNHCR van belang was.

674 Interview Karen Koning-Abu Zayd, destijds vertegenwoordiger van de UNHCR in Bosnië, 11/07/00.

675 DAB. Nota J.H.M. de Winter (DAB) aan

minister, Stg/confi D95/537, ‘Srebrenica’, 20/10/95, p. 8.

676 Loncle, *Rapport d'information*, Tome 1, par. C2, 11/17 juillet: ‘le grand massacre’.

677 DJZ. Brief B. Janvier aan R. Mladić, 12/07/95. Dit geeft Janviers verklaring uit 2001 de suggestie van zelfrechtvaardiging.

678 Aantekeningen J.A.C. de Ruiters, ter inzage gegeven aan het NIOD; interview J.A.C. de Ruiters, 29/06/00.

de aanwezigheid van Milošević, blijkt zelfs nergens dat mensenrechtenschendingen, anders dan de kwestie van toegang tot gedetineerden, onderwerp van gesprek zijn geweest.⁶⁷⁹

De vraag blijft open of De Ruiters Nederland op de hoogte heeft gesteld. Er was regelmatig een informeel contact tussen hem en het DCBC, waarvan de neerslag is terug te vinden in de logboeken. Er is echter geen verwijzing naar de meldingen van Karremans, zelfs niet in relatie tot het reeds eerder aangehaalde telefoontje op 15 juli, waarin De Ruiters het UNMO-verhaal doorgaf over de verschrikkelijke taferelen die zich tussen Srebrenica en Potočari zouden hebben afgespeeld.⁶⁸⁰

In dat verband valt het ook op dat in het overzicht “Laatste dagen” Dutchbat in Srebrenica’, dat De Ruiters in augustus zelf opstelde ten behoeve van het DCBC en de Sectie Militaire Geschiedenis van de KL, elke verwijzing naar het gesprek met Karremans op 13 juli ontbreekt. Bij de samenstelling van dat overzicht had De Ruiters gebruikgemaakt van diverse bronnen, waaronder persoonlijke aantekeningen van generaal Nicolai en hemzelf, evenals telefoonnotities en meeting-notes.⁶⁸¹

Inderdaad is diezelfde lacune is ook terug te vinden in Nicolai’s notities van 13 juli. Wel maakte hij een dag later twee opmerkelijke aantekeningen, waarvan echter niet viel vast te stellen of ze op de mededelingen van Karremans betrekking hadden: ‘Meldingen over incidenten’ en een met de ‘A’ van ‘actie’ gemarkeerde aantekening, ‘reports over incidenten → UNHCR’.⁶⁸² Dat suggereert dat Nicolai toch iets heeft vernomen. Er lijkt ook geen voor de hand liggende reden te zijn waarom Karremans aan Nicolai niet hetzelfde zou hebben meegedeeld als aan diens assistent. Als Karremans wél De Ruiters en niet diens baas op de hoogte heeft gesteld, is dat vreemd, gezien de expliciete vraag die Nicolai daar naar eigen zeggen naar gesteld had. Het zou dan in de lijn der verwachtingen liggen dat de generaal de melding van Karremans wel via zijn assistent zou hebben gehoord.

Voor wat betreft Nicolai lijken er twee mogelijkheden open te staan, namelijk een verkeerde herinnering of een bewuste verdraaiing van de feiten. In het eerste geval zou het kunnen zijn dat de conversatie tussen De Ruiters en Nicolai die deze zich herinnert niet heeft plaatsgevonden op 13 juli, maar daarvoor. In dat geval is het de vraag of en wanneer De Ruiters Nicolai op de hoogte heeft gesteld van diens gesprek met Karremans. Wanneer dat niet gebeurd is of op een niet-alarmerende manier, wordt Nicolais herinnering begrijpelijker.

In het andere geval kunnen Nicolais uitspraken zijn ingegeven zijn door het besef dat hij de meldingen van Karremans niet serieus heeft genomen. Dat zou des te pijnlijker zijn omdat Nicolai naar eigen zeggen Karremans al rond 11 juli had voorgehouden dat hij niet ver-

679 SMG, 1002. Confidential-UK eyes A, Loose minute, Bildt Mission – Report 11, Belgrade-Brussels-Geneva-Belgrade-Sarajevo 14-20 jul 95, 21/07/95, by maj gen C.L. Elliott, MA to mr Bildt.

680 Zoals in hoofdstuk 6 aan de orde zal komen is er onduidelijkheid of commodore C.G.J. Hilderink van het DCBC van de melding op de hoogte was. Zijn bevestiging daarvan in een interview met het NIOD staat haaks op informatie uit andere bronnen, wat het mogelijkheid maakt dat Hilderink zich vergist.

681 SMG, 1004/59. “Laatste dagen” Dutchbat

in Srebrenica’, J.A.C. De Ruiters aan DCBC/KL-Sectie Militaire Geschiedenis, 12/08/95.

682 Aantekenboekje C.H. Nicolai, ter inzage gegeven aan het NIOD. Het is niet uitgesloten dat zijn aantekeningen betrekking hadden op de eerste rapporten die op 14 juli om 11.00 binnenkwamen over ‘abusing refugees’. SMG, 1004/59. Logbook (G3 and personal notes), opgenomen in: “Laatste dagen” Dutchbat in Srebrenica’, J.A.C. De Ruiters aan DCBC/KL-Sectie Militaire Geschiedenis, 12/08/95.

wachtte dat de VRS ‘onder het oog van de gehele internationale gemeenschap een bloedbad op onschuldige burgers en VN-soldaten zou aanrichten.’⁶⁸³ Ergens tussen 11 en 18 juli veranderde er echter in dat opzicht iets in de opstelling van Nicolai, hetgeen mogelijk te maken heeft met de ‘incidenten’ waarover hij op 14 juli summier notities maakte. Op 18 juli namelijk was Nicolai een van de weinige prominenten die minister Pronk ondersteunden toen die twee dagen tevoren verklaarde dat er in Srebrenica een genocide had plaatsgevonden, ook al meende de generaal dat het moeilijk te bewijzen zou zijn.⁶⁸⁴

Zowel Nicolai als De Ruiters deden hun uitspraken over de contacten met Karremans een kleine vier maanden na de gebeurtenis, toen ‘Srebrenica’ al sterk het karakter van een affaire begon aan te nemen en alle betrokkenen belangen kregen bij een bepaalde weergave van de gebeurtenissen.⁶⁸⁵ ‘Meldingen’ waren inmiddels een uiterst gevoelig onderwerp geworden, waaraan met kennis achteraf een enorm gewicht werd toegekend, ook al was hun betekenis en reikwijdte in de tijd zelf allesbehalve vanzelfsprekend. Dat laatste is in ieder geval de overheersende indruk die blijft hangen bij deze ingewikkelde kwestie: door geen van de betrokkenen zijn de meldingen van executies opgevat als alarmsignalen. Desondanks is er formeel gesproken iets misgegaan in de rapportage. De informatie is naar het zich laat aanzien op het niveau van Sarajevo blijven hangen en daarmee is ook de verantwoordelijkheid voor het al dan niet verbinden van consequenties aan de meldingen op die plaats blijven liggen.

27. Protesten bij Mladić?

Los van de plicht om mensenrechtenschendingen hoger in de lijn te melden, droeg Karremans nog een andere verantwoordelijkheid. Volgens de *Standing Operating Procedure* 208 diende een commandant incidenten onder de aandacht te brengen van de lokale (militaire) commandant ‘and demand the violation to stop’.⁶⁸⁶ In het geval van Karremans betekende dit dat hij bij Mladić verhaal moest halen. Over de vraag of hij dat ook heeft gedaan, heeft de voormalige Dutchbat-commandant zich in op het oog tegenstrijdige bewoordingen uitgelaten. In Assen verklaarde hij aanvankelijk: ‘Ik heb met Mladić niet gesproken over eventuele lijken of slagen die er gevallen zouden zijn. Ik was op dat ogenblik niet op de hoogte van eventuele misdrijven en ik wenste niet te discussiëren op basis van geruchten, ik had immers geen harde info op dat moment.’⁶⁸⁷

Het onderwerp kwam in 1996 weer aan de orde, toen Karremans en enkele andere Dutchbatters werden opgeroepen om te getuigen voor het Joegoslavië-Tribunaal in de zoge-

683 DJZ. Bgen. C.H. Nicolai aan DCBC, KL-crisisstaff/SCO, Memo “‘Laatste dagen’ Dutchbat Srebrenica’, 16/08/95.

684 Kolijn van Beurden, ‘Generaal steunt verhaal Pronk’, *Het Parool*, 19/07/95.

685 Kolonel Brantz verklaarde zich buitengewoon gestoord te hebben aan de uitgebreide wijze waarop Nicolai en De Ruiters tegenover NOVA-verslaggever Twan Huys hadden afgegeven op zowel Karremans als Voorhoeve tijdens een gezamenlijke vlucht naar Nederland op 23 juli. Brantz, die met hetzelfde vliegtuig reisde, kon het lang-

durige gesprek horen. Hij zei dezelfde verhalen daarna in het najaar te hebben teruggezien in een artikel van Frank Westerman in *NRC Handelsblad*. Interview C.L. Brantz, 11/07/99.

686 SMG, 1023. Annex B SOP 208, Actions for Commanding Officer and HQ BH Command. Standard Operating Procedures UNPROFOR, september 1993.

687 NIOD, Coll. Kreemers. KL Sectie Juridische Zaken, intern memorandum, HJZ aan CDS, ‘Horen van getuigen door “Prosecution Office”’, Stg/Conf., ongenummerd, 17/06/96, p. 5.

heten *Rule 61*-procedure tegen Karadžić en Mladić. Hoewel naar buiten toe het tegendeel werd beweerd,⁶⁸⁸ werden de Nederlandse getuigen door juristen van de KL voorbereid en werden hun verklaringen nauwkeurig doorgenomen. Met instemming van Karremans werden ‘de passages en uitspraken die mogelijkerwijs vragen zouden kunnen oproepen geschrapt dan wel aangepast’.⁶⁸⁹ Het was immers noch in het belang van Defensie, noch in dat van de aanklager, dat de focus op Dutchbat zou komen te liggen in plaats van op Karadžić en Mladić. Op 11 juni 1996 werd een voorbereidend gesprek gehouden met Karremans door vertegenwoordigers van het Tribunaal, in aanwezigheid van een jurist van de KL. Bij die gelegenheid werd Karremans onder meer gevraagd of hij Mladić verteld had van de vondst van de negen doodgeschoten Moslims: ‘Karremans antwoordde hierop, dat hij dit inderdaad heeft gemeld, maar dat Mladić daar nauwelijks op reageerde.’⁶⁹⁰ Dit zou dan gebeurd moeten zijn op 13 juli, tijdens een *on the spot*-ontmoeting met de VRS-generaal.

Op het oog staat deze verklaring van Karremans uit juni 1996 haaks op zijn uitspraken in Assen. Bij nadere bestudering blijkt dat echter niet het geval: de uitspraak tijdens de debriefing dat hij de moorden niet bij Mladić had gemeld werd gedaan in de context van vragen over zijn eerste ontmoetingen met Mladić op 11 en 12 juli; op dat moment kon Karremans inderdaad nog niet op de hoogte zijn van de bewuste voorvallen. In juni 1996 daarentegen ging de vraag expliciet over de negen lijken, waarover Karremans pas op 13 juli een melding kreeg. De vraag blijft dan of hij de moorden op 13 juli bij Mladić inderdaad aankaartte.

Als wederom zijn eigen woorden als uitgangspunt worden genomen, was dat toch niet het geval. Karremans heeft naar eigen zeggen Mladić in totaal zes keer ontmoet. De zesde keer was op 21 juli. De vijfde keer was op donderdagochtend 13 juli, maar dat was voordat Karremans zelf de meldingen kreeg. Hij schreef in zijn boek: ‘Voordat ik de melding krijg van de fusillade en de foto’s, ontmoet ik op mijn ronde Mladić in de omgeving van de hoofdboort.’⁶⁹¹

Ook tijdens de voorbereiding op zijn getuigenis was de ogenschijnlijke discrepantie tussen Karremans’ uitspraken al gesignaleerd; zijn schriftelijke verklaring in zijn boek week op dit punt af van zijn uitspraken tegenover de interviewer van het Tribunaal in het voorgesprek. Defensiejurist mr. J.W. Koet wees Karremans hierop, en stelde voor, als Karremans’ uitspraak dat hij dit bij Mladić had gemeld juist was, zijn verklaring in die zin te wijzigen. Koet

688 Willebrord Nieuwenhuis, ‘Voorhoeve liet Karremans bewust zonder hulp getuigen’, *NRC Handelsblad*, 31/07/96. Minister Voorhoeve liet de begeleiding over aan de KL om de reeds gevoelige verhoudingen met dit krijgsmachtonderdeel niet verder te belasten. De KL zou wel na druk uit het departement alsnog tot een begeleidingscommissie hebben besloten, ‘maar daar luisterde Karremans nauwelijks naar’. Dit beeld steekt scherp af bij de indruk van vergaande bemoeienis zoals die uit dit document naar voren komt. Uit de stukken blijkt dat er inderdaad een begeleidingscommissie in het leven is geroepen, die niet rechtstreeks met Karremans maar wel via Koet contact onderhield – aan de wens van Voorhoeve om de commissie rechtstreeks met de getuigen te laten spreken werd geen gevolg gegeven. Die commissie

bestond uit C.H. Nicolai; J. Buirma (DJZ); H.P.M. Kreemers (plv dir Voorl. MvD); A.C. Zuidema (HJZ-BLS) en C.G.J. Hilderink (SCO-CDS). Zie: DJZ. Intern memorandum van J.W. Koet aan PBLs [Van Baal], nr 210596jzo1, 21/05/96, ‘Medewerking van Nederlandse militairen aan Public Hearing inzake Mladić en Karadžić’.

689 NIOD, Coll. Kreemers. KL Sectie Juridische Zaken, Intern memorandum, HJZ aan CDS, ‘Horen van getuigen door “Prosecution Office”’, Stg/Confidentieel, ongenummerd, 17/06/96, voorblad.

690 NIOD, Coll. Kreemers. KL Sectie Juridische Zaken, Intern memorandum, HJZ aan CDS, ‘Horen van getuigen door “Prosecution Office”’, Stg/Confidentieel, ongenummerd, 17/06/96, p. 10.

691 Karremans, *Srebrenica?*, p. 220.

veronderstelde dat Karremans sowieso de vraag van de aanklager of een der rechters kon verwachten of hij Mladić op dit punt had aangesproken, hetgeen echter niet gebeurde.⁶⁹²

De vraag resteert dan hoe waarschijnlijk het is dat Karremans dit onderwerp bij Mladić heeft aangesneden tijdens hun zesde ontmoeting op 21 juli. In juli 1996 veroorzaakte zijn getuigenis hierover grote opschudding. Toen overste Karremans – de week erop zou zijn bevordering tot kolonel ingaan – die maand voor het Tribunaal getuigde, kwamen zijn laatste contacten met Mladić aan de orde. Die dateren van 21 juli, de dag waarop het bataljon eindelijk de enclave mocht verlaten. De Bosnisch-Servische generaal wilde nog een inspectie van de compound in Potočari uitvoeren. Bij die gelegenheid kwam het tot een laatste gesprek (afgezien van enige beleefdheden die gewisseld werden tussen Mladić, Karremans en Nicolai toen het bataljon de enclave later die dag in het noorden verliet) met Karremans, waarbij deze Mladić twee vragen stelde. De een betrof het materiaal dat hij was kwijtgeraakt, en de andere wat er gebeurd zou zijn bij een werkelijk complete demilitarisatie van de *Safe Area* en als de uitvallen van Bosnische Moslims uit de enclave waren uitgebleven. Mladić zei dat hij er dan niet aan gedacht zou hebben om de enclave aan te vallen; dit was het standaardverhaal dat bijvoorbeeld VRS-generaal Gvero een paar dagen daarvoor ook al tegenover de pers had gehouden in het perscentrum van de VRS.⁶⁹³ Een van de rechters van het Tribunaal, rechter Riad, vroeg naar aanleiding van dit onderhoud of Karremans bij Mladić nog geprotesteerd had tegen de executies ‘or the things you heard about’. De voormalige Dutchbat-commandant antwoordde dat hij dat ‘in the last meeting’ niet gedaan had, omdat deze min of meer uit de lucht was komen vallen, en er bovendien nauwelijks tijd was geweest om de gebeurtenissen van de voorafgaande weken, in het bijzonder die van de laatste dagen, te evalueren: ‘To be frank, I have not thought about the idea of asking him what happened to the refugees.’⁶⁹⁴ Rechters, minister Voorhoeve en de media reageerden ‘verbijsterd’.⁶⁹⁵

Hoewel deze verbijstering begrijpelijk is, is het tegelijkertijd merkwaardig dat Karremans, terwijl hij in het voorgesprek met vertegenwoordigers van het Tribunaal wel verteld had dat hij de executies had aangekaart bij Mladić, dit voorval niet aanhaalde. Karremans bleek, niet voor het eerst, een talent te bezitten om zichzelf te beschadigen.

Hij was gewaarschuwd: aan het einde van het eerder vermelde voorgesprek had aanklager Harmon nog over Karremans gezegd ‘dat deze een man van weinig woorden was’. Volgens de aanwezige Defensievertegenwoordiger drukte de Amerikaan hem zelfs nog op het hart ‘om zo uitvoerig mogelijk over diens ervaringen te vertellen’. Karremans kreeg met het oog daarop het aanbod om in het Nederlands te getuigen in plaats van in het Engels, maar dat wees de Dutchbat-commandant van de hand.⁶⁹⁶ Mede daardoor ontnam hij zichzelf de kans nog enige nuancering bij zijn eigen optreden aan te brengen.

De beschrijving in zijn boek voedt echter de twijfel of er ooit bij Mladić is geprotesteerd.

692 DJZ. Jan Koet aan Ton Karremans, Den Haag, 13/06/96.

693 Vertaald persbericht van *Glas Srpski/Srna*, Sarajevo, 10/07/95.

694 ICTY (IT-95-18-R61/IT-95-5-R61), getuigenis Th.J.P. Karremans, 04/07/96.

695 O.a. Hella Rottenberg, ‘Karremans’ relaas verbijstert rechters en Tribune’, *de Volkskrant*, 09/07/95; Ewoud Nysingh, ‘Naïeve Dutchbatters

zagen moordpartij niet aankomen’, *de Volkskrant*, 12/07/96; ‘Voorhoeve verbijstert. Scherpe kritiek op Karremans’, *Algemeen Dagblad*, 12/06/96; ‘Voorhoeve hard over Karremans’, *Trouw*, 13/07/96.

696 NIOD, Coll. Kreemers. KL Sectie Juridische Zaken, Intern memorandum, HJZ aan CDS, ‘Horen van getuigen door “Prosecution Office”’, Stg/Confidentieel, ongenummerd, 17/06/96, p. 10.

Karremans beschrijft wel hoe op 15 juli VRS-kolonel Janković blijkbaar in een bespreking over het optreden van de VRS-soldaten is gesproken. De antwoorden waren allemaal ‘ontwijkend’. De gebeurtenissen bij Zvornik, waar die dag het konvooi met de KHO-5 was overvallen, en de gebeurtenissen tijdens de begeleiding van de vluchtelingen tussen Bratunac en Kladanj waren volgens de VRS-officier ‘allemaal te wijten aan ongeregelde troepen die hun eigen oorlog voeren’. Het optreden en gedrag van de VRS-militairen tijdens de evacuatie schreef Janković toe aan de geheel eigen wijze waarop lokale commandanten opdrachten van hogerhand hadden geïnterpreteerd. Mladić had immers toegezegd dat hij de Conventies van Genève zou respecteren. Karremans hield aan de bespreking het gevoel over ‘op een vreselijke manier belazerd te worden’.⁶⁹⁷

Ook Franken herinnerde zich een gesprek met kolonel Janković, mogelijk hetzelfde als dat waaraan Karremans refereert in zijn boek. In zijn herinnering was hijzelf degene die bij deze gelegenheid ook de executies aanklaarde. Maar Janković had hem bezworen dat het slechts om betreurenswaardige incidenten ging. Op een soortgelijk protest tegen de scheiding van mannen en vrouwen had hij geantwoord met een verwijzing naar de Geneefse conventies.⁶⁹⁸

Over het belang van de vraag of een tijdig protest iets uitgehaald zou hebben hoeft nauwelijks gesproken te worden. Mladić zou zich, hoe sterk de bewoordingen van Karremans ook geweest waren, er hoogstwaarschijnlijk niets aan gelegen hebben laten liggen. Heel anders ligt het natuurlijk met de vraag naar de meldingen aan de buitenwereld, omdat de implicaties van het niet doorgeven zoveel groter zijn voor alle betrokkenen.

Al in oktober 1995 formuleerde de directeur Algemene Beleidszaken van het ministerie van Defensie, J.H.M. de Winter, een aantal conclusies over het optreden van Karremans in een vertrouwelijke nota, met het oog op de verschijning van het debriefingsrapport. Onder meer de eerder aangehaalde gesprekken met De Ruiter dienden daarbij als basis. De Winter stelde vast dat Karremans strikt genomen niet voldaan had ‘aan de UNPROFOR-regels inzake het schriftelijk rapporteren van oorlogsmisdaden (*Standing Operating Procedure* 208) en dat het bekend worden hiervan zou kunnen worden aangegrepen ‘om Dutchbat op dit vlak nalatigheid te verwijten’. Karremans’ wijze van rapporteren verklaarde De Winter echter ‘uit de hectische situatie en het feit dat Dutchbat in de enclave weinig heeft waargenomen’.⁶⁹⁹

Deze conclusie roept wel een aantal vragen op. Zo is het de vraag of het niet invullen van formulieren de enige en grootste nalatigheid is die Karremans begaan heeft. De indruk dringt zich op dat hij naar aanleiding van de meldingen onraad had moeten ruiken en instructies had moeten uitgeven om nog nauwkeuriger op te letten en te melden wat er gaande was. Veel van de manier waarop Karremans met meldingen omging, hing af van de verwachtingen die hij koesterde ten aanzien van het lot van de mannen. Die verwachtingen hadden te maken met de inschattingen die hij maakte over de samenstelling van de vluchtelingengroep in Potočari.

Karremans verklaarde eind 1998 publiekelijk dat hij in de onderhandelingen met Mladić een taxatiefout had gemaakt, toen de generaal liet weten dat hij de weerbare mannen aan een verhoor wilde onderwerpen. Hij zei dat hij zich toen niet realiseerde wat hun lot zou zijn en

697 Karremans, *Srebrenica*, pp. 229-230.

698 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

699 DAB. Nota J.H.M. de Winter (DAB) aan

minister, Stg/confi D95/537, ‘Srebrenica’, 20/10/95, p. 9.

dat hij zich achteraf ‘zwaar belazerd’ voelde.⁷⁰⁰ De voormalige Dutchbat-commandant bracht bij andere gelegenheden wel de nuancering aan dat hij niet helemaal gerust was op wat er gebeurde, maar dat hij nooit had verwacht dat er op zulke grote schaal vermoord zou worden. Tegenover het NIOD verklaarde hij dat hij de meldingen ‘op dat moment als een aantal incidenten’ opvatte.⁷⁰¹ Dat hij inderdaad op 13 juli een ongemakkelijk gevoel had, werd bevestigd door kolonel-arts Kremer. Toen de laatste vluchtelingen de compound in Potočari verlieten stond Kremer samen met Karremans toe te kijken. Kremer vroeg hem wat hij dacht dat er met de mannen zou gebeuren. Zelf had Kremer geen idee dat de mannen massaal vermoord zouden worden, maar wel dat ze een donkerder toekomst tegemoet gingen dan de vrouwen en kinderen. Uit Karremans’ antwoord maakte Kremer op dat hij dezelfde bange vermoedens had: ‘Het was zoiets als “dat wil je niet weten” of “niet best”.’⁷⁰²

Karremans was op de hoogte van de etnische zuiveringen die Oost-Bosnië geteisterd hadden. In zijn alarmbrief van 5 juni waarin hij uiteenzette in welke onmogelijke situatie het bataljon en de bevolking terecht waren gekomen, schetste hij een somber scenario. Hij voorspelde dat de VRS, die net twee dagen tevoren OP-E had ingenomen, een poging zou ondernemen om het zuidelijk gedeelte van de enclave in te nemen. Daardoor zouden de vluchtelingen in het *Swedish Shelter Project* gevaar lopen: ‘Het kamp ligt dan “in de weg”. Gezien hetgeen zich reeds in het verleden heeft afgespeeld, behoeft het geen betoog uit te leggen wat er met de bewoners kan gebeuren.’ Verderop in het stuk werd Karremans concreter: ‘Alle vluchtelingen zullen in noordelijke richting worden verdreven, dan wel vermoord.’⁷⁰³

Was Karremans dus wél bijtijds doordrongen van het dreigende gevaar? Tegenover het NIOD hield de oud-bataljonscommandant staande dat hij niet op grootschalige moorden had gerekend. Hij verklaarde zijn opvallende woorden van begin juni uit zijn wens een sterk alarmsignaal af te geven aan zowel Sarajevo als Den Haag. Om die reden had hij zijn vrees zwaarder aangezet dan in overeenstemming was met zijn werkelijke inschatting:

Op 5 juni, of beter, naar aanleiding van de val van OP-E, hield ik op te bestaan met het bataljon. Toen kon ik er al niets meer doen. Dan kun je alleen nog maar aan de noodrem trekken. Ik deed dat door de opmerking te plaatsen: ‘Als er niets gedaan wordt, en de enclave wordt aangevallen, dan wordt iedereen vermoord.’ Dat is gewoon een noodrem.⁷⁰⁴

Zijn statement in de brief van begin juni stond hem dan ook niet meer voor de geest toen de situatie een maand later een wending nam die hem achteraf gezien een vooruitziende blik had gegeven: ‘ik heb daarna niet meer de link gelegd naar de situatie van een maand later.’⁷⁰⁵ Karremans’ veronderstelling dat het allemaal wel mee zou vallen, lijkt vooral te zijn geba-

700 ‘Karremans erkent taxatiefout Srebrenica’, Persbericht KRO *Netwerk*, 11/12/98.

701 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

702 Interview G. Kremer, 13/07/98. Zie ook bij: G. Riemersma, ‘De oorlog na Srebrenica’, in: *Kernvraag. Nazorg aan (jong-) veteranen*, Uitgave van de protestantse en rooms-katholieke geestelijke verzorging bij de krijgsmacht 4 (1997) 114, p. 59.

703 ‘De toestand in Srebrenica’, bijlage bij brief

nummer TK9589, 05/06/95, van C-Dutchbat aan C-KL Crisisstaf. Een kortere brief van dezelfde strekking (‘In that case, SSP will be lost and about 3.000 refugees either killed or expelled’) ging op 4 juni naar BH Command in Sarajevo. (TK9588, ‘Deteriorating situation in Srebrenica’). Beide brieven zijn als bijlagen opgenomen in: Karremans, *Srebrenica*, pp. 312-321.

704 Interview Th.J.P. Karremans, 15/12/98.

705 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

seerd geweest op het al eerder aangehaalde idee dat er nauwelijks weerbare mannen in Potočari waren: ‘Ik dacht aanvankelijk dat er überhaupt geen mannen meer waren.’⁷⁰⁶ Vandaar ook zijn zwakke protest tegen de scheiding van mannen en vrouwen en tegen de screening, en zijn geruststellende woorden op 12 juli tegenover MSF-arts Schmitz dat er met de mannen niets ernstigs zou gebeuren.

Ook na de val van de enclave bleef Karremans bij diverse gelegenheden bij zijn verhaal, dat hij combineerde met de uitspraak dat buiten de compound ‘maar binnen het kordon (...) zich slechts een handjevol mannen in de weerbare leeftijd (17-60 jaar)’ bevond.⁷⁰⁷ Onbedoeld wierp hij daarmee licht op wat mogelijk mede een verklaring vormt voor het geringe aantal signalen van mensenrechtenschendingen dat hij aan de buitenwereld afgaf.

De Dutchbat-commandant werd in augustus 1995, na terugkeer van zijn korte vakantie in Frankrijk, een paar maal uitgenodigd voor gesprekken met defensie-vertegenwoordigers, onder wie minister Voorhoeve zelf. Dat was ondermeer ter voorbereiding op het Kamerdebat dat begin september zou plaatsvinden.

Eén van de eerste zaken waarnaar de minister informeerde was de ‘lijst van 239’ waarover op dat moment in de media grote opschudding was ontstaan. Karremans verklaarde dat hij een lijst had laten opmaken ‘van de mannen *in* de compound’ en dat hij in de veronderstelling verkeerde dat al deze mannen naar Tuzla waren gegaan. In de weergave van Voorhoeve: ‘Het waren trouwens allemaal oude mannen. Volgens Karremans hadden de Serven geen mannen weggehaald bij het instappen van de bussen’; ook andere Dutchbatters verklaarden dat.⁷⁰⁸ Daartegenover staan ook diverse verklaringen dat dit wél gebeurde, hetgeen tekenend lijkt voor de invloed van de spanning en de chaos op de waarnemingen. Ook al kan de fysieke waarnemingspositie van invloed zijn geweest, dan is in ieder geval duidelijk dat ook hier de communicatie en rapportage tekort is geschoten.

Ook uit andere verklaringen blijkt dat Karremans lang geloofd heeft dat de mannen inderdaad na screening alsnog met de vrouwen en kinderen op de bussen waren gezet. Hem bereikten die dagen geen meldingen van het tegendeel.⁷⁰⁹ Op eenzelfde vraag van Voorhoeve naar de afvoer van de geregistreerde mannen, in een gesprek met Franken, antwoordde deze in de weergave van de minister ‘dat bij de vier konvooien waarbij hij aanwezig was geweest de mannen met de overige vluchtelingen meegingen. Andere Dutchbat-militairen zouden echter hebben geconstateerd dat mannen apart werden genomen en naar een aparte bus of naar het eerder genoemde huis [bedoeld wordt het Witte Huis] werden gevoerd (waar ze vervolgens weer uitkwamen).’⁷¹⁰

Verscheidene zaken vallen op aan deze uitspraken. Zo lijkt er een inconsistentie te bestaan tussen de verwachting dat de mannen naar Tuzla zijn gegaan en het ongemakkelijke gevoel dat Karremans (net als Franken) naar eigen zeggen had en dat bevestigd werd door Kremer. Opmerkelijker is echter dat Karremans, toen hij sprak over de lijst van 239, bij zijn indruk bleef dat het om oude mannen ging. Ook is opvallend dat hij hier nog zelf de verant-

706 Interview Th.J.P. Karremans, 15/12/98.

707 SMG/Debrief. Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, 06/12/95 (Stg confidentieel/permanent), p. 10.

708 KAB. Memo J.J.C. Voorhoeve, met spoed ter info aan SG, PCDS, DV, Princen. Stg-confi, z.d.

‘Gesprek met Karremans op 24 augustus 1995 van 08.30-09.30 uur met ltgen Couzy (BLS) en ltgen

Schouten (PCDS)’. SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing ‘Srebrenica’, p. 239, 250.

709 Telefonisch heeft Karremans dit nogmaals bevestigd, 05/02/02.

710 ‘Concept-verslag van het gesprek tussen Dr. Ir. J.J.C. Voorhoeve en majoor R.A. Franken op 28 augustus 1995’, opgenomen in: *Dagboek Voorhoeve* (pp. 149-154), pp. 151-152.

woordelijkheid nam voor het opstellen van de lijst, in plaats van die neer te leggen bij Franken, de werkelijke opsteller.⁷¹¹ Het is niet meer vast te stellen of de notulering door Voorhoeve op dit punt inadequaat is geweest of dat Karremans hier de formele verantwoordelijkheid op zich nam voor een handeling van een ondergeschikte, dan wel de indruk wilde wekken dat hij op dat moment de zaak nog steeds in de hand had.

Bij dat laatste zijn op basis van deze verklaringen echter juist grote vraagtekens te zetten. Het valt moeilijk te rijmen dat Karremans een lijst onder ogen heeft gehad van 239 weerbare mannen op zijn compound (met een eventuele verbale kanttekening van Franken dat niet iedereen zijn naam wilde geven) en hij tegelijkertijd volhield dat het ‘trouwens allemaal oude mannen waren’. Karremans bevestigt zelf dat hij weliswaar op enig moment van het bestaan van de lijst heeft vernomen, maar dat de portee ervan hem in die dagen volledig is ontgaan: ‘Er zaten vijfduizend mensen op een hoop bijeen. Ik was niet eens op de hoogte dat er zich nog zo’n tweehonderdtachtig of bijna driehonderd man op de compound bevonden. Franken heeft me dit later verteld.’⁷¹²

Wanneer dat precies was en wat daarbij is gezegd bleek niet meer onomstotelijk vast te stellen. Dat zegt veel over de contacten tussen de commandant en zijn plaatsvervanger, en ook over de chaos die in de dagen van de deportatie heerste. Karremans beschikte die dagen blijkbaar niet over de informatie die hem mogelijk op andere gedachten had kunnen brengen over wat er gaande was. Verhelderend in dat opzicht zijn de uitspraken die hij begin september optekende in een overzicht ten behoeve van de debriefing. Daaruit werd al geciteerd wat hij vermeldde over de geringe aanwezigheid van weerbare mannen (‘slechts een handjevol’) buiten de compound. Over hun lot schreef hij:

Weerbare mannen worden eerst in de omgeving van het busstation ‘gescreend’ en worden dan (niet separaat) meegenomen in de bussen. Ik heb gehoord dat in één geval wel alleen weerbare mannen in één bus werden vervoerd die echter wel in het normale konvooi meeverplaatste.⁷¹³

Ook Franken verklaarde dat in ieder geval bij vier konvooien ook mannen aan boord van de bussen waren gegaan.

Ook uit deze beschrijving valt op te maken dat de interne communicatie op 13 juli niet goed meer functioneerde. Er is blijkbaar niet gemeld dat er wel degelijk ‘separaat’ werd afgevoerd en dat dit op grotere schaal gebeurde dan Karremans veronderstelde, ook al waren meer Dutchbatters de overtuiging toegedaan dat het aantal afgevoerde mannen niet groot was. Kapitein Schreijen bijvoorbeeld was bij het vertrek van de konvooien aanwezig en schatte dat van de dertig tot veertig bussen die constant op en neer reden, er slechts enkelen gevuld waren met mannen.⁷¹⁴ Er is echter al verwezen naar uitspraken van Dutchbatters die aangeven dat er met uiteenlopende voertuigen, waaronder ook bussen, mannen zijn afgevoerd. Opvallend is ook dat Karremans blijkbaar evenmin gemeld is dat mogelijk

711 In zijn eigen tekst van begin september 1995 verwees Karremans wel naar zijn plaatsvervanger als opsteller van de lijst. SMG/Debrief. Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, Deventer, 06/09/95 (Stg confidentieel/permanent), p. 13.

712 Interview Th.J.P. Karremans, 16/12/98.

713 SMG/Debrief. Debriefing C-Dutchbat 3, kopie eigen tekst lkol Karremans, Deventer, 06/09/95 (Stg confidentieel/permanent), p. 12.

714 F. Lardenoye, ‘Het boek “Srebrenica” is niet gesloten’, *Oplinie*, juli 1996, p.6.

die ene bus waarvan hij wél weet had, in Bratunac in een andere richting dan het konvooi afsloeg zonder dat de begeleidende Dutchbatters er iets aan konden doen.

De conclusie van De Winter dat de ‘hectische situatie’ veel verklaarde van wat er allemaal was misgegaan, was dus in al zijn eenvoud op zich wel juist. Dat er weinig gezien was door Dutchbat was een misvatting, maar dat is niet de voornaamste kanttekening die bij De Winters conclusie gesteld kan worden. Wat er vooral aan opvalt is wat niét geconcludeerd is, namelijk dat de meldingen die Karremans blijkbaar wél aan Sarajevo gedaan had, geen sporen hebben nagelaten en in de bureaucratische mist lijken te zijn verdwenen.

Geconstateerd moet worden dat noch De Ruiters, noch Nicolai, die de sluis in Sarajevo en ook de verbinding met Nederland vormden, hierop ooit zijn aangesproken. De eerder aangehaalde boosheid van voorlichter Kreemers dat een kans voorbij was gegaan om de wereldopinie te mobiliseren was dus aan het verkeerde adres gericht, wanneer hij dat Karremans verweet.

Ter verdediging van Karremans kan enerzijds gezegd worden dat hij op 13 juli onwetend was van meer mensenrechtenschendingen dan de twee die hem gemeld werden; maar anderzijds stelde hij zich ook niet actief op om daarover meer aan de weet te komen.

28. Vermoedens en dilemma's: Van Duijn en Rutten

Het aantal verklaringen van Nederlandse soldaten waarin het stellige vermoeden werd uitgesproken van executies in Potočari is omvangrijk. Al kort na het vertrek van Dutchbat uit de enclave maakten individuele militairen al dan niet expliciete toespelingen op moordpartijen. Ondanks wat er waarschijnlijk allemaal niét gemeld is leverde de debriefing in Assen, zoals beschreven, veel informatie op die het vermoeden ondersteunen van executies op een aanzienlijk grotere schaal dan aanvankelijk gemeld. Het nauwe criterium van feitelijk waargenomen executies, dan wel lijken, en het gebrek aan een systematische analyse leidden in het debriefingsrapport echter tot een te vlak beeld van de gebeurtenissen. De meeste vermoedens over executies werden in het rapport en het daaraan ten grondslag liggende Feitenrelaas gekoppeld aan specifieke situaties en incidenten. Er is maar weinig informatie die aangeeft of en hoe individuele militairen de diepere betekenis van wat er gaande was doorgrondden.

Pas na de verschijning van het debriefingsrapport werd langzamerhand duidelijk dat veel militairen al tijdens de gebeurtenissen door kregen dat het om meer ging dan incidenten. Dat kwam onder meer naar voren in de aandacht voor het incident op 13 juli tussen de luitenants Van Duijn en Rutten over de scheiding van de mannen en vrouwen. Rutten, die de lijken had gevonden en ervan overtuigd was geraakt dat er ‘jacht werd gemaakt’ op de mannen,⁷¹⁵ raakte in een emotionele discussie met Van Duijn verwickeld, die naar zijn idee te veel medewerking verleende aan de deportatie. In zekere zin gaf het incident, dat veel persoonlijke schade aan betrokkenen heeft berokkend, in een notendop het dilemma van die dagen weer. Van Duijn diende zelfs een aanklacht wegens smaad in omdat Rutten hem voor ‘collaborateur’ zou hebben uitgemaakt, maar de zaak werd geseponneerd.⁷¹⁶ Het incident verklaart waarom al tijdens de debriefing in Zagreb op 22 juli Van Duijn ‘nadrukkelijk’

⁷¹⁵ Interview J.H.A. Rutten, 01/12/99.

⁷¹⁶ Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

wenste vast te stellen dat hij noch andere Dutchbatters hadden meegewerkt aan het scheiden van de mannen van hun families.⁷¹⁷

Van Duijn, die om zes uur in de ochtend van 13 juli het commando bij de ‘sluis’ overnam van zijn collega Koster, constateerde dat de bussen te vroeg waren gearriveerd. De chauffeurs kwamen op hem en Koster af, die uit hun gebaren opmaakten dat ze vroegen wat er nu gedaan moest worden. De Nederlanders kregen de indruk dat de bussen naar Kladanj zouden gaan. Van Duijn, die de vorige dag gezien had dat de mannen werden afgescheiden, opperde dat de Dutchbatters zelf alvast de bussen zouden vullen met vluchtelingen, zodat ‘we het zelf in de hand hadden’.⁷¹⁸ Hij meende dat de procedure rustiger en niet gewelddadig zou verlopen zolang er geen VRS was. Over de discussie tussen Van Duijn en Koster over dat plan zouden deze twee later van mening verschillen; Koster meende dat hij Van Duijn verboden had zijn voornemen uit te voeren: ‘Ik wilde per se niet dat de blauwhelmen de schuld kregen voor het afvoeren van Moslims in Servische bussen en vrachtwagens.’⁷¹⁹ Van Duijn herinnerde zich daarentegen dat Koster slechts gevraagd had ‘of we dat nou wel zouden doen’.⁷²⁰

In ieder geval liet Van Duijn het instappen beginnen, waarna hij de volle bussen liet vertrekken. Dat ging ruim een uur door, totdat de VRS weer arriveerde. Volgens Van Duijn had hij tot dat moment ‘iedereen mee kunnen sturen’, inclusief mannen. Afgaande op getuigenverklaringen van vluchtelingen lijkt dat juist, al zijn er slechts enkele voorbeelden van mannen die de ochtend van 13 juli, voor de VRS er weer was, aan boord van een bus wisten te komen. Op dat moment was er geen VRS in de buurt. De eenendertigjarige K.H., die vanwege een verwonding niet aan de tocht naar Tuzla had durven deelnemen en rekende ‘op een minimaal gevoel van menselijkheid van de kant van de četniks’, was een van degenen die dit lukte. In zijn verklaring vertelde hij hoe de ochtend van 13 juli door de sluis was gegaan, waar alleen VN-mensen stonden en ‘geen četniks’. In de overvolle bus was hij met zijn kind op de grond gaan zitten.⁷²¹ Vermoedelijk ontsnapte hij op die manier aan de aandacht.

Ook Bego Ademović, die de slachting achter de zinkfabriek had waargenomen, maakte gebruik van de Servische afwezigheid om vroeg in de morgen van 13 juli weg te komen. In de uren dat hij in het schuurtje de executies zat te tellen, waren zijn familieleden afgevoerd. ’s Nachts verborg hij zich in de fabriek terwijl VRS-soldaten en ook enkele burgers met zaklantaarns rondgingen om mensen te selecteren. In de ochtend ging hij in de Križevica, het riviertje door het dal van Srebrenica, water halen. Daar zag hij, net als vele anderen, gruwelijke taferelen, in zijn geval een verminkte man en een gehangene. Zo snel als hij kon begaf hij zich naar de bussen. Ook Ademović zag nog geen VRS-soldaten en wist aan boord van een bus te komen die bestuurd werd door zijn collega van voor de oorlog, Ranko Mazdarević. De paar keren dat de bus werd aangehouden wist deze hem te verstoppen of de militairen af te poeieren. Aan het einde van de rit liet Mazdarević per radio een kennis bij het uitstappunt weten dat Bego ongemoeid moest worden gelaten. Hij kreeg als antwoord dat ‘niemand Bego zal aanraken’. Ademović kwam op die manier veilig in Bosnisch gebied aan, samen met twee jongetjes van twaalf en dertien die onderweg naar Tuzla in de colonne onderschept

717 SMG, 1007. M. Elands, ‘Debriefing Dutchbat 3 – zaterdag 22/07/95. Interview IV: Elnt Van Duyn (PC C-cie, onderdeel Blocking Force)’.

718 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

719 Interview E. Koster, 06/10/99.

720 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

721 BiH Staatscommissie voor het verzamelen van feiten over oorlogsmisdaden, (85).

waren, maar door een bekende Servische politieman op de bus werd gezet ‘omdat ze goed voor ons waren’.⁷²²

De verklaring van Ademović geeft echter tegelijkertijd aan dat hij en de anderen die per bus wisten te ontkomen heel veel geluk hadden. Ademović zag namelijk onderweg ook dat bij een *roadblock* vlak voor Kaldrnica twee tot drie bussen die wat eerder waren vertrokken, werden aangehouden, waarna een groot aantal mannen eruit werd gehaald. De vroege start van de evacuatie door Van Duijn heeft dus uiteindelijk waarschijnlijk slechts een handjevol mannen het leven gered.

Toen eenmaal de Servische militairen weer verschenen waren, trachtte Van Duijn door een niet-confronterende aanpak zoveel mogelijk de VRS van ruw optreden te weerhouden. Ook probeerde hij in bepaalde gevallen de afscheiding van mannen te voorkomen, ook al was hij in de veronderstelling dat zij slechts voor verhoor werden meegenomen en als krijgsgevangenen zouden worden behandeld. Pas aan het einde van de middag viel hem op dat de afgevoerden al hun identiteitspapieren op een hoop moesten gooien. Dat was vreemd, als de mannen verhoord en als gevangene geregistreerd moesten worden. Zijn groeiende angstige vermoeden werd bevestigd toen hij op een vraag aan een VRS-militair het antwoord kreeg dat de mannen ‘die papieren toch niet meer nodig zullen hebben’. Pas op dat moment daagde hem wat er gaande was. Naar eigen zeggen rapporteerde hij zijn vermoeden in de lijn, via de portofoon. Niemand wist zich echter later te herinneren bij wie een eventuele boodschap was binnengekomen en ook Van Duijn zelf wist niet meer wie hij aan de lijn had gehad. Van Duijn benadrukte dat de chaos op dat moment ‘enorm’ was en ‘we waren oververmoeid’. In ieder geval had hij niet Karremans of Franken aan de telefoon gehad. Wel had hij er ook met mensen van het bataljon over gesproken, onder wie de chirurg Kremer en de luitenant Koster.⁷²³

Voor Rutten was het al sinds de vondst van de doden en zijn bezoek aan het Witte Huis duidelijk welk lot de mannen wachtte. Hij probeerde daar zijn collega’s van te overtuigen en eiste van hen dat zij de medewerking aan de afvoer zouden staken. Rutten vond in het bijzonder dat Van Duijn te ver ging in zijn pogingen de VRS-soldaten goed te stemmen en bezig was ‘hand- en spandiensten’ te verrichten. Op de vluchtelingen maakte dat naar Ruttens idee een buitengewoon verwarrende en beangstigende indruk. Ook vond hij het een nalatigheid dat Van Duijn er gedurende beide dagen niet in geslaagd was om te achterhalen welke identiteit schuilging achter ‘Mane’, de kapitein die een prominente rol speelde op de plek waar de vluchtelingen werden gescheiden.⁷²⁴

Rutten liet zijn woede de vrije loop. Een stel VRS-soldaten die op een Nederlandse brancard zaten kregen op niet mis te verstane wijze te horen dat ze weg moesten, ‘opdonderen’ aldus Ruttens collega Koster die het tafereel gadesloeg.⁷²⁵ De woede over wat er gaande was uitte zich bij Rutten ook in een beschuldiging aan het adres van kapitein ‘Mane’ dat hij en zijn collega’s zich van fascistische methoden bedienden. De Bosnisch-Servische gevoeligheid voor deze beschuldiging leidde ertoe dat de afvoer van vluchtelingen tijdelijk werd stilgelegd

722 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis Bego Ademović, 29/03/00; interview Ranko Mazdarević, 14/06/00.

723 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99; NIOD, Coll. Kreemers. Notitie ‘telefoongesprek dd 05-07-’96 met elnt Van Duijn’. NIOD, Coll. Kreemers; O. van der Wind, ‘Aantekening mondeling

gesprek met elnt Van Duijn te Rijswijk op 12 juli 1996’. Zie over Van Duijn ook hoofdstuk 5 van dit deel over de debriefing in Zagreb.

724 Interview J.H.A. Rutten, 22/12/99. De betreffende kapitein was Mane Djurić, plaatsvervangend chef van CSB in Zvornik.

725 Interview E. Koster, 19/10/99.

omdat de VRS-officier een verklaring eiste. Volgens Van Duijn verlangde Rutten door deze actie nodeloos de ellende van de vluchtelingen, die een uur tot anderhalf uur in de brandende hitte van meer dan veertig graden hun beurt afwachtten om te worden afgevoerd. Het oponthoud duurde totdat Van Duijn naar zijn zeggen de zaak gesust had, onder meer door—ten onrechte – te suggereren dat Rutten vanwege zijn joodse afkomst op dit punt nogal gevoelig was.⁷²⁶ Rutten zelf werd door kolonel Kremer uit de gevarezone geloodst. Later deed hij het enige dat hem nog restte: de deportatie documenteren door foto's te maken. Een verzoek van Rutten, na de voltooiing van de deportatie, om met enkele militairen de omgeving te mogen inspecteren, werd door de bataljonsleiding afgewezen.⁷²⁷ De VRS had verordonneerd dat alle Nederlandse militairen op de compound dienden te blijven.⁷²⁸

Rutten was niet de enige die een idee had van wat er mogelijk gaande was, maar het leidde niet altijd tot dezelfde keuze. Kolonel-arts Kremer bijvoorbeeld, die met zijn impliciete verwijzing naar de gebeurtenissen voor een Servische camera talloze malen op het televisiescherm zou komen, zocht naar het minste kwaad. Toen op de middag van 13 juli de overgebleven vluchtelingen de compound moesten verlaten, dreigde dat in een chaos te ontaarden. Er was door middel van linten een pad aangeduid dat van de voertuighal naar de poort van de compound liep. Aan het begin leek er een run op de bussen te ontstaan, waardoor ouden van dagen en kinderen het gevaar liepen vertrappt te worden. De enige mogelijkheid om dat te voorkomen was om de afvoer te structureren en ondertussen de wachtenden in de brandende hitte zo goed mogelijk te verzorgen. Samen met een aantal collega's probeerde Kremer op die manier te voorkomen dat de deportatie in een nog grotere humanitaire ramp zou ontaarden.⁷²⁹ Hoewel hij net als Rutten weinig goeds verwachtte voor de mannen, nam hij het toch later voor Van Duijn op, door te verklaren dat er geen alternatief mogelijk was. De verschillende benaderingswijzen en de geëmotioneerde discussies daarover achteraf maken vooral duidelijk in wat voor een verscheurend en onmogelijk dilemma Dutchbat op dat moment verzeild was geraakt.

29. De rol van Franken

Vanuit datzelfde besef, maar vanuit deels andere overwegingen en in zijn dramatische consequenties nog verder doorgevoerd, handelde ook majoor Franken, de plaatsvervanger van Karremans. In de dagen na de val was hij degene die het voortouw nam bij operationele beslissingen, terwijl Karremans de hectische communicatie met de buitenwereld voor zijn rekening nam. Mogelijk daardoor kwam Franken al vroeg tot een realistischer en meer pessimistische inschatting over wat er gaande was. Opmerkelijk is dat dit pas naar buiten kwam op het moment dat Franken getuigde in het proces tegen de generaal Krstić, in 2000. De voormalige plaatsvervangend bataljonscommandant haalde de kranten door te verklaren dat hij tijdens de julidagen van 1995 altijd al beseft had dat een moordpartij mogelijk

726 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99; interview J.H.A. Rutten, 01 en 22/12/99.

727 OM Arnhem. KMAR distr. Zuid-Holland/Zeeland, Justitiële Dienst, Proces-verbaal P13/1995-JD, dossier 'Dutchbat', p. 15.

728 Interview Th.J.P. Karremans, 15/12/98. Karremans vermoedt achteraf dat het verbod verband hield met het 'opruimingswerkzaamheden' door de VRS.

729 Interview G. Kremer, 13/07/98.

was.⁷³⁰ De suggestie dat hij daarmee op duizenden doden had gerekend, is uit zijn woorden echter niet af te leiden en werd door hem ook tegenover het NIOD ontkend:

We namen niet aan dat Mladić iedereen zou gaan afschieten. Dat is niet de conclusie geweest. Ik vreesde dat die mannen in het ergste geval inderdaad vermoord zouden worden. Dat niet alles keurig netjes volgens het oorlogsrecht of de conventies [van Genève] zou plaatsvinden. Dat is waar. Met die mogelijkheid hield ik rekening. Maar ik wist het niet.⁷³¹

Franken verklaarde bij het Tribunaal dat hij zich van tevoren wel zorgen had gemaakt over wat er zou kunnen gebeuren wanneer de VRS tussen de vluchtelingen terecht zou komen: 'I expected them to start killing, or things like that.' Die vrees was onder andere gebaseerd op de artilleriebeschietingen die de VRS had uitgevoerd op burgers en 'the history on the Serb side, not directly in the area of Srebrenica'. Na die beschietingen was het dreigement gevolgd dat de Nederlandse gijzelaars gedood zouden worden bij een volgende luchtaanval. Franken zei dat hij weliswaar geen executies vreesde, maar wel dat zijn manschappen als levend schild zouden worden gebruikt.⁷³² De vraag was voor hem niet alleen of hij *überhaupt* in staat was tot enige vorm van ingrijpen, maar ook: 'Wil ik ingrijpen? Moet ik ingrijpen? Wat is de consequentie als ik ingrijp?'⁷³³

Franken verzette zich tegen het beeld in de media dat Dutchbat 'naïef' was door geen idee te hebben wat er met de mannen kon gaan gebeuren. Al op de late middag van 12 juli kreeg hij de indruk dat de situatie van de mannen aan het verslechteren was. De volgende dag werd dat nog duidelijker door de taferelen die zich rond de verhoren in het Witte Huis afspeelden. Het enige dat hij kon doen was de UNMO's opdracht geven om in de gaten te houden hoeveel mannen het huis betraden en weer verlieten. Desondanks vernam hij meer en meer van incidenten, onder andere van de MSF-vertegenwoordigers, die geruchten over doden hadden vernomen evenals verhalen dat mannen werden weggehaald. In een reeds eerder aangehaald gesprek dat Karremans en Franken daarover met Schmitz al op 12 juli voerden, stelden ze haar echter gerust.⁷³⁴ Volgens Franken zei Karremans toen dat er geen enkele bevestiging was van mensenrechtenschendingen: 'Dat is niet in tegenspraak met onze vrees. Alleen hebben we die daar niet geuit. Bewust niet'.⁷³⁵

Karremans kon deze uitleg, als zou hij MSF opzettelijk misleid hebben, niet onderschrijven, zo verklaarde hij tegenover het NIOD.⁷³⁶ Zekerheid is over deze ontkenning niet te verkrijgen. Aanwijzingen die dit plausibel maken bevestigen zijn, zoals eerder beschreven, ten aanzien van Karremans in ieder geval niet eenduidig. Toch wijst veel erop dat hem – te veel is ontgaan doordat hij in een tamelijk geïsoleerde positie verkeerde waar weinig informatie van benedenaf hem bereikte. Bij Franken, die veel meer op plekken te vinden lijkt te zijn geweest waar iedereen hem rechtstreeks kon aanspreken, lag dat anders.⁷³⁷ Het is wel opvallend dat Franken tijdens zijn debriefing in Zagreb verklaarde dat hij persoonlijk niets gezien had van de scheiding van mannen en vrouwen omdat hij teveel in beslag werd

730 Zie o.a.: Teun Lagas, 'Srebrenica: het woord genocide mocht niet vallen', *Trouw*, 08/04/00.

731 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

732 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis R.A. Franken, 04/04/00.

733 Interview R.A. Franken, 18/05/01.

734 MSF, Brussel. MSF capsat Christina

[Schmitz] aan Stefan [Oberreit], ongenummerd, 13/07/95, 01:52:42.

735 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

736 Interview Th.J.P. Karremans, 30/11/00.

737 SMG, 1007. Chr. Klep, 'Verslag debriefing majoor Franken, 22 juli 1995, Kamp Pleso.

genomen door ‘administratieve zaken rond de vluchtelingen’. Franken kon de uitspraak later niet meer thuis brengen.⁷³⁸

Franken gaf zelf achteraf een beeld van zijn optreden waarin het bagatelliseren van mogelijke schendingen van het oorlogs- en humanitair recht onvermijdelijk voortvloeide uit zijn inschatting van de situatie. Diverse verklaringen sluiten daarop aan. Een Dutchbat-militair die een opmerking maakte over plunderingen – strafbaar volgens het internationale recht – kreeg van Franken te horen dat dit toch niet was hard te maken.⁷³⁹ Toen tolk Hasan Nuhanović toevallig de UNMO’s over de vondst van negen lijken hoorde spreken, was hij met die boodschap naar Franken gerend, die hem echter gezegd zou hebben ‘don’t spread this bullshit around’.⁷⁴⁰ Een andere tolk, Omer Šubašić, wees Franken op de stelselmatige schoten die te horen waren. Deze zei daarop dat deze in de lucht werden afgevuurd. De indruk van Šubašić was dat Franken de mensen niet wilde alarmeren. Desondanks geloofde hij Frankens verklaring en overtuigde hij zijn vader dat hij alleen maar verhoord zou worden. Zijn vader wordt sinds 13 juli vermist.⁷⁴¹

Nesib Mandžić kreeg hetzelfde antwoord te horen toen hij Franken aansprak op het geschreeuw, gegil en geluid van schoten dat hij in de nacht van 12 op 13 juli hoorde en de verhalen van mensen die ’s ochtends over het hek van de Nederlandse compound hadden weten te klimmen. Mandžić vroeg Franken tevergeefs om op onderzoek uit te gaan.⁷⁴²

Ook nadat de negen lijken door Rutten waren gevonden hield Franken naar buiten toe nog vol dat er geen enkel bewijs voor executies was. Toen Nesib Mandžić en Ibro Nuhanović, de beide mannelijke vertegenwoordigers van de vluchtelingen, de ochtend van 13 juli met de geruchten over moorden kwamen, hield hij zich aan het patroon dat er niets bevestigd was. Frankens motief om de moorden te bagatelliseren of zich te verschuilen achter het argument dat er onvoldoende bewijs was, werd ingegeven door zijn vrees dat de situatie uit de hand zou lopen en de menigte niet langer controleerbaar zou zijn:

Op het moment dat je roept: ‘We zijn inderdaad bang dat de mannen allemaal vermoord worden’, heb je gegarandeerd paniek binnen die hele vluchtelingengemeenschap. Onder die omstandigheden gaven wij prioriteit aan het lot van de vrouwen en kinderen. We accepteerden dat het lot van de mannen onzeker was en dat ze inderdaad onder de meest walgelijke omstandigheden terecht konden komen.

Franken was bovendien bevreesd voor het effect dat een massale paniek zou hebben op zijn eigen manschappen, die ‘niet meer zo verschrikkelijk inzetbaar’ waren: ‘Op dat moment zou dat een absoluut verkeerde werking gehad hebben.’⁷⁴³

De consequenties van zijn opstelling kwamen het meest pijnlijk naar voren in het gesprek dat Franken met Ibro Nuhanović voerde, de vader van UNMO-tolk Hasan. Nuhanović vroeg aan Franken expliciet om de deportaties te stoppen. Het was een scenario waaraan Franken naar eigen zeggen ook zelf even gedacht had, maar dat hij snel had laten varen na overleg met de artsen en de logistiek verantwoordelijken. Toen de vluchtelingen de compound op waren gekomen was het beschikbare voedsel, ‘nog twee cycli voeding voor het de sterkte van het bataljon’, bij elkaar geschraapt en verwerkt in een soep die onder de mensen

738 Interview R.A. Franken, 05/02/02.

739 Debriefingsverklaring R. Zomer, 07/09/95.

740 Interview Hasan Nuhanović, 05 en 06/08/98.

741 Interview Omer Subašić, 19/04/98.

742 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis N. Mandžić, 21/03/00.

743 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

werd uitgedeeld. Er was voornamelijk nog sprake van ‘calorietoediening’.⁷⁴⁴ Daarna was er nauwelijks meer voorraad beschikbaar. Tegelijkertijd verslechterde de hygiënische situatie in groot tempo. Dutchbatters hadden latrines gegraven, maar uit vrees om door Bosnische Serven te worden gezien durfden de vluchtelingen de voertuighal niet te verlaten. De noodtoiletten waren al snel verstopt, zodat mensen hun behoefte vervolgens gewoon in de hal deden. Er werden ook wapens in de noodtoiletten aangetroffen; vrouwen en kinderen leverden daarnaast aan het hek Russische handgranaten en munitie in, die door Dutchbat in het nabijgelegen riviertje werden gegooid.⁷⁴⁵ In de chaos in de voertuighal lagen ook grote aantallen vrouwen te baren; de stress had bij hen de weeën opgewekt. Alleen al op 12 juli werden vijftig babies geboren.⁷⁴⁶ Oudere mensen verzwakten zienderogen en een aantal van hen kwam te overlijden. Hun overschotten werden in een haastig gegraven graf aan de rand van de compound begraven.

Uitzicht op verbetering van de logistieke situatie was er ook niet. Er leek geen aanleiding te geloven dat na het maandenlange afknijpen Mladić nu opeens een concessie zou doen die rechtstreeks tegen het belang van een snelle deportatie zou ingaan. Alles bij elkaar was duidelijk dat deze situatie zo snel mogelijk tot een einde diende te komen.

Franken legde Nuhanović voor welk dilemma diens verzoek hem stelde: ‘in fact he asked me to make a choice between thousands of women and children and the men’. Volgens Franken ‘begreep’ Nuhanović dit en liep hij daarna weg.⁷⁴⁷ Aangezien Ibro Nuhanović zijn eigen deportatie niet heeft overleefd, is er niemand die zijn instemming met Frankens afwegingen kan bevestigen. Ook hier spreken de herinneringen elkaar voor een deel tegen. Volgens Ibro’s zoon Hasan vond een dergelijke conversatie plaats tijdens een gesprek waaraan ook Mandžić deelnam en waarbij hij tolkte – Franken wist op dat moment niet dat een van de deelnemers Hasans vader was. En hoewel de beide vluchtelingenvertegenwoordigers de mening deelden dat vrouwen en kinderen prioriteit hadden, vonden zij dat met het oog op de mannen evacuatie alleen door het Internationale Rode Kruis en UNHCR mocht plaatsvinden.⁷⁴⁸ Die optie was echter niet realistisch. Het had in de bedoeling gelegen dat Dutchbat met behulp van UNHCR zelf de evacuatie zou regelen, maar daar was Mladić nu juist nadrukkelijk van afgeweken omdat hij bovenal haast wilde maken.

30. De ‘lijst van 239’

Als tegemoetkoming aan de vrees van Nuhanović en Mandžić werd kort daarop het idee van Franken bediscussieerd om een lijst te laten opstellen van alle weerbare mannen binnen en buiten de compound. Volgens Mandžić en Omanović was het idee voor het registreren van

744 Debriefingsverklaring R.A. Franken, 13/09/95.

745 Debriefingsverklaring P. Wouters, 06/09/95.

746 UNGE, UNPROFOR, Box 434. UNMO Srebrenica update dtg 131100B JUL 95; aantekeningen B. Rave, ter inzage gegeven aan NIOD.

747 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis R.A. Franken, 04/04/00; Interview R.A. Franken, 21/05/01.

Volgens Franken baseerde hij zijn afweging mede op de mening van de door hem geraadpleegde

artsen en logistici.

748 Hasan Nuhanović, ‘Letter of commentaries on the public statements made by Dr. Ir. J.J.C. Voorhoeve, Minister of Defence of Holland, and other officials of the Ministry of Defence on Srebrenica’ [1998], p. 6. Collectie NIOD. Ook hier speelt overigens weer het probleem van de chronologie, omdat Hasan Nuhanović deze gebeurtenis op 12 juli plaatst.

de vluchtelingen al in veel een eerder stadium opgekomen, na de ontmoeting met Mladić.⁷⁴⁹ Rave noteerde inderdaad op 12 juli op een soort boodschappenlijstje dat uit de besprekingen volgde: ‘lijst met namen’. Uit zijn aantekeningen valt echter op te maken dat dit thema al aan de orde kwam in de voorbereiding met de vluchtelingendelegatie op het gesprek met Mladić.⁷⁵⁰

Over het opmaken van de zogeheten ‘lijst van 239’ ontstond zowel toen als later in de media veel ophef. Inzet was de veronderstelling van sommigen dat de lijst een hulpmiddel was geweest bij de etnische zuivering, hoewel Franken altijd verklaard heeft dat hij de lijst alleen maar kort aan een VRS-officier – de kolonel Janković – getoond heeft om hem op het bestaan ervan te wijzen en hem daarna op zijn lichaam verborg.⁷⁵¹

Volgens Franken liet hij zich leiden door het voorbeeld van *Amnesty International* toen hij naar middelen zocht om de mannen toch nog enige bescherming te bieden.⁷⁵² Voor humanitaire organisaties was dat inderdaad een gebruikelijk middel. Tekenend is dat op 13 juli *Human Rights Watch* in een reactie op de gebeurtenissen in Srebrenica opriep tot het creëren van een ‘paper trail to document Serbian accountability for the civilian inhabitants of the areas they have overrun’.⁷⁵³ Diezelfde dag eiste de Bosnische regering publiekelijk dat ‘UNPROFOR must provide registration of all inhabitants whom the Serb terrorists are transporting by trucks and busses from Srebrenica, because it has been noted that a number of people are missing during the transport.’⁷⁵⁴ Premier Silajdžić had generaal Smith eveneens op 13 juli medegedeeld dat zijn collega Muratović eiste dat er per bus een namenlijst zou worden opgesteld.⁷⁵⁵ Voor Srebrenica bleek dat te laat, maar na de val van Žepa, korte tijd later, werden inderdaad lijsten aangelegd van de mensen die op de bussen werden gezet. Dat verhinderde overigens niet dat onderweg een aantal van hen uit de voertuigen werden gehaald om nooit meer terug te keren.⁷⁵⁶

Even overwogen Mandžić en Franken om ook de resterende mannen buiten de compound te registreren, maar het werd al snel duidelijk dat de veiligheid van degenen die de namen moesten noteren, niet gegarandeerd kon worden. En Dutchbatters konden zonder hun angstige tolken, die de dag tevoren door confrontaties met Mladić en diens militairen grote schrik was aangejaagd, niets uitrichten. Emir Suljagić ging op 12 juli met UNMO De Haan naar buiten om met Mladić over de toestand rond de vluchtelingen te spreken. Suljagić’s VN-pasje werd door de bodyguard van Mladić afgenomen, waarna het door diverse handen naar de generaal toeging. Mladić riep de tolk naar zich toe. Suljagić zou later zeggen dat hij

749 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis N. Mandžić, 24/03/00; interview Ćamila Omanović, 18/05/99. Omanović meende dat Mladić om een lijst met namen vroeg, in de context van het idee om eerst bejaarden en kinderen te laten vertrekken.

750 Aantekenboekje B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

751 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

752 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

753 Persbericht *Human Rights Watch/Helsinki*, New York, 13 juli 1995.

754 UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. [Biser reports]. ‘Communique issued during an extraordinary session of the Govern-

ment of the Republic/Federation of Bosnia and Herzegovina, held on 13 July, 1995’. Annex to: fax Ken Biser to Michel Moussalli, ‘Subject: requests by the B&H representatives regarding the refugees from Srebrenica’, 13/07/95.

755 UNGE, UNPROFOR, Box 216, BH Commands, 13/10/95. 87298/1060 jul 95-jan 96. Fax col J.R.J. Baxter to HQ UNPF, ‘Notes on the meeting gen Smith/prime minister Silajdzic – 13/07/95’, 14/07/95.

756 Interview Ed Joseph, 11/07/00. Joseph was indertijd een van de medewerkers van UN Civil Affairs die ter plekke de situatie in goede banen probeerden te leiden.

de paar stappen die hij moest maken door de haag van Mladić' mensen de rest van zijn leven zou onthouden. 'Letterlijk werd elke stap zwaarder. Het voelde alsof er bij elke beweging nog 50 kilo op mijn schouders kwam.' Mladić keek naar zijn pasje en vroeg: 'Waar kom je vandaan? Heb je nog lekker in het leger gezeten?' Suljagić was ontzettend bang. De Haan begon uit te leggen dat Suljagić al een hele tijd werkzaam was voor VN, dat hij te jong was geweest om in het leger te hebben gediend, en dat hij garant stond dat Suljagić niets met het leger te maken had. Mladić zei dat hij zelf geen problemen met de tolk had, maar dat het onmogelijk was te garanderen dat niemand van zijn soldaten gek zou worden en Suljagić ter plekke dood zou schieten. Suljagić dacht dat dit een uitnodiging aan de soldaten was om dat werkelijk te doen. Hij moest terugkeren naar de compound, maar verwachtte elk moment dat iemand 'gek' zou worden en hem in de rug zou schieten. De Haan liep tot het hek met hem mee.⁷⁵⁷

Vahid Hodžić, die extra bevreesd was omdat hij aan het begin van de oorlog deel had uitgemaakt van de militie, tolkte in Potočari aanvankelijk voor kapitein Groen en later voor luitenant Van Duijn. Groen was erg geschokt toen Hodžić hem vertelde dat een VRS-soldaat hem gevraagd had 'wie hij in leven moest laten'.⁷⁵⁸ Later op de dag moest Hodžić van Van Duijn met een megafoon de vluchtelingen de evacuatieprocedure uitleggen. Dit trok de aandacht van Mladić, die hem vervolgens verbaal onder handen nam en eveneens zijn pasje liet afnemen. Rave wist het later weer terug te krijgen.

Op een moment dat een moeder in paniek raakte omdat de vrachtwagen waarin haar kinderen al zaten zonder haar dreigde te vertrekken en Van Duijn de wagen wilde stoppen, zond hij Hodžić naar Mladić om dat snel uit te leggen. Hij zag even later hoe de generaal zijn arm om de tolk had gelegd. Nadat Van Duijn de vrouw aan boord van de vrachtwagen had weten te krijgen, liep hij terug naar Mladić. Daarop zei Mladić via zijn eigen tolk, Petar Ušumlić: 'Ik snap niet waarom je dat doet, maar als je ooit nog een keer een Moslim zo naar mij toestuurt, die tegen mij begint te praten zonder dat jij ervan afweet, dan schiet ik hem hier ter plekke dood.' Van Duijn stuurde meteen daarop de geschokte Hodžić weg; die werd door Rave snel naar de compound gemanoeuvreerd.⁷⁵⁹

Nadat het idee van de registratie van de mannen buiten de compound noodgedwongen terzijde was geschoven, gingen Mandžić en Nuhanović schoorvoetend akkoord met het vastleggen van de namen van de mannen op de compound. Acht jongens en meisjes belasten zich met het opstellen van de lijst, die zoals reeds eerder opgemerkt niet 239 maar 251 namen opleverde. Wie van hen gewond was kreeg achter zijn naam de markering 'R', van *ranjen*,

757 Interview Emir Suljagić, 24/05/99.

758 Interview Vahid Hodžić, 05 en 06/08/9898;

zie ook: Rohde, *A safe area*, pp. 199 e.v.

759 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

‘gewond’.⁷⁶⁰ Sommige vluchtelingen weigerden hun naam op te geven, uit vrees dat de Bosnische Serven de lijst in handen zouden krijgen. Soms waren hun echtgenotes er fel op tegen dat ze hun naam opgaven. De lijst met degenen die wel op een beschermende werking rekenden werd door Franken ondertekend en vervolgens gefaxt naar diverse internationale en nationale instanties, waaronder de KL in Nederland. Daarbij ging zoveel mis, dat de ‘lijst van Franken’ een van de eerste markeringspunten werd in wat al snel de ‘affaire Srebrenica’ ging heten en in dat verband in hoofdstuk 8 uitgebreider aan bod zal komen. De betekenis van de lijst als controlemiddel op de deportaties werd in ieder geval op dat moment door geen enkele instantie onderkend.

Tegen Mandžić, die bang was dat de lijst in Servische handen zou vallen, zei Franken dat hij hem in zijn onderbroek zou verbergen en dat hij niet zou toestaan dat de VRS hem fouilleerde.⁷⁶¹ In een gesprek met minister Voorhoeve na de val zei Franken dat hij ook een kopie in een kist van het bataljon had gedaan. Het origineel had hij vernietigd om te voorkomen dat die in Bosnisch-Servische handen zou vallen;⁷⁶² waarom datzelfde risico niet bestond bij een kopie kwam in het gesprek niet aan de orde. Volgens de Bosnisch-Servische tolk Petar Ušumlić had Franken tegen de Serven gezegd dat zij er rekening mee moesten houden dat Dutchbat de lijst in bezit had. Ook zei hij dat exemplaren verzonden waren naar het Internationale Rode Kruis in Genève en de VN in New York. Volgens Ušumlić reageerden de Bosnische Serven niet. Wel meende hij dat zij van Franken wél een kopie van de lijst ontvingen.⁷⁶³

760 Hasan Nuhanović, ‘The Dutch UNPROFOR unit and UN structures in Bosnia complicit in war crimes’, te vinden op de site van de Vrouwen van Srebrenica te Tuzla, www.srebrenica.org. Ook hier speelt weer het probleem van de chronologie. Nuhanović koppelt het aanduiden van de gewonden aan het gewondentransport van 12 juli ’s avonds en dateert daarmee ook het samenstellen van de lijst. In de herinnering echter van zowel Mandžić als Franken speelde het opstellen van de lijst pas op de ochtend van 13 juli en gebeurde dit in de context van de groeiende bezorgdheid na de voorafgaande nacht en de gebeurtenissen op de ochtend van 13 juli (zie o.a.: ICTY (IT-98-33-T), getuigenis N. Mandžić, 22/03/00). De koppeling aan het gewondentransport is ook om andere redenen niet waterdicht. Een van de gewonden wier naam op de lijst voorkom, was Sadik Vilić, een officier van de ABiH. Hij werd pas de 17de samen met zes andere gewonde militairen door de VRS uitgeselecteerd en apart afgevoerd. Hij kwam uiteindelijk terecht in het krijgsgevangenkamp Batkovići. (interview Sadik Vilić, 06/02/98) De zeer gedetailleerde reconstructies die Hasan Nuhanović later van de gebeurtenissen heeft gegeven ontmoeten scepsis bij zowel Dutchbatters als collega-tolken die indertijd van zijn gemoedstoestand getuige waren. Dat diezelfde toestand juist

tot een verhoogd waarnemingsvermogen heeft geleid, valt echter ook niet uit te sluiten. De algemene indruk van zijn verklaringen is dat veel details waarschijnlijk juist zijn, maar dat chronologie en daarmee de keten van oorzaak en gevolg soms onjuist zijn. Een nauwkeurige lezing van de allereerste verklaring die Nuhanović al in augustus 1995 aflegde tegenover twee Nederlandse Marechaussees die ter plekke onderzoek deden naar de ‘lijst van 239’ levert bijvoorbeeld inconsistenties op. Hoewel hij de datum van het opstellen van de lijst plaatst op de 12e, zet Nuhanović de tijd van voltooiing op ‘around noon’ (SMG/Debrief. Kmar Brigade UNPROFOR detachment Simin Han, Proces-verbaal P20/SH/95, getuige Hasan Nuhanović, 24/08/95. Onderdeel van PV P. 488/95, 28/08/95. In zijn derde brief aan Faber sprak Nuhanović over ‘’s middags (na twee uur)’ (*Trouw*, 13/07/99). Dit zou dus midden in de chaos van de beginnende deportatie zijn. Dat lijkt niet voor de hand te liggen.

761 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis N. Mandžić, 22/03/00.

762 ‘Concept-verslag van het gesprek tussen de minister van Defensie, Dr. Ir. J.J.C. Voorhoeve, en majoor R.A. Franken op 28/08/95’. Opgenomen in: Dagboek Voorhoeve (pp. 149-154), p. 151.

763 Interview Petar Ušumlić, 14/09/99.

Bij een beoordeling van de opstelling van Franken en de keuze die hij maakte is het noodzakelijk stil te staan bij het formele kader dat op dat moment van toepassing was. Al eerder, bij de beschrijving van de eerste opvang van de vluchtelingen op de compound in Potočari, werd verwezen naar de *Standing Operating Procedures* en de Vaste Orders van Dutchbat en de handvatten die deze boden bij de besluiten van de bataljonsleiding. Ook voor de situatie die daarna ontstond bevatten beide documenten passages die van belang waren en die kunnen dienen als referentiekader voor het optreden van Dutchbat. De Vaste Orders gaven aanwijzingen voor het optreden in geval er sprake was van fysieke bedreiging van zogeheten non-combattanten (burgers).⁷⁶⁴ In afwijking van andere VN-mandaten moest indien mogelijk in dergelijke gevallen hulp worden geboden, zij het dat daarbij rekening moest worden gehouden met ‘de eigenlijke opdracht, de eigen veiligheid en de beperkte middelen van UNPROFOR’. Deze bepaling leidde daarmee meteen al tot problemen. In de voorafgaande paragraaf stond over die eigenlijke opdracht namelijk dat UNPROFOR niet verantwoordelijk was voor de bescherming van de bevolking, maar daaraan wel een ‘bijdrage’ kon leveren.⁷⁶⁵ De vraag was dan wat de relatie was tussen een ‘bijdrage aan bescherming’ en ‘hulp bieden’. Dat probleem werd nog sterker doordat in andere bepalingen werd aangegeven hoe ver die hulp kon gaan. ‘Non-combattanten in nood’ die steun kregen van UNPROFOR, zouden bij fysieke bedreiging gelijk gesteld worden met personeel van UNPROFOR: ‘De geweldsinstructie treedt dan in werking’. Vermoedelijk tegen die achtergrond was op 11 juli door waarnemend UNPROFOR-commandant Gobilliard de instructie uitgevaardigd ‘to take reasonable measures to protect refugees and civilians in your care’. Karremans had daarbij echter meteen al aangetekend dat dit ‘niet mogelijk’ was.⁷⁶⁶ Ook Franken ging, zoals reeds eerder opgemerkt, uit van de onmogelijkheid van gewapend optreden. Gezien de situatie was die inschatting hoogstwaarschijnlijk juist.

Voor de gang van zaken rond de lijst van 239 en enkele andere voorvallen, was de daaropvolgende bepaling al weer een stuk moeilijker. Personen aan wie steun was verleend mochten daarna namelijk niet worden weggestuurd ‘als fysieke bedreiging het gevolg daarvan is’. Maar ook hier weer ging de bepaling vergezeld van criteria die ruimte boden voor interpretatie. Zo mochten er geen onaanvaardbare risico’s worden gelopen voor het VN-personeel en moest er tevens worden gewaakt voor een ‘te grote betrokkenheid in het conflict’. Wat onder dat laatste verstaan moest worden laat zich moeilijker voorstellen dan het eerste. In de ogen van Karremans en Franken liep Dutchbat inderdaad ‘onaanvaardbare risico’s’: niet alleen was Mladić’ dreiging om de compound te beschieten geen uitspraak om risico’s mee te nemen, maar vooral was de dreigende humanitaire catastrofe bij een tijdelijke bevrozing van de situatie de drijfveer om een keuze te maken. Bovendien was er niemand die op dat moment kon vermoeden dat het de bedoeling was om alle Bosnische mannen om het leven te brengen; dat ze het als krijgsgevangenen niet prettig zouden hebben, lag voor degenen die de beelden van Omarska en Trnopolje voor ogen hadden wel voor de hand.

Voor dit soort onmogelijke dilemma’s boden de regels geen handvat: in beide gevallen

764 Het hierna volgende is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op SMG/Dbrief. Vaste Order 1(NL) VNINFBAT, Hoofdstuk 3 Operatiën, paragraaf 5: Gedrag bij bedreiging personeel en/of materiaal.

765 SMG/Dbrief. Vaste Order 1(NL) VNINFBAT, Hoofdstuk 3 Operatiën, paragraaf 4: Safe

Areas.

766 H.F. Gobilliard to Sector North East, ‘Orders for defence of Dutchbat and protection of refugees in Srebrenica’, 11/07/95. Als bijlage 34 opgenomen in: Karremans, *Srebrenica*, p. 340.

kon de keuze verkeerd uitvallen en het ging er dus om vast te stellen welke onder de gegeven omstandigheden de minst kwade leek te zijn. Franken maakte in het geval van de mannen op de compound een afweging en nam een beslissing met verreikende consequenties. Omdat naar de gevolgen van een andersoortige beslissing slechts gegist kan worden, past bij de beoordeling van zijn optreden terughoudendheid.

Hetzelfde moeilijke en pijnlijke probleem deed zich ook voor rond het lokale personeel van Dutchbat en de daarmee verwante kwestie van de familie Nuhanović. Hierbij speelden regels en interpretaties een beslissende rol bij de bepaling van hun lot.

31. De kwestie van het lokale personeel

Zowel het lot van de familie Nuhanović als dat van de lokale personeelsleden van Dutchbat die de val niet overleefd hebben, zijn in de nasleep van Srebrenica evenzovele aanleidingen geweest voor Kamervragen en uitgebreide berichtgeving in de media. Een groot deel van de aandacht ging uit naar de Nuhanović, over wie in het najaar van 1995 de eerste berichten in de kranten verschenen. Daarna haalde hun onbekende lot, mede dankzij de niet-aflatende inspanningen van Hasan Nuhanović om duidelijkheid te krijgen over het lot van zijn familie en de gang van zaken rond de lijst van 239, regelmatig de media.

Ook andere, soortgelijke kwesties doken op. In april 1996 werd het lot van het lokale personeel een pijnlijke kwestie naar aanleiding van een documentaire van het VPRO-programma *Lopende Zaken*. Centraal daarin stond Rizo Mustafić, de plaatselijke elektricien van Dutchbat, die spoorloos was verdwenen omdat het bataljon hem niet beschermd zou hebben.⁷⁶⁷

Voor het eerst werd met deze uitzending duidelijk dat slechts een klein gedeelte van de mensen die voor Dutchbat hadden gewerkt, door het bataljon in veiligheid was gebracht. Met name voor de Directie Voorlichting en de Directie Algemene Beleidszaken van Defensie was dit het zoveelste thema dat uit de lucht kwam vallen en tot gehaaste onderzoeken noopte. Hetzelfde gold toen in juli van hetzelfde jaar bij de ophef over de vermoedelijke dood van een tolk van UnCivPol, Bekir Hodžić. Hem zou de toegang tot de compound in Potočari geweigerd zijn. Hij was daarna noodgedwongen op weg gegaan naar Tuzla, waar hij nooit aankwam.⁷⁶⁸ Ook deze kwestie werd door de media aangezwengeld, waarna politici reageerden met vragen aan minister Voorhoeve. Deze werd daardoor pijnlijk verrast, temeer nu bleek dat hijzelf ook op het verkeerde been stond. Voorhoeve verkeerde tot die tijd in de veronderstelling dat Dutchbat erin geslaagd was al het lokale personeel van VN-organisaties in de enclave in veiligheid te brengen. Direct na het bekend worden van de naderende uitzending van *Lopende Zaken*, schreef de minister een geïrriteerd memo aan secretaris-generaal D.J. Barth met de vraag waarom hij niet goed was geïnformeerd: ‘Waarom hoor ik pas op 12/4/96 dat *niet* 30 maar slechts 4 lokale medewerkers meereden met Dutchbat op 21/7? Dit is dus voor mij verzwegen – om het mee-tekenen van de “verklaring” van 17/7 te helpen “verzachten”?’⁷⁶⁹

Toen de kwestie naar aanleiding van de uitzending van *Lopende Zaken* hoog opliep, en de KL en de Directie Algemene Beleidszaken probeerden de zaak uit te zoeken, hield Voorhoeve

⁷⁶⁷ VPRO, *Lopende Zaken*, 04/04/96.

⁷⁶⁸ Ewoud Nysingh, ‘Dutchbat liet twee Moslim-tolken VN aan hun lot over’, *de Volkskrant*,

03/07/96.

⁷⁶⁹ SG. Memo J.J.C. Voorhoeve aan SG, nr. 448, 12/04/96.

dan ook nauwlettend de vinger aan de pols. Hij bemoeide zich rechtstreeks met de redactie van de brief aan de Tweede Kamer over de kwestie.⁷⁷⁰

In de hiernavolgende reconstructie zal geprobeerd worden om deze kwesties opnieuw te belichten in onderlinge samenhang en in de context van de situatie van Dutchbat na de val. Daarbij zullen ook de eigen pogingen van Defensie om hierover opheldering te verkrijgen worden geanalyseerd en worden afgezet tegen latere bevindingen. Niet in alle gevallen lukte het om tot waterdichte conclusies te komen; dat is de reden waarom in deze moreel beladen kwesties conclusies met voorzichtigheid getrokken dienen te worden. Dat geldt des te meer omdat ook hierbij de voor de historicus moeilijkst grijpbare factor een rol speelde, namelijk die van individueel menselijk handelen in situaties van grote stress en chaos. Vaak is het al moeilijk genoeg om te bepalen welke formele kaders in bepaalde situaties golden en of zij überhaupt bekend waren, laat staan te achterhalen waarom precies bepaalde acties daarop zijn gevolgd.

Een goed startpunt voor een behandeling van het probleem van de lokale staf en de dilemma's waarvoor Dutchbat zich gesteld zag, is het lot van de familie Nuhanović. Zij waren op sterk aandringen van zoon Hasan, een van de UNMO-tolken, naar de compound gekomen. De jongste zoon, negentienjarige Muhamed, bijgenaamd 'Braco' (broertje), had om die reden verzoeken van vrienden om met samen met hen de tocht naar Tuzla te wagen afgewezen.⁷⁷¹ Hasan, een nerveuze jongeman die na 10 juli volgens velen die hem in die dagen meemaakten de spanningen nauwelijks meer aankon, stelde alles in het werk om in het bijzonder zijn jongere broer te redden. Majoor Kingori, een van de UNMO's, herinnerde zich later: 'Hasan was overstuur. Hij bleef constant vragen of we zijn familie of tenminste zijn jongere broer konden beschermen.'⁷⁷² Een van de andere tolken herinnerde zich hoe Hasan hem paniekerig gevraagd had waar hij zijn broer op de compound kon verstoppen, een vraag waarop deze geen antwoord wist.⁷⁷³ Ook klopte Hasan aan bij de UNMO's, bij wie hij immers zelf in dienst was. Hasan verzocht hen om hun broer in hun jeep te verbergen wanneer zij zouden vertrekken en het risico op de koop toe te nemen. De UNMO's zouden geantwoord hebben dat er voor hem geen plaats was.⁷⁷⁴

Op de lijst van 239 ontbraken de namen van vader Ibro en broer Muhamed Nuhanović. Hasan verklaarde later dat hij nooit heeft begrepen waarom dat het geval was.⁷⁷⁵ Toch zijn daar wel plausibele veronderstellingen over te maken. Ibro maakte deel uit van het haastig geformeerde comité dat namens de bevolking met Mladić moest onderhandelen. De indruk was bij die gelegenheid ontstaan dat de Bosnisch-Servische generaal hun veiligheid zou garanderen en zij dus een aparte status hadden.⁷⁷⁶ Ook de naam van mede-onderhandelaar Nesib Mandžić werd immers niet op de lijst van 239 werd gezet. Wel kwam zijn naam, net als

770 Interview H.P.M. Kreemers, 16/04/99. Concepten met aantekeningen van Voorhoeve werden inderdaad in de archieven aangetroffen.

771 Interview Almir en Zahira Ramić, 6-10/11/99; interview Muhamed Duraković, 20/11/99. Volgens Duraković hebben de meeste vrienden van Muhamed Nuhanović de tocht overleefd.

772 Frank Westerman, 'Gezuiverd door Dutchbat', *NRC Handelsblad*, 21/10/95.

773 Interview Vahid Hodžić, 20/04/98.

774 'Srebrenica lijst 242', Brief Hasan Nuhanović

aan Mient Jan Faber, deel 4, *Trouw*, 14/07/99.

775 'Of hij het is vergeten, of dat hij majoor Franken niet vertrouwde, weet ik niet.' Zie: 'Srebrenica lijst 242', Brief Hasan Nuhanović aan Mient Jan Faber, deel 3, *Trouw*, 13/07/99.

776 Volgens de bij het gesprek aanwezige tolk Petar Ušumlić vroeg Nuhanović om een voorkeursbehandeling voor zichzelf en zijn gezin, om samen met Dutchbat te mogen vertrekken. Ušumlić liet zich niet uit over het antwoord van Mladić. Interview Petar Ušumlić, 14/09/99.

die van Ćamila Omanović, voor als vertegenwoordigers van de vluchtelingen op de lijst van lokale medewerkers die op 17 juli zou worden opgesteld; met het oog op een naderend vertrek zouden zij met Dutchbat vertrekken. Toen Ibro Nuhanović uiteindelijk zelf besloot om met vrouw en jongste zoon aan het einde van de middag van 13 juli de compound te verlaten, kwam Franken zelfs speciaal op hem toe om hem te zeggen dat hij als vertegenwoordiger van de vluchtelingen mocht blijven.

Dat de naam van Muhamed niet op de lijst van 239 terecht is gekomen, heeft misschien te maken met de pogingen die Hasan deed om voor zijn broer een andere oplossing te regelen. Dat zou onmogelijk worden wanneer zijn naam eenmaal genoteerd stond op de lijst van 239, die waarschijnlijk rond of kort na het middaguur van 13 juli werd afgerond, toen Franken de optelsom maakte en zijn handtekening zette. Op dat moment was Hasan nog verwoed bezig om zijn broer op een andere lijst te krijgen, namelijk die van de lokale staf die op de compound zou mogen blijven.

In het rijtje van lijsten waarvan het bestaan later met de nodige ophef bekend zou worden de lijst van 239 – de lijst van gewonden en de lijst van lokaal personeel van 17 juli – ontbrak de lijst die op 13 juli is opgesteld van het lokale personeel. Pas in 1996 werd er voor het eerst, zij het in onopvallende bewoordingen, aan gerefereerd in een brief van minister Voorhoeve aan de Tweede Kamer.⁷⁷⁷ Hasan Nuhanović wees later veel explicieter op het bestaan van een dergelijke lijst in een van zijn brieven aan Mient-Jan Faber van het IKV, die zich zou gaan opwerpen als zijn belangenbehartiger.⁷⁷⁸

Alvorens op deze lijst in te gaan, is het nodig stil te staan bij een aantal uitspraken die zowel Karremans als Franken later hebben gedaan over hun inspanningen ten behoeve van het lokale personeel. De commandant van Dutchbat verklaarde al kort na de val tegenover vertegenwoordigers van het ministerie van Defensie dat hij Mladić ‘van meet af aan gezegd [had] het lokale personeel mee te willen nemen’. De Bosnisch-Servische generaal zou daartegen geen bezwaren hebben geuit.⁷⁷⁹ Ook Franken herinnerde zich dat Karremans al tijdens een van de eerste bijeenkomsten met Mladić de lokale staf aan de orde had gesteld.⁷⁸⁰

777 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 157 (25/04/96). In deze brief staat vermeld dat op zowel 12 als 13 juli de namen zijn opgetekend van lokale VN-medewerkers die samen met de eenheid konden worden geëvacueerd. Wat de uiteindelijke bron hiervan is geweest bleek in de stukken niet te achterhalen. Het feit dat hieraan nooit verder aandacht is geschonken, heeft vermoedelijk te maken met het misverstand dat deze lijst wél bekend was. Daarbij is abusievelijk uitgegaan van de lijst met lokaal personeel die door Karremans op 18 juli aan de toenmalige PBLS Van Baal is gezonden en die vooral bekend is geworden doordat de daarbij meegezonden zogenaamde ‘verklaring van Franken’, over het verloop van de

evacuatie, aanvankelijk over het hoofd werd gezien. Zoals uit de verdere reconstructie zal blijken, week deze lijst vermoedelijk af van de eerste.

778 ‘Srebrenica lijst 242’, Brief Hasan Nuhanović aan Mient Jan Faber, deel 5, *Trouw*, 15/07/99. In de brief die naar aanleiding van de uitzending over Rizo Mustafić aan de Tweede Kamer werd gezonden, werd

779 ‘Verslag van het gesprek met luitenant-kolonel Karremans, 16 augustus 1995’, bijlage bij: DAB. Nota DAB aan Minister van Defensie, D95/429, ‘Instructie aan luitenant-kolonel Karremans, 12 juli j.l.’, 23/08/95.

780 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

Daarnaast zou de commandant voor de vertegenwoordigers van de vluchtelingen een vrijgeleide hebben bedongen.⁷⁸¹

De vraag is nu ten eerste welk formeel kader er op dat moment gold voor lokaal personeel. In 1996 wezen de redacteurs van de uitzending over de elektriciën Mustafić op het bestaan van algemene VN-richtlijnen uit juli 1994 voor de behandeling van lokale medewerkers in geval van een snelle terugtrekking van UNPROFOR uit Bosnië. Op basis daarvan zouden alle lokale medewerkers, ongeacht de aard van hun aanstelling, door de VN in veiligheid moeten worden gebracht. In dat licht bezien had Dutchbat niet aan zijn verplichtingen voldaan. In een reactie op de Kamervragen naar aanleiding van de uitzending van *Lopende Zaken*, wees Minister Voorhoeve er echter op dat de betreffende richtlijn al na een maand was herzien door generaal Rose, de toenmalige commandant van UNPROFOR. Zelfs wanneer een terugtrekking georganiseerd zou verlopen, met militaire steun van buiten, zou het onmogelijk zijn om al het lokale personeel en hun familie mee te nemen. Dat probleem speelde nog sterker bij de enclaves. Vandaar dat uitsluitend personeel dat formeel als VN-medewerker in vaste dienst geregistreerd was, aanspraak kon maken op de speciale bescherming van UNPROFOR.⁷⁸²

De medewerkers die daar recht op hadden, beschikten over zogenaamde ‘Series 300’-contracten, die werden opgemaakt in Sarajevo, waar eveneens de speciale bijbehorende VN-pas werd vervaardigd. In deze categorie vielen vooral de tolken, van zowel Dutchbat als andere VN-instanties zoals de UNMO’s en de twee lokale vertegenwoordigers van UNHCR. Daarnaast was er het vaste lokale personeel van organisaties als MSF, die eveneens over een officieel identiteitsbewijs beschikten, zij het uitgegeven door MSF en niet door de VN. Voor wat betreft Dutchbat waren de enige personen met een VN-pasje de tolken die het bataljon in dienst had en, opmerkelijk genoeg, de kapper van het bataljon, Mehmedalija Ustić.⁷⁸³

Naast dit personeel in vaste dienst bestond er een categorie die zesmaandscontracten had met de *Opština*, het lokale bestuur dat met Dutchbat afspraken had gemaakt voor de leverantie van mensen die eenvoudige werkzaamheden konden verrichten. Zij werden via de *Opština* betaald. Dergelijk personeel, zoals schoonmaaksters en keukenhulpen, beschikte alleen over een toegangsbewijs voor een van de twee compounds. Van hen waren er aan de vooravond van de val zo’n veertig werkzaam op de compound in Potočari en een tiental in Srebrenica.⁷⁸⁴ In het weekeinde voor de val, toen de veiligheidssituatie verslechterde, waren zij door de leiding van Dutchbat naar huis gestuurd in de veronderstelling dat dat tijdelijk

781 DAB. Nota DAB aan Minister van Defensie, D96/192, ‘Lokale medewerkers van Dutchbat’, 16/04/96. De transcripties en beelden van de bijeenkomsten met Mladić bieden over geen van deze kwesties uitsluitel, maar zoals reeds eerder opgemerkt dekken deze hoogstwaarschijnlijk niet alles wat er besproken is. Alleen de eerste bijeenkomst lijkt integraal te zijn vastgelegd.

782 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 I 81, nr. 157 (25/04/96).

783 Zie de lijst: NIOD, Coll. Kreemers. ‘Local

personeel wat tot 01 nov 1995 bij Dutchbat werkt. (Potočari)’. Op deze lijst, waarvan het tweede blad, met mogelijk een opgave van het personeel op de compound Srebrenica ontbreekt, staat bijvoorbeeld niet de voor de B-cie werkzame tolk Vahid Hodžić.

784 NIOD, Coll. Kreemers. Aldus mededelingen van Karremans en Franken aan medewerkers van DAB in april 1996. Zie notitie: [DAB] aan Bert [Kreemers], faxdatum 12 april 1996.

zou zijn, aangezien op dat moment niet verwacht werd dat de enclave zou vallen. Toen dat toch gebeurde, gingen ze op in de vluchtelingenstroom.⁷⁸⁵

Karremans' uitspraak dat hij de lokale staf op enig moment bij Mladić ter sprake heeft gebracht is des te waarschijnlijker omdat dit probleem zich concreet presenteerde. Bij het maken van de plannen voor de evacuatie van bevolking en bataljon, en in het bijzonder bij het bepalen van de prioriteitsvolgorde, diende de vraag wat er met lokale staf, UNHCR, MSF, maar ook UNMO's, moest gebeuren zich vanzelf aan. Zoals reeds eerder beschreven was dit voor de UNMO's zelfs een tijdje een prangend probleem, omdat ze absoluut geen zin hadden om achter te blijven. Voor de andere categorieën gold, zij het om heel andere redenen, hetzelfde.

Karremans was zich vermoedelijk bewust van de formele regels die hij daarbij moest toepassen, maar het lijkt erop dat hij in deze niet op eigen houtje heeft gehandeld. De kwestie kwam onder meer aan de orde in de ruggespraak die hij hield met de buitenwereld. Generaal Nicolai verklaarde bijvoorbeeld later, zij het in algemene termen, dat hij met Karremans onder andere gesproken had over de noodzaak van 'het zo goed mogelijk zeker stellen van een correcte evacuatie niet alleen van de vluchtelingen, maar ook van de lokale werkkrachten en MSF-personeel'.⁷⁸⁶ Opmerkelijker is evenwel dat Karremans ook nog uit andere bron werd geadviseerd, namelijk de toenmalige plaatsvervangend bevelhebber, generaal-majoor A.P.P.M. van Baal. Volgens Van Baal had hij op 12 of 13 juli in een telefoongesprek met Karremans, die hij goed kende, de commandant erop gewezen dat alleen medewerkers met een geldig VN-pasje bij de evacuatie een speciale status genoten.⁷⁸⁷

Die status betekende evenwel niet per se dat de lokale staf ook samen met het bataljon zou kunnen vertrekken. In de middag van 13 juli bestond daarover nog veel onduidelijkheid. De UNMO's berichtten bijvoorbeeld rond 17.00 uur dat 'the local staff stays with the battallion and will probably leave with them'.⁷⁸⁸ Dat was vermoedelijk een gissing gebaseerd op het gebrek aan informatie van de zijde van Dutchbat, waarover de UNMO's zich in die tijd beklaagden. Alles wijst er namelijk op dat op 13 juli lange tijd het idee leefde dat de lokale staf geëvacueerd zou worden door UNHCR of het Internationale Rode Kruis. Franken deed in ieder geval aan het begin van de avond in een bespreking met Andrei Kazakov van UNHCR, die (zoals al bleek) samen met zijn collega Rosana Sam met een UNHCR-konvooi Potočari bereikt had, het voorstel 'that all local staff will be evac.[uated] with patients when the ICRC [het Internationale Rode Kruis] comes'. De betreffende patiënten waren de ernstiger, niet-ambulante gevallen, die niet hadden mee gekund met het gewondentransport van de avond tevoren. Sam, die ondertussen naar Bratunac was teruggekeerd, sprak in haar bericht over de op dat moment lopende besprekingen dan ook de hoop uit dat zij en Kazakov zelf de lokale staf mee konden nemen.⁷⁸⁹

Kort na het gesprek, rond acht uur, kwamen de instructies voor de onderhandelingen met Mladić binnen, waar Karremans zo vaak om had gevraagd. De Ruiters had ze vanuit Sarajevo naar het bataljon gefaxt. De brief bevatte instructies met het oog op de besprekingen over het vertrek van Dutchbat. Onder punt 6 stond vermeld: 'Meenemen locals in dienst van de VN

785 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 157 (25/04/96).

786 SMG, 1006. C.H. Nicolai aan DCBC/KL-Crisisstaf, "Laatste dagen" Dutchbat in Srebrenica, 16/08/95.

787 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

788 UNMO sitrep dtg 131715B JULY 1995.

789 CRST. Capsat Rosana Sam to HCR-BH desk, 13/07/95, 7:20 PM.

vereist.⁷⁹⁰ Op basis hiervan verstuurde Karremans nog diezelfde avond een brief aan Mladić waarin hij aangaf volgens welke richtlijnen hij de evacuatie van het bataljon moest bespreken. Onder meer stond er in aangegeven wat er allemaal mee uit de enclave diende te gaan. Onder andere was dat ‘Personnel assigned to the UN and to Dutchbat such as interpreters and the people from Médecins Sans Frontières and UNHCR’.⁷⁹¹ De interpretatie van die instructies liet echter blijkbaar de nodige ruimte als het ging om de vraag of het lokale personeel dan ook feitelijk in gezelschap van het bataljon zou vertrekken.

Tijdens de bespreking die om tien uur ’s avonds plaatsvond met staf en compagniescommandanten over de verschillende vertrekopties van het bataljon, gold nog steeds de lijn die Franken al tegenover Kazakov uiteen had gezet: ‘doch eerst gwn [gewonden], MSF en local staff eruit’.⁷⁹²

Naast de aanvankelijke gedachte dat de lokale staf los van het bataljon de enclave zou verlaten, werden de beslissingen die Karremans en Franken namen door nog een andere factor beïnvloed. Hoewel zij de precieze betekenis niet meer konden duiden, speelde in de herinneringen van zowel Karremans als Franken bij de discussie over het lot van de lokale staf het getal ‘29’ een belangrijke rol. Franken had daarbij de sterkste associatie dat dit getal verband hield met het aantal lokale medewerkers dat door Karremans in een vroeg stadium aan Mladić zou zijn gemeld.⁷⁹³ Dat laatste is zelfs meer dan waarschijnlijk. Het sluit namelijk precies aan bij de specifieke bepaling die is terug te vinden in de overeenkomst die op 19 juli 1995 werd beklonken tussen Smith en Mladić, waarvan het vertrek van Dutchbat een van de hoofdbestanddelen vormde. In de zesde paragraaf werd vastgelegd dat de verplaatsing van UNPROFOR door de VRS zou worden mogelijk gemaakt ‘including all military, civilian and up to thirty locally-employed personnel’.⁷⁹⁴ Het getal negenentwintig kwam zelfs letterlijk terug in het verslag dat Nicolai op 21 juli naar het DCBC zond over het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica. Hij meldde daarin dat het bataljon met al het lokale personeel veilig de grens over was gegaan. Ook Nicolai noemde daarbij het getal van 29. De specificatie van de samenstellende delen die tesamen tot deze som leidden, maakt echter duidelijk dat hier sprake is van een probleem.⁷⁹⁵ Nicolai rekende namelijk tot die 29 ook twee buitenlandse medewerkers van MSF, Christina Schmitz en Daniel O’Brien, die toch niet konden worden opgevat als lokaal personeel. Ook rekende hij twee zieke bejaarden mee, die door de VRS echter pas op dinsdag 18 juli op de compound waren afgeleverd en van wie de namen genoteerd staan op de zogenaamde ‘vertreklijst’, waarvan de laatste versie daarna moet zijn

790 SMG, 1004. Fax De Ruiter aan CO Dutchbat, ‘Richtlijnen voor onderhandelingen met Gen Mladić’, dtg 131800B JUL 1995. Opgenomen als bijlage 37 in: Karremans, *Srebrenica*, p. 344.

Ontvangst van deze instructies was pas om 20.00 uur.

791 NIOD, Coll. Karremans. Brief TK 95115, CO Dutchbat to general Mladić, ‘Evacuation of Dutchbat’, 13/07/95. Als bijlage 38 opgenomen in: Karremans, *Srebrenica*, p. 346.

792 NIOD, Coll. Karremans. Fax TK 95118,

Th.J.P. Karremans, ‘Kort overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen periode’, 17/07/95.

793 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98; interview R.A. Franken, 21/05/01.

794 ‘Agreement between general Smith and general Mladic’, 19 juli 1995. O.a. als bijlage 41 opgenomen in: Karremans, *Srebrenica*., p. 352.

795 CRST. Telefaxbericht DCBC aan KL-CS e.a., ‘Verslag bgen Nicolai over vertrek Dutchbat uit Srebrenica’, 21/07/95.

opgesteld.⁷⁹⁶ Bovendien lijkt het erop dat Nicolai terugrekende op basis van het uitgangspunt van de 29, terwijl de som in werkelijkheid 28 moest zijn. In ieder geval is duidelijk dat de som op 13 juli hoe dan ook een andere samenstelling gekend moet hebben dan op 21 juli.

Voordat dieper op het vraagstuk van de samenstelling wordt ingegaan, is het nodig stil te staan bij de aanleiding tot de opstelling van een ‘lijst van 29’. Vrijwel zeker is die terug te voeren tot een expliciet verzoek van kolonel Acamović, de logistiek officier die door Mladić was aangewezen als de verantwoordelijke voor de afvoer uit Potočari, tijdens een onderhoud op 13 juli ’s ochtends. Uit de aantekeningen die Rave van het gesprek maakte, valt af te leiden dat er bij die gelegenheid onder meer werd gesproken over de lokale staf. Volgens Acamović kon die in ieder geval op de compound blijven zolang er nog vluchtelingen waren, en ‘hoeven ze niet bang te zijn’. Wel eiste hij nog diezelfde dag een lijst met gegevens van de lokale staf. Rave tekende aan dat daarop naast gebruikelijke zaken als naam, geslacht en geboortedatum, ook vermeld moest staan ‘tijd hier gewerkt!’⁷⁹⁷

Wat de bedoeling geweest kan zijn van de vraag naar het arbeidsverleden van de lokale staf laat zich slechts raden. Het beeld dat uit de diverse bronnen oprijst is dat de VRS met groot wantrouwen naar iedere Bosnische Moslim keek, om te zien of deze geen militaire achtergrond had en dus mogelijk betrokken was geweest bij acties tegen Bosnisch-Servische soldaten of burgers. De argwaan was nog versterkt door het gewondenkonvooi van de avond tevoren, waaruit de VRS na inspectie een aantal mannen had gehaald die zich als gewonden hadden voorgedaan maar niets bleken te mankeren. Inderdaad valt uit bronnen op te maken dat de VRS in ieder geval een paar maal met de gedachte speelde ook het lokale stafpersoneel van zowel VN als MSF pas op basis van een voorafgaande screening te laten gaan. Rave verklaarde later in Assen dat de VRS zeker wilde weten dat er geen ABiH-militairen bij de lokale staf zaten.⁷⁹⁸

Opvallend is dat Acamović blijkbaar niet de eis stelde dat de lijst ook de gegevens zou bevatten van identiteitsbewijzen, al meende Franken dat ook deze eis op zeker moment in de discussies opdook.⁷⁹⁹ De kwestie van de VN-pasjes speelde wat hem betreft dan ook een belangrijke rol bij zijn beslissing om Muhamed Nuhanović van de compound te laten vertrekken. UNMO De Haan zou diens broer Hasan aanvankelijk beloofd hebben om Muhamed op de lijst van lokaal personeel te zetten.⁸⁰⁰ Van Emir Suljagić, die de lijst moest typen, kreeg Hasan echter te horen dat de naam van zijn broer er niet op vermeld stond. De verklaring die hij daarop van De Haan kreeg, was dat dit volgens Franken onmogelijk was vanwege de Bosnisch-Servische eis dat de personen op de lijst in het bezit waren van een VN-identificatiekaart. En die konden volgens De Haan niet ter plekke worden vervaar-

796 Het feit dat de beide namen van de bejaarden op de lijst staan, maakt het mogelijk deze lijst te dateren. Het ging om de 81-jarige Halil Halilović en diens 80-jarige vrouw Munira, die met uitdrogingsverschijnselen op de compound werden afgeleverd. MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 18/07/95, 20:38:08.

797 Aantekeningen B. Rave, 13/07/95. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

798 Debriefingsverklaring E.A. Rave, 02/10/95.

799 Interview R.A. Franken, 21/11/01.

800 Dit werd bevestigd door tolk Emir Suljagić. Frank Westerman, ‘Gezuiverd door Dutchbat’, *NRC Handelsblad*, 21/10/95.

digd.⁸⁰¹ In de weergave van Hasan zou Franken, bij wie hij na de mededeling van De Haan onmiddellijk verhaal probeerde te halen, hebben gezegd:

Ik heb dit besloten omdat ik niet iemands naam op de lijst wil hebben die geen fatsoenlijke ID-kaart heeft en niet behoort tot de plaatselijke staf van een of andere organisatie. Ik wil niet degenen in gevaar brengen die wél in het bezit zijn van ID-kaarten, door je broers naam naast hun naam te zetten.⁸⁰²

Om die reden zou hij ook niet hebben toegestaan dat de UNMO's de broer van Hasan 'in dienst namen'. 'Hij was bang dat de Bosnische Serven erachter zouden komen', verklaarde UNMO-tolk Suljagić later tegenover journalist Frank Westerman.⁸⁰³

Franken onderschreef tegenover het NIOD de strekking van deze weergave van de gebeurtenissen. Hij verzette zich sterk tegen het door sommigen later opgeworpen beeld dat er in het geval van de familie Nuhanović sprake geweest zou zijn van een ongelukkige 'slip of the pen'. Franken verklaarde dat hij bewust een beslissing had genomen die er inderdaad op neer kwam 'dat ik dat gezin de dood in gestuurd heb. Dat is juist.'⁸⁰⁴ De plaatsvervangend bataljonscommandant liet zich bij dat besluit leiden door de ervaringen uit de oorlog in Bosnië, in het bijzonder met de inderdaad zeer vergaande controles die de VRS uitvoerde op alle bewegingen van personen en goederen. Vooral bij konvooien moest alles altijd tot in details verantwoord zijn. De tijdrovende inspecties van de VRS waren bij alle UNPROFOR-troepen berucht. Ook de opeenvolgende Dutchbats hadden dat aan den lijve ondervonden bij de rotaties en tijdens verlofreizen. Het was al buitengewoon moeilijk om bepaalde cruciale goederen als speciale medicijnen en reserve-onderdelen van wapensystemen mee te smokkelen, al lukte dat soms dankzij vernuftige bergplaatsen in de voertuigen. De verplaatsing van personen zonder geldige ID, en helemaal als het om vertegenwoordigers van 'de andere kant' ging, was vrijwel onmogelijk. Toestemmingen om de enclave te verlaten werden alleen afgegeven op basis van vooraf ingeleverde namenlijsten. Er waren diverse incidenten geweest waarbij VRS-militairen VN-voertuigen betraden en personen zonder die toestemming eruit haalden. Bij een van de beruchtste voorvallen, aan het begin van de oorlog, was in Sarajevo een Bosnische minister zelfs in een Frans pantservoertuig doodgeschoten.⁸⁰⁵

Franken ging er dan ook van uit dat hij een enorm risico zou nemen wanneer de VRS bij een welhaast onvermijdelijke inspectie op iemand zou stuiten die geen geldige, of twijfelachtige papieren bezat. Hij beschouwde het als een reëel gevaar dat hij daarmee ook het lot van de overige lokale medewerkers op het spel zou zetten:

801 Stas. Nota M. Schouten aan minister van Defensie, S/95/061/4198, 'Srebrenica', 27/10/95. De Haan meldde Schouten dat hij dit ook tijdens de debriefing in Assen gemeld had, maar zijn debriefingsverklaring is op dit punt erg vaag. Franken bevestigde echter dat De Haan met dit verzoek bij hem was geweest. Interview R.A. Franken, 22/11/01.

802 'Srebrenica lijst 242', Brief Hasan Nuhanović aan Mient Jan Faber, deel 5, *Trouw*, 15/07/99.

803 Frank Westerman, 'Gezuiverd door Dutchbat', *NRC Handelsblad*, 21/10/95.

804 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

805 Hakija Turaljić. Een op ware gebeurtenissen gebaseerd vergelijkbaar voorval (al werd de persoon in kwestie hier niet ter plekke gedood) werd dramatisch verbeeld in de BBC-film 'Warriors', die handelt over de ervaringen en vooral onmacht van (Britse) VN-troepen in Bosnië.

Het risico om iemand te verstoppen was geen optie. Bij een normale controle van de Bosnische Serven was dat onmogelijk. Het risico wat je dan loopt is dat de mensen die er formeel wel bij mochten zijn, er allemaal uitgehaald zouden worden.⁸⁰⁶

Bovendien speelde dit alles terwijl hij er nog van uitging dat het lokale personeel apart geëvacueerd zou worden.

Toch was het al dan niet bezitten van een VN-pasje niet in alle gevallen doorslaggevend. In een aantal gevallen was vermoedelijk het criterium van de arbeidsduur belangrijker bij de bepaling of iemand op de lijst kwam. Die conclusie dringt zich in ieder geval op wanneer de vermoedelijke samenstelling van de lijst van 29 wordt gereconstrueerd.

Blijkens de aantekeningen van Rave werd om 16.25 uur de gevraagde lijst van lokaal personeel aan Acamović overhandigd.⁸⁰⁷ Wie er echter op die lijst stonden is onbekend, omdat er geen exemplaren van deze lijst bewaard zijn gebleven. Toch bestond enige tijd wel die indruk. Toen kwesties rond het wel of niet meenemen van lokaal personeel in april 1996 tot Kamervragen leidde en ambtenaren van Defensie probeerden de gang van zaken te reconstrueren, baseerden zij zich op de hen toen bekende lijsten: een aparte lijst van lokaal personeel en vertegenwoordigers van de vluchtelingen die op 17 juli werd opgesteld en die op 18 juli door Karremans aan Van Baal werd gezonden, en de zogenaamde ‘vertreklijst’. Op deze lijst stonden tussen de rijen namen en gegevens van Dutchbatters ook die van al het lokale personeel, de twee buitenlandse medewerkers van MSF, vijf familieleden van MSF-personeel en twee ouden van dagen uit Srebrenica. En terwijl wel door de opstellers van de notitie hierover werd opgemerkt dat zowel op 12 als op 13 juli de namen van lokaal personeel waren genoteerd, ontging hen dat de bij de beantwoording van de vragen gehanteerde lijsten pas dagen daarna waren opgesteld.⁸⁰⁸ Door het ontbreken van aanvullende documentatie uit niet-Nederlandse bron was dat voor hen echter ook niet vast te stellen.

Op basis van deze gegevens kwam de minister in zijn antwoord aan de Kamer tot een bijstelling van het aantal. Niet 29 maar 28 mensen waren door Dutchbat in veiligheid gebracht. Maar de kanttekening die reeds bij het verslag van Nicolai over het vertrek van Dutchbat werd gemaakt, gaat ook hier weer op: tot de 28 werden zowel twee buitenlandse medewerkers als twee bejaarden gerekend, evenals een vijftal familieleden van MSF-personeel. Bovendien was er nog een fout in de berekening geslopen. Abusievelijk werd vermeld dat er tien lokale medewerkers van MSF waren geëvacueerd, terwijl dat er in werkelijkheid

806 Interview R.A. Franken, 21/05/00.

807 Aantekeningen B. Rave, 13 juli 1995. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

808 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr.

157 (25/04/96). De bron waaruit deze opmerking stamde was niet meer te achterhalen. Opvallend is vooral dat er twee data worden genoemd waarop er geregistreerd zou zijn.

slechts acht waren. Dat betekende dus dat het aantal 26 had moeten luiden.⁸⁰⁹ De discussie over het lokale personeel werd dus gevoerd op basis van vervuilde en verouderde cijfers.

Toch biedt de samenstelling van de groep die op 21 juli met Dutchbat de enclave verliet wel een aanknopingspunt voor de reconstructie van de 'lijst van 29'. Er valt uit op te maken dat behalve de zojuist genoemden met het bataljon in totaal vier Dutchbat- en twee UNMO-tolken, twee lokale vertegenwoordigers van UNHCR, acht lokale personeelsleden van MSF en ten slotte de enige overgebleven vertegenwoordiger van de vluchtelingen, Nesib Mandžić, zijn vertrokken.

Het ligt in de lijn der veronderstellingen te denken dat degenen die op de vertreklijst van Dutchbat terecht zijn gekomen, minus de twee bejaarden, ook op de lijst van 13 juli hebben gestaan. De grootste onzekerheid betreft de vraag of toen ook al Schmitz en O'Brien werden meegerekend en of hetzelfde gold voor de vijf familieleden: twee zoons van 14 en 15 van de chauffeur Omer Talović en de echtgenote, moeder en zoontje van MSF-medewerker Muhamed Masić.⁸¹⁰ Als het uitgangspunt geweest is om vast te leggen wie niet tot UNPROFOR (of UNMO) behoorde en waarschijnlijk apart geëvacueerd zou worden, is het waarschijnlijk dat de beide MSF-medewerkers ook op deze lijst hebben gestaan. Daarmee staan drieëntwintig van de negenentwintig namen vast. Van de overige zes is het zeer waarschijnlijk dat drie toebehoorden aan de vertegenwoordigers van de vluchtelingen: Nesib Mandžić, Ibro Nuhanović en Čamila Omanović. Mandžić en Omanović kwamen in die hoedanigheid immers ook voor op de lijst van 18 juli die door Karremans werd verzonden. Ibro Nuhanović verbleef op het moment dat de lijst van 29 werd opgesteld nog op de compound, zodat het voor de hand ligt dat ook zijn naam is genoteerd. Dat sluit bovendien aan bij het feit dat Franken hem, toen hij op het punt stond samen met vrouw en jongste zoon als laatsten de compound te verlaten, er op wees dat Mladić' vrijgeleide ook hem gold en hij dus kon blijven. Nuhanović verkoos echter met zijn vrouw en zoon mee te gaan.

Afhankelijk van de vraag of de twee MSF-medewerkers en vijf familieleden op de lijst stonden, hetgeen het geval geweest kan zijn, blijven er drie tot acht plaatsen over op de lijst van 29. De vraag is wie dat geweest kunnen zijn.

Voor de beantwoording ervan is het nodig om hier nog twee kwesties bij te betrekken die in de nasleep een rol hebben gespeeld. Al gememoreerd werd dat in april 1996 het VPRO-

809 Dit was ook de conclusie die waarnemend Directeur Algemene Beleidszaken L.L.F. Casteleijn trok in de nota die hij met behulp van de Defensiestaf opstelde ter voorbereiding op de beantwoording van de Kamervragen. Hij baseerde zich daarbij terecht op de lijst met namen die Karremans op de 18de aan PBLS Van Baal had gefaxt. (DAB. Nota L.F.F. Casteleijn aan Miniser, D96/192, 'Lokale medewerkers van Dutchbat', 16/04/96.) De – verkeerde – bijstelling in de uiteindelijke Kamerbrief van acht naar tien, was vermoedelijk het gevolg van een misverstand. Eind 1995 had Defensie een eigen onderzoek onder personeel van MSF uitgevoerd naar aanleiding van de ophef over de zogenaamde 'medische kwestie'. Bij die gelegenheid was door MSF de informatie verstrekt dat tien lokale stafleden van MSF de val Srebrenica

hadden overleefd. Twee van hen, de tolken Damir Ibrahimović en Kemal Selimović, waren echter op eigen houtje naar Tuzla gegaan (Ibrahimović kwam daar pas na twee maanden aan). Zie o.a.: Thørsen, 'Médecins', p. 145.

810 Op de zogenaamde 'vertreklijst' van Dutchbat, waarvan het meest relevante deel bewaard is gebleven, staan abusievelijk de moeder en echtgenote ook als 'child' aangeduid. Hun namen zijn eveneens abusievelijk met de hand bijgeschreven op de van 17 juli daterende lijst van 63 (in feite dus 60) gewonden die door het ICRC geëvacueerd zouden worden. Zij werden vermeld als 'family members of some wounded persons'. UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax UNMO J. Kingori to UNMO HQ BH NE, 17/07/95.

programma *Lopende Zaken* aandacht wijdde aan het lot van Rizo Mustafić, een elektrotechnisch ingenieur die zich bij de opeenvolgende Nederlandse bataljons onmisbaar had gemaakt als elektricien. Verscheidene Dutchbatters die met Mustafić vriendschap hadden gesloten en bij hem thuis in Srebrenica gastvrij onthaald, werden geïnterviewd. De hoofdaandacht ging echter uit naar het verhaal van zijn echtgenote Mehida, die op dat moment als vluchteling in Nederland verbleef. Zij vertelde hoe op 13 juli een aantal tolken van Dutchbat op trucks was geklommen en de bevolking op de compound had opgedragen het kamp te verlaten. Zij voegden daaraan toe dat de mannen gewoon met de vrouwen en kinderen mee mochten gaan. Mehida beschreef hoe zij en Mustafić het door middel van tapes gecreëerde pad waren afgelopen van de fabriek naar de uitgang en vervolgens naar de bussen en vrachtwagens. Zij vertelde hoe Mustafić, daar aangekomen, door VRS-soldaten uit de rijen werd gehaald. Aan Dutchbat-soldaten vroeg ze waarom ze dit toelieten, terwijl Mustafić toch voor hen had gewerkt. Ze klampte onder andere de Nederlandse soldate M. Bergman aan, die met haar opliep om haar te steunen. Maar ook zij voelde zich machteloos: ‘Als ik iets doe verpest ik het misschien voor de rest van het bataljon.’⁸¹¹

Toen adjunct-directeur Voorlichting Bert Kreemers naar aanleiding van deze kwestie contact zocht met zowel Franken als de voormalige personeelsfunctionaris van Dutchbat, adjudant B.J. Oosterveen, kreeg hij van hen het verhaal te horen dat Mustafić zijn leven had gekocht door zijn auto te verpatsen aan VRS-majoor Nikolić.⁸¹² Mustafić beschikte inderdaad over een auto, zij het niet over benzine, en veel Dutchbatters meenden later dat hij er inderdaad in geslaagd was dankzij de ruil zijn leven te redden. Franken daarover:

Rizo kwam met zijn auto bij ons op de *base* en het eerstvolgende wat ik constateerde, was dat de auto er niet meer was, maar Rizo ook niet. Vervolgens zagen wij Nikolić in zijn auto rijden. Rizo had de naam dat hij toch wel links en rechts contacten had. Toen is de conclusie getrokken dat hij het op een een-tweetje met Nikolić had gegooid.⁸¹³

Er zijn inderdaad diverse aanwijzingen Mustafić een van de sleutelfiguren was bij het binnen-smokkelen van geld in de enclave met behulp van Nederlandse soldaten die van verlof terugkeerden. Dankzij zijn goede contacten met twee meisjes die op de compound werkzaam waren wist hij bijtijds wie er zou vertrekken en kon hij hen benaderen. Mustafić had nog een partner die ook af en toe werk voor Dutchbat verrichtte; ze hadden de naam dat ze van iedereen die zich bezig hield met de invoer van geld de laagste provisie rekenden.⁸¹⁴ Ook in het onderzoek naar geldsmokkel dat werd uitgevoerd door de Koninklijke Marechaussee kwam de naam van Mustafić naar voren als geadresseerde/ontvanger.⁸¹⁵ De deal met Nikolić lukte echter niet. Mustafić zou de julidagen niet overleven.

Dat het met Mustafić anders was afgelopen werd pas in april 1996 duidelijk, maar het duurde nog langer voordat naar boven kwam dat er meer vastzat aan zijn verdwijning. Kreemers kwam daar zelf achter toen hij niet lang daarna een bezoek bracht aan de kazerne in Assen en daar opnieuw met Oosterveen sprak: ‘Die heeft mij toen toegegeven dat hij mij

811 VPRO's *Lopende Zaken*, 14/04/96.

812 Interview H.P.M. Kreemers, 16/04/99.

813 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

814 Interview Nijaz Masić, 25/10/00. Masić was

op een korte periode na gedurende de hele oorlog commissaris voor moraal bij de 28^e divisie.

815 OM Arnhem, KMar district G.O.F, R.04/95, 19/07/95.

min of meer het verkeerde verhaal heeft verteld. Omdat er klaarblijkelijk iets is misgegaan binnen het bataljon over het meenemen van de lokale medewerkers.⁸¹⁶

Wat dat precies was blijft in het vage, al is de kern van de verhalen daarover dezelfde: Oosterveen heeft, vermoedelijk als gevolg van een misverstand, tegen de wens van Franken in een aantal lokale medewerkers laten weten dat het bataljon niets voor hen kon doen. Mustafić zou hij daarom hebben aangeraden om ‘er tussenuit te knijpen’. Het kwam Oosterveen later vermoedelijk op een stevige berisping van Franken te staan.⁸¹⁷ Hoewel Franken zelf op dit laatste punt in het vage bleef, onderschreef hij wel de lezing van de rol van Oosterveen: ‘In een gesprek dat hij met een van de lokale medewerkers had, heeft hij gezegd of de indruk gewekt, dat de mannen niet met ons mee zouden gaan.’⁸¹⁸

Bij een poging tot reconstructie van de gang rond de opstelling van de lijst van 29, werd duidelijk dat Mustafić een van degenen was wier naam op de lijst voorkwamen. Weliswaar beschikte hij niet over een VN-pasje, maar wel over een soort doorlopende arbeidsovereenkomst vanaf het moment dat het eerste Nederlandse bataljon de enclave had betreden. Om die reden beschouwde Franken hem als onderdeel van de categorie lokale staf die op speciale bescherming mocht rekenen.⁸¹⁹ Het feit dat Mustafić hiervan blijkbaar niet op de hoogte was, zegt iets over de omstandigheden en druk waaronder de lijst is opgesteld. Om die reden stond er waarschijnlijk nog een aantal namen op van mensen die het bataljon bereid was mee te nemen, maar van wie later bleek dat zij zich niet (meer) op de compound bevonden. In de herinnering van Franken bleek de lijst naderhand inderdaad enigszins te zijn ‘leeggelopen’.⁸²⁰ Verder werd gemeld dat na de ontruiming van de compound naast de resterende gewonden er zich nog 18 leden van de lokale staf bevonden.⁸²¹

Aangezien niet meer te achterhalen is of op 13 juli ook al de vijf familieleden van MSF-personeel meegerekend werden, is het goed mogelijk dat er zelfs aanzienlijk meer lokale personeelsleden op de lijst hebben gestaan. Dat is in ieder geval wel wat Franken zich herinnert.⁸²² Mogelijk ging het om een aantal andere namen die terug zijn te vinden op de lijst van personeel met een arbeidscontract tot november 1995. Daarop stonden nog twee vuilnismannen en twee klusjesmannen, allen met een zogeheten ‘*Opština*-contract’. Niet vermeld stond de loodgieter ‘Schid’, die wel specifiek genoemd wordt in het door Dutchbat zelf geproduceerde boek *Dutchbat in Vredesnaam*.⁸²³ Deze vijf namen vullen precies het gat van de MSF-familieleden. Aangenomen moet worden dat ook van deze mensen, gesteld al dat ze op de lijst van 29 stonden, na de ontruiming van de compound geconstateerd werd dat ze niet meer aanwezig waren.

Met Mustafić erbij komt het aantal vermoedelijke namen op de lijst van 29 uit op 27. De laatste ontbrekende twee namen kunnen toebehoord hebben aan tolk Senad Alić en kapper

816 Interview H.P.M. Kreemers, 16/04/99.

817 Interview W.J. Dijkema, 21/09/98.

818 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

819 Interview R.A. Franken, 21/11/01.

820 Interview R.A. Franken, 21/11/01.

821 CRST. Capsat Rosana Sam to HCR-BH

desk, 13/07/95, tijd onbekend. De som van 8 MSF-staf, 4 Dutchbat- en 2 UNMO-tolken, 2 UNHCR staf en Mandžić en Omanović is achtien.

822 Interview R.A. Franken, 21/11/01.

823 Dijkema, *Vredesnaam*, p. 215.

Mehmedalija Ustić. Ook hun beider namen komen namelijk voor op de lijst van lokaal personeel dat tot november op de compound in Potočari werkzaam zou zijn.⁸²⁴

Over het lot van Ustić, die zoals eerder opgemerkt over een VN-pasje beschikte, is niet meer bekend dan het gerucht dat Franken later vernam, als zou hij zijn gesneuveld bij de verdediging van Srebrenica.⁸²⁵ Over Alić is wel meer bekend. Het gerucht bij Dutchbat ging dat hij een neef van Orić was.⁸²⁶ In ieder geval maakte hij voordat hij tolk werd deel uit van een speciale eenheid van Orić.⁸²⁷ Of hij om die reden concludeerde dat hij teveel risico's liep is niet bekend.⁸²⁸ Aan de Nederlandse journalist Ewoud Nysingh vertelde hij in 1996 in ieder geval dat hij besloten had de tocht naar Tuzla te wagen omdat hij alle vertrouwen in Dutchbat had verloren. Een Nederlandse officier zou zijn VN-pas hebben verscheurd 'omdat deze verlopen zou zijn'. Daarvoor in de plaats kreeg hij een papier op basis waarvan hij toelating kreeg tot de compound Potočari. Dat vond hij onvoldoende garantie. Na een vreselijke tocht, waarbij hij eerst naar Žepa was gegaan en vandaar op 31 juli naar Tuzla, wist hij pas op 18 augustus veilig gebied te bereiken.⁸²⁹ Dat de verhouding tussen Alić en Dutchbat moeizaam was, werd door verscheidene Dutchbatters bevestigd. Zo was hij volgens Boering van alle tolken degene die Dutchbat het minst vertrouwde.⁸³⁰

Tegelijkertijd met de kritiek van Alić op Dutchbat in 1996 werd de aandacht ook gevestigd op nog een geval waarbij het vermoeden werd uitgesproken dat iemand toegang tot de compound was geweigerd omdat hij niet over een VN-pas beschikte. Het betrof een van de tolken van UnCivPl, Bekir Hodžić. Al op 21 juli 1995 had zijn broer Nezir aangifte van vermissing gedaan bij Ken Biser van het *Civil Affairs Office* in Tuzla.⁸³¹ Zelf was hij op 11 juli samen met vijf anderen de enclave ontvlucht en op 18 juli in Tuzla gearriveerd. Daar was hij op zoek gegaan naar zijn broer, van wie hij wist dat die eveneens wilde proberen te ontvluchten. Uit gesprekken met vluchtelingen uit Potočari maakte hij op dat zij langs de weg in Kravica vanuit de bussen zijn broer hadden gezien, terwijl hij samen met een aantal andere mannen bewaakt werd door VRS-soldaten.

Volgens Nezir had zijn broer van de twee UnCivPol-medewerkers (de Nederlanders Aalders en Klip) toen zij op 30 juni de enclave verlieten, de instructie gekregen om thuis de komst van de nieuwe UnCivPol af te wachten. Hodžić beschikte volgens zijn broer niet over een VN-pasje, maar wel over een kopie van zijn VN-contract. Biser verifieerde de informatie en kreeg uiteindelijk vanuit Zagreb te horen dat Hodžić inderdaad een 'UNPROFOR Series 300 employee' was en dat zijn contract tot 13 november 1995 liep. Dat hij nog geen nieuwe

824 NIOD, Coll. Kreemers. Lijst: 'Local personeel wat tot 01 nov 1995 bij Dutchbat werkt. (Potočari)'. Van deze lijst is alleen het eerste van twee bladen, met het personeel in Potočari, bewaard gebleven. Vermoedelijk bevatte het tweede blad de namen van personeel van de compound in Srebrenica. Op het eerste blad staat namelijk niet tolk Vahid Hodžić vermeld, die wel op de latere lijsten voorkomt. Hodžić werkte als tolk voor de B-cie, overigens net als Alić; waarom diens naam desalniettemin op de Potočari-lijst stond is onbekend.

825 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

826 Interviews R.A. Franken, 21/05/01; E. Wiefeler, 18/06/99; P. Boering, 14/12/01.

827 Interview Almir en Zahira Ramić, 08/11/99.

828 Het NIOD heeft Alić niet meer kunnen spreken aangezien hij in 1998 om het leven kwam bij een verkeersongeval in de buurt van Tuzla.

829 E. Nysingh, 'Dutchbat liet twee Moslim-tolken VN aan hun lot over', *de Volkskrant*, 03/07/96; UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax Ken Biser to A. Pedauye, 'Return of missing Dutchbat interpreter'.

830 Interview P. Boering, 14/12/01.

831 Tenzij anders aangegeven is het navolgende gebaseerd op: UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax Ken Biser to Michel Moussalli, 'Missing UNPROFOR interpreter from Srebrenica', 21/07/95.

pas had, was ‘common, because the entire transaction had to be done by mail, and that often took weeks’. Van een personeelsfunctionaris van *Sector North East* kreeg Biser te horen dat Hodžić ‘had been reported to be with the Dutchbat in Potočari’. Biser gaf hem opdracht dat bij de personeelsofficier van Dutchbat (de adjudant Oosterveen of mogelijk ook de adjudant Schamp) te verifiëren. Aanvankelijk luidde het antwoord bevestigend, maar later werd er teruggebeld dat men zich vergist had.⁸³² Mogelijk was er verwarring ontstaan door de aanwezigheid van een andere Hodžić, Vahid, die als tolk voor de B-compagnie gewerkt had.

In de nota ter voorbereiding op de beantwoording van de Kamervragen die GroenLinks-parlementariër Rosenmöller naar aanleiding van publicaties over de zaak stelde, oordeelde L.F.F. Casteleijn van de Directie Algemene Beleidszaken dat het ‘onwaarschijnlijk’ was dat Hodžić de toegang tot de compound was geweigerd. Dutchbat had immers duizenden anderen wel toegelaten.⁸³³ Of dit juist is hangt echter helemaal af wanneer Hodžić zich aan de poort gemeld heeft. Wanneer dit, wat niet onwaarschijnlijk is, gebeurd is na de avond van 11 juli, het moment waarop de compound was volgestroomd met vluchtelingen, lijkt het heel wel mogelijk dat Hodžić door een wacht de toegang is geweigerd. ‘Er waren op dat punt eigenlijk geen orders’, zoals adjudant Dijkema later opmerkte naar aanleiding van de problemen rond de lokale staf.⁸³⁴ Wanneer Oosterveen ontgaan is wat het beleid was, zal dat zeker hebben gegolden voor de wacht aan de poort. Volgens Casteleijn had Hodžić echter ‘voor zover bekend’ ook geen pogingen ondernomen om toelating te verkrijgen. Daarmee ging hij rechtstreeks in tegen het verhaal waarmee Hodžić’ broer al in juli 1995 bij Biser aanklopte. Bewijzen voor zijn afwijkende lezing werden door Casteleijn echter niet gepresenteerd.

Casteleijn was er evenmin zeker van of Alić en Hodžić door Dutchbat op de lijst zouden zijn geplaatst wanneer ze zich wel in Potočari zouden hebben bevonden: ‘Het op de lijst plaatsen van namen van personen die niet over een VN-identiteitsbewijs beschikten was naar het oordeel van de leiding van Dutchbat gevaarlijk voor de VN-medewerkers die wel een pas hadden.’ Zoals echter is gebleken was het bezit van een VN-pasje minder belangrijk dan dat aangetoond kon worden dat iemand al langere tijd voor een VN-organisatie werkzaam was. Voor Alić, die op voorhand al verkoos om naar Tuzla te vluchten, speelde dat niet. In het geval van Hodžić lijkt het er toch op dat een verzoek om hulp ten onrechte is afgewezen. Hij was in dienst van de VN, en zoals Biser opmerkte, ‘UNPROFOR does have an obligation to this individual’.⁸³⁵

De familie Nuhanović verliet op 13 juli als een van de laatsten de Nederlandse compound, op Hasan na. UNMO’s bij de poort schreven zichtbaar voor de VRS hun namen op, in de hoop dat dit bescherming zou geven. Ook Franken was daar aanwezig, die zoals gezegd Ibro er nog tevergeefs op wees dat hij kon blijven. Hij was totaal verbaasd toen Ibro Nuhanović hem ten afscheid op de wangen kuste.⁸³⁶

Van Ibro, Naisha en Muhamed Nuhanović is daarna niets meer vernomen. Hun zoon

832 In het artikel dat de zaak van Alić en Hodžić aanzwengelde, wordt het verhaal van de verificatie bij Dutchbat abusievelijk opgehangen aan Alić. Ewoud Nysingh, ‘Dutchbat liet twee Moslim-tolken VN aan hun lot over’, *de Volkskrant*, 03/07/96.

833 CDS. Nota PDAB aan de minister, D96/332, ‘Lokale medewerkers van de VN’, 03/07/96.

834 Interview W.J. Dijkema, 21/09/98.

835 UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax Ken Biser to Michel Moussalli, ‘Missing UNPROFOR interpreter from Srebrenica’, 21/07/95.

836 Interview R.A. Franken, 21/05/01; interview J. Otter, 26/05/99.

Hasan gaat er, na aanvankelijk nog de hoop gekoesterd te hebben dat ze in leven waren, inmiddels vanuit dat ze overleden zijn. Via via en na lang vragen kreeg hij daarover zekerheid.⁸³⁷

Kort na het vertrek van zijn familie kwam Hasan er tot zijn verbijstering achter dat een aantal familieleden van lokale MSF-stafleden wél waren achtergebleven op de compound. Hij kon niet begrijpen waarom zij wél gered waren en zijn broer niet. Die vraag zou ook in latere discussies herhaaldelijk terugkomen. Al in november 1995 constateerde plaatsvervangend directeur voorlichting Kreemers dat NRC-journalist Frank Westerman beschikte ‘over informatie dat Artsen zonder Grenzen wél met de status van lokale medewerkers en Dutchbat in het geheel *niet* heeft gesjoemeld’.⁸³⁸ In soortgelijke bewoordingen stelde het Kamerlid Sipkes van GroenLinks 1996 haar vragen, toen ze informeerde hoe het kwam dat Dutchbat zich strikt aan de regels hield terwijl MSF ‘de pasjesregeling aan hun laars lapt’.⁸³⁹ Ook minister Voorhoeve wees in een interne correspondentie als ‘kernvraag’ aan of ‘Dutchbat niet nog wat meer [had] kunnen doen om een aantal levens te redden.’ Daarbij gaf hij zelf al aan dat een antwoord eigenlijk niet te geven was, ‘omdat we niet weten wat de rand was van de mogelijkheden waar Dutchbat toe had kunnen gaan’.⁸⁴⁰ Vandaar dat nu geprobeerd zal worden die ‘rand’ in kaart te brengen, en te bezien in hoeverre het beeld juist is dat MSF soepeler zou zijn geweest ten aanzien van het eigen personeel dan Dutchbat.

32. Onzekerheden rond de deportatie

Het verschil in opstelling tussen MSF en Dutchbat is voor een belangrijk deel te herleiden tot het feit dat het Nederlandse bataljon zich hield aan bepaalde richtlijnen en instructies die door de VN en vanuit Nederland waren verstrekt. Bovendien bevonden zich onder de familieleden van de MSF-medewerkers geen weerbare mannen. Naast twee vrouwen ging het om een driejarig jongetje en twee jongens van veertien en vijftien. Hooguit kan als nog een extra bijzonderheid gelden dat een van de mannelijke MSF-medewerkers zijn VN-pasje had verloren. Het was ook niet zo dat MSF al het lokale personeel wilde meenemen, al deed Schmitz wel haar best om in ieder geval zo veel mogelijk mannen mee te nemen.

MSF en Dutchbat zaten in die zin dus niet op één lijn, omdat er gedurende een groot aantal dagen van werd uitgegaan dat MSF op eigen gelegenheid zou evacueren. De aanzet daartoe kwam van twee kanten. Formeel gesproken was UNPROFOR gebonden aan regels. In de annex bij *Standing Operating Procedure* 308, ‘Directive for the movement of personnel in UNPROFOR vehicles and convoys’, stond dat ‘NGO vehicles cannot be incorporated in a UN convoy nor can they be offered protection by any UN forces.’ Ook mochten burgers onder geen enkele omstandigheid met UNPROFOR-voertuigen worden vervoerd, tenzij onder specifieke toestemming van *Bosnia-Herzegovina Command*. Weliswaar is niet duidelijk hoe deze instructies zich verhielden tot andere waarin de bescherming van burgers aan de orde kwam, maar de strekking van het uitgangspunt was tamelijk duidelijk.

837 Interview Hasan Nuhanović, diverse interviews.

838 NIOD, Coll. Kreemers. Nota plv dir voorlichting H.P.M. Kreemers aan de minister, V95021626, ‘gesprek met NRC-journalist’, 16/11/95. Kreemers achtte deze wetenschap ‘uiterst vervelend’ en kondigde aan dat het onderwerp de

week daarop met Karremans en Franken besproken zou worden.

839 ‘Kamervragen over lot personeel Srebrenica’, *de Volkskrant*, 16/04/96.

840 DAB. Handgeschreven notitie J.J.C. Voorhoeve aan DAB, 24/04/96.

Aan de andere kant was ook MSF er veel aan gelegen om op eigen gelegenheid te vertrekken. Uit de correspondenties van Schmitz met haar superieuren en uit gesprekken valt op te maken dat MSF, dat toch al wat antimilitaristisch was georiënteerd, de eigen onpartijdigheid ook in relatie tot UNPROFOR wilde onderstrepen. Schmitz verbood bijvoorbeeld nadrukkelijk iedereen toegang tot haar ziekenhuis die militaire kledingstukken droeg. Toen een meisje dat voor MSF werkte, een keer door een vriendje in legerbroek werd opgezocht, verbood Schmitz hem de toegang, hoewel hij geen soldaat was. Ze wilde blijkbaar sterk voor de neutraliteit van MSF waken.⁸⁴¹ Ook sloeg ze op 10 juli het aanbod van een gewapende wacht af. Rave noteerde in zijn logboekje: ‘Geen wapens-uniform. Médecins Sans Frontières wil hosp. als neutrale zone!’ Ook sloeg ze die dag het aanbod af om een voor ziekentransport ingerichte YPR gewonden vanuit Srebrenica naar Potočari te laten vervoeren; dat mocht volgens haar alleen met toestemming van MSF in Belgrado.⁸⁴² Waar het op neerkwam was dat MSF een geheel eigen verantwoordelijkheid droeg, die pas gaandeweg vermengd raakte met die van Dutchbat. Om dat proces te volgen is het nodig om na te gaan hoe de behandeling van het vraagstuk van het lokale personeel zich vanaf 13 juli ontwikkelde.

Om te beginnen is het nodig om vast te stellen dat ook UNHCR gedurende de eerste dagen na de voltooiing van de deportatie probeerde om zelfstandig de evacuatie voor zijn twee lokale personeelsleden te regelen. UNHCR in Pale was daarover in contact met de Bosnisch-Servische autoriteiten.⁸⁴³ In ieder geval tot en met 17 juli werd alles – overigens vergeefs – in het werk gesteld om voor hen aparte toestemmingen te verkrijgen om de enclave te mogen verlaten. Op 14 juli was echter nog zo onduidelijk wat er zou gaan gebeuren dat zowel de UNHCR-staf als de tolken van Dutchbat en UNMO’s, zoals Schmitz berichtte, ‘are completely cracking. There is no clear idea what happens to them.’⁸⁴⁴

Voor wat betreft de beide UNMO-tolken werd de situatie die avond enigszins zekerder nadat bij de bataljonsleiding een fax van Ken Biser was binnengekomen. Daarin werd het bataljon opgedragen om, ondanks de eigen problemen, alle maatregelen te treffen om de veiligheid en veilige evacuatie van de twee UNMO-tolken, Hasan Nuhanović en Emir Suljagić, te bewerkstelligen. Opmerkelijk aan de fax was dat eruit kon worden afgeleid dat blijkbaar het advies van de UNPF *Legal Advisor* ingewonnen moest worden om de juiste opstelling te kunnen bepalen. Deze wees op de wettelijke plicht om personeel ‘under the Series 300 contract’ te evacueren.⁸⁴⁵ Het zegt veel over de bekendheid met de regels die voor dit soort bijzondere situaties golden.

Zaterdag 15 juli hield Schmitz zich bezig met de opstelling van lijsten van de gewonden en van de lokale staf en familieleden, met het oog op de te verwachten evacuatie ‘This is the day of the lists. (I can’t hear the word anymore)’, schreef ze in haar *situation report*.⁸⁴⁶ MSF hoopte samen met het Internationale Rode Kruis weg te kunnen gaan wanneer die de evacuatie van de gewonden zou uitvoeren. Schmitz had de radeloze staf, die ook van Dutchbat geen duidelijkheid over hun precieze lot had gekregen, de dag tevoren toegezegd dat te

841 Interview Zahira Ramić, 08/11/99.

842 Aantekeningen B. Rave. Ter inzage gegeven aan het NIOD.

843 Zie: CRST. UNHCR BH desk Belgrade/JPC [Jean-Paul Cavalieri] to UNHCR Zagreb, 14/07/95.

844 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan

MSF Belgrado, 14/07/95, 12:18:18.

845 UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Capsat Ken Biser to Cdr.Dutchbat, Team Leader UNMO-Srebrenica, ‘Evacuation of local staff’, 14/07/95.

846 MSF, Brussel. Christina Schmitz, ‘Sitrep Srebrenica – Potočari period 6.7. – 22.7.95’.

willen proberen.⁸⁴⁷ Groot was de ergernis toen het Internationale Rode Kruis liet weten dat de evacuatie van de lokale staf door hen als een apart issue werd beschouwd, dat los stond van de medische evacuatie.⁸⁴⁸ Ook op 15 juli duurde dus de onzekerheid voort. In spanning werd afgewacht wat het resultaat zou zijn van het overleg met VRS-majoor Nikolić laat die middag, waarin opnieuw de evacuatie op de agenda stond. De bijeenkomst leverde echter niet de gewenste duidelijkheid op. De reden was dat er een ontmoeting zou plaatsvinden tussen generaal Smith en Mladić waarbij dat onderwerp aan de orde zou komen.⁸⁴⁹

De Bosnisch-Servische generaal had op Karremans' brief van 13 juli geantwoord dat hij persoonlijk ter plekke de kwestie van de resterende evacuatie zou komen bespreken, maar daarna was er niets meer van hem vernomen. Er werd terecht van uitgegaan dat de verovering van Žepa al zijn aandacht zou opeisen. Dat hij nu eindelijk op het niveau van zijn gelijken de kwestie van de evacuatie zou gaan bespreken moet voor Karremans, die steeds om zwaardere onderhandelingspartners voor Mladić gevraagd had, een opsteker zijn geweest.

In een telefoongesprek van Karremans met minister Pronk, die op dat moment in Tuzla verbleef, besprak de Dutchbat-commandant onder andere de situatie met het burgerpersoneel op de compound. Pronk liet weten dat er internationale druk werd opgebouwd om het Internationale Rode Kruis in ieder geval de gewonden te laten evacueren. Resultaten waren er echter nog niet.⁸⁵⁰ Pas 's avonds laat vernam de minister uit Nederland over de overeenkomst die in Belgrado was gesmeed. Opvallend in de weergave daarvan in zijn reisverslag was een opmerking over het lokale personeel, waaruit op te maken valt dat over hun lot op dat moment blijkbaar nog géén overeenstemming was bereikt: 'Serven zouden gemaakte lijst van lokale krachten UNPROFOR in Srebrenica nog "bestuderen".'⁸⁵¹ Inderdaad zou pas op 19 juli de knoop worden doorgemaakt, zij het niet zonder aarzelen. Pas 'after some debate' bleek Mladić bereid om zonder voorwaarden toe te staan dat het lokale personeel samen met het bataljon zou vertrekken.⁸⁵² Dit geeft eens te meer aan hoe precair hun positie gedurende lange tijd was.

Op 15 juli bestond er dus nog volop onzekerheid, die de bataljonsleiding nog steeds tot uiterst voorzichtig opereren noopte. Alles moest worden gedaan om te voorkomen dat de evacuatie in gevaar zou worden gebracht. Tegen die achtergrond moet waarschijnlijk ook het incident worden gezien dat zich die avond aan de poort van de compound afspeelde. Tegen het begin van de schemering meldden zich vijf ABiH-militairen bij de wacht, die vroegen om te worden toegelaten. Ze waren vermoedelijk op hun schreden teruggekeerd nadat ze tijdens hun poging om naar Tuzla te komen, in de Bosnisch-Servische fuik dreigden te lopen. In ieder geval één van hen was lichtgewond. Een arts verzorgde hem, maar daarna werden ze in opdracht van majoor Otter, de commandant van de compound, weggezonden. De mannen waren 'te laat' en bovendien werden militairen 'sowieso' niet toegelaten, zoals

847 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 14/07/95, 12:18:18.

848 MSF, Brussel. Capsat ICRC Bijeljina aan Christina Schmitz, 14/07/95, 14:30:47.

849 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz to MSF Belgrade, 15/07/95, 17:20:19.

850 Karremans, *Srebrenica*, p. 229.

851 ABZ, DPV/ARA/01654. Memorandum

DMP/NP [J. Kappeyne van de Coppello] aan R [minister Pronk], DMP/no. 1023, NH-618/95, 31/07/95, [vertrouwelijk] 'Verslag van de reis van Minister Pronk naar Tuzla en Sarajewo, 14-18 juli 1995'.

852 DCBC, 897. Vsat 7201 Lt col J.R.J. Baxter, MA to COMD, to [see distribution list], 'Meeting gen Smith/gen Mladić – 19 jul 95', 19/07/95.

Otter kort daarop in Zagreb zou verklaren.⁸⁵³ Kort nadat de mannen waren weggelopen werden schoten gehoord. Eén Nederlandse militair zou later verklaren dat er een dode was gevallen.⁸⁵⁴ Die waarneming kon echter niet bevestigd worden.

In de context waarin Dutchbat op dat moment functioneerde was Otters beslissing waarschijnlijk onvermijdelijk. Na het incident met de ‘zogenaamde gewonden’ tijdens het konvooi van 12 juli was de argwaan van de VRS nog meer gestegen. Schmitz en Franken hadden daarom besloten om zelf aan te bieden dat de achtergebleven gewonden door de VRS geïnspecteerd mochten worden.⁸⁵⁵ Pas daarna ontdekten ze bij toeval en tot hun schrik dat er zich onder die gewonden enkele ABiH-militairen bevonden, onder wie een officier: ‘a small timebomb in our hospital’.⁸⁵⁶ Toelating van nog meer, note bene gezonde, militairen, die overigens volgens de VN-regels verboden was, zou de situatie oneindig verder compliceren, met alle risico’s van dien.

De perspectieven op een eigen evacuatie van MSF versomberden aanvankelijk op 16 juli. Aanleiding was een bericht over de Noorse medische eenheid in Tuzla, Normedcoy, die zich in overleg met het Internationale Rode Kruis met de evacuatie van de gewonden zou belasten. Deze eenheid was, net als het Nederlandse logistiek konvooi met de groep KHO-5 de dag tevoren, door ongeregelde VRS-elementen overvallen en had moeten terugkeren naar Tuzla.⁸⁵⁷ Pas op de avond van 16 juli leek er weer een positieve ontwikkeling te zijn, toen de resultaten van het overleg tussen Smith en Mladić bekend werden. Om 20.30 uur kwam het bericht van *Bosnia-Herzegovina Command* binnen dat toestemming was verleend voor verplaatsing van al het materieel naar centraal-Bosnië, de evacuatie van de gewonden, bevoorrading en een inspectie door het Internationale Rode Kruis van gewonden en krijgsgevangenen.⁸⁵⁸ De *Opsroom* berichtte daarop aan de ‘expeditiemacht in Belgrado’, de verkenningsgroep van wat Dutchbat IV moest worden, die kort voor de val in het gebied was gearriveerd met het oog op de toen nog verwachte rotatie van het bataljon, dat het vertrek gepland stond voor 20 of 21 juli. Daaraan werd toegevoegd: ‘lokale medewerkers gaan zeer waarschijnlijk met ons mee’.⁸⁵⁹

Wat er met MSF en UNHCR zou gaan gebeuren stond echter nog altijd niet vast. Vertegenwoordigers van beide organisaties waren nog steeds druk doende om te proberen zelfstandig toestemming te regelen voor hun lokale staf en te bepalen hoe zij geëvacueerd moesten worden. Schmitz besprak de vraag over de optimale strategie met Franken, die van mening was dat MSF het beste samen met het Internationale Rode Kruis zou kunnen vertrekken.⁸⁶⁰ Alles hing echter af van de toestemmingen die zowel de Bosnische Serven als Belgrado zouden moeten geven – Servië diende *transit-permits* af te geven – en die maar niet

853 SMG, 1007. Gen Bastiaans (debrieger), C. Klep (verslag), ‘Verslag debriefing majoor Otter (C-St-cie) 23/07/95, Kamp Pleso’.

854 SMG/Debrief. *Feitenrelaas* debriefing ‘Srebrenica’, p. 289.

855 MSF Brussel. Capsat [Christina Schmitz] to Stefan [Oberreit], 13/07/95, 16:56. Deze kwestie wordt uitgebreid behandeld in het hoofdstuk over medische steun aan de lokale bevolking.

856 MSF Brussel. Capsat Christina [Schmitz] to Barbara, 15/07/95, 14:49:01.

857 De inschakeling van Normedcoy zou een van

de uitkomsten zijn geweest van het overleg tussen Smith en Mladić op de 15^e. Zie: MSF, Brussel.

Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 16/07/95, 10:07:12.

858 SMG, 1004. Maandregister Opsroom, 16/07/95, entry 20.30.

859 SMG, 1004/53. Opsroom, 16/07/95, 11.3, in de originele tekst staat het woord zeer als ‘zeeeeer’.

860 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado.

los kwamen. Ook UNHCR kampte met hetzelfde probleem; ook zij kregen geen duidelijkheid hoe en wanneer hun staf zou mogen vertrekken. In het kantoor in Belgrado hield *Programme Officer* J.P. Cavalieri zelfs rekening met de mogelijkheid ‘that the Bosnian Serb army may attempt to consider them as POW’s, for further exchange with the ABiH’.⁸⁶¹

De onzekerheid en angst bij de lokale staf werd verder aangewakkerd doordat de Bosnische Serven op 17 juli plotseling met de mededeling kwamen dat het vertrek van de MSF-medewerkers en de vrouwen en kinderen in orde was, maar dat het mannelijke personeel eerst een screening diende te ondergaan.⁸⁶² Ook UNHCR kreeg die dag te horen dat de *clearances* waren geweigerd en dat een nieuw verzoek tot evacuatie moest worden ingediend, zij het zonder de mannelijke lokale staf, die nu ‘very scared’ was. De opsteller van het *situation report* waarin dit vermeld stond voegde er aan toe: ‘it gives an idea of the climate’.⁸⁶³

33. De verklaring van 17 juli

Het klimaat had inderdaad veel weg van psychologische oorlogsvoering, waarin ogenschijnlijke willekeur in werkelijkheid een instrument was om de situatie zo veel mogelijk naar de eigen hand te zetten. Nog dezelfde ochtend waarop de eis tot screening van de mannelijke staf was gekomen, vonden twee gebeurtenissen plaats die vermoedelijk met elkaar verband hielden. Helemaal uit te maken is dat niet, omdat de chronologie niet meer te reconstrueren viel.

’s Ochtends werd tijdens een bijeenkomst van Franken met vertegenwoordigers van de VRS, waarop de medische evacuatie, de evacuatie van de lokale staf en van de medewerkers van MSF en Dutchbat besproken werd, bekend gemaakt dat president Karadžić een ‘amnestie’ had afgekondigd voor al het lokale personeel alsmede voor Nesib Mandžić.⁸⁶⁴ De Bosnisch-Servische tolk Petar Ušumlić had de boodschap overgebracht.⁸⁶⁵ Hoe geruststellend dat ook klonk, met de amnestie was nog niets gezegd over de wijze en het tijdstip waarop iedereen zou kunnen vertrekken. De bureaucratische regels golden nog volop en daarmee ook de mogelijkheid tot eindeloos traineren en dwarsliggen. Dat speelde ongetwijfeld een rol toen de vertegenwoordigers van de Bosnische Serven tijdens dezelfde vergadering met een document kwamen dat hun goede bedoelingen zou moeten bezegelen.

De prioriteiten en uitgangspunten die Franken hanteerde bij de deportatie van de vluchtelingen dicteerden ook zijn opstelling bij de ondertekening van wat bekend zou worden als de ‘verklaring van Franken’ of ‘de verklaring van 17 juli’. De laatste aanduiding was beter dan de eerste, die een door de media gemunte onjuiste betiteling was. Het ging hier om een

861 CRST. Fax Jean-Paul Cavalier (UNHCR BH Desk, Belgrade) to UNHCR Tuzla, ‘UNHCR local staff in Potocari’, 17/07/95.

862 MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado aan Christina Schmitz, 17/07/95, 11:05.

863 CRST. BH Desk Belgrade/Cavalieri to UNHCR Tuzla/CMB a.o, ‘Eastern BH daily update for 17/07’, 17/07/95.

864 MSF, Brussel. Christina Schmitz, ‘Sitrep Srebrenica – Potočari period 6.7. – 22.7.95’; SMG, 1006. Brief TK95119 van Th.J.P. Karremans,

‘Overdracht lokaal personeel’, 18 juli 1995. Karremans, *Srebrenica*, p. 233. Rave tekende over de bijeenkomst aan dat ook aan Omanović werd gerefereerd. Aantekeningen B. Rave, 17/07/95. Ter inzage gegeven aan het NIOD. Haar naam kwam dan ook terecht op de namenlijst die later die dag werd opgesteld. Vanwege haar psychische gesteldheid werd ze echter als patiënt beschouwd en aan het einde van de dag met het ICRC-konvooi geëvacueerd.

865 Interview Petar Ušumlić, 14/09/99.

overeenkomst die werd gesloten tussen Servische autoriteiten en Nesib Mandžić als vertegenwoordiger van de bevolking. De handtekeningen onder die verklaring werden op maandag 17 juli gezet, in het bijzijn van Franken, die gevraagd werd namens de VN mede te paraferen. Karremans was op dat moment herstellende van een darmstoornis, die een groot deel van het bataljon geveld had; die was het gevolg van het feit dat voor het eerst sinds maanden weer eens een konvooi fatsoenlijk voedsel had aangevoerd.⁸⁶⁶ Zowel Karremans als Franken weerspreken overigens dat de commandant, zoals later veelvuldig werd beweerd, op enig ander moment ziek zou zijn geweest. Volgens Karremans was hij alléén op 15, 16 en een deel van 17 juli door maagproblemen geveld geweest.

In de overeenkomst stond onder meer dat de afvoer van de vluchtelingen correct was verlopen. Volgens de aanwezige tolk Mujo Nukić aarzelde Franken aanvankelijk met tekenen.⁸⁶⁷ Na een blik van verstandhouding met Mandžić zwichtte hij.⁸⁶⁸ Voordat Franken echter zijn handtekening zette, voegde hij – tot woede van de aanwezige jurist in de Bosnisch-Servische delegatie – in het Engels een kanttekening toe op het document: ‘as far as it concerns convoys actually escorted by UN forces’.⁸⁶⁹

Tijdens de bijeenkomst was er volgens Franken geen sprake was van fysieke bedreiging.⁸⁷⁰ Mandžić ervoer de aanwezigheid van VRS-militairen begrijpelijkerwijs anders.⁸⁷¹ Wel was er ook in de ogen van Franken nog steeds sprake van een dwangsituatie. Weliswaar was er amnestie afgekondigd, maar op dat moment bevond iedereen zich in feite nog in de macht van de VRS. Om de positie van gewonden, lokale staf, de medewerkers van MSF en het bataljon zelf niet op het spel te zetten, besloot Franken uiteindelijk om de verklaring als waarnemer te ondertekenen. Zijn toevoeging was bedoeld om in ieder geval gedekt te zijn, en om te voorkomen dat de verklaring al te gemakkelijk misbruikt zou kunnen worden voor propagandistische doeleinden.

Toch was de wijze waarop hij dat deed niet waterdicht. Volgens de Bosnisch-Servische verklaring hadden zich gedurende de ‘evacuatie’ geen incidenten afgespeeld, maar die operatie behelsde meer dan alleen de konvoeien waar Franken met zijn toevoeging het accent op legde. Strikt genomen dekte hij daarmee niet wat er plaatsvond vóórdat de konvoeien vertrokken, en in het bijzonder het geweld dat zich voordeed bij de scheiding van de mannen en vrouwen, laat staan de executies.

Franken vergat bovendien nog iets. Volgens de geldende Vaste Orders ‘mag [er] geen enkele verklaring worden afgelegd of ondertekend, tenzij in het bijzijn van een geautoriseerde VN official. Tevens dient te worden gevraagd om het dichtstbijzijnde VN hoofdkwartier te mogen waarschuwen.’⁸⁷² Valt te begrijpen dat aan de eerste voorwaarde onder de omstandigheden moeilijk voldaan kon worden, bij het tweede lag dat anders. Toen over de verklaring naderhand veel ophef ontstond, deelde minister Voorhoeve aan de Tweede Kamer mee dat Franken ‘geen bijzondere betekenis’ had gehecht aan het document: ‘De ondercommandant heeft om diezelfde reden voorafgaand aan het plaatsen van zijn handtekening

866 Interview Th.J.P. Karremans, 30/11/00.

867 Interview Mujo Nukić, 07/02/98.

868 ICTY, (IT-98-33-T), getuigenis N. Mandžić, 21/03/00.

869 Een fotokopie van deze verklaring is als Bijlage 39 te vinden in: Karremans, *Srebrenica*, p. 347.

870 DAB. Nota J.H.M. de Winter aan minister,

D95/403, “Verklaring” Franken /rol Karremans’, 10/08/95. De Winter baseerde zich op een telefoongesprek met Franken.

871 ICTY (IT-98-33-T), getuigenis N. Mandžić, 22/03/00.

872 SMG/Debrief. Vaste Order 1 (NL) VN INF-BAT, Hoofdstuk 1, Personeel; Onderwerp 1/14: Discipline; par. 8: Lokale autoriteiten, p. 33.

geen contact gehad met het hoofdkwartier van UNPROFOR in Sarajevo.⁸⁷³ Het was een van de redenen waarom het bestaan van de verklaring lange tijd onbekend bleef. Karremans verklaarde later dat tijdens een overleg met Franken op 18 juli de verklaring evenmin aan de orde geweest.⁸⁷⁴ Wel had Karremans het document samen met de lijst van lokaal personeel naar Van Baal in Den Haag gefaxt. In de begeleidende brief verwees hij naar de toegevoegde verklaring.⁸⁷⁵ Er werd in Den Haag echter geen aandacht aan besteed.⁸⁷⁶

In de discussies naderhand over het optreden van Franken bij deze kwesties werd vaak gesuggereerd dat hij zich uitsluitend heeft laten leiden door de wens om Dutchbat zo snel en veilig mogelijk uit de enclave weg te krijgen. Ongetwijfeld speelde dat mee, maar Franken wees erop dat de bataljonsleiding duidelijk had gemaakt dat van vertrek pas sprake zou kunnen zijn nadat het veilige vertrek van de resterende gewonden en de lokale staf verzekerd zou zijn.⁸⁷⁷ Karremans had die boodschap al op 14 juli duidelijk overgebracht, en op 17 juli werd deze nog eens bevestigd.⁸⁷⁸

De impliciete suggestie bij dergelijke beschuldigingen dat er een duidelijk alternatief was, lijkt ook moeilijk houdbaar. Zoals eerder gememoreerd overwoog Franken naar eigen zeggen een kort moment om een *stand* te maken in Potočari, maar had hij dat idee snel verworpen. Hij had slechts honderdvijftig gevechtssoldaten over, van wie velen er volledig doorheen zaten. De overigen hadden weliswaar hun uiterste best gedaan om het verblijf van de vluchtelingen op de compound te verlichten, maar waren voor een geweldsactie niet inzetbaar. Bovendien was er een groot tekort aan munitie. Het meest overtuigend was het argument dat het voeren van een gevecht in een omgeving met duizenden burgers onmogelijk was. De Servische artillerie hield de burgers in gijzeling, en daarmee indirect Dutchbat.⁸⁷⁹ Ook de overweging om de situatie, in ieder geval voor wat betreft de vluchtelingen, op de compound te ‘bevriezen’, door hun afvoer niet toe te staan, achtte Franken, zoals reeds is beschreven, onmogelijk. Er zou zich dan een ander soort humanitaire ramp hebben voltrokken.

34. Ontwikkeling van evacuatieplannen na 17 juli

Op 17 juli leken de evacuatieplannen van MSF eindelijk in een stroomversnelling te komen. In de loop van de dag kwam eindelijk de toestemming binnen, zij het voor een reis via de linkeroever van de Drina naar Tuzla. Hoewel de bestemming goed uitkwam uit het oogpunt van familiehereniging, was dit allereerst het gevolg van de voortdurende Servische weigering

873 DAB. Concept Brief Minister van Defensie aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, D101/95/15825, augustus 1995, p. 11. Deze passage kwam niet in deze vorm terug in de uiteindelijke brief.

874 DAB. Nota J.H.M. de Winter aan minister, D95/403, “Verklaring” Franken/rol Karremans’, 10/08/95. De Winter baseerde zich op een telefoongesprek met Karremans.

875 SMG, 1006. Brief TK95119, Th.J.P. Karremans aan PBL, ‘Overdracht lokaal personeel’, 18/07/95.

876 Op de commotie die in de nasleep over de

verklaring van 17 juli ontstond, wordt ingegaan in hoofdstuk 8 van dit deel.

877 Interview R.A. Franken, 21/05/99.

878 Ken Biser meldde de 17^e dat de CO van Dutchbat er op had gestaan dat hij niet zou vertrekken zonder de lokale employees. Biser wees er nog eens ten overvloede op dat hier ook sprake was van een wettelijk verplichte verantwoordelijkheid. UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Fax Ken Biser to Moussalli, ‘Local staff in Potocari with Dutchbat’, 17/07/95.

879 ICTY, (IT-98-33-T), getuigenis R.A. Franken, 04/04/00; Interview R.A. Franken, 21/05/01.

om het MSF-konvooi op zijn grondgebied toe te laten.⁸⁸⁰ De route naar Tuzla was echter niet zonder gevaar, zoals was gebleken uit de problemen met het Nederlandse logistieke konvooi op 15 juli en de Noorse medische eenheid een dag later. MSF in Belgrado zag het liefst een UNPROFOR-escorte, of als alternatief dat MSF zou meerijden met een konvooi van het Internationale Rode Kruis. Ze konden die dag echter niet direct mee met het konvooi dat de gewonden kwam ophalen. In de toestemming was bepaald dat de MSF-voertuigen eerst naar Bijeljina dienden te gaan, waar een kantoor van het Internationale Rode Kruis was gevestigd, om zich pas daar bij het konvooi naar Tuzla aan te sluiten.

Schmitz voelde zich erg ongemakkelijk bij het idee dat ze een deel van de reis op eigen houtje zou moeten afleggen. Ook Franken, met wie ze haar probleem besprak, was vanwege de onveiligheid erg op het plan tegen. En ook het idee om de VRS een escorte te vragen vond hij te gevaarlijk, omdat het risico bestond dat de colonne doelwit zou worden van nog rondzwervende ABiH-eenheden. Schmitz zelf vond het voorstel van Belgrado om Dutchbat om een escorte te vragen niet haalbaar. De materieelverliezen als gevolg van berovingen tijdens de pogingen de konvooiën op 12 en 13 juli te begeleiden lagen nog vers in het geheugen: ‘they would lose everything and they are even more a target’. Franken weigerde bovendien.⁸⁸¹ Gaandeweg de avond werd Schmitz steeds somberder over de reis: ‘Being with the local staff 10 hours a day, while they are totally frightened? I doubt’. Bovendien behoorde tot de staf ook de kok, die na de val van de enclave helemaal was doorgedraaid.⁸⁸²

De verwarring over wat er met MSF zou gebeuren was groot. In Den Haag werd er op de avond van 17 juli van uitgegaan dat MSF samen met de tolken met Dutchbat mee zou gaan.⁸⁸³ Karremans was echter zeer verbaasd toen hij ze diezelfde avond op de compound aantrof, omdat hij in de veronderstelling verkeerde dat MSF samen met het Internationale Rode Kruis was vertrokken.⁸⁸⁴ Dit voorval maakt duidelijk dat ook na de val en de deportatie de interne communicatie niet altijd goed functioneerde, hoewel daarbij ook een rol gespeeld kan hebben dat Karremans vanwege zijn korte ziekte even buiten beeld was. Of hij daarvan lucht had gekregen of niet, in ieder geval belde Van Baal de volgende morgen met Karremans om onder andere te spreken over de ‘te nemen maatregelen om de veiligheid te garanderen van door Dutchbat naar Zagreb mee te nemen “local recruited personnel” van Dutchbat’.⁸⁸⁵

In de brief aan Van Baal die Karremans na het gesprek schreef en waarin hij vermoedelijk de neerslag gaf van hetgeen hij met hem had besproken, maakte hij duidelijk dat zowel de eigen tolken van Dutchbat als die van de UNMO’s, de twee personeelsleden van UNHCR en Nesib Mandžić met het bataljon zouden worden ‘verplaatst (...) naar de uiteindelijke bestemming’.⁸⁸⁶ Aan de brief werd de lijst met gegevens van lokaal personeel gehecht die de

880 MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado aan Christina Schmitz, 17/07/95, 16:06:36.

881 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 17/07/95, 19:40:48.

882 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 17/07/95, 21:49:23.

883 DJZ. Bericht Voets/KL aan DCBC, dtg 17/07/95, 21.11.

884 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98; Karremans, *Srebrenica*, p. 233.

885 DCBC, 2828. Intern Memorandum PHJZA [plv.v. hfd. Juridische Zaken] aan HJZ, SCO en

BLS, ‘Declaration d.d. 17 juli 1995 in aanwezigheid van UNPROFOR (maj. Franken, plv v C DUTCHBAT) ondertekend door vertegenwoordigers van de BSA en inwoners van Srebrenica’, 07/08/95.

886 SMG, 1004/76. Brief TK95119, Karremans aan PBL, ‘Overdracht lokaal personeel’, 18 juli 1995. Karremans verwees in deze brief ook naar de meegezonden verklaring van 17 juli, die echter in Den Haag volledig aan de aandacht zou ontsnappen.

vorige dag al was opgemaakt en toen ook al, samen met de lijst van gewonden, door de UNMO's was verstuurd.⁸⁸⁷ Vandaar dat ook de naam van Ćamila Omanović er nog op voorkwam, hoewel zij al op de avond van 17 juli met het Internationale Rode Kruis was geëvacueerd.

Op de lijst die Karremans verstuurde stonden ook de gegevens van de acht MSF-stafleden, hoewel zij in zijn brief niet ter sprake kwamen. Schmitz had namelijk haar reserves opzitzet en in overleg met MSF in Belgrado besloten toch een poging te wagen om te vertrekken. In de ochtend ontving ze het 'Action plan – Médecins Sans Frontières team evacuation'.⁸⁸⁸ Getracht zou worden om toch die dag naar Belgrado te vertrekken, in de hoop dat de Servische toestemmingen bijtijds los zouden komen. Mochten de Servische autoriteiten op het laatste moment weigeren, dan zou op basis van de VRS-clearance, die twee dagen geldig was, op 19 juli dezelfde route worden genomen als die van het Internationale Rode Kruis naar Tuzla. Al vroeg in de ochtend werden de drie MSF-voertuigen gepakt en gecheckt; Schmitz bepaalde de indeling. Franken regelde dat de lokale staf om zes uur 's avonds op het vliegveld van Belgrado door UNHCR zou worden opgevangen om ze op het vliegtuig naar Zagreb te zetten.⁸⁸⁹

Kort daarop kwam Franken echter met de mededeling dat de lokale passagiers het gevaar liepen in Servië of Kroatië gearresteerd te worden. Die kans zou des te groter zijn wanneer de papieren niet klopten. Omdat een van de stafleden zijn pasje had verloren en ook de familieleden niet over papieren beschikten, stuurde Schmitz aan het begin van de middag hun gegevens naar Belgrado. Wanneer ze de grens bij Zvornik zouden oversteken konden MSF-medewerkers hen dan alsnog de benodigde papieren verstrekken. Franken probeerde ondertussen via het hoofdkwartier van UNPROFOR in Sarajevo de kwestie met de toestemmingen te klaren. Kort daarop kreeg Schmitz echter het moedeloze antwoord terug dat er in Belgrado weer van alles mis was: 'It is so complicated that the whole thing could not have been imagined even by Kafka.' Nu waren er weer problemen rond de transit op het vliegveld.⁸⁹⁰

Opnieuw werden de plannen omgegooid. Misschien dat toch de volgende dag de route naar Tuzla maar moest worden genomen. Een nieuw obstakel presenteerde zich echter. In de middag van 18 juli brachten VRS-militairen twee bejaarde inwoners uit het zuiden van Srebrenica naar de compound. Het echtpaar, van tachtig en eenentachtig jaar, was na de vlucht van de bevolking achtergebleven en kampte inmiddels met uitdrogingsverschijnselen.⁸⁹¹ Hun komst gooide alle plannen weer overhoop. MSF Belgrado liet weten dat Schmitz hen onmogelijk mee kon nemen, omdat nooit op tijd de noodzakelijke veranderingen in de plannen gemaakt zouden kunnen worden. De toestemmingen voor de reis naar Tuzla, langs de linkeroever van de Drina, zouden hun geldigheid verliezen wanneer er twee mensen aan het konvoi werden toegevoegd. Daarvoor zou eerst weer iets geregeld moeten worden met de lokale autoriteiten.⁸⁹²

Schmitz liet echter nog diezelfde avond weten dat ook Dutchbat de bejaarden niet

887 UNGE, UNPROFOR, box 25/77, 4th Apr-23 Aug 95. Maj Kingori to UNMO HQ BH NE, 'UN local staff and wounded', 17 juli 1995.

888 MSF, Brussel. Capsat MSF BLG to all MSF stations, 'Action plan – MSF team evacuation', 18/07/95, 06:27:25.

889 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan

MSF Belgrado, 18/07/95, 11:18:30.

890 MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado aan Christina Schmitz, 18/07/95, 14:11:53.

891 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 18/07/95, 20:28:31.

892 MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado aan Christina Schmitz, 18/07/95, 20:07:38.

mee kon nemen. ‘UNPROFOR is not able to take them’, meldde Schmitz slechts. Wat de aard van de bezwaren waren vermeldde ze niet, zodat daar slechts naar kan worden gegist: formeel mocht het bataljon geen burgers meenemen, maar het is de vraag of dit op dat moment nog een probleem zou zijn. Waarschijnlijk speelden praktische bezwaren ook een rol; zo was ongetwijfeld niet duidelijk wat het bataljon vervolgens met hen moest beginnen.

Ook UNHCR kon geen verantwoordelijkheid op zich nemen, want die kon volgens Schmitz niet eens voor haar eigen mensen zorgen: ‘How come our staff gets protection letter, while their own staff is completely desperate here and cannot leave anywhere?’ Ook Dutchbat zou in de problemen kunnen komen met de twee UNHCR-stafleden, omdat de reispapieren, die ondanks de afgekondigde amnestie toch noodzakelijk waren voor een vlekkeloze aftocht, maar niet arriveerden. Volgens Schmitz had het bataljon daarover zelfs intussen een boze brief aan de UNHCR gestuurd.⁸⁹³ Het was tekenend dat UNHCR nog op 20 juli, toen inmiddels al een andere oplossing bestond, nog altijd bezig was met pogingen om een vrijgeleide te krijgen voor een vertrek ‘avant of gelijktijdig met de Nederlandse troepen’.⁸⁹⁴

Schmitz en Franken besloten om de volgende dag te proberen met de lokale VRS-autoriteiten een overeenkomst te sluiten waardoor ook de twee bejaarden die dag samen met MSF konden vertrekken. Aan het eind van de ochtend van 19 juli bleek dat dit niet meer nodig was, omdat het hoofdkantoor van MSF in Parijs de zaak rechtstreeks met Pale had weten te regelen.

Zicht op een echte oplossing kwam er in de loop van 19 juli. De dag tevoren had Karremans van Mladić een brief ontvangen waarin hij aankondigde dat het vertrek van Dutchbat de volgende dag met Smith zou worden besproken. Rond het middaguur sijpelden de resultaten door en kreeg Schmitz van Franken te horen dat MSF samen met Dutchbat zou mogen evacueren. Onder geen beding mochten de resultaten van dit gevoelige overleg uitlekken, en Schmitz kreeg dan ook de instructie om tegenover haar collega’s in Belgrado haar mond houden. Het enige dat ze zonder toelichting mocht melden was dat ze die dag in ieder geval niet zou vertrekken. Schmitz dekte de zaak enigszins af door te zeggen dat ze het liefst via Servië zou evacueren, waarvoor de benodigde toestemmingen nog steeds ontbraken. Bovendien waren ondanks het akkoord tussen MSF-Parijs en Pale de details van de toestemmingen nog steeds niet bekend. Terwijl Schmitz eindelijk wat begon te ontspannen, bleven haar collega’s, die haar alleen maar met haar plotselinge en onbegrijpelijke kalmtte konden complimenteren, alles op alles zetten om de benodigde toestemmingen rond te krijgen.

De enorme bureaucratische complicaties en blokkades die de evacuering van de lokale staf in de weg stonden waren voor de hoofdkwartieren van MSF en UNHCR, die de overeenkomst tussen Smith en Mladić niet kenden, nog niet ten einde. Hoewel ze niet relevant meer waren voor het uiteindelijke verloop, geven ze nog wel de sfeer aan die tot het laatste moment de onderhandelingen bepaalde. Misschien zeggen ze ook iets over de interne tegenstellingen binnen de Republika Srpska. Eerst was er de verklaring op 19 juli van Dragan Kekić, de voorzitter van de ‘Coördinerende Raad voor humanitaire hulp’, dat alle lokale staf met Dutchbat mee zou kunnen. Schmitz hoorde hiervan in het begin van de middag via UNHCR.⁸⁹⁵ De volgende dag echter kreeg MSF Belgrado te horen dat de toestemmingen

893 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 18/07/95, 23:13:08.

894 DCBC, 942. PV Genève aan Den Haag, 20/07/95. Verslag van een gesprek met de Neder-

landse UNHCR-official A.W. Bijleveld.

895 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan MSF Belgrado, 19/07/95, 13:45:40.

voor een vertrek samen met Dutchbat naar Belgrado akkoord waren voor de medewerkers, vrouwen, kinderen en bejaarden, maar: ‘no men’.⁸⁹⁶ De schrik zat er meteen weer in. Een dag later, toen duidelijk was geworden dat iedereen kon vertrekken, hield men het maar op een ‘local sense of humour’.⁸⁹⁷

Op de avond van 19 juli was de officiële bevestiging van de overeenkomst tussen Smith en Mladić bij Dutchbat binnengekomen. Nu de mogelijkheid bestond om samen met Dutchbat weg te gaan besloten Schmitz en O’Brien om de knoop door te hakken en inderdaad samen met het bataljon te vertrekken, in plaats van op eigen gelegenheid. Ondanks de principiële en praktische bedenkingen – een tocht naar Zagreb in plaats van naar Tuzla – gaf de bescherming van Dutchbat toch de doorslag. Het was ook duidelijk dat het bataljon niet zonder hen wenste te vertrekken. MSF werd zelfs in het eerste deel van het konvooi geplaatst, samen met UNHCR, UNMO’s en Karremans.⁸⁹⁸

Vermoedelijk ergens op 19 of 20 juli was de definitieve vertreklijst samengesteld, waarop naast de namen van de Dutchbatters en de UNMO’s, alle namen van lokale staf en buitenlandse medewerkers stonden vermeld. In de brief die minister Voorhoeve in april 1996 aan de Tweede Kamer stuurde naar aanleiding van de kwestie met Rizo Mustafić, verklaarde hij dat deze lijst op 21 juli door de VRS was gecontroleerd.⁸⁹⁹ Het is maar wat daar onder verstaan wordt; zeer waarschijnlijk is een kopie van de lijst naar de VRS gegaan als onderdeel van de bureaucratische dwang die hierboven is beschreven. Tot ieders verrassing bleef de gebruikelijk fysieke inspectie, met het urenlange oponthoud waarbij alle gegevens tot in detail werden gecontroleerd, achterwege. Bij veel Dutchbatters, onder wie Franken, leverde dat naar eigen zeggen gemengde gevoelens op. Alle zorgen over de mogelijk grote risico’s die er zouden ontstaan wanneer Dutchbat geprobeerd zou hebben zich aan het bureaucratisch regime te onttrekken, leken futiel. Het bataljon, zo leek het, had ongemerkt iedereen mee kunnen nemen die niet geregistreerd stond, zoals de broer van Hasan Nuhanović.⁹⁰⁰

Of daardoor zelfverwijt op zijn plaats zou zijn is een vraag die slechts met grote omzichtigheid beantwoord kan worden. Snel raken hierin morele afwegingen betrokken. Die moeten echter afgezet worden tegen het realiteitsgehalte van de inschattingen die Karremans en Franken maakten. Het uiterst moeizame verloop van de pogingen om uit de enclave te mogen vertrekken, geeft aan dat de risico’s niet denkbeeldig waren. Bovendien waren er de ervaringen van andere UNPROFOR-eenheden en Dutchbat zelf, met de tergende afhankelijkheid van de VRS bij verplaatsingen. Daar kwam nog bij dat vooral na de val van de enclave UNPROFOR een speelbal was van de VRS. Voertuigen werden afgepakt en konvoien werden beroofd. Het idee van volledige afhankelijkheid van de luimen van Mladić en de zijnen gaf aanleiding tot een vrees die in ieder geval begrijpelijk is.

In de chaos zijn er dus slachtoffers gevallen. Rizo Mustafić had op zich gered kunnen worden, en bij Bekir Hodžić is duidelijk dat hij formeel gesproken daar ook recht op had. Wat er in zijn geval is misgegaan blijft echter nog onduidelijker dan bij Mustafić.

De weigering om Muhamed Nuhanović te redden valt het moeilijkst te beoordelen. Franken wist heel goed wat hij deed toen hij hem van de compound af stuurde. Sommigen zouden

896 MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado aan Christina Schmitz, 20/07/95, 15:50:17.

897 MSF, Brussel. Capsat MSF Belgrado aan Christina Schmitz, 21/07/95, 05:46:04.

898 MSF, Brussel. Capsat Christina Schmitz aan

Stephan [Oberreit], 20/07/95, 3.45 PM.

899 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 157 (25/04/96).

900 Interview R.A. Franken, 21/05/01.

het misschien moed noemen om dergelijke ingrijpende beslissingen te nemen. Duidelijk is wel dat aan iedere keuze reële risico's kleefden, hoe wrang de ironie van het uiteindelijke verloop ook was. Dat laatste mag dan ook niet automatisch de maatstaf zijn waartegen Frankens beslissing wordt afgezet.

Schmitz maakte op het oog een andere afweging dan Franken, maar de eerlijkheid gebiedt de vraag te stellen of hun situaties en verantwoordelijkheden vergelijkbaar waren. Voor een belangrijk deel waren ze dat immers niet. Dat in aanmerking genomen blijken er bij nader inzien echter ook overeenkomsten te zijn. Ook MSF heeft niet al zijn personeel kunnen evacueren, eenvoudigweg omdat net als in het geval van Dutchbat een groot aantal van hen na 11 juli niet meer getraceerd kon worden. Zoals reeds opgemerkt verkoos in één geval een medewerker zelf om bij zijn familie te blijven en is er blijkbaar niet aan gedacht om hen aan de groep die uiteindelijk met Dutchbat vertrok toe te voegen. Van de MSF-medewerkers die wel megingen bezat bovendien iedereen een pasje, op één persoon na die dit kwijt was, maar wiens aanstelling buiten kijf was. De overige oorspronkelijke evacués van MSF waren vrouwen en kinderen. Hooguit kan achteraf op basis van de praktijk gezegd worden dat de twee jongens van 14 en 15 tot een risicogroep behoorden, maar formeel vielen ze buiten de categorie die Mladić had aangemerkt voor een screening op oorlogsmisdadigers. Het valt dus niet vol te houden dat MSF 'gesjoemeld' zou hebben met 'pasjes' of regelingen 'aan de laars gelapt' heeft. Uit de slepende onderhandelingen na 13 juli over toestemmingen om de enclave uit te komen blijkt overduidelijk dat ook MSF nadrukkelijk 'by the book' ging, terwijl diezelfde onderhandelingen ook duidelijk maken dat het bezit van een ID niet automatisch een vrijwaring voor een screening door de VRS betekende. Tot het laatst toe was er immers de dreiging van de VRS dat het mannelijke personeel een aparte behandeling zou ondergaan.

35. Conclusie omtrent de moorden in Potočari

Behalve het toneel van een etnische zuivering is Potočari de plaats geweest van een lokale wraakoefening met assistentie van buitenaf. De rechters in het proces tegen Krstić konden niet uitmaken of de moorden die daarmee gepaard gingen sporadisch waren of grootschalig. Zoals uit het voorgaande blijkt, neigt de historicus tot het laatste. Hoeveel slachtoffers daarbij precies zijn gevallen zal nooit vastgesteld kunnen worden, maar het aantal ligt vermoedelijk tussen de 100 en 400 doden. Dat is aanzienlijk meer dan wat in juli 1995 vermoed werd op basis van de meldingen door Dutchbat. Al in Assen werd tijdens de debriefing duidelijk dat het aantal excessen in Potočari groter moest zijn geweest. De grootschalige executies buiten de enclave trokken echter veel aandacht weg voor de slachtoffers die in Potočari zijn gevallen.

Wel werd het bataljon sinds die tijd achtervolgd door beschuldigingen dat het zijn plicht verzaakt had bij het melden van oorlogsmisdaden. Dat verwijt krijgt nu gemakkelijk meer lading doordat duidelijker is wat de vermoedelijke orde van grootte geweest is van de excessen in Potočari. Toch passen daarbij belangrijke kanttekeningen.

Er zijn veel aanwijzingen dat de daders bewust getracht hebben om hun daden aan het zicht van Dutchbat (en UNMO's en MSF) te onttrekken. De problemen bij de konvooibegeleiding, in het bijzonder het afnemen van de Nederlandse voertuigen, zijn meer geweest dan gewone roverij. Door Dutchbat immobiel te maken werd het voor het bataljon onmogelijk toezicht te houden op wat er zich onderweg afspeelde en konden VRS-militairen ongestoord

bussen aanhouden. In Potočari intimideerde de VRS de Nederlandse soldaten door hun wapens en uitrusting af te nemen. Hoewel de indruk bestaat dat sommige Dutchbatters zich dat gemakkelijker lieten welgevallen dan andere, is het een illusie te denken dat iemand zich daar in uiterste instantie aan kon onttrekken. Gewapend verzet was in Potočari geen optie: de VRS was heer en meester.

Nederlandse soldaten en UNMO's die probeerden onderzoek te doen naar mogelijke wandaden werden door de VRS tegengehouden. De vondsten van de twee executieplaatsen door Rutten en Oosterveen en hun collega's waren vanuit VRS-perspectief waarschijnlijk bedrijfsongevallen. Hetzelfde gold voor de executie die Groenewegen waarnam. Als er één overheersend patroon is in de meldingen die Dutchbatters later in Nederland hebben gedaan, dan is dat wel de zeer sterke vermoedens van executies, waarbij wel de aanloop werd gezien, maar de moord letterlijk aan het zicht werd onttrokken. Bij een groot aantal soldaten bestond dan ook het idee dat het 'goed mis' was, maar dat was een gevoel waarmee ze vanwege het ontbreken van onomstotelijk bewijs moeilijk mee uit de voeten konden.

Dat betekent niet dat er niet meer doden, moorden en verkrachtingen zijn waargenomen. Een meer dan gemiddeld groot aantal Dutchbatters hield aan de gebeurtenissen ernstige psychische klachten over, die in een aantal gevallen zijn terug te voeren op waarnemingen van moorden en verkrachtingen.⁹⁰¹ Het is tekenend dat pas vijf jaar na dato tijdens het proces tegen Krstić voor het eerst een Dutchbatter naar buiten trad met het verhaal over de verkrachting die hij had waargenomen. Deze omstandigheid noopte tot een terughoudende opstelling bij het onderzoek op dit punt.

De grote impact van de gebeurtenissen op de militairen was in Potočari een van de factoren die bepaald hebben dat meldingen van mogelijke mensenrechtenschendingen tekort zijn geschoten. Hoewel het aantal niet is vast te stellen, waren er diverse militairen die (al dan niet tijdelijk) onder de stress bezweken. Bij anderen vernauwde het blikveld zich tot de onmiddellijke taak en sloten zij zich af voor wat er zich verder om hen heen afspeelde. Daarbij kwam ongetwijfeld dat het bataljon niet of nauwelijks was voorbereid op bij de situaties die zich tijdens en na de val voordeden.⁹⁰²

In sommige gevallen speelde zeker ook mee dat Dutchbatters meer bezorgd waren over de vraag hoe zij zelf deze hel konden overleven dan over het lot van de (weerbare) Moslimmannen die het hen zo moeilijk hadden gemaakt.

De communicatie faalde door al deze oorzaken op 12 en 13 juli vrijwel volkomen. Tekenend is dat commandant Karremans pas lang na de val doorkreeg dat zijn veronderstelling dat de mannen die gescreend waren daarna gewoon samen met de rest van de bevolking waren afgevoerd, niet klopte. Ook Franken was er, zoals reeds vermeld, van overtuigd dat in ieder geval bij de eerste vier konvooien mannen waren meegegaan.

Speciaal het falen van de humanitaire rapportage is voor een deel verklaarbaar uit de omstandigheden. Toch is er daarbij één punt in het bijzonder dat moeilijk te begrijpen is. Het is vreemd dat de bataljonsleiding, en zeker Franken die immers verklaarde dat hij al vroeg sombere vermoedens had, in de week na de val niets ondernomen hoeft om zelf een beeld te krijgen van de gebeurtenissen rond de deportatie. Op 15 juli vernam Franken van de teruggekeerde bemanning van OP-A bijvoorbeeld dat zij onderweg lijken hadden zien liggen langs de weg.

901 In gesprekken van het NIOD met hulpverleners kwamen diverse anonieme voorbeelden

daarvan ter sprake.

902 Interview E. Koster, 19/10/99.

In de week dat het bataljon weer enigszins tot rust kwam, hebben zowel Karremans als Franken iedere poging nagelaten om op door middel van een oproep of vorm van debriefing informatie naar boven te halen over mogelijke ernstige mensenrechtenschendingen. Allebei hebben ze naderhand toegegeven dat zij zich er zelf nu over verbazen dat zij niet op dat idee waren gekomen.⁹⁰³

Tenslotte is het de vraag of hoger in de UNPROFOR-hiërarchie geen initiatieven genomen hadden moeten worden. De reactie van Nicolai en De Ruiters op de meldingen van Karremans roept vraagtekens op. Die gelden te meer omdat zij beschikten over verschillende informatie. Ondanks hun terechte bedenkingen over de betrouwbaarheid van wat de vluchtelingen uit Srebrenica al meteen na hun aankomst in Tuzla aan de media vertelden, had dit toch aanleiding moeten zijn om bij Dutchbat nadrukkelijker navraag te doen. Nicolai steunde immers die dagen als een der weinigen de visie van minister Pronk, die voor genocide vreesde – hierop wordt in de volgende twee hoofdstukken uitgebreid teruggekomen.

Toen het bataljon op 21 juli uit Bosnië vertrok en Nicolai daarbij aanwezig was, vroeg hij Mladić wel om toestemming om voor die tijd nog even in Srebrenica te kijken, maar dat leverde vanzelfsprekend niets op.

---

903 Interview Th.J.P. Karremans, 13/11/00;

interview R.A. Franken, 21/05/00.

HOOFDSTUK 5

Zagreb en Tuzla: op zoek naar informatie

Wat betekent dat: dat de blauwhelmen dat met eigen ogen hebben gezien, of dat ze alleen maar in de buurt waren, of nog iets anders? De rekkelijkheid van dit soort waarnemingen en uitspraken zou eerst onderzocht moeten worden, voordat een oordeel over het gedrag van de blauwhelmen kan worden geveld.¹

1. Verwarring rond de debriefings van Dutchbat

Behalve door de vraag wat er door Dutchbat aan indicaties en bewijzen voor mensenrechtenschendingen is waargenomen en gemeld terwijl de Nederlanders nog in de enclave vastzaten, is de nasleep van Srebrenica ook beheerst door vraagtekens bij de informatie die door de Dutchbatters in Zagreb was verstrekt nadat ze weer in een veilige omgeving waren beland. Veel aandacht van media en politici ging daarom uit naar de debriefings door diverse instanties van de Nederlands militairen en in het bijzonder de pogingen daartoe door de KL. In dit hoofdstuk zullen deze pogingen worden beschreven en geanalyseerd. Dat gebeurt in samenhang met enkele verwante thema's, zoals de wijze waarop met de verkregen informatie is omgesprongen door de verantwoordelijke instanties, en in een aantal gevallen door de media.

Over de aard en het verloop van de debriefingsactiviteiten in Zagreb ontstond veel verwarring. Deze betroffen aanvankelijk twee groepen: de 55 OP-bemanningsleden die na hun gijzeling waren vrijgelaten, en de leden van de Krijgs- en Hospitaalorganisatie (KHO)- en Verbandplaatsgroep. De Sectie Militaire Geschiedenis van de KL, die zich vanaf 13 juli nauw met Srebrenica bezighield, ging er op 27 juli nog vanuit dat de 'eerste groep', zoals de ex-gegijzelden en de KHO'ers werden aangeduid, in het geheel niet gedebriefd was.² Dat misverstand hield lang stand. Zo schreef Bert Kreemers, de plaatsvervangend directeur Voorlichting bij de centrale organisatie van het ministerie van Defensie, in zijn uit 1998 daterende memoires: 'Merkwaardig was dat de groep van 55 door de Serven gevangen genomen militairen niet was gehoord.'³

Toen na verloop van tijd duidelijk werd dat er wel degelijk een poging was ondernomen om aan hen informatie te onttrekken, bleven er vragen en misverstanden bestaan. KHO-chirurg G. Kremer bijvoorbeeld verklaarde tegenover onderzoeker J.A. van Kemenade in

---

1 J. de Milliano, n.a.v. beweringen dat wreedheden 'onder de ogen' van Dutchbatters zouden hebben plaatsgevonden, in: K. Versteegh, 'Nederlandse hulp was te beperkt', *NRC Handelsblad*, 19/07/95.

2 SMG, 1004. Verslag projectgroep SMG, 27 juli 1995.

3 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 109.

1998 dat hij weliswaar al op 17 juli in Zagreb gedebriefd was, maar hij voegde daar aan toe – ten onrechte – dat daar geen verslag van was gemaakt.⁴ Ook de in 1995 waarnemend Bevelhebber der Landstrijdkrachten Warlicht verklaarde in 1998 tegenover dezelfde commissie: ‘Een aantal mensen had reeds in Zagreb een psychologische debriefing ondergaan. Daarvan was geen verslaglegging, maar het was wel gebeurd’.⁵ Kort voor zijn gesprek met de commissie had Warlicht zelf hierover zijn geheugen moeten opfrissen in een gesprek met overste P.M.P. Venhovens, de psycholoog die destijds verantwoordelijk was voor de uitvoering van de psychologische debriefing in Zagreb.⁶ Bert Kreemers verklaarde weliswaar dat hij pas recentelijk had ontdekt dat er uitgebreide verslagen bestonden van de afzonderlijke gesprekken in Zagreb,⁷ maar deze hadden betrekking op de gebeurtenissen van een week later. Hoewel ook deze debriefingsverslagen aan Van Kemenade ter beschikking werden gesteld, schonk hij aan de debriefings in Zagreb verder geen aandacht. Daardoor werd niet duidelijk dat er meer aan de hand was geweest dan Van Kemenade schetst.

Leden van de groep van 55 ex-gegijzelden vertelden tijdens de latere debriefingsgesprekken in Assen in het najaar van 1995 dat zij in Zagreb niet alleen een psychologische, maar ook een ‘operationele debriefing’ hadden ondergaan. Het verwarrende was dat sommigen meldden dat deze schriftelijk was geweest. Sommige Dutchbat-militairen uit de groep van 55 verwezen naar ‘VN-formulieren’.⁸ Anderen spraken weer over een ‘groepsdebriefing’, zoals Dutchbatter M. van der Zwan, die hieraan refereerde in een later gesprek met KL-voorzitter Hartman. Ook hem was niet duidelijk of de debriefing in Zagreb door de VN of door de KL was uitgevoerd.⁹ Die onduidelijkheid werd veroorzaakt doordat er in Zagreb drie debriefings hadden plaatsgevonden bij deze groep van 55:

1. een psychologische debriefing door de KL, die tot doel had om psychische klachten bij de Dutchbatters te onderkennen;
2. een, zij het provisorische, operationeel/humanitaire debriefing door het *Military Information Office* (de inlichtingensectie, in militaire termen: de G2) van het UNPF-hoofdkwartier in Zagreb, die tot doel had om in kaart te brengen hoe de behandeling van de Dutchbatters en de Moslims was geweest;
3. en een nauwelijks noemswaardige operationele debriefing vanuit de sectie operatiën (in militaire termen: de G3) van UNPF, die niet meer inhield dan enkele korte gesprekken over operationele aspecten door de Nederlandse kolonel J.H. de Jonge.

De verwarring werd nog vergroot doordat bij de debriefing vanuit de inlichtingensectie van UNPF eveneens een Nederlandse militair, majoor C.A.T.M. Bourgondiën, een prominente rol speelde. Al tijdens de eerste debriefings in Zagreb van de ex-gegijzelden stak namelijk het gerucht op dat ook de MID een aandeel had in de debriefingsactiviteiten.¹⁰ Nog een complicatie daarbij was dat behalve Bourgondiën in Zagreb ook sergeant-majoor N. Franssen van de MID/KL aanwezig was. Hij was militair veiligheidsofficier van Dutchbat IV, dat volgens de oorspronkelijke bedoeling het derde bataljon zou aflossen in afwachting van de komst van een Oekraïens bataljon. Hij maakte deel uit van een vooruitgezonden

4 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*. Deel 2, Bijlage 4. G.D. Kremer.

5 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*. Deel 2, Bijlage 4. E.E. Warlicht.

6 Interview P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

7 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*. Deel 2, Bijlage 4. H.P.M. Kreemers.

8 Zoals in de debriefingsverklaring van W.A. Ceelen, 08/09/95.

9 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie W. Hartman over gesprek met M. van der Zwan, 09/08/95.

10 Interview P.M.P. Venhovens, 17/11/00. Hij baseert zich op aantekeningen uit die tijd.

eenheid die, met het oog op de rotatie, kort voor de val tevergeefs geprobeerd had Srebrenica te bereiken (zie over de problemen met de aflossing van Dutchbat hoofdstuk 4 van deel III). Franssen, die werkte voor de afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de MID/KL, sprak in Zagreb onder andere met de op 15 juli gearriveerde leden van KHO-5.¹¹ In tegenstelling tot de groep van de 55 gegijzelden kreeg de KHO-groep in Zagreb verder alleen een psychologische debriefing. Dit wordt later uitgelegd.

De speculaties over de communicatiestromen raken direct aan een van de hoofdvragen rond de debriefings, namelijk bij wie van de vrijgelaten Dutchbatters informatie over mogelijke mensenrechtenschendingen bekend was, en wie daarvan melding had gemaakt in een debriefingsgesprek. Diverse hoofdrolspelers verklaarden namelijk later dat zij mogelijk anders gehandeld zouden hebben wanneer zij zelf tijdig over die kennis hadden beschikt. Dergelijke uitspraken achteraf moeten met reserve worden bekeken, omdat ze gemakkelijk als schijnexcuus kunnen dienen. Dat geldt onder anderen voor Karremans. De Dutchbat-commandant verklaarde later dat, wanneer hij in Zagreb op de hoogte zou zijn geweest van mogelijke mensenrechtenschendingen die zijn gegijzelde personeel aan de randen van de enclave had waargenomen, hij zich tijdens en na zijn terugkeer uit Srebrenica in andere bewoordingen zou hebben uitgelaten over Mladić dan hij deed en die hem nog steeds achtervolgen.¹² Ook de toenmalige Britse VN-commandant generaal Smith verklaarde achteraf dat hij Mladić tijdens de onderhandelingen op 19 juli (het vervolg op zijn eerdere gesprekken van de 15de) volstrekt anders zou hebben bejegend wanneer hij op de hoogte zou zijn geweest van wat de 55 Nederlandse soldaten onderweg allemaal gezien hadden.¹³

Karremans en Smith waren niet de enigen die het ongemakkelijke gevoel hadden op het verkeerde been te zijn gezet. Zoals in dit hoofdstuk uitgebreider aan de orde zal komen, speelde de afwezigheid van kennis over de waarnemingen van de gegijzelden mogelijk ook een rol tijdens de uitvoering van de operationele debriefing die brigade-generaal G. Bastiaans in opdracht van Couzy op 22 en 23 juli hield. Ook Bastiaans legde achteraf een zwaar accent op de waarnemingen afkomstig uit de groep van 55: volgens hem werd hij daarmee pas na zijn terugkeer uit Zagreb geconfronteerd, in een telefoongesprek met een van hen. Dat dwong hem zijn verslag en conclusies sterk aan te passen. Bastiaans vroeg zich af waarom Couzy zo had opgetreden als hij deed. Couzy had als eerste contact met de vrijgelatenen gehad, en als hij iets van hen had gehoord, vroeg Bastiaans zich af waarom hij dat dan niet aan Bastiaans had gemeld voordat die met zijn debriefingsploeg aan het werk ging.¹⁴

2. Meldingen van mensenrechtenschendingen: methodologische problemen

Behalve van Couzy is het van belang te weten wat het kennisniveau was bij de VN, waar eveneens een grote behoefte bestond om vast te stellen wat er had plaatsgevonden en welke

11 SMG, 1004. Chr. Klep, 'Verslag gesprek SM1 N. Franssen', 15/08/95. Volgens dit verslag rapporteerde Franssen aan majoor De Ruyter van I & V. Franssen vernam in de gesprekken met de verbandplaatsmedewerkers talloze aantijgingen aan het adres van de bataljonsleiding.

12 Telefonische mededeling Th.J.P. Karremans, 08/02/99.

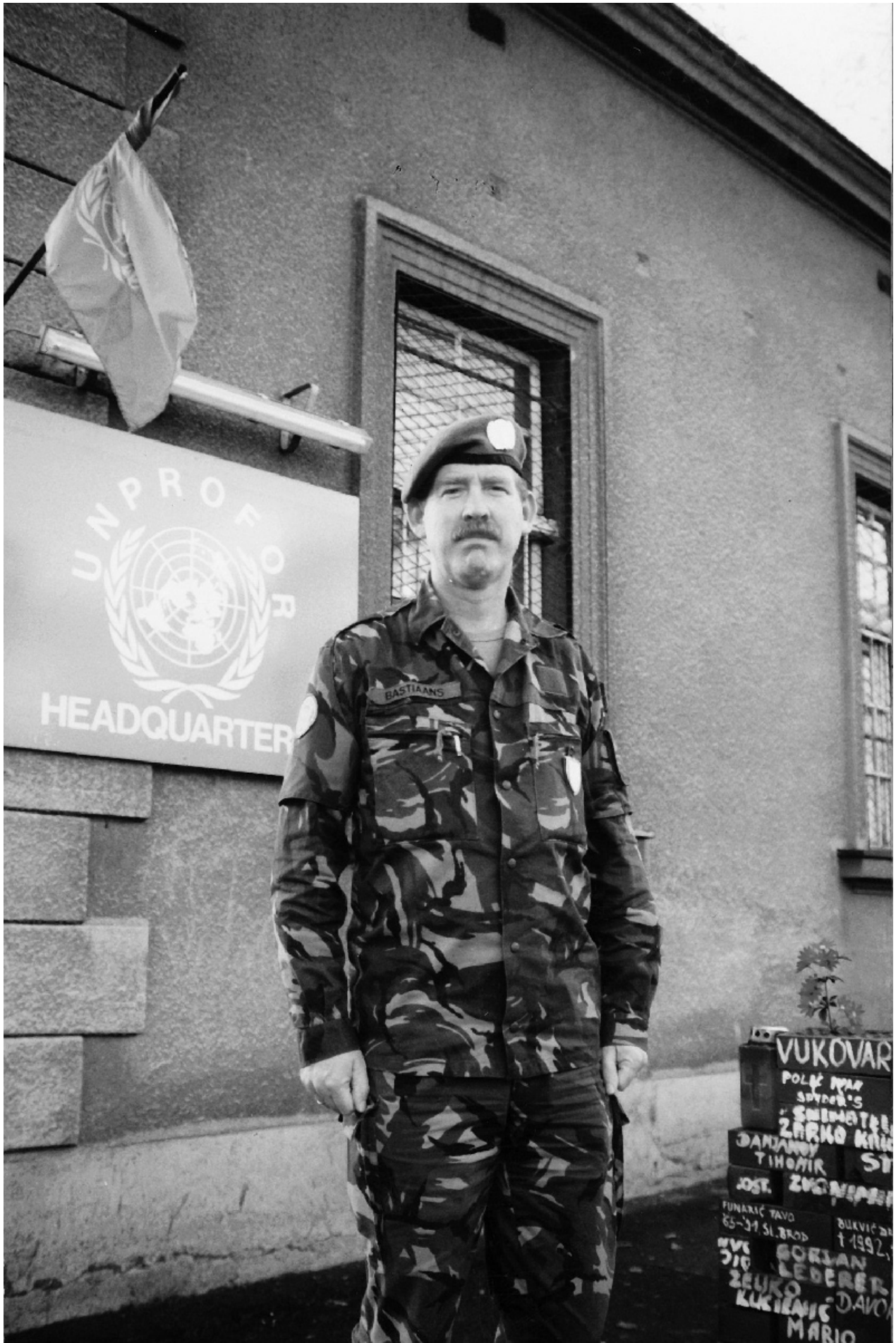
13 Hij zou dit gezegd hebben tegen de Ameri-

kaanse journalist en Pulitzer-prijswinnaar Roy Gutman van *Newsday*, die dit op zijn beurt weer meldde in een telefoongesprek met Bert Kreemers. Volgens Kreemers was Smith ' bezig zijn eigen straatje aan het schoonvegen ten koste van zijn eigen militairen'. NIOD, Coll. Kreemers. Nota H.P.M. Kreemers aan minister, V95018652, 'publiciteit Srebrenica', 03/10/95.

14 Interview G. Bastiaans, 26/10/00 en 20/11/00.

Luitenant-kolonel Karremans wordt belaagd door de pers voor de poort van Kamp Pleso in Zagreb.

Brigadegeneraal Bastiaans, commandant Luchtmobiele Brigade, als Chief UNMO medio 1994.

reactie daarbij zou passen. Om dat te kunnen vaststellen, dient een groot aantal vragen te worden beantwoord. Allereerst moet dan de vraag beantwoord worden welke pogingen de VN precies ondernam om informatie te verkrijgen over mogelijke mensenrechtenschendingen. Onderzocht moet worden welke waarnemingen door de militairen van Dutchbat zijn gedaan en wanneer daarvan melding is gemaakt. Daarvoor is het weer nodig om te vergelijken wat verschillende getuigen bij diverse gelegenheden aan wie hebben gemeld, vast te stellen welke eventuele verschillen daarbij aan het licht treden, en te bezien hoe de ontvangers van deze informatie daarmee zijn omgesprongen en welke waarde zij er aan gehecht hebben. En dáárvoor moet onderzocht worden welke factoren van invloed zijn geweest op de weging van de gegevens van de melder.

Hierbij is aan de orde in hoeverre bepaalde waarnemingen opzettelijk genegeerd of ten onrechte gebagatelliseerd zijn. Van groot belang is ten slotte de vraag of het inzicht dat achteraf is verkregen op basis van de beschikbare informatie ook toen al tot datzelfde inzicht had kunnen en moeten leiden. Hoewel dit een vraag is die alle betrokkenen bij de VN raakt, geldt deze in het bijzonder voor de Nederlanders, omdat veel van de latere kritiek tegen hen gericht was. In het bijzonder was dat het geval bij Couzy, omdat hij in de ogen van de media de mensenrechtenschendingen leek ‘weg te praten’. Het is van belang om vast te stellen in hoeverre deze kritiek terecht was.

De beantwoording van de hier opgesomde vragen vormt de leidraad bij de hieronder volgende beschrijving. Vanwege hun onderlinge wisselwerking en de lijn van het verhaal kunnen niet alle genoemde vragen systematisch aan de orde komen. Daarom worden een aantal vragen in een afzonderlijke analyse en conclusie pas aan het eind behandeld, als de antwoorden op andere vragen duidelijk zijn. Om het betoog niet al te veel te laten afdwalen wordt de vraag naar het waarheidsgehalte van de afzonderlijke meldingen alleen behandeld wanneer dat rechtstreeks van belang is voor de analyse. De meldingen zelf zijn bovendien uitgebreid aan de orde geweest in hoofdstuk 4 van dit deel. Wel komt aan de orde hoe de verantwoordelijke instanties en/of personen, zoals de VN en Couzy, met deze bronnen zijn omgesprongen en tot welke acties dat aanleiding gaf. Het is dan ook van belang te bezien of bij hen geuite twijfels ‘redelijk’ waren. Soms lijkt het immers achteraf of bepaalde bronnen ‘gelijk’ hadden met hun lezing van de gebeurtenissen en zij ten onrechte genegeerd zijn, maar het is ook mogelijk dat er sprake is van een voorspelling die bij toeval uitkomt. Daarom is het van belang te bezien hoe valide de uitgangspunten zijn van een voorspelling (bijvoorbeeld van een massamoord), in plaats van achteraf vast te stellen wie er gelijk had. Pas wanneer dat is vastgesteld kan een discussie over de verantwoordelijkheden van betrokken autoriteiten op een zinvolle wijze worden gevoerd.

3. Nederlandse opvang van de KHO-5 en de 55 ex-gegijzelden

Minister Voorhoeve en Bevelhebber der Landstrijdkrachten Couzy bevonden zich op zaterdagmiddag 15 juli in Soesterberg op een door Couzy samen met het Thuisfrontcomité georganiseerde ouderdag voor verontruste familieleden en relaties van Dutchbatters. De spanning bij de familieleden was tot grote hoogte opgelopen. Zij volgden op alle mogelijke manieren het nieuws, maar dat leverde altijd te weinig antwoorden op over het lot van hun naasten. In veel gevallen groeide juist de bezorgdheid en namen de vragen toe. Talloze ouders, familieleden en vrienden belden met de KL Crisisstaf, dat onder de druk dreigde te

bezwijken. Er waren dagen waarop wel duizend telefoontjes binnenkwamen.¹⁵ Om die reden had bevelhebber Couzy voorgesteld om alle betrokkenen bij elkaar te halen op een ‘thuisfront-contactmiddag’ in Soesterberg, zodat er gelegenheid was om uitgebreider informatie te geven. Ook minister Voorhoeve besloot spontaan om aanwezig te zijn.

De middag leek, voorzover dat onder die omstandigheden mogelijk was, aan zijn doel te beantwoorden. Voorhoeve verklaarde dat de regering alles op alles zette om het bataljon zo snel mogelijk thuis te brengen. Verder liet hij zich in positieve bewoordingen uit over de inzet van de manschappen in Bosnië. De aanvankelijk bedrukte stemming onder zijn toehoorders klaarde daardoor merkbaar op, hoewel ze geen actuele informatie te horen kregen. Voorhoeve deelde wel namens Karremans mee dat niemand zich zorgen hoefde te maken. Couzy gaf in zijn toespraak alvast het advies om ‘de jongens’ bij thuiskomst niet onmiddellijk op vakantie te laten gaan, omdat ze waarschijnlijk veel te verwerken zouden hebben.¹⁶

In de loop van diezelfde middag kwamen vanuit Sarajevo de eerste berichten binnen over een mogelijke vrijlating van de 55 gegijzelde Dutchbat-militairen. Het nieuws kwam echter voorlopig nog niet verder dan minister Voorhoeve en Couzy. Het was nog onduidelijk of de 55 inderdaad vrijgelaten zouden worden. Zo was niet bekend wie er precies vrij zouden komen, omdat het in de berichten genoemde aantal hoger was dan 55. Mogelijkerwijs speelde in die getallen mee dat ook twintig Dutchbatters van KHO-5 en de Verbandplaats de enclave hadden verlaten, met het op dat moment naar Zagreb terugkerende logistieke konvooi bekend als Lima-7. Dit konvooi had na de val van Srebrenica toestemming gekregen om Dutchbat te bevoorraden, en een aantal Dutchbatters mocht mee terug naar Zagreb. De verwarring die het gevolg was van de gelijktijdige verplaatsingen van de medische groep en de groep van de gegijzelde 55 zouden de onrust onder familie en verwanten alleen maar stimuleren. Het nieuws werd daarom vooralsnog verzwegen.¹⁷

De gegijzelden keerden niet terug naar de compound in Potočari, maar werden naar Servië getransporteerd. Dat was voor iedereen een verrassing; het betekende dat Zagreb de meest aangewezen plek werd voor hun opvang, en niet de Nederlandse logistieke basis in Busovača, even ten noorden van Sarajevo. Om daar te komen zouden ze weer via de Republika Srpska moeten reizen, en dat was uitgesloten. Zoals in hoofdstuk 9 van deel III is uiteengezet ging Den Haag er – tegen de wens van Karremans in – van uit dat Dutchbat naar Busovača zou gaan vanwege de daar beschikbare voorzieningen en de geografische logica. De plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten Van Baal, die ook bij de organisatie van de terugkeer betrokken was, stond voor ogen om het bataljon in Busovača, in alle afzondering, een eerste korte operationele debriefing te laten ondergaan.¹⁸ Dat bleek nu allemaal niet mogelijk, en er moest in allerijl een andere opvang worden georganiseerd. Fysiek was dat geen groot probleem omdat er op Kamp Pleso, de bij Zagreb gelegen VN-basis, permanent een Nederlands contingent gelegerd was. Er bevonden zich daar een heus Holland Huis en ook genoeg onderkomens. De plek had ook nadelen, zoals later zou blijken, maar die waren overkomelijk.

Zoals al bleek uit zijn advies aan de familieleden, zag Couzy er naar eigen zeggen het grootste probleem in hoe de mensen er psychisch aan toe waren: ‘Wij hadden absoluut geen

15 Interview H.A. Couzy, 07/09/98, 14/09/98 en 17/09/98.

16 ‘Terugkeer 13e: groot feest’, *Falcon* (1995) (juli/augustus), pp. 2-5.

17 Interview H.A. Couzy, 07/09/98, 14/09/98 en 17/09/98.

18 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

ervaring met de wijze waarop militairen na zoiets terugkeren', aldus Couzy.¹⁹ Dat is overigens relatief: zijn plaatsvervanger Van Baal benadrukte juist de 'enorme deskundigheid' die hieromtrent was opgebouwd, vooral sinds de uitzending naar Libanon in de jaren zeventig en tachtig, die op dat punt talloze nuttige lessen had opgeleverd.²⁰ Zo was psychologische begeleiding van uit te zenden troepen inmiddels gemeengoed. Los van incidentele optredens bij allerlei problemen en calamiteiten was er standaard een psychologische eindbriefing waaraan alle deelnemers aan de uitzending onderworpen werden. Doel daarvan was preventie van risico's, zoals het later optreden van post-traumatische stress-stoornissen (PTSS).

De uitgezonden bataljons hadden hun eigen psycholoog bij zich. De psycholoog van Dutchbat III, overste P.M. Sanders, was al aan een dergelijke eindbriefing begonnen op het moment dat de enclave werd aangevallen. Hij was daar na 13 juli, toen de grote massa vluchtelingen van de compound vertrokken was, mee doorgedaan. Sanders had dit gedaan in overleg met zijn in Nederland verblijvende collega, tevens zijn voorganger bij Dutchbat II, W.J. Martens.²¹ Deze psycholoog was al in 1992 voor het eerst uitgezonden en diende in 1994 nog eens drie maanden bij Dutchbat II van overste P. Everts. Martens had in november van dat jaar de dagenlange gijzeling van het verlofkonvooi bij Zvornik meegemaakt.²² Uit reacties van gegijzelden was hem toen duidelijk geworden dat sommigen angstgevoelens hadden ontwikkeld.²³ De persoonlijke ervaring van Martens was een van de redenen waarom Couzy hem benaderde om de opvang te bespreken.

Couzy plaatste achteraf al zijn initiatieven, inclusief het contact met Martens, op 15 juli, maar het is waarschijnlijk dat zijn herinnering niet klopt. Volgens de aantekeningen van plaatsvervangend directeur Voorlichting Bert Kreemers werd al op de middag van vrijdag 14 juli een bijeenkomst belegd over de te voorziene opvang van de twee groepen Dutchbatters. Aanleiding voor de bijeenkomst was waarschijnlijk het bericht van die dag dat de KHO-groep op 15 juli zou mogen vertrekken. Zowel minister Voorhoeve als CDS Van den Breemen waren aanwezig bij deze bijeenkomst. Couzy stelde dat verwerking bij de militairen voorop moest staan. Om die reden stond een uitgebreid team van psychologen en leden van de MDD (Maatschappelijke Dienst Defensie) al klaar om hen, als dat mogelijk was, op te vangen in Busovača.²⁴ Ook in de uitgewerkte aantekeningen van Voorhoeve wordt melding gemaakt van een gesprek over de wijze waarop de Dutchbatters het best hun ervaringen kunnen verwerken.²⁵

Volgens dagboekantekeningen van chef-defensiestaf Van den Breemen zei Couzy dat dat plan afkomstig was van de psychologen van de KL.²⁶ In de herinnering van Couzy kwam hij inderdaad tot zijn plannen na een discussie met psycholoog Martens. Het gesprek con-

19 Interview H.A. Couzy, 07/09/98, 14/09/98 en 17/09/98.

20 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

21 Interviews P.M. Sanders, 12/12/00 en 13/12/00; W.J. Martens, 05/11/98.

22 Zie hierover: *Dutchbat on tour, juli '94-januari '95* (Delft [1995]), pp. 131-137.

23 Zie bijvoorbeeld de uitspraken van sgt Tiny Jansen: 'Doemdenken begon pas na afloop van gijzeling', *de Volkskrant*, 05/12/94.

24 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan',

p. 89. Ook in de uitgewerkte aantekeningen van Voorhoeve wordt melding gemaakt van een gesprek over de wijze waarop de Dutchbatters het best hun ervaringen kunnen verwerken.

25 'Het beste idee is hen eerst een dag te laten bijkomen in Santici.' De datering is problematisch. De mededeling staat onder 13 juli; daarna gaat het dagboek echter direct over op 15 juli. Dagboek Voorhoeve, p. 120.

26 NIOD, Coll. Van den Breemen. Dagboekantekeningen H.G.B. van den Breemen.

centreerde zich op de vraag of een uitgebreide psychologische debriefing in Zagreb wenselijk was. Martens gaf volgens Couzy te kennen dat de enige wens van de Dutchbatters was om zo snel mogelijk naar huis terug te keren. Hij gaf daarmee een boodschap door die hij vanuit de enclave had ontvangen; psycholoog Sanders en maatschappelijk werker kapitein E. Dijkman verklaarden later dat zij in Potočari lucht hadden gekregen van plannen voor een psychologische debriefing, waarvoor een speciaal team zou worden overgevlogen. Die opzet impliceerde dat de Dutchbatters een paar dagen zouden worden vastgehouden voordat ze naar huis konden reizen. Zowel Sanders als Dijkman vonden dat geen goed idee omdat er volgens hen geen reden toe was, en de Dutchbatters alleen maar zo snel mogelijk naar huis wilden. Sanders en Dijkman hadden daarom het bataljon gealarmeerd.²⁷

Een soortgelijke discussie speelde in de daaropvolgende week rond de opvang van de rest van Dutchbat, en het is niet uitgesloten dat in de herinneringen deze twee gebeurtenissen door elkaar zijn gaan lopen. Voor Martens was 15 juli de laatste dag voor zijn vakantie, en hij speelde daardoor daarna een tijd geen rol. Hij herinnerde zich dat hij een discussie met Couzy gehad had, waarin hij aangaf dat hij geen directe aanleiding zag voor een psychologische debriefing, omdat hij geen geluiden gehoord had ‘dat er iets helemaal mis was’. Berichten in de media die wel in de richting wezen van mogelijk traumatiserende gebeurtenissen, nam hij met een korreltje zout. Op basis van zijn eigen ervaringen in Bosnië had hij geen hoge verwachtingen van de betrouwbaarheid van de media die de gruwelverhalen van de vluchtelingen optekenden.²⁸

Het staat derhalve vast dat Couzy de beslissing om de Dutchbatters die op 15 juli in Zagreb aankwamen wél aan een psychologische debriefing te onderwerpen, nam tegen het advies van Martens (en indirect Sanders) in. Als reden om de Dutchbatters te willen debriefen, gaf Couzy aan dat hij door een dergelijke debriefing wilde weten of het verantwoord was om de Dutchbatters direct naar huis te laten gaan. Over Martens’ advies merkte hij later tegenover het NIOD op: ‘Hij was er faliekant op tegen. Ik vond dat eigenlijk niet zo professioneel klinken.’ Ook verklaarde hij: ‘Ik ben zelf meegegaan omdat ik vond, dat als je het zo doet tegen het advies in, er dan wel iemand bij moet zijn die beslissingen durft te nemen en verantwoordelijkheid kan dragen.’²⁹

Couzy had echter ook andere redenen om naar Zagreb af te reizen en de vrijgelatenen voorlopig bij elkaar te houden en te laten debriefen. Tegenover het NIOD gaf hij aan dat hij daar inderdaad nog een andere drijfveer voor had, namelijk dat hij ‘ontzettend geïnteresseerd’ was geweest in wat er nu precies in Srebrenica gebeurd was: ‘Ik had wel gedeelten van de informatie, maar er ontbraken ook hele stukken.’ Die stukken betroffen niet alleen de manier waarop de OP’s onder de voet waren gelopen, maar ook een andere kwestie: ‘Mijn verborgen agenda was dat ik twijfels had over de leiding van de bataljonscommandant.’ De oude geruchten over Karremans’ vermeende ongeschiktheid als bataljonscommandant speelden weer op. Ook een gesprek met de KHO was in dit verband gewenst ‘omdat ik eigenlijk op dat gebied een heleboel vragen had’.³⁰ De spanningen tussen de KHO en de bataljonsleiding waren Den Haag dus niet ontgaan. Couzy had daarom een goede reden om in Zagreb zelf als eerste poolshoogte te nemen. Wat werd aangeduid als een *psychologische*

27 Interview P.M. Sanders en E. Dijkman, 12/12/00 en 13/12/00.

28 Interview W.J. Martens, 05/11/98.

29 Interview H.A. Couzy, 07/09/98, 14/09/98 en

17/09/98.

30 Interview H.A. Couzy, 07/09/98, 14/09/98 en 17/09/98.

debriefing droeg voor hem hiermee ook de trekken van een *operationele* debriefing. Ook in de herinnering van de meegereisde voorlichter majoor M. Beneker speelden de operationele vragen van Couzy van meet af aan een rol.³¹

Couzy reisde zondagochtend 16 juli vroeg af naar Zagreb. In de Fokker Friendship die vanaf Soesterberg vertrok, bevonden zich naast de al genoemde voorlichter verder zijn adjudant R. Olijeve en een haastig opgetrommeld team van majoors, bestaande uit de psycholoog S. Berendsen van de AIH (Afdeling Individuele Hulpverlening), en E. Schenkers en R. de Wolf van de MDD (Maatschappelijke Dienst Defensie). Ze arriveerden in Zagreb om elf uur 's ochtends, kort voordat het vliegtuig uit Belgrado met de 55 Dutchbatters op het vliegveld landde.

4. Tocht en aankomst in Zagreb van KHO-5

De KHO- en Verbandplaatsploeg was laat op de vorige avond, 15 juli, al aangekomen. Zij waren voorlopig opgevangen door de reeds in Pleso aanwezige aalmoezenier N. Meurkens en de speciaal daarvoor opgeroepen psycholoog overste Venhovens. Venhovens had op 14 juli van de KL Crisisstaf opdracht gekregen om naar Zagreb te gaan, aanvankelijk alleen maar om het KHO-team op te vangen. Hij was op dat moment als psycholoog verbonden aan het 42e Bataljon Limburgse Jagers, *Dutchbat Griffin*, dat het geplaagde Dutchbat III zou aflossen als Dutchbat IV, in afwachting van de komst van het vervangende Oekraïense bataljon. Zoals gebruikelijk ging een zogenoemde verkenningsgroep op weg naar Srebrenica om de aflossing voor te bereiden. Omdat als vuistregel gehanteerd werd dat de psycholoog als eerste het inzetgebied zou betreden en als laatste verlaten, maakte ook Venhovens deel uit van die groep. Bovendien hoopte hij dat hij zijn collega Sanders kon ontlasten bij de psychologische einddebriefing in Potočari. Zijn commandant, overste T. Damen, was daarmee akkoord gegaan.³²

Dit gezelschap vertrok op 4 juli uit Zagreb en bestond behalve uit het veertienkoppige voortdetachement uit zes chauffeurs van Dutchbat III en KHO-6, het chirurgische team onder leiding van kapitein-ter-zee Hegge dat de langverwachte aflossing van het team KHO-5 van chirurg Kremer moest betekenen. De groep kwam bij Iron Bridge in de problemen, waar het de Republika Srpska in wilde rijden. In het licht van de latere aanval op Srebrenica is het achteraf gezien verklaarbaar dat alleen de KHO-groep doormocht, omdat de leden niet of lichtbewapend waren. Een van de militairen hoorde zelfs van een VRS-soldaat: 'Over veertien dagen is Srebrenica weg.' Hij deed niets met de mededeling 'omdat hij niet wist of hij het serieus moest nemen'.³³ De KHO-groep arriveerde op 4 juli in Srebrenica, de rest bleef achter.

Na het afscheid van de KHO-6 wachtten de achterblijvers nog een nacht. Op 5 juli probeerden ze het tevergeefs nog een keer, en dropen toen teleurgesteld af naar Belgrado waar zij in Hotel Yugoslavia de verdere ontwikkelingen afwachtten. Uiteindelijk keerden ze op 18 juli onverrichterzake terug, sommigen naar de thuisbasis van het bataljon in het Duitse Seedorf en anderen naar Nederland.

Venhovens was enkele dagen tevoren al op bevel van Den Haag naar Zagreb gereisd. Daar

31 Interview M. Beneker, 04/12/01.

32 P. Venhovens, 'Verslag uitzending 1 (NL) VN INFBAT (Dutchbat Griffin)', p. 5. Ter inzage

verleend door de auteur.

33 Feitenrelaas Debriefing Srebrenica, p. III.

bevond zich zoals gezegd ook aalmoezenier Meurkens, die daar in juni was gearriveerd om een collega te vervangen die aan verlof toe was. Hij kende de regio omdat hij er het vorige jaar ook al was geweest. Zijn rapportages hadden indruk gemaakt bij zijn superieuren in Den Haag, dat was een van de redenen waarom Hoofdlegeraalmoezenier J. Broeders hem had gevraagd om zijn collega in Zagreb te vervangen. Er was nog een andere reden om Meurkens te vragen naar Zagreb te gaan: er hing al enige tijd een ongemakkelijk gevoel rond Srebrenica. Meurkens maakte deel uit van het pastorale team van de christelijke militaire vakbond. Daar waren al in mei signalen binnengekomen dat het ‘de verkeerde kant op zou gaan’ met de Oost-Bosnische enclave.³⁴ De trieste waarheid daarvan ervoer de aalmoezenier nauwelijks een maand later aan den lijve: op 9 juli leidde hij in Split de afscheidsceremonie voor soldaat Raviv van Renssen. Bijna een week later moest hij voorbereidingen treffen voor de opvang van Nederlandse soldaten die allerlei verschrikkingen hadden beleefd. Meurkens had daarbij sombere voor gevoelens. Hoewel ook zijn eerste zorg was dat alle Nederlanders zo snel en veilig mogelijk uit Srebrenica zouden komen, vreesde hij voor het lot van de lokale bevolking. Al op 12 juli faxte hij aan hoofd-legeraalmoezenier Broeders: ‘Wat de moslims betreft dreigt een genocide. In het slechtste geval gaat dit gebeuren, terwijl de wereld toekijkt’.³⁵

In die onheilspellende sfeer overlegden Meurkens en Venhovens direct na diens aankomst op zaterdagochtend 15 juli over de opvang van de KHO. De psycholoog vertelde dat de KL Crisisstaf hem verantwoordelijk had gemaakt en dat hem versterking was toegezegd. Omdat die pas op zondag zou arriveren, werd afgesproken dat Meurkens stand-by zou blijven voor de debriefing. Dat lag in de lijn van de taken van de geestelijk verzorgers, die betrokken waren bij de afwikkeling van uitzendingen, onder andere door het voeren van zogeheten reïntegratiegesprekken. Venhovens en Meurkens spraken ook af dat de aalmoezenier zou zorgen voor de eerste opvang in het Holland Huis.³⁶

Pas om kwart over twaalf in de avond van zaterdag 15 juli kwam konvooi Lima-7 op de basis Pleso aan. De reis had zeventien uur geduurd. ’s Ochtends kort na vertrek uit Srebrenica was het konvooi in de buurt van Zvornik door ongeregelde Bosnisch-Servische militairen overvallen waarbij wapens en voertuigen waren geroofd. Bij een temperatuur van 35 graden had de KHO-ploeg uren onder het zeil van de viertonner doorgebracht. De stemming was geprikkeld geweest, niet alleen bij de KHO’ers. Kort nadat het konvooi weer in beweging was gekomen en op weg ging naar de grensovergang bij Iron Bridge kreeg konvooleider A. Solkesz via de radio van een van zijn chauffeurs te horen dat de overval al in het nieuws was geweest. De Wereldomroep had in de nieuwsuitzending van twaalf uur bekendgemaakt dat in Bosnië een konvooi was overvallen van het zogeheten Log/T-Bat. Weliswaar was er gezegd dat er alleen materiële schade was geleden, maar Solkesz wond zich op over ‘de VN, mijn eigen leiding, of wie het dan ook maar in zijn hoofd had gehaald om hierover de pers in dit stadium in te lichten’.³⁷ Ze bevonden zich immers nog steeds in onveilig gebied en hij wilde de Bosnische Serven op geen enkele manier provoceren.

Gelukkig gebeurde er verder niets. Niet lang daarna werd onder gejuich de Bosnisch-Servische controlepost gepasseerd en kwam het konvooi aan de overzijde van de Drina tot stilstand voor de Servische grensovergang. Op dat moment kwam er via de satelliettelefoon

34 Interview N. Meurkens, 24/03/00.

35 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 12/07/95.

36 Interview P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

37 Solkesz, *Hier Romeo!*, p. 142; interview A. Solkesz, 15/11/00.

een bericht binnen van de *Opsroom* (de commandopost) in de thuisbasis Busovača, dat er voor iedereen, ‘namens de minister van Defensie’ een spreekverbod gold ‘over de gebeurtenissen van die ochtend, maar ook over ons bezoek aan de enclave’.³⁸ Solkesz gaf het bericht via de radio door aan zijn chauffeurs. Tijdens het oponthoud bij *Iron Bridge* stelde Solkesz de KHO’ers op de hoogte van het afgekondigde spreekverbod. Kolonel Kremer, bijgevalen door enkele anderen, liet direct weten dat hij het verbod belachelijk vond ‘en dat hij zich in daar in voorkomend geval absoluut niet aan zou houden’.³⁹ Toch was het spreekverbod niet nieuw voor hem: toen het konvoi die ochtend uit Potočari vertrok gaf Karremans de opdracht mee ‘nog GEEN info te verstrekken totdat DB-3 retour NL is’.⁴⁰

De ontvangst op Pleso, bijna een halve dag later, leek ook te zijn georganiseerd in een sfeer van beslotenheid. Alles was erop gericht om de KHO-groep meteen af te schermen. Toen de voertuigen om kwart over twaalf ’s avonds de basis opdraaiden, werd het konvoi aan de poort opgevangen door iemand van Logbase (de Nederlandse logistieke basis op Pleso). Hij legde uit wat er verder zou gebeuren met de groep: de KHO’ers zouden na aankomst op de vaste parkeerplaats direct apart van de rest naar het Holland Huis worden gebracht. Solkesz en zijn mannen zouden daar pas welkom zijn nadat de KHO-ploeg weer vertrokken was. Nogmaals werd iedereen op het hart gedrukt dat het absoluut verboden was om met de pers te praten.⁴¹ Het bleek dat er wel pers aanwezig was, maar de enige twee journalisten die tot de parkeerplaats waren toegelaten werden op veilige afstand gehouden. Volgens het verslag van een van hen moesten de wagens daarna doorrijden naar de ‘vuilstort’, een autokerkhof voor afgedankte VN-voertuigen. De vrachtwagens werden zo opgesteld dat de toegangswegen tot de plek voor de pers geblokkeerd waren. Op dat punt stapten de ‘genezerikken’, na te zijn afgemeld, over in een autobus die hen naar het Holland Huis bracht.⁴²

De allereerste opvang werd verzorgd door Venhovens, volgens sommige KHO’ers een ‘overbodig ritueel’.⁴³ Na het douchen, verkleden en inleveren van de wapens, kwamen ze rond half twee in het Holland Huis om te eten en te drinken. In eerste instantie was iedereen erg stil maar na het eten kwamen de eerste verhalen los en werd duidelijk uit welk ‘klein Goma’⁴⁴ ze waren ontsnapt. De uitdrukking kwam voor in de fax waarin Meurkens enkele dagen later aan zijn hoofdaalmoezenier verslag deed van zijn bevindingen. Nadat hij de verhalen gemeld had over over het toenemende afknijpen door de Bosnische Serven schreef hij:

38 Solkesz, *Hier Romeo!*, p. 143; Solkesz herinnerde zich niet meer of de boodschap afkomstig was van contingentscommandant overste Verschraegen dan wel van zijn eigen commandant, de overste Kablau. Interview A. Solkesz, 15/11/00.

39 Solkesz, *Hier Romeo!*, p. 143; interview A. Solkesz, 15/11/00.

40 SMG, 1004. ‘Bericht C-DB-3 dtg 150800B JUL 95’, in: ‘Bericht diverse bronnen aan sitcen-A/BLS’, 15/07/95. Dit gegeven was kort daarop ook bij sommige mediavertegenwoordigers bekend. Zie: Gerard van Gils (ANP), ‘Dutchbat heeft even geen trek in snacks’, *De Limburger*, 17/07/95.

41 Solkesz, *Hier Romeo!*, p. 148; interview A. Solkesz, 15/11/00; zie ook: Gerard van Gils, ‘Dutchbat heeft even geen trek in snacks’, *De Limburger*, 17/07/95.

42 Gerard van Gils, ‘Dutchbat heeft even geen trek in snacks’, *De Limburger*, 17/07/95.

43 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 18/07/95.

44 Een referentie aan het vluchtelingenkamp Goma in D.R. Congo (Zaire), waar vluchtelingen uit Rwanda onder mensonterende omstandigheden vertoefden en dat in 1994 het wereldnieuws haalde.

Soms begon het angstvisioen boven te komen dat ze er nooit meer uit zouden komen. Een aantal afscheidsbrieven waren al geschreven. . . De laatste maand werd het echt *unheimisch*, voortdurend inslagen van mortiergranaten of hoe je dat spul ook wilt noemen, vlakbij vaak. ‘Een godswonder dat we het overleefd hebben en dat er niet meer doden zijn gevallen op Raviv na helaas!’ zegt er een. En dan vooral de netvliesbrandende ervaringen van de laatste week. Hoe de Serven de stad innamen, huis na huis alles begonnen uit te kammen, stromen vluchtelingen op gang kwamen. . . Hoe de Serven perfecte selectie-systematiek erop nahielden, alle weerbare mannen van 12 tot 60 jaar eruit pikten en in vrachtwagens afvoerden. Hoe op een gegeven moment een groep mannen werd afgevoerd en even later een aantal salvo’s werd gehoord, hetgeen beslist een standrechtelijke executie moet zijn geweest. Hoe er meer verklaringen van executies zijn. Eveneens getuigenverklaringen van verkrachtingen van vrouwen, van jonge meisjes zelfs. Verdere mishandelingen, zelfs verminkingen van mensen. En dan de onbeschrijflijke chaos bij de vlucht van duizenden vrouwen, kinderen, ouden van dagen. Mensen die onder de voet werden gelopen, dreigden vertrapt te worden, wat soms op het nippertje door tussenkomst van onze mensen voorkomen kon worden. Mensen die onderweg stierven. . . De penetrante, misselijk makende stank, overal stront, smerigheid om van te kotsen.

Tegenover Broeders verklaarde Meurkens dat hij geen enkele reden had om aan de juistheid van deze verhalen te twijfelen: ‘Het zijn volgens mij fragmenten. Er komt nog veel meer los. . .!!!’⁴⁵

5. Tocht en aankomst in Zagreb van de groep van 55

De groep van 55 gegijzelden bestond uit de bemanningen van OP’s die in Bosnisch-Servische handen waren gevallen. Een aantal van hen, de leden van OP-U, werd al sinds 8 juli in Bratunac vastgehouden. Op 9 juli kregen ze gezelschap van de bemanningen van OP-S, en op 12 juli van die van de OP’s N, R en Q. Hun collega’s van OP’s C en K waren terechtgekomen in een schoolgebouw in Milići.⁴⁶

In die laatste plaats heerste een onwezenlijke stemming; het plaatselijke hotel werd tot verbazing van de Dutchbatters gewoon bevolkt door toeristen, die druk gebruikmaakten van het zwembad. Die luxe was voor de Nederlanders niet weggelegd. Voor een bad waren ze aangewezen op de vervuilde rivier. Terwijl ze daar afkoeling zochten, kwamen uit noordelijke richting talloze bussen aanrijden, die verder gingen op de weg naar Vlasenica en Kladanj. De militairen realiseerden zich snel dat hier de bevolking van de enclave werd afgevoerd. Een enkele soldaat zwaaide naar de volgepropte bussen. Er volgde geen reactie.⁴⁷

De behandeling die de Dutchbatters in Milići van de VRS kregen was goed. De mannen kregen goed te eten en mochten zelfs naar huis bellen. Pas na een verblijf van enkele dagen werden de Dutchbatters op 15 juli in een autobus gezet die hen naar Bratunac bracht. De afgelegde weg voerde via de afslag bij Konjević Polje naar Bratunac, over de wegen die als een linie om het westelijke en noordelijke deel van de enclave lagen en die de uitbrekende kolonne enclavebewoners zou moeten oversteken op weg naar Tuzla. Sommige Dutchbatters bleken naderhand tijdens deze reis min of meer dezelfde waarnemingen te hebben

45 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 18/07/95.

46 SMG 1006/20. Sectie Militaire Geschiedenis, ‘Chronologisch overzicht van de gebeurtenissen in

de enclave Srebrenica 6-21 juli 1995’, p. 34.

47 Zie o.a. debriefingsverklaring A.J. de Roo, 11/09/95.

gedaan. Zeker tien van hen namen een sterke lijkengeur waar, en ze zagen her en der langs de weg lijken liggen. Op een zeker moment stopte hun bus kort bij een vrachtauto, waarvan de laadbak gevuld was met stoffelijke overschotten. De schattingen van de militairen liepen uiteen tussen de tien en de vijftig lijken. Een shovel was bezig dode lichamen in de bak te laden. In de buurt lagen her en der in groepjes kleding, schoenen en persoonlijke bezittingen. Op een zijpad waren vrachtwagens, een gat en een bulldozer zichtbaar. Elders werden op een grasveld verscheidene rijen met circa vijftig paar schoenen waargenomen. De waarnemingen maakten grote indruk.

In Bratunac werden de mannen uit Milići verenigd met hun collega's. Ook zij hadden informatie die niet veel goeds voorspelde. Een aantal had ter plekke contacten gelegd met Bosnische Serven. Rond 13 juli werd een viertonner gezien met daarin vermoedelijk Moslimmannen. De conciërge van de school waar ze gevangen zaten, vertelde desgevraagd dat het ging om een transport van 'sleutelfiguren' die gescreend zouden worden op oorlogsmisdaden. De onschuldigen zouden worden overgebracht naar het voetbalstadion van Bratunac, als tussenstop naar de beloofde vrijheid in Tuzla. De anderen zouden berecht worden. 'De conciërge liet duidelijk blijken dat diegenen die wel misdaden hadden gepleegd, vermoord zouden worden.'⁴⁸ Sommige Dutchbatters kregen van Bosnisch-Servische militairen verhalen te horen over bloedige zuiveringen, gruwelijke verkrachtingen en een 'drijfjacht' op ongeveer duizend moslims – dat laatste was een verhaal dat in de latere gebeurtenissen nog een rol zou gaan spelen.

Op 15 juli was in Belgrado in de besprekingen met onder meer Milošević en Bildt tussen de generaals Smith en Mladić overeengekomen dat Dutchbat aan het eind van de volgende week mocht vertrekken. Het onmiddellijke resultaat van de bijeenkomst was bovendien dat diezelfde dag de gegijzelden zouden worden vrijgelaten. Tegen het einde van zaterdagochtend 15 juli werd de groep van 55 gegijzelde Dutchbatters in een bus, onder begeleiding en met hoge snelheid, naar Zvornik gebracht, waar ze over de grens met Servië werden gezet. Om half acht 's avonds bevonden ze zich in de buitenwijk Ribarsko Ostrvo in Novi Sad, waar de eerste opvang plaatsvond door militair attaché kolonel A. Oudwater en een Zweedse VN-kolonel.⁴⁹ Daarbij was ook een Nederlandse journalist aanwezig, Charles Sanders van *De Telegraaf*, evenals een fotograaf.

Oudwater kreeg al snel de eerste verhalen te horen die wezen op vermoedelijke oorlogsmisdaden. Er werd melding gemaakt van executies van mannelijke Bosnische Moslims, van de vrachtwagen vol lijken en de bulldozer die een gat aan het graven was, evenals waarnemingen onderweg naar Zvornik van (ontklede) lijken. Ook waren er verhalen over waarnemingen van naar schatting vijftig tot honderd doden in Potočari. Vooral de verwijzing naar Potočari is achteraf gezien intrigerend, maar het is moeilijk vast te stellen of de weergave door Oudwater juist was of dat er sprake was van misverstanden. De gegijzelden waren immers allemaal afkomstig van de OP's en ze waren niet meer in Potočari terug geweest. Nadere details ontbraken, omdat het hotel waar Oudwater de Dutchbatters sprak geen geschikte locatie was voor diepgaande gesprekken. Terug in Belgrado besprak Oudwa-

48 Feitenrelaas Debriefing 'Srebrenica', p. 290. Zie ook de rest van de paragraaf 4.5.15, 'Waarnemingen op 15 juli', pp. 290-292. Voor een interview met één van de gegijzelden, Martin van der Zwan, zie: F. Lardenoye, "Ik dacht: nu zijn er

geweest", *Oplinie*, 05/08/95.

49 De 'Zweedse VN-kolonel' wordt vermeld door journalist Charles Sanders: 'Ik moest rennen voor mijn leven', *De Telegraaf*, 17/07/95.

ter zijn bevindingen met tijdelijk zaakgelastigde Robert Engels, voor wie de verhalen pasten in bange vermoedens die hij al een paar dagen bij zich droeg. Zijn medewerkster Stella Ronner onderhield goede contacten met journalisten en had al allerlei geruchten gehoord. Engels troonde daarom Oudwater onmiddellijk mee naar de Nederlandse vertegenwoordiging om een codetelegram op te stellen waarin hij wees op de mogelijke implicaties van deze medelingen.⁵⁰

De op 16 juli gedateerde code werd gestuurd naar Buitenlandse Zaken, met de aanwijzing ‘beperkte distributie’: minister (M), staatssecretaris (S), DGPZ, minister van Defensie en de KL Crisis staf. Vermoedelijk op BZ werd op de code met de hand aangegeven dat ‘mindef’ gelezen moest worden als ‘vbdcen’ (het verbindingscentrum van Defensie dat berichten distribueert) en ‘sitcen’ als ‘MID’. Bij wie de informatie uiteindelijk precies is beland viel niet meer te achterhalen. Engels ontving nooit enige reactie.⁵¹

In de code werd ook gesuggereerd om aan het onderwerp aandacht te besteden bij een debriefing van de 55.⁵² Gezien het tijdstip van verzending is het echter onwaarschijnlijk dat die boodschap Couzy en zijn team voor hun vertrek bereikt heeft. Evenmin zijn er aanwijzingen dat zij in Zagreb vanuit Nederland op de hoogte zijn gesteld.

Deze 55 Dutchbatters arriveerden zondagochtend om half twaalf met het vliegtuig in Zagreb. Ze werden meteen meegenomen voor een medische screening in het Amerikaanse MASH (veldhospitaal) op Pleso. Drie van hen hadden wegens uitdrogingsverschijnselen een infuus nodig. Ondertussen begon het in het Holland Huis erg druk te worden; een groot aantal journalisten druppelde gestaag binnen. Even later werd alle pers door kapitein W. Mulders gesommeerd om het Holland Huis te verlaten, om ‘veiligheidsredenen’. Pas daarna kwam geleidelijk aan de groep van 55 binnen, waar ze hun beurt afwachtten om gedebriefd te worden.⁵³

6. De rol van Couzy bij de psychologische debriefing

Psycholoog Venhovens had onmiddellijk na de aankomst op 16 juli van zijn collega’s die met Couzy waren meegereisd een overleg georganiseerd om de aanpak te bespreken.⁵⁴ De nieuwkomers waren onderweg naar Zagreb in het vliegtuig ook al geïnstrueerd. Couzy verklaarde later dat hij aan boord ‘dat team in feite gebriefd [had] over wat ik van ze verwachtte. Ik heb dat vragenderwijs gedaan, want ik had het nog nooit van mijn leven meegemaakt. Ze vonden het een prima idee en waren heel enthousiast.’⁵⁵ Wat Couzy verwachtte werd snel duidelijk. Ook Venhovens maakte kennis met Couzy’s daadkracht. De Bevelhebber nam meteen na zijn aankomst in Pleso de leiding over. De psycholoog kreeg al snel de sterke – en naar gebleken is, terechte – indruk dat Couzy ‘allerlei prioriteiten’ had en er daarnaast ‘een verborgen agenda’ op nahield.⁵⁶

Volgens Venhovens had Couzy in Zagreb het idee om de KHO-groep en de groep van 55 met de rest van het bataljon te verenigen in Busovača, de opvangplaats die gepland was voor het gehele bataljon. Het gezelschap in Kamp Pleso zou zich dan dus naar Busovača moeten

50 Interview R. Engels, 21/05/99.

51 Interview R. Engels, 21/05/99.

52 DCBC, 866. *Stg-confi* code Belgrado aan BZ, Engels 81, 16 juli 1995; interview R. Engels, 21/05/99.

53 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 18/07/95.

54 Interview P. Venhovens, 17/11/00.

55 Interview H.A. Couzy, 7, 14 en 17/09/98.

56 Interview P. Venhovens, 17/11/00.

verplaatsen, maar het probleem was dat de precieze datum van vertrek van de rest van het bataljon uit de enclave nog niet bekend was; er was alleen de verwachting dat dit vertrek niet al te lang op zich zou laten wachten. Venhovens protesteerde naar eigen zeggen heftig tegen dit idee, omdat hij vreesde dat het tot psychologische beschadigingen zou leiden bij de reeds vrijgelatenen: ‘Je zou ze laten dobberen, omdat niet duidelijk was wanneer Dutchbat uit de enclave zou komen.’ Daarop wilde Couzy dat de debriefers polsten hoe de betrokkenen zouden reageren op zijn idee. Toen Venhovens aangaf dat ook dit problemen zou veroorzaken hield Couzy niet langer aan.

Venhovens ging er op dat moment nog van uit dat de hele operatie om tien uur ’s avonds zou zijn afgerond. Volgens de psycholoog schrok Couzy toen hij dat hoorde, en liet hij weten dat hij vóór zes uur een beslissing wilde nemen of de mensen na terugkomst in Nederland nadere behandeling nodig hadden of dat ze meteen op vakantie konden. Pas later werd het de debriefers duidelijk dat er op dat tijdstip een persconferentie was gepland.⁵⁷ Couzy ontkende achteraf dat het tijdstip van de persconferentie bepalend was geweest voor de tijdsplanning. Volgens hem ging het erom een beslissing te nemen over de vraag of de manschappen meteen met verlof konden of dat ze in groepsverband nog een aantal ‘verwerkingssessies’ dienden te ondergaan. De bevelhebber vond dat hij de manschappen daarover niet nog een hele avond of zelfs nacht over in onzekerheid kon laten: ‘Het was gewoon een praktische indeling. Ik wilde om half zes stoppen. Dan krijg ik de informatie en kan ik ’s avonds om zeven uur meedelen wat het besluit is. Dan kunnen ze dus heel verheugd en blij zijn, of ze kunnen het leed verwerken dat ze de volgende dag nog niet met vakantie mogen. Vandaar dat ik heb ingegrepen in het tijdschema.’⁵⁸ Daarmee werd de beschikbare tijd voor de debriefing echter in één klap gehalveerd. Uiterlijk om half vijf zou de balans moeten worden opgemaakt.

Er was sowieso al een tijdprobleem. Aanvankelijk bestond het idee om ook de KHO-groep te debriefen. Omdat de groep niet zo groot was kon dat individueel gebeuren. De overval bij Zvornik gooide echter roet in het eten. Weliswaar bleek het niet echt nodig om alle betrokken chauffeurs direct te debriefen, maar een zestal had wel aandacht nodig. Daarmee werd er extra druk op de debriefers gelegd. Vandaar dat werd besloten om ook de KHO en Verbandplaats organiek, dus als eenheid, te debriefen. Professioneel gezien was dat geen probleem, omdat het belang van het delen van ervaringen en emoties onomstreden was. Vanwege het aantal betrokkenen was dat ook de aanpak die de debriefers bij de groep van 55 wilden hanteren, waarbij de ex-gegijzelden slechts met collega’s van de eigen OP zouden worden gehoord. Daarna zouden probleemgevallen nog individuele aandacht kunnen krijgen. Niet alleen dat laatste kwam onder druk te staan; de halvering van het tijdschema betekende ook dat de omvang van de groepen verdubbeld werd. Gezien de anderhalve uur die voor iedere groep beschikbaar was betekende dat minder ruimte per individu. Een van de leden van de groep van 55 merkte later op dat de debriefing zich beperkte tot luisteren ‘naar de grootste bek’ en dat hij zelf maar twee minuten aan het woord was geweest: ‘Toen ging (ook hier) de blik naar het horloge met de mededeling “dat komt later wel”.’⁵⁹

Aan de betekenis van de psychologische debriefing bij de beantwoording van de vraag wat er nu eigenlijk rond 16 juli al bekend was en had kunnen zijn over de waarnemingen door Dutchbatters, kleefden wel wat haken en ogen. In dat verband is de kritiek interessant die de

57 Interview P. Venhovens, 17/11/00.

58 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

59 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie KL-voorlichter

W.P.P. Hartman over gesprek met M. van der Zwan, 09/08/95.

arts en psychotherapeut F.E.J. Bouricius in september 1995 uitte op de rol die de psychologische debriefing had gespeeld in Zagreb. Aanleiding was de klacht van het Joegoslavië-Tribunaal dat er zo weinig bruikbare informatie uit deze debriefing naar boven was gekomen. Volgens Bouricius had een psychologische debriefing alleen maar gehouden mogen worden als er duidelijke klachten waren. Tot die tijd had een operationele debriefing, waarbij het verzamelen van inlichtingen het doel was, voorrang moeten hebben. Nu was dat laatste er mede door het ontstane tijdsgebrek, bekaaid afgekomen.⁶⁰

De doelstelling van een psychologische debriefing is inderdaad fundamenteel verschillend van een poging tot waarheidsvinding. Het gaat om de preventie van psychische risico's, zoals het later optreden van PTSS. Venhovens: 'Ik ben bij zo'n debriefing niet geïnteresseerd in waarheidsvinding. Het gaat erom dat de mensen hún verhaal en beleving kwijt kunnen.' De psycholoog stelt zich in dergelijke sessies dan ook terughoudend op. In het geval van groepsdebriefings stimuleert hij de uitwisseling van ervaringen en emoties, maar blijft als toehoorder op de achtergrond. Cruciaal is verder dat hij garant staat voor veiligheid: de deelnemers krijgen van tevoren te horen dat het gesprek strikt vertrouwelijk is. Venhovens weigerde daarom pertinent om in te gaan op verzoeken van bijvoorbeeld rechtbanken om rapporten op te stellen. Toen Couzy hem later verzocht om terughoudend te zijn tegenover de pers, antwoordde Venhovens hem bijna verontwaardigd dat hij de pers sowieso niet te woord zou staan. Van de gesprekken werd om dezelfde redenen geen formeel verslag gemaakt. Venhovens zelf beperkte zich tot het achteraf noteren van een aantal algemene, persoonlijk impressies.⁶¹

Tegen de achtergrond van dit alles is het begrijpelijk dat de psycholoog niet verheugd was toen Couzy meldde dat hij aanwezig wilde zijn bij een aantal van de groepsgesprekken. In de spanning tussen beroepsethiek en militaire hiërarchie verloor de overste het echter van de driesterrengeneraal. Couzy nam plaats bij de door Venhovens en De Wolf begeleide groep met alle KHO'ers, die incompleet was doordat drie personeelsleden te ziek waren om deel te nemen. Hun namen en adressen werden genoteerd om hen te kunnen benaderen na hun terugkeer in Nederland.⁶²

De bevelhebber zocht, als gezegd, bij de KHO-groep antwoord op zijn 'vele vragen' over de problemen tussen medici en bataljonsleiding. In zekere zin werd hij op zijn wenken bediend. Strikt genomen had hij er niet mogen zitten omdat het in feite ging om een vertrouwelijk contact tussen psycholoog en cliënt, maar tot zijn krediet moet worden gezegd dat hij zich weinig in de gesprekken mengde. Anderzijds was dat ook niet nodig omdat de meningen over de bataljonsleiding toch wel loskwamen. Volgens Venhovens riep louter de aanwezigheid van de bevelhebber 'alle boosheid jegens de KL-organisatie' op: 'Mijn stramen is altijd om de mensen te vragen naar hun meest positieve en meest negatieve ervaringen.' Nu ging één negatieve ervaring, het functioneren van de bataljonsleiding, het gesprek domineren.⁶³ Dat was wel de ervaring waarnaar Couzy op voorhand het nieuwsgierigst was.⁶⁴

De manier waarop Couzy kennis vergaarde over het optreden van het bataljon en over de

60 F.E.J. Bouricius, 'Onduidelijke rol psychologen bij evaluatie Dutchbat', *Algemeen Dagblad*, 07/09/95.

61 Interview P. Venhovens, 17/11/00 en 06/12/00.

62 P. Venhovens, 'Verslag uitzending 1 (NL) VN INFBAT (Dutchbat Griffin), p. 13

63 Interview P. Venhovens, 17/11/00 en 06/12/00.

64 Interview H.A. Couzy, 17/09/98.

interne verhoudingen komt, evenals de rol die dit alles later ging spelen, uitgebreid aan de orde later in dit hoofdstuk. Hier ligt het accent op het lot van de bevolking en hetgeen Couzy daarover ter ore kwam. De leden van de KHO vertelden ook daarover, ook al speelden juist bij hen die interne verhoudingen een hoofdrol in het gesprek. Couzy tekende uit hun mond op op dat er langs de weg van Srebrenica naar Potočari ‘vele lijken met nekschoten liggen’. Iemand meldde een ‘executie van Moslim-strijders’. Ten slotte noteerde hij: ‘De Serven pikten sommige mensen er uit en voerden hen af. Zij zijn ervan overtuigd dat de schoten die zij hoorden alle[e]n maar executies waren.’⁶⁵

De dag erna, 17 juli, in de ochtend voor de terugreis naar Soesterberg, voerde Couzy nog een apart gesprek van drie kwartier met de chirurg Kremer. Op wiens initiatief dat gesprek plaatsvond is niet duidelijk. De bevelhebber vroeg naar frustraties over de bataljonsleiding, waarop Kremer sprak over de onzichtbaarheid van Karremans, de feitelijke leidersrol van Franken, het conflict met MSF en de problemen die Kremer zelf met de bataljonsleiding had gehad. Daarna informeerde Couzy bij hem naar ‘verschrikkelijke dingen ten aanzien van de Moslim-vluchtelingen’. Kremer antwoordde daarop dat rupsvoertuigen van de B-compagnie ‘over lijken naar Potočari zijn gereden’, waarmee hij doelde op de de terugtrekking samen met de vluchtelingen uit Srebrenica-stad naar Potočari. Ook meldde hij dat er zich op de compound in Potočari 5000 mensen hadden bevonden: ‘Deze zijn geregistreerd. L.kol. K. heeft een lijst van alle mannen, die op de compound zijn geweest.’⁶⁶ Kremer beweerde zelf later dat hij Couzy ook op de hoogte had gesteld van de foto’s die luitenant R. Rutten had gemaakt van negen tot tien geëxecuteerde mannen.⁶⁷ In Couzy’s notitie uit Zagreb is daarover echter niets te vinden. De bevelhebber zou dit feit uiteindelijk wel wereldkundig maken, maar pas een week later, tijdens zijn persconferentie op 23 juli op kamp Pleso in Zagreb.⁶⁸

7. Het kennisniveau van Couzy na de eerste debriefing

Om een antwoord te vinden op de vele vragen over de rol van Couzy in de nasleep van de val van Srebrenica, is het nodig om tijdelijk de chronologische lijn te verlaten. De vraag naar Couzy’s optreden in de julidagen is dermate verweven met vragen over zijn optreden daarna, dat duidelijkheid gebaat is bij een meer analytische tussenstap.

Couzy heeft het latere onderzoekers moeilijk gemaakt om over zijn kennisniveau uit die dagen iets wijzer te worden. Niet alleen de zwijgzaamheid en onduidelijkheid die zijn optreden lange tijd kenmerkten waren daar debet aan, maar ook het ontbreken van schriftelijke documentatie die hierover opheldering kon verschaffen. Couzy heeft zelf verklaard dat hij later al zijn aantekeningen uit die dagen vernietigd heeft.⁶⁹ Dat bleek bij nader inzien niet

65 SMG/Debrief. ‘Aantekening BLS. Strikt persoonlijk’, [juli 1995].

66 SMG/Debrief. ‘Aantekening BLS. Strikt persoonlijk’, [juli 1995].

67 Mededeling van G. Kremer aan B. Kreemers op 08/09/98; zie: Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’ deel 2, p. 3, 37.

68 Gezien het feit dat luitenant Rutten pas gehoord is in Zagreb nadat de debriefers op hem waren geattendeerd, is de kwestie of Kremer de medeling daadwerkelijk gedaan heeft op de 17de

niet academisch als het gaat om de bepaling van hetgeen Couzy wist en al dan niet heeft doorgegeven.

69 Overigens gold dat ook voor al zijn agenda’s uit het begin van de jaren negentig, waarnaar door het NIOD geïnformeerd werd in het kader van een reconstructie van de besluitvorming tot uitzending. Tot zijn eigen verbazing doken later alleen nog wat notities op die betrekking hadden op de kwestie van de zogeheten ‘lekkende kolonel’ (zie hoofdstuk 8). Interview H.A. Couzy, 07/09/98.

voor al het materiaal te gelden. Tijdens het onderzoek van het NIOD werd in het zogenoemde debriefingsarchief, waarin materiaal is verzameld van de latere grote debriefingoperatie in Assen, alsnog een ongedateerde ‘Aantekening BLS’ van de hand van Couzy gevonden. Op dat stuk was met de hand aangegeven dat inzage bedoeld was voor ‘uitsluitend BLS/Ckab’ (Couzy zelf en zijn kabinetschef kolonel J.M.J. Bosch).⁷⁰ De aantekeningen hadden betrekking op de gesprekken met de vrijgelaten gegijzelden van de OP’s en met de KHO-5. In juli 1995 informeerde Couzy’s kabinetschef kolonel Bosch de Sectie Militaire Geschiedenis (SMG) al, die nota bene in opdracht van Couzy een onderzoek was gestart over het bestaan van de gespreksverslagen. Bosch voegde er aan toe dat hij niet bij machte was om de onderzoekers er toegang toe te verschaffen.⁷¹

De inmiddels tot generaal bevorderde voormalige chef van het kabinet van de bevelhebber der landstrijdkrachten, Bosch, verklaarde later tegenover NIOD-onderzoekers dat Couzy ‘erg geraakt’ was teruggekomen van zijn ontmoetingen in Zagreb. Daarna had Couzy voor zichzelf opgeschreven wat hij te horen had gekregen, ‘wat hij eigenlijk zelden of nooit deed’. Bosch was een van de weinigen die iets te lezen kreeg. Een kopie verdween in zijn hangmap ‘Srebrenica’, die hij achterliet voor zijn opvolger toen hij van functie veranderde.⁷² De voormalige kabinetschef meende zich uit de door Couzy vernietigde aantekeningen een paar onderwerpen te herinneren, zoals het mogelijk overrijden van mensen door Dutchbat-voertuigen. Dit kwam inderdaad terug in het verslag van het gesprek van Couzy met Kremer op 17 juli. Een uitgebreide beschrijving van het ontroerende afscheid van Raviv van Rensen, opgetekend uit de mond van diens voertuigcommandant, had bij Bosch de meeste indruk achtergelaten.⁷³ Dit voorval wordt echter niet beschreven in de teruggevonden notities, zodat de indruk bestaat dat Couzy indertijd meer heeft vastgelegd dan uiteindelijk is overgeleverd.

In de teruggevonden ‘Aantekeningen’ beschreef Couzy zijn ervaringen met de debriefing van de KHO-groep en het aparte gesprek dat hij een dag daarna met chirurg Kremer voerde. Ook valt eruit op te maken dat hij het gesprek met de bemanning van OP-S bijwoonde. Blijkens zijn aantekeningen werd Couzy hier voor het eerst geconfronteerd met negatieve uitspraken over de ABiH en navenant positieve uitspraken over de VRS. Dat patroon was trouwens ook de psychologen al opgevallen, en bleek achteraf een voorbode te zijn geweest van de houding die vooral Couzy een week later bij grote delen van de hoofdmacht van Dutchbat constateerde. Tevens uitten de militairen blijkens de notitie van Couzy kritiek op Karremans, die hen in Bratunac had bezocht na zijn gesprek met Mladić. Hij had bij die gelegenheid geen overweldigende indruk achtergelaten op zijn manschappen. Het opmerkelijkst aan het verslag was echter dat blijkbaar geen van de soldaten van OP-S melding maakte van de voorvallen die de attaché Oudwater in Novi Sad ter ore waren gekomen.⁷⁴

Dat laatste is op zich natuurlijk goed mogelijk. Het kan zijn dat Couzy juist een groep getroffen heeft waarvan de leden op dat punt geen waarnemingen hadden gedaan. Meurkens hoorde ’s avonds van de psychologen en MDD’ers, met wie hij in de bar op zijn bevordering

70 SMG/Debrief. ‘Aantekening BLS. Strikt persoonlijk’ [juli 1995].

71 Interview P. Groen, 17/02/99. Het onderzoek van de SMG komt verderop in dit hoofdstuk aan de orde.

72 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99. Tijdens het NIOD-onderzoek bleek dat het Kabinetsarchief

was geschoond en dit geen andere persoonlijke aantekeningen meer bevatte van de toen voormalige BLS.

73 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99.

74 SMG/Debrief. ‘Aantekening BLS. Strikt persoonlijk’ [juli 1995].

dronk die juist bekend was geworden, dat naar hun indruk ‘sommige groepen veel, andere relatief weinig meegemaakt hadden’.⁷⁵ Het is echter ook mogelijk dat de betreffende Dutchbatters om onbekende redenen terughoudend zijn geweest tegen Couzy. Persvoorlichter majoor Beneker viel op dat de mannen erg zwijgzaam waren, en een afwerende houding innamen wanneer hij inging op verhalen die hij bij toeval opving.⁷⁶ Uit de rapportageformulieren die de Dutchbatters op 16 juli voor de VN invulden, en die verderop nog aan de orde zullen komen, komt naar voren dat zij vrijwel allemaal onderweg lijken hadden gezien. Later, tijdens de debriefing in Assen, verklaarden leden van OP-S dat zij, toen ze nog op de OP zaten, de indruk kregen dat er om hen heen geweldadige zuiveringen plaatsvonden. Ze hoorden van alles dat daar op leek te wijzen, maar ze zagen geen slachtoffers.⁷⁷ Een van de andere Dutchbatters, Van der Zwan, vertelde later hoe in Bratunac met de OP-S bemanning de verhalen waren uitgewisseld: ‘Zij zaten wat lager dan wij. Zij konden het gegil horen van moslims die op de stellingen om hen heen koud werden gemaakt. Dat was puur messenwerk.’⁷⁸

Voor de mogelijkheid dat Couzy toevallig een zwijgzame groep trof, spreekt dat Couzy in zijn aantekeningen van de gesprekken met de KHO-groep zich ogenschijnlijk geen zelfcensuur heeft opgelegd; dat maakt het onwaarschijnlijk dat hij bepaalde informatie niet vermeld heeft. De vraag is dan wel of de bevelhebber niet meer gesprekken heeft gevoerd dan waarvan hij verslag heeft gemaakt in zijn overgeleverde ‘Aantekening’, of dat hij op andere wijze resultaten van de debriefing heeft vernomen en daar al dan niet notities van heeft gemaakt.

Venhovens verklaarde dat Couzy hem nooit gevraagd had naar wat hij feitelijk van de Dutchbatters had gehoord in de debriefingsgesprekken; hij had die vanwege de reeds uiteengezette ethiek ook niet kunnen geven. In zijn latere aantekeningen noteerde de psycholoog als gespreksonderwerpen onder meer ‘het zien van lijken langs de weg, lichamen op een tractor in het veld gecombineerd met verzamelde hoopjes kleren en persoonlijke niet-militaire bezittingen zoals paspoorten, beurzen, papieren’.⁷⁹ Ook uit diens memoires valt niet op te maken dat Couzy hiervan iets heeft opgestoken. Hij haalt daarin zijn gesprek met Kremer aan om vervolgens te verwijzen naar gesprekken met ‘anderen’ die de waarnemingen van Kremer niet herhaalden: ‘Het waren tegenstrijdige meningen en observaties, waar ik weinig mee kon’. Van ‘massale moordpartijen’ had hij niet gehoord.⁸⁰

In november 1995 werd bij de schriftelijke voorbereiding van de behandeling van het debriefingsrapport door de Kamer de vraag werd gesteld, welke bronnen Couzy had gehad bij zijn uitspraak tijdens de persconferentie van 23 juli dat Dutchbat geen genocide had geconstateerd. In het licht van het bovenstaande bevreedde het antwoord niet: ‘De bevelhebber van de landstrijdkrachten (BLS) heeft zijn oordeel tijdens de persconferentie in Zagreb gebaseerd op uitsluitend de beperkte waarnemingen van enkele oorlogsmisdaden van Nederlandse blauwhelmen in Potočari. Hij was niet op de hoogte van de waarnemingen

75 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 18/07/95.

76 Interview M. Beneker, 04/12/01. Een van die verhalen, dat hij aan Couzy meldde, was dat er vanuit de bus foto’s gemaakt zouden zijn. Toen hij daar navraag naar deed kreeg hij nul op het rekest en hij kon niet uitmaken of er gebluft was of dat zaken verzwegen werden.

77 Zie o.a.: Feitenrelaas debriefing ‘Srebrenica’ (Assen 1995), p. 135-136, 214, 217.

78 Fred Lardenoye, “‘Ik dacht: nu zijn we er geweest’”, *Oplinie*, 05/08/95.

79 P. Venhovens, ‘Verslag uitzending 1 (NL) VN INFBAT (Dutchbat Griffin)’, p. 14.

80 Couzy, *Mijn jaren*, p. 166.

van enkele van de 55 gegijzelde Nederlandse VN-militairen die, zoals bekend, eerder waren vrijgelaten en niet in Zagreb aanwezig waren toen Dutchbat daar aankwam. Daarbij gaat het onder meer over de waarneming van een kiepauto met lijken en een “shovel” met lijken, die is opgenomen in de brief van de minister van Defensie aan de Tweede Kamer van 3 augustus j.l.⁸¹

Van Kemenade besteedde in 1998 bij zijn onderzoek naar een mogelijke ‘doofpot’ bij Defensie, in het geheel geen aandacht aan deze kwestie. Tijdens het gesprek met Couzy werd deze niet gevraagd naar diens gesprekken op 16 en 17 juli. Zelf refereerde de generaal tweemaal oppervlakkig aan zijn eerste verblijf in Zagreb, en verwees hij onder andere naar een gesprek met chirurg Kremer, zij het dat hij dit gesprek in een heel andere context aanhaalt.⁸²

Later, in 2000, ontstond over hetzelfde punt weer twijfel tijdens de zittingen van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (TCBU). Sommige media trokken snel hun conclusies. *De Volkskrant* schreef op 2 juni 2000, onder de kop ‘Top landmacht wist van executies bij Srebrenica’, dat er al ‘veel eerder duidelijkheid over massale executies bij Srebrenica’ was. Dat zou Van Baal hebben bevestigd tijdens zijn gesprek met de TCBU. Hij verwees naar mededelingen van 55 ex-gegijzelden die op ‘15 juli [sic] in het vliegtuig op weg naar Nederland’ waren en die een waarneming betroffen van tussen de 50 en 100 lijken.

Bij lezing van de transcriptie van de verslagen bleek dat minder duidelijk dan de krant suggereerde. Van Baal gaf een enigszins ontwijkend antwoord op een vraag van commissielid A. van Ardenne, namelijk of Dutchbatters ‘voor of tijdens de vliegreis van Zagreb naar Soesterberg’ aan de top van de Landmacht hun waarnemingen van de lijken hadden gedaan. Van Baal antwoordde: ‘Bij mijn weten is dat gebeurd’ en: ‘Naderhand heb ik gehoord dat dit aan hem [Couzy] is verteld.’ Hij wist niet meer wat er met de informatie was gedaan.⁸³

Dat de aanduiding ‘50 tot 100 lijken’ wel degelijk circuleerde in de week na 16 juli blijkt uit een zogeheten *Deny Flight Intsum* van de MID-KLu (een analyse van de Militaire Inlichtingendienst van de KLu, over de handhaving van het vliegverbod boven Bosnië) van 19 juli 1995, dat in afschrift zowel ging naar de Directie Algemene Beleidszaken van Defensie als naar het DCBC als naar het ministerie van Buitenlandse Zaken. Er werd daarbij specifiek gerefereerd aan de debriefing van de Dutchbatters enkele dagen tevoren: ‘Uit eerste gesprekken met de vrijgelaten NL-blauwhelmen zou zijn gebleken dat mannelijke Bosniërs zijn geëxecuteerd; een schatting ligt tussen de 50 en 100. Verdere debriefing zal meer bijzonderheden aan het licht moeten brengen.’⁸⁴ Uit welke bron de informatie afkomstig was blijkt niet uit het document, evenmin is duidelijk wat de ontvangers er mee gedaan hebben.

Het min of meer verlossende woord over Couzy kwam uiteindelijk van hemzelf. Tegenover de TCBU verklaarde hij dat hij in Zagreb ‘waarschijnlijk’ wél van de waarnemingen van een kiepauto met lijken gehoord had, al had hij er toen zijn bedenkingen bij gehad.⁸⁵ Tegen-

81 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 134, p.21; brief minister van defensie, 03/08/95, in: TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 111, p.2.

Overigens zijn de hier aangehaalde waarnemingen een wel erg summiere weergave van hetgeen door leden van de groep van 55 en van KHO-5 op 16 en 17 juli is gemeld.

82 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. H.A. Couzy.

83 NIOD, TCBU. TCBU, Hoorzitting A.P.P.M. van Baal 14/06/00, 121U.doc-8.

84 DCBC, doos 66. Deny Flight Intsum Commcen MOD NL, stg confi Nato secret, dtg 191330z jul 95. Deze sitrep ging naar een groot aantal adres-santen, waaronder het DCBC.

85 NIOD, TCBU. Hoorzitting H.A. Couzy, 05/06/00, 106U.doc-25.

over het NIOD liet hij zich echter gedetailleerder en ook zonder spoor van twijfel uit. Couzy had buiten de debriefings om een aantal gesprekken gevoerd, onder andere met de OP-commandanten:

Er was een man, volgens mij een soldaat, die mij verteld heeft dat hij die shovel met een paar lijken in de achterbak gezien had. Vanuit de bus had hij dat gezien. Dat is het enige verhaal, voorzover ik me nog kan herinneren, van dien aard. Verder heb ik geen verhalen van hen gehoord. Ik heb wel een verhaal gehoord van een van de mensen van de hospitaalorganisatie. Dat hij over een weg was gereden – volgens mij van Potočari naar Srebrenica – die volgens hem was ‘bezaaid met lijken’. Een ander had echter gezegd dat hij er niets gezien had. De tijdstippen? Nou, dat was vijf of tien minuten verschil dat ze daar gereden hadden. Dat is ook een verhaal dat mij bij is gebleven.⁸⁶

Voor Couzy was die onduidelijkheid aanleiding om grote voorzichtigheid te betrachten. Hetzelfde gold ook voor het andere verhaal: ‘Toen gemeld was dat een van de Dutchbatters vanuit de bus een vrachtwagen had gezien met wel vijftig doden, is voor mij op dat moment een vraag gerezen. Ik dacht: wees voorzichtig daaraan een conclusie te verbinden, omdat het ook dode Moslims kunnen zijn die gesneuveld zijn in de enclave.’⁸⁷

Het antwoord van de minister van Defensie op de Kamervraag uit 1995 was dus achteraf gezien onjuist. Los van de vraag hoe problematisch de duiding van de informatie was, Couzy was er wel van op de hoogte. Tegen deze achtergrond komt ook Couzy’s opstelling tegenover de media in juli 1995 in een duidelijker licht te staan.

8. Couzy, de groep van 55 en de media

De debriefing van 16 juli in Zagreb was volgens de psychologen en MDD’ers ‘soepel en voorspoedig’ verlopen.⁸⁸ Aan het einde van de middag was Couzy dan ook in staat om tijdens de persconferentie, in de woorden van Meurkens, ‘een helder goed doortimmerd betoog [te houden] waarbij hij netelige vragen aardig wist te omzeilen door ontwijkende antwoorden of door er niet op in te gaan’.⁸⁹

Zowel de Nederlandse als de en masse opgedraafde internationale pers werd zo goed mogelijk op afstand gehouden. De meegerisde persvoorlichter Beneker herinnerde zich dat de rode draad vooral ‘voorzichtigheid’ was. Kort voordat de persconferentie begon, hoorde hij van journalisten de eerste verhalen over ‘massaslachtingen’, vermoedelijk afkomstig uit de monden van de vluchtelingen die in Tuzla grote aandacht van de media hadden gekregen. Hoewel nog niet zo nadrukkelijk als enkele dagen later, zong ook toen al het woord ‘genocide’ rond. Beneker vroeg Couzy voor alle zekerheid of er feiten bekend waren die daar op duiden. Zelf had ook hij bij geruchte wel iets vernomen over de waarneming van lijken, maar hij had dit geschaard in de categorie ‘afrekeningen’; die categorie had hij tijdens zijn eerdere verblijf in Bosnië ook al meegemaakt. Tegenover journalisten hield Beneker dan ook

86 Interview H.A. Couzy, 04/10/01. Couzy heeft zijn aantekeningen van de gesprekken met de OP-commandanten naar eigen zeggen vernietigd na het uitkomen van het debriefingsrapport. Mededeling H.A. Couzy, 18/08/98.

87 Interview H.A. Couzy, 07/09/98.

88 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 18/07/95.

89 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 18/07/95

vol dat er niets was gemeld dat wees op grootschalige moordpartijen. Ook Couzy zei hem desgevraagd dat de debriefing op dat punt geen harde bewijzen had opgeleverd.

Dat werd ook de lijn voor de persconferentie, waarin ‘tot vervelens toe’ aan Couzy gevraagd werd wat hij wist van waarnemingen van executies. De bevelhebber hield echter vol dat er geen aanwijzingen waren voor grootschalige moordpartijen.⁹⁰ Verder deed hij nog een uitspraak over Mladić die daarna in de vergetelheid zou raken: ‘Als militair bewonder ik hoe hij de zaken aanpakt. De basisregel van het gevecht is altijd geweest: verras de vijand en val hem daar aan waar hij zwak is. Wel, die uitgangspunten past hij dagelijks met groot inzicht toe.’⁹¹ Die opmerking is opvallend, omdat Karremans een week daarna veel kritiek te verduren kreeg toen hij zich positief over de Bosnisch-Servische generaal uitliet.

Ook *Nova*-reporter Twan Huys was aanwezig op de persconferentie. Hij was die ochtend in Zagreb gearriveerd vanuit Tuzla, vlak voordat de eerste Dutchbatters arriveerden. Zijn snelle verplaatsingen door Bosnië, waarmee hij menig collega de ogen uitstak, waren mogelijk doordat hij een UNHCR-pas had weten te organiseren, waardoor hij op helikoptervluchten mee kon. Veel journalisten kampten met het probleem dat ze aan één locatie gebonden waren, en grote moeite hadden om zich te verplaatsen. Ook waren ze vanwege de slechte verbindingen niet altijd op de hoogte van wat hun collega’s, zelfs ook van hun eigen krant, op andere locaties aan nieuws hadden opgedolven. De eindredacties ‘thuis’ waren bovendien slecht bereikbaar, en misten vaak zelf het vermogen en de tijd om de stroom aan berichten te analyseren en in een context te plaatsen.⁹² Huys daarentegen had het bijzondere voordeel dat hij in staat was om in korte tijd op uiteenlopende plaatsen informatie te vergaren.

Huys was in Tuzla terechtgekomen na een tip van Margriet Prins, een Nederlandse medewerkster van UNHCR in Tuzla, die toevallig samen met Huys’ cameraman op de terugweg van verlof in Nederland naar Zagreb reisde. Zij vertelde hem dat het echte verhaal in Tuzla lag. De *Nova*-reporter en zijn cameraman namen het advies ter harte en waren naar de Oost-Bosnische stad vertrokken. Daar hoorden ze inderdaad de verhalen van de vluchtelingen die verbleven op Tuzla Air Base. Ook spraken ze medewerkers van hulporganisaties, die hen wezen op het verontrustende verschijnsel dat duizenden mannen ontbraken onder de vluchtelingen uit Srebrenica. Op de terugweg van Tuzla via Split naar Zagreb was Huys bovendien de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, Pronk, tegen het lijf gelopen. De minister was namens het kabinet naar Bosnië afgereisd om te zien welke hulp Nederland kon verlenen en om informatie over de gebeurtenissen in te winnen. Op basis van de gesprekken die hij had gevoerd verklaarde Pronk onomwonden dat er ‘genocide’ had plaatsgevonden (hierover later in dit hoofdstuk meer).⁹³

Toen Huys op 16 juli in Zagreb arriveerde, was hij extra alert. Zijn pogingen om bij militairen de verhalen bevestigd te krijgen, liepen aanvankelijk op niets uit vanwege het afgekondigde spreekverbod, waarvan hij reeds op 15 juli lucht had gekregen. In het Holland Huis was hij die ochtend ook aalmoezenier Meurkens tegen het lijf gelopen, die hij al eens bij

90 Interview M. Beneker, 04/12/01.

91 Karel Bagijn, “‘Karremans kon niets anders dan zuur kijken’”, *Algemeen Dagblad*, 21/07/95. Aanleiding voor dit artikel vormde de vertoning van de beelden van Mladić en Karremans terwijl zij het glas hieven.

92 Gebaseerd op diverse gesprekken met voormalige correspondenten in Bosnië, zoals met Othon Zimmerman van *Algemeen Dagblad*, 28/04/00.

93 Interview T. Huys, 7 en 8/07/00. Op de totstandkoming van Pronks uitspraken wordt in het volgende hoofdstuk uitgebreider ingegaan.

een eerdere gelegenheid had ontmoet. Huys had hem om een interview gevraagd, waarmee de aalmoezenier had ingestemd, maar vervolgens was Huys met de rest van de pers het Holland Huis uitgezet. Die middag zocht hij opnieuw contact met Meurkens.

De aalmoezenier had zich beziggehouden met de mensen die gedebriefd werden. Wie nog niet aan de beurt was, bleef in afwachting daarvan wat rondhangen op het zonovergoten terras van het Holland Huis. Meurkens fungeerde daar naar eigen zeggen de hele middag ‘als een spin in het web’. Hij sprak met een groot aantal van de Dutchbatters, waarbij hij een ‘gelaagdheid’ in de intensiteit van de ervaringen meende te bespeuren. Bovendien wilden sommigen helemaal niet praten. Degenen die wel spraken, hadden het vooral over de zorgen die het thuisfront had moeten doormaken. Maar er kwam ook meer los: ‘Opnieuw verhalen van zelfs gruwelijke schendingen van mensenrechten in de laatste week van Srebrenica’, aldus Meurkens.⁹⁴ Hij herinnerde zich in het gesprek met het NIOD geen details meer, maar een week na de val vertelde hij op Pleso aan *Elsevier*-journalist Bert Bommels dat een van de leden van de Verbandplaats met eigen ogen een tweetal verkrachtingen door VRS-militairen had waargenomen, waaronder van een meisje.⁹⁵

Toen Huys hem benaderde, gaf Meurkens openlijk te kennen dat ‘het heel erg was’. De journalist legde hem het probleem uit dat hij niet met Dutchbatters mocht spreken en vroeg of de aalmoezenier dan soms voor de camera wilde. ‘Ik kan me herinneren dat we toen in het geniep zijn weggeslopen van het Holland Huis. Ergens achteraf op een parkeerplaats heeft hij mij na lang onderhandelen over de terminologie die hij zou gebruiken, iets gezegd van wat de Dutchbatters gezien hadden. De implicatie was dat het ernstig was.’⁹⁶ De opnamen van Meurkens maakten deel uit van de *Nova*-uitzending van de volgende dag, maandag 17 juli. Er was daarin onder andere een vluchtlinge in Tuzla te zien, die een verhaal over een verkrachting vertelde. Volgens Huys waren ook de andere berichten ‘alarmerend’. Meurkens vertelde daarna in het programma dat er ‘de meest afschuwelijke dingen’ waren gebeurd en dat ‘mensen op allerlei manieren de dood zijn ingejaagd’. Ook sprak hij de vrees uit dat de gruwelijke gebeurtenissen een grote ‘impact’ zouden hebben op de organisatie. De Dutchbatters zouden op enig moment ‘de film terugzien’.⁹⁷

‘Laat u niets los tegenover de media’

De uitzending van *Nova* bevatte ook beelden die sterk zouden bijdragen aan de latere beeldvorming over een gesloten Defensieapparaat. Op maandag 17 juli was het vertrek voorzien van alle vrijgelaten Dutchbatters. Hoewel ze daar weinig voor voelden, ging dat toch met enig ceremonieel vertoon gepaard. De pers was al vertrokken, op een enkeling na, zoals de cameraman van Twan Huys, die toevallig in het Holland Huis verbleef toen hij zag dat de militairen zich opstelden en Couzy aanstalten maakte om hen toe te spreken. Zo kwam het dat Couzy onder het toeziend oog van de camera zijn manschappen voorhield dat zij straks thuis in Nederland tegenover de media niets moesten loslaten over hun ervaringen, om hun collega’s in Potočari niet in gevaar te brengen. Na deze *Nova*-uitzending legden de media Couzy’s optreden al snel uit als een ‘spreekverbod’, wat het ministerie van Defensie in een persbericht meteen weersprak. Hoewel die ontkenning formeel gezien juist was, werd

94 NIOD, Coll. Meurkens. Fax aalm N. Meurkens aan HLA J. Broeders, 18/07/95.

95 Interview N. Meurkens, 24/03/00; Bert Bommels, ‘De ‘black box’ Srebrenica’, *Elsevier*,

29/07/95.

96 Interview T. Huys, 7 en 8/07/00.

97 *Nova*, 17/07/95.

daarmee genegeerd dat in de militaire cultuur een dergelijk verzoek van de hoogste commandant in de praktijk wel dicht bij een dergelijk verbod komt.

Met die instructie en de eerdere oproepen tot zwijgzaamheid van Karremans en naar verluidde ook de minister, gingen de aangesproken Dutchbatters verschillend om. Sommigen hielden inderdaad hun mond zolang hun collega's nog in Potočari zaten.⁹⁸ Anderen bleken niet van zins om zich van het dringende advies iets aan te trekken. Tot verbazing van Huys kwamen vrijwel direct na de ceremonie enkele militairen op hem af: 'Na afloop kwamen er uit zichzelf jongens naar ons toe die zeiden: "Het is heel erg wat we gezien hebben!" Toen repten ze van "kiewagens met lijken" en "lijken onderweg van Bratunac naar Zvornik"', aldus Huys. Hij stapte direct op Couzy af om hem met de informatie te confronteren en hem te zeggen dat hij hiervan opnamen wilde maken. Hij wilde weten hoe het nu zat met het verbod om met de pers te spreken. Huys: 'Toen gaf hij een hele plausibele, redelijke verklaring. Couzy deed een klemmend beroep op mij om dat niet op te nemen en uit te zenden, omdat dat het leven van de achterblijvers in Potočari in gevaar zou brengen.' Hoewel hij achteraf in diepe twijfel raakte of hij hiermee niet een grote fout had begaan, stemde Huys in met Couzy's verzoek. In ruil daarvoor kreeg hij wel de toezegging dat hij de hoofdmacht van Dutchbat mocht opvangen bij de grens zodra ze vrij zouden komen.⁹⁹ Ook zegde Couzy hem een videoband toe waarop geëxecuteerden te zien zouden zijn.¹⁰⁰

Omdat het niet mogelijk bleek om de getuigen in Pleso te filmen, vroeg Huys hen om hun telefoonnummers. Daarna instrueerde hij zijn collega's in Hilversum om direct na de terugkeer van de 55 in Nederland zijn contacten voor de camera hun verhaal te laten vertellen. Die opzet lukte. Gewondenverzorger Y. Schellens vertelde, terug in Nederland, van zijn waarnemingen tijdens de busreis van Milići naar Bratunac en de kiewagen met lijken. Kapitein/hoofdverpleegkundige F. Wessels, die in Potočari had gezeten, schetste de scheiding van de mannen van hun gezinnen. Ook vertelde hij nadien schoten te hebben gehoord en te hebben gezien hoe mannen in bussen werden afgevoerd. Hij sprak ook de op dat moment nog heersende veronderstelling tegen dat met iedere bus een VN-militair was meegereisd. Soldaat Van der Zwan vertelde over de van het front teruggekeerde Bosnisch-Servische soldaten die pochten over hun verkrachtingen en moorden. Sergeant J. Bos ten slotte beschreef de ont-snappingsplannen die hij en zijn mannen hadden beraamd om aan de Bosnische Serven te ontkomen.¹⁰¹ De beelden werden pas uitgezonden op zaterdag 22 juli, de dag waarop de rest van Dutchbat veilig in Zagreb was gearriveerd.

De meeste Dutchbat-militairen die na hun thuiskomst interviews toestonden, zwegen over

98 Zie o.a.: 'Dutchbat zwijgt bij terugkeer op Soesterberg', *de Volkskrant*, 18/07/95; J.-K. Emmer, 'Verschrikkingen van gezichten af te lezen', *De Telegraaf*, 18/07/95.

99 Interview T. Huys, 08/07/95. Couzy kon zich desgevraagd niet meer herinneren of hij Huys deze toezeggingen had gedaan. Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

100 Hoewel dit niet in Couzy's gespreksverslag met Kremer staat, is het waarschijnlijk dat de mededeling van de videoband van Kremer afkomstig is. De kwestie van de tape zou later een eigen leven gaan leiden toen bleek dat hij vernietigd was.

Kremer, die zelf de opnamen had gemaakt, had de tape al voor zijn vertrek uit Potočari vernietigd omdat er ook herkenbare beelden opstonden van de luchtsteunaanvragen door de FAC'ers (commando's en JCO's). Op de een of andere manier is dit element Couzy in eerste aanleg ontgaan. Het is niet voor te stellen dat hij anders deze band 'in de aanbieding' zou hebben gedaan. In de *Nova*-uitzending van zaterdag 22 juli, meldde Couzy vanuit Zagreb in algemene termen dat de band om veiligheidsredenen was vernietigd.

101 *Nova*, 22/07/95.

de gevoelige zaken zolang hun collega's nog in Potočari zaten. Schellens bijvoorbeeld hield zich op de vlakte tegenover enkele kranten die hem kort na terugkomst benaderden.¹⁰² Zo publiceerde *Trouw* ook pas op zaterdag 22 juli een uitgebreid interview met R. Joosten, lid van de bemanning van OP-K. Ook hij beschreef de busreis vanuit Milići naar Bratunac in veel details: 'We gingen helemaal om de enclave heen. Er gebeurde daar van alles met de vluchtelingen. Iedereen die uit de bosjes kwam werd neergeschoten. Daar zaten die mannen gewoon op te wachten. Bulldozers waren bezig met het opruimen van lijken. Links en rechts zag je dode mensen liggen. Hoeveel, ik weet het niet. Geen honderden. We zagen ook een voetbalveld, met alleen maar kleren en schoenen. Dat zegt genoeg.'¹⁰³

Niet iedereen wachtte echter met zijn verhaal tot 22 juli. Ook voor die tijd waren er toch al enkele Dutchbatters die niet konden of wilden zwijgen en hun verhaal deden tegen journalisten, onder wie Karel Bagijn van het *Algemeen Dagblad*. Hij bevond zich op zondag 16 juli eveneens in de buurt van het Holland Huis. Bagijn trof er een jonge Dutchbat-militair aan die ondanks het zwijgadvis anoniem zijn hart wilde luchten. Hij schilderde de talloze gruwelijkheden die zich hadden afgespeeld, die hij samenvatte in een paar woorden: 'Het jachtseizoen is geopend.'¹⁰⁴

Het waren die woorden die VN onder-secretaris-generaal Kofi Annan op maandagmorgen in New York troffen bij het doornemen van de ochtendkrant. Het persbureau AFP had het nieuws uit het *AD* opgepikt en de wereld overgezonden, waar het door diverse kranten werd overgenomen: 'A hunting-season [is] in full swing (...) it is not only men supposedly belonging to the Bosnian government who are targeted (...) women, including pregnant ones, children and old people aren't spared. Some are shot and wounded, others have had their ears cut off and some women have been raped.'¹⁰⁵

Dit nieuwsbericht leidde ertoe dat het VN-secretariaat op 18 juli aan Akashi schreef dat er steeds meer onrustbarende informatie naar buiten kwam, die 'widespread and consistent' was en 'given credence by a variety of international observers, including UNHCR'. Het secretariaat constateerde echter dat er op dit punt nog niets was vernomen van UNPROFOR. Daarom kreeg Akashi het verzoek er op toe te zien dat de Nederlanders die reeds uit Srebrenica waren teruggekeerd zo snel mogelijk ondervraagd zouden worden. De instructie verwees verder naar de groeiende ongerustheid over de onmogelijkheid om de berichten te bevestigen of met gezag tegen te spreken, hoewel het veelal om gebeurtenissen ging 'of which UNPROFOR in Potocari could not have been unaware'.¹⁰⁶ Annan schreef dat hij ook al had begrepen dat de Nederandse militairen 'may be reluctant to speak about the subject out of regard for the safety of their colleagues taken hostage by the Serbs, maar meende dat zij desondanks verplicht waren 'to report comprehensively to you about what they have seen'.¹⁰⁷ Deze instructie kwam feitelijk te laat: op 16 juli had reeds een geïmproviseerde debriefing plaatsgevonden, georganiseerd door het *Military Information Office* van UNPF in Zagreb.

102 Zo zei hij tegen *NRC Handelsblad* slechts: 'Iedereen heeft *het* gezien, iedereen'. In: 'Emotionele ontlading bij aankomst VN'ers', *NRC Handelsblad*, 18/07/95.

103 M. van Houten, 'Blauwhelm aan de overkant van de rivier', *Trouw*, 22/07/95.

104 Karel Bagijn, 'Vreselijk wat mensen elkaar kunnen aandoen', *Algemeen Dagblad*, 17/07/95.

105 *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35 (1998), A Srebrenica report* (New York 1999) paragraaf 389. In het vervolg: UN Srebrenica report.

106 UN Srebrenica-report, par. 390.

107 Annan aan Akashi, 18/07/95, aangehaald in het dagboek van Bo Pellnas. (Coll. NIOD)

9. Debriefing van de 55 door het *Military Information Office* in Zagreb

De bezorgdheid van de VN in New York over het uitblijven van informatie van UNPROFOR, waarbij allereerst Dutchbat leek te worden bedoeld, leefde bij UNPF in Zagreb al verscheidene dagen. Een verontruste Janvier had al op 11 juli een verzoek gedaan om luchtfoto's, omdat hij met de mogelijkheid van wreedheden rekening hield. Vanwege weersomstandigheden en prioriteitstelling was daar echter niets van terechtgekomen. Nadat de eerste gedeporteerden in Kladanj waren aangekomen, besloot de VN in Zagreb om voor 13 of 14 juli alles op alles te zetten om eventuele wreedheden te documenteren. Ook pressiegroepen drongen daarop aan. *Human Rights Watch* bijvoorbeeld riep op 13 juli in een persbericht de NAVO op 'to immediately embark on intelligence gathering operations to monitor Serbian actions in the safe zones'.¹⁰⁸ Maar zelfs de verzoeken van het hoofdkwartier van UNPF om 'atrocities verification' werden afgewezen, omdat er onvoldoende bewijzen of aanwijzingen waren. Pas op de 15 juli, toen het probleem van de vermiste mannen zich steeds duidelijker manifesteerde, werd een poging hiertoe ondernomen met een Predator (een onbemand spionagevliegtuig). Dit mislukte echter door technische onvolkomenheden bij de opname.¹⁰⁹ Dat er zowel die dag als op de voorgaande vier dagen door de Amerikanen beeldmateriaal was vergaard, bleef de staf van UNPF onbekend.¹¹⁰

In de stafvergadering van *Force Commander* Janvier in de vroege ochtend van 13 juli werd al de mogelijkheid bediscussieerd van een onderzoek naar mogelijke oorlogsmisdaden.¹¹¹ Een paar uur later, om 10 uur, kwamen ook in de ochtendbriefing van de staf van Akashi de eerste berichten over mogelijke wandaden aan de orde. Gemeld werd dat UNHCR-vertegenwoordiger A.W. Bijleveld, die de vorige avond was teruggekeerd uit Tuzla, al bij de VRS protest had aangetekend tegen de scheiding van mannen en vrouwen in Potočari. Pogingen van *Deputy Force Commander* Ashton om over deze kwestie in contact te treden met Mladić waren echter op niets uitgelopen. Akashi had volgens de aantekeningen van zijn *Military Assistant* Last inmiddels al een instructie uit laten gaan naar Karremans om de scheiding te documenteren. Ook stuurde hij een brief naar Karadžić waarin hij met klem informeerde naar het lot van de vluchtelingen en Dutchbat.¹¹²

De eerste paar duizend enclavebewoners waren inmiddels gearriveerd in Tuzla. Een andere groep wachtte in Kladanj op verder transport. Het hoofd van *Civil Affairs* van *Sector North East* in Tuzla, Ken Biser, berichtte dat er onder de vluchtelingen geen mannen tussen de 16 en de 60 werden waargenomen. In de discussie hierover werd als algemene verwachting uitgesproken dat zij zich in de bergen schuilhielden.¹¹³ Verder overheerste onzekerheid, die ook twee dagen later niet was verdwenen. Wel nam de zorg toe. Op de

108 Persbericht Human Rights Watch/Helsinki, 13/07/95.

109 Vertrouwelijk vraaggesprek, 54.

110 Het ging daarbij onder meer om U-2 vluchten op 11, 12 en 13 juli, waarbij Potočari werd gefotografeerd. Op de foto's waren de vrachtwagens en bussen te zien die de bevolking moesten afvoeren. Ook werden er sporen van omgewoelde aarde vastgesteld. Zie: ICTY Dossier, Krstić Case, OTP Exhibits, Volume 1, Ex. 5/2 en 5/4; 6/3 en 6/4.

Voor een uitgebreide behandeling van deze opera-

ties, zie: Bijlage *Intelligence*, hoofdstuk 8, 'Imint en Potočari'.

111 Vertrouwelijk vraaggesprek, 54.

112 Dit is de enige verwijzing naar een dergelijke instructie die is aangetroffen. Het is onduidelijk in welke vorm en via welke kanalen een dergelijke instructie zou zijn afgegeven.

113 Aantekeningen van D. Last; telefonisch interview D. Last, MA to the DFC UNPF, 05/07/00.

zogenoemde SRSG (*Special Representative of the Secretary-General*)-bijeenkomst later die ochtend van 13 juli, Akashi was nu zelf ook aanwezig, sprak Bijleveld de vrees uit voor een bloedbad. Via UNHCR-kanalen waren er geruchten vernomen over het verdwijnen van bussen met mannen en executies, waaronder een mogelijke moordpartij tussen Kladanj en Bratunac.¹¹⁴

De val van de enclave zorgde voor gemengde gevoelens bij zowel de civiele als militaire stafleden over de gebeurtenissen die zouden volgen. Net als bij vele andere betrokken partijen, Bosniërs, medewerkers van ngo's, VN-organisaties en journalisten, liepen de inschattingen van de gevolgen van de val uiteen van een waarschijnlijk bloedbad tot een situatie die weliswaar ernstig en tragisch was, maar die geen aanleiding gaf voor een bijzondere vrees. Er was geen betrouwbare informatie voorhanden die de weegschaal eenduidig in een bepaalde richting zou kunnen doen doorslaan. Weliswaar begonnen er in de media al heel kort na de val verhalen de ronde te doen over gruwelijkheden die gepleegd zouden zijn, maar het was volstrekt onduidelijk hoe betrouwbaar al die verhalen waren en of ze refereerden aan incidenten of aan een systematische campagne van geweld. Voor een groot deel waren ze afkomstig van de eerste groepen uit Potočari gedeporteerde vluchtelingen die vanaf 12 juli in Tuzla arriveerden. Verder verschenen er in die eerste dagen verklaringen van de Bosnische overheid waarin de alarmklok werd geluid, maar die konden vooral binnen UNPROFOR op grote scepsis rekenen.

Te veel voorbeelden van nieuwsmanipulatie, die erop gericht leek de inspanningen van UNPROFOR te ondermijnen, hadden de geloofwaardigheid van de Bosnische regering aangetast. 'Ze hadden al zo vaak moord en brand geroepen dat niemand ze eigenlijk nog serieus nam. Elke keer kwamen ze weer met een volgend afschuwelijk verhaal, waarvan achteraf bleek dat het genuanceerder lag', aldus de Nederlandse militair adviseur van Boutros-Ghali, generaal-majoor F.H. van Kappen.¹¹⁵ In een evaluatie van de missie uit begin 1996 werd zelfs gesproken van 'blatant government campaigns in [Bosnia-Herzegovina] and Croatia to discredit the UN force'.¹¹⁶ Het gebrek aan vertrouwen van de Bosnische regering in UNPROFOR werd nog eens verscherpt door wat de auteurs Burg en Shoup 'the feud between the media and UNPROFOR' noemen en die werd ingegeven door een bij journalisten breed levende overtuiging dat UNPROFOR onverschillig stond tegenover het lot van de Moslims.¹¹⁷

Deze houding bij mediavertegenwoordigers deed op zijn beurt bij velen binnen UNPROFOR het idee ontstaan dat de Bosnische Moslims bij hun campagnes konden rekenen op hen gunstig gezinde en jegens UNPROFOR vijandige westerse media, waarvan vooral

114 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2 SRSG Meeting, Srebrenica Staff 95 May-Oct. SRSG, Senior Staff Meeting, 13/07/95.

115 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

116 Coll. N. Innell, maj J. Oosterwijck Veldhuisen, SAC (W) N. MacIntosh (ed), *Force Com-*

mander's End of Mission Report (31 januari 1996) par 63a, p. 56.

117 S.L. Burg and Paul Shoup, *The war in Bosnia-Herzegovina. Ethnic conflict and international intervention* (New York/London, 1999), pp. 160-161.

CNN en zijn personificatie in Bosnië, Christiane Amanpour, vanuit UNPROFOR op toenevende ergernis konden rekenen.¹¹⁸

In die situatie vol achterdocht en wantrouwen bleek eens te meer hoe pijnlijk het gemis was van een eigen volwaardige inlichtingendienst bij UNPROFOR en in het bijzonder een die ook toegerust was op het signaleren en monitoren van humanitaire rampen. De informatievoorziening was dermate gebrekkig, dat het volgens sommige betrokkenen zelfs de vraag was of het informatieniveau in New York zoveel onderdeed voor dat van Zagreb, dat dichterbij het strijdtoneel lag.¹¹⁹ In mei 1995 was in het hoofdkwartier in Zagreb weliswaar een *Human Rights Office* (HRO) opgericht als onderdeel van de afdeling *Civil Affairs* daar, maar die verkeerde nog steeds in een moeizame opbouwfase.¹²⁰ Aan militaire zijde bestond er een inlichtingenafdeling die om politieke redenen – de VN deed als ‘transparante’ organisatie niet aan inlichtingenwerk – schuilging achter de verhullende aanduiding *Military Information Office*.¹²¹

De naam had niet slechts cosmetische betekenis, maar weerspiegelde dat het hier ook in werkelijkheid ging om een onvolwaardige inlichtingenafdeling. De professionele krachten binnen de afdeling waren schaars. Veel officieren hadden geen inlichtingenachtergrond en waren min of meer in hun functies gedropt. Sommigen waren afkomstig uit NAVO-lidstaten en anderen niet, wat onduidelijkheid over procedures schiep en, belangrijker nog, een hypothek van wantrouwen legde op informatie-uitwisseling. Het vijanddenken uit de Koude Oorlog liet nog zijn sporen na. Met sommige mensen viel ook letterlijk niet te werken. Zo maakten van het *Military Information Office* een Egyptische en Jordaanse overste deel uit die de Engelse taal niet beheersten.¹²² Door dergelijke beperkingen van mandaat, onderbemanning en gebrek aan middelen konden de medewerkers van het *Military Information Office* in het algemeen weinig uitrichten. Voorzover dat wel het geval was hoopten zich werkachterstanden op.

De als ‘rommelig’ gekarakteriseerde afdeling leunde op wat er uit de eigen gebrekkige informatieketen naar boven doorkwam, en wat er uit andere betrouwbaar geachte kanalen doorsijpelde. De interne informatiestroom liet te wensen over. De afdeling stond bijvoorbeeld niet op de normale verzendlijst voor rapporten van *Civil Affairs* en was afhankelijk van de kopieën die de *Force Commander* of diens assistent genegen waren te uit delen, of van wat er ‘geritseld’ kon worden dankzij persoonlijke relaties, en dat terwijl juist documenten van *Civil Affairs* in een situatie als die rond Srebrenica essentieel waren. Omdat *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo ook niet scheutig was met informatie, moest het *Military Information Office* deze vaak min of meer heimelijk rechtstreeks bij contacten bij *Sector North*

118 Hierover: interview R. Theunens, destijds werkzaam bij G2 op UNPF HQ in Zagreb, 08/02/00; idem vertrouwelijk interview 9. Tevens: col N. Innell, maj J. Oosterwijck Veldhuisen, SAC (W) N. MacIntosh (ed), *Force Commander's End of Mission Report* (31 januari 1996), pp. 35-35, waarin de internationale media een belangrijke rol krijgen toegewezen ‘in exerting pressure for UNPROFOR to be manoeuvred into tasks beyond its capability and mandate.’ Op de problematische relatie tussen media en UNPROFOR zal uit-

gebreider worden in gegaan aan het slot van het hoofdstuk 6 ‘Circus Pleso’.

119 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

120 Op de rol van het HRO wordt uitgebreider ingegaan in paragraaf ‘Meldingen van Dutchbatters aan UNCHR en UNPF Civil Affairs’.

121 Zie hierover uitgebreider hoofdstuk 1 van de *intelligence*-bijlage bij dit rapport.

122 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, destijds werkzaam bij UNPF MIO, 26/04/00.

East in Tuzla verwerven. Van een rechtstreekse aanlevering van rapporten van Dutchbat was al helemaal geen sprake.¹²³

Mede daarom werd er graag gebruikgemaakt van de informatie die de Europese monitor-missie ECMM en ngo's als UNHCR en het Internationale Rode Kruis met het *Military Information Office* deelden, maar die uitwisseling gebeurde niet systematisch en werd ook beïnvloed door de eigen belangen van de betrokken organisaties. Het enige min of meer formele contact bestond uit de tweewekelijkse coördinatievergaderingen met de ngo's onder leiding van *Deputy Force Commander* Ashton.¹²⁴ Er werd weliswaar algemeen van uitgegaan dat alle ngo's gefiltreerd waren door medewerkers van uiteenlopende nationale inlichtingendiensten of mensen die naderhand gerekruteerd waren, maar de gegevens die dat opleverde, gingen de nationale lijn in en speelden daardoor een onduidelijke rol in de informatiegaring van UNPF.

Een ander probleem was dat informatie binnen de lange UNPF-lijn op verscheidene plaatsen werd gefilterd. Bij een collegiale vergelijking van de informatieposities van de inlichtingensectie (in militaire termen bekend als G2) van UNPF en van de UNMO-organisatie in Zagreb was de algemene conclusie dat informatie uit de UNMO-lijn doorgaans kwalitatief gezien 'veel bruikbaar' was dan die uit de UNPF-lijn. De Belgische majoor J. Segers, destijds hoofd van de inlichtingensectie op het UNMO-hoofdkwartier in Zagreb, voerde die vergelijking uit met zijn bij het *Military Information Office* van UNPF werkzame landgenoot R. Theunens. Segers constateerde: 'Als hoofd G2 UNMO zag ik documenten die maar één keer door de selectie waren gegaan. Bij UNPF waren er veel meer selectielagen voor informatie.'¹²⁵ Hierdoor ging veel informatie verloren. Bovendien stelde hij vast dat de selectie van informatie bij UNPF veel sterker gedictieerd werd door politieke wenselijkheden. Dat leidde ertoe dat ook informatie die uit de UNMO-lijn aan UNPF ter kennis werd gebracht op een selectieve ontvangst kon rekenen, hoe goed de algehele kwaliteit ook mocht zijn.

Hoewel de *Deputy Force Commander*, generaal Ashton, officieel tot taak had om de UNMO-operaties te monitoren¹²⁶ nam dat niet de reserves weg die in het algemeen bij de UNPF leefden jegens UNMO, dat rechtstreeks aan de VN in New York rapporteerde. Bij de UNMO's leefde de vrees dat UNPROFOR de UNMO's het liefst 'opslokte', in het bijzonder toen Rose commandant in Sarajevo was.¹²⁷ Niet alle officieren bij UNPROFOR namen de UNMO-organisatie namelijk even serieus. De discriminatie jegens bepaalde nationaliteiten waar binnen UNPROFOR sprake van was, gold ook de UNMO-organisatie, die een graag geziene werkgever was voor individuele militairen van uiteenlopende landen die geen grote troepencontingenten wilden leveren. Vaak werd het volgens Segers onterechte verwijt geuit dat de UNMO's onbetrouwbaar waren omdat er te veel nationaliteiten van 'dubieuze aard' in vertegenwoordigd waren. De UNMO's hadden echter het voordeel dat ze dichtbij de bevolking leefden en in kleine teams opereerden die zich doorgaans gemakkelijker konden bewegen dan UNPF-eenheden. Het hoofdkwartier van UNPF wist de UNMO's dan ook wel

123 Interview R. Theunens, 08/02/00.

124 Interview R. Theunens, 08/02/00.

125 Interview J. Segers, 16/06/00 en 30/10/00.

126 Coll. N. Innell, maj J. Oosterwijck Veldhuisen, SAC (W) N. MacIntosh (ed), *Force Com-*

mander's End of Mission Report (31 januari 1996) par 66, p. 61.

127 Interview B. Pellnas, vm Chief UNMO, 03/11/99.

te vinden wanneer hun werkzaamheden bruikbare scoops voor de dagelijkse persconferentie opleverden. Alleen werd er, aldus Segers, ‘analytisch weinig mee gedaan’.¹²⁸

In het geval van Srebrenica en later Potočari, waren de daar aanwezige UNMO’s een belangrijke informatiebron naast Dutchbat. Het probleem was echter dat zij net als de blauwhelmen sterk in hun bewegingsvrijheid werden geremd. Bovendien hadden de leden van het team, zoals reeds is beschreven, grote persoonlijke problemen bij het omgaan met de spanningen. Zowel UNPF als UNMO waren daardoor grotendeels blind voor alles wat zich buiten Potočari afspeelde.

Communicatieproblemen bij de UNMO’s bemoeilijkten de situatie nog verder. De gijzeling van enkele UNMO’s elders in Bosnië trok bovendien de aandacht van het hoofdkwartier van UNMO voor Srebrenica voor een deel weg. Rechtstreeks contact tussen Zagreb en de enclave vond niet plaats. De vanuit Srebrenica verstuurde faxen gingen gewoonlijk via het regionale hoofdkwartier in Tuzla naar Zagreb.

Toen het belang van de UNMO-lijn steeds duidelijker werd, nam het beroep van andere partijen op het UNMO-sectorhoofdkwartier in Tuzla om informatie door te geven sterk toe. Dat ging ten koste van het zelf verzamelen en analyseren van gegevens door de UNMO-organisatie in Tuzla. De overbelasting die daar het gevolg van was, leidde ertoe dat Tuzla een informatiestop afkondigde omdat de medewerkers de situatie niet meer konden bolwerken en zelf de greep op de situatie verloren. Ook de inlichtingensectie van het UNMO-hoofdkwartier in Zagreb dreigde daardoor verstoken te raken van informatie en moest druk uitoefenen op Tuzla om toch berichten door te sturen, desnoods ten koste van andere afnemers.¹²⁹ De berichten die Zagreb dan toch bereikten, werden vervolgens wel doorgegeven aan UNPF.

De UNMO-berichten speelden een belangrijke rol bij het vestigen van de aandacht van New York op het lot van duizenden gevangen mannen uit Srebrenica die zich in het voetbalstadion van Bratunac zouden bevinden. Ook indirect, omdat ogenschijnlijk autonome waarschuwingen in persberichten van bijvoorbeeld MSF eveneens op UNMO-informatie waren terug te voeren. Niet alle UNMO-berichten bereikten overigens de publiciteit. Akashi onderdrukte een aantal rapportages omdat hij vreesde daarmee de UNMO’s in gevaar te brengen.¹³⁰ Terughoudendheid bij het naar buiten brengen van gevoelige informatie zolang de boodschappers nog potentieel gevaar liepen, was dus niet exclusief voorbehouden aan Couzy en Nederlandse politici.

Berichten uit Bratunac

Bratunac werd gedurende bijna een week het overheersende aandachtspunt van de instanties die betrokken waren bij het lot van de bewoners van de voormalige enclave. Annan had, op basis van wat hem ter ore kwam, Akashi op 13 juli al zijn bezorgdheid meegedeeld over wat er in Bratunac gebeurd zou zijn. Een dag later circuleerde bij de inlichtingensectie in Zagreb het getal van 4.000 mannen die in Bratunac zouden worden vastgehouden, een getal afkomstig uit een gesprek met de inlichtingensectie in Sarajevo.¹³¹

Ook in de media en de diplomatie nam ‘de Bratunac-affaire’¹³² een steeds dominantere rol

128 Interview J. Segers, 16/06/00 en 30/10/00.

129 Interview J. Segers, 16/06/00 en 30/10/00.

130 UN Srebrenica Report, par. 353.

131 Vertrouwelijk vraaggesprek, 54.

132 De uitdrukking is afkomstig uit eerder vermeld Dagrapport DCBC, entry 151431. DCBC, nr. 528.

in. De pers meldde op 14 juli berichten van UNHCR van de dag tevoren, gebaseerd op getuigenissen van Bosnisch-Servische militairen, dat in het voetbalstadion van Bratunac tussen de zevenhonderd en duizend Moslim-mannen werden vastgehouden. De organisatie weigerde van krijgsgevangenen ('POW's') te spreken zolang dat niet zelf geverifieerd kon worden en hield vooralsnog de term *displaced persons* ('DP's') aan. Op 15 juli hield UNHCR al rekening met mogelijk vierduizend gevangenen. Noch UNHCR, noch het Internationale Rode Kruis slaagden erin toegang tot de locatie te krijgen. Twee UNHCR *Field Officers*, die de verblijfplaats van de gevangenen en van het restant van de bevolking trachtten vast te stellen, waren door de plaatselijke politie van Bratunac 'politely but firmly invited' om Srsпка voor het einde van de middag van de 14e te verlaten en bevonden zich nu vlak over de grens in Servië.¹³³

Zowel UNHCR als het Internationale Rode Kruis signaleerden een zorgwekkende discrepantie tussen het geschatte inwonertal van de enclave ten tijde van de val (42.000) en het cijfer van 30.000 dat de Bosnische Serven gaven van de geëvacueerden. De Nederlandse minister van Defensie Voorhoeve verklaarde tijdens een persconferentie dat hij de berichten over Bratunac nog niet kon bevestigen, omdat de gemelde gebeurtenissen zich aan de waarnemingen van Dutchbat onttrokken. Mede daarom pleitte de Nederlandse regering bij monde van Voorhoeve en minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo er bij de VN voor zo snel mogelijk internationale waarnemers naar Bratunac te sturen. De bezorgdheid sloot aan bij die welke de VN inmiddels had geuit over het lot van mannen boven de zestien.¹³⁴

Op 15 juli meldde een UNMO-bron dat vermoedelijk zo'n duizend mannen (waarschijnlijk uit Potočari) waren afgevoerd richting Bratunac met verder onbekende bestemming. De bron deed ook verslag van lijken met nekschoten, mannen die met gewerkolven werden bewerkt, VRS-militairen die 'als beesten tekeer gegaan' waren en vele doden.¹³⁵ Toen diezelfde dag bekend werd dat de 55 gegijzelde Nederlandse blauwhelmen die in Bratunac waren verzameld, zouden worden vrijgelaten en naar Zagreb zouden komen, leek dat dan ook een uitgelezen kans om meer over de situatie ter plekke te weten te komen.

Hoe organiseerde het Military Information Office de debriefing?

De taak om de Dutchbatters te debriefen viel automatisch toe aan het *Military Information Office* in Zagreb. Het zou de eerste keer worden dat UNPF eigen militairen aan een debriefing ging onderwerpen. Naar aanleiding van de gijzelaarscrisis in mei had Janvier opdracht gegeven een debriefingsprocedure te ontwerpen, maar die was nog nooit in de praktijk beproefd. De ironie wilde ook dat de eerste groep die daarvoor in aanmerking zou komen, Franse blauwhelmen die gegijzeld waren geweest, de debriefing ontliepen. Hun vliegtuig vanuit Sarajevo landde in Zagreb, waar het toestel dat hen rechtstreeks naar Frankrijk zou brengen reeds stond te wachten. Volledig afgeschermd door Franse troepen maakten de Fransen de overstap, UNPF het nakijken gegend.¹³⁶

Voor het debriefen van de Nederlanders was de voorziene procedure evenmin mogelijk,

133 Vertrouwelijke informatie (154).

134 'Nederland wenst waarnemers bij gevangen Moslim-mannen', *de Volkskrant*, 15/07/95; 'UNHCR bezorgd om lot mannen', *Trouw*, 14/07/95.

135 Aldus de samenvatting van de weergave die

maj. De Rooter in een telefoongesprek met SCOCIS in Den Haag gaf van het UNMO-bericht. DCBC, 528; dagrapport DCBC, 151431 [15 juli 1995].

136 Interview R. Theunens, 08/02/00.

maar in dit geval kwam dat doordat de tijd ontbrak voor zowel een goede voorbereiding als voor de uitvoering. Ook was wel duidelijk dat de VN op het tweede plan zou staan en dat de prioriteit lag bij de opvang door de Koninklijke Landmacht, al realiseerde het *Military Information Office* zich niet dat de KL slechts een psychologische debriefing wilde doen. Het hoofd van het *Military Information Office*, de Zweedse kolonel J. Svensson, was op verlof. Daarom kwam de verantwoordelijkheid om er het beste van te maken dat onder die omstandigheden mogelijk was, te liggen bij zijn plaatsvervanger, de Amerikaanse overste en ervaren inlichtingenman R. Morgan.

Zijn nationaliteit was voor iemand op die positie opmerkelijk. Tijdens de oorlog in Bosnië en Kroatië deed het merkwaardige verschijnsel zich voor dat hoewel de VS stelselmatig weigerden om grondtroepen aan de VN ter beschikking te stellen, een groot aantal Amerikaanse militairen en burgers (vaak ex-militairen) op sleutelposities te vinden was in zowel de militaire als civiele tak van de UNPF-bureaucratie. Dat gebeurde niet altijd tot genoegen van de andere nationaliteiten, omdat sterk het vermoeden leefde dat de meeste Amerikanen met verschillende petten op functioneerden. Ook Morgan, die getypeerd werd als een lastig te doorgronden persoon, had die reputatie. ‘Hij vertelde weinig en moest veel weten’, herinnerde een voormalige medewerker zich later.

Onder journalisten had hij vanwege zijn toegankelijkheid echter een goede naam.¹³⁷ Dat positieve beeld werd niet door iedereen gedeeld. In het geclassificeerde *Force Commander's End of Mission Report* dat begin 1996 werd voltooid, werden harde noten gekraakt over de situatie bij het *Military Information Office*. De Zweedse kolonel (Svensson) stond weliswaar officieel aan het hoofd van de sectie, maar gaf daarbinnen leiding aan een Amerikaanse overste, ‘who at all times had access to more accurate intelligence than his [Commander]’. Deze ‘deeply unhealthy relationship’ bemoeilijkte hun verhouding en was lastig voor degenen die met hen moesten werken, aldus een aantal medewerkers van het *Military Information Office*.¹³⁸

Vanwege Svenssons afwezigheid kwam de verantwoordelijkheid voor de debriefing van de 55 Nederlanders bij Morgan te liggen. Samen met zijn medewerkers ontwierp hij een vragenformulier dat bedoeld was om de belangrijkste getuigen snel te kunnen selecteren en aan een nadere ondervraging te onderwerpen.¹³⁹ Het merendeel van de in totaal tien vragen was tamelijk standaard. Ze hadden betrekking op de plaats en omstandigheden van eventueel nog vastzittende gegijzelden, eventueel ondergane mishandelingen, wat de instructies van de ‘kapers’ waren geweest over wat ze wel en niet mochten zeggen, alsmede hun huidige bestemming; die laatste vraag leidde ertoe dat de meesten in allerlei varianten ‘naar huis’ meldden, terwijl sommigen ook ‘Dutchbar’ of ‘Wat dacht je zelf!’ invulden. Alleen de laatste drie vragen in deze debriefing hadden betrekking op de geruchten over wrede daden: ‘Do you know something about cruelties in the stadium of Bratunac’, ‘Did you see something special during the transport? For example dead bodies with neck-shot’ en ten slotte ‘Did you see people with strange wound [sic]’.

De Engelstalige, maar van een Nederlandse vertaling voorziene vragenlijst, sloot af met een opmerking in het Nederlands: ‘Dit was een eerste korte operationele debriefing. Indien

137 Interview E. Neuffer, 15/07/00. Neuffer was destijds bureauhoofd in Europa van de *Boston Globe*.

138 Coll N. Innell, maj J. Oosterwijck Veld-

huisen, SAC (W) N. MacIntosh (ed), *Force Commander's End of Mission Report* (31 januari 1996) par. 77, p. 66.

139 Interview C.A.T.M. Bourgondien, 26/04/00.

wij u nogmaals willen spreken zal er contact met u worden opgenomen. Indien u zich later nog dingen mocht herinneren die u vergeten bent te melden neem dan zsm contact op met de veiligheidsofficier/onderofficier van het NL-contingent.¹⁴⁰ Deze Nederlandse toevoeging was, evenals de vertaling van de vragen, van de hand van majoor C.A.T.M. (Cees) Bourgon-diën, een medewerker van Morgan bij het *Military Information Office* die vanwege zijn nationaliteit bij de debriefing werd betrokken. Een groot deel van het praktische werk voor het opvangen en debriefen van de 55 Nederlanders kwam op zijn schouders neer. Bourgon-diën was van huis uit expert in de nucleaire en biologische wapens, maar had enige inlichtingenervaring opgedaan als plaatsvervangend inlichtingen- en operatiënofficier van een helikoptersquadron, en later bij het Provinciaal Militair Commando Gelderland-Overijssel. Nu vervulde hij de functie van bureauhoofd Kroatië binnen het *Military Information Office*, als eerste Nederlander op een inlichtingenfunctie bij UNPF in Zagreb. Hij had nog niets met Bosnië te maken gehad, en de gebeurtenissen in Srebrenica kwamen daarom voor hem als een grote verrassing. De eerste berichten over de aanval kreeg hij via Morgan. Deze bracht hem ook op de hoogte van de te verwachten vrijlating van de 55 gegijzelde Dutchbatters, en de noodzaak hen te debriefen, met de woorden: ‘Dat moeten wij doen. Jij praat Nederlands, dus doe jij dat maar!’

Bourgon-diën had het gevoel voor een lastig karwei te staan. Normaal gesproken verrichte de directe commandant de debriefing, maar in dit geval werden de organieke verbanden verbroken. Zoals Bourgon-diën de situatie schetste:

Er komen een aantal mensen die krijgsgevangen geweest zijn apart terug, terwijl het bataljon zelf nog in die enclave blijft zitten. We wisten ook dat die mensen maar heel kort in Pleso zouden zijn. Ze zouden daarna zo snel mogelijk teruggaan naar Nederland. Wil je nog enige informatie hebben, dan moet je die mensen daar ter plekke horen. Zij vielen eigenlijk onder Sarajevo, maar ze kwamen terug in Zagreb bij ons. Daarom hebben we het op die manier gedaan. Ik had natuurlijk weinig tijd. Ze zouden na een paar uur aankomen op Pleso. Ze moesten daar medisch gekeurd worden. We wisten bij god niet hoe ze eruit kwamen. Wij hadden geen enkele informatie daarover. We wisten ook niet hoe ze psychisch in elkaar zouden zitten.¹⁴¹

Volgens Bourgon-diën werkte hij aan de vragenlijst met angst in het achterhoofd: ‘We wisten toen dat ze [de Moslim-mannen uit Potočari] afgevoerd waren. Waar wij erg bang voor waren was dat daar moordpartijen zouden hebben plaatsgevonden.’ Voor de gesprekken verzekerde hij zich ook van de steun van zijn collega, de Belgische kapitein Theunens. Morgan was bij de debriefing aanwezig voor de supervisie en de inzameling van de formulieren.¹⁴²

Ook meldde zich op 16 juli nog even de Nederlandse operatiënofficier van UNPF G3, kolonel J.H. de Jonge. Hij sprak eveneens met een aantal Dutchbatters, ‘focussing specifically on operational aspects’.¹⁴³ De Jonge verklaarde later dat hij bij die gelegenheid, die slechts kort duurde, niets vernomen had dat bij hem onrust baarde.¹⁴⁴

140 NIOD, Coll. Hicks. Collectie debriefing-formulieren ‘De-briefing Srebrenica’, samengesteld door maj. C. Bourgon-diën, 26/09/95. Tevens: SMG, 1002.

141 Interview C.A.T.M. Bourgon-diën, 26/04/00.

142 Interview R. Theunens, 08/02/00.

143 NIOD, Coll. Hicks. Interoffice memorandum, ‘First debrief Dutchbat personnel’, G3 Land Ops to FC [Janvier], 18/07/95.

144 Interview J.H. de Jonge, 30/05/01.

Nadat het vliegtuig met de ex-gegijzelden was geland en ze zich naar de tent van het Amerikaanse MASH hadden begeven voor het geneeskundig onderzoek, ving Bourgondiën hen daar als eerste op:

Ik had een hoop potloden en pennen bij me. Even invullen. Het was nog geen vijf minuutjes werk. Ze moesten het bij mij of bij onze Belgische kapitein inleveren. Wij konden dan heel snel kijken of het wel of niet interessant was. Mensen die niet interessant waren, konden daarna gelijk door naar het medisch onderzoek en de verstrekking van kleding, eten en dat soort zaken. Dan konden we een selectie doen.

Hij wees bij de instructie ook nog eens op de Nederlandstalige mededeling aan het slot van het formulier:

Daarbij heb ik ook nog verteld en ook expliciet in de vragenlijst gezet: ‘Als je later wat te binnen schiet of wat dan ook, of als je terug bent in Nederland . . .’ Ik kon me goed voorstellen dat ze toen niet niets wilden zegen. Ik weet niet onder wat voor druk ze zijn gezet. Maar houd het dan in de kanalen. Doe het in de lijn.¹⁴⁵

Een van de hier bedoelde lijnen liep via de veiligheidsfunctionarissen. Het lijkt dan ook niet toevallig dat een aantal van de meldingen zoals die hier gedaan werden te vinden is in een notitie van de reeds genoemde Inlichtingen en Veiligheid-functionaris van de MID/KL, N. Franssen. Hij vernam daarnaast van individuele leden van de groep van 55 in het Holland Huis dat ze veel mannen hadden gezien ‘die allemaal overleden waren aan een nek- of hoofdschot’.¹⁴⁶ Dit verhaal spoort overigens met de melding uit UNMO-bron die via Nico-lais medewerker De Ruiter op 15 juli het DCBC bereikte.¹⁴⁷

Ook noteerde Franssen het gerucht dat militairen gezien hadden ‘dat burgerbevolking met behulp van een shovel (bouwmaschine) bijeengedreven zijn en aansluitend tegen een muur zijn doodgedrukt’. Daarnaast kwamen hem meldingen ter ore van overrijdingen tijdens de chaotische terugtocht van Srebrenica naar Potočari.¹⁴⁸

Franssen deed melding van zijn bevindingen aan een collega van de MID/KL (Sectie Inlichtingen en Veiligheid) in Den Haag, die daaruit afleidde dat er ‘stront aan de knikker’ was. Er blijkt echter nergens dat deze indruk of de gegevens waarop deze gebaseerd was, verder enige rol gespeeld hebben in de informatievoorziening in de richting van de minister of de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, hoewel het hoofd van MID/KL kolonel H. Bokhoven, een ‘min of meer vrije toegang’ tot Couzy had.¹⁴⁹ Deze maakte echter nauwelijks gebruik van de MID.¹⁵⁰ De lijn waarlangs de informatie bij Bokhoven kwam is niet te

¹⁴⁵ Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

¹⁴⁶ SMG, 1007/7. Notitie, ‘Informatiebronnen’, blijkens handgeschreven aantekening afkomstig van smi N. Franssen, ongedateerd. Afgaande op de inhoud is de notitie vervaardigd vóór de terugkomst van de rest van het bataljon op 22 juli. Franssen noteerde dat hij deze gegevens persoonlijk had gehoord ‘of zijn binnen het Holand Huis (Zagreb) verteld’.

¹⁴⁷ DCBC, 528. Dagrapport DCBC, 15/07/95. Bericht afkomstig van SCOCIS cdr C.G.J. Hilde-rink, die De Ruiter telefonisch geproken had.

¹⁴⁸ SMG, 1007/7. Notitie, ‘Informatiebronnen’, blijkens handgeschreven aantekening afkomstig van smi N. Franssen, z.d.

¹⁴⁹ Vertrouwelijk vraaggesprek 20.

¹⁵⁰ Zie hierover hoofdstuk 3 in de bijlage over de rol van *intelligence*.

herleiden, maar Bokhoven – die in deze julidagen op vakantie was – verklaarde later dat de naam van Franssen hem onbekend was.¹⁵¹

Langs deze lijn lijkt de informatie de top van de MID/KL dus niet te hebben bereikt. Wel meldde een aantal leden van de 55 zich na terugkomst van de rest van het bataljon in Nederland bij Defensie, met de boodschap dat ze iets te vertellen hadden. In ieder geval een van hen, E.P. Smid, werd vervolgens doorverwezen naar generaal G. Bastiaans, die juist bezig was met de voltooiing van zijn rapport over de door hem uitgevoerde operationele debriefing van Dutchbat op 22 en 23 juli in Zagreb. Voor de generaal waren de berichten van Smid schokkend, en dreigden deze zijn rapport een onverwachte en verontrustende wending te geven.¹⁵²

De antwoorden in de debriefing

De debriefing en het rapport van Bastiaans komen later in dit hoofdstuk uitgebreider aan de orde. Toch is het wel al van belang om vast te stellen dat de kern van de mededelingen die de generaal vernam, namelijk de waarneming van vrachtwagens vol lijken, ook al te terug vinden is in de formulieren die op verzoek van majoor Bourgondiën in Pleso werden ingevuld. Zestien daarvan bevatten volgens de debriefers ‘relevante informatie’. In alle formulieren op één na werd de rode draad werd gevormd door het antwoord op vraag 9, waarnemingen ‘tijdens uw transport’: de antwoorden betroffen lijken en ‘uitgelijnde kleding’ langs de weg en in het bijzonder de tractor met aanhanger, dan wel kiepwagen, dan wel vrachtwagen vol lijken. Geen van deze gedebrieften had informatie over Bratunac. Slechts één formulier bevatte een antwoord op de vraag of iets bekend was van mogelijke wreedheden in het stadion van Bratunac: ‘Ja, alle Moslims zijn doodgeschoten.’¹⁵³

Op basis hiervan selecteerde de inlichtingensectie enkele Dutchbatters voor een nader gesprek. ‘Wij hebben er denk ik acht mensen uitgehaald’, aldus Bourgondiën later.¹⁵⁴ De gesprekken verliepen moeizaam; de Dutchbatters waren vermoeid en geïrriteerd, en de debriefers waren juist gehaast (‘meer dan een uur hadden we niet’). Een echte debriefing was het dan ook niet. ‘Het was een gesprek om het *hot news* er snel uit te halen en dat vervolgens in de keten te gooien’, aldus Theunens later.¹⁵⁵ Desondanks maakten de debriefers zich er niet van af. Een van de degenen die gehoord werd, sergeant W. Ceelen, herinnerde zich van de debriefing vooral de opluchting toen het voorbij was. Hij was boos geworden omdat de

151 Interview H. Bokhoven, 16/05/01.

152 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

153 NIOD, Coll. Hicks. Collectie debriefing-formulieren ‘Debriefing Srebrenica’, samengesteld door maj. C. Bourgondiën, 26/09/95. Tevens: SMG, 1002: Debriefing form sld Peperkamp. Van de resterende 39 formulieren met ‘niet-relevante informatie’ waren er negen waarin naar Bratunac werd verwezen, vrijwel allemaal onder verwijzing naar ‘geruchten’ en zelfs een keer naar de Wereldomroep.

154 Eén UNPROFOR-functionaris herinnerde zich dat hij met 30 van de 55 Dutchbatters had gesproken en dat zij tegenover hem niets wilden

zeggen over gruweldaden. Hij had de indruk dat ze getraumatiseerd waren en hem als buitenstaander wantrouwden. (vertrouwelijk gesprek, 54) Die zwijgzaamheid was ook de aanwezige persvoorlichter majoor M. Beneker trouwens opgevallen (interview M. Beneker, 04/12/01) Of het aantal van 30 juist is valt te betwijfelen. Het is mogelijk dat er verwarring is omdat een week later door de inlichtingensectie in Zagreb ook nog Dutchbatters van de hoofdmacht uit Potočari zijn benaderd. Er werden toen door ruim dertig van hen debriefings-formulieren ingevuld.

155 Interview R. Theunens, 08/02/00.

debriefers maar bleven ‘doordrammen’ of de waargenomen lijken langs de weg van Bosnische Serven of Moslims waren, hoewel hij niet in staat was daarover uitsluitsel te geven.¹⁵⁶

Deze volhardende aanpak werd echter ingegeven door noodzaak. De debriefers beschikten niet over mogelijkheden om de uitspraken te wegen en ze waren daarom extra voorzichtig. Bourgondiën:

Ze hadden een aantal dagen onder misschien wel heel vreemde omstandigheden gezeten. Dat wisten wij op dat moment helemaal nog niet. Welke druk hebben ze ondervonden? Hoe zijn die mensen psychisch bewerkt? Je kunt dan geen zware afwegingen maken. Ik ben geen arts. Ik weet niet of die mensen dingen verzinnen. Je moet wel zekerheid hebben of iets daadwerkelijk gebeurd is. Dat is natuurlijk heel gevaarlijk. Heb je het niet gezien en ga je af op vermoedens, dan beschuldig je iemand natuurlijk. Dan kan de vlam helemaal in de pan slaan. Daarom hebben we geprobeerd ons aan de feiten te houden.¹⁵⁷

Bourgondiën vervatte vervolgens deze feiten zo snel mogelijk in een summier rapport van anderhalve pagina. Ze betroffen voor een deel militaire informatie over de aanval en de samenstelling van de betrokken troepen, die was terug te vinden in een algemene opmerking en in ‘detailed daily reports’ liepen van 6 tot en met 15 juli. De twee andere algemene opmerkingen betroffen de kwestie van de waarnemingen. Onder opmerking 2: ‘(...) On their way from the OP to Bratunac they saw a lot of civilian clothes on the road and a tractor with a trailer, this tractor was clearing away dead bodies.’ En onder opmerking 3: ‘In Bratunac, during the evening, they heard a lot of shooting, but they didn’t know whether it was from executions or feasting. (...)’ In de korte chronologische opsomming werd bij 13 juli ook naar dit schieten verwezen, maar de meest relevante informatie ging over 14 juli: ‘Two busses full of men were seen near the stadium, the men were sitting in a dejected manner. In the schoolbuilding there were BSA-[VRS-]soldiers from almost all corps the Dutch knew about, for example Arkan-brigade, Banja-corps, etc.’¹⁵⁸

Voor het noemen van de Arkan-tijgers was interessant, maar de debriefers verbonden er geen conclusies aan. Voor de Nederlandse minister Pronk, wiens informatiemissie rond diezelfde tijd in Bosnië later nog aan de orde zal komen, was de naam Arkan in gesprekken met Bosnische autoriteiten een van de duidelijkste alarmbellen voor grootschalige wreedheden.¹⁵⁹ Zoals in meer gevallen bestond er echter geen brede overeenstemming, noch bij UNPF, noch bij ngo’s, over wat kon worden opgevat als een indicatie voor dreigende mensenrechtenschendingen en bleef het een kwestie van individuele ‘gut-feeling’.

Hoewel de debriefers een verontrust onderbuikgevoel hadden, was bij hen niet het beeld blijven hangen dat er werkelijk grootschalige, systematische executies hadden plaatsgevonden.¹⁶⁰ Bourgondiën sprak er naderhand ook met Theunens over: ‘Wat heel vreemd is, is dat we dachten: “gelukkig is dat allemaal niet zo gebeurd.” Het had me persoonlijk niet verbaasd als het wel zo was. Je was eigenlijk blij dat je bange vermoeden niet bevestigd werd.’¹⁶¹

¹⁵⁶ Interview W. Ceelen, Assen, 02/07/99.

¹⁵⁷ Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

¹⁵⁸ NIOD, Coll. Hicks. Maj Bourgondiën to SMIO, ‘De-briefing of the Dutch soldiers from Srebrenica’, 18/07/95. Onderdeel van een Inter-office Memorandum van maj Bourgondiën aan DCMIO, ‘De-briefing Srebrenica’, 28/09/95.

Tevens in: SMG, 1002.

¹⁵⁹ Interview J. Pronk, 03/04/00. Zie ook: Jan Hoedeman, “VN hebben nooit luchtsteun beloofd”, *de Volkskrant*, 11/07/00.

¹⁶⁰ Interview R. Theunens, 08/02/00.

¹⁶¹ Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

Overigens leefde dat gevoel veel breder, zoals onder andere blijkt uit de woorden van majoor Segers van de inlichtingensectie van UNMO:

Wij, de UNMO's, hebben nooit beseft dat er een slachtpartij heeft plaatsgehad in die proporties [als naderhand bekend zou worden]. We hebben eerst het gerucht gehoord van een paar executies, waar we vragen over hadden: zijn we niet aan het overdrijven? Is het misschien allemaal opgeschroefd? We hadden nogal wat van zulke verhalen gehad en dan vraag je je af of je niet weer in zo'n situatie zit: zouden we niet een beetje afstand nemen en eerst maar eens even zien?¹⁶²

Ook de scheiding van mannen en vrouwen in Potočari, waarbij de Dutchbatters niet of nauwelijks tussenbeide kwamen, had geen bijzondere verontrusting gewekt.

Dat heeft zich ook eerder afgespeeld in verschillende andere situaties. Voor ons militairen was het ook wel logisch. Vrouwen en kinderen zijn geen krijgsgevangenen. Ze worden anders benaderd. Ze worden niet ondervraagd. Militairen wel. Als je in een conflict iemand gevangen neemt, dan ondervraag je hem. Een functie daarvan is om te bepalen of je iemand onmiddellijk vrijlaat of aanhoudt voor verder verhoor. Dat doen wij ook. Elke politiedienst doet dat. Dus dat selecteren was niet zo ongewoon.¹⁶³

10. Waarom werd de KHO-groep niet gedebrieft?

Dat er in Potočari misschien toch sprake was van een andere, veel dreigender situatie, was in Zagreb tot op dat moment niet doorgedrongen, eenvoudigweg door gebrek aan informatie. Een rapport van de inlichtingensectie van 17 juli vermeldde: 'No specific information available regarding treatment of the males separated.'¹⁶⁴ De mededelingen van Dutchbat over bevestigde waarnemingen van executies (zie hoofdstuk 4) hadden het VN-hoofdkwartier niet bereikt. Ook blijkt nergens uit dat berichten in de media op 14 juli, waarin al werd gesproken over moorden en verkrachtingen die in Potočari zouden hebben plaatsgevonden, aandacht kregen. Er zijn ook geen aanwijzingen dat open bronnen systematisch werden gemonitord en geanalyseerd door het *Military Information Office*. Behalve grote praktische problemen bij het ter beschikking krijgen van kranten en tijdschriften, iets waarmee ook journalisten en andere betrokkenen in het gebied kampten, was er waarschijnlijk ook geen capaciteit voorhanden geweest.

De ironie was dat samen met de 55 ex-gegijselden zich in Pleso de KHO-groep bevond, die rechtstreeks uit Potočari was gekomen en waarvan de leden, zoals is beschreven, van alles te melden hadden. Zij werden niet door het *Military Information Office* gedebrieft, en de vraag is waarom. Bourgondiën geeft op die vraag het antwoord. 'Het was puur de opdracht om de mensen die uit Bratunac kwamen, de gegijselden, te debriefen. De anderen niet'.¹⁶⁵

Uiteindelijk was dit ook een belangrijke oorzaak van het niet-horen van de KHO-5, zij het op een minder directe manier. Bourgondiën liep op Pleso majoor Solkesz tegen het lijf, de geplaagde leider van het konvooi dat de KHO naar Kamp Pleso had gebracht. Ze kenden elkaar nog van vroeger toen ze gezamenlijk in een divisiestaf zaten. Solkesz was al kort na zijn binnenkomst op 15 juli door Morgan gestrikt voor een voorlopige debriefing, waarvan de

¹⁶² Interview J. Segers, 16/06/00 en 30/10/00.

¹⁶³ Interview J. Segers, 16/06/00 en 30/10/00.

¹⁶⁴ Citaat uit document tijdens vertrouwelijk

interview, 54.

¹⁶⁵ Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

Amerikaan het resultaat de volgende dag aan Hayden zond: ‘reports no details on fate men’.¹⁶⁶ Uit een Engelstalige schriftelijke aantekening van het gesprek met Solkesz blijkt echter dat de konvooleider ook meldde dat hij van Dutchbatters (dit moeten leden van de KHO-5 geweest zijn) verhalen had gehoord over ‘a lot of bodies on the way from Srebrenica to Potočari’.¹⁶⁷

Een vermoedelijk soortgelijke mededeling omtrent lijken ontving Bourgondiën van Solkesz, met de indicatie dat de informatie ook te vinden was bij leden van de KHO-groep. Een reconstructie van het verdere verloop van hun gesprek bleek moeilijk omdat er inmiddels jaren verstreken zijn. Volgens Bourgondiën gaf hij Solkesz te kennen dat hij graag met de KHO’ers in contact wilde komen: ‘Maar hij zei dat ze er absoluut niet over wilden praten’. Juist gezien de problemen die Solkesz bij Zvornik had met een chirurg (Kremer) die niet van zins leek zich aan spreekverboden te houden, en dus eerder leek te moeten worden afgeremd dan gestimuleerd, was dat een merkwaardig uitspraak. De ironie wil ook dat in de ogen van aalmoezenier Meurkens de ex-gegijzelden ‘minder expressief [waren] dan die lui van het medisch team’.¹⁶⁸

De voormalige konvoicommandant verklaarde later dat het om een ‘misverstand’ moet zijn gegaan. Solkesz had op basis van eigen ervaringen niet veel op met debriefings: ‘Het heeft alles te maken met hoe ik daar zelf tegenaan kijk. Debriefen in die situatie en onder die omstandigheden had alles te maken met geitenwollensokken. En daar zit je op dat moment niet op te wachten.’ Hij had niet begrepen dat de belangstelling van Bourgondiën voortkwam uit zijn functie bij de inlichtingensectie:

Dat komt doordat iedereen in zo’n periode overal met allerlei dingen bezig is. Dat een commandant bij wijze van spreken water staat uit te delen en de CSM [compagnies sergeant-majoor] vliegtickets aan het regelen is. Er is werk en iedereen pakt het op. (...) Dus als iemand tegen mij zegt: ‘Moeten de mensen gedebriefd worden?’ Dan is het eerste wat bij mij opkomt: geitenwollen sokken. Daar komen ze weer! Daar heeft men geen behoefte aan.¹⁶⁹

Deze opstelling had hem ook al een aanvaring opgeleverd met de psycholoog Venhovens, die was komen vragen wie van zijn chauffeurs mogelijk in aanmerking kwamen voor een debriefing en pas na veel aandringen een lijstje met namen had gekregen.¹⁷⁰

Aangezien Bourgondiën geen formele basis had om de KHO te benaderen, besloot hij op het antwoord van Solkesz af te gaan en van verdere pogingen af te zien.¹⁷¹ Wel kreeg hij er lucht van dat er met de KHO en met Solkesz videobanden en fotorolletjes waren meegeko-

¹⁶⁶ Citaat uit document tijdens vertrouwelijk interview, 54.

¹⁶⁷ NIOD, Coll. Hicks. Ongedateerde aantekening, ‘FIR of the returning of the Dutch convoy Portocari-Plezo [sic] Convoy-commander Solkesz (Dutch)’. De aantekening is onderdeel van de verzameling debriefing-formulieren ‘De-briefing Srebrenica’, samengesteld door maj. C. Bourgondiën, 26/09/95. Tevens in: SMG, 1002. De mededelingen sloegen mogelijk op de verhalen die in Dutchbat rondzongen dat er op 11 juli bij de tocht van de vluchtelingen naar Potočari doden waren gevallen (ook in relatie tot mogelijke overrijdingen).

¹⁶⁸ Interview N. Meurkens, 24/03/00.

¹⁶⁹ Interview A. Solkesz, 15/11/00. Die houding sprak ook uit een voorval dat Solkesz later in zijn boek beschreef. Hij wimpelde een geestelijk verzorger (waarschijnlijk aalmoezenier Meurkens) af toen die naar de behoefte aan een debriefing informeerde: ‘Wat hij vertelde vond ik aan de ene kant wel logisch maar aan de andere kant leek het me niet noodzakelijk om iedereen gewoon maar verplicht te laten meewerken aan een debriefingsgesprek.’ Arco Solkesz, *Hier Romeo, we gaan rijden!*, p. 151.

¹⁷⁰ Interview P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

¹⁷¹ Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

men. Hij deed nog een poging bij de veldpost om de zending te onderscheppen, maar door de tijds-klem lukte dat niet meer. Bourgondiën:

Toen heb ik Nederland erover geïnformeerd en gezegd waar ze naar toe gingen – want dat wisten we wel – om ze te laten onderscheppen. Ze zouden naar de toegevoegde S-3 [officier operatiën] van het bataljon gaan (. . .) Hij zou verder zorgen dat [de videobanden en de fotorolletjes] bij de mensen thuis kwamen. Hem is gevraagd het een week vast te houden. Dan is er nog niets aan de hand en heb je een week de tijd. De MID in Den Haag is erover geïnformeerd. Pas na een paar maanden belden die mij op: ‘U zou nog ergens videobanden hebben?’ Toen heb ik gezegd: ‘Zoek het nu maar zelf uit.’¹⁷²

Bourgondiën kreeg desondanks nog twee fotorolletjes in Pleso, die waren afgegeven bij het Contingentsbureau. Hij overlegde hierover met kolonel De Jonge, die hem naar eigen zeggen zowel op het belang ervan als op het privé-karakter ervan wees.¹⁷³ Bourgondiën: ‘Die zijn trouwens allemaal gelukt. We hebben ze bij ons in Zagreb laten ontwikkelen. We hebben ze nagekeken en er stond niets interessants op.’¹⁷⁴

Het rapport van Bourgondiën ging naar Morgan, die er verder de lijn mee inging. Hij zou het direct aan de chef-staf van UNPF, Kolsteren, hebben gegeven, omdat dat voor hem ‘appropriate’ was. Ook kregen De Jonge en Hayden snel afschriften. Het is waarschijnlijk dat de resultaten (‘they didn’t see atrocities nor women dragged off’) ook mondeling zijn medegedeeld aan Janvier.¹⁷⁵

172 De videobanden behoorden toe aan adjudant Dijkema, die ze aan Solkesz had meegegeven.

Onder meer bevatten ze beelden van de aankomst van de vluchtelingen op 11 juli en van het begin van de deportatie op de 12e. De video’s waren een tijd zoek en kwamen pas op 28 augustus na de nodige inspanningen weer in het bezit van Dijkema, die ze de dag daarop ter beschikking stelde aan de Sectie Inlichtingen en Veiligheid van de KL-Staf. Zie: NIOD, Coll. Kreemers. [B. Kreemers] ‘Samenvatting sitrep videobanden Adj Dijkema’.

173 DCBC, 1109. J.H. de Jonge [aan R.S. van Dam], 29/08/95.

174 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00. Deze conclusie stemt overeen met een mededeling van de KL over de betreffende rolletjes, van wie er een afkomstig was van soldaat M. van der Zwan. Deze had navraag naar zijn foto’s gedaan. (Zie: NIOD, Coll. Kreemers. Memo B. Kreemers aan G. ter Kuile, ‘Betreft: fotorolletje’, 10/08/95.) In een laat stadium vernam het NIOD van een betrouwbaar geachte bron, die wegens mogelijke repercussies op voorwaarde van anonimiteit sprak, dat hij in Zagreb (Pleso) kleurenfoto’s gezien heeft van vermoedelijke slachtoffers van executies. Het betrof twee series foto’s: de een toonde vermoedelijk twee lijken in een greppel, de ander betrof

twee tot drie foto’s van de voor- en achterkant van een huis. Op de foto van de achterkant van het huis waren drie tot vijf lijken te zien. Gezien de beschrijving van het huis is het waarschijnlijk dat deze foto’s afkomstig zijn van militairen die op de 22^e in Pleso zijn gearriveerd. Deze moeten daar ontwikkeld zijn, omdat in Potočari alleen een zwart-witdoka stond, nog los van de onwaarschijnlijkheid dat iemand het risico had durven lopen om foto’s naar buiten te smokkelen. Een rondvraag bij een aantal betrokkenen maakte duidelijk dat de militairen op Pleso veel bewegingsvrijheid hadden en het kamp ook konden verlaten. Het is mogelijk dat sommigen van hen Zagreb in zijn gegaan om hun rolletjes bij een 1-uursservice te laten ontwikkelen. De bron vermeldde ook dat de eigenaar(s) van de foto’s, wiens identiteit hij zich niet meer herinnerde, ze ‘uit een mapje’ toonde. Ook werd hem duidelijk dat eigenaar(s) uit vrees voor Bosnisch-Servische represailles het materiaal onder zich wilden houden. Die vrees was in zoverre niet ongegrond omdat, zoals sommige Dutchbatters tijdens de debriefing in Assen meldden, sommige VRS-militairen in Potočari verteld hadden dat ze nog slechts korte tijd tevoren in Nederland waren geweest.

175 Vertrouwelijk vraaggesprek, 54.

Toen Akashi op 18 juli vanuit New York opdracht kreeg om de Nederlanders aan een debriefing te onderwerpen en deze taak doorschoof naar Janvier, kon die kort daarop melden dat het onderzoek reeds was uitgevoerd. Hij liet weten dat er ook specifieke vragen over mensenrechtenschendingen waren gesteld, die echter niets hadden opgeleverd: ‘No information was obtained as apparently the BSA was very meticulous in what it allowed the detained soldiers to see.’¹⁷⁶ Janvier voer hierbij behalve mogelijkerwijs op Morgan waarschijnlijk ook op zijn Nederlandse chef-staf Kolsteren, die bij het *Military Information Office* nog eens nadrukkelijk had nagevraagd of vragen over eventuele mensenrechtenschendingen deel hadden uitgemaakt van de debriefing. Hij had als conclusie gemeld dat ‘nothing was seen by the soldiers’ en voegde daar als noot nog aan toe dat dit hem logisch leek ‘as they were under guard and the BSA [VRS] are *not* stupid’.¹⁷⁷

Akashi nam de conclusies van Janvier over en rapporteerde aan New York dat er direct bij aankomst in Zagreb een debriefing had plaatsgevonden van de soldaten die in Bratunac hadden verbleven, maar ‘that such debriefings did not reveal any first-hand accounts of human rights violations’.¹⁷⁸

11. Het *Military Information Office* en de debriefing op 22-23 juli

Pas een week later kon ook het *Military Information Office* de aandacht volledig op Potočari richten, nadat het restant van Dutchbat in Kamp Pleso was gearriveerd. Afgaande op de herinneringen van UNPF-functionarissen, onder wie Bourgondiën, en de overgeleverde debriefingsformulieren werden zo’n tweeëndertig Dutchbatters geïnterviewd.¹⁷⁹

Het betrof hoofdzakelijk officieren en onderofficieren, en slechts een enkele soldaat. Waarom juist zij waren gekozen viel niet meer te achterhalen, al is het waarschijnlijk dat de debriefers het kader van Dutchbat als goede ingang zagen naar bronnen die zich onder hun ondergeschikten zouden kunnen bevinden. In één geval speelde een specifieke vraag een rol. Dat was bij de debriefing van kapitein-ter-zee-arts H.G.J. Hegge, die informatie gaf over de Bosnisch-Servische weigering om medische voorraden door te laten. Het had in ieder geval had geleid tot de dood, door insulinegebrek, van een vijftienjarig suikerpatiënte.¹⁸⁰ (Op deze zaak wordt dieper ingegaan in de bijlage *Dutchbat III en de bevolking: medische aan-gelegenheden*.)

Onder de andere Dutchbatters bevonden zich twee van de voornaamste getuigen van mogelijke executies, Rutten en Oosterveen. Groenewegen ontbrak, hoewel hij door collega’s als getuige van een executie was genoemd. Ook belangrijke getuigen van de scheiding van mannen en vrouwen, zoals de luitenants Egbers en Van Duijn, werden gehoord. Opvallend was dat Karremans noch Franken door het *Military Information Office* onder-vraagd werden, hoewel zij licht hadden kunnen laten schijnen op de problemen rond het

176 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Janvier to Annan, Z-1206, 20/07/95.

177 NIOD, Coll. Kolsteren. Aantekening op zendblad bij verslag debriefing, 19/07/95.

178 United Nations, *Srebrenica Report*, par. 390.

179 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00; vertrouwelijk vraaggesprek (54). Het aantal lijkt

erg hoog gezien de beperkte tijd die er ter beschikking stond.

180 NIOD, Coll. Hicks. Interoffice Memorandum FMEDO to DFC to FC, ‘Debrief Dutch medical group medical supplies hinderances’, 26/07/95.

overbrengen van de waarnemingen.¹⁸¹ Omdat er naar het zich laat aanzien geen rapport van de bevindingen van de debriefing is opgemaakt – er werd althans niets aangetroffen in de archieven en evenmin verwijzingen in andere documenten – is niet meer te reconstrueren welk beeld Morgan en Bourgondiën hier uit de formulieren en gesprekken distilleerden.

Bourgondiën speelde, zoals later in dit hoofdstuk nog aan de orde zal komen, ook nog een rol bij andere debriefings van VN-zijde. De herinneringen van hem, Morgan en Theunens aan hun werkzaamheden op 22 en 23 juli waren minder sterk dan die van 16 juli. Toen voerden zij, hoe geïmproviseerd ook, feitelijk hun enige operationele debriefing uit. Een week later speelden ze slechts een bijrol in het stuk waarin de hoofdrol werd vervuld door generaal Bastiaans en diens team van debriefers. Bovendien werd op dat moment hun aandacht, zoals ook die van de rest van UNPF, VN, de ngo's en een groot deel van de media al van Srebrenica weggetrokken door de dramatische ontwikkelingen in Kroatië die uitmondten in 'Operatie Storm'.

Van een evaluatie van de debriefingsoperatie op 16 juli was daarom geen sprake, ook omdat er zagezegd inhoudelijk geen aanleiding toe leek te bestaan. Pas eind september 1995 kwam de debriefing van Dutchbatters door het *Military Information Office* weer in de belangstelling te staan, zij het uitsluitend intern. De politieke lading van die inspanning was sterk toegenomen door wat er sinds eind juli vooral door toedoen van de media bekend was geworden over de gebeurtenissen in en rond de enclave. Bovendien was in Nederland de grote debriefingsoperatie van Dutchbat gestart, en werden er aan Nederlandse UNPF-officieren in Zagreb plotseling allerlei vragen gesteld over de opzet en uitvoering van hun debriefing, in een poging te reconstrueren hoe het informatieproces precies was verlopen. De achtergrond vormden de inmiddels in de media circulerende beschuldigingen dat Dutchbat laks zou zijn geweest in het rapporteren van aanwijzingen voor grootschalige mensenrechtenschendingen.

12. De debriefing van de 55 en KHO-5: conclusie

Tegen die achtergrond levert een analyse van het optreden van de Nederlanders die als eersten uit het rampgebied kwamen, een genuanceerd beeld op. Het is onmogelijk vast te stellen in hoeverre de ondergane emoties en ervaringen, maar ook de wijze van opvang en de gebrekkige debriefings getuigen hebben geblokkeerd bij het geven van verklaringen en de mate van hun gedetailleerdheid. Sommige Dutchbatters leverden kritiek op de (psychologische) debriefing: 'Wat ons dwars zat, konden we niet kwijt.' Enkele maanden later bleek dat er 'mensen zijn met ernstige problemen die persoonlijk behoorlijk in de knoop zitten'.¹⁸² Vastgesteld kon worden dat sommige militairen die zich later ook in de publiciteit kritisch geuit hebben over het feit dat hun waarnemingen niet serieus werden genomen, echter bij het invullen van de vragenformulieren heel terughoudend waren en als bron vermoedelijk niet zijn opgemerkt. Ook valt het op dat zij later soms heel andere dingen vertelden. Het is mogelijk dat bij sommigen sprake was van terughoudendheid als gevolg van zorg om de achtergebleven kameraden of als gevolg van een zwijgverbod of zwijgadvis. Sommige

181 NIOD, Coll. Hicks. Collectie debriefing-formulieren 'De-briefing Srebrenica', samengesteld door maj. C. Bourgondiën, 26/09/95. Tevens in: SMG, 1002.

182 Interview met röntgenlaborant Fons Wink, in: 'Machteloos toezien', *Trivizier*, september 1995.

militairen hebben pas na het vrijkomen van de rest van het bataljon publiekelijk hun mond opgedaan. Een aantal daarvan legde wel verklaringen af tegenover het *Military Information Office*. Ten slotte waren er militairen die zich niets van het zwijgadvies aantrokken, en meteen al vrijelijk met de media spraken, ook al was dat in sommige gevallen in een emotionele gemoedstoestand of op basis van anonimiteit.

Wanneer het geheel aan uitlatingen wordt vergeleken met de informatie die bij het *Military Information Office* terecht kwam, vallen een paar verschillen op. Uitspraken van anonieme Dutchbatters tegenover journalisten over verkrachtingen (waarschijnlijk gebaseerd op de pochende verhalen van VRS-soldaten daarover in Bratunac) zijn aan het *Military Information Office* hoogstwaarschijnlijk niet gemeld. Ook het verhaal over mogelijk vijftig tot honderd doden in Potočari, dat militair attaché Oudwater in Novi Sad van vrijgelaten Dutchbatters had vernomen, is niet de VN-lijn ingegaan. Dat verhaal was overigens, zoals reeds opgemerkt, wel aan Den Haag gemeld.¹⁸³ Het ontbreken van een aanwijsbare reactie op dat bericht, maakt in ieder geval duidelijk dat het evenmin vanuit Nederland aan de VN is doorgegeven.

Ook verhalen die in de aanwezigheid van Couzy tijdens de psychologische debriefing naar boven kwamen over de selectie, afvoer en vermoedelijke executie van mannen in Potočari hebben de VN niet bereikt. Het is achteraf gezien zeer ongelukkig dat de leden van het medische team buiten de debriefing van het *Military Information Office* zijn gevallen als gevolg van een onvolledige opdracht en een klaarblijkelijk misverstand tussen Bourgondiën en Solkesz. Moeilijker te begrijpen is waarom Couzy de betekenis en het belang van de mededelingen over vermoedelijke executies, in het bijzonder die van de chirurg Kremer, niet heeft ingezien.

In mindere mate geldt dat ook voor de waarneming van een vrachtwagen vol lijken, waarvan Couzy, zoals hij in 2000 tegenover de TCBU verklaarde, vermoedelijk toch op de hoogte is geweest. Vermoedelijk, omdat deze zaken wél door Dutchbatters aan het *Military Information Office* zijn gemeld, en het niet uitgesloten is dat Couzy van dat feit door de betrokkenen op de hoogte is gesteld.

Er is ook iets merkwaardigs aan de hand geweest met deze meldingen van voertuigen (de tractor met aanhanger en de kiepwagen) vol met lijken. Hoewel daarover later door de betrokken Dutchbatters veel gedetailleerder verklaringen zijn afgelegd, onder waarschijnlijk gunstiger omstandigheden, kan hen niet verweten worden dat de gebeurtenissen zijn verzwegen – iets dat trouwens voor meer voorvallen heeft gegolden die in de nasleep een rol zijn gaan spelen. De interpretatie van de meldingen als belangrijke aanwijzingen voor grootschalige moordpartijen, ontstond immers pas minstens een week later. De waarneming van ‘de kiepwagen met lijken’ werd daarna een belangrijke bouwsteen in de reconstructies van de gebeurtenissen die door diverse media in de loop der tijd gepubliceerd werden. Het leidt tot de vraag waarom dezelfde informatie bij het *Military Information Office* en UNPF niet al meteen tot die interpretatie leidde.

Het antwoord ligt vermoedelijk niet in een tekortschieten van de debriefers. Ze waren zich bewust van de grote tekortkomingen van de debriefing en ook van de politieke noodzaak om zeer voorzichtig te zijn met vergaande conclusies op basis van wankel bewijs. Anderzijds waren ze zeker genoeg van hun zaak om zelfs enige opluchting te voelen dat hun ergste vrees

---

183 DCBC, 866. *Stg-confi* code Belgrado aan BZ, Engels 81, 16 juli 1995; interview R. Engels, 21/05/99.

niet bewaarheid leek te worden. De verklaring voor de verschillen in duiding van dezelfde waarnemingen ligt vermoedelijk in de verschuiving van de context waarin de waarnemingen werden geplaatst, in de loop van de daaropvolgende weken. Daarin speelden de media een cruciale rol.

De nieuwsgaring bracht door haar aard met zich mee dat bepaalde incidenten en waarnemingen, zoals die van de vrachtwagens met lijken, werden uitvergroot. Ook speelden bestaande vooroordelen bij de media mee. De incidenten werden op dat moment in een context gezet, die uitging van vooral door de Bosnische Serven begane grootschalige mensenrechtenschendingen – dat het hier zou gaan om de grootste massamoord in Europa sinds de nazi's volgde weer iets later. Ook doordat het aantal aanwijzingen voor grote misstanden exponentieel groeide, en daarmee ogenschijnlijk de plausibiliteit van die gebeurtenissen, kregen de eerste fragmentarische meldingen in terugblik het karakter van vanzelfsprekende aanwijzingen met een voorspellende waarde die ze op het moment zelf niet of nauwelijks konden hebben.

De vraag moet zijn in hoeverre alle informatie die vrijkwam over de gebeurtenissen rond Srebrenica op het moment zelf juist is geïnterpreteerd, en daaraan de betekenis is toegekend die het redelijkerwijs toen (niet achteraf) had kunnen krijgen. Ook is van belang of het *geheel* van de op dat moment beschikbare gegevens in onderlinge samenhang is geanalyseerd. Wanneer alle (anonieme) uitingen van de teruggekeerde Nederlanders tijdens de psychologische debriefing, die bij het *Military Information Office* en tegenover de media in samenhang worden beschouwd, levert de som een verontrustender beeld op dan wanneer alleen wordt gekeken naar de verklaringen die Morgan, Bourgondiën en Theunens optekenden. Maar alleen een door de KL ter plekke of meteen na terugkomst in Nederland uitgevoerde, goed opgezette operationele debriefing had dit integrale beeld boven water kunnen krijgen. Voor een dergelijke operatie leek op dat moment geen aanleiding. Couzy was weliswaar behalve in het geestelijk welzijn van zijn mannen ook geïnteresseerd in operationele informatie, maar daarin hadden de mogelijke mensenrechtenschendingen op dat moment geen overheersende plaats, omdat dat toen nog geen issue was. Pas in de week na 16 juli veranderde dat geleidelijk, tot het uiteindelijk Couzy's voornaamste probleem werd.

Dat Couzy in zekere zin door de humanitaire kwesties werd overvallen is echter ook weer niet helemaal verwonderlijk. Aan de rol van VN-soldaten bij de rapportage van mogelijke mensenrechtenschendingen werd tot 1995 nauwelijks aandacht besteed. De discussie daarover kwam pas werkelijk op gang juist naar aanleiding van de gebeurtenissen in Ruanda in 1994 en in Srebrenica.¹⁸⁴ 'It is a question of methods. That is crucial with Srebrenica', merkte mensenrechtenonderzoeker Marguerita Lagos-Bossel van het UN Centre for Human Rights op.¹⁸⁵ En die methoden waren in juli 1995 binnen de VN of de troepenleverende naties nog nauwelijks ontwikkeld.

De moeilijkheid om getuigenissen over mogelijke mensenrechtenschendingen te verkrijgen en en te verifiëren speelde niet alleen bij VN-militairen een rol. Met dezelfde cruciale

184 Interviews Diane F. Orentlicher, Director of War Crimes Research Office, American University, 06/07/00; Paul R. Williams, Washington Law Center, 06/07/00. Orentlicher treedt ook op als adviseur van het ICTY in Den Haag. Williams was onder meer adviseur van de Bosnische regering tijdens de onderhandelingen in Dayton en van

de Albanese delegatie tijdens de besprekingen in Rambouillet over Kosovo. Samen met Norman Cigar schreef hij 'War crimes and individual responsibility: a *prima facie* case for the indictment of Slobodan Milošević' (The Balkan Institute, Washington D.C., 1997).

185 Interview M. Lagos-Bossel, 20/12/00.

kwestie van methodologie en duiding werden ook de onderzoekers geconfronteerd die namens uiteenlopende organisaties de gedeporteerden uit Srebrenica ondervroegen die in Tuzla waren gearriveerd (zie hoofdstuk 1 van dit deel). En hetzelfde gold ook, zij het niet bij iedereen even sterk, voor de talloze journalisten die bij de vluchtelingen probeerden uit te vinden wat zich in de *black box* Srebrenica had afgespeeld. In zijn duidelijkste vorm manifesteerde het probleem zich in de discussie die in de week na de terugkomst van de eerste Dutchbatters ontstond tussen de Nederlandse ministers Pronk en Voorhoeve en generaal Couzy over het gebruik van het etiket ‘genocide’ voor de gebeurtenissen rond Srebrenica.

13. ‘The politics of suffering’: Tuzla Air Base

Eerder in dit deel is aandacht besteed aan de verdrijving van de bewoners uit Srebrenica. In anderhalve dag werden zij met bussen en vrachtwagens gedeporteerd naar de grensovergang in de buurt Kladanj, vanwaar ze te voet naar het gebied van de Moslim-Kroatische Federatie moesten oversteken. Van een adequate begeleiding van de konvooien door Dutchbat-militairen was vooral op de tweede dag, 13 juli, geen sprake meer. De VRS nam hun voertuigen af en gijzelde tijdelijk de bemanningen. Slechts vier statische posten die als antwoord daarop door Karremans langs de route waren ingericht, probeerden nog enigszins zicht te houden op de konvooien. Werkelijk afdoende toezicht was volstrekt onmogelijk. Dat leek ook de bedoeling te zijn. Het gaf de VRS de vrije hand om naar believen bussen aan te houden. De enkele mannen die erin geslaagd waren om aan boord van een bus te komen werden alsnog aangehouden en afgevoerd, evenals sommige jonge vrouwen. De overige passagiers werden bestolen en geïntimideerd. Ook kregen ze onderweg een indruk van het lot van hun mannen, van wie een groot aantal inmiddels was gevangen genomen na een mislukte ontsnappingspoging uit de enclave. Hun waarnemingen tijdens de deportatie, in combinatie met wat ze in Potočari hadden gezien en gehoord, maakten van de groep vluchtelingen een belangrijke bron van de gebeurtenissen. Van hen kwamen de eerste berichten over mensenrechtenschendingen. Daarnaast waren ze het eerste zichtbare gevolg van de etnische zuivering van Srebrenica. De beelden van de radeloze vluchtelingen maakte een grote indruk op de publieke en politieke opinie.

In deze en de volgende paragrafen staat de opvang van deze groep op het vliegveld Dubrave bij Tuzla centraal. De wijze waarop die gestalte kreeg speelde een belangrijke rol in de eerste beeldvorming over de val van Srebrenica. Sinds 25 mei 1994 was Dubrave geen operationeel vliegveld meer omdat het binnen het bereik van Bosnisch-Servisich luchtafweergeschut was komen te liggen en ook de noodzakelijke apparatuur en het benodigde personeel ontbrak.¹⁸⁶ Daarna was het door VN in gebruik genomen als onderkomen voor eenheden en opslagruimte van voorraden. Ook de UNHCR had het grootste deel van haar voorraden opgeslagen op TAB, de afkorting voor Tuzla Air Base, zoals de aanduiding luidde die de VN gebruikte.¹⁸⁷ UNPROFOR en hulpverleningsinstanties stelden alles in het werk om de verdrevenen uit de enclave Srebrenica op te vangen en de erbarmelijke omstandigheden te verlichten waaronder zij op het vliegveld moesten verblijven. De publicitaire functie die het leed van de vluchtelingen had voor de Bosnische regering, was voor een VN-functio-

¹⁸⁶ Over het mogelijk heimelijk gebruik van het vliegveld voor wapenzendingen aan de Bosnische strijdkrachten met zogenaamde ‘black flights’, zie

de bijlage *Intelligence*, hoofdstuk 4.

¹⁸⁷ NIOD, Coll. Brantz. Dagboek C.L. Brantz, p. 5.

naris aanleiding om te spreken van de ‘politics of suffering’.¹⁸⁸ De wijze waarop die politiek gestalte kreeg staat centraal in het eerste deel van de beschrijving van de gebeurtenissen op Tuzla Air Base.

Als gevolg van deze politiek stond het vliegveld vanaf 13 juli ruim een week in het middelpunt van de belangstelling van de internationale pers. Camerateams en leden van de schrijvende pers stortten zich op de duizenden vluchtelingen om uit hun mond het verhaal van de val van Srebrenica te kunnen optekenen. Ook allerlei internationale organisaties deden hun best om erachter te komen wat zich in de voormalige *Safe Area* had afgespeeld. Daarmee fungeerde de vluchtelingengemeenschap op het vliegveld ook als een ‘barometer van genocide’.¹⁸⁹

In het tweede deel komt de rol van zowel de media als die van enkele van de voornaamste organisaties die vluchtelingen interviewden, aan de orde. Daarbij wordt stilgestaan bij de praktische en methodologische problemen die zij allemaal hadden om vast te stellen wat er zich precies in Srebrenica had afgespeeld, evenals de moeilijkheden bij de opheldering van het lot van mogelijk duizenden vermisten.

14. De rol van de Bosnische regering

Al vanaf het moment dat de Bosnisch-Servische aanval op Srebrenica was ingezet, waren zowel UNPROFOR als de hulpverleningorganisaties die in *Sector North East* aanwezig waren in staat van paraatheid gebracht. Gebaseerd op talloze ervaringen met etnische zuivering uit het verleden, bereidden zij zich voor op de komst van een reusachtig aantal *displaced persons*.¹⁹⁰

De Bosnische regering moest een antwoord vinden op de vraag hoe deze menigte op te vangen. Al snel werd duidelijk dat deze regering niet van zins was om zich behulpzaam op te stellen. De verhouding tussen de Bosnische autoriteiten en UNPROFOR was al lang niet meer wat zij geweest was sinds de eerste blauwhelmen in Sarajevo waren aangekomen. De Bosnische regering speculeerde al langere tijd op een gewapende interventie die het machtsevenwicht eindelijk in haar voordeel zou kunnen laten doorslaan. UNPROFOR leek steeds meer een sta-in-de-weg te worden voor een dergelijke oplossing.

De dreigende val van een door de VN beschermde *Safe Area* leek voor de Bosnische regering het falen van de VN te bezegelen. Het was diezelfde VN al snel duidelijk dat de verantwoordelijkheid volledig bij de eigen organisatie zou worden gelegd. Al op 10 juli waren er in Tuzla demonstraties van vluchtelingen uit Srebrenica tegen de VN; zij verbleven daar sinds het begin van de oorlog. In hoofdstuk 6 van deel III kwam al ter sprake dat de waarnemend commandant van *Sector North East*, de Nederlandse kolonel C.L. Brantz, zelfs samen met enige stafleden en Zweedse en Noorse militairen werd vastgehouden bij de

188 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, ‘Srebrenica update/Tuzla weekly report’, 15/07/95.

189 Deze term werd gemunt door Bill Frelick van het US Committee for Refugees (USCR). Zie zijn bijdrage ‘Refugees: a barometer of genocide’, *World Refugee Survey: 1988 in review*. Aan-

gehaald in: Bill Frelick, ‘Refugees: contemporary witnesses to genocide’, in: Helene Fein (ed.), *Genocide Watch* (New Haven, London 1992), pp. 45-58.

190 Hoewel *displaced persons* de correcte term is, zal in de tekst ook de term vluchtelingen worden gebruikt.

compound van Nordbat-2, dat door demonstranten werd geblokkeerd.¹⁹¹ De felle demonstraties gingen de volgende dag, waarop Srebrenica viel, nog door.¹⁹²

Toen het er om ging voorbereidingen te treffen voor de opvang van duizenden ontheemden, reageerden de Bosnische autoriteiten met verwijten richting UNPROFOR. Minister H. Muratović beschuldigde de VN mee te werken aan etnische zuivering.¹⁹³ De minister ontzegde op een bijeenkomst op de ochtend van 12 juli de lokale vertegenwoordigers in Srebrenica elk gezag om namens de Bosnische regering te onderhandelen en verklaarde zich tegen 'the movement of any people out of the enclave other than in case of medical emergencies'. Opvang van de nieuwe *displaced persons* (degenen die voor de Bosnische Servische aanval naar Potočari waren gevlucht) moest volgens hem plaatsvinden in Srebrenica, de *Safe Area*. Volgens Muratović was er in Tuzla, dat al heel veel verdrevenen moest huisvesten, geen plaats. Geëvacueerde gewonden moesten naar buitenlandse ziekenhuizen omdat er in de Bosnische geen plaats voor hen was.¹⁹⁴

Toen bleek dat deze eisen door de harde feiten achterhaald werden, schoven de Bosnische autoriteiten alle verantwoordelijkheid voor het lot van de gedeporteerden af naar de VN. Daarbij stelden ze wel een voorwaarde: zodra duidelijk werd dat de vluchtelingen op de 12 juli binnen zouden komen bij Kladanj, bepaalde Muratović in een vergadering met ministers van het Kanton Tuzla en VN-functionarissen, dat vluchtelingen naar een nieuwe *Safe Area* moesten worden vervoerd: het vliegveld bij Tuzla.¹⁹⁵

In de ogen van de VN was dat een totaal ongeschikte plaats om de mensen op te vangen. Niet alleen ontbraken alle noodzakelijke voorzieningen, ook lag het vliegveld binnen het bereik van Servische artillerie. Bovendien waren er al geruime tijd van tevoren, voor het geval er meer vluchtelingen zouden komen, 11.000 opvangplaatsen in het Kanton Tuzla voorbereid.¹⁹⁶ Minister M. Cero van vluchtelingenzaken, kantonale gouverneur I. Hadžić en andere betrokken Bosnische autoriteiten, hielden echter vol dat er geen plek was om de vluchtelingen op te vangen. Heel nadrukkelijk verklaarden ze dat ze de mensen uit Srebrenica beschouwden als 'UN refugees'. Ze voegden daaraan een verkapt dreigement toe dat, gezien de ervaringen met de demonstraties op 10 en 11 juli, niet als een loze opmerking kon worden opgevat: 'To avoid "social turbulence", it would be better to receive them.'¹⁹⁷

Omdat het de VN-functionarissen duidelijk was dat er een enorm probleem op hen afkwam, werd generaal Smith ingeschakeld om het tij te keren. Eerst sprak hij op 12 juli 's middags met premier H. Silajdžić en minister Muratović, waarbij hij onder de aandacht bracht dat hooguit 2500 mensen zouden kunnen worden opgevangen op het vliegveld. Daar was echter geen begrip voor bij de Bosnische regering. Het werd duidelijk wat het oogmerk was van de Bosnische wens om iedereen naar Tuzla te brengen: niet alleen was volgens hen

191 'Ellende opvangen. De werkplek: waarnemend sector-commandant Noord-Oost Bosnië', *Trivizier*, 53 (1998) 12.

192 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 'Srebrenica update/Tuzla weekly report', 15/07/95.

193 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Akashi to Annan, Z-1152, 'Situation in Srebrenica', 12/07/95.

194 SMG, 1004. Telegram Akashi to Annan, Z-1142, 'Situation in Srebrenica', 12/07/95.

195 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 'Srebrenica update/Tuzla weekly report', 15/07/95.

196 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi to Annan, Z-1154, 'Situation in Srebrenica', 13/07/95; NIOD, Coll. Brantz. Dagboek C.L. Brantz, p. 298.

197 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 'Srebrenica update/Tuzla weekly report', 15/07/95; interview C.L. Brantz.

slechts op die plek voldoende ruimte, maar bovendien: ‘UNHCR would not be able to hide the problem from the world’.¹⁹⁸ Srebrenica moest op Tuzla Air Base een *media event* worden. De Bosnische Moslims wilden voor het oog van de wereld duidelijk maken welk leed de Moslims werd aangedaan en zij wilden de VN confronteren met de gevolgen van falend beleid. Die boodschap kwam duidelijk over bij de VN-officials; zij beschouwden de beslissing om de vluchtelingen te ‘dumpen’ als een ‘straf’.¹⁹⁹

UNHCR-vertegenwoordiger A.W. Bijleveld sprak in een vergadering met Akashi de volgende dag de verwachting uit dat ‘the Bosnian Government will remain obstinate in its refusal to help the displaced, until Tuzla Air Base is overflowing with people, and Sarajevo succeeds in embarrassing both the UN and the international community’.²⁰⁰ Generaal Smith deed later die dag dan ook nog een laatste poging bij president Izetbegović om hem er persoonlijk van te overtuigen dat er veel betere en veiliger opvangmogelijkheden waren en dat ook de Bosnische overheid zijn aandeel in de last moest dragen. Maar ook de Bosnische president hield voet bij stuk.²⁰¹

De daaropvolgende dagen werd steeds duidelijker dat de vluchtelingen pionnen waren in een politiek spel. De ABiH in Tuzla weigerde hulp in de vorm van huizen en voedsel te verstrekken aan de ‘Srebrenica rebels’, zoals de vluchtelingen werden genoemd.²⁰² Al op 13 juli, toen de vluchtelingenstroom op zijn hoogtepunt kwam en de internationale media in groten getale naar het vliegveld waren gekomen, verspreidde gouverneur Hadžić een persbericht waarin hij een aantal aanvullende eisen stelde omtrent de zorg en bescherming ten behoeve van de vluchtelingen. Die moesten, als er onvoldoende opvangmogelijkheden op het vliegveld waren, maar worden afgevoerd naar ‘third countries’; de vluchtelingen hadden volgens hem zelf ‘expressed their wishes to be evacuated to the Netherlands, Great Britain, France as well as to other western countries’.²⁰³ Muratović, in Tuzla de hoogste vertegenwoordiger namens de Bosnische regering, onderstreepte die eis nog eens en voegde eraan toe dat anders de vluchtelingen tot het einde van de oorlog op het vliegveld zouden blijven.²⁰⁴

198 UNGE, UNPROFOR, box 216 BH Command’95. 87298, 1060, jul 95-jan 96. Fax Baxter to HQ UNPF, ‘Notes om the meeting gen Smith/prime minister Silajdžić – 13 jul 95’, 14/07/95. In het hoofdkwartier van UNPF in Sarajevo werd ook aan de mogelijkheid gedacht dat dit een manier was voor de Bosnische regering om het vliegveld, dat in VN-handen was, terug in bezit te krijgen. Interview A. de Ruiter, 26/06/00.

199 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports]. C.T. Sy, ‘Briefing note’, 13/07/95.

200 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi to Annan, Z-1154, ‘Situation in Srebrenica’, 13/07/95.

201 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi to Annan, Z-1154, ‘Situation in Srebrenica’, 13/07/95. Zie ook: ‘Reactie van C.H. Nicolai op artikel van kolonel Ch. Brantz’, in: *Trivizier* 53 (1998) 12’, in: *Trivizier*, 54 (1999) 1. Brantz had UNPROFOR Sarajevo ervan be-

schuldigd dat zij Tuzla Air Base als locatie hadden gekozen. Nicolai noemt overigens abusievelijk 12 juli als de dag van het gesprek tussen Smith en Izetbegović.

202 Interview D. Last, 16/11/99: aantekeningen van Last van vergadering op 13/07/95 met Janvier, Ashton en Moussalli, HCA.

203 NIOD, Coll. Brantz. I. Hadžić, ‘Request’ [door de regering van de Republiek Bosnië en Herzegovina/Federatie van Bosnië en Herzegovina en het Gouvernement van het Kanton Tuzla/Drina], 13/07/95.

204 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, ‘Srebrenica update/Tuzla weekly report’, 15/07/95. Tekenend voor het Bosnische opportunisme (of voor verdeeldheid binnen de leiding), deed Izetbegović de uitspraak over ‘derde landen’ op 14 juli af als ‘valse geruchten’. Ook premier Silajdžić begon op 14 juli afstand te nemen van Muratović en diens ‘extreme position’. Zie: SRSG Senior Staff meeting, 14/07/95.

Behalve nog een paar andere eisen over verbetering van de opvang, verlangde Hadžić dat de Hoge Commissaris voor de vluchtelingen, Ogata, persoonlijk een bezoek zou brengen aan Tuzla. Toen zij dat op 17 juli deed, werd ze onthaald op een demonstratie, waarbij meer dan 200 mensen Engelse teksten meedroegen, met het oog op de internationale media.²⁰⁵ Het ging om een protestbetoging van de lokale SDA, de partij van Izetbegović. Eén van de meedragen leuzen luidde: ‘UNPROFOR are fascists’.²⁰⁶

Hoewel de Bosnische autoriteiten verder geen hand wilden uitsteken, namen ze wel het transport voor hun rekening van de vluchtelingen die bij Kladanj aankwamen. Op die manier waren ze er zeker van dat die naar Tuzla Air Base gingen. Wel organiseerde de VN bij Kladanj, waar het Pakistaanse bataljon gelegerd was, een eerste opvang om de noodzakelijkste medische hulp en voeding te verzorgen. De Nederlandse generaal Nicolai van *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo stuurde op 13 juli zijn plaatsvervanger kolonel Ph. Coiffet om de behoeften in Kladanj te inventariseren.²⁰⁷ Het Internationale Rode Kruis pendelde met gepantserde Landrovers heen en weer om 29 ernstig verzwakte vluchtelingen op te halen.²⁰⁸

15. Organisatie en verloop van de eerste opvang

Pas laat op 12 juli, toen duidelijk was dat de bussen naar het vliegveld zouden komen, waren VN-militairen in opdracht van kolonel Brantz begonnen de opvang voor te bereiden. Gedurende de eerste 72 uur, tot en met 15 juli, zou die vrijwel uitsluitend op de schouders van de UNPROFOR-soldaten komen te liggen. Pas daarna waren de NGO's in staat de hulpverlening over te nemen, al waren er onder de VN-officieren vooral veel klachten te horen over de trage reactie van de UNHCR.²⁰⁹ Die was door het VN-hoofdkwartier in Zagreb weliswaar als ‘leading’ aangewezen, maar kon pas op 9 augustus, twee weken voordat het kamp ontruimd werd, de verantwoordelijkheid formeel overnemen.²¹⁰ Journalisten tekenden de beschuldigingen van UNPROFOR-officieren op dat de UNHCR blijkbaar geen nooddrantsen en tenten gereed had liggen en dat de meeste senior-officieren op vakantie waren. Degenen die er wel waren reageerden traag.²¹¹ Wel waren er vanaf 13 juli vertegenwoordigers aanwezig van het *Joint Crisis Action Team*, dat Akashi met het oog op de dreigende

205 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi to Annan, Z-1187, ‘Situation in Tuzla and Srebrenica’, 17/07/95; interview N. Skokic, 21/02/98. Skokic werkte als tolk voor kolonel Brantz en bezocht met hem regelmatig het vliegveld.

206 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ‘95 [Biser reports]. Fax K. Biser to M. Moussali, ‘Srebrenica/Tuzla update’, 17/07/95.

207 ‘Reactie van C.H. Nicolai op artikel van kolonel Ch. Brantz, in *Trivizier* 53 (1998) 12’, in: *Trivizier*, 54(1999)1.

208 CRST. Fax Y. Hoogendoorn (ICRC) aan kolonel Dedden, 17/07/95; bijlage ‘Update no. 9 on ICRC

activities in the former Ygoslavia’, 17/07/95.

209 Interview N.E. Petersen, 29/10/99. Kapitein Petersen was commandant van de Deense tanks in Tuzla, die de Zweedse soldaten bij TAB beschermde. Hij gaf leiding aan de bouw van het kamp op het vliegveld. Volgens Petersen wist UNHCR pas na enkele weken adequate hulp te organiseren.

210 ‘Ellende opvangen. De werkplek: waarnemend sector-commandant Noord-Oost Bosnië’, *Trivizier* 53 (1998) 12.

211 John Pomfret, “‘We count for nothing’: Srebrenica refugees unwelcome in Tuzla”, *The Washington Post*, 15/07/95.

ramp had ingesteld en waarin officials van Civil Affairs, UNPROFOR, UNHCR, het Internationale Rode Kruis en de Europese Monitormissie vertegenwoordigd waren.²¹²

De VN-militairen begonnen met behulp van materiaal in het UNHCR-depot aan de opbouw van een provisorisch kamp, terwijl anderen de organisatie op poten trachtten te zetten, waaronder de beveiliging. Zij waren daar pas anderhalf uur mee bezig – de werkzaamheden waren nog bij lange na niet voltooid – toen om 11 uur 's avonds de eerste bussen met vluchtelingen arriveerden, tussen de 1.000 en 1.500 mensen. Pas om kwart voor drie 's nachts kwamen die dag de laatsten aan bij het vliegveld.²¹³ De chauffeurs van de bussen hadden blijkbaar opdracht om zo snel mogelijk een nieuwe lading passagiers op te halen. Om echter te voorkomen dat ze overstroomd werden en de controle zouden verliezen, verboden de VN-militairen de bussen meteen weer terug te rijden. Om er zeker van te zijn dat dit niet gebeurde, namen twee pantservoertuigen plaats aan de kop en de staart van de colonne bussen, die stonden opgesteld in een smalle toegangsweg naar de basis.

De eerste gedeporteerden werden voor een deel ondergebracht in lege opslagloodsen, maar de meesten moesten vanwege ruimtegebrek de nacht in de open lucht langs de landingsbaan doorbrengen. Ze waren te uitgeput om daartegen te protesteren. Brantz: 'Bovendien waren ze compleet radeloos, en niet in staat om op onze aanwijzing gebruik te maken van de door ons gegraven latrines. Door de hitte en de stank deed hun ellende ons onmenselijk aan. We konden alleen maar proberen de zaak beheersbaar te houden.'²¹⁴ Vooral door de inzet van de Noorse troepen werd aan de zuidzijde van de startbaan een 'Tent City', zoals de VN'ers het noemden, opgebouwd; de tentbouwers bleven net steeds een cluster voor op de aangevoerde vluchtelingen.²¹⁵ Later kwamen er andere faciliteiten bij, waaronder zelfs een moskee, in een grote witte tent.

De volgende dag, 13 juli, werd gaandeweg duidelijk dat ondanks alle inspanningen de situatie escaleerde. Vanaf zonsopgang tot aan het einde van de middag zwol de hoeveelheid mensen aan tot bijna 8.000 aan het einde van de middag, hoewel er maar voor 4.000 personen plaats was. Uiteindelijk konden, nadat wat extra voorzieningen waren getroffen, 6.259 ontheemden op de basis worden gehuisvest.²¹⁶ Zelfs daarna ging de stroom nog enige tijd door.²¹⁷ Pas op 14 juli stopte de aanvoer. Het Internationale Rode Kruis haalde die dag de laatste passagiers op, vier oude vrouwtjes die waren aangetroffen op honderd meter van het 'crossing point', de plek waar de vluchtelingen te voet de frontlijn moesten oversteken, en die daar drie dagen hadden gescholen omdat ze niet meer in staat waren te lopen. Naar schatting van UNHCR en lokale autoriteiten bereikten in totaal 23.000 vrouwen, kinderen

212 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi to Annan, Z-1158, 'Emergency group for Srebrenica', 13/07/95. Idem: telegram Akashi to Annan, Z-1168, 'Situation in Tuzla and Srebrenica', 14/07/95.

213 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. '95 [Biser reports]. C.T. Sy, 'Briefing note', 13/07/95; Dagboek C.L. Brantz, p. 298.

214 'Ellende opvangen. De werkplek: waarnemend sector-commandant Noord-Oost Bosnië', *Trivizier* 53 (1998) 12.

215 MvD, DCBC. Fax H. Post Uiterweer (dep CO UN Air Base Tuzla) aan OCKLu, 'Refugee Safe Haven Tuzla Air Base Day 2', 14/07/95.

216 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 'Srebrenica update/Tuzla weekly report', 15/07/95; interview C.L. Brantz 11/07/99. Volgens de Noorse overste R. Holm, die als ingenieur op de basis werkte, waren er op het hogtepunt 7800 vluchtelingen in 1300 tenten. Interview R. Holm, 11/03/99.

217 Idem.

en ouden van dagen het vliegveld, al zou het merendeel niet verder komen dan de poort.²¹⁸ Bij UNPROFOR was men echter sceptisch over die getallen, omdat die aan de hoge kant leken. Wel werd op 13 juli al duidelijk dat er onder degenen die op Tuzla Air Base aankwamen, sprake was van een verontrustende afwezigheid van mannen in de weerbare leeftijd.²¹⁹ De veronderstelling was dat de meesten zich in de bergen verscholen hielden.²²⁰

Op vrijdag 14 juli leek de zaak volledig uit de hand te lopen. 's Ochtends waren er 5100 vluchtelingen geregistreerd en ondergebracht op het vliegveld.²²¹ Het merendeel van de vluchtelingen verbleef echter noodgedwongen buiten de basis en werd rumoerig. Kolonel Brantz werd die ochtend gewaarschuwd door de commandant van de basis, die hem vroeg de vluchtelingen toe te spreken:

Wat ik vervolgens bij de poort aantrof was met geen pen te beschrijven. Schreeuwende, tierende, slaande, spugende, redeloze en radeloze mensen. Het lawaai was oorverdovend en ik wist bij voorbaat dat deze menigte niet naar mij zou luisteren. Ik heb geprobeerd om op een Zweeds pantservoertuig te klimmen, maar ik kwam niet ver. Mensen spuugden naar mij, ik werd met stenen bekogeld en met stokken geslagen. Vanuit mijn ooghoeken zag ik hoe een aantal Bosnische mannen in uniform de menigte ophitsen.²²²

Zweedse bewakers en Bosnische politiemannen voorkwamen dat het vliegveld werd bestormd. Brantz belde, na zijn vergeefse pogingen om de massa te kalmeren, met gouverneur Hadžić:

Hadžić was er niet, zo zei men. Ik vertelde via de tolk dat hij een half uur de tijd had om iemand te sturen. Zo niet, dan zou ik de eerste dode *displaced person* persoonlijk bij hem in het kantoor leggen. Twintig minuten later waren de gemoederen aan de poort bedaard door toedoen van vertegenwoordigers van het kanton. Maar daarmee had ik het probleem van de naar schatting ruim 10.000 mensen aan de poort niet opgelost.²²³

De hitte van bijna 40 graden en het gebrek aan water hadden inmiddels hun tol geëist; de

218 CRST. Fax Y. Hoogendoorn (ICRC) aan kol Dedden, 17/07/95; bijlage 'Update no. 9 on ICRC activities in the former Yugoslavia', 17/07/95.

Volgens Brantz bleek bij een telling op 21 augustus door de UNHCR dat het aantal vluchtelingen 3000 lager lag dan door de Bosnische autoriteiten was opgegeven. Zie: 'Ellende opvangen. De werkplek: waarnemend sector-commandant Noord-Oost Bosnië', *Trivizier* 53 (1998) 12.

219 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi to Annan, Z-1168, 'Situation in Tuzla and Srebrenica', 14/07/95.

220 Interview D. Last, MA to DFC Ashton, 06/11/97: aantekeningen van Last van vergadering op 13/07/95 met Janvier, Ashton en Moussalli, HCA, van wie de uitspraak over de mannen

afkomstig was. Twee dagen later sprak UNHCR-vertegenwoordiger Bijleveld echter al de vrees voor een 'bloedbad' uit.

221 CRST. C. de Moel (MIO) aan KL Crisisstaf, L. Weghagen/L.B. Morkholt [ECMM], 'DP's from Srebrenica', 17/07/95.

222 'Ellende opvangen. De werkplek: waarnemend sector-commandant Noord-Oost Bosnië', *Trivizier* 53 (1998) 12; NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 'Srebrenica update/Tuzla weekly report', 15/07/95; interview C.L. Brantz, 11/07/99.

223 'Ellende opvangen. De werkplek: waarnemend sector-commandant Noord-Oost Bosnië', *Trivizier*, 53 (1998) 12.

artsen van Nordbat meldden dat reeds vijf mensen aan de gevolgen daarvan waren overleden.²²⁴

De houding van de Bosnische autoriteiten werd echter diezelfde vrijdag plotseling wat soepeler. De reden voor die veranderde houding lag mogelijk in de keerzijde van de publiciteit die ze zelf hadden helpen genereren.²²⁵ Inderdaad waren grote aantallen mediavertegenwoordigers neergestreken. De beelden van de wanhopige vluchtelingen die onder mensonterende omstandigheden verbleven, waarin de hitte werd afgewisseld door plensbuien die delen van het kamp onder water zetten, gingen de hele wereld over. De beelden van de chaotische scènes van de eerste dagen legden echter ook druk op de Bosnische verantwoordelijken.²²⁶ Ken Biser, het hoofd van *Civil Affairs* in Tuzla die de VN in Zagreb had aangewezen als coördinator, berichtte op 14 juli dat de autoriteiten niet langer de term 'UN refugees' gebruikten.²²⁷ Op dezelfde dag maakten zowel minister Muratović als de kantonale minister voor vluchtelingen zaken, Cero, bekend dat de autoriteiten zouden meewerken. Wel wilden de autoriteiten de UNHCR in ruil daarvoor volledig verantwoordelijk maken voor de *displaced persons* en contracten met haar afsluiten voor de vergoeding van accommodatie en goederen. Volgens gouverneur Hadžić was dat nodig omdat de vluchtelingen alleen maar in verlaten Servische en Kroatische huizen konden worden ondergebracht. Dat leverde volgens hem gevaar op voor de Moslim-Kroatische Federatie, vanwege de vrees voor onderlinge spanningen.²²⁸ De UNHCR had echter vooralsnog geen zin om aan die afkoop mee te doen.

Hadžić was overigens niet de enige die om geld kwam vragen: sectorcommandant generaal H. Haukland, die op 15 juli was teruggekeerd van verlof, kreeg later bezoek van Osman Suljić, de burgemeester van Srebrenica. Hij had de voettocht van Srebrenica naar Tuzla gemaakt. Suljić kwam om 50.000 dollar vragen voor de huur door UNPROFOR van de bakkerij in Potočari, en voor bewezen diensten door lokale medewerkers. Brantz: 'Dat laatste hadden we voor een deel echter al betaald aan de voormalige medewerkers die we in Tuzla hadden kunnen achterhalen. De huur van de bakkerij bleek na herberekening DM 8.000 te bedragen. We hebben dat geld overigens niet aan deze persoon betaald'.²²⁹

Kort na het incident op 14 juli haalden de kantonale autoriteiten 10.000 personen die buiten de poort bivakkeerden weg, om hen onder te brengen in zeven opvangcentra elders in

224 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Telegram Akashi to Annan, Z-1168, 'Situation in Tuzla and Srebrenica', 14/07/95.

225 UNPROFOR had ook zelf op 12 juli ook naar het wapen van de publiciteit gegrepen. Kolonel Brantz liet via zijn Public Information Officer een oproep doen aan de internationale media om aandacht te besteden aan de demonstraties en blokkades die de verwachte konvooien dreigden te gaan ophouden, net zo lang todat ze waren opgehouden. Zie: NIOD, Coll. Brantz, H. Kjaerstad to international and local media, 'Press release: fugitives from Srebrenica. Emergency: media attention needed immediately', 12/07/95.

226 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ,

box 25/77, 4th april-23 aug. '95 [Biser reports], fax K. Biser to J. Ryan, 'Sector NE Civil Affairs weekly report', 22/07/95.

227 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. '95 [Biser reports], fax K. Biser to Ph. Corwin, 'Communique of B-H Republic/Federation regarding Srebrenica', 14/07/95.

228 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, 'Srebrenica update/Tuzla weekly report', 15/07/95; interview C.L. Brantz 11/07/99.

229 'Ellende opvangen. De werkplek: waarnemend sector-commandant Noord-Oost Bosnië', in: *Trivizier*, 53(1998)12; interview Ch. Brantz, 11/03/99.

het kanton.²³⁰ Hoewel de toestand zich daarmee stabiliseerde, waren daarmee nog lang niet alle problemen ten einde. ‘Much political propaganda has been generated this week at the expense of the Srebrenica DP’s’, schreef Biser aan het einde van de eerste week in een rapport.²³¹ Nog altijd bevonden zich grote aantallen vluchtelingen op de basis zelf en de Bosnische autoriteiten leken geen aanstalten te maken om ook voor hen elders onderdak te verschaffen. Sommige vluchtelingen die eigener beweging van het vliegveld waren weggegaan, werden door Bosnische politiemannen teruggebracht.²³² Bovendien keerden enkele vluchtelingen die elders waren ondergebracht soms eigener beweging weer terug naar hun eerste opvangplaats, op zoek naar familie of omdat de voorzieningen op het vliegveld beter waren.²³³ Het Internationale Rode Kruis was al snel begonnen een *tracing service* op te zetten, waar iedereen zich kon opgeven. Via een billboard en het omroepsysteem van het kamp probeerde deze organisatie families te herenigen.

De obstructie van Bosnische zijde bemoeilijkte de bevoorrading van de vluchtelingen op Tuzla Air Base aanzienlijk. Hulpkonvoeien kregen te maken met *roadblocks* en uitgebreide controles door het Bosnische leger. Al op 14 juli kondigde het Bosnische leger af dat konvoeien binnen *Sector North East* 72 uur van tevoren moesten worden aangekondigd, en binnen *Sector South West* 24 uur van tevoren. Een konvooi werd daarbij gedefinieerd als ‘twee of meer voertuigen’.²³⁴ Op zeker moment verboden het Eerste en Derde Korps zelfs alle konvoeien van de *Sector South West* naar *Sector North East*. Als argument gebruikten ze ‘that the UN should not be getting involved in facilitating the movement of displaced persons in what is a municipal authority problem’.²³⁵ De chauffeurs van de konvoeien moesten uren in de zon wachten omdat hun papieren niet in orde zouden zijn. Zo werd onder meer een konvooi met tenten meer dan zestien uur door de ABiH opgehouden.²³⁶

Rond diezelfde tijd leken echter de civiele autoriteiten wat soepeler te worden. Al op 17 juli had Muratović bij het bezoek van Hoge Commissaris voor de vluchtelingen Ogata toegezegd dat de mensen op Tuzla Air Base zo snel mogelijk zouden worden weggehaald, maar het was alleen bij die uitspraak gebleven.²³⁷ Pas op 21 juli deden de Bosnische autoriteiten de toezegging dat ze die middag zouden beginnen om vijfduizend vluchtelingen naar andere opvangplaatsen over te brengen.²³⁸

Na enkele dagen waren de persberichten niet langer alleen op de vluchtelingen gericht. Dat kwam omdat sommige vluchtelingen en Bosnische officials niet alleen meer op de VN waren gefocust, maar ook vraagtekens begonnen te zetten bij de opstelling van de eigen

230 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, ‘Srebrenica update/Tuzla weekly report’, 15/07/95.

231 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports], fax. K. Biser to J. Ryan, ‘Sector NE Civil Affairs weekly report’, 22/07/95.

232 CRST. C. de Moel (MIO) aan KL Crisisstaf, ‘DP’s from Srebrenica’, 17/07/95.

233 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports], fax. K. Biser to M. Moussali, ‘Srebrenica/ Civil Affairs update’, 20/07/95.

234 UNNY, DPKO Akashi to Annan, Z-1162, ‘Situation of displaced persons in Tuzla’, 14/07/

95.

235 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports], fax J. Carter to J. Ryan, ‘RoM’ [restrictions of movement], 21/07/95.

236 Interview H. Haukland, 03/05/99; N.E. Petersen, 29/10/99.

237 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports], fax K. Biser to M. Moussali, ‘Srebrenica/Tuzla update’, 17/07/95.

238 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports], fax K. Biser to M. Moussali, ‘Srebrenica/Tuzla update’, 21/07/95.

regering. Vooral de gebrekkige verdediging van de enclave door de eigen troepen begon een thema te worden, waarschijnlijk mede doordat vanaf 16 juli de overlevenden van de colonne in Tuzla begonnen te arriveren. Muratović had overigens daarover zelf al op 15 juli in gesprekken met VN-officials zijn grote verbazing geuit, met de woorden: ‘Why didn’t they fight?’²³⁹ Ook begonnen vooral vertegenwoordigers van het gemeentebestuur van Tuzla hun grote zorg uit te spreken dat er ergens hogerop een ‘deal’ was gemaakt over Srebrenica en Žepa en dat misschien ook Tuzla daar onderdeel van zou zijn.²⁴⁰ Al op 12 juli had de voorzitter van de ‘Association of Residents and War Invalids from Žepa’, Bećir Heljić, in Sarajevo de gedachte had geuit dat Srebrenica, Žepa en Goražde onderdeel van een uitruil waren geworden (zie Deel III, hoofdstuk 1). Daarbij was volgens hem niet alleen de internationale gemeenschap betrokken, maar ook de Bosnische autoriteiten. Zijn verklaring zou op veel bijval zijn gestuit.²⁴¹ Toen dit onderwerp in de daaropvolgende dagen publiekelijk steeds vaker aan de orde gesteld werd, namen de Bosnische officials gas terug. Biser berichtte naar aanleiding van deze verhalen dat ‘regional authorities have suddenly become less vocal about UNPROFOR’s role in defending the enclave, and are noticeably more agreeable to moving the displaced persons off the base, while utilizing their initial coup to obtain as much international financial support as possible’.²⁴²

Toch zou het nog tot 28 augustus duren voordat de laatste vluchtelingen het vliegveld verlieten; aanleiding daarvoor was een Bosnisch Servische beschieting van Tuzla Air Base.²⁴³ In UNPROFOR-kringen ging het, overigens voorspelbare, gerucht dat de beschieting in werkelijkheid door de ABiH was uitgevoerd omdat Tuzla Air Base zijn doel had gediend.²⁴⁴

16. Barometer van een genocide?

Tuzla Air Base gaf journalisten en vertegenwoordigers van lokale overheden en internationale organisaties de eerste mogelijkheid om van vluchtelingen informatie te krijgen over wat zich in Srebrenica had afgespeeld. Het bleek echter voor al deze betrokkenen erg moeilijk om een helder beeld te krijgen van de gebeurtenissen. De VN-militairen die het eerst met de vluchtelingen te maken kregen, schrokken van de getraumatiseerde indruk die velen van hen maakten. Sommigen waren letterlijk verlamd van angst.²⁴⁵ Verscheidene vrouwen pleegden kort na aankomst zelfmoord, een van hen omdat VRS-soldaten haar beide zoons van 12 en 13 hadden afgenomen met de, naar bleek loze, toezegging dat ze zouden nakomen.²⁴⁶ Het

239 NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, ‘Srebrenica update/Tuzla weekly report’, 15/07/95

240 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports], fax. K. Biser to M. Moussali, ‘Srebrenica/ Civil Affairs update’, 20/07/95.

241 BBC Summary of World Broadcasts 18/07/95: Iraqi News Agency, ‘Government criticized over fall of Srebrenica’, Zagreb, 1404 gmt 16/07/95.

242 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ, box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports],

fax K. Biser to J. Ryan, ‘Sector NE Civil Affairs weekly report’, 22/07/95.

243 Interview H. Haukland, 03/05/99; M. Prins, 03/01/98.

244 Interview G. Arlefalk, 18/05/00.

245 Interview N.E. Petersen, 29/10/99; NIOD, Coll. Brantz. Fax Ken Biser to Philip Corwin, ‘Srebrenica update/Tuzla weekly report’, 15/07/95.

246 Interview N. Skokic, 04/02/98. Skokic, de tolk van kolonel Brantz, sprak met een groot aantal vluchtelingen op het vliegveld.

beeld van een jonge vrouw, die zichzelf aan een boom had opgehangen nadat ze eerst haar schoenen had uitgedaan, ging de hele wereld over.

Aangezien de professionele ondervragers enige tijd nodig hadden om zich te organiseren, konden de media zich als eersten op de vluchtelingen storten. Alle grote Amerikaanse netwerken waren met cameraploegen aanwezig, evenals een groot aantal uit andere landen. Bij menigeen ontstond de indruk dat bepaalde media vooral uit waren op zo sensationeel mogelijke verhalen en beelden. De Nederlandse schrijvende journalist Othon Zimmerman van het *Algemeen Dagblad* zag ‘hele rare dingen’. Zo was hij er getuige van dat een Britse cameraploeg vanaf het dak van een auto aan het filmen was. Plotseling riep een van hen, blijkbaar de tolk, tegen de vrouwen dat ze moesten protesteren: ‘Op een gegeven moment werd dat: “Wij willen onze mannen terug!” Dat is ’s avonds verspreid. Kort daarna kreeg ik de redactie aan de lijn en die zegt: “Heb je de demonstratie gemist? Dat zien we net op het Journaal. Een demonstratie van Servische vrouwen in Tuzla!” Ik antwoordde dat ze dat maar niet moesten opschrijven.’²⁴⁷

Hoewel er op de berichtgeving over Tuzla Air Base veel aan te merken was, deden de meeste journalisten hun best om verantwoord verslag te doen van de gebeurtenissen. Een analyse van de uitgebreide berichtgeving waarin vluchtelingen aan het woord werden gelaten, geeft echter aan hoe lastig het was om tot harde conclusies te komen over de aard en de omvang van de gebeurtenissen in Srebrenica en Potočari. De journalisten tekenden talloze hartverscheurende verhalen op van de afscheiding en het wegvoeren van de mannen, van lijken die waren aangetroffen met doorgesneden kelen, van bussen die onderweg door de VRS waren aangehouden en de mannen en meisjes die daarbij waren verdwenen. ‘These tales of horror cannot be confirmed’, was evenwel vaak de conclusie, ook al omdat de Bosnische Serven toegang tot het gebied weigerden.²⁴⁸ Wel werden de journalisten getroffen door de emotie van de getuigenissen: ‘The refugees’ accounts of Serbian cruelty – of slit throats and women raped – were impossible to verify, but nearly all said they had seen evidence of atrocities or suffered them themselves, and few could tell their stories without breaking down in tears.’ In dit geval vertelden de vluchtelingen hoe honderden mannen ‘were killed by Serbs in the hours after their victory’.²⁴⁹

Vanzelfsprekend werden ook de meningen van autoriteiten opgetekend, die echter eveneens in het duister tastten. Zo vertelde UNHCR-woordvoerder Kris Janowski in Sarajevo dat een vrouw aan vertegenwoordigers van zijn organisatie verteld had hoe haar echtgenoot de keel was doorgesneden en hoe zij ook andere slachtoffers had gezien die op dezelfde wijze waren omgebracht. Andere vluchtelingen hadden onderweg in de bussen ‘piles and piles, and indeed hundreds of bodies, stripped of clothing’²⁵⁰ gezien. ‘All these are very alarming signals and we are afraid some very ugly things happened and are continuing to happen to these people’, aldus Janowski.²⁵¹

De uitspraken die werden opgetekend uit de monden van Bosnische autoriteiten leverden

247 Interview O. Zimmerman, 28/04/00.

248 Christopher Bellamy, ‘Refugee women “see menfolk shot”’, *The Independent*, 16/07/95.

249 Stephen Kinzer, ‘Muslim refugees flee terror, find misery’, *The Austin-American Statesman*, 15/07/95.

250 Dit citaat blijkt letterlijk afkomstig uit een persverklaring van de Bosnische ambassadeur in

Washington, Sven Alkalaj, na een onderhoud tussen premier Silajdžić en Secretary of State Warren Christopher. Press-release PR704, Embassy of the Republic of Bosnia and Herzegovina Washington D.C., ‘Slaughter in Srebrenica’, 13/07/95.

251 Chris Simon, ‘Serbs tighten noose around Žepa’, *UPI*, 14/07/95.

evenmin enig houvast op. Al op 13 juli gebruikte de Bosnische regering het woord 'genocide' om aan te geven wat er in Srebrenica was gebeurd. Volgens premier Silajdžić was er sprake van 'mass killing' en hadden vluchtelingen onderweg naar Kladanj zeker vijfhonderd doden gezien bij Konjević Polje. Ook wees hij op de afscheiding van weerbare mannen vanaf 15 jaar en op verkrachtingen.²⁵² Hoewel achteraf vastgesteld kan worden dat veel van deze verhalen klopten, werden ze in de meeste media en zeker bij UNPROFOR met terughoudendheid ontvangen. Dit soort uitspraken waren te veel onderdeel geworden van een Bosnisch standaardrepertoire bij echte en vermeende humanitaire rampen om automatisch op veel krediet te mogen rekenen. In die zin werd de Bosnische regering het slachtoffer van het door haar zelf gegenereerde 'cry wolf'-fenomeen.

Veel wijst erop dat ondanks uitspraken over het tegendeel, ook de Bosnische regering lange tijd dacht dat ettelijke duizenden vermiste mannen gevangen waren genomen. Op 17 juli gaf zij het bericht uit dat ongeveer vijfduizend mannen door de Bosnische Serven werden gevangen gehouden.²⁵³ Op 21 juli vond zelfs een ontmoeting plaats op het vliegveld van Sarajevo tussen vertegenwoordigers van Bosnische Moslims en Bosnische Serven, onder leiding van de VN, die ging over de uitruil van krijgsgevangenen die de VRS in Srebrenica hadden gemaakt en over de evacuatie van Žepa. De bijeenkomst mislukte omdat de Serven een 'all for all exchange' wilden, maar weigerden om de namen te overleggen van de gevangenen die zij in Srebrenica gemaakt hadden. De Bosnische regering, die op dat moment uitging van 6.500 vermisten, weigerde echter iedere overeenkomst zolang er niet een, al was het maar gedeeltelijke, lijst van krijgsgevangenen uit Srebrenica lag.²⁵⁴ De schaal van de moorden was later dan ook een grote verrassing.²⁵⁵

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat ook voor de meeste journalisten het perspectief van een massamoord buiten hun horizon lag. 'Het was erg, maar de omvang hadden we niet meteen helemaal door. Er was iets heel mistigs aan de hand', aldus de Nederlandse journalist Zimmerman. Hij doelde daarbij vooral op de Bosnische geheimzinnigheid rond de aantallen mannen die Srebrenica overleefd hadden.²⁵⁶

Zimmerman was een van degenen die er in slaagde om al snel het gruwelijke verhaal van de uitbraak uit Srebrenica te reconstrueren, ondanks tegenwerking van de Bosnische regering. Op 16 juli kwam de voorhoede van de colonne die vijf dagen tevoren uit de enclave op weg was gegaan naar Tuzla, in veilig gebied aan. Sommigen van hen, vermoedelijk de eersten die aankwamen, vertrokken meteen op eigen houtje naar familie en relaties. Het merendeel werd echter afgevoerd naar een geheim onderkomen even buiten Tuzla, waar ze werden afgeschermd van de media. Toch wisten sommige journalisten hen te vinden. Zimmerman zag in de buurt van Tuzla een vrachtwagen rijden vol mannen met oude wapens en was er achteraan gegaan, naar Živinice: 'Toen kwamen we op een klein geheim vliegveldje terecht. Een landingsstripje. Daar werden al die mannen verzameld. Ze mochten zich niet melden en

252 Press-release PR704, Embassy of the Republic of Bosnia and Herzegovina Washington D.C., 'Slaughter in Srebrenica', 13/07/95.

253 AFP, 'Some Srebrenica soldiers reach government territory', 17/07/95.

254 CRST. Fax C.L. de Moel aan KL-Crisisstaf, 22/07/95. Bijlage: Memorandum David Harland to John Ryan, 'Negotiations on Žepa', 21/07/95.

255 Interview D. Harland, 11/07/00. Harland

was namens de VN bij de besprekingen aanwezig.

In zijn herinnering was er later nog een meeting gepland, met aan Bosnische zijde Izetbegović, Silajdžić en Muratović, maar was de Bosnisch Servische delegatie niet komen opdagen. Vanaf dat moment begon te dagen dat er misschien iets heel anders aan de hand was met de vermisten.

256 Interview O. Zimmerman, 28/04/00.

ze mochten geen contact zoeken met hun familie.’ Zimmerman had zijn auto geparkeerd en was met zijn tolk het terrein opgegaan, waar hij gesprekken begon aan te knopen met de mannen. Zodra dat door de autoriteiten werd ontdekt, gooiden ze Zimmerman en zijn tolk van het terrein af. Eén jongen kwam hen echter achterna: ‘Die hebben we een kilometer verderop een cola gegeven en we hebben een paar uur met hem gesproken. Drie, vier uur. Die hele tocht van Srebrenica naar Tuzla heeft hij tot achter de komma verteld.’²⁵⁷ Het verhaal werd op 18 juli 1995 gepubliceerd.²⁵⁸ Ook andere kranten hadden die dag een verhaal over de tocht.²⁵⁹ Op die manier vernam ook de VN van het ‘geheime kamp’.²⁶⁰

Sommige journalisten stuitten een paar dagen daarna ook op mannen die beweerden dat ze massa-executies hadden overleefd. Zo tekende een journalist die anoniem wilde blijven, op 21 juli het verhaal op van Smail Hodžić, een van die overlevenden. Het interview werd echter niet geplaatst omdat geen tweede onafhankelijke bron zijn verhaal kon bevestigen. Een op zich goed journalistiek principe beet daarbij zichzelf in de staart.

Ook illustreerde dit onbedoeld het fundamentele probleem bij de vaststelling van genocide of grootschalige mensenrechtenschendingen, namelijk dat daar per definitie weinig getuigen van zijn. De omgang daarmee vereiste een heel andere methodologische aanpak. Andere journalisten kregen het verhaal over Hodžić en een andere overlevende, Mevludin Orić, in de laatste week van juli, wel geplaatst.²⁶¹

17. Onderzoek onder vluchtelingen

Met dit soort methodologische problemen én met de hindernissen die door Bosnische autoriteiten werden opgeworpen, kregen ook de interviewers te maken die namens allerlei organisaties de vluchtelingen benaderden om informatie. Belangrijke rollen waren weggelegd voor UNHCR en het Internationale Rode Kruis, maar ook kwam vanuit Zagreb een gecombineerd team van het *Human Rights Office* van *Civil Affairs* en het *UN Centre for Human Rights*. Daarnaast waren er uiteenlopende instanties actief, zoals de ‘Bosnische Staatscommissie voor het verzamelen van informatie over oorlogsmisdaden’, maar ook het Tribunaal, Amnesty International en een aantal kleinere ngo’s. Sommige daarvan waren er nadrukkelijk op gericht om zo snel mogelijk hun bevindingen naar buiten te brengen. Zo publiceerde het *US Committee on Refugees* al op 31 juli een uitgebreid verslag van de ‘dodenmars’ uit Srebrenica, gebaseerd op interviews die zijn medewerker Bill Frelick in Tuzla en omgeving had afgenomen.²⁶²

De meeste organisaties waren door de aard van hun werk terughoudend in het naar buiten brengen van politiek gevoelige informatie. UNHCR was daar wat gemakkelijker in en gaf een aantal malen via woordvoerders details vrij van de ‘unconfirmed accounts’ door vluchte-

257 Interview O. Zimmerman, 28/04/00.

258 Othon Zimmerman, ‘Moslim-strijders in helse tocht opgejaagd als wild’, *Algemeen Dagblad*, 18/07/95.

259 Zie bijvoorbeeld: Clare Nullis, ‘After six-day flight, 4,000 Muslims arrive in Tuzla. Escape path from Srebrenica was littered with bodies’, *Associated Press*, 18/07/95. Gepubliceerd in diverse dagbladen.

260 UNGE, Division of Civil Affairs UNPF HQ,

box 25/77, 4th april-23 aug. ’95 [Biser reports], fax. K. Biser to M. Moussalli, 18/07/95.

261 Zo publiceerde het Franse dagblad *Libération* op 24 juli een artikel over Mevludin Orić. Aangehaald in: Alain Maillard, ‘Srebrenica, ce que le CICR savait’, *L’Hebdo*, no 16, 18/04/96.

262 ‘Special issue: the death march from Srebrenica’, in: *Refugee Reports*, vol XVI, nr 7, 31/07/95; interview B. Frelick, 05/07/00.

lingen. Onder andere betrof dat het vermoeden dat de VRS uniformen van Dutchbat had gebruikt om vluchtelingen te misleiden.²⁶³ Serieus onderzoek ging echter pas van start op 21 juli, nadat *Protection Officer* M. Manca de Nissa in Tuzla was gearriveerd. Hij leverde een week later zijn rapport in, gebaseerd op 70 interviews, zowel met gewone vluchtelingen als overlevenden van de tocht. Manca de Nissa trok echter geen conclusies over mogelijke grootschalige moordpartijen.²⁶⁴

Voor een organisatie als het Internationale Rode Kruis was het veel moeilijker om naar buiten te treden met bevindingen. De strikt gehandhaafde neutraliteit sloot iedere uitspraak uit die een politieke lading kon krijgen. Ook speelde daarbij in dit geval een rol dat de gedelegeerden van het Internationale Rode Kruis te veel gewend waren aan de Bosnische propaganda en daardoor gewend waren de geruchten uit Tuzla met grote argwaan aan te horen. In een communiqué van 14 juli, drie dagen na de val van de enclave, werd niets gezegd over vermissingen of mogelijke standrechtelijke executies. Toch hadden medewerkers van het Internationale Rode Kruis op dat moment al veel informatie van vluchtelingen ontvangen. Hoewel het Internationale Rode Kruis geen officiële toegang kreeg tot de mannen die vanaf 16 juli in Tuzla aankwamen, hadden medewerkers toch met enkelen van hen gesproken. In een communiqué van 19 juli, was echter alleen sprake van gevangenen, tot wie het Internationale Rode Kruis toegang eiste van de Bosnische Serven. Over doden werd nog steeds niet gesproken. Volgens Christophe Girod van het Internationale Rode Kruis nam de druk echter wel toe.²⁶⁵ Girod sprak daarom op een persconferentie op 31 juli over het feit dat er 5.000 tot 6.000 vermisten waren: 'We hebben geen enkele aanwijzing daarover'. Pas op 14 augustus durfde het Internationale Rode Kruis voor het eerst openlijk te spreken over de mogelijkheid van executies.²⁶⁶

Ook vanuit het VN-hoofdkwartier in Zagreb was opdracht gegeven om bij vluchtelingen informatie in te winnen over mogelijke mensenrechtenschendingen (eigenlijk: schendingen van het internationaal humanitair recht). Al op 17 juli was een gemengd team van *Civil Affairs/ Human Rights Office* (HRO) en UNCHR naar Tuzla Air Base afgereisd voor een *fact-finding* missie, het interviewen van de vluchtelingen uit Srebrenica. Ken Biser van *Civil Affairs* in Tuzla was daar al eerder mee begonnen, nadat een poging om samen met HRO-medewerkster Peggy Hicks naar Srebrenica te gaan, op verzet van de Serven was gestuit. Vanaf 18 juli kreeg Biser steun van het team uit Zagreb.²⁶⁷

Al snel vond er een botsing plaats met een *Field Delegate* van het Internationale Rode Kruis: 'He bluntly told us that the ICRC was not happy with our work because it potentially interfered with its own work'. Volgens de gedelegeerde zouden mensen bepaalde informatie mogelijk niet aan het Internationale Rode Kruis melden wanneer ze al met andere onderzoekers hadden gesproken; ze zouden misschien denken dat het niet meer nodig was. De humanitaire debriefers van de twee VN-organisaties zagen er op toe dat ze de mogelijke

263 Alexander G. Higgins, 'U.N. Agency says refugee accounts of atrocities matching up', *Associated Press*, 19/07/95.

264 DCBC, zonder nummer. Michele Manca de Nissa, *Protection Officer*, to Cynthia Burns, Senior *Protection Officer*, 'Report on recent arrivals from Srebrenica in Tuzla', 28/07/95.

265 Daarin speelde ook de op dat moment actue-

le discussie mee over de zwijgzaamheid van het Rode Kruis tijdens de Tweede Wereldoorlog.

266 Alain Maillard, 'Srebrenica, ce que le CICR savait', *L'Hebdo*, no 16, 18/04/96.

267 NIOD, Coll. Hicks. Ken Biser ScvAO, Tuzla, to Michel Mousalli, HCA, 'Sector Northeast Human Rights Update', 21/07/95.

verwarring tussen de beide organisaties zouden ondervangen door hun gesprekspartners erop te wijzen dat zij hierna ook met het Internationale Rode Kruis dienden te praten.²⁶⁸

Er waren nog andere problemen. Het onderzoek werd erg gehinderd door de aanwezige journalisten. Iedereen kon de opvangkampen in en uit lopen. Volgens de Zwitserse onderzoeker R. Salvisberg, UNCHR-coördinator van Bosnië met kantoor in Sarajevo, lieten de journalisten vluchtelingen zeggen wat ze wilden horen. De media waren in zijn ogen bezig met een ‘sensatiespeurtocht’ naar het ergste misdrijf, en vervolgens stond het in de kranten. Het gevolg daarvan was dat Salvisberg en zijn collega’s in hun onderzoek voortdurend achter de koppen in de kranten en de *sound-bites* van de televisie aanliepen (hoe merkwaardig dit ook klinkt, maar al snel waren er ook televisietoestellen op het kamp).²⁶⁹ De onderzoekers merkten daarbij dat de journalisten erg gefocust waren op Dutchbat. Het was door deze mogelijke vervorming lastig om uit te maken wat de vluchtelingen zelf hadden beleefd en wat zij napraatten.²⁷⁰

De aanpak van het team van Salvisberg was eerst willekeurig; elke dag vonden evaluaties plaats, waarna er gericht werd gewerkt. De onderzoekers kozen voor een zachte, passieve benadering. Zij vroegen slechts wie er met hen wilde praten. Volgens Salvisberg waren ze niet uit op ‘sexy stories like the ones in the press’.²⁷¹ Er meldden zich in totaal vijf vrouwen die zeiden verkracht te zijn. Over het algemeen waren de verhalen van degenen die met de bussen waren weggebracht tamelijk ‘uneventful’. Met hen hadden weinig incidenten plaatsgevonden. Er kwam langzaam wel een beeld naar voren, maar de vraag was vooral of gemelde executies incidenten waren of aanwijzingen voor een wijdverbreid fenomeen. Ook was het heel moeilijk een beeld te krijgen van de aantallen die waren geëxecuteerd, maar het zag er in ieder geval zorgwekkend uit, aldus onderzoekster Peggy Hicks van het *Human Rights Office* van *Civil Affairs* in Zagreb.²⁷²

Na verloop van ongeveer een week merkten de onderzoekers van de twee VN-organisaties dat hun gesprekspartners, naar zij vermoedden door Bosnische autoriteiten, werd verteld wat zij de onderzoekers moesten zeggen. De teneur van deze ingefluisterde verhalen was dat de Serven en de VN (niet specifiek de Nederlanders) de slechteriken waren geweest, die de mensen van de enclave ‘verkocht’ hadden. Salvisberg hoorde op dat moment nog geen kritiek op het functioneren van de eigen Moslim-soldaten. Het duurde verscheidene dagen voordat de eerste verhalen opdoken waarin ook de Bosnische regering schuld kreeg.²⁷³

Na een paar dagen ging het team van onderzoekers op zoek naar de mannen die na de tocht in veilig gebied waren gearriveerd. Ze bezochten een kamp vol militairen buiten Tuzla. Dat verliep moeizaam: de autoriteit van T. Mazowiecki, de Speciale Rapporteur voor de Mensenrechten die op 22 juli in Tuzla arriveerde, was nodig om toegang te bewerkstelligen. Daarmee was slechts een deel van het probleem opgelost; de onderzoekers mochten niet zelf mensen uitzoeken maar werden ‘begeleid’ door de Moslim-autoriteiten. ‘Ze werden ons gepresenteerd’, aldus onderzoekster Hicks. Zogenaamd was dit om de onderzoekers tijd te besparen. ‘It made me feel very uneasy’, aldus Hicks later.²⁷⁴

Andere onderzoekers deelden haar ervaring. Volgens R. (Roman) Wieruszewski van het

268 NIOD, Coll. P. Hicks. Grace Kang, ‘Note for the file: visit to displaced persons at UN Airbase’, 18/07/95.

269 Interview M. Prins, 03/01/98.

270 Interview R. Salvisberg, 08/03/99.

271 Interview R. Salvisberg, 08/03/99.

272 Interview P. Hicks, 10/07/00

273 Interview R. Salvisberg, 08/03/99.

274 Interview P. Hicks, 10/07/00.

UNCHR-kantoor in Sarajevo, was een van de gevolgen van de ‘begeleiding’ dat iedereen met wie hij en zijn collega’s spraken, beweerde dat hij ongewapend was geweest. Bij latere gesprekken buiten de autoriteiten om verklaarden de geïnterviewden doorgaans dat zij vanzelfsprekend wél wapens bij zich hadden, omdat ze anders de tocht niet zouden hebben overleefd.²⁷⁵ Soms waren het vrouwen die zeiden dat de soldaten natuurlijk bewapend waren. Salvisberg: ‘Ze lachten ons zelfs uit toen we daar vragen over stelden.’ Hij en de andere onderzoekers berekenden dat van de Moslim-mannen ongeveer eenderde wel en tweederde niet gewapend was geweest. Ze kregen de indruk dat er sprake was geweest van een ‘element of organization’, distributie van de beschikbare wapens: ‘Jij wel, jij niet’, hetgeen volgens hen tot conflicten kon hebben geleid. Van andere vluchtelingen kwamen verhalen over onderlinge gevechten tussen de Moslim-strijders. Ook waren er berichten dat Bosnische Moslims Serven hadden geëxecuteerd.

De indruk van het onderzoeksteam was dat de soldaten meer geprepareerde standaardverhalen hielden, bijvoorbeeld over door de Bosnische Serven gepleegde massamoorden op 25 mensen, waarbij de geïnterviewde zich gedekt hield of deed alsof hij dood was. ‘Dat verhaal hoorden we wel tien keer’, aldus Salvisberg.²⁷⁶ Hoewel ook de reconstructie van de tocht problemen opleverde, bleek het grootste probleem om vast te stellen wat er met de groep in Srebrenica en Potočari gebeurd was.²⁷⁷

In het eerste rapport dat Hicks op 21 juli verzond, concludeerde ze desondanks dat er een sterke basis was ‘to believe that significant human rights violations occurred both before and during the convoy from Srebrenica’.²⁷⁸ Veel bleef echter ook onduidelijk. In het eindrapport dat Hicks op 31 juli afsloot, bleef vooral de kwestie van de aantallen open staan. Zij kon niet anders dan concluderen dat verder onderzoek noodzakelijk was.²⁷⁹ Zelf werd haar pas in oktober 1995, na nieuwe onthullingen in de pers, duidelijk wat de vermoedelijke omvang van de moord was geweest.²⁸⁰

Tekenend voor de problemen om kort na de val de gebeurtenissen te definiëren, waren de uitlatingen van twee hoge VN-functionarissen in Tuzla. De Peruviaanse diplomaat H. Wieland, de hoogste official van het *UN Centre for Human Rights* in de regio, zei op 23 juli dat ‘we have not found anyone who saw with their own eyes an atrocity taking place’.²⁸¹ Diezelfde dag verklaarde echter de Speciale Rapporteur voor de mensenrechten, Tadeus Mazowiecki, eveneens in Tuzla, dat er ‘barbaric’ acts hadden plaatsgevonden.²⁸² Wat zich nu precies in Potočari en omgeving had afgespeeld was dus lange tijd onduidelijk, evenals het lot van de duizenden mannen die sinds de val vermist waren. In belangrijke mate speelde bij betrokkenen het ongeloof mee in de mogelijkheid dat deze duizenden mannen koelbloedig vermoord waren. De ‘barometer’ gaf dus niet alleen zelf geen eenduidige aanwijzing, maar ook bij het aflezen speelden verwachtingen en veronderstellingen een belangrijke rol bij de vaststelling van wat er zich nu werkelijk had afgespeeld. De discussie over de vraag of er zich

275 Interview R. Wieruszewski, 06/02/98.

276 Interview R. Salvisberg, 08/03/99.

277 Interview P. Hicks, 10/07/00.

278 NIOD, Coll. P. Hicks. Fax K. Biser to M. Moussalli, ‘Sector Northeast Human Rights Update’, 21/07/95. Hicks was hiervan de opsteller.

279 NIOD, Coll. P. Hicks. Interoffice memorandum, M. Moussalli to Y. Akashi, ‘Srebrenica

human rights report’, 31/07/95. Ook hiervan was Hicks de auteur.

280 Interview P. Hicks, 10/07/00.

281 Tim Butcher, ‘Serb atrocities in Srebrenica are unproved’, *Daily Telegraph*, 24/07/95.

282 Alan Cowell, ‘Dutch cite limited abuse’, *New York Times*, 24/07/95.

nu wel of niet een genocide, dan wel een massamoord, na de val van Srebrenica had voltrokken, werd in belangrijke mate door die verschillende uitgangspunten bepaald.

18. Genocide?

De vraag of de term ‘genocide’ van toepassing was op de gebeurtenissen die zich na de val van Srebrenica hadden afgespeeld, werd een van de dominante thema’s van de nasleep. Vooral de terughoudendheid van luitenant-generaal Couzy om die term te gebruiken om de gebeurtenissen die zich na de val van Srebrenica afspeelden aan te duiden, ging een belangrijke rol spelen in de negatieve beeldvorming over de wijze waarop Nederlandse militairen op de ramp hadden gereageerd. Ook werd het een element in de speculaties over de slechte relatie tussen minister Voorhoeve en zijn Bevelhebber der Landstrijdkrachten Couzy, omdat zich op dit punt al snel een verschil in benadering aftekende. In het volgende gedeelte van dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij de manier waarop deze ‘genocidewestie’ gestalte kreeg, aan de hand van een beschrijving en analyse van het handelen van de diverse hoofdrolspelers in hun onderlinge samenhang. Ook wordt daarbij de rol van de media betrokken, die een wezenlijk ingrediënt vormden in de mix van handelingen en gebeurtenissen.

Eerst zal beschreven worden hoe, in aansluiting op Couzy’s activiteiten tussen 15 en 17 juli, de vraag naar de duiding van de gebeurtenissen een steeds belangrijkere rol ging spelen in de openbare discussie. Vervolgens wordt weergegeven hoe Couzy daarop, voor een deel in samenspraak met anderen, reageerde en hoe zijn optreden moet worden gezien in het licht van de kennis die hij van de gebeurtenissen had. Vandaar dat ook uitgebreid zal worden stilgestaan bij de in opdracht van Couzy in Zagreb uitgevoerde debriefing onder de hoofdgroep Dutchbatters op 22 en 23 juli, ter onderscheiding van de groep van de 55 gegijzelden en de KHO-groep waar tussen 15 en 17 juli al mee gesproken was. De uitgangspunten en werkwijze die bij de debriefing van de hoofdgroep gehanteerd werden, en die van invloed waren op het soort informatie dat naar boven werd gehaald, passeren ook uitvoerig de revue. In dat verband komen ook de gelijktijdige pogingen van VN-instanties aan de orde om speciaal op het terrein van mensenrechtenschendingen informatie te vergaren. De samenwerking tussen beide debriefings en de problemen die zich als gevolg daarvan voordeden, is daarbij een volgend belangrijk thema. Niet alleen wordt daardoor duidelijk hoe nadrukkelijk de Nederlandse instanties een stempel op de gebeurtenissen in Zagreb hebben gedrukt, maar ook is het mogelijk door een vergelijking van de resultaten tot een betere analyse te komen van de manier waarop Couzy tijdens de afsluitende persconferentie op de middag van zondag 23 juli tot zijn uitspraken over mensenrechtenschendingen kwam. Ten slotte komt de vraag aan de orde in hoeverre die later sterk bekritiseerde uitspraken onder de omstandigheden gerechtvaardigd en begrijpelijk waren.

19. De uitspraak van Pronk over ‘genocide’

De oorsprong van de ‘genocidewestie’ lag bij de Nederlands minister voor Ontwikkelings-samenwerking, drs. J. Pronk. Op vrijdag 14 juli was hij, samen met een medewerkster, namens de ministerraad afgereisd naar Tuzla. Pronk kreeg de vrijheid om een luchtbrug tussen Tuzla en Nederland te organiseren voor de vluchtelingen. Op 15 juli arriveerde hij in gezelschap van een verkenningsgroep onder leiding van luitenant-kolonel L.M.T. Kuijpers via Split in Tuzla. De delegatie zou daar bekijken welke hulp Nederland kon verlenen aan de

vluchtelingen uit Srebrenica. Pronk hoopte echter ook dat hij opheldering kon verkrijgen over het lot van de ettelijke duizenden vermiste mannen, waarover op dat moment steeds meer vraagtekens rezen. Hij voerde een groot aantal gesprekken met vertegenwoordigers van de VN, ngo's, Bosnische autoriteiten en vluchtelingen op Tuzla Air Base, waar de vluchtelingen verbleven. 's Avonds verscheen hij rechtstreeks in het *NOS-journaal* van 20.00 uur. Pronk verklaarde dat hij met Kok en Voorhoeve overleg had gepleegd over het 'hoofdprobleem' in Tuzla. Dat werd volgens hem niet gevormd door de vluchtelingen, maar door de 'achterblijvers', die niet in Tuzla waren gearriveerd. Hij pleitte voor het opvoeren van de internationale druk op Mladić. Toen journaalpresentatrice Hennie Stoel informeerde of druk en dreiging zouden helpen om de Serviërs 'iets te [laten] doen voor de achterblijvers', reageerde Pronk geprikkeld: 'Iets te doen voor de achterblijvers? Om de mensen niet te vermoorden, daar gaat het gewoon om.'²⁸³

De Nederlandse kranten en radio van maandag 17 juli berichtten over vergelijkbare uitspraken van Pronk die hij in Sarajevo deed, op de terugreis vanuit Tuzla. Pronk gaf opnieuw uiting aan zijn zorgen over de mannen in Bratunac. *Parool*-verslaggever Kolin van Beurden noteerde uit zijn mond: 'Niemand komt erbij en dat doet je het ergste vrezen'. Pronk was bang dat de Bosnische Serven wilden voorkomen dat de mannen zich bij de vluchtelingen zouden scharen en weer bij de ABiH zouden gaan dienen: 'Dat is dus moord bij voorbaat'. Pronk pleitte ervoor om via satellietfoto's nadere informatie te verkrijgen.²⁸⁴

Deze signalen van Pronk hadden nog niet zo'n impact. Dat veranderde pas toen hij ze in scherpere bewoordingen uitte op de televisie. Op de avond van 17 juli was Pronk aangekomen in Split, waarvandaan hij naar Nederland zou terugreizen. In Split bevond zich inmiddels ook Twan Huys. Pronk stond de *Nova*-reporter ruimhartig te woord. Tegenover Huys deed hij verslag van een aantal wreedheden in Srebrenica die volgens hem 'aan duizenden' het leven hadden gekost. Het interview zou de volgende avond uitgezonden moeten worden.

In Den Haag gingen de eerste alarmbellen rinkelen toen *Nova* op dinsdag 18 juli, een dag na het gesprek in Split, Defensie benaderde. De ploeg van Twan Huys was 16 juli ook in Zagreb aanwezig geweest op het moment dat daar de 55 ex-gegijzelden en de KHO-ploeg door Couzy werden toegesproken met het oog op hun vertrek naar Nederland. De camera draaide toen Couzy de aangetreden manschappen waarschuwde voor de te verwachten media-aandacht en hen dringend adviseerde om het stilzwijgen te bewaren tegenover de pers. Dat werd al snel door de media uitgelegd als een 'spreekverbod'. De zwijgzaamheid van de 75 Dutchbatters die de middag van 17 juli op Soesterberg terugkeerden, was daarmee nieuws.²⁸⁵ De discrepantie tussen dit 'spreekverbod' voor de Dutchbatters en de openhartigheid van minister Pronk rook daardoor eveneens naar nieuws. Ook drong zich al snel de vraag op waarom, als het verhaal van Pronk klopte, de Nederlanders niets hadden gedaan om het drama te voorkomen. In de pers verschenen al de eerste kritische commentaren, die ook vergelijkingen met de Tweede Wereldoorlog niet schuwden. Op de opiniepagina van *de Volkskrant* van 17 juli vroeg de journalistieke oude rot Herman Wigbold zich bijvoorbeeld af wat nu het principiële verschil was tussen de machinisten die de treinen naar Westerbork bestuurden 'en blauwhelmen die plaatsnemen op de Bosnisch-Servische vrachtwagens'. Ook

283 NOS, *Journaal*, 20.00 uur, 15/07/95 (transcript)

284 'Extra geld Pronk voor vluchteling', *Het*

Parool, 17/07/95.

285 'Dutchbat zwijgt bij terugkeer op Soesterberg', *de Volkskrant*, 18/07/95.

de burgemeester in oorlogstijd werd weer van stal gehaald.²⁸⁶ Voorhoeve, die al eerder geraakt was door kritische woorden van historicus Jan-Willem Honig over het optreden van Dutchbat, sloeg de volgende dag meteen terug met een eigen stuk voor de opiniepagina, waarin hij alle kritiek op Dutchbat verwierp.²⁸⁷

Het was dus geen verrassing dat *Nova* op 18 juli contact opnam met Defensie met het verzoek om iemand, bij voorkeur Voorhoeve of Couzy, die in de uitzending op de uitspraken van Pronk zou reageren. Plaatsvervangend directeur Voorlichting H.P.M. Kreemers van Defensie, bij wie *Nova* – overigens vergeefs – had aangeklopt, wees zijn minister meteen op het dreigende gevaar. Hij raadde hem aan zo snel mogelijk te overleggen met Pronk, die 's middags op Marinevliegkamp Valkenburg zou arriveren en daar ook een persconferentie zou houden: 'Contact met u beiden lijkt me wenselijk omdat we in de publiciteit afstevenden op een "clash"'.²⁸⁸

Die inschatting leek correct. Op de avond van 18 juli werd het in Split opgenomen gesprek met Pronk uitgezonden. Huys had aanvankelijk de nieuwswaarde van de uitspraken van Pronk over 'moordpartijen' niet onderkend, 'iedereen' wist dat immers al. Maar toen hij telefonisch verslag uitbracht aan zijn hoofdredacteur Ad van Liempt, gaf deze de instructie om de opnamen zo snel mogelijk naar Hilversum door te spelen, omdat ze 'een enorm politiek debat' teweeg zouden brengen. Hij zei te weten dat in het kabinet de afspraak was gemaakt om geen mededelingen te doen over de situatie ter plekke zolang de Dutchbatters niet in veiligheid waren.²⁸⁹ In de aankondiging van de uitzending werd dan ook gemeld dat de minister zou zeggen 'wat nog geen politicus of militair heeft durven uitspreken'. Pronk zei dat niemand zich voor de gek moest laten houden 'door mensen die zeggen dat het allemaal niet is bevestigd. Er zijn daar duizenden mensen vermoord. (...) Er zijn echt moordpartijen geweest. Dat is iets wat wij wisten dat er kon gaan gebeuren [sic]. De Serviërs hebben dat een aantal keren gedaan. Het is genocide die plaatsvindt.' Pronk verwees ook naar de aanwezigheid van speciale Bosnisch-Servische troepen die al vaker dit soort praktijken hadden verricht.²⁹⁰ Een paar jaar later verklaarde Pronk tegenover het NIOD dat die opmerking was ingegeven door mededelingen van Bosnische autoriteiten over de aanwezigheid van Arkan en zijn Tijgers bij de operaties tegen de bevolking van Srebrenica.²⁹¹

De door Kreemers voorspelde *clash* was daar. Bij ontstentenis van Voorhoeve en Couzy, die zwijgzaam bleven onder verwijzing naar de positie van Dutchbat, mocht CDA-woordvoerder De Hoop Scheffer in de *Nova*-uitzending op de uitspraken van Pronk reageren. De CDA-woordvoerder had al kort na de val in *Nieuwe Revu* verklaard: 'Zoals wij sowieso al wisten dat de Serviërs de meest verschrikkelijke dingen kunnen aanrichten als ze kwaad willen.'²⁹² Mogelijk legde hij daarom bij *Nova* niet het accent op de inhoud van de uitlatingen

286 Herman Wigbold, 'VN lieten zich manoeuvreren in rol van collaborateur', *de Volkskrant*, 17/07/95.

287 J.J.C. Voorhoeve, 'Kritiek op Dutchbat volkomen onterecht', *de Volkskrant*, 18/07/95. Honig, docent aan het Department of War Studies van het King's College in Londen en in 1996 samen met Norbert Both auteur van de eerste omvattende studie over de val van Srebrenica, schreef dat Nederland door inconsequent beleid in Bosnië de Bosnische Serven als het ware had

uitgenodigd Srebrenica in te nemen. Zie: 'Nederland droeg zelf bij aan vernedering in Bosnië', *de Volkskrant*, 15/07/95.

288 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie H.P.M. Kreemers aan Minister, 'Betreft: uitspraken minister Pronk', 18/07/95.

289 Interviews T. Huys, 07/07/00 en 08/07/00.

290 *Nova*, 18/07/95, 22.35 (transcript).

291 Interview J. Pronk, 03/04/00.

292 'Wie denkt Joris Voorhoeve wel dat hij is?', *De Nieuwe Revu*, nr. 30, 19-26 juli 1995.

van Pronk, maar op de politieke opportuniteit ervan. Hoewel ‘uit menselijk oogpunt begrijpelijk’ vond de Hoop Scheffer ‘ze politiek niet verantwoordelijk’. Hij meende dat Pronk privé-opvattingen en emotie had vermengd met politieke verantwoordelijkheid. Hij noemde dat ‘een politieke fout’. De Hoop Scheffer zei dat hij ook zelf ‘een heleboel vragen’ had over ‘over wat daar gebeurd is’ – hij doelde blijkbaar op de verhalen over de vermiste mannen: ‘Alleen hebben wij als Nederlandse regering nu één grote prioriteit. En dat is overste Karremans en zijn 306 mannen gezond in Nederland terug te krijgen.’ Met zijn uitspraken zou Pronk volgens de CDA’er zijn afgeweken van de terughoudende opstelling waarvan zijn collega’s Kok, Voorhoeve en van Mierlo de afgelopen week getuigd hadden.²⁹³ Vijf jaar later zou De Hoop Scheffer, toen inmiddels fractievoorzitter van het CDA, overigens tegenover de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen tot vier maal toe verklaren dat hij inderijd het belang van zowel ‘vluchtelingen als Dutchbat’ – in die volgorde – voor ogen had bij zijn kritiek.²⁹⁴ Dat is echter niet het beeld uit de dagen zelf.

Hoewel D66-woordvoerder Jan Hoekema zijn CDA-collega verweet dat hij een politiek slaatje wilde slaan uit de uitspraken, vond ook hij dat Pronk ‘voor de muziek uit’ liep en dat diens opmerkingen ‘niet prudent en niet opportuun’ waren. VVD-woordvoerder Blaauw noemde de uitlatingen ‘heel onverstandig’.²⁹⁵

Een dag na de uitzending kreeg Pronk echter steun uit onverwachte hoek. AVRO’s *Radiojournaal* liet de Nederlandse chef-staf van het VN-hoofdkwartier in Sarajevo, brigadegeneraal C. Nicolai, aan het woord: ‘Etnische zuivering is het natuurlijk. Ik heb er ook geen enkele twijfel over dat er sprake is van genocide. Alleen de omvang is volstrekt onduidelijk.’ Nicolai deed zijn uitspraken twee dagen voor het vertrek van Dutchbat uit Potočari, maar hij geloofde niet dat hij daarmee de terugkeer van de blauwhelmen in gevaar kon brengen.²⁹⁶ Ook PvdA-woordvoerder Gerrit Valk bagatelliseerde de risico’s voor de 307 Dutchbatters in Potočari: ‘Ik heb niet de indruk dat Mladić dagelijks afstemt op *Nova*’.²⁹⁷

Jacques de Milliano, directeur van Artsen zonder Grenzen, die tegelijkertijd met Pronk op Valkenburg was aangekomen, aarzelde evenmin om het woord ‘genocide’ in de mond te nemen.²⁹⁸ De Milliano was naar Bosnië toegegaan omdat hij sterke aanwijzingen had dat Dutchbat de afvoer van de vluchtelingen niet zo goed had begeleid als de Nederlandse militaire legerleiding beweerde. Berichten van de vertegenwoordigers van MSF in de enclave hadden hem duidelijk gemaakt dat dit niet het geval was geweest. Dutchbat en in het bijzonder Karremans had de vluchtelingen ‘een vals gevoel van bescherming gegeven’ door de indruk te wekken dat de Nederlanders hen zouden begeleiden.²⁹⁹ Dat beeld was nog eens versterkt door De Milliano’s gesprekken met vluchtelingen in Tuzla. Het was voor hem aanleiding ‘die ballon door te prikken’.³⁰⁰

Politiek gezien belangrijker voor Pronk was echter de onverbloemde steun van premier Kok de dag na de *Nova*-uitzending. Deze deelde de Tweede Kamer in een brief mee dat hij het

293 *Nova*, 18/07/95, 22.35 (transcript).

294 NIOD, TCBU. Hoorzitting J. de Hoop Scheffer, 29/05/00.

295 ‘Kok steunt Pronk na kritiek op genocide Serviërs in Bosnië’, *de Volkskrant*, 20/07/95.

296 AVRO, *Radiojournaal*, 19/07/95, 12.05 en 13.10 uur; zie ook: ‘Generaal steunt verhaal Pronk’, *Het Parool*, 20/07/95.

297 ‘Kok: ‘Pronk ging boekje niet te buiten’,

Trouw, 20/07/95.

298 ‘Nederlandse hulp was te beperkt’, *NRC Handelsblad*, 19/07/95.

299 Karel Bagijn, ‘Dutchbat maandag naar huis’, *Algemeen Dagblad*, 21/07/95.

300 M. Wilbrink, ‘De littekens van Jacques de Milliano. “Karremans wist misdaden Serviërs uit”’, *Gelders Dagblad*, 28/07/95.

niet eens was met de beschuldiging dat zijn partijgenoot ‘onverantwoordelijk’ had gehandeld en verklaarde eenvoudigweg dat het optreden van Pronk ‘niet in strijd’ was met de beleidslijn ‘om onder de huidige omstandigheden de nodige terughoudendheid te betrachten bij het doen van publieke uitspraken’.³⁰¹ Ook verwees Kok naar het feit dat ook andere bewindslieden hun zorg hadden geuit. Inderdaad had minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo op 17 juli, toen hij in Brussel een Algemene Raad met EU-collega’s bijwoonde, tijdens een interventie een ‘chilling account’ gegeven van door de VRS begane wreedheden. Om veiligheidsredenen wilde hij echter geen details verstrekken.³⁰² Diezelfde Van Mierlo vroeg Pronk echter ook om zich wat in te tomen tot Dutchbat vrij was.³⁰³

Terughoudend of niet, de uitspraak van Pronk over genocide werd in de internationale media opgevat als het ‘eerste’ zware politieke signaal van een massamoord.³⁰⁴ Zijn boodschap leverde uiteenlopende reacties op. Zo liet Akashi weten niet op de hoogte te zijn van de genocide waarover zijn ‘grote vriend’ Pronk gesproken had. Hij zei navraag te zullen doen bij de Nederlandse regering.³⁰⁵ De werkelijk felle reacties kwamen echter van de kant van de Nederlandse militairen van Dutchbat. In Nederland had de vakbond ACOM bij monde van voorzitter P. Gooijers als een der eersten de uitlatingen van Pronk zwaar bekritiseerd in een persbericht en een brief aan minister Voorhoeve. Daarin vroeg de ACOM hem om aan de veiligheid van de Dutchbatters ‘nu de hoogste prioriteit’ te geven, onder andere door ervoor te zorgen dat ‘collega-politici zich terughoudend opstellen over de situatie in het voormalige Joegoslavië tot het moment dat de Nederlandse VN-militairen veilig in Nederland terug zijn’.³⁰⁶ Voorhoeve had daarop aan voorlichter Bert Kreemers gevraagd om Gooijers te bellen en hem gerust te stellen. Met succes, want Gooijers sprak zijn steun uit voor het beleid van Voorhoeve.³⁰⁷

De Dutchbatters in Bosnië toonden eveneens weinig begrip. In Potočari hadden ze via de satelliettelevisie van Pronks uitspraken kennis kunnen nemen. Sommige debriefingsformulieren die leden van de groep van 55 in Pleso invulden, bevatten een sneer in de richting van Pronk. Nadat het restant van het bataljon op 22 juli in Zagreb was gearriveerd en de media aan een aantal Dutchbatters de kwestie van mogelijke genocide voorlegden, kwamen er zeer boze reacties waarin niet alleen Pronk het te verduren kreeg. Ook minister Voorhoeve was inmiddels in het schootsveld geraakt. Op 21 juli was hij aanwezig op de internationale Bosnië-conferentie in London. In de wandelgangen had Voorhoeve een ontmoeting met generaal Smith, die hem in vertrouwen meedeelde dat hij het ergste vreesde voor de mannen

301 ‘Kok steunt Pronk na kritiek op genocide Serviërs in Bosnië’, *de Volkskrant*, 20/07/95.

302 J. Palmer, ‘Dutch tell EU of rebel atrocities’, *The Guardian*, 18/07/95. Palmer citeerde ook een anonieme ‘Dutch official’ die verklaarde dat de Nederlandse regering ‘had decided to suppress details of the atrocities until all the 400 Dutch UN troops (...) had been safely withdrawn’. Wie deze bron was kon niet worden achterhaald. Tijdens diezelfde Algemene Raad bracht ook Europees Commissaris voor humanitaire zaken, Emma Bonino, verslag uit van haar bevindingen in Bosnië. Over het lot van de mannen zei ze: ‘Alles is mogelijk’. Zie: ‘Bonino: 12.000 vermisten in Srebrenica’, ANP 172114 jul 95.

303 Interview H.A.F.M.O. van Mierlo, 02/02/00.

304 ‘Jan Pronk, (...) est le premier à parler d’assassinats de Musulmans par milliers’, Alain Maillard, ‘Srebrenica, ce que le CICR savait’, *L’Hebdo* no 16, 18/04/96. [www.webdo.ch/hebdo/hebdo_1996/hebdo_16/cicr_16_usa]

305 ANP, ‘Akashi ‘niet op de hoogte van genocide’, 191435 jul 95.

306 Persbericht ACOM, ‘ACOM verbijsterd over uitlatingen Minister Pronk’, 19/07/95.

307 Notitie minister Voorhoeve, nr 1139, 19/07/95 (opgenomen in Defensie mediacollectie ‘De val van Srebrenica in de media, 15 tot en met 21 juli 1995).

die nog vermist werden, ook al ontbraken de harde bewijzen: ‘Hij was toen de eerste vanuit de militaire lijn die in de wandelgangen zei: “Volgens mij hebben ze wel twee- à drieduizend man vermoord.” Hoe hij dat wist, weet ik niet, maar hij zei ook: “Ik heb geen concrete gegevens, maar er kloppen dingen niet. Er ontbreken te veel mannen.” Dat was op 21 juli. Hij zei erbij: “Ik weet niet precies waarom ik dit zeg, maar het is mijn gevoel, intuïtie”.’³⁰⁸ Gesterkt door die informatie en de wetenschap dat Dutchbat inmiddels de Republika Srpska had verlaten, uitte Voorhoeve vervolgens zware beschuldigingen aan het adres van de Bosnische Serviërs: ‘Genocide betekent groepsmoord en dat is wat de Bosnische Serviërs doen’.³⁰⁹ In het *NOS-journaal* van die avond lichtte hij zijn woorden nader toe:

Wij hebben nu geen beperkingen meer op de dingen die we kunnen zeggen. We weten dat er zeer ernstige dingen zijn gebeurd in Srebrenica. We hebben nog geen totaalbeeld, maar ik vrees dat er honderden zo niet duizenden mensen zijn omgekomen. Er is geen behoefte meer om met gedempte stem te spreken. We weten dat er zeer ernstige dingen zijn gebeurd en we willen ook dat die ten volle worden uitgezocht ten behoeve van het Tribunaal dat oorlogsmisdaden moet onderzoeken. Ik geloof dat er inderdaad ernstige oorlogsmisdaden hebben plaatsgevonden.³¹⁰

De reacties van sommige Dutchbatters op deze uitspraken waren dermate fel dat een enigszins beduusde Voorhoeve een dag later in Pleso voor de camera’s gas moest terugnemen. Het waren echter niet alleen de gewone manschappen met wie hij in botsing kwam. Ook generaal Couzy wilde niets weten van de vergaande uitspraken van zijn eigen minister en diens collega Pronk.

20. Couzy en de druk van de media

In hoofdstuk 9 van Deel III is aan de orde geweest hoe er lange tijd onduidelijkheid heerste over de vraag waar Dutchbat naartoe zou gaan. Het bataljon zelf wilde vasthouden aan de route via Belgrado naar Zagreb, maar de KL in Den Haag ging lange tijd uit van vertrek via Busovača naar Split. Op maandag 17 juli lag bij Defensie een eerste publiciteitsplan klaar met het oog op de aankomst van ‘de groep-Karremans’ in Split, op dat moment nog steeds de veronderstelde basis voor de terugreis naar Nederland. Karremans en de zijnen zouden daar arriveren na een tussenstop in Busovača, waar de commandant van Dutchbat III met de Bevelhebber en een vertegenwoordiger van de afdeling Voorlichting samen een plan voor de persconferentie zouden kunnen opstellen.³¹¹ Een dag later schreef een bezorgde minister Voorhoeve een ‘strikt vertrouwelijke’ notitie aan Bert Kreemers, waarin hij erop aandrong om voorzichtig te zijn met interviews door Karremans. De minister bleek inmiddels op de hoogte te zijn van de kritiek ‘van zijn ondercommandanten over de feitelijke gang van zaken in de crisis; hij schijnt minder stevig te zijn geweest dan wij meenden’.³¹² Voorhoeve was gewaarschuwd door staatssecretaris J.J.C. Gmelich Meijling, die naar Zagreb was gereisd om de vrijgelaten Dutchbatters te begroeten en bij die gelegenheid van de kritiek op Karre-

308 Interview J.J.C. Voorhoeve, 15/04/97.

309 ANP-bericht, 21/07/95.

310 NOS. *Journaal*, 20.00 uur, 21/07/95, letterlijke ongecorrigeerde tekst.

311 NIOD, Coll. Kreemers. Nota H.P.M. Kree-

mers, plv.dir. voorlichting, aan minister en staatssecretaris van Defensie, 17/07/95.

312 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie J.J.C. Voorhoeve aan DV t.a.v. de heer Kreemers, 18/07/95.

mans (en Franken) had vernomen.³¹³ De minister drong er daarom op aan om nog geen toezeggingen voor interviews te doen.³¹⁴

Van het idee om in Busovača eerst in alle rust de publiciteit voor te bereiden, kwam niets terecht omdat Smith en Mladić in hun conclaaf op 15 juli in Belgrado waren overeengekomen dat Dutchbat naar Zagreb zou gaan. Dat betekende dat de voorbereiding op de ontmoeting met de media telefonisch of per fax met Karremans in Potočari zou moeten plaatsvinden, of anders na zijn aankomst in Pleso. De taak om Karremans voor te bereiden kreeg in eerste instantie een inmiddels in Tuzla gearriveerde legervoorlichter toebedeeld. Ritmeester J.S. Riepen, persvoorlichter van de KL in Zagreb, was naar Tuzla gestuurd om Brantz als woordvoerder bij te staan tijdens diens contacten met de media, die in groten getale waren afgekomen op de vluchtelingen uit Srebrenica die zich op Tuzla Air Base bevonden.³¹⁵ Riepen zat daardoor dicht bij het vuur toen het erom ging Karremans te brieven.

Riepen schreef op 19 juli in Tuzla een notitie, waarin hij mogelijke vragen samenvoegde die aan de militairen in Zagreb gesteld zouden kunnen worden. De vragen waren hem van diverse zijden (Den Haag, Tuzla, Zagreb) aangeleverd.³¹⁶ Deze lijst met vragen werd vanuit Tuzla op 20 juli naar Karremans gezonden.³¹⁷ Het was de bedoeling dat hij er alvast een blik op zou werpen zodat na zijn terugkomst meteen zaken gedaan konden worden.³¹⁸ De lijst was vakbekwaam en met kennis van zaken opgesteld: de ruim twintig vragen bestreken niet alleen een breed spectrum aan heikele kwesties, maar waren bovendien gesteld in de suggestieve en soms zelfs provocerende toonzetting die Karremans van argwanende journalisten zou kunnen verwachten. De problemen met de luchtsteun kwamen aan de orde, maar ook de kwestie van de te lichte bewapening ('Zou met een ander wapen en een beter pantser Raviv van Renssen nog leven?') en de kwaliteit van de opleiding. Veel van de geruchten die inmiddels de ronde deden, waren eveneens in de vragen verwerkt. Er werd onder meer gevraagd naar steun bij de scheiding van mannen en vrouwen, het overdragen van materieel aan de VRS, de waarneming van grootschalige executies en verkrachtingen, het weggeven of zelfs verkopen van uniformen aan de VRS, maar ook naar het 'proosten' van Karremans na afloop van de onderhandelingen met Mladić.

Ondertussen werd ook elders de publiciteit voorbereid. Op donderdag 20 juli reisde Couzy opnieuw af naar Zagreb. Daar zou naar verwachting de volgende avond Dutchbat arriveren. Vrijdagmiddag 21 juli, aan boord van het vliegtuig van Split naar Zagreb, werd Couzy door het hoofd van de Legervoorlichting overste W.P.P. Hartman op de hoogte gesteld van het 'Plan met actiepunten' voor de publiciteit. 'We zaten op één lijn', aldus Hartman later.³¹⁹ In het plan was voorzien om de teruggekeerde militairen eerst tot rust te laten komen en pers te weren totdat de persconferentie achter de rug zou zijn. Met het oog daarop had een andere voorlichter, majoor M. Beneker, met de kampcommandant Livingstone een afspraak gemaakt om het gebied geheel af te grendelen.³²⁰ Beneker had in het

313 Interview J.J.C. Gmelich Meijling, 04/12/01.

314 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie J.J.C. Voorhoeve aan DV t.a.v. de heer Kreemers, 18/07/95.

315 Interview J. Riepen, 03/10/99.

316 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, Hoofd Legervoorlichting, 'Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3', 26/07/95.

317 Kreemers, 'Achterkant van de maan', p. 93.

318 Interview J. Riepen, 03/10/99.

319 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, Hoofd Legervoorlichting, 'Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3', 26/07/95.

320 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, 'Plan/actiepunten terugkeer "300" van Dutchbat', 21/07/95 (11.00 uur). Bijlage bij nota H.P.M. Kreemers aan minister, V95014995, 'persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995', 02/08/95.

overleg met de persvoorlichter op het VN-hoofdkwartier in Zagreb voor elkaar gekregen dat Finse VN-soldaten Dutchbat voor de pers zouden afschermen.³²¹

De persconferentie van Couzy en Karremans en het gesprek met ‘de mannen’ behoorden tot de zes ‘momenten van publicitair belang’ die Hartman in zijn plan had aangemerkt. Het eerste moment was de aankomst in ‘veilig’ Servisch gebied, bij Iron Bridge in de buurt van Zvornik. Daar zou naar verwachting een team van de NOS klaarstaan voor opnamen van de passerende Nederlanders; de kans dat het daarbij tot interviews zou komen werd gering geacht. Het eerstvolgende moment zou zich dan pas aandienen bij de binnenkomst in Pleso.³²² Om onbekende redenen was de grensoversteek van Servië naar Kroatië door Dutchbat niet aangemerkt als ‘moment van publicitair belang’.

Na aankomst van Couzy en Hartman in Zagreb op 21 juli, werden op het zonnige terras van het Holland Huis samen met Beneker en Riepen, die inmiddels was teruggekeerd uit Tuzla, de laatste details doorgesproken. Bij die gelegenheid kwam de grensovergang alsnog aan de orde. Er volgde een discussie over Benekers idee om hemzelf naar de grens te sturen, maar Hartman besloot, naar hij achteraf betreurde, om Beneker op Pleso te houden. Er was daar nog heel veel te doen voor slechts een klein aantal voorlichters.³²³ Beneker nam echter wel enkele maatregelen. Een van de problemen was dat niet bekend was waar in het konvooi, dat uit vier ‘pakketten’ bestond, zich Karremans zou bevinden. Beneker wist daarom drie teams met eigen vervoer te formeren, bestaande uit de Finse VN-soldaten die ook belast waren met de afscherming van Pleso. Aan elk team wees hij een zogeheten ‘pakket’ toe, met de stringente opdracht om geen enkele journalist tot de militairen toe te laten en in het bijzonder niet tot Karremans en Franken. Omdat hij één stel begeleiders tekort kwam, vroeg hij een paar Nederlandse marechaussees om het vierde pakket voor hun rekening te nemen.³²⁴

Ondanks deze grondige voorbereiding ging er echter van alles mis. Het merendeel van de Nederlandse pers, ruim zestig journalisten, wachtte ongeduldig in Pleso, daartoe verzocht door Beneker, die beweerd had dat Karremans pas op 23 juli aanspreekbaar zou zijn. Enkele journalisten, onder wie Jaap van Deurzen van RTL-4, hadden hem echter laten weten toch de gok te willen wagen.³²⁵ Er stond geen NOS-ploeg bij Iron Bridge, maar wel stonden Van Deurzen en een cameraman, samen met journalisten van *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad*, op vrijdagmiddag 21 juli te wachten aan de grensovergang tussen Servië en Kroatië bij Lipovac. Vanwege onverwachte problemen over onder andere de tolgelden bleef het konvooi om tien uur 's avonds aan de grens steken, om pas tegen half één 's nachts toestemming te krijgen voor vertrek.³²⁶ Uitgerekend de Nederlandse marechaussees stuitten op het pakket met Karremans. Mogelijkerwijs speelde het lange oponthoud hen parten, verloren ze het overzicht of konden zij de druk van de gretige pers niet weerstaan. In ieder geval wisten ze om onbekende redenen de Nederlandse journalisten niet te verhinderen om toch de militairen te benaderen.³²⁷

Er ging op dat moment meer mis. De lijst met vragen die Riepen naar Karremans had

321 Interview M. Beneker, 04/12/01.

322 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Plan/actiepunten terugkeer “300” van Dutchbat’, 21/07/95 (11.00 uur). Bijlage bij nota H.P.M. Kreemers aan minister, V95014995, ‘persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

323 Interviews M. Beneker, 04/12/01; J. Riepen,

03/10/99.

324 Interview M. Beneker, 04/12/01.

325 Interview M. Beneker, 04/12/01.

326 Frans Peeters, ‘Konvooi Dutchbat urenlang vertraagd aan grens Kroatië’, *Het Parool*, 22/07/95.

327 Interview M. Beneker, 04/12/01.

gefaxt bevatte ook twee vragen over thema's die de latere discussie sterk zouden kleuren. De ene vraag luidde wat Karremans van Mladić vond: 'Een geniale generaal of een psychopaat?' De andere vraag bestond uit een stelling en een aantal subvragen: 'De Serven krijgen in de pers de schuld. Vindt u dat ook? Wij hebben gehoord dat de Moslims zeer onbetrouwbaar zijn? Hoe staat u tegenover de Moslims, zij hebben toch een van uw mannen opzettelijk doodgeschoten?'³²⁸ Deze vragen waren echter volkomen aan Karremans voorbijgegaan. Hij kon zich later niet herinneren de bewuste fax ooit onder ogen te hebben gekregen.³²⁹ Beneker meende dat hij ook nog op 20 juli telefonisch de Dutchbat-commandant voor diens vertrek uit Potočari op het hart had gebonden om onderweg naar Zagreb alle contact met de pers te mijden.³³⁰ Ook dit was blijkbaar niet blijven hangen bij Karremans.

Het ging dan ook fout. Tijdens het oponthoud in Lipovac maakte de Dutchbat-commandant tegenover de pers geen geheim van zijn bewondering voor de militaire eigenschappen van generaal Mladić en prees hij de Bosnisch-Servische organisatie van de aftocht van Dutchbat. Zijn betoog werd aangevuld door de kapitein-ter-zee-arts Hegge, die een deel van de verhalen van Moslim-vluchtelingen over het optreden van Bosnische Serven als 'schromelijk overdreven' afdeed. Daarnaast beweerde hij dat veel bewoners van Srebrenica blij waren weg te zijn omdat ze nu van de plaatselijke maffia verlost waren.³³¹

Toen de volgens afspraak in Zagreb achtergebleven mediavertegenwoordigers erachter kwamen dat collega's hen ingehaald hadden, waren ze laaiend over dit 'bedrog door Defensie'.³³² Vooral Twan Huys, die door zijn eindredacteur Lars Anderson in Hilversum op de hoogte werd gesteld van de uitspraken van Karremans tegenover RTL, maakte grote stam-pij.³³³ De verhoudingen waren op dat moment al gespannen. Legervoorlichter Hartman herinnerde zich hoe Huys en zijn cameraman, beiden erg onder de indruk van hun ervaringen in Tuzla, al op de vrijdagavond tevoren bij hem en Couzy op hoge toon eisten dat zij onmiddellijk na hun binnenkomst Karremans en de zijnen voor de camera konden interviewen. Hartman: 'Dat waren we dus absoluut niet van plan, gelijk iedereen toelaten. Dat betekent gewoon open huis voor die mannen. Wij konden alleen maar raden in wat voor psychologische staat ze verkeerden. Die jongens hadden de dood in de ogen gezien.' Het gesprek tussen Couzy en Huys dat ver na middernacht in de lobby van het hotel in Zagreb plaatsvond, werd steeds onplezieriger: 'Het was twee uur 's nachts. We hadden het nodige achter de rug. Die jongens van *Nova* natuurlijk ook. Couzy zei dat ze argumenten begonnen te herhalen en dat hij naar bed wilde. Hij liep weg. Hij werd vervolgens achternagezeten door Twan Huys: "Couzy! Kom hier!" Dat is heel onplezierig. Uiterst onplezierig.'³³⁴

De volgende morgen vroeg meldde Huys zich weer. Inmiddels wist hij dat Karremans aan de grens reeds media te woord had gestaan. Hoewel er geen journalist binnen de poorten van Pleso was, werd de druk nu volgens Hartman bijna ondraaglijk: 'Eindeloze telefoontjes op dat draagbare apparaatje van mijn mensen. Ze werden *pausenlos* gebeld: "Zijn jullie nu

328 NIOD, Coll. Kreemers. J.S. Riepen, notitie 'Persbijeenkomst en mogelijke vragen van journalisten', 19/07/95.

329 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

330 Interview M. Beneker, 04/12/01.

331 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 94.

332 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman,

'Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3', 26/07/95. Bijlage bij: Bijlage bij nota H.P.M. Kreemers aan minister, V95014995, 'persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995', 02/07/95.

333 Interview T. Huys, 07/07/00 en 08/07/00.

334 Interview W.P.P. Hartman, vm Hoofd Leger-voorlichting (HLV), 08/10/99.

helemaal belazerd! Nu nog je woord breken ook!”. Dat Karremans niet ter beschikking zou zijn en dat we hem nu hadden uitgeleverd aan RTL en de NRC. Een onhoudbare toestand.’ Hartman voelde zich gemengeld:

Ik heb in mijn jaren bij Voorlichting altijd de neiging gehad om te zeggen: “Ik ben er voor jullie!” Dat wordt hinderlijk als dat op nogal grote schaal in strijd lijkt met de belangen van je eigen mensen en je eigen organisatie. Dan heb ik het niet over de politiek, maar over de arme lui die net zijn aangekomen; over Karremans die geweldig moe is. Dat zijn twee onvergelykbare grootheden. Dan besef je dat er iets gedaan moest worden. Er barst iets. Vraag me niet hoe. Vraag me niet wat. Maar er gaat iets hartstikke fout als we niets doen.³³⁵

Tussen de voorlichters onderling ontbrandde een discussie over de te volgen koers. Beneker vond dat de poot stijf moest worden gehouden, te meer omdat er nog geen tijd was geweest om met Karremans, die inmiddels al stof had doen opwaaien, een woordvoeringslijn af te spreken.³³⁶ Die hardnekkigheid had al geleid tot een hooglopende ruzie tussen Huys en Beneker, omdat de voorlichter de *Nova*-journalist te verstaan had gegeven dat hij ‘gewoon pech’ had gehad.³³⁷ Hartman gaf echter aan de druk toe en bedacht als ‘handreiking’ een korte persconferentie, die tegen zonsondergang even buiten de poort van Kamp Pleso moest plaatsvinden. Er was daar ruimte genoeg voor ‘een mooi plaatje’ en bovendien konden Couzy en Karremans zich op ieder gewenst moment terugtrekken. Deze optie ‘verdient qua regie geen schoonheidsprijs, maar lijkt gezien de omstandigheden de enig haalbare’, schreef Hartman in een notitie die ochtend.³³⁸

Een van de tekortkomingen was de onduidelijkheid over wat er tijdens die bijeenkomst besproken zou worden. Hartman had slechts in het algemeen aangegeven dat het uitsluitend zou gaan om ‘een kort statement plus enkele vragen’, die over alles konden gaan behalve de val en wat daarna volgde. Hartman slaagde er niet in om Karremans van tevoren te spreken te krijgen: de chaos die de volgende dag, zondag, zou kenmerken, diende zich al op zaterdag aan.

De persconferentie aan de poort van Pleso kwam er inderdaad, maar werd, zoals een van de aanwezige journalisten het later uitdrukte, ‘een gênante vertoning’.³³⁹ Het werd opnieuw niet duidelijk in welke mate het bataljon getuige was geweest van mensenrechtenschendingen of de gevolgen daarvan had waargenomen. Karremans kon wel al zeggen dat er van genocide in Srebrenica geen sprake was geweest.³⁴⁰ Verder meldde hij slechts dat sommige van zijn mensen leden aan post-traumatische verschijnselen. Ook werden hem nog wat laconieke uitspraken ontlokt over zijn onderhandelingen met Mladić en het feit dat hij geen problemen had gehad met zijn laatste groet aan de generaal bij de uittocht – korte beeld-

335 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

336 Interview M. Beneker, 04/12/01.

337 Interviews M. Beneker, 04/12/01; J.S. Riepen, 's Gravenhage, 03/10/99; T. Huys, 07/07/00 en 08/07/00.

338 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voor de BLS’, 22 juli 1995. Bijlage bij:

Nota H.P.M. Kreemers aan minister, V95014995, ‘persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

339 Bert Bommels, ‘De “black box” Srebrenica’, *Elsevier*, 29/07/95.

340 Bert Bommels, ‘De “black box” Srebrenica’, *Elsevier*, 29/07/95.

fragmenten daarvan waren inmiddels op tv uitgezonden.³⁴¹ ‘Hij leek dat – tot opwindning van enkele mediavertegenwoordigers – heel normaal te vinden’, noteerde Hartman achteraf.³⁴² Karremans wakkerde dat vuur nog verder aan door zijn omschrijving van Mladić als ‘geenszins een gevaarlijke gek, maar een professional die zijn zaken goed voor elkaar heeft’.³⁴³

Hartman herinnerde zich later ook ‘de zeer vinnig volgehouden houding’ van Couzy dat hij alleen wilde praten over wat ‘zijn’ mensen gezien hadden, en ook dat hij – zoals met Hartman van tevoren was afgesproken – het gebruik van het woord genocide verwierp.³⁴⁴ Onder verwijzing naar de op dat moment reeds lopende operationele debriefing door brigade-commandant generaal Bastiaans, zei Couzy niet precies te weten wat er gebeurd was: ‘Dat moeten we de komende uren in kaart brengen’.³⁴⁵

Volgens Hartman hadden deze uitspraken van Couzy rechtstreeks te maken met de genocide-uitspraak van Pronk.³⁴⁶ Omdat de strategie van de bevelhebber tegen Pronk was gericht, kwam het als een onaangename verrassing toen een journalist Couzy overviel met de uitspraken over genocide die zijn eigen minister, Voorhoeve, de vorige avond in Londen had gedaan. Ook Hartman was er niet van op de hoogte. Hij herinnerde zich achteraf ook niet of Den Haag (Bert Kreemers) geprobeerd had hem te bereiken. De gebrekkige infrastructuur op Pleso, geen bureau, te weinig telefoons en faxen en grote afstanden op de basis, eiste zijn tol.³⁴⁷

Met Couzy’s verwerping van de term genocide was niet alleen de tegenstelling tussen hem en minister Voorhoeve een feit, maar zijn stellige uitspraken voedden ook de scepsis jegens hem bij sommige journalisten, zoals Twan Huys van *Nova*.

In de planning van Defensie was de echte media-event gepland voor zondag 23 juli, met een grote persconferentie en daarna eventueel gelegenheid voor contacten tussen media en Dutchbatters. De NOS zou een speciale live-uitzending verzorgen. *Nova*, dat op zondag niet uitzond, stond daarmee buitenspel. Zoals reeds vermeld had Huys zich al op vrijdagavond verontwaardigd uitgelaten over het onaanvaardbaar grote tijdsgat tussen de aankomst van het bataljon en de ontmoeting met de media.³⁴⁸ Huys had aanvankelijk het gevoel, ingegeven door een professionele jaloezie, dat al het gras nu voor zijn voeten zou worden weggemaaid. Toen hij echter vanuit Nederland via zijn collega’s vernam hoe het programma op zondag eruit zou gaan zien, sloeg die stemming om. Hij begon te vrezen dat elk kritisch tegengeluid uitgebannen zou worden. In de ogen van Huys liet de NOS zich gebruiken voor een media-show van Defensie: ‘Ik vond het vreselijk voor *Nova* en mijzelf. Dat er een in mijn ogen slimme truc was bedacht om ons weg te houden van de mensen die ons heel veel konden

341 Van Gils, ‘Meer dan honderd keer “Welkom terug”’, *ANP*, 22/07/95. Pas in 2000 waren de integrale beelden van het afscheid van Mladić, inclusief de overhandiging van geschenken aan Karremans en Nicolai, op de Nederlandse televisie te zien.

342 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, Hoofd Legervoorlichting, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95. Bijlage bij: Nota H.P.M. Kreemers aan minister, V95014995, ‘persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

343 Bert Bommels, ‘De “black box” Srebrenica’,

Elsevier, 29/07/95.

344 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

345 Van Gils, ‘Meer dan honderd keer “Welkom terug”’, *ANP*, 22/07/95.

346 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

347 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

348 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, Hoofd Legervoorlichting, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95. Bijlage bij: Nota H.P.M. Kreemers aan minister, V95014995, ‘persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

vertellen.’ Hij was des te bozer omdat hij rekende op de afspraken die hij een week tevoren met Couzy had gemaakt, als compensatie voor de opgehouden uitzending met getuigenissen van Dutchbatters. De bevelhebber liet hem bij hun hernieuwde ontmoeting echter weten dat hij inmiddels door Den Haag ‘overruled’ was. Huys later: ‘Er is letterlijk tegen mij gezegd in dat conflict met Couzy: “Twan, jullie krijgen de uitzending niet. Wij viereen zondag ons feestje.” Dat was nou net wat mij en anderen zo razend maakte.’³⁴⁹

Zijn woede leverde in ieder geval op dat Couzy instemde met de eis om als ‘als een soort zoenoffer’ zaterdagavond in *Nova* te verschijnen vanuit een studio in Zagreb.³⁵⁰ De bevelhebber arriveerde daar, stinkend naar verschaald bier nadat enkele uitgelaten en feestvierende Dutchbatters hem tijdens een feestje op de schouders hadden genomen en zijn uniform rijkelijk hadden besproeid.³⁵¹ De uitzending stond vrijwel geheel in het teken van de mogelijke genocide. Presentator Charles Groenhuijsen haakte in op Couzy’s eerdere uitspraken van die dag dat er geen aanwijzingen waren voor volkerenmoord. Volgens de bevelhebber was dat beeld nog steeds niet aangetast, al was het nog niet compleet. Debriefingsgesprekken waren nog gaande en zouden hopelijk voor zondagmiddag zo goed mogelijk zijn afgerond. In het algemeen was er weinig geconstateerd. Hem waren tot op dat moment negen doden als mogelijk gevolg van executie bekend, hetgeen ‘ernstig’ was, ‘maar we praten dan niet over volkerenmoord of genocide’. Ook meldde hij dat in ieder geval één Dutchbat-militair zelf een executie van een persoon had waargenomen, maar de details daarvan wenste hij te bewaren voor de persconferentie van zondag. De voorzichtig formulerende Couzy sloot gruwelijkheden niet uit, maar ‘niet in de enclave onder het oog van Nederlandse militairen’. Hij wilde ook alleen maar spreken over wat Dutchbatters zelf geconstateerd hadden en geen oordeel vellen over zaken die zich misschien buiten hun blikveld hadden afgespeeld. Met een variant van dit antwoord wist hij ook de provocerende vraag van Groenhuijsen te omzeilen dat hij het ‘dus oneens’ was met de uitspraken van Pronk en zijn eigen minister Voorhoeve.

Nova opende die zaterdagavond de uitzending met de opnamen van de Dutchbatters met wie Huys in Pleso afspraken had gemaakt. Als gevolg van technische problemen functioneerde de verbinding echter niet en miste de bevelhebber de beelden en een deel van het geluid uit Nederland. Hij onderschreef echter wel dat hij van de Dutchbatters die nu in Pleso waren, verhalen hoorde ‘die lijken op of precies hetzelfde zijn als wat we net hoorden’. Toen Groenhuijsen een specifieke reactie vroeg op de uitspraken van Schellens over ‘vrachtwagens met lijken’ en de waarneming van een sterke lijkengneur, zei Couzy echter dat hij daarover ‘nog niets [was] tegengekomen vanavond’.³⁵² Tegenover het NIOD verklaarde Couzy later dat hij door de vraag verrast was en op dat moment eenvoudigweg niet gedacht had aan de verhalen die hij al een week eerder had gehoord. Hij voelde zich bovendien slecht voorbereid en ‘doodop’. De beslissing om afhoudend te reageren nam hij naar eigen zeggen ‘in een split-second’.³⁵³

Dat de meldingen van Schellens en de zijnen wel degelijk beantwoordden aan Couzy’s criterium van eigen waarneming, ook al was de interpretatie ervan niet zonder problemen,

349 Interview T. Huys, 07/07/00 en 08/07/00.
350 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, Hoofd Legervoorlichting, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95. Bijlage bij: Nota H.P.M. Kreemers aan minister,

V95014995, ‘persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

351 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

352 *Nova*, 22/07/95.

353 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

speelde in de uitzending verder geen rol. Wel vroeg Groenhuijsen voor alle zekerheid nog even of Couzy niet bang was dat hij zijn conclusies in de toekomst misschien zou moeten herroepen. De bevelhebber bleef echter over de waarnemingen in Potočari zeker van zijn zaak. Couzy baseerde zijn stelligheid op de resultaten die de operationele debriefing tot op dat moment had opgeleverd.

21. De opdracht aan Bastiaans voor een operationele debriefing

Na zijn terugkomst uit Zagreb op 17 juli was Couzy met steun van onder andere de toenmalige plaatsvervangend bevelhebber A.P.P.M. van Baal, begonnen aan de voorbereidingen voor de terugkomst van de rest van het bataljon. Terwijl ten behoeve van de 55 en de KHO-5 alleen maar aan een psychologische opvang was gedacht, met onbedoeld grote gevolgen voor de informatievoorziening, werd nu het accent verlegd naar een operationele debriefing. Uit wiens koker die verschuiving kwam is niet met volledige zekerheid te zeggen. Volgens de dagboek aantekeningen van de toenmalige chef-defensiestaf H.G.B. van den Breemen was er tijdens een vergadering in het DCBC, waarbij Couzy aanwezig was, brede weerstand tegen het door de bevelhebber gesteunde plan van de psychologen voor een grootscheepse psychologische debriefing. Minister Voorhoeve noemde deze plannen zelfs ‘te bombastisch’ en Van den Breemen zelf wees op het feit dat ook Karremans nadrukkelijk gevraagd had om een niet al te aangeklede ontvangst. Van den Breemen tekende ook op dat Couzy er sterk op had aangedrongen dat hij de gehele regie in Zagreb in handen zou krijgen. Om dat te bewerkstelligen ging de BLS ook nog eens speciaal naar de secretarisgeneraal van het ministerie van Defensie, D.J. Barth, toe.³⁵⁴

Bij de opzet van de debriefing moest Couzy echter een concessie doen. Volgens souschef Operatiën van de Defensiestaf commodore C.G.J. Hilderink was het uitsluitend aan de druk van Van den Breemen, het hoofd van het DCBC kapitein-luitenant-ter-zee P.P. Metzelaar, het plaatsvervangend hoofd van de MID/Centrale Organisatie R. Wielinga, en hemzelf te danken dat er een operationele debriefing kwam: ‘Er zijn maar vier mensen geweest die het woord “operationeel debriefen” in de mond genomen hebben’. Daarbij speelde onder meer een rol dat minister Pronk na zijn terugkeer uit Bosnië op 18 juli een briefing in het DCBC had gegeven, waarbij hij op geëmotioneerde wijze zijn vrees voor een genocide naar voren had gebracht. ‘Hij was ervan overtuigd dat er op grote schaal vermoord werd’, herinnerde Hilderink zich later.³⁵⁵ Binnen het DCBC voedde het de al levende onrust dat er misschien iets goed mis was. Volgens Hilderink kwam die onrust voort uit ‘drie verhalen’ die al vrij snel het DCBC bereikt hadden. Dat waren allereerst de berichten over het onzekere lot van de naar schatting 5.250 Bosnische mannen die naar alle waarschijnlijkheid in Bratunac werden vastgehouden.³⁵⁶ Verder was er via contingentscommandant W. Verschraegen een verhaal binnengekomen over waarnemingen ‘dat er dingen langs de weg gezien waren’. Aangezien Hilderink zich de details niet meer herinnerde, kan slechts het vermoeden worden uitgesproken dat het hier om een verwijzing ging naar de waarnemingen van de groep van 55. Ten slotte was er de melding door Karremans van de vondst van negen tot tien lijken,

354 NIOD, Coll. Van den Breemen. Dagboek aantekeningen H.G.B. van den Breemen.

355 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

356 Zie o.a.: DCBC, Sitrep Vredesoperaties nr. 142/95, 18/07/95.

waarvan Hilderink meende dat het DCBC hiervan via Nicolai had vernomen.³⁵⁷ Tegen deze achtergrond verzetten Hilderink en zijn medestanders zich daarom tegen de wens van Couzy om het bataljon eerst rust te gunnen en psychologisch op te vangen. 'Toen het op die andere manier ging, moest er op de een of andere manier beslist voor gezorgd worden dat iedereen stoom kon afblazen. Daarom zijn er dus een hele hoop mensen die kant opgegaan', aldus Hilderink in een verwijzing naar het omvangrijke team van hulpverleners dat eveneens naar Zagreb zou afreizen om zich 'low profile' onder de manschappen te mengen.³⁵⁸ De andere kant was echter dat Couzy inderdaad de gevraagde regie kreeg.

Was het dus volgens Hilderink vooral aan het DCBC te danken dat er een operationele debriefing plaatsvond, overigens zonder dat er op de uitvoering invloed kon worden uitgeoefend, in de herinnering van Van Baal werd er teruggevallen op een sinds Libanon beproefde praktijk. Een geselecteerd gedeelte van het bataljon zou een korte operationele debriefing 'te velde' ondergaan, om een eerste indruk te krijgen van de voornaamste gebeurtenissen. Daarna was er tijd voor rust en de mogelijkheid om in een later stadium, wanneer de Dutchbatters wat meer afstand hadden kunnen nemen en een begin hadden gemaakt met de verwerking, hen alsnog uitgebreider aan de tand te voelen.³⁵⁹

Net als de week tevoren hield Couzy daarbij zelf de touwtjes in handen. Ook zijn eigen KL Crisisstaf werd buiten de opvang in Zagreb gehouden, zoals hij zich in het geheel trouwens weinig aan de staf gelegen had laten liggen. Volgens het toenmalige hoofd Operatiën van de KL Crisisstaf, overste M.J.J. Felix, wees Couzy een aanbod om de organisatie ter hand te nemen af: 'Wij wilden dat zelf doen, maar dat werd door Couzy tegengehouden. Hij zei: "Ik regel dat". Hij wilde dat per se zelf doen en organiseren. Couzy deed Zagreb.'³⁶⁰ Daartoe behoorde ook de keuze van degene die de debriefing namens hem moest leiden. De bevelhebber deelde die verantwoordelijkheid op 19 juli toe aan de brigadegeneraal G. Bastiaans, volgens Van Baal 'een van de weinige brigadegeneraals die wist wat Srebrenica was en onder welke omstandigheden men daar functioneerde'.³⁶¹

Inderdaad had Bastiaans veel ervaring in het operatiegebied opgedaan. Vanaf november 1993 was hij een jaar lang *Chief Military Observer* van de UNMO's geweest en hij had in die hoedanigheid veel uithoeken van Bosnië persoonlijk kunnen bezoeken. Hoewel die relatie formeel op dat moment geen rol speelde omdat Dutchbat onder de VN viel, was Bastiaans bovendien sinds maart 1995 commandant van de Luchtmobiele Brigade. Dat betekende dat hij ook wel iets afwist van de geschiedenis van het 13e Bataljon (Dutchbat III) en onder meer

357 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00. Zoals reeds eerder uiteengezet is deze kwestie problematisch gezien de ontkenning van Nicolai dat Karremans hem iets gemeld zou hebben. Dat zijn assistent De Ruiters, die wel de ontvangst van de melding bevestigde, deze aan het DCBC heeft doorgegeven, staat zoals eveneens reeds vermeld, ook niet zonder meer vast. Door deze herinnering van Hilderink wordt die mogelijkheid wel waarschijnlijker. Toch bestaan daarbij twee problemen: het eerste is dat in het Dagboek van Voorhoeve geen enkele verwijzing te vinden naar een eventuele melding. Ten tweede: op 23 juli vernam Bert Kreemers voor het eerst van standrechtelijke executies. Kort daarop ontving hij een telefoontje

Hilderink, die in de NOS-studio in Bussum zat vanwege de live-uitzending over de persconferentie in Zagreb. Volgens Kreemers zei Hilderink in reactie op zijn mededeling over de executies, dat hij verbaasd was en er geen weet van had. Zie: Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. H.P.M. Kreemers, 24 augustus 1998.

358 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

359 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

360 Interview M.J.J. Felix, 06/04/00. De KL-Crisisstaf werd uiteindelijk alleen betrokken bij de ontvangst van Dutchbat op vliegveld Soesterberg op 24 juli.

361 Interview A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

de verhalen kende die er over Karremans de ronde deden. Zijn chef-staf en waarnemend commandant, kolonel Th. Lemmen, die eveneens mee zou gaan naar Zagreb, had hem daarover ingelicht.³⁶²

Naar eigen zeggen ging Bastiaans echter tamelijk blanco en zonder enige voorbereiding op weg naar Zagreb. Hij reisde samen met Couzy, met wie hij onderweg de opzet voor de debriefing nog eens doornam. Voor zover de gesprekken tussen de beide generaals zich lieten reconstrueren, is duidelijk dat het uitgangspunt nadrukkelijk operationeel zou zijn. Het uitgangspunt bij de bepaling van de te horen personen was om die reden ‘meer een functielijst dan een namenlijst’.³⁶³

In de herinnering van Lemmen, die als praktisch coördinator optrad, was een van de belangrijkste redenen voor de debriefing de wens van Couzy om niet ‘door wie of wat dan ook’ verrast te worden. Alle betrokkenen waren er zich van bewust dat de bevelhebber zondagmiddag naar buiten zou moeten treden: ‘Hij wilde zo volledig mogelijk naar buiten treden en alleen maar met informatie die gestaafd was door meerdere personen. Daarop was dus alles gefocust’.³⁶⁴ Bastiaans maakte dan ook meteen duidelijk dat het menens was. Rond vier uur ’s middags, het moment waarop de debriefing zou beginnen, moest het gehele bataljon aantreden. De brigadegeneraal hield een korte toespraak voor het bataljon die in zijn latere herinnering op het volgende neerkwam: ‘Mannen luister. Het gaat er hier om het verhaal vast te stellen. Dat zal niet altijd even prettig gaan. Maar binnen veertien dagen valt de wereld over ons heen. Het kan me niet schelen wat het is, maar als we dingen laten liggen, wordt het pas echt vervelend’.³⁶⁵

Volgens Bastiaans was hij ervan overtuigd dat de euforie over de terugkeer van het bataljon slechts kort zou duren: ‘Eerst is iedereen blij dat alles terugkomt. Daarna wordt direct de vraag gesteld: waarom is het zo gelopen als het gelopen is?’ Zijn uitspraak werd naar eigen zeggen ingegeven door wantrouwen jegens de media als gevolg van Bastiaans’ persoonlijke ervaringen uit 1994. Toen nog als *Chief Military Observer* haalde Bastiaans de voorpagina van *NRC Handelsblad* nadat hij in een interview de Bosnische Moslims had beschuldigd van provocaties bij de enclave Goražde.³⁶⁶

De toespraak van Bastiaans viel niet bij iedereen even goed. De kapitein-ter-zee-arts S.J. Zwarts bijvoorbeeld herinnerde zich dat er ‘ontzettend veel onduidelijke opmerkingen’ werden gemaakt over het onderzoek naar de taakuitvoering door het bataljon. Hij proefde daarbij sterk de suggestie dat er gezocht zou worden naar schuldigen: ‘Zo’n gevoel was het. Niet van: het is nog goed afgelopen. Nee: “Mannen, we komen er wel achter wiens schuld het is”’.³⁶⁷ Karremans zag zich zelfs genooddaakt om, nadat Bastiaans weg was, ‘eens in eigen woorden’ uit te leggen wat de generaal bedoeld had ‘omdat niemand hem begreep’.³⁶⁸ De bedoelingen waren echter simpel. Uit een anonieme notitie die blijkbaar als richtlijn fungeerde bij de gesprekken, valt op te maken dat de geïnterviewden gevraagd zou worden om hun ‘eigen verhaal’ te vertellen, waarbij de aandacht in eerste instantie zou uitgaan naar vijf thema’s: de fase waarin de OP’s aan de zuidkant van de enclave door de VRS ‘onder druk werden gezet en werden omsloten’; de fase van de *blocking positions*; de ‘terugval’ van de

362 Interview G. Bastiaans, 26/10/00.

363 Interview G. Bastiaans, 26/10/00.

364 Interview Th. Lemmen, 17/10/01.

365 Interview G. Bastiaans, 26/10/00.

366 Interview G. Bastiaans, 26/10/00.

367 Interview S.J. Zwarts, 23/02/00.

368 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

Zie ook: Karremans, *Srebrenica. Who cares?*, pp. 242-243.

B-compagnie naar Potočari, ‘inclusief de vluchtelingenstroom’ en ten slotte hoe diezelfde stroom daarna door de rest van het bataljon was opgevangen.³⁶⁹

Deze agenda werd echter al in een vroeg stadium aangepast. Vermoedelijk op basis van Couzy’s gesprekken met kolonel-arts Kremer en de eerdere signalen over problemen met de medische staf, werden bijvoorbeeld de artsen Hegge en Van Lent en adjudant Knapen van de verbandplaats op de lijst van te horen personen gezet. In het door Lemmen opgestelde rooster stonden verder de voor de hand liggende namen van de bataljonscommandant en diens plaatsvervanger, overste Karremans en majoor Franken; majoor Otter, de commandant van de staf-stafverzorgingscompagnie; kapitein Groen en luitenant Hageman, de commandant en diens plaatsvervanger van de B-compagnie; luitenant Van Duijn, plaatsvervangend commandant van de C-compagnie; de inlichtingenofficier in de *Opsroom*, kapitein Wieffer, en de operatiën-officier in de *Opsroom*, sergeant-majoor Van Meer; opperwachtmeester Rave als de officier verantwoordelijk voor de civiel-militaire contacten; de sergeanten Mulder, Struik en Zuurman, als de nog als enige overgebleven OP-commandanten van de OP’s M, H en D; de commando’s *Forward Air Controllers* luitenant Caris en sergeant Erkelens; luitenant Koster als toegevoegd stafofficier logistiek en ten slotte adjudant Oosterveen, die personeelszaken deed.³⁷⁰

Aan de negentien personen die kandidaat waren voor een uitgebreid gesprek voegden de debriefers uiteindelijk nog twee namen toe. Het ging om kapitein-ter-zee-arts A. Schouten en kapitein R. Voerman, de personeelofficier van het bataljon. Schouten werd zondagochtend in aansluiting op Hegge gedebrieft, in het bijzonder over het gewondentransport van 12 juli en de verdwijning uit het ziekenhuis in Bratunac van een aantal gewonden die aan zijn zorg waren toevertrouwd. Voerman was na zijn vertrek uit de enclave met Boering aanvankelijk naar Nederland teruggekeerd. Zowel hij als Boering, die ondertussen thuis in Seedorf was, kregen het aanbod om weer naar Zagreb te vliegen.³⁷¹ Voerman was de enige die er gebruik van maakte, vanwege de verantwoordelijkheid die hij als personeelsofficier voor het personeel voelde. Behalve dat hij ook zelf vooraf gedebrieft werd, raakte hij ook betrokken bij de gang van zaken op Pleso. Waarschijnlijk leverde hij de namen bij de opgestelde functielijst die als uitgangspunt voor de debriefing ging dienen. Voerman werd verder belast met het innemen van de enquêteformulieren op zondagochtend. Die formulieren had majoor Bourgondiën namens de inlichtingensectie van UNPF in Zagreb, net als de week tevoren bij de groep van 55, op zaterdag uitgedeeld onder officieren en onder-officieren.³⁷² Op basis van die formulieren en indicaties uit de eerdere gesprekken werden nog een paar Dutchbatters

369 SMG, 1007/18. [Opzet van] ‘Verslag debriefing Dutchbat III/Debriefing’.

370 SMG, 1007/28. ‘Debriefing 11 Lumbl/Dutchbat III’, Bijlage bij brief C 11 Lumblbrig aan BLS, ‘Operationele debrief Dutchbat III’, nr. 172/confi, 28/07/95. Oosterveen stond naar het zich laat aanzien primair op de lijst omdat hij adjudant personeelszaken was en dus veel van het interne reilen en zeilen van het bataljon zou moeten weten. Zijn waarneming van de geëxecuteerden

kwam wel aan bod in het gesprek dat kolonel Lemmen in aanwezigheid van Petra Groen met Oosterveen voerde. Zie: SMG, 1007. ‘Debriefing a00 Oosterveen, adjudant personeelszaken (toegevoegd aan S1), Kamp Pleso 23/07/95, 09-1000 uur’.

371 Interview P. Boering, 14/12/01.

372 SMG, 1007/28. ‘Debriefing 11 Lumbl/Dutchbat III’, Bijlage bij brief C 11 Lumblbrig nr. 172/confi.

geselecteerd voor nadere ondervraging over de waarneming van oorlogsmisdaden.³⁷³ De bevindingen die dat opleverde zullen later aan bod komen.

22. Betrokkenheid van de Sectie Militaire Geschiedenis

Behalve Bastiaans zelf traden kolonel Lemmen en majoor N. Geerts, de officier logistiek van de Luchtmobiele Brigade, op als degenen die de debriefing daadwerkelijk zouden uitvoeren. Een poging om ook Geestelijk Verzorgers bij de debriefing te betrekken was mislukt: ze weigerden omdat het hen een oneigenlijke taak leek.³⁷⁴ Ook waren er enkele notulisten van de brigade meegenomen. In de praktijk kwam de verslaglegging, evenals de eerste aanzetten tot het uiteindelijke rapport, echter vooral neer op de schouders van een drietal historici van de Sectie Militaire Geschiedenis (SMG) van de Koninklijke Landmacht die op een bijzondere manier bij de operatie betrokken waren geraakt. Al op 13 juli had generaal Couzy het hoofd van de Sectie Militaire Geschiedenis, drs. P. Kamphuis, opdracht gegeven om op korte termijn een historische reconstructie te maken van een aantal gebeurtenissen die zich vanaf 6 juli rond Dutchbat hadden afgespeeld.

Kamphuis ontving aan het einde van de middag een telefoontje van Couzy terwijl Kamphuis aanwezig was bij de opening van een tentoonstelling in het Legermuseum in Delft. Het initiatief illustreerde, net als Couzy's eigen activiteiten rond de debriefing, de allesoverheersende wens van de bevelhebber om zo snel mogelijk inzicht te krijgen in wat er gebeurd was. Naast de behoefte aan een feitelijke reconstructie, speelde de vraag mee of bepaalde Dutchbatters een onderscheiding voor hun optreden hadden verdiend. Kamphuis: 'Dat was eigenlijk het ouderwetse handwerk van de militaire historicus, dat altijd na een conflict gebeurt. Dat is de reflex van de organisatie'.³⁷⁵

De hoofdaandacht lag echter elders. Couzy was onder meer getroffen door de discrepantie tussen de geruststellende woorden op 10 juli dat slechts van een beperkte aanval sprake was en de inname van de gehele enclave een dag later. Blijkens aantekeningen uit die dagen bestonden er verder vraagtekens rond de opheffing van de *blocking position* door de B-compagnie en de kwestie van de luchtsteun, maar ook over 'interne (informele) verhoudingen' binnen Dutchbat.³⁷⁶ Op dat moment circuleerde al het gerucht dat niet Karremans de feitelijke leiding over het bataljon had gevoerd, maar zijn plaatsvervanger Franken. Al op 13 juli hoorde Kamphuis van generaal Bastiaans, die net als hij in het Legermuseum was toen Couzy hem belde en met wie hij vervolgens over de opdracht had gesproken, dat Karremans 'voor geen meter' had gefunctioneerd en dat Franken 'de feitelijke baas' was geweest.³⁷⁷ Het werd de SMG-onderzoekers in de daaropvolgende dagen al snel duidelijk dat Couzy en Van Baal zich bewust moesten zijn van hun verantwoordelijkheid voor de uitzending van Karremans als bataljonscommandant.³⁷⁸

Couzy had nog een andere speciale zorg. Er waren aanwijzingen dat de communicatie tussen de KL Crisisstaf en DCBC niet vlekkeloos was verlopen. Het was duidelijk dat de

373 Interview G. Bastiaans, 20/11/00; SMG, 1007/28. Brief C 11 Lumbbrig aan BLS, 'Operationele debrief Dutchbat III', nr. 172/confi, 28/07/95.

374 Interview B. Hetebrij, 16/11/00. Hetebrij was Humanistisch Raadsman bij Dutchbat III.

375 Interview P.H. Kamphuis, 08/04/99.

376 Blocnote-aantekeningen Petra Groen, 'Gesprek Piet 14/07/95'. Ter inzage verleend aan het NIOD door prof. dr. P. Groen.

377 Interview P.H. Kamphuis, 08/04/99.

378 Interviews P. Groen, 17/02/99; Chr. Klep, 18/02/99.

gaten in zijn informatievoorziening en vooral de relatie tot het DCBC gevoelige punten waren, die van de Sectie verlangden om bij het onderzoek omzichtig op te treden. In het gesprek dat Kamphuis op 14 juli met een van zijn hoofdonderzoekers, prof.dr. P.M.H. Groen, voerde, tekende zij op dat dit deel van de opdracht dan ook 'strikt geheim' moest worden gehouden. Zelfs intern gold dus een 'need to know'-basis.³⁷⁹ Kamphuis repte zelf later van 'een geheime agenda'.³⁸⁰ Dat bovenal de pers geen lucht mocht krijgen van deze operatie, was evident.

Alle betrokken onderzoekers waren zich bewust van het spanningsveld tussen de loyaliteit aan de BLS enerzijds en wetenschappelijke integriteit anderzijds.³⁸¹ Groen had het gevoel dat de onderzoeksgroep bijna het karakter van een 'interne recherche' droeg.³⁸² Vanwege al de potentiële valkuilen en mijnenvelden die dreigden voor wetenschappers die met een dergelijke opdracht werden opgezadeld, verifieerde Kamphuis voor alle zekerheid Couzy's opmerking dat ook plaatsvervangend bevelhebber Van Baal en de chef-kabinet van Couzy, kolonel J.M.J. Bosch, ervan op de hoogte waren.³⁸³ Bosch werd al snel de voornaamste ondersteuning van de SMG en zorgde er onder meer voor dat enkele sleutelfunctionarissen, zoals kolonel B. Dedden, de chef-staf van de Crisisstaf, en kolonel H. Bokhoven, het hoofd van de Sectie Inlichtingen & Veiligheid (I&V) van de MID/KL, over de opdracht geïnformeerd werden.³⁸⁴

Kamphuis, die zelf op het punt stond met vakantie te gaan (overigens in overleg met Couzy), wees Groen aan als coördinator van het onderzoeksteam. Dat bestond verder uit drs. C. Klep, de specialist van de Sectie over vredesoperaties, en drs. M. Elands, die zich al eerder met de vredesoperatie in Angola had bezig gehouden.³⁸⁵ Enkele medewerkers werden in een latere fase toegevoegd als ondersteuning of als klankbord. Voor het hele project trok de SMG in eerste instantie een maand uit.

Gedurende de eerste week na de val hielden de onderzoekers zich bezig met het verzamelen van zoveel mogelijk informatie door middel van interviews en een speurtocht naar documenten. Dat laatste bleek bij het DCBC een onmogelijke taak. De medewerkers van de Sectie, die hun geheime bedoelingen niet prijs mochten geven, kregen daar geen voet aan de grond. Hun status was te gering, ze kenden niemand bij het DCBC, en bovendien beschikten ze niet over een schriftelijke opdracht. Uiteindelijk besloot Groen om aan Bosch, die zich zoals gezegd als voornaamste aanspreekpunt ontpopte, te vragen de 'koninklijke weg' te bewandelen. Ze vroeg hem om Couzy een brief aan het DCBC te laten schrijven die de deuren voor hen moest openen. Op 21 juli ging het verzoek, geparafeerd door waarnemend bevelhebber generaal-majoor E. Warlicht (Couzy was in Zagreb) de deur uit. De gevraagde toegang van de SMG tot de informatie van het DCBC kwam echter niet los.³⁸⁶

Diezelfde dag stelde Bosch de SMG er van op de hoogte dat de staf van de Luchtmobiele Brigade naar Zagreb was afgereisd voor de opvang van Dutchbat III en een debriefing van het bataljon. In de aanvankelijke veronderstelling dat Dutchbat pas in Nederland zou wor-

379 Blocnote-aantekeningen Petra Groen, 'Gesprek Piet 14/07/95'. Ter inzage verleend aan het NIOD door prof. dr. P. Groen.

380 Interview P.H. Kamphuis, 08/04/99.

381 Interviews M. Elands, 15/02/99; P. Groen, 17/02/99; Chr. Klep, 18/02/99.

382 Blocnote-aantekening P. Groen, gehecht aan aantekening van 14/07/95.

383 Interview P.H. Kamphuis, 08/04/99.

384 Blocnote-aantekeningen P. Groen, 13/07/95.

385 M. Elands, *Nederlandse militairen in Angola: de VN-vredesmissie UNAVEM II, 1991-1993* ('s Gravenhage, 1994).

386 SMG, 1004. 'Verslag ontwikkelingen en afspraken projectgroep Srebrenica 26/0795'.

den gedebrieft, had de SMG al afspraken gemaakt met de Sectie Militaire Veiligheid van de MID/KL, die standaard terugkerende troepen debriefte. Kolonel Bokhoven had de SMG aangeboden om de debriefings bij te wonen en ook om eigen vragen te stellen.³⁸⁷ Na dat telefoontje van Bosch volgde bij de SMG intern overleg en een gesprek met Bokhoven, waarin werd besloten dat de drie onderzoekers de volgende dag naar Zagreb zouden afreizen om de debriefing bij te wonen en waar mogelijk eigen interviews af te nemen. Haast was geboden, omdat inmiddels ook duidelijk was geworden dat het bataljon direct na terugkeer in Nederland met vakantie zou gaan. Pas in september zouden dan de standaarddebriefings door de MID/KL plaatsvinden – de beslissing tot een grootschalige debriefing in Assen was toen nog niet gevallen.³⁸⁸

In de veronderstelling dat eigen interviews mogelijk zouden zijn, was inmiddels een lijst met sleutelfiguren opgesteld die globaal overeenkwam met de door de Brigade opgestelde lijst. Ook werden er per functionaris uitgebreide vragenlijsten opgesteld. Hoe sterk de kwestie van de interne bevelsverhoudingen al speelde, bleek uit de toevoeging bij de omvangrijke serie vragen die aan Karremans zouden worden voorgelegd: ‘Bij iedere vraag navragen of hij bevel gaf of zijn plaatsvervanger’.³⁸⁹

Groen, Elands en Klep reisden op 22 juli samen met het fanfarekorps van de Genie vanaf het vliegveld Eindhoven naar Zagreb. Bosch had de reis geregeld. In Pleso introduceerde Couzy de onderzoekers bij de coördinator van de debriefing, Lemmen. De voorbereidingen in Nederland bleken al snel voor een groot deel vergeefse moeite. Een volledig zelfstandige rol voor de SMG’ers zat er eenvoudigweg niet in. Lemmen maakte duidelijk dat er reeds vragenlijsten bestonden. ‘Hieruit begrepen wij dat de inbreng van het projectteam voornamelijk beperkt zou blijven tot notuleren’, luidde de ietwat berustende conclusie die later in het reisverslag van de SMG werd opgetekend.³⁹⁰ Ieder van de drie onderzoekers zou aanschuiven bij een van de debriefers: Klep bij Bastiaans, Groen bij Lemmen en Elands bij Geerts.

Ondanks hun beperkte rol ontwikkelden de medewerkers van de Sectie zich tot de voornaamste verslagleggers van de debriefingsgesprekken. Tegelijkertijd waren ze als betrokken outsiders met een wetenschappelijke achtergrond ook de voornaamste waarnemers van het interne verloop van de debriefing en de uiteindelijke verslaglegging. Dat leverde een dubbelzinnige en ongemakkelijke positie op voor de onderzoekers, waarvan ze zich tijdens het verloop van de debriefing steeds meer bewust werden.

23. Verloop van de operationele debriefing

Bastiaans ging op 22 juli voortvarend aan de slag. De brigadegeneraal had op zijn lijst een aantal belangrijke bronnen staan. Behalve kapitein Groen, die een belangrijke rol bij de verdediging van de enclave had vervuld, stond ook sergeant Mulder op de lijst, de commandant van OP-M. Hij kon licht kon werpen op wat zich in de noord-westhoek van de enclave had afgespeeld. Majoor Otter was van belang vanwege alles wat zich in Potočari op en rond de compound had afgespeeld. Ook nam Bastiaans de artsen Hegge en Schouten voor zijn

387 SMG, 1004. ‘Gesprek kol Bokhoven Hfd IeV 200795 09.00-11.00 uur door P.G.’.

388 SMG, 1004. ‘Verslag ontwikkelingen en afspraken projectgroep Srebrenica 210795’.

389 SMG, 1007/16. ‘Vragenlijst Karremans’.

390 SMG, 1004. ‘Srebrenica Project: Verslag bezoek Zagreb, 22-24 juli 1995’.

rekening, naar zijn eigen zeggen omdat ‘de medische kant van de zaak’ vanzelfsprekend een ‘hoofdaandachtsgebied’ zou zijn.³⁹¹

Bij veel van de gesprekken die Bastiaans voerde, was ook generaal Couzy aanwezig. Sommige woonde hij slechts voor een deel bij. Hij miste in ieder geval de gesprekken die ’s avonds werden gevoerd omdat hij eerst de barbecue en het besloten ‘feestje’ bijwoonde. Daarna ging hij naar de studio in Zagreb voor het live-gesprek in *Nova*. Wat precies zijn inbreng was tijdens de gesprekken laat zich enigszins afleiden uit de ervaringen van SMG-onderzoeker Klep, die net als zijn collega’s Groen en Elands tot notulist was gebombardeerd en alle gesprekken van Bastiaans bijwoonde. Hij herinnerde zich vooral dat de bevelhebber zich af en toe zichtbaar stoorde aan de oppervlakkige wijze van vragen stellen van Bastiaans. Een aantal van de gesprekken bracht Couzy zelfs grotendeels slapend door. Voorzover de BLS zelf vragen stelde, gingen deze niet zozeer over militair-operationele aspecten (die hij mogelijk vooral als een brigade-aangelegenheid beschouwde) als wel over humanitaire kwesties en de problemen met de opvang en afvoer van de vluchtelingen. Zo vroeg hij bij majoor Otter door over de hulp die aan vluchtelingen was verleend bij het hek van de compound in Potočari.³⁹² Bastiaans zelf had echter achteraf nauwelijks enige herinnering aan de inbreng van Couzy.³⁹³ In één geval, waarop nog apart zal worden ingegaan, nam Couzy naar het zich laat aanzien echter wél nadrukkelijk het voortouw. Volgens sergeant Mulder, die op zaterdag 22 juli werd gedebrieft, was Couzy degene die de hele tijd de vragen stelde en deed Bastiaans er het zwijgen toe.³⁹⁴

Dit laatste relateert enigszins de kritiek die naderhand over Bastiaans’ optreden te horen was. De overige twee SMG-onderzoekers, Groen en Elands, die optrokken met respectievelijk kolonel Lemmen en majoor Geerts, hadden de ervaring dat het er tijdens de gesprekken ontspannen aan toe ging en dat de beide officieren doorgaans een open vraagstelling hanteerden. Klep constateerde echter al snel met enige zorg dat Bastiaans ‘te sturend optrad’ in de door hem gevoerde gesprekken, vooral in die met Karremans en Franken.³⁹⁵ Generaal Bastiaans deed zijn bijnaam ‘Iwab’, die stond voor ‘Ik weet alles beter’, alle eer aan.³⁹⁶ Majoor Bourgondiën van de inlichtingensectie van UNPF in Zagreb, die zich vanuit zijn functie ook op de Dutchbatters richtte en met een aantal van de gedebrieften sprak, verbaasde zich daar ook over. Hij hoorde de verhalen: ‘Ter plekke werd daar al [door Dutchbatters] verteld: als dit de debriefing moet zijn, kan het nooit goed zijn wat straks op papier gaat komen.’ Bourgondiën omschreef hoe een Dutchbatter vertelde:

De kaart ligt er en de mensen beschreven hoe ze weggingen. Dan wordt er verteld: ‘We kwamen op een T-splitsing. Je kunt linksaf of rechtsaf. We gingen rechtsaf.’ De generaal: ‘Nee, dat kan niet zo zijn, want bij die kruising gingen we altijd linksaf.’ ‘Nee, we gingen rechtsaf.’ ‘Je moet wel even bij de les blijven. We gingen linksaf.’ ‘Nee, we gingen rechtsaf.’ [Dan Bastiaans tegen de notulist:] ‘Schrijf op: we gingen linksaf.’ Op dat moment denk ik dat niemand meer bereid is om het goede verhaal te vertellen. Je merkte gewoon: dit gaat niet goed, dit krijgt een staartje.³⁹⁷

391 Interview G. Bastiaans, 26/10/00.

392 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

393 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

394 Interview M. Mulder, Ede, 06/10/98.

395 Interview Chr. Klep, 18/02/99; SMG, 1004.

‘Srebrenica Project: verslag bezoek Zagreb, 22-24

juli 1995’.

396 Karremans, *Srebrenica. Who cares?* p. 244.

397 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00. Bourgondiën uitte deze kritiek al tijdens zijn debriefing in Assen in het najaar van 1995.

Vooraf de gesprekken met Franken en vervolgens Karremans droegen voor de ondervraagden een buitengewoon onaangenaam karakter. Door het uitlopen van eerdere gesprekken kwam Karremans pas om 23.00 uur aan bod. ‘Toen ik binnenkwam, vloog Franken bijna Bastiaans naar de keel’, aldus Karremans, die even later bijna dezelfde aanvechting had.³⁹⁸ Hij vond het van groot onbegrip getuigen dat zij na alle vermoeden ’s avonds nog moesten opdraven: ‘Je wilt alleen rust, en naar huis. Dat daar gelegenheid is om een keer met iemand te praten, prima. Dat er ruimte geboden moet worden voor een operationeel debriefing, hartstikke goed. Maar doe dat overdag en niet ’s avonds laat. Niet op het moment dat je de hele dag en nacht ervoor achter het stuur hebt gezeten. Je bent gewoon op’, aldus Karremans later.³⁹⁹ Bastiaans had hen echter met opzet aan het einde van de dag gepland, zodat hij op basis van de voorafgaande gesprekken van hemzelf en zijn mede-debriefters, goed beslagen ten ijs zou komen.⁴⁰⁰ Regelmatig werden de bevindingen onderling vergeleken.⁴⁰¹

De generaal ging met Karremans en Franken vooral stevig in discussie over de kwestie van de luchtsteun. Bastiaans was van oordeel dat hij als voormalig hoofd van de VN-waarnemers gepokt en gemazeld was in de internationale procedures rond luchtsteunaanvragen.⁴⁰² Volgens hem was er van een toezegging van luchtsteun geen sprake geweest, laat staan – zoals Karremans en Franken hadden verwacht – van massale luchtaanvallen op alle door hen opgegeven doelen.⁴⁰³ De zelfgenoegzaamheid van Bastiaans wekte grote irritatie. Karremans was woest over wat hij zelf ‘het kruisverhoor’ door Bastiaans noemde.⁴⁰⁴ ‘Als je tegenover een debriefters zit, verwacht je niet dat er gediscussieerd gaat worden. Je verwacht ook geen eenrichtingsverkeer, maar het gaat erom dat je je eigen verhaal moet vertellen, op jouw manier, onder die omstandigheden. Of je nou moe bent of niet, dat maakt allemaal niet uit. Jij vertelt jouw verhaal. Het kan natuurlijk niet zo zijn dat je langzamerhand de kast opgaat omdat degene die jou debrieft je een aantal dingen in de mond legt of hele andere ideeën heeft over wat er is gebeurd. Dat is wel wat er toen plaatsvond’.⁴⁰⁵

De ergernis van Karremans was ook gewekt door de vragen, op het einde van het gesprek, naar de interne verhoudingen binnen het bataljon. Ook in het gesprek met Franken was dat aan de orde geweest, in het bijzonder de taakverdeling tussen commandant en diens plaatsvervanger. Franken had daarbij zelf gezegd dat hij ‘prominent aanwezig’ was geweest en vooral vanwege het tijdgebrek een aantal kernbeslissingen zelf had genomen.⁴⁰⁶ Volgens Karremans echter zette hij de hoofdlijnen uit en waren alle voorstellen van Franken door hem gezien en goed- dan wel afgekeurd. Verder weigerde Karremans soms botweg op de vragen in te gaan, onder verwijzing naar de drie gesprekken die hij al met kolonel Lemmen daarover had gevoerd.⁴⁰⁷ Volgens Lemmen refereerde hij daarbij aan gesprekken die vóór de

398 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

399 Interview Th.J.P. Karremans, 15-17/12/98.

400 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

401 SMG, 1007/23. Brief cdt 11 LMB bgen Bastiaans aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 172/conf, 28/07/95, ‘Onderwerp: operationele debrief Dutchbat III’.

402 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

403 SMG, 1004. ‘Verslag bespreking verslag

debriefing personeel Dutchbat III door staf 11 LMB Schaarsbergen, 27 juli 1995’.

404 Karremans, Srebrenica, pp. 244, 245.

405 Interview Th. Karremans, 15-17/12/98.

406 SMG, 1007. Chr. Klep, ‘Verslag debriefing majoor Franken, 22 juli 1995, Kamp Pleso’.

407 SMG, 1007. Chr. Klep, ‘Verslag debriefing C-Dutchbat III lkol Karremans, 22 juli 1995, Kamp Pleso’.

uitzending hadden plaatsgevonden, omdat dit in Pleso niet aan de orde was geweest.⁴⁰⁸ Karremans sloeg bij zijn vertrek met een klap de deur achter zich dicht.⁴⁰⁹

24. Het gevecht om de inhoud van het debriefingsverslag

Terwijl op zondag 23 juli nog enkele extra debriefingsgesprekken plaatsvonden, waarbij Groen en Klep aanwezig waren, begonnen de notulisten van de Luchtmobiele Brigade op basis van de gesprekken van de vorige dag een verslag te schrijven over de ontwikkelingen in Srebrenica. Dit zou moeten dienen als achtergrondinformatie voor de persconferentie van Couzy, die op zondagmiddag om 16.45 uur zou beginnen. Elands voegde zich op aanwijzing van SMG'er Groen bij hen.

Het schrijversteam zag zich door de hoeveelheid van het materiaal en de onderlinge tegenstrijdigheden daarin voor een onmogelijke taak geplaatst. De verschillende visies van Karremans en Franken op hun eigen en andermans rol vormden slechts een van een serie onduidelijkheden, waartoe verder onder meer de kwestie van de luchtsteun en het al dan niet verlenen van een 'groene' opdracht behoorden. Toen rond 15.00 uur een eerste versie gereed was, maakte Elands zijn collega-schrijvers echter duidelijk 'dat hij zowel de werkwijze als het resultaat van deze overhaaste exercitie kwalitatief beneden de maat achtte'.⁴¹⁰

Tot opluchting van het schrijfteam bleek Couzy al voldoende informatie uit andere kanalen tot zijn beschikking te hebben; zoals nog zal blijken was voor hem het operationele verhaal inmiddels van ondergeschikt belang vergeleken bij de kwesties van humanitaire aard. De schrijvers kregen op die manier de gelegenheid door te werken aan het verslag. In de loop van de middag, toen ook de niet-geplande debriefings waren beëindigd, schoven de andere debriefers aan bij het schrijfteam. Bastiaans, die ook was gekomen, zette grote vaart achter de voltooiing van het rapport.

De SMG-projectgroep vond het onbegonnen werk; de militair-historici hadden niet zozeer de indruk dat de eigenzinnige Bastiaans het straatje van zijn Luchtmobiele brigade probeerde schoon te vegen, als wel dat hij op militaire wijze zich op een (te) korte termijn van zijn opdracht wilde kwijten.⁴¹¹ Het was daarbij niet duidelijk in welke richting hij stuurde, maar waarheen het ook was, 'het was altijd mis'. 'Waar ik aarzelde zette hij een punt', aldus Groen. De enige constante factor scheen volgens de SMG'ers te zijn dat Bastiaans erg gebeten was op Karremans.⁴¹² Ook maakte Bastiaans de indruk dat hij zich wilde beperken tot een feitelijk, militair-operationeel rapport. Voor de militair-historici echter begon het al duidelijk te worden dat vooral de gemelde aanwijzingen van oorlogsmisdaden om ruimte voor interpretatie vroegen. In tegenstelling tot Couzy leek Bastiaans in de ogen van de SMG'ers echter geen antenne te hebben voor humanitaire zaken. Vooral Groen raakte daardoor geëmotioneerd.⁴¹³

Bij de drie historici groeide de vrees dat Bastiaans de naam van de Sectie Militaire Geschiedenis graag aan het rapport verbonden zag als een soort keurmerk. Maar een dergelijke 'alibi-functie' sprak hen niet aan, te meer omdat het hen in een scheve positie zou kunnen

408 Interview Th. Lemmen, 17/10/01.

409 Interview Chr. Klep, 18/02/99.

410 SMG, 1004. 'Srebrenica project: verslag bezoek Zagreb, 22-24 juli 1995'.

411 Interviews M. Elands, 15/02/99; P. Groen,

17/02/99; Chr. Klep, 18/02/99.

412 Interviews P. Groen, 17/02/99; Chr. Klep, 18/02/99.

413 Interview Chr. Klep, 03/03/99.

brengen ten opzichte van Couzy.⁴¹⁴ Deze was immers, zonder dat Bastiaans ervan op de hoogte was,⁴¹⁵ verantwoordelijk voor de oorspronkelijke opdracht aan de Sectie. Toen er rond middernacht een tweede versie van het verslag gereed lag, maakte het projectteam van de SMG opnieuw duidelijk aan Bastiaans ‘dat zij het resultaat beneden de maat vond en dat zij de naam van de Sectie niet aan een dergelijk product wenste te verbinden.’ Maar, zo constateerden de historici: ‘Deze boodschap kwam niet geheel over’.⁴¹⁶

Op de vroege ochtend van maandag 24 juli beraadslaagden de drie SMG’ers wat hen te doen stond. De staf van de Luchtmobiele Brigade beschikte nog over belangrijke documenten die het projectteam nodig had voor zijn onderzoek. Daarom besloten Groen, Elands en Klep aanvankelijk uit tactische overwegingen om toch aanwezig te zijn bij de definitieve formulering van het debriefingsverslag, die overigens pas op 27 juli in Schaarsbergen zou geschieden: ‘Dit zonder de verwachting dat het finale verslag onze goedkeuring zou kunnen wegdragen’.⁴¹⁷ Na terugkeer uit Zagreb in Den Haag, later die maandag, besloten de SMG’ers echter dat de Luchtmobiele Brigade zelf het verslag zou schrijven en dat het uitsluitend aan de bevelhebber zou worden aangeboden. Groen en Klep waren op 27 juli nog wel aanwezig in Schaarsbergen, maar mede op advies van kolonel Bosch verklaarden ze daar dat de SMG geen enkele verantwoordelijkheid voor het verslag aanvaardde, met als gezocht excuus dat de opdracht aan de Sectie zich beperkt zou hebben tot het verzamelen van materiaal.⁴¹⁸ Bastiaans vermeldde uiteindelijk in zijn verslag dat de SMG’ers weliswaar het overgrote deel van de interviews hadden bijgewoond, maar dat het eindverslag door hem was vastgesteld.⁴¹⁹

De SMG stond erop zich bij de bespreking in Schaarsbergen van het verslag te distantiëren, omdat het verslag van Bastiaans op een aantal belangrijke punten sterk afweek van de indrukken die de projectgroep in Zagreb had opgedaan. Zo liet Bastiaans in het verslag opnemen dat Karremans geprotesteerd had tegen de scheiding van mannen en vrouwen, hoewel Groen uit het geprek met Rave had opgemaakt dat hier niets tegenin was gebracht. Generaal Bastiaans bleek ook ‘niet gevoelig’ voor kritische kanttekeningen bij de weergave van de vermissing van gewonden uit het gewondentransport van 12 juli, die de VRS gevangen hadden genomen. Bastiaans liet in het verslag opnemen dat de zogeheten ‘ambulante gewonden’, die bij Kladanj uit het transport waren gehaald en moesten gaan lopen, later door de begeleidende arts Schouten in het ziekenhuis van Bratunac waren aangetroffen. Klep had zijn twijfels over die waarneming, maar Bastiaans besliste.⁴²⁰ Hetzelfde speelde zich af rond een andere passage die het optreden van Schouten betrof. Uit het rapport bleek dat een aantal gewonde Moslims in handen van de VRS waren gevallen doordat Schouten hen uit het oog had verloren. Dat was gebeurd toen hij op aandrang van

414 Interviews M. Elands, 15/02/99; P. Groen, 17/02/99.

415 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

416 SMG, 1004. ‘Srebrenica project: verslag bezoek Zagreb, 22-24 juli 1995’.

417 SMG, 1004. ‘Srebrenica project: verslag bezoek Zagreb, 22-24 juli 1995’.

418 SMG, 1004. ‘Verslag ontwikkelingen en afspraken projectgroep Srebrenica 260795’;

‘Verslag projectgroep Srebrenica 270795’.

419 SMG, 1007/23. Brief cdt 11 LMB bgen Bastiaans aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 172/conf, 28 juli 1995, ‘Onderwerp: operationele debrief Dutchbat III’.

420 SMG, 1004. ‘Verslag bespreking verslag debriefing personeel Dutchbat III door staf 11 LMB Schaarsbergen, 27/07/95’.

een Bosnisch-Servische verpleegster was gaan lunchen, ‘omdat hij anders ernstige risico’s zal lopen’. Schouten had dat als een serieus dreigement opgevat.⁴²¹

Klep had tijdens de debriefing van Schouten de indruk gekregen dat deze kwestie veel te oppervlakkig was afgedaan. Volgens hem was de situatie waarin Schouten had verkeerd niet zo gevaarlijk geweest als hij had beweerd. Dat idee drong zich bij Klep op omdat Schouten tijdens het gesprek herhaaldelijk de opmerking had gemaakt dat het oorlogsrecht de VRS de vrije hand gaf om de mannen van de vrouwen te scheiden. Volgens Klep had Schouten een ‘groene’ interpretatie gegeven aan een ‘blauwe’ opdracht. Na afloop van de debriefing had het hem zelfs de verzuchting ontlokt: ‘Het zal je huisarts maar zijn’.⁴²² De historicus had geen kans gezien om zijn kanttekeningen in het rapport opgenomen te krijgen, omdat een geïrriteerde Bastiaans zijn eigen visie had herhaald en er intimiderend op had laten volgen: ‘Zo was het toch, meneer Klep?’⁴²³

Een ander argument voor de distantiëring was dat de achterdocht die al in Pleso bij de SMG’ers was gegroeid over mogelijke oorlogsmisdaden, sinds hun terugkeer was gevoed door de groeiende hoeveelheid informatie daarover in de media. Het rapport van Bastiaans was op dat punt echter erg summier en beperkte zich tot droge vermeldingen zonder enige vorm van analyse of interpretatie. De voornaamste waarnemingen, van een executie door Groenewegen en van de twee vondsten van lijken door de groepjes van Oosterveen en Rutten, stonden in het rapport vermeld. Ook was opgenomen dat er op 14 juli, bij het ophalen van achtergeblevenen in Srebrenica, twee doden waren aangetroffen. Er stond echter niet bij vermeld dat beide lijken schotwonden vertoonden, waarvan één door het hoofd.⁴²⁴

De kwestie van de oorlogsmisdaden kreeg echter ook voor Bastiaans, en daarmee voor zijn rapport, een onverwachte wending. Op 26 juli ontving Bastiaans het bericht dat ene sergeant Smid informatie had over oorlogsmisdaden door de VRS. E.P. Smid was een van de leden van de groep van 55 die al op 17 juli in Nederland was teruggekeerd. Bastiaans belde hem op 28 juli en kreeg iemand aan de lijn die ‘als een gieter’ leegliep over wat hij had meegemaakt.⁴²⁵ Smid was verwonderd dat hij nog niet benaderd was door Defensie en had toen zelf maar aan de bel getrokken. Aan Bastiaans vertelde hij hoe de ‘gevangen’ Dutchbat-militairen bij hun verplaatsing van Simići naar Bratunac op 15 juli, het voetbalveld bij *Nova Kasaba* waren gepasseerd. Op een deel van het voetbalveld zag hij een rij schoenen en rugzakken liggen van naar schatting honderd man. Kort daarop zag hij een tractor met een kar, waarop lijken lagen. Een halve kilometer verderop zag Smid opnieuw een rij schoenen en uitrusting, ditmaal van naar schatting twintig tot veertig personen. Daar zag hij ook een kiepauto met lijken en even later een shovel met lijken. Als laatste waarneming zag hij een lijk

421 SMG, 1007/23. ‘Verslag debriefing Dutchbat III’, bijlage bij Brief cdt 11 LMB bgen Bastiaans aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 172/conf, 28/07/95. Zie ook in het NIOD-rapport de bijlage ‘Dutchbat III en medische aangelegenheden’.

422 Interviews M. Elands, 15/02/99; P. Groen, 17/02/99; Chr. Klep, 18/02/99 en 03/03/99.

423 Interview Chr. Klep, 18/02/99. Toen Voorhoeve kort daarop in een brief aan de Tweede Kamer de betreffende passage dreigde over te

nemen, werden Groen en Klep in staat gesteld de passage over Schouten te ‘neutraliseren’, dan wel ‘onschadelijk’ te maken. Zie: SMG, 1004. ‘Verslag projectgroep Srebrenica 020895’; Groen en Klep, ‘Verslag gesprek kol Smeets, 02/08/95’.

424 Dit was gebaseerd op gesprekken met de adjudanten Elbers en Voets. Zie: SMG, 1007. Chr. Klep, ‘Verslag debriefing AOO Voets en AOO Elbers, 23/07/95, Kamp Pleso’.

425 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

liggen in de bocht van de weg.⁴²⁶ Bastiaans nam het verslag in zijn rapport op en deed in de begeleidende brief aan Couzy de aanbeveling om ook de overige OP-commandanten en sergeant J. Bos (die overigens op 16 juli aan de persconferentie van Couzy had deelgenomen), te debriefen.

De melding van Smid kreeg al snel nadat zijn verhaal door Voorhoeve naar buiten was gebracht de status van een van de eerste indicaties voor grootschalige moordpartijen. Bastiaans zelf was er naar eigen zeggen eveneens erg van geschrokken.⁴²⁷ Toen Groen er op 28 juli van vernam, gaf ze onmiddellijk kolonel Bosch een ‘voorwaarschuwing’, ‘in verband met eerdere uitlatingen BLS [Couzy] op de persconferentie in Zagreb’.⁴²⁸ Groen dacht op dat moment blijkbaar niet aan nog een andere potentiële zwakke plek: de aanwezigheid van Couzy in datzelfde Zagreb toen Smid en diens collega’s daar vertoefden. Dat kon leiden tot de vraag of Couzy toen diezelfde verhalen al gehoord had.

De oppervlakkige aandacht voor mogelijke oorlogsmisdaden in Potočari en de schrik om het verhaal van Smid, vormen de aanleiding om dieper in te gaan op de wijze waarop in Zagreb aandacht is geschonken aan mensenrechtenschendingen.

25. Debriefings en mensenrechten

De vraag wat er op 23 juli in Zagreb aan mensenrechtenschendingen bekend raakte, speelt een centrale rol in de analyse van het optreden van Couzy. Voor een antwoord is het vanzelfsprekend van belang om na te gaan wat er zowel tijdens als buiten Bastiaans’ operationele debriefing om op dat terrein aan informatie naar boven is gehaald. Ook de manier waarop dat is gebeurd, verdient de aandacht, omdat dit ertoe kan bijdragen te verklaren waarom Dutchbatters bij de debriefing wel of niet melding maakten van de dingen die zij gezien hadden. Die uitkomsten maken het mogelijk om de uitspraken die Couzy op 23 juli ’s middags tijdens zijn persconferentie aan de genocidekwestie wijdde, in perspectief te plaatsen en te analyseren. Daarbij gaat het vooral om de vraag of de door hem al op 16 juli ingenomen terughoudende positie over het gebruik van de term ‘genocide’, op 23 juli nog houdbaar was. De vraag is met andere woorden wat Couzy wist ten opzichte van wat hij op de persconferentie zei, en hoe hij bepaald heeft wat hij daar wel en niet zou melden.

Voordat deze vragen beantwoord kunnen worden, is het nodig om eerst tijdelijk de aandacht te verplaatsen naar de debriefingsactiviteiten van VN instanties, die deels parallel aan de Nederlandse inspanningen plaatsvonden. De rol die de Nederlandse generaals Couzy en Bastiaans speelden bij het verloop daarvan is niet alleen illustratief voor de manier waarop Nederland de zaken in Zagreb naar zich toe trok. Belangrijker nog is dat een analyse en vergelijking van de VN-debriefings met die van de operationele debriefing en de persoonlijke activiteiten van Couzy, de eventuele verschillen en lacunes kunnen verduidelijken. Ook worden daarmee de verschillende invalshoeken waarmee naar het vraagstuk van de mensenrechtenschendingen werd gekeken, verduidelijkt.

426 SMG, 1007/23. ‘Verslag debriefing Dutchbat III’, bijlage bij Brief cdt 11 LMB bgen Bastiaans aan Bevelhebber der Landstrijdkrachten, 172/conf, 28/07/95, p. 10.

427 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

428 SMG, 1004. ‘Verslag projectgroep Srebrenica 010895’.

26. De VN raakt betrokken

Voor de VN-onderzoeksinstanties die in Zagreb informatie bij Dutchbat probeerden te vinden, lag de aanleiding daarvoor in de grote zorg die ontstaan was na de talloze interviews met vluchtelingen op Tuzla Air Base. Ze tekenden talloze gruwelverhalen op die om allerlei redenen moeilijk te verifiëren waren (zie hierover de passages over Tuzla Air Base eerder in dit hoofdstuk).

De belangstelling voor wat de Nederlandse VN-militairen te melden hadden, nam dan ook snel toe. Of er een verband bestond met het verzoek van New York op 18 juli om de 55 ex-gegijzelden, die intussen terug in Nederland waren, te debriefen is niet duidelijk; vast staat dat het bericht over de naderende terugkeer van de rest van het bataljon diverse VN-instanties in beweging bracht. Daarbij ging het in het bijzonder om het *UN Centre for Human Rights* (UNCHR) (niet te verwarren met de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR), een onderdeel van het Hoge Commissariaat voor de Mensenrechten, met *Field Offices* in onder andere Sarajevo en Zagreb. Deze stonden onder leiding van de Peruviaanse diplomaat Hubert Wieland en de *Personal Representative* van de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten, José Ayala de Lasso. De medewerkers van UNCHR werkten onder andere voor de door de Hoge Commissaris aangewezen Speciale Rapporteur, de Poolse oud-premier Tadeusz Mazowiecki. Dat gebeurde in een prille en soms moeizame samenwerking met het nog jonge *Human Rights Office*, een onderdeel van het *Legal Office* van de afdeling *Civil Affairs* van het UNPF-hoofdkwartier in Zagreb. Praktisch voordeel daarbij was dat het *Field Office* van UNCHR in Zagreb in hetzelfde gebouw was gehuisvest. Beide instanties raakten betrokken bij de poging om het terugkerende Nederlandse bataljon in Zagreb te ondervragen over mogelijke mensenrechtenschendingen.

Ergens rond 18 of 19 juli bereikte Mazowiecki het bericht van het naderende vertrek van Dutchbat uit Potočari. Hij stond toen op het punt om naar Tuzla te reizen, om daar persoonlijk de situatie in ogenschouw te nemen. Op 19 juli diende hij een formeel verzoek in bij *Force Commander* generaal Janvier voor een debriefing van Dutchbat.⁴²⁹ Waarschijnlijk was er daarvoor ook al telefonisch contact geweest, want al in de ochtend van die dag lag er een mondelinge toezegging van de Fransman dat hij akkoord ging. De snelle toezegging had waarschijnlijk te maken met het kort tevoren gearriveerde verzoek van de gealarmeerde Annan om na te gaan wat de vrijgelaten Nederlandse gegijzelden hadden gemeld.

Met die mondelinge toezegging van Janvier ging op 19 juli 's morgens al een van de medewerksters van UNCHR in Zagreb, de Chileense/Zwitserse psychologe Marguerite Lagos-Bossel, op pad. Zij was zelf gewaarschuwd door haar in Tuzla verblijvende baas, Wieland, dat de Nederlanders spoedig in Zagreb zouden arriveren.⁴³⁰ Waarschijnlijk waren zowel Mazowiecki als hij op de hoogte gesteld van de overeenkomst die die dag tussen Smith en Mladić zou worden beklonken.

Lagos-Bossel had op die ochtend een ontmoeting met de Nederlandse majoor C.A.T.M. Bourgondiën, die samen met zijn directe chef, commander R. Morgan, namens de inlichtingensectie van UNPF het weekend tevoren de ex-gegijzelden provisorisch had gedebrieft. Ook leden van de groep die nu terugkwamen, zouden door deze sectie worden gedebrieft, op

⁴²⁹ NIOD, Coll. Hicks. T. Mazowiecki to Lt gen B. Janvier, 19/07/95.

⁴³⁰ Interview M. Lagos-Bossel, 20/12/00.

basis van dezelfde procedure die een kleine week eerder was gevolgd en die bestond uit de selectie van bronnen op basis van enquêteformulieren.

Bourgondiën werd naar eigen zeggen belast met de coördinatie van alle VN-activiteiten, al was dit op dat moment waarschijnlijk nog niet beklonken.⁴³¹ De Nederlander bevestigde het naderende vertrek van Dutchbat en verwees Lagos-Bossel in eerste instantie door naar kolonel De Jonge, die – waarschijnlijk door Janvier – was aangewezen als liaisonofficier voor deze zaak.⁴³² Ze bezocht hem de volgende middag.

Het verloop van de contacten tussen De Jonge en Lagos-Bossel is van belang omdat Defensie in de nasleep sterk leunde op De Jonges weergave van de gang van zaken, bij een poging duidelijk te maken dat Nederland alle medewerking had verleend aan de debriefing door de VN. De aanleiding daarvoor, die nader zal worden besproken in het volgende hoofdstuk over de nasleep van Zagreb, was de kritiek van Mazowiecki op de gebrekkige medewerking die Nederland verleend zou hebben. De Jonges weergave van inspanningen werd later aangehaald om aan te tonen dat de verwijten onterecht waren. De ironie daarbij was dat De Jonge op dat moment een VN-officier was en dat zijn inspanningen formeel gezien op de eerste plaats voortvloeiden uit de opdracht van *Force Commander* Janvier aan zijn staf om alle medewerking aan Mazowiecki te verlenen.⁴³³

Kennis over De Jonges activiteiten is voor een belangrijk deel afkomstig uit een omvangrijke en vertrouwelijke notitie die hij op 29 augustus schreef, en die gericht was aan commodore Hilderink op het DCBC in Den Haag. De Jonge stelde het document op op de dag nadat hij met kolonel R.S. van Dam overleg had gevoerd in verband met de opstelling van een brief van minister Voorhoeve aan de Tweede Kamer over de kritiek van Mazowiecki dat de Nederlandse medewerking bij de debriefing van de VN gebrekkig zou zijn. De Jonge sprak de hoop uit dat Hilderink er bij zijn adviezen van zou kunnen profiteren, en hij vroeg ook de chef-defensiestaf er inzage in te geven. De Jonge wilde namelijk duidelijk maken dat naar zijn mening het departement van Defensie ‘zich onnodig in een hoek laat zetten’.⁴³⁴ Dat was volgens De Jonge onder andere het geval bij de kritiek van Mazowiecki op de gebrekkige medewerking die zijn team in Pleso gekregen zou hebben.

Om dat te weerleggen gaf De Jonge een reconstructie van de gebeurtenissen en in het bijzonder van zijn eigen rol in de contacten met Lagos-Bossel. Daarin schetste hij een beeld van iemand die in grote verwarring was, eigenwijs optrad en zich niet aan afspraken hield. Tegelijkertijd benadrukte hij de onbedoeld belangrijke rol die hij als gevolg daarvan zelf was gaan vervullen bij de organisatie van de UNCHR-debriefing. Lagos-Bossel herkende zich later nauwelijks in deze kritiek en vroeg zich zelfs af of De Jonge haar niet verwarde met een collega van *Civil Affairs*, de afdeling die ook bij de debriefing betrokken raakte. Zelf stelde

431 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

432 NIOD, Coll. Hicks. M. Lagos-Bossel, Note for the file, ‘Chronology of negotiations with Dutch military authorities for interviewing Dutch peacekeepers coming back from Srebrenica’.

(Hierna als: Lagos-Bossel, ‘Chronology’).

433 NIOD, Coll. Hicks. Lt gen B. Janvier to T. Mazowiecki, Zagreb, 22/07/95.

434 DCBC, 1109. J.H. de Jonge aan C.G.J. Hilderink, 29/08/95.

zij al vrij snel na 23 juli een ‘note for the file’ op, waarin ze haar contacten chronologisch beschreef, naar eigen zeggen gebaseerd op notities die ze tijdens de gesprekken maakte.⁴³⁵

Een reconstructie beweegt zich daardoor noodzakelijkerwijs vooral tussen de twee polen De Jonge en Lagos-Bossel. Eén belangrijke constatering moet daarbij meteen al gemaakt worden. De directe persoonlijke betrokkenheid van De Jonge bij de debriefing speelde zich hoofdzakelijk af vóór 22 juli, de dag dat het bataljon in Zagreb arriveerde. Voor wat zich daarna afspeelde was hij afhankelijk van het weinige dat hij daarover vernam van een van zijn ondergeschikten. Ook wekte De Jonge achteraf sterk de indruk dat zijn voorstellen en suggesties aan Lagos-Bossel, die hierna aan de orde zullen komen, min of meer spontaan ter plekke bedacht werden. Waarschijnlijk lag er echter al een zeker kader, waarin onder andere de activiteiten van de inlichtingensectie pasten.

In de brief die Janvier op 22 juli aan Mazowiecki stuurde en waarin hij alle steun toezegde, refereerde de *Force Commander* namelijk aan een recent ontwikkelde procedure voor de opvang van militairen die in stressvolle omstandigheden hadden verkeerd. Die procedure was ontworpen ‘to be as short and painless as possible for the returning soldiers’, en leek er op gericht individuen te identificeren die relevante getuigenissen konden leveren: ‘within those parameters, we may be able to identify individuals whose testimony may be helpful to you’.⁴³⁶ De diverse betrokkenen wisten zich na zoveel jaren echter niet of nauwelijks meer iets van de totstandkoming van deze procedure te herinneren.

De Jonge hield aan het eerste contact met Lagos-Bossel op de middag van 20 juli vooral de indruk over dat zij geen goed idee had wat ze precies wilde. Hij was er wel van overtuigd dat haar werk belangrijk kon zijn, ‘want die verhalen over die moordpartijen en de verdwenen mensen begonnen al een beetje te spelen’.⁴³⁷ Zelf had hij het weekend tevoren heel kort een operationele debriefing gehouden van enkele leden van de groep van 55. Hoewel uit niets blijkt dat hij van hen verontrustende informatie had gekregen, was hij wel op de hoogte van het verslag dat Bourgondiën had opgesteld.

De Jonge beweerde later dat afgesproken was dat hij een plan van aanpak zou opstellen en dat aan Lagos-Bossel ‘ter goedkeuring voorleggen’.⁴³⁸ Dit strookt niet met de lezing die de UNCHR-medewerkster daar zelf later van heeft gegeven. Volgens haar had zij wel degelijk een idee van wat ze wilde, al gaf ze achteraf toe dat De Jonge deels gelijk had met zijn indruk dat er op dat moment aan haar kant enige verwarring heerste. Haar organisatie was specifiek uit op getuigen van mensenrechtenschendingen. Terwijl in de herinnering van De Jonge Lagos-Bossel ‘iedereen’ van Dutchbat wilde interviewen, komt zowel uit de stukken als haar herinnering het beeld naar voren dat het idee bestond om een steekproef te houden. Daartoe diende willekeurig een ‘preliminary checklist’ te worden uitgedeeld onder in ieder geval eenderde van de Nederlandse VN-soldaten. Op die manier hoopte Lagos-Bossel degenen te identificeren die getuige waren geweest van mensenrechtenschendingen. Het lag in de bedoeling om minstens dertig tot veertig Dutchbatters te interviewen, ongeveer tien procent van

435 Interview M. Lagos-Bossel, 20/12/00. De chronologie van haar weergave en die van De Jonge loopt hier en daar sterk uiteen. Sommige in een van beide overzichten (maar ook in interviews) vermelde feiten zijn niet altijd terug te vinden bij de ander. Dit noodzaakt af en toe een interpretatie van de meest plausibele volgorde der gebeurtenissen, die niet in detail zal worden verantwoord

tenzij daar bijzondere aanleiding toe is.

436 NIOD, Coll. Hicks. Lt gen B. Janvier to T. Mazowiecki, 22/07/95. De brief bereikte Mazowiecki pas de 23e.

437 Interview J.H. de Jonge, 27/09/99.

438 DCBC, 1109. J.H. de Jonge aan C.G.J. Hildebrink 29/08/95.

het totaal. De daartoe benodigde tijd werd geschat op zes tot acht uur op zowel zaterdag als zondag.⁴³⁹

De Jonge liet Lagos-Bossel weten dat hij eerst ruggespraak moest houden met bevelhebber Couzy, hetgeen hij noodzakelijk achtte ‘omdat ik langzamerhand de indruk kreeg dat “Den Haag” de afhandeling van Dutchbat als een NL zaak leek te beschouwen’.⁴⁴⁰ Waarop hij die indruk precies baseerde, bleek niet meer na te gaan. In ieder geval zocht De Jonge contact met de Landmachtstaf in Den Haag, waar hij ’s avonds chef-staf kolonel B. Dedden aan de lijn kreeg. Deze beloofde na De Jonges uitleg dat hij het verzoek de volgende dag, 21 juli, met de bevelhebber der landstrijdkrachten zou bespreken. Dedden meldde vervolgens ‘dat de BLS het niet wenselijk/mogelijk achtte’.⁴⁴¹ Omdat De Jonge veronderstelde dat het belang van de zaak misschien toch niet duidelijk genoeg was overgekomen, belde hij ditmaal met commodore Hilderink op het DCBC, die vervolgens weer Couzy belde. De Jonge vernam vervolgens van Hilderink ‘dat de mening nu wat genuanceerder lag zodat wij in Pleso met de BLS detailafspraken konden maken’.⁴⁴² Maar de medewerking hield niet over. ‘Erg enthousiast waren ze niet. Er was niet veel warmte om mee te werken aan het debriefingsverhaal’, aldus De Jonge later.⁴⁴³ De aarzelingen van Nederlandse zijde werden snel bekend. Lagos-Bossel hoorde vanuit kringen van *Civil Affairs* het gerucht dat Nederland om politieke redenen niet wilde dat er Dutchbatters geïnterviewd zouden worden.⁴⁴⁴ Er ontstonden zo verschillende doelstellingen bij Lagos-Bossel en De Jonge. De eerste wilde vooral weten wat er klopte van berichten over mensenrechtenschendingen; de tweede was het niet eens met de Nederlandse doelstelling maar kreeg vanuit de VN opdracht daaraan mee te werken.

Aan de snelle terugkeer van Dutchbat naar Nederland viel niets te doen, zo werd De Jonge in het contact met Den Haag al wel duidelijk. Enkele uren na het eerste gesprek met Lagos-Bossel liet hij haar weten dat op vrijdagavond driehonderd soldaten zouden arriveren die al op maandag weer naar Nederland vertrokken. Gezien het drukke programma dat voor hen was gemaakt, lag de enige mogelijkheid voor een debriefing op zondag 23 juli.⁴⁴⁵ De middag na het telefoongesprek ging De Jonge naar Pleso ‘om de “debriefing” te organiseren’. Samen met de aanwezige vertegenwoordigers van het Contingentscommando en persvoorlichter M. Beneker werd een plan opgesteld. Het idee was ‘drie tijdblokken van een half uur, à drie groepen à 10 man. Totaal 90 man’. Daartoe zouden drie ruimtes ter beschikking worden gesteld. Het idee was dat overste Vellemans van het contingentscommando de namenlijst van de te debriefen personen zou opstellen, in de veronderstelling dat hij gebruik kon maken van de resultaten van de debriefingsgesprekken die de bataljonspsycholoog van Dutchbat, Sanders, al in Potočari gevoerd had. De Jonge regelde ook een project-officier, adjudant Te Hennepe, die ervoor moest zorgen ‘dat elke vent op tijd op de juiste plaats zou zijn. Ik wilde de zaak gewoon strak geregeld hebben’. Hij besprak het plan ook met de Nederlandse chef-staf in Zagreb, generaal-majoor T. Kolsteren, die dit na diens aankomst op Pleso met Couzy zou bespreken.⁴⁴⁶

Op het oog leek dit geen slechte opzet, omdat de medewerkers van UNCHR een groot

439 Lagos-Bossel, ‘*Chronology*’; interview M. Lagos-Bossel, 20/12/00.

440 Interview J.H. de Jonge, 27/09/99.

441 Interview J.H. de Jonge, 27/09/99.

442 DCBC, 1109. J.H. de Jonge aan C.G.J. Hilderink, 29/08/95.

443 Interview J.H. de Jonge, 27/09/99.

444 Interview M. Lagos-Bossel, 20/12/00.

445 Lagos-Bossel, ‘*Chronology*’.

446 DCBC, 1109. J.H. de Jonge aan C.G.J. Hilderink, 29/08/95.

aantal relevante getuigen zouden kunnen spreken, ook al waren die van tevoren door anderen geselecteerd en zou het in de vorm van groepsdebriefings zijn. Maar zowel het eerste als het laatste bleek een probleem te zijn. Allereerst waren de veronderstellingen over de door psycholoog Sanders gehouden debriefing gebaseerd op een misverstand over de aard van die activiteit. Deze was immers in oorsprong niet meer dan een standaarddebriefing zoals die aan het einde van iedere uitzending werd gehouden. Sanders was daarmee al begonnen vóór de aanval op de enclave, en hij had die voltooid na de val.⁴⁴⁷ Het ligt voor de hand dat bij degenen die hij tussen val en vertrek debriefte, ook de meest recente gebeurtenissen de revue waren gepasseerd. Sanders hield echter geen operationele debriefing, maar een psychologische. Die was niet alleen per definitie vertrouwelijk, maar liet bovendien veel aan de debriefte zelf over wat er aan de orde kwam. Ook was er standaard nazorg bij schokkende gebeurtenissen, maar voor zover er sprake was van probleemgevallen waren er al afspraken gemaakt voor vervolgbehandeling in Nederland.⁴⁴⁸ Sanders had al vanuit de voormalige enclave aan zijn collega's in Nederland laten weten dat er geen behoefte was aan uitgebreide sessies in Zagreb, hetgeen tot het besluit leidde dat het team hulpverleners dat met Couzy mee zou komen, zich alleen maar 'low-profile' onder de manschappen zou mengen. Naar gebleken behoefte zouden zij dan hulp kunnen bieden.⁴⁴⁹ De Jonge was van dit alles echter niet op de hoogte toen hij zijn plan aan Lagos-Bossel presenteerde.

Volgens De Jonge reageerde zij naar zijn zeggen 'opgetogen' en ging ze akkoord met alle voorstellen. De Jonge verzocht haar bovendien om bij problemen meteen met hem contact op te nemen.⁴⁵⁰ Die weergave, met een prominente rol voor De Jonge, stemt echter niet overeen met het beeld dat Lagos-Bossel zelf van de contacten had, al was zij dankbaar voor de inspanningen van De Jonge.⁴⁵¹ Ook de informatie die uit de documenten naar voren komt over de aard van de activiteiten van de VN-onderzoekers geeft aan dat zij minder stuurloos waren dan De Jonge doet voorkomen.

27. De VN en de debriefing in Zagreb

De debriefing van VN-zijde vond zoals gezegd plaats door twee organisaties samen, UNCHR en het *Human Rights Office* van *Civil Affairs* van UNPF, beide in Zagreb gevestigd. Gemeten naar samenstelling van het team dat in Zagreb opereerde, lag het accent echter meer bij *Civil Affairs* dan bij de UNCHR. Van de zes debriefers waren er vier werkzaam bij *Civil Affairs*, van wie drie als *Legal Advisor* bij het *Legal Office*. Eén van hen, de Amerikaan David Brown, maakte eveneens deel uit van het *Human Rights Office* van *Civil Affairs*. Brown was samen met onder andere mensenrechten-juriste Peggy Hicks, eind mei 1995 betrokken bij het opzetten van deze organisatie.

Hicks, die al voor *Civil Affairs* werkte, was daarvoor speciaal gevraagd. Ze kwam te werken in het kantoor van Akashi en rapporteerde rechtstreeks aan diens plaatsvervanger Harston en aan het hoofd van *Civil Affairs*, Moussalli. Het initiatief tot de oprichting van het *Human Rights Office* kwam voort uit een beleidswijziging bij de VN, die leidde tot een

447 Interview P.M. Sanders, 12/12/00 en 13/12/00.

448 Interview P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

449 Interviews W.J. Martens, destijds hoofd Afdeling Individuele Hulpverlening, Amersfoort, 5

november 1998; P.M. Sanders, 12-13/12/00; P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

450 DCBC, 1109. J.H. de Jonge aan C.G.J. Hilde-
rink, 29/08/95.

451 Interview M. Lagos-Bossel, 20/12/00.

grotere aandacht voor de mensenrechten. Moussalli wilde dat behalve de traditionele grote aandacht voor politieke zaken bij *Civil Affairs* nu ook een uniforme structuur zou komen voor mensenrechtenkwesities. Een van de eerste taken van Hicks was dan ook het doorneemen van de VN-mandaten om te zien wat nu precies het mandaat op dat terrein was. Zoals ze zelf zei bleek het een kwestie van ‘piecing together’, maar toen alles eenmaal op een rij stond, bleek er sprake van ‘een behoorlijk mandaat’. Er gaapte echter een grote kloof tussen *Civil Affairs* en de militaire praktijk. Zo waren de *Standing Operating Procedures* van UNPROFOR over humanitaire rapportage bij het *Human Rights Office* onbekend. In het ideale geval dienden de civiele en militaire lijn in het kantoor van Akashi samen te komen, maar dat bleek in de praktijk niet te functioneren: ‘Het vermogen om op basis van het mandaat militairen aan te spreken bleek heel beperkt’.⁴⁵²

Zoals al in het gedeelte van dit hoofdstuk over Tuzla Air Base aan de orde is geweest, was er al eerder op 18 juli een ander onderzoeksteam van HRO/UNCHR, waartoe onder andere Hicks behoorde, aan de slag gegaan met het interviewen van vluchtelingen. Beide teams stonden met elkaar in contact. Salvisberg van het team in Tuzla was ook verantwoordelijk voor de inhoudelijke aansturing van het team in Zagreb.⁴⁵³ De onderzoekers raakten er in Tuzla van overtuigd dat het van groot belang was om ook uit andere bron dan alleen van de vluchtelingen informatie te krijgen. De resultaten in Tuzla gingen dan ook een rol spelen bij de bepaling van de vragen die het team in Zagreb aan de Dutchbatters in Kamp Pleso wilden stellen.

Toch was er ook sprake van accentverschillen binnen het team. Het uitgangspunt voor *Civil Affairs* was om bij de debriefing in Zagreb zo veel mogelijk interviews te houden met uitsluitend ooggetuigen.⁴⁵⁴ Getuigenissen uit de tweede hand moesten meteen worden beëindigd of snel worden afgewikkeld. De vraagstelling was blijkens het rapport niet toegespitst en betrof alle mogelijke mensenrechtenschendingen in de periode leidend tot de val en kort daarna. De vertegenwoordigers van het *Centre for Human Rights* waren daarentegen veel meer op zoek naar informatie in verband met specifieke beschuldigingen van vluchtelingen die het onderzoeksteam in Tuzla ter ore waren gekomen. Die betroffen onder andere de scheiding van mannen en vrouwen, het wegvoeren van kinderen, de deportatie van de vluchtelingen en informatie over de daders.⁴⁵⁵

Uit het ‘draft-report’ dat enkele dagen na de debriefing werd opgesteld, komt naar voren hoe de VN-debrievers zich de uitvoering van hun taak hadden voorgenoemen. Hun idee was om door middel van een steekproef de relevante bronnen te ontdekken die over mensenrechtenschendingen informatie konden verschaffen. Dat idee werd doorkruist door de opzet die De Jonge voor ogen had: die hield in dat de VN-debrievers volledig afhankelijk zouden worden van de indicaties vanuit Dutchbat zelf, in casu de bataljonspsycholoog Sanders. Lagos-Bossel was daarover niet enthousiast en haar stemming begon verder te bekoelen op de volgende dag, zaterdag 22 juli, toen het uitgeputte bataljon eindelijk binnen de poorten van Pleso was gearriveerd.

Afgaande op de beschrijving van De Jonge traden toen al de eerste barstjes op in de samenwerking. Tegen de afspraak in was Lagos-Bossel volgens hemzelf alvast naar Pleso

452 Interview P. Hicks, 10/07/00.

453 Interview R. Salvisberg, 08/03/99. Salvisberg had wel deelgenomen aan de interviews met vluchtelingen en ABiH-soldaten in Tuzla.

454 Hier lijkt een verband mogelijk met De Jonges kritiek dat men ‘iedereen’ wilde spreken.

455 NIOD, Coll. Hicks. Confidential draft report, 26/07/95.

gegaan in plaats van zich op het afgesproken tijdstip te melden voor begeleiding.⁴⁵⁶ Of het daaraan lag of omdat de planning toch minder strak was geregeld dan De Jonge veronderstelde, in ieder geval liep de VN-medewerkster tegen problemen op. Aan het begin van de avond had zij met het oog op de activiteiten van de volgende dag een ontmoeting met de adjudant Te Hennepe, ‘who seemed to ignore anything about the agreement with Col. De Jonge’. Zo was het op dat moment nog onduidelijk wanneer de debriefing precies kon beginnen. Pas na verloop van enige tijd kwam de adjudant terug met de boodschap dat Lagos-Bossel en haar collega’s om tien uur de volgende ochtend van start zouden kunnen gaan.⁴⁵⁷

28. Problemen met Bastiaans

Die zondagochtend echter bleken er plotseling allerlei obstakels te zijn. Toen Lagos-Bossel en haar collega’s zich om tien uur bij adjudant Te Hennepe meldden, bleek dat zij niet meteen van start konden gaan. Eerst moest er nog een gesprek plaatsvinden met generaal Bastiaans, die de debriefing vanuit de KL organiseerde. Terwijl zij daarop stonden te wachten, gaf de psycholoog Venhovens te kennen dat hij en zijn collega’s aanwezig wilden zijn bij alle gesprekken, maar dat hield Lagos-Bossel resoluut af.⁴⁵⁸ Wel bleef Venhovens later tijdens de gesprekken voortdurend in de buurt.⁴⁵⁹ Na een half uur was Bastiaans eindelijk beschikbaar.

De reconstructie van de contacten tussen de VN-debrievers en Bastiaans wordt bemoeilijkt doordat niet alle betrokkenen na vele jaren nog precies het verloop daarvan voor ogen staat. Zo valt niet meer precies na te gaan in hoeverre de bemoeienissen van majoor Bourgon-diën mede namens de UNCHR en *Civil Affairs* plaatsvonden, of dat ze alleen te maken hadden met de activiteiten van de inlichtingensectie. Zijn activiteiten zijn chronologisch niet altijd in te passen in de weergave die Lagos-Bossel van het verloop der gebeurtenissen later gaf.⁴⁶⁰ Van cruciaal belang lijkt dat echter niet te zijn, omdat beiden wel in grote lijn hetzelfde patroon in de Nederlandse reacties aangeven. Zo is in ieder geval duidelijk dat zich de ochtend van 23 juli een conflict met Bastiaans afspeelde, waarbij zowel Lagos-Bossel als Bourgon-diën betrokken waren. Het ging over de ruimte die de VN-debrievers letterlijk en figuurlijk ter beschikking stond voor hun werkzaamheden.

Op zondagochtend vaardigde De Jonge een ondergeschikte naar Pleso af om te zien of alles naar tevredenheid verliep. In zijn terugblik meldde de kolonel dat ‘de indruk om 13.00 uur was dat de hele exercitie naar tevredenheid verliep’.⁴⁶¹ Dat mocht rond die tijd zo zijn, het was wel het zwaarbevochten resultaat van de acties die zowel Bourgon-diën als Lagos-Bossel moesten uitvoeren om nog iets van de debriefing te redden. Bourgon-diën had op zaterdag onder Dutchbat de enquêteformulieren laten uitdelen op basis waarvan een selectie kon worden gemaakt van personen met wie een nader gesprek wenselijk was. Afgaande op de documenten werden ze hoofdzakelijk verspreid onder officieren en onder-officieren en

456 DCBC, 1109. J.H. de Jonge aan C.G.J. Hilderink, 29/08/95.

457 Lagos-Bossel, ‘*Chronology*’.

458 Lagos-Bossel, ‘*Chronology*’; interviews M. Lagos-Bossel, 20/12/00; P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

459 Interview P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

460 Het gaat daarbij in het bijzonder om de

momenten waarop Lagos-Bossel de hulp van Bourgon-diën inriep.

461 DCBC, 1109. J.H. de Jonge aan C.G.J. Hilderink, 29/08/95. De Jonge verklaarde later dat naar zijn mening de VN-debriefings ‘in de wielen waren gereden door Bastiaans’. Interview J.H. de Jonge, 30/05/01.

slechts een enkele soldaat.⁴⁶² De Nederlandse VN-officier had zelf de ruimtes geregeld waar de teams met de Dutchbat-soldaten konden spreken, maar merkte zondagochtend tot zijn ergernis dat Bastiaans en de zijnen ze in beslag hadden genomen. Volgens Bourgondiën was hij er aanvankelijk zelfs niet eens van op de hoogte dat de Nederlanders een eigen debriefing op touw hadden gezet.⁴⁶³

Volgens de aantekeningen die Lagos-Bossel naderhand maakte, verklaarde Bastiaans dat de VN-debrievers pas aan de slag konden zodra zijn eigen operatie was afgerond. Hij kon dan op basis van die resultaten aangeven welke militairen voor een humanitaire debriefing in aanmerking kwamen.⁴⁶⁴ Bourgondiën herinnerde zich een vervelende discussie over de vraag wie nu eigenlijk het voortouw mocht nemen: ‘Bastiaans had me er uitgeschreven, want hij deed de debriefing. Het waren zijn troepen, zei hij. Hij was commandant Luchtmobiel. “Het zijn VN-troepen”, zei ik toen, “ik denk niet dat u dat bepaalt”. Toen moest ik op zijn schouder zijn sterren meetellen. Ik voelde me als een klein kind weggestuurd.’⁴⁶⁵

Voor Bastiaans was het inderdaad geen punt van discussie. Zijn eigen operatie kwam op de eerste plaats en pas als de mogelijkheden het toelieten kwam de VN aan de beurt: ‘Om het snoeihard te zeggen: ik had met Janvier niets te maken in deze.’⁴⁶⁶

Lagos-Bossel legde Bastiaans nog eens uit welke afspraken ze twee dagen tevoren met De Jonge had gemaakt en het belang dat zij had bij de mogelijkheid om zelf de soldaten uit te kiezen voor individuele interviews. De generaal stelde daar tegenover dat de militairen slechts weinig tijd hadden, ‘because there was an important programme with the press, and that there was a ceremony scheduled for the afternoon’. Lagos-Bossel vroeg daarop Couzy te spreken.⁴⁶⁷

Ook Bourgondiën zocht het hogerop. Hij was ‘best kwaad over die debriefing’, zo verklaarde hij later. Hij beschouwde het als een fout dat geen gebruik was gemaakt van het VN-debriefteam: ‘Op dat moment ga je dus ook de indruk wekken: zij willen als eerste weten wat er aan de hand is. Laat eerst de VN dat doen en doe daarnaast of achteraf je eigen debriefing. Maar probeer nou in ieder geval de schijn weg te halen dat je mensen beïnvloedt’.⁴⁶⁸ Hoewel Nederland naderhand vaak verweten werd in VN-verband het braafste jongetje in de klas te zijn, prevaleerde deze keer het Nederlandse belang. Bastiaans was op dat punt inderdaad onvermurwbaar.

Toen Bourgondiën echter Couzy benaderde met de mededeling dat hij een probleem had met een van diens generaals, stemde de bevelhebber na enige discussie alsnog in met een VN-debriefing. De inlichtingenofficier vroeg hem, gezien zijn eerdere ervaring met Bastiaans, om deze boodschap persoonlijk aan de generaal over te brengen. Na het daaropvolgende gesprek tussen Couzy en Bastiaans kreeg Bourgondiën zijn ruimte terug, samen met de toezegging dat de VN ook een debriefing uit kon voeren.⁴⁶⁹

In hoeverre deze interventie ook van invloed was op of parallel liep met de inspanningen van Lagos-Bossel, viel niet meer na te gaan. Volgens haar weergave kwam pas na veel onderhandelen de toezegging los dat er vanaf half twaalf gedebriefd kon worden, tot vier uur,

462 NIOD, Coll. Hicks. Collectie debriefing-formulieren ‘De-briefing Srebrenica’, samengesteld door maj. C. Bourgondiën, 26/09/95. Tevens: SMG, 1002.

463 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

464 M. Lagos-Bossel, ‘Chronology’.

465 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

466 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

467 M. Lagos-Bossel, ‘Chronology’.

468 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

469 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

en dat er 's avonds van half acht tot tien ook nog gelegenheid zou zijn.⁴⁷⁰ Couzy herinnerde zich later dat hij inderdaad 'even actie' had ondernomen, 'om duidelijk te maken dat het serieus moest worden gedaan. Ik had een beetje de indruk had dat men het eigenlijk maar prioriteit nul vond en het niet echt serieus nam'.⁴⁷¹ Lagos-Bossel noteerde over haar gesprek met de bevelhebber dat hij in wezen de argumenten van Bastiaans herhaalde: grote tijdsdruk. Op haar herhaalde verzoek om zelf te mogen selecteren, antwoordde Couzy dat de soldaten nu overal verspreid waren en het moeilijk zou zijn om hen weer bij elkaar te brengen. Wel gaf hij aan dat 'through the military and psychological debriefings' inmiddels twintig soldaten waren geselecteerd, die 'real testimonies' af konden leggen.⁴⁷² Omdat de tijd drong, kon Lagos-Bossel wat dit laatste punt betreft niet anders doen dan haar nederlaag slikken. Deze doorkruising van de afspraak en de methodologie zou later terugkomen als een belangrijk onderdeel van de kritiek van Mazowiecki.

De verantwoordelijkheid voor de selectie van de personen die voor de humanitaire debriefing in aanmerking kwamen bleek naderhand niet eenvoudig vast te stellen; zowel Couzy als Bastiaans kampten op dit punt met gebrekkige herinneringen.⁴⁷³ Alleen kolonel Lemmen meende zich te herinneren dat Couzy degene was geweest die de mensen had uitgekozen: 'Ik heb het in ieder geval niet gedaan en Bastiaans ook niet'.⁴⁷⁴ Dat laatste is maar de vraag. Er is reden om te veronderstellen dat de aanwijzing plaatsvond op basis van een samenspraak tussen Couzy en Bastiaans en voor een deel was gebaseerd op de gegevens die op dat moment voor handen waren. Het lijkt niet waarschijnlijk dat, zoals Lagos-Bossel opperde, de resultaten van een psychologische debriefing bij de selectie een rol speelden, omdat deze eenvoudigweg niet had plaatsgevonden. Vermoedelijk speelden wel de resultaten mee van enkele gesprekken uit de operationele debriefing, die min of meer toevallig informatie hadden opgeleverd over getuigen van mensenrechtenschendingen. Ook waren er mensen, zoals luitenant Rutten en soldaat Dekker, die zich zelf bij Bastiaans hadden gemeld. Daarnaast had Couzy, zoals nog uitgebreider aan de orde zal komen, tussen de bedrijven door ook op eigen houtje met mensen gesproken.

Een hulpmiddel bij het vinden van getuigen vormden ook de enquête-formulieren die majoor Bourgondiën namens de inlichtingensectie had laten verspreiden. Daarin stond een aantal vragen over verschillende soorten mensenrechtenschendingen, maar ook een vraag, die als vangnet diende, om alle bijzonderheden te melden die van belang konden zijn. Op het formulier stond een intern telefoonnummer vermeld evenals een verwijzing naar de liaison-officier.

Bastiaans had echter bepaald dat alle formulieren, die bij kapitein Voerman moesten worden ingeleverd, eerst door zijn handen dienden te gaan. Deze handelwijze kwam voort uit zijn wens om het Nederlandse belang op de eerste plaats te zetten en 'het initiatief te houden'. Bastiaans wilde niet verrast worden door getuigenissen waarover hij pas later uit de tweede hand zou vernemen, en zeker niet uit de pers. De generaal wilde eveneens voorkomen dat iemand onnodig in de problemen zou raken door een gebrekkige beheersing van het Engels. Ook daarbij liet hij zich leiden door eigen ervaringen uit zijn verleden als commandant van de UNMO's.⁴⁷⁵ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de informatie uit de

470 M. Lagos-Bossel, *'Chronology'*.

471 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

472 M. Lagos-Bossel, *'Chronology'*.

473 Interviews G. Bastiaans, 20/11/00; H.A.

Couzy, 04/10/01.

474 Interview Th. Lemmen, 17/10/01.

475 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

formulieren een rol heeft gespeeld bij het aanwijzen van personen die voor een debriefing door de VN in aanmerking kwamen. Sommigen van hen zijn namelijk niet door de Brigade gedebriefd, zodat zij op een andere manier moeten zijn geïdentificeerd.⁴⁷⁶

De debriefing door de vertegenwoordigers van het *Centre for Human Rights* en *Civil Affairs* ging na al het oponthoud pas om half één 's middags van start. Vanwege het ingekrompen programma werden vier groepen samengesteld die zich met de gesprekken zouden belasten. De beide medewerkers van het *Centre for Human Rights*, onder wie Lagos-Bossel zelf, vormden een team met twee van de *Civil Affairs*-medewerkers. De twee andere *Legal Officers* opereerden zelfstandig. Een van hen was de Amerikaan David Brown, een *Legal Officer* van *Civil Affairs*, die in het team zat namens het *Human Rights Office*.⁴⁷⁷ Verder was ook een Nederlandse *Legal Officer*, F. Bontekoe, bij de debriefing betrokken. Hij zou uiteraard zijn gesprekken in het Nederlands voeren.

De militairen werden individueel gehoord in de daarvoor beschikbaar staande *prefabs*. De rest moest buiten in de zon zijn beurt af te wachten. Aanvankelijk gebeurde dat ook, maar gaandeweg de middag ging veel tijd verloren met het opsporen van soldaten die het wachten beu waren en waren verdwenen. Uiteindelijk kwamen vier militairen helemaal niet meer opdagen. Ook de liaisonofficier, die erop toe moest zien dat het proces soepel verliep, bleek te zijn verdwenen. De debriefers wachtten vergeefs tot zeven uur 's avonds. Rond die tijd liep Lagos-Bossel majoor Bourgondiën tegen het lijf. Hij had, zoals reeds beschreven in het hoofdstuk over de opvang van de 55, inmiddels samen met Morgan en nog enkele collega's eveneens een aantal Dutchbatters geïnterviewd.

De VN-debriefster legde hem de moeilijkheden voor die zij en haar collega's hadden ondervonden en benadrukte nogmaals de noodzaak om meer informatie te verkrijgen. Zij wilde dat doen met de 'Preliminary Checklist', die zij niet had kunnen verspreiden onder de Dutchbatters. Op haar verzoek wist Bourgondiën ervoor te zorgen dat Couzy, die inmiddels net zijn persconferentie achter de rug had, opnieuw een gesprek met haar had. Lagos-Bossel vertelde hem dat een aantal van de toegezegde getuigen het had laten afweten en vroeg hem naar de mogelijkheid om de checklist te verspreiden. Volgens de weergave van Lagos-Bossel gaf Couzy aan dat dit vrijwel onmogelijk zou zijn, maar dat hij de verantwoordelijkheid voor de distributie tijdens de terugvlucht naar Nederland op zich zou nemen. De ingevulde formulieren zou hij via generaal-majoor Kolsteren, de chef-staf op het hoofdkwartier in Zagreb, aan Lagos-Bossel retourneren. Daarop gaf ze hem ruim zestig formulieren mee. Daarvan kreeg ze er op 3 augustus, uit de handen van majoor Bourgondiën, slechts tien terug, samen met tien 'verslagformulieren' die volgens haar afkomstig waren van de Neder-

476 Dit valt op te maken uit een vergelijking van de namen van gedebriefden door Brigade en VN en de VN-verslagformulieren.

477 In die hoedanigheid ontving hij op 23 juli in Zagreb van majoor Bourgondiën een kopie ont-

ving van de zogeheten 'lijst van 239', die deze op zijn beurt van Franken had gekregen. Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00; P. Hicks, 10/07/00.

landse militaire autoriteiten.⁴⁷⁸ Tegelijkertijd ontving ze het verslag van generaal Bastiaans van zijn eigen activiteiten in Zagreb. De Speciale Rapporteur voor de Mensenrechten T. Mazowiecki zou later naar aanleiding van deze gang van zaken veel kritiek uiten op de gebrekkige Nederlandse medewerking in Zagreb.

29. Meldingen van Dutchbatters aan UNCHR en UNPF *Civil Affairs*

In het concept-rapport dat de VN-debriefers van UNCHR en *Civil Affairs* op 26 juli opstelden over hun gesprekken met Nederlandse VN-militairen, werd als algemene indruk weergegeven dat Dutchbat slechts beperkte bewegingsvrijheid in de enclave had genoten. Dit impliceerde dat de waarnemingen van de militairen zich beperkten tot hun compounds en de naaste omgeving.⁴⁷⁹ Lagos-Bossel had weliswaar van Bourgondiën inzage gekregen in zijn rapport over de debriefing van de gegijzelde Dutchbatters, maar dat was zoals reeds opgemerkt erg sober over waarnemingen aan de buitenrand van de enclave.⁴⁸⁰ Met die beperkingen in acht genomen concludeerden de onderzoekers dat er in zeker vier gevallen sprake was van bewijzen uit de eerste hand van mogelijke mensenrechtenschendingen. Dat was allereerst de scheiding, naar verluidde voor ondervraging, van weerbare mannen van de vrouwen, kinderen en bejaarden. Dan was er de waarneming van een enkele executie; de vondst van negen geëxecuteerde personen; en tenslotte het ingrijpen bij en voorkomen van een medische evacuatie van gewonde lokale bewoners. Bij dat laatste was sprake van dwang die werd uitgeoefend op ernstig gewonden om het ambulancevoertuig te verlaten en de verhinderd van toegang van medisch personeel tot de patiënten ‘while detained at the Bratunac check-point between 3am and 7am on’.⁴⁸¹

Deze conclusies werden bereikt op basis van de gesprekken met zeventien personen. Nadere beschouwing om wie het precies ging, laat zien dat alle betrokkenen bij de reeds in Potočari gedane meldingen, op de lijst van te interviewen personen stonden. Tot hen behoorden degenen die de lijken van geëxecuteerden hadden waargenomen, Oosterveen, Dorst en Rutten. De luitenant Schotman en Koster, die ook een rol speelden bij de ontdekking van de geëxecuteerden stonden ook op de lijst om gehoord te worden, maar zij kwamen bij de

478 M. Lagos-Bossel, ‘*Chronology*’; NIOD, Coll. Hicks. Confidential draft report, 26/07/95; interview M. Lagos-Bossel, 20/12/00. De genoemde ‘verslagformulieren’ waren mogelijkwijs formulieren die door G2 waren verspreid en die het opschrift ‘Debriefing form (verslagformulier)’ droegen. Dit zouden dan kopieën van ingevulde of pas in Nederland ingevulde formulieren moeten zijn geweest. De gehele collectie formulieren is waarschijnlijk pas in oktober in kopie aan Defensie ter beschikking gekomen. Dit valt af te leiden uit het feit dat op 28 september majoor Bourgondiën deze sets naar de DCMIO (Morgan) gingen (NIOD, Coll. Hicks. Begeleidbrief Bourgondiën aan DCMIO, 26/08/95). De sets, die zowel betrekking hadden op de eerste groep Dutchbatters als de tweede, waren opgesplitst in formulieren met ‘relevant information’ en ‘no relevant in-

formation’. Afgaande op de hoeveelheid formulieren met relevante informatie (alleen al 16 uit de eerste groep) is de oogst van tien formulieren die naar Lagos-Bossel zijn gegaan, mager. Gezien de vele onzekerheden rond de verspreiding van de formulieren is het niet mogelijk daar conclusies aan te verbinden.

479 NIOD, Coll. Hicks. Confidential draft, 26/07/95.

480 NIOD, Coll. Hicks. Lagos-Bossel zond dit rapport op 22 juli door aan haar directe baas H. Wieland in Tuzla. Fax M. Lagos-Bossel, Field Office UN Centre for Human Rights Zagreb, to Hubert Wieland, Civil Affairs Special Office, 22/07/95.

481 NIOD, Coll. Hicks. Confidential draft, 26/07/95.

debriefing niet opdagen.⁴⁸² Voor de meldingen maakte dat niet uit; de door Schotman in zijn formulier genoemde Groenewegen, verscheen wel bij de VN-debrievers en vertelde daar het verhaal van de door hem waargenomen executie.⁴⁸³ De getuigenissen van de twee andere Dutchbatters die niet kwamen opdagen, luitenant Egbers en sergeant Reussing, maakten vermoedelijk ook geen wezenlijk verschil in het licht van wat de andere getuigen verklaarden. Egbers had de mishandeling van krijgsgevangenen gemeld, het hinderen van de konvoobegeleiding door de VRS en de weigerachtigheid van de vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis die hij onderweg was tegengekomen om poolshoogte te nemen. Reussing had het slaan en schoppen van gewonden gezien.⁴⁸⁴

Van de 'real testimonies' die Couzy aan Lagos-Bossel beloofd had, behoorden de verklaringen van Oosterveen, Dorst, Rutten en Groenewegen zeker tot die categorie. Het gold echter niet voor alle opgeroepen getuigen. Kapitein Matthijssen was op de lijst gezet, maar hij verklaarde niets te hebben gezien.⁴⁸⁵ Karremans (Franken behoorde vreemd genoeg niet tot de geselecteerden)⁴⁸⁶ had uit eigen waarneming evenmin iets mede te delen, noch vertelde hij wat er hem in Potočari was gemeld en wat hij had doorgegeven. Wel refereerde hij aan de scheiding van de mannen van de vrouwen 'allegedly for questioning' en noemde hij de ontwapening van zijn manschappen door de VRS.⁴⁸⁷ Groen gaf een uitgebreide beschrijving van de dagen tussen 10 en 12 juli en speciaal van het wel en wee van de vluchtelingen.⁴⁸⁸

Bij sommige getuigen bleek de aanduiding 'real testimony' problematisch, omdat ze vooral indirect bewijs opleverden. Een aantal van hen verwees net als Karremans naar de scheiding en gaf daarbij soms aanvullende informatie. Sergeant-majoor H. Ritsema vertelde bijvoorbeeld dat de VRS gebruik maakte van 'fotoboeken' bij het identificeren van personen.⁴⁸⁹ Sommigen beschreven de gang van zaken in en rond het Witte Huis. Een aantal militairen gaf aan dat zij de sterke overtuiging hadden dat er executies hadden plaatsgevonden, ook al hadden ze geen lijken gezien. Sergeant R.H. van Beukering verklaarde bijvoorbeeld dat hij voor '99 % zeker' een executie had waargenomen van een dertig- tot veertigjarige man in een wit shirt die eerst was geschopt en met een geweerkolf bewerkt. Daarna hadden VRS-soldaten hem aan zijn haren achter een huis getrokken, waarna een

482 Dit valt op te maken uit een vergelijking van de debriefingsverslagen van de VN en de lijst 'Gehoord personeel UN', die als bijlage werd opgenomen bij het rapport-Bastiaans over de debriefing in Zagreb. De lijst wekt niet alleen ten onrechte de indruk dat er 21 personen door de VN zijn gesproken in plaats van 17; ook komt de naam Schotman twee keer voor en ontbreekt de naam van de wel door de VN gehoorde soldaat Van der Vliet. Zie Bijlage bij: SMG/Debrief. Brief C 11 Lumblbrig aan BLS, 'Operationele debrief Dutchbat III', nr. 172/confi, 28/07/95.

483 NIOD, Coll. Hicks. VN-Debriefing form Schotman; Margarita Lagos-Bossel (UNCHR)/Edric Selous (CVAO), Incident report Paul Roeneuvegen [Groenewegen], 23/07/95.

484 SMG/Debrief. Bijlage 'Gehoord personeel UN', bij brief C 11 Lumblbrig aan BLS, 'Operationele debrief Dutchbat III', nr. 172/confi, 28 juli

1995; idem NIOD, Coll. Hicks. VN-debriefing forms van Egbers en Reussing.

485 NIOD, Coll. Hicks. Statement C.J. Matthijssen, 23/07/95. Het format van de verslagen en de aanduidingen verschillen per debriefingsteam. Zo is er soms sprake van een 'incident report', van een 'statement' en soms alleen 'interview'. Ook zijn niet altijd de debrievers vermeld.

486 Volgens Roland Salvisberg was een gesprek met Franken door de Nederlandse autoriteiten niet toegestaan. Hiervan kon geen bevestiging worden verkregen. Interview R. Salvisberg, 08/03/99.

487 NIOD, Coll. Hicks. Statement Th. Karremans, 23/07/95.

488 NIOD, Coll. Hicks. Margarita Lagos-Bossel (UNCHR)/Edric Selous (CVAO), Incident report Jelte Groen, 23/07/95.

489 NIOD, Coll. Hicks. [interview] Homme Ritsema [23/07/95].

shot klonk.⁴⁹⁰ Een soortgelijk vermoeden over een executie uitte sergeant R. Van der Vliet, die tot twee keer toe zag hoe mannen werden mishandeld en vervolgens buiten het zicht achter een bus verdwenen, waarna schoten klonken. Van der Vliet zag nadat de bus was weggereden echter geen lijken liggen. Hij vermeldde ook dat na het vertrek van de vluchtelingen ‘all of Dutchbat were confined by Dutch officers to the Dutch compound’.⁴⁹¹

Ook luitenant Mustert vertelde van zijn bange vermoedens. Volgens hem werd het de Dutchbatters onmogelijk gemaakt om een blik te werpen op de mannen die bij de scheiding van de vrouwen aan de overzijde van de weg achter de bussen verdwenen. Verder meldde hij dat van de mannen die via het Witte Huis werden afgevoerd, de identiteitspapieren werden afgenomen. Ook beschreef hij dat hij verscheidene pistoolschoten hoorde uit de richting van het korenveld dat, blijkens de door hem gemaakte schets, zich achter het Witte Huis bevond. ‘Nobody checked the field however, he assumed that the BSA [VRS] soldiers were killing [A]BiH soldiers there’, noteerde de debriefer.⁴⁹²

Opmerkelijk was het uitvoerige gesprek dat de Nederlandse *Legal Officer* Bontekoe voerde met de arts Schouten. Zijn verslag, waarin Schouten net als bij Bastiaans vooral de gebeurtenissen rond het gewondenkonvooi beschreef, was in menig opzicht gedetailleerder dan de weergave die SMG-notulist Klep daarvan maakte; de SMG was ook bij deze debriefings aanwezig. In het licht van Kleps ongemakkelijke gevoel bij Schoutens verhaal over de verdwijning van de zeven gewonden, toen hij werd ‘uitgenodigd’ om te komen eten, was het opvallend dat de arts aan Bontekoe toevertrouwde ‘that he feared for their life’.⁴⁹³ Ook andere Dutchbatters legden verklaringen over het gewondenkonvooi af, onder wie Ritsema, die meldde dat er twee verpleegsters van MSF door VRS-soldaten waren meegenomen.⁴⁹⁴

In het ‘draft report’ speelden de getuigen die niet rechtstreeks mensenrechtenschendingen hadden geconstateerd nog geen rol. Maar in de eigenlijke rapporten die op basis van de verslagen werden opgemaakt, namen de auteurs deze meldingen wel degelijk serieus. In het door zijn medewerkster Peggy Hicks opgestelde interne ‘Srebrenica Human Rights Report’ dat Hoofd *Civil Affairs* Moussalli op 31 juli aan Akashi stuurde, combineerde zij de gegevens uit de debriefing met de informatie die de interviews met vluchtelingen in Tuzla hadden opgeleverd. Behalve de zekere meldingen van executies (Oosterveen/Rutten en Groenewegen), wees Hicks in aanvulling op de uitspraken van vluchtelingen op verklaringen van Dutchbatters ‘who witnessed beatings that apparently resulted in executions’. Specifiek verwees zij naar de (anonieme) verklaring van Mustert over de pistoolschoten uit de richting van het korenveld. Verder haalde zij ‘compelling testimony’ aan van Dutchbatters over de manier waarop de VRS het gewondenkonvooi had behandeld dat op 12 juli uit Potočari was vertrokken.⁴⁹⁵ Aan deze gebeurtenis wijdde Mazowiecki in zijn rapport, dat pas op 22

490 NIOD, Coll. Hicks. [interview] Robert van Beukering [23/07/95].

491 NIOD, Coll. Hicks. [interview] Robert van der Vliet [23/07/95].

492 NIOD, Coll. Hicks. Margarita Lagos-Bossel (UNCHR)/Edric Selous (CVAO), Incident report Johannes Edgar Mustert, 23/07/95.

493 NIOD, Coll. Hicks. Interoffice memorandum Frits E. Bontekoe to HCA [M. Moussalli], ‘Interviews of members of DutchBatt III’, 28/07/95.

494 NIOD, Coll. Hicks. [interview] Homme Ritsema [23/07/95].

495 Hicks, die werkzaam was bij het Human Rights Office (HRO) van Civil Affairs, plaatst de gebeurtenis overigens abusievelijk op de 13^e. Chronologie was in het algemeen een zwak punt bij getuigenissen. Zie: NIOD, Coll. Hicks. Interoffice memorandum Michel Moussalli to Yasushi Akashi, ‘Srebrenica Human Rights Report’, 31/07/95.

augustus verscheen, zelfs een aparte paragraaf.⁴⁹⁶ Verder vermeldde hij in grote lijnen dezelfde door Dutchbatters gerapporteerde gebeurtenissen en vermoedens. Wel voegde hij er af en toe een door hen vermeld detail aan toe. Zo beschreef hij hoe een vader door VRS-soldaten werd gescheiden van zijn twee kinderen, die naar schatting twee en vier jaar oud waren.⁴⁹⁷

30. Meldingen van Dutchbatters aan de KL-debriefters

Een vergelijking van de namen van degenen die door Bastiaans en de zijnen waren gehoord en degenen die door de VN werden gedebrieft, maakt duidelijk dat degenen die vermoedens van executies hadden, zoals Van Beukering, Van der Vliet en Mustert, in ieder geval niet formeel door de KL-debriefters zijn gehoord. De bewering van Couzy tijdens zijn persconferentie op 23 juli over de belangrijke plaats die het verkrijgen van informatie over oorlogsmisdaden tijdens de debriefing innam, blijkt achteraf gezien dan ook moeilijk overeind te houden. ‘De kernvraag was niet de mensenrechten’, aldus Bastiaans zelf daarover later. Er was voor hem ook geen aanleiding geweest om die invalshoek te hanteren. De generaal was van tevoren niet op de hoogte van wat Couzy het weekend tevoren in Zagreb al had opgestoken van de ex-gegijzelden. Zoals al eerder opgemerkt, kwam Bastiaans daar pas achter toen hij weer terug was in Nederland. In een terugblik sprak Bastiaans de mening uit dat wanneer hij aan de vooravond van de debriefing de beschikking zou hebben gehad over de informatie die hij nu pas achteraf verkreeg, hij op een heel andere manier te werk zou zijn gegaan. Feit is wel dat Bastiaans, zoals hij zelf ook benadrukte, een meer dan gemiddelde ervaring in Bosnië had en bepaalde signalen mogelijk op hun juiste betekenis had weten te schatten.⁴⁹⁸ In de ogen van SMG-onderzoeker Christ Klep, die bij alle door Bastiaans gevoerde gesprekken aanwezig was, ontbeerde hij echter een humanitaire antenne.⁴⁹⁹ Het lastige van Bastiaans’ claim, die zeker ook als een verontschuldiging kan worden uitgelegd, is dan ook dat hij niet te bewijzen valt.

Couzy verklaarde later dat hij geen reden had gezien om Bastiaans op de hoogte stellen van zijn ervaringen. Het leek hem geen zin te hebben om ‘een dingetje te vertellen’ terwijl Bastiaans met allerlei mensen zou gaan praten. Bovendien ging zijn aandacht allereerst uit naar het bataljon, aldus Couzy: ‘Het ging mij niet om een totaalplaatje van wat er in Bosnië gebeurd was. Het ging er mij om wat Dutchbat had meegemaakt.’ Het accent lag op ‘die hectische dagen waar zoveel verwarring over ontstond’. Het verloop van de strijd en de afvoer van de vluchtelingen daarna stonden daarbij voorop: ‘Dat verhaal moest helder worden. In eerste instantie was ik er niet voor om het debriefingsteam vast te laten stellen: wat is er verder nog in de enclave gebeurd waar wij geen zicht op hadden? Wat is er met die tien- tot vijftienduizend mannen gebeurd die te voet de enclave hebben verlaten? Dat was niet het doel van de opdracht die Bastiaans van mij had gekregen. We wilden zo snel mogelijk weten wat er bij het bataljon was gebeurd. Dat was al omvattend genoeg’.⁵⁰⁰

496 Paragraaf ‘E. The journey by medical convoy’ in: ‘Final periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant tot paragraph 42 of Commision Resolution 1995/89’ (in het vervolg: Rapport Mazowiecki).

497 Paragraaf ‘C. The situation in Potočari’, in: Rapport Mazowiecki. De melding was afkomstig van sgt Van Beukering. Zie: NIOD, Coll. Hicks. [interview] R. van Beukering [23/07/95].

498 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

499 Interview Chr. Klep, 03/03/99.

500 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

Dat de waarnemingen van de gegijzelde Dutchbatters misschien een indicatie konden zijn van de aard van de gebeurtenissen in Potočari en bij de vluchtelingentransporten, speelde nauwelijks een rol bij Couzy. Is dat nog enigszins voorstelbaar, moeilijker te begrijpen is dat hij de aanwijzingen die vanuit de KHO tijdens de debriefing op 16 juli en in het bijzonder van de chirurg Kremer tijdens het gesprek met hem op 17 juli, en die wél op gebeurtenissen in Potočari sloegen, niet aan Bastiaans heeft doorgegeven. Wat bij Couzy wel van die gesprekken was blijven hangen en vervolgens in de operationele debriefing van 23 juli een rol speelde, was diens kritiek op de bataljonsleiding. De houding van Couzy tegenover humanitaire zaken leek dus op zijn minst ambivalent.

Het gevolg hiervan was dat het thema mensenrechtenschendingen pas in het verloop van de debriefing van Bastiaans op de agenda terechtkwam. Daarbij werkten ook de VN-activiteiten als een katalysator. Voor een systematische benadering was het toen echter al te laat. De oorspronkelijke opzet en het strakke tijdschema, dat gedictieerd werd door de persconferenties die voor zondagmiddag gepland stonden, lieten weinig speelruimte over. Het live-programma van de NOS mocht uiterlijk tot kwart over vijf duren: ‘Nà 17.45 komt Studio Sport in de knel en dat is onbestaanbaar’, noteerde Hartman met enige spot in zijn actieplan. Dat betekende dat de Nederlandstalige persconferentie op zijn laatst om kwart voor vier moest beginnen.⁵⁰¹ Bovendien zou Couzy vanaf twee uur volledig in beslag worden genomen door het bezoek van de hoogwaardigheidsbekleders, onder wie premier Kok en kroonprins Willem-Alexander.

Door deze omstandigheden waren mededelingen over humanitaire zaken aanvankelijk min of meer ‘bijproducten’ van de operationele debriefing. De gesprekken die op zaterdag werden gevoerd, leverden geen duidelijk beeld op van de omvang van mensenrechtenschendingen. Over de deportatie merkten bijvoorbeeld verscheidene getuigen op dat deze ‘niet mensonterend’⁵⁰² en zelfs ‘correct’⁵⁰³ was verlopen en dat ‘geen enkele Servische wandaad was gezien’.⁵⁰⁴ Karremans maakte wel melding van de rapportage over de vondst van negen lijken (en niet van de door Groenewegen waargenomen executie) en het feit dat hij dit bij een lokale kolonel had aangekaart, met even weinig succes als bij Mladić, die hij aangesproken had op hem gemelde mishandelingen. Ook meldde hij zijn vergeefse protest tegen de scheiding van mannen en vrouwen.⁵⁰⁵ Franken daarentegen zei blijkens het verslag dat de ‘screening’ van de mannen met ‘instemming van de moslims’ had plaatsgevonden. Verder waren er wel wat geruchten geweest en hadden sommige konvooibegeleiders her en der een dode langs de weg gezien, maar er waren hem ‘geen ooggetuigeverslagen van feitelijke executies’ bekend.⁵⁰⁶ Op geen enkele wijze verwees het verslag van het gesprek met Franken

501 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Plan/actiepunten terugkeer “300” van Dutchbat’, 21/07/95 (11.00 uur).

502 SMG, 1007. P. Groen, ‘Debriefing opperwachtmeester 1 B. Rave, lid sie 5 en veiligheidsfunctionaris. Kamp Pleso 220795, 21.00-21.30 uur’.

503 SMG, 1007. M. Elands, ‘Debriefing Dutchbat 3 – zaterdag 22/07/95. Interview II: sgt Suur-

man [Zuurman]’.

504 SMG, 1007. M. Elands, ‘Debriefing Dutchbat 3 – zaterdag 22/07/95. Interview I: sgt 1 Erkelens, elnt Caris – FAC 109’.

505 SMG, 1007. Chr. Klep, ‘Verslag debriefing C-Dutchbat III lkol Karremans, 22/07/95, Kamp Pleso’.

506 SMG, 1007. Chr. Klep, ‘Verslag debriefing majoor Franken, 22/07/95, Kamp Pleso’.

ZAGREB EN TUZLA: OP ZOEK NAAR INFORMATIE

Feest in Kamp Pleso Zagreb na terugkeer Dutchbat.

Prins Willem-Alexander in Kamp Pleso en Contingentscommandant kolonel Verschraegen (rechts).

naar de groeiende verontrusting waarop hij later tijdens zijn getuigenis in het proces tegen Krstić zo'n accent legde.⁵⁰⁷

De belangrijkste getuigenissen hoorden de debriefers pas op zondag. Zo maakten Oosterveen en Koster melding van de mogelijke executies.⁵⁰⁸ Hun debriefer Lemmen en notuliste Groen waren al gewaarschuwd door Rave, die hun namen en die van Rutten en Dorst in dat verband had genoemd had tijdens zijn eigen gesprek.⁵⁰⁹ Dat verklaart waarom alleen bij Oosterveen het gesprek opende met de vraag naar de waarneming van oorlogsmisdaden.⁵¹⁰

Franken had Rutten zelf al aangeraden om zich bij de debriefers te melden. Dat gebeurde op zaterdagavond 22 juli, toen het bataljon van een feestelijke barbecue genoot. Bij die gelegenheid vroeg Franken aan Rutten ook of hij zijn fotorolletje nog altijd in bezit had.⁵¹¹ Vervolgens had Franken in zijn debriefingsgesprek, dat later op de avond plaatsvond, Rutten's foto's gemeld.⁵¹² Voordat de debriefers zelf op Rutten af konden gaan, meldde hij zich zondagochtend zelf. Er was echter pas ruimte in het schema aan het begin van de middag. Eerst vond om één uur een confrontatie tussen Oosterveen en Rutten plaats, om helderheid te verkrijgen over de vraag of zij dezelfde lijken hadden gezien of verschillende, op uiteenlopende locaties.⁵¹³ Bij deze confrontatie waren in ieder geval kolonel Lemmen en SMG-onderzoeker Groen aanwezig. Daarna sprak Rutten nog een tijdje apart met Couzy en Groen.⁵¹⁴ Van die bijeenkomst is geen apart verslag overgeleverd. Waarschijnlijk hebben enkele aantekeningen in de notitie over de bijeenkomst samen met Oosterveen wel daarop betrekking. Groen noteerde dat Rutten melding maakte van een huis (de term Witte Huis viel toen nog niet) waarin zich 'geselecteerde mannen' bevonden. Hij vertelde ook dat er commando's bij het huis werden geposteed om de mannen, onder wie 'weinig jongeren' waren, te tellen. Rutten wees er ook op dat de selectie plaatsvond door speciale troepen, die geen rang- en onderscheidingstekens droegen. Hij noemde bij name de Arkan-Tijgers (die trouwens Rave ook had genoemd) en de Drina Wolven.⁵¹⁵ Wat niet vermeld stond, maar waaraan Rutten wel een sterke herinnering had, was dat Couzy bij die gelegenheid erg doorvroeg over zijn fotorolletje.⁵¹⁶ Rave had de generaal daarover ingelicht.⁵¹⁷

507 Wel moet worden opgemerkt dat geen van de door de SMG opgestelde verslagen door de debriefers geautoriseerd zijn. Onder andere in het geval van Karremans en Franken was er echter ook nog een notulist van de Brigade, kapitein Lagaune, aanwezig, wiens aantekeningen later in het SMG-verslag werden verwerkt.

508 Zie: SMG, 1007. P. Groen, 'Debriefing aoo Oosterveen, adjudant personeelszaken (toegevoegd aan S 1), Kamp Pleso 230795, 09-1000 uur'. Van de debriefing van luitenant Koster is geen getypt verslag bewaard gebleven, maar wel klad-aantekeningen van een van de debriefers. Hetzelfde geldt ook voor de debriefings van kapitein Voerman en adjudant Knapen.

509 SMG, 1007. P. Groen, 'Debriefing opperwachtmeester 1 B. Rave, lid sie 5 en veiligheidsfunctionaris. Kamp Pleso 220795, 21.00-21.30 uur'.

510 SMG, 1007. P. Groen, 'Debriefing aoo

Oosterveen, Adjudant personeelszaken (toegevoegd aan S 1). Kamp Pleso, 230795, 09-10.00 uur'.

511 Interview J.H.A. Rutten, 01/12/99.

512 SMG, 1007. Chr. Klep, 'Verslag debriefing majoor Franken, 22 juli 1995, Kamp Pleso'.

513 SMG, 1007. P. Groen, 'Confrontatie aoo Oosterveen en elt Rutten i.v.m. enquête oorlogsmisdaden. Kamp Pleso 230795, 13.00-13.30 uur'.

514 Interview J.H.A. Rutten, 01/12/99.

515 SMG, 1007. P. Groen, 'Confrontatie aoo Oosterveen en elt Rutten i.v.m. enquête oorlogsmisdaden. Kamp Pleso 230795, 13.00-13.30 uur'; P. Groen, 'Debriefing opperwachtmeester 1 B. Rave, lid sie 5 en veiligheidsfunctionaris. Kamp Pleso 220795, 21.00-21.30 uur'.

516 Interview J.H.A. Rutten, 01/12/99.

517 Interview B. Rave, 13/12/00.

Ook nog enkele andere getuigen werden opgeroepen omdat hun namen in eerdere gesprekken waren genoemd. Zo sprak Bastiaans op zondag, terwijl de middag al een eind op streek was, met de adjudanten Voets en Elbers. Zij waren op 14 juli in opdracht van de commandant verbandplaats, kapitein Hoogwaarden, met de viertonner naar Srebrenica gereden, op zoek naar achterblijvers. Hoewel ze te kennen gaven dat ze vanwege de spanning, en vanwege hun plaats achterin de bak van het voertuig, niet alles goed hadden kunnen observeren, meldden ze in ieder geval twee doden te hebben gezien. De ene ‘was duidelijk door het hoofd geschoten’ en ook de andere vertoonde een schotwond.⁵¹⁸

Rutten was niet de enige die zichzelf aanmeldde. De soldaat-verpleger Dekker, die daarna ook de VN het verhaal vertelde van de Bosnisch-Servische misdragingen jegens het gewondentransport, meldde zichzelf na een oproep aan getuigen van oorlogsmisdaden om zich te melden.⁵¹⁹ Of er daadwerkelijk een oproep gedaan is en door wie, of dat hier gerefereerd werd aan de oproep aan het slot van de VN-verslagformulieren om bij bijzonderheden contact op te nemen met een aangewezen persoon, is niet duidelijk.

De screening van de VN-formulieren leverde Bastiaans ten slotte nog een paar namen op. De belangrijkste was soldaat Groenewegen, die opmerkelijk genoeg door geen van de gehoorde kaderleden was genoemd, maar wiens naam en het feit dat hij ooggetuige was geweest van een executie, wel vermeld stond in het VN-verslagformulier van luitenant Schotman.⁵²⁰ Couzy had daar in de *Nova*-uitzending van zaterdagavond al naar verwezen, zij het nog met een slag om de arm. De debriefers filterden ook de naam van wachtmeester Van der Vliet uit de formulieren. Hij vertelde dat hij twee vermoedelijke executies had gezien. Hij had echter niet al te opvallend durven kijken uit vrees voor de VRS, en had de lijken niet gezien.⁵²¹

Kolonel Lemmen en SMG’er Groen hoorden deze vijf getuigen in rap tempo tussen twaalf en half twee. Bastiaans ging zoals reeds opgemerkt nog iets langer door. Tot het laatste mogelijke moment werd Couzy, die inmiddels al drukke andere bezigheden had, van de bevindingen op de hoogte gehouden.⁵²²

31. Couzy en de getuigenissen van oorlogsmisdaden

Terwijl generaal Bastiaans en zijn debriefers zich vooral op de operationele aspecten van de debriefing richtten en pas in een laat stadium de aandacht verlegden naar waarnemingen van mensenrechtenschendingen, wijst alles erop dat dit laatste thema in Zagreb een van de voornaamste preoccupaties van Couzy was geworden. Voorzover viel na te gaan (zijn aanwezigheid werd in de verslagen niet speciaal vermeld) was hij aanwezig bij de meeste debriefings van degenen die de belangrijke waarnemingen van oorlogsmisdaden hadden gedaan.

Bij de vaststelling van wat Couzy vernomen heeft, doet zich echter een probleem voor. Het

⁵¹⁸ SMG, 1007. Chr. Klep, ‘Verslag debriefing 400 Voets en 400 Elbers, 23/07/95, Kamp Pleso’.

⁵¹⁹ Gezien de latere ophef daarover, is het waard om te vermelden dat Dekker ook al een verwijzing gaf naar het bestaan van een lijst met de namen van gewonden. SMG, 1007. P. Groen, ‘Debriefing sld-verpleger Dekker, B-cie, 230795, tijdstip ca 12.00 uur’.

⁵²⁰ NIOD, Coll. Hicks. ‘Debriefing form/verslagformulier Schotman’. Schotman was niet door Bastiaans c.s. gehoord.

⁵²¹ SMG, 1007. P. Groen, ‘Debriefing wmr Van der Vliet, stafverzorgingscie i.v.m. enquête over oorlogsmisdaden. Kamp Pleso 230795, 12.30-13.00’.

⁵²² Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

valt niet met zekerheid te zeggen of de verslagen een getrouwe weergave vormen van wat er besproken is. De SMG-notulisten hebben achteraf hun verslagen nooit laten autoriseren, en hoewel de indruk is dat zij hun werk consciëntieus hebben uitgevoerd, geven sommige verslagen aanleiding tot vragen. In een aantal gevallen verklaarden gedebrieften later bij andere gelegenheden in groter detail over bepaalde waarnemingen die hen het gevoel gaven dat het mis zat. Sommige van die waarnemingen ontbreken echter in de verslagen uit Zagreb.

Zo is het opvallend dat in het verslag van het gesprek met luitenant L. van Duijn geen enkele verwijzing is te vinden naar zijn vondst van de paspoorten en de opmerking van een VRS-militair dat de eigenaars die toch niet meer nodig zouden hebben.⁵²³ Van Duijns verklaring daarover en de grote betekenis die hij naar eigen zeggen daaraan hechtte, kwam pas goed onder de aandacht nadat de Amerikaanse journalist David Rohde er in zijn in 1997 gepubliceerde boek *Endgame* een belangrijke plaats voor inruimde.⁵²⁴ De luitenant had er tijdens zijn debriefing in Assen ook al op gewezen dat de hele omgeving van het Witte Huis bezaaid had gelegen met paspoorten en foto's en hij had ook de opmerking van de VRS-militair genoemd. In het debriefingsverslag is het echter een mededeling in een serie, waaruit niet valt op te maken dat er speciale betekenis aan werd gehecht. Van Duijn verklaarde blijkbaar bij de debriefing ook niet, zoals hij later wel deed, dat hij vanwege het belang ervan een melding had gedaan aan iemand van de 'bataljons-ops' (hij wist zeker dat het niet Karremans of Franken was geweest).⁵²⁵ Hij gaf wel in het gesprek aan 'dat het onmogelijk is geweest dat er zich dingen hebben voorgedaan tussen die vluchtelingen door Serven die niet opgemerkt zouden zijn. Dit zou zijn opgevallen, omdat bij het minste geringste paniek zou zijn uitgebroken tussen de Moslims'.⁵²⁶

Ook in Zagreb werd, afgaande op het desbetreffende gespreksverslag, met Van Duijn stilgestaan bij de scheiding van de mannen en vrouwen. Hij verklaarde daarbij 'nadrukkelijk' dat hij noch andere Dutchbatters daar actief aan hadden meegewerkt. Wel vertelde hij hoe hij in een aantal gevallen waarin families – in de praktijk moeders en kinderen – van elkaar gescheiden dreigden te raken bij het aan boord gaan van de bussen en vrachtwagens, bewerkstelligd had dat de families bij elkaar bleven. Verder merkte hij op dat hij tijdens de evacuatie niets onrechtmatig had gezien. De enige kanttekening die hij daarbij plaatste was de vondst van een aantal lijken door zijn collega Koster. Ook sprak hij in het algemeen over 'schokkende taferelen'.⁵²⁷

De indruk die uit dit alles oprijst is dat Van Duijn in Zagreb niet over de paspoorten heeft gesproken, ook al verklaarde hij achteraf dat dit wel degelijk was gebeurd.⁵²⁸ In het VN-verslagformulier dat Van Duijn invulde, ontbrak echter ook iedere verwijzing naar het incident rond de paspoorten. De ruimte voor het antwoord op de vraag over bijzonderheden die van belang waren, bleef leeg.⁵²⁹ Van Duijn verklaarde daarover later: 'Dat formulier heb ik wel ingevuld. Ik geloof dat ik erop gezet heb dat ik niets specifiek heb gezien, buiten de afvoer van de Moslims en het scheiden van de mannen. Zoiets. Maar het was niet slim om het

523 SMG, 1007. M. Elands, 'Debriefing Dutchbat 3 – zaterdag 22/07/95. Interview IV: Elnt Van Duyn (PC C-cie, onderdeel Blocking Force)'.

524 David Rohde, *Endgame*. pp. 276-278.

525 MvD, DAB. L.F.F. Casteleijn aan minister, D96/349, 'Verklaring luitenant Van Duijn', 12/07/96; bijlage van O. van der Wind. 'Aantekening mondeling gesprek met elnt Van Duijn te Rijswijk

op 12 juli 1996'.

526 Debriefing L.C. van Duijn, 13/09/95.

527 SMG, 1007. M. Elands, 'Debriefing Dutchbat 3 – zaterdag 22/07/95. Interview IV: Elnt Van Duyn (PC C-cie, onderdeel Blocking Force)'.

528 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

529 NIOD, Coll. Hicks. 'Debriefing form/verslagformulier L. van Duijn'.

op die manier te doen. Het laatste waar iedereen op zat te wachten was een formulier invullen. Dat sloeg helemaal nergens op.⁵³⁰ Er zijn meer aanwijzingen dat het invullen van de formulieren niet altijd even serieus is genomen omdat de Dutchbatters het gewoon ‘gehad’ hadden. Welke vergoelijking daarvoor mogelijk ook te vinden zou zijn, het resultaat was dat bepaalde zaken niet gesignaleerd konden worden. In het geval van Van Duijn houdt het de twijfel in stand over het belang dat hij zelf aan zijn waarneming hechtte. Hoe er met die informatie zou zijn omgesprongen en in hoeverre dat van invloed zou zijn geweest op het beeld van de gebeurtenissen, is slechts een onderwerp voor speculatie.

Een enigszins vergelijkbaar probleem deed zich in Zagreb ook voor met de verklaring van sergeant Mulder, de commandant van OP-Mike. In tegenstelling tot de meeste andere gesprekken was het ditmaal Couzy die het gesprek domineerde, omdat hij al snel gefascineerd raakte door wat Mulder te melden had. Dat gold in het bijzonder voor wat hij vertelde over de onderlinge gevechten tussen ABiH-militairen die zich in de buurt van OP-Mike hadden afgespeeld. Het was de eerste keer dat Couzy hierover vernam (Caris en Erkelens zouden in hun debriefingsgesprek een soortgelijk incident vermelden). Het hield hem zelfs zó bezig dat hij aan de rest van wat Mulder vertelde weinig aandacht had geschonken.⁵³¹

Wat Mulder verder precies gemeld heeft, is net als bij Van Duijn lastig precies te reconstrueren omdat het verslag niet spoort met de herinneringen van de betrokkenen. Het is daarbij vrijwel onmogelijk vast te stellen in hoeverre destijds de notulist tekort is geschoten of dat zaken later door betrokkenen zijn terugprojecteerd. Sommige details die in latere verklaringen opduiken, zijn in eerdere instanties wel herkenbaar, maar een stuk vager. Zo vertelde Mulder over het conflict tussen de beide ABiH-groepen, te weten die van het dorp Jagličići waar OP-M lag en een groep van elders. De vermoedelijke inzet van de ruzie was het al dan niet in beslag nemen van Mulders YPR. ‘Er ontstond een kort vuurgevecht, dat gewonnen werd door de Jagličići-groep’, noteerden Klep en Lagaune, de beide notulisten.⁵³² Mulder verklaarde evenwel later dat de plaatselijke commandant, ‘kapitein Envir’, met wie hij een goede relatie had opgebouwd, eigenhandig een militair had doodgeschoten. Die bedreigde de YPR met een antitankwapen toen de Dutchbatters samen met de vrouwen en kinderen richting Potočari wilde gaan. Minstens een dag eerder had de bemanning een conflict waargenomen dat blijkbaar ging over de vraag of de militairen de enclave moesten verlaten of verdedigen. Daarbij was inderdaad op elkaar geschoten.⁵³³

Mulder verklaarde later eveneens dat hij Couzy op de hoogte had gesteld van de vermoedelijke overrijding van vluchtelingen tussen Jagličići en Potočari, dat later bekend zou worden als ‘het OP-Mike incident’.⁵³⁴ In het verslag uit Zagreb stond slechts vermeld dat de YPR onderweg ‘nog één keer beschoten’ werd.⁵³⁵ Mulder had hier echter naar eigen zeggen slechts ‘vrij kort’ met Couzy over gesproken.⁵³⁶ Couzy verklaarde later dat Mulder hem

530 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

531 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

532 SMG, 1007. Klep/Lagaune, ‘verslag debriefing sgt1 Mulder, 22/07/95, Kamp Pleso’.

533 Interview M. Mulder, 06/10/98.

534 Interview M. Mulder, 06/10/98.

535 SMG, 1007. Klep/Lagaune, ‘verslag debriefing sgt1 Mulder, 22/07/95, Kamp Pleso’.

536 Proces-verbaal, KMAR-Sebrateam. P. 506/CoTB/1998, Proces-verbaal van het 3^e verhoor van verdachte M.A. Mulder, 18 november 1998, p. 6.

inderdaad in Zagreb van de mogelijke overrijding had verteld, maar dat hij dit daarna was vergeten totdat Mulder hem in 1998 benaderd had omdat de zaak hem hoog zat.⁵³⁷

Volgens het verslag van het gesprek in Zagreb was Mulder in Potočari ook getuige van het begin van de scheiding van mannen en vrouwen op 12 juli. Hij had dit gemeld aan kapitein Melchers, die ermee naar Karremans was gegaan, ‘die begon te vloeken en zei dat hij naar Mladić ging om te protesteren’. Het konvooi begon toen echter al te rijden. De dag erop, toen Mulder net als op 12 juli was ingeschakeld bij de konvooibegeleiding, zag hij hoe een bus met veertig tot vijftig mannen zich van het konvooi losmaakte en een andere richting insloeg. Mulder, die de rest van het konvooi volgde, werd vervolgens onderweg tegengehouden en ‘gestript’. Hij en zijn bijrijder moesten wapens en scherfvesten afgeven. Daarna, zo vertelde hij, was hij samen met zijn collega gedwongen om op een door VRS bemande Nederlandse YPR mee te rijden, op een ‘bereden patrouille tegen moslims’.⁵³⁸ De opzet van de VRS was ongetwijfeld om de YPR nog meer het aanzien te geven van een Nederlands voertuig en op die manier Bosnische Moslims tevoorschijn te lokken. Daarmee was dit een schending van het oorlogsrecht; Couzy schonk er de volgende dag echter geen aandacht aan tijdens zijn persconferentie.

Mulder verwees er kort naar dat hij en een aantal andere Dutchbatters gedwongen de nacht hadden moeten doorbrengen bij een ‘checkpoint’, waar het erg ‘onrustig’ was. Pas de volgende dag keerden zij naar Potočari terug. Daarbij zagen ze onderweg bij Nova Kasaba een voetbalveld vol met gevangenen, allen met de handen in de nek. Later zagen ze ‘nog verschillende dode BiH-strijders (...) maar het leken allemaal oorlogsslachtoffers. Ik heb geen martelingen of executies gezien’.⁵³⁹

In latere verklaringen gaf Mulder echter te kennen dat hij een veel uitgebreider verhaal had gedaan. Hij vertelde dat hij samen met de Dutchbatters, onder wie luitenant Egbers, de nacht in een school in Nova Kasaba had doorgebracht. Met enige regelmaat werden er krijgsgevangenen naar een nabij gelegen huisje gebracht. Een ‘druppelvormige soldaat’, met brede heupen, smalle schouders en hangsnor, kwam uit de school en begaf zich naar het huisje. Na gemiddeld een kwartier werd er dan een schot gehoord, waarna de soldaat en zijn collega’s alleen het huisje verlieten om terug te keren naar de school. Volgens Mulder ging dit de hele nacht zo door. Af en toe kwam er ‘een soort boevenwagen’, die met de achterkant tegen de deur parkeerde en na een tijdje weer weg reed. Mulder vermoedde dat op die manier de overschotten werden afgevoerd.⁵⁴⁰

Bastiaans verklaarde later stellig dat hij van dit verhaal niet op de hoogte was.⁵⁴¹ Dat roept

537 Interview H.A. Couzy, 04/10/01. Een van Mulders voormalige collega’s, Dave Vaasen, verklaarde in 1998 tegenover het Sebra-team van de KMAR dat hij in Zagreb al van Mulder had gehoord dat deze het verhaal van de overrijding aan Couzy had gemeld. Zie: Proces-verbaal, KMAR-Sebrateam. P. 506/C6D/1998, Proces-verbaal van het 3^e verhoor van getuige D.J. Vaasen, 17/11/98, p. 6.

538 Ook dit voorval werd pas later in de media bekend. Medewerkers van het Joegoslavië-Tribunaal stonden al in de zomer van 1995 in gesprekken met Dutchbatters uitgebreid stil bij het mis-

bruik van de VN-voertuigen. Verwijzing in: debriefingsverklaring T.P. Lutke, 08/09/95.

539 SMG, 1007. Klep/Lagaune, ‘verslag debriefing sgt 1 Mulder, 22/07/95, Kamp Pleso’.

540 Interview M. Mulder, 06/10/98. Mulder herhaalde dit verhaal kort na het gesprek met het NIOD ook tegenover de KMAR, waarvan het Sebra-team hem hoorde in verband met het onderzoek naar het OP-Mike incident. Overigens lijkt hij er geen melding van te hebben gemaakt bij zijn terugkeer in Potočari. Zie: SMG/Debrief. Verslag Sgt Mulder aan S3, 15/07/95.

541 Interview G. Bastiaans, 20/11/00.

de vraag op of Mulder mogelijk ook buiten de debriefing om nog met Couzy heeft gesproken. De BLS kwam het verhaal in ieder geval bekend voor en hij meende dat hij het inderdaad in Zagreb had gehoord, al wist hij niet meer van wie.⁵⁴² In deze vorm werd het verhaal echter alleen door Mulder verteld, zodat het voor de hand ligt dat hij de bron is geweest.

De beschikbare debriefingsverklaringen uit Assen van Mulders collega's in Nova Kasaba bleken af te wijken van de lezing die Mulder gaf, zodat het moeilijk is bevestiging voor zijn verhaal te vinden. Zo verwees zijn collega, sergeant Lutke, slechts naar een voorval waarbij vier krijgsgevangenen met de handen in de nek het huisje waren binnengevoerd, waarna vier schoten klonken: 'Iedereen was van mening dat de vier moslims waren geëxecuteerd'. Lutke vermeldde echter ook dat enkele Dutchbatters navraag hadden gedaan bij de VRS en vervolgens toestemming hadden gekregen om in het huisje te kijken. In een kamer van drie bij drie meter bleken zich dertig krijgsgevangenen te bevinden.⁵⁴³ Een aantal van hen had wel opgezwollen gezichten, die deden denken aan mishandelingen.⁵⁴⁴ Luitenant Egbers, die wat later eveneens ging kijken, trof een gewonde aan en iemand met een blauw oog. Hij constateerde verder geen mishandelingen.⁵⁴⁵

Het probleem, waar ook Couzy al eerder tegenaan was gelopen, namelijk dat er grote verschillen in waarneming bestonden tussen mensen die op het oog hetzelfde meegemaakt moesten hebben, deed zich bij nog een voorval voor. Volgens Mulder had hij tijdens zijn debriefing in Zagreb verteld dat hij op 13 juli, op de terugweg van Nova Kasaba naar Potočari, op de hellingen ter hoogte van zijn oude OP-Mike honderden lijken had gezien.⁵⁴⁶ Dit verhaal strookt met wat ook door Theo Lutke in Assen werd gemeld: hij schatte het aantal doden op maar liefst vijfhonderd.⁵⁴⁷ Anderen verklaarden echter indertijd al tot Mulders verbazing dat ze niets hadden waargenomen.⁵⁴⁸

Het ontbreken van dit alles in het verslag dat van het gesprek met Mulder in Pleso werd opgemaakt, is opmerkelijk. Aangezien Couzy echter zelf verklaard heeft dat deze verhalen hem, al dan niet in grote lijnen, bekend waren, lijkt het waarschijnlijk dat ze hem inderdaad gemeld zijn (al mag niet uitgesloten worden dat zowel Couzy's als Mulders herinneringen op dit punt onjuist zijn). Of dit misschien buiten de feitelijke debriefing heeft plaatsgevonden bleek niet meer vast te stellen, al is het wel mogelijk: het gesprek met Mulder was het laatste voor de pauze.⁵⁴⁹ Niet uit te sluiten valt dat het gesprek tijdens die onderbreking informeel is voortgezet.

Vast staat dat de bevelhebber in het algemeen gedurende zijn verblijf in Pleso een bijzondere belangstelling toonde voor opvallende zaken. Diverse niet-Dutchbatters die op Pleso rondliepen werden door Couzy aangesproken met de vraag of zij verhalen hadden opgepikt die van belang konden zijn. Majoor Solkesz van het Logistieke Bataljon, die als konvoicommandant nog steeds in het gebied was en dus weer gedebriefd, herinnerde zich

542 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

543 Debriefingsverklaring T.P. Lutke, 08/09/95.

544 Debriefingsverklaring M.R. Blom, 13/09/95.

545 Debriefingsverklaring V.E. Egbers, 02/09/95; interview V.E. Egbers, 02/09/99.

546 Interview M. Mulder, 06/10/98.

547 Debriefingsverklaring T.P. Lutke, 08/09/95.

548 Interview M. Mulder, 06/10/98.

549 In de herinnering van Mulder sprak hij drie tot vier uur met zijn debriefers. De omvang van

het verslag correspondeert echter meer met de anderhalf uur die in het schema was uitgetrokken, van 18.00 tot 19.30, wanneer de maaltijd zou beginnen. Daarna zou om acht uur Franken worden gehoord. Veel gesprekken liepen echter uit. Of er werkelijk zo lang met Mulder is gesproken, of dit een vertekening achteraf is of dat een officieuze voortzetting heeft plaatsgevonden, blijft dus in het midden.

hoe op zondagochtend Couzy links en rechts in beperkte tijd, ‘niet langer dan vijf minuten’ met zo’n vijftien mensen ‘over dat specifieke onderwerp’ sprak in de buurt van het Holland Huis.⁵⁵⁰ Zelf werd hij ook door Couzy aangesproken toen hij aan het begin van de middag met een kop koffie op het terras van het Holland Huis plaatsnam. De bevelhebber vroeg hem naar zijn ervaringen ‘en of ik nog vreemde dingen had gezien of gehoord’. Maar juist toen de konvooleider was begonnen de vragen te beantwoorden, onderbrak een van de voorlichters het gesprek, om ter plekke een aantal problemen rond de persconferentie te bespreken. Vervolgens verscheen Couzy’s adjudant om hem te mee te tronen omdat het vliegtuig met hoogwaardigheidsbekleders was geland.⁵⁵¹

Tussen de drukke bedrijven door onderhield Couzy ook contact met psycholoog Venhovens, die leiding gaf aan het omvangrijke team psychologen, maatschappelijk werkers en geestelijk verzorgers die speciaal waren ingevlogen. Ze mengden zich informeel onder de Dutchbatters en probeerden gesprekken aan te knopen.⁵⁵² Dat ging over het algemeen niet gemakkelijk. Voorlichter Paul Hartman, die met dit team contact onderhield, herinnerde zich dat de stemming onder de militairen dermate vlak bleek dat sommige teamleden zich afvroegen waarvoor ze nu eigenlijk naar Zagreb hadden moeten komen.⁵⁵³

De voornaamste informatie kwam dus voor Couzy uit de debriefingsgesprekken. Tot verbazing van de SMG’ers Groen en Klep, die bij een aantal gesprekken met Couzy aanwezig waren, gaf de bevelhebber aan deze waarnemingen echter een minimalistische uitleg. Voor de militair-historici stond toen inmiddels al vast dat wat gerapporteerd was slechts het topje van de ijsberg vormde.⁵⁵⁴ Op de zondagmiddag van de persconferentie deden in Kamp Pleso al geruchten de ronde over mannen die in het voetbalstadion van Nova Kasaba zouden zijn omgebracht.⁵⁵⁵ De opstelling van Couzy vonden ze des te onbegrijpelijker omdat hij bij hen eerder een indruk had gewekt van grote betrokkenheid bij de zoektocht naar mogelijke oorlogsmisdrijven. In de pauzes van de debriefingsgesprekken had hij bijvoorbeeld hun mening gevraagd over de mededelingen van negen lijken en het mogelijke bloedbad in het voetbalstadion.⁵⁵⁶

Blijkbaar was de bevelhebber, die de avond tevoren bij *Nova* publiekelijk al een voorschot had gegeven op zijn conclusies, niet van zins om daarvan af te wijken. Op zaterdagavond, nog voor zijn vertrek naar de studio in Zagreb voor het live-interview met *Nova*, was hij aangesproken door kapitein E. Dijkman, de maatschappelijk werker van het bataljon: ‘Ik heb op die zaterdagavond in Zagreb nog bij Couzy gezeten en hem gevraagd: “Hoe kunt u dat nou zeggen, geen genocide? Wij vermoeden dat honderden en misschien wel duizenden zijn gedood.” Maar hij hield vol: “Wij houden ons aan de feiten.” Ik heb hem óók gezegd dat er na de afvoer van de bevolking elke dag geschoten werd, dat de lucht rood was van de branden en dat je wist dat daar iets gebeurde.’⁵⁵⁷ De volgende ochtend was adjudant Dijkema, die de deportatie op video had vastgelegd, naar Couzy toegestapt met de vraag hoe hij het de vorige avond had ervaren toen Dutchbatters hem op de schouders namen. Volgens Dijkema had Couzy geantwoord: ‘Adjudant, let op, er zijn vanmiddag journalisten die

550 Interview A.Solkesz, 15/11/00.

551 Solkesz, *Hier Romeo!*, p. 189

552 Interview P.M.P. Venhovens, 17/11/00.

553 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/00.

554 Interview M. Elands, 15/02/99.

555 Interview P. Groen, 17/02/99.

556 Interview P. Groen, 17/02/99.

557 Interview E. Dijkman, 13/12/00.

denken dat jullie alles gezien hebben en die van alles van jullie willen weten, maar jullie hebben niets gezien, want er is ook niets gebeurd'.⁵⁵⁸

Op die uitspraak moest Couzy wel enigszins terugkomen toen in de loop van de dag meer bekend werd over de aanwijzingen van Dutchbatters over executies. Maar verder was de bevelhebber inderdaad terughoudend bij wat hij verder allemaal vernam. Naar aanleiding van het verhaal van Mulder over de mogelijke executies in Nova Kasaba merkte Couzy op: 'Bewust heb ik een heleboel verhalen niet gebruikt. Dit was natuurlijk ook een verhaal wat zich daar absoluut niet voor leent. Dat is een gevoel van hem dat dit zo was. Verder niet een feit. Ik heb daar alleen maar bevestigde feiten verteld of als vier mensen hetzelfde verhaal zeggen. Dan neem ik aan dat het echt zo is, maar niet één verhaal.'⁵⁵⁹

Ook aan de verwijzing van Dijkman en anderen naar het geluid van schoten en het vermoeden van executies had Couzy geen boodschap: 'Ik heb wel verhalen gehoord dat ze schoten hebben gehoord in de nabijheid. Waarvan sommigen zeiden dat het duidde op executies. Of: dat zijn executies geweest. Daarvan heb ik dus gezegd: "Schoten gehoord? Ik ga daar geen conclusies aan verbinden." Natuurlijk, het moet allemaal heel goed uitgezocht worden. Maar ik heb een bewuste keuze gemaakt. Met dit soort informatie, met dit soort onbevestigde verhalen wilde ik niet op de persconferentie komen. Die heb ik er bewust uitgelaten.'⁵⁶⁰

Het gevolg hiervan was wel dat sommige van de Dutchbatters die Couzy had gesproken, naar zij later beweerden, teleurgesteld waren over de persconferentie. Sergeant Mulder verklaarde zich in Zagreb te hebben gestoord aan Couzy's optreden op de middag van 23 juli: 'Het gesprek met de generaal Couzy was achteraf voor mij zinloos omdat op de zondag, na het gesprek met mij, in een persconferentie generaal Couzy verklaarde dat er geen genocide had plaatsgevonden terwijl ik daar wel sterke aanwijzingen voor had'.⁵⁶¹ Ook luitenant Rutten verklaarde in een gesprek in 1997 in de Julianakazerne met hoofd Voorlichting Van den Heuvel en bevelhebber der Landstrijdkrachten Schouten niet te begrijpen waarom Couzy tijdens de persconferentie 'niet met zoveel woorden melding heeft gemaakt van hetgeen hij eerder die dag had meegedeeld over het optreden van de Serven jegens de Bosnische bevolking'.⁵⁶²

32. Couzy op de persconferentie

Tijdens zijn persconferentie hield Couzy de voorgenomen strakke lijn vast. Het ging volgens hem om de vraag 'wat is er nu écht waargenomen op het gebied van oorlogsmisdaden?' Volgens Couzy was er bij de debriefing 'veel aandacht gevraagd voor dit onderwerp'. Ook benadrukte hij dat hij beschikte over 'exact de feiten die tot nu toe boven tafel zijn gekomen'. Daar voegde hij aan toe: 'En wij denken dat dat vrijwel volledig is'. Hij meldde vervolgens dat was waargenomen hoe mannen in een bus waren geslagen en geschopt, maar dat dit was opgehouden 'toen BSA-[VRS-]militairen in de gaten hadden dat wij dat zagen'. Couzy

⁵⁵⁸ Interview W. Dijkema, 21/09/98.

⁵⁵⁹ Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

⁵⁶⁰ Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

⁵⁶¹ Proces-verbaal, KMAR-Sebrateam. P. 506/CoIB/1998, Proces-verbaal van het 3^e verhoor van verdachte M.A. Mulder, 18/11/98, p. 6.

⁵⁶² DAB. H. van den Heuvel, Verslag Stg Ge-

heim, 06/07/97. Betreft een onderhoud door Directeur Voorlichting H. van den Heuvel en de de BLS luitenant-generaal M. Schouten met luitenant Rutten, naar aanleiding van zijn beslissing uit de anonimiteit te treden. Dit deed hij in reactie op het boek van David Rohde, die volgens hem geen correcte weergave van zijn optreden gaf.

Afhalers op Soesterberg, v.l.n.r. mevrouw Kok, minister-president Kok, staatssecretaris Gmelich Meijling en de generaals Couzy en Van Baal.

noemde verder de waarneming van een executie door Groenewegen (zonder diens naam te noemen) en de vondst van de negen lijken met rugschoten, waarvan, zo zei hij, foto's waren gemaakt. Ook noemde hij de soortgelijke waarneming door een aantal andere militairen, die eveneens foto's hadden gemaakt. Omdat niet duidelijk was of het hier om hetzelfde incident ging of om verschillende gebeurtenissen, sprak hij de verwachting uit dat na de ontwikkeling van de foto's 'we daar dus het duidelijke bewijs van krijgen'.

Vervolgens trok Couzy de conclusie dat 'in algemene zin het afvoeren van de evacués op een correcte manier [is] verlopen'. Er waren volgens hem geen verkrachtingen geconstateerd in en rond de compound, die voortdurend was bewaakt door Nederlandse militairen. Ook tijdens het transport naar Kladanj 'is niets van dergelijke praktijken geconstateerd'. Ten slotte maakte hij melding van de onderlinge gevechten tussen 'groepen Moslims', die gingen om de vraag of zij de enclave moesten ontvluchten naar Tuzla of moesten blijven.⁵⁶³

Afgezet tegen de bevindingen die de VN-debriefing opleverde en de verhalen die Couzy naar eigen zeggen had vernomen, valt vooral de claim van volledigheid op. Hoewel Hicks en Mazowiecki de mogelijkheid van meer executies openhielden, op basis van de beredeneerde vermoedens die een aantal Dutchbatters had geuit, weigerde Couzy die weg te bewandelen. Ook zijn opmerkingen over het verloop van de transporten staan in een vreemd daglicht ten opzichte van de VN-bevindingen over het lot van het gewondenkonvooi. Dat de VRS gewonden mishandelde en selecteerde en verpleegsters afvoerde, waarbij het vermoeden van verkrachting werd gewekt, was niet te rijmen met de 'correcte manier' waarop het volgens Couzy 'in algemene zin' was verlopen. Het is moeilijk te begrijpen dat de VN ondanks alle problemen met de Nederlandse medewerking dit wel boven water kreeg en rapporteerde en Couzy blijkbaar niet, hoewel de informatie hem ter beschikking stond.

Met kennis achteraf kan ook worden vastgesteld dat veel van de onderwerpen die in de nasleep tot ophef gingen leiden, zoals de kwestie van de overrijdingen, de verklaring van Franken op 17 juli over de 'correcte' afvoer en de namenlijsten, in essentie allemaal al gemeld waren in Zagreb.⁵⁶⁴ In hoeverre de potentiële (politieke) gevoeligheid daarvan al onderkend had moeten en kunnen worden, blijft evenwel een moeilijk te beantwoorden vraag. Het groeiende besef dat er waarschijnlijk een massamoord of zelfs genocide had plaatsgevonden bepaalde immers heel sterk de politieke lading. En dit was nu juist een conclusie waarover Couzy de allergrootste voorzichtigheid betrachtte.

Veel van de vragen die aan Couzy werden gesteld tijdens de persconferentie betroffen zijn weigering om de term genocide te gebruiken. Hij bleef erg voorzichtig in zijn uitlatingen, en benadrukte dat zijn opmerking alleen betrekking had op wat de Nederlandse militairen in de enclave hadden gezien. Op een vraag of hij dus niet uitsloot 'dat er wel degelijk genocide heeft plaatsgevonden, maar dat de Nederlanders dat niet gezien hebben', antwoordde hij met: 'Dat is correct.'⁵⁶⁵ Ook in een interview na de persconferentie met Harmen Roeland van

563 NIOD, Coll. Kreemers. 'Fragmenten uit de persconferentie in Zagreb, 23/07/95 (volledige tekst van de inleiding van luitenant-generaal H.B. Couzy)', ook in: Dagboek Voorhoeve, pp. 139-140.

564 Volgens de toenmalige majoor Bourgondiën van G2 ontving hij van Franken een kopie van de 'lijst van 239'. Hij is ervan overtuigd dat hij daarvan ook de debriefers op de hoogte heeft gesteld,

al wist hij niet meer aan wie hij de lijst had overhandigd. Ook faxte hij de lijst naar Den Haag – omdat de kwaliteit slecht was gebeurde dat op verzoek van Den Haag zelfs een paar keer (interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00). Zowel Bastiaans als Lemmen ontkenden in interviews dat zij de lijst hadden ontvangen.

565 SMG 1007/13. 'Vragen aan lgen Couzy en lkol Karremans' [letterlijke transcriptie].

de NOS gaf Couzy na enig doorvragen toe dat hij genocide niet uitsloot, ‘maar dan buiten de enclave’.⁵⁶⁶

In het *NOS-journaal* van die avond concludeerde nieuwslezer Gerard Arninkhof dan ook dat het allemaal ‘minder erg dan gevreesd’ was. Er hadden weliswaar gruweldaden plaatsgevonden, maar geen ‘volkerenmoord’, en in ieder geval ‘niet op die schaal als eerder werd aangenomen’.⁵⁶⁷ RTL 4 plaatste in zijn journaal een nog veel sterker accent op de vraag of er al dan niet sprake was van genocide. De redactie kwam tot een voorzichtiger conclusie dan de NOS. De toon van RTL ademde veel meer de geest van het commentaar dat premier Kok met goed politiek gevoel die middag voor de camera’s had gegeven. Diens woorden dienden als tegenwicht voor de soms felle ontkenningen van de kant van Dutchbatters en de meer tactische uitlatingen van Couzy. Dat er niets gezien was, wilde volgens Kok niet zeggen dat er niets gebeurd was. Waarschijnlijk was er ‘heel veel onoirbaars gebeurd’, en heel veel daarvan achter de ruggen van de Dutchbatters.⁵⁶⁸

Dat laatste sloot aan bij wat Couzy had gezegd, maar diens nuancering verdween in de beeldvorming al heel snel. Zijn nuances werden niet gehoord. Het beeld stond vast: Couzy ontkende dat er genocide was.

33. De meervoudige betekenis van genocide

In de beeldvorming over Couzy en de genocidekwestie speelden de door de media sterk aangezette tegenstellingen tussen enerzijds minister Pronk – en in mindere mate minister Voorhoeve – en anderzijds generaal Couzy, een grote rol. Het onvermogen van Couzy om zijn positie te verduidelijken had niet alleen te maken met zijn eigen ongelukkige communicatie of de selectieve receptie door de media. Een groot deel van het probleem zat in de term genocide. De juridische betekenis van het begrip was gebaseerd op een aantal internationale verdragen, die met zich meebrachten dat bij een juridische constatering van genocide ingrijpen een *eis* was.

De hypothese die daarmee op het gebruik van de term kwam te liggen werd in al zijn politieke gevoeligheid al aan het begin van het conflict in voormalig Joegoslavië zichtbaar – en zou zich trouwens ook manifesteren bij de massamoorden in Ruanda in 1994. Het toekennen van de term genocide aan het conflict impliceerde gewapend ingrijpen. Dat was echter niet wat het merendeel van de Westerse wereld en in het bijzonder de Verenigde Staten, wilde. ‘Genocide’ werd daardoor een besmet begrip, dat voortaan als het gevreesde ‘G-word’ door de burelen van het *State Department* en de ministeries van Buitenlandse Zaken in West-Europa rondspookte. De term ‘ethnische zuivering’ kwam in de ogen van critici te fungeren als een niet-verplichtend eufemisme voor verschrikkingen waaraan alleen extern geweld een einde leek te kunnen maken.⁵⁶⁹

Los van de politieke lading was ook de juridische lading zwaar. De ernst van de beschuldiging en de zwaarte van de straffen alsmede de soms moeilijke bewijsvoering, maakten grote voorzichtigheid noodzakelijk. In ieder geval was vanuit dat laatste oogpunt Couzy’s weigering om de term in de mond te nemen te verdedigen. Hij stond daarin bovendien niet alleen. Ook mensenrechtenrapporteur T. Mazowiecki, die op 26 juli aftrad uit protest tegen

⁵⁶⁶ NOS, *Journaal*, 23/07/95.

⁵⁶⁷ NOS, *Journaal*, 23/07/95.

⁵⁶⁸ Premier Kok in *Brandpunt*, KRO, 23/07/95.

⁵⁶⁹ Interview met prof Diane F. Orentlicher, Director War Crimes Research Office, 06/07/00.

de laksheid van het Westen bij het beschermen van Srebrenica, wenste ondanks zijn schokkende rapport over Srebrenica niet de term genocide van toepassing te verklaren:

I've already written in my second report that the ethnic cleansing is not a 'side effect' of that war, but contrary, its objective. It seems to me that it is necessary to emphasize that once again. However, I've never used in my reports the term 'genocide', regardless of warring faction being reported. I think that such qualification has to be confirmed by the Tribunal, given its reputation and expertise (...) I didn't use that term because I noticed its frequent and indiscriminate usage by all factions when accusing the other side. Misuse of words can strengthen hatred and that is why I hesitated to use final qualifications. I left it to the Hague Tribunal.⁵⁷⁰

Couzy heeft weliswaar zijn argumenten om de de term genocide niet te willen gebruiken niet zo expliciet geformuleerd als Mazowiecki, maar zijn voorzichtigheid lijkt wel tot hetzelfde motief terug te voeren. Toch is het te eenvoudig om daarmee de opstelling van Couzy in een voor hem gunstiger perspectief te stellen. Mazowiecki droeg immers een andere verantwoordelijkheid dan Couzy.

Hoewel de bevelhebber geen rol speelde in de VN-hiërarchie en het bij de VN berustende commando formeel nog niet was teruggegeven aan Nederland, nam Couzy een grote verantwoordelijkheid op zich door de opvang van Dutchbat naar zich toe te trekken. Daarmee werd hij in zekere zin ook medeverantwoordelijk voor de meldingen van aanwijzingen voor grootschalige mensenrechtenschendingen door Dutchbat. Dat gold bijvoorbeeld concreet voor de bekritiseerde wijze waarop medewerking werd verleend aan de medewerkers van Mazowiecki die op Pleso probeerden Dutchbatters te interviewen. De verantwoordelijkheid voor het doorgeven van alle mogelijke relevante informatie was des te groter omdat het niet ondenkbaar was dat, in geval van een *worst case scenario*, de gebeurtenissen nog militair of politiek konden worden beïnvloed. Wachten op een juridisch waterdichte bewijsvoering van genocide staat immers haaks op de plicht om genocide te voorkomen.⁵⁷¹ In dat licht kunnen er vraagtekens worden gesteld bij de minimalistische en terughoudende wijze waarop Couzy is omgegaan met de indicaties van mogelijke grootschalige mensenrechtenschendingen. Zonder zich zelf aan te term genocide te verplichten had hij nadrukkelijker kunnen wijzen op de mogelijke, verstrekkender implicaties van het totaalbeeld dat hem op dat moment ter beschikking stond.

Minister Pronk redeneerde tegenovergesteld. Hij trok uit de informatie die hem ter beschikking stond, en waarin geen waarnemingen van Dutchbatters een rol speelden, al snel de meest vergaande conclusie. De vraag is of dat een gerechtvaardigde stap was, bijvoorbeeld wanneer die opstelling wordt afgezet tegen de voorzichtigheid van Mazowiecki.

Het antwoord kent een aantal aspecten. Het gebruik van de term genocide door Pronk (en in zekere zin ook door Voorhoeve) was veel meer gebaseerd op de retorische betekenis die de term in de publieke en politieke discussie heeft. Dit onderstreept welke onduidelijkheden er rond de hantering van het begrip heersen. In de woorden van de socioloog Alex Alvarez: 'Widely applied in a variety of contexts with a tremendous range of definitional criteria, the

570 Branko Madunic en Zeljko Zutelja, 'Tadeusz Mazowiecki', *Globus*, (1995)250(22 september 1995); in vertaling gepubliceerd op Bosnet/Bos-News, 'Mazowiecki: 'Unprotecting the protetc-

ted...'', 17/11/95.

571 Interview Diane F. Orentlicher, Director War Crimes Research Office, 06/07/00.

notion genocide is marked by conceptual confusion, often compounded by its rhetorical use on the part of those seeking to inflame and stigmatize social and political discourse.⁵⁷²

Ook Pronk stond bij zijn signaal aan de publieke opinie de juridische invulling van het begrip genocide niet voor ogen: 'Daar dacht ik op dat moment niet aan. Wel dat het om een massale slachting ging'. Hij was tot die conclusie gekomen op basis van de beperkte gegevens die hij in korte tijd verzameld had. 'Het was een optelsom, een analyse, waarin alles die kant opwees. Je moet willen induceren. Het paste als een hand in de handschoen. Je hoorde alles aan en dan was er een verhaal mogelijk.'⁵⁷³

Zijn vertrekpunt om tot dat verhaal te komen was een overtuiging, gebaseerd op jarenlange persoonlijke ervaring en zijn interpretatie van het karakter van de gebeurtenissen uit het begin van de oorlog in Bosnië, die geïsoleerde waarnemingen in een context zetten waarmee ze voor hem meteen betekenis kregen. Dat was echter een historisch en politiek gefundeerd uitgangspunt dat niet vanzelfsprekend aanspraak kon maken op geldigheid. Met veel meer recht zou vanuit die invalshoek kritiek op Pronks woordgebruik en timing geleverd kunnen worden.

Dat probleem gold ook een cruciaal onderdeel van Pronks overtuiging, namelijk de voorspelbaarheid van moordpartijen na de val van Srebrenica. In die redenering stond hij niet alleen. Een analyse van uitspraken daarover door uiteenlopende partijen maakt echter duidelijk dat er sprake was van diametraal tegenovergestelde opvattingen. Dat staat bovendien nog los van politieke en andere overwegingen die het uitspreken van een dergelijke voorspelling kunnen belemmeren. De betreffende tegenstellingen liepen bovendien niet volgens voorspelbare politieke lijnen.

Chuck Sudetic, journalist en auteur van de aangrijpende familiechroniek *Blood and vengeance*, gaf als mening dat 'anyone who knows page one about Bosnia knew what would happen'.⁵⁷⁴ José Maria Mendiluce, in 1993 de UNHCR-verantwoordelijke voor Srebrenica, verklaarde na de gebeurtenissen in 1995 in dezelfde geest: 'Degenen die niet de massamoorden hebben voorzien die op het punt stonden in Srebrenica te beginnen, delen in de verantwoordelijkheid voor die genocide'.⁵⁷⁵ Mendiluces veronderstelling over de voorspelbaarheid van de gebeurtenissen was echter zelfs geen gemeengoed binnen de organisatie waarvan hij zelf deel van had uitgemaakt. Ook binnen UNHCR werden namelijk de gebeurtenissen in Srebrenica, zoals die zich op dat moment voordeden, op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Mendiluces opvolgster Karen Koning-Abuzayd ontving in juli 1995 bezorgde telefoontjes van stafleden die belast waren met de veiligheid van UNHCR-medewerkers. Zij spraken de vrees uit voor 'massacres'. Maar van UNHCR-medewerkers in Tuzla hoorde zij dat die in hun eerste reactie op het bericht van de scheiding van mannen en vrouwen bedekte taal hadden gebruikt 'because we gave Mladic the benefit of the doubt'. Pas toen ze een hele tijd later overlevenden van de tocht spraken, drong pas het besef door dat 'you can't be impartial towards evil'.⁵⁷⁶

Ook sommige direct betrokkenen in Srebrenica waren bevreesd voor wat er te gebeuren

572 Alex Alvarez, *Governments, citizens and genocide. A comparative and interdisciplinary approach* (Bloomington and Indianapolis, 2001) p. 33.

573 Interview J. Pronk, 03/04/00.

574 Sudetic, *Blood*, p. xxxv.

575 Aangehaald door Florence Hartmann, 'Chro-

nologie d' une négligence criminelle', in: M.A. Allain et al., *'L'ex-Yugoslavie en Europe: de la faillite des démocraties au processus de paix'*, (Paris, Montréal, 1997) pp. 113-121.

576 Interview Karen Koning Abuzayd, destijds UNHCR Regional Representative Bosnia-Herzegovina, 11/07/00.

stond. Daniel O'Brien, arts van MSF, wilde uit de enclave gehaald worden omdat hij geen getuige wilde worden van een massamoord. 'He doesn't want to go through any kind of massacre of the population', rapporteerde zijn collega. Ook vreesde hij voor zijn eigen leven en dat van Christina Schmitz, omdat zij mogelijk de enige twee getuigen waren.⁵⁷⁷ Het is voor te stellen dat O'Briens paniek werd ingegeven door de vrees die het lokale personeel en in het bijzonder de Bosnische artsen uitten. Schmitz tekende in haar logboek op: 'Ze zijn bang dat de situatie in Vukovar zich zal herhalen, waar de Serven het ziekenhuis zijn binnengedrongen en iedereen hebben gedood.'⁵⁷⁸

De vergelijking 'Vukovar' duikt vaker op in relatie tot Srebrenica. Minister Pronk verklaarde al in 1993, toen de situatie rond Srebrenica dramatisch verslechterde, dat hij vreesde dat de Servische aanvallers de Moslim-bevolking 'massaal' zouden doden. 'Ik zal het gebaseerd hebben op de geschiedenis die met Vukovar is begonnen', zo luidde zijn latere verklaring daarvoor.⁵⁷⁹ Dat is goed mogelijk: de journalist Chuck Sudetic merkte op dat al in 1993 de dreigende val van de enclave angstgevoelens opriep voor 'een tweede Vukovar'.⁵⁸⁰ Pronk was daarin niet de enige. De Servische president Milošević voorspelde terzelfdertijd onderhandelaar Owen dat een Bosnisch-Servische inname van Srebrenica tot een bloedbad zou leiden.⁵⁸¹

Ook MSF-vertegenwoordiger Eric Dachy noemde Vukovar (waar hij zelf was) als bepalend kader voor het voorspellen van de gebeurtenissen na de val van Srebrenica.⁵⁸² Daarentegen bleek Eric Stover, tegenwoordig directeur van het *Human Rights Center* in Berkeley en destijds als *executive Director* van *Physicians for Human Rights* nauw betrokken bij het forensisch onderzoek in Vukovar, huiverig om een voorspellende waarde aan Vukovar toe te kennen. Voor hem gold, net als overigens bij Pronk, de melding van Arkan-tijgers als een aanwijzing voor ernstige mensenrechtenschendingen.⁵⁸³

Er waren meer mensen die niet vanzelfsprekend van het ergste uitgingen. UNPROFOR-bevelhebber Smith in Sarajevo, die op 20 juli tijdens de Conferentie van London de aanleiding werd tot Voorhoeves ferme uitspraken over genocide, vertelde het NIOD dat hij zich over de berichten van de scheiding van mannen en vrouwen niet zo druk had gemaakt. De ABiH deed namelijk precies hetzelfde als zij grote dorpen hadden ingenomen. Van de massamoord bestond toen nog geen idee.⁵⁸⁴

Dezelfde tweeslachtigheid viel ook op te tekenen uit de monden van betrokkenen in de regio zelf, onder andere dat de schaal van de moorden niet te voorzien en dus volledig onverwacht was. Mehmed Suljkanović, verbindingsofficier van het Tweede Korps in Tuzla verklaarde eveneens dat niemand de moordpartijen verwachtte. Hetzelfde gold voor de nauw bij Srebrenica betrokken journalisten Sefko Hodžić en Isnam Taljić, die overigens van mening verschillen over de mate waarin voor de enclavebewoners hun lot duidelijk was.⁵⁸⁵

577 MSF Brussel. Christina [Schmitz] to Stephan [Oberreit], UTC Time 95-07-11 06:51:46.

578 MSF Brussel. Logboek Christina Schmitz, aantekening van 11 juli 1995. Zie ook: Extraits du journal de bord tenu par Christina Schmitz, www.paris.msf.org/Srebrenica.

579 Interview J. Pronk, 03/04/00.

580 Sudetic, *Blood*, p. 204.

581 Owen, *Odyssey*, 143.

582 Interview Eric Dachy, MSF, 17/12/97.

583 Interview Eric Stover, Director Human Rights Center, University of California, 12/11/99. Stover schreef de tekst van het samen met fotograaf Gilles Peress vervaardigde boek *The Graves. Srebrenica and Vukovar* (Zürich, Berlin, New York 1998).

584 Interview R. Smith, 12/01/00.

585 Interviews Mehmed Suljkanović, 18/05/99; Sefko Hodžić, 24/05/99; Isnam Taljić, 18/05/99.

Het lijkt erop dat ook onder hen sommigen optimistischer verwachtingen hadden dan achteraf gerechtvaardigd bleek. Hatidža Hren, die in de enclave tot aan de val voor het Internationale Rode Kruis werkte en later een van de woordvoerders werd van de Vrouwen van Srebrenica, verklaarde dat zij er indertijd rekening mee hield dat tien procent van de mannen het leven zou laten, ‘maar geen tachtig procent!’.⁵⁸⁶

Het schrijnendste voorbeeld van de onzekerheid over hetgeen de Bosnische Serven voorhadden, is de discussie op de executieplaats, vlak voordat het vuur werd geopend, tussen overlevende Mevludin Orić en zijn neef Haris Hasanović. Orić geloofde na zijn gevangenneming de Bosnische Serven die zeiden dat hij als krijgsgevangene zou worden uitgeruild. ‘They held hands. “They’re going to kill us,” Haris said. Mevludin replied: “No, they wouldn’t do that” Then the Serbs opened fire, and Haris fell on top of his cousin.’⁵⁸⁷

Het is ook opmerkelijk dat de Bosnische regering, die enerzijds veel ophef maakte over massale moordpartijen, nog een tijd dacht over uitwisseling van krijgsgevangenen te kunnen onderhandelen. Bij veel betrokkenen heerste eenvoudigweg ongeloof dat zich werkelijk een moordpartij met duizenden slachtoffers zou kunnen voltrekken. Dat gold zelfs voor vele journalisten, van wie een aantal naderhand naam zou maken bij onthullingen van de schaal van de moorden. Elizabeth Neuffer, destijds bureauhoofd Europa van *The Boston Globe*, verklaarde dat rond 23 juli ‘we had no indications that anything serious had happened’. De Bosnische regering ‘was crying wolf, but that was standard’. De verhalen van de vrouwen werden wel opgetekend, maar: ‘We were not alarmed. We thought they were taken as POWs. The real story was the collapse of the safe-area policy’.⁵⁸⁸ En Emma Daly, die vanaf februari 1994 Balkan-correspondent was voor *The Independent*, schreef later in een zelfkritische terugblik: ‘After the fall of Srebrenica (...) sensible reporters dismissed survivor’s testimony as exaggerated – we simply could not believe in state-sanctioned murder on such a scale, so close to home. But a few months later we walked across the killing grounds they had described in such detail, dislodging bones and strips of the pink cloth used to blindfold the victims.’⁵⁸⁹

Pas achteraf werd voor veel betrokkenen de betekenis van hun waarnemingen duidelijk. In zijn getuigenis in het proces Krstić verklaarde Dutchbat-soldaat Stoelinga, een van de 55 ex-gegijzelden, over zijn waarnemingen van hoopjes kleren en een voertuig vol lijken: ‘Op dat moment zag ik het verband nog niet. Maar achteraf geloof ik dat de lichamen op de vrachtwagen de mensen waren geweest die hun kleren daar uit moesten doen.’⁵⁹⁰

De krant die hiervan in 2000 verslag deed, zette als kop boven het artikel ‘Gevangen Dutchbatters zagen sporen genocide’. Het gebruik van de term illustreert eens te meer hoe met het verstrijken van de tijd twijfel is omgeslagen in vanzelfsprekendheid. Dat is ten koste gegaan van het besef dat die vanzelfsprekendheid in juli 1995 – en zelfs een tijd daarna nog – allerminst bestond. Het moreel geïnspireerde verwijt dat dit inzicht niet alom gedeeld werd, heeft de discussie over wat er gebeurd is dan ook meer vertroebeld dan verhelderd. De

586 Interview Hatidža Hren, 18/06/98.

587 Interview met Mevludin Orić in: Rod Nordland and Stacy Sullivan, ‘Death of a village’, *Newsweek*, April 15, 1996.

588 Interview Elizabeth Neuffer, 15/07/00.

589 Emma Daly, ‘Reporting from the Front Line’,

in: Stephen Glover (ed), *The Penguin Book of Journalism. Secrets of the press* (London 1999) p. 280. Zie verder het hoofdstuk: ‘Het bekendworden van de executies en massagraven’.

590 ‘Gevangen Dutchbatters zagen sporen genocide’, *Trouw*, 07/04/00.

discussie hoe verantwoordelijkheid gestalte krijgt in situaties van grote onzekerheid en zware politieke implicaties is daardoor nooit gevoerd.

Terugkijkend op het optreden van Couzy is dat het wezenlijke probleem. Dat de bevelhebber weigerde de term genocide in de mond te nemen was verdedigbaar. Couzy deed echter meer: hij koppelde zijn weigering om van genocide te spreken aan een publieke presentatie die sterk het beeld bevorderde dat het allemaal nogal was meegevallen. Hij had echter aanleiding om op zijn minst slagen om de arm te houden.

Volgens Diane Orentlicher is er een verschil tussen de plicht om genocide te voorkomen en het wachten op een waterdicht bewijs.⁵⁹¹ Vanwege de onzekere maar potentieel grote risico's die zich in situaties van mogelijke genocide voordoen in combinatie met de tijdsdruk, bepleitte Paul Williams daarom de hantering van het 'precautionary principle', enigszins analoog aan de discussie over de mogelijkheid van grote milieurampen op de langere termijn: het zekere voor het onzekere nemen.⁵⁹² Peggy Hicks, die zelf direct bij het onderzoek naar de gebeurtenissen in Srebrenica was betrokken en het interne UNPROFOR-rapport opstelde, meende dat zelfs zonder de massa-executies het beeld al ernstig genoeg was. Ze beaamde dat bij de rapportage de grootste voorzichtigheid betracht moest worden. Tussen verschillende soorten informatie moest nauwkeurig worden onderscheiden wat zeker was, wat speculatief was, en wat verder moest worden uitgezocht.⁵⁹³

Deze benadering steekt sterk af bij de categorische uitspraken van Couzy in Zagreb. De vraag is waarom hij niet voor een dergelijke aanpak koos. Onbekendheid met humanitaire rapportage speelde zeker een rol. Militairen, en niet alleen Nederlandse, wisten er in die tijd nauwelijks raad mee. Het was een van de aspecten van *peacekeeping* waarop soldaten nauwelijks waren voorbereid: meer politieagent te zijn dan militair.

Voor een verklaring van het optreden van Couzy is dat echter niet afdoende. Alles wijst erop dat naast zijn terechte aarzelingen en voorzichtigheid ook een ander motief meespeelde. Door de mogelijkheid open te laten dat de gebeurtenissen een fundamenteel ander karakter droegen dan wat hij daarover tijdens zijn persconferentie naar voren bracht, zou hij daardoor ook bij het optreden van Dutchbat kanttekeningen hebben gezet. Couzy stond daarmee voor een dilemma waarin het imago van Dutchbat en de KL uiteindelijk zwaarder heeft gewogen dan een onvoorspelbaar effect van een uitspraak die onzekerheid verraadde over de ware aard van de gebeurtenissen die plaatsvonden na de val van Srebrenica. De verantwoordelijkheid die hij toen nam, wordt niet weggenomen door de later verkregen wetenschap dat de massamoord op 23 juli, en zelfs al op 17 juli, al grotendeels voltooid was.

⁵⁹¹ Interview Diane F. Orentlicher, 06/07/00.

⁵⁹² Interview Paul R. Williams, 06/07/00.

⁵⁹³ Interview Peggy Hicks, 10/07/00.

Slaapruimte Dutchbat III in Kamp Pleso Zagreb na terugkeer uit Srebrenica.

HOOFDSTUK 6

‘Circus Pleso’

I. Inleiding

De persconferentie van Couzy in Zagreb op 23 juli werd in de ogen van de media de kwestie die hem ‘waarschijnlijk het meest achtervolgt’ en hem zelfs de bijnaam ‘generaal Blindganger’ opleverde.¹ De uitstraling reikte echter snel al veel verder dan alleen de Bevelhebber der Landstrijdkrachten. De vermeende ‘ontkenning van genocide’ werd een van de eerste affaires in een reeks die ‘Srebrenica’ binnen Defensie tot het gevreesde ‘S-woord’ maakte.

Het effect van Couzy’s uitspraak was mogelijk nooit zo groot geweest als deze niet in een bredere context had gestaan van mislukkingen en fouten die later met ‘Zagreb’ werden geassocieerd. ‘In Zagreb werd de kiem gelegd van een jarenlang dooretterende affaire’, luidde een van de latere analyses in de media.² Het meest beeldbepalend, samen met de met Mladić ‘toastende’ Karremans, werd het zogenaamde ‘feestje’ op 22 juli. Tijdens de barbecue op die zaterdagavond, maakte een Dutchbatter de later bekend geworden beelden van hossende en drinkende Dutchbatters, die synoniem werden met hun vermeende onverschilligheid over het lot van de verdreven bevolking van Srebrenica. Die beelden werden echter pas maanden later publiek bekend. Op de televisie waren op zondag 23 juli weliswaar ook beelden te zien geweest van het fanfarekorps, dat de avond tevoren voor de stemming had gezorgd, maar die toonden alleen hoe de muzikanten die dag voor een achtergrondmuziekje zorgden bij Holland Huis. Ook dat leidde daarna tot een enkele fronsende opmerking, maar meer ook niet.

De omstreden persconferentie van Dutchbat-commandant Karremans, die plaatsvond in de slipstream van Couzy’s eveneens betwiste optreden voor de pers, was aanvankelijk de belangrijkste bepaler van het beeld. Tekenend in dat verband is de manier waarop binnen de ministerraad kort na Zagreb gesproken werd over de ‘reputatieschade die Nederland had opgelopen door onverstandige uitspraken van militairen’, waarmee Karremans en Couzy werden bedoeld.³ Juist omdat er zoveel misging op die zondagmiddag in Zagreb, is er aanleiding om stil te staan bij de omstandigheden die tot deze publicitaire ramp leidden. De opmaat, in de vorm van de ongelukkige confrontaties van Couzy en Karremans met de media op 21 en 22 juli, is al in het vorige hoofdstuk aan de orde geweest, maar toch is het nodig om terug te gaan naar het begin van die week en het verloop van de voorbereidingen op de persconferentie van 23 juli.

---

1 Ko Colijn en Paul Rusman, ‘De dertien affaires Couzy’, *Vrij Nederland*, 06/07/96.

02/09/00.

3 Dagboek Voorhoeve, p. 146.

2 Cees van der Laan, ‘Schaamrood’, *Trouw*,

2. De aanloop

De belangstelling van de pers was na de val enorm. Het regende bij de Directie Voorlichting van Defensie verzoeken om, bij voorkeur exclusieve, interviews met Karremans. Al kort na de val waren sommige journalisten er zelfs in geslaagd om de Dutchbat-commandant in Potočari te bellen. De telefoonnummers daarvan, '00-871130224 en 00-38541180011 tst 5161', waren 'wijd en zijd bekend', aldus plaatsvervangende Directeur Voorlichting Bert Kreemers.⁴ Al op 14 juli wees hij tijdens een vergadering met Voorhoeve, Van den Breemen, Couzy en KL-voorlichter Paul Hartman, die gewijd was aan de terugkeer van het bataljon, op de grote mediabelangstelling en de noodzaak van een persconferentie. Over de vorm werd nauwelijks gediscussieerd, herinnerde Hartman zich later:

Het leek eigenlijk vrij logisch, omdat het een Nederlandse landmacht oorlog was. We hielden een persconferentie. Achter de tafel zitten de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, de bataljonscommandant en het Hoofd Legervoorlichting [Hartman zelf]. Daarmee was het gesetteld. Daar was geen discussie over. Verder was er helemaal niemand die zei: 'Klopt dat nou wel? Moeten we dat niet anders doen? Moet dat de Chef-Defensiestaf zijn? Moet dat de plaatsvervangend directeur Voorlichting zijn?' Of sterker nog: 'Moet dat niet Janvier zijn?' Die discussie hebben we niet gehad. Die is niet opgekomen'.⁵

Volgens Couzy was het 'een persconferentie voor militairen. Dat was de afspraak'.⁶

Een van de onzekerheden die daarbij nog een rol speelde was de positie van de VN, die immers nog het commando uitoefende over de Nederlandse *peacekeepers*.⁷ Waarschijnlijk stond de kwestie van de VN-jurisdictie op het boodschappenlijstje waarmee KL-voorlichter majoor M. (Maarten) Beneker samen met Couzy op zondag 16 juli naar Zagreb afreisde voor de opvang van de eerste Dutchbatters.⁸ Beneker bleef achter na het vertrek van Couzy met de Dutchbatters naar Nederland om de opvang van de rest van het bataljon voor te bereiden als kwartiermaker.

Op maandag of dinsdag sprak Beneker met de verantwoordelijke voorlichter van UNPROFOR. Hij hoopte met hem afspraken te maken over de persconferentie die bij terugkeer van Dutchbat zou worden georganiseerd. Tijdens het gesprek vernam hij dat Akashi 'very annoyed' was geweest omdat hij of een van zijn vertegenwoordigers niet was uitgenodigd voor de persconferentie die Couzy op zondag 16 juli had gegeven. De VN-voorlichter trok zelf het boetekleed aan, omdat hij dat had moeten regelen; het ging immers om VN-troepen. Beneker gaf aan dat dit een reden te meer was om goede afspraken te maken over de terugkomst van de rest van het bataljon. Hij vroeg of er een voorkeur was voor een persconferentie in Pleso of in de *pressroom* op het hoofdkwartier. Het voordeel van dat laatste was, dat de pers buiten Kamp Pleso kon worden gehouden en dat ook alle faciliteiten aanwezig waren. Als de persconferentie toch op Pleso zou worden gehouden, was het bioscoopzaaltje van de Franse VN-troepen een mogelijkheid, maar dan diende er wel ondersteuning te

4 E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 06/01/02 (1).

5 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

6 Interview H.A. Couzy, 14/09/98.

7 E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk

(NIOD), 06/01/02 (1).

8 Beneker wist niet meer of hij op instructie uit Den Haag had gehandeld. Interview M. Beneker, 04/12/01.

komen vanuit de VN. Beneker vroeg de voorlichter om de zaak met spoed aan Akashi voor te leggen.⁹

Op woensdag 18 juli volgde weer een ontmoeting. ‘Tot mijn stomme verbazing’ kreeg Beneker te horen: ‘It’s alright with mr Akashi. It’s your show’. Met de irritatie van Akashi over de 16e in het achterhoofd, bracht Beneker toch nog naar voren dat de terugkeer van het bataljon toch een VN-aangelegenheid was. Het antwoord luidde dat hij op Pleso echt gewoon zijn gang moest gaan. De faciliteiten, waaronder een peloton Finse VN-militairen voor de afgrenzing van het kamp, zou de VN verzorgen: ‘You make all the arrangements’. Op Benekers vraag of Akashi of diens woordvoerder bij de persconferentie aanwezig wilde zijn, was het antwoord kort en duidelijk: nee. Eenmaal buiten be kroop de voorlichter een ongemakkelijk gevoel: ‘Ik dacht: dit klopt niet. Er speelt zóveel rond het bataljon en dan laten ze het helemaal aan ons over. Eerst is er het ongenoegen van Akashi over zo’n onbetekende persconferentie, en als het bataljon komt trekt hij zich terug’.¹⁰

Later, nadat het fiasco had plaatsgevonden, werd regelmatig de vraag opgeworpen waarom de VN, in de persoon van Akashi of Janvier, geen prominente rol had vervuld in de publiciteit. Beneker kreeg naar eigen zeggen op dat moment al het gevoel dat er afstand werd genomen. Of Akashi al met nattigheid rekening hield bij het besluit om het ‘your show’ te maken, is niet duidelijk. Toen Beneker voor de tweede keer met de voorlichter van Akashi sprak, op de 18e, meldde deze dat bij de VN-diplomaat het verontruste bericht van Annan was binnengekomen over ‘widespread and consistent [information]’ over mogelijk ernstige misstanden na de val van Srebrenica. Akashi kreeg toen, zoals reeds beschreven, de opdracht om de zojuist vrijgekomen Nederlandse militairen te debriefen. Dat gebeurde onder verwijzing naar de groeiende ongerustheid over de onmogelijkheid om de berichten te bevestigen of met gezag tegen te spreken, hoewel het veelal om gebeurtenissen ging ‘of which UNPROFOR in Potocari could not have been unaware’.¹¹ Het kan dus zijn dat dit de diplomaat Akashi tot voorzichtigheid maande; hij liet het uiteindelijk bij een bezoek aan Pleso op zondag 23 juli, waarbij hij zich onderhield met premier Kok, prins Willem-Alexander, minister Voorhoeve en Couzy.¹² Akashi bleef zich dus op het standpunt stellen dat hij of zijn woordvoerder geen actieve rol bij de persconferentie wilde.

Of Benekers gevoel terecht was of niet, hij nam het zekere voor het onzekere en belde meteen met Kreemers in Den Haag. In de herinnering van Beneker kreeg hij ondanks de door hem geuite bedenkingen de opdracht gewoon aan de slag te gaan en de voorbereidingen te treffen voor de komst van zijn superieur, Hartman, en een groep journalisten.¹³ Op dat moment waren er al onderhandelingen gaande met de NOS over een live-uitzending vanuit Pleso. Toezeggingen drongen Voorlichting in een fuik waarin de speelruimte steeds verder afnam. Dat kreeg ook gevolgen voor de reactie op de eerste signalen dat er mogelijk problemen opdoemden met Karremans.

9 Interview M. Beneker, 04/12/01.

10 Interview M. Beneker, 04/12/01.

11 Secretary-General, *A Srebrenica report*, par. 390.

12 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Akashi to Annan, Z-1251, 25/07/95, ‘My meetings with the crown prince of the Netherlands, the Dutch prime minister, defence minister and chief of army staff’. Couzy stelde bij een aparte ontmoeting met

Akashi hem op de hoogte van de voorlopige resultaten van de debriefing, die in de lijn lag van zijn latere verklaring tijdens de persconferentie.

13 Interview M. Beneker, 04/12/01. Kreemers had aan dit voorval geen herinnering, noch trof hij enige verwijzing aan in zijn aantekeningen. E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 10/01/02.

Eveneens op 18 juli schreef minister Voorhoeve een 'strikt vertrouwelijke' notitie aan Kreemers, waarin hij erop aandrong om voorzichtig te zijn met interviews door Karremans. De minister bleek inmiddels op de hoogte te zijn van de kritiek 'van zijn ondercommandanten over de feitelijke gang van zaken in de crisis; hij schijnt minder stevig te zijn geweest dan wij meenden'.¹⁴ Voorhoeve was gewaarschuwd door staatssecretaris J.C. Gmelich Meijling. Omdat personeelszaken tot zijn portefeuille behoorden, was Meijling samen met zijn voorlichter J. Veen naar Zagreb gereisd om de vrijgelaten Dutchbatters te begroeten. Bij die gelegenheid had hij via Couzy van de kritiek op Karremans (en Franken) vernomen. Omdat Voorhoeve op dat moment nog met de gedachte speelde dat het bataljon in de persoon van Karremans een medaille verdiend had, besloot Meijling hem te waarschuwen.¹⁵ Voorhoeve begreep de boodschap en drong daarom aan op 'eerst eens aanzien' en nog geen toezeggingen voor interviews door Karremans te doen.¹⁶

Zowel Kreemers als Hartman verklaarden later dat zij al in een vroeg stadium hun scepsis hadden uitgesproken over de euforie die er aanvankelijk heerste over de naderende thuiskomst van Dutchbat. Volgens Kreemers had hij al op 15 juli in het DCBC tegenover souschef Operatiën van de KL, commodore Hilderink, en collega Veen voorspeld dat het niet lang zou duren voordat de eerste kritische verhalen en afwijkende berichten zouden verschijnen.¹⁷ Hij zag echter lange tijd geen aanleiding om voor het optreden van Karremans te vrezen, omdat chef-defensiestaf Van den Breemen en plaatsvervangend bevelhebber Van Baal er op 11 juli en daarna op hadden gewezen dat Karremans zijn taken voortreffelijk uitvoerde.¹⁸ Hartman, die zijn pappenheimers beter kende, had naar eigen zeggen tegenover Kreemers tijdens een vergadering, waarschijnlijk kort voor zijn vertrek naar Zagreb, het ongemakkelijke gevoel uitgesproken dat de combinatie Karremans-media niet zou werken: 'Ik weet niet wat er fout gaat en wanneer, maar geloof me: met de combinatie Karremans en pers gaat iets mis'.¹⁹

Al met al was er op 18 juli alle aanleiding tot overleg tussen Voorhoeve en Kreemers over de te volgen strategie. Het resultaat was dat de persconferentie bij terugkeer van Dutchbat toch zou doorgaan. De tekst van de verklaring die Karremans ging afleggen, zou van tevoren aan Kreemers worden gezonden. Die zou er op zijn beurt ervoor zorgen dat ook de minister op de hoogte werd gesteld. Verder moesten vervolginterviews zo veel mogelijk worden afgehouden.²⁰ Zoals reeds elders aan de orde is geweest, compileerde de in Tuzla aanwezige persvoorlichter Riepen de volgende dag een vragenlijst, die hij aan Karremans faxte. Mede op basis daarvan zou de persconferentie kunnen worden voorbereid. Over Couzy werden er geen afspraken gemaakt, hoewel Voorhoeve in zijn notitie van 18 juli ook de perscontacten van Couzy bestempelde als 'vragen om moeilijkheden'.²¹ De moeizame verhoudingen mochten blijkbaar niet verder belast worden.

14 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie J.J.C. Voorhoeve aan DV t.a.v. H.P.M. Kreemers, 18/07/95.

15 Telefonisch interview J.C. Gmelich Meijling, 04/12/01; telefonisch interview J. Veen, 16/01/02; Dagboek Voorhoeve, pp. 125, 137.

16 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie J.J.C. Voorhoeve aan DV t.a.v. H.P.M. Kreemers, 18/07/95.

17 E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 06/01/02 (2).

18 E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk

(NIOD), 06/01/02 (1).

19 NIOD, Coll. Beneker. W.P.P. Hartman, 'Notitie voor Directeur voorlichting. Onderwerp: persconferentie Zagreb', 15/08/95 Kreemers was van deze notitie niet op de hoogte; e-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 06/01/02 (2).

20 E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 06/01/02 (1).

21 NIOD, Coll. Kreemers. Notitie J.J.C. Voorhoeve aan DV t.a.v. de heer Kreemers, 18/07/95.

Op de ochtend van 20 juli waren de onderhandelingen met de NOS afgerond en werd bekend gemaakt dat op zondag Couzy en Karremans een persconferentie zouden geven. Opmerkelijk genoeg bestond bij de pers de indruk dat ook minister Voorhoeve op de persconferentie aanwezig zou zijn, hoewel dat geen vanzelfsprekendheid zou blijken.²² De verdere afhandeling lag in de handen van de KL-voorlichters. Directeur Voorlichting Van den Heuvel was met vakantie en Kreemers werd van 19 tot en met 21 juli hoofdzakelijk in beslag genomen door de Londen-conferentie. Bij Voorhoeve leefde op dat moment de vrees dat Dutchbat alsnog gegijzeld zou kunnen worden om eventuele luchtacties af te wenden. De minister besloot om samen met Kreemers eerder naar Londen af te reizen om daarover met de Amerikaanse minister Perry en diens landgenoot, Shalikashvili te praten.²³

3. Bedenkingen bij een persconferentie

Dat er iets aan de voorbereiding van Karremans geschort had, werd Kreemers in Londen duidelijk, toen hij geconfronteerd werd met de positieve uitspraken over Mladić die de commandant aan de grensovergang bij Santići had gedaan. Hij belde onmiddellijk met Couzy in Zagreb om hem op de hoogte te brengen.²⁴ Diezelfde ochtend, na de binnenkomst van het bataljon, waarschuwde voorlichter Beneker commandant Karremans voor de brede persbelangstelling. De voorlichter had niet kunnen verhinderen dat Karremans toch een paar journalisten sprak die het konvooi bij de poort van Pleso opwachtten. De commandant had ‘kortaf’ gezegd dat hij zelf geen gruweldaden had gezien, maar dat zijn manschappen wel het een ander hadden waargenomen. Daarover wilde hij pas zondag op de persconferentie bijzonderheden geven.²⁵ In de drukte van de aankomst en in het besef van het volgeladen programma verzuchtte hij tegenover Beneker alleen maar: ‘Ik laat het allemaal over me heen komen’.²⁶ Al eerder had Beneker in een telefoongesprek met Karremans, waarbij voorlichter Riepen aanwezig was, te kennen gegeven dat hij onder geen beding ‘heren met hoge hoeden’ wilde zien; het was allemaal al erg genoeg en het bataljon wilde vooral met rust worden gelaten.²⁷ Ondanks deze signalen ging de bevelhebber noodgedwongen akkoord met het ‘zoenoffer’ aan de pers, de geïmproviseerde persconferentie aan de poort van Kamp Pleso ’s avonds, waarbij Karremans opnieuw ambivalente uitspraken deed, ditmaal over de militaire groet aan Mladić bij het afscheid aan de Drina.

Couzy had of kreeg tegen die tijd zijn eerste bedenkingen over een optreden van Karremans de volgende middag op de grote persconferentie, omdat de commandant naar zijn indruk ‘belabberd in zijn vel’ stak.²⁸ Couzy zou dit gevoel telefonisch ook tegen Kreemers hebben geuit, maar deze ontkent categorisch dat hij ooit door Couzy is gebeld.²⁹ De bevelhebber had voor zijn vertrek op 20 juli zowel Kreemers als commodore Hilderink toegezegd dat zij op tijd de verklaringen voor de persconferentie zouden ontvangen.³⁰ Maar in plaats

22 Zie: ANP-bericht, ‘Nederlandse blauwhelmen mogen weg uit Potočari’, 20/07/95.

23 Email H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 23/01/02.

24 Ko Colijn en Paul Rusman, ‘De dertien affaires Couzy’, *Vrij Nederland*, 06/07/96.

25 Van Gils (ANP), ‘Meer dan honderd keer “Welkom terug”’, 22/07/95, 11:10 CET.

26 NIOD, Coll. Beneker. W.P.P. Hartman, ‘Noti-

tie voor Directeur voorlichting. Onderwerp: persconferentie Zagreb’, 15/08/95.

27 Interview J. Riepen, 03/10/99.

28 Ko Colijn en Paul Rusman, ‘De dertien affaires Couzy’, *Vrij Nederland*, 06/07/96.

29 E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 06/01/02 (1).

30 Interviews H.P.M. Kreemers, 16/04/99; C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

van Karremans' antwoorden op de vragenlijst van Riepen, ontving Kreemers rond zeven uur 's avonds een telefoontje van Hartman dat niet veel goeds beloofde.

Hartman en zijn collega's stonden onder grote druk. Het programma voor beide dagen werd voortdurend gewijzigd. Vooral Beneker en Riepen, die er aanvankelijk in hun eentje voorstonden, hadden het zwaar te verduren. In de woorden van Riepen:

We probeerden het samen te organiseren. Zoiets simpels als een zaal of een geluidsinstallatie. Beveiliging, bewaking, transport uit Nederland. Wat wij storend vonden was het continue wijzigen van het programma. Eerst zou er eigenlijk niemand komen. Vervolgens zou alleen de Vaste Kamercommissie voor Defensie komen. Daarna vond premier Kok het eveneens belangrijk. Uiteindelijk kwam ook prins Willem-Alexander. Er kwam steeds meer bij. Elke keer moest dat plan dus aangepast worden. Aan de inhoud zijn we weinig toegekomen.³¹

Ook de komst van Hartman bracht nauwelijks verlichting. 'Je had het gevoel dat je de opdracht had om bij windkracht 9 in de polder te staan om de branding tegen te houden', aldus Hartman later. Hij kon zich later dan ook niet meer de precieze inhoud van het telefoongesprek met Kreemers herinneren.³²

Volgens Kreemers' aantekeningen van het telefoongesprek schilderde Hartman het rampzalige verloop van de zaterdag, culminerend in de 'persconferentie aan de poort'. Hoewel ook Couzy's uitlatingen over genocide een probleem vormden vanwege het dreigende meningsverschil met de minister, concentreerde het gesprek zich vooral op de *damage-control* van Karremans' uitspraken. De persconferentie van zondag leek daartoe de mogelijkheid te bieden. Hartman zegde toe dat hij in de inleiding 'wel een draai' zou geven aan de lovende uitspraken over Mladić. Kreemers suggereerde hem de zin 'Mladić is een schurk' op te nemen: 'Paul Hartman moest hardop lachen: "Bert, ik zal mijn best doen, maar ik weet niet of dat zal lukken. Wij hebben een heel andere opvatting over wat daar gebeurd is dan de meeste Dutchbatters"'.³³

Hartman refereerde aan de negatieve gevoelens jegens de ABiH-militairen die bij veel Dutchbatters bleken te leven. Bij een aantal constateerde hij dat persoonlijk, maar hij hoorde het ook van buitenstaanders. Kort voordat hij met Kreemers belde was de KL-voorlichter namelijk aanwezig op het barbecuefeest dat door Contingentscommandant Verschraegen voor de Dutchbatters was georganiseerd. Hartman zat in een kringetje met zes tot zeven hulpverleners, van wie hij er één, majoor R. de Wolf, nog kende van een cursus die ze ooit samen hadden gedaan. Van hen hoorde hij dat er onder veel Dutchbatters sterk negatieve gevoelens heersten jegens de lokale bevolking en dat ze juist een positieve indruk van de VRS hadden. Hartman: 'Daar begreep ik dus uit dat het uitzonderlijk sterk was. Toen kwam er ook een naam van zo'n vreemd beeld: het gegeven dat mensen die gevangen gehouden worden zich niet gaan keren tegen de mensen die hen gijzelen, maar zich met hen gaan mengen: het Stockholmsyndroom.'³⁴ Dat syndroom is de populaire benaming voor het

31 Interview J.H. Riepen, 03/10/99.

32 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

33 H.P.M. Kreemers, 'Achterkant van de maan', pp. 95-96. Hartman wist zich dit gesprek niet

meer te herinneren, maar achtte het wel mogelijk.

Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

34 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

fenomeen van identificatie van gegijzelden met hun gijzelnemers, vernoemd naar onderzoek dat verricht werd naar een gijzeling in een bank in Stockholm.³⁵

Onderweg naar de studio in Zagreb besprak Hartman zijn bevindingen met Couzy. De Bevelhebber wilde echter van een ‘syndroom’ niets weten. ‘Toen we in de auto, vreselijk stinkend door een combinatie van bier en kots, van dat feest naar Zagreb reden naar een studio om daar voor *Nova* op te treden, geloofde hij daar absoluut niet in. Dat was niet zo. Dat was onzin, want de voorgaande mensen hadden toch bijna dezelfde ervaring. Nee, dat Stockholmsyndroom vond hij een redenering van niks van die psychologen.’³⁶ Desondanks was ook Couzy geschrokken van de houding die veel Dutchbatters innamen tegenover de lokale bevolking. Al bij de 55 ex-gegijzelden was het opgevallen dat er begrip heerste voor de Bosnische Serven die hen gevangen hadden gehouden. Couzy noteerde na zijn gesprek met enkele Dutchbatters op 16 juli: ‘Ze spraken negatief over de Moslim-strijders en positief over de BSA [VRS]’.³⁷ Psycholoog Venhovens had al bij die gelegenheid tegenover de pers de term ‘Stockholmsyndroom’ laten vallen.³⁸ Dit afweermechanisme van identificatie met de agressor, zoals Venhovens het benoemde, werd volgens hem ‘met name benadrukt in relatie tot de houding naar de Moslim-strijders’.³⁹

Hoewel Couzy dus gewaarschuwd was, schrok hij van de situatie die hij een week later bij de rest van het bataljon aantrof: ‘Hun psychische situatie was veel slechter dan ik had verwacht en veel slechter dan bij de mensen die krijgsgevangen waren geweest. Je zag bij een flink aantal van de mensen nog de dood in de ogen. Men was zeer negatief over de Moslims. Daar schrok ik minstens zo hard van’.⁴⁰ Couzy besloot om het onderwerp zelf aan te kaarten, om alvast politici en media voor te bereiden op wat ze van de Dutchbatters zouden horen. ‘Het bataljon was bij aankomst zo ontzettend negatief over de Moslims en zo ontzettend positief over de Bosnische Serven, daar was ik me kapot van geschrokken. En toch hadden ze het zo goed gedaan en verdienden ze een hereniging met het thuisfront dat er zo anders over dacht. Dat te overbruggen, was bijna onmogelijk. Daar ben ik maar tussenin gaan staan. Om de psychologische kloof te halveren’.⁴¹ Tegenover de media sprak Couzy de volgende dag over ‘de euforische opvatting dat zij [de Bosnische Serven] de *good guys* zijn. Dat gevoel bestaat van hoog tot laag’.⁴²

In combinatie met de positieve uitspraken van Karremans over Mladić, begon Couzy te vrezen voor het moment waarop Dutchbatters met de pers zouden worden geconfronteerd. ‘Ver na middernacht’, nadat Couzy en Hartman waren teruggekeerd van de televisiestudio in Zagreb van waaruit de Bevelhebber *Nova* te woord stond, bespraken zij opnieuw de persconferentie van de volgende dag.⁴³ Bij die gelegenheid kwam Couzy met een drastisch voorstel:

35 De gegijzelden in Stockholm verzetten zich uiteindelijk tegen hun bevrijding, weigerden later tegen de gijzelnemers te getuigen en zamelden ook geld voor de verdediging in.

36 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

37 SMG/Debrief. ‘Aantekening BLS. Strikt persoonlijk’, [juli 1995]. I.h.b.: ‘Groepsgesprek met team OP-S op 16 juli 1995, tijdstip 14.30-16.00’.

38 Hans Moleman, ‘VN’ers moeten zeggen hoe het voelde en rook’, *de Volkskrant*, 18/07/95.

39 P.M.P. Venhovens, ‘Verslag uitzending 1 (NL)

VN Infbat (Dutchbat Griffin)’ (01/08/95) p. 14.

40 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

41 Ko Colijn en Paul Rusman, ‘De dertien affaires Couzy’, *Vrij Nederland*, 06/07/95.

42 Ward op den Brouw en Harry Meijer, ‘Sympathie voor Serven bij Nederlandse militairen’, *NRC Handelsblad*, 24/07/95.

43 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95.

Ik dacht: o jee, die man moet morgen naar de persconferentie. Dat wordt een ramp. Ik vond Karremans absoluut niet in staat om dat tot een goed einde te brengen. Toen heb ik aan Hartman gevraagd of ze Karremans buiten de persconferentie konden houden en of ik het alleen kon doen. Hartman zei toen: ‘Dat raad ik je ten sterkste af, omdat dan het imago naar buiten komt dat hem de mond wordt gesnoerd. Couzy zit er alleen, omdat Karremans kennelijk wat te verbergen heeft. Dan wordt de pers zo achterdochtig, en dat is het ergste wat je maar kunt doen.’ Daar heb ik dus naar geluisterd, maar heb daar achteraf natuurlijk wel spijt van.⁴⁴

Hartman hield aan het oude plan vast omdat hij het gevoel had dat hij helemaal klem zat:

Couzy en ik hebben samen besproken of het verantwoord was om Karremans in deze oververmoeide staat aan de pers over te leveren. Ik had toen zestig journalisten op mijn schouders hangen; ik was daar helemaal gek van geworden. Ik zag toen in de eerste plaats: wat voor een ontzettende ellende geeft dit? Dit is tegenover de wereld niet meer te verkopen. De man is intussen al 36 uur thuis. De hele wereld denkt dat hij uitvoerig geslapen heeft. Dan moet je dus zeggen, als die cameraploeg van de NOS op weg is voor een directe uitzending, een nationaal programma: ‘Het gaat niet door.’ Dus was er de overtuiging van mij: dat kan absoluut niet. Dat was een soort ‘51 procent’ overtuiging. Die andere 49 procent zei: ‘Wat zijn we hierin godsnaam aan het doen? Het gaat waarschijnlijk fout.’⁴⁵

Couzy hakte, achteraf tot zijn spijt, de knoop door: de persconferentie met Karremans bleef gehandhaafd. In de taakverdeling zou de Dutchbat-commandant uitsluitend spreken over ‘de feitelijke gang van zaken van de eerste bedreiging van de observatieposten tot en met de begeleiding van de vluchtelingen’. Couzy nam het onderwerp ‘martelingen/moorden’ voor zijn rekening, waarbij hij zich zou baseren op de resultaten van de debriefings door Bastiaans en diens team.⁴⁶

4. ‘No good guys, no bad guys’

Gezien de ernstige bedenkingen over het optreden van Karremans werd de voorbereiding van de persconferentie van nog groter belang. Maar ook daarbij liep van alles fout. Hartman had Karremans op zaterdag slechts kort ontmoet, om half vijf, kort voor de ingelaste persconferentie aan de poort. Zowel daarvoor als daarna was de Dutchbat-commandant onbereikbaar voor het hoofd Legervoorlichting van de KL, Hartman. Karremans vertelde hem later dat hij na de vermoeiende reis en de aankomst in Zagreb, tegen elf uur ’s ochtends naar bed was gegaan, zonder daarna direct de slaap te vatten.⁴⁷ Om drie uur had hij een afspraak en om vier uur vond het appèl plaats dat voorafging aan de start van de debriefing. Na de persconferentie aan de poort had Karremans een ontmoeting met Janvier. Vervolgens begaf hij zich onder zijn mannen tijdens het barbecuefeest. Terwijl Hartman met Couzy op

44 Interview H.A. Couzy, 14/09/98.

45 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

46 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95.

47 NIOD, Coll. Beneker. W.P.P. Hartman, ‘Noti-

tie voor Directeur voorlichting. Onderwerp: persconferentie Zagreb’, 15/08/95. Karremans gaf in zijn boek later aan dat hij om tien uur naar bed was gegaan. Karremans, *Srebrenica. Who cares?*, p. 242.

weg ging naar de studio in Zagreb, volgde voor Karremans de debriefing door Bastiaans. Ver na twaalfen verliet de Dutchbat-commandant de debriefing.

Tijdens het korte moment dat zij elkaar wel zagen, maakte Hartman met Karremans de afspraak dat ze de volgende morgen om half negen bij elkaar zouden komen bij het Holland Huis om zich over de verklaring voor de persconferentie te buigen en zich voor te bereiden op mogelijke vragen. De vragenlijst van KL-voorlichter Riepen kon dan ook worden doorgenomen. De beschikbare tijd leek voldoende, ware het niet dat er wederom van alles misging. Het was die ochtend een chaos, en er voltrok zich in de woorden van Hartman een ‘tijdramp’:

Sleutels zijn weg, mensen onvindbaar, iedereen wordt – na de belofte onmiddellijk terug te keren – onderweg door anderen aangeschoten, niemand is telefonisch bereikbaar, een computer staat in cabine A, maar de printer honderden meters verderop. . .

Ook was Karremans niet op de afgesproken tijd aanwezig omdat hij onverwacht eerst iets anders belangrijks moest doen. Pas om kwart over tien dook de Dutchbat-commandant weer op, nadat Beneker – die hem toevallig tegenkwam – hem had meegetroond naar Hartman.⁴⁸ Om half twaalf moest Karremans echter alweer weg. Hij had gesprekken met Verschraegen en Lemmen over de ceremonie voor de volgende dag en moest bovendien ook nog langs bij de vertegenwoordigers van de VN, van *Civil Affairs* en UNCHR, voor de VN-debriefing naar mensenrechtenschendingen.⁴⁹

Karremans maakte in het gesprek met Hartman een gesloopte indruk.⁵⁰ In plaats van het ‘collegiaal gesprek’ dat Karremans had verwacht, was hij de vorige avond in de Nederlandse debriefing van Bastiaans geconfronteerd met een ‘kruisverhoor’, waarin hij het gevoel had als ‘een boef’ te zijn behandeld. Enig begrip voor de omstandigheden waarin hij had verkeerd, had hij niet ontmoet. Na het gesprek stond hij eenzaam op straat. Door alle kwaadheid daarover kon hij aanvankelijk de slaap niet vatten.⁵¹ De effecten daarvan waren de volgende ochtend merkbaar.

De beschikbare tijd ‘was nét genoeg om zijn verslag van de laatste weken van Srebrenica door te nemen’.⁵² Karremans’ aantekenboekjes vormden daarbij het uitgangspunt.⁵³ Hartman probeerde ‘in gewone mensentaal’ een chronologisch verslag van de gebeurtenissen in Srebrenica tussen 6 en 20 juli op te schrijven. Eenvoudig ging dat niet: ‘Ik begreep toen, eigenlijk al pratend, dat het al mooi zou zijn als we hiermee rondkwamen, maar dat er van een verder voorbereidende tekst bij deze jongen, die van alles moest en overal tegelijk moest zijn en die nog steeds doodmoe was, niets terecht zou komen’.⁵⁴

De vragenlijst van Riepen, die als richtlijn bij de voorbereiding op de persconferentie had zullen dienen, kwam daardoor niet aan bod. Hartman:

Ik heb geen flauw idee of hij er ook naar gekeken heeft. Een feit is dat die tussen ons ook nooit ter

48 Interview M. Beneker, 04/12/01.

49 NIOD, Coll. Beneker. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voor Directeur voorlichting. Onderwerp: persconferentie Zagreb’, 15/08/95.

50 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

51 Karremans, *Srebrenica. Who cares?*, pp. 242-

243.

52 Bijlage bij brief H.P.M. Kreemers aan de minister, V95014995, ‘Persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

53 Karremans, *Srebrenica. Who cares?*, p. 245.

54 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

sprake is gekomen. Dan kom je ook meteen op die kermis, dat circus, het Jeroen Bosch-schilderij dat zich daar in Pleso afspeelde, waarbij we dus te maken hadden met een Karremans die zó moe was. Zó moe. Ik had echt het gevoel dat hij op de bovenste millimeter van zijn bewustzijn heeft gezeten. Daar was verder geen gesprek mee mogelijk.⁵⁵

Op één punt waagde de KL-voorlichter wel een poging. Hartman voorzag dat de eerdere uitspraken van Karremans over Mladić en de alom heersende negatieve stemming over de Moslim-mannen een groot risico vormden. Om daaraan tegemoet te komen zonder de Dutchbatters al te veel van zich te vervreemden, voegde Hartman met opzet ‘als uitsmijter de gelijkschakelende *no good guys, no bad guys*-vergelijking toe aan de tekst van Karremans, ‘in een poging te voorkomen dat de waardering voor de BSA [VRS] zou overheersen’.⁵⁶

Hartman suggereerde Karremans verder een opmerking die speciaal was bedoeld om de uitspraken over Mladić te neutraliseren: ‘Over Mladić: hij is tactisch heel knap. Een veldheer, maar geen “heer”. Heren bestaan niet in deze oorlog’.⁵⁷

Terwijl Hartman zich na Karremans’ vertrek op deze teksten wierp, trof Beneker wat later bij toeval de bataljonscommandant toen die in gesprek was met debriefer Lemmen. Karremans besprak op dat moment blijkbaar juist de suggestie van Hartman over Mladić. Toen Beneker dit hoorde, raadde hij Karremans af de tekst *no good guys, no bad guys* te gebruiken, omdat in de ogen van velen er wél ‘bad guys’ waren, namelijk de Bosnische Serven. Mensen zouden het volgens Beneker niet begrijpen wanneer daar een dergelijke kantekening bij zou worden geplaatst. In de herinnering van Beneker viel Lemmen hem bij. Karremans bleef benadrukken dat hij Mladić alleen maar als militair wilde beoordelen, maar Beneker wees hem erop dat hij straks namens Nederland het woord voerde en dat hij er dus anders tegenaan moest kijken. Hij liet ook Hartman zijn bedenkingen weten, aldus Beneker. Tijd om ook nog eens naar de rest van de tekst te kijken was er echter niet: het vliegtuig met premier Kok en prins Willem-Alexander en dat van Voorhoeve en de Nederlandse pers waren gearriveerd en hun komst eiste alle aandacht op.⁵⁸ Karremans zei later over de situatie:

Je kunt niet, tussen allerlei gesprekken met hoogwaardigheidsbekleders door, als je een half uur tijd over hebt naar Hartman toelopen en zeggen: ‘Oh, waar waren we gebleven? Dan gaan we daar even verder.’ Dat werkt niet. Ik heb aan de hand van een aantal aantekeningen in grote lijn verteld wat er aan de hand was. Daarna had de minister van Defensie tijd nodig, en prins Willem-Alexander, en noem maar op. Plus een aantal belangrijke debriefings. Ik denk niet dat je dat de persoon Hartman in de schoenen moet schuiven. Een half uur voor de uiteindelijke persconferentie moest ik datgene wat er uiteindelijk op papier stond ook nog eens helemaal bekijken om er een lopend verhaal van te maken. Toen heb ik me maar met een colaatje in het hok van de aalmoezenier teruggetrokken en heb de tekst zitten wijzigen. Er stonden ook dingen in die niet juist waren.⁵⁹

Hartman, die daarbij was: ‘We hebben er samen nog wat wijzigingen in aangebracht met

55 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

56 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95.

57 NIOD, Coll. Kreemers. ‘Inleiding Karremans bij persconferentie 23 juli op Camp Pleso’. Bijlage

bij brief H.P.M. Kreemers aan de minister, V95014995, ‘Persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

58 Interview M. Beneker, 04/12/01.

59 Interview Th. Karremans, 15/12/98.

potlood. Geen essentiële wijzigingen. Hier en daar een getalletje weggehaald of zo. *That was it!* Toen moest hij weg, net zoals Couzy weg moest.’⁶⁰ Hartman:

Toen was het hartstikke duidelijk dat het niet ging lukken, want de hel was losgebroken. De muziek schetterde. Je kon geen bureau meer in door al die logistieke problemen. Vervolgens was iedereen alleen maar gericht op Kok en de prins. We zijn blij dat die jongens eruit zijn. Wie waaraan moest denken voor de persconferentie wist niemand meer. Ik heb de handjes niet om dan te zeggen: ‘Jongens, snel rechtsomkeert maken’.⁶¹

Voor nadere discussie was geen tijd en evenmin voor een gedachtewisseling over de Engelse vertaling van de tekst met het oog op de internationale persconferentie die op de Nederlandse zou volgen. Karremans liet echter weten dat dit gezien zijn buitenlandse ervaring op internationale staven geen ramp zou zijn.⁶²

Vanwege de enorme tijdsdruk schoot er nog iets bij in. In afwachting van Karremans was Hartman ’s ochtends al begonnen aan de verklaring die Couzy ’s middags zou moeten afleggen, maar dat stuitte op weerstand bij Couzy. Hartman:

Dat was absoluut niet in zijn stijl. Hij had iets heel anders in gedachten. Hij zei: ‘Weet je wat? Jij komt er ook niet uit. Dat kan ook niet. Richt jij je op Karremans. Ik schrijf dit wel eventjes.’ Handgeschreven op kleine velletjes zijn verhaal. Dat hij trouwens vervolgens letterlijk heeft voorgelezen. Hij vertrok en zei: ‘De minister komt zo, met Kok en de kroonprins. Ik ben er dus vanaf heden niet meer.’ Hij sloot de deur. Weer een handje vol zand.’⁶³

Samen met minister Voorhoeve en een vliegtuig vol pers was adjunct-directeur Voorlichting Kreemers met vertraging in Zagreb gearriveerd. Om protocollaire redenen moest het toestel wachten totdat premier Kok en prins Willem-Alexander waren geland.⁶⁴

Het was kwart voor drie en het Holland Huis was, in de woorden van Hartman, veranderd in een ‘feestelijke draaikolk van koninklijk bezoek, opgetogen militairen en autoriteiten die schuil gingen achter microfoons en camera’s’.⁶⁵ Ook Kreemers werd getroffen door de chaos op Pleso, die hij later vergeleek met de finishplaats van een etappe in de Tour de France.

Terwijl Voorhoeve eerst naar Janvier ging, was Kreemers in de drukte meteen op zoek gegaan naar Hartman. Hij trof hem bij het Holland Huis. Dat het hoofd Legervoorlichting zich alleen maar over de verklaring van Karremans had kunnen buigen, was zo’n beetje het eerste dat hij van de geplaagde voorlichter vernam. Hartman overhandigde hem een exemplaar van de inleiding van Karremans. Hij bevestigde desgevraagd dat ook Couzy een exemplaar had, in zijn koffertje. Daarin zat ook diens eigen, persoonlijk uitgeschreven tekst. ‘Ik kon onmogelijk twee dingen tegelijk doen’, sprak Hartman.⁶⁶ Gezamenlijk bekeken zij de

60 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

61 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

62 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95; interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

63 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

64 Kees Schaepman en Max van Weezel, ‘Pia

Dijkstra had het al gezegd. Politici hebben spijt van “Zagreb”, *Vrij Nederland*, 16/09/95.

65 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95; interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

66 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 97.

tekst van Karremans. Kreemers vond de losse toevoeging over Mladić erg mager, maar ging daar niet op door. Het meest viel hij echter over de passage aan het einde: ‘We hebben geleerd dat de partijen in Bosnië niet kunnen worden verdeeld in “good guys” en “bad guys”’. Kreemers wilde de passage eruit hebben, maar dat stuitte volgens hem op bezwaren van Hartman: ‘Bert, dat staat hier in de hoofden van zo’n driehonderd mannen in graniet gebeiteld. Dat lukt je nooit.’⁶⁷

Er bestond nog altijd de mogelijkheid om de zaak recht te trekken, zo leek het. Vanuit Londen, waar Voorhoeve op 21 juli de conferentie over Bosnië bijwoonde, was met de adjudant van Couzy geregeld dat er in Zagreb nog overleg zou plaatsvinden met de minister, Couzy, Karremans, Kreemers en Hartman.⁶⁸ In het programma dat Voorhoeves adjudant, majoor der Mariniers R. Zuur, op 21 juli opstelde, stond om half vier een ‘Gesprek met Lt kol Karremans in bijzijn van Ltgen H. Couzy’ gepland.⁶⁹ KL-voorlichter Hartman betitelde dit later als een ‘uitstekend initiatief dat veel onheil had kunnen voorkomen’. Er was echter één probleem: Hartman was er niet van op de hoogte gesteld.⁷⁰

Toen Kreemers de laatste woorden met Hartman wisselde, kwam minister Voorhoeve bij het Holland Huis aan. Kreemers gaf Voorhoeve een exemplaar van de tekst van Karremans in handen. Hij lichtte toe dat de tekst grotendeels feitelijk was.⁷¹ Voorhoeve kreeg van Kreemers ook te horen dat Karremans ‘zijn verkeerde uitspraak over Mladić zou terugnemen’. Dit laat zich overigens moeilijk rijmen met de kritiek die Kreemers naar eigen zeggen op Hartmans ‘magere’ suggestie aan Karremans had geuit. Het viel niet meer vast te stellen wiens herinnering hierbij mogelijk tekort schoot. Terwijl Kreemers op zoek ging naar de Dutchbat-commandant met het oog op het afgesproken gesprek, werd Voorhoeve terzijde genomen door Couzy die al een tijd op zoek was naar de minister. De Bevelhebber wilde met Voorhoeve de kwestie van de uitspraken over ‘geen genocide’ kortsluiten. De minister stak vanwege Kreemers geruststellende woorden ‘in goed vertrouwen’ de verklaring van Karremans in zijn zak die hij net van hem had gekregen. De discussie met Couzy en de direct daaropvolgende vier tot vijf interviews met televisie en radio leidden ertoe dat Voorhoeve pas voor het eerst van de tekst kennis nam uit de mond van Karremans zelf tijdens diens persconferentie.⁷²

Voor die tijd had Kreemers samen met majoor Zuur tevergeefs geprobeerd om Karremans te strikken voor het gesprek. Alleen al fysiek bleek dat een probleem, omdat wegens mijnengevaar sommige delen van het kamp onbegaanbaar waren. Kreemers en Zuur moesten grote omwegen maken om van het ene groepje militairen naar het andere te komen. Uiteindelijk slaagde Kreemers erin om Karremans te bereiken. Kreemers:

67 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, pp. 97-98.

68 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. H.P.M. Kreemers, 24/08/98.

69 NIOD, Coll. Kreemers. [R. Zuur], ‘Begroeting van Dutchbat 3 te Zagreb op 23 en 24 juli 1995’, 21/07/95. Bijlage bij: H.P.M. Kreemers aan de minister, V95014995, ‘Persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

70 Hartman vernam hier pas van bij kennisgeving van een concept-notitie van Kreemers van 3 augustus over de problemen op 23 juli rond de

persconferentie. Op 15 augustus ontdekte hij dat de bijeenkomst ook vermeld stond in het programma van kolonel Verschraegen, de contingentscommandant. Zie: NIOD, Coll. Beneker. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voor Directeur voorlichting. Onderwerp: persconferentie Zagreb’, 15/08/95.

71 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, pp. 97-98.

72 Notitie Minister aan Directeur Voorlichting, nr. 31/95, ‘Persconferentie Zagreb’, 17/08/95. Opgenomen in: Dagboek Voorhoeve, p. 138.

Ik stelde me voor en vroeg hem mee te komen naar de bespreking met de minister en de bevelhebber. Hij wist van niets en zei dat hij even iets anders moest doen. Hij draaide zich om naar een boomlange onderofficier, sprak kort met deze Dutchbatter en draaide zich weer om. Op dat moment kwamen minister-president Kok en de kroonprins op hem afgelopen. ‘Wat doe je nu?’, vroeg majoor Zuur. ‘Rutger, ik kan hem moeilijk arresteren. Dit wordt niets. We gaan terug’, zei ik.⁷³

Tegen vieren wist Karremans wist zich uiteindelijk los te rukken. Hartman bevond zich inmiddels al in de filmzaal om de laatste voorbereidingen te treffen. Hij had van niemand meer enige reactie op de tekst van Karremans gekregen. Hartman had wel via Beneker aan Karremans verzocht om alvast naar hem toe te komen, zodat de zaken nog één keer konden worden doorgesproken. Karremans zei echter dat hij daarvoor geen tijd had en zich nog op zijn Engelse tekst wilde voorbereiden.⁷⁴ Beneker wist een hoekje voor hem te regelen waar hij even ongestoord kon werken.⁷⁵

Toen Kreemers onverrichterzake terugkwam in het Holland Huis, was het gesprek tussen Voorhoeve en Couzy juist ten einde. In het interview met het NIOD beweerde Couzy overigens dat er geen noemenswaardig gesprek tussen hem en Voorhoeve had plaatsgevonden. Dit staat in contrast met de herinneringen van Voorhoeve en Kreemers.⁷⁶ De minister had zich neergelegd bij de woordvoeringslijn die de bevelhebber over ‘geen genocide’ wilde voeren: die lijn was dat, voorzover de waarnemingen van Dutchbat gingen, er geen aanleiding was om de term toe te passen. Later, toen zijn opmerkingen hem inmiddels sterk werden nagedragen, verklaarde Couzy in interviews dat er in Zagreb niemand was geweest die hem gezegd had ‘dat dat niet zo’n handige uitspraak was’.⁷⁷

Couzy’s discussiepartners moesten zich echter verlaten op wat hij zelf meedeelde over de bevindingen uit de debriefing. Die beperkten zich tot twee, mogelijk drie gevallen van executies.⁷⁸ Ook over zijn reserves jegens Karremans deelde Couzy niets mee.⁷⁹ Voorhoeve kon bij gebrek aan verdere informatie niet anders doen dan zich op de bevelhebber verlaten. Bovendien moet hij zich bewust zijn geweest van de gespannen relatie tussen hemzelf en Couzy. Het moment was er niet naar om een conflict te veroorzaken.

Couzy’s algemene verwijt dat niemand hem gewaarschuwd had, was nog om een andere reden niet terecht. Niet iedereen die daar qualitate qua voor in aanmerking kwam, was op de hoogte van wat hij van plan was te zeggen. In de studio in Bussum zat commodore Hilderink met groeiende ergernis het begin af te wachten van de live koppeluitzending tussen Zagreb en Bussum. Samen met de eerder teruggekeerde sergeant S. Pattiwael van Westerlo was de commodore studiegast, maar hij was niet op zijn gemak:

Ik had één grote zorg en dat was dat de verklaring [van Couzy] – de beroemde verklaring – niet bij mij zou zijn of dat ik verder van het programma niets zou weten. Ik ben van het begin af aan bezig geweest,

73 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 98.

74 NIOD, Coll. Beneker. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voor Directeur voorlichting. Onderwerp: persconferentie Zagreb’, 15/08/95.

75 Interview M. Beneker, 04/12/01.

76 Interview H.A. Couzy, 14/09/98.

77 Ko Colijn en Paul Rusman, ‘De dertien affaires Couzy’, *Vrij Nederland*, 06/07/96.

78 Kreemers sprak in zijn memoires over ‘één, misschien twee executies, dat was volgens de bevelhebber alles’. Deze opmerking valt niet te rijmen met Couzy’s uitgebreidere meldingen tijdens de persconferentie. Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, p. 98.

79 E-mail H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 06/01/02 (1).

samen met Bert Kreemers, om die verklaring in handen te krijgen. Ik had de dag voordat Couzy vertrok met hem afgesproken dat hij mij zou bellen. Van mij uit naar hem was moeilijk, want ik wist nooit wie er bij hem stonden. Hij zou me dan vertellen wat er gezegd zou worden en hoe het verder zou gaan verlopen. Als hij mij niet te pakken zou krijgen, zou hij dat richting Bert doen. Ik weet van Bert dat hij Bert nooit gebeld heeft. Ik weet zeker dat hij mij nooit gebeld heeft. Voordat ik van huis vertrok heb ik nog een keer geprobeerd om hem te bellen. Er is aan hem doorgegeven – dat weet ik ook zeker – door de mensen daarginds dat ik hem nodig had en dat ik hem herinnerde aan de beloftes en aan de afspraken. Ik heb nooit meer iets van hem gehoord. Gewoon nùl! Ik zat dus met gekromde tenen in de televisiestudio want ik wist absoluut niet wat daar verklaard zou gaan worden. Toen ik de studio inging, heb ik [mijn adjudant] Fokkema mijn handtelefoon gegeven. Je weet maar nooit! Fokkema kon dan altijd nog zwaaien of knikken als ik daar eenmaal zit. Ik voelde mij daar niet op mijn gemak. Ik had er ronduit de pest over in. Dat was eigenlijk een voorbeeld van de vervelende dingen die er constant in de samenwerking waren. Dat liep niet goed.⁸⁰

Hilderink doelde daarmee op de gebrekkige samenwerking tussen KL Crisisstaf en DCBC. Hij kwam op een zeker moment wel in contact met Kreemers, die besloot het voor de Bevelhebber bedoelde telefoontje aan te nemen omdat ‘Couzy’s hoofd absoluut niet stond naar een telefoongesprek’. Kreemers vertelde dat hij zojuist van Couzy had vernomen dat er in Potočari executies hadden plaatsgevonden. Die schok werd nog versterkt door het besef dat de betreffende informatie al bijna tien dagen oud was. Ook Hilderink, die Kreemers hiervan melding deed, was ‘totaal verbaasd’ omdat hij niet op de hoogte was.⁸¹ Al in het voorgaande hoofdstuk is erop gewezen dat in deze weergave een probleem schuilt omdat Hilderink meende dat hem wél al het een en ander bekend was.⁸²

5. De persconferenties

Na het gesprek met Couzy verliet Voorhoeve het Holland Huis om nog wat tv-journalisten te woord te staan. Om tien voor vijf, vijf minuten na het begin van de persconferentie, schoof de minister achterin de zaal aan, waar Karremans inmiddels was begonnen met zijn verhaal. Achter de tafel zaten verder alleen Couzy en Hartman. De bevelhebber verklaarde later dat hij de tekst van Karremans, die hij van Hartman gekregen had, ‘niet goed gezien had’ maar de opmerking over ‘no good guys, no bad guys’ ‘nog niet zo gek’ vond.⁸³ De Dutchbat-commandant gaf een puntsgewijze opsomming van de voornaamste gebeurtenissen, waarbij hij in grote lijnen de voorbereide tekst aanhield, met af en toe een aanvulling.⁸⁴

Karremans maakte duidelijk dat van een werkelijke verdediging van de enclave geen sprake had kunnen zijn. Mladić had met een ‘Pacman’-achtige aanpak in ‘een uitstekend uitgevoerde militaire operatie’ Dutchbat ‘op een zeer knappe wijze [de enclave] uitgema-noeuvreed’. Ook schilderde hij het mislukken van de luchtsteun, waarbij de verwijtende ondertoon in de richting van de VN echter alleen voor goede verstaanders duidelijk was. De

80 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

81 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, pp. 98-99.

82 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

83 Ko Colijn en Paul Rusman, ‘De dertien affaires Couzy’, *Vrij Nederland*, 06/07/96.

84 NIOD, Coll. Kreemers. ‘Inleiding Karremans

persconferentie 23 juli op Camp Pleso’. Bijlage bij: H.P.M. Kreemers aan de minister, V95014995, ‘Persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95; SMG 1007/13, ‘Verklaring lkol T. Karremans, persconferentie Kamp Pleso (Zagreb) 23 juli 1995’.

geschreven tekst was op dat punt duidelijker: daarin maakte Karremans expliciet duidelijk dat het excuus van ‘grondmist’ geen enkele basis had. Ook weersprak hij dat niet aan de voorwaarde werd voldaan dat de VN of de stad ‘echt werden aangevallen’: ‘maar de eerste Servische infanteristen liepen vanaf 07.00 uur reeds in de buitenwijken van de stad’. In de uitgesproken tekst ontbrak deze kanttekening. Merkwaardig daarbij was zijn uitspraak dat hij zelf ‘niet rechtstreeks om luchtaanvallen gevraagd’ had, maar dat ‘luchtaanvallen’ een ‘conclusie’ was die zijn superieuren hadden moeten trekken op basis van de door hem verstrekte schets van de situatie. (Op hetgeen Karremans verder over luchtsteun zei, is uitgebreid ingegaan in hoofdstuk 7 van deel III.) Karremans kon achteraf niet meer verklaren waarom hij deze formulering, die overigens geen aandacht trok, indertijd heeft gebruikt.⁸⁵ Wat verder opvalt is dat de opmerking in de lijn ligt van zijn verdediging tegenover Mladić toen deze zijn tirade over de luchtaanvallen hield.

Karremans vertelde ook dat hij ‘nadrukkelijk’ had gekozen voor medewerking aan ‘het vertrek van de vluchtelingen’ en bij Mladić de ‘supervisie’ had geëist over de afvoer van de vluchtelingen en de gewonden. Daarmee was voorkomen ‘dat veel ellende op de stoep van de compound is gebeurd’. Karremans zei wel dat mannen tussen zeventien en zestig ‘eruit gehaald’ waren en dat dit ‘buiten het gezichtsveld van het bataljon’ was gebeurd. Dit was in regelrechte tegenspraak met wat een aantal Dutchbatters tijdens de operationele debriefing had verklaard. De uitspraak maakte dan ook niet alleen duidelijk wat Karremans in Potočari (niet) ter ore was gekomen, maar ook dat tijdens de debriefing deze tegenstrijdigheid geen extra aandacht had gekregen. Het onderstreepte nog eens hoe slecht de inhoudelijke afstemming voor de persconferentie was. Een gesprek met Bastiaans, Couzy, Karremans en Hartman over de resultaten van de debriefing werd nooit overwogen. Tijdgebrek zou het bovendien onmogelijk hebben gemaakt.

Karremans voegde aan zijn opmerking over het lot van de bevolking geruststellend toe: ‘maar neemt u van mij aan dat het aantal weerbare mannen bij die vijftienduizend vluchtelingen nog geen vijf procent bedroeg. Het gros van de vluchtelingen bestond uit vrouwen, kinderen en ouden van dagen’.

De commandant van Dutchbat III maakte nog een andere opmerking waarvan de betekenis, namelijk over de wijze waarop hij zich in de onderhandelingen met Mladić had opgesteld, pas later duidelijk zou worden. Naar aanleiding van een vraag over die besprekingen, antwoordde Karremans dat de eerste bijeenkomst ‘niet zo prettig’ was verlopen. Bij de tweede bijeenkomst had hij een vertegenwoordiger van de vluchtelingen meegenomen, Nesib Mandžić. Karremans vertelde hoe hij tegenover Mladić zijn wensen uiteen had gezet, ‘ten aanzien van met name de gewonden’: ‘en daarna heeft hij [Mandžić] de onderhandelingen overgenomen’.

Hoewel directeur De Milliano van Artsen Zonder Grenzen al vraagtekens had geplaatst bij de konvooibegeleiding, gebaseerd op wat hij van vluchtelingen en van de medewerkers van zijn organisatie in de enclave had gehoord, werd Voorhoeve en Kreemers tijdens de persconferentie ook voor het eerst duidelijk dat Dutchbat niet in staat was geweest tot een adequate begeleiding van iedere afzonderlijke bus.⁸⁶ De expliciete uitspraak in zijn spreek-

85 Interview Th.J.P. Karremans, 15/12/98.

86 Karel Bagijn, ‘Dutchbat maandag naar huis’, *Algemeen Dagblad*, 21/07/95. De kritiek dat Voorhoeve al de week tevoren uit de pers van de

bevindingen van Artsen zonder Grenzen op de hoogte had kunnen zijn, werd ook in de media geuit. Zie het commentaar ‘Bescherming’, *Brabants Dagblad*, 26/07/95.

tekst dat ‘een man per bus of vrachtwagen’ niet kon, gebruikte Karremans niet tijdens de persconferentie. Wel vertelde hij hoe hij in anderhalve dag veertien Mercedesen was kwijtgeraakt en er noodgedwongen toe was overgegaan de laatste overgebleven voertuigen op enkele punten langs de route te zetten om op die manier toch enigszins de konvooien te kunnen controleren. Deze voor Voorhoeve en Kreemers nieuwe gegevens illustreerden, zonder dat zij het wisten, hoe belangrijke informatie was blijven hangen of niet op waarde geschat was. Karremans had namelijk via Brantz op 13 juli melding gemaakt van het feit dat hij de begeleiding had moeten aanpassen: ‘Er gaat dan niet per bus een NL’er mee, doch per konvooi’.⁸⁷ Bovendien had chef-defensiestaf Van den Breemen diezelfde dag een telefoongesprek gevoerd met de Bosnische minister van Buitenlandse Zaken Sacirbey, waarin deze zijn bezorgdheid uitte ‘over het feit dat de konvooien rijden zonder escorte’.⁸⁸

Diverse journalisten gingen na de presentaties van Karremans en Couzy op de konvooibegeleiding in. Het ontbreken van afstemming tussen de beide sprekers leidde ertoe dat Couzy kon verklaren dat ‘het afvoeren van de evacués op een correcte manier verlopen’ was en dat er ‘niets van dergelijke praktijken’, waarmee hij verwees naar verkrachtingen, was geconstateerd.⁸⁹ Tegelijkertijd viel uit de woorden van Karremans op te maken dat daarover eigenlijk met zekerheid niets viel te zeggen omdat het toezicht tekort was geschoten. Een doorvragende journalist kreeg dat scherp boven water. Hij vroeg naar de lengte van het traject (‘ongeveer vijftig kilometer’), daarna naar het aantal posten (‘vier of vijf’) en concludeerde: ‘Dat betekent dus om de tien kilometer (...) en daartussen kon van alles gebeuren?’ Karremans: ‘Jawel’. ‘Heeft u daar ook aanwijzingen voor?’ ‘Nee, daar hebben we geen aanwijzingen voor.’ ‘Maar u kon het ook niet zien?’ ‘Ik kon het ook niet zien.’⁹⁰

Eén andere vraag die Karremans werd gesteld was afkomstig van een van de twee aanwezige verslaggevers van RTL, Jaap van Deurzen en Nico Steenbergen.⁹¹ Eén van hen wilde van Karremans weten hoeveel burgerslachtoffers er naar zijn idee waren gevallen. De commandant kon daar geen antwoord op geven en zei ook niet in staat te zijn een globale schatting te geven. Vervolgens vroeg Van Deurzen of hij de indruk had ‘dat het er meer dan duizend zijn’. Karremans antwoordde: ‘Als ik daarmee de Moslim-strijders meeneem, dan zeker’. Toen hem later gevraagd werd op basis waarvan hij tot deze uitspraak was gekomen, moest Karremans het antwoord schuldig blijven omdat hij het zich niet meer herinnerde.⁹² Er kan slechts worden verondersteld dat hij mogelijk refereerde aan uitlatingen als die van Mulder, die ter hoogte van OP-Mike honderden doden had gezien. Van de aanwezige media

87 SMG, 1004. Bericht dtg 131439 van kol Brantz (d.t.v. DCBC). In: ‘diverse bronnen aan sitcen A BLS’, 13/07/95, 20:27.

88 DAB. ‘Rapportage van CDS in overleg met Sacirbey 131745 B JUL 95’.

89 NIOD, Coll. Kreemers. ‘Fragmenten uit de persconferentie in Zagreb, 23 juli 1995. (Volledige tekst van de inleiding van luitenant-generaal H.A. Couzy)’; Dagboek Voorhoeve, pp. 139-140.

90 SMG 1007/13. ‘Vragen aan Igen Couzy en Ikol Karremans’ [letterlijke transcriptie].

91 Bij de voorbereiding op de persconferentie was

niet aan een zaalmicrofoon gedacht en de vragen werden ook niet door Hartman herhaald. Degenen die naar de NOS-live-uitzending keken, konden daardoor veel vragen niet of nauwelijks volgen. Ook was vrijwel niet hoorbaar wie ze stelde. De later gemaakte transcripties waren daardoor niet op alle punten duidelijk. In dit geval leverde een nadere bestudering van de band met de beelden van de live-uitzending wel de gewenste duidelijkheid op.

92 Interview Th.J.P. Karremans, 17/12/98.

pikte alleen *NRC Handelsblad* de uitspraak op, maar daarna kwam niemand er meer op terug.⁹³

Een ander thema dat een aantal keren door journalisten aan de orde werd gesteld, concentreerde zich op de visie van Dutchbat op de partijen in het conflict. Karremans had in zijn tekst een opmerking opgenomen over de gevoelens van het bataljon jegens de bevolking: ‘Het is de mensen opgevallen dat de vluchtelingen, de Moslim-bevolking, zich weinig aantrok van de oudjes die aan de kant van de weg lagen’. Daarmee gaf hij uiting aan een breed levende ergernis over het feit dat de Dutchbatters zich tot het uiterste hadden ingespannen om de vluchtelingen veilig naar Potočari te krijgen, terwijl met name de jonge mannen alleen in hun eigen hachje en bezittingen waren geïnteresseerd.⁹⁴ Deze opmerking viel echter weg tegen de ‘uitsmijter’ van Karremans, afkomstig van Hartman, over de ‘good guys’ en de ‘bad guys’.

Toen Voorhoeve de tekst van Karremans later als ‘adequaat’ betitelde, maakte hij voor deze opmerking een uitzondering. Ook betreurde hij het dat Karremans de in zijn tekst opgenomen nuancerings over Mladić niet had uitgesproken.⁹⁵ Het gevolg daarvan was dat de positieve uitspraken aan het adres van Mladić nu aan de orde werden gesteld door journalisten. In zijn antwoord raakte Karremans verstrikt in de zin die Hartman had voorbereid. In plaats van te zeggen dat Mladić ‘een veldheer, maar geen heer’ was geweest, noemde Karremans hem ‘geenszins een goed veldheer’ hoewel hij tegelijkertijd echter sprak over een in militaire zin ‘heel correcte’ operatie. Na kritisch doorvragen over Mladić verdedigde Karremans zich door te zeggen ‘dat in de omgeving waarin wij verkeerd hebben, daar ten aanzien van de strijd tussen beide partijen iets anders wordt gedacht dan in andere delen van de wereld’. De vervolgvraag of hij alle partijen dus even schuldig achtte en Mladić daarom niet als oorlogsmisdadiger kon worden aangemerkt, beantwoordde hij bevestigend.

Karremans introduceerde bij zijn beantwoording van de vragen nog een ander thema, dat hem uiteindelijk minstens evenveel of zelfs nog meer schade zou berokkenen dan de uitspraak ‘no good guys, no bad guys’ zelf. De openingsvraag behelsde of hij meende door de VN te zijn opgescheept met een onmogelijke opdracht om een dergelijk omvangrijk gebied te beschermen met slechts een handjevol mensen. In aanvulling op zijn bevestigende antwoord wees Karremans erop dat als gevolg van de gebrekkige toezichtsmogelijkheden, ‘Moslimstrijders’ regelmatig de enclave verlieten om daar ‘het een en ander te doen’. De volgende ochtend keerden ze dan weer terug ‘achter het schild van de VN, achter het schild van het bataljon’. In antwoord op een volgende vraag over ‘good guys’ en ‘bad guys’, antwoordde Karremans dat voor een goed begrip moest worden teruggegaan in de geschiedenis. Hij wees erop dat bij aanvallen van ABiH-troepen, ruim twee jaar tevoren, ‘we weten dat alleen in de omgeving van de enclave Srebrenica 192 dorpen volledig zijn platgebrand en iedereen is uitgemoord. Vandaar mijn opmerking over “no good guys, no bad guys”. Wat mij betreft zijn ze allemaal hetzelfde.’

Het PvdA-Kamerlid G. Valk, die deel uitmaakte van de parlementaire delegatie die met Voorhoeve was meegereisd naar Zagreb, was met zijn collega’s op de persconferentie aan-

93 Ward op den Brouw en Harry Meijer, ‘Karremans: ten minste duizend doden’, *NRC Handelsblad*, 24/07/95.

94 Dit thema kwam in veel debriefingsverklaringen terug en eveneens in gesprekken met Dutch-

batters.

95 Notitie van de minister aan directeur Voorlichting, nr. 31/95, ‘Persconferentie Zagreb’, 17/08/95. Dagboek Voorhoeve, p. 138.

wezig. ‘We waren wel degelijk verrast door de term “no good guys, no bad guys”’, aldus Valk. ‘Bij de opmerking dat er op grote schaal ook vanuit Srebrenica aanvallen waren uitgevoerd op de regio, op dorpen, op boerderijen, op huizen waar Serven zaten, dacht ik: dat is Servische propaganda! Dat had [Karremans] dan gelezen in brochures. Pas later is het beeld heel nadrukkelijk naar voren gekomen hoe in de regio op behoorlijk grote schaal, ook vanuit Srebrenica, ook de Moslim-strijders opvielen met geweld.’ Valk refereerde bij dat laatste aan het boek *Het zwartste scenario* van de journalisten Frank Westerman en Bart Rijs, dat in 1997 uitkwam. Daarin stond voor het eerst uitgebreid de bloederige voorgeschiedenis van de *Safe Area* beschreven.⁹⁶

Inderdaad waren er in 1992 en 1993 onder leiding van Naser Orić aanvallen geweest op Servische dorpen en gehuchten, waarbij veel slachtoffers waren gevallen. Het door Karremans genoemde aantal van 192 dorpen was echter aan de hoge kant. Omdat zijn bron niet duidelijk is, valt niet op te maken wat er met de term ‘dorpen’ werd bedoeld. Het nederzettingspatroon in het gebied rond Srebrenica werd gekenmerkt door een veelheid aan kleine gehuchten, die vaak uit slechts een paar huizen bestonden maar die wel op een eigen naam konden bogen. De meest betrouwbare schattingen geven aan dat er na anderhalf jaar van uitvallen zo’n dertig Servische dorpen en zeventig van dergelijke gehuchten aan de troepen van Orić ten prooi waren gevallen. (Deze aanvallen komen uitgebreid aan de orde in de bijlage *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië* bij dit rapport.)

Ook Akashi verklaarde later in een gesprek met de Permanente Vertegenwoordiger bij de VN in New York, Biegman, dat naar zijn mening de Bosnische Moslims *Safe Areas* gebruikten als ‘recuperatiegebied en als commandocentrum voor gewapende acties (...) The assessment must be balanced’, aldus de weergave van Akashi’s woorden door Biegman, die het met hem oneens was ‘over de omvang van de provocaties door de moslims’.⁹⁷

Hoewel de uitspraken van Karremans dus wel degelijk grond van waarheid bevatten, schoten ze in de context waarin hij ze gebruikte in politiek opzicht tekort. De aanvallen uit die periode waren immers vooral strooptochten voor voedsel. De soldaten werden opgejut door de *torbari* (‘bag people’), een horde vluchtelingen bestaande uit duizenden mannen en vrouwen, jong en oud, die achter de eerste golf van aanvallers kwamen om hun lege zakken en koffers te vullen met buitgemaakt voedsel. Tekenend was dat toen eenmaal de voedseldroppings begonnen, het met de militaire macht die de *torbari* in al hun oncontroleerbaarheid voor Orić betekenden, was afgelopen.⁹⁸

Ook na de vestiging van de *Safe Area* vonden er nog wel eens expedities plaats, maar daarvan had Dutchbat slechts een vermoeden. Van de zogeheten aanval op Višnjica (zie deel III hoofdstuk 5), die door Karadžić en Mladić als excuus voor de aanval op Srebrenica werd gebruikt, vernam Dutchbat slechts via de media. Wel maakten verscheidene Dutchbatters, onder wie legerpredikant A. Engberts, mee dat ABiH-soldaten op hun expedities buiten de

96 Interview G. Valk, 15/10/99. Ook de andere parlementariërs verklaarden achteraf dat ze ‘met het water in de schoenen’ (Hoekema) hadden gezeten bij het aanhoren van de persconferentie. Zie: Kees Schaepman en Max van Weezel, ‘Pia Dijkstra had het al gezegd’, *Vrij Nederland*, 16/09/95.

97 DCBC, 1975. Codetelegram PV VN New York aan minister van Buitenlandse Zaken, Biegman 382, 01/06/96.

98 Zie voor een beschrijving van de rol van de *torbari* vooral: Chuck Sudetic, *Blood and vengeance*, pp. 157-161, 163-164.

enclave pochten. Engberts verklaarde na de val dat hij gezien had dat Srebrenica als uitvalsbasis gebruikt werd voor aanvallen op de Serven.⁹⁹

De opmerking van Karremans over de 192 dorpen maakte op dat moment onder de Nederlandse journalisten niets los, laat staan dat de vraag werd gesteld naar het waarheidsgehalte van de uitspraak. Toen Hartman het eerste deel van de persconferentie afsloot, had hij dan ook een redelijk tevreden gevoel:

Toen wij opstonden, kwam Bert Kreemers mij van achter uit de zaal tegemoet. Schudde mij hardop de hand. ‘Dat heb jij goed gedaan, jongen!’ Wij hadden een tevreden gevoel: hier hebben wij netjes eventjes een punt gezet. Keurig! Dat was de Nederlandse persconferentie. Er was geen journalist die in de wandelgangen meteen tegen ons riep: ‘Wat maken jullie nou? Wat zegt die man gekke dingen!’¹⁰⁰

Helemaal juist was dat niet. Maarten Beneker had in de zaal gezeten tussen de journalisten, onder andere in de buurt van Hans Moleman van *de Volkskrant*: ‘Toen Karremans toch de opmerking maakte over “no good guys, no bad guys”, zag ik hem mij vreemd aankijken en vervolgens rondkijken of er verder reactie was. Nee dus.’¹⁰¹

Beneker had zelf wel meteen het idee dat er een probleem was. Op de beelden direct na de persconferentie is te zien hoe hij de handen vertwijfeld naar zijn hoofd brengt.¹⁰² Terwijl de meeste Nederlandse journalisten de zaal verlieten, bleef een enkeling zitten, onder wie Moleman. Hij zei tegen Beneker dat hij even wilde zien hoe de internationale pers zou reageren. De voorlichter stapte daarna op Karremans af om hem te bezweren de term niet te gebruiken in aanwezigheid van de buitenlandse pers. Onder hen zouden zich immers ook Servische en Kroatische journalisten bevinden.¹⁰³

Ook Voorhoeve was er na de uitlatingen van Karremans en Couzy niet gerust op en hij besloot bij de internationale persconferentie achter de tafel te gaan zitten: ‘Ik heb toen gezegd: sorry, nu ga ik zelf achter de tafel zitten, zodat het niet nog een keer gebeurt.’¹⁰⁴ Rimpelloos ging dat niet. Couzy had in eerste instantie al vastgesteld dat Voorhoeve ‘tegen alle afspraken in’ de eerste persconferentie had bijgewoond. Nu schoof, ‘tot mijn verbazing’, volgens Couzy, de minister zelfs achter de tafel aan. Het leidde tot wat geprikkelde reacties over en weer. Couzy vroeg zich openlijk af of hij nog wel achter de tafel thuishoorde, maar Voorhoeve had hem gezegd: ‘Jij moet toch achter de tafel. Je hoeft alleen maar te zitten.’¹⁰⁵

In de herinnering van Voorhoeve verliep de persconferentie aanvankelijk zonder al te veel problemen en ‘nam ik op een gegeven moment gewoon het woord van Karremans over’.¹⁰⁶ De minister deed zijn best om nuanceringen aan te brengen bij de uitspraken van Couzy en Karremans dat Dutchbat geen aanwijzingen had gevonden voor genocide. Hoewel ook Couzy wel degelijk in tweede instantie het voorbehoud had aangebracht dat daarmee niets was gezegd over wat zich mogelijk buiten het blikveld van de Nederlandse militairen had afgespeeld, benadrukte Voorhoeve veel sterker het element van onzekerheid. Couzy

99 Gerrit Geerds, “‘Gebet geeft God ruimte”. Legerpredikant Engberts terug uit Zagreb’, *Nederlands Dagblad*, 29/07/95.

100 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99. Kreemers verklaarde dat hij zich niet kon voorstellen dat hij redenen tot felicitaties had gezien. Email H.P.M. Kreemers aan P. Koedijk (NIOD), 23/01/02.

101 Interview M. Beneker, 04/12/01.

102 NIOD, Coll. Videotapes. Live-uitzending NOS, persconferentie Pleso, 23/07/95.

103 Interview M. Beneker, 04/12/01.

104 Interview J.J.C. Voorhoeve, 14/07/97.

105 Ko Colijn en Paul Rusman, ‘De dertien affaires Couzy’, *Vrij Nederland*, 06/07/96.

106 Interview J.J.C. Voorhoeve, 14/07/97.

verklaarde na afloop: ‘Al die geruchten over slachtingen komen van de vluchtelingen zelf’.¹⁰⁷ Voorhoeve daarentegen reageerde op een vraag over de discrepantie tussen de verhalen van de vluchtelingen en die van Dutchbatters voorzichtiger: ‘If only two-thirds of the refugee accounts are true, this adds up to horrible events. What we know is that several thousand men and boys are missing’.¹⁰⁸

De minister was echter niet degene voor wie de pers in de eerste plaats was gekomen. De aandacht richtte zich vooral op Karremans en de term ‘no good guys, no bad guys’ bleek op de internationale journalisten een veel sterkere uitwerking te hebben dan op hun Nederlandse collega’s. In de herinnering van Hartman was het een Franse journalist die daarover het eerst begon: ‘Die stelde een vraag waarop Karremans dus antwoordde: “Ja, maar die Moslims hebben ook wat afgemoord. Die zijn op de enclave uit.” Toen begonnen mijn tenen te krimpen, want ik had er nooit van gehoord.’¹⁰⁹ Karremans verwees vervolgens net als tijdens de Nederlandse persconferentie opnieuw naar het verhaal van de 192 Servische dorpen die door de Bosnische Moslims waren uitgemoord. Maar in tegenstelling tot de Nederlandse journalisten lieten de buitenlandse media het daar niet bij liggen. Een andere journalist vroeg waar Karremans die kennis vandaan haalde. Hans Moleman tekende zijn antwoord op: ‘Uit boekjes. Uit kranten. Dat heb ik zelf gehoord van de partijen. Van de Serven, ja.’ De *Volkskrant*-journalist constateerde bij zijn collega’s ‘verbijstering’.¹¹⁰ Voorhoeve probeerde nog te redden wat er te redden viel: ‘Ik heb toen in een commentaar gezegd: “There may be no good guys, there were many bad guys”.’¹¹¹ De Bosnische Serven waren in overwegende mate de slechteriken, aldus de minister. Zij hadden ‘de meeste wandaden in de oorlog in voormalig Joegoslavië begaan’.¹¹²

Omdat Karremans direct na de persconferentie verdween, concentreerde de pers zich daarna op Voorhoeve. Zij hielden hem voor dat Karremans’ verhaal over de ruim tweehonderd uitgemoorde dorpen ‘standaard oorlogspropaganda’ was en dat daarvoor geen bewijs zou bestaan. De minister kon niet anders dan het beamen en nogmaals benadrukken dat vooral de Bosnische Serven de *bad guys* waren.¹¹³ Hij wees er in dat verband ook op dat er nog steeds geen toestemming was verleend aan het Rode Kruis om waarnemers toe te laten tot de mannen die na de verovering waren afgevoerd. Voorhoeve haalde de informatie aan die de journalist Robert Block had opgetekend:

Er is een getuigenverklaring van een Servisch echtpaar dat er in de buurt van de enclave de afgelopen week zestienhonderd mannen zijn gedood op een schoolplein. Maar dit verhaal is onbevestigd. We hebben geen duidelijk beeld. Ik weet ook niet of we de waarheid ooit kunnen achterhalen.¹¹⁴

107 J. Oosthoek, “‘We deden wat we konden’”, *Defensiekrant*, nr. 29, 27/07/95.

108 A. Cowell, ‘Peacekeepers in fallen enclave confirm some atrocities but say they saw no rapes’, *New York Times*, 24/07/95.

109 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

110 ‘Weet Karremans wel wat hij zegt, vraagt de internationale pers zich af’, *de Volkskrant*, 24/07/95.

111 Interview J.J.C. Voorhoeve, 14/07/97.

112 H.P.M. Kreemers, 24/08/98. Voorhoeve zou bij diverse gelegenheden een CIA-rapport aanhalen dat de Bosnische Serven voor de grote meerderheid van mensenrechtenschendingen verantwoordelijk stelde.

113 ‘Weet Karremans wel wat hij zegt, vraagt de internationale pers zich af’, *de Volkskrant*, 24/07/95.

114 Hans Moleman, ‘Couzy verwijt NAVO falen bij luchtsteun’, *de Volkskrant*, 24/07/95.

6. De omslag in de media

Ondanks de ongemakkelijke momenten die Voorhoeve tijdens en na de persconferentie kende, was de algemene indruk op dat moment dat alles toch nog redelijk was verlopen. Hartman analyseerde later:

Het vreemde is dat het in principe fout ging in het tweede gedeelte van de persconferentie, het internationale deel. Maar dat voelde niemand toen zo aan. Ik heb daar niemand gesproken die zei: ‘Nou, nou!’ Integendeel. Behalve dat ik een beetje moeilijk uit de voeten kon met het verhaal van die Moslims die erop uittrokken om te rampokken, hadden wij eigenlijk geen reden om te veronderstellen dat er iets fout zou gaan.¹¹⁵

Kreemers herinnerde zich vooral de lof die Voorhoeve kreeg toegezwaaid en de ‘euforiestemming’ van de meegereisde Kamerleden. Minister en parlementariërs zaten daarna ook gezamenlijk aan bij het diner dat de Bosnische diplomaat Sacirbey voor hen organiseerde vanuit het Hotel Intercontinental waar hij en Voorhoeve logeerden. Voorafgaand aan het diner uitte hij tegenover een journalist ‘voorzichtige kritiek’ aan het adres van Dutchbat:

Het probleem ligt te genuanceerd om te zeggen dat het leven van een paar honderd Nederlanders belangrijker was dan dat van vijf- tot tienduizend Bosnische vluchtelingen, maar die mensen zijn wel weg. (...) Ik wil het geen bitterheid noemen, maar ik kan niet verbloemen dat wij natuurlijk wel teleurgesteld zijn. Wij hebben duizenden mensen verloren. Dat valt niet zomaar weg te poetsen. Onder vrienden moet je daarover kunnen praten.¹¹⁶

Sacirbey repte echter onder het eten met geen woord over Srebrenica. Al zijn aandacht ging uit naar de gevechten in Bihać, waarover hij een paar keer aan de telefoon werd geroepen. Aan het einde van de avond vroeg Voorhoeve na zijn dankwoord aan de gastheer of de Kamerleden de komende week nog behoefte hadden aan een overleg over de val van Srebrenica of de terugkeer van Dutchbat. Kreemers, die eveneens aanwezig was, gaf het antwoord later als volgt weer: ‘Oh nee, Joris, alles is goed gegaan. We spreken daarover wel na de zomervakantie’.¹¹⁷

Ook de eerste mediareacties waren overwegend positief. Dat gold voor de journaals en actualiteitenrubrieken die nog op de 23e uitzonden, maar ook voor de ochtendkranten van maandag 24 juli. Er was daarop één uitzondering. *Volkskrant*-journalist Hans Moleman was door de reacties van zijn buitenlandse collega’s nog argwanender geworden. Na afloop van de persconferentie sprak hij met Beneker, die zich herinnerde hoe de journalist uiting gaf aan zijn scepsis over de uitspraken van Couzy en vooral Karremans. Beneker deed nog een poging om hem van het idee af te brengen dat daarin ‘een verhaal’ zat: ‘Ik zei hem dat de

¹¹⁵ Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

¹¹⁶ Frank van Vliet, ‘Voorzichtige kritiek Sacirbey op Dutchbat’, *De Telegraaf*, 24/07/95; een week later was Sacirbey in Avro-radiojournaal vol lof over Dutchbat. ‘Sacirbey prijst Dutchbat’, *Algemeen Dagblad*, 31/07/95.

¹¹⁷ Kreemers, ‘Achterkant van de maan’, p. 102. De meegereisde Kamerleden waren Benk Korthals (VVD), Jaap de Hoop Scheffer (CDA), Jan Hoekema (D66), Gerrit Valk (PvdA) en Oedrayraj Singh Varma (Groen Links). Een aantal van hen woonde ook de eerste persconferentie bij.

waarheid in Zagreb bij de VN lag en niet bij Karremans'. Op maandagochtend vernam de voorlichter dat Moleman besloten had om toch te publiceren.¹¹⁸

Naast een algemener verhaal over de persconferentie schreef Moleman een apart, niet op naam gesteld stuk over de reacties van de buitenlandse collega's, dat verscheen onder de kop 'Weet Karremans wel wat hij zegt, vraagt internationale pers zich af'. 'No good guys, no bad guys', 'geen genocide' en de 'oorlogspropaganda' over de 192 uitgemoorde dorpen passeerden de revue, evenals de pogingen van Voorhoeve om wat tegengas te geven. Was dit verhaal feitelijk, de toon werd pas echt gezet in het hoofdredactioneel commentaar dat onder de titel 'Valse geruststelling' werd gepubliceerd.¹¹⁹ De commentator bracht begrip op voor de 'reeks tegenstrijdige gevoelens' waaraan de Dutchbatters ten prooi waren gevallen na hun aankomst in Zagreb. Met uitzondering van soldaat Raviv van Renssen waren de Dutchbatters ongedeerd uit Srebrenica teruggekeerd. Dat blijdschap daarover de boventoon voerde was begrijpelijk. Dat er ook andere gevoelens een rol speelden was 'psychologisch logisch':

Geschoktheid over de manier waarop zij door de overmacht te velde van generaal Mladić opzij konden worden geschoven. Medelijden, droefheid en boosheid over de wijze waarop met de aan hun zorg toevertrouwde burgerbevolking van Srebrenica is omgesprongen. Dankbaarheid over het feit dat henzelf uiteindelijk geen haar is gekrenkt. En vooral natuurlijk een gevoel van diepe machteloosheid.

Tegen die achtergrond, zo oordeelde de commentator, was de persconferentie van Couzy en Karremans 'iets minder bizar dan zij naar de letter genomen was'. Dat nam echter niet weg 'dat die persconferentie in deze vorm niet had horen plaats te vinden'. Een begrijpelijk 'gijzelaarssyndroom' was heel iets anders dan politieke uitspraken. De door Couzy gedekte 'pretentie van Karremans om een politiek oordeel te kunnen geven', was volgens de krant 'dan ook pijnlijk en misplaatst'. Er volgde een nog hardere conclusie: 'Karremans heeft zich belachelijk gemaakt met zijn complimenten aan het adres van "kundige strateeg" Mladić. Zijn weigering onderscheid te maken tussen "good guys" en "bad guys" bewijst helaas alleen dat onder zware psychische druk het onderscheidingsvermogen verdwijnt'.

De commentaarschrijver riep het beeld op van de deportatie en de scheiding van vrouwen en mannen, van wie 'zelfs onder de ogen van blauwhelmen enkele zijn geëxecuteerd'. De opmerking van minister Voorhoeve over geloofwaardigheid van de onrustbarende getuigenissen van de vluchtelingen was volgens hem 'terecht'. Dat zij oorlogsmisdaden niet hadden weten te voorkomen was de Dutchbatters niet aan te rekenen. 'Kwalijk is daarentegen wel dat de leiding van Dutchbat en van de Nederlandse landmacht de indruk hebben willen wekken, dat het waarschijnlijk nogal is meegevallen. Valse geruststellingen zijn wel het allerlaatste waarop wij en de mensen in Bosnië zitten te wachten', luidde het slot van het commentaar.

De artikelen in *de Volkskrant* en 's avonds in *NRC Handelsblad*¹²⁰ werden achteraf door de betrokken voorlichters als het draaipunt beschouwd in de houding van de media tegen-

118 Interview M. Beneker, 04/12/01.

119 'Valse geruststelling', *de Volkskrant*, 24/07/95.

120 Ward op den Brouw en Harry Meijer, 'Karremans: tenminste duizend doden' en 'Serviërs zijn

nu voor Dutchbatters de "good guys"', *NRC Handelsblad*, 24/07/95. Het hoofdredactioneel commentaar van die dag, 'Ervaringen', was begripvoller van toon jegens Karremans dan dat in *de Volkskrant*.

over Dutchbat en Defensie. Hartman constateerde dat buiten deze twee kranten geen van de andere media ‘aansloegen’: ‘*NOS-journaal, RTL-Nieuws, Algemeen Dagblad, Trouw, De Telegraaf* hebben over deze gewraakte uitspraken niet gepubliceerd tot dinsdag 25 juli.’¹²¹ Volgens Kreemers legde Moleman ‘genadeloos de vinger op de zere plekken van de persconferentie’.¹²² In de herinnering van Hartman:

Het *Volkscrant*-bericht zette je natuurlijk wel aan het denken: je kunt het ook anders zien. Eerst was het beeld: we hebben het allemaal zo netjes gehad. We hebben een correcte uitzending gehad. Het is allemaal nog redelijk afgelopen, ondanks de ongrijpbare, walgelijke hectiek die er speelde. Dus misschien is het wel goed gegaan. Het *Volkscrant*-artikel gaf toen het eerste gevoel dat er misschien nog meer zat te komen. Toen brak de hel los, omdat de minister en Couzy iets tegen Karremans begonnen te roepen.¹²³

Zowel Voorhoeve als Couzy begonnen op de maandag na de persconferentie afstand te nemen van Karremans, al was het niet in gelijke mate. Bij terugkeer op Soesterberg die dag verklaarde de minister aan de pers dat hij niet op de hoogte was geweest van het gebrekkige toezicht van Dutchbat op de afvoer van de vluchtelingen. Journalisten noteerden dat Couzy zei dat hij het wél wist, al werd niet duidelijk waarop zijn kennis gebaseerd was geweest.¹²⁴

De bevelhebber distantieerde zich op Soesterberg van de uitspraak van Karremans over de uitgemoorde Servische dorpen, die hij ‘onverstandig’ noemde: ‘Met die verhalen over platgebrande dorpen moet je voorzichtig zijn. Ik onderschrijf ze absoluut niet. Dutchbat heeft nooit geconstateerd dat de Moslims zoiets gedaan zouden hebben. Het was dus verstandig geweest dat niet zo hard te brengen’.¹²⁵ Ook was hij niet onverdeeld gelukkig met Karremans’ complimenten aan het adres van Mladić: ‘Als vakman zeg ook ik dat Mladić zijn werk bekwaam heeft gedaan, maar ik zou zo iemand nooit een collega noemen’.

Couzy verdedigde echter de uitspraak dat er in Bosnië sprake was van ‘no good guys, no bad guys’: ‘Beide partijen zijn even schuldig. In deze oorlog zijn de normen- en waardepatronen anders dan in de West-Europese landen. Verdachten verschijnen niet voor de rechtbank, maar krijgen gelijk de kogel. Het is daarbij heel goed mogelijk dat er een vergissing is van naam en gezicht. Dat is daar echter heel gewoon, hier heet zoiets een oorlogsmisdaad. Maar alle partijen doen dat’.¹²⁶

Zonder aan een specifieke uitspraak van Karremans te refereren nam minister Voorhoeve ’s avonds nog nadrukkelijker afstand. Hij deed dat in Nova, dat geheel gewijd was aan de persconferenties van Couzy en Karremans. Ook werd er aandacht besteed aan de uitspraken eerder die dag van Mazowiecki, de speciale VN-rapporteur voor de mensenrechten. Bij zijn bezoek aan Tuzla stelde hij dat de Bosnische Serven zich ‘op grote schaal’ schuldig hadden gemaakt aan ‘grove schendingen van de mensenrechten’. Na de beelden van Mazowiecki’s persconferentie was het in de studio de beurt aan Voorhoeve. Die gaf aan dat hij ‘het commentaar van overste Karremans op de politieke aspecten’ niet deelde, ‘want het op-

121 NIOD, Coll. Kreemers. H.P.M. Kreemers aan Minister, V95014995, ‘Persconferentie te Zagreb, 23 juli 1995’, 02/08/95.

122 Kreemers, ‘Achterkant van de maan’, p. 103.

123 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

124 ‘Voorhoeve werd slecht ingelicht’, *Trouw*,

25/05/95.

125 ‘Minister distantieert zich van overste’, *de Volkscrant*, 25/07/95.

126 ANP 196, ‘Generaal Couzy neemt afstand van uitspraken overste Karremans’, 242036 jul 95.

treden van de Bosnische Serven vormt al drie jaar lang een patroon van het verdrijven, mishandelen en vermoorden van grote aantallen mensen'. Ook vroeg Voorhoeve zich openlijk af hoe de commandant tot dergelijke uitspraken was gekomen. De minister veronderstelde dat Karremans door zijn verblijf in de enclave de wereld anders had ervaren 'dan degenen die naar het totale patroon van de oorlog in voormalig Joegoslavië kijken'.¹²⁷ Nog diezelfde avond begonnen ook de eerste politici, Hoekema (D66) en De Hoop Scheffer (CDA), die allebei in Zagreb aanwezig waren geweest, in reactie op Voorhoeves uitspraken afstand te nemen van Karremans.¹²⁸ Ook spraken zij kritiek uit op de 'regiefout' die in Zagreb had plaatsgevonden om Karremans in zijn eentje aan het woord te laten over zijn ervaringen in Srebrenica. Couzy en Voorhoeve hadden naar de mening van de politici moeten voorkomen dat de Dutchbat -commandant zijn waarderende opmerkingen over Mladić plaatste.¹²⁹

Vanaf dat moment ontwikkelde zich een 'kwestie Karremans'. De openlijke distantiëring van de Dutchbat-commandant door Voorhoeve en Couzy leidde onmiddellijk tot kritiek van de Nederlandse Officieren Vereniging. Voorzitter N. Stuiver merkte op dat Karremans' mening 'niet in het straatje paste van de politici die de Serven van genocide beschuldigen'.¹³⁰ De publieke discussie over het optreden van Karremans raakte vervolgens in een stroomversnelling. Couzy zou later verklaren dat hij verbijsterd was over de snelheid waarmee het klimaat omsloeg: 'Toen ik zag hoe het positieve beeld in een paar dagen tijd werd omgetoverd in het huidige negatieve beeld, wist ik absoluut niet welke negatieve krachten aan het werk waren. Ik snapte er echt niets van'.¹³¹

Veel had te maken met de rol van de media. De aanvankelijke meegaandheid van de pers sloeg om in een soort beschaamdheid over de tamelijke kritiekloosheid waarmee de voorgaande weken de ontwikkelingen in Srebrenica waren gevolgd.¹³² Vooral Voorhoeve was daarbij in het zonnetje gezet als 'de juiste man op de juiste plaats', waarmee onder andere verwezen werd naar zijn optreden in 'de bunker'.¹³³ Maar ook Karremans kwam er in de publiciteit goed af als 'een echte troepenman' die 'nuchter en kalm' bleef temidden van de chaos.¹³⁴

Hoewel de media ook berichtten over de verhalen die de eerste vluchtelingen in Tuzla vertelden, overheerste het beeld dat het bataljon onder moeilijke omstandigheden gedaan had wat het kon. Veel van de ogenschijnlijke tegenstrijdigheden in de berichtgeving door kranten en het klaarblijkelijk ontbreken van een aandrang om ze op te lossen, viel terug te

127 24/07/95, NPS/VARA, NOVA, 22.34 uur.

128 24/07/95, NOS, *Met het oog op morgen*, 23.07 uur.

129 'Steun officieren voor Karremans', *De Telegraaf*, 25/07/95.

130 'Steun officieren voor Karremans', *De Telegraaf*, 25/07/95.

131 ANP, 'Couzy: kritiek op Dutchbat niet terecht', 27/12/95. Couzy deed deze uitspraak in het decembernummervan het Landmachtblad *Flex*.

132 Op deze omslag wordt uitgebreider ingegaan in de bijlage van J. Wieten.

133 Jan Hoedeman en Ewoud Nysingh, 'Voor-

hoeve bewijst zich als de juiste man op de juiste plaats', 13/07/95. Andere voorbeelden: Remco de Jong, 'Minister in bange dagen', *Het Parool*, 15/07/95; Wilco Dekker, 'Joris Voorhoeve, onbesproken crisismanager in bange dagen', *GPD Pers*, 15/07/95. De negatieve gevolgen van deze beeldvorming werden later Defensie aangewreven. R.C.R. Siekmann, "'Bunker-beeld" Voorhoeve blunder Defensie', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 05/09/95.

134 'Karremans is een echte troepenman', *Algemeen Dagblad*, 13/07/95; 'Nuchter en kalm', *NRC Handelsblad*, 13/07/95.

voeren op de gebrekkige coördinatie tussen de verschillende redacties en de correspondenten in het veld.¹³⁵ Het is dan ook tekenend dat een in wezen ‘Haagse’ affaire leidde tot de eerste barstjes in het beeld dat alles redelijk was verlopen. Dit betrof de controverse over het gebruik van de term ‘genocide’ door Pronk. Pas na en vooral ook dankzij ‘Zagreb’ scheurden die barstjes uit tot diepe breuklijnen.

De openlijke onenigheid en verschillen van inzicht die zich tussen Couzy en Voorhoeve openbaarden vormden een belangrijke aanzet. Maar het was vooral de uitspraak ‘no good guys, no bad guys’ die aanleiding gaf tot allerlei, soms zeer kritische bespiegelingen over de herkomst en de gerechtvaardigheid van deze uitlating. Karremans zelf werd onderwerp van felle kritiek. Zijn optreden kwam nog meer in de belangstelling te staan door een bericht in *de Volkskrant* op woensdag 26 juli. Het was waarschijnlijk niet toevallig dat *Volkskrant*-journalist Jan Hoedeman, die tien dagen tevoren nog mede-auteur was van een lovend portret van Voorhoeve, nu een steen in de vijver gooide. Zijn bericht was echter ook tekenend voor een ander fenomeen in tijden van dreigende crisis. Ook in het Haagse machtsbolwerk werden de rijen langzaamaan verbroken nu duidelijk begon te worden dat de vraag naar verantwoordelijkheden niet lang op zich zou laten wachten. In dat beginnende spel wist Hoedeman de hand te leggen op het bericht dat kolonel Brantz op 12 juli aan het DCBC had gezonden. Daarin gaf hij de resultaten weer van het gesprek tussen Karremans en Mladić waarin een ‘regeling’ was afgesproken over de afvoer van de bevolking in ‘batches’.¹³⁶ Er stond ook in vermeld dat de mannen onderworpen zouden worden aan een ‘debrief’ door de VRS. In de termen van *de Volkskrant* werd dat een ‘deal’ tussen Karremans en Mladić.¹³⁷

In de daaropvolgende dagen beheerste de discussie over deze vermeende *deal* de media. Een getergde Voorhoeve voelde zich in het defensief gedrongen. Hij zei ‘geërgerd’ te raken ‘door allerlei valse berichten die nu gaan circuleren, waarbij een soort zwartepietenspel begint te ontstaan’.¹³⁸ Op donderdag 27 juli stuurde hij een brief aan de Tweede Kamer met een uitleg over de val van Srebrenica, waarin hij ook ontkende dat Karremans een verklaring van Mladić had ondertekend. Voorhoeve onderbrak diezelfde dag zijn vakantie om in een speciale persconferentie toelichting te verschaffen. Daarbij probeerde hij de indruk dat hij Karremans had laten vallen weer enigszins bij te stellen. De minister vermeldde dat het kabinet ‘unaniem’ geweigerd had om de vluchtelingen in categorieën te verdelen: ‘Wij hebben onze instructies afgegeven, maar overste Karremans kreeg het schema opgelegd’. Ook vermeldde hij dat de Dutchbat-commandant tegen de ‘debrief’ geprotesteerd had. Hij verwierp iedere suggestie dat Karremans indirect medeplichtig zou zijn geweest aan de executies van Moslim-mannen. Volgens Voorhoeve zou bovendien het overgrote deel van de twaalfhonderd mannen die door de VRS waren gedebriefd, daarna zijn vrijgelaten.¹³⁹

135 Dit kwam naar voren in diverse interviews met Nederlandse journalisten, zoals bijvoorbeeld met Othon Zimmerman (*AD*) en Theo Klein (*de Volkskrant*). Interviews O. Zimmerman, 28/04/00; Theo Klein, 19/10/00.

136 Twee dagen later kwam er een mededeling van het ministerie van Defensie dat Brantz niet de auteur was van de bewuste rapportage. Het ging om een verslag van een ambtenaar aan de hand van een telefoongesprek met Brantz. Zie: ‘Term “regeling” met Mladić niet afkomstig van Brantz’,

de Volkskrant, 29/07/95.

137 Jan Hoedeman, ‘Inzet blauwhelmen verdeelde ministers ernstig’, *de Volkskrant*, 26/07/95. Hoedeman berichtte in dit artikel ook over een vermeend ‘scherp meningsverschil’ tussen enerzijds minister Pronk en anderzijds premier Kok en minister Voorhoeve over de risico’s die Dutchbat moest nemen bij de bescherming van de bevolking.

138 27/07/95, NPS, *Nieuws op 1*, 17.07 uur.

139 27/07/95, NPS, *Nieuws op 1*, 17.07 uur.

Al de volgende dag merkte Voorhoeve dat hij in ieder geval op één punt al achter de feiten aanliep. Er was wel degelijk een verklaring ondertekend, zij het niet door Karremans maar door Franken. Zowel Franken als Rave hadden dit in Zagreb gemeld en daarbij aangegeven dat het document betrekking had op het verloop van de deportatie.¹⁴⁰ Aan de mededeling was door debriefers geen aandacht besteed. Zoals nog uitgebreider aan de orde zal komen in het volgende hoofdstuk, ontdekten ambtenaren op 27 juli de verklaring, te laat om nog een rol te kunnen spelen bij de persconferentie. Luitenant-generaal M. Schouten, de plaatsvervangend chef-defensiestaf, en de directeur Algemene Beleidszaken, drs. J.H.M. de Winter, stelden de minister de volgende dag op de hoogte.¹⁴¹

De Tweede Kamer was daarvan op dat moment onkundig. Politici reageerden instemmend op de brief en de uitspraken van Voorhoeve op 27 juli. Zo toonde het PvdA-kamerlid Valk begrip voor de ‘getergde’ indruk die Voorhoeve had gemaakt: ‘De bewonderende uitspraken van Karremans aan het adres van Mladić waren ronduit ongelukkig. Maar door de berichten over die ‘deal’ sloeg het oordeel over Karremans ineens door naar verguizing, terwijl ze goed werk hebben verricht’.¹⁴² Die verguizing bleek echter niet meer te stoppen. *De Volkskrant* constateerde aan het einde van de eerste week na ‘Zagreb’ in een redactioneel commentaar: ‘Dutchbat (...) is eindelijk onttakeld. (...) We hebben gewoon de mannen en jongens moeten opgeven’.¹⁴³ Ook de reputatie van Karremans was toen al aangetast, vooral sinds de distantieering door Voorhoeve en Couzy: ‘in luttele uren werd Karremans van “held van Srebrenica” getransformeerd in psychiatrisch patiënt’, aldus Willem Wansink in *Elsevier*.¹⁴⁴ Anderen meenden echter dat hij goed van pas kwam als zondebok.¹⁴⁵

7. Nogmaals ‘No good guys, no bad guys’

Een van de meest beklievende erfenissen van ‘Zagreb’ was de door Hartman bedachte term ‘no good guys, no bad guys’. Om die reden is het goed nog eens nader stil te staan bij de achtergronden van de opmerking zelf, maar ook bij het grote effect dat ervan uitging op de richting waarin de beeldvorming over Karremans en Dutchbat III zich ontwikkelde. Ook de schok over de anti-Moslim-gevoelens die bij de Dutchbatters blijkbaar leefden, maakte daar onderdeel van uit. De sterke reacties hierop in media en politiek vragen daarbij zelf minstens evenveel aandacht als de omstreden uitingen. De veroordelingen zeggen veel over de manier waarop in Nederland tegen het conflict in voormalig-Joegoslavië werd en voor een deel nog steeds wordt aangekeken. Daarmee komt ook de vraag aan de orde of het de harde waarheid was die pijn deed, of dat het de slechte timing van de opmerking was die tot kritiek aanleiding gaf.

Al op 28 juli, toen dit soort vragen begonnen te spelen en met name de kritiek op het

140 SMG, 1007. P. Groen, ‘Debriefing opperwachtmeester 1 B. Rave, lid S5 en veiligheidsfunctionaris. Kamp Pleso 220795, 21.00-21.30 uur’; Chr. Klep, ‘Verslag debriefing majoor Franken, 22/07/95, Kamp Pleso’.

141 DS, S95/061/3 199. J.H.M. de Winter aan minister, D95/400, “Verklaring” 17 juli, 08/08/95.

142 ‘Voorhoeve krijgt steun van Kamer’, *Het Parool*, 28/07/95.

143 ‘Een struikelende terugtocht’, *de Volkskrant*, 28/07/95.

144 Willem Wansink, ‘Een oorverdovende stilte in Den Haag’, *Elsevier*, 29/07/95.

145 Gen.-maj. B.d. J. Schaberg, ‘Karremans verstoort het gekoesterde beeld’, *Het Parool*, 31/07/95; L. Wecke, ‘Karremans bood zich aan als zondebok’, *Trouw*, 26/07/95; A. Munninghoff, ‘Gekakel over Karremans is bijzonder kleinburgerlijk’, *Haagsche Courant*, 27/07/95.

‘onthutsend gebrek aan regie’¹⁴⁶ groeide, gelastte de minister een intern onderzoek naar wat er allemaal in Zagreb was misgegaan. Het resultaat werd vermeld in een brief die hij eind augustus aan de Tweede Kamer zond. De minister legde de oorzaak van ‘het anders verlopen van de persconferentie dan was beoogd [bij] de onoverzichtelijke situatie en de ontoereikende infrastructuur in kamp Pleso en het overladen programma van de bataljonscommandant’.¹⁴⁷ Op de aard en herkomst van de gewraakte opvattingen zelf ging de brief echter niet in. Intern had Voorhoeve zijn persoonlijke ideeën daarover wel al aangegeven. In een notitie van 17 augustus gaf hij te kennen dat hij de indruk had de fout niet bij Voorlichting had gelegen ‘maar bij de opvattingen van Karremans en de vaker gesignaleerde kritische houding van een aantal landmachtmilitairen t.o.v. de Bosnische Moslims’.¹⁴⁸ De minister refereerde bij dat laatste aan een groot aantal voorbeelden van KL-officieren die zich in VN-hoedanigheid in die geest hadden geuit:

Het viel mij vaak op dat Nederlandse militairen die hadden gediend in Bosnië in gesprekken met mij – ik herinner me zo’n gesprek met generaal Brinkman – in zekere zin tot mijn verbazing zeiden: ‘de Moslims provoceren voortdurend op allerlei plaatsen de Serven. Vervolgens slaan de Serven erop en verschijnt er in de internationale pers een beeld van die schandelijke Serven en die zielige Moslims.’ ‘Ze exploiteren dat,’ zo zei Brinkman mij.¹⁴⁹

Hoewel er in de pers nog wel even kort gespeculeerd werd in hoeverre de term ‘Stockholmsyndroom’ van toepassing was op de uitlatingen van Karremans en zijn soldaten, verschoof de aandacht al snel in de richting van andere oorzaken. De psychologische verklaring leek ontoereikend. In de media werden Nederlandse voorbeelden aangehaald die leken aan te tonen dat Karremans niet alleen had gestaan in zijn visie. M. van den Heuvel van het Instituut Clingendael verklaarde in *de Volkskrant* dat het er een jaar eerder al op leek dat ‘de opvatting “no good guys, no bad guys” de officiële mening was van het Nederlandse leger’ en dat de uitspraak dus ‘niets te maken [had] met de afgesloten wereld waarin overste Karremans een half jaar leefde’.¹⁵⁰

Zo haalde *NRC Handelsblad* nog maar eens op hoe generaal Bastiaans zich in 1994 kort na de Gorazde-crisis in die krant geërgerd had uitgelaten over de Moslim-soldaten aldaar. Die zouden door provocaties een ‘overreactie’ van Mladić hebben uitgelokt. Vervolgens hadden ze met behulp van ‘een prachtige propagandacampagne’ de NAVO tot luchtbombardementen weten te bewegen. Voor die uitspraken werd Bastiaans op de vingers getikt. Hetzelfde overkwam in mei 1995 kolonel De Jonge, die eveneens in het *NRC*, zich beklaagd had dat de Serven zich ‘bijna niets’ en de Moslims zich ‘heel veel’ konden veroorloven zonder zich daarbij de woede van de wereld op de hals te halen. Die wereld was trouwens volgens De Jonge ‘altijd al een beetje anti-Servisich geweest’. De uitlatingen leverden hem een tijdelijk spreekverbod op.¹⁵¹

Een deel van de kritiek werd gelegd bij de opleiding van de door Nederland uitgezonden

146 Idem.

147 ‘Alleen de minister kende tekst Karremans niet’, *de Volkskrant*, 29/08/95.

148 Notitie Mindef aan DV, nr. 3 1/95, ‘Persconferentie Zagreb’, 17/07/95. Opgenomen in: Dagboek Voorhoeve, p. 137.

149 Interview J.J.C. Voorhoeve, 14/07/97.

150 M. van den Heuvel, ‘Mening Karremans wordt door vele militairen gedeeld’, *de Volkskrant*, 29/07/95.

151 ‘Dutchbat kon niet toezien op wegvoeren van vluchtelingen’, *NRC Handelsblad*, 28/07/95. Het spreekverbod kwam van Defensie in Nederland en niet van de VN.

militairen, die plaatsvond in het Centrum voor Vredesoperaties (CVV) in Ossendrecht. Daar werd de toekomstige VN-soldaten vooral ingeprent dat ze onpartijdig moesten zijn. De schuldvraag werd met opzet gemeden. Een NRC-journalist die naar aanleiding van de ophef over ‘no good guys, no bad guys’ een dag op het CVV meeliep noteerde uit de monden van een opleider: ‘Nuanceringen zaaien alleen maar verwarring’.¹⁵² Europarlementariër Arie Oostlander, die zich van begin af aan als kampioen van de Bosnische zaak had opgeworpen, verklaarde niet lang daarna dat de ‘indoctrinatiecursus’ van het CVV de UNPROFOR-militairen ‘minder geschikt’ maakte voor ‘een echte steun aan de Bosniërs’. Hij pleitte dan ook voor ‘een grote schoonmaak’ in het opleidingscentrum.¹⁵³

8. UNPROFOR, Dutchbat en de strijdende partijen

De aandacht van politici en media voor de psyche van de Dutchbatter of de vermeende tekortschietende opleiding in Nederland, onttrok grotendeels aan het zicht dat er sprake was van een veel breder, niet-exclusief Nederlands fenomeen. In de media werd hieraan nauwelijks aandacht besteed.¹⁵⁴

VN-ambassadeur Biegman, die zich zeer betrokken toonde bij de gebeurtenissen in Srebrenica, beweerde dat in internationale kringen al twee jaar bekend was dat Nederlandse officieren beter overweg konden met de Serven dan de Moslims. ‘Die kunnen in elk geval beter salueren’, aldus Biegman.¹⁵⁵ Deze opmerking verwees echter naar een deel van de werkelijkheid. Wat sommigen toen al duidelijk was, is in de jaren na Srebrenica alleen maar sterker naar voren gekomen in studies en memoires. Het zogenaamde ‘no good guys, no bad guys’-denken was kenmerkend voor UNPROFOR en lag aan de basis van de sinds 1993 bestaande ‘vete’ tussen de westerse media en de *peacekeepers*.¹⁵⁶ Hoewel daarbij uiteraard nuances op hun plaats zijn, had deze verhouding een aantal algemene kenmerken. Van de zijde van de VN was er een sterk wantrouwen jegens de sterke banden tussen de buitenlandse media en de Bosnische regering, ‘treating foreign journalists almost as if they were a military asset’.¹⁵⁷ Bij veel VN-militairen leefde de overtuiging dat de media geen idee hadden van de ware aard van de oorlog in Bosnië, waarin de Bosnische regering het leed exploiteerde en zelfs bevorderde om maar sympathie te winnen.¹⁵⁸ Onder meer kwam die tot uiting in de, in dit geval waarschijnlijk terechte, overtuiging van veel VN-officials over de wijze waarop de opvang van vluchtelingen uit Srebrenica op Tuzla Air Base door de Bosnische autoriteiten onnodig werd gerekt.¹⁵⁹

152 Frank Westerman, ‘Zwarte humor houdt Dutchbat op de been’, *NRC Handelsblad*, 08/08/95.

153 Arie Oostlander, ‘Nederlandse blauwhelm kan door indoctrinatie Bosnië niet echt steunen’, *Trouw*, 29/08/95.

154 Een voorbeeld waarbij dat wel het geval was, is een interview met generaal majoor b.d. Van Vuren in *de Volkskrant*, die erop wees dat in zijn tijd de anti-Moslimhouding na verloop van tijd alle officieren in het toenmalige VN-hoofdkwartier in Kiseljak aanstak. Ook werd er in het artikel op gewezen dat het Zweedse ministerie van Defensie

een onderzoek was gestart nadat was gebleken dat de eigen VN-soldaten de mensen die ze moesten beschermen waren gaan haten. Ewoud Nysingh, “Niet alleen Nederlanders anti-Moslim”, *de Volkskrant*, 02/09/95.

155 Ewoud Nysingh, “Niet alleen Nederlanders anti-Moslim”, *de Volkskrant*, 02/09/95.

156 Burg & Shoup, *War*, p. 160.

157 David Rieff, *Slaughterhouse*, p. 218.

158 Burg & Shoup, *War*, p. 161.

159 Interview C.L. Brantz, 11/06/99; M. Wijsbroek, 10/12/97.

Maar ook de uitspraak van Karremans/Hartman over de strijdende partijen kwam daar uit voort. Overste A. de Ruiters gaf in een notitie met het oog op de beantwoording van Kamervragen, die algemene VN-scepsis nog eens aan. Deze was volgens hem gebaseerd op het feit dat ‘de VN-militairen op de grond’, anders dan politici en media, met ‘het daadwerkelijke gedrag van de twee partijen’ in aanraking kwamen. Op die ervaringen was de gedachte van ‘no good guys, no bad guys’ terug te voeren:

Het is op grote schaal bevestigd dat [A]BiH troepen opzettelijk op de VN schieten, de VN gebruiken als schild van waarachter zij vuren op de BSA (niet zelden tracht de BiH de BSA de Zwarte Piet toe te schuiven voor een door hen begane of uitgelokte daad), voertuigen hijacken, VN-uitrusting stelen, persoonlijke bedreigingen uiten en mensen intimideren. Dat staat nog los van het gedrag tegenover de eigen bevolking. Al met al verschilt dergelijk gedrag maar heel weinig van de als agressor aangewezen partij.¹⁶⁰

Ook in een aantal commentaren door niet-militairen werd erop gewezen dat het probleem niet lag bij Dutchbat of hun vermeende Stockholmsyndroom, maar bij politiek en media die de confrontatie met een onwelgevallige werkelijkheid niet aankonden. Zo wees de Leidse professor W.A. Wagenaar, de bekende geheugendeskundige, erop dat de Nederlandse soldaten juist niet waren overgeleverd aan eenzijdige propaganda van één partij: ‘Ze kennen niet alleen de Serven van dichtbij, maar ook de Moslims. En die bleken een politieke mening te hebben, en ook nog eens hun wapens te willen, kortom, minder weerloos slachtoffer te zijn dan wij ons graag voorstellen’. In deze oorlog had naar zijn mening degene met de beste PR de beste kansen op een overwinning: ‘De pers is een pion geworden in het oorlogsschaakspel’.¹⁶¹

De vraagtekens die door VN-officials werden gezet bij een aantal incidenten waarvan zij vermoedden dat ze tot doel hadden de VRS in een slecht daglicht te stellen, gaven journalisten daarentegen te denken dat deze officials ‘so wanted to believe in Bosnian as well as Serb guilt that they could not let go of the idea that there were no heroes but only villains in the conflict’.¹⁶² EU-vredesonderhandelaar David Owen schreef in zijn memoires bijvoorbeeld dat ‘the prevailing view of the UN military commanders (. . .) was that UNPROFOR’s worst problems were with the Muslims’.¹⁶³ In het verlengde daarvan lag ook de bij veel Dutchbatters gehoorde opmerking dat het met de VRS, dat veel meer het aanzien en het uiterlijk gedrag van een regulier leger had, beter zaken doen was. De ABiH was daarentegen een ‘ongeregeld zootje’. Voor een deel school daar ook veel waars in, aldus Clingendael-medewerker Van den Heuvel: ‘De eerste Bosnische “zelfverdedigingseenheden” kwamen uit de meest dubieuze (criminele) kringen van de maatschappij. (. . .) Dit criminele Moslim-leger is ook verantwoordelijk geweest voor een aantal schendingen van de mensenrechten. Dat de Serven de aanvallers waren is daarbij uiteraard geen excuus’.¹⁶⁴

Dergelijke sociologische verklaringen en nuances speelden, als ze al bekend waren bij de

¹⁶⁰ NIOD. Coll. De Ruiters. A. de Ruiters aan DCBC en KL-Crisisstaff/SCO, ‘Antwoorden op vragen voor kamerdebat’, 14/08/95.

¹⁶¹ M. Schöttelndreher, ‘Niet de beste wapens tellen in Bosnië, maar de beste PR’’, *de Volkskrant*, 25/07/95.

¹⁶² Rieff, *Slaughterhouse*, pp. 218-219.

¹⁶³ Aangehaald in: Gjelten, *Professionalism*. www.hamline.edu/world/backissues/gjelten.

¹⁶⁴ Martin van den Heuvel. ‘Mening Karremans wordt door vele militairen gedeeld’, *de Volkskrant*, 29/07/95.

gemiddelde VN-militair, na een paar maanden Bosnië in de praktijk nauwelijks meer een rol. Wie als buitenstaander dacht het desondanks beter te weten, kon niet op begrip rekenen van VN-militairen, zoals Dutchbat-sergeant W. Reussing (die ook het slaan en schoppen van vluchtelingen meldde) in een ingezonden artikel in *de Volkskrant* duidelijk maakte: ‘Men kent geen feiten, dus speculeert iedereen maar. En vooral niet geloven wat Dutchbat in de enclave heeft geconstateerd. Want het optreden van de Serven is niet representatief voor hun gedrag in de afgelopen jaren. De Moslim-propaganda was altijd de beste’. Reussing vroeg zich af wie je ‘als mediaconsument’ bent om te oordelen over ‘een situatie, waar je tot in de verste verte *geen* notie van hebt’:

Natuurlijk is het verschrikkelijk dat Moslim-gezinnen uit elkaar worden gerukt. Maar als de vader zelf de bergen in vlucht omdat hij als strijder mensen heeft vermoord, dan weet hij dat hij krijgsgevangen kan worden gemaakt. Dus moet hij proberen dat hij, al vechtende, Tuzla bereikt en zijn familie terug ziet. Hij is dan een strijdende partij en geen vluchteling.¹⁶⁵

Reussing gaf hiermee in wezen aan wat in tegenstelling tot de theorie, onpartijdigheid in de praktijk inhield. In een analyse die de Amerikaanse journalist Tom Gjelten schreef over de moeizame relatie tussen de media en UNPROFOR, wees hij erop dat dit begrip ‘onpartijdigheid’ voor hen verschillende betekenissen had. Voor de media was dat begrip meer abstract, gebaseerd op feiten en principes, maar ook op basis van de overtuiging dat de Bosnische Serven het grootste aandeel droegen in de oorlogsmisdaden en mensenrechtenschendingen.¹⁶⁶ In de ogen van veel VN-officials leidde die instelling bij de media er echter toe dat zij grote vraagtekens zetten bij het beeld dat journalisten van de oorlog ophingen. In de woorden van De Ruiter, die een vergelijking trok met westerse politici: ‘De media kiezen dezelfde positie [van de Bosnische Serven als agressors] zonder nuance’.¹⁶⁷ In een interne UNPROFOR-terugblik op de missie werd zelfs beweerd dat ‘the international media played a significant role in exerting pressure for UNPROFOR to be manoeuvred into tasks beyond its capability and mandate’.¹⁶⁸

Leidde de mediaonpartijdigheid dus tot een meer anti-Servische opstelling, voor de VN gold het omgekeerde. Daar betekende onpartijdigheid in de praktijk heel vaak een bevoordeling van de Bosnische Serven. Omdat de VN-operatie primair tot doel had de verstrekking van humanitaire hulp te waarborgen, waren zij sterk afhankelijk van de sterkste partij in het conflict, de Bosnische Serven. Bij de onderhandelingen over konvoeien en *roadblocks* waren zij de voornaamste gesprekspartners en het was in het directe belang van de uitvoering van het mandaat om met hen goede relaties te onderhouden. Volgens Gjelten werd dat doel ‘an overriding mission interest’.¹⁶⁹ Daar kwam nog bij dat sommige VN-troepen, die zoals Dutchbat werden afgeknepen, noodgedwongen ook om andere redenen belang hadden bij

165 W. Reussing, ‘Wij VN’ers zitten niet om uw kritiek verlegen’, *de Volkskrant*, 04/08/95.

166 Gjelten, *Professionalism, Whose truth to tell?* Burg en Shoup merken op dat voorzichtigheid bij een vergelijking van mate en wijze op zijn plaats is omdat Servische oorlogsmisdaden beter gedocumenteerd zijn dan die tegen henzelf. Burg & Shoup, *War*, p. 173.

167 NIOD. Coll. De Ruiter. A. de Ruiter aan

DCBC en KL-Crisisstaf/SCO, ‘Antwoorden op vragen voor kamerdebat’, 14/08/95.

168 Col N. Innell, maj J. Oosterwijck Veldhuisen, SAC (W) N. MacIntosh (ed), *Force Commander’s End of Mission Report* (31 januari 1996) par 58c, pp. 33-34.

169 Gjelten, *Professionalism*, ‘Bosnia: rival interests, competing agendas’.

goede relaties. In een van de vele berichten die er in de eerste week na terugkeer gepubliceerd werden, onthulde correspondent Harald Doornbos dat Dutchbat via ‘Jovo’ maandenlang grote voorraden blikjes en bier had ingeslagen. Daaraan werd half april door de Bosnische Serven een einde gemaakt.¹⁷⁰

Interessant in het licht van Couzy’s aarzeling om het woord genocide te gebruiken is het verband dat er lijkt te bestaan tussen de vermijding van het ‘G-word’ en ‘no good guys, no bad guys’. De beschuldiging van genocide, in tegenstelling tot die van oorlogsmisdaden, ‘fixes guilt on one party, and by implication, absolves the other (the victim).’ Dergelijke beschuldigingen gaan in de regel gepaard met de eis dat de vermeende daders bestraft worden, niet alleen voor de rechtstreeks met genocide verbonden daden, maar ook voor alles wat daaromheen gebeurt: ‘The charge of genocide thus becomes a vehicle for negating and denying all other issues surrounding the conflict’. Juist vanwege dat politieke misbruik vergde de aanklacht ‘precise charges and precise evidence’.¹⁷¹

Couzy verklaarde in Zagreb en Nederland dat hij aan de ene kant begrip kon opbrengen voor de ‘no good guys, no bad guys’ gedachte, maar dat hij anderzijds erg geschrokken was van de anti-Moslim-houding van Dutchbat, al vond hij die wel te begrijpen. Niet alleen sloot die opvatting aan bij de eerder beschreven houding die UNPROFOR als geheel kenmerkte, maar binnen de KL was ook al lang bekend dat de eerdere Dutchbats en andere eenheden eveneens met gemengde gevoelens over de lokale bevolking uit Bosnië waren teruggekeerd.¹⁷²

In het voorjaar van 1995 was Defensie opgeschrikt door berichten over incidenten waarbij Nederlandse militairen (niet van Dutchbat III maar ten tijde van Dutchbat II, zie hoofdstuk 9 van Deel II) pesterijen hadden uitgehaald in de richting van de plaatselijke bevolking. De Sectie *Lessons Learned* had toen onmiddellijk een voorlopig onderzoek ingesteld en de vermoedelijke oorzaken geanalyseerd. Behalve bij het ‘apert anti-Servisch’ beeld dat door de media werd geschetst en de nuancering die vervolgens de soldaten in de praktijk aanlegden, zochten de onderzoekers de oorzaken bij het afreageren van stress op ‘buitenstaanders’ en de ethische dilemma’s die uit de onpartijdigheid voortvloeiden.¹⁷³

Al eerder in februari 1995 had de commandant van Dutchbat II, overste P. Everts, een openhartige voordracht gehouden voor de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap. Niet alleen gaf hij daarin een beeld van het negatieve effect van het onthouden van konvooiën op het opereren en het moreel, maar ook van de lokale verhoudingen en de gemengde gevoelens die deze bij hem hadden opgeroepen. Hij vond het bijvoorbeeld moeilijk zaken doen met een Bosnische leiding die hij ervan verdacht een groot deel van de bevolking tegen zijn wil in de enclave vast te houden. Het was Everts ook ‘enorm opgevallen’, wat hij overigens ook bij vorige uitzendingen al had gemerkt, ‘dat iedereen in het bataljon een hekel heeft gekregen aan de mensen waarvoor we daar waren: de Moslims in de enclave’. Hij herkende het uit Libanon, al was de balans daar ‘merkwaardiger’ (de militairen, die een buffer vormden tussen Israël en Libanon, kwamen sterk anti-Israëliisch

---

170 Harald Doornbos, ‘Dutchbat kocht bier en frisdrank bij Serven’, *Haagsche Courant*, 29/07/95.

171 Burg & Shoup, *War*, p. 184.

172 Voor een uitgebreidere analyse, zie Deel 2, hoofdstuk 9, ‘Problemen rond het gedrag van

Dutchbatters’.

173 Sie LL, nrs. 00327/00368. Intern memorandum HSLI [Hoofd Sectie Lessons Learned], maj. Stumpers aan SCO, nr. LL/333, ‘Vermeende onpartijdigheid’, 28/08/95.

terug en in mindere mate anti-Moslim). De commandant van Dutchbat II verklaarde eerlijk dat hij dit verschijnsel heel vervelend had gevonden, ‘maar ik heb het helaas niet kunnen veranderen. Dat mechanisme reikte verder dan mijn macht’.¹⁷⁴

Gezien deze voorgeschiedenis kan Couzy in Zagreb alleen verrast zijn geweest door de omvang en felheid van de uitlatingen van Dutchbatters. Zijn publieke uitspraken daarover leken dan ook te zijn bedoeld om vooraf al de mogelijke publiciteit daarover te kanaliseren. De ironie was dat hij daarmee tegelijkertijd de media-aandacht opriep. Nog op de 23e publiceerde het ANP het eerste verhaal over de anti-Moslim-gevoelens bij Dutchbat, onder de kop ‘Moslims hebben het verbruid bij het Dutchbat’. Het artikel was echter genuanceerder dan de kop suggereerde. De journalisten van het persbureau spraken met een groot aantal Dutchbatters die ‘stuk voor stuk’ van mening waren dat zij tot het uiterste gegaan waren om de verdreven bevolking van de enclave te helpen een goed heenkomen te vinden. Ze beschreven ook hoe ze daarbij door sommigen van hen al het verwijt kregen van lafheid en medeplichtigheid. Bij de Dutchbatters daarentegen bestond er ‘zacht uitgedrukt’ erg weinig waardering voor het gebrek aan moed en strijd lust van de Moslim-soldaten om hun enclave te helpen verdedigen: ‘Het zit de mensen van het Dutchbat hoog, blijkt uit gesprekken met de betrokken militairen. En dat gevoel loopt door alle rangen heen’. Eerste luitenant Egbers vertelde dat hij ‘goed de pest in’ kreeg toen hij merkte dat de Moslim-strijders ‘de Nederlandse militairen wilden pressen om tegen de Serven in de aanval te gaan om zelf te kunnen vluchten’. Volgens Egbers moesten een aantal collega’s zelfs ‘met valium op de been worden gehouden’ vanwege de stress dat ze tussen twee vuren kwamen te zitten. Maar Egbers had volgens het ANP ook ‘geen goed woord’ over voor de ‘propagandatrucs en het banditisme’ van de Serven: ‘Zij deelden vier blikjes drinken uit aan die mensen en dat zetten zij dan op een foto. Onze wapens en voertuigen, helmen en kogelvrije vesten zijn gejat’.¹⁷⁵

Hoe gecompliceerd de gevoelens en de schommelingen daarin waren, blijkt uit het feit dat Karremans eind juni nog waarschuwde dat, als gevolg van de Bosnisch-Servische pressie, ‘my battallion is not longer willing, able and in the position to consider itself as being impartial due to the imputing policy of the Bosnian-Serb government and the BSA [VRS]’.¹⁷⁶

Het ANP-bericht refereerde ook aan de rol die de dood van Raviv van Renssen bij de gevoelens jegens de Moslim-soldaten had gespeeld. Het was ook een van de voornaamste thema’s die de psychologen en voorlichters in Zagreb opvielen.¹⁷⁷ Voor veel Dutchbatters was de dood van Van Renssen een omslagpunt; behalve het verlies van een populaire kameraad was er de verwarring die ontstond doordat de gebeurtenis buiten het kader viel van de verwachtingen en veronderstellingen over de eigen rol en die van de betrokken partijen. ‘Op dit moment haat je de Moslims. Je krijgt wraakgevoelens en denkt: waar zit ik hier verdomme voor? Wij zitten hier toch om jullie te beschermen? Probeer je ze zo goed

174 DS, S95/061/3440. ‘Lkol Everts: ervaringen in “de grootste openluchtgevangenis van Europa”’. Bijlage bij: Nota Kreemers aan minister, V95016778, ‘uitspraken overste Everts’, 01/09/95. De voordracht werd gepubliceerd in het najaarsnummer van *Mars in Cathedra* (1995).

175 Van Gils & Van Meteren, ‘Moslims hebben

het verbruid bij het Dutchbat’, ANP, 23/07/95, 23:24 CET.

176 SMG, 1004. Brief TK95105, Th.J.P. Karremans to Commander BHC HQ UNPROFOR, ‘Subject: Continual hostage of 1 (NL) UN Infbn in Srebrenica’, 29/06/95.

177 Interview W.P.P. Hartman, 08/10/99.

mogelijk te helpen, flikken ze je zoiets’, aldus soldaat de Vries.¹⁷⁸ ‘After Raviv was killed, we asked ourselves: why are we here? Who are the good guys and who are the bad guys?’, vertelde zijn collega Den Hertog, die Van Renssen nog eerste hulp had gegeven, aan *The Independent*.¹⁷⁹ De haatgevoelens wakkerden daarna nog verder aan. Bij de voorbereiding van minister Voorhoeve op het Algemeen Overleg met de Tweede Kamer op 31 augustus 1995, verstrekten ambtenaren van de Directie Algemene Beleidszaken onder andere een analyse van de achtergrond van ‘no good guys, no bad guys’. Ook daarin wezen ze op de betekenis van de dood van Van Renssen. Strikt vertrouwelijk vanwege piëteit met de familie, vermeldden de ambtenaren dat Dutchbatters gezien hadden dat Moslims ‘denigrerende gebaren’ maakten bij het vervoer van het stoffelijk overschot van Van Renssen.¹⁸⁰

Andere journalisten tekenden eveneens verhalen op uit de monden van Dutchbatters. Daarbij kwamen nog meer thema’s aan bod die onderdeel gingen uitmaken van het beeld van Dutchbat als ‘anti-Moslim’. In tegenstelling tot de Serven, ‘die tenminste hun afspraken nakwamen’, waren de Moslims ‘absoluut niet te vertrouwen’. Soldaat Mulder bracht onder woorden wat later tijdens debriefings en interviews steeds zou terugkomen en waarnaar ook Couzy en Karremans zouden verwijzen: de schok bij veel militairen over de wijze waarop de lokale bevolking onderling met elkaar omging. ‘Die Moslims hadden niks voor elkaar over. Ze liepen over elkaar heen om in de bussen te komen en ze lieten de mensen die gevallen waren gewoon liggen.’¹⁸¹

In de geest van de opmerking die Karremans daarover had gemaakt tijdens de persconferentie, beschreven andere militairen later hoe bij de terugtocht van Srebrenica naar Potočari, waarbij de Dutchbatters alles deden om de mensen veilig weg te krijgen, vooral de jonge mannen opvielen door hun egoïsme. Franken maakte dat persoonlijk mee:

Dan komt er een kruiwagen aan met twee jongemannen erachter. In die kruiwagen zit een oudere man die ze provisorisch zijn heen hebben afgebonden, maar het bloedde als een gek. Er ligt aan de kant van de weg een rugzak halfopen en daar zat, zo te zien, een soort geluidsinstallatie of zoiets in. Die kerels kijken elkaar aan en donderen die opa uit de kruiwagen, pakken die rugzak en gooien die in de kruiwagen. Dat was maar heel even. Die heb ik werkelijk met de punt van mijn pistool opa weer laten inladen en ik ben meegelopen naar het kamp.¹⁸²

Ook soldaat Honig ergerde zich er aan dat, terwijl hij en zijn maten probeerden de uitgeputte vluchtelingen overeind te hijsen en naar Potočari te krijgen, ‘gezonde kerels uit Srebrenica rustig zaten te kijken hoe de uittocht verliep’.¹⁸³

178 Citaat uit zijn dagboek, gepubliceerd in: “Er liggen lijken op de weg, maar de bus rijdt gewoon door”, *Panorama*, 21-29/09/95.

179 R. Block, “They were led away and they were killed”, *The Independent*, 21/09/95.

180 DCBC, IIII3 en IIII5. DAB 30/08/95, ‘Algemeen Overleg met de Tweede Kamer op 31 augustus 1995. Elementen voor uw antwoorden’. Bijlage bij: nota J.H.M. de Winter aan minister, ‘Overleg met de Tweede Kamer op 31 augustus 1995’, 31/08/95. Gezien de tijd die inmiddels is verstreken sinds de dood van soldaat Van Renssen en

het grotere inzicht dat het genoemde voorval biedt in de effecten van zijn dood op de rest van Dutchbat, is ervoor gekozen om dit incident toch te openbaren.

181 Ward op den Brouw en Harry Meijer, ‘Sympathie voor Serven bij Nederlandse militairen’, *NRC Handelsblad*, 24/07/95.

182 Interview R. Franken, 04/05/01.

183 Wilma Kieskamp, “We konden niet al die vluchtelingen op onze rug nemen”, *Trouw*, 29/07/95.

Honig maakte onderdeel uit van de B-compagnie, die de meeste problemen had met de lokale bevolking en in het bijzonder met de jonge Moslims. Hij omschreef het Moslim-leger als ‘een ongedisciplineerd zoitje’: ‘Die ene mortier die zo veel doden heeft veroorzaakt, was een Servisch antwoord op een ontzettend stomme actie van een Moslim-strijder. Ik heb zelf gezien hoe iemand tussen het publiek, nét buiten ons hek, een klein mortier afvuurde richting de Bosnisch-Servische stellingen. Ik zag de rook van het schot. Die Moslim-soldaat hield zich schuil tussen de vrouwen en kinderen. Schande, voor een militair. Dit soort incidenten maakte onze waardering voor het Moslim-leger niet groter’.¹⁸⁴

Sommige leden van de B-compagnie werden later in verband gebracht met enkele gevallen van rechts-extremistische uitingen, zoals bij het zogenaamde ‘T-shirt incident’.¹⁸⁵ Voor de media was dat aanleiding om nog sterker het verband te zoeken tussen een anti-Moslim-houding en het tekortschieten van de hulp aan de lokale bevolking. Dit werd namelijk al snel na terugkeer de werkelijke lading van de discussie over dat thema. ‘Heeft die stemming de prestaties van Dutchbat beïnvloed?’, was een van de vragen die mede naar aanleiding daarvan werden gesteld.¹⁸⁶ Voorhoeve constateerde echter zelf al snel op basis van gesprekken met Dutchbatters dat die houding heel uiteenlopend was en ook verschilde in de richting van de diverse groepen binnen de bevolking.

Hoe ingewikkeld de gevoelens lagen bleek uit de ervaring van luitenant Rutten. Kort na de val assisteerde hij bij het ophalen en verzorgen van een gewonde vrouw, die een scherf in het been had. Uiterlijk viel ze op door de roze joggingbroek die ze aanhad. Bij haar vertrek per bus betoonde ze zich erg dankbaar voor alle hulp. Later, nadat de rust was weergekeerd, keek Rutten in de bar van Potočari via de satellietzender naar beelden van de opvang van de vluchtelingen in Tuzla. Een groot aantal vrouwen liet zich voor de camera zeer kritisch uit over Dutchbat, dat zij een totaal gebrek aan hulp aan de vluchtelingen verweten. Een van hen was de vrouw bij wie de scherf was verwijderd. Rutten herkende haar aan haar roze broek: ‘Mijn mond viel open’.¹⁸⁷

9. Het ‘feestje’

De vraag hoe feestelijk de ontvangst van Dutchbat mocht zijn, werd al vrij snel inzet van een conflict tussen minister Voorhoeve en Bevelhebber Couzy. De reconstructie daarvan stuit echter op problemen omdat de chronologie zich op sommige punten lastig laat vaststellen. Voorhoeve had aanvankelijk een ‘heldenwelkom’ voor ogen, zoals hij op 15 juli de Dutchbat-ouders op de Thuisfrontdag op Soesterberg voorhield. Dat idee was heel snel omgeslagen toen Voorhoeve doorkreeg dat er misschien wat onverwachte haken en ogen aan de terugkeer kleefden.¹⁸⁸

Volgens Gmelich Meijling had hij Voorhoeve al vanuit Zagreb gewaarschuwd om ‘geen heldenwelkom’ te organiseren.¹⁸⁹ Deze weergave verhoudt zich niet helemaal tot de rest van de gebeurtenissen zoals die door Voorhoeve later werden geschetst. Kort na de val had

184 Wilma Kieskamp, “‘We konden niet al die vluchtelingen op onze rug nemen’”, *Trouw*, 29/07/95.

185 Zie hierover: Deel 2, hoofdstuk 9.

186 Harm van den Berg en Frank Westerman, ‘Het demasqué van Dutchbat’, *NRC Handelsblad*,

26/08/95.

187 Telefonisch interview J.H.A. Rutten, 04/01/02.

188 Dagboek Voorhoeve, pp. 135-136.

189 Telefonisch interview J.C. Gmelich Meijling, 04/12/01.

Voorhoeve al een gesprek met Couzy over de wijze waarop de terugkerende Dutchbatters zouden worden opgevangen. Bij die gelegenheid liet de bevelhebber al weten dat hij een militaire kapel mee wilde nemen naar Zagreb. Voorhoeve tekende daar bezwaar tegen aan, omdat er misschien ‘zeer ernstige dingen’ waren gebeurd na de val van Srebrenica. Volgens de minister beloofde Couzy dat er alleen bij een ceremoniële bijeenkomst, voor het instijgen van het vliegtuig naar Nederland, ‘stemmige muziek’ zou worden gespeeld.¹⁹⁰

Bij de aankomst van de 55 ex-gegijzelden in Eindhoven op 17 juli zag Voorhoeve tot zijn verbazing de militaire kapel opbeurende muziek spelen. De minister vroeg meteen aan Couzy en de dirigent om daarmee op te houden. Beiden protesteerden, omdat er immers een heel blijde stemming heerste. Voorhoeve verkoos om met het oog op de aanwezigheid van media een publieke ruzie te vermijden. De volgende dag kwam Couzy hem echter op het ministerie vertellen ‘dat ik mij niet met “operationele zaken” moest bemoeien’, aldus Voorhoeve. Er kwam een tweede gesprek onder vier ogen aan te pas om de zaak recht te zetten. Een blijde inkomst van Dutchbat in Zagreb kon internationaal ‘een volstrekt verkeerde indruk’ wekken en daarom vroeg Voorhoeve de kapel ‘gedempt en stemmig’ te laten spelen.¹⁹¹

Al in de plannen voor Zagreb was opgenomen dat erop zaterdagavond 22 juli een ‘feest’ zou worden georganiseerd. Contingentscommandant kolonel W. Verschraegen had het idee geopperd om een barbecue aan te richten voor de teruggekeerde militairen. Hoewel Voorhoeve had aangedrongen op een alcoholverbod, was Couzy van mening dat hij zijn manschappen het genot van een biertje na alle ontberingen niet mocht ontzeggen:

Ik vond dat die mensen een warm onthaal moesten hebben. Vandaar dat ik dus zelf – dat kan ik me goed herinneren – besloten heb dat die militaire band naar Zagreb ging. Niet vanwege heldenverering maar gewoon als uiting van de opluchting na alles wat ze hadden meegemaakt: welkom terug en ik ben blij dat je weer heelhuids terug bent gekomen. Ik kan me nog herinneren dat Voorhoeve zei – want dat had ik die zaterdagavond van tevoren met hem besproken – dat er geen alcohol geschonken mocht worden. Daarop antwoordde ik dat dat dus niet kon. Hoe kun je mensen die er zes en halve maand gezeten hebben, die dit allemaal meegemaakt hebben, als ze vrijkomen verbieden om op een zaterdagavond een biertje te drinken? Dat snapt niemand. Natuurlijk moet het geen wilde boel worden. Maar om ze een biertje te onthouden, dat kan gewoon niet. En zo ging het ook op die zaterdagavond. Het was een stemmig feest waarvoor die band achtergrondmuziek verzorgde. Er werden hamburgers geserveerd en een biertje gedronken.¹⁹²

De videobeelden die bataljonsvoorlichter W. Dijkema had gemaakt, lieten zien dat de Dutchbatters ieder op hun eigen wijze de avond doorbrachten. Sommigen waren verwikkeld in een op het oog serieuze conversatie. In de herinnering van voorlichter Beneker was de meerderheid van de mannen bedrukt, een indruk die de volgende dag ook bezoekers van buiten zouden opdoen.¹⁹³ Anderen gingen echter, al dan niet onder invloed van drank, ‘uit hun dak’. Het waren vooral de mensen van de B-compagnie, die het in Srebrenica het zwaarst te verduren hadden gehad. Dijkema zag onder hen een jongen die ook te zien is op beelden uit Potočari van het inladen van het gewondentransport:

190 Dagboek Voorhoeve, pp. 135-136.

191 Dagboek Voorhoeve, pp. 135-136.

192 Interview H.A. Couzy, 14/09/98.

193 Interview M. Beneker, 04/12/01; W. Kok,

Hij werd door de laatste gewonden en een vrouwelijke vluchteling op de schouders geklopt uit dank. Die jongen nam waarschijnlijk het initiatief tot die hospartij. Dan kijk je er toch anders tegenaan.¹⁹⁴

Aanvankelijk werd er over de geluidsinstallatie muziek gedraaid, terwijl de aanwezige kapel wat verderop rustige muziek speelde. Konvoicommandant Solkesz was ook aanwezig: ‘Het begon gewoon als een lekker hapje, lekker eten. Op een gegeven moment begon die band te spelen en iedereen dronk een biertje. Dan zie je de sfeer in zo’n omgeving veranderen. Die veranderde met het bier en met de muziek in een hele emotionele ontlading, die de term feest absoluut niet verdiende’.¹⁹⁵ Het *NOS-Journaal* sprak de volgende dag van een ‘feest, onder elkaar en met veel emotie’.¹⁹⁶ Hartman schreef later over ‘een uitgelaten en tegelijk aangrijpend bataljonsfeest’.¹⁹⁷ Solkesz: ‘De diepste gevoelens die op dat moment bij de mensen aanwezig waren en wat het meest leefde op die avond was het zinloze omkomen van Raviv van Renssen. Dat was onbegrijpelijk voor die jongens.’¹⁹⁸

Van Renssen had tijdens verlof samen met zijn collega’s in Zagreb gefeest. In de nacht voor zijn dood sprak hij nog twee uur over de portofoon met korporaal De Vries, een van zijn vrienden: ‘Hij zei: “Nog een paar weken en dan zitten we weer lekker thuis. Maar eerst gaan we in Zagreb weer een feestje bouwen!”’¹⁹⁹ In die sfeer ontstond een spontane herdenking van Van Renssen.²⁰⁰ Couzy:

Ik heb een heel stuk van die avond meegemaakt en vond het heel aangrijpend. Op een gegeven moment werd de dood van Raviv van Renssen herdacht. In die hectische dagen was het langs een deel van het bataljon heengegaan. Nu waren ze allemaal bij elkaar en werd er aandacht voor gevraagd, en stilte. Ik heb nog nooit zo veel jonge militairen zien huilen daar, en behoorlijk wat mensen overstuurd afgevoerd zien worden. Het was ook de ontlading, we zijn eruit, we hebben het overleefd, en het had niets te maken met heldenverering. Alleen maar de opluchting dat ze het, op één na, hadden overleefd. Dat was de sfeer op dat feestje. Ze hebben op een gegeven moment zelfs het Wilhelmus gezongen. Zij bepaalden dat zelf, gingen naar die dirigent toe en vroegen of die het Wilhelmus wilde spelen.²⁰¹

Dijkema, die vanaf dat moment was gaan filmen, herinnerde zich later nog dat de kapelmeester alleen wilde instemmen wanneer de stemming serieus was.²⁰² Couzy: ‘Ik heb nog nooit met zo veel tranen in mijn ogen gestaan als toen bij het Wilhelmus. Toen waren ze ook allemaal stil. Tjonge! Nou!’²⁰³

Na dat ontroerende moment kwam de ontlading, zoals die ook wel na een begrafenis optreedt, zij het niet voor iedereen. Solkesz zag een goede vriend van Van Renssen huilend door de gang lopen.²⁰⁴ Bij anderen gingen de remmen los. Zowel kapitein Groen, die hen er doorheen had gesleept, als Couzy werden op de schouders genomen. De bevelhebber werd daarbij bedankt met een yell (‘Couzy bedankt! Couzy bedankt!’), terwijl hij tegelijkertijd

194 Interview W. Dijkema, 21/09/98.

195 Interview A. Solkesz, 15/10/00.

196 NOS-journaal, N.1, 23/07/95.

197 NIOD, Coll. Kreemers. W.P.P. Hartman, ‘Notitie voorlichtingsaspecten terugkeer Dutchbat 3’, 26/07/95.

198 Interview A. Solkesz, 15/11/00.

199 Citaat uit het dagboek van Eddy de Vries, gepubliceerd in: “Er liggen lijken op de weg, maar

de bus rijdt gewoon door”, *Panorama*, 21-29/09/95.

200 Volgens het RTL-Nieuws van 23 juli zou ook soldaat Jeffrey Broere van de A-compagnie zijn herdacht, die in Simin Han om het leven kwam.

201 Interview H.A. Couzy, 14/09/98.

202 Telefonisch interview W. Dijkema, 24/01/02.

203 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

204 Interview A. Solkesz, 15/11/00.

onder het bier werd gespoten. Daarna ontstond een polonaise van hossende Dutchbatters met bier in de handen, waarvan de beelden later de wereld overgingen. Zij werden een symbool van de vermeende onverschilligheid van Dutchbat.

Zoals al in de inleiding van dit hoofdstuk werd opgemerkt is het zogenaamde ‘feestje’ pas in een veel later stadium een rol gaan spelen bij de beeldvorming over Zagreb. De ironie wil dat al ruim van tevoren gewaarschuwd werd voor de onbedoeld negatieve beeldvorming die feestende militairen konden opleveren. Op 17 juli stuurde C.C.J. Veldkamp, ambassade-secretaris van de ambassade in Warschau, een fax aan woordvoerder Veen op Defensie. Hij vroeg richtlijnen voor woordvoering en stuurde in dat verband de voorpagina mee van de Poolse krant *Zyche Warszawy*. Daarop was een foto te zien van feestvierende en bierdrinkende Nederlandse militairen, blijkens het onderschrift ‘na hun vrijlating door de Serven en het wegvoeren uit Srebrenica van de Moslims, die de Nederlandse blauwhelmen hadden moeten verdedigen.’²⁰⁵ De betreffende militairen waren de 55 ex-gevangenen die op de 15de waren vrijgelaten. Hun eerste vrije avond brachten ze door in hotel Koliba aan de Donau, in de buurt van Novi Sad. Daar dronken ze op kosten van de Servische regering, die zelfs ‘een Balkan-orkestje’ had laten aanrukken. *Telegraaf*-journalist Charles Sanders en zijn fotograaf, de enige Nederlandse journalisten ter plekke, werden door de militairen uitgenodigd om aanwezig te zijn: ‘Er wordt gezongen en gelachen’.²⁰⁶

Diezelfde militairen waren een dag later, eveneens in uitgelaten stemming, door de cameraman van Twan Huys gefilmd in Holland Huis op Pleso (zie hoofdstuk 5).²⁰⁷ *Nova* zond de beelden op maandagavond 17 juli uit, zonder dat dit veel ophef veroorzaakte. Alleen de *Haagsche Courant* schreef in een commentaar:

De verbittering, die veel Moslims tonen ten opzichte van de VN, is volkomen begrijpelijk. De feestjes, die bij de Nederlandse blauwhelmen in Bosnië en Kroatië werden gevierd, zijn evenzeer begrijpelijk, maar het is beter als de ontheemde Moslims die beelden nooit te zien krijgen.²⁰⁸

Dat liep anders. De opnamen van hossende en bierdrinkende Dutchbatters waren door Dijkema op de avond van 22 juli gemaakt. Het waren dus in aanleg particuliere beelden van een besloten bijeenkomst. Al op 10 augustus had plaatsvervangend Secretaris-Generaal Hulshof op het *NOS-journaal* een dringende oproep tot de Dutchbat-militairen gericht om al hun beeldmateriaal aan Defensie ter beschikking te stellen.²⁰⁹ Dijkema, die een belangrijke leverancier was, werd door Hartman persoonlijk benaderd met dat verzoek.

In de herinnering van Dijkema benadrukte de KL-voorlichter het belang van volledige openheid. Op dat moment was Srebrenica al een volwassen affaire geworden en deed Defensie er alles aan om iedere suggestie van verhulling te vermijden. Volgens Dijkema waarschuwde hij Hartman nog wel om voorzichtig te zijn met bepaalde beelden. Hij kreeg te horen dat de video-opnamen centraal zouden worden gedeponereerd bij de NOS, die ze ter beschikking kon stellen aan de liefhebbers.

²⁰⁵ NIOD, Coll. DEF Knipselkrant. Fax Caspar Veldkamp, HMA Warschau, aan Joop Veen, woordvoering, Ministerie van Defensie, ‘Kritiek op Dutchbat’, 17/07/95.

²⁰⁶ Charles Sanders, “Ik moest rennen voor mijn leven”, *De Telegraaf*, 17/07/95.

²⁰⁷ Interview Twan Huys, 07-08/07/00.

²⁰⁸ ‘Verbittering’, *Haagsche Courant*, 18/07/95.

²⁰⁹ DS, S95/061/3511. Nota J.H.M. de Winter aan minister, D95/440, ‘Overleg met de Tweede Kamer op 31 augustus 1995’. Bijlage concept-bundel, ‘Ander foto- of filmmateriaal uit de enclave’.

In de herinnering van Dijkema kwam de bal aan het rollen toen het Duitse ZDF in het late najaar van 1995 bij de NOS materiaal opvroeg en vragen begon te stellen. De toenmalige Dutchbat-voorlichter, die op dat moment op oefening was, werd haastig teruggeroepen naar Den Haag. Dat mocht niet baten. De beelden waren binnen de kortste tijd ook op de Nederlandse televisie te zien.²¹⁰ Ze veroorzaakten een brede afschuw, des te meer omdat inmiddels de omvang van de ramp die zich in Srebrenica had afgespeeld, zich duidelijk aftekende. Dat ging gepaard met een gaandeweg steeds vervreemdender benadering van het onderwerp, waarbij de suggestie werd gewekt dat de militairen in het volle besef van een massamoord aan het feestvieren waren. Die suggestie was echter net zo min terecht als de eveneens ingeslopen veronderstelling dat het ‘feestje’ onder ogen van de verzamelde pers had plaatsgevonden. In dat opzicht is het ‘feestje’ in wezen meer een fascinerende *case-study* over de macht van het selectieve beeld om een eigen werkelijkheid te creëren, dan een weergave van wat zich op dat moment werkelijk op die warme zomeravond in Zagreb afspeelde.

---

210 Telefonisch interview W. Dijkema, 24/01/02.

HOOFDSTUK 7

De grote debriefing in Assen, van 4 september tot 4 oktober 1995

1. Inleiding

De grote debriefing die in september 1995 te Assen na de terugkeer van Dutchbat III werd gehouden, was in vele opzichten uniek. Qua omvang, doelstellingen en politieke geladenheid had iets dergelijks zich in Nederland nog niet voorgedaan. Normaal gesproken volstaat na beëindiging van een missie een militair-operationele debriefing met daaraan gekoppeld een psychologische component om persoonlijk leed te onderkennen en op te vangen. Hieruit worden weer lessen voor toekomstige vredesmissies getrokken, waarna de rust terugkeert in het militaire bedrijf.

Het derde Nederlandse UNPROFOR-bataljon in Bosnië-Herzegovina was een ander lot beschoren. In plaats van een succesvolle en normale beëindiging van de vredezaak, zijn de Dutchbatters op 21 juli vrij plotseling uit de onder de voet gelopen enclave Srebrenica vertrokken. De taak waarvoor zij gekomen waren was mislukt, en het werd al spoedig duidelijk dat er zich in en rondom Srebrenica verschrikkelijke dingen hadden afgespeeld. Vermoedelijk waren duizenden mannen vermoord, en Dutchbat had zeker niet vlekkeloos gefunctioneerd. Voordat dit besef begon door te dringen, werd er in de periode rond de val van Srebrenica echter vrijwel unaniem in positieve bewoordingen gesproken over Dutchbat. Typerend voor de sfeer was de uitspraak van premier Kok op 14 juli 1995 na afloop van de ministerraad: 'De blauwhelmen hebben op een geweldige manier invulling gegeven aan hun verantwoordelijkheden.'¹ Hij illustreerde dit aan de hand van het feit dat Dutchbat de enclave niet had willen verlaten voordat er een regeling was getroffen voor de opvang van de mannen die apart waren gezet en zolang de gewonden niet weggevoerd waren. In de dag- en weekbladen werd wanhopig gezocht naar antwoorden op de vraag hoe het nu verder moest met Srebrenica, maar bovenal stelde men zich loyaal op tegenover 'onze jongens'. Er was erg veel waardering voor Dutchbat. Het Nederlandse regeringsbeleid was toen nog geen onderwerp in de pers, al begon het lot van de vluchtelingen aandacht te krijgen.² Behalve Kok liet het parlement zich evenmin onbetuigd. Tijdens het spoeddebat in de Tweede Kamer op 12 juli met de vaste Kamercommissies van Buitenlandse Zaken en Defensie stelden de Kamerleden zich vierkant op achter minister Voorhoeve van Defensie en het kabinet. Ook voor Dutchbat was er slechts lof.

Aan deze situatie zou echter snel een einde komen. Naarmate de media met meer bewijzen kwamen van wat zich had voorgedaan, werd de vraag naar de rol die de Nederlandse blauwhelmen tijdens de val van de enclave hadden gespeeld en naar wat zij gezien hadden steeds indringender. Het parlement vroeg de minister van Defensie voortdurend om opheldering. Die moest zich op zijn beurt steeds weer wenden tot het militaire establishment voor antwoorden. Het bleek niet altijd eenvoudig tijdig de juiste informatie van de Konink-

---

¹ Premier Kok tijdens de persconferentie van 14/07/95.

² *NRC Handelsblad, Trouw, de Volkskrant, De Telegraaf* van 12 en 13/07/95.

lijke Landmacht te verkrijgen en de communicatie verliep niet zonder de nodige problemen. De onmiddellijke pogingen van de Koninklijke Landmacht om enige helderheid te geven over wat was voorgevallen geschieden door gesprekken met een klein aantal Dutchbatters in Zagreb op 22 en 23 juli. Dutchbat III was op 21 juli vanuit Srebrenica vertrokken en op de vroege ochtend van 22 juli te Zagreb aangekomen. Deze korte en beperkte debriefing leverde evenwel weinig concreets of nuttigs op. De roep om informatie nam verder toe omdat er, juist vanuit de groep Dutchbat-militairen, berichten verschenen over ernstige gebeurtenissen waarvan zij getuige waren geweest.³ Zo groeide de behoefte aan een overzicht van wat er precies gebeurd was en wat de Nederlanders hadden ervaren en gezien. Op of rondom 24 juli 1995 had minister Voorhoeve reeds voor zichzelf besloten een algehele debriefing te organiseren waarbij alle Dutchbatters die in de enclave hadden gezeten uitgebreid en diepgaand gehoord zouden worden. Ook de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, luitenant-generaal Couzy, was in Zagreb tot het inzicht gekomen dat er een debriefing van alle Dutchbatters nodig was.⁴ In Zagreb was maar een klein aantal kaderleden gehoord. Voorhoeve en Couzy hadden dit als onbevredigend ervaren en beiden vonden dat er te veel vragen onbeantwoord waren gebleven.

Die algehele debriefing is er ook gekomen. Dutchbat III werd na terugkomst eerst nog bijzonder verlof en aansluitend vakantieverlof gegund. Aansluitend begon op 4 september het grote debriefingsonderzoek in Assen. Over de doelstellingen, werkwijze, verantwoordelijkheden en de resultaten van dit onderzoek zijn van meet af aan nogal wat vragen en kritische geluiden te horen geweest. De dagbladen meldden eind augustus dat er bij een aantal politici en een groot aantal militairen kritiek was op een te houden debriefing. Sommige politici wezen er toen al op dat de debriefing door haar interne karakter – uitgevoerd door de Koninklijke Landmacht – te veel op een doofpot zou lijken en dat zij veel te laat kwam. Van de zijde van Dutchbatters was er in de media verwarring te beluisteren over de doelstellingen.⁵ Zelfs na de bespreking en aanvaarding van het eindrapport van de debriefing in de Tweede Kamer op 19 december 1995 bleven telkens zaken in de openbaarheid komen die met Srebrenica te maken hadden.

Eerst een opmerking over de opzet van dit hoofdstuk. De hoofddoelstelling van de grote debriefing in 1995 was om tot een reconstructie te komen van wat er in en rondom Srebrenica was gebeurd in de periode rond de val van de enclave. Die periode is in dit rapport zeer gedetailleerd onderzocht. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling om in dit hoofdstuk feiten en resultaten uit het debriefingsrapport en dit rapport met elkaar te vergelijken; dit zou tot onnodige herhalingen leiden. Het gaat veeleer om de betekenis van de debriefing in de context van de nasleep van Srebrenica in de Nederlandse samenleving en politiek. De beschrijving van de krachten en processen die van invloed waren op de totstandkoming van de grote debriefing staat hier centraal. Dat daarbij wordt gekeken naar de gebreken en problemen van de debriefing spreekt vanzelf; een aantal voorbeelden zal worden behandeld waarin de debriefing tekortschoot.

Eerst zullen de hoofdrolspelers, het voortraject, de gang van zaken bij de feitelijke debriefing en de totstandkoming van het eindrapport aan een nader onderzoek worden onder-

3 'Verschrikkingen van gezichten af te lezen', *De Telegraaf* 18/07/95; *de Volkskrant* 18, 19 en 20/07/95.

4 Interview H. Couzy, 04/10/01; interview

A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

5 Bijlage Scholten, Ruigrok & Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten*.

worpen. Daarbij zal onder andere gekeken worden naar opzet, doelstellingen en planning. In dat kader komen aan bod: de inbreng van de politiek en van diverse militaire instellingen en commandanten, de verhouding tussen de Koninklijke Landmacht en de Centrale Organisatie, de omgang met enige belangrijke informatie, hoe het definitieve plan voor de debriefing tot stand is gekomen en of er sprake is geweest van beïnvloeding door een van de betrokken partijen.

Dan komen de debriefing zelf en het eindrapport aan de orde. Onder meer zal onderzocht worden of een en ander zorgvuldig heeft plaatsgevonden, of de doelstellingen gehaald zijn en of er ook daadwerkelijk is gerapporteerd over de belangrijkste feiten die gemeld zijn. Dat laatste zal voornamelijk geschieden aan de hand van reacties van derden. De periode van 6 tot en met 21 juli 1995 is al uitvoerig behandeld in de voorafgaande hoofdstukken van dit rapport. Vooral de media hebben vanaf de val van de enclave een steeds belangrijker rol gespeeld in hoe in Nederland over Srebrenica en de gevolgen daarvan werd gedacht. Kamerleden hebben zich bij het stellen van vragen aan de minister van Defensie en de rest van het kabinet veelal laten leiden door berichten in de media.⁶ De rol van die media in de veranderende beeldvorming over Srebrenica in Nederland sinds de val van de enclave komt aan de orde in dit deel, in de hoofdstukken 6 en 8.

Een beschrijving maken van de verschillende facetten van het debriefingsonderzoek was een gecompliceerde aangelegenheid. Kenmerkend voor de hele periode na de terugkeer van Dutchbat III in Nederland waarin de debriefing moest worden georganiseerd, was het gebrek aan schriftelijke vastlegging van beleid en afspraken binnen het ministerie van Defensie en de Koninklijke Landmacht. Alleen van de uitgebreide informatievoorziening van minister Voorhoeve aan de Tweede Kamer en de vaste commissies van Defensie en Buitenlandse Zaken, alsmede de interactie tussen parlement en minister en kabinet is het meeste schriftelijk vastgelegd. In dit hoofdstuk wordt noodzakelijkerwijs vrij veel gebruik gemaakt van interviews en indirecte bronnen uit bijvoorbeeld de media. Het NIOD heeft voor zijn opdracht voorts inzage gekregen in de aanwezige documentatie en heeft tevens de mogelijkheid gehad om met allen die betrokken waren bij de debriefing te spreken.

Het eerste grote onderzoek naar de debriefing – naar het al dan niet hinderen van de waarheidsvinding in 1995 door het ministerie van Defensie – verrichtte J.A. van Kemenade in augustus en september 1998, in opdracht van de minister van Defensie, F.H.G. de Grave. Dit onderzoek komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. De verklaringen van de personen die Van Kemenade en zijn team gehoord hebben zijn om een drietal redenen van belang. Ten eerste omdat van tevoren als voorwaarde was gesteld dat ze openbaar zouden worden gemaakt. De betrouwbaarheid van de informatie zou op die wijze zeker zo groot zijn als wanneer ze onder ede zouden zijn afgenomen.⁷ Ten tweede omdat de meeste mensen zijn gehoord die op beleidsniveau iets met de debriefing te maken hadden, en ten derde omdat deze ondervraging relatief kort na de gebeurtenissen – drie jaar – plaatsvond en dus de herinnering aan de gebeurtenissen in 1995 bij velen nog vrij vers was.

6 Voor een uitgebreide studie hierover, bijlage Scholten, Ruigrok & Heerma, *In Sarajevo wordt*

geschoten.

7 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

2. De aanzet tot de grote debriefing

Onder de vele hoogwaardigheidsbekleders die in het weekeinde van 22 en 23 juli 1995 voor de begroeting van Dutchbat III naar Zagreb afreisden, bevond zich uiteraard ook de minister van Defensie, Voorhoeve. Zijn aanwezigheid aldaar diende in de eerste plaats om als opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten zijn vreugde en belangstelling voor de behouden thuiskomst van Dutchbat III te tonen. Tevens had Voorhoeve, nadat hij op 12 juli voor het eerst had gehoord dat mannen en vrouwen in de enclave van elkaar gescheiden waren, zich grote zorgen gemaakt over het lot van de bevolking van Srebrenica en dat van de mannen in het bijzonder. Het bericht dat de weerbare mannen in de nacht van 10 op 11 juli, een dag voor de val, met een voor Dutchbat onbekende bestemming massaal te voet waren vertrokken had zijn ongerustheid alleen maar vergroot.⁸ Het was duidelijk dat hij in Zagreb, onder andere, wilde proberen concrete informatie te verkrijgen door gesprekken te voeren met de direct betrokkenen. Hij had met dit doel in gedachten een paar dagen na de val opdracht gegeven om ‘grondig te onderzoeken wat onder de terugkeerders gemeld zou kunnen worden en dus vast te stellen hoe een en ander in zijn werk was gegaan, omdat wij in Den Haag beseften dat we maar een heel klein deel van de werkelijkheid wisten’.⁹

Gelijktijdig groeide ook bij Couzy de behoefte aan informatie. Op 19 juli kreeg de commandant van de 11e Luchtmobiele Brigade, generaal G. Bastiaans, de opdracht van de Bevelhebber om een debriefing te houden in Zagreb.¹⁰ Couzy was al op 16 juli in Zagreb geweest om met de vrijgelaten gijzelaars en de KHO-groep te spreken. Hij had daar al sterke signalen opgevangen over wat er in Srebrenica was gebeurd en hoe Dutchbat zich had gehouden.¹¹ De behoefte aan een debriefing was ook al voor de 19de besproken tussen minister en Bevelhebber.¹² Ondertussen begonnen er in de dagen nadat de enclave was gevallen meer en meer meldingen te komen in de internationale en Nederlandse pers die erop wezen dat er wellicht verschrikkelijke dingen waren gebeurd. Dit betrof zowel de grote groep vluchtelingen die zich op 11 juli te voet in de richting van Tuzla had begeven, als de groep die een paar dagen later met bussen vanuit Potočari naar Kladanj was afgevoerd. Vanuit Tuzla kwamen er al zeer vroeg meldingen vanuit verschillende militaire en politieke bronnen dat zich tussen de duizenden vrouwen, kinderen en ouderen die daar aankwamen en werden opgevangen, weinig of geen mannen in de weerbare leeftijd bevonden. Dit berichtte bijvoorbeeld de Nederlandse kolonel C.L. Brantz, de tweede man van UNPROFOR in *Sector North East* in Tuzla, die op 17 juli tegen een verslaggever van *NRC Handelsblad* zei dat er nog 20.000 mensen werden vermist. Hij voegde daar onheilspellend aan toe dat als de Serven hun krijgsdoelen wilden bereiken, ethiek een nutteloos woord was.¹³ In dat stadium was alle informatie nog voornamelijk afkomstig van uit de enclave gedeporteerde vrouwelijke vluchtelingen die vrijwel onmiddellijk na hun aankomst te Tuzla alarm sloegen. Minister Pronk voor Ontwikkelingssamenwerking, die op 15 en 16 juli in Tuzla was geweest om de Nederlandse hulp aan de vluchtelingen te coördineren, kreeg die verhalen ook te horen en

8 Dagboek Voorhoeve.

9 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. J.J.C. Voorhoeve, eerste gesprek.

10 DJZ. Brief, KAB/10.540, 25/08/95; interview G. Bastiaans, 26/10/00.

11 Deel IV, hoofdstuk 5.

12 Dagboek Voorhoeve, 28/10/97, p. 136; interview H.A. Couzy, 04/10/01.

13 *NRC Handelsblad*, 17/07/95.

sprak kort daarop al van de mogelijkheid dat de Bosnische Serven schuldig waren aan genocide.¹⁴

Het belangrijkste doel van het bezoek van Voorhoeve en Couzy aan Zagreb was daarom het manco aan informatie op te heffen door gesprekken met de pas aangekomen Dutchbatters te organiseren. Een eerste poging daartoe gebeurde in de vorm van een debriefing op 22 en 23 juli in Kamp Pleso bij Zagreb die onder leiding stond van de commandant van de 11te Luchtmobiele Brigade, generaal Bastiaans. De focus van Couzy was smaller dan die van de minister en meer op de organisatie zelf gericht, vooral op het functioneren van de bataljonsleiding.¹⁵ Hij wilde weten wat er bij Dutchbat was misgegaan. De doelstelling van deze debriefing was een militair-operationele, en er werd gesproken met een beperkt aantal – ruim 25 – kaderleden van Dutchbat III. Die operationele doelstelling hield slechts in zeer beperkte mate rekening met de groeiende wens van de minister van Defensie en van politiek Den Haag om opheldering te verkrijgen over het lot van de grote aantallen vermisten, alsmede om te achterhalen hoe het Dutchbat en de bevolking vergaan was in de periode na de val van de enclave.

Gelijktijdig met de Nederlandse debriefing hadden de kaderleden van Dutchbat III op 22 juli een formulier door het UNPF-hoofdkwartier uitgereikt gekregen. Dit was een VN-debriefing, omdat Dutchbat III in Srebrenica gediend had onder VN-bevel. Na bestudering van de ingevulde formulieren was besloten om een extra aantal personen te horen in de debriefing onder leiding van Bastiaans. Daarbij had UNHCR met medeweten van de Nederlandse militaire autoriteiten een debriefing gehouden onder een aantal Dutchbatters – de debriefingsactiviteiten van UNPF en UNHCR zijn eerder in dit deel aan bod gekomen. Met deze twee bronnen erbij had men in Zagreb al redelijk concrete aanwijzingen moeten hebben van wat zich had afgespeeld. Buiten deze officiële kaders om hadden bovendien een groot aantal andere formele en minder formele gesprekken plaats gevonden met de teruggekeerde Dutchbatters. Als gevolg van die debriefings en informele gesprekken was al de nodige informatie van Dutchbatters terechtgekomen; niet alleen bij defensiepersoneel, maar ook bij familieleden en vertegenwoordigers van de pers.

Maar door de smalle opzet, de tijdnood en het beperkte aantal militairen dat werd gehoord, gaf de debriefing in Zagreb niet de gewenste resultaten. Ook de vraag naar wat de mannen en vrouwen van Dutchbat III hadden gezien of gehoord over schendingen van de mensenrechten in en rondom de enclave, was daarmee nog niet beantwoord. De Luchtmobiele Brigade was een nieuw tactisch concept binnen de landmacht, waarbij veel geld en tijd was besteed aan training en bewapening. In Srebrenica was het luchtmobiele concept voor het eerst uitgeprobeerd. Bastiaans was er veel aan gelegen geweest de opstekende kritiek op het luchtmobiele paradepaardje te onderdrukken. Slechts zeer weinig mensen waren tevreden met het resultaat van zijn debriefing. De indruk bestond dat hij enige zaken onder het tapijt had willen vegen.¹⁶ Overigens kreeg de minister op 28 juli pas het definitieve verslag van die debriefing in handen, nadat hij er zelf om had moeten vragen. Het was de bedoeling van Couzy geweest het niet verder dan zijn eigen bureau te laten gaan.¹⁷

De minister en de Bevelhebber zaten na de begroetingsceremonie in Zagreb op 24 juli in

14 'Pronk: Serviërs plegen genocide in Srebrenica', *de Volkskrant*, 19/07/95.

15 Deel IV, Hoofdstuk 5.

16 Interview R.F.J.H. de Ruijter, 31/05/01.

17 SMG, 1004. Verslagen projectgroep Srebrenica, 27/07/95 en 02/08/95; Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. E.E. Warlicht.

het vliegtuig terug naar Nederland. Tijdens hun gesprekken werd reeds de noodzaak van een debriefing van alle Dutchbatters die in de enclave hadden gezeten besproken. Voor beiden stond het besluit hieromtrent al min of meer vast. Tegelijkertijd waren binnen de Koninklijke Landmacht ook anderen een debriefing aan het plannen vanuit de normale routine om dit na terugkomst van een eenheid te doen. Het hoofd van de Sectie Inlichtingen en Veiligheid (I&V) van de MID/KL en de plaatsvervangend commandant van de 11e Luchtmobiele Brigade hadden al op 22 juli gemeld aan de Sectie Militaire Geschiedenis van de KL dat er in september in Nederland, wanneer de Dutchbatters van ontschepingverlof terug zouden keren, een debriefing zou plaatsvinden.¹⁸ Eventuele plannen om dit vrijwel meteen na terugkomst van de eenheid in Nederland op te zetten, konden niet worden uitgevoerd. Al voor de geplande aflossing van het bataljon was namelijk besloten om de militairen eerst met tien dagen ontschepingverlof met aansluitend vakantieverlof te laten gaan.¹⁹ De Bevelhebber en anderen hadden erop gewezen dat de Dutchbatters erg veel hadden meegemaakt en dat velen van hen reeds een vakantie gepland hadden. Bovendien, zo luidde het argument, zou het erg moeilijk zijn het thuisfront nog langer te laten wachten op hun dierbaren.

Inmiddels was het evident geworden dat er honderden, zo niet duizenden mannen waren verdwenen en begon de informatiestroom onomstotelijk in de richting van een massamoord te wijzen. De verhalen afkomstig van Dutchbatters en uit andere bronnen zwollen aan. Al op 31 juli riep de minister de waarnemend bevelhebber der landstrijdkrachten, generaal-majoor E.E. Warlicht, bij zich om te bespreken hoe ze die stroom van ongecoördineerde uitlatingen konden beëindigen.²⁰ In een brief aan de Tweede Kamer op 3 augustus deed de minister verslag van de debriefing van Bastiaans in Zagreb en kondigde hij een debriefing aan waarbij al het personeel van Dutchbat dat in de enclave had gezeten zou worden gehoord.²¹ Deze moest beginnen zodra een ieder weer terug was van verlof op 4 september. Er waren dus nog maar ruim vier weken over om het een en ander op touw te zetten; haast was geboden.

De wens van de minister om een uitgebreide debriefing te houden was inmiddels omgezet in een opdracht aan de Koninklijke Landmacht om deze te organiseren. In afwezigheid van de bevelhebber en diens plaatsvervanger, generaal-majoor A.P.P.M. van Baal, werd in eerste instantie de waarnemend bevelhebber, generaal-majoor Warlicht, belast met de organisatie. Deze stelde op zijn beurt generaal O. van der Wind, de inspecteur van de Militair Juridische Dienst, voor als onderzoeksleider. Op 12 augustus kreeg Van der Wind van Van Baal de definitieve opdracht.²² Door toedoen van de Bevelhebber werd de plaatsvervangend commandant van de Koninklijke Marechaussee, generaal K.C. Roos als diens adviseur aangewezen. Tevens werd kolonel H. Bokhoven, hoofd van de Sectie Inlichtingen en Veiligheid van de MID/KL, als plaatsvervangend onderzoeksleider aangesteld. De minister stelde bovendien twee externe adviseurs aan: J. de Ruiter, ex-minister van Justitie en Defensie en generaal b.d. G. Huyser, ex-chef-defensiestaf.

De beslissing van de minister om de debriefing te houden en die op 4 september te laten beginnen, viel net in een periode waarin de meeste betrokkenen uit de organisatie al met vakantie waren of nog moesten. Dit is zeker van invloed geweest op de voorbereidingen,

18 SMG, 1004. Verslagen projectgroep Srebrenica, 25/07/95.

19 Interview H. Couzy, 04/10/01.

20 Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage

4. E.E. Warlicht.

21 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 109 (03/08/95).

22 Interview O. van der Wind, 19/06/01.

omdat er in steeds wisselende bezettingen werd vergaderd op de diverse niveaus. Verder hebben zich in die belangrijke, hectische en gespannen fase een aantal ontwikkelingen voorgedaan die van directe invloed zijn geweest op de doelstellingen, organisatie en uitvoering van de debriefingsoperatie. Hieronder zullen deze ontwikkelingen nader worden bekeken en, waar nodig voor een helder begrip van hoe met sommige informatie werd omgegaan en de impact daarvan op de debriefing, tamelijk uitgebreid aan de orde worden gesteld.

3. De doelstellingen van de grote debriefingsoperatie

Binnen de Koninklijke Landmacht bestond al vele jaren de praktijk om militairen na afloop van een operatie te debriefen. Dit ging voornamelijk over de operationele aspecten van een missie. Met de heroriëntatie van de KL op nieuwe taken vanaf het begin van de jaren negentig, kwam er meer structuur in het debriefen. Volgens majoor L.L.M. Buurman van de Sectie *Lessons Learned* van de KL is men drie typen gaan onderscheiden.²³ In principe werd iedereen die meedeed aan een operatie al te velde gedebrieft vlak voordat de operatie ten einde liep. Dit geschiedde door een militair psycholoog en iemand van de Militaire Inlichtingdienst van de KL. Deze twee debriefings hadden enerzijds het doel om te zien of het militaire personeel geen psychische schade had opgelopen, en anderzijds of belangrijke informatie in de inlichtingsfeer voorhanden was. Hierop volgde – hetzij te velde, hetzij na terugkomst in Nederland – een derde, operationele, debriefing, die sinds het begin van de negentiger jaren in beginsel de Sectie *Lessons Learned* verzorgde.

Bij Dutchbat III was in Srebrenica een aanvang gemaakt met psychologische debriefing van de militairen. Aan de andere twee aspecten is men door de omstandigheden aldaar niet toegekomen (zie hoofdstuk 4 van dit deel). Vandaar dat functionarissen als de Bevelhebber, de commandant van de 11te Luchtmobiele Brigade en het hoofd MID/KL al meteen in juli 1995 dachten aan een debriefing in Nederland. Het ministerie van Defensie wist uiteraard af van de debriefingsactiviteiten van de KL en de doelstellingen. De minister zat echter met andere problemen die opgelost dienden te worden. Op 31 juli had hij zoals gezegd – onder druk van allerlei onthullingen van Dutchbatters in de media – aan waarnemend Bevelhebber Warlicht toevertrouwd dat gezocht moest worden naar een manier om een einde te maken aan die ‘ongecoördineerde uitlatingen’.²⁴ Na de opvang van Dutchbat III in Zagreb en zijn terugkeer naar Nederland op 24 juli 1995 werd de toon in de nationale pers en media steeds kritischer over de rol die Dutchbat had gespeeld bij de val van de enclave. Aanvankelijk hadden de media moeten werken vanuit een situatie waarin weinig bekend was over wat zich in de enclave had afgespeeld. Ze konden zich toen nog bijna volledig focussen op de lotgevallen van ‘onze jongens’. Toen het echter vanaf eind juli duidelijker werd wat zich in de enclave had afgespeeld en de problemen en schandalen rondom het fotorolletje, de verklaring van Franken en de diverse lijsten zich manifesteerden, namen de media een kritischer standpunt in.²⁵ De minister moest zich ook verweren, omdat de media een aantal reeds bekende feiten als zogenaamde nieuwe onthullingen presenterden.²⁶

23 Interview L.L.M. Buurman, 19/07/01.

24 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. E.E. Warlicht.

25 Bijvoorbeeld in: NOS, *Nova*, 24/07/95; NRC

Handelsblad, 22, 23 en 24/07/95; *Elsevier*, 29/07/95.

26 Minister Voorhoeve in *de Volkskrant*, 29/08/95.

Kamerleden maakten gretig gebruik van informatie uit de pers om weer eens opheldering aan de minister te vragen.²⁷ Om paal en perk te stellen aan deze verwarrende stroom informatie was het nodig een gedetailleerd overzicht te krijgen van wat er daadwerkelijk gebeurd was. Eind augustus schreef Voorhoeve over de doelstellingen van de debriefing aan de Tweede Kamer:

Om dergelijke verwarring te voorkomen en om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de gebeurtenissen is reeds eind juli besloten om, in aanvulling op de voorlopige ‘debriefing’ in Zagreb, een uitgebreide ‘debriefing’ van Dutchbat te houden. Daarover is de Kamer op 3 augustus jl. ingelicht. Gelet op de lange tijd dat de Nederlandse VN-militairen in Srebrenica onder moeilijke omstandigheden hadden gewerkt en op de wens van hun achterban zo spoedig mogelijk met hen te worden herenigd, was eind juli besloten Dutchbat voorafgaand aan een uitgebreide ‘debriefing’ enkele weken verlof te geven. Vanaf aanstaande maandag 4 september worden met alle Nederlandse VN-militairen die zich tijdens het Bosnisch-Servische offensief in de enclave Srebrenica bevonden, gesprekken gevoerd, tijdens welke wordt ingegaan op alle mogelijke aanwijzingen van oorlogsmisdaden en op militair-operationele aspecten. De militairen zal overigens ook alle gelegenheid worden geboden zaken op te brengen die niet strikt onder deze twee thema’s vallen. Beoogd wordt een compleet overzicht te krijgen van de gebeurtenissen die vervolgens in hun onderlinge samenhang beter kunnen worden overzien.²⁸

Het uiteindelijke debriefingsrapport vermeldde dezelfde doelstellingen als hierboven, waarbij het aspect ‘het verwerken van de indrukken en ervaringen die het betrokken personeel heeft opgedaan’ duidelijker geformuleerd werd.²⁹

Eerder is al aangehaald dat de voorgenomen debriefing tot een discussie in de dagbladen leidde. De algemene teneur van de artikelen was: ‘verwarring en verontwaardiging bij de militairen van Dutchbat’, scepsis bij politici en redacteuren over de tijdigheid en over de mogelijkheid om feiten over de werkelijke gang van zaken boven water te krijgen, en voorts de roep om ook de verantwoordelijkheid van de politiek onder ogen te zien.³⁰

Verreweg de meeste betrokkenen die later door het NIOD, Van Kemenade of anderen over de doelstellingen van de debriefing zijn gehoord, realiseerden zich niettemin heel goed dat het hoofddoel van Voorhoeve was om een einde te maken aan de ongecontroleerde stroom informatie die hem voortdurend op het verkeerde been zette. Toen op 17 augustus het plan van aanpak op het ministerie werd bediscussieerd en goedgekeurd, was dit de formalisering van de ideeën over een debriefing die eigenlijk al sinds Zagreb bij een aantal topmilitairen en de minister leefden. Het groene licht was gegeven voor wat een KL-operatie zou worden onder toezicht van twee onafhankelijke adviseurs. Het feit dat de KL dit zou ondernemen betekende ook dat dit zou gebeuren op de wijze die de landmacht het best kende. Van meet af aan zijn elementen van de drie verschillende bestaande KL-debriefings – operationeel, psychologisch en van de MID – ingebracht in de planning. Plaatsvervangend

27 Direct herleidbaar tot berichten in de media zijn bijvoorbeeld de brief van de minister van Defensie aan de Tweede Kamer van 03/08/95 over beschuldigingen van wangedrag, en de schriftelijke beantwoording op 04/09/95 van vragen uit het Algemeen Overleg van 31/08/95 over de ontwikkelingen rondom de val van Srebrenica.

28 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 115 (28/08/95).

29 Rapport Gebaseerd op de Debriefing Srebrenica, Assen, 04/10/95. Hoofdstuk 1.2 en 1.3.

30 Bijvoorbeeld VARA, *het Terras*, 26/08/95; *NRC Handelsblad*, 29/08/95 en 01/09/95; *Trouw*, 30/08/95.

secretaris-generaal H.H. Hulshof verwoordde in een nota aan de minister het werkelijke doel van de debriefing als volgt:

Het doel is alle gegevens waarover het personeel van Dutchbat beschikt te verzamelen, te rubriceren en te verwerken in een rapport. Daarmee wordt beoogd zowel een mogelijk informatiekort bij Mindef op te heffen, als een gelegenheid te bieden aan het personeel van Dutchbat datgene te melden dat zij hebben gezien of meegemaakt. Op basis van de informatie kunnen maatregelen worden getroffen terzake van operationele aspecten, kunnen gebleken oorlogsmisdrijven aan het tribunaal worden gemeld en kan behoefte aan nazorg worden bepaald.³¹

Door de verwarrende berichtgeving over de doelstellingen van de debriefing en de uiteenlopende verwachtingen van wat ze moest opleveren, bleven buiten defensiekringen daarover verschillende meningen bestaan. Binnen Defensie zelf zat ook niet iedereen op een lijn. In Zagreb was op 22 en 23 juli al gebleken dat de informatiebehoefte van Couzy en Bastiaans beperkter was dan die van de minister.

4. De verhouding tussen de Centrale Organisatie en de Koninklijke Landmacht

Tussen de behoeften van de Centrale Organisatie (ook wel ‘het Plein’) en van de KL bestonden een aantal verschillen. Ook waren er tamelijk fundamentele verschillen van inzicht over hoe gereageerd moest worden op zaken die in de media en de politiek speelden. Voor een deel kwam dit voort uit de moeizame persoonlijke verhouding tussen minister Voorhoeve en generaal Couzy. Voorts heerste binnen de KL de mentaliteit ‘we kunnen onze eigen boontjes wel doppen’. Ten slotte had Ter Beek in 1991 het gestructureerde overleg tussen de minister van Defensie en zijn bevelhebbers, de Defensieraad afgeschaft. Voorhoeve riep de Defensieraad niet opnieuw bijeen en ontbeerde hierdoor een platform om geregeld en direct met zijn bevelhebbers te communiceren.³²

Deze verschillen bepaalden de verhouding tussen de CO en de KL en waren van wezenlijke invloed op hoe na de val van Srebrenica binnen het defensieapparaat werd omgegaan met de rol van Dutchbat in de enclave en latere problemen. Ook de debriefing zou niet ontkomen aan de gevolgen van de uiteenlopende behoeften en inzichten. In deze paragraaf wordt de verhouding tussen de CO en de KL nader bekeken aan de hand van een aantal incidenten.

Een typisch voorbeeld van verschil van inzicht tussen de CO en de KL was de opvang van de hoofdmacht van Dutchbat in Zagreb op 21 juli (zie het vorige hoofdstuk). Een paar dagen na de val hadden Voorhoeve en Couzy daarover gesproken. Couzy wilde een militaire kapel meenemen naar Zagreb, maar Voorhoeve had daar bezwaar tegen. De Bevelhebber kreeg echter zijn zin, maar beloofde alleen stemmige muziek te spelen als het vliegtuig naar Nederland zou opstijgen. Dat dit überhaupt moest worden afgesproken kwam door de ervaring van de minister eerder die week. Voorhoeve was op 17 juli op de vliegbasis Soesterberg geweest om daar de terugkerende groep gijzelaars en het medisch personeel te begroeten. Een militaire kapel was aanwezig, maar speelde tegen de afspraken in opbeurende muziek. De minister sprak Couzy erop aan; vanwege de aanwezigheid van de pers en blije familieleden greep hij op dat moment niet in. Daags daarna zei Couzy tegen de minister dat hij zich

31 DS. Nota, nr. 15815/95, van de PSG aan de minister van Defensie, 16/08/95.

32 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

niet met operationele zaken moest bemoeien. Voor de argumenten van Voorhoeve dat dit soort bijeenkomsten politieke implicaties kon hebben, leek hij doof.³³ Zo werd de ontvangst van Dutchbat III in Zagreb op 22 en 23 juli 1995 de aanleiding voor een volgende clash tussen Voorhoeve en Couzy. De bevelhebber bleef bij zijn eigen ideeën over de opvang van Dutchbatters, ook al was Voorhoeve het niet met hem eens.³⁴ Plaatsvervangend directeur Voorlichting H.P.M. Kreemers zei over deze kwestie: ‘Hierover is in de bunker gesproken. Couzy was degene die een feestje wilde, met fanfare en al. Het karakter van de terugkeer werd door het Plein en Couzy totaal verschillend ingeschat. Het Plein wilde geen feestje, maar een formele plechtigheid, de mogelijkheid om verhaal te doen, commando-overdracht en vervolgens naar huis.’³⁵ Zelfs overste Karremans, de commandant van Dutchbat III, kon niet verhinderen dat het er feestelijk aan toe ging.³⁶

Hierna volgden de problemen tussen de minister en de bevelhebber elkaar in rap tempo op. Er waren verschillen van mening met de KL en problemen met de informatievoorziening door de KL naar aanleiding van de speeches van Couzy en Karremans op 23 juli in Zagreb. Ook hierover hadden Voorhoeve en Couzy vooraf contact gehad.³⁷ Vervolgens was er een meningsverschil over het tijdstip van de debriefing: aansluitend op Zagreb of na terugkeer van verlof. Niet lang daarna ging het over het verdrag van Smith-Mladić, de verklaring van Franken en de twee lijsten met namen van gewonden en mannen die zich in en rondom de compound bevonden op 12 juli. De pers mat al deze zaken breed uit, wat sterk bijdroeg aan een negatieve beeldvorming over Defensie.³⁸

Een ander typerend incident was het al eerder genoemde verslag van Bastiaans’ Zagreb-debriefing van 22 tot 23 juli, dat Voorhoeve pas na 28 juli in handen kreeg. Hij had het nodig voor zijn brief aan de Tweede Kamer van 3 augustus. Warlicht, die op dat moment de waarnemend bevelhebber was en bij wie het verzoek binnenkwam, stuurde het vervolgens onmiddellijk op. Het bleek echter niet de bedoeling van Couzy te zijn de minister hiervan een afschrift te geven; het feit dat generaal Warlicht het doorstuurde heeft voor enige paniek gezorgd binnen de KL-gelederen. Bovendien stonden er zeker twee passages in die de KL-top niet naar buiten wilde hebben; de een over het ‘alleen laten’ van de laatste groep gewonden door kolonel-arts Schouten, de ander over de door Franken ondertekende verklaring waaruit zou blijken dat deze daarmee had ingestemd.³⁹

De problemen tussen de minister en de KL werden niet alleen in de wandelgangen en de media uitgevochten. De Sectie Militaire Geschiedenis had op 13 juli een geheime opdracht gekregen van de BLS om de *flow of information* tussen de KL-Crisisstaff en het ministerie rondom de val van Srebrenica te onderzoeken (zie hoofdstuk 5 van dit deel). Het zat generaal Couzy onder andere hoog dat hoewel hij op 10 juli nog te horen kreeg dat de Servische aanval slechts op het zuidelijke deel van de enclave was gericht, de enclave de volgende dag al was gevallen. Hij meende dat hem door het Defensie Crisis beheersingscentrum (DCBC) informatie was onthouden. De SMG-onderzoekers realiseerden zich dat zich tussen de KL Crisisstaff en het DCBC een gevecht afspeelde om de vraag wie de leiding had of hoorde te hebben bij crisisbeheersingsoperaties. Daarmee was de sectie een pion geworden in een strijd

33 Dagboek Voorhoeve, p. 135-136.

34 Deel IV, hoofdstuk 5.

35 Interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99.

36 Interview Th. Karremans, 25/06/98.

37 Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

38 *Srebrenica, het publicitaire beeld, 1992-1995*, RVD/IV, 10/11/99. Hoofdstuk 3, ‘Negatieve beeldvorming’.

39 SMG, 1004. Verslag gesprek J. Smeets, 02/08/95.

die in laatste instantie ging tussen Couzy en Voorhoeve. Bijna gelijktijdig had ook commodore C.G.J. Hilderink, die werkzaam was op het ministerie bij het DCBC, opdracht gekregen van de Centrale Organisatie om de communicatielijnen tussen de KL en het ministerie te onderzoeken. Zijn onderzoek kwam voort uit het gevoel van de minister en diens directe staf dat er aan de informatievoorziening naar de hogere echelons het een en ander schortte. Deze onderzoeken waren typerend voor de verhouding die er toen was tussen de minister als ‘concernleider’ en de ‘werkmaatschappij’ Koninklijke Landmacht.⁴⁰

De minister van Defensie en de ambtelijke top van het ministerie hadden in 1995, en ook later, forse kritiek op de verhouding tussen de CO en de KL. Veel van die kritiek is pas uitgesproken tijdens de diverse onderzoeken die nadien zijn gedaan, maar dat er iets mis was met de verhouding was in 1995 al evident. Voorhoeve zei onder andere dat de informatie over Srebrenica van de KL aan het ministerie met horten en stoten te voorschijn kwam, en dat de Bevelhebber er sterk aan hechtte een standaard (lees: militair-operationele) debriefing te houden met beperkte doelstellingen. Voorts was de minister van mening dat er bij de landmachtleiding een patroon bestond om voor de ‘rust in de landmacht’ zo spoedig mogelijk een streep onder de gebeurtenissen te willen zetten. Daarom was, volgens Voorhoeve, de toenmalige landmachtleiding het niet zo eens met zijn plannen een debriefing te houden om grondig uit te zoeken wat er was gebeurd.⁴¹ Vanuit de KL Crisisstaf werd dit door een van de naaste medewerkers van Couzy bevestigd: ‘Couzy verzette zich eigenlijk wat tegen de vorm van de debriefing. Hij had graag juist een debriefing willen doen met operationele mensen die van de hoed en de rand wisten.’⁴²

De directeur Voorlichting op het ministerie van Defensie, H. van den Heuvel, en zijn plaatsvervanger, Kreemers, waren vaak afhankelijk van informatie vanuit de KL om adequaat op berichtgeving in de media te reageren en om het voorlichtingsbeleid van de minister op een zinvolle manier vorm te kunnen geven. Van den Heuvel zei over de krijgsmacht dat daar wel degelijk de neiging bestond om over dingen die niet goed liepen, niet onmiddellijk met elkaar te communiceren. Men wilde eerst kijken of de fouten nog konden worden hersteld.⁴³ Kreemers typeerde dit minder diplomatiek:

De KL, en in het bijzonder Couzy, nam in de zomer een ‘vechthouding’ aan jegens de CO. Men lijdt onder een kapotgemaakt imago als gevolg van Srebrenica en is verwijten gaan maken in de richting van de minister, staatssecretaris en Kreemers. Er is destijds aan bewuste informatiesturing door de KL gedaan. Men kreeg soms gewoon geen documenten van de KL, ook als daar expliciet om werd gevraagd.⁴⁴

Inderdaad was er een cultuur bij de KL die ertoe leidde dat de minister niet of niet tijdig werd geïnformeerd over het bestaan van sommige documenten en dat, bijvoorbeeld in het geval van de Bastiaans-debriefing in Zagreb, het zelfs helemaal niet de bedoeling was van de Bevelhebber om het daaruit voorgekomen rapport aan de minister te tonen.

Het gevoel van wantrouwen was wederzijds. Het beste kan dit worden geïllustreerd aan de hand de voor de minister bestemde managementrapportage van 5 oktober 1995. Daarin

40 Interview M.C.J. Felix, 06/04/00

41 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 5. Tweede aantekening van J.J.C. Voorhoeve, 21/08/98.

42 Interview M.C.J. Felix, 06/04/00.

43 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2 bijlage 4. H. van den Heuvel.

44 Interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99.

doet de commandant van de KMar (CKMar), D.G.J. Fabius, verslag van het onderzoek dat was gehouden naar aanleiding van uitgelekte gegevens naar de media over de Smith-Mladić-overeenkomst van 19 juli 1995.⁴⁵ In een krantenartikel beschuldigde een anonieme bron de minister van Defensie ervan dat hij de Tweede Kamer informatie hieromtrent had weerhouden.⁴⁶ Tijdens het onderzoek van de KMar bleek uit verhoren met getuigen en verdachten dat er bij de KL veel frustraties leefden over de omstandigheden waaronder landmacht een aantal malen negatief in de publiciteit was gekomen. Frustraties die ertoe hadden geleid dat de genoemde anonieme bron een brief naar *de Volkskrant* had gestuurd. De conclusie van Fabius was in klare taal geschreven: ‘Tijdens het onderzoek is duidelijk geworden dat de verstandhouding tussen de functionarissen van de Centrale Organisatie op het ministerie van Defensie enerzijds en functionarissen van de staf van de BLS anderzijds allesbehalve optimaal is. Met name gezien vanuit de hoek van de BLS bestaan er vele frustraties over de “machtsverhoudingen”, wat van negatieve invloed is op de onderlinge samenwerking.’ De nota van Fabius noemde vervolgens enige redenen voor frustraties die de landmachtofficieren tijdens de verhoren van het onderzoek hadden aangedragen. Die sloegen op de manier waarop de minister de door Franken ondertekende verklaring, het foutief ontwikkelen van het fotorolletje en het zoekraken van de lijst met 239 namen, politiek had afgehandeld.

Omdat die verstandhouding niet optimaal was, kwam het dan ook niet als een verrassing dat de bevelhebber, nog voordat de minister het resultaat van het KMar-onderzoek naar het lek in handen had, zijn vertrouwen in de verdachte uitsprak. Dit was het zoveelste voldongen feit waarmee Couzy de minister confronteerde.

Tijdens de debriefing in Assen waren er ook spanningen. In die periode stond Voorhoeve voortdurend onder druk en had hij dringend behoefte aan informatie. De directeur van de Directie Algemene Beleidszaken (DAB) van het ministerie van Defensie, J.H.M. de Winter, was op 29 september 1995 naar Assen gereisd om materiaal los te krijgen bij Van der Wind om Kamervragen te kunnen beantwoorden. De medewerking was minimaal. Van der Wind weigerde, met een beroep op de vertrouwelijkheid, inzage te verlenen in een aantal debriefingsverklaringen. De beloofde informatie die per fax zou volgen, kwam ook niet aan. De Winter plaatste dit incident later in de algemene context van slechte relaties met de Koninklijke Landmacht.⁴⁷ Volgens De Winter werden ze in Assen als een stelletje pottenkijkers behandeld. Van der Wind heeft dit incident in 1998 bij Van Kemenade aangehaald in reactie op een vraag over eventuele pogingen tot beïnvloeding van het rapport van buitenaf. Zijn plaatsvervanger bij de debriefing, Bokhoven, gaf een andere verklaring voor dit incident. Hij suggereerde dat dit een poging van de Centrale Organisatie was om voorinzage in het materiaal van de debriefing te krijgen.⁴⁸ Die mening werd ook gedeeld door MID-majoor R.F.J.H. de Ruijter, die in Assen een debriefingsteam leidde.⁴⁹

Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste voorbeelden wekt het geen verbazing dat de verwachtingen van minister en BLS uiteenliepen over wat de grote debriefing moest opleveren. De debriefing die Couzy en de verdere KL-top voor ogen stond was weliswaar een

45 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1. Nota bestemd voor de minister van Defensie van D.G.J. Fabius, 05/10/95.

46 Deze affaire werd bekend als het verhaal van de ‘lekkende kolonel’. Voor een uitgebreide be-

handeling van deze affaire, zie hoofdstuk 8 van dit deel.

47 Interview J.H.M. de Winter, 20/07/00.

48 Interview H. Bokhoven, 16/05/01.

49 Interview R.F.J.H. de Ruijter, 31/05/01.

uitgebreide, maar toch een *in-house*-operatie. Het moest een routine-aangelegenheid worden; de drie doelstellingen afwerken volgens de normale militaire werkwijze. De debriefing die de minister voor ogen stond was een veel bredere, waarbij de doelstellingen in eerste instantie niet het operationeel-militaire optreden betroffen maar juist het boven tafel krijgen van alle informatie teneinde verassingen te voorkomen. Gezien het wantrouwen van de KL-top jegens de minister vanwege diens openheid over en aanpak van de reeks incidenten die tot dan toe hadden gespeeld, zat men niet te wachten op een onderzoek dat mogelijk nog meer schadelijke informatie zou opleveren. De door de minister gekozen opzet – breed en met externe adviseurs – werd in KL-kringen met diep wantrouwen bejegend.

Het is achteraf duidelijk dat de beslissing van de minister om, hoewel hij de introspectieve en terughoudende cultuur binnen de KL kende, de debriefing door te laten gaan zoals gepland (dus met een hoofdrol voor de KL), de basis legde voor veel van de latere problemen. De frustratie van de militairen over de omgang van de minister met allerlei incidenten zou zijn effect op hun houding bij de opzet van de debriefing niet missen. In de ogen van de KL nam de minister namelijk onvoldoende publieke verantwoordelijkheid voor alles wat er was gebeurd. De militairen vroegen in feite om onvoorwaardelijke steun, ook bij gemaakte fouten van de KL, maar kregen die niet. Bij de meeste incidenten die de aandacht trokken, ging het ook om fouten op het niveau van de KL, en niet zozeer van de Centrale Organisatie. De minister werd daarop aangesproken en voelde zich op zijn beurt in verlegenheid gebracht. Dat de KL zich moest verantwoorden was dan ook niet meer dan logisch.⁵⁰

5. De Managementrapportage (Marap)

De verstoorde relatie tussen de CO en de KL en het wederzijdse wantrouwen dat daaruit voortkwam, lag voor een aanzienlijk deel ook ten grondslag aan de wijze waarop is omgegaan met de managementrapportage van 4 augustus 1995 in de daaropvolgende maanden. Deze was een bijproduct van het fotorolletjeonderzoek. Het was een intern memorandum waarin een van de Marechaussee-onderzoekersleiders enige waarnemingen en observaties op twee A4'tjes schreef en die naar zijn commandant stuurde. De punten van kritiek die daarin werden geregistreerd betroffen veelal het functioneren van de bataljonsleiding en suggereerden dat Dutchbat een veel minder heldhaftige rol had gespeeld dan werd aangenomen: allemaal zaken die de KL zeer onwelgevallig waren. Hoewel een aantal spilfunctionarissen en debriefingsverantwoordelijken van de KL de managementrapportage al in een vroeg stadium kende, werd het document door niemand bij de debriefing ingebracht.

In juli 1997 werd in verband met de voorbereiding op een gesprek tussen de bevelhebber en kapitein J.H.A. Rutten, eigenaar van het befaamde mislukte fotorolletje, een exemplaar van de desbetreffende managementrapportage van de KMar gevonden. De minister werd toen onmiddellijk op de hoogte gebracht. Een jaar later, in augustus 1998, dook de Marap op in het nieuws; Van Kemenade heeft er in zijn rapport *Omtrent Srebrenica* van 28 september 1998, vrij uitvoerig aandacht aan besteed. Ook nadien bleef de Marap in het nieuws en volgde er een uitgebreid onderzoek. Al die belangstelling voor deze rapportage is grotendeels

⁵⁰ De minister rapporteerde overigens alle problemen, inclusief die over de informatievoorziening, uitgebreid aan de Tweede Kamer. TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nrs. 112 (03/08/

95), 115 (28/08/95), 120 (12/09/95), 121 (04/09/95), 122 (14/09/95) en vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 124 (04/10/95).

te verklaren op twee gronden. Ten eerste was hier wederom sprake van een document uit de lange lijst van informatie die, om welke reden dan ook, niet bekend was bij de minister van Defensie. Ten tweede en wellicht belangrijker: het betrof hier zeer gevoelige informatie over mogelijk door Dutchbatters in Srebrenica begane strafbare feiten en mogelijk falen van de Dutchbat leiding. De Marap was niet ingebracht tijdens de debriefing en had niet geleid tot strafrechtelijke onderzoeken. De vraag die daarbij rijst is of dit al dan niet opzettelijk is gebeurd.

Op 4 augustus 1995 werd Voorhoeve gebeld door generaal Fabius, die hem informatie verschafte over een aantal zaken die zich zouden hebben afgespeeld tijdens het verblijf van Dutchbat III in de enclave.⁵¹ Deze feiten waren gemeld in het kader van twee Marechaussee-onderzoeken: een naar het mislukte fotorolletje en, in het verlengde daarvan, een ander naar oorlogsmisdrijven die KL-militairen in Srebrenica hadden waargenomen, en door Bosnische Serven waren gepleegd.⁵² De informatie die uit het tweede onderzoek kwam, vormde de basis voor de Marap. Fabius deed hiervan verslag aan de minister aan de hand van een zogenoemde managementrapportage, die hem was toegestuurd door de leider van voornoemde onderzoeken, kapitein P.H. Rutten. Hoewel de minister geen details kreeg van alle op deze rapportage vermelde punten, was wat hij te horen kreeg genoeg om hem te sterken in zijn oordeel dat een algehele debriefing een absolute noodzaak was. Volgens Voorhoeve zou Fabius gezegd hebben: ‘Er zit veel ongenoegen bij een aantal van de officieren en onderofficieren van de Dutchbat-leiding over de wijze waarop de dingen zijn gegaan. (...) Onderschat dat niet! Karremans functioneerde niet.’⁵³ Overigens meldde Fabius niet aan de minister dat hij een en ander op papier had staan.⁵⁴

Wat was het geval? Tijdens deze onderzoeken sprak de KMar met vijf Dutchbatters die informatie verstrekten over een groot aantal gebeurtenissen die met Srebrenica te maken hadden. Het ging om mogelijke strafbare feiten begaan door Dutchbatters en mogelijk falen van de bataljonsleiding, wat buiten het kader viel van de onderzoeken en derhalve niet in de processen-verbaal paste. Een en ander meldde de KMar-onderzoeker op 2 augustus mondeling aan A.P. Besier van het Openbaar Ministerie te Arnhem.⁵⁵ Deze deelde hen mee dat het Openbaar Ministerie hierin geen aanleiding zag om actie te ondernemen, omdat de aanklachten anoniem en niet specifiek waren. Met andere woorden: een formele aanklacht van de getuigen was nodig om een strafrechtelijk onderzoek op te zetten. Dat dit de correcte procedure is, werd later bevestigd door een functionaris van de Koninklijke Marechaussee. Indien onderzoeksleider Rutten iets had willen ondernemen met de informatie, dan was het noodzakelijk dat de (vijf) anonieme getuigen aangifte deden.⁵⁶ Dat gebeurde niet. De volgende dag sprak Rutten met Fabius en meldde hem de feiten die tijdens de onderzoeken naar voren waren gekomen. De commandant KMar vroeg hem deze zaken op te schrijven en naar hem op te sturen. Dat geschiedde vrijwel meteen in de vorm van een managementrapportage, die op 4 augustus op het bureau van Fabius belandde. De Marap bevatte de volgende informatie:

51 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. D.G.J. Fabius, 18/08/98.

52 OM Arnhem. Verslag verhoor P.H. Rutten door de Rijksrecherche, 25/08/98; Zie ook hoofdstuk 7 van dit deel.

53 Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

54 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. D.G.J. Fabius.

55 OM Arnhem. Verslag verhoor P.H. Rutten door de Rijksrecherche, 25/08/98.

56 Interview C.P.C. Kuijs, 20/06/01.

DE GROTE DEBRIEFING IN ASSEN, VAN 4 SEPTEMBER TOT 4 OKTOBER 1995

- Er zouden geen dan wel onvoldoende voorbereide plannen gemaakt zijn om bij een onverhoopte Servische aanval op de enclave wat te doen.
- Bij het verlaten van de stad Srebrenica in de richting Potočari werd zelfs over mensen dan wel lijken gereden.
- De commandovoering tijdens deze acties werd niet door de bataljonscommandant gedaan maar door zijn vervanger.
- Er waren bijzonder veel frustraties dat er op geen enkele wijze (geweldloos) verzet was geboden; de militairen kregen zelfs de opdracht hun wapens neer te leggen.
- Het Bosnische personeel op de compound in Potočari werd op geen enkele wijze in bescherming genomen; ook zij werden met de transporten afgevoerd.
- Het werd toegestaan dat Serven op de Nederlandse compound mochten controleren of er zich nog Moslims verborgen hadden.
- De luchtwaarnemers die de airstrikes moesten begeleiden waren zo van de kaart dat ze niet in staat waren hun taken uit te voeren.
- Er is waargenomen dat in de compound door Serven die daar vrije toegang hadden, foto's werden genomen van vluchtelingen die binnen de omheining stonden.
- Er werd gezien dat grote sommen geld – vooral Duitse marken – aan de Nederlandse militairen werd aangeboden om deze in Nederland op de bank te zetten.
- Het was frustrerend dat door de Dutchbat leiding geen enkele actie werd ondernomen toen zij wist dat van de weggevoerde mannen alle persoonlijke goederen werden afgenomen en op een hoop gegooid bij een huis in de nabijheid en in het zicht van de Nederlandse compound.
- Er was veel kritiek op een Nederlandse UNMO majoor die bij de eerste beschietingen een veilig heenkomen zocht en verder niet meer actief was.
- Ook toen de 'vluchtelingen' waren afgevoerd werd er geen toestemming gegeven patrouilles uit te voeren in de enclave om te zien of er nog gewonden/slachtoffers aanwezig waren.⁵⁷

Deze zaken waren van een zodanig gewicht dat verwacht mocht worden dat ze richting zouden geven aan de vraagstelling tijdens de grote debriefing. Temeer daar ze in een vroeg stadium al bekend waren, en in de ruim vier weken die er lagen tussen het schrijven van de Marap en het begin van de debriefing meer dan genoeg gelegenheid was om nader op de beschuldigingen in te gaan. Dat gebeurde echter niet. Wel vormde het 'ongenoegen' dat eruit sprak en dat Fabius mondeling rapporteerde op 4 augustus aan Voorhoeve, een extra sterke drijfveer om met behulp van een grote algemene debriefing opheldering te verkrijgen. In die zin speelde de Marap een rol in het spoedberaad dat in de daarop volgende dagen over de opzet van de debriefing Srebrenica is gehouden.⁵⁸ Voor het latere verloop is het in ieder geval belangrijk vast te stellen dat de minister niet vroeg om toezending van de Marap en dat Fabius het zelf niet noodzakelijk vond de minister een exemplaar te sturen.⁵⁹ Op 7 augustus ging echter wel een afschrift de deur uit naar waarnemend Bevelhebber Warlicht. Fabius had hem over de Marap gebeld – ook op de 7de –, waarbij is besproken wat Warlicht ermee zou moeten aanvangen. Deze verklaarde later voor Van Kemenade dat hij de daarin vermelde feiten in zijn achterhoofd had opgeslagen en dat hij het document niet aan de bevelhebber

---

57 SMG, 1004. Verslag Kodakteam, opgesteld te Venlo door de teamleider Kodakteam, P.H. Rutten, 04/08/95.

58 DAB. Nota van DAB. aan de minister van

Defensie, 12/08/98.

59 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. D.G.J. Fabius.

had gegeven. Ook verklaarde hij dat de Marap noch door hem, noch door Fabius, werd ingebracht in de eerste vergaderingen op het ministerie, van 8 en 9 augustus, waarin de vorm van het aangekondigde debriefingsonderzoek werd besproken. Het zou wel een rol hebben gespeeld in zijn achterhoofd, toen hij tijdens die vergaderingen pleitte voor een zo breed mogelijk onderzoek.

Roos kende de Marap wel. Hij verklaarde dat hij deze reeds had gezien kort na zijn terugkeer van vakantie op 8 augustus. De plaatsvervangend commandant KMar, die in de planningsfase ook een aantal beleidsvergaderingen op het ministerie bijwoonde en een aantal keren tijdens de debriefing persoonlijk in Assen aanwezig was, verklaarde eveneens geen melding gemaakt te hebben van dit document aan de debriefingsleiding.⁶⁰

Niettemin hadden debriefingsleider Van der Wind en zijn plaatsvervanger Bokhoven, er kennis van *kunnen* nemen. In oktober 1998 meldde Van der Wind aan minister De Grave door een naaste medewerker te zijn geïnformeerd dat in het archief van de debriefing Srebrenica twee exemplaren van de managementrapportage waren aangetroffen. Hij onderstreepte dat de mededeling die hij kort daarvoor tegenover Van Kemenade had gemaakt dat hij de Marap tijdens de debriefingsoperatie niet onder ogen had gekregen, onverkort juist was. Hij gaf wel toe dat hij er wel kennis van had *kunnen* nemen. Overigens was volgens Van der Wind de managementrapportage ook niet bekend bij de plaatsvervangend leider van het debriefingsteam, kolonel Bokhoven.⁶¹ Minister De Grave van Defensie bracht Van Kemenade per brief op 9 november 1998 hiervan persoonlijk op de hoogte. Vervolgens stelde hij naar aanleiding van deze ontwikkeling een grondig onderzoek in naar de omgang destijds met de Marap. Dit onderzoek werd opgedragen aan de directeur van het Defensie Archieven Registratie en Informatie Centrum (DARIC) en vond plaats van 15 oktober 1998 tot 4 november 1998. Het DARIC-team begon met een bezoek aan diverse archieven om na te gaan of er zich exemplaren van de Marap in bevonden. Inderdaad trof het team in het Srebrenica-archief van de debriefingsoperatie de twee bovengenoemde exemplaren aan: een geregistreerd op 6 augustus 1995 en de ander op 4 september 1995. Voorts werden er nóg twee exemplaren gevonden, een in het persoonlijke archief van de chef-kabinet van Fabius, KMar-luitenant-kolonel Leupe, geregistreerd op 4 augustus 1995, en een in het archief van de Sectie Militaire Geschiedenis, geregistreerd op 13 februari 1998. Er volgden verdere naspeuringen en gesprekken om te traceren wat er met de Marap was gebeurd. Het onderzoek begon derhalve bij de opsteller ervan.

Kapitein Rutten stuurde op 4 augustus 1995 de Marap per fax aan Fabius, door toedoen van eerste-luitenant De Ridder, die de genoemde fax ontving en terstond overhandigde aan Leupe. Deze stelde het, nadat hij een fotokopie had gemaakt voor zijn persoonlijke archief, ter hand aan generaal Fabius, die vervolgens direct belde met de minister. Op het moment van ontvangst bij de staf van de KMar is het document behandeld als een intern stuk dat niet in aanmerking kwam voor registratie en archivering. Fabius zei tegenover het DARIC dat hij de Marap zag als slechts een gespreksnotitie op basis waarvan hij de minister van Defensie kon informeren. Op het exemplaar van 4 september 1995 dat zich in het Srebrenica-archief van de debriefingsoperatie bevond, had waarnemend Bevelhebber Warlight een aantekening gemaakt. De procedure die was ingesteld bij de debriefingsoperatie voor de registratie en behandeling van inkomende post en andere documenten, was strak en moest ervoor zorgen

60 Interview K.C. Roos, 13/07/00.

61 BSG, doos 19. Rapport DARIC, Verslag

onderzoek documenten m.b.t. Srebrenica, 04/11/98.

dat er niets verloren ging. Een en ander ging conform de KMar-procedures. In Assen was wachtmeester der 1e Klasse van de KMar H.J.A. Stagge hiervoor verantwoordelijk; tijdens het onderzoek was hij kernteamlid van het Activiteiten Centrum (AC). De behandeling van de documenten geschiedde volgens de handleiding die werd gebruikt bij de rechercheopleidingen te Apeldoorn. Deze procedure sloot het verlies van documenten uit en zorgde ervoor dat alle stukken werden gezien en afgehandeld.⁶²

Het is verder opmerkelijk dat de beide exemplaren van de Marap ook aan de aandacht van de vele anderen in Assen waren ontsnapt. Terzijde zij vermeld dat generaal Fabius de Marap ook niet aan het Openbaar Ministerie stuurde.⁶³ Hij meende dat de zaak door degenen die het onderzoek naar het vermiste fotorolletje gedaan hadden, adequaat was aangekaart bij Besier op 2 augustus. Hij wist ook dat Besier naar aanleiding van hun mondelinge meldingen geen aanleiding had gezien een strafrechtelijk onderzoek te starten. Overigens gaf KMarkapitein Rutten zelf aan dat hij na zijn conversatie met Besier op 2 augustus had verwacht dat deze, na het horen van de mogelijk zeer belastende informatie, een of meerdere vervolgonderzoeken zou starten.⁶⁴

Afsluitend kan worden geconcludeerd dat Rutten, de auteur van de managementrapportage, adequaat melding heeft gemaakt van de feiten bij de voor hem bevoegde instanties. Gelijktijdig had hij stappen moeten ondernemen om zijn informanten aangifte te laten doen. Het feit dat die getuigen anoniem wilden blijven uit vrees voor mogelijke repercussies vanuit de groep Moslim-vluchtelingen in Nederland en voor schade aan hun carrière binnen de krijgsmacht, heeft dat uiteraard bemoeilijkt.⁶⁵ De verantwoordelijkheid voor het doorspelen van de schriftelijke weergave van deze zeer gevoelige en soms incriminerende feiten lag in eerste instantie duidelijk bij de Commandant van de KMar, Fabius. De minister had bovendien onmiddellijk een afschrift moeten ontvangen toen de Marap eenmaal uitgeschreven en wel op 4 augustus bij generaal Fabius op het bureau lag en deze de gelegenheid had gehad alles nog eens op een rijtje te zetten en de betekenis ervan te onderkennen. Volgens A. Heerts, de voorzitter van de Marechaussee Vereniging, liet Fabius zich later tijdens een receptie ontvallen dat hij het document niet naar het Plein had durven sturen omdat het daar 'zo lek als een mandje' was.⁶⁶ Ook het Openbaar Ministerie had een kopie van Fabius moeten ontvangen. Rutten had Besier op 2 augustus persoonlijk ingelicht en te horen gekregen dat deze geen aanleiding zag om een onderzoek in te stellen. Verwacht mocht worden dat Fabius, die dit wist, onmiddellijk de managementrapportage aan het OM zou hebben gestuurd met het doel alsnog een of meerdere onderzoeken te laten instellen. Achteraf moeilijk te begrijpen was ook de inschatting van Fabius om de Marap als een intern document of non-paper te beschouwen dat derhalve niet hoefde te worden geregistreerd en gearhiveerd.

Daarbij rustte er een duidelijke verantwoordelijkheid op de schouders van Roos, die al in een vroeg stadium bekend was met de inhoud van de rapportage. Gezien zijn functie als hoofd Operatiën bij de marechaussee en zijn taak bij de voorbereiding van debriefing, mocht

62 BSG, doos 19. Rapport DARIC, verslag onderzoek documenten m.b.t. Srebrenica, 04/11/98, bijlage I, verslag van het gesprek met wachtmeester 1e klas KMar, J.H.A. Stagge.

63 Interview D.G.J. Fabius, 19/10/01.

64 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. P.H. Rutten en K. van Dijk.

65 OM Arnhem. Verslag verhoor P.H. Rutten door de Rijksrecherche, 25/08/98.

66 Interview A.J.M. Heerts, 25/04/99.

een zeer serieuze appreciatie van wat in de Marap vermeld stond worden verwacht. Hij had erop moeten toezien dat het als document in Assen werd ingebracht.

Warlicht kende de Marap al op 7 augustus. Hij is het ook die Van der Wind als onderzoeksleider voordroeg. Vanaf eind juli had Warlicht als waarnemend Bevelhebber regelmatig functioneel contact met van der Wind, en het was geen toeval dat deze werd gekozen als leider van de debriefing. Van der Wind werd al op 8 augustus door Warlicht ingeseind dat de operatie op handen was.⁶⁷ Dit was bij uitstek de gelegenheid geweest om hem in een vroeg stadium van het onderzoek essentiële informatie toe te spelen. Onafhankelijk hiervan hadden zowel de debriefingsleider, Van der Wind, als diens plaatsvervanger, kolonel Bokhoven, ieder afzonderlijk kennis moeten nemen van de managementrapportage. De gehanteerde procedures voor de behandeling van binnenkomende post sloten uit dat stukken ongezien in de archieven verdwenen.

Het is voorts onwaarschijnlijk dat de Marap onder ogen is gekomen van de externe adviseurs en kwaliteitsbewakers J. de Ruiters G. Huyser. Huyser zei in 1998 het te betreuren dat hij en De Ruiters er geen kennis van genomen hadden. Volgens hem zou het tot een meer gerichte vraagstelling hebben geleid.⁶⁸ Gezien het aantal generaals met een spilfunctie dat de managementrapportage kende maar het niet noodzakelijk achtte haar bij de debriefing in te brengen, lijkt het niet logisch dat er bij hen ook maar enige behoefte bestond de twee externe adviseurs erbij te betrekken. Wellicht is de typering die Van der Wind er later aan gaf, een ‘onbenullig stukje’, maatgevend voor de manier waarop andere militairen erover dachten.⁶⁹ Het gebrek aan politiek gevoel bij de inschatting van deze informatie was kennelijk bij allen even groot. Enerzijds duidde het op een verregaande doofheid – of onverschilligheid – binnen de Koninklijke Landmacht voor wat er in de maatschappij in die dagen leefde. De media hadden zich immers gestort op de rol van Dutchbat in de enclave. ‘Blunders’ van Defensie, zoals de verklaring Franken, de incidenten rond de persconferentie in Zagreb en de lijst van gewonde Moslim-mannen, werden breed uitgemeten in de media. Voorhove werd door pers en politiek van alle kanten aangevallen.⁷⁰ Zo paste ook de managementrapportage binnen de reeks van foute inschattingen van de KL.

Uit de bovenstaande beschrijving blijkt verder hoe onwaarschijnlijk het is dat niet veel meer mensen van het bestaan van de Marap afwisten. De meesten hebben het waarschijnlijk – zonder enig gevoel voor politieke verhoudingen – beoordeeld zoals generaal Van der Wind: als een ‘onbenullig stukje’. Dat er feiten in stonden die de KL onwelgevallig waren, zal de behandeling ervan niet hebben bevorderd. Of men beriep zich op Besier van het OM, die geen aanleiding zag tot actie over te gaan, of men hield vol, zoals Fabius, Van der Wind en Roos, dat deze feiten sowieso wel bij de debriefing aan de oppervlakte zouden komen.⁷¹ Dat zou voor een aantal zaken ook best wel kunnen gelden. Niettemin: bij het opstellen van de vragenlijsten voor de debriefing zou de informatie van zeer groot nut zijn geweest. Het zou beter zijn geweest als Van der Wind of Bokhoven het document hadden gekregen zodat zij zelf hadden kunnen beslissen wat ermee moest gebeuren. Voorzover is na te gaan heeft de Marap dus nauwelijks een grotere rol gespeeld bij totstanding van de debriefingsoperatie in

67 Interview O. van der Wind, 19/07/01.

68 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. G. Huyser.

69 Interview O. van der Wind, 19/07/01; zie ook: interview D.G.J. Fabius, 19/10/01.

70 Bijlagen Scholten, Ruigrok & Heerma.

71 Interview K.C. Roos, 13/07/00; interview O. van der Wind, 19/07/01; interview D.G.J. Fabius, 19/10/01.

Assen dan dat de telefonische kennisname van een deel van de inhoud een extra stimulans voor de minister vormde om snel en duidelijk opheldering over een aantal belangrijke zaken te krijgen.

6. De uitwerking van de opdracht voor de grote debriefing

In het voorafgaande is een beschrijving gegeven van de politieke en publicitaire druk waaronder de minister van Defensie stond na de val van Srebrenica. Dat Voorhoeve actie moest ondernemen om een eind te maken aan de ongecontroleerde stroom berichten vanuit Dutchbat III is ook zeer begrijpelijk. Medewerking van de kant van de KL ging vaak *a contre coeur* en was meestal niet adequaat of tijdig. De verhouding tussen de Centrale Organisatie en de Koninklijke Landmacht was getekend door wederzijds wantrouwen. Niettemin had de minister besloten om aan te sluiten bij de bestaande praktijk van debriefings en de opdracht aan de KL te geven. Ook is duidelijk dat de verwachtingen bij beide partijen uiteenliepen.

Wegens afwezigheid van de bevelhebber Couzy en zijn plaatsvervanger Van Baal, kreeg generaal Warlicht (Hoofd Personeel KL) als waarnemend BLS de mondelinge opdracht van de Centrale Organisatie om de debriefing te organiseren. Hij was ook in eerste instantie bij de coördinerende besprekingen aanwezig. Plaatsvervangend secretaris-generaal Hulshof en plaatsvervangend chef-defensiestaf M. Schouten, gaven Warlicht geen keuze toen deze aarzelde omdat hij de opdracht te lastig vond. De KL moest de debriefing houden; als Warlicht het niet wilde, dan moest hij Couzy maar terughalen van vakantie. Dit gebeurde niet, omdat Warlicht vermoedelijk inzag dat Couzy de opdracht aan de KL ook niet zou hebben kunnen weigeren.⁷² Tijdens een van die coördinerende vergaderingen op het ministerie viel de keuze al snel op generaal Van der Wind als feitelijke debriefingsleider. Zogezegd kenden Warlicht en Van der Wind elkaar, en bovendien had Van der Wind als Inspecteur Militair Juridische Dienst recentelijk onder andere adviezen verstrekt over de opsporing van twee fotorolletjes.⁷³

Warlicht – en later ook Van der Wind – vroegen het ministerie een aantal malen om een schriftelijke opdracht voor de debriefing. De minister had de KL (de bevelhebber) weliswaar verantwoordelijk voor de operatie gesteld, maar Warlicht vond dat de KL er dan ook een eigen invulling aan moest kunnen geven.⁷⁴ Daarbij was het in de militaire cultuur gebruikelijk dat een zware en belangrijke opdracht van een hogere commandant schriftelijk werd uitgevaardigd. Verder speelde een rol dat het een uitzonderlijke opdracht was en de KL nog nooit iets dergelijks had uitgevoerd.⁷⁵ De onzekerheid over de precieze reikwijdte van de opdracht was bij Van der Wind in het begin erg groot. De enige aanwijzingen waren mondelinge mededelingen van diverse functionarissen op het ministerie en binnen de KL. Er was niets op schrift gesteld.⁷⁶ Voordat hij uiteindelijk overging tot het initiatief de opdracht te formuleren, vertrouwde hij zijn onzekerheid, in aanwezigheid van de Roos, toe aan de SMG-projectgroep Srebrenica tijdens een vergadering op 16 augustus.⁷⁷

Ruim een week na de brief van Voorhoeve aan de Kamer waarin de grote debriefing werd

72 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

73 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. E.E. Warlicht.

74 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. E.E. Warlicht.

75 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

76 Interview O. van der Wind, 19/07/01.

77 SMG, 1004. Verslag briefing O. van der Wind en K.C. Roos, 16/08/95.

aangekondigd, stuurde Warlicht op 11 augustus, de dag voordat hij op vakantie ging, een brief naar Couzy – die toen zelf nog op vakantie was – waarin hij hem de ontwikkelingen uitlegde over de geplande debriefing. Deze brief geeft een uitstekend beeld van hoe er bij de CO en bij de KL werd nagedacht over verantwoordelijkheden. Ook laat hij zien dat de KL goed wist waar het de minister uiteindelijk om te doen was. Hij maakt bovendien duidelijk dat – hoewel de opdracht dwingend was – er een leemte bleef over de organisatie en inhoud, die de KL, met inachtneming van vier opgelegde parameters, verder kon invullen. Aangezien van de coördinatievergaderingen op het ministerie geen officiële verslagen bestaan, is deze brief een van de weinige schriftelijke getuigenissen van wat zich daar heeft afgespeeld:

Direkte aanleiding voor hem [voor Voorhoeve om opdracht tot dit onderzoek te geven] was het voorkomen van ongecoördineerde perspublicaties. (...)

Duidelijk was (althans voor mij) dat nu het onderzoek zo breed was opgezet en met zoveel randvoorwaarden werd omgeven dat het ministerzaak, of op z'n minst een CO-zaak zou zijn. In een later stadium is getracht de BLS ten volle verantwoordelijk te laten zijn voor de debriefing.⁷⁸ (...) Daar heb ik mij tegen verzet omdat m.i. de vele randvoorwaarden en de beperkte vrijheidsgraden een echte verantwoordelijkheid in de weg zouden staan. Na enkele heftige discussies, waarvan ik je de details zal besparen, is er het volgende besloten:

De BLS ontvangt de (ministeriële) opdracht om een breed opgezette debriefing *uit te voeren*, onder een strikt aantal randvoorwaarden, zoals

- er komt een supercoördinator voor de kwaliteitsbewaking
- het moet uitgevoerd worden onder al het personeel van DB-3
- de Kmar moet erbij betrokken zijn
- het moet eind september a.s. afgerond zijn e.d.

Een dergelijke opdracht kunnen wij als KL m.i. niet weigeren en dus heb ik hem geaccepteerd. En omdat het een opdracht is, heb ik jou er ook niet over geconsulteerd.

Omdat Ckab mij gisteravond vertelde van jouw opvatting over e.e.a. heb ik gemeend je dat nu te moeten vertellen. Ik heb begrepen dat ik in lijn heb gehandeld met jouw opvattingen.

Wat de voortgang betreft, die zal nog wel wat werk vereisen, maar dat komt wel goed. Ik heb bgen Van der Wind verzocht om met bgen KMar Roos een plan van aanpak te maken. Ook Ruurd [Reitsma] heb ik geïnformeerd. PSG heb ik hedenochtend nog herinnerd aan de opdrachtverstrekking. Hij zal dat (ook in overleg met Van der Wind en Roos) verzorgen. (...)

Aangezien ik Ad van Baal niet alleen schriftelijk de zaak wil overdragen, omdat een aantal gevoelige zaken zich beter mondeling laten toelichten, vertrek ik morgen een dag later dan Fransje had gepland.⁷⁹

Het is in dit verband interessant te weten dat de Bevelhebber in de voorafgaande week in ieder geval één keer gebeld was door zijn chef-kabinet, kolonel J.M.J. Bosch. Deze zei in algemene zin met de bevelhebber gesproken te hebben over de geplande debriefing.⁸⁰ Overigens wist Warlicht af van het contact dat Bosch met Couzy had gehad, en de brief gaf

78 Tegenover Van Kemenade beweerde Warlicht dat hij van de CO te horen kreeg dat de bevelhebber of de waarnemend bevelhebber en misschien ook beiden hun pet konden inleveren als hij de opdracht zou weigeren. PSG Hulshof bevestig-

de op 06/12/01 tegenover het NIOD dat hij toen inderdaad krachtige taal had gebezigd.

79 SMG, 1007/266. Brief van Warlicht aan Couzy, 11/08/95.

80 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99.

duidelijk aan dat de bevelhebber zijn ideeën in ieder geval via Bosch aan Warlicht kenbaar had gemaakt. De rol van Couzy als coördinator achter de schermen wordt op die manier duidelijker.

Ondertussen was er nog steeds geen schriftelijke opdracht binnengekomen van de CO. Hulshof stelde tijdens een interview met het NIOD dat de KL al (ver) voor 3 augustus de opdracht gekregen had een uitvoerige debriefing van het personeel van Dutchbat te organiseren. Dit zou volgens hem ook blijken uit de brief van de minister aan de Tweede Kamer van 3 augustus.⁸¹ Tegenover Van Kemenade in 1998 kon Hulshof zich niet herinneren of Couzy (lees Warlicht) hem om een schriftelijke opdracht had gevraagd. Hij achtte dat echter niet aannemelijk, omdat hij met vakantie ging toen Couzy nog niet terug was. Hulshof wees iedere verantwoordelijkheid voor het uitvaardigen van een opdracht resoluut van de hand. Hij gaf aan dat Van der Wind als leider van het debriefingsonderzoek zijn opdracht kreeg van de Bevelhebber en niet van hem of de minister. Hij stelde dat Van der Wind bij hem geen conceptopdracht had ingediend en dat hij, indien hij dat wel gedaan had, hem zou hebben doorverwezen naar zijn Bevelhebber. Van der Wind had bij hem wel een concept-plan van aanpak ingediend.⁸² Tijdens het NIOD-interview in 2001 gaf Hulshof aan dat het antwoord dat Warlicht de opdracht van Couzy moest krijgen, ‘flauw’ was. Hij zei daar verder over:

Ik vind het gewoon achteraf een fout. Ik heb er ook geen verklaring voor. Maar ik kan ook naar eer en geweten zeggen dat er geen kwaad achter stak. Achteraf heb ik daar natuurlijk veel spijt van, omdat ik vind dat het buitengewoon onzorgvuldig toont. Het geeft ook aanleiding tot allerlei speculaties over de slimmigheid die er hier dan geweest is om het niet schriftelijk vast te leggen waardoor je... *Keeping all options open?* Ja, dat begrijp ik heel goed.⁸³

Dat het zo eenvoudig zat wisten Warlicht en Van der Wind toen niet, en zij hadden reden te twijfelen aan de bedoelingen van de CO. In strikte zin is het juist dat Van der Wind zijn opdracht niet van de minister of de plaatsvervangend secretaris-generaal kreeg. Hij kreeg op 12 augustus van Van Baal de opdracht.⁸⁴ Zowel Warlicht als Van der Wind zijn er nog lange tijd van uitgegaan dat een schriftelijke opdracht van het ministerie zou volgen. Van der Wind had in die periode vaker contact met secretaris-generaal D.J. Barth en Hulshof, en het lijkt onwaarschijnlijk dat de opdracht niet ter sprake is gekomen.⁸⁵ In de eerder aangehaalde brief schreef Hulshof verder dat de opdracht aan de Bevelhebber in eerste instantie globaal was geweest. Van 7 augustus tot 17 augustus waren tijdens vijf besprekingen op het ministerie werkende weg de randvoorwaarden en de praktische werkwijze ontwikkeld, steeds in overleg met Warlicht, Van der Wind en Roos. Hij vermeldde in zijn agenda vergaderingen op het ministerie te hebben genoteerd op 7 en 8 augustus onder leiding van de minister, op 9 en 14 augustus onder zijn leiding en op 17 augustus onder leiding van de minister.

Zo globaal was de opdracht aan Warlicht toch ook weer niet. Later is voor de minister de besluitenlijst opgediept van de vergadering op 7 augustus door de Directeur van de Directie Algemene Beleidszaken, De Winter. Daaruit bleek dat er een aantal vrij nauwkeurige eisen waren vastgelegd waaraan de KL zich diende te houden. Eisen die Warlicht op de 11e in zijn brief aan de BLS niet, of niet met dezelfde precisie, heeft opgetekend:

81 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

82 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 5. Antwoord van H.H. Hulshof, 08/09/98.

83 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

84 Interview O. van der Wind, 19/07/01.

85 Interview O. van der Wind, 19/07/01.

Conclusies:

1. onderzoek moet eind september gereed zijn.
2. op korte termijn gaat een brief naar alle militairen over het onderzoek. Daarin zullen zij worden verzocht al voor 4 september contact op te nemen voor te houden gesprekken. DV stelt brief i.o.m. de wnd BLS op. Bedoeling is al zoveel mogelijk gesprekken voor 4 september te voeren.
3. er zullen onderzoeksteams worden gevoerd bestaande uit officieren van de KL (vanwege de operationele inzet van het bataljon), de KMar (vanwege het vergaren van bewijslast in verband met oorlogsmisdaden) en de Sectie Militaire Geschiedenis (vanwege de geschiedschrijving). Aan de teams zullen stenografen worden toegevoegd om de werklast van de KMar (opstellen processen verbaal) te verminderen.
4. het onderzoek zal onder supervisie van buitenstaanders worden uitgevoerd. Ter vergadering worden genoemd: mr. J. de Ruiter, dr. W.F. van Eekelen, professor mr. P.H. Kooijmans, professor mr. F. Kalshoven. Na het vertrek van de minister worden hieraan toegevoegd: mr. A. Kosto, drs. C.P. van Dijk.
5. Er zal op korte termijn een brief aan de TK worden gezonden over de opzet van het onderzoek. Rond 15 augustus een brief over de situatie in voormalig Joegoslavië en rond de 24ste augustus een brief ter voorbereiding op het algemeen overleg van 31 augustus.⁸⁶

Op dezelfde besluitenlijst stond dat de minister, die tijdens de vergadering weg moest, de volgende dag over de afgesproken opzet van het onderzoek zou worden geïnformeerd door de plaatsvervangend secretaris-generaal. Ook zou de PSG op verzoek van Voorhoeve J. de Ruiter als beoogd supervisor voor het onderzoek zou benaderen. Tijdens de laatste coördinatiebijeenkomst op het ministerie op 17 augustus – onder voorzitterschap van de minister overigens – werd het groene licht gegeven aan het conceptplan dat Van der Wind daags ervoor had ingediend. Drie van de vier randvoorwaarden die Warlicht in zijn brief noemde, waren een realiteit waarmee de KL kon leven. De vierde randvoorwaarde, de externe supercoördinator, moesten ze eenvoudigweg accepteren. Dat KMar-personeel zou meedoen was op zich niet onlogisch; de bevelhebber had al gezorgd voor structurering van de KMar-input door Roos als adviseur aan de leiding toe te voegen. Verder stond het de KL vrij de personele invulling te doen.

Over de werkwijze tijdens de debriefing is geen opdracht gekomen vanuit de CO. De KL-doelstelling om het onderzoek beperkt te houden, kon nu gerealiseerd worden. Wat dit in praktijk inhield benadrukten Van der Wind en Roos op 16 augustus tot twee maal toe tegenover de SMG-projectgroep Srebrenica, toen zij zeiden dat zij de ‘smalle aanpak’ zouden hanteren bij het onderzoek. Een aanpak die inhield dat zich zouden beperken tot het bataljon zelf: ‘het onderzoeksteam registreert de verhalen van de Dutchbat-militairen. Complicerende factoren als commandovoering en de besluitvorming binnen de VN of het Haagse circuit worden (vooral ook vanwege de tijdsdruk) liefst geheel of zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten.’⁸⁷ Wat de beperking tot het bataljon zelf betreft is die opzet niet helemaal gelukt. Nederlands militair personeel dat in Zagreb, Sarajevo en Tuzla had gediend tijdens de val van de enclave is uiteindelijk ook gevraagd – op aandringen van het parlement – om voor de debriefing naar Assen te komen. Het ging bij deze vier officieren om hun VN-

86 DCBC, 1115. Nota van J.H.M. de Winter aan de minister van Defensie, ‘Overleg met de Tweede Kamer op 31/08/95’, 30/08/95.

87 SMG, 1004. Verslag briefing O. van der Wind en K.C. Roos, 16/08/95.

commandovoering voorzover die raakte aan de inzet van het luchtwapen. In december 1995 is de luchtsteun het onderwerp geweest van een besloten hoorzitting van de Kamer.

In die periode werden ook de twee externe adviseurs aangetrokken. In totaal waren er voor deze posten zeven namen genoemd. De keuze viel op J. de Ruiter, voormalig minister van Justitie, en generaal b.d. G.L.J. Huyser, voormalig chef-defensiestaf. De Ruiter werd op 10 augustus namens de minister benaderd door de plaatsvervangend SG. Na een telefoongesprek tussen Voorhoeve en de Ruiter op 12 augustus was zijn deelname geregeld.⁸⁸ Huyser kwam erbij op voorspraak van de Ruiter, die hem kende uit de tijd dat hijzelf minister van Defensie was.

Overigens is de definitieve status van De Ruiter en Huyser bij het onderzoek nog onderwerp van discussie geweest. Op 16 augustus stuurde Hulshof een nota aan de minister en – in afschrift – aan de chef-defensiestaf. Hierin vermeldde hij dat het eerste gesprek met De Ruiter en Huyser over het doel, de reikwijdte, de randvoorwaarden en (op hoofdlijnen) de werkwijze van de debriefing, de volgende dag, op 17 augustus, op het ministerie zou plaatsvinden.⁸⁹ In deze nota maakte Hulshof de minister nog eens formeel attent op de mogelijke rol van de twee externe adviseurs: optie a, als externe adviseurs, of optie b, als onderzoeksleiders. Hij raadde de minister aan om ‘met name gelet op de beperkte tijd die voor het onderzoek beschikbaar is en de drukke werkzaamheden van de heren De Ruiter en Huyser, te kiezen voor optie a’. Uiteindelijk deed Voorhoeve dat. Een aantal argumenten speelde daarbij een rol. Ten eerste leek het de minister goed om ogen en oren te hebben die heel de debriefing volgden zonder directe verantwoordelijkheid te hebben. Ten tweede zou leiding geven aan het debriefingsonderzoek hen in een totaal andere positie hebben geplaatst, waarvan Voorhoeve zich afvroeg of zij dat zouden hebben aanvaard.

De verhouding tussen de KL en CO speelde een belangrijke rol in de beslissing van de minister. Voorhoeve zei daarover ‘dat het zonder meer weghalen van de debriefing uit de formele structuur van de Defensieorganisatie een hele ernstige zaak zou zijn geweest in de relatie tussen het departement en de minister en de Koninklijke Landmacht. Ik heb in die tijd ook nog een gesprek onder vier ogen met Couzy gehad, die het heel ernstig vond dat ik twee externe adviseurs had aangesteld’.⁹⁰

Eenmaal benoemd begonnen De Ruiter en Huyser zich goed in te werken. Om een goed beeld te krijgen van de gebeurtenissen in Srebrenica voerden ze gesprekken met Karremans, Franken, een Dutchbat-arts, de chef-staf van UNPROFOR, generaal C.H. Nicolai, en de plaatsvervangend commandant van de *Sector North East*, kolonel Brantz.⁹¹ Eind augustus volgde een uitgebreide briefing voor de beide heren, verzorgd door de Sectie Militaire Geschiedenis van de KL. Verder hadden ze inzage in alle documenten die het debriefingsteam had verzameld.

Op 7 augustus viel ook het besluit dat alle Dutchbatters een brief zouden krijgen van de Bevelhebber over het onderzoek waarin ze zouden worden gevraagd om al vóór 4 september – de datum waarop alle Dutchbatters zich na hun vakantie op hun onderdeel moesten melden – contact op te nemen voor de te houden gesprekken. De minister stond onder steeds grotere

88 DCBC, 1115. Nota van De Winter aan de minister van Defensie, ‘Overleg met de Tweede Kamer op 31/08/95, Bijlage: De uitgebreide debriefing, belangrijkste data, 30/08/95.

89 DS. Nota nr. 15815/95, van de PSG aan de minister van Defensie, 16/08/95.

90 Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

91 Dagboek CDS.

druk, had haast en wilde voortvarend te werk gaan.⁹² In zijn optiek was er geen tijd te verliezen. Op 25 augustus, kort na de terugkeer van de Bevelhebber van vakantie, ging eindelijk een door hem ondertekende brief de deur uit die alle militairen die bij Dutchbat III hadden gediend, verplichtte in Assen te verschijnen voor de debriefing.⁹³ Deze brief maakte niet duidelijk dat het onderzoek door de minister aan de KL was opgedragen. Couzy presenteerde het als een logisch vervolg op de debriefing die hij door Bastiaans in Zagreb had laten verrichten op 22 en 23 juli. Zijn onderzoek dus. Wel vermeldde de Bevelhebber dat het eindrapport van de debriefing aan de minister zou worden aangeboden. Als hoofddoelstelling werd aangegeven lessen te trekken voor de KL.

Voorhoeve heeft zich later wel beklaagd dat het zolang duurde voordat de brief was uitgegaan.⁹⁴ Op enig moment informeerde de directeur Voorlichting bij Van Baal of de brief er nog aan kwam. Tot enige vervroegde reactie leidde dat niet.⁹⁵ Ook Hulshof nam contact op met de KL om de zaak te bespoedigen: ‘Ze wilden eenvoudigweg niet.’⁹⁶ Objectief gesproken bestonden er vanaf 17 augustus – na het groene licht voor de operatie vanuit het ministerie – geen gronden om niet te beginnen met gesprekken. Er was een debriefingsleider, het definitieve plan van aanpak van majoor C.P.C. Kuijs van de KMar was al sinds 16 augustus klaar om te worden uitgevoerd, en bovendien kon Roos gemakkelijk Marechaussee-personeel vrijmaken. De Sectie Militaire Geschiedenis deed toen nog volop mee en had reeds een schat aan achtergrondinformatie verzameld. Daarbij hadden drie leden van de SMG op 21 tot 23 juli in Zagreb meegedaan aan de debriefing; zij waren nog vol van de impressies die zij daar hadden opgedaan. Ook de MID/KL was zich al sinds juli aan het voorbereiden op een debriefing van Dutchbat III en wist al vroeg dat ze in Assen van de partij zou zijn. Kortom, een leider, een plan, achtergrondinformatie en personeel; alles was aanwezig. Zelfs de twee externe adviseurs waren op de 17de al benoemd en gebriefd.

Voorhoeve zei later dat hij erop had aangedrongen om eerder te beginnen. Als hij ernaar vroeg binnen de organisatie hoorde hij dat de betrokkenen nog met vakantie waren en dat het thuisfront het niet zou begrijpen indien Dutchbatters ineens van vakantie werden teruggeroepen.⁹⁷

De bevelhebber had op 15 juli, tijdens een familiedag in Soesterberg, nog eens duidelijk gezegd hoelang de teruggekeerde militairen verlof zouden krijgen. De minister die daar ook aanwezig was, had hierop niets gezegd. Maar kort voor de aanvang van de debriefing op 4 september had de chef-defensiestaf de opdracht gekregen om uit te zoeken hoe het mogelijk was dat Dutchbat zoveel verlof had. De Crisisstaf van de KL kwam per brief op 29 augustus met een antwoord.⁹⁸ Er bestond sinds 1992 een regeling, die door Ter Beek in 1993 was geformaliseerd als ‘de tien-dagen-regeling’. Die hield in dat militairen na terugkeer van een uitzending tien dagen ontschepingsverlof kregen. Daarna konden zij aansluitend vakantieverlof opnemen. In het geval van Dutchbat III had de KL zelf bepaald dat het verlof ruim vier weken zou duren. De redenen van de BLS om langdurig verlof toe te kennen lagen voor de hand: de mannen en vrouwen van Dutchbat hadden in en rondom Srebrenica afschuwelijke

92 DCBC, 1115. Nota van J.H.M. de Winter, ‘Overleg met de Tweede Kamer op 31/08/95’, Bijlage: De uitgebreide Debriefing, belangrijkste data, 30/08/95.

93 DJZ. Brief, nr. KAB/10.540, van de BLS aan alle Dutchbat militairen, 25/08/95.

94 Dagboek Voorhoeve.

95 Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01

96 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

97 Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

98 CRST. Brief, nr. CRST/2868, van Lkol. W. Patist van de KL-Crisisstaf aan de CDS, 29/08/95.

dingen meegemaakt; een groot aantal Dutchbatters had maandenlang zonder enig verlof in de enclave gebivakkeerd; familie en dierbaren wachtten met smart op hen; uitstel van de hereniging zou tot onprettige situaties hebben geleid; bovendien: velen hadden al vakantie-reizen geboekt of anderszins plannen gemaakt.

De urgentie om Dutchbat zo snel mogelijk te debriefen en informatie te vergaren werd pas eind juli actueel. Plaatsvervangend bevelhebber Van Baal was de enige die plannen had gemaakt om met Dutchbat III te velde een operationele debriefing te houden.⁹⁹ Tegen deze achtergrond is het wellicht nuttig te vermelden dat landen als Canada, het Verenigd Koninkrijk, Israël en de Verenigde Staten, ook een traditie van debriefen hebben, zo'n debriefing vlak na het verlaten van het uitzendgebied plegen te organiseren. Het verzoek aan de chef-defensiestaf om uit te zoeken hoe het zat met de verlofregeling suggereerde dat de Centrale Organisatie niet van de tien-dagen-regeling op de hoogte was. Voorhoeve had echter al op 15 juli gehoord wat de plannen waren. Plaatsvervangend secretaris-generaal Hulshof kende de afspraken wel. Volgens hem was een en ander op het ministerie meerdere malen besproken en moest de minister geweten hebben van de afspraken.¹⁰⁰ Het genoemde onderzoek door de chef-defensiestaf moet derhalve gezien worden als een poging een legitimatie te vinden voor de vertraging. Voorhoeve hield later vol dat hij van de afspraken niet op de hoogte was en dat hij niet kon begrijpen waarom dit was beslist.¹⁰¹

Maar de problemen voor Voorhoeve kwamen niet alleen maar vanuit de eigen organisatie. Dutchbat was nog steeds een van de belangrijkste onderwerpen van gesprek in Nederland en de zoektocht naar nieuws bleef doorgaan. In de laatste week van augustus en de eerste week van september was er een piek in de berichtgeving in de pers waarneembaar. Die kwam met 'nieuwe onthullingen' over wat Dutchbatters aan oorlogsmisdaden hadden waargenomen. Als gevolg daarvan groeide de druk op Voorhoeve vanuit de Tweede Kamer.¹⁰² Op 28 augustus waren de vier grote landelijke dagbladen eensgezind in hun kritiek en de koppen logen er niet om. *De Volkskrant*: 'Kamer dreigt met onderzoek naar Dutchbat'; *NRC Handelsblad*: 'Kamer dreigt met onderzoek Bosnië'; *Trouw*: 'Onderzoek naar rol Dutchbat', en *De Telegraaf*: 'Voorhoeve in nauw na blunders'.

Voorhoeve schreef, ook op 28 augustus, een uitgebreide brief aan de Tweede Kamer waarin hij de gebeurtenissen in Srebrenica en de rol van Dutchbat probeerde te evalueren. Pers en politiek hadden veel kritiek op deze brief vanwege de vele onbeantwoorde vragen. Naast de publicaties van nieuwe onthullingen over wat Dutchbatters hadden gezien, greep de pers de gelegenheid aan om de blunders en schandalen van Defensie nog eens de revue te laten passeren. Het publieke standaardverweer van Voorhoeve in die dagen was dat het om bekende feiten ging. Maar juist om verwarring te voorkomen en om een zo volledig mogelijk beeld te verkrijgen had Voorhoeve de opdracht gegeven een debriefing te houden van al het Dutchbat-personeel dat in de enclave was geweest tijdens de val.

Intussen moest Voorhoeve zich ook verantwoorden in de Kamer. Tijdens het Algemeen Overleg van 31 augustus werd zijn brief van 28 augustus besproken in het licht van de onthullingen in pers en media. Op 5 september volgde een acht uur durend plenair debat met de Tweede Kamer. De kritische houding van de Tweede-Kamerleden die in de pers aan het adres van Voorhoeve te horen was geweest, stond echter in contrast met de welwillendheid

99 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01.

100 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

101 Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

102 Bijlage Scholten & Ruigrok, *Het debriefingsrapport in de Nederlandse pers*.

waarmee zij de minister tijdens dit debat tegemoettraden en met de bereidheid de hand ook in eigen boezem te steken.¹⁰³ De roep van GroenLinks en CDA om een ‘onafhankelijk onderzoek’ werd door de regeringspartijen verworpen; de Kamer besloot het onderwerp opnieuw aan de orde te stellen bij de verschijning van het debriefingsrapport later in oktober. Het onderzoek in Assen kon doorgaan en de minister van Defensie kon opgelucht ademhalen.

7. Het draaiboek voor Assen

Ter verduidelijking van de rol van de hoofdrolspelers die bij de debriefingsoperatie in Assen waren betrokken en als context voor die rol, volgt eerst een korte schets van het in Assen gehanteerde plan van aanpak.¹⁰⁴ Daarna volgt, na een beschrijving van die spelers, een nadere uitwerking van het plan van aanpak met een uiteenzetting van hoe het er in Assen daadwerkelijk aan toe ging.

Dutchbat III zou na terugkomst van ontschepingsverlof en vakantie op 4 september 1995 weer gewoon aan het werk gaan op de kazerne in Assen. Uiteraard niet in de sterkte die men te velde had, aangezien Dutchbat in Bosnië een composietenheid was geweest waarvan personeel uit alle krijgsmachtdelen kwam en van buiten de infanterie (zie deel II, hoofdstuk 5.) De keuze om een debriefing in Assen te houden lag dan ook zeer voor de hand. Voordat Van der Wind daadwerkelijk op 12 augustus als debriefingsleider aantrad, was binnen de KL al hard gewerkt aan de voorbereidingen. Een en ander werd gestuurd via Warlicht en – vanaf 12 augustus – door Van Baal, die ook terug was van vakantie. Vooral de Crisisstaf van de KL heeft zich in die fase met de uitvoering beziggehouden. Volgens Van der Wind was het logistieke gedeelte niet echt gecompliceerd: ‘een gebouw en wat computers, en je bent al een heel eind.’ Op de personele invulling had de onderzoeksleider echter nauwelijks meer greep toen hij aantrad.¹⁰⁵ Dit aspect zal in de volgende paragraaf nauwkeuriger bekeken worden. Ook het plan van aanpak was al in een vergevorderd stadium toen Van der Wind kwam.

Generaal Roos was als adviseur aangetrokken; zijn taak was voornamelijk het onderzoek op te zetten – conform de Marechaussee-regels voor grote onderzoeken – en het bijeenbrengen van KMar-personeel dat eraan deelnam. Na de voorbereidingen zou zijn rol uitgespeeld zijn.¹⁰⁶ Om het plan van aanpak te schrijven was majoor Kuijs van de Marechaussee al op 8 augustus benaderd. Het eerste plan dat hij daags daarna indiende was gebaseerd op een onderzoek dat geheel door de KMar moest worden uitgevoerd. Een of twee dagen later kreeg hij de opdracht een aangepast plan te schrijven. Tijdens een vergadering op het ministerie was besloten dat de KL het onderzoek zou leiden en dat de KMar slechts een ondersteunende rol zou spelen. Van KL-zijde kwam de praktische input in het plan van majoor de Ruijter van de Sectie Inlichtingen en Veiligheid en van majoor Stumpers van de Sectie *Lessons Learned*.¹⁰⁷ Overigens heeft Van der Wind wel de gelegenheid gehad voor enige *input* op het plan van aanpak, hoewel hij later niet meer specifiek kon vertellen waaruit die had bestaan.¹⁰⁸ Op 17 augustus werd het conceptplan op het ministerie van Defensie goed-

103 Bijlage Scholten & Ruigrok, *Het debriefingsrapport in de Nederlandse pers*.

104 Draaiboek Debriefing Srebrenica, Assen, 31/08/95.

105 Interview O. van der Wind, 19/07/01.

106 Interview H. Bokhoven, 15/05/01.

107 Interview C.P.C. Kuijs, 20/06/01.

108 Interview O. van der Wind, 19/07/01.

gekeurd in een vergadering die Voorhoeve voorzat, en waar verder aanwezig waren de secretaris-generaal, de plaatsvervangend chef-defensiestaf, de plaatsvervangend Bevelhebber, de directeur Voorlichting en de plaatsvervangend directeur van de Directie Algemene Beleidszaken.¹⁰⁹ Dit conceptplan werd nader uitgewerkt in een draaiboek dat alle kenmerken vertoonde van een militair operatieplan. De vervaardiging van dit draaiboek was voor majoor Kuijs van de Marechaussee en zijn collega's op zich geen bijzondere klus. Bij grote rechercheonderzoeken placht de KMar zich al van dergelijke hulpmiddelen te bedienen. Toch was het duidelijk dat de voorbereiding en uitvoering van zo'n groot onderzoek in een zo korte tijd heel bijzonder was. Om een indruk te geven van de complexiteit en grootschaligheid van de opzet, volgt hieronder een beknopte beschrijving van de taken, verantwoordelijkheden en organisatie zoals die voor Assen was voorzien.¹¹⁰ Bovendien is enige bekendheid met de werkwijze in Assen noodzakelijk bij de behandeling verderop van de personele bezetting, de uitvoering en de problemen.

Van der Wind was de debriefingsleider, maar hij deelde de coördinatie en dagelijkse leiding van de debriefingsactiviteiten met zijn plaatsvervanger Bokhoven, hoofd van de Sectie Inlichtingen en Veiligheid van de KL. Bokhoven was, volgens het draaiboek, tijdens de debriefing in Assen tevens hoofd van de onderzoekskoördinatie en hoofd van het redactieteam. Als zodanig was hij verantwoordelijk voor de feitelijke coördinatie van de debriefingsactiviteiten, de dagelijkse briefing van de leden van het onderzoeksteam, de vaststelling van de dienstroosters, sturing van de lees en analyseploegen, sturing van de debriefingsteams, sturing van het administratief centrum en de bedrijfsvoering en voortgangscontrole. Van der Wind was en bleef uiteraard de eindverantwoordelijke. Daarnaast was het Bureau Onderzoekskoördinatie met de onderzoeksleider verantwoordelijk voor de verdeling en verwerking van de inkomende en uitgaande post en berichten. Er kon in Assen feitelijk niets gebeuren zonder dat dit bureau ervan afwist.¹¹¹ Vervolgens werd voorzien in een informatiepost, die zich voornamelijk bezighield met receptie en portierachtige bezigheden en een kleine sectie inwendige dienst, die verantwoordelijk was voor de coördinatie van de verzorging van de leden van het onderzoeksteam en de te debriefen militairen, evenals voor de veiligheid in ruime zin voor de debriefingoperatie. Verder waren er voor de Assen-operatie twintig debriefingsteams gepland, die bestonden uit twee KMar-militairen en een KL-militair van de Sectie Inlichtingen en Veiligheid. In een later stadium zijn er nog vijf debriefingsteams geformeerd met een meer wisselende samenstelling. Zij werden voornamelijk belast met debriefingsgesprekken op andere locaties. Dit betrof vooral militairen die om de een of andere reden niet in Assen konden zijn. Sommige militairen zaten bijvoorbeeld nog, of weer, in Bosnië.

Voor het eigenlijke debriefen werd gebruik gemaakt van vooraf opgestelde lijsten met kernvragen. De schriftelijke vastlegging van de gesprekken geschiedde op een wijze die zich leende voor verdere verwerking door de lees- en analyseploegen (LA). Daartoe werd er gebruik gemaakt van een vast format met een vaste volgorde om de verwerking makkelijker en efficiënter te maken. Er waren drie LA-ploegen die zich ieder met een aparte serie onderwerpen bezig hielden, te weten: algemeen, operationeel optreden en humanitair oorlogsrecht. Het aangeleverde debriefingsverslag scanden zij vervolgens op materiaal dat paste bij

109 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 5. Antwoord van H.H. Hulshof, 08/09/98.

110 SMG/Debrief. Draaiboek Debriefing Sre-

brenica, Assen, 31/08/95.

111 DARIC. Rapport DARIC, Verslag onderzoek documenten m.b.t. Srebrenica, 04/11/98.

de hen toegewezen doelstelling. Die doelstelling was voor iedere ploeg vastgelegd en vond haar uitwerking in de lijst van kernvragen die in overleg met Bureau Onderzoekscoördinatie kon worden aangevuld of bijgesteld. Een LA-ploeg bestond uit vier man. Deze ploegen hielden zich bezig met: de analyse van debriefingsverslagen conform bijlage C (instructie lees- en analyseploegen),¹¹² in het bijzonder het bewaken van de voor hun deel relevante aspecten, het signaleren en markeren van bijzondere waarnemingen die niet vielen onder het aandachtsgebied van een andere LA-ploeg; coördinatie en voortgangscontrole op de samenstelling van het feitelijk relaas, en ook daarin vooral het bewaken van de voor hen relevante aspecten, en het initiëren van een eventueel tweede gehoor. De drie afzonderlijke ploegen scanden de verslagen respectievelijk op: de chronologie en de consistentie, aspecten van het operationele optreden en aspecten van het humanitaire oorlogsrecht.

8. De uitvoerders van de debriefing

Voor de uitvoering van de debriefing zoals die in het draaiboek beschreven stond, was natuurlijk personeel nodig. De planning was al vroeg in augustus begonnen, hoewel het pas rond 10 augustus definitief duidelijk werd dat het een door de KL geleide operatie zou worden en niet een KMar-operatie. Kuijs was rond die tijd gevraagd zijn eerste – op de KMar afgestemde conceptplan – te herschrijven en op de KL toe te spitsen.¹¹³ De KL moest op zoek naar expertise binnen de organisatie. Van der Wind was de Inspecteur van de Militair Juridische Dienst. Zelf dacht hij dat die functie van invloed was geweest op zijn benoeming. Men verwachtte van hem toch een correcte en bepaalde stijl van rapporteren. Volgens de debriefingsleider was de personeelssamenstelling toen hij aantrad vrijwel helemaal rond. Van Baal vertelde hem op 15 augustus dat Bokhoven zijn plaatsvervanger zou worden. De KL Crisisstaf had zich met de keuze van het overige personeel beziggehouden. Zelf had hij eigenlijk alleen maar majoor L. Derks van de Militair Juridische Dienst meegenomen. Een echte jurist, vond Van der Wind.¹¹⁴ Om logische redenen werd gekozen voor personeel van de Koninklijke Marechaussee, de Sectie Inlichtingen en Veiligheid en, wat de voorbereidende fase betrof, de Sectie Militaire Geschiedenis. De KMar had gezien haar politietoekening binnen de krijgsmacht de meeste ervaring met grootschalige onderzoeken die gepaard gingen met ondervragingen. Bovendien had zij voortdurend personeel in Bosnië gehad. Ten slotte zou de aanwezigheid van de KMar bij zo'n onderzoek een waarborg voor objectiviteit betekenen.

De Sectie Inlichtingen en Veiligheid had specialistische kennis over de politieke en militair-strategische situatie in Bosnië in huis. Dit kwam onder andere omdat er altijd een Inlichtingen en Veiligheids-functionaris geplaatst was bij de eenheden in voormalig Joegoslavië. Via die functionaris en via andere bronnen kon men beschikken over analyses, rapportages en fotomateriaal uit de regio. Verder had zij debriefingservaring opgedaan met vorige Nederlandse eenheden die in Bosnië gediend hadden. De SMG verzamelde voor de militaire geschiedschrijving – net als de sectie Inlichtingen en Veiligheid – zoveel mogelijk documenten en andere informatie, waardoor het een overzicht had van de gebeurtenissen in Srebrenica. Bovendien had de SMG zagezegd indringend kennis gemaakt met de kwestie Srebrenica toen een aantal van haar medewerkers deelnam aan de debriefing van Bastiaans in Zagreb.

¹¹² SMG/Debrief. Draaiboek Debriefing Srebrenica, Assen, 31/08/95.

¹¹³ Interview C.P.C. Kuijs, 20/06/01.

¹¹⁴ Interview O. van der Wind, 19/07/01.

Inlichtingen en Veiligheid en de SMG maakten deel uit van de KL; de KMar opereerde zelfstandig. Voor allen gold dat zij geen neutrale inbreng hadden. Bij alledrie speelden in enigerlei mate complicaties, eigen belangen en eigen agenda's een rol.

De Koninklijke Marechaussee

De bemoeienis van de Koninklijke Marechaussee met Bosnië in het algemeen en Srebrenica in het bijzonder bestond al vanaf het begin van de Nederlandse deelname aan UNPROFOR. Om te beginnen leverde de KMar personeel aan UnCivPol. Verder zat er een KMar-detachment in Bosnië dat belast was met de normale militaire politie taak en een aantal – vaak grote – onderzoeken had uitgevoerd bij diverse eenheden. Hierbij moet gedacht worden aan onderzoeken naar geldsmokkel en naar de in hoofdstuk 9 van deel II behandelde 'Es-bitblokjes-zaak'. Dit soort onderzoeken was het dagelijkse werk van de KMar; zij werd, en wordt, door de grote meerderheid van de reguliere militairen geïdentificeerd met haar rol als politieagent, als opsporingsapparaat binnen de krijgsmacht. Als gevolg van deze uitzendingen had de Marechaussee bovendien behoorlijk wat kennis en ervaring opgedaan met de situatie waarin de Nederlandse militairen verkeerden.

Wellicht is mede daarom, na de terugkomst van Dutchbat III, op het ministerie van Defensie overwogen om het grote debriefingsonderzoek geheel door de Koninklijke Marechaussee te laten uitvoeren.¹¹⁵ Hieraan kleefde echter, vanuit de KMar-top gezien, een aantal bezwaren. Het grootste bezwaar werd ingegeven door de angst voor hoe er binnen de krijgsmacht over de rol en de status van de KMar zou worden gedacht. Met andere woorden: men vond dat een dergelijk onderzoek door opsporingsambtenaren te veel het karakter zou krijgen van een strafrechtelijk onderzoek, wat ten aanzien van Dutchbat III niet eerlijk zou zijn, gezien de zeer moeilijke omstandigheden waarin deze militairen maandenlang verkeerd hadden.¹¹⁶ De relatie van de KMar met de andere krijgsmachtdelen, die al vaak gespannen was, zou hieronder nog meer te lijden hebben.¹¹⁷ Een optreden als volledig bevoegd opsporingsambtenaren bij de debriefing in Assen werd dan ook als problematisch ervaren.

Voor dit probleem werd een oplossing gevonden. De afspraak werd dat de KMar-debriefer, zodra hij tijdens het debriefingsgesprek van eventuele strafbare feiten hoorde, de melder ervan zou aanraden aangifte te doen bij KMar-personeel elders.¹¹⁸ Deze regeling werd bekend als de zogeheten 'strafrechtsseparatie'. Als extra garantie dat niets – ook geen strafbaar feit – via KMar-debrievers naar buiten kon komen, was de volledige vertrouwelijkheid van de debriefingsgesprekken gegarandeerd. Aangezien was besloten dat de debriefing geen strafrechtelijk onderzoek zou zijn, zou er, in afwijking van de normale KMar-procedures, geen 'hoor en wederhoor' worden toegepast. Plaatsvervangend commandant van de KMar, Roos, had zich om nog een andere reden sterk gemaakt voor het punt van de opsporingsbevoegdheid. Hij vreesde dat sommige Marechaussees in gewetensnood zouden komen indien zij geen actie mochten ondernemen bij het vernemen van een strafbaar feit. Doordat hij 'aan de bel trok', is de strafrechtsseparatie-regeling opgesteld. In feite lag Roos' taak dus bij het planningstraject, het opzetten van de operatie, waarvoor hij op zijn beurt KMar-majoor Kuijs aantrok, die de eigenlijke planning voor de gehele operatie maakte.

115 Interview K.C. Roos, 13/07/00.

116 Interview C.P.C. Kuijs, 20/06/01.

117 Interview K.C. Roos, 13/07/00.

118 Interview O. van der Wind, 19/07/01. Dit

wordt eveneens verderop behandeld bij de afspraak over strafrechtsseparatie tussen Van der Wind en Roos met Besier van het Openbaar Ministerie.

Het conceptplan was opgesteld conform KMar-procedures. De inzet en werkwijze van de debriefingsteams waren voor Marechaussees een weerspiegeling van de dagelijkse routine. Het plan was gebaseerd op afspraken op het allerhoogste niveau en had al vroeg de goedkeuring van de bevelhebber; nog voor het op 16 augustus als definitief concept naar het ministerie werd gestuurd.¹¹⁹ Vanaf 7 augustus had de KMar alle voorbereidingsvergaderingen op het ministerie van Defensie bijgewoond en was zij in die zin bij alles nauw betrokken. Het was een hectische tijd waarin toch vormgegeven moest worden aan de wens van de minister. De volgende passage uit een NIOD-interview uit 2000 met Roos geeft een goede beschrijving van de sfeer in vroege planningsfase van de debriefing:

Dat heeft in de voorbereiding tot de grote debriefing in Assen tot een aantal vergaderingen geleid op het ministerie onder leiding van plaatsvervangend SG, Herman Hulshof. Dat was allemaal niet zo makkelijk. Het was net vakantietijd: iemand stuurde zijn waarnemer, of iemand was net terug. Maar goed, we hebben daar toen een aantal sessies gehad. De minister had ook nog haast – het was niet zo dat we nog eens een aantal maanden konden zeggen: dit is de tijd die we daarvoor nemen. Nee, het moest allemaal heel snel. Uiteindelijk is er gezegd: ‘Hoe moet het dan worden georganiseerd?’ Nou, de Landmacht kwam met een plan. Dat was met twee of drie man. Toen heb ik gezegd: ‘Dat lijkt me toch een hele opgave als je zo weinig tijd en zo weinig mankracht hebt.’ Dat was wel duidelijk.

Ten slotte werd gezegd: ‘Kan de Marechaussee niet meedoen?’ Ik dacht dat het voor ons een beetje moeilijk zou zijn, want wij zitten altijd met ons verhaal van onze opsporingskwaliteiten. Dat lag gewoon moeilijk. Bovendien vroeg ik me af of het überhaupt wel een goed plan was, omdat elke soldaat die een Marechaussee ziet. . . Nou, uiteindelijk is de oplossing gekozen dat generaal Van der Wind, die werd belast met de leiding van het onderzoek, De Ruiters en generaal Huyser als extra adviseurs meekreeg. En ik werd op verzoek van generaal Couzy door generaal Fabius als adviseur beschikbaar gesteld.¹²⁰

De aarzeling om mee te doen klonk hier goed in door. Het werd ook duidelijk dat de KMar zich desondanks al in een vroeg stadium actief opstelde bij de discussies over een grote debriefing. Gezien de praktische bezwaren die er vanuit de KMar bestond tegen de aanvankelijke plannen van de KL – onder andere tegen het idee om met een klein groepje mensen de hele debriefing te ondernemen – is het zeer aannemelijk dat Roos zichzelf verder in de kijker plaatste. Vanwege de aard en omvang van de hele operatie was het ook niet meer dan begrijpelijk dat de KL een beroep deed op de marechaussee, die werd geacht over goede interview- en verslagleggingstechnieken te beschikken. ‘Dat had ook logische redenen, want de Landmacht had geen ervaring met het horen van mensen – bij een fenomeen als zo’n groot onderzoek, als het horen van zoveel mensen, van zo’n debriefing. Vandaar dat ze bij de Marechaussee terecht kwamen. Een groot aantal mensen heeft ervaring met het horen van een groot aantal mensen op een gestructureerde wijze’, aldus wachtmeester Stagge.¹²¹

Hiermee is precies aangegeven hoe de KMar tegen haar taak tijdens de debriefing aankeek. Maar ervaring met grote operaties en goede interview- en verslagleggingstechnieken was niet de enige reden om de KMar erbij te betrekken. Voorhoeve verklaarde op 4 september 1995 dat er verschillende maatregelen genomen waren om de objectiviteit van het onderzoek te waarborgen. In de debriefingsteams zouden functionarissen van het Wapen der Koninklijke

¹¹⁹ Interview K.C. Roos, 13/07/00.

¹²¹ Interview J.H.A. Stagge, 29/06/99.

¹²⁰ Interview K.C. Roos, 13/07/00.

Marechaussee zitting hebben en de plaatsvervangend commandant van de Koninklijke Marechaussee zou de leider van het onderzoek ondersteunen.¹²² Kennelijk was de minister zich bewust van de specifieke rol van de marechaussee binnen de krijgsmacht en hechtte hij waarde aan haar aanwezigheid bij het onderzoek. Het imago van de KMar onder de militairen als intern politie-apparaat moet voor de minister juist een waarborg zijn geweest dat de debriefing volgens de regels zou verlopen en dat de objectiviteit tijdens de operatie van de KL geen geweld zou worden aangedaan.

De aanvankelijke vrees dat de marechaussees als bevoegde opsporingsambtenaren in functie in conflict zouden komen met hun eigenlijke taak en geweten bij een melding van een strafbaar feit, heeft op het moment dat ze voor de debriefing werden aangewezen en tijdens de operatie zelf geen enkele rol van betekenis meer gespeeld. Roos, maar vooral Kuijs en Stagge die tijdens de gehele periode in Assen aanwezig waren, hebben noch aan het begin, noch tijdens de debriefing, bezwaren vernomen. Ook Van der Wind en anderen kunnen zich geen problemen van deze aard herinneren. De marechaussees hadden voor de aanvang van de debriefing te horen gekregen dat, als ze op enig moment bezwaren of problemen zouden krijgen, ze deze moesten aangeven. Ze zouden dan zonder enige consequentie terug kunnen naar hun werplek. Niemand van de KMar is tijdens de debriefing 'uitgestapt'.¹²³ Wel zijn er twee jaar na de debriefing een paar marechaussees via interne kanalen naar voren getreden met problemen. Ze meldden achteraf dat ze als opsporingsambtenaar in gewetensnood verkeerden tijdens de debriefing. A. Heerts van de marechausseevereniging CNV heeft in augustus 1998 de publiciteit gezocht om zich over een en ander te beklagen.¹²⁴ In het licht van het feit dat alle marechaussees destijds met volledige inzet aan de debriefing hebben meegeedaan is de kritiek van Heerts achteraf wat moeilijk te duiden.

De aanvankelijke wens bij de CO om het onderzoek geheel door de KMar te laten uitvoeren, plaatste de KMar voor de problemen die Roos aankaartte. Zelfs toen de KL de leiding zou nemen, waren er nog donkere wolken aan de horizon. Deelname van opsporingsbevoegde marechaussees aan de debriefing had beslist problemen met zich meegebracht indien er meldingen van strafbare feiten waren geweest. De berichtgeving in de pers en de inhoud van de managementrapportage suggereerden dat die er waren. Op de achtergrond speelden natuurlijk de vrees voor de toch al gespannen relatie van de KMar met de andere krijgsmachtdelen en in het algemeen de discussie over de rol van de marechaussee als zelfstandiger politiemacht en haar plaats in de krijgsmacht. Fabius en Roos hebben bereikt dat de KMar zich in Assen niet als een politiemacht behoefde te manifesteren. Geen van beiden heeft de managementrapportage in de debriefingsorganisatie geïntroduceerd en beiden namen genoegen met vage mondelinge afspraken met het Openbaar Ministerie over hoe te handelen bij meldingen van strafbare feiten. Ook toonden zij begrip voor het feit dat de debriefingsgesprekken volledig vertrouwelijk waren. Toen aldus de opsporingsbevoegdheid was 'geneutraliseerd', ontstond voor de KMar een 'win-win-situatie'. In de ogen van Voorhoeve bewaakte zij de objectiviteit; in de ogen van de KL-top waren de marechaussees goede collega's die hun onderzoeks- en verslagleggingsexpertise ter beschikking stelden. Deelname van de KMar aan zo'n onderzoek suggereerde ook voor de buitenwereld een mate van

122 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 121 (04/09/95), ter beantwoording van vragen gesteld tijdens het Algemeen Overleg, 31/08/95.

123 Interview J.H.A. Stagge, 29/06/99.

124 'Ministerie verdoozelde wangedrag', *Het Parool*, 11/08/95; 'Militairen: Defensie raakt in diskrediet', *NRC Handelsblad*, 11/08/98; *Nova*, 10/08/95.

legitimiteit en objectiviteit. De inbreng van de KMar-medewerkers heeft een grote bijdrage geleverd aan het verloop van de operatie in Assen. Zowel bij de organisatorische opzet als bij de verslaglegging speelden zij een essentiële rol. Aan hun eigenlijke politietaak zouden zij in Assen niet toekomen.

De Sectie Inlichtingen en Veiligheid (KL)

Telkens wanneer een militair terugkeerde in Nederland na afloop van een buitenlandse missie, vond er een debriefing plaats voor de militaire leiding. Deze debriefing beoogde voornamelijk inlichtingen te verzamelen over lopende uitzendingen voor vertrekkende missies naar het uitzendgebied. Indien een operatie of actie nog gaande was, kon de militaire leiding gebruik maken van de verkregen informatie om de tactiek bij te stellen. In ieder geval diende de van debriefings afkomstige informatie vastgelegd en verspreid te worden om mogelijkere wijs een rol te spelen bij de voorbereiding van toekomstige missies/operaties, al was het maar in de sfeer van *lessons learned*. Na afloop van een missie werd nagegaan of het gestelde doel van de missie was bereikt; in andere woorden: of de opdracht was vervuld.¹²⁵ Vaak zat aan, of in, de operationele invulling ook een component van inlichtingen uit de regio waar de militairen hun missie hadden vervuld. In tweede instantie volgde een psychologische debriefing, zodat de militair nare ervaringen die hij tijdens het vervullen van de opdracht had opgedaan, van zich af kon praten. Bij wezenlijke psychologische persoonlijke klachten of problemen werd de desbetreffende militair door verwezen voor specialistische hulp.

Sinds het begin van de jaren negentig kwam er, met de komst van het Bureau *Lessons Learned* van de KL, meer structuur in debriefings.¹²⁶ Binnen de landmacht werden de debriefings voor de KL-staf in het algemeen door zowel personeel van het desbetreffende onderdeel als door personeel van de afdeling Militaire Veiligheid (MV), c.q. Inlichtingen en Veiligheid gehouden. Teruggekeerde militairen kregen een zogenoemd loopbriefje met een aantal functionarissen en bureaus erop bij wie zij vervolgens langs moesten. Behalve zaken als inlevering van de persoonlijke uitrustingsstukken (PGU) en het wapen, was een bezoek aan de arts en iemand van de Afdeling Individuele Hulpverlening verplicht. Sinds 1994 stond er ook een MV'er op het lijstje. Aan de hand van gesprekken met de veiligheidsfunctionaris van een eenheid en wellicht ook van informatie van de officierinlichtingen en de officier Operatiën, werd een lijst opgesteld van sleutelfunctionarissen en anderen die wat te melden zouden hebben. Het andere criterium om te bezien welke mensen voor een I&V-debriefing in aanmerking kwamen, was de 'kruisjeslijst' die elke militair na terugkomst moest invullen. Dit is een formulier met een aantal gerichte vragen over: de functie, verlies of diefstal van wapens en ander materieel zoals persoonlijke uitrustingsstukken, contact met de strijdende partijen, incidenten, enzovoort.¹²⁷ In Bosnië had Inlichtingen en Veiligheid een functionaris bij ieder bataljon te velde, wiens taak het was om informatie door te spelen aan zijn superieuren in Nederland.

Onder het hoofd Inlichtingen en Veiligheid, Bokhoven, ging de meeste relevante informatie uit debriefings rechtstreeks naar de Bevelhebber via diens chef-kabinet, Bosch, de voorganger van Bokhoven.¹²⁸ Met Bosch als chef-kabinet werd het een gebruik dat de Bevelhebber daags na een debriefing al een A4'tje met de belangrijkste wetenswaardigheden

¹²⁵ Interview R.F.J.H. de Ruijter, 31/05/01.

¹²⁶ Interview L.L.M. Buurman, 07/07/01.

¹²⁷ Interview R.F.J.H. de Ruijter, 31/05/01.

¹²⁸ Interview H. Steinhart, 19/06/01.

op zijn bureau kreeg. De achterliggende gedachte was om de KL uit de wind te houden als zich informatie aandienende met mogelijke schadelijke gevolgen. Andere zaken die buiten de militair-operationele en tactische doelstellingen vielen, werden gesignaleerd en aan de verantwoordelijke commandant doorgegeven. Deze kon, indien het gevoelige zaken waren, de opdracht geven een nader onderzoek te houden. Hoewel de Sectie Inlichtingen en Veiligheid zich in de regel voorbereidde op de debriefing van militair personeel dat van uitzendingen terugkwam, verliep alles niet altijd volgens plan. Volgens majoor de Ruijter van Inlichtingen en Veiligheid werd Dutchbat I (het 11e bataljon) 1994 niet gedebriefd, omdat de commandant ervan, Bastiaans, dit niet wilde. De brigade hield het liefst de vuile was binnen. Bij Dutchbat II, het 12e bataljon, heeft Inlichtingen en Veiligheid haar debriefing pas kunnen uitvoeren nadat de Commandant Crisisstaf daarover het groene licht had gegeven.¹²⁹

Zo lag het al rond 20 juli 1995 in de bedoeling van Bokhoven om het personeel van Dutchbat III na terugkomst te debriefen. Hij wilde dienaangaande zeer spoedig contact met Bastiaans opnemen. Tegenover de SMG-projectgroep Srebrenica verklaarde hij dat hij, net als zichzelf, van mening was dat de debriefing van Bastiaans in Zagreb gebrekkig was.¹³⁰

In feite hadden allerlei factoren ertoe geleid dat een klassieke debriefing van Dutchbat III niet als zodanig niet kon plaatsvinden. Op 16 juli was Couzy in Zagreb aangekomen met een ploeg mensen van de afdeling Individuele Hulpverlening en Maatschappelijke Dienst Defensie. Hun doel was de groep gijzelaars te debriefen die op 15 juli uit Servië waren vrijgelaten en het KHO-5-personeel dat was afgelost in Srebrenica. Het accent lag zwaar op psychologische aspecten, hoewel Couzy zijn eigen agenda voor een *fact-finding mission* had (zie hoofdstuk 5 van dit deel). Een tweede debriefing in Zagreb – die van de hoofdmacht – vond plaats van 21 tot 23 juli onder leiding van Bastiaans. Deze debriefing had veel meer een militair operationele doelstelling en had zich beperkt tot een groep van geselecteerde kaderleden.

In de beide bovengenoemde gevallen was er geen sprake van enige substantiële input vanuit de sectie Inlichtingen en Veiligheid van de KL. Noch Couzy noch Bastiaans deed een beroep op de sectie die het meeste verstand had van, en ervaring met debriefen. Inmiddels hadden er wel voorbereidingen plaatsgevonden bij Inlichtingen en Veiligheid met het oog op de terugkomst van Dutchbat III. Het was de intentie van Bokhoven om de sleutelfunctionarissen en ander personeel dat vanwege bijzondere redenen ervoor in aanmerking kwam, alsnog zo spoedig mogelijk aan een klassieke debriefing te onderwerpen. Deze procedure zal zeker ook de Bevelhebber in gedachte gehad hebben, toen hij met Voorhoeve op 24 juli 1995 in het vliegtuig vanuit Zagreb de noodzakelijkheid van een algehele debriefing besprak. Maar deze routine werd doorkruist door de agenda van Voorhoeve die een aanpak voorstond waarbij alle Dutchbat-militairen die in de enclave waren geweest zouden worden gehoord. Een beschrijving en analyse van de operationele aspecten van het functioneren van Dutchbat stonden hierbij niet voorop. Er zou moeten worden gekeken naar wat Dutchbatters hadden gezien en gehoord over schendingen van het oorlogs- en humanitair recht. Ook zou een reconstructie van de gebeurtenissen in Srebrenica worden gemaakt; en niet alleen om die uitsluitend binnen de KL te gebruiken.

De afdeling Inlichtingen en Veiligheid werd begin augustus door de bevelhebber en diens plaatsvervanger betrokken bij de voorbereidingen op de grote debriefing in Assen. Bokhoven, die met vakantie was, werd op 15 augustus gebeld door zijn plaatsvervanger, overste H.

¹²⁹ SMG, 1004. Verslag gesprek met R.F.J.H. de Ruijter, 01/08/95.

¹³⁰ SMG, 1004. Verslag gesprek met H. Bokhoven, 25/07/95; interview H. Bokhoven, 16/05/01.

Bleumink, met het verzoek of hij contact wilde opnemen met generaal Van der Wind. Dit was tevens de dag waarop Van der Wind door Van Baal werd verteld dat Bokhoven zijn plaatsvervanger zou zijn. Van Baal was net terug van verlof en hij was, na het vertrek op vakantie van waarnemer Warlicht op de ochtend van 12 augustus, weer in functie.¹³¹ Op de 21ste meldde Bokhoven zich in Den Haag bij Van der Wind voor een eerste briefing. Het plan van aanpak lag toen al vast aangezien het groene licht daarvoor al op 17 augustus was gegeven.

In de gekozen opzet was er behoefte aan veel ervaren debriefers; aan mensen die in staat waren een gesprek te voeren, zonder daarbij de doelstellingen uit het oog te verliezen. Die ervaring hadden de I&V'ers niet alleen in algemene zin vanwege hun taak om regelmatig rapportages te maken en door de gebeurtenissen te volgen. Tevens hadden zij de debriefing verzorgd van Dutchbat II, waardoor zij vooral over de situatie in Srebrenica redelijk waren geïnformeerd. Voorts had Inlichtingen en Veiligheid de rapportages van haar personeel te velde vanaf begin 1994 in haar bezit. Hierdoor, en doordat een aantal van hen daadwerkelijke veldervaring had opgedaan in voormalig Joegoslavië, waren zij zonder al te veel voorbereiding in staat op korte termijn te beginnen. Bokhoven zou spoedig na zijn eerste bezoek aan Van der Wind een aantal naaste medewerkers met zich meenemen om een rol in Assen te spelen. De belangrijkste hiervan waren: overste H. Steinhart, majoor De Ruijter, majoor H. Schellekens, evenals kapitein Triep en F. Pennin, die beiden zeer goed ingevoerd waren in de Bosnische materie en vaardig waren met de pen.¹³² Vragen die normaal gesproken bij een Inlichtingen en Veiligheid-debriefing hoorden, werden opgenomen in de lijst met kernvragen zodat de inlichtingensamenwerkers ook aan hun trekken konden komen.¹³³ De MID op het niveau van de Centrale Organisatie, die ook relevante kennis en ervaring in huis had voor de hoofddoelstelling (het vergaren van informatie en het beschrijven van de gebeurtenissen rondom de val van de enclave Srebrenica), werd niet gevraagd om te participeren. Het feit dat de MID/CO zich, in weerwil van de aan de dienst verstrekte opdracht om de verschillende inlichtingendiensten te integreren, hiertegen niet teweerstelde, geeft aan dat ook de dienst zich realiseerde dat dit een KL-klus was waarin hij zich niet diende te mengen.¹³⁴

Vanaf eind juli 1995 heerste er überhaupt behoorlijk wat verwarring over de rol van de inlichtingendiensten in de kwestie Srebrenica. De mogelijke rol die de Sectie Inlichtingen en Veiligheid had gespeeld bij de mislukte ontwikkeling van het fotorolletje was daartoe de directe aanleiding geweest. Later doken er weer verhalen op over vermeende activiteiten van de inlichtingendienst. Hij zou bij de debriefing in Assen een bijzondere rol hebben gespeeld, en hij zou betrokken zijn geweest bij het verlies van materiaal uit het Srebrenica-archief en later bij het achterhouden van onderzoeken naar rechts-extremisme.¹³⁵ Maar wat met 'inlichtingendienst' werd aangeduid was in feite bijna altijd de zelfstandig opererende Sectie Inlichtingen en Veiligheid van de MID/KL. Dit onderscheid tussen de MID/KL en de MID/CO is belangrijk omdat de aansturing van beiden geschiedde vanaf verschillende niveaus. Sinds 1994 was er al wel sprake van dat de drie inlichtingendiensten van de krijgsmacht delen tot één dienst zouden worden samengevoegd onder de overkoepelende Militaire Inlichtingen Dienst. In formele zin vond die samenvoeging pas plaats in juli 1996; tot die tijd

131 Interview O. van der Wind, 19/07/01.

132 Interview H. Bokhoven, 06/05/01.

133 Interview H. Bleumink, 19/03/01.

134 Interview H. Knapp, 21/03/01.

135 Bijlage Scholten, Ruigrok en Heerman, In Sarajevo wordt geschoten.

opereerden de diensten bijna geheel zelfstandig. Volgens oud-hoofd MID/CO J. Vandeweijer was de sectie Inlichtingen en Veiligheid van de KL in 1995 in eerste instantie verantwoordig schuldig aan de bevelhebber. Haar hoofdtaak was de veiligheid voor de KL te waarborgen en, voor de BLS, zaken te signaleren die het imago van de landmacht zouden kunnen schaden:

In het geval van Srebrenica, waarbij die mensen ook deel hebben genomen aan de debriefing, de verhoren die er zijn afgenomen, noemt iedereen dat MID – Bokhoven noemt zichzelf ook MID'er, en hij wordt ook vaak hoofd MID genoemd – maar het waren allemaal KL'ers. Het waren mensen die handelden in opdracht van en puur onder de verantwoordelijkheid van de KL. Van Couzy. Want de opdracht aan zijn afdelingshoofd, Bokhoven was: 'Je moet dat regelen', en dat deed hij dan.¹³⁶

Men kan in ieder geval vaststellen dat bij de KL helemaal geen behoefte bestond aan deelname van de MID/CO.¹³⁷ Die had andere, bredere belangen en zou nooit genoeg begrip kunnen opbrengen voor problemen van de KL. De dienst zou de gelegenheid alleen maar aangrijpen om de integratie door te voeren.¹³⁸ Het hoofd Inlichtingen en Veiligheid had in die tijd al wel twee petten op. Hij was, juist met het oog op de naderende integratie, een van de drie plaatsvervangend hoofden van de Militaire Inlichtingen Dienst. De andere twee plaatsvervangers werden geleverd door de Luchtmacht en de Marine. Het gedeelde plaatsvervangerschap stelde echter niet zoveel voor, want op centraal niveau gebeurde er niet zoveel. De bemoeienis van de MID/CO als zodanig met de debriefing in Assen was minimaal en betrof uiteindelijk het uitlenen of detacheren van drie personen. Twee daarvan waren functionarissen die ervaring hadden opgedaan met de regio door hun werk. Net als Bokhoven waren zij niet eens pure MID'ers; ze hadden voornamelijk een KL-pet op. De vierde persoon, sergeant-majoor Verhoef, was in Assen lid van het team van vrouwelijke debriefers. Zij was een echte MID/CO'er.

In het draaiboek stond dat in ieder debriefingsteam twee marechaussees en een KL-militair zaten. Die KL'ers waren afkomstig uit de militaire veiligheidsorganisatie (MV) van de Koninklijke Landmacht; het waren I&V'ers. Afgezien van de normale uitwisseling van informatiemateriaal zoals de rapportages uit en over Bosnië, heeft de MID geen inhoudelijke rol tijdens de debriefing gespeeld.

Over de bijzondere positie binnen de KL van Bokhoven en zijn sectie valt wel iets meer te zeggen. Op 20 juli was hij in ieder geval op de hoogte van de bijzondere opdracht die de Bevelhebber op 13 juli aan de Sectie Militaire Geschiedenis had gegeven, om uit te zoeken of hem door 'miscommunicatie' tussen de KL Crisisstaf en het DCBC belangrijke informatie was onthouden. Het was *understood* dat de SMG vanuit die opdracht zou aansluiten bij een toekomstige Inlichtingen en Veiligheid-debriefting, waarbij zij haar eigen vragen zou inbrengen en kolonel Bokhoven de 'ware rol' van de SMG voor zich zou houden.¹³⁹ Bokhoven verkeerde in een ideale positie om een sleutelrol te vervullen voor de bevelhebber. Zoals

¹³⁶ Interview J. Vandeweijer, 20/01/00.

¹³⁷ Zie ook de bijlage bij dit rapport van C. Wiebes, *Intelligence en de oorlog in Bosnië 1992-1995: de rol van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten*.

¹³⁸ Interview H. Knapp, 21/03/01.

¹³⁹ SMG, 1004. Verslag gesprek met H. Bokhoven, 20/07/95; SMG, 1004. Verslag gesprek met H. Bleumink, 25/07/95.

beschreven staat in de bevindingen en aanbevelingen die MID-medewerkers voor het hoofd van de MID hebben geformuleerd naar aanleiding van het rapport-Van Kemenade:

In 1995 bestond de MV-organisatie nog. Hierin lag de verantwoordelijkheid van commandanten besloten: de BLS eist van zijn commandanten dat mogelijke misstanden in een vroegtijdig stadium worden onderkend en opgelost. Daarnaast is het zaak escalatie en (bij voorkeur) negatieve publiciteit te doen voorkomen. De MV-organisatie was opgehangen aan de BLS en vervulde derhalve bij de debriefings van teruggekeerd personeel een rol bij de invulling van deze commandantenverantwoordelijkheid.¹⁴⁰

Naast de normale taak die de sectie MV had als aandrager en verwerker van tactische informatie voor de staf, had zij dus die speciale relatie met de bevelhebber en de hogere commandanten. Zij konden haar gebruiken om mogelijke misstanden vroegtijdig te onderkennen en op te lossen. De invloed van de KL-top bleek bijvoorbeeld duidelijk uit het feit dat een veiligheidsdebriefing van Dutchbat I – ondanks de behoefte aan terugkoppeling en informatie – niet doorging omdat de commandant ervan, Bastiaans, de vuile was binnen wilde houden. Gezien de bevelsverhoudingen mocht er echter van uitgegaan worden dat mogelijke wandaden, strafbare feiten of andere gevoelige zaken in eerste instantie toch aan de bevelhebber zouden worden gerapporteerd en niet meteen aan de bevoegde opsporingsinstanties.¹⁴¹ De MID/CO was zich terdege bewust van de risico's die aan dit soort, in beperkte kring gedane, meldingen kleefden. In het boven aangehaalde stuk wordt dan ook door de MID/CO gepleit voor: 'een formeel vast te leggen policy waarbij de procedure bij de terugkoppeling van dit soort constatering¹⁴² – zoals deze toen, maar ook nu plaatsvindt – onder woorden wordt gebracht. Immers, een procedure zoals (bijvoorbeeld) het alleen maar terugkoppelen op de commandant en niet naar het justitiële apparaat, kan ongewild een mogelijke doofpotaffaire juist in de hand werken'.

Behalve het leveren van personeel had Inlichtingen en Veiligheid ook een substantiële inbreng bij de debriefing. Zij hielp de kernvragenlijsten op te stellen en hield een tactische briefing – na een inleidend gedeelte van de SMG – voor de externe adviseurs en de debriefers. Over de inbreng in de kernvragenlijsten vond coördinatie plaats met de SMG.¹⁴³ In de laatste fase van het onderzoek – het schrijven van het eindrapport – was er sprake van een buitenproportionele participatie van mensen uit de inlichtingensfeer. Bokhoven, Pennin en Triep zaten alledrie in het redactieteam. Verder zaten de hoofden van de drie LA-ploegen, onder wie Steinhart van LA-ploeg Algemeen, er ook in. Wat contra-*intelligence* betreft was de bijdrage van de MID/CO minimaal en beperkte die zich tot een aantal specifieke vragen over de situatie te velde. Het besluit was sowieso al gevallen in Den Haag dat het een KL-operatie zou worden – een *in-house*-operatie – waarbij de Bevelhebber zo min mogelijk inmenging van buitenaf wenste. De MID/CO, die in die tijd bezig was greep te krijgen op de I&V-activiteiten van de verschillende krijgsmacht delen, was uiteraard niet welkom.

¹⁴⁰ NIOD, Coll. Pennin. Bevindingen Leesgroep Van Kemenade, ongedateerd.

¹⁴¹ Interview H. Bleumink, 19/03/01.

¹⁴² Met 'dit soort constatering' worden straf-

bare feiten bedoeld.

¹⁴³ SMG, 1004. Verslag briefing O. van der Wind en K.C. Roos, 16/08/95.

De Sectie Militaire Geschiedenis (KL)

Een andere instantie die in substantiële zin heeft bijgedragen aan de voorbereidingen voor de debriefing in Assen is de Sectie Militaire Geschiedenis van de KL (SMG). In de Nederlandse participatie in UNPROFOR was er een beperkte rol weggelegd voor de SMG bij de voorbereiding op de uitzending van Dutchbat I. Die rol bestond uit de samenstelling en presentatie van een korte cursus over de VN, vredesoperaties en de historische achtergronden van het conflict in Joegoslavië. Omdat er niet genoeg personeel was werd deze cursus voor Dutchbat II en III zelfs al niet meer gegeven door de SMG, maar door een onderofficier van de KL. De bemoeienis van de SMG was daarna beperkt gebleven tot het verzamelen van documenten en dergelijke die in algemene zin van belang waren voor de militaire geschiedschrijving.

Nadat de sectie op 13 juli 1995 de opdracht kreeg om voor Couzy te kijken wat er fout was gegaan in de communicatie tussen de KL-staf en de defensiestaf en om een reconstructie te maken van wat er in Srebrenica was gebeurd, was zij onmiddellijk aan de slag gegaan met het verzamelen van materiaal en het houden van interviews. Er was ook afgesproken dat ze aan de debriefing onder leiding van generaal Bastiaans zou meewerken. Op 22 juli kwam het drieledige SMG-team in Zagreb aan en werd eenieder ingedeeld bij een van de drie debriefingsteams. Aangezien de SMG niet van de exacte datum van de debriefing afwist tot twee dagen ervoor, was de voorbereiding minimaal geweest. De SMG kwam slechts gewapend met een lijst waarop de traditionelere vragen naar het militair operationele optreden van Dutchbat stonden.

Het werd het team echter tijdens de debriefings snel duidelijk dat zich in en rondom de enclave hartverscheurende taferelen hadden afgespeeld. Na beëindiging van de debriefingsronden ontstonden bij de uitwerking van het rapport meningsverschillen tussen het SMG team en de KL-rapporteurs. Generaal Bastiaans probeerde zich te beperken tot een feitelijk operationeel rapport en ging voortvarend te werk om het rapport zo spoedig mogelijk te beëindigen. Voor de militair-historici was die doelstelling veel te beperkt en ging zij voorbij aan de zich opstapelende indicaties dat er zich gruwelijkheden hadden voorgedaan. Uiteindelijk distantieerde de SMG-groep zich grotendeels van het rapport. Zij ging zich nu in verband met de taken die de bevelhebber haar had gegeven, bezinnen op de vraag hoe zij aan materiaal kon komen. Al gauw zag de SMG in dat meedoen aan de grote debriefing in Assen een ideale manier zijn om aan informatie te komen.

Op 8 augustus had een vergadering plaatsgevonden waarbij aanwezig waren: Warlicht, chef-kabinet Bosch, SMG-sectiehoofd P.H. Kamphuis en SMG-onderzoeker professor P. Groen. Daags daarna ging er een intern memorandum van Kamphuis naar Warlicht met een aantal adviezen over randvoorwaarden voor de debriefing. Hierin stelde hij een aantal randvoorwaarden voor. De debriefing zou moeten leiden tot een reconstructie van de gebeurtenissen tussen 6 en 22 juli, wat de uitvoering van de VN-taak betreft in zowel militair-operationele als in humanitaire zin. Schendingen van het oorlogsrecht en vormen van excessief geweld die Dutchbatters mogelijk hadden waargenomen, moesten worden vastgelegd voor VN-organisaties belast met het onderzoek naar de naleving van de mensenrechten in voormalig Joegoslavië. Ter ondersteuning van dit doel zou in de opdracht aan de debriefingsleider volgens Kamphuis moeten worden benadrukt dat het hier ging om een reconstructie van de feitelijke gebeurtenissen. Anders was namelijk het gevaar levensgroot dat (een deel van) het betrokken personeel deze onderzoekscommissies kon beschouwen als 'bloedraad.' Verder stelde Kamphuis voor dat het vertrouwelijke karakter van de gesprek-

ken gegarandeerd zou worden en deed hij een aantal voorstellen voor de personele bezetting van de onderzoekscommissie.¹⁴⁴

Inmiddels waren Kamphuis en zijn collega's al een paar weken intensief bezig met 'Srebrenica'. Er was veel materiaal verzameld en er waren vele gesprekken gevoerd met KL-staffunctionarissen. De rol van de SMG bij de debriefing had Kamphuis in zijn memo van 9 augustus weten te formaliseren. De sectie voerde op 16 augustus – aan de vooravond van het indienen van het conceptplan aan het ministerie – een gesprek met de brigadegeneraals Van der Wind en Roos. Daar werd, onder andere, in detail besproken hoe het werk van de SMG zou aansluiten op het debriefingsonderzoek van de KL. Van der Wind was net als debriefingsleider aangesteld en voelde zich onzeker over het uitblijven van een schriftelijke opdracht waarin de doelstellingen precies werden aangegeven. Van der Wind en Roos voelden voor een 'smalle' benadering – een uitsluitend op het bataljon gerichte beknopte weergave van de feiten – hoewel zij al dachten dat de minister hiermee geen genoegen zou nemen. Verder gaf Van der Wind aan dat hij vreesde voor zijn positie binnen de krijgsmacht als het rapport te kritisch zou zijn. De beide generaals kregen van de SMG te horen dat hen niet de debriefingsverslagen van de SMG uit Zagreb en de bij de sectie berustende gegevens van de MID ter beschikking zouden worden gesteld. Uit het verslag van die vergadering blijkt dat van der Wind en Roos 'begrip' toonden voor dit standpunt en dat zij niet verder aandrongen.¹⁴⁵ De generaals lieten hierdoor evenwel een belangrijke bron van informatie liggen die van wezenlijk belang was in de aanloop naar de debriefing. Voor haar geheime opdracht probeerde de SMG om beide generaals zover te krijgen materiaal bij het Defensie Crisisbeheersingscentrum (DCBC) op te vragen. De reactie was weinig enthousiast, aangezien het onderzoek vanuit hun optiek immers zo smal mogelijk gehouden moest worden. Betrokkenheid van het DCBC zou het onderzoek al een stuk breder maken. Het is daarom aannemelijk dat, naast het SMG-materiaal, ook het DCBC-materiaal niet is ingebracht in de voorbereidingen.

De SMG nam reeds in een vroeg stadium contact op met de sectie Inlichtingen en Veiligheid, wat leidde tot een vrij intensieve samenwerking. Bokhoven werd kort na 14 juli op de hoogte gesteld van de geheime missie die de SMG van de BLS had gekregen.¹⁴⁶ Ze kwamen overeen dat de SMG met haar eigen vragen mocht aansluiten bij de debriefing die Inlichtingen en Veiligheid aan het plannen was. Op dat moment dacht men nog aan een standaarddebriefing. Daarnaast kreeg de SMG materiaal van Inlichtingen en Veiligheid dat nodig was voor de uitvoering van de opdracht van de Bevelhebber, en voor het opstellen van de chronologie en de briefing voor het onderzoeksteam en de externe adviseurs in Assen. SMG en I&V screenden, corrigeerden en becommentarieerden elkaars werk. Ze maakten afspraken over wie wat ging doen in de briefing vooraf.¹⁴⁷

De gang van zaken hierboven geeft aan dat er in de aanloop naar de grote debriefing sprake was van een aantal bijzondere omstandigheden en beperkingen die gevolgen konden hebben voor de kwaliteit van het eindrapport. Ten eerste vreesde Van der Wind voor zijn eigen positie binnen de krijgsmacht, gezien zijn bedenkingen bij een kritisch rapport. Ten tweede beperkte hij zich verder door te zeggen dat, nog voordat zijn onderzoek begonnen

¹⁴⁴ SMG, 1006. Intern Memorandum van hoofd SMG aan waarnemend BLS, 09/08/95.

¹⁴⁵ SMG, 1004. Verslag gesprek met O. van der Wind en K.C. Roos, 16/08/95.

¹⁴⁶ SMG, 1006/17. Verslag gesprekken P. Groen, 14/07/95.

¹⁴⁷ SMG, Activiteiten projectgroep Srebrenica, 20/07/95.

was, men slechts zou registreren en compileren, en niet interpreteren. Conclusies konden alleen maar getrokken worden indien alle onderzoeksbependingen *in extenso* werden vermeld en indien verificatie van alle verhalen mogelijk zou zijn. Gezien de tijdsdruk leek hem dat laatste vooral een onmogelijke voorwaarde.¹⁴⁸ Ten derde bleek dat de SMG belangrijke informatie, zoals haar eigen verslagen uit Zagreb en het Inlichtingen en Veiligheid-materiaal – met goedkeuring van de debriefingsleider en zijn KMar-adviseur – achterhield met als gevolg dat deze niet kon worden gebruikt tijdens de operatie in Assen. Ten slotte ondernam Van der Wind niets om het materiaal van het DCBC in handen te krijgen.

Van der Wind kon zich later niet meer precies herinneren wat in welke context was besproken met de SMG. Tegenover het NIOD voerde hij ter verduidelijking aan dat hij zich niet geroepen voelde ook de besluitvorming bij de VN, de gebeurtenissen in de crisisstaf en de gesprekken van de Bevelhebber met de secretaris-generaal door te nemen. Hij zou verder tegen de SMG gezegd hebben dat indien dit van hem zou zijn verlangd binnen die korte periode, hij inderdaad zou moeten melden dat hij niet kon doen. Over het materiaal dat hij vrijwillig zou hebben laten lopen zei Van der Wind dat, omdat ze het grondig gingen aanpakken en iedereen zouden horen, het verhaal toch wel op tafel zou komen. Over de mogelijkheid om voor zijn onderzoek ook met analyses te komen en conclusies te trekken, zei Van der Wind dat hij er nooit in die termen over had nagedacht. Voorop stond bij hem het beeld van een KL-debriefing: verslaglegging, registratie.¹⁴⁹

Uit alles blijkt dat in die prille fase van het onderzoek er niet goed is nagedacht over de mogelijkheden die zo'n onderzoek bood. Van der Wind, maar ook zijn opdrachtgevers in de KL-top en bij de CO hebben zich willens en wetens vastgelegd op een zeer beperkte formule. De ruimte om meer inhoud te geven aan het onderzoek bestond toen nog wel degelijk. Verder is het moeilijk te begrijpen dat in een situatie waarin op het ministerie voortdurend werd geklaagd over een informatieachterstand en waarin de debriefing was bedoeld om de onderste steen boven te krijgen, de onderzoeksleider waardevol achtergrondmateriaal aan zijn neus voorbij liet gaan. Materiaal waarmee hij, ondanks zijn bewering van het tegendeel, beter beslagen ten ijs was gekomen bij de aanvang van de debriefing.

De SMG had hier verder geen boodschap aan. Zij zocht naar een manier om van de 'geheime' opdracht van de bevelhebber af te komen en wilde zich uit de schijnwerpers terugtrekken. Uiteindelijk zou haar rol beperkt blijven tot stevige inbreng in het voortraject van de debriefing. Kamphuis had bijgedragen aan de formulering van de doelstellingen en sterk aangedrongen op de strikte vertrouwelijkheid van de debriefingsgesprekken. Voorts, gewapend met de kennis die was opgedaan in Zagreb, hielp de sectie om kernvragenlijsten op te stellen die veel dieper ingingen op zaken van humanitaire en oorlogsrechtelijke aard dan Bastiaans' onderzoek in Zagreb. Daarnaast hield zij zich bezig met de samenstelling van een chronologie van gebeurtenissen in Srebrenica. Zij hield een uitgebreide briefing op 31 augustus voor de leden van de onderzoekscommissie en de debriefers voor aanvang van de debriefing. Ten slotte hield zij op 6 september een briefing voor de twee externe adviseurs, De Rooter en Huyser. Het voorstel van Kamphuis om een SMG-stafmedewerker als militair-historisch adviseur aan de onderzoekscommissie toe te voegen werd niet geaccepteerd.

¹⁴⁸ SMG, 1004. Verslag gesprek met O. van der Wind en K.C. Roos, 16/08/95.

¹⁴⁹ Interview O. van der Wind, 19/07/01.

9. Contacten met het Openbaar Ministerie

Een bijzondere plaats in de beschrijving van de grote debriefing verdient de behandeling van mogelijke door leden van Dutchbat III in Bosnië begane strafbare feiten. De kans was groot dat die bij het horen van 460 mensen zouden worden gemeld. In feite zou dit geen probleem hoeven te zijn, omdat er binnen de KL adequate procedures voor waren. Maar het politie-apparaat van de krijgsmacht, de Koninklijke Marechaussee, wilde geen opsporingsrol in Assen. Uiteindelijk zou blijken dat zij niet de enige was die er weinig voor voelde dat nauwkeurig naar strafbare feiten zou worden gezocht.

Al in 1992 was een probleem geconstateerd in de communicatie tussen de bevelhebbers en de Centrale Organisatie over de signalering en rapportage van strafbare feiten. Op 27 januari van dat jaar stelde de toenmalige secretaris-generaal van het ministerie van Defensie, M. Patijn, een procedure vast voor de doorstroming van informatie over strafbare feiten aan de minister van Defensie. Deze procedure is per brief gestuurd aan de drie bevelhebbers van de krijgsmachtdelen en de commandant van de KMar. Hierin staat:

Wanneer er sprake is van gepleegde strafbare feiten, waarover de commandant in het kader van de opsporingsfase door de Koninklijke Marechaussee of politie, of in het kader van de vervolgingsfase van het Openbaar Ministerie is geïnformeerd, dient de Directeur Juridische Zaken door de stafjuristen van de bevelhebber te worden geïnformeerd, in geval er sprake is van feiten of omstandigheden waarvan de bevelhebbers menen dat de minister daarvan kennis dient te nemen, waaronder in elk geval zodanige feiten of omstandigheden zijn begrepen dat politieke en of publicitaire gevolgen voorzienbaar zijn. In dergelijke gevallen dient de Directeur Juridische Zaken niet alleen van de aangifte, doch eveneens van het verdere verloop van de zaak op de hoogte te worden gesteld.¹⁵⁰

Uitgaande van de diverse meldingen van wandaden en strafbare feiten begaan door leden van Dutchbat I, II en III die de pers gehaald hebben in 1994 en 1995, zou er een constante informatiestroom vanuit de Bevelhebber in de richting van de minister hebben moeten gaan. Zeker is dat een aantal zaken is onderzocht (zie Deel II, hoofdstuk 9). Waar het in feite om ging is dat het aan de beoordeling van een bevelhebber werd overgelaten of iets wel of niet aan de minister moest worden gemeld. Diens oordeel en houding in deze bepaalden in hoge mate of de minister tijdig en met correcte informatie kon worden behoed voor publicitaire problemen. Het hing in het geval van de KL dus af van de bereidheid van de Bevelhebber om informatie over wandaden naar buiten te brengen. Dit raakt onder andere aan de verhouding tussen de KL en de Centrale Organisatie. In dit hoofdstuk zijn de contacten tussen diverse spelers bij de debriefing en het Openbaar Ministerie al een paar keer aan de orde geweest. Besier van het OM te Arnhem werd op 2 augustus over de feiten in de managementrapportage geïnformeerd door de leider van het fotorolletjesonderzoek. Hij zag in dat gesprek geen aanleiding om een onderzoek te verordonneren. Op 18 augustus vond een formeel gesprek plaats tussen enerzijds, de debriefingsleider Van der Wind en zijn KMar-adviseur Roos en anderzijds Besier van het OM. Doel was om af te spreken wat er gedaan moest worden indien tijdens een debriefingsgesprek in Assen een strafbaar feit zou worden

150 DJZ. Brief M. Patijn aan de drie bevelhebbers en de commandant KMar, 27/01/92.

gemeld. Een bijzonder punt van aandacht in deze discussie was de rol van Marechaussees, die als lid van de debriefingsteams tevens met hun opsporingsbevoegdheid zaten.¹⁵¹

Zowel Besier als Roos hadden kennis genomen van de zaken die in de Marap stonden; de een mondeling, de ander schriftelijk. Van der Wind had er naar eigen zeggen toen nog geen kennis van genomen. Het is merkwaardig dat hij tijdens dat gesprek op 18 augustus, waar dit soort zaken bij uitstek behandeld dienden te worden, niet werd ingelicht, hoewel het in potentie zeer gevoelige en mogelijk ernstige strafbare feiten waren. Verder is het moeilijk te geloven dat er van dit officiële gesprek met het OM geen schriftelijke verslaglegging bestaat. Het is hierdoor heel lastig om vast te stellen wat er nu precies is afgesproken; de herinnering van de drie heren aan wat is besproken loopt uiteen. Roos beschuldigde Besier ervan 'later bij Van Kemenade aan een plotseling opdoemend geheugenverlies te lijden. Want hij kon zich helemaal niet herinneren dat wij daar geweest waren en hem dat probleem hadden voorgesteld.'¹⁵² Zeer waarschijnlijk is op 18 augustus 1995 met Besier afgesproken een debriefingsgesprek te staken indien er sprake was van een mogelijk strafbaar feit. De gedebriefte persoon zou dan gewezen worden op het belang van zijn uitspraak, waarna hem of haar zou worden aanraden aangifte te doen bij KMar-brigade in Assen. Besier zou volgens Roos gezegd hebben:

'Luister, ik ben officier en dat lossen we als volgt op.' Hij kwam met een of andere strafrechtseparatie. Vanaf het moment dat een soldaat zich kennelijk incrimineert door het verhaal dat hij vertelt, moet een Marechaussee in kwestie zeggen: 'Stop! Stop! Dit is niet voor mij. Ik zit hier voor een heel ander doel. Met dit verhaal moet je naar mijn collega's op de brigade van de Marechaussee in Assen.' Zo was onze positie bepaald. Zo is het ook aan de mensen uitgelegd en zo is het ook uitgevoerd.¹⁵³

Van der Wind had op dit punt dezelfde herinneringen als Roos aan het gesprek met Besier.¹⁵⁴ Latere uitspraken van personeel dat bij de debriefing betrokken was wijzen uit dat deze procedure ook als zodanig in Assen is besproken. De procedure werd echter niet van tevoren gemeld aan de militairen die werden gedebriefd.¹⁵⁵ Pas wanneer het team zag of hoorde dat hij zichzelf – of een ander – mogelijk zou gaan incrimineren, zou het gesprek gestopt worden. Volgens Roos werd dit ten eerste gedaan om de gedebriefte ongestoord zijn verhaal te laten vertellen, en ten tweede omdat een militair niet altijd kon beoordelen of er een strafrechtelijk aspect vastzat aan wat hij te vertellen had. Het blijft opmerkelijk dat er officieel maar een geval van een mogelijk strafbaar feit naar boven is gekomen; en wel een incident waarbij mogelijkerwijs over Moslims is gereden. Over dit incident heeft Van der Wind met Besier gesproken na ruggespraak met J. de Ruiten (zie hoofdstuk 8 van dit deel). Dit is de enige keer geweest dat tijdens de debriefing contact met het Openbaar Ministerie heeft plaatsgevonden.

Het OM had al in het voorjaar van 1995 onderzoeken geëntameerd naar mogelijke strafbare feiten van Dutchbatters en was goed op de hoogte van wat er speelde. Hoewel hij het ontkent, moet Van der Wind als inspecteur Militair Juridische Dienst en adviseur van de bevelhebber, een aantal van de onderzochte zaken hebben gekend. Al was het alleen maar omdat hij uit hoofde van zijn functie de Bevelhebber in voorkomende gevallen van advies

151 OM Arnhem. Verhoor Mr. O. van der Wind, Rijksrecherche, 01/09/98.

152 Interview K.C. Roos, 13/07/00.

153 Interview K.C. Roos, 13/07/00.

154 Interview O. van der Wind, 19/07/0101.

155 Interview H. Bokhoven, 16/05/01.

diende.¹⁵⁶ Indien de instructie van Patijn uit januari 1992 strikt zou zijn opgevolgd, zou ook het ministerie op de hoogte moeten zijn gebracht van de spelende zaken en de afspraak over strafrechtsseparatie. Plaatsvervangend secretaris-generaal Hulshof schreef op 16 augustus aan de minister dat er voor strafbare feiten een regeling zou komen.¹⁵⁷ Nadat op de 17de het conceptplan was goedgekeurd, is er pas op de 18de de afspraak gemaakt tussen Van der Wind, Roos en Besier over eventuele strafbare feiten. In die fase was het, zeker gezien de microscoop waaronder de pers het gedrag van Dutchbat III in de enclave had gelegd, opmerkelijk dat men een formule koos die het boven water halen van dat soort feiten niet stimuleerde. Door al bij het vermoeden dat een gedebriefte persoon zichzelf of iemand anders zou kunnen incrimineren niet verder door te vragen, werd eigenlijk gegarandeerd dat niemand hiervan gebruik zou maken. In feite werd er niet gezocht naar meldingen van wandaden en strafbare feiten. Niet gemelde feiten behoeven immers geen actie; noch van het Openbaar Ministerie, noch van de KMar. De KMar zat met de eerder genoemde spanning tussen haar opsporingsbevoegdheid en haar moeilijke relatie tot de andere krijgsmacht-delen. Voor haar was de strafrechtsseparatie afspraak dan ook een uitkomst en een *sine qua non* voor haar participatie in Assen. Voor de andere hoofdrolspelers was de afspraak wellicht van geringer belang, maar zij paste uitstekend in de opvatting dat Dutchbatters al genoeg hadden geleden in Srebrenica zelf en na afloop in de media.

10. De gang van zaken in Assen

Het plan van aanpak dat op augustus was goedgekeurd diende als basis voor het draaiboek.¹⁵⁸ Ondanks het uitzonderlijke en niet alledaagse karakter van het onderzoek werd het draaiboek geheel conform de militaire usance samengesteld. Het resultaat zag eruit als het draaiboek van een militaire operatie. Er stond dit keer wel in vermeld dat de minister van Defensie de bevelhebber opdracht had gegeven om de debriefing te organiseren. Het was de geplande uitwerking van de personele invulling, organisatie, logistiek en veiligheid (bij dat laatste voorzover het om de afscherming van de operatie voor media en andere belangstellenden ging).¹⁵⁹ De feitelijke gang van zaken verliep redelijk volgens plan, maar het bleek uiteraard niet zo gemakkelijk als het op papier stond. In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de gang van zaken aan de hand van het verloop van de debriefing vanaf de dag van opkomst van Dutchbat III in Assen. De nadruk zal hierbij liggen op knelpunten en problemen die zich voordeden. Deze paragraaf sluit af met een kritische beschouwing van het eindrapport.

De opkomst, wie werd er gehoord?

Het gaf de nodige problemen om alleen al alle militairen te bereiken en bij elkaar te krijgen. Niet iedereen had de brief van Couzy ontvangen die op 25 augustus was verstuurd. Mensen

¹⁵⁶ Interview O. Van der Wind, 19/07/01.

¹⁵⁷ DS. Nota, nr. 15815/95, van de PSG aan de minister van Defensie, 16/08/95.

¹⁵⁸ Voor een reconstructie van de feitelijke gang van zaken in Assen is erg weinig geschreven materiaal voorhanden. Waar het specifieke informatie betreft wordt in een noot de bron aangegeven.

Verder is er voor deze paragraaf gebruik gemaakt

van *alle* interviews die zijn gehouden met mensen die op enigerlei wijze bij de debriefing waren betrokkenen. Tevens is er gebruik gemaakt van de 208 debriefingsgesprekken die het NIOD ter beschikking heeft gekregen.

¹⁵⁹ SMG/Debrief. Draaiboek Debriefing Srebrenica, Assen, 31/08/95.

waren op reis, op vakantie, uit de dienst ontslagen, verhuisd of op oefening. Het oorspronkelijke aantal waar men van uitging lag hoger dan de 460 personen met wie uiteindelijk gesprekken zijn gevoerd. Bij nadere analyse bleken 24 mensen toch niet in de enclave geweest te zijn en 6 mensen waren eenvoudigweg niet traceerbaar. Die bleken voornamelijk langdurig in het buitenland te verblijven zonder een adres achtergelaten te hebben. Tot ver in september zijn de organisatoren bezig geweest om iedereen te bereiken. Overigens konden mensen zich ook zelf aanmelden als ze om de een of andere reden geen formele oproep hadden ontvangen. De organisatie nam zelfs contact op met militair personeel dat zich in Australië, Nieuw Zeeland en Canada bevond.

Voor alle militairen gold dat zij de normale afwikkeling van zaken na een uitzending moesten ondergaan. Een debriefing was in die afwikkeling geen onbekend element, zeker niet voor militairen die al vaker op vredesmissies waren uitgezonden. Routinezaken waren zagezegd een bezoek aan de Militair Geneeskundige Dienst en Afdeling Individuele Hulpverlening; een bezoek aan de beheerder om de persoonlijke uitrustingsstukken in te leveren en de vanuit Bosnië opgestuurde spullen op te halen; en de registratie en inlevering van de wapentoebehoren. Een bijzondere activiteit in die periode waren de voorbereidingen en oefeningen voor de ceremonie op 14 september wanneer de minister van Defensie en de bevelhebber de VN-herinneringsmedailles zouden uitreiken. Ruim 700 militairen kregen de herinneringsmedaille opgespeld. Van hen had, zoals gezegd, ruim tweederde tijdens de val in de enclave Srebrenica gezeten.

Tijdens de eerste week van de debriefing lag de focus vooral op de operationele inzet van Dutchbat, het luchtmobiele element. Dit kwam door het eenvoudige feit dat Dutchbat III was gelegerd op de Johan Willem Friso-kazerne in Assen en als eerste was opgeroepen. Ondersteunende eenheden zoals het medische personeel, genisten, commando's, logistici en anderen kwamen vanaf 11 september aan bod.¹⁶⁰

Een kleine groep militairen die tegen het einde van de debriefing gehoord zijn, wordt hier nader onder de loep genomen. Aanvankelijk lag het in de bedoeling van de debriefingsleiding om alleen de Dutchbatters die in de enclave hadden gezeten tijdens de val, te horen. Desondanks zijn er in de derde week nog een aantal mensen bijgekomen. Deze uitbreiding van de opdracht kreeg Van der Wind op 22 september van secretaris-generaal Barth en de bevelhebber.¹⁶¹ Het ging hier om een aantal functionarissen die ten tijde van de val bij de diverse VN-staven in Zagreb, Sarajevo en Tuzla hadden gediend: generaal T. Kolsteren, kolonel H. de Jonge, generaal Nicolai, overste J.A.C. de Ruiten en kolonel Brantz. Majoor A. de Haan had als *UN Military Observer* (UNMO) tijdens de val zelfs in de enclave gezeten. Deze officieren moesten onder druk van de Tweede Kamer ook worden gehoord. Reden hiervoor was de discussie die in de politiek en in de media woedde over het mogelijk opofferen van de enclave Srebrenica door generaal Janvier, de UNPF-commandant (zie Deel III, hoofdstuk 6). Zij werden voornamelijk gehoord over het vraagstuk van de luchtsteun en de VN-bevelvoering.

Het bleef bij de uitbreiding met officieren die bij de VN-staven hadden gediend. De Haagse militaire staven en het ministerie van Defensie zelf zijn in Assen volledig buiten schot gebleven. De minister motiveerde dit in de brief aan de Tweede Kamer waarin het rapport werd aangeboden aldus:

¹⁶⁰ A.C. Koreman, *Mijn ervaringen met Dutchbat III en de val van Srebrenica*, z.pl., z.j.

¹⁶¹ Interview O. van der Wind, 19/07/01.

De Haagse staven zijn niet betrokken bij de debriefing. Zij maakten immers geen deel uit van de VN-bevelslijn. In mijn brief aan het parlement van 28 augustus jl. (D101/95/16325) heb ik uiteengezet dat het Defensie Crisisbeheersingscentrum en de Crisisstaf van de Koninklijke Landmacht belast waren met het nauwkeurig volgen van de ontwikkelingen en niet met de operationele leiding: die was in handen van de VN-commandanten. De communicatie tussen de Crisisstaf van de Koninklijke Landmacht en het Defensie Crisisbeheersingscentrum bleek na de val van Srebrenica in enkele gevallen ontoereikend. De daardoor veroorzaakte incidenten zijn uitvoerig aan de orde geweest in de Tweede Kamer. De communicatiestoornissen zijn voor mij aanleiding geweest maatregelen te nemen op het vlak van de aansturing, de informatievoorziening en de beleidsadvisering bij vredesoperaties. Die maatregelen zijn beschreven in een separate brief aan het parlement.¹⁶²

Door de bovengenoemde maatregelen toonde de minister zich slagvaardig tegenover de Kamerleden en werd de indruk gewekt dat de communicatie problemen opgelost waren. Het effect hiervan was niettemin dat de verhoudingen tussen de CO en de KL daarmee buiten de debriefing werden gehouden en dat een essentieel element in de reconstructie van de bevelvoering en de informatievoorziening bij voorbaat werd uitgesloten. Voorhoeve ontkende in 2001 dat zijn maatregelen erop gericht waren de Haagse staven buiten de debriefing te houden: ‘Op dat moment waren alle ogen gericht op het antwoord op de vraag: wat hebben de Dutchbatters in en om Srebrenica gezien? Op dat moment was de vraag nog niet – die vraag werd later heel pregnant – hoe was de communicatievoorziening in Den Haag zelf.’¹⁶³ Maar als de communicatievoorziening in Den Haag zelf uitstekend was geweest, dan waren de maatregelen van Voorhoeve in dat stadium ook niet nodig geweest. Door deze vroegtijdig aan te kondigen kon Voorhoeve makkelijker verdedigen dat de gebeurtenissen in Den Haag buiten beeld bleven.

In Assen was er voor niet-luchtmobiel militair personeel vaak geen legering mogelijk op de kazerne en moest alternatieve woonruimte in de stad en de omgeving worden gezocht. Als oplossing werden ze op privé-adressen ingekwartierd. Nagenoeg het hele debriefingsteam van meer dan honderd mensen die direct bij de uitvoering van de debriefing waren betrokken, was gelegerd in het Van der Valk-hotel. Dat was niet alleen praktisch, het was ook bevorderlijk voor de homogeniteit en de teamgeest. Als locatie voor de debriefing zelf werd een leegstaand militair gebouw buiten de kazerne gekozen. Voor de logistiek werd teruggevallen op de Johan Willem Friso-kazerne, zodat de voorziening van tafels, stoelen, bureaus, kantoortafels maar ook de catering onder eigen KL-beheer bleef. Computers werden geleast bij een particulier bedrijf en werden geheel geschoond aangeleverd.

De debriefingsgesprekken beginnen

Op 4 september werd inderdaad een begin gemaakt met de debriefing. Terugkerende militairen hadden de opdracht gekregen om die dag voor 13.00 uur op de kazerne te zijn. Overigens liep het de eerste dag met de opkomst van mensen bar slecht; aanvankelijk kwam maar een enkele persoon opdagen.¹⁶⁴ Niet alle mannen en vrouwen waren op de kazerne aangekomen en de afstemming tussen de informatiepost en de kazerne liet ook te wensen over. Bij het bataljon waren ook militairen die geen boodschap hadden aan de debriefing. Sommigen moesten er letterlijk uitgeplukt worden, en hoewel uiteindelijk niemand heeft geweigerd,

¹⁶² TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 128 (30/10/95).

¹⁶³ Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

¹⁶⁴ Interview C. Kuijs, 20/06/01.

moest wel eens zachte dwang gebruikt worden om mensen tot een gesprek bereid te krijgen.¹⁶⁵ Het begon eigenlijk vanaf de volgende ochtend pas redelijk te lopen.

Volgens de procedure zou het te debriefen personeel op het ochtendappèl op de kazerne bekend gemaakt worden en vervolgens per shuttlebusje van de kazerne naar het gebouw van de debriefing worden gebracht. Die shuttle-service bracht de gehoorde personen ook weer terug en kon tussentijds voor bijzondere ritjes worden ingezet. Eenmaal bij het gebouw aangekomen meldden de militairen zich bij de informatiepost, waar hun naam werd gecheckt aan de hand van een appèllijst. De receptionist gaf ze vervolgens een informatiebulletin in handen met het verzoek dit aandachtig te lezen in afwachting van het moment waarop ze voor het debriefingsteam moesten verschijnen. In dit informatiebulletin stond het een en ander over de opzet en doelstellingen van de debriefing.¹⁶⁶ Het verwees naar de brief van de bevelhebber van 25 augustus, waarin iedereen werd opgeroepen om zijn ervaringen, positief en negatief, vertrouwelijk kenbaar te maken. Voor de minister van Defensie zou van alle verklaringen een gedepersonaliseerd verslag worden samengesteld. Als reden voor dit verslag gaf het bulletin dat de minister in de media verweten werd dat hij onvoldoende feitenkennis had. De ervaringen van de gedebriefden zouden dat tekort opvullen. Verder stond in het bulletin dat het Tribunaal in Den Haag de waarnemingen op het gebied van mogelijke schendingen van het humanitair (oorlogs)recht zouden krijgen en dat de teams bestonden uit professionele interviewers van de KL en de marechaussee. Daarop volgde een beschrijving van wat er na afloop van een debriefingsgesprek met het verslag zou gebeuren. Daarop volgde de vermelding, die zeer belangrijk was met het oog op de vertrouwelijkheid, dat de gespreksverslagen als STAATSGEHEIM CONFIDENTIEEL zouden worden gerubriceerd. Geen enkele collega of commandant van de gehoorde zou ooit inzage krijgen. Aan het eind stonden een aantal telefoonnummers voor het geval men na afloop nog contact wilde opnemen.

Op een gegeven ogenblik haalde een lid van een debriefingsteam de militair op uit de wachtruimte en nam hem mee naar een kamer. Daar werd hem uitgelegd hoe het interview in grote lijnen zou lopen; voor de aanvang van het gesprek werden eerst nog zijn personalia vastgelegd. Uit de gespreksverslagen en uit gesprekken met betrokkenen bleek dat de procedure die met het Openbaar Ministerie was afgesproken over de strafrechtsseparatie, niet aan de te debriefen militair werd gemeld. Volgens die afspraak hadden de marechaussees die in de debriefingsteams zaten geen opsporingsbevoegdheid.

Een debriefingsteam bestond uit twee militairen van de KMar en een van de MID/KL. In het algemeen waren de MID/KL'ers beter thuis in de materie, omdat zij via hun werk met Srebrenica te maken hadden gehad of doordat zij daadwerkelijk in de regio gediend hadden.¹⁶⁷ Van de KMar was een enkeling wel uitgezonden geweest, maar zij waren toch meer als verslagleggers ingehuurd. In totaal waren er in Assen twintig debriefingsteams actief, waarvan er twee geleid werden door majoor De Ruijter en majoor Schellekens, beiden van de MID/KL. Deze 'zware' teams kregen de bijzondere gevallen te horen en namen de hogere bataljonsstaf voor hun rekening. Plaatsvervangend bataljonscommandant Franken bijvoorbeeld, die onder andere werd gevraagd naar de lijst van 239 en de door hem getekende verklaring van 17 juli. Een team bestond uit vrouwen, om vrouwelijke militairen te horen.

¹⁶⁵ Interview C. Kuijs, 20/06/01.

¹⁶⁶ SMG/Debrief. Draaiboek Debriefing Srebrenica, Assen, 31/08/95. Bijlage E, Informatie-

bulletin t.b.v. het te debriefen personeel.

¹⁶⁷ Interview R.F.J.H. de Ruijter, 31/05/01.

Later zijn er nog vijf ad hoc-teams geformeerd voor de debriefing van militairen die in nog Bosnië zaten of in Seedorf.

De vastgestelde tactiek van de debriefingsteams was om het gesprek op gang te krijgen met een paar algemene en inleidende vragen, en de militair vervolgens uit zichzelf te laten vertellen. Van der Wind en Roos hadden de marechaussees en MID/KL'ers in de debriefingsteams op het hart gedrukt dat de gesprekken beslist niet het karakter van een verhoor mochten hebben. Het was de bedoeling een ontspannen en open sfeer te creëren, waarin de vrouwen en mannen van Dutchbat zich op hun gemak zouden voelen. Aan de hand van tevoren opgestelde vragenlijsten moesten de interviewers zo nu en dan interveniëren om te zorgen dat alle onderwerpen aan bod zouden komen.

Om zo volledig mogelijk te zijn was al tijdens de planning van de debriefing een onderverdeling gemaakt van drie hoofdcategorieën van vragen die aan de orde moesten komen. Die categorieën waren: Algemeen, Operationeel Optreden en Humanitair Oorlogsrecht. Die volgorde moesten de debriefingsteams in Assen aanhouden tijdens de gesprekken. De onderwerpen waren op de vragenlijsten uitgesplitst. Voor de afdeling algemeen waren dat: bewijsmateriaal, contacten met de media, ondertekende documenten of afspraken, mogelijke strafbare feiten/wangedrag¹⁶⁸ en overige zaken. Vervolgens voor het operationele optreden: locatie en organisatie, opdracht, ervaringen, rapportages, communicatie, hulpverlening, commandovoering, logistiek en overige. Ten slotte werd over humanitair oorlogsrecht gevraagd naar: identificatie, behandelen van gewonden en zieken, behandeling van gevangenen, behandeling van burgers/vluchtelingen, behandeling als gegijzelde/gevangene, methoden en middelen van oorlog voeren en kennis van het oorlogsrecht.¹⁶⁹

De meeste vragen zijn ook daadwerkelijk gesteld conform de afgesproken volgorde. In de praktijk betekende dit dat eerst zaken werden gecheckt die van acuut belang waren om de minister voor verdere affaires te behoeden. Dit bleek ook na lezing van de 208 originele debriefingsverslagen die individuele militairen aan het NIOD vrijwillig ter beschikking hadden gesteld. De eerste vraag was of men nog bewijsmateriaal had dat van belang kon zijn voor het onderzoek. Vervolgens werd altijd gevraagd naar eventuele contacten van betrokkene met de media en ook of men iets afwist van mogelijk ondertekende documenten of afspraken. Uiteindelijk moest op die wijze de kernvragenlijst worden afgewerkt. Toch lukte dat niet altijd helemaal. Uit de aanwezige gespreksverslagen is dat overigens moeilijk te distilleren, want een vraag waarop geen antwoord kwam werd niet consequent als zodanig gemeld of genoteerd. Daardoor is het onmogelijk geworden om te achterhalen of alle vragen daadwerkelijk werden gesteld. Er speelden ook andere factoren mee. Naarmate de interviewers met meer mensen gesproken hadden, groeide de kennis en werd de vraagstelling aangepast en preciezer. Een en ander was ook zodanig georganiseerd dat een debriefingsteam zo veel mogelijk militairen te zien kreeg die op de dezelfde locatie hadden gezeten of hetzelfde werk hadden verricht.

De keerzijde van deze aanpak was wel dat de debriefers na een paar gesprekken met dezelfde inhoud wat ongeduldig werden en niet meer zoveel belangstelling hadden om nóg

¹⁶⁸ Hoewel strafbare feiten/wangedrag op de vragenlijst stonden, werd er in het licht van de afspraak tussen het OM en de debriefingsleiding niet specifiek naar gevraagd voorzover het moge-

lijke strafbare feiten/wangedrag van Dutchbatters betrof.

¹⁶⁹ SMG/Debrief. Draaiboek Debriefing Srebrenica, Assen, 31/08/95.

een keer hetzelfde verhaal aan te horen.¹⁷⁰ Dan werd er minder doorgevraagd dan in het begin. Vervolgens was het mogelijk dat een militair geen, of een onjuist antwoord gaf op een vraag waarop hij het juiste antwoord wel kende. Door het besluit om geen hoor en wederhoor toe te passen, konden dit soort zaken er niet of nauwelijks worden uitgefilterd.¹⁷¹ Een andere reden waarom bij sommigen niet alle vragen werden afgewerkt was de tijdsdruk. Indien aan een bepaalde militair erg veel tijd was besteed om bepaalde gebeurtenissen of waarnemingen goed op papier te krijgen, dan kon dat ten koste gaan van de andere vragen. Vaak werden die dan afgeraffeld of zelfs niet meer gesteld. Slechts een klein aantal militairen is meerdere keren gehoord door een debriefingsteam. Er werd dan gezocht naar informatie die op dat moment nodig was om dringende vragen te beantwoorden.¹⁷²

Tijdens een gesprek werd alle informatie door een lid van het debriefingsteam direct in een computer getypt. Doorgaans was men in staat om kort na afloop van een gesprek een uitgetypte verklaring te overhandigen die dan door de geïnterviewde moest worden ondertekend. Voorzover dit is na te gaan, is dat ook bij alle gebeurd. Later is daarover wel enige verwarring ontstaan omdat een aantal militairen meende dat ondertekenen betekende dat de verklaring ze ook automatisch zou worden toegestuurd. Dat gebeurde echter alleen als daar specifiek om werd gevraagd. Hieraan werd de conclusie ontleend dat de verklaring niet zou zijn ondertekend *omdat* de desbetreffende persoon hem niet thuis had ontvangen.

Overigens werden een aantal problemen die speelden tijdens de debriefing al bij het eerste gesprek duidelijk. De Militaire Veiligheidsman die bij Dutchbat III in Srebrenica als toegevoegd S5 had gediend, werd door collega's van de MID/KL die in een debriefingsteam zaten gevraagd om als proefpersoon op te treden. De onderzoekers zagen vrijwel meteen in dat het tijdsbesef van de Dutchbatters die in Srebrenica hadden gezeten vaak verward was. Men kon zich vaak nog wel gebeurtenissen herinneren, maar niet het bijbehorende tijdstip.¹⁷³ Een ander probleem dat toen ook duidelijk werd en waarover een aantal gedebrieften zich na afloop beklaagd heeft, was de weergave van het debriefingsgesprek in het uiteindelijke rapport. De informatie was achteraf niet altijd herkenbaar voor ze. Bovendien leefde het gevoel dat de rapporteurs niet altijd de kennis en achtergrond hadden die nodig was om alle materie te begrijpen.¹⁷⁴

Het voortschrijdende inzicht dat zich bij de debriefingsteams voordeed en leidde tot aanpassing van de vragen, deed zich op een volgend niveau ook voor. De kant-en-klare gespreksverslagen werden gekopieerd en, met alle persoonsgegevens erop, aan ieder van de drie lees- en analyse (LA-)ploegen doorgegeven. Deze ploegen hadden zoals gezegd ieder een eigen onderwerp toebedeeld gekregen waarop zij moesten focussen, te weten: Algemeen, Operationeel Optreden en Humanitair Oorlogsrecht. Deze verdeling volgde die van de vragenlijsten die tijdens de gesprekken waren gebruikt. Het was de taak van de LA-ploegen om in alle teksten die passages te markeren die voor hun specialisme van belang waren. Zij versleutelden die volgens afgesproken coderingen en noteerden bovendien in de marges bepaalde relevante facetten die in het verhaal waren onderkend. Daaruit werden de belangrijkste items geselecteerd om direct aan Bokhoven, de feitelijke coördinator tijdens de dagelijkse gang van zaken, dan wel aan Van der Wind bekend te maken.

170 Interview R.F.J.H. de Ruijter, 31/05/01.

171 Interview K.C. Roos, 13/07/00

172 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01; interview J.H.M. de Winter, 20/07/00; interview O. van der

Wind, 19/07/01.

173 Interview R.F.J.H. de Ruijter, 31/05/01; interview B. Rave, 13 en 14/12/00.

174 Interview G. Kremer, 13/07/98.

De lees- en analyseploegen

De debriefingsteams werkten in principe gecompartmenteerd, maar de LA-ploegen kregen alle verslagen te zien.¹⁷⁵ Op dat niveau had men een volledig overzicht van de materie en was men veel beter in staat om inconsistenties op te merken. De meeste aanpassingen op de vragenlijsten vonden plaats op basis van observaties die de LA-ploegen maakten. Alleen Van der Wind, Bokhoven en Kuijs van het administratieve centrum – en later de leden van het redactieteam – hadden verder het totale overzicht. Zij kregen ook de gemarkeerde verslagen van de drie verschillende lees- en analyseploegen ter inzage. Iedere dag werden er coördinatiebesprekingen gehouden. Gelijksortige meldingen van excessen bijvoorbeeld moesten worden onderzocht. Zo kon het gebeuren dat niet alleen de vraagstelling werd aangepast, maar ook dat een militair opnieuw werd opgeroepen om onduidelijkheden te verklaren of om tegenstrijdige informatie te checken.

De dagelijkse coördinatiebesprekingen ervoeren de meeste betrokkenen als zeer waardevol. Het was het enige moment van de dag waarop de hele groep bijeen was. Ze verliepen als volgt: in het algemeen opende Van der Wind de bijeenkomst met wat mededelingen en opmerkingen, waarna Bokhoven het woord nam en dieper inging op wat de belangrijkste zaken en trends waren die tot zover naar voren waren gekomen. Het doel was niet alleen om te informeren, maar ook om de aandacht op bepaalde zaken te vestigen. Zonodig kon de vraagstelling worden aangepast. Volgens Van der Wind zagen de vragenlijsten er aan het einde van de debriefing totaal anders uit dan aan het begin.¹⁷⁶ Na Bokhoven kwam meestal iemand van de lees- en analyseploegen aan het woord om bepaalde kwesties uit te leggen of de aandacht op een onderwerp te vestigen. In ieder geval besloot Kuijs altijd de ochtendvergaderingen met mededelingen van huishoudelijke aard. Een vaste rubriek was de tussenstand van de aantallen mensen die tot zover gehoord waren. Tot slot konden betrokkenen vragen stellen.

Over de bemanning van de drie lees- en analyse-ploegen valt nog wel het een en ander te zeggen. Het is opvallend dat de ploeg belast met de analyse van het operationele optreden de sterkste personele bezetting in rang had: vier officieren, zijnde een kolonel, twee luitenant-kolonels en een majoor. Hierna kwam de ploeg Algemeen met een luitenant-kolonel, een majoor, een eerste luitenant en een adjudant-onderofficier. De derde ploeg was Humanitair Oorlogsrecht met twee majoors, een adjudant-onderofficier en een opperwachtmeester. Alleen al vanwege de publieke en politieke belangstelling in die tijd had het in de lijn der verwachtingen gelegen dat het zwaartepunt zou liggen bij de derde ploeg, Humanitair Oorlogsrecht.

Hoewel majoor W. Kroon, hoofd van de lees- en analyseploeg Humanitair Oorlogsrecht, bekend stond als een goed jurist, was hij zeker geen specialist in de materie, de door de politiek en de media onderkende focus op de humanitaire dimensie van het drama in Srebrenica ten spijt. Een zodanige toekenning van de prioriteiten bij de bemanning van de LA-ploegen toonde aan dat de Koninklijke Landmacht haar oorspronkelijke doelstelling, een militair-operationele debriefing, nog steeds als belangrijkste ervoer. De toekenning van de bemanning van de LA-ploeg Operationeel was echter onderdeel van een veel breder verschijnsel. Toen Van der Wind aantrad als leider van de debriefing op 12 augustus, was het personeel voor het onderzoek reeds aangewezen. Over KMar-personeel had hij sowieso

¹⁷⁵ DAB. Rapport gebaseerd op de Debriefing Srebrenica, Assen, 04/10/95.

¹⁷⁶ Interview met O. van der Wind, 19/07/01.

geen zeggenschap, aangezien dat de taak van Roos was. De andere KL-militairen – ook de MID/KL'ers – waren voornamelijk door toedoen van de Crisisstaf van de KL aangewezen.¹⁷⁷ Uiteindelijk heeft Van der Wind alleen een majoor jurist meegebracht als een soort rechterhand. De mogelijkheid om zelf mensen aan te trekken was er eenvoudigweg niet meer.¹⁷⁸

Niet alleen qua bezetting waren er verschillen tussen de LA-ploeg Operationeel en de andere twee. De eerstgenoemde had zich gedurende de gehele debriefing afgezonderd van de anderen. Dat ging zelfs zover dat ze, tegen de strikte orders in van de debriefingsleider, in militair uniform bleven lopen. Dit gedrag viel bij de meeste collega's niet in goede aarde. Maar er waren nog andere problemen. Ongeveer een week na het begin van de debriefing bleek dat de zoon van het hoofd van de LA-ploeg Operationeel bij de B-compagnie in Srebrenica had gediend. Dit leidde tot enige discussie toen het algemeen bekend werd. Sommigen opperden de gedachte dat dit tot een verstrengeling van belangen kon leiden. Van der Wind heeft de situatie met de desbetreffende kolonel besproken, maar hij zag hierin verder geen aanleiding hem uit zijn functie te ontheffen.

Verder bleek in de prille beginfase van het onderzoek dat er een virus was doorgedrongen in de database van het administratief centrum. De lees- en analyseploeg Operationeel Optreden had, wederom tegen de orders van de onderzoeksleider in, eigen laptopcomputers en floppies gebruikt.¹⁷⁹ Hierdoor is naar alle waarschijnlijkheid het virus in de database terecht gekomen; de schade was gelukkig minimaal. Het virus werd vrijwel onmiddellijk ontdekt en door de systeembeheerder onschadelijk gemaakt. Volgens een van de relaasstellers heeft het virus geen invloed op het feitenrelaas gehad, maar wel op het documentatiecentrum. De stapel gespreksverslagen van die dag moest opnieuw door de molen.¹⁸⁰ Later heeft zich nóg een virus-incident voorgedaan, waarna het virus in Assen uit 1995 nog eens onder de loep werd genomen. In mei 1999 meldde de pers dat er verklaringen zouden zijn verdwenen of vernietigd in het Srebrenica-archief op de Frederikkazerne in Den Haag. Een en ander zou gebeurd zijn doordat een harde schijf was gecrasht. De MID/KL stelde een onderzoek in dat op 3 juni 1999 was afgerond. Het ministerie van Defensie kreeg te horen dat de onderzoekers geen bewijzen hiervoor hadden. De diskettes bevatten (nog steeds) 485 van de 487 verklaringen, en alle waren in druk aanwezig. Twee verklaringen waren nooit op diskette gezet, omdat ze per fax uit het buitenland waren ontvangen (het verschil tussen de 487 verklaringen en het aantal van 460 gehoorde, komt overigens omdat sommige militairen meer dan eens zijn gehoord). Er bestond trouwens geen harde schijf, en überhaupt waren de verklaringen volgens de onderzoekers nooit op een harde schijf opgeslagen. In hetzelfde protocol van onderzoek werd minister De Grave over het Assen-virus geïnformeerd. Ook in dit geval was de conclusie dat destijds de schade tijdig was opgemerkt en derhalve beperkt was gebleven.¹⁸¹ In dezelfde periode vond nog een onderzoek plaats door de KMar dat ook uitwees dat er geen schade was toegebracht aan de opgeslagen verklaringen, zoals in de pers was gesuggereerd.¹⁸²

Een volgend incident waarbij de lees- en analyseploeg Operationeel was betrokken betrof de aanleg van een dossier voor de sectie *Lessons Learned* (LL) van de KL. Majoor H. Stumpers zat namens deze sectie bij de ploeg Operationeel en begon, naast zijn taak de

177 Interview met O. van der Wind, 19/07/01.

178 Interview met O. van der Wind, 19/07/01.

179 Interview met C.P.C. Kuijs, 20/06/01.

180 Interview met de G. de Groot, 28/04/99.

181 NIOD, Coll. Pennin, Protocol van Onderzoek, 03/06/99.

182 KMar. Nota van PCKMar, G. Beelen aan de Minister van Defensie, 24/06/99.

gespreksverslagen te coderen, al snel na de aanvang van de debriefing met dit dossier. Hiervoor werden de volledige gespreksverslagen gebruikt waar alle personalia nog op stonden. Op zich hoefde dit geen verbazing te wekken, omdat Stumpers deze werkzaamheden per brief aan de onderzoeksleiding op 18 augustus 1995 had aangekondigd.¹⁸³ Plaatsvervangend Bevelhebber Van Baal verklaarde bovendien tegenover het NIOD dat hij gedurende de debriefing per telefoon door het hoofd van de LA-groep Operationeel op de hoogte werd gehouden over het functioneren van het bataljon en de bataljonsleiding.¹⁸⁴ Van der Wind was hiervan echter niet geporteerd en heeft tijdens de tweede week van het onderzoek een eind gemaakt aan de activiteiten van Stumpers. Dit strookte met de instructies aan alle betrokkenen dat er absoluut geen informatie vanuit Assen naar buiten mocht komen. Zoals later zou blijken, was de debriefingsleiding zeer streng waar het verzoeken om informatie van de Centrale Organisatie betrof. Tegenover het NIOD deed Van der Wind het dossier van Stumpers af als een incident, als een activiteit van een jonge enthousiaste officier.¹⁸⁵ Ten slotte was er nóg een incident waarbij Van der Wind weer moest ingrijpen. De lees- en analyseploeg Operationeel had namelijk majoor Franken na diens debriefingsgesprek van de gang geplukt om hem een aantal vragen te stellen. Sommige betrokkenen hadden het sterke vermoeden dat dit wel vaker gebeurde.¹⁸⁶ De strenge compartimentering van de diverse niveaus in Assen verzette zich hiertegen en verklaart de ingreep van Van der Wind. De rapportages van de LA-groep Operationeel aan Van Baal over het functioneren van het bataljon en de bataljonsleiding, maken echter duidelijk dat zij zich gelegitimeerd voelde door instructies van het hoogste niveau.

De enige officiële uitzondering op de regel dat er absoluut geen informatie over de debriefing naar buiten mocht, was de bijzondere relatie met het VN Joegoslavië-Tribunaal. De doelstelling om te achterhalen wat Dutchbatters gezien hadden van de door Bosnische Serven gepleegde oorlogsmisdrijven, kreeg in Assen een bijzondere invulling. Voor het Joegoslavië-Tribunaal in Den Haag werd de rode loper uitgerold. Vanaf de tweede week van de debriefing was er continu personeel van het Tribunaal aanwezig. Hun kantoor was in een hotel in Assen ondergebracht, maar ze bezochten de debriefingslocatie veelvuldig. Van der Wind richtte een speciale informatiekamer in over het oorlogsrecht, waar de mensen van het Tribunaal de meest recente informatie konden inzien. Verder was er veelvuldig contact met de lees- en analyseploeg Humanitair Oorlogsrecht. De Tribunaal-medewerkers kregen zonder enige terughoudendheid alle verklaringen onder ogen waarin zaken waren aangemerkt die voor hen interessant waren. Dit had een aantal consequenties. Ten eerste gebruikten zij de informatie om te checken wat ze zelf hadden. Hieruit kon voortvloeien dat de vraagstelling bij de debriefing werd bijgesteld. Ten tweede riep de VN vaak Dutchbatters bij zich om ze, op basis van de gespreksverklaringen, zelf nog eens te ondervragen. Uiteindelijk hebben zij gesprekken met tientallen Dutchbatters gevoerd.¹⁸⁷ Later is uit deze grote groep mensen een aantal geselecteerd om in 1996 daadwerkelijk voor het Tribunaal te getuigen. Hoewel Voorhoeve van tevoren al had aangegeven dat het Tribunaal alle medewerking zou krijgen, is het mede te danken aan het inlevings- en organisatievermogen van de debriefingsleider op dit gebied dat een en ander zo goed werd geregeld.

183 Sie LL. Onderzoek 'val Srebrenica', brief van HSSL, majoor Stumpers aan H-OB, SC-O en kolonel Bokhoven, 18/08/95.

184 Interview met A.P.P.M. van Baal, 01/11/01.

185 Interview met O. van der Wind, 19/07/01.

186 Interview met de R.F.J.H. Ruijter, 31/05/01; interview met O. van der Wind, 19/07/01.

187 Interview met O. van der Wind, 19/07/01.

Het administratief centrum en het feitenrelaas

Het administratief centrum, waar majoor Kuijs met de scepter zwaaide, was de fase die volgde op de verwerking van de gespreksverslagen door de LA-ploegen. Hij was het die het plan van aanpak voor de debriefing had geschreven en die de nogal complexe procedure van informatieverwerking en de daaropvolgende gecomputeriseerde samenstelling van de gespreksverslagen verzorgde. Nadat de LA-ploegen klaar waren met markeren en signaleren, werden de verslagen ingeleverd bij het administratief centrum. Daar verwerkten de relaas-stellers ieder gecodeerd verslag. Zij zetten het verhaal in een tekstverwerker, lichtten de relevante tekstdelen eruit en groepeerden ze met gelijksoortige gegevens. Zo ontstond op papier een lijst met bijvoorbeeld waarnemingen in de trant van: ik heb gezien dat er een stoffelijk overschot lag op een bepaald kruispunt. Wanneer een dergelijk verhaal in de tekstverwerker bijvoorbeeld vijf keer voorkwam, ontstond er een reeks: er is een lijk gezien op dat bepaalde coördinaat, en dat is vier keer bevestigd. Al die verkorte verhalen zijn later bijeengevoegd door de relaasstellers. Zij hadden de opdracht om de gegevens te depersonaliseren en tot een ‘hapklare brok’ te maken. Al die hapklare brokken werden vervolgens achter elkaar geplakt en gegroepeerd tot een feitencomplex, op basis waarvan het uiteindelijke debriefingsrapport is samengesteld.¹⁸⁸ Het depersonaliseren van gegevens was noodzakelijk vanwege de aan de militairen toegezegde vertrouwelijkheid. Dit was bij de verslagen van de bataljonscommandant en zijn plaatsvervanger uiteraard moeilijker, omdat zij bovenaan de bevelsketen stonden en zaken vrij makkelijk tot beiden te herleiden waren.

Maar in het administratief centrum werd nog meer gedaan met de gespreksverklaringen. Het centrum werd, behalve door Kuijs, alleen door andere Marechaussees bemand. Deze waren gewend om bij grote KMar-onderzoeken gebruik te maken van een feitenrelaas. Kuijs cum suis stelde op basis van door de LA-ploegen aangeleverde en gecodeerde verklaringen een compleet feitenrelaas samen. Zo ontstond een zeer compleet verslag waarin de primaire meldingen van gedebriefden stonden, met vaak nog de emotie en *couleur locale* erbij. Het feitenrelaas is de optelsom van alle relevante gespreksverklaringen en bevat dus veel meer informatie dan het eindrapport. Het was niet primair de bedoeling geweest om het feitenrelaas als basis te laten dienen voor het debriefingsrapport. Daarvoor dienden tenslotte de door de lees- en analysegroepen gemarkeerde verklaringen uit het feitencomplex. Kuijs wilde evenwel zeker zijn dat er zorgvuldig met informatie werd omgesprongen en dat niets onder het tapijt zou worden geveegd. Hij beschouwde het feitenrelaas als een verzekering voor later. Zo kon voorkomen worden dat KMar-personeel achteraf geconfronteerd zou worden met een discussie of feiten die wel waren gemeld, maar niet waren opgenomen.¹⁸⁹ Het feitenrelaas was dan ook nooit bedoeld om als zelfstandig rapport uitgebracht te worden. Het was bij de marechaussee nu eenmaal gebruikelijk bij grote onderzoeken een feitenrelaas te produceren. Volgens Van der Wind is er tijdens het schrijven en redigeren van het eindrapport regelmatig gebruik van gemaakt om een en ander te verifiëren.¹⁹⁰

De mensen in het administratief centrum hadden er hun handen aan vol de drie relazen en het feitenrelaas tegelijkertijd samen te stellen. In het begin van de operatie waren er twee relaasstellers. Toen het drukker werd, kwam daar nog een derde bij, zodat ieder een eigen hoofdstuk had. De laatste week zijn er nog drie KMar's toegevoegd, waardoor twee man per hoofdstuk werkten. Door die uitbreiding kon men het werk in ieder geval aan; het nadeel

¹⁸⁸ Interview met de G. de Groot, 28/04/99.

¹⁸⁹ Interview met C.P.C. Kuijs, 20/06/01.

¹⁹⁰ Interview met O. van der Wind, 19/07/01.

was dat het overzicht van de individuele relaassteller minder werd. Dat overzicht berustte bij Kuijs, die het feitencomplex bewerkte tot een feitenrelaas. Er bestonden twee exemplaren van. Eén exemplaar werd aangehouden bij de KMar in Utrecht en één werd bij de MID in Den Haag gedeponerd.

Het redactieteam

Nadat de relaasstellers de verklaringen hadden gedepersonaliseerd en verwerkt in feitencomplexen, was het de beurt aan het redactieteam. Van der Wind en Bokhoven hadden de leiding daarvan, en zij werden bijgestaan door de hoofden van de lees- en analyseploegen: kolonel A. de Jong, overste Steinhardt en majoor W. de Kroon, en uit twee MID/KL'ers, F. Pennin en kapitein Triep, die Bokhoven voor het eigenlijke schrijven had meegebracht. De twee externe adviseurs, De Ruiter en Huyser, werden eveneens nauw betrokken bij de redactie en kregen de verschillende versies onder ogen om commentaar op te leveren. Omdat de redactie voornamelijk laat in de avonden plaatsvond, kregen De Ruiter en Huyser pas de volgende ochtend de tussenproducten te lezen. Pas toen de redactie op zijn einde liep, werd de inbreng van de hoofden van de lees- en analyseploegen veel minder. Pennin en Triep verschansten zich in de kelder van het gebouw; behalve Van der Wind en Bokhoven kwam zelden iemand beneden. Tot die tijd echter werden er regelmatig redactievergaderingen gehouden over de inhoud, waarbij alle redactieteamleden aanwezig waren. Het feitenrelaas, dat op 22 september was afgesloten, werd in die latere fase ook geraadpleegd als er over bepaalde zaken opheldering moest komen.

De rol van de externe adviseurs was volgens veel betrokkenen een vrij actieve. Tijdens het onderzoek in Assen waren zij vaak aanwezig en hadden zij toegang tot alle gespreksverslagen, die ze ook grotendeels gelezen hebben. Bovendien maakten zij van de mogelijkheid gebruik om als toehoorder bij een aantal gesprekken te gaan zitten. In de beginfase was hun bemoeienis met het onderzoek er echter voornamelijk een van waarnemer en lezer. Later, toen het redactieteam serieus aan het werk ging, traden zij meer op de voorgrond. Een al aangehaald voorbeeld was het door Van der Wind gevraagde advies aan De Ruiter over wat te doen met meldingen over het mogelijk overrijden door Dutchbatters van Moslim-vluchtelingen. In overleg is toen bepaald dat Van der Wind dit zou moeten opnemen met de Officier van Justitie te Arnhem, Besier.

Voor het eindrapport zelf hebben de adviseurs ook nog aanbevelingen gedaan. Om te beginnen ging dat over de indeling van het eindrapport. Oorspronkelijk zou de gevolgde indeling van de thema's tijdens de debriefing worden aangehouden: Algemeen, Operationeel en Humanitair Oorlogsrecht. Maar gezien de aard en omvang van de waarnemingen en meldingen van Dutchbatters over vluchtelingen en gewonden, drongen de adviseurs erop aan die onderwerpen in een apart hoofdstuk te behandelen. Vooral De Ruiter onderkende de vluchtelingenzaak als een groot probleem. Voorts was er een discussie over meldingen dat Dutchbatters Bosnische Serven zouden hebben geholpen door ze te trainen in het gebruik van Nederlands materieel.¹⁹¹ Ook waren er discussies over de problemen met de KHO-groepen. Dit werd echter gezien als een geschil tussen personen dat in dat licht buiten het bestek van het rapport viel. Volgens een van de redacteuren was het vanaf het begin al

---

191 Interview met F. Pennin, 07/03/01.

bekend dat commandantenzaken en persoonlijke verhoudingen buiten het rapport bleven.¹⁹²

Het eindrapport, een kritische beschouwing

Met de voltooiing van het rapport kwam een einde aan een hectische periode die, met inbegrip van de voorbereidingen, begin augustus was begonnen. Het horen van 460 militairen in krap vier weken was een gigantische klus geweest. Het merendeel van het personeel dat in Assen bij de debriefing betrokken was, had dat ook als zodanig ervaren. Gedurende die weken was keihard gewerkt; werkdagen van 18 uur waren geen uitzondering. Duizenden bladzijden aan getuigenissen over de meest uiteenlopende zaken vonden hun uiteindelijke weerslag in een rapport van net over de honderd bladzijden. De tijdsafbakening – de periode van 6 tot en met 21 juli – werd strikt gehandhaafd in het rapport. De stijl was zakelijk en onpersoonlijk. Om ook de lezer enige achtergrond informatie te verschaffen was een hoofdstuk ‘Achtergronden en Chronologie’ opgenomen. Achterin het rapport zaten nog acht bijlagen ter verdere verduidelijking.

Zoals in de inleiding voor dit hoofdstuk is aangegeven, komen de onderwerpen uit het debriefingsrapport uitgebreid in dit NIOD-rapport aan de orde. Maar een onderwerpsgewijze vergelijking met het debriefingsrapport in dit hoofdstuk zou leiden tot nodeloze herhalingen. Wel is het, voor het begrip van hoe een en ander werkte en ter illustratie van de tekortkomingen, noodzakelijk om een paar voorbeelden eruit te lichten – de drie hieronder behandelde voorbeelden staan overigens uitgebreider beschreven in een bijlage bij dit rapport over de medische aangelegenheden.¹⁹³ Onder die noemer valt een aantal kwesties waarin het functioneren van Dutchbat, de KHO-groepen en de verbandplaats aantoonbaar anders was dan in het rapport staat beschreven. Een bijkomstige reden om voor deze onderwerpen te kiezen is dat het debriefingsrapport in het algemeen erg kort is over medische aangelegenheden. Er bleek een schat aan materiaal in de gespreksverslagen van de debriefing te zitten. Het betreft de evacuatie van het ziekenhuis in Srebrenica, interne strubbelingen binnen de medische staf en met de bataljonsleiding en als derde, de problemen rond de ijzeren voorraad.

De evacuatie van de patiënten uit het ziekenhuis naar Potočari is het eerste onderwerp dat aan de orde komt. Het debriefingsrapport wekte hierover de indruk dat het een Dutchbat-operatie was en dat *Médecins Sans Frontières* (MSF) hooguit een helpende rol had. Het vermeldde dat het Dutchbat lukte de evacuatie van het ziekenhuis uit te voeren, zij het met de nodige improvisatie.¹⁹⁴ Verder stond erin vermeld dat MSF bij de afvoer assisteerde, maar dat vooral Dutchbat voor de afvoer zorgde toen de vluchtelingenstroom op gang kwam. Een aanhaling uit een debriefingsverslag moest dit illustreren: ‘Omdat personeel van MSF zich op dat moment in de bunker bevond, werd besloten om de gewonden zo veel mogelijk in de voertuigen van Dutchbat mee te nemen.’¹⁹⁵

De werkelijkheid was anders. Hoewel de beschikbare informatie over de daadwerkelijke gebeurtenissen enigszins tegenstrijdige was, werd achteraf duidelijk dat negatievere geluiden weggefilterd werden en Dutchbat in het debriefingsrapport te veel eer kreeg toebedeeld. De evacuatie van Srebrenica in de richting van Potočari vond plaats in grote haast en paniek.

192 Aanvullende telefonische discussie met F. Pennin, 25/06/01.

193 Zie Bijlage: *Dutchbat III en de bevolking*:

medische aangelegenheden.

194 Debriefingsrapport, 5.3, p. 55.

195 Debriefingsrapport, 5.10, p.57.

Niemand wist wat er gebeurde en waar men heen moest; de chaos was compleet. Kapitein J.R. Groen van de B-compagnie had begrepen dat MSF wel wilde evacueren, en had de opdracht gegeven viertonners klaar te zetten om aan een eventueel verzoek om hulp van MSF te kunnen voldoen.¹⁹⁶ De verzamelde vluchtelingen dachten echter dat de viertonners bestemd waren om hen naar het noorden te brengen en klommen er vervolgens op. Op elke viertonner zaten wel honderd panische mensen en de chauffeurs moesten personen uit de cabine trekken om te kunnen rijden. Wel waren een paar patiënten die nog konden lopen op een Dutchbat-viertonner met vluchtelingen geklommen en naar Potočari vertrokken. Onduidelijk is of dit gewonden uit het ziekenhuis waren, aangezien er zich ook vele gewonden bevonden onder de vluchtelingen op of in de buurt van de compound van de B-compagnie. Vlak voor de eigenlijke val van de enclave, toen de VRS-soldaten al in de stad waren, heeft luitenant Egbers zijn eigen mannen opdracht gegeven te voet naar Potočari te gaan om zodoende plaats te maken voor twintig gewonden die via MSF werden aangeleverd.¹⁹⁷ Het staat vast dat er absolute chaos heerste in Srebrenica toen de vluchtelingenstroom zich eenmaal richting Potočari begaf.

Uiteindelijk vervoerde Dutchbat 20 gewonden en MSF 48. Het ligt voor de hand dat gezien de chaos in Srebrenica de lees- en analyseploeg in Assen bij de reconstructie de verschillende locaties waar zich gewonden bevonden door elkaar heeft gehaald. Het resultaat was wel dat Dutchbat in het debriefingsrapport met de eer ging strijken voor een operatie waarin het alleen een ondersteunende rol had.

Een volgend voorbeeld betreft de slechte verhouding tussen de bataljonstaf van Dutchbat III en de KHO-groepen 5 en 6. Debriefingsverklaringen uit Assen leverden hierover een schat aan informatie; niet alleen van mensen die bij de verbandplaats of in een KHO-team gediend hadden, maar ook van andere militairen van Dutchbat III. Het debriefingsrapport voert voor de verstoorde verhoudingen tussen de twee KHO-groepen en de bataljonsleiding op zich relevante redenen aan: de veel te late aflossing van KHO-5 door KHO-6, de slechte coördinatie tussen de bataljonsleiding en de KHO, het op de hak nemen door KHO-personeel van een aantal personen in een satirisch radioprogramma, het feit dat de medische leiding zich niet hield aan de algemeen geldende bepalingen, en een meningsverschil over het al dan niet ondersteunen van MSF in het ziekenhuis in Srebrenica.¹⁹⁸ Deze opsomming gaat niettemin op geen enkele wijze in op de klachten en opmerkingen uit de verklaringen zelf; het verband met daaruit voortvloeiende informatie over een falende bataljonsleiding wordt evenmin gelegd. Veel ernstiger is dat het rapport meldt dat tijdens de val opdrachten van de commandant van de verbandplaats niet werden uitgevoerd.¹⁹⁹ De hieraan verbonden conclusie dat dit door angst of lafheid was gebeurd en dat een dienstbevel weigeren een zwaar vergrijp is in militaire termen, werd niet getrokken. Het is tevens opmerkelijk dat noch de minister, noch door bevelhebber, hebben aangedrongen op een strafrechtelijk onderzoek na het verschijnen van het rapport.²⁰⁰

Als derde en laatste voorbeeld, ontleend aan het debriefingsrapport, volgt hier een korte analyse van de problemen rond de 'ijzeren voorraad'. Het rapport zegt hierover: 'On-

196 Debriefingsverslag Y.M.Ch. Borst, 13/09/95.

197 Interview met V.B. Egbers, 02/09/99.

198 Debriefingsrapport, 6.4.

199 Debriefingsrapport, 6.4.

200 De zaak is in november en december 1995

onderzocht door de Inspecteur Geneeskundige Dienst van de KL. Zie voor een gedetailleerde beschrijving van dit geval de bijlage: Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden.

duidelijk is gebleven of het hanteren van een dergelijke ‘ijzeren voorraad’ tot de dood van medisch hulpbehoevende vluchtelingen heeft geleid.²⁰¹ Gezien de discussie die na de *Brandpunt*-uitzending van 26 november 1995 uitbarstte, bleek dat er veel meer aan de hand was geweest. De conclusie was dat de behandeling van deze complexe zaak in het debriefingsrapport zeer onvolledig was. Een lid van de debriefingsorganisatie was niet gelukkig met deze behandeling en beweerde dat het lees- en analyseteam Operationeel belangrijke facetten en achtergrondinformatie over onder andere de kwestie van de ‘ijzeren voorraad’ achterwege had gelaten.²⁰² Voor minister Voorhoeve was de zin in het debriefingsrapport de aanleiding tot de vraag of dit misschien wel tot de dood van vluchtelingen had geleid. Hij gaf opdracht dit nader te laten uitzoeken.²⁰³

Het antwoord op deze en andere vragen over het optreden van het medisch personeel, had een plaats kunnen vinden in de door Voorhoeve op te stellen brief die als begeleidend schrijven moest fungeren bij de aanbidding van het debriefingsrapport aan de Tweede Kamer.²⁰⁴ Uiteindelijk heeft de minister de kwestie van de inzet van het medisch personeel niet aangeroerd in zijn brief.²⁰⁵

Deze voorbeelden laten aan de ene kant zien hoe chaotisch de situatie in de enclave was; het is begrijpelijk dat de debriefers en LA-ploegen aanvankelijk moeite hadden enige orde aan te brengen in de informatiestroom die op ze afkwam. In dit hoofdstuk was eerder te lezen over het voortschrijdend inzicht bij de debriefingsteams, waardoor de context waarin bepaalde informatie paste, groeide. Bovendien bestond de mogelijkheid de vragen op de kernvragenlijst aan te passen als daar een goede reden voor was. Volgens Van der Wind zagen de vragenlijsten er aan het einde van het onderzoek heel anders uit dan aan het begin. Aan de andere kant komt uit deze voorbeelden de discrepantie tussen de overdadige informatie in de gespreksverklaringen en wat ervan uiteindelijk in het rapport terecht kwam, helder naar voren. Toch kan alleen een definitief oordeel over het debriefingsrapport worden geveld indien alle 487 gespreksverslagen vrij kunnen worden ingezien. Het Feitenrelaas en de aan het NIOD ter beschikking gestelde 208 gespreksverklaringen laten dit niet toe. Wel kan gesignaleerd worden dat in Assen in ieder geval op drie niveaus uit het vele beschikbare materiaal een selectie is gemaakt, met telkens een verlies aan gegevens tot gevolg. Ten eerste gebeurde dit bij het debriefingsgesprek. Niet alles dat werd vermeld, kwam in het verslag te staan. Vervolgens vond een selectie plaats door een van de drie lees- en analyseploegen. Ten slotte brachten de leden van het redactieteam een laatste selectie aan. Van de 460 militairen zijn er maar een paar meer dan eens gehoord. Slechts zelden werden mensen met elkaars verklaringen geconfronteerd.

De klacht van sommigen dat zij hun verhalen niet herkenden in het rapport is gerecht-

201 Debriefingsrapport, 5.41.

202 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 7. Verslag telefoongesprekken naar aanleiding van de oproep van de minister van Defensie, 17/08/95, p. 8, para. 6.

203 DCBC, 1214. Fax Hoofd Operatiën Defensiestaf, aan brigadegeneraal W. Vader, 18/10/95, nr. OPNB/HE 1018.

204 Vooruitlopend op het einddebat van 19/12/95 heeft de minister wel op 30/11/95 en op 11/12/95 antwoord gegeven op de ruim 145 vragen van

kamerleden over het debriefingsrapport. Op advies echter van de Inspecteur Militaire Gezondheidszorg, commodore vliegarts H.J.M. Groenhout, verwees de minister bij vragen over de medische inzet naar het onderzoek van Groenhout dat nog gaande was. Het ‘zeer vertrouwelijke’ rapport van Groenhout was op 15/12/95 klaar, maar bereikte de Kamer niet meer op tijd voor het einddebat.

205 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 128 (30/10/95).

vaardigd. Zeker waar het aankomt op sfeertekening en *couleur locale* laat het rapport het afweten. Volgens Van der Wind is dit bewust gebeurd om het zo zakelijk mogelijk te houden.²⁰⁶ Daarbij moet gezegd worden dat de waardering voor de sfeer van de debriefing uiteen liep. Sommigen hebben die niet ervaren als een open gesprek waarin zij de gelegenheid kregen om in alle rust hun verhaal te vertellen. Anderen vonden hem juist open en prettig. Hier volgt een greep uit de uiteenlopende reacties op het rapport van direct betrokkenen.

E. Dijkman was predikant en maatschappelijk werker bij Dutchbat III. Hij had tijdens de debriefing geprobeerd een en ander van zich af te praten, maar dat verliep teleurstellend. Volgens Dijkman bood de ‘verhoorsfeer’ weinig gelegenheid voor de emotionele aspecten van wat hij had meegemaakt.²⁰⁷

In verband met het onderzoek van Van Kemenade stuurde minister De Grave van Defensie in 1998 een brief naar alle Dutchbatters en andere bij de debriefing betrokken militairen. Hierin verzocht hij mensen met informatie naar voren te komen die voor het onderzoek van Van Kemenade van belang kon zijn. Er volgden 28 reacties, veelal per telefoon. Uit de reacties van 21 ex-Dutchbatters bleek iets meer dan de helft kritiek te hebben op de debriefing: de gesprekken waren te veel als verhoor ervaren, men vond dat gemelde informatie niet in het rapport stond en dat de toon te zakelijk was. De andere Dutchbatters reageerden neutraal of positief op de debriefing.

De resterende zeven reacties van militairen die een rol hadden gespeeld bij de uitvoering van de debriefing, waren redelijk positief. Eén betrokkene was lid geweest van een lees- en analyseteam. Hij gaf toe dat de instelling van de teams was dat Dutchbat niet nog meer door het slijk moest worden gehaald. Hij zei verder dat het debriefingsrapport geen open en kritische beschouwing gaf over het optreden van Dutchbat; dat was de opdracht ook niet geweest. Een algemener probleem dat ook hij signaleerde was de kille en zakelijke weergave van de feiten. Over de vele moreel-ethische dilemma’s waar de Dutchbatters mee zaten, werd in het rapport niets gezegd.²⁰⁸

Volgens de toenmalige plaatsvervanger van overste Karremans te Srebrenica en Potočari, majoor Franken, heeft het debriefingsonderzoek aan zijn doel beantwoord: onderzoek naar rampen, kijken of er ‘shit’ was. Hij had wel grote kritiek op het feit dat er nooit een goede operationele debriefing van Dutchbat III heeft plaatsgevonden.²⁰⁹ Een kritisch geluid was ook te horen van luitenant L.C. van Duijn. Hij zag in het uitgetypte gespreksverslag dat hem ter ondertekening werd aangeboden rare fouten staan. Hij concludeerde over het debriefingsteam dat ‘die jongens hun best wel deden, maar de situatie niet in konden schatten’.²¹⁰ Tevredenheid was er bij adjudant C.A. Koreman, die in Srebrenica werkzaam was als hoofd van de ambulancegroep. Volgens Koreman werd hem het hemd van het lijf gevraagd. De gesprekken hadden een ongedwongen en open karakter, en zijn ‘natje en droogje’ werden goed verzorgd.²¹¹

Tamelijk fundamentele kritiek op de debriefing was er ook te horen uit de hoek van de afdeling Individuele Hulpverlening (AIH) van de KL. De AIH was in Assen aanwezig voor het geval een militair tijdens een gesprek zou ‘decompenseren’, ofwel door emotie overmand

206 Interview met O. van der Wind, 19/07/01.

207 Interview met E. Dijkman, 29/07/99.

208 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 7. Verslag telefoongesprekken naar aanleiding van de oproep van de minister van Defen-

sie, 28/09/98.

209 Verslag gesprek met R. Franken, 14/09/98.

210 Interview L.C. van Duijn, 02/07/99.

211 C.A. Koreman, *Mijn ervaringen met Dutchbat III en de val van Srebrenica*.

worden. Maar er werd geen psychologische inhoud aan de gesprekken gegeven en de afdeling was verbaasd om pas via Van Kemenade in 1998 te horen dat de psychologische aspecten wel degelijk tot de doelstellingen van de debriefing hadden gehoord.²¹²

Uit de bredere kring van betrokkenen – op het niveau van de staf van de bevelhebber en de CO – waren ook kritische geluiden te horen over het eindrapport. Zo zou plaatsvervangend chef-defensiestaf Schouten zich vlak na de publicatie hebben laten ontvallen dat het wellicht beter was geweest indien men in Assen de militairen in groepjes vier van zou hebben gedebriefd. De achterliggende gedachte was dat de confrontatie met elkaars verhalen de helderheid en nauwkeurigheid ten goede zouden zijn gekomen.²¹³ Generaal b.d. Huyser, die aan de debriefing verbonden was als adviseur, vond dat het onderzoek tot zijn spijt beperkt geweest was naar plaats en tijd: Srebrenica van het begin van de aanval tot en met de deportaties. De toenmalige directeur van de Directie Algemene Beleidszaken De Winter was van mening dat bepaalde zaken tijdens de redactie van het rapport waren weggefallen. In het Feitenrelaas stond veel meer dan in het eindrapport; een rapport dat die sfeer uitademde zou beter zijn geweest.²¹⁴

Vanaf het begin van de debriefing tot aan de aanbidding van het eindrapport aan de Tweede Kamer op 30 oktober werd er in de landelijke dagbladen weinig over de debriefing zelf geschreven.²¹⁵ Na het debat in de Tweede Kamer op 5 september wachtten ook de politici op het beloofde rapport. Zij beperkten zich in het algemeen tot een reactie op zaken die in pers en media werden aangekaart. Dat leverde voldoende stof op; in die periode bleven er steeds weer berichten opduiken over Srebrenica en het optreden van Dutchbat. Op 11 september barstte het schandaal los over de verzwegen overeenkomst van Smith en Mladić met een artikel van Hans Moleman in *de Volkskrant*.²¹⁶ Op 22 september meldde Frank Westerman dat Dutchbat een lijst met namen van 59 gewonden in opdracht van de Bosnische Serven had opgesteld. In reactie hierop zei CDA-Kamerlid J. de Hoop Scheffer er niet gerust op te zijn dat de debriefing de onderste steen boven zou krijgen. Hij pleitte voor een ‘onafhankelijk’ onderzoek. De VVD’er J.D. Blaauw pleitte voor een breed opgezet internationaal onderzoek, omdat gebleken was dat de informatie over de lijst afkomstig was van een VN-waarnemer en een MSF-verpleegkundige. De vrees was duidelijk dat een beperking van de debriefing tot Dutchbat alleen, geen volledig beeld zou opleveren van de gebeurtenissen. Het was daarom geen toeval dat Voorhoeve omstreeks die tijd besloot de Nederlanders die bij de VN-staven hadden gezeten en als waarnemer hadden gediend, alsnog te laten debriefen in Assen.

Ook in oktober rommelde het nog. Op 19 oktober liet het CDA in *NRC Handelsblad* weten dat het hoorzittingen wilde met de drie Nederlandse VN-officieren die in Sarajevo, Tuzla en Zagreb hadden gediend. Het CDA wilde opheldering over de rol van de VN inzake de luchtsteunaanvragen. Daarna was het Frank Westerman van *NRC Handelsblad* die op 21 oktober een artikel schreef waarin Dutchbat-officieren werd verweten op 13 juli de vader,

212 Interview met W.J. Martens, B.S. Schutte en J.P. Knoester van de afdeling Individuele hulpverlening van de KL, 05/11/98.

213 NIOD, Coll. De Ruiter. Brief van Lkol. J.A.C. de Ruiter aan de CDS en BLS n.a.v. zijn gesprek met Frank Westerman op 06/11/95,

21/11/95.

214 Interview met J.H.M. de Winter, 20/07/00

215 Bijlage Scholten en Ruigrok, *Het debriefingsrapport in de Nederlandse pers*.

216 ‘Voorhoeve zweeg over akkoord met Mladić’, *de Volkskrant*, 11/09/95.

moeder en broer van VN-tolk Hasan Nuhanović van de compound in Potočari te hebben verwijderd.²¹⁷

11. Het rapport en de nasleep

Precies een maand na aanvang van de debriefing, was op 4 oktober 1995 het grote debriefingsonderzoek gereed. Met twee van die datum daterende exemplaren ging generaal Van der Wind naar Den Haag, waar hij persoonlijk één exemplaar aan Couzy overhandigde en het andere aan secretaris-generaal Barth. De twee externe adviseurs, De Ruiters en Huyser, hadden de dag ervoor ieder een exemplaar ontvangen. Zij brachten op 4 oktober 1995 – per brief – verslag uit van hun werkzaamheden. Na een terugblik op de doelstellingen en werkwijze van het onderzoek, concludeerden zij dat ‘de uiteindelijke weergave als correct kan worden bestempeld’.²¹⁸ Het woord onderzoek kreeg in hun brief echter een beperkte betekenis toegekend: ‘Ook is datgene waarop wij op uw verzoek hebben toegezien en wat in bijgaand rapport is neergelegd niet een onderzoek in de gebruikelijke zin van het woord. Het is een geordende weergave na de medegedeelde ervaringen van de direct betrokkenen.’ Over de inhoud werd verder geen oordeel uitgesproken.

De chef-defensiestaf, H.G.B. van den Breemen, beschreef later in zijn dagboek hoe vanuit de Centrale Organisatie tegen de taak van De Ruiters en Huyser werd aangekeken: ‘De adviseurs hebben geadviseerd over de opzet van het rapport en hebben concepten van het rapport beoordeeld, waarbij zij met name gelet hebben op vragen die toentertijd in de politiek en in de samenleving leefden. Ook hebben zij erop toegezien dat het rapport een representatief beeld geeft van wat de Nederlandse VN-militairen tijdens de uitgebreide debriefing hebben verklaard.’²¹⁹

Dat alles in die vier weken diende te gebeuren was het gevolg van de enorme druk die Voorhoeve op de onderzoekers legde, en een weerspiegeling van de druk waaronder hij zelf stond. Op het rapport, dat twee weken later dan gepland verscheen, wachtte Voorhoeve dan ook met smart, in de hoop antwoord te kunnen geven op de vragen die bleven rijzen. Toch had het rapport niet het gewenste effect. Het feit dat een debriefing die in zo’n korte tijd was uitgevoerd onder zoveel mensen een huzarenstukje was, deed niets af aan het feit dat er forse kritiek werd geuit. Voorhoeve had de meeste vragen al die tijd weten te pareren door te stellen dat het onderzoek dat gaande was een antwoord zou brengen. Daardoor waren de verwachtingen over de resultaten van het onderzoek verder opgeschroefd. Het was dan ook niet verbazingwekkend dat velen die tevergeefs op verklaringen en antwoorden van de minister hadden gewacht, zich in alle gretigheid op het eindrapport stortten. Voor één mogelijke kopzorg werd de minister wel behoed. Op 2 oktober 1995 vond er een gesprek plaats tussen de minister, de secretaris-generaal, de chef-defensiestaf en de Bevelhebber over wat er met het rapport Van der Wind moest gebeuren. Couzy bood tijdens dit gesprek aan om geen appreciatie bij het rapport aan te bieden, teneinde discussies over meningsverschillen met de minister te vermijden.²²⁰

Binnen het ministerie van Defensie zelf was er over het eindrapport veel te doen. Aan-

²¹⁷ NRC *Handelsblad*, 21/10/95.

²¹⁸ DAB. Brief van G.L.J. Huyser en mr. J. de Ruiters, Externe adviseurs ‘Debriefing Srebrenica’, aan de minister van Defensie, Wassenaar/Naar-

den, 04/10/95.

²¹⁹ DCBC, doos 66. Dagboek CDS, p. 108.

²²⁰ NIOD, Coll. Couzy. Handgeschreven aantekeningen, ongedateerd.

vankelijk ging men er daar daadwerkelijk van uit dat de debriefing antwoord zou geven op alle vragen. Directeur Voorlichting Van den Heuvel schreef op 21 september een nota voor de minister waarin hij vooruitblikte naar de naderende voltooiing van het rapport. Hierin sprak hij ook zijn verwachtingen uit: ‘De betrokken militairen hebben hun bevindingen immers kenbaar kunnen maken in het kader van de persoonlijke gesprekken met de “debriefingsteams”. Uitgangspunt behoort te zijn dat in de rapportage naar behoren en onomwonden gewag wordt gemaakt van de hoofdpunten van deze gesprekken.’²²¹ In dezelfde nota oordeelde Van den Heuvel: ‘Het is niet nodig dat sommige militairen een en ander “en public” herhalen of adstrueren.’

Hiermee raakte Van den Heuvel aan de kern van waar het om ging. Na een eerste lezing bleek de volledigheid van het rapport minder dan was verwacht. Voorhoeve kon zich echter na zijn vele verwijzingen naar het onderzoek niet veroorloven om het af te kraken. Hij moest het afdekken. Binnenskamers concludeerde hij evenwel na aanbieding ervan dat allerlei belangrijke dingen er niet in stonden.²²² Met het oog op de rapportage aan de Tweede Kamer werd al vroeg gesproken van een uitgebreide aanbiedingsbrief. Volgens Voorhoeve ging het in die brief ‘om met name de context, die ontbrak, en ook tegenstrijdigheden in het rapport en onduidelijkheden in de bijlagen, waarin mensen elkaar tegenspreken naar voren te halen’.²²³ Onder leiding van De Winter werden lijsten met aanvullende vragen naar diverse afdelingen binnen Defensie gestuurd. Als basis voor deze vragen diende een drietal getypte A4’tjes met opmerkingen over het debriefingsrapport van de minister zelf.²²⁴ Zo vroeg de minister zich bijvoorbeeld af, naar aanleiding van paragraaf 3.4.1 van het rapport, of het waar was dat op 10 juli reeds tien- à vijftienduizend personen zich verzamelden en de enclave begonnen te ontvluchten. Dit zou van belang zijn – schreef hij – omdat het tegenover de kritische wereldpers zou bewijzen dat de Moslim-strijders de enclave onverdedigbaar achtten en al opgegeven hadden voor het slotoffensief van de Bosnische Serven op 11 juli. Het opvallendste punt in het rapport was volgens de minister de in paragraaf 4.28 beschreven discrepantie in waarnemingen van vier Dutchbatters. Hij vroeg zich af hoe het mogelijk was dat twee militairen tussen de vijf- en zeventhonderd lijken hadden waargenomen, maar twee andere militairen die in hetzelfde konvoi van Nova Kasaba naar Bratunac zaten er slechts een paar hadden gezien. Een volgende vraag van Voorhoeve over deze paragraaf betrof het aantal militairen dat duizend mensen gehurkt in het voetbal stadion van Nova Kasaba had waargenomen. Op dit soort vragen dienden antwoorden te worden gevonden en Voorhoeve stelde voor dit te doen door naar de debriefingsverklaringen zelf terug te gaan.

Maar ondanks de gesignaleerde tekortkomingen, die tot aanvullingen en nadere interne vragen leidden, bleef het rapport het uitgangspunt voor de minister bij zijn voorbereidingen op het moment waarop hij in de Kamer rekenschap zou afleggen en Dutchbat zou verdedigen. Hij trok een belangrijke en duidelijke conclusie:

Uit het rapport blijken geen gegevens op grond waarvan zou kunnen worden gezegd dat Nederlandse militairen hun taken niet goed hebben uitgevoerd met uitzondering van de twee FAC’ers [Forward Air Controllers], die duidelijk de spanning niet aankonden. Hun taken werden overgenomen door

221 Nota bestemd voor de Minister van Defensie, H. van den Heuvel, 21/09/95.

222 Interview met J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

223 Interview met J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

224 DAB. Bijlage bij Nota van DAB aan de minister van Defensie, ‘Debriefingsrapport Srebrenica’, 17/08/98.

anderen. Ook blijkt niet uit het rapport dat Nederlandse militairen zich hebben misdragen. Het lijkt mij nuttig beide punten in de begeleidende brief te vermelden. Voorts blijkt uit dit rapport op geen enkele wijze dat Nederlandse militairen gegevens over oorlogsmisdaden die door Serviërs zijn begaan zouden hebben onderdrukt. Wel moet nog worden nagegaan op welke wijze en in welke mate het bataljon aan UNPROFOR heeft gerapporteerd en op welke data over oorlogsmisdaden die zij hadden waargenomen.²²⁵

Nadat de minister deze conclusie had getrokken, moest de verantwoordelijkheid voor het drama in Srebrenica bij anderen komen te liggen. Dit zou echter niet zonder slag of stoot gaan. In Den Haag circuleerde het eindrapport een paar weken bij de ministerraad en op diverse departementen, alvorens het werd gepubliceerd. Voor het kabinet was een interne discussie nodig om de inhoud te beoordelen en tot een gecoördineerd standpunt te komen bij de aanbieding aan de Tweede Kamer. De discussie barstte goed los met het kabinetsberaad van 20 oktober, waarin de ministers Van Mierlo, Pronk, Dijkstal, Borst en premier Kok Voorhoeve bekritiseerden.²²⁶ Directe aanleiding hiervoor was de bij het rapport gevoegde en voor de Tweede Kamer bedoelde aanbiedingsbrief van Voorhoeve. Het verwijt van de bewindslieden richting Voorhoeve was dat hij de hand te weinig in eigen boezem stak en de schuld te veel op de VN afwentelde. Vooral Van Mierlo maakte zich druk over dat laatste punt en concludeerde dat ‘de relatie met de VN onder druk zou komen te staan als Voorhoeve’s verhaal niet zou worden aangepast’.²²⁷ Kok plaatste het onderwerp buiten de orde en na afloop van het beraad vergaderden de bovengenoemde bewindslieden verder. Voorhoeve kreeg de opdracht de conclusies in lijn met de wensen van de leden van de ministerraad te brengen. In het kabinetsberaad van 27 oktober werd de inmiddels aangepaste brief van Voorhoeve aan de Tweede Kamer na de nodige discussie goedgekeurd. Het accent bij de toekenning van schuld was nu verschoven van de VN naar het meer ongrijpbare ‘internationale gemeenschap’. Belangrijk voor de minister van Defensie was dat het kabinet zich schaarde achter zijn conclusie dat Dutchbat geen nalatigheid kon worden verweten bij de bescherming van de Moslim-bevolking.²²⁸

Dat het debriefingsrapport gebreken vertoonde was evident, en de kritiek erop was niet alleen voorbehouden aan het ministerie van Defensie. Voorafgaand aan de ministerraad had Van Mierlo een notitie ontvangen die was opgesteld door de plaatsvervangend directeur-generaal Politieke Zaken (PDGPZ). Deze notitie bevatte ongezouten kritiek op het debriefingsrapport en haar samenstellers. Zo zou het rapport niet helder zijn, verhullend, en duidelijk *in-house* geschreven. Ook liet het vele vragen onbeantwoord en werd er te veel gedaan of de operatie helemaal een VN-aangelegenheid was geweest. De auteur stelde als conclusie de vraag die hij als een van de hoofdpunten van de kwestie zag: ‘Was Srebrenica een VN-drama waar Dutchbat – en Defensie Nederland – het slachtoffer van is geworden (zoals Defensie wil doen geloven), of is het zo dat Defensie in Den Haag wel degelijk een meer directe betrokkenheid – en dus ook verwijtbaarheid – valt aan te wijven (zoals in de

225 DAB. Bijlage bij Nota van DAB aan de minister van Defensie, ‘Debriefingsrapport Srebrenica’, 17/08/98

226 Er volgde in de pers een reconstructie van het kabinetsberaad van 20/10/95: *de Volkskrant*, 20 en 25/10/95 en *Algemeen Dagblad*, 26/10/95.

227 ‘Van Mierlo hield rapport over Dutchbat tegen’, *de Volkskrant*, 25/10/95.

228 NOS, *Journal*. Premier Kok in de persconferentie na afloop van het kabinetsberaad, 27/10/95.

internationale opinie waarschijnlijk zal worden geconcludeerd).²²⁹ Als tactische fouten inzake Srebrenica gaf de PDGPZ de volgende voorbeelden: de persconferentie van Karremans, de fotorolletjes, het door de Servische regering aangeboden diner aan Dutchbat op Servisch gebied, de gebrekkige debriefing en de kwestie met de lijsten.

Uiteindelijk kreeg de Tweede Kamer op 30 oktober, met het debriefingsrapport, een aanvullende brief van 29 pagina's met 5 bijlagen voorgelegd.²³⁰ Deze brief las gedeeltelijk als een staalkaart van de tekortkomingen van de debriefing. Bijlagen 1 en 2 waren respectievelijk het debriefingsrapport en de brief van de twee externe adviseurs. Bijlage 3 bevatte 'aanvullende informatie' over belangrijke zaken die de minister en anderen bij Defensie hadden gesignaleerd en waarover het rapport niet genoeg informatie gaf: de namenlijsten, de zorg voor en afvoer van gewonden, de sterkte van Bosnisch-Servische troepen rondom de enclave, het telefoongesprek van de minister van Defensie met de chef-staf van UNPROFOR op 11 juli, de overeenkomst van Smith en Mladić, diverse meldingen van lijken en gevangengenomen Moslims, de rapportage van oorlogsmisdaden, de verzameling van gegevens en beeldmateriaal en het gedrag van Dutchbatters in de enclave. Bijlage 4 ging in detail in op het lot van de vermisten uit Srebrenica. Ten slotte bestond bijlage 5 uit een chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen rondom de val van Srebrenica in de periode van 6 tot en met 23 juli 1995. Het ging hier om de 'context' die men op het ministerie nodig achtte om het debriefingsrapport goed te kunnen lezen; een context overigens die niet aan de definitieve en canonieke status van het rapport mocht tornen.

De volgende piek in de berichtgeving in de media over de debriefing viel in de week van 28 oktober tot 4 november en viel samen met de publicatie van het eindrapport.²³¹ Op zaterdag 28 oktober berichtten zowel *Trouw*, *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* op de voorpagina over de persconferentie waarop Kok de conclusies van het rapport presenteerde: 'Het doel van de rapportage was een oordeel uit te spreken over de manier waarop Dutchbat zijn werk heeft gedaan', aldus Kok. Er was in de Kamer al zeventien uur gedebatteerd over de val van Srebrenica en de nasleep daarvan. Hij vervolgde: 'Wij moeten ervoor oppassen dat wij de rapportage niet weer overdoen, dan houdt het nooit op.'²³² Die opmerkingen en de algemene kritiek op de VN konden echter negatieve geluiden niet voorkomen. Het rapport was onvolledig en Voorhoeve had dat toegegeven. Vooral op 30 en 31 oktober uitten de redacties van de dagbladen zich negatief over het rapport. Zo somde Frank Westerman in *NRC Handelsblad* van 30 oktober de 'meest gevoelige aspecten van het optreden van Dutchbat' op die in het rapport onbesproken bleven: de oproep van Karremans aan de Moslim-strijders de zuidpunt van de enclave te verlaten in verband met een aangekondigde NAVO-luchtaanval; gevolg geven aan deze oproep door het Moslim-leger zou de enclave opengelegd hebben voor de Servische veroveraars; de moeizame verhouding van Dutchbat met de Moslim-bevolking, en de lijst van 59 gewonden die in handen van de Bosnische Serven was gevallen. Verder bekritiseert Westerman het gegeven dat het drie maanden moest duren voordat de vele waarnemingen van lijken door Dutchbatters naar buiten werden gebracht. Verdere commentaren uit de kranten in die periode luiden: *de Volkskrant*: 'Waarom niet, zo gauw

229 ABZ, Bosnië/Politieke verhoudingen en partijen. Memorandum van PDGPZ aan de minister van Buitenlandse Zaken, 'Debriefing Srebrenica', zonder datum.

230 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr.

128 (30/10/95).

231 Bijlage Scholten, Ruigrok & Heerman, Het debriefingsrapport in de Nederlandse pers.

232 'Kok wil val Srebrenica niet geheel aan VN toeschrijven', *de Volkskrant*, 28/10/95.

dat kon, moord en brand geschreeuwd'; *NRC-Handelsblad*: 'Voor de sussende verklaringen die vlak na de val door militairen ter plaatse zijn gedaan is elke grond inmiddels ontvallen'; *Het Parool*: 'Deze passiviteit c.q. machteloosheid raakt de kern van het Srebrenica-trauma. (. . .) De indruk kan niet worden weggenomen dat het optreden van de Nederlanders inzake de vluchtelingen veel te wensen over liet'.²³³

De verantwoordelijkheid voor de val van de enclave werd echter niet bij Dutchbat neergelegd, maar bij de VN en bij de uitgebleven luchtacties. In *Trouw* van 30 oktober stond dat niemand behalve de Bosnische Serven schuldig was aan de val. *Trouw* wees er echter wel op dat dat niet wilde zeggen dat er op andere niveaus geen fouten waren gemaakt en riep de KL op die onder ogen te zien en er lering uit te trekken. Hoewel politici in het algemeen negatief op het rapport reageerden, kwam Dutchbat er bij hen goed vanaf. Ook de minister kreeg fors wat kritiek van hen te verduren.²³⁴

Door steeds weer aanvullingen en verklaringen te geven en niet toe te geven dat het rapport hier en daar behoorlijk tekortschoot of onjuist was, zat er voor Voorhoeve niets anders meer op dan bij nieuwe vragen het rapport als ijkpunt aan te houden. Ook de vele brieven met informatie aan de Tweede Kamer – ook die van ver vóór het eindrapport – moesten later in het licht van het rapport worden gezien. Een zeer naaste medewerker van Voorhoeve, De Winter van de Directie Algemene Beleidszaken, zei daarover:

Wij zaten steeds met het probleem dat, als er weer incidenten waren, er werd vergeleken met wat er in de brieven stond. Dat was dan vaak afwezig of eenzijdig of half onwaar. We konden niet zeggen: dat debriefingsrapport klopt niet, want het was opgedragen aan de Landmacht, en Voorhoeve had gezegd dat het een prima rapport was. Bovendien durfde hij geen afstand te nemen van Couzy, want dat kon natuurlijk niet. Hij kon Couzy niet desavoueren. Bovendien zou dan de geloofwaardigheid van de rest van het rapport in hoge mate in twijfel worden getrokken en de roep om een enquête alleen maar toenemen. Dus we moesten steeds maar weer zeggen: 'Ja, het is allemaal waar, maar we hebben nog wat aanvulling.' We hadden steeds gezegd dat we aanvullingen hadden; keer op keer aanvullingen. Dat was dus het probleem. Dus we waren een beetje de gevangenen van het rapport geworden.²³⁵

De Winter was bovendien van mening dat de Koninklijke Landmacht een aantal zaken bewust had onderbelicht of weggedrukt, zoals het leiderschap van Karremans, de medische kwestie en de scheiding van mannen en vrouwen.²³⁶

De vertrouwelijkheid van de gespreksverslagen maakte het echter heel moeilijk om te controleren in hoeverre het eindrapport van de debriefing tekortschoot. Voor een groot deel verviel dit bezwaar toen in de zomer van 1998 het Feitenrelaas plotseling werd 'ontdekt' en toegankelijk werd. De 'ontdekking' vond plaats op 12 augustus 1998, nadat de KMar het Feitenrelaas naar de Directie Juridische Zaken (DJZ) had opgestuurd ter ondersteuning van een bijdrage van die directie aan een nota voor de minister.²³⁷ In 1995 was geen duidelijke melding gemaakt van het bestaan van het Feitenrelaas. Anders dan een cryptische verwijzing ernaar in het debriefingsrapport was er niet naar buiten gekomen. Het Feitenrelaas bleek een

233 Srebrenica, het publicitaire beeld, 1992 – 1995, RVD/IV, 10/11/99.

234 Bijlage Scholten, Ruigrok & Heerman, Het debriefingsrapport in de Nederlandse pers.

235 Interview met J.H.M. de Winter, 20/07/00.

236 Interview met J.H.M. de Winter, 20/07/00.

237 DJZ. C95/277 98002299, brief van de Directeur Juridische Zaken, S.B. Ybema, aan J.A. van Kemenade, 02/09/98.

zeer volledig document te zijn en bevatte tal van details die niet of slechts summier in het debriefingsrapport stonden. Dat rapport stak er schril bij af. Media en politici stelden onmiddellijk de vraag waarom die informatie was achtergehouden.

Het Feitenrelaas was op zich geen bijzonder document. Als het als bijlage was gevoegd bij het debriefingsrapport – als integraal deel van de in Assen gehanteerde procedure – was het later nooit een affaire geworden.²³⁸ Maar na vergelijking van de twee rapporten werd het pijnlijk duidelijk dat men voor het debriefingsrapport duidelijk een selectie had gemaakt van het aanwezige materiaal. Gezien het interne karakter van het Feitenrelaas als hulpdocument is het echter niet verwonderlijk dat het niet prominent werd genoemd in het eindrapport. De KMar-procedure bij grote onderzoeken schreef het bijhouden van een feitenrelaas voor. Kuijs had er persoonlijk op toegezien dat dit ook minutieus gebeurde. Het Feitenrelaas had in 1995 niet als basis gediend om het eindrapport te schrijven maar was meer ingezet als controlemiddel.

Het gevolg van de onvolledige of zelfs uitgebleven behandeling van genoemde zaken was dat het beeld van het optreden van Dutchbat in het debriefingsrapport te rooskleurig was. Alle informatie uit het Feitenrelaas was overigens in de vorm van de gecodeerde debriefingsverslagen ook voorhanden bij de lees- en analyseploegen, en in principe ook bij de redactieploeg. Bovendien hadden de hoofden van de LA-ploegen zitting in het redactieteam. Het is belangrijk te vermelden dat de bovengenoemde onderwerpen in het algemeen in het debriefingsrapport wel zijn aangestipt, maar dan vaak op een verhullende en summiere wijze. Nagenoeg al deze zaken zijn na de terugkeer van Dutchbat in Nederland uitgebreid in de media en de politiek aan de orde gekomen.

In deel III en deel IV van dit rapport komen de meeste onderwerpen aan bod die in het eindrapport van de debriefing veel nauwkeuriger aandacht hadden verdiend, maar die niet hebben kregen. De belangrijkste zijn: de mogelijkheid dat een YPR vluchtelingen zou hebben overreden, het verhaal van de verdwenen tolk Rizo Mustafić, de behandeling van het lokale personeel, de evacuatie van het hospitaal in Srebrenica naar Potočari, alle problemen rondom de KHO-groepen en de ‘ijzeren voorraad’, problemen in de bataljonsstaf, de rol van de VN-staven in Tuzla, Sarajevo, Zagreb, de verwarring rond de toekenning van luchtsteun en de verhoudingen tussen de VN-bevelvoering en de nationale bevelvoering.

Na de publicatie van het debriefingsrapport op 30 oktober 1995 deed zich een affaire voor die voor de minister onvermoede consequenties had. Uit een artikel in *NRC Handelsblad* van 11 november bleek dat er documenten en letterlijke weergaven van discussies uit een geheim beraad van 1 november op het ministerie aan de schrijver van het artikel waren gelekt. Enerzijds stelde het artikel dat Nederlandse VN-officieren door onderlinge meningsverschillen en misverstanden mede schuldig waren aan de val van Srebrenica. Anderzijds vermeldde het artikel dat de VN – waarschijnlijk al in mei 1995 – een besluit zou hebben genomen de enclaves te laten vallen. Dit zou de reden zijn geweest voor het uitblijven van luchtsteun en de daarop volgende déconfiture van Dutchbat. De affaire die hierdoor ontstond wordt in het volgende hoofdstuk van dit deel beschreven en geanalyseerd.

Hier is het van belang te vermelden dat deze affaire de aandacht afleidde van Dutchbat en van het debriefingsrapport met al zijn onvolkomenheden. De rol van Dutchbat en van de bataljonsleiding werd als veel bescheidener gezien. Mede hierdoor kwam het accent in de berichtgeving en politieke belangstelling te liggen bij de VN en ‘internationale gemeenschap’

---

238 Rapport gebaseerd op de Debriefing Srebrenica, Assen 4 oktober 1995.

voorzover het de verantwoordelijkheid voor de gebeurtenissen in Srebrenica aan ging. Dit kwam Voorhoeve uiteraard goed uit. Hij was tot de conclusie gekomen dat Dutchbat niets te verwijten viel en was blij met de bijval die hij kreeg. De behandeling van het debriefingsrapport door de Tweede Kamer kwam ook in dit licht te staan. De inspanningen van het parlement waren nu gericht op duidelijkheid verschaffen over de rol van de VN en de uitgebleven luchtaanval. De verzoenende toon tegenover Dutchbat en de minister die het einddebat voor de Kerst van 1995 kenmerkte, werd sterk hierdoor bepaald.

12. Het einddebat

Voordat het parlement zich met volle aandacht kon concentreren op het afsluitende debat, moest de discussie over de rol van de VN tot haar logische einde worden gevoerd. Op 30 november had Voorhoeve in de Tweede Kamer een lijst van meer dan 145 vragen over het debriefingsrapport beantwoord. Een groot deel van die vragen ging vooral over de rol van de VN en de Nederlandse VN-officieren. Na die sessie besloot de Tweede Kamer tot een hoorzitting om de vier Nederlandse officieren die bij UNPROFOR hadden gediend zelf te horen (zie het volgende hoofdstuk). Directe aanleiding hiervoor was de teneur die uit de antwoorden van de minister aan de Kamer sprak dat ‘de Verenigde Naties van boven tot onder Dutchbat op beslissende momenten heeft laten zakken’.²³⁹ De Kamer eiste meer helderheid van de minister. Op 11 december, de dag van de besloten hoorzitting van de vier VN-officieren, volgden de schriftelijke antwoorden op aanvullende vragen van de Kamerleden. Ook dit keer waren het vooral vragen die met de rol van de VN te maken hadden. Het optreden van de vier officieren baarde overigens weinig opzien. Alleen De Hoop Scheffer meldde: ‘We hebben een enorme dosis extra informatie gekregen voor het finale debat over Srebrenica.’²⁴⁰

Het ‘finale debat’ over het debriefingsrapport Srebrenica werd op 19 december 1995 gehouden.²⁴¹ In feite is deze benaming van het debat misleidend, omdat de gedetailleerde discussie in het parlement over het debriefingsrapport al op 30 november en 11 december had plaatsgevonden. Veeleer speelde bij de meerderheid van de parlementariërs de wens om het boek Srebrenica te sluiten. Het debriefingsrapport was slechts één hoofdstuk van dat dikke boek. Dat daarover een debat moest worden gehouden stond vast. Het in een eerder stadium almaar uitstellen van antwoorden op Kamervragen door de minister met verwijzingen naar het komende rapport, zorgde er voor dat de verwachtingen hoog gespannen waren. Na alle inspanningen om de waarheid te achterhalen is het opmerkelijk dat de Kamer zich tijdens het einddebat zo makkelijk schikte in de realiteit van een onvolkomen rapport.

Het debat moet ook worden gezien tegen de achtergrond van de veranderde beeldvorming over Dutchbat sinds juli 1995, en van de zeer uitgebreide informatiestroom tussen de minister van Defensie en de politiek sinds de val van de enclave. Inhoudelijk was alles al eens in de Kamer aan de orde gekomen. Ook de Kamer was niet ontsnapt aan de dynamiek van de beeldvorming. In het weekend van 21 tot 23 juli waren Dutchbatters te Zagreb nog onthaald als helden. Er was lof voor iedereen – ook voor de minister. Vanaf eind juli begon het beeld te kantelen en richtte de aandacht zich op het lot van de gevluchte mannen en de verschillende

239 ‘Nu VN-top nog over Dutchbat’, *Trouw*, 01/12/95.

240 ‘Weinig Nieuws bij hoorzitting Srebrenica’,

NRC Handelsblad, 12/12/95.

241 TK, vergaderjaar 1995-1996, Handelingen, 19/12/95, TK 40, pp. 3155-3189.

affaires (zie ook hoofdstuk 6 van dit deel). Deze fase duurde tot aan de publicatie van het debriefingsrapport. Toen verschoof de aandacht naar de VN en de complexe besluitvorming van de internationale gemeenschap. Bij de verandering van het beeld speelde de pers een hoofdrol, en niet Voorhoeve die vanaf de val een voortdurende stroom brieven naar de Tweede Kamer, de vaste Kamercommissies voor Defensie en Buitenlandse Zaken en de ministerraad stuurde. De inzet van de minister was enorm; hij reageerde niet alleen in antwoord op vragen, maar droeg zelf ook voortdurend informatie aan. Niettemin schoot de informatievoorziening over Srebrenica tekort. De belangrijkste oorzaak was dat de regering zich voortdurend genoodzaakt zag te reageren op nieuwe onthullingen en beschuldigingen van achterhouden van informatie. Hét antwoord op alle uitstaande vragen, de grote debriefing, was ontoereikend.

Bij de opening van het debat gaf De Hoop Scheffer vrijwel meteen aan dat het debat bedoeld moest zijn om de tragedie Srebrenica in politieke zin te sluiten. Maar daar voegde hij meteen aan toe: 'Of het ooit geheel gesloten zal worden is twijfelachtig, gelet op de vele ook op dit moment nog onbeantwoorde vragen.'²⁴² De Hoop Scheffer vertolkte met deze uitspraak het gevoel dat bij iedereen leefde. Zelfs na de meer dan 145 vragen aan de minister en de recente hoorzitting met de VN-officieren, waren toch nog veel zaken onduidelijk. Bij die duidelijke constatering over het debriefingsrapport bleef het echter. De pers wist in ieder geval niet goed wat ze met het debat aanmoesten.

De kranten plaatsten het debat in de context van het afgelopen half jaar en kwamen tot identieke conclusies. Hier en daar klonk nog wel iets van kritiek door. Een artikel in *de Volkskrant* van 19 december blikte vooruit en proefde de sfeer in het parlement voor het debat die avond: 'Kamer zet Voorhoeve mes niet op de keel'.²⁴³ De volgende dag citeerde *de Volkskrant* Voorhoeve die nogmaals verklaarde: 'VN heeft gefaald, Dutchbat niet'. *NRC Handelsblad* deelde de conclusie dat de Kamer Voorhoeve niet het mes op de keel wilde zetten. Het schreef dat de Kamer wil stoppen met zoeken naar de schuldigen voor Srebrenica: 'De schuld voor wat er misging lag bij de Servische leiders. (...) De positie van de verantwoordelijke ministers, Voorhoeve (Defensie) en Van Mierlo (Buitenlandse Zaken), stond in het debat niet meer ter discussie.' Verder stond in het artikel dat Voorhoeve de verantwoordelijkheid nam voor de fouten die gemaakt waren na de val van de enclave.²⁴⁴

Trouw concludeerde in een artikel op 20 december dat de positie van Van Mierlo wel degelijk ter discussie had gestaan tijdens het debat. De krant citeerde de VVD-defensiespecialist Blaauw, die het debat onverwacht op scherp zou hebben gezet: 'Als Van Mierlo (Buitenlandse Zaken) zich net zo hard zou hebben ingespannen om de Verenigde Naties in beweging te krijgen als hij kort daarop heeft gedaan om Lubbers aan een hoge NAVO-post te helpen, dan had Dutchbat niet zo alleen gestaan toen Bosnische Serviërs de enclave aanvielen.' Het artikel was een vergeefse poging van *Trouw* om nog enige spanning aan het debat te geven. Er was namelijk geen echt vuurwerk geweest. Blaauw kreeg geen steun van de andere partijen voor zijn aanval op Van Mierlo.²⁴⁵ Het einddebat over het debriefingsrapport eindigde met een anticlimax.

242 TK, Vergaderjaar 1995-1996, Handelingen, 19/12/95, TK 40, p. 3155.

243 'Kamer zet Voorhoeve mes niet op de keel', *de Volkskrant*, 19/12/95.

244 *NRC Handelsblad*, 20/12/95.

245 TK, Vergaderjaar, 1995-1996, Handelingen, 19/12/95, TK 40, pp. 3155-3189.

13. De grote debriefing: conclusies

Achteraf is het vrij gemakkelijk te constateren dat de debriefing vanaf het begin gedoemd was te mislukken. Hetzelfde geldt voor het waarom. Dat kwam niet hoofdzakelijk doordat er voor de debriefing verschillende – en op zich tegenstrijdige – doelstellingen waren geformuleerd. Het lag ook niet aan eventuele fouten in de uitvoering, en zelfs niet zozeer aan beoordelingsfouten bij selectie van informatie voor de samenstelling van het eindrapport. Wel waren dat allemaal redenen dat het rapport incompleet was en wat te gunstig uitpakte voor de KL. De hoofdoorzaak lag in het feit dat minister Voorhoeve niet in staat was van het bastion Koninklijke Landmacht gedaan te krijgen wat ervan verwacht werd: een breed opgezet onderzoek houden waarbij de onderste steen boven zou komen. Hij stuitte in andere woorden vanaf het begin op het onvermogen en de onwil bij de KL-top om zich te schikken naar politieke doelen.

De minister van Defensie lag, vanaf het moment dat Dutchbat de enclave verlaten had, voortdurend onder vuur vanwege een lange reeks affaires en blunders die voor het merendeel door de Koninklijke Landmacht zelf werden veroorzaakt. Steeds weer kwamen er ‘nieuwe’ feiten boven tafel en steeds weer stond de minister met zijn mond vol tanden, maar de media en de politiek schreeuwden voortdurend om uitleg en verklaringen. Voorhoeve verwachtte, toen hij politiek onder vuur lag, te kunnen vertrouwen op een juiste politieke appreciatie van de toestand door de KL, en op onvoorwaardelijke steun. Maar de Koninklijke Landmacht had andere prioriteiten en beschikte over weinig politieke gevoeligheid, waardoor de minister in het algemeen niet op tijd of niet adequaat werd geïnformeerd over zaken die daar wel bekend waren. In een aantal gevallen zelfs helemaal niet. Dit overigens in weerwil van een in januari 1992 opgestelde instructie aan de bevelhebbers van de krijgsmachtsdelen die ze tot melding van gevoelige zaken verplichtte, én in weerwil van voortdurende pogingen van de CO om de KL informatie te ontfutselen. De aanhoudende reeks affaires en blunders waarin het departement verwickeld was, bracht in toenemende mate schade toe aan het imago van de minister én de KL.

Voor Voorhoeve was het primaire doel van de debriefing voor eens en altijd een einde te maken aan de reeks affaires en nieuwe onthullingen. Dit diende te gebeuren door iedereen van Dutchbat die in de enclave was tijdens de val te horen, om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen. Maar Voorhoeve had het niet alleen voor het zeggen. Binnen de Koninklijke Landmacht vonden veel militairen dat de minister ze in de kou had laten staan bij de behandeling van de affaires. Bovendien leefde bij Couzy het idee dat de minister zich te veel bemoeide met zaken die zijns inziens des Bevelhebbers waren. Dutchbat in Srebrenica was een KL-zaak geweest en moest als zodanig door de Bevelhebber worden afgehandeld, vond Couzy. Een debriefing moest een militair-operationele zaak zijn die de KL intern had af te handelen zonder bemoeienis van buitenaf. Afgezien van de affaires die in de politiek, pers en media speelden, waren er genoeg andere meningsverschillen tussen de minister en de Bevelhebber om de verhoudingen te verstoren. Eind juli 1995 kwam daar het verschil van mening over de te houden debriefing bij. Toen de minister en de Bevelhebber na de ontvangst van Dutchbat te Zagreb op 23 juli 1995 over een algehele debriefing spraken, hadden beiden iets anders in gedachten. De beperkte debriefing die Couzy en de zijnen voor ogen stond, werd doorkruist door het plan van de minister.

In de voorbereidende fase van het onderzoek werd er druk gemanoeuvreerd door de diverse spelers. De Sectie Militaire Geschiedenis had een speciale opdracht van Couzy

gekregen om te onderzoeken of door het Defensie Crisisbeheersingscentrum of de Centrale Organisatie informatie onthouden was aan de KL Crisisstaf. In het verlengde hiervan werd de SMG aanvankelijk bij de debriefing betrokken. Hun speciale opdracht was in feite een onderzoek dat tegen de CO van het ministerie van Defensie was gericht. De sectie trok zich na een constructieve inbreng in de planningsfase nog voor het begin van de debriefing terug, uit angst vermalen te worden. De MID/KL, een orgaan dat zich onder andere bezighield met het bewaken van het imago van de KL voor de bevelhebber door hem van allerlei informatie uit hun debriefings en andere bronnen te voorzien, was prominent betrokken bij de debriefing. De Koninklijke Marechaussee, aanvankelijk zelfs voorzien als hoofdverantwoordelijke voor het onderzoek, wilde een belangrijke rol niet laten lopen. Enerzijds was zij verguld met het vertrouwen van de minister en de uitstraling van objectiviteit. Anderzijds was zij bang voor haar positie en imago binnen de KL indien haar medewerkers als bevoegde opsporingsambtenaren aan het onderzoek zouden deelnemen. Zij was dan ook opgelucht toen haar opsporingstaak via een regeling met het Openbaar Ministerie werd 'geneutraliseerd'. Uiteindelijk vormde de Koninklijke Marechaussee de ruggengraat van het procesmatige deel van het onderzoek.

De inmiddels fameuze managementrapportage was al vanaf 4 augustus 1995 bekend bij een groot aantal mensen die direct met de organisatie van de debriefing te maken hadden. Geen van allen zag kennelijk een aanleiding deze te bespreken of in de planning op te nemen. Dit waren de commandant van de KMar, generaal Fabius, diens tweede man die tevens aan de debriefing als adviseur was verbonden, generaal Roos, de waarnemend Bevelhebber, generaal Warlicht, evenals een groot aantal andere marechaussees. In 1998 werd bekend dat tijdens de grote debriefing zich in het Srebrenica-archief twee exemplaren van de managementrapportage bevonden. Van der Wind schreef aan minister De Grave dat hij ze niet gezien had maar ze eigenlijk wel had moeten zien. De informatie in de managementrapportage vormde een serie aanklachten die vooral gericht waren tegen het functioneren van Dutchbat en de Dutchbatleiding. De bevelhebber wilde dergelijke zaken echter liever niet aan de grote klok hangen. Het is zeer waarschijnlijk dat zij door veel meer militairen is gelezen dan kan worden aangetoond. Dat deze militairen allemaal het belang er niet van inzagen en er – in het licht van de naderende debriefing – niet over spraken, is onwaarschijnlijk. Kennelijk was er sprake van een soort collectieve reflex om het niet als een onderbouwend document bij de debriefing aan te melden en in te brengen.

Ondertussen waren er aanwijzingen uit diverse andere bronnen dat Dutchbatters dingen hadden gedaan die niet door de beugel konden. Niettemin koos de debriefingsleiding, in overleg met het OM, voor een aanpak waarbij de kans zeer gering was dat tijdens de debriefing iets dergelijks gemeld zou worden. Uit gesprekken met betrokkenen voor het NIOD-onderzoek is gebleken dat dit ook bij niemand enige prioriteit had.

De wijsheid van de beslissing om de KL met de debriefing te belasten, moet sterk betwijfeld worden, zeker in het licht van de goed gedocumenteerde gevallen van verstoorde verhoudingen en verschillen van inzicht tussen de KL, in het bijzonder Couzy, en de CO. Maar Voorhoeve vond het te veel een blijk van wantrouwen jegens de KL om het onderzoek extern te laten verrichten. De minister moest er anderzijds wel voor zorgen dat de resultaten van het onderzoek boven alle verdenking van subjectieve beoordeling stonden. De overweging die in het begin even speelde om het door de Koninklijke Marechaussee te laten verrichten, werd al snel verworpen vanwege het onvermijdelijke bezwaar dat het dan te veel op een strafrechtelijk onderzoek zou lijken. Dat de marechaussee toch meedeed onder KL-leiding was

omdat de CO de kMar beschouwde als een waarborg voor de integriteit en objectiviteit van het onderzoek. Een tweede waarborg was de aanstelling van de twee externe adviseurs.

Doordat het de minister was die het onderzoek gelastte en de twee adviseurs, De Ruiter en Huyser, aanstelde, voelde de KL zich in eerste instantie beroofd van wat zij als haar eigen verantwoordelijkheid zag. Toen echter een geschreven opdracht met duidelijke doelstellingen en randvoorwaarden uitbleef, werd het voor de KL alsnog mogelijk om haar eigen stempel op de debriefing te drukken. Volgens De Ruiter en Huyser had men zich in Assen voornamelijk beziggehouden met zaken die op dat moment speelden in de media en de politiek. Belangrijke vragen over het handelen van Dutchbat zelf en het toewijzen van verantwoordelijkheden kwamen in het eindrapport inderdaad niet, of zeer onvolledig aan de orde.

Toch was er genoeg materiaal voorhanden over zaken als bijvoorbeeld stabfare feiten, het functioneren van de bataljonsleiding, de problemen met de KHO-groepen en de soms negatieve opstelling van Dutchbatters tegenover de Moslim-bevolking. Dit bleek bij lezing van de debriefingsverslagen, maar ook uit het Feitenrelaas dat in 1998 opdook. Dat de Haagse staven niet werden gehoord, was een verdere verarming van de evaluatie. Nederlanders die in VN-verband hadden gediend werden, onder druk van de Tweede Kamer, te elfder ure gehoord.

Toen het eindrapport van de debriefing op 4 oktober 1995 gereed was, kon Voorhoeve niet anders dan het prijzen. Niet alleen had hij zich wekenlang vragenstellers van het lijf gehouden door erop te wijzen dat vragen pas na voltooiing van het rapport konden worden beantwoord. Maar hij wilde ook nu de uitvoerende instantie, de Koninklijke Landmacht, niet desavoueren. Door het rapport te prijzen en niet onmiddellijk te erkennen dat het ernstig tekortschoot, werd alle informatie die de minister over Srebrenica had verstrekt en nog zou verstrekken aan het eindrapport gerelateerd. Het ministerie van Defensie werd een gevangene van het rapport. Dat het tekortschoot was bij Voorhoeve en zijn ambtenaren na de aanbieding al meteen duidelijk. Hét bewijs hiervoor is de lange brief vol aanvullingen en 'context' van 30 oktober 1995 waarmee de minister het eindrapport de Tweede Kamer aanbood.

Nadat Voorhoeve op 30 november 1995 en op 11 december 1995 in twee marathonsessies in de Tweede Kamer vragen beantwoordde over het eindrapport, was de Kamer gereed voor het afsluitende debat op 19 december. Ook die laatste confrontatie sloot naadloos aan bij de serie debatten sinds de val. De conclusie na afloop, zo die al te trekken was, luidde dat de Tweede Kamer de minister niet het mes op de keel wilde zetten. Voorhoeve hield vol dat de VN had gefaald, maar nam de verantwoordelijkheid op zich voor de fouten die na de val waren gemaakt. De Kamer gaf toe dat ook zij verantwoordelijkheid droeg voor het drama in Srebrenica. Het beeld dat echter bij de meeste mensen bleef hangen na het debat was er een van chaos; niet alleen bij de VN, maar ook op het ministerie van Defensie.

De minister van Defensie concludeerde op basis van het debriefingsrapport dat Dutchbat niets te verwijten viel. De discussie die rond de publicatie van het eindrapport in de media woedde over de verantwoordelijkheid van de VN bij het verlenen van luchtsteun aan Dutchbat en de theorie dat de VN de enclave Srebrenica moedwillig had opgegeven, heeft de aandacht van het gebrekkige eindrapport afgeleid. Door die discussie kwam ook de rol van Dutchbat in een ander daglicht te staan.

De debriefing heeft dus niet voldaan aan de urgente doelstelling van de minister om met informatie van alle betrokkenen een einde te maken aan de stroom ongecontroleerde onthul-

lingen; om eindelijk bovenop de informatie te zitten en er niet achteraan te hollen. Al kort na de verschijning van het rapport kwamen weer ‘nieuwe’ feiten aan het licht die er niet in beschreven stonden. De Koninklijke Landmacht was vanaf het begin in staat haar eigen stempel op de debriefingsorganisatie te drukken. Waar mogelijk werd de ‘smalle’ aanpak gehanteerd en werden onwelgevallige onderwerpen vermeden of onderbelicht. Indien de KL over enig gevoel voor politieke verhoudingen had beschikt, zou men zich in Assen niet alleen hebben geconcentreerd op zaken die toevallig speelden in de politiek en de media. De kwestie Srebrenica bestond immers niet alleen uit lijsten van gewonden en vluchtelingen, uit getekende verklaringen en uit beeldmateriaal dat was vernietigd. Er waren zaken die dichter tegen de ziel van de Dutchbatters aanlagen en die aan het wezen van het militaire functioneren raakten: het overrijden van mensen, de ijzeren voorraad, het weigeren van hulp aan gewonden, de negatieve houding ten opzichte van Moslims, het niet tijdig en ondubbelzinnig melding maken via de geijkte kanalen van wat er gebeurde, het helpen bij het scheiden van mannen en vrouwen en het functioneren van de bataljonsleiding. Het waren deze zaken die in het rapport onderbelicht bleven en die later, stuk voor stuk, voor de nodige ophef bleven zorgen. Zo was, onbedoeld, de basis gelegd voor een blijvende terugkeer van het thema ‘Srebrenica’ in pers en media.

HOOFDSTUK 8

De ‘affaire Srebrenica’ in het publieke domein

1. Inleiding

In de berichtgeving over Srebrenica deed zich vanaf eind juli 1995 een belangrijke verandering voor. De aanvankelijk positieve instelling van pers en media veranderde als gevolg van een aantal voorvallen die hun oorsprong in Zagreb vonden. Daar bleef het echter niet bij. Na de terugkeer van Dutchbat III naar Nederland op 24 juli 1995 speelden nog een aantal zaken die de kentering van het positieve beeld in pers en media verder versnelden. Dat waren ‘de verklaring van 17 juli’, de ‘lijst van 239’ vluchtelingen en de ‘lijst van 59’ gewonden. Door onhandigheid en beoordelingsfouten binnen het defensieapparaat was het bestaan van deze documenten niet gerapporteerd aan de Centrale Organisatie. De meldingen daarin waren dermate minimaal dat minister Voorhoeve hierdoor in de ongemakkelijke positie geraakte dat hij achter de feiten aanholde. Het betrof hier zaken die nog in Potočari waren gebeurd. Er mocht gezien het belang ervan verwacht worden dat ze zonder aarzeling aan Defensie autoriteiten waren gemeld. Verder speelden deze drie affaires zich af voordat de grote debriefing was begonnen.

In de paragrafen 2 en 3 van dit hoofdstuk wordt uitgebreid ingegaan op de ‘verklaring van 17 juli’ en de ‘lijst van 239’. De omstandigheden rond het tekenen van de verklaring en het opstellen van de lijst van 239 (maar in feite 251) vluchtelingen zijn eerder in deel III en deel IV uitvoerig aan de orde zijn geweest. De behandeling ervan in dit hoofdstuk zal zich derhalve beperken tot een beschrijving van de (publicitaire) nasleep in Nederland. De problematiek rond de ‘lijst van 59’ gewonden wordt – met inbegrip van de nasleep ervan in Nederland – uitgebreid behandeld in de bijlage bij dit rapport: ‘Dutchbat en de bevolking: medische aangelegenheden’. In dit hoofdstuk wordt aan dit geval geen aandacht besteed.

De mislukte ontwikkeling van het fotorolletje van luitenant J.H.A. Rutten in een Marinelaboratorium op 26 juli 1995 kwam op een zeer ongelukkig moment en vormde het voorlopige dieptepunt van een reeks affaires en blunders binnen het Defensieapparaat. Het affaire tastte de geloofwaardigheid van Defensie vooral later in hoge mate aan. De beeldvorming in Nederland over Srebrenica en het militaire establishment werd er negatief door beïnvloed. Paragraaf 4 is gewijd aan een zeer gedetailleerde reconstructie van deze ongelukkige affaire. Alle relevante betrokkenen zijn gehoord en bovendien zijn alle mogelijke technische aspecten van het rolletje, het ontwikkelingsproces en het fototoestel onderzocht.

Tijdens, maar ook na de debriefing stapelden onthullingen en affaires zich verder op. De hoop dat het debriefingsrapport een eind hieraan zou maken, bleek vergeefs. Vier zaken die toen in de pers en media speelden, worden in de paragrafen 5, 6, 7 en 8 nader bekeken. Respectievelijk zijn dit de ‘overeenkomst Smith-Mladić’, ‘het bunkerlek’, de bevordering van overste Karremans tot kolonel in januari 1996 en ‘het OP-M incident’.

Hoewel vanaf begin 1996 het aantal affaires afnam, bleef Srebrenica opduiken als nieuwsitem. Was het niet om een nieuwe onthulling, dan was het wel vanwege de jaarlijkse herdenking van de val van Srebrenica op 11 juli die aanleiding gaf tot een zoektocht naar ‘nieuwe’

perspectieven. Het ministerie van Defensie werd hier zozeer door in beslag genomen, dat het minder aan andere activiteiten toekwam dan gewent was. Het aantreden van een nieuwe minister van Defensie in de zomer van 1998 was mede een aanleiding voor een ‘Srebrenica-offensief’ in de media met de zoveelste onthullingen. Maar het was ook de ideale gelegenheid voor de minister om te proberen met het Srebrenica verleden te breken. De weg die daarbij werd gevolgd liep via een onafhankelijk onderzoek. Aan J.A. van Kemenade werd gevraagd te onderzoeken of personeel van Defensie het proces van waarheidsvinding had gehinderd. In paragraaf 9 van dit hoofdstuk wordt het onderzoek van Van Kemenade tegen de achtergrond van de omstandigheden uit die periode beschouwd.

2. De verklaring van 17 juli

De bal kwam aan het rollen toen *de Volkskrant* op 26 juli 1995 met het bericht kwam dat Dutchbat-commandant Th.J.P. Karremans en VRS-bevelhebber R. Mladić op 12 juli 1995 een overeenkomst hadden gesloten over de afvoer van de vluchtelingen uit Potočari.¹ *De Volkskrant* meldde in het artikel verder dat Karremans akkoord was gegaan met de eis van Mladić dat de Bosnische Serven de mannen in de weerbare leeftijd aan een ‘debrief’ te onderwerpen. Ook *Nova* bracht die avond dit item. De volgende dag presenteerde *de Volkskrant* in een vervolgartikel een tableau van uiteenlopende meningen over de vraag of Karremans deze overeenkomst wel of niet had mogen accepteren.² De ophef rond de overeenkomst was voor minister Voorhoeve de aanleiding om op 27 juli én een brief aan de Tweede Kamer te schrijven én een persconferentie te beleggen. In de brief aan de Kamer en tijdens de persconferentie beweerde Voorhoeve stellig dat de Dutchbat-commandant geen enkel document had ondertekend. Op 28 juli, een dag later, werd Voorhoeve door PCDS M. Schouten en DAB-directeur J.H.M. de Winter ingelicht dat een verklaring die al op 17 juli door majoor R.A. Franken was ondertekend, boven water was gekomen. De daaropvolgende dag al maakte *NRC Handelsblad* hiervan melding in een kritisch artikel.³ Kort daarna was het hek van de dam en werd de verklaring gedurende ruim een week hét onderwerp in de schrijvende pers.⁴ Het accent kwam daarbij bijna onmiddellijk te liggen op het feit dat Voorhoeve er niet van op de hoogte bleek; de verklaring zelf zorgde voor minder opschudding. Op 4 augustus belde Voorhoeve met De Winter en gaf hem de opdracht te onderzoeken waarom de verklaring zo laat onder zijn aandacht was gebracht. Het onderzoek werd met het DCBC uitgevoerd.⁵ De volgende reconstructie is voor een aanzienlijk deel ontleend aan de resultaten van het onderzoek dat De Winter en zijn mensen op 4 augustus startten.

De verklaring van 17 juli was een document dat door vertegenwoordigers van de Moslim-bevolking en de Bosnische Serven op de compound in Potočari was ondertekend. Het was een door de Bosnische Serven gewenste schriftelijke bevestiging dat de afvoer van de vluchte-

1 ‘Inzet blauwhelmen verdeelde ministers ernstig’, *de Volkskrant*, 26/07/95. In hoofdstuk 4 van dit deel worden de implicaties van deze overeenkomst uitgelegd.

2 ‘Deal Karremans oogst kritiek én bijval’, *de Volkskrant*, 27/07/95.

3 ‘Verwarring leidt tot pijnlijke fouten’, *NRC Handelsblad* 29/07/95.

4 ‘Majoor tekende verklaring onder druk’, *Trouw*

04/08/95; ‘Dutchbat tekende verklaring vertrek’ *NRC Handelsblad*, 04/08/95; *de Volkskrant*, ‘Voorhoeve kwetsbaar door slechte informatie’, 05/08/95; ‘Communicatie rammelt’, *Trouw*, 09/08/95; ‘Defensie miskende politiek gewicht van fax Dutchbat’, *NRC Handelsblad*, 09/08/95.

5 DCBC, 1004. D95/400, nota van J.H.M. de Winter, 08/08/95.

lingen uit Potočari die in de zogenoemde 'overeenkomst van 12 juli 1995' was geregeld, zonder problemen was verlopen. De derde ondertekenaar was de plaatsvervangend Bataljonscommandant van Dutchbat III, Franken, die wel, tegen de zin van de Bosnische Serven in, een voorbehoud aanbracht. Nadat de verklaring was ondertekend werd hij vooralsnog terzijde gelegd.⁶

Als gevolg van een gesprek van Dutchbat-commandant Karremans met PBLS A.P.P.M. van Baal op 18 juli over de veiligheid van het lokale personeel in dienst van Dutchbat dat mee naar Zagreb zou gaan, werd om 10:50 uur een brief naar Van Baal gestuurd. Die brief beschreef de overdracht van het lokale personeel en verwees naar de verklaring die bovendien als addendum werd meegezonden. Van Baal stuurde de stukken voor verdere behandeling door naar het hoofd sectie Juridische Zaken van de KL, kolonel A.C. Zuidema. Bij zijn ontstentenis kwamen de stukken uiteindelijk op het bureau terecht van luitenant-kolonel K.R. Lo Fo Wong, het plaatsvervangend hoofd Bureau Staats-, Bestuurs- en Internationaal Recht. Deze besloot dat de overdracht van lokaal personeel een VN-aangelegenheid was en dat er geen actie nodig was vanuit het ministerie van Defensie of het ministerie van Buitenlandse Zaken. Lo Fo Wong overlegde met luitenant-kolonel J.A.C. de Ruyter van het UNPROFOR-hoofdkwartier in Sarajevo. Zij besloten dat De Ruyter de overdracht van het personeel op zich zou nemen. Administratief werkte Lo Fo Wong de zaak af door een intern memorandum te sturen aan de waarnemend souschef Operatiën van de KL Crisisstaf, kolonel P.H. Smeets. In de middag besprak Lo Fo Wong persoonlijk de overdracht van het personeel nog eens met Pollé. In het memo stond niets over de verklaring en zij brachten het verder niet ter sprake.

Na de uitzending van *Nova* op 26 juli en het artikel in *de Volkskrant* van 27 juli constateerde men bij de CO dat daar niets bekend was over de overeenkomst. Dientengevolge namen het DCBC en S. Reyn van de Directie Algemene Beleidszaken contact op met waarnemend commandant van de KL Crisisstaf, kolonel P.H. Smeets. Ook bij hem was er niets over bekend.

Intussen gaf de berichtgeving over de overeenkomst ook elders aanleiding om te gaan zoeken. Het hoofd van de afdeling Internationale en Juridische Beleidsaangelegenheden binnen DJZ, G.F.J. van Hegelsom, liet op de ochtend van 27 juli zijn medewerker B. van Lent navraag doen naar het bestaan van een dergelijke overeenkomst. Van Lent belde ook met Lo Fo Wong, die zei niets af te weten van een overeenkomst tussen Karremans en Mladić over evacuatie van vluchtelingen. Diezelfde middag nog belde Lo Fo Wong terug met de mededeling dat hij een verklaring gevonden had van een vertegenwoordiger van de burgerbevolking over de wijze waarop de bevolking was geëvacueerd. Die verklaring zou op 17 juli zijn getekend in aanwezigheid van een vertegenwoordiger van UNPROFOR, plaatsvervangend commandant Dutchbat Franken. Lo Fo Wong bood aan bij de chef-staf van de Crisisstaf, kolonel B. Dedden en de waarnemend souschef Operatiën van de KL, kolonel Smeets, verder te vragen naar andere documenten. Op verzoek van Van Lent faxte hij de verklaring even later door naar de Directie Juridische Zaken. Lo Fo Wong belde om omstreeks vier uur met Dedden en Smeets. Hij vertelde ze over de verklaring en van het verzoek van DJZ om haar op te sturen. Op de Crisisstaf waren overigens geen andere documenten bekend.

Om 16:20 uur belde Smeets met het hoofd Afdeling Operatiën van de Defensiestaf, kolonel R.S. van Dam, die de persconferentie van Voorhoeve bijwoonde, om hem in te

⁶ Voor een beschrijving van de totstandkoming van de verklaring van 17 juli zie hoofdstuk 5 van dit deel.

lichten over de verklaring en de fax naar DJZ. Nadat Van Dam met Van Lent had gebeld, spoedde deze zich onmiddellijk naar de perszaal van het ministerie, waar hij de fax aan Van Dam, Reyn en kapitein-luitenant-ter-zee P.P. Metzelaar gaf. Voorhoeve kreeg hem echter tijdens de persconferentie niet meer in handen. De afgang voor de minister was hierdoor compleet. De Winter vroeg Karremans over het bestaan van de verklaring vlak voor de aanvang van de persconferentie, maar die had ontkennend gereageerd.⁷ De verklaring kwam na de persconferentie terecht bij Schouten en De Winter. Zij lichtten de minister overigens pas de volgende dag over de verklaring in. De minister stuurde haar met commentaar pas op 3 augustus door aan de Tweede Kamer. In de begeleidende brief, die 31 bladzijden telde, meldde Voorhoeve ook een aantal zaken die tijdens de operationele debriefing in Zagreb naar voren waren gekomen. De Tweede Kamer was, zoals in het vorige hoofdstuk 7 al werd beschreven, niet tevreden met de informatie die Voorhoeve verschaftte.

De reconstructie maakt duidelijk dat er hier een ernstige beoordelingsfout is gemaakt nadat de verklaring bij de KL in Den Haag van de fax rolde. In dit geval ging er niets mis met de communicatie. De verklaring was de 'lijn' ingestuurd en werd door een aantal militairen die zeer vertrouwd waren met de Srebrenica-problematiek gelezen. Maar van enig gevoel voor de publicitaire gevoeligheid was geen sprake. Van Baal werd op 15 augustus op het bureau van PSG H.H. Hulshof geconfronteerd met de resultaten van de naspeuringen van De Winter. Hier gaf Van Baal nogmaals aan dat hij 'de verklaring in de eerste plaats heeft beoordeeld als document dat aangeeft dat de heer Mandžić een bepaalde formele rol vervulde als vertegenwoordiger van de vluchtelingen rondom de compound Potočari'.⁸ Ook kwam Van Baal toen weer tot de conclusie dat 'het document niet meer is dan een zakelijk verslag van de gebeurtenissen op 12 en 13 juli, achteraf opgemaakt (op 17 juli), dat in het licht van de taak van UNPROFOR zonder betekenis is'.⁹

De kritiek in politiek en pers bleef gericht op de vraag hoe er met de verklaring was omgegaan op het ministerie van Defensie. In die zin sloot de kwestie aan bij de serie affaires die na Zagreb de voorpagina's haalden. Voor Voorhoeve was het de aanleiding om publiekelijk maatregelen aan te kondigen die vredesoperaties centraler zouden coördineren.¹⁰ Hoe dit zijn beslag zou krijgen, werd pas in een uitgebreide brief van de minister van Defensie aan de Tweede Kamer op 20 oktober 1995 uit de doeken gedaan.¹¹ Er zouden zich voor die tijd echter nog enige andere affaires afspelen die de noodzaak om krachtige maatregelen te nemen nog dwingender onderstreepten.

3. De lijst van 239

Op 26 augustus 1995 verschenen er in *De Haagse Courant* en *de Volkskrant* twee artikelen die melding maakten van een lijst van 239 Moslim-mannen die plotseling was opgedoken bij de VN in Zagreb. In beide artikelen heette het dat de minister van Defensie was verrast door

7 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan'.

8 DS. Nr. 15815/95, nota van PSG aan de minister van Defensie, 16/08/95.

9 Idem.

10 'Defensie miskende politiek gewicht van fax Dutchbat', *NRC Handelsblad*, 09/08/95.

11 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 464, nr. 1, (20/10/95).

het bestaan van de lijst. Er was gedurende een week koortsachtig in Den Haag, Tuzla en Zagreb naar gezocht.¹²

De 'lijst van 239' was op 13 juli 1995 opgesteld in Potočari. Het was een initiatief van plaatsvervangend commandant van Dutchbat Franken. Tot het laatste moment was er sprake van dat de Moslim-mannen door UNHCR of de ICRC zouden worden afgevoerd. Toen duidelijk werd dat Mladić dat niet zou toestaan, vreesden twee vluchtelingenvertegenwoordigers het ergste. Franken dacht vervolgens de nog aanwezige mannelijke vluchtelingen in de weerbare leeftijd enige garantie te kunnen geven te overleven door ze op een lijst te plaatsen. In feite was het een tegemoetkoming aan de angst van twee vluchtelingenvertegenwoordigers. Het idee van een lijst met namen was overigens al eerder aan de orde geweest, en bij internationale organisaties was het niet ongebruikelijk om dit te doen. Niet alle mannen wilden echter hun naam op de lijst hebben, omdat ze de zaak niet vertrouwden; ze waren bang dat de Bosnische Serven hem in handen zouden krijgen. Uiteindelijk bleek dat er niet 239 maar 251 namen van vluchtelingen op de lijst stonden. Nadat de lijst klaar was werd hij door Franken ondertekend en naar diverse geadresseerden in Bosnië en Nederland gestuurd. Ook de KL kreeg een exemplaar.¹³ Hieronder volgt een reconstructie van wat er met de lijst is gebeurd nadat hij werd ondertekend. Als basis dient een door DAB opgestelde nota aan de minister waarin de zoektocht naar de lijst bij Defensie wordt beschreven.¹⁴

Eerder in augustus, op de 16de, had Karremans tijdens een gesprek met commodore C.G.J. Hilderink van het DCBC, kolonel R.S. van Dam, hoofd Operatiën van de Defensiestaf, S.J.G. Reyn en F.J.J. Princen van DAB, en kolonel B. Dedden van de KL Crisisstaf op het bestaan van de lijst gewezen. Hij gaf toen aan dat hij de lijst naar de KL Crisisstaf had gezonden. Het verslag dat van het gesprek met Karremans was gemaakt was ook aan Voorhoeve gegeven. Op 20 augustus stuurde Voorhoeve een handgeschreven memo naar DAB en de CDS waarin hij vroeg wat er met de mannen was gebeurd die op lijst stonden en wat er met de lijst was gebeurd.

Intussen kon Dedden die bij de Crisisstaf werkte, zich niet herinneren ooit zo'n lijst gezien te hebben. Hij zou echter naspeuringen verrichten. Als resultaat hiervan informeerde Dedden Van Dam op 18 augustus dat er destijds inderdaad een lijst met 239 namen bij de Crisisstaf was binnengekomen en dat enkele medewerkers die toen hadden gezien. Dedden herinnerde zich toen ook de lijst zelf te hebben gezien. Hij meende dat hij zonder faxvoorblad was binnengekomen en dat daarom de achtergrond van de lijst onduidelijk was. Bij de Crisisstaf werd ondertussen verder gezocht.

Later op de 18de gaf een medewerker van het ministerie van Buitenlandse Zaken een brief van een Belgische NGO aan Van Dam en Reyn, waarin gevraagd werd naar een lijst van '293' namen.¹⁵ Reyn en Van Dam concludeerden dat het hier om de lijst van 239 ging waarover Karremans het op 16 augustus had gehad. Een telefoontje van Van Dam naar Dedden leerde dat de lijst op de Crisisstaf nog niet was gelokaliseerd. Van Dam vroeg Dedden om – indien de lijst werd gevonden – deze naar de CO te sturen.

12 'Verbijstering over nieuwe fouten bij Defensie', *Haagsche Courant*, 26/08/95; 'Zoekgeraakte lijst met Moslims uit Srebrenica terecht', *de Volkskrant*, 26/08/95.

13 Zie voor een uitgebreide beschrijving van de totstandkoming van de lijst van 239 hoofdstuk 4

van dit deel.

14 DCBC, 1094. D95/423, nota voor de minister van Defensie van L.F.F. Casteleijn, 25/08/95.

15 DPV/PZ, 1667/95. Memorandum van DVPZ/PZ aan DGPZ, 21/08/95.

Op 21 augustus was de lijst nog niet boven water. Gesuggereerd werd om desnoods Karremans en/of Franken om opheldering te vragen. De KL zocht inmiddels overal en op alle niveaus. Tussen de Landmachtstaf en de Defensiestaf was voortdurend contact. Toen op de 22ste de lijst nog niet terecht was, werd er vanuit het DCBC besloten de plaatsvervangend commandant van UNPROFOR *Sector North East* in Tuzla, kolonel C.L. Brantz, en luitenant-kolonel J.A.C. de Ruiters van UNPROFOR in Sarajevo te contacteren. Brantz gaf aan nooit van de lijst te hebben gehoord tot op 19 augustus, toen ex-Dutchbat tolk Hasan Nuhanović hem erover had verteld. Om de verwarring groter te maken meende Brantz van Nuhanović te hebben begrepen dat er 793 namen op de lijst stonden. De Ruiters wist niets van de lijst. Ondertussen stelden DAB en de Defensiestaf een aantal vragen op schrift voor Karremans Franken. Beiden werden de volgende dag via de Landmachtstaf telefonisch benaderd.

De antwoorden van Karremans en Franken stonden in een rapport dat op de ochtend van 24 juli naar het DCBC werd gestuurd.¹⁶ Hierin stond vermeld dat de Crisisstaf de lijst niet had aangetroffen en dat een eerste onderzoek van de bataljonsadministratie van Dutchbat III in Assen niets had opgeleverd. Uit de antwoorden van Karremans en Franken viel verder te distilleren dat Karremans de verantwoordelijkheid nam voor de samenstelling van de namenlijst. Doordat er taalproblemen waren, was de samenstelling van de lijst overgelaten aan vertegenwoordigers van de Moslims in het kampement. Doordat er buiten het kampement Bosnisch-Servische troepen waren, bestond er een reëel gevaar voor de tolken en de Moslim-vertegenwoordigers om daar personen te registreren. Men had zich daarom beperkt tot de registratie van mannelijke vluchtelingen op de compound. De lijst zou vervolgens zijn verstuurd aan het hoofdkwartier van de *Sector North East* van UNPROFOR en de KL Crisisstaf. Franken zou hem daarna hebben opgeborgen in de administratie van het bataljon.

In de avond van 22 augustus begon men ook in te zien dat er aan de zaak grote publicitaire risico's kleefden. Princen besprak zijn zorgen met Hilderink, Schouten en Van Dam, en tijdens dat gesprek werd de secretaris-generaal gealarmeerd. Later die avond werd ook Voorhoeve geïnformeerd door Princen, die een fax naar zijn huisadres stuurde.

De lijst smokkelde Franken op zijn lichaam de enclave uit toen Dutchbat op 21 juli naar Zagreb vertrok. Eenmaal daar aangekomen werd de lijst op 23 juli overhandigd aan majoor C.A.T.M. Bourgondiën van de Sectie Inlichtingen van UNPF. Hij fotokopieerde de lijst veelvuldig, en zorgde er vervolgens voor dat er in ieder geval kopieën werden verstuurd naar de afdeling *Civil Affairs* van het hoofdkwartier van UNPF en naar medewerkers van de *UN Commission on Human Rights*. Ook gaf hij een kopie aan generaal Bastiaans, die voor de debriefing naar Zagreb gekomen was. Ook faxte Bourgondiën de lijst naar het DCBC in Nederland.¹⁷ Later bevestigden diverse personen dat zij de lijst hadden ontvangen. Dat deed onder anderen M. Bossel-Lagos, die destijds was verbonden aan het *Center for Human Rights* te Zagreb en meewerkte aan het onderzoek van de Speciale Rapporteur voor Mensenrechten van de VN, Tadeusz Mazowiecki.¹⁸

Nadat bleek dat de lijst in Nederland nergens te vinden was, werd navraag gedaan bij de VN-kantoren in Tuzla en Zagreb. Dankzij het feit dat Bourgondiën de lijst ruime verspreiding had gegeven, was het relatief makkelijk een exemplaar te vinden. Op 25 augustus

16 BLS. Intern Memorandum van de waarnemend souschef Operatiën aan de BLS, 23/08/95.

17 Interview C.A.T.M. Bourgondiën, 26/04/00.

18 Interview M. Bossel-Lagos, 20/12/00.

kreeg het DCBC eindelijk een lijst toegefaxt van het kantoor van Mazowiecki. De lijst die Bastiaans van Bourgondiën had gekregen is niet meer boven water gekomen.

De informatie waar het de minister voornamelijk om te doen was, betrof het lot van de mannen op de lijst. Eind september werd de lijst via Buitenlandse Zaken aan de Verenigde Naties en het Internationale Comité van het Rode Kruis (ICRC) overhandigd. Het Rode Kruis kreeg tevens het verzoek de lijst met de bij hen aanwezige databestanden te vergelijken. Honderdzestien namen met bijbehorende geboortedata kwamen met het ICRC-bestand overeen. Hiervan zouden volgens familieleden 103 mannen door de Bosnische Serven gevangen genomen zijn, 7 zouden veilig de Bosnische linies gehaald hebben en 5 had het ICRC in de gevangenis van Batković aangetroffen. Verder kwamen 50 namen helemaal niet in het ICRC bestand voor; 65 kwamen wel overeen met het bestand maar daarvan klopten de geboortedata weer niet, twee namen kwamen mogelijk overeen maar onderscheidden zich door kleine afwijkingen in schrijfwijze, en ten slotte waren er drie namen die wel overeenkwamen maar waarvan het ICRC van mening was dat het toch niet dezelfde mensen waren. Het ICRC wist bovendien daarbij te melden dat er zich onder de mannen die eind september door een uitruil van gevangenen uit Batković gekomen waren, een onbekend aantal bevond wier namen op de lijst voorkwam.¹⁹

De 'lijst van 239' vluchtelingen bleef ook na augustus 1995 in Nederland voordurend in de belangstelling. In het bijzonder kwam dit omdat Hasan Nuhanović, een van de Dutchbat-tolken in Potočari, de publiciteit niet schuwde in zijn zoektocht naar wat er met zijn familie was gebeurd. Bij het zoeken naar duidelijkheid over het lot van zijn familie, verdiepte Hasan zich ook in de gang van zaken rond de 'lijst van 239'.

Ondertussen waren er in de zomer van 1995 genoeg andere zaken die de gemoederen bezig hielden. Ieder nieuwsfeit over Dutchbat en Srebrenica werd dankbaar door de pers aangegrepen. Toch was het ene nieuwsfeit spraakmakender dan het andere.

4. 'Er staat niks op:' een fotorolletje mislukt.

Inleiding

De foto's die luitenant J.H.A. (Ron) Rutten na de val van de *Safe Area* Srebrenica in en bij Potočari maakte,²⁰ zouden een opvallende publicitaire rol spelen. Maar om een geheel andere reden dan waarom hij ze had gemaakt. Geschokt door wat hij zag en hoorde, had Rutten – zoals ook elders in dit rapport al is vermeld – op 13 juli 1995 ondermeer foto's genomen in een huis waarin doodsbanige Moslim-mannen bijeen waren gebracht en kenmerkend werden verhoord (ten minste een van hen was met handboeien aan een trap geketend), en later op die dag ook van een negental lijken. Hij had een verhaal over executies gehoord en was daar met luitenant E.C.M.J. Koster en sergeant-majoor F. van Schaik naar op zoek gegaan. Ten bewijze van de aanwezigheid van de VN liet Rutten Koster voor een van de foto's tussen de lijken plaatsnemen. Ondanks het verbod van de Bosnische Serven om beeldmateriaal uit de enclave mee te nemen, had hij (overigens niet als enige) zijn fotorolletje meegesmokkeld. Hij hoopte terug in Nederland met de foto's kracht bij te kunnen zetten aan zijn afschuw over en de ernst van wat er naar zijn overtuiging en gebaseerd op eigen waarnemingen was gebeurd.

¹⁹ TK, vergaderjaar 1995-1996, 22181, nr. 128, (30/10/95).

²⁰ Zie voor een uitvoeriger bespreking hiervan hoofdstuk 4 van dit deel.

Hoe anders zou het lopen! Rutten gaf op 25 juli 1995 het rolletje aan een officier van de sectie Inlichtingen en Veiligheid van de Militaire Inlichtingendienst van de Koninklijke Landmacht (MID/KL) om het te laten ontwikkelen en afdrukken – maar dit alles mislukte. De foto's zouden dan ook niet op tafel komen: de mannen in het huis niet, de lijken niet en evenmin wat hij verder had gefotografeerd, bijvoorbeeld de situatie bij het scheiden van mannen en vrouwen bij de afvoer van de bevolking uit Srebrenica. Dat gaf, zowel direct als periodiek later, veel commotie, intern op allerlei plaatsen bij de krijgsmacht, op het departement van Defensie en in de politiek in het algemeen. Maar vooral ook in de publiciteit. De gegeven verklaring, een menselijke fout met fatale afloop, werd niet zelden afgewezen. Hier móest wel opzet in het spel zijn. Het mislukte fotorolletje kon zodoende symbool worden van een veel grotere doofpot, en van de manipulatie van de overheid, Defensie in het bijzonder, om voor haar onwelgevallige informatie achter te houden. De publicitaire golven konden hoog gaan. Tot ware orkaankracht wakkerde de storm aan in de zomer van 1998. Tot in 2001 kwam de wind met wisselende tussenpozen en intensiteit terug.

Deze omstandigheid noopte het NIOD, hoewel er al verscheidene malen onderzoek naar de gang van zaken werd gedaan, ook zelf dit onderwerp ter hand te nemen en er uitvoerig over te rapporteren. De resultaten van eerder onderzoek werden daarbij natuurlijk betrokken. Wel moet vooraf direct op één wezenlijk probleem worden gewezen. Een eventueel opzettelijke vernietiging van het fotorolletje impliceert, omdat deze niet door enige instantie of persoon is toegegeven of opgeëist, een vorm van samenspanning, heimelijke activiteit met het oogmerk dat deze niet bekend zou worden. Als de samenspanners hun werk met succes hebben gedaan, is hun activiteit dus verborgen gebleven. Dat levert ernstige bewijsproblemen op voor zowel de aanhangers als de tegenstanders van de hypothese dat de vernietiging opzettelijk gebeurde.

De gebruikelijke en eigenlijk ook enig mogelijke uitweg uit dat probleem is een zo precies mogelijke reconstructie van gebeurtenissen en omstandigheden op grond van de beschikbare bronnen, in dit geval documenten en personen. Daarnaast is de vraag naar het waarom van veel belang: welke verklaringen zijn er, welke motieven zouden een rol gespeeld kunnen hebben en welke aanwijzingen zijn er voor de juistheid of plausibiliteit daarvan? Dat is dan ook wat in dit hoofdstuk zal gebeuren: een poging tot een zo precies mogelijke reconstructie van de gebeurtenissen en bespreking van de plausibiliteit van de gegeven verklaringen en motieven, zowel voor de versie van de menselijke fout als voor die van opzet.

Voor de duidelijkheid worden hier vooraf de voornaamste eerdere onderzoeken kort vermeld, waarmee tevens een belangrijk deel van de bronnen is aangeduid en in hun context geplaatst. Het eerste onderzoek is gedaan door de recherche van de Koninklijke Marechaussee, afdeling Zuid-Holland, dat nog op de middag van 26 juli 1995, de dag waarop het rolletje teloor ging, van start ging. Het geformeerde researcheteam – het zogeheten Kodakteam – onder leiding van kapitein P.H. (Peter) Rutten, geen familie van de maker van de foto's, kon toen beschikken over een kort verslag direct opgemaakt door R.J.S. Schmüll, hoofd van de fotosectie van de Militaire Inlichtingen Dienst van de Koninklijke Marine, waar het filmpje ter ontwikkeling was aangeboden. Direct werd ook het Gerechtelijk Laboratorium ingeschakeld. Er werd technisch onderzoek gedaan en de meest betrokken personen werden gehoord. De onderzoekers zagen een en ander niet als een gecompliceerde zaak. Het onderzoek werd door de Marechaussee op 31 juli met een proces-verbaal (P 11/1995)

afgesloten. Het technisch rapport van het Gerechtelijk Laboratorium is ondertekend op 11 augustus 1995.²¹

Van belang voor de bredere context van deze zaak is voorts dat het Kodakteam zich, in overleg met de leiding van de Marechaussee en met de Officier van Justitie, niet beperkte tot de vraag wat er in de donkere kamer was gebeurd. Mede met het oog op aan het Joegoslavië-Tribunaal ter beschikking te stellen bewijsmateriaal werden de luitenants Rutten en Koster, sergeant-majoor Van Schaik en nog twee Dutchbatters gehoord over wat zij in de enclave hadden waargenomen aan eventuele oorlogsmisdaden van Bosnische Serven. De resultaten van die verhoren werden vastgelegd in een proces-verbaal (P 13/1995), gedateerd 2 augustus 1995.

Tijdens de verhoren van deze vijf Dutchbatters kwamen ook andere zaken aan de orde dan oorlogsmisdaden van Serven. Vooral viel het rechteam op hoe geëmotioneerd werd gesproken over de rol van Dutchbat in het algemeen en bepaalde Dutchbatters in het bijzonder. Het ging dan om wangedrag en/of een in de ogen van de gehoorde onjuiste taakopvatting in de dagen na de val. Grote ergernis constateerde het Kodakteam ook over de onderschatting van de ernst van de gebeurtenissen door vele Nederlandse militaire en burgerlijke autoriteiten. Onderzoeksleider P.H. Rutten legde die bevindingen vast in wat hij een 'managementsrapportage' noemde, die kon dienen om een attenderende werking te hebben bij allerlei instanties. Ook dat is een befaamd stuk geworden, doordat het op een aantal plaatsen niet gezien was en oorspronkelijk weinig effect had. In het vorige hoofdstuk is het dan ook uitdrukkelijk aan de orde.

In de media werd direct na het bekend worden uiteraard aandacht aan de mislukking gewijd. Maar tot eigen onderzoek van journalisten leidde dat toen nog niet. De volgende gelegenheid waarin het fotorolletje mede voorwerp van onderzoek was, is de grote debriefing in Assen. Het mislukte rolletje speelde daarbij overigens slechts een zeer ondergeschikte rol en het leverde ook niets nieuws op. Het ging bij de debriefing (zie hoofdstuk 7 van dit deel) vooral om wat er in Srebrenica was gebeurd.

Het volgende moment van speciale aandacht, bijna twee jaar na dato, werd ingeluid door een uitzending van *Nova* op 28 april 1997. David Rohde, de auteur van een succesvol boek over Srebrenica (*Endgame*), uitte in een interview scherpe kritiek op zowel het optreden van Dutchbat in de enclave als op het publiciteitsbeleid van de Nederlandse autoriteiten daarna. In het algemeen beschouwde hij het debriefingsrapport als onvolledig. Van het fotorolletje zei hij gehoord te hebben dat het opzettelijk vernietigd was.

Mede naar aanleiding daarvan kwam het tot gesprekken van fotograaf Rutten met eerst de Bevelhebber der Landstrijdkrachten generaal M. Schouten en de directeur Voorlichting van Defensie H. van den Heuvel, en later met de directeur Algemene Beleidszaken J.H.M. de Winter, over Ruttens ervaringen en grieven. Daarbij ging het niet alleen over het fotorolletje, maar dat kwam wel ter sprake. Behalve tot enkele stukken in het departementsarchief²² leidde dit ook tot een opdracht aan de Koninklijke Marechaussee tot hernieuwd onderzoek

21 OM Arnhem, KMar P 11/1995. Het verslag van Schüll, met als kop 'proces-verbaal' (strikt genomen een onjuiste benaming), bevindt zich bij dit proces-verbaal P 11/1995. Hetzelfde geldt voor het informatieve 'Journaal' dat het Kodakteam van de eigen werkzaamheden bijhield. Het rapport

van het Gerechtelijk Laboratorium is bij het huidige Nederlands Forensisch Instituut (NFI) te vinden in dossier 95.07.27.040.

22 DAB. Nota's directeur Algemene Beleidszaken D97/244 29/04/97 en D97/472 12/09/97. DV. Nota directeur Voorlichting 06/07/97.

naar het fotorolletje. Het departement wenste in het bijzonder nader onderzoek naar de betrokkenheid van de functionarissen van de MID/KL. Vandaar dat behalve nogmaals luitenant Rutten, ook de majoor R.F.J.H. de Ruijter en diens chef overste A. Bleumink werden gehoord. Het ging ditmaal zowel over het ophalen van het fotorolletje op 25 juli 1995 als over de contacten van Rutten met De Ruijter en Bleumink na de mislukking van het ontwikkelen. De verhoren werden afgenomen door luitenant K. van Dijk en adjudant-onderofficier J.B. Vochtelo, beiden ook in 1995 lid van het Kodakteam. Het onderzoek leidde niet tot veranderde inzichten en er kwam geen strafrechtelijk vervolg. Maar het fotorolletje bleef een gevoelig onderwerp, al zorgde het in dit jaar 1997 niet voor heftige publicitaire opwinding.

In 1998 daarentegen barstte het mediageweld los. Anders dan in 1995 was daarbij wél sprake van eigen journalistiek speurwerk. Eerst nog betrekkelijk in de luwte, met een uitzending van 10 juli 1998 van het VPRO-radioprogramma *Argos*. In een documentaire van een uur werd in de context van de gruwelijke gebeurtenissen in en rond Srebrenica het mislukken van het fotorolletje volledig gezien vanuit het perspectief van een opzettelijke verwijdering van aan de autoriteiten onwelgevallige informatie, in dit geval beelden. In augustus nam *Nova* de fakkel over. In een reeks van uitzendingen werden diverse kwesties met betrekking tot Srebrenica aan de kaak gesteld. Tot de verbindende thema's behoorde de doofpotbeschuldiging in brede zin. Het fotorolletje fungeerde als een aansprekend voorbeeld.²³

De publicitaire en daardoor politieke opwinding werd zo groot, dat de net aangetreden minister van Defensie in het nog maar kort tevoren gevormde kabinet-Kok II, F.H.G. de Grave, van zijn vakantie moest terugkeren. Hij gelastte op 13 augustus 1998 een diepgaand onderzoek naar de vraag of er feiten 'zijn achtergehouden of onzorgvuldig zijn behandeld, dan wel het proces van waarheidsvinding daaromtrent op enigerlei wijze is belemmerd of beperkt'. Dit onderzoek werd geleid door J.A. van Kemenade, die op 28 september zijn rapport *Omtrent Srebrenica* voltooide. Elders in dit hoofdstuk volgt een paragraaf over het onderzoek van Van Kemenade, en in de bijlagen met gespreksverslagen komt het veelvuldig ter sprake.

In het bijzonder met betrekking tot het fotorolletje had het rapport van Van Kemenade niet volledig de ophelderende werking die was beoogd. Vooral in de media werd hem verweten te veel op het oudere onderzoek te hebben geleund en te weinig eigen onderzoek te hebben gedaan, waardoor hij ook moeilijk tot een andere dan de 'onbevredigende' officiële versie kon komen. De publicitaire aandacht voor het fotorolletje kwam dan ook niet tot een einde. In *Intermediair* van 8 en 22 oktober 1998 werd zelfs uitdrukkelijk betoogd dat de voorstelling van zaken die Van Kemenade had geaccepteerd helemaal niet kon.

Zo bleef vooral in 1998, maar ook nog wel daarna, steeds aandacht voor het fotorolletje bestaan. Het leidde in een enkel geval tot beperkte nieuwe onderzoeksactiviteit.²⁴ Bij het inmiddels tot Nederlands Forensisch Instituut omgedoopte en gereorganiseerde Gerechtelijk Laboratorium bleven enkele aanvullende vragen uit 1998 lang liggen, maar in 2000 kwam er op één vraag dan toch een reactie.²⁵ Deze trage gang van zaken speelde een zekere

23 In het bijzonder over het fotorolletje de uitzending van *Nova* 08/08/98.

24 De aandacht ging daarbij in hoofdzaak uit naar wat er in Srebrenica/Potočari was gebeurd en

naar de verwickelingen rond de managementsrapportage. Daarop wordt elders in dit rapport nader in gegaan.

25 NFI, dossier 95.07.27.040.

rol bij een nieuwe uitzending over het fotorolletje van *Nova* op 19 juni 2001 met een ten dele nieuwe variant van de 'opzethypothese'. De mededeling dat ook in de kring van het voormalige Kodakteam inmiddels bedenkingen bestonden, leidde op haar beurt weer tot enig onderzoek van de Koninklijke Marechaussee (een rapport van P.H. Rutten en een kort onderzoek van twee gepensioneerde officieren). Opnieuw dus bronnen, ook voor het NIOD.²⁶

Het NIOD had zich in zijn eigen onderzoek naar het mislukte filmpje kunnen beperken tot de dossiers van deze eerdere onderzoeken. Er waren echter enkele goede argumenten om ook zelf met betrokkenen (met inbegrip van hen die eerder onderzoek deden) te spreken. Ten eerste heeft eigen direct onderzoek principieel de voorkeur boven vertrouwen op het onderzoek van anderen, al moet dat laatste in veel gevallen uit overwegingen van efficiency natuurlijk juist wel worden gedaan. Bij uitstek is eigen onderzoek te prefereren als bestaand onderzoek met zoveel nadruk door anderen in twijfel wordt getrokken. Ten tweede is er in dit geval bovendien twijfel aan bepaalde aspecten van sommige van die onderzoeken bij onderzoekers zelf. Ten derde bood direct contact in de vorm van interviews, ook als er niet of nauwelijks van nieuwe gegevens sprake was, de mogelijkheid om met betrokkenen en latere onderzoekers en deskundigen de gang van zaken nog eens te bespreken met de documenten op tafel. Argumenten konden in zulke gesprekken gewogen worden en in hun context geplaatst.²⁷

Dat alles heeft bijgedragen aan de hierna volgende reconstructie van de gebeurtenissen en de weging van de argumenten voor de concurrerende interpretaties. Heel kort gezegd staat daarbij 'menselijke fout' tegenover 'opzet' (in enkele varianten). In dit hoofdstuk gaat het dan zo *sec* mogelijk over het mislukken van de ontwikkeling het door J.H.A. Rutten afgegeven rolletje. De bredere context moet daarbij aan bod komen omdat anders een aantal zaken of niet begrepen kunnen worden of makkelijk verkeerd geïnterpreteerd. Maar deze context wordt hier niet *in extenso* aan de orde gesteld. De gebeurtenissen in de enclave bijvoorbeeld of de ontvangst van Dutchbat in Zagreb en de persconferentie daar zijn relevant, maar vinden hun eigenlijke behandeling in andere delen van dit rapport. Hetzelfde geldt voor de managementsrapportage en de debriefing in Assen. Het is dan ook niet toevallig dat de reconstructie hierna begint met het precies in de tijd volgen van de gang van het fotorolletje en het spreken daarover vanaf 23 juli 1995, toen fotograaf Rutten er contact over had met onder anderen generaal H. Couzy. Dat gedeelte wordt afgesloten met de conclusie van het Kodakteam op 31 juli. Daarna komen, zonder de chronologie uit het oog te verliezen, diverse aspecten meer thematisch aan de orde. Motieven achter het optreden van diverse betrokkenen en de diverse eigenaardigheden in het verhaal (de 'ruis' in het dossier) staan daarbij centraal, hoe lastig vaak ook te bewijzen.

Van 23 tot en met 28 juli 1995

Tijdens de beperkte debriefingsactiviteiten te Zagreb werd ook gesproken met luitenant J.H.A. Rutten. In zijn contact met de bevelhebber Couzy op zondag 23 juli 1995 vertelde Rutten ondermeer over de foto's die hij genomen had in het huis en van de lijken. Hij wilde

26 OM Arnhem, KMar. Rapport P.H. Rutten 24/06/01 (bureau interne onderzoeken, nr.R.OZ: 034/2001); OM Arnhem, KMar. Rapport H. Boersma en W.A.M van Dijk, 03/07/01.

27 In totaal is met zo'n 25 personen in het bij-

zonder over het fotorolletje gesproken. In een aantal gevallen gebeurde dat in interviews die mede op andere kwesties betrekking hadden. In andere gevallen werd specifiek over het fotorolletje contact gezocht, soms alleen telefonisch.

daarmee de ernst van de gebeurtenissen onderstrepen. Over de scheiding van mannen en vrouwen had hij het toen nog niet of nauwelijks. Zijn aandacht ging vooral uit naar de executies. Couzy toonde belangstelling voor de foto's en Rutten sprak af om afdrucken beschikbaar te stellen.²⁸

Tijdens de persconferentie aan het einde van die zondagmiddag, die in Nederland rechtstreeks werd uitgezonden in een extra uitzending van de *NOS-Actueel*, maakte Couzy ook melding van deze executies en van de foto's die van de lijken waren genomen. Het was een van de voorbeelden van aanwijzingen dat er oorlogsmisdrijven waren gepleegd. Maar tot ergernis van Rutten en sommige andere Dutchbatters verklaarde Couzy ook, en dat kreeg meer aandacht, dat uit de voorlopige indrukken van de debriefing géén aanwijzingen voor genocide waren af te leiden. Nog tijdens de uitzending werd deze uitspraak van Couzy geconfronteerd met uitlatingen van de ministers Pronk en Voorhoeve. De laatste was eveneens in Zagreb aanwezig; hij sprak veel somberder op grond van verhalen van vluchtelingen in Tuzla, op grond van het nog vermist zijn van enkele duizenden mannen. Nader onderzocht hiielden Couzy en Voorhoeve vol dat hun uitspraken niet met elkaar in strijd waren. Couzy sprak uitsluitend over wat hij wist aan de hand van de hem bekende waarnemingen van Dutchbatters; Voorhoeve op basis van wat hem uit internationale bron werd aangereikt. Later in de uitzending werd in een interview met een Dutchbatter opnieuw gezegd dat er foto's waren gemaakt.²⁹

De volgende dag, maandag 24 juli 1995, vertrok Dutchbat naar Nederland. Een chaotische aankomst op Soesterberg volgde. Rutten (met zijn fotorolletje) vertrok vrij spoedig met zijn vrouw naar huis. Onder de aanwezigen op Soesterberg bevond zich ook majoor R.F.J.H. de Ruijter van de sectie Inlichtingen en Veiligheid van de Militaire Inlichtingen Dienst van de Koninklijke Landmacht (MID/KL); hij was daar ter verwelkoming van de contactpersoon van deze dienst in Dutchbat III, opperwachtmeester E.A. Rave, met wie De Ruijter bovendien bevriend was. Hoewel dit ophalen uit zuiver sociale overwegingen gebeurde, kwam toch al spoedig het fotorolletje met daarop de lijken ter sprake.³⁰

De Ruijter vroeg waar het rolletje was en of het niet verstandig was dat de MID/KL het zou ontwikkelen en afdrucken, zoals dat vaak bij voor het inlichtingenwerk interessant fotomateriaal gebeurde. Rave zei dat hij dat in Zagreb ook al had gezegd, maar dat de bevelhebber, die ervan wist, meende dat het om privé-eigendom ging en met Rutten had afgesproken dat deze afdrucken beschikbaar zou stellen. De Ruijter meende dat dit toch onverstandig was en dat het zowel voor de bevelhebber als voor het inlichtingenwerk van belang was om zo snel mogelijk over deze foto's te beschikken. Bovendien was er altijd een zeker risico dat iemand met die foto's aan de haal ging. Zij zouden immers goud waard zijn in de wereld van de

28 Rutten en Couzy hebben hierover verscheidene malen verklaringen afgelegd. Behalve nagenoeg alle eerder genoemde dossiers ook interviews H. Couzy 04/10/01 en J.H.A. Rutten 13/09/01.

29 *NOS-Actueel*, 23/07/95.

30 Achteraf is niet meer duidelijk wie hierover begon. De Ruijter meent zich te herinneren dat Rave de eerste was. Maar Rave staat bij dat juist De Ruijter begon. Rave was daarover ook niet

verbaasd, want hij had in ieder geval in Zagreb ook aan anderen over het rolletje gerapporteerd en dat kon dus heel goed bij De Ruijter terecht zijn gekomen. Hoe dan ook, het gesprek kwam op het rolletje. Interview R.F.J.H. de Ruijter 27/06/01 en 01/08/01 (aanvullend telefoongesprek); interview E.A. Rave 13 en 14/12/00 en 11/07/01 (aanvullend telefoongesprek).

media.³¹ Hoewel Rave daardoor niet direct naar huis kon, gingen De Ruijter en hij op zoek naar Couzy. Deze liet zich overtuigen van de voordelen van het ontwikkelen en afdrukken door de MID (met snelle informatie ook voor hem). Hij vond goed dat De Ruijter aan Rutten zou voorstellen het rolletje aan hem mee te geven. Rutten zou uiteraard mooie afdrukken gratis ontvangen. De fotograaf was echter al vertrokken. De Ruijter belde daarom Rutten de volgende ochtend op, dinsdag 25 juli 1995, en deze was zonder problemen bereid het rolletje ter beschikking te stellen: 'Immers met dat doel had ik de foto's gemaakt, en als bewijsvoering en ondersteuning van mijn waarnemingen.'³² Diezelfde middag nog haalde De Ruijter het rolletje op bij Rutten thuis. Zij spraken bij die gelegenheid uitvoerig over Ruttens ervaringen en de mate waarin hij daardoor was geraakt. Daardoor had De Ruijter een nog beter beeld van wat naar verwachting op die foto's zou staan. Hij bewaarde het rolletje die avond en nacht bij zich thuis.³³

Inmiddels had De Ruijter maatregelen genomen om het filmpje woensdagochtend 26 juli 1995 vroeg te laten ontwikkelen en afdrukken.³⁴ Hij kon de afdrukken dan snel in de organisatie brengen en aan de bevelhebber doen toekomen. Ook kon hij zo nog diezelfde dag 's avonds de foto's en negatieven aan eigenaar Rutten terugbezorgen. De Ruijter vroeg adjudant H. Winkelman, hoofd van de afdeling foto en video van de MID/KL, om ervoor te zorgen dat het rolletje dat hij woensdagochtend vroeg zou meebrengen direct zou worden behandeld. Omdat de ontwikkelmachine in het fotolab van de MID/KL kapot was, deed Winkelman een beroep op zijn collega van de Militaire Inlichtingendienst van de Koninklijke Marine (MID/KM). Deze was gehuisvest in het gebouw van de Admiraliteit, op hetzelfde kazerneterrein als waar de MID/KL gevestigd was. Deze gebouwen op het terrein van de Frederik Kazerne in Den Haag, respectievelijk 35A en 32, lagen op loopafstand van elkaar. R.J.S. Schmöll, hoofd van de fotosectie MID/KM, kon zelf die volgende dag niet vroeg aanwezig zijn, maar regelde dat de laborant H.J.W. van Boetzelaer er om 8.00 uur zou zijn om het rolletje te ontwikkelen. Winkelman zou vervolgens zelf voor het afdrukken zorgen.

De eerste stappen op de ochtend van woensdag 26 juli 1995 verliepen nog volgens plan. Tegen acht uur arriveerde De Ruijter met het filmpje bij de MID/KL. Daar stond Winkelman op hem te wachten en nam het rolletje over. De Ruijter ging aan zijn andere werk en Winkelman vertrok direct naar de donkere kamer van de MID/KM. Daar was Van Boetzelaer volgens aangekomen. Deze had al een aantal voorbereidende activiteiten verricht, die bij de desbetreffende ontwikkelmachine van het merk Mafina nodig waren. Van Boetzelaer

31 Voor het verhaal dat de foto's aan *Elsevier* zouden zijn beloofd, is geen enkele grond gevonden. Al diegenen die het ooit verteld hebben zeggen dat zij het niet uit eigen kennis wisten, maar van een ander hadden gehoord.

32 OM Arnhem, KMar, P 970715.1200. Verklaring J.H.A. Rutten 11/07/97.

33 OM Arnhem, KMar, P 970715.1200. Procesverbaal van verhoor van getuige R.F.J.H. de Ruijter 14/07/97.

34 De navolgende reconstructie is gebaseerd op verklaringen en rapporten in alle eerder genoemde dossiers. In het bijzonder OM Arnhem, KMar, P 11/1995 is relevant omdat het om zeer kort na de

gebeurtenissen afgelegde verklaringen gaat. Voorts interviews met H.W.J. van Boetzelaer 26/07/01, A.M. van Dijk en H. Boersma 09/08/01, K. van Dijk 12/09/01, D.G.J. Fabius 19/10/01, A. Lub 01/08/01, P.J.T. de Ridder 08/08/01, P.H. Rutten en S. de Wilde 30/07/01, R.F.J.H. de Ruijter 27/06/01, R.S.J. Schmöll 06/08/01, J.B. Vochteloo 19/09/01 en H. Winkelman 12/07/01. De gang van zaken in de ruimte voor de donkere kamer 's morgens vroeg werd verder bevestigd door M. Blokland (telefonisch interview), die een werkkamer vlak in de buurt had, en zoals wel vaker koffie was komen drinken en over een te vervaardigen video te praten.

nam het rolletje over en ging ermee naar de natte ruimte van de donkere kamer waar de ontwikkelmachine stond. Winkelman bleef in de voorruimte wachten. Van Boetzelaer zette de voorbereidingen voort, deed het fimpje – zoals hij diezelfde dag nog zou verklaren tegenover de Marechaussee: een Fujicolor 100, type Super G, 36 opnamen kleur – samen met een uit de marine aangeboden rolletje (een Kodak Gold 200, 36 opnamen kleur) in de machine en startte kort na acht uur het ontwikkelen.

In afwachting van het einde van het verder automatische ontwikkelproces ging Van Boetzelaer terug naar de voorruimte en dronk met Winkelman en de inmiddels gearriveerde Schmüll een kop koffie. Tijdens het gesprek kwam ter sprake of de foto's die Winkelman had gebracht misschien iets met Joegoslavië te maken hadden. Tot dan toe wist men bij MID/KM niet meer dan dat het om een 'spoedje' ging, zoals dat wel vaker voorkwam. In het inlichtingenwerk was ook niet ongewoon dat men onwetend was over wat er op de te ontwikkelen films stond. Winkelman had van De Ruijter in algemene termen gehoord waar het om ging. Hij was overigens vooral onder de indruk van het feit dat kennelijk de bevelhebber zelf betrokken was. Dat was wel ongewoon. Hij vertelde dat het inderdaad om foto's ging gemaakt door een Dutchbatter in Srebrenica. Wat er precies op zou staan wist hij op dat moment zelf ook niet.

Toen tegen kwart voor negen het signaal klonk ten teken dat het ontwikkelproces voltooid was, ging Van Boetzelaer naar de donkere kamer om de ontwikkelde rolletjes op te halen. Tot zijn verbijstering en schrik trof hij het resultaat aan van een kleine chemische ramp die zich de afgelopen 35 minuten had voltrokken. 'Er staat niks op,' was het eerste wat de anderen van hem hoorden.³⁵ Het was de aanwezigen direct duidelijk dat hier iets met verregaande consequentie was gebeurd. Ogenblikkelijk werden de chefs op de hoogte gesteld. Schmüll alarmeerde het hoofd van de afdeling Inlichtingen en Veiligheid bij de marinestaf (tevens plaatsvervangend hoofd van de MID/KM) kapitein ter zee W.Th. Lansink. Winkelman, die het blanco rolletje meenam, ging De Ruijter op de hoogte stellen. Ook deze schrok geweldig, en vertelde Winkelman toen dat het nota bene ging om de foto's van de lijken waarover Couzy op de persconferentie had gesproken. De Ruijter nam het lege filmpje van Winkelman over, indachtig zijn belofte foto's en negatieven die avond nog bij J.H.A. Rutten terug te bezorgen.

Schmüll maakte ook snel een kort verslag op van wat er gebeurd was. In de kern formuleerde hij toen al wat door al het volgende onderzoek steeds weer werd bevestigd. Bij de voorbereiding van het ontwikkelproces was er iets ernstig fout gegaan, waardoor de ontwikkelaar verontreinigd was geraakt met fixeer. Duidelijk is dat zoiets de ontwikkeling van een film onmogelijk maakt en tot onherstelbare beschadiging van zo'n rolletje leidt.

De chefs reageerden zeer alert. Direct werd tot op het hoogste niveau iedereen ingelicht. Besloten werd dat de rechercheafdeling van de Koninklijke Marechaussee een onderzoek zou instellen. Nog dezelfde middag vond de installatie van een 'embargo-team' plaats door de commandant van de Koninklijke Marechaussee, generaal D.G.J. Fabius, zelf: het Kodak-team onder leiding van kapitein P.H. Rutten. De opdracht was na te gaan of er opzet in het spel was bij het mislukken van het ontwikkelproces. Gegeven de omstandigheden was duidelijk dat snelheid bij het geven van een antwoord gewenst was. Aansluitend begon het

---

35 OM Arnhem, KMar, P 11/1995. Verhoor R.J.S. Schmüll.

onderzoek. Het Gerechtelijk Laboratorium werd om medewerking verzocht en stemde toe.³⁶ De eerste verhoren vonden plaats.

Ondertussen had De Ruijter een groot probleem: hoe vertel ik het de fotograaf, die zijn rolletje had afgegeven in het vertrouwen dat het in goede handen was. Hij zag, ook in het contact met zijn chef, overste A. Bleumink, gezien de belofte die hij had gedaan, geen andere mogelijkheid dan de boodschap nog dezelfde avond aan J.H.A. Rutten te brengen. Het Kodakteam probeerde later op de dag het rolletje te traceren, dat men logischerwijze voor onderzoek wilde hebben. Het bleek al snel dat het bij De Ruijter was. Hem werd gevraagd het rolletje te komen afgeven in het gebouw van de staf van de Koninklijke Marechaussee aan de Raamweg in Den Haag. Daar aangekomen bleek hem dat de Marechaussee in het belang van het onderzoek niet alleen het filmpje nodig had, maar ook bezwaar had tegen het inlichten van de fotograaf Rutten. Over het voornemen van De Ruijter werd tot op hoog niveau getwist. Ook aan de Raamweg vielen tussen De Ruijter en zijn opponenten van de marechaussee harde woorden. De Ruijter gaf wel het rolletje af, maar liet zich niet weerhouden richting Duiven te vertrekken (de woonplaats van Rutten), met dien verstande dat hij zich zou vervoegen bij Bleumink, die vlak bij woonde in Westervoort. Daar zou hij nadere instructies krijgen.

De twist over de vraag of De Ruijter zijn belofte aan Rutten in zoverre zou kunnen nakomen dat hij hem mocht inlichten over de mislukking, dan wel het onderzoeksbelang zoals de Marechaussee dat zag de doorslag moest geven, werd met het meest ongelukkig denkbare compromis beslecht. In plaats van samen met Bleumink opening van zaken te geven aan Rutten, mocht De Ruijter volgens instructie uit Den Haag niet meer doen dan deze opbellen met de mededeling dat hij zijn afspraak niet kon nakomen en dat er problemen waren met het fotorolletje. Over de aard en omvang van die problemen mocht hij echter niets zeggen. Na het telefoongesprek met De Ruijter kreeg Rutten ook nog Bleumink aan de lijn, die zonder preciezer te kunnen worden, poogde Rutten te overtuigen dat hij niet in de maling werd genomen. Het wekt geen verwondering dat Rutten op deze gesprekken een onbevredigend gevoel overhield. Juist door de vaagheid ervan kreeg hij de indruk dat de foto's er wel waren. Die indruk was mede gegrond op zijn indruk dat De Ruijter kennelijk wist wat er op stond. Dat De Ruijter zijn kennis op een andere wijze had opgedaan (namelijk vooral uit het gesprek met Rutten zelf de dag tevoren) drong op dat moment kennelijk niet tot hem door. Achteraf is duidelijk dat deze avond een onherstelbaar wantrouwen bij Rutten werd gewekt over de gang van zaken.

Donderdag 27 juli 1995 zette het Kodakteam het onderzoek voort. Het Gerechtelijk Laboratorium deed onderzoek ter plaatse: dit gebeurde door twee chemici, drs. E. van Zalen en ing. J.W. van Wilsem, en forensisch fotograaf H. van den Heuvel. Zij namen voor nader onderzoek allerlei monsters van aanwezige chemicaliën mee, alsmede het mislukte fotorolletje. Van Wilsem beloofde de volgende dag, vrijdag 28 juli 1995, een voorlopige uitslag bekend te maken. Die uitslag, waarvan het officiële rapport gedateerd is op 11 augustus 1995, bevestigde wat Schmill al had gezegd. De oorzaak van het mislukken kwam omdat

³⁶ Voor deze ondersteuning van het Gerechtelijk Laboratorium, naast het dossier bij het NFI

95.07.27.040, interviews A.P.A. Broeders, H. van den Heuvel 27/07/01 en E. van Zalen 20/07/01.

‘het fotorolletje is ontwikkeld met een vervuilde ontwikkelaar die mogelijk voor $\pm 30\%$ uit fixeer en/of bleek bestond’.³⁷

Het Gerechtelijk Laboratorium op 27 juli werd ook ingeschakeld bij een tweede filmpje, dat door adjudant-onderofficier B.J. Oosterveen al in Zagreb voor ontwikkeling en afdrukken was afgestaan en inmiddels bij de MID/KL was gearriveerd.³⁸ Ook Oosterveen had lijken gefotografeerd. Het was niet duidelijk of het hierbij om dezelfde plek ging als Rutten had gefotografeerd. In plaats van deze foto’s zelf te ontwikkelen nam de MID/KL geen risico en via de marechaussee werd het filmpje in handen van het Gerechtelijk Laboratorium gegeven. Ook deze instelling was op haar hoede. Na onderling overleg besloot men voor een zo normaal mogelijk behandeling en dus aanbieding aan een professionele ontwikkelcentrale voor de dagelijkse ontwikkelsessie met controle van de resultaten vlak voor en vlak na het bewuste rolletje. Als extra veiligstelling werd toestemming gevraagd en gekregen om bij het ontwikkelen aanwezig te zijn. Het resultaat was dat de meeste foto’s op het rolletje prima geslaagd waren. Dat duidt er op dat het filmpje correct was ontwikkeld. Juist de foto’s van de lijken waren echter heel slecht wegens onjuiste belichting en de grote afstand tot het gefotografeerde. Pogingen met technische trucs de kwaliteit te verbeteren leverden wel enig resultaat op, maar er bleef veel goede wil nodig lijken op de afdrukken te zien³⁹.

Een andere belangwekkende activiteit van het Kodakteam op deze dag was een tweede verhoor van de inmiddels als verdachte aangemerkte laborant Van Boetzelaer. Had op 26 juli het technisch proces de hoofdaandacht gekregen, ditmaal stond de vraag centraal hoe dit hem als ervaren laborant had kunnen overkomen. Die vraag was des te klemmender, omdat hijzelf verklaard had tijdens de voorbereiding van het proces eigenaardigheden in de kleur van de ontwikkelaar, eerst nogal donker, later juist erg licht, te hebben gezien. Terugdenkend meende hij dat dit eigenlijk aanleiding had moeten zijn om te concluderen dat er iets fout was en hij dat dus had moeten corrigeren. Hij gaf toe dit verwijtbaar te vinden en zichzelf schuldig te achten aan het mislukken. Ter verklaring voerde hij privé-omstandigheden aan, die ertoe hadden geleid dat hij een aantal nachten achtereen weinig had geslapen en zeer emotioneel betrokken was geweest bij de problemen van een familielid. Dat had er wellicht toe geleid dat hij minder accuraat en oplettend was dan verwacht had mogen worden. Nadrukkelijk ontkende hij elke vooropgezette bedoeling het rolletje te vernietigen.

Daarmee was een technisch gesproken logische verklaring gegeven voor wat er gebeurd was, met een menselijke fout als kern, hoe klungelig en zeldzaam een dergelijk fout ook mocht zijn. Het kon zo zijn gegaan en alle verklaringen wezen in die richting. Het is van

37 Een opmerkelijk gegeven in dit rapport is een zeer onlogisch en met de tekst strijdig < teken. Uit het conceptrapport in het volledige dossier bij het huidige Nederlands Forensisch Instituut (nr. 95.07.27.040) blijkt dat daar het wel logische > teken staat. Een kennelijke tikfout bij de productie van het definitieve rapport is bij de controle over het hoofd gezien.

38 In de loop van de tijd zijn deze beide filmpjes, ook door nauw betrokkenen, wel eens door elkaar gehaald. Feitelijk gaat het om twee afzonderlijke filmpjes, die ook afzonderlijk zijn behandeld. Voor

de juistheid van geruchten over nog andere fotorolletjes die in dit verband zouden zijn vernietigd of verdwenen, is geen enkele aanwijzing gevonden.

39 Van deze activiteit maakte het Gerechtelijk laboratorium oorspronkelijk geen rapport. Pas in 1999 stelde H. van den Heuvel puttend uit zijn geheugen een verklaring op waarin hij een en ander vastlegde (eveneens dossiernr. 95.07.27.040). In het Journaal van het Kodakteam en in enkele processen-verbaal is hiervan overigens de neerslag in de tijd zelf terug te vinden.

belang vast te stellen dat alle betrokkenen, zowel de collega's van Van Boetzelaer als de marechaussee-onderzoekers en anderen die later met hem hier over spraken, hem als betrouwbaar en geloofwaardig beschouwen. Opzet wordt bij herhaling en tot op de dag van vandaag door de meesten van hen als uitgesloten beschouwd. In de woorden van enkele van de toenmalige rechercheurs van de marechaussee: 'Hij moet wel een fabelachtig acteur zijn [geweest] als hij ons in de maling heeft genomen.'⁴⁰ Het dossier als geheel maakt inderdaad een overtuigende indruk.

Zo liep het onderzoek van het Kodakteam op de avond van 27 juli naar het einde. De volgende dag, vrijdag 28 juli 1995, werd de zaak voor zover het om het fotorolletje ging in feite afgerond. Nog op de 27ste was contact gezocht met de officier van justitie militaire zaken te Arnhem omdat het onderzoek in opdracht van de minister inmiddels tot een justitieel onderzoek was gemaakt. Er zou dus proces verbaal worden opgemaakt en naar de officier van justitie worden gestuurd. Op 28 juli leidde dit tot nader overleg met mr. A.P. Besier. Wat betreft het fotorolletje had dit verder nauwelijks gevolgen, omdat het dossier geen aanleiding gaf tot vervolging (immers menselijke fout). Besier maakte na overleg met de persofficier en het ministerie van Defensie een persbericht. Maar hij was ook contactpersoon met het Tribunaal, en in dat verband was hij geïnteresseerd in gegevens over de waarnemingen van de makers van de foto's. Hij vroeg daarover een proces-verbaal van bevindingen samen te stellen.⁴¹ Daarmee werd het startschot gegeven voor het eerder genoemde tweede deel van de activiteiten van het Kodakteam.

Ondertussen moest ook nog een oplossing worden gevonden voor het correct inlichten van Rutten, de maker van de foto's op het vernietigde rolletje. Na overleg van het Kodakteam en overste K.J.C. Leupe, chef-Kabinet van generaal Fabius, met Bleumink en De Ruijter werd besloten dat Bleumink telefonisch uiteen zou zetten wat er gebeurd was. Vervolgens zou De Ruijter dat in een gesprek aan Rutten toelichten. Daarna zou het Kodakteam hem horen bij de brigade Arnhem over zijn waarnemingen in Srebrenica. Zo gebeurde het ook; het eerste verhoor werd in reactie op Besiers verzoek nog diezelfde vrijdag 28 juli afgenomen.⁴²

Voor Ruttens wantrouwen over de gang van zaken met het fotorolletje bood de uitleg echter onvoldoende soelaas. Geconfronteerd met de documenten en later bij herhaling ook nog weer in gesprekken met betrokkenen en onderzoekers, was hij wel bereid om toe te geven dat hij weinig keus had dan een en ander zo te accepteren. Hij had ook geen bewijzen voor iets anders. Maar steeds was zijn toevoeging: en toch zit het mij niet lekker. In dat kader hielp niet dat ook het Kodakteam (ingelicht als het was door De Ruijter, die het weer van Rutten zelf wist) ook al zo goed bleek te weten wat er op die foto's tevoorschijn had moeten komen. Maar behalve met de ongelukkige getrapte manier van inlichten en uitleg, had dat ook veel te maken met de in veel bredere zin volgens Rutten onbevredigende manier waarop in Nederland werd omgegaan met de gebeurtenissen in en rond Srebrenica.⁴³ Wegmoffelen

40 Zie in het bijzonder de interviews genoemd in noot 34.

41 Deze gegevens zijn heel kernachtig weergegeven in het Journaal dat het Kodakteam bijhield (bij OM Arnhem, KMar, P 11/1995).

42 OM Arnhem, KMar, P 13/1995.

43 Rutten heeft deze onvrede veelvuldig geventi-

leerd. Hij is in de loop der tijd in tal van onderzoeken gehoord of geïnterviewd en heel dikwijls kwam deze kwestie als centraal onderwerp of meer terzijde aan de orde. Hier wordt volstaan met de verwijzing naar het interview met J.H.A. Rutten 13/09/01.

van foto's met bewijzen paste in een breder patroon van achterhouden en bagatelliseren van informatie.

Het Kodakteam was niettemin op 28 juli in feite klaar met het onderzoek naar het mislukken van het ontwikkelen van het fotorolletje. Het 'Proces-verbaal van bevindingen inzake vernietiging van een fotorolletje' werd direct na het weekeinde opgemaakt, op maandag 31 juli 1995. De publiciteit die volgde was uiteraard beschamend voor de betrokkenen, van wie vooral de minister als politiek verantwoordelijke door het stof moest. Hij kon weinig anders dan toegeven dat hij voor wel erge stommiteiten verantwoordelijk was. In *Nova* sprak hij van 'de knulligheid ten top' en 'een oenige fout'.⁴⁴ Tegelijk bezwoer hij dat het écht een menselijke fout was geweest, en dat er niets achter zat. Er klonk natuurlijk wel de nodige scepsis door in pers en politiek over hoe het nu toch mogelijk was dat juist bij zo'n belangrijk filmpje, waarbij toch uiterste zorgvuldigheid was vereist geweest, zo iets zeldzaams had kunnen gebeuren. De suggestie van 'opzet' werd wel gehoord. Maar per saldo was er in de zomer van 1995 tenslotte de bereidheid te accepteren dat zulke dingen nu eenmaal gebeuren. Wel kon deze 'oenigheid' sindsdien prominent figureren in de reeksen blunders die Defensie met enige regelmaat kreeg voorgeschoteld.

Toch opzet? Motieven en aanwijzingen

De reconstructie in bovenstaande paragraaf komt, net als het onderzoek eind juli 1995 en verscheidene nadien ingestelde onderzoekingen, uit op de menselijke fout als oorzaak. In de loop der tijd is daar een met toenemende klem vooral in 1998 naar voren gebrachte andere hypothese tegenover gesteld. De kern daarvan is steeds dezelfde: het fotorolletje is met opzet vernietigd. Wel zijn er enkele varianten.⁴⁵ Oorspronkelijk lag de nadruk op opzettelijke vernietiging in de donkere kamer en was Van Boetzelaer uitvoerend hoofdverdachte. Hij zou dat dan natuurlijk in opdracht hebben gedaan. Directe opdrachtgever kon eigenlijk geen ander dan 'de MID/KL' zijn geweest (met De Ruijter in een centrale rol), die op zijn beurt in samenspanning met of in opdracht van anderen kon hebben geopereerd, bijvoorbeeld de militaire top, het departement of de minister.

Een latere, minder courante variant is eerdere vernietiging van het materiaal door De Ruijter in de uren dat hij het fotorolletje onder zijn beheer had (van dinsdag 25 juli 1995 aan het einde van de middag, toen hij het rolletje meenam, tot de volgende ochtend vroeg toen het werd aangeboden bij de donkere kamer).⁴⁶ Dat er daarna in het ontwikkelproces nog meer mis ging, kan in die variant kennelijk zowel een poging tot verhulling van de eerdere vernietiging zijn geweest als een toevallige ongeplande omstandigheid (wat de mogelijkheid dat van Boetzelaer te goeder trouw faalde openhoudt).

Een nog wat gecompliceerder variant is een dubbeloperatie. In die hypothese is het in de donkere kamer aangeboden filmpje helemaal niet het fotorolletje van Rutten, maar een willekeurig ander rolletje, dat als afleiding van de aandacht moest mislukken. Het echte filmpje werd in deze versie in het diepste geheim elders ontwikkeld. Dat elders zou wel eens de Audiovisuele Dienst van de Marine in Valkenburg (ZH) kunnen zijn geweest. Meer dan eens was deze immers in plaats van de donkere kamer in het gebouw van de Admiraliteit als

44 *Nova*, 04/08/95. Zie overigens alle Nederlandse media in deze dagen.

45 In het navolgende is een poging gedaan de in de publiciteit in de loop der tijd naar voren ge-

brachte veronderstellingen en overtuigingen zo goed mogelijk samen te vatten tot min of meer consistente varianten.

46 In het bijzonder *Nova*, 19/06/01.

plaats van handeling genoemd: een vergissing, zoals werd gezegd, of een verspreking van een ingewijde? De foto's werden door de MID (en eventuele medeplichtigen) bekeken, en men schrok zo van het compromitterend gehalte dat zij in allerijl alsnog werden vernietigd. Deze variant verklaart de 'wonderbaarlijke' kennis van De Ruijter en het Kodakteam van wat er gefotografeerd was. In alle varianten moet het onderzoek van dat Kodakteam overigens worden gezien als ofwel een *cover up* van de vernietigingsoperatie, ofwel ernstig blunderen.

De veronderstelling dat de Audiovisuele Dienst van de Marine in Valkenburg in een complot betrokken was, vindt geen steun in de bronnen. Het verhaal kon in omloop raken doordat bij 'een donkere kamer van de marine' door veel mensen direct werd aangenomen dat het om 'Valkenburg' ging. Dat was een bekende instelling, de donkere kamer van de MID/KM juist niet. Zelfs nauw bij het onderzoek betrokken personen, die echter niet zelf ter plekke onderzoek deden (zoals onderzoeksleider P.H. Rutten), namen dit enige tijd aan en vertelden dat ook aan anderen.⁴⁷ Bij deze derde variant moet het rolletje dus op een andere, vooralsnog niet met name genoemde, locatie hebben plaats gevonden.

Hoe dan ook, vooral de tweede en de derde variant veronderstellen nogal gecompliceerde samenzweringen met vele betrokkenen en dus ook vele risico's tot uitlekken. Voor geen van deze varianten is enige concrete aanwijzing. Wat als zodanig leek te gelden houdt geen stand bij verificatie. Omdat een en ander conform de hypothese in het geheim heeft plaats gevonden, is dat ontbreken van concrete aanknopingspunten ook niet verwonderlijk. De overtuigingskracht ervan moet dan ook in andere argumenten worden gezocht. In de eerste plaats moet dan worden gewezen op de ongeloofwaardigheid van de knulligheid van een ervaren laborant, uitgerekend op dit moment met dit filmpje. 'Niet te geloven,' schreef Elsbeth Etty in 2001 kernachtig halverwege haar column om deze zonder verdere omhaal van woorden voort te zetten op basis van de zekerheid van opzet⁴⁸.

Veel overtuigingskracht wordt voor 'opzet' ook gevonden in een veel bredere en dieper gegronde opvatting dat de Nederlandse overheid, en de defensie-autoriteiten in het bijzonder, op systematische wijze informatie achterhielden en manipuleerden. De doofpottheorie dus, die vooral ten aanzien van de debriefing van toepassing werd geacht. Elders in dit rapport is daar uitvoerig op in gegaan.⁴⁹ De vernietiging van een compromitterend fotorolletje past goed in zo'n doofpottheorie. Dat daarbij 'de MID' (het onderscheid tussen de diverse diensten die er in 1995 nog waren, wordt nauwelijks gemaakt) een rol speelde, ligt dan volgens sommigen voor de hand. Dat is bij uitstek het soort dienst waarvan zoiets is te verwachten. In zekere zin heeft de krijgsmacht deze voor geheime operaties, zou men kunnen

47 Interviews P.H. Rutten en S. de Wilde 30/07/01. Voor de zekerheid heeft het NIOD ook bij de, inmiddels naar Amsterdam verhuisde, Audiovisuele Dienst van de Marine naar aanwijzingen gezocht. De administratieve neerslag van werkopdrachten is over deze periode niet meer aanwezig. Materiaal, zeker gerubriceerd materiaal, werd na afloop van de uitvoering van opdrachten altijd mee- of teruggegeven aan de opdrachtgevers. Het toenmalige hoofd van de fotoafdeling en de chef van de fotowerkplaats achten uitgesloten dat het betreffende rolletje daar zou zijn ontwikkeld.

Dat zouden zij zich hebben herinnerd. Bovendien kon men daar zelf geen kleurenfoto's ontwikkelen. Interview A. Zagers 03/10/01 en verslag gesprek met de Audiovisuele Dienst van de Marine 06/08/01. Ook de suggestie dat het bij 'Valkenburg' om een officier van de inlichtingendienst zou zijn gegaan, is niet houdbaar. De enige officier met die naam die in aanmerking zou kunnen komen, was ten tijde van de gebeurtenissen in Kroatië. Telefoongesprek met A.H.J.M. Valkenburg 01/08/01.

48 Elsbeth Etty in *NRC Handelsblad*, 23/06/01.

49 Zie hoofdstuk 7 en 8 van dit deel.

zeggen. Toch zijn dat vooral stemmingsbeelden, die meer een willige achtergrond geven dan echte aanwijzingen voor een gang van zaken als gesuggereerd.

Daarom is hier vooral aandacht nodig voor twee aspecten: eigenaardigheden en zwakheden in het dossier dat de ‘menselijk fout’ moet schragen en de vraag naar de motieven. Om te beginnen de ‘ruis’ in het dossier. Enkele kleinigheden, zoals data in verklaringen, die niet kunnen kloppen, zijn bij nadere beschouwing gemakkelijk te herkennen als begrijpelijke vergissingen (zeker als het om latere verklaringen gaat) of slordigheden bij het overtuiken van kladversies in netversies.⁵⁰ De suggesties rond ‘Valkenburg’ waren al aan de orde. Veel belangrijker zijn de vraagtekens die achteraf geplaatst kunnen worden bij wat er nu precies is onderzocht in die eerste week (en hoe grondig) en wat niet. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat men voorzichtig moet zijn jaren na dato, vanuit een hyperkritiek met veel kennis die er toen niet was, een onderzoeksdossier te beoordelen. Maar het is opvallend dat juist op dit punt zowel bij het Kodakteam als bij het Nederlands Forensisch Instituut kanttekeningen worden gemaakt bij het in juli 1995 verrichte onderzoek.

Toen in de zomer van 1998 de opzettelijke vernietiging van het fotorolletje met veel nadruk in de media naar voren werd gebracht, gaf het Kodakteam geen tekenen van twijfel aan het eigen onderzoek. In 2001 was dat in lichte mate wel het geval, en via de *Nova*-uitzending van 19 juni kwam dat ook naar buiten. De leiding van de Marechaussee vroeg onderzoeksleider P.H. Rutten daarover rapport op te maken. Dat rapport van 24 juni was weer aanleiding om twee gepensioneerde Marechaussee-officieren, kolonel b.d. A.M. van Dijk en kapitein b.d. H. Boersma, te verzoeken een onderzoek in te stellen naar deze twijfel. Zij rapporteerden op 3 juli 2001.⁵¹ Zij hadden daarvoor de leden van het Kodakteam gehoord, die rond die tijd trouwens ook door het NIOD werden geïnterviewd.

De conclusie van Van Dijk en Boersma, die overeenkomt met die van het NIOD, is dat er bij de leden van het Kodakteam geen twijfel bestaat over het onderzoek zoals zij dat in juli 1995 uitvoerden. Slechts enkelen plaatsen enige professionele vraagtekens, veroorzaakt door kennis achteraf, bij de beperkte opdracht van het onderzoek. Deze zijn vastgelegd in het rapport van Rutten. Het onderzoek had zich, conform de opdracht, immers geheel toegepast op wat er in de donkere kamer was gebeurd. Dat was volgens allen zorgvuldig verricht, en de uitkomst was niet voor twijfel vatbaar, al zou men zich kunnen afvragen waarom niet direct een zo precies mogelijke nabootsing van het mislukte ontwikkelproces van begin tot einde was gedaan. Nu was volstaan met het nemen van monsters en het onderzoeken daarvan. Opmerkelijker was echter het achterwege blijven van aandacht voor de fase voorafgaand aan de donkere kamer, met name dus de gang van het fotorolletje nadat J.H.A. Rutten het had afgegeven. Met andere woorden: de rol van De Ruijter en de MID/KL was veronachtzaamd. Pas in 1997 was daar naar aanleiding van de vragen van het departement nog kort naar gekeken, maar die verhoren hadden niet veel om het lijf gehad.

Nu is voor de gang van zaken in 1995 wel een plausibele verklaring te geven. In die week van 24 juli 1995 leek voor de leden van het Kodakteam, die ook nog geacht werden snel werk af te leveren, de zaak vrij duidelijk (en nog altijd houden zij vol dat hun conclusie ‘menselijke fout’ als zodanig goed gefundeerd was). Vandaar dat zij ook snel rapport konden uitbrengen. Zij lieten het er overigens niet bij. Maar zoals eerder uiteengezet ging de verbreding

50 Interviews P.H. Rutten en S. de Wilde 30/07/01 inzake interne inconsistentie in OM Arnhem, KMar, P 970715.1200; NFI, dossier 95.07.27.040

en interview A.P.A. Broeders en H. van den Heuvel 27/07/01.

51 Zie noot 26.

van hun aandacht toen niet in de richting van de rol van de MID/KL (wat ook pas door latere dringende vragen een zekere urgentie kreeg) maar naar wat er in Srebrenica was gebeurd, wat Dutchbatters daarvan gezien hadden en welke rol deze zelf hadden gespeeld. Dat waren de klemmende vragen van toen, en op dat spoor ging het Kodakteam verder. Daarin ernstige professionele fouten zien of tuimelen in de val van een afleidingsmanoeuvre, gaat wel erg ver.

Het ontbreken van een poging tot nabootsing van het hele proces dat tot mislukking van het ontwikkelen leidde, krijgt vooral betekenis tegen de achtergrond van de bewering dat het verhaal zoals Van Boetzelaer het vertelde helemaal niet kon. *Intermediair*⁵² had in 1998 een proef in een professioneel bedrijf gedaan met een Fuji-ontwikkelmachine en vastgesteld dat zulke fouten door de aard van het proces uitgesloten waren. Het probleem bij die proef is echter dat deze werd gedaan met een volautomatische machine, terwijl de Mafina-machine waarmee op 26 juli 's morgens was gewerkt nu juist niet in alle opzichten automatisch was. Omdat er bij elke ontwikkelronde aan het begin enkele handelingen handmatig moesten worden verricht, was in theorie volgens alle betrokkenen zo'n blunder nu juist wel mogelijk. Achteraf gezien zou een zo nauwkeurig mogelijke nabootsende proef hier inderdaad sterker zijn geweest. Overigens is er bij niemand twijfel over de effecten van fixeer in de ontwikkelaar: desastreus en onherstelbaar. Daarvoor zijn proeven niet nodig.

Deze kwestie vestigt de aandacht op het Gerechtelijk Laboratorium (GL). In een evaluatierapport op verzoek van het NIOD uitgebracht, is het hoofd van de afdeling Schrift-, Spraak- en Documentonderzoek van het huidige Nederlands Forensisch Instituut (NFI) kritisch over het onderzoek van het GL in 1995.⁵³ Aan de professionele eisen van forensisch onderzoek, die overigens de laatste jaren sterk zijn aangescherpt, voldoet dit onderzoek strikt genomen niet. Daarbij is het achterwege blijven van een zogenaamd 'replicatieonderzoek' (nabootsing van het proces) een van de argumenten. Later gestelde vragen of het rolletje wellicht nog latente aanwezige beelden bevatte en of het wel om een Fuji-rolletje ging, werden in één geval heel laat en in een ander geval niet beantwoord. De betrokken onderzoeker was het belang van het een en ander kennelijk niet duidelijk (gemaakt).

Daar stond wel tegenover dat in 1995 snel was gereageerd en dat het 'niet aannemelijk is dat verder onderzoek de essentie van het door Van Wilsem uitgevoerde onderzoek naar de samenstelling van de volgens opgave gebruikte ontwikkelaar zal wijzigen'.⁵⁴ Op de vraag van het NIOD of de beweerde toedracht plausibel kan worden geacht geeft het rapport het volgende antwoord: 'Indien de aannamen omtrent de herkomst van de onderzochte fotochemicaliën als correct kunnen worden opgevat, is daarmee in technische zin een meer dan plausibele verklaring gegeven voor het mislukken van het fotorolletje. Wel zou volledigheidshalve nog de proef op de som kunnen worden genomen om het effect te repliceren.'⁵⁵

Gegeven de wenselijkheid in deze geruchtmakende zaak het onderzoek tot het uiterste voort te zetten heeft het NIOD, mede op grond van dit zelfkritische rapport van het NFI, aan dat instituut gevraagd alsnog een drietal onderzoekingen uit te voeren c.q. daarbij als

52 *Intermediair* 34 (1998), p. 41,43.

53 NFI, dossier 1995.07.27.04. Rapport 07/09/01 uitgebracht aan het NIOD. Ook archief NIOD. In dit rapport werden naast de hierna nader te bespreken kwesties enkele 'resterende vragen' gesteld. Bij lezing door het NFI van OM Arnhem, KMar P 11/1995 (dat oorspronkelijk daar niet

bekend was) bleken deze vragen zich 'gemakkelijk te laten beantwoorden of zelfs alle relevantie te verliezen'. Zie NFI, dossier 1995.07.27.040. Aanvullend rapport, 28/01/02.

54 Zie noot 53. Citaat op p. 13 van het rapport.

55 Zie noot 53. Citaat op p. 11 van het rapport.

waarnemer aanwezig te zijn en er rapport van uit te brengen.⁵⁶ Ten eerste leek bovengenoemd replicatieonderzoek wenselijk. Ten tweede leek een beter onderzoek gewenst naar de in 1998 door C. van Rij geopperde mogelijkheid dat wellicht via een speciale chemische procedure toch nog beelden geproduceerd zouden kunnen worden. Ten derde zou het de moeite waard zijn te onderzoeken of het onderzochte filmrolletje wel een Fuji-rolletje uit het toestel van Rutten was.

Het replicatieonderzoek werd in januari 2002 uitgevoerd. De uitkomst ervan was dat er ‘zeer veel steun’ is voor de stelling dat de ontwikkelaar op die ochtend van 26 juli 1995 met fixeer vermengd is geweest, en wel in een zodanige concentratie dat er geen informatie (ook geen randcodering) meer zichtbaar is.⁵⁷ Een bevestiging dus van de in het eerdere evaluatierapport getrokken conclusie en daarmee een ondersteuning van de uitkomst van het onderzoek van het Kodakteam in 1995.

Bij de proef op de som van de suggestie van Van Rij trad het NFI op als waarnemer omdat hij, die zich tot medewerking bereid toonde, een belofte die hij aan *Nova* had gedaan wilde nakomen. Deze televisierubriek had hem weten te vinden en hem voorgesteld het experiment exclusief voor de camera van *Nova* uit te voeren. Indien er inderdaad beeld zou worden geproduceerd, zou er een uitzending aan gewijd worden. *Nova* bleek ondanks de exclusiviteit geen bezwaar te hebben tegen de aanwezigheid van iemand van of namens het NIOD. Tijdens het experiment konden echter geen resultaten worden geboekt. Tot een uitzending kwam het dus ook niet.⁵⁸

Ook bij het onderzoek naar de derde vraag bleek niet-gepubliceerd journalistiek onderzoek van belang. In 2001 hadden twee redacteurs van *NRC Handelsblad* onderzocht of het fotorolletje uit de camera van Rutten kwam. Deze had daarvoor stroken van het filmrolletje, dat hij na veel moeite had teruggekregen, en zijn sinds Srebrenica niet meer gebruikte camera ter beschikking gesteld. Hun conclusie was dat stroken en camera onmiskenbaar bij elkaar hoorden.⁵⁹ Het NFI heeft met het korte verslag van dat onderzoek deze vraag nader beschouwd en ook eigen proeven gedaan. De conclusie luidde dat het toestel van Rutten ‘in aanmerking [komt] als veroorzaker van de sporen in de negatiefstroken’. Een ondersteuning dus van de onwaarschijnlijkheid dat het om een kwaadwillig verwisseld filmrolletje zou zijn gegaan. De formulering is minder stellig dan die van de redacteurs van *NRC Handelsblad*, omdat door het niet beschikbaar zijn van fototoestellen van het zelfde merk en type ‘het individuele karakter van de kraslijnen die door het fototoestel worden veroorzaakt’ niet nader kon worden bepaald.⁶⁰

Zo leiden de nadere beschouwingen met betrekking tot de ‘ruis’ in het dossier en het daarvoor verrichte nadere technisch onderzoek tot de deelconclusie dat het onderzoek in

56 Het NFI is in Nederland het bij uitstek geschikte instituut voor dit soort onderzoek. Het NIOD heeft zich de vraag gesteld of in het licht van de opgeroepen twijfel aan het onderzoek van de voorganger van het NFI, het Gerechtelijk Laboratorium, wel gewenst was dit vervolgonderzoek aan het NFI toe te vertrouwen. Juist de zeer kritische houding van het evaluatierapport gaf echter het vertrouwen dat hier sprake zou zijn van een integrale beantwoording van de gestelde vragen. Daarbij kan bovendien worden aangetekend,

dat het hoofd van de afdeling totdat het NIOD hem benaderde met een en ander in het geheel niets te maken had gehad.

57 NFI, dossier 1995.07.27.040. Aanvullend rapport 28/01/02, p. 10 en 11.

58 NFI, dossier 1995.07.027.040. Aanvullend rapport d.d. 28/01/02, p. 13-15.

59 Brief Steven Derix aan NIOD, 15/11/01.

60 NFI, dossier 1995.07.27.040. Aanvullend rapport 28/01/02, citaten p. 17.

bepaalde opzichten, zeker achteraf gezien, beter had gekund. Maar de verklaring van een menselijke fout tasten zij niet overtuigend aan en zij bieden al helemaal geen concrete aanwijzingen voor opzet.

De motieven tenslotte. Welke overwegingen zouden tot vernietiging van het rolletje hebben kunnen leiden? Wie zou gedacht kunnen hebben er voordeel bij te hebben? Dat is niet erg duidelijk. Couzy had tijdens de persconferentie op 23 juli in Zagreb met enige nadruk over de foto's en wat er op zou staan gesproken. Het was daardoor in brede kring bekend dat die beelden te verwachten waren. Couzy had ook nadrukkelijk om die foto's gevraagd aan Rutten. Een initiatief bij hem is dus wel erg onwaarschijnlijk. Hij had van niet beschikbaar komen van de foto's alleen maar nadeel te verwachten. Voor anderen gold dat nauwelijks minder. In het algemeen gaven zowel de civiele als de militaire top blijk van een grote interesse in waarnemingen van en bewijzen voor eventuele oorlogsmisdrijven en/of genocide.

Daarom is ook de suggestie dat minister Voorhoeve belang had bij verdwijnen van de foto's – omdat het rondgaan ervan over de wereld zijn reputatie zodanig zou hebben aangetast, dat hij had moeten aftreden⁶¹ – niet alleen zuiver speculatief maar ook in strijd met zijn perceptie uit die tijd. Hij was juist bijzonder kien op het verkrijgen van informatie. Er werd vanuit Nederland ook geprobeerd het Tribunaal waar mogelijk van materiaal te voorzien. De heel directe interesse voor, en hier en daar zelfs bemoeienis met het onderzoek naar het fotorolletje van de kant van de autoriteiten wordt ook vooral begrijpelijk en verklaarbaar vanuit dat perspectief van inzicht in de gevoeligheid van de materie en de wil om zo snel mogelijk zo goed mogelijk op de hoogte te zijn.

Onderzoeksleider P.H. Rutten van het Kodakteam stoorde zich achteraf (in 2001) aan het feit dat, toen 'fotograaf' J.H.A. Rutten op 28 juli 1995 werd gehoord over wat hij in Srebrenica had gezien, generaal Fabius verscheidene malen had opgebeld om heet van de naald te vernemen wat dit verhoor opleverde. Daarbij had de minister volgens Fabius meegelusterd. P.H. Rutten zag daar in 2001 een reden voor argwaan ten aanzien van de minister in.⁶² Maar het initiatief was niet van de minister uitgegaan. Fabius had juist de minister, die eigenlijk vakantie had, ingelicht en uitgenodigd om op de Raamweg in Den Haag te komen en zo direct geïnformeerd te worden.⁶³ Het lijkt er op dat de kanttekeningen achteraf van onderzoeksleider Rutten sterk zijn ingegeven door later bekend geworden vermoedens en suggesties.

Had de MID/KL dan een eigen belang bij vernietiging van het materiaal? Er is in dit opzicht niets overtuigends aangevoerd. Maar waarom dan die grote 'gretigheid' van deze dienst, zoals wederom P.H. Rutten het later noemde? Daarover is wel iets te zeggen. Het gaat om twee te onderscheiden fasen. De eerste is die vóór de vernietiging. Het behoorde tot de taak van de sectie Inlichtingen en Veiligheid om zo goed mogelijk op de hoogte te zijn van alle relevante gebeurtenissen rond operaties van de landmacht. Dat gold natuurlijk bij uitstek

61 Bijvoorbeeld interview P.H. Rutten, 30/07/01.

62 OM Arnhem, KMar. Rapport P.H. Rutten, 24/06/01 (zie noot 30); interviews P.H. Rutten en S. de Wilde 30/07/01.

63 Interview D.G.J. Fabius 19/10/01. Volgens Fabius was het hoofdpunt van bespreking tussen de minister en hem de noodzaak een persbericht over een en ander op te stellen. Gezien de pu-

blicitaire gevoeligheid van deze zaak moest de minister goed worden ingelicht, ook over hoe J.H.A. Rutten op de uitleg van het mislukken van het ontwikkelen reageerde. P.H. Rutten herinnert zich vooral telefonische interesse voor wat J.H.A. Rutten had te vertellen over wat er in Srebrenica was gebeurd. Deze beide herinneringen sluiten elkaar niet uit.

voor wat er in de eindfase van Dutchbat III in de enclave gebeurd was. Alleen door goede en snelle informatie bij de MID/KL zelf kon deze zijn functie van informatieverzorging aan de militaire leiding adequaat vervullen. Daarbij was het steeds zaak snel te zijn, zodat die militaire (en eventueel de politieke) leiding niet verrast zou worden door acties van tegenstanders of, in dit geval natuurlijk relevant, de publiciteit. In die zin was het logisch dat er een zekere gewoonte bestond om beeldmateriaal van in Nederland arriverende militairen over te nemen en vlug zelf te ontwikkelen en af te drukken. De Ruijters idee op 24 juli op Soesterberg was dan ook in overeenstemming met de ‘reflexen van de dienst’, zou men kunnen zeggen. Zorgen dat je het vlug hebt, in ieder geval zo ook de pers vóór zijn (je weet maar nooit) en de bevelhebber informeren. Het zekere voor het onzekere. Zo bezien past De Ruijters verklaring voor zijn initiatief om het rolletje op te halen en bij de MID te ontwikkelen en af te drukken in een breder patroon en wint daardoor aan plausibiliteit.⁶⁴

De tweede fase is die na de mislukking. Daarop slaat de late klacht van P.H. Rutten over de opdringerige aanwezigheid van de MID ook vooral. Die klacht zal zeker mede zijn gevoed door de ruzie tussen De Ruijter en het Kodakteam of, ruimer opgevat, tussen MID/KL en Koninklijke Marechaussee. In die ruzie stonden zoals uiteengezet twee min of meer valide argumenten en belangen tegenover elkaar: De Ruijters wens de kwestie met J.H.A. Rutten in orde te maken en de noodzaak van het Kodakteam in het belang van het onderzoek juist geen mededelingen te doen c.q. die zelf te doen op het door hen gekozen moment. Alleen al hierdoor is een regelmatige, ‘gretige’ en hardnekkige aanwezigheid van De Ruijter verklaarbaar. Aangenomen mag worden, dat hij, in zijn hemd gezet tegenover de fotograaf Rutten, een bijzondere interesse had in hoe dit had kunnen gebeuren en dat tegenover het Kodakteam ook niet onder stoelen of banken stak. Kortom: ook hier is een plausibele uitleg van de gebeurtenissen aanwezig. Een uitleg die ook aansluit bij het effect dat het compromis over het inlichten had op J.H.A. Rutten.

Omdat voor de vernietiging van het rolletje zo moeilijk een motief is te vinden in relatie tot wat toen, in juli 1995, bekend was over de inhoud van de foto’s – vooral de lijken speelden als ‘bewijs’ voor oorlogsmisdrijven⁶⁵ een rol – is later het vermoeden van een andere grondslag opgekomen. Op het rolletje zaten ook opnamen van het scheiden van mannen en vrouwen en de rol van Dutchbatters daarbij. Dat waren dus uiterst compromitterende foto’s voor Dutchbat, Nederland en vooral voor de verantwoordelijke autoriteiten in het land, die nu juist bezig waren de rol van Dutchbat zo mogelijk nog een beetje glans te laten behouden en het bataljon anders toch als slachtoffer en niet als medeplichtige af te schilderen. Het verdwijnen van die foto’s was volgens die redenering wel degelijk in het belang van de autoriteiten.

Op het eerste gezicht zit daar meer in dan in dezelfde redenering bij de foto’s met lijken, al blijft het ontbreken van directe en concrete aanwijzingen een handicap. Bij nader inzien is er ook hier toch een ernstig bezwaar. Deze redenering veronderstelt namelijk dat bij de initiatiefnemers van de vernietiging van het fotorolletje bekend was dat er foto’s over de medeplichtigheid van het scheiden van mannen en vrouwen op stonden. Dat is niet erg waar-

64 Interviews R.F.J.H. de Ruijter 27/06/01 en E.A. Rave 13 en 14/12/00 en 11/07/01 (aanvullend telefoongesprek).

65 Terzijde zij hier opgemerkt, dat aan een aantal betogen de mening ten grondslag ligt dat met het

vernietigen van de foto’s ook de bewijzen voor oorlogsmisdrijven verloren zijn gegaan. Dat is echter een misverstand. De bewijskracht in het strafrecht van verklaringen van ooggetuigen is superieur aan die van foto’s.

schijnlijk. J.H.A. Rutten heeft verscheidene malen verklaard dat in deze beginfase zijn aandacht geheel uitging naar de gebeurtenissen in het huis en naar de executies (foto's van lijken dus). Van die scheiding van mannen en vrouwen had hij in zijn gesprekken over wat er op de foto's stond geen melding gemaakt.⁶⁶

Om dit motief als grondslag te aanvaarden is dus eigenlijk nodig te veronderstellen dat de foto's door de vernietiger of diens opdrachtgever eerst waren gezien. Dat strookt alleen maar met de gecompliceerde variant met vele betrokkenen van de dubbele vernietiging, met een 'schijnfilmpje' in de donkere kamer van de MID/KM. Maar die variant verdraagt zich niet met de uitkomst van de onderzoeken naar de herkomst van de aan Rutten geretourneerde filmstroken. Het veronderstelt ook een zekere blinde vlek bij de 'daders' voor de schade van een doorziende publicitaire aandacht voor een ongeloofwaardig verhaal over een menselijke fout als oorzaak van een mislukking van foto's waarvan bekend is dat zij zijn gemaakt. Omdat dit motief bovendien niet op aantoonbare wijze aan iemand kan worden toegeschreven, moet ook deze uitleg als onwaarschijnlijk worden beschouwd.

Conclusie

Het fotorolletje van luitenant J.H.A. Rutten heeft nooit foto's opgeleverd. Nauwgezette reconstructie van de gebeurtenissen op basis van verscheidene onderzoeken vanaf de dag van het mislukken van de ontwikkeling tot zeer recent, leidt tot de conclusie van een menselijke fout als oorzaak daarvan. Achteraf zijn kanttekeningen bij het onderzoek in het begin te plaatsen, maar die tasten de validiteit van de conclusie niet aan. Voor een aantal eigenaardigheden in het verhaal en de context daarvan (de 'ruis in het dossier') zijn plausibele verklaringen.

Toch is tegenover deze conclusie de verdenking van opzettelijke vernietiging blijven staan. In feite is dat een ernstige beschuldiging, die behalve aan 'defensie' in het algemeen of de landmacht in het bijzonder ook aan het adres van soms met name in de publiciteit genoemde individuen werd gericht.⁶⁷ In de Nederlandse rechtsstaat mag verwacht worden dat zulke beschuldigingen dan met concrete bewijzen worden geschraagd. Maar dat is niet het geval. Veronderstelde motieven voor opzettelijke vernietiging of een opdracht daartoe blijken een kritische beschouwing ook niet te doorstaan. Aangewezen zwakheden in de redenering die

66 Nog eens uitdrukkelijk bevestigd in interview J.H.A. Rutten 13/09/01. Zie ook onder meer: OM Arnhem, KMar, P 13/1995. Verklaring J.H.A. Rutten; OM Arnhem, KMar, P 970715.1200. Verklaring J.H.A. Rutten; interview J.H.A. Rutten 01/12/99 (in het bijzonder 97-100); interview J.H.A. Rutten 22/12/99 (in het bijzonder 370-375).

67 Verscheidene betrokkenen, zowel degenen aan wier adres beschuldigingen waren geuit als ook anderen die eerder als getuigen zijn aan te merken, hebben tegenover het NIOD uitgesproken dat zij zich buitengewoon hebben geërgerd aan het feit dat hun namen voluit in de publiciteit zijn gebracht. Dat gebeurde soms door persorganen, maar soms ook door overheidsinstanties en perso-

nen in overheidsdienst. Zij menen daarentegen recht te hebben gehad op bescherming van de persoonlijke levenssfeer (zelfs van zeer ernstige misdrijven beschuldigde personen worden volgens de fatsoenscode in de media meestal slechts met initialen aangeduid). Het NIOD onderschrijft dat standpunt. Toch werden zij in deze paragraaf opnieuw voluit genoemd. Dat is gedaan omdat in het geval van geanonimiseerd opvoeren, het zeer eenvoudig zou zijn geweest om de echte namen te traceren. Dat zou ook zeker veelvuldig zijn gedaan. Zulk geanonimiseerd opvoeren zou daarom zijn neergekomen op onnodige en aan de helderheid van het betoog afdoende geheimzinnigdoenerij.

tot de conclusie van een menselijke fout leidt (indirecte aanwijzingen dus) blijken bij nader inzien onjuist of zeer weinig plausibel.

De overtuigingskracht van de hypothese dat er opzet in het spel was, ligt vooral in de combinatie van de ongeloofwaardigheid van het triviale blunderen in de donkere kamer, juist bij dit belangrijke filmpje, de aantrekkingskracht van een inlichtingendienst in een samenspannende rol en de perfecte wijze waarop deze these past in een veel bredere doofpottheorie. Maar dat alles blijft in het luchtledige hangen bij gebrek aan concrete bewijzen. Tegenover de wel stevig onderbouwde verklaring van menselijk falen houdt deze hypothese van opzettelijke vernietiging dan ook geen stand.

Op één punt voegt het verhaal van het fotorolletje zich niettemin goed in een breder verband. De MID/KL-officier die voorstelde het filmpje in de eigen organisatie te laten ontwikkelen motiveerde dat later als een vanzelfsprekendheid. Daarbij verwees hij naar de taakstelling en de taakopvatting van zijn dienst: zorgen informatie steeds snel (en bij voorkeur als eerste) te verwerven om zo de bevelhebber vroeg en op adequate wijze te kunnen inlichten. Op basis daarvan kon de bevelhebber dan optimaal reageren en desgewenst preventief handelen. Die taakopvatting past zeer wel in het elders uitgebreid besproken streven van de landmacht om informatiestromen te beheersen en te controleren wat er over de eigen organisatie naar buiten komt.

De ironie van dit specifieke geval van ‘het fotorolletje’ wil dat de poging als eerste deze belangrijke foto’s te zien ditmaal zo opzichtig faalde en juist een op den duur volstrekt oncontroleerbare lawine van publiciteit teweegbracht. En dat allemaal als gevolg van een door niemand gewenste menselijke fout.

5. De overeenkomst van Smith en Mladić

In de periode waarin de debriefing werd gehouden vond een incident plaats waardoor de minister danig in verlegenheid werd gebracht. Op 11 september verscheen in *de Volkskrant* een artikel met de kop ‘Voorhoeve zweeg over VN-akkoord met Mladić’.⁶⁸ De strekking ervan was dat de minister van Defensie op 31 augustus en 5 september, tijdens het overleg met de vaste Kamercommissies van Defensie en Buitenlandse Zaken, verzuimd had melding te maken van de overeenkomst tussen de generaals Smith en Mladić van 19 juli 1995. Het artikel was mede gebaseerd op een brief, gedateerd 8 september, van een anonieme militair, waarin de minister en zijn staf werden beschuldigd van het achterhouden van informatie, bemoeizucht met de VN-operatie en onbekwaamheid. Het bestaan van de ‘Smith-Mladić-overeenkomst’ zou de commotie rond de verklaring van Franken van 17 juli over de goed verlopen deportatie van de bevolking diep in de schaduw zetten. Verder zouden de Marine en Luchtmacht in de Defensietop oververtegenwoordigd zijn. Hierdoor zou er minder begrip voor Landmacht operaties zijn en zou het feit dat ‘het’ fotorolletje in een marinelaboratorium was mislukt, zijn verzwegen.⁶⁹ Voorts had de anonieme briefschrijver een kopie van de overeenkomst, een notitie van een naaste medewerker van Smith over de vergadering op 19 juli waarin die werd ondertekend en een kopie van de Handelingen van de Tweede Kamer meegestuurd.

68 ‘Voorhoeve zweeg over akkoord met Mladić’, *de Volkskrant*, 11/09/95.

werp: Bosnië, Srebrenica/UNPROFOR/Dutchbat/ Ministerie van Defensie, 08/09/95.

69 Anonieme brief aan *de Volkskrant*, Onder-

Waarover ging het hier precies? Op 19 juli 1995 werd te Sarajevo, over een aantal punten betreffende de situatie in Srebrenica, Žepa, Gorazde en Sarajevo, een overeenkomst gesloten door de generaals Smith van UNPROFOR en Mladić van de VRS. Deze overeenkomst was voorbereid op 15 juli 1995 toen in Belgrado door Milošević, Bildt en Stoltenberg politiek overleg over de situatie in Bosnië-Herzegovina werd gevoerd. Ook Smith en Mladić waren bij het overleg in Belgrado aanwezig. De tekst, die 9 punten omvat, regelde onder andere de toegang tot de diverse gebieden voor het Rode Kruis en UNHCR, de afvoer van de nog overgebleven vrouwen, kinderen, bejaarden en gewonden, en het vertrek van Dutchbat uit de enclave. In deel III, hoofdstuk 9 van dit rapport is de overeenkomst tussen Smith en Mladić al uitvoerig besproken in de context van het vertrek van Dutchbat uit de enclave.

Defensie woordvoerder Kreemers gaf in het *Volkscrant*-artikel aan dat de Tweede Kamer niet op de hoogte was gesteld, 'omdat het stuk niet relevant werd geacht in verband met de Nederlandse verantwoordelijkheid in Srebrenica'. De volgende dag ging *de Volkscrant* nader in op de achtergronden van de overeenkomst: 'VN hielden akkoord met Mladić geheim'.⁷⁰ In dit artikel werd ruim uit de notitie van de medewerker van Smith geciteerd en werd door Defensie als argument voor het niet noemen van de overeenkomst aangevoerd dat die bedoeld was om de relatie van de VN met Mladić te verbeteren. De VN had geheimhouding sterk aangeraden en Voorhoeve had zich hieraan gebonden gevoeld. Ook nu werd woordvoerder Kreemers weer ten tonele gevoerd om te reageren. Hij verklaarde dat 'de overeenkomst tussen Smith en Mladić niet relevant was voor de verantwoording die de minister aan de Tweede Kamer heeft afgelegd'.

Al bij een eerste reactie toonden politici zich geschokt en voelden zij zich gepasseerd. Op de avond van 11 september werd een aantal Kamerleden voor de televisie om commentaar gevraagd. Sipkes (GroenLinks) zette een vraagteken bij de geloofwaardigheid van de minister; Hoekema (D66) zei zich gepasseerd te voelen en zag het als een nieuwe fout in een – helaas – lange reeks van fouten en blunders; en Valk (PvdA) vond dat de minister tijdens de debatten aanleiding en gelegenheid genoeg had gehad de overeenkomst te noemen.⁷¹ De Hoop Scheffer (CDA) noemde het verzwijgen van de informatie over de overeenkomst in een ander tv-programma op dezelfde avond een 'vrij dubieus tussenstation' op de weg naar het 'finale debat'.⁷² De reactie van Voorhoeves woordvoerder van die ochtend noemde hij een 'kluitje-in-het-riet-antwoord'. Het effect dat deze onthullingen op de politiek had was voorspelbaar en moet inderdaad gezien worden in het licht van het groeiende aantal fouten en affaires rond Srebrenica waarbij het ministerie van Defensie en de Landmacht sinds midden juli 1995 waren betrokken. Bovendien waren er juist twee marathondebatten met de Tweede Kamer geweest over Srebrenica – op 31 augustus en op 5 september – en had de minister op 31 augustus nog stellig gezegd: 'Janvier of Rupert Smith hebben niet zelf met Mladić onderhandeld nadat Srebrenica was gevallen.'⁷³

Het was niet helemaal een verrassing dat de pers lucht had gekregen van de overeenkomst tussen Smith en Mladić. Op zondag 10 september had *Volkscrant*-redacteur Hans Moleman thuis contact opgenomen met Kreemers om een reactie te krijgen op de anonieme brief. Kreemers probeerde diezelfde avond nog het advies in te winnen van zijn bazen tijdens het

70 'VN hielden akkoord met Mladić geheim', *de Volkscrant*, 12/09/95.

71 NOS, *Den Haag Vandaag*, 11/09/95.

72 EO, *Het Elfde Uur*, 11/09/95.

73 *de Volkscrant*, 11/09/95.

diner dat voor het bezoekende Militair Comité van de NAVO in het Binnenhof werd gehouden. De ernst van het probleem werd niet door een ieder ingezien.

Het advies van Van Den Heuvel en Van Den Breemen en de visie van Voorhoeve had ik hard nodig. Het chaotische conclaaf tussen twee gangen door leverde niets op. Henk van den Breemen was in zijn wiek geschoten toen hij zijn naam in verband gebracht zag met het mislukken van het fotorolletje. Voorhoeve nam nauwelijks de tijd na te denken over de gevolgen van deze anonieme aanval: 'Zeg maar dat het onzin is'. Hans van den Heuvel hield het hoofd koel. Samen lazen we de tekst door en zochten we naar een formulering van een reactie: de overeenkomst had voor de beoordeling van de nasleep van de val Srebrenica geen relevantie.⁷⁴

Doordat Voorhoeve op 11 september op reis ging naar Bratislava en Praag, moest er in eerste instantie door minister-president Kok in zijn hoedanigheid van minister van Defensie ad interim verantwoording worden afgelegd. Voorhoeve had wel *input* in een brief aan de Tweede Kamer die door DAB was opgesteld en die op 12 september door Kok werd ondertekend en verstuurd.⁷⁵ Volgens Kreemers behandelde Kok dit onderwerp met fluwelen handschoenen, en tijdens het vragenuurtje op 12 september hield hij mijlenver afstand van Voorhoeve.⁷⁶ De brief zelf bevatte een herhaling van de argumenten die door de Defensiewoordvoering waren gehanteerd in de twee *Volkskrant*-artikelen. Er stond echter niets in over het tijdstip waarop het ministerie voor het eerst had vernomen dat er een overeenkomst bestond. Ook werd de inhoud van de overeenkomst alleen maar bekeken vanuit de vorm en werd er inhoudelijk niet op gereageerd.⁷⁷ Veel meer had de premier tijdens het vragenuurtje niet te zeggen. Hij hield de kritische kamerleden Sipkes en Heerma voor dat ze indien ze verder wilden doorvragen, bij de echte minister welkom waren.⁷⁸ Verder zegde Kok wel toe te proberen via de VN het Smith-Mladić-akkoord op te vragen. Ondertussen zag Voorhoeve vanuit Bratislava de bui al hangen. Voor donderdag 14 september was er al een vergadering met de Vaste Kamercommissie van Defensie geregeld. Hij liet kort daarop via de secretaris-generaal een onderzoek naar de oorsprong van het lek starten.⁷⁹ Op 14 september ging er weer een brief naar de Tweede Kamer; nu getekend door Voorhoeve zelf. Inmiddels had het ministerie van Buitenlandse Zaken vanuit het VN-hoofdkwartier in New York de tekst van de overeenkomst toegestuurd gekregen en werd deze aan de brief gehecht. De notitie bij de overeenkomst die door een naaste medewerker van Smith was opgesteld na de vergadering van 19 juli, werd door de VN echter niet vrijgegeven.

Behalve de bijgevoegde tekst van de overeenkomst bevatte de brief die Voorhoeve op 14 september aan de Tweede Kamer stuurde geen nieuwe inzichten. Aan de hand van een paar punten uit de overeenkomst probeerde de minister aan te geven dat deze, op het moment van ondertekening op 19 juli, niet meer relevant was voor de rol van Dutchbat in Srebrenica. Toegang tot de enclave voor het Rode Kruis en het vrijlaten van het Dutchbat-personeel dat in Bratunac werd vastgehouden zou al op 15 juli in Belgrado zijn geregeld tijdens de be-

74 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 121.

75 DAB. Voorblad bij conceptbrief aan de Tweede Kamer, 11/9/95.

76 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 121.

77 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 120, (12/09/95).

78 'VN-akkoord met Mladić was niet bekend bij Kok', *de Volkskrant*, 13/09/95.

79 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 122.

spreking tussen Milošević, Bildt en Stoltenberg. De regeling voor de afvoer van vrouwen, kinderen en bejaarden was nadrukkelijk bedoeld voor diegenen die na de deportatie – dus na 13 juli – nog in de enclave aanwezig waren.⁸⁰ In het Algemeen Overleg dat op 14 september volgde was de kritiek van de Kamerleden al enigszins afgezwakt. Wat wel overeind bleef was de kritiek dat de minister de Kamer tijdig had moeten informeren en dat hij daartoe ruimschoots de gelegenheid had gehad. Het ijkpunt bleef het Algemeen Overleg van 31 augustus, waarin een aantal Kamerleden specifiek had gevraagd naar onderhandelingen met Mladić op een hoger niveau dan Dutchbat. Zoals bekend had de minister hierop ontkennend geantwoord.⁸¹ In zijn antwoord wees de minister verder op een persbericht van het ministerie van Defensie van 20 juli, waarin gewag werd gemaakt van een overeenkomst in het licht van het vertrek van Dutchbat uit de enclave. Dat een persbericht iets anders was dan een brief aan de Kamer erkende de minister, maar 'er was geen noodzaak om nader in te gaan op de overeenkomst Smith-Mladić. Bovendien zou gedetailleerde berichtgeving door de Nederlandse regering over dat vertrouwelijke overleg niet juist zijn geweest. In ieder geval toont de berichtgeving van Defensie aan de media, dat geenszins is beoogd om het overleg op 19 juli van beide generaals achter te houden, zoals de schrijver van de anonieme brief wil doen geloven.'⁸²

Het belangrijkste argument bleef dat een individueel land niet unilateraal kon besluiten de vertrouwelijkheid van een door de VN geclassificeerd document te schenden. *De Volkskrant* wijdde de volgende dag een klein artikel aan het Algemeen Overleg, met de kop: 'Kamer toont begrip voor minister'. Hierin werd nog eens kort en bondig de stand van zaken ten aanzien van de overeenkomst op een rijtje gezet:

Minister Voorhoeve van Defensie had het parlement desnoods vertrouwelijk moeten inlichten over het bestaan van een geheim akkoord dat de VN op 19 juli sloten met de Bosnisch-Servische generaal Mladić na de val van de Bosnische enclave Srebrenica. Maar de Tweede Kamer heeft begrip voor het feit dat Voorhoeve zich gebonden achtte aan geheimhouding en verbindt aan het achterhouden van de informatie geen politieke gevolgen.⁸³

De angel was na het Algemeen Overleg op 14 september uit de discussie. Het onderwerp is later in algemene zin nog wel eens aan de orde gekomen, maar de minister was voorlopig gered. Hiermee was het politieke/publieke deel van de affaire grotendeels afgehandeld. Er werd echter, op instigatie van de minister, ook een strafrechtelijk onderzoek gehouden naar wie de brief aan de pers had gestuurd en wat daarvoor de motieven konden zijn geweest. De anonieme brief, de reeks krantenartikelen, het strafrechtelijk onderzoek en de politieke nasleep werden in september 1995 bekend als de affaire van de 'lekkende kolonel'. Op 13 september werd een rechercheteam van de Koninklijke Marechaussee geformeerd, dat de bijnaam het 'Pleinteam' kreeg. De rechercheurs kwamen naar aanleiding van de kopieën van de anonieme brief met bijlagen die zij van Kreemers kregen – één was naar *de Volkskrant* gestuurd en één naar het *NRC Handelsblad* – al snel tot de conclusie dat de schrijver dicht in de buurt van de BLS gezocht moest worden. De adressering op de documenten en het

80 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 122 (14/09/95).

81 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 123 (26/09/95).

82 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 123 (26/09/95).

83 'Kamer toont begrip voor minister', *de Volkskrant*, 15/07/95.

gehanteerde juridische taalgebruik gaven aan dat de steller van de brief hoogstwaarschijnlijk gezocht moest worden bij de afdeling Juridische Zaken van de KL. Verder maakten bepaalde lettertypes en een vlek op de tekst van de overeenkomst het mogelijk snel de gebruikte tekstverwerker en het gebruikte fotokopieerapparaat op te sporen.

De mensen met wie de KMar tijdens het onderzoek sprak, getuigden stuk voor stuk van de grote frustratie die er bij de KL leefde over de verhoudingen met de Centrale Organisatie. Als directe aanleiding werd genoemd de problemen die ontstaan waren rond de door Franken ondertekende verklaring van 17 juli, de zoekgeraakte lijst van 239 namen en het mislukken van het fotorolletje.⁸⁴ Het was dan ook geen toeval dat een van de hoofdconclusies van de anonieme brief was dat de verklaring van Franken vrijwel onbetekenend was in het licht van de door Smith en Mladić ondertekende verklaring.⁸⁵ Teneinde het gehavende imago van de KL enigszins op te vijzelen, dacht de anonieme briefschrijver de aandacht naar de minister te verplaatsen, door te stellen dat deze informatie had achtergehouden. Informatie die, als ze bekend werd, zeker alle blikken op de minister zou richten. Nadat het Pleinteam met een aantal mensen op de afdeling Juridische Zaken van de KL had gesproken, meldde zich uiteindelijk een kolonel van die afdeling die zijn werkkamer vlakbij het kabinet van de BLS had.

De commandant van de Marechaussee rapporteerde aan Voorhoeve in een vertrouwelijke nota na afloop van het onderzoek. Het Pleinteam had tijdens zijn oriënterend onderzoek bij de KL-staf een negatieve houding jegens de CO en de minister gesignaleerd. Tijdens het onderzoek op 15 september werd er door getuigen veelvuldig gesproken en onderling overleg gepleegd. Een en ander ging door tot in de avond, toen kolonel Zuidema, hoofd Juridische Zaken van de KL, belde met 'een' kolonel van de Juridische Dienst. In dit gesprek uitte Zuidema zijn vermoeden dat een collega overste het gedaan zou hebben. Later die avond bekende een andere kolonel van de Juridische Dienst dat hij verantwoordelijk was voor het schrijven van de brief.⁸⁶ Het gedachtegoed dat deze in de brief had verwoord, werd door de meeste officieren van de staf gedeeld. Zowel Kreemers als Fabius meldden later dat er pogingen waren ondernomen het onderzoek van de KMar te dwarsbomen en te manipuleren. De BLS had eerst geprobeerd de KMar-rechercheurs van de Prinses Juliana Kazerne te verwijderen, onmiddellijk nadat de kolonel zich had gemeld. Slechts door direct ingrijpen van generaal Roos, de plaatsvervangend commandant van de Marechaussee, was dit voorkomen.⁸⁷ De schuldige was er nu toch, dus waarom verder zoeken, moet Couzy hebben gedacht. Daarna zou er druk zijn uitgeoefend op getuigen om een bepaalde, of zelfs géén, verklaring af te leggen. De KMar-onderzoekers hadden hier bewijzen voor gevonden en Fabius rapporteerde het als volgt in de eerder genoemde nota aan de minister: 'Tijdens het onderzoek werd in een gesprek met een getuige bekend dat met het opsporingsonderzoek werd gemanipuleerd. Het manipuleren zou zijn geschied door een paar functionarissen onder druk te zetten teneinde te bewerkstelligen dat een getuige een bepaalde verklaring, dan wel in het geheel geen verklaring, zou afleggen.'

Wat was het geval? Generaal Nicolai, ten tijde van de val van de enclave als chef-staf

84 KAB. Nota bestemd voor de Minister van Defensie, Management Rapportage van de Commandant van de Koninklijke Marechaussee, 05/10/95.

85 DAB. Anonieme brief van 08/09/95 aan de

Volkskrant.

86 NIOD, Coll. Couzy. Handgeschreven aantekeningen, zonder datum.

87 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 169.

UNPROFOR in Sarajevo werkzaam, gaf ineens te kennen dat hij vrijwillig een verklaring wenste af te leggen over het akkoord van Smith en Mladić. Daarbij zou hij van plan zijn te stellen dat de geheime classificatie van het akkoord door de tijd was achterhaald. De implicatie hiervan was dat de persoon die had gelekt geen strafbaar feit had gepleegd toen hij het akkoord naar de kranten stuurde. De beïnvloeding waaraan Nicolai bloot stond, en waarvan tijdens het KMar onderzoek sprake was, kwam van twee kanten. Van de CO was er druk om geen verklaring af te leggen omdat hun verdediging naar buiten voornamelijk gebaseerd was op de verplichting het akkoord geheim te houden. In het weekend van 23-24 september 1995 vond er ook daadwerkelijk een gesprek met Nicolai plaats. In opdracht van de minister en in aanwezigheid van secretaris-generaal Barth overtuigde CDS Van den Breemen Nicolai per telefoon ervan dat de classificatie van het akkoord niet was opgeheven.⁸⁸ Het effect van die conversatie was dat Nicolai afzag van zijn verklaring.

In een handgeschreven aantekening over het uitlekken van de overeenkomst tussen Smith en Mladić bevestigde Couzy voor een deel deze gang van zaken. Couzy zei op 22 september te zijn gebeld door de SG met het verzoek met Nicolai te praten teneinde hem van zijn verklaring af te houden. Couzy zou in dat gesprek de SG gewezen hebben op het feit dat dit als manipulatie kon worden uitgelegd. Na overleg met Van Baal werd besloten dat die het gesprek zou voeren. Op maandag 25 september hoorde Couzy van zijn chef-Kabinet dat Nicolai in het weekend door de CDS bedreigd zou zijn om geen verklaring af te leggen. Volgens de aantekening sprak Van Baal pas op de 25ste met Nicolai en had deze toegezegd slechts te spreken over zijn periode als chef-staf bij het BiH Command.⁸⁹

Anderzijds was er vanuit de KL druk op Nicolai uitgeoefend om de verklaring wél af te leggen, omdat dit argument als nieuwe lijn van verdediging was uitgewerkt. Nadat de pogingen de KMar met het onderzoek te laten stoppen vruchteloos bleken, zocht de KL-staf naar nieuwe argumenten. De verdediging van de kolonel richtte zich nu op het aantonen dat het verdrag tussen Smith en Mladić in het geheel niet meer geclassificeerd was en dat derhalve de kolonel geen strafbaar feit had gepleegd.⁹⁰ De BLS had dit argument gebruikt tegenover het Pleinteam, toen hij op 20 september was gehoord.⁹¹ Het idee dat de overeenkomst niet meer geclassificeerd was, werd eerder verwoord in een met 'strikt vertrouwelijk' aangeduid intern memo van 18 september van de hoofd Juridische Zaken van de KL, kolonel Zuidema, aan de BLS. Hierin kwam duidelijk een toon van irritatie en ongeduld jegens de minister naar voren: 'Wellicht ten overvloede breng ik onder uw aandacht het feit dat de minister nog steeds geen melding heeft gemaakt van Directive 2/95 van generaal Smith, in het bijzonder van pt 7 van de Directive. (*Essentieel* voor de rol van Dutchbat.)'⁹² In punt 7 van de Directive staat onder andere dat 'the execution of the mandate is secondary to the security on UN personnel'. Even verder staat in het memo: 'Reeds op 12 aug j.l. zijn de Directive en de overeenkomst door l-kol De Ruiter naar het DCBC gefaxtd!!'. Opvallend is de verontwaardiging die uit het memo van Zuidema sprak. Voorts betrof het in feite een analyse van de

88 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 5. Vragen aan D.J. Barth 03/09/98 en H.G.B. van der Breemen 03/09/98.

89 NIOD, Coll. Couzy. Handgeschreven aantekening, zonder datum.

90 KAB. Nota bestemd voor de Minister van Defensie, Management Rapportage van de Com-

mandant van de Koninklijke Marechaussee, 05/10/95; Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 123.

91 NIOD, Coll. Couzy. Handgeschreven aantekeningen, zonder datum.

92 SMG, 1004. HQ UNPROFOR Directive 2/95, 29/05/95.

elementen die men vanuit de staf aanvoerde ter verdediging van de anonieme briefschrijver.⁹³ De BLS en hoofd Juridische Zaken van de KL leidden verder de verdediging langs de aangegeven lijn dat de overeenkomst niet meer geclassificeerd was. De door Nicolai beoogde verklaring was bedoeld als ondersteuning van die lijn door een officier die op een sleutelpositie bij UNPROFOR had gezeten.

Uiteindelijk draaide het erop uit dat tegen de bewuste kolonel alleen interne maatregelen werden genomen. Hij werd overgeplaatst naar een andere functie op een heel andere afdeling en hem werd te kennen gegeven dat hij niet meer zou worden bevorderd. Dat de kolonel zich schuldig had gemaakt aan schending van het staatsgeheim kon niet worden bewezen; wel dat hij schuldig was aan schending van het ambtsgeheim. Hierop stond een straf van maximaal één jaar, maar de overweging van het Openbaar Ministerie te Arnhem was dat de man, gezien de rechtspositionele maatregelen die tegen hem getroffen waren en zijn onberispelijke staat van dienst, zwaar genoeg was gestraft.⁹⁴

Een vraag die zich ten slotte opdringt is wanneer de minister op de hoogte was van de gesprekken tussen Milošević, Bildt en Stoltenberg – waarbij ook de generaals Smith en Mladić aanwezig waren – en waarvan de overeenkomst tussen Smith en Mladić de uitwerking was. Het is duidelijk dat generaal Nicolai vanuit Sarajevo al op 15 juli hierover meermalen aan het DCBC rapporteerde. In de chronologie bij zijn dagboek gaf chef-defensiestaf Van den Breemen aan dat hij tijdens een telefoongesprek die dag om 11 uur 's ochtends van Nicolai hoorde dat er in Belgrado een vergadering zou zijn met Milošević, Mladić, Akashi, Bildt en Stoltenberg. Diezelfde avond ontving de CDS via de bunker 'belangrijk' nieuws van Nicolai over de resultaten van het overleg in Belgrado op een bandje:

Dutchbat kan met de voertuigen en de uitrusting en wapens eind volgende week vertrekken. Het eerste deel valt me mee, het tweede, de tijd, valt me tegen. Alle gewonden kunnen morgen worden geëvacueerd. Herbevoorrading indien nodig kan plaatsvinden. Dutchbat moet uitrekenen hoeveel convoien het betreft en wat hij additioneel aan voertuigen nodig heeft. Het Rode Kruis zal worden toegelaten tot de Moslim-mannen die door de Serven worden beschouwd als krijgsgevangenen. Vrije toegang tot de enclaves (behalve Bihać) door UNHCR is toegestaan. De route Kiseljak wordt door UNHCR opengesteld (de modaliteit wordt verder uitgewerkt). Ook andere zaken moeten nog verder worden uit onderhandeld. Reden waarom Nicolai aandringt op nog geen ruchtbaarheid. Secundaire reactie is na blijdschap eerst zien dan pas feest. Ik overleg met Hans Couzy. We zijn het eens over de wens van Nicolai. Vervolgens neem ik contact op met de minister. Ook wij zijn het snel eens over de te volgen lijn. We praten nog wat na en spreken af dat de voorbereiding van de vergadering a.s. vrijdag zeer grondig moet worden gedaan. Om 22.30 belt minister mij met de mededeling dat morgen om 15.00 uur we zullen vergaderen bij de minister van Buitenlandse Zaken thuis.⁹⁵

Hieruit blijkt om te beginnen dat de minister in detail op de hoogte was van wat er gaande was. Datzelfde gold voor Couzy. Op 19 juli kreeg de CDS weer een verslag van Nicolai. De CDS zorgde diezelfde dag er nog voor dat deze belangrijke informatie over het Smith-Mladić-pact werd doorgespeeld. Volgens de aantekeningen in zijn dagboek gaf hij in grove lijnen weer wat er in het verdrag werd vastgelegd. Ook hier valt er niet aan te twifelen dat de

93 DJZ. Handgeschreven memo van A.C. Zuidema aan de BLS, 18/09/95.

94 Persbericht van het Openbaar Ministerie te

Arnhem, 01/11/95.

95 DCBC, zonder nummer. Dagboek CDS, Chronologie, 11/10/96, p. 55-56.

minister en anderen ook op de hoogte waren. De CDS wekte de indruk voortdurend met iedereen in verbinding te staan.

De negatieve gevoelens bij de staf van de BLS over hoe de minister met Srebrenica en de gevolgen omging zijn bekend en zijn eerder in dit deel aan de orde geweest. Desalniettemin was deze aanval op de minister onverwacht. Gezien de frequente consultaties van alle partijen over de telefoon en in diverse vergaderingen, moet het de inschatting van de minister geweest zijn dat er op dit punt geen problemen waren te verwachten. Tenslotte had de BLS bij de CDS aangegeven dat hij ook vond dat er geen ruchtbaarheid aan de overeenkomst mocht worden gegeven.

Het perspectief veranderde zodra Dutchbat veilig en wel weg was uit de enclave en de overeenkomst slechts historische waarde had. De KL-top werd na de terugkomst van Dutchbat III steeds vaker geconfronteerd met zware kritiek op hoe men met informatie omging. Informatie die iedere keer weer de KL in een slecht daglicht stelde. In die sfeer werden de verdedigingsreflexen actief en kon het komen tot dit soort ondoordachte handelingen. Zo werd de overeenkomst van Smith en Mladić tot een instrument in de strijd die de KL voerde tegen wat men daar als een oneerlijke behandeling zag. De door de minister aangedragen verklaring van de VN dat de geheimhouding nog steeds van kracht was maakte op Couzy geen indruk. Tegenover de KMar verklaarde hij dat deze door Nederland 'geregeld' was.⁹⁶ De lekkende kolonel had slechts de gevoelens vertolkt die algemeen heersten bij de KL-staf. De reeds eerder in dit hoofdstuk beschreven slechte verhoudingen tussen de CO en de KL kregen zo weer hun zoveelste vervolg in het publieke domein.

6. Het Bunkerlek

Twee maanden nadat de affaire over de overeenkomst van Smith en Mladić zich afspeelde, dook er een nieuw geval op van lekken van informatie aan de pers. In feite was hier nog veel concreter sprake van een lek. Niet alleen waren geclassificeerde documenten aan de pers verstrekt, maar gebeurde dat ook met de – vaak letterlijke – inhoud van gesprekken uit een besloten en geheim beraad dat op 1 november 1995 in de 'bunker' onder het ministerie van Defensie had plaatsgevonden.

Op 11 november 1995 verscheen in *NRC Handelsblad* een artikel van Frank Westerman. Hierin schreef hij dat de val van Srebrenica mede mogelijk was geworden door verschillen van mening en misverstanden tussen hoge Nederlandse officieren in de VN-commandolijn over het toekennen door de VN van luchtsteun.⁹⁷ Dit zou, volgens Westerman, de conclusie zijn van een geheim overleg op 1 november in de bunker onder het ministerie van Defensie in Den Haag. Tijdens dit overleg zouden vier officieren uit de VN-commandolijn van UNPROFOR zijn gehoord. In een vervolgartikel in het Zaterdag Bijvoegsel somde Westerman de problemen op waarmee de minister van Defensie worstelde. Ten eerste was er sprake geweest van haperende communicatie tussen Den Haag, de VN en de NAVO in Italië. Ten tweede kende het debriefingsrapport 'te veel losse einden' over de kwestie van de luchtsteun. Ten derde moest onderzocht worden of er aanwijzingen waren of generaal Janvier misschien de enclave had opgeofferd in het kader van een groter vredesplan. Dit zou de verklaring kunnen zijn voor de weigering van *air strikes*. De implicatie hiervan was tevens dat Dutchbat

96 NIOD, Coll. Couzy. Handgeschreven aantekeningen, zonder datum.

97 'Onenigheid bij VN-officieren', *NRC Handelsblad*, 11/11/95.

willens en wetens aan zijn lot was overgelaten. Ten slotte stond Voorhoeve onder druk vanwege zijn mogelijke inmenging in de VN-bevelsstructuur, waardoor het leek alsof hij de luchtaanvallen had afgeblazen.⁹⁸ De dag na het uitkomen van het debriefingsrapport publiceerde *The Independent* een artikel waarin werd betoogd dat Janvier al in mei 1995 bij de VN had gepleit voor het opheffen van de enclaves. Het artikel van Westerman nam deze stelling als uitgangspunt en spitste haar toe op de Nederlandse arena.

Directe aanleiding voor het in de NRC genoemde beraad van 1 november was het uitzoeken hoe het precies was gegaan met de aanvragen voor luchtsteun van het bataljon in Srebrenica.⁹⁹ De ministers Voorhoeve en Van Mierlo zouden de volgende dag een Algemeen Overleg met de vaste Kamercommissie voor Defensie en Buitenlandse Zaken hebben.¹⁰⁰ Zeker was dat hierin de rol van de VN en het luchtsteunvraagstuk aan de orde zouden komen. Het rapport van de grote debriefing was vlak daarvoor op 30 oktober door Voorhoeve aan de Tweede Kamer aangeboden en openbaar gemaakt. De minister en de defensiestaf waren van mening dat de problemen rond de luchtsteun daarin niet, of ten minste onvolledig, waren behandeld. In zijn aanbiedingsbrief aan de Tweede Kamer had Voorhoeve al ruim aandacht besteed aan het luchtsteunvraagstuk.¹⁰¹ Tot een precieze reconstructie kwam hij echter niet. Op de persconferentie ter gelegenheid van de aanbieding moest Voorhoeve het antwoord schuldig blijven op de vraag of de VN wellicht de enclave had opgeofferd. Het was verder duidelijk dat de Tweede Kamer zich in deze materie zou vastblijven. Op 19 oktober al stond in het *NRC Handelsblad* dat het CDA, naar aanleiding van openbare uitspraken van Nederlandse VN-commandanten, aandrang op een hoorzitting in de Kamer.¹⁰² De kern van wat onderzocht moest worden was ‘de aanval die niet kwam’. De sfeer bij parlementariërs was zodanig, dat het artikel concludeerde dat andere partijen zich niet tegen het CDA verzoek zouden keren.

Met het oog op het Algemeen Overleg, de komende Kamervragen en het latere debat had Voorhoeve tot het bunkeroverleg met de direct betrokkenen besloten. Volgens PCDS Schouten, die dit beraad leidde, stonden hierbij twee vragen centraal: ‘ten eerste hoe werd er door C-UNPF (Janvier) gedacht over luchtaanvallen en de enclave-problematiek in zijn algemeenheid en of dit denken uitstraling heeft gehad op zijn handelen en beslissingen tijdens de val van Srebrenica op 11 juli 1995 en, ten tweede, hoe op de gang van zaken rond het thema van de luchtaanvallen op de diverse echelons is ervaren’.¹⁰³ De beste en meest logische aanpak om helderheid te krijgen in deze materie was door het horen van de vier Nederlandse officieren die op sleutelposities hadden gediend bij UNPROFOR. Gezien de groeiende druk vanuit de Kamer om een hoorzitting over dit onderwerp te houden, moest een en ander zo spoedig mogelijk geschieden. Er bleven te veel onduidelijkheden over die moesten worden uitgezocht. Een gedachte die op de achtergrond speelde was ervoor te zorgen dat de minister niet weer in verlegenheid zou worden gebracht.¹⁰⁴ Om dit te bereiken moest iedereen op één lijn zitten. Dit was temeer noodzakelijk omdat de vier VN-officieren regelmatig de pers te

98 ‘Spookrijders in Srebrenica’, *NRC Handelsblad*, 11/11/95.

99 Voor een uitgebreide inhoudelijke behandeling van het bunkeroverleg zie Deel III, hoofdstuk 7.

100 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 141 (07/12/95).

101 TK, vergaderjaar 1995-1996, 22 181, nr. 128 (30/10/95).

102 ‘CDA wil hoorzittingen over rol van Dutchbat’, *NRC Handelsblad* 19/11/95.

103 DAB. Aantekeningen van de bijeenkomst van 01/11/95 inzake de val van Srebrenica, van DAB, [ongedateerd].

104 DAB. Aantekeningen van de bijeenkomst van 01/11/95 inzake de val van Srebrenica, van DAB, [ongedateerd].

woord stonden over uiteenlopende kwesties. Aan hun bereidwilligheid de pers te woord te staan kwam pas een voorlopig eind nadat ze eind september in Assen waren gedebriefd. Van der Wind had alle betrokkenen op het hart gedrukt geen contacten meer met de pers te hebben totdat het eindrapport uit was.

Uit de aantekeningen van het beraad blijkt dat – afgezien van de voormalige UNPROFOR-officieren Nicolai, de Jonge, Brantz en De Ruiter – verder aanwezig waren: Metzelaar, Couzy en Smeets van de KL, De Winter en Princen van de DAB en Verboom namens de Directie Voorlichting. De twee centrale vragen van Schouten betroffen in feite de mogelijke rol van de Nederlandse officieren bij de luchtsteunaanvraag. Er moest tevens onderzocht worden of de Verenigde Staten de Servische aanval hadden zien aankomen en of VN-generaal Janvier de enclave wellicht met opzet had laten vallen. Tijdens het beraad kwamen ook de debriefing en het eindrapport uitgebreid aan de orde voorzover het de luchtsteunkwestie betrof.

Terwijl het beraad aan de gang was, kwam plaatsvervangend Directeur Voorlichting Bert Kreemers terug van een bijeenkomst waarin journalisten de gelegenheid hadden gekregen met minister Voorhoeve van gedachten te wisselen. Toen hij op zijn kantoor kwam werd hij gebeld door Frank Westerman, die hem vroeg naar het resultaat van de geheime bijeenkomst in de bunker die op dat moment nog steeds gaande was. Vergezeld van de CDS ging Kreemers naar de bunker waar het beraad op zijn einde liep. Hij maakte daar melding van het feit dat Westerman op de hoogte was van het beraad.¹⁰⁵ Ter afsluiting van het beraad vroeg Schouten iedereen nog eens nadrukkelijk alles binnen vier muren te houden. Kreemers verzocht allen met hem contact op te nemen indien ze door de pers werden benaderd.¹⁰⁶

Dat er aandacht zou zijn van de pers stond vast. Een netelig probleem daarbij was, net als twee maanden eerder bij het lek over de overeenkomst tussen Smith en Mladić, dat de pers ook nu beschikte over een aantal geclassificeerde documenten. In het geval Westerman betrof het niet alleen documenten, verwerkt in zijn artikel van 11 november. Uit een artikel van 21 oktober bleek dat hij inzage had gehad in geclassificeerde UNMO-rapporten en dat hij beschikte over een kopie van delen van het logboek van het UNPROFOR-sectorhoofdkwartier in Tuzla. Naar aanleiding van vragen van de minister hierover had plaatsvervangend chef-defensiestaf Schouten een onderzoek gedaan waaruit inderdaad bleek dat Westerman die documenten van en via Nederlandse VN-officieren had gekregen.¹⁰⁷ Uit latere gesprekken die diverse betrokkenen met Westerman voerden bleek überhaupt dat hij over langdurige goede contacten en uitgebreid geschreven bronnenmateriaal beschikte.¹⁰⁸

Ter bespreking van de gevolgen van het bunkerlek vond er op 13 november een vergadering plaats tussen de plaatsvervangend secretaris-generaal, de CDS, de PCDS en de plaatsvervangend commandant van de KMar, Roos. Hier werd besloten de KMar een 'oriënterend onderzoek' te laten instellen. Over de conclusies daarvan rapporteerde commandant KMar het volgende:

105 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan'.

106 DAB. Aantekeningen van de bijeenkomst van 01/11/95 inzake de val van Srebrenica, van DAB [ongedateerd].

107 DAB. Nota van M. Schouten aan de minister van Defensie, S/95/061/4198, 27/10/95.

108 DV. Nota van H.P.M. Kreemers aan de minister van Defensie, 'Gesprek met NRC journalist', 16/11/95, V95021626; BSG. Brief van J.A.C. de Ruiter aan CDS en BLS n.a.v. zijn gesprek met Frank Westerman op 06/11/95, 21/11/95

- a. de journalist beschikt over geclassificeerde documenten die hem zonder twijfel ter beschikking zijn gesteld door defensiepersoneel.
  - b. de inhoud van het artikel is zodanig 'exact' dat zonder twijfel één of meerdere deelnemers aan het zgn. 'bunker'-overleg d.d. 011195 met de journalist moeten hebben gesproken.
  - c. het 'bunker'-overleg was geclassificeerd.
  - d. er zijn vermoedens/aanwijzingen dat één van de deelnemers aan het 'bunker'-overleg privé een 'eigen dienstarchief' heeft, waarvan de bewuste documenten deel uitmaken.
  - e. gegeven de situatie zijn er drie mogelijke 'verdachten' t.w. bgen N, kol B en Lkol de R.
- Het vorenstaande lijkt voldoende basis te bieden voor een 'justitieel onderzoek'. Uiteindelijk dient daarover het OM te Arnhem te beslissen.¹⁰⁹

Het oriënterend onderzoek van de KMar gaf inderdaad aanleiding tot een justitieel onderzoek, en op 20 november ging dat van start. Het onderzoek stond onder leiding van KMar-kapitein P.H. Rutten. Al snel bleek dat twee van de aanwezigen bij het beraad kort na afloop ervan contact hadden gehad met Westerman.¹¹⁰ Beiden waren KL-officieren die bij UNPROFOR op staffuncties hadden gediend. Bovendien bleek een van de twee te beschikken over een privé-archief waarin waarschijnlijk de door Westerman geciteerde documenten te vinden waren.¹¹¹ Het onderzoek strekte zich uit over allen die bij het beraad geweest waren, alsmede die mensen uit de ambtelijke en militaire top van wie verwacht kon worden dat zij op de hoogte waren van wat er in het geheime beraad was besproken. Hierbij schuwden velen het niet om te proberen anderen in diskrediet te brengen en de zwarte piet door te spelen.¹¹²

Eind januari 1996 was het justitieel onderzoek afgerond. Ondanks de uit het oriënterend onderzoek naar voren komende sterke aanwijzingen dat er een strafbaar feit was gepleegd, kreeg de Directie Juridische Zaken van het ministerie van Defensie het volgende bericht van de uitslag: 'dat in de zaak m.b.t. het lekken van geheime/vertrouwelijke informatie uit het zg. bunker-beraad van 1 november 1995, welke is gepubliceerd in de NRC van 11 november 1995, niet wettig en overtuigend is te bewijzen dat één van de deelnemers aan dit beraad deze informatie heeft doorgespeeld'.¹¹³ De conclusie van het OM was dan ook dat er tegen geen van de deelnemers vervolging zou worden ingesteld. Deze beslissing gaf weinig aanleiding tot diepgaande beschouwingen, en in de berichtgeving werd het onderwerp kort afgedaan. Tijdens het onderzoek naar deze kwestie binnen dit rapport is ook niet komen vast te staan wie de schuldige was.

Pas in begin 1997 kreeg de bunkerlek affaire nog een kort vervolg. Tijdens het programma *Netwerk* van 24 januari werd gemeld dat Voorhoeve in 1995 in het kader van het Marechaussee-onderzoek naar het bunkerlek nagenoeg de hele ambtelijke en militaire top van zijn departement had laten ondervragen. Verder beweerde *Netwerk* dat de Marechaussee de telefoon en fax van Westerman had laten aftappen. De eerste beschuldiging leidde tot enige

109 BSG. Nota bestemd voor de minister van Defensie, D.G.J. Fabius, 16/11/95, Litt PC95/25.

110 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan'; BSG. Brief van Lkol. Drs. J.A.C. de Ruiter aan CDS en BLS, 21/11/95.

111 BSG. Nota bestemd voor de minister van Defensie, D.G.J. Fabius, 16/11/95, Litt PC 95/25.

112 Zie hiervoor NIOD, Coll. Brantz. Dagboek

Brantz voor de periode januari 1996; Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan'; BSG. Brief van J.A.C. de Ruiter n.a.v. zijn gesprek met Frank Westerman op 06/11/95, 21/11/95.

113 DJZ. DJZ/9601/206, brief van J.F. Boon aan de minister van Defensie, 'lekken informatie', 31/01/96.

speculatie in de pers over de verhouding tussen de minister en de militaire top.¹¹⁴ PvdA-Kamerlid Valk liet blijken de vraag of de minister zijn top militairen kon vertrouwen in de Kamer aan de orde te zullen stellen.¹¹⁵ De tweede beschuldiging ontkende het ministerie ten stelligste; Voorhoeve delegeerde die vraag naar het ministerie van Justitie.¹¹⁶ Tot wezenlijk nieuwe inzichten leidde het oprakelen van de affaire in 1997 echter niet. Dat *Netwerk* zich plotseling voor deze materie interesseerde, kwam door het verschijnen medio januari 1997 van het boek *Srebrenica, het zwartste scenario* van Frank Westerman en Bart Rijs.

Voorhoeve hechtte in 1995 erg veel belang aan het tot op de bodem uitzoeken van hoe er in de VN-lijn over de enclave Srebrenica werd gedacht. Nadat hij begin oktober het eindrapport van de debriefing ontving, kwam hij tot de conclusie dat Dutchbat niets te verwijten viel.¹¹⁷ Het probleem dat zich nu voor de minister voordeed was dat – afgezien van de Bosnische Serven – de schuld voor wat er in Srebrenica was misgegaan bij de VN en de internationale gemeenschap kwam te liggen. Dit had bij de discussie over de begeleidingsbrief bij het eindrapport in de ministerraad op 20 en 27 oktober tot verhitte discussies geleid.¹¹⁸ Enkele ministers vonden dat Voorhoeve te weinig de hand in eigen boezem stak. Bovendien vond een van hen dat de relatie met de VN schade zou oplopen indien deze organisatie alle schuld kreeg toegewezen.

Het 'bunkerlek' is vrijwel zeker ontstaan doordat een van de betrokkenen de noodzaak voelde zich te verweren tegen de mogelijke beschuldiging dat door zijn toedoen hij mede schuldig was aan de val van Srebrenica. In feite ging het om een van vier officieren die op sleutelposities hadden gezeten bij UNPROFOR. Door de discussie open te gooien en in een breder verband te plaatsen werd de vraag naar het handelen van individuen minder relevant. Door het verplaatsen van de handeling en verantwoordelijkheid naar het hogere UNPROFOR niveau werd bovendien de druk op Karremans en het bataljon inzake de luchtsteun verlicht. In dat licht gezien speelden dezelfde motieven die we eerder bij de affaire-Smith/Mladić aantreffen ook gedeeltelijk een rol. Het effect van deze zaak was inderdaad dat er veel nauwkeuriger werd gekeken naar de rol van de VN. Het persoonlijke motief van de 'dader' – de schuld verdelen over de andere VN-officieren en de VN – pakte goed voor hem uit.

In die zin kwam het bunkerlek op een gunstig moment voor Voorhoeve. Zijn conclusie dat Dutchbat niets te verwijten viel had tot consequentie dat de schuld voor het uitblijven van luchtsteun bij de VN en de internationale gemeenschap moest worden neergelegd. Doordat de discussie zich bij politici en in de media inderdaad hierop toespitste, werd er minder kritisch naar het eindrapport gekeken. Dit kwam goed uit omdat het eindrapport van de debriefing nogal wat tekortkomingen vertoonde. De vraag of luchtsteun bewust was tegengehouden ter wille van een vredesregeling waarbij de enclaves wellicht zouden zijn opgeofferd, hield iedereen bezig.

Maar ook leidden de perikelen rond de mogelijke schuld van de VN de publieke aandacht af van het eindrapport van de debriefing, en derhalve van de KL. Omdat de algemene

114 'Media-lek in militaire top', *De Telegraaf*, 25/01/97; 'Militaire top ondervraagd over lek Srebrenica', *de Volkskrant*, 25/01/97.

115 'PvdA wil Voorhoeve horen over lek in militaire top', *de Volkskrant*, 27/01/97.

116 DJZ. C95/277, brief van J.J.C. Voorhoeve aan W. Sorgdrager, 27/01/97.

117 DAB. Bijlage bij nota van DAB aan de minister van Defensie, 'Debriefingsrapport Srebrenica', 17/08/98, D98/431.

118 Voor een beschrijving van die periode zie hoofdstuk 7 van dit deel. Geobjectiveerde samenvatting ten behoeve van het NIOD-onderzoek van de vergadering van de MR van 20 en 27/10/95.

conclusie was dat Dutchbat niets te verwijten viel, zullen de inspanningen van Voorhoeve door de KL met instemming zijn bekeken. Waarschijnlijk speelde het herstellen van de verstoorde relatie met de KL bij Voorhoeve ook een rol. De inzet waarmee hij Dutchbat verdedigde doet dit zeker vermoeden. Het meest voor de hand liggende argument hiervoor, dat ook herhaaldelijk in de loop van 1995 door Kamerleden naar voren werd gebracht, is dat de krijgsmacht bezig was met een zeer ingrijpende reorganisatie. De grootste offers daarin moesten door de KL worden opgebracht. ‘Srebrenica’ en de nasleep daarvan bemoeilijkten de toch al gespannen verhouding tussen de CO en de KL nog verder. Voor het welslagen van de reorganisatie was een herstel van de vertrouwensrelatie echter onontbeerlijk. Of dit effect ook werd beoogd door de ‘dader’ moet worden betwijfeld.

7. De bevordering van Karremans

Begin 1996 bracht ‘Srebrenica’ in de media wederom de moeizame relatie tussen de CO en de KL aan het licht. Op zaterdag 13 januari vroeg een VNU-journaliste aan staatssecretaris J.C. Gmelich Meijling, die in Eindhoven Nederlandse militairen uitzwaaide, wat hij vond van de bevordering van de commandant van Dutchbat III, Karremans, tot kolonel. Meijling was daarover die ochtend ingelicht door J. Veen van de directie Voorlichting. Het bleek dat noch hij, noch zijn minister, door de KL gekend waren in de beslissingprocedure. Een bericht met deze strekking verscheen diezelfde dag in enkele regionale dagbladen.¹¹⁹

Karremans bleek te zijn voorgedragen voor de functie, per medio '96 in de Verenigde Staten, van Nederlands Liaison Officier bij het *Training and Doctrine Command* (Tradoc) in Norfolk (Virginia).¹²⁰ Aan die functie was de rang van kolonel verbonden. Er was voor hem een nieuwe betrekking gezocht, omdat hij per 9 februari van dat jaar het commando over het 13e bataljon Luchtmobiel zou overdragen.

De politieke top voelde zich gepasseerd; een bevordering van deze omstreden commandant lag immers gevoelig. De beelden van de commandant die het glas hief met de Bosnisch-Servische generaal Mladić waren de hele wereld over gegaan. Ook zijn uitspraak dat er in het conflict in Bosnië geen ‘good guys and bad guys’ hadden bestaan en zijn positieve uitlatingen over de strategische kwaliteiten van Mladić, waren menigeen in het verkeerde keelgat geschoten.

Toch was er althans formeel niets verkeerd gegaan. Kolonelsverplaatsingen en bevorderingen zijn ministeriële besluiten die worden gemandateerd aan de KL. Dat laatste bete-

119 Onder meer in het *Eindhovens Dagblad*: ‘Voormalig bevelhebber Srebrenica gestationeerd in Amerika. Karremans bevordert tot kolonel’, 13/01/96; BSG.V96000607, nota van Kreemers aan Voorhoeve, ‘Bevordering overste Karremans’, 12/01/96.

120 Tradoc is het belangrijkste Amerikaanse centrum voor tactische studies, opleidingen en toepassingen van nieuw materieel. Karremans werkte daar aan de afstemming van de Nederlandse tactische doctrines en opleidingen op de Amerikaanse. Aan deze functie was zoals gezegd de rang van kolonel verbonden. Gert-Jan Pos,

‘Karremans gaat naar Amerika, *Elsevier*, 27/01/96; Ko Colijn en Paul Rusman, ‘Karremans kreeg bijna een onderscheiding’, *Vrij Nederland*, 09/02/96. Volgens Van Baal was bewust gekozen voor een grote bondgenoot als Amerika: ‘Die weten daarmee om te gaan. Dat blijkt ook. De drie jaar dat Karremans in Amerika gezeten heeft, heeft niemand hem ooit op een vervelende manier aangesproken over zijn Srebrenica-verleden. Niet omdat ze het niet durven, want hij heeft het zelf wel ter sprake gebracht. Maar de redenatie was: het zou jou maar overkomen.’ Interview A.P.P.M van Baal, 12/12/01.

kent dat de minister en de staatssecretaris niet persoonlijk op de hoogte gesteld hoeven worden van bevorderingen tot en met de rang van kolonel. De politieke en ambtelijke leiding moet alleen worden ingelicht bij benoemingen van hogere rangen, te weten vlag- en operofficieren en defensieattachés.¹²¹

Aanvankelijk bleef grote publicitaire opwinding uit, ondanks de genoemde artikelen in regionale dagbladen en wat later een publicatie in *Elsevier* op 27 januari.¹²² Wel wilden de PvdA-Kamerleden G. Valk en K. Zijlstra weten waarom de bevordering zonder medeweten van de minister en staatssecretaris had plaatsgevonden. Op 1 februari zonden zij hun Kamervragen in. Die avond was *Volkskrant*-journalist Ewoud Nysingh uitgenodigd om in de Prinses Juliana Kazerne de feestelijke oprichting van de nieuwe staf van de BLS bij te wonen.¹²³ Met de informatie die hij daar vergaarde publiceerde hij op 2 februari twee artikelen, onder de kop: 'Couzy bevordert Karremans tegen zin van Voorhoeve' en 'Defensie verwijt Couzy slecht politiek inzicht'. Een dag later vervolgde Nysingh zijn berichtenreeks met het bericht dat Meijling volgens ingewijden harder had willen optreden tegen zowel Couzy als Karremans. De staatssecretaris was tegen het plan van Voorhoeve om Karremans nog enkele maanden als commandant in Assen aan te houden. Hij had Karremans al eerder – in november – een andere functie willen geven; Voorhoeve daarentegen wilde de bevordering van de commandant langer uitstellen en hem later in het jaar een nieuwe (regionale) functie in Nederland aanbieden, wat Couzy doorkruiste met dit voorstel, aldus Nysingh.¹²⁴

Deze artikelen ontketenden een storm van verontwaardiging in de media.¹²⁵ Die ging in de eerste plaats over het andermaal geconstateerde gebrek aan politiek *Fingerspitzengefühl* van de militaire top, en in het bijzonder van Couzy, omdat deze de voordracht niet tevoren bij de politiek leiding had gepeild. Ten tweede was het in hun ogen het zoveelste bewijs dat Voorhoeve zijn departement niet in de hand had. PvdA-Kamerlid M. Zijlstra veroordeelde het gedrag van Couzy 'min of meer als een provocatie' tegenover de minister door deze onkundig te laten van de bevordering. 'Dit bewijst opnieuw dat de landmacht geen gevoel heeft voor de politiek,' aldus de PvdA-woordvoerder.¹²⁶ Oud-minister van Defensie A. Stemerdink zei op 4 februari in het tv-programma *Buitenhof* dat Voorhoeve Couzy op staande voet moest ontslaan. Als hij dat niet zou doen, zou hij 'de militaire top een vrijbrief

121 Onder meer in: 'Voorhoeve keurt gang van zaken rond bevordering Karremans af', *ANP*, 05 1746 februari 1996. De Raad van Opperofficieren is het hoogste college over personeelskwalificaties en verplaatsingen en doet voorstellen voor generaalsbenoemingen en vorderingen. Daarin heeft de BLS (als voorzitter) evenals een aantal directeuren en commandanten zitting, onder wie de directeur Personeel KL. Generaalsbevorderingen zijn koninklijke besluiten die de staatssecretaris contrasigneert. Een niveau lager functioneert de Raad van Advies, die dezelfde activiteiten verricht maar dan voor kolonels. Deze Raad bemoeit zich niet met bevorderingen en adviseert uitsluitend over loopbaanontwikkelingen. De PBL zit voor en wordt bijgestaan door de plaatsvervangend directeuren en commandanten. Inter-

view G.M. Offers, 06/02/02.

122 Gert-Jan Pos, 'Karremans gaat naar Amerika', *Elsevier*, 27/01/96.

123 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 1, p. 145.

124 'PvdA-Kamerlid ziet zaak-Karremans als "provocatie"', *de Volkskrant*, 03/02/96; de staatssecretaris had tijdens zijn bezoek aan Zagreb op 15 en 16 juli kritische geluiden over Karremans vernomen. Interview J. Veen, 16/01/02; interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01 (zie ook deel III, hoofdstuk 7).

125 TK, vergaderjaar 1995-1996, Aanhangsel van Handelingen, TK 552, p. 1119.

126 'PvdA-Kamerlid ziet zaak-Karremans als "provocatie"', *de Volkskrant*, 03/02/96.

[geven] om zich aan het gezag van de politiek te onttrekken'.¹²⁷ Daarmee bracht de minister zijn eigen geloofwaardigheid in gevaar.

In reactie hierop verweet Zijlstra minister Voorhoeve dat hij de moed niet had om de bevelhebber te ontslaan: 'Voorhoeve zou stevig moeten ingrijpen, maar daar is hij kennelijk de man niet voor.'¹²⁸ Zijn fractie vroeg eveneens om ontslag van Couzy. De VVD was tegen ontslag van haar partijgenoot. Het CDA was dat ook, maar betwijfelde of de minister nog genoeg greep had op zijn ministerie. D66 wilde zich niet over de kwestie uitlaten omdat het gedrag van Couzy in hun ogen onder personeelsbeleid viel, 'en dat gaat ons niet aan', aldus woordvoerder personeelszaken voor Defensie M. de Koning.

Voorhoeve en Gmelich Meijling beantwoordden de Kamervragen op 5 februari. Ze schreven dat de BLS die dag in een persoonlijk onderhoud te verstaan was gegeven dat het beter was geweest als van tevoren overleg was gepleegd over de functietoewijzing en bevordering van Karremans. Couzy, die enkele maanden later wegens functioneel leeftijdsontslag zou vertrekken, bood daarop zijn excuses aan.¹²⁹ De Kamervragen vroegen ook naar de datum van de functieoverdracht van Couzy. Hoewel de antwoorden hier niet op in gingen, bleek tijdens genoemd gesprek nog een ander ondoordacht feit: de BLS had zijn functieoverdracht aanvankelijk op 11 juli gepland, precies een jaar na de val van Srebrenica. Couzy had zich niet de betekenis van die datum gerealiseerd. De ceremonie werd verschoven naar 4 juli.¹³⁰

Zijlstra nam genoegen met de antwoorden. Hij had met zijn vragen de landmachttop politiek besef bij willen brengen: 'Ik hoop dat Schouten [de opvolger van Couzy] wat van dit incident leert. Maar het zou een beetje goedkoop zijn om nu op een vertrek van Couzy aan te dringen. Hij gaat toch al weg.' D66-defensiewoordvoerder J.Th. Hoekema sloot zich hierbij aan, in de hoop dat de verhoudingen tussen CO en KL zouden verbeteren.¹³¹

NRC Handelsblad betreurde deze handelswijze: 'Gezien 's mans recidive was een officiële berisping van Couzy op haar plaats geweest. Waarna deze, de eer aan zichzelf houdend, zijn ontslag had kunnen nemen. Dat Couzy's pensioen een kwestie van maanden is, doet daaraan niets af. Zijn opvolger had dan tenminste geweten waar hij met deze minister aan toe was.' *Het Parool* sloot zich hierbij aan. Het was immers de zoveelste keer dat Couzy een minister in verlegenheid had gebracht, zonder dat daar hard tegen opgetreden was.¹³² De media plaat-

127 'PvdA voor het ontslag van Couzy', *Het Parool*, 05/02/96; 'Oud-minister: "Voorhoeve moet Couzy ontslaan."', *De Telegraaf*, 05/02/96.

128 'PvdA voor het ontslag van Couzy', *Het Parool*, 05/02/96; 'Oud-minister van Defensie bepleit ontslag Couzy', *Haagsche Courant*, 05/02/96. Volgens Van Baal is begin januari 1996 door CDS Van den Breemen met de CO een discussie gevoerd om Couzy vervroegd af te lossen, vanwege de kritiek op de BLS, onder meer door de bevorderingskwestie. Van Baal heeft dit tegengehouden, gesteund door de legerraad. Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01. Staatssecretaris Meijling was ook voorstander van een vervroegd vertrek van Couzy. Interview J.J.C. Voorhoeve, 01/10/01.

129 TK, vergaderjaar 1995-1996, Aanhangsel van Handelingen, TK 552, p. 1119. SG Barth

voerde het gesprek met Couzy. Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 1, p. 146. Er heeft al op 15 januari een gesprek plaatsgevonden over deze kwestie tussen de minister, de PCDS en de BLS. De inhoud daarvan is niet bekend. BSG. V96001763, nota van Kreemers aan de minister, 'Karremans', 02/02/96; TK, vergaderjaar 1995-1996, 24 400X, nr. 70 (08/02/96).

130 Gert-Jan Pos, 'Karremans gaat naar Amerika', *Elsevier*, 27/01/96; 'Voorhoeve keurt gang van zaken rond bevordering Karremans af', *ANP*, 051746 februari 1996; Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 1, p. 146.

131 'Voorhoeve corrigeert Couzy over bevordering Karremans', *NRC Handelsblad*, 06/02/96.

132 Redactioneel commentaar, *Het Parool*, 06/02/96.

sten de kwestie dan ook in het bredere kader van de problematische verstandhouding tussen de politieke en militaire top, in casu Voorhoeve en Couzy (zie ook dit deel, hoofdstuk 5-7).¹³³ Behalve naar de publicitaire blunders van Karremans, verwees menige krant naar de opmerking van Couzy na de val dat er geen sprake was genocide, hoewel minister van Ontwikkelingssamenwerking J. Pronk en Voorhoeve het tegendeel beweerden. De onhandige en tegenstrijdige opmerkingen illustreerden de slechte communicatie en onevenwichtige werkverhouding tussen de top van de CO en de KL.

Vanuit de landmacht waren krachtige tegengeluiden te horen. De argumentatie van deze kant dreef, zoals vaker, op de gedachte dat de politiek alle verantwoordelijkheid voor de val van Srebrenica in de schoenen van militairen probeerde te schuiven, met Couzy en Karremans als het zwarte schaap. Het mandaat en de uitrusting waarmee Dutchbat op pad werd gestuurd waren immers volstrekt ontoereikend geweest, zo fulmineerde luitenant-generaal b.d. G.C. Berkhof in de *Haagsche Courant*. Bovendien had de Tweede Kamer, die sowieso niets begreep van het krijgsbedrijf, in zijn ogen niets met het personeelsbeleid van de KL te maken.¹³⁴ Couzy werd binnen de KL gewaardeerd als iemand die achter zijn mannen stond en daar ook bleef staan in tijden van kritiek en spanningen. Dat was zeker nodig als politici met hun beschuldigingen de militairen lieten vallen. Daarbij had de BLS een ingewikkelde en ingrijpende reorganisatie voor elkaar gekregen, als uitvloeisel van de Defensienota en vervolgens de Prioriteitennota.¹³⁵

Voorhoeve nam Couzy dus in bescherming.¹³⁶ Daaraan lag ten grondslag het belang om de reorganisatie van de Landmacht te laten slagen, waarvoor medewerking van de bevelhebber noodzakelijk was. Publieke rellen moesten dan ook zo veel mogelijk worden vermeden.¹³⁷ In

133 Couzy had ook al met Ter Beek problemen gehad ten tijde van de beslissing tot uitzending van Dutchbat. Verder toonden andere kwesties dan Srebrenica de moeizame verhouding en cultuurverschillen tussen de politieke en militaire leiding. Voorbeelden uit '96 waren de tegenover de CO en KL verschillende gedachten van Couzy over het tijdstip waarop de opkomstplicht werd afgeschaft en de presentatie van zijn boek bij zijn afscheid. Een overzicht van de affaires geven Ko Colijn en Paul Rusman, 'De dertien affaires-Couzy', *Vrij Nederland*, 06/07/96.

134 G.C. Berkhof, 'Met sterren van Karremans heeft Kamer niets te maken', *Haagsche Courant*, 07/02/96. TK. Vergaderjaar 1995-1996, 24 400X, nr. 70 (08/02/96).

135 Het 'KL-geluid' was onder meer te horen in: Alain van der Horst. 'De eigen oorlog van Couzy', *HP/De Tijd*, 16/02/96; Geert van Asbeck, Petra de Koning en Guido de Vries, 'Sukkels!', *NRC Handelsblad*, 29/08/98. Het artikel van Berkhof kreeg nog een staartje, doordat hij aan het slot beweerde dat Voorhoeve het voorstel wel degelijk op zijn bureau had gehad en het (al dan niet gelezen) had ondertekend. Dat bleek niet waar. Voor CDA'er

H. Hillen was dit artikel evenwel aanleiding een overzicht van de procedure te eisen, die Voorhoeve en Meijling op 8 februari in een brief uiteenzetten. Voorhoeve schreef Berkhof een persoonlijke brief, waarin hij zijn ongenoegen uitte over de schade die de beschuldigingen Defensie hadden berokkend. Ko Colijn en Paul Rusman, 'De minister laat Berkhof als een baksteen vallen', *Vrij Nederland*, 24/02/96; TK. Vergaderjaar 1995-1996, 24 400X, nr. 70 (08/02/96), brief van de minister en de staatssecretaris; NIOD, Coll. Kreemers. Handgeschreven brief van Voorhoeve aan Berkhof, 07/02/96.

136 Voorhoeve herhaalde zijn lof op 16 februari in het tv-programma *Buitenhof*. Het was het idee van Van Baal dat Voorhoeve zich publiekelijk achter Couzy schaarde, met als doel kritiek op de KL weg te nemen. De BLS zelf omarmde dat idee overigens niet; Van Baal nam er de verantwoordelijkheid voor op zich. Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01; Dagboek Voorhoeve, p. 191.

137 Onder meer in: 'Voorhoeve corrigeert Couzy over bevordering Karremans', *NRC Handelsblad*, 06/02/96.

een brief van 8 februari aan de Tweede Kamer waarin de gang van zaken nog eens was uiteengezet, schreven Voorhoeve en Meijling:

De Koninklijke Landmacht levert op dit moment een groot aandeel in de Nederlandse bijdrage aan IFOR, de implementatiemacht in Bosnië-Herzegovina. Tegelijkertijd wordt dit krijgsmachtdeel geherstructureerd. Luitenant-generaal Couzy geeft aan deze veranderingen binnen de landmachtorganisatie en aan het optreden van de landmachtmilitairen in het kader van verschillende vredesoperaties op goede wijze leiding.

Ze voegden daaraan toe dat meningsverschillen, zoals over de val van Srebrenica, ‘destijds grondig uitgepraat [waren] en waar nodig gecorrigeerd’.¹³⁸

De keerzijde was dat de positie van Voorhoeve onder druk kwam te staan: in de media werd geopperd dat hij zelf dan maar moest vertrekken.¹³⁹ Ook dat deed hij niet.

Wat was er precies gebeurd en welke rol speelde de BLS daarin? Hoewel Couzy er in de media direct op aangevallen was,¹⁴⁰ werd later duidelijk dat vooral zijn plaatsvervanger A.P.P.M. van Baal het besluit voor de bevordering had voorbereid. De BLS droeg daar wel de verantwoordelijkheid voor als directe chef van Van Baal.

De KL had Karremans al vele jaren eerder ‘kolonabel’ geacht: al op 27 januari 1994 werd hij geschikt bevonden om kolonelsfuncties te bekleden. Dat was hem persoonlijk op 18 maart van dat jaar meegedeeld.¹⁴¹ In Srebrenica had hij zijn derde luitenant-kolonelfunctie gehad, zodat het nu in de lijn der verwachting lag dat hem een kolonelsfunctie zou worden toegewezen. De BLS was zagezegd bevoegd daarover te beslissen.

Vrij snel na de val van de enclave – vermoedelijk zelfs al in augustus 1995 – kwam de vraag aan de orde wat de nieuwe functie van Karremans zou worden. In oktober overlegde Van Baal met Couzy over een kolonelsfunctie, maar dat achtte de BLS nog niet opportuun.¹⁴² De discussie over Srebrenica en de bataljonscommandant werd nog in alle hevigheid gevoerd. Ze besloten met een beslissing te wachten totdat de Tweede Kamer op 19 december 1995 een ‘finaal’ oordeel over de val van Srebrenica en het optreden van Dutchbat zou vellen.

De conclusie van dat Kamerdebat was dat de internationale gemeenschap deze ramp niet had kunnen voorkomen en dat Dutchbat niets te verwijten viel.¹⁴³ Van Baal zette direct deze gedachtegang voort en concludeerde dat dit oordeel, gekoppeld aan de extreme omstandig-

138 TK, vergaderjaar 1995-1996, 24 400X, nr. 70 (08/02/96).

139 Onder meer in: ‘Minister Voorhoeve moet z’n conclusies trekken’, *Nederlands Dagblad*, 02/02/96; redactioneel commentaar *Dagblad De Limburger*, 06/02/96. Naar eigen zeggen heeft Voorhoeve dat meerdere malen na de val van Srebrenica overwogen. Of dat ook rond de bevorderingskwestie speelde, is niet bekend. Zie onder meer *Dagboek Voorhoeve*, p. 192.

140 Zie onder meer de krantenkoppen: ‘Dwarsligger Couzy’, *Het Parool*, 06/02/96; ‘Nog eens

Couzy’, *NRC Handelsblad*, 06/02/96; Voorhoeve roept Couzy op het matje over promotie’, *Trouw*, 06/02/96.

141 TK, vergaderjaar 1995-1996, 24 400X, nr. 70 (08/02/96).

142 H.A. Couzy. *Mijn jaren*, p. 174; Bert Bommels, “‘Srebrenica was de waanzin ten top’”, *Elsevier*, 06/07/96; interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01.

143 TK, vergaderjaar 1995-1996, Handelingen, 19/12/95, TK 40, p. 3155-3189.

heden waaronder Dutchbat had moeten opereren, ook voor Karremans gold.¹⁴⁴ Er werd wel nadrukkelijk gezocht naar een functie op termijn en in de luwte. De PBLS nam contact op met de souschef Personeelszaken, brigadegeneraal E.M.L.H. Termont, en vroeg hem op 21 december het voornemen tot functietoewijzing waaraan de bevordering was gekoppeld in gang te zetten.¹⁴⁵ Van Baal was vanuit zijn functie van PBLS/Directeur Operatiën belast met de leiding van de zogeheten Raad van Advies Management Development (MD). Deze adviseert over loopbaanontwikkelingen, op basis waarvan de PBLS plaatsingsplannen maakt.¹⁴⁶ Wanneer er aanleiding voor is, wordt de BLS daarvan op de hoogte gesteld. Hetzelfde geldt voor de legerraad, die ze eventueel kan amenderen. Karremans zelf werd op die dag van het voornemen op de hoogte gesteld, waarover Van Baal in 1998 zei dat de toekenning daarmee nog geenszins definitief was.¹⁴⁷

De eerstvolgende bijeenkomst van de legerraad was op 9 januari 1996, waar de verplaatsingen en benoemingen van dat moment, inclusief die van Karremans, werden behandeld. Couzy zat voor.¹⁴⁸ Van Baal omschreef de functie die hij voor Karremans in gedachten had als *low-key*: uit het zicht, waar hij tot rust kon komen. Het kwam bovendien tegemoet aan de wens nog even te wachten, aangezien de functie pas halverwege het jaar zou worden betrokken. Tevredenheid over het voorstel overheerste. Volgens Van Baal feliciteerden de BLS en luitenant-generaal R. Reitsma hem nog: 'Hartstikke mooie vondst. Prima redentatie.'¹⁴⁹ Het voorstel paste ook in de wens van de legerraad om na het Kamerdebat 'verder te kunnen'. 'Het doek gaat nu dicht. Dit nemen we ons hele leven mee [maar] we kunnen een nieuwe start maken. De minister blijft zitten. De bevelhebber blijft zitten. Karremans krijgt een andere functie,' aldus de PBLS tegenover het NIOD.

KL-voorlichter P. Hartman was aanwezig bij de legerraadvergadering en lichtte de volgende dag, op 10 januari, plaatsvervangend directeur Voorlichting Kreemers in.¹⁵⁰ Met G. ter Kuile, hoofd Kabinet van de minister, probeerden ze tevergeefs de gang van zaken te reconstrueren. Ze gingen er voorsnog van uit dat de bevordering was voorgelegd aan de minister en de staatssecretaris – beiden waren op dat moment nog op kerstreces. Kort daarop belde Van Baal naar Kreemers om hem op de hoogte te stellen van de goedgekeurde bevoor-

144 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. Bijlage bij A.P.P.M van Baal: P.077/98, nota van Van Baal aan De Grave, 'Bevordering Klol Karremans', 26/08/98; interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01.

145 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01; TK, vergaderjaar 1995-1996, 24 400X, nr. 70 (08/02/96). In 1998 schreef Van Baal in een brief aan de minister dat hij niet alleen de directie Personeel van de KL had geconsulteerd over zijn oordeel over Karremans, maar dit ook informeel getoetst had andere leden van de Raad van Advies. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. Bijlage bij A.P.P.M. van Baal: P.077/98, nota van Van Baal aan De Grave, 'Bevordering Klol Karremans', 26/08/98.

146 Interview G.M. Offers, 06/02/02.

147 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01; Van

Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. A.P.P.M van Baal, p. 8-9.

148 Semi Statisch Archief KL. Notulen Legerraad, 09/01/96. In de notulen is echter niets over de bevordering opgenomen vanwege de 'personeelsvertrouwelijke aspecten' ervan. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. Bijlage bij A.P.P.M. van Baal: P.077/98, nota van Van Baal aan De Grave, 'Bevordering Klol Karremans', 26/08/98.

149 Volgens Van Baal steunde de legerraad deze redentatie. Het feit dat noch de minister, noch de BLS aftraden, was voor Van Baal een reden het verdere functioneren van Karremans niet aan de orde te stellen. Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01.

150 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 1, p. 143-144.

deringen, waaronder die van Karremans.¹⁵¹ Twee dagen later, op 12 januari, kreeg de voorlichter de al eerder genoemde VNU-journaliste aan de lijn, die haar vermoeden, dat zij uit ‘militaire kring’ had vernomen, bevestigd wilde krijgen.¹⁵² Die avond stelde Kreemers zijn van reces teruggekeerde minister op de hoogte.¹⁵³ Voorhoeve was razend toen hij het nieuws vernam.

Het pijnpunt zat hem dus vooral in het feit dat niemand van de aanwezigen de gevoeligheid van de benoeming annex bevordering had ingezien of eraan had gedacht om de minister te raadplegen. Couzy niet; Van Baal, als zijn plaatsvervanger, evenmin. ‘We hebben het met z’n allen gewoon niet goed aanvoeld. Heel simpel,’ aldus de PBLs.¹⁵⁴

Was het zo simpel? In ieder geval heeft Van Baal zich aan de formele lijn gehouden. Hij had Karremans in 1994 een bevordering in het vooruitzicht gesteld, en hij hield zich aan die toezegging. Volgens de PBLs belde Karremans geregeld naar het bureau van de MD met de vraag wat hij in de toekomst zou gaan doen. Die vraag vond Van Baal niet vreemd: ‘Als je in 1994 te horen krijgt dat je kolonabel bent en je loopt aan tegen het moment waarop je het commando over je bataljon overgeeft, dan is het toch heel normaal dat je vraagt: ‘wat wordt mijn toekomst? Waar ga ik naar toe?’¹⁵⁵

De vraag bleef evenwel of Couzy op de hoogte was. De BLS heeft zelf altijd ontkend eerder dan 9 januari 1996 van de voordracht te hebben geweten. Naar eigen zeggen stemde hij toen in met de voordracht, omdat de functie (in de luwte) en het tijdstip waarop die in zou gaan (niet eerder dan medio 1996) volgens de in oktober uitgedachte lijn waren. Moeite had hij evenwel met het feit dat Karremans er al van op de hoogte was gesteld, waardoor het volgens hem niet meer terug te draaien was. In zijn autobiografie tekende de BLS op: ‘Het zat me niet lekker, maar zulke dingen gebeuren in een grote organisatie. Ik had het voornemen gehad om de minister over deze bevordering te informeren. Nu was het te laat.’¹⁵⁶

In 1998 kreeg de affaire nog een staartje toen Couzy publiekelijk suggereerde dat Van Baal zonder zijn medeweten de bevordering had doorgedrukt. ‘Ik heb dat [de bevordering van

151 Volgens Van Baal heeft hij een dag later, op 11 januari, contact gehad met Kreemers over de bevordering van Karremans. NIOD, Coll. Kreemers. Handgeschreven brief van Van Baal aan Kreemers, 02/02/96.

152 BSG. V96000607, nota van Kreemers aan Voorhoeve, ‘Bevordering overste Karremans’, 12/01/96. In de nota is een verslag van het gesprek met de VNU-journaliste neergelegd. Overigens worden alle bevorderingen gepubliceerd in de *Legercourier*, die maandelijks verschijnt.

153 Kreemers maakte op verzoek van DV H. van den Heuvel voor de minister een verslag van het gesprek met de journaliste. Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, deel 1, p. 144; Voorhoeve was op een taal cursus bij ‘de nonnen’ en hij was daar moeilijk bereikbaar, aldus Kreemers. Interview H.P.M. Kreemers, 29/01/02.

154 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01; Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4.

Bijlage bij A.P.P.M. van Baal: P.077/98, nota van Van Baal aan De Grave, ‘Bevordering Klol Karremans’, 26/08/98.

155 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01. Volgens Kreemers heeft Karremans ook schriftelijk bij de directie Personeel geïnformeerd naar zijn mogelijkheden. ‘Aan de achterkant van de maan’, deel 1, p. 142.

156 Couzy, *Mijn jaren*, p. 174-175. De BLS schaarft het onder de kop ‘fout’ dat hij de minister niet had ingelicht en veroordeelt dit als de zoveelste communicatiestoornis. Dezelfde versie vertelde hij aan *Elsevier*. Daarin zei hij: ‘Voor ik de minister mijn briefje kon schrijven, hing er bij hem een journalist aan de lijn’. Bert Bommels, ‘Srebrenica was de waanzin ten top’, *Elsevier*, 06/07/96. Hierin dikt de bevelhebber de chronologie overigens wel in, aangezien er drie dagen tussen het besluit en de berichtgeving richting de minister zaten.

Karremans] één keer kunnen tegenhouden, maar mijn plaatsvervanger generaal Van Baal heeft het later achter mijn rug om toch gedaan. Karremans was aan de beurt en dan word je dat ook. Zo denken militairen soms.¹⁵⁷ Van Baal probeerde dit recht te zetten tegenover Van Kemenade (zie het vorige hoofdstuk). Hij herhaalde zijn weergave van de gang van zaken dat niemand op het idee was gekomen om de minister in te lichten:

En dat is dus fout. Daar heeft hij [Couzy] vervolgens zijn excuses voor moeten aanbieden; daar heeft hij ook de verantwoordelijkheid voor genomen (...). Maar het geeft geen pas in mijn ogen om nu achteraf te roepen: het is achter mijn rug om gebeurd. Want dat is dus niet zo. (...) Dat begint langzamerhand erg vervelend te worden. Couzy begint met modder te gooien.¹⁵⁸

Het lijkt evenwel moeilijk voorstelbaar dat Couzy niet eerder dan januari 1996 van de bevordering wist. Er waren immers in oktober 1995 al voornemens waar hij bij betrokken was om Karremans een functie op kolonelniveau te laten betrekken. Hij was toen voor uitstel, maar niet voor afstel – de mogelijkheden die hij daartoe zowel in oktober als in januari had, heeft hij niet aangegrepen. Welke *functie* het zou worden (de invulling) en per wanneer, wist hij wellicht niet eerder dan 9 januari; dat Karremans kolonel zou worden, kon voor Couzy 'geen verrassing meer zijn', in de woorden van Van Baal.¹⁵⁹

Hoe het zij, de bevorderingskwesitie getuigde inderdaad van weinig politiek inzicht bij de KL-top. Het bewustzijn dat de bevordering van de omstreden commandant weerstand zou oproepen, weerhield de militaire leiding er blijkbaar niet van om de promotie door te zetten. Van Baal heeft de formele lijn aangehouden en zag geen aanleiding om daarvan af te wijken; noch op grond van de beoordeling van het optreden van Karremans (er was bovendien formeel geen negatief oordeel over zijn functioneren opgetekend), noch in navolging van de houding van de politieke en militaire top, die immers aanbleef. Of er nog andere motivaties in het geding waren om de bevordering door te zetten, zoals een tegenzet richting de politiek, is mogelijk, maar onbewijsbaar.¹⁶⁰ Vermoedelijk was het een blijk van steun van de militaire top aan het adres van Karremans, die als kop van Jut de meeste kritiek te verduren had gekregen.¹⁶¹ Ook zal meegespeeld hebben de behoefte van de landmacht om de zaak in eigen hand te houden.

De affaire legde de slechte communicatieve verhoudingen en het ondoorzichtig handelen binnen het defensieapparaat inderdaad voor de zoveelste maal haarfijn aan de dag.¹⁶² Het wantrouwen tussen militairen en politici was groot, de onwil van militaire leiding zich te schikken onder de ministeriële verantwoordelijkheid voor het handelen van de KL evenzeer.

157 Jaco van Lambalgen en Cees van der Laan, 'Het is niet pluis op Plein 4', *Tubantia*, 22/08/98.

158 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. A.P.P.M. van Baal, p. 9.

159 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01.

160 De actualiteitenrubriek *Netwerk* had in 1997 bijvoorbeeld de theorie dat de KL zich met de bevordering revancheerde op de politiek, om te laten zien dat het zich achter zijn commandant schaarde. *Netwerk*, 26/01/97.

161 Zie bijvoorbeeld de gedachte van generaal-majoor b.d. Bruurmijn: 'Dutchbat-commandat

Karremans is als kop van Jut gebruikt. Dat kwam Couzy en de minister ook goed uit. Karremans heeft het vuur naar zich toegenomen, waardoor anderen in dekking konden blijven. Daarvoor is hij later beloofd door hem tot kolonel te bevorderen. Maar hij is wel voor zijn leven beschadigd.' In: Jaco van Lambalgen en Cees van der Laan, 'Het is niet pluis op Plein 4', *Tubantia*, 22/08/98.

162 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01; Jaco van Lambalgen en Cees van der Laan, 'Het is niet pluis op Plein 4', *Tubantia*, 22/08/98.

Of zoals Nysingh in 1997 schreef: ‘Schouten [liet] tijdens de bevelsoverdracht al op subtiële wijze weten dat hij niet zou doorgaan met het aftasten van de grenzen van het primaat van de politiek, zoals Couzy dat had gedaan.’¹⁶³ Hoewel met het leeftijdsontslag van Couzy een bekritiseerde speler in het Srebrenica-drama van het toneel verdween, bleef Srebrenica als een klamme deken over het ministerie liggen.¹⁶⁴ Het duurde tot 1998 voordat een minister zich gedwongen zag harde maatregelen te nemen in een poging de beschadigde integriteit van Defensie te herstellen.

8. Het OP-Mike-incident

Het zogeheten ‘OP-Mike-incident’ speelde een belangrijke rol in de nasleep van de gebeurtenissen in Srebrenica. De vraag is hier hoe het mogelijke overrijden van een aantal Moslims door een Nederlands pantservoertuig het karakter van een affaire kon aannemen, en welke effecten daarvan uitgingen op de betrokkenen. Daarbij is natuurlijk ook de vraag van belang in hoeverre de grote opwinding daarover achteraf door de feiten werd gerechtvaardigd. De geschiedenis van het incident is voor een groot gedeelte ook de geschiedenis van de manier waarop de informatie daarover naar buiten is gekomen. Maar wat was nu de kern van de gebeurtenis?

In deel III is al aan de orde geweest onder welke moeilijke omstandigheden de bemanning van OP-Mike – elders in dit rapport ook OP-M genoemd – op 11 juli aan de terugtocht naar Potočari begon.¹⁶⁵ De Dutchbatters hadden gezien hoe onder hun ogen twee mannen werden geliquideerd door de lokale Moslim-commandant ‘Envir’, omdat zij het vertrek van de Nederlanders wilden verhinderen. Vervolgens waren er onderlinge gevechten uitgebroken, waarbij eveneens doden vielen.¹⁶⁶ De groep van ruim honderd vluchtelingen uit het gehucht Jagličići, waar de OP lag, bewoog zich vervolgens samen met de Nederlanders langzaam richting Potočari. Onderweg sloten zich grote aantallen burgers uit de omringende dorpen en gehuchten aan. Om 20.10 uur noteerde de dienstdoende militair in het register van de *Opsroom*: ‘OP-M gaat terug echter er komen duizenden vluchtelingen mee deze kant op. “Huge problem.”’¹⁶⁷

De YPR was afgeladen met vluchtelingen. Iedereen probeerde een plaatsje te bemachtigen. De OP-commandant en op dat moment ook chauffeur van de YPR, sergeant M.A. Mulder, ‘schopte’ degenen die goed ter been waren van het voertuig af. Kinderen werden door moeders op de YPR gegooid; sommige vielen er weer af. Al snel lagen er ook gewonden, als gevolg van eerdere Bosnisch-Servisische mortierbeschietingen, ‘drie lagen dik’ op het pantser. Voor sommigen dreigde daardoor zuurstoftekort. De gewondenverzorger deed wat hij kon. Op een zeker moment kreeg Mulder te horen dat er een vrouw op het pantserluik aan het bevallen was.¹⁶⁸

Mulder bevond zich met zijn verbindingsman en de boordschutter in de YPR. Twee

¹⁶³ Ewoud Nysingh, ‘Liever onder de troepen’, *de Volkskrant*, 26/04/97.

¹⁶⁴ Aldus een ‘hoge officier’ in: Jaco van Lambalgen en Cees van der Laan, ‘Het is niet pluis op Plein 4’, *Tubantia*, 22/08/98.

¹⁶⁵ Het navolgende is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op: OM Arnhem, proces-verbalen opgemaakt door het KMar-Sebrateam, P. 506/

1998, afgesloten op 25/11/98, en op debriefingsverklaringen van R.P. van Veen, 11/09/95; M. Doze, 12/09/95; informatie gebaseerd op vertrouwelijke debriefingsverklaring (52).

¹⁶⁶ Vertrouwelijke informatie (83).

¹⁶⁷ SMG/Debrief. Maandregister Opsroom, 11/07/95, entry 20.10.

¹⁶⁸ Interview M.A. Mulder, 06/10/98.

militairen liepen achter het voertuig en een ervoor. De tocht verliep erg langzaam en Mulder vreesde dat hij afgesneden zou raken van de compound, ook omdat benzinegebrek dreigde: 'Het was rijden, stoppen, rijden, stoppen.' Hoewel hij van kapitein Matthijssen opdracht had gekregen om de vluchtelingen achter zich te houden, was dat op een gegeven moment niet meer mogelijk doordat zich onderweg steeds meer mensen bij de stoet voegden. Af en toe stopte Mulder om zich even aan hen te laten zien, ter geruststelling.¹⁶⁹ Bij een van die gelegenheden zag hij dat zich vóór zijn voertuig enkele tientallen vluchtelingen bevonden, meest vrouwen, jongen kinderen en bejaarden. Achter zag hij vluchtelingen, zover het oog reikte.

Rond middernacht ontstond een crisissituatie. De YPR bevond zich op de weg die vanaf het dorp Šušnjari, even ten zuiden van Jagličići, naar Potočari liep, even voorbij het dorp Milačevići. Op dat punt van de route bevond zich aan de zuidkant een steile wand en aan de noordzijde water, met daarachter een steile helling. Mulder stond juist weer voor op het pantser toen hij een vuurstoot hoorde. Uit noordelijke richting werd met .50 lichtspoor op de stoet gevuurd. Onmiddellijk ontstond grote paniek en chaos. Vluchtelingen vielen van de YPR af; het was voor de soldaten niet duidelijk of ze waren getroffen of probeerden dekking te zoeken. Mulder moest razendsnel beslissen wat te doen. Hij kreeg de indruk dat de witte YPR het vuur aantrok, en dat er nog meer slachtoffers konden vallen als hij zou blijven staan. Hij beval zijn mannen in te stijgen en onder pantser te gaan. Daarna deed hij de lichten van de YPR aan en claxonnerde hij. Vervolgens gaf hij gas.

Hoewel Mulder gekeken had toen hij wegreed en de weg redelijk vrij leek, kon hij niet in zijn dode hoek kijken, omdat hij onder pantser zat. Hij had het gevoel dat hij over mensen heen was gereden. Zijn vermoeden werd bevestigd door zijn boordschutter, die vanuit zijn geschutskoepel bovenop de YPR de dode hoek van de chauffeur moest overzien. Die was er zeker van dat zij over vluchtelingen heen waren gereden. Hij zag hoe mensen tegen de rotswand gedrukt stonden en anderen wegduwden. Het ging allemaal erg snel. Er was geen tijd om Mulder te waarschuwen. Minstens drie mensen zag de boordschutter onder de tracks aan de rechterzijde van de YPR terechtkomen.

Mulder reed in haast ongeveer driehonderd meter verder. Na een bocht in de weg, waar zowel de YPR als de vluchtelingen in dekking stonden, bracht hij zijn voertuig tot stilstand. De YPR stond toen ter hoogte van de moskee aan het begin van Potočari (het eigenlijke gehucht lag in oost-west-richting langs de weg naar Šušnjari; de fabriekscomplexen en de Dutchbat-compound lagen aan de noord-zuid weg van Srebrenica naar Bratunac, waarop de eerstgenoemde weg uitkwam). De bemanning praatte na over de gebeurtenis. Ook gaven zij de beschieting door aan de *Opsroom* van de C-compagnie. Ondertussen naderden ook de vluchtelingen, nog steeds in grote paniek. Niemand sprak de Dutchbatters aan op het overrijden van vluchtenden. Gezamenlijk reden ze door naar de *blocking position* van de B-compagnie, bij de T-splitsing met de weg tussen Srebrenica en Bratunac. Daar werden ze door hun collega's opgevangen en kregen ze te horen dat zijzelf door moesten naar de compound; de vluchtelingen moesten onderweg het terrein van de busremise op geleid worden. Twee zieken bleven wel op de YPR en werden meegenomen naar de compound in Potočari.

Nadat Mulder de YPR in de fabriekshal had geparkeerd, werden ze opgevangen door collega's. Daarna spraken ze met zijn zessen in de bunker over de gebeurtenis, om zich te

---

169 Interview M.A. Mulder, 06/10/98.

overtuigen van wat er gebeurd was. De boordschutter wist zeker dat ze over mensen gereden waren. Mulder meldde daarna het voorval aan zijn commandant, kapitein Matthijssen. Kort daarop hoorden de bemanningsleden van de YPR het verhaal (waarschijnlijk van collega's) dat er bloed en vleesresten op de rupsbanden te zien waren en men die had moeten schoonspuiten. Niet iedereen durfde te gaan kijken. Mulder troostte zich met de gedachte de sporen ook afkomstig konden zijn van een koe. Het beest, dat waarschijnlijk door vluchtelingen uit de stal was gehaald, kruiste aan het begin van de terugtocht het pad van de YPR. Mulder kon het dier niet ontwijken en was eroverheen gereden.¹⁷⁰

In Zagreb, na terugkeer van het bataljon op 22 juli, werd Mulder gedebrieft door de generaals Couzy en Bastiaans. Uit het verslag van dat gesprek valt niet op te maken of het overrijden is gemeld.¹⁷¹ Volgens Mulder had hij er wel, zij het kort, met Couzy over gesproken. Dat werd bevestigd door een van zijn collega's, die dit in Zagreb al van Mulder had gehoord. Couzy zelf bevestigde later dat Mulder hem het voorval had gemeld, maar dat hij er verder niet bij had stilgestaan. De BLS was meer geïnteresseerd geweest in de onderlinge gevechten tussen de Moslims waarvan Mulder getuige was geweest.¹⁷²

Tijdens de debriefing in Assen in september 1995 was Mulder om onbekende redenen de enige die van het incident melding maakte. Hij zei bij die gelegenheid dat er 'vrij veel mensen' onder de YPR waren geraakt.¹⁷³ Mulder baseerde zich daarbij niet op eigen waarnemingen. Omdat hij het verslag niet goed had nagelezen, had hij echter niet gezien dat het wél die indruk wekte. Het verhaal werd niet opgenomen in het debriefingsrapport, dat begin oktober 1995 verscheen.

De gehele bemanning van OP-Mike verliet de militaire dienst. De gebeurtenissen in Srebrenica hadden op hen een grote indruk gemaakt. De herinneringen lieten de meesten niet los. Toen de humanistisch raadsman van Dutchbat III, toenmalig majoor L.W.A. Hetebrij, via via hoorde van de problemen die het incident bij sommigen van hen had veroorzaakt, wist hij in het najaar van 1995 met twee van hen, onder wie Mulder, contact te leggen.¹⁷⁴ Van hen hoorde hij het verhaal van het overrijden

Begin juli 1996 kreeg Hetebrij een telefoontje van de plaatsvervangend directeur Voorlichting, H.P.M. Kreemers. Deze was begin mei benaderd door de Amerikaanse journalist David Rohde, die de Pulitzerprijs had gewonnen met zijn rapportages in 1995 over de executieplaatsen waar de mannen uit Srebrenica waren omgebracht. Rohde was nu bezig met een boek over de val van de *Safe Area* en had het ministerie van Defensie benaderd met het verzoek om medewerking. Kreemers had die toegezegd. In juni stuurde Rohde hem een lijst met vragen toe, waaronder een over de bemanning van OP-Mike. De journalist wilde weten wat zij hadden waargenomen van het vertrek van de Moslims. Kreemers trachtte Rohde met hen in contact te brengen, maar vernam dat alle betrokken militairen inmiddels de Koninklijke Landmacht hadden verlaten. Wel kreeg hij de naam op van Hetebrij, die nog in contact zou staan met de oud-militairen.¹⁷⁵

In de eerste week van juli belde Kreemers met Hetebrij en legde hij hem het verzoek van

170 Interview M.A. Mulder, 06/10/98.

171 SMG, 1007. Klep/Lagaune, 'verslag debriefing sgt I Mulder, 22/07/95, Kamp Pleso'.

172 Interview H.A. Couzy, 04/10/01.

173 Vertrouwelijke informatie (83).

174 Interview L.W.A. Hetebrij, 12/01/01.

175 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', p. 151-152; idem, deel 2, p. 26-27; interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99; OM Arnhem, KMar Sebra-team, P. 506B 001/1998. Proces-verbaal van verhoor van getuige H.P.M. Kreemers, 25/08/98.

Rohde voor. De humanistisch raadsman gaf het dringende advies om Rohde weg te houden van de OP-Mike-bemanning. De commandant van de YPR had moeten besluiten door een haag van mensen, onder wie vrouwen en kinderen, heen te rijden. Kreemers begreep uit de woorden van Hetebrij dat het mogelijk om een aantal van wel twintig tot dertig mensen gegaan kon zijn. De beslissing om te gaan rijden was in paniek genomen, en bij aankomst in Potočari moesten de tracks van de YPR worden schoongespoten omdat er menselijke resten aan zaten. Twee oud-militairen verkeerden nu in grote gewetensnood. Volgens Kreemers zei Hetebrij dat de bemanning elkaar geheimhouding had beloofd, maar deze zou dat in 1998 ontkennen tegenover onderzoeker Van Kemenade.¹⁷⁶

Plaatsvervangend directeur Voorlichting Kreemers was sinds de val van Srebrenica de belangrijkste woordvoerder van Defensie over het onderwerp. Hij probeerde de publiciteit nog enigszins in voor Defensie goede banen te leiden. Zijn aanpak werd echter niet door iedereen gewaardeerd. Bij journalisten kreeg hij gaandeweg de reputatie van *spin doctor*, die ervan verdacht werd dat hij probeerde de deksel op de doofpot te houden. Die mening veranderde bij sommigen van hen pas toen, na de openbaarmaking van allerlei documenten, duidelijk werd dat veel ook Kreemers onbekend was geweest.¹⁷⁷ Maar ook intern binnen Defensie was niet iedereen gecharmeerd van zijn optreden. Voor veel leden van Koninklijke Landmacht was hij een verlengstuk van minister Voorhoeve en diende hij vooral diens belang.

Kreemers zag de grote politieke risico's van het verhaal over OP-Mike zoals dat hem ter ore was gekomen. Een verwijzing naar het incident ontbrak in het debriefingsrapport. De minister zou ervan beschuldigd kunnen worden dat hij de Tweede Kamer onvolledig had ingelicht. "Ik leg binnen vijf minuten mijn functie neer als blijkt dat het parlement onjuiste informatie is verschaft en dat niet gecorrigeerd wordt," heb ik twee of driemaal in mijn werkkamer tegen de aanwezigen gezegd,' aldus Voorhoeve.¹⁷⁸ Een van die momenten was de bekendwording van het OP-Mike-incident. Op 9 juli 1996, na het telefoongesprek met Hetebrij, stelde Kreemers Voorhoeve op de hoogte, in aanwezigheid van diens hoofd-Kabinet, G. ter Kuile. De minister schrok erg van de mededeling en kondigde aan af te treden als het verhaal waar bleek te zijn.¹⁷⁹ Tekenend voor de lading was ook dat op het bureau van luitenant-generaal M. Schouten, de opvolger van Couzy, al een bevel klaar lag om het 13e Bataljon van de Luchtmobiele Brigade te ontbinden. Of het zou worden uitgevaardigd hing af van de uitslag van een onderzoek waarom Voorhoeve had verzocht.¹⁸⁰

Het besluit daartoe werd genomen in een gesprek met staatssecretaris J. Gmelich Meijling, enkele hoge ambtenaren en de commandant van de Koninklijke Marechaussee, D.G.J. Fabius, waarin Voorhoeve zijn aankondiging over een mogelijk aftreden nog eens herhaalde. De aanwezigen besloten de Marechaussee te vragen een onderzoek in te stellen. Voorhoeve wilde weten of de berichten over OP-Mike gemeld waren tijdens de debriefing in 1995 en of daarover indertijd contact was geweest met het openbaar ministerie.¹⁸¹ Fabius belde

¹⁷⁶ Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. L.W.A. Hetebrij en E. Dijkman, p. 2.

¹⁷⁷ Dit kwam naar voren in diverse gesprekken met journalisten, onder wie Twan Huys. Interview T. Huys, 08/11/00.

¹⁷⁸ Dagboek Voorhoeve, p. 193. De andere twee momenten waren de val zelf op 11 juli en de bekendwording van duidelijke aanwijzingen voor

massamoorden in augustus 1995. Voorhoeve noemt OP-Mike niet.

¹⁷⁹ Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 26.

¹⁸⁰ Interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99.

¹⁸¹ Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. J.J.C. Voorhoeve, eerste gesprek, p. 12.

eerst met Hetebrij, die geschokt reageerde. Toen Kreemers hem had gebeld, was hij in de veronderstelling dat het verhaal over OP-Mike in Den Haag bekend was. Nu merkte hij dat zijn mededeling over iets wat hem vertrouwelijk was verteld, Den Haag wakker had geschud. Hetebrij was daarom erg verbolgen over het optreden van Kreemers. Toen Fabius hem belde weigerde hij alle medewerking, waarbij hij zich beriep op zijn vertrouwenspositie.¹⁸² Daarop zond de KMar-commandant twee rechercheurs van de Marechaussee, P.H. Rutten en C.A. Martens, naar hem toe. Onder die druk zegde Hetebrij toe contact te zullen zoeken met een van de betrokkenen en om diens medewerking te vragen. De raadsman belde met Mulder, die zijn toestemming gaf. Vervolgens verschaftte Hetebrij aan de rechercheurs diens naam en adres.

Kort na middernacht klopten Rutten en Martens bij Mulder aan om zijn debriefingsverklaring op te halen. Mulder gaf die mee, onder het voorbehoud dat alleen de minister een kopie mocht krijgen.¹⁸³ Ondertussen vond nog een andere actie plaats. Brigadegeneraal O. van der Wind, de voormalige leider van de debriefing in Assen, kreeg vanuit de top van het ministerie het verzoek om een onderzoek in te stellen naar het OP-Mike-incident. Van der Wind gaf twee medewerkers van de MID/KL, F. Pennin en kapitein C.C. Triep, opdracht om in het debriefingsarchief de vertrouwelijke verklaringen te lichten. Zij formuleerden aan de hand van de verklaringen een conceptantwoord, waarmee ze teruggingen naar Van der Wind, die het definitieve antwoord opstelde.¹⁸⁴

Op vrijdag 11 juli kreeg Kreemers van minister Voorhoeve te horen dat het KMar-onderzoek tot een versie van het verhaal had geleid die, zeker wat de aantallen betrof, sterk afweek van die van Kreemers.¹⁸⁵ In het midden bleef of het aantal dat hij gehoord had van Hetebrij klopte. Wel bleek dat het incident tijdens de debriefing was gemeld en dat er contact geweest was met mr. A.P. Besier van het Openbaar Ministerie in Arnhem over het mogelijke overrijden. Die zag echter geen aanleiding voor een strafrechtelijke vervolging. Het incident kwam in geen enkele andere verklaring voor en had, als het al waar was, plaatsgevonden onder oorlogsomstandigheden.

De verwijzing naar het KMar-onderzoek door Voorhoeve was opmerkelijk. Naar Kreemers zelf in 1998 merkte, bestond dat uit niet meer dan het proces-verbaal van de contacten van Rutten en Martens met Hetebrij en Mulder op 9 juli 1996. En daarin werd Mulders uitspraak over het overrijden van vluchtelingen uit zijn debriefingsverklaring aangehaald.¹⁸⁶ De conclusie dat er geen sprake was van een nieuw feit, werd getrokken na een vergelijking van zijn verklaring met die van de overige bemanningsleden van de YPR. Zij bleken er niets over gemeld te hebben.

Op de interne bijeenkomst waar Voorhoeve de uitkomst van het onderzoek meedeelde, werd Kreemers het mikpunt van kritiek. Volgens zijn herinnering riep plaatsvervangend chef-defensiestaf Van Baal dat 'dit niet nog een keer' mocht gebeuren. De voorlichter zou de minister op het verkeerde been hebben gezet. In het vervolg zouden dergelijke zaken via de

182 Interview L.W.A. Hetebrij, 12/01/01.

183 Interview M.A. Mulder, 06/10/1998. Dit element ontbrak in het proces-verbaal dat de rechercheurs van hun activiteiten opstelde.

184 OM Arnhem, KMar Sebra-team, P 506.D8d/1998. Proces-verbaal van aanvullend verhoor van getuige F. Pennin, 24/11/98.

185 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan',

deel 2, p. 27; Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. J.J.C. Voorhoeve, eerste gesprek, p. 12.

186 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 29; OM Arnhem, KMar R 003/1996 JD, 'Srebrenica Post M', 10/07/96. Opgenomen in: KMar Sebrateam, P. 506/1998, afgesloten op 25/11/98.

Bevelhebber moeten lopen. Ook kreeg Kreemers het verwijt dat hij onnodig paniek had gezaaid.¹⁸⁷ Achteraf zou Van Baal tegenover het NIOD verklaren dat hij 'het volste begrip' had voor het feit dat Kreemers direct naar de minister was gestapt: 'De relatie [van de Centrale Organisatie] met de KL werd bepaald door de verhouding tussen Voorhoeve en Couzy. Dat men op het Plein dus geen zaken meer met de KL wenste te doen, was evident. De lijnen waren goed in de richting van de minister en in de richting van de CDS, maar niet in de richting van de KL.' Indertijd kon Van Baal daar weinig begrip voor opbrengen: 'Dat heb ik hem [Kreemers] dus kwalijk genomen: "Bert, ik zie je heel vaak. Ik begrijp niet waarom je niet onmiddellijk met dit fenomeen naar de KL bent gelopen zodat we het direct uit kunnen zoeken." Nou, dat heeft hij dus niet gedaan. Dan ontstaat er een dimensie in de verhoudingen die niet meer in goede banen te leiden is.'¹⁸⁸ De voorlichter kreeg in elk geval een tijdje later van collega's het advies om maar even in de luwte te gaan. Hij nam ouderschapsverlof op.¹⁸⁹

Twee jaar later, in 1998, keerde OP-Mike in volle hevigheid terug in de belangstelling. De afwikkeling van Srebrenica, met steeds weer opduikende nieuwe of vermeende nieuwe 'affaires', leek een nooit eindigende lijdensweg te zijn geworden. Rond de jaarlijkse herdenking van de val op 11 juli zwol de publiciteit steevast aan. 'De S is weer in de maand', viel dan binnen Defensie te horen.¹⁹⁰

Een van de voornaamste aanjagers was de actualiteitenrubriek *Nova*, en met name verslaggever Twan Huys. Srebrenica was in de zomer van 1995 door de redactie tot journalistiek speerpunt benoemd en had sinds die tijd regelmatig voor opschudding gezorgd.¹⁹¹ Doordat er inmiddels veel partijen met uiteenlopende belangen bij de kwestie Srebrenica betrokken waren geraakt, hadden Huys en andere journalisten die zich in het dossier hadden vastgebeten, een rijk jachtterrein. Selectieve informatieverstrekking aan de media door betrokkenen was een probaat middel om eigen belangen te bevorderen of die van anderen te schaden.

Ook *Nova* maakte daar handig gebruik van. In de avond van 12 augustus 1998 stuurde Huys een fax aan Kreemers waarin hij, met een beroep op de Wet Openbaarheid Bestuur, vroeg om de openbaarmaking van 'Rapport 003/1996 JD', opgemaakt door de Koninklijke Marechaussee op 19 juli 1996. De verslaggever was duidelijk getipt, zo blijkt uit de nauwkeurige aanduiding van dit vertrouwelijke document.

Bij de voorbereiding op een reactie kreeg Kreemers voor het eerst het document onder ogen dat tot zijn verbazing het verhaal van Hetebrij over de rol van Mulder leek te bevestigen. KMar-commandant Fabius kwam het rapport uit 1996 op 13 augustus persoonlijk afleveren bij secretaris-generaal D.J. Barth, die Kreemers inzage gaf. Daarin stonden de relevante passages uit diens debriefingsverklaring. Fabius deelde mee dat hij de hoofdofficier van Justitie in Arnhem, De Wit, had gebeld. Het OM zou de zaak overnemen; de stukken

187 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 29

188 Interview A.P.P.M. van Baal, 12/12/01.

189 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 27.

190 Deze uitdrukking kwamen de onderzoekers diverse malen tegen tijdens informele contacten.

191 Interview T. Huys, 08/07/00. Zie hierover ook de bijlage van Wieten, 'Srebrenica en de journalistiek', juli 2001.

waren al onderweg om als basis te dienen voor een nieuw strafrechtelijk onderzoek.¹⁹² Het WOB-verzoek werd daardoor tot woede van Huys niet gehonoreerd. Kreemers besloot, als betrokkene vanwege zijn aandeel in 1996, van verdere woordvoering over dit onderwerp af te zien.¹⁹³

Ook op die 13 de bevond zich op het ministerie van Defensie J.A. van Kemenade, met zijn kabinetschef D. Bijl. Ze waren bezig het persbericht op te stellen over Van Kemenades aanstelling als onafhankelijk onderzoeker, die moest nagaan hoe Defensie met informatie was omgesprongen (zie elders in dit hoofdstuk). Dat initiatief was het gevolg van allerlei pijnlijke onthullingen, waarvan het televisieprogramma *Nova* de voornaamste leverancier was. Omdat De Grave geen zin had de smet van Srebrenica die op zijn voorganger kleefde, over te nemen, ondernam hij direct actie.

Elders in het departement vergaderden op dat moment De Grave en Korthals (Justitie) met hun beider secretarissen-generaal en enkele ambtenaren. De Grave herhaalde een opdracht om alle dossiers over Srebrenica nog eens na te lopen, om te zien of er nog meer zaken waren die moesten worden geopenbaard of aan het OM overgedragen. Beide ministers besloten daarover zo snel mogelijk een brief aan de Tweede Kamer op te stellen.

Dit voornemen werd doorkruist door een telefoontje van het *NOS-journaal*. Een anonieme bron had zich gemeld met het verhaal dat er bij OP-Mike tientallen Moslims waren overreden door een Nederlandse YPR. Het journaal was van plan de zaak 'groot' te brengen en bood de minister aan om in de uitzending te reageren. De Grave maakte daar dankbaar gebruik van, om zo mede te delen dat er een strafrechtelijk onderzoek zou komen naar de gebeurtenissen bij OP-Mike en dat Van Kemenade een onafhankelijk onderzoek zou uitvoeren.

Nog op de avond van 13 augustus 1998 reageerden de fracties in de Tweede Kamer 'bedroefd en geschokt' op het bericht van het *NOS-journaal* – dat zich baseerde op een 'bron binnen de defensieorganisatie die anoniem wilde blijven – dat een Nederlandse YPR in juli 1995 twintig tot dertig Moslims zou hebben doodgereden. 'Dit is een slag voor Nederland en

192 Het OM zou onderzoeken of er sprake was van strafbare feiten. Het besluit voor het onderzoek kwam van hoofdofficier van Justitie te Arnhem naar aanleiding van nieuw beschikbaar materiaal. Sinds 13 augustus beschikte het OM over een rapport van de KMar uit 1996 over OP-M. Dit was daar terechtgekomen gekomen nadat Defensie het WOB-verzoek van *Nova* in behandeling had genomen. Het OM zou tevens het hele debriefingsrapport opnieuw bezien op aanwijzingen van mogelijk strafbare feiten. Onder meer: 'Onderzoek OM naar Dutchbat'; 'Onvolledige weergave incidenten Srebrenica', *NRC Handelsblad*, 14/08/98; 'Toch onderzoek optreden Dutchbat', *Trouw*, 14/08/98; TK, vergaderjaar 1997-1998, 26 122, nr. 1 (13/08/98). Overigens hadden Defensie en Justitie met het OM op woensdag 12 augustus in een persverklaring bekend nog gemaakt dat de

managementrapportage, net als in 1995, onvoldoende grond gaf voor een strafrechtelijk onderzoek. Aanleiding was dit keer het bericht van *Nova* dat de managementrapportage het openbaar ministerie nooit had bereikt. De inhoud was het OM in 1995 wel kenbaar gemaakt, maar het document was nooit opgestuurd. Het voorbehoud was wel dat dit besluit zou worden bezien als de lopende onderzoeken nieuwe feiten op tafel zouden opleveren. Een dag later bleek dat het geval. Onder meer: 'OM weigert onderzoek Srebrenica. Vervanger van De Ruiter gezocht.' *Het Parool*, 13/08/98; 'Justitie: geen onderzoek Dutchbatters', *de Volkskrant*, 13/08/98; Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 22-31; Mediabericht van het Arrondissementsparket Arnhem, 14/08/99.

193 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 29.

voor het ministerie van Defensie,' sprak D66-Kamerlid J. Hoekema.¹⁹⁴ De grote politieke nervositeit in Den Haag die ontstaan was door de stroom aan publiciteit over Srebrenica sinds juli, liet ook minister-president Kok niet onberoerd. Enkele dagen na het NOS-bericht, bij zijn terugkeer van vakantie, verklaarde Kok zonder dat hij over nadere informatie beschikte, dat hij 'onthutst' was en dat er 'geen sprake van begrip' kon zijn als de berichten juist bleken te zijn.¹⁹⁵ Voor zijn overhaaste en forse woorden zou hij later bekritiseerd worden.

Het aantal mensen dat volgens het *NOS-journaal* was overreden (twintig tot dertig), was het getal dat plaatsvervangend directeur Algemeen Beleidszaken L.F.F. Casteleijn in 1996 uit de mond van Kreemers had opgetekend en in een notitie had neergelegd.¹⁹⁶ Wie naar het *NOS-journaal* gelekt had, bleef onduidelijk, evenals het motief. Huys sprak het vermoeden uit dat de 'onthulling' als bliksemafleider moest dienen voor zijn graafwerk in deze en andere gevoelige kwesties.¹⁹⁷ Dat is mogelijk. Nu was Defensie hem een slag voor. Minister De Grave kon tonen dat hij meteen alle stappen had ondernomen om de zaak op te helderen. Daarmee voorkwam hij dat hij in zijn prille bestaan als minister meteen politieke schade opliep.

In de publiciteit werden ook andere, deels allang bekende, overrijdensincidenten opgeroepen. In de verwarring werden soms verschillende verhalen door elkaar gehaald en met elkaar vermengd. Het onderzoek in 1998 van het KMar-Sebra-team, dat speciaal was opgericht om alle affaires rond Srebrenica met mogelijk strafrechtelijke implicaties te onderzoeken, betrof naast OP-Mike ook deze incidenten.¹⁹⁸

De bevindingen van het Sebra-team over OP-Mike illustreerden hoe twee jaar tevoren bij Defensie de overtuiging was ontstaan dat het verhaal van Hetebrij onjuist moest zijn. Ook werd uit de processen-verbaal duidelijk hoe Defensie tot die conclusie was gekomen. Door de beschrijving van de activiteiten van Van der Wind c.s. in 1996 wierp het onderzoek onbedoeld een licht op de manier waarop in tijden van politieke nood informatie werd verzameld. Ook werd daardoor duidelijk dat in dat jaar in wezen dezelfde conclusie werd getrokken als die van de opstellers van het debriefingsrapport: het verhaal van Mulder werd 'nauwelijks' door 'steunverklaringen' gedekt. Zo vreemd was die uitkomst ook weer niet, omdat Van der Wind, die zowel in 1995 in Assen als in 1996 betrokken was bij het onderzoek, zich uitsluitend baseerde op het materiaal van de debriefingsverklaring; er waren geen nieuwe gegevens beschikbaar gekomen. Tijdens het KMar-onderzoek in 1998 kwam de waarheid wel boven water: een van de andere bemanningsleden gaf tijdens zijn verhoor toe dat hij gezien had dat de YPR over mensen was gereden, zij het naar zijn mening slechts een gering aantal. Vanwege de grote psychische problemen die deze gebeurtenis en een aantal andere ingrijpende voorvallen hadden veroorzaakt, had hij de zaak jarenlang verzwegen. Tegenover zijn ondervragers verklaarde hij dat hij opgelucht was nu hij het verhaal verteld had. Hetzelfde gold voor zijn collega's, die aanvullende verklaringen gaven.

Het Openbaar Ministerie besloot de chauffeur van de YPR, de voormalige sergeant Mulder, niet te vervolgen. Opzet en schuld konden niet worden bewezen. Gelet op de

¹⁹⁴ ANP, 'Tweede Kamer geschokt over nieuwste feiten in zaak Srebrenica', 13/08/98, 21:23 CET.

¹⁹⁵ 'Kok onthutst door incident Dutchbat', *De*

Limburger, 18/08/98.

¹⁹⁶ Interview H.P.M. Kreemers, 18/03/99.

¹⁹⁷ Interview T. Huys, 08/07/00.

¹⁹⁸ Zie hierover hoofdstuk 4 van dit deel.

kritieke situatie – de YPR lag onder vuur; de paniek was groot – had de bemanning terecht besloten om te gaan rijden; ze had gedaan wat verwacht mocht worden om te voorkomen dat er slachtoffers zouden vallen. In strafrechtelijke zin was er niet laakbaar gehandeld.¹⁹⁹ Met deze begrijpelijke beslissing kwam er voor hem en voor zijn vijf collega's een formeel einde aan de nasleep van een zeer ingrijpende gebeurtenis. OP-Mike was een trauma voor alle Nederlandse betrokkenen en een voorbeeld van de dilemma's waarmee sommige Dutch-batters geconfronteerd werden. Een van de oud-bemanningsleden van OP-Mike sprak kort na de NOS-uitzending anoniem in de pers:

Shit, (...) ik wil het allemaal vergeten. Die grote rotzooi. Jullie hebben geen idee wat we allemaal hebben meegemaakt. We zijn dagelijks blootgesteld aan de waanzin van de oorlog. En nu wordt in de pers met een nuchtere blik elk incident er uitgelicht en vergroot. Man, tijdens een vlucht onder mortievuur sta je niet stil bij wat er onderweg allemaal gebeurt. Dan denk je: hoe overleef ik deze hel? Kom ik nog wel thuis?²⁰⁰

Behalve deze indirecte slachtoffers waren er de overreden en beschoten vluchtelingen. Hoeveel er zijn geweest en wie zij waren, werd nooit duidelijk. De mediaophef in Nederland over het OP-Mike-incident alarmeerde ook de Bosnische pers. Sommige media en belangengroeperingen reageerden ronduit vijandig op wat zij beschouwden als het zoveelste voorbeeld van de anti-Moslim-houding bij de Nederlandse militairen. Zij stookten het vuur flink op. Er waren echter ook journalisten die serieus onderzoek gingen doen. Een van hen was de voormalige UNMO-tolk Emir Suljagić, die samen met Dutchbat uit de enclave was gekomen. Later werd hij journalist voor het onafhankelijke weekblad *Dani*. Suljagić ging in de zomer van 1998 ook achter het verhaal van de overreden vluchtelingen aan, maar vond geen bevestiging.²⁰¹ Een collega van het dagblad *Dnevni Avaz* wist enkele vluchtelingen op te sporen die met de YPR mee waren gelopen. Ze hoorden voor het eerst van het verhaal en waren verrast. Niemand had iets gezien. Maar ze sloten evenmin uit dat een dergelijk incident zich had afgespeeld. Boven het artikel plaatste de krant de kop: 'In die hel was alles mogelijk.'²⁰²

9. Omtrent Van Kemenade

De media, en daaropvolgend de politiek, lieten 'Srebrenica' na het afsluitende Kamerdebat in december 1995 niet los. Jaarlijks kwam rond 11 juli de val van de enclave breeduit in het nieuws. Bestaande rapportages van Defensie, zoals het debriefingsrapport, hadden nog geen

199 Mediabericht Arrondissementsparket Arnhem, 24 maart 1999. Voor een veroordeling was bewijs nodig van het gevolg van het incident (verwondingen of overlijdensgevallen *als gevolg van*). Ook indien slachtoffers geïdentificeerd zouden worden, was strafvervolging echter niet op zijn plaats. Het handelen van de militairen was immers niet gericht op het doden of verwonden van vluchtelingen.

200 P. Bolwerk, 'Over moslims gereden? Niets van gemerkt', *Dagblad De Limburger*, 15/07/98.

201 Interview Emir Suljagić, 12/03/99.

202 'In that hell everything was possible', *Dnevni Avaz*, 16/08/98. Vertaling opgenomen in het dagelijkse persoverzicht van het Amerikaanse SFOR-onderdeel in Tuzla: *Tuzla Night Owl*, 17/08/98. Ook tijdens gesprekken van NIOD-onderzoekers in Bosnië na de zomer van 1998 bleek de reactie in het algemeen zowel verrast als tamelijk laconiek; dit soort dingen gebeurden nu eenmaal in een oorlog.

bevredigende antwoorden gegeven op de gebeurtenissen omtrent de val van de enclave. De nieuwsonderwerpen waren nagenoeg identiek, de accenten telkens verschillend. Het ging er bovendien niet alleen om te achterhalen wat er precies was gebeurd en wie daarvoor verantwoordelijk was. Velen veronderstelden, of raakten er zelfs stellig van overtuigd, dat de defensieorganisatie moedwillig onaangename zaken onder tafel had geschoven om het ministerie van Defensie en de Koninklijke Landmacht niet in een kwaad daglicht te stellen. Nederland zou informatie rond Srebrenica in een doofpot hebben gestopt. In de zomer van 1998 bereikte dit een dieptepunt: de integriteit van de defensieorganisatie, en daarmee van het ministerie, kwam expliciet ter discussie te staan.

De kersvers aangetreden minister van Defensie, F.H.G. de Grave, beloofde beterschap en kondigde aan er alles te doen om opening van zaken te krijgen. Hij stelde onder meer een onderzoek in naar de informatievoorziening omtrent de val van de enclave.²⁰³ De Commissaris van de Koningin van Noord-Holland, J.A. van Kemenade, vond hij daartoe bereid. Met de aanstelling van dit politieke zwaargewicht gaf de regering aan dat ze de kritiek serieus nam en een daad wilde stellen om een einde te maken aan de aanhoudende discussie over Srebrenica.

Van Kemenade concludeerde dat er geen sprake was van een doofpot, in de zin van een doelbewuste belemmering van waarheidsvinding. Wel voegde hij daar direct aan toe dat de informatiestroom over Srebrenica sinds juli 1995 vaak warrig, gebrekkig, verbrokkeld, te laat en amateuristisch was. Ook had Defensie krampachtig gereageerd op incidenten.²⁰⁴

De Grave haalde opgelucht adem.²⁰⁵ Dat was begrijpelijk, aangezien er veel op het spel stond. In zijn eigen woorden: 'Met de suggestie dat Defensie de waarheidsvinding zou belemmeren, zou ik niet kunnen functioneren.'²⁰⁶ En: 'Een minister kan alleen goed functioneren als de informatievoorziening volledig en correct is. Alleen dan kan hij politieke verantwoordelijkheid dragen.'²⁰⁷

Het onderzoek suste de gemoederen; zijn positie en die van het ministerie waren niet meer

203 Die zomer volgden meerdere maatregelen. Op 13 augustus 1998 maakte De Grave ook bekend dat het OM een hernieuwd onderzoek zou doen naar het mogelijk overrijden van Moslims door Dutchbatters (zie eerder in dit hoofdstuk). Op 18 augustus 1998 viel vervolgens het besluit dat een parlementaire werkgroep, later de commissie-Blaauw, zou gaan onderzoeken of een parlementaire enquête nodig was. De uitslagen van Van Kemenade en het OM werden wel afgewacht. De commissie-Blaauw oordeelde nadien dat een parlementaire commissie moest onderzoeken hoe de politieke besluitvorming bij vredesoperaties verbeterd kon worden. Dit werd de commissie-Bakker, die op 24 maart 1999 van start ging. Vooral voorstanders van een parlementaire enquête beklagden zich in de media over de opeenstapeling van (deel)onderzoeken naar 'Srebrenica' naast het 'grote' NIOD-onderzoek, dat door de duur van het project toen nog geen antwoorden op vragen kon bieden. In hun ogen waren al die onderzoeken middelen van de politie-

ke top om onder een enquête uit te komen. Zie onder meer het redactioneel commentaar in *NRC Handelsblad*, 14/08/98; J.A.A. van Doorn in *HP/De Tijd*, 21/08/98.

204 Deze woorden gebruikte Van Kemenade op de persconferentie bij de presentie van het rapport. Onder andere in *Het Parool* en *NRC Handelsblad*, 29/09/98.

205 De opluchting van De Grave werd breed uitgemeten in de pers. *Het Parool* maakte er zelfs een kop van: 'De Grave haalt opgelucht adem', 29/09/98.

206 Aangehaald in *Het Parool*, 29/09/98, 'De Grave haalt opgelucht adem.'

207 'Defensie werkte naar behoren mee', *NRC Handelsblad*, 29/09/98; *Trouw* schrijft dat De Grave in grote problemen zou zijn gekomen als Van Kemenade zou vaststellen dat er 'willens en wetens een loopje met de waarheid was genomen'. In: 'Geen Srebrenica-dooftpot gevonden', *Trouw*, 29/09/98.

in het geding. Lof was er voor de daadkracht van De Grave om tot een onderzoek over te gaan en voor de voortvarendheid waarmee Van Kemenade tot een conclusie kwam. Niettemin was er ook kritiek te horen. Van Kemenade zou te haastig tot conclusies zijn gekomen die voor het ministerie ‘niet al te ongunstig’ waren.²⁰⁸ De stelligheid waarmee hij zijn onderzoeksresultaten presenteerde, voedde in bepaalde kringen ook juist de heersende achterdocht in plaats van die weg te nemen.²⁰⁹ Dat alles tastte de geloofwaardigheid van het onderzoek aan. Twijfel bleef bestaan. Menigmaal werd Van Kemenade in de media verweten dat hij zélf deel uitmaakte van een doofpot.

Dit verwijt, in combinatie met de afwijkende conclusies van het NIOD in relatie tot die van het rapport-Van Kemenade over de afhandeling van bepaalde zaken (zoals de debriefing, de overeenkomst tussen Smith en Mladić, de ‘lekkende’ kolonel, de ‘verklaring-Franken’; zie eerder in dit hoofdstuk), was de reden om het onderzoek van Van Kemenade in dit rapport onder de loep te nemen. Hoe is hij tot zijn conclusies gekomen, en komen zij overeen met de bronnen waarover hij beschikte? Heeft zijn rapport bijgedragen aan de behoefte het boek *Srebrenica* te sluiten? Waarom bleef de roep om antwoorden nadien aanhouden?

Wat eraan vooraf ging

Begin augustus 1998 ontstond er grote onrust op het ministerie van Defensie door de aanhoudende media-aandacht over ‘Srebrenica’. Het radioprogramma van de VPRO *Argos* en, daardoor geïnspireerd, *Nova* plaatsten opnieuw kritische kanttekeningen bij het mislukte fotorolletje. Kamervragen volgden.²¹⁰ Vanaf dat moment sloegen de daaropvolgende *Nova*-uitzendingen ‘als meteorieten op het ministerie van Defensie in’, aldus Defensievoorzitter Kreemers.²¹¹ De vraag of het ‘verdwenen’ dagboek van een Nederlandse militair die in Angola had gediend met opzet was kwijtgeraakt, zorgde voor extra verhitte gemoederen. Het dagboek bevatte belastende informatie, en bleek onvindbaar na afronding van een onderzoek medio 1997 naar mogelijke wangedrag van Nederlandse militairen bij de vredesmissies in Angola tussen 1992 en 1997.²¹²

208 ‘Twijfels na conclusies’, *Algemeen Dagblad*, 29/09/98.

209 Dick Berts, ‘Van Kemenade tussen reputatie en doofpot’, *Trouw*, 30/9/98; Interview J.H.M. de Winter, 20/07/00.

210 H. Hillen (CDA) stelde op 14 en 17 juli en 11 augustus 1998 schriftelijk Kamervragen over het mislukte fotorolletje. De vragen in juli waren ingegeven door de uitzending van *Argos* op 10 juli, die van 11 augustus door een uitzending van *Nova* op 8 augustus. Op 11 augustus volgde een tweede reeks vragen van Hillen met M. Verhagen (CDA) over zowel het fotorolletje als het dagboek van Angola. <http://www.overheid.nl>.

211 Kreemers, ‘Aan de achterkant van de maan’, deel 2, p. 11. Overigens was *Nova* in de zomer van 1995 de enige actualiteitenrubriek die tijdens het zomerreces bleef uitzenden. Behalve van het Journaal had het geen enkele concurrentie te duchten en kon het vrij gemakkelijk een leidende

positie verwerven. De redactie nam in de uitzendingen vaak ruim de tijd om onderwerpen over Srebrenica te belichten; soms werden er zelfs hele uitzendingen aan gewijd. Interview T. Huys, 08/07/00.

212 De tweede opdracht over het zoekgeraakte Angola-dagboek laten we hier verder buiten beschouwing. Van Kemenade nam de conclusie van de IGK, vice-admiraal J.L.A. van Aalst, over dat de belastende informatie niet verloren was gegaan met de verdwijning van het dagboek. De relevante gegevens waren in de verklaring van de eigenaar van het dagboek opgenomen. De IGK concludeerde verder dat het dagboek na de afronding van het onderzoek ‘met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid abusievelijk is vernietigd’ met irrelevant bevonden materiaal. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1 (rapport), p. 36.

Op 11 augustus vond een crisisberaad plaats bij de secretaris-generaal van Defensie Barth.²¹³ Er was iets nodig dat een einde maakte aan de hardnekkige geruchtenstroom die de integriteit van de defensieorganisatie in diskrediet bracht. Vanaf de val van Srebrenica, toen het drama in Bosnië een affaire in Nederland werd, was bij de ambtelijke top het idee gegroeid dat er iets moest gebeuren om schoon schip te maken. De minister en de zijnen konden zo immers niet goed functioneren.²¹⁴ De onrust van 'de zomer van 98' noopte tot handelen; de politieke situatie (een nieuwe minister op het toneel) bood die ruimte. Voorstellen in de trant van een lange brief met uitleg, zoals Voorhoeve placht te doen, of een parlementair onderzoek, wezen Barth en De Grave af. De eerste methode werkte niet, en de tweede zou leiden tot 'eindelooze reeksen lekken en kabaal in de media', aldus de minister.²¹⁵

De Grave besloot een onafhankelijk onderzoek in te stellen naar de vraag of defensiepersoneel de waarheidsbevinding rond Srebrenica had belemmerd. 'Zo'n onderzoek is nu nodig om duidelijkheid te verschaffen en Defensie van alle blaam te zuiveren', schreef De Grave op 18 augustus 1998 in een brief aan de Tweede Kamer.²¹⁶ Mochten defensiefunctionarissen 'ernstig' tekort zijn geschoten, 'dan dient ook daarover duidelijkheid geschapen te worden en kunnen passende maatregelen genomen worden'. Als er geen doofpot werd aangetroffen, was herstel van vertrouwen nodig.

In de zoektocht naar een geschikte onderzoeksleider viel aanvankelijk het oog op oud-minister van Justitie J. de Ruiters. Zelf twijfelde die om gezondheidsredenen; anderen hadden moeite met hem vanwege zijn betrokkenheid als extern controleur bij de debriefing in Assen. Ook in de media werd gemord over deze keuze. Op 12 augustus loste De Ruiters het probleem zelf op door zich niet beschikbaar te stellen 'om louter persoonlijke omstandigheden'.²¹⁷ Een gesprek met oud-minister van Defensie en oud-vice-voorzitter van de Raad van State, W. Scholten, leverde niets op. Vervolgens richtte De Grave zich tot Van Kemenade. Het verzoek werd mede namens de minister-president geformuleerd, die een 'dringend beroep' op de commissaris deed.²¹⁸ Volgens Van Kemenade gaf dat de doorslag,²¹⁹ en op 13 augustus

213 Behalve De Grave en de staatssecretaris van Defensie, H.A.L. van Hoof, waren aanwezig: PSG H. Hulshof, PBLA A.P.P.M van Baal, commandant KMar D.G.J. Fabius, chef-kabinet G. ter Kuile, F.J.J. Princen van DAB en H.P.M. Kreemers. Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 16.

214 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

215 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, pp. 16-18. Hij omschrijft Srebrenica als een 'virus dat alles aantast, slecht en goed'.

216 BSG. D98002165, brief met notitie van De Grave aan de voorzitter en leden van de ministerraad, 'Notitie ten behoeve van de ministerraad over de nasleep van de val van Srebrenica', 18/08/

98.

217 Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, pp. 23-31. In de media onder meer: 'Van Kemenade onderzoekt rol Defensie', *NRC Handelsblad*, 14/08/98.

218 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01; Kreemers, 'Aan de achterkant van de maan', deel 2, p. 23-31.

219 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01. Van Kemenade wenste wel eerst contact op te nemen met de directeur van het NIOD, J.C.H. Blom, om diens onderzoek niet in de wielen te rijden. Ook stelde hij als voorwaarde dat het rapport openbaar zou worden en dat hij alle wenselijke ondersteuning zou krijgen.

maakte Defensie diens aanstelling als onafhankelijk onderzoeker bekend. De media haalden deze geroutineerde bestuurder met veel onderzoekservaring met open armen binnen.²²⁰

Het eerste effect van het besluit van De Grave was dat het de roep om een parlementair onderzoek naar de nasleep van Srebrenica, die in de zomer van '98 zeer luid was, had weggenomen. Er was geen Kamermeerderheid meer voor te vinden. De PvdA, aanvankelijk nog voorstander, wilde eerst de resultaten van het onderzoek afwachten. Met de VVD, die zich er van meet af aan tegen had verzet, hield de partij het voorstel tegen (D66 en het CDA waren wel voorstanders van een parlementair onderzoek).²²¹

Aard en opzet onderzoek

De exacte opdracht die minister De Grave aan Van Kemenade verstrekte, was om 'na te gaan of er aanwijzingen zijn waaruit zou blijken dat door personen van het ministerie van Defensie en/of de defensieorganisatie feiten of mededelingen in verband met de gang van zaken rond de val van Srebrenica zijn achtergehouden of onzorgvuldig zijn behandeld, dan wel het proces van waarheidsbevinding daaromtrent op enigerlei wijze is belemmerd of beperkt'.²²²

Een analyse van de gebeurtenissen in Srebrenica voor, tijdens en na de val was dus niet de bedoeling. Die taak was immers het NIOD toebedeeld. Van Kemenade oefende overigens zelf invloed uit op de formulering van de opdracht. Hij streefde daarin bewust naar een afbakening met het NIOD om niet in het vaarwater van dit instituut te komen.²²³

De Grave stelde in zijn schriftelijke instructie geen enkele beperking aan de *manier* waarop het onderzoek zou moeten worden uitgevoerd. Wat de benodigde tijdsperiode betrof verzocht de minister Van Kemenade om diens aanbevelingen 'zo spoedig mogelijk, doch niet eerder dan de vereiste zorgvuldigheid zulks toelaat' te overhandigen.²²⁴ Het rapport zou daarna onverwijld naar de Tweede Kamer worden doorgezonden, evenals naar het OM, zodat dit zelf kon beoordelen of het aanleiding gaf tot strafrechtelijke procedures.²²⁵ Van-

220 'Van Kemenade geknipt voor onderzoek naar Dutchbat', *de Volkskrant*, 15/08/98; 'Veteraan Van Kemenade draait zijn hand niet om voor een commissie', *Trouw*, 14/08/98; 'Van Kemenade echt een buitenstaander', *Algemeen Dagblad*, 14/08/98. *NRC Handelsblad* schreef op 14/08/98 dat minister De Grave hoopte dat de bevindingen van Van Kemenade 'voldoende gezag' hadden om kritische geluiden op Defensierapportages 'enigszins tevreden te stellen'.

221 Onder meer in: 'Toch onderzoek optreden Dutchbat', *Trouw*, 14/08/98; 'Kamer stuurt aan op enquête Srebrenica', *de Volkskrant*, 15/08/98.

222 DJZ. C95/277 98002094, brief van De Grave aan Van Kemenade, 17/08/98, waarin de opdracht werd bevestigd; TK, vergaderjaar 1997-1998, 26 122, nr. 1 (13/08/98).

223 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

Deze afbakening hield Van Kemenade de gehoorde in de introductie op de gesprekken duidelijk voor.

224 BSG. D98002165, brief met notitie van De Grave aan de voorzitter en leden van de ministerraad, 'Notitie ten behoeve van de ministerraad over de nasleep van de val van Srebrenica', 18/08/98. In de notitie was de minister iets dwingender over de beschikbare tijd voor het onderzoek van Van Kemenade dan in de 'opdrachtsbrief'. De Grave uitte in de nota zijn wens 'op korte termijn' duidelijkheid te verkrijgen.

225 Het OM heeft geen stappen ondernomen naar aanleiding van het rapport-Van Kemenade; een justitieel onderzoek naar het mogelijke overrijden van Moslims was zoals gezegd tijdens 'Van Kemenade' al gaande.

wege de tijdsdruk besloot Van Kemenade het onderzoek alleen te doen, en dus niet in commissieverband. Hij kreeg wel de gewenste ambtelijke ondersteuning.²²⁶

Op 28 september 1998, zes weken nadat hij de opdracht had aanvaard, presenteerde Van Kemenade het 55 pagina's tellende rapport *Omtrent Srebrenica. Rapport over de verzameling en verwerking van informatie door de defensieorganisatie over gebeurtenissen rond de val van de enclave Srebrenica*.²²⁷ Een kloeke bijlage met de verslagen van alle gevoerde gesprekken en enkele documenten was eraan toegevoegd. Het rapport bevatte een reconstructie op hoofdlijnen van de gang van zaken vanaf de voorlopige debriefing in Zagreb op 21 tot 23 juli 1995, tot en met een aantal (in de media) terugkerende affaires. Daarna somde de rapporteur zijn bevindingen op, gevolgd door een aantal aanbevelingen.

In de inleiding zette Van Kemenade zijn werkwijze uiteen. Hij wees op het belang van de context in de beoordeling van het proces van informatievoorziening. Hij voegde daaraan toe dat de betekenis van zijn onderzoek vooral lag in mogelijke lessen voor de toekomst en 'niet zozeer' in de eventuele rechtvaardiging of beschuldiging van betrokkenen. Ook benadrukte hij dat het onderzoek en het rapport geen wetenschappelijke pretentie hadden.

Het onderzoek was gebaseerd op archiefmateriaal en gesprekken met 35 betrokkenen, vervolgde de rapporteur. Daarbij had hij alle medewerking gekregen en alle informatie ontvangen die hij noodzakelijk achtte van het departement van Defensie, personen uit verschillende krijgsmachtonderdelen en het Openbaar Ministerie.²²⁸

Vanwege de vertrouwelijkheid van de debriefingsgesprekken uit 1995 kreeg de rapporteur geen inzage in de individuele gespreksverslagen. Om toch rechtstreeks relevante informatie te kunnen verkrijgen, liet hij De Grave een oproep versturen aan betrokken Dutchbatters, de leden van de debriefings- en analyseteams van de debriefing in Assen en alle personen in de defensieorganisatie, om contact op te nemen met Van Kemenade als zij over de informatievoorziening nadere mededelingen wilden doen. Op deze oproep reageerden 28 personen. Hun informatie, die veelal telefonisch werd verkregen, bood veel inzicht in de gebeurtenissen en omstandigheden in de enclave en de informatievoorziening daarna. Deze uitspraken werden echter niet op hun waarheidsgehalte getoetst, noch werd hoor en wederhoor toegepast. Ze werden anoniem en samengevat als bijlage aan het rapport toegevoegd. Indien de betrokkenen daarmee hadden ingestemd, werd deze informatie (inclusief naam en contactadres) aan het NIOD overhandigd. De overige informatie is vernietigd.

Bevindingen

De algemene conclusie van het rapport was dat 'niet is gebleken dat het proces van waarheidsvinding door personen in de defensieorganisatie doelbewust is belemmerd, tegen-

226 De ambtelijke ondersteuning bestond uit: L.F.M. Verhey, W.J.G. Oosterveen, J. Rademaker (medewerkers van het ministerie van Justitie), D. Bijl (chef-kabinet van Van Kemenade), J. Bos en mw. C. van Wijk van het Centrum Arbeidsverhoudingen (CAOP). Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1, p. 4; interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

227 De presentatie van het rapport vond plaats op het CAOP, omdat Nieuwspoort al volgeboekt

was. De exemplaren van het rapport werden een uur voor aanvang van de persconferentie beschikbaar gesteld.

228 Van Kemenade had daarbij gebruik kunnen maken van de verzameling kopieën die Defensie had aangehouden van de stukken die het NIOD voor het onderzoek had opgevraagd. Op deze manier beschikte de rapporteur relatief snel over een grote hoeveelheid documenten.

gewerkt of beperkt'.²²⁹ Wel stelde de rapporteur vast 'dat het proces van informatieverzameling en verwerking op diverse punten opmerkelijke tekortkomingen en onzorgvuldigheden heeft vertoond'. Hij verweet in het bijzonder 'Defensie' en het Openbaar Ministerie (te Arnhem) dat zij meerdere malen onvoldoende aandacht hadden besteed aan meldingen van mogelijk wangedrag van sommige Nederlandse militairen.

Vervolgens ging Van Kemenade in op een aantal zaken die de informatievoorziening negatief had beïnvloed. Zo beschreef hij de tijdsdruk waaronder die informatievoorziening in 1995 (de debriefing) had plaatsgevonden en de verschuiving in aandachtspunten door de jaren heen, waardoor bepaalde aspecten aanvankelijk onderbelicht waren gebleven. Ook wees hij nadrukkelijk op de veranderingen die zich na het einde van de Koude Oorlog in 1989 op defensiegebied hadden voorgedaan (en de daaruit voortvloeiende reorganisatie). Hierdoor was Defensie meer in de schijnwerpers van publiek en publiciteit komen te staan. De organisatie was daar echter onvoldoende mee vertrouwd of op voorbereid, en hield onvoldoende rekening met de consequenties ervan – zowel intern als naar de buitenwereld. Die buitenwacht betitelde dit 'onvermogen' ten onrechte snel als een doofpotscenario, meende de onderzoeker.

Specifieker waren de gebrekkige onderlinge verhoudingen tussen de desbetreffende defensieonderdelen van invloed geweest op de informatievoorziening. Van Kemenade sprak van 'communicatiestoornissen en moeizame verhoudingen' tussen de Centrale Organisatie van Defensie en de Koninklijke Landmacht, waardoor de minister 'niet steeds tijdig en voldoende is geïnformeerd'. Dit had het beeld van de gebeurtenissen naar buiten nadelig beïnvloed.

Ook de rol van de media kwam aan de orde. Ondanks hun aandeel in de waarheidsvinding hadden ze bijgedragen aan de (onjuiste) beeldvorming dat Defensie stelselmatig en opzettelijk feiten had achtergehouden en dat militairen in Srebrenica zich hadden misdragen. Dit kwam doordat 'in sommige gevallen' incidenten en situaties als nieuwe feiten waren gepresenteerd of onvolledig waren weergegeven.

Het onderzoek belichtte tevens de invloed van de pers op de politieke arena. De Tweede Kamer was op vele momenten geïnformeerd en had regelmatig zelf om informatie gevraagd. Niettemin viel het op dat ze zich vaak had laten leiden door de publiciteit. De 'verwarrende en verbrokkelde' stroom van informatie die hierdoor ontstond, deed afbreuk aan de vorming van een integraal beeld van de gebeurtenissen rond Srebrenica. Ook publieke uitspraken van Dutchbatters hadden invloed gehad op de gang van zaken na de val. Zo hadden militairen regelmatig de media te woord gestaan uit onvrede over het gebrek aan erkenning tijdens de debriefing, in de media en van de politiek. De rapporteur pleitte dan ook voor meer begrip voor Dutchbatters in het algemeen, los van de vraag of iedereen juist had gehandeld.

Zeer kritisch was Van Kemenade over de opstelling van het Openbaar Ministerie. Het OM werd ervan beticht bij de informatievoorziening geen grondige of systematische betrokkenheid te hebben getoond. Weliswaar was de informatievoorziening van 'Defensie' (ofwel de KMar) richting het OM beperkt geweest en had het aan afspraken over strafrechtelijke vervolgstappen ontbroken, maar het OM was ook zelf te passief geweest. Het had te weinig initiatieven genomen om informatie over mogelijk strafbare handelingen van

229 De aanhalingen uit de paragraaf Bevindingen zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit het

gelijknamige hoofdstuk in het rapport van Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1, pp. 37-51.

Nederlandse militairen tijdig te verwerven en adequaat af te handelen.²³⁰ Een van de redenen was de aanvankelijke fixatie op getuigenissen van oorlogsmisdaden die de strijdende partijen mogelijk hadden begaan.²³¹

Het OM had evenwel bewust gekozen voor een terughoudende opstelling. Van Kemenade vond dit 'tot op zekere hoogte' begrijpelijk omdat men de teruggekeerde militairen niet wilde lastigvallen met dergelijke onderzoeken. Toch was het 'ongelukkig en onverstandig' voor een adequate rechtspleging. Alertheid op relevante gedragingen was tijdens de debriefing geboden geweest, gezien de signalen over mogelijk wangedrag die al te horen waren geweest kort voor aanvang van de debriefing.

Een afwachtende houding van het OM signaleerde Van Kemenade eveneens in de eerste maanden van 1995, dus ook vóór de val van de enclave. Het gerechtelijk vooronderzoek naar onder andere de Esbitblokjes-kwestie (die overigens speelde tijdens Dutchbat II; zie deel II, hoofdstuk 9) was pas in mei 1995 gestart, hoewel informatie daarover al enkele maanden daarvoor bij de KMar bekend was.²³² Volgens de rapporteur was 'het moeilijk te begrijpen dat het niet gekomen is tot enig justitieel onderzoek' nadat op 1 mei 1995 nieuwe meldingen van mogelijk wangedrag op het ministerie van Defensie waren binnengekomen. De minister had de Tweede Kamer in algemene zin ingelicht over deze meldingen en onderzoeken daarnaar in mei en juni. Specifiekere informatie was echter gewenst geweest.

In *Omtrent Srebrenica* werd vervolgens een aantal kwesties uitgelicht die een grote media-belangstelling had gekend. Zo concludeerde Van Kemenade dat de ontwikkeling van het fotorolletje door 'een ongelukkige samenloop van omstandigheden gewoon is mislukt'.²³³ Van de melding dat nog andere rolletjes mogelijk door toedoen van Defensie zijn kwijtgeraakt, was de juistheid niet bevestigd gekregen. Daarbij was de informatie uit de managementrapportage die niet sloeg op oorlogsmisdrijven van de strijdende partijen, 'niet op

230 DJZ. 95000856, nota PDJZ G.H. de Keizer aan Voorhoeve, 29/08/95. Zij concludeerde dat er duidelijk sprake was van wangedrag van Nederlandse militairen. Aanleiding voor dit onderzoek was een bericht in de *Haagse Courant* van 12/08/95 over wangedrag van Dutchbatters in Lukavac (en dus niet in Srebrenica). Door de beperkte omvang van het onderzoek had De Keizer geen inzicht kunnen krijgen in de omvang van wangedragingen. Ze achtte een deel in beginsel strafbaar en kwam dan ook tot de conclusie dat het OM in Arnhem kennelijk geen kans had gezien deze gedragingen met succes te vervolgen. Ze benadrukte evenwel dat in de beeldvorming onvoldoende duidelijk was gebleven dat uitblijven van strafrechtelijk optreden niet zonder meer betekende dat er niets onoorbaars was gebeurd. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1, p. 24.

231 Daarnaast speelde volgens Van Kemenade de tijdsdruk een rol.

232 Dit gerechtelijk vooronderzoek was op 9 mei 1995 gestart nadat Voorhoeve, die pas eind april hiervan op de hoogte was gesteld, op 1 mei een intern onderzoek had geïnitieerd en berichten in de

media waren verschenen. Het OM was al in februari in kennis gesteld van genoemd KMar-onderzoek (20/01/95), maar zag geen aanleiding voor strafrechtelijke vervolging. Van Kemenade somde een aantal onderzoeken naar mogelijk wangedrag op en signaleerde daarbij dat het niet altijd om dezelfde meldingen van mogelijke misdragingen ging. PBLS Van Baal heeft de minister op 12 mei op basis van genoemd intern onderzoek geadviseerd af te zien van het verzoek een strafrechtelijk onderzoek te starten. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1, pp. 22-23 en 41; Bstas 519. 95/012, brief van Van Baal aan Voorhoeve, 12/05/95.

233 Op de persconferentie zei Van Kemenade resoluut: 'Alstublieft. Vergeet het fotorolletje.' En: 'Het is niet anders. Hoe onwaarschijnlijk dat ook mag lijken, het fotorolletje is gewoon mislukt.' Onder meer in: 'De Grave haalt opgelucht adem', *Het Parool*, 29/09/98; 'Hoe onwaarschijnlijk ook, het rolletje is gewoon mislukt', *de Volkskrant*, 29/09/98. Hij schreef in zijn rapport dat zijn oordeel over het fotorolletje was gebaseerd op de 'beschikbare informatie'.

adequate wijze doorgeleid naar de daarvoor in aanmerking komende personen'. Het onderzoek naar het zogeheten YPR-incident was bovendien 'onder invloed van politieke urgentie te haastig geschied'.²³⁴ Nader onderzoek was beter geweest om openheid van zaken te geven.

Een ander onderwerp waar de rapporteur zich zeer kritisch over uitliet, was de grote debriefingsoperatie in Assen. De kritiek betrof zowel de opzet en de uitvoering als de weergave ervan in het bijbehorende rapport (zie hoofdstuk 7 van dit deel voor een volledige beschrijving van de debriefingsoperatie). De gebreken van het debriefingsrapport werden toegeschreven aan het hoge abstractieniveau waarop de individuele gespreksverslagen waren weergegeven. Verder waren enkele concrete aspecten 'onvoldoende expliciet' aan bod gekomen, zoals het rijden over vluchtelingen, de scheiding van mannen en vrouwen en de 'medische kwesties'. Daardoor gaf het debriefingsrapport op sommige punten een 'onvolledig of te gunstig' beeld van de gebeurtenissen. De informatie-uitwisseling met het Joegoslavië-Tribunaal was wel naar behoren geweest, voorzover het ging om misdaden van strijdende partijen.

De follow-up van de debriefing vertoonde volgens Van Kemenade eveneens gebreken. Nader onderzoek over mogelijk strafbare zaken was wenselijk geweest direct na de publicatie van het debriefingsrapport. 'Noch door Defensie, noch door het OM zijn daartoe toereikende initiatieven ontplooid.' In dat licht kreeg de Tweede Kamer als controlerend orgaan ook een tik op de vingers. Na een uitvoerig debat in december 1995 had het debriefingsrapport ruime steun in de Kamer gekregen. De kritiek die Van Kemenade uitte, had de Kamer echter niet of nauwelijks gesignaleerd. In het bijzonder was de (gebrekkige) afstemming tussen de debriefingsorganisatie en het OM geheel buiten beschouwing gebleven.

Werkwijze en kritiekpunten

Het rapport van Van Kemenade was gedegen, informatief en op bepaalde punten kritisch over het proces van waarheidsvinding door de defensieorganisatie, in het bijzonder over de opzet van de debriefing en het optreden van het Openbaar Ministerie te Arnhem.²³⁵ De gespreksverslagen gaven de lezer echter de indruk dat in de gehele informatievoorziening rond Srebrenica, de organisatie ervan en de momenten en plaatsen waar het misging veel omvangrijker en complexer waren dan het *rapport*-Van Kemenade suggereerde.

Van Kemenade nam zoals gezegd zes weken de tijd voor onderzoek én rapportage. In die korte tijd verrichte hij veel werk en bracht hij een grote hoeveelheid informatie bijeen. Zelf zei de rapporteur de tijdsdruk heel sterk te hebben gevoeld. Er was immers een crisissfeer op het ministerie die zo snel mogelijk moest worden beëindigd. Hij meende het onderzoek te kunnen afronden zodra hij en zijn staf 'op verantwoorde wijze een uitspraak konden doen aan de minister'.²³⁶ Dat moment was blijkbaar na zes weken daar.

Naast bewondering voor de snelheid waarmee Van Kemenade zijn rapport tot stand bracht, kan ook de vraag worden gesteld naar de consequentie van die haast. Naar verluidt bestond gaande de exercitie de behoefte een aantal zaken nader uit te zoeken. Uitstel is zelfs voorgesteld, maar daarvan wilde Van Kemenade niets weten. Wel is de veelbetekenende

234 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1, pp. 19-21 en 50-51.

235 Over de debriefing stonden de vragen naar opzet en doelstellingen centraal. Ook werd de gehoorde consequent gevraagd naar betrokken-

heid bij incidenten als: het fotorolletje, de managementrapportage en het YPR-incident, de verhouding CO-KL op metaniveau, en 'lessons learned'.

236 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

nuancering van de hoofdconclusie toegevoegd (namelijk dat er wel sprake is van opmerkelijke tekortkomingen en onzorgvuldigheden in het proces van informatieverzameling en -verwerking).²³⁷

De tijdsdruk zal in ieder geval van invloed zijn geweest op de keuze van de gesprekspartners. Hoewel Van Kemenade met veel betrokkenen heeft gesproken, ontbrak een aantal spilfiguren. Dit gold bijvoorbeeld voor de leider van de debriefing in Zagreb, brigadegeneraal G. Bastiaans, maar ook voor 'foto-ontwikkelaar' H.W.J. van Boetzelaer, premier Kok, brigadegeneraal W.F. Vader, kapitein-ter-zee H.G.J. Hegge en/of eerste luitenant L.C. van Duijn. Kolonel C.L. Brantz en kolonel-arts G.D. Kremer ontbraken aanvankelijk ook op de lijst, waarop zij op eigen initiatief Van Kemenade hebben benaderd.²³⁸ Majoor R.A. Franken was evenmin direct opgeroepen, en hij zocht zelf geen contact. Hij wilde naar eigen zeggen niet meewerken aan een 'politiek onderzoek'.²³⁹ Van Kemenade beriep zich evenwel op de beperking van zijn onderzoeksterrein (inzake Hegge/Van Duijn), of op de beschikbaarheid van materiaal uit eerdere onderzoeken waardoor hij het niet nodig achtte om bepaalde personen zelf alsnog te horen (in het geval van Van Boetzelaer en Vader).²⁴⁰ Het is onduidelijk in hoeverre Van Kemenades oordeel doorslaggevend was bij de keuze van de te horen personen.

Van Kemenade voerde in hoofdzaak de gesprekken met 35 betrokkenen, hier en daar bijgestaan door zijn medewerkers. Alle ondervraagden kregen de mogelijkheid om vertrouwelijke mededelingen te doen die anoniem zouden worden verwerkt. De verslagen van de gesprekken werden integraal aan het rapport toegevoegd. Wel kregen de gehoorde na afloop nog de gelegenheid om wijzigingen aan te brengen, of alsnog opmerkingen vertrouwelijk te laten opnemen. Beide is volgens Van Kemenade slechts op kleine schaal gebeurd.²⁴¹ Het is niet meer precies te achterhalen waar en hoe; al dit materiaal is namelijk vóór de presentatie van het rapport vernietigd.

Bij aanvang van de gesprekken maakte de rapporteur standaard de opmerking: 'Vertrouwelijke informatie waar ik helemaal niets mee kan doen, wil ik niet weten.'²⁴² Het viel niet te achterhalen of Van Kemenade hierdoor informatie is misgelopen. Zelf had hij niet de indruk; de gehoorde spraken naar zijn oordeel allemaal vrij uitvoerig. Toch is het de vraag wat de consequenties zijn wanneer een onderzoek naar waarheidsvinding een dergelijke beperking wordt opgelegd. Het kan de gehoorde hebben belemmerd vrijuit te spreken. Kolonel J.M.J. Bosch, chef-Kabinet van de BLS, plaatste door deze toevoeging kanttekeningen bij de waarde van het onderzoek: 'Vanaf dat moment kun je zo'n rapport bijna in de vuilnisbak gooien.'²⁴³

237 Vertrouwelijke vraaggesprekken (89) en (93). Ook is vernomen dat een voorgenomen werkbezoek aan China van Van Kemenade hem heeft aangespoord het onderzoek zo snel mogelijk af te ronden.

238 Vertrouwelijk vraaggesprek (89).

239 Interview R.A. Franken, 14/09/98.

240 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

241 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

242 Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01. Hij herhaalde toen dat hij die opmerking had gemaakt omdat hij niets kon met dergelijke informatie:

'Dan zit ik ermee.'

243 Interview J.M.J. Bosch, 10/05/99. Bosch vroeg zich af hoeveel vertrouwelijk materiaal Van Kemenade op schrift had ontvangen en hoeveel er was vernietigd. Hij betreurde het dat de Tweede Kamer dat niet aan de rapporteur had gevraagd. Hij was zelf een van de personen die schriftelijk werden benaderd naar aanleiding van het gesprek met Couzy. Bosch kreeg de keus voorgehouden: als hij zijn informatie vertrouwelijk wenste te houden, zou het worden vernietigd. Anders zou het in een bijlage worden opgenomen.

Naarmate de gesprekken vorderden en Van Kemenade meer kennis van zaken kreeg, kwam hij merkbaar op dreef als kritisch ondervrager. Zeker tijdens de drie vervolgsprekken (met Voorhoeve, officier van justitie te Arnhem A.P. Besier en debriefingsleider brigadegeneraal O. van der Wind) voelde hij de gehoorde steviger aan de tand. Meestal werden dan uitspraken van derden geverifieerd. Toch liet de rapporteur geregeld informatie die om nadere uitleg vroeg, voor wat het was. Er werd niet systematisch doorgevraagd, waardoor uitspraken in het luchtledige konden blijven hangen. De mogelijkheid om nader op bepaalde zaken in te gaan, greep hij niet altijd aan. Zo noemde directeur DAB J.H.M. de Winter twee voorbeelden van zaken die naar zijn indruk ‘bewust waren weggelaten’ uit het debriefingsrapport, te weten de leiding van Dutchbat en de medische kwesties. Op de toevoeging: ‘Zo zijn er nog wel enkele zaken’, vroeg Van Kemenade niet door.²⁴⁴ Daarbij is Van Kemenade in zijn rapport herhaaldelijk voorbij gegaan aan meningsverschillen die in de verslagen waren te horen en aan de complexiteit van oorzaken en gevolgen. Tegenover het NIOD wees hij op de schriftelijke vragen die na afloop van de mondelinge gesprekken aan bijna de helft van de gehoorde waren voorgelegd, om deze leemte te ondervangen.²⁴⁵ Hierin werden onderwerpen aangekaart, maar niet grondig uitgezocht.

Wat waren de aandachtspunten van Van Kemenade? De rapporteur richtte zich in zijn onderzoek hoofdzakelijk op issues die in de media speelden. Interessant in deze focus was een notitie van De Grave van 18 augustus 1998 voor de voorzitter en de leden van de ministerraad over het onderzoek van Van Kemenade.²⁴⁶ Hierin reconstrueerde de minister de incidenten die in de media de meeste aandacht hadden gehad sinds de val: het fotorolletje, de managementrapportage en het YPR-incident. Tevens behandelde hij de afspraken die het debriefingsteam (niet) met het OM had gemaakt.

De onderwerpskeuze van deze notitie kwam sterk overeen met die van het latere *Omtrent Srebrenica*. Van Kemenade heeft de notitie gezien; hij heeft haar op eigen verzoek ontvangen toen zijn onderzoek nog gaande was.²⁴⁷ Het valt op dat het rapport-Van Kemenade in feite nauwelijks buiten de contouren van deze aandachtspunten in de notitie is getreden. Anders gezegd: de onderzoeksopdracht werd vrij ‘smal’ ingevuld. Veel onderwerpen bleven onaan-geroerd, hoewel ze raakten aan het proces van informatieverzameling.

De meest in het oog springende onderwerpen waaraan Van Kemenade niet of nauwelijks aandacht besteedde waren: de problemen met en binnen de bataljonsleiding en de wijze waarop de centrale organisatie van het ministerie van Defensie intern functioneerde op het gebied van informatievoorziening. Van Kemenade onderkende in zijn rapport dat er in het debriefingsrapport meer aandacht aan de bataljonsleiding besteed had moeten worden. Waarom dat niet was gebeurd, liet hij in het midden. Het functioneren van de directies

²⁴⁴ Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4, J.H.M. de Winter, pp. 5-8.

²⁴⁵ De antwoorden op de schriftelijke vragen zijn, voorzover de betrokkenen daar toestemming voor gaven, in bijlage 5 van *Omtrent Srebrenica* opgenomen.

²⁴⁶ BSG. D98002165, brief met notitie van De

Grave aan de voorzitter en leden van de ministerraad, ‘Notitie ten behoeve van de ministerraad over de nasleep van de val van Srebrenica’, 18/08/98.

²⁴⁷ BSG. D98002292, brief van Hulshof aan van Van Kemenade, 27/08/98.

Voorlichting, Algemene Beleidszaken (DAB)²⁴⁸ en Juridische Zaken (DJZ)²⁴⁹ bleef eveneens buiten beeld. Ook de spanningen tussen de KL Crisisstaf en het DCBC werden in het rapport niet genoemd, hoewel dat punt in de gespreksverslagen wel naar voren kwam.²⁵⁰

Van een aantal onderwerpen die ogenschijnlijk buiten het bestek van Van Kemenades onderzoek vielen, waren bovendien de 'communicatiestromingen' wel relevant. En toch bleven ze buiten de aandacht. De rapporteur ging bijvoorbeeld voorbij aan de vrij radicale omslag in het oordeel van de pers over het optreden van Dutchbat, van positief naar negatief, voorzover deze het gevolg was van de (gebrekkige) communicatievoorziening over en de (verkeerde) beeldvorming van de gebeurtenissen in Srebrenica bij politiek en militair Den Haag. Hetzelfde gold voor de discussie of de militairen ooit een spreekverbod was opgelegd – deze veronderstelling voedde bij menigeen de doofpotgedachte.

Ook de onderwerpen die Van Kemenade wel in zijn rapport beschreef, behandelde hij niet altijd volledig. Een aantal aspecten van de debriefingsoperatie en het bijbehorende rapport bleef bijvoorbeeld onderbelicht, hoewel ze ter sprake kwamen in de gespreksverslagen. Zo liet hij zich niet uit over de manier waarop de lees- en analyseteams functioneerden; hij beperkte zich tot een beschrijving van de indeling en taakstelling. De afwijkende werkwijze van het zogeheten groene team was echter wel in de verslagen ter sprake gekomen. Opmerkingen over inmenging van derden in de redactie van het debriefingsrapport liet Van Kemenade buiten beschouwing.²⁵¹ Daarbij richtte hij zich in zijn rapport op het YPR-incident (een pantservoertuig; zie elders in dit hoofdstuk). Uit de verslagen bleek echter dat er nog een andere kwestie speelde, namelijk toen vluchtelingen van de overvolle voertuigen zouden zijn afgevallen en overreden, op de weg tussen Srebrenica en Potočari. Verder stelde

248 DAB werd niet standaard geïnformeerd; bijvoorbeeld niet over de managementrapportage. De Winter noemde als gegeven: 'Een aantal zaken liepen tussen de minister en de direct betrokkenen', en wees daarbij op de 'discretie' van de minister waardoor hij zaken niet aan dab doorvertelde. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. S.J.G. Reyn en L.F.F. Casteleijn; J.H.M. de Winter, p. 5.

249 DJZ. CST92/011 92001833, brief van SG van Defensie M. Patijn aan de BLS, 27/01/92. De brief bevat een directief over informatievoorziening bij strafbare feiten. DJZ droeg kennis van de geanonimiseerde versie van het KMar-onderzoek naar waarnemingen op het fotorolletje (PV 13/95) met een aanbiedingsbrief van Besier aan J.J. Buirma van DJZ. Dit dossier ging ook naar het ICTY. Omwille van de veiligheid van de getuigen en de behandeling door het ICTY verbood Besier openbaarmaking van de inhoud van het dossier. De PV kwam qua inhoud sterk overeen met de managementrapportage. Directeur DJZ S.B. Ybema onderkende tegenover Van Kemenade dat het contact tussen DJZ en de minister rond de val en in de nasleep van Srebrenica sterk in gebreke was gebleven. DJZ. Besier/AK 6095-40095.95, 'Men-

senrechten/voormalig Joegoslavië, 21/08/95; Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. D.G.J. Fabius, p. 4; S.B. Ybema, p. 8.

250 Zie bijvoorbeeld de opmerking van Voorhoeve over het Sitcen van de landmacht, dat er een indicatie was in de berichtgeving van de KL, en dan vooral van het Sitcen aan het DCBC waaruit blijkt dat de gevolgen van de val van de enclave aanvankelijk ernstig waren onderschat. Dit kwam door de trage informatievoorziening en door afvlakking van de gebeurtenissen tot 'eigenlijk niets bijzonders'. Een te sterke relativering was vooral waarneembaar bij officieren die langer in Bosnië hadden gediend. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. J.J.C. Voorhoeve, tweede gesprek, p. 3.

251 Ook Brantz tegenover Van Kemenade en De Winter tegenover het NIOD spraken over inmenging van J. de Rooter (ijzeren voorraad/medische kwestie). P.H. Rutten opperde de mogelijkheid dat het YPR-incident met toestemming van het OM niet was opgenomen in het debriefingsverslag. Interview J.H.M. de Winter, 20/07/00; Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. C.L. Brantz, p. 10; P.H. Rutten, p. 13.

hij geen enkele vraag over de eerste operationele en psychologische debriefing in Zagreb van de groep van 55 en de KHO-5 op 16 en 17 juli 1995, hoewel juist daar al veel wanclanken en indicaties van incidenten te horen waren geweest (zie hoofdstuk 5 van dit deel). De kritiek die Van Kemenade ventileerde over de haperende rechtsgang, ging zoals gezegd vooral over het functioneren van het OM. De gehele samenhang met de defensieorganisatie liet hij buiten beschouwing. Zo had de KMar de plicht het OM te informeren, wat plaatsvervangend commandant KMar K.C. Roos zelf ook aangaf.²⁵²

Onwil of onkunde?

Een van de verklaringen voor de genoemde communicatiestoornissen en moeizame verhoudingen tussen de Centrale Organisatie (CO) en de Koninklijke Landmacht was volgens Van Kemenade de onkunde van Defensie in de omgang met de nieuwe taakstelling. De fundamentele cultuurverschillen tussen de KL en de CO op het niveau van informatievoorziening noemde Van Kemenade echter niet. Het wantrouwen van de legerleiding jegens politieke inmenging en het gebrek aan politiek besef van de KL evenmin.

In de gesprekken daarentegen werden deze factoren juist aangedragen als reden voor de storingen in de communicatieverhoudingen. De neiging van de KL om de vuile was binnenshuis te houden, had de informatievoorziening belemmerd. Gevraagd materiaal werd niet verstrekt, ook niet als de minister daarom verzocht. Voorhoeve streefde openheid na en zag zich daarin gehinderd. Plaatsvervangend directeur DAB L.F.F. Casteleijn sprak in dit verband van ‘tunneldenken’ en ‘geïsoleerdheid’ van de landmacht. Hij noemde het geen onoprechtheid, maar stelde wel tot zijn verbijstering vast dat de landmacht soms zei ‘dat men het nut of de noodzaak ervan niet zag om bepaalde dingen aan het Plein te melden’.²⁵³ De hartenkreet van Voorhoeve over het uiteenlopende beoordelingsvermogen van de CO en KL was veelzeggend: ‘Het is verbijsterend als je dit zo vaststelt, en tegelijkertijd, als je terugschakelt naar die periode en de psychologie in die tijd, stel je vast: ja, zo gaan de dingen dan.’²⁵⁴ Hij noemde als voorbeeld het feit dat PBL S A.P.P.M. van Baal de verklaring van Franken van 17 juli over de deportatie van de bevolking had ontvangen, maar terzijde had gelegd. Pas na doorvragen van DJZ kwam anderhalve week later het document boven water.

Andere schrijvende voorbeelden van ‘miscommunicatie’ tussen CO en KL zijn de nasleepkwesties rond de Smith-Mladić-overeenkomst en het ‘bunkerlek’ (zie verderop in dit hoofdstuk). Van Kemenade was over de overeenkomst tussen de generaals een concreet geval van opzettelijke belemmering van waarheidsvinding gemeld. Hij kon echter niet bevestigd krijgen dat Nicolai gedwongen was af te zien van een verklaring dat de desbetreffende documenten niet meer geclassificeerd waren. Die conclusie lijkt al te eenvoudig. De lezingen van de betrokkenen (Van Baal, H.G.B. van den Breemen, H.A. Couzy en C.H. Nicolai) waren verre van eenduidig. Zo herinnerde Nicolai zich met moeite het advies van Van den Breemen om gelet op het lopende debriefingsonderzoek ‘terughoudend te zijn’ informatie te verstrekken aan de pers.²⁵⁵ Naar eigen zeggen had hij zich nimmer onder druk gezet gevoeld. Ver-

252 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. K.C. Roos, p. 13.

253 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. L.F.F. Casteleijn, p. 6.

254 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2,

bijlage 4. J.J.C. Voorhoeve, tweede gesprek, p. 13.

255 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. C.H. Nicolai. Bijlage: ‘Nadere informatie m.b.t. vraaggesprek met genm. C.H. Nicolai dd. vrij 4 sep 1998’, 09/09/98.

klaringen dat Couzy zelf had geprobeerd het KMar-onderzoek te stoppen of te belemmeren nadat de identiteit van de lekkende kolonel bekend was, liet Van Kemenade liggen.²⁵⁶

Uiteraard zijn ingesleten gewoonten niet eenvoudig of snel te wijzigen, maar de landmacht had zich weinig flexibel getoond in de verbetering van de communicatiestromen. In de praktijk bleken nieuwe procedures zelden geïmplementeerd te worden.²⁵⁷ Een daadwerkelijke cultuuromslag leek hierdoor te worden bemoeilijkt.²⁵⁸ Dat gold bijvoorbeeld voor de aanhoudende bemoeienis van Defensie met KMar-onderzoeken die in de verslagen werd gesignaleerd. Sinds de reorganisatie van 1990/1991 was de officier van justitie niettemin de enige die een onderzoek mocht starten, en niet Defensie.²⁵⁹ De rapporteur vermeldde bij zijn aanbevelingen hierover niet meer dan de algemene wens tot een nadere bezinning van de consequenties van de opsporingsbevoegdheid van de KMar enerzijds ten opzichte van het OM, en anderzijds ten opzichte van de politieke leiding, de krijgsmachtonderdelen en de Militaire Inlichtingendienst.²⁶⁰

De functie en taakomschrijving van de MID bij de informatievoorziening was bovendien onvoldoende helder, constateerde Van Kemenade. Maar verder kwam de betrokkenheid van de MID bij 'Srebrenica' niet aan de orde. Zo werd aan het onderzoek van de afdeling Militaire Veiligheid van de MID/KL naar rechts-extremistisch gedrag uit 1996 voorbij gegaan. Dit onderzoek kwam in de zomer van 1999 naar buiten en veroorzaakte veel ophef, omdat de MID de minister hiervan niet op de hoogte zou hebben gesteld. De Grave beoordeelde het incident evenwel als een 'cruciale inschattingsfout', en niet als een doofpot.

De kwestie had grote gevolgen voor de zittende MID-top.²⁶¹ Aanleiding was de uitspraak van KMar-officier G. Klomp op 22 juni in *Nova* over een niet geopenbaard geheim MID-rapport met aanwijzingen voor mogelijke strafbare feiten. Toenmalig plaatsvervangend hoofd MID/CO R. Wielinga heeft ten overstaan van de SG de vermeende betrokkenheid van de MID ontkend. Klomp bleek twee dingen door elkaar te hebben gehaald. Dat waren ten

256 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. A.P.P.M. van Baal, H.G.B. van den Breemen en H.P.M. Kreemers.

257 DJZ. CST92/011 92001833, brief van de SG van Defensie aan de BLS, 27/01/92. Daarin werd de KL verzocht politieke en persgevoelige zaken te melden aan de DJZ, die vervolgens de minister informeerde. Een verwijzing naar deze brief maakte Van Kemenade in zijn Aanbevelingen. Hij wierp daar de vraag op of de aanbeveling van de SG wellicht aanpassing behoefde. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1, p. 54.

258 Zie onder meer Warlicht tegenover Van Kemenade. Hij stelde dat er in de discussie over de opzet van een toekomstige debriefing verschillende meningen bestonden binnen de landmacht: zo snel mogelijk openheid bieden versus 'dat een beetje dempen'. Het eerste geluid nam volgens hem wel toe. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. E.E. Warlicht, p. 7.

259 Onder meer in: Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. P.H. Rutten, p. 18.

260 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1,

p. 54.

261 De uitspraak van Klomp kan mede ingegeven zijn door de aanwezigheid van de MID/KL bij de debriefing. *De Volkskrant* merkte bij het vertrek van de toenmalige MID-top op dat De Grave de top van de landmacht uit de wind hield. De MID-leiding zou niet de eerste zijn die sneuvelde. Zo meldden *de Volkskrant* en *Trouw* dat Fabius een bevordering tot luitenant-generaal-titulair was onthouden vanwege 'Srebrenica', en dat de bevordering van Roos tot bevelhebber van de KMar was tegengehouden omdat hij wangedrag van uitgezonden militairen in Angola niet had aangepakt. Voor die tijd was Defensievoorzitter Kreemers uit zijn functie ontheven. Deze was als *spin doctor* omstreden en kreeg in 1999 een nieuw post bij Clingendael toebedeeld. 'De Grave beschermt landmacht', *de Volkskrant*, 14/07/99; 'Top MID weg na verwijten', *Trouw*, 14/07/99; 'De Grave zet leiding MID aan de kant', *de Volkskrant*, 14/07/99; 'De Grave hield rapport over Srebrenica stil', *de Volkskrant*, 23/06/99; redactioneel commentaar, *Trouw*, 14/07/99.

eerste de activiteiten van majoor H. Stumpers, die ingedeeld was bij de LA-ploeg Operationeel Optreden voor de grote debriefing in Assen en die zelf gegevens verzamelde voor bureau Lessons Learned van de KL. Debriefingsleider Van der Wind verbood de voorzetting daarvan daarvan zodra hij ervan vernam (zie het vorige hoofdstuk). Ten tweede ging het om de separate debriefingen van Dutchbatters door de MID/KL na de debriefingsoperatie. Klomp had daarvan bij geruchte vernomen. Wel was dus ongeveer anderhalf jaar na de val van de enclave een onderzoek verricht naar vermeend rechts-extremisme. Dat leverde echter, in tegenstelling tot wat *Nova* suggereerde, geen harde bewijzen op voor politiek geïnspireerd rechts-extremisme; racistische en fascistische gedragingen werden wel bevestigd.

Na indringende gesprekken van De Grave met de zittende leiding (die overigens pas in 1997 was aangetreden), besloot de laatste op te stappen. Daarmee was volgens de minister de 'rotte appel' verwijderd. De MID voelde zich gedupeerd en zette in een brief van 20 juli aan De Grave de gang van zaken uiteen.²⁶² De minister had onder meer in zijn brief aan de Tweede Kamer niet aangegeven dat vermeende gedragingen bekend waren bij de politieke, ambtelijke en militaire leiding, evenals bij de Tweede Kamer. Ook was het destijds ongebruikelijk 'ongeëvalueerde informatie dan wel afgehandelde commandantenzaken' aan de SG of de minister te melden.

Van Kemenade had van de vermeende gedragingen wel kennis kunnen nemen. Hij had de MID echter uitsluitend om uitgaande inlichtingenrapportages gevraagd. Het interne document over vermeend rechts-extremisme had hij derhalve niet ontvangen. De rapporteur was daar ook niet op gewezen, omdat de PHMID tot aan de *Nova*-uitzending niet op de hoogte was van het bestaan van gespreksverslagen hieromtrent als intern document. De informatie die dit bevatte was volgens de PHMID wel verklaard tijdens de debriefing, weergegeven in zowel het debriefingsrapport en het feitenrelaas, en benoemd in de aanbiedingsbrief van Voorhoeve bij het debriefingsrapport. Van Kemenade beschikte over het feitenrelaas.²⁶³

Verantwoordelijkheden

De conclusie van Van Kemenade dat de samenwerking en communicatie binnen de defensieorganisatie haperde was weliswaar juist, maar erg algemeen.²⁶⁴ De geconstateerde fouten in de organisatiestructuur waren terecht, maar ontoereikend als verklaring voor de problemen. Juist in kwesties waar het misging, kon niet om de individuele verantwoordelijkheden heen worden gedraaid. Een nadere blik op affaires als het bunkerlek en de overeenkomst tussen

262 MID. Nota R. Wielinga en De Grave, 'Srebrenica', 22/06/99; litt 99/74, nota G. Beelen aan De Grave, 'NOVA uitzending 22-6-1999, 24/06/99; MID. DIS99003434, nota van HMID en PHMID aan de minister van Defensie, 'Chronologie m.b.t. vermeende rechts-extremistische gedragingen van militairen van de B-compagnie te Srebrenica', 20/07/99.

263 DJZ. C95/277 98002512, memo van J.F. R. Boddens Hosang aan DJZ, 17/09/98. Volgens Van Kemenade hebben zijn medewerkers een vergelijking gemaakt tussen het feitenrelaas en het debriefingsrapport. Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

264 Zie bijvoorbeeld de kritische opmerking van Voorhoeve over Sitcen Landmacht dat er een indicatie was in de berichtgeving van de KL, en dan vooral het Sitcen, na de val van Srebrenica, aan het DCBC waaruit blijkt dat de gevolgen aanvankelijk ernstig waren onderschat. Dit kwam door de trage informatievoorziening en afvlakking van de gebeurtenissen tot 'eigenlijk niets bijzonders'. Een te grote relativering was vooral waarneembaar bij officieren die langer in Bosnië hadden gediend. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. J.J.C. Voorhoeve, tweede gesprek, p. 3.

Smith en Mladić en de verklaring van 17 juli zou duidelijk hebben gemaakt hoezeer bepaalde personen de gebeurtenissen bepaalden, of dat op zijn minst probeerden.²⁶⁵

Zo was de kritiek op BLS Couzy die meerdere mensen tegenover Van Kemenade uitten, óók vanuit zijn eigen top, in het geheel niet terug te vinden in het rapport.²⁶⁶ Niettemin droeg hij, los van de verantwoordelijkheid voor zijn eigen optreden, de eindverantwoordelijkheid voor de landstrijdkrachten. Uit de verslagen viel op te maken dat de BLS menigmaal zijn stempel had gedrukt op de gang van zaken, of dat in ieder geval probeerde. De dominante rol bijvoorbeeld van Couzy jegens de minister van Defensie bij de organisatie van de debriefing, was niet in het rapport terug te vinden. Voorhoeve gaf in zijn gesprekken evenwel aan dat hij de verantwoordelijkheid ervoor bij de landmacht had gelegd om deze niet te desavoueren (zie hoofdstuk 5 van dit deel).²⁶⁷

Überhaupt waren bij diverse betrokkenen pogingen waarneembaar om onder de eigen verantwoordelijkheid uit te komen. Dat kon door die af te schuiven op superieuren of plaatsvervangers – hoogst verantwoordelijken waren immers veelvuldig op vakantie op kritieke momenten, zoals bij de afhandeling van het fotorolletje, de managementrapportage en de YPR-kwestie. Commandant KMar Fabius wees bijvoorbeeld bij zijn afwezigheid naar zijn plaatsvervanger Roos, en bij het al of niet initiëren van strafrechtelijke onderzoeken naar de verantwoordelijkheid van het OM in de persoon van Besier. Als de officier van justitie dat niet nodig achtte, schaarde Fabius zich achter diens besluit. Hij ondernam in deze geen eigen initiatieven tot nader onderzoek om het OM te informeren.

De lange tijd dat onderzoek naar de YPR-kwestie uitbleef, illustreerde hoe op meerdere niveaus weinig moeite werd gedaan om dieper op verontrustende signalen in te gaan. Besier verwonderde zich tegenover Van Kemenade dat Van der Wind hem bij de debriefing niet had geïnformeerd over het pantserwagenverhaal (wel over andere mogelijke incidenten rond het overrijden van vluchtelingen).²⁶⁸ De officier van justitie herinnerde zich alleen dat de debriefingsleider telefonisch had gemeld dat er geen strafbare feiten waren aangetroffen tijdens de debriefing. Volgens Van der Wind heeft hij Besier op de hoogte gesteld van een verklaring van het incident, met de toevoeging dat steunmateriaal ontbrak. Daarom was er voor de officier van justitie geen grond voor een strafrechtelijk onderzoek. Voor Roos was dat

265 Ook in Ko Colijn en Paul Rusman, 'Nederland heeft nog steeds een begrafenisritueel nodig', *Vrij Nederland*, 03/10/98. Daarin wordt falende informatievoorziening vanuit Defensie geweten aan de opgebouwde macht van functionarissen, alleen al door een kennisvoorsprong, niet zozeer aan fouten in regels en structuur. Als voorbeeld wordt gegeven het getouwtrek tussen Voorhoeve en Couzy om tijdens de dagen voor de val de teugels in handen te nemen.

266 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. D.J. Barth, A.P.P.M. Van Baal, J.J.C. Voorhoeve, J.H.M. de Winter en E.E. Warlicht. De kritiek sloeg op het handelen en achteraf (goed)praten van Couzy. Van Baal was zeer kritisch over Couzy. Schouten wees op het element van *incompatibilités des humeurs*, waar geen regels tegenop te verzinnen zijn. Hij verwees

daarbij indirect ook naar Couzy. Idem, M. Schouten, p. 7.

267 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. J.J.C. Voorhoeve, tweede gesprek, p. 2; J.H.M. de Winter, p. 3.

268 Bij de zaak rond het overrijden van Moslims spelen meerdere incidenten (zie verder in dit hoofdstuk). De gespreksverslagen maakten niet duidelijk wie van de direct betrokkenen op opsporingsniveau (Besier, Fabius, Van der Wind) wanneer van welk incident op de hoogte waren. Zelfs zij haalden de gegevens door elkaar. Van Kemenade splitste ze niet uit. Hij deelde in algemene zin mee dat er mogelijk met militaire voertuigen over dode of levende vluchtelingen was gereden. Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 1, p. 19; idem, deel 2, bijlage 4. A.P. Besier, pp. 7-9; O. van der Wind, p. 8.

oordeel ‘het houvast’ voor de KMar, aangezien het niet op eigen houtje een onderzoek mochten starten.²⁶⁹

Vanzelfsprekend vroeg Van Kemenade de gehoorde naar een verklaring voor de geschetste problemen. Menigeen uitte kritiek over de informatievoorziening vanuit Defensie, maar beschouwde miscommunicaties als menselijk tekortschieten zonder kwade opzet. Ze kwamen voort uit een ontoereikende organisatiestructuur. Volgens directeur DJZ Ybema, plaatsvervangend secretaris-generaal Hulshof en Casteleijn was de defensieorganisatie onvoldoende voorbereid op de problemen waarmee ze werd geconfronteerd. Er ontbrak een controlesysteem of een ‘countervailing power’. Ybema geloofde niet ‘in enige opzet of machinatie’.²⁷⁰ Hulshof stelde dat de koers die na de debriefing werd ingeslagen – ‘er is niets nieuws onder de zon’ – bepalend was geweest voor de reactie op daaropvolgende vraagstukken: ‘De toon was gezet.’ De marechaussee P.H. Rutten, Hulshof en chef Kabinet en Protocol van Defensie Ter Kuile sloten overigens niet uit dat er nog nieuwe zaken naar buiten konden komen.

Een aantal personen beweerde tegenover Van Kemenade concreter dat informatie was achtergehouden. Het ging dan zowel om de weergave van de individuele gespreksverslagen in het debriefingsrapport als de communicatie over mogelijk strafbare feiten met de KMar en het OM.²⁷¹ G. Kremer, humanistisch raadsman Hetebrij en De Winter waren expliciet in hun kritiek dat bij de debriefing bewust was geprobeerd bepaalde zaken zo schoon en weinig confronterend mogelijk naar buiten te brengen of de scherpe kantjes eraf te halen. ‘Daarvoor heeft men zeer zijn best gedaan,’ aldus Kremer.²⁷² De passages over de KHO-team in het debriefingsrapport omschreef hij als een ‘cover up’, omdat ‘daarin een aantal belangrijke dingen worden weggelaten en anders worden uitgesproken dan ze zijn meegedeeld. Als de minister daarvan niets weet, dan is er denk ik toch sprake van een grote communicatiestoornis tussen de SG en de minister.’²⁷³

De marechaussees P.H. Rutten en C. van Dijk waren kritisch over de uitgebleven strafvervolgning naar aanleiding van de managementrapportage en het debriefingsrapport. Rutten: ‘Uit de verklaringen van elnt. [J.H.A.] Rutten en van de commandant van Post M blijkt toch overduidelijk dat er sprake is van mogelijke strafbare feiten.’ De marechaussee verwees in deze naar Van der Wind en Besier, die er niets mee hadden gedaan.²⁷⁴ Hét bewijs van het falende beleid, zo niet van de veronderstelde doofpot, van de defensieorganisatie was voor

269 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. O. van der Wind, p. 8; D.G.J. Fabius, pp. 14-15; K.C. Roos, pp. 7-12. De oorlogssituatie waarin de YPR zich bevond, werd meegenomen in de weging wat te doen.

270 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. H.H. Hulshof, pp. 11-15; S.B. Ybema, pp. 8-9; L.F.F. Casteleijn, p. 6.

271 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. J.H.M. de Winter, pp. 8-9; G.J. ter Kuile, p. 9.

272 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. G.D. Kremer, pp. 6-10; L.W.A. Hetebrij, p. 7. Kremer gaf als voorbeeld van de strubbelingen tussen de KHO-ploeg en de debriefingsleiding,

waar men zich in het debriefingsrapport ‘makkelijk vanaf gemaakt had’, en de aflossing van de KHO-ploegen. In zijn ogen had de bataljonsleiding gelogen over de besluitvorming daarvan. Daarbij was de weigering van de opdracht om in de bunker te gaan zitten op het moment dat er gewonde vluchtelingen binnenkwamen, volgens hem bewust niet in het debriefingsrapport opgenomen.

273 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. G.D. Kremer, p. 10. Het debriefingsrapport kon hij niet in zijn geheel beoordelen.

274 Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. P.H. Rutten en K. van Dijk, p. 10 en 17.

velen 'het mislukte fotorolletje', ook al ontbrak het motief om het te laten mislukken (wat erop stond was immers al bekend)²⁷⁵ en zouden er te veel mensen mee gemoeid zijn om het geheim te houden (zie eerder in dit hoofdstuk).

Op de vraag van Van Kemenade of in brede zin in het proces van waarheidsvinding feiten waren achtergehouden, antwoordde Van Dijk: Ja, kijk, de feiten liggen er gewoon. (...) Als je de feiten gewoon naast elkaar legt, zijn er dus feiten verdwenen. Die zijn niet openbaar gemaakt aan hem [Besier]. Rutten vulde hem aan: 'Defensie heeft ten minste de schijn tegen.'²⁷⁶ Ook Brantz toonde zich kritisch. Hij dacht dat er 'systematisch' dingen waren 'weggedrukt' door de KL (over de Defensiestaf kon hij niet oordelen). Alleen al vanwege het feit dat de minister meerdere keren was overvallen door onaangenaam nieuws. Van Kemenade vroeg niet door naar concrete voorbeelden.²⁷⁷

Politiek-bestuurlijke opdracht

In 2001 stond de rapporteur nog steeds achter zijn conclusies uit 1998 dat er niet systematisch informatie was achtergehouden. Hij vatte zijn oordeel als volgt samen:

Het stikte van de slordigheden door communicatiestoornissen, door de slechte relatie tussen de militaire organisatie en de centrale defensieorganisatie, en vooral met het OM. Het feit dat het OM niet betrokken is geweest bij de opzet van de debriefing, dat is hartstikke fout. Maar door alle interviews heen heb ik dat veel meer gezien als slordig, onzorgvuldig, [een gevolg van] tijdsdruk, een organisatie in overgang die absoluut niet om kon gaan met de mate waarin ze in de kijker stond in verhouding tot vroeger. Geen gevoel had voor publiciteit. (...) Het was een relatief gesloten organisatie waarin dat soort dingen niet vanzelfsprekend zijn. Maar om nou te zeggen: [er is] bewust belemmerd of tegengewerkt? Nee.²⁷⁸

Bovendien vond hij zijn kritiek vrij ver gaan. In reactie op de verwijten dat hij zaken had laten liggen, voerde hij de aard van de opdracht en de tijdsdruk aan en het feit dat hij (de taakstelling van) het NIOD niet in de wielen had willen rijden.

Van Kemenade richtte zich dus op de organisatiestructuur van Defensie en constateerde daarin een aantal gebreken. Die zijn juist, maar dekken de inhoud van de verslagen niet volledig. Daaruit vloeit de vraag voort waarom Van Kemenade de prangende beperkingen van zijn onderzoek heeft aanvaard, of sterker, zichzelf heeft opgelegd? Het lijkt erop dat hij de noodzaak om op korte termijn orde op zaken te stellen heeft laten prevaleren boven waarheidsvinding. Zo bezien was het een politiek-bestuurlijke opdracht die Van Kemenade als zodanig heeft aanvaard en uitgevoerd.

De reacties van De Winter en Hulshof op het onderzoek duiden erop dat er een belangrijke doelstelling in besloten lag: Defensie een mogelijkheid te bieden om te breken met het verleden. De Winter zei tegen het NIOD:

Van Kemenade kon niet anders dan concluderen wat hij concludeerde. Hij is een fatsoenlijk en

²⁷⁵ Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4 D.G.J. Fabius, p. 16; P.H. Rutten en K. van Dijk, p. 1 en 5.

²⁷⁶ Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. P.H. Rutten en K. van Dijk, p. 20.

²⁷⁷ Van Kemenade, *Omtrent Srebrenica*, deel 2, bijlage 4. C.L. Brantz, p. 10. Verder noemt hij de omgang met de 'lijst van 239' en de 17 juli-verklaring van Franken.

²⁷⁸ Interview J.A. van Kemenade, 09/07/01.

intelligent man die het onderzoek heeft aanvaard. Maar hij kon natuurlijk niet het tegenovergestelde beweren. Het zou verwoestend zijn geweest als hij zegt: ‘Ik ben tot de conclusie gekomen dat het debriefingsrapport in strijd is met de waarheid.’²⁷⁹

De directeur DAB noemde het een goed onderzoek van Van Kemenade, maar wees wel op de discrepantie met de verslagen: ‘Als mensen al die verslagen een paar dagen achter elkaar lezen, zeggen ze: “Ja, hier is toch wel meer aan de hand geweest.”’ In de media werd ook menigmaal de suggestie geuit dat Van Kemenades vriendschap en gedeeld partijlidmaatschap met premier Kok van invloed is geweest om zijn conclusies af te zwakken.²⁸⁰

PSG Hulshof stelde dat Van Kemenade gezien de bevindingen ook tot een andere conclusie had kunnen komen, zonder te beweren dat van hogerhand was bekonkeld dat de feiten onder tafel moesten. ‘Srebrenica’ achtervolgde de minister van Defensie en zijn mensen, en daar wilden ze vanaf. Het belang om schoon schip te maken stond voorop. Hulshof: ‘Natuurlijk moet je stilstaan bij de dingen die fout zijn gegaan, maar je moet ook verder. Van Kemenade gaf ons de kans om opnieuw te beginnen. Om te zeggen: Ja, we hebben dingen fout gedaan. We moeten dingen anders doen.’²⁸¹ De PSG heeft met Van Kemenade gesproken over de vorm van diens onderzoek: ‘Toen hebben we alle ruimte gekregen om te zeggen: hoe komen van het beste van dat [negatieve] beeld af?’

Van Kemenade bood die mogelijkheid door Defensie te bekritisieren, zonder het van kwade trouw te beschuldigen.²⁸² De wijze waarop hij zijn kritiek formuleerde, kon een veranderingsoperatie op Defensie in gang zetten waarin het beleid werd aangepast aan de noden van de nieuwe tijd.²⁸³

Slot

Op korte termijn had het rapport-Van Kemenade inderdaad het beoogde effect: herstel van rust. Zijn oordeel was over bepaalde aspecten van de informatievoorziening gefundeerd en zeker ferm: vooral de debriefingsoperatie en het Openbaar Ministerie te Arnhem kregen zware kritiek te verduren, evenals de communicatievoorziening richting de politieke leiding. De Grave noemde de conclusies van de rapporteur ‘stevig, en in een aantal aspecten ernstig’.²⁸⁴ Hij zegde toe de conclusies over te nemen. De kou was uit de lucht; de integriteit van Defensie stond niet fundamenteel op het spel. Het departement werd niet meer beheerst door de last van het verleden, maar had de ruimte gekregen om de blik weer op de toekomst te richten.

Maar buiten die regionen begon het beeld dat Van Kemenade had geformuleerd spoedig af te brokkelen. Ondanks positieve kritieken overtuigde zijn rapport niet echt. In de woorden van *de Volkskrant*: ‘Het bevat weliswaar nuttige aanbevelingen, maar bedekt veel te veel met de mantel der liefde.’²⁸⁵ Het rapport gaf geen bevredigend antwoord op de oorzaak van de problemen. In de woorden van *NRC Handelsblad* was de grens tussen onkunde en onwil

279 Interview J.H.M. de Winter, 20/07/00.

280 Dick Berts, ‘Van Kemenade tussen reputatie en doofpot’, *Trouw*, 30/09/98; Cees van der Laan, ‘Schaamrood’, *Trouw*, 02/09/0; interview J.H.M. de Winter, 20/07/00.

281 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

282 Redactioneel commentaar, *de Volkskrant*, 30/09/98.

283 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01. Hij omschreef die operatie met de woorden ‘transparant en doelgericht’.

284 ‘Defensie wordt ‘onkunde, geen onwil’ verweten’, *de Volkskrant*, 29/09/98.

285 Redactionele commentaren, *de Volkskrant*, 30/09/98 en *NRC Handelsblad*, 29/09/98; Jan Blokker, ‘Vergeten’, *de Volkskrant*, 29/09/98.

'wel heel dun'.²⁸⁶ Met als gevolg dat de roep in de media om een parlementaire enquête juist weer toenam.²⁸⁷ Nieuwe affaires (zoals het in 1999 vrijgekomen MID-rapport uit 1996 over rechts-extremisme en de openbaarmaking van het Feitenrelaas in 1998) zaaiden opnieuw twijfel over de waarde van het onderzoek.²⁸⁸

De kernvraag in 1998 was of de falende informatievoorziening een gevolg was van opzet (onwil) of van de geschetste omstandigheden (onkunde). Deze vraag riep om een snel antwoord. In wezen was dit een bestuurlijk probleem, dat niet zonder onderzoek naar waarheidsvinding kon worden opgelost. Maar op de keper beschouwd was dat onderzoek meer middel dan doel. Het motief om deze *elder statesman* te vragen de opdracht te aanvaarden, wortelde in die prioriteit.

Daarom ook legde Van Kemenade zichzelf een strakke tijdslimiet op, interpreteerde hij de opdracht smal en stuurde hij aan op een snelle conclusie. Het onderzoek zelf, in het bijzonder de interviews, brachten in die korte tijd opmerkelijk veel gegevens en inzichten naar voren. De rapporteur concludeerde daaruit dat bij de haperende informatievoorziening sprake was van onkunde. Uit de verslagen was daarbij duidelijk te distilleren dat de pogingen om pijnlijke zaken buiten de schijnwerpers te houden gericht waren op *damage control*. Dat wil zeggen: de schade opsporen en vervolgens zoveel mogelijk beperken. Deze houding kwam voort uit een collectieve behoefte om de vuile was binnen te houden, als onderdeel van de naar binnen gerichte cultuur van de defensieorganisatie. Voor de daaruit voortvloeiende conclusie dat ook een forse dosis onwil waarneembaar was (zoals het NIOD-rapport beoogt), lagen dan ook aanknopingspunten in het materiaal besloten. Door voorbij te gaan aan kritische opmerkingen over de informatievoorziening van en voor de Haagse staven en het ministerie, bleef echter de top van Defensie – zowel politiek als militair – buiten schot. Van Kemenade liet zich echter leiden door het doel van het onderzoek een nieuwe start te creëren, en werkte de onwilvariant niet uit. Daardoor kwam nadruk te liggen op het falen van het OM en de debriefingsorganisatie. Van Kemenade ging voorbij aan individuele verantwoordelijkheden en legde het accent op de gebrekkige organisatiestructuur. Op deze manier kon hij tot een politiek gezien betrekkelijk ongevaarlijke uitkomst komen: er was geen opzet in het spel. Het was het systeem dat had gefaald.

Toch worden organisaties mede bepaald door personen. In de woorden van Hulshof: 'Wij

²⁸⁶ Redactioneel commentaar, *NRC Handelsblad*, 29/09/98.

²⁸⁷ Bijvoorbeeld: redactioneel commentaar, *NRC Handelsblad*, 29/09/98; 'Kans op een parlementaire enquête Srebrenica groeit', *Trouw*, 30/09/98; redactioneel commentaar, *de Volkskrant*, 30/09/98; T. Heerts, 'Enquête over Srebrenica louterend voor Dutchbat', *Het Parool*, 06/10/98.

²⁸⁸ Volgens *Trouw* maakte het zwijgen van de MID over vermeend rechts-extremistisch gedrag 'opnieuw twijfel los over de waarde van het rapport-Van Kemenade', Redactioneel commentaar, *Trouw* op 14/07/99; E. Kalse, "'Srebrenica' blijft trauma Defensie', *NRC Handelsblad*, 14/07/99. Zij wees in een verklaring op de jaarlijkse terugkeer van het Srebrenica-dossier ('Ondanks, of

eigenlijk dankzij het onderzoek van Van Kemenade') naar Van Kemenade, die een kans had laten liggen om het dossier te (helpen) sluiten. In haar wekelijkse column bekritiseerde Elsbeth Etty het systeem van 'geruststellingscommissies', verwijzend naar de onderzoekscommissies Oosting (vuurwerkcramp Enschede), Alders (brand in cafe Volendam) en Van Kemenade: het 'regenteske systeem van vrijblijvend onderzoek naar bestuurlijk falen, uitgevoerd door mederegenten'. Dat leidt tot 'onwaarschijnlijkheid en miezigheid, om niet te spreken van bedriegerij en leugenachtigheid'. Ze diskwalificeerde het systeem van onderzoeken door de overheid naar de eigen zaak omdat de onafhankelijkheid ervan in het geding was. Etty, 'Herstel het wantrouwen', *NRC Handelsblad*, 23/06/01.

roepen altijd dat personen niets kunnen veranderen aan de *systems*, aan de bureaucratie. Dat is natuurlijk onzin. Dit [Srebrenica] is een goed voorbeeld van hoe die personen toch die *systems* naar hun hand hebben gezet. De KL liet zich niet besturen en de CO wilde niet besturen. Waar ze voor in het leven geroepen zijn, deden ze niet.²⁸⁹ Aangezien het sommige betrokkenen niet ongelegen kwam om bepaalde zaken binnenskamers te houden, was de factor onwil zeker waarneembaar. De informatievoorziening faalde dan ook als gevolg van een combinatie van onvermogen en onwil.

De bestuurlijke prioriteit had geleid tot de aanvaarding van een hybride opdracht: op korte termijn rust brengen én een diepgaand onderzoek. Het was te voorzien geweest dat het op den duur niet zou standhouden. Uiteraard is een kritisch rapport niet dé oplossing voor het probleem van de aanhoudende aandacht voor en kritiek op 'Srebrenica'. Concrete maatregelen en erkenning van fouten zouden moeten volgen om te voldoen aan de behoefte in de samenleving dat de politieke en militaire top rekenschap aflegt voor zijn handelen. Wel had een grotere bereidheid bij Van Kemenade om de problematiek in zijn volle omvang bloot te leggen, het wantrouwen ook op termijn mee kunnen helpen wegnemen. Vooral in het publieke domein lukte dat niet. De wond was te diep en deze hechtdraad te zwak om de discussie definitief te doen verstommen.

---

289 Interview H.H. Hulshof, 06/12/01.

HOOFDSTUK 9

Het lot van de overige oostelijke enclaves

1. Inleiding

Na de val van Srebrenica waren er naast de *Safe Areas* Sarajevo, Tuzla en Bihać, nog twee van de drie oostelijke *Safe Areas* over: Žepa en Goražde. Žepa was de volgende enclave die verloren ging, zonder dat de internationale gemeenschap veel kon doen om dat te voorkomen. De val van Srebrenica zette echter wel een ontwikkeling in gang die leidde tot de *London Conference* op 21 juli 1995, waar de internationale gemeenschap stelling nam ten aanzien van een mogelijke aanval op Goražde. De systematiek van de ‘dubbele sleutel’ werd aangepast, waardoor een krachtadiger inzet van het luchtwapen mogelijk werd gemaakt. Dat kon na de mortieraanval op de Markale markt in Sarajevo, waarbij een groot aantal doden viel, al direct in de praktijk worden gebracht. Het kwam tot de uitvoering van de operatie *Deliberate Force*, waarbij de NAVO en de VN op grote schaal geweld aanwendden. Na de val van Srebrenica, en het bekend worden van de daar begane massamoorden betekende dat een nieuw keerpunt in de oorlog in Bosnië.

De gebeurtenissen in Žepa hadden veel gemeen met wat er in Srebrenica gebeurde maar verliepen toch ook weer beduidend anders. Goražde kon uiteindelijk behouden blijven als *Safe Area*. De internationale gemeenschap wist onder aanvoering van de Britten (verantwoordelijk voor Goražde) één lijn te trekken om een verdere VRS-opmars daar te stoppen. Ook dat gebeurde tijdens de zogenaamde *London Conference*. Voor Žepa kwam die internationale politieke bemoeienis te laat. Het had er veel van weg dat de Bosnische Serven zich er maar al te bewust van waren dat de internationale gemeenschap tot het moment van de *London Conference* geen actie zou ondernemen, wat hen de ruimte bood zich op Žepa, Goražde en op de westelijke enclave Bihać te richten.

Het verlies van Žepa zal het meest uitvoerig worden beschreven om impliciet enig vergelijkingsmateriaal te bieden met de omstandigheden in Srebrenica zoals deze in deel III en in dit deel zijn beschreven. De *London Conference* zelf en de latere gebeurtenissen in Goražde zullen slechts op hoofdlijnen worden beschreven, evenals de Nederlandse rol daarbij en korte schets van de gebeurtenissen in Bosnië tot aan het akkoord van Dayton. De strijd in de Bihać waar liefst vijf strijdende partijen bij betrokken waren en die overigens voor de kaart van Bosnië zonder gevolgen bleef, is al aan de orde geweest in deel II en zal hier onbesproken blijven. Deze had een lange eigen voorgeschiedenis en was niet invloed op de val van Srebrenica.

Feitelijk was er geen sprake van een val van Žepa. De Bosnische Serven veroverden de enclave niet zoals zij Srebrenica overliepen. Deze werd door de ABiH en de bevolking verlaten, waarna de bevolking als *displaced persons* via Kladanj naar Tuzla kwam.¹ De geografische en militaire situatie bij Žepa was ook anders dan in Srebrenica. Het terrein begunstigde de weerstand die de ABiH kon bieden en deze was er beter georganiseerd en er

---

1 Interview Hagrup Haukland, 03/05/99.

bestond minder aanleiding tot wraakacties gevoed door gebeurtenissen in de eerdere jaren van de oorlog en door ABiH-acties buiten de *Safe Area*.

Verschillende actoren speelden een rol. Naast de VRS en ABiH betrof dat met name generaal Smith en zijn tegenspeler Mladić, maar ook Milošević en onderhandelaar Bildt speelden een cruciale rol in het voorkomen van slachtoffers in Žepa. Waar mogelijk zullen ook verschillen met de val van Srebrenica, en de lessen die daaruit waren getrokken, worden aangegeven. Nederland speelde op de achtergrond een rol, die was ingegeven door bezorgdheid voor de door de VRS vastgehouden Dutchbatters en angst dat Dutchbat, dat in Srebrenica op toestemming van de Bosnische Serven voor vertrek wachtte, alsnog gegijzeld zou worden.

2. Na Srebrenica, doel: Žepa

Na de val van Srebrenica was het pessimisme in de VN-top over wat er met de andere *Safe Areas* kon gebeuren groot. Boutros-Ghali en Akashi stelden vast dat er een patroon in het gedrag van de Bosnische Serven viel te ontdekken. De VN was met een *mission impossible* opgezadeld en niet alleen Žepa en Goražde zouden worden bedreigd, ook met de Bihać zou dat kunnen gebeuren. Bij Boutros-Ghali was het pessimisme op dat moment kennelijk zo groot dat hij de vrees uitte dat ook Sarajevo door de Bosnische Serven zou worden ingenomen.² Janvier sloot op de avond van 11 juli 1995 zelfs niet uit dat de Bosnische Serven de VN zouden willen dwingen om Žepa en Goražde te ontruimen door te dreigen geen humanitaire hulp tot Srebrenica toe te laten.³ Ook de Veiligheidsraad was zich bewust van de mogelijkheid dat Žepa en Goražde een volgend doelwit vormden maar verwijzingen naar Žepa en Goražde had de raad in Resolutie 1004 van 12 juli over het herstel van de *Safe Area* Srebrenica niet willen opnemen omdat onderhandelingen daarover te lang zouden gaan duren.⁴

De val van Srebrenica had aandacht voor het probleem van de demilitarisering van de *Safe Areas* weer zeer acuut gemaakt. Boutros-Ghali wees al eerder op de tekortkomingen in het *Safe Area*-concept en de Veiligheidsraad had op 16 juni 1995 met Resolutie 998 nog eens de noodzaak van demilitarisatie onderschreven, maar er waren nog geen concrete stappen in die richting gezet.⁵ Na de val van Srebrenica echter liet de Contactgroep met nadruk weten dat oproepen voor demilitarisering moesten worden ondersteund. Dat paste in het beleid dat bescherming van de bevolking ten doel had.⁶ Ook de Russen meenden dat uit Srebrenica de les moest worden getrokken dat de Veiligheidsraad eindelijk eens duidelijkheid moest geven omtrent het concept van de *Safe Area*. De enige manier om die gebieden veilig te maken was een voor beide partijen acceptabele demilitarisatie.⁷ Overigens dachten de Russen dat een demilitarisatie van Žepa en Goražde in dat stadium niet meer haalbaar was omdat de Bosnische regering zich daar tegen verzette.⁸ De Britten betreurden eveneens dat de demilitarisatie niet door de Bosnische regering werd gesteund, al was dat nog geen rechtvaardiging

2 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 12/07/95.

3 SMG/1004/85. Kort verslag van de bijeenkomst van KL Crisisstaf en PBLs bij FC UNPF, 11/07/95.

4 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 611, 12/07/95.

5 United Nations. S/RES/998 (1995), 16/06/95.

6 DCBC nr. 757. Code Loudon 270, 13/07/95.

7 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 611, 13/07/95.

8 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 612, 12/07/95.

voor Bosnisch-Servische actie.⁹ Stoltenberg kreeg uit New York dan ook de opdracht te onderhandelen over een einde aan aanvallen van de VRS op de *Safe Areas*, vastlegging van de grenzen en demilitarisatie.¹⁰ De tijd begon te dringen. De VRS richtte immers inmiddels de blik op Žepa.

De *Military Information Branch* van het VN-hoofdkwartier in Zagreb zag de frustratie van de VRS over de demilitarisatie en het voortdurende verkeer dat tussen Srebrenica en Žepa had bestaan als voornaamste motief voor de aanval.¹¹ Tegelijk met de inzet van de aanval op Srebrenica was de VRS op 6 juli ook begonnen met het bestoken van dorpen rond Žepa. Op 11 juli vormde de Oekraïense compagnie een doelwit voor de mortieren en artillerie van de VRS en kreeg de eenheid het dringende verzoek de enclave te verlaten.¹² De Oekraïense compagnie kwam daarbij steeds meer tussen twee vuren te zitten. De ABiH nam bij wijze van tegenzet drie OP's van de Oekraïners in Žepa over om wapens te verkrijgen. Een taktiek die ook al voor Srebrenica was aanbevolen maar daar niet was uitgevoerd. De Oekraïense compagnie had zijn wapens en pantservoertuigen echter deels vernietigd of onbruikbaar gemaakt. Anders dan in Srebrenica had de ABiH al op 8 juli het VN *Weapon Collection Point* leeggehaald maar dat bevatte niet veel meer dan zestig wapens van verschillende soort, slechts één mortier 82 mm en als meest opvallende wapens twee *Strela* luchtdoelraketten.¹³

De commandant van het Oekraïense bataljon (die niet in Žepa zetelde) was er voorstander van zijn troepen in het dorp Žepa te concentreren. Generaal Gobilliard, de sectorcommandant Sarajevo waaronder ook Žepa viel, gaf er echter de voorkeur aan de troepen op de OP's te laten. Hij achtte dat, gezien de ervaringen in Srebrenica, veiliger.¹⁴

Zoals gebruikelijk had de ABiH posities gekozen nabij VN-opstellingen met alle gevaar van beschieting door de VRS waardoor de opstellingen zouden moeten worden opgegeven. Achttien Oekraïense *peacekeepers* bevonden zich kort daarna in handen van de ABiH en de VRS dreigde op zijn beurt de overige te doden wanneer NAVO-vliegtuigen de VRS-posities zouden aanvallen.¹⁵ Het zou dus in Žepa laveren worden, met weinig ruimte voor ferme taal in waarschuwingen aan de VRS zoals eerder bij de inname van *blocking positions* in Srebrenica.

3. Versterking en luchtsteun?

Met slechts tachtig *peacekeepers* in Žepa en 280 in Goražde kon UNPROFOR weinig doen. Žepa was militair gezien een relatief eenvoudig te nemen doel en de verwachting was dat de VRS na de val van Srebrenica op korte termijn met een operatie zou aanvangen. Het UNPF-hoofdkwartier in Zagreb schatte de sterkte van de ABiH in Žepa op 700 tot 1300 ver-

9 ABZ, DPV/ARA/02110. Code Biegman 611, 13/07/95.

10 CRST. Code Cable Annan to Akashi, 13/07/95, No. 2318.

11 NIOD, Coll. Theunens. Interoffice Memorandum G2 to COS, 'Srebrenica: the Aftermath', 13/07/95.

12 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 13/07/95, No. Z-1153.

13 SMG/1002. Annex A to Sitrep UNPROFOR 9 July 1995 from Chief G-3.

14 NIOD, Coll. De Ruiter. Interoffice Memorandum MA tot SC, DSC, DCOS, SOO, SLO, SMIO, PIO, 13/07/95, UN Confi.

15 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 17/07/95; ABZ, DPV/ARA/00797. Code Biegman 632, 18/07/95.

dedigers.¹⁶ Een complicerende factor was de ligging van de oostelijke enclaves. Omdat zij zo afgelegen lagen en omgeven waren door Bosnisch-Servisch territorium, vielen zij nauwelijks met militaire middelen te versterken. Kofi Annan wees erop dat met de beperkte middelen die UNPROFOR ter beschikking stonden langs militaire weg weinig kon worden gedaan om te voorkomen dat Žepa en Goražde zouden gaan vallen. Dat gold in het bijzonder Žepa.¹⁷

Op de oproep van de Bosnische premier Haris Silajdžić om meer troepen naar Žepa te sturen, kwam als reactie uit New York slechts het signaal dat er geen mogelijkheden waren de taken in de oostelijke enclaves op geloofwaardige wijze voort te zetten en dat terugtrekking naar centraal-Bosnië noodzakelijk zou kunnen blijken.¹⁸ Janvier dacht reeds langer langs deze lijnen. De eerste fase van een terugtrekking uit Žepa was reeds in gang gezet toen de observatieposten waren verlaten. Die hergroepering stelde de VN in staat over een eventueel vertrek uit Žepa te onderhandelen. Een aantal ongewapende waarnemers kon dan hun plaats innemen zonder dat dit een bevoorradingsprobleem opleverde. Met dit voorstel aan New York probeerde Janvier tevergeefs zijn oude, maar eerder door de Veiligheidsraad getorpedeerde plan van het verlaten van de oostelijke enclaves, nieuw leven in te blazen.¹⁹

Janvier en *Deputy Force Commander* Ashton hadden zich overigens wel gebogen over militaire mogelijkheden tot behoud van de overgebleven oostelijke enclaves maar Janvier zag, overigens vooral politiek, als probleem dat een beslissing tot versterking of verdediging ging betekenen dat UNPROFOR met de ABiH tegen de VRS zou vechten.

Militair gezien was het een mogelijkheid om te trachten een VRS opmars naar Žepa en Goražde te blokkeren maar dat zou niet effectief zijn omdat in het zware terrein verdedigende posities gemakkelijk omtrokken kon worden.

Een tweede optie was versterking van deze enclaves om de VRS bij verovering een hogere prijs te laten betalen. Meer troepen naar binnenbrengen achtte Ashton echter zinloos omdat dit de bevoorradingsproblemen verergerde en de kwetsbaarheid vergrootte. Hij dacht eerder aan vliegtuigen, maar dan met *Precision Guided Munition*, en aan het leggen van landmijnen. Zichtbare voorbereidingen en de wil van de ABiH om zich te verdedigen en van de bevolking om zich tegen deportatie te verzetten zouden een aanval voor de VRS minder aantrekkelijk moeten maken. Onderhandelen op alle niveaus, en voorkomen dat de ABiH uitvallen vanuit de *Safe Areas* deed, moesten dan de militaire maatregelen vergezellen. Faalden dergelijke stappen dan moest de Veiligheidsraad maar een keuze maken tussen *peace enforcement* of terugtrekking, zo besloot Janvier zijn overpeinzingen.

De enige constante die Janvier uit de resoluties van de Veiligheidsraad had kunnen destilleren was dat de bescherming van de bevolking een vereiste was maar militaire actie om dat te bereiken had tot dusverre gefaald. Na het falen van de VN in Srebrenica was voor hem de keuze duidelijker dan ooit: partij kiezen voor de ABiH of terugtrekking –²⁰ de keuze voor terugtrekking had Janvier al gemaakt.

Een mogelijkheid tot versterking van Žepa had de *Rapid Reaction Force* kunnen bieden. Deze eenheid stond op het punt operationeel te worden. Het bevechten van een corridor om

16 NIOD, Coll. Theunens. Interoffice Memorandum G2 to COS, 'Srebrenica: the Aftermath', 13/07/95.

17 NIOD, Clingendael papers, Code Cable Annan to Akashi, 12/07/95, No. MSC-2295.

18 MID/KL. MID/KL, INTSUM 134/95, 141200Z Jul 95, Stg Conf.

19 NIOD, Coll. Ashton. Code Cable Janvier to Annan Only, 14/07/95, No. Z-1163, UN Secret. (Janviers aangehechte notitie 'Pour pas perdre fe fil en cette periode troublee' dateerde van 12/07/95.)

20 DCBC nr. 2751. Code Cables Janvier to Annan, 16/07/95 and 17/07/95, Nos. UNPF-HQ Z-1177 and Z-1181.

eenheden ervan in Žepa te krijgen, was echter geen onderwerp van discussie. Integendeel: Janvier stelde zich op het standpunt dat het onmogelijk was om versterkingen te sturen en dat een verdediging van de enclave ‘out of the question’ was.²¹ De enige mogelijkheid was terugtrekking na onderhandeling. Alleen voor Goražde deed zich de mogelijkheid voor om voor het ‘Srebrenica model’ van een *blocking position* en van te voren geplande *Close Air Support* te kiezen. De enig begaanbare weg was crisisteam achter de hand te houden en commandanten op de hoogte te stellen van de lessen die tijdens de val van Srebrenica waren geleerd.²²

In een *Directive* aan generaal Smith bevestigde Janvier op 14 juli dat het zenden van versterkingen naar Žepa geen optie was. Het was onmogelijk een corridor over land te openen. Wanneer over vertrek van het VN-contingent niet kon worden onderhandeld, wilde Janvier de VN-militairen minder kwetsbaar maken en laten assisteren bij de evacuatie van de vluchtelingen.²³ Verder bepaalde Janvier dat het wenselijk was om de nog bemande OP's in Žepa te verlaten om een situatie zoals in Srebrenica te vermijden waarbij de ABiH een terugtrekking verhinderde. In Goražde waren de OP's al teruggetrokken. De beslissing voor Žepa was aan generaal Gobilliard, als commandant van de sector Sarajevo tevens verantwoordelijk voor Žepa en Goražde.²⁴

Zagreb boog zich nog wel over de vraag of er met een mogelijke val van de enclave in het vooruitzicht alvast personeel van UNHCR in Žepa moest worden gestationeerd om chaos te voorkomen. De UNHCR-vertegenwoordiger vreesde echter dat de Bosnische regering daar een dam voor zou opwerpen.²⁵

De VN nam in het licht van de dreiging tegen Žepa geen nadere initiatieven om tot een versterking van de rol van het luchtwapen te komen. Zulke initiatieven kwamen wel van de NAVO. De val van Srebrenica vormde voor het Militair Comité aanleiding om te bezien hoe luchtsteun aan de VN effectiever kon worden gemaakt. Deze val bracht namelijk niet alleen de terugtrekking van UNPROFOR naderbij, de dreigende uitbarsting van vijandelijkheden op Kroatisch gebied zette tevens het onderwerp luchtsteun weer op de agenda. Het Militaire Comité zag daarbij als grootste hinderpaal voor een effectievere inzet van het NAVO-luchtwapen dat de leidende militairen in UNPROFOR nog steeds niet bevoegd waren de inzet ervan te autoriseren.²⁶

De Noord-Atlantische Raad kwam daarnaast al op 12 juli, met verdere aanvallen op *Safe Areas* in het vooruitzicht, tot het besef dat er meer haast diende te worden gezet achter de extractieplannen (Oplan 40104) en dat mogelijkheden onder ogen gezien dienden te worden om UNHCR te hulp te komen.²⁷

Vervolgens laaide nog de discussie op of Žepa tot *Military Exclusion Zone* diende te worden verklaard; Goražde was dat al. Op 22 april 1994 had de Noord-Atlantische Raad bepaald dat een *Military Exclusion Zone* kon worden ingesteld wanneer sprake was van

21 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSG Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 14/07/95.

22 UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3066, Jul-Dec 95. Chief G3 Plans (Col K. Bache) to COS, 14/07/95, No. G3 Plans/698.

23 NIOD, Coll. Ashton. Letter Janvier to Comd UNPROFOR, SRSG, DFC, COS, ‘Guidance to Commander UNPROFOR’, 14/07/95.

24 NIOD Coll. Banbury. Dagboek Banbury. SRSG’s Briefing 14/07/95.

25 UNNY, UNPROFOR, Box 88040, File 4-2, SRSG Meeting, May-Oct 95. Senior Staff Meeting, 15/07/95.

26 BSG, DS 95 III. Nota CDS aan de Minister, 17/07/95, nr. SN/95/938/4537.

27 DCBC, nr. 704. Fax PVNAVO aan Min van BZ en DEF, 12/07/95.

aanvallen met zware wapens of bedreiging daarmee. In dat geval konden VRS-aanvallen leiden tot *air strikes*. De NAVO kon zoiets echter niet op eigen houtje doen. Consultatie met de VN was nodig omdat het anders het tot een ‘single key’ situatie leidde. Omdat het niet waarschijnlijk leek dat de VN het uitroepen van Žepa tot *Military Exclusion Zone* zou omarmen, liet de NAVO de gedachte weer varen. Bovendien was het de vraag of de NAVO-landen wel actie wilden nemen en wat kon worden gedaan met welke middelen. Žepa was onverdedigbaar, was de onontkoombare conclusie en het had geen zin een tegenreactie van de VRS elders op te roepen. Ook vroeg de VN niet om een NAVO-actie.²⁸

Voorlopig was luchtsteun bij Žepa dus niet aan de orde. Janvier had al bepaald dat er geen *Close Air Support* boven Žepa mocht worden gegeven zolang Dutchbat niet uit Srebrenica was vertrokken. Luchtsteun was trouwens ook om procedurele en technische reden onmogelijk, omdat zich in Žepa geen *Forward Air Controller* bevond en er evenmin met een *Forward Air Controller* in een vliegtuig kon worden gewerkt, omdat de Oekraïners niet over de juiste radioapparatuur beschikten. Er zou niet veel meer dan *air presence* (rondvliegen boven de enclave) kunnen worden gegeven. De eis van de Permanente Vertegenwoordiger van de Oekraïne bij VN om zijn landgenoten met *Close Air Support* te steunen zou slechts de VN-militairen in gevaar brengen en was niet uitvoerbaar, zo was de analyse in Zagreb.²⁹ De Oekraïense vertegenwoordiger werd duidelijk gemaakt dat de *Rules of Engagement* onder deze omstandigheden geen *Close Air Support* toestonden.³⁰ De Oekraïense minister van Defensie, V. Shmarov, benaderde vervolgens generaal Smith persoonlijk. Smith antwoordde dat hij opdracht had gegeven voor *air presence* boven de enclave en gaf aan dat hij bereid was om de inzet van *Close Air Support* aan te bevelen zodra UNPROFOR-troepen werden aangevallen.³¹

Volgens de Bosnische minister voor VN-zaken, Hasan Muratović, hadden de VN-troepen in Žepa een verzoek gedaan voor luchtsteun. Hij zei dat de Bosnische Moslims dat op de band hadden opgenomen. Tegelijkertijd zei Muratović dat hij de schuld niet langer bij UNPROFOR legde maar bij individuen; vervolgens probeerde hij generaal Nicolai te beschadigen. Die naam zou volgens hem moeten worden onthouden, want Nicolai zou uren hebben verloren met aantonen dat hij geen aanvraag voor luchtsteun had ontvangen. In de middag van 18 juli zou Nicolai die oproep wel gekregen hebben en had hij om *air presence* verzocht, maar had de Nederlandse generaal geen bevel tot bombarderen gegeven. Volgens Muratović had hij Nicolai gevraagd waarom hij daartoe nog geen bevel had gegeven maar was Nicolai toen ‘met hele verhalen’ gekomen. Muratović zag daarin dat Nicolai wachtte op het invallen van de duisternis om daarna te kunnen zeggen dat het te laat was: dat betekende volgens hem het dwarsbomen van hulp aan Žepa, en duizenden levens lagen volgens hem zo in handen van de generaals Nicolai en Janvier.³²

De *Supreme Allied Commander Europe* (SACEUR) van de NAVO, generaal Joulwan, betoogde echter dat in Žepa *Close Air Support* onuitvoerbaar was. Žepa had zijns inziens weinig overleveringskans. Niettemin zond Joulwan admiraal Smith naar Zagreb om met

28 Vertrouwelijke informatie (155).

29 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's Briefing, mededeling Deputy Force Commander, 15/07/95.

30 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 15/07/95.

31 NIOD, Coll. Smith. Lt-Gen R.A. Smith to V. Shmarov, 18/07/95.

32 ABiH Tuzla. ABiH Commando 2e Corps, 19/07/95, nr. 02/IKM-698/10-227. Informatiebulletin met interview Hasan Muratović.

Janvier te overleggen over samenwerking en om te zien of kon worden voorkomen dat Žepa hetzelfde lot zou ondergaan als Srebrenica. Janvier zei admiraal Smith echter dat Žepa hoe dan ook zou gaan vallen omdat hij het niet kon versterken.³³ Janvier gaf dan ook in een directief aan Smith aan dat hij onder de omstandigheden het geven van luchtsteun niet in beschouwing wilde nemen.³⁴

Ook al was er dus voor het luchtwapen bij Žepa nauwelijks een rol weggelegd, Nederland bleek ook doelbewust stappen te zetten om te voorkomen dat het in het luchtruim boven Žepa zou worden betrokken. Chef-defensiestaf Van den Breemen was er op tegen om Nederlandse F-16's daar een rol te laten spelen. Zijn idee was om, na de luchtactie bij Srebrenica en zolang Dutchbat feitelijk nog gijzelaar van de Bosnische Serven was, de VRS vooral niet te provoceren. Generaal-majoor C.J. van den Burg, Directeur Operatiën van de Koninklijke Luchtmacht, kreeg opdracht dat met de NAVO te regelen. Van den Burg had moeite met deze opdracht, enerzijds omdat de vliegtuigen toch niet beneden de 10.000 voet mochten vliegen, maar ook kon hij geen garantie geven dat zij niet als Nederlandse toestellen konden worden herkend. Operationeel gezien was het afhaken van de Nederlandse toestellen voor de NAVO overigens geen al te groot probleem: er waren genoeg toestellen om zo nodig *air presence* boven Žepa te geven.³⁵

Nederland zou zich niet verzetten wanneer de afgesproken procedure voor de instelling van een *Exclusion Zone* in Žepa in gang werd gezet. Zou er echter gevaar ontstaan voor de Nederlandse gijzelaars in Bratunac dan voelde de regering zich geroepen met de VN in contact te treden om luchtacties een halt toe te roepen.³⁶ Het was een vrij vergaande en uitzonderlijke stap die was ingegeven door de veiligheid van de gegijzelde Dutchbatters.³⁷ Of zoals premier Kok zei, 'wij voelen ons nu niet direct de eerst geadresseerde om één van de twee andere enclaves te helpen beschermen als we nog met vierhonderd mannen tot over onze nek in de problemen zitten.'³⁸

De indruk die de onderhandelaars Stoltenberg en Bildt, evenals generaal Smith, in hun contacten met de Bosnische regering hadden opgedaan was dat de Bosnische Moslims ervan uitgingen dat Žepa verloren was maar niettemin luid zouden protesteren.³⁹ Het VN-hoofdkwartier in Zagreb raakte ervan bewust dat alvast plannen dienden te worden gemaakt voor het geval hulp aan vluchtelingen uit Žepa en Goražde nodig was.⁴⁰

In het zicht van de onafwendbare val van Žepa vroeg minister Van Mierlo zich in de Algemene Raad van de EU op 17 juli wel af of een evacuatie van de bevolking niet moest worden overwogen. 'Kennis scheidt verantwoordelijkheid', zo verwees Van Mierlo naar Srebrenica. Een dergelijk besluit viel zijn inziens moreel te rechtvaardigen al droeg dit het risico in zich van het verwijt mee te werken aan etnische zuivering. Nadat duidelijk was dat zowel president Izetbegović als premier Silajdžić zich positief over een evacuatie hadden uitgelaten, kreeg onderhandelaar Bildt opgedragen een dergelijke optie uit te werken, voor-

33 DCBC nr. 729. Code Feith Navo 1039, 12/07/95, Stg Confi; Interview Leighton Smith, 06/06/00; vertrouwelijke informatie 156.

34 NIOD, Coll. Ashton. Letter Janvier to Comd UNPROFOR, SRSG, DFC, COS, 'Guidance to Commander UNPROFOR', 14/07/95.

35 Interview C.G.J. Hilderink, 11/08/00.

36 Vertrouwelijke informatie (157).

37 Interview P.C. Feith, 24/08/01. Het voorbehoud werd op 14 juli gemaakt.

38 NOS, *Den Haag Vandaag*, N.3, 14/07/95, 23.00 uur.

39 Vertrouwelijke informatie (123).

40 UNNY, UNPROFOR, Box 87299, File 3061/3, Jul 95 – Nov 95. Interoffice Memorandum, Chief G3 Policy/Plans to FC, 14/07/95.

opgesteld dat daar nog tijd voor was.⁴¹ UNHCR had in een eerder stadium al voorbereidingen getroffen voor een evacuatie van de bevolking maar vond toen de Bosnische regering nog op haar weg.⁴² Wat Nederland betrof kon het Nederlands/Belgische transportbataljon voor dat doel worden ingezet.⁴³ In ieder geval was na Srebrenica de les getrokken dat vluchtelingen goed dienden te worden begeleid en dat van meet af aan gestreefd zou moeten worden naar de aanwezigheid van VN-waarnemers, UNHCR en het Internationale Rode Kruis.⁴⁴

4. Orders van de betrokken partijen

Toen de strijd rond Srebrenica gunstig voor de VRS verliep, gaf het Drina-korps op 10 juli orders uit om het succes uit te buiten en met offensieve acties te beginnen tegen de ABiH-linies aan de noordzijde van Žepa. Een dergelijke actie paste op dat moment nog binnen het voor Srebrenica gestelde doel van het scheiden van de enclaves en herstel van de dominantie van de VRS in het gebied tussen beide enclaves.⁴⁵ Nog op de avond van de val van Srebrenica maakte generaal Mladić bekend dat de aanval op Žepa zou worden ingezet en wees hij generaal Krstić aan als commandant voor de operatie.⁴⁶ Veel vaart kon de VRS hierbij echter nog niet maken, omdat de colonne van de vanuit Srebrenica naar Tuzla vluchtende mannen veel van de aandacht opeiste en er zelfs toe leidde dat de VRS eenheden die zich al bij Žepa bevonden weer moest terughalen. In tweede instantie dienden de eenheden op 17 juli gereed te zijn voor hun opmars.⁴⁷

Eerst had de VRS overigens geprobeerd om zonder dat het op vechten aankwam de enclave in handen te krijgen. De Bosnische Serven trachtten op 13 juli de Bosnische Moslims te bewegen de wapens neer te leggen waarna de bevolking voor de keus werd gesteld om te blijven of weg te gaan. Antwoorden bleven uit; het bleken de Bosnische Moslims die het gevecht wilden aangaan.⁴⁸

De VRS schatte, anders dan de VN, de ABiH-sterkte op rond de 1200 man waarbij zich nog eens zevenhonderd tot duizend soldaten afkomstig uit Srebrenica hadden gevoegd. Tevens was de VRS bevreesd voor groepen ABiH-militairen die zich mogelijk nog tussen Srebrenica en Žepa ophielden en die de voorbereidingen voor een aanval konden verstoren. Drina-korps commandant generaal Krstić ontvouwde een plan waarbij de Milići en Bratunac Brigades, de 1e Vlasenica Brigade en de 1e en 5e Podrinje Brigade langs verschillende routes Žepa moesten aanvallen. De meeste van deze troepen waren reeds bij Srebrenica ingezet geweest en het succes van die actie moest worden uitgebuit om de troepen te motiveren ook Žepa te veroveren. Bevolking en UNPROFOR mochten geen doel vormen. Beide groeperingen dienden te worden verzameld en onder bewaking geplaatst. Wel ging de waarschuwing uit dat geschoten moest worden op UNPROFOR-pantservoertuigen omdat

41 ABZ, DPV/ARA/00797. Code Van Mierlo 93, 18/07/95.

42 NIOD, Coll. Banbury. Dagboek Banbury, SRSG's briefing 15/07/95.

43 *De Volkskrant*, 18/07/95, 'Van Mierlo wil evacuatie van burgers Žepa'.

44 ABZ, DPV/ARA/02110. Memorandum wnd DPV aan DGPZ, 18/07/95, nr. DPV/PZ-1509/95.

45 ABiH Tuzla. Komanda Drinskog Kopusa aan

Komandi 1.Plbr, 07.1995, br. 03/157-3.

46 ICTY, (IT-98-33), Judgement, 02/08/01, para 304.

47 ICTY (IT-33-98), OTP Ex 538/a. Komanda 1. Brlpbr, Str.pov.br 468-2, 16/07/95.

48 NIOD, Coll. De Ruiter. Interoffice Memorandum MA tot SC, DSC, DCOS, SOO, SLO, SMIO, PIO, 13/07/95, UN Confi.

die door de ABiH konden zijn gestolen. Hoe nijpend de brandstofproblemen ook van de VRS waren, bleek uit de aanwijzing dat de voertuigen voor niet meer dan de helft mochten zijn afgetankt.⁴⁹

ABiH-legercommandant Rasim Delić vaardigde op 15 juli het bevel uit Žepa met alle mogelijke middelen te verdedigen. Er was geen alternatief. Elke aarzeling in het bieden van verzet zou totale afslachting betekenen, meende hij. Tegen elke prijs moest worden voorkomen dat met de VRS werd onderhandeld want dat zou slechts tot een exodus en de dood leiden. Delić wees er daarbij op dat vanuit Srebrenica geen mannen tussen de 16 en 60 jaar in Tuzla waren aangekomen. Alles moest in het werk worden gesteld om het werk van UNPROFOR te blokkeren en hun wapens moesten voor eigen gebruik worden afgepakt. Eveneens moest worden voorkomen dat de bevolking in paniek raakte. Het bevel trok lering uit de gebeurtenissen in Srebrenica waarbij Delić verwees naar het optreden van de militaire en civiele leiding aldaar, het optreden van de VRS en wat hij noemde de samenwerking met UNPROFOR bij de genocide. Verder gaf Delić militaire aanwijzingen om een deel van de enclave op te geven ter bekorting van de verdedigingslijnes.⁵⁰

Intussen oefende de commandant van het 2e Korps van de ABiH, Sead Delić, in wiens bevelsgebied Žepa lag, druk uit op brigadegeneraal Haukland, de commandant *Sector North East* – alhoewel Žepa niet in diens bevelsgebied lag – om de VRS-aanval te stoppen en humanitaire hulp binnen te brengen. Als Haukland niet aan het verzoek van Delić voldeed, dan zou Haukland volgens Delić persoonlijk verantwoordelijk worden gehouden en was Delić niet in staat wraakacties tegen zijn persoon tegen te gaan.⁵¹

Ter voorbereiding op de opvang van een nieuwe stroom vluchtelingen naar Tuzla deed Haukland alvast een dringend beroep op de minister voor VN-zaken Muratović om niet nog meer vluchtelingen naar het met vluchtelingen uit Srebrenica overvolle *Tuzla Air Base* sturen maar naar opvang in Zenica te zoeken. Muratović had zich daartoe niet willen verplichten maar minister voor vluchtelingen zaken Cero wel.⁵²

5. Onderhandelingen en strijd

Het UNPFH-hoofdkwartier in Zagreb schatte de kansen voor het overleven van Žepa laag in. Zagreb verwachtte op 15 juli dat de VRS ieder moment met de opmars kon aanvangen en beoordeelde de wil van de ABiH om de enclave te verdedigen als laag. De verwachting was dan ook dat de VRS een zelfde resultaat zou boeken als in Srebrenica maar dan in veel kortere tijd.⁵³

Ook de Bosnische regering zag de zaak somber in. Op uitdrukkelijk verzoek van president Izetbegović besprak generaal Smith op 17 juli met hem mogelijkheden om in geval van nood de bevolking van Žepa te evacueren. Izetbegović deelde de bevolking in twee categorieën in: zieken, gewonden en ouderen en de rest. Over militairen sprak hij niet. Smith voorzag bij een

49 ICTY (IT-33-98), OTP Ex 482/a. Komanda Drinskog Korpusa, IKM Krivace, 13/07/95, Str.pov.br 02/04-158-1.

50 NIOD, Coll. Trifunovic. BiH Generalsstab Armije aan KM 285 IB lbr, 15/07/95, br. 1/825-1212.

51 NIOD, Coll. Brantz. ABiH 2nd Corps to H.Q. UNPROFOR Sector N-E, 14/07/95, Confi No.

02/1-421/2.

52 UNGE. UNPROFOR Box 42, File 2-2, Sector Command Matters General, Fax Biser to Moussali, 17/05/95.

53 CRST. Fax G3 LandOps/UNPF HQ aan KL Crisisstaf t.a.v. G2, 16/07/95, Daily UNPF Sitrep 150001B to 152359B Jul95.

evacuatie niet zozeer logistieke problemen maar wel dat de Bosnische Serven hun instemming zouden moeten betuigen.

Izetbegović vroeg vervolgens aan Smith om contact met Mladić te leggen en te gaan uitzoeken of hij instemming zou willen betuigen. Mladić leek wel voor het idee te voelen en was bereid dat met Smith te bespreken. De Bosnische Serven bleken evenwel beducht te zijn voor ‘moslem tricks’ en stelden voor dat als teken van goede wil twee vertegenwoordigers van de Bosnische regering de bespreking met Smith op een door Mladić aan te geven plaats zouden bijwonen. Mladić bood een vrijeleide aan.

Izetbegović stemde in met de gedachte en wees een ABiH-generaal en een ambtenaar als zijn vertegenwoordigers aan. Mladić toonde zich tevreden met de opgegeven namen en een regeling voor de ontmoeting werd in gang gezet. De Bosnische regering kwam daar echter weer op terug met als reden dat een ontmoeting op neutraal terrein behoorde te geschieden. Smith zette, nu als boodschapper, zijn inspanningen voort om tot een regeling te komen. Mladić eiste onvoorwaardelijke overgave en daarna konden regelingen voor een evacuatie van de bevolking worden getroffen maar voordat de bevolking kon vertrekken dienden eerst de gevechten te worden gestaakt en alle wapens aan de VRS overhandigd. De Bosnische regering wees het neerleggen van de wapens voorafgaande aan onderhandelingen van de hand. Een voorstel voor een ontmoeting zonder voorwaarden vooraf wees Mladić verontwaardigd van de hand. Hij zag hierin pogingen van de Bosnische regering om tijd te rekken. Hij hield vast aan onvoorwaardelijke overgave en een ontmoeting op de plaats van zijn keuze. Izetbegović wees dit af.⁵⁴

Een volgende verrassende wending kwam op 19 juli toen Mladić Smith liet weten dat een Moslim-delegatie in Žepa zich aan hem had overgegeven; dat wilde volgens hem zeggen dat Žepa was gevallen. Tegelijkertijd vroeg Mladić aan Smith om hem, en een vertegenwoordiger van het Internationale Rode Kruis, de volgende ochtend in Rogatica te ontmoeten en om vijftig trucks en brandstof te zenden voor het geval de bevolking naar het gebied van de Federatie zou willen evacueren. Tevens vroeg Mladić aan Smith om de Moslim-vertegenwoordigers te laten weten dat hij met hen wilde samenwerken om de gehele operatie op een veilige manier te laten verlopen. Gewonden zouden met VN-voertuigen naar Sarajevo kunnen worden gebracht en de bevolking naar Kladanj.⁵⁵

Overigens stelde Mladić wel dat alleen hij zou beslissen wie van de mannen kon vertrekken en wie voor detentie in aanmerking kwam. Ook dulde Mladić geen aanwezigheid van Britse *Joint Commission Observers* (JCO's) in Žepa, die als de oren en ogen van generaal Smith fungeerden.⁵⁶ Mladić deed deze mededeling aan generaal Nicolai in Bratunac bij het vertrek van Dutchbat. Er waren echter geen JCO's in Žepa want de Britse regering achtte de situatie in Žepa zo gevaarlijk dat het generaal Smith niet toestond een JCO-team naar Žepa te sturen.⁵⁷

Het was echter nog maar de vraag of Žepa was gevallen. De VN in New York kon dat op 20 juli niet bevestigen. Mladić had in Sarajevo al wel met *Civil Affairs* gesproken over de

54 UNNY, UNPROFOR, Box 87305, File 3300 – SRE Vol. I, 15 Jul – 16 Nov 95. Fax HQ UNPROFOR to HQ UNPF attn. SRSG, FC, DFC, COS, 172300B Jul 95, Secret, ‘Meeting President Izetbegović/General Smith: 17 Jul 95’.

55 NIOD, Coll. Segers. Lt-General Ratko Mladić

to UNPROFOR Command Sarajevo, HQ Army of the Republic of Srpska, 19/07/95, No. 06/17-470.

56 NIOD, Coll. Brantz. Meeting between Gen Nicolai and Gen Mladić at Bratunac on 21/07/95.

57 Ripley, *Operation Deliberate Force*, p. 53.

uitwisseling van krijgsgevangenen en de nog in Žepa te maken krijgsgevangenen – gebeurde dat niet dan zou de beschieting van Žepa worden hervat – en waren al zestig Bosnisch-Servische bussen waargenomen aan de rand van de enclave, maar Mladić' uitspraak bleek voorbarig te zijn geweest.⁵⁸

In de avond van 21 juli waren de gevechten hervat maar de VRS leek te aarzelen een infanterieaanval in te zetten uit angst voor verliezen in het onherbergzame terrein. Het terrein rond Žepa was voor de aanvaller veel zwaarder dan in Srebrenica. De ABiH zag kans de linies vast te houden omdat de VRS de aanval niet doorzette. De lokale autoriteiten lieten de Oekraïense commandant weten dat zij van plan waren alle VN-uitrusting te confisqueren om daarmee hun vlucht uit de enclave te vergemakkelijken.⁵⁹

Op 24 juli waren de zeventuizend bewoners van Žepa omsingeld door de VRS die bij voortdurend de plaats beschoot en onophoudelijk aanviel, waarbij aan beide zijden veel slachtoffers vielen. Elke dag zouden er tientallen doden en gewonden vallen. De ABiH-linies waren evenwel nog nergens doorbroken, maar de vraag was hoe lang dat nog zou duren. Een gesprek tussen de ABiH chef-staf in Žepa, Hamdija Torlak, en generaal Bjelajac in Sarajevo leerde dat de verdedigers bang waren dat het lot van Srebrenica ook hen zou treffen; dat werd nog versterkt door de verhalen bij aankomst van een groep van 150 man uit Srebrenica, en een groep van 53 man met verschillende gewonden, die uitgeput en opgeschrikt waren voor wat de VRS de mensen in Konjević Polje had aangedaan, waarbij de afslachting van duizend man werd genoemd.⁶⁰ De verdedigers begonnen door hun munitie heen te raken en zouden spoedig zonder zitten. De vrees leefde dat de Bosnische Serven dan aan hun volgende slachting zouden beginnen temeer omdat er geen internationale waarnemers in het gebied aanwezig waren. Van de ontwapende Oekraïense *peacekeepers* had hun commandant zijn toevlucht tot de Bosnische Serven gezocht.⁶¹

Deze situatie tussen hangen en wurgen duurde nog enkele dagen voort. De *London Conference* als reactie op de val van Srebrenica voor 21 juli bijeengeroepen maakte weinig woorden aan Žepa vuil. Slechts het voorkomen van de val van Goražde stond daar centraal (zie hieronder). In New York richtte de aandacht zich inmiddels eveneens op het voorkomen van een overname van het grotere en strategisch belangrijkere Goražde.⁶² Of, zoals Janvier constateerde, alhoewel de val van Žepa nog steeds geen feit was, hadden de internationale publieke opinie en de regeringen van de troepenleverende landen zich daar al bij neergelegd en het gesanctioneerd.⁶³ Dat alles leidde tot boze woorden van de VN-vertegenwoordiger voor *Human Rights*, Tadeusz Mazowiecki, die zei dat de wereldleiders eens in de ogen van de burgers van Žepa moesten kijken omdat daar hetzelfde drama op komst was dat Srebrenica had getroffen.⁶⁴ Van Mierlo wees tijdens de conferentie op zijn eerdere suggestie van

58 DCBC nr. 946. Code Biegman 644, 20/07/95.

59 Vertrouwelijke informatie (48).

60 NIOD, Coll. Trifunovic. BiH Generalstab Armije aan KM 285 IB lbr, 15/07/95, br. 1/825-1212 met aangehechte transcriptie telefoongesprek chef-staf 285 lbr aan ABiH-generaal Bjelajac, ongedat.

61 ABZ, DAV/ARA/00255. Turkish Delegation to NATO to Willy Claes, 24/07/95.

62 NIOD, Coll. Ashton. Fax UNPROFOR HQ DPKO Military Adviser to UNPF HQ Zagreb, 152200NYTJul95.

63 NIOD, Coll. Ashton. Concept Code Cable Janvier to Smith UNPROFOR Sarajevo (Only) info Akashi UNPF, Zagreb (Only), Kolsteren, UNPF, Zagreb (Only), 30/07/95.

64 *The Times*, Eve-Ann Prentice, 'UN envoy claims Serbs mutilated civilians', 25/07/95.

een 'pre-emptive evacuation' van de bevolking van Žepa omdat onverdedigbare gebieden door de VN zouden moeten worden opgegeven.⁶⁵

Het lukte Smith niet om met Mladić op het afgesproken punt in Rogatica in contact te komen.⁶⁶ Pas op 25 juli spraken Mladić en Smith, op verzoek van de laatste, elkaar in Han Kran over de situatie in Žepa.⁶⁷ Bij deze ontmoeting had Mladić ditmaal wel een door de chef-staf van de Žepa Brigade van de ABiH, Hamdija Torlak, getekende overeenkomst op zak waarin voorzieningen waren getroffen voor een staakt-het-vuren en een evacuatie van de bevolking, behoudens mannen in de militaire leeftijd. Die zouden onder toezicht van UNPROFOR moeten worden uitgewisseld tegen Bosnische Serven.⁶⁸ Het Internationale Rode Kruis was niet gelukkig met de situatie en vroeg zich af de operatie wel met voldoende veiligheidswaarborgen was omgeven. Zowel VRS als de Bosnische autoriteiten was assistentie aangeboden bij een evacuatie van de bevolking mits beide partijen daarmee instemden en duidelijk was dat ook de bevolking dat wilde.⁶⁹

De overeenkomst die met Hamdija Torlak was gesloten, was van drie voorwaarden afhankelijk, waaraan naar de mening van Smith geen van de partijen kon voldoen. Het staakt-het-vuren moest duurzaam zijn, de ABiH moest de wapens neerleggen en een krijgsgevangenenstatus accepteren in afwachting van uitruil en de Bosnische regering diende akkoord te gaan met een uitwisseling van krijgsgevangenen. Smith had de overeenkomst als een *fait accompli* aanvaard. Het was Smith niet duidelijk met welke autoriteit lokale Bosnische vertegenwoordigers hierbij waren opgetreden en of de Bosnische regering achter de overeenkomst stond; zo zei minister Muratović dat hij niet bekend was met de overeenkomst. Hamdija Torlak was geen vertegenwoordiger van de Bosnische regering en had geen autoriteit. Muratović ging er vanuit dat het om een Bosnisch-Servische list ging, vergelijkbaar met een week daarvoor toen Mladić tegen Smith had gezegd dat Žepa zich had overgegeven. De Bosnische positie was wel dat zij een evacuatie van Žepa accepteerde, mits uitgevoerd door UNPROFOR om te voorkomen dat het tot een herhaling kwam van wat er in Srebrenica was gebeurd waar mensen uit de bussen waren gehaald.⁷⁰

Niettemin leek het erop dat een regeling voor de evacuatie van de bevolking tot stand zou komen en ook zou worden uitgevoerd. Izetbegović verzocht in een brief aan de voorzitter van de Veiligheidsraad dat de evacuatie van de bevolking onder de bescherming van UNPROFOR zou worden uitgevoerd en dat het generaal Smith zou worden toegestaan geweld te gebruiken ter bescherming van die konvooien. Na de val van Srebrenica en nadat de Veiligheidsraad had gefaald om zelfs maar een poging te ondernemen om Žepa te verdedigen was de redding van de vrouwen en kinderen van Žepa wel het minste dat de VN als verplichting op zich kon nemen. Van de mannen repte Izetbegović niet.⁷¹

65 ABZ, DEU/ARA/05244. Code Celer 69, 25/07/95.

66 NIOD, Coll. Shitakha. Dagboek, SRSG Meeting 21/07/95.

67 NIOD, Coll. Ashton. Concept Code Cable Janvier to Smith UNPROFOR Sarajevo (Only) info Akashi UNPF, Zagreb (Only), Kolsteren, UNPF, Zagreb (Only), 30/07/95.

68 NIOD, Coll. Ashton. The Office of the Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, SRSG, FC, DFC, 260300BJul95, 'Meeting Notes General

Smith / General Mladić 25 July [1995]. Conf.

69 ABZ, DAV/ARA/00255. Code Hofstee 258, 20/07/95.

70 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (6)', 25/07/95.

71 ABZ, PVNY. Alija Izetbegović to Gerardo Martinez Blanco, 25/07/95. Verzonden met fax PVVN aan DPV/PZ en DEU/OE, 25/07/95, nr. NYV-4568.

Mladić was vervolgens niet bereid zaken met de Bosnische regering te doen omdat minister Muratović zijn goede bedoelingen in twijfel had getrokken, hoewel Mladić een gesprek met Muratović accepteerde om de uitwisselingen van gevangenen te organiseren. Om de uitvoering van de reeds gesloten overeenkomst in goede banen te leiden, waren vanuit Sarajevo een liaisongroep en een compagnie Franse UNPROFOR-militairen overgebracht, en was ervoor gezorgd dat het Internationale Rode Kruis en de media aanwezig waren om de Bosnische Serven ervan af te schrikken om misdaden te begaan. Verder hield UNPROFOR zich bezig met de registratie en begeleiding van vluchtelingen die de enclave wilden verlaten en hield het zich gereed om als bemiddelaar op te treden om tot een uitwisseling van krijgsgevangenen te komen.

Na deze ontmoeting met Mladić reisde Smith door naar Žepa om de besprekingen met Mladić voort te zetten, de situatie in ogenschouw te nemen en de evacuatie van de gewonden in gang te zetten. Vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis en UNHCR waren op dat moment in al Žepa aanwezig. Evenals eerder in Srebrenica denderde de trein voort in een tempo dat UNPROFOR en de Bosnische regering niet konden bijhouden.⁷² De evacuatie was al op gang gebracht voordat Smith in Žepa arriveerde. Op het Nederlandse tv-journaal was zelfs te horen hoe Mladić Smith grootmoedig bussen en vrachtwagens aanbood om gewonden te vervoeren toen duidelijk was dat de UNPROFOR-ambulances en voertuigen nog tweeënhalf uur nodig hadden Žepa te bereiken.⁷³

Smith eiste verder, wat hij al eerder had geëist van Mladić, dat de bussen die de bevolking naar Kladanj gingen transporteren door UNPROFOR-personeel konden worden geëscorteerd. 's Nachts arriveerden daarvoor nog eens zestig Franse soldaten extra. Verder stemde Mladić ermee in dat organisaties als UNHCR en het Internationale Rode Kruis vrijelijk naar Žepa konden reizen en dat ook de komst van een CNN-televisieploeg niet op bezwaren stuitte. De wereld kon er dan getuige van zijn hoe de zaak werd aangepakt, aldus Mladić.⁷⁴

Op 25 juli vertrok een konvooi met gewonde burgers en familieleden naar Sarajevo. In de avond vertrok ook een eerste konvooi met vluchtelingen naar Kladanj. De Bosnische Serven hadden daar 21 bussen voor ingezet. Elke bus werd door UNPROFOR-militairen begeleid. Een tweede konvooi was voorzien in de ochtend van 26 juli.⁷⁵ De bevolking, maar niet de mannen in de weerbare leeftijd, daalden uit de bergen af om de komst van de bussen af te wachten die hen naar Kladanj zouden brengen. Vele huizen stonden in brand, klaarblijkelijk door de bevolking zelf in brand gestoken.⁷⁶ UNPROFOR-vertegenwoordigers kregen de indruk dat de Bosnische Serven erop uit waren om ervoor te zorgen dat de etnische schoonmaak er minder agressief aan toe ging als in Srebrenica.⁷⁷

72 NIOD, Coll. Ashton. The Office of the Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, SRSG, FC, DFC, 260300BJul95, 'Meeting Notes General Smith / General Mladić 25 July [1995]. Confi.

73 'Tekst uit NOS-journaal van woensdag 26 juli 1995.'

74 NIOD, Coll. Ashton. The Office of the Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, SRSG, FC, DFC, 'Meeting Notes General Smith / General Mladić 25 July [1995]. Confi.

75 UNNY, UNPROFOR, Box 87304, File 3300-6, Vol. 5, 1 Jun 95 – 15 Sep 95. HQ UN-

PROFOR Sarajevo, Supplementary Order to OPO 12/95 – Evacuation of Refugees from Žepa, 26232 [sic] B Jul 1995.

76 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (8)', 26/07/95.

77 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (8)', 26/07/95.

De evacuatie van de burgers uit Žepa leverde uiteindelijk ondanks de voortdurende veranderingen in de omstandigheden en de stemmingen weinig problemen op. Wel zouden volgens Muratović twee vrouwen uit een bus zijn gehaald evenals naar schatting dertig mannen. Ook bleek binnen UNPROFOR niemand de verzekering te kunnen geven dat alle bussen die uit Žepa waren vertrokken na de vijf uur durende rit ook daadwerkelijk in Kladanj waren aangekomen.⁷⁸ De behandeling van de vluchtelingen was beter en zij zagen er minder uitgeput en angstig uit, dan de vluchtelingen uit Srebrenica. Rapportage van UNHCR en krantenberichten bevestigden dat beeld,⁷⁹ al lieten anders dan in het geval Srebrenica de Bosnische autoriteiten niet toe dat journalisten met de vluchtelingen spraken.⁸⁰

6. Vertrek van de mannen uit Žepa

Het grootste probleem vormde het vertrek van mannen in de militaire leeftijd uit Žepa. Het ging om 1500 tot 2000 mannen. Zij hielden zich verborgen in afwachting van garanties voor hun vertrek. De VRS bevond zich op 26 juli in alle bevolkingscentra en het zag er niet naar uit dat zij van zins waren door te vechten.⁸¹ Mladić bevestigde in gesprekken met ABiH-vertegenwoordiger Hakija Torlak dat degenen die hun wapens inleverden door het Internationale Rode Kruis zouden worden geregistreerd, maar zolang de Bosnische regering zich niet achter dit plan had geschaard zouden de mannen bang zijn hieraan gevolg te geven. De inlevering van de wapens was echter een zaak voor ABiH-commandant Avdo Palić. Mladić stelde daarom voor dat Smith en Muratović de volgende dag dit punt zouden ophelderen. Mladić zei dat als ‘a professional soldier he had a code of honour’ maar hij kon niet verantwoordelijk worden gehouden als de mannen zouden proberen de Drina over te steken of uit te breken.⁸²

Later in de nacht op 25 juli ontmoette Smith Izetbegović en Muratović om verslag te doen. Izetbegović bleek al een uit Bosnisch-Servische kanalen afkomstige kopie van de overeenkomst te bezitten en verklaarde bereid te zijn vijfhonderd VRS-krijgsgevangenen te ruilen voor tweeduizend man uit Žepa. Izetbegović vreesde echter dat Mladić van mening zou veranderen en zijn deel van de overeenkomst niet zou nakomen. Een probleem aan Bosnische zijde was ook dat daar het vermoeden bestond dat Hakija Torlak was gedwongen de overeenkomst te tekenen, en dat deze niet de instemming van ABiH-commandant Avdo Palić had en van de ABiH in Žepa. Hoe moeilijk het voor Smith was om in de hitte van het moment te opereren bleek uit het verwijt dat Muratović Smith maakte dat UNPROFOR assisteerde in de evacuatie van Žepa en nog wel zonder instemming van de Bosnische

78 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (11)', 28/07/95.

79 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Fax Tuzla (UNHCR) 26 Jul 95 11.40Z. 'Žepa refugees complain of betrayal', *The Times*, 'Concern for Žepa defenders left in hills', *Daily Telegraph*, 27/07/95.

80 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to

Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (8)', 26/07/95.

81 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (8)', 26/07/95.

82 NIOD, Coll. Ashton. The Office of the Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, SRSG, FC, DFC, 'Meeting Notes General Smith / General Mladić 25 July [1995]. Conf.

regering en dat UNPROFOR daarom verantwoordelijk was voor de administratie van de bevolking en de controle in Kladanj.⁸³

Naast de besprekingen die Smith en Mladić voerden, vonden er ook op het vliegveld van Sarajevo besprekingen plaats over een uitwisseling van krijgsgevangenen en de rol van UNPROFOR daarbij. Die besprekingen bleven echter hangen op de vraag wie de wapens zou innemen. De Bosnische Moslims wilden de wapens aan UNPROFOR overhandigen, de Bosnische Serven wilden zelf de wapens innemen. Een ander heet hangijzer was de vraag wat te doen met de door UNPROFOR op een aantal van drieduizend geschatte mannen die bij Srebrenica gevangengenomen zouden zijn. De Bosnische Serven weigerden lijsten daarvan te overhandigen – in werkelijkheid waren zij reeds vermoord.

Chief Civil Affairs Officer David Harland, die de besprekingen voorzaf, meende dat de Bosnische regering inmiddels had geaccepteerd dat de ABiH in Žepa was verslagen maar sloot het doorvechten van groepen niet uit. De ‘Srebrenica option’, een militaire oplossing gevolgd door een humanitaire ramp, bleef zo nog steeds een mogelijkheid.⁸⁴

Alle hoopvolle gedachten over een vlotte afwikkeling van de val van Žepa werden zo weer spoedig de bodem ingeslagen. UNPROFOR kreeg ook steeds meer zorgen over andere *Safe Areas*. De uitkomsten van de *London Conference* schenen de Bosnische Serven weinig ontzag in te boezemen. Mladić kondigde aan dat in de herfst niet alleen Žepa en Goražde in Bosnische Serven handen zouden zijn, maar ook de Bihać en als laatste Sarajevo om zo een einde aan de oorlog te maken,⁸⁵ al deed Mladić tegenover journalisten ook de uitspraak dat hij Goražde niet zou hoeven aan te vallen als de ABiH de wapens overhandigde.⁸⁶ De gespannen situatie in Goražde duurde intussen voort, en in de Bihać woedden felle gevechten en er was ook daar een omvangrijke vluchtelingenstroom op gang gekomen.⁸⁷

De gevechten rond Žepa namen echter af. Reguliere gevechtseenheden van de VRS waren teruggetrokken en vervangen door reservisten. Het zag er niet naar uit dat die operaties zouden beginnen om de ABiH uit Žepa te verdrijven. Smith verwachtte dat zij het beleg zouden voortzetten en voorkomen dat de mannen uitbraken. Smith zag zich voor de vraag gesteld of hij het UNPROFOR-personeel nog langer in Žepa moest laten. De VRS weigerde bevoorrading toe te staan, en UNPROFOR-personeel raakte vermengd met de VRS-troepen in hun pogingen overgebleven burgers in de enclave op het spoor te komen. Garanties voor hun veiligheid gaf de VRS niet, en zij zouden gemakkelijk gegijzeld kunnen worden, waarbij Smith vooral bang was dat de Franse militairen iets zou overkomen. Er bevonden zich naar schatting nog 1500 ABiH-militairen en 2800 burgers in Žepa, maar die zouden zich alleen willen overgeven wanneer er garanties voor een veilig vertrek waren. Smith vreesde dat het dan erg moeilijk zou worden om militairen van burgers te scheiden.

De Bosnische regering stond erop dat UNPROFOR bleef en hielp bij het zoeken van een veilig heenkomen. Mladić zou willen vasthouden aan overgave aan de VRS en niet tot een compromis bereid zijn. Smith meende om morele redenen in Žepa te moeten blijven zolang zich daar nog burgers bevonden. Terugtrekking zou betekenen dat zij in de steek werden

83 NIOD, Coll. Ashton. The Office of the Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, SRSG, FC, DFC, 'Meeting Notes General Smith / General Mladić 25 July [1995]. Conf.

84 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on

Žepa (7)', 25/07/95.

85 Vertrouwelijke informatie (187).

86 *Reuters*, 'Mladić wil onderhandelen met autoriteiten Goražde', 270523 jul 95.

87 DCBC, nr. 1027. Code Biegman 653, 26/07/95.

gelaten, de geloofwaardigheid van UNPROFOR aantasten en de VN op negatieve publiciteit en moeilijkheden met de Bosnische regering komen te staan. Het risico van gijzeling moest worden gelopen, maar Smith legde het wel aan Akashi en Janvier voor.⁸⁸

Het Kroatische offensief veranderde in de dagen daarna de stemming bij de Bosnische Serven. Bij een volgende ontmoeting tussen Smith en Mladić, andermaal op verzoek van Smith om de kwestie Žepa tot een goed einde te brengen, vond hij een andere Mladić tegenover zich. Mladić toonde zich vermoeid en opgejaagd door de ernst van de militaire en humanitaire situatie in de Livno-vallei waar de Bosnische Serven zich ten gevolge van het Kroatische offensief met vijftigduizend vluchtelingen zagen geconfronteerd. Žepa stond niet meer zo hoog op Mladić' agenda als in de dagen daarvoor. Een uitwisseling van krijgsgevangenen was nog steeds niet geregeld en Mladić wilde op dat punt nog steeds geen concessies doen. Hij beweerde dat de evacuatie van de bevolking was voltooid, maar stond niet toe dat Smith patrouilles liet uitvoeren om te controleren of er nog personen waren achtergebleven. De ABiH was volgens Mladić doende uit te breken richting Goražde en Kladanj en naar Servië. Mladić bood een vrije aftocht van UNPROFOR aan maar had er geen bezwaar tegen dat UNHCR en het Internationale Rode Kruis bleven. Er zouden ook zaken fout zijn gegaan: mannen die een veilige aftocht naar Kladanj was beloofd, waren gevangen gezet. Voor Smith was dat een punt van grote zorg, temeer omdat daardoor de bereidheid van de ABiH-militairen die zich nog in de heuvels bevonden om zich over te geven tot nul zou worden gereduceerd en het bovendien weinig zou bijdragen om sympathie te wekken voor de vluchtelingen waar de Bosnische Serven zich mee geconfronteerd zagen. Op Mladić maakten zulke argumenten geen indruk.⁸⁹

Besprekingen over een gevangenenruil werden voortgezet maar de standpunten van de strijdende partijen kwamen elkaar weinig nader. De Bosnische Serven eisten onveranderd een overgave van de mannen in Žepa waarna het tot een uitwisseling kon komen. De Bosnische Moslims bleven erop staan dat de mannen zouden moeten worden geëvacueerd zonder in Bosnisch-Servische handen te vallen. De mannen zouden na een uitwisseling toch al worden vrijgelaten, zo was het argument. Mladić zette daar verder druk op de ketel tegenover door een tijdslimiet te stellen, waarna de mannen die zich niet hadden overgegeven zouden worden aangevallen. Muratović zei echter dat de ABiH zich niet zou overgeven maar dat er niettemin verder onderhandeld moest worden. UNPROFOR probeerde op iets anders uit te komen dan volledige overgave en de VRS leek te hopen dat voortzetting van de strijd tot een *fait accompli* zou leiden. Het leidde aan UNPROFOR zijde tot de conclusie: 'we appear to be in a mess'.⁹⁰

Op 30 juli kwam een eind aan de besprekingen tussen de Bosnische Serven en Bosnische Moslims over de evacuatie van de ABiH. Beide zijden hadden geen nieuwe voorstellen meer in petto. De Bosnische Serven leken het idee van een onderhandelde evacuatie te hebben laten varen en waren van plan op een door hen te bepalen tempo het gebied te zuiveren. Žepa had voor Mladić geen prioriteit meer nu hij zijn handen vol had aan het Kroatische offensief.

88 NIOD, Coll. Smith. Code Cable Smith to HQ UNPF Zagreb attn. SRSSG, FC, G3OPS, 292200BJul95.

89 NIOD, Coll. Ashton. The Office of the Comd HQ UNPROFOR to HQ UNPF Zagreb, SRSG, FC, DFC, 010050BAug95, 'Meeting Gen Smith /

Gen Mladić 31 July 1995'. UNPROFOR Genčve, Box 25/77, File 1.1.57, SNE 4 Apr – 23 Aug 94.

90 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (10); (11)', 27/07/95 en 28/07/95.

De top van de Generale Staf was naar Banja Luka afgereisd en Mladić liet Smith weten dat een gevangenenruil hem niet langer interesseerde. Het betekende ook dat voor UNPROFOR het moment naderbij kwam om de 150 man die zich in Žepa bevond terug te trekken om hen geen gijzelaars in een afgelegen stuk Bosnië te laten worden.⁹¹

In het ontoegankelijke terrein rond Žepa zette de op de berghellingen en in grotten teruggetrokken ABiH zette de strijd nog voort. De VRS zag geen kans een overwinning te boeken maar kamde wel het gebied uit op zoek naar achtergebleven ABiH-militairen. De weg naar het noorden via Srebrenica was afgesloten en de routes naar het Moslim-gebied bij Goražde en Sarajevo waren ver en gevaarlijk. Een van de weinige vluchtroutes die overbleef bestond uit een tocht over de Drina naar Servië. Smith had Bildt al gevraagd Milošević te bewegen druk op Mladić uit te oefenen om UNPROFOR een betere toegang tot Žepa te geven. Bildt kreeg ook het verzoek van Muratović of hij bij Milošević wilde informeren of de veiligheid van de ABiH-soldaten die de Drina overstaken in Servië kon worden gegarandeerd.

De vlucht over de Drina leek een nogal plotselinge wending aan de situatie te geven om een uitweg uit het moeras te bieden. Bildt vreesde echter dat als Mladić zou worden geïnformeerd of wanneer hij zelf achter een georganiseerde vlucht kwam, dit opnieuw tot een slachting kon leiden zoals rond Srebrenica. Geheimhouding was dan ook een vereiste. Mogelijk kon Milošević ervan worden overtuigd dat meewerken aan het plan als een politieke investering kon worden gezien. Dat bleek het geval te zijn; de vlucht van ABiH-soldaten naar Servië vormde voor Milošević aanleiding brieven te schrijven waarin hij deed een beroep op Izetbegović en Mladić om de oorlog te stoppen en tot een staking van de vijandelijkheden te komen. Opmerkelijk was dat Milošević zich hierbij rechtstreeks tot Mladić wendde en zo Karadžić passeerde. Milošević verwees daarbij naar de beelden van de vluchtelingen uit Srebrenica en Žepa die hun toevlucht tot Tuzla zochten en van de Servische vluchtelingen die na het Kroatische offensief hun toevlucht tot Banja Luka zochten.⁹²

Via nog bestaande radiocontacten met Sarajevo kreeg de ABiH instructie zich naar Servië te begeven.⁹³ Zeshonderd mannen uit Žepa en een kleiner aantal oorspronkelijk afkomstig uit Srebrenica staken bij Bajina Bašta, zwemmend of op vlotten, de Drina over.⁹⁴ Niet alle mannen vluchtten overigens over de Drina: vanuit Žepa namen ook velen, niet precies bekend is hoeveel, dezelfde route die de colonne mannen van Srebrenica naar Tuzla had genomen. Dat was eveneens een tocht vol verschrikkingen en zonder eten waarbij rond Konjević Polje veel lijken lagen die door het warme weer begonnen te stinken, en waar de VRS met honden probeerde de mannen te omsingelen en hen naar de weg te geleiden. Sommigen kwamen pas op 12 oktober in Tuzla aan.⁹⁵

Rond Žepa waren er geen bewijzen dat zich daar massamoorden hadden afgespeeld. Er waren in de omgeving ook geen graafmachines opgemerkt. Een opvallend slachtoffer was wel de lokale ABiH-commandant, kolonel Avdo Palić. De *Military Assistant* van Smith, *Lieutenant-Colonel* Jim Baxter was een van de laatsten die Palić nog in leven zag. Hij bevond zich toen in gezelschap van VRS-generaal Tolimir. Een uur later zag Baxter Tolimir op-

91 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (14)', 31/07/95.

92 UNNY, DPKO, UNPROFOR, Box 88039,

File 1-2-1, Nov 94 – Aug 95. Slobodan Milošević to Alija Izetbegović, 01/08/95.

93 Bildt, *Peace Journey*, p. 70-71.

94 *Borba*, 3 augustus 1995.

95 Vertrouwelijk vraaggesprek (51).

nieuw, maar toen zonder Avdo Palić.⁹⁶ Mladić pochte dat hij zou zijn neergeschoten omdat besprekingen over overgave niet tot resultaat leidden.⁹⁷ Voor de onderhandelingen betekende dat een gevoelige slag, omdat Palić de enige man in Žepa was die door de Bosnische regering was gemachtigd te onderhandelen.⁹⁸

7. Conclusies over Žepa

De strijdende partijen en UNPROFOR leken hun lessen te hebben getrokken uit de gebeurtenissen bij Srebrenica. Enerzijds stonden de Bosnische Serven open voor regelingen, in een kennelijke poging om een voor hun positie uiterst schadelijke herhaling van het gebeurde in Srebrenica te voorkomen. Dat gold ook de Bosnische regering die in eerste instantie een evacuatie van de bevolking overwoog, daarna terugschrok voor de eisen van Mladić voor een onvoorwaardelijke overgave, maar die zich uiteindelijk niet verzette tegen een evacuatie van de bevolking en daar op een gegeven moment zelfs op aandrong. De VN wist alert te reageren en er kon onder leiding van UNPROFOR door de partijen worden gesproken over een uitwisseling van gevangenen om zo de levens van mannen in de weerbare leeftijd te sparen. Onderhandelingen daarover leidden door argwaan in de bedoelingen van de Bosnische Serven overigens niet tot resultaat, maar een massamoord bij Žepa bleef uit.

De ruimhartige toezeggingen die Mladić Smith op 19 juli 1995 deed over toegang tot Žepa bleken in de praktijk toch minder gunstig uit te vallen. Na 3 augustus zou er geen VN-aanwezigheid in Žepa meer zijn, omdat de terugtrekking van het Oekraïense garnizoen dan voltooid zou zijn. Alhoewel Mladić had ingestemd met de aanwezigheid van twee *Civil Affairs Officers*, stonden de militaire autoriteiten in Pale hun reis naar Žepa niet toe. Ook UNHCR slaagde er niet meer in om Žepa binnen te komen en ook van een aanwezigheid van het Internationale Rode Kruis of andere ngo's was niet langer iets bekend. Het Internationale Rode Kruis had niet meer dan 44 mannen kunnen bezoeken terwijl het totale aantal vastgehouden mannen onbekend was. Het zou nog om enkele honderden moeten gaan buiten de groep die onderweg was naar Servië.⁹⁹ Op 10 augustus eiste de Veiligheidsraad met aanneming van Resolutie 1010 alsnog toegang van UNHCR en Internationale Rode Kruis tot Srebrenica en Žepa. Ditmaal beperkte de resolutie zich tot humanitaire aangelegenheden. Van krachtige taal in de vorm van herstel van de *Safe Area* Žepa, was anders dan bij Srebrenica, niet langer sprake.¹⁰⁰

96 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

97 *Reuters*, 'Bosnian Serbs Said to Have Killed Žepa Commander', 29/07/95; *Associated Press*, 'Žepa Negotiator Detained, Fate of Another Unclear With BC-Yugoslavia', 29/07/95. John Pomfret, *Washington Post Foreign Service*, schreef op 26 juli over Palić: 'Avdo Palić, a former Yugoslav army captain who has commanded Žepa's defense since the war began. In the spring of 1992, according to U.N. officials, Palić orchestrated a raid on a Yugoslav army communications tower near Žepa, capturing 60 guns and killing as many as 50 Serbs. In June 1992, when the Serbs tried to retaliate and add Žepa to their eastern booty, Palić

ordered the only paved road into the valley dynamited and incoming tanks ambushed. The Serbs said 400 of their soldiers were killed -- their bloodiest defeat of the war.' Een verband met de situatie in 1995 legde Pomfret niet, maar valt niet uit te sluiten.

98 UNGE, UNPROFOR, Box 115, SNE, CVAO, 20 Jan – 12 Aug 95. Memorandum Harland to Ryan info Maj-Gen Gobilliard, 'Negotiations on Žepa (11)', 28/07/95.

99 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 03/08/95, No. Z-1321.

100 S/RES/1010 (1995), 10/08/95.

Opvallend was dat Mladić zich in Žepa veel moeite gaf om Smith daar zo spoedig mogelijk te krijgen, en dat hij probeerde Smith als schakel tussen de ABiH en UNPROFOR te gebruiken. Hij beloofde ook Smith om persoonlijk toezicht te blijven houden zodat alles ordentelijk zou verlopen. Het leek erop dat Mladić persoonlijk betrokken wilde zijn om een herhaling van de gebeurtenissen in Srebrenica te voorkomen.

Er speelden ook andere factoren mee: Mladić verloor het strategische initiatief en hij wist dat. De operaties in de Krajina verliepen slecht voor de VRS. Tijdens de onderhandelingen verliet Mladić deze in alle haast om zich naar de Krajina te begeven. Hij liet daarop de zaken over aan Tolimir die, naar Smith vermoedde, kennelijk de opdracht had gekregen 'get it over quickly'. Allerlei eisen inzake Žepa werden toen door de VRS-onderhandelaars ingewilligd en er kon veel geregeld worden.¹⁰¹ Dit was een markant verschil met Srebrenica, waar Mladić de toegang van onderhandelaars blokkeerde waardoor Karremans er alleen voor stond. Een ander markant verschil was dat Mladić in Žepa de komst van het Internationale Rode Kruis en UNHCR evenals journalisten al in een vroeg stadium toestond. Dat van de voorgestelde gevangenenruil niets terecht kwam vond zijn oorzaak in een gebrek aan vertrouwen in de bedoelingen van de Bosnische Serven, maar ook doordat de ABiH en UNPROFOR niet wisten hoeveel mannen de VRS bij Srebrenica nog gevangen hield. Daardoor wilden de Bosnische Moslims niet tot een allesomvattende regeling over een gevangenenruil komen. Dat deze mannen toen reeds waren vermoord, stond op dat moment nog niet vast.

Dat er vanuit Srebrenica geen mannen in Tuzla waren aangekomen was een schrikbeeld dat in Žepa weinig toelichting behoefde. Rond de 700 mannen uit Srebrenica zouden naar Žepa zijn gevlucht waaronder 109 ABiH-militairen. Velen van hen konden uit de eerste hand van de verschrikkingen getuigen die de naar Tuzla vluchtende colonne mannen op hun tocht naar Tuzla had ondervonden alvorens hun toevlucht tot Žepa. Het schrikbeeld van Srebrenica leidde in Žepa tot hardnekkig verzet tegen de VRS.

Van de zijde van het lokale bestuur leken de zaken in Žepa beter te zijn geregeld dan in Srebrenica. In vergelijking met Srebrenica was Žepa een enclave met minder interne conflicten. De lokale SDA-vertegenwoordigers waren, na hun aanvankelijke weigering de VN te assisteren bij de evacuatie, snel in staat aan te geven wat er nodig was om de vluchtelingen te helpen, wat op een zorgvuldige planning wees.¹⁰² In Žepa zouden zich 1245 ABiH-militairen hebben bevonden en die waren beter bewapend en georganiseerd dan in Srebrenica. De ABiH wist zich beter en langer te verdedigen en ook nadat niet langer stand kon worden gehouden wist de ABiH uit handen van de VRS te blijven, door goed georganiseerd zijn toevlucht tot de bergen en grotten te zoeken. De VRS toonde weinig animo om in dergelijk terrein de strijd aan te gaan; de VRS had daar minder voordeel van zijn zwaardere materieel. Zo kon tijd worden gewonnen om tot een politieke regeling te komen om het merendeel van de mannen de Drina te laten oversteken naar het veilige Servië. Opmerkelijk was dat Milošević zich daartoe liet lenen en zo de kans aangreep tot een politiek initiatief te komen voor een vredesregeling en dat hij zich buiten medeweten van Karadžić rechtstreeks tot Mladić en Izetbegović wendde.

Lessen uit Srebrenica bleken te zijn getrokken. UNPROFOR was voorbereid op de val van Žepa en het kwam niet zoals in Srebrenica tot een verlammende verrassing. Generaal Smith

101 Interview R.A. Smith, Mons, 12/01/00.

102 NIOD, Coll. Clingendael. Postscript to

Srebrenica, opsteller Maj P.H.D. Wright, UNMO MIO SNE, 26/07/95. Secret.

kon een actieve rol spelen en Mladić stond dat toe. Daardoor kon het Internationale Rode Kruis in een vroeg stadium worden betrokken en konden regelingen worden getroffen voor afvoer van gewonden en een evacuatie van de bevolking zonder dat alle initiatief aan de Bosnische Serven was. De Bosnische regering was tot op zekere hoogte meewerkzaam en politieke interventie van Bildt bij Milošević kon erger voorkomen toen het niet tot een regeling over de uitwisseling van de mannen kwam. Gemakkelijk verliep dat alles niet, maar tot uitwassen op een schaal als bij Srebrenica leidde het niet.

8. Goražde: militaire plannen worden beraamd

Na de val van Srebrenica en het dreigende en onafwendbare verlies van Žepa leek Goražde als enige andere overblijvende *Safe Area* in Oost-Bosnië het volgende doel van de opmars van de Bosnische Serven te zijn. Weliswaar zei Mladić op 15 juli tijdens besprekingen in Belgrado dat hij geen intenties had Goražde in te nemen en zijn garantie te geven dat niet te doen, niemand was bereid hem op zijn woord te geloven.¹⁰³ De VN, Fransen en Britten zonnen op maatregelen om een inname van Goražde te voorkomen. Goražde werd beschermd door een klein contingent Oekraïense en een wat groter contingent Britse *peacekeepers*. Schermutselingen tussen de strijdende partijen rond Goražde waren reeds enige tijd gaande. UNPROFOR functioneerde er nauwelijks meer. De Bosnische Moslims hadden de Oekraïners grotendeels van hun bewapening ontdaan. De Britten hadden zich van hun observatieposten op hun compound teruggetrokken.

Na hun eerdere, maar weinig vruchtbaar gebleken ideeën ter herovering van Srebrenica, verlegde de Franse aandacht zich naar Goražde. De Fransen verzochten de Amerikanen om met Amerikaanse helikopters duizend man Franse troepen als voorhoede van een brigade als versterking naar Goražde over te brengen. De Fransen oefenden daarbij druk op de Amerikanen uit door te stellen dat wanneer hun verzoek niet werd gehonoreerd, zij geen andere mogelijkheid zagen dan zich uit UNPROFOR terug te trekken. De Amerikanen vatten het Franse plan overigens niet op als een Frans gelegenheidsargument om zich uit Bosnië te kunnen terugtrekken. Na de eerdere weinig realistische Franse plannen ter herovering van Srebrenica namen de Amerikanen de Franse voorstellen ditmaal wel serieus, maar Washington was verdeeld over de vraag hoe op het Franse verzoek te reageren.¹⁰⁴

Het Franse voorstel bracht Washington in een lastig parket. Het werd niet alleen als riskant gezien – Holbrooke bestempelde het als ‘Dien Bien Gorazde’- maar het droeg ook het gevaar in zich dat de Amerikanen verder in het conflict in Bosnië zouden worden meegezogen dan hun lief was en een afwijzing ervan was niet echt een optie nu Chirac de bal op het speelveld van Washington had weten te leggen. Washington koos er daarom voor het voorstel niet af te wijzen maar om te proberen het idee van een versterking van Gorazde met grondtroepen om te buigen tot een consensus over het strategisch gebruik van het luchtwapen bij een aanval op Goražde. In het bijzonder minister van Defensie Perry maakte zich sterk voor *air strikes*. Hij meende dat de val van Srebrenica de lang verwachte opening bood om de geallieerden van een luchtcampagne te overtuigen. President Clinton besloot de voorzitter van de *Joint Chiefs-of-Staff* naar Londen te sturen om daar met zijn Britse en Franse collegae, admiraal Lanxade en *Field Marshall* Sir Peter Inge tot een militair realistisch

¹⁰³ Vertrouwelijke informatie (27).

¹⁰⁴ ABZ, DPV 452342. Code Jacobovits 454, 14/07/95.

voorstel te komen, waarbij een luchtcampagne van de NAVO tot de mogelijkheden moest behoren.¹⁰⁵

De chefs-defensiestaf van Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk ontmoetten elkaar op 15 juli in Londen om te zien of zij het eens konden worden over een militaire reactie.¹⁰⁶ Daarbij kwam het tot een botsing van visies tussen de Verenigde Staten, Frankrijk en Engeland. De Verenigde Staten zagen een versterking van Goražde zo goed als onuitvoerbaar: de veiligheid van de helikopters en vliegtuigen zou eerst uitschakeling van de Bosnisch-Servische luchtverdediging vereisen. De Amerikanen zagen meer in massale bombardementen vanuit de lucht ter afschrikking van een aanval op Goražde; de Fransen bleven echter vasthouden aan een grotere militaire aanwezigheid in Goražde. De Britten waren bereid tot versterking van UNPROFOR maar geloofden dat *air strikes* zouden leiden tot het vertrek van de Britse troepen uit Bosnië.¹⁰⁷ Ook *Bosnia Herzegovina Commander* generaal Smith was een tegenstander van bombardementen maar als die kwamen, wilde hij de VN-troepen eerst weg hebben uit Goražde. In zijn ogen overdreef SACEUR generaal Joulwan de signalen die de inlichtingendiensten over Goražde afgaven. Maar volgens de Amerikaan zou Goražde hetzelfde lot zijn beschoren als Srebrenica.¹⁰⁸

De vraag was niet alleen of de Verenigde Staten in een *airlift* wilden voorzien maar ook of andere landen bereid waren mee te doen. De Nederlandse VN-ambassadeur Biegman zag ruimte voor een Nederlandse deelname nadat op 15 juli de Nederlandse gijzelaars in Bratunac waren vrijgelaten.

De Britten vertoonden weinig neiging om versterkingen naar Goražde te zenden en voerden vooral militair-technische bezwaren aan.¹⁰⁹ De Britse chef-defensiestaf, *Field Marshall* Sir Peter Inge, was inderdaad geen voorstander van militaire actie. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Rifkind zei in een gesprek met admiraal Leighton Smith te vrezen dat Goražde vanuit de lucht evenmin kon worden gered: de VRS had er 12.000 man troepen samengetrokken.¹¹⁰ De Britten leken meer in terugtrekking van hun contingent uit Goražde te zien dan in versterking. Versterking, los van de vraag hoe die daar te krijgen, betekende nog geen vooruitzicht op een succesvolle verdediging van de enclave. Daar was meer voor nodig. De Russen zagen weinig heil in het gebruik van militaire eenheden om de val van Goražde af te wenden. UNPROFOR was volgens hen bedoeld voor *peacekeeping* en humanitaire hulp en zij achtten het niet wenselijk om VN-troepen in vijandelijkheden te verwikkelen.¹¹¹

Ook het *Department of Peacekeeping Operations* in New York bezag de militaire mogelijkheden om een overname van Goražde door de Bosnische Serven te voorkomen. Slaagde de internationale gemeenschap daar niet in, zo vreesde New York, dan zou dat naar alle waarschijnlijkheid wel eens het vertrek van de Fransen uit Bosnië en de opheffing van het wapenembargo door de Amerikanen kunnen betekenen. De enige militaire optie die voor de VN openstond was om de reeds in Bosnië aanwezige delen van de *Rapid Reaction Force* in Goražde te stationeren. Aan een massale inzet van het luchtwapen was New York nog niet

105 Daalder, *Getting to Dayton*, p. 69-72.

106 Bildt, *Peace Journey*, p. 59.

107 Daalder, *Getting to Dayton*, p. 69-72.

108 Interview Jim Baxter, 16/10/00.

109 Archief PVVN. Fax PVVN aan M[inister],

15/07/95, ong. Later verzonden als Code Biegman

629. (ABZ, DEU 05278).

110 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

111 *New York Times*, Eric Schmitt, 'U.S. Sees French Plan as Nudging It to Brink of War', 18/07/95.

toe: dat zou tot een openlijke oorlog met de Bosnische Serven leiden. Kwam het tot gevechtsaanraking tussen UNPROFOR en de Bosnische Serven dan zou de vrijlating van de nog in Bratunac gegijzelde Dutchbatters bovendien wel eens uiterst lastig kunnen worden, zo vreesde New York.¹¹²

Janvier was weinig gelukkig met de ideeën uit New York om delen van de *Rapid Reaction Force* naar Goražde over te brengen. Afschrikking van een VRS-aanval behoorde tot de mogelijkheden, maar Janvier vreesde dat de uitkomst hetzelfde zou zijn als in Srebrenica. *Air strikes* van de NAVO zouden een aanval op de Bosnisch-Servische luchtverdediging betekenen. Dat zou als een daad van oorlog worden opgevat zonder dat de gevolgen daarvan duidelijk zouden zijn. Het was een vrees die Janvier eerder had geuit. Verder zouden de Bosnische Serven het zenden van versterkingen naar Goražde opvatten als een beslissing van UNPROFOR zich aan de zijde van de Bosnische Moslims in de strijd te werpen. Ook omdat de bevoorradingsproblemen al groot genoeg waren, zag Janvier er weinig in meer troepen Goražde binnen te brengen. Janvier wilde, net als eerder in Srebrenica, met de in Goražde beschikbare eenheden een *blocking position* inrichten, maar ditmaal met goed geprepareerde verdedigende opstellingen. Janvier realiseerde zich dat zo'n stap weinig effectief zou zijn als deze opstellingen in moeilijk toegankelijk terrein zouden worden omtrokken. Daarom wilde hij tevens gebruikmaken van mijnen en van bewapende helikopters. Janvier zag meer heil in deze door hem geschetste mogelijkheden dan in de weg waarvoor New York had gekozen: het zenden van versterkingen. Hij wees er nog eens op dat naar zijn mening het doel van de resoluties van de Veiligheidsraad was de bevolking te beschermen en niet de enclave als zodanig.¹¹³

In een uitvoeriger beschouwing van de plannen uit New York kwam Zagreb nogmaals op het punt van de bescherming van de bevolking terug. Zagreb wees erop dat New York bescherming van de bevolking niet duidelijk als doel van de VN-inspanningen had gedefinieerd. Zagreb meende dat er andere wegen openstonden dan louter militaire om de bevolking te beschermen. De inzet van militaire middelen zou de bevolking slechts in gevaar kunnen brengen, en UNPROFOR in conflict brengen met de Bosnische Serven, wat het gevaar voor de bevolking weer groter maakte. Het voorstel uit New York was gevaarlijk, vol risico en 'smacks of military adventurism', vond Janvier. Eerst moest maar eens duidelijk worden welk doel de internationale gemeenschap, en als spreekbuis daarvan de VN, zich eigenlijk stelde. Als New York militaire opdrachten verstrekke, dan moesten deze wel passen in binnen een strategie die de VN zich voorstelde te volgen, aldus Janvier.¹¹⁴

9. De London Conference

Na de val van Srebrenica en nadat een groot aantal mannen met onbekende bestemming was afgevoerd, raakte volgens generaal Smith de Britse regering in paniek en in de ban van de vrees dat hetzelfde in Goražde kon gaan gebeuren. Met een Britse aanwezigheid in Goražde

112 NIOD, Coll. Ashton. Crypto Fax UNPROFOR HQ, DPKO, Military Advisor to UNPF HQ Zagreb, 152200NYTJul95.

113 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 16/07/95, No. UNPF HQ

Z-1177.

114 NIOD, Coll. Ashton, Code Cable Janvier to Van Kappen, UNHQ, DPKO MILAD, 17/07/95, No. UNPF-HQ Z-1183. De code was getekend door Ashton.

moest dat ten koste van alles worden voorkomen.¹¹⁵ Het Britse besluit om een conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie van de belangrijkste troepenleverende landen te beleggen was overigens al genomen voordat de massamoorden bekend werden (zie hoofdstuk 3 van dit deel). Op 14 juli maakte Londen het voornemen bekend om op 21 juli een conferentie te organiseren. De Fransen en Amerikanen waren niet onverdeeld gelukkig met dit Britse voorstel: de Fransen hadden liever eerst een politiek *commitment* gezien om Goražde te verdedigen, en Amerikanen vroegen zich af waarom nog een volle week moest worden gewacht. Dat zou de Bosnische Serven een vrijbrief geven nog te veroveren wat kon. De Britten wilden echter een week de tijd hebben om na te denken over wat hen te doen stond.¹¹⁶

De Fransen wilden dat de bijeenkomst in Londen leidde tot het afgeven van een eensgezind signaal. Dat moest bestaan uit een geloofwaardig militair signaal om een VRS-opmars te stuiten en een politiek signaal: voortzetting van de onderhandelingen op basis van het plan van de Contactgroep en erkenning van Bosnië door Belgrado. De Presidenten Chirac en Clinton waren het er in ieder geval al over eens dat er een streep moest worden getrokken vóór Goražde ook in handen van de Bosnische Serven zou vallen. Over hoe die streep moest worden getrokken, waren Washington en Parijs het echter niet eens. Tegen een verdediging van Goražde in combinatie met bombardementen van strategische doelen maakten de Fransen bezwaar: dat zou kunnen worden opgevat als een oorlogsdaad en als zodanig door de Bosnische Serven kunnen worden beantwoord. De Fransen wezen daarbij op de kwetsbare positie waarin Dutchbat zich in Potočari nog altijd bevond.¹¹⁷

‘Drawing a line in the hills’ was ook het advies dat Boutros-Ghali ter voorbereiding op de conferentie vanuit het VN-secretariaat kreeg. Een *status quo* viel in Bosnië volgens de VN niet langer te handhaven. De beperkingen van *Close Air Support* waren inmiddels overduidelijk, en verdere vernedering van *peacekeepers* kon niet langer worden getolereerd. Er moest dringend iets veranderen anders zou de VN-missie de steun van de Verenigde Staten, Frankrijk en de Bosnische regering verliezen, en dat zou het einde van UNPROFOR inluiden. Een – symbolische – versterking van Goražde zou Mladić duidelijk moeten maken dat hij zich wel tweemaal zou moeten bedenken om aan te vallen. De bedoeling daarvan was versterking van de afschrikking en niet om te gaan vechten. Het zou in de visie van het secretariaat iets van de verloren geloofwaardigheid van de Veiligheidsraad kunnen herstellen, al was een dergelijke opstelling niet van gevaar ontbloot. Militair adviseur Van Kappen voegde aan deze visie toe dat het dan wenselijk was alvast een *Forward Air Controller* (in een zogeheten *Tactical Air Control Party*) en een *Fire Support Co-ordination Center* naar Goražde te zenden, om lucht- en artilleriesteun te kunnen geven. Tevens was een beslissing nodig om de zijde van de Bosnische Moslims te kiezen. Het zou er dan in de woorden van Van Kappen op neer komen dat ‘the Bosnians will do the fighting and dying and we (NATO) will provide the firepower’.¹¹⁸

Op 21 juli kwam de conferentie bijeen. De ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie van de Contactgroep, van de belangrijkste troepenleverende landen, de secretaris-

115 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

116 ABZ, DPV 452342. Code Biegman 620, 14/07/95.

117 DCBC nr. 940. Code Andreae 222, 20/07/95.

118 DCBC nr. 947. Secure fax PV New York aan Min. van Buitenlandse Zaken/DGPZ en Min. van Defensie, 'Update VN-studie Goražde, 19/07/95, nr. nyv-4455.

sen-generaal van de VN en de NAVO en vertegenwoordigers van de Europese Commissie namen er aan deel. Ook de generaals Janvier en Smith waren uitgenodigd.

Terwijl de gevechten rond Žepa voortduurden, passeerden enkele opties voor de nabije toekomst de revue. Zij waren deels een herhaling van de opties die in mei 1995 door Boutros-Ghali en Janvier aan de Veiligheidsraad waren voorgelegd: uit kwetsbare posities vertrekken en Goražde als verloren afschrijven, terugtrekking van UNPROFOR, of een lijn bij Goražde trekken.¹¹⁹ Tijdens de conferentie ontstond het besef dat die lijn inderdaad diende te worden getrokken en een verdere opmars van de Bosnische Serven naar andere *Safe Areas* moest worden voorkomen. De val van Goražde zou het einde van UNPROFOR inluiden. Hoe precies een val van Goražde te voorkomen, was de onbeantwoorde hamvraag. De Bosnische Serven kregen in ieder geval alvast te horen dat ‘any attack on Gorazde will be met with a substantial and decisive response, including the use of air power’.¹²⁰ Dat was in ieder geval heel wat krachtiger taal dan de waarschuwing die eerder op 9 juli door Akashi aan de Bosnische Serven was gericht om hun opmars tegen Srebrenica te staken. Bovendien had deze waarschuwing het hele gewicht van de internationale gemeenschap achter zich.

Die internationale gemeenschap was daarmee niet tot een eensluidende mening gekomen, maar militaire maatregelen ter bescherming van de *Safe Area* Goražde kwamen wel dichterbij. De tegenstellingen die al voor aanvang van de conferentie bestonden, bleven echter bestaan. De Verenigde Staten wilden ‘a decisive commitment’ om Goražde met een campagne vanuit de lucht te verdedigen. Generaal Shalikashvili, voorzitter van de *Joint Chiefs of Staff*, liet er geen onduidelijkheid over bestaan wat de Amerikanen wilden: het loslaten van het proportionaliteitsbeginsel door de VN, uitschakeling van de VRS-luchtverdediging, en aanpassing van het systeem van de dubbele sleutel. De Fransen wezen er echter op dat het luchtwapen en troepen op de grond onverbrekkelijk met elkaar waren verbonden. De Britse opstelling was ‘again essentially non-committal’. De Russen wilden diplomatieke actie en voelden weinig voor een campagne vanuit de lucht. In ieder geval bestond er consensus over dat terugtrekking van UNPROFOR geen optie was, of zoals EU-onderhandelaar Bildt het formuleerde: ‘withdrawal was not a policy, but the abandonment of policy’.¹²¹

Het motto dat generaal Smith aan zijn speech voor de conferentie had meegegeven, ‘the dilemma of killing the injured animal or allowing it to die in agony’, leek te zijn opgelost. Smith hief echter wel een waarschuwende vinger: robuuste actie mocht dan wel voorzien in de behoefte aan een ‘pressing emotional need by nations who are *outside* the Balkans, it does little to solve the dilemma of the UN *within* the borders of Bosnia-Herzegovina, wilt carrying considerable risks for the longer term’.¹²² Smith vond het daarnaast opmerkelijk dat bij bombardementen alleen de *Safe Area* Goražde was genoemd. Tijdens de conferentie moesten zowel Janvier als Smith opstaan om te zeggen dat er nog steeds VN-soldaten in Žepa zaten en dat die enclave nog niet was gevallen. De politici leken zich daar nauwelijks rekenschap van te geven en Smith had zich daarnaast gedwongen gezien om uit te leggen dat

119 NIOD, Coll. De Ruiter, UNPROFOR HQ Sarajevo, Weekly Situation Report, No. 128, 17-23 July 1995.
120 NIOD, Coll. Smith, ‘Bosnia: International Meeting, London 21 July 1995, Chairman’s Statement’.

121 NIOD, Coll. De Ruiter, UNPROFOR HQ Sarajevo, Weekly Situation Report, No. 128, 17-23 July 1995; vertrouwelijke informatie 160.
122 NIOD Coll. Smith, ‘Notes for Speech to London Meeting’ [20/07/95].

er nog andere *Safe Areas* waren en dat hij ook verantwoordelijk was voor troepen uit landen die niet op de conferentie vertegenwoordigd waren, zoals bijvoorbeeld Bangladesh.¹²³

Janvier legde in Londen de nadruk op een realistische en pragmatische aanpak. Gezien de beperkte middelen waarover hij beschikte waren er geen militaire oplossingen. Voor hem had het nemen van gijzelaars aangetoond dat de inzet van het luchtwapen slechts van beperkte waarde was. UNPROFOR was niet in staat de enclaves te verdedigen, aldus Janvier.¹²⁴

10. De Nederlandse opstelling ten aanzien van Goražde

Ook de Nederlandse Militaire Inlichtingendienst voorspelde dat het de bedoeling van de Bosnische Serven was om alle oostelijke enclaves in bezit te krijgen. Het leek daarom waarschijnlijk dat de Bosnische Serven op korte termijn een poging zouden doen ook Goražde onder controle te krijgen. Het strategische belang van deze enclave was namelijk ook groter dan van Srebrenica,¹²⁵ en de omvang van de *Safe Area* en van de bevolking was met 60.000 inwoners ook groter.

De ABiH was in Goražde aanwezig met 10.000 goed bewapende militairen. Buitenlandse Zaken veronderstelde dat de ABiH daarom zelf wel in staat zou zijn de enclave te verdedigen, en in dat scenario zou er voor de Britse UNPROFOR-militairen weinig anders opzitten dan te vertrekken. De Britten hadden zich reeds teruggetrokken van de OP's en bevonden zich in de schuilplaatsen. Als de *Rapid Reaction Force* zou worden ingezet ter versterking van de militaire presentie in Goražde dan zou Nederland zich daaraan niet kunnen onttrekken: Nederland nam aan deze *Rapid Reaction Force* deel met een mortiercompagnie van het Korps Mariniers en een mortierradaropsporingseenheid van de Koninklijke Landmacht deelnam. Tegelijkertijd meenden de ambtenaren van Buitenlandse Zaken dat de enclave op langere termijn niet levensvatbaar was en dat er uiteindelijk door onderhandelingen een oplossing voor moest worden gezocht. Verder zou Nederland zich moeten uitspreken voor handhaving van een VN-presentie in Bosnië zolang de VN een voorname rol op humanitair gebied speelde.¹²⁶

Minister Van Mierlo maakte dit standpunt in Londen afhankelijk van het vertrek van Dutchbat uit Srebrenica. Dat was voor 21 juli, de dag van de conferentie, voorzien. Van Mierlo leek nog niet zo zeker van het vertrek van Dutchbat te zijn na de krachtige taal die al voor aanvang van de conferentie richting Bosnische Serven was geuit. Van Mierlo stelde zich verder op het standpunt dat gebieden die onverdedigbaar waren door de VN zouden moeten worden opgegeven. Van Mierlo herhaalde het standpunt dat hij eerder in de EU over Žepa had ingenomen: de bevolking behoorde dan te worden geëvacueerd. Als Goražde zou kunnen worden verdedigd, dan diende dat te gebeuren, aldus Van Mierlo. Als Goražde niet kon worden verdedigd, dan sloot dat voor hem echter niet uit dat een VRS-aanval afgeslagen zou worden. De oostelijke enclaves mochten dan onhoudbaar zijn, zij waren voorlopig wel kaarten in het politieke spel. Niettemin wilde Van Mierlo nu wel plannen onder ogen zien

123 Interview generaal R.A. Smith, 20/01/00.

124 Vertrouwelijke informatie 160. Zie ook ABZ, DDI-DEU 1/Bosnia-Herzegovina/NAVO, C-map. Code Van Mierlo 67, 24/07/95.

125 DCBC nr. 882. MID-briefing t.b.v. ministers

Voorhoeve en Van Mierlo, 18/07/95.

126 ABZ, DPV 452342. Notitie 'Welke toekomst voor UNPROFOR?', 18/07/95. De notitie was een gezamenlijk product van DAV, DEU en DPV.

voor een ‘herschikking’ van UNPROFOR om deze troepenmacht minder kwetsbaar te maken. Vóór de val van Srebrenica had hij voorstellen voor een herschikking nog afgewezen.¹²⁷

Voorhoeve stelde Janvier in Londen de vraag hoe Goražde beschermd kon worden door een campagne vanuit de lucht, wanneer dat gecombineerd moest worden met een aanwezigheid van UNPROFOR; hij kreeg er geen duidelijk antwoord op.¹²⁸ Ook vroeg Voorhoeve aan Janvier of de systematiek van de dubbele sleutel nou wel gehandhaafd moest blijven, omdat de Amerikanen daar zo hun twijfels over hadden. Janvier antwoordde echter onverstoort dat de dubbele sleutel goed werkte. Als voorbeeld noemde hij de luchtsteun die op 11 juli aan Dutchbat was gegeven: het had toen in Zagreb slechts vijf minuten had geduurd om tot een besluit te komen.¹²⁹

11. De NAVO aan zet

Echte besluiten vielen er in Londen niet. Pas na de conferentie raakten de NAVO- en de NAVO-bevelhebbers betrokken bij het zoeken naar militaire maatregelen tot behoud van Goražde. Het Militair Comité van de NAVO stuurde aan op een herbevestiging van het besluit waarbij Goražde tot *Military Exclusion Zone* was verklaard. Dat besluit van april 1994 verbood de Bosnische Serven binnen een straal van 20 kilometer rond Goražde zware wapens te bezitten. Het Militaire Comité wilde zo voorkomen dat andermaal ferme taal zou worden gesproken zonder dat dit in daden kon worden omgezet; dat zou slechts verder afbreuk kunnen doen aan de geloofwaardigheid van de VN én de NAVO, als er twijfel bestond of de politieke wil aanwezig was om zelfs onder dreiging van gijzelneming harde maatregelen te treffen.¹³⁰ Overleg tussen het NAVO-hoofdkwartier in Mons (SHAPE) en het VN-hoofdkwartier in Zagreb om tot een planning voor Goražde te komen, leverde aanvankelijk weinig op. Zagreb achtte zich zonder nadere machtiging van de VN in New York niet bevoegd om plannen te maken.¹³¹

De Amerikanen waren inmiddels een diplomatiek offensief begonnen om de in Londen bereikte *decisive response* door de NAVO te kunnen laten omzetten in daden. In eerste instantie zou gebruik kunnen worden gemaakt van massale *Close Air Support* en na verdere escalatie kon een luchtcampagne zich op strategische doelen richten. De Amerikanen zagen de sleutel daarvoor het liefst in handen gelegd van generaal Smith. Gezien de ervaringen bij Srebrenica zou een systeem van ‘triggers’ (zie hieronder) het mogelijk moeten maken de beoogde afschrikking te bereiken. Als een luchtcampagne eenmaal was begonnen, dan zou die ook moeten worden doorgezet, ongeacht de daarmee gepaard gaande risico’s. Intussen brak ook het besef door dat maatregelen zich niet tot Goražde zouden moeten beperken; het was ook nog maar de vraag of dit wel het eerstvolgende doel voor de Bosnische Serven zou zijn. Een VRS-aanval op de *Safe Area* Bihać was ook mogelijk.¹³²

De Amerikanen maakten zich zorgen dat de in Londen bereikte consensus over een

127 ABZ, DEU 05244. Code Celer 69 (lonu 069), 25/07/95.

128 ABZ, DDI-DEU 1/Bosnia-Herzegovina/NAVO, C-map. Code Van Mierlo 67, 24/07/95.

129 Vertrouwelijke informatie (160).

130 DCBC nr. 1552. Notitie HPMV aan CDS/

BDZ/BLS/BDL, 23/07/95.

131 DCBC nr. 1547. Code Feith NAVO 1105, 24/07/95.

132 DCBC nr. 1546. Code Van Mierlo 294, 24/07/95.

decisive and substantial response weer verloren dreigde te gaan. Zij stuitten daarbij op Britse weerstand: de Britten wilden niet verder gaan dan het aanpakken van de zware wapens van de VRS, terwijl de Amerikanen juist meenden dat afschrikking was gediend met een *disproportionate response*. Zowel Britten als Fransen stonden aarzelend tegenover een uitbreiding van de afschrikking tot Bihać en Sarajevo. Alleen over de delegatie van bevoegdheden voor het invoeren van het luchtwapen naar de militairen binnen UNPROFOR waren de landen het volledig eens, maar weer niet over de vraag of deze bevoegdheid dan bij Janvier of Smith zou moeten liggen. De Fransen gaven er de voorkeur aan de bevoegdheden in handen van Janvier te laten.

Ook de door Bildt op het diplomatieke front bereikte vorderingen dreigden verloren te gaan. Milošević wilde in deze onderhandelingen akkoord gaan met een erkenning van Bosnië in ruil voor opheffing van de sancties tegen Joegoslavië. De Bosnische regering was daar echter niet onverdeeld gelukkig mee. De Amerikanen meenden echter, anders dan Britten en Fransen, dat het na de gebeurtenissen in Srebrenica niet langer gepast was om druk op de Bosnische Moslims uit te oefenen om de voorstellen van Bildt te accepteren: Bildt dreigde er de brui aan te geven.

Op het Amerikaanse thuisfront had senator Dole de resultaten van de conferentie in Londen bestempeld als een uitnodiging aan de Bosnische Serven om hun opmars voort te zetten. Dole stuurde andermaal op opheffing van het wapenembargo tegen de Bosnische Moslims aan, maar president Clinton sprak daar op 9 augustus zijn veto over uit.¹³³

12. Aanpassing van de ‘dubbele sleutel’

Een van de effecten van de conferentie van Londen was dat het besef ontstond dat het tot aanpassing van de systematiek van de dubbele sleutel moest komen. Na de bombardementen bij Pale eind mei 1995 had Boutros-Ghali de bevoegdheid om een *air strike* in te roepen naar zich toe getrokken. Er bestond bij hem grote weerstand tegen het opgeven van de dubbele sleutel.

De Amerikaanse VN-ambassadeur, Albright, belde na de conferentie de militair adviseur van Boutros-Ghali, Van Kappen, vanuit het Witte Huis op over het aanpassen van de dubbele sleutel. Van Kappen kreeg te horen: ‘generaal, u moet nu echt wat doen, want uw baas Boutros-Ghali moet die dubbele sleutel opgeven!’ In haar ogen moest de dubbele sleutel op de helling. Albright vond dat Van Kappen de secretaris-generaal als zijn militair adviseur daarop moest wijzen. Van Kappen was het daarmee eens en riep de hulp in van Kofi Annan. Hij vond dat de VN zat op een dood spoor zat; New York moest de dubbele sleutel afgeven, en samen met de NAVO een planning maken voor de inzet van *air strikes* en de *Rapid Reaction Force*. Een aloud, maar nog steeds actueel, probleem daarbij was dat dan wel de veiligheid van de eenheden op de grond moest worden verzekerd door deze zonodig te verplaatsen. Anders zou er weer VN-personeel gegijzeld kunnen worden.

Daarbij liep het VN-secretariaat tegen de onwil van lidstaten aan om hun eenheden te verplaatsen. Een gesprek tussen Boutros-Ghali, Kofi Annan, *under-Secretary-General* Goulding en Van Kappen moest een oplossing bieden. Dat was niet zo gemakkelijk, omdat Boutros-Ghali nogal was gehecht aan de dubbele sleutel. Hij wilde de inzet van het luchtwa-

¹³³ Amb Washington, nr. 139750. Code Jacobovits 480, 25/07/95; TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 116 (01/09/95).

pen het liefst beperkt zien tot *Close Air Support*. De slechte verhouding tussen de VN en de NAVO evenals het feit dat beide organisaties weinig begrip voor elkaars positie en cultuur wisten op te brengen, alsmede de omstandigheid dat het tussen de beide secretarissen-generaal niet zo boterde, had daar ook mee te maken. Bovendien stond Boutros-Ghali onder grote druk van de troepenleverende landen, die geen slachtoffers en nieuwe gijzelaars wilden. Tijdens het gesprek legde hij daarop dan ook de nadruk, maar hij vond een gesloten front tegenover zich.¹³⁴

Boutros-Ghali gaf tenslotte inderdaad zijn 'sleutel' uit handen, maar niet voordat NAVO-secretaris-generaal Claes hem opnieuw had verzekerd dat de NAVO niet tot een *Alleingang* over zou gaan. Boutros-Ghali had eerst duidelijkheid willen hebben over de invulling van de *decisive and substantial response* die in Londen was afgesproken, en hij wilde ook graag weten wat de NAVO voor ogen stond ten aanzien van verdere Bosnisch-Servische militaire avonturen tegen de overgebleven *Safe Areas*.¹³⁵

Boutros-Ghali had zich eerder enigszins afstandelijk ten opzichte van de NAVO opgesteld (zie hoofdstuk 2 van Deel III), maar nadat hem duidelijk was geworden dat de NAVO bij de inzet van het luchtwapen zou blijven samenwerken met de VN, zegde hij zijn steun aan de NAVO-plannen toe. Boutros-Ghali wilde echter niet dadelijk instemmen met de mogelijkheid van *air strikes* die zich tot heel Bosnië konden uitstrekken zonder dit aan de Veiligheidsraad voor te leggen. Bij de NAVO leidde dat nog even tot de vrees dat voorstellen dan door een Russisch veto zouden kunnen worden getroffen. Wel stemde Boutros-Ghali in met een delegatie van bevoegdheden: met ingang van 26 juli kwam de beslissingsbevoegdheid voor *air strikes* in handen van Janvier te liggen. De bevoegdheid om *Close Air Support* in te roepen mocht Janvier op zijn beurt delegeren aan generaal Smith. Binnen de NAVO werd dat als een grote stap voorwaarts gezien, als Janvier als Frans generaal dan ook maar de ferme lijn van Parijs zou volgen, omdat daarvan eerder bij Srebrenica niets was gebleken.¹³⁶

De Noord-Atlantische Raad was inmiddels na lang vergaderen tot het besluit gekomen om *pre-emptive air strikes* mogelijk te maken bij een dreiging tegen Goražde. Slechts in uitzonderlijke gevallen zouden de *air strikes* kunnen worden opgeschort. Met Nederlandse steun waren de Britten over de streep getrokken om ook een troepenconcentratie als een 'trigger' voor een *air strike* te zien. Luchtaanvallen zoals die in de Golfoorlog te zien waren geweest, waar grote aantallen Irakese soldaten het slachtoffer van waren geworden, waren de Britten een gruwel. Zij wilden bij het aanpakken van troepenconcentraties eerst een machtiging van de Noord-Atlantische Raad. Het zou in de Nederlandse visie echter onmogelijk zijn om binnen een beperkte tijd een machtiging van de raad te verkrijgen. Ook een andere Amerikaanse wens ging in vervulling: er kwam een machtiging om het geïntegreerde luchtverdedigingssysteem van de Bosnische Serven uit te schakelen.¹³⁷

In een briefwisseling legden beide secretarissen-generaal vast dat 'graduated air operations' konden worden geïnitieerd zodra de NAVO- en VN-commandanten het erover eens waren dat militaire voorbereidingen werden getroffen die een bedreiging van Goražde kon-

134 Interview F.H. van Kappen, 21/06/00.

135 ABZ, DEU 05278. Code Biegman 653, 25/07/95; ABZ, DEU 05244, Code Jacobovits 480, 26/07/95; ABA, DEU 05278. Code Feith NAVO 1119, 27/07/95; PV NAVO Brussel, nr. 119539, Letter Secretary General [Nato] to Per-

manent Representatives, 27/07/95, No. SG/95/509.

136 DCBC nr. 1542. Code Feith NAVO 1119, 27/06/95.

137 DCBC nr. 1544. Code Feith NAVO 1110, 26/07/95.

den inhouden. Dat gold ook voor aanvallen of beschietingen van de VRS.¹³⁸ Daarmee was, vergeleken met de situatie tijdens de VRS-aanval op Srebrenica een enorme stap gezet. Het was de NAVO die met een aanval op Goražde in het vooruitzicht als motor fungeerde, achter een verruiming van de mogelijkheden tot inzet van het luchtwapen. De Noord-Atlantische Raad bepaalde dat het luchtwapen moest kunnen worden ingezet tegen troepenconcentraties en concentraties van zware wapens wanneer deze een bedreiging vormden voor een *Safe Areas* en bij een directe aanval. Dat besluit mondde uit in een overeenkomst tussen generaal Janvier en NAVO-admiraal Smith. Die overeenkomst moest niet alleen de afschrikkingsgedachte nieuw leven inblazen, maar bood ook concreet de mogelijkheid om een aanval af te straffen. Een eerste stap daartoe werd gevormd door het vaststellen van doelen die konden worden aangevallen; een tweede stap was het reduceren van de kwetsbaarheid van UNPROFOR, en waar onder meer plannen voor een evacuatie van de *Safe Area* toe behoorden. Pas daarna konden luchtoperaties aanvangen. De uitwisseling van inlichtingen maakte deel uit van een overeenkomst tussen admiraal Smith en Janvier. Een bijzonder aspect vormden de afspraken over een *Zone of Action*. Dit betrof een groot gebied met voldoende doelen die met de dreiging of een aanval in verband konden worden gebracht. Dat strekte zich uit tot commandocentra, logistieke installaties en bevoorradingslijnen.

De overeenkomst rekende op deze manier af met het principe van de *smoking gun* dat rond Srebrenica beperkingen had opgelegd. Luchtoperaties waren niet langer tot een klein gebied beperkt zoals tot de enclave Srebrenica waar vliegtuigen nauwelijks konden opereren en waar bijna geen doelen waren. Als tot *air strikes* werd besloten, dan mocht de luchtverdediging in heel Bosnië worden aangepakt, waarmee een door admiraal Smith lang gekoesterde wens in vervulling ging. Zodra de militairen het met elkaar eens waren, kon een operatie aanvangen. Akashi of Boutros-Ghali speelden dus niet langer een rol in het beslissingsproces.¹³⁹

De overeenkomst mocht dan een belangrijke nieuwe stap zetten om de afschrikking te vergroten, oude reflexen binnen de VN waren daarmee nog niet verdwenen. Janvier wees er nog eens op dat de aangevallen partij een NAVO-actie zou zien als een oorlogsverklaring waarmee ook de VN partij werd. De meeste compounds van UNPROFOR lagen binnen bereik van mortieren en artillerie van de Bosnische Serven. Gijzelaars konden worden genomen en bevoorrading zou door de lucht moeten plaatsvinden, humanitaire hulp zou tot stilstand komen en landen zouden hun troepen willen terugtrekken. Dat zou het einde van UNPROFOR betekenen en een verzoek aan de NAVO om bij terugtrekking te assisteren. Janvier vroeg admiraal Smith dit nog eens onder de aandacht van de NAVO-autoriteiten te brengen.¹⁴⁰

Boutros-Ghali was vooral beducht voor een al te snel aanpakken van de Bosnisch-Servische luchtverdediging. Hij wilde dat niet doen voordat dit nodig was ter werkelijke bescherming van de *Safe Areas*.¹⁴¹ Tegelijkertijd wees de NAVO op het verminderde aantal vluchten dat boven Bosnië kon worden gevlogen door de dreiging die van de Bosnisch-

138 PV NAVO Brussel, nrs. 119515 en 119539. Secretary General to Permanent Representative, 26/07/95, Ref. SG/95/502.p en SG/95/509, 27/07/95.

139 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 10/08/95, No. Z-1379, MOU

between CINCSOUTH and FC UNPF, Conf.

140 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 10/08/95, No. Z-1379, MOU between CINCSOUTH and FC UNPF, Conf.

141 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 10/08/95, No. 2656.

Servische luchtverdediging uitging.¹⁴² Het was een oud punt en Janvier zag geen andere weg dan de beperkingen te accepteren.¹⁴³ Ook Boutros-Ghali wees Claes er nog eens op dat de resoluties van de Veiligheidsraad geen preventieve actie toestonden.¹⁴⁴ Nederland vond – opnieuw – de NAVO-eis om de Bosnisch-Servische luchtverdediging aan te pakken overdreven. Het was onacceptabel het luchtwapen niet in te zetten omdat er risico's bestonden. De effectiviteit van het luchtwapen kon best worden verbeterd zonder dat de NAVO tot *pre-emptive air strikes* over ging.¹⁴⁵

Tegelijk met de revitalisering van het luchtwapen, hield UNPROFOR een ander punt op dat lang onduidelijk was gebleven door afspraken met de NAVO te maken over wat er precies in de *Safe Area* diende te worden verdedigd. Daarmee werd voldaan aan de wens van de NAVO voor *triggering mechanisms*. De afspraken waren overigens niet bedoeld om nauwkeurig de grenzen van de *Safe Areas* vast te stellen, een oud punt. De *Safe Areas* werden van binnen naar buiten in drie zones opgedeeld. Binnenin lag het gebied met de grootste bevolkingsconcentratie, een gebied van enkele kilometers dat: 'can realistically be protected'. Daaromheen lag een tactisch gebied, buiten bereik van direct en indirect vuur waar troepen ter versterking konden worden binnengebracht of geëvacueerd maar waar ook het gevecht kon worden gevoerd. De derde zone viel samen met de rand van de *Safe Area*. Overschrijding van elke zonegrens kon een *trigger* vormen. Dat de aandacht zich primair op een klein gebied richtte, mocht vooral niet naar buiten worden gebracht.¹⁴⁶

De commandanten van de strijdende partijen ontvingen van Janvier een 'formal notification': op elke dreiging tegen of aanval op een *Safe Area* zou worden gereageerd en de reactie 'will not necessarily be proportional, nor will it be limited to the area immediately surrounding the *Safe Area*'. De actie zou net zo lang doorgaan als nodig was om de dreiging weg te nemen.¹⁴⁷

13. Maatregelen 'beyond Gorazde'

Terwijl de aandacht van de internationale gemeenschap zich richtte op de ondergang van Žepa en de bedreiging van Gorazde, namen eind juli de zorgen over een mogelijk Bosnisch-Servische actie tegen de Bihać toe. Dat zou kunnen leiden tot een Kroatische interventie ten gunste van de in de Bihać bedreigde Bosnische Moslims. De Kroatische regering had Bihać van vitaal belang voor de Kroatische veiligheid genoemd, en zou een verovering daarvan door de Bosnische Serven niet willen dulden. Bovendien leek een Kroatisch offensief tegen de door de Bosnische Serven bewoonde Krajina, zijnde de zelfuitgeroepen Republika Srpska Krajina op Kroatisch grondgebied, een kwestie van dagen te zijn. Niemand wist hoe de Bosnische Serven en Milošević daarop zouden reageren.¹⁴⁸

142 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akasi, 11/08/95, No. 2674, with attached letter Balanzino to Annan, 11 August 1995, No DSG/95/535. Confi.

143 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 15/08/95, No. Z-1417.

144 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable, Annan to Akashi, 17/08/95, No. 2757 with attached letter Boutros-Ghali to Claes, 15/08/95.

145 BSG, DS 95 IV. Nota CDS aan de Minister,

30/08/95, nr. SN95/938/5603.

146 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 10/08/95, No. Z-1385; UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 21/08/95, No. 1473.

147 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 16/08/95, No. Z-1429.

148 ABZ, DAV 999.241. Code Scheffer 79, 27/07/95.

Generaal Smith vreesde dat nog voordat er een duidelijke politieke beleidslijn voor Bosnië tot stand was gekomen UNPROFOR in de oorlog zou worden meegezogen. In dat geval was UNPROFOR eerder onderdeel van het probleem dan de oplossing. Er zou een besluit moeten vallen om de *Rapid Reaction Force* en UNPROFOR niet langer als neutrale *peacekeepers* te zien, maar de kant van de Bosnische Moslims te laten kiezen. Smith sprak deze verwachting op 11 augustus uit in een bijeenkomst met onder meer Akashi en Janvier. Janvier meende echter dat de VN niet zou willen kiezen tussen vrede en oorlog. Toch vreesde ook Janvier dat UNPROFOR in de oorlog zou worden meegezogen. Hij was vooral bang voor incidenten die zouden leiden tot een inzet van het luchtwapen. Ook uitte Janvier veel van zijn eerdere frustratie: in mei 1995 hadden Boutros-Ghali en hijzelf de mogelijkheden voor UNPROFOR geschetst, maar toen had de internationale gemeenschap geen keuze willen maken.

Smith zette nieuwe opties op en rij voor het geval het niet op korte termijn tot een politieke regeling zou komen: ‘to join the fighting; to withdraw; or to reduce the force in strength’. Als de VN ervoor koos om aan de zijde van de Bosnische Moslims te gaan vechten, dan wilde Smith zijn ‘witte troepen’ naar huis sturen. Veel UNPROFOR-eenheden hadden weinig omhanden en waren niet geschikt of uitgerust om te vechten en zouden alleen maar in de weg zitten. De *Rapid Reaction Force* kon dan worden ingezet en wellicht kon de operatie aan de NAVO worden overgedaan. Inmiddels was al met de NAVO overeenstemming bereikt over de mogelijkheid tot inzet van grootschalige *air strikes*, maar Janvier bleef nog worstelen met de negatieve gevolgen daarvan voor de troepen op de grond en de missie.¹⁴⁹

Janvier ging er bij het uitzetten van een nieuwe koers voor UNPROFOR van uit dat alle Serven, of zij nu in Kroatië, Bosnië of Servië woonden, nog steeds uit waren op de vestiging van een ‘groot Servië’. Pale en Belgrado waren er volgens Janvier op briljante wijze in geslaagd om crises uit te buiten en het juiste moment af te wachten om het offensief in te zetten om meer territorium te verkrijgen. Generaal Smith was het niet met deze analyse van Janvier eens. De Bosnische Serven waren er zijns inziens slechts op uit om een einde aan een dreiging te maken – zoals in Srebrenica – en troepen vrij te maken.

UNPROFOR begon langzamerhand zijn onpartijdigheid te verliezen maar ook Janvier achtte dat nu onvermijdelijk en het zou niet langer als een probleem moeten worden gezien. Hij haalde de woorden van de Franse premier Juppé aan die had gezegd dat niet langer kon worden geaccepteerd dat *peacekeepers* getuige waren van etnische zuivering en scheiding van mannen en vrouwen. Als dat het geval was, wilde Smith echter eerst het mandaat zien veranderd.

Janvier kwam ook tot een andere visie over *Close Air Support*. Als het besluit viel om het luchtwapen in te zetten dan moest dat niet langer zijn bedoeld ‘to disable a tank poking out of the woods’. Zo’n boodschap kwam bij de Bosnische Serven niet over. Alleen aanzienlijke schade aan hun militaire potentieel zou duidelijk maken dat de internationale gemeenschap vastbesloten was de VRS te stoppen. Dat betekende de inzet van *air strikes*.¹⁵⁰ Het mandaat van UNPROFOR mocht dan niet zijn veranderd, dit nieuwe strategische concept van Janvier

¹⁴⁹ UNNY, UNPROFOR, Box 88401, File 4-4, Notes on Meetings 1995. ‘Note for the File, Coordination Meeting on 11 August 1995’.

¹⁵⁰ NIOD Coll. Smith. ‘General Janvier’s Concept “Charting a New Course”, 29/07/95, voor-

zien van aantekeningen door Smith. Voor de originele Franse tekst zie: NIOD, Coll. Ashton, ‘Mémoire du Général Janvier “pour un changement de cap”’.

was weinig meer dan een revolutie in zijn denken. De NAVO was Janvier hierin voorgegaan: strikte onpartijdigheid van UNPROFOR was niet langer een eerste vereiste. Het verlenen van luchtsteun tegen een tank, eerder bij Srebrenica door Janvier een schoolvoorbeeld van het gebruik van *Close Air Support* genoemd, was nu als onvoldoende ter zijde geschoven.

De Noord-Atlantische Raad boog zich op 2 augustus over de vraag of de besluiten die ter afschrikking van een aanval op Goražde waren genomen, niet konden worden uitgebreid naar de andere overgebleven *Safe Areas*: Sarajevo, Tuzla en Bihać.¹⁵¹ De NAVO-militairen zagen geen problemen om de besluiten voor Goražde ook van toepassing te verklaren op Sarajevo en Tuzla. Voor Bihać lag dat moeilijker omdat de grenzen van die *Safe Area* niet waren afgebakend en omdat er sprake was van een groot aantal strijdende partijen.¹⁵² Janvier plaatste Bihać daarom buiten de getroffen regelingen, ook omdat de Kroatische opmars in de Krajina de situatie daar had veranderd.¹⁵³ De dreiging tegen Goražde leek daardoor kleiner te worden. De VN geloofde niet meer zo in een aanval op Goražde nu de Bosnische Serven hun handen vol hadden aan West-Bosnië.¹⁵⁴

14. Troepen voor Goražde

De Britten hadden aangekondigd op 22 augustus hun contingent van 180 militairen uit Goražde terug te trekken. Zij waren, anders dan Nederland in Srebrenica, niet bereid zelf in aflossing te voorzien. De zoektocht naar aflossers was weinig anders dan de problemen die hadden gespeeld bij het vinden van aflossers voor Srebrenica, met dien verstande dat niet de Britse minister van Defensie zich deze zorg aantrok, maar dat de Britten het probleem op het bord van de VN hadden gedeponereerd. Geen enkel land was bereid gevonden die taak over te nemen, ook niemand geloofde dat de Britten voet bij stuk zouden houden in hun voornemen niet in aflossing te voorzien.

De 90 Oekraïense manschappen kwamen al eerder voor aflossing in aanmerking: na de ervaringen in Žepa en Goražde wilde de Oekraïne alleen nog als onderdeel van een multinationaal contingent troepen leveren. Die wens had ook al bestaan toen er sprake van was dat Oekraïners Dutchbat zouden aflossen, maar toen was dat ook weer geen onoverkomelijk beletsel geweest.

Uiteindelijk boden de Russen aan de leemte in Goražde op te vullen; de Bosnische Serven zouden daartegen geen bezwaar maken, maar de Bosnische Moslims vermoedelijk wel. Vanuit New York werden zij echter onder druk gezet een gang van Russen naar Goražde niet te frustreren. Een andere zorg van de VN was om een *Tactical Air Control Party* in Goražde te krijgen; dan zou een *Forward Air Controller* uit een van de NAVO-landen afkomstig zijn. Zonder hun aanwezigheid was *Close Air Support* onmogelijk.¹⁵⁵

Op 9 augustus vroeg de militair adviseur van de secretaris-generaal van de VN, Van Kappen, of Nederland bereid was troepen te leveren voor Goražde. Van Kappen verzocht niet alleen om een *Tactical Air Control Party*, maar ook om de compagnie van Dutchbat IV die in Simin Han was gelegerd naar Goražde te verplaatsen, en om een Nederlandse com-

151 DCBC nr. 1534. Code Celer 298, 01/08/95.

152 DCBC nr. 1537. Code Veenendaal NAVO 1129, 02/08/95.

153 Vertrouwelijke informatie (75).

154 UNNY, DPKO, UNPROFOR. 'Impact of the

Withdrawal of Goražde Force on the Warring Faction', gevoegd bij Code Cable Annan to Akashi, 01/08/95, No. 2513.

155 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 01/08/95, No. 2513.

mandant voor de *Safe Area* te leveren. Ambassadeur Biegman pleitte ervoor dat te doen, om zo het aanzien van Nederland dat na de val van Srebrenica en in de publiciteit had geleden weer wat op te vijzelen. Minister Voorhoeve was echter, gelet op de ervaring in Srebrenica, bepaald geen voorstander van een nieuw avontuur. Bovendien voorzag hij grote problemen met de Tweede Kamer wanneer het kabinet zou besluiten troepen voor Goražde beschikbaar te stellen. Hij vond het sturen van waarnemers meer voor de hand liggen.¹⁵⁶

Buitenlandse Zaken onderzocht de mogelijkheid van Nederlandse troepen voor Goražde nog wel serieus, maar de uitkomsten waren negatief: ‘al te goed is buurmans gek’, zo luidde het ambtelijk oordeel. Nederland was nog bezig de in Srebrenica opgelopen wonden te likken en het debat over de Nederlandse rol daar zou nog wel enige tijd voortduren, nu juist de eerste massagraven waren ontdekt. Bovendien vreesde Buitenlandse Zaken dat de Koninklijke Landmacht zich zou verzetten tegen een inzet in Goražde. Het zou de Tweede Kamer ook niet uit te leggen zijn om de lichtbewapende compagnie van Simin Han naar Goražde over te plaatsen, terwijl het parlement net was uitgelegd dat nieuw uit te zenden eenheden naar centraal-Bosnië zwaarder zouden moeten worden bewapend.¹⁵⁷

Verder dan een conceptnotitie van Defensie over een Nederlandse presentie in Goražde voor de ministerraad kwam het niet. Bij een overleg met premier Kok in het Torentje op 15 augustus, adviseerde minister Voorhoeve dit niet te doen.¹⁵⁸ De conceptnotitie gaf inderdaad aan dat Nederland de verzoeken niet zou moeten honoreren; er werd op gewezen dat Nederland al anderhalf jaar onder moeilijke omstandigheden in Srebrenica taken had verricht. Voorhoeve vond het argument ‘eerherstel’ niet valide: naar zijn mening was het Nederlandse aanzien niet geschonden en eerherstel was dus niet aan de orde.

Een ander argument was dat het ‘toetsingskader’ voor uitzending van Nederlandse troepen, dat inmiddels aan de Tweede Kamer was aangeboden, aangaf dat er bij een besluit tot uitzending sprake moest zijn van een *haalbare* operatie. De ervaringen in Srebrenica en de situatie waarin militairen in Goražde zouden worden geplaatst, leken meer te duiden op een *onhaalbaar* doel voor deze uitzending. Het toetsingskader gaf ook aan dat de bewapening op de omstandigheden moest worden afgestemd; ook dat was een teken dat een Nederlandse eenheid niet of nauwelijks zou kunnen bijdragen aan een effectieve verdediging. Een recente VN-studie had aangetoond dat voor een verdediging van Goražde een divisie nodig was. De NAVO had weliswaar plannen uitgewerkt voor de inzet van het luchtwapen, maar daarmee zou een grootscheepse Bosnisch-Servische aanval niet tot staan kunnen worden gebracht. De omstandigheden in Goražde zouden dezelfde zijn als in Srebrenica: speelbal van de partijen, geen bevoorrading en met alle risico’s van beschietingen en gijzelneming. Dat zelfs de Fransen, die eerder hadden gepleit voor de inbreng van troepen in Goražde, nu ‘nee’ zeiden tegen het leveren van troepen was een veeg teken. Ook Kamerleden hadden zich al negatief uitgelaten over een Nederlandse rol in Goražde.¹⁵⁹

Het onderwerp Goražde kwam daarna nog eenmaal in de marge van de ministerraad aan de orde. Minister van Mierlo was namelijk voornemens om een code naar de Nederlandse

156 DCBC nr. 1013. Code Biegman 713, 09/08/95. NIOD, Coll. Hilderink. Notitie ‘Herovering Srebrenica hoe verder’ in bundel ‘Chronologie der gebeurtenissen’; NIOD, Coll. Princen, faxbericht F.J.J. Princen aan de Minister, zonder datum.

157 ABZ, DEU 05278. Memorandum Chef DPV aan wnd DGPZ, 10/08/95, nr. DPV-1631/95.

158 AZ, PAZ-M, nr. 95Mo06724. Brief J.J.C. Voorhoeve aan W. Kok, 17/08/95, zonder nr.

159 ABZ, DEU 05278. Concept-notitie voor de Ministerraad, op vrijdag 18 augustus, over mogelijke uitzending van Nederlandse eenheden naar Goražde, 17/08/95.

vertegenwoordiger bij de VN, Biegman, te verzenden in antwoord op diens vraag om Nederlandse troepen voor Goražde beschikbaar te stellen. In het concept van de code stond weliswaar dat een besluit daarover moeilijk zou zijn, maar ook dat in een eerste gedachtewisseling de ministerraad dit niet op voorhand had afgewezen. Voorhoeve had overigens niet alleen daarom problemen met het concept, maar ook omdat het belang van het behoud van Goražde er sterk in was benadrukt. Voorhoeve vreesde dat Nederland door dit zo sterk te benadrukken, de vraag uitlokte waarom het dan zelf niet naar Goražde ging. Voorhoeve was het wel eens met de aanbeveling VN-waarnemers naar Goražde te zenden. Als enige zinnige optie zag Voorhoeve het heimelijk versterken van de ABiH met antitankwapens. Dat was echter geen taak voor de VN of voor Nederland, maar zou aan de grotere westerse landen moeten worden overgelaten. Voorhoeve waarschuwde premier Kok dat wanneer het kabinet zou besluiten tegen het advies van Defensie in om Nederlandse militairen naar Goražde te zenden, hij problemen in de Tweede Kamer én in de Defensieorganisatie verwachtte.¹⁶⁰

In zijn brief aan de Tweede Kamer van 1 september over de situatie in voormalig Joegoslavië kwam minister Van Mierlo niet meer op Goražde terug. Voor het trekken van lessen uit de ervaringen opgedaan in Srebrenica was het nog te vroeg. Nederland zou verzoeken van de VN om bijdragen aan vredesoperaties van geval tot geval 'constructief-kritisch' beoordelen en geen enkele bijdrage was bij voorbaat uitgesloten.¹⁶¹ Dat een informeel verzoek van de VN om troepen voor Goražde te leveren was afgewezen, vermeldde de brief niet.

De VN ving bot bij de zoektocht naar aflossers. De Britten hadden opnieuw laten weten het na achttien maanden in Goražde welletjes te vinden. Zij waren hooguit bereid enkele VN-waarnemers te leveren. België, Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten hadden eveneens laten weten geen troepen te willen leveren. Daarmee kwam de multinationale troepenmacht van Russen en Oekraïners, aan te vullen met contingenten uit Maleisië en Pakistan – daar hadden Kofi Annan en Van Kappen op aangestuurd – op de tocht te staan. Zonder toevoeging van een *Tactical Air Control Party* uit een NAVO-land was zo'n multinationaal contingent geen werkbare oplossing. Er zat voor de VN niets anders op dan een aantal VN-waarnemers in Goražde te stationeren.¹⁶² Het VN-secretariaat betreurde dit en beschouwde het na de ferme taal die tijdens de conferentie in Londen was gesproken, als een 'afgang' voor de VN en de NAVO.¹⁶³

De laatste Britten verlieten op 30 augustus Goražde, na eerst nog een ABiH-aanval, in een kennelijke poging wapens te veroveren, te hebben moeten afslaan.¹⁶⁴ De VRS legde de Britten daarbij geen strobreed in de weg: generaal Smith had al voor de val van Srebrenica met Mladić de overeenkomst bereikt dat de Britten uit Goražde zouden kunnen vertrekken voordat de VRS de aanval ging inzetten en ook dat de Britten de enclave zouden hebben verlaten voordat UNPROFOR tot luchtaanvallen zou overgaan.¹⁶⁵

160 DCBC nr. 1083. Handgeschreven notitie Voorhoeve aan Kok, aangereikt in de Ministerraad aan de Premier om 14.45, 22/08/95.

161 TK, vergaderjaar 1994-1995, 22 181, nr. 116 (01/09/95).

162 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Annan to Akashi, 17/08/95, No. 2756.

163 ABZ, DPV 00797. Memorandum R. Swartbol (DVL) aan Plv PV New York, 18/08/95, nr. nyv-4947. Het memorandum gaf nog aan dat van

de Islamitische landen alleen Pakistan bereid was naar Goražde te gaan, mits dit met een zwaar bewapend bataljon was.

164 *The Independent*, 26/08/95, Christopher Bellamy, 'British kill Muslim raiders in Goražde; Balkan turmoil: Bosnians seeking arms shot dead in firefight with troops quitting vulnerable enclave'.

165 Vertrouwelijk vraaggesprek (80).

Boutros-Ghali nam met zorg kennis van berichten in de pers dat de VN de enclave Goražde verliet en aan zijn lot overliet. De VN had geen andere keus maar VN-woordvoerders zouden moeten benadrukken dat de VN gebonden bleef aan het mandaat om in nauwe samenwerking met de NAVO aanvallen op de *Safe Areas* af te schrikken.¹⁶⁶ De Amerikanen vreesden dat de Bosnische Serven spoedig na het vertrek van de Britten de enclave zouden willen gaan innemen. Daarbij zou dan, zoals eerder in Srebrenica en Žepa, opnieuw een ruil- of onderhandelingsobject bij een toekomstige vredesregeling verloren gaan.¹⁶⁷

15. Mortiergranaten op de Markale-markt in Sarajevo

Het probleem van Goražde verdween snel buiten beeld; het werd volledig overvleugeld na de explosie van een vijftal mortiergranaten nabij de Markale-markt in Sarajevo op 28 augustus. Door één enkele granaat vonden 37 personen de dood en raakten 87 gewond. In februari 1994 waren op dezelfde plaats 68 personen gedood en 200 gewond. De Bosnische Serven ontkenden schuldig te zijn. UNPROFOR concludeerde echter dat de VRS de betreffende 120 mm mortiergranaat moest hebben afgevuurd.¹⁶⁸

Bij de UNPROFOR-conclusies werden overigens de nodige vraagtekens geplaatst. Vooral van Russische zijde werden bezwaren aangevoerd. De chef-staf van de Sector Sarajevo, de Russische artillerieofficier kolonel Andrei Demurenko, sprak op basis van een eigen analyse de bevindingen tegen. De granaat kon zijns inziens niet vanaf VRS-posities zijn afgevuurd.¹⁶⁹ Russische inlichtingenofficieren vertelden auteur Ljiljana Bulatović dat ABiH-bevelhebber Rasim Delić de aanslag had georganiseerd.¹⁷⁰ Maar ook Britse inlichtingendiensten hadden zo hun twijfels en meenden dat de aanval waarschijnlijk niet het werk van de VRS maar van de Bosnische Moslims was geweest.¹⁷¹ Ook Amerikaanse inlichtingenfunctionarissen gaven toe dat de ABiH verantwoordelijk was geweest.¹⁷² De Amerikaanse kolonel J.E. Sray, destijds inlichtingenofficier in Sarajevo, gaf eveneens in een publicatie in *Foreign Military Studies* aan dat de ABiH verantwoordelijk was geweest.¹⁷³ Deze kwestie komt uitgebreider aan de orde in de *intelligence*-bijlage bij dit rapport.

Nog dezelfde 28 augustus had Janvier, met de blik op Goražde gericht, New York laten weten dat een enkele mortiergranaat, ongeacht het effect daarvan, geen bedreiging van een *Safe Area* inhield. Dit kon niet leiden tot de *substantial or decisive* reactie die in Londen was afgesproken; één granaat rechtvaardigde volgens hem geen inzet van het NAVO-luchtwapen.¹⁷⁴ De granaat op de Markale-markt veranderde dat standpunt diezelfde dag echter

166 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier aan Annan, 28/08/95, No. UNPF HQ-Z1524, met aangehecht 'Guidance to MPIOs', 26/08/95. Voor berichten in de pers zie bijvoorbeeld: *The Guardian*, 02/10/95, 'Goražde bitter at betrayal'.

167 DCBC, nr. 1107. Code Van Houtem 543, 26/08/95.

168 UNGE, UNPROFOR, Box 119, File BHC Weekly Sitreps 17 Jun-21 Sep 95. UNPROFOR HQ Sarajevo, Weekly Situation Report, No. 133, 28 Aug - 3 Sep 95.

169 UNGE, UNPROFOR, Box 119, File BHC

Weekly Sitreps 17 Jun-21 Sep 95. UNPROFOR HQ Sarajevo, Weekly Situation Report, No. 133, 28 Aug - 3 Sep 95.

170 Bulatović, *General Mladić*, pp. 125-126, 129 en 131.

171 Vertrouwelijk vraaggesprek 8.

172 Vertrouwelijk vraaggesprek 54.

173 John E. Sray, 'Selling the Bosnian Myth to America: Buyer Beware', *Foreign Military Studies*, October 1995.

174 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier aan Annan, 28/08/95, No. UNPF HQ-Z-1524.

radicaal: op 30 augustus begon de NAVO een bombardementscampagne. NAVO-vliegtuigen en de *Rapid Reaction Force* vielen in een gecoördineerde actie met *Close Air Support*, *air strikes* en artillerie en mortieren de VRS-stellingen rond Sarajevo aan. De VN-hoofdkwartieren en de NAVO waren met de nieuwe bevoegdheden buitengewoon voortvarend van start gegaan. Het VN-secretaariaat voelde zich overvallen en vroeg zich af waarom het zes uur had moeten duren voordat het weet kreeg van ‘this momentous decision’. Ook vroeg New York zich af wat voor onderzoek eigenlijk naar de inslag van de granaat was gedaan.¹⁷⁵

Op 28 augustus was Janvier in Parijs. Admiraal Leighton Smith regelde toen de zaken met generaal Rupert Smith: zij lieten hun ondercommandanten, luitenant-generaal Mike Ryan (*Air Commander AFSOUTH*) en generaal-majoor van de *Royal Marines* David Pennyfather (commandant van de *Rapid Reaction Force*) samen een *Joint Targetting Board* vormen om doelen uit te kiezen. Na contact met generaal Smith draaide Janvier vanuit Parijs de sleutel voor *air strikes* om. Smith had alleen 24 uur respijt gevraagd om zijn troepen voor de komst van *air strikes* te kunnen waarschuwen.

Janvier keerde op 29 augustus in Zagreb terug en schrok toen van de doelenlijst; voor admiraal Smith was dit na Srebrenica een nieuwe gelegenheid om tegen Janvier te zeggen: ‘there are things you have to learn about air power’. Dat nam Janvier niet: voor een aantal doelen gaf hij geen toestemming en admiraal Smith kreeg te horen dat Janvier een brief zou schrijven om te zeggen dat Smith buiten zijn boekje was getreden. Uiteindelijk kwam het toch weer goed, nadat Janvier duidelijk was gemaakt dat het bombarderen van een kazerne niet betekende dat de gebouwen werden uitgeschakeld, maar het voertuigenpark.¹⁷⁶

De operatie *Deliberate Force* die toen van start ging, was een plan dat buiten de politiek om in elkaar was gezet. Die planning startte eigenlijk al aan het begin van de zomer onder de naam *Dead Eye* en was toen bedoeld om de luchtverdediging en de commandostructuur van de VRS uit te schakelen. Alle militaire doelen die daarmee verband hielden waren geïdentificeerd. Tijdens de *London Conference* van 21 juli kon al een indicatie worden gegeven dat er een dergelijk plan bestond, en dit was ook op 2 augustus gebrieft aan secretaris-generaal Claes en SACEUR generaal Joulwan.

Admiraal Smiths idee was om Bosnië in twee delen op te splitsen. Viel de VRS Goražde aan dan wilde hij alle doelen in het oosten van Bosnië aanvallen. Viel de VRS nabij Banja Luka aan, dan wilde hij alle doelen in het westen aanvallen. Janvier keurde dit plan echter niet goed en wees erop dat er slechts een *Total Exclusion Zone* van 20 km bestond. Er ontstond daardoor een impasse.

Janvier sprak daarover met de NAVO in Brussel en was – opnieuw – bang voor een al te openlijke agressiviteit van de NAVO zoals voorgestaan door admiraal Smith. Er kwam een nieuwe kaart, waarbij een driehoek rond de Posavina-corridor bij Brčko in Noord-Bosnië werd uitgezonderd van aanvallen. Ook werd de afspraak gemaakt dat de doelenlijst door Janvier zou moeten worden geaccordeerd; Janvier ging akkoord met dertien doelen. Wat de NAVO er echter niet bij had verteld was dat die doelen ieder uit een groot aantal afzonderlijke doelen bestonden. Voor Smith was dat opnieuw een bewijs dat Janvier weinig van het gebruik van het luchtwapen begreep.¹⁷⁷

Op 29 augustus liet Janvier aan New York weten dat hij de sleutel omgedraaid had. De morteraanval was een duidelijke bedreiging van een *Safe Area* zoals de NAVO voor ogen

175 Vertrouwelijke informatie (26).

177 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

176 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

stond. Generaal Smith wees erop dat de situatie weinig anders was dan in februari 1994, toen er eveneens een groot aantal slachtoffers viel. Toen stelde de NAVO een ultimatum voor, voor de terugtrekking van de zware wapens. De strijdende partijen waren gewaarschuwd. Smith had eerst een inzet van de artillerie van de *Rapid Reaction Force* overwogen, maar gaf toch de voorkeur aan de impact die een *air strike* kon hebben, ook omdat dat de Bosnische Serven moest weerhouden van represailles. Mladić ontkende weliswaar elke betrokkenheid bij de mortieraanval op de Markale-markt, maar Smith was overtuigd van de schuld van de Bosnische Serven.¹⁷⁸ Janvier liet Mladić weten dat de VN had vastgesteld dat de granaat door de VRS was afgevuurd. De Britten hadden voorts inmiddels Goražde verlaten, waardoor de mogelijkheid voor de Bosnische Serven om ter voorkoming van *air strikes* gijzelaars te nemen aanzienlijk was verkleind.¹⁷⁹

Zo begon op 30 augustus 1995 de operatie *Deliberate Force*, wat na Srebrenica een nieuw keerpunt in de Bosnische oorlog zou vormen. Vliegtuigen vielen het luchtverdedigingssysteem van de Bosnische Serven aan, de *Rapid Reaction Force* viel artillerie- en mortieropstellingen aan.¹⁸⁰ Mladić diende al zijn zware wapens uit de *Heavy Weapon Exclusion Zone* van 20 kilometer rond Sarajevo te verwijderen. Toen New York merkte dat de *Rapid Reaction Force* ook bij de operatie was betrokken, moest dat worden gestopt omdat deze als defensieve macht was bedoeld. Admiraal Smith bestempelde die opstelling als ‘stupid’.¹⁸¹

Op 1 september was er een pauze in de bombardementen om Janvier in de gelegenheid te stellen Mladić te ontmoeten en de Bosnische Serven om de wapens terug te trekken. Admiraal Smith gaf achteraf toe de fout te hebben gemaakt die pauze toe te staan. Zijn NAVO-superieuren waren daar niet blij mee geweest. Maar het standpunt van de VN was dat zodra Mladić ermee instemde niet langer te dreigen met aanvallen op *Safe Areas*, Janvier zou aanbevelen de *air strikes* op te schorten.¹⁸² Mladić verbond aan de terugtrekking van de zware wapens rond Sarajevo de voorwaarde dat dit de militaire krachtsverhoudingen niet mocht beïnvloeden en dat de partijen een gelijke behandeling kregen. Gelijktijdig wilde Mladić een andere oude wens vervuld zien: een direct staakt-het-vuren. Om daar met de Bosnische Moslims overeenstemming over te bereiken zou voor de VN een welhaast onmogelijke opgave zijn. Janvier liet daarom weten dat onacceptabel te vinden. Mladić diende onmiddellijk te beginnen met de terugtrekking van de zware wapens uit de *Exclusion Zone* rond Sarajevo en er mochten geen verdere aanvallen op *Safe Areas* plaatshebben. Als op 4 september geen goede vorderingen waren gemaakt, betekende dat een hervatting van de bombardementen.¹⁸³

Na een dertien uur durende vruchteloze ontmoeting met Mladić, en na consultatie met de VN en de NAVO, schroefde Janvier zijn eisen verder op. De vrijheid van beweging voor UNPROFOR moest worden hersteld, evenals een ongehinderd gebruik van het vliegveld van

178 Vertrouwelijke informatie (42).

179 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 30/08/95, No. Z-1541.

180 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cables Janvier to Annan, 30/09/95, No. Z-1541 and Z-1549.

181 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

182 Interview Leighton Smith, 06/06/00.

183 UNNY, UNPROFOR, Box 87295, File Office of the FC, 30 Oct 94 – 25 Dec 95. Fax FC's Office to UNMO Pale, with Letter Janvier to Mladić, 03/09/95; Interview Leighton Smith, 06/06/00.

Sarajevo. Voldeed Mladić niet aan deze eisen, dan zouden de bombardementen worden hervat. Dat was op 5 september het geval.¹⁸⁴

Janvier en admiraal Smith stelden vast dat de VRS niet aan de gestelde eisen had voldaan. New York was daarbij ontzet te moeten vernemen dat een UNPROFOR-woordvoerder had gezegd dat het doel van de hervatting van de bombardementen was: ‘to cripple the BSA [VRS] war machine and render its capabilities so devalued that General Mladic is forced to negotiate’. Volgens New York ging het mandaat niet verder dan het verzekeren van de veiligheid van de *Safe Areas*. Boutros-Ghali had steeds gezegd dat de VN niet in oorlog was met de Bosnische Serven en zelfs zijn NAVO-evenknie Claes had niet gezegd dat het doel was om de Bosnische Serven naar de onderhandelingstafel te bombarderen. Ook onderhandelaar Holbrooke had nadrukkelijk gesteld dat dit de intentie niet was. Janvier liet andermaal weten dat zijn strategische doel was: een einde aan aanvallen op de *Safe Areas*, terugtrekking van de zware wapens, *Freedom of Movement* en een ongehinderd gebruik van het vliegveld van Sarajevo. Vervolgens was hij bereid elk vredesproces te ondersteunen dat een oplossing voor het conflict kon bieden. Janvier was het met admiraal Smith eens geweest toen hij de bombardementen wilde hervatten en ‘very supportive’ geweest, maar Janvier ‘got beaten up by the UN’, aldus Smith.

Smith had verder willen escaleren en F-117 *Stealth* toestellen naar Italië overbrengen om radarsystemen aan te pakken, maar Italië stak daarvoor een stokje als drukmiddel om lid te kunnen worden van de Contactgroep. Smith kreeg wel toestemming om dertien Tomahawks (*Sea-Launched Cruise Missiles*) vanaf schepen in de Adriatische Zee af te vuren. Het leidde tot grote woede van de Russen in de Veiligheidsraad omdat Resolutie 836 alleen gebruik van *air power* en niet van *sea power* toestond. Volgens admiraal Smith hadden de Tomahawks vooral politieke impact in Belgrado gehad. Milošević zou Mladić als gevolg hiervan hebben gezegd zich terughoudend ten opzichte van de *Rapid Reaction Force* en de luchtoperaties op te stellen.

Nadat Karadžić en Mladić op 14 september een overeenkomst hadden getekend voor de terugtrekking van de zware wapens, staakte de NAVO zijn acties en kon Holbrooke op 15 september beginnen aan onderhandelingen voor een vredesregeling. Holbrooke bevond zich al enige tijd in de regio, al stond hij bij het begin van de bombardementen nog aan de zijlijn. De Amerikaanse VN-ambassadeur Albright had bezorgd gevraagd of UNPF hem wel voldoende op de hoogte hield van de ontwikkelingen na het begin van de luchtacties.¹⁸⁵ Holbrooke zelf stelde echter dat bij de uitvoering van de luchtaanvallen geen rekening moest worden gehouden met het onderhandelingsproces.¹⁸⁶ In de eerste dagen van de gevechten rond Srebrenica was dat nog anders geweest, toen het VN-hoofdkwartier in Sarajevo voorzichtigheid met *Close Air Support* had betracht vanwege de missie van EU-onderhandelaar Bildt (zie hoofdstuk 7 van Deel III).

184 UNGE, UNPROFOR, Box 119, File Civil Affairs SNE, BHC Weekly Sitreps 17 Jun-21 Sep 95. UNNY UNPROFOR HQ Sarajevo, Weekly Situation Report, No. 133, 28 August – 3 September 1995.

185 Interview Leighton Smith, 06/06/00; UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cables Annan to Akashi, 31/08/95, No. 2894; Janvier to Annan, 02/09/95, No. Z-1561; Akashi to Annan, 03/09/

95, No. Z-1580; Janvier to Annan, 05/09/95, No. Z-1593; Annan to Akashi, 05/09/95, No. 2922; Janvier to Annan, 06/09/95, No. Z-1607; Janvier to Annan, 07/09/95, No. Z-1619; Annan to Akashi, 11/09/95, No. MSC-2967.

186 ABZ, DAV 999.241. Notitie Bezoek Minister Solana aan M[inister], 05/09/95. Holbrooke deed zijn uitspraak op 02/09/95 in de Noord-Atlantische Raad.

De luchtacties sorteerden een behoorlijk effect op de Bosnisch-Servische luchtverdediging, maar nauwelijks op de grondstrijdkrachten, omdat de VRS beschermende maatregelen had getroffen.¹⁸⁷ De resultaten die de NAVO met de bombardementen boekte, waren aanvankelijk mager. In minder dan 50 procent van de gevallen werd het doel getroffen. De VRS wist zijn verbindingssysteem vrij snel te repareren en het geïntegreerde luchtverdedigingssysteem bleef functioneren. Pas aan het einde van de campagne werd geen activiteit van de Bosnisch-Servische doelaanwijzingsradars meer waargenomen en was aanzienlijke schade aan het luchtverdedigings- en verbindingssysteem toegebracht. Wel zagen de Bosnische Serven nog kans een Franse *Mirage* neer te halen.¹⁸⁸ Nederland nam met 18 F-16's volop deel aan de NAVO-acties en kwam met 5,6 procent van alle vluchten direct achter de inspanningen van de het Verenigd Koninkrijk (9,3 procent van de vluchten) en Frankrijk, (8,1 procent). De Amerikanen namen met 65,9 procent het leeuwendeel voor hun rekening.¹⁸⁹ De Nederlandse F-16's gaven *Close Air Support* aan de *Rapid Reaction Force*, voerden een *air strike* uit op een munitiefabriek, en voerden verkenningsvluchten uit om de aangerichte schade op te nemen. De mortiercompagnie van het Korps Mariniers vuurde bovendien op de VRS-artillerie en mortieren die rondom Sarajevo stonden opgesteld.¹⁹⁰

16. De Kroatische Operatie 'Storm'

De Bosnische Serven hadden nog voor het eind augustus tot *air strikes* kwam forse tegenlagen te verwerken gehad. De Kroaten waren op 4 augustus met hun operatie 'Storm' begonnen. Deze maakte binnen enkele dagen een einde aan de Republika Srpska Krajina. De Bosnische Serven verloren door de Kroatische acties 5 procent van hun grondgebied. De operatie Storm bracht een massale vlucht van Kroatische Serven naar de Republika Srpska en Servië op gang. Het leidde bovendien tot een verdere verwijdering tussen Karadžić en Mladić. Karadžić nam als opperbevelhebber het commando over de VRS van Mladić over. Mladić werd zijn 'speciale adviseur'. Door verzet vanuit de Generale Staf bleef Mladić positie echter onaangetast.¹⁹¹

De ineenstorting van het leger van de Republika Srpska Krajina, de Armija Republike Srpska Krajina (ARSK) liet ook de VRS niet onberoerd. De onderbemande VRS begon gevechtsmoe te worden en het moreel daalde. Alhoewel de pogingen van de ABiH tot doorbreking van het beleg van Sarajevo op een mislukking waren uitgelopen, was dit ook voor de VRS op een drama uitgedraaid. Door het grote aantal gewonden, raakte het medisch-logistieke systeem volledig ontwricht. Bosnische Serven die naar Servië waren ge-

187 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Janvier to Annan, 13/08/95, No. Z-1658.

188 Vertrouwelijke informatie 159.

189 DCBC nr. 1524. Fax NLLO AFSOUTH Naples to OCHKKlu, DCBC, 07/11/95 met AF-SOUTH Fact Sheet Operation Deliberate Force, zonder datum.

190 ABZ, DAV 999.241. Notitie Bezoek Minister Solana aan M[inister], 05/09/95. Zie verder Tim Ripley, *Operation Deliberate Force: The UN and NATO Campaign in Bosnia 1995*, Lancaster: Centre for Defence and International Security

Studies, 1999; Wim Lutgert en Rolf de Winter, *Check the Horizon: De Koninklijke Luchtmacht en het conflict in voormalig Joegoslavië, 1991-1995*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001; M.C. Vogels en H. Pijning, eds., *Fire-Mission: Herinneringsboek KM-Detachment Bosnië 1, juli 1995-januari 1996*, Leeuwarden: Eisma, 2001.

191 UNNY, Box 88040, File 1-2-2, Jan-Dec 95. Memo Banbury to SRSRG, 05/08/95, with attached Press Release from the Office of Dr Radovan Karadžić and Interview with the Bosnian Serb Television, 04/08/95.

vlucht om de dienstplicht in de Republika Srpska te ontlopen, werden alsnog gedwongen die te vervullen en dat deed het moreel van de VRS al evenmin goed. UNPROFOR vermoedde zelfs dat het met het moreel van de VRS dermate slecht was gesteld dat bij een gecoördineerde aanval van de Bosnische Kroaten en Moslims delen van het front ineen zouden kunnen storten.¹⁹²

Het waren tekenen dat verandering in de lucht hing; de machtsbalans tussen Belgrado en Zagreb was aan het verschuiven. De Serven bleken niet langer onoverwinnelijk. De nederlaag van de Kroatische Krajina Serven en het feit dat Milošević niet te hulp schoot, en dat misschien ook niet zou doen als de Bosnische Serven zich in het nauw gedreven zagen, gaf hoop op nieuwe kansen in het vredesoverleg. Overleg was ook nodig om het risico van een oorlog tussen Kroatië en Joegoslavië in te dammen. Het gevaar bestond dat een Kroatische inval in Oost-Slavonië, dat door Serven werd bewoond en dat tegen de grens met Servië aanlag, Joegoslavië in de oorlog zou betrekken. Dat gebied was na de bloedige gevechten om Vukovar in 1991 op de Kroaten veroverd.¹⁹³

Milošević was de bepalende factor. Alhoewel zijn belangrijkste doel was de sancties tegen Joegoslavië ongedaan te maken, was hij er niet de persoon naar om te opereren zonder een strategie voor de langere termijn. Wat die strategie was, bleef voor de VN onbekend. Voor de korte termijn voorzag de VN echter geen grote verandering in Bosnië. Weliswaar waren 30 tot 40.000 soldaten van de Armija Republike Srpska Krajina met hun wapens Bosnië binnengetrokken en zouden zij waarschijnlijk gedwongen worden zich bij de VRS aan te sluiten, maar hun gevechtswaarde was na hun nederlaag gering.¹⁹⁴

In Kroatië waren met de Kroatische overwinning in de Krajina de kaarten geschud, maar een oplossing voor het conflict in Bosnië was nog ver weg. Worstelde de VN in voormalig Joegoslavië met het probleem hoe een koers uit te zetten zonder – ongepaste – kritiek op de Veiligheidsraad uit te oefenen, de Amerikanen namen met het ‘Lake initiative’ het voortouw om te zien of de nieuw ontstane situatie mogelijkheden bood om de draad van het vredesproces weer op te pakken. *National Security Advisor* Anthony Lake maakte daartoe een rondreis door Europa om te zien of zijn voorstellen op steun konden rekenen. De kern van zijn voorstel was wederzijdse erkenning tussen Kroatië, de Federale Republiek Joegoslavië (Servië en Montenegro) en Bosnië; een staakt-het-vuren; opheffing van de sancties tegen Joegoslavië in ruil voor de bereidheid aan de onderhandelingstafel plaats te nemen; een oplossing voor Oost-Slavonië op basis van het reeds langer bestaande ‘Z-4 plan’ waarin de VN voor vijf jaar het bestuur over Oost-Slavonië op zich zou nemen, waarna het gebied aan Zagreb zou worden overgedragen. Voor een vredesregeling in Bosnië voorzag het initiatief van Lake in aanpassing van de kaart van de Contactgroep. Dat laatste was niet alleen een oude wens van de Bosnische Serven, maar ook een gevoelig punt voor de Moslim-Kroatische

192 UNGE, UNPROFOR, Box 434, File UNMO HQ UNPROFOR, Special Reports/4. UNMO HQ Sector North East to UNMO BH Comd/Zagreb, 17/08/95, No. MIO/POL.001, Conf.

193 AZ, nr. 95moo6020. Notitie H.A.F.M.O. van Mierlo aan W. Kok, 16/08/95, zonder nummer, met bijlage ‘Voormalig Joegoslavië, een

evaluatie van recente gebeurtenissen (m.u.v. de gebeurtenissen in Srebrenica)’.

194 NIOD, Coll. Theunens. Note Tomiko Ichakawa and Zeid Raad to Yasushi Akashi, ‘Fall of the Krajina – a possible explanation and prospect for the near future’, 09/08/95.

Federatie na het verlies van Srebrenica en Žepa. Goražde zou niet langer door de internationale gemeenschap kunnen worden wegonderhandeld of geruild.¹⁹⁵

De Amerikanen waren zo op 28 augustus, dus nog voor de bombardementen bij Sarajevo, bezig met nieuwe initiatieven om het gestrande vredesproces vlot te trekken. ‘With a blitz of shuttle diplomacy which appears to have swept all adversaries onto the band wagon of the peace process’, was *Assistant Secretary of State* Richard Holbrooke aan een nieuwe missie begonnen. Zelfs de eerder zo onverzettelijke Bosnische Serven zetten stappen op weg naar vrede. Zij gingen akkoord met het voorstel om een gezamenlijk onderhandelingsteam te vormen van Bosnische Serven en Serviërs onder leiding van Milošević en stemden in beginsel in met het Amerikaanse initiatief. De stem van Milošević zou bij de onderhandelingen doorslaggevend zijn. Participatie van Milošević was ook een eis van de Bosnische regering geweest.

Milošević stelde zich op het standpunt dat het tijdstip was aangebroken dat de Serven meer door onderhandeling zouden kunnen bereiken dan op het gevechtsveld. Dat bood goede vooruitzichten voor de Amerikaanse inspanningen. Ook de ministers van Buitenlandse Zaken van Kroatië, Bosnië, en Joegoslavië ontmoetten elkaar sinds lange tijd voor het eerst weer. Naar het oordeel van UNPROFOR begon er nu door het Amerikaanse initiatief en de harde opstelling van de internationale gemeenschap – na het verlies van Srebrenica en Žepa – een sfeer te ontstaan waarin vredeshandelingen zouden kunnen gedijen.¹⁹⁶

Van Bosnische zijde werd overigens bezwaar aangetekend tegen de Amerikaanse voorstellen. Zowel president Izetbegović als ABiH-bevelhebber Rasim Delić namen stelling tegen de voorstellen. De Bosnische Moslims leken nog steeds de mening te zijn toegedaan dat er juist nu op het slagveld meer winst viel te behalen dan aan de onderhandelingstafel.¹⁹⁷ De Bosnische Serven daarentegen leken de overtuiging toegedaan dat de onderhandelingstafel de beste manier was om de Bosnische Moslims in toom te houden en daarom af te koersen op een staking van de vijandelijkheden.¹⁹⁸

Op 29 augustus sprak de Contactgroep onder leiding van Holbrooke over het Amerikaanse ‘Lake initiative’. Dat initiatief dateerde overigens van voor de bombardementen. Nederland had getracht een plaats aan tafel te veroveren, maar slaagde daar niet in; die druiven waren zuur omdat Canada, Spanje en Italië wel tot het overleg werden toegelaten. Meer dan deze drie landen werden niet toegelaten.¹⁹⁹

Grote vorderingen werden aan de onderhandelingstafel niet direct gemaakt. De strijdende partijen namen onverzoenlijke standpunten in. De Bosnische regering wilde een ongedeeld Bosnië met een sterke centrale regering en zo weinig mogelijk autonomie voor de Bosnische Serven. De Bosnische Serven wilden zo weinig mogelijk politieke banden met de Bosnische Moslims en Bosnische Kroaten. Zij eisten dat de Republika Srpska en de Federatie gelijkwaardige grootheden zouden zijn en wilden het recht zelf internationale contacten te onderhouden. De Bosnische Moslims achtten dit een weinig realistische opstelling. Naarmate de

195 AZ, nr. 95m006020. Notitie H.A.F.M.O. van Mierlo aan W. Kok, 16/08/95, zonder nummer, met bijlage ‘Voormalig Joegoslavië, een evaluatie van recente gebeurtenissen (m.u.v. de gebeurtenissen in Srebrenica)’.

196 NIOD, Coll. Theunens. UNPROFOR HQ Sarajevo, Weekly Situation Report, No. 133, 28 August – 03/09/95.

197 MID/CO. Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 44/95, afgesloten 311400B Aug 1995. Stg Conf.

198 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Code Cable Akashi to Annan, 05/09/95, No. Z-1595.

199 DCBC, nr. 1107. Code Van Houtem 543, 26/08/95.

echte onderhandelingen dichterbij kwamen verhardden de standpunten.²⁰⁰ President Izetbegović stelde als additionele voorwaarde voor een vredesakkoord dat NAVO-troepen op het gehele grondgebied van Bosnië zouden worden gelegerd om zo het streven naar afscheiding van de Bosnische Serven verder in te dammen.²⁰¹ Het enig echte tastbare resultaat tot dusverre was dat op 12 oktober een staakt-het-vuren inging dat redelijk goed werd nageleefd.²⁰²

17. Dayton

Op 1 november 1995 begonnen in Dayton onder Amerikaans auspiciën onderhandelingen over een vredesregeling. De bereidheid van de partijen om tot concessies te komen was nog altijd niet groot. De Bosnische Serven waren sterk verdeeld. De ster van Mladić en de VRS was verbleekt; tijdens de NAVO-bombardementen had hij zich onverzettelijk getoond, maar nu waren de politieke leiders wel bereid toe te geven. De VRS-infrastructuur was zware schade toegebracht. Een gehoopt vertrek van Karadžić en Mladić van het politieke toneel bleef uit.²⁰³

Uitspraken van ABiH-bevelhebber Delić dat een mislukking van Dayton zou leiden tot hervatting van de vijandelijkheden en dat hij dan verwachtte meer gebied te kunnen veroveren, wezen erop dat de Bosnische Moslims er nog steeds een voorkeur voor hadden om de strijd voort te zetten. Vooruitgang kon wel worden geboekt bij versterking van de Moslim-Kroatische Federatie: meer samenwerking en een gemeenschappelijke militaire structuur. Het betekende tevens het einde van Herceg-Bosna, als Kroatische entiteit in Bosnië.²⁰⁴

De val van Srebrenica en de gepleegde massamoord achtervolgden ook de onderhandelingen in Dayton. De Bosnische minister van buitenlandse Zaken Sacirbey beschuldigde Milošević van medeplichtigheid; deze zou daarom niet mogen worden uitgenodigd om naar Dayton te komen. Holbrooke bluste deze brand met de woorden: 'you cannot sign peace with your friends. Milosevic is one of the key people in achieving peace and all the others agree that [he] should take part in the talks in Dayton'.²⁰⁵

Tijdens de onderhandelingen speelden Srebrenica en Žepa een heel bescheiden rol. President Izetbegović beseftte dat teruggave van de plaatsen niet langer mogelijk was, maar hij

200 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Outgoing Facsimile Pedauye, UNPROFOR HQ, Sarajevo to Akashi, UNPF-HQ, Zagreb, 30/10/95, No. Z-2018, Weekly Report, 23-29 October 1995.

201 MID/CO. Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 49/95, afgesloten 031200B okt 1995. Stg Confi.

202 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Outgoing Facsimile Pedauye, UNPROFOR HQ, Sarajevo to Akashi, UNPF-HQ, Zagreb, 30/10/95, No.

Z-2018, Weekly Report, 23-29 October 1995.

203 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Outgoing Code Cable Pedauye to Annan, 05/11/95, No. Z-2050.

204 MID/CO. Ontwikkelingen in de voormalige Joegoslavische Federatie, nr. 57/95, afgesloten 141000A nov 1995. Stg Confi.

205 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Outgoing Code Cable Pedauye to Annan, 05/11/95, No. Z-2050.

eiste daarvoor elders compensatie.²⁰⁶ Op 21 november werd in Dayton een akkoord bereikt.²⁰⁷

De Mission Chief van UNPROFOR in Sarajevo, de Spaanse diplomaat Antonio Pedauye, bestudeerde de kaart van Bosnië na de overeenkomst van Dayton. Hij concludeerde dat de Bosnische regering minder grondgebied had toegewezen gekregen dan in eerdere vredesplannen, maar dat de Bosnische regering anderzijds wel heel Sarajevo – de parel aan de kroon – kreeg toebedeeld, en een corridor naar Goražde. Voor het overige waren vooral de confrontatielijnen zoals die bestonden op 12 oktober bij het ingaan van het staakt-het-vuren bestonden, als grens tussen de entiteiten gehandhaafd. De grootste verandering ten opzichte van het plan van de Contactgroep was dat alsnog Srebrenica en Žepa voor delen van Sarajevo waren ‘geruild’. Zo was een regeling tot stand gekomen die eerder in de oorlog niet mogelijk was gebleken door wat Pedauye noemde verzet van lokale *hardliners*.²⁰⁸

Voormalig EU onderhandelaar Lord Owen toonde zich na een vergelijking tussen het akkoord van Dayton en het Vance/Owen-plan teleurgesteld in de resultaten van Dayton: Dayton gaf 6 procent meer grondgebied aan de Bosnische Serven en kwam pas tot stand na ruim twee jaar meer oorlog en vele extra doden.²⁰⁹

18. Conclusie

De val van Srebrenica, het verlies van Žepa en het dreigende verlies van Goražde luidden niet het einde van UNPROFOR in, maar brachten wel op pijnlijke wijze de zwakte van het VN-mandaat voor de *Safe Areas* aan het licht. Dit ging niet zover dat de troepenleverende landen of de permanente leden van de Veiligheidsraad de tijd rijp achtten voor een terugtrekking van UNPROFOR. De val van Srebrenica bracht ook het einde van de oorlog niet naderbij. Daarvoor was de enclave op het Bosnische strijdtoneel niet belangrijk genoeg. Evenmin betekenden de veranderingen in Oost-Bosnië een verandering in de strategische doelstellingen van de strijdende partijen of in de militaire machtsbalans. Srebrenica en Žepa toonden wel aan dat de strijdende partijen niet langer werden afgeschrikt door resoluties van de Veiligheidsraad en dreigementen van de NAVO of van de VN om het strijdtoneel te verlaten. Deze instrumenten waren al zo vaak in stelling gebracht dat zij inmiddels niet veel meer dan een symbolische waarde hadden.

De eerdere magie die het luchtwapen bezat was teloorgegaan. De agenda van UNPROFOR werd in toenemende mate bepaald door de gevoelens van de publieke opinie aan het thuisfront van de deelnemende landen en de Bosnische regering nam iedere gelegenheid te baat om de internationale gemeenschap ervan te beschuldigen dat zij te laat te weinig deed. De verdeeldheid in de internationale gemeenschap bood de Bosnische regering tevens de kans UNPROFOR in de beklagdenbank te zetten. De op *Tuzla Air Base* opeengepakte

206 Holbrooke, *To End a War*, pp. 272-273, 294, 303.

207 Richard Holbrooke, *To End a War*, New York: Random House, 1998; Ivo H. Daalder, *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*, Brookings Institution Press, 1999; Bildt, Carl, *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia* [originally publ. in Swedish under the title *Uppdrag Fred* in 1997]. – London: Weiden-

feld and Nicolson, 1998; Elizabeth M. Cousens & Charles K. Cater, *Toward Peace in Bosnia: Implementing the Dayton Accords*, International Peace Academy Occasional Paper Series, Boulder & Londen: Lynne Rienner Publishers, 2001.

208 UNNY, DPKO, UNPROFOR. Outgoing Code Cable Pedauye to Annan, 23/11/95, No. Z-2168.

209 Interview Lord Owen, 21/10/99.

DE GEVOLGEN VAN DE VAL EN DE NASLEEP TOT EIND 1995

Verdeling van Bosnië op voorstel van Vance Owen, februari 1993

Moslim-provincies	Servische provincies
Kroatische provincies	provincie Sarajevo (speciale status)

Verdeling van Bosnië op voorstel van Owen en Stoltenberg, zomer 1994

Serven	Mostar (EC supervisie)
Moslims	Sarajevo (UN supervisie)
Kroaten	

Verdeling van Bosnië op voorstel van de Contactgroep, juli 1994

Servisch gebied	Mostar (EC supervisie)
Moslim - Kroatisch gebied	Sarajevo (UN supervisie)

Verdeling van Bosnië volgens het Dayton-akkoord, november 1995

Republiek Srpska (Bosnisch-Servisch territorium)
Moslims-Kroatische Federatie

Verdeling van Bosnië volgens het Dayton-akkoord
november 1995

vluchtelingen uit Srebrenica boden een goede gelegenheid de wereld nog eens van de onmacht van de VN en van de slechtheid van de Bosnische Serven te overtuigen.²¹⁰

De vermetelheid waarmee en de schaal waarop de Bosnische Serven na de val van Srebrenica tot een massamoord waren overgegaan, en te negeren wat de wereld daarvan zou denken, schiep evenwel een nieuwe situatie. Dat maakte het mogelijk dat de Veiligheidsraad, de Verenigde Staten en de VN op een later moment alsnog tot geweld konden overgaan. De massamoord deed de fundamenten waarop instellingen als de NAVO en de VN waren gevestigd op hun grondvesten schudden. Het failliet van de bestaande methoden van crisis-beheersing was hier wel erg duidelijk. De executies na de val van Srebrenica waren, in de woorden van de Amerikaanse VN-ambassadeur Albright, een zeer aanwijsbare ‘trigger’ in de omslag van het Amerikaanse beleid.²¹¹ De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Warren Christopher liet zich in vergelijkbare termen uit: ‘The overrunning of Srebrenica and Zepa created a circumstance that in some ways tragically enough makes the shape of the peace simpler than it would have been in the past.’²¹²

Als de moorden niet hadden plaatsgevonden, zo oordeelde generaal Smith achteraf, dan was Mladić mogelijk met de verovering van Srebrenica ‘weggekomen’.²¹³ Maar Mladić had zich misrekend in de reactie van de internationale gemeenschap. Volgens generaal Morillon had Mladić geloofd dat hij door zijn aanval op Srebrenica de terugtrekking van de VN-troepen kon versnellen; dat zou volgens Morillon altijd zijn doelstelling geweest zijn (zie hoofdstuk 1 van Deel III). Mladić zou in zijn verwachting dat het tot een terugtrekking van UNPROFOR zou komen, zijn gesterkt door de bestudering van de internationale media en de voortdurend door het Amerikaanse Congres aangekondigde opheffing van het wapenembargo.

Mladić zou echter niet hebben gerekend op een reactie van de publieke opinie die geschokt was over hoe de Bosnische Serven de bevolking van Srebrenica als beesten hadden behandeld. Mladić beseftte, naar Morillon meende, niet dat hij een *line in the sand* lijn had overschreden die uiteindelijk president Clinton in staat stelde Amerikaanse grondtroepen in te zetten en het verzet daartegen in het Congres te breken.²¹⁴

Dit effect werd echter niet onmiddellijk bereikt. Voorlopig lag de *line in the sand* bij Goražde. Bij de conferentie van Londen gaf de internationale gemeenschap dat signaal unaniem af aan de Bosnische Serven: Goražde was de grens. Tot een militaire invulling van die streep kwam het in Londen weliswaar nog niet, maar dat liet niet lang op zich wachten. Hierbij was belangrijk dat het VN-secretariaat beseftte dat een handhaving van de status quo niet langer mogelijk was en dat de VN in het zicht van het naderend onheil bij Goražde, de eerder lang volgehouden strikte neutraliteit voor UNPROFOR moest laten varen.

Peacekeepers zouden Goražde niet kunnen verdedigen, hun bevoorrading zou worden tegengehouden en hun functioneren zou onmogelijk worden gemaakt. Beide strijdende partijen zouden het VN-contingent daar kunnen gijzelen. Deze les uit Srebrenica was overigens door de VN nog maar ten dele getrokken. Aanvankelijk was de inzet om ter aflossing

210 UNNY, UNPROFOR, Box 87717, File 7-8-1, Srebrenica, 11/07/09-31/07/95. [Memorandum] Mark Baskin, Marie-Janine Calic to SRSG through HAAU, ‘How is the Fall of Srebrenica a Turning Point for the Mission?’, 14/07/95.

211 Vertrouwelijk vraaggesprek 14 en interview

M. Albright, 28/09/01.

212 *USA Today*, 19/09/95, Lee Michael Katz, ‘Peace hope for Bosnia: Use of force’.

213 Interview R.A. Smith, 12/01/00.

214 Morillon, *Mon credo*, p. 150.

van de Britten opnieuw troepen naar Goražde te zenden. Omdat geen enkel NAVO-land bereid was een *Tactical Air Control Party* voor Goražde te bestemmen, was de VN gedwongen zich tot VN-waarnemers te beperken. Ook die gedachte was niet nieuw en eerder door de generaals Smith en Janvier en later Boutros-Ghali bepleit. VN-waarnemers leefden tussen de bevolking, waren daardoor minder kwetsbaar voor problemen met de bevoorrading en konden minder snel worden gegijzeld.

Nederland had onder aanvoering van minister Voorhoeve uit Srebrenica de les getrokken dat het niet weer troepen naar een enclave moest sturen. Druk op Den Haag vanuit het VN-secretariaat en de eigen missie in New York om Nederlandse troepen naar Goražde te sturen werd weerstaan. Voor Nederland was het ongewoon om de VN geen aanbod te doen wanneer het daarom werd gevraagd. Enkele weken later was minister Van Mierlo en marge van de Algemene Vergadering van de VN opnieuw voornemens een aanbod te doen: twee infanteriecompagnieën die vanaf 1 november gereed konden zijn voor uitzending naar Goražde nadat zij met YPR-pantserrupsvoertuigen met een 25 mm kanon waren uitgerust en die eerder bestemd waren geweest om Dutchbat in Srebrenica af te lossen (zie hoofdstuk 4 van deel III). Defensie voelde daar echter weinig voor: UNPROFOR was druk doende eenheden niet meer te vervangen om de doelmatigheid te verhogen en de kwetsbaarheid te verminderen. Bovendien zag het er naar uit dat wanneer het Amerikaanse vredesinitiatief zou slagen, dit tot een door de NAVO geleide implementatiemacht ging leiden en UNPROFOR zou ophouden te bestaan.²¹⁵ Het kwam dan ook niet van Nederlandse troepen in Goražde.

Goražde werd dus militair niet versterkt; de verdediging van de enclave door versterking van de internationale troepenmacht in die enclave was onmogelijk gebleken. De NAVO nam daarom het voortouw om de afschrikkinggedachte nieuw leven in te blazen. Bovendien was nu duidelijkheid geschapen die bij de Bosnisch-Servische aanval op Srebrenica had ontbroken: beschieting van een *Safe Area* was aanleiding om het luchtwapen in te zetten. UNPROFOR was nu niet langer afhankelijk van een aanwijsbare noodzaak tot zelfverdediging om het luchtwapen te hulp te kunnen roepen. Bovendien zou al bij een eerste indicatie van voorbereidingen op een aanval het luchtwapen in actie kunnen komen en hoefde er niet langer sprake te zijn van een ‘smoking gun’. Was UNPROFOR eerder veroordeeld tot een afwachtende houding en het reageren op daden van de Bosnische Serven, voortaan zou pro-actief kunnen worden opgetreden. Het was, nauwelijks anderhalve maand na ‘Srebrenica’, een wereld van verschil. Toen had met een onderbemand bataljon vorm aan de afschrikking van de Bosnische Serven moeten worden gegeven.

Een belangrijke verandering was ook dat de dubbele sleutel voor het toestaan van *air strikes* weer in handen van militairen kwam te liggen. Janvier overwon bovendien veel van zijn eerdere voorzichtigheid bij de inzet van het luchtwapen. Nadat op 28 augustus de Markale-markt door granaten was getroffen, maakten de militairen voortvarend gebruik van hun nieuwe bevoegdheden en de voor Goražde bedachte maatregelen. Het zou na de val van Srebrenica, de massamoorden en de Kroatische opmars een volgend en beslissend keerpunt in het Bosnische conflict worden.

De VN was nu in een positie de Bosnische Serven de duimschroeven aan te draaien en deed dat in samenwerking met de NAVO op krachtige wijze. Dat bood de NAVO eindelijk de

---

215 DCBC nr. 1149. Nota DAB aan de Minister, 21/09/95, nr. D95/480.

gelegenheid de Bosnisch-Servische luchtverdediging uit te schakelen. Door krachtige militaire activiteit, zowel vanuit de lucht als op de grond, was ten lange leste bereikt dat de overgebleven *Safe Areas* veilig waren gesteld en dat een geloofwaardige afschrikking van de Bosnische Serven was hersteld. Tevens droeg dat ertoe bij dat er een klimaat ontstond waarin kon worden onderhandeld over een vredesregeling. Zoals SACEUR generaal Joulwan zei: ‘Mladić was een goed tacticus maar als strateeg had hij zich in de NAVO vergist.’²¹⁶

---

²¹⁶ Interview George Joulwan, 08/06/00.

Epiloog

Tenminste 7500 vermiste Bosnische Moslims, naar mag worden aangenomen allen omgekomen, en van hen omstreeks zesduizend bij massa-executies doodgeschoten. Dat is de trieste balans van de gebeurtenissen in de dagen na de verovering van de *Safe Area* Srebrenica door het Bosnisch-Servische leger. Vanaf het moment dat eerst de vermoedens en al spoedig de zekerheid van deze gruwelijkheden tot de buitenwereld doordrongen, hebben zij diepe emoties opgeroepen. Deze schokkende feiten gaven alle verslaglegging en debat over de gebeurtenissen in en om Srebrenica een extra lading: humanitair, moreel en politiek.

Dit gold, en geldt tot op de dag van vandaag, behalve voor Bosnië bij uitstek ook voor Nederland. Ten tijde van de val van de enclave waren daar immers in het kader van UNPROFOR, de vredesmacht van de Verenigde Naties, Nederlandse troepen aanwezig. Deze uitzending werd vanaf het begin in Nederland in zeer brede kring gezien als een positieve bijdrage aan de internationale inspanningen om in het voormalige Joegoslavië vrede te bevorderen en humanitaire hulp te verlenen. In dit bijzondere geval liet men zich ongetwijfeld leiden door de gedachte dat de aanwezigheid van Dutchbat op zich zelf al voldoende zou zijn om bescherming te bieden aan de in het nauw gebrachte Moslim-bevolking. Alleen al de woordkeus suggereerde dat: *safe* en ('in UNPROFOR') *protection*. Hoe anders was het uiteindelijk resultaat!

Hoewel in de discussies over wat er feitelijk gebeurd was algemeen werd onderkend dat de werkelijkheid aanzienlijk gecompliceerder was, bleef deze tegenstelling het debat steeds diepgaand kleuren en beïnvloeden. Hoe was het mogelijk geweest dat de internationale gemeenschap deze slachting niet had voorkomen? En wie droegen daarvoor de verantwoordelijkheid? In Nederland in het bijzonder werd de vraag gesteld: welke Nederlandse politici, militairen en ambtenaren waren (mede)verantwoordelijk geweest voor deze ramp?

Het openbare debat in de tweede helft van 1995, in december van dat jaar culminerend in een als afsluitend bedoeld debat in de Tweede Kamer, maakte aan die discussie geen einde. De in media en politiek gerezen vragen waren en bleven uitermate klemmend. In de ogen van velen werden ze bovendien dermate onvolledig en onbevredigend beantwoord, dat met een zekere regelmaat de opkomende golven van publicitaire en politieke commotie eerder steeds hoger gingen dan dat ze langzamerhand vervlakten. In die atmosfeer werd de roep om grondig en veelomvattend onderzoek veelvuldig gehoord. Tegen deze achtergrond verstrekke het Nederlandse kabinet in de herfst van 1996 de opdracht aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) om een *historisch-wetenschappelijk* onderzoek te verrichten naar de gebeurtenissen voor, tijdens en na de val van Srebrenica.

Deze epiloog is de afsluiting van het verslag van dat onderzoek. Zoals in de proloog is uiteengezet beoogt het rapport, in overeenstemming met wat was gevraagd, een zo goed en zo precies mogelijke reconstructie en een verklarende analyse van de gebeurtenissen te presenteren. Het is met andere woorden een historische verhandeling en beoogt niet om politieke conclusies of oordelen te verschaffen. Dat laatste dient in de politieke en publieke arena te worden gedaan.

Voor een goed begrip van de gebeurtenissen achtte het NIOD het nodig de aandacht in de eerste plaats te richten op het voormalige Joegoslavië. Daar lag de oorsprong van de gewelddadige conflicten. Daar ook werd de wil gevonden de tegenstellingen desnoods met grof geweld te beslechten. Voor het verdere verloop was vervolgens de internationale bemoeienis met het conflict van veel belang. De rol en betekenis van Nederlandse beslissingen en van het optreden van Nederlanders voor wat er in en rond Srebrenica gebeurde dient in de eerste plaats in het kader van deze bemoeienis te worden gezien.

Daarnaast kan 'Srebrenica' vanuit het perspectief van de Nederlandse samenleving worden bekeken: de besluitvorming over de uitzending, de ambitie die eraan ten grondslag lag, het vervolgens gevoerde beleid en de informatieverstrekking daarover aan parlement en publiek. Hoewel verbonden met de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië, staat dat niveau in hoge mate ook op zichzelf en is het ook van een andere orde. Heel kort gezegd: Srebrenica was in de eerste plaats een tragedie op de Balkan en daarnaast werd het óók een affaire in Nederland.

Er is dus een zekere hiërarchie in het verklarend belang van deze drie niveaus: Balkan, internationaal en Nederland. Maar dat verhindert niet elk van die niveaus in de eigen context te beoordelen en specifieke verantwoordelijkheden van instellingen en personen te onderkennen. Dat is in het rapport dan ook op zeer gedetailleerde wijze gedaan. Er zijn twee goede redenen om de aanzienlijke omvang van rapport en bijlagen daarbij als noodzakelijk te aanvaarden.

Ten eerste is deze tot in de details doordringende reconstructie van veel belang om goed te begrijpen hoe een en ander zich in de werkelijkheid van alledag (ook met alle trivialiteiten van dien) voltrok. Juist door deze gedetailleerdheid en veelzijdigheid van invalshoeken konden de samenstellers van het rapport bijdragen aan de als gevolg van speurwerk en onderzoek van anderen al niet geringe kennis op dit gebied. Ten tweede kon alleen op deze wijze (dat wil zeggen: zeer precies en betrouwbaar gedocumenteerd) een bevredigend historisch antwoord worden gegeven op de vele dikwijls eveneens zeer gedetailleerde vragen, die in de loop der tijd vaak zeer indringend in politiek en media zijn gesteld.

Aan het slot van het rapport is het echter gewenst de belangrijkste onderzoeksresultaten juist in hoofdlijnen samen te vatten. Dat geschiedt hieronder in een puntsgewijze ordening. Daarbij gelden twee beperkingen. Ten eerste vormen deze hoofdlijnen onvermijdelijk een sterk vereenvoudigde versie van de onderzoeksresultaten. De tekst van het rapport en de daarbij behorende bijlagen vormt niet alleen de bewijsvoering en onderbouwing ervan maar ook de meer precieze, genuanceerde en diepgaande formulering. Ten tweede gaat het al even onvermijdelijk om een keuze uit de vele in het rapport behandelde onderwerpen. Deze keuze werd bepaald door enerzijds wat de onderzoekers als de meest belangwekkende bevindingen beschouwden en anderzijds enkele in een eerder stadium door het publiek kennelijk als van veel belang beschouwde vragen.

1. De massamoord op duizenden Bosnische Moslims is een huiveringwekkende en vermoedelijk de meest gewelddadige ontsporing in het proces van de desintegratie van Joegoslavië in de eerste helft van de jaren negentig van de twintigste eeuw. Voor een goed begrip van dit proces is het nodig naar het verleden te kijken. De strijdende partijen, die hoofdzakelijk langs etnisch-nationale lijnen waren georganiseerd, voerden zelf hun oorsprong veelal zeer ver terug. Er zou sprake zijn van al vele eeuwen durende strijd om het bestaan van oeroude naties (Serven versus 'Turken' of Moslims als belangrijkste). Dat soort verhalen,

hoewel dikwijls niet geheel zonder grond in historische gebeurtenissen (zoals de slag op het Merelveld in 1389), draagt echter een mythisch karakter.

De profilering van de etnische groepen op de Balkan als naties met aanspraak op een eigen staat is in de eerste plaats een negentiende-eeuws verschijnsel. Gekoppeld aan de afbraak van de grote rijken in dat gebied (het Ottomaans Turkije en de Habsburg-monarchie met het tsaristische Rusland op de achtergrond) voltrok zich een uiterst gecompliceerd en bij tijden gewelddadig proces van natie- en staatsvorming. De staatkundige eenheid van Joegoslavië is een twintigste-eeuwse creatie. Deze staat werd gevormd na de Eerste Wereldoorlog en kende van meet af aan grote interne spanningen langs etnisch-nationale lijnen. Na de Tweede Wereldoorlog, die net als de Eerste juist in dit gebied veel ook onderlinge gewelddadigheid opriep, slaagde het communistische regime onder leiding van Tito erin de etnische spanningen min of meer onder controle te houden.

Maar dat gebeurde af en toe door middel van zeer harde methoden en een specifieke vorm van decentralisatie, die zeer nadelige kanten had. Tegelijkertijd was er in het communistische Joegoslavië een Servische dominantie. Aan het einde van de jaren tachtig leek de situatie onhoudbaar te worden. Daarbij speelden diverse factoren een rol: de dood van Tito, de verzwakking van het internationale communisme, het mede daardoor veroorzaakte teruglopen van economische steun uit het Westen, economische teruggang met dreigende en later werkelijke terugval van velen tot armoede. De gedecentraliseerde politieke structuur maakte het extra moeilijk tot oplossingen te komen.

De politieke leiders kozen sindsdien in toenemende mate voor de etnisch-nationalistische koers om hun posities in nieuwe verhoudingen te veroveren, te versterken of te behouden. De Servische leider Milošević kan als het belangrijkste voorbeeld gelden, maar voor anderen gaat het eveneens op. De bestaande staatsstructuur kwam in toenemende mate onder druk. De neiging opnieuw naar geweld te grijpen (en daarbij ook rekeningen uit het recente verleden te vereffenen) nam toe. De gedachte dat het hier om een reflex van de zogenaamde ‘Balkanmens’ zou gaan, een specifiek mensentype met een meer dan gemiddelde natuurlijke aanleg voor geweldgebruik, berust evenwel nergens op.

Het is wel mogelijk om (evenals voor veel andere gebieden) te wijzen op perioden in de recente geschiedenis met veel intrastatelijk geweld. Maar dat ging steeds om fasen van zwak overheidsgezag, dat bovendien als vreemd en vijandig werd ervaren. Daarvan was sinds omstreeks 1990 opnieuw in toenemende mate sprake en opnieuw leek velen gebruik van geweld op eigen gezag gerechtvaardigd. Paramilitaire groepen werden om te beginnen in Servië gevormd en bewapend, dikwijls met een indirecte connectie met regerende groepen. Haat- en wraakgevoelens tegen andere ‘naties’ uit het ‘oude Joegoslavië’ werden op allerlei manieren aangewakkerd. De media lieten zich daarbij niet onbetuigd of werden gebruikt als instrument, bijvoorbeeld door de herinnering aan een gewelddadig verleden op te halen. Zo kan het probleem van Joegoslavië heel kort worden gekarakteriseerd als een toenemende situatie van angst en onveiligheid, omdat als gevolg van economische neergang de etnische spanningen hoog opliepen.

De federale Joegoslavische staat ging daarbij teloor. Losmaking uit dat staatsverband werd een dominant streven voor de niet-Servische nationaliteiten, in het bijzonder in Slovenië en Kroatië. Bij de Serven kon Joegoslavië wel op blijvende steun rekenen, mits dit tot een volstrekt door de Serven beheerste staat zou worden. Alternatief was een Groot-Servië, dat dan wel alle Serven, die verspreid over de diverse regio’s woonden, moest omvatten, alsmede die gebieden die op historische gronden werden geclaimd, ook al waren de Serven daar sterk

in de minderheid (zoals Kosovo). Ook meer in het algemeen sloot het feit dat er veel etnisch gemengde gebieden waren een soepele opdeling van Joegoslavië uit. Strijd om de verlegging van de grenzen, maar ook met het oogmerk gebieden etnisch te zuiveren, lag in de verwachting.

Het verloop van dit proces van desintegratie van Joegoslavië hoeft hier niet nog eens in detail te worden uiteengezet. Wel is van belang twee onderling samenhangende vragen kort te bespreken: zijn in de (voormalig) Joegoslavische context bepaalde groepen en personen meer in het bijzonder verantwoordelijk voor het verloop van het proces en had de buitenwereld, in het bijzonder het Westen, het uiteenvallen van Joegoslavië kunnen voorkomen?

Bij de beantwoording van deze tweede vraag, waaraan een speculatief karakter niet ontzegd kan worden, moet alles afwegende vooral aan twee mogelijkheden worden gedacht: grootscheepse financiële steun en grootschalige preventieve ontplooiing van troepen. Maar van financiële steun moet worden gezegd dat deze in feite in het verleden niet of onvoldoende werkzaam was gebleken. Het is ook de vraag of op deze wijze de kracht van het nationalisme nog gebroken had kunnen worden. Grootschalige ontplooiing van westerse troepen in een vroeg stadium (1990-1991) had wellicht meer mogelijkheden geboden. Maar het is achteraf eenvoudig in te zien dat dit internationaal volstrekt onhaalbaar was. Joegoslavië was in die fase nog niet uiteengevallen, het geweld was nog niet op grote schaal uitgebarsten, de wereldgemeenschap had wel wat meer aan het hoofd dan Joegoslavië en de nationale soevereiniteit stond op alle niveau hoog in het vaandel. Kortom: 'de wereldgemeenschap' wachtte vooralsnog bezorgd af.

Dat stelt tot de vraag naar de verantwoordelijkheden in (het voormalige) Joegoslavië centraal. Ook hier is het beeld diffuus, maar onder erkenning van alle historische en economische wortels van het conflict springt toch de rol van de politieke leiders van de federale republiek en de deelstaten in het oog. Bij hen lag een zware verantwoordelijkheid. Het waren hun beslissingen, die keer op keer de toon zetten en de koers bepaalden. Om te beginnen het bewind van Tito, dat veel opofferde aan het partijmonopolie en een contraproductief beleid voerde in de bestrijding van de economische en etnische problemen.

Vervolgens kwamen de leiders die na Tito's dood geen creatievere oplossingen wisten te bedenken. En dan gaat het vooral om de nationalistische leiders, in het bijzonder Milošević, die om zijn machtspositie te behouden een wending naar het extreme nationalisme maakte. Belangrijke krachten in Servië zoals de Servisch-orthodoxe kerk steunden deze politiek, waardoor het Groot-Servische streven in veel bredere kring dan de politiek alleen dominant werd. Zo is de openlijke positiebepaling van de Servische Academie van Wetenschappen in 1986 opmerkelijk. Ook het Joegoslavische leger, door Serven gedomineerd, koos uiteindelijk voor dit streven. Een pluriform Joegoslavië met gelijkwaardigheid voor de diverse groepen werd zo kansloos.

Hoewel aan de Servische leiders dus een zeer grote verantwoordelijkheid moet worden toegekend, mag dat niet leiden tot het sluiten van de ogen voor die van anderen. Zo was het streven van veel Kroatische leiders, met Tudjman aan het hoofd, eveneens extreem-nationalistisch. Tudjmans opstelling tegenover de Kroatische Serven en zijn aanspraken op Bosnië-Herzegovina droegen sterk bij aan het ontbranden van het conflict. De Sloveense leiders opereerden vanuit een relatief homogeen gebied met economisch relatief gunstige vooruitzichten, een comfortabele positie. Door te kiezen voor een radicaal streven naar losmaking en dit ook door te zetten, zijn zij echter medeverantwoordelijk voor het proces van desintegratie.

De rol van Bosnië werd betrekkelijk laat relevant, maar toen speelde ook daar een groot deel van de politieke leiders de nationalistische kaart, waarbij zij weinig voor elkaar onderdeden. Juist in Bosnië-Herzegovina was dat riskant, omdat deze deelstaat meer dan enige andere een etnisch gemengde samenstelling had. Serven, Kroaten en Moslims hadden er elk bevolkingsgroepen van een substantiële omvang. De term Moslim was, ondanks de godsdienstige betekenis ervan, in de Joegoslavische context een etnisch-nationale aanduiding. De grootste dreiging ging uit van de Bosnische Serven, omdat zij zich gesteund wisten door Milošević en belangrijke delen van het Joegoslavische leger. De Moslims waren echter in de meerderheid, waardoor bij een opdeling van Joegoslavië volgens nationalistische Moslims (met als belangrijkste leider Izetbegović) voor de hand zou liggen dat Bosnië een Moslimstaat zou zijn. Maar al even vanzelfsprekend profileerden de Bosnische Kroaten en de Bosnische Serven zich binnen die staat (in wording) op etnische gronden. Dit gegeven zou de nieuwe staatsvorming diepgaand compliceren, met een eenzijdig uitgeroepen Republika Srpska binnen Bosnië-Herzegovina als meest opmerkelijk en voor dit rapport meest relevant fenomeen.

De heterogeniteit gold het gebied als geheel, maar de verhoudingen konden regionaal en lokaal ingrijpend verschillen. Naast regio's die bijna homogeen waren, waren er die juist sterk gemengd waren. In Oost-Bosnië woonden vooral Serven en Moslims. De dorpen waren dikwijls etnisch homogeen, maar in de stadjes en steden (zoals Srebrenica) was er een duidelijk heterogene samenstelling van de bevolking (en gemengde huwelijken). Het zal duidelijk zijn dat juist in zulke gemengd samengestelde gebieden het proces van opdeling langs etnisch-nationale lijnen tot grote moeilijkheden kon leiden. Het kreeg al snel gewelddadige trekken wanneer de meer radicale partijen de boventoon gingen voeren en pogingen in het werk stelden gebieden te zuiveren. In Oost-Bosnië was dat in sterke mate het geval, met Srebrenica als een van de brandhaarden.

Eén vraag ten slotte is in dit verband van belang. Bij de analyse van het politieke proces van desintegratie van Joegoslavië is gewezen op de relatief grote rol van het Groot-Servische streven en daarmee een relatief zware verantwoordelijkheid voor de Servische politieke leiders. Zij dragen dus ook een grote verantwoordelijkheid voor het geweld waarmee dit proces gepaard ging. De buitensporige gewelddadigheden na de val van Srebrenica, uitgevoerd door Bosnische Serven, doet vermoeden dat de aanwending van geweld in de conflicten ook in het algemeen bovenproportioneel van Servische zijde kwam. Maar dat zou een te eenzijdige constatering zijn. In de literatuur worden voor de oorlog in Bosnië uiteenlopende cijfers gegeven over de etnische achtergrond van de slachtoffers, zodat al te harde uitspraken beter achterwege kunnen blijven. Maar in alle varianten wijzen die cijfers bij benadering eerder op gelijkmatige verdeling van de herkomst van geweld dan op eenzijdige. In ieder geval maakten alle strijdende partijen zich klaarblijkelijk schuldig aan grove gewelddoefening.

2. Naarmate de situatie in Joegoslavië zich tot een crisis ontwikkelde en de vrees voor conflicten met een gewelddadig karakter en met verregaande consequenties toenam, groeide de bezorgdheid elders in de wereld. De vraag begon zich op te dringen of niet op enigerlei wijze ingegrepen zou moeten worden en zo ja, door wie, hoe en op welke gronden. Die vraag werd in het bijzonder gesteld in het Westen (Europa, Canada en de Verenigde Staten van Amerika) en in de Verenigde Naties. In het algemeen worden bij dit type intrastatelijke conflicten drie hoofdargumenten voor ingrijpen aangevoerd: schending van de mensenrech-

ten, behoefte aan humanitaire hulp en bedreiging van de vrede en stabiliteit in (een deel van) de wereld. Alle drie waren hier (potentieel) aan de orde.

In de praktijk blijken internationale interventies, of deze nu in de eerste plaats diplomatiek, humanitair of militair van aard zijn, hachelijke ondernemingen. Het gaat om hoogst gecompliceerde vraagstukken, die telkens op andere manieren verweven zijn met de internationale politiek en nationale problemen. De volkenrechtelijke regels voor internationaal ingrijpen zijn tegelijkertijd heel algemeen geformuleerd. Daarom moet in elke nieuwe conflictsituatie vaak ad hoc worden gereageerd. De besluitvorming in wat met een fraaie en vaak overtrokken term ‘de internationale gemeenschap’ heet, verloopt welhaast per definitie traag en aarzelend. De desbetreffende regeringen en internationale organisaties hebben een duidelijke neiging tot afwachten en uitstel van beslissingen, omdat ze hun belangen grondig willen afwegen en hun posities zorgvuldig willen bepalen. Interventie is daardoor vrijwel altijd reactief en zelden zodanig preventief, dat het ingrijpen geschiedt vóór ontsporingen plaatsvinden.

Als die ontsporingen optreden, drijft het publieke debat regeringen vaak tot ingrijpen op morele en humanitaire gronden. Maar diepgaander analyse van de achtergronden van de brandhaarden en de in dat licht wenselijke maatregelen spelen zelden een hoofdrol. Vanaf het begin van interventies is meestal sprake van interne verdeeldheid, van vele beperkingen, van manipulatie door de conflicterende partijen, van compromissen (die vaak voorbij gaan aan de aard van het conflict), van foutieve percepties inzake de strijdende partijen enzovoorts. Het feitelijk ingrijpen krijgt zodoende vaker het karakter van *trial and error* en improvisatie dan van doelgerichte uitvoering van een doordacht programma. Daarbij speelt ook een rol dat er over het algemeen een geringe bereidheid is grote aantallen militairen in te zetten met een hoog escalatierisico (en dus slachtoffers in eigen kring). Voor dit verschijnsel kan – zonder dat daarmee bij voorbaat iets denigrerends wordt bedoeld – de kernachtige term ‘doormodderen’ worden gebruikt. Dat kan overigens internationaal en nationaal van veel politieke en bestuurlijke processen worden gezegd. Sommige waarnemers menen ook dat dit per saldo een adequate wijze van besturen is.

De internationale bemoeienis met het proces van desintegratie van Joegoslavië droeg overwegend deze kenmerken. Het ‘doormoddersscenario’ was tot na de val van Srebrenica dominant. Het probleem lag in eerste instantie duidelijk op het bord van ‘Europa’: de afzonderlijke Europese staten en de Europese samenwerkingsorganen. Europa had ook de ambitie om dit probleem als het ware ‘in eigen huis’ op te lossen. Niettemin was het conflict op de Balkan niet alleen ingewikkeld, maar waren ook de omstandigheden lastig.

Na de ineenstorting van het Sovjet-imperium aan het einde van de jaren tachtig stond het veiligheidssysteem in Europa definitief op losse schroeven. Er heerste onzekerheid over de verdedigingsconcepties, over de rol van de diverse instellingen (Europese Unie, West-Europese Unie, Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, en in transatlantisch verband de NAVO) en over de toekomst en de identiteit van Europa als zodanig. Bovendien zag geen enkel land (voormalig) Joegoslavië, laat staan specifiek Bosnië, als een nationaal belang van de hoogste orde. Tegen die achtergrond gaat dan ook de indertijd wel gemaakte bezorgde vergelijking met Sarajevo 1914, wat zoals bekend op de Eerste Wereldoorlog uitliep, bepaald mank.

De inspanningen van ‘Europa’ in het Joegoslavië-dossier zijn een goed voorbeeld van doormodderen. Onderlinge verdeeldheid verhinderde slagvaardig optreden. De manier waarop de nieuwe staten werden erkend – uiteindelijk vooral door Duitsland geforceerd –

laat dat goed zien. Daarom viel al spoedig een belangrijke rol toe aan de Verenigde Naties (VN), die immers over de noodzakelijke internationaal-rechtelijke middelen beschikken en over de institutionele omgeving voor ingrijpen. Maar ook daar bestonden aarzelingen. Secretaris-generaal Boutros-Ghali had duidelijk andere prioriteiten. Hij zag de aandacht voor de problemen op de Balkan als een westerse preoccupatie, die verwaarlozing van veel ernstiger problemen elders in de wereld met zich mee kon brengen.

Bovendien kampte de VN in deze periode met een groot gebrek aan financiën. De Verenigde Staten hadden in zekere zin de mogelijkheid iets af te dwingen door voorwaarden te stellen bij de betaling van (achterstallige) contributie. Maar Amerika stelde zich geruime tijd eveneens terughoudend op, zeker als het om de inzet van grondtroepen ging. Zolang de Europese staten niet veel substantiëler over de brug kwamen zagen de Verenigde Staten geen reden zelf wel op grote schaal risico van eigen slachtoffers te lopen.

De langdurige aarzeling van de Amerikanen zelf een hoofdrol te spelen op de Balkan hing ook samen met de binnenlandse verhoudingen in de VS, het Amerikaanse echec in Somalië (1993-1994) en de internationale constellatie na de Golfoorlog (1990-1991). Die laatste droeg wel bij aan een pro-Bosnische (dat wil zeggen pro-Moslim)-stemming, die op den duur tot een grotere rol van de VS zou leiden, in het bijzonder vanaf de zomer van 1995, na de val van Srebrenica. Toen engageerde Amerika zich veel krachtiger en werd ook een heel wat steviger beleid gevoerd. Voordien speelde het land overigens wel degelijk een rol op diplomatiek niveau, met bijdragen aan zee- en luchtmacht en door betrokkenheid bij al dan niet clandestiene (wapen)leveranties aan Bosnië.

De VN stuurde na ingewikkelde deliberaties wel troepen, de *United Nations Protection Force* (UNPROFOR), maar die waren zeer beperkt in aantal, hadden zeer beperkte middelen en moesten werken met een zeer beperkt en niet steeds helder mandaat. Tegen de achtergrond van dit doormodderen was er niettemin grote activiteit op twee fronten. Tal van organisaties voor humanitaire hulp namen taken op zich om ter plekke voorzieningen te bieden en spanden zich daartoe zeer in. Een van de hoofdtaken van UNPROFOR was juist gelegen in het faciliteren van deze humanitaire hulp.

Op het diplomatieke vlak ontwierpen internationale bemiddelaars vredesplannen van velerlei aard met als belangrijkste het vredesplan van Vance en Owen (en de varianten daarop). De pogingen de strijdende partijen aan zo'n vredesplan in ontwikkeling te binden verliepen lange tijd zonder succes. Een belangrijke handicap daarbij was dat kennelijk internationaal de bereidheid ontbrak de realisering van die plannen met hard militair ingrijpen af te dwingen. Toen daarin in de zomer van 1995 verandering kwam lukte het wel het vredesakkoord van Dayton, dat de oorlog in Bosnië beëindigde, af te dwingen.

Vroeg in de oorlog in Bosnië, die in 1992 aanving, hadden de Bosnische Serven en Servië militair succes geboekt. Mede door de inzet van speciale troepen uit Servië was snel ongeveer 70 procent van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina veroverd. Zij slaagden er echter niet in deze militaire successen aan de onderhandelingstafel uit te buiten. Dat hangt samen met de hardnekkige en compromisloze houding van de Bosnische Serven. De Servische president Milošević had oorspronkelijk, ook in Bosnië, een agressieve lijn gevolgd. Maar in dit diplomatieke overleg na midden 1992 was hij gevoelig voor het sanctiewapen en wel tot manoeuvreren bereid. Voor de Bosnisch-Servische president Karadžić gold dat al minder. In de praktijk gaf *diehard* generaal Mladić in de Republika Srpska de doorslag. Hij torpedeerde aanvaarding van het Vance/Owen-plan.

De Bosnische Moslims namen de militair zwakke positie in, maar waren evenmin geneigd

compromissen te sluiten. Integendeel, zij wilden op het slagveld terrein terugwinnen. De vooruitzichten daarvoor waren op de wat langere duur ook niet slecht. Het was immers de vraag of de Bosnische Serven in staat zouden zijn al hun wel erg lange en gecompliceerde frontlijnen in het voormalige Joegoslavië langdurig vast te houden. Tegen die achtergrond verbaast de hardnekkige en weinig coöperatieve houding van de Bosnische Moslims niet. Veelvuldig lieten ook zij onderhandelingen mislukken.

De Bosnische Moslims konden daarbij profiteren van de voor hen overwegend gunstige publieke opinie in de wereld, die dikwijls ook in het diplomatieke verkeer doorklonk. De Bosnische Moslims voerden met veel inzicht de propagandaoorlog. Zij werden in brede kring gezien als de slachtoffers bij uitstek van de agressie en gewelddadigheid in het voormalig Joegoslavië. Hierdoor vergrootten zij hun politieke speelruimte. Aan hen mocht immers geen vrede zonder gerechtigheid worden opgedrongen, een houding die in het bijzonder de Amerikanen, Duitsers en Nederlanders innamen.

Zo werd de dwarsliggerij van de Bosnische Moslims bij het zoeken naar een vredesregeling, die wel irritaties wekte, op het diplomatieke vlak uiteindelijk niet hard afgestraft. De welwillendheid jegens wat gold als de slachtofferstaat bleef overheersen. Toch valt op dat ook de Bosnische leiders er uiteindelijk niet in zijn geslaagd deze gunstige omstandigheid om te buigen in een diplomatiek 'eindspel' dat bij de vredesregeling in Dayton iets opleverde. Het Vance/Owen-plan als uitgangspunt nemend, zagen de volgende vredesvoorstellen met betrekking tot de verdeling van het grondgebied er globaal bezien voor hen steeds iets ongunstiger uit.

Even opvallend is hoe weinig efficiënt de Serven de internationale propagandaoorlog hebben gevoerd. Intern mogen zij er goed in geslaagd zijn de Servische bevolking te overtuigen van het eigen gelijk en van de vijandigheid van de buitenwereld (en daarmee van het fundamentele slachtofferschap van de Serven). Naar buiten riepen de Bosnische Serven misschien juist daardoor overwegend negatieve reacties op en toonden zij weinig gevoel voor hun *public relations*.

De voornaamste uitzondering daarop is de twijfel die vooral Karadžić wist te zaaien over wie nu voor bepaalde geruchtmakende aanslagen verantwoordelijk was. Bij herhaling stelde hij retorisch de vraag bij op het eerste gezicht Servische gewelddaden of het niet om een verholde Moslim-actie ging, bedoeld om de Serven in een slecht daglicht te stellen. Aangezien dit in een aantal gevallen inderdaad aannemelijk kon worden gemaakt, werkte dit beeld over onbetrouwbare Moslims wel enigszins door. Het is ironisch dat juist bij de aanslag op de Markale-markt in Sarajevo, eind augustus 1995, die de aanleiding vormde voor hardhandig internationaal optreden tegen de Bosnische Serven, vermoedelijk inderdaad sprake was van zo'n actie.

Een van de duidelijkste voorbeelden van improviserend reageren in het kader van de VN-operatie was de actie van de bevelhebber van UNPROFOR in Bosnië, generaal Morillon, in maart 1993 in Srebrenica. Srebrenica was een van de weinige plaatsen in Oost-Bosnië waar de Moslims zich in de zeer gewelddadige strijd tussen Serven en Moslims in 1992 hadden kunnen handhaven. Begin 1993 deden de Bosnische Serven nieuwe pogingen deze plaats te veroveren. De bevolking, waaronder inmiddels ook vele vluchtelingen, verkeerde in een uiterst benarde situatie.

Om een gebaar te maken en in een poging door zijn aanwezigheid de Bosnische Serven van actie te weerhouden, besloot Morillon met een klein escorte Srebrenica een bezoek te brengen. De bevolking, in het geheel niet gerust op het verdere verloop van de gebeurtenissen,

gijzelde Morillon. Zonder garanties voor de veiligheid van de Moslims mocht hij niet vertrekken. Om uit deze lastige situatie te ontkomen verklaarde Morillon voor het oog van de camera's en dus van de wereld dat Srebrenica onder de bescherming van de Verenigde Naties stond en dat hij de bevolking niet in de steek zou laten. Daarmee schiep hij een *fait accompli*, dat door de Veiligheidsraad van de VN werd omgevormd tot een besluit dat Srebrenica een *Safe Area* in Bosnië was, waar dan ook een eenheid van UNPROFOR zou worden gelegerd. Vanaf april 1993 waren dat Canadese troepen. Een klein contingent Canadese militairen had Morillon ook naar Srebrenica vergezeld.

Van het begrip *Safe Area* was in het kader van de conflicten in het voormalige Joegoslavië al enige tijd sprake. Het was een nieuw en ongedefinieerd begrip. De VN kende wel het begrip *safe haven*, maar dat zou meer troepen vereisen dan beschikbaar waren. In het zoeken naar wat gedaan zou kunnen worden, omdat er toch 'iets' gedaan moest worden, bij uiterst beperkte middelen was onder meer de term *Safe Area* gevallen. Niets eraan was duidelijk, want het was een begrip *sui generis*, eenmaal in de resoluties van de Veiligheidsraad opgenomen ook alleen voor Bosnië van toepassing.

Duidelijk was wel dat in de feitelijk dominerende lichte optie hier geen mandaat of opdracht uit voortvloeide tot een echte militaire verdediging van het als *Safe Area* aangemerkte gebied of van de bevolking die zich daar bevond. Het ging eerder om een gebaar vanuit de internationale gemeenschap, een waarschuwing niet aan te vallen. De aanwezigheid van VN-militairen als zodanig zou acties moeten voorkomen: *to deter by presence*. Men zou het als een soort struikeldraad tegen eventuele indringers kunnen beschouwen, dat bij aanraking de wereld zou doen opschrikken. Al met al was de uitroeping van een gebied tot *Safe Area* zo enerzijds een signaal aan potentiële aanvallers, maar schiep het anderzijds een gevoel van veiligheid voor de bevolking, dat eigenlijk een illusie was.

In de herfst van 1993 werd na veel heen en weer gepraat duidelijk dat de bestemming van het bataljon dat de Nederlandse regering aan UNPROFOR ter beschikking had gesteld, de *Safe Area* Srebrenica zou zijn.

3. Het Nederlandse beleid met betrekking tot (het voormalige) Joegoslavië werd heel in het algemeen bepaald door twee factoren. Ten eerste de wens in internationaal verband een rol van betekenis te spelen. Ten tweede het dominante belang dat werd gehecht aan mensenrechten en humanitaire steun: morele politiek. Van een los van deze factoren waargenomen nationaal belang was niet of nauwelijks sprake. Het beleid werd bovendien gekleurd door de toevallige omstandigheid dat Nederland in een cruciale fase het voorzitterschap van de Europese Unie bekleedde. Minister Van den Broek vatte deze taak met veel ambitie op. Maar zijn optreden liep uit op een mislukking, waarbij de grotere Europese landen het Nederlandse voorzitterschap verscheidene malen negeerden of manipuleerden.

Niettemin bleef het Nederlandse beleid ook nadien gekenmerkt door ambitie en compassie. In verband met het toenemend belang van de regeringsleiders in de internationale politiek was de verhouding tussen de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken zeker niet spanningsloos. Maar ten aanzien van het uiteenvallende Joegoslavië ontwikkelden Lubbers en Van den Broek zich ieder en gezamenlijk tot vroege en krachtige voorstanders van interventie in de conflicten in de Balkan. Meer dan de minister van Defensie Ter Beek bepaalden zij het kabinetsbeleid.

Het ging hierbij niet om de zogenoemde regiefunctie van de minister-president, coördinerend en sturend tussen en boven de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie. In het

algemeen is deze regiefunctie in Nederland, waar de autonomie van de ministers op hun eigen beleidsterrein groot is, niet bijzonder ontwikkeld. Voor de minister-president geldt een soort non-interventiebeginsel. Zolang ministers er zelf en onderling uitkomen, is er weinig bemoeienis van Algemene Zaken. Dat was ook in het Joegoslavië-dossier zo. Lubbers' rol kwam vooral voort uit zijn persoonlijke overtuiging en ten dele uit zijn ervaringen en mogelijkheden in zijn internationale contacten. Het feit dat hij in dit opzicht op dezelfde lijn zat als Van den Broek versterkte diens positie natuurlijk wel en bevestigde de voorttrekkersrol van Buitenlandse Zaken. In hoofdzaak stemde Defensie (Ter Beek) overigens met deze beleidslijn in. Het probleem bij Defensie zat vooral in de mate waarin aan de wensen tot beschikbaarstelling van troepen kon worden voldaan.

In het publieke debat over het uiteenvallen van Joegoslavië en de humanitaire rampen die daar (in Europa, niet meer dan enkele uren vliegen van huis) dreigden, werden de vele aspecten van de problematiek uitvoerig belicht. Zowel ambtelijk als politiek, zowel in militaire kring als in de media werden de kansen op succes en de risico's van interventie kritisch en vol idealisme besproken. Naast politici, militairen en journalisten mengden zich ook, al dan niet bevlogen, schrijvers van opiniërende stukken uit andere sectoren van de samenleving in het debat. De directeur van Clingendael, Voorhoeve, en Europarlementariër Oostlander toonden zich bijvoorbeeld zeer overtuigde voorstanders van interventie. Veelvuldig mengde ook de secretaris van het IKV, Faber, zich in het debat, meestal als pleitbezorger voor westers ingrijpen, maar soms ook met waarschuwende woorden. Zonder dat mag worden gegeneraliseerd valt op dat ook onder de journalisten (en soms zelfs afzonderlijke persorganen of omroepkringen als geheel) allerlei vormen van politiek activisme voorkwamen. In hoeverre het grote publiek werd geraakt is moeilijk te bepalen. Opiniepeilingen wijzen in de richting van overwegende steun voor dit interventionistische standpunt. Maar pogingen om grotere massa's op de been te brengen voor demonstraties faalden opvallend.

Het is zeker niet zo dat dit openbaar debat, waarin politiek en publiciteit onlosmakelijk met elkaar verstrengeld waren, zich van het begin af aan kenmerkte door een kritiekloze eenzijdigheid in het aansturen op ingrijpen op morele gronden. Steeds werd ook op de bezwaren tegen en risico's van zulk ingrijpen gewezen. Dikwijls kwamen deze geluiden uit militaire hoek, maar zeker niet uitsluitend, terwijl ook in deze kring zeer uiteenlopend over dit onderwerp werd gedacht, want ook hier waren overtuigde voorstanders van interventie. De minister van Defensie, hoewel niet toonaangevend op dit terrein, steunde steeds de hoofdlijnen van het kabinetsbeleid. In de krijgsmacht werd het primaat van de politiek volledig gerespecteerd, en een rol voor Nederlandse militairen bij een internationale missie kon ook als een 'defensiebelang' worden gezien. Zo kon duidelijk worden gemaakt dat defensie-uitgaven zinvolle uitgaven waren. 'Een eervolle, niet eenvoudige, maar wel uitvoerbare opdracht' werd het motto waarop men zich verenigde.

Ondanks alle verscheidenheid in het publieke debat ontwikkelde zich in de zomer van 1992 een constellatie waarin de voorstanders van interventie op morele gronden veruit in de meerderheid waren. Zij konden daarbij steunen op af en toe aangrijpende beelden uit de regio. De 'beelden van Omarska' zijn daarvan een bekend voorbeeld. Er kunnen achteraf veel relativerende kanttekeningen bij deze beelden worden gemaakt. Zij waren niet van het kamp Omarska maar van Trnopolje. Het ging niet om een geheel met prikkeldraad omheind terrein. De uitgemergelde hoofdpersoon met ontbloot bovenlijf was speciaal uit een groep naar voren gehaald, waarin ook heel andere geluiden te horen waren. De associatie met

‘concentratiekampen’ en dus met de vervolgingen in de Tweede Wereldoorlog was in de pers al eerder gemaakt zonder nog veel aandacht te trekken. Toch waren het juist deze beelden die de wereld overgingen als het ultieme bewijs van de wandaden van de Serven. Een ten minste tijdelijk verhoogde aandacht voor de problemen op de Balkan was het effect.

Ook in Nederland waren deze beelden van Omarska aanleiding voor verhevigde aandacht voor het Joegoslavië-dossier. De Kamercommissie kwam zelfs terug van reces om het kabinet aan te sporen een interventiepolitiek beleid te voeren. Het merkwaardige daarvan was, dat dit helemaal niet nodig was. Het kabinet, Lubbers en Van den Broek voorop, zat al op die lijn. Ook de latere opvolger van Van den Broek (toen deze lid van de Europese Commissie werd), Kooijmans, stond deze beleidslijn voor, mede geïnspireerd door zijn ervaring als mensenrechtensdeskundige tijdens een missie in Joegoslavië.

Aan de parlementaire behoefte aan informatie en meepraten kon daarom ook gemakkelijk tegemoet worden gekomen. De Kamer en de Kamercommissies werden veelvuldig en tot een vrij hoge graad van gedetailleerdheid ingelicht, soms ook achter gesloten deuren. Zo werd het parlement, waarin voor dit onderwerp brede consensus werd nagestreefd en in hoge mate ook bereikt, vrijwel tot op uitvoerend niveau aan het beleid gebonden. Het kabinet kon zich daarmee gesterkt voelen in zijn wens in de Joegoslavië-problematiek internationaal een rol te spelen. Maar tevens werd de kritische en controlerende rol van de volksvertegenwoordiging in de praktijk in belangrijke mate ondergraven. De commissie-Bakker is in het verband van haar bredere vraagstelling tot een soortgelijke conclusie gekomen. Net zomin als in de media ontbraken de kritische geluiden, maar net als in die media ging het om een ondertoon, die steeds het gevaar liep te worden gediskwalificeerd wegens onvoldoende moreel besef.

Al met al hadden Buitenlandse Zaken en de minister-president vanaf het begin met nadruk het voortouw. Zo werd in 1992 het fundament gelegd voor de besluitvorming in 1993 om een bataljon van de Luchtmobiele Brigade naar Bosnië te sturen. Nederland liep internationaal voorop als ijveraar voor een vorm van interventie. In 1992 was daarbij het probleem dat Nederland zelf slechts ondersteunende eenheden kon sturen en geen gevechtseenheid. De aandrang op andere landen dat wel te doen had weinig succes.

Nu was in het kader van de vernieuwing van de krijgsmacht wel de Luchtmobiele Brigade als nieuw type flexibel en ruim inzetbare eenheid in voorbereiding. Dit gegeven ging in het debat onvermijdelijk een rol spelen. Internationaal kon Nederland moeilijk meer nee zeggen tegen verzoeken troepen beschikbaar te stellen, zodra die er waren. Ook in de binnenlandse discussie lag het argument voor de hand dat Nederland nu kon tonen wat het waard was. Waarvoor anders was deze Luchtmobiele Brigade dan wel bestemd? Erg veel aansporing had het kabinet ook niet nodig. Ondanks kritische geluiden uit de hoek van Defensie – in het bijzonder de chef van de defensiestaf, generaal Van der Vlis, en de bevelhebber van de landstrijdkrachten, generaal Couzy, lieten duidelijke bezwaren horen – was het immers de wens van het kabinet een rol te spelen. Vandaar dat het kabinet in 1993 als vanzelfsprekend en uit eigen initiatief een bataljon beschikbaar stelde voor de UNPROFOR-missie in Bosnië. Nederland werd zo een van de grotere troepenleveranciers aan een vredesmissie die velen beroerde. Het Nederlandse aanzien in de wereld steeg, zo meende men. Ambitie en compassie leken probleemloos samen te gaan.

Deze beslissing kan worden beschreven als de bezegeling van de overwinning van het beleid op morele grond. Daar zou dan een politiek van realisme tegenover staan. In het eerste geval zou de hogere morele norm, waarin mensenrechten en internationale rechtsorde tot

nationaal belang werden geproclameerd, het beleid bepalen. In het ‘realistische’ beleid zou een ander, minder verheven, idee van nationaal belang de toon aangeven, gekenmerkt door aandacht voor eigen veiligheid en materieel voordeel op de kortere termijn.

Daarbij past de kanttekening dat in die voorstelling van zaken uitgegaan wordt van een zeer specifieke opvatting van morele politiek, door Max Weber omschreven als *Gesinnungsethik*. Daarin staan de moreel zuivere bedoelingen centraal. Daartegenover kan echter een zogenoemde *Verantwortungsethik* worden gesteld, waarin handelende politici zich rekenschap dienen te geven van de praktische effecten van hun (door hoe moreel hoogstaande intenties ook gedreven) besluiten en handelen. Deze laatste variant van een morele politiek kon in een bepaalde redenering overigens eveneens tot interventie leiden: wat zou er aan humanitaire rampen en mensenrechtenschendingen wel niet kunnen gebeuren als er niet werd ingegrepen?

Hoe dan ook, achteraf analyserend – maar zo’n analyse was in beginsel in 1993 ook mogelijk geweest – is vast te stellen dat de politiek-publicitaire constellatie verregaande consequenties had. Nederland stelde in feite een Luchtmobiel Bataljon (Dutchbat) zonder voorwaarden beschikbaar. Mede daardoor kon Dutchbat de bestemming Srebrenica krijgen, waartoe andere landen met kracht van argumenten niet bereid waren.

Dutchbat werd zo in de praktijk uitgezonden:

- op een missie met een zeer onhelder mandaat;
- naar een gebied omschreven als *Safe Area* zonder dat daar een duidelijke definitie van bestond;
- om vrede te handhaven, waar geen vrede was; integendeel: de strijdende partijen trachtten de VN-troepen juist in de gevechten te betrekken;
- zonder diepgaand informatie in te winnen bij de voorgangers in de enclave (Canadezen);
- zonder adequaat te zijn opgeleid voor deze specifieke taak onder die specifieke omstandigheden;
- nagenoeg verstoken van militair/politieke *intelligence* om de intenties van de strijdende partijen te peilen;
- met onvoldoende gefundeerd vertrouwen in de bereidheid op hogere niveaus in de VN-leiding het luchtwapen in te zetten in geval van problemen;
- zonder duidelijke eigen exit-strategie.

Op enkele van deze punten zal in deze epiloog nog worden teruggekomen (zij zijn alle uitvoerig besproken in het rapport). Hier volstaat de conclusie, dat zo een wel zeer zware wissel werd getrokken op een toekomst waarin de verhoudingen in de regio zouden stabiliseren of zelfs verbeteren. In 1993 was natuurlijk geenszins te voorspellen dat de missie voor zo ernstige moeilijkheden zou komen te staan als in juli 1995 het geval zou zijn. Maar er waren wel verontrustende signalen over gebeurtenissen en ontwikkelingen die relevant konden zijn voor de aanwezigheid van Nederlandse militairen in Srebrenica, en dat leidde niet tot gewijzigd beleid. De brede kring van betrokkenen bij de vorming van dit beleid en in het bijzonder de protagonisten daarvan, hebben zo wel een grote verantwoordelijkheid op zich geladen, door de mogelijkheden van een uit de hand lopen van het gedrag van de strijdende partijen te veronachtzamen.

4. In maart 1994 arriveerde het eerste Nederlandse bataljon, Dutchbat I, in de *Safe Area* Srebrenica. Het zou in juli van dat jaar worden opgevolgd door Dutchbat II, dat op zijn beurt in januari 1995 werd afgelost door Dutchbat III. Dit deed tot de val van de enclave dienst.

Deze Nederlandse bataljons werden aan de VN-strijdkrachten in Bosnië, UNPROFOR, ter beschikking gesteld. Zij opereerden vanaf hun aankomst in het hiërarchisch verband van UNPROFOR. De VN droeg dan ook de formele en materiële verantwoordelijkheid voor het optreden van Dutchbat. Nederlands verantwoordelijkheid beperkte zich tot personele en een aandeel in logistieke aangelegenheden.

De Nederlandse militaire en politieke autoriteiten waren wel betrokken bij hoe het Dutchbat verging. Zij stimuleerden en steunden waar mogelijk materieel ook de activiteiten van Dutchbat op het terrein van de humanitaire hulp. Als vanzelfsprekend gevolg van de forse troepenleveranties door Nederland aan de VN-missie in voormalig Joegoslavië vervulden Nederlandse officieren bovendien hoge functies op alle relevante hiërarchische niveaus van UNPROFOR (*Sector North East* in Tuzla, *Bosnia Herzegovina Command* in Sarajevo en het hoofdkwartier in Zagreb). Zo wisten de autoriteiten in Den Haag zich, net als de autoriteiten in andere substantieel troepen leverende landen, verzekerd van informatie uit de eerste hand.

Deze informatie werd zorgvuldig verzameld en besproken zowel in het Defensie Crisis Beheersings Centrum (DCBC) in de bunker onder het ministerie van Defensie in Den Haag als in de Crisisstaf van de Koninklijke Landmacht (KL Crisisstaf), eveneens in Den Haag. De communicatie tussen beide verliep echter niet steeds optimaal. Dat was in het kader van de Nederlandse verhoudingen ongelukkig. Maar van veel concreet belang voor de gebeurtenissen in Bosnië was het niet. De contacten tussen Den Haag en Bosnië beperkten zich doorgaans tot informatie-uitwisseling en bemoedigende woorden. Den Haag onthield zich, conform de formele bevelslijnen, van pogingen tot directe beïnvloeding van de beslissingen in UNPROFOR. De enige uitzondering daarop, die (ondanks de schijn van het tegendeel) zonder feitelijk effect bleef, zal aan de orde komen bij de behandeling van het vraagstuk van de luchtsteun (punt 7). Wel wendde Den Haag zich met bezorgde verzoeken tot verbetering van de situatie van Dutchbat in Srebrenica tot de hogere UNPROFOR- of VN-echelons.

Srebrenica had sinds de oorlog in Bosnië was uitgebroken en vooral in 1992 en 1993 zeer turbulente tijden beleefd. Terwijl het lange tijd een plaats was geweest met een gemengde bevolking – een situatie die geen overmatige moeilijkheden opleverde – was het gedurende de strijd tussen de Serven en de Moslims in Oost-Bosnië er ook in en om Srebrenica zeer hard aan toegegaan. De uitkomst van die strijd was een feitelijk door de Bosnische Serven belegerd gebied, bestaande uit het stadje zelf en verscheidene omliggende dorpen. Binnen de enclave bevonden zich enerzijds de overgebleven Moslim-bewoners van oudsher en anderzijds een voor de omvang van het gebied veel te grote groep Moslim-vluchtelingen van elders.

Onder die bevolking bestonden verscheidene met elkaar op ingewikkelde wijze verstrengelde tegenstellingen: tussen stadsbewoners en plattelanders, tussen oorspronkelijke bewoners en vluchtelingen, tussen burgers en militairen, tussen rivaliserende groepen en individuen binnen elk van deze categorieën, en tussen arm en rijk (waarbij speciaal de zwarte entrepreneurs en de economische profiteurs, ook wel als de ‘lokale maffia’ aangeduid, een rol speelden). Deze tegenstellingen werden des te schrijnender door de grote materiële nood en de zware levensomstandigheden. Naarmate de tijd voortschreed en de situatie als uitzichtlozer werd gevoeld daalde de mentale weerbaarheid van de bevolking. Vooral na het vertrek van de plaatselijke militaire commandant Orić, die als enige onder de leidende personen een zeker overwicht had verworven c.q. afgedwongen, was dit het geval. Bij velen bestond een

groot verlangen de belegerde enclave te verlaten. De Bosnische regering had hiertegen echter bezwaar omdat ze dit beschouwde als capitulatie en zwichten voor etnische zuivering.

Bij de uitzending van Dutchbat bestonden in Nederland hoge verwachtingen en werd er niet veel aandacht gegeven aan de vele beperkingen en onzekerheden voortvloeiend uit de situatie ter plaatse en uit het mandaat, de *Rules of Engagement*, en de algemene lijn van terughoudendheid in het UNPROFOR-optreden. Naast de verwachting inderdaad de bevolking bescherming te zullen bieden, was ook de door de autoriteiten in Nederland gestimuleerde ambitie op humanitair terrein opvallend. UNPROFOR had in dit opzicht immers uitdrukkelijk slechts een zeer beperkte (vooral faciliterende) missie.

Toch was Dutchbat ook onder auspiciën van *Médecins Sans Frontières* (MSF) geruime tijd intensief betrokken bij de medische zorg in de enclave (zie daarvoor verder de bespreking van de medische problematiek onder punt 9). Meer in het algemeen was weinig nagedacht (of althans openlijk gesproken) over de consequentie van dit in strijd met het UNPROFOR-mandaat beklemtonen van het humanitaire werk. Ook de contacten met het bestuur en de bevolking van de enclave en de omgang met de problemen ter plaatse waren tevoren nauwelijks in hun consequenties overdacht.

Onvermijdelijk leidde deze hoge verwachting over wat UNPROFOR vermocht in de concrete situatie in Srebrenica tot teleurstelling. De dagelijkse werkelijkheid in de enclave week hierbij dikwijls wel erg ver af van wat betrokkenen zich hadden voorgesteld. Van de overeengekomen demilitarisatie was bijvoorbeeld nauwelijks sprake. In plaats van een mooie taak uit te kunnen oefenen als uitvloeisel van een vredesmissie, kwam Dutchbat klem te zitten tussen de schermutselingen van ABiH en VRS (respectievelijk het Bosnische regeringsleger en het leger van de Republika Srpska). Anders gezegd: met veel ambitie en compassie op weg gestuurd kwam Dutchbat terecht in een ‘doormodderscenario’ waaraan geen ontkomen was.

De militaire leiders ter plaatse bleken ook helemaal niet van plan zich door Dutchbat tot vreedzaam gedrag te laten leiden. De VRS verscherpte in de loop der tijd de belegering door in toenemende mate bevoorradingskonvoeien, ook die voor Dutchbat, te belemmeren. Ook werd het verkeer van Dutchbat-militairen van en naar de enclave steeds meer aan banden gelegd. Dat paste in de strategie geleidelijk een humanitair onhoudbare situatie te scheppen, waardoor de enclave alsnog in handen van de Bosnische Serven zou vallen. Het plaatste ook Dutchbat in een isolement. De ABiH van zijn kant schroomde niet nachtelijke rooftochten naar dorpen buiten de enclave te ondernemen, waarin het motief de uitgeputte voorraden aan te vullen samenviel met wraakoefening of van hogerhand aangestuurd militair optreden.

Het valt niet alleen op hoe Dutchbat daarbij aanvankelijk het eigen probleemoplossend vermogen nogal overschatte, maar ook hoe slecht het geprepareerd was op de feitelijke situatie in de enclave. De voorbereiding en opleiding van Dutchbat in Nederland voldeden globaal gesproken voor het militaire aspect. De Luchtmobiele Brigade had de ambitie een elitekorps te zijn (rode baretten). De missie was echter maar ten dele een militaire (groene) missie. De taak zou toch vooral op het terrein van de vredeshandhaving liggen, een missie voor blauwhelmen dus.

Bij de voorbereiding en opleiding is aan dat ‘blauwe’ aspect echter alleen heel elementair aandacht besteed. Hierdoor schoot het inzicht in de plaatselijke problemen en verhoudingen tekort. Bij de Canadezen, de voorgangers in de enclave, is behoudens tijdens twee verkenningsmissies niet of nauwelijks naar de ervaringen geïnformeerd. In het programma ter

voorbereiding van de uitzending kwamen voorlichting over en reflectie op de situatie van de bevolking, de culturele achtergrond en de ervaringen van de bevolking tijdens de burgeroorlog nauwelijks aan bod. Omgekeerd konden stereotiepe denkbeelden en vooroordelen al in die opleiding postvatten.

Dat alles heeft de verhouding tussen Dutchbat en de bevolking niet vergemakkelijkt. Het heeft ertoe bijgedragen dat, waar ten tijde van Dutchbat I nog van relatief frequente contacten met de bevolking sprake was, ten tijde van Dutchbat II en III die contacten juist bewust werden beperkt. Dat werkte op zijn beurt zowel een naar binnen gekeerde mentaliteit in de hand als de versterking van negatieve stereotiepe opvattingen over de bevolking. Zulke stereotypen hadden zich overigens ook al bij Dutchbat I gevormd.

In dit verband is wel gesproken van een anti-Moslim-houding van Dutchbat. Dat is echter een ondeugdelijke omschrijving voorzover het zou slaan op een houding die specifiek op Moslims betrekking zou hebben. Het is buiten twijfel dat veel Dutchbatters negatief oordeelden over ‘de bevolking’ die zij aantroffen. Maar wat zij zagen en waarover zij geschokt en teleurgesteld waren had niet in de eerste plaats te maken met het feit dat de bevolking van de enclave uit Moslims bestond.

Wat zij opmerkten kwam overeen met wat buitenstaanders ook elders in vluchtelingengroepen die langdurig in een uitzichtloze situatie verkeerden, plegen te zien: verlies aan waardigheid en zelfrespect, verlies aan energie en initiatief, gebrek aan solidariteit, soms vervuiling en crimineel gedrag alsmede demotivering en demoralisatie. Daarbij werd, zonder begrip voor wat er gaande was, al snel gegeneraliseerd, werden incidentele ervaringen snel als algemeen geldend gevoeld en werd dus voorbij gegaan aan de nu juist zo grote onderlinge verschillen. Het is een uit de literatuur bekend verschijnsel dat zich ook tijdens vredesmissies al veelvuldig heeft voorgedaan.

Van de kant van de militairen van de lokale ABiH kwam daar dan nog eens bij dat zij in de schermutselingen met de VRS niet schroomden alle regels (demilitarisatie!) te overtreden en trucjes uit te halen, bijvoorbeeld door de VRS te beschieten vanuit de nabijheid van een Dutchbateenheid, die vervolgens de kans liep in tegenvuur van de VRS terecht te komen. Dat maakte dat Dutchbat zich niet erg aangesproken voelde door verwijten dat het (of dat UNPROFOR in het algemeen) onvoldoende bescherming bood aan de bevolking.

Inmiddels droeg de blokkadepolitiek van de VRS in belangrijke mate bij aan de frustratie van de ambities van Dutchbat. Tegenhouden van konvooien leidde voortdurend tot tekorten van van alles en nog wat, tot uitstel van verloven of aflossing, tot leven op noodrantsoenen en andere beperkingen. Voor de relatie met de bevolking was het schadelijk dat de mogelijkheden om humanitaire noodhulp te verlenen zo werden verminderd. Verwijten van de VRS aan Dutchbat dat de onpartijdigheid niet voldoende in acht werd genomen en dat in feite de ABiH werd gesteund, konden bij Dutchbat evenmin op begrip rekenen als de verwijten van de ABiH.

Alles tezamen was de situatie voor Dutchbat frustrerend en demotiverend. In het bijzonder de laatste twee bataljons raakten in de loop van hun uitzending mentaal en fysiek uitgeput. Als gevolg van de blokkade door de Bosnische Serven en de toenemende problemen met de politieke en militaire leiders in de enclave kwam de taakuitvoering op een steeds lager pitje te staan en richtte de aandacht van de manschappen zich steeds sterker op het moment dat aflossing een feit zou worden.

Direct na aankomst van Dutchbat III in de enclave, begin 1995, vond een confrontatie met de ABiH plaats (de zogeheten Bandera-crisis) en die zette ten dele de toon voor de verdere

verhouding met de Moslim-militairen. In het voorjaar scherpte de VRS de blokkadepolitiek nog eens stevig aan. Dat trof Dutchbat III hard. Begin juli was bijvoorbeeld de sterkte met ongeveer een derde teruggelopen, moest op noodrantsoenen worden geleefd en was er nog maar mondjesmaat diesel, zodat de bewegingsvrijheid aanzienlijk was beperkt.

Behalve van een ‘anti-Moslim-houding’ zou volgens latere berichten ook sprake geweest zijn van wangedrag en (in het bijzonder bij Dutchbat III) van rechtsextremisme. Tussen deze verschijnselen werd ook wel een samenhang verondersteld. In het rapport is hierbij stilgestaan en de vraag behandeld wat er precies is gebeurd. Hier volstaat een heel korte slotsom. Zoals hiervoor is betoogd, moet de vermeende anti-Moslim-houding in de eerste plaats worden verbonden met de perceptie van de politieke en sociale realiteit in de enclave, meer dan met discriminatie vanwege geloof of etnische achtergrond. Dit laatste wordt ook tegengesproken door talrijke berichten over goede persoonlijke relaties met de bevolking en door de manier waarop Dutchbatters, ook in de chaotische omstandigheden rond de val van de enclave, geprobeerd hebben de Moslim-bevolking bij te staan.

Van een aantoonbaar verband tussen anti-Moslim-gevoelens en wangedrag – dat overigens niet opvallend frequent is voorgekomen – is dan ook geen sprake. Dat wangedrag had, behoudens in zekere zin deelneming aan bijvoorbeeld smokkelactiviteiten of prostitutie, ook zelden of nooit betrekking op de lokale bevolking. Van het gerapporteerde wangedrag betrof een deel niet eens Dutchbat in de enclave maar andere Nederlandse troepen in Bosnië. Dutchbat III sprong er, anders dan wel is verondersteld, niet uit door relatief veel wangedrag.

Wel staat vast dat binnen een bepaalde eenheid van Dutchbat III bij sommige manschappen sprake was van gedragingen die als rechts-extremistisch gekarakteriseerd kunnen worden. De desbetreffende compagniescommandant is daartegen niet duidelijk genoeg opgetreden en signalen bereikten de bataljonsleiding in onvoldoende mate. Meer dan om politiek gearticuleerd rechtsextremisme ging het in die incidenten overigens om uitingen van onverkwikkelijk machogedrag en racisme, die zich in de eerste plaats richtten tegen vrouwelijke en gekleurde collega’s in het eigen bataljon.

De conclusie over het optreden in het algemeen kan geen andere zijn dan dat de bataljons dikwijls gefrustreerd en gedemotiveerd hun werk moesten doen. Dutchbat III was uiteindelijk het sterkst aangeslagen en het meest in zichzelf gekeerd. Maar dat betekent niet dat de Nederlandse bataljons daarmee disfunctioneerden, ook het laatste niet. Zij voerden vanaf hun komst in maart 1994 hun taak uit volgens een vast operationeel concept: observatie van de bestandlijn en patrouillering, en voorts facilitering van de humanitaire hulpverlening. Dat het effect bij lange na niet was wat werd beoogd, hangt niet direct met deze gedemotiveerdheid samen, maar is veeleer te wijten aan de gebrekkige middelen en het beleid van de VN en UNPROFOR bij de gegeven houding van de strijdende partijen.

Door de verslechterende omstandigheden was Dutchbat steeds minder in staat zijn taak uit te oefenen. Minister Voorhoeve van Defensie, zelf in het begin van de jaren negentig een ijveraar voor ingrijpen, moest al betrekkelijk kort na zijn aantreden in de zomer van 1994, vaststellen dat in Srebrenica sprake was van een onuitvoerbare missie. Meer dan zijn voorganger Ter Beek kreeg Voorhoeve de kans in het Joegoslavië-beleid van het Nederlandse kabinet een rol te spelen. In de internationale diplomatie kon Nederland echter weinig gewicht in de schaal leggen, en de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo was in het Joegoslavië-dossier ook minder geneigd een voorttrekkersrol te spelen dan Van den Broek en Kooijmans.

Minister-president Kok zette evenmin als zijn voorganger Lubbers zwaar in op zijn regiefunctie in dit dossier. Hij was zeker betrokken bij de problemen, ook persoonlijk. Maar in de beleidsvorming en -uitvoering bleef hij meer nog dan Lubbers op de achtergrond. Er was nadat de besluitvorming over de uitzending van Dutchbat was afgerond ook minder aanleiding tot een actieve rol, tot natuurlijk in juli 1995 allen die verantwoordelijkheid droegen intensief bij een en ander betrokken raakten. Maar zelfs toen was het overwegend Voorhoeve die het beleid ten aanzien van Srebrenica in handen had.

In het Bosnië-dossier ijverde Voorhoeve in algemene zin voor versterking van UNPROFOR. Als specifiek Nederlands belang poogde hij tegelijk de moeilijke situatie van Dutchbat (UNPROFOR) in Srebrenica te verbeteren. Veel mogelijkheden had hij niet. Kernelementen van zijn streven waren internationalisering van de UNPROFOR-aanwezigheid in Srebrenica door stationering van een contingent uit een ander NAVO-land, en beëindiging van de Nederlandse taak in Srebrenica per 1 juli 1995. Het eerste lukte niet. Het tweede beschouwde hij geruime tijd als een verantwoordelijkheid van de VN. Pas begin mei 1995 nam het Nederlandse kabinet het zoeken naar een vervanger van Dutchbat zelf ter hand.

Gegeven de wijd verbreide onwil om troepen voor Srebrenica te leveren lukte het, na de lange periode van tevergeefs lobbyen bij de VN, uiteindelijk nog in vrij korte tijd een oplossing te vinden: Oekraïne zou de taak overnemen. Maar de datum van 1 juli 1995 was daarvoor niet haalbaar. Zo werd het verblijf van Dutchbat III, dat al zo reikhalzend naar het einde uitkeek, nog met enkele weken verlengd. Maar kort na 1 juli zette de VRS een aanval in, eerst op verkleining van de enclave gericht, later omgezet in een verovering van de hele enclave en ten slotte uitlopend op massamoord op de vluchtende militairen en civiele bevolking. Aflossing van Dutchbat was toen niet meer aan de orde. Slechts vertrek restte.

5. In het late voorjaar van 1995 kwam UNPROFOR voor grotere problemen te staan. De wapenstilstand die was overeengekomen tussen de strijdende partijen, liep formeel af op 1 mei. Ruim voor die tijd waren de vijandelijkheden echter al hervat. De militaire positie van de Bosnische Serven was relatief sterk, maar zou op termijn wellicht moeilijk te handhaven zijn omdat er een grote militaire inspanning en veel mankracht voor nodig was. De VRS moest op vele fronten actief zijn.

De strategie van de ABiH was er daarom mede op gericht door beperkte acties, ook vanuit de enclaves in Oost-Bosnië, relatief veel VRS-krachten mankracht te binden. Dat verhinderde dat de VRS zich geheel op Sarajevo, het hoofdterrein van de strijd in Bosnië, zou kunnen concentreren. Ook een propaganda-element speelde een rol. De VRS sloeg dikwijls onevenredig hard terug na ABiH-provocaties. Dat was nadelig voor de naam van de Bosnische Serven in het buitenland, waar de Bosnische Moslims hun positie van underdog veelal bekwaam uitbuitten. Dat kon in de gecompliceerde politieke manoeuvres over de toekomstige kaart van Bosnië een rol spelen, zoals ook de feitelijke verdeling van het gebied daarvoor van belang kon zijn. In dat licht was de vraag wie welke gebieden in Oost-Bosnië beheerste van veel betekenis.

UNPROFOR zat nog steeds tussen twee vuren. In de enclave leidde dat tot voortdurende irritaties tussen Dutchbat en de ABiH. Buiten de enclave nam de VRS allerlei maatregelen die het functioneren van Dutchbat ernstig belemmerden en die het leven in de enclave voor de bevolking steeds moeilijker maakten. Vooral het tegenhouden van konvoeien voor Dutchbat van allerhande soort (voedsel, medicijnen, militaire voorraden, diesel, manschappen ter aflossing en/of verlofgangers) leverde grote problemen op.

Hoewel binnen UNPROFOR op alle niveaus heel duidelijk was dat de *Safe Areas* de Bosnische Serven een doorn in het oog waren en dat zij deze als ‘hun’ gebied wilden heroveren, veronderstelde toch niemand dat er op korte termijn een echte aanval op de enclaves zou komen. Daarvan verwachtten alle betrokkenen een zo negatieve ontwikkeling op de wereldopinie en in de politieke verhoudingen, dat het geen reële optie voor de Bosnische Serven leek te kunnen zijn. De strategie van de VRS onder leiding van generaal Mladić, die overigens allerlei ernstige meningsverschillen met president Karadžić had, werd algemeen geanalyseerd als een combinatie van reageren op ABiH-uitvallen, en pogen hier en daar kleine terreinwinst te boeken. Door zodoende geleidelijk een humanitair onhoudbare situatie in de enclaves te scheppen zou op den duur ook Srebrenica, dat als het erop aankwam in UNPROFOR-kring als onverdedigbaar werd beschouwd, wel in Bosnisch-Servische handen moeten vallen.

Er zijn ook achteraf geen aanwijzingen dat de verhoogde activiteit van de VRS in Oost-Bosnië begin juli 1995 in eerste instantie meer beoogde dan verkleining van de *Safe Area* Srebrenica en definitieve doorsnijding van de verbinding met Žepa. De belangrijke weg ten zuiden van de enclave, waar de VRS al lang op aasde, zou zo volledig en stevig in handen van de Bosnische Serven komen. Het krijgsplan werd op 2 juli vastgesteld. Op 6 juli begon de aanval. Deze verliep zo succesvol en er werd zo weinig tegenstand geboden, dat op 9 juli werd besloten door te stoten en te kijken of verovering van de hele enclave mogelijk was. Zonder tegenstand van betekenis lukte dat ook. Op 11 juli stond de VRS met een triomferende Mladić in de stad Srebrenica. De *Safe Area* was gevallen. De ABiH was met het merendeel van de mannelijke bevolking op de vlucht; de bevolking trok ontredderd naar de compound van Dutchbat in Potočari, en Dutchbat was een ‘verslagen’ bataljon in de macht van de VRS.

De vraag moet worden gesteld of niet in de rede had gelegen dat Dutchbat of UNPROFOR als geheel meer had gedaan, in het bijzonder te pogen de VRS stoppen met alle militaire middelen die ter beschikking stonden. Daarbij zijn verscheidene factoren van belang. Om te beginnen is evident dat de militaire machtsverhoudingen zodanig waren, dat Dutchbat bij een doelgericht gevecht zonder hulp van buiten militair gesproken kansloos was tegen de VRS. Al veel eerder was vastgesteld dat de enclave in de gegeven omstandigheden eigenlijk onverdedigbaar was. Daar kwam nog bij dat Dutchbat door de ‘afknijpstrategie’ van de VRS niet meer als een volwaardig opererend bataljon kon worden beschouwd (qua mankracht, bevoorrading en moreel). Commandant Karremans had dat begin juni laten weten en ook *Force Commander* Janvier had dit vastgesteld.

Actieve verdediging van de enclave met militaire middelen lag ook niet in de lijn van het mandaat, de VN-politiek en de geldende *Rules of Engagement*. Vooral terughoudend met militaire middelen reageren, zo was de instructie en de teneur van de boodschappen uit Zagreb en New York. *To deter by presence*, dus zo weinig mogelijk met wapens, is een van de formuleringen waarin dit tot uitdrukking kwam. De regels lieten wel enige ruimte voor gewapend optreden, maar alleen in het uiterste geval ter zelfverdediging. In de praktijk luidde de aansporing van bovenaf ook steeds om conflicten en incidenten niet te laten escaleren. De gijzelaarscrisis na de bombardementen op Pale had recent nog laten zien hoe dat tot ernstige problemen kon leiden. Janvier was in New York zelfs, zij het vergeefs, gaan pleiten voor een beleid om de enclaves in Oost-Bosnië militair op te geven.

Eigenlijk, zo kan men de atmosfeer wel samenvatten, lag inzet van militaire middelen alleen in de rede als de eigen veiligheid van de blauwhelmen in gevaar was, als er direct op

hen werd geschoten. Dat gold dus ook voor de situatie in Srebrenica vanaf 9 juli. Op instructie van het VN-hoofdkwartier in Zagreb nam Dutchbat *blocking positions* in. Dat kan, behalve als een signaal aan de VRS om niet door te gaan, ook worden gezien als een poging de *smoking gun* uit te lokken die nodig was voor harder reageren door UNPROFOR. Maar de VRS liet zich op dit punt niet provoceren en trok om de *blocking positions* heen, zodat Dutchbat weinig andere keus had dan zelf ook terug te trekken.

Dutchbat zag op het moment van overrompeling dus weinig reden voor een eigen initiatief tot het voeren van een actieve verdediging. De dood van Dutchbatter Van Rensen door toedoen van een actie van een Bosnische Moslim en het uitblijven van de gevraagde steun van buiten (op één zeer beperkte luchtaanval na) droegen ook niet bij aan een (eventuele) afweging waarin zo'n eigenmachtig tegen de UNPROFOR-lijn ingaand optreden als een zinvolle optie werd gezien.

Bij de vraag of een eventueel krachtig militair verzet effectief had kunnen zijn kan een kanttekening worden gemaakt. Strikt militair genomen zou een dergelijke actie, zoals gezegd, gezien de krachtsverhoudingen niet tot succes hebben kunnen leiden. Maar er was in de gegeven omstandigheden meer aan de orde dan alleen de militaire krachtsverhoudingen. Op politiek-psychologisch niveau was niet ondenkbaar geweest dat de VRS (Mladić) toch, ondanks alles, zou zijn teruggeschrokken voor een gevecht waarbij aan de zijde van UNPROFOR slachtoffers zouden vallen. Dat zou de reputatie van de Bosnische Serven wel heel negatief hebben kunnen beïnvloeden. Het feit dat het besluit door te zetten tot Srebrenica zelf vooral werd ingegeven door het uitblijven van tegenstand van enige betekenis, geeft aan dat overwegingen van deze aard bij de Bosnische Serven een rol speelden.

Inmiddels is het terrein van de speculatieve bespiegelingen betreden, en het heeft weinig zin daarop verder te gaan. Zo is het antwoord op de vraag of een ander bataljon, in een andere conditie en/of met een andere achtergrond anders zou hebben gereageerd, onmogelijk te geven. Wel kan worden vastgesteld dat bij Dutchbat de gedachte aan zo'n alternatieve aanpak niet is opgekomen, en dat er evenmin enige aansporing van welk hoger niveau dan ook in die richting is geweest. In de gegeven situatie lag het ook niet in de rede dat Dutchbat eigenmachtig of op aansporing van de Nederlandse autoriteiten tegen de geldende lijn in zou gaan. Zo'n initiatief tot ander optreden zou uitgegaan moeten zijn van een van de hogere echelons van UNPROFOR of van de uiteindelijk verantwoordelijke VN. Daar werd het beleid immers bepaald. Maar op die hogere niveaus werd al met veel aarzeling tegen *Close Air Support* aangekeken, laat staan dat nog harder optreden serieus werd overwogen. Zo geschiedde bij de aanval op Srebrenica in het klein wat bij het beleid ten aanzien van Bosnië en het voormalig Joegoslavië in het groot gebeurde: doormodderen. Srebrenica viel in handen van de doorstotende Bosnische Serven, de status van *Safe Area* en de aanwezigheid van Dutchbat ten spijt.

6. De snelle val van Srebrenica (en niet lang daarna van Žepa) en de geringe geboden weerstand hebben veel verontwaardiging gewekt. Daarbij is ook veelvuldig de veronderstelling geuit dat aan deze gang van zaken geheime *deals* ten grondslag hebben gelegen. Alleen zo zouden de gebeurtenissen verklaard kunnen worden. Waarom deed de ABiH in de enclave weinig en waarom kwam dit leger van buitenaf niet te hulp? Waarom aarzelde UNPROFOR zo met het luchtwapen? Een geheime overeenkomst waarbij een ruil van enigerlei soort had plaats gevonden kon een antwoord verschaffen. Een antwoord dat

meestal tevens een ondersteuning geeft aan de veronderstelde boosaardigheid of lafhartigheid van de partners in de *deal*.

Vooraf twee typen *deals* zijn herhaaldelijk geopperd. In beide gevallen zou uiteraard de Bosnisch-Servische top (meestal Mladić) betrokken zijn als de partij die Srebrenica (c.q. de enclaves) ‘incasseerde’. De andere partij kan in zulke redeneringen aan de kant van de Bosnische Moslims worden gevonden, meestal de regering (Izetbegović voorop), of (ook) bij UNPROFOR dan wel de VN (het meest concreet Janvier). Maar voor geen van beide veronderstellingen is substantieel of hard bewijs gevonden. In beide varianten moet ook geconcludeerd worden dat het onwaarschijnlijk is.

Zo’n beschuldiging aan het adres van de Bosnische autoriteiten is zwaar. Zij zouden de eigen bevolking in Srebrenica hebben misbruikt en verraden. Zolang de enclaves publicitair voordeel opleverden zou er aandacht zijn geweest. Maar toen het optreden van Orić problemen ging geven zou deze zijn teruggeroepen uit de enclave om daar ook niet meer terug te keren. Van de tragedie was – nog steeds volgens deze redenering – maximaal publicitair voordeel getrokken. In de wereldopinie stond de tegenstander er nu wel heel slecht op. De opvang van de vluchtelingen onder erbarmelijke omstandigheden op het onbescherpte vliegveld van Tuzla, terwijl wel degelijk betere voorzieningen voorhanden waren, diende ook dat propagandistische doel. Maar in feite was de bevolking van Srebrenica in de steek gelaten. Bij deze veronderstellingen, die tevens diepgevoelde overtuigingen konden zijn, moeten enkele kanttekeningen worden gemaakt.

Dat de gedachte aan zo’n moedwillig opgeven van de enclave is opgekomen, kan mede wortelen in ergernis over de prioriteitstelling van de Bosnische regering (die lag onmiskenbaar bij het belegerde Sarajevo) en over de manier waarop politiek en diplomatiek onderhandeld werd. Het complexe proces van desintegratie van het voormalige Joegoslavië kenmerkte zich immers niet alleen door veel gewelddadige strijd, maar ook door veelvuldig politiek en diplomatiek overleg.

Ten dele speelde dat zich af in openbare bijeenkomsten (meestal in combinatie met een propagandaslag om de publieke opinie), ten dele juist in vertrouwelijke bijeenkomsten, geheime ontmoetingen en terzijdes achter gesloten deuren. Op dit politieke vlak ging het steeds om het moeizaam zoeken naar haalbare overeenkomsten, naar compromissen waar alle partijen minimaal mee konden leven, en naar wederzijdse concessies dus ook (die elkaar min of meer in evenwicht moesten houden).

Het spreekt vanzelf en staat vast dat juist in die gesprekken achter gesloten deuren allerlei varianten de revue passeerden om te zien hoe de diverse spelers in het spel reageerden. Daarbij konden overeenkomsten worden voorbereid en het is zeker niet uitgesloten dat daarbij ook stilzwijgende afspraken zijn gemaakt. Er zijn veel aanwijzingen dat de mogelijkheid van een gebiedsruil waarbij de enclaves in Oost-Bosnië een rol speelden herhaaldelijk aan de orde is geweest.

Dat is ook logisch. Die enclaves waren een voor alle partijen onwenselijke situatie. Bovendien waren zij, zoals gezegd, vooral voor de regering van Bosnië zeker niet de eerste prioriteit. Maar er staat tegenover dat in de onderhandelingen waarvan iets bekend is de Bosnische regering nu juist steeds heeft geweigerd de enclaves op te geven, omdat dat tegenover de Moslim-bevolking (in Srebrenica maar ook elders) onverdedigbaar zou zijn. In het specifieke geval van de ondergang van Srebrenica is al helemaal onduidelijk wat dan het ruilgebied of anderszins het voordeel voor de Bosnische Moslims zou zijn geweest. Daarom moet, onder erkenning van het feit dat Srebrenica propagandistisch is uitgebuit en dat de enclave zeker

geen hoogste prioriteit van de Bosnische regering was, een specifieke *deal* als gevolg waarvan Srebrenica is opgeofferd als onbewezen en hoogst onwaarschijnlijk worden afgewezen.

In het geval van generaal Janvier, de hoogste militaire autoriteit van de VN in het voormalige Joegoslavië, is de beschuldiging preciezer. Op 4 juni 1995 zou hij tijdens een ontmoeting in Zvornik met zijn Bosnisch-Servische tegenhanger Mladić in het geheim tegenover de vrijlating van de (voornamelijk Franse) gijzelaars hebben beloofd dat er geen *air strikes* meer zouden komen, ook in de toekomst niet. Dat zou het ‘verzet’ van Janvier tegen de inzet van het luchtwapen tijdens de aanval op Srebrenica verklaren. Zodoende zou Janvier, die zich van de zwakheid van de troepen op de grond bewust was, bij deze gelegenheid dus de enclaves aan Mladić hebben overgeleverd. Dan zou het ook niet toevallig zijn geweest dat Mladić ruim een maand later de prijs incasseerde.

Ook deze hypothese houdt echter geen stand tegen een kritische beschouwing. In de gegeven omstandigheden van 4 juni was de algemene overtuiging aan de VN-kant dat *air strikes* uit den boze waren zolang er nog gijzelaars in handen van de Bosnische Serven waren. Daarvoor was helemaal geen *deal* nodig. Mladić kon dat begrijpen zonder dat Janvier het uitdrukkelijk zei. Dat het luchtwapen een buitengewoon riskant wapen was geworden zolang de grondtroepen van UNPROFOR nog in een situatie verkeerden als Dutchbat in Srebrenica (potentieel een gemakkelijk prooi voor de VRS) was eveneens zonder meer duidelijk. In feite betekende overgaan tot *air strikes* bovendien het opgeven van de *peacekeeping*-operatie.

Niet voor niets was Janvier in New York een ander beleid gaan bepleiten, dat (onder meer door verlaten van de oostelijke enclaves) een steviger optreden mogelijk moest maken. Omdat de politieke verhoudingen dat verhinderden, was hij in het kader van het nu onvermijdelijke ‘doormodderscenario’ in Zagreb tot een uiterst behoedzaam optreden genoopt. Maar er is geen enkel document in het UNPROFOR/VN-circuit dat grond biedt voor een categorisch afwijzen zelfs maar van *air strikes*. *Close Air Support* was bovendien uitdrukkelijk wel een optie. Ook als men de wijsheid van sommige beslissingen van generaal Janvier rond de strijd om Srebrenica betwijfelt, kan moeilijk worden volgehouden dat hij handelde op grond van een *deal* als boven omschreven.

Voor de variant van het verhaal als *mental deal*, dus zonder echte afspraak valt, hoewel hij nog ongrijpbaarder is, op het eerste gezicht iets meer te zeggen. De beide generaals zouden elkaar hebben doen voelen hoe de verhoudingen lagen en wat het daarbij horende gedrag behoorde te zijn. Toch gelden bij nader beschouwen dezelfde bezwaren: er is geen enkel hard bewijs voor en het is in strijd met een aantal feiten en gebeurtenissen. Janvier handelde er niet naar en ook Mladić’ gedrag past slecht bij zo’n ‘overeenkomst’. Wat voor de fase van de gijzelaarscrisis min of meer vanzelf sprak was dat bij de aanval op Srebrenica zeker niet.

In dit licht moeten ook uitspraken van Milošević die zei van Chirac te hebben begrepen dat er geen *air strikes* meer zouden komen, als onwaarschijnlijk terzijde worden gelegd. De komst van de nieuwe Franse president markeerde juist een hardere toon van Frankrijk. Als Janvier zich in dezen al door Franse autoriteiten liet sturen, wat niet uitgesloten hoeft te worden, dan zal hij bij Chirac toch geen inspiratie hebben gevonden voor een geheime overeenkomst die in feite Mladić de vrije hand liet. Hoe fataal het UNPROFOR/VN-beleid voor Srebrenica ook uitpakte, het laat zich heel goed uit de lastige eigen positie verklaren.

7. Ten tijde van de aanwezigheid van Dutchbat in de enclave Srebrenica bestond de verwachting dat indien nodig het luchtwapen ‘robust’ zou worden ingezet. Vanaf het begin,

nog in de fase van de besluitvorming, was dit voor de politieke en militaire verantwoordelijken een belangrijk argument geweest. Als het mis zou gaan, dan was er altijd nog het luchtwapen dat voor de eigen troepen bescherming kon bieden. Tot het einde toe bleef bij velen dit vertrouwen in het luchtwapen als *ultimum remedium* bestaan. Van het begin af aan was dat echter ook een overschatting geweest van wat het luchtwapen vermocht en vooral van de bereidheid dit wapen in te zetten. De inzet ervan was geen zuiver militaire afweging, maar werd mede bepaald door politieke overwegingen. En de omstandigheden in Oost-Bosnië maakten het er niet beter op. Daarop was door sommigen ook wel gewezen. De pressie die nodig was geweest om Boutros-Ghali bij zijn bezoek aan Den Haag begin 1994 tot een harde uitspraak hierover te verleiden, had een signaal kunnen zijn. Maar dat drong tot lang niet iedereen door.

Integendeel: in de maanden voor zijn aftreden als minister-president van Nederland in 1994 stelde Lubbers bij een bezoek aan de luchtmachtbasis in Villafranca (Italië) tevreden vast hoe vertrouwenwekkend het er allemaal uitzag. Nu waren er inderdaad afspraken tussen de VN en de NAVO over de eventuele inzet van het luchtwapen en kon van een indrukwekkende hoeveelheid militaire vliegtuigen worden gesproken. Toch waren er allerlei problemen, en die waren in de loop van de tijd niet minder geworden.

Een van de problemen was de ingewikkelde procedure voor inzet van het luchtwapen. Nog afgezien van het bureaucratische karakter van de aanvraagprocedure in UNPROFOR met vele schijven waarlangs zo'n aanvraag moest lopen, compliceerde de zogeheten dubbele sleutel de zaak. VN en NAVO moesten beide instemmen. Dat zou geen probleem zijn geweest als er eenheid van visie was geweest. Maar dat was niet het geval. De VN was zeer terughoudend bij de inzet van het luchtwapen omdat men wilde vasthouden aan de onpartijdigheid in het conflict en aan de voortzetting van de humanitaire hulp in het kader van het mandaat gericht op *peacekeeping*. *Air strikes* zouden in feite de bodem wegslaan onder de missie als *peacekeeping*. Ook de veiligheid van de VN-troepen op de grond woog zwaar. De NAVO richtte zich, onder Amerikaanse druk, meer op een type optreden dat bij *peace enforcement* paste. Het belang van de geloofwaardigheid van de organisatie en de aandacht voor de veiligheid van de vliegers sloten daarbij aan. De NAVO was daarom in de praktijk veel minder terughoudend dan de VN met de inzet van het luchtwapen.

Eind mei/begin juni 1995 werd het luchtwapen nog een stuk botter dan het al was als gevolg van de gijzelaarscrisis na *air strikes* op Pale en van het neerschieten door de Bosnisch-Servische luchtafweer van een Amerikaans vliegtuig. De gijzelaarscrisis deed de twijfel aan het nut van offensieve *air strikes* in een *peacekeeping*-operatie vooral aan de top van de VN-organisatie toenemen. Boutros-Ghali en Janvier bepleitten in een bijeenkomst van de Veiligheidsraad zelfs een plan om uit de oostelijke enclaves terug te trekken. De kwetsbaarheid van UNPROFOR zou erdoor verminderen en krachtig optreden tegen de Bosnische Serven zou juist mogelijk worden. In de politieke verhoudingen in de Veiligheidsraad was dat echter onhaalbaar. Hier weerspiegelde zich het dilemma dat de VN weliswaar in een onhoudbare toestand was komen te verkeren, maar zich ook niet kon permitteren de enclaves te verlaten.

Het neerschieten van een Amerikaanse F-16 deed bij de NAVO de wens toenemen het Bosnisch-Servische luchtafweersysteem door middel van *air strikes* uit te schakelen. De angst de onpartijdigheid te verliezen bracht de VN ertoe hieraan niet te willen meewerken. Wel werden vervolgens allerlei maatregelen getroffen om de veiligheid van de vliegers te waarborgen, die de luchtoperaties verder compliceerden: geen vliegtuigen voor luchtsteun

meer zonder begeleiding door andere toestellen ter onderdrukking van luchtafweer. Bij acties waren sindsdien dus veel meer vliegtuigen betrokken. Mede daardoor nam de reactietijd die nodig was toe en was niet langer de volle 24 uur van de dag luchtsteun beschikbaar.

In feite waren *air strikes*, voordien al niet waarschijnlijk, sindsdien uitgesloten. De *Rules of Engagement* schreven voor *Close Air Support* (CAS), die uitdrukkelijk wel mogelijk bleef, zeer beperkende voorwaarden voor. Uitsluitend als de eigen troepen aangevallen werden was CAS toegestaan. Een *smoking gun* was zoals gezegd nodig. Maar door de omslachtige procedure kwam de reactie meestal te laat om adequaat te zijn. Zo waren in feite alle betrokkenen steeds in dubio of luchtsteun nu wel of niet aangevraagd of toegestaan moest worden.

Ook de commandant van Dutchbat, die een aantal malen om luchtsteun vroeg, kende in het begin twijfel over de opportuniteit ervan. Uit vrees voor represailles zag hij liever massale *air strikes* om alle VRS-geschut rond de enclave in één klap uit te schakelen. Maar de bevoegdheid die aan te vragen had hij niet. Hoe dan ook, het kwam tijdens de aanval op Srebrenica maar éénmaal tot een zeer beperkte luchtactie, op een laat moment (11 juli) en zonder effect.

Dutchbat en *Bosnië Herzegovina Command* in Sarajevo deden verscheidene aanvragen of maakten deze gereed. Zij bereikten Janvier niet eerder dan op de avond van 10 juli. Akashi had Janvier toen reeds gemachtigd een aanvraag toe te staan. Maar de generaal verkoos, hoewel zijn staf in meerderheid anders adviseerde, dat niet te doen omdat hij vreesde dat de invallende duisternis een doelgerichte actie zou verhinderen. Eerdere aanvragen van Dutchbat hield Sarajevo aan omdat zij procedureel niet juist waren, niet aan de voorwaarden voor het toestaan van luchtsteun zouden voldoen, of om de onderhandelingen van Bildt niet te hinderen. Daar staat tegenover dat Sarajevo op 9 juli zelf het initiatief tot aanvragen voor luchtsteun nam zonder dat daar een aanvraag van Dutchbat aan ten grondslag lag. Tot behandeling ervan in Zagreb kwam het echter niet.

Bij Dutchbat en bij de *Sector North East* in Tuzla was de verwachting dat er in de ochtend van 11 juli massale luchtaanvallen zouden komen. Dit was een misvatting als gevolg van een combinatie van factoren: onbekendheid met bovengenoemde omstandigheden, die *air strikes* uitsloten omdat die de *peacekeeping*-operatie zouden ondergraven; gebrekkige kennis van procedures; de genoemde aantallen vliegtuigen die zouden verschijnen (veel inderdaad, ook al ging het om Close Air Support); en de ingediende brede en veelzijdige doelenlijst. Deze verwachting was zo sterk dat Karremans de Moslim-leiders in de enclave met nadruk op de hoogte stelde en erop wees dat het zaak was niet zelf op kwetsbare plaatsen te zijn. Het was een factor die bijdroeg aan de beslissing van de Moslim-leiders zelf verder geen weerstand te bieden, maar een uitbraakpoging naar Tuzla te doen.

De beslissingen inzake het luchtwapen werden in de UNPROFOR-lijn genomen, met Akashi en Janvier aan de top. De Haagse autoriteiten hadden geen formele rol in die *chain of command*. Wel werd vanuit Den Haag (DCBC en KL Crisisstaf) nauwlettend gevolgd wat er gebeurde, juist in deze spannende dagen en uren. Er was ook veel telefonisch contact met de Nederlandse officieren bij de diverse staven van UNPROFOR (Zagreb, Sarajevo en Tuzla) en soms met Dutchbat. Maar de discussies in Den Haag waren niet gericht op beïnvloeding van de UNPROFOR-beslissingen.

Slechts eenmaal werd een poging daartoe ondernomen, en wel op een cruciaal moment. Op 11 juli kwam men in Den Haag tot de conclusie dat de tweede voor die dag geplande luchtsteunactie – met als doel de VRS te stoppen – de vluchtelingen rond de compound in

Potočari en de gegijzelde Nederlandse Dutchbatters in gevaar zou kunnen brengen. Vandaar dat men die luchtsteun wilde doen afblazen. Dit verzoek van Voorhoeve bij Akashi was achteraf gezien overbodig. Het besluit om verder uit de lucht geen actie meer te ondernemen, was al genomen toen het verzoek van Voorhoeve Zagreb bereikte. De vluchten van de reeds boven de enclave aanwezige NAVO-vliegtuigen werden echter niet opgeschort. Zij bleven in de lucht en er kwam ook geen verbod van verdere missies. De Nederlandse interventie leverde dus niets op. Wel heeft Akashi dit verzoek van Voorhoeve gebruikt om te zeggen dat hij geen andere keus had dan hier op in te gaan. Zo hoefde hij niet te zeggen dat de VN zelf de luchtsteun had afgeblazen en geen verdere actie had gepland. Het bracht een politiek getinte woordenstrijd teweeg. Ook tussen de NAVO-bevelhebbers enerzijds en Akashi en Janvier anderzijds vielen verwijten. De NAVO was van mening dat te laat en te weinig luchtsteun was aangevraagd. De VN stelde zich op het standpunt dat een en ander volgens het boekje was verlopen.

Hoe dan ook, het zeker oorspronkelijk zo vaste vertrouwen in het luchtwapen werd ten tijde van de kortstondige strijd om Srebrenica volkomen beschaamd. Dat lag aan te hoge verwachtingen, maar ook aan de omstandigheid dat de Veiligheidsraad de voorstellen om uit de onmogelijke positie van UNPROFOR in de oostelijke enclaves te komen, had afgewezen zonder een alternatieve uitweg uit de moeilijkheden te bieden. In die omstandigheden zagen de hoogste verantwoordelijken geen andere mogelijkheid dan uiterste terughoudendheid in het gebruik van het luchtwapen. Daarmee vermorzelden zij definitief de illusies over luchtaanvallen waaraan de commandant van Dutchbat zich in zijn benarde situatie had vastgeklampt. De enclave was een gemakkelijke prooi voor de VRS.

8. De aanval van het Bosnisch-Servische leger op Srebrenica begin juli 1995 kwam voor alle andere betrokken partijen volkomen onverwacht. Ook de inlichtingendiensten hadden er geen enkele informatie over verworven. Om dat te verklaren is het nodig nader te kijken naar de rol die *intelligence* speelde in de oorlog in Bosnië. In de Verenigde Naties domineert een principiële negatieve houding jegens *intelligence*. De organisatie wil niet actief betrokken zijn bij inlichtingenvergaring. Dat maakt de (vredes)missies, die als gevolg van de vaak zeer complexe situaties waarin zij moeten opereren juist veel behoefte hebben aan inlichtingen over de intenties van de strijdende partijen, geheel afhankelijk van wat lidstaten willen aanleveren. Dat gold dus ook voor UNPROFOR en de in dat kader opererende troepen.

Bij de aanvang van de (gewelddadige) conflicten in het voormalige Joegoslavië waren de posities in dat gebied van de meeste inlichtingendiensten zwak. Geleidelijk verbeterden die inlichtingenposities wel. Spoedig gaven de Amerikanen als de sterkste mogendheid in dit opzicht ook in deze regio de toon aan. Weliswaar namen zij oorspronkelijk niet met grondtroepen deel aan de VN-missie in het voormalige Joegoslavië (altijd een bruikbaar motief voor verhoogde *intelligence*-activiteit) en kenden zij andere prioriteiten in de wereldpolitiek, maar tegelijk waren zij achter de schermen veel meer betrokken dan de officiële politiek zou doen vermoeden.

Zo waren juist de Amerikanen door middel van achtergrondsteun ('logistiek patronaat') zeer nauw betrokken bij geheime (en in het licht van het wapenembargo verboden) wapenleveranties aan de Kroaten en de Bosnische Moslims. Deze leveranties geschieden via *Covert Operations*, veelal uitgevoerd door landen als Iran en Turkije: de zogenaamde 'Kroatische pijplijn' en de *Black Flights* op Tuzla. Deze dubbelzinnige houding van de Verenigde Staten kan worden verklaard in het licht van de gecompliceerde internationale verhou-

dingen. Enerzijds werd in de Arabische wereld na de Golfoorlog van de Amerikanen verwacht dat zij nu de Moslims zouden steunen. Anderzijds wilden de Amerikanen niet in een openlijk conflict met de Europese staten inzake de Balkan komen. Op de achtergrond speelden ook de binnenlandse verhoudingen in de VS een rol. Media en Congres oefenden druk uit om de Moslims te steunen.

Verzamelde *intelligence* wordt meestal zeer terughoudend met anderen gedeeld en dat geldt in het bijzonder als er geen ruilverhouding bestaat. Dat maakte de positie van Nederland (Dutchbat) moeilijk. Voor de uitoefening van de taak in de enclave was een goede inlichtingenpositie belangrijk. Maar eigen *intelligence* was nauwelijks voorhanden. Nederland was als klein land sowieso zwak op inlichtingengebied. De Militaire Inlichtingen Dienst (MID) was klein en intern in een stammenstrijd tussen de Centrale Organisatie en de diverse krijgsmachtdelen verwickeld. De dienst was ook laat met de omschakeling van de aandacht voor de Oost-West verhoudingen naar de brandhaarden in de wereld in de jaren negentig (in dit geval Bosnië).

Bovendien was er bij de militaire, bestuurlijke en politieke leiding (met inbegrip van het parlement) geen interesse voor *intelligence* of zelfs een negatieve houding. Het duidelijkst bleek dat toen de Amerikanen, die moeite hadden in Oost-Bosnië een goede inlichtingenpositie op te bouwen, Nederland bij herhaling een verzoek c.q. aanbod deden dat de Nederlandse positie aanzienlijk had kunnen versterken. De CIA verzocht Nederland om een aantal zogenoemde *Comint*-koffertjes de enclave in te smokkelen. In die koffertjes zat apparatuur verborgen om in de regio het communicatieverkeer via walkietalkies te onderscheppen. In ruil daarvoor boden de Amerikanen deling van verworven inlichtingen. Maar de top van de Koninklijke Landmacht wees dit verzoek of aanbod even zovele malen af met als argumenten dat het riskant was, in strijd met de VN-politiek en twijfelachtig in opbrengst.

Daarmee werd de MID en Dutchbat een mogelijkheid ontnomen om 'oren' en wellicht ook 'ogen' te verwerven in Srebrenica. Met name had het militaire communicatieverkeer van de VRS en de ABiH in en rond de enclave afgeluisterd kunnen worden. Vermoedelijk zou de CIA tevens bereid zijn geweest om ook foto's uit spionagesatellieten of -vliegtuigen af te staan (zoals de Canadezen die kregen). Een betere informatiepositie zou een bijdrage tot betere protectie van Dutchbat zijn geweest en de MID zou de top van de Landmacht en het ministerie beter hebben kunnen adviseren.

Ook met eigen activiteiten was Nederland terughoudend. De middelen voor de MID waren gering en Dutchbat was niet zeer actief om door middel van *human intelligence* (inlichtingen verzamelen via menselijk bronnen) informatie te verzamelen. Dat gold in het bijzonder voor Dutchbat III, dat de contacten met de bevolking had geminimaliseerd. Ook werden de in de enclave aanwezige JCO's van *Bosnia Herzegovina Command* door de bataljonsleiding in hun bewegingsvrijheid beperkt. Het verbaast al met al niet dat Dutchbat (net als alle andere betrokken instanties) volkomen verrast was door de aanval van de VRS op de enclave en in het bijzonder door het feit dat deze werd doorgezet tot en met de volledige verovering van Srebrenica.

Dit verrassingseffect voor de hele internationale *intelligence*-wereld hing, behalve met de in algemene zin zwakke inlichtingenpositie van de VN, samen met het feit dat zo laat tot de aanval was besloten. Het besluit om door te stoten viel immers pas op 9 juli. Het is natuurlijk onmogelijk inlichtingen verzamelen over iets wat er nog niet is. Vervolgens kan echter wel de vraag gesteld worden of niet op de mogelijkheid van een echte aanval op de enclave(s) geanticipeerd had kunnen worden op grond van algemene analyses van optreden en strategie

van de VRS. Dan valt op dat zo'n aanval niet in die analyses paste. Het was weliswaar duidelijk dat de Bosnische Serven op de oostelijke enclaves aasden, maar tegelijk werd vastgehouden aan de overtuiging dat ze toch niet zo ver zouden gaan om zich aan Srebrenica en de andere enclaves waar UNPROFOR-troepen lagen te 'vergrijpen' (ook wel als het 'gore-moed-scenario' aangeduid). De gedachte aan een echte veroveringsaanval werd zo als het ware geblokkeerd in de westerse percepties.

Toch blijft het op het eerste gezicht verwonderlijk dat de intenties van de VRS en de voorbereidende activiteiten voor de aanval zo onopgemerkt bleven. Hetzelfde geldt voor de late onderkenning van de massa-executies na de val. Tenminste uit *imagery intelligence* (satellietfoto's) moesten daar toch aanwijzingen voor zijn geweest. De capaciteiten van de meeste inlichtingendiensten op dit gebied moeten niet overschat worden, maar het Amerikaanse instrumentarium heeft inderdaad het een en ander vastgelegd. Het niet snel en adequaat informeren van de relevante instanties daarover heeft aanleiding gegeven tot veronderstellingen en beschuldigingen, in het bijzonder aan het adres van de Amerikanen, dat zij hier een wel zeer cynisch spel hebben gespeeld: wel kennis van zaken, maar erover zwijgen.

Toch is er geen enkel bewijs voor de stelling dat men in Washington *real time* naar de executies zat te kijken, terwijl voor het late beschikbaar komen een goede verklaring is. Om te beginnen kost het bij *intelligence* en in het bijzonder de inlichtingen die met technische hulpmiddelen worden verworven, altijd enige tijd voor de waarneming is verwerkt. De analyse en de formulering van het resultaat daarvan in de vorm van rapportage, meestal aan een beperkte kring van personen, kosten nu eenmaal tijd. Vervolgens is de prioriteitstelling van veel belang, gezien de enorme hoeveelheid materiaal ten opzichte van de beschikbare analysecapaciteit.

Srebrenica had een lage prioriteit in de Amerikaanse en de VN-perceptie. Ook binnen het kader van de oorlog in Bosnië ging de hoofdaandacht naar andere doelen, Sarajevo in de eerste plaats, en (eenmaal gealarmeerd) na de val van Srebrenica al snel naar de andere enclaves, die onder acute bedreiging stonden. Het blijkt dat in beperkte mate wel luchtfoto's aanwezig waren. *Secretary of State* Madeleine Albright toonde in augustus in de Veiligheidsraad zulke foto's. Maar pas toen de berichten over massa-executies steeds nadrukkelijker werden, is gericht naar dat fotomateriaal gezocht. Het was eenvoudigweg ongeanalyseerd blijven liggen.

Ook bestaan er ABiH-*intercepts* van VRS-communicatieverkeer met duidelijke aanwijzingen dat op verhulde wijze opdracht werd gegeven ABiH-soldaten te executeren of althans maatregelen daartoe te nemen. Ten tijde van deze gebeurtenissen kwam deze informatie niet beschikbaar. Bij het proces tegen generaal Krstić voor het Joegoslavië-Tribunaal in Den Haag in 2001 zijn deze *intercepts* als bewijs aanvaard. Ook het NIOD heeft deze onderschepte berichten ontvangen en beoordeelt ze als betrouwbaar. Maar de bewering van de ABiH dat het hier om *real time intelligence* (informatie die ook op hetzelfde moment beschikbaar kwam) ging is onhoudbaar. Ten eerste is het bij de zeer beperkte analysecapaciteit van de ABiH ondenkbaar dat deze informatie (anders dan een incidenteel *lucky shot*) al zeer kort na onderschepping verwerkt en geanalyseerd was. Ten tweede wordt dan onbegrijpelijk waarom de ABiH van deze informatie geen gebruik maakte. Was er een beter middel mogelijk om de wereldopinie en de verantwoordelijke autoriteiten te alarmeren en zo wellicht een groot aantal Moslims van een wisse dood te redden?

Kortom: bij de val van Srebrenica was zeker sprake van een collectieve *intelligence failure*

in de zin dat er veel minder waarnemingen van de gebeurtenissen gedaan zijn dan technisch had gekund. De wel gemaakte opnamen zijn bovendien onbewerkt blijven liggen. Doordat de besluitvorming zelf zo laat plaatsvond en ten dele een improviserend karakter had, was in dit specifieke geval de kans op adequate *intelligence* overigens sowieso gering. Maar de gang van zaken is ook symptomatisch voor de geringe aandacht voor *intelligence* in de VN en in Nederland (en voor de lage prioriteit van Srebrenica in het inlichtingenwerk, in het bijzonder bij de Amerikanen). Bij een systematische stevige inspanning op het terrein van de inlichtingenvergaring zou Dutchbat in ieder geval in een veel betere inlichtingenpositie hebben verkeer. Het zou dan wellicht ook mogelijk zijn geweest een beter inzicht te verwerven in de relatieve waarde van de vele alarmerende verhalen en waarschuwingen over wat er allemaal te gebeuren stond (het *Cry Wolf*-mechanisme). Nu die mogelijkheid ontbrak was het effect dat aan zulk soort geruchten en waarschuwingen, omdat er veelal niets gebeurde, in feite helemaal geen aandacht meer werd besteed.

9. De medische diensten nemen in de krijgsmacht altijd een bijzondere positie in. Er bestaat een ingebouwde en onvermijdelijke spanning tussen het militair wenselijke en noodzakelijke enerzijds en de toepassing van de medische ethiek anderzijds. De medische diensten onttrekken zich door de aard van hun werk ook in veel opzichten aan het gewone militair bedrijf. Artsen en specialisten hebben vaak hogere rangen dan diegenen aan wie zij formeel in de organisatie ondergeschikt zijn. Dat gold ook voor Dutchbat. Door de moeilijke situatie waarin Dutchbat terecht kwam (ook voor de medici leverde de manipulatie met konvooiën door de VRS problemen op) werden deze spanningen manifest en hebben zich conflicten en incidenten voorgedaan, die later veel aandacht hebben getrokken.

Zolang er geen bijzondere moeilijkheden met de voorraden waren speelde de medische dienst van Dutchbat in allerlei opzichten een aanvullende rol in de humanitaire hulpverlening in de enclave. In de enclave was *Médecins Sans Frontières* actief en verleenden de Nederlandse artsen hulp onder auspiciën van die organisatie (onder meer in de vorm van assistentie in het lokale ziekenhuis). De wenselijkheid van zulke bijdragen aan de humanitaire hulpverlening door Dutchbat in het algemeen en de medische dienst in het bijzonder werd vooral bij de Nederlandse politieke en militaire autoriteiten gewaardeerd. Er was wel een spanning met de regels van de VN, die eigenlijk niet meer toestonden dan hulp in acute noodsituaties. Voorzover die regels al bekend waren trok Dutchbat zich daar oorspronkelijk niet veel van aan. Wanneer in de VN-lijn moeilijk werd gedaan over de bestellingen van medicijnen en verbandmiddelen, betrok men de voorraden rechtstreeks uit Nederland.

Pas toen onder Dutchbat III de bevoorrading zodanig stokte dat de vraag rees of er nog wel voldoende voorraden overbleven voor eventuele behandeling van eigen mensen, werden de problemen acuut. Dat gebeurde in een situatie waarin zich ook enkele andere moeilijke kwesties voordeden. Zeker in de dagen van de aanval op de enclave cumuleerde dat en het leidde tot de bedoelde conflicten en incidenten.

Zo was MSF in conflict geraakt met het burgerlijk bestuur van de enclave over het lokale personeel in dienst van deze organisatie. De *Opština* wilde namelijk bepalen wie voor deze organisatie mocht werken. MSF wilde zelf die zeggenschap houden en schortte de hulp op. De medische dienst van Dutchbat sloot zich daarbij aan. Door de lokale autoriteiten werd dat niet in dank afgenomen, terwijl de bevolking zich in de steek gelaten voelde. Verder kregen de ingebouwde spanningen een pendant in persoonlijke tegenstellingen tussen de

leiding van Dutchbat en enkele van de artsen. Daarvoor werd geen goede oplossing gevonden.

Voorts waren er problemen rond de aflossing van het chirurgisch team dat (anders dan Dutchbat als geheel) met een roulatieschema van drie maanden werkte. De nieuwe ploeg (KHO 6) had langdurig de enclave niet in gekund en toen men begin juli 1995 eindelijk binnen was kon de oude ploeg (KHO 5) er niet uit. Dat leidde ertoe dat er ten tijde van de aanval twee chirurgische teams waren. De onervaren nieuwe ploeg had formeel overgenomen, maar de andere was er nog. Tussen de betreffende artsen bestonden verschillen van opvatting over hoe in de gegeven omstandigheden te werken, juist in verband met de medisch-ethische vragen. KHO 6 had striktere opvattingen over hulp aan derden dan KHO 5. De diverse spanningen vermengden zich op onoverzichtelijke wijze met elkaar in een situatie waarin toch al chaos heerste of dreigde.

De problemen met de aanvoer van medicijnen hadden in combinatie met een langdurige *intensive care*-behandeling van een ernstig zieke vrouw (die uiteindelijk toch zou overlijden) die een zware aanslag deed op de voorraden, geleid tot het aanleggen van een zogeheten 'ijzeren voorraad'. Deze mocht niet worden aangesproken anders dan voor de behandeling van eventuele gewonden uit de eigen eenheid. Dat legde dus een grote beperking op aan de hulp aan de bevolking, die toen het spannend werd tijdens de aanval geminimaliseerd was, ook al was niet iedereen het daarmee eens en handelden sommigen ook wel eigenmachtig zoals zij meenden dat het moest. De dood van soldaat Van Renssen illustreert dat het hier niet om een volstrekt denkbeeldige zaak ging.

Toen er uiteindelijk bij Dutchbat verder geen slachtoffers bleken te zijn gevallen, werd in de dagen na de val weer ruimhartiger hulp verleend. Het feit dat in de tussentijd een zwaargewonde vrouw (volgens sommigen al stervende), die tegen de regels naar de compound in Potočari was gebracht, was geweigerd, werd in dat licht als extra wrang gevoeld. De prangende vraag was of hier wel aan de elementaire beginselen van de medische ethiek voldaan was.

De verslaglegging van al deze zaken was gedurende de eerste tijd na de val en na het vertrek van Dutchbat zeer beperkt. Daardoor kon ook de informatieverstrekking aan de hogere niveaus niet goed zijn en dat bemoeilijkte vervolgens een adequate opening van zaken toen daar behoefte aan was. Omdat een en ander sommigen zeer hoog zat, de irritaties opliepen en ook het debriefingsrapport geen bevredigende behandeling leverde, zochten enkele betrokkenen de publiciteit. Daarmee kwam het zoeken naar wat er gebeurd was in een stroomversnelling en werden de oordelen publiekelijk geveld in de sfeer van algemene ontevredenheid over het beleid van Defensie en de landmacht.

Na deze publicitaire slag met politieke lading volgden nog onderzoeken in de medische sfeer, eerst door de Inspecteur van de Militair Geneeskundige Dienst en daarna door de Inspectie voor de Volksgezondheid. Hierin kregen de medisch-ethische aspecten van het handelen van individuen de hoofdaandacht. Beide inspecties billikten het besluit om geen humanitaire hulp meer te verlenen en prioriteit te geven aan het zekerstellen van de geneeskundige zorg voor het eigen personeel, ook al waren verschillen van inzicht mogelijk over de vraag wat de medische ethiek hier nu precies van militaire artsen vroeg. Daarmee kregen de persoonlijke tegenstellingen als oorzaak van de incidenten impliciet meer accent.

Terugblikkend zijn vooral twee waarnemingen van belang. Ten eerste dat deze persoonlijk getinte conflicten de aandacht nogal hebben weggetrokken van al wat vanuit Dutchbat aan humanitaire medische hulp werd verschaft boven wat de VN als leidraad hanteert, en

van de grote problemen waarvoor Dutchbat ook in dit opzicht door het optreden van de VRS werd gesteld. Ten tweede is opmerkelijk hoe weinig de betrokkenen (medici en anderen in de landmacht, in het bijzonder de bataljonsleiding) kennelijk over deze medisch-ethische vraagstukken in een militaire context hadden nagedacht en hoe slecht zij waren voorbereid. Want nieuw was de kern van deze problematiek toch niet.

10. Het tragische, absolute dieptepunt van de in dit rapport beschreven gebeurtenissen was de massamoord op duizenden Moslim-mannen door Bosnisch-Servische eenheden. Het grootste deel van de vermoorde mannen behoorde tot de grote groep Moslims die in de nacht van 11 op 12 juli 1995 vanuit Srebrenica poogde uit te breken naar Tuzla. Het initiatief daartoe was ontstaan in de 28e divisie van de ABiH. Andere mannen vooral uit de weerbare leeftijdsgroep (en een zeer beperkt aantal vrouwen) sloten zich daarbij aan. Zij konden met recht vrezen gevaar te lopen van de zijde van de overwinnende Bosnische Serven.

De 28ste Divisie worstelde sinds het vertrek van Orić in april met grote problemen: gebrek aan leiderschap, weinig cohesie, onderlinge tegenstellingen, slecht moreel. Ook tijdens de tocht zou zich dat wreken. Het besluit uit te breken en dus van verdere weerstand af te zien, werd geheel buiten de VN en UNPROFOR om genomen. Het was ook tegen de zin van het 2e Korps van de ABiH in Tuzla.

Het is waarschijnlijk dat de aankondiging van Karremans in de nacht ervoor, dat er grootscheepse luchtaanvallen zouden volgen en dat het daarom verstandig was in het bijzonder in het zuiden uit de buurt van potentiële doelen te blijven, invloed uitoefende bij het afzien van verdere gevechten tegen de VRS. Maar met het besluit zelf de enclave te verlaten, de organisatie en het verloop ervan had Dutchbat niets van doen. Dutchbat hoorde er ook pas van toen de colonne al op weg was. De tocht en de massa-executies die zouden volgen, speelden zich buiten hun gezichtsveld af. De kernachtige samenvatting dat de Moslims ‘onder de ogen van Dutchbat’ werden vermoord is dus voor deze massamoord onjuist.

Het lijkt geen twijfel dat de massa-executies zijn uitgevoerd door Bosnisch-Servische eenheden. Evenmin dat dit georganiseerd gebeurde. De hypothese dat het geheel om een spontane en uit de hand gelopen wraakactie zou zijn gegaan, houdt geen stand. Daarvoor is de schaal waarop werd vermoord te groot. Slechts bepaalde moordpartijen van geringer omvang kunnen wél als zodanig worden beschouwd. De vraag hoe de besluitvorming precies is geweest en bij wie met welk motief het initiatief heeft gelegen, is helaas niet helemaal sluitend te beantwoorden. Maar het is wel mogelijk een plausibele reconstructie op hoofdlijnen te geven.

Het is niet waarschijnlijk dat de massamoorden in deze specifieke vorm en omvang ruim tevoren zijn beraamd. Dat was bij alle gruwelijkheden en gewelddadigheid in de oorlogen in het voormalig Joegoslavië ook niet het gebruikelijke patroon. In de orders voor de verovering van de enclave werd juist gewezen op de noodzaak van handhaving van de wetten en gebruiken van de oorlog. Dat is wellicht als een met een forse korrel zout te nemen plichtmatige opmerking te beschouwen, maar wijst toch niet op reeds beraamde massa-executies.

Plausibeler is dat aan Bosnisch-Servische zijde werd gerekend op een overgave van de ABiH-militairen en een deportatie (evacuatie zou men zelf vermoedelijk zeggen) van de bevolking uit de enclave na ‘screening op oorlogsmisdadigers’ en afvoer van de militairen naar kampen voor krijgsgevangenen. Het besluit tot massa-executies, waarvoor geen geschreven bevel is gevonden, werd hoogstwaarschijnlijk genomen na 11 juli, toen duidelijk

werd dat de uitbraak onder leiding van de 28e divisie de afhandeling van zaken zoals voorzien onmogelijk maakte.

Op de achtergrond speelde als motief zeker de krachtige wil het gebied voor de Bosnische Serven te reserveren en dus van Moslims te ‘zuiveren’. Herhaaldelijk was al gebleken dat bij zulke acties moordpartijen niet werden geschuwd, zij het dat deze schaal zeer uitzonderlijk was. Haatgevoelens, die in deze oorlogstijd zo waren aangewakkerd, waren eveneens van belang. Mladić’ triomferende toespraak, waarin hij Srebrenica als geschenk aan het Servische volk teruggaf na de vele vernederingen die het in de loop der eeuwen door de ‘Turken’ had moeten ondergaan, onderstreepte die haatgevoelens nog eens.

Meer specifiek voor Srebrenica kan daaraan het motief van wraak worden toegevoegd. Wraak niet alleen voor wat er in een verder verleden had plaatsgevonden. Maar ook wraak voor de gebeurtenissen in Oost-Bosnië (niet het minst in Srebrenica) in de eerste fase van de oorlog in 1992 en 1993, toen veel bloed was gevloeid, en voor de gewelddadige uitvallen van de ABiH uit de enclave sindsdien tot zeer recent in het voorjaar van 1995. Niet toevallig werden na de val voormalige Servische bewoners van Srebrenica en omgeving gesignaleerd op zoek naar bepaalde individuen met wie zij kennelijk iets wilden verrekenen.

Bovenop deze motieven van etnische zuivering, haat en wraak werd de VRS in de situatie van 12 en 13 juli geconfronteerd met de uitbraak van de 28e divisie. Dat was voor de VRS een volledige verrassing, die heel slecht uitkwam en grote irritatie wekte. Het kan als de uiteraard onbedoelde en niet voorziene *trigger* tot de massamoord worden beschouwd. Mladić had net de verovering van Srebrenica als voltooid geproclameerd en bekend gemaakt dat nu de aanval op Žepa kon worden ingezet. Daarbij was die uitbraak zeer hinderlijk. Opeens was er de noodzaak ook ten noorden van Srebrenica het gevecht aan te gaan, en het probleem van de (krijgs)gevangenen werd er ernstig door gecompliceerd.

Zo leidde een cumulatie van motieven en problemen tot het besluit de Moslim-mannen zonder meer uit de weg te ruimen door hen te vermoorden. Dat kon onmogelijk zonder organisatie. Niet lang van tevoren gepland, maar deels improviserend als uitweg uit een ‘probleem’. Veel wijst erop dat het om een centraal gegeven bevel is gegaan, waarna eerst speciale troepen zijn ingezet, maar vervolgens ook reguliere VRS-eenheden, vooral van het Drina-korps, op sleeptouw zijn genomen bij de afrekening met de mannen uit Srebrenica.

Militair gezien was de colonne, die langzaam door een lastig gebied vol mijnen door de bossen trok, een eenvoudige prooi voor de oppermachtige Bosnische Serven. Dit temeer omdat de moeizame onderlinge communicatie in de zeer langgerekte colonne grotendeels via gemakkelijk af te luisteren radioverbindingen verliep. Snel en doeltreffend werd de colonne gelokaliseerd en beschoten. Vooral bij het oversteken van wegen, waarbij het in een aantal gevallen tot gevechtshandelingen van beide zijden kwam, vielen veel slachtoffers. Van de militairen onder die slachtoffers zou in zekere zin gezegd kunnen worden dat zij sneuvelden in de oorlog die gaande was.

Dat gold in ieder geval niet voor het lot van de vele gevangenen, militairen zowel als burgers. Juist bij het nemen van gevangenen en bij hun verdere behandeling raakten aan Bosnisch-Servische kant alle remmen los. Hartverscheurende taferelen speelden zich af. Op bepaalde plaatsen, bijvoorbeeld in Kravica en de Dom Kultura in Pilica, werden de Moslims op beestachtige wijze afgeslacht. In deze acties werden ook de mannen betrokken die in Potočari bij de afvoer van de bevolking naar Tuzla van de vrouwen waren gescheiden. De eerder gememoreerde trieste balans was tenminste 7.500 vermiste Moslims uit Srebrenica, van wie omstreeks 6.000 bij de massa-executies omkwamen.

Dat aan Bosnisch-Servische zijde in dit stadium massamoord de bedoeling was, is ook duidelijk doordat na de gevangenneming geen maatregelen werden genomen om na te gaan of zich onder hen ‘oorlogsmisdadigers’ bevonden, geen voorbereidingen werden getroffen om kampen voor krijgsgevangenen in te richten of krijgsgevangenen uit te wisselen, er geen eten en drinken werd georganiseerd, identiteitsbewijzen werden vernietigd en geen onderscheid werd gemaakt tussen combattanten en non-combattanten. Logistieke problemen verhinderden dat de gevangenen snel naar de soms wat verder weg gelegen executieplaatsen werden vervoerd. Juist dit feit dat de mannen niet direct bij de gevangenneming werden vermoord, maar naar speciale executieplaatsen werden vervoerd is een duidelijke aanwijzing voor opzet. Het lijden van de gevangenen werd er, bij ontbreken van voedsel en drinken, door vergroot. Pas na de voltooiing van de deportatie van de vrouwen en kinderen uit Potočari kwamen meer transportmiddelen beschikbaar.

Ook in Bosnisch-Servische kring werd na verloop van tijd ingezien dat het hier om een excessieve uitbarsting van geweld was gegaan, blijkens de pogingen die later werden gedaan om (de schaal van) het moorden te verhullen. Lijken werden weer opgegraven en op meer afgelegen plaatsen opnieuw begraven. Dat ontging het spiedend oog van satellieten en verkenningsvliegtuigen ditmaal niet. Tijdens de dagen van de massa-executies zelf was overigens het onbeschermd gebruik van radioverbindingen (in de dagen voor de aanval op Srebrenica juist zo zorgvuldig vermeden) aan Bosnisch-Servische zijde oorzaak dat de *intercepts* daarvan in het Internationale Joegoslavië Tribunaal gebruikt konden worden als bewijs. De vroegste berichten kwamen overigens van diegenen, die door onzorgvuldigheden in de uitvoering aan de dood ontsnapten. Zij konden van hun gruwelijke ervaringen en de massaslachting getuigen.

Bij het ontbreken van een schriftelijk bevel en onderling tegenstrijdige verklaringen (of zwijgzaamheid) bij de voornaamste politieke en militaire autoriteiten is de verantwoordelijkheid van het besluit tot massamoord niet exact vast te stellen. Maar het is niet moeilijk de groep van meest betrokkenen aan te wijzen. Alles wijst op een centraal besluit door de Generale Staf van de VRS. Voor politieke of militaire afstemming met Belgrado zijn geen aanwijzingen en dat is voor deze massamoord ook niet erg waarschijnlijk. Moeilijker is de vraag naar de afstemming met de politieke top in Pale. Karadžić was als opperbevelhebber degene die formeel de opdracht gaf Srebrenica en Žepa nadrukkelijk van elkaar te scheiden. Ook aan de inname van de hele enclave gaf hij zijn fiat. Of hij bij de daarop volgende gebeurtenissen betrokken was is onduidelijk. De slechte verhouding die hij met Mladić had wijst evenwel niet op een intensieve communicatie.

Hoe dan ook lag het zwaartepunt in militaire kring, en daarbij was de centrale rol van Mladić onmiskenbaar en niet aan twijfel onderhevig. Hij was dominant aanwezig in deze dagen en had duidelijk de leiding. Dat neemt de (mede)verantwoordelijkheid van anderen in leidende posities in het Drina-korps en in de speciale troepen niet weg. De commandanten van het Drina-korps, Krstić en Živanović, trachtten de verantwoordelijkheid op elkaar af te schuiven. Maar dat was niet goed mogelijk, net zomin als de verantwoordelijkheid ontkend kan worden van de commandant van de Bratunac Brigade, Blagojević, de commandant en de plaatsvervangend commandant van de Zvornik Brigade, Pandurević en Obrenović, en de stafofficier operaties van deze brigade, Jokić.

Hetzelfde geldt voor de groep van vertrouwelingen die Mladić om zich heen had verzameld: de plaatsvervangend chef-staf voor inlichtingen en veiligheid van de Generale Staf, Tolimir, het hoofd van de veiligheidsdienst van die staf, Beara, het hoofd van de veiligheids-

dienst van het Drina-korps, Popović, en de commandant van de Militaire Politie in de Generale Staf, Keserović. Een Bosnisch-Servische bron karakteriseerde hen als een groep moordenaars rond de paranoïde Mladić, die hem volgden als trouwe honden.

11. Terwijl zich ten noorden van Srebrenica – voor alle duidelijkheid nog eens: buiten het blikveld van Dutchbat – deze massamoord voltrok, was Dutchbat in Potočari met een eveneens zeer dramatische situatie geconfronteerd. De militaire taak was met de val in feite ten einde. Er bleef nog een belangrijke humanitaire over. Weliswaar werd logischerwijze op allerlei niveaus de wenselijkheid en mogelijkheid overwogen om Dutchbat direct uit het gebied terug te (laten) trekken. De meningen daarover liepen aanvankelijk uiteen. Maar al betrekkelijk snel werd overal, zonder dat de bezorgdheid over het lot van de blauwhelmen verminderde, ingezien dat er geen sprake kon zijn van vertrek zonder de bevolking van de enclave. Deze kon niet zonder meer aan de genade van de Bosnische Serven worden overgeleverd. Bezorgdheid over het lot van de vluchtelingen was evenzeer en volgens velen met meer reden op zijn plaats.

In feite waren de inwoners van de enclave nu allen vluchtelingen. Massaal begaven zij zich op 11 juli naar de compound van Dutchbat in Potočari. Ook die tocht was een verschrikking, als gevolg van beschietingen en de paniek die de nadering van de Bosnische Serven veroorzaakte. Vervolgens verbleven enkele tienduizenden Moslims in afwachting van hun deportatie twee tot drie dagen in Potočari, onder barre omstandigheden van chaos, grote hitte en gebrek aan voedsel en water. De mannen werden deels al vóór het transport door de VRS uit de menigte gehaald. De overigen werden van hun familie gescheiden toen ze naar de bussen en vrachtwagens liepen, waarna ze apart werden afgevoerd naar de executieplaatsen. Sommigen werden al in Potočari vermoord.

In deze chaotische en stressvolle situatie, die in menig geval om improviserend handelen vroeg, hebben de Dutchbatters overwegend gedaan wat zij konden om de vluchtelingen een helpende hand te bieden. Natuurlijk waren er die onder die stress bezweken en tot inactiviteit en geestelijke afwezigheid vervielen of op andere wijze disfunctioneerden. Maar anderen werden diep geraakt door wat zij zagen en vreesden en traden handelend op, zowel tijdens de tocht naar Potočari als in en rondom de compound daar. De Dutchbatters van de *blocking positions* en van observatiepost OP-M maakten in feite deel uit van de vluchtelingenstroom.

Eventuele stereotiepe negatieve gevoelens over de lokale bevolking bleken in deze omstandigheden zulk helpend en troostend optreden niet in de weg te staan. Er zijn later, ook uit de kring van voormalige vluchtelingen, verwijten van lafheid en onverschilligheid aan het adres van Dutchbat geuit. Onder andere mogelijke gevallen van overrijden van vluchtelingen werden in dat perspectief gesteld. Het is niet goed mogelijk precies vast te stellen op welke schaal zulke voorvallen zich hebben voorgedaan. Maar in ieder geval moeten zij steeds mede in het licht van de chaos en paniek op 11 juli worden gezien. Tekenend in dit verband is dat naast kritiek door vluchtelingen ook waardering is geuit voor persoonlijke blijken van medeleven en steun van Nederlandse soldaten.

In de enclave was de VRS oppermachtig. Commandant Mladić liet zich triomferend, intimiderend en bij tijd en wijle, vooral als er camera's waren, charmant en welwillend, enkele malen zien. Dit propagandaoffensief wekte bij veel Dutchbatters de indruk dat de VRS zich in het algemeen correct opstelde tegenover de bevolking. Maar buiten het oog van de camera's ging er vooral dreiging uit van het VRS-optreden. Ook die intimidatie en

dreiging met geweld werden door Dutchbatters gezien. Sommigen ondervonden het aan den lijve toen wapens en uitrusting werden geroofd. Duidelijk was ook dat er voormalige Servische bewoners van Srebrenica verschenen, die op zoek waren naar bepaalde individuen. Onmiskenbaar ging het hier om intentie tot wraak. Voorts liet de VRS weten de manlijke bevolking te willen ‘screenen’ op ABiH-militairen en vooral ‘oorlogsmisdadigers’. Ook dat stond in het licht van een afrekening met gebeurtenissen in het verleden.

In en rond de compound gaf in de praktijk veelal plaatsvervangend bataljonscommandant Franken leiding en hakte knopen door. Dat paste bij de taakverdeling die commandant Karremans en Franken steeds hadden aangehouden. Karremans hield zich ook in deze dagen vooral bezig met de contacten met hogere echelons en Den Haag en vooral moest hij de ‘onderhandelingen’ met Mladić voeren. Franken kwam in zijn positie voor tal van uitermate ingewikkelde dilemma’s te staan.

Van een bescherming van de vluchtelingen met behulp van wapens kon geen sprake zijn. Niet alleen de wanverhouding in militaire middelen tussen Dutchbat en de VRS verhinderde dat. Ook de aanwezigheid van een enorme opeengepakte massa vluchtelingen maakte effectief gewapend optreden onmogelijk. In wezen was sprake van een gijzelingssituatie waarin elk gewelddadig verzet op een bloedbad zou zijn uitgelopen.

Er was geen twijfel waar de hoofdtak lag. De afvoer van de bevolking stond bovenaan de agenda. Per saldo was dat de wens van alle partijen. De Bosnische Serven, met Mladić voorop, waren er zonder meer op uit Srebrenica en omgeving geheel van Moslims te ontdoen en het gebied zuiver Servisch te maken. Het in het openbaar gedane aanbod van een keuze, blijven of vertrekken, kan moeilijk als serieus worden opgevat.

Maar ook de vluchtelingen koesterden vurig de wens om te vertrekken. Velen hadden al eerder weg gewild en nu was de drang zeer hevig. Toen er bussen verschenen, ontstond een run om zo snel mogelijk een plaats te veroveren. Dat was een van de redenen voor Dutchbat om hierbij regulerend op te treden. Een andere was dat de vluchtelingen zo althans niet direct aan VRS-militairen waren overgeleverd. Ook voor Dutchbat was duidelijk dat er voor de Moslims maar één keus was: vertrek. Het was de vanzelfsprekende taak van Dutchbat daarop toezicht te houden en eraan mee te werken, ook al betekende dat assistentie bij etnische zuivering. Er traden daarbij wel verschillen in inzicht op over hoever Dutchbat daarin moest gaan.

De dilemma’s van Franken hadden dan ook geen betrekking op de medewerking aan de afvoer van de bevolking als zodanig. Ook de voedselsituatie en de hygiënische omstandigheden dwongen daartoe. Er was nauwelijks meer voedsel voorradig en er was gerechtvaardigde vrees voor epidemische ziekten. Kortom: er dreigde een humanitaire ramp. Snelle evacuatie was urgent.

Franken heeft later gezegd dat hij het gevaar van ontsporingen echter wel degelijk onderkende. Hij heeft daar, zo legde hij uit, toen geen ruchtbaarheid aan gegeven, om te voorkomen dat er paniek zou uitbreken, die op een directe ramp zou uitlopen. Een massamoord kwam weliswaar ook bij hem niet op. Maar wel dat de VRS zich niet aan de regels zou houden en dat daar in het ergste geval – dat was in de oorlog in Bosnië eerder vertoond – ook doden bij zouden kunnen vallen. Vandaar dat hij bij allerlei beslissingen steeds mede in het oog hield of daardoor de evacuatie in gevaar zou kunnen komen of vertraagd zou worden.

Dat is de achtergrond van zijn beslissing niet te proberen de scheiding van mannen en vrouwen te verhinderen, zonder dat Dutchbatters daar voorzover bekend actief aan deelnamen: ‘We accepteerden dat het lot van de mannen onzeker was en dat ze inderdaad onder de

meest walgelijke omstandigheden terecht konden komen.’ Overigens was in het licht van de wetten en gebruiken van de oorlog het apart nemen van de weerbare mannen om te zien of onder hen wellicht krijgsgevangen te nemen militairen waren, niet ongebruikelijk of verboden. Ook medewerking aan het opstellen van lijsten, wat vele doelen kon dienden, was niet ongebruikelijk om later te kunnen nagaan waar de betrokken individuen waren gebleven of om verkeer over de confrontatielijnen van de strijdende partijen mogelijk te maken.

Ook andere later omstreden beslissingen van Franken kunnen gezien worden tegen deze achtergrond. Dit gold bijvoorbeeld de toelating tot de compound en het plaatsen op lijsten van lokaal personeel en hun familieleden. Vooral het lot van de familie Nuhanović kreeg later veel aandacht. Algemeen was bij UNPROFOR bekend hoe streng de controles van de VRS waren op verplaatsingen van personen en welk belang daarbij de benodigde schriftelijke toestemmingen hadden. Franken beschouwde het als een te groot risico dat de VRS bij de onvermijdelijk geachte inspectie op iemand zou stuiten die geen of twijfelachtige papieren bezat. Dat zou het lot van de anderen in gevaar kunnen brengen. Hij weigerde daarom de broer van tolk Nuhanović op de lijst te zetten van personen die met Dutchbat mochten vertrekken. Diens vader mocht wel blijven, omdat hij als vertegenwoordiger van de vluchtelingen had deelgenomen aan een van de besprekingen van Karremans met Mladić en op die grond recht had op een vrijgeleide. Hij verkoos echter bij zijn familie te blijven en is, naar later is gebleken, samen met zijn zoon gedood, terwijl ook zijn echtgenote is omgekomen. In zeker één ander geval, dat van de elektricien Mustafić, is iemand niet op de lijst opgenomen die daar wel recht op had. Communicatiestoornissen binnen het bataljon leidden hier tot een fataal gevolg.

Voor dit soort onmogelijke dilemma’s boden de regels geen aanknopingspunten. Franken maakte afwegingen in de wetenschap dat er, wat hij ook deed, voor (delen van) de bevolking of individuen risico’s aan verbonden waren. Bij andere beslissingen was dat evenzeer het geval. Hij koos wezenlijk voor het voorkomen van een humanitaire ramp, die allen zou treffen. Dat had verregaande consequenties voor de mannen onder de aanwezigen, een duidelijke minderheid. Dat de consequentie massamoord was, wist hij niet en kon hij niet weten. Dat het erg kon worden wel.

Karremans werd ondertussen in de rol van UNPROFOR-onderhandelaar met Mladić gedwongen. Als commandant van de UNPROFOR-troepen in de enclave was hij in eerste aanleg ook de aangewezen persoon. Maar verder had in de rede gelegen dat UNPROFOR een afgezant van een hoger echelon en van gelijke rang naar Mladić had gestuurd. Dat is ook wel beproefd, maar Mladić wenste daar tijdens die eerste dagen op geen enkele wijze aan mee te werken. Op die hogere UNPROFOR-niveaus heeft men dit vervolgens niet met hardere middelen kunnen of willen afdwingen.

Nu werd Karremans degene op wie Mladić zijn beproefde intimidatietactiek kon loslaten. Met een combinatie van dreigementen en beloftes manipuleerde hij de Nederlandse commandant. De aanwezige camera’s konden daardoor beelden registreren die ten onrechte de suggestie wekten dat er een hartelijke samenwerking was tussen VRS en Dutchbat: Mladić en Karremans die gezamenlijk het glas hieven. Karremans was door zijn feitelijke positie als ‘verslagene’ en door zijn rang bij voorbaat de zwakste partij. Hij bleek niet tegen Mladić opgewassen. In wezen ging het ook niet om onderhandelingen maar om een dictaat. De enclave diende te worden ontruimd. Mladić gaf daarbij de valse belofte dat Dutchbat zelf die ontruiming volgens een plan mocht uitvoeren.

Het meeste gevoelige punt tijdens de onderhandelingen was de Bosnisch-Servische eis dat

alle mannen in de weerbare leeftijd eerst zouden worden gescreend op oorlogsmisdaden voordat zij konden vertrekken. Karremans heeft hiertegen een zwak protest laten horen. Daarbij verkeerde hij (maar ook Franken) ook later lange tijd nog in de onjuiste veronderstelling dat veel mannen na de screening alsnog met de rest van de bevolking naar Tuzla zouden gaan en dat de overigen als krijgsgevangenen naar kampen werden afgevoerd. Het is overigens onwaarschijnlijk dat een krachtiger protest iets bij Mladić, die in een overwinningsoes verkeerde, zou hebben uitgehaald. In strijd met de belofte begon de VRS op 12 juli zelf met de deportatie van de vluchtelingen. Dutchbats pogingen om deze konvooien te begeleiden en zo zicht te houden op wat er gebeurde, slaagden maar zeer ten dele. Karremans maakte wel duidelijk dat zijn bataljon pas zou vertrekken nadat de bevolking was afgevoerd.

Behalve het schouwtoneel van een etnische zuivering is Potočari, zoals al kort aangeduid, ook de plaats geweest van een lokale wraakoefening. Het is uitermate lastig daar de precieze omvang van te bepalen. Met een grote marge lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat tussen de 100 en 400 mannen in de naaste omgeving van Potočari zijn vermoord. Dat is aanzienlijk meer dan wat in juli 1995 op basis van meldingen door Dutchbat werd vermoed. Dat roept de vraag op waarom deze meldingen van Dutchbat over wat toch wel in de zeer directe nabijheid was gebeurd zo beperkt waren.

Een verklaring daarvoor is dat, enkele uitzonderingen daargelaten, de VRS en de met hen samenwerkende ongeregelde troepen geprobeerd hebben hun daden aan het zicht van de Dutchbatters, UNMO's en vertegenwoordigers van MSF te onttrekken. Vandaar ook dat veel Dutchbatters later hooguit spraken van vermoedens dat het 'goed mis' was. Er bestaat echter de sterke indruk dat een aantal van hen wel degelijk meer dan vermoedens had. Dat dit later niet of nauwelijks door hen is gemeld, lijkt vooral verklaard te moeten worden uit de grote stress waaraan zij blootstonden. Dat leidde tot blikvernauwing en verdringing en bij sommigen tot ernstige psychische klachten na terugkomst in Nederland. In sommige gevallen zal ook hebben meegespeeld dat de zorg over het eigen overleven van deze hel belangrijker werd geacht dan het lot van de Moslim-mannen, die het Dutchbat zo moeilijk hadden gemaakt. Maar dat gold ook weer zeker niet algemeen.

Hoe dan ook, de interne communicatie binnen het bataljon faalde op 12 en 13 juli, toen deze moorden op de uit de menigte gehaalde mannen werden gepleegd. In het algemeen was het in die chaotische dagen een probleem om te onderkennen wat er zich precies afspeelde in en rond Potočari. Als gevolg daarvan heeft de bataljonsleiding maar weinig vernomen van wat er feitelijk gebeurde, ook inzake schendingen van de mensenrechten. Wat wel gemeld werd was overigens alarmerend genoeg: tot tweemaal toe waarneming van negen à tien lijken (waarbij onduidelijk bleef of het om één of twee groepsexecuties ging) en aanwijzingen dat bij verhoren in een huis nabij de compound mishandelingen plaatsvonden. Maar deze meldingen werden toch beschouwd als incidenten en ook zo gerapporteerd aan de hogere echelons.

Zelfs al is dit falen van de interne humanitaire rapportage in zekere mate verklaarbaar, het roept de vraag op waarom de bataljonsleiding zelf niet actiever is geweest om zich ervan te vergewissen of het inderdaad slechts om incidenten ging. In ieder geval Franken had immers sombere voorgevoelens. Kennelijk waren Karremans en hij gepreoccupeerd met andere zaken. Maar ook in de week na de evacuatie, toen er meer rust was, hebben zij niet gepoogd door een oproep of gerichte ondervraging gegevens over ernstige schendingen van de mensenrechten te verwerven. Ook Karremans en Franken zelf hebben in gesprekken met het NIOD daarover achteraf verbazing getoond. Zij delen deze verantwoordelijkheid overigens

met de functionarissen op de hogere niveaus. Deze konden bovendien al snel beschikken over andere informatie dan in de enclave aanwezig was. Vooral uit Tuzla kwamen verontrustende berichten.

12. Bij een nadere beschouwing over de bataljonsleiding van Dutchbat III, in het bijzonder overste Karremans en majoor Franken, is het moeilijk door de beeldvorming heen te kijken. Vooral commandant Karremans is in het openbaar hevig bekritiseerd. Dat is ook niet verwonderlijk. Hij was de commandant van een bataljon dat de enclave zonder tegenstand liet overnemen door de VRS. Hoezeer hier ook volgens de instructies was gehandeld, het is geen fraai beeld. Als er dan ook nog een massamoord volgt op een groot deel van de bevolking die men toch min of meer geacht werd te beschermen (ook al wist iedereen dat die bescherming meer symbolisch dan realistisch was), wordt het er allerminst beter op. Zelfs het feit dat die massamoord evident niet ‘onder de ogen’ van Dutchbat plaatsvond, blijkt het beeld later nauwelijks te corrigeren. En dat beeld straalt in de eerste plaats af op de commandant.

De reputatie van Karremans leed ook ernstig schade door een wel erg weinig mediageniek optreden. Hij getuigde nimmer van grote communicatieve gaven en op de persconferentie in Pleso oogde hij niet krachtig. Zijn eerder uitgesproken en ongelukkig geformuleerde waardering voor Mladić als militair leider wist hij nauwelijks te corrigeren. Zijn uitspraak ‘no good guys, no bad guys’ pakte erg slecht uit. In punt 13 wordt nader op deze persconferentie ingegaan. Toen beelden beschikbaar kwamen van zijn onderhandelingen met Mladić werd dat beeld van zwakte nog verder aangezet, zonder dat de vraag werd gesteld naar de context en representativiteit van de herhaaldelijk uitgezonden fragmenten. De indruk die bovendien in de media langdurig werd gewekt dat Defensie en dan vooral de landmacht een doofpotbeleid voerde, maakte het alleen maar erger. Die doofpot zou immers nodig zijn om alles wat mis gegaan was achter te houden. En dat falen sloeg dan toch vooral op Dutchbat en dus op de leiding in de eerste plaats.

Toch is het te gemakkelijk deze beeldvorming geheel op de media of de *mediaperformance* te schuiven. Ook buiten de publiciteit kreeg Karremans van insiders kritiek, ook vóór de val van de enclave. Dat gold voor waarnemers van zijn optreden van buiten het bataljon, voor en tijdens het verblijf in de enclave. Het gold ook het oordeel van heel wat Dutchbatters, zij het dat die kritiek vaak wel pas na afloop van de missie werd geuit, bijvoorbeeld tijdens debriefingsgesprekken.

Het is van groot belang voor een evenwichtige analyse van het optreden van de bataljonsleiding om te bedenken dat het bataljon eigenlijk vanaf het begin onder uiterst moeilijke omstandigheden heeft moeten werken. Reeds snel na aankomst werd het bataljon geconfronteerd met de Bandera-crisis, die de verhouding met de ABiH op scherp zette. In toenemende mate voerde voorts de VRS een ‘afknijpstrategie’, die niet alleen de bevolking trof maar ook Dutchbat, door manipulatie met de toestemming voor inkomende en uitgaande konvoeien en transporten. Het bracht twijfel aan de missie, gaf het bataljon het gevoel opgesloten te zitten (potentieel als schietschijf) en deed ernstig afbreuk aan de middelen en later zelfs aan de benodigde mankracht om te kunnen functioneren. Karremans’ mededeling dat hij het bataljon als niet volledig inzetbaar beschouwde, werd op hoger niveau (Janvier) als terecht aanvaard.

Indien de voorgenomen rotatie van Dutchbat III conform de bedoelingen eind juni of begin juli 1995 had plaatsgevonden, dan zou op dat tijdstip de balans zijn opgemaakt. Het is

niet louter speculatie om vast te stellen dat zo'n balans nog niet zo negatief zou zijn uitgevallen. Er zouden zeker problemen gesignaleerd zijn. Vermoedelijk zou een naar binnen gerichte houding zijn vastgesteld als gevolg van het ingeklemd zijn tussen de strijdende partijen en het gebrek aan contact met de wereld buiten de enclave. Maar als geheel zou de afweging toch zijn geweest dat onder moeilijke omstandigheden het hoofd moedig boven water was gehouden, in feite dus het oordeel dat de eerste dagen na de val domineerde. Minister Voorhoeve overwoog in die dagen zelfs een decoratie aan het bataljon toe te kennen in de persoon van zijn commandant.

Er bestaat dus een zeker gevaar de onvolkomenheden die zijn vast te stellen onevenredig uit te lichten (zeker in vergelijking met Dutchbat I en II, die nimmer zo publiekelijk de maat zijn genomen) tegen de achtergrond van de catastrofe die zich vanaf 6 juli voltrok. Maar omgekeerd moet worden opgepast deze overweging weer niet zover door te voeren, dat de scherpte uit de analyse verdwijnt. Het gaat te ver hier de moeilijke omstandigheden tijdens de aanval een goede afweging in de weg te laten staan. Uiteindelijk zijn militairen nu juist getraind om onder uiterst moeilijke omstandigheden te opereren. Een samenleving houdt een krijgsmacht in het bijzonder voor zulke uiterst moeilijke omstandigheden in stand.

Het optreden van de bataljonsleiding overziend kan worden vastgesteld dat deze, onder moeilijke omstandigheden opererend, er niet in is geslaagd de in zichzelf gekeerde en gedemotiveerde stemming in het bataljon door geïnspireerd leiderschap te doorbreken. Maar eveneens dat tot de hectische julidagen de meeste militaire en humanitaire taken onder verantwoordelijkheid van diezelfde bataljonsleiding naar behoren zijn vervuld. Het bataljon disfunctioneerde niet. Toen echter de VRS de aanval op de enclave opende was Dutchbat niet meer bij machte de loop der gebeurtenissen te bepalen. Daarbij moet worden aangetekend dat militaire verdediging van de enclave uitdrukkelijk niet tot de taak of instructies behoorde en dat passief opereren derhalve was voorgeschreven.

Gedurende de chaotische eerste dagen na de val van Srebrenica op 11 juli verzamelden zich vele duizenden vluchtelingen rond de compound in Potočari, waar het resterende deel van Dutchbat zich had teruggetrokken. De bataljonsleiding slaagde er niet in een volledig overzicht te behouden van wat zich afspeelde en dreigde zelfs af en toe ook intern de greep te verliezen. Maar uiteindelijk werden de door de omstandigheden ingegeven humanitaire taken zo goed en zo kwaad als het ging ter hand genomen, in de veronderstelling dat ook de vluchtelingen gebaat waren bij een snelle en ordelijke evacuatie. Veel hing in die omstandigheden af van het improviserende vermogen van individuele Dutchbatters en hun inzicht in wat wenselijk was. Majoor Franken trad vooral ter plekke op als beslisser en regulator. Overste Karremans vervulde in hoofdzaak de ondankbare taak van onderhandelaar met generaal Mladić. Of zij zo voldeden aan professionele eisen van leiderschap hangt af van wat men meent dat onder zulke omstandigheden van een bataljonsleiding verwacht moet worden. Alles achteraf beijkend kunnen op verscheidene punten kritische opmerkingen worden gemaakt.

Deze kritische opmerkingen betreffen in de eerste plaats een reeks van afzonderlijke kwesties, die elders in deze epiloog (en veel uitvoeriger in het eigenlijke rapport met bijlagen) worden beschreven en geanalyseerd. Nagelaten is in de slechte verhoudingen in en met de medische dienst duidelijk orde op zaken te stellen. Mogelijkheden tot het verwerven van *intelligence* zijn veronachtzaamd, in het bijzonder door de beperking van de bewegingsvrijheid van de JCO's van *Bosnia Herzegovina Command* in de enclave. Voor de uitvoering van de *blocking positions* zijn niet steeds erg duidelijke orders gegeven. Er was onbegrip omtrent

de aanvraagprocedures en (on)mogelijkheden van luchtsteun. De wijze waarop (aanwijzingen voor) ernstige misdragingen door Bosnische Serven zijn waargenomen en gerapporteerd aan hogere niveaus, kan de toets der kritiek niet doorstaan.

De gang van zaken bij de onderhandelingen met Mladić, hoe ongelukkig ook, kan Karremans toch niet ernstig worden aangerekend. Bij de kwestie van het meewerken aan de afvoer van de bevolking, hoewel zeker niet aan alle garanties voor een veilige afloop voor allen was voldaan, geldt dat een keuze in een moeilijk dilemma is gedaan (bij vasthouden van de bevolking in Potočari dreigde een humanitaire ramp) die gebillijkt kan worden.

In de tweede plaats moet iets langer worden stilgestaan bij de verhouding tussen Karremans en Franken. In het militaire bedrijf wordt de zichtbaarheid van de commandant als zeer belangrijk beschouwd. Commandanten dienen volgens de literatuur en ook volgens de zogeheten landmachtdoctrine goed contact met hun manschappen te hebben. Dat is van belang voor het groepsverband, voor de informatievoorziening van binnenuit, voor het onderkennen van problemen en potentiële conflicten, en voor de motivering. Daarbij is de tweede man zijn vanzelfsprekende secondant, die veel uitvoerende taken uit handen neemt, juist ook om de commandant de gelegenheid te geven veelvuldig aanwezig te zijn waar het werk wordt gedaan.

Dit nu was in opvallende mate niet het geval in Dutchbat III. Karremans en Franken hadden een heel andere taakverdeling, waarbij juist Franken degene was die veelvuldig ter plaatse was terwijl Karremans in het hoofdkwartier de zaken overzag en leiding gaf. Hoewel in feite van onhelderheid in de gezagsverhoudingen geen sprake was en Karremans en Franken zich ook niet uit elkaar hebben laten spelen, wekte dit hier en daar wel een verkeerde indruk. Zo kwam het voor dat Dutchbatters meenden dat Franken de feitelijke commandant was. In ieder geval was hij de man die in de praktijk meestal de orders gaf. Ook buitenstanders konden die indruk krijgen.

Nu was dit feit ook tijdens de voorbereiding van Dutchbat III opgevallen. De waarnemend commandant van de Luchtmobiele Brigade, kolonel Lemmen, had ook het gevoel dat er iets wrong. Maar omdat alles toch wel marcheerde binnen het bataljon meende hij onvoldoende argumenten te hebben om in te grijpen, wat inderdaad zeer ongewoon zou zijn geweest. Voor de periode van Dutchbat III in de enclave geldt eigenlijk hetzelfde. Meer dan één waarnemer zag dat Karremans en Franken een ongebruikelijke taakverdeling hadden. Wat dat precies voor effect had was moeilijk te zien. Maar ook hier kon gezegd worden dat ondanks de niet bijzonder goede indruk die Dutchbat maakte, de meeste taken min of meer naar behoren werden uitgevoerd.

Het is ook onjuist een direct verband te leggen tussen deze eigenaardige taakverdeling aan de top van het bataljon en wat er verder mis zou zijn gegaan tijdens de aanval van de VRS, de val van de enclave en de schokkende gebeurtenissen daarna. Daarvoor zijn geen concrete aanwijzingen. Franken en Karremans hadden een manier gevonden om samen te werken. In zekere zin vulden zij elkaar ook goed aan. Karremans als de man die de zaken analyseerde en rapporteerde (het contact met hogere echelons en met Den Haag liep grotendeels via hem); Franken als de doener die de beslissingen voor de dagelijkse leiding nam.

Franken was de man van de praktijk, veel meer troepenofficier ook dan Karremans. Deze laatste waardeerde Franken daarom en gaf hem de ruimte. Franken op zijn beurt vulde die ruimte als vanzelfsprekend. Onontkoombaar speelde hij daardoor in de dagelijkse praktijk een dominante rol en overvleugelde hij in ieder geval intern zijn commandant. Samen maakten zij er in de moeilijke omstandigheden het beste van. Ook achteraf zijn zij elkaar,

hoewel er zeker grote verschillen in inzicht en appreciatie waren, in het openbaar in wezen niet afgevallen.

Opvallend is nog dat Franken wegens zijn gestrengheid in disciplinehandhaving en uniformvoorschriften niet altijd werd gewaardeerd in het bataljon. Toen het eerst al ten tijde van de Bandera-crisis, maar vooral later tijdens de aanval van de VRS en de val van de enclave erop aankwam, dwong hij echter (net als de eveneens rechtlijnige compagniescommandant kapitein Groen) respect en alsnog waardering af. Een dergelijke omslag deed zich niet voor ten aanzien van Karremans, op wie zowel ondanks als juist door zijn relatieve onzichtbaarheid toch veel kritiek kwam. Zoals zo vaak richtte de kritiek zich uiteindelijk vooral op de commandant. Die draagt dan ook de eindverantwoordelijkheid voor wat er in zijn eenheid geschiedt.

13. Nadat de deportatie van enclavebewoners op 13 juli was voltooid, stonden vrijwel alle andere activiteiten in het teken van het vertrek van de nog resterende gewonden, Dutchbat zelf, en het lokale personeel van zowel bataljon als MSF en UNHCR. Op 22 juli arriveerde het bataljon in Zagreb, waar het hoofdkwartier van UNPROFOR was gevestigd. Een week eerder was daar al een groep van 55 voormalige gegijzelden aangekomen, afkomstig van door de VRS ingenomen OP's, evenals een medisch team dat op 15 juli toestemming had gekregen van de VRS om Potočari te verlaten.

Het verblijf van de Dutchbatters in Zagreb was om twee redenen van belang. Om te beginnen vonden hier de eerste debriefings plaats, die tot doel hadden te achterhalen wat er zich tijdens en na de val had afgespeeld. Daarnaast vond in Zagreb de eerste grote confrontatie met de pers plaats. Die ontmoeting bleek van veel invloed op de latere beeldvorming over Dutchbat en Defensie.

Dutchbat arriveerde in Zagreb vermoeid, geëmotioneerd en ontdaan door wat men had meegemaakt. Bij de meesten was de voornaamste wens snel terug naar huis te gaan. Het thuisfront wachtte al geruime tijd met ongeduld, en dat hielp niet bij het zoeken van de antwoorden op tal van dringende vragen. Enkele Dutchbatters waren overigens juist heel gretig om hun verhaal te vertellen, verontwaardigd over wat zij vanuit hun perspectief hadden gezien en meegemaakt.

Opluchting over de veilige aankomst was er bij de opvangsters zeker. Maar tegelijk waren de vele verontrustende verhalen vooral over het lot van de bevolking voor veel autoriteiten en zeker ook voor de pers een punt van bezorgde aandacht. In eerste aanleg werd Dutchbat opgevangen door een reeks personen van uiteenlopende herkomst en met uiteenlopende vragen. Er kwamen hoogwaardigheidsbekleders, onder wie de kroonprins en minister-president Kok. Maar er waren vooral ook debriefers van verschillende soort. Vanuit Nederland voor een psychologische debriefing, vanuit de landmacht voor een operationele debriefing en vanuit de VN voor hetzelfde. De vragenstellers hadden bovendien belangstelling voor waarnemingen van schendingen van de mensenrechten.

Enigszins ongewoon was de aanwezigheid van vertegenwoordigers van de Sectie Militaire Geschiedenis (SMG), op speciaal verzoek van de bevelhebber van de landstrijdkrachten, generaal Couzy. Snelle documentatie van wat er gebeurd is behoort tot de normale taken van de SMG, maar het was toch opmerkelijk dat zij er al zo vroeg en ter plekke bij waren. Couzy had de SMG dan ook ingeschakeld omdat hij antwoord wilde op een paar bijzondere vragen. Behalve om een feitelijke reconstructie draaiden die om de vraag of wellicht bepaalde Dutchbatters onderscheidingen verdienden, om de gang van zaken bij de *blocking position*,

om de luchtsteun en om de interne verhoudingen bij Dutchbat (Couzy waren verhalen ter ore gekomen over de bataljonsleiding). Maar het ging Couzy ook om de communicatie tussen het DCBC en de KL Crisisstaf, die niet vlekkeloos was verlopen. De gaten in de informatievoorziening van de bevelhebber in relatie tot het DCBC vormden de verborgen agenda van Couzy. Dit deel van de opdracht moest dan ook ‘strikt geheim’ blijven.

Veel kans op eigen diepgaand onderzoek kreeg de SMG niet. Voorafgaand aan het vertrek naar Zagreb was een speurtocht naar documenten gestart. In de praktijk in Zagreb kwam het neer op meedraaien in de debriefingsploegen. De commandant van de Luchtmobiele Brigade, generaal Bastiaans, speelde daarin de hoofdrol. Door de korte tijd en door het drukke programma van de Dutchbatters leverden die gesprekken een fragmentarisch beeld op. Bovendien waren er nog veel andere onzekere factoren; een dominerend *frame* (bijvoorbeeld later de opzet van de Bosnische Serven om de Moslims uit te moorden) was er nog niet.

Wel tekende zich een begin af van een centrale vraagstelling, en wel de ‘genocide-vraag’, of meer in het algemeen de grootscheepse schending van mensenrechten. Vooral de berichtgeving van de overlevenden die in Tuzla gearriveerd waren speelde daarbij in een rol. Maar door de *setting* van de opvang van de vluchtelingen op het lokale vliegveld bestond er wel aarzeling of het wellicht niet om overdreven verhalen met een propagandistische bedoeling ging.

Aan Nederlandse zijde vielen uiteenlopende benaderingen waar te nemen. Minister Pronk sprak, verontrust geraakt tijdens een bezoek aan Tuzla van 15 tot 17 juli, in een uitzending van *Nova* van 18 juli als eerste onverbloemd van genocide. Ook de ministers Van Mierlo en Voorhoeve toonden zich bezorgd, zij het meestal in voorzichtiger bewoordingen, aanvankelijk mede met het oog op de veiligheid van Dutchbat zolang het zich nog in een kwetsbare positie in de voormalige enclave bevond.

Couzy daarentegen koos voor een zeer terughoudende opstelling. Daaraan lag om te beginnen de lading en volkenrechtelijke betekenis van het begrip genocide ten grondslag. Pronk had om dat soort precisie niet gemaald en het woord in veel bredere en algemene zin gebruikt. Maar Couzy suggereerde in zijn reacties bovendien dat het wel meeviel. Wel met de slag om de arm dat hij uitsluitend sprak op basis van informatie verkregen via Dutchbat. Zo schoof hij de mogelijkheid van eventuele (indirecte) betrokkenheid van Dutchbat ver weg. Dat hing samen met zijn onzekerheid over wat er in de enclave allemaal was gebeurd en zijn wens om in dit opzicht het imago van Dutchbat en de landmacht te beschermen. Juist op grond van wat hij in alle vaagheid en onvolledigheid vernam, had hij echter ook kunnen concluderen dat er reden was voor alertheid en verder onderzoek.

Dit verschil in benadering van het vraagstuk uitte zich pregnant tijdens de persconferentie die in Zagreb werd belegd op zondag 23 juli 1995, de dag voor het vertrek van Dutchbat naar Nederland. Die persconferentie werd *live* uitgezonden in Nederland, waar zeer veel belangstelling voor de gebeurtenissen was. Achteraf gezien – in eerste instantie drong het nog niet tot iedereen door – is hier erg veel mis gegaan. De voorlichters van Defensie en de landmacht waren er niet in geslaagd om in de chaos op die dag een en ander goed met Couzy en Karremans voor te bereiden. De tijd om de eventuele effecten van bepaalde adviezen te doordenken ontbrak evenzeer.

De tegenstelling tussen de benadering van Couzy en die van de eveneens aanwezige Voorhoeve ontging de verzamelde journalisten niet. Vooralsnog kon de verklaring dat de een slechts conclusies trok uit wat hij van Dutchbatters had vernomen, terwijl de ander zich op internationale berichtgeving baseerde, nog voldoen. Later zou dat niet meer lukken en

zou in de zoektocht naar wat er precies was gebeurd en waargenomen de fundamenteel verschillende houding tegenover informatieverwerving en informatieverstrekking tussen Couzy en Voorhoeve de defensieorganisatie ernstig parten spelen.

In eerste instantie was het optreden van Karremans schadelijker voor het imago van Dutchbat en Defensie. Achteraf kan de vraag worden gesteld of de verantwoordelijke autoriteiten Karremans wel aan deze beproeving hadden mogen onderwerpen. Communicatie was duidelijk niet zijn sterkste kant; hij was zeer vermoeid en bovendien geïrriteerd, zo niet gewoon kwaad, over de bejegening die hem tijdens de debriefing te beurt was gevallen, en de voorbereiding van de persconferentie was zeer onvolledig geweest.

Hoe het zij, zijn optreden met een ongunstige uitstraling bleef lang hangen. Speciaal de al genoemde uitspraak over ‘no good guys, no bad guys’ was een blijver. Een aantal uitlatingen die ongelukkig vielen, hingen samen met een bepaalde visie op de onderlinge verhoudingen tussen de strijdende partijen. Karremans wilde duidelijk maken dat niet alleen de Bosnische Serven agressie vertoonden en geweld gebruikten. Daarbij wees hij op de uitvallen van de ABiH, en in dat verband noemde hij een aantal van 192 dorpen die in 1993 zouden zijn platgebrand en uitgemoord. Dat was echter wel een erg hoog getal en kon gemakkelijk als Servische propaganda worden afgedaan.

Het lukte Karremans ook niet goed een eerdere onhandige uitspraak over Mladić te corrigeren. Bij de grensoverschrijding naar Kroatië was Karremans bij toeval op twee journalisten gestuit en die hadden uit zijn mond opgetekend dat hij Mladić als een groot militair strateeg beschouwde. Nu, op de persconferentie, noemde hij hem ‘geenszins een goed veldheer’, maar sprak hij ook over een ‘heel correcte’ operatie.

‘No good guys, no bad guys’ was een suggestie van voorlichter W.P. Hartman, bedoeld om de verhouding tussen de strijdende partijen te karakteriseren. Het pakte faliekant verkeerd uit, omdat veel journalisten de ernstige moordpartijen door de Bosnische Serven wél voor zeer waarschijnlijk hielden. In brede kring leefde toch al een heel ander idee over agressors (vooral Serven) en slachtoffers (vooral Moslims). Vooral in de internationale persconferentie viel Karremans’ verhaal slecht. Voorhoeve, die zich toen achter de tafel had geschaard, probeerde het nog te corrigeren, maar slaagde daar nauwelijks in.

Zo werd deze persconferentie de opmaat voor een fundamentele omslag in de media. Dutchbat was over het algemeen een vriendelijke behandeling ten deel gevallen. Onder moeilijke omstandigheden deed het Nederlandse bataljon immers zijn werk. Ook tijdens de aanval op en vervolgens de verovering van Srebrenica was dat nog niet echt veranderd. Er was ook veel begrip getoond door journalisten, zoals de actieve Huys van *Nova*, voor de opvatting dat zolang Dutchbat nog in de enclave was terughoudendheid wenselijk was. De Bosnische Serven waren immers onberekenbaar.

‘Zagreb’ was de kentering. Er zijn verscheidene factoren die aan een verklaring daarvan kunnen bijdragen. Ten eerste was, in het licht van de schokkende ontsporing die had plaats gevonden, bij journalisten sprake van een zekere schaamte over de eigen volgzzaamheid tot dan toe. Deze neigde er nu toe in het tegendeel te verkeren. Ten tweede waren er begrijpelijke en deels ook juiste klachten over het gebrek aan informatie door Defensie. In Zagreb bijvoorbeeld werd de al geruime tijd wachtende pers behoorlijk op afstand gehouden van de Dutchbatters. Toevallig opgenomen beelden van *Nova* van Couzy die de Dutchbatters in algemene termen waarschuwde voor de te verwachten mediabelangstelling, werden in die context ten onrechte wel als een spreekverbod gezien.

Ten derde raakten de persoonlijke verhoudingen verstoord, met daarbij elementen van

jalousie de métier. Zo was Huys verbolgen over het feit dat zijn collega's de uitspraak van Karremans over Mladić kenden. Hij voelde zich op het verkeerde been gezet door Defensie, dat had gezegd dat er pas in Zagreb gesproken zou worden. In ruil voor zijn medewerking bepaalde zaken terwille van de veiligheid van Dutchbat niet uit te zenden, waren hem toezeggingen gedaan, die later niet volledig konden worden nagekomen. Huys ervoer de uitzending van de persconferentie op zondag, een dag dat *Nova* niet uitzond, als een schop tegen het zere been. Hij kreeg er overigens een optreden van Couzy op zaterdagavond voor in de plaats.

Al met al is duidelijk dat 'Zagreb' al voldoende elementen in zich droeg om de media voortaan Defensie uitermate kritisch te doen volgen. Centrale Organisatie en landmacht (Voorhoeve en Couzy) werden daarbij soms wel maar soms ook niet van elkaar onderscheiden. Sommige media – *de Volkskrant* en *Nova* zetten de toon – vervulden hun horzel-functie met veel inventiviteit en hardnekkigheid. Net als de debriefers zetten de journalisten de jacht op gegevens over 'Srebrenica' in. Zij vonden al snel voldoende betrokkenen die maar al te graag over hun ervaringen, emoties, ergernissen en kwaadheid over Defensie wilden praten.

In de publiciteit domineerde sinds Srebrenica misschien nog wel meer dan voordien een beeld van pikzwarte (vooral Bosnische) Serven en liebieblanke Moslims: beulen en slachtoffers. Met dat beeld hadden de meeste Dutchbatters grote moeite. Zij hadden een andere wereld gekend tijdens hun verblijf in de enclave. En hoezeer de Moslims uiteindelijk inderdaad de grote slachtoffers waren geworden, het enige Nederlandse slachtoffer in de enclave, Van Rensen, was door een ABiH-actie gesneuveld. Als daar nog bij kwam dat Dutchbat in de media kritisch werd besproken – en dat was nogal eens – dan droeg dat bij aan het gevoel onbegrepen te zijn door de Nederlandse samenleving, en niet in de laatste plaats door politiek en pers. Collectief en individueel maakte het ook het verwerken van de Srebrenica-ervaring niet gemakkelijker.

In dit verband zijn de beelden van 'het feestje van Dutchbat', die in het najaar van 1995 openbaar werden, verhelderend. Deze beelden met bierdrinkende en hossende Dutchbatters zijn bij uitstek symbool geworden van de onverschilligheid van Nederland, en Dutchbat in het bijzonder, over het lot van de bij massa-executies omgekomen Moslims. Zij werden keer op keer uitgezonden. Deze beelden blijken te zijn ontleend aan een videoband gemaakt door bataljonsvoorlichter W. Dijkema. Behalve hossende Dutchbatters zijn er anderen te zien die heel ingetogen aan tafels zitten. Het verhaal waarvan deze videoband enkele fragmenten bevat is heel anders dan de suggestie van louter feestvierende militairen.

Op de avond van 22 juli was er voor het in Zagreb gearriveerde bataljon (of wat daarvan restte) een barbecue. Aanvankelijk ging het er zeer rustig aan toe. Later veranderde de sfeer enigszins onder invloed van alcohol en muziek. Het kwam tot emoties rond het gevoel van zinloosheid van de dood van Van Rensen en het ophalen van herinneringen aan hem. Er ontstond een spontane herdenking waarbij op een bepaald moment de band op verzoek het Wilhelmus speelde. De tranen vloeiden rijkelijk. Na dit ontroerende moment kwam voor sommigen de ontlading – net als, zoals een aanwezige opmerkte, na een begrafenis wel gebeurt. In feite namen slechts enkele tientallen Dutchbatters aan het hossen deel.

De vraag dringt zich op hoe deze intern gemaakte beelden van een besloten bijeenkomst in de openbaarheid zijn gekomen. Reagerend op de oproep van Defensie om beeldmateriaal beschikbaar te stellen, leverde Dijkema zijn band bij voorlichting in. Hij drong er wel op aan om voorzichtig te zijn met bepaalde beelden. Hij kreeg te horen dat in het kader van het

beleid om alle verhulling te vermijden, de videobanden centraal in Hilversum zouden worden gedeponereerd bij de NOS, die ze ter beschikking kon stellen van belangstellenden. Zo kwamen ze in het najaar van 1995 in het openbaar, met alle gevolgen van dien.

De vervreemdende werking van de beelden in deze korte uitsnede was aanzienlijk. De suggestie werd gewekt dat de Dutchbatters in het volle besef van de massamoord onder de ogen van de pers aan het feestvieren waren. Alle drie de elementen van deze suggestie zijn onjuist. Het toont de macht van het selectieve beeld om een eigen werkelijkheid te creëren. De wijze waarop de tragedie Srebrenica in Nederland verder werd behandeld zou meer voorbeelden opleveren van het belang van beeldvorming.

14. In Zagreb was Defensie onder vuur van de media komen te liggen. Pijsnel was de stemming omgeslagen naar een overwegend zeer kritische benadering. Terug in Nederland voegden de parlementariërs zich in dit koor, al keerden zij ditmaal niet terug van reces. Politiek was de minister van Defensie, Voorhoeve, de aangesprokene. De informatieverwerking en -verschaffing werden in toenemende mate een kernprobleem. Steeds kwamen, als gevolg van spuurwerk van journalisten, nieuwe feiten boven water, waarvan de minister dikwijls niets wist. Pers en politiek eisten met des te meer klem informatie uit de defensieorganisatie. Het vermoeden nam toe dat gepoogd werd het blazoën van Dutchbat ten onrechte ongeschonden te houden. De minister liep voortdurend achter de feiten aan. Voorhoeve wilde vooral met dat doel een breed, allesomvattend onderzoek, waarbij de onderste steen boven zou komen. De al in Zagreb op beperkte schaal aangevangen debriefing moest daarom in Nederland op grote schaal worden voortgezet. Alleen zo zou een einde kunnen worden gemaakt aan de reeks affaires en onthullingen. Voorhoeve wilde bovenop de informatie zitten in plaats van er steeds achteraan te moeten hollen. Hij rekende daarbij op loyaliteit, steun en een goed gevoel voor politieke verhoudingen van de landmacht.

Maar zo ging het niet. De Koninklijke Landmacht had andere prioriteiten, waardoor de minister relatief laat en dikwijls inadequaat (of een enkele keer zelfs helemaal niet) werd geïnformeerd. Dat bracht in toenemende mate schade toe aan het imago van minister én KL. Binnen de landmacht vonden veel militairen dat de minister hen in de kou liet staan bij de behandeling van de affaires. Bovendien leefde bij de bevelhebber der landstrijdkrachten (BLS), generaal Couzy, het idee dat de minister – de verhouding tussen beiden was al lang niet goed – zich te veel met zaken bemoeide die Couzy als de zijne beschouwde. De missie van Dutchbat in Srebrenica was een KL-zaak geweest en moest dan ook door de BLS worden afgehandeld.

Couzy was van mening dat de debriefing een militair operationele zaak moest zijn, gericht op Dutchbat en geheel binnen de KL af te handelen. Daarin verschilde hij dus van mening met Voorhoeve. Toen beiden op 23 juli 1995 in Zagreb over een algehele debriefing spraken, hadden zij dus niet hetzelfde in gedachten. De minister doorkruiste met zijn streven naar een veel bredere aanpak in feite de plannen die de BLS koesterde. Eind juli werd dit duidelijk. Toch zou in de loop van de zomer de KL de debriefing volledig naar zich toe trekken.

Dat kon vooral gebeuren doordat Voorhoeve het te veel een blijk van wantrouwen jegens de KL vond om het onderzoek extern te laten verrichten. Formeel was het wel de minister die de opdracht gaf en er werden ook twee adviseurs aangesteld, oud-minister van Defensie De Ruyter en generaal b.d. Huyser. Maar omdat een schriftelijke instructie met duidelijke doelstellingen en randvoorwaarden uitbleef, werd het voor de KL alsnog mogelijk een eigen stempel op de feitelijke debriefing te zetten.

Bij die feitelijke debriefing was de Militaire Inlichtingen Dienst van de KL (MID/KL) prominent betrokken. Dat spoorde met de taakstelling van die dienst de BLS van allerlei informatie te voorzien om hem tot adequaat optreden in staat te stellen. Daarnaast speelde de Koninklijke Marechaussee (Kmar) een grote rol. Deze vormde procesmatig zelfs de ruggengraat van de operatie. Voor de Centrale Organisatie van Defensie was dat een garantie voor de integriteit en objectiviteit van het onderzoek. De Sectie Militaire Geschiedenis wist zich in de voorbereidingsfase uit de wat netelige positie waarin zij verzeild was geraakt te bevrijden door zich uit het debriefingsproces terug te trekken.

Voor de Kmar zelf was het een opluchting dat haar opsporingstaak, die zich in beginsel niet soepel liet combineren met het debriefen, via een regeling met het OM werd 'geneutraliseerd'. Deze regeling pakte echter zo uit, dat de kans buitengewoon gering was dat er misdragingen en eventuele strafbare feiten van Dutchbatters zouden worden aangemeld. Maar voor geen van de betrokkenen had dat toen prioriteit. In dit verband is de gang van zaken rond de inmiddels befaamde managementsrapportage opmerkelijk en tekenend. Het ging hier om een notitie die in een vroeg stadium door een kapitein van de Kmar in de marge van een ander onderzoek was gemaakt, met (aan)klachten over het functioneren van Dutchbat en de leiding van het bataljon. Hoewel verscheidene betrokkenen deze 'marap' moeten hebben gezien, onderkende niemand in de landmacht het als relevant. Alleen de commandant Kmar, generaal Fabius, vond het belangrijk genoeg om de minister er telefonisch over in te lichten.

Ook ander materiaal over gevoelige zaken, zoals strafbare feiten, het functioneren van de bataljonsleiding, de problemen rond het medisch handelen of de houding van Dutchbatters jegens de bevolking, leidde niet tot adequate informatieve passages in het uiteindelijke debriefingsrapport. Dat ging vooral in op zaken die ten tijde van het onderzoek speelden in de media en de politiek.

Dat het debriefingsrapport tekortschoot was Voorhoeve en zijn ambtenaren direct duidelijk bij de aanbieding ervan. Hét bewijs daarvan is de lange brief vol aanvullingen en 'context' van 30 oktober 1995 waarmee de minister het rapport aanbood aan de Tweede Kamer. Toch kon Voorhoeve politiek weinig anders dan het rapport prijzen. Wekenlang had hij zich vragenstellers van het lijf gehouden door naar het komende debriefingsrapport te verwijzen. Onmiddellijke erkenning dat het rapport niet goed was, zou bovendien de uitvoerende instantie, de KL, desavoueren en dat wilde hij niet. Kortom: Voorhoeve was de gevangene geworden van het debriefingsrapport.

Toch kwam hij er eind 1995 in eerste instantie nog redelijk goed mee weg. Twee lange zittingen voor het beantwoorden van Kamervragen en het einddebat op 19 december sloten een reeks van parlementaire debatten af over Srebrenica en Nederland c.q. Dutchbat. De Tweede Kamer viel op 19 december de minister niet fundamenteel af. Voorhoeve hield vol dat in de eerste plaats de Verenigde Naties hadden gefaald, maar verklaarde zich verantwoordelijk voor de fouten gemaakt na de val. De Kamer gaf toe dat ook zij verantwoordelijk droeg voor de tragedie die zich had voltrokken. Het feit dat er in dezelfde tijd in de media een discussie werd gevoerd over de verantwoordelijkheid van de VN bij het verlenen van luchtsteun aan Dutchbat en het vermoeden dat de VN de enclave Srebrenica moedwillig had opgegeven, had bovendien de aandacht wat van het gebrekkige debriefingsrapport afgeleid.

Maar op iets langere termijn heeft het debriefingsrapport inderdaad niet aan de doelstelling van de minister kunnen voldoen: een einde maken aan de stroom van ongecontroleerde

onthullingen. In die zin werkte de debriefing contra-productief. Zolang deze gaande was, reageerden ministerie en landmacht niet of nauwelijks op mededelingen in de media, in de hoop dat het debriefingsrapport afdoende zou zijn. Maar al spoedig na het verschijnen ervan kwamen er weer nieuwe onthullingen, juist over zaken die wellicht wezenlijker waren dan kwesties die wel waren behandeld: overrijden van mensen, 'ijzeren voorraad', weigeren van hulp aan gewonden, opstellen van lijsten van vluchtelingen of gewonden, negatieve houding tegenover Moslims, hulp bij scheiding van mannen en vrouwen, al of niet tijdig melden van waarnemingen en het functioneren van de bataljonsleiding. Maar ook meer Haagse zaken, zoals een onder verdachte omstandigheden mislukt fotorolletje, een (naar de pers) 'lekkende kolonel', een bunkerlek en de bevordering van Karremans, riepen vragen op.

Zo was onbedoeld de basis gelegd voor een blijvende terugkeer van het thema Srebrenica in media en politiek, steeds met een zware emotionele en politieke lading. De KL had zijn eigen stempel op de debriefing kunnen zetten en daarbij steeds voor de 'smalle' aanpak gekozen waar dat kon. Hierbij brak een gebrek aan politiek gevoel de KL op. Het zo veel mogelijk vermijden van onwelgevallige onderwerpen kwam als een boemerang terug. Want 'Srebrenica' bleef niet alleen met grote regelmaat de media beheersen, het bleef ook Defensie (Centrale Organisatie en landmacht) teisteren. De defensieorganisatie raakte er in een aantal opzichten vrijwel door verlamd. Voorhoeve slaagde er niet in deze patstelling te doorbreken. Vol ambitie aan zijn ministerschap begonnen, ook om de deelneming aan UNPROFOR in Srebrenica tot een succes te maken of althans correct af te handelen, was hij uiteindelijk verstrikt geraakt in de Haagse nasleep van de val van de enclave. Hoofdoorzaak daarvan lijkt te zijn geweest dat hij nooit greep op de defensieorganisatie als geheel had gekregen.

Dit duurde de verdere zittingsperiode van Voorhoeve voort. Toen in de zomer van 1998 met het nieuwe kabinet Kok II ook een nieuwe minister aantrad op Defensie, De Grave, dreigde deze nog in de eerste week van zijn ministerschap in eenzelfde situatie te raken. Hij besloot dat het heilloos zou zijn langs dezelfde weg als Voorhoeve voort te gaan: onthullingen in de pers, politieke commotie, moeizame informatievergaring, lange brieven aan het parlement. De integriteit van de defensieorganisatie stond zodanig ter discussie, dat krachtiger ingrijpen nodig was.

Dat resulteerde in een onderzoeksopdracht aan een prestigieus politicus en bestuurder, die niet meer in de frontlinie van de politiek stond, J.A. van Kemenade. Hem werd mede namens minister-president Kok gevraagd op zo korte termijn als verantwoord was te onderzoeken of er inderdaad sprake was van wat meestal eenvoudigweg 'een doofpot' (een te bondige term om adequaat uit te drukken wat er aan de hand was) werd genoemd. Een spoedige uitspraak hierover zou de bestuurlijke impasse moeten doorbreken waarin Defensie was geraakt. Ofwel er was inderdaad een doofpot, en dan moest er hard en diepgaand worden ingegrepen. Ofwel dat was niet het geval, en dan kon aan dat verhaal met kracht van argumenten een einde worden gemaakt.

Om een uitspraak te kunnen doen moest Van Kemenade natuurlijk onderzoek doen. Maar dat onderzoek stond niet in de eerste plaats in dienst van zogenoemde waarheidsvinding. In wezen ging het in de opvatting van de opdrachtgever en van de onderzoeker om een bestuurlijke problematiek. Van Kemenade concludeerde na betrekkelijk korte tijd, waarin hij een groot aantal betrokkenen over allerlei onderwerpen hoorde, dat het niet om een doofpot ging. Wel was hij in zijn rapport *Omtrent Srebrenica* in veel opzichten zeer kritisch over wat hij noemde blunders en slordigheden, over de slechte verhoudingen in het bijzonder tussen Centrale Organisatie en landmacht, over de moeite die Defensie had de

grote veranderingsprocessen waarin men verkeerde te verwerken en in opvallend krachtige bewoordingen over de debriefing en de rol van het OM.

Daarmee klaarde Van Kemenade bij Defensie inderdaad de bestuurlijke lucht. De opening was gemaakt om in de organisatie op een andere manier en in een andere atmosfeer te gaan werken. De intensieve media-aandacht kon door zijn rapport echter niet gestopt worden. Vrij snel kwam het weer tot nieuwe onthullingen en zelfs werd gesuggereerd dat Van Kemenade zelf niet integer te werk zou zijn gegaan en dat de conclusie van zijn rapport aan het onderzoek was voorafgegaan. Voor die beschuldiging is geen bewijs aangevoerd. Het probleem is wel dat het rapport van Van Kemenade, dat in opmerkelijk korte tijd (zes weken) was gemaakt, bij nadere bestudering onvoldoende overtuigingskracht had.

Van Kemenades conclusie over het onvermogen bij Defensie was zeker juist, maar te beperkt. Hoe kort het onderzoek ook had geduurd, het verzamelde materiaal (speciaal de gespreksverslagen) droeg voldoende aanwijzingen in zich om ook het spoor van onwil bij de landmacht als oorzaak van de haperende informatievoorziening bij Defensie te signaleren. Dit had ten minste kunnen leiden tot twijfel over de vroege conclusie tot onkunde als enige verklaring en daarmee tot de noodzaak het onderzoek voort te zetten. Kennelijk gaf de bestuurlijke wenselijkheid snel te komen met een rapport dat duidelijke taal sprak de doorslag.

15. De ‘tragedie Srebrenica’ werkte dus als ‘affaire’ diepgaand door in de Nederlandse politiek en het publieke debat. Het was niet de enige manier waarop ‘Srebrenica’ na juli 1995 een begrip met diepe lading bleef. Het geldt in de eerste plaats voor de overlevenden en de nabestaanden van de bevolking in de enclave: de oorspronkelijke Moslim-bewoners van Srebrenica en omliggende dorpen en de vele vluchtelingen die er verbleven. De gebeurtenissen hebben het leven van de meesten van hen verwoest.

In het bijzonder veel vrouwen van Srebrenica, de echtgenoten en moeders van de vermisten, die vroeger of later als omgekomenen moesten worden beschouwd, lijdten nog dagelijks onder wat hen is overkomen. Velen hadden voor de vestiging van de *Safe Area* al een reeks uitputtende en gruwelijke ervaringen achter de rug. Vervolgens liet een verblijf van twee jaar in een omsingelde veste niemand onberoerd. Zeker niet omdat de VRS een ‘afknijp’-strategie voerde om een humanitair onhoudbare situatie te scheppen. De aanval, de deportatie en de massamoord kwamen daar nog eens overheen. Nog steeds is het proces van opgraving en identificatie van de lijken niet voltooid. Met de vermoorden zijn zij de slachtoffers bij uitstek. In vele opzichten voelen zij zich door de rest van de wereld, in Bosnië en daarbuiten, in de steek gelaten.

De oorspronkelijke bewoners van Srebrenica leven thans in een soort diaspora, verspreid over de hele wereld. Vooral veel jongeren zijn uit Bosnië weggetrokken. In Bosnië zelf zijn er concentraties in Tuzla en Sarajevo. Maar van de oude stedelijke gemeenschap met een etnisch gemengde bevolking is niets over. Hoewel door de verdere ontwikkelingen Srebrenica in beginsel weer een plaats is waar Moslims kunnen wonen en veel Moslims ook daar hun lokale stemrecht uitoefenen, zijn maar weinigen echt teruggegaan. De vervreemdende situatie doet zich voor dat ook van de oude Servische bevolking, naar het lijkt, maar weinigen zijn teruggekeerd. De stad wordt vooral door nieuwkomers, vaak weer van elders verdreven, bewoond. Hun binding met stad en streek is gering. Srebrenica, dat in zich heeft een lieflijke en welvarende plaats te zijn, ligt er in feite treurig bij: beschadigd en verwaarloosd.

Ook bij de andere aanwezigen in de enclave, de Dutchbatters, heeft hun verblijf daar diepe sporen nagelaten. Hoewel zij terugkeerden in een wereld die vergeleken met Bosnië een oase van rust, veiligheid en welvaart is, hebben velen langdurig de psychische gevolgen van hun ervaringen in Srebrenica ondervonden. Sommigen in hevige mate tot op de dag van vandaag. De machteloosheid, angst, spanning, de dreiging van gevaar, incidenten en twijfel over eigen handelen bleven velen achtervolgen. Ook achteraf werden verscheidenen van hen geconfronteerd met angsten, stemmingen, schrikachtigheid, slaapstoornissen en relatieproblemen. Over de opvang en de nazorg waren velen niet te spreken. Het duurde enige tijd voor die nazorg gestalte kreeg in de vorm van 'terugkeerdagen' in kleiner verband, nadat was gebleken dat grote reünies niet werkten.

De ontvangst in Nederland, in een atmosfeer van publiek debat waarin zeer negatieve aandacht voor Dutchbat frequent voorkwam, droeg niet bepaald bij tot een goede en evenwichtige verwerking aan het thuisfront. Van begrip van hoe het volgens de Dutchbatters 'werkelijk' was kon in die atmosfeer weinig sprake zijn. Inmiddels leeft er meer waardering, in ieder geval op het persoonlijke niveau. Minister-president Kok heeft bij de opening van het Veteraneninstituut in Doorn op 10 mei 2000 bovendien publiekelijk uitgesproken dat de verantwoordelijkheid voor wat er gebeurd is niet mag worden afgewenteld op militairen die hun werk onder moeilijke omstandigheden en met inzet deden. Het is, aldus de minister-president, de politiek die de verantwoordelijkheid heeft en moet nemen.

Het is uiteindelijk ook de (internationale) politiek die aan de oorlog in Bosnië een einde heeft gemaakt. Hoewel de problemen als gevolg van de desintegratie van het 'oude' Joegoslavië nog bij lange na niet zijn opgelost, is de situatie minder desastreus dan in de zomer van 1995. In die zomer heeft de VN zich ontworsteld aan het 'doormodderscenario' waarin men zolang gevangen zat. 'Srebrenica' heeft daarin een grote rol gespeeld.

De val van Srebrenica op zich bracht het einde van de oorlog niet naderbij. Daarvoor was de enclave op het totale Bosnische strijdtoneel bij lange na niet belangrijk genoeg. Maar wel toonden Srebrenica en Žepa aan hoe weinig de strijdende partijen werden afgeschrikt door resoluties van de Veiligheidsraad en dreigementen van de VN het strijdtoneel te verlaten. De massamoord had ook een schokeffect in VN en NAVO. Volgens *Secretary of State* Christopher en de Amerikaanse ambassadeur bij de VN, Albright, was het ook dat schokeffect dat bijdroeg aan een omslag in het Amerikaanse beleid. De conferentie van Londen in juli 1995 trok een streep bij het bedreigde Goražde, waar onder andere Britse troepen lagen. Een wezenlijk element in de ontwikkelingen in die zomer was ook de verdrijving van de Serven uit Kroatië.

Zo kon de afschrikkingsgedachte nieuw leven worden ingeblazen. Ook de krampachtigheid bij de VN in het handhaven van de neutraliteit werd minder. De basis werd gelegd voor inzet van het luchtwapen zonder *smoking gun* als voorwaarde en de militairen kregen ruimere bevoegdheden om te reageren op incidenten. Ook omdat het gevaar van gijzeling van UNPROFORMilitairen geringer was nu Srebrenica en Žepa waren ontruimd, lag een actiever optreden in de rede.

De aanleiding werd de beschieting van de Markale-markt in Sarajevo op 28 augustus. VN en NAVO reageerden hard. De luchtacties verlamden de Bosnisch-Servische luchtverdediging. Van die actie (*Deliberate Force*) liep een directe lijn naar de overeenkomst van Dayton op 21 november 1995. Onder de nieuwe omstandigheden lieten de nog steeds tegenstribbelende partijen zich ten slotte dwingen tot een vrede. Ten opzichte van de vredesvoorstellen van de Contactgroep waren daarbij Srebrenica en Žepa 'geruild' voor delen van Sarajevo,

EPILOOG

een voorstel dat al veel eerder was gedaan, maar toen stuitte op hardnekkig en succesvol verzet van 'lokale hardliners'. Ten opzichte van het Vance/Owen-plan bracht Dayton, na twee jaar oorlog en vele doden bij alle strijdende partijen en bevolkingsgroepen, uiteindelijk slechts heel weinig verandering in de verdeling van het grondgebied.

Zo brachten de val van Srebrenica en de daarop gevolgde massamoord weliswaar niet direct een doorbraak in Bosnië, maar samen met de val van Žepa, de bedreiging van Goražde, de Kroatische opmars en de beschieting van de Markale-markt werd wel een beslissende wending teweeggebracht. Nederland speelde in deze fase geen enkele rol. Het werd zelfs van de conferentietafel geweerd. Het bleef wel op allerlei manieren militair aan de VN-missie in het voormalig Joegoslavië deelnemen, zij het dat het zich niet meer een enclave in liet sturen.

Daarnaast zijn de Nederlandse inspanningen op het terrein van de humanitaire hulp – zeker ook in Bosnië – zowel gouvernementeel als non-gouvernementeel aanzienlijk. Ook bij de uitzending van Dutchbat naar Srebrenica was dat al een belangrijk motief geweest. Een bijzondere aandacht voor Srebrenica uitte zich niet zozeer in projecten voor de stad zelf, zoals Dutchbat in zekere mate had geprobeerd, als wel in aandacht van non-gouvernementale organisaties voor de mensen die de enclave hadden bevolkt toen Dutchbat daar aanwezig was.

Zowel in Nederland als internationaal is grote aandacht geweest voor wat er in en rond Srebrenica nu precies was gebeurd en hoe het zover had kunnen komen. Dat heeft tot verscheidene onderzoeken geleid. In het buitenland kan in het bijzonder op het rapport van de Verenigde Naties en op dat van het Franse parlement worden gewezen. In Nederland verschenen, behalve diverse boeken en uitvoerige artikelen, *Omtrent Srebrenica* van Van Kemenade en *Vertrekpunt Den Haag* van de parlementaire commissie-Bakker.

Begunstigd door op vele punten zeer ruime toegang tot de bronnen en verregaande medewerking van veel betrokkenen, is in dit rapport met zijn bijlagen getracht een veel-omvattende, grondige en diepgaande bijdrage te leveren tot kennis en inzicht in de 'tragedie Srebrenica'.

Bijlagen bij de proloog

Onderzoeksopdracht

Brief J.C.H. Blom (NIOD) aan minister van Defensie F.H.G. de Grave, 12 oktober 1999

Brief minister van Defensie aan NIOD, 28 oktober 1999

Brief Franse minister van Buitenlandse Zaken H. Védrine aan minister van Buitenlandse Zaken J.J. van Aartsen, 11 mei 200 met bijlage (Questionnaire)

Vergaderjaar 1996-1997

---

25 069

Onderzoeksopdracht inzake Srebrenica

Nr. 1

BRIEF VAN DE MINISTERS VAN ONDERWIJS, CULTUUR EN WETENSCHAPPEN, VAN DEFENSIE EN VAN BUITENLANDSE ZAKEN

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Zoetermeer, 18 oktober 1996

In de brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie van 6 september jl. aan de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken werd aangekondigd, dat het kabinet u nader zou informeren over **de opdracht aan het RIOD en de opzet van het onderzoek inzake Srebrenica**.

Bijgaand treft u de onderzoeksopdracht die het kabinet voornemens is aan het RIOD te verlenen.

Het bestuur van het RIOD kan zich in deze onderzoeksopdracht vinden.

De Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen,
J. M. M. Ritzen

De Minister van Defensie,
J. J. C. Voorhoeve

De Minister van Buitenlandse Zaken,
H. A. F. M. O. van Mierlo

BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

ONDERZOEKSOPDRACHT AAN HET RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

1. Inleiding

In de brief van de Ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie aan de Tweede Kamer de dato 6 september jongstleden is aangegeven dat het kabinet voornemens is aan het RIOD een onderzoeksoopdracht te geven over de gebeurtenissen vóór, tijdens en na de val van Srebrenica. Het kabinet hecht grote waarde aan dit historisch-wetenschappelijk onderzoek.

2. Strekking en reikwijdte van de opdracht

Het RIOD wordt gevraagd om het relevante feitenmateriaal te inventariseren en te ordenen. Het is de bedoeling, dat op basis daarvan vanuit historisch perspectief in zowel nationale als internationale context inzicht wordt verschaft in de oorzaken en gebeurtenissen die hebben geleid tot de val van Srebrenica en tot de dramatische ontwikkelingen die daarop zijn gevolgd. Het onderzoek heeft betrekking op de gebeurtenissen voor, tijdens en na de val van de enclave die in onderlinge samenhang worden gezien tegen de achtergrond van politieke en militaire gebeurtenissen in Bosnië-Herzegovina en tegen de achtergrond van het internationale overleg ter zake. Het ligt in de rede, dat de studie onder meer ingaat op het VN-concept van de «safe-areas», het optreden en de commandostructuur van de VN-vredesmacht, de besluitvorming in de Verenigde Naties en de NAVO, de Nederlandse besluitvorming en parlementaire betrokkenheid daarbij, het optreden van Dutchbat, de inzet van het NAVO-luchtwapen, de blokkade en inname van Srebrenica en het optreden van de Bosnische Serviërs na de val van de enclave. Het staat het RIOD vrij het onderzoek binnen dit kader naar eigen inzicht vorm te geven.

3. Toegang tot bronnen

3.1 Het kabinet zal al het mogelijke doen om de onderzoekers toegang te verlenen tot bronnen die van belang zijn voor het verrichten van het wetenschappelijk onderzoek. Het kabinet treedt niet in de beoordeling of een bron van belang kan zijn voor het onderzoek.

3.2 Om een zo ruim mogelijke toegang te bewerkstelligen kan het nodig zijn om in sommige gevallen, met vermelding van de gronden waarop dit geschiedt, voorwaarden te stellen aan het gebruik van deze bronnen bij publikatie. Deze afweging geschiedt op basis van en in overeenstemming met verplichtingen in internationale verdragen en wet- en regelgeving en op gronden als genoemd in de artikelen 10 en 11 van de WOB.

3.3 In uitzonderlijke gevallen kan toegang tot bronnen worden geweigerd. De grondslag voor een weigering moet gelegen zijn in verplichtingen in internationale verdragen en wet- en regelgeving en op de gronden als genoemd in de artikelen 10 en 11 van de WOB. Bij de afweging van de toepassing van deze uitzonderingsgronden laat het kabinet het belang van het onderzoek zwaar wegen, zodat slechts bij uitzondering een beroep op deze gronden zal behoeven te worden gedaan. Er zal, alvorens een definitieve beslissing over een weigering wordt genomen, overleg plaatsvinden tussen de ministers van Algemene Zaken, van Buitenlandse Zaken, van Defensie en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

3.4 De onderzoekers ondergaan een veiligheidsonderzoek en het RIOD moet voldoende zijn beveiligd.

4. Werkwijze

4.1 Het RIOD is onafhankelijk bij het verrichten van het wetenschappelijk onderzoek. Bij het instituut berust de verantwoordelijkheid voor de inrichting van de werkzaamheden ten behoeve van het onderzoek, de onderzoeksresultaten en de publicatie hiervan.

4.2 Het onderzoek wordt uitgevoerd door de Afdeling Onderzoek van het RIOD, onder leiding van de directeur en het hoofd van de Afdeling Onderzoek.

4.3 Het onderzoek start in november 1996 en wordt afgesloten met een onderzoeksrapport dat zal worden aangeboden aan de opdrachtgevers. Het streven is erop gericht de studie zo spoedig mogelijk te voltooien.

5. Publicatie van het onderzoeksrapport

5.1 Het RIOD legt het concept-onderzoeksrapport voor aan de opdrachtgevers. Daarbij kan dit concept-rapport worden getoetst aan de onder punt 3.2 vermelde voorwaarden omtrent het gebruik van de bronnen.

5.2 Indien het RIOD en de opdrachtgevers ook na nader overleg hierover geen overeenstemming kunnen bereiken, vragen de opdrachtgevers advies aan een commissie bestaande uit de Vice-President van de Raad van State en de voorzitters van de afdelingen Buitenlandse Zaken, Defensie, en Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen van die Raad. De commissie neemt terzake van haar advies geheimhouding in acht. Het advies van deze commissie is bindend voor het RIOD en de opdrachtgevers.

5.3 Het RIOD draagt zorg voor de publicatie van het onderzoeksrapport. Publicatie vindt plaats op het moment, dat de opdrachtgevers het onderzoeksrapport naar de Tweede Kamer sturen of anders na zes weken na aanbieding van het rapport aan de opdrachtgevers.

6. Financiën

Het kabinet vergoedt de kosten van het onderzoek aan de hand van een door het RIOD in te dienen begroting. Over de wijze waarop de vergoeding en de hoogte daarvan wordt vastgesteld vindt overleg plaats met het RIOD.

**BIJLAGE BIJ DE ONDERZOEKSOPDRACHT AAN HET RIOD:
TOEGANG TOT BRONNEN - TOELICHTING BIJ PARAGRAAF 3**

1. Inleidende opmerkingen

Doelstelling is het RIOD in het kader van deze regeringsopdracht maximaal toegang te geven tot al het relevante materiaal waarover de Nederlandse regering kan beschikken. Bij de uitwerking van dit doel blijkt er een aantal wetten, regelingen en afspraken te bestaan, waarmee rekening moet worden gehouden. In deze toelichting wordt uiteengezet op welk wijze daarmee zou kunnen worden omgegaan.

Het is zinvol om een onderscheid te maken tussen informatie in Nederlandse archieven van internationale herkomst (bedoeld wordt documenten van internationale organisaties of van andere landen) en informatie die in Nederland gemaakt is. Wat betreft de internationale bronnen zal de toegang in veel gevallen afhankelijk zijn van toestemming van internationale organisaties of buitenlandse overheden. Wat de nationale documenten betreft is het kader veel ruimer en geldt het uitgangspunt dat documenten toegankelijk zijn, «tenzij...».

Dit «tenzij» dient in het kader van dit onderzoek uiteraard beperkt te blijven tot datgene wat de regering verplicht is geheim te houden of waarvan het gewicht van het belang dit dwingend voorschrijft. Een dergelijke beslissing is, zoals beschreven in par. 3.3, een uitzondering en zal pas na overleg tussen de ministers van Algemene Zaken, Defensie, Buitenlandse Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen worden genomen. In dergelijke gevallen zal nadrukkelijk worden gepoogd of niet toch toegang kan worden verleend maar dan onder voorwaarden met betrekking tot de publicatie, waarmee deze informatie onder hetgeen beschreven is in par. 3.2 komt te vallen. Voor die bronnen waarvoor de regering niet competent is zal zij pogen deze aanpak zoveel mogelijk geaccepteerd te krijgen.

2. Internationale informatie

Veel informatie en documenten van internationale organisaties en van andere landen zijn weliswaar in bezit van Nederlandse overheidsarchieven, maar daarmee is de regering nog niet de «eigenaar» daarvan. Dit betekent dat de Nederlandse regering in een aantal gevallen niet bevoegd is om toegang te verlenen tot dergelijke stukken of deze openbaar te maken.

Internationale organisaties werken vaak met een rubricering van documenten om aan te geven met welke graad van vertrouwelijkheid en geheimhouding het betreffende document moet worden behandeld. Nagegaan wordt in hoeverre in overleg met de betrokken organisatie afspraken kunnen worden gemaakt over de categorieën die voor het onderzoek ter beschikking kunnen komen.

In de NAVO zijn documenten gerubriceerd en is de toegang tot die documenten aan strenge regels gebonden. Uitgangspunt voor toegang tot NAVO-documenten is het principe «need to know». De achtergrond van de NAVO als militaire organisatie verklaart dat de regels vooral geschreven zijn vanuit de wens tot geheimhouding. Het verzoek aan de NAVO om toegang te verkrijgen tot NAVO-documenten met een andere bedoeling dan het leveren van een bijdrage aan de werkzaamheden van de NAVO zal daarom door de NAVO met grote zorgvuldigheid worden bekeken, temeer daar het gaat om documenten van recente datum.

BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

Wat betreft de documenten van de VN, een andere belangrijke eigenaar, is er sprake van een veel minder uitgebreid stelsel van afspraken. Interne documenten van het VN-secretariaat worden echter wel als vertrouwelijk beschouwd. In overleg met de VN zal bekeken moeten worden tot welke documenten de onderzoekers toegang kunnen hebben. Desnoods zal deze toegang verkregen moeten worden door af te spreken of en zoja op welke wijze deze documenten in het rapport aan de orde zullen komen.

Het zal ook nodig zijn om over documenten van andere landen, die niet openbaar zijn, in overleg te treden met de betreffende regeringen. Ook in dit geval zal de medewerking van andere landen wellicht worden vergroot als er afspraken worden gemaakt over de wijze van gebruik van de betreffende documenten in het rapport.

3. Nationaal

3.1 Documenten

Voor de toegang tot (gerubriceerde) overheidsdocumenten gelden diverse regelingen. Algemeen geldt de Wet openbaarheid van bestuur. Daarnaast gelden bijzondere wetten zoals (i) de Wet persoonsregistraties, (ii) de Wet op de justitiële documentatie en (iii) de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die zekere beperkingen opleggen.

Soms kennen wetten bijzondere openbaarmakings- resp. geheimhoudingsregelingen. Alleen als dergelijke regelingen daartoe verplichten zal de regering zich daaraan moeten conformeren. Bijvoorbeeld de Wet inlichtingen- en veiligheidsdiensten, en de jurisprudentie daarover, schrijft in bepaalde gevallen geheimhouding voor van de in het kader van de veiligheids- en inlichtingendiensten verzamelde informatie van en over personen.

Nu het niet gaat om een inzageverzoek van een burger maar om een regeringsopdracht zullen de uitzonderingsgronden van de Wet openbaarheid van bestuur (WOB) met de grootst mogelijke terughoudendheid worden ingeroepen. Ook bij het streven naar maximale toegang kunnen bepaalde belangen zich verzetten tegen inzage. In het kader van het RIOD-onderzoek zullen deze uitzonderingsgronden zo gunstig mogelijk voor het onderzoek worden gehanteerd. Alleen in zeer zwaarwegende gevallen zal toegang tot informatie niet worden gegeven. Het streven is er immers op gericht zoveel mogelijk informatie toegankelijk te maken, eventueel met afspraken over het gebruik ervan in het rapport.

De WOB kent absolute en relatieve uitzonderingsgronden waarop inzage en/of bepaald gebruik geweigerd kan worden. Deze absolute uitzonderingsgronden betreffen eenheid van de kroon; staatsveiligheid en vertrouwelijke bedrijfs- en fabricagegegevens. De WOB kent ook relatieve uitzonderingsgronden (bijvoorbeeld privacy, betrekkingen met andere landen en internationale organisaties, onevenredige benadeling van een bij een aangelegenheid betrokken persoon of instantie); in deze gevallen is wel een afweging nodig.

De opdracht aan het RIOD voorziet in een arbitrage als tot op het laatst een verschil van mening blijft bestaan tussen het RIOD en de regering over de wijze waarop in het rapport omgegaan is met de afspraken die cf. art 3.2 zijn gemaakt over de voorwaarden waaronder bepaalde informatie in het rapport mag worden gebruikt. Deze arbitrage behelst de afspraken zelf, alsmede de gronden waarop de regering het maken van deze afspraken heeft gemotiveerd.

BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

3.2 Personen in Nederlandse overheidsdienst

Het staat de onderzoekers uiteraard vrij personen te interviewen. De regering zal personen in Nederlandse overheidsdienst vragen hun medewerking te verlenen. De regering zal betrokkenen ontheffen van hun geheimhoudingsplicht. Voor deze ontheffing geldt het proviso dat voor de openbaarmaking van hun uitspraken dezelfde afspraken gelden als voor documenten.

4. Afspraken met onderzoekers met betrekking tot de toegang

Ter bevordering van een vlotte voortgang van de werkzaamheden zullen met de onderzoekers praktische afspraken worden gemaakt over de inzage van de documenten.

Deze afspraken moeten de toegang tot de documenten en de verwerking ervan in het rapport vergemakkelijken. Hiertoe wordt een ambtelijke contactgroep in het leven geroepen als aanspreekpunt voor het RIOD.

Nederlands Instituut
voor
Oorlogsdocumentatie

NETHERLANDS INSTITUTE FOR WAR DOCUMENTATION

Herengracht 380, 1016 CJ Amsterdam
the Netherlands
Tel: 020-523 38 00 Fax: 020-523 38 88
E-mail: info@oorlogsdoc.kniaw.nl
Postbank: 507906 A3N*AMRO Bank: 45 09 10 580

vertrouwelijk

De minister van Defensie
De heer mr. F.H.G. de Grave
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

Amsterdam, 12 oktober 1999
Onze referentie: 992256\Bl\jsu

Mijnheer de Minister,

Bij de bespreking van de voorwaarden waaronder het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie het Srebrenica-onderzoek kon aanvaarden heeft het kabinet, in het bijzonder ook Uw ambtsvoorganger, zich op het standpunt gesteld dat de aan de voormalige Dutchbat-militairen gedane belofte van absolute vertrouwelijkheid van hun verklaringen tijdens de debriefing gerespecteerd diende te worden. Het instituut heeft die voorwaarde geaccepteerd, hoewel er voor het onderzoek nadelen aan verbonden waren (en zijn). De betrouwbaarheid van de staat was hier echter, ook in de ogen van het instituut, een hoger belang. De onderzoekers hebben daarom de omslachtige, tijdrovende en slechts gedeeltelijk succesvolle weg van de individuele benadering van de voormalige Dutchbatters moeten kiezen, met de vraag of zijn hun verklaring ook ter beschikking van het onderzoek wilden stellen.

Naar ik heb begrepen is het ministerie van Defensie inmiddels van het oorspronkelijke standpunt afgestapt en zijn copieën van alle verklaringen in het kader van de debriefing ter beschikking van het Joegoslavië-tribunaal gesteld. Dit is niet gepaard gegaan met een zelfde gebaar in de richting van het Srebrenica-onderzoek van het inmiddels Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Zoals U zult begrijpen levert dit voor het NIOD een groot probleem op. Een andere instantie is thans in een gunstiger onderzoekspositie geplaatst dan het instituut. Dit tast de geloofwaardigheid van het te zijner tijd uit te brengen rapport aan. Bovendien is het niet in overeenstemming met de toezegging van het kabinet alles te doen om het welslagen van het NIOD-onderzoek te bevorderen: wat voor een andere instelling kan, kan ook voor het NIOD. Graag verzoek ik U dan ook, mede in overleg met het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, waaronder het NIOD thans ressorteert (copieën van) de verklaringen van de voormalige Dutchbatters ter beschikking te stellen. Ik verzeker U dat de onderzoekers daar met de grootst mogelijke prudentie en met inachtneming van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer mee om zullen gaan. Desgewenst ben ik bereid met U daarover

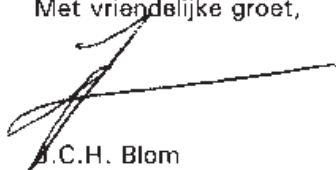
BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

**Nederlands Instituut
VOOR
Oorlogsdocumentatie**
NETHERLANDS INSTITUTE FOR WAR DOCUMENTATION

nader in overleg te treden.

In verband met hun betrokkenheid als opdrachtgevers zend ik afschrift van deze brief aan de Minister-President en de Ministers van Buitenlandse Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Met vriendelijke groet,

J.C.H. Blom
Directeur

BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

Ministerie van Defensie

Postbus 20701
2500 ES 's-Gravenhage

Telefoon 070-3188188
Telex 34576 MVD:GV/NL
Telefax 070-3187888

ontvanger 1-11-99	nummer 1992806	behandelen BL
antwoord DEP	nummer	dossier Tulland, S.

Aan:
de heer prof.dr.
J.C.H. Blom
Directeur van het
Nederlands Instituut
voor Oorlogsdocumentatie
Herengracht 380
1061 CJ Amsterdam

Uw brief   Uw kenmerk   Ons nummer   Datum
12-10-1999   992256\BE\JSU   D99003344   28 oktober 1999

Onderwerp
Verklaringen

Zeer geachte heer Blom,

In uw brief van 12 oktober jl. vraagt u om (kopieën) van alle persoonlijke verklaringen die in 1995 zijn afgelegd tijdens de debriefing Srebrenica.

Zoals u weet, spant het kabinet zich in om uw onderzoeksteam, binnen de grenzen van wet- en regelgeving, optimaal toegang te geven tot bronnen. Het belang van het Srebrenica-onderzoek, waarvoor de regering u in 1996 de opdracht verstrekke, behoeft geen betoog.

Al eerder hebben regering en Niod van gedachten gewisseld over de debriefingsverklaringen. Deze vergen immers een bijzondere behandeling vanwege de toentertijd toegezegde vertrouwelijkheid. Dit is ook aan de orde geweest bij de formulering van de regeringsopdracht, waarmee u heeft ingestemd. De gedebriefde militairen is destijds vóór hun gesprek gemeld dat hun persoonlijke verklaring ter beschikking kon worden gesteld van het Internationaal Tribunaal voor Oorlogsmisdaden in het voormalige Joegoslavië (ICTY). Deze uitzondering maakt dus deel uit van de voorwaarden waaronder de militairen hun verklaring aflegden. Hierin zit het verschil met het Niod.

Om toch zoveel mogelijk informatie beschikbaar te krijgen is de gedebriefden vorig jaar een brief gezonden door de Bevelhebber der Landstrijdkrachten met de vraag of zij het Niod inzage willen verlenen in hun vertrouwelijke verklaring. De bevelhebber onderstreepte in die brief het belang dat hij hecht aan uw onderzoek. Zijn brief ging vergezeld met een

BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

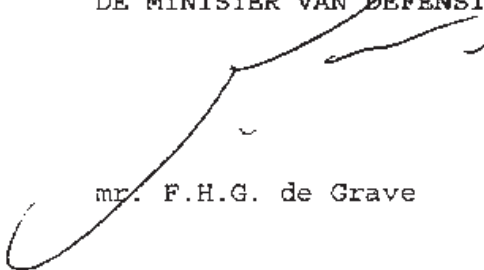
- 2 -

oproep uwerzijds. Mij is gemeld dat van de gedebriefden inmiddels 208 personen u toegang hebben verleend tot hun verklaring.

Dat u nog geen toegang hebt tot de overige persoonlijke debriefingsverklaringen is onbevredigend, maar ik beschouw de toezegging van de vertrouwelijkheid als een gegeven uit het verleden waarmee we moeten leven. Indien ik alsnog eenzijdig zou besluiten de verklaringen aan uw instituut ter inzage zou geven, zou een toezegging van Defensie jegens het defensiepersoneel worden geschonden.

Om u toch zoveel mogelijk tegemoet te komen, doe ik de volgende suggestie. Zoals u weet, zal het Feitenrelaas worden vrijgegeven zodra het Openbaar Ministerie besluit dat dit, gezien het strafrechtelijk onderzoek ernaar, verantwoord is. In verband hiermee had ik al besloten om, voorafgaand aan de vrijgave van het Feitenrelaas, alle gedebriefden hierover schriftelijk te laten informeren. Deze brief leent zich, en dit is mijn voorstel, goed voor een hernieuwd verzoek aan de gedebriefden om hun vertrouwelijke debriefingsverklaring ter inzage te geven aan het Niod. Indien u prijs stelt op nader overleg over de precieze verwoording van dit voorstel, ben ik hiertoe bereid. De contactpersoon op mijn departement is de plaatsvervangend secretaris-generaal drs. H.H. Hulshof, telefoon 070 - 31886882.

Met de meeste hoogachting,
DE MINISTER VAN DEFENSIE,

mr. F.H.G. de Grave

République Française

Le Ministre des Affaires Etrangères

11MA100 003958 CM

Monsieur le Ministre,

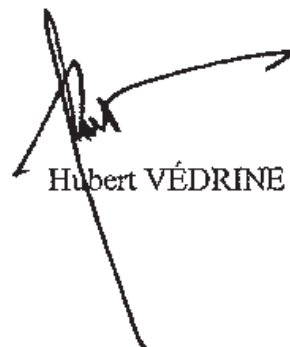
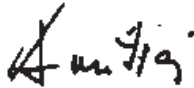
Vous avez bien voulu, par votre lettre du 9 février, demander le soutien de la France dans le cadre de l'étude que réalise l'Institut néerlandais de documentation sur la guerre à propos des événements de Srebrenica.

Je vous ai indiqué lors de notre rencontre du 28 février que la France est disposée à apporter sa contribution aux travaux de recherche de l'institut.

Vous trouverez donc ci-joint les réponses de la France au questionnaire de l'institut.

Toutes les autres informations dont nous pouvons disposer ont été communiquées au Secrétariat des Nations unies dont le rapport nous paraît faire un point assez complet de la question.

Je vous prie, Monsieur le Ministre, d'agréer l'expression de ma haute considération.

Hubert VÉDRINE

Son Excellence
Monsieur van AARTSEN
Ministre des Affaires étrangères
Royaume des Pays - Bas

BIJLAGEN BIJ DE PROLOOG

QUESTIONNAIRE DE L'INSTITUT NÉERLANDAIS DE DOCUMENTATION SUR LA GUERRE RELATIF A L'ÉTUDE SUR LA CHUTE DE SREBRENICA (JUILLET 1995)

Généralités

Quels contacts réguliers les commandants français de la FORPRONU (le général Ph. Morillon, le général J. Cot, le général B. de Lapresle et le général B. Janvier) entretenaient-ils avec les autorités militaires et politiques françaises ?

En tant que membre d'une force de maintien de la paix des Nations Unies, ces généraux étaient placés sous l'autorité directe du Secrétaire Général des Nations Unies.

Les commandants militaires et officiers d'état-major français de la FORPRONU recevaient-ils, par les canaux français, des renseignements qu'ils étaient supposés ne pas communiquer à d'autres commandants ou membre de l'état-major ?

Non.

Les commandants ou membres de l'état-major français de la FORPRONU faisaient-ils directement rapport à la direction de l'armée et aux services de renseignement français ?

Non.

Certains éléments portent à croire que la politique française à l'égard de la FORPRONU a été profondément infléchie à la suite de la prise de fonction de M. Jacques Chirac à la Présidence de la République en mai 1995, dans le sens d'une intervention plus ferme. Quels étaient les motifs de ce changement de politique ? Quelles furent les conséquences pour l'intervention au sein de la FORPRONU ? Quelle était la fonction de la Force de réaction rapide dans ce contexte ?

La crise des otages à Sarajevo, en mai-juin 1995, a certainement contribué à accélérer la création de la Force de Réaction Rapide (FRR). La résolution 998 du 16 juin autorise la FRR. Initialement la FRR devait comprendre une brigade multinationale de 4500 hommes (Français, Britanniques et Néerlandais) et une brigade aéromobile britannique de plus de 6000 hommes. Ces deux brigades pouvant être renforcées par une brigade de 4000 hommes laissés en réserve en France.

La mission prévue pour la FRR était de dissuader toute action hostile contre la FORPRONU et d'intervenir rapidement et proportionnellement en cas de menace. Ce sont essentiellement des éléments de la brigade multinationale qui interviendront, la brigade aéromobile initialement en réserve, rembarquera assez rapidement le gros de ses personnels ne laissant qu'un détachement et les matériels lourds à Ploce. La Brigade multinationale interviendra surtout entre le 30 août et le 14 septembre par des tirs d'artillerie en complément des frappes aériennes de l'opération Deliberate Force.

L'action de la FRR, même si elle s'est faite largement au-delà de sa mission initiale de protection de la FORPRONU, aura incontestablement contribué au rétablissement de la crédibilité de l'ONU en ex Yougoslavie et au succès des opérations de l'OTAN. En ce sens la FRR aura été le précurseur et l'initiateur de l'IFOR.

.../...

L'épuration ethnique et l'embargo sur les convois du HCR ont exercé une grande influence sur la prise de décision politique internationale. Les médias occidentaux dénonçaient en général comme coupables l'armée nationale yougoslave et l'armée serbe. Selon les mémoires des généraux Briquemont, Rose et MacKenzie, les Bosniaques musulmans étaient également coupables. Qu'en pensaient les officiers français en Bosnie, les fonctionnaires du ministère de la Défense, le quartier général et les services du renseignement militaire ?

La France a fait valoir sa position par l'intermédiaire de ses représentants dûment mandatés.

De l'opinion des autorités militaires françaises, la FORPRONU était-elle en mesure de faire une estimation fiable de la force de l'armée serbe et de l'armée de Bosnie-Herzégovine, de leur capacité et de leur armement ? L'estimation des Français divergeait-elle de celle de la FORPRONU ?

L'estimation de la France ne divergeait pas de celle de la FORPRONU.

En août 1993, l'OTAN a décidé de coopérer avec la FORPRONU par le biais d'appuis aériens rapprochés et de frappes aériennes en cas d'attaque d'unités de la FORPRONU. Le général Briquemont s'opposa aux plans de l'OTAN, parce qu'à son avis ils étaient trop unilatéraux : la liste des cibles ne se composait que de cibles serbes en Bosnie. Il considérait l'appui aérien de l'OTAN comme une tentative des Etats-Unis de promouvoir la stratégie des frappes. Il craignait aussi des représailles contre le personnel de la FORPRONU et de l'ONU en cas de frappes aériennes. Que pensait-on en France de l'influence de l'utilisation de frappes aériennes sur les opérations de paix de la FORPRONU ? Le ministère de la Défense et le Quai d'Orsay étaient-ils d'avis que l'appui aérien rapproché perdait peu à peu de son efficacité ?

Au sommet de l'OTAN de Bruxelles (10-11 janvier 1994), la France a joué un rôle moteur dans l'élaboration de la déclaration suivant laquelle les membres de l'OTAN étaient « prêts sous l'autorité du Conseil de sécurité, à lancer des frappes aériennes afin d'empêcher l'étranglement de Sarajevo, des zones de sécurité et d'autres zones menacées en Bosnie ». Dans ce contexte, il était demandé instamment « aux autorités de la FORPRONU d'établir d'urgence des plans pour permettre le déblocage de la relève du contingent de la FORPRONU à Srebrenica et d'examiner comment il serait possible d'ouvrir l'aéroport de Tuzla pour l'acheminement de l'aide humanitaire ».

Zones de sécurité

A partir de novembre 1992 est évoqué au sein de la CSCE, de l'UEO, et de la CPE/UE le concept de zones de sécurité (safe havens/safe areas) comme moyen de protection des minorités en Yougoslavie afin d'éviter de nouvelles épurations ethniques. Qu'en pensait le gouvernement français ? Existait-il une divergence d'opinion entre les autorités militaires et les autorités politiques quant à l'applicabilité de ce concept dans le cadre de la mission de maintien de la paix de la FORPRONU ?

La création des zones de sécurité bénéficiait d'un large soutien international : la résolution 836 a été co-parrainée par les cinq pays (France, Royaume Uni, Russie, Espagne, Etats Unies) auteurs de la déclaration de Washington (« programme commun d'action du 24 mai 1993 ») et votée par treize voix et deux abstentions (Venezuela, Pakistan). Dans la déclaration de Washington, les cinq pays estimaient que le concept de « zones de sécurité » pouvait constituer une « contribution précieuse » et s'engageaient à fournir des moyens.

.../...

En mars 1993, le Command Ph. Morillon décida de s'informer personnellement de la situation dans certaines enclaves musulmanes en Bosnie orientale. A-t-il consulté les autorités françaises à Paris à propos de cette expédition ou Paris lui a-t-il conseillé de se rendre en Bosnie orientale ?

En tant que membre d'une force de maintien de la paix des Nations Unies, le général Morillon était placé sous l'autorité directe du Secrétaire Général des Nations Unies.

Après le placement de Srebrenica sous la protection de l'ONU en mars 1993, suite à l'intervention du commandant Morillon, un accord de démilitarisation fut signé en avril qui prévoyait le retrait des troupes serbes de Bosnie et des troupes bosniaques. Cette approche était-elle, aux yeux des autorités françaises, une mise en oeuvre appropriée de la protection de Srebrenica par l'ONU ? Pourquoi ce concept a-t-il été remplacé par celui de zones de sécurité ?

La création des zones de sécurité répondait à un besoin incontournable. Sans la résolution 819, les Serbes auraient pris Srebrenica dès 1993. Les enclaves étaient sur le point de tomber aux mains des Serbes de Bosnie. C'est ce qu'ont expliqué le commandant de la FORPRONU, le général Wahlgren, et son adjoint pour la Bosnie-Herzégovine, le général Morillon, à la mission du Conseil de Sécurité qui s'est rendue en Bosnie-Herzégovine du 22 au 27 avril 1993.

Quelle était l'opinion de l'ambassadeur de France à l'ONU, M. Hervé Ladsous, en tant que membre de la mission Arria du Conseil de sécurité envoyée à Srebrenica (22-27 avril 1993) sur les constatations de mission Arria ? Souscrivait-il entièrement au contenu du rapport de la mission (S/25700) ? De quelles constatations personnelles a-t-il fait rapport à Paris ?

La mission d'établissement des faits du Conseil de Sécurité s'est rendue à Sarajevo du 22 au 27 avril 1993. Elle était composée de représentants de la France, de la Russie, de la Hongrie, de la Nouvelle-Zélande, du Pakistan et du Venezuela. Le rapport présenté le 30 avril défendait le principe de la création de « zones de sécurité », à condition que le mandat de la FORPRONU soit adapté et que des moyens en conséquence lui soient fournis.

N.B. : Le Représentant permanent de la France auprès des Nations Unies n'était pas M. Ladsous, mais M. Méricée. C'est effectivement M. Ladsous, Représentant permanent adjoint, qui a pris part à la mission du Conseil de Sécurité.

La France a soumis, en mai 1993, au Conseil de sécurité un projet de résolution (n° 836) sur la création de zones de sécurité et l'adaptation en conséquence du mandat de la FORPRONU. Pourquoi la France voulait-elle, après les résolutions 819 et 824, définir avec plus de précision le mandat de la FORPRONU ? Dans quelle mesure le rapport de la mission Arria et l'initiative des pays non alignés de soumettre une résolution sur les zones de sécurité y ont-ils joué un rôle ? A-t-on considéré, dans la préparation du projet de résolution, les moyens militaires nécessaires à sa mise en oeuvre ? Dans quelle mesure le débat international de fin 1992 a-t-il influencé la formulation du projet de résolution ? Existait-il un lien entre l'initiative française et les problèmes posés par la mise en oeuvre du plan de paix Vance-Owen ?

Le projet qui allait devenir la résolution 836 avait pour objet de modifier le mandat de la FORPRONU pour lui donner, avec plus de netteté que ne le faisait la

.../...

résolution 824, la mission d'assurer la sécurité des zones protégées (y compris par le recours à la force).

Après l'échec des plans de paix Vance-Owen et Owen-Stoltenberg (septembre 1993), le Groupe de contact à 5, créé en 1994, a permis une plus grande cohérence dans l'élaboration d'un plan de paix. Un tel plan devait nécessairement préserver l'existence d'un Etat de Bosnie-Herzégovine..

Le Secrétaire général a soumis, le 28 mai 1993, au Conseil de sécurité un document de travail qui signalait les grands dangers des zones de sécurité et indiquait les moyens militaires requis pour en assurer la sécurité. Comment le gouvernement français a-t-il jugé l'analyse du Secrétaire général ? Et avec quels arguments ?

Le Secrétariat (M. de Soto) a fait devant le Conseil, le 28 mai 1993, une déclaration précisant que le rapport du Secrétariat constituait un simple « document de travail » dont les conclusions politiques « ne reflétaient pas les vues du Secrétaire Général ».

La résolution n° 836 est un compromis entre le projet de texte de la France et celui des pays non alignés au sein du Conseil de sécurité. Dans quelle mesure la résolution reflète-t-elle le projet français ? Pouvez-vous le spécifier par élément de la résolution ?

La résolution 836, adoptée par treize voix et deux abstentions, reflétait un large consensus international.

Comment les autorités françaises ont-elles jugé l'intervention de Sector North-East (Tuzla), du Bosnia-Herzegowina Command (Sarajevo) et du QG FORPRONU Zagreb en ce qui concerne les zones de sécurité en Bosnie orientale, en général, et à Srebrenica en 1995, en particulier ?

Question peu claire.

En mai 1995, le général B. Janvier a plaidé, dans un entretien avec le Conseil de sécurité pour un retrait de la FORPRONU des enclaves de Bosnie orientale. Le général Janvier avait-il eu à ce sujet des contacts avec les autorités politiques et militaires françaises ? Quelle était l'opinion de ces autorités sur la continuation des zones de sécurité de Srebrenica, de Zepa et de Gorazde ?

En tant que membre d'une force de maintien de la paix des Nations Unies, le général Janvier était placé sous l'autorité directe du Secrétaire Général des Nations Unies.

La chute de Srebrenica (juillet 1995)

Les informations dont disposaient les différents acteurs jouent un rôle important dans le reporting concernant la chute de Srebrenica. Il est possible de reconstituer les positions de chacun par rapport aux informations, en partie au moyen de documents et en partie au moyen d'entretiens. L'un des objectifs du rapport est de déterminer ces positions avec le plus d'exactitude possible, afin de pouvoir établir dans quelle mesure les actions entreprises par les acteurs sont liées aux informations dont ils disposaient. En ce qui concerne la position des Français, les questions suivantes se posent :

.../...

Quelles informations le gouvernement français a-t-il reçues entre le 9 et le 13 juillet au sujet des événements à Srebrenica ? Veuillez donner une spécification par instance et, autant que possible, par niveau de travail (par exemple, le Quai d'Orsay, le ministère de la Défense, le chef de l'état-major de la défense, le quartier général de l'armée, les services du renseignement, l'Élysée). Quels ont été les jugements internes et publics des différentes autorités sur la base de ces informations, et quelles décisions ont-elles été prises ?

Lors du conseil de défense franco-allemand (11 juillet 1995), M. Kinkel, en présence du président Chirac, a reçu deux appels téléphoniques de M. Van Mierlo qui souhaitait donner des informations sur la situation à Srebrenica.

Quelles personnes au sein de ces instances ont-elles entretenu des contacts directs avec des diplomates, des fonctionnaires et des militaires français en ex-Yougoslavie et des organisations internationales ? (ONU, OTAN, HCR, FORPRONU) ?

Les contacts avec les organisations internationales empruntent, comme il est d'usage, la voie de nos représentations diplomatiques.

Quelles informations ont-elles été reçues de différentes sources concernant l'attaque des Serbes de Bosnie, la situation dans l'enclave et l'évacuation de la population de l'enclave ?

Réponse déjà fournie à l'avant-dernière question.

Quelles possibilités de défense, et - après l'attaque - de reconquête, le gouvernement français a-t-il envisagées et quelles démarches a-t-il entreprises à cet effet ?

La France a pris l'initiative de déposer un projet de résolution (la future résolution 1004 qui a été adoptée dès le 12 juillet) pour exiger le retrait des Serbes. Au lendemain de la chute de Srebrenica, le Président Chirac souhaitait défendre les enclaves, dont Goradze, seuls ou avec d'autres.

Il est généralement admis que le général B. Janvier est convenu, le 4 juin 1995, avec le commandant R. Mladic de ne plus recourir aux frappes aériennes et à l'appui aérien rapproché de l'OTAN. Disposez-vous de rapports à ce sujet ?

Affirmation totalement erronée et sans fondement.

Dans un rapport daté du 17 juin 1995, le représentant spécial du Secrétaire général des Nations Unies, M. Y. Akashi, a rapporté au Secrétaire général un entretien qu'il a eu avec le président Milosevic, entretien au cours duquel celui-ci avait déclaré que le président Chirac lui avait fait part de ce que le Président Clinton était d'accord pour que les frappes aériennes n'aient pas lieu si elles étaient inacceptables pour Chirac. Cette communication est-elle juste ? Si ce point a été discuté entre le Président Chirac et le Président Milosevic, à quelle date et dans quel contexte cet entretien a-t-il eu lieu, et quelle en était la teneur ?

Même réponse que précédemment

1. Les services du renseignement français ou les autorités militaires françaises disposaient-ils d'informations relatives aux plans militaires des Serbes de Bosnie concernant les enclaves en Bosnie orientale ? Quelle en était la teneur ?

.../...

Idem.

2. Est-il exact que les autorités françaises avaient déjà fait savoir au général Janvier avant le 10 juillet 1995 que les éléments français de la Force de réaction rapide présents en Bosnie étaient disponibles pour désenclaver le bataillon hollandais *Dutchbat*?

Le général Janvier avait connaissance du processus de mise sur pied de la FRR dont la montée en puissance n'était pas achevée à cette date./.

Afkortingen

101Mipel	101 Militaire Inlichtingen Peloton
11 Infbat Lumblbrig	11 Infanteriebataljon Luchtmobiele Brigade
ABCCC	Airborne Battlefield Command and Control Centrer
ABiH	Armija Bosna i Hercegovina (Bosnische regeringsleger)
AA	Anti Aircraft
Ac	aircraft
A-cie	Alfa-compagnie
Addl	additional
Adv	advance
AIH	Afdeling Individuele Hulpverlening (KL)
AIV	Afdeling Inlichtingen en Veiligheid (van de respectieve staven van de Nederlandse krijgsmachtdelen)
AMID	Afdeling Militaire Inlichtingendienst
ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
AOCC	Air Operations Coordination Centre
AOR	Area of Responsibility
APC	Armoured Personnel Carrier
AP-mijn	anti-personeelsmijn
Arty	artillery
Asap	as soon as possible
AT-4	Nederlands draagbaar anti-tankwapen voor de korte dracht
AT-mijn	anti-tankmijn
ATAF	Allied Tactical Air Force
ATM	Air Tasking Message
AWACS	Airborne Warning and Control System
BBT	Beroepsmilitair voor Bepaalde Tijd
BC	bataljonscommandant
B-cie	Bravo-compagnie
BDA	Battle Damage Assessment
Bde	brigade
BDL	bevelhebber der luchtstrijdkrachten
BDZ	bevelhebber der zeestrijdkrachten
Bevo	bevoorrading
Bewdet	bewakingsdetachement
BGen	brigadegeneraal
BH	Bosnia Herzegovina
BHC	Bosnia Herzegovina Command
BiH	Bosnia i Herzegovina
BLS	Bevelhebber der Landstrijdkrachten
BLS/CDPO	idem/Centrale Dienst Personeel en Organisatie
BLS/DOKL	idem/Directie Operatiën
BLS/GZDKL	idem/Gezondheidszorg Dienst Koninklijke Landmacht
BLS/I&V	idem/Inlichtingen en Veiligheid

AFKORTINGEN

BLS/Kab	idem/Kabinet
BLS/OPS	idem/Operatiën
BSA	Bosnian Serb Army (Bosnisch-Servische leger; zie ook VRS)
BSG	Bureau secretaris-generaal
BTF	Balkan Task Force (van het Pentagon)
BTR-60	pantserwielvoertuig van sovjetmakelij
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BVP M80-A	Joegoslavisch pantserrupsvoertuig
BVT	Beoordeling van de Toestand
C	commandant
CAD	Centraal Archiefdepot van Defensie
Canbat	Canadian Battalion
CAOC	Combined Air Operations Center
Cas	casualty
CAS	Close Air Support
C-cie	Charlie-compagnie
CDS	chef-defensiestaf
Cfm	confirmation
CHOD	Chief of Defence Staff
Ciestafpel	compagniesstafpeloton
CINCSOUTH	Commander-in-Chief Allied Forces Southern Europe
Civ	civilian
CL	Confrontatielijn
Cmd	Command
Cmdr	Commander
CMHF	Centrale van Middelbare en Hogere Functionarissen
CO	Centrale Organisatie
CO	commanding officer
CoPo	Comité Politique
Coax	coaxiale .30 mitrailleur op tank
Comcen	Communication Centre
CONTCO	Contingentscompagnie
coord	coördinaat
COS	Chief of Staff
Coy	Company
CP	Commando Post
CRG	Control Group Limited
CS	chef-staf
CSKL	Crisisstaf Koninklijke Landmacht
CSR	Combat Stress Reaction
CVIN	Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland
CVSE	Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
CvV	Centrum voor Vredesoperaties
D20	kanon van sovjetmakelij
DAB	Directie Algemene Beleidszaken van het ministerie van Defensie
DAV	Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid van het ministerie van Buitenlandse Zaken
DB	Dutchbat
DCBC	Defensie Crisisbeheersingscentrum
DES/EA	Directie Economische Samenwerking, bureau Economische Aangelegenheden
Dets	Detonations

AFKORTINGEN

DG	directeur-generaal
DGEF	Directoraat-Generaal Economie & Financiën (ministerie van Defensie)
DGP	Directoraat-Generaal Personeel (ministerie van Defensie)
DGPZ	Directeur-Generaal Politieke Zaken (ministerie van Buitenlandse Zaken)
DHA	United Nations Department of Human Affairs
DIA	Defense Intelligence Agency
DIE	Directie Integratie Europa
DIO	Directie Internationale Organisatie
DIO/JS	idem/afdeling Juridische en Sociale Zaken
Div	Division
DJZ	Directie Juridische Zaken (Defensie)
DMZ	Demilitarized Zone
DO	Duty Officer
DoD	Department of Defense
DP	Displaced Person
DPA	United Nations Department of Political Affairs
DPKL	Directie Personeel Koninklijke Landmacht
DPKlu	Directie Personeel Koninklijke Luchtmacht
DPKO	United Nations Department of Peacekeeping Operations
Dtg	datum en tijdgroep
DV	Directie Voorlichting (Defensie)
ECMM	European Community Monitoring Mission
EG	Europese Gemeenschap
Ehd	eenheid
Elnt	eerste luitenant
EOD	Explosieven Opruimingsdienst
EPS	Europese Politieke Samenwerking
ETA	Estimated Time of Arrival
ETD	Estimated Time of Departure
EU	Europese Unie
Expl	Explosion; ook: explosive
FAC	Forward Air Controller
FAL	Semi-automatisch geweer
FC	Force Commander
FM	Frequentie Modulatie (type radio)
FOI/PA	Freedom of Information Act/Privacy Act
FOM	Freedom of Movement
FUP	Forming up Point
Fwd	Forward
G1	stafofficier personeel
G2	stafofficier inlichtingen
G3	stafofficier operaties
G4	stafofficier logistiek
GL	Gerechtelijk Laboratorium
Gen	General
Gnk	Geneeskundig
Gnkpel	geneeskundig peloton
Gnmat	geniematerieel
Gpc	groepscommandant

AFKORTINGEN

GR	Grid Reference
GV	(Militaire) Geestelijke Verzorging
HDZ	Hvratska Demokratska Zajednica (Kroatische Democratische Unie)
H-IJB	Hoofd Internationale en Juridische Beleidsaangelegenheden
HMG	Heavy Machine Gun
HQ	Headquarters
HRO	Human Rights Office
HStgr	Hoofd Stafgroep
Ht	hoogte
HTK	Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal
Humint	Human intelligence
Hv	helderheidsversterker
HV	Hrvatska Vojska (Kroatisch Leger)
HVO	Hvratsko Vijece Odbrane (Kroatische Defensieraad)
ICMP	International Commission on Missing Persons
ICRC	International Committee of the Red Cross
ICFY	International Conference on Former Yugoslavia
ICTY	International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia
ID	identiteitskaart
IDB	Inlichtingendienst Buitenland
IFOR	Implementation Force (NAVO)
IGK	inspecteur-generaal voor de Krijgsmacht
IMF	Internationaal Monetair Fonds
Inf	Infantry
InfDiv	Infantry Division
Intrep	Intelligence Report
Intsum	Intelligence Summary
Isam	intelligence samenvatting
I&V	Inlichtingen en Veiligheid
JCO	Joint Commission Observer
JNA	Jugoslavenska Narodna Armija (Joegoslavische Volksleger)
JOC	Joint Operation Centre
KCT	Korps Commandotroepen
Kgvn	krijgsgevangenen
KHO	Krijgsmacht Hospitaal Organisatie
Kkw	kleinkaliberwapen
KI I	klasse 1 (voeding en water)
KI II	klasse 2 (kleding en legeringsgoederen)
KI III	klasse 3 (brandstoffen)
KI V	klasse 5 (munitie)
KL	Koninklijke Landmacht
KLu	Koninklijke Luchtmacht
KMar	Koninklijke marechaussee
Kv	kaartvierkant
LO	Liaison Officer
Loc	Location/locatie
Log	Logistics (al)

AFKORTINGEN

LSO	liaisonofficier
LT	Local Time
Lt	luitenant
Luav	luchtaanval
Lumbl	Luchtmobiele (Brigade)
M48	type houwitser
M-53/59	luchtdoelgeschut op wielvoertuig van Tsjechische makelij
M-63	Joegoslavische meervoudige raketwerper type 'Plamen'
MA	military assistant
MAG	Mitrailleuse à Gaz (.30-mitrailleur)
MB	Mercedes Benz terreinvoertuig
Medevac	Medical evacuation
MG	Major-General
MICIV	Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
MID/CO	Militaire Inlichtingen Dienst/Centrale Organisatie
MID/KL	Militaire Inlichtingen Dienst/Koninklijke Landmacht
Mil	militair
Mindef	minister van Defensie
MIO	Military Information Office
MLRS	Multiple Launche Rocket System
MRL	Multiple Rocket Launcher
MSF	Médecins sans Frontières (Artsen zonder Grenzen)
MT-LBu	pantserupsvoertuig van sovjetontwerp
MUP	Ministarstvo Unutrashnih Poslova (Ministerie van Binnenlandse Zaken)
MV	(Sectie) Militaire Veiligheid
MvD	ministerie van Defensie
N	North
NATO	North Atlantic Treaty Organisation
NAVO	Noord Atlantische Verdragsorganisatie
NFI	Nederlands Forensisch Instituut
ngo	niet-gouvernementele organisatie
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NLLO	Netherlands Liaison Officer
NOV	Nederlandse Officieren Vereniging
OB	order of battle
OCMAN	Opleidingscentrum Manoeuvres
OM	Openbaar Ministerie
Omg	omgeving
OP	observatiepost
OPC	opvolgend pelotonscommandant
Opsroom	Operationsroom
OTAS	Organisatie Tabel en Autorisatie Staat
OVSE	Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
Papau	pantserpersonenauto
PBC	plaatsvervangend bataljonscommandant
PBLS	plaatsvervangend bevelhebber der landstrijdkrachten
Pers	Personnel
PGU	persoonlijke gevechtsuitrusting

AFKORTINGEN

PHMID/CO	plaatsvervangend hoofd Militaire Inlichtingendienst/Centrale Organisatie
PHR	Physicians for Human Rights
PIO	Public Information Office
PKSS	Peacekeepers Stress Syndrome
Plt	platoon
Posn	Position
POW	Prisoner-of-War
PSG	Plv secretaris-generaal
PT-76	amfibisch pantserrupsvoertuig met 76mm kanon
PTSD	Post Traumatic Stress Disorder
PTSS	posttraumatische stress-stoornis
PV	Permanente Vertegenwoordiger
QRF	Quick Reaction Force
Rds	Rounds
Recce	Reconnaissance
Req	Required
Rg	richting
ROE	Rules of Engagement
ROM	Restriction of Movement
RPG	Rocket Propelled Grenade
RPV	Remoted Piloted Vehicles
RTF	radiotelefonie
S	South
S/A	Small Arms
S1	stafofficier personeel
S2	stafofficier inlichtingen
S3	stafofficier operaties
S4	stafofficier logistiek
S5	stafofficier militair-civiele samenwerking
SACEUR	Supreme Allied Commander, Europe
SAM	Sanction Assistance Mission
SAM	Surface to Air (raket)
Satcom	Satellite communication
SCC	Sociale Coördinatie Commissie
SCO	souschef Operatiën
SCOCIS	souschef Operationele Zaken/Communicatie- en Informatiesystemen
Sct	sector
SDA	Stranka Demokratske Akcije (Partij voor Democratische Actie)
SDS	Servische Democratische Partij
SEAD	Suppression of Enemy Air Defences
SFOR	Stabilization Force (NAVO)
SG	secretaris-generaal
Sie	sectie
Sit	situation
Sitcen	Situatiecentrum (Koninklijke landmacht)
Sitrep	Situatierapport
SJB	Stanica Javne Bezbjednosti
Sldr	Soldier
SMG	Sectie Militaire Geschiedenis (KL)
SNE	Sector North East

AFKORTINGEN

Snr	Senior
Sqn	Squadron
SRSG	Special Representative of the Secretary General (Speciale Afgezant van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties)
SSO	Speciale Staf Officier
SSP	Swedish Shelter Project
Ssvcie	Staf Staf- en verzorgingscompagnie
STAS	Staatssecretaris van Defensie
Supintrep	Supplementary intelligence report
T-54/55	tank van sovjetmakelij
TAB	Tuzla Airbase
TACP	Tactical Air Control Party
TAM110	Joegoslavisch vervoermiddel M1990-SP mortier
Tbat	(NL) Transportbataljon
TCBU	Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (commissie-Bakker)
Tfn	telefoon
Tgt	Target
Tk	tank
Tlnt	tweede luitenant
TOW	Tube-Launched Optically-Controlled Wire-Guided Weapon
Tp(s)	Troop(s)
UNCA	United Nations Civil Affairs
UNCHR	United Nations Centre for Human Rights
UNCIVPOL	United Nations Civil Police
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
UNIFIL	United Nations Interim Force in Libanon
UNLO	United Nations Liaison Officer
UNMO	United Nations Military Observer
UNOSOM	United Nations Mission to Somalia
UNPA	United Nations Protected Area
UNPF	United Nations Peace Forces
UNPROFOR	United Nations Protection Force
Vau	vrachtauto
Vb(d)pl	verbandplaats
Vbd	verbindingen
Vbdpl	verbandplaats
Veh	Vehicle
Vic	Vicinity
VJ	Vojska Jugoslavenska
VN	Verenigde Naties
VOKL	Vereniging van Officieren van de Koninklijke Landmacht en Luchtmacht
VOPP	Vance Owen Peace Plan
VRS	Vojska Republika Srpska
Vtg	voertuig
WCP	Weapon Collection Point
Wdr	withdrawal
WEU	West-Europese Unie
WGEID	Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances

AFKORTINGEN

Wilco	Will Comply
Wpn	Weapon
Wrn	waarnemer
YPR	Nederlands pantserwielvoertuig
Zkw	zwaarkaliberwapen
ZSU-57-2	pantserluchtafweerkanon van sovjetmakelij

Lijst van geïnterviewde personen

Introductie

Voor het onderzoek is met meer dan negenhonderd personen gesproken. In vrijwel alle gevallen is daarvan een verslag gemaakt, meestal op basis van een bandopname. Soms zijn er alleen notities naar aanleiding van een gesprek gemaakt. 97 personen hebben geheel of gedeeltelijk 'off the record' met het NIOD gesproken of willen anoniem blijven.

Raadpleging van de gespreksverslagen of -notities door derden is alleen mogelijk na schriftelijke toestemming van de geïnterviewde. In aansluiting daarop dient het NIOD na te gaan of, en zo ja in hoeverre, de verslagen en notities wat betreft mogelijke beperkingen op de openbaarheid vallen onder de Wet openbaarheid van bestuur en de Wet bescherming persoonsgegevens. Indien er toestemming wordt gegeven, dient het NIOD na te gaan of de wet- en regelgeving met betrekking tot de bescherming van de persoonlijke levenssfeer en/of de veiligheid van de staat zich niet verzet tegen beschikbaarstelling van (delen van) deze gespreksverslagen. Het kan zijn dat als gevolg van deze wetten gegevens en/of namen van personen onleesbaar moeten worden gemaakt. In een aantal gevallen zullen vermoedelijk bepaalde gegevens en/of namen uit de documenten moeten worden verwijderd. Hieronder volgt een lijst van personen met wie het NIOD contact heeft gehad of die het heeft geïnterviewd, voorzover hen geen anonimiteit is toegezegd.

België

- Briquemont, F., Belgisch generaal, Commander Bosnia Herzegovina Command UNPROFOR medio 1993 tot januari 1994, Brussel, 22 juni 2000.
- Claes, Willy, Belgisch minister van Buitenlandse Zaken in 1993 en 1994 en van oktober 1994 tot 1996 secretaris-generaal van de NAVO, Hasselt, 12 maart 2001.
- Dachy, Eric, Médecin Sans Frontières Brussel, Brussel, 17 december 1997.
- Segers, Jean, Belgisch officier, in 1995 hoofd G-2 United Nations Military Observers Zagreb, Susteren, 30 oktober 2000.
- Theunens, Renaud, Belgisch kapitein, in 1995 werkzaam bij G-2 UNPF HQ Zagreb, Leuven, 7 februari 2000.

Bosnië

- Ahmetović, Sabit, voormalig ABiH-militair en medewerker van de Bond voor Oorlogsinvaliden, Tuzla, 23 oktober 2000.
- Arnautović, Sabit, brigade-generaal, chef archiefdienst Generale Staf ABiH, Sarajevo, 5 november 1999.
- Bakali, Heidi, medewerkster International Police Task Force te Sarajevo, telefonisch, 8 juni 2000.
- Bakalović, Mirsada, voormalig inwoner van Srebrenica, Tuzla, 15, 17, 19 juni, en 9 en 12 november 1998.
- Bećirević, Džemaludin, lid Opština Srebrenica, Tuzla, 21 oktober 1997.
- Bećirović, Ibrahim, Radio-operator te Srebrenica, Sarajevo, 5 augustus 1997.
- Bećirović, Ramiz, militair commandant van Srebrenica sedert mei 1995, Tuzla en Sarajevo, 5 mei en 21 oktober 1997, en 18 april 1998. Overleden 30 juli 1998.
- Begić, Zilka, inwoner van Srebrenica, Tuzla, 3 februari 1998.
- Bektić, Muriz, voormalig ABiH-militair en inwoner Srebrenica, Middelburg, 16 oktober en 21 december 1998, Amsterdam, 19 april 1999.

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Bektić, Nedžad, liaisonofficier van Dutchbat I en II, en later inlichtingen- en veiligheidsofficier 28e Divisie ABiH, Tuzla, 10 september 1999.
- Bešlagić, Selim, burgemeester van Tuzla, Tuzla, 6 augustus 1997.
- Bond van Oorlogsinvaliden van Bratunac en Srebrenica, Tuzla, 23 oktober 2000.
- Brkić, Salih, journalist bij TV-Tuzla, Tuzla, 2 februari en 19 april 1998, en 10 en 11 september 1999.
- Budiša, Mira, inwonster - van katholieken huize - van Srebrenica, Semizovac, 19 juni 2000.
- Budiša, Miroslav, ABiH-militair in Srebrenica, Semizovac, 19 juni 2000.
- Čatić, Hajra, Vrouwen van Srebrenica, Tuzla, 6 augustus 1997, en Amsterdam, 23 september 1997.
- Čekić, Smail, directeur van het Institute for the Research of Crimes against Humanity and International Law, Sarajevo, 23 oktober 1997, 6 februari 1998 en 9 september 1999.
- Cvijetinović, Momčilo, journalist en SDS-voorzitter van Srebrenica, Srebrenica, 10 november 1998, 11 juni, 23 juni en 25 juni 1998, 14 en 15 september en 2 november 1999.
- Cvijetinović, Staka, inwonster van Srebrenica, 10 juni en 11 november 1998.
- Delić, Rasim, bevelhebber Bosnische leger, Sarajevo, 16 en 21 april 1998.
- Delić, Sead, bevelhebber 2e Korps Bosnische leger in Tuzla, Sarajevo, 16 april 1998, en Tuzla, 13 maart 1999.
- Deronjić, Miroslav, SDA-president van Bratunac, en Opština-president van Srebrenica, in juli-augustus 1995, Srebrenica, 17 september en 3 november 1999.
- Ducic, Ferida, lerares Engels aan de Universiteit van Sarajevo, 7 juni 2000.
- Džananović, Dževad, arts, verbleef van mei tot juli in Srebrenica, Tuzla, 4 februari 1998.
- Efendić, Murat, Ingenieur bij 'Vodopivreda', onderhield radiocontact tussen Sarajevo en Srebrenica, Sarajevo, 5 augustus en 22 oktober 1997.
- Fejzić, Hamdija, voormalig loco-burgemeester van Srebrenica, Tuzla, 3 februari 1998.
- Fejzić, Mujo, secretaris van de gemeente Srebrenica in Tuzla, eerder boekhouder van de gemeente Srebrenica tot juli 1995 en betrokken bij de verdeling van humanitaire hulp, Vogošća, 9 juni 2000.
- Fejzić, Sabaheta, Vrouwen van Srebrenica, Tuzla, 6 augustus 1997 en Amsterdam, 23 september 1997.
- Filipović, Branko, inwoner van Srebrenica, 14 november 1998.
- Filipović, Karlo, secretaris-generaal Sociaal Democratische Partij, Sarajevo, 4 augustus 1997.
- Finci, Jakob, President Jewish Community of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 4 augustus 1997 en 24 oktober 2000.
- Golubović, Dragan, archivaris Soros Media Center, Sarajevo, 10 maart 1999.
- Grebo, Zdravko, medewerker Law Centre, Sarajevo, 24 oktober 2000.
- Habibović, Kadir, inwoner van Srebrenica, Tuzla, 23 oktober 2000.
- Hadžiarapović, Šefkija, voormalig inwoner Srebrenica, Eindhoven, 12 november 1997, 22 mei 1998.
- Hadžić, Hasan, uitgever/journalist van *Tribina* en auteur voor *Dani*, Tuzla, 21 oktober 1997.
- Hadžić, Mumira-Beba, Vrouwen van Srebrenica, Amsterdam, 23 september 1997.
- Hadžihasanović, Enver, generaal, van 1993 tot 1997 plaatsvervangend chef van de Generale Staf ABiH, Sarajevo, 9 september 1999.
- Hafizović, Šefket, lid Opština Srebrenica, Tuzla, 21 oktober 1997.
- Hajrić, Mirza, Adviser for Foreign Policy and Implementation of Dayton Agreement to the President Alija Izetbegović, Sarajevo, 9 juni 2000.
- Halilović, Safed, Bosnisch historicus, Sarajevo, 5 februari 1998.
- Halilović, Sefer, legercommandant Bosnische leger tot 1993, Sarajevo, 17 april 1998.
- Hasanović, Fahrudin, voorzitter van de Bond van Oorlogsinvaliden, Tuzla, 23 oktober 2000.
- Hasanović, Munib, plaatsvervangend gemeentesecretaris Srebrenica, Srebrenica, 14 september 1999.
- Hodžić, Šefko, journalist van *Oslobodenje*, Sarajevo, 24 mei 1999.
- Hodžić, Vahid, voormalig tolk Dutchbat, Sarajevo, 4 augustus, en Tuzla, 5 augustus, 17 oktober 1997, en 8 maart 1999.
- Hren, Hatidža, voormalig inwonster van Srebrenica, Tinja, 20 oktober 1997, 2 februari en 18 juni 1998.
- Husanović, Fatima, Vrouwen van Srebrenica, Tuzla, 6 augustus 1997.
- Husić, Hajra, voormalig inwonster van Bratunac en Srebrenica, Tinja, 20 oktober 1997.

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Ibišević, Besim, historicus en voormalig burgemeester van Srebrenica, Amsterdam, 25 mei 1998, 17 augustus 1999 en 1 juni 2001 telefonisch.
- Imamović, Almir, technicus Radio Tuzla, Tuzla, 22 oktober 1997.
- Jeftić, Dragan, onder-president Opština Srebrenica, Srebrenica, 14 september 1999.
- Jovanović, Božo, inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 11 en 20 juni 1998.
- Jovanović, Vera, ombudsman Institution of the Federation of Bosnia and Herzegovina, 4 augustus 1997.
- Karić, Edina, voormalig inwonster van Srebrenica, Tuzla, 20 oktober 1997.
- Karić, Rifat, President van de State Commission for Collecting Data on War Crimes Afdeling Tuzla, Tuzla, 3 februari 1998 en 20 mei 1999.
- Kisić, Hajrudin, kapitein ABiH en Electronic Warfare expert 2e Corps ABiH, Tuzla, 17 en 18 mei 1999.
- Kočević, Dobrisav, inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 10, 23 en 26 juni en 14 november 1998.
- Kontić, Boro, hoofd Soros Media Center, Sarajevo, 10 maart 1999.
- Krešo, Muharem, militair historicus verbonden aan de Universiteit van Sarajevo en het Institute for the Research of Crimes against Humanity and International Law, Sarajevo, 23 oktober 1997.
- Macić, Bećir, onderzoeker bij het Institute for the Research of Crimes against Humanity and International Law, Sarajevo, 23 oktober 1997.
- Mahmutćehajić, Ruzmir, voormalig Bosnisch minister van Economische Zaken en Munitie en vice-president, Sarajevo, 12 maart 1999.
- Makar, Andjelko, brigadegeneraal, van 1993 tot 1995 chef-staf 2e Korps ABiH, Sarajevo, 10 en 22 september, 9 en 10 december 1999, 12 juni en 21 oktober 2000, en 22 en 23 maart 2001.
- Malagić, Mehmed, voormalig inwoner van Bratunac en Srebrenica, Tinja, 22 oktober 1997 en 14 juni 1998.
- Malkić, Abdulrahman, voormalig ABiH-militair en huidig raadslid van Srebrenica, Srebrenica, 14 september 1999.
- Mandžić, Nesib, huidig president van de Opština Srebrenica, voormalig ABiH-militair en lid onderhandelingsdelegatie op 11 juli 1995, Srebrenica, 14 september 1999.
- Mandžić, Smail, majoor, voormalig commandant van de 283e Brigade ABiH, Tuzla, 18 mei 1999.
- Markin, Benjamin A., ambassadeur van Bosnië-Herzegovina in Tokio, Tokio, 24 november 1999.
- Mašić, Nijaz, commissaris voor moreel van 28e Divisie ABiH in Srebrenica van 16 april 1993 tot 10 januari 1994 en auteur van *Srebrenica* (Tuzla 1999) en *Istina o Bratuncu* (Tuzla 1996), Vogošća, 25 oktober 2000.
- Mašović, Amor, State Commission for Tracing Missing People, Republic of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 4 augustus 1997.
- Meholjić, Hakija, militair commandant en vervolgens politiechef van Srebrenica, Tuzla, 2 februari, 19 april en 12 november 1998.
- Memišević, Fadila, hoofd van de BiH-sectie van de Society for Threatened Peoples, Sarajevo, 18 mei 1999.
- Mićić, Djuka 'Partizanka', inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 10 juni 1998
- Miladinović, Ilija, inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 10 juni 1998
- Milivojević, Stevo, inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 11 november 1998
- Muharemagić, Mustafa, voormalig medewerker van UNHCR te Tuzla, Tuzla, 20 oktober 1997
- Muhibić, Esad, ombudsman Institution of the Federation of Bosnia and Herzegovina, 4 augustus 1997
- Mujezinović, Bego, secretaris van de State Commission for Collecting Data on War Crimes Afdeling Tuzla, Tuzla, 3 februari 1998
- Mujić, Muharem, inwoner van Srebrenica, lid van de 28e divisie, Sarajevo, 19 april 1999, Vogošća, 17 mei 1999
- Mujkanović, Nedred, arts te Srebrenica, Tuzla, 10 maart en 20 mei 1999
- Muminović, Šemsudin, luitenant-kolonel ABiH, belast met veiligheid 24e Divisie ABiH, Tuzla, 17 mei 1999 en 16 juni 2000
- Muratović, Hasan, Bosnisch minister zonder Portefeuille, belast met VN-zaken, Sarajevo, 30 januari 1998
- Musić, Sabra, Vrouwen van Srebrenica, Amsterdam, 23 september 1997
- Mustafić, Hatema, voormalig inwoner Srebrenica, Londen 4 en 5 juli 1998
- Mustafić, Ibran, voormalig inwoner van Srebrenica en SDA-parlementslid, Sarajevo, 16 april 1998, Amsterdam, 18 september 2001

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Narad, Mihailo, 'Baba', voormalig plv. Hoofd Inlichtingen ABiH en inlichtingenofficier 2e Corps, Tuzla, 22 oktober 2000, 24 maart 2001
- Nikić, Mujo, tolk van Dutchbat, Sarajevo, 7 februari 1998
- Nowak, Manfred, Ludwig Boltzmann-Institut Wenen, UN Special Process on Missing Persons in the Former Yugoslavia, Sarajevo, 4 augustus 1997
- Nuhanović, Hasan, voormalig tolk Dutchbat, Tuzla, 5 en 6 augustus, 19 oktober en 18 november 1997, 16 en 19 juni, 9 november 1998
- Obrenović, Stefan, voormalig Director of Operations van de Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees, Sarajevo, 25 mei 1995
- Omanović, Ćamila, vertegenwoordigster vrouwen en kinderen Srebrenica op 11 juli 1995, Tuzla, 18 mei 1999
- Orić, Naser, tot mei 1995 als brigadegeneraal commandant van 28e Divisie ABiH in Srebrenica, Tuzla, 23 oktober 2000
- Pargan, Mehmed, journalist voor *Slobodna Bosna*, Tuzla, 15 en 16 juni en 9 november 1998.
- Pećanin, Senad, hoofdredacteur *Dani*, Sarajevo, 12 maart 1999
- Pesto, Selma, voormalig inwoner Srebrenica, Londen 4 en 5 juli 1998
- Pilav, Ilijaz, Arts te Srebrenica, Sarajevo, 22 oktober 1997, 31 januari en 17 april 1998
- Raguz, Branka, ombudsman Institution of the Federation of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 4 augustus 1997
- Rakić, Goran, inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 20 en 25 juni 1998
- Rakić, Ljubo, inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 9 juni 1998
- Ramić, Almir, plaatselijk vertegenwoordiger UNHCR in Srebrenica, Abbotsford (Canada), 6-10 november 1999
- Ramić, Zahira, schoonmaakster van Dutchbat en PTT-gebouw in Srebrenica, Abbotsford (Canada), 6-10 november 1999
- Ristanović, Dana, voormalig inwoner van Srebrenica, St Petersburg (Florida), 22 september 1998
- Rustempašić, Senad, medewerker Sefer Halilović, Sarajevo, 17 april 1998
- Šabić, Vejiz, commandant 281e Brigade ABiH, Tuzla december 2000
- Sacirbey, (Šaćirbegović) Muhamed, Ambassador & Permanent Representative of BiH, New York, 17 juni 1999.
- Salihović, Fahrudin, burgemeester van Srebrenica sinds 17 augustus 1994, Tuzla, 4 februari 1998.
- Salihović Mevlida, Bosnisch journaliste afkomstig uit Potočari, 10/12/99.
- Salihović, Ekrem, liaison-officier 28e Divisie ABiH in Srebrenica, Tuzla, 2 december 1998.
- Salihović, Semir, TV Tuzla en voormalig Reuters-correspondent, Tuzla, 21 oktober 1997.
- Salimović, Sadik, voormalig inwoner van Srebrenica, Tuzla, 19 juni 1998.
- Sehomerović, Avdija, lid van de Pokret enclave Srebrenica i Zepa (vereniging van moeders van Srebrenica en Zepa), Vogosca, 9 juni.
- Sehomerović, Zumra, voormalig inwoner van Srebrenica, Vogosca, 9 juni.
- Sekulić, Marinko, journalist, Tuzla, 9, 10, 13 en 15 november 1998.
- Selimović, Emira, voormalig tolk van Artsen zonder Grenzen te Srebrenica, Tuzla, 21 oktober 1997 en 17 november 1998.
- Selimović, Mevlida, journaliste en voormalig inwoner van Srebrenica, Sarajevo, 10 december 1999.
- Selmanagić, Hasa, econoom en voormalig inwoner van Srebrenica, Sarajevo, 7 augustus 1997.
- Silajdžić, Haris, voormalig minister-president van Bosnië, Sarajevo, 16 april 1998.
- Suljkanović, Mehmed, liaisonofficier 2e Korps ABiH bij Sector North East, 18 mei 1999.
- Skaler, Damir, inwoner van Srebrenica van Kroatische afkomst, Sarajevo, 31 januari 1998 en Vogošća, 6 februari 1998, 19 april 1998 en 17 mei 1999.
- Skokić, Nadia, tolk bij Headquarters Sector North East, Tuzla, 4 februari 1998.
- Smailović, Avdo, bestuurslid Bond van Oorlogsinvaliden, Tuzla, 23 oktober 2000.
- Smailović, Muhammed, voormalig ABiH-soldaat uit Šušnari, Amsterdam, 1 mei 2000.
- Smajić, Abida, voormalig inwoner van Srebrenica, Tinja, 20 oktober 1997.
- Stevanović, Veselin, inwoner van Srebrenica, Srebrenica, 23 juni 1998.

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Subašić, Omer, voormalig tolk van Dutchbat, Tuzla, 19 oktober 1997, 19 april, 14 en 17 juni 1998.
- Suljagić, Emir, voormalig UNMO-tolk te Srebrenica en later journalist bij *Dani*, Sarajevo, 23 november 1997 en 12 maart, 24 mei en 20 september 1999.
- Stipetić, Milan, journalist en tolk, Hilversum, 20 mei 1998.
- Suljić, Osman, War President van Srebrenica, Tuzla, 4 maart 1998.
- Taljić, Isnam, auteur van *Roman o Srebrenica* en redacteur van *Liljan*, Sarajevo, 18 mei 1999.
- Telalović, Islam, Stichting Hulp aan Bosnië en Hercegovina, Rotterdam, 21 oktober 1999.
- Terzić, Salih, majoor staf 2e Korps ABiH, Tuzla 10 september 1999.
- Tihić, Šefko, majoor, G-2 2nd Korps te Tuzla, 17 november 1998 en 8 maart 1999.
- Tokača, Mirsad, secretaris van de Federale Bosnische Commissie voor Oorlogsmisdaden, Sarajevo, 6 februari, 17 april en 20 november 1998.
- Ustić, Meho, voormalig inwoner van Srebrenica, 13 november 1998.
- Vasić, Boban, voormalig inwoner van Srebrenica, Rotterdam, 6 en 15 juli, 3 september 1998, 5 mei 2001.
- Velić, Salim, voormalig inwoner Cerska, Tuzla, 17 juni 1998.
- Vilić, Sadik, voormalig inwoner en militair te Srebrenica, Sarajevo, 15 april 1998, Vogošća, 6 februari 1998.
- Vrouwen van Srebrenica, Tuzla, 4 augustus, 20 oktober 1997 en 3 februari 1998, Amsterdam, 23 september 1997.
- Ziga, Jusuf, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Serajevo en onderzoeksleider voor Srebrenica bij het Institute for the Research of Crimes against Humanity and International Law, Sarajevo, 23 oktober 1997.
- Žilić, Mehmed, minister van Binnenlandse Zaken Bosnische Federatie en voormalig stafofficier inlichtingen 2e Korps ABiH, Sarajevo, 4 november 1999.

Canada

- Ashton, Barry W., Canadees generaal-majoor, Deputy Force Commander UNPROFOR in 1995, Calgary, 30 mei 2000
- Bisset, Jim, voormalig Canadees ambassadeur te Belgrado, Ottawa, 10 juni 1999
- Bouchard, Yvan, majoor, Canadees commandant te Srebrenica van oktober 1993 tot maart 1994, Ottawa, 15 november 1999, telefonisch
- Campbell, Anthony E.H., Privy Council Office Government of Canada, 7 juni 1999
- Campbell, Bruce, Campbell and Associates Consulting, Ottawa, 10 juni 1999
- Champagne, J., Canadees luitenant-kolonel, Deputy Commandin Officer van het 2e Royal Regiment, van 23 juli 1993 tot 14 september 1993 Canbat commandant in Srebrenica, telefonisch, 12 november 1999
- Desjardin, Pierre, luitenant-kolonel, Commanding Officer 2 R22eR (Canbat) in 1993, Ottawa, 12 november 1999
- Dybardylybyn, Joan, Institute of European and Russian Studies, Carlton University, Ottawa, 10 Juni 1999
- Fowler, Bob, voormalig Deputy Minister of Defence Canada, New York, 6 juni 1997
- Fraser, John, Institute of European and Russian Studies, Carleton University, Ottawa, 10 Juni 1999
- Geburt, Thomas K.D., kolonel, Commanding Officer 2 RCR (Canbat 2) van oktober 1992 tot april 1993, Ottawa, 18 november 1999
- Hatton, Rick, Colonel, Director Peacekeeping Policy National Defence en als luitenant-kolonel G-3 Operations Bosnia-Herzegovina Command van eind juni tot december 1995, Ottawa, telefonisch, 10 juni 1999
- Henderson, Robert D'A., *Casis Intelligence Newsletter*, Ottawa, 7 juni 1999
- Horn, Burt, luitenant-kolonel, Canadese *Escort Commander* van generaal Morrilon bij diens bezoek aan Srebrenica in maart 1993, Ottawa, 17 november 1999
- Hyppia, Remi, voorzitter van het Canadese Comité van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, Brussel, 20 januari 1999
- Hywarren, Aaron, Staf Officier Peacekeeping op het Canadese ministerie van Defensie, Ottawa, 12 november 1999
- Katona, Arthur, Director Europe Division Intelligence Assessment Secretariat, Privy Council Office Government of Canada, Ottawa, 7 juni 1999

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Kelly, Ted, Historical Research Officer, Historical Section Corporate Communications Division, Department of Foreign Affairs and Trade, Ottawa, 8 en 11 juni 1999
- Last, David, Canadees majoor en Military Assistant to the Deputy Force Commander, telefonisch, 5 juli 2000
- MacIssac, Dan, kapitein, engineer in 1993 bij Canbat in Srebrenica, Ottawa, 16 november 1999
- MacKinnon, Philip, Director Western Europe Division Department of Foreign Affairs and International Trade, Ottawa, 8 juni 1999 Marsden, Paul, Military Archivist Government Archives Records Branch, Ottawa, 8 juni 1999
- Moore, David, commandant in Visoko en Srebrenica, Ottawa, 15 november 1999
- Patchett, Bob, kapitein, Canadees UNMO te Srebrenica van maart tot juli 1995, Ottawa, 19 november 1999, telefonisch
- Pellerin, Alain, Colonel (Ret'd), Executive Director Conference of Defence Associations, Ottawa, 10 juni 1999
- Quiggin, Thomas, Joegoslavië-specialist Canadese Privy Council, werkte van februari tot juli 1994 voor UNPROFOR, Amsterdam, 13 en 14 oktober 1997 en Londen, 26 maart 1999
- Rikhof, Joseph, Special Council and Policy Advisor Modern War Crimes, Citizenship and Immigration Canada, Ottawa, 9 juni 1999
- Rikhoff, Herald von, Department of Political Sciences, Carleton University, Ottawa, 10 Juni 1999
- Rudner, Martin, Professor and Director The Norman Paterson School of International Affairs, Carleton University, Ottawa, 10 juni 1999
- Snider, Dennis, Canadese diplomaat in 1995 gestationeerd op de Canadese ambassade in Belgrado, Ottawa, 17 november 1999
- Sparling, Tim, kolonel, directeur Internationale Politiek op het Canadese ministerie van Buitenlandse Zaken, Ottawa, 12 november 1999
- Taylor, Scott, auteur van *Tested Mettle. Canada's Peacekeepers At War*, Ottawa, 15 november 1999
- Wallace, Chris, kolonel, Senior Bosnia Analyst UNPHQ, Deputy G-2 bij BHC in Sarajevo en Deputy G-2 op het Canadese ministerie van Defensie, Ottawa, 18 november 1999.
- Winslow, Donna, hoogleraar antropologie aan de Universiteit van Ottawa en betrokken bij het Canadese onderzoek naar misdragingen van Canadese *peacekeepers* in Somalië, Amsterdam, 16 juli en 14 oktober 1998.

Denemarken

- Bache, K., Deens luitenant-kolonel, in 1995 G-3 Plans UNPROFOR Zagreb, Kopenhagen, 29 oktober 1999
- Helsø, P., Deens generaal, in 1995 Area Commander Bihac, Kopenhagen, 28 oktober 1995
- Hillingsø, Kjeld, Deens generaal, als Commander Danish Operational Forces verantwoordelijk voor de planning en uitzending van Deense eenheden naar voormalig Joegoslavië, Kopenhagen, 28 oktober 1999
- Lyng, K., Deens generaal, chef Deense defensiestaf van 1993 tot 1995, Kopenhagen, 29 oktober 1999
- Petersen, N.E. Deens kapitein, van april tot oktober 1995 commandant van de Deense tankeenheid te Tuzla, Kopenhagen, 29 oktober 1999
- Wallin, J.M., Deens majoor, van januari tot augustus 1995 werkzaam bij HQ UNPROFOR Sarajevo, Kopenhagen, 28 oktober 1999

Duitsland

- Eisele, Manfred, generaal, Assistant Secretary-General for Planning and Support DPKO, Veitshochheim, 14 oktober 1999. Schmidt-Eenboom, Erich, onderzoeker en auteur van diverse boeken over Duitse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, telefonisch, Weilheim, 10 februari 1999.
- Steiner, Michael, Duits lid Contactgroep namens Aussenwärtiges Amt, Berlijn, 6 juli 2000

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

European Commission Monitoring Mission (ECMM)

Ballast, J., universitair docent Universiteit van Groningen, Amsterdam, 13 februari 1997 en als hoofd bureau Bosnië-Herzegovina ECMM, Sarajevo, 11 maart 1999
Foegård, Deens kolonel, ECMM-waarnemer, Kopenhagen, 29 oktober 1999
Nielsen, N., Deens kolonel, ECMM-waarnemer, Kopenhagen, 29 oktober 1999

Finland

Nieminen, Tauno, Fins brigadegeneraal, hoofd ICFY Border Monitoring Mission in 1995, Londen, 25 mei 2000
Suonio, Aaro, Fins luitenant-kolonel, lid ICFY Border Monitoring Mission in 1995, Londen, 25 mei 2000

Frankrijk

Aubert, Marie-Hélène, lid van van de Mission d'Information van de Franse Assemblée Nationale, Parijs, 14 maart 2001
Bougarel, Xavier, politieke wetenschapper en auteur, Parijs, 19 mei 2000
Checketts, Valérie, administrateur adjoint van de Mission d'Information van de Franse Assemblée Nationale, Parijs, 14 maart 2001
Cot, Jean, Frans generaal, Force Commander UNPROFOR van juli 1993 tot februari 1994, Parijs, 19 april 2000
Guesdon, Michel, medewerker staf Bosnia Herzegovina Command in 1994 en van 1995 tot 1999 hoofd Balkan desk op het Ministère de Défense, Parijs, 7 juni 2000
Heisbourg, Levy, conseillère van de Mission d'Information van de Franse Assemblée Nationale, Parijs, 14 maart 2001
Lacoste, Pierre, Amiral, oud-directeur van de Direction Générale de la Sécurité Extérieure (DGSE), Brussel, 20 januari 1999
Klein, Laurant, directeur van het onderzoeksbureau en secretaris van de Mission d'Information van de Franse Assemblée Nationale, Parijs, 14 maart 2001
Lamy, René, lid van van de Mission d'Information van de Franse Assemblée Nationale, Parijs, 14 maart 2001
Lanxade, Chr., Frans admiraal, chef d'Etat-Major des Armées van 1991 tot 1995, Parijs, 4 juli 2000
Loncle, Francois, president van de Mission d'Information van de Franse Assemblée Nationale, Parijs, 14 maart 2001
Valentin, H., Conseiller Technique Cabinet du Ministre des Affaires Etrangères, Parijs, 10 juli 1998

Hongarije

Open Society Archives van de Central European University, Boedapest, 26 en 27 oktober 2000
Spasojević, Boško, Archivist Open Society Archives at Central European University, Budapest, 26 en 27 oktober 2000
Szekely, Ivan, Archivist Open Society Archives at Central European University, Budapest, 26 en 27 oktober 2000

Internation Committee for the Red Cross (ICRC)

Coetzer, Jon-Hans, ICRC Information Delegate in Bosnia & Herzegovina, Sarajevo, 5 augustus 1997
Girod, Chr., ICRC Deputy Delegate General Western and Central Europe and the Balkans, Genève, 18 februari 1997
Gnaedinger, A., ICRC Delegate General for Europe, Genève, 18 februari 1997

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

Kraehenbuehl, Pierre, ICRC Deputy Head of Delegation in Bosnia & Herzegovina, Sarajevo, 5 augustus 1997
Kosyrnik, Genève, 19 november 1999

Japan

Akashi, Yashusi, Special Representative of the Secretary General, Tokyo, 25 november 1999
Imafuku, Takao, Central and Eastern European Division European and Ocenian Affairs Bureau Gaimusho, Tokio, 22 november 1999
Kondo, Shigekatsu, directeur Research Department Japanese National Institute for Defense Studies, Tokio, 24 november 1999
Radtke, Kurt W., hoogleraar verbonden aan het Institute of Asia-Pacific Studies, Waseda University Tokio, Tokio, 19 en 22 november 1999
Sato, Massaki, plv directeur International Peace Cooperation Division Foreign Policy Bureau Gaimusho, Tokio, 22 november 1999
Schnabel, Albrecht, onderzoeker Peace and Governance Programme United Nations University in Tokio, 25 november 1999
Tanaka, Akhiko, hoogleraar Internationale Politiek, Institute of Oriental Culture University of Tokyo, Tokio, 24 november 1999
Tsuchiyama, Jitsuo, hoogleraar Internationale Betrekkingen verbonden aan de School of International Politics, Economics & Business, Aoyama Gakuin University Tokio, Tokio, 19 november 1999
Ueda, Susuma, Central and Eastern European Division European and Ocenian Affairs Bureau Gaimusho, Tokio, 22 november 1999
Wada, Shuichi, Program Officer Japan Center for International Exchange, Tokio, 22 november 1999
Wessels, David W.H., rector Institute of International Relations Sophia University Tokio, 18 november 1999

Nederland

Amnesty International, Afdeling Nederland, Amsterdam, 14 januari 1997.
Baal, A.P.P.M. van, luitenant-generaal, als brigadegeneraal Chief of Staff B-H Command van 1 maart tot 1 september 1994 en als generaal-majoor plv. bevelhebber der landstrijdkrachten van oktober 1994 tot juni 1996, Den Haag, 27 mei 1998, Amsterdam, 1 november en Den Haag, 12 december 2001.
Bakker, Hans, assistent Johan Riemens als redacteur *Balkan Forum*, Amsterdam, 26 mei 2000.
Bank, J., hoogleraar geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden, Amsterdam, 11 februari 1997.
Barmentloo, W.H., coördinator maatschappelijk werk BMNO Centrum, Doorn, 17 augustus 2001.
Barth, D.J., secretaris-generaal ministerie van Defensie, Den Haag, 5 december 1996 en 8 oktober 1999.
Bas Backer, W.A., zomer 1989 tot zomer 1992 beleidsmedewerker PVVN voor het Midden-Oosten en Oost-Europa; vanaf zomer 1992 hoofd DEU-OE en van 1993 tot 1996 tevens waarnemer Joegoslavië coördinator, Den Haag, 22 mei 2000.
Bastiaans, G.J.M., generaal-majoor, voormalig Cief UNMO in Zagreb, commandant Luchtmobiele Brigade en leider van de debriefing van Dutchbat in Zagreb, Heidelberg, 26 oktober 2000 en Amsterdam, 20 november 2000.
Bax, M., hoogleraar Culturele Antropologie Vrije Universiteit, Amsterdam, 23 januari 1997.
Beek, A.L. ter, minister van Defensie van 7 november 1991 tot 22 augustus 1994, Assen, 23 december 1999 en 13 januari 2000.
Beekers, E., medewerker van de Tweede Kamerfractie van het CDA, telefonisch, 30 juni 1999.
Bentinck van Schoonheten, H.V., chef Directie Europa van 20 augustus 1990 tot 1 april 1992, Den Haag, 4 september 2000.
Bentinck, M.R.O., waarnemend hoofd van het bureau Politieke Zaken bij de Directie Politieke VN-Zaken april-juni 1995, Den Haag, 12 april 2000.

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Berg, A. van den, luitenant-kolonel, hoofd clusterbeheer Centraal Militair Hospitaal, Utrecht, 13 maart 2000.
- Besselink, G.H., kolonel, militair adviseur Permanente Vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties en voormalig medewerker Defensiestaf, New York, 3 juni 1998.
- Beuge, C.R. van, Directeur-generaal Europese Samenwerking van november 1990 tot september 1995, Parijs, 10 juli 1998.
- Beukering, R.H. van, sergeant-majoor Dutchbat III, Novi Travnik, 14 december 2000.
- Biegman, N. H., Permanente Vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties, New York, 19 maart, 2 mei en 6 juni 1997.
- Blaauw, J.-D., lid van de Tweede Kamer voor de VVD, Den Haag, 23 april 1999.
- Bladel, J. van, docent Koninklijke Militaire School te Brussel, Den Haag, 19 december 1996.
- Bleumink, A., Plv. Hoofd MID/KL van oktober 1994 tot september 1996, Den Haag, 19 maart 2001.
- Blois, de G., chef fotowerkplaats Centrum voor Audiovisuele Dienstverlening Koninklijke Marine, Amsterdam, 6 augustus 2001.
- Blokland, M., adjudant-onderofficier Koninklijke Marine, telefonisch, 3 november 2001.
- Boering, P., majoor, hoofd Sectie-5 van Dutchbat III, Amsterdam, 14 en 17 december 2001.
- Boersma, H., kapitein Koninklijke Marechaussee b.d., Soestdijk, 9 augustus 2001.
- Boetzelaer, H.W.J. van, voormalig werknemer Koninklijke Marine, Den Haag, 26 juli 2001.
- Bokhoven, H., brigadegeneraal, als kolonel van april 1994 tot 15 december 1995 HMID/KL en najaar 1993 tot voorjaar 1994 stafofficier plannen UNPROFOR, Tervuren, 16 mei 2001.
- Boogaard, R. van den, redacteur *NRC Handelsblad*, Amsterdam, 13 februari 1997.
- Borgh, B.C. van den, plv G-4 Operationele Staf KL, Den Haag, 15 en 22 februari 1995.
- Bos, Barbara, Editor Country Updates European Forum for Democracy and Solidarity, Amsterdam, 17 juli 1999.
- Bosch, J.M.J., chef-kabinet van Bevelhebber der Landstrijdkrachten, Amsterdam, 10 mei 1999 en 10 oktober 2001.
- Bosch, R. in den, medewerker Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheidszaken/Militaire Samenwerking, voorjaar 1992 tot 1e week juli 1995, Den Haag, 19 april 2000.
- Bot, B.R., secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken tot 1 oktober 1992 en vervolgens Permanente Vertegenwoordiger bij de EU, Brussel, 7 september 2000.
- Both, N., co-auteur van *Srebrenica: reconstructie van een oorlogsmisdaad*, Amsterdam, 13 februari 1997.
- Bourgondiën, C.A.T.M., in 1995 als majoor werkzaam bij G-2 UNPF Zagreb, 't Harde, 26 april 2000.
- Bouwdijk Bastiaanse, F. van, luitenant-kolonel, chef-staf KL Crisisstaf vanaf 1 november 1992 en ten tijde van de uitzending van Dutchbat, Den Haag, 28 augustus 2000.
- Brands, M.C., hoogleraar Algemene en Theoretische Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 11 februari 1997.
- Brantz, C.L., kolonel, chef-staf KL Crisisstaf van februari 1994 tot februari 1995 en chef-staf en plaatsvervangend commandant Sector North East UNPROFOR van maart tot september 1995, Rome, 11 juli en Den Haag, 11 augustus 1999.
- Breedveld, W., redacteur *Trouw*, Amsterdam, 11 februari 1997 en 11 oktober 2000.
- Breemen, H.G.B. van den, generaal der mariniers, Plaatsvervangend chef-defensiestaf en chef-defensiestaf, Den Haag, 10 januari 1997, 20 mei 1998 en Amsterdam, 20 oktober 1999.
- Brinkman, J.W., generaal-majoor b.d., achtereenvolgens souschef Plannen van de Landmachtstaf; commandant Luchtmobiele Brigade van april 1993 tot september 1994; chef-staf BH-Command van september 1994 tot maart 1995, Rotterdam, 11 oktober 1999.
- Broeder, A.E., korporaal Dutchbat III, Amsterdam, 3 mei 2000.
- Broeders, A.P.A., hoofd afdeling Schriften-, Spraak- en Documentenonderzoek Nederlands Forensisch Instituut, Rijswijk, 27 juli 2001.
- Broek, H. van den, minister van Buitenlandse Zaken van 1982 tot 31 december 1992 en daarna Europees Commissaris voor Buitenlandse Betrekkingen, Amsterdam, 15 november en 2 december 1999.
- Broekhuizen, E.J. van, majoor der mariniers, stafofficier bij US Strike Force South, correspondentie, 4 januari 1998.

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Bruijn, M.J.L., majoor, als kapitein commandant van het geneeskundig bataljon van Dutchbat III, telefonisch, 09 januari 2002.
- Bruurmijn, generaal-majoor artillerie b.d. voormalig commandant Eerste Divisie en huidig voorzitter Nederlandse Officieren Vereniging, Den Haag, 8 april 1999.
- Buirma, J.J., hoofd afdeling Bestruurs-, Straf- en Tuchtrect van het ministerie van Defensie, 13 juli 1999.
- Caris, A.A.L., kapitein, als eerste luitenant commandant verkenningspeloton Dutchbat III, Bergen-op-Zoom, 3 maart 2000
- Ceelen, W.A.; groepscommandant B-cie, Assen, 2 juli 1999
- Couzy, H.A., luitenant-generaal b.d., Bevelhebber der Landstrijdkrachten van oktober 1992 tot juni 1996, Amsterdam, 19 augustus en Den Haag, 7, 14 en 17 september 1998, Amsterdam, 4 oktober 2001
- Cramer Bornemann, kapitein, wnd commandant 101 MI-peloton, Ede, 27 november 1998
- Dam, R. van, kolonel, voormalig hoofd van de afdeling Operatiën Defensiestaf, 21 november 1996
- Dedden, B., brigade-generaal, als kolonel chef-staf Crisisstaf KL, Den Haag, 11 maart 1998
- Derksen, A, luitenant-kolonel, als majoor S-5 van Dutchbat I, Amsterdam 10 april 2001
- Dijk, A.M. van, kolonel Koninklijke Marechaussee b.d., Soestdijk, 9 augustus 2001
- Dijk, K. van, recherche Koninklijke Marechaussee, Amsterdam, 12 september 2001
- Dijkema, Wim, adjudant-onderofficier Dutchbat III en samensteller *Dutchbat in vredesnaam*, Londen 4 en 5 juli, Zuidlaren, 21 september 1998.
- Dijkman, E.B. kapitein en maatschappelijk werker Dutchbat III, Amsterdam 29 juni 1999, Bugonjo, 12 en 13 december 2000
- Dijkstra, J.A., luitenant-kolonel der mariniers, plv. hoofd Opleidingen Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael', Den Haag, 19 juni 1998
- Duijn, P.J., commodore b.d., Hoofd Militaire Inlichtingendienst van 21 juli 1990 tot 31 december 1993, Goor, 4 april 2001
- Duijn, L.C. van, kapitein, als eerste luitenant pelotonscommandant C-compagnie Dutchbat III, Doetinchem, 2 juli 1999
- Eenennaam, B.J. van, Chef Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid van 15 augustus 1990 tot 21 juni 1993, plaatsvervangend Directeur-Generaal Politieke Zaken van 21 juni 1993 tot 1 september 1996, Den Haag, 22 augustus 2000
- Egbers, V.B., kapitein Klu, als eerste luitenant pelotonscommandant C-compagnie Dutchbat III, Amsterdam, 2 september 1999
- Eggink, J.W.F., Hoofd Afdeling Documentaire Informatie en Onderzoek ICODO, Utrecht, december 1996
- Eickhof, Gerry, verslaggever NOS-journaal, Amsterdam, 18 januari 2000
- Eijsden, R.P., majoor, liaisonofficier buitenlandse diensten MID, Den Haag, 15 oktober 1999
- Eikelboom, J.L.H., kolonel, als luitenant-kolonel commandant Nederlandse squadron op Villafranca van 1 april 1995 tot 2 oktober 1995, Soesterberg, 2 juni 2001.
- Elands, M., Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, Amsterdam, 15 februari 1999
- Engels, R., politiek adviseur Commander SFOR, Sarajevo, 21 mei 1999
- Everts, P.L.E.M., kolonel, voormalig Commandant Dutchbat II van juli 1994 tot januari 1995, Den Haag, 12 februari 1997 en Srebrenica, 20 en 21 mei 1997, Amstelveen, 5 april 2001
- Faber, Mient Jan, secretaris Interkerkelijk Vredesberaad, Den Haag, 19 december 1996
- Fabius, D.G.J, generaal-majoor b.d., voormalig commandant Koninklijke Marechaussee, Amsterdam, 19 oktober 2001
- Felix, M.C.J., luitenant-kolonel, hoofd Operationele Zaken DOKL en G-3 KL Crisisstaf van april 1993 tot juni 1997, Gouda, 6 april 2000
- Feith, P.C., plaatsvervangend permanente vertegenwoordiger bij de NAVO van 3 mei 1992 tot 15 december 1995, Brussel, 24 augustus 2000
- Franken, R.A., majoor en plv. commandant Dutchbat III van januari tot juli 1995, Havelte, 14 september 1998 en Amsterdam, 31 maart 1999
- Gelderblom-Lankhout, H.M., lid Eerste Kamer der Staten-Generaal, telefonisch, 25 juli 1997
- Geldere, P. van, luitenant-kolonel der infanterie, Contactpersoon ministerie van Defensie

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Gelijns, A.C., redacteur *Marinenieuws* en auteur *De uitzondering op de regel. De VN- Veiligheidsraad in discussie over militair ingrijpen in Bosnië-Herzegovina*, scriptie RUG, Den Haag, 17 februari 2000
- Geurts, H.M.W., sergeant, gewondenverzorger van de C-compagnie van Dutchbat III, Assen, 10 mei 1999
- Glaubitz, B.O.J.K., voormalig Zaakgelastigde Hr Ms Ambassade te Sarajevo, Amsterdam, 31 juli 1997
- Gmelich Meijling, J.C., staatssecretaris van Defensie van 22 augustus 1994-1998, telefonisch, 4 december 2001
- Gooijers, W.J.G., voorzitter ACOM, Leusden, 9 april 1999 en Amsterdam, 29 juni 1999
- Gooyer, P. de, particulier secretaris minister van Buitenlandse Zaken, 1 juli 1999
- Graaf, J.J. de, plaatsvervangend Bibliothecaris Koninklijke Militaire Academie, Breda, 16 januari en 16 april 1997
- Groen, J.R., majoor, als kapitein compagniescommandant B-compagnie Dutchbat III van januari tot juli 1995, Havelte, 5 juli 1999 en 14 januari 2000
- Groen, P.M.H., Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, Amsterdam, 17 februari 1999
- Groeneveld, J.H., luitenant-kolonel der marechaussee, Defensiestaf OZ-D van december 1991 tot mei 1994, Amsterdam, 17 februari 1998
- Groot, G. de, eerste luitenant Koninklijke Marechaussee, Apeldoorn, 28 april 1999
- Groothuizen, Michel, voorzitter werkgroep Buitenland D66, telefonisch, 7 februari 2000
- Hart, P. 't, Crisis Onderzoeksteam, Universiteit van Leiden, Leiden, 25 maart en Amsterdam, 5 juni 1997
- Hartman, W.P.P., luitenant-kolonel b.d., Directie Voorlichting, Hoofd Legervoortlichting, Amsterdam, 8 oktober 1999
- Hartzuiker, Rolf, redacteur NOS-journaal, Hilversum, 7 oktober 1997
- Hattinga van 't Sant, O.W.C., plaatsvervangend Chef Directie Europa en Coördinator Joegoslavië-beleid Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag, 1 augustus 1997
- Haverhoek, C., voormalig stafofficier Luchtmobiele brigade, Amsterdam, 27 april 1998 en 25 januari 1999
- Hazewinkel, H., plv. chef DEU tot zomer 1992, daarna adviseur DGPZ, Den Haag, 17 april 2000
- Heerts, A.J.M., voorzitter Marechaussee Vereniging, Apeldoorn, 14 april 1999 en telefonisch 11 juli 2001
- Hegge, H.G.J., kapitein-ter-zee-arts, chirurg Krijgsmacht Hospitaal Organisatie te Srebrenica juli 1995, Den Helder, 2 februari 2000
- Hennis, M., ambassadesecretaris ambassade te Sarajevo, Sarajevo, 9 maart 1999
- Hertzberger, Abel, Werkgemeenschap voor Geweldloze Verandering 'De Expeditie', Amsterdam, 3 juni 1997
- Hetebrij, L.W.A., Humanistische raadsman Dutchbat III, Leeuwarden, 16 november 2000 en 12 januari 2001
- Heuvel, H., van den, directeur Voorlichting ministerie van Defensie, Amsterdam, 5 november 2001
- Heuvel, H. van den, oud-medewerker/forensisch fotograaf Nederlands Forensisch Instituut, Rijswijk, 27 juli 2001
- Hiensch, B., directeur Voorlichting van het ministerie van Buitenlandse Zaken sedert 4 januari 1993, New York, 13 juli 2000
- Hil, G. van den, secretaris van het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN), telefonisch, Den Haag, 26 oktober 1999
- Hilderink, C.G.J., generaal-majoor KLu, als commodore souschef Operatiën Defensiestaf van mei 1995 tot april 1997, Amsterdam, 11 augustus 2000
- Hoekema, J.Th., lid Tweede Kamer voor D66 en chef directie Politieke VN-Zaken ministerie van Buitenlandse Zaken tot mei 1994, Amsterdam, 5 maart 1998
- Hooft, F. van der, kolonel, chef-staf Legerkorps Logistiek Commando en commandant Support Command 1994, Harderwijk, 16 december 2001
- Homan, C., voorzitter Defensiecommissie D66, telefonisch, 7 februari 2000
- Honig, J.W., Senior Lecturer Department of War Studies, King's College London, co-auteur van *Srebrenica: Reconstructie van een oorlogsmisdaad*, Amsterdam, 13 februari en 1 oktober 1997
- Hooft, F. van der, kolonel, commandant Support Command 1994, Harderwijk, 16 december 2001
- Hoogerwerf, L., kolonel, als majoor analist bij het Bureau Contrainlichtingen MID/CO, Gulpen, 23 april 2001

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Hoop, S. de, Vakgroep Geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen, Amsterdam, 13 februari 1997
- Horbowiec, P.V.E., hoofd Bureau Onderscheidingen Defensie, Den Haag, 26 maart 2001
- Huige, John, directeur PvdA-bureau, 7 april 1999.
- Huyzer, G.L.J., generaal b.d., extern adviseur debriefingsonderzoek, Amsterdam, 8 oktober 1997
- Hulshof, H.H., plaatsvervangend secretaris-generaal van het ministerie van Defensie, Den Haag, 6 december 2001
- Huys, Twan, verslaggever *Nova*, Washington, 7 en 8 juli 2000
- Ingen, D.J. van, teamleider Netherlands War Crimes Unit, Zoetermeer, 26 maart 1999
- Jacobovitz de Szeged, A.P.R., Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO 1989 tot april 1993 en ambassadeur te Washington 1993-1998, Den Haag, 21 september 2000
- Jansen, F., plv. hoofd MID/KL van september 1991 tot augustus 1994, Nijkerk, 4 april 2001
- Johannes Wier Stichting te Amersfoort, schriftelijk, 26 november 1996
- Jonge, J.H. de, kolonel, Chief Land Operations UNPROFOR van 28 februari tot 28 augustus 1995, Apeldoorn, 27 september 1999 en Amsterdam, 30 mei 2001
- Kalshoven, F., emeritus hoogleraar Internationaal, Humanitair en Oorlogsrecht en voormalig voorzitter 'Commission of Experts on the Former Yugoslavia', Den Haag, 1 mei 1997
- Kamphuis, P.H., hoofd Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, Den Haag, 12 februari 1997 en 8 april 1999
- Karremans, Th.J.P., kolonel der infanterie, commandant Dutchbat III van januari tot juli 1995, Amsterdam, 10 juni 1997, 23-24 september, en 15-17 december 1998, Heidelberg, 25 en 26 oktober, 30 november en 1 december 2000
- Kemenade, J.A. van, opsteller van het rapport *Omtrent Srebrenica*, Haarlem, 9 juli 2001
- Klep, C.P.M., Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, Amsterdam, 18 februari en 3 maart 1999
- Klompenshouwer, K.J.R., ambassadeur te Belgrado en voormalig hoofd Militaire Samenwerking Directie Atlantische Veiligheid ministerie van Buitenlandse Zaken, Belgrado, 13 december 1999 en 15 september 2001 en Den Haag, 20 januari 2000
- Kloos, E., Inspectie Militaire Gezondheidszorg, Hollandse Rading, 16 februari 2000
- Knapen, Ben, voormalig hoofdredacteur *NRC Handelsblad*, Eindhoven, 12 maart 1997
- Knapp, J.C.F., brigadegeneraal b.d., hoofd Militaire Inlichtingen Dienst van 25 juni 1995 tot 1 oktober 1997, Noordwijkerhout, 21 maart 2001
- Knipscheer, A.W., stafmedewerker Kabinet van de Bevelhebber Koninklijke Landmacht, Den Haag, 4 november 1997
- Knoester, J.P., luitenant-kolonel, hoofd Stafgroep, afdeling Individuele Hulpverlening Gezondheidszorg Dienst KL, Amersfoort, 5 november 1998
- Koestal, E.A.W., plv. militair adviseur bij de Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Amsterdam, 24 mei 2000
- Koet, J.W., kolonel, als luitenant-kolonel juridisch adviseur Bosnia-Herzegovina Command, Belgrado, 14 september 2001
- Kok, P.C., commandeur, hoofd Militaire Inlichtingendienst van 1 januari 1994 tot 25 juni 1995, Washington, 7 juni 2000
- Kok, W., minister-president vanaf 22 augustus 1994, Den Haag, 17 maart 1998 en 8, 25 en 30 mei 2000
- Koks, R., hoofd behoeftstelling verbindingeninlichtingen MID, Den Haag, 15 oktober 1999
- Kolsteren, A.M.W.W.M., generaal-majoor, chef-staf HQ UNPF Zagreb van 21 juni 1995 tot 1 februari 1996, Mons, 8 oktober 1999
- Kooijmans, P.H., minister van Buitenlandse Zaken van januari 1993 tot augustus 1994, Den Haag, 10 september 1999
- Koreman, C.A., adjudant, Dutchbat III, Amsterdam, 25 juni 1997
- Koster E., als eerste luitenant, wnd S-4 Dutchbat III, commandant van de bataljonsreserve en coördinator aflossing, Assen, 6 en 19 oktober 1999
- Kranenburg, Mark, columnist *NRC Handelsblad*, Leiden, 13 september 2000

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Kreemers, B., plaatsvervangend Directeur Voorlichting Ministerie van Defensie, Den Haag, 18 april 1997, Amsterdam, 31 oktober 1997, 16 en 18 april 1999
- Kremer, G.D., kolonel-arts Krijgsmacht Hospitaal Organisatie te Srebrenica van februari-juli 1995, Odijk, 13 juli 1998, telefonisch, 17 januari 2002
- Krop, Marnix, hoofd Bureau Beleidvoorbereiding van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag, 7 april 1998
- Kuys, C.P.C., luitenant-kolonel Koninklijke Marechaussee, hoofd administratief centrum van de debriefing in Assen, Schiphol, 28 juni 2000
- Kurpershoek, P.M., chef directie Politieke VN-Zaken van 16 mei 1994 tot 1 september 1996, Den Haag, 22 juni 2000
- Lardenoye, G.A.M., eindredacteur *Oplinie*, maanduitgave van de Algemene Federatie Militair Personeel, Amersfoort, 26 maart 1999
- Lemmen, J., kolonel en in 1995 plaatsvervangend commandant van de Luchtmobiele Brigade, Amsterdam, 17 oktober 2001
- Leurdijk, D.A., Onderzoeker Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael', Den Haag, 5 en 17 december 1996
- Lindgreen, P., tolk bij Dutchbat I en II, Voorburg, 30 maart 2001
- Loizos, Peter, antropoloog, Londen, 1 augustus 1997
- Lookeren Campagne, A. van, beleidsmedewerker Tweede-Kamerfractie GroenLinks, Den Haag, 15 april 1999
- Lubbers, R.F.M., voormalig minister-president, Rotterdam, 13 en 15 oktober 1999
- Lust, Willem, verslaggever *RTL4 nieuws*, later voor *Nova*, Amsterdam, 19 juli 2000
- Maat, Davy, soldaat Dutchbat III, telefonisch, 22 mei 2000
- Majoor, F.A.M., van 1992 tot juli 1993: plv. chef Politieke Zaken bij de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid; van juli 1993 tot medio 1997 chef Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid, Den Haag, 19 april 2000
- Martens, W.J., kolonel, hoofd Afdeling Individuele Hulpverlening Gezondheidszorg Dienst KL, Amersfoort, 5 november 1998
- Matthijssen, C.J., majoor, als kapitein compagniescommandant C-compagnie Dutchbat III van januari tot juli 1995, Amsterdam, 11 oktober 1999
- Meer, D. van der, kolonel, defensieattaché Parijs, Den Haag, 4 november 1997
- Meintjes, Ineke, Vrouwen voor Vrede IJmond, Amsterdam, 3 juni 1997
- Melchers, W.J.G., kapitein, toegevoegd S-4 Dutchbat III, Amsterdam 23 oktober 2000
- Merckelbach, J.P.M.H., raadsadviseur ministerie van Algemene Zaken en Coördinator Inlichtingen en Veiligheidsdiensten van 1993 tot 1996, Arcen, 24 mei 2000
- Metzelaar, P.P., kapitein-ter-zee, als kapitein-luitenant-ter-zee hoofd Defensie Crisisbeheersings Centrum, schriftelijk, 2 juli 2000
- Meurkens, N., aalmoezenier Koninklijke Landmacht, Amsterdam, 24 maart 2000
- Middelkoop, E. van, GPV-Tweede-Kamerlid, Amsterdam, 8 oktober 1999
- Mierlo, H.A.F.M.O., minister van Buitenlandse Zaken van 1994 tot 1998, Amsterdam, 10 februari en 19 mei 2000 en 14 mei 2001
- Minderhoud, C., medewerkster Nederlandse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN 1992-1996, Den Haag, 2 juni 2000
- Mulder, J.R., kolonel, Hoofd Afdeling Militaire Inlichtingendienst Koninklijke Landmacht, Den Haag, 4 en 18 november 1997
- Mulder, R., sergeant Dutchbat III en commandant van OP-M, 6 oktober 1998.
- Muller, E.R., Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, Amsterdam, 5 juni 1997
- Mustert, J.E., kapitein, als eerste luitenant pelotonscommandant B-Cie Dutchbat III, Assen, 18 juni 1999
- Naarden, B., Oost-Europa Instituut Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 13 februari 1997
- Neisingh, C.N.J., generaal-majoor, bevelhebber der Koninklijke marechaussee, in juli 1995 waarnemend Directeur Operatiën Koninklijke marechaussee, Amsterdam, 3 januari 2002

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Nicolai, C.H., generaal-majoor, als brigadegeneraal Chief-of-Staff Bosnia Herzegovina Command UNPROFOR van 1 maart tot 3 september 1995, Utrecht, 11 juni en 7 juli 1999
- Nieuwenhof, Dave van den, tweede secretaris Nederlandse ambassade in Tokio, Tokio, 19 november 1999
- Nijpels, Bart, verslaggever *Netwerk*, 28 oktober 1999, telefonisch 14, 17 en 22 december 1999
- Nooij, G.C., de, onderzoeker Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael', Den Haag, 5 en 17 december 1996
- Noordhoek, A.J., commandeur b.d., tot 1995 Directeur Militair Geneeskundig Beleid van het ministerie van Defensie en Inspecteur van de Militair Geneeskundige Dienst, Amsterdam, 5 december 2001
- Nysingh, Ewout, redacteur *de Volkskrant*, 14 september 2000
- Oerlemans, A., kapitein, voormalig docent School voor Vredesmissies, Amersfoort, 11 februari 1998
- Otter, J., majoor, commandant staf- en verzorgingscompagnie Duchtbat III van januari tot juli 1995, Assen, 26 mei 1999
- Otterloo, E.G.M., luitenant-kolonel, G-4 Operationele Staf KL sedert januari 1995, Den Haag, 15 februari 1995.
- Oudwater, A., kolonel, militair attaché te Belgrado sedert mei 1995, Amsterdam, 24 maart 1998
- Patijn, M., secretaris-generaal van het departement van Defensie van 1990 tot 1994 en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken van 1994 tot 1998, Den Haag, 28 augustus 2000
- Pilgram, Ab, parlementair redacteur *KRO Echo* en later *Radio 1 Journaal*, Leiden, 27 september 2000
- Poel, Fons de, verslaggever *Netwerk*, Hilversum, 28 oktober 1999
- Pollé, F.J.A., brigadegeneraal b.d., souschef Operatiën en commandant KL Crisisstaf van december 1993 tot juni 1995 en van augustus 1996 tot februari 1996 chef-staf UNPROFOR, Landgraaf, 8 maart 2000
- Princen, F.J.J., Beleidsmedewerker Directie Algemene Beleidszaken ministerie van Defensie, Den Haag, 21 november en 5 december 1996, Amsterdam, 8 januari 1998
- Prins, Margriet, Field Officer UNHCR te Tuzla in juli 1995, Tuzla, 5 februari 1998
- Pronk, J.P., minster van Ontwikkelingssamenwerking van 1994 tot 1998, Den Haag, 3 maart 2000
- Racké, F., Nederlands ambassadeur in Bosnië, Sarajevo, 24 oktober 2000
- Rajner, Igor, Journalist en vertegenwoordiger Dutch Cities for Tuzla, Tuzla, 6 augustus 1997
- Ramaker, J., Nederlands Permanente Vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties, New York, 2 juni 1998.
- Rave, E.A., eerste luitenant, als opperwachtwachmeester lid Sectie-5 van Dutchbat III, Bugonjo, 13 en 14 december 2000, Amsterdam 24 januari 2001, telefonisch 11 juli 2001
- Reijn, J.A. van, generaal-majoor der mariniers, Directeur Militaire Inlichtingendienst, Den Haag, 30 maart 2000
- Reitsma, R. luitenant-generaal b.d., als generaal-majoor Directeur Operatiën Koninklijke Landmacht van oktober 1992 tot oktober 1994, Soest, 4 oktober 1999
- Remmelink, Willem G.J., directeur Japan-Nederland Instituut, Tokio, 19 november 1999
- Revis, H., ambassaderaad Hr Ms ambassade te Ottawa, Ottawa, 7 juni 1999
- Ridder, P.J.T. de, voormalig lid 'Kodakteam' Koninklijke Marechaussee, telefonisch 8 augustus 2001
- Riemens, J.W.E., redacteur *Balkan Forum*, Amsterdam, 26 mei 2000
- Riepen, J., Directie Voorlichting, woordvoerder Legervoorlichting, Amsterdam en voorlichter in Bosnië, Den Haag, 4 oktober 1999
- Rijs, Bart, journalist en mede-auteur van *Srebrenica: het zwartste scenario*, Belgrado, 4 november 1997
- Roos, K.C., generaal-majoor Kon. Marechaussee, als brigadegeneraal een van de leiders van de debriefing in Assen, New York, 13 juli 2000
- Roos-Schoenmakers, M.L. de, Officier van Justitie Arrondissementsparket Arnhem, Zoetermeer, 26 maart 1999
- Rosenthal, U., Crisis Onderzoeksteam, Universiteit van Leiden, Leiden, 25 maart en Amsterdam, 5 juni 1997
- Rozemond, S., Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael', Amsterdam, 11 februari 1997
- Ruiter, J.A.C., kolonel, als luitenant-kolonel Military Assistant to the Chief-of-Staff UNPROFOR Sarajevo van 1 maart tot 3 september 1995, Den Haag, 29 juni 2000

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Rutgers, Barbara, beleidsmedewerkster van J. de Hoop Scheffer, fractievoorzitter CDA, telefonisch, 10 mei 1999.
- Rutten, J.H.A., eerste luitenant Dutchbat III, Amsterdam, 1 december 1999 en 13 september 2001
- Rutten, P.H., kapitein Koninklijke marechaussee, Apeldoorn, 28 april 1999, Amsterdam, 30 juli 2001 en telefonisch 26 en 29 oktober 2001
- Ruyter, R.F.J.H. de, majoor, Directie Operatiën KL, Sie Veiligheid, Amsterdam, 31 mei 2001 en telefonisch 1 augustus 2001
- Sandee, J.L., medewerker Ministerie van Buitenlandse Zaken Directie Atlantische Veiligheid van 1991 tot 1992 en Directie Europa van 1992 tot mei 1995, Dalfsen, 12 juni 2000
- Sanders, P.M., luitenant-kolonel, psycholoog Dutchbat III, Bugonjo, 12 en 13 december 2000
- Sas, P.J., chef kabinet Militaire Inlichtingendienst, Den Haag, 19 oktober 1999
- Schaper, H.A., tot maart 1992 plv. directeur Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid en van maart 1992 tot medio 1994 chef Directie Europa, daarna tot januari 1996 plv. Permanente Vertegenwoordiger bij de VN, Den Haag, 10 april 2000
- Scheffer, D., ambassadeur for Human Rights Affairs State Department, Washington, 31 maart 1998
- Scheffers, J., Nederlands zaakgelastigde in Zagreb in 1995, New York, 14 juli 2000
- Scheffrahn, D.E.C., kapitein, Staf Koninklijke marechaussee, hoofd Sectie Operatiën Buitenland en Oorlogstaken, Den Haag, 26 augustus 1998
- Scheren, C.A.J., adjudant onderofficier, School voor Vredesmissies, Amersfoort, 11 februari 1998
- Schmüll, R.S.J., Audiovisuele Dienst Koninklijke marine, Amsterdam, 6 augustus 2001
- Schoeman, J.R., Hoofd Communicatie Veteraneninstituut, Doorn, 17 augustus 2001
- Schouren, J., sergeant-majoor, Opzichter Inlichtingen-PI, 306 Squadron, Vliegbasis Volkel, 4 december 1998
- Schouten A.A., kapitein-ter-zee-arts b.d., anesthesist KHO-5, Utrecht, 21 februari 2000
- Schouten, M, luitenant-generaal der genie, Bevelhebber der Landstrijdkrachten, Den Haag, 10 januari 1997
- Schutte, B.S., luitenant-kolonel, Staf officier Afdeling Individuele Hulpverlening Gezondheidszorg Dienst KL, Amersfoort, 5 november 1998
- Sebes, A.D., Hoofd bureau documentaire informatievoorziening Operationale Staf BLS, Den Haag, 4 november 1997
- Sensen, R., kapitein der Infanterie, Dutchbat II, Amersfoort, 11 februari 1998
- Siccama, J.G., Hoofd Onderzoek Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael', Den Haag, 5 december 1996
- Sipkes, L., voormalig Kamerlid GroenLinks en woordvoerder Defensie, Buitenland en Ontwikkelingssamenwerking, Den Haag, 24 januari 2000
- Solkesz, A., kapitein 1 (NL)BE) Log/Tbat van 6 februari tot 15 augustus 1995 en commandant van bevoorradingskonvoeien vanuit Lukavac, Amsterdam, 15 november 2000
- Sluiter, V., Hr Ms Ambassadeur te Sarajevo, Sarajevo, 19 mei en 5 augustus 1997, 17 april 1998 en Den Haag, 27 januari 1998
- Snoep, B., voorzitter Algemene Federatie Militair Personeel, Amersfoort, 26 maart 1999
- Sondag, R.T., majoor, plaatsvervangend militair adviseur Permanente Vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties en voormalig Military Assistant Chief of Staf Bosnia Herzegovina Command, New York, 3 juni 1998
- Sprangers, L., Duitsland Instituut, Amsterdam, 11 februari 1997
- Staden, A. van, Directeur Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael', Den Haag, 5 en 17 december 1996
- Stagge, H.J.A., wachtmeester 1e klas Koninklijke marechaussee, regiobestuurder ACOM en kaderlid debriefing te Assen, Leusden, 9 april 1999 en Amsterdam, 29 juni 1999
- Stam, Joop, hoogleraar Japankunde Erasmus Universiteit, Rotterdam, 21 oktober 1999
- Swartbol, R., voorlichter ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag, 24 februari 1999 en 8 juli 2000
- Terpstra, C.P.M., bibliothecaris Koninklijke Militaire Academie, 16 januari 1997
- Timmerman, J.C.M., luitenant-kolonel, Hoofd Sectie Crisisbeheersing, Informatiebeheer, Plannen en Operatiën Koninklijke Luchtmacht, Den Haag, 19 juni 1998

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Togt, A.M. van der, medewerker Directie Europa Bureau Oost-Europa, Den Haag, 4 mei 2000
- Tweel, M. van der, kapitein, pelotonscommandant C-compagnie Dutchbat I te Simin Han en opleider Schoolbataljon 11 Luchtmobiele Brigade, Amsterdam, 27 april 2001
- Ulens, Hans, voormalig medewerker van Artsen zonder Grenzen te Srebrenica, Tuzla, 6 augustus en 21 oktober 1997, 16 juni 1998
- Vader, W.F., generaal-majoor b.d., als brigadegeneraal commandant Geneeskundig Commando Krijgsmacht, Amsterdam, 26 januari 2000
- Valk, G., lid Tweede Kamer voor de PvdA, Amsterdam, 15 oktober 1999
- Valkenburg, A.H.J.M., luitenant-kolonel, telefonisch, 1 augustus 2001
- Vandeweijer, H. J. commodore, als kolonel van maart 1992 tot maart 1994 Hoofd Operationele Zaken Defensiestaf en als commodore van 1998-1999 Hoofd Militaire Inlichtingendienst Den Haag, 29 oktober 1997, 19 januari 1998 en 27 januari 2000
- Veen, D.J.E., korporaal lasser/plaatwerker 13 Herstelcompagnie Dutchbat III, Amsterdam, 11 januari 1999
- Veen, J., plaatsvervangend Directeur Voorlichting, telefonisch, 16 januari 2002
- Veen, R. van, kolonel, militair adviseur van de Permanente Vertegenwoordiger bij de VN van 1993 tot 1996, Amsterdam, 16 augustus 2000
- Veenendaal, L.W., Permanente Vertegenwoordiger bij de NAVO vanaf 26 april 1993, Den Haag, 17 augustus 2000
- Velzen, P.L.G. van, Contactpersoon ministerie van Buitenlandse Zaken
- Venhovens, P.M.P., luitenant-kolonel, psycholoog Afdeling Individuele Hulpverlening Koninklijke Landmacht, Zwolle, 17 november 2000
- Verdegaal, P.H.M., luitenant-ter-zee der eerste klasse, hoofd Centrum voor Audiovisuele Dienstverlening Koninklijke marine, Amsterdam, 6 augustus 2001
- Verhey, Luuk, projectleider commissie Van Kemenade, Amsterdam, 31 augustus 1998
- Vermeulen, C.H.P., kolonel, als luitenant-kolonel commandant Dutchbat I van maart tot juli 1994, Amsterdam, 9 juni 1999
- Verploeg, H., secretaris NVJ, telefonisch, 13 april 1999
- Vlijmen, M.B.M.J. van, lid Tweede Kamer voor het CDA, Amsterdam, 14 oktober 1999
- Vlis, A.K. van der, generaal der verbindingdienst, Chef Defensiestaf tot mei 1994, Rijnsburg, 13 februari 1998, Amsterdam, 12 februari 1999
- Vochteloo, J.B., lid voormalig 'Kodakteam' Koninklijke marechaussee, Amsterdam, 19 september 2001
- Voerman, Gerrit, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 20 maart 2000
- Voorhoeve, J.J.C., Minister van Defensie van 22 augustus 1994 tot 1998, Den Haag, 5 februari, 13 maart en 15 april 1997
- Vos, J.M., directeur-generaal Politieke Zaken ministerie van Buitenlandse Zaken, Washington, 24 en 26 juni 1999
- Voskamp, R., sergeant Forward Air Controller Dutchbat III, Amsterdam, 8 oktober 1998
- Walsum, A.P. van, Directeur-Generaal Politieke Zaken van 24 juli 1989 tot 9 april 1993, New York, 12 juli 2000
- Weerkamp, W.M., Officier van Justitie Arrondissementsparket Arnhem, 31 januari 2000
- Weerts, J., hoofd Kennis- en onderzoekscentrum Veteraneninstituut, Doorn, 17 augustus 2001
- Wertheim, W., luitenant-kolonel-arts, stafofficier geneeskundig beleid KL Crisisstaf, Amsterdam, 14 februari 2000
- Westerman, Frank, journalist *NRC Handelsblad* en co-auteur van *Srebrenica: het zwartste scenario*, Amsterdam, 29 september 1997
- Wieffer, E., majoor, als kapitein S-2 Dutchbat III van januari tot juli 1995, Assen, 18 juni 1999 en 7 mei 2001
- Wiel, A.J.A.M., sergeant-majoor Dutchbat III, telefonisch, 3 januari 2002
- Wielinga, R., plaatsvervangend hoofd Militaire Inlichtingen Dienst, Den Haag, 27 maart, 29 oktober, 4 november 1997, 6 januari 1998, 15 april en 8 september 1999 en 20 december 2000
- Wiersma, E., majoor, S-1 13e bataljon Luchtmobiele Brigade, Leeuwarden, 12 januari 2001
- Wiggers, J. W., CDA-secretariaat, Den Haag, 14 april 1999

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Wijffes, H.B.M, universitair docent journalistiek Universiteit van Groningen, voorjaar 1997
- Wijnaendts, H., Nederlands ambassadeur in Parijs van 1988 tot 1998 en speciaal afgezant EG voorzitterschap Joegoslavië 1991-1992, Parijs, 8 juni 2000
- Wijnands, J.C.S., medewerker Directie Atlantische Veiligheid ministerie van Buitenlandse Zaken van september 1993 tot januari 1996, Den Haag, 24 mei en 29 juni 2000
- Wijsbroek, M.P., majoor, Military Assistent Deputy Commander Sector North East van 4 maart tot 5 september 1995, Amsterdam, 10 december 1997
- Wilde, S. de, voormalig lid 'Kodakteam' Koninklijke marechaussee, Amsterdam, 30 juli 2001
- Wind, O. van der, generaal, leider van het debriefingsonderzoek in Assen, Amsterdam, 19 juli 2001
- Winkelman, H., hoofd van de afdeling foto en video binnen het bureau techniek MID/KL, Den Haag, 12 juli 2001 en telefonisch 1 augustus 2001
- Winter, J. de, Plv. Directeur en Directeur Algemene Beleidszaken ministerie van Defensie, Den Haag, 5 december 1996
- Woudsma, G.H., afdelingshoofd Netherlands War Crimes Unit, Zoetermeer, 26 maart 1999
- Zagers, A., hoofd van de foto-afdeling van de toenmalige Audiovisuele Dienst Koninklijke marine te Valkenburg (Z-H), Amsterdam, 3 oktober 2001
- Zalen, E. van, medewerker Nederlands Forensisch Instituut, telefonisch, 27 juli 2001
- Zant, E van 't, sergeant-majoor stafverzorgingscompagnie Dutchbat III, Bugonjo, 12 december 2000
- Zeeland, A.L.M. van, contactpersoon ministerie van Defensie
- Zimmerman, Othon, redacteur buitenland *Algemeen Dagblad*, Balkan-specialist, Den Haag, 28 april 2000
- Zoutendijk, G., voormalig Lid Eerste Kamer der Staten-Generaal, Amsterdam, 20 december 1996
- Zoutendijk, J, majoor, van november 1992 tot en met april 1993 UNMO in Kroatië en Bosnië, Amsterdam, 6 april 2001
- Zuidema, A.C., brigadegeneraal, inspecteur van de Juridische Dienst Koninklijke Landmacht, telefonisch, 20 februari 2002
- Zwan, H.A.C. van der, Directie Politieke VN-zaken, hoofd Bureau Politieke Zaken, Den Haag, 12 april 2000
- Zwarts, S.J., kapitein-ter-zee-arts, anesthesist KHO-6, Utrecht, 23 februari 2000
- Zwiers, J., wachmeester der eerste klasse Koninklijke Marechaussee, Apeldoorn, 28 april 1999

niet-gouvernementele organisaties

- Mašić, Muhamed, lokaal medewerker van ICRC en MSF in Srebrenica, Abbotsford (Canada), 6-10 november 1999
- Purkević, Abdulah, voormalig inwoner van Srebrenica en MSF-medewerker, Tuzla, 4 februari, 15 en 18 juni 1998
- York, Heather, Deputy Director Forensic Assistance Physicians for Human Rights, Sarajevo, 7 september 1999

Noorwegen

- Blom, Jan, generaal-majoor, directeur van de Noorse Militaire Inlichtingendienst, Oslo, 9 augustus 2001
- Eide, Espen Barth, Director UN Programme Norwegian Institute of International Affairs, Oslo 4 mei 1999
- Haukland, Hagrup, Noors kolonel en commandant UNPROFOR Sector North East van 1 april tot 20 december 1995, Sessvolmoen, 3 mei 1999 en Oslo 22 september 2000
- Holm Roar, lieutenant-colonel Norwegian Army, van september 1994 tot 9 oktober 1995 werkzaam als ingenieur op Tuzla Air Base, Tuzla, 11 maart 1999
- Kristensen, Terje, plaatsvervangend Directeur van de Noorse Militaire Inlichtingendienst, Oxford, 12 mei 2001
- Knutsen, Kyrre, hoofd Department of Security Policy Noorse ministerie van Defensie, Oslo, 22 september 2000

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Linstad, Jan Erik, Prosjektkoordinator Norsk Folkehjelp en in 1993-1994 betrokken bij Srebrenica, Oslo, 22 september 2000
Øen, Marianne, Regionleder Europa Norsk Folkehjelp en in 1993 betrokken bij Srebrenica, Oslo, 22 september 2000
Pharo, Per, auteur van *Norge pa Balkan 1990-1999: Lessons Learned*, Oslo, 22 september 2000
Stoltenberg, Thorvald, co-voorzitter International Conference on the Former Yugoslavia en Speciale Vertegenwoordiger van de Secretaris-Generaal van de VN, Oslo, 22 september 2000
Tamnes, Rolf, Director Norwegian Institute for Defence studies, Oslo, 4 mei 1999

Organisatie voor Samenwerking en veiligheid in Europa (OVSE)

- Collins, Gary F., jurist bij UNPF Zagreb in 1994 en 1995 en vervolgens werkzaam bij de Office of the High Representative, Property Team, Sarajevo, 8 juni 2000, als Head Human Rights, Rule of Law Department OVSE, Belgrado, 15 september 2001
Landman, J. C., Nederlands Permanente Vertegenwoordiger bij de OVSE, Wenen, 12 september 2001
Pollman-Zaal, Hannie, chef-kabinet van de secretaris-generaal van de OVSE, Wenen, 17 en 18 september 2001
Rhijn, R. van, medewerker OVSE, Sarajevo, 10 maart 1999
Thijn, E. van, OVSE-coördinator van de Internationale Verkiezingswaarneming in Bosnië-Herzegovina, Amsterdam, 18 december 1997
Vries, J. de, OVSE, medewerker Sarajevo 10 maart 1999

Republika Srpska

- Aleksić, Savo, politiechef van Srebrenica, Srebrenica, 14 september 1999
Bašić, Risto, chef analyse Politie Republika Srpska, Banja Luka, 1 november 1999 en 21 maart 2000
Bogdanović, Luka, politiechef van Zvornik, Bratunac, 15 september, 1 november en 10 december 1999
Buha, Aleksa, van 1992 tot 1998 minister van Buitenlandse Zaken Republika Srpska, Belgrado, 17 december 1999
Delivoj, Sorak, voormalig burgmeester van Skelani, Bratunac, 20 oktober 2000
Dukić, Rajko, mijndirecteur te Milici, Milici, 14 juni 2000
Hasanović, Bećir, voormalig politieman te Bratunac, Rotterdam, 17 mei 1998
Ivić, Jovan, ('Jovo'), verbindingsofficier van de VRS, Bratunac, 20 oktober 2000
Janetović, Željko, plv minister van Binnenlandse Zaken Republika Srpska, Banja Luka, 1 november 1999 en 21 maart 2000
Jeličić, Slobodan, kolonel, plv minister van Defensie van de Republika Srpska, Banja Luka, 18 november 1998
Josipović, Miodrag, president van de executieve van Bratunac, 14 september 1999
Jovičić, Jovica, dierenarts-assistent, Fakovići, 16 september 1999
Kadrić, Mevla, voormalig inwoner van Bratunac, Rotterdam, 14 december 1997, 17 januari en 25 april 1998
Kadrić, Mitko, voormalig inwoner van Bratunac, Rotterdam, 14 december 1997, 17 januari en 25 april 1998
Katanić, Dane, lid gemeentebestuur Srebrenica in 1991-1992, Skelani, 16 september 1999
Madžarević, Ranko, buschauffeur, Milići, 14 juni 2000
Maksimović, Maksim, politieofficier, Bratunac, 17 september 1999
Militunović, Milovan, Bosnisch Servisch kolonel b.d., hoofd BSA legervoorlichting van 1994-1996, Banja Luka, 20 en 22 maart 2000
Milovanović, Manojlo, minister van Defensie van de Republika Srpska en voormalig Chef van de Generale Staf, Banja Luka, 18 november 1998 en 21 maart 2000
Miljanovic, Boro, journalist/publicist en auteur van *Krvavi Bozic Sela Kravice*, Sekovic, 15 juni 2000
Mitrović, Desimir, arts en voormalig SDS president van Skelani, Skelani, 16 september 1999

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

Mitrović, Mikajlo, kolonel, assistent van minister Manojlo Milovanović, Banja Luka, 18 november 1998
Nikolić, Desimir, voormalig burgemeester van Skelani, Skelani, 16 september 1999
Pećanac, Brane, plv minister van Binnenlandse Zaken Republika Srpska, Banja Luka, 21 maart 2000
Petrušić, Nenad, advocaat van BSA-generaal Krstić, Bratunac, 18 september 1999
Simić, Miladin, burgemeester van Bratunac, Bratunac, 13 september 1999
Sorak, Delivoj, inwoner van Bratunac, Bratunac, 20 oktober 2000
Stanojević, Mile, VRS-soldaat in het Drina-corps, Bratunac en Zalazje, 15 en 16 september, 2 november en 10 december 1999, 20 augustus 2001
Stjepanović, Novak, voorzitter van de SRS te Srebrenica en voormalig VRS-militair, Bratunac, 20 oktober 2000
Toholj, Miroslav, van 1993 tot 1996 minister van Informatie Republika Srpska, Belgrado 14 december 1999
Trifunović, Darko, lid van de Commission of Legal Experts van de Republika Srpska, Belgrado, 10, 11 en 12 juni, 28 september 1998 en 15 december 1999
Ušcumlić, Petar, UNMO-tolk te Bratunac, Bratunac, 14 september 1999
Verlašević, Ibro, voormalig inwoner Bratunac, Rotterdam, 1 juni 1998
Višnjic, Tomislav, advocaat van VRS-generaal Krstić, Bratunac, 18 september en Belgrado, 11 december 1999 en Den Haag, 28 mei 2000
Zametica, John, adviseur van Radovan Karadžić, telefonisch, 12 juni 2000
Zec, Momir, BSA-generaal, Bijeljina, 19 februari 2000.
Živanović, Milenko, generaal-majoor, commandant Drina Corps VRS van 1 november 1992 tot 12 juli 1995, Valjevo, 17 september 2001

Rusland

Andreev, Viktor, Head Civil Affairs UNPROFOR van maart 1992 tot januari 1995, Moskou, 7 juli 2000.
Cavalieri, Jean-Paul, UNHCR Program Officer te Belgrado 1994-1995, Moskou, 8 juli 2000.

Servië

Anastasijević, Dejan, journalist, Belgrado, 3 november 1997, 31 januari en 6 februari 1998
Bataković, Dušan, historicus, Belgrado, telefonisch, 4 februari 1998
Bogoslavjević, Srdjan, demograaf, Belgrado, telefonisch, 4 februari 1998
Branković, Slobodan, directeur Vojnoistorijski Institut, Belgrado, 1 april 1998
Čirić, Aleksandar, journalist, Belgrado, 3 november 1997
Čolović, Ivan, ethno-linguist, Belgrado, 10 november 1997, 4 februari 1998
Čosić, Dobrica, president van Joegoslavië in 1992-1993, Belgrado, 13 september 2001
Dimić, Ljubodrag, coördinator van de Commissie voor Waarheid en Verzoening, Belgrado, 7 november 1997, 15 juni, 1 augustus en 12 september 2001
Dimitrijević, Vojin, Centar za ljudska prava, Belgrado, telefonisch 27 augustus 2001
Djukić, Slavoljub, journalist *Politika*, Belgrado, 4 augustus 2001
Djurić, Ksenija, Servische ministerie van communicatie en informatie, afdeling buitenland, Belgrado, 29 september 1998
Dukić, Petar, voormalig politiegeneraal, Belgrado, 13 december 1999
Dusan, Kadic, hoofd van het Federal Committee of Yugoslavia Committee for Compiling Data on Crimes against Humanity and International Law, Belgrado, 11 juni 1998
Fond za humanitarno pravo, Belgrado, 2 augustus 2001
Grubačić, Bratislav, journalist, Belgrado, 6 november 1997
Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrado, 19 juli 2001
Ignjatović, Djordje, vice-president van het Federal Committee of Yugoslavia Committee for Compiling Data on Crimes against Humanity and International Law, Belgrado, 11 juni 1998
Igrić, Gordana, journalist en mensenrechtenactivist, Belgrado, 5 februari 1998
Ivanišević, Milovoje, directeur van het instituut voor onderzoek van misdaden tegen het Servische volk,

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Belgrado, 3 februari, 30 maart, 9 juni, 19 september 1998, 13 december 1999 en 13 september 2001 en Bratunac, 17 september 1999
- Jakovljević, Boško, president, Commission of International Humanitarian Law, Yugoslav Red Cross, Belgrado, 15 december 1999
- Jamadžija, Bogdan, voorzitter van de vereniging van Bosnische Serven, Belgrado, 14 december 1999
- Janjić, Dušan, socioloog en directeur Forum for Ethnic Relations, Belgrado, 9 november 1999
- Jovanović, Vladislav, minister van Buitenlandse Zaken van de Joegoslavische Federatie en Servië 1991-1995, Belgrado, 14 september 2001
- Jovanović, Zoran, journalist en voormalig Public Relations Officer Drina Corps BSA, Vlasenica, 13 september, 3 november en 11 december 1999, 19 oktober 2000, 20 augustus 2001
- Kandić, Nataša, voorzitter van het Comité voor Mensenrechten, Humanitarian Law Center, Belgrado, 5 november 1997 en 2 augustus 2001
- Karajović, Dragan, assistent van de voormalig premier van Joegoslavië Panić, Belgrado, 4 september 2001
- Koljanin, Dragica, historicus, Belgrado, 14 september 1998 en 10 november 1999
- Koljanin, Milan, historicus, Belgrado, 14 september 1998 en 10 november 1999
- Komljenović, Uroš, journalist, Belgrado, 6 november 1997
- Kusovac, Zoran, journalist, Belgrado, 1 november 1997
- Mandić, Nebojša, assistent van politicus en voormalig chef-staf VJ Perišić, telefonisch, 4 september 2001
- Maslić, Andjelko, voormalig secretaris van de commissie voor de veiligheidsdiensten van Joegoslavië, Belgrado, 16 december 1999
- Matović, Vladimir, voormalig adviseur van president Ćosić, Belgrado, 16 december 1999 en 2 augustus 2001
- Milinov, Petar, journalist, Belgrado, 17 november 1999
- Milovanović, Bane, generaal-majoor VJ, Belgrado, 3 augustus 2001
- Milovanović, Dragan, fotojournalist, Belgrado, 17 december 1999
- Milovanović, Dušan, hoofdredacteur *Revija 92*, Belgrado, 11 juni en 1 oktober 1998, Banja Luka 22 maart 2000, Belgrado, 13 september 2001
- Mitrović, Momčilo, historicus, Belgrado, 7 november 1997
- Nakarada, Radmila, mede-coördinator van de Commissie voor Waarheid en Verzoening, Belgrado, 15 juni 2001
- Novičić, Cvetko, 'fixer' voor buitenlandse journalisten die gedurende de oorlog Srebrenica bezochten, Belgrado, 30 januari 1998
- Perišić, Momčilo, generaal, voormalige bevelhebber van Vojska Jugoslavenska, telefonisch, 4 februari 2002
- Perović, Latinka, historica, Belgrado, 14 juni en 1 augustus 2001
- Petrović-Piroćanac, Zoran, journalist, Belgrado, 31 maart en 2 april 1998
- Savić, Mile, socioloog, Belgrado, 22 juni 1998
- Simić, Ilija, lid van het Federal Committee of Yugoslavia Committee for Compiling Data on Crimes against Humanity and International Law, Belgrado, 11 juni 1998
- Simić, Milorad, voormalig inwoner van Srebrenica, Belgrado, 8 november 1999
- Spaić, Božidar, tot begin jaren negentig werkzaam Federale Bureau voor de Binnenlandse Veiligheid en tot 1993 kabinet minister van Binnenlandse Zaken van Servië, Belgrado, 16 september 2001
- Stančić, Slavica, inwoner van Bijeljina, Belgrado, 9 november 1999
- Stanković, Zoran, generaal, forensisch specialist Vojna Akademija, Belgrado, 31 maart, 10 juni, 30 september 1998 en 16 december 1999, 15 juni, 18 juli, 23 augustus, 15 september 2001
- Starčević, Miodrag, Senior Adviser on Humanitarian Law Yugoslav Red Cross, Belgrado, 15 december 1999
- Stavljanin, Dragan, journalist, Belgrado, 4 november 1997
- Stojanović, Svetozar, hoogleraar politieke filosofie en sociologie aan het Institute for Philosophy and Social Theory van de Universiteit van Belgrado, Belgrado, 3 augustus 2001
- Svarm, Filip, journalist, Belgrado, 3 november 1997
- Tomić, Boban, journalist, Belgrado, 6 februari 1998, Bajina Basta 22 juni 1998 en 11 november 1999

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

Vladić-Krstić, Bratislava, etnoloog, Belgrado, 3 februari 1998
Zajović, Staša, activist voor Women in Black, Belgrado, 7 november 1997

Verenigd Koninkrijk

Bahari, Maziar, Iraanse documentairemaker, Londen, 4 en 5 juli 1998
Balian, Hrair, directeur Bosnië van de International Crisis Group, Londen, 4 en 5 juli 1998
Baxter, James, kolonel, militaire assistent van generaal Rupert Smith, Londen, 16 oktober 2000
Bickford, David, voormalig Undersecretary of State en tevens Legal Adviser to the British Security and Intelligence Services, Brussel, 20 januari 1999
Chuter, David, Balkans Secretariat van het Britse ministerie van Defensie, Londen, 10 september 1998
Jagger, Bianca, activiste voor Bosnië, Londen 4 en 5 juli 1998, telefonisch 9 juli 1998
Bojtar, Endre, journalist, Londen, 28 mei 1997
Dawson, Betty, Deputy Director Media Development Office en Director Media Monitoring Office OSCE, Londen 4 en 5 juli 1998
Frech, Renate, medewerkster Ludwig Boltzmann-Institut Wenen, Londen 4 en 5 juli 1998
Goulding, Sir Marrack, Undersecretary-General for Peacekeeping van januari 1986 tot februari 1993 en Undersecretary-General for Political Affairs van februari 1993 tot 1997, Rijswijk, 30 september 2000
Gowing, Nik, journalist een presentator van BBC World, Londen, 25 maart 1999
Herman, Michael, auteur *Intelligence Power in Peace and War*, Ottawa, 29 september 2000 en Oxford, 9 mei 2001
Judah, Tim, journalist en auteur, Londen, 9 december 1997
Lashmar, Paul, Britse onderzoeksjournalist, Londen, 26 maart 1999
Le Hardy, C.A., Brits lieutenant-colonel, tot maart 1995 G2/G3 UNPROFOR, Sector North-East, Amsterdam, 8 oktober 1997
Miers, Sir David, Brits ambassadeur in Den Haag van 23 augustus 1993 tot eind 1996, Londen, 1 augustus 2001
Neville-Jones, Pauline, voorzitter van het Britse *Joint Intelligence Committee* en in 1995 *Political Director* van het Foreign Office, Londen, 15 november 2001
Owen, Lord David, namens de EEG co-voorzitter van de Joegoslavië Conferentie, van 1992 tot 1 juni 1995, Londen, 21 oktober 1999 en 27 juni 2001
Pears, Karin, hoofd van de Bosnia Section van het Foreign en Commonwealth Office, Londen, 10 september 1998
Politi, Alessandro, Strategic and OSINT analist, Oxford, 26 september 1999
Rifkind, Sir Malcolm, Brits minister van Defensie van 1992 tot juli 1995 en vanaf juli 1995 minister van Buitenlandse Zaken, telefonisch, 16 november 2001
Ripley, Tim, onderzoeksjournalist en auteur van *Deliberate Force*, Londen, 12 december 1999
Rudd, Mike, als Air Commodore van februari tot december 1995 Nato Liaison Officer bij UNPF Zagreb, Den Haag, 9 november 2000
Schlapobersky, John, voorzitter Board of Trustees Sarajevo Charter, Londen 4 en 5 juli 1998
Smith, Michael, journalist en auteur van *New Cloaks, Old Daggers*, Londen, 28 maart 1999
Smith, R.A., generaal, als luitenant-generaal commandant Bosnia Herzegovina Command/UNPROFOR Sarajevo, Mons, 12 januari en 8 februari 2000
Stanković, Miloš [Mike Stanley], voormalig Brits kapitein en tolk en auteur van *Trusted Mole*, Londen, 18 april 2001
Stephen, Chris, journalist bij de *Sunday Times*, Londen 4 en 5 juli 1998
Tornbury, Paul, Liaison Officer British Armed Forces in Bosnia, Londen, 2 oktober en 27 november 1997
Urban, Mark, redactie *BBC Newsnight* en auteur van *UK Eyes Alpha: The Inside story of British Intelligence*, Londen, 26 maart 1999

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

Verenigde Naties

- Ali, Tahir, special advisor, Division of International Protection, UNHCR, Genève, 29 juni 1998
- Arria, Diego, Venezolaans Permanente Vertegenwoordiger bij de VN en hoofd van een Veiligheidsraadmissie naar Srebrenica in april 1993, New York, 10 mei 2000
- Baril, M., Canadese chef-defensiestaf en voormalig Senior Military Adviser to the Secretary-General UN, telefonisch, 21 december 1999
- Blewitt, Graham T., Deputy Prosecutor International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Den Haag, 12 juli 2000
- Böhi, Erwin, Chief of Staff International Commission on Missing Persons, Sarajevo, 5 augustus 1977
- Bossel-Lagos, Margarita, psychologe en in 1995 verbonden aan het Centre for Human Rights, onderdeel van UNHCR, in Zagreb, Genève, 20 december 2000
- Boutros-Ghali, Boutros, secretaris-generaal VN van de VN van 1992 tot 1997, Parijs 30 januari 2001
- Bowman, Laura, Deputy Chief of Staff International Commission on Missing Persons, Sarajevo, 5 augustus 1977
- Cleaver, Todd, Research Officer, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Den Haag, 12 juli en 15 september 2000
- Cortiello, M., United Nations Office at Geneva, Chief of the Registry, Records and Mailing Section, Genève, 11 november 1999
- Corwin, Philip, Deputy Special Representative of the Secretary-General, New York, 8 mei 2000
- Erdös, A., Hongaars Permanente Vertegenwoordiger bij de VN en lid van een Veiligheidsraadmissie naar Srebrenica in april 1993, New York, 11 mei 2000
- Faubert, Carrol, UNHCR Special Envoy in Sarajevo, Sarajevo 4 augustus 1997
- Fujiwara, Hiroto, Intelligence Analyst, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Den Haag, 15 september 2000
- Harland, David, United Nations Acting Head of Civil Affairs, Sarajevo, 4 augustus 1997 en 18, 21 en 25 mei 1999 en Amsterdam, 14 december 1999
- Hövell tot Westerfliet, W. van, voormalig Senior Legal Adviser UNHCR, Den Haag 21 april 2000
International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Den Haag, 5 november 1997
- Ivanko, Alexander, UNHCR Head, Press & Information/Spokesman Sarajevo, Sarajevo, 5 augustus 1997
- Janowski, Kris, Public Information Officer UNHCR en voormalig Field Officer UNHCR te Srebrenica, Sarajevo, 7 augustus 1997
- Jensen, Bent, Special Envoy to the High Representative Srebrenica, Srebrenica, 14 september 1999
- Kappen, F.H. van, generaal-majoor der mariniers b.d., voormalig militair adviseur van de Secretaris-Generaal VN van 1 juli 1995 tot 1998, Amsterdam, 24 februari 1999 en Doorn, 21 juni 2000
- Kapungo, L.T., Chief Lessons Learned Mechanism Department of Peace-Keeping Operations United Nations New York, Den Haag, 10 juli 1997
- Khan, Irene, van 1991 tot 1993 beleidsmedewerkster High Commissioner for Refugees Sadako Ogata, Genève, 28 januari 2000
- Koenig, C., Legal Officer International Tribunal for the former Yugoslavia, Amsterdam, 25 januari 2000
- Mikhailov, Nikolai, Investigation Teamleader, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Den Haag, 15 september 2000
- Perry, Daniel, Investigator, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Den Haag, 25 januari, 12 juli en 15 september 2000
- Pierre, Monique, voormalig hoofd UNHCR te Tuzla, Brussel, 1 juli 1997
- Powell, Charlie, vertegenwoordiger in Srebrenica van het Office of the High Representative, Srebrenica, 16 juni 2000
- Reid, B., Investigations Commander International Tribunal for the former Yugoslavia, Amsterdam, 25 januari 2000
- Riza, Iqbal, chef kabinet van de secretaris-generaal van de VN, New York, 19 maart 1997 en 2 juni 1998
- Rooyen, R. van, UNHCR Coordinator special operation for former Yugoslavia, Sarajevo, 4 augustus 1997
- Salvisberg, R., UN Mission Human Rights UNPROFOR, Sarajevo, 8 maart 1999
- Schmitz, Peter, Bosnia-desk van het DPKO, New York, 16 juni 1999.

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

Schollaert, Jim, OHR North Representative, OHR kantoor Tuzla, 3 februari 1998
Shitaka, Emma, medewerkster Civil Affairs UNPROFOR Zagreb van 1992-1993 en persoonlijk assistent van SRSG Akashi van 1994-1995
Stiglmeier, Alexandra, Public Affairs Department Office of the High Representative, Sarajevo, 17 mei 1999
Tharoor, Shashi Director of Communications and Special Projects, Office of the Secretary-General, New York, 16 juni 1999.
Trippel-Ngai, E., VN-hoofdkwartier, Genève, 11 november 1999
Tuzmukhamedov, Bakhtiyar, medewerker UN Civil Affairs in midden-Bosnië, Londen, 26 oktober 1999
Wieruszewski, Roman, hoofd UN Office te Sarajevo of the High Commissioner for Human Rights, 6 februari 1998
Zeid Ra'ad Zeid Al-Hussein, Political Adviser Staf Akashi, New York, 7 juni 1997

Verenigde Staten

Aid, Matthew, ex-medewerker van het Amerikaanse ministerie van Defensie en deskundige op het gebied van intelligence, 19 en 24 juni 1999, 6 juni 2000, 18 november 2001 en 28 september 2001
Albright, Madeleine, voormalige Amerikaanse Permanente Vertegenwoordiger bij de VN en Secretary of State, Washington, 28 september 2001
Bamford, Jim, intelligence-deskundige en auteur over de NSA, Washington DC, 24 juni 1999
Banbury, Tony, Head Civil Affairs Bosnia Herzegovina Command van april 1994 tot mei 1995 en vervolgens Political Affairs Officer Office of the Special Representative of the Secretary General in Zagreb, Washington, 11 mei en 5 juni 2000
Bang-Jensen, Nina, medewerkster Balkan Action Council, Washington DC, 21 juni 1999
Bell, Randolph, director EUR/UBI, U.S. State Department, Washington, 31 maart 1998
Berkowitz, Bruce, medewerker van RAND en co-auteur van *Best Truth*, 29 september 2000
Berry, Sheila, Office of War Crimes Issues, US Department of State, Washington DC, 24 juni 1999
Bringa, Tone, medewerkster van de staf van de speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN, Akashi, Den Haag, 13 juli 1999
Goodman, Mel, voormalig medewerker van de CIA en thans werkzaam aan de *National Defense University*, Ottawa, 29 september 2000
Gutman, Roy, journalist en auteur van *A Witness to Genocide*, Londen, 4 en 5 juli 1998
Daalder, Ivo, voormalig medewerker Bosnia Desk National Security Council, University of Maryland, Washington, 30 maart 1998
Danner, Mark, journalist, Berkeley, 14 november 1999
Donahue, Lina L., Chief War Crimes Unit U.S. Department of State, Washington, 7 juni 2000
Dornbush, Terry, voormalig Amerikaans ambassadeur in Den Haag (sedert maart 1994), Amsterdam, 29 januari 2001
Duraković, Muhamed, UN Civpol-tolk in Srebrenica, Sarajevo, 20 april 1998, Philadelphia, 21 november 1999
Ellis, Curtis, verslaggever *CBS 60 minutes*, New York 14 juni 1999
Fink, Sheri L., Amerikaans onderzoekster Partners Emergency Medicine, Amsterdam, 12 september 2000
Frelick, Bill, Senior Policy Analyst United States Committee for Refugees, Washington, 5 en 6 juli 2000
Furth, Leon, National Security Advisor to the Vice-President Al Gore, 1992-2000, Washington, 28 september 2001
Galbraith, Peter, voormalig Amerikaans ambassadeur in Zagreb, Washington DC, 23 juni 1999
Heffernan, John W., Coalition for International Justice, Washington DC, 21 juni 1999
Hersh, Seymour, investigative journalist, Washington DC, 22 juni 1999
Hicks, Peggy, Human Rights Advisor to the Special Representative of the Secretary General in Zagreb, Washington, 10 juli 2000
Hollingworth, Larry, voormalig medewerker UNHCR en auteur van *Merry Christmas Mr Larry*, Londen 4 en 5 juli 1998
Hooper, James R., Executive Director Balkan Action Council, Washington DC, 21 juni 1999

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Hunter, Robert E., voormalig Amerikaans Permanente Vertegenwoordiger bij de Navo, Washington, 9 juni 2000
- Joulwan, George, Amerikaans generaal, Supreme Allied Commander Europe van oktober 1993 tot juli 1997, Washington, 8 juni 2000
- Kenney, George, voormalig ambtenaar US Department of State, Washington DC, 23 juni 1999
- Koring, Paul, Balkan correspondent voor de *Toronto Globe and Mail*, Washington, 5 juli 2000
- Lane, Charles, medewerker van *Military Professional Resources Incorporated* (MPRI), Sarajevo, 20 mei 1999
- Madsen, Wayne, intelligence-deskundige, Washington DC, 21 juni 1999
- Marks, Laura, directeur International Monitor Institute, Los Angeles, 15-18 november 1999
- Miller, Tom, Amerikaans ambassadeur bij de regering van Bosnië-Herzegovina sedert 1999, telefonisch, 18 juni 2000
- Morgan, Ric, Deputy Chief G-2 Headquarters UNPF in Zagreb, Elbert Colorado, 25 november 2000
- Muñoz, Joaquin, International Monitor Institute, Los Angeles, 15-18 november 1999
- Neuffer, Elizabeth, Bureauhoofd Europa *Boston Globe*, New York, 15 juli 2000
- Orentlicher, Diane F., Professor of Law and Director of the War Crimes Research Office, American University, Washington, 6 juli 2000
- Pardew, James, hoofd Balkan Task Force van het Pentagon in 1995 en vervolgens Special Advisor to the President and the Secretary of State for Balkan Affairs, Washington, 1 april 1995 en 30 november 2000
- Power, Samantha, Executive Director Carr Center for Human Rights Policy Harvard University en in 1995 correspondent van de *Washington Post* in Sarajevo, Washington, 8 juni 2000
- Redman, Charles, Amerikaans onderhandelaar voor de Balkan van medio 1993 tot medio 1994 en daarna Amerikaans ambassadeur te Bonn, Londen, 27 juni 2001
- Richelson, Jeff, intelligence-deskundige en auteur van *The Wizards of Langley*, Washington DC, 25 juni 1999
- Rohde, David, journalist van *The Christian Science Monitor* en auteur van *Endgame: The Betrayal and Fall of Srebrenica*, Londen, 7 juli 1997 en New York, 16 juli 2000
- Rosenblatt, Lionel, President Refugees International, Washington, 7 juli 2000
- Schear, James A., Deputy Assistant Secretary of Defense for Peacekeeping and Humanitarian Affairs en voormalig consultant voor Akashi, Washington, 30 november 2000
- Scheffer, David, *ambassador at large*, U.S. State Department, Washington, 31 maart 1998
- Schollard, Jim, US Department of State, Washington DC, 25 juni 1999
- Schwartz, Stephen, freelancer en journalist voor de *San Francisco Chronicle*, Sarajevo, 8 maart en 9 december 1999
- Schwering, Katherine, voormalig medewerkster State Department, Washington, 5 juni en 1 december 2000 en 28 september 2001
- Shalikashvili, John, Amerikaans generaal, Supreme Allied Commander Europe van juni 1992 tot oktober 1993 en Chairman Joint Chiefs of Staff van oktober 1993 tot september 1997, Washington, 7 juni 2000
- Smith, Leighton, Admiral US Navy, Commander-in-Chief-Allied Forces Southern Europe 1994-1996, Washington, 6 juni 2000
- Soto, Oscar G. de, Country Officer for the Netherlands, Bureau of European and Canadian Affairs Department of State, Washington, 1 april 1998
- Stader, Donald E., Chief War Crimes Unit, U.S. State Department, Washington, 31 maart 1998
- Steele, Robert, directeur van het Amerikaanse *Open Sources Solutions*, Ottawa, 30 september 2000
- Stover, Eric, Human Rights Center University of California, Berkeley, 12 november 1999
- Studeman, Bill, Deputy Director Central Intelligence Agency in 1995, correspondentie 15 juni 2000
- Stuebner, Bill, US Institute of Peace, Washington DC, 22 juni 1999
- Sudetic, Chuck, voormalig correspondent van de *New York Times* en auteur van *Blood and Vengeance*, Belgrado, 1 februari, 31 maart en 7 juni 1998
- Tepavčević, Svjetlana, International Monitor Institute, Los Angeles, 15-18 november 1999
- Valcourt, Richard R., Editor-in-Chief van de *Journal of Intelligence and Counterintelligence*, New York, 15 juni 1999

LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

- Ward, George, van 1992 tot 1996 Principal Deputy Assistant Secretary for International Organisations en Acting Assistant Secretary for International Organisations State Department, Washington, 1 december 2000
- Warrick, Thomas S., Deputy of the Office of War Crimes Issues, US Department of State, Washington DC, 21 juni 1999
- Wentz, Larry, Department of Defence Consultant en editor van *Lessons from Bosnia: The IFOR Experience*, Washington, 30 november 2000
- Western, John, US Institute of Peace, Washington DC, 23 juni 1999
- Williams, Paul R., *Associate Professor of Law and International Relations*, American University en voormalig adviseur van de Bosnische regering in Dayton, Washington, 6 juli 2000
- Woodward, Susan, Hoofd Analysis and Assessment Unit UN Protection Forces Zagreb en auteur van *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Amsterdam, 20 oktober 1999
- Woolsey, R. James, Director Central Intelligence Agency (CIA) van 1993 tot 10 januari 1995, Washington, 8 juni 2000

Zweden

- Arlefalk, G., kolonel, van 30 maart tot 14 oktober 1995 commandant Norbat in Tuzla, Wenen, 18 mei 2000
- Bildt, Carl, EU-onderhandelaar vanaf 1 juni 1995, Stockholm, 13 december 2000
- Haglund, Magnus, vice-admiraal, eind 1995 en 1996 hoofd Swedish National Intelligence Cell (SWENIC) in Zagreb, Stockholm, 4 november 1999
- Ljunggren, Ingmar, luitenant-kolonel, assistant G-2 UNPROFOR Zagreb, Stockholm, 4 november 1999
- Pellnäss, Bo, kolonel, Chief UNMO november 1992 – 1993 en auteur, Uppsala, 3 november 1999
- Pierre, Erik, voormalig ambassadeur van Zweden te Sarajevo, Brussel, 1 juli 1997
- Svensson, Jan-Inge, kolonel, in 1995 hoofd G-2 UNPROFOR Zagreb, Stockholm, 4 november 1999
- Wahlgren, Lars-Eric, luitenant-generaal b.d., tot 1 juli 1993 Force Commander UNPROFOR, Halmstad, 3 juni 1999

Archieven

Voor het onderzoek werd een groot aantal archieven en collecties van documenten geraadpleegd. Ook stelden particuliere organisaties en personen documenten beschikbaar. Als algemene regel voor de raadpleging van deze documenten door derden geldt dat de zorgdrager, de beheerder of de eigenaar van die archieven of documenten daar toestemming voor moeten geven. Dit betekent in de regel en in ieder geval voor alle documenten van overheidsinstanties en internationale organisaties, dat verzoeken om inzage bij de desbetreffende instanties moeten worden gedaan. Voor een aantal documenten (origineel of kopie) geldt dat de instellingen en personen van wie zij afkomstig zijn aan het NIOD toestemming hebben gegeven ze aan derden ter inzage te geven. Het NIOD dient dan wel na te gaan of deze documenten wat betreft mogelijke beperkingen op de openbaarheid vallen onder de Wet openbaarheid van bestuur, de Wet bescherming persoonsgegevens en de Archiefwet. Het kan zijn dat als gevolg van deze Wetten in het te verstrekken materiaal gegevens en/of namen van personen onleesbaar moeten worden gemaakt. Hieronder volgt een gedetailleerd overzicht van geraadpleegde archieven, collecties en afzonderlijke documenten met een vermelding van de in het rapport gebruikte afkortingen.

De bedoeling van dit overzicht is om inzicht te verschaffen in de archieven die ten behoeve van het Srebrenica-rapport zijn geraadpleegd. Hierbij wordt tevens een overzicht gegeven van het door het NIOD verzamelde niet-archiefmateriaal. Hierbij wordt zoveel mogelijk aangegeven wat het belang ervan is en of het volledig is. De belangrijkste archieven die in Nederland voor het onderzoek zijn geraadpleegd zijn die van het ministerie van Buitenlandse Zaken en van het ministerie van Defensie. Aan deze archieven is elk een aparte paragraaf in dit overzicht gewijd. Alle overige Nederlandse, buitenlandse archieven en particuliere collecties zijn samengebracht in een derde paragraaf: overige archieven en collecties. Als laatste is opgenomen een lijst van geraadpleegd audiovisueel materiaal.

1. De archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken

Het ministerie van Buitenlandse Zaken kende tot 1988 een centraal systeem voor archiefbeheer. Bij de invoering van de deconcentratie van het centrale archief 1989 kreeg elke directie zijn archief in beheer. Tot dit moment was bij de archiefvorming gebruikt gemaakt van het systeem van de decimale code, die het mogelijk maakte op het ministerie en de posten in het buitenland dossier te vormen volgens hetzelfde beginsel. Code 9 stond voor politiek, code 3 voor juridische aangelegenheden en code 6 voor economische betrekkingen. Door toevoeging van cijfers waren er hoofd- en subcategorieën gevormd. Deze decimale code is na 1989 geleidelijk in onbruik geraakt door de overgang naar een digitale registratie van dossiers die door toekenning van een nummer en een titel aan elk dossier een concrete indeling op categorie en onderwerp minder noodzakelijk maakte. Bij de vertegenwoordigingen in het buitenland heeft het systeem van de decimale code bij de dossiervorming langer standgehouden.

Bij de selectie van documenten uit het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken is op basis van een aantal trefwoorden zoals vredesoperaties, UNPROFOR, Srebrenica, Joegoslavië, Bosnië en Veiligheidsraad uit het dossierbestand van de Dienst Documentaire Informatievoorziening (DDI) geselecteerd. Op basis van deze lijst is een selectie gemaakt van relevant geachte dossiers. In de loop van het onderzoek is deze lijst aangevuld met andere dossiers. Dat gebeurde doorgaans om twee uiteenlopende redenen. In de eerste plaats op basis van verwijzing ernaar in dossiers uit de eerste selectie of als resultaat van een speurtocht naar specifieke onderwerpen. In het algemeen waren ten gevolge van de deconcentratie van de archieven de stukken over onderwerpen verdeeld over meerdere dossiers. De belangrijkste beleidsdirecties waren de Directie Europa, de Directie Politieke VN-zaken en de Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid. Ten gevolge van deze brede beleidsvorming vond ook een ruime en ongelijke dossiervorming plaats.

Naast deze directiearchieven vormden ambtenaren hun eigen werkdossiers. Deze waren in het algemeen niet meer beschikbaar voor het onderzoek, omdat ambtenaren bij overplaatsing dit archief opruimden. Een belangrijke uitzondering vormt het omvangrijke werkarchief van de plaatsvervangend directeur Europa, tevens Joegoslavië-coöperatie.

Er bestaat bij Buitenlandse Zaken geen traditie van dossiervorming voor de politieke leiding. Stukken worden via de directeuren-generaal en de secretaris-generaal aan de bewindspersonen voorgelegd en keren na behandeling terug naar het ambtelijke niveau voor uitvoering en archivering. Dat wil niet zeggen dat op het niveau van de minister geen dossiervorming plaatsvindt. Er bestaan formeel niet geregistreerde archieven van de ministers Van den Broek, Kooijmans, Van Mierlo en Pronk. Deze archieven zijn in het algemeen gevormd door de persoonlijk secretaris. Zij bevatten stukken zoals correspondentie met andere bewindspersonen, stukken voor de ministerraad, correspondentie met de Staten-Generaal en memo's van de particulier secretaris voor de minister over zijn agenda. Tenslotte bevinden zich in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken informatiedossiers samengesteld ter voorbereiding van een bezoek aan het buitenland. Gelijksoortige dossiers bestaan er voor vergaderingen van de Algemene Raad van de EU en van andere internationale organisaties. In enkele gevallen zijn deze dossiers geraadpleegd ter controle van de informatie in de ambtelijke onderwerpdossiers.

Bij de vertegenwoordigingen in het buitenland is het gebruik van de decimale code bij de archiefvorming langer vastgehouden dan bij het ministerie in Den Haag. Bovendien heeft door de kleinschaligheid van de organisatie geen spreiding van documenten over een groot aantal dossiers plaatsgevonden, maar gebeurde opslag van de voor het Srebrenica-onderzoek relevante documenten in een centraal dossier. In het algemeen is geen systematisch onderzoek gedaan in de archieven van de posten in het buitenland. Daarop zijn twee uitzonderingen, namelijk het archief van de Permanente Vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties in New York en van de ambassade in Washington.

Bij het ministerie van Buitenlandse Zaken vormden twee categorieën documenten de hoofdmoot van het materiaal: interne memoranda en codeberichten. De eerste groep speelt in de interne besluitvorming een belangrijke rol; de tweede is voor de communicatie met de posten in het buitenland cruciaal. Deze stukken zijn in het algemeen goed geregistreerd en traceerbaar. Dat is in mindere mate het geval bij het onderling overleg per fax en e-mail. Deze zijn slechts bij uitzondering in het ambtelijk dossier opgeborgen.

In het hierna volgende overzicht zijn de geraadpleegde dossiers met hun titel weergegeven. Daarop is een uitzondering gemaakt. Dit betreft de rode codeberichten, genoemd naar de kleur van het papier waarop zij zijn gedrukt. Omdat ten behoeve van het onderzoek nieuwe kopieën moesten worden geproduceerd, zijn deze codeberichten afzonderlijk opgeborgen. Van een aantal stukken is in telegramstijl de inhoud aangegeven.

Overzicht van verzamelde archivalia

1. DPV/ARA/02032, *VRRes 770 humanitaire hulpverlening*. Discussie (1992-1993) over vraag of hulpkonvooien met militaire begeleiding zich bij tegenstand zich erdoor moesten vechten. Onderwerp van discussie in WEU; ook overleg met USA, die geen militaire actie willen.
2. DDI-Kabinet/GS/ARA/00665, deel III, *Joegoslavië politieke verhoudingen en partijen 1990-1991* correspondentie over EG boycot (oktober 1991 en US waarschuwing tegen erkenning Slovenië en Kroatië (december 1991).
3. DPV/ARA/01804, *ICFY follow-up september-november 1992*. Rapportage uit Londen en interne memo's.
4. DDI-Kabinet/GS/ARA/00666, *Joegoslavië politieke verhoudingen en partijen mei/oktober 1992*.
5. DDI-Kabinet/GS/ARA/00664, *Joegoslavië politieke verhoudingen en partijen*. Rapportages uit diverse bronnen O.m. MID.
6. DPV/ARA/00999.0, *UNPROFOR (oktober-december 1992)*. Humanitaire hulpverlening, konvooien naar Moslimpockets (latere enclaves) en inrichting safe havens bij UNPF-bases. Hierin enkele aanwijzingen over Nederlandse reacties op voorstellen binnen CVSE, van Oostenrijk en Mazowiecki.

ARCHIEVEN

- Nederland voorstander mits op basis nieuw UNPF-mandaat. Erg acuut lijkt zaak overigens eind 1992 nog niet, omdat konvoeien weer gaan rijden.
7. DPV/ARA/00782, *Joegoslavië / humanitaire hulp / mensenrechten / beleid 1993 (deel 2)* Zeer uiteenlopende onderwerpen: hulpverlening door UNHCR in Bosnië in het algemeen; initiatieven van HCA (Faber e.a.) m.b.t. safe areas; steun aan pers in FRJ via Press Now; commissie Kalshoven; Nederlandse deelname aan identificatie van slachtoffers in massagraven.
  8. DPV/ARA/0818, *Joegoslavië: voornaamste resoluties over human rights questions Algemene Vergadering 1992* Tekst Bosnië-resolutie 1992 en correspondentie over para 7 (opheffing wapenembar-go) en stemgedrag EU.
  9. DPV/ARA/01802, *Joegoslavië Burgeroorlog. SCR 757 (sancties tegen klein-Joegoslavië) deel 1: juni-november 1992* Overleg over uitvoering, controle en ontduiking of versoepeling in vooral EU-verband. Duidelijke indicaties van Nederlands standpunt.
  10. DPV/ARA/01809, *SCR 757 sancties tegen klein-Joegoslavië juni-november 1992.* Toepassing van sancties en steun van EG/EU aan niet-lidstaten in Midden-Europa voor effecten van toepassing van sancties
  11. DDI, *Resolutie 771: schending mensenrechten/etnische zuivering.* Nederlandse steun aan werkzaamheden Mazowiecki.
  12. DPV/ARA/02045, *Joegoslavië: militaire interventie 1992.* Franse visie op verdergaande militaire interventie in Joegoslavië (september 92); overleg in NAVO en WEU tot grotere inspanning en relatie tot Brits-Ned-Frans initiatief in VN; notitie MinDef (dec 1992) over uitbreiding militaire operaties (o.m. beschouwing over safe havens/areas).
  13. DPV/ARA/01813, *ICFY 1992-1993.* Omvat periode augustus 1992 (en enkele stukken uit maart 1993). Zaken over verloop van ICFY. Veel aandacht voor organisatie van conferentie augustus 1992.
  14. DPV/ARA/01803, *Joegoslavië burgeroorlog / WEU / rechtstreekse contacten met UNPROFOR en UNHCR 1992-1993.* Rapportages over WEU-bijeenkomsten inzake rol bij uitvoering SCR 770, 787, NFZ en uitvoering VOPP. Dilemma is steeds of naast UNPROFOR en NAVO WEU eigen rol kan spelen. In verslagen goede weergave van Nederlands standpunt.
  15. DPV/ARA/02051, *VRRes 780: oorlogsmisdaden (War Crimes Commission en oprichting Joegoslavië Tribunaal).* De stukken geven een overzicht van de stappen om tot uitvoering van de VRRes 780 te komen. Nederland speelt bekende rol van bevorderaar internationaal recht. Veel contacten met USA.
  16. DVL/WO *Joegoslavië / mensenrechten / massagraven / vermissingen 1992-1997.* Woordvoering over Warburton II-rapport en zogeheten Kleiverda-rapport (seksueel geweld tegen vrouwen Bosnië); UNO-commissie Kalshoven / Bassiouni (schendingen humanitair oorlogsrecht Joegoslavië) (mei 1994); Srebrenica 1995 – 1997 vermisten.
  17. DIE/ARA/01232, *voormalig Joegoslavië en VN/VR 1992-93.*
  18. DEU/2000/00354, *Bosnië achtergrond informatie 1992-4.*
  19. DPV/ARA/02051, *Speciale zitting AV over Bosnië.* Dossier behandelt twee vragen: 1. Of Nederland brief aan SGVN voor speciale zitting moet ondertekenen en 2. of Nederland mede-initiatiefnemer van resolutie in hervatte AV kan zijn. In beide gevallen positief.
  20. DPV/ARA/00141/42/43, *UNPROFOR oprichting en Nederlandse deelname.* Ruim geselecteerd dossier over oprichting en ontplooiing van UNPROFOR en Ned. deelname. Ook stukken over financiering, benoeming Nederlanders op staffuncties, instelling *Safe Areas* ed. Ook interne memo's.
  21. DPV/ARA/00154, *Vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel 2 (oktober – november 1992).* Uitzending transportcompagnie en overleg ter zake; Nederlandse UNMO's en beoordeling van enkele die in Kroatië werkten.
  22. DPV/ARA/00155, *Vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel 1 februari – september 1992.* Nederlandse deelname aan UNPROFOR (naast UNTAC) (Verbindingseenheid); eventuele anti-Nederlandse houding in Kroatië vanwege EG-voorzitterschap; deelname aan UNVICPOL. Veel interne stukken van Buitenlandse Zaken die inzicht geven in besluitvormingsproces.
  23. DMP/ARA/00071, *Joegoslavië: humanitaire crisis 1992-1993.* Stukken over hulpverlenersoverleg binnen UNHCR. Geeft zicht op steeds nijpender wordende situatie begin 1993 en pogingen UNHCR

- hierin verandering te brengen. Rapportage over Srebrenica sinds maart 1993, visie UNHCR op safe area concept. Uit enkele stukken blijkt, dat Nederland al eind 1992 geporteerd is voor instelling van protected zones ter beveiliging van vluchtelingen.
24. DPV/ARA/01812, *Joegoslavië burgeroorlog humanitarian assistance / UNHCR / follow-up Ctee (oktober 1992 – juli 1993)*. Uitvoering van hulpverlening door UNHCR; vanaf eind 1992 aandacht voor situatie rond Srebrenica; ook overleg in WEU over hulpverlening.
  25. DDI-DAV/999.241/DAV/MS, *No Fly Zone deel 1: sept-dec 1992*. Stukken over voorbereiding VRRes over vliegverbod boven Bosnië en wenselijkheid afdwinging ervan. Nederland is zeer geïnteresseerd. Er wordt ook onderzocht of F-16 geschikt zijn voor dat doel. Deel 2 en verder gaat over voorbereiding uitvoering; veel NAVO-stukken inzet van F-16 squadron als Nederlandse bijdrage en resultaten, o.m. rapportage over schendingen.
  26. DDI-DAV/999.241/DAV/MS, *VRRes 781 en 786 instelling No Fly Zone B-H. (Operatie Deny Fly)*. Internationale discussie over afdwinging van vliegverbod. Nederland is voorstander mits op basis van VR resolutie. In vervolgdossiers over uitvoering.
  27. DDI-DAV/999.241/DAV/MS, *VRRes 816: Afdwinging No Fly Zone deel 3 (april 1993)*. Besluitvorming binnen NAVO. Belangrijke vraag is of Turkije aan acties kan deelnemen. Nederland pleit bezorger van Turkse deelname.
  28. DPV/ARA/01806, *Joegoslavië burgeroorlog SCR 781, 786 en 816 (verbod militaire vluchten boven Bosnië (NFZ) (oktober 1992 – juli 1993)* Veel aandacht voor totstandkoming van SCR 816 en delegatie bevoegdheid aan NAVO (of WEU); ook stukken over NFZE en safe areas. Belangrijk dossier voor Nederlands standpunt.
  29. DPV/ARA/00209, *Vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel 3 (1992-1993)*. Stukken over besluitvorming uitzending DutchBat. Belangrijk dossier.
  30. DPV/ARA/01818, *Joegoslavische burgeroorlog deel 3 (april – juli 1993)*. Vooral EU-overleg over VOPP en *Joint Action Plan*. Geeft goed inzicht in Nederlands standpunt en inbreng.
  31. DDI-Kabinet/GS/ARA/00286, *Joegoslavië: politieke verhoudingen en partijen deel VII (mei 1993 – maart 1994)* BVD-rapport voor CVIN+ voor CVIN 11-5-93.
  32. DVL/WO *Joegoslavië / UNPROFOR 1993-1995*. Overzichten van Ned. bijdrage aan UNPROFOR (1993-4); opgeven Goražde; Maleisische krant over Dutchbat.
  33. DEU/2000/00354, *Bosnië politieke verhoudingen en partijen 1993-1996*. US initiatief tot krachtiger optreden in Bosnië via NAVO (juli 1993); gesprek Voorhoeve-Sacirbey 15.9.94; Buitenlandse Zakenreacties op debriefingsrapport.
  34. DEU/2000/00355, US voorstel voor NAVO-luchtsteun in Sarajevo i.v.m. vredesplan. (voorbereiding NAVO-raad 2-8-1993)
  35. DEU/2000/00354, *Bosnië 1992-96*. US sitreps over Bosnian Serb compliance with NAC decision van 9-8-93; los stuk over Owen en JAC-plan juli 1993 en verdwenen lijst moslimmannen (21-8-95)
  36. DPV/ARA/00144, *UNPROFOR (september 1993-maart 1994)*. Taak/mandaat UNPROFOR, terugtrekking/versterking, overleg van de troepenleveranciers bij de VN te New York. Kopie memo gesprek Vos met Gharekhan over DutchBat en CAS.
  37. DPV/ARA/02051, *Intsums Defensie 1993*. Gekopieerd ter aanvulling van incomplete serie van Defensie.
  38. DPV/ARA/005814, *Ontplooiing DutchBat I en vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel betreffende DutchBat II en III; staffuncties bij UNPROFOR, UNMO's en UNCIVPOL* Belangrijke dossiers voor beeld van aandacht voor DutchBat bij Buitenlandse Zaken.
  39. DPV/ARA/02016, *AVVN resolutie over Bosnië 1994*. Correspondentie over stemgedrag tav resolutie waarvoor Sacirbey zwaar lobbyend en overleg pleegt met Washington. Nederland heeft twee doelstellingen: 1. EU moet als blok stemmen; 2. voor stemmen als para. Over opheffing wapenembargo eruit verdwijnt.
  40. DPV/ARA/00797, *Joegoslavië / Bosnië-H / beleid / instructie deel 2: 1994-1995*. Stukken over eventueel staatsbezoek Izetbegović (oktober 1994), vredesplan; opheffing wapenembargo; val Srebrenica en UN-optreden; contacten Sacirbey met Ned. ministers.

ARCHIEVEN

41. DPV/ARA/00210, *UNPROFOR Deel 5 (maart – september 1994)*, Internationaal overleg over rol UNPF bij implementatie vredesplan en feitelijke noodzaak versterking i.v.m. nodig robuuster optreden.
42. DPV/ARA/00580, *UNPROFOR deel 6 (oktober 1994 – april 1995)* In dit dossier zitten documenten inzake een discussie over terugtrekking of versterking UNPROFOR. In dit kader past de CHOD's meeting in Den Haag 18/19 december. Voorstel Voorhoeve voor artikel in Amerikaanse krant. Bevoorrading enclaves per helikopter.
43. DPV/ARA/02110, *UNPROFOR deel 7 (mei-september 1995)*. In het algemeen stukken over oprichting RRF, bevoorrading *Safe Areas* in Oost-Bosnië door de lucht, en verdediging Goražde. Ook stukken over val Srebrenica. Nederlandse regering is m.n. bezorgd over plan tot herovering Srebrenica in verband met het gevaar voor Dutchbat.
44. DPV/ARA/02108, *UNPROFOR Ned. Deelname deel 6 1995-1996*. Informatie over publicaties over val Srebrenica. Uit enkele stukken blijkt, dat volgens Buitenlandse Zaken Defensie zich meer zorgen zou moeten maken over de gevolgen van perspublicaties voor oplaaien van discussie over Srebrenica.
45. DEU/ARA/03356, *UNPROFOR jan-mei 1995*. Discussie over versterking/terugtrekking UNPROFOR. Discussie hierover wordt grotendeels gevoerd in NAVO. Andere onderwerpen: bevoorrading door de lucht, aanstelling Nederlandse officieren bij UNPF, wijziging van het Franse beleid tav UNPROFOR en gijzelaarcrisis mei 1995. Enkele stukken over zelfstandig zoeken van opvolger DutchBat voor Srebrenica.
46. DPV/ARA/00141/00142/00143, *UNPROFOR Nederlandse deelname deel 5 t/m 7: juni-oktober 1995*. Aflossing door Oekraïne. Gebeurtenissen rond de val; kritiek uit Parijs en optreden Wijnaendts. Reacties andere landen en VN. Overeenkomst Smith-Mladić. Kamerbrieven vanaf eind augustus. Vooral het eerste deel van het dossier is interessant vanwege directe reacties. Eind oktober 1995 op Buitenlandse Zaken eerste evaluatie gemaakt van besluitvorming uitzending in 1993.
47. DWH/ARA/03412, *Aflossing DutchBat*. Pogingen vanaf mei 1995 zelf een opvolger te vinden. Slechts enkele stukken. Niet Oekraïne.
48. DDI-DAV/999.241/DAV/MS, *NAVO en B-H 1995*. Merendeels over besprekingen van situatie in NAR. Terugtrekking UNPROFOR, RRF, Deny Fly, luchtbevoorrading, *Safe Areas* en CAS. Weinig specifiek over Nederland. Opmerkelijk: in Ministeriële DPC vraagt Voorhoeve aandacht voor positie DutchBat en spreekt over eventuele bevoorrading door de lucht.
49. DPV/ARA/02090, *UNPROFOR/RRF (juni – december 1995)*. Uitvoering van het plan en voorbereiding van VRRes over oprichting alsmede langdurig overleg over US bijdrage aan financiering. Gezamenlijk optreden van UK/Frk/Ned o.m. in Washington bij NSC.
50. DPV/ARA/01208, *UNPROFOR juni-augustus 1995*. Correspondentie rond val (voorgeschiedenis en afwikkeling). Geeft goed inzicht in ondernomen stappen, buitenlandse reacties en geschiedenis opstelling VRRes 1004. Geeft inzicht in wat waarop welk moment bekend was.
51. DIO/ARA/00407, *Mensenrechten/Srebrenica 1995*. Hoofdzakelijk over verdwenen mannen. Weinig activiteiten van Buitenlandse Zaken. Grotendeels verzameling gegevens. Voor een kleiner deel pogingen tot sturing van externe activiteiten Voorhoeve, die snel reageerde op z.i. onjuiste berichten over verdwenen mannen en optreden Dbat.
52. DDI/DAV/00036, *Nederlandse Militaire inzet in Joegoslavië (1995)*. Diverse stukken, deels over overleg in juni (versterking UNPROFOR), feestje Zagreb, Buitenlandse Zaken-analyse november 1995 en informatie aan Kamer.
53. *Militaire situatie Goražde juli 1995-augustus 1996*. Geselecteerd met oog op vergelijking met Srebrenica.
54. DDI/DVN/PZ, *Unprofor Nederlandse deelname: Goražde 1995*. Discussie augustus 1995 over verplaatsing C-Cie Dbat IV Simin Han naar Goražde. (ambtelijke nota's Def en BZ voor minister voor discussie)
55. *Militaire situatie Srebrenica: Nederlandse inzet UNPF, luchtfoto's, weggevoerde mannen, overeenkomst Smith-Mladić (juli 1995-augustus 1996)* Dossier begint op 11 juli 1995 en bevat informatie over zaken als Franse heroveringsplan, afspraken Bildt-Milošević van 17 juli 1995; Amerikaanse

- luchtfoto's van massagraven; BZ-analyses van de val Srebrenica; luchtsteun en voorstel tot VN-onderzoek.
56. DDI/DAV/999.241/DAV/MS, *Joegoslavië/navo/coördinatie: militaire situatie in Srebrenica (juli 1995 – augustus 1996)*. Veel stukken rond de gang van zaken bij de val in juli 1995 en over discussie ter zake later.
  57. DMP/2000/01188, *Bosnië-Herzegovina: contingency planning ontheemden Srebrenica-Žepa 11-13 juli 1995*.
  58. DDI/DAV/01101, *Militaire situatie in Srebrenica: luchtfoto's weggevoerde mannen en overeenkomst Smith-Mladić juli-augustus 1995*
  59. DEU/2000/00355, *Bosnië-H/Buitenlandse politiek/Nederland-Srebrenica 1995* Stukken over internationale aspecten: TV-uitzendingen; deal Janvier-Mladić over luchtsteun na gijzelingscrisis (informatie Muratovic); gesprek Van Mierlo-Akashi; Mazowiecki.
  60. DVL/WO, *Srebrenica algemeen 1995* (correspondentie tussen Van Walsum en Voorhoeve over Duitse pers en Srebrenica (m.n. relatie massamoord – Mazowiecki – debriefing) en achterhouden informatie door Voorhoeve over Mladić- Smith agreement 19-7-95)
  61. DDI/DAV/01101, *Lijst 239 mannen en gewonden (september-oktober 1995)*. Vooral doorgeleiding tussen Defensie en ICRC Genève.
  62. DIO/ARA/00408, *Srebrenica 1996*. Diverse stukken over zaken die in nasleep aan orde kwamen.
  63. DAV/MS/999.241, *Dutchbat-debriefing-Kamervragen*. Veel uitvoeringsstukken en correspondentie met Tweede Kamer.
  64. DMP/2000/01192, *Srebrenica: Pilav, Helsinki Citizens Assembly, TK december 1995*
  65. DVN/ARA/00374, *regeringsreactie op AVV-advies Verloren Onschuld over vredesoperaties en Srebrenica (1996)*
  66. DCH/2020/00087, *DMP/NH Joegoslavië humanitaire hulp 1995-1996*. Stukken over hulpverleningsverzoeken van NGO's t.b.v. overlevenden Srebrenica.
  67. DPV/ARA/01654, *Joegoslavië/humanitaire hulp/mensenrechten (deel 3) 1995/6* Stukken over schending mensenrechten in Srebrenica. Ook rapport Pronk over reis naar Bosnië juli 1995.
  68. DWH/ARA/00844, *betrekkingen Verenigde Staten-Joegoslavië (1995)*. Contactgroep, gesprekken met US diplomaten; perspublicaties najaar 1995.
  69. DEU/2002/00535, *Bosnië-H/NAVO/IFOR 1996*. 1 stuk: gesprek Voorhoeve – Perry 13-6-96 over eventueel VN-onderzoek naar Srebrenica. Voorhoeve somt aantal argumenten tegen op en verwacht weinig resultaat. Perry is tegen vanwege nadelige effecten op NAVO.
  70. DCH/2020/00087, *DMP/NH Bosnië-H / humanitaire hulp 1996* rapportage over hulpprogramma voor opvang ontheemden Srebrenica.
  71. DEU/2002/00001, *Bosnië-H/NAVO/IFOR 1995*. Bevoegdheid IFOR voor aanhouding oorlogsmisdadigers (discussie in NAVO en Ned. standpunt)
  72. DMP/ARA/00071, *Nederlandse bijdrage september-oktober 1995*. Discussie over Ned. bijdrage aan IFOR (Def-Buitenlandse Zaken) en verslagen internationaal overleg. Interessant voor verhouding Buitenlandse Zaken-Defensie m.b.t. vredesoperaties en inzet militaire middelen voor internationale zaken.
  73. DDI/DVN/PZ, *Unprofor/Nederlandse deelname 1996*. Stukken over VN-onderzoek naar val Srebrenica.
  74. DVL/WO, *Srebrenica / debriefing / unprofor / DutchBat 1995*. Vragen aan TZ Sarajevo (voorgelegd in mei 1996) uit oktober 1995 i.v.m. debriefing.
  75. DDI/DVN/2007/00256, *DVN/PZ / algemeen / beleid / Bosnië-H 1996* Enkele documenten over de visie van Sacirbey over de internationale positie van Bosnië.
  76. Kabinetsarchief Stg. *Geheime Codes, Rode telegrammen*.
  77. DPV/ARA/01803, *Joegoslavië burgeroorlog UN / AV-resoluties human rights (november-december 1992)*. Bosnie-resolutie. Nederlands opstelling en bijdrage aan formulering.
  78. DPV/ARA/01820, *Bosnië safe areas for humanitarian purposes 1992 –1993*. Stukken over de instelling van safe areas eind 1992 (WEU)CVSE), april/juni 1993 (UNO) en over Nederlands bijdrage aan implementatie SCR 836

ARCHIEVEN

79. DWH/ARA/00844, *Verenigde Staten en Joegoslavische crisis 1991-1994*. Vooral codes uit Washington over het VS-beleid. Vooral van belang vanwege Amerikaanse opstelling.
80. DEU/ARA/00405, *Joegoslavië / Binnenlandse Politiek / Kroatië 1990-1991*. Stukken over de oorlog in Kroatië, de staakt-het-vurens en andere activiteiten Nederland in kader EG-voorzitterschap.
81. DEU/ARA/003293, *Joegoslavië / GBVB / Wapenembargo juli – december 1991*. Correspondentie over EG-beleid inzake implementatie van wapenembargo van 5 juli 1991 en oproep aan andere staten zich daarbij aan te sluiten. Ook stukken over SCR 713. Geen kopieën gemaakt.
82. DEU/ARA/003286, *EPS ministerieel september – december 1991*. Nederlandse en EG- verslagen van bijeenkomsten. In elke gevallen speaking notes voor de ministers.
83. DEU/ARA/003288, *Joegoslavië / EU / Raadswerkgroepen / ad hoc groep Joegoslavië*. Voorbereiding Nederlandse inbreng en verslag bijeenkomsten juli – december 1991. Nederlandse en EG-verslagen van EPS ad hoc groep Joegoslavië
84. DEU/ARA/003287, *EU / GBVB / voorbereiding en verslaglegging bezoeken Trojka aan Joegoslavië juli – augustus 1991*. Nederlandse en EG-verslagen en Nederlandse memo's.
85. DEU/ARA/001233, *EG / Joegoslavië. November 1991*. Europees overleg over bemiddeling in Joegoslavië, met name Nederlands optreden als voorzitter en SCR resoluties inzake sancties en vredesmacht.
86. DEU/ARA/001232, *EG / Joegoslavië september-oktober 1991*. Joegoslavië-conferentie.
87. DIE/2002/00022, *DIE/EE derde landen achtergrondinformatie Bosnië-Herzegovina maart 1995-augustus 1996*. Briefing Vluchtelingenwerk Nederland over opvang vluchtelingen in EU-landen na drama Srebrenica.
88. DIE/ARA/00018, *DIE/EE derde landen achtergrondinformatie Bosnië-Herzegovina april 1992-december 1994*. Opheffing wapenembargo; rapport SGVN over safe areas (1994) en CHODS meeting.
89. DMP/ARA/EG/000074, *Beleid structureel t.a.v. Joegoslavië: humanitaire hulp aan Bosnië-Herzegovina (november-december 1993)* Pogingen in EU te komen tot gemeenschappelijk plan voor hulp aan B-H en financiering ervan.
90. DIE/EU, 000758, *coördinatie ad hoc groep Joegoslavië 1995-1996*. Document over vergadering 12 mei 1995: Nederlandse visie op B-H situatie en CAS en blokkering door Akashi en Janvier.
91. DIE/EU/000659, *coördinatie B-H 1992-1996*. Documenten over hulpverlening na val Srebrenica: EU-AR 17-7-95; verslag Commissaris Bonino en interventie Van Mierlo na inleiding Bildt.
92. DEU/ARA/05274, *Bosnië-H / Defensie / NAVO / VN Informatie-uitwisseling tav militaire zaken van UNPROFOR 1992-1993*. Stukken over kostendeling voor UNPROFOR II, discussie binnen WEU over safe havens en sanctienaleving; idem stukken over opheffing wapenembargo en implementatie van SCR 836.
93. DDI/DAV/00041, *DAV Joegoslavië / EU / ICFY implementatie vredesplannen jan-aug 1995*. Diverse stukken over plannen Contactgroep, missie Bildt, Londen conferentie 21 juli 1995.
94. DDI/DAV/00245, *DAV Joegoslavië / EU / ICFY vredesinitiatieven en implementatieconferentie 1995-96*. Voorgeschiedenis Dayton; Nederland en Contact Groep Plus (september-december 1995)
95. DWH/ARA/00844, *Verenigde Staten en Joegoslavië crisis 1991-1994*. Stukken over US Bosnië-beleid onder Clinton / Christopher; rol van NAVO / WEU; gesprekken Kooijmans / Christopher maart (Washington) en mei (Bonn) 1993; safe havens / safe areas (US visie tussen SCR 824 en SCR 836)
96. DEU/ARA/00877, *Servië en UNO 1992-1994*. Stuk van FRJ vakbond over sancties en UNO eenzijdigheid geïllustreerd aan Srebrenica 1992-93.
97. DEU/ARA/00404, *Joegoslavië / Kroatië*. Stukken over erkenning Kroatië.
98. DEU/ARA/00402, *Joegoslavië / Bosnië-H. Berichtgeving binnenlandse politiek 1990-1991*. Stukken over Bosnië-H vanaf juli 1991 tot en met erkenning in 1992. Vooral interne verhoudingen en beroepen op 'internationale gemeenschap' (Joegoslavië-conferentie)
99. DEU/ARA/00585, *speciale zittingen Mensenrechtencommissie VN inzake Joegoslavië 1992-1994*. Stukken over safe havens / safe areas; Mazowiecki als rapporteur.
100. DDI/DAV/00547, *Joegoslavië berichtgeving 1995*. Enkele interne memoranda uit december 1995 over evaluatie besluitvorming uitzending DutchBat.
101. DDI/DAV/00246, *Joegoslavië berichtgeving april-oktober 1995*. Stukken over ontwikkelingen in RS, Amerikaans vredesinitiatieven (missie Frasure), Frans Bosnië-beleid (RRF en Sarajevo), missie Bildt en

- TK na val van Srebrenica. Hierin ook diplomatiek testament van Fietelaars uit juli 1995 over doelstelling Servisch beleid.
102. DDI/ARA (geen dossier nummer), *Serie codeberichten uit december 1997— april 1998*. Discussie naar aanleiding van Nederlandse opstelling op Peace Implementation Council Bosnië over het Nederlandse Bosnië-beleid in 1991-92. Interessante discussie tussen Van Walsum, Wijnaendts, Biegan, Fietelaars, Sizoo en Van Mierlo et al.
103. DDI/DAV/00041, *ICFY vredesimplementatie Bosnië 1995*. 1 stuk over Contactgroep (jan) en over gesprek Van Mierlo-Bildt.
104. DDI/DAV/000246, *Berichtgeving voormalig Joegoslavië 1995*. Stukken over diverse onderwerpen (missie Frasure voor en na de val)
105. DEU/ARA/00408, *DEU Joegoslavië binnenlandse politiek*. Berichtgeving posten 1986-1991
106. DIE/2001/00023, *EU/derde landen/achtergrondinformatie/voormalig Joegoslavië/ coördinatieoverleg (maart 1993 t/m december 1995)*
107. DEU/ARA/00042, *Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (november 1990 t/m mei 1991)*
108. DEU/ARA/00081, *Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (Juni 1991 t/m September 1991)*
109. DEU/ARA/00083, *Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (Januari 1992 t/m juni 1992)*
110. DEU/ARA/00084, *Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (juli 1992 t/m augustus 1992)*.
111. DEU/ARA/00112, *Joegoslavië / EP / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië april 1993 t/m juni 1993*.
112. DEU/ARA/00411, *Joegoslavië / EPS/deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië oktober 1991 t/m december 1993*.
113. DEU/ARA/00740, *Joegoslavië / EPS/deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië juli 1993 t/m oktober 1993*.
114. DEU/ARA/00754, *Joegoslavië / EPS / ad hoc groep. Dossier(s) inzake de voorbereiding en de verslaglegging m.b.t. de bijeenkomst van de ad hoc groep Joegoslavië in het kader van de Europese politieke samenwerking / Brussel (België) 1993, februari 1993 t/m november 1993*.
115. DEU/ARA/00755, *Joegoslavië / EPS / ad hoc groep. Dossier(s) inzake de voorbereiding en de verslaglegging m.b.t. de bijeenkomst van de ad hoc groep Joegoslavië in het kader van de Europese politieke samenwerking / Brussel (België) 1992*. Onder meer stukken over Nederland en – safe havens/ areas – oorlogstribunaal- NFZ (SCR 782), april 1992 t/m december 1992.
116. DEU/ARA/02078, *EU / GBVB / COPO / BIJZONDER*. Het leveren van bijdragen t.b.v. de Nederlandse inbreng in het bijzondere overleg van het comité politique van het gemeenschappelijk buitenslands en veiligheidsbeleid (GBVB) van de Europese Unie (EU) m.b.t. Joegoslavië te Brussel (België) op 28 juli 1994, 26 juli 1994 t/m 28 juli 1994.
117. DEU/ARA/02914, *Berichtgeving posten m.b.t. GBVB inzake Joegoslavië 1993-1994* (NB: EU Algemene Raad en COPO), december 1993 t/m december 1994.
118. DEU/ARA/02915, *Joegoslavië / GBVB / Ad hoc Groep 1994, Januari 1994 t/m december 1994*.
119. DEU/ARA/03283, *EU / GBVB / extra COPO 1991/ Nederlandse bijdrage aan extra COPO's i.v.m. Joegoslavië crisis 1991, Juli 1991 t/m november 1991*
120. DIE/2001/00023, *EU / derde landen / achtergrondinformatie / voormalig Joegoslavië / coördinatieoverleg, maart 1993 t/m december 1995*.
121. DEU/ARA/00042, *Joegoslavië / EPS / deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, november 1990 t/m mei 1991*.
122. DEU/ARA/00081, *Joegoslavië / EPS / deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, Juni 1991 t/m September 1991*.
123. DEU/ARA/00083, *Joegoslavië / EPS / deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, Januari 1992 t/m juni 1992*.

ARCHIEVEN

- 124. DEU/ARA/00084, *Joegoslavië / EPS / deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, juli 1992 t/m augustus 1992.*
- 125. DEU/ARA/00112, *Joegoslavië / EPS / deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, april 1993 t/m juni 1993.*
- 126. DEU/ARA/00411, *Joegoslavië / EPS / deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, oktober 1991 t/m december 1993.*
- 127. DEU/ARA/00740, *Joegoslavië / EPS / deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, juli 1993 t/m oktober 1993.*
- 128. DEU/ARA/00754, *Joegoslavië / EPS / ad hoc groep.* Dossier(s) inzake de voorbereiding en de verslaglegging m.b.t. de bijeenkomst van de ad hoc groep Joegoslavië in het kader van de Europese politieke samenwerking / Brussel (België) 1993, februari 1993 t/m november 1993.
- 129. DEU/ARA/00755, *Joegoslavië / EPS / ad hoc groep.* Dossier(s) inzake de voorbereiding en de verslaglegging m.b.t. de bijeenkomst van de ad hoc groep Joegoslavië in het kader van de Europese politieke samenwerking / Brussel (België) 1992. Onder meer stukken over Nederland en safe havens/areas / oorlogstribunaal / NFZ (SCR 782), april 1992 t/m december 1992.
- 130. DEU/ARA/02078, *EU / GBVB / COPO / BIJZONDER.* Het leveren van bijdragen t.b.v. de Nederlandse inbreng in het bijzondere overleg van het comité politique van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB) van de Europese Unie (EU) m.b.t. Joegoslavië te Brussel (België) op 28 juli 1994, 26 juli 1994 t/m 28 juli 1994.
- 131. DEU/ARA/02914, *Berichtgeving posten m.b.t. GBVB inzake Joegoslavië 1993-1994* (NB: EU Algemene Raad en COPO), december 1993 t/m december 1994.
- 132. DEU/ARA/02915, *Joegoslavië / GBVB / Ad hoc Groep 1994, Januari 1994 t/m december 1994.*
- 133. DEU/ARA/03283, *EU / GBVB / extra COPO 1991.* Nederlandse bijdrage aan extra COPO's i.v.m. Joegoslavië crisis 1991, juli 1991 t/m november 1991.

Collectie Hattinga van 't Sant

- 134. DEU/ARA/05274, *Bosnië / defensie / NAVO / VN situatie in het veld van UNPROFOR 1992-1993.* Stukken over ontstaan van safe area concept en van SCR 824 en 836. Overleg ter zake in diverse gremia (WEU, NAVO, UNSC) en Nederlandse opstelling 1992-1993. Ook SCR 844 (use of air power voor safe areas).
- 135. DEU/ARA/05293, *Bosnië-H diplomatieke betrekkingen Bosnië-Nederland 1992-1996.* Stukken over erkenning, opening van ambassade Sarajevo en eventueel bezoek Izetbegović aan Nederland in 1994/5.
- 136. DEU/ARA/05294, *Bosnië-H oprichting groep Vrienden van de Bosnische Federatie door USA 1994-1997.* Stukken over Amerikaans plan, bezoek ambassadeur Serwer en Nederlandse deelname aan Friend of the Federation.
- 137. DEU/ARA/05266, *Economische sancties tegen Servië en Montenegro (III).* Toepassing en opheffing sancties 1995 (ook i.v.m. Dayton akkoorden).
- 138. DEU/ARA/05264, *Economische sancties tegen Servië en Montenegro I (1993)* Toepassing en ontduiking sancties.
- 139. DEU/ARA/05265, *Economische sancties tegen Servië en Montenegro II (1994)* Toepassing, opschorting en ontduiking sancties.
- 140. DEU/ARA/05253, *Kroatië binnenlandse politiek 1994.* Stukken over Nederlands beleid t.o.v. Kroatië en hulpprogramma's.
- 141. DEU/ARA/05252, *Kroatië binnenlandse politiek 1993.* Stukken over Nederlands-Kroatische betrekkingen en internationale positie van Kroatië.
- 142. DEU/ARA/05238, *B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces.* De Informatie-uitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, November 1992 t/m December 1993.
- 143. DDI/DAV/05311, *DEU Bosnië-H / VN / Tribunaal / mensenrechten berechting oorlogsmisdadigers i.v.m. schending mensenrechten.* Stukken over Srebrenica na de val; bezoek Pronk maart 1996; 276

ARCHIEVEN

- overlevenden in Servische gevangenschap (september 1996); bezoek Glaubitz mei 1996; vragen Defensie oktober 1995 / antwoord juli 1996.
144. DDI/DAV/05309, *DEU Bosnië / VN / Tribunaal / mensenrechten berechting oorlogsmisdadigers 1995-1996*. Stukken over mensenrechtenschendingen in Srebrenica en terugkeer vluchtelingen na Dayton.
145. DDI/DAV/05288, *DEU FRJ / binnenlandse politiek FRJ 1995/6*. Stukken over contacten met FRJ autoriteiten in Belgrado en Arkan in West-Bosnië.
146. DDI/DAV/005317, *Bosnië / noodhulp / mensenrechten juli-oktober 1995*. Stukken over Srebrenica: US briefing van SC op 10/8/95 en congres Bonn aug/september 1995 van Gesellschaft für bedrohte Völker.
147. DDI/DAV/005287, *FRJ binnenlandse politiek tijdens oorlog en vredesonderhandelingen 1992-1994*. Stukken over Dick Verkijk (visumaanvraag en uitwijzing); contact met FRJ autoriteiten en bezoek RFJ oppositie (Draškovic e.a.) aan Nederland.
148. DEU/ARA/05239, *B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces*. De informatie-uitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, Januari 1994 t/m april 1994.
149. DEU/ARA/05240, *B-H / buitenlandse politiek / onderhandelingsproces*. De informatie-uitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, Mei 1994 t/m augustus 1994.
150. DEU/ARA/05241, *B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces*. De informatie-uitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, September 1994 t/m december 1994.
151. DEU/ARA/05242, *B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces*. De informatie-uitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, Januari 1995 t/m Maart 1995.
152. DEU/ARA/05244, *B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces*. De informatie-uitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, Januari 1995 t/m September 1995.
153. DEU/ARA/05243, *B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces*. De informatie-uitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, April 1995 t/m Juni 1995.
154. DEU/ARA/05275, *B-H / Defensie / NAVO / VN*. De informatie-uitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de implementation force (ifor) de VN-politie en de united nations protection force (unprofor), Augustus 1993 t/m Februari 1994.
155. DEU/ARA/05276, *B-H / Defensie / NAVO / VN*. De informatie-uitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de implementation force (ifor) de VN-politie en de united nations protection force (unprofor), Maart 1994 t/m Oktober 1994.
156. DEU/ARA/05277, *B-H / Defensie / NAVO / VN*. De informatie-uitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de implementation force (ifor) de VN-politie en de united nations protection force (unprofor), november 1994 t/m mei 1995.
157. DEU/ARA/05278, *B-H / Defensie / NAVO / VN*. De informatie-uitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de implementation force (ifor) de VN-politie en de united nations protection force (unprofor), Juni 1995 t/m Augustus 1995.
158. DEU/ARA/05279, *B-H / Defensie / NAVO / VN*. De informatie-uitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de implementation force (ifor) de VN-politie en de united nations protection force (unprofor), September 1995 t/m december 1995.
159. DEU/ARA/05278, *B-H / defensie / NAVO / VN* de informatie-uitwisseling m.b.t. de situatie in het veld.

2. De archieven van het ministerie van Defensie

Inleiding

De totale omvang van de bij het ministerie van Defensie aanwezige archieven die betrekking hebben op de uitzending naar Srebrenica, de achtergronden en de nasleep, beslaat, bij benadering, ruim honderd strekkende meter. De hoofdmoot van het archiefonderzoek betrof de jaren 1993 tot en met 1996, waarbij voor de

aanloop tot de Nederlandse militaire bemoeienis met het voormalige Joegoslavië en de nasleep van de val van Srebrenica het onderzoek zich tevens heeft uitgestrekt tot de jaren 1992 en 1997.

Bij het ministerie van Defensie bestaat geen geüniformeerd archiefbeheerssysteem. De gebruikte registratiesystemen zijn sterk verschillend van karakter. De afzonderlijke krijgsmachtdelen hanteren ieder een eigen systeem. Binnen de Centrale Organisatie zijn voor de directoraten-generaal en zelfstandige directies verschillende elektronische en handmatige systemen in gebruik. Al deze verschillen noodzaakten telkens tot een andere aanpak. Over het algemeen kan gesteld worden dat de mogelijkheden tot het elektronisch raadplegen van bestanden beperkt waren en dat vaak diende te worden teruggegrepen op het aloude, tijdrovende handwerk. Het bij het DCBC in gebruik zijnde 'Key File' systeem voor de elektronische opslag van gescande documenten bleek niet geschikt te zijn voor het terughalen van alle op Srebrenica betrekking hebbende documenten. Slechts in enkele gevallen zijn rapportages of documenten in elektronische vorm bewaard gebleven. Dit was onder meer het geval bij de MID/CO voor het jaar 1995 en het debriefingsarchief alsmede voor een aantal bestanden bij de Sectie 2 van de Staf van de Luchtmobiele Brigade en een beleidsmedewerker van Directie Algemene Beleidszaken. Bij het DCBC en de Crisisstaf KL was het in 1995 nog geen gebruik dat alle in- en uitgaande telefoongesprekken op de band werden opgenomen en dat banden werden bewaard.

Nadere richtlijnen en regelingen voor het veilig stellen van archieven en collecties van operationele eenheden in het buitenland zijn voor zowel de Koninklijke Landmacht als de Koninklijke Luchtmacht pas na de val van Srebrenica opgesteld. Een met regelmatige tussenpozen overbrengen van dergelijke archieven en collecties naar Nederland was in die tijd nog geen gebruik. De archieven van Dutchbat I en II zijn in de enclave achtergebleven en bij het verlaten van Srebrenica door Dutchbat III in zijn totaliteit vernietigd. Niet in alle gevallen zijn naar Nederland gezonden duplicaten van rapportages bewaard gebleven. Dit betekende een belangrijke leemte in het onderzoeksmateriaal.

Deze leemte wordt nog versterkt doordat de Koninklijke Landmacht een rigoureuus vernietigingsbeleid hanteert. Het *Voorschrift voor het vernietigen en inleveren van archiefbescheiden van de Koninklijke Landmacht*¹ schrijft voor brigades en bataljons een bewaartermijn van slechts één jaar voor waar het gaat om algemeen voorkomende bescheiden, personeels-, organisatorische en materiële aangelegenheden en oefeningen. Ook voor grotere organisatorische eenheden als legerkorps en divisie geldt over het algemeen deze bewaartermijn. Daarna kunnen stukken worden vernietigd. Dit betekende voor het NIOD-onderzoek dat bij de Luchtmobiele brigade en de bataljons van de brigade geen archiefstukken meer beschikbaar waren. Van het Legerkorps zijn alleen die stukken bewaard gebleven die naar de Landmachtstaf zijn gezonden. Bij de Haagse staven vindt geen vernietiging plaats. Een zoektocht in het Centraal Archiefdepot van Defensie (CAD) dat tevens als semi-statisch archief voor de Koninklijke Landmacht fungeert, bracht evenmin stukken aan het licht.

Bij de Koninklijke Landmacht zijn verschillende archieven en documentcollecties geraadpleegd. De meeste bij de Haagse staven aanwezige archieven waren voor de te onderzoeken periode ontsloten met behulp van het 'Geautomatiseerd Brievenboek Systeem' (GBS). Dit systeem maakt archieven toegankelijk door aan documenten toegekende trefwoorden. De kwaliteit van het databeheer liet soms te wensen over. Zo kende bij de Koninklijke Landmacht 'Srebrenica' als trefwoord drie verschillende spellingen. Een consequent gebruik van een thesaurus en van afkortingen stond nog in de kinderschoenen. Per archief is een uitdraai van het archiefbestand op trefwoord gemaakt. Uit deze vaak omvangrijke lijsten met trefwoorden is daarna met behulp van het GBS gekeken of de toegekende trefwoorden betrekking hadden op het onderzoek en de jaren waarin het speelt. Vervolgens zijn deze documenten gelicht. Van dossiervorming was niet altijd sprake. Veelal waren de documenten in een numerieke volgorde opgeborgen. De verslagen van de Legerraad waren met bijbehorende stukken per vergadering opgeborgen. Een index op deze stukken liep tot halverwege de te onderzoeken periode.

Naast archieven bevindt zich bij de Operationele Staf van de Koninklijke Landmacht een omvangrijke

¹ VS 2-1112 (4e druk) van 1989, vastgesteld op grond van de gemeenschappelijke beschikking van de Minister van Defensie, dd. 21 november 1988, nr. D87/028 en de Minister van Welzijn, Volks-

gezondheid en Cultuur, dd. 21 november 1988, nr. CD/RAI/1988/317/MZ, alsmede de Ministeriële beschikking dd. 27 december 1988 nr. D87/028/35368.

collectie documenten afkomstig van eenheden die in het voormalige Joegoslavië ingezet zijn geweest. Er bestaat geen ingang op deze documenten. In de loop van het onderzoek kwamen vanuit de landmachtorganisatie nog aanvullingen op deze collectie. Tot in mei 1998 kwamen er op door verhuizing en reorganisatie nog documenten tevoorschijn. Opgemerkt dient te worden dat het hier geen archiefbescheiden betrof, maar door stafofficieren in de loop der tijd aangelegde werkdossiers. Archiefbeheerders hebben bij die gelegenheden het NIOD over de vondst ingelicht.

Voor het onderzoek belangrijke rapportages, zoals situatierapporten van Dutchbat aan het hoofdkwartier van *Sector North East* waaronder Dutchbat na 30 maart 1994 viel, zijn niet compleet. Van Dutchbat III ontbraken situatierapporten over de periode januari-juli 1995. Ook de logistieke rapportages van Dutchbat zijn niet alle bewaard gebleven. Van de rapportages van de compagnieën van Dutchbat aan de bataljonsstaf is vrijwel niets aangetroffen. Van de als bijlage bij de situatierapporten verzonden militaire informatiesamenvattingen over de strijdende partijen zijn er slechts weinig bewaard gebleven. Dat geldt ook voor de door Dutchbat en Nederlandse VN-stafofficieren aan Den Haag verzonden UNPROFOR-rapportages, zoals van Sector North East aan Bosnië-Herzegovina Command te Sarajevo en vandaar naar het hoofdkwartier van UNPROFOR in Zagreb. Een beperkt gedeelte van de ontbrekende rapportages van Dutchbat kon worden aangevuld vanuit de bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf aanwezige collectie, maar kon helaas volstrekt niet gecompleteerd worden.

Bij de bataljons van de Luchtmobiele Brigade, als Dutchbat I, II en III uitgezonden, bevonden zich in het geheel geen documenten over de uitzending meer. Bij de staf van de Luchtmobiele Brigade te Schaarsbergen konden bij de stafsecties een aantal min of meer toevallig bewaarde documenten en enkele diskettes worden aangetroffen. Veel bijzondere informatie bood dit materiaal niet. Ook bij de te Simin Han gelegerde compagnie van Dutchbat III en het 42e Infanteriebataljon Regiment Limburgse Jagers uit Seedorf, dat was bestemd voor de aflossing van Dutchbat III en ter voorbereiding op die taak situatierapporten ontving, zijn alle situatierapporten vernietigd.

De archieven van de Koninklijke Marine met betrekking tot de door dit krijgsmachtdeel in en rond voormalig Joegoslavië uitgevoerde operaties hadden grotendeels betrekking op de inzet van fregatten en maritieme patrouillevliegtuigen ten behoeve van de door de NAVO en WEU uitgevoerde embargo-operatie in de Adriatische Zee. De uitvoering van deze operatie is in het onderzoek buiten beschouwing gelaten. De inzet van een marinierseenheid ten behoeve van de 'Rapid Reaction Force' stond wel in verband met het optreden van UNPROFOR en een mogelijke inzet voor de bescherming van de 'Safe Areas'. De totstandkoming van deze Rapid Reaction Force was echter een zaak die de Centrale Organisatie van het ministerie aanging. De uitzending van de marinierseenheid zelf had plaats op de dag van de val van Srebrenica. Om die redenen zijn marinearchieven niet verder onderzocht.

De archieven van de Koninklijke luchtmacht zijn onderzocht in verband met de Nederlandse bijdrage met squadrons F-16 aan de NAVO-operatie 'Deny Flight' en de inzet van het luchtwapen bij Srebrenica. Daarnaast was de Koninklijke Luchtmacht door de toevoeging van een helikopterdetachement nauw betrokken bij de voorbereiding van de uitzending van Dutchbat. Rapportages van dit detachement – dat overigens nooit tot Srebrenica is toegelaten – zijn bewaard gebleven. Tevens was de Koninklijke Luchtmacht betrokken bij het onderzoek naar het bieden van hulp aan vluchtelingen te Tuzla na de val van Srebrenica. Na de regeringsbeslissing tot een onderzoek naar de gebeurtenissen rond de val van Srebrenica zijn nog bij het F-16 detachement te Villafranca aanwezige documenten en bij de Nederlandse stafofficieren bij 5 ATAF te Vicenza naar Den Haag overgebracht. Al deze collecties zijn geraadpleegd. Bij de Sectie Luchtmacht Historie bevonden zich geen documenten die niet ook in de archieven van de Koninklijke Luchtmacht aanwezig zijn.

Bij de Koninklijke Marechaussee bevonden zich naast een beperkt aantal archiefstukken, voornamelijk betrekking hebbend op de periode na de val, nog enkele werkdossiers over organisatorische aangelegenheden ten aanzien van de toevoeging van een marechaussee-detachement aan Dutchbat en een aantal rapportages die de marechaussee post Srebrenica naar Den Haag verzond. Processen-verbaal die in de enclave zijn opgemaakt, zijn opgevraagd bij het Openbaar Ministerie te Arnhem. Dit betreft eveneens de later door Justitie uitgevoerde onderzoeken.

In april 2000 zijn in de voor de Tijdelijke Kamercommissie Besluitvorming Uitzendingen verzamelde archieven onderzocht op ontbrekend en aanvullend materiaal. Deze documenten waren bij het ministerie

van Defensie en bij de MID ingescand en via het zoekstelsel *hyperlink* op trefwoorden te doorzoeken en te raadplegen.

Onderstaand wordt aangegeven welke archieven zijn geraadpleegd met enkele opmerkingen over de inhoud ervan.

Centrale Organisatie van het Ministerie van Defensie

1. Archief Kabinet van de minister van Defensie. Dit betrof het persoonlijke, niet geïnventariseerde, archief van minister Voorhoeve dat uit twee ordners bestond, waarin zich stukken van diverse aard bevonden, zoals een aantal persoonlijke brieven, aantekenboekjes, toespraken, enkele kabinet- en kamerstukken, enkele codeberichten afkomstig van het ministerie van Buitenlandse Zaken, persverklaringen en krantenknipsels. In een werkdossier bevonden zich schetsen over het verloop van de aanval op Srebrenica. Dit dossier bevatte geen complete informatie. Uit de ambtsperiode van minister Ter Beek zijn in dit archief geen documenten aangetroffen. Van het door de minister voorgezeten wekelijkse Politiek Beraad worden geen notulen gemaakt.
2. Archief Bureau staatssecretaris van Defensie. Dit niet geïnventariseerde archief omvatte twee dozen met aan de staatssecretaris verzonden nota's.
3. Archief Bureau secretaris-generaal. In dit archief bevinden zich alle door tussenkomst van de secretaris-generaal vanuit de ambtelijke organisatie en de krijgsmachtdelen aan de bewindslieden aangeboden nota's. Over voormalig Joegoslavië stonden 382 nota's geregistreerd. In dit archief bevindt zich ook correspondentie van particulieren en particuliere organisaties met de minister alsmede notulen van beraden waarbij het voorzitterschap bij de secretaris-generaal berust, zoals het Departementaal Beraad en het Beraad van de secretaris-generaal met de directeuren-generaal. Dit archief is in zijn geheel doorgenomen.
4. Archief Defensiestaf. Dit omvangrijke archief bestaat uit twee gedeelten: een nationaal en een NAVO-archief op dezelfde wijze opgebouwd met behulp van dossiers. Vrijwel alle stukken over voormalig Joegoslavië bevinden zich in een tweetal dossiers met een omvang van enige duizenden stukken. Daarnaast zijn nog elf andere nationale en NAVO-dossiers waarin zich ook nog zo'n 1100 stukken bevonden geraadpleegd. Alle dossiers waren chronologisch geordend en geregistreerd met 'Rapid File'. Met behulp van dit registratiesysteem is een voorselectie gemaakt, waarna vervolgens alle documenten zijn gelicht en inhoudelijk bezien. Over het jaar 1993 en in mindere mate 1994 waren in het nationale archief reeds vele stukken vernietigd. Het is echter mogelijk gebleken met behulp van andere archieven binnen het ministerie het merendeel van de reeds vernietigde stukken alsnog te traceren. Uiteindelijk kon van vijftien ontbrekende documenten de eventuele relevantie voor het Srebrenica-onderzoek niet worden vastgesteld.
5. Collectie Defensie Crisisbeheersingscentrum (DCBC). Deze collectie is geen archief in letterlijke zin, want ze is niet gearchiveerd. Het bestaat uit een gevarieerde collectie van documenten die binnen het DCBC in de loop van de tijd zijn verzameld en bewaard en uit documentenverzamelingen die door stafofficieren werkzaam binnen de afdeling Operationele Zaken van de Defensiestaf voor persoonlijk gebruik zijn aangelegd. Een deel van de collectie was opgeslagen in de ruimten waar zich destijds het DCBC bevond. Een ander deel, voornamelijk betrekking hebbend op de periode van de val van Srebrenica en de nasleep is bij aanvang van het NIOD-onderzoek door een archiefmedewerker van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht bijeengebracht en beperkt geordend. Er bestaat geen toegang tot de collectie, zij kan nergens bogen op compleetheid en kan worden bestempeld als een allegaartje. In een aantal gevallen waren er originele stukken in afgedwaald. Bij het DCBC bevond zich ook een verzameling codetelegrammen afkomstig van het ministerie van Buitenlandse Zaken dat de gehele periode van de Nederlandse aanwezigheid in voormalig Joegoslavië beslaat. Dergelijke telegrammen zijn bij het ministerie van Buitenlandse Zaken geraadpleegd. De twaalf meter dozen en ordners behelzen, voor zover van belang voor het Srebrenica-onderzoek:
  - a) Situatie rapporten van het DCBC over de periode april 1992 tot en met augustus 1994. Ontbrekend waren september-december 1992, januari-maart 1993 en 1995 en 1996. De ontbreken-

ARCHIEVEN

de situatierapporten konden worden aangevuld vanuit het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken en de ontbrekende periodiek aan deze rapporten gehechte inlichtingsamenvattingen vanuit het archief van de Militaire Inlichtingendienst.

- b) Twee dozen en ordners met situatierapporten van de Koninklijke landmacht en de Koninklijke luchtmacht van 10 februari 1994 tot en met 31 januari 1996.
- c) Twee ordners met weksituatierapporten van het DCBC en de KL-Crisis staf van 30 december 1993 tot en met 28 maart 1996.
- d) Veertien ordners met inkomende berichten van verschillende vredesoperaties over de periode 27 december 1993 tot en met 5 mei 1994. Na deze datum zijn inkomende berichten opgenomen in een geautomatiseerd systeem waarvan echter de zoekmogelijkheid en de reproduceerbaarheid te wensen overliet.
- e) Veertien ordners met codeberichten van Buitenlandse Zaken geordend naar afzender van februari 1992 tot en met mei 1994.
- f) Een ordner met dagboek aantekeningen van wachtofficiëren van het DCB. De dagboeken zijn echter niet consequent dagelijks bijgehouden en bestrijken alleen de jaren 1992, 1993 en 1994. Deze aantekeningen zijn ook in elektronische vorm bewaard gebleven.
- g) Een doos en een bundel met documenten afkomstig van de sous-chef Operatiën van de Defensiestaf. De doos betreft vooral de nasleep van de val; de bundel bevat documenten over Srebrenica van 8 september 1993 tot en met 14 september 1995.
- h) Een doos met richtlijnen en briefings van de VN.
- i) Een doos met verslagen van werkbezoeken van diverse functionarissen aan voormalig Joegoslavië en informatiebundels.
- j) Een doos met kaarten en transparanten waarvan het merendeel echter niet is voorzien van een datum aanduiding.
- k) Twaalf dozen, chronologisch geordend over de periode 1993 tot en met 1996 met diverse stukken. Deze dozen bevatten de meest waardevolle collectie documenten en in een aantal gevallen unieke stukken.
- l) Twee dozen met kopieën van stukken uit het archief van de Defensiestaf uit de jaren 1993 tot en met 1996.
- m) Twee dozen met bundels ter voorbereiding op Kamerdebatten in augustus en december 1995.
- n) Zestien ordners met uitgaande faxen over de periode 1993-1995. Deze faxen handelden vooral over mineure administratieve zaken en personeelsaangelegenheden. *In sommige gevallen waren alleen de fax-voorbladen opgeslagen en niet de verzonden stukken.*
- o) Een ordner met UNPROFOR Standing Operating Procedures.
- p) Een ordner met UNPF Fact Sheets, overzichten van troepenleveranties en bezetting van staf-functies.
- q) Diverse bundels met onder andere verslagen van verkenningen van Dutchbat, eerste rapportages over Žepa en Srebrenica, inlichtingenrapporten over Srebrenica en Žepa, UNPROFOR Rules of Engagement, situatierapporten, vertrekregelingen voor Dutchbat, gebruik satellietverbindingen, Operatiebevel BLS nr. 22 en Operatieplan UNPROFOR nr. 006.
- r) Twee ordners met rapportages van de bij UNHCR gestationeerde Nederlandse militaire liaison-officier.
- s) Een ordner met rapportages van de European Commission Monitor Mission (ECMM). Alle rapportages waarin het woord Srebrenica voorkwam zijn naderhand door de Europese Commissie in elektronische vorm aangeleverd.
- t) Twee ordners over het Vance/Owen-vredesplan en een ordner met vredesplannen van de internationale Contactgroep voor Joegoslavië.
- u) Negen ordners met NAVO-plannen voor de terugtrekking van UNPROFOR.
- v) Acht ordners met NAVO-plannen voor de Operatie 'Deny Flight'.
- w) Vier ordners over de ontmoetingen van de chefs van Defensiestaven in december 1994 en mei 1995.

ARCHIEVEN

- x) Diverse ordners over NAVO-besluiten, verhouding tot de VN, NAVO-troepen en vlootverplaatsingen, politiemonitors, Veiligheidsraad resoluties, rapportages van de secretaris-generaal van de VN.
  - y) Drie ordners met documenten over WEU-operaties.
  - z) Een ordner met documenten over de Luchtmobiele Brigade en Safe Areas.
  - aa) Twee ordners over Peacekeeping.
  - bb) Een ordner met agenda's en verslagen van het routinematige DCBC 'Bunkeroverleg'. Deze verslagen boden weinig inhoudelijke informatie.
  - cc) Twee ordners met informatiemappen ten behoeve van de Chef Defensiestaf en een briefing aan het Instituut Defensie Leergangen.
  - dd) Een ordner over luchtverdediging en de luchtdreiging boven Bosnië en een map over Air Strikes daterend uit januari, februari en maart 1994.
  - ee) Twee bundels met informele bijeenkomsten van de ministers van Defensie van de NAVO op 29 en 30 september 1994 te Sevilla.
6. Archief Directie Algemene Beleidszaken. Met behulp van een brievenboek zijn de stukken geselecteerd die handelen over voormalig Joegoslavië en die vanuit deze directie aan de bewindslieden zijn aangeboden. In dit archief bevinden zich ook de concepten die hebben geleid tot uitgaande brieven aan Parlement, ministerraad en particulieren. Ook zijn stukken aangetroffen ter voorbereiding op Kamerdebatten en ontmoetingen met buitenlandse bewindslieden alsmede verslagen van dergelijke ontmoetingen zowel in bilateraal als in NAVO- en WEU-verband. Ook gedeelten van werkdossiers van bij deze directie met voormalig Joegoslavië belaste ambtenaren zijn bewaard gebleven.
7. Archief Directie Voorlichting. In het archief van de Directie Voorlichting zijn vrijwel geen documenten aangetroffen die zich niet in andere archieven bevonden of in de in de loop der tijd door de Plaatsvervangend Directeur aangelegde collectie. Deze collectie bevat tevens 'informele stukken'. Deze speciaal in verband met Srebrenica aangelegde collectie omvat 26 ordners over uiteenlopende zaken als informatie aan de minister over allerlei 'affaires', stukken ter voorbereiding op hoorzittingen en Kamerdebatten, tal van gespreksnotities met verschillende spelers rond Srebrenica, stukken over de voorbereiding van de uitzending van Dutchbat en woordvoering daarover. Ook bezit de Directie Voorlichting een collectie nationale en internationale krantenartikelen. Vastgesteld is dat de collectie krantenartikelen niet op volledigheid kan bogen. Tevens bezit de Directie een collectie video-opnamen van televisieprogramma's, een drietal bandopnamen van Dutchbat en bandopnamen van enkele telefoongesprekken vanuit DCBC en Crisisstaf Koninklijke landmacht. Overigens dient vermeld te worden dat niet systematisch bandopnamen zijn gemaakt van inkomende en uitgaande gesprekken van DCBC en Crisisstaf. De plaatsvervangend directeur voorlichting heeft ten behoeve van het NIOD zijn persoonlijke aantekeningen uitgewerkt.
8. Archief Directie Juridische Zaken, Afdeling Bestuurs-, straf- en tuchtrecht. In dit archief bevonden zich tien werkdossiers die thematisch waren geordend. Dit betreft correspondentie van de Directeur Juridische Zaken met de minister en de Koninklijke landmacht, nota's en ingekomen stukken van het VN-Tribunaal te Den Haag, de VN-rapporteur voor de mensenrechten, Rode Kruis, dossiers over medische hulpverlening door Dutchbat aan de bevolking, misdragingen van VN-militairen en verklaringen van Dutchbat.
9. Archief Directoraat-Generaal Personeel. Dit archief omvat 23 dossiers veelal over financiële en rechtspositionele voorzieningen ten aanzien van de uitzending naar het voormalige Joegoslavië. Deze dossiers zijn niet geraadpleegd. Wel van belang voor het onderzoek was correspondentie over de beschikbaarheid van dienstplichtigen voor uitzending. Het Archief van de Inspectie Militaire Gezondheidszorg, dat is ondergebracht bij dit directoraat-generaal, bevatte enkele stukken over medische hulpverlening aan de bevolking en een klachtenprocedure die naar aanleiding daarvan in gang was gezet. In het archief van een medewerker van de Inspectie Militaire Gezondheidszorg op de 'Zwaluwenberg' zijn daarnaast nog twee dossiers met stukken en aantekeningen aangetroffen.
10. Archief Directoraat-Generaal Materieel. Dit archief beslaat 3,2 meter en bestaat uit uiteenlopende correspondentie en rapportages. Een controle van de inventaris op deze stukken leerde dat dit archief

voornamelijk was opgebouwd als ontvanger van stukken elders binnen het ministerie aangemaakt. Het archief is niet verder geraadpleegd. Het directoraat-generaal speelde geen rol bij materieelsaangelegenheden van Dutchbat.

11. Archief Directoraat-Generaal Economie en Financiën. Dit archief omvat acht orders met financiële documenten. Er zijn enkele stukken uit geselecteerd die tot onderwerp hadden de materieelsverliezen van Dutchbat. *Financiële verhoudingen tussen de Nederlandse regering en de Verenigde Naties zijn bij het onderzoek buiten beschouwing gelaten.*
12. Archief Militaire Inlichtingendienst Centrale Organisatie. Uit dit archief zijn alle stukken opgevraagd die in andere archieven het kenmerk droegen van verzonden door de MID maar die daaruit waren verwijderd. Ook heeft de MID alle bij het DCBC niet aangetroffen inlichtingsamenvattingen aangevuld. Materiaal dat is gebruikt voor de samenstelling van inlichtingsamenvatting is niet bewaard gebleven. Verder zijn de archieven van het de Eerste Luchtmacht Verbindingsgroep (1LVG), het 898 Verbindingsbataljon (898 Vdbat) van de KL in Eibergen, het Technische Informatieverwerkingscentrum (TIVC) van de KM in Amsterdam en van de Afdeling Verbindingsinlichtingen (AVI) te Den Haag geraadpleegd. Voor overige MID-stukken zie onder archieven bij de Koninklijke Landmacht.
13. Archief Krijgsmacht Hospitaal Organisatie. In dit archief zijn enkele stukken aangetroffen over de bloedvoorziening in Srebrenica.
14. Het archief van de Defensieattaché Ottawa. Dit archief is voor de jaren 1993-1994 doorzocht om te bezien welke contacten ertussen de Nederlandse en Canadese ministeries van Defensie zijn geweest over de aflossing van de Canadese eenheid in Srebrenica.

Geraadpleegde archieven bij de Koninklijke Landmacht

15. Archief Legerraad. Het archief van de Legerraad over de periode 1993-1995 omvat twaalf dozen. Dit was binnen de Koninklijke Landmacht het meest complete archief. Ook concepten van notulen en aantekeningen zijn daarin bewaard gebleven. Vergelijking bracht in een aantal gevallen meer informatie aan het licht dan op grond van de notulen bekend kon zijn. In 1993 was de voorbereiding van Dutchbat I regelmatig een punt ter informatie van de raad. Stukken ter discussie over Dutchbat zijn, met uitzondering van de formering van het derde bataljon van de 11 Luchtmobiele brigade (het latere Dutchbat III), niet aangetroffen. In latere jaren was Dutchbat, behoudens enkele mededelingen na de val van de enclave, geen onderwerp van beraadslaging meer.
16. Archief Kabinet/Stafgroep Bevelhebber der Landstrijdkrachten. Dit archief kent enkele deelarchieven:
  - a) Kabinet van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten. Dit archief, met een omvang van 0,2 meter, leek in de loop der tijd te zijn geschoond. Persoonlijke stukken van de bevelhebber zijn niet in het kabinetsarchief aangetroffen. Het bevatte voornamelijk nota's opgesteld bij het ministerie alsmede stukken over de nazorg van het personeel van Dutchbat.
  - b) Sectie Juridische Zaken. In dit deelarchief zijn stukken van uiteenlopende aard aangetroffen.
  - c) Sectie Algemeen Beleid. Ook hier bevonden zich stukken van algemene aard, waaronder een enkel stuk afkomstig van het Eerste Legerkorps met adviezen over de aanwijzing van Dutchbat.
17. Archief Operationele Staf Koninklijke Landmacht.
  - a) Het archief van de voormalige KL Crisisstaf omvat tevens de collecties van de Sectie G4 (8 meter), Sectie G3 Plannen (0,5 meter) en Sectie G3 Operatiën (3 meter). Daarnaast zijn er dozen met stukken uit 1993 (1,0 meter), 1994 (2,0 meter), 1995 (3,0 meter) en 1996 (3,0 meter). In de dozen uit 1996 bevonden zich ook stukken van eerdere datum. Bij de dozen over het jaar 1993 mankeerden enkele. Voorafgaande aan het NIOD-onderzoek heeft nadere ordening van de collecties plaatsgevonden. De collecties bestaan merendeels uit allerlei rapportages van eenheden in het voormalige Joegoslavië, militaire inlichtingenoverzichten en gegevens over de rotaties van eenheden. Een klein deel van de collectie bevat UNPROFOR en UNHCR-stukken, waaronder instructies en verschillende rapportages. Inventarissen ontbreken. Alle dozen zijn gecontroleerd op de aanwezigheid van voor het onderzoek bruikbare documenten. De collecties met betrekking tot Dutchbat zijn incompleet. Dagboeken van het Situatiecentrum van de KL Crisisstaf zijn niet bewaard gebleven.

ARCHIEVEN

- b) Bij de Sectie Lessons Learned van de Operationele Staf bevonden zich eveneens voor het onderzoek relevante documenten.
  - c) Archief Afdeling Operationele Zaken.
  - d) Archief Afdeling Operationeel Beleid. Beide archieven bevatten stukken van algemene aard en zijn zowel met behulp van het Geautomatiseerd Brievenboekstelsel doorzocht en voor de meest van belang geachte trefwoorden met de hand doorzocht. De omvang van beide archieven was beperkt.
18. Archief Militaire Inlichtingendienst/Koninklijke Landmacht (voormalige Afdeling Inlichtingen & Veiligheid). In het archief van deze dienst zijn 62 stukken, dossiers en ordners met uiteenlopende inlichtingenrapporten en gegevens over voormalig Joegoslavië doorzocht.
19. Archief Centrale Dienst Personeel en Organisatie. In dit archief is de aandacht geconcentreerd op:
- a) Archief Afdeling Personeelszorg. Hier bevonden zich de meeste stukken over personeelsaanleggelegenheden van algemene aard en de nazorg van Dutchbat.
  - b) Archief Afdeling Gedragwetenschappen. Uit dit archief zijn een aantal rapporten over nazorg en exit-onderzoek uit het uitzendgebied geselecteerd.
  - c) Archief Functiegebied Sous-Chef Geneeskundige Dienst. Dit vrij uitgebreide archief bevatte een aantal goed geordende dossiers, die naast medische aangelegenheden ook informatie boden over algemene operationele aangelegenheden.
20. Archief Eerste Legerkorps. Dit archief is vernietigd. Ook een zoektocht op de huidige locatie te Munster bracht geen stukken meer over het jaar 1993, toen het Eerste Legerkorps een rol speelde bij de voorbereiding op de uitzending van Dutchbat, aan het licht.
21. Archief 11 Luchtmobiele Brigade te Schaarsbergen. Dit archief is vernietigd. Bij de stafsecties 1 (Personeel) en 2 (Inlichtingen) is nog een verzameling losse stukken, videobanden en enkele diskettes aangetroffen. Bij de sectie 2 betrof dit hoofdzakelijk informatie over de strijdende partijen in het voormalige Joegoslavië en hun materieel, enkele beoordelingen van de toestand (BVT's), weer- en terreinstudies (TWTS) en enkele videobanden over het verblijf in Srebrenica. Er was weinig uniek materiaal onder. Een ander gedeelte van de stukken en diskettes betrof de voorbereiding op de uitzending van Dutchbat I en het doorlopen van oefeningen. Een doos met foto's bracht enkele foto's van de compound te Potočari aan het licht. Bij de Sectie 1 bevond zich een ordner met daarin schadevergoedingen voor uitrusting en persoonlijke eigendommen van Dutchbat III die bij vertrek uit Srebrenica verloren waren gegaan. Bij de sectie communicatie bevond zich een uitgebreide collectie videobanden. Eén deel van de collectie bevatte alle TV-uitzendingen die op enigerlei wijze de Luchtmobiele brigade en haar bataljons tot onderwerp had, een ander deel bevatte banden van de oefeningen die Dutchbat III doorliep ter voorbereiding op de uitzending. Ook waren bewaard gebleven de door de Sectie S2 van de staf 11 Luchtmobiele brigade opgestelde wekelijkse uitgave van het informatiebulletin 'Tell-Yoe'.
22. Collectie Sectie Militaire Geschiedenis. Deze uitmuntend ontsloten collectie bevat circa 6 meter stukken van uiteenlopend karakter, grotendeels betrekking hebbend op Srebrenica, deels uniek materiaal en deels duplicaten van elders aanwezige archiefstukken. Tot het unieke materiaal behoren situatierapporten van Dutchbat III en B-compagnie, die in de stad Srebrenica was gelegerd, militaire informatierapporten, rapporten van militaire waarnemers en berichten van de Sectie 5 van Dutchbat III. Er zijn ook VN-, UNPROFOR- en UNHCR-stukken aanwezig, alsmede enkele brieven van de luitenant-kolonel Th. J.P. Karremans. De verschillende rapportages zijn echter verre van compleet. Veel van de losse stukken concentreren zich op de periode vlak voor de val en zijn een erfenis van een door de Sectie Militaire Geschiedenis in opdracht van luitenant-generaal H.A. Couzy in Zagreb verricht onderzoek naar het operationele optreden van Dutchbat, dat echter nooit is voltooid omdat het werd ingehaald door het 'Debriefingsonderzoek'. In augustus 1998 zijn aan de Collectie van de Sectie Militaire Geschiedenis nog 56 documenten toegevoegd afkomstig van het toenmalige hoofd van de Sectie Juridische Zaken van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten.
23. BLS Archief Debriefing Srebrenica. Het 'debriefingsarchief' is feitelijk een collectie van stukken die zijn verzameld ten tijde van en ten behoeve van de Debriefing. Voor de toegang geldt een bijzonder regiem. De collectie die is opgeslagen bij het Instituut voor Militaire Geschiedenis bevat de debriefingsver-

ARCHIEVEN

slagen van 490 personen van Dutchbat, een beschrijving van de administratieve organisatie rond de debriefing, een feitenrelaas en foto- en beeldmateriaal. De omvang ervan bedraagt 9,6 m. Uit het niet-vertrouwelijke deel van het debriefingsarchief is een selectie gemaakt van stukken die elders niet zijn aangetroffen. Gezien de indertijd aan de deelnemers van de debriefing toegezegde vertrouwelijkheid, is door het NIOD aan de deelnemers gevraagd hun verklaring te mogen inzien. 212 personen hebben aan de oproep gehoor gegeven.

24. Archief 101 MI-peloton te Ede. In dit archief bevonden zich een aantal patrouillerapporten van Dutchbat, inlichtingengegevens over BSA- en ABiH-opstellingen en een aantal interviewverslagen over het handelen van het Bosnische en het Bosnisch-Servische leger alsmede een bundel operationele 'debriefingsverslagen' van Dutchbat II zoals door de toenmalige 101 MID Compagnie op 1 en 2 februari te Schaarsbergen uitgevoerd.
25. Archief Sectie Lessons Learned. Dit 5,5 meter omvattende archief bevatte een bonte verzameling diverse stukken waaronder een aantal uit de beginperiode van Dutchbat. Het archief bevatte echter geen zaken die tot de lessons learned van de verschillende Dutchbats konden worden gerekend.
26. Archief School voor Vredesmissies te Amersfoort. Bij deze school bevindt zich nog lesmateriaal over Bosnië, en de strijdende partijen dat dateert uit 1993 en dat in de tweede helft van dat jaar is gebruikt bij het voormalige CVV. Het CVV heeft indertijd gezorgd voor de overdracht van kennis op het gebied van peacekeeping technieken en militaire basisvaardigheden aan 11 Luchtmobiele Brigade die vervolgens de opleiding van Dutchbat heeft verzorgd.
27. Archief Afdeling Individuele Hulpverlening Gezondheidszorg Dienst KL te Amersfoort. Hier bevond zich nog enig materiaal dat betrekking had op de aanloop naar de debriefing van Dutchbat te Assen.

Geraadpleegde archieven bij de Koninklijke Luchtmacht

28. Bij de Koninklijke Luchtmacht zijn met behulp van een geautomatiseerd archiefsysteem alle stukken geselecteerd die betrekking hadden op Srebrenica, Joegoslavië en de NAVO-operatie 'Deny Flight'. De Luchtmachtregistratie kent per jaar per directie een correspondentienummer toe. De stukken met de betreffende nummers zijn gelicht waarbij telkens de doos waarin het stuk zich bevond, is doorzocht op omliggende eventuele voor het onderzoek van belang zijnde documenten. Wanneer hetzelfde stuk zich in de archieven van meerdere directies bevond, zijn de stukken op marginalia of opmerkingen op de omslagvellen gecontroleerd. De gevolgde werkwijze leidde tot ingangen op onderstaande archieven:
  - a) Archief Luchtmachtraad
  - b) Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten Algemeen
  - c) Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten Confidentieel
  - d) Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten Geheim
  - e) Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten NATO
  - f) Archief Directeur Personeel Koninklijke luchtmacht Algemeen
  - g) Archief Directeur Personeel Koninklijke luchtmacht Algemeen Confidentieel
  - h) Archief Directeur Operatiën Koninklijke luchtmacht Algemeen
  - i) Archief Directeur Operatiën Koninklijke luchtmacht Algemeen Confidentieel
  - j) Archief Directeur Operatiën Koninklijke luchtmacht Geheim
  - k) Archief Directeur Operatiën Koninklijke luchtmacht Personeelsvertrouwelijk
  - l) Archief Directeur Materieel Koninklijke luchtmacht
  - m) Archief Directeur Operatiën Stafafdeling Operaties, Oefeningen, Plannen, Evaluaties & Rapporteringen (STAOPER).
29. In het archief van de Stafafdeling Operaties, Oefeningen, Plannen, Evaluaties & Rapporteringen (STAOOPER) bevinden zich tevens en aantal collecties:
  - a) Sitreps, berichten en faxen Helidetachment 24 januari-21 september 1994
  - b) Stukken met betrekking tot de uitzending van Dutchbat en Helidetachment
  - c) Sitreps, berichten en faxen Operatie Deny Flight
  - d) Sitreps, berichten en faxen Detachment Villafranca
  - e) Dagboekantekeningen van 5 ATAF te Vicenza uit juli 1995.

ARCHIEVEN

30. Het fotoarchief van 306 Squadron op de Vliegbasis Volkel is bezien op de aanwezigheid van luchtfoto's van de safe Area Srebrenica. De aangetroffen foto's hadden evenwel geen betrekking op de periode juni-juli 1995.
31. Bij de sectie Luchtmacht Historie bevinden zich geen documenten die ook niet in de archieven van de Koninklijke Luchtmacht aanwezig zijn.

Geraadpleegde archieven bij de Koninklijke Marechaussee

32. In het kabinetsarchief van de commandant Koninklijke Marechaussee, het gewoon archief en het confidentiële archief zijn een aantal nota's bewaard gebleven die grotendeels betrekking hadden op gebeurtenissen na de val van Srebrenica.
33. Bij de Afdeling Operaties zijn 'bijzondere meldingen' en 'mutatierapporten van de operatiekamer Afdeling Operatiën, Sectie uitvoerende Zaken' over de jaren 1994 en 1995 bewaard gebleven. De bijzondere meldingen betreffen voorvallen en zijn afkomstig van de Post Srebrenica van de Brigade UNPROFOR. Bij de Koninklijke Marechaussee bevond zich nog een werkdossier dat handelde over organisatorische aangelegenheden ten aanzien van de toevoeging van een marechausseedetachement aan Dutchbat en een aantal rapportages die verslag doen van routinematige stafbesprekingen van Dutchbat die de bezetting van de post Srebrenica naar Den Haag verzond. Alhoewel deze documenten uniek zijn, bieden zij weinig informatie.

Geraadpleegde afzonderlijke Defensie-archieven

34. Archief Bureau Hoofdkrijgsmachtpredikant. In dit archief bevond zich correspondentie tussen de in de enclave aanwezige geestelijke verzorger en de Hoofdkrijgsmachtpredikant.
35. Archief Bureau Hoofdkrijgsmachtraadsman. Dit archief leverde een enkel stuk op over de voorbereiding van Dutchbat III, maar bevatte door een door omstandigheden kort durend verblijf van de raadsman bij Dutchbat III weinig informatie daaromtrent.

3. Overige archieven en collecties

Ministerie van Justitie

1. Van het ministerie van Justitie is een bundel documenten ontvangen hoofdzakelijk betrekking hebbend op processen-verbaal en bijlagen die bij dat ministerie berusten en betrekking hebbend op Srebrenica.
2. Van het Openbaar ministerie te Arnhem (militaire kamer) zijn processen-verbaal ontvangen die zijn opgemaakt door de Post Srebrenica van de Brigade UNPROFOR van de Koninklijke Marechaussee in de periode februari 1994 tot en met juli 1995 alsmede processen-verbaal van later onderzoeken.

Ministerie van Binnenlandse Zaken

3. Collectie Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), Leidschendam. Uit dit archief werden een aantal dossiers ter inzage gegeven die betrekking hadden op de situatie in het voormalig Joegoslavië en de mogelijke gevolgen daarvan voor de Nederlandse staatsveiligheid en de democratische rechtsorde.

Ministerie van Financiën

4. Collectie Economische Controledienst, Hoofdafdeling Internationaal Economische Recherche, Utrecht. In dit archief werden documenten geraadpleegd die betrekking hadden op de ontduiking van het embargo tegen het voormalige Joegoslavië.

ARCHIEVEN

Ministerie van Algemene Zaken

5. Op dit ministerie werd onderzoek verricht in het archief van het kabinet van de Minister-president (KMP) en van de secretaris-generaal. Verder werd ten behoeve van het NIOD-onderzoek geobjectiverde samenvattingen van de vergaderingen van de Ministerraad, 1992-1998, ter beschikking gesteld.

Verenigde Naties, Genève

6. Collectie Unprofor. Het archief bevatte stukken afkomstig van de VN-hoofdkwartieren in Zagreb, Sarajevo en Tuzla. Van dat laatste waren veel documenten afkomstig van de Civil Affairs functionaris van Unprofor in Tuzla die over een breed scala van onderwerpen rapporteerde.
7. Collectie International Conference on Former Yugoslavia (ICFY) Papers, Palais des Nations. Deze collectie bevat de belangrijkste correspondentie die gevoerd is tussen de Europese onderhandelaars Lord Owen, Vance, Stoltenberg en Bildt, de speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Akashi, het Department of Peacekeeping Operations o.l.v. Annan en de militaire vertegenwoordigers van Unprofor in de periode 1992-1996.
8. Collectie *United Nations High Commissioner for Refugees* (UNHCR). In dit archief van de vluchtelingenorganisatie van de Verenigde Naties werden veel documenten aangetroffen met betrekking tot humanitaire aangelegenheden in de enclave Srebrenica.

Verenigde Naties, New York

9. Collectie Department of Peacekeeping Operations (DPKO). Deze collectie omvat alle *United Nations coded cables* die uit gewisseld zijn tussen DPKO en de Unprofor vertegenwoordigers en diplomatieke onderhandelaars tijdens de oorlog in Bosnië. Deze collectie is onderzocht voor de periode 1992-1995.
10. Collectie Sergio Vieira de Mello. Dit archief correspondentie die gevoerd is tussen DPKO en Unprofor-functionarissen in Bosnië.
11. Collectie Unprofor. Dit archief bevat de belangrijkste correspondentie die gevoerd is tussen de speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Akashi en het Department of Peacekeeping Operations en de commandanten van Unprofor voor de periode 1992-1996 alsmede het archief van de *Force Commander, Deputy Force Commanders* en *Chiefs of Staff*.

International Criminal Court for the Former Yugoslavia, Den Haag

12. Een collectie documenten gebruikt in het proces tegen de VRS-generaal Krstić voor het Joegoslavië Tribunaal (IT-98-33).

Canada

13. Collectie Canadese ministerie van Defensie, Ottawa. In de zogeheten Green Folder *Confidential* en *Red Folder Secret I & II* werden documenten bestudeerd die betrekking had de Canadese Unprofor-eenheden in Bosnië in het algemeen en Srebrenica in het bijzonder. Het betrof voornamelijk rapportages uit Bosnië aan het *National Defence Headquarters* (NDHQ) van het Canadese ministerie van Defensie en correspondentie met de Canadese Unprofor-eenheden in Srebrenica. Dit betrof ook Canadese *Situation Reports* van de Canadese Unprofor-eenheid in de enclave.
14. Collectie *Department of Foreign Affairs and International Trade* (DFAIT), Ottawa. In het archief van het Canadese ministerie van Buitenlandse Zaken werden in totaal 39 dossiers uit het zogeheten File No. 21-14-6-UNPROFOR geraadpleegd. Deze collectie bevat Canadese diplomatieke (code)telegrammen die zijn uitgewisseld tussen het ministerie in Ottawa en de Canadese diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland met betrekking tot Unprofor-aangelegenheden.

ARCHIEVEN

Europese Unie

15. Via het ministerie van Defensie zijn rapportages van ECMM-waarnemers in Bosnië verkregen.

Bosnië

16. Van het hoofdkwartier van het leger van de Bosnische Federatie (ABiH) zijn 44 documenten over Srebrenica, daterend uit juli 1995, ontvangen.
17. Door het hoofdkwartier van het 2^e Corps ABiH te Tuzla zijn 76 documenten van verschillende aard overgedragen.
18. Van het ministerie van Binnenlandse Zaken van de Republika Srpska (Ministarstvo Unutrašnjih Poslova) zijn enkele documenten ontvangen betrekking hebbend op de tocht van de mannen van Srebrenica naar Tuzla.

Joegoslavië

19. Collectie Ivanišević. Deze collectie omvat documenten die berusten bij het *Centar za istraživanje zločina nad Srpskim narodom* te Belgrado, waarvan Milivoje Ivanišević directeur is. Deze collectie omvat ongeveer driehonderd documenten waaronder 86 documenten van het Bosnische leger, afkomstig uit een in Žepa buitgemaakte computer die bevelen en rapportages bevatten die betrekking hebben op Srebrenica en Žepa. De authenticiteit van deze documenten is bevestigd door Ramiz Bećirović, voormalig chef-staf van de 28e Divisie uit Srebrenica. Een honderdtal documenten had betrekking op documenten afkomstig uit de Republika Srpska en voornamelijk betrekking op getuigenverklaringen, opgetekend in de Opština's Skelani, Srebrenica, Zvornik, Milići, Bratunac over door Moslims toegepast geweld in de jaren 1992-1994. Ook bevindt zich in deze collectie een 60-tal VN-documenten over de maanden juli-augustus 1995 afkomstig van UNMO's, en berichtenwisselingen tussen VN-instanties in Bosnië over de vluchtelingen uit Srebrenica. In de collectie werden ook enkele Dutchbat-documenten aangetroffen. In een later stadium zijn via dit centrum nog twee dagboeken uit Srebrenica beschikbaar gekomen, die grotendeel betrekking hebben op bestuurlijke zaken. Daarnaast omvat de collectie Ivanišević Bosnisch-Servische kranten- en tijdschriftartikelen en door particulieren opgenomen videomateriaal dat een beeld van het dagelijkse leven geeft en dat na 11 juli 1995 in Srebrenica is aangetroffen.
20. Collectie Trifunović. Deze collectie berust bij het aan de Republika Srpska gelieerde Law Projects Centre te Belgrado. Deze collectie omvatte een hoeveelheid videomateriaal afkomstig uit zowel Srebrenica als omliggende Bosnisch-Servische plaatsen. Dit laatste betreft beelden van slachtoffers van moslim-aanvallen uit de jaren 1993 en 1994. Ook bevond zich bij dit Centre een beperkt aantal documenten dat betrekking had op de Dutchbat aanwezigheid te Srebrenica.
21. Joegoslavische ministerie van Informatie. Van dit ministerie is een verzameling artikelen ontvangen afkomstig uit internationale periodieken en kranten, die betrekking hebben op de tussen Bosnische Serven en Bosniërs gevoerde media-oorlog.

Denemarken

22. Uit het archief van het Operatieve Commando van het Deense leger zijn situatierapporten ontvangen uit juli 1995, alsmede enige losse correspondentiestukken.

Instituut Clingendael

23. 'Collectie Clingendael', zijnde een bundel UNPROFOR-stukken die vermoedelijk afkomstig zijn uit de archieven en staven van de Verenigde Naties in het voormalige Joegoslavië. Deze stukken zijn in het najaar van 1996 voor onderzoek anoniem ter beschikking van het Instituut Clingendael gesteld.

ARCHIEVEN

24. Archief afdeling Onderwijs. In dit archief zijn enige gegevens gevonden over cursussen onderhandelingsstechniek die een aantal leden van de Dutchbat's bij Clingendael heeft gevolgd. Het lesmateriaal zelf is niet aangetroffen.

Belangenverenigingen voor militairen

25. Van de Algemene Christelijke Organisatie van Militairen (ACOM), Algemene Federatie Militair Personeel (AFMP), Marechaussee Vereniging en Nederlandse Officieren Vereniging (NOV) zijn artikelen uit verenigingsbladen en persberichten ontvangen over de uitzending van Nederlandse troepen naar het voormalig Joegoslavië en hun aanwezigheid in Srebrenica.

Médecins sans Frontières (Brussel)

26. In het archief van Médecins sans Frontières bevonden zich rapporten over de situatie in Srebrenica uit 1993 alsmede een complete serie 'Capsat messages' die tussen de coördinator van Artsen zonder Grenzen te Srebrenica en coördinatoren elders in het voormalige Joegoslavië zijn gewisseld. In dit archief werd ook een aantal berichten van Dutchbat over medische aangelegenheden aangetroffen en berichten die Dutchbat tot onderwerp hadden.

Swedish Rescue Services Agency (Räddnings Verket) te Karlstad, Zweden

27. Deze organisatie beheerde het zogeheten Swedish Shelter project, een dorp opgebouwd uit geprefabriceerde huizen waar zo'n drieduizend mensen onderdak vonden. Deze organisatie stelde haar, voornamelijk in het Zweeds gestelde, rapportages uit 1994 en 1995 ter beschikking. Het laatste rapport dateert van 11 juli 1995.

Norwegian People's Aid (NPA, Norsk Folkehjelp) te Oslo, Noorwegen

28. Deze organisatie hield zich bezig met humanitaire projecten in Srebrenica en Bratunac en stelde alle op Srebrenica en Bratunac aanwezige documentatie ter beschikking.

De in het Noors en Zweeds gestelde stukken uit de collecties 28 en 29 zijn in opdracht van het NIOD bewerkt door Krsti Thørsen. Deze rapporten geven gedetailleerde beschrijvingen en analyses van het archiefmateriaal dat door deze organisaties aan het NIOD beschikbaar is gesteld. De titels van de rapporten zijn: *Swedish Rescue Services Agency, Swedish Shelter Project in Srebrenica*, 01/03/1994-11/07/1995 (datum rapport 9 september 2000); *Norsk Folkehjelp (Norwegian People's Aid), Humanitarian Aid Programmes in Srebrenica and Bratunac, 1993-1995* (12 april 2001). Daarnaast zijn ook de collecties van MSF en UNHCR bewerkt en in rapporten samengevat. Deze rapporten dragen als titels: *Médecins Sans Frontières. Humanitarian Aid Programme in Srebrenica*, 4/12/1992-21/7/1995 (23 januari 2001); *United Nations High Commissioner for Refugees* (15 juli 2001). Bij verwijzing naar deze rapporten zijn de gebruikelijke afkortingen gebruikt (SRSA, MSF, NPA, en UNHCR).

Particuliere Collecties

29. Collectie Sector North East over de jaren 1994 en 1995. Vanuit particuliere is een aantal stukken ontvangen afkomstig uit het hoofdkwartier van UNPROFOR Sector North East te Tuzla. Deze stukken handelen voornamelijk over de betrekkingen van 2nd Corps te Tuzla met het Hoofdkwartier SNE.
30. Collectie UNHCR-rapportages Tuzla: UNHCR-berichten van en naar Tuzla, betrekking hebbend op de opvang van vluchtelingen na de val van Srebrenica. Verkregen uit particuliere bron.
31. Collectie Quiggin: VN-documenten over de Goražde-crisis in 1994.

ARCHIEVEN

32. Collectie Voskamp: documenten betrekking hebbend op de verlening van luchtsteun aan Dutchbat in juli 1995.
33. Collectie De Weerd, voormalig raadsadviseur bij Permanente Vertegenwoordiger van de NAVO te Brussel: dagboek en uittreksels van NAVO-documenten ten behoeve van het NIOD samengesteld.
34. Collectie Sudetic: uittreksels van VN-documenten afkomstig van het VN-Hoofdkwartier te New York. Sudetic was ten tijde van de oorlog in Bosnië correspondent van de *New York Times* en auteur van *Blood and Vengeance: One Family's Story of the War in Bosnia*.
35. Collectie Karremans: brieven en documenten uit het bezit van de voormalig commandant van Dutchbat III.
36. Collectie Rohde: diverse en VN-documenten verzameld tijdens zijn aanwezigheid in Bosnië als correspondent van de *Christian Science Monitor*.
37. Collectie Westerman: documenten verzameld ten behoeve van het boek *Srebrenica: Het zwartste scenario*, waarvan Frank Westerman, destijds correspondent van *NRC Handelsblad* in voormalig Joegoslavië, mede-auteur was.
38. Collectie Brantz: documenten uit het bezit van de voormalige plv. commandant UNPROFOR Sector North East Tuzla. In deze collectie bevindt zich, naast aantekeningen uit de periode dat Brantz chef-staf was van de KL Crisisstaf, een – bewerkt – dagboek van het Situatiecentrum van de KL Crisisstaf dat niet elders in de archieven is aangetroffen. Daarenboven bevat deze collectie een serie dagboeken, die in de loop der tijd zijn aangevuld. Over de oorspronkelijke versie van het dagboek is niet beschikt.
39. Collectie Van Duijn: enkele documenten betrekking hebbend op de nasleep van de val van Srebrenica.
40. Collectie Wahlgren: documenten uit het bezit van de voormalig Force Commander UNPROFOR voornamelijk handelend over de totstandkoming van de Safe Areas.
41. Collectie Stagge: enkele documenten over de organisatie van de debriefing te Assen.
42. Collectie Nicolai: documenten afkomstig uit het bezit van de voormalige chef-staf BH-Command te Sarajevo. De documenten hebben voornamelijk betrekking op de nasleep van de val van Srebrenica en zijn afkomstig uit Nederlandse bron.
43. Collectie Momčilo Cvijetinović: een te Srebrenica aangetroffen dagboek van een ABiH-soldaat en een krant uitgegeven te Srebrenica op 8 februari 1994.
44. Collectie Stanojević: enkele dagboeken en een collectie interne ABiH-stukken over administratieve zaken van enkele brigades in Srebrenica.
45. Collectie Kolsteren: dagboek aantekeningen en enkele documenten afkomstig uit het hoofdkwartier UNPF te Zagreb.
46. Collectie Vader: correspondentie betrekking hebbend op de nasleep van de val van Srebrenica.
47. Collectie Hegge: documenten over opleiding en de nasleep van de val van Srebrenica.
48. Collectie Vandewijer: diskettes met aantekeningen en briefings uit 1993-1994.
49. Collectie Hilderink: chronologie en aantekeningen over verschillende onderwerpen, opgesteld na de val van Srebrenica;
50. Collectie Smith: uit vier ordners met persoonlijke correspondentie, stukken en aantekeningen zijn 58 stukken geselecteerd die niet in de UNPROFOR-archieven te Genève zijn aangetroffen.
51. Collectie Vermeulen: persoonlijke documenten van de commandant Dutchbat I.
52. Collectie Schouten: dagboeken uit Srebrenica over de periode februari-juli 1995 en documenten over medische aangelegenheden en opleidingen.
53. Collectie David Moore (Commandant Canbat): documenten over het verblijf en rotatie van Canbat in Srebrenica.
54. Collectie Bo Pellnäss (Chief UNMO): dagboek en enkele documenten.
55. Collectie generaal Kjeld Hillingsø (hoofd planning Deense Landmacht): Deense situatierapporten.
56. Collectie Berry Ashton (Deputy Force Commander United Nations Protection Force): dagboek aantekeningen en beleidstukken.
57. Collectie Tony Banbury (Office of the Special Representative of the Secretary-General): dagboek aantekeningen, gespreksverslagen en een 'Srebrenica dossier'.

ARCHIEVEN

58. Collectie Emma Shitakha (Office of the Special Representative of the Secretary-General): dagboek-aantekeningen en gespreksverslagen.
59. Collectie Meurkens: correspondentie en dagboek-aantekeningen.
60. Collectie Jacobovits de Szeged: dagboek aantekeningen.
61. Collectie Van den Breemen: kopieën van archiefstukken voorzien van aantekeningen.
62. Collectie Post Uiterweer: aantekeningen en documenten over Tuzla Air Base en de opvang van vluchtelingen aldaar.
63. Collectie Jansen: dagboekfragmenten en documenten afkomstig uit het VN-hoofdkwartier in Zagreb en inlichtingenbriefings aan de Legerraad.
64. Collectie Lubbers: enkele aantekeningen ten behoeve van het NIOD-onderzoek.
65. Collectie Rave: dagboek-aantekening
66. Collectie Neisingh: dagboek-aantekeningen van 11 juli 1995.
67. Collectie Hicks: documenten inzake humanitaire aangelegenheden rond de val van Srebrenica.
68. Collectie Bourgondiën: documenten inzake humanitaire aangelegenheden rond de val van Srebrenica.
69. Collectie Groen: aantekeningen van de debriefing in Zagreb.
70. Collectie Beneker: document over de persconferentie in Zagreb.
71. Collectie TCBU: documenten verzamelt ten behoeve van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen.
72. Collectie Svensson: UNPF-documenten en dagboek-aantekeningen.
73. Collectie Pellnäs: dagboek-aantekeningen en documenten.
74. Collectie Jacobovitz de Szeged: dagboek-aantekeningen als permanente vertegenwoordiger bij de NAVO.
75. Collectie Ter Beek: archiefstukken en krantenartikelen gebruikt ten behoeve van het schrijven van zijn boek *Manoeuvreren*.
76. Collectie Pennin: enkele stukken met betrekking tot de debriefing in Assen en de nasleep van Srebrenica.
77. Collectie De Ruiter: documenten afkomstig uit het UNPROFOR-hoofdkwartier in Sarajevo.

Ego-documenten

78. Voormalig minister van Defensie J.J.C. Voorhoeve heeft ten behoeve van het NIOD-onderzoek een dagboek van het Bosnië-beleid in Srebrenica handelend over de periode 22 augustus 1994 tot augustus 1995 samengesteld.
79. Plaatsvervangend Directeur Voorlichting van het ministerie van Defensie B. Kreemers heeft zijn herinneringen aan Srebrenica en de nasleep ten behoeve van het NIOD vastgelegd.
80. Adjudant Koreman (Dutchbat III) heeft een door hem gemaakt manuscript, geïllustreerd met uittreksels van rapportages, over zijn verblijf te Srebrenica aan het NIOD ter beschikking gesteld.

Archieven van Politieke Partijen

81. Collectie Blaauw: stukken uit het archief dat hij als VVD-fractiewoordvoerder had gevormd over voormalig Joegoslavië, alsmede uit zijn periode als voorzitter van de zogeheten Parlementaire Commissie Blauw inzake Srebrenica.
82. Collectie VVD: stukken geselecteerd uit de geraadpleegde archieven van partijbestuur en -secretariaat.
83. Collectie CDA: enkele stukken uit het persoonlijk archief van De Hoop Scheffer, lange tijd fractiewoordvoerder, ontvangen. Van het archief van De Hoop Scheffer zijn, deels abusievelijk, grote delen vernietigd.² Bijzonder informatief bleek het goed gevormde archief van het partijbestuur van het CDA, in het bijzonder van de Commissie Buitenland. Tevens werden stukken ontvangen van de Alfred Mozer Stichting.

---

² Telefonische mededeling mevrouw B. Rutgers, 10/05/99; H. Hillen aan NIOD, 06/07/99; NIOD aan H. Hillen, 15/07/99

ARCHIEVEN

84. Collectie Valk: stukken afgestaan ten behoeve van het Srebrenica-onderzoek.
85. Collectie D66: stukken geselecteerd uit de geraadpleegde archieven van partijbestuur en -secretariaat.
86. Collectie GroenLinks: stukken afgestaan ten behoeve van het Srebrenica-onderzoek.
87. Collectie PvdA: stukken geselecteerd uit de geraadpleegde archieven van partijbestuur en -secretariaat, alsmede kopieën van de stukken bijeengezocht voor de TCBU, waaronder notulen en stukken van het beraad in de fractie en de relevante fractiecommissies.

Diversen

88. Collectie CD-ROM's. Op deze collectie bevindt zich, naar het zich laat aanzien, de volledige correspondentie tussen de 28e Divisie in Srebrenica en het 2e Korps van de ABiH in Tuzla uit de periode dat Srebrenica een *Safe Area* was. Ook bevatten de CD-ROM's materiaal afkomstig van civiele instanties uit Srebrenica. Tevens bevatten de CD-ROM's enig archiefmateriaal afkomstig van de VRS uit de kazerne 'Živojin Mišić' te Zvornik, dat enig licht werpt op de strijd bij Baljkovica waar na de val van Srebrenica de vluchtende colonne zich een weg door de VRS-linies moest vechten. De omvang van de meest relevante documenten van deze CD-ROM's omvatte uitgeprint circa twee strekkende meter.
89. Veteraneninstituut/BMNO Centrum. Deze instituten hebben materiaal en verslagen ter beschikking gesteld met betrekking tot de nazorg van Dutchbat III.

4. Particuliere collecties

Verder werden een twaalftal particuliere collecties geraadpleegd die op basis van gemaakte afspraken vertrouwelijk moeten blijven.

90. Vertrouwelijke Collectie (1): documenten afkomstig van het Amerikaanse State Department.
91. Vertrouwelijke Collectie (2): een groot aantal documenten uit de periode 1994-1995 afkomstig van G-2 UNPF Zagreb alsmede 11.000 militaire dagboeknotities op CD-ROM.
92. Vertrouwelijke Collectie (3): rapport over de intelligencevergaring bij Unprofor.
93. Vertrouwelijke Collectie (4): enkele Interoffice Memoranda afkomstig van de Military Information Branch UNPF-HQ.
94. Vertrouwelijke Collectie (5): UNMO-documenten afkomstig van het VN-hoofdkwartier in Zagreb.
95. Vertrouwelijke Collectie (6): diplomatieke correspondentie van buitenlandse origine.
96. Vertrouwelijke Collectie (7): militaire documenten van Canadese origine.
97. Vertrouwelijke Collectie (8): militaire documenten van buitenlandse origine.
98. Vertrouwelijke Collectie (9): aantekeningen en beleidsstukken.
99. Vertrouwelijke Collectie (10): aantekeningen en beleidsstukken.
100. Vertrouwelijke Collectie (11): aantekeningen en rapporten van Bosnische origine.
101. Vertrouwelijke Collectie (12): documenten over geheime wapenleverantie aan Tuzla.
102. Vertrouwelijke Collectie (13): stukken met betrekking tot het proces tegen generaal Krstić voor het Joegoslavië Tribunaal voor zover niet in de processtukken aanwezig.

5. Lijst van geraadpleegd audio-visueel materiaal

Nederland

Voor het onderzoek is ruim gebruik gemaakt van audiovisueel bronnenmateriaal. Zonder dit nader te specificeren is geput uit relevante nieuwsuitzendingen van de NOS en RTL4 gedurende de hele periode die het onderzoek bestrijkt. Een deel van dit materiaal was afkomstig van het Nederlands Audiovisueel Archief (NAA) in Hilversum of van de desbetreffende omroepen. Ook werd gebruikt gemaakt van video-opnamen van relevante uitzendingen die door Voorlichting van Defensie zijn gemaakt. Hetzelfde geldt voor opnamen van de diverse actualiteitenrubrieken, te weten *Brandpunt*, *Kenmerk*, *Lopende Zaken*, *Netwerk*, *Nova*, *Reporter*, *2 Vandaag* en *Zembla*. Over relevante radioprogramma's moet speciaal worden vermeld de door Gerard Legebeeke in 1998 vervaardigde serie radiodocumentaires over Srebrenica voor het programma

Argos. De documentaire *Crazy* van Heddy Honigman (1999) verdient speciale vermelding. Tevens werd gebruik gemaakt van transcripties van relevante uitspraken van politici en militairen voor de radio, die de Pers- en Tijdschriftendocumentatie de Tweede Kamer beschikbaar heeft gesteld. Daarnaast werd een aantal specifieke collecties met videobanden geraadpleegd:

- Coll. Defensie: eigen opnamen van W. Dijkema en B. Rave (april-juli 1995)
- Coll. Defensie: Dutchbat I, II en III; ‘Dutchbat in Vredesnaam’ (1996)
- Coll. Everts: Dutchbat I en II

Voormalig Joegoslavië

Het in Belgrado gevestigde ‘Instituut voor verzameling van gegevens over de misdaden gepleegd tegen het Servische volk’ heeft veel Bosnisch videomateriaal in zijn bezit dat is buitgemaakt na de verovering van Srebrenica. Vaak gaat het om kortere of langere fragmenten met registraties van gebeurtenissen binnen de brigades van de 28e Divisie, scènes uit het dagelijks leven binnen de enclave, de werkzaamheden in het ziekenhuis en privé-videobeelden, die bedoeld leken voor een soort videobrief voor familieleden buiten de enclave. In totaal zijn vier banden met fragmenten bekeken, die allemaal betrekking hebben op gebeurtenissen in 1992 en 1994.

Ook elders in de regio is in beslag genomen videomateriaal bekeken. Zo bezit M. Cvijetinović een band met opnamen van overwinningfeesten van verscheidene brigades van de 28e Divisie. Ook is bijvoorbeeld Hakija Mehuljić te zien tijdens diverse militaire acties.

G. Ivanisević gaf materiaal ter inzage waarop Naser Oric te zien is bij diverse acties. Z. Petrović-Pirocanac gaf inzage in de opnamen die hij in juli 1995 in en rond Srebrenica maakte. Bij het Centrum voor criminologische onderzoeken in Belgrado werd videomateriaal ingezien over op Bosnisch-Servische slachtoffers uit de periode 1992-1993.

Bij de Bosnische Staatscommissie voor het verzamelen van gegevens over oorlogsmisdaden in Sarajevo werden op video opgenomen getuigenverklaringen van overlevenden van de tocht naar Tuzla en van massa-executies ingezien.

Overig materiaal:

International Monitor Institute, Los Angeles (USA)

- Balkan Archive (een uitgebreide collectie van internationaal filmmateriaal, in vertaling getranscribeerd en op trefwoord ontsloten)

Refugees International, Washington D.C. (USA)

- Particuliere opnamen van interviews met vluchtelingen uit Srebrenica, gemaakt in juli 1995.

Films en documentaries:

- *Crime and punishment*, van Maria Fuglewaag Warsinski (1999, Speranza Films)
- *Warriors*, van Peter Kasminsky (1999, BBC)
- *Panorama* (11/03/96, BBC)
- *Srebrenica, une chute sur ordonnance* (Srebrenica, an orchestrated tragedy), Yves Billy en Gilles Hertzog (Paris, Les films du village, 1996)
- *Bosnia!!*, Bernard-Henry Levy (1994)
- *Envoyé Spécial [Srebrenica: enquête sur un massacre]*, 26/09/96

ARCHIEVEN

Afkortingen archiefcodes

101 MID/CIE	Archief van de toenmalige 101 MID Compagnie
101 MIPel	Archief 101 MI-peloton te Ede.
11 Lumbi	Archief 11 Luchtmobiele Brigade te Schaarsbergen.
AAZ	Archief van het ministerie van Algemene Zaken
ABiH Sarajevo	Hoofdkwartier van het leger van de Bosnische Federatie (ABiH)
ABiH Tuzla	Hoofdkwartier van het 2e Korps te Tuzla
ABZ, Ambassade Londen	Ambassade Londen
ABZ, Ambassade Washington	Ambassade Washington
ABZ, arch-dvl/bz	DVL / WO Srebrenica / debriefing / UNPROFOR / DutchBat 1995
ABZ, arch-dvl/bz	DVL / WO Joegoslavië / UNPROFOR 1993-1995.
ABZ, arch-dvl/bz	DVL / WO Joegoslavië / mensenrechten / massagraven / vermissingen 1992-1997
ABZ, DAV/MS, 01100	999.241/dav/ms/Joegoslavië/NAVO/coördinatie Nederlandse militaire in zet in Joegoslavië/DutchBat optreden in Srebrenica/debriefing, okt-aug 1995-1996, DDI-DAV/01100 [Dutchbat-debriefing-Kamervragen]
ABZ, DDI	Resolutie 771: schending mensenrechten/ethnische zuivering [Nederlandse steun aan werkzaamheden Mazowiecki]
ABZ, DDI/ARA	Serie codeberichten uit december 1997-april 1998 (geen dossier nummer)
ABZ, DDI-DAV/00036	Nederlandse Militaire Inzet Joegoslavië. (1995).
ABZ, DDI-DAV/00041	DAV Joegoslavië /EU / ICFY implementatie vredesplannen jan-aug 1995
ABZ, DDI-DAV/00245	DAV Joegoslavië / EU / ICFY vredesinitiatieven en implementatieconferentie 1995-96
ABZ, DDI-DAV/00246	DAV Joegoslavië berichtgeving april-oktober 1995
ABZ, DDI-DAV/00253	UNPROFOR Nederlandse deelname: Gorazde 1995.
ABZ, DDI-DAV/00547	DAV Joegoslavië berichtgeving 1995
ABZ, DDI-DAV/01101	Militaire situatie in Srebrenica
ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS	DAV/MS Joegoslavië/NAVO/coördinatie 999.241
ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/	Joegoslavië//navo/coördinatie/no fly zone/Joegoslavië/ operation deny flight/april 1993 VRRes 816: Afdwinging No Fly Zone deel 3 (april 1993).
ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/	Joegoslavië//navo/coördinatie/no fly zone/Joegoslavië/ operation deny flight/jan-apr 1993 VRRes 781 en 786 instelling No Fly Zone B-H.(Operatie Deny Fly) (nr. 999.241 dav/ms NFZ)
ABZ, DDI-DAV/999.241/DAV/MS/J	No Fly Zone deel 1: sept-dec 1992.
ABZ, DDI-DVN/2007/00001	DVN/PZ / algemeen / beleid / Bosnië-H 1996
ABZ, DDI-DVN/pz	UNPROFOR/Nederlandse deelname 1996
ABZ, DDI-Kabinet/GS/ARA/00286	Joegoslavië: politieke verhoudingen en partijen deel VII (mei 1993-mrt 1994)
ABZ, DDI-Kabinet/GS/ARA/00664	GS Bosnië politieke verhoudingen en partijen 1993-1996, 911.31.
ABZ, DDI-Kabinet/GS/ARA/00664	Joegoslavië politieke verhoudingen en partijen 1990-1991, 911.31 deel III
ABZ, DDI-Kabinet/GS/ARA/00666	Joegoslavië politieke verhoudingen en partijen, 911.31
ABZ, DDI-Kabinet/GS/ARA/00666	Joegoslavië politieke verhoudingen en partijen mei/oktober 1992 911.31

ARCHIEVEN

ABZ, DEU/2000/00354	Bosnië achtergrond informatie 1992-4 (911.31)
ABZ, DEU/2000/00355	US voorstel voor NAVO-luchtsteun in Sarajevo ivm vredesplan. (voorbereiding NAVO-raad 2-8-1993) (911.31 Bosnië)
ABZ, DEU/2000/00355	Bosnië-Herzegovina/Buitenlandse politiek/Nederland-Srebrenica 1995
ABZ, DEU/2000/00585	DEU speciale zittingen Mensenrechtencommissie VN inzake Joegoslavië 1992-1994
ABZ, DEU/2002/00001	NAVO en B-H 1995.
ABZ, DEU/ARA/00081	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (Juni 1991 t/m September 1991)
ABZ, DEU/ARA/00083	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (Januari 1992 t/m juni 1992)
ABZ, DEU/ARA/00084	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (juli 1992 t/m augustus 1992)
ABZ, DEU/ARA/00085	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (sept 1992-okt 1992)
ABZ, DEU/ARA/00102	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië, nov-dec 1992
ABZ, DEU/ARA/00112	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië april 1993 t/m juni 1993
ABZ, DEU/ARA/00402	DEU Joegoslavië / Bosnië-H. Berichtgeving binnenlandse politiek 1990-1991
ABZ, DEU/ARA/00404	DEU Joegoslavië / Kroatië. Stukken over erkenning Kroatië.
ABZ, DEU/ARA/00405	Joegoslavië / Binnenlandse Politiek / Kroatië 1990-1991
ABZ, DEU/ARA/00408	DEU Joegoslavië binnenlandse politiek: berichtgeving posten 1986-1991
ABZ, DEU/ARA/00411	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië oktober 1991 t/m december 1993
ABZ, DEU/ARA/00740	Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië juli 1993 t/m oktober 1993
ABZ, DEU/ARA/00754	Joegoslavië / EPS / ad hoc groep Dossier(s) inzake de voorbereiding en de verslaglegging mbt de bijeenkomst van de ad hoc groep Joegoslavië in het kader van de Europese politieke samenwerking / Brussel (België) 1993 februari 1993 t/m november 1993
ABZ, DEU/ARA/00755	Joegoslavië / EPS / ad hoc groep Dossier(s) inzake de voorbereiding en de verslaglegging met betrekking tot de bijeenkomst van de ad hoc groep Joegoslavië in het kader van de Europese politieke samenwerking / Brussel (België) 1992. Onder meer stukken over Nederland en- safe havens/ areas – oorlogstribunaal – NFZ (SCR 782) april 1992 t/m december 1992
ABZ, DEU/ARA/00887	DEU Servië en UNO 1992-1994
ABZ, DEU/ARA/02078	EU / GBVB / COPO / BIJZONDER Het leveren van bijdragen t.b.v. de Nederlandse inbreng in het bijzondere overleg van het

ARCHIEVEN

- comité politique van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (gbvb) van de Europese Unie (EU) m.b.t. Joegoslavië te Brussel (Belgie) op 28 juli 1994 26 juli 1994 t/m 28 juli 1994
- ABZ, DEU/ARA/02914 DEU Berichtgeving posten mbt GBVB inzake Joegoslavië 1993-1994 (NB: EU Algemene Raad en COPO) december 1993 t/m december 1994
- ABZ, DEU/ARA/02915 DDI / DEU Joegoslavië / GBVB / Ad hoc Groep 1994 Januari 1994 t/m december 1994
- ABZ, DEU/ARA/03283 EU / GBVB / extra COPO 1991 Nederlandse bijdrage aan extra COPO's ivm Joegoslavië crisis 1991 Juli 1991 t/m november 1991
- ABZ, DEU/ARA/03286 EPS ministerieel september-december 1991
- ABZ, DEU/ARA/03287 EU / GBVB / voorbereiding en verslaglegging bezoeken Trojka aan Joegoslavië juli-augustus 1991
- ABZ, DEU/ARA/03288 Joegoslavië /EU /Raads werkgroepen / ad hoc groep Joegoslavië.
- ABZ, DEU/ARA/03293 Joegoslavië /GBVB / Wapenembargo juli-december 1991
- ABZ, DEU/ARA/03356 UNPROFOR jan-mei 1995
- ABZ, DEU/ARA/05238 B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces De informatieuitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina November 1992 t/m December 1993
- ABZ, DEU/ARA/05239 B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces De informatieuitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina Januari 1994 t/m april 1994
- ABZ, DEU/ARA/05240 B-H / buitenlandse politiek / onderhandelingsproces De informatieuitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina Mei 1994 t/m augustus 1994
- ABZ, DEU/ARA/05241 B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces De informatieuitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-herzegovina september 1994 t/m december 1994
- ABZ, DEU/ARA/05242 B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces De informatieuitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina Januari 1995 t/m Maart 1995
- ABZ, DEU/ARA/05243 B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces de informatieuitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina, april 1995 t/m juni 1995
- ABZ, DEU/ARA/05244 B-H / Buitenlandse politiek / onderhandelingsproces De informatieuitwisseling m.b.t. het onderhandelingsproces voor vrede in Bosnië-Herzegovina Januari 1995 t/m September 1995
- ABZ, DEU/ARA/05252 Kroatië binnenlandse politiek 1993 Stukken over Nederlands-Kroatische betrekkingen en internationale positie van Kroatië (collectie Hattinga van 't Sant)
- ABZ, DEU/ARA/05253 Kroatië binnenlandse politiek 1994 (collectie Hattinga van 't Sant)
- ABZ, DEU/ARA/05264 Economische sancties tegen Servië en Montenegro I (1993) (collectie Hattinga van 't Sant)
- ABZ, DEU/ARA/05265 Economische sancties tegen Servië en Montenegro II (1994) (collectie Hattinga van 't Sant)
- ABZ, DEU/ARA/05266 Economische sancties tegen Servië en Montenegro III. (collectie Hattinga van 't Sant)

ARCHIEVEN

ABZ, DEU/ARA/05274	Bosnië-H / Defensie / NAVO / VN Informatie-uitwisseling tav militaire zaken van UNPROFOR 1992-1993
ABZ, DEU/ARA/05275	B-H / Defensie / NAVO / VN De informatieuitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de Implementation Force (IFOR) de VN-politie en de United Nations Protection Force (UNPROFOR) Augustus 1993 t/m Februari 1994
ABZ, DEU/ARA/05276	B-H/ Defensie / NAVO / VN De informatieuitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de Implementation Force (IFOR) de VN-politie en de United Nations Protection Force (UNPROFOR) Maart 1994 t/m Oktober 1994
ABZ, DEU/ARA/05277	B-H/ Defensie / NAVO / VN De informatieuitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de Implementation Force (IFOR) de VN-politie en de United Nations Protection Force (UNPROFOR) november 1994 t/m mei 1995
ABZ, DEU/ARA/05278	B-H/ Defensie / NAVO / VN De informatieuitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de Implementation Force (IFOR) de VN-politie en de United Nations Protection Force (UNPROFOR) juni 1995 t/m augustus 1995
ABZ, DEU/ARA/05279	B-H/ Defensie / NAVO / VN De informatieuitwisseling m.b.t. de situatie in het veld in B-H t.a.v. militaire zaken zoals de implementation force (IFOR) de VN-politie en de united nations protection force (UNPROFOR) september 1995 t/m december 1995
ABZ, DEU/ARA/05287	FRJ binnenlandse politiek tijdens oorlog en vredesonderhandelingen 1992-1994
ABZ, DEU/ARA/05288	DEU FRJ / binnenlandse politiek FRJ 1995
ABZ, DEU/ARA/05293	Bosnië-H diplomatieke betrekkingen Bosnië-Nederland 1992-1996
ABZ, DEU/ARA/05294	Bosnië-H oprichting groep Vrienden van de Bosnische Federatie door USA 1994-1997
ABZ, DEU/ARA/05309	DEU Bosnië / VN / Tribunaal / mensenrechten berechting oorlogsmisdadigers 1995-1996
ABZ, DEU/ARA/05311	DEU Bosnië-H / VN / Tribunaal / mensenrechten berechting oorlogsmisdadigers ivm schending mensenrechten
ABZ, DEU/ARA/05317	DEU Bosnië / noodhulp / mensenrechten juli-oktober 1995
ABZ, DIE/2001/00023	DIE/EE/EU / derde landen / achtergrondinformatie / voormalig Joegoslavië/ coördinatie-overleg (maart 1993 t/m december 1995)
ABZ, DIE/2002/00022	DIE/EE derde landen achtergrondinformatie Bosnië-Herzegovina maart 1995-augustus 1996
ABZ, DIE/ARA/01232	EG / Joegoslavië september-oktober 1991
ABZ, DIE/ARA/01233	EG / Joegoslavië. November 1991
ABZ, DIE/EU/ARA/00758	DIE/EU coördinatie ad hoc groep Joegoslavië 1995-1996
ABZ, DIO/2003/00062	Landen/Joegoslavië coördinatie door DIO/JS mbt hulpverlening door het UNHCR aan vluchtelingen uit het voormalig Joegoslavië
ABZ, DIO/ARA/00407	Mensenrechten/Srebrenica 1995
ABZ, DIO/ARA/00408	Srebrenica 1996

ARCHIEVEN

ABZ, DMP/2000/01188	Bosnië-Herzegovina: contingency planning ontheemden Srebrenica-Zepa 11-13 juli 1995
ABZ, DMP/2000/01192	Srebrenica: Pilav, Helsinki Citizens Assembly, TK december 1995
ABZ, DMP/ARA/00071	UNPROFOR/IFOR: Nederlandse bijdrage september-oktober 1995
ABZ, DMP/ARA/00071	Joegoslavië: humanitaire crisis 1992-1993.
ABZ, DMP/ARA/00071	DMP/NH Joegoslavië humanitaire hulp 1995-1996
ABZ, DMP/EG/ARA/00074	DMP/EG/ Beleid structureel gvbv t.a.v. Joegoslavië: humanitaire hulp aan Bosnië-Herzegovina (november-december 1993)
ABZ, DPV/ARA/00141,00142,00143	UNPROFOR/beleid 1992-1993, DPV/ARA/00143, deel 01 – DPV/ARA/00142, deel 02 – DPV/ARA/00141, deel 03 [10 UNPROFOR oprichting en Nederlandse deelname
ABZ, DPV/ARA/00144	UNPROFOR (september 1993-maart 1994)
ABZ, DPV/ARA/00154	Vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel 2 (oktober-november 1992)
ABZ, DPV/ARA/00155	Vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel 1 (februari – september 1992)
ABZ, DPV/ARA/00209	Vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel 3 (1992-1993)
ABZ, DPV/ARA/00210	UNPROFOR Deel 5 (maart-september 1994)
ABZ, DPV/ARA/00580	UNPROFOR deel 6 (oktober 1994-april 1995)
ABZ, DPV/ARA/00581	Ontplooiing Dutchbat I en zaken vredesoperaties / UNPROFOR / Nederlandse deelname / beleid / coördinatie deel betreffende Dutchbat II en III; staffuncties bij UNPROFOR, UNMO's en UNCIVPOL (nr.DPV / ARA / 00581) 4 (januari 1994-mei 1995)
ABZ, DPV/ARA/00782	DPV/PZ Joegoslavië / humanitaire hulp / mensenrechten / beleid 1993 (deel 2)
ABZ, DPV/ARA/00797	Joegoslavië / Bosnië-H / beleid / instructie deel 2: 1994-1995
ABZ, DPV/ARA/00999.0	UNPROFOR (oktober-december 1992) (999.0)
ABZ, DPV/ARA/01208	UNPROFOR juni-augustus 1995.
ABZ, DPV/ARA/01654	Joegoslavië/humanitaire hulp/mensenrechten (deel 3) 1995/96
ABZ, DPV/ARA/01802	Joegoslavië Burgeroorlog SCR 757 (sancties tegen klein-Joegoslavië) deel 1: juni-november 1992)
ABZ, DPV/ARA/01803	Joegoslavië burgeroorlog UN / AV-resoluties human rights (november-december 1992. Bosnië-resolutie. Nederlands opstelling en bijdrage aan formulering.
ABZ, DPV/ARA/01803	Joegoslavië burgeroorlog / WEU / rechtstreekse contacten met UNPROFOR en UNHCR 1992-1993
ABZ, DPV/ARA/01804	ICFY follow-up september-november 1992
ABZ, DPV/ARA/01806	Joegoslavië burgeroorlog SCR 781, 786 en 816 (verbod militaire vluchten boven Bosnië (NFZ) (oktober 1992-juli 1993)
ABZ, DPV/ARA/01808	Joegoslavië
ABZ, DPV/ARA/01812	Joegoslavië burgeroorlog humanitarian assistance / UNHCR / follow-up Ctee (oktober 1992-juli 1993)
ABZ, DPV/ARA/01813	ICFY 1992-1993
ABZ, DPV/ARA/01818	Joegoslavische burgeroorlog deel 3 (april-juli 1993)
ABZ, DPV/ARA/01820	Bosnië safe areas for humanitarian purposes 1992-1993
ABZ, DPV/ARA/02016	AVVN resolutie over Bosnië 1994
ABZ, DPV/ARA/02050	Voormalig Joegoslavië en VN/VR 1992-93
ABZ, DPV/ARA/02051	Intsums Defensie 1993 (911.31 Joegoslavië, deel VII)

ARCHIEVEN

- ABZ, DPV/ARA/02051
 ABZ, DPV/ARA/02053
 ABZ, DPV/ARA/02054
- ABZ, DPV/ARA/02090
 ABZ, DPV/ARA/02108
- ABZ, DPV/ARA/02109
- ABZ, DPV/ARA/02110
 ABZ, DVL/WO
 ABZ, DVN/ARA/00374
 ABZ, DWH/ARA/03412
 ABZ, DWH/2020/00087
 ABZ, DWH/ARA/03864
 ABZ, Kabinetsarchief Stg. Geheime codes
 ABZ, Kabinetsarchief: coll. Van den Broek
 ABZ, ARA/00018
- ABZ, ARA/00246
- ABZ, PVNAVO
 ABZ, PVNY
 ABZ, DDI-DAV/01101
 ABZ, DEU/2002/00001
 ABZ, DEU/2002/00535
 ABZ, DEU/ARA/00042
- ABZ, DIE/EU/ARA/00659
 ABZ, DWH/ARA/00844
 ABZ, WEU
 ACOM, AFMP, NOV
- AIH
- NIOD, Coll. Clingendael
 AZ Coördinator
- AZ, CVIN
 AZ, MICIV
 BDL/Alg
 BDL/Conf.
 BDL/Geh
 BDL/NATO
 BLS/AB
- Speciale zitting AV over Bosnië
 VRRes 770 humanitaire hulpverlening. Discussie (1992-1993)
 VRRes 780: oorlogsmisdaden (War Crimes Commission en oprichting Joegoslavië tribunaal)
 UNPROFOR/RRF(juni-december 1995)
 United Nations Protection Force (UNPROFOR)/Nederlandse deelname, 1995, deel 05, DPV/ARA/02108 [UNPROFOR Nederlandse deelname deel 5, juni-oktober 1995.]
 United Nations Protection Force in voormalig Joegoslavië (UNPROFOR)/Nederlandse deelname, 1995-1996, deel 6 DPV/ARA/02109 [UNPROFOR Ned. Deelname deel 6 1995-1996]
 UNPROFOR deel 7 (mei-september 1995)
 DVL/WO Srebrenica algemeen 1995
 Regeringsreactie op AVV-advies
 Aflossing Dutchbat
 DMP/NH Bosnië-H / humanitaire hulp 1996
 Betrekkingen Verenigde Staten-Joegoslavië (1995).
 Rode telegrammen
 collectie Van den Broek
- DIE/EE derde landen achtergrondinformatie Bosnië-Herzegovina april 1992-december 1994
 DAV Berichtgeving voormalig Joegoslavië 1995 stukken over diverse onderwerpen (missie Frasure voor en na de val)
 Permanente vertegenwoordig NAVO/WEU
 Permanente vertegenwoordig New York
 Lijst 239 mannen en gewonden (september-oktober 1995).
 Bosnië-H/NAVO/IFOR 1995
 Bosnië-H/NAVO/IFOR 1996
 Joegoslavië / EPS deu / berichtgeving dmv coreus inzake de standpunten van de Europese politieke samenwerking over Joegoslavië (november 1990 t/m mei 1991)
 DIE/EE coördinatie B-H 1992-1996
 Verenigde Staten en Joegoslavische crisis 1991-1994
 WEU
 de Algemene Christelijke Organisatie van Militairen (ACOM),
 Algemene Federatie Militair Personeel (AFMP), Marechaussee
 Vereniging en Nederlandse Officieren Vereniging (NOV)
 Archief Afdeling Individuele Hulpverlening Gezondheidszorg
 Dienst KL te Amersfoort.
 Archief afdeling Onderwijs van het Instituut Clingendael
 Archief van de Coördinator voor Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, Ministerie van Algemene Zaken
 Archief CVIN, Ministerie van Algemene Zaken
 Archief MICIV, Ministerie van Algemene Zaken
 Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten Algemeen
 Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten Confidentieel
 Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten Geheim
 Archief Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten NATO
 Sectie Algemeen Beleid, Archief Kabinet/Stafgroep Bevelhebber der Landstrijdkrachten.

ARCHIEVEN

BLS/JURA	Sectie Juridische Zaken; Archief Kabinet/Stafgroep Bevelhebber der Landstrijdkrachten.
BLS/Kab	Archief Kabinet/Stafgroep Bevelhebber der Landstrijdkrachten
BSG	Archief Bureau secretaris-generaal
Bstas	Archief Bureau staatssecretaris van Defensie
BVD	Archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), Leidschendam, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
CDPO	Archieven Centrale Dienst Personeel en Organisatie
CDPO/GNKD	Archief Functiegebied Sous-Chef Geneeskundige Dienst. Centrale Dienst Personeel en Organisatie
CDPO/GW	Archief Afdeling Gedragswetenschappen. Centrale Dienst Personeel en Organisatie
CDPO/PERS	Archief Afdeling Personeelszorg. Centrale Dienst Personeel en Organisatie
CIA, FOIA	CIA documenten. Verkregen op basis van de Amerikaanse <i>Freedom of Information Act</i> (FOIA).
CRST	Archief van de voormalige KL Crisisstaf. Operationele Staf Koninklijke Landmacht.
CVV	Centrum voor Vredesoperaties.
DAB	Archief Directie Algemene Beleidszaken
DCBC	Collectie Defensie Crisisbeheersingscentrum (DCBC)
DEFAIT	Archief van het Canadese ministerie van Buitenlandse Zaken, Ottawa
DefatOttawa	Het archief van de Defensie attaché te Ottawa
DGEF	Archief Directoraat-generaal Economie en Financiën
DGM	Archief Directoraat-generaal Materieel
DGP	Archief Directoraat-generaal Personeel.
DJZ/BST	Archief Directie Juridische Zaken, Afdeling Bestuurs-, straf- en tuchtrecht.
DMKlu	Directeur Materieel Koninklijke Luchtmacht
DND	Archief van het Canadese ministerie van Defensie, Ottawa
DND AIA	Ruim 9000 blz. aan gedeclassificeerde Canadese overheidsdocumenten uit het archief van het ministerie van Defensie. Verkregen op basis van de Canadese <i>Access to Information Act</i> (AIA).
DOKL STAOOPER	Archief Directeur Operatiën Stafafdeling Operaties, Oefeningen, Plannen, Evaluaties & Rapporteringen (STAOOPER)
DOKL STAOOPER	Archief van de Stafafdeling Operaties, Oefeningen, Plannen, Evaluaties & Rapporteringen (STAOOPER)
DOKL/OS	Archief Afdeling Operationeel Beleid. Operationele Staf Koninklijke Landmacht.
DOKL/OZ	Archief Afdeling Operationele Zaken. Operationele Staf Koninklijke Landmacht.
DOPKlu	Archief Directeur Operatiën Koninklijke Luchtmacht Algemeen Confidentieel
DPKlu	Archief Directeur Personeel Koninklijke Luchtmacht Algemeen Confidentieel
DPKlu/Alg	Archief Directeur Operatiën Koninklijke Luchtmacht Algemeen
DPKlu/Geh	Archief Directeur Operatiën Koninklijke Luchtmacht Geheim
DPKlu/PV	Archief Directeur Operatiën Koninklijke Luchtmacht Perso-

ARCHIEVEN

DS	neelsvertrouwelijk Archief Defensiestaf Centrale organisatie van het ministerie van Defensie]
DV	Archief Directie Voorlichting.
ECD	Archief van de Economische Controledienst (ECD), Utrecht Ministerie van Justitie
EU	Europese Unie
FRJS Min. voor Informatie	Documenten afkomstig uit het archief van het Joegoslavische ministerie van Informatie.
G.Bush Library	Beleidsdocumenten uit de George Bush Library, Austin, Texas
GV Hoofdkrijgsmachtpredikant	Archief Bureau Hoofdkrijgsmachtpredikant
GV Hoofdkrijgsmachtraadsman	Archief Bureau Hoofdkrijgsmachtraadsman
HelidetKlu	Sitreps, berichten en faxen Helidetachment 24 januari-21 september 1994 en stukken m.b.t. uitzending van Dutchbat en Helidetachment
KAB	Archief Kabinet van de minister van Defensie
KabBLS	Kabinet van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten
KHO	Archief Krijgsmacht Hospitaal Organisatie
Klu	Koninklijk Luchtmacht
Klu/306Sgn	Het fotoarchief van 306 Squadron op de Vliegbasis Volkel
KMar	In het kabinetsarchief van de commandant Koninklijke marechaussee, het gewoon archief en het confidentiële archief
KMar/OPN	Afdeling Operaties
LR	Archief Legerraad
Lumara	Archief Luchtmachtraad
MARStaf	Archief van de Marinestaf
MID	Militaire Inlichtingendienst (MID)
MID Coll. Pennin	Documenten betreffende de debriefingsoperatie in Assen
MID/CO	Archief Militaire Inlichtingendienst Centrale Organisatie
MID/KL	Archief Militaire Inlichtingendienst/Koninklijke landmacht (voormalige Afdeling Inlichtingen & Veiligheid)
MSF, Brussel	Artsen zonder Grenzen (Brussel)
NAA	Nederlands Audiovisueel Archief
NFI	Nederlands Forensisch Instituut
NIOD, Coll. Ashton	Collectie Berry Ashton
NIOD, Coll. Banbury	Collectie Tony Banbury
NIOD, Coll. Beneker	Collectie Beneker
NIOD, Coll. Blaauw	Collectie Blaauw
NIOD, Coll. Bourgondiën	Collectie Bourgondiën
NIOD, Coll. Brantz	Collectie Brantz
NIOD, Coll. CDA	Collectie CDA
NIOD, Coll. D66	Collectie D66
NIOD, Coll. De Weerd	Collectie De Weerd
NIOD, Coll. DEF knipselkrant	Defensie Knipselkrant van het ministerie van Defensie
NIOD, Coll. Groen	Collectie P.M.H. Groen
NIOD, Coll. GroenLinks	Collectie GroenLinks
NIOD, Coll. Hegge	Collectie Hegge
NIOD, Coll. Hicks	Collectie Hicks
NIOD, Coll. Hilderink	Collectie Hilderink
NIOD, Coll. Hillingsø	Collectie generaal Kjeld Hillingsø
NIOD, Coll. Ivanisevi	Collectie Ivanisevic.
NIOD, Coll. Jacobovits de Szeged	Collectie Jacobovits de Szeged

ARCHIEVEN

NIOD, Coll. Jansen	Collectie F. Jansen
NIOD, Coll. Karremans	Collectie Karremans
NIOD, Coll. Kolsteren	Collectie Kolsteren
NIOD, Coll. Koreman	Collectie Koreman (Dutchbat III)
NIOD, Coll. Kreemers	Collectie Kreemers
NIOD, Coll. Lubbers	Collectie Lubbers
NIOD, Coll. Meurkens	Collectie Meurkens
NIOD, Coll. Momcilo Cvijetinovic	Collectie Momcilo Cvijetinovic
NIOD, Coll. Moore	Collectie David Moore
NIOD, Coll. Nicolai	Collectie Nicolai
NIOD, Coll. NPA	Norwegian People's Aid (NPA, Norsk Folkehjelp) te Oslo, Noorwegen
NIOD, Coll. Pellnäss	Collectie Bo Pellnäss
NIOD, Coll. Pennin	Collectie Pennin
NIOD, Coll. PvdA	Collectie PvdA
NIOD, Coll. Quiggin	Collectie Quiggin
NIOD, Coll. Rohde	Collectie Rohde
NIOD, Coll. Schouten	Collectie Schouten
NIOD, Coll. Segers	Collectie Segers
NIOD, Coll. Shitakha	Collectie Emma Shitakha
NIOD, Coll. Skocic	Collectie Sector North East over de jaren 1994 en 1995
NIOD, Coll. Smith	Collectie Smith
NIOD, Coll. SRSA	Swedish Rescue Services Agency (Räddnings Verket) te Karlstad, Zweden
NIOD, Coll. Stagge	Collectie Stagge
NIOD, Coll. Stanejović	Collectie Stanejović
NIOD, Coll. Sudetic	Collectie Sudetic
NIOD, Coll. Svensson	Collectie Jan Inge Svensson
NIOD, Coll. Ter Beek	Collectie Ter Beek
NIOD, Coll. Theunens	Collectie Theunens
NIOD, Coll. Trifunovic	Collectie Trifunovic.
NIOD, Coll. Uiterweer	Collectie Post Uiterweer
NIOD, Coll. UNHCR Tuzla	Collectie UNHCR-rapportages Tuzla
NIOD, Coll. Vader	Collectie Vader
NIOD, Coll. Van Breemen	Collectie Van den Breemen
NIOD, Coll. Van Duijn	Collectie Van Duijn
NIOD, Coll. Vandewijer	Collectie Vandewijer
NIOD, Coll. Vermeulen	Collectie Vermeulen
NIOD, Coll. Videotapes	Videobanden
NIOD, Coll. Voorhoeve	Collectie Voorhoeve
NIOD, Coll. Voskamp	Collectie Voskamp
NIOD, Coll. Wahlgren	Collectie Wahlgren
NIOD, Coll. Westerman	Collectie Westerman
NIOD, TCBU	Documenten verzameld ten behoeve van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (TCBU)
OM Arnhem	het Openbaar ministerie te Arnhem (militaire kamer)
OSKL	Archief Operationele Staf Koninklijke landmacht
Sie LL	Bij de Sectie Lessons Learned van de Operationele Staf. KL
Sie Onderscheidingen	Onderscheidingen commissie van het ministerie van Defensie
SLH	Sectie Luchtmacht Historie
SMG	Collectie Sectie Militaire Geschiedenis.
SMG/Debrief	Debriefingsarchief, Sectie Militaire Geschiedenis, tegenwoordig

ARCHIEVEN

State Dept. FOIA	IMG, BLS Archief Debriefing Srebrenica State Department documenten. Verkregen op basis van de <i>Amerikaanse Freedom of Information Act</i> (FOIA).
SVV	Archief School voor Vredesmissies te Amersfoort
TK	Tweede Kamer der Staten-Generaal, Handelingen en kamer- stukken
UNGE, ICFY	International Conference on Former Yugoslavia
UNGE, UNPROFOR	Archief van UNPROFOR Genève.
UNNY, DHA: Sergio de Mello papers	Archief G. de Mello, New York
UNNY, DPKO	Archief van DPKO, New York
UNNY, UNPROFOR	Archief van United Nations, New York

Literatuur

Boeken

A

- Aart, D. van der, *Spionage vanuit de lucht*. – Weesp, 1990.
- Adler, M., *L'année des adieux*. – Paris, 1995.
- Agger, I., *The Blue Room: Trauma and Testimony among Refugee Women: A psycho-social exploration*. – London, 1994. Eerder verschenen o.d.t.: *Det Bla Vaerelse*. – 1992.
- Aid, M. and C. Wiebes (ed.), *Secrets of Signals Intelligence during the Cold War and Beyond*. – London, 2001.
- Akhavan, P. and R. House (eds), *Yugoslavia: the Former and Future. Reflections by Scholars from the Region*. – Washington / Geneva, 1995.
- Alberts, D.S. and R.E. Hayes, *Command Arrangements for Peace Operations*. – National Defence University: NDU Press Book, May 1995. [www.ndu.edu/ndu/inss/books/capo/capohome.html]
- Aldrich, G.H., Th.A. van Baarda, *Conference on the Rights of Children in Armed Conflict: Final report of a conference held in Amsterdam, the Netherlands, on 20-21 June 1994*. – Den Haag, 1994.
- Alibabić-Munja, M., *Bosna u kandžama KOS-a*. – Sarajevo, 1996.
- Allain, M.-F., et. al., *L'Ex-Yougoslavie en Europe: de la faillite des démocraties au processus de paix*. – Paris, 1997.
- Allen, B., *Rape warfare: the hidden genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. – Minneapolis, 1996.
- Allcock, J., *Explaining Yugoslavia*. – London, 2000.
- Allcock, J.B., M. Milivojevic, J.J. Horton (eds.), *Conflict in the Former Yugoslavia: an Encyclopaedia*. – Denver, Co., 1998.
- Almond, M. *Europe's Backyard War: the War in the Balkans*. – London, 1994.
- Amnesty International, *Geen vrede zonder gerechtigheid: Politieke moorden en 'verdwijningen' in voormalig Joegoslavië*. – Amsterdam, 1996.
- Amnesty International, *Gross abuse of basic human rights*. – October 1992, AI Index EUR 63/01/92.
- Amptmeijer-Spronk, M.H.G., *Zorg voor nazorg: psychosociale begeleiding voor uitgezonden militairen*. – Utrecht, 1996.
- Andeweg, R.B. (red.), *Ministers en Ministerraad*. – 's-Gravenhage, 1990.
- Andrew, Ch., *For the President's Eyes Only: Secret Intelligence and the American Presidency from Washington to Bush*. – London, 1995.
- Anstadt, M., *Schemer in de heksenketel: een historische schets van Joegoslavië en de Balkan*. – Amsterdam, 1993.
- Anstadt, M., *Servië en het Westen: een historische schets van Joegoslavië en de Balkan*. – z.pl., 1999³[1993]
- Anzulović, B., *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. – London, 1999.
- Ash, T.G., *History of the Present: Essays, Sketches and Despatches from Europe in de 1990s*. – London, 2000 [1999]
- Assemblée parlementaire, *La paix séparée en ex-Yougoslavie: Débats*. – Strasbourg, 1998.
- Avramov, S., *Postherojski Rat Zapada Protiv Jugoslavije*. – Veternik, 1997.

B

- Baarda, T. van, en J. Schoeman, *Werelden apart?: Militairen en burgers: vredeshandhavers en hulpverleners*. – Den Haag, 1997.
- Baehr, P.R., *The Role of Human Rights in Foreign Policy*. – Basingstoke, 1996² [1994].
- Baehr, P.R., F.Baudet, H. Werdmölder (eds.), *Human rights and ethnic conflicts: proceedings of the con-*

LITERATUUR

- ference on human right an ethnic conflicts, organised by the School of human rights research, held at Utrecht University, the Netherlands on 29 May 1998.* – Utrecht, 1999. – [SIM special no. 24]
- Babović, E., V. Vlajić, *DIXI...* – Tuzle, 1996.
- Bais, K., *Het mijnenveld van een vredesmacht: Nederlandse blauwhelmen in Cambodja.* – Den Haag 1994.
- Bamford, J., *Body of Secrets: Anatomy of the Ultra-Secret National Security Agency from the Cold War through the Dawn of a New Century,* New York, 2001.
- Barros-Duchne, L. de, *Srebrenica: histoire d'un crime international.* – Paris, 1996.
- Bataković, D.T., *The Serbs of Bosnia & Herzegovina: History and Politics.* – Paris, 1996.
- Baudet, F. 'Het heeft onze aandacht': *Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989.* – Amsterdam, 2001 [dissertatie Universiteit Utrecht].
- Baudson, G., *Le nouvel ordre mondial et la Yougoslavie.* – Paris, 1996.
- Bax, M., *Medjugorje: religion, politics and violence in rural Bosnia.* – Amsterdam, 1995 [Anthropological Studies, Vol. 16]
- Beale, M.O., *Bombs over Bosnia: the Role of Airpower in Bosnia: Maxwell Air Force Base.* – Alabama, 1997.
- Bečić, F., *Goraždanske godine.* – Sarajevo, 1997.
- Becker, D.W., *Coming in from the Cold War: Defense Humint Services support to Military Operations other than War.* – Fort Leavenworth, Kansas, 2000.
- Becker, M.J. (red.), *Massamedia tussen informatie en emotie.* – Nijmegen, 1999.
- Beek, R. ter, *Manoeuvres: herinneringen aan Plein 4.* – [Amsterdam], 1996.
- Beekman, J.W., *The perception of the truth: military and humanitarian cooperation under the supervision of the United Nations.* – Breda, 1996.
- Begeman, F.A., *Het onvertelbare: een verkennend onderzoek naar psychotherapie met oorlogsgetroffenen en hun kinderen.* – Amsterdam, 1991.
- Begić, K.I., *Bosna i Hercegovina: od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996).* – Sarajevo, 1997.
- Beigbeder, Y., *Judging War Criminals: the Politics of International Justice.* – Basingstoke, 1999.
- Bell, M., *In Harm's way.* – London, 1996 [1995].
- Bell-Fialkoff, A., *Ethnic cleansing.* – Basingstoke/London, 1996.
- Beloff, N., *Yugoslavia: An Avoidable War.* – London, 1997.
- Benard, Ch., E. Schaffer, *Dicht bij ons bed: de gruwelijke oorlog in Bosnië en de apathie van het Westen.* – Baarn, 1994.
- Benda, M. et F. Crmieux, *Paris-Bihac.* – Paris, 1995.
- Bennett, Chr., *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences.* – London, 1995.
- Benthall, J., *Disasters, relief and the media.* – London, 1993.
- Benton, B., (ed.), *Soldiers for Peace: Fifty Years of United Nations Peacekeeping.* – New York, 1996.
- Berdal, M.R., *The United States, Norway and the Cold War, 1954-60.* – London, 1997.
- Berdal, M.R., *Whither UN Peacekeeping?* – Ann Arbor, Michigan, 1993.
- Berg, E. van den, I. Boerefijn, J. Weerdenburg (red.), *'s Lands wijs, 's lands eer?: universaliteit van mensenrechten.* – Utrecht, 1999.
- Berg, M.J. van den, et al., *Wederopbouw en vredesopbouw: Bosnië als ijkpunt.* – 's-Gravenhage, 1996.
- Berghorst, D., *Very Good News: de besluitvorming over de uitzending van een luchtmobiel bataljon naar Bosnië-Herzegovina* [doctoraalscriptie Vrije Universiteit]. – Amsterdam, juli 1995.
- Bert, W., *The Reluctant Superpower: United States' Policy in Bosnia, 1991-95.* – New York, 1997.
- Bešlagić, S., *Tuzla, the City and its Man (Addresses, speeches, interviews, prizes).* – Tuzla, 1998.
- Best, G., *War & Law since 1945.* – Oxford, 1994 [1997]
- Biermann, W. and M. Vadset, *2nd UN Commanders Workshop April 1996: Lessons learned from former Yugoslavia: Peacekeeping Principles in a Civil War-Like Conflict: Windows of Opportunity and Realistic Options in Former Yugoslavia 1991-1993-1995.* – Copenhagen, 1996. [Working Papers 15]
- Biermann, W. and M. Vadset, *UN Commanders Workshop: Lessons Learned from former Yugoslavia: Peacekeeping principles in a Civil War-like conflict.* – Copenhagen, 1996.

LITERATUUR

- Biermann, W. and M. Vadset, (eds.), *UN Peacekeeping in Trouble: Lessons Learned from the Former Yugoslavia*. – Aldershot, 1999.
- Bilajac, M., *Dossier Srebrenica*. – Tuzla, 1995.
- Bildt, C., *Peace Journey: the Struggle for Peace in Bosnia*. – London, 1998.
- Biolley, Jacques, *Un génocide en toute liberté: la Bosnie feu et sang: essai*. – Châteauneuf-les-Martigues, [1996].
- Bittermann, K., *Serbia Must Die: Truth and Lies in the Yugoslav Civil War*. – Berlin, 1994.
- Bittermann, K. (Hg.), *Serbien muss sterben: Wahrheit und Lüge im jugoslawischen Bürgerkrieg*. – Berlin, 2000⁵.
- Blaauw, J.D., *The United States and security in Europe: report submitted on behalf of the Defence Committee*. – Paris, 1996.
- Blagojević, S. and H. Demirović, *Bloedverwanten: de Joegoslavische oorlog en de Europese vrede*. – Amsterdam, 1994.
- Blank, S.J.(ed.), *Yugoslavia's Wars: the Problem from Hell*. – Carlisle Barracks, PA, 1995.
- Blommaert, S., *Warme oorlog, koude vrede: verhalen uit Rusland en de Balkan*. – Leuven, 1998.
- Blood, Th., *Madam Secretary: a Biography of Madelaine Albright*. – New York, 1999.
- Bodansky, Y., *Offensive in the Balkans: the Potential for a Wider War as a Result of Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina*. – Alexandria, Virginia, 1995.
- Boidevaix, F., préface d'A. Juppé, *Une Diplomatie informelle pour l'Europe: Le Groupe de Contact Bosnie*. – Paris, 1997. [Collection Perspectives Stratégiques]
- Bokovoy, M.K., J.A. Irvine and C.S. Lilly (eds.), *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992*. – Basingstoke, 1997.
- Bomert, B. en H. de Lange (red.), *Internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*. – Nijmegen, 1995.
- Bosch, J.M.J., H.A.M. Luijff en A.R. Mollema (eds.), *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies 1999: Information Operations*. – Breda, 1999.
- Both, N., *From Indifference to Entrapment: The Foreign Policy of the Netherlands with regard to the Yugoslav Crisis between 1990 and 1995*. – Amsterdam, 2000.
- Bouchet, P. de, *Le livre noir de l'ex-Yougoslavie: purification ethnique et crimes de guerre / documents rassemblés par le Nouvel Observateur et Reporter sans Frontières*. – [Paris], 1993.
- Bougarel, X., *Bosnie: Anatomie d'un conflit*. – Paris, 1996.
- Boutros-Ghali, B., *Unvanquished: A U.S.-U.N. Saga*. – New York, 1999.
- Brdar, M. (za izdavača), *Armija Bosne I Hercegovine 1992-1995*. – Sarajevo, 1997.
- Bremer, A. (Hg.), *Jugoslawische (Sch)erben: Probleme und Perspektive*. – Münster, 1993.
- Bremer, Th., N. Popov, H.-G. Stobbe, (Hrsg.), *Serbiens Weg in den Krieg: Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung*. – Berlin, 1998.
- Breunese, J., L.J. Roborg (red.), *Ministeries van algemeen belang*. – Leiden, 1993² (1989).
- Brey, Th. *Die Logik des Wahnsinns: Jugoslawien-von Tätern und Opfern*. – Freiburg, 1994² (1993).
- Briquemont, F., *Do Something, General: Kroniek van Bosnië-Herzegovina*. – Antwerpen, 1998.
- Bronkhorst, D., *Geen vrede zonder gerechtigheid: politieke moorden en 'verdwijningen' in voormalig Joegoslavië*. – Amsterdam, 1996.
- Brouwershaven-Hoeke, W., *Turbulentie en strategisch vermogen: strategievorming bij het ministerie van Defensie: proefschrift*. – Delft, 1999.
- Brown, D., A.W. Schefflin and D. Corydon Hammond, *Memory, Trauma Treatment and the Law*. – New York, 1998.
- Brubaker, R., *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*. – Cambridge, 1996.
- Brugman, E., et al. (red.), *Hommage aan Sarajevo*. – Amsterdam, 1994. [Atlas 7]
- Buha, A., *Arguments en Faveur de la République Serbe*. – Lausanne: 1999.
- Bulajić, M., *Alternative Yugoslavia tribunal*. – Beograd, 1995.
- Bulatović, Lj., *General Mladić*. – Belgrad, 1996.

LITERATUUR

- Bülow, A. von., *Im Names des Staates. CIA, BND und die kriminellen Machenschaften der Geheimdienste.* – München, 1998.
- Burg, S.L. en P.S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention.* – Armonk, N.Y./London, 2000.
- Burger, E., P.L. Groen en J. Steenhuis, *Gedane Buitenlandse Zaken: een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein buitenland, ontwikkelingssamenwerking en het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1990[1994].* – Den Haag, februari 1998.
- Burrows, W.E., *Deep Black: Space Espionage and National Security.* – New York, 1986.
- Butler, R., *The Greatest Threat.* – New York, 2001.
- C
- Cahill, K.M., (ed.), *A Framework for Survival: Health, Human Rights and Humanitarian Assistance in Conflicts and Disasters: Revised and Updated.* Foreword by Kofi Annan. – New York, 1999.
- Čalić, M.-J., *Krieg und Frieden in Bosnien-Herzegovina.* – Frankfurt am Main, 1996 (1995) [Edition Suhrkamp, 1943].
- Callahan, D., *Unwinnable Wars: American Power and Ethnic Conflict.* – New York, 1997.
- Campbell, D., *National Deconstruction: Violence, Identity, and Justice in Bosnia.* – Minneapolis, 1998.
- Cant, I. van, *Lessen in Waanzin: De belevenissen van een Belgisch waarnemer in ex-Joegoslavië.* – Erpe, 1995.
- Carmel, H., (editor), *Intelligence for Peace: the Role of Intelligence in Times of Peace.* – London, 1999.
- Carter, F.W. en H.T.Norris (eds.), *The Changing shape of the Balkans.* – London, 1996.
- Carter, F.W. (ed.), *The States of Eastern Europe.* – Vermont, 1999. [Volume I and II: North-Eastern Europe]
- Castemans-Holleman, M.Chr., *Het Nederlandse mensenrechtenbeleid in de Verenigde Naties.* – Den Haag, 1992. [diss. RUL].
- Cate, A. ten, *Sterven voor Bosnië? Het Bosnische interventiedebat: een case-study naar het gebruik van historische analogieën in de Nederlandse dagbladjournalistiek.* – Groningen, 1998. [doctoraalscriptie Geschiedenis en journalistiek, Rijksuniversiteit Groningen 1998].
- Carruthers, S.L., *The Media at War: Communication and Conflict in the Twentieth Century.* – Basingstoke/London, 2000
- Čekić, S., *Genocid nad Bošnjacima u drugom svjetskom ratu: dokumenti.* – Sarajevo, 1996.
- Čekić, S., M. Kreso en B. Macić, *Genocide in Srebrenica, United Nations 'Safe Area', in July 1995.* – Sarajevo, 2001.
- Čekić, S. *Historija genocida nad Bošnjacima*, [prevod: Merima Osmankadić]. – Sarajevo, 1997.
- Čekić, S., M. Kreso, B. Macić, et al., *Genocid u Bosni I Hercegovini 1991. – 1995.: Zbornik radova Medunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni I Hercegovini 1991. – 1995., održanog u Bonu od 31. Avgusta do 4. Septembra 1995. godine.* – Sarajevo, 1997.
- Čekić, S., *Uzroci, ciljevi i razmere agresije na Bosnu I Hercegovinu 1991-1995: Causes, Objectives and Extent of the Aggression against Bosnia and Herzegovina 1991-1995.* – Sarajevo, 1995.
- Čekić, S. (za izdavaca), *Srebrenica 1995: zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu I Hercegovinu 1991.-1995.: Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa održanog u Sarajevu, 12. Julu 1997.* Knjiga 1 & 2. – Sarajevo, 1998.
- Chandler, D., *Bosnia: Faking Democracy After Dayton.* – London, 1999.
- Charles, N. en H. Hintjens (eds.), *Gender, ethnicity, and political ideologies.* – London, 1998.
- Charny, I.W. (ed.), *Genocide: a critical bibliographic review: volume 2.* – New York, 1991.
- Charters, D.A., S. Farson en G.P. Hastedt (Ed.), *Intelligence Analysis and Assessment*, Londen, 1996.
- Chauvenet, A., en V.J.-M. Lemaire Despret, *Clinique de la Reconstruction: une expérience avec des réfugiés en ex-Yougoslavie.* – Paris, 1996. [Collection Santé, société et culture]
- Chayes, A. en A. Handler Chayes (eds.), *Preventing Conflict in the Post-communist World: mobilizing International and Regional Organizations.* – Washington, D.C., 1996.
- Christopher, W., *Chances of a Lifetime.* – New York, 2001.
- Christopher, W., *In the Stream of History: Shaping Foreign Policy for a New Era.* – Stanford, Cal., 1998.
- CIA, *The Acme of Skill.* – Washington, n.d.

LITERATUUR

- CIA, *Factbook on Intelligence*. – Washington D.C., 1990.
- CIA, *CIA Documents on the Cuban Missile Crisis 1962*. – Washington D.C., 1992.
- CIA, *A Consumer's Guide to Intelligence*. – September 1993.
- CIA History Staff, *Directors and Deputy Directors of Central Intelligence*. – Washington DC, 1994.
- Cigar, N., *Genocide in Bosnia: the Policy of 'Ethnic Cleansing'*. – College Station, 1995.
- Civil Strife in Yugoslavia: the United State Response*: Hearing before the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations United States Senate: One hundred second congress, first session, February 21, 1991. – Washington, U.S, 1991.
- Clark, R. et al., *NATO in the Balkans: Voices of Opposition*. – New York, 1998.
- Clark, R.S. en M. Sann (eds.), *The prosecution of international crimes*. – New Brunswick, NJ, 1996.
- Clark, W.K., *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat*. – New York, 2001.
- Cleef, A. van, *De verloren wereld van de familie Berberovic*. – Amsterdam, 1994.
- Codevilla, A., *Informing Statecraft: Intelligence for a New Century*. – New York, 1992.
- Cohen, B. and G. Stamkoski, *With no Peace to Keep: United Nations Peacekeeping and the war in the former Yugoslavia*. – London, 1995.
- Cohen, J., *Conflict Prevention in the OSCE: an Assessment of Capaciteis*. – The Hague, 1999.
- Cohen, L.J., *Broken bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. – Boulder, 1995² (1993).
- Cohen, L.J., *Serpent in the Bosom: the Rise and Fall of Slobodan Milosevic*. – London, 2001.
- Cohen, Ph.J., *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*. – College Station, 1996.
- Cohen, R., *Hearts grown Brutal: Sagas of Sarajevo*. – New York, 1998.
- Comité Voormalig Joegoslavië, *De oorlog in Bosnië ontrafeld: rapport over de oorlog in Bosnië-Herzegovina*. – z. pl., 1994.
- Committee on International Relations, House of Representatives, Hearing before the Subcommittee on International Operations and Human Rights, *The Betrayal of Srebrenica: Why Did the Massacre Happen? Will It Happen Again?*. – Washington, March 31, 1998.
- Connaughton, R., *Military Intervention and Peacekeeping: The Reality*, Lancaster, 2002.
- Constandse, A.L., *Joegoslavië: land, volk, cultuur*. – Baarn, 1968² (1964).
- Cook, M., *Promise of hope*. – Harmondsworth, 1995.
- Cornish, P., *Partnership in Crisis: The US, Europe and the Fall and Rise of NATO*. – London, 1997. [Chatman House Papers].
- Corwin, Ph., *Dubious Mandate: a Memoir of the UN in Bosnia, Summer 1995*. – Durham and London, 1999.
- Cot, J. (ed.), *Dernière guerre Balkanique?: ex-Yougoslavie: témoignages, analyses, perspectives*. – Paris, 1996.
- Coulon, J., *Soldiers of Diplomacy: The United Nations, Peacekeeping, and the New World Order*. – Toronto, 1998.
- Cousens, E.M. and Ch. Kumar with K. Wermester (eds.), *Peacebuilding as Politics: Cultivating Peace in Fragile Societies*. – London, 2001.
- Couzy, H.A. [red.: R. Robijns], *Mijn jaren als bevelhebber*. – Amsterdam, 1996.
- Crampton, R.J., *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*: – London, 1997².
- Cranna, M. (ed.), *The true Cost of Conflict*. – London, 1994.
- Crisp, J. (ed.), *The State of the World's Refugees 1997-98: a Humanitarian Agenda*. – Oxford, 1998.
- Crnobrnja, M., *The Yugoslav drama*. – London, 1996² (1994).
- Crocker, Ch.A., F. Osler Hampson with, P. Aall (eds.), *Managing Global Chaos: Sources and Responses to International Conflict*. – Washington D.C., 1999⁴ (1996).
- Curtis, M., *The Great Deception: Anglo-American Power and World Order*. – London, 1998.
- Cushman, Th. and S.G. Mestrovic (eds.), *This Time we Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*. – New York, 1996.
- Čuvalo, A., *Historical dictionary of Bosnia and Herzegovina*. – London, 1997 [European Historical Dictionaries no. 25].

LITERATUUR

- Cvijić, Chr., *Remaking the Balkans*. – London, 1995 (1991).
- Czempiel, E.-O., *Die Reform der UNO: Möglichkeiten und Misverständnisse*. – München, 1994.
- D
- Daalder, I., *Getting to Dayton: the Making of America's Bosnia Policy*. – Washington D.C., 2000.
- Daalhuizen N.V.J., *Besluitvormings- en planningsproblematiek rond uitzending van (logistieke) eenheden*. – Breda 1995 [Afstudeerscriptie logistiek, KMA].
- Dahl, M., *Learning from European Foreign Policy Failures: a Matter of Belief*. – Athens, 2000.
- Damrosch Fisler, L. (ed.), *Enforcing Restraint: Collective Intervention in Internal Conflicts*. – New York, 1993.
- Danchev, A. en Th. Halverson (eds.), *International perspectives on the Yugoslav conflict*. – New York, 1996.
- Danopoulos, C.P. en K.G. Messas (eds.), *Crises in the Balkans: views from the Participants*. – Boulder, CO., 1997.
- Danopoulos, C.P. en D. Zirker (eds.), *Civil-military relations in the Soviet and Yugoslav successor states*. – Boulder, CO, 1996.
- Darkulić, S., *How we Survived Communism and Even Laughed*. – London etc., 1992.
- Davis, G.S., (ed.), *Religion and Justice: in the War over Bosnia*. – London, 1996.
- Delafon, G. en Th. Sancton, *Dear Jacques, Cher Bill: Au cœur de l'Élysée et de la Maison Blanche 1995-1999*. – Plon, 1999.
- Delcourt, B. en C. Olivier, *Ex-Yougoslavie: droit international, politique et idéologies*. – Bruxelles, 1997.
- Desbarats, P., *Somalia Cover-up: a Commissioner's Journal*. – Ontario, 1997.
- Deschner, K. en M. Petrovic, *Krieg der Religionen. Der ewige Kreuzzug auf dem Balkan*. – München 1999
- Destexhe, A., *L'humanitaire impossible, ou deux siècles d'ambiguité*. – Paris, 1993.
- Detrez, R., *De Balkan: van burenruzie tot burgeroorlog*. – Antwerpen/Baarn, 1993⁴ (1992).
- Detrez, R., *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. – Antwerpen/Baarn, 1996.
- Dijkema, W. (red.), *Dutchbat in vredesnaam: januari 1995 – juli 1995*. – Rijswijk, 1996.
- Directie Operatiën Koninklijke Landmacht, *Handboek voormalig Joegoslavië*. – DOKL Crisisstaf, maart 1994.
- Director of Central Intelligence, *The Future of Eastern Europe: National Intelligence Estimate*. – Washington D.C., 1990.
- Ditzhuyzen, R.E. van, et al. (red.), *Tweehonderd jaar ministerie van Buitenlandse Zaken*. – Den Haag, 1998.
- Dixon, N., *On the Psychology of Military Incompetence*. – London, [1976] 1994.
- Djapo, F., (ed.), *Bosna I Hercegovina I Bosnjaci u politici I praksi Franje Tudjmana*. – Sarajevo, 1995.
- Djilas, M., *Land without Justice*. – New York, 1958.
- Djilas, M. en N. Gaće, *Adil Zulfikarpašić: Eine politische Biographie aus dem heutigen Bosnien*. – München, 1996.
- Djukić, S., *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*. – Beograd, 2001.
- Djukić, S., *Milošević and Marković: A Lust for Power*. – London, 2001.
- Doder, D. *The Yugoslavs*. – New York, 1978. (Hoofdstuk 9 Nation in Arms)
- Doder, D. en L. Branson, *Milošević: Portrait of a Tyrant*. – New York, 1999.
- Doe, F. van der, en M.L. Loef, *Geefacht: een institutioneel onderzoek naar bedrijfsprocessen en handelingen op het beleidsterrein militair personeel: beroeps- en reservepersoneel in dienst van het ministerie van Defensie en voorgangers 1945-1993*. – 's-Gravenhage, 1994.
- Doel, M. van den, *De gewijzigde veiligheidssituatie en de dienstplicht*. – 's-Gravenhage 1992.
- Dojčinovic, P. en Ch. Keuleans (eds.), *Hommage aan Sarajevo*. – z.pl., 1994.
- Donia, R.J. en J.V.A. Fine, *Bosnia and Hercegovina: a Tradition Betrayed*. – London, 1994.
- Dore, R., *Internationalism and the United Nations*. – London/New York, 1997.
- Dorril, S., *MI 6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*. – New York, 2000.
- Dragnich, A.N., *The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System*. – Stanford CA, 1983.
- Dragnich, A.N., *Yugoslavia's disintegration and the struggle for truth*. – Boulder, CO, 1995.
- Draulans, D., *Mirjana: Oorlogsverhalen uit ex-Joegoslavië*. – Amsterdam/Antwerpen, 1993.
- Drew, E., *On the Edge: the Clinton Presidency*. – New York, [1994]1995.

LITERATUUR

- Drifte, R., *Japan's Quest for a Permanent Security Council Seat: a Matter of Pride or Justice?*. – Basingstoke/London, 1999 [St Antony's Series].
- Duijzings, G., *Islam op de Balkan: tussen mythe en realiteit: lezing in het kader van lezingencyclus 'Europa onder de Halve Maan'*. – Amsterdam, 14 februari 2000.
- Duijzings, G. (ed.), *Kosovo – Kosova: confrontation or coexistence*. – Nijmegen, 1993.
- Duijzings, G., *The Conflict in Kosovo and Bosnia: a Comparison: Paper presented at the International Colloquium 'Ethnic Construction and Political Violence'*. – Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, Italy, 2-3 July 1999.
- Dulleman, M. van, *De strategie van de mensheid, daar deugt geen moer van of Leven voor een vreedzame wereld: gesprekken met Johan Riemens*. – Amsterdam, 1996.
- Dumas, R., *Le Fil et la Pelote: Mémoires*. – Paris, 1996.
- Dunn, S. en T.G. Fraser (eds.), *Europe and ethnicity: the First World War and contemporary ethnic conflict*. – London, 1996.
- Durch, W.J. (ed.), *The Evolution of UN Peacekeeping: Case Studies and Comparative Analysis*. – New York, 1993.
- Durch, W.J. (ed.), *UN peacekeeping, American politics, and the uncivil wars of the 1990s*. – New York, 1996.
- Dyker, D.A. en I. Vejvoda (eds.), *Yugoslavia and After: a Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. – London/New York, 1996.
- Džamić, D., *Psi Rata na Balkanu: Strani plaćenici u ratnim sukobima na prostorima bivše Jugoslavije*. – Beograd, 2001.
- E
- Eekelen, W. van, *Debating European Security, 1948-1988*. – The Hague/Brussels, 1998.
- Eekelen, W. van, *Sporen trekken door strategische jaren*. – Den Haag, 2000.
- Eenennaam, B.J. van, *Achtenweertig kruisraketten: hoogspanning in de lage landen*. – 's-Gravenhage, 1988.
- Eisendrath, G., (ed.), *National Insecurity. U.S. Intelligence After the Cold War*. – Philadelphia, 2000.
- Eisermann, D., *Der lange Weg nach Dayton: die westliche Politik und der Krieg im ehemaligen Jugoslawien 1991 bis 1995*. – Baden-Baden, 2000.
- Ekwall-Uebelhart, B. en A. Raevskyi, *Croatia and Bosnia-Herzegovina*. – New York, 1996.
- Elands, M., *Nederlandse militairen in Angola: de Verenigde Naties-vredesmissie UNAVEM II, 1991-1993*. – Den Haag, 1994.
- Elands, M. et al., *Van telegraaf tot satelliet: 125 jaar telecommunicatie in de Koninklijke Landmacht 1874-1999*. – Den Haag, 1999.
- Elvert, J., (hg.), *Der Balkan: Eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*. – Stuttgart, 1997.
- Engelen, D., *Inlichtingendienst Buitenland: een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst (1946-1996)*. – 's-Gravenhage 1996.
- Engelen, D., *De Militaire Inlichtingendienst 1914-2000*. – Den Haag 2000.
- Es, G. van, et al. (red.), *Door onze redacteuren: NRC Handelsblad 1970-1995*. – Amsterdam, 1995.
- Esman, N. J. en S. Telhami (eds.), *International Organizations and Ethnic Conflict*. – Ithaca/London, 1996²(1995).
- Etschmann, W., *Jugoslaviya 1991-1995: Bibliographie*. – Bern, 1997. – [Cahier spécial: Ex-Yougoslavie 1991-1995]
- Everts, Ph.P. (ed.), *Controversies at Home: Domestic Factors in the Foreign Policy of the Netherlands*. – Dordrecht/Boston/Lancaster, 1995.
- Everts, Ph., *Laat dat maar aan ons over: democratie, buitenlands beleid en vrede*. – Leiden, 1996. [Politek bestuurlijke studiën, 16]
- Eyal, J., *Europe and Yugoslavia: Lessons from a Failure*. – London, 1993.
- F
- Faligot, R. en P. Krop, *DST: Police Secrète*. – Paris 1999.

LITERATUUR

- Faubert, C., United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR, *Return council build.* – UNHCR, 1997.
- Favier, P. et M. Martin-Roland, *La décennie Mitterand, 4, Les déchirements (1991-1995).* – Paris, 1999.
- Fermann, G., *Bibliography on International Peacekeeping.* – Dordrecht/Boston/London, 1992.
- Fetherstone, A.B., *Towards a Theory of United Nations Peacekeeping.* – London/New York, 1994.
- Filandra, S., *Bosnjaci i moderna: humanistička misao Bosnjaka od polovine XIX do Polovine XX stoljeca.* – Sarajevo, 1996.
- Filipovic, Z., *Zlata's diary: a Child's life in Sarajavo.* – Harmondsworth, 1993(1994).
- Flounders, S., *Bosnia Tragedy: the unknown Role of the U.S. Government & Pentagon.* – New York 1995.
- Fontaine, A., *Après eux, le déluge: de Kaboul a Sarajevo (1979-1995).* – [Paris], 1995.
- Franchet, Commandant; avec la collaboration de Sébastien Fontenelle, *Casque bleu pour rien: ce que j'ai vraiment vu en Bosnie.* – Laths, 1995.
- Fraser, J.M., *Yugoslavia – What went Wrong.* – Ottawa, 1993.
- Frech, R., *Disappearances in Bosnia and Herzegovina.* – Sarajevo/Tuzla/Vienna, 1998.
- Friedman, F. *The Bosnian Muslims: denial of a nation.* – Boulder, CO, 1996.
- Fron, B. *Yugoslavie: histoire d'un conflit.* – Bruxelles, 1996.
- G
- Gajić Glišić, D., *Srpska Vojska.* – Iz Kabineta Ministra Vojnog, z.pl., z.j.
- Gallois, P.M., *Le Sang du pétrole: Bosnie: assai de géopolitique.* – Lausanne, 1996.
- Gammer, N., *From Peacekeeping to Peacemaking: Canada's Response to the Yugoslav Crisis.* – Montreal, 2001.
- Ganić, E., *Bosanska otrovna jabuka.* – Sarajevo, 1995.
- Garde, P., *Journal de voyage en Bosnie-Herzgovine: octobre 1994.* – Bar le Duc, 1995.
- Garton Ash, T. *History of the Present: Essays, Sketches and Despatches from Europe in the 1990s.* – London, 1999.
- Gates, R.M., *From the Shadows.* – New York, 1996.
- Gelijns, K., *De uitzondering op de regel. De VN-Veiligheidsraad in discussie over militair ingrijpen in Bosnië-Herzegovina: afstudeerscriptie.* – Groningen, 1997.
- Gelijns, K., *Militaristisch pacifisme: discussie over militair ingrijpen in Bosnië-Herzegovina* [Universiteit van Groningen, kernvaksriptie 1997]
- Genscher, H.-D., *Erinnerungen.* – Berlin, 1995.
- Geraghty, T., *BRIXMIS: the Untold Exploits of Britain's Most Daring Cold War Spy Mission.* – London, 1997.
- Gerrits, A.W.M., *Nationalism and political change in post-communist Europe.* Edited by Judith Jaffe. – Den Haag, 1992 (april).
- Geus, P.B.R. de, *Staatsbelang en Krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog.* – Den Haag, 1998.
- Giersch, C., *Konfliktregulierung in Jugoslawien 1991-1995: die Rolle van OSZE, EU, UNO und NATO.* – Baden-Baden, 1998.
- Ginifer, J., E. Barth Eide en C.Rønnfeldt (eds.), *Preventive Action in Theory and Practice: the Skopje Papers.* – Oslo, 1999.
- Gjeltén, T., *Professionalism in War Reporting: A Correspondent's View* (<http://www.hamline.edu/world/backissues/gjeltén11/m6.html>, geraadpleegd 28/09/00).
- Glenny, M., *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers 1804-1999.* – New York, 1999.
- Glenny, M. *The fall of Yugoslavi: the Third Balkan War.* – New York, 1996³.
- Godson, R., (ed.), *Intelligence Requirements for the 1980s: Clandestine Collection*, Washington, D.C., 1982.
- Godson, R., *Dirty Tricks or Trump Cards: U.S. Covert Action & Counterintelligence.* – New Brunswick, 2001.
- Gow, J., *Legitimacy and the Military: the Yugoslav Crisis.* – London, 1992.
- Gow, J., *Triumph of the Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War.* – London, 1997.

LITERATUUR

- Gow, J., R. Paterson en P. Alison, (eds.), *Bosnia by television*. – London, 1996.
- Graaff, B. de, 'Kalm temidden van woedende golven': *het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940*. – Den Haag, 1997 [dissertatie Rijksuniversiteit Leiden].
- Graaff, B. de, en C. Wiebes, *Villa Maarheeze: de geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland*. – Den Haag, 1998.
- Granneman, J.C.M., *Hippocrates versus de officierseed: een beschouwing over ethische conflictsituaties waar men als art bij defensie te maken kan krijgen*. – Amsterdam, 2000 [scriptie].
- Grant, C., *Intimate Relations: Can Britain Play a Leading Role in European Defence – and Keep its Special Links to US Intelligence?* – London, 2001.
- Grmek, M., M. Gjidara en N. Simac, *Le nettoyage ethnique: documents historiques sur une ideologie serbe*. – Paris, 1993.
- Groen Links, *Blauwdruk en de dingen die voorbijgaan: Groen Links over vrede en veiligheid in een veranderende wereld*. – Groen Links, 1991.
- Grossman, D., *On Killing: the Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. – Boston, 1995.
- Grudzinski, P. en P. van Ham, *A Critical Approach to European Security: Identity and Institutions*. – London, 1999.
- Grussendorf, J., *The Organisation for Security and Co-operation in Europe: a Catalyst for Change*. – Athens, 1996.
- Gualthérie van Weezel, H., *Rechts door het midden. Haagse herinneringen*. – Den Haag, 1994.
- Guisnel, J., *Les pires amis du monde: Les relations franco-américaines à la fin du XXè siècle*, Paris, 1999.
- Gurr, T.R., *Minorities at Risk: a Global View of Ethnopolitical Conflicts*. – Washington, DC, 1993.
- Gustenau, G.E., (Hrsg.), *Konfliktentwicklung auf dem südlichen Balkan I*. – Wien, 1999. [Information zur Sicherheits politik, Nummer 7]
- Gustenau, G.E., (Hrsg.), *Konfliktentwicklung auf dem südlichen Balkan II*. – Wien, 1999. [Information zur Sicherheits politik, Nummer 18]
- Gutman, R., *A Witness to Genocide: the 1993 Pulitzer Prize-winning Dispatches on the 'Ethnic Cleansing' of Bosnia*. – New York etc., 1993.
- Gutman, R. en D. Rieff (eds.), *Crimes of War: What the Public Should Know*. – New York/ London, 1999.
- H
- Haar, B. ter, *Peace of Human Rights?: the Dilemma of Humanitarian Intervention*. – Den Haag, 2000.
- Haass, R.N., *Intervention: the Use of American Military Force in the Post-Cold War World*. – Washington D.C., 1999² (1994).
- Hagendoorn, L., K. Phalet, R. Henke en R. Drogendijk, *Etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa*. – Den Haag, 1995.
- Hager, N., *Secret Power*. – Nelson, NZ, 1996.
- Hagman, H.-Chr., *UN-NATO Operational Co-operation in Peacekeeping 1992-1995*. – Thesis submitted November 29, 1996 for the Doctorate of Philosophy, Department of War Studies, King's College London, University of London.
- Halberstam, D., *War in a Time of Peace: Bush, Clinton, and the Generals*. – New York etc., 2001.
- Halilović, S., *Lukava Strategija*. – Sarajevo, 1997.
- Halliday, F., *Islam and the Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East*. – London, 1996.
- Halpern, J.M. and D.A. Kideckel (eds.), *Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. – Pennsylvania, 2000.
- Hamzić, M., *Žvornik od izbora do Dejtona*. – Sapna, 1998.
- Handel, M., *The Diplomacy of Surprise*, Boston, 1977.
- Hankel, G., *La Guerre en Ex-Yougoslavie, le Génocide au Rwanda et la Jurisdiction Pénale Internationale*, in: *Les procès de Nuremberg et de Tokyo / sous la direction de Annette Wieviorka*. – Editions Complexe, 1996.
- Harrison, S.S., M. Nishihara (eds.), *UN peacekeeping: Japanese and American perspectives*. – Washington D.C, 1995.

LITERATUUR

- Hart, P. 't, *Groupthink in government: a study of small groups and policy failure: proefschrift*. – Leiden, 1990.
- Hartcock, C.T., *The Peace Operations from an intelligence perspective*. – Carlisle Barracks, Pennsylvania, 1999.
- Hartmann, F., *Milosevic: la diagonale du fou*. – Paris, 1999.
- Haviv, R., *Blood and Honey: a Balkan War Journal*. – New York, 2000.
- Hayden, R.M., *Blueprints for a House Divided: the Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. – Ann Arbor, Michigan, 2000.
- Headquarters, Department of the Army, *Field Manual No. 100-23: Peace Operations*. – Washington, December 1994.
- Hederstedt, J., et al, *Nordic UN: Tactical Manual*. – 2 vols., Jyväskylä, 1992.
- Heinrich, L.W., A. Shibata en Y. Soeya, *United Nations Peace-keeping Operations: a Guide to Japanese Policies*. – Tokyo/Paris/New York, 1999.
- Heirman, M., *Oorlog op de Balkan, 1991-1995*. – Antwerpen, 1995.
- Heldring, J.L. (red.), *Moraal en buitenlandse politiek*. – Rotterdam, 1975.
- Heleta, N., *Teror nad Srbima u Goraždu*. – Beograd, 1999.
- Hellema, D., *Neutraliteit & Vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen*, Utrecht 2001^{rev.} (1995).
- Hellema, D., B. Zeeman en B. van der Zwan (eds.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw: vijfde Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw*. – Den Haag, 1999.
- Heller, Y., *Des brasiers mal teints: un reporter dans les guerres yougoslaves 1991-1995*. – [Paris], 1997.
- Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, *Serbian Elite*. – Belgrade, 2001.
- Hendriks, F. en T. Toonen (red.), *Schikken en plooiën: de stroperige staat bij nader inzien*. – Assen 1998.
- Herman, M., *Intelligence power in peace and war*. – Cambridge, 1996.
- Hren, H., *Srebrenica: Het verhaal van de overlevenden*. – Amsterdam, 1999.
- Hersh, S., *The Price of Power: Kissinger in the Nixon White House*. – New York, 1983.
- Heuberger, V., A. Suppan, E. Vyslonzil (hrsg.), *Der Balkan: Friedenszone oder Pulverfaß?*. – Frankfurt am Main, 1998. – [Wiener Osteuropa Studien, band 7]
- Heuvel, M., van den, *Het verdoemde land: de Joegoslavische tragedie vanaf 1900*. – Haarlem, 1993.
- Heuvel, M., van den, *Uit het leven van een anticommunist: herinneringen aan Oost-Europa*. – Haarlem, 1997.
- Heuvel, M. van den, H. van der Meulen en H. Renner, (red.), *Nieuwe tijden: Oost- en Midden-Europese landen na de val van het communisme*. – Amsterdam, 1997.
- Heuvel, M. en Jan G. Siccama (eds.), *The disintegration of Yugoslavia*. – Amsterdam/Atlanta GA, 1992.
- Hill, S.M. en S.P. Malik, *Peacekeeping and the United Nations*. – Aldershot, 1996.
- Hillen, J. *Blue Helmets: The Strategy of UN Military Operations*. – Washington/London, 1998.
- Hippel, K. von, *Democracy by Force: US Military Intervention in the Post-Cold War World*. – Cambridge, 2000.
- Hirs, H. en R. Hellinga, *De geit van mijn buurman: hoop en teleurstelling in Oost-Europa*. – Baarn, 1994.
- Hodžić, Š., *Otpečaćeni koverat*. – Sarajevo, 2000.
- Hofbauer, H. (Hg.), *Balkan Krieg: Die Zerstörung Jugoslawiens*. – Wien, 1999.
- Hoffenaar, J. en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990*. – Den Haag, 1994.
- Hoksbergen, L.G., et al., *Vrede en veiligheid in een veranderend Europa*. – Barneveld, 1997. [Groen van Prinsterer-reeks, nr. 81]
- Holbrooke, R., *To End a War*. – New York, 1998.
- Hollingworth, L., *Merry Christmas, Mr Larry*. – London, 1996.
- Holsti, O., *Public Opinion and American Foreign Policy*. – Ann Arbor, 1996.
- Hondius, F.W., *The Yugoslav Community of Nations*. – The Hague/Paris, 1968 [dissertatie Rijksuniversiteit Leiden].
- Honig, J.W. en N. Both, *Srebrenica: reconstructie van een oorlogsmisdaad*. – Utrecht, 1996.

LITERATUUR

- Honig, J.W. en N. Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*. – London, 1996.
 Hopple, G.W. en B.W. Watson, (eds), *The Military Intelligence Community*, Boulder, 1986.
 Hren, H. (red.), *Srebrenica: het verhaal van de overlevenden*. – Amsterdam, 1999.
 Hughes-Wilson, J., *Military Intelligence Blunders*. – London, 1999.
 Hukanović, R., *The Tenth Circle of Hell: a Memoir of Life in the Death Camps of Bosnia*. – New York, 1996.
 Human Rights Watch, *Slaughter among neighbors: the political origins of communal violence*. – New Haven, 1995. [Human Rights Watch Books].
 Humanitaire Interventie, *Hoe staan wij er bij stil?*. – Den Haag, 2000 [Kernvraag, 125].
 Hupchick, D.P., *Conflict and chaos in Eastern Europe*. – New York, 1995.
 Hupchick, D.P. en H.E. Cox, *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Balkans*. – New York, 2001.
 Huremović, M., *Bosnacid: Satanski program agresora za uništenje Bosne uz primjenu svih vrsta zločina – neće proći zahvaljujući otporu naroda bošnjacog*. – Sarajevo, 1995.

I

- Ibišević, B., *Srebrenica (1987-1992)*. – Amsterdam, 1999.
 Ignatieff, M., *The Warrior's Honor: Ethnic War and the Modern Conscience*. – London, 1998.
 Ignatieff, M., *Waar het bloed kruipt: reizen door het nieuwe nationalisme*. – Amsterdam/antwerpen, 1994.
 IKV/Pax Christi-wergroep, *Humanitaire interventie: over de rol en functie van de krijgsmacht*. – Den Haag, 2000.
 Imamović, M., *Historija država i prava Bosne i Hercegovine*. – Sarajevo, 1999.
 Inić, S., *Portreti*. – Beograd, 2001.
 Instituut Defensie Leergangen, *Criteria voor Interventie*, discussiebijeenkomst, 1 juli 1994 (ongepubliceerd).
 Institut za međunarodnu politiku i privredu [ed.], *Izbeglice: Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica*. – Beograd, 1998.
 Institution of the Ombudsmen of the Federation of Bosnia and Herzegovina, *Annual Report on the Situation of Human Rights for 1996*. – Sarajevo, March 1997.
 International Committee of the Red Cross, *Missing persons on the territory of Bosnia and Herzegovina*, 3rd ed., 2 vols. – Genève, 1997.
 International Council of Voluntary Agencies, *The ICVA Directory: of agencies operating in Bosnia and Herzegovina, Croatia and FRY: NGO's, GO's, UN and EU Organisations Local and International*. – Sarajevo, 1997.
 International Court of Justice, *Case concerning application of the convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (Bosnia and Herzegovina v. Federal Republic of Yugoslavia) Reply of Bosnia and Herzegovina*. – International Court of Justice, 1998. – Annexes Volume I, II, III.
 International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *Basic Documents*. – [s.l.], 1988.
 International Crisis Group (ICG), *Is Dayton failing?: Bosnia Four Years after the Peace Agreement*. – Brussel, 1999.
 Ivanišević, M., *Expulsion of the Serbs from Bosnia and Herzegovina, 1992-1995*. – Belgrade, 2000. [Edition WARS Book II].
 Ivanišević, M. en B. Miseljić (eds.), *Velike obmane*. – Beograd, 1997.
 Ivanov, A., *The Balkans divided: nationalism, minorities, and security*. – Frankfurt am Main, 1996.
 Ivanović, Z. (ed.), *The Media War Against The Serbs*. – Belgrade, 1994.
 Iyengar, S. en R. Reeves (eds.), *Do the media govern?: politicians, voters, and reporters in America*. – Thousand Oaks, CA, 1997.
 Izetbegović, A. *Govori, pisma, intervjui '95*. – Sarajevo, 1996.
 Izetbegović, A., *Islam between East and West*. – Plainfield Indiana, 1999 (1984).

J

- Jahi, A., *Muslimanske formacije tuzlanskog kaja u drugom svjetskom ratu*. – Tuzla, 1995.
 Jakobsen, P.V., *FN's fredsoperationere I halvfemserne: Praksis, problemer og perspektiver*. – Kobenhavn, 1998.

LITERATUUR

- Jansen op de Haar, A., *De koning van Tuzla*. – Amsterdam, 1999.
- Jansen, M.T.J., A.J. Stinis en H.M. Smits, samenst., *Dutchbat on tour: UNPROFOR: juli '94-januari '95*. – Delft, [1995].
- Jean, F. en J.-Chr. Rufin, *Economie des guerres civiles*. – Paris, 1996.
- Jean, F., (ed.), *Populations in danger 1995: a Médecins sans Frontières report*. – z.pl., 1995.
- Jeffords, S. en L. Rabinovitz (eds.), *Seeing through the Media: the Persian Gulf War*. – New Brunswick, NJ, 1994.
- Jelavich, B., *History of the Balkans: Twentieth Century, Volume 2*. – Cambridge University Press, 1997 (1983).
- Jelić, M.D., *Golgota Srpa, ponovo*. – Beograd, 1999.
- Jellema, E., en Chr. Klep (red.), *First-in: de ervaringen van de commandant Bravo-compagnie Dutchbat-1 in Srebrenica*. – Den Haag, 1996.
- Jennsen, C. en O. Riste (eds.), *Intelligence in the Cold War: Organisation, Role and International Cooperation*. – Oslo, 2001.
- Jensen M.W. en G. Platje, *De Marid: de Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht*. – Den Haag, 1998.
- Jentleson, B.W. (ed.), *Opportunities Missed, Opportunities Seized: Preventive Diplomacy in the Post-Cold War World*. – New York, 2000. [Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict]
- Jett, D.J., *Why Peacekeeping Fails*. – New York/Basingstoke, 2001.
- Johnsen, W.T., *Deciphering the Balkan Enigma: using History to Inform Policy*. – z.pl., 1995² (1993).
- Jong, H. de, *Tussen Georgië en Gdansk*. – z.pl., z.j.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945, Deel 2: Neutraal*. – Den Haag, 1969.
- Jović, B., *Poslednji dani SFRJ*. – Beograd, 1996.
- Judah, T., *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. – New Haven/London, 2000(1997).
- K
- Kadijević, V., *My View of the Break-up*. – Belgrade, 1993 [niet gepubliceerde vertaling].
- Kalaitzidis, A., *Franco-German Relations and Common European Foreign and Security Policies*. – Athens, 1997.
- Kaldor, M. (ed.), *Global Insecurity: Restructuring the Global Military Sector: Volume III: On behalf of UNU World Institute for Development Economics Research (UNU/WIDER)*. – London, 2000.
- Kaldor, M., *New & Old Wars: Organised Violence in A Global Era*. – Cambridge, 1999.
- Kalshoven, F., *Zwijgt het recht als de wapens spreken?* - 's-Gravenhage, 1985.
- Kandić, N., *Spotlight in Proceedings of the International Conference on War-Crimes Trials, Belgrade, November 7-8, 1998*. – Belgrade, 2000.
- Kaplan, R.D., *Balkan Ghosts: a Journey Through History*. – New York, 1996 (1993).
- Karahasan, D., *Sarajevo: Portret van een in zichzelf gekeerde stad*. – Amsterdam, 1994.
- Karremans, Th., *Srebrenica: Who Cares?: een puzzel van de werkelijkheid*. – Nieuwegein, 1998.
- Karskens, A., *Pleisters op de ogen: de geschiedenis van de Nederlandse oorlogsverslaggeving van Heiligerlee tot Kosovo*. – Amsterdam, 2001.
- Kemenade, J.A. van, *Omtrent Srebrenica: rapport over der verzameling en verwerking van informatie door de defensie-organisatie over gebeurtenissen rond de val van de enclave van Srebrenica*. – [Den Haag], 28 september 1998. [deel 1: eindrapport, deel 2: bijlagen].
- Klaauw, Chr. van der, *Een diplomatenleven: memoires*. – Amsterdam, 1995.
- Klep, Chr. en R. van Gils, *Van Korea tot Kosovo: de Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945*. – Den Haag, 1999.
- Kluiters, F., *De Nederlandse Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*. – Den Haag, 1993.
- Knightley, Ph., *The First Casualty: the War Correspondent as Hero and Myth-Maker from the Crimea to Kosovo*. – London, 1975.
- Koedijk, P., J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het Vaderland: Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude oorlog*. – Den Haag, 1996.
- Koljević, N., *Od Platona do Dejtona*. – Banja Luka, 1996.

LITERATUUR

- Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, *Ratni zločin na Tuzlanskom okrugu (1992-1995)*. – Tuzla, 1996.
- Koninklijke Landmacht, *Voorschrift 2-1393, 2e druk: handboek voor de diensten bij vredesmachten in internationaal verband*. – z.pl., z.j.
- Koreman, K., *Mijn ervaringen met Dutchbat III en de val van Srebrenica: een uitgebreid oorlogsdagboek van Kees Koreman*, [manuscript], z.pl., z.j.
- Kovač, N., *Bosnie, le prix de la paix*; [préface de François Fejto]. – Paris, 1995.
- Kovačević, S. en P. Dajić, *Chronology of The Yugoslav Crisis 1994*. – Belgrade, 1995.
- Kovačević, S. en P. Dajić, *Hronologija Jugoslovenske Krize 1995*. – Beograd, 1996.
- Kramarevsky, A., *Political directory on Bosnia and Herzegovina: (interim, unofficial)*. – Sarajevo, 1996.
- Krause, K., *State, society, and the UN system: Changing perspectives on multilateralism*. – Tokyo, 1995.
- Kreemers, H.P.M., *De Balkan-expres: de luchtmobiele Brigade op weg naar Bosnië*. – [Den Haag], 1994 (ongepubliceerd).
- Kreemers, H.P.M., *Aan de achterkant van de maan*. – [Den Haag], 1998-2000 [3 delen] (ongepubliceerd).
- Kroon, O., *Ziek van Defensie: hoe een ministerie zijn militairen in de steek laat*. – Amsterdam/Antwerpen, 1998.
- Kubli, O.L., *Du nationalisme yougoslave aux nationalismes post-yougoslaves*. – Paris, 1998.
- Kühne, W., *Blauhelme in einer turbulenten Welt: Beiträge internationaler Experten zur Fortentwicklung des Völkerrechts und der Vereinten Nationen*. – Baden-Baden, 1993.
- Kuiper, A., *Nederlanders en de Verenigde Naties*. – Amsterdam, 1992.
- Kumar, R., *Divide and fall?: Bosnia in the Annals of Partition*. – London/New York, 1999(1997).
- Kurtz, H., *Spin Cycle: Inside the Clinton Propaganda Machine*. – New York, 1998.
- L
- Labohm, H.H.J., *De waterdragers van het Nederlandse Europabeleid: terugblik op 40 jaar DGES*. – Den Haag, 1997.
- Laerhoven, B., *Srebrenica: getuigen van een massamoord* – Antwerpen/Icarus, 1996.
- Lake, A., *6 Nightmares: Real Threats in a Dangerous World and How America Can Meet Them*. – Boston, 2000.
- Lalić, L., *Three TV Years in Serbia: The first Year*. – Belgrade, 1995.
- Lampe, J.R., *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*. – Cambridge, 1996.
- Lance B.W. en D. L. Paletz (eds.), *Taken by Storm: the Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War*. – Chicago, 1994.
- Lange, Ch. de, M. Jansen en I. van der Poel, *Intégration et désintégration: L'exemple de la Yougoslavie*. – Amsterdam, 1991 [scriptie Universiteit van Amsterdam].
- Langholtz, H.J. (ed.), *The Psychology of Peacekeeping*. – London, 1998.
- Landmacht, Voorschrift 2-1393, 2e druk, *Handboek voor de diensten in internationaal verband*. Vastgesteld door Chef Landmachtstaf, bij briefnr. OPN/4052 dd 15 november 1991.
- Lane, A., *Britain, the Cold War and Yugoslav unity, 1941-1949*. – Brighton, 1996.
- Lanning, H. en R. Norton-Taylor, *A Conflict of Interest: GCHQ 1984-1991*. – Cheltenham, 1991.
- Larrabee, F.S. (ed.), *The Volatile Powder Keg: Balkan Security after the Cold War*. – Washington D.C., 1994.
- Leary, W.M., *Perilous Missions: Civil Air Transport and CIA Covert Operations in Asia*. – University, Alabama, 1984.
- Lemaire, J.-M., A. Chauvenet en V. Despret, *Clinique de la reconstruction: une expérience avec des réfugiés en ex-Yuogoslavie*. – Paris, 1996.
- Lepre, G. *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*. – Atglen, PA, 1997.
- Lert, F., *Wings of the CIA*. – Paris, 1998.
- Lešić, Z. (ed.), *Children of Atlantis: Voices from the Former Yugoslavia*. – Budapest, 1995.
- Letica, S. en B. Letica, *Postmodernity and Genocide in Bosnia: Ethnic Cleansing: the Great Fraud of Our Time*. – Zagreb, 1997.
- Leurdijk, D.A., et al., *Nederland op vredesexpeditie*. – 's-Gravenhage, 1996.

LITERATUUR

- Leurdijk, D.A., *The United Nations and NATO in Former Yugoslavia: Partners in International Cooperation*. – The Hague, 1994.
- Leurdijk, D.A., *The United Nations and NATO in Former Yugoslavia, 1991-1996: Limits to Diplomacy and Force*. – The Hague, 1996.
- Lévy, B.-H., *Le lys et la cendre: journal d'un crivain au temps de la guerre de Bosnie*. – Paris, 1996.
- Lévy-Vroelant, C. en I. Joseph, *La guerre aux civils: Bosnie-Herzegovine 1992-1996*. – Paris, 1997.
- Lewis, W.H. (ed.), *Peacekeeping: the Way Ahead?* – Washington, D.C, 1993. [Institute for National Strategic Studies, McNair Paper 25]
- Libal, M., *Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis, 1991-1992*. – Westport, Connecticut/London, 1997.
- Libal, W., *Das Ende Jugoslawiens: Selbstzerstörung, Krieg und Ohnmacht der Welt*. – Wien/Zürich, 1993².
- Libal, W., *Die Serben: Blüte, Wahn und Katastrophe*. – München/Wien, 1996.
- List, G.A. van der, *Mensenrechten en buitenlands beleid: een liberale visie*. – 's-Gravenhage, 1988.
- Loescher, G., *The UNHCR and World Politics: a Perilous Path*. – Oxford, 2001.
- Loncle, M.F., *Rapport d'information déposé en application de l'article 145 du Règlement: par la mission d'information commune⁽¹⁾ sur les événements de Srebrenica*. – Paris, 2001. [Assemblée Nationale, le 22 novembre 2001, nr. 3413, 2 delen].
- Lopušina, M., *CIA; protiv Jugoslavije*. – Belgrado, 1997.
- Lowenthal, M.M., *Intelligence. From Secrets to Policy*. – Washington DC, 2000.
- Loyd, A., *My War Gone by, I miss it so*. – London, 2000 [1999].
- Lukić, R. en A. Lynch, *Europe from the Balkans to the Urals: the Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. – Oxford, 1996.
- Lukić, R. (ed.), *Rethinking the International Conflict in Communist and Post-Communist States: Essays in Honor of Miklós Molnár*. – Aldershot, 1998.
- Lutgert, W.H. en R. de Winter, *Check the Horizon: de Koninklijke Luchtmacht en het conflict in voormalig Joegoslavië 1991-1995*. – Den Haag, 2001.
- M
- Maass, P., *Love Thy Neighbour: a Story of War*. – London, 1996.
- Macdonald, H., *National separatisms and the disintegration of Yugoslavia*. – Oslo, 1996.
- Macdonald, P., *The SAS in Action*. – Basingstoke, 1998.
- MacKenzie, L., *Peacekeeper: the Road to Sarajevo*. – Vancouver/Toronto, 1993.
- MacKinnon, M.G., *The Evolution of US Peacekeeping Policy Under Clinton: A Fairweather Friend?*. – London, 2000.
- Madsen, W., *Data Privacy Matters*. – Arlington, 1996.
- Magaš, B., *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980-92*. – London, /New York, 1993.
- Magaš, B. en I. Žanić, *Rat U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*. – London, 1999.
- Mahmutćehajić, R., *Living Bosnia: Political Essays & Interviews*. – Ljubljana, 1995² (1994).
- Mahmutćehajić, R., *Twisted Politics: Readings of History and Community Relationships in Bosnia*. – Sarajevo, 1998.
- Major, J., *The Autobiography*. – London, 1999.
- Malcolm, N., *Bosnia: a Short History*. – London, 1996(1994).
- Malcolm, N., *Kosovo: a Short History*. – London, 1998.
- Malcontent, P.A.M., *Op kruistocht in de Derde Wereld: de reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981*. – Hilversum, 1998.
- Mamula, B., *Šlučaj Jugoslavija*. – Podgorica, 2000.
- Mangold, T., *Cold Warrior*. – New York, 1991.
- Maren, M., *The Road to Hell: the Ravaging Effects of Foreign Aid and International Charity*. – New York, 1997.
- Marijnissen, J. en K. Glastra van Loon, *De laatste oorlog: gesprekken over de nieuwe wereldorde*. – Amsterdam/Antwerpen, 2000.

LITERATUUR

- Marković, B., *Yugoslav Crisis and the World: Chronology of Events January 1990 – December 1995*. – Belgrade, 1996.
- Marković, M., *De revolutionaire weg van bureaucratie naar zelfbestuur*. – Groningen, 1972.
- Marković, M., *Night & Day: a Diary: December 1992 – July 1994*. – Kingston, Ontario, 1996.
- Mašić, Nijaz, *Istina o Bratuncu, Agresija, genocid i oslobodilačka borba 1992-1995*. Tuzla: Opština Bratunac sa privremenim sjedištem u Tuzli, 1996
- Mayall, J. (ed.), *The New Interventionism 1991-1994: United Nations experience in Cambodia, former Yugoslavia and Somalia*. – Cambridge, 1999(1996) [LSE Monographs in International Studies].
- Mays, T.M., *Historical Dictionary of Multinational Peacekeeping*. – Lanham, Md./London, 1996.
- Mazower, M., *The Balkans: a Short History*. – New York, 2000.
- McCarthy, P., *After the Fall: Srebrenica Survivors in St. Louis*. – St. Louis, MO., 2000.
- McCarthy, S.P., *The Function of Intelligence in Crisis Management: Towards an Understanding of the Intelligence Producer-consumer Dichotomy*. – Aldershot, 1998.
- McCoubrey, H. en N.D. White, *The Blue Helmets: Legal Regulation of United Nations Military Operations*. – Aldershot, 1996.
- McDermott, A., (ed.), *Sovereign Intervention*. – Oslo, 1999.
- McGarry, J. en B. O’Leary (ed.), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*. – London, 1993.
- Meier, V., *Yugoslavia: a History of its Demise*. – London, 1999.
- Meier, V., *Wie Jugoslawien verspielt wurde*. – München, 1995.
- Melissen, J. (red.), *Diplomatie: raderwerk van de internationale diplomatie*. – Assen, 1999.
- Memon, A. and R. Bulleds, *Handbook of the Psychology of Interviewing*. – Chichester, 1999.
- Mercier, M., *Crimes Without Punishment: Humanitarian Action in Former Yugoslavia*. – London, 1996.
- Mertus, J.A., *War’s Offensive on Women: The Humanitarian Challenge in Bosnia, Kosovo, and Afghanistan*. – Bloomfield, 2000
- Meštrović, S.G. (ed.), *Genocide after Emotion: the Postemotional Balkan War*. – London/New York, 1996.
- Meštrović, S.G., *Habits of the Balkan Heart: Social Character and the Fall of Communism*, Texas, 1993.
- Meštrović, S.G., *The Balkanization of the West: the Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. – London/New York, 1994.
- Meštrović, S.G., (ed.), *The Conceit of Innocence: losing the Conscience of the West in the War against Bosnia*. – College Station, Texas, 1997.
- Meštrović, S.G., (ed.), *Genocide After Emotion: the Postemotional Balkan War*. – New York, 1996.
- Meštrović, S.G. met S. Letica, M. Goreta, *Habits of the Balkan Heart: Social Character and the Fall of Communism*. – College Station, 1993.
- Metze, M., *De stranding: het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*. – Nijmegen, 1995.
- Michel, B., *Nations et nationalismes en Europe centrale: XIXe-XXe siècle*. – Paris, 1995.
- Mihailović, N. en V. Krestić, *Memorandum: of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to Criticisms*. – Belgrade, 1995.
- Mihailović, N. en Z. Petrović, *Ratne štete i reparacije: na prostorima prethodne Jugoslavije*. – Beograd, 1998.
- Miletitch, N., *Trafics et crimes dans les Balkans*. – Paris, 1998.
- Miljanović, B., *Krvavi Božić Sela Kravice*. – Bad Vilbel, 1996.
- Milosavljević, O., R. Radić en O. Savić, *Serbian Elite*. – Beograd: Zagorac, 2001. [Helsinki Files No. 1]
- Milošević, S., *Godine raspleta*. – Beograd, 1989.
- Milutinović, M., *Vojska Republike Srpske izmedju politike i rata*. – Beograd, 1997.
- Minear, L. et al., *Humanitarian Action in the Former Yugoslavia: the U.N.’s Role, 1991-1993*, Providence RI., 1994.
- Minear, L., C. Scott, Th.G. Weiss, *The News Media, Civil War, & Humanitarian Action*. – London, 1996.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Jaarverslag BVD 1991*. – Den Haag, 1992.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Jaarverslag BVD 1992*. – Den Haag, 1993.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Jaarverslag BVD 1993*. – Den Haag, 1994.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Jaarverslag BVD 1994*. – Den Haag, 1995.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Jaarverslag BVD 1995*. – Den Haag, 1996.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Jaarverslag BVD 1996*. – Den Haag, 1997.

LITERATUUR

- Ministerie van Defensie, *Debriefingsrapport*. – Den Haag, 1995.
- Ministre des Affaires étrangères, *Accords de paix concernant l'ex-Yougoslavie*. – Paris, 1996. [Documents d'actualité internationale, Numéro hors série – Février 1996].
- Minow, M., *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. – Boston, 1998.
- Mlinar, Z. (ed.), *Globalization and Territorial Identities*. – Aldershot, 1997 (1992).
- Mock, A. (Hg.), *Das Balkan-Dossier: der Aggressionkrieg in Ex-Jugoslawien – Perspektiven für die Zukunft*. – Wien, 1997².
- Mommsen, M., *Nationalismus in Osteuropa: Gefährliche Wege in die Demokratie*. – München, 1992 [Beck'sche Reihe 477].
- Monnery, D., *Soldier O: SAS: The Bosnian Inferno*. – Rochester, 1994.
- Mønnesland, S., *Land ohne Wiederkehr: Ex-Jugoslawien: Die Wurzeln des Krieges*. – Klagenfurt, 1997.
- Moore, J. (ed.), *Hard Choices: Moral Dilemmas in Humanitarian Intervention*. – New York, 1998.
- Moorcraft, P., *Reporting conflict*. – SJS Vauxhall Lectures, z.pl., z.j.
- Morillon, Ph., *Croire et oser: chronique de Sarajevo*. – Paris, 1993.
- Morillon, Ph., *Mon credo*. – Paris, 1999.
- Morillon, Ph., *Paroles de soldat: Lettres à un jeune officier*. – Paris, 1996.
- Moro, M.R. en S. Lebovici, *Psychiatrie humanitaire en ex-Yuogoslavie et en Arménie: face au traumatisme*. – Paris, 1995.
- Morris, D., *Behind the oval office: winning the presidency in the nineties*. – New York, 1997.
- Morris, V. en M.P. Scharf, *An insider's guide to the international criminal tribunal for the former Yugoslavia: a documentary history and analysis*. – Irvington-on-Hudson, NY, 1995.
- Mousavizadeh, N. (ed.), *The Black Book of Bosnia: the Consequences of Appeasement*. – New York, 1996.
- Muslimović, F., *Odbrana Republike*. – Sarajevo – Ljubljana, 1995.
- Mustafa, B., K. Senad, *Obuka za genocid: (sudenje Borislavu Heraku)*. – Sarajevo, 1995.
- N
- Nairn, T., *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. – London, 1997.
- Nakarada, R. (ed.), *Europe and the Disintegration of Yugoslavia*. – Belgrade, 1994.
- NATO in the Balkans: *Voices of Opposition*. – New York, 1998.
- NATO Office of Information and Press, *Texts of Statements, Declarations and Communiqués (Volume V): Issued at meetings of the North Atlantic Council, the Defence Planning Committee, the Nuclear Planning Group, The North Atlantic Cooperation Council, and at joint meetings with NATO Partner Countries during 1991 to 1995*. – Brussels, z.j.
- Nederlandse Officieren Vereniging, *Aanzet tot inzet: de NOV-visie met betrekking tot de politiek-militaire besluitvorming omtrent de inzet van militairen bij crisisbeheersingsoperaties*. – 's-Gravenhage, december 1993.
- Neillands, R., *In the Combat Zone: Special Forces since 1945*, London, 1997.
- Nekkers, J.A. en P.A.M. Malcontent (red.), *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1999*. – Den Haag, 1999.
- Netherlands Defence College, *Anglo-Dutch Peace Support Operations Seminar 7 October 1996*. – Rijswijk, 1996.
- Newman, B., *Rood Joego-Slavië*. – Tilburg: z.j.
- Noć Očaja: gedichten uit voormalig Joegoslavië*. – Zeist, 1993.
- Nomikos, J.M., *European Union Intelligence Agency: a Necessary Institution for Common Foreign and Security Policy?* – Athens, 1998.
- Nooy, G.C. de en H.A. Greven, *De vergeten paragraaf: wapenbeperking in het akkoord van Dayton*. – Den Haag, 1996.
- Norris, D.A., *In the Wake of the Balkan Myth: Questions of Identity and Modernity*. – London, 1999.
- Norris, H.T., *Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab World* – London, 1993.

LITERATUUR

Norwegian Institute of International Affairs, *The Nordic countries and international peace-keeping operations*. – Oslo, z.j.

O

O'Ballance, E., *Civil War in Bosnia 1992-94*. – Basingstoke/Macmillan/New York 1995.

O'Hanlon, M., *Saving Lives with Forces: Military Criteria for Humanitarian Intervention*. – Washington D.C., 1997.

O'Shea, B., *Crisis at Bihac: Bosnia's Bloody Battlefield*. – Stroud, 1998.

Orić, N., *Srebrenica svjedoči optužuje: Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje), april 1992- septembar 1994*. – Srebrenica, 1995.

Oschlies, W., *Ex-Jugoslawien '95: Politisch-ökonomische Porträts der sechs Nachfolgerstaaten*. – Köln, 1995.

Oskam, J., *Reorganisatie van de defensietop*. – Rotterdam, 1978.

Owen, D., *Balkan Odyssey*. – London, 1996.

Owen, R.C., *Deliberate Force: a Case Study in Effective Air Campaigning*. – Maxwell AFB, 1998.

Owens, B. with E. Offley, *Lifting the Fog of War*. – New York, 2000.

P

Palau, J. en R. Kumar (eds.), *Ex-Yugoslavia: from War to Peace: Citizen's Conference for the Peaceful and Democratic Integration of the Balkans into Europe, Valencia 4-6 September, 1992*. – Madrid, 1993.

Parenti, M., *To Kill a Nation: the Attack on Yugoslavia*. – London/New York, 2000.

Paulsen, Th., *Die Jugoslawienpolitik der USA 1989-1994: begrenztes Engagement und Konfliktodynamik*. – Baden-Baden, 1995.

Pavković, A., *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in the Balkans*. – London, 2000² (1997).

Pax Christi, *Oorlog in voormalig Joegoslavië: een tragedie zonder eind? De kleine dingen die we kunnen doen*. – z.pl., 1994⁵.

Pax Christi International, *Cry of Distress. Pax Christi on the Crisis and the Civil War in ex-Yugoslavia*. – Brussels, 1992.

Pax Christi International, *An Enduring Tragedy. Pax Christi on the Crisis in ex-Yugoslavia*. – Brussels, 1993.

Pax Christi International, *Faith, Dialogue, Reconciliation. Contacts with the Serbian Orthodox Church*. – Brussels, 1994.

Pax Christi International, *Dialogue More Than Ever! Pax Christi International and ex-Yugoslavia October 1993 – July 1994*. – Brussels, 1994.

Pax Christi International, *Aidez à Arrêter la tragédie persistante en ex-Yougoslavie janvier 1993 – juin 1994*. Bruxelles, 1994.

Pax Christi International, *Stop the Climate of Hatred and Retaliation! Searching for Roads to Peace, Justice and Reconciliation*. – Brussels, 1995.

Pellnäs, B., *Utan Slut? Kriget på Balkan – bilder från ett FN-uppdrag*. – Falun, 1995.

Pellnäs, B., *De hundra dagarna. På gränsvakt i Serbien*. – Falun, 1996.

Perez de Cuellar, J., *Pilgrimage for Peace: a Secretary-General's Memoir*. – Basingstoke/London, 1997.

Perić, I., *Godine koje ce se pamtiti*. – Zagreb, 1995.

Pešić, V., *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis*. – Washington, 1996 (April) [Peace-works No. 8].

Peternel, N., *Voorheen Joegoslavië: de achtergronden van de Balkanoorlog*. – Amsterdam, 1993.

Pickert, P.L., *Intelligence for Multilateral Decision and Action*. – Wasington, D.C., June 1997.

Pinson, M. (ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. – Cambridge, Mass, 1996² (1993).

Pitteloud, J.-F., *New access rules open the archives of the International Committee of the Red Cross to historical research and to the general public*. – Geneve, 1996 [Offprint from the International Review of the Red Cross, September-October 1996, no. 314, pp. 551-561]

Pitteloud, J.-F., *Un nouveau Règlement d'accès ouvre les archives du Comité international de la Croix-*

LITERATUUR

- Rouge à la recherche historique et au public.* – Geneva, 1996 [Tiré à part de la Revue internationale de la Croix-Rouge Septembre-Octobre 1996, no. 821, pp. 595-605].
- Politi, A. (ed.), *Toward a European Intelligence Policy.* – Paris, 1998 [Chaillot Paper 34].
- Polman, L., *'k Zag twee beren: de achterkant van de VN-vredesmissies.* – Amsterdam, 1997.
- Polmar, N. en Allen, T.B., *Spy Book: the Encyclopedia of Espionage.* – New York, 1998.
- Pons, F., *Les Français à Sarajevo: les bataillons pigs, 1992-1995.* – Paris, 1995.
- Popov, N., *Radiographie d'un nationalisme: les racines serbes du conflit yougoslave.* – Paris, 1998.
- Popov, N., *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis.* – Budapest/New York, 2000.
- Poulton, H. en S. Taji-Farouki (eds.), *Muslim Identity and the Balkan State.* – London, 1997.
- Powell, C.L., met J.E. Persico, *A Soldier's Way: An Autobiography.* – London, 1995.
- Powell, C.L. en J.E. Persico, *My American Journey.* – New York, 1996.
- Prados, J., *President's Secret Wars: CIA and Pentagon Covert Operations since World War II.* – New York, 1986.
- Pugh, M. (ed.), *The UN, Peace and Force.* – London, Portland Oregon, 2000(1997) [The Cass series on Peacekeeping 2].
- Q
- Quinn, D.J. (ed.), *Peace Support Operations and the U.S. Military.* – Washington D.C., 1994.
- R
- Radan, P. en A. Pavković (eds.), *The Serbs and their Leaders in the Twentieth Century.* – Aldershot etc., 1997.
- Ramcharan, B.G. (ed.), *The International Conference on the Former Yugoslavia: Official Papers, Volume I, II.* – The Hague/London/Boston, 1997.
- Ramet, S.P. (ed.), *Gender politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states.* – University Park, Pennsylvania, 1999.
- Ramet, S.P., *Balkan Babel: the Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War.* – Boulder Colorado/Oxford, 1996².
- Ramsbotham, O. en T. Woodhouse, *Humanitarian intervention in contemporary conflict: a reconceptualization.* – Cambridge, 1996.
- Ranelagh, J., *The Agency: the Rise and Decline of the CIA.* – New York, 1987.
- Rathfelder, E., *Sarajevo und danach: Sechs Jahre Reporter im ehemaligen Jugoslawien.* – München, 1998. (Beck'sche Reihe 1244)
- Reese, M.E., *General Reinhard Gehlen: the CIA-Connection.* – Fairfax, 1990.
- Rehwinkel, J.P., P.P.T. Boven d'Eert en R.J. Hoekstra, *De positie van de minister-president.* – Zwolle, 1994.
- Rehwinkel, J.P., *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* – Zwolle 1991. [diss. Rijksuniversiteit Groningen]
- Reljić, D., *Killing Screens: Medien in Zeiten von Konflikten; eine Studie des Europäischen Medieninstituts mit Unterstützung der Europäischen Kulturstiftung Amsterdam.* – Düsseldorf, 1998.
- Richelson J.T. en D. Ball, *The Ties That Bind.* – Boston, 1990.
- Richelson, J.T., *The U.S. Intelligence Community.* – Boulder, 1995.
- Richelson, J.T., *The Wizards of Langley.* – Boulder, 2001.
- Richter, S., *Journalisten zwischen den Fronten: Kriegsberichterstattung am Beispiel Jugoslawien.* – Opladen/Wiesbaden, 1999.
- Rieff, D., *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West.* – London, 1995.
- Riemens, J.W.E., *Joegoslavië: het land van Tito: onscheidbare Siamese tweeling.* – z.pl, z.j. [Amsterdam, 1991]
- Ripley, T., *Operation Deliberate Force: The UN and NATO Campaign in Bosnia 1995.* – Lancaster, 1999.
- Riste, O., *The Norwegian Intelligence Service, 1945-1970.* – London, 1999.
- Ristić, M., M. Borojević, *Serbs in the hell of Ustashi genocide (Donja Dubica 1941-1945).* – Belgrade, 1999.
- Robertson, G., *The Justice Game.* – London, 1999.
- Robinson, M., *Managing Milosevic's Serbia.* – London, 1995.

LITERATUUR

- Roer, R. van der, *Frontdiplomaten: confrontaties met internationale hoofdrolspelers*. – Amsterdam, 1999.
- Roer, R. van der, en H. Steketee (eds.), *De verwoesting van Joegoslavië*. – Rotterdam, 1993.
- Rogel, C., *The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia*. – Westport Connecticut/London, 1998.
- Rogers, A., K. Guest en J. Hooper, *Flashpoint!: at the front line of today's wars*. – [London], 1994.
- Rohde, D., *Endgame: the Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's worst Massacre since World War II*. – New York, 1997.
- Rohde, D., *Le grand massacre: Srebrenica – juillet 1995*. – z.pl., 1998.
- Rohde, D., *A Safe Area: Srebrenica: Europe's Worst Massacre since the Second World War*. – London etc, 1997.
- Roncević, H., A. Patković, K. Hadžić, *Srebrenica 1995: Zlocini nad Bosnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.: Dokumenti i svjedočenja I*. – Sarajevo, 1999.
- Rønnfeldt, C.F. en P.E.Solli (eds.), *Use of Air Power in Peace operations*. – Oslo, 1997.
- Rose, M., *Fighting for Peace: Bosnia 1994*. – London, 1998.
- Rosenthal, U. et al., *Calamiteiten- en incidentenmanagement Defensie*. – Eindrapportage, Den Haag, 1999.
- Rossanet, B. de, *War and Peace in the Former Yugoslavia, The Hague etc.*, 1997.
- Rossanet, B. de, *Peacemaking and Peacekeeping in Yugoslavia*. – The Hague, 1996.
- Rotberg, R.I. en Th.G. Weiss (eds.), *From massacres to genocide: the media, public policy, and humanitarian crises*. – Washington, DC., 1996.
- Rozemond, S., *Regeringsleider in Europa: de rol van de minister-president*. – 's-Gravenhage, 1992.
- Rozemond, S. (red.), *Het woord is aan Nederland: thema's van buitenlands beleid in de jaren 1966-1983*. – 's-Gravenhage, 1983.
- Ruigrok, N., *Ethnic Cleansing: How the Media Introduced a New Term into International Law*. – Dublin, 2000 (ongepubl.).
- Rujanac, Z., *Integralni sistem vodjne logistike*. – Sarajevo, 1995.
- Rupnik, J., *De Sarajevo à Sarajevo: l'échec yougoslave*. – Paris, 1992.
- Rupnik, J., *Les Balkans: paysage après la bataille*. – Bruxelles, 1996.
- Russell, A., *Prejudice and Plum Brandy: Tales of a Balkan Stringer*. – London, 1993.
- Ryan, S., *Ethnic conflict and international relations*. – Aldershot, 1995².
- S
- Sadkovich, J.J., *The U.S. Media and Yugoslavia, 1991-1995*. – Westport, CT/London 1998
- Salihović, M., *U zagrljaju smrti: price iz Srebrenice*. – Sarajevo, 1997.
- Samary, C., *La déchirure Yougoslave: Questions pour l'Europe*. – Paris, 1994.
- Sarajlić, T., *Ratni Dnevnik: Goražde 1992 – 1995*. – Sarajevo, 1998.
- Sarooshi, D., *Humanitarian intervention and international humanitarian assistance: law and practice*. – London, 1994.
- Scharf, M.P., *Balkan justice: the story behind the first international war crimes trial since Nuremberg* – Durham, N.C., 1997.
- Scheffers, J., *Ambassadeur in Zagreb 1994-1998*. – Den Haag, 1999.
- Schierup, C.-U. (ed.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*. – Basingstoke, 1999.
- Schiffer, D.S., *Le temps du réveil. Entretien avec Dorica Tchossitch, (Dobrica Cosic)*. – Héricourt, 1992.
- Schmidl, A.E. (ed), *Peace Operations Between War and Peace*. – London, 2000.
- Schmidt-Eenboom, E., *Der Schattenkrieger: Klaus Kinkel und der BND*. – Düsseldorf, 1995.
- Schmidt-Eenboom, E., *Schnüffler ohne Nase. Der BND*. – Düsseldorf, 1993.
- Schneider, W. (Hg.), *Bei Andruck Mord: die deutsche Propaganda und der Balkankrieg*. – Hamburg, 1997.
- Schoeman, J.R. (red.), *Defensie in de jaren '90. Op weg naar het minimum?*, 's-Gravenhage, 1991.
- Schoenmaker, B. en P. Peucker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*. – Den Haag, 1996.
- Schwarz, G., *Eine Frau an seiner Seite: Ehefrauen in der 'SS-Sippengemeinschaft'*. – Hamburg, 1997.
- Scott Davis, G., *Religion and Justice: in the War over Bosnia*. – New York, 1996.

LITERATUUR

- Segal, D.R. en D.P. Eyre, *U.S. Army in Peace Operations at the Dawning of the Twenty-First Century*. – Alexandria, 1996. [Special Report 24]
- Seierstad, Å., *Med Ryggen mot Verden. Portretter fra Serbia*, Oslo, 2000.
- Sekulić, M., *Jugoslaviju niko nije branio a vrhovna komanda je izdala*. – Bad Vilbel, 1997.
- Sells, M.A., *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. – Berkeley/Los Angeles/London, 1996.
- Selm-Thorburn, J. van, *Refugee Protection in Europe: Lessons of the Yugoslav Crisis*. – Den Haag, 1998.
- Sharp, J.M.O., *Bankrupt in the Balkans: British Policy in Bosnia*. – London, 1993.
- Shaw, K.J., *Germany and Military Humanitarianism: an End to Cheque-book Diplomacy?* – Athens, 1996.
- Shaw, M., *Civil Society and Media in Global Crises: Representing Distant Violence*. – London, 1996.
- Shawcross, W., *Deliver Us From Evil: Warlords & Peacekeepers in a World of Endless Conflict*. – London, 2000.
- Sherman, A., *Die Zerschlagung Jugoslawiens: Bürgerkrieg und ausländische Intervention*. – Freiburg, 1995² (1994).
- Shevchenko, A., *Breaking with Moscow*. – New York, 1985.
- Shukman, H., (ed.), *Agents for Change: Intelligence Services in the 21st Century*. – London, 2000.
- Silber, L. and A. Little, *The death of Yugoslavia*. – London, 1996² (1995).
- Simms, B., *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*. – London, 2001.
- Slapsak, S., *Joegoslavië, weet je nog*. – Amsterdam, 1993.
- Sloan, E.C., *Bosnia and the New Collective Security*. – Westport/Connecticut/London, 1998.
- Slosar, I. (Hrgs.), *Verschwiegenes Serbien: Stimmen für die Zukunft?* - Klagenfurt, 1997.
- Sluik & Kurpershoek (red.), *De Duiveljager: het verhaal van een Nederlandse soldaat in Kroatische dienst*. – Amsterdam, 2000.
- Smajkić, A. [i suradnici], *Zdravstveno – Socijalne Posljedice Rata u Bosni Hercegovini – Prijedlog sanacija ; Health and Social Consequences of the war in Bosnia and Herzegovina – Sanation proposa*. – Sarajevo, 1997⁵.
- Smallenburg, R. (rapporteur), *Special Introductory Seminar on Developments within the Former Yugoslavia: for the Staff of the Office of the Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: Reports on Lectures*. – Den Haag, 1994. [Clingendael seminar].
- Smith, M., *New Cloaks: Old Daggers: How Britain's Spies Came in From The Cold*. – London, 1996.
- Smith, S., *From Story of Emancipation to Narrative of Conformity?: Four Images of (Central) Europe during the Transition to Democracy*. – Athens, 1995.
- Snow, D.M., *Peacekeeping, Peacemaking and Peace-enforcement: the U.S. Role in the New International Order*. – Carlisle Barracks, PA, 1993.
- Soeter, J., *Geweld en conflict: een probleemgerichte kennismaking met enkele sociale verschijnselen*. – Den Haag, 1997. [Serie militair-bedrijfskundige monografieën, 2]
- Soeter, J.L. en J.H. Rovers, *NL ARMS: Netherlands Annual Review of Military Studies 1997: The Bosnian Experience*. – Breda, 1997.
- Solkesz, A., *Hier Romeo, we gaan rijden!: Een reisverslag van de laatste konvooien naar Srebrenica*. – Rijswijk, 1998.
- Spasić, B., *Lasica koja govori: Osnovne pretpostavke borbe protiv terorizma*. – Beograd, 2001.
- Sray, J.E., *Selling the Bosnian Myth to America: Buyer Beware*. – Fort Leavenworth, KS, 1995.
- Sremac, D.S., *War of Words: Washington Tackles the Yugoslav Conflict*. – Westport CT./London, 1999.
- Staatstoezicht op de Volksgezondheid, *Incidents regarding the medical assistance provided to civilians by the Dutch Defence Hospital Organization (KHO) in former Yugoslavia*. – Rijswijk, 12 June 1996.
- Staden, A. van, *De fuik van Srebrenica: een bijdrage aan nadere oordeelsvorming*. – 's-Gravenhage, 1997.
- Stallaerts, R., *Afscheid van Joegoslavië: achtergronden van de crisis*. – Leuven/Antwerpen, 1992.
- Stambolić, I., *Put u Bespuće: Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. – Beograd, 1995.
- Stanković, M., *Trusted Mole: a Soldier's Journey into Bosnia's Heart of Darkness*. – London, 2001.
- Stanković, D., Z. Maltarić, *Svetska bibliografija o krizi u bivšoj Jugoslaviji*. – Beograd, 1996.
- Stefanov, N. en M. Werz (Hg.), *Bosnien und Europa: die Ethnisierung der Gesellschaft*. – Frankfurt am Main, 1994.
- Stemerding, B., *Dagboeken*. – Amsterdam, 1986.

LITERATUUR

- Stemerink, B., *Tussen dromen, daden en twijfels: dagboekantekeningen over de sociaal-democratie in Nederland en daarbuiten 1986-1993*. – Amsterdam, 1993.
- Stern, B., *United Nations Peace-keeping Operations: a Guide to French Policies*. – Tokyo/New York/Paris, 1998.
- Stojanović, S., *Autoritet bez vlasti: Dobrić Ćosić kau šef države*. – Beograd, 1993.
- Stojanović, S., *The Fall of Yugoslavia: Why Communism Failed*. – Amherst NY, 1997.
- Stoessinger, J.G., *Why Nations Go to War*. – New York, 1998⁷.
- Stoltenberg, Th. en K. Eide, *De tusene dagenen: Fredsmeklere på Balkan*. – Oslo, 1996.
- Stover, E. en G. Peress, *The Graves: Srebrenica and Vukovar*. – Zurich, 1998.
- Strobel, W.P., *Late-breaking foreign policy: the news media's influence on peace operations*. – Washington DC, 1997.
- Strömsten, E., *Nordbat2: BA 04 till minne av FN-bataljons tjänstgöring i Bosnien-Hercegovina, 'In the Service of Peace', 1995-03-31 – 10-14*. – z.pl., z.j.
- Strozier, Ch.B. en M. Flynn (eds.), *Genocide, war, and human survival*. – Lanham, 1996.
- Stubbs, P., *Displaced promises: forced migration, refuge and repatriation in Croatia and Bosnia-Herzegovina*. – Uppsala (Sweden), 1999.
- Sudetić, Ch., *Blood and Vengeance: One Family's Story of the War in Bosnia*. – New York, 1998.
- Šuster, E.Ž., *Historical Dictionary of the Federal Republic of Yugoslavia: European Historical Dictionaries, no. 29*. – London, 1999.
- Sutterlin, J.S., *The United Nations and the maintenance of international security: a challenge to be met*. – Westport CT., 1995.

T

- Tabak, W. (red.), *Tussen hamer en aambeeld: de Luchtmobiele Brigade in Bosnië*. – Delft, [1996].
- Tanner, M., *Croatia: a Nation Forged in War*. – New Haven/London, 1997.
- Tardy, Th., *La France et la gestion des conflits yougoslaves (1991-1995): Enjeux et leçons d'une opération de maintien de la paix de l'ONU*. – Bruxelles, 1999.
- Taylor, S. en Brian Nolan, *Tested mettle. Canada's Peacekeepers at War*, Ottawa, 1998.
- Termiz, D., *Moguće implikacije socijalnog položaja prognanog stanovništva u Tuzlansko-podrinjskom kantonu I području Vožuće u periodu oktobar 1995.- april 1996 godine*. – Sarajevo, 1997 [Department of medical Science Vol. 26].
- Terrett, S., *The Dissolution of Yugoslavia and the Badinter Arbitration Commission: a Contextual Study of Peace-making Efforts in the post-Cold War World*. – Aldershot etc., 2000.
- Theoharis, A.G. (ed.), *A Culture of Secrecy: the Government Versus the People's Right to Know*. – Lawrence, KS, 1998.
- Thijn, Ed. van, *Retour Den Haag. Dagboek van een minister*. – Amsterdam, 1994.
- Thijn, Ed. van, *Stemmingen in Sarajevo: dagboek van een waarnemer*. – Amsterdam, 1997.
- Thijn, Ed. van, F. Alink, P. van Dijk et al., *De Sorrydemocratie: Recente politieke affaires en de ministeriële verantwoordelijkheid*. – Amsterdam, 1998.
- Thomas, R., *The Politics of Serbia in the 1990s*. – New York, 1999.
- Thomas, R., *Serbia under Milosevic: Politics in the 1990s*. – London, 1999.
- Thomas, R.G.C., en H.R. Friman (eds.), *The South Slav Conflict: History, Religion, Ethnicity, and Nationalism*. – New York/London, 1996.
- Thompson, M., *A Paper House: the Ending of Yugoslavia*. – London, 1992.
- Thørsen, K., *Swedish Rescue Services Agency, Swedish Shelter Project in Srebrenica, 01/03/1994 – 11/07/1995*. – [ongepubliceerd rapport, Amsterdam, 9 september 2000]
- Thørsen, K., *Médecins Sans Frontières. Humanitarian Aid Programme in Srebrenica, 4/12/1992 – 21/7/1995*. – [ongepubliceerd rapport, Amsterdam, 23 januari 2001]
- Thørsen, K., *Norsk Folkehjelp (Norwegian People's Aid), Humanitarian Aid Programmes in Srebrenica and Bratunac, 1993 – 1995*. – [ongepubliceerd rapport, Amsterdam, 12 april 2001].
- Thørsen, K., *United Nations High Commissioner for Refugees*. – [ongepubliceerd rapport, Amsterdam, 15 juli 2001].

LITERATUUR

- Thune, H. en V.V. Hansen, *Etter Srebrenica: Massakre, militærmarkt og moral.* – Oslo, 1998.
- Tiersky, R., *Francois Mitterand: the Last French President.* – New York, 2000.
- Tindemans, L. et al., *Unfinished peace report of the International Commission on the Balkans.* – Washington, DC., 1996.
- Tišma, A., *The Book of Blam.* – New York, 1998.
- Todorova, M., *Imagining the Balkans.* – New York/Oxford, 1997.
- Tomanić, M., *Srpska Crkva u Rat I Ratovi u njoj.* – Beograd, 2001.
- Tomlinson, R., *The Big Breach: From Top Secret to Maximum Security.* – Edinburgh, 2001.
- Topčić, Z. (ed.), *Forgotten country.* – Sarajevo, 1997 [2 vol.].
- Trifunovska, S. (ed.), *Former Yugoslavia through Documents: from its Dissolution to te Peace Settlement.* – The Hague/Boston/London, 1999.
- Trifunovska, S. (ed.), *Yugoslavia Through Documents: From its creation to its dissolution.* – Dordrecht, 1994.
- Tromp, B., *Verraad op de Balkan: een kroniek.* – Nieuwegein, 1996 [Ciceroreeks nr. 5].
- Tromp, N., *Joegoslavië: het land dat niet meer bestaat.* – Amersfoort, 1997.
- Tsakonas, P.J., *The Issue of Security in the Balkan Sub-system: New Trends and Options.* – Athens, 1994.
- Turković, B., *Bosnia and Herzegovina in the Changing World Order.* – z.pl., 1996.
- U
- Udovički, J. en J. Ridgeway (eds.), *Burn this house: the making and unmaking of Yugoslavia.* – Durham, 1997.
- Uduženje G., 'Majke Srebrenica i Podrinja', *Spasite nas od dejtona: Save as from Dayton: Genocid je konstanta koja se ne snije zaboravitit, a na nama je da to ne dozvolimo.* – Sarajevo, 2001.
- Ugrešić, D., *De cultuur van leugens.* – Amsterdam, 1995.
- Ugrešić, D., *Nationaliteit: geen.* – Amsterdam, 1993.
- Ulfkotte, U., *Verschlusssache BND.* – Munchen, 1997.
- Ullman, R.H. (ed.), *The world and Yugoslavia's wars.* – New York, 1996.
- UNHCR, Office of Chief of Mission Bosnia and Herzegovina, *Return, Reconcile, Rebuild.* – Sarajevo, 1997.
- UNHCR, *The State of the World's Refugees 1997-98: a Humanitarian Agenda.* – Oxford, 1997.
- UNIDIR (Research reports), *Disarmament and conflict resolution project: managing arms in peace processes.* – New York, 1995.
- United Nations, *Report of the Secretary-Generaal pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998) 'Srebrenica Report'.* – United Nations: 1999.
- United Nations, *United Nations Consolidated Inter-Agency Appeal for Bosnia and Herzegovina, Croatia, Federal Republic of Yugoslavia, Former Yugoslav Republic of Macedonia.* – New York and Geneva, 1996.
- United Nations, Department of Public Information, *The Blue Helmets: a Review of United Nations Peacekeeping,* Third edn. – New York, 1996.
- United Nations, Department of Peacekeeping, *General Guidelines for Peacekeeping Operations.* – October 1995.
- United Nations, Department of Peacekeeping, *United Nations Military Observers Handbook.* – First Draft, July 1995.
- United Nations, Department of Peacekeeping, *United Nations Military Observers Handbook.* – First Draft, July 1995.
- United Nations, Department of Peacekeeping, *United Nations Stress Management Booklet.* – First Draft, September 1995.
- United Nations, Department of Public Information, *The United Nations and the Situation in the Former Yugoslavia.* – New York, 1993.
- United Nations, Department of Public Information, *The United Nations and the Situation in the Former Yugoslavia.* – New York, 1994/1995.
- United Nations, Department of Public Information, *The United Nations and the Situation in the Former Yuogoslavia: Resolutions of the Security Council and Statements by its President, 25 September 1991 – 28 April 1995.* – New York, 1995.

LITERATUUR

- United Nations, Department of Public Information, *Yearbook of the United Nations*, 1991. Vol. 45. – Dordrecht/Boston/London, 1992.
- United Nations, Department of Public Information, *Yearbook of the United Nations*, 1992. Vol. 46. – Dordrecht/Boston/London, 1993.
- United Nations, Department of Public Information, *Yearbook of the United Nations*, 1993. Vol. 47. – Dordrecht/Boston/London, 1994.
- United Nations, Department of Public Information, *Yearbook of the United Nations*, 1994. Vol. 48. – Dordrecht/Boston/London, 1995.
- United Nations, Department of Public Information, *Yearbook of the United Nations*, 1995. Vol. 49. – Dordrecht/Boston/London, 1997.
- United Nations, General Assembly, *Report of the Expert Group to Conduct a Review of the Effective Operation and Functioning of the International Tribunal for the Former Yugoslavia and the International Criminal Tribunal for Rwanda*. – United Nations, A/54/634, 22 november 1999.
- United Nations Association of the United States of America, *Partners for Peace: Strengthening Collective Security for the 21st Century*. – New York, 1992.
- United Nations High Commissioner for Refugees, *REturn, REconcile, REbuild: \$235.8 million to assist returnees, the internally displaced and war afflicted in the countries of former Yugoslavia*. – Uittr. uit: *United Nations Consolidated Inter-Agency Appeal for Bosnia and Herzegovina, Croatia, Federal Republic of Yugoslavia, Former Yugoslav Republic of Macedonia*, January-December 1997.
- United States Congress, Committee on Security and Cooperation in Europe, *The United Nations, NATO and the Former Yugoslavia, Hearing, 104th Congress, 1st Session*. – Washington D.C., 1995.
- United States, House of Representatives, Permanent Select Committee on Intelligence, Report No. 95-1795, *Annual Report by the Permanent Select Committee on Intelligence*, 1978.
- United States, House of Representatives, Permanent Select Committee on Intelligence, *Annual Report by the Permanent Select Committee on Intelligence*, 95th Congress, 2nd Session, 1978, p. 50.
- United States, House of Representatives, Subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on Foreign Affairs, *United States Policy toward Eastern Europe, 101st Congress, 2nd Session*. – Washington D.C., 1990.
- United States, House of Representatives, Subcommittee on International Operations of the Committee on Foreign Affairs, *United States Public Diplomacy in Eastern Europe and the Soviet Union, 102nd Congress, 1st Session*. – Washington D.C., 1991.
- United States, Marine Corps, Marine Corps Warfighting Publication (MCWP) 2-15.2, *Signals Intelligence*, June 1999.
- United States, Report No. 94-755, *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations With Respect to Intelligence Activities*, 94th Congress, 2nd Session, 1976, Book III.
- United States Senate, *The Ethnic Cleaning of Bosnia-Hercegovina: a Staf Report to the Committee on Foreign Relations, 102nd Congress, 2nd Session*. – Washington D.C., 1992.
- United States Senate, Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, *Civil Strife in Yugoslavia: the United States Response, 102nd Congress, 1st Session*. – Washington D.C., 1991.
- Urban, M., *UK Eyes Alpha: the Inside Story of British Intelligence*. – London, 1996.
- USAREUR Combat Intelligence Readiness Facility, *Tactics, Techniques and Procedures of Comabtants in Former Yugoslavia*. – 66th MI Bde, Augsburg, Germany, 1 August 1993.

V

- Vack K. (Hrsg), Komitee für Grundrechte und Demokratie, *Friedenspolitik mitten im Krieg: das Exempel Ex-Jugoslawien*. – Sensbachtal, 1996.
- Valk, G. de, *De BVD en Inlichtingenrapportages*. – Nijmegen, 1996.
- Välimäki, P., *Intelligence in Peace Support Operations*. – Helsinki, 2000.
- Védrine H., *Les cartes de la France à l'heure de la mondialisation*, Paris, 2000.
- Védrine, H., *Les mondes de Francois Mitterand: a l'Elysee 1981-1995*. – Paris, 1996.
- Veenhof, H, *Srebrenica: oorlogsdagboek van Piet Hein Both*. – Barneveld, 1995.
- Vermeulen, E.E.G., *Ooggetuigenis als bron van kennis voor journalist en historicus*. – Assen, 1984.

LITERATUUR

- Vertrekpunt Den Haag, *Deel 1 Rapport, Rapport van de TCBU*. – Den Haag 2000.
- Voet, C., *Hotel Sloboda: onderweg in Joegoslavië*. – Antwerpen/Baarn, 1994.
- Voet, C., *Oorlog in Joegoslavië: de achtergronden van een uitzichtloos conflict*. – z.pl., z.j.
- Vogelaar, A., et al., *Leiderschap in crisissomstandigheden: het functioneren van pelotons- en groepscommandanten bij het 12de bataljon van de Luchtmobiele Brigade in Bosnië*. – Breda, januari 1996.
- Vogelaar, A., et al., *Leiderschap in crisissomstandigheden: het functioneren van pelotons- en groepscommandanten in UNPROFOR*. – [Den Haag], [1997].
- Vogelaar, A.L.W., et al., *Leiderschap in crisissomstandigheden, deel 2: het functioneren van het pelotonskader bij de UNPROFOR-transporteenheden in Bosnië*. – Breda, oktober 1996 [research paper FMB. 96-36].
- Vogelaar, A.L.W., K.F. Muusse en J.H. Rovers (eds), *NL ARMS: Netherlands Annual Review of Military Studies 1998: The Commander's Responsibility in Difficult Circumstances*. – Breda, 1998.
- Voorhoeve, J.J.C., *Peace, Profits and Principles: a Study of Dutch Foreign Policy*. – Leiden, 1985.
- Vos, J., *Op het altaar van de Toren van Babel: besluitvorming in Nederland bij beschikbaarstelling en uitzending van militairen in VN-verband (1959-1979)*. – Rotterdam, 1998 [Doctoraal scriptie Maatschappijgeschiedenis Erasmus Universiteit].
- Vranić, S., *Breaking the Wall of Silence: the Voices of Raped Bosnia*. – Zagreb, 1996.
- Vries, G. de, et al., *Een continent of drift: opstellen over de veiligheid van Europa*. – Amsterdam, 1994.
- Vrijeme bescasca: genocid nad Bosnjacima krajem dvadesetog stoljeca*. – Zenica, 1994.
- Vučković, G., *Ethnic Cleavages and Conflict: the Sources of National Cohesion and Disintegration: the Case of Yugoslavia*. – Aldershot, 1997.
- Vukcevič, B.S., *Tito: Architect of Yugoslav Desintegration*. – New York, 1994.
- Vukadinović, R., *The Break-up of Yugoslavia: Threats and Challenges*. – The Hague, 1992.
- Vytiska, H., *Der Balkan-Dossier: der Aggressionskrieg in Ex-Jugoslawien – Perspektiven für die Zukunft*. – Wien, 1997.
- W
- Walker, J.K., *Status of Personnel, Use of Force, And International Law of Armed Conflict in the Context of New United Nations Peacekeeping Operations*. – Cambridge, Massachusetts, 27 april 1998 [dissertation Harvard Law School].
- Walker, M., *The President We Deserve: Bill Clinton: His Rise, Falls, and Comebacks*. – New York, 1996.
- Walsh, L.E., *Iran-Contra: the Final Report*. – New York, 1994.
- Walsum, P. van, *Verder met Nederland: de kritische terugblik van een topdiplomaat*. – Amsterdam, 2001.
- Walter, B.F. en J. Snyder (eds.), *Civil Wars, Insecurity and Intervention*. – New York, 1999.
- Wassink, A.T.M., *De logistieke verzorging van het Transportbataljon en het Dutchbat in het voormalige Joegoslavië: een onderzoek naar de logistieke verzorging van Nederlandse eenheden, die in het kader van een crisisbeheersingsoperatie van de Verenigde Naties uitgezonden zijn*. – Breda, december 1994. [afstudeerscriptie]
- Weber, M., *Politiek als beroep*. – Baarn/Kapellen, 1999.
- Weckbecker, A. en F. Hoffmeister, *Die Entwicklung der politischen Parteien im ehemaligen Jugoslawien*. – München, 1997.
- Weerdenburg, J. (red.), *Lessen uit Srebrenica: Nederland en internationale vredesmissies*. – Utrecht, 1998. [Deel 9801 in de Studium Generale reeks].
- Weine, S.M., *When History is a Nightmare: Lives and Memoires of Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina*. – New Jersey/London, 1999.
- Weiss, Th. G., *Military-Civilian Interactions: Intervening in Humanitarian Crises*. – New York, 1999.
- Weiss, Th. G. en Leon Gordiner, NGOs, *The UN & Global Governance*. – Boulder, 1996.
- Weithmann, M.W., *Brandhaard Balkan: achtergronden van het Joegoslavische conflict*. – Leiden, 1993.
- Wels, C.B., *Aloofness & Neutrality: Studies on Dutch Foreign Relations and Policy-making Institutions*. – Utrecht, 1982.
- Wentz, L. (ed.), *Lessons From Bosnia: The IFOR Experience*. – Vienna, 1997

LITERATUUR

- Wessels, D., Yoshihide Soeya en Masatsugu Naya, *Women in law: Sadako Ogata (1927-)*. – Westport, CT., 1996. [Institute of International Relations, Reprint Series, R-24]
- Westerman, F., *De brug over de Tara*. – Amsterdam, 1994.
- Westerman, F. en B. Rijs, *Srebrenica: het zwartste scenario*. – Amsterdam, 1997.
- Wettig, G. (Hrsg.), *Sicherheits- und Bedrohungsvorstellungen in Ostmitteleuropa*. – Köln, 1995.
- White, N.D., *Keeping the peace: the United Nations and the maintenance of international peace and security*. – Manchester, 1997.
- Whiteman, J. (ed.), *Peacekeeping and the UN Agencies*. – London, 1999.
- Whittaker, D.J., *United Nations in Action*. – London, 1995.
- Wicker, H.-R. (ed.), *Rethinking Nationalism and Ethnicity: the Struggle for Meaning and Order in Europe*. – Oxford, 1997.
- Wielenga, F., *Van vijand tot bondgenoot: Nederland en Duitsland na 1945*. – Amsterdam, 1999.
- Wijk, R. de, *NATO on the Brink of the New Millennium: the Battle for Concensus*. – London, 1997.
- Wijk, R. de, *Pyrrhus in Kosovo. Hoe het Westen de oorlog niet kon winnen en zelfs bijna verloor*. – Amsterdam, 2000.
- Wijnaendts, H., *Joegoslavische kroniek: juli 1991 – augustus 1992*. – Amsterdam, 1994.
- Willemse, D.R., *Joegoslavië in beeld: het beeld van de verslaglegging van de oorlog in het voormalig Joegoslavië op de Nederlandse televisie*. – Utrecht, 1993 [doctoraalscriptie Theater/Film- en Televisiewetenschap, Universiteit Utrecht]
- Williams, F., R.E. Rice en E.M. Rogers, *Research Methods and the New Media*. – New York, 1988 [Serie in Communication Technology and Society].
- Williams, J., *Legitimacy in International Relations and the Rise and Fall of Yugoslavia*. – Basingstoke/London, 1998.
- Williams, P. en N. Cigar, *Ratni zlocini I pojedinačna odgovornost: dovoljno dokaza za podizanje optuznice protiv Slobodana Milosevica*. – Sarajevo, 1998.
- Wind, O. van der (rapporteur), *Rapport gebaseerd op de debriefing Srebrenica*. – Assen, 1995.
- Wolberink, M., *Luchtmobiel naar Bosnië: een onderzoek naar de Nederlandse politiek-bestuurlijke besluitvorming rond de uitzending van het eerste bataljon Luchtmobiele brigade naar Bosnië-Herzegovina*. – Rotterdam, mei 1995. [doctoraalscriptie bestuurskunde Erasmus Universiteit Rotterdam]
- Wolf, E.D., ‘Slechts enkelen waren helden’: *Dutchbat, media en meningen: de kritiek op het Nederlandse bataljon na de val van de enclave Srebrenica*. – Groningen, 1997 [doctoraal scriptie Rijksuniversiteit Groningen].
- Wolfsfeld, G., *Media and political conflict: News from the Middle East*. – Cambridge, 1997.
- Wongergem, G., *Je komt anders terug: aantekeningen uit het dagboek van een VN-waarnemer in Sarajevo en Kostajnica (sector Noord)*. – Amsterdam, 1993.
- Woodhouse, T., R. Bruce en M.Dando (eds.), *Peacekeeping and Peacemaking: Towards Effective Intervention in Post-Cold War Conflicts*. – London, 1998.
- Woodward, B., *The Choice: how Clinton won*. – New York, 1997.
- Woodward, S.L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After The Cold War*. – Washington D.C., 1995.
- Woolsey, R.J., *Partners for Peace: Strengthening Collective Security for the 21st Century: a Report of the Global Policy Project The United Nations Association of the United States of America*. – New York, 1992.
- Wijnaendts, H., *Joegoslavië kroniek: juli 1991-augustus 1992*. – Amsterdam, 1993.
- Wijnaendts, H., *L'engrenage: Chroniques yougoslaves, juillet 1991-août 1992*. – Paris, 1993.
- Y
- Yost, D.S., *NATO Transformed: the Alliances New Roles in International Security*. – Washington D.C., 1998.
- Yow, V.R., *Recording Oral History: a Practical Guide for Social Scientists*. – Thousand Oaks, Ca, 1994.
- Yugoslavia Army Area Handbook*. – [1993] [gopher://gopher.umsl.edu/11/library/govdocs/armyahbs/aahbz].

LITERATUUR

Z

Zabkar, A., *Analyses of the conflict in former Yugoslavia*. – Wien, 1994.

Zabkar, A., *The drama in former Yugoslavia: the beginning of the end or the end of the beginning?*. – Wien, z.j.

Zametica, J., *The Yugoslav Conflict*, z.pl., 1992.

Zartman, I.W. en J.L. Rasmussen (eds.), *Peacemaking in International Conflict: Methods & Techniques*. – Washington D.C., 1997.

Zečević, B., *The Uprooting: a Dossier of the Croatian Genocide Policy Against the Serbs*. – London, 1992.

Zeitler, K.P., *Deutschlands Rolle bei der völkerrechtlichen Anerkennung der Republik Kroatien: unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Außenministers Genscher*. – Marburg, 2000.

Ziga, J. (ed.), *Dokumenti o zlocinima u Srebrenici: (fotografije u faksimili)*. – Sarajevo, 1997.

Žilić, M., *Tuzla od Izbora do Agresije*. – Sarajevo, 2001.

Zimmermann, W., *Origins of a catastrophe: Yugoslavia and its destroyers: America's last ambassador tells what happened and why*. – New York, 1996.

Zolling, H. en Höhne, H., *Pullach intern*. – Hamburg, 1970.

Zülch, T., (hrsg.), *'Ethische Säuberung': Völkermord für 'Grosserbien': eine Dokumentation der Gesellschaft für bedrohte Völker*. – Hamburg, [1993].

Zulfikarpašić, A., *The Bosniak*. – London, 1998 [1996].

LITERATUUR

Periodieken

- 'CSCE members increasingly divided over Yugoslavia', *Agence France Presse*, 3 juli 1991.
- 'France calls for EC meeting on Yugoslavia', *Agence France Presse*, 3 juli 1991.
- 'Slovenia appeals to EC as deadline passes', *Agence France Presse*, 30 juni 1991.
- SR-71 Blackbird back in business, *Air Combat Command News*, 24/01/97.
- 'Les Avions-Espions Francais Gabriel et Sarigue', *Air & Cosmos/Aviation International*, No. 1460, 21-27/02/94.
- 'Overwerk voor de Dragon Lady', *Armex* (1997) 3, pp. 22-25.
- 'Bosnia Underscores Intelligence Gaps', *Aviation Week & Space Technology*, Vol. 142 (1995) 12, p. 56.
- 'French Support Bosnian ELINT Ops', *Aviation Week & Space Technology*, 14/08/95.
- 'Other reports on Bosnia-Herzegovina: Different goals of three parties in Bosnia-Herzegovina', *BBC*, 11 juli 1991.
- 'Round table on G7 meeting and the Yugoslav problem', *BBC*, 16 juli 1991.
- 'President Tudjman's Speech Proclaiming the Independence of Croatia', *BBC*, 27 juni 1991.
- 'Campaign Against Militarism', *Briefing* (1994) 4, p. 3.
- 'Multinationaal optreden: politieke slogan of geloofwaardige realiteit?', *Carré* 14 (1991) 7/8, pp. 5-6.
- 'Belangenverenigingen bezoeken UNPROFOR', *Carré* 15 (1992) 12, pp. 30-33.
- 'Verzekeringen bij uitzending voor vredesoperaties', *Carré* 15 (1992) 4, p. 32.
- Toespraak minister Ter Beek op 31 maart 1992 [+ reactie NOV]', *Carré* 15 (1992) 5, pp. 23-25
- 'Welke vrijheid verdedigen wij?', *Carré* 15 (1992) 6, p. 22.
- 'Intelligence and policy: What is constant? What is changing?', *Commentary*, (1994) 45 (June).
- 'Litouwse pers in opmars: Oost-Europa weer in beeld', *De Journalist* 42 (1991) 4, pp. 16-21.
- 'Defensie blaast journalisten-trainingen', *De Journalist* 45 (1994) 16, p. 32.
- 'Landelijke dagbladen niet bij leger in Bosnië', *De Journalist* 45 (1994) 3, p. 31.
- 'Weinig steun voor Bosnische media', *De Journalist* 46 (1995) 14, p. 11.
- 'Belangrijk nieuws', *De Journalist* 46 (1995) 3, p. 7.
- 'Fact Sheet: Secretary Baker Visits Yugoslavia and Albania', *Department of State Dispatch*, 1 juli 1991.
- 'Vrouwen voor de vrede', *Dien* 11 (1996) 1, pp. 4-5.
- 'Dokumente zum Konflikt im ehemaligen Jugoslawien', *Europa Archiv* 48 (1993) 7, pp. D143-D164.
- 'Yugoslav test for Europe', *Financial Times*, 1 juli 1991.
- 'Sectie Lessons Learned Operationele Staf BLS', *INTEL Publicatie* nr. 3, december 1998.
- 'The use of air strikes to support UNPROFOR operations, S/1994/50, 18 January 1994, letter from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council', *International Peacekeeping* vol. 1 (1994) (January-February), pp. 34-35.
- 'Recent Developments Regarding UNPROFOR: Decisions on the protection of safe areas taken at the Meeting of the North Atlantic Council on 22nd April 1994', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) (March-May), pp. 69-70.
- 'The use of air strikes to support UNPROFOR operations, Letter dated 28 January 1994 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council S/1994/94', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) 1, p. 34.
- 'The use of air strikes to support UNPROFOR operations, Letter dated 18 January 1994 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council S/1994/50', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) 1, p. 35.
- 'The use of air strikes to support UNPROFOR operations, Annex Letter dated 6 February 1994 from the Secretary-General addressed to the Secretary-General of the North Atlantic Treaty Organization (NATO)', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) 1, p. 36.
- 'The use of air strikes to support UNPROFOR operations, Decisions taken at the Meeting of the North Atlantic Council on 9th February 1994', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) 1, p. 36.
- 'The use of air strikes to support UNPROFOR operations, Letter dated 6 February 1994 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council S/1994/131', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) 1, p. 36.

LITERATUUR

- 'The Army of Bosnia and Herzegovina', *Jane's Intelligence Review*, February 1993.
- 'Sectie Lessons Learned Operationele Staf BLS', *Lessons learned & Commandovoering voormalig Joegoslavië Publicatie*, nr. 1, december 1998.
- 'Ik doe gewoon mijn werk: interview met Jan Gmelich Meijling', *Liberaal Reveil* 38 (1997) 6, pp. 246-248.
- 'Veteranen van 'goede' en 'foute' missies', *Militaire Spectator* 169 (2000) 5, pp. 231-240.
- 'Naval Security Group Sailors of the Year', *NCVA Cryptolog*, Summer 1997.
- 'Met de blik naar het Oosten. Nadenken over de Nederlandse hulpverlening aan Midden- en Oost-Europa', *Oost-Europa Verkenningen* (1995) 139, pp. 3-15.
- 'Oosteuropese behoeften versus Westeuropese belangen. Het hoe en waarom van de Nederlandse hulpverlening aan Oost-Europa', *Oost-Europa Verkenningen* (1991) 113, pp. 3-16.
- 'Leiden maakt plaats voor vluchtelingen: Twee asielzoekers op duizend inwoners: is dat te veel gevraagd?', *PRO* 1 (1992) 2, pp. 8-11.
- 'De VN in de nieuwe wereldorde', *PRO* 3 (1994) 2, p. 25.
- 'U.S. Electronic Espionage: A Memoir', *Ramparts*, August 1972.
- 'Sketches of Key Figures in Yugoslavia', *The Associated Press*, 1 juli 1991.
- 'Het leger als hoeksteen van de Nieuwe Wereldorde: na het einde van de Koude Oorlog', *Tribune* 27 (1991) 14, pp. 4-5.
- A.
- Aanen, D., 'Ondoordachte of doorwrochte visie?: PvdA komt met plan voor krijgsmacht', *CD/Actueel* 19 (1999) (25 september), p. 16.
- Abeelen, A.J.M. van, 'De juiste wapens?: De kwestie '.50' andermaal beschouwd', *Carré* 18 (1995) 5, pp. 22-23.
- Abizaid, J.P., 'Lessons for Peacekeepers', *Military Review* (1993) (March), pp. 11-19.
- Acke, A., 'Veilige zones', *Zoeklicht Viermaandelijks tijdschrift voor Internationaal Humanitair recht* 6 (1997) 17, pp. 4-8.
- Adviesraad Vrede en Veiligheid, 'Verloren onschuld: Nederland en VN-operaties', Den Haag 1996.
- Adviesraad Vrede en Veiligheid, 'Wat is de vrede ons waard?', Den Haag 1996.
- Adviesraad Vrede en Veiligheid, 'Nederlandse deelname aan de IFOR', Zienswijze van de AVV Den Haag 1995.
- Agee, C.A., 'Joint Stars in Bosnia: Too Much Data – Too Little Intel?', *Military Intelligence* (1996) 22, pp. 6-10.
- Agee, C.A., 'Too Much Data – Too Little Intel?', *Military Intelligence Professional Bulletin*, January-March 1999+C23.
- Aid, M., *The Time of Troubles: the US National Security Agency in the Twenty-First Century*, Intelligence and National Security, Vol. 15 (2000) 3.
- Akashi, Y., 'Searching for the Solution of Crisis in ex-Yugoslavia', *Review of International Affairs* Vol. 46 (1995) 1035-1036, pp. 20-23.
- Akashi, Y., 'The Limits of UN Diplomacy and the Future of Conflict Mediation', *Survival*, Vol. 37 (1995-96) 4, pp. 83-98.
- Akkerman, H. en M. Meijer, 'Sceptis over slagen vredesinitiatieven: oorlog in ex-Joegoslavië', *CD/Actueel* 15 (1995) (26 augustus), pp. 4-5.
- Ali, R. & L. Lifschultz, 'Why Bosnia?', *Third World Quarterly* 15 (1994) 3, pp. 367-401.
- Allin, D.H., 'Can Containment Work Again?', *Survival*, Vol. 37 (1995) 1, pp. 53-65.
- Alting von Geusau, J., 'Joegoslavië: waar blijven wij?', *CD/Actueel* 13 (1993) (11 december), p. 16.
- Ambaum, J.M., 'Do you want to talk about it? Psychological Support in Operational Conditions', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 163-179.
- Amnesty International, 'An Unknown Destination: 'Disappeared' in former Yugoslavia', *Amnesty International* (1995) (September).
- Amnesty International, 'An Unknown Destination: 'Disappeared' in former Yugoslavia', *Amnesty International Fact Sheets*, October 1995.

LITERATUUR

- Amnesty International, 'Destination Unknown: 'Disappeared' in former Yugoslavia', Recommendations, *Amnesty International Fact Sheets*, October 1995.
- Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina, 'To bury my brothers bones', *Amnesty International* July 1996.
- Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina: the International Community's Responsibility to Ensure Human Rights', *Amnesty International*, June 1996.
- Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina: Gross abuses of basic human rights', Amnesty International, October 1992.
- Amnesty International, 'Bosnia-Herzegovina: The Missing of Srebrenica', *Amnesty International*, October 1995.
- Amnesty International, 'Verdwijningen in voormalig Joegoslavië', *Medisch Contact* 50 (1995) 42, p. 1330.
- Andreatta, F., 'The Bosnian War and the New World Order: Failure and Success of International Intervention', <http://www.eu.int/institute/occasion/1andreat.htm>.
- Andrejevich, M., 'Het verval van Servië. De toenemende polarisatie in de Servische politiek', *Oost-Europa Verkenningen* (1993) 129, pp. 3-14.7
- Andrejevich, M., 'The Radicalization of Serbian Politics', *RFE/RL Research Report*, Vol. 2 (1993) 13, pp. 14-24.
- Andrejevich, M., 'What Future for Serbia?', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1 (1992) 50, pp. 7-17.
- Andrew, C., 'Conclusion: An Agenda for Future Research', *Intelligence and National Security*, Vol. 12 (1997) 1, p. 228.
- Angenent, W.J., 'Out of area: een Korps Verificateus of Militair Waarnemers?', *Carré* 14 (1991) 1, pp. 20-21.
- Angenent, W.J., 'Hoe mobiel is luchtmobiel?', *Carré* 16 (1993) 12, pp. 17-19.
- Angenent, W.J., 'Luchtmobiel in de Balkan?', *Carré* 17 (1994) 3, pp. 14-15.
- Angenent, W.J., 'Een verkenning van 185 jaar Nederlandse militaire ethiek: over militaire ethiek', *Carré* 23 (2000) 1, pp. 32-37.
- Anon., 'Die Lichte einer verleumdeten Stadt: Ein Tag in Srebrenica', *Balkan Press* (3/12 August 1996), pp. 4-5.
- Anon., 'Srebrenica: 'Ein Schleier des Schweigens': Die in den bosnische MeDien und in der bosnischen Öffentlichkeit ausgetragene Debatte um die Schuld am Fall der Enklave Srebrenica verschärft sich', *Balkan Press* (5/02 September 1996), pp. 7-9.
- Anon., 'Im serbische Bergwerk Trepča keine vermisten aus Srebrenica', *Balkan Press* (9/12 Oktober 1996) 9.
- Anon., 'Berichten van Dutchbat III: Dagje stappen met Charlie', *Falcon* (1995) (maart), pp. 18-19.
- Anon., 'Deze oefening kunnen we nog fouten maken, daarna kunnen we ons die niet meer permitteren', *Falcon* (december 1994), pp. 12-13.
- Anon., 'Generaal Brinkman even terug op het nest: "Peace-keeping formule maximaal opgerekt"', *Falcon* (december 1995), p.3.
- Anon., 'Dutchbat III begint taak in Srebrenica-enclave', *Falcon* (februari 1995), pp. 8-9.
- Anon., 'Terugkeer 13e; een groot feest', *Falcon* (juli/augustus 1995), pp. 2-5.
- Anon., 'Geïsoleerd op OP Alfa: Charlie dopt eigen boontjes', *Falcon* (juni 1994), pp. 12-15.
- Anon., "'Er zijn van die dagen. . .'", *Falcon* (juni 1995), pp. 12-13.
- Anon., 'Ghost Flight in Bosnië', *Falcon* (mei 1994), pp. 14-15.
- Anon., 'Iets om tevreden over te zijn', *Falcon* (mei 1995), pp. 12-13.
- Anon., 'Een zondagmiddag in Srebrenica: *Survival*, vnzige hindernissen en lol', *Falcon* (november 1994), p.11.
- Anon., 'Zwangere vrouwen en vliegende generaals', *Falcon* (september 1994), pp. 14-15.
- Anon., 'C-Compagnie sluit weg af', *Falcon Buddy Bulletin* (april 1994), p.4.
- Anon., 'Commandant Dutchbat 3: "Minder plezierige omstandigheden brengen mensen dichterbij"', *Falcon Buddy Bulletin* (mei 1995), pp. 3-5.
- Anon., 'Te gast bij de observatieposten Alfa, Echo en Mike', *Falcon Buddy Bulletin* (november 1994), p. 7.
- Anon., 'Stof, modder en blauwe bonen: Blauwe baretten in Bosnië krijgen lesje in geduld en nederigheid', *Legerkoerier* (1995) 4, pp. 14-19.

LITERATUUR

- Anon., 'Srebrenica revisited', *Militaire Spectator* 165 (1996), pp. 50-51.
- Anon., 'Yugoslav Crisis: End-of-year cease-fire signed, further negotiations urged', *UN Chronicle*, March 1995 30-34.
- Anon., 'Off Hot: Eerste Live CAS-missie Nederlandse F-16's', *Vliegende Hollander* 51 (juli-augustus 1995) 6-7.
- Anon., 'Blue sword over Bosnia', *World Air Power* 19 (Winter 1994) 18-25.
- Antić, Z., 'The Danger of Increasing Serbian Nationalism', *Radio Free Europe Research*, RAD background report/63 (Yugoslavia), 24/03/83.
- Antić, Z., 'Yugoslav Officials Concerned about Pan-Islamic Nationalism', *Radio Free Europe Research*, RAD background report/64 (Yugoslavia), 24/03/82.
- Arday, L., 'Der historische Hintergrund der Krise im ehemaligen Jugoslawien', *Aussenpolitik* 44 (1993) 3, pp. 253-260.
- Armex (redactie), 'Succes van hervormingen in Moskou vitaal voor de veiligheid van West-Europa', *ARMEX* interview met generaal John Shalikhavili, Geallieerd Opperbevelhebber in Europa', *Armex* 77 (1993) 5, pp. 21-23.
- Armex (redactie), 'Militair element rampenbestrijding tot het minimale gereduceerd', *Armex* 77 (1993) 6, pp. 28-32.
- Armex (redactie), 'De Nederlandse krijgsmacht "nieuwe stijl": Kanttekeningen bij de Prioriteitennota "een andere wereld een andere defensie" van de Koninklijke Nederlandse Vereniging Ons Leger', *Armex* 77 (1993) 6, pp. 6-9.
- Arnold, H., 'Der Balkan-Krieg und die Vereinten Nationen', *Europa Archiv* 48 (1993) 2, pp. 33-40.
- Ash, L.N., 'Wilderness Guide: Providing Intelligence for the Commander in Bosnia', *A Paper submitted to the Faculty of the Naval War College*, 6 March 1996.
- Ash, T.G., 'Bosnia in Our Future', *The New York Review of Books*, 21 december 1995, pp. 27-31.
- Ashton, B., 'Making Peace Agreements Work: United Nations Experience in the Former Yugoslavia', *Cornell International Law Journal*, Vol. 30 (1997) 3, pp. 770-788.
- Assembly of Western European Union, 'Report submitted on behalf of the Political Committee by Mr. Goerens, Rapporteur: "Europe and the crises in former Yugoslavia"', *Document* 1342, 6 November 1992.
- Axt, H.-J., 'Hat Genscher Jugoslawien entzweit?: Mythen und Fakten zur Aussenpolitik des vereinten Deutschlands', *Europa Archiv* 48 (1993) 12, pp. 351-360.
- B.
- Baach, W., 'Die letzte Chance?: Die Frühjahrstagung der NATO und das Dilemma westlicher Bosnienpolitik', *Truppenpraxis/Wehrausbildung* (7/1995) 436-437; 502-504.
- Baal, A.P.P.M. van, 'Diplomacy in a violent environment', *Mars in Cathedra* (april 1995) 2939-2942.
- Baal, A.P.P.M. van, 'Logistieke aspecten tijdens de operationele taakuitvoering in internationaal verband', *Beheersing en flexibiliteit: een noodzaak voor militaire logistiek*, *Logistiek Symposium DMKL*, 8 december 1994.
- Baal, A.P.P.M. van, 'Preparation and Training for Peace Support Operations', *Paper presented at the Anglo-Dutch Peace Support Seminar*, Netherlands Defence College, Rijswijk, 7 oktober 1996.
- Baal, A.P.P.M. van, 'Crisisbeheersing: "een civiel-militaire expeditie"?!', *Carré* 21 (1998) 10, pp. 10-15.
- Baal, A.P.P.M. van en Dekker, M.P., 'De KL in verandering: een tussenstand', *Militaire Spectator* 165 (1996), pp. 313-319.
- Baalen, J.C. van, 'In wederzijds belang: Partijpolitieke samenwerking met Oost-Europa voor VVD geen vrijblijvende zaak', *Liberaal Reveil* 34 (1993) 4, pp. 165-175.
- Baarda, Th.A. van, 'Militaire begeleiding van humanitaire hulp', *Transactie* 22 (1993) 1, pp. 11-27.
- Baartman, T., 'Opleiden en trainen 11 Luchtmobiele Brigade', *Armex* 79 (1995) 7/8, pp. 10-12.
- Baartman, T., 'Conceptueel gereedschap voor vredesondersteunende operaties', *Carré* 21 (1998) 6, pp. 22-25.
- Babuna, A., 'Zur Entwicklung der nationalen Identität der bosnischen Muslime', *Osteuropa*, 46 (1996) 4, pp. 331-342.

LITERATUUR

- Bache, M. and B. Hommelgaard, 'Danish UN Soldiers: Experiences and Stress Reactions', *Defence Centre for Leadership*, September 1994.
- Baehr, P.R., 'Kan Annan de Naties Verenigen?', *Internationale Spectator* 51 (1997) 2, pp. 53-54.
- Baeten, P.J.R., 'Tussen defensienota en prioriteitennota: de toekomst van de Nederlandse krijgsmacht'. *Bewerking toespraak voor NGIZ minister van Defensie A.L. ter Beek, LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 33, pp. 9-13.
- Baev, J., 'US Intelligence Community Estimates on Yugoslavia (1948-1991)', *National Security and the Future*, Vol. 1 (2000) 1, pp. 95-106.
- Bais, C., 'De grootste vredesoperatie in de geschiedenis van de VN: scheidsrechter in Cambodja', *PRO* 2 (1993) 9, pp. 26-33.
- Bais, K., 'Commando in Srebrenica: "We zaten met onze snufferds op de Serviërs"', *De Opmaat* 5 (1999) 1, pp. 4-6.
- Bais, K., 'De eerste commandant van Srebrenica: "We waren slechts uitstel aan het genereren"', *De Opmaat* 5 (1999) 4, pp. 4-6.
- Baker, K.M., 'Operation Joint Endeavor: Joint Stars in the Balkans', *Military Intelligence* (October-December 1996), pp. 27-29.
- Bakic-Hayden, M., 'Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia', *Slavic Review* Vol. 54 (1995) 4, pp. 917-931.
- Bakic-Hayden, M. en R.M. Hayden, 'Orientalist Variations on the Theme "Balkans": symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics', *Slavic Review*, Vol. 51 (1992) 1, pp. 1-15.
- Bakker, E., 'Minderheden en conflicten in Centraal- en Oost-Europa', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1998: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1998. [cahier 75], pp. 71-91.
- Bakker, E., 'Scheuren in de etnische kaart: De burgeroorlog en de volkerenspreiding in Bosnië-Herzegovina', *Oost-Europa* V (1994) 133, pp. 30-39.
- Bakker, S., 'Liberale oppositie in Bosnië verdient steun', *Democraat* 29 (1996) 5, p. 20.
- Balemans, E.R.M., 'Een nieuwe militair-politieke orde: doos van Pandora?', *Liberaal Reveil* 34 (1993) 4, pp. 119-126.
- Balemans, E.R.M., 'Humanitaire interventies: realisme, idealisme of avonturisme', *Liberaal Reveil* 37 (1996) 3, pp. 120-126.
- Balemans, E.R.M. en G.A. van der List, 'Een straatvechter moet je nooit zijn': interview met Joris Voorhoeve, *Liberaal Reveil* 37 (1996) 4, pp. 171-176.
- Ballast, J., 'Het Belgrado-akkoord in perspectief: Regionale oplossing voor een internationaal dilemma', *Internationale Spectator* 50 (1996) 12 (december), pp. 584-589.
- Ballast, J., 'Operatie storm: Het Kroatische slotoffensief tegen de Republiek van de Servische Krajina', *Militaire Spectator* 165 (1996), pp. 58-66.
- Banac, I., 'Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia', *American Historical review*, Vol. 97 (1992) 4, pp. 1084-1104.
- Banac, I., 'The Fearful Asymmetry of War: the Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise', *Daedalus*, Vol. 121 (1992) 2, pp. 141-174.
- Banier, De, (redactie), 'Oorlog op de Balkan heeft ook gevolgen voor Nederland', *De Banier* (1992) (3 september), pp. 6-7.
- Banier, De, (redactie), 'Parlementair Logboek: Joegoslavië', *De Banier* (1993) (25 maart), pp. 10-11.
- Banier, De, (redactie), 'Parlementair Logboek: Vliegende wereldbrigade', *De Banier* (1994) (27 oktober), pp. 10-11.
- Banier, De, (redactie), 'Parlementair logboek: Bosnië', *De Banier* (1994) (3 maart), pp. 6-7.
- Banier, De, (redactie), 'Defensie in de verdediging', *De Banier* (1994) (8 december), p. 7.
- Banier, De, (redactie), 'Nederland in Bosnië op tweesprong', *De Banier* (1995) (15 juni), p. 7.
- Banier, De, (redactie), 'Parlementair logboek: Srebrenica', *De Banier* (1995) (7 september), pp. 12-13.
- Banier, De, (redactie), '50 jaar een reus op lemen voeten', *De Banier* (1997) (20 maart), pp. 16-17.
- Barendrecht, B.C., 'Het bedrijfsdenken bij de Klu', *Carré* 18 (1995) 9, p. 21.
- Barkey, B. D., 'Bosnia: A Question of Intervention', *Strategic Review* (1993) (Fall), pp. 48-59.

LITERATUUR

- Barrett, J., 'Regional Peacekeeping Arrangements and NATO', in Gilman, Ernest and Herold, Detlef E., eds., *Peacekeeping Challenges to Euro-Atlantic Security Rome: NATO Defense College Monograph Series No. 2*, 1994, pp. 41-55.
- Bartone, P.T. en M.A. Vaitkus, 'Stress, Cohesion and Morale in Peacekeeping Operations', *U.S. Army Medical Research Unit-Europe* 1995.
- Bass, W., 'The triage of Dayton', *Foreign Affairs* 77 (1998) 5, pp. 95-108.
- Bassiouni, C. and Committee, 'United Nations Commission of Experts Report on Grave Breaches of the Geneva Conventions and Other Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia', New York 1994.
- Bassiouni, M. C. and T.J. Dimitroff, 'Peace Without Justice?', *Transition* 1 (1995) 20, pp. 13-15.
- Bassiouni, M. C. and T.J. Dimitroff, 'Report on the Historical Background of the Civil War in the Former Yugoslavia', *United Nations Office at Geneva* March 1994.
- Bassiouni, M.C., 'Former Yugoslavia: Investigating Violations of International Humanitarian Law and Establishing an International Criminal Tribunal', *Security Dialogue* 25 (1994) 4, pp. 409-423.
- Bastiaans, G.J.M., 'De 11 Luchtmobile Brigade', *Armex* 79 (1995) 7/8, pp. 8-9.
- Bata, J., 'Serbiens geheime Auslandskontakte', *Aussenpolitik* 44 (1993) 4, pp. 373-382.
- Bataković, D.T., 'La crise Yougoslavie: Les aspects historiques', *Balkan Studies* Vol. 32 (1992) 2, pp. 275-292.
- Bataković, D.T., 'The National Integration of the Serbs and Croats: a Comparative Analysis', *Dialogue* (1994) 7/8, pp. 5-13, <http://www.bglink.com/bgpersonal/batakovic/national.html>
- Baudet, F. & A. de Baets, 'Het geheugen op spitsroeden', *Feit & Fictie* 4 (1999) 3, pp. 100-111.
- Bax, M., 'De doden van Surmanci. De locale bronnen van 'de oorlog' in Bosnië-Herzegovina', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23 (1996) 2, pp. 316-330.
- Bayer, M., 'De noodzaak van een doctrine voor humanitaire interventie', *Alert* (1991) 10, pp. 5-6.
- Bebler, A., 'Yugoslavia's Variety of Communist Federalism and Her Demise', *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 26 (1993) 1, pp. 72-86
- Bebler, A., 'Das Schicksal des kommunistischen Föderalismus: Sowjetunion, Tschechoslowakei und Jugoslawien im Vergleich', *Europa Archiv* 47 (1992) 13, pp. 375-386.
- Bebler, A., 'Der Untergang des jugoslawischen Modells des föderalistischen Kommunismus', *Europäische Rundschau* (1992) 3, pp. 3-20.
- Beek, L. van, 'Bezoek Dutchbat-II', *Falcon Buddy Bulletin* (december 1994), pp. 2-3.
- Beekman, J.W., 'EG-waarnemers in het voormalige Joegoslavië: de juridische aspecten', *Carré* 15 (1993) 10, pp. 6-9.
- Beekman, J.W., 'De perceptie van de waarheid (I): Militaire en humanitaire samenwerking in VN-verband', *Militaire Spectator* 165 (1996) 7, pp. 287-293.
- Beekman, J.W., 'De perceptie van de waarheid (II): Militaire en humanitaire samenwerking in VN-verband', *Militaire Spectator* 165 (1996) 8, pp. 329-337.
- Beekman, J.W. en J.A.C. de Rooter en R.H. Sandee, 'Militaire bestuurskunde: Deel II: VN-praktijk (en) bij UNPROFOR', *Carré* 19 (1996) 7/8, pp. 8-14.
- Beigbeder, Y., 'The World Health Organization and Peacekeeping', *International Peacekeeping*, Vol. 5 (1998) 4, pp. 31-48.
- Bell-Fialkoff, A., 'A Brief History of Ethnic Cleansing', *Foreign Affairs* 72 (1993) 3, pp. 110-121.
- Belt, H. van de, 'Eenzaam op Foxtrot', *Falcon Buddy Bulletin* (april 1994), p. 3.
- Belt, H. van de, 'Bravo-cie goes Srebrenica', *Falcon Buddy Bulletin* (maart 1994), pp. 1-2.
- Benard, Ch., 'Rape as Terror: The Case of Bosnia', *Terrorism and Political Violence* 6 (Spring 1994), pp. 29-43.
- Bendini, R.F., 'The Use of Military Force in United Nations Peacekeeping Operations', *U.S. Army War College*, Carlisle Barracks PA 1998.
- Berdal, M.R., 'Whither UN Peacekeeping?', *Adelphi Paper*, No. 281, October 1993, passim.
- Berdal, M.R., 'Peacekeeping, Enforcement: Where Do We Go From Here?' *Maintien de la paix de 1815 à aujourd'hui = Peacekeeping 1815 to today*, XXIst Colloquium of the International Commission of Military History 1995, pp. 566-578.

LITERATUUR

- Berdal, M.R., 'Beyond Peacekeeping?: Reflections on the Evolution of International Peacekeeping After the Cold War', *Mars in Cathedra* (september 1995) 2943-2952.
- Berdal, M.R., 'Fateful Encounter: The United States and UN Peacekeeping', *Survival* 36 (1994), pp. 30-50.
- Berg, C. van den, et. al., 'Verslag eerste werkconferentie Leiderschap bij crisisbeheersingsoperaties, 29 maart 1996', *Faculteit Militaire Bedrijfskunde KMA*. 29 maart 1996'.
- Berg, J. van den, 'Scandinavische landen vormen samen een VN-macht', *Armex* 78 (1994) 9, pp. 12-12
- Berg, J. van den, 'Wapenarsenaal in Joegoslavië', *Armex* 80 (1996) 10, pp. 10-11
- Bergen, L.F.J.M. van, 'Vraagtekens bij het nut van oorlog voor de geneeskunde', *Militaire Spectator* 166 (1997) 11, pp. 533-540
- Berghorst, D., 'Very good news. De besluitvorming over de uitzending van een luchtmobiel bataljon naar Bosnië-Herzegovina. *Doctoraalscriptie VU Amsterdam*', 1995
- Berghorst, D., "'Een eervolle niet eenvoudige, maar uitvoerbare opdracht", De uitzending van Dutchbat naar Srebrenica', *Atlantisch Perspectief* 20 (1996) 2, pp. 8-11.
- Berghorst, D., 'Politieke dovemansoren en Dutchbat', *Idee* 16 (1995) (december), pp. 11-12.
- Berkhof, G.C., 'Boekbespreking: Frontsoldaat in de politiek: Bespreking van Joris Voorhoeve, Labiele vrede', *Liberaal Reveil* 37 (1996) 1, pp. 39-40.
- Berkhof, G.C., 'Het afscheidsschot van een bevelhebber: Bespreking van H.A. Couzy, Mijn jaren als bevelhebber', *Liberaal Reveil* 37 (1996) 5, pp. 214-216.
- Berkhof, R. van den, 'Leven met rampen: Geneeskundige hulpverlening bij rampen efficiënter en effectiever', *Medisch Contact* 50 (1995) 41, pp. 1303-1304.
- Berkowitz, B., 'Intelligence Reform, The Third Act', *Orbis, a Journal of World Affairs Vol. 45* (2001) 1, pp. 152-161.
- Berkowitz, B. D., 'Rules of Engagement for U.N. Peacekeeping Forces in Bosnia', *Orbis* (1994) (Fall), pp. 635-645.
- Berlijn, D.L., 'Operatie Deny Flight; Verslag van het eerste detachement in Villafranca', *Militaire Spectator* 164 (1994), pp. 433-437.
- Berlijn, D.L. en F.H. Meulman, 'Air Power in vredes- en humanitaire operaties', *Militaire Spectator* 165 (1996), pp. 446-451.
- Berlijn, P.C., 'There's no time like 'on station time'', *Carré* 18 (1995) 4, pp. 8-12
- Bertholee, R.A.C. en H. Leijh, 'Total force: geen wondermiddel', *Carré* 17 (1994) 12, pp. 24-28
- Betram, Ch., 'Multilateral Diplomacy and Conflict Resolution', *Survival* Vol. 37 (1995-96) 4, pp. 65-82
- Bettati, M., 'L'UNO et l'action humanitaire', *Politique Étrangère* 58 (1993) 3, pp. 641-658
- Betts, R.K., 'The Delusion of Impartial Intervention', *Foreign Affairs* 73 (November/December 1994), pp. 20-33.
- Betts, R.K., 'Intelligence Warnings: Old Problems', New Agendas', *Parameters*, Spring 1998
- Beukering, A.J.A., 'De luchtmobiele brigade: met beide benen op de grond', *Carré* 16 (1993) 11, p. 6
- Beumer, B., 'Communicatie als manoeuvreermiddel', *Carré* 19 (1996) 2, pp. 30-34
- Beuningen, F. van, 'Buitenlands beleid in de steigers van de herijking', *Transactie* 24 (1995) 3, pp. 356-366
- Beus, J. de, 'De partij van de mensheid: Gaan we nooit meer naar Srebrenica?', *Filosofie Magazine* 6 (juni 1997), pp. 10-13
- Bikker, G., 'Werken voor Ter Beek is leven in onzekerheid', *Armex* 78 (1994) 2, pp. 15-17
- Bildt, C., 'There Is No Alternative to Dayton: In Response [op: Ivo Daalder *Survival* Vol. 39 (1997-98) 4, pp. 5-18], *Survival* Vol. 39 (1997-98) 4, pp. 19-21
- Biloslavo, F., 'Delitti senza castigo', *Panorama* 5 Giugno 1997 pp. 80-91.
- Binder, D., 'Anatomy of a Massacre', *Foreign Policy* (1994-95) 97, pp. 70-78
- Binder, D., 'Bosnia's bombers', *The Nation*, Vol. 261 (1995) 10
- Bisschop, G., 'Rusland terug op het Europese toneel', *Carré* 17 (1994) 10, pp. 7-9
- Blaauw, J.D., 'The United States and security in Europe', Report submitted on behalf of the Defence Committee, Assembly of Western European Union, Document 1519, 13 May 1996.
- Blaauw, J.D., 'De IGC: met beide benen op de grond blijven', *Lef: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 50, pp. 42-44

LITERATUUR

- Bleeker, E.F.W. en R.J.M. Veger, 'De luchtmobiele brigade: met beide benen op de grond', *Carré* 17 (1994) 1, pp. 19-20
- Bloed, A., 'Oost-Europa en Westen: een onzekere toekomst', *Zicht* 16 (1990) 4, pp. 103-112
- Bloed, A., 'Europa na de Koude Oorlog: kansen en risico's', *Zicht* 18 (1992) 3, pp. 97-112
- Blok, A., 'De reinigende werking van wraak', *de Helling* 11 (1998) 2, pp. 16-18
- Blokdijk-Hauwert, T., 'Geweld tegen vrouw en kind in het voormalige Joegoslavië', *CD/Actueel* 13 (1993) (15 mei), p. 17
- Blokker, N. en S. Muller, 'De NAVO als instrument van de VN-veiligheidsraad: internationaalrechtelijke vraagtekens? Een reactie', *Transaktie* 25 (1996) 1, pp. 90-99
- Blokker, N., 'S. Muller en D. Raić, VN-vredesmachten na de Koude Oorlog: Operation Enforcing the Peace?', *Internationale Spectator* 47 (1993) 7/8, pp. 386-393
- Blom, J.C.H., 'Historische en strafrechtelijke ordening van de chaos', in: *De weerspanning van de feiten: opstellen over geschiedenis, politiek, recht en literatuur aangeboden aan W.H. Roobol. – Hilversum, 2000*, pp. 23-32
- Blundertje [pseudoniem], 'Reactie op Bluntschli (8): [Carré 19 (1996) 12, pp. 30-34]', *Carré* 20 (1997) 4, pp. 27-29
- Bluntschli, P. [pseudoniem], '55. Militaire psychologie van de kouwe grond: 'Why do things always go wrong?' (Officieus motto van US Army)', *Carré* 19 (1996) 12, pp. 30-34
- Boef, F.W. den, 'Prioriteiten voor de krijgsmacht', *De Banier* (1993) (3 juni), pp. 6-9
- Boef, F.W. den, 'Defensiepersoneel geen kind van de rekening', *De Banier* (1993) (8 april), pp. 13,18
- Boef, F.W. den, 'Aantal vredesmissies beperken', *De Banier* (1994) (9 juni), pp. 12-13
- Boef, F.W. den, 'Broedermoord op de Balkan', *De Banier* (1995) (16 augustus), pp. 8-10
- Boef, F.W. den, 'Een andere wereld, een andere defensie?', *Zicht* 19 (1993) 3, pp. 90-94
- Boef, F.W. den, 'Nederlandse deelname aan vredesoperaties na Srebrenica: tussen cynisme en idealisme', *Zicht* 23 (1997) 2, pp. 11-13
- Boer, J. de, 'Wel of geen interventie in Joegoslavië', *CD/Actueel* 13 (1993) (27 februari), p. 20
- Boer, J.J. de, 'Het 1e Nederlands-Belgische VN-transportbataljon: Formatie en inzet', *Militaire Spectator* 163 (1995), pp. 142-150.
- Boer, P.C., 'Psychologische effecten van het luchtwapen', *Carré* 20 (1997) 10, pp. 14-20
- Boer, P.C., 'Over de inzet van airpower in (Major) Regional Conflicts: Het luchtwapen ten tijde van de Kosovo crisis: Killing the horse or keeping the morale?', *Carré* 22 (1999) 7/8, pp. 10-17
- Boertjes, A.H., 'Uitzending...Gevolgen', *Carré* 15 (1993) 9, p. 27
- Boetzelaer, O. van, 'Rol Verenigde Naties: VN moet bevoegd zijn in te grijpen in 'binnenlandse' aan- gelegenheden', *CD/Actueel* 11 (1991) (11 mei), pp. 8-9
- Boetzelaer, O. van, 'EG-politiek in Joegoslavië baseerde zich op onvoldragen analyse', *CD/Actueel* 11 (1991) (23 november), p. 20
- Boetzelaer, O. van, 'Kruitvat Bosnië-Herzegovina explodeert: analyse', *CD/Actueel* 12 (1992) (4 mei), pp. 8-9
- Boetzelaer, O. van, 'Met militaire middelen 'beschermd gebied' voor vluchtelingen inrichten', *CD/ Actueel* 12 (1992) (14 november), p. 14
- Boetzelaer, O. van, 'Crisis in Rusland: kan Jeltsin populair blijven zonder perspectief op lange termijn te bieden?', *CD/Actueel* 13 (1993) (10 april), pp. 12-13
- Boetzelaer, O. van, 'Nieuwe minister: Kooijmans kan de juiste man op de juiste plaats zijn', *CD/Actueel* 13 (1993) (16 januari), p. 10
- Boetzelaer, O. van, 'Naleving VN-Resoluties: Het Principe 'gelijke monniken, gelijke kappen' geldt hier niet', *CD/Actueel* 13 (1993) (6 februari), pp. 14-15
- Boetzelaer, O. van, 'Standvastiger NAVO-opstelling kan Servische vergeldingsaanvallen voorkomen', *CD/ Actueel* 14 (1994) (12 maart), pp. 22-23
- Boetzelaer, O. van, 'Minister Kooijmans: Het is niet zinnig premier grotere rol op buitenlands terrein te ontzeggen', *CD/Actueel* 13 (1993) (28 augustus), pp. 14-15
- Bogdanović, M., 'Pseudo-privatisering in Joegoslavië: van arbeiderszelfbestuur naar hernationalisering', *Internationale Spectator* 45 (1991) 10, pp. 609-614

LITERATUUR

- Bohr, R., 'Sisyphus in Sarajevo', *Intermediair* 29 (1993) 5, pp. 12-13
- Bohr, R., 'Een Europees experiment: Heeft de 'European Community Monitor Mission' nog een taak?', *Internationale Spectator* 47 (1993) 9, pp. 493-496
- Bohr, R., 'De tragische metamorfose van Joegoslavië: hoe een oude bondgenoot tot vijand van het Westen werd', *Oost-Europese Verkeningen* (1999) (december), pp. 63-77.
- Bol, J.W.M., 'Geneeskundige hulpverlening bij rampen [met naschrift van Boomsma en de Boer]', *Medisch Contact* 50 (1995) 27/28, pp. 880-881
- Bomert, B., 'De CVSE in het veranderende Europa', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 107-122
- Bomert, B. en J.-W. Brouwer, 'Nederlandse defensiebeleid: voortgaande bezuinigingen, meer vredestaken, te weinig personeel', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1998: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1998.-[cahier 75], pp. 217-235.
- Boode, S. de, 'Meningen in de media: Het Dienstplichtdebat 1992-93', *Transaktie* 22 (1993) 3, pp. 269-275.
- Boode, S. de, 'Meningen in de media: Het debat over militair ingrijpen in Bosnië/Joegoslavië', *Transaktie* 22 (1993), pp. 362-369.
- Boode, S. de, 'Meningen in de media: De uitbreiding van de NAVO', *Transaktie* 23 (1994) 1, pp. 76-81
- Boode, S. de, 'Meningen in de media: Vrijheid van meningsuiting van beroepsmilitairen', *Transaktie* 23 (1994) 2, pp. 217-221
- Boode, S. de, 'Meningen in de media: Het debat na Srebrenica', *Transaktie* 24 (1995) 4, pp. 509-515.
- Boode, S. de, en P. Everts, 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 186-197.
- Boogaard, R. van de, '1992: Lessen van de oorlog op de Balkan' in: *Door onze redacteuren: NRC Handelsblad 1970-1995*, Amsterdam: Balans [s.a.] pp. 213-218.
- Booth, K., 'Military Intervention: Duty and Prudence', *Political Quarterly* 1994, special issue, pp. 56-75.
- Born, H., 'De luchtmobiele brigade', *CD/Actueel* 11 (1991) (11 mei), p. 16.
- Born, L.C.R.M., 'Hellhound Aircommand bedient de klant', *Mars in Cathedra* (september 1995), pp. 2977-2966.
- Bos, A., 'Bedrijven in voor wederopbouw Bosnië', *Armex* 80 (1996) 10, pp. 18-19,22.
- Bos, B. van den, 'De VN in revisie', *Democraat* 25 (1992) 9, p. 2.
- Bos, B. van den, 'Herijking, waar gaat het om?', *Democraat* 28 (1995) 6, pp. 12-13
- Bos, B. van den, 'Strategische keuzen in ons buitenlands beleid: Een concept voor de langere termijn', *Idee* 14 (1993) (september), pp. 10-15.
- Bos, B. van den, 'Aanval op de oorlog: de verdediging van de vrede op langere termijn', *Idee* 18 (1997) (juni), p. 26.
- Bos, P.L.J., 'Lessons Learned rond operationele inzet van de Koninklijke Landmacht', *Militaire Spectator* 167 (1998) 12, pp. 601-606.
- Bos, P.L.J. en P.A.L. Ducheine, 'Militaire besluitvorming bij crisisbeheersing: Liever geen "defectieve decision making": over de waarde van ons bvt-proces', *Carré* 18 (1995) 7/8, pp. 21-27.
- Bothe, M., 'Peacekeeping in review – the 1994 balance sheet', *International Peacekeeping* Vol. 2 (1995) (December-January), pp. 2-4.
- Bothe, M., 'Peacekeeping and the use of force – back to the Charter or political accident?', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) (January-February), pp. 2-5.
- Bothe, M., 'Peacekeepers – What kind of hostages?', *International Peacekeeping*, Vol. 2 (1995) (February-May), pp. 59-60.
- Bothe, M., 'Bosnia and Herzegovina: Farewell to UN peacekeepers – Farewell to UN peacekeeping?', *International Peacekeeping*, Vol. 2 (1995) (October-November), pp. 130-132
- Bousardt, M. en, P. van Ham, 'De continuïteit in het Nederlandse beleid ten aanzien van Oost-Europa', *Internationale Spectator* 42 (1988) 10, pp. 611-617.

LITERATUUR

- Boutros-Ghali, B., 'Empowering the United Nations: Historic Opportunities to Strengthen World Body', *Foreign Affairs* (1992/1993) (December/January), p. 89 v.v.
- Boven, M.A. van, 'Leiderschap in Crisisomstandigheden: Het trekken van lessen over leiderschap uit de ervaringen van leidinggevend die, in het kader van UNPROFOR, in Bosnië uitgezonden zijn geweest', *scriptie Koninklijke Militaire Academie*, Breda, oktober 1995.
- Bowen, P.S., 'Srebrenica: Problems of participation in UN/NATO operations', www.usafa.af.mil/jscope/JSCOPE97/Bowen97.html.
- Bowman, M., 'A Pilot's view of air power in peacekeeping operations', *Carré* 19 (1996) 11, pp. 14-15.
- Boyd, Ch.G., 'Making Peace with the Guilty: The Truth about Bosnia', *Foreign Affairs*, Vol. 74 (1995) 5, pp. 22-38.
- Boyd, H.A., 'Joint Intelligence in Support of Peace Operations', *Military Intelligence Professional Bulletin*, January-March 1999.
- Boyle, A., 'Spies in the watch for atrocities', *MSNBC Interactive*, 26/03/99.
- Braaksmā, P.T., 'Kwaliteit van het beroepsleger is lager dan die van het dienstplichtigenleger', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 31-35.
- Brabander, J. en M.V. Metselaar, 'Tussen verstrikking, idealisme, hoop en afhankelijkheid', *Parade* 20 (1999) 1, p. 2.
- Brady, C., 'Intelligence Failures: Plus Ç Change . . .', *Intelligence and National Security*, Vol. 8 (1993) 4.
- Brands, W.J., 'Intelligence and Foreign Policy: Dilemmas of A Democracy', *Foreign Affairs*, Vol. 47 (1969) 2.
- Brantz, C., 'De werkplek: Waarnemend sectorcommandant Noord-Oost Bosnië', *Trivizier* (1998) 12, pp. 20-25.
- Brantz, C., 'Doden die de wereld niet schokten', *Trivizier* (1998) 4, pp. 4-7.
- Brantz, C.L., 'Srebrenica, een eindeloze zoektocht naar de waarheid', *Carré* 23 (2000) 1, pp. 24-27.
- Bratt, D., 'Assessing the Success of UN Peacekeeping Operation', *International Peacekeeping* 3 (1996) 4, pp. 64-81.
- Bratt, D., 'Explaining Peacekeeping Performance: The UN in Internal Conflicts', *International Peacekeeping* 4 (1997) 4, pp. 45-70.
- Bravenboer, J., 'De CSM als 'moeder' van de compagnie', *Falcon* (1994) (april), pp. 6-7.
- Brenner, M., 'Les Etats-Unis et la crise yougoslave', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 329-338.
- Brenner, M., 'Multilateralism and European Security', *Survival*, Vol. 35 (1993) 2, pp. 138-155.
- Brey, T., 'Trümmer, Chaos und keine Ende . . . Zur Lage im ehemaligen Jugoslawien', *Osteuropa*, 43 (1993) 2, pp. 139-144.
- Brinkel, Th., 'Europa mag nooit op geweten hebben dat moslims van kaart worden geveegd', *CD/Actueel* 14 (1994) (29 januari), pp. 12-13.
- Brinkman, J.W., 'De Luchtmobiele Brigade: een momentopname: op weg naar een veelzijdiger landmacht', *Carré* 17 (1994) 6, pp. 25-27.
- Brinkman, J.W., 'Jaarwisseling in Sarajevo', *Falcon* (januari 1995), p. 1.
- Brock, P., 'Dateline Yugoslavia: The Partisan Press', *Foreign Policy* (1993-94) 93, pp. 152-172.
- Broek, H. van den, 'Continuïteit en vernieuwing in Europa', *Christen Democratische Verkenningen* (1990) 5, pp. 204-212.
- Broek, H. van den, 'Gebruik geweld om problemen op te lossen niet acceptabel', Minister Van den Broek bij opening conferentie over Joegoslavië [opening conferentie Joegoslavië in Den Haag op 7 september 1991], *Staatscourant*, 10 september 1991.
- Broekmayer, M., 'Een overpeinzing', *Oost-Europa Verkenningen* (1993) 130, pp. 7-9.
- Broeksma, L.J., 'De lichtbrigade: Bewegelijkheid, snelheid en flexibiliteit! De lichte brigade geschikt voor allerlei opdrachten', *Armex* 78 (1994) 2, pp. 6-8.
- Bron Dik, J., 'Nederlands EG-voorzitterschap: Herbezinning op supranationaal Europa is noodzakelijk', *CD/Actueel* 11 (1991) (21 december), pp. 4-5.
- Bron Dik, J., 'Permanente vertegenwoordiger bij EG: Ook door uitbreiding EG zullen we als kleinere lidstaat harder moeten vechten', *CD/Actueel* 13 (1993) (16 januari), pp. 12-13.
- Bron Dik, J., 'Vertrek: De Hollanditis ligt gelukkig achter ons, er is weer internaal respect', *CD/Actueel* 13 (1993) (16 januari), pp. 4-6.

LITERATUUR

- Brongers, D.M., 'De luchtmobiele brigade: met beide benen op de grond?', *Carré* 16 (1993) 12, p. 16.
- Brouwer, E., 'Met ons valt niet te sollen: Dutchbat brengt rust in Oost-Bosnië', *Legerkoerier* 44 (1994) 5, pp. 12-14.
- Brouwer, E., 'Bölkows in de lucht voor Dutchbat: 299-Squadron maakt er het beste van', *Vliegende Hollander* 49 (1994/1), pp. 8-10.
- Brouwers, A., 'Zwalkend naar Dayton: Het Bosnië-beleid van de Verenigde Staten', *Atlantisch Perspectief* 20 (1996/2), pp. 12-15.
- Brown, M., 'Yugoslavia's Armed Forces-Order of Bosnia', *Jane's Intelligence Review* (1991) (August), pp. 366-373.
- Bruurmijn, J.Th., 'Jaarrede voorzitter NOV 1998', *Carré* 21 (1998) 11, pp. 8-13.
- Brynjar, L., 'Islamist Perceptions of the United Nations and Its Peacekeeping Missions: Some Preliminary Findings', *International Peacekeeping* Vol. 5 (1998) 2, pp. 38-63.
- Buitenen, A. van, 'Bosnië, een menselijk drama', *Democraat* 30 (1997), pp. 18-18.
- Bunten, K., 'Gen de Lapresle: Guarding a Fragile Peace: UNPROFOR', *Jane's Defence Weekly*, Vol. 21 (1994) 23, p. 4.
- Bunten, K., 'Gen Rose: Looking for a Return to Normality', *Jane's Defence Weekly*, Vol. 21 (1994) 23, p. 5.
- Burg, J. van der, 'Beleid en toepassing van geavanceerde onderwijsleermiddelen in de Koninklijke landmacht', *Carré* 15 (1992) 9, pp. 10-12.
- Burg, S.L., 'Why Yugoslavia Fell Apart', *Current History* (November 1993), pp. 357-363.
- Burton-Rose, D. en W. Madsen, 'Corporate Soldiers. The U.S. Government Privatizes the Use of Force', *Multinational Monitor*, March 1999, pp. 17-19.
- Butros Ghali, Butros, 'Friedenshaltung durch die Vereinten Nationen: Eine neue Chance für den Weltfrieden', *Europa Archiv* 48 (1993) 5, pp. 123-131.
- Buuren, J.P.A. van, 'Te land, ter zee en in de lucht', *Carré* 15 (1992) 12, pp. 21-22.
- Buurman, L. en P. Poharnok, 'UN mission impossible?: het vervolg van de ervaringen van onze UNMO's in Sarajevo', *Achterbanier* (1992) 8, pp. 4-6.

C

- Čalić, M.-J., 'Die "serbische Frage" in der internationalen Politik', *Aussenpolitik* 45 (1994) 2, pp. 146-155.
- Čalić, M.-J., 'Bosnien-Herzegowina nach Dayton: Chancen und Risiken für den Frieden', *Aussenpolitik* 47 (1996) 2, pp. 127-135.
- Čalić, M.-J., 'Düstere Aussichten für Bosnien-Herzegowina', *Europa Archiv* 49 (1994) 3, pp. 71-79.
- Čalić, M.-J., 'Jugoslawienpolitik am Wendepunkt', *Politik und Zeitgeschichte: Beilage zur Wochenzeitung das Parlament* (B37/93), 10/09/93.
- Carré* (redactie), 'Kansen voor open doel', *Carré* 14 (1991) 10, pp. 20-21.
- Carré* (redactie), 'Geweld in de krijgsmacht', *Carré* 14 (1991) 2, pp. 22-23.
- Carré* (redactie), 'Veranderende veiligheidsstructuren en onze bijdrage in de Golf', *Carré* 14 (1991) 2, pp. 5-9.
- Carré* (redactie), 'De operationele inzetbaarheid van mobilisabele eenheden oftewel de retentie-kwestie', *Carré* 14 (1991) 3, pp. 5-7.
- Carré* (redactie), 'Geweld in de krijgsmacht: de laatste stuiptrekking: het definitieve standpunt van de regering nader beschouwd', *Carré* 14 (1991) 5, pp. 5-7.
- Carré* (redactie), 'Een blik op de toekomst ...', *Carré* 14 (1991) 6, pp. 5-6.
- Carré* (redactie), 'Tien vragen aan Bolkestein', *Carré* 14 (1991) 7/8, p. 15.
- Carré* (redactie), 'Nogmaals: de Defensienota', *Carré* 14 (1991) 9, pp. 5-7.
- Carré* (redactie), 'Antwoord Redactie Carré op reactie lkol Sonneveld', *Carré* 14 (1991) 9, p.8.
- Carré* (redactie), 'Inzet van beroepsmilitairen: een uitweg?', *Carré* 15 (1992) 10, pp. 4-5.
- Carré* (redactie), 'Wie denkt het veiligst: Ter Beek, Van den Broek of Meijer?', *Carré* 15 (1992) 11, pp. 4-8.
- Carré* (redactie), 'De luchtfietsbrigade', *Carré* 15 (1992) 5, pp. 16-17.
- Carré* (redactie), '...Dan hollen wij de krijgsmacht uit', *Carré* 15 (1992) 5, pp. 4-5.
- Carré* (redactie), 'De negende commissie', *Carré* 15 (1992) 6, pp. 4-6.
- Carré* (redactie), 'Bungelende brigade?', *Carré* 15 (1992) 7/8, p. 24.

LITERATUUR

- Carré (redactie), 'Mensenrechten ook voor militairen tijdens vredesoperaties?', *Carré* 15 (1992) 7/8, pp. 4-8.
- Carré (redactie), 'De prioriteitennota: waarheen?', *Carré* 16 (1993) 1, pp. 4-8.
- Carré (redactie), 'Geloofwaardigheid van militaire opties?', *Carré* 16 (1993) 10, pp. 4-5.
- Carré (redactie), 'Nederland en de NAVO', *Carré* 16 (1993) 12, pp. 4-6.
- Carré (redactie), 'Crisisbeheersing als prioriteit', *Carré* 16 (1993) 3, pp. 4-8.
- Carré (redactie), 'Nota zonder prioriteiten', *Carré* 16 (1993) 4, pp. 4-8.
- Carré (redactie), 'Bevelhebber mag z'n mond niet houden: wel grenzen, maar voor Couzy is belang van bedrijf essentieel', *Carré* 16 (1993) 5, p. 26.
- Carré (redactie), 'Artsen zonder grenzen?', *Carré* 17 (1994) 1, pp. 4-5.
- Carré (redactie), 'Een militair in de politiek', *Carré* 17 (1994) 11, pp. 28-30.
- Carré (redactie), 'Het beeld van de krijgsmacht: dat scheppen wij zelf!!', *Carré* 18 (1995) 11, pp. 4-7.
- Carré (redactie), 'Storm in een glas water', *Carré* 19 (1996) 1, pp. 24-25.
- Carré (redactie), 'Als het maar geen oorlog wordt', *Carré* 19 (1996) 2, pp. 24-25.
- Carré (redactie), 'Storm in een glas water', [reactie op Carré 19 (1996) 1, pp. 24-25], *Carré* 19 (1996) 3, p. 31.
- Carré (redactie), 'Als het maar geen oorlog wordt', [reactie op Carré 19 (1996) 2, pp. 24-25], *Carré* 19 (1996) 4, pp. 33-34.
- Carré (redactie), 'Een al te volkse krant?', *Carré* 19 (1996) 5, pp. 18-19.
- Carré (redactie), 'Als het maar geen oorlog wordt' (6), [reactie op Carré 19 (1996) 2, pp. 24-25], *Carré* 19 (1996) 6, pp. 27-28.
- Carré (redactie), 'It takes two to tango', *Carré* 19 (1996) 9, pp. 4-13.
- Carré (redactie), 'Le ton ou la musique?': Carreactie op 'Stemt wie zwijgt ook in' van kolonel bd drs J.A.W.M. Cornelissen', *Carré* 20 (1997) 12, pp. 30-31.
- Carré (redactie), 'Ter Beek uitgemaneuvreerd: de memoires van een Minister van Defensie', *Carré* 20 (1997) 3, pp. 4-10.
- Carré (redactie), 'Uniforminflatie?', *Carré* 20 (1997) 5, p. 22.
- Carré (redactie), 'De wonderbaarlijke terugkeer van Ter Beek', *Carré* 20 (1997) 9, pp. 24-25.
- Carré (redactie), 'Een Nationaal Monument', *Carré* 21 (1998) 11, pp. 4-6.
- Carré (redactie), 'Defensie en de media: Een pleidooi voor iets meer openheid', *Carré* 21 (1998) 4, pp. 4-8.
- Carré (redactie), 'Crisisbeheersing, werving en wereldliefde', *Carré* 21 (1998) 9, pp. 4-7.
- Carré (redactie), 'Ethiek in de Krijgsmacht', *Carré* 22 (1999) 1, pp. 4-7.
- Carré (redactie), 'Reactie op Ethiek en Krijgsmacht', *Carré* 22 (1999) 6, pp. 29-30.
- Carré (redactie), 'Het is vijf voor twaalf voor de toekomstige NOV!!!', *Carré* 22 (1999) 7/8, pp. 4-9.
- Carré (redactie), 'De schoenmaker en de generaal', *Carré* 22 (1999) 9, pp. 22-23.
- Carré (redactie), 'De piramide van De Grave: de wel heel bijzondere positie van de militair', *Carré* 23 (2000) 2 p 14-17.
- Carré (redactie), 'Komkommertijd', *Carré* 23 (2000) 9, pp. 24-25.
- Carré (redactie), 'Militairen: goedkope speelpoppen voor een dure diplomatie of sensitieve varkens? Een pleidooi voor de juiste inzet van militairen', *Carré* 18 (1995) 4, pp. 20-21.
- Carré (redactie), 'Omtrent Van Kemenade: wat zijn de organisatorische en persoonlijke consequenties van zijn onderzoek?', *Carré* 21 (1998) 12, pp. 4-7.
- Carter, H., 'Punishing Serbia', *Foreign Policy* (1994) 96 (Fall), pp. 49-56.
- Casagrande, E.E., 'Peace Operations: The Air Force Contribution', 400, *Small Wars and Insurgencies* 7 (Winter 1996), p. 378.
- Castermans-Holleman, M.C., 'De VN en de rechten van de mens', *Liberaal Reveil* 34 (1993) 6, pp. 213-219.
- Cate, A. ten, 'Eén voor allen, allen voor één?', De Global Civil Society en de oorlog in Bosnië', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999) 2, pp. 100-122.
- Catz, F., 'Jan Pronk: Wat de VN nu doet is nog nooit vertoond!', *PRO* 1 (1992) 2, pp. 21-23.
- Čavoški, K., 'The Hague Against Justice Revisited: The Case of Dr. Radovan Karadzic', *Serbian Literary Magazine* No. 3-4, May/August 1997, New series, pp. 56-62.
- CBS News, 'The Shame of Srebrenica', *CBS News*, Vol. 1 (1999) 22 (June 22).
- CD/Actueel (redactie), 'Vredesconferentie Joegoslavië', *CD/Actueel* 11 (1991) (14 september), p. 18.

LITERATUUR

- CD/Actueel (redactie), 'De kern van het Joegoslavische conflict', *CD/Actueel* 11 (1991) (28 september), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Joegoslavië', *CD/Actueel* 11 (1991) (28 september), p. 18.
- CD/Actueel (redactie), 'Miterrands afdaling in de hel van Sarajevo', *CD/Actueel* 12 (1992) (4 juli), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'VN-Troepen naar Bosnië Herzegovina?', *CD/Actueel* 12 (1992) (4 mei), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Joegoslavië', *CD/Actueel* 12 (1992) (6 juni), p. 18.
- CD/Actueel (redactie), 'Bosnië een tweede 'Munchen'', *CD/Actueel* 13 (1993) (15 mei), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Joegoslavië', *CD/Actueel* 13 (1993) (16 januari), p. 18.
- CD/Actueel (redactie), 'Prioriteitennota Defensie', *CD/Actueel* 13 (1993) (16 januari), p. 18.
- CD/Actueel (redactie), 'Bosnië-Herzegovina', *CD/Actueel* 13 (1993) (26 juni), p. 18.
- CD/Actueel (redactie), 'Prioriteitennota Defensie', *CD/Actueel* 13 (1993) (29 mei), p. 18.
- CD/Actueel (redactie), 'Prioriteitennota Defensie', *CD/Actueel* 13 (1993) (6 februari), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Voormalig Joegoslavië', *CD/Actueel* 13 (1993) (24 april), p. 18-19.
- CD/Actueel (redactie), 'Goražde', *CD/Actueel* 14 (1994) (16 april), p. 19.
- CD/Actueel (redactie), 'NAVO-ultimatum Sarajevo', *CD/Actueel* 14 (1994) (26 februari), p. 18.
- CD/Actueel (redactie), 'Goražde', *CD/Actueel* 14 (1994) (29 april), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Samen uit, samen thuis in Bosnië', *CD/Actueel* 15 (1995) (16 december), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Lubbers geen secretaris-generaal van de NAVO', *CD/Actueel* 15 (1995) (18 november), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Vredes-akkoord over Bosnië', *CD/Actueel* 15 (1995) (2 december), p. 3.
- CD/Actueel (redactie), 'De VN-militairen in Bosnië', *CD/Actueel* 15 (1995) (3 juni), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Debat Srebrenica', *CD/Actueel* 15 (1995) (9 september), p. 11.
- CD/Actueel (redactie), 'Orde op Bosnische zaken?', *CD/Actueel* 15 (1995) (9 september), p. 3.
- CD/Actueel (redactie), 'Parlementaire enquête Srebrenica', *CD/Actueel* 18 (1998) (26 september), p. 27.
- CD/Actueel (redactie), 'Dublinclaimanten en terugkeer Bosniërs', *CD/Actueel* 18 (1998) (28 november), p. 27.
- CD/Actueel (redactie), 'Debat over afwijzing parlementaire enquête Srebrenica', *CD/Actueel* 19 (1999) (13 maart), p. 24.
- Centro Studi di Politica Internazionale, 'Lessons of Western Response to the Crisis in Former Yugoslavia', May 1995, <http://www.wf.org/cespireport.html>.
- Chan, S., 'The Intelligence of Stupidity: Understandig Failures in Strategic Warning', *The American Political Science Review*, Vol. 73 (1979) 1 (March), pp. 171-180.
- Charli Carpenter, R., 'Surfacing Children: Limitations of the Genocidal Rape Discourse', *Human Rights Quarterly*, Vol. 22 (2000), pp. 428-477.
- Charters, D.A., 'Out of the Closet: Intelligence Support for Post-Modernist Peacekeeping', *The Pearson Papers*, No. 4, *Intelligence and Peacekeeping*, Halifax, 1999, pp. 42-44.
- Chenu, G.-M., 'La France et le drame yougoslave: six ans après!: Libre propos', *Politique Étrangère* 62 (1997) 2, pp. 367-380.
- Cherrie, S.F., 'Bosnia: Lessons Learned', *Military Review* (July-August 1997) 62-72.
- Chossudovsky, M., 'Dismantling Yugoslavia: Colonizing Bosnia', *Covert Action* (1996) 56, pp. 31-37.
- Ciechanski, J., 'Enforcement Measures under Chapter VII of the UN Charter: UN Practice after the Cold War', *International Peacekeeping* 3 (Winter 1996) 4, pp. 82-104 en 64-81.
- Clark, P.S., 'Russia has no reconnaissance satellites in orbit', *Jane's Defence Weekly*, 08/05/01.
- Cliteur, P., 'Waardoor worden de rechten van de mens het meest bedreigd: door utopisme of door cynisme? Een reflectie op het artikel van Castermans-Holleman', *Liberaal Reveil* 34 (1993) 6, pp. 219-228.
- Coelmont, J., 'Evaluatie van crisisbeheersing rondom voormalig Joegoslavië: Lessen voor de Europese Unie', *Internationale Spectator* 48 (1994) 4, pp. 184-189.
- Colijn, J. en P. Rusman, 'Staten-Generaal: 15 november 1992-15 februari 1993', *Transaktie* 22 (1993) 1, pp. 73-78.
- Colijn, J. en P. Rusman, 'Staten-Generaal: 15 februari-15 mei 1993', *Transaktie* 22 (1993) 2, pp. 171-175.
- Colijn, J. en P. Rusman, 'Staten-Generaal: 15 juni-15 augustus [1993]', *Transaktie* 22 (1993) 3, pp. 277-280.

LITERATUUR

- Colijn, J. en P. Rusman, 'Staten-Generaal: 15 augustus-15 november [1993]', *Transaktie* 22 (1993) 4, pp. 370-374.
- Colijn, J. en P. Rusman, 'Staten-Generaal: 15 november 1993-15 februari 1994', *Transaktie* 23 (1994) 1, pp. 82-87.
- Colijn, J. en P. Rusman, 'Staten-Generaal: 15 februari-15 mei [1994]', *Transaktie* 23 (1994) 2, pp. 222-224.
- Colijn, J. en P. Rusman, 'Het Nederlandse defensiebeleid', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 154-169.
- Coolen, G.L., 'VN-operaties en het nationale recht', *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 88 (1995) 1, pp. 43-48.
- Copley, G., 'Intelligence and the Iraqi Invasion: Why Did So Many Services Fail?', *Strategic Policy*, September 1990, pp. 38-39.
- Corijn, L., 'Wankele schreden op weg naar de democratie', *Liberaal Reveil* 34 (1993) 4, pp. 127-133.
- Čosić, K. en S. Domljanović, 'Crises in Southeast Europe (1990-1999): Have we Learned Anything?', *National Security and the Future*, Vol. 1 (2000) 1, pp. 19-35.
- Couzy, H.A., 'De Koninklijke landmacht en vredesoperaties', in: *Symposium Vredesoperaties*. – Rijswijk: Instituut Defensie Leergangen, 30 september 1992.
- Covault, G., 'Joint Stars Patrols Bosnia', *Aviation Week and Space Technology*, 19/02/96.
- Crampton, R., 'Myths of the Balkan', *The New York Review of Books*, 11/01/01, pp. 14-18.
- Cremer, C., 'De ogen en oren van UNPROFOR. Armex in gesprek met brigade-generaal Gerard Bastiaans', *Armex* (mei 1994) 20-22.
- Cremer, C., 'Nunspeet in Bosnië', *Armex* 77 (1993) 2, pp. 22-23.
- Cremer, C., 'Oorlog op de Harskamp', *Armex* 78 (1994) 3, pp. 9-11.
- Cremer, C., 'Los soldados de Unprofor', *Armex* 78 (1994) 9, pp. 10-11.
- Cremer, C., 'Vredesoperaties van de Verenigde Naties. Een overzicht, met een inleiding van C.A.Voesenek', *Armex* 78 (1994) 9, pp. 14-16.
- Cue, E., 'UPI News Analysis Yugoslav crisis reveals split within European Community', *U.P.I.*, 6 juli 1991.
- Čulić, M., 'Dit is het einde van het Joegoslavendom als verplichte broederschap'. Gesprek met de Kroatische nationalist Franjo Tudjman, *Oost-Europa Verkenningen* nr. 109 (juni 1990) pp. 3-12.
- Cummer, S., 'Challenges Faced by the Military in Adapting to Peacekeeping Missions', *Peacekeeping & International Relations* (January/February 1998) 13-16.
- Cviic, Ch., 'Das Ende Jugoslawiens', *Europa Archiv* 41 (1991), pp. 409-415.
- Cviic, Ch., 'L'avenir incertain de la Croatie', *Politique Étrangère* 59 (1994) (printemps), pp. 145-157.
- D
- Daalder, I.H., 'Bosnia After SFOR: Options for Continued US Engagement', *Survival*, Vol. 39 (1997-98) 4, pp. 5-18.
- Dankert, P., 'Duitsland vervult cruciale rol in Centraal- en Oost-Europa, Staatssecretaris Dankert in Beieren', [Evangelische Akademie Tutzing, Beieren, 15 januari 1991], *Staatscourant*, 15 januari 1992.
- Danner, M., 'Clinton, the UN, and the Bosnian Disaster', *The New York Review*, December 18 1997, pp. 65-81.
- Danner, M., 'America and the Bosnian Genocide', *The New York Review of Books*, December 4 1997, pp. 55-65.
- Danner, M., 'The US and the Yugoslav Catastrophe', *The New York Review of Books*, November 20 1997, pp. 56-64.
- Danner, M., 'Bosnia: The Turning Point', *The New York Review of Books*, February 5, 1998, pp. 34-41.
- Danner, M., 'The Killing Fields of Bosnia', *The New York Review of Books*, September 24 1998, pp. 63-77.
- Dartel, G. van, 'Kerk en natie. De orthodoxe kerken op de Balkan', *Oost-Europa Verkenningen* (1992) 122 (juli/augustus), pp. 35-44.
- David, Ch.-Ph., 'A Strategy of "Circumvention": American Policy Towards the Yugoslav Crisis', *Journal of Contingencies and Crisis Management* 3 (December 1995), pp. 195-214.
- David, Ch.-Ph., 'La Politique Étrangère du président Bush: un premier bilan du processus décisionnel', *Politique Étrangère* 59 (1994) 3, pp. 833-852.
- Defarges, M., 'Les organisations internationales et la crise yougoslave', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 359-368.

LITERATUUR

- Deichman, Th., 'Misinformation: TV Coverage of a Bosnian Camp', *Covert Action Quarterly* (1998) 65, pp. 9-19.
- Dekker, I. en E. Myjer, 'Het NAVO-optreden in Bosnië: Een juridische analyse van de NAVO als instrument van de VN-Veiligheidsraad', *Transaktie* 24 (1995) 4, pp. 487-507.
- Delaere, M., 'Jane's interview with Lt Gen Hans Couzy, Royal Netherlands Army Commander-in-Chief warns that Dutch UN troops deploying to Bosnia will return fire when fired on', *Jane's Defence Weekly* 21 (1994) 8, p. 32.
- Dempsey, J., 'Le conflict serbo-croate et la Bosnie-Herzégovine', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 269-279.
- Denison, A.B., 'Letters to the Editor: Germany: The Reluctant Power', *Survival*, Vol. 37 (1995-96), pp. 192-194.
- Dersjant, Th., 'Twee oorlogsverslaggevers; twee visies', *De Journalist* 46 (1995) 23, p. 38.
- Detrez, R., 'Albanezen en Serviërs in Kosovo: droom en illusie', *Internationale Spectator* 48. (1994) 6, pp. 296-300
- Detrez, R., 'Taal, religie en nationale identiteit in Joegoslavië', *Internationale Spectator* 50 (1996) 7/8, pp. 393-400.
- Detrez, R., 'Een etnische wirwar: de volkeren van Joegoslavië: hun geschiedenis, taal en cultuur', *Oost-Europa Verkenningen* (1993) 130, pp. 11-20.
- Deutch, J., 'The CIA and Bosnia: An Exchange', *New York Review of Books*, 06/06/96.
- Dewar, M., 'Intervention in Bosnia – the case against', *World Today* 49 (February 1993), pp. 32-34.
- Diamond, J.M., 'Re-examing Problems and Prospects in U.S. Imagery Intelligence', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 14 (2001) 1.
- Diermen, K. van, 'Open brief (of doekje?) voor Bluntschli', *Carré* 21 (1998) 10, p. 38.
- Dijk, W.A.M. van, 'UNMO-actie naar Žepa: Relas van de vice-voorzitter NOV', *Carré* 15 (1993) 7/8, pp. 20-25.
- Dijk, W.A.M. van, 'Nogmaals: Karremans en Dutchbat', *Carré* 18 (1995) 11, pp. 20-23.
- Dijk, W.A.M. van, 'Beide elementen van de nieuwe taakstelling van de krijgsmacht: in een opleiding', *Carré* 18 (1995) 2, pp. 32-33.
- Dijkema, W., 'Langzaam maar zeker de draai vinden in Potočari', *Falcon* (1995) 7 (februari) .
- Dijkgraaf, P.C., 'Zes jaar na de prioriteitennota: paraat & inzetbaar?', *Carré* 22 (1999) 5, pp. 10-13.
- Dijkgraaf, P.C., 'Ingezonden', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 1, pp. 22-23.
- Dijkink, G., 'Het Rijk van de Wraak: de kracht van het verleden in de Balkan', *Internationale Spectator* 47 (1993) 9, pp. 488-492.
- Ditzhuijzen, R. van, 'Joegoslavisch conflict: Erkenning zes staten zal vredesproces echt op gang kunnen brengen', *CD/Actueel* 11 (1991) (21 december), pp. 10.
- Dixon, J.D.R., 'UAV Employment in Kosovo: Lessons for the Operational Commander', *Naval War College paper*, 08/02/00.
- Dixon, R., 'Prosecuting the Leaders: the Application of the Doctrine of Superior Responsibility before the United Nations International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 109-129.
- Dizdarević, F., 'La Bosnie-Herzégovine: situation et perspectives', *Politique Étrangère* 59 (1994) (printemps), pp. 171-177.
- Djilas, A., 'A Profile of Slobodan Milosevic', *Foreign Affairs* 72 (1993) 3, pp. 81-96.
- Djilas, A., 'A Revolutionary Democratic Vision of Europe', *International Affairs* 66 (1990) 2, pp. 265-273.
- Djilas, M., 'The Wiretapping Affair', *Nacional*, Issue 293, 28/06/01.
- Djurić, I., 'L'au-delà de la guerre dans l'ex Yougoslavie: la réconciliation après le conflit', *Politique Étrangère* 58 (1993-94) (hiver), pp. 919-931.
- Dobbie, Ch., 'A Concept for Post-Cold War Peacekeeping', *Survival* 36 (Autumn 1994), pp. 121-148.
- Doder, D., 'Amerika's Aussenpolitik', *Europäische Rundschau* 25 (1997) 3, pp. 17-29.
- Doder, D., 'Yugoslavia: New War, Old Hatreds', *Foreign Policy* (1993) 91, pp. 3-23.
- Doel, M. van den, 'Behoort het grootschalige conflict tot het verleden? De nieuwe dreiging heet instabiliteit', *Armex* 77 (1993) 5, pp. 11-13.

LITERATUUR

- Doel, M. van den, 'De NAVO-top: Europa is nu aan zet!', *Armex* 78 (1994) 4, pp. 7-10.
- Doel, M. van den, 'Nieuwe veiligheidssituatie vereist andere aanpak', *Carré* 14 (1991) 11, pp. 8-11.
- Doel, M. van den, 'Als het maar geen oorlog wordt (4): [reactie op Carré 19 (1996) 2, pp. 24-25]', *Carré* 19 (1996) 6, pp. 24-26.
- Doel, M. van den, 'Wel of niet interveniëren?; De zin en onzin van criteria', *Militaire Spectator* 163 (1995) 119-125.
- Doel, M. van den., 'Het Joegoslavisch conflict en de rol van een VN-vredesmacht', *Internationale Spectator* 46 (1992) 3, pp. 163-167.
- Doel, M.T., 'Military Assistance in Humanitarian Operations: Impossible Paradox or Inevitable Development?', *RUSI Journal*, October 1995.
- Doel, Th. van den, 'Politieke invloed op internationale besluitvorming tijdens vredesoperaties als harde randvoorwaarde', *Carré* 18 (1995) 5, pp. 32-33.
- Doel, Th. van den, 'Defensie: Meer dan ooit instrument van buitenlands beleid?', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 12-14.
- Doel, Th. van den, 'Veiligheid en defensie', *Liberaal Reveil* 35 (1994) 2, pp. 69-70.
- Doel, Th. van den, D. Leurdijk en J. Voorhoeve, 'Is er een duurzame oplossing voor de oorlog in Bosnië?', *Internationale Spectator* 47 (1993) 6, pp. 303-313.
- Dok, A. van, 'Bij verkiezingen Bosnië tellen details: Waarnemer Anneke van Dok', *PRO Binnenhof* (1998) (oktober), p. 4.
- Dolsma, G., 'Moed, Beleid en visie', *CD/Actueel* 13 (1993) (6 februari), p. 16.
- Domazat-Loso, D., 'How Agression against Croatia and Bosnia-Herzegovina was Prepared or the Transformation of the JNA into a Serbian Imperial Force', *National Security and the Future*, Vol. 1 (2000) 1, pp. 107-152.
- Donath, J., 'Uncle Sam en de post-communistische wereld. De Amerikaanse hulpverlening aan Oost-Europa', *Oost-Europa Verkenningen* (1992) 121, pp. 14-21.
- Donk, R. van der, 'Peraat voor politionele acties', *Tribune* 27 (1991) 14, pp. 2-4.
- Donk, R. van der, 'Prof. Mr. Paul de Waart (VU) over Joegoslavië: 'Ik vrees dat militaire interventie niets oplost'', *Tribune* 28 (1992) 18, pp. 14-15.
- Donk, R. van der, Dr. Paul Hoebink: 'Democratie kun je niet afdwingen met militair ingrijpen', *Tribune* 29 (1993) 2, pp. 14-15.
- Doorn, R. van, 'Gerechtigd permanent? De samenstelling van de Veiligheidsraad in een veranderende wereld', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 46-48.
- Doornik, J. van, 'Claudia Wijnands na half jaar als VN-vrouw in oorlogsgebied: "Ik ben niet meer zo'n feestneus"', *Dien* 7 (1992) 6, pp. 12-13.
- Dorn, W., 'The Cloak and the Blue Beret: Limitations on Intelligence in UN Peacekeeping', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 12 (1998) 4, p. 414.
- Dorrestijn, L.J.J., 'Reactie op "De Nederlandse Krijgsmacht: visie of Anachronisme?"', *Carré* 15 (1992) 4, pp. 17-22.
- Dorrestijn, L.J.J., 'Beschaamd . . .', *Carré* 16 (1993) 2, pp. 12-13.
- Dort, H. van, 'Sterven voor Srbija?', *Carré* 22 (1999) 6, pp. 16-23.
- Doubt, K., 'On the Latent Function of Ethnic Cleansing in Bosnia', <http://www.Haverford.edu/relg/sells/WitnessDoubtLatent.html> 01/12/97.
- Dragnich, A. N., 'The Anatomy of a Myth: Serbian Hegemony', *Slavic Review*, Vol. 50 (1991) 3, pp. 659-662.
- Dreilinger, L., 'The OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina: Apprehension of indicted war criminals', *Helsinki Monitor* (1997) 3, pp. 37-46.
- Drogendijk, R., 'Het nieuwe gevaar uit het Oosten', *Oost-Europa Verkenningen* nr. 138 (april 1995) 40-51.
- Dualist, F., 'Twee', *Carré* 14 (1991) 12, p. 23.
- Dualist, F., 'Frontaal: vier', *Carré* 15 (1992) 2/3, p. 38.
- Dulleman, W. van, 'Operationeel logistieke ervaringen in Bosnië Herzegovina', *Komma* 2 (1995), pp. 19-26.
- Dulleman, W. van, 'Operationeel logistieke ervaringen in Bosnië-Herzegovina', *Militaire Spectator* 164 (1995), pp. 267-272.

LITERATUUR

- Dussen, J. van der, 'De oorlog in Joegoslavië: daadkracht of praatkracht?', *Liberaal Reveil* 40 (1999) 3, pp. 91-95.
- Dute, J.C.J., J.M. Hoevers en G.J.L. Wondergem, 'De rechten van de militaire patiënt: De WGBO en de militaire gezondheidszorg in vredetijd: geen uitzonderingspositie', *Medisch Contact* 49 (1994) 43, pp. 1356-1358.
- Duurling, J.S. van, en W.B. Kroon, 'Legal Support of Command and Control', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 73-86.
- E.
- Ebbelaar, F.A., 'Sectie 5: modieuze "uitzendballast"?', *Militaire Spectator* 164 (1995) 7, pp. 319-324.
- Eede, Ch. Vanden, 'Bericht uit de enclave (6)', *Ego* 34 (1995) (juni), pp. 3-4.
- Eekelen, W.F. van, 'Europese veiligheid in een veranderende wereld: Toespraak gehouden op de ALV van 28 oktober 1992 te Soesterberg', *Carré* 16 (1993) 1, pp. 10-12.
- Eekelen, W.F. van, 'Woord en Wederwoord (3)', *Carré* 16 (1993) 7/8, p. 30.
- Eekelen, W.F. van, 'Het parlement, de partijen en het buitenlandse beleid', *Internationale Spectator* 31 (1997) 1, pp. 51-54.
- Eekelen, W.F. van, 'De nieuwe dimensie van Europese veiligheid', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 7-9.
- Eennaam, J. van, 'Van goede nazorg wordt noemand slechter!', *Dubbel Aksent* 17 (1997) 1, pp. 5-7.
- Egeland, J., 'Peace-making and the prevention of violence: The role of governments and non-governmental organizations', *International Review of the Red Cross*, Vol. 81 (1999) 833, pp. 73-83.
- Egmond, C.P.M. van, 'Peacekeeping, een conceptuele verkenning' (deel 1, 2 en 3), *Marineblad* 108 (1998), pp. 338-342, 376-380, en 109 (1999), pp. 29-33.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Reactie op carreactie', *Carré* 23 (2000) 4, p. 33.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Reactie op carreactie', *Carré* 15 (1992) 5, p. 21.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Verdiert Ter Beeks beleid wellicht een beter onthaal?', *Carré* 16 (1993) 4, pp. 9-13.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Couzy revisited', *Carré* 19 (1996) 11, pp. 31-33.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Reactie op Bluntschli (5): [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34]', *Carré* 20 (1997) 2, p. 23.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Een voortdurend déjà vu, deel 1', *Carré* 21 (1998) 5, pp. 24-28.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Een voortdurend déjà vu, deel 2', *Carré* 21 (1998) 6, pp. 16-20.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Een voortdurend déjà vu, deel 3', *Carré* 21 (1998) 7/8, pp. 11-19.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Een voortdurend déjà vu, deel 4 en slot', *Carré* 21 (1998) 9, pp. 8-21.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'In het land van de voldongen feiten', *Carré* 22 (1999) 3, pp. 36-37.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Srebrenica, eindeloze zoektocht naar de waarheid', *Carré* 23 (2000) 1, pp. 24-27.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Reactie op carreactie', *Carré* 23 (2000) 4, p. 33.
- Egter van Wissekerke, F.J.D.C., 'Overigens ben ik van mening... dat er nog steeds met spoed een parlementaire enquête over Srebrenica moet worden gehouden!', *Carré* 23 (2000) 9, pp. 28-30.
- Ehrhart, H.-G., 'Peacekeeping im Jugoslawienkonflikt und die Folgen für die sicherheitspolitische Kooperation in Europa', *Politik und Zeitgeschichte* (B6/1995), pp. 13-20.
- Eichenberger, P., 'Die UNPROFOR in Ex-Jugoslawien: Von den Schwierigkeiten, konkrete Beiträge zur Friedensförderung zu leisten', *ASMZ* (1992) 12, p. 621-623.
- Eijkelenkamp, P.A., 'Van drie-eenheid met koppel naar vier-eenheid met koppel of...???', *Carré* 17 (1994) 1, p. 25.
- Eijkelenkamp, P.A., '11 Infanteriebataljon Luchtmobiel naar Bosnië: instrument voor een politiek doel of speelbal?', *Carré* 17 (1994) 3, pp. 16-18.
- Eikelboom, J.L.H., 'De rol van air power in het voormalige Joegoslavië', *Militaire Spectator* 165 (1999), pp. 110-113.
- Eiting, R.M. en J.S. van Duurling, 'De aangeliende waakhond: Conceptuele gedachten over "Rules of Engagement"', *Militaire Spectator* 167 (1998), pp. 168-179.

LITERATUUR

- Eklund, E.D., 'The Reconnaissance Squadron', *Air World International*, November 1995 .
- Elben, B., 'Legal problems regarding participation of Japanese forces in peacekeeping missions', *International Peacekeeping*, Vol. 3 (1996) (February-May), pp. 63-65.
- Ellingsen, T., 'Colorful Community or Ethnic Witches' Brew: Multiethnicity and Domestic Conflict during and after the Cold War', *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 44 (2000) 2 (april), pp. 228-249.
- Elst, R. van, 'Afscheid van Joegoslavië: Over oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid begaan in voormalig Joegoslavië en de Nederlandse rechter', *Nederlands Juristenblad* 69 (1994) 41, pp. 1401-1410.
- Elst, R. van, 'Naschrift', *Nederlands Juristenblad* 70 (1995) 7, pp. 253-254.
- Erikson, P., 'Intelligence in Peacekeeping Operations', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 10 (1997) 1, pp. 1-18.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Vierkant en robuust', *Armex* 77 (1993) 12, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Afscheid van een zwaargewicht', *Armex* 77 (1993) 2, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Crisisbeheersing', *Armex* 77 (1993) 3, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Onparlementair', *Armex* 77 (1993) 5, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Gaan we zuinig oorlog voeren?', Vredesoperaties zijn een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, de kosten zijn gemeenschappelijke kosten en niet alleen maar voor Defensie: ARMEX in gesprek met D66 voorman en ex-minister van Defensie Hans van Mierlo', *Armex* 77 (1993) 5, pp. 6-10.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Eensgezind en onduidelijk', *Armex* 77 (1993) 6, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Missie boven Bosnië: Impressie van de bijdrage van de Koninklijke luchtmacht aan het handhaven van het vliegverbod boven Bosnië-Herzegovina', *Armex* 77 (1993) 7/8, pp. 11, 14-17.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Merkwaardig', *Armex* 77 (1993) 7/8, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Wordt de Atlantische Oceaan breder?', *Armex* 78 (1994) 1, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Moet voorbarig, niet onnodig', *Armex* 78 (1994) 10, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Luchtmobiel naar Bosnië', *Armex* 78 (1994) 3, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Wie redt wie?', *Armex* 78 (1994) 4, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'Op de korrel: Niet alleen geschonden soldaten', *Armex* 79 (1995) 10, p. 4.
- Even, P.G.M. van, 'In mijn hart ben ik een man van de troep, maar het werk in Den Haag moet ook gebeuren', *Armex* 80 (1996) 7/8, pp. 6-9.
- Everts, P.L.E.M., 'Ervaringen van een bataljonscommandant in het voormalige Joegoslavië', *Armex* 79 (1995) (juli-augustus), pp. 13-14.
- Everts, P.L.E.M., 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1992: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perseptief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1992.-[cahier 56], pp. 120-133.
- Everts, P.L.E.M., 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1994: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perseptief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1994.-[cahier 60], pp. 205-223.
- Everts, P.L.E.M., 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1995: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perseptief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1995.-[cahier 65], pp. 215-224.
- Everts, P.L.E.M., 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1996: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perseptief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1996.-[cahier 70], pp. 206-237.
- Everts, P.L.E.M., 'Ervaringen in "de grootste openluchtgevangenis van Europa"', *Mars in Cathedra* (1995) (augustus-september), pp. 2970-2977.
- Everts, P.L.E.M., 'Command and Control in Stressful Conditions', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 9-29.
- Everts, Ph., 'Onderzoekers als beleidsadviseurs: de invloed van adviescolleges op buitenlands beleid en defensiepolitiek', *Transaktie* 22 (1993) 3, pp. 225-242.
- Everts, Ph., 'Gaat Duitsland zijn eigen weg?: De evolutie van de Duitse publieke opinie over internationale vraagstukken', *Transaktie* 23 (1994) 2, pp. 172-195.

LITERATUUR

- Everts, Ph., 'Het maatschappelijk draagvlak voor militaire vredesoperaties: de slachtoffer-hypothese nader bekenen', *Transaktie* 25 (1996) 1, pp. 44-69.
- Everts, Ph.P., 'Nederland in de internationale politiek', *Transaktie* 18 (1989) 1, pp. 1-26.
- F.
- Faber, M.-J., 'Europa kent haar eigen kracht niet', *de Helling* 10 (1997) 3, p. 3538.
- Faber, M.-J., 'De noodzaak van een UNTA-instrumentarium voor Europa': Lessen uit de verwickelingen in Bosnië-Herzegovina', *Internationale Spectator* 47 (1993) 6 (juni), pp. 314-320.
- Faber, M.-J., 'Peace-making in Bosnië en Afrika: Enkele lessen', *Internationale Spectator* 51 (1997) 4 (april), pp. 209-213.
- Farrell, N., 'Dissemination in Bosnia and Herzegovina: Lessons Learned', *International Review of the Red Cross* 37 (1997), pp. 409-420.
- Fastabend, D. A., 'A General Theory of Conflict: Bosnia, Strategy and the Future', *U.S. Army War College, Carlisle Barracks, PA*, 1996.
- Feltmann, C.E., 'Van robuuste professional naar multi-dimensionele persoonlijkheid: dilemma's bij de 'brede vorming' van militairen', *Kernvraag* 1 (1996) 108, pp. 44-53.
- Fennema, M., 'Opvang vluchtelingen: Gastgezin zijn is een flinke klus', *CD/Actueel* 12 (1992) (5 september), pp. 12-13.
- Fennema, M., 'Nederlandse troepen in Bosnië', *CD/Actueel* 15 (1995) (16 december), p. 19.
- Fenrick, W.J., 'Kwalificatie van het conflict in het voormalige Joegoslavië: toets door het ad hoc Tribunaal voor ex-Joegoslavië', *Zoeklicht* 8 (1999) 25, pp. 16-20. Uit: *The application of the Geneva Conventions by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, W.J. Fenrick International Review of the Red Cross, June 1999.
- Fernandez Sanchez, P.A., 'The Roots of *International Peacekeeping* in the Crisis of Yugoslavia', *Maintien de la paix de 1815 à aujourd'hui = Peacekeeping 1815 to today*, XXIst Colloquium of the International Commission of Military History 1995, pp. 597-611.
- Fetherston, A.B., O. Ramsbotham, T. Woodhouse, 'UNPROFOR: Some Observations from a Conflict Resolution Perspective', *International Peacekeeping*, Vol. 1 (1994) 2 (Summer), pp. 179-203.
- Fillet, M. en J. Landman, 'De veiligheid van Voorhoeve', *Bijeen* (1996) (maart), pp. 4-11.
- Findlay, T., 'UNTAC – lessons to be learned?', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) (January-February), pp. 5-8.
- Fischer, K., 'Kriegsverbrechen im Balkan-Konflikt: Das internationale Recht setzt eindeutig Schranken für Soldaten und Verantwortliche', *Truppendienst* 5 (1993), pp. 390-396.
- Fiser, N., 'Dance macabre van Westerse media', *de Helling* 6 (1993) 3, pp. 19-21.
- Fisher, D., 'The Ethics of Intervention', *Survival*, Vol. 36 (1994) 1, pp. 51-59.
- Flory, M., 'L'ONU et les Opérations de maintien et de rétablissement de la paix', *Politique Étrangère* 58 (1993) 3, pp. 633-640.
- Fogelquist, A.F., 'Russia, Bosnia, and the Near Abroad', *Paper Presented April 19, 1995 at the International Conference on Bosnia-Herzegovina Organized by Bilkent University and the Grand National Assembly of Turkey*.
- Fox, B., 'The Spy who bugged me. Why make it easy to eavesdrop on satellite telephone calls?', *New Scientist Magazine*, 11/03/00.
- Fraanje, A.C.M., 'Deelname aan vredesoperaties anno 90-er jaren 'a totally different ball-game'', *Carré* 16 (1993) 5, pp. 6-11.
- Fraanje, R., 'Onbegrip overheerst na terugtreden De Milliano', *CD/Actueel* 18 (1998) (28 november), pp. 10-11.
- Fraser, J.M., 'Yugoslavia – What went wrong?', *The Norman Paterson School of International Affairs* (1993) 4, pp. 1-12.
- Freedman, L., 'Why the West Failed', *Foreign Policy* (1994-95) 97, pp. 53-69.
- Freedman, L., 'Bosnia: does peace support make any sense?', *NATO Review* (November 1995) 19-23.
- Freedman, L., 'Bosnië: heeft vredesondersteuning enige zin?', *NAVO kroniek* 43 (1995) 6, pp. 19-23.
- Freedman, L., 'Introduction', *Political Quarterly* 1994, special issue, pp. 1-13.

LITERATUUR

- Fröhlich, M., 'Der alte und der neue UNO-Generalsekretär', *Aussenpolitik* 48 (1997) 3, pp. 301-309.
- Fulghum, D.A., 'Operation Deny Flight', *Army Quarterly and Defence Journal* 1 (1995) 15-19.
- Fulghum, D.A., 'Imagery from Bosnia Expected to Improve', *Aviation Week & Space Technology*, July 24 1995.
- Fulghum, D.A., 'Flexibility, Endurance Are Valued EP-3 Assets', *Aviation Week & Space Technology*, 05/05/97.
- Fulghum, D.A., 'Compute Combat Rules Frustrate the Pentagon', *Aviation Week & Space Technology*, 15/09/97, p. 68.
- Fulghum, D.A., 'Sigint Aircraft May Face Obsolescence in Five Years', *Aviation Week & Space Technology*, 21/10/96.
- G.
- Gaardse, P., 'Bericht uit de enclave (3)', *Ego* 34 (1995) (mei), pp. 3-4.
- Gagnon Jr., V.P., 'Yugoslavia: Prospects for Stability', *Foreign Affairs* (1991) (Summer).
- Garde, P., 'Ex-Yuogoslavie: Une Fausse Guerre de Religion', *Politique Internationale* 58 (hiver 1992/1993) 45-63.
- Garthoff, R. and A. Knight, 'New Evidence on Soviet Intelligence: The KGB's 1967 Annual Report', *Cold War International History Project Bulletin*, (1998) 10 (March).
- Gebert, K., 'In Investigating Human Rights Abuses, Reporting Is Not Enough', *Transition* (1996) (26 January), pp. 40-43.
- Geelen, J.-P., 'Journalist en defensie: 'Denk niet, vind niks'', *De Journalist* 43 (1992) 8, p. 36.
- Geelen, J.-P., 'Journalist in oorlog: vechten tegen stress', *De Journalist* 44 (1993) 4, p. 29.
- Geelen, J.-P., 'Een oorlog kan ook mooi zijn' [interview met Arnold Karskens], *De Journalist* 46 (1995) 21, pp. 26-27.
- Geeraerts, A.H.H., 'De taxi van Ter Beek', *Armex* 78 (1994) 3, pp. 25-26.
- Geiss, I., 'Hegemonie und Genozid: Das Serbien-Syndrom 1991/92', *Europa Archiv* 47 (1992) 15-16, pp. 421-432.
- Geissler, C., 'Neue Völkerwanderungen in Europa', *Europa Archiv* 47 (1992) 19, pp. 566-572.
- Geleijnse, H., 'Oorlogsverslaggeving: mag het iets meer zijn?', *De Journalist* 46 (1995) 4, p. 38.
- General Accounting Office, 'National Security and International Division', [Report] GAO/NSIAD-97-35 United Nations (1997).
- Genscher, H.-D., 'Für ein Europäisches Deutschland', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 9 (1991) 29, pp. 12-14.
- Genugten, W.J.M. en L. Zegveld, 'The Military Commander, UN Operations and Human Rights', NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies (1998), pp. 57-71.
- Gergen, D., 'America's missed Opportunities', *Foreign Affairs* (1991/1992) (December/January).
- Gerharts, R., 'In zes maanden kun je de wereld niet veranderen', *Carré* 22 (1999) 1, pp. 20-21.
- Gerharts, R., 'Geef daar maar eens handjes en voetjes aan: Het schemergebied van de militaire ethiek', *Carré* 22 (1999) 1, pp. 22-24.
- Gerrits, A. en J.M. Wiersma, 'Het koesteren van het wij-gevoel: oprukkend nationalisme bedreigt stabiliteit in Europa', *PRO* 2 (1992) 7, pp. 36-38.
- Gerritse, P., 'De grondige 'debriefing' van de Srebrenica-gangers: interview met generaal b.d. Govert Huyser', *De Opmaat* (december 1995), pp. 42-43.
- Gerritse, P., 'F-16-commandant Eikelboom en de nadagen van Srebrenica', *De Opmaat* (december 1995), pp. 7-10.
- Gervasi, S., 'Germany, U.S. and the Yugoslav Crisis', *Covert Action Quarterly* (1992/1993) 43, p. 41e.v.
- Gervasi, S., 'Involvement of the US and German intelligence services', *Strategic Policy*, (1995) 3.
- Geurtjes, W., 'Damesrelax op de Balkan', *Dien* 8 (1993) 2, p. 9.
- Giesbers, A.J.W.A., 'Lessons learned rond operationele inzet van de Koninklijke Landmacht', *Infanterie* 4 (1999) 1 (maart), pp. 32-36.
- Gietelink, A., 'De VN als schietende politieagent', *de Helling* 4 (1991) 2, pp. 11-14.

LITERATUUR

- Gijbers, K.A., 'Wederzijds begrip, wederzijds vertrouwen', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 24-27.
- Glaubitz, H., 'De gemeenschap en het grotere Europa', *Idee* 14 (1993) (maart), pp. 17-20.
- Glitman, M., 'US Policy in Bosnia: Rethinking a Flawed Approach', *Survival*, Vol. 38 (1996-97) 4, pp. 66-83.
- Gnesotto, N., 'La défense européenne au carrefour de la Bosnie et de la CIG', *Politique Étrangère*, pp. 113-124.
- Gnesotto, N., 'Pour en finir avec la Yougoslavie', *Politique Étrangère* 58 (1993-94) (hiver), pp. 1055-1064.
- Gompert, D., 'How to Defeat Serbia', *Foreign Affairs*, Vol. 73 (1994) 4, pp. 30-47.
- Gooszen, R.F., 'Het defensiecrisisbeheersingscentrum (DCBC): Een kennismaking', *Marineblad* (november 1997) 378-386.
- Gordon, Ph.H., 'Berlin's Difficulties: The Normalization of German Policy', *Orbis*, Vol. 38 (1994) 2, pp. 225-243.
- Goudoever, A. van, 'Geweld, migratie en identiteit in het oude Joegoslavië', *Internationale Spectator* 46 (1992) 10 (oktober), pp. 542-547.
- Gow, J., 'Belgrade and Bosnia – an Assessment of the Yugoslav Military', *Jane's Intelligence Review* Vol. 5 (1993) 6.
- Gow, J., 'Military Forces in Bosnia: Origins and Prospects', *Meeting Report of East European Studies of the Woodrow Wilson International Center for Scholars*, (1994) 59 (May-June).
- Gow, J., 'Nervous Bunnies: The International Community and the Yugoslav War of Dissolution, the Politics of Military Intervention in a Time of Change', *Political Quarterly* 1994 special issue, pp. 14-33.
- Gow, J., 'One Year of War in Bosnia and Herzegovina', *Research Report*, Vol. 2 (1993) 23, pp. 1-13.
- Gow, J., 'Rump Yugoslavia: Perisic Replaces Panic as Chief of Staff', *RFE/RL Research Report*, Vol. 2 (1993) 43, pp. 54-59.
- Gow, J., 'Deconstructing Yugoslavia', *Survival*, Vol. 33 (1991) 4, pp. 291-311.
- Gow, J., 'Towards a settlement in Bosnia: the military dimension', *The World Today* 51 (1994) (May), pp. 96-99.
- Gow, J. and Ch. Dandeker, 'Peace-support operations: the problem of legitimation', *The World Today* 51 (1995) (January), pp. 171-174.
- Gowing, N., 'Instant TV and Foreign Policy', *The World Today* (October 1994), pp. 187-190.
- Graaf, H.J. van der, 'De Nederlandse Krijgsmacht: visie of Anachronisme?', *Carré* 14 (1991) 11, pp. 23-25.
- Graaf, H.J. van der, 'De Nederlandse krijgsmacht: visie of anachronisme?' [reactie op Carré 15 (1992) 4, pp. 17-22], *Carré* 15 (1992) 4, pp. 23-25.
- Gramer, G.K., 'Operation Joint Endeavor: Combined-Joint Intelligence in Peace Enforcement Operations', *Military Intelligence* 22 (1996) (October-December), pp. 11-14.
- Grémaux, R. en A. de Vries, 'De internationale gemeenschap en de Bosnische oorlog', *Internationale Spectator* 50 (1996) 1, pp. 36-42.
- Grin, J., 'De VN en de internationale orde', *Christen Democratische Verkenningen* (1994) 12, pp. 514-515.
- Grin, J. en J.G. Siccama, 'Veiligheid in de jaren negentig', *Christen Democratische Verkenningen* (1990) 1, pp. 23-30.
- Groen, A., 'Alles is prima, maar ik ben de baas': op pad met Relus ter Beek, een sociaal-Democraat tussen de militairen', *Rood* 2 (1991) 6, pp. 4-7.
- Groen, J. en C.J. Matthijssen en J. Otter, 'Over opdrachtgevers en hypothesen', *Carré* 22 (1999) 3, pp. 30-31.
- Groenveld, K., "'Out of Area": Impressies van een internationale conferentie met als topic "The Gulf Crisis and NATO"', *Liberaal Reveil* 31 (1990) 5, pp. 162-164.
- Groot, F.H. de en B. de Ruiters, 'Nederland en het Europa van de vaderlanden', *Idee* 14 (1993) (maart), pp. 13-16.
- Groot, F.H. de en B. de Ruiters, 'Delingen op de Balkan: Van de Amerikanen kregen de Kroaten en de Serviërs wat ze wilden: de tweedeling van Bosnië', *Idee* 16 (1995) (december), pp. 7-10.
- Groot, R., 'ECMM onder Nederlands voorzitterschap', *Militaire Spectator* 166 (1997) 9, pp. 393-399.
- Groothuizen, M., 'D66 en Europa: Europeanisering', *Idee* 18 (1997) (februari), pp. 28-31.

LITERATUUR

- Groothuizen, M., 'Democratie als waarborg voor vrede: wishful thinking?', *Idee* 20 (1999) (oktober), pp. 24-25.
- Groothuizen, M., 'Tien jaar na de val van de muur', *Idee* 21 (2000) (maart), pp. 30-31.
- Grunwald, H.A., 'The Post-Cold War Press: a New World Needs a New Journalism', *Foreign Affairs* (1993) (Summer).
- Gruyter, C. de, 'Stuurloos voortmodderen: zolang de Joegoslaven vechten, doe je er weinig aan', *Elsevier* 6 mei 1995 42-43.
- Guest, F.B., 'The UN and NATO in Bosnia: Center Of Gravity analysis can bring clarity and focus to multinational peace operations', *Naval War College*, Newport, R.I., 1996.
- Guillot, Ph., 'France, Peacekeeping and Humanitarian Intervention', *International Peacekeeping* 1 (Spring 1994) 30-43.
- Gustenau, G.E., 'Die Neuordnung des südslawischen Raumes', *Österreichisches Militär Zeitschrift* (1992) 4, pp. 313-321; (1992) 5, pp. 411-416; (1992) 6, pp. 490-495; (1993) 1, pp. 11-17; (1993) 2, pp. 122-129; (1993) 3, pp. 228-235; (1993) 5, pp. 436-441; (1993) 6, pp. 549-555; (1994) 2, pp. 167-637.
- H.
- Haaf, T.H.W. ten, 'Helikopters Luchtmobiele Brigade: Speerpunt of vredesdividend?', *Carré* 16 (1993) 9, pp. 23-23-25.
- Haaf, Th. ten, 'Reactie op Bluntschli (10): Here we go again! But don't worry, times are changing' [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 4, pp. 32-33.
- Haglund, M., 'Nagra personliga erfarenheter fran tjansten I IFOR/SFOR', *Tidskrift I Sjoasendet* (1997) 3, pp. 173-176.
- Hagman, Ph.D.H.-Ch., 'The Limits of Peacekeeping: awarded essay by Ph. D. Hans-Christian Hagman', *Kungl Krigvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift* 243 (1997), pp. 3-37.
- Halsema, F., 'Kleine stapjes: Het pragmatisch optimisme van Peter Kooijmans', *de Helling* 9 (1996) 3, pp. 5-8.
- Halsema, F., 'Kibeho: Of het vergeten Srebrenica van Ruanda', *de Helling* 9 (1996) 3, pp. 9-13.
- Halverson, Th., 'Disengagement by Stealth: the Emerging Gap between America's Rhetoric and the Reality of Future European Conflicts', *Political Quarterly* 1994, special issue, pp. 76-93.
- Hamburg, D., 'Ethische Konflikte: Ursachen, Eskalation und präventive Vermittlung', *Europa Archiv* 48 (1993) 4, pp. 117-122.
- Hamburg, D. von, 'Ethische Konflikte: Ursachen, Eskalation und präventive Vermittlung', *Europa Archiv* 48 (1993) 4, pp. 117-131.
- Handel, A.I., A. Ofri, R.K. Betts, G.H. McCormick en K.N.Lewis, 'Intelligence and Crisis Forecasting', *Orbis, a Journal of World Affairs*, Vol. 26 (1983) 4, pp. 817-821.
- Handel, M., 'The Study of Intelligence', *ORBIS*, Vol. 26, (1983) 4.
- Happen, A.H.L. van, 'Reactie op Bluntschli' (1): [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 2, pp. 18-19.
- Harlfinger, M., 'C-ROFA Becomes Arsenal of IO', *Spokesman*, December 1997.
- Harry van, A.G. en J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europa-beleid na het einde van de Koude Oorlog', *Transaktie* 23 (1994) 2, pp. 143-171.
- Harvey, D., 'Reply', *American Intelligence Journal*, Vol. 16 (1995) 1.
- Hassner, P., 'The European Union and the Balkans', in J. Rupnik, P. Hassner, M.Tatu, M.C. Brands en R. Havenaar, *Challenges in the East, The Hague: Netherlands Scientific Council for Government Policy*, 1995, pp. 25-46.
- Hassner, P., 'Beyond Nationalism and Internationalism: Ethnicity and World Order', *Survival*, Vol. 35 (1993) 2, pp. 49-65.
- Hatschikjan, M., 'Osteuropa – ein nationalistischer Hexenkessel?', *Aussenpolitik* 42 (1991) 3, pp. 211-220.
- Have, H. van der, 'Uit een brief van één van de zes verkenners in Srebrenica', *Falcon Buddy Bulletin* (maart 1994) 2-3.
- Hay, A., 'Surviving the Impossible: The Long March from Srebrenica: An Investigation of the Possible Use of Chemical Warfare Agents, Medicine', *Conflict and Survival*, Vol. 14 (1998), pp. 120-155.

LITERATUUR

- Hayden, M.V., 'Warfighters and Intelligence: one team – one fight', *Defense Intelligence Journal*, Vol. 4 (1995) 2.
- Hayden, R. M., 'Rape and Rape Avoidance in Ethno-National Conflicts: Sexual Violence in Liminalized States', *American Anthropologist*, Vol. 102 (2000) 1, pp. 27-41.
- Hayden, R.M., 'The Partition of Bosnia and Herzegovina, 1990-1993', RFE/RL Research Report Vol. 2 (1993) 22, pp. 1-17.
- Hayden, R.M., 'Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics', *Slavic Review* 51 (1992) 4, pp. 654-673.
- Hayden, R.M., 'Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers', pp. 727-748, gevolgd door: C.S. Lilly, 'Amoral Realism or Immoral Obfuscation?', pp. 749-754; S.L. Woodward, 'Genocide or Partition, Two Faces of the Same Coin?', pp. 755-761, *Slavic Review*, Vol. 55 (1996) 4
- Hayden, R.M., 'Reply', *Slavic Review*, Vol. 55 (1996) 4, p. 777.
- Hazdra, P., 'Militärische Einsätze im Rahmen der Vereinten Nationen: Praktische Aspekte von Vorbereitung und Durchführung', *Österreichisches Militär Zeitschrift* (1995) 4, pp. 365-378.
- Hebel, H. von, 'Een internationaal straftribunaal voor voormalig Joegoslavië: Geweten der mensheid of diplomatiek falen?', *Transaktie* 22 (1993) 3, pp. 243-253.
- Heemskerck, S. van, 'Defensie-inspanning is een verzekeringspremie', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 33, pp. 25-27.
- Heere, L. en M. Wilbrink, 'Militaire loyaliteit zal zwaar beproefd worden: Balkan-oorlog zal ook Nederlandse doden tellen', *Carré* 15 (1992) 9, pp. 4-5.
- Heeringa, S.G., 'Tegenslag op tegenslag treft wegbereiders Dutchbat: Eerste verkenningparty Joegoslavië zeker geen "party"', *De Onderofficier* 36 (maart 1994), pp. 75-83.
- Heesakkers, H.A.M., 'De Koninklijke Landmacht: "een professionele organisatie"', *Carré* 23 (2000) 2, pp. 18-25.
- Hegelsom, G.-J.F. van, 'The Law of Armed Conflict and UN Peace-keeping and Peace-enforcing Operations', *Hague Yearbook of International Law* (1993), p 45-58.
- Heide, W. ter, 'Van den Broek en reorganisatie VN', *CD/Actueel* 11 (1991) (12 oktober), p. 2.
- Heij, W., 'We moeten over de grenzen heen kijken' [interview met generaal-majoor A.P.P.M. van Baal], *Ego* (januari 1995), p. 3-6.
- Heijster, W.H.Th., 'Lessons Learned? Vergeet het maar!', *Carré* 15 (1992) 11, pp. 11-13.
- Heijster, W.H.Th., 'Chaos is meer orde dan u denkt. ...', *Carré* 15 (1992) 5, pp. 9-11.
- Heijster, W.H.Th., 'Militaire besluitvorming bij crisisbeheersing en Interne Teambuilding: de 'tank' in het veranderingsproces', *Carré* 18 (1995) 7/8, p. 28
- Heijster, W.H.Th., 'Reactie op carreacties', *Carré* 22 (1999) 3, pp. 32-33.
- Heijster, W.H.Th., 'Srebrenica revisited' [reactie op 'Srebrenica revisited' in MS 165 (1996) 2], *Militaire Spectator* 165 (1996) 5, p. 231.
- Hek, A. van der, 'De parlementaire bemoeienis met het buitenlands beleid', *Internationale Spectator* 29 (1975) 1.
- Helfferrich, W., 'Oorlog boven Bosnië', *Onze Luchtmacht* (juni/juli 1993), pp. 22-25.
- Helsinki Citizens' Assembly, 'Report: From Ankara to Tuzla 1994-1995'.
- Helsinki Citizens' Assembly, 'Reports from the Helsinki Citizens Assembly', 19-22 October 1995, Tuzla, Bosnia-Herzegovina.
- Helsinki Watch, 'War Crimes in Bosnia-Herzegovina', *Human Rights Watch* (New York 1994).
- Hendriksen, Th.H., 'Covert Operations, Now More Than Ever', *Orbis*, Vol. 44 (2000) 1, pp. 145-157.
- Henriksen, Th.H., 'Covert Operations, Now More Than Ever', *Orbis, a Journal of World Affairs* 44 (2000) 1, pp. 145-156.
- Herman, J., 'Minderheidsbescherming in de twintigste eeuw: normstelling en implementatie', *Transaktie* 24 (1995) 3, pp. 204-222.
- Herman, M., 'Diplomacy and Intelligence', *Diplomatic Studies Programme Discussion Paper* nr. 39, z.pl. 1998, p. 10.
- Hetebrij, B., 'Bericht uit de enclave (4 en 5)', *Ego* 34 (1995) (mei), pp. 5-7.
- Hetebrij, B., 'Bericht uit de enclave (6)', *Ego* 34 (1995) (juni), pp. 5-6.

LITERATUUR

- Hetebrij, B., 'Een gesprek met een tolk van Dutchbat', *Ego* 34 (1995) (april), pp. 3-4.
- Hetebrij, B., 'Gesprek met een FAC-officier', *Ego* 34 (1995) (september), pp. 3-4.
- Heumen, Ch., 'Oorlog, corruptie en onderdrukking: Overleven in Servië', *Tribune* 30 (1994) 11, pp. 14-15.
- Heuvel, M. van den, 'Desintegratie van Joegoslavië: van communisme tot erger', *Internationale Spectator* 46 (1992) 3, pp. 153-155.
- Heuvel, M. van den, 'Mythen en dwaalwegen in het Joegoslavisch doolhof', *Internationale Spectator* 50 (1996) 7/8, pp. 373-377.
- Heuven, M. van, 'Rehabilitating Serbia', *Foreign Policy* (1994) 96, pp. 38-48.
- Higgins, R., 'The new United Nations and former Yugoslavia', *International Affairs* 69 (1993), pp. 465-483.
- Hilhorst, A., 'Het milieu bovenaan: Begroting door bezuinigingen op orde tot en met 1994', *Rood* 2 (1991) 1 speciale editie, pp. 9, 11-12.
- Hilhorst, A., 'Het milieu bovenaan: Begroting door bezuinigingen op orde tot en met 1994', *Rood*, speciale editie 2 (1991) 1, pp. 9-12.
- Hill, M., 'CSCE discusses Yugoslav crisis', *U.P.I.* 1 juli 1991.
- Hillen, H., 'Voormalig Joegoslavië', *CD/Actueel* 15 (1995) (26 augustus), p. 18.
- Hillen, H. en J. de Hoop Scheffer, 'Als het maar geen oorlog wordt (II)' [reactie op Carré 19 (1996) 2, pp. 24-25], *Carré* 19 (1996) 4, pp. 31-33.
- Hillen, H. en J. de Hoop Scheffer, 'Als het maar geen oorlog wordt' (5) [reactie op Carré 19 (1996) 2, pp. 24-25], *Carré* 19 (1996) 6, p. 26.
- Hillen, J.S.J., 'Nooit meer oorlog?', *Christen Democratische Verkenningen* (1995) 9, pp. 435-439.
- Hinton, P.N., 'An Air War Without Front Lines: Air Operations in Bosnia', *Air Clues* (1995) (June), pp. 208-211.
- Hirst, P., 'Security Challenges in Post-Communist Europe', *Political Quarterly* 1994 special issue, pp. 175-189.
- Hobsbawm, E., 'De opmars van de barbarij', *de Helling* 7 (1994-1995) 4, pp. 24-28.
- Hoejenbos, M.J.J., 'Het nieuwe militaire ziektekostenstelsel', *Medisch Contact* 50 (1995) 45, pp. 1440-1441.
- Hoek, E. van der, (interview met), 'Ik nodig iedereen uit die kritiek heeft om dat recht in mijn gezicht te zeggen', *ACOM Journaal* (1995) (december), pp. 7-10.
- Hoekema, J., 'Ambtenaar en admiraal: bij Bakker komen ze allemaal', *Idee* 21 (2000) (oktober), pp. 6-7.
- Hoervers, J.M. en G.J.L. Wondergem, 'Medisch beroepsgeheim, een woord? of meer?', *Carré* 16 (1993) 12, pp. 10-12.
- Hof, A.T. van 't, 'Combined air operations centre Vicenza', *Carré* 21 (1998), pp. 20-22.
- Hoffenaar, J., 'De inzet van dienstplichtigen bij operaties buiten NAVO-verband', *Carré* 15 (1992) 2/3, pp. 33-36.
- Hoffmann, S., 'The Politics and Ethics of Military Intervention', *Survival* Vol. 37 (1995-96) 4, pp. 29-51.
- Hofman, F., 'Where Will All These People Go?', *Transition* 1 (1995) 20, pp. 16-18.
- Hoge Jr., J.F., 'Media Pervasiveness', *Foreign Affairs*, Vol. 73 (1994) 4, pp. 136-144.
- Holoboff, E.M., 'Russian View on Military Intervention: Benevolent Peace-Keeping, Monroe Doctrine, or Neo-Imperialism', *Political Quarterly* 1994 special issue, pp. 154-174.
- Homan, C., 'Partnership for Peace', *Armex* 78 (1994) 5, pp. 14-15.
- Homan, C., 'Militaire taken bij humanitaire hulpverlening', *Armex* 79 (1995) 2, pp. 6-8.
- Homan, C., 'Militaire Geschiedenis: een receptenboek voor de militair: Lezing Schouwenburgprijs', *Carré* 19 (1996) 1, pp. 8-13.
- Homan, C., 'Krijgsmacht in verandering', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 5-7.
- Homan, K., 'Amerikaans defensiebeleid onder Clinton: van BUR tot QDR', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1998: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1998.-[cahier 75], pp. 153-169.
- Honig, J.W., 'Commandovoering in vredesoperaties: (Inter) nationale fricties' in: *Nooit meer vechten?: beschaving, technologie en toepassing van militair geweld*. – Den Haag: Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1996.

LITERATUUR

- Honig, J.W., 'The Netherlands and Military Intervention', *Political Quarterly* 1994 special issue, pp. 142-153.
- Hoop Scheffer, J. de, 'Principe van 'samen uit, samen thuis' handhaven', *CD/Actueel* 14 (1994) 20, p. 15.
- Hoop, S. de, 'Servië en internationale sancties: een evaluatie', *Internationale Spectator* 48 (1994) 9 (september), pp. 438-444.
- Hoop, S. de, 'VN onder vuur en Defensie buiten schot?: Een terugblik op drie jaar (inter) nationale betrokkenheid bij Srebrenica', *Internationale Spectator* 50 (1996) 7/8 (juli/aug), pp. 385-392.
- Hoop, S. de, 'Niet de VN, maar de internationale gemeenschap heeft gefaald in Srebrenica: een kritisch rapport, maar voor wie?', *Internationale Spectator* 54 (2000) 2, pp. 94-97.
- Hoornsman, M., 'Joegoslavië 1', *Tribune* 28 (1992) 21, p. 30.
- Hoppe, H.-J., 'Moskau und die Konflikte im früheren Jugoslawien', *Aussenpolitik* 48 (1997) 3, pp. 267-277.
- Horsley, W., 'United Germany's Seven Cardinal Sins: A Critique of German Foreign Policy', *Millennium*, Vol. 21 (1992) 2, p. 225-241.
- Houghton, J.E., 'NATO/UNPROFOR Co-operation in Peacekeeping', *Air Clues* (1995) (February), p. 57-58.
- Howard, M., 'The remaking of Europe', *Survival*, Vol. 32 (1990) 2, p. 99-106.
- Howorth, J., 'The Debate in France over Military Intervention in Europe', *Political Quarterly* 1994 special issue, p. 106-125.
- Huber, R., 'Deterrence in Bosnia-Herzegovina: A Retrospective Analysis of Military Requirements Before the War', *European Security* 3 (Autumn 1994), p. 541-551.
- Huijsman, P., 'De NATO toont haar nieuwe gezicht', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 33, pp. 22-24.
- Human Rights Watch, 'Chemical Warfare in Bosnia?: The Strange Experiences of the Srebrenica Survivors', *Human Rights Watch Report* 10 (1998) 9 (D).
- Human Rights Watch, 'Former Yugoslavia: Clouds of War, Chemical Weapons in the Former Yugoslavia', *Human Rights Watch Report* 9 (1997) 5 (D).
- Human Rights Watch, 'Bosnia-Herzegovina: The Fall of Srebrenica and the Failure of U.N. Peacekeeping', *Human Rights Watch/Helsinki Report* 7 (1995) 13.
- Hummer, W. und, P. Hilpold, 'Die Jugoslawien-Krise als ethnischer Konflikt', *Europa Archiv* 47 (1992) 4, pp. 87-96.
- Huydecoper van Nigtevecht, J.L.R., 'Respons: De rol van de CVSE bij de oplossing van internationale conflicten' [zie ook: *Internationale Spectator* 48 (1994), pp. 184-189, J. Coelmont], *Internationale Spectator* 48 (1994), pp. 515-516.
- Huyser, G.L.J., 'Het Strategisch Spectrum [bewerking lezing ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan van het Regiment Technische Troepen]', *Carré* 17 (1994) 9, pp. 15-20.
- I.
- Idee (redactie), 'Cruciale fouten: Lessen in buitenlands beleid: Falende diplomatie: in gesprek met Bob van den Bos', *Idee* 16 (1995) (december), pp. 13-14.
- Idee (redactie), 'Cruciale fouten: Lessen in buitenlands beleid: Gewatteerde interventie: in gesprek met Jan Geert Siccama', *Idee* 16 (1995) (december), pp. 14-15.
- Idee (redactie), 'Cruciale fouten: Lessen in buitenlands beleid: Iedereen is 'sadder and wiser' geworden: in gesprek met Laurens Jan Brinkhorst', *Idee* 16 (1995) (december), pp. 15-16.
- Iersel, A.H.M. van, 'Aspecten van een morele beoordeling inzake militaire interventie in de Golfoorlog: De Rooms Katholieke Kerk over de Verenigde Naties en over de begrenzing van geweld', *Carré* 14 (1991) 3, pp. 16-19.
- Iersel, F. van, 'Zelfbescherming bij vredeoperaties: middel of doel?', *Maatschappij & Krijgsmacht* 22 (2000) 2, pp. 13-16.
- Ijpma, H., 'ECMM biedt hulp op zowel militair als humanitair gebied', *Achterbanier* (1993) 3, pp. 20-21.
- Ingen, A. van, 'Dagboek Uit: 12e Bataljon Luchtmobiele Brigade', *Falcon Buddy Bulletin* (juni 1994), pp. 6-7.

LITERATUUR

- Ingham, R., 'World consensus shatters as Germany threatens to recognise breakaways', *Agence France Presse*, 3 juli 1991.
- Iqbal Riza, S., 'Parameters of UN Peace-keeping', *RUSI Journal* June 1995 17-20.
- Isaković, Z., 'Democratisation, Democracy and Ethnic Conflict in the Balkans', *Southeast European Politics*, Vol. 1 (2000) 1, pp. 1-14.
- Isby, D.C., 'Yugoslavia 1991-Armed Forces in Conflict', *Jane's Defence Weekly*, Vol. 3 (1991) 9.
- Ivanišević, M., 'About the Crimes that cannot be Forgotten or Forgiven', *Serbian Literary Magazine* (1997) 5-6 New series pp. 56-62.
- J**
- Jacobi, S., 'UNPROFOR: Mission impossible', *International Peacekeeping* Vol. 2 (1995) 2/3, pp. 39-43
- Jacobsen, P.V., 'Multilateralism Matters, But How?: The Impact of Multilateralism on Great Power Policy towards the Break-up of Yugoslavia', *Cooperation and Conflict*, Vol. 30 (1995) 4, pp. 365-398.
- Jagger, B., 'The Betrayal of Srebrenica', *The European* 25 September – 1 October 1997
- Jakobsen, P.V., 'The Danish Approach to UN Peace Operations after the Cold War: A New Model in the Making?', *International Peacekeeping* Vol 5 (1998) 3, pp. 106-123
- Jansen, Ch., 'De Sloveense lente', *Oost-Europa Verkenningen* (1989) 101, pp. 29-35
- Jansen, E.H., 'Einde dienstplicht nabij', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 33, pp. 28-29
- Jansen, G., 'De vrouwen van het Support Command in Srebrenica', *Falcon Buddy Bulletin* (april 1994) 12-14.
- Jansen, G., 'Dutchbat: 'Vreemde eenden in de bijt'', *Falcon Buddy Bulletin* (juni 1994) 5.
- Jansen, M., 'Botsende beschavingen', *Christen Democratische Verkenningen* (1993) 12, pp. 513-522.
- Janssen Lok, J., 'The Netherlands: Learning the lessons of Srebrenica', *Jane's Defence Weekly* 31 January 1996.
- Janssen Lok, J., 'Swing role bewijst zich boven Bosnië-Herzegovina', *Onze Luchtmacht* (augustus/september 1994) 27-30.
- Janssen Lok, J., 'Deny Flight-Villafranca', *Onze Luchtmacht* (oktober/november 1993), pp. 2-6.
- Janssen Lok, J., 'NAVO boven Bosnië', *Onze Luchtmacht* (oktober/november 1993), pp. 7-9.
- Janssen Lok, J., 'NAVO boven Bosnië', *Onze Luchtmacht* (oktober/november 1993), pp. 7-9.
- Janssen Lok, J., 'Speldeprik bij Sarajevo: Bommen niet gegoooid, actie toch succes', *Onze Luchtmacht* (oktober/november 1994), pp. 2-7.
- Jelinić, B., 'Croatian citizen is the primary financier of both Radovan Karadzic and Ratko Mladic', *Nacional*, Issue 294, 05/07/01.
- Jenkins, M.J.M., 'There Are No Air Force Personnel in Bosnia: or so you may think if you read the press', *Air Clues* (1994) (April), pp. 124-131.
- Job, C., 'Yugoslavia's Ethnic Furies', *Foreign Policy* 92 (1993) (Fall), pp. 52-74.
- Joffe, J., 'Collective Security and the Future of Europe: failed Dreams and Dead Ends', *Survival*, Vol. 34 (1992) 1, pp. 36-50.
- Johansson, E., 'The Role of Peacekeepers in the 1990's: Swedish experience in UNPROFOR', *Armed Forces & Society* 23 (1997), pp. 451-466.
- Johansson, E., 'Swedish Lessons from Bosnia', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 193-202.
- Johnson, L.K., 'Spies', *Foreign Policy*, (September 2000) .
- Johnson, L.K., 'Making the Intelligence 'Cycle' work', *The International Journal of Intelligence and Counterrintelligence*, Vol. 1 (1986) 1.
- Johnston, P., 'No Cloak and Dagger Required: Intelligence Support to UN Peacekeeping', *Intelligence and National Security*, Vol. 12 (1997) 4.
- Johnstone, D., 'Seeing Yugoslavia Through a Dark Glass: Politics, Media and the Ideology of Globalization', *Covert Action Quarterly* (1998) 65, pp. 9-19.
- Jones, G., 'Working with the CIA', *Parameters*, Winter 2001-02, pp. 28-39.
- Jong, R. de, 'Compound Srebrenica', *Falcon Buddy Bulletin* (april 1994) 14.
- Jong, S.J. de, 'Centrum voor vredesmissies van Harskamp naar Ossendrecht', *Armex* 77 (1993) 3, pp. 25-26.

LITERATUUR

- Jong, Sj. De, 'Grondsurveillance uit de lucht een zware klus voor de NAVO', *Armex* 80 (1996) 6, pp. 9-11.
- Jonge, W. de, 'Train and Equip', *Militaire Spectator*, 169 (2000) 9, pp. 480-489.
- Jongman, B., 'Oolog en politiek geweld', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands persepectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecencentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 46-60.
- Jongman, B., 'Een groeiend internationaal netwerk voor humanitaire crises: Verslag van een werkgroep', *Transaktie* 22 (1993) 4, pp. 355-361.
- Jordan, M.J., 'Rape as Warfare', *Transition* 1 (1995) 20, pp. 20-21.
- Journalist, De, (redactie), 'Joegoslavische pers: tegen de klippen op', *De Journalist* 43 (1992) 1, p. 32.
- Journalist, De, (redactie), 'Bosnië-Herzegovina', *De Journalist* 43 (1992) 10, p. 7.
- Journalist, De, (redactie), 'Fotografie in de schijnwerper: 'Een krant positioneert zich via de foto's', *De Journalist* 43 (1992) 10, pp. 14-19.
- Journalist, De, (redactie), 'Kroatië', *De Journalist* 43 (1992) 18, p. 6.
- Journalist, De, (redactie), 'Symposium journalisten en militairen', *De Journalist* 43 (1992) 6, p. 35
- Journalist, De, (redactie), 'Westerse pers clichématig over Joegoslavië', *De Journalist* 44 (1993) 11, p. 12
- Journalist, De, (redactie), 'Sarajevo niet langer automatisch verzekerd', *De Journalist* 44 (1993) 15, p. 9
- Journalist, De, (redactie), 'Voedselhulp voor journalisten Sarajevo', *De Journalist* 44 (1993) 15, p. 35
- Journalist, De, (redactie), 'Fotografen in actie voor ex-Joegoslavië', *De Journalist* 44 (1993) 18, p. 12
- Journalist, De, (redactie), 'Het Servisch Informatie- en Cultuurcentrum tegen de redactie van KRO-Brandpunt', *De Journalist* 44 (1993) 20, p. 36
- Journalist, De, (redactie), 'Buitenlandse Zaken drukt "op verkeerde knop"', *De Journalist* 44 (1993) 4, p. 9
- Journalist, De, (redactie), 'Onbekende stemmen van het front', *De Journalist* 44 (1993) 8, p. 10
- Journalist, De, (redactie), 'Campagne voor onafhankelijke media Bosnië', *De Journalist* 46 (1995) 8, p. 11
- Jovanović, V., 'The Status of the Federal Republic of Yugoslavia in the United Nations', *Fordham International Law Journal*, Vol. 21 (1998) 5, pp. 1719-1736.
- Judah, T., 'The Serbs: The Sweet and Rotten Smell of History', *Daedalus* 126 (1997) 3, pp. 23-45.
- Jury, Ch., 'New UNPROFOR command', *International Peacekeeping*, Vol. 1 (1994) (January-February), pp. 25-26.
- K.
- Kahn, D., 'Cryptology', in: *The Encyclopedia Americana*, Vol. 8 (1987), p. 276.
- Kahn, M.R., 'Bosnia-Herzegovina and the Crisis of the Post-Cold War International System', *East European Politics and Societies* Vol.9 (1995) 3, pp. 459-498.
- Kamphuis, P., 'Boundaries, Priorities, Dutch Policy for the Deployment of Military Personnel Beyond the National Borders, 1815-1995', *Maintien de la paix de 1815 à aujourd'hui = Peacekeeping 1815 to today*, XXIst Colloquium of the International Commission of Military History, 1995, pp. 286-294.
- Kappen, F.E. van, 'Strategische inlichtingen en de Verenigde Naties', in: *Militaire Spectator*, 170 (2001) 11, pp. 593.
- Kapteyn, A.J. en F. Schilthuis, 'IMF helpt bij wederopbouw van gespleten Bosnië-Herzegovina', *Bank- en Effectenbedrijf* (1996) (september), pp. 30-33.
- Karger, A., 'Der gescheiterte Vance-Owen-Plan und die ethnisch-geographischen Strukturen von Bosnien-Herzegovina', *Osteuropa* 43 (1993), pp. 783-791.
- Karremans, Th.J.P., 'Srebrenica, een eindeloze zoektocht naar de waarheid' [reactie op Carré 23 (2000) 1 pp. 24-27], *Carré* 23 (2000) 4, p. 32.
- Kas, P.J.M., 'Einde oefening!', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 33, pp. 30-34.
- Kassing, J.R., 'De NAVO en inlichtingen', *Militaire Spectator*, 170 (2001) 11, pp. 604-612.
- Katz, Y. & Y. Vardi, 'Strategies for Data Gathering and Evaluation in the Intelligence Community', *The International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 5 (1991) 3, p. 313.
- Kaufman, S., 'The Irristible Force and the Imperceptible object: The Yugoslav Breakup and Western Policy', *Security Studies*, Vol. 4 (1995) 2, pp. 281-329.
- Keesom, J., 'Het gezicht van de oorlog', *De Journalist* 44 (1993) 12, p. 19.

LITERATUUR

- Kellett, A., 'Soviet and Russian Peacekeeping 1948-1998: Historical Overview and Assessment', *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 12 (1999) 2, pp. 1-47.
- Kent, S.A., 'Writing the Yugoslav Wars: English-Language Books on Bosnia (1992-1996) and the Challenges of Analyzing Contemporary History', *American Historical Review* (1997) (October), pp. 1085-1124.
- Kesić, O., 'Serbia: The Politics of Despair', *Current History*, Vol. 92 (1993) (november), pp. 376-380.
- Kester, B. en H. Wijfjes, 'Media en oorlog: een inleiding', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999) 2, pp. 3-15.
- Keulen, P. van, 'Iedereen heeft hooguit vijf minuten voor je', *Achterbanier* (1994) 6, pp. 3-5.
- Kilibarda, K., 'Refuting the Srebrenica Myth: an Islamist Perspective', <http://emperors-clothes.com/art.cles/kilibarda/islamist2.htm>.
- Kipp, J.W. en T.L. Thomas, 'International Ramifications of Yugoslavia's Serial Wars: the Challenge of Ethno-national Conflicts for a Post-Cold-War, European Order', <http://call.army.mil/call/fmso/fmso-pubs/issues/yugo-ram.htm>.
- Kleibrink, F., M.-L. van Muijen, J. Neeven, 'Een oplossing is slechts te vinden in een verandering in het denken van de mensen. Joegoslaven in Nederland over het conflict in hun vaderland', *Oost-Europa Verkenningen* (1991) 117, pp. 28-39.
- Klep, C.P.M., 'Tito's dodelijke erfenis', *Armex* 78 (1994) 9, pp. 6-7, 9.
- Klep, C.P.M., 'Peacebuilding op de Balkan en de rol van de Nederlandse krijgsmacht', *Militaire Spectator* 165 (1996), pp. 145-150.
- Klep, Ch., 'In plaats van IFOR', *Armex* 80 (1996) 12, pp. 6-8.
- Klep, Ch., 'Geen offer te groot?: beroepsmilitairen en vredesoperaties', *Krisis: Tijdschrift voor Filosofie* (1991) 75, pp. 13-18.
- Klep, Ch., 'D. Winslow, 'De rode draad in Bosnië'', *Armex* 80 (1996) 10, pp. 7-9.
- Klep, Ch., 'D. Winslow, Learning Lessons the Hard Way – Somalia and Srebrenica Compared', *Small wars and insurgencies*, Vol. 10 (1999) 2, pp. 93-137.
- Klepak, H.P., 'Education and Training for Peacekeeping Forces', in Gilman, Ernest and Herold, Detlef E., eds., *Peacekeeping Challenges to Euro-Atlantic Security*, Rome: NATO Defense College Monograph Series, No. 2, 1994, pp. 111-125.
- Knol, J., 'De oorlog in het voormalige Joegoslavië', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1994: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1994.-[cahier 60], pp. 128-144.
- Knol, J., 'De oorlog in het voormalige Joegoslavië', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1995: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1995.-[cahier 65], pp. 125-139.
- Knol, J., 'Voormalig Joegoslavië: kanttekeningen bij de moeizame tenuitvoerlegging van het vredesakkoord', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1998: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1998.-[cahier 75], pp. 93-99.
- Knol, J., 'De oorlog in voormalig Joegoslavië: enkele kanttekeningen bij het Dayton-akkoord', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1996: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1996, pp. 112-118.
- Knol, J. en H. de Lange, 'Kroniek van gebeurtenissen, oorlogen en gewelddadigheden in voormalig Joegoslavië', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 123-145.
- Koch, K., 'Na Srebrenica: Dilemma's voor toekomstige vredesoperaties', *Atlantisch Perspectief* (1997) 7, pp. 7-10.
- Kock, U., 'Vice-fractievoorzitter Bert Bakker: Over vrijbuiten en onttuttelen', *Democraat* 33 (2000) 2, pp. 10-11.
- Koet, J.W., 'Legal adviser UNPROFOR Bosnië-Herzegovina', *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 88 (1995) 1, pp. 30-37.

LITERATUUR

- Kofi Abiew, F. and T. Keating, 'NGOs and UN Peacekeeping Operations: Strange Bedfellows', *International Peacekeeping*, Vol. 6 (1999) 2, pp. 89-111.
- Kok, T. de, 'Voormalig Joegoslavië: militaire interventie is nu te laat', *CD/Actueel* 12 (1992) (12 december), p. 8.
- Kolb, R., 'Into the Heart of Darkness: Cold War Africa: Part 2 Angola', *VFW Magazine*, May 1999.
- Kolff, L.J., 'Dienstplicht', *Liberaal Reveil* 32 (1991) 2, pp. 37-38.
- Konst, J.A., 'Lessen van vredesoperaties', *Militaire Spectator* 166 (1997), pp. 53-57.
- Koopmans, 'D66-woordvoerder Jan Hoekema over de Nederlandse groenhelmen: Vertrouwen in de vredesmissie naar Bosnie', *Democraat* 29 (1996) 1, p. 3.
- Koornneef, P., 'Het 'Holland-Huis' in Zagreb', *Armex* 78 (1994) 3, pp. 23-24.
- Koot, R., 'De Charlie compagnie in Srebrenica', *Falcon Buddy Bulletin* (1994) (mei), p. 1.
- Koreneef, R.G.A., 'De fortuna en de virtu van Oost-Europa', *Christen Democratische Verkenningen* (1993) 5, pp. 202-213.
- Korteweg, H.G., 'Reactie op Bluntschli' (9): [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 4, pp. 29-31.
- Koslowski, G., 'Bosnien: Scheitern der Institutionen und Mächtebalance in Europa', *Aussenpolitik* 47 (1996) 4, pp. 359-366.
- Koslowski, I. and N. Henigsberg, M. Judas, 'The Role of Croatia in the Management of the Humanitarian Crisis in Bosnia and Herzegovina', *National Security and the Future*, Vol. 1 (2000) 2, pp. 133-145.
- Kox, T., 'Luchtmobiele Brigade naar Bosnisch slagveld', *Tribune* 29 (1993) 12, pp. 11-13.
- Kox, T., 'Interventie zal de lijdensweg verlengen', *Tribune* 29 (1993) 8, pp. 18-19.
- Kox, T., 'Jan Marijnissen waarschuwt voor intimidatie-strategie in Bosnische oorlog: 'We gaan van peacekeeping naar peace enforcing'', *Tribune* 31 (1995) 7, pp. 26-27.
- Kramer, R.H., 'Reactie op Bluntschli (6): detailantwoord' [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 4, pp. 24-26.
- Kramer, S.W.G.M., 'Liberale gedacht over de toekomstige Nederlandse krijgsmacht', *Liberaal Reveil* 33 (1992) 4, pp. 141-149.
- Kramer, S.W.G.M., 'Maatschappelijk draagvlak en landsbelang', *Liberaal Reveil* 34 (1993) 2, pp. 57-66.
- Kramer, W., 'Srebrenica: The Failure and the Future of Safe Areas', Ongepubliceerd.
- Kramers, D., 'Dutch Peacekeepers Under Fire In the Aftermath of Srebrenica', *Transition* 1 (1995) 20, pp. 16-18.
- Krans, A. van der en W. Wertheim, 'Geneeskundige aspecten bij "Out of Area" optreden: Ervaringen bij 1 (NL) VN VBDBAT UNPROFOR', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 46 (1993) (november), pp. 9-15.
- Kreisler, H., 'Refugees: a Multilateral Response to Humanitarian Crises: Conversation with Sadaka Ogata', UN High Commissioner for Refugees, April 1, 1992, <http://globetrotter.berkeley.edu/Elberg/Ogata//ogatacon1t/m6.html>
- Kremer, G.D., 'Medische neutraliteit in crisisbeheersingsoperatie: Hoezo vanzelfsprekend?', *Medisch Contact* 51 (1996) 45, pp. 1462-1464.
- Kremer, G.D., 'Verslag van de VOGD lezing d.d. 29 februari 1996 gehouden op het OCMGD met als thema: "Operationele inzet versus Hippocrates, een ethisch dilemma"', *Polsslag* 30 (1996) 2 (maart), pp. 5-8.
- Križan, M., 'Het nationalisme en de oorlog: de desintegratie van Joegoslavië (1990-1993)', *Oost-Europa* (1993) 130, pp. 63-82.
- Križan, M., 'Nationalism in Jugoslawien: von postkommunistischer nationaler Emanzipation zum Krieg', *Osteuropa* 42 (1992) 2, pp. 121-140.
- Križan, M., 'Postkommunistische Wiedergeburt ethnischer Nationalismen und der Dritte Balkankrieg', *Osteuropa* 45 (1995) 3, pp. 201-218.
- Kromhout, G., 'Overwerk voor de Dragon Lady', *Armex* 81 (1997) (maart), p. 25.
- Kromhout, G., 'Op de grens van lucht en ruimte', *De Vliegende Hollander*, (1997) 3 p. 12-15.
- Križan, M., 'Das unlösbare Problem einer Trennung der Ethnien: Kann Bosnien und Herzegowina ein stabiler Staat werden?', *OstEuropa Archiv* (Januar 1995) A159-A164.
- Kroon, W.B., 'Uitzending van Nederlandse militairen', *Carré* 15 (1992) 6, pp. 16-17.

LITERATUUR

- Kroon, W.B., 'De verantwoordelijkheid van de operationele commandant', *Carré* 20 (1997) 11, pp. 15-17.
- Kroon, W.B. en J.B.C. van der Veer, 'Rules of Engagement: Ervaringen van Nederlandse land- en luchtmachtmilitairen tijdens UNPROFOR en IFOR', *Militaire Spectator* 166 (1997), pp. 463-472.
- Kroon, W.B. en M. Jacobs, 'Rules of Engagement: Een verkenning', *Militaire Spectator* 166 (1997), pp. 125-130.
- Kruif, M.C. de, H.J. Mayers en O.P. van Wiggen, 'De luchtmobiele brigade: met beide benen op de grond', *Carré* 16 (1993) 10, p. 21.
- Kruif, M.C. de, H.J. Mayers en O.P. van Wiggen, 'De luchtmobiele brigade: met beide benen op de grond', *Carré* 16 (1993) 9, pp. 9-17.
- Kuijken, W.J., 'De coördinatie van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten in verleden, heden en toekomst', in: *Militaire Spectator*, 170 (2001) 11, pp. 562 - 563.
- Kuiler, G.A., 'Woord en Wederwoord (2)', *Carré* 16 (1993) 6, p. 20.
- Kurzidem, Th., 'Peacekeeping operations and human rights', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) (January-February), p. 27.
- Kwast, M., 'Debat eindigt in grote brokken of Bolkestein haalt bakzeil na machtswoord Kok: Jaap de Hoop Scheffer over NAVO-discussie', *CD/Actueel* 17 (1997) (1 maart), pp. 8-9.
- Kwast-van Duursen, M., 'Ik ben meer jurist dan politicus: Kooijmans rechter bij Internationaal Gerechtshof', *CD/Actueel* 17 (1997) (18 januari), pp. 14-15.
- Kwast-van Duursen, M., 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1992: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. - Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1992.-[cahier 56], pp. 83-92.
- L
- Laanstra, A., 'De militaire bijstand bij rampenbestrijding wordt effectiever: Landmacht kleiner, maar ...', *Armex* 78 (1994) 7/8, pp. 9-10.
- Laar, B. van, 'Ex-Joegoslavië leert EU dat we in toekomst sneller militair moeten optreden', *CD/Actueel* 15 (1995) (23 september), pp. 4-5.
- Lake, A., 'Bosnia: Americas Interest and Americas Role', *Inside The Army*, 11/04/94.
- Landau, M. and Ch. Donald, 'The Arrogance of Optimism: Notes on Failure-Avoidance Manamagement', *Journal of Contingencies and Crisis Management* 3 (June 1995) 67-80.
- Lane, Ch. and Th. Shanker, Bosnia: 'What the CIA Didn't Tell Us', *The New York Review of Books*, May 9 1996.
- Lange, H. de, 'Dicussiepunt veiligheid', *Oost-Europa Verkenningen* (1995) 141, pp. 48-50.
- Langendijk, J., 'Het aangepaste antwoord: Groen Links en Oost-Europa', *de Helling* 3 (1990) 1, pp. 13-15.
- Langendijk, J., 'Herstel de multi-etnische samenleving!', *de Helling* 5 (1992) 3, pp. 11-12.
- Lardenoye, F., 'Blauwhelmen voelden zich pionnen in een schaakspel: 'Ik dacht: nu zijn we er geweest'', *Oplinie* (1995) (augustus), pp. 5-7.
- Lardenoye, F., 'Post Traumatic Stress Disorder plaagt Bosniëgangers: Het enige wat ik kreeg was mijn ontslag', *Oplinie* (1997) (december), pp. 5-8.
- Lardenoye, F., 'Dutchbatters voelen zich gefrusteerd en miskend: "Het boek Srebrenica is niet gesloten"', *Oplinie* (1996) (juli), pp. 5-8.
- Lardenoye, F., 'Ex-Dutchbatter wil bustocht organiseren naar Bosnië: Terug naar Srebrenica', *Oplinie* (1997) (september), pp. 16-17.
- Lardenoye, F., 'Nog veel vragen over drama Srebrenica niet beantwoord: "Het was een chaos"', *Oplinie* (1998) (september), pp. 5-7.
- Lardenoye, Fr., 'Drugsproblemen bij Joego-gangers', *Twintig* (1993) (augustus), p. 11.
- Larrabee, F.S., 'Long Memories and Short Fuses: Change and Instability in the Balkans', *International Security*, Vol. 15 (1990/91) 3, pp. 58-91.
- Larrabee, F.S., 'Instability and Change in the Balkans', *Survival*, Vol. 34 (1992) 2, pp. 31-49.
- Larrabee, S.F., 'La politique américaine et la crise yougoslave', *Politique Étrangère* 59 (1994-95) 4, pp. 1041-1055.
- Lassche, H.-P., 'Europa: Bedreigd continent?', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 35, pp. 4-8.

LITERATUUR

- Last, D.M., 'Peacekeeping in Divided Societies: Limits to Success', paper presented at the 1996 Annual Meeting of the American Political Science Association, San Fransisco, August 29 – September 1 1996.
- Last, D.M., 'Safe Areas and the Dilemma of Civilian Protection: Lessons from Yugoslavia', paper prepared for The Lessons of Yugoslavia: An International Conference in Memory of Alison and George Ignatieff, Innis College, University of Toronto, 20-23 March 1997.
- Last, D.M., 'Peacekeeping Doctrine and Conflict Resolution Techniques', *Armed Forces & Society*, Vol. 22 (1995) 2, pp. 187-210.
- Laugen, T., 'Stumbling into a new role. NATO's out-of-area policy after the Cold War', *Forsvarsstudier* 5/1999
- Lavdas, K.A., 'The European Union and the Yugoslav Conflict: Crisis Management and Re-institulization in Souteastern Europe', *Journal of Political and Military Sociology* 24 (1996) (Summer), pp. 209-232.
- Leach, R.J., 'Information Support to U.N. Forces', *Marine Corps Gazette* (September 1994), pp. 49-50.
- Legebeke, G., 'Investigating Srebrenica: Three years after the fall of the enclave, new truths keep popping up', *Transitions* (October 1998), pp. 16-18.
- Lendvai, P., 'Jugoslawien ohne Jugoslawen', *Europa Archiv* 45 (1990) 19, p. 573-580.
- Lendvai, P., 'Yugoslavia without Yugoslavs: the Roots of the Crisis', *International Affairs* Vol. 67 (1991) 2, p. 251-261.
- Lendvai, P., 'Hass und Grausamkeit auf dem Balkan', *Internationale Politik* 50 (1995) 3, p. 3-8.
- Lensink, H., 'Buiten onze grenzen: Dreigende burgeroorlog in Joegoslavie: Historisch bepaald: Servische frustraties: Democratiseringsproces: Afweging', *De Banier* (1991) (22 augustus), p. 12-13.
- Lensink, H., 'Buiten onze grenzen: Onrust op de Balkan: ingewikkelde staatsinrichting: Land vol minderheden: Tegenstellingen: Rol van het leger: Burgeroorlog?', *De Banier* (1991) (30 mei), p. 12-13.
- Lensink, H., 'Buiten onze grenzen: Toenemende invloed voor Verenigde Naties: Regionale conflicten: Speciale strijdkrachten: Handvest: Manco: Positie Verenigde Staten', *De Banier* (1992) (14 mei), p. 12-13.
- Lensink, H., 'Buiten onze grenzen: Macedonie als voorbeeld: Op de spits. . .', *De Banier* (1992) (9 juli), p. 15.
- Lent, B. van, 'Comment and Control' in VN-vredesoperaties, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* 88 (1995) 1, pp. 19-23.
- Lert, F., 'Keeping the Peace: The CL-289 drone flies fast and low across Bosnia for IFOR to monitor compliance with the Dayton peace agreement', *Unmanned Vehicles* (1996) (October), pp. 12-13.
- Leurdijk, D., 'The United Nations and NATO in Former Yugoslavia: Partners in International Cooperation', *Atlantisch Perspectief* 18 (1994) (juni), pp. 7-11.
- Leurdijk, D., 'Humanitaire missies: assistentie, militaire bescherming en interventie: De VN-praktijk', *Transaktie* 23 (1994) 1, pp. 41-57.
- Leurdijk, D., 'Leiderschap en lastenverdeling: VN-beleid van Clinton: commentaar' *Transaktie* 22 (1993) 2, pp. 109-117.
- Leurdijk, D. A., 'De rol van de Verenigde Naties in de kwestie-Joegoslavië', *Internationale Spectator* 46 (1992) 3, pp. 157-162.
- Leurdijk, D.A., 'VN-vredesoperaties en de grenzen van internationale samenwerking', *Carré* 16 (1993) 1, pp. 24-25.
- Leurdijk, D.A., 'The Rapid Reaction Force: the extension of UNPROFOR's 'peacekeeping' mission and a model for the future', *International Peacekeeping*, Vol. 2 (1995) (October-November), pp. 132-135.
- Leurdijk, D.A., 'De 'Rapid Reaction Force': Verlengstuk van UNPROFOR's 'peacekeeping'- missie en model voor de toekomst', *Internationale Spectator* 49 (1995) 10, pp. 546-550.
- Leurdijk, D.A., 'De "Rapid Reaction Force": Verlengstuk van UNPROFOR's peacekeeping missie en model voor de toekomst', *Internationale Spectator* 49 (1995), pp. 546-550.
- Leurdijk, D.A., 'The UN and NATO in Former Yugoslavia', *Review of International Affairs* xlvii (1995) (October), pp. 1-6.
- Leurdijk, D.A., 'Before and after Dayton: the UN and NATO in the former Yugoslavia', *Third World Quarterly*, Vol. 18 (1997) 3, pp. 437-470.
- Leurdijk, D.A., 'Het akkoord van Dayton: een geweldige gok', *Transaktie* 25 (1996) 1, pp. 5-9.
- Leurdijk, D.A. and R.C.R. Siekmann, 'UN involvement in the Crisis of Former Yugoslavia', *Case-Studies in Second Generation United Nations Peacekeeping Clingendael Paper* (January 1994), pp. 7-21.

LITERATUUR

- Leurdijk, H., 'Het dilemma van gewapende humanitaire interventie', *Transaktie* 25 (1996) 3, pp. 337-362.
- Leusden, A.J. van, 'Ethiek bij noodhulp: reflectie op normen en waarden naar aanleiding van ervaringen bij recente (noodhulp) operaties', *Militaire Spectator* 165 (1996) 4, pp. 156-163.
- Leusden, A.J. van, 'The Netherlands Armed Forces and Medical Impartiality', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 49 (1996) (oktober), pp. 151-154.
- Lewis, F., 'Reassembling Yugoslavia', *Foreign Policy*, (1995) 98, pp. 132-144.
- Li, D., 'Anatomy of a Balkan Massacre: The Failure of International Peacekeeping at Srebrenica', *Harvard International Review* (2000) (Fall), pp. 34-37.
- Lierop, R. van, 'Op zoek naar de oorsprong van champignons', *Dien* 10 (1995) 3, pp. 10-11.
- Lijn, J. van der, 'Hoe vroeg en hard moeten de bellen rinkelen?', *Internationale Spectator* 54 (2000) 7/8, pp. 389-394.
- Liland, F., 'Keeping NATO out of trouble. Nato's non-policy on out-of-area issues during the Cold War', *Forsvarsstudier*, 4/1999.
- Lodders, J.N., 'Selectief gewetensbezwaar: And what is good Phaedrus, And what is no good. Need we ask anyone to tell us these things?', *Carré* 20 (1997) 6, pp. 20-24.
- Lodders, J.N., 'Ethiek en Krijgsmacht', *Carré* 22 (1999) 1, pp. 8-11.
- Lohmann, Th., 'German participation in International Peacekeeping: now free of constitutional constraints?', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) (June-August), pp. 78-80.
- Longstreth, Th.K., 'Organizing for and Operating in Bosnia', Joint Military Intelligence College, *Conference Proceedings*, Intelligence in Partnership, June 26-27 1997.
- Loo, P.E. van, 'Een open oog voor de Balkan', *Militaire Spectator*, 170 (2001) 12, pp. 684-697.
- Loon, H. van, 'Ontwikkelingen bij Defensie: Interview met de staatssecretaris van Defensie', *Armex* 77 (1993) 1, pp. 6-8.
- Loon, H. van, 'Nieuwe structuren, nieuwe strategie voor het bondgenootschap: "NAVO is niet weerloos"', Brigade-generaal John Rose, US Army in exclusief ARMEX interview, *Armex* 77 (1993) 10, pp. 14-16.
- Loon, H. van, 'Het zesde zintuig van de krijgsmacht', *Armex* 77 (1993) 12, pp. 19-21.
- Loon, H. van, 'Als ik niet achter het bedrijf kan staan, ben ik weg!', Commandant 1LK Maarten Schouten in exclusief ARMEX-interview, *Armex* 77 (1993) 3, pp. 10-12.
- Loon, H. van, 'Eerst goeie soldaten dan pas humanitaire hulp', Exclusief ARMEX interview met luitenant-generaal Sir Jeremy Mackenzie, Commandant Allied Command Europe Rapid Reaction Corps', *Armex* 77 (1993) 4, pp. 14-17.
- Loon, H. van, 'Gleufhoed maakt plaats voor computerspel en onbemande vliegtuigjes: ARMEX in gesprek met Luitenant-kolonel G. van Gilst, commandant van de School Militaire Inlichtingendienst', *Armex* 77 (1993) 9, pp. 6-8.
- Loon, H. van, 'We moeten ons beroep aantrekkelijk maken', Generaal-majoor Warlicht, de nieuwe personeelsdirecteur van de landmacht in gesprek met ARMEX', *Armex* 78 (1994) 6, pp. 17, 20.
- Loon, H. van, 'Proberen met de Russen samen te werken maar de ogen wijd open houden', Politiek testament Ter Beek in exclusief ARMEX-interview', *Armex* 78 (1994) 7/8, pp. 6-8.
- Loon, H. van, 'All-round vechters: Commando's in vijandelijk gebied', *Armex* 79 (1995) 7/8, pp. 15-17.
- Loon, H. van, 'NAVO's snelle interventiemacht een successtory', *Armex* 79 (1995) 7/8, pp. 18-19.
- Loon, H. van, 'Defensie bereid tot verbeteringen en kijkt kritisch naar Prioriteitennota: Dat zegt de hoogste ambtenaar bij Defensie in een exclusief interview met ARMEX', *Armex* 80 (1996) 5, pp. 6-8.
- Loos, W.J., J.B. Spiegelberg en R.C. Veenendaal, 'Prioriteitennota', *Armex* 77 (1993) 3, pp. 6-9.
- Louwerse, W.C., 'Toekomstvisie van de Koninklijke landmacht', *Carré* 14 (1991) 4, pp. 17-21.
- Loza, T., 'From Hostages to Hostiles', *War Report*. (1996) 43, pp. 28-38.
- Lubbers, R.F.M., 'Drie keer voordat de haan kraait', *Internationale Spectator* 50 (1996) 7/8, pp. 369-370.
- Lubbers, R.F.M., 'EG kan niet voorbij aan hulp Joegoslavië: Premier Lubbers wijst op gevaar voortduren crisis' [opening conferentie Joegoslavië in Den Haag op 7 september 1991], *Staatscourant*, 10 september 1991.
- Lucas, M.R., 'Der Verhaltenskodex der OSZE und seine Bedeutung im heutigen Europa', *Aussenpolitik* 47 (1996) 3, pp. 223-235.
- Ludwig Boltzmann Institute of Human Rights, 'Ethnic Cleansing Operations in the Northeast-Bosnian City of

LITERATUUR

- Zvornik from April through June 1992', Vienna 30/10/94, <http://www.haverford.edu/relg/sells/zvornik/zvornikrep2b.html>
- Luiting, M.G., 'Deployment of the Field Dressing Station Dutchbat UNPROFOR/Former Yugoslavia', Paper Presented at the *Conference Medical Aspects in Out of Area Operations* at the Training Centre for Peacekeeping Operations, [s.l.], 8-9 March 1995.
- Lum, Z., 'Balkan Eyes: Airborne Recon over Bosnia', *IED On-Line*, November 1995.
- Lupis, I., 'Human rights abusos in the wake of the collapse of the United Nations-designated "safe area" of Srebrenica and the international community', *Helsinki Monitor* 7 (1996), pp. 65-72.
- Lutje Schipholt, R.M., 'Verloren onschuld: De rol van Nederland bij VN-operaties', *Militaire Spectator* 166 (1997), pp. 73-78.
- Luyckx, S.-M., 'Zakenreis naar Albanië', *Dien* 15 (1999) 5, pp. 6-7.
- Lynch, A. en L. Reneo, 'Russland und der Krieg im ehemaligen Jugoslawien', *Europa Archiv* 49 (1994) 3, pp. 80-88
- M.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'Beroepskrijgsmacht: schuim der natie?', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 1, p. 1.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'Blauwhelmen en moederskindjes', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 4, p. 1.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'De krijgsmacht als compromis', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 6, pp. 1-2.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'We are the champion', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 2, pp. 1-2.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'Schuim der natie (2)', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 3, p. 1.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'Sadder and wiser', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 4, pp. 1-2.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'Draagvlak als maatstaf', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 5, p. 1.
- Maatschappij & Krijgsmacht (redactioneel), 'Waarden en normen, beginselen en codes', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 2, p. 1.
- Macartney, J., 'Intelligence: A Consumer's Guide', *The International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 2 (1988) 4, p. 458.
- Macdonald, O.A.K., 'Peacekeeping Lessons Learned: An Irish Perspective', *International Peacekeeping* 4 (1997) 4, pp. 94-103.
- Macgregor, D.A., 'The Balkan Limits to Power and Principle', *Orbis, a Journal of World Affairs* 45 (2001) 1, pp. 93-110.
- MacInnes, J.A., 'Contrasts in Peacekeeping: the Experience of UNPROFOR and IFOR in the Former Yugoslavia', *Mediterranean Quarterly: A Journal of Global Issues* 8 (1997) (Spring), pp. 146-162.
- MacInnes, J.A., 'The Rules of Engagement for U.N. Peacekeeping Forces in Former Yugoslavia: A Response', *Orbis* (1994) (Winter), pp. 97-100.
- Mackinlay, J., 'Improving Multinational Forces', *Survival* 36 (1994) (Autumn), pp. 149-173.
- Macko, S., 'The SR-71 Blackbird Rises Like a Phoenix, Emergency Net News Service, Vol. 2 (1996) 45.
- Magnani, E., 'The Nature and Dynamics of Peacekeeping', *Maintien de la paix de 1815 à aujourd'hui = Peacekeeping 1815 to today*, XXIst Colloquium of the International Commission of Military History 1995, pp. 620-628.
- Mak, T.D., 'Crimes Tribunal for the Former Yugoslavia', *International Peacekeeping* 2 (1995), pp. 536-563.
- Maldegem, A. van, 'Het leger kan leger worden', *Zicht* 23 (1997) 1, p. 1.
- Marijan, F., 'The War in Bosnia and Herzegovina or the Unacceptable Lightness of "Historism"', *National Security and the Future*, Vol. 1 (2000) 1, pp. 153-184.

LITERATUUR

- Marijnissen, J., 'Nieuwe kruistochten?: SP tegen militaire interventie in voormalig Joegoslavië', *Tribune* 28 (1992) 17, pp. 14-15.
- Marijnissen, J., 'Srebrenica: Waar ging het fout?', *Tribune* 31 (1995) 9, pp. 19-20.
- Marijnissen, J., 'Het cynisme rond Srebrenica', *Tribune* 32 (1996) 7, p. 5.
- Markotich, S., 'Serbia', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 16, pp. 95-100.
- Markotich, S., 'Serbia's New Government', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 17, pp. 8-12.
- Markotich, S., 'Serbian President's Political Machinations', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 8, pp. 1-5.
- Markotich, S., 'Former Communist States Respond to NATO Ultimatum', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 8, pp. 6-12.
- Markotich, S., 'Government Control over Serbia's Media', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 5, pp. 35-39.
- Markotich, S., 'Milosevic Backtracks', *Transition* (11 August 1995), pp. 66-69.
- Markotich, S., 'New Image, Same Old Goals', *Transition* (14 July 1995), pp. 69 en 72.
- Markotich, S. en P. Moy, 'Political Attitudes in Serbia', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 15, pp. 33-36.
- Marselis, C.J., 'Reactie op een artikel uit de Volkskrant', *Carré* 17 (1994) 6, p. 32.
- Marselis, C.J., 'Voormalig Joegoslavië: ervaringen van een UNMO', *Carré* 17 (1994) 3, pp. 9-13.
- Marshall, R.D., 'Operation Grapple: British Armed Forces in United Nations Protection Force', *Military Intelligence* 22 (1996) (October-December), pp. 22-25.
- Martijn, J.K., 'De weg naar post-moderne slavernij', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 33, pp. 4-8.
- Matić, V., 'The Rump Yugoslavia As the New Balkan "Black Hole"', *Transition* 1 (1995) 18, pp. 34-35.
- Mattart, Y., 'De Sector Oost – Kalm maar gespannen', Speciale nummers (93-94) Ex-Joegoslavië uitgegeven door het studie bureau van de Infanterieschool Kazerne Callemeyn – Arlon pp. 31-47.
- Mauil, H.W., 'Allemagne et Japon deux pays à suivre', *Politique Étrangère* 60 (1995) 2, pp. 477-498.
- Mauil, H.W., 'Germany in the Yugoslav Crisis', *Survival* 37 (1995-96) 4, pp. 99-130.
- Mayall, J., 'Nationalism and international security after the Cold War', *Survival* Vol. 34 (1992) (Spring), pp. 19-35.
- Maynea, Ch.W., 'Containing Ethnic Conflict', *Foreign Policy* (Spring 1993), pp. 3-21.
- Mazowiecki, T., 'De kansen voor een civil society in Midden-Europa', *Christen Democratische Verkenningen* (1996) 11, pp. 594-602.
- McCormick, G.H., 'Surprise, Perceptions, and Military Style', in: *ORBIS*, Vol. 26 (1983) 4, pp. 836 – 837.
- McLachlan, D., 'Will Europe Unite its Intelligence?, an Acid Test of Sovereignty', *The Round Table* 59 (1969) 236, pp. 357-363.
- McPeck, R.L., 'Electronic Warfare British Style', *Military Intelligence*, January – March 1996.
- Mehić, D., 'Your protection is killing us', *Bulletin of the Atomic Scientists* 5 (1995/2), pp. 41-44.
- Meier, F.-J., 'Franz-Josef Meiers responds' [Denison, Andrew B., *Survival*, Vol. 37 (1995-96), pp. 192-194], *Survival*, Vol. 37 (1995-96), pp. 194-195.
- Meier, F.-J., 'Germany: The Reluctant Power', *Survival*, Vol. 37 (1995-96), pp. 82-103.
- Meier, V., 'Wie Jugoslawien verspielt wurde', *Europäische Rundschau* 23 (1995) 3, pp. 3-9.
- Meiers, F.-J., 'Germany: the Reluctant Power', *Survival* 37 (1995) 3, pp. 82-103.
- Meijer, M., 'Kooijmans: VN moeten bij vredesoperaties eigen grenzen kennen', *CD/Actueel* 15 (1995) (28 oktober), pp. 12-13.
- Meijers, R., 'Joegoslavië doet Europa zwijgen: De onmacht van EG, WEU en CVSE', *Transaktie* 22 (1993) 2, pp. 157-170.
- Meisler, S., 'Getting Rid of Boutros-Ghali', <http://www.kilima.com/meisler/boutros.html>, 18/10/96.
- Mendiluce, J.M., 'Meeting the challenge of refugees: growing cooperation between UNHCR and NATO', *NATO Review* (1994) (April), pp. 23-26.
- Menon, A., 'A.Forster and W. Wallace, A common European defence?', *Survival*, Vol. 34 (1992) 3, pp. 98-118.
- Mentzel, P., 'Review Essay: The Wars of the Yugoslavian Succession Murder or Suicide?', *Nationalities Papers*, Vol. 25 (1997) 2, pp. 311-316.

LITERATUUR

- Metselaar, M.V., 'Understanding Failures in Intelligence Estimates – Unprofor, the Dutch, and the Bosnian-Serb Attack on Srebrenica', *Netherlands Annual Review of Military Studies*. The Bosnian Experience, 1997.
- Metselaar, M.V., 'Politiek-Militaire Besluitvorming in Crisissituaties: benaderingen, lacunes en onderzoek', *Carré* 21 (1998) 12, pp. 16-24.
- Metselaar, M.V., 'Is More Necessarily Better?: Advantages and disadvantages of the explosion of information technologies for political and military preparedness', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1999), pp. 259-274.
- Meulen, J. van der, 'De dienstplicht: bij wijze van herinnering', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 10 (1992) 33, pp. 1414-21.
- Meulen, J. van der, 'Publieke Opinie Kroniek (1): Gemeten en veronderstelde publieke opinies', *Maatschappij & Krijgsmacht* (1996) (augustus), pp. 3-7.
- Meulen, J. van der, 'Op een tweesprong: publieke opinies over de krijgsmacht', *Maatschappij & Krijgsmacht* (1996) (februari), pp. 3-8.
- Meulen, J. van der, 'Het verlangen naar de ideale oorlog', *Maatschappij & Krijgsmacht* 15 (1993) (augustus), pp. 3-8.
- Meulen, J. van der, 'Veiligheid hier en daar', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 1, pp. 2-8.
- Meulen, J. van der, 'Het rare beest oorlog: Agincourt tot Dubrovnik', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 6, pp. 4-8.
- Meulen, J. van der, 'Veiligheid hier en daar: Het wereldbeeld van de publieke opinie', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) (februari), pp. 2-8.
- Meulen, J. van der, 'Op een tweesprong', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 1, pp. 3-8.
- Meulen, J. van der, 'Einde missie?', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 4, pp. 3-6.
- Meulen, J. van der, 'Op een tweesprong, publieke opinies over de krijgsmacht', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) (februari), pp. 3-8.
- Meulen, J. van der, 'P.O. Kroniek (2)', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 5, pp. 3-10.
- Meulen, J. van der, 'Publieke Opinie Kroniek (10)', *Maatschappij & Krijgsmacht* (1998) (december), pp. 3-6.
- Meulen, J. van der, 'De balans: publieke opinies in 1995', *Maatschappij & Krijgsmacht*, 18 (1996) (februari), pp. 3-9.
- Meulen, J. van der en M. de Konink, 'Nooit meer sneuvelen?, precisering van de "slachtofferhypothese"', *Transaktie* 27 (1998) 2, pp. 191-208.
- Meulen, J. van der, 'Expectations of Peacekeeping: Dutch Public Opinion about Missions in the Former Yugoslavia', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1997), pp. 173-190.
- Meulen, J. van der, 'De balans: publieke opinies in 1995', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 1, pp. 3-9.
- Meulen, J.W. van der, 'Extremisme in oostelijk Europa', *Liberaal Reveil* 34 (1993) 4, pp. 134-138.
- Meulen, J.W. van der, 'Buitenlands beleid en ontwikkelingssamenwerking', *Liberaal Reveil* 35 (1994) 2, pp. 67-68.
- Meulen, J.W. van der, 'De minderhedenbescherming van de CVSE', *Transaktie* 22 (1993) 1, pp. 28-37.
- Meulman, F.H., 'Reactie op Bluntschli' (4): [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 2, pp. 20-22.
- Meulman, F.H. en P.W.W. Wijninga, 'De extra aandacht voor airpower, een stap te ver?', *Carré* 20 (1997) 12, pp. 22-27.
- Mey, H.H., 'View From Germany: Germany, NATO, and the War in the Former Yugoslavia', *Comparative Strategy*, Vol. 12 (1993) 2, pp. 239-245.
- Michielsen, M., 'VN-peacekeeping na het einde van de Koude Oorlog', *Internationale Spectator* 48 (1994) 2, pp. 56-62.
- Michielsen, P., 'Joegoslavië: zwakke patiënt en zachte heelmeester', *Internationale Spectator* 52 (1998) 4, pp. 219-225.
- Middelaar, L. van en R. Daan, 'De paradox van de vrede: Interview met Joris Voorhoeve', *Filosofie Magazine* 6 (1997) (juni), pp. 14-16.
- Mierlo, H. van, 'Europa, Amerika en de toekomst van de Alliantie', *Idee* 13 (1992) (september), pp. 8-12.

LITERATUUR

- Miletich, N., 'L'Eglise orthodoxe serbe', *Politique Étrangère* 61 (1996) 1, pp. 191-203.
- Miller, L.E., 'Review Essay: Unveiling the Past: Recent Literature on National Memory in the Czech Republic', *Nationalities Papers*, Vol. 25 (1997) 2, pp. 321-340.
- Miller, N., 'Coming to Terms with Bosnia's History', *Nationalities Papers*, Vol. 25 (1997) 2, pp. 317-320.
- Miller, N.J., 'Serbia Chooses Aggression', *Orbis* 38 (1994) 1, pp. 59-66.
- Milleron, J.-C., 'Le rôle du Secrétariat des Nations Unies dans le domaine économique et social: portrait d'une reorganisation', *Politique Étrangère* 58 (1993) 3, pp. 621-632.
- Millet, N., 'Review Essay: Coming to Terms with Bosnia's History', *Nationalities Papers* Vol. 25 (1997) 2, pp. 317-320.
- Milivojević, M., 'Croatian Intelligence Services', *Jane's Intelligence Review*, Vol. 6 (1994) 9, p. 404 - 410.
- Milivojević, M., 'Slovenia - An Arms Bazaar', in: *Jane's Intelligence Review*, Vol. 6 (1994) 11.
- Milivojević, M., 'The Balkan Medellín', in: *Jane's Intelligence Review*, Vol. 7 (1995) 2.
- Millis, J., 'Address at the CIRA Luncheon', 5 October 1998; John Millis Speech, *CIRA Newsletter*, Vol. XXIII (1998/1999) 4.
- Moelke, R., 'G. Cloin, Gezinnen bij uitzending', *Door Uitstroom* (1998) 6, pp. 43-60.
- Moelker, R. and G. Cloin, 'Families and Deployment: Giving Voice to the Home Front', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1997), pp. 153-172.
- Moelker, R., J. Ambaum, E. Overbeek en M. Schipper, 'Beter luisteren, meer seks?', *Militaire Spectator* 168 (1999) 2, pp. 98-104.
- Moisi, D., 'De Mitterrand à Chirac', *Politique Étrangère* 60 (1995-96) 4, pp. 849-855.
- Mooney, Erin D., 'Presence, ergo protection? UNPROFOR, UNHCR and the ICRC in Croatia and Bosnia and Herzegovina', *International Journal of Refugee Law* 7 (1995/3), pp. 407-435.
- Moore, P., 'The International Relations of the Yugoslav Area', *RFE/RL Research Paper*, Vol. 1 (1992) 21/04/92.
- Moore, P., 'Bosnian Impasse Poses Dilemmas for Diplomacy', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1 (1992) 36, pp. 1-5.
- Moore, P., 'The First Month of the Bosnian Peace Process', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1 (1992) 36, pp. 1-5.
- Moore, P., 'Conference Report: Former Yugoslavia: Prospects and Problems', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1 (1992) 50, pp. 1-6.
- Moore, P., 'Islamic Aspects of the Yugoslav Crisis', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1 (1992) 28, pp. 37-42.
- Moore, P., 'The Widening Warfare in the Former Yugoslavia', *RFE/RL Research Report*, Vol. 2 (1993) 1, pp. 1-5.
- Moore, P., 'Endgame in Bosnia and Herzegovina?', *RFE/RL Research Report*, Vol. 2 (1993) 32, pp. 17-23.
- Moore, P., 'The London Conference on the Bosnian Crisis', *RFE/RL Research Report*, Vol. 2 (1983) 14, pp. 28-30.
- Moore, P., 'The Croatian-Muslim Agreements', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 13, pp. 20-24.
- Moore, P., 'Bosnian Partition Plan Rejected', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 33, pp. 1-5.
- Moore, P., 'A New Stage in the Bosnian Conflict', *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 (1994) 9, pp. 33-36.
- Moore, P., 'Ethnic Cleansing in Bosnia: Outrage but Little Action', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1 (1992) 34, pp. 1-7.
- Moore, P., 'Karadzic Takes the International Community Hostage', *Transition* 1 (1995) 12, pp. 2-5.
- Moore, P., 'War as the Centerpiece in Bosnia and Croatia', *Transition* 1 (1995) 18, pp. 30-32.
- Moore, P., 'January in Bosnia: Bizarre Diplomacy', *Transition* 1 (1995) 3, pp. 20-22.
- Moore, P., 'An End Game in Croatia and Bosnia', *Transition* 1 (1995) 20, pp. 6-10.
- Morand, P., 'Sarajevo: la désillusion: un an de présence française dans l'ex-Yougoslavie', *Armées D'aujourd'hui* 180 (1993), pp. 12-15.
- Morrison, P., 'UN operations in Bosnia: Lessons and realities', *RUSI Journal*, December 1993, pp. 31-35.
- Morrison, D., 'How Bosnia is Becoming a Priority', *National Journal*, 20/08/94.
- Moskos, C. C., 'UN Peacekeepers: The Constabulary Ethic and Military Professionalism', *Armed Forces & Society*, Vol. 1 (1975) 4, pp. 388-401.

LITERATUUR

- Muijen, M.L. van, 'Het communisme overleefd... maar er nog niet van bekomen...', *Oost-Europa Verkenningen* (1992) 121, pp. 60-62.
- Muijen, M.-L. van, E. van Schaik en G. Snel, "'Militaire veiligheid is niet de enige soort veiligheid die op dit moment in Europa van belang is". Vrede en veiligheid in het nieuwe Europa: een deskundigendebat', *Oost-Europa Verkenningen* (1992) 122, pp. 3-14.
- Mulder, J.A., 'De start van operatie UNPROFOR in Oost-Slavonië', *Militaire Spectator* 162 (1993), pp. 203-211.
- Muller, E., 'Geweldsexcessen bij vredesoperaties: Somalië 1992-1995', *Militaire Spectator* 168 (1999) 9, pp. 501-508.
- Müller, H., 'Military Intervention for European Security: the German Debate', *Political Quarterly* 1994 special issue, pp. 125-141.
- Münchhausen, T. von, 'Mitterrand: Frankreich will in Maastricht den Erfolg: Paris hält eine Politische Union ohne Grossbritannien nicht für wünschenswert: Das Recht von Minderheiten', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 november 1991.
- N
- Nass, K.O., 'Grenzen und Gefahren humanitärer Interventionen: Wegbereiter für Frieden, Menschenrechte, Demokratie und Entwicklung?', *Europa Archiv* 48 (1993) 10, pp. 279-288.
- Neack, L., 'UN Peace-keeping: In the Interest of Community or Self?', *Journal of Peace Research* 32 (1995), pp. 181-196.
- Nederpelt, J. van en T. Pitstra, 'Joegoslavië: De pacifistische valkuilen van GroenLinks', *de Helling* 9 (1996) 2, pp. 28-33.
- Neeven, J., 'De koning en zijn opvolgers: geboorte en teloorgang van de eerste Joegoslavische staat (1918-1945)', *Oost-Europa Verkenningen* (1993) 130, pp. 21-35.
- Neeven, J., 'De tragische verscheidenheid op de Balkan', *Oost-Europa Verkenningen* (1992) 124, pp. 63-66.
- Neeven, J. en H. Ramkema (red.), 'Het verdriet van Joegoslavië. Achtergronden van de Derde Balkanoorlog', *Oost-Europa Verkenningen*, special (1993) 130.
- Neeven, J. en R. Swennenhuis, 'Het Hof in Den Haag', *Oost-Europa Verkenningen* (1995) 138, pp. 11-17.
- Neurink, J., 'De media maken de oorlog', *De Journalist* 42 (1991) 2, pp. 19-23.
- Neurink, J., 'Angst en stress in Sarajevo', *De Journalist* 43 (1992) 15, pp. 14-18.
- Neurink, J., 'Journalistiek als noodlot: "Als je de waarheid schrijft, krijg je problemen": Gevluchte journalisten blijven vak trouw', *De Journalist* 46 (1995) 9, pp. 29-31.
- Nevers, R. de, 'Democratization and Ethnic Conflict', *Survival*, Vol. 35 (1993) 2, pp. 31-48.
- Neville-Jones, P., 'Dayton, IFOR and Alliance Relations in Bosnia', *Survival*, Vol. 38 (1996-97) 4, pp. 45-65.
- Neville-Jones, P., 'Washington Has a Responsibility Too: In Response' [op: Ivo Daalder *Survival* Vol. 39 (1997-98) 4, pp. 5-18], *Survival* Vol. 39 (1997-98) 4, pp. 22-24.
- Newhouse, J., 'Bonn, der Westen und die Auflösung Jugoslawiens: Das Versagen der Diplomatie – Chronik eines Skandals', *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, Vol. 37 (1992) 10, p. 1190 e.v.
- Newhouse, J., 'The Diplomatic Round: Dodging the Problem', *The New Yorker*, 24/08/92, pp. 60-71.
- Newland, K., 'Ethnic Conflict and Refugees', *Survival*, Vol. 35 (1993) 1, pp. 81-101.
- Niedrauer, Bruce A., 'Joint Stars Support to Special Operations Command', *Military Intelligence*, 22 (1996), pp. 15-17.
- Nomikos, J.M., 'Intelligence Requirements for Peacekeeping Operations, in: *RIEAS Papers and Reports*, 07/02/01.
- Nordquist, M.H., 'What Color is the Peacekeeper's Helmet?', *Naval War College Review* L (1997) (Summer), pp. 7-24.
- Norris, G., 'Bosnia-Herzegovina: a Casualty of the Twentieth Century', 1995, <http://www.br.cc.va.us/vccal/norris1.html>.
- Nuttall, S., 'The EC and Yugoslavia – 'Deus ex Machina or Machina sine Deo?', *Journal of Common Market Studies* 32 (1994) Annual Review, pp. 11-25.
- Nuttall, S., 'Keynote Article: The EC and Yugoslavia – Deux ex Machina or Machina ex Deo?', *Journal of Common Market Studies*, Vol. 32 (1994) Annual Review, pp. 11-25.

LITERATUUR

O.

- Obradović, K., 'Z-4 Plan: Contents and Achievements', *Review of International Affairs* 46 (1995), pp. 6-8 en pp. 25-26.
- O'Brien, K. en J. Nusbaum, 'Intelligence gathering for asymmetric Threats, Part I and II', *Jane's Intelligence Review*, oktober and november 2000.
- Oey, J.H.R. en J. van Vugt, 'Medisch Beroepsgeheim, een woord? of meer?' Carreactie 1, Carreactie 2, Medisch beroeps-geheim: reactie op carreactie, Re (d) actie [*Carré* 16 (1993) 12, pp. 10-12], *Carré* 17 (1994) 3, pp. 28-30.
- Offers, G.M., 'Leidinggevend ethisch competent maken: de ethische plicht van onze organisatie', *Carré* 15 (1992) 10, pp. 12-14.
- Ofri, A., 'Crisis and Opportunity Forecasting', *ORBIS*, Vol. 26 (1983) 4.
- Ogata, S., 'UNHCR in Bosnië: een moeizame strijd in 11 maanden na Dayton', NAVO kroniek (1996) (november), pp. 17-19.
- Olivier, F., 'Simple Bad News is the Best News. . . De invloed van de media op vredesoperaties', *Maatschappij & Krijgsmacht* november 1997 9-12.
- Olsthoorn, P., 'Heen en weer in de roerige Balkan', *De Journalist* 42 (1991) 4, pp. 19-21.
- Onderdelinden, E.A.O., 'Verbindingsinlichtingen. Wat is dat eigenlijk?', *Militaire Spectator*, Jaargang 170, No. 12 (December 2001), pp. 675 - 683.
- Ooik, R. van, 'Het gemeenschappelijk buitenlands- en veiligheidsbeleid van de Europese Unie: Analyse van de juridische fundamenten', *Transaktie* 22 (1993) 4, pp. 322-342.
- Oosthoek, J., 'Stof. Modder en blauwe bonen: blauwe baretten in Bosnië krijgen lesje in geduld en nederigheid', *Legerkoerier* 45 (1995) 4, pp. 14-19.
- Oosthoek, J., 'Jammer, dat het zo is geëindigd: Dutchbatters blikken terug op ervaringen', *Legerkoerier* 45 (1995) 8/9, pp. 6-9.
- Oosthoek, J., 'Nazorg-onderzoek van hulpverleners en gedragswetenschappers toont aan: Uitzending kan diepe sporen nalaten', *Legerkoerier* 48 (1998) 10, pp. 14-15.
- Oosthoek, J., 'Verstandige zet: Professor Vroom over toekomstdebat', *Legerkoerier* 49 (1999) 2, pp. 13-15.
- Oostindiër, A., 'J.-G. Siccama en L. van Zandbrink, 'Het interventiebeleid: enkele aspecten', *Transaktie* 26 (1997) 2, pp. 244-264.
- Oostlander, A.M., 'Joegoslavië en de Europese onmacht', *CD/Actueel* 12 (1992) (18 januari), p. 21.
- Oostlander, A.M., 'De onverantwoordelijkheid van Europa', *CD/Actueel* 12 (1992) (23 mei), p. 21.
- Oostlander, A.M., 'Bosnië: overwicht Serviërs met militaire middelen teniet doen', *CD/Actueel* 13 (1993) (15 mei), p. 15.
- Oostlander, A.M., 'Wat er op het spel staat in Europa', *Christen Democratische Verkenningen* (1994) 6, pp. 225-233.
- Orsouw, F. van, 'Vredes machten en mensenrechten', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 5, pp. 12-15.
- Oschlies, W., 'Ursachen des Krieges in Ex-Jugoslawien', *Politik und Zeitgeschichte: Beilage zur Wochenzeitung das Parlament* (1993) B37/93 (10 September), pp. 3-11.
- Oskam, B., 'Door CDA bepleit onafhankelijk onderzoek afgewezen', *CD/Actueel* 15 (1995) (9 september), p. 15.
- Ostojić, W., 'Foreign Factor in the Breaking up of Yugoslavia', *Review of International Affairs* 43 (1992) 1001 p 5-7.
- Owen, D., 'De grenzen van VN-vredesafdwinging', *Internationale Spectator* 49 (1995) 7/8, pp. 372-377.
- Owen, Lord C.H., 'The breakup of Yugoslavia: its international aspects', *International Peacekeeping*, Vol. 3 (1996) (February-May), pp. 34-39.

P.

- Palairat, M.R., 'How Long Can the Milosevic Regime Withstand Sanctions?', *RFE/RL Research Report*, Vol. 2 (1993) 34, pp. 21-25.
- Pape, R.A., 'An Exit Strategy for Bosnia: In Response' [op: Ivo Daalder *Survival*, Vol. 39 (1997-98) 4, pp. 5-18], *Survival*, Vol. 39 (1997-98) 4, pp. 25-28.
- Papoulia, B., 'Der Balkan – Ein Neues Pulverfass Europas?', *Balkan Studies* 32 (1991) 2, pp. 197-208.

LITERATUUR

- Parks, M., 'Moscow Caught Flat-Footed by Crisis. Diplomacy: Once it Would have Reacted Decisively to a Breakup of Yugoslavia: Now it Can Only Watch', *Los Angeles Times*, 29 juni 1991.
- Parrish, S., 'Twisting in the Wind: Russia and the Yugoslav Conflict', *Transition* 1 (1995) 20, pp. 28-31, 70.
- Patiijn, M., 'Toespraak namens de minister van defensie op de algemene vergadering van 28 november 1990', *Carré* 14 (1991) 1, pp. 7-11.
- Patrick, Ch.R., 'Tactics of the Serb and Bosnian-Serb Armies and Territorial Militias', *Journal of Slavic Military Studies* 7 (1994) 16-43.
- Pauw, B., 'Niet snijden in vredestaak krijgsmacht: Voormalig Defensie-staatssecretaris Van Houwelingen', *CD/Actueel* 18 (1998) (26 september), pp. 12-13.
- Pavlowitch, S.K., 'Who is 'Balkanizing' Whom? The Misunderstandings Between the Debris of Yugoslavia and an Unprepared West', *Daedalus*, Vol. 123 (1994) 2, pp. 203-223.
- Peceny, M. and S. Sanches-Terry, 'Liberal Interventionism in Bosnia', *The Journal of Conflict Studies*, Vol. XVIII (1998) 1 (Spring), pp. 5-26.
- Peek, C.J.P., 'Tango 9 in het voormalige Joegoslavië: Impressies uit de parktijk van de Bravo-compagnie van het 1 (NL/BE) VN Transportbataljon (maart-september 1994)', *Militaire Spectator* 164 (1995), pp. 257-265.
- Peijnenburg, L., 'Invloed in de wereld dankzij Europa', *Democraat* 28 (1995) 4, p. 8.
- Pejić, N., 'Medien und Krieg in Jugoslawien', *Europäische Rundschau* 20 (1992) 4, pp. 57-65.
- Peleman, J., 'Wapenhandel naar Bosnië-Herzegovina', in: Noord-Zuid Cahier, 3 (1997) 3 (september).
- Penders, J.J.M., 'Het nationaliteitsvraagstuk en de veiligheid', *Christen Democratische Verkenningen* (1993) 3, pp. 147-155.
- Perepelitsa, G., 'The Military Element of Peacekeeping', in Ernest and Herold, Detlef E., eds., *Peacekeeping Challenges to Euro-Atlantic Security Rome*, NATO Defense College Monograph Series (1994) 2, pp. 103-110.
- Perrin, P., 'De invloed van humanitaire hulpverlening op het verloop van een conflict', *Zoeklicht* 8 (1998) 23, pp. 9-13. Uit: The impact of humanitarian aid on conflict development, Perrin International Review of the Red Cross (1998) 23 (June), pp. 319-335.
- Pešić, V., 'Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis', April 1996, <http://www.usio.org/oc/sr/pesic/pesic.html>.
- Petersen, C. J. Siemons en E. Dijkman, 'Dutchbat professioneel bezig geweest in Srebrenica: Het verhaal van de mandatering dient overal bij betrokken te worden', *ACOM Journaal* (1995) (september), pp. 7-9.
- Petković, R., 'Role of the European Community and the United Nations in Solving the Yugoslav Crisis', *Review of International Affairs*, Vol. 43 (1992) 1002, pp. 3-6.
- Petrović, D. and L. Condorelli, 'L'ONU et la crise Yougoslave', *Annuaire français de droit international*, Vol. 38, Éditions du CNRS (1992), pp. 32-60.
- Pfaff, W., 'Invitation to War', *Foreign Affairs* 72 (1993) 3, pp. 97-109.
- Philips, J., 'Dangerous Interventions', *Covert Action Quarterly* (1995) 54, pp. 12-16.
- Picco, G., 'The U.N. and the Use of Force: Leave the Secretary General Out of It', *Foreign Affairs*, Vol. 73 (1994) 5 (September/Okttober), pp. 14-18.
- Pickering, R.D., 'Tactical UAVs: A Supported Units Primer', *Military Intelligence Professional Bulletin*, Vol. 23 (1997) 2, pp. 45 - 48.
- Pinto Scholtbach, A. en G. Valk, 'Veranderende veiligheid', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 10-11.
- Piotrowski, R., 'Recognizing Croatia: how the Representation of Actors and Events shaped Policy Priorities towards the Balkans in the United States and Germany', Paper presented at the 3rd Annual Graduate Student Workshop, The Kokkalis Program, Harvard University, 9-10 February 2001.
- Plasse, J. van de, 'De Golf en de kranten, I - De Crisis', *De Journalist* 42 (1991) 5, pp. 33-36.
- Plasse, J. van de, 'De Golf en de kranten, II - De Oorlog', *De Journalist* 42 (1991) 7, pp. 26-30.
- Plasse, J. van de, 'Meer journalistiek dan ooit', *De Journalist* 46 (1995) 4, pp. 27-29.
- Player [pseudoniem], 'Reactie op Bluntschli' (3): [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 2, p.20.
- Pocock, C., 'U-2: The Second Generation', *World Air Power Journal*, Spring 1997.
- Politi, A., 'Why is a European Intelligence Policy Necessary?: What form might a European Intelligence Policy

LITERATUUR

- Take?', in: *Toward a European Intelligence Policy*, K. Becher, B. Molard, F. Oberson and A. Politi, ed. by A. Politi. – Paris, Institute for Security Studies WEU, 1998 (Chaillot Paper 34).
- Polman, L., 'Journalistieke zeperds?: De zomer van 1998', *Militaire Spectator* 168 (1999) 2, pp. 87-88.
- Posen, B.R., 'The Security Dilemma and Ethnic Conflict', *Survival*, Vol. 35 (1993) 1, pp. 27-47.
- Poti, L., 'Les aspirations et dilemmes de la politique extérieure hongroise face à la crise yougoslave', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 323-328.
- Potter, W.C., Miljanić D. en Slaus, I., 'Titos Nuclear Legacy', *Bulletin of Atomic Scientists*, Vol. 56 (2000) 2, pp. 63-75.
- Povel, E.A., 'Een nieuwe NAVO voor een nieuw Europa', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 43-45.
- Powers, J.F., 'National Assistance and Civil-Military Operations: The Gap in Professional Military Education', U.S. Army War College, Carlisle Barracks, PA, 1996.
- Praaning, R.D., 'De laatste supermogenheid?', *Liberaal Reveil* 33 (1992) 3, pp. 93-99.
- Prager, K., 'The limits of peacekeeping: Scorned, shot at and short of cash, the U.N.'s beleaguered blue helmets must confront what to do when faced with "Mission Impossible" /international/1995/9520-02-97er2.htm.
- Primoratz, I., 'Israël and the War in the Balkans', <http://www.hr/darko/etf/isrl.html>.
- Prizmić, V., 'Het volgzame Nederland: Kanttekeningen bij de lessen van het 'voormalig Joegoslavië'', *Idee* 17 (1996) (september), pp. 31-33.
- Pukanić, I., 'Echelon Spy System and The Details behind the Lepej Affair', *Nacional*, Issue 291, 14/06/01.
- Pukanić, I., 'The Wiretapping Fever has Shaken the New Government', in: *Nacional*, Issue 292, 21/06/01.
- Putt, F. van der, 'Na de vrede gaat de oorlog door: seksueel geweld in voormalig Joegoslavië', *de Helling* 11 (1998) 2, pp. 36-38.
- Q.
- Quaedvlieg-Mihailović, S., 'De internationale betrokkenheid bij de Joegoslavische crisis', *Atlantisch Perspectief* 16 (1992) 5, pp. 6-9.
- Quiggin, T., 'Technology for Peace: Enhancing the Effectiveness of Multinational Intervention', unpubl. MS
- Quiggin, T., 'Response to "No Cloak and Dagger Required: Intelligence Support to UN Peacekeeping Missions"', *Intelligence and National Security*, Vol. 13 (1998) 4, pp. 203-207.
- Quiggin, T., 'Srebrenica en de internationale gemeenschap in Bosnië: een samengebalde chaos?', *Internationale Spectator* 52 (1998) 2, pp. 79-85.
- R.
- Rabus, W., 'Individuele aansprakelijkheid voor oorlogsmisdrijven', *Nederlands Juristenblad* 70 (1995) 7, pp. 252-253.
- Rademaker, F.F., 'Storm in een glas water' [reactie op Carre 19 (1996) 1, pp. 24-25], *Carré* 19 (1996) 3, p. 30.
- Ragenfeld-Feldman, N. von, 'The Victimization of Women: Rape and the Reporting of Rape in Bosnia-Herzegovina, 1992-1993', *Dialogue* (1997) 21 (March).
- Ramet, S.P., 'The Bosnian War and the Diplomacy of Accommodation', *Current History* (1994) (November), pp. 380-385.
- Ramet, S.P., 'Slovenia's Road to Democracy', *Europa-Asia Studies*, Vol. 45 (1993) 5, pp. 869-886.
- Ramet, S.P., 'War in the Balkans', *Foreign Affairs* (1992) (Fall).
- Ramet, S.P., 'Serbia's Slobodan Milosevic: A Profile', *Orbis*, Vol. 35 (1991) 1, pp. 93-105.
- Rathmell, A., 'Privatising Intelligence', *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 11 (1998) 2, pp. 199-211.
- Regan, M.P., 'Third Party Interventions and the Duration of Intrastate Conflicts', Paper prepared for Presentation at the Workshop on the Economics of Political Violence, Princeton University 18/03/00 en 19/03/00.
- Remacle, E., 'De Joegoslavische crisis: lessen voor de Europese Unie', *Transaktie* 27 (1998) 1, pp. 9-29.

LITERATUUR

- Remington, R.A., 'Bosnia: The Tangled Web', *Current History* (1993) (November), pp. 364-368.
- Reuter, J., 'Der Bürgerkrieg in Jugoslawien: Kriegsmüdigkeit, Kriegspsychose und Wirtschaftverfall', *Euro-pa Archiv* 46 (1991) 24, pp. 703-709.
- Reychler, L., 'Conflictodynamiek en preventie: Een terugblik op veertig jaar onderzoek', *Transaktie* 23 (1994) 1, pp. 15-28.
- Rhode, D., 'Reports in Christian Science Monitor over Srebrenica': <http://www.csmonitor.com/bosnia/winning.html>.
- Ribbelink, O.M., 'Statenopvolging in de tweede helft van de twintigste eeuw', *Transaktie* 22 (1993) 2, pp. 143-156.
- Richardson, D., 'Confounding the enemy: the black art of infowar', *Jane's Intelligence Review* 1995/6 Yearbook, pp. 155-159.
- Reijn, J. van, 'De Militaire Inlichtingendienst, vandaag en morgen', in: *Militaire Spectator*, Jaargang 170 (2001) 11, p. 585.
- Richelson, J.T., 'As World Fiddled Army Intel gathered World Of Serb Butchery', *Defense Week*, Vol. 17 (1996) 37.
- Richelson, J.T., 'Examining US intelligence failures', in: *Jane's Intelligence Review*, (2000) (September), pp. 41-44.
- Ripley, T., 'Operation Deny Flight', *World Air Power Journal*, Vol. 16 (1994) (Spring), pp. 19-20.
- Ripley, T., 'UAVs over Kosovo – did the Earth move?', *Defence Systems Daily*, 01/12/99.
- Ripley, T., 'Bosnia mission stretches airborne eyes and ears', *International Defense Review* (1994) 1, pp. 54-57.
- Ripley, T., 'Diberate Force over Bosnia', in: *Jane's Intelligence Review* 1995/6 Yearbook, pp. 152-154.
- Ritsema, A., 'Srebrenica: kerf in de ziel van een ex-hospik', *De Opmaat* (1998) 4, pp. 26-27.
- Roberts, A., 'Communal conflict as a challenge to international organization: the case of former Yugoslavia', *Review of International Studies* 21 (1995) 389-410.
- Roberts, A., 'The United Nations and International Security', *Survival* Vol. 35 (1993) 2, pp. 3-30.
- Roberts, A., 'The Crisis in UN Peacekeeping', *Survival*, Vol. 36 (1994) 3, pp. 93-120.
- Roberts, A., 'From San Francisco to Sarajevo: the UN and the Use of Force', *Survival*, Vol. 37 (1995-96) 4, pp. 7-28.
- Robijns, R., "'Als mijn baas zegt dat ik linksaf moet, ga ik linksaf'", Relus ter Beek en Hans Couzy over hun andere beleving van dezelfde gebeurtenissen', *Ego* (1997) (januari-februari), pp. 11-18.
- Rodenburg, G en B. de Ruiter, 'D66-Europarlementarier Jan Willem Bertens: 'Racisme in Duitsland is ook een Europees probleem'', *Democraat* 26 (1993) 5, pp. 3-4.
- Roelofs, D., 'Het leven op OP Quebec (enclave Srebrenica)', *Falcon Buddy Bulletin* (september 1994) 10.
- Rogers, A., 'Yugoslavia', in: *Flashpoint* 1994, London, 1994.
- Romano, S., 'L'Italie et l'Europa du Danube et des Balkans', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 349-359.
- Rooyen, J.J.J.A. van, 'Defensie en veiligheid in onbekend vaarwater?', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 35-38.
- Roper, J., 'Yugoslavia and European Security: EC, NATO, WEU, CSCE – wich Task for Whom?', *Review of International Affairs*, Vol. 43 (1992) 1002, pp. 1-3.
- Rose, M., 'Military Aspects of Peacekeeping and Peace Support Operations: Lessons from Bosnia', Paper presented at the Anglo-Dutch Peace Support Seminar, Netherlands Defence College Rijswijk, 7 October 1996.
- Rose, M., 'The British Army in Bosnia: Facing up to New Challenges', *Army Quarterly and Defence Journal* 2 (1995), pp. 133-137.
- Rose, M., 'Bosnia Herzegovina 1994: Nato Support for UN Wider Peacekeeping Operations', *Nato's Sixteen Nations* (1994) 3 / 4, pp. 8-11.
- Rose, M., 'A Year in Bosnia: What has been achieved', *RUSI Journal* 140 (1995) 3, pp. 22-25.
- Rosenau, W., 'A Deafening Silence: US Policy and the Sigint Facility at Lourdes', *Intelligence and National Security*, Vol. 9 (1994) 4.
- Rosendahl Huber, A., 'Publieke opinies omtrent 1 (GE/NL) Corps', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 2, pp. 2-7.

LITERATUUR

- Roskin, Michael, G., 'The Bosnian-Serbs Problem: What We Should and Should Not Do', *Parameters* (1992-93) (Winter), pp. 21-32.
- Rossaneet, B. de, 'Innovations in peacekeeping – The ICFY Mission to Yugoslavia', *International Peacekeeping*, Vol. 1 (1994) (September-November), pp. 114-116.
- Roux, M., 'La décomposition de la Yougoslavie: la Serbie et le « front Sud »', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 281-292.
- Roy, H.K., 'Betrayal in the Balkans: undercover Central Intelligence Agency officer introduced to Iranian Intelligence', in: *World and I*, Vol. 16 (2001) 8.
- Roy, M. van, 'Joegoslavië 2', *Tribune* 28 (1992) 21, p. 30.
- Rozemond, S., 'Vrees voor de islam', *Liberaal Reveil* 36 (1995) 4, pp. 123-128.
- Rubenstein, R., 'Silent Partners in Ethnic Cleansing: The UN, The EC, and NATO', *In Depth: A Journal for Value* 13.2 (1994).
- Rubinstein, A.Z., 'The New Moralists on a Road to Hell', *Orbis* 40 (1996) 2, pp. 277-295.
- Rudolph, J.R., 'Intervention in Communal Conflicts', *Orbis* (1995) 1, pp. 259-273.
- Ruggie, J.G., 'Peacekeeping and U.S. interests', *The Washington Quarterly*, Vol. 17 (1994) 4, p. 175.
- Rühl, L., 'Europäische Sicherheit und Osterweiterung der NATO', *Aussenpolitik* 45 (1994) 2, pp. 115-122.
- Ruigrok, J.G.M., 'Crisisbeheersing in Europees verband: CVSE en CSE', *Alert* (1991) 10, pp. 3-8.
- Ruiter, B. de, 'D66 en PvdA in de slag met CDA en VVD', *Democraat* 24 (1991) 1, pp. 10-11.
- Ruiter, B. de, 'Nederland houdt stand', *Democraat* 25 (1992) 4, p. 10.
- Ruiter, B. de, 'Pieter ter Veer over afschaffing van de dienstplicht: "Denken over aanvaardbare risico's moet moeilijk blijven"', *Democraat* 25 (1992) 9, pp. 4-6.
- Ruiter, B. de, 'Het beleg van Belgrado', *Democraat* 26 (1993) 3
- Ruiter, B. de, 'Komt de Luchtmobiele Brigade ooit van de grond?', *Democraat* 26 (1993) 4, pp. 11-12.
- Ruiter, B. de, 'Onbegonnen werk: de rol van de internationale bemiddelaars in het voormalig Joegoslavië', *Idee* 16 (1995) (december), pp. 4-6.
- Ruiter, B. de, 'Donkere wolken boven de Republika Srpska', *Idee* 18 (1997) (augustus), pp. 27-29.
- Ruiter, B. de, 'De Atlantische crisis en het 'Europse falen' in Bosnië', *Internationale Spectator* 50 (1996) 7/8, pp. 378-384.
- Ruiter, J.A.C. en R.H. Sandee, 'Total force: een ander concept voor mobiele eenheden als bijdrage voor een verantwoorde uitvoering van de Prioriteitennota', *Carré* 17 (1994) 11, pp. 15-18.
- Rüter, C.F., 'Afscheid van Joegoslavië: Een paar kanttekeningen', *Nederlands Juristenblad* 70 (1995) 7, pp. 251-252.
- S.
- Sahara, T., 'The Islamic World and the Bosnian Crisis', *Current History* (1994) (November), pp. 386-389.
- Saliou, M., 'La France et l'UNO: Des ambitions mondiales', *Politique Étrangère* 58 (1993) 3, pp. 687-695.
- Salla, M., 'Kosovo, Non-violence and the Break-up of Yugoslavia', *Security Dialogue* 26 (1995) 4, pp. 427-438.
- Sandee, R.H., 'Het kwetsbare draagvlak voor militair optreden', *Carré* 18 (1995) 11, pp. 16-19.
- Sandee, R.H., 'Militaire besluitvorming bij crisisbeheersing: de andere zijde van de medaille', *Carré* 18 (1995) 4, pp. 14-18.
- Sandee, R.H., 'Zorgvuldig en weloverwogen: de besluitvorming over crisisbeheeringsoperaties', *Carré* 21 (1998) 12, pp. 26-30.
- Sandee, R.H., 'De toekomst van de oorlog: over deskundige meningen en percepties', *Carré* 22 (1999) 6, pp. 10-14.
- Sandee, R.H., 'Het gezicht van de NAVO in oorlog: de acht gouden regels van Navo woordvoerder Jamie Shea', *Carré* 22 (1999) 9, pp. 10-21.
- Sandoz, Y., 'The Establishment of Safety Zones for Persons Displaced within their Country of Origin', Report presented at the Multi-choice Conference on International Legal Issues arising under the United Nations Decade of International Law, Doha (Qatar), 22-25 March.
- Sanz, T., 'The Yugoslav Conflict: Review of the Literature', *European Security* 1 (1992) (Autumn), pp. 427-441.

LITERATUUR

- Sanz, T.L., 'The Yugoslav Peoples' Army: Between Civil War and Disintegration', *Military Review* (1991) (december), pp. 36-45.
- Satorius, R.Th., 'Illusie of werkelijkheid?', *Carré* 16 (1993) 3, pp. 9-13.
- Savornin Lohman, W.H. de, 'Joegoslavië: ingrijpen versus niet-ingrijpen', *Armex* (februari (1993) (februari), pp. 6-9.
- Savornin Lohman, W.H. de, 'Wat is de vrede ons waard?', *Armex* 77 (1993) 1, pp. 9-13, 25.
- Savornin Lohman, W.H. de, 'Vredesdividend... Een goede zaak?', *Armex* 77 (1993) 10, p. 17.
- Savornin Lohman, W.H. de, 'Welke toekomst voor de NAVO?', *Armex* 77 (1993) 11, pp. 11-13, 20.
- Savornin Lohman, W.H. de, 'Duitsland als partner', *Armex* 78 (1994) 9, pp. 29-31.
- Sayari, S., 'La Turquie et la crise yougoslave', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 309-316.
- Schaling, F., 'Het Joegoslavisch stelsel in het schemerduister', *Internationale Spectator* 36 (1982) 4, pp. 188-193.
- Scheffelaar, M.A.W., 'Militaire bedrijfskunde: een perspectief', *Carré* 15 (1992) 6, pp. 7-11.
- Scheffelaar, M.A.W., 'De blauwe onmacht', *Carré* 18 (1995) 11, pp. 8-14.
- Scheffelaar, M.A.W., "'Srebrenica re-revisited'", *Carré* 23 (2000) 6, p. 10.
- Schendelen, M.P.C.M. van, 'Eigenlijk had Voorhoeve moeten aftreden', *Intermediair* 31 (1995) 30/31, p. 17.
- Schenkers, H.M., 'Omgang met de media bij vredesoperaties: De rol van voorlichting', *Militaire Spectator* 166 (1997) 172-177.
- Schennink, B., 'Naar een eigen rol van vredesorganisaties in gewelddadige conflicten', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1996: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1996.-[cahier 70], pp. 186-205.
- Schennink, B., 'Bosnie-Hercegovina en de machteloosheid van de vredesbeweging', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 198-209.
- Schennink, B., 'De betrokkenheid van de vredesbeweging bij conflicten in het voormalige Joegoslavië en elders', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1994: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1994.-[cahier 60], pp. 224-240.
- Schennink, B., 'De vredesbeweging in Nederland op zoek naar een nieuwe boodschap', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1992: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1992.-[cahier 56], pp. 181-189.
- Schepers, J., 'Korps Commandotroepen: Springlevend in een veranderende krijgsmacht', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 21-23.
- Schie, P.G.C., 'Vrede en veiligheid in het nieuwe Europa', *Liberaal Reveil* 32 (1991) 4, pp. 120-124.
- Schie, P.G.C., 'Herijking buitenlands beleid: de verkeerde maat genomen', *Liberaal Reveil* 36 (1995) 5, pp. 162-163.
- Schild, G., 'Die USA und der Bürgerkrieg in Bosnien', *Aussenpolitik* 47 (1996) 1, pp. 22-32.
- Schipper, P., 'Humanitair transporteren in Bosnië: een onvergetelijke ervaring!', *Armex* 79 (1995) 3, pp. 21-24.
- Schmidl, E.A., 'Eisverkäuferim Feuer: Die EG-Beobachtermission im ehemaligen Jugoslawien (ECMM) seit 1991', *Österreichisches Militär Zeitschrift* (1994) 1, pp. 41-50.
- Schoeman, J., 'Peacekeeping als dubbele paradox', *Maatschappij & Krijgsmacht* (1996) (augustus), pp. 10-13.
- Schoeman, J., 'Een afgod in mozaïk', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 1, pp. 19-22.
- Schoeman, J., 'Trends: beelden van oorlog', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 2, pp. 20-27.
- Schoeman, J., 'Peacekeeping als dubbele paradox', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 3/4, pp. 10-13.
- Schoeman, J., 'Partners in OOTW', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 5, pp. 12-16.
- Schoeman, J., 'Oorlog op twee fronten: media-invloed op vredes- en veiligheidsbeleid', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999) 2, pp. 16-39.

LITERATUUR

- Schoeman, J.R., 'Draagvlak als criterium bij militaire missies', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 38-40.
- Schoeman, J.R., 'The Media Influence on Peace and Security Policy', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 203-223.
- Schoen, H., 'Wij hebben niks gedaan!', *de Helling* 9 (1996) 4, p. 4.
- Schouten, T., 'Wij bouwen ons land op! Multicultureel centrum in Travnik in opbouw', *PRO* 7 (1998) 4, p. 7.
- Schreiber, T., 'Albanie: les débuts du post-communisme', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 317-321.
- Schulman, P.R., 'Heroes, Organizations and High Reliability', *Journal of Contingencies and Crisis Management* 4 (1996) (June), pp. 72-82.
- Schulte, A.W., 'Nederlandse gevechtseenheden voor VN-taken', *Armex* 77 (1993) 7/8, pp. 6-8, 32.
- Schulte, A.W., 'Op weg naar een beroepsleger in Nederland', *Armex* 78 (1994) 1, pp. 13-15.
- Schulte, G.L., 'Former Yugoslavia and the New NATO', *Survival*, Vol. 39 (1997) 1, pp. 19-42.
- Schütte, N., 'Macht und Ohnmacht der Kriegsberichterstattung: Beispiel erster Jugoslawienkrieg', *Antimilitarismus Information*, Ausgabe 8-9/00, p. 29 v.v; http://userpage.fu-berlin.de/~ami/ausgaben/2000/8-9-00_3.htm
- Schuurman Hess, J., 'De Tuin', *PRO* 3 (1994) 2, p. 31.
- Schuurman, M., 'In Villafranca werd het menens', *Armex* 80 (1996) 11, pp. 10-11.
- Scouten, A.A., 'Minimize met maximize hoofdletters', *GCKader* (april 1995) 14-15.
- Segal, D. R., B. J. Reed en D. E. Rohall, 'Constabulary Affairs of National Guard and Regular Soldiers in the U.S. Army', *Armed Forces & Society*, Vol. 24 (1998) 4, pp. 535-548.
- Segal, D.R., J.J. Harris, J. M. Rothberg, D. H. Marlowe, 'Paratroopers As Peacekeepers', *Armed Forces & Society*, Vol. 10 (1984) 4, pp. 487-506.
- Seib, Ph., 'Politics of the Fourth Estate: the Interplay of Media and Politics in Foreign Policy', *Harvard International Review* (2000) (Fall), pp. 60-63.
- Seidt, H.-U., 'Lessons Learnt from the Crisis in the Balkans', *European Security* 5 (1996) (Spring), pp. 65-70.
- Sharp, J.M.O., 'Appeasement, Intervention and the Future of Europe', *Political Quarterly* 1994 special issue, pp. 34-55.
- Sharp, J.M.O., 'Intervention in Bosnia – the case for', *World Today* 49 (1993) (February), pp. 30-32.
- Sheffer, G., 'Ethno-National Diasporas and Security', *Survival*, Vol. 36 (1994) 1, pp. 60-79.
- Shoup, P., 'Serbia at the Edge of the Abyss', *RFE/RL Research Report*, Vol. 1 (1992) 36, pp. 7-14.
- Siccama, J.G., 'Peacekeeping: An Agonizing Reappraisal in Case-Studies in Second Generation United Nations Peacekeeping', *Clingendael Paper*, (January 1994) 59-63.
- Siccama, J.G., 'Prioriteitennota', *Armex* 77 (1993) 1 p. 5.
- Siccama, J.G., 'Humanitaire hulp versus internationaal recht', *Armex* 77 (1993) 10, pp. 5, 16.
- Siccama, J.G., 'De NAVO-top', *Armex* 77 (1993) 11, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Vredes machten', *Armex* 77 (1993) 12, p. 5.
- Siccama, J.G., 'De spanning tussen vredeshandhaving en het herstellen van de status quo ante', *Armex* 77 (1993) 2, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Zogeheten crisisbeheersing', *Armex* 77 (1993) 3, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Laval-Hoare 1936 / Vance-Owen 1993', *Armex* 77 (1993) 4, p. 6.
- Siccama, J.G., 'Inzetcriteria', *Armex* 77 (1993) 5, p. 5.
- Siccama, J.G., 'De NAVO', *Armex* 77 (1993) 6, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Nogmaals: ex-Joegoslavië', *Armex* 77 (1993) 7/8, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Uitbreiding van de NAVO', *Armex* 78 (1994) 1, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Regeerakkoord', *Armex* 78 (1994) 10, p. 5.
- Siccama, J.G., 'VN-Brigade', *Armex* 78 (1994) 12, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Luchtmobile brigade', *Armex* 78 (1994) 2, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Zoveelste generatie "peace-keeping"', *Armex* 78 (1994) 4, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Institutionele kansen', *Armex* 78 (1994) 6, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Defensiebegroting', *Armex* 78 (1994) 7/8, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Wanneer interveniëren?', *Armex* 78 (1994) 9, p. 5.

LITERATUUR

- Siccama, J.G., 'Vredesoperaties', *Armex* 79 (1995) 10, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Wanneer meedoen aan vredesoperaties?', *Armex* 79 (1995) 12, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Humanitaire hulp in plaats van veiligheid', *Armex* 79 (1995) 2, pp. 8-10.
- Siccama, J.G., 'De vrede van Dayton', *Armex* 80 (1996) 1, p. 11, 33.
- Siccama, J.G., 'Wat willen wij met ons leger?', *Armex* 80 (1996) 12, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Lessen leren versus lering trekken', *Armex* 80 (1996) 2, p. 5.
- Siccama, J.G., 'VN-operaties in soorten', *Armex* 80 (1996) 3, p. 5.
- Siccama, J.G., 'De grenzen van "airpower"', *Armex* 80 (1996) 4, p. 6.
- Siccama, J.G., 'Draagvlak voor vredesoperaties', *Armex* 80 (1996) 6, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Couzy's vaarwel', *Armex* 80 (1996) 9, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Zijn jaren als minister', *Armex* 81 (1997) 2, p. 5.
- Siccama, J.G., 'De harde waarheid', *Armex* 81 (1997) 3, p. 5.
- Siccama, J.G., 'Het zwartste scenario', *Armex* 81 (1997) 4, p. 6.
- Siccama, J.G., 'Twee jaar minister van Militaire Zaken: Een analyse van het beleid van Joris Voorhoeve', *Liberaal Reveil* 37 (1996) 4, pp. 166-170.
- Siccama, J.G., 'Realistische en idealistische perspectieven op Europese veiligheid: Een kwantitatief-historische toetsing', *Transaktie* 22 (1993) 3, pp. 210-224.
- Siccama, J.G., 'Somalië, Ruanda, Bosnië: Zin en onzin van interventie' in: *Nooit meer vechten? Beschaving, technologie en toepassing van militair geweld*. – Den Haag: Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1996.
- Siekman, R., 'The lawfulness of the NATO ultimatums concerning the 'safe areas' in Bosnia', *International Peacekeeping* (1994) (March-May), pp. 48-49.
- Siekmann, R.C.R., 'The "Sarajevo case" before Dutch courts', *International Peacekeeping*, Vol. 1 (1994) (June-August), pp. 99-100.
- Siekmann, R.C.R., 'The lawfulness of the NATO ultimatums concerning the 'safe areas' in Bosnia', *International Peacekeeping*, Vol. 1 (1994), pp. 48-49.
- Siekmann, R.C.R., 'No doubts about the legality of NATO action in Bosnia', *International Peacekeeping* Vol. 2 (1995) (August-September), pp. 120-121.
- Siekmann, R.C.R., 'The question of UNPROFOR's withdrawal from Croatia', *International Peacekeeping*, Vol. 2 (1995) (December-January), pp. 9-10.
- Siekmann, R.C.R., 'The Dutch participation in UN peacekeeping operations', *International Peacekeeping*, Vol. 2 (1995) (December-January), pp. 7-8.
- Siekmann, R.C.R., 'The Five Main Mistakes Regarding Bosnia in Retrospect', *International Peacekeeping* Vol. 1 (1994) (September-November), pp. 13-131.
- Siekmann, R.C.R., 'VN-beleid inzake Bosnië is inconsistent', *Internationale Spectator* 47 (1993) 5 (mei), p. 241.
- Siekmann, R.C.R., 'Enkele gedachten over de betekenis van het begrip peace keeping', *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 88 (1995) 1, pp. 3-8.
- Siekmann, R.C.R., 'VN-vredesinstrumentarium: Aspecten van geweldgebruik en operationele controle', *Transaktie* 22 (1993) 2, pp. 133-142.
- Siemons, G.H.A., 'Medische hulp aan burgerslachtoffers: Srebrenica aan de loep', *Medisch Contact* 51 (1996) 45, p. 1465.
- Silfhout, M. van, 'Overledenen stemmen bij Servische verkiezingen', *Democraat* 26 (1993) 1.
- Simić, P., 'Le conflit serbo-croate et l'éclatement de la Yougoslavie', *Politique Étrangère* 59 (1994) (printemps), pp. 129-144.
- Simić, P., 'Europe and the "Yugoslav Issue"', *Review of International Affairs*, Vol. 43 (1992) 1001, pp. 1-5.
- Simić, P., 'The Former Yugoslavia: The Media and Violence', RFE/RL Research Report Vol. 3 (1994) 5, pp. 40-47.
- Simms, B., 'An enclave too far: Revisiting Srebrenica II', *Bosnia Report* 18 (1997) (February-May), pp. 7-9. [originally published THES 17 January 1997].
- Sizoo, J., 'Impressies van een waarnemer in voormalig Joegoslavië', *Internationale Spectator* 50 (1996) 3, pp. 153-155.

LITERATUUR

- Smid, E., 'Mazowiecki: Er zijn onomkeerbare stappen op de goede weg gezet: Civil society in internationaal perspectief', *CD/Actueel* 16 (1996) (12 oktober), p. 10.
- Smith, C., 'The information vacuum cleaner, in: WoldNetDaily, 09/04/00.
- Smith, D., 'Focus On the Case against Intervention: Just War, Clausewitz and Sarajevo', *Journal of Peace Research* 31 (1994), pp. 136-142.
- Smith, H., 'Intelligence and UN Peacekeeping', *Survival*, Vol. 36 (1994) 3, pp. 174-192.
- Smits, I., 'Voor Couzy was het leger een herenakkoord', *Dien* 11 (1996) 5, p. 17.
- Smulders, F., 'Nieuwsbrief uit Bosnië', *Genie* 44 (1994) 4, pp. 9-10.
- Smulders, F., 'Sitrep 115 constructiecompagnie', *Genie* 44 (1994) 7, p. 17.
- Smulders, S., 'Begeleiding en opvang journalisten schiet tekort', *De Journalist* 45 (1994) 4, p. 31.
- Snijders, M., 'Kroatië: Worstelen met etnische haat', *De Journalist* 45 (1994) 1, p. 24.
- Snoep, B., 'Ingezonden', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 4, p. 12.
- Snoep, B., 'Ingezonden: striptease', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 5, p. 11.
- Sobel, V., 'NATO, Russia and the Yugoslav War', *World Today* 51 (1995) (November), pp. 210-215.
- Soeters, J.L., 'The Commander's Responsibility in Multinational Operations', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 181-191.
- Sofović, M. en J. van der Meulen, Berichtgeving over Blauwhelmen (1), *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 3, pp. 9-14.
- Soir, E.L.J.L. De, 'Hoe beleeft het thuisfront een uitzending?: de emotionele stadia bij langdurige inzet', *Kernvraag* (2000) 1 (nr.123), pp. 19-26.
- Solli, P.E., 'In Bosnia, Deterrence Failed and Coercion Worked', in: Carsten F. Rønnfeldt and Per Erik Solli, *Use of Air Power in Peace operations*. Oslo: Norsk Utenrikspolitisk Institutt, 1997, p. 94-114.
- Sommaruga, C., 'Declaration pour sauver des vies en Bosnie-Herzegovine', Genève, le 3 Octobre 1992.
- Sonneveld, H., 'Vierkant Beschouwd: 'Defensienota 1991 voorbarig en onvolledig'', *Carré* 14 (1991) 7/8, pp. 16-17.
- Soolsma, J.P., 'Reactie op Bluntschli' (2): [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 2, p. 19.
- Soolsma, J.P., 'Reactie op Bluntschli' (7): [Carre 19 (1996) 12, pp. 30-34], *Carré* 20 (1997) 4, p. 26.
- Soutou, G.-H., 'Les grandes puissances et la question des nationalités en Europe centrale et orientale pendant et après la Première Guerre mondiale: actualité du passé', *Politique Étrangère* 58 (1993) 3, pp. 697-711.
- Spek, J. van der, 'Een ander leger, een ander leven?', *Carré* 15 (1992) 10, pp. 15-17.
- Spek, J. van der, 'Menselijk kapitaal', *Carré* 15 (1992) 11, pp. 14-15.
- Spek, J. van der, 'Waarheen?', *Carré* 15 (1992) 12, pp. 18-20.
- Spek, J. van der, 'Een beroepsbrigade', *Carré* 15 (1992) 2/3, p. 40.
- Spek, J. van der, 'Mag het ietsje minder zijn?', *Carré* 15 (1992) 4, p. 13.
- Spek, J. van der, 'Raak niet gewond', *Carré* 15 (1992) 6, pp. 20-21.
- Spinkelink, H., 'De onwil van de EG- en NAVO-lidstaten', *Jason Magazine* 19 (1994) 3, pp. 28-32.
- Sproat, P., 'The United Nations' Encouragement of Aggression and Ethnic Cleansing: Time to Abandon the Right to Self-Determination?', *Terrorism and Political Violence* 8 (1996) (Spring), pp. 93-113.
- Sprokkereef, J.-D., 'Bosnisch dagboek', *Democraat* 29 (1996) 8, pp. 13-14.
- Sray, J.E., 'Selling the Bosnian Myth to America: Buyer Beware', *Foreign Military Studies*, Office Ft Leavenworth, October 1995.
- Stacy, A.P., 'Rules of Engagement: Complexities of Coalition Interaction in Military Operations Other Than War', *A Paper submitted to the Faculty of the Naval War College*, 13 February 1995.
- Stadelhofer, R., A. Grundner und C. Wagner, 'NATO-Luftstreitkräfte über Ex-Jugoslawien; Die Luftoperationen im Rahmen der UNO 1992 bis 1995', *Truppendienst* (3/1997) 213-219.
- Staden, A. van, 'Peacekeeping is een surrogaat product', interview met A. van Staden, *ACOM Journaal* (1995) (oktober), pp. 7-10.
- Stalpers, C.P., 'Labiele vrede: een sociaal-liberale visie op veiligheid', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 48-51.
- Stalpers, C.P., 'De krijgsmacht is geen zwemvest dat je laat leeglopen, weglegt en zodra je het nodig hebt snel even opblaast', interview met de heer Voorhoeve, *LEF: liberté, égalité et fraternité*, Kunst & cultuur 16 (1998) 60, pp. 40-44

LITERATUUR

- Stam, A., 'Zuidslavische broedertwisten: Een historische schets van het Joegoslavische nationaliteitsvraagstuk', *Oost-Europa Verkenningen* (1991) 115, pp. 11-20.
- Stark, H., 'Vers le retour des guerres Balkaniques?', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 261-267.
- Stark, H., 'Dissonances franco-allemandes sur fond de guerre serbo-croate', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 339-347.
- Stark, H., 'Bosnie: la guerre sans fin', *Politique Étrangère* 60 (1995) 1, pp. 205-216.
- Steele, R.D., 'Virtual Intelligence: Conflict Avoidance and Resolution Through International Peacekeeping', *The Journal of Conflict Studies*, Vol. XIX (1999) 1, pp. 69-105.
- Stemerink, B., 'De donkere kamer van Defensie', *PRO* 7 (1998) 7, p. 2.
- Stienstra, S., 'Noodbloed in het arsenaal van de militaire arts: Universeel toepasbaar noodbloed voor defensie', *Armex* 77 (1993) 10, pp. 21-23.
- Stinis, A., 'Rose: Dutchbat meest professionele', *Falcon* (1994) (november), p. 10.
- Stoel, M. van der, 'De politieke aspecten van het interventieprobleem in Nederland', *Internationale Spectator* 25 (1971) 1, pp. 99-117.
- Stokes, G.J. Lampe and D. Rusinow with J. Mostov, 'Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession', *Slavic Review* 55 (1996) 1, pp. 136-160.
- Stout, M. en Quiggin, T., 'Exploiting the new high resolution satellite imagery: Darwinian imperatives?', in: *Commentary*, No. 75 (Summer 1998), pp. 3 - 1.
- Strausz-Hupé, R., 'Again, Rendezvous with History at Sarajevo', *Global Affairs*, Vol. 8 (1993) 2, pp. 49-57.
- Strik, A.J.M. en J.A. van de Louw, 'Criteria voor inzet van strijdkrachten in het kader van crisisbeheersingsoperaties', *Carré* 16 (1993) 11, pp. 7-10.
- Strop-von Meijenfeldt, 'CDA-vrouwen voor vluchtelingen-vrouwen', *CD/Actueel* 13 (1993) (11 september), p. 17.
- Struyk, M., 'De "show boys" van Srebrenica', [interview met Hasan Nuhanović] *Loopgraven* 1 (1997) (juni), pp. 17-19.
- Stuiver, N., 'De Nederlandse krijgsmacht op weg waar naar toe?', Jaarrede 1992, uitgesproken op de algemene vergadering van 28 oktober j.l., *Carré* 15 (1992) 12, pp. 7-12.
- Stuiver, N., 'De toespraak van de minister', *Carré* 15 (1992) 6, pp. 18-19.
- Stuiver, N., 'Heeft Defensie perspectief?', Jaarrede 1993, uitgesproken op de algemene vergadering [NOV] van 24 november j.l., *Carré* 16 (1993) 12, pp. 7-9.
- Stuiver, N., 'Doeltreffende doelstellingen' [jaarrede voorzitter NOV 1994], *Carré* 17 (1994) 12, pp. 12-16.
- Stuiver, N., 'Reactie op de ingezonden brief van Lkol K.A. Gijsbers', *Carré* 18 (1995) 11, p. 37.
- Stuiver, N., 'Jaarrede 1995 [NOV]', *Carré* 18 (1995) 12, pp. 4-9.
- Sudetic, Ch., 'Understanding the Yugoslav Nightmare', *Transition*, Vol. 3 (1997) 1, pp. 6-10.
- Sudetic, Ch., 'The Reluctant Gendarme', *The Atlantic Monthly*, April 2000.
- Suilen, J.J.C., 'Militaire interventie in het voormalige Joegoslavië in historisch perspectief: 'Bezint eer ge begint', *Militaire Spectator*, 164 (1995) '4, pp. 168-172.
- Susumu, T., 'Japan's Contribution to UN Peacekeeping', *Social Science Japan Online* (1996) 6.
- Svarm, F., 'Kill, Then Tell: Ex-Yugoslav generals remember their wars', www.omri.cz/transitions/kill-tell1.html.
- Swaan, A. de, 'De staat van wandaad: over de vervagende grenzen tussen oorlogvoering en misdaadbestrijding' [lezing voor de stichting Maatschappij en Krijgsmacht], *Carré* 17 (1994) 3, pp. 19-23.
- Swart, H.W. de, A. Flach, 'Psychologische begeleiding rond uitzendingen', *Militaire Spectator* 168 (1999) 10, pp. 542-549.
- Sweeney, J., 'And we are all guilty. . .: Revisiting Srebrenica I', *Bosnia Report* 18 (February-May 1997) 7-9. [originally published in *The Observer*, 8 December 1996].
- Syatauw, J.J.G., 'De Niet-Gebonden Beweging na de Koude Oorlog: Beschouwingen naar aanleiding van de tiende topconferentie in Jakarta (1992)', *Transaktie* 22 (1993) 3, pp. 255-267.
- T.
- Talbott, S., 'Post-victory Blues', *Foreign Affairs* (1991/1992) (December/January).
- Talsma, R., 'Koninginnedag in Bosnië', *Falcon Buddy Bulletin* (1995) (mei), p.7.

LITERATUUR

- Tans, A.J., 'De praktijk van de militaire bijstand: Ook rampenbestrijding in vreedstijd', *Armex* 78 (1994) 7/8, pp. 11-13.
- Taplin, W.L., 'Six General Principles of Intelligence', in: *The International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 3 (1989) 4, p. 477.
- Tardy, T., 'Le bilan de dix années d'opérations de maintien de la paix', *Politique Étrangère* 65 (2000) 2, pp. 389-402.
- Taylor Wentges, J., 'Force, Function and Phase: Three Dimensions of UN Peacekeeping', *International Peacekeeping*, Vol. 5 (1998) 3, pp. 58-77.
- TDB, 'NATO Air Strikes Bring Bosnian Ceasefire', *Army Quarterly and Defence Journal* 4 (1995), pp. 387-388.
- Tees, J.D., 'Geestelijke verzorging in veranderd perspectief', *Carré* 15 (1992) 11, pp. 9-10.
- Teitler, G., 'Fransen, Nederlanders en andere krijgshaftige volken', in: *Nooit meer vechten? Beschaving, technologie en toepassing van militair geweld*. – Den Haag: Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1996.
- Terry, S.M., 'Thinking About Post-communist Transitions: How Different Are They?', *Slavic Review* 52 (1993) 2, pp. 333-337.
- Teunissen, P., 'Van UNPROFOR tot IFOR: Srebrenica werd het keerpunt', *Atlantisch Perspectief* 20 (1996) 3, pp. 18-22.
- Tharoor, S., 'United Nations Peacekeeping in Europe', *Survival*, Vol. 37 (1995) 2, pp. 121-134.
- Tharoor, S., 'Should UN Peacekeeping Go "Back to Basics"?', *Survival*, Vol. 37 (1995-96) 4, pp. 52-64.
- Theunens, R., 'Intelligence en vredesoperaties, in: *Militaire Spectator*, 170 (2001) 11, p. 599.
- Thijn, E. van, 'Srebrenica: een godgeklaagd gebrek aan onbehagen', *De Gids* (1997) (november/december), pp. 792-794.
- Thijs Bont, M.S.H., 'Genist bij UNPROFOR/BH Command: Een terugblik', *Genie* (1993) 8, pp. 7-14 en (1993) 9, pp. 15-23.
- Thomas, T.L., 'Russian Lessons Learned in Bosnia', *Military Review* (1996) (September-October), pp. 38-43.
- Thomas, T.L., 'UN Crisis Management In Bosnia: Problems and Recommendations', *The Journal of Slavic Military Studies* 8 (1995), pp. 445-469.
- Thomson, A., 'Satellite Vulnerability: a post-Cold War issue?', *Space Policy*, Vol. 11 (1995) 1, pp. 19-30.
- Thornberry, C., 'Eyewitness II: Civil Affairs in the Development of UN Peacekeeping', *International Peacekeeping*, Vol. 1 (1994) 4, pp. 471-484.
- Thoutenhoofd, A., 'Actualiteitenrubriek: Defensie: Luchtmobiele brigade welkom in Drenthe', *Armex* 77 (1993) 1, pp. 22-23.
- Thoutenhoofd, A., 'Actualiteitenrubriek: Defensie: Luchtmobiele brigade oefent in Griekenland', *Armex* 77 (1993) 2, pp. 24-25.
- Thoutenhoofd, A., 'Actualiteitenrubriek: Defensie: Werving luchtmobiele brigade voorspoedig', *Armex* 77 (1993) 5, pp. 24-25.
- Thoutenhoofd, A., 'Actualiteitenrubriek: Defensie: Kroonprins toch naar Bosnië', *Armex* 79 (1995) 3, pp. 31-32.
- Tibi, B., 'Die islamitische Dimension des Balkan-Krieges', *Europa Archiv* 48 (1993) 22, pp. 635-645.
- Timmermans, M., 'F. Smits en M. Hurkmans, Trauma Srebrenica: Nederland speelt nog altijd de vermoorde onschuld', *Historisch Nieuwsblad* 7 (1998) (november), pp. 16-20.
- Tinholt, D., 'Met hoorzitting Srebrenica voldoet het CDA aan taak oppositiepartij', *Interruptie* 7 (1995) 8, pp. 6-7.
- Tinholt, G.D., 'Een veiligheidsindentiteit in het Europese veiligheidsbeleid', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 18-20.
- Todd, J.J.R., 'UK Perspectives of Current Security Arrangements', *RUSI Journal*, Vol. 139 (1994) 1, p. 35.
- Todorova, M., 'The Balkans: From Discovery to Invention', *Slavic Review* 53 (1994) 2, pp. 453-482.
- Tomunshat, Chr., 'Die Zukunft der Vereinten Nationen', *Europa Archiv* 47 (1992) 2, pp. 42-50.
- Topham, Sh., 'De maarschalk en zijn partij: het Joegoslavië van Tito (1945-1980)', *Oost-Europa Verkenningen* (1993) 130, pp. 37-47.

LITERATUUR

- Towle, Ph., 'The British Debate about Intervention in European Conflicts', *Political Quarterly* 1994 special issue, pp. 94-105
- Traa, M. van, 'Onmogelijk juridische lappendeken', *PRO* 1 (1991) 2, p. 5.
- Treverton, G.F., 'America's Stakes and Choices in Europe', *Survival* Vol. 34 (1992) 3, pp. 119-135.
- Tribune (redactie), 'Klacht tegen TV-spot Defensie', *Tribune* 29 (1993) 12, p. 4.
- Tribune (redactie), 'Defensie wijzigt TV-spot Luchtmobiele brigade', *Tribune* 30 (1994) 3, p. 7.
- Tribune (redactie), 'Te veel vraagtekens bij inzet troepen in Bosnië', *Tribune* 32 (1996) 1, p. 4.
- Tribune (redactie), 'Vredesmissie-deelname moest bezuinigen tegenhouden en Nederland op de kaart zetten', *Tribune* 36 (2000) 9, p. 5.
- Trifunovska, S., 'The Transition of NATO and its Role in Peacekeeping', *International Peacekeeping*, Vol. 3 (1996) (February-May), pp. 39-43.
- Tromp, B., 'De Moeder Gods en de Balkanmens', *Intermediair* 32 (1996) 6, pp. 18-23.
- Tromp, B., 'Hedendaags geweld op de Balkan: historische en antropologische verklaringen getoetst', *Internationale Spectator* 50 (1996) 12, pp. 590-595.
- Tromp, B., 'Het failliet van de vredestichters', *Socialisme & Democratie* (1996) 7/8, pp. 439-443.
- Tromp, B., 'De paradox van het Partnership for Peace', *Transactie* 23 (1994) 1, pp. 10-14.
- Tromp, H., 'Conflict and Crisis Management: The Yugoslav Case', *Peace and the Sciences* (1993) (March), pp. 33-39.
- Tromp, Th.H., 'Defensie in de jaren '90: Op weg naar het minimum?', *Carré* 14 (1991) 1, pp. 15-17.
- Tromp-Vrkić, N., 'Slovenië in het post-Joegoslavisch tijdperk', *Internationale Spectator* 49 (1995) 2, pp. 109-114.
- Tromp-Vrkić, N., 'Tudjman's Kroatië: een balans van bijna twee jaar Kroatische onafhankelijkheid', *Oost-Europa Verkenningen* (1993) 126, pp. 3-14.
- Tromp-Vrkić, N., 'Servo-Kroatische woordenstrijd. De verwikkelingen rond het Servo-Kroatisch als Zuid-slavische eenheidstaal', *Oost-Europa Verkenningen* (1992) 123, pp. 40-47.
- Tromp-Vrkić, N., 'Burgeroorlog in voormalig Joegoslavië: een analyse van bewuste escalaties en tragische fouten', *Transactie* 22 (1992) 2, pp. 116-133.
- Troost, L. van, 'Straffeloosheid: de prijs van stabilisatie', *Carré* 20 (1997) 3, pp. 20-22.
- Troost, L. van, 'Medische neutraliteit en vredesoperaties: Vage regels en dilemma's', *Medisch Contact* 51 (1996) 45, pp. 1466-1464.
- Tudjman, M., 'The First Five Years of the Croatian Intelligence Service: 1993-1998', *National Security and the Future*, Vol. 1 (2000) 2, pp. 47-74.
- Turner, S., 'Intelligence for a New World Order', *Foreign Affairs* (1991) (Fall) .
- Tuyl, L. van, 'Nederlandse generaal in den vreemde', *Armex* 80 (1996) 1, pp. 23-25.
- Tuyl, L. van, 'Een nieuwe krijgsmacht, een nieuwe reservist', *Armex* 80 (1996) 7/8, pp. 10-13.
- Tuyl, L. van, 'Navo en partners dichter bij elkaar', *Armex* 81 (1997) 1, pp. 15-17.
- U.
- U.S. Department of State Dispatch, 'War Crimes in the Former Yugoslavia', U.S. Department of State Dispatch. Eight reports (1992-1993) 3.39 3.44 3.46 3.52 4.6 4.15 4.16 4.30. [<http://www.haverford.edu/relg/sells/reports.htm/>].
- U.S. Government Accounting Office, 'Peace Operations: Update on the Situation in the Former Yugoslavia', 8 May 1995, nr. GAO/NSIAD-95-148BR.
- U.S. House of Representatives, Permanent Select Committee on Intelligence, 'Report 105-508', Intelligence Authorization Act for Fiscal Year 1999, 105th Congress, 2nd Session, 05/05/98.
- Ugrešić, D., 'Confiscatie van de herinnering', *Raster* 75 (1996), pp. 134-152.
- UN, Life after Bosnia. A special of Index on Censorship (1995) .
- United Nations, 'General Assembly', A/55/917* .
- United Nations, 'General Assembly', A/55/918* .
- United Nations, 'General Assembly', A/RES/55/250.
- United Nations, 'Security Council', S/1994) 674/Add. 2 (Vol. II) .
- United Nations, 'Security Council' , S/1994/674.

LITERATUUR

- United Nations, 'Security Council', S/1994/674/Add. 1.
- United Nations, 'Security Council', S/1994/674/Add. 2 (Vol. I) .
- United Nations, 'Security Council', S/1994/674/Add. 2 (Vol. III) .
- United Nations, 'Security Council', S/25274.
- United Nations, 'Security Council', S/26545.
- United Nations General Assembly Security Council, 'The situation of Human Rights in the Territory of the Former Yugoslavia'. Document A/48/92, S/25341, February 26, 1993.
- Uran, J. and Y. Badal, 'Don't Fool Around With Principles', *Transitions*, Vol. 4 (1997) 3, pp. 43-49.
- V
- Varkevisser, A., 'Het kleine verschil', *Idee* 16 (1995) (december), p. 3.
- Varkevisser, A. en Chr. de Vries, 'Over verandering, democratie en ironie: een gesprek met Gyorgy Konrad', *Idee* 13 (1992) (juni), pp. 4-9.
- Vasić, M., 'Where is Ratko Mladić: Outfoxing a Fox', *Vreme* 9th May 1998 9-11.
- Vasterman, P., 'Meer vensters op de wereld', *De Journalist* 46 (1995) 20, pp. 16-18
- Väyrynen, R., 'Preventive Action: Failure in Yugoslavia', *International Peacekeeping* 1 (1994), pp. 21-42.
- Veen, J., 'Terugkeer naar Europa. De veiligheidsaspiraties van de Oosteuropese landen', *Oost-Europa Verkenningen* (1994) 133, pp. 12-18.
- Veer, B. ter, 'Helsinki Citizens Assembly en de nieuwe conflicten in Europa', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1992: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1992.-[cahier 56], pp. 167-180.
- Vego, M., 'Federal Army Deployments in Bosnia and Herzegovina', *Jane's Intelligence Review* (1992) (October), pp. 445-449.
- Vego, M., 'The Army of Bosnia and Herzegovina', *Jane's Intelligence Review* (1993) (Februari), pp. 63-67.
- Vels, R.J. van, 'Helimobiliteit, een nieuwe dimensie?', *Carré* 15 (1992) 2/3, pp. 29-32.
- Velzen, W. van, 'Problemen in Midden- en Oost-Europa helpen oplossen: Wim van Velzen voorzitter Europese Unie Christen-Democraten', *CD/Actueel* 16 (1996) (29 juni), p. 10.
- Velzen, W. van, 'Dagboek van Wim van Velzen', *CD/Actueel* 16 (1996) (29 juni), p. 33.
- Venema, A., 'De internationale betrokkenheid bij Joegoslavië', *Atlantisch Perspectief* 16 (1992) 13, pp. 8-9.
- Venema, A., 'Vraaggesprek met generaal De Vogel', *Atlantisch Perspectief* 19 (1995) 6, pp. 4-6.
- Verbei, W., 'Oorlog, goed voor de journalistiek', *De Journalist* 42 (1991) 2, pp. 16-18.
- Verbei, W., 'Oorlog Joegoslavië ook schuld media', *De Journalist* 44 (1993) 12, p. 9.
- Verhoog, H., 'Thuisfrontcomité Koninklijke Landmacht', *Kernvraag* (2000) 1 (nr.123), pp. 27-32.
- Verkijk, D., 'Joegoslavië: De officiële tv wakkert de haat aan: Media strijd in Oost-Europa', *De Journalist* 42 (1991) 21, pp. 16-19.
- Vermeer, W., 'Joegoslavië en de Serven 1918-1991: van mozaïk tot burgeroorlog', *Internationale Spectator* 46 (1992) 2 (februari), pp. 63-70.
- Vermeer, W., 'Herinneringen aan een tijdperk: Joegoslavië na Tito's dood (1980-1990)', *Oost-Europa Verkenningen* (1993) 130, pp. 48-62.
- Vermeij, A.T. en H. Laurens, 'Waarom is er nog een Nederlands bataljon in Bosnië Herzegovina: het is er toch rustig?', *Carré* 22 (1999) 3, pp. 10-15.
- Vernet, D., 'Le malheur des Serbs', *Politique Étrangère* 64 (1999) 3, pp. 601-611.
- Vetschera, H. und A. Smutek-Riemer, 'Signale zur Früherkennung von krisenhaften Entwicklungen: Am Beispiel der Entwicklung zur Jugoslawien-Krise', *Österreichisches Militär Zeitschrift* (1/1993) 17-25.
- Victor Papacosma, S., 'NATO in the Post-Cold War Balkans', *Journal of Political and Military Sociology* 24 (Summer 1996) 233-252.
- Victor, J., 'The Council Presidency of the European Union and its Function as Honest Broker', Osnabrück, 12/03/00, <http://www.jvictor.cistron.nl/scriptie>.
- Vierucci, 'WEU – a Regional Partner of the United Nations', Paris, december 1993, <http://www.weu.int/institute/chaillot/chai12e.htm>
- Vijver, H. van de, 'Trends: dilemma's in humanitaire hulpverlening', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 1, pp. 11-17.

LITERATUUR

- Villeneuve, D., 'Intelligence and the United Nations: Lessons From Bosnia – A Canadian Experience', *Military Intelligence* 22 (October-December 1996) 25-26.
- Vincent, Sir R., 'NATO – Where next?', Toespraak gehouden op de ALV van 24 november 1993 te Soesterberg', *Carré* 17 (1994) 1, pp. 6-9.
- Vinogradov, S., 'The Chronicle Interview: Peacekeeping: We Need Serious Rethinking' (interview met Sir Brian Urquhart), *UN Chronicle*, Vol. 35 (1998) 3, pp. 36-38.
- Vinten, G., 'Whistleblowing on Crises and Disasters', *Journal of Contingencies and Crisis Management* 41 (June 1993) pp. 101-110.
- Visscher, G., 'Geen onderzoek met "eene tegen het gouvernement vijandige strekking"?: de parlementaire enquête in verleden en heden', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999*. – Den Haag, 1999, pp. 12-26.
- Visser, I. de, 'Gesignaleerd: ervaringen van VN-ers in den vreemde', *Dien* 9 (1994) 1, p. 12.
- Vlakančić, P. J., 'The Black Snake and Pink Panther: Tank Warfare Balkan Style', *Armor* 5 (1993) 21-29.
- Vleeshouwers, Chr., 'Meningen in de Bravo/Stier-cie (1)', *Falcon Buddy Bulletin* (1994) (april), pp. 1-2.
- Vleeshouwers, Chr., 'Dagboek Uit', *Falcon Buddy Bulletin* (1994) (maart), p.7.
- Vlemmings, M., 'Managersvaardigheden voor militairen: Clingendael leert onderhandelen en bemiddelen voor Bosnië', *Magazine Opleidingen* (1995) 5, pp. 30-31.
- Vlies, B.J. van der, 'Kort en bondig: Opnieuw concentratiekampen: Vluchtelingen', *De Banier* (1992) (20 augustus), p. 5.
- Vlies, B.J. van der, 'Kort en bondig: Komt tijd, komt raad?', *De Banier* (1995) (15 juni), p. 5.
- Vlies, B.J. van der, 'Kort en bondig: Gebroken rietstaf: Wat nu telt', *De Banier* (1995) (20 juli), p. 5.
- Vlijmen, Th. van, 'The Bosnian Tragedy', North Atlantic Assembly: Defence and Security Committee 1993 Reports AK 228 DSC (93) 9.
- Voerman, R., P. Sanders en E. Dijkman, 'Niemand krijgt post, dat is de enige schrale troost die men heeft', *Falcon Buddy Bulletin* (1995) (juni), pp. 4-5.
- Voerman-ter Heijden, A. en A. Talsma-Saaijer, 'Dutchbat 3: Een terugblik', *Falcon Buddy Bulletin* (1995) (augustus), pp. 1-4.
- Voerman-ter Heijden, A. en A. Talsma-Saaijer, 'Wie wat waar in Bosnië', *Falcon Buddy Bulletin* (1995) (januari), pp. 6-7.
- Voesenek, C.A., G. van Leeuwen, 'Actualiteitenrubriek: Internationaal: Kosovo het nieuwe Bosnië', *Armex* 79 (1995) 10, pp. 30-31.
- Voesenek, C.A., G. van Leeuwen, 'Actualiteitenrubriek: Internationaal: Een eventuele VN-aftocht uit Bosnië', *Armex* 79 (1995) 2, pp. 29-30.
- Voesenek, C.A., G. van Leeuwen, 'Actualiteitenrubriek: Internationaal: Er staat veel op het spel in Bosnië', *Armex* 79 (1995) 7/8, pp. 28-29.
- Voesnek, C.A., 'Over koude oorlog en vredesmissies: Een pleidooi voor objectiviteit', *Armex* 77 (1993) 9, pp. 9-11.
- Vogel, J.C.A.C. de, 'Joegoslavië, een typisch geval van "te weinig" en "te laat"', *Armex* 78 (1994) 1, pp. 23-25.
- Vogel, J.C.A.C. de, 'Joegoslavië: Morele verontwaardiging of gezond verstand?', *Atlantisch Perspectief* 2 (1993), pp. 4-6.
- Vogel, J.C.A.C. de, 'Ingrijpen in Joegoslavië?', *Carré* 15 (1992) 12, pp. 13-18.
- Vogelaar, A., M. Metselaar, F. Nederhof, 'Motivatie en macht: ervaringen bij een crisisbeheersingsoperatie', *Door Uitstroom* (1998) 6, pp. 9-25.
- Vogelaar, A.L.W., 'Norm Violations during Peace Support Operations: a Social-Psychological Explanation', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1998), pp. 131-148.
- Vogelaar, A.L.W. en F.J. Kramer, 'Opdrachtgerichte commandovoering in ambigue situaties', *Carré* 21 (1998) 11, pp. 14-20.
- Vogelaar, A.L.W., J.L. Soeters and J.B.G. Born, 'Working and Living in Bosnia: Experiences of Dutch IFOR Soldiers', *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies* (1997), pp. 113-131.
- Vogelaar, A.L.W. en L.A. de Vos, 'Wederzijds vertrouwen en militaire operaties', *Militaire Spectator* 168 (1999) 11, pp. 584-595.

LITERATUUR

- Vogelaar, H.H., J.W. Reerds en B.J.N. Schreuder, 'De veteraan bestaat niet: veteranen en traumabehandeling', *Militaire Spectator* 169 (2000) 5, pp. 254-264.
- Vojinović, V., 'Strijden op epische tonen: het politieke belang van de Servische epen', *Oost-Europa Verkenningen* (1995) 139, pp. 34-41.
- Volten, P.M.E., 'Mourir pour Danzig? Historische dilemma's van interventie', in: *Nooit meer vechten? Beschaving, technologie en toepassing van militair geweld*. – Den Haag: Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1996.
- Voorhoeve, J.J.C., 'Lehren für die Zukunft: UN-Friedenssicherung im Wandel', *Internationale Politik* 53 (1998) 7 (juli), pp. 41-48.
- Voorhoeve, J.J.C., 'De slinkende rol van Nederland', *Internationale Spectator* 35 (1981) 2, pp. 69-78.
- Voorhoeve, J.J.C., 'Nederland: een middelgrote mogendheid in zakformaat', *Internationale Spectator* 45 (1991) 2, pp. 54-61.
- Voorst tot Voorst, B.J. van, 'Een andere wereld, een andere defensie', *Christen Democratische Verkenningen* (1993) 3, pp. 102-109.
- Vos, C. de, 'Uur van de waarheid voor de Koninklijke landmacht', *Armex* 78 (1994) 1, pp. 6-97.
- Vos, C. de, 'Snel veranderende landmacht staat onder grote druk', *Armex* 78 (1994) 2, pp. 11-14.
- Vox Militaris, 'Bosnia: 24 nations send soldiers to UNPROFOR', *Army Quarterly and Defence Journal* 1 (1993) 19-26.
- Vratuše-Žunjić, V., 'The Intrinsic Connection between Endogenous and Exogenous Factors of Social (Dis) integration', *Dialogue* (1997), pp. 22-23.
- Vredeling, H., 'De verhouding tussen defensiepolitiek en buitenlandse politiek', *Internationale Spectator* 29 (1975) 10, pp. 616-623.
- Vries, A. de, 'Pers, propaganda en politiek. Representatieproblemen van de Bosnische oorlog', *Oost-Europa Verkenningen* (1995) 141, pp. 3-11.
- Vries, L.L. de, 'Storm in een glas water' [reactie op Carre 19 (1996) 1, pp. 24-25], *Carré* 19 (1996) 3, p. 30.
- Vroom, C., 'Geselen met een vossestaart', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 1, pp. 9-10.
- Vroom, C., 'Denken over leidinggeven', *Maatschappij & Krijgsmacht* 16 (1994) 2, pp. 15-17.
- Vroom, C., 'De andere kant', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 1, pp. 9-10.
- Vroom, C., 'Hoe moet dat nu aan de top?', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 5, pp. 15-17.
- Vroom, C., 'Code: aanvaardbaarheid / aanvaarding', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 6, pp. 10-11.
- Vukobrat, B.I., 'Yougoslavie: les voies de l'unité', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 369-375.
- Vulliamy, E., 'Neutrality and the Absence of reckoning: A Journalist's Account', *Journal of International Affairs*, Vol. 52 (1999) 2 (<http://www.ccpdc.org/pubs/vulliamy/vulliamy.htm>)
- Vullingsh, H.F.M. en A. Flach, 'Vóórkomen en voorkómen van nadelige psychische gevolgen bij gegijzelde militairen', *Militaire Spectator* 165 (1996), pp. 452-459.
- W.
- Waaij, C.F. van en G. Bisschop, 'NAVO, Quo Vadis?', *Carré* 17 (1994) 3, pp. 6-8.
- Waal, L. van der, 'De positie van de EG in het nieuwe Europa', *Zicht* 18 (1992) 3, pp. 114-128.
- Waart, J. de, 'Twintig jaar geleden: eerste Nederlandse bijdrage aan VN-Vredesmacht', *VN Forum* 12 (1999) 2, pp. 15-19.
- Waayers, P., 'Nederland schakelt over van dienstplichtig naar beroepsleger: 'Gezocht: Soldaten'', *Tribune* 30 (1994) 8, pp. 24-27.
- Wagemaker, A.J.E., 'Powerplay in Bosnië: Politiek-militaire consequenties van krachtig optreden in Bosnië', *Marineblad* (1996) (april), pp. 114-121.
- Wagner, W., 'Acht Lehren aus dem Fall Jugoslawien', *Europa Archiv* 47 (1992) 2, pp. 31-41.
- Walsum, P. van, 'De ontbinding van Joegoslavië', *Liber Amicorum voor Henry Wijnaendts* (1997), pp. 73-83.
- Walthuis, W., 'Herstructurering, op basis waarvan eigenlijk', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 27-30.
- Wassink, A.T.M., 'De logistieke verzorging van het Transportbataljon en het Dutchbat in het voormalige Joegoslavië', scriptie Koninklijke Militaire Academie, Breda, december 1994.

LITERATUUR

- Wecke, L., 'Bedreigende bedreiging bedreigend', rede, uitgesproken tijdens de jaarvergadering NOV 1995, *Carré* 19 (1996) 1, pp. 14-19.
- Wecke, L., 'Gedragscode voor de krijgsmacht: effectief hulpmiddel of overbodige algemeenheid?', *Carré* 21 (1998) 1, pp. 10-21.
- Wecke, L., 'Srebrenica trauma bestaat niet', *Carré* 23 (2000) 9, pp. 26-27.
- Wecke, L., 'Het glibberige pad naar de nieuwe wereldorde', *de Helling* 4 (1991) 3, pp. 18-21.
- Wecke, L., 'Het beroepsleger in zicht', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands persepctief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 170-185.
- Wecke, L., 'Lotgevallen van de Nederlandse krijgsmacht', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1994: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands persepctief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1994.-[cahier 60], pp. 176-193.
- Wecke, L., 'Gedragscode voor de krijgsmacht: effectief hulpmiddel of overbodige algemeenheid', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1997: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands persepctief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1997.-[cahier 72], pp. 159-180.
- Wecke, L., 'Het jaar van de nasleep: de val van Srebrenica', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1996: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands persepctief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1996.-[cahier], pp. 119-138.
- Wecke, L. en M. Cras, 'Lotgevallen van de Nederlandse krijgsmacht', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1995: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands persepctief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1995.-[cahier 65], pp. 196-214.
- Weger, M. de, 'NAVO's succes, haar groeiende reijwijdte en de Russen', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 40-43.
- Weger, M. de, 'Een paradox is slechts een schijnbare tegenstelling': Een reactie op Tromps commentaar in *Transaktie* 23 (1994) 1 over het Partnership for Peace, *Transaktie* 23 (1994) 2, pp. 137-142.
- Weine, S. en D. Laub, 'Narrative Constructions of Historical Realities in Testimony with Bosnian Survivors of "Ethnic Cleansing"', *Psychiatry* 58 (1995), pp. 246-260.
- Weine, S.M., 'Much Too Much History to Bear', *Transitions*, Vol. 4 (1997) 2, pp. 22-27.
- Weisglas, F.W., 'Nederland en Oost-Europa', *Liberaal Reveil* 31 (1990) 2, pp. 65-67.
- Weiss, Th.G., 'Civilian-Military Interactions and Ongoing UN Reforms: DHA's Past and OCHA's Remaining Challenges', *International Peacekeeping*, Vol. 5 (1998) 4, pp. 49-70.
- Weiss, Th.G., 'Learning from Military-Civilian Interactions in Peace Operations', *International Peacekeeping*, Vol. 6 (1999) 2, pp. 112-128.
- Weiss, Th.G. and A. Pasić, 'Reinventing UNHCR: Enterprising Humanitarians in the Former Yugoslavia 1991-1995', *Global Governance*, Vol. 3 (1997) 1, pp. 41-57.
- Weithmann, M.W., 'Makedonien – "Land zwischen vier Feuern"', *Aussenpolitik* 44 (1993) 3, pp. 261-270.
- Well, G. van, 'Die Vereinten Nationen als Friedensstifter: Möglichkeiten und Grenzen der Weltorganisation', *Europa Archiv* 47 (1992) 24, pp. 703-710.
- Weller, M., 'Current Developments: The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia', *American Journal of International Law*, Vol. 86 (1992) 3, pp. 569-607.
- Werkgroep derde doelstelling-NOV, 'Aanzet tot inzet: de NOV-visie met betrekking tot de politiek-militaire besluitvorming en de inzetbereidheid van militairen bij deelname aan crisisbeheersingsoperaties', *Carré* 17 (1994) 1, pp. 21-24.
- Werkgroep derde doelstelling-NOV, 'Sneller reageren: samenvatting van het NOV-rapport aangaande een snelle(re) reactie-eenheid', *Carré* 20 (1997) 2, pp. 30-37.
- Werkgroep Handreiking voor militair geneeskundige zorgverleners, Joh. Wierstichting, 'Mensenrechten en de militair geneeskundige zorg verlener', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 53 (2000) 5, pp. 147-152.
- Wertheim, W.J., 'Medical Neutrality for Dutch military doctors', Paper presented to International Congress organized by the Johannes Wier Foundation, Utrecht, 8 November 1996.

LITERATUUR

- Wertheim, W.J., 'Repatriëringen in het eerste jaar van het 1 (NL) UN Signal Battalion in het voormalige Joegoslavië', *Carré* 15 (1993) 6, pp. 9-13.
- Wertheim, W.J., 'Medische neutraliteit bij Out-of-Area operaties', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 49 (oktober 1996) 148-151.
- Wesley, M., 'Blue Berets or Blindfolds? Peacekeeping and the Hostage Effect', *International Peacekeeping* 2 (1995) 4, pp. 457-482.
- Wessel, R.A., 'Veiligheid en volkenrecht: van mondiale naar regionale collectieve veiligheid', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1996: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1996.-[cahier 70], pp. 1-24.
- Wessel, R.A., 'Veiligheid en volkenrecht: toenemende aandacht voor internationale regelgeving', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1997: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1997.-[cahier 72] 1-19.
- Wessel, R.A., 'Veiligheid en volkenrecht: de strijd tussen recht en macht', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1998: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1998.-[cahier 75], pp. 1-32.
- Wessel, R.A., 'Commentaar: Een half jaar gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid: een eerste evaluatie', *Transaktie* 23 (1994) 2, pp. 129-136.
- Westerfield, B., 'America and the World of Intelligence Liaison', in: *Intelligence and National Security*, Vol. 11 (1996) 3, pp. 523 - 560.
- Wets, J., 'Early warning en vluchtelingenstromen', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 1993: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert, Th. Van den Hoogen. – Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993.-[cahier 58], pp. 61-77.
- Wettig, G., 'Sicherheit in Europa – eine herausfordernde Aufgabe', *Aussenpolitik* 43 (1992) 1, pp. 3-11.
- Wettig, G., 'Die Rolle der NATO aus Moskauer Sicht', *Aussenpolitik* 45 (1994) 2, pp. 123-133.
- Whitman, J., 'The UN Specialized Agencies, Peacekeeping and the Enactment of Values', *International Peacekeeping*, Vol. 5 (1998) 4, pp. 120-137.
- Wiebes, C. en Zeeman, B., 'I don't need your handkerchiefs: Hollands experience of crisis consultation in NATO', *International Affairs*, Vol. 66 (1990) 1, pp. 91 - 113.
- Wijk, R. de, 'Interventie in etnische conflicten?: een nieuw probleem voor de internationale gemeenschap', *Transaktie* 22 (1993) 3, pp. 205-209.
- Wijk, R. van, 'Humanitaire operaties zijn op hun retour', *Democraat* 30 (1997) 6, pp. 17-18.
- Wijk, R. van, 'Bezuinigingen Defensie: niet zonder gevolgen', *Democraat* 31 (1998) 1, pp. 12,18.
- Wilke, J., 'Internationalisierung der Massenmedien: Auswirkungen auf die internationale Politik', *Internationale Politik* (1996) 11, pp. 3-10.
- Willemse, J.S. en P.W.W. Wijninga, 'Precisiewapens in het hedendaags conflict', *Carré* 23 (2000) 3, pp. 14-17.
- Williams, J., 'The Ethical Basis of Humanitarian Intervention, the Security Council and Yugoslavia', *International Peacekeeping*, Vol. 6 (1999) 2, pp. 1-23.
- Williams, P. and N. Cigar, 'War Crimes and Individual Responsibility: a Prima Facie Case for the Indictment of Slobodan Milosevic', [wysiwyg://182/http://www.nesl.edu/center/balkan2.htm](http://www.nesl.edu/center/balkan2.htm), 1996.
- Wilmink, M.J., 'Nieuwe Koninklijke landmacht, een uitdaging voor allen', *Carré* 14 (1991) 4, pp. 13-16.
- Wilson, Gordon, 'Arm in Arm After the Cold War? The Uneasy NATO-UN Relationship', *International Peacekeeping* Vol. 2 (1995) 1, pp. 74-92.
- Wilson, R.W., 'Eyes in the Sky: Aerial Systems', in: *Military Intelligence Professional Bulletin*, Vol. 22 (1996) 3, p. 23.
- Winter, R. de, 'Vijf jaar na dato: Nederlandse F-16's naar Villafranca in het kader van Operatie Deny Flight', *Militaire Spectator* 167 (1998), pp. 157-167.
- Woehrel, S. J. and J. Kim, 'Bosnia – Former Yugoslavia and U.S. Policy', CRS Issue Brief (1996) 91089 (20 december).
- Wolbers, B.H.W., 'Integrale defensieplanning in de nieuwe, andere wereld', *Carré* 20 (1997) 9, pp. 9-13.

LITERATUUR

- Woltjer, J.J., 'Het verslag van de parlementaire enquêtecommissie RSV', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 98 (1985) 4, pp. 557-573.
- Wulffaert, S., 'Hoezo publieke presentatie krijgsmacht?', *Carré* 14 (1991) 6, pp. 7-9.
- Y.
- Yerasimos, S., 'L'autre Alexandre', *Politique Étrangère* 57 (1992) 2, pp. 293-308.
- Yermolaev, M. and V. Mazing, 'Russia's Peacekeeping Policy: the Balkan Experience', *Center for Naval Analyses Virginia*, March 1999.
- Yuille, J.C. and J. Daylen, 'The Impact of Traumatic Events on Eyewitness Memory', in: Thompson, P. Charles, et al, *Eyewitness Memory: Theoretical and Applied Perspectives*. – London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1998.
- Z.
- Zaagman, R., 'De VN als vredeshandhaver en de Nederlandse bijdrage daaraan', *LEF: liberté, égalité et fraternité* 13 (1996) 49, pp. 15-17.
- Zaagman, R., 'De CVSE, "early warning" en preventieve diplomatie', *Transaktie* 23 (1994) 1, pp. 59-75.
- Zabkar, A., 'Das "Adra-Embargo"', *Österreichisches Militär Zeitschrift* (1993) 3, pp. 236-241.
- Zametica, J., 'The Yugoslav Conflict: An analysis of the causes of the Yugoslav war, the policies of the republics and the regional and international implications of the conflict', *Adelphi Paper* (1992) (Summer), pp. 270.
- Zandbrink, L. van, 'Ideeën over een snel inzetbare VN-vredesmacht, 1945-1995', *Transaktie* 25 (1996) 3, pp. 380-399.
- Zandee, D., 'Vredesoperaties in een slangenkuil; de samenwerking tussen de VN en de NAVO in voormalig Joegoslavië', *Atlantisch Perspectief* 6 (1995) 7, pp. 17-20.
- Zelst, I. van, 'Reservisten als uitzendkrachten?', *Maatschappij & Krijgsmacht* 17 (1995) 6, pp. 12-16.
- Zelst, I. van, 'Stress en nazorg', *Maatschappij & Krijgsmacht* 18 (1996) 2, pp. 12-16.
- Zessen, T. van, 'Stemmingen in Sarajevo', *CD/Actueel* 17 (1997) (12 april), p. 26.
- Zielonka, J., 'Bescheiden perspectieven: verwachtingen omtrent het Oost-Europabeleid van de EG onder Nederlands voorzitterschap', *Oost-Europa Verkenningen* (1991) 115, pp. 3-10.
- Zijlstra, M., 'Fotografie van hoog niveau: 306-Squadron boven Bosnië', *Vliegende Hollander* 50 (1995), pp. 4-7.
- Zimmerman, W., 'The Last Ambassador: a Memoir of the Collapse of Yugoslavia', *Foreign Affairs* 74 (1995) 2, pp. 2-20.
- Zimmerman, W., 'The US and Bosnia – The Challenge Continues', Meeting Report of East European Studies of the Woodrow Wilson International Center of Scholars, (1994) 94.
- Zubok, V.M., 'Spy vs. Spy: The KGB vs. the CIA, 1960-1962', in: *Cold War International History Project Bulletin*, (1994) 4.
- Zumach, A., 'US Intelligence knew Serbs were planning an assault on Srebrenica', *Basic Reports* 16 October 1995.
- Zumach, A., 'Bosnian Challenge', *Covert Action Quarterly* (1995) 54, pp. 7-11.
- Zumach, A., 'Andreas Zumach Responds to Philips', *Covert Action Quarterly*, (1995-96) 55.
- Zwaan, T., 'Staatsintegratie, geweld en decivilisering: Joegoslavië in het perspectief van de civilisatietheorie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23 (1996) (december), pp. 425-453.
- Zweeden, C. van, 'Oorlog in de pers: De eerste echte tv-oorlog', *De Journalist* 42 (1991) 1,

LITERATUUR

Dag-, week-, maand- en kwartaalbladen en persbureaus

Agence France-Presse	LEF: Liberté Égalité Fraternité
Air Force Magazine	Liberaal Reveil
Algemeen Dagblad	De Limburger
ANP	The Los Angeles Times
ANP English News Bulletin	Maatschappij & Krijgsmacht
Armex	Magazin
Associated Press	Manchester Guardian Weekly
Associated Press Worldstream	Medicine
Aviation Week and Space Technology	METRO
The Baltimore Sun	The Nation
De Banier	Nederlands Dagblad
Banja Luka Srpska Vojska	Newsday
BBC Summary of World Broadcasts	The New Republic
Belgrade Glas Javnosti	The New York Times
Bosnia Report	New York Review of Books
Brabants Dagblad	NRC Handelsblad
The Boston Globe	The Observer
Carré	Het Parool
Chicago-Sun Times	The Phoenix Gazette
CD/Actueel	PRO
Christen Democratische Verkenningen	Sarajevo Slobodna Bosna Borba
Covert Action Quarterly	Reuters
The Daily Mail	RFE/RL Newslines
The Daily Telegraph	Rood
Defensiekrant	The Rose and the Laurel: Journal of the Intelligence
Democraat	Corps
Drentsche Courant	South China Morning Post
Elsevier	Srpska Vojska
FBIS-WEU	De Standaard
Frankfurter Allgemeine Zeitung	De Stem
De Gelderlander	Süddeutsche Zeitung
De Groene Amsterdammer	The Sunday Times
The Globe and Mail	The Sunday Telegraph
The Guardian	Sydney Morning Herald
Haagsche Courant	Die Berliner Tageszeitung
De Helling	De Telegraaf
The Herald (Glasgow)	Time
HP/De Tijd	The Times
Idee	The Toronto Star
Il Messaggero	Tribune
Il Mondo	Trouw
The Independent	U.S. News & World Report
Intelligence Newsletter	Vesti
Intermediair	De Volkskrant
International Herald Tribune	Vrij Nederland
International Peacekeeping	The Washington Quarterly
IWPRS TRIBUNAL UPDATE	The Washington Times
De Journalist	Die Welt
Le Monde Du Renseignement	Zicht

Lijst van kaarten

- Kroatië, Servië en Bosnië, 800-1800 p. 42
De verdeling van Joegoslavië, 1941-1945 p. 55
De Joegoslavische deelrepublieken p. 71
Overzichtskaart van Kroatië, 1991 p. 254-255
Overzichtskaart van Bosnië p. 451
Verdeling van Bosnië op voorstel van Cutileiro p. 522
Trnopolje, 1992 p. 639
Verdeling van Bosnië op voorstel van Vance en Owen, 1993 p. 842
Oost-Bosnië p. 905
Moslim-gebieden in oktober 1992 en juni 1993 p. 917
Verdeling van Bosnië op voorstel van Owen en Stoltenberg, 1993 p. 1012
Oostelijke enclaves p. 1111
Moslim- en Servische nederzettingen vóór het begin van de oorlog in 1992 p. 1200
Enclave Srebrenica p. 1384
Schematisch model *Safe Area* p. 1241
Verdeling van Bosnië op voorstel van de Contactgroep, 1994 p. 1659
Bosnisch-Servisich en Moslim-gebied p. 1740
Oost-Bosnië p. 1833
Waarschuwing voor de VRS-aanval op 8 juni 1995 p. 2018
Visnjica-incident p. 2043
Blocking Positions op 10 juli p. 2188
Operatie Krivaja '95 p. 2066-2067
Verloop van de gevechten 6-12 juli 1995 p. 2104
Route van de colonne richting Tuzla p. 2487
Detail route van de colonne richting Tuzla p. 2491
Idem p. 2492
Idem p. 2493
Idem p. 2497
Idem p. 2505
Executieplaatsen en massagraven p. 2546
Compound Potočari p. 2605
Potočari p. 2654
Verdeling van Bosnië tussen februari 1993 en november 1995 p. 3120
Verdeling van Bosnië volgens het Dayton-akkoord p. 3121

Fotoverantwoording

Het NIOD heeft getracht de rechthebbenden van de foto's te achterhalen. Mocht iemand desondanks menen dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kan hij of zij contact opnemen met de uitgever.

b. = boven   rb. = rechtsboven
o. = onder   lo. = linksonder
lb. = linksboven   ro. = rechtsonder

ANP Foto: p. 379

Canadian Forces Joint Imagery Centre: pp. 935, 1137, 1236, 1245b., 1258, 1320, 1330b.

Coll. NIOD: pp. 1383, 14580.

Coll. Rave: pp. 12450., 1261, 1387, 1427b., 1462, 1463, 1473, 1494, 1507, 1531, 1919, 1982, 1997, 21170., 2615, 27040., 2894

Coll. Zoran Jovanović: pp. 737, 926, 1224, 1232, 1382, 1458b.

Defensie: pp. 2117b., 2434b.

Defensie/DV: pp. 1043, 1057, 1107, 1108, 1126, 1857, 1934, 2285, 2280, 2286, 2282, 2886

Defensie/MID: pp. 1424, 1425, 1856, 1857, 1914, 2166, 2177, 2184, 2278, 24340., 2612b.

Fotopersbureau Dijkstra: p. 12170.

Fotobureau Thuring: pp. 239lb.-lo.-ro., 335rb.-lo.-ro., 765lb.-rb.-ro., 1057, 1127, 1217b.

IMG: pp. 770, 1180, 1275, 1278, 13300., 1335, 1337, 1338, 14270., 1381, 1409, 1438, 1723, 21010., 2277, 26120., 2704b., 2781

IMG/AVDKM: pp. 14120., 1503, 2780, 2877

IMG/DV: pp. 1291, 1351, 1410, 1412b., 1461, 2101b.

RBP/REX Features: p. 655

Registers

Personenregister

- Aalders, M.
Aardenne, A. van
Aarts, H.J.B.
Aartsen, J.J. van
Abdić, Fikret ('Babo')
Aboutaleb, Ahmed
Achtienribbe-Buijs, J.
Ademović, Alija
Adžić, Blagoje
Agnelli, Susanna
Agt, A.A.M. van
Aguilar, Enrique
Ahtisaari, Martti
Aidid, Mohammed Farrah
Akashi, Yashusi passim
Akhavan, Payan
Akmadžić, Mile
Aksentijević, Milan
Albright, Madeleine
Aleksandar, kroonprins en koning
Alibabić, Munja
Alić, Edina
Alić, Fikret
Alispahić, Bakir
Alkalaj, Sven
Allcock, John B.
Almstrom, John
Alting von Geusau, F.A.M.
Alvarez, Alex
Amanpour, Christiane
Amato, Alfonso d'
Ambaum, J.M.
Ancona, Hedy d'
Anderson, Lars
Andreev, Viktor
Andrejevich, Milan
Andreotti, Giulio
Andrić, Ivo
Ankum, E.G. van
Annan, Kofi passim
Anstadt, Milo
Apeslagh, R.
Appleyard, Len
Arafat, Yasser
Ardenne, A. van
'Arkan', Željko Ražnjatović
Arlefalk, G.
Arninkhof, Gerard
Arria, Diego
Arsenis, G.
Ashdown, Paddy
Ashton, Barry W.
Aspin, Les
Aubert, Marie-Hélène
Avdić, Hajrudin
Avdić, Senad
Avramov, Smilja

Baal, A.P.P.M. van
Baar, D.-J. van
Babić, Milan
'Babo', zie: Friket Abdić
Bache, K.
Backer, W.A.
Badinter, Robert
Baehr, P.R.
Bagijn, Karel
Bajrić, Ahmed
Baker, James
Bakker, A.D.
Bakker, Heleen
Balaban, D.
Balanzino, Sergio
Balladur, Edouard
Banac, Ivo
Banbury, Tony
Bär, Ph.
Baril, M.
Barkman, C.D.
Barmentloo, W.H.
Barschot, Mark van
Barth, D.J.
Bartholomew, Reginald
Barthou, Louis
Bassiouni, Cherif
Bastiaans, G.J.M.
Batalona, A.A.
Baxter, Jim
Beara, Ljubo
Bećirović, Ibrahim
Bećirović, Ramiz
Beek, A.L. ter, passim

REGISTERS

<p>Beek, L. van Behmen, Omer Beilin, Yossi Bekić, Drago Beks, J. Bektić, Nedžad Bell, Martin Bellamy, Christopher Benda, J.H.L. Bender, Ivan Beneker, M. Bentley, Helen Delich Berendsen, S. Berg, Harm van den Berger, Sandy Bergman, M. Berkers, H. Berkhof, G.C. Berkowitz, Bruce D. Berkvens, Arjens Bernard, Daniel Bernard, Jean-René Bert, Wayne, Bertram, Christopher Besier, A.P. Bettag, Tom Beuge, C.R. van Beugel, E.H. van der Beukering, R.H. van Beunders, H. Beurden, Koliijn van Bever, M.J.H. Biden, Joseph R. Biegan, N.H. Bijleveld, A.W. Bikker, Gijs Bildt, Carl Biser, Ken Bišić, Munib Bismarck, Otto von Bjelajac, generaal Bjelaković, partizanenheld Blaauw, J.-D. Bladel, A.C.J. van Blagojević, Vidoje Blanco, Gerardo Martínez Bleeker, E.F.W. Bleich, Anet Bleumink, H. Block, Robert Blokker, Jan Blokland, M.</p>	<p>Blom, M.R. Blot, Jacques Boban, Mate Boddens Hosang, J.F. Boef, J. den Boering, P. Boersma, H. Boetzelaer, G.L.O. van, Boetzelaer, H.W.J. van Bogdanović, Radmilo Bogićević, Bogić Böhm, Hans Boidevaix, Serge Boissevain, Marianne Bokan, Dragoslav Bokhoven, H. Bolkestein, Frits Bolton, John Bommels, Bert Bonino, Emma Bontekoe, F. Boogaard, Raymond van den Boonman, M. Bor, J. Borovčanin, Ljubiša Borst, Y.M.Ch. Bos, Bob van den Bos, Douwe van de Bos, Johan Bosch, J.M.J. Bosch, R. in den Bošković, kapitein Bot, Bernard Rudolf Both, Norbert Both, Piet Hein Bouchard, Yvan Boucher, Richard Bougarel, X. Bourgondiën, C.A.T.M. Bouricius, F.E.J. Boutros-Ghali, Boutros Bouwdijk Bastiaanse, F.E.V.M. van Boyd, Charles G. Božović, Djordje ('Giška') Bradley, C. Branco, Carlos Martins Brands, M.C. Brantz, C.L. Bravenboer, S.W. Breedveld, Willem Breemen, H.G.B. van den Breznjev, Leonid</p>
---	--

PERSONENREGISTER

- Bringa, Tone
 Brink, Jos
 Brinkhof, J.
 Brinkman, E.,
 Brinkman, J.W.
 Brinkman, L.C.
 Briquemont, F.
 Brkić, Salih
 Brock, Peter
 Broeder, A.E.
 Broeders, J.G.C.
 Broek, Andries van den
 Broek, Hans van den passim
 Broekhuizen, E.J. van
 Broekmeier, Marius
 Broere, Jeffrey
 Brouw, Ward op den
 Brouwer, Ina
 Brouwers, Arnout
 Brovet, Stane
 Brown, David
 Brownmiller, Susan
 Broz, Josip: zie 'Tito'
 Brugsma, W.L.
 Brunborg, Helge
 Bruurmijn, J.Th.
 Büch, Boudewijn
 Budaković, Sulejman
 Budiša, Miroslav
 Buha, Aleksa
 Bukman, Bert
 Bulatović, Ljiljana,
 Bulatović, Momir
 Burg, C.J. van den
 Burns, Cynthia
 Bush, George
 Butcher, Tim
 Butler, Richard
 Buurman, L.L.M.
 By, Henri de,

 'Caco', zie: Mušan Topalović
 Camus, Albert
 Caravielhe, René
 Čardaković, Ramo
 Caris, A.A.L.
 Carrington, Lord Peter
 Carter, Jimmy
 Casey, John
 Casteleijn, L.F.F.
 Ćatić, Nihad ('Nino')
 'Ceca', zie: Svetlana Veličković

 Ceelen, W.A.
 Ćelebi
 'Čelo II', zie: Ramiz Delalić
 Čengić, Behmen
 Čengić, Halid ('Hadžija')
 Čengić, Hasan
 Čengić, Muhamed
 Cero, M.
 Cerović, Slobodan
 Cetin, Hikmet
 Chalmers, Douglas M.
 Champagne, J.
 Charette, Hervé de
 Cheney, Dick
 Chirac, J.
 Chomsky, Noam
 Christopher, Warren
 Chrobog, Jürgen
 Chroestsjov, N.S.
 Chrétien, Jean
 Churchill, Sir Winston
 Churkin, Vitaly
 Claes, W.
 Clark, Kenneth
 Clark, Wesley
 Cleiren, T.
 Clerq, J. le
 Clinton, William Jefferson
 Coiffet, Ph.
 Colijn, K.
 Collins, G.F.
 Conklin, Diane
 Cordy-Simpson, Rody
 Cornelissen, Igor
 Corwin, Philip
 Ćosić, Dobrica
 Cot, Jean
 Couwenberg, S.W.
 Couzy, H.A.
 Cowell, A.
 Crabbe, R.R.
 Cremer, Clifford C.
 Creveld, M. van
 Crijnen, Ton
 Cruijff, Johan
 Cummings, Edward
 Ćurguz, Igor
 Ćurguz, Pero
 Cutileiro, Jose
 Cvetković, Dragiša
 Cvijić, Jovan

REGISTERS

Dachy, Eric	Dole, Bob
Dales, Ien	Donaldson, S.G.
Daly, Emma	Donegan, Kevin
Dam, R.S. van	Donia, Robert J.
Damen, T.	Dool, Jan van
Dankert, Piet	Doolaard, A. den
Daoyu, Li	Doorn, Jacques van
Dapić, Ante	Doornbos, Harold
Dautbašić, Fatima	Dor, Milo
Dedden, B.	Dornbush, Terry
Deichmann, Thomas	Dorst, R.W.
Deijl, Frans van	Doude van Troostwijk, N.
Dejammet, Alain	Douin, J.P.
Dekker, Wilco	Doyle, Colm
Delalić, Ramiz ('Ćelo II')	Doze, M.
Delić, Rasim	Drabble, Margaret
Delić, Sead	Drakulić, Slavenka
Delić, lokale ABiH-commandant in Srebrenica	Dražković, Vuk
Delimustafić, Alija,	Draulans, Dirk
Delimustafić, Alma	'Draž', zie: Dragoslav Mihailović
Delors, Jacques	Driehuis, Gerard
Demirel, Suleyman	Drnovšek, Janez
Demirović, Hamdija	Drovski, Siniša
Demurenko, Andrei	Dudaković, A.
Derksen, A.J.	Dudić, Ibro
Deronjić, Miroslav	Duijn, L.C. van
Desjardins, Pierre	Duine, I.
Detrez, Raymond	Dukers, H.F.
Deurzen, Jaap van	Dukić, Djordje
Dijk, A.M. van,	Dukić, Rajko
Dijk, C.P. van	Dukić, Zlatko
Dijk, K. van	'Dule', zie: Abdulah Purković of Dušan Tadić
Dijk, W.A.M. van	Dulmers, Robert
Dijkema, W.J.	Dumas, Roland
Dijkman, E.B.	Duncan, A.D.A.
Dijkstal, H.F.	Dungen, W.F. van den
Dimitrijević, Vojin	Dunk, H.W. von der
Dis, C. van	Duraković, Muhamed
Disraeli, Benjamin	Dušan, Stefan
Dittrich, Z.	'Duško', zie: Dušan Tadić (ook 'Dule')
Divjak, Jovan	Dutina, Todor
Dizdarević, Raif	Duuren, R. van
Djilas, Milovan	Duurling, J.S. van
Djindjić, Zoran	Duyvendak, J.W.
Djujić, Momčilo	Džananović, Dževad
Djukanović, Milo	
Djurić, Mendeljev ('Mane')	Eagleburger, Lawrence
Dobbie, Charles	Eck, J.A.J. van
Doder, Duško	Eekelen, W.F. van
Doel, M. van den	Eenennaam, B.J. van
Dokmanović, Slavko	Ees, R.S. van
Doko, Jerko	Efendić, Hamed

PERSONENREGISTER

<p>Efendić, Hasan Efendić, Murat Efendić, Rešid Egbers, V.B. Egmond, C.P.M. van Eiff, Hansjörg von Eikelboom, J.L.H. Eisele, Manfred Eisma, Doeke Ekmečić, Milorad Elands, M. Elbers, C. Elias, Ton Eliasson, Jan Emck, Jan Engberts, A. Engelberg, Stephen Engelen, Theo Engels, Robert Engelsman, E.L., Engholm, Björn Envir Enzensberger, Hans Magnus Erdemović, Dražen Erkelens, F.C. Es, Gijsbert van Etty, Elsbeth Everts, Ph.P., Everts, P.L.E.M. Eyre, Dana P. Eyskens, Mark</p> <p>Faber, Mient Jan Fabiani, Carlo zie: Giovanni di Stefano Fabius, D.G.J. Fahd, koning Feith, P.C. Fejzić, Hamdija Felix, M.C.J. Ferrer, Concepcio Fietelaars, J. Filipović, Muhamed Fine, John V.A. Fokkema, A.R. Folmer, G.J. Fowler, Bob Foxman, Abraham H. Franken, R.A. Franssen, N. Franz Ferdinand, aartshertog Frasure, Robert Freedman, Lawrence</p>	<p>Frelick, Bill ‘Frenki’, Franko Simatović Frentz, majoor Frewer, Barry Frinking, A.B.M. Frlec, Boris Fuerth, Leon</p> <p>Gaardse, Peter Gajić Glišić, Dobrila Gal, Reuven Galbraith, Peter Galtung, John Galvin, John Ganić, Ejup Gansel, Norbert Garibović, Ilijas Garschagen, Oscar Gasser, Patrick Gauthier, Pierre Gavriilo, patriarch Geburt, Thomas K.D. Geerts, W.J.P. Gelb, Leslie Geldere, P. van, Geldere, W. van Gelderen, Herman van Gend, S.J.A.M. van Genscher, Hans-Dietrich Gentile, Louis Germanos, Raymond Geval, R.J. Ghandi, Mahatma Gharekhan, C.R. Gils, J. van Gingrich, Newt Ginneken, J. van Girod, Christophe Giška, zie: Djordje Božović Gjelten, Tom Gladstone, William Ewart Glastra van Loon, J.F. Glavas, Branimir Glenny, Misha Gligorov, Kiro Glover, Stephen Gmelich Meijling, J.J.C. Gnori, Inar Gobilliard, H. Godain, Graziella Goebbels, J. Golić, Ejub</p>
--	--

REGISTERS

- Gomersall, Stephen
 Gompert, David
 Gonzales, Felipe
 Gooijers, P.
 Gool, L. van
 Gorbatsjov M.
 Gore, Al
 Goulding, Sir Marrack I.
 Govaarts, J.
 Gow, J.
 Gowing, Nick
 Graaf, H.J. van der
 Graaff, P.
 Gračanin, Petar
 Grant, Linda
 Grass, Günther
 Grave, F.H.G. de
 Graydon, Sir Michael
 Grebo, Zdravko
 Greenstock, Jeremy
 Grift, B. van der
 Grémaux, René
 Groen, J.R.
 Groen, P.M.H.
 Groeneveld, J.H.
 Groenewegen, J.
 Groenhout, H.J.M.
 Groenhuijsen, Charles
 Groot, G. de
 Grootendorst, P.A.
 Grubač, Bratislav
 Grubor, Mičo
 Gruyter, Caroline de
 Gualthérie van Weezel, H.
 Guesdon, Michel
 Gunther, John
 Gutman, Roy
 Gvero, Milan
- Haan, A. de
 Haan, Ido de
 Habraken, Heleen
 Habsburg, Otto von
 Hadley, J.
 Hadžiarapović, Šefkija
 Hadžić, Goran
 Hadžić, I.
 Hadžić, Senahid
 Hadžihasanović, Enver
 'Hadžija', zie: Halid Čengić
 Hadžiselimović, Mehdi
 Hafizović, Šefket
- Hageman, P.J.
 Hagenaaars, A.
 Halilović, Sefer ('Halil')
 Hall, Peter
 Hamelink, Cees
 Hamilton, Archie
 Hammerskjöld, Dag
 Hannay, Sir David
 Hansen, Staale
 Harding, Sir Peter
 Harff, James
 Harland, David
 Harmon, Mark
 Harriman, W. Averell
 Harston, Julian
 Hartman, W.P.P.
 Hartmann, Florence
 Hasanović, Aljo
 Hasanović, Avdo
 Hasanović, Fehim
 Hasanović, Suljo
 Hasi, Smail
 Hasselman, D.R.
 Hattinga van 't Sant, O.W.C.
 Hatton, Rick
 Haukland, Hagrup
 Have, H. ten
 Have, H.C. van der
 Haverhoek, C.
 Haviv, Ron
 Hayden, Robert
 Hayes, Guy de Vere
 Hazewinkel, H.J.
 Hearst, David
 Hebib, Avdo
 Hećimović, Selma
 Heemskerck Pillis-Duvekot, S. van
 Heerts, A.J.M.
 Hegel, Friedrich
 Hegelsom, G.F.J. van
 Hegge, H.G.J.
 Heldring, J.L.
 Heljić, Bećir
 Helms, Jesse
 Hendrikson, Ulf
 Hennepe, M. te
 Hertog, G.V. den
 Hervé de Charette: zie Charette
 Hetebrij, B.
 Heuvel, H. van den
 Heuvel, Martin van den
 Hicks, Peggy

PERSONENREGISTER

Hiensch, B.
 Hilderink, C.G.J.
 Hillingsø, Kjeld
 Hiltermann, G.B.J.
 Hirs, Henk
 Hirsch Ballin, Ernst
 Hitler, Adolf
 Hodžić, Bekir
 Hodžić, Fikret
 Hodžić, Šefko
 Hodžić, Smail,
 Hodžić, Sulejman
 Hodžić, Vahid
 Hoebink, P.
 Hoedeman, J.
 Hoek E.M. van der
 Hoekema, J.Th.
 Hoeksma, Jaap
 Hofland, H.J.A.
 Hogebrink, Laurens
 Hogg, Douglas
 Holbrooke, Richard
 Hollingworth, Larry
 Holm, R.
 Honig, Jan-Willem
 Hoof, F.G. van der
 Hoogendoorn, E.
 Hoogendoorn, Y.,
 Hoogwaarden, R. van
 Hoop Scheffer, J. de
 Hornburg, A.M.
 Hout, R. van den
 Houten, D.J. van
 Howard, Sir Michael
 Howe, Sir Geoffrey
 Hren, Hatidža
 Hrustić, Rozalija
 Huijsman, P.
 Huljić, Surem
 Hulshof, H.H.
 Hume, Mick
 Hummels, Erik
 Hunnik, W. van
 Hunter, Robert E.
 Huntington, Samuel
 Hurd, Douglas
 Huremović, Hassan
 Husejnović, Avdo
 Hussein, Saddam
 Huxley, Aldous
 Huys, Twan
 Huyser, G.L.J.
 Hywarren, Aaron
 Ibišević, Besim
 Ibrahimović, Damir
 Iersel, J.P. van
 Ignatieff, Michael
 Ilić, Miroslav
 Inge, Sir Peter
 Irvin, Jeremy
 Irving, David
 Ishta, Dig
 Ivić, Jovan ('Jovo')
 Izetbegović, Alija,
 Izetbegović, Bakir
 Jackovitch, Victor
 Jacobovits, A.P.R. de Szeged
 Jacobs, M.
 Jager, C. de
 Jagt, R.
 Jambrek, Peter
 Janković, Radoslav
 Janković, Z.
 Janmaat, J.G.H.
 Janmaat-Abee, M.
 Janowski, Kris
 Janša, Janez
 Jansen, Jaap
 Jansen op de Haar, A.
 Jansen van Galen, John
 Janvier, M.B.
 Jellema, E.
 Jeltsin, Boris
 Jenkins, Roy
 Jennings, Peter
 Johansson, E.
 Johnson, Ralph
 Jokić, Dragan
 Jolles, Laurens
 Jolović ('Legenda')
 Jong, A. de
 Jong, Remco de
 Jonge, J.H. de
 Joosten, R.
 Jorritsma-Lebbink, A.
 Joseph, Ed
 Joulwan, George
 Joustra, Arendo
 Jovanović, Vladislav,
 Jovanović, Zoran
 Jović, Borisav
 'Jovo', zie: Jovan Ivić

REGISTERS

<p>Judah, Tim 'Juka', zie: Jusuf Prazina Juppé, Alain Jurjević, Zvonko Jurrjens, R.Th.</p> <p>Kaag, Sigrid Kadijević, Veljko Kaland, A. Kalshoven, F. Kamerling, F. Kamman, Curtis Kammen, C. van Kamphuis, P.H. Kampman, R. Kandić, Nataša Kapel, J.H. Kaplan, Robert D. Kappen, F.H. van Karadjordjević, Aleksandar Karadžić, Radovan Kardelj, E. Karić, Dzemal Karišik, Meho ('Kemo') Karremans, Th.J.P. Kastrup, Dieter Katanić, Dane Kazakov, Andrei Kecmanović, Nenad Keijl, Catharine Keizer, G.H. de Kekić, Dragan Kelly, Henry Kemenade, J.A. van 'Kemo', zie: Meho Karišik Kennan, George Kenney, George Kernic, Franz Kertes, Mihalj Keserović, luitenant-kolonel VRS Khan, Djengis Khomeini Ayatollah R. Kingori, J. Kinkel, Klaus Kinzer, Stephen Kisić, Hajrudin Kissinger, Henry Klaauw, Chr. van der Klein, Theo Kleiverda, Gunilla Klemp, S. Klep, Chr.P.M.</p>	<p>Klis, G.C. van der Kljuić, Stjepan Klompenhouwer, K.J.R. Klop, E. Klujic, Stjepan Knez, Željko Knežević, Čedo Knightley, Phillip Knoester, J.P. Koch, Koen Koelé, Theo Koestal, E.A.W. Koet, J.W. Kohl, Helmut Kojić, Zoran Kok, A. Kok, Wim Kok, A.C.H.M. de Koliševski, Lazar Koljević, Nikola Koljević, Svetozar, Kolsteren, A.M.W.W.M. Koning, Karen Konjević, Slobodan Kooijmans, P.H. Koopmans, A.F. Koper, M.J. Kordić, Dario Koreman, C.A. Kornblum, J. Korošec, Anton Korthals, Benk Kossen, F. Koster, E.C.M.J. Kosters, J.C. Kostić, Branko Kosto, A. Koštunica, Vojislav Kouchner, Bernard Kovačević, Milan Kovanda, K. Kovgović, Durhan Kozyrev, Andrei Krajišnik, Momčilo Kraljević, B. Kralt, Theo Kreemers, H.P.M. Kremer, G.D. Krieken, P.J. van Krleža, Miroslav Kröner, C.M.J. Kroon, W. de</p>
---	--

PERSONENREGISTER

<p>Krsmanović, Aleksa Krstić, Radislav Kučan, Milan Kuharić, kardinaal Kuijpers, L.M.T. Kuijs, C.P.C. Kuile, G. ter Kuitenbrouwer, Maarten Kukanjac Milutin Kumin, Judith Kunarac, Dragoljub Kurpershoek, P.M. Kurpershoek, Wouter, Kuruzović, Slobodan Kusturica, Emir</p> <p>Laak, Jan ter Laber Jeri Labeur, Cees Labuschagne, B.C. Lagos-Bossel, Marguerita Lagumdžija Zlatko Lainović, Branko Lak, M.W.J. Lake, Anthony Lamers, Betty Lankhorst, J.H.G. Lankhorst, Peter Lansink, W.Th. Lanting, Bert Lantos, Tom Lanxade, J. Lapresle, B.G. de Last, David Lazar, koning Leerling, M. 'Legenda', zie Jolović LeMieux, J.C. Lemmen, J. Lent, B. van Léotard, F. Lerotić, Stjepan Lerotić, Zvonko Lessing, Doris Letica, Slaven Leupe, K.J.C. Leurdijk, D.A. Leusden, A.J. van Levitte, Jean-David Lévy, Bernard-Henry Lewin, Lisette Lewis, Flora</p>	<p>Libal, Michael Licht, Sonja Lieberman, Joseph Liempt, Ad van Lightbody, Pete Lilić, Zoran Lindgreen, P. Lisica, Slavko List, Gerry van der Lo Fo Wong, K.R. Lohuizen, Kadir van Lončar, Budimir Lonjinac, Hazim Loos, W.J. Loyd, Anthony Lub, A. Lubbers, R.F.M. Lucas, Nicole Ludlow, D. Luijten, Jan Lukić, Milan Lukin, Vladimir P. Luković, Petar Luns, J.M.A.H. Lunshof, Kees Lust, Willem Lutke, Th.P. Luttwak, Edward Lyng, K.</p> <p>Maass, Peter Maček, Vlatko MacIssac, D. MacKenzie, Lewis W. Maddens, Jan Madern, P. Mahmutćehajić, Rusmir Maillard, Alain Majoor, F.A.M. Major, John Makar, Andjelko Malagić, Mehmed Malaparte, Curzio Mali, Fuad Malinaga, Goran Malkić, Salih Mallet, Jean-Claude Malraux, André Mamula, Branko Manca de Nissa, Michele Manderfeld, H.J.W. Mandžić, Nesib Mandžić, Smail</p>
---	--

REGISTERS

- 'Mane', zie: Mendeljev Djurić
 Manolić, Josip
 Marchant et d'Ansembourg, J.M.V.A. de
 Mardel, Simon
 Marijnissen, Jan
 Marković
 Marshall, Penny
 Martens, W.J.
 Martić, Milan
 Martinović, Djordje
 Marx, Karl
 Mašić, Nijaz
 Mašović, Amor
 Mastić, Džemal
 Matović, Vladimir
 Matthijssen, C.J.
 Maurice, Frédéric
 'Mauzer', zie: Ljubiša Savić
 Mazower, Mark
 Mazowiecki, Tadeusz
 McCaffrey, Barry R.
 McDougall, Barbara
 McDowall, Liam
 Medić, Milica
 Meer, L.J.L.M. van
 Meesman, J.H.
 Meholjić, Hakija
 Meijer, Harry
 Meines, Rob
 Mekanić, Muhamed
 Melchers, W.
 Melle-Hermans, Adrienne van
 Memišević, Nurija
 Mende, B.
 Mendiluce, Jose Maria de
 Mengele, Joseph
 Merckelbach, J.M.P.H.
 Merimée, Jean Bernard
 Mesić, Stipe
 Meštrović, Stjepan G.
 Metten, Alman
 Metzelaar, P.P.
 Metzemaekers, L.
 Meurkens, N.
 Miakotnykh, I.
 Michelis, Gianni de
 Michielsen, Peter
 Middelkoop, Eimert van
 Mierlo, H.A.F.M.O. van
 Miers, Sir David
 Mihailović, Dragoslav ('Dražić')
 Mihov, Deyan
 Mijatović, Cvjetin
 Mikulić, Branko
 Milanović, Ignjat
 Milinov, Petar
 Milliano, Jacques de
 Millon, Charles
 Millonig, Peter
 Milošević, Slobodan
 Milovanović, Budo
 Milovanović, Duško
 Milovanović, Manojlo
 Milutinović, Milovan
 Minderhoud, C.
 Mirković, Čedomir
 Mirosavljević, Zoran
 Mišić, Slobodan
 Mitević, Dušan
 Mitsotakis, Konstantin
 Mitterrand, François
 Mladić, Ratko
 Mock, A.
 Moek, M.
 Moel, C.L. de
 Mohatarem, G.M.
 Moleman, Hans
 Moneyt, Frans kolonel
 Moody, Jim
 Moorcraft, Paul
 Morgan, R.
 Morillon, Ph.P.L.A.
 Morland, M.
 Morrison, G.
 Moussali, M.
 Mujezinović, Enver
 Mujić, Esad
 Mujić, Muharem
 Mujkanović, Nedred
 Mulder, M.A.
 Mulders, Wout
 Muller, Sam
 Mulroney, Brian
 Mulroney, Mila
 Muminović, Šemsudin
 Murathodžić, Medo
 Muratović, Hasan
 Musi, Aziz
 Muslimović, Fikret
 Mussolini, Benito
 Mustafić, Ibran
 Mustafić, Kasim
 Mustafić, Rizo
 Mustafić, Šefik

PERSONENREGISTER

- Mustert, J.E.
- Nambiar, Satish
 Nanić, Haris
 Nawijn, H.P.A.
 Nederpelt, Jacques van
 Nedić, Milan
 Negovanović, Marković
 Nehru, Jawaharlal
 Neisingh, C.N.J.
 Neitzke, Ron
 Neudeck, Rupert
 Neuffer, Elizabeth
 Neuman, H.J.
 Neville-Jones, Pauline
 Newhouse, John
 Nickles, Don
 Nicolai, C.H.
 Nieman, P.
 Nieuwenhuis, Willebrord
 Nikić, Mujo
 Nikiforov, A.
 Nikolić, Momir
 Niles, Tom
 Nino, zie: Nihad Ćatić
 Nixon, Richard M.
 Njegoš, Petar Petrović
 Nobile, Mario
 Nooij, A.J.A.M.
 Nordland, Ron
 Nuhanović, Hasan
 Nuhanović, Ibro
 Nuhanović, M.
 Nuhanović, N.
 Nunn, Sam
 Nysingh, Ewoud
- Obradović, Vuk
 Obrenović, Dragan
 O'Brien, Daniel
 Ogata, Sadako
 Ognjević, Slavko
 O'Grady, Scott
 Ojdanić, Dragoljub
 Ojik, B. van
 O'Kane, Maggie
 Okun, Herbert
 Olijev, R.
 Ollier, Pierre
 Omanović, Ćamila
 Ommang, Katrine
 Oosterhout, B. van
- Oosterom, K.J.G. van
 Oosterveen, B.J.
 Oosthoek, J.
 Oostlander, A.M.
 Opačić, Dragan
 Opačić, Jovan
 Orentlicher, Diane F.
 Orić, Mevludin
 Orić, Naser
 Ornstein, Leonard
 Ortega, Luis Feliz
 Osmić, Zehrudin ('Ze'le')
 Ostojić, Velibor
 O'Sullivan, Tim
 Otter, J.
 Otterloo, E.G.M.
 Oudwater, A.
 Oversloot, Hans
 Owen, Lord David
- Palić, Avdo
 Pallandt, G.C.M. van
 Pandurević, Vinko
 Panić, Milan
 Panić, Života
 Papoulias, K.
 Paraga, Dobroslav
 Pardew, J.
 Pargan, Mehmed
 Patijn, C.L.
 Pattiwael van Westerlo, S.
 Pattyn, Bart
 Pavelić, Ante
 Pavić, Daniel
 Pavle, patriarch
 Pavle, prins-regent
 Pavlović, Marko
 Pavlowitch, Stevan K.
 Pećanac, Brane
 Peek, H.M.
 Peersman, F.
 Peijzel, B.
 Pelevan
 Pelivan, Jure
 Pellnäss, B.
 Penders, J.J.M.
 Pennin, F.
 Pennyfather, David
 Pents, B.N.
 Peress, Gilles
 Perez de Cuellar, Javier
 Perišić, Momčilo

REGISTERS

Perot, Ross Perry, William J. Pétain, H.Ph.O. Petar II, kroonprins en koning Peterle, Lozje Petersen, N.H. Petovar, Tanja Petrović, Ilija Petrović-Piroćanac, Zoran Phillips, Rick Pictet, J. Piepers, I. Pijfers, D. Pilav, Ilijaz Pinch, Franklin C. Pinheiro, Deus Joaõ Pitstra, Ton Plavšić, Biljana Poel, Fons de Poelgeest, Maarten van Poirier, P. Pollé, F.J.A. Pomfret, John Ponthus, Thierry Poos, Jacques Popović, Vujadin Porges, Nenad Portegies Zwart, J.L. Portillo, Michael Post, Emiel Powell, Colin Power, Samantha Prazina, Jusuf ('Juka') Princen, F.J.J. Princip, Gavriilo Prins, Margriet Prohaska, Darko Pronk, J.P. Pučnik, Markus Puga, Benoit Purković, Abdulah ('Dule') Pušina, Jusuf Quesnot, Chr. Quisling, Vidkun Rabin, Yitzhak Radić Radinović, Radenko Rafsanjani, Hashemi Raić, Božo Rajner, Igor	Rakočević, Slobodan Ramić, Almir Ramić, Zahira Ramlal Ramsay, A.I. Ranković, Aleksandar Rašeta, Andrija Rašković, Jovan Ratsouk Rave, E.A. Ray, N.W. Razek, Hussein Ali Abel Ražnjatović, Željko zie: 'Arkan' Reagan, Ronald Redman, Ron Reitsma, R. Rembrandt Renssen, Raviv van Reussing, G.W. Reyn, S.J.G. Ridderstad, Gunnar Rieff, David Riepen, J.S. Rifkind, Malcolm Righart, H. Rij, C. van Rijs, Bart Riphagen, Gert Ritsema, H. Riza, Iqbal Rizvanović, Nurif Roeland, Harmen Roelofs, André Roethof, Guikje Rohan, Albert Rohde, David Roijen, J.H.R.D. van Ronner, Stella Roo, A.J. de Roos, H., Roos, K.C. Roosen-van Pelt, M.J.J. Rooy, Y.C.M.T. van Rose, Sir M. Rosenberg, Alfred Rosenmüller, Paul Ross, D.H. Rudberg, Ulrike Rudd, Mike Ruding, H.O.Ch.R. Ruez, J.-R. Rühle, Volker

PERSONENREGISTER

Ruiter, Bob de,
 Ruiter, J. de
 Ruiter, J.A.C. de
 Rujanac, Zijo
 Rupel, Dimitrij
 Rusman, P.
 Russell, Bertrand
 Rutten, J.H.A.
 Rutten, P.H.
 Ruyter, R.F.J.H. de
 Ryan, Mike

 Šabanović, Nasir
 Šabić, Ivan
 Šabić, Salim
 Šabić, Abdulah
 Sacirbey, Muhamed
 Sadiki, Rachid
 Salihović, Amir
 Salihović, Beharija
 Salihović, Ekrim
 Salihović, Fahrudin
 Salihović, H. in Huso
 Salihović, Mevlida
 Salvisberg
 Sam, Rosanna
 Samaras, Antonis
 Sampiemon, J.H.
 Sandee, J.L.
 Sanders, Charles
 Sanders, P.M.
 Sanders, W.
 Santer, Jacques
 Sarajlić, Osman
 Šarević, Petar
 Šarkić, VRS-majoor
 Satter, H.W.M.
 Sava, Sint
 Savčić, Milomir
 Savić, Ljubiša ('Mauzer')
 Scanlan, John
 Schaepman, Kees
 Schaik, F. van
 Schaik, R.J. van
 Schaling, Frits
 Schamp, N.H.T.
 Schaper, H.A.
 Schear, J.A.
 Scheffer, Paul
 Schellekens, A.L.G.M.
 Schellens, Y.J.
 Schenkers, E.

 Schiffler, Michael
 Schmeink, Toon
 Schmelzer, W.K.N.
 Schmidt, Christian
 Schmitz, Christina
 Schmüll, R.J.S.
 Snabel, K.
 Scholing, R.
 Scholten, W.
 Schoor, H.
 Schork, Kurt
 Schotman, F.H.
 Schöttelndreher, M.
 Schouten, A.A.
 Schouten, M.
 Schouten, S.W.
 Schreijen, V.A.P.V.
 Schulte, Bram
 Schutte, B.S.
 Schwarz, S.
 Segers, J.
 'Sehid'
 Šeks, Vladimir
 Selimović, Emira
 Selmanagić, Hasan
 Šemso
 Šeparović, Ivan
 Serder, Bosnisch zaakgelastigde in Stockholm
 Šešelj, Vojislav
 Shakespeare, William
 Shalikashvili, John
 Shaw, Irwin
 Shitaka, Emma
 Shmarov, V.N.
 Shoup, Paul
 Šiber, Stjepan
 Siccama, J.G.
 Siekmann, R.C.R.
 Siemons, E.J.
 Silajdžić, Haris
 Silović, Darko
 Simatović, Frank zie: 'Frenki'
 Simić, Andrei
 Simić, Ljubiša
 Simić, Predrag
 Simon, Chris
 Simonis, A.
 Simović, Tomislav
 Sinatra, Frank
 Singh Varma, T. Oedraoyraj
 Sinnighe, E.R.
 Sipkes, Leonie

REGISTERS

Skaler, Damir Skokić, Nadia Slapšak, Svetlana Šljivančanin, Veselin Slocombe, Walter Smajić, Abida Smeets, P.H. Smid, E.P. Smit, Jan Smith, Harry Smith, Leighton Smith, Rupert A. Smith, Tony Snedden, Daniel, zie: Dragan Vasiljević Snider, Dennis Snoep, B. Soetermeer, G.C.W. Solanski, Ravi Soldano, monseigneur Solkesz, A. Sommaruga, Cornelio Sondaal, H.H.M. Sondag, R.T. Sorabji, Cornelia Sorgdrager, W. Soubirou, André Spaho, Mehmet Sparling, Tim Spasić, B. Špegelj, Martin Spek, Fred van der Sray, J.E. Srebrov, Vladimir Stagge, H.J.A. Stalin, J. Stambolić, Ivan Stanić, Branka Stanišić, Jovica Stanković, Miloš zie: Stanley, Mike Stanley, Mike ('Miloš Stanković') Stanojević, Mile Stanovnik, Janez Starčević, Ante Starink, Laura Steenbergen, Nico Stefano, Giovanni di, (Carlo Fabiani) Stein, Michael Steiner, M. Steinhardt, J. Steinhart, H. Steketee, Hans Stemerding, A.	Stepinac, kardinaal Stiglmayer, Alexandra Stoel, Hennie Stoel, Max van der Stoelinga, A.H.C. Stoffels, J. Stojanović, Svetozar Stojičić, Radovan Stoltenberg, Th. Stover, Eric Struik, F.H. Stuiver, N. Stumpers, H. Subašić, Omer Sudetic, Chuck 'Sule', (Sulejman Vranh) Suljagić, Sahib Suljić, Hurem Suljić, Osman Suljić, Suljo Suljkanović, Mehmed Sullivan, Stacy Sulzberger, C.L. Süßmuth, Rita Šušvar, Stipe Svärd, Richard Svensson, J.-I. Svrakić, Evrim Swartbol, R. Swigert, Jim Tadić, Dušan (ook 'Duško' of 'Dule') Tadić, Ljubomir Tait, Richard Taljić, Isnam Talović, Omer Tas, J.G. van der Telalović, Islam Tempel, Klaas van den Termont, E.M.L.H. Tetteroo, Peter Teunissen, Ton Tharoor, Shashi Thatcher, Margaret Theroux, Paul Theunens, R. Thijsen, J. Thompson, John Thornberry, Cedric Tihic, Šefko Timmerman, H.J.W. 'Tito', Josip Broz

PERSONENREGISTER

<p>Tjassens, M. Todorova, Maria Togt, A.M. van der Toholj, Miroslav Tolimir, Zdravko Tomašić, Dinko Tomasso, E.P.B. Tomić, Boban Topalović, Mušan ('Caco') Torlak, Hamdija Traa, Maarten van Traynor, Ian Triep, C.C. Trifunović, Darko Tromp, Bart Tromp, Hylke Tromp, Jan Tromp-Vrkić, Nevenka Tsjoerkin, V. Tudjman, Franjo Tupurkovski, Vasil Turaljić, Hakija Turpijn, Ch.F. Tursunović, Huso Tursunović, Zulfo Tweel, M. van der</p> <p>Ugljanin, Sulejman Ugrešić, Dubravka Uhm, P.J.M. van Ulens, Hans Urdal, Henrik Urquhart, Brian Ustić, Akif Uščumlić, Petar Uzelac, Nikola</p> <p>Vaasen, Dave Vader, W.F. Vakić, Branislav Valk, Gerrit Valkenburg, A.H.J.M. Vance, Cyrus Vandeweyer, H.J. Vasić, Dragomir Vasiljević, Aleksandar Vasiljević, Mitar Vasiljković, Dragan ('Daniel Snedden') Védrine, Hubert Veen, J. Veen, R.P.H. van Veenendaal, L.W.</p>	<p>Veer, P.K. ter Veer, S. van der Veger, R.J.M. Veil, Simone Velde, Feike ter Velde, M. ter Veldkamp, C.C.J. Veličković, Svetlana ('Ceca') Vellemans Velzen, W. van Ven, Jan van der Venhovens, P.M.P. Verbakel, F. Verbeek, Herman Verburg, A.J. Verhaegh, G.M.M. Verkijk, Dick Vermaas, H. Vermaat, J.A.E. Vermeer, Willem Vermeulen, Chr.H.P. Verplancke, J. Verschraegen, W.M. Versteeg, M. Vesović, Marko Vicić, VRS-brigadecommandant Vieira de Mello, Sergio Vilić, Sadik Vincent, Sir Richard Vladimiroff, Misha Vlies, B.J. van der Vliet, R. van der Vlijmen, Thijs van Vlis, A.K. van der Vochtelo, J.B. Voerman, R. Voets, J.C. Vogel, Hans-Jochen Vogel, J.C.A.C. de Vogel, S. de Vogelaar, A. Vogelpoel, F.J.M. Vollenhoven, C. van Volten, P.M.E Voorhoeve, J.J.C. Voorst tot Voorst, B.J.M. van Vorontsov, J.M. Vos, B.H. Vos, J.M. Vos van Steenwijk, G.W. de Voskamp, R. Vranh, Sulejman zie: 'Sule'</p>
--	--

REGISTERS

- Vranić, S.
 Vredeling, Henk
 Vries, Abe de
 Vries, E.R. de
 Vrkić, Nena: zie Nevenka Tromp-Vrkić,
 Vroom, C.
 Vuijsje, Herman
 Vukašinović
 Vuković, Radovan,
 Vuković, Vukota
 Vulliamy, Ed
 Vuren, A.J. van

 Wagenaar, W.A.
 Wagenmakers, H.
 Wahlgren, L.-E.
 Walckiers, Liesbet
 Walsum, A.P. van
 Waltmann, J.
 Waning, Jan Willem van
 Wansink, Willem
 Warburton, Dame Anne
 Ward, G.
 Warlicht, E.E.
 Wasserstein, Bernard
 Weber, Max
 Wecke, Leon
 Weegen, Maartje van
 Weisglas, F.W.
 Weldon, Fay
 Welser, Maria von
 Werke, J. van der
 Werner, J.L.
 Wertheim, W.J.
 Wesselink, A.J.H.
 Wessels, F.
 West, Rebecca
 Westerman, Frank
 Western, Jon
 Wevelkate, B.W.J.
 Wiebes, C.
 Wieffer, E.G.B.
 Wiegel, H.
 Wiehink, F.
 Wieland, H.
 Wielinga, R.
 Wiersma, J.M.
 Wierstra, Tsjalling
 Wieruszewski, Roman
 Wiesel, Elie
 Wiesenthal, Simon
 Wieten, Jan

 Wigbold, Herman
 Wiggen, A.P. van
 Wijk, Rob de
 Wijnaendts, H.B.M.
 Wijnands, J.C.S.
 Wijsbroek, M.P.
 Wilbrink, M.
 Wilde, S. de
 Wildt, W. de
 Willems, Wilbert
 Willem-Alexander, Z.K.H. prins
 Williams, Ian
 Wilmart, Alain
 Wilmink, M.J.
 Wils, P.P.J.
 Wilsem, J.W. van
 Wilson, Woodrow
 Wind, O. van der
 Winkelman, H.
 Winslow, Donna
 Winter, J.H.M. de
 Wise, Bill M.
 Wishner, Maynard
 Wisse Smit, Mabel
 Wit, Ruud de
 Wolf, R. de
 Wolfson, S.
 Wondergem, Gerard van
 Woolsey, R. James
 Wouters, P.
 Wörner, Manfred
 Wulfften Palthe, F. van

 Ybema, S.B.

 Zalen, E. van
 Zametica, Jovan
 Zee, W.R. van der
 Zeijlemaker, R.
 Zekić, Goran
 'Ze'le', zie: Zehrudin Osmić
 Zelen, Ljiljana
 Zijlstra, K.
 Žilić, Mehmed
 Zimmerman, Warren
 Zimmermann, Othon
 Živanović, Milenko
 Zlenko, Anatoli
 Zomer, R.G.D.
 Zoutendijk, J.
 Zubak, Krešimir
 Zuidema, A.C.

PERSONENREGISTER

Zulfikarpašić, Adil
Zuur, R.
Zuurman, R.
Zwan, H.A.C. van der,

Zwan, M. van der
Zwarts, S.J.
Zwiers, J.

Register van aardrijkskundige namen

Adriatische Zee	Brčko
Afghanistan	Brežani
Ahmići	Brezik
Albanië	Brezova Njiva
Aleksinac	Brezovo Polje
Algerije	Brindisi
Angola	Brioni
Antillen	Brussel passim
Aruba	Bubanj Potok
Assen passim	Bučje
	Budak
Baai van Kotor	Budaković
Bačka Palanka	Bukunglava
Bagdad	Bulgarije
Bajina Bašta	Buljim
Bajramovići	Buljin
Baljkovica	Burnice
Baljkovica Donja	Bursa
Baltische staten	Busovača
Bandera-driehoek	Butmir
Banija	
Banja Crni Guber	Čačak
Banja Koviljača	Cambodja
Banja Luka	Canada
Baranja	Caparde
Baščaršija	Čapljina
Baskenland	Caïro
Batković	Čauš
België	Čelebići
Belgrado passim	Čelinac
Benghazi	Cerska
Berlijn	China
Bihać	Ćićevac
Bijeljina	Čizmići
Bijelo Polje	Congo
Biljeg	Corsica
Birač	Crna Rijeka
Bjelašnica	Crni Guber
Bjelovar	Crni Vrh
Boekarest	Crvica
Bojna	Cuba
Bonn passim	Cyprus
Bosanska Krajina	
Bosanska Posavina	Dahl
Bosanski Brod	Dalj
Bosanski Šamac	Dalmatië
Bosansko Grahovo	Dardanellen
Bosnië-Herzegovina, passim	DDR
Bosporus	Den Haag, passim
Bratunac passim	Denemarken

REGISTER VAN AARDRIJKSKUNDIGE NAMEN

Derventa	Herceg Novi
Divjak	Herceg-Bosna
Divljakinja	Hilversum
Doboj	Hodžići Weg
Dobra Žena	Hongarije
Donje Žedanjsko	Hrasnica
Dresden	Hrustine
Drina passim passim	
Drina-vallei	Igman
Drvar	Ilidža
Dublin	Ilijas
Dubrovnik	Ilok
Duitsland passim passim	India
Duvno	Indonesië
Dvor	Irak
	Iran
Ecuador	Islamovići
Egypte	Israël
El Salvador	Istanbul
Erdut	Istrië
	Italië
Fakovići	
Foča	Jablanica
Frankrijk passim passim passim passim passim passim	Jadar
	Jaglići
	Jajce
Gacko	Jasenova
Gazastrook	Jasenovac
Genève passim	Jelačićplein
Gladovići	Jemen
Glamoč	Jezero
Glina	Jordanië
Glogova	
Gniona	Kak
Gojko Simić	Kakanj
Goražde passim passim passim passim passim passim passim passim passim	Kalesija
Gornji Potočari	Kalinovik
Gornji Vakuf	Kamenica
Gospić	Kamp Pleso
Gradac	Karadjordjevo
Gradina	Karakaj
Gradiška	Karlobag
Grbavci	Karlovac
Grbavica	Karlsruhe
Groot-Brittannië	Karlstad
Grude	Kazani
Guildford	Kenia
	Keraterm
	Kigali
Hajdučko Groblje	Kiprovo
Han Pijesak	Kiseljak
Helsinki	Kisovo

REGISTERS

<p>Kladanj Klagenfurt Klein-Joegoslavië Knin Koewit Konjević Polje Konjic Kopenhagen Kordun Korea Kosovo passim passim Kostanjica Kotor Varoš Kozarac Kozluk Kragljivode Kragujevac Krajina Kraljevo Kravica Križevići Kroatië passim passim passim passim passim passim Kupres Kutlići Kutuzero Kvarac</p> <p>Ladja Lamanac Lazarići Lazete Leskovac Libanon Libië Liješće Lika Likari Liplje Lipovac Ljubljana Ljubovija Lolići Londen passim Long Island Loznica Lukavac Luke Luxemburg</p> <p>Maastricht Macedonië passim passim Majevisa</p>	<p>Manjača Marokko Medjedja Mehmedići Mehurići Mekka Midden-Amerika Milačevići Milići Miljacka Mitrovo Polje Mitsotakis Mogadishu Moldavië Mons Montenegro Mostar Mratinci Mratinsko Brdo</p> <p>Nagorno-Karabach Namibië Napels Nederland, passim Nepal Neretva Neum Nevesinje New York passim Nezuk Nezuk-Baljkovica Nicosia Nigeria Niš Noord-Ierland Nova Gradiška Nova Kasaba Novi Pazar Novi Sad Novi Švedskigrad Novi Travnik</p> <p>Ohrid Olevine Olovo Omarska Oostenrijk Oostenrijk-Hongarije Oost-Europa passim Oost-Lika Oost-Slavonië Orahovica</p>
---	--

REGISTER VAN AARDRIJKSKUNDIGE NAMEN

Osijek	Ravni Buljim
Osmače	Ravnice
Osredak	Ravno
Ossetië	Ravno Brdo
Ottawa	Redžici
Ottomaanse rijk	Republika Srpska passim
Oud-Herzegovina	Resnik
Ovčara	Ribarsko Ostrvo
Ozren-gebergte	Rijeka
Ozren-Posavina	Roemenië
	Roga
Padinska Skela	Rogatica
Pakistan	Romanija
Pakrac	Rome
Pale passim passim	Rudo
Palogi	Rupovo Brdo
Panama	Rusland
Pančevo	Rwanda
Pannonische Zee	
Parijs	San Francisco
Parlog	Sandíci
Peć	Sandžak
Pećište	Sanski Most
Perućac	Šantići
Perzische Golf	Sapna
Petkovići	Sarajevo, passim
Petkovići Dam	Sase
Petnica	Saoedi-Arabië
Petriča	Sava-vallei
Pilice	Šavnik
Planinci	Schaarsbergen
Plitvice	Seedorf
Pobudje	Šekovići
Podgaj	Semberija
Podravanje	Servië, passim
Podromanija	Sijemovo
Pogled	Silezië
Polen	Simići
Poljane	Simin Han
Portugal	Sinaï
Posavina	Sisak
Potočari, vanaf 2051 passim	Skelani
Požarevac	Skenderovići
Prevlaka	Skopje
Pribičevac	Slapović
Prijedor	Slatina
Prozor	Slavonië
Pusmulíci	Slovenië passim passim
	Snagovo
Québec	Snagovo Gornje
	Soesterberg
Ratkovići	Sofia

REGISTERS

Sokolac	Varaždin
Somalië	Vareš
Sopotnik	Vasić
Sovjet-Unie	Vaticaan
Spat	Velika Kladuša
Spidanska Stena	Velika Plana
Split	Veliki Žep
Srbinje	Velja Glava
Sremska Kamenica	Venetie
Sremska Mitrovica	Verenigde Staten, passim
Srebrenica, passim	Vicenza
Stari Grad	Vietnam
Staroglavice	Vinkovci
Stolac	Viogor
Struga	Virovitica
Stupni Do	Vis
Stuyvenberg (kasteel)	Višegrad
Subotica	Višnjica
Suceska	Visoko
Sudetenland	Vitez
Šušnjari	Vitrovitica
	Vitnica
Tanzania	Vlasenica
Tar	Vogošća
Tara	Vojvodina
Tegari	Voljavica
Teheran	Vukovar
Tenja	
Teočak	Wales
Thessaloniki	Washington, passim
Tikveš	Wenen
Tirana	West-Herzegovina
Tišća	West-Slavonië
Tomislavgrad	West-Srem
Topusko	
Travnik	Zadar
Trebinje	Zagreb, passim
Trepča	Zalazje
Trnopolje	Zeleni Jadar
Trnovo	Zenica
Tsjecho-Slowakije	Žepa passim passim
Turkije	Zimbabwe
Tutzing	Živinice
Tuzla passim	Živkovo Bdro
	Zürich
Udrč	Zuid-Afrika
Una	Žutica
Uzdol	Zvijezda
Užice	Zvornička Kamenica
	Zvornik passim
Vakuf	Zweden